JOANNIS CRELLII FRANCI

ET

JONÆ SLICHTINGII à BUKOWIEK

Equitis Poloni

OPERA

OMNIA EXEGETICA,

duobus voluminibus comprehenſa.

QUAESTIONES EXEGETICAE

OBEKA

JOANNIS CRELLII FRANCI

OPERA

OMNIA EXEGETICA.

OMNIA EXECELLICA

OPERA

Iohannis Crellii Franci

JOHANNIS CRELLII FRANCI

OPERA OMNIA, EXEGETICA, DIDACTICA ET POLEMICA.

Magnam partem hactenus inedita.

Adjecti sunt indices

1 Locorum S. Scripturæ explicatorum.

2 Rerum Memoralium & Phrasium S. Scripturæ.

ELEUTHEROPOLI

Sumtibus Irenæi Philalethii. Post annum Domini 1656.

JOHANNIS CRELLII FRANCI

OPERA OMNIA EXEGETICA DIDACTICA ET POLEMICA

JOANNIS CRELLII, FRANCI

Opera omnia exegetica.

Sive ejus in pleroſque

NOVI TESTAMENTI

LIBROS

COMMENTARII.

Maximam partem hactenus inediti.

In duos tomos diſtincti

Quorum Catalogum verſa pagina exhibet.

Additi ſunt duo indices copioſiſſimi, quorum prior eſt rerum & verborum, Phraſiumque Sacræ Scripturæ memorabilium. Alter locorum Sacræ Scripturæ in hoc opere explicatorum, vel curſim tantum illuſtratorum.

ELEUTHEROPOLI.

Sumptibus IRENICI PHILALETHII. Poſt annum Domini 1656.

Catalogus commentariorum hoc volumine contentorum.

Quæ asteriſco notantur, antehac edita fuerunt.

Priori tomo hæc continentur.

* *Commentarius in* 1, 2, 3, 4, & 5 *capitis Matthæi, à Iohanne Crellio dictatus.*

* *Commentarius in epiſtolam ad Rom. a cap.* 1, 2, 3, *ex prælectionibus Ioh. Crell. conſcriptus a Iona Slichtingio, & a Ioanne Crellio recognitus.*

Commentarium in reliqua ejuſdem epiſtolæ capita, author propria manu conſcriptum non recognovit.

Paraphraſis in epiſtolam ad Romanos, a Ioh. Crellio dictata.

Commentarius in 10 *priora capita prioris ad Corinthios epiſtolæ, a I. Crellio conſcriptus.*

* *item in* 15 *ejuſdem epiſtolæ caput, ab eodem dictatus.*

* *Commentarius in epiſtolam ad Galatas, a Iona Slichtingio ex prælectionibus Crellii conſcriptus.*

Paraphraſis in epiſtolam eandem.
Commentarius in epiſtolam ad Epheſios.
in eandem paraphraſis.
Commentarius in epiſtolam ad Philippenſes.
in eandem paraphraſis.
Commentarius in epiſtolam ad Coloſſenſes.
in eandem paraphraſis.
} *dictata a Ioh. Crellio.*

* *Commentarius in utramque ad Theſſalonicenſes.*

Altero tomo continentur.

Commentarius in I. ad Timotheum
ad Titum.
ad Philemonem
} *conſcripti ex prælectionibus Ioh. Crellii, a Petro Morskovio a Morskouw.*

* *in epiſtolam ad Hebræos commentarii author eſt Ionas Slichtingius, ſed* in eruendis, *ait in præfatione ei præfixa*, epiſtolæ iſtius ſenſibus omnis mihi cum Crellio ſociata fuit opera, idque ita, ut ei primas hic partes merito deferre debeam.

Paraphraſis in eandem epiſtolam, dictata eſt a Ioh. Crellio.

Commentarius in I. epiſtolæ Petri duo priora capita, a Ioh. Crellio eſt ſcriptus.

Explicationes locorum difficiliorum Novi Teſtamenti, a Ioh. Crellio ſunt conſcriptæ.

In Effigiem Iohannis Crellii Franci.

Crellius hos oculos, hæc ora modesta gerebat:
Sic animo mitis cum pietate fuit.
Hunc citò mors rapuit nimis; at per viva manebit
Scripta, quibus vivos post sua fata docet.
Hæc lege, qui mores, qui sacra volumina nosse,
Qui cupis accenso cœlitus igne frui.

VITA
JOANNIS CRELLII FRANCI
à J. P. M. D.
ante plures annos descripta.

VItam Johannis Crellii memoriæ prodere aggredior, non nescius & ardui id futurum operis & cumprimis invidiosi. Nam & amicis Viri scribendo ægrè forsan satisfacero: & inimicis non possum placere nisi tacendo. Illi meliore ingenio dignas censebunt ejus virtutes: hi quovis pauperrimo, etiam meo, indignas. Illi majorem, quam a me factum videatur, posteris traditum vellent: hi de memoria hominum penitus deletum. Cæterum cum illis mitiore affectu, hoc est, amore mecum pugnantibus transactio fuerit facilior, nec obstinate quoque temeritatis incusabunt me quin negligentiæ illos vicissim postulem, qui omisso tot annis erga meritissimum Virum officio, necessitatem mihi fecerint derelictam & velut depositam operam humero quamvis impare subeundi. Cum alteris negotium haud paulo difficilius erit. Nec video qui litare his possim, qui implacabili forsan acerbitate indignabuntur, sisti quocunque modo redivivum, quem vivere desiisse gaudent, & vellent nunquam vixisse inter mortales. Quippe eo jam ventum est, ut Christiani Christianos in Religione utcunque dissonos, internecino etiam ultra mortem odio prosequantur. Non contenti scilicet ibi terminum posuisse irarum, ubi natura posuit vitæ.

Patria Viro Franconia est, regio Germaniæ cum aliis multis nominibus tum incolarum potissimum antiqua virtute nobilis. Cujus ea parte, qua Norimberga Francofurtum itur, ager est Helmetshemium dictus, Kittingæ oppido non ignobili vicinus, cæterum Baronum Limburgicorum avico jure pincernarum Imperii ditioni subjectus, quorum & arx Speckfeldiana ibi visitur. Huic ergo debet Crellius natalium suorum cunabula, loco sane obscuro & cujus fama iisdem quibus ipse limitibus circumscripta sit, nisi quid a tam nobili alumno lucis acceperit. Parentes quoque Crellii non sic quidem infimæ notæ homines fuerunt, quin inter laudes Crellii possint censeri, sed nec tamen adeo clari, ut non inter laudes eorum fere prima sit genuisse tam laudatum. *Pater* fuit *Johannes Crellius* Bidershemio è Comitatu Hanovienſi oriundus, vir piæ eruditionis: sed hoc tamen nomine maxime commendabilis, quod viginti amplius annis Ecclesiastico inter Lutheranos, quos vocant, munere Helmetshemii primum, dein' Winterhusæ ad Mœnum functus Euangelium Christi docuit, quare nimirum in illo veritatis crepusculo docere potuit. *Mater* fuit *Anna Grinevaldia* Norimbergenſis, fœmina honesto loco nata, & cæteris quoque, quæ in sequiorem sexum cadunt, ornamentis conspicua. Nativitas ejus incidit in annum *nonagesimum* supra *millesimum quingentesimum (a)*. Qui annus ater ac funestus est multorum magni inter literatos nominis Virorum morte, inter quos Zanchius fuit & *Cujacius*, &, qui nostro cognominis est, *Fortunatus Crellius:* sic notam hanc nullius pœne, quod sciam, insignis viri nativitate absterſit, præter solius nostri Crellii. Quem quasi jam tum ad magna destinaret natura, dotes ei tales indulsit, quæ eximiæ magnitudinis fastigio sufficerent. Dedit enim ingenium, quod rerum earum quibus olim clarus erat futurus semina facile caperet, dedit & memoriam omnium, quæ ei committerentur, pertinacem: hoc insuper in hunc quam in multos alios benignior, quod cum indolem magnam non negasset, igneos tamen illos ac sæpe noxios spiritus, quibus despumare plerumque solent nimio calore turgidæ mentes, sejunxit. Indolis autem ista felicitas cum in puero statim non obscure eluceſceret, persuasit parentum de filio solicitudini, ut domi per decennium primis pietatis & literarum rudimentis imbutum Norimbergam ad publicum bonæ mentis templum deducerent *(b)*. Hic noster triennium non sine proventu bonæ frugis exegit, probata & dexteritate ingenii & rara morum modestia tum publice Præceptoribus, tum privatim Agnato suo, in cujus ædi-

(a) 26 *Julii ſtyloveteri.* (b) *Anno* 1600, 15 *Junij.*

bus

bus vivebat, Johanni Klingio viro non exiguæ authoritatis in Repub. Norimbergenſi, cui a ſecretis fuit. Cum poſtea ſedem ſtudiorum promovere viſum eſſet, migravit Stolbergam, Oppidum inter Hercyniæ inculta non inelegans: hic biennium & quod excurrit, non ſine inſigni rurſum morum pretio, ſub felici ungue Matthæi Goti Poëtæ doctiſſimi verſatus, Mariæbergam, civitatem Miſniæ, conceſſit, honorifico iterum præceptorum ſuorum comitatus teſtimonio, magis tamen credo quod meruiſſet, quam quod indigeret commendari. Paulo poſt revocatus Klingio curante Norimbergam, (a) ablegatur Altorfium, nobile illud Germaniæ Athenæum, inque numerum alumnorum Reipub. adoptatur (b). Beatum tunc erat Altorfium virorum doctrina celebrium proventu, adeo, ut quibus pæne ſingulis inclarêſcere poterat, famam tum ejus incenderent univerſi. Quis ignorat magna illa Reipub. literariæ nomina, Taurellum Philoſophum, Scipionem Gentilem Juris Conſultum, Rittershuſium Philologum? quis Piccartum Logicum, Prætorium Mathematicum, & magni illius Dudithii familiarem, quis Sonerum Phyſicum & Medicum præſtantiſſimum, Wirdungum Poëtam, Queccium Ethicæ Profeſſorem? qui omnes circa illud tempus Altorfii literas docebant. Hos cum pleroſque omnes (aliquot namque exceſſerant) audire noſtro contigiſſet, præclariſſime omnium tamen de illo meritus eſt Sonerus, cujus ille in ſe beneficia nunquam poſtea commemorare deſiit, ſed inter ea ſemper numerare conſuevit, quæ ſibi cæleſti munere contigiſſent unquam luculentiſſima, & humanæ liberalitatis faſtigio majora. Publicæ porro Profeſſorum induſtriæ acceſſerat privatus etiam ἐπιβλέπτης Johannes Holzlmus Inſpector Alumnorum Reipub. cui ſe CRELLIUS in Ethicis potiſſimum non parum debere fatebatur. Neque vero inflammato impigri juvenis ſtudio ſufficiebat in una atque altera diſciplina exercuiſſe ingenium, eoſque intra fines ſtetiſſe, quibus ſtudiorum ſuorum curriculum ignobiliores animæ definiunt: ſed effuſo in ſcientiarum illa latifundia, in vaſtum eruditionis æquor, ingenio efficere laborabat, ut ſi ſcire omnia non concederetur homini, ipſe ſaltem quam pauciſſima ignoraret. Linguarum cognitioni ita erat addictus, ut ab ea inchoanda cætera ſtudia exiſtimaret, & ipſam tamen terminis ſuis finiendam: immunis & hac in parte a ſeculi illa ſcabie, qua plerique circa neſcio quæ vocum deliria umbraſque rerum præterpropter ſcientias vagabantur, & quod quidam vere dixit, inſtrumenta ſapientiæ extra ipſam conſumebant. Nihilominus tamen antequam ad altiora pergeret, Græcæ & Hebraicæ ſufficientem ſibi cognitionem, Latinæ ad politiem uſque acquiſiverat. A linguis poſtea ad altiora Philoſophiæ ſtudia converſus duces habuit, penes quos ſolos fere ſemper magiſterium ſapientiæ fuit, Ariſtotelem & ejus interpretes, nec eos tamen quoslibet, ſed qui aliquid ſupra Scholaſticorum acutas deliriationes ſaperent: quales eſſent, Alexander, Simplicius & alii nonnulli, ex Latinis Itali quidam, & potiſſimum qui Ariſtotelem Ariſtotele melius, quanquam audacter, intelligere a nonnemine dictus eſt, Cæſalpinus. In his tanto ſimul & ſtudio & judicio verſatus eſt noſter, ut nihil quod utile futurum eſſet prætermitteret, & tamen, quod eſt difficillimum, ex tali ſapientia retineret modum. Id quod clariſſime ſcripta ejus oſtendunt, quæ quiſquis legerit, agnoſcet facile, tantum profeciſſe noſtrum ex illis Sapientiæ magiſtris, ut ipſos non raro magiſtros cogat in ordinem. Collegerat ſibi CRELLIUS non vulgares jam ſcientiarum atque eruditionis opes, cum ſingulari Dei cura monetur ignorare adhuc aliquid, atque illud tanti momenti, ut ejus ignorantiam agnoviſſe nulli non præſtaret ſcientiæ. Iſtud erat purior Dei ac Chriſti cultus: circa quem ſi quos habuerat, retinuiſſet errores, error pæne erat omnis reliqua illius ſcientia. Sed probior nempe erat illius indoles, quam ut vel Deus poſſet non offerre veritatis ſuæ ſecretum, vel ipſe oblatam non recipere. Invenit CRELLIUS inter ipſos Academicos, (c) qui veritatis ei faculam allucerent, quam ille tanto facilius etiam amplexus eſt, quod pridem eam, quam a Patre acceperat, doctrinam aſpernatus aliam imbiberat, quæ, prædeſtinationis ſi excipias dogma, cujus cruditatem noſter nunquam concoquere potuit, propius a vero aberat. Quanquam autem per ipſum non ſtabat, quominus iſtud ſui a vulgo diſſenſus ſecretum innoteſceret, ut qui aliis quoque quod ſciret, inſtillare non negligeret, latuit tamen ea res ſatis diu, adeo ut poſtea ſimul fere cognoſceretur & ipſe didiciſſe veritatem & docuiſſe alios. Inter hæc retulit ille ſat pulchrum eruditionis ſuffragium a Senatu Academico: a quo dignus judicatus eſt, qui in Holzlini decedentis locum ſurrogaretur, atque Inſpectioni Alumnorum Reipubl. cui hactenus ſuberat, præeſſet.

(a) *Ubi rediit Norimbergam Anno* 1606, 27 *Auguſti.* (b) *Circa feſtum Martini.* (c) *Præcipue Georgius Richterus, tum Crelli commilito & contubernalis, poſt Juris Conſultus & Reipub. Norimberg: Conſiliarius. Anno* 1610. *adulto jam autumno.*

Neque

Neque quicquam jam deerat, quo minus id fieret, præterquam sola CRELLII voluntas: qui metuens ne Conscientiæ sibi damno constaret hoc quicquid erat muneris, vestigabat quomodo honeste declinaret, quod alii ambitiose affectabant. Antequam autem detrectandi obstinationem ostendisset, inventi sunt ex muneris istius candidatis quidam, qui detrectationis illius, quanquam malo animo, invidia sublevarent, & CRELLII novo more, hoc est, accusando dicerent causam. Aspersere quippe illum apud Senatores quosdam Curatoresque Academiæ, Calvinianæ, quam vocant, Religionis suspicione, ignari odiosioris tituli, cujus tamen, si Diis placet, crimen & verius nostro objectum fuisset, & plus nocuisset. Sed commodum accidit, ut inter Academiæ Theologos controversia de adoratione humanitatis in Christo agitaretur: hanc CRELLIUS publice asseruit aliquot argumentis, sed quæ & aliunde sumserat quam a Lutheranis, & meliori volebat servire causæ, quam esset Lutheranorum, Cum tamen mens asserentis non nisi ab iis agnosceretur, quibus eadem mens erat, absolutus apud reliquos CRELLIUS est ab objecti Calvinianismi invidia. Ita redierat quoque Curatoribus Academiæ, alumnorum eum regimini præficiendi animus: nisi ipse hoc quidquid erat sive honoris sive oneris, supplici libello deprecari, quam suscipere maluisset.

Remotus erat unus votorum CRELLII obex, sed non metus similium. Jam enim eo loci pervenerat, ut & aliis subinde atque aliis honorum titulis, qui in Academiis Germaniæ maxime usitati sunt, tandem & officiis publicis decoranda videretur illius eruditio, & ille omnia ista spernenda sibi putaret, quod acceptanti in nescio quas confessionum formulas jurandum videret. Accedebant privata a cognatis suis libertatis sufflamina, potissimum ab illo, qui a primis annis de studiis ipsius optime meritus, suæ, quam pro nostro gessisset, solicitudinis ac operæ sibi amississe fructum videbatur, si non Lutheranæ Ecclesiæ educasset, quem tanta cum cura educasset. Atque angebat quidem optimum juvenem non posse simul Deo, & quibus post Deum plurimum debebat, placere: idem tamen indignum putabat animi libertatem gratificari homini, cujus servitus uni recte Deo deberetur. Calcandas itaque sibi duxit omnes amicissimorum etiam vel illecebras, vel iras: quidquid obstreperet vel amovendum leniter, vel vi perrumpendum.

Tandem igitur cum libertati conscientiæ suæ cum loco in quo vivebat, omnino non convenire videret: curiosius de alio cogitare cœpit, ubi sentire quæ vellet, & quæ sentiret, dicere liceret. Deliberanti cum Amicis POLONIA placuit, terra nunquam illi visa, & in qua nullos penitus privatim habere amicos noverat, nisi quod eos sibi futuros putaret amicos, qui essent veritati. Sed parum quoque de aliis laborabat, qui unius Dei confidebat benignitati, non pensitabat quid relinqueret aut quo iret, qui sinceris oculis in cœlum suspexerat. Bianti similem diceres CRELLIUM, nisi quod iste melius cum Abrahamo in Numine, quam in se sua collocabat: & illi facilius fuerat direptam relinquere patriam, quam huic florentem. Exiit Norimberga circa Calendas Novembris (*a*): & prope centum milliarium iter inter varias cœli injurias, sine omni, qui itineris molestias leniret, comite emensus, *Cracoviæ* primum, ad virum generosum Johannem Baptistam *Cettisium* divertit, ad quem literas a *(b)* viro quodam Amplissimo Norimberga secum ferebat: inde porro decima tertia Decembris *Racoviam* venit, locum in quo postea & perpetuo vixit, & tandem obiit. Vix aliquantum ibi fessum itineris molestiis corpus composuerat, cum illius animus quieturum se negaret, dum quibuscum sentiret, ad eorum etiam sanctiorem societatem admissus esset. Neque diu etiam illi, ad quos venerat, quod per tot rerum discrimina quæsiissent, ipsi denegarunt: sed paulo post adventum ipsius, cum nihil non in illa arctiore dignum conjunctione viderent, receperunt in Ecclesiæ suæ sinum *(c)*: promoventibus negotium Ecclesiæ Racovienſis Ministris *Valentino Smalcio* & *Johanne Stoinio*, viris inter suos insignibus, & quorum jam alter in scriptis suis tantum vivit, alter vitam quam vivit, acerbam sibi putat amisso Crellio, qui cum tantam coluit amicitiam, quanta nec inter fratres conjunctissimos arctior esse queat. Paulo post receptus est noster in aulam magnifici Herois *Jacobi Sienienii Palatinidæ Podolienſis*, viri & de Repub. Polona, & de Ecclesia Christi præclarissime meriti; & cui illa ideo nullas videri possit habuisse gratias, quia nunquam

(a) *Anno* 1612. (b) *Joh. Georgio Leischnero, Juris Consulto & Reipubl. Norimbergensis Consiliario.* (c) 29 *Decembris.*

potuit debitas: hæc, quibus ipsi obstricta est, nomina illi delegat, qui unus merita, quæ nos pensando æquare non possumus, longissime superare potest. Hujus benignitate CRELLIUS non abusus est vel ad pingue otium, pigritiamque inutilem, vel ad occupationes aulicas, ad quas nec obligabatur; sed quicquid habuit temporis, habuit autem semper quantum voluit, consecrabat studiis Theologiæ, atque prælectionibus Clarissimi Smalcii, nec non colloquiis *Hieronymi Moscorovii*, Viri Nobilissimi, & quo nunquam facile Ecclesia nostra vel vitæ innocentia vel Eruditione varia, vel Eloquentia, vel omni denique concentu consensuque laudis præstantiorem vel habuit vel habebit.

Potissimum autem Concionibus habendis exercebatur, primum quidem per biennium fere privatim *(c)*, idque lingua Germanica, Latina, Polonica: postmodum Anno 1615 a *Smalcio* in publicum productus est, & mense Julio primam Concionem in Ecclesia habuit ea lingua quæ ipsi improbo labore acquisita, plerique auditorio vernacula erat. His studiis totum illud triennium cum semestri, quod in Aula Magnifici Palatinidæ consumpsit, tribuit; cum tandem Rectoratus ei munus committitur *(d)*, proficiscente ad exteros Viro admirabilis eruditionis atque eloquentiæ *Paulo Krokiero*, qui maxima cum laude Scholæ clavum illum tenuerat, quem tum CRELLIO tradebat, sed tanquam brevi resumturus: Cum postea nec ipse ad stationem rediret, quam reliquerat, nec alius quoque præsto esset, cui post tantum Atlantem onus illud recte imponi posset, consumpsit CRELLIUS quinquennium in eo munere, quod in annum tantum susceperat. Quanquam autem minime ad pulverem Scholasticum videretur esse natus: libens tamen ille hanc provinciam sustinuit, & cum usu tum suo, tum publico. Nam & ipsum sæpe audivi postea bene sibi positum esse tempus dicere, quod in functione Scholastica posuisset. Et quantum aliis profuerit, hoc vero testantur multi etiam splendidis orti familiis, qui sub felici ejus manu vultum duxere. Eodem quo regundæ Scholæ munus susceperat anno, ætatis suæ nempe vigesimo sexto, iniit quoque matrimonium ille, ducta in uxorem, *Simonis Pistorii Opolienſis Silesii*, senis pietate & eruditione venerandi, & Ecclesiæ Czarkovianæ ministri, (*) filia Rosina, Tarnovicii in Silesia nata, fœmina pia, & pene supra sexum muliebrem prudente: ex qua, quos deinde vertentibus annis Filios tres *(e)* & totidem Filias *(f)* suscepit, usque superstites vivunt: non mediocres, quoties oculos nostros subeunt, doloris ex morte Parentis concepti, faces ac stimuli. Sub id tempus strinxerat in Ecclesiam nostram mucronem styli sui, lumen illud seculi *H. Grotius*, Vir qui vel nominis sui horrore percellere quemlibet adversarium poterat: stabatque exspectatione arrectus literatus orbis, an habitura esset defensorem causa, quam *Grotius* oppugnasset. Venit in arenam CRELLIUS, non gloriæ studio, a quo semper alieniſſimus fuit, sed amore Veritatis, cujus patrocinium non videretur deserendum. Quantum igitur otii functioni Scholasticæ posset subducere, id tribuebat elaborando illi contra *Grotium* libro, quem postea, suscepto jam Ministerio editum, publico judiciorum soli, & ipsius *Grotii* censuræ subjecit. Circa id tempus alibi quoque Veritati adesse opus habuit, cum immani confidentia omnes quotquot ab Ecclesia Romana dissentirent, Christianorum familias Monachus quidam *(g)* Italus provocasset. Huic cum se in publico Poloniæ veluti theatro opposuisset vir eloquentissimus *Johannes Stoinius*, quem antea nominavi, assumpserat sibi CRELLIUM adjutorem. Elapso Scholastici regiminis quinquennio, redierat ab exteris Vir Clarissimus *Martinus Ruarus*, CRELLII dum viveret, intimus amicus; qui cum suscepisset in se munus, cui ante CRELLIUM destinatus erat, promotus est hic de pulvere Scholastico ad munus Ministerii *(h)*. In hujus auspiciis exorta Racoviæ pestis est, quæ cum Oppidum misere vastaret, visum fuit nostro cum aliis periculo se subducere, in quo quasi exilio amicissimi potissimum Stoinii impulsu, *(i)* Ethicæ Christianæ opus concinnavit, & difficiliorum Scripturæ locorum explicationem, aggressus est. Quod utrumque opus pridem jam custodiæ clatros mordet, brevi spero effringet. *(k)* Alterum certe propediem cura unius ex amicis luci publicæ donabitur, ostensurum Christianis virtutis fastigium, quale hactenus videtur ignorasse. Interea accidit ut vir quidam Generosus *(l)* ex Silesiæ confinio *(m)* Ministrum requireret: quo cum mittere CRELLIUM quædam suaderent quædam dissuaderent: fluctuatum adeo inter Ecclesiæ Proceres est sententiis, ut

(c) *Anno* 1613. (d) *Anno* 1616. * *Et Rosinæ Thomæ à Martovice Pisecii genere, virtute & scriptis nobilis Germaniæ sororis.* (e) *Theophilum, Christophorum, Johannem.* (f) *Quæ omnes jam obierunt.* (g) *Joannes Maria Italus Carmelita. Disputatio hæc habita est publice in æde Carmelitana Anno* 1616. 13 *Julii de Jesu Christi divinitate & remissione peccatorum nostrorum per eundem parta.* (h) *Anno* 1622. (i) *Ethica sunt Anno* 1650 *edita.* (k) *Explicatio difficiliorum locorum & plurium Epistolarum Apostolicarum Paraphraſes & Commentarii hoc in libro continentur* (l) *Brzenicius.* (m) *Smglia.*

non-

nonnisi forte deliberatio videretur finiri posse. Quæ ducta mansionem suasit, quam paulo post & alius eventus approbavit: Nam vix aliquot dies abierunt, cum *Smalcius* moritur, cui cum in Ecclesiæ regimine suffectus esset Vir Nobilissimus, & de Ecclesia cum binis suis Fratribus optime meritus, Christophorus *Lubieniecius*, adjunctus est ei CRELLIUS noster, Theologiæ docendæ causa. Nihilominus tamen postea (*n*) ad Nobilem illum Virum, sed visitandi tantum, cujus ille Patronus erat, cœtus causa ire jussus est. (*o*) Dum vero abesset, incurrerant Racoviam, qui tum passim Poloniam pervagabantur Harpyarum militarium globi: & cum toti Oppido avaras impressissent manus; facta tamen rapinis illorum opportune est maxime, per absentiam CRELLII, domus ipsius. In qua cum cæterarum rerum magnam fecissent pauperiem, ne a libris quidem abstinere crudelitatem voluere. Quæ sequentibus decem annis, quibus Ministerio præfuit ab illo gesta sunt, longum esset singulatim & secundum annorum seriem persequi. Neque etiam id necesse videtur in eo, quem constans quidam ac tranquillus vitæ tenor laboribus quidem non exemerat, exemerat tamen laborum varietati & vicissitudini casuum. Nam in laboribus quidem tam fuit assiduus, ut prope ne licita quidem curarum laxamenta sibi permitteret, & ab amicis subinde refrænari opus haberet, metuentibus, ut diu facere posset, quod faceret sine intermissione. Jam primum, quia Racoviæ vivebat, ubi vix abit dies, cujus non aliqua pars sacris concionibus tribuatur, ab his quoque raro ille se liberum esse voluit: quanquam subinde haberet Collegas, tam & præstantes, ut gratiam ei laboris facere possent, & faciles, ut vellent. Jam regimen Ecclesiæ quanto illi labore constiterit, intelliget quisque facile, qui ei cum Ecclesiæ præfuisse sciet, a qua gregis ejusdem reliquæ vel consilium vel exemplar peterent. Quo accesserat illud, quod in nostrum ita omnium inclinaverant animi, ut quicquid alii, ubicunque essent, cœtus vel læti vel adversi experirentur, CRELLIUM non haberent expertem. Hinc rarus abibat dies, quin esset, quem vel sublevare consilio, vel erigere solatio, vel animare hortando, vel reprehendendo corrigere, denique nodi alicujus in sacris literis explicatione juvare necesse haberet. Sed hæc tolerari fortassis poterant ab eo, cui alia curanda non essent, nostro hæc talia nonnisi mutatio erant laboris ordinarii ac quotidiani. Hic erat explicare Divinas Literas Studiosis Theologiæ: quibus accedebant plerumque alii quoque Viri in Theologia exercitatissimi, qui certe subinde cum aliquo moræ pretio dimittendi erant, si velles eos redire sæpius: Sed istis adeo placebant, quæ ex CRELLIO discerent, ut digna judicarent, quæ Orbi proponerent discenda. Hinc quicquid ille vel disertim explicuisset, vel innuisset leviter, simul atque domum revertissent, styli sui industria vel concinnabant, vel diducebant. Ita nati sunt (*p*) Commentarii ad Galatas & ad Hebræos, quorum alter vivo CRELLIO, alter mortuo in lucem prodiit: uterque cura Nobilissimi Eruditissimique Slichtingii, CRELLII dum viveret Collegæ conjunctissimi. Eodem modo explicati sunt reliqui etiam plerique N. Fœderis libri, sed ab amicis intra domesticæ custodiæ penetralia servantur, quos, ubi qui in potestate habent publico ostenderint, (*q*) habebit profecto Christianus Orbis, cur impense sibi gratuletur, nisi tamen invidere suam sibi felicitatem maluerit. Quos præter hos Commentarios scripsit libros, pauci equidem sunt editi in publicum: sed (*r*) qui editi sunt, omnes ejus notæ esse videntur, ut vel singuli, credo, sufficturi autori fuerint ad famam, si ab illo vel hæc unquam spectata esset, vel veritatis studium non extorsisset plures. Quis sine admiratione legat illum de Dei natura, quem doctissimi Volkelii libris præfixit? quis alterum, quem de Uno Deo Patre scripsit, & vivus adhuc Orbi Literato exhibuit? Cujus & de his monumentis tam secunda pridem judicia consequutus est noster, ut etiam qui causam scribentis non probant, doctrinam tamen suspiciant. Atque utinam paulo diutius illum rebus humanis interesse voluisset fatum, non dubitarem, quin alia adhuc complura commentaturus fuisset, iis fortasse, quæ hactenus semper optima commentatus est, etiam meliora. Nam quanquam ad id fastigii venerat ipsius eruditio, ut paucos fortassis haberet pares, ea tamen erat ipsius ætas, id ingenium, ut augmenta reciperent, quibus seipso eraderet major. Sed nempe proh dolor! in medio vitæ cursu, in ætate, quam prope nec maturam dicere possis, in molimina eximiorum operum, præpropero fato abreptus est. Ibat in æstatem Annus hujus seculi XXXIII, & illuxerat tempus missi cælitus Sancti Spiritus memoriæ sacrum, quo cum variis ex locis etiam remotioribus, confluxissent præcipua Ecclesiæ membra, CRELLIO tot carissimorum pectorum conspectus amplexusque longe

(*n*) *Anno* 1623. (*o*) *Sub Sigismundo* III *Proscriptæ Cohortes Lissovii Ducis, qui pace jam cum Moscо pacta, revocatus a Rege non paruit, sed per totam Moscoviam cæde & rapinis grassatus est.* (*p*) *Commentarius in utramque ad Thessalonicenses opera Petri Morscovii.* (*q*) *Hi jam omnes prodeunt.* (*r*) *De Deo & ejus attributis, De uno, Deo Patre, De Spiritu Sancto De Causis mortis Christi, Vindiciæ pro Religionis libertate.*

maximam attulit voluptatem. Sed idem mox ſecunda Maji, poſt habitam amicorum rogatu de loco obſcuriore concionem, (a) queri de valetudine cœpit. Infeſtabat autem tum Racoviam febrium, quas vocant Petechiales, contagio, & in ipſam CRELLII domum neſcio unde illapſa, filium pridem lecto afflixerat: tandem & ipſi Patrifamilias virus ſuum affricuit. Cum ægrum lecto depoſuiſſet, confeſſa ſe eſt protenus illa mali labes per ſigna ſua, quæ a Græcis ἐπιβρύκημα, a principe Poëtarum Papulæ ardentes vocentur: Ipſe autem in morbi initio ſtatim veluti mortem imminentem præſentiens, adſtante aliquando ex familiaribus (b) uno, multis lachrymis oravit Deum, ut facta ſibi peccatorum ſuorum gratia, in hoc morbo ſuo ſaltem a delirio te, quod ejuſmodi Febres comitari amet, præſtaret immunem. Paulo poſt decumbentis pectus immanis phlegmatis colluvies inundavit, lethalis plerumque in hoc morbo apud eos, qui per ætatis aut etiam corporis imbecillitatem, vim maligni illius humoris emoliri non ſufficiunt. Noſtro primum loquelæ meatus intercluſit, adeo ut ægre aliquando eluctari vocem valeret, quæ intelligi poſſet: quicquid tamen intelligebatur, prodebat ſemper mentem non modo ſibi conſtantem optime, ſed omnia etiam divina ſpirantem. Quod cum alia etiam teſtarentur indicia, maxime tamen geſtus loqui conantis, neſcio quid lingua efficacius videbatur loqui. Decubuerat ita per aliquot dies cum morbo ſuo graviter colluctatus, nobis quanquam ſubinde brevis aliqua ſpes interfulgeret, omnia ſequiora metuentibus: cum penitus tandem deſperata ægri ſalute, undecima Junii, poſt habitas in publico cœtu preces ardentiſſimas, tota eorum qui coïerant ad preces cohors præeunte Miniſtro, ad moribundum CRELLIUM abit, ultimum ei vale dictura: Offenderant jam ſemianimem, ſed hoc tamen confluxu ita eum erexerunt, ut & gratum ſibi hoc pietatis officium, qua poſſet, teſtaretur, & ſublatis in cælum manibus benedictionem illis ſuam impertiretur. Paulo poſt prolapſis in genua omnibus, inter preces eorum cum multis lachrymis & ſuſpiriis effuſas, Spiritum ſuum Deo placidiſſime reddidit. (c) Vixit annos quadraginta tres, ævum ſane, ſi tempore vitam metiamur, perexiguum, ſi morum honeſtate, ſi eruditionis maturitate, ſi rerum geſtarum multitudine, multorum longiſſimam vitam ſuperans, certe æquans. Nihil ex vita ejus deſidiæ veternus, nihil voluptatum diverticula, nihil ignobiles curæ decerpſerunt: quantum vixit temporis, totum id ſibi, quantum ſibi, totum Deo vindicavit. Quare ipſum quidem ſi ſpectes, ſatis profecto ſibi vixit, ſi nos, nunquam ſi vel longiſſime vixiſſet, ſatis vivere potuit. Sed nec fortaſſe digni videbamur Deo, ut qui vitam ante mortem quantumvis præcocem conſummaverat, vitam pro nobis ageret, quam ſibi conſummaſſet.

Poſtquam Vitæ ſeriem rerumque geſtarum ordinem pro viribus executus ſum, reliquum eſt, ut, quæ hactenus commode inſeri non potuerunt, nec tamen debent omitti, virtutes illius exponere aggrediar, ſic tamen ut pauca de corporis habitu præmittam, ut ſciant qui CRELLIUM propius non noverunt, in quali hoſpitio tam nobilis & pulcher animus moratus ſit.

Statura Viri mediocris fuit, ſed quæ tamen ad proceram videretur propius accedere. Corpus minime toroſum, & pauco ſanguine ſuffuſum. Oris ingenuus habitus, & in quo ruboris deliquium modeſtiæ undique emicantis decus penſabat. Oculos vel natura vel corporis macies paulo interius in orbes ſuos reduxerat: & acies eorum diurna nocturnaque ſedulitate retuſa, ſenectuti, ſi datum fuiſſet attingere, vix videbatur ſuffectura. Cætera valetudine pro corporis debilitate viſus quidem eſt frui ſic ſatis bona, fiducia tamen ejus nunquam. Ipſe vultus pallor, & illa membrorum tenuitas, admonebat ipſum ſubinde imbecillitatis ſuæ, & cæteros quoque ejus amicos, præpropera tanti boni jactura terrebat. Diceres ideo naturam tam debili vinculo circumdare voluiſſe CRELLIUM, quo liberius a membrorum moris ad præclaras, cœloque ſuo dignas operas, aptius eſſet ingenium ad divina natum. Hujus præſtantiam etſi hic adumbrare animus erat, & locus videbatur poſcere, faciendum tamen id levi brachio videtur: quia & ante hoc ſacrum attingere memini, & nihil ingenio magis opus habet, quam depingere ingenia, præſertim ea, quæ editis in publicum monumentis ipſa ſe expreſſerunt. His quæ noſter edidit, quis eruditorum manum admoveat, quin animadvertat illico nihil vulgare ſpirantem genium, qui non admiretur ſingularem in rimandis divinorum oraculorum latebris ſubtilitatem, ac perſpicaciam, in revincendis erroribus dexteritatem, ſoliditatemque judicii? Eant alii & oſtentent ingenium ſuum, ſi intermortuum aliquod ex Euandri ævo vocabulum in Petronio reſtituerint, aut novum aliquem eruerint moem ex ruderibus Romanis; triumphent ſi nodum aliquem ex Plauto exſolverint, a

(a) 2 Cor. iij. 17,18. (b) *Martino Ruaro.* (c) *Vixit Annos* 42. *Dies* 6 *Menſes* 10.

quo,

quo, ut loqui ipsi amant, irrita abierit ipsa Lua adjuta aliquot Alexandris. Quanto felicior CRELLIUS, qui ad eruenda sensuum obscura, ad expediendas scriptorum quorumvis difficultates aptissimus ingenio, ingenii tamen sui vim ad cœlestiores curas convertit, atque sapientiam, absque qua desipimus, quicquid sapimus in humanis. In hac quantum profecerit noster, judicabunt quidem, quibus scripta illius vel visa sunt vel videbuntur. Sed iidem tamen ut magis admirentur ingenium autoris, sciant perpauca ex scriptis esse, quæ ipse elaboraverit abhibita manus opera: dictata pleraque memoriter, & absque omni schediorum subsidio, quo memoriæ solet succurri. Ut taceam inter dictandum subinde aliis atque aliis a scribentibus, qui plerumque non tirones tantum erant, objectionum telis impetitum fuisse: ad has tamen & respondisse sufficienter, plerunque & responsionem tum statim operi inserisse, telam nihilominus suam ordine ita concinne pertexuisse, quam vix fortassis alius potuerit, qui & hoc unum ageret, & ad id styli ope uteretur. Usque adeo scilicet non tantum multa noverat CRELLIUS, sed quicquid noverat, ita in numerato habebat, ut quoties opus esset, citra unguium cruciatum, aut longæ mediationis fastidium posset expromere. Quodsi ad hoc tam prompti ingenii prodigium accessisset par dicendi facultas, nihil in CRELLIO non fuisset eximium, nihil non admirabile. Sed linguam illi nonnihil natura impediverat, ut ad dicendum illa quidem sufficeret, non æque ad perorandum. Aberat vehementia, quæ in Oratore requiritur, nec flumen dicendi, quod in continuo verborum affluxu cernitur, par in ipso videbatur multitudini rerum, quas in animo gerebat conclusas. Sed exiguus hic erat in tam pulchro corpore nævus, (si tamen & nævus meretur dici) præsertim cum ipse non secus ac si plura ejusmodi, & nullæ quæ pensarent dotes sibi adessent, humilime de se sentiret. Sane inter virtutes CRELLII (has enim jam aggredimur) prima jure optimo, post Pietatem in Deum, quæ & dignitate princeps virtutum est, & apud hunc in omni vita tanta eluxit, ut absolutum quoddam ejus exemplar censeri possit, prima, inquam dici meretur *Modestia* illius, quæ profecto in ipso tam eximia tamque rara extitit, ut quæ hactenus diximus vel adhuc dicemus, omnia CRELLIO quidem debita, non tamen propria credi debeant: quam jam dicimus, virtus ita in illo fuit, ut fortasse in paucissimis literatorum hoc seculo aliis. Et si columna illi ad posteritatis memoriam erigenda esset, qualem sibi de Cylindri ratione Archimedes, de Logicæ artis institutione Ramus erigi voluit, ex Modestia profecto illi erigenda foret: quam non solam quidem ille habuerat, sed, ignosce seculum, solus fortasse tantam. Hanc omnia ejus dicta, omnes actiones, hanc vultus, hanc oculi, hanc vox, hanc ipse incessus spirabat. Hanc animæ loco inesse CRELLIO putabat, qui vivum vidit propius. Maxime autem hanc illius virtutem admirabilem illud facit: quod per honores, quos ei Ecclesia nostra maximos habuit: nihil unquam diminuta, sed magis semper aucta fuit, & ejus luculentissima tunc accepit testimonia, cum totius Ecclesiæ veluti gubernamen, quoddam ad eum devolutum esset. Cujus tamen regiminis id plerumque est ingenium, ut qui præsunt, etiam cum culpam arrogantiæ effugerint, vix tamen declinent opinionem. Noster & summe modestus in regendo Ecclesiæ clavo fuit, & talis visus est, etiam iis, qui regebantur. Hanc porro modestiam multæ in CRELLIO aliæ virtutes ut matrem filiæ vel comites consecutæ sunt. Primum *Comitas* in eo tanta eluxit, ut nemo esset tam vilis, quem ille alloquio non dignaretur tantum, sed & præveniret; nemo illi tam inimicus, quem morum amabilitate, quem verborum haud fucatis blanditiis non flecteret, non devinciret. *Mansuetudinem* vero tantam in eo vidimus, ut iracundiæ affectum non tam domare, quam non habere fuisset creditus, nisi diversum ex ipso audivissent amici, & acris, quam in Schola dum ejus clavum rexit, exercuit, disciplina docuisset, male naturæ totam attribui laudem, cujus maxima pars industriæ deberetur. Jam *Patientiæ* quoque dedit ille cum res tulit, non levia documenta. Non referam nunc, qua animi moderatione, quicquid ærumnarum mutatæ Religionis causa Juvenis subeundum habuit, pertulerit: omittam alia multa infracti animi specimina, quibus virilis illius ætas effloruit: sufficiet unum memorasse, quod admonitiones amicorum fecerunt, dignum ut præ aliis putarem relatu. Ortum aliquando fuerat, nescio qua domesticorum incuria, in ædibus ipsius incendium, quod facta populatione rerum multarum, quas flammæ rapacitati nulla diligentia potuit subducere, tectum quoque ædium absumpsit. Quæ tum rerum facies fuerit, quæ domesticorum lachrymæ, qui condolentium amicorum gemitus CRELLIUM circumstrepuerint, proclive est unicuique domi facere conjecturam. Ipse tamen in hac tanta calamitate

mitate eam animi constantiam dicitur servasse, ut CRELLII domum ardere ex nullo tum præsentium minus, quam ex CRELLIO agnoscere posses. Adeo nempe magis ille de proxime habitantium laborabat discrimine, quam de suo: & quanquam ignis violentia non processisset ultra ædes ipsius, tam mira tamen erat inter ipsum vicinosque officiorum vicissitudo: ut CRELLIO aliena tantum viderentur periclitari, vicinis ardere sua. Ex quo porro casu id quoque licet colligere, quo loco apud CRELLIUM posita fuerint fortunæ bona: eo nempe, unde hæc illa quotiescunque vellet, sine motu ipsius posset repetere. Quærendis quoque istis nihil profecto ille curæ impendebat, salariolo, quod modicum ei quotannis numerabatur, contentus: iis autem quæ habebat, ita utebatur frugaliter, ut suis quidem usibus nihil plus indulgeret, quam quod modicæ in cultu corporis victuque munditiæ postularent: quæ supererent, aliorum sublevandæ egestati semper haberet parata. Immensum pelagus exhauriendum haberem, si reliquas, quæ in CRELLIO fulserunt virtutes sigillatim omnes sub styli vellem vocare mucronem, cum res mihi sit eo cum viro, in quo totus ille complexus virtutum ita conspicue emicuerit, ut illarum vix felicius videatur in Ethicis suis persecutus præcepta, quam vita ipsa exsecutus officia. Quare in cæteris non morabor jam amplius cursum orationis: unam tantum breviter attingam *prudentiam*, virtutem, quæ & reliquarum directrix est, & præcipue in ejusmodi munere cernitur, quale CRELLIUS gessit. Qui Ecclesiæ nostræ rationem callent, norunt, qui sæpe impediti negotiorum nodi, qui fluctus consiliorum, quæ sententiarum à tot hominibus latarum varietas, quam varia tam diversorum ingenia, quanta dissidendi libertas sit, quam crebra in mores inquisitio, quam libera & acris in peccantes animadversio vigeat. Hæc omnia ita moderari, ut & leges officii non migres, & Ecclesiæ velificeris utilitati, & hominum tamen plerorumque omnium vites offensam, ejus profecto prudentiæ est, quæ paucis contingit. CRELLIO licuit esse tam beato, credo quia ab ingenio ad omnia præclara aptus, in hac porro virtute præstantem magistrum adeptus prudentissimum *Smalcium*, ejus deinde exercendæ in moderanda primum minorum Quiritium Repub. campum habuit. Quicquid sit, quod dum vixit ille, ita prospere omnia in Ecclesia succedere visa sunt; quanquam aliis quoque suam laudem nolim præreptam, maxime tamen post Deum CRELLII prudentiæ videmur debere. Id certe mirum est, quod cum ille in corripiendis aliorum delictis nihil quidem stomacho unquam, sed nec gratiæ daret, uni æquus virtuti: offensas tamen plerunque effugerit, rarissima eorum sorte, quibus censoria virgula commissa est. Quanquam ista soli prudentiæ tribuisse injuria fortassis fuerit reliquarum virtutum: e quarum concentu consensuque quæ conflata in CRELLIO autoritas erat, rectius sibi tantarum rerum gloriam vindicaverit.

Nempe cum ille vitæ integritate moribusque inculpatis pridem id assecutus esset, ut specimen virtutum haberetur: ut summum in eo erga Divinum Numen amorem, & perpetuum propagandæ cælestis gloriæ studium, ut in omni officiorum genere, in omnibus vitæ partibus absolutam morum innocentiam quisque admiraretur. Hinc fiebat ut nemo non tam probi hominis consiliis, admonitionibus, moderamine denique acquiesceret: ipsum etiam Numen videtur tantæ virtuti & propter eam Ecclesiæ quoque, cui ille præfuit, non potuisse non favere, non auram gratiæ suæ adspirare. Sane hæc de illius virtute existimatio, tam magna fuit, ut non inter ὀικείους tantum τῆς πίστεως se contineret, sed ad eos etiam pertingeret, qui cæteroqui affectuum secuti ductum, dissidentium in Religione hominum virtutes allatrare quam agnoscere vel imitari malunt. Sed in CRELLIO usque adeo virtus vicerat invidiam, & ita eam sibi fecerat obnoxiam, ut quæ dicere vellet contra ipsam, pro ipsa cogeretur: egoque ipse sæpius illi luculentum probitatis testimonium dari audiverim ab hominibus, quos & sententiarum aliqua discrepantia, & maxime animorum inconsultus fervor a CRELLIO disparaverat. Quo minus ego quoque jam metuo, ne nimiæ cuique videantur laudes quas CRELLIO tribui: cum non tantum has, sed & majores meruisse illum omnes, qui hominem totum ceperunt, existiment, has vero pleraque malevolentia ipsa in CRELLIO vivente agnoverit. Nunc autem tanto spero facilius omnes agnoscent: quanto naturaliter audita visis libentius, & præsentia invidia, præterita veneratione prosequimur. Quodsi tamen nihilominus Virum tam modestum & gravem, eundemque Theologum, modestius prædicandum putaverit, hunc cogitare secum ipsum jubeo, quam difficile sit ei quem ames, non dare, quod deberi illi scias; & quam non deceat comittere, ut vel virtuti desit testimonium, vel seculo exemplum.

JOHANNIS STOINSKI

Cætus Racovienſis Miniſtri

EPISTOLA LIMINARIS.

Pro ratione præſentis operis in pauculis quibuſdam locis mutata.

Salutem a Jeſu Chriſto Domino noſtro.

EN prodit in lucem novus præſtantiſſimi illius ingenii fœtus, commentaria nimirum (una cum quibuſdam fragmentis) quæ in varios Novi Teſtamenti libros exaravit vir eminentiſſimæ eruditionis JOHANNES CRELLIUS FRANCUS: immaturus eſt hic fœtus, &, ut vides, magna parte ſui truncus, ut e matris utero exciſus potius, quam natus videri poſſit. In integrum enim N. T. volumen explicationes, prout in prolegomenis ad initium Euangelii Matthæi commentarii indicat, conceperat author. Equidem vereor, ut qui penitius cognoverit, quantum hic vir incomparabilis potuerit in hoc genere, (facile autem ex ungue leonem) plus doloris ex imperfecto, quam voluptatis ex inchoato Commentario percipiat. Veruntamen, quia utilitati tuæ, Lector, quam voluptati velificari maluimus, laborem hunc, quamvis non conſummatum ſupprimere, non videbatur conſultum. Ah quoties, & quam profundis ſuſpiriis nobis ingemiſcendum erat, quum ea, quæ tantus myſtes reliquit, legeremus, nec ad finem perducta cerneremus! Quis enim poſt hunc Apellem picturam tam affabre & artificioſe inchoatam continuare audebit? vel, ſi audeat, quis cum illo paria faciet? Quis in tot eruditiſſimorum interpretum ſacri codicis corona, omnium, qui non obeſæ, ſed emunctæ ſunt naris, ſagaciſſimo odoratui, quis exquiſitiſſimo palato ſufficiet? ô utinam, & iterum tertiumque utinam exuſcitet quempiam Dominus, qui pari, aut etiam majori hanc telam pertexat dexteritate, eaque abſolvat, quæ ſuperſunt in divinis voluminibus explicanda!

canda! Non invidebimus cuiquam hanc lauream; ſed potius nobis & ſeculo gratulabimur, de tam pretioſo theſauro. Dicemus cum mitiſſimo & ſuæ quidem gloriæ prodigo, ſed divinæ ſitientiſſimo Moſe: *Utinam totus populus Iehovæ eſſent prophetæ Num.* 11. 29: Dicemus & cum Wolfgango Capitone, quem faxit Deus, ut omnes euangelii doctores imitentur: *Nomen noſtrum, ſi quod eſt, dominus male perdat, quo gloriam unigeniti filii ſui aſſerat* &c. Et ſane, qui donum hoc, quo lucem S. paginæ fœneretur, deſiderat, bonum & eximium donum deſiderat, ac fortaſſe omnium ſpiritus S. munerum præſtantiſſimum, quale quondam fuit prophetiæ, quod non immerito apoſtolus inprimis ſectandum fuiſſe ſuaſit 1 Cor. 14. 1. Nam ſenſus abditiſſimos, & in arca divini fœderis alte reconditos operoſe perſcrutari, diligenter rimari, accurate indagare, & quod maximum eſt, feliciter invenire, acute eruere, apte atque appoſite verbis ſcripturæ accommodare, & arcanam ſpiritus illius mentem, qui eam inſpiravit, & amanuenſibus ſuis, hoc eſt S. ſcriptoribus dictavit, in apricum proferre, prophetiæ illi eſſe perſimile, & quodammodo analogum, adeoque ad eam commode revocari poſſe, nemo inficias ierit, niſi quod illa cælo plurimum, vel potius totum debere; hoc naturæ & ſtudio non parum imputare videatur: Illa non ſine miraculo obtigerit; hoc non ſine laborioſa induſtria ac ſolertia acquiratur; accedente tamen auxilio cæleſti, cujus interventu quantumvis novas qualitates creari ſeu produci non eſt neceſſe, inditas tamen natura, aut arte acquiſitas perfici poſſe & ſolere perſuaſiſſimum mihi eſt. Verum ut deſiderium tam præclari chariſmatis majorem in modum probo; ita, ſi quis illud ſibi arroget, quum non habeat, & ita ultra ſapiat quam oportet, laudare non poſſum. Neque vero adeo proclive eſt, ut fortaſſe nonnulli opinantur, oraculorum divinorum ſeu mentis ſupremi Numinis agere interpretem. *Nam* (ut apoſtoli verba huc advocemus) *quis hominum novit, quæ ſunt hominis, niſi ſpiritus hominis, qui eſt in eo? ita etiam ea quæ ſunt Dei, nemo novit, niſi ſpiritus Dei. Spiritus enim omnia ſcrutatur, etiam profunda Dei.* 1 Cor. 2. 11, & verſ. 30. Jam vero ſpiritus ille in animam impuram non ingreditur: ſingulari pietate ac vitæ integritate præditus ſit oportet, cui ſecreta ſua in aurem inſuſurret, quique tam arcto nexu cum domino jungi velit, ut unus quodammodo ſpiritus cum ipſo exiſtat. *Secretum Domini*, ait Pſalmographus, *timentibus eum* Pſal. 25. 14. Porro, quamvis cordis puritas & vitæ innocentia primum & præcipue hic requiratur, ſola tamen non ſufficit; ſed hujus ædificii fundamento ita jacto, plura ad ejus ſtructuram continuandam & perficiendam ſunt neceſſaria. Etenim, ſi uſquam, certe hic vel maxime ingenium perſpicaciſſimum, judicium ſubactiſſimum, memoria tenaciſſima requiritur. Ingenium cernit, judicium diſcernit, memoria conſervat. Ingenii acris eſt, ſenſum ſcriptoris ſacri ſæpenumero abſtruſiſſimum invenire. Judicii librati inventum, aut ab aliis ſuppeditatum ad ſtateram veritatis appendere, & ſi unus ſe offerat, an ſit verus ac genuinus; ſin plures, quinam minus quæſitus & coactus, qui magis loco & menti authoris accerſitus, quamvis ingenioſe verbis aptari poſſit;

poſſit; ſed ex ipſo contextu, ſcopo, & circumſtantiis loci erutus, judicare, nec ſolum qui ſit minus malus, vel ſaltem tolerabilis, ſed etiam qui ſit inter bonos optimus, eligere & diſcernere. Quod ſane inter tot doctiſſimorum ſcripturæ interpretum variantes ſententias, poſt tot graviſſimorum virorum commentaria, qui partim ob venerandam antiquitatem, partim ob eruditam ſubtilitatem, partim ob numeroſam adſtipulantium turbam, partim denique, quod maximum pondus habet, ob rationum pro errore ſpecioſe militantium apparatum, magnam obtinuerunt autoritatem, difficillimum præſtitu eſt. Memoriæ eſt, ea quæ vel proprio Marte excogitata, vel ab aliis, qua legendo, qua audiendo accepta ſunt, quaſi in theſaurum quendam reponere ac recondere. Hæc præſtare debet, ut S. literarum interpres, non ideam tantum religionis digito Dei delineatam ante oculos ſemper ferat, ſed omnia pene verba ac phraſes locoſque ſimiles quaſi in numerato habeat, & quæ ab aliis huc pertinentia recte didicit, probe meminerit. Linguarum præſertim præcipuarum peritia quantum huc momenti adferat, quid attinet dicere? niſi forte quis ignorat V. T. primum Hebraice, Novum Græce, (ſed ab Hebræis, gente, unde plurimis Hebraiſmis ſcatet) exaratum eſſe, & quot quantique errores ex neglectu fontium, quos adire, vel eorum idioma diſcere piguit, quorumque aquæ limpidiſſimæ ſive oſcitantia, ſive mala fide Interpretum, quaſi limo quodam turbidæ factæ ab illa cryſtallina & pellucida puritate degenerarunt, ſint derivati & ſubinde pullulent. Denique ne omnia & ſingula percenſendo, quæ huc pertinent, nimius videar & tibi moleſtus ſim, niſi quis diligentiam indefeſſam & propemodum ſcrupuloſam ſibi ſubſidio comparet; niſi aſſiduam meditationem adhibeat, & idem comma capitis modo in hanc, modo in illam partem noctu diuque verſet, & aliorum, qui fortaſſe facem nobis prætulerunt, ſcripta de eo etiam atque etiam evolvat, relegat atque examinet; niſi aſſiduis & ardentibus precibus auxilium cælitus impetret, vix eſt, cur ſibi eam, de qua loquimur, interpretandi libros ſacros dexteritatem polliceri audeat. Certe quo plura ex his, & quanto perfectius ei divino munere obtigerunt, tanto felicius & majori cum fructu ac laude huic labori manum admovere poteſt. Quamvis nolim hæc in eam partem accipi, quaſi ei, qui ſibi nonnullorum, quæ enumeravimus, defectus conſcius eſt, de omni profectu deſperandum aut animus ſit deſpondendus. Nam honeſtum eſt, ad prima tendentem in ſecundis, vel tertiis conſiſtere, & præſtat eum aliquid præſtare, qui poteſt aliquid, quam omnino nihil, dummodo non plus ſibi tribuat, quam illi divina benignitas largita eſt. Alioqui habet hic locum illud: *Hos ſucceſſus alit, poſſunt, quia poſſe videntur.*

Audiviſti jam, Chriſtiane Lector, ſententiam noſtram de perfecto, quantum materiæ & imbecillitatis humanæ ratio patitur, S. literarum interprete. Sed tu puta me non ideam Platonicam, aut Ciceronis Oratorem, ſed ipſiſſimum Crellium, qui horum omnium expreſſum exemplar in ſuis ſermonibus, ſcriptis ac moribus veluti in tabella quadam nobis exhibuit, depinxiſſe. Quæ tanto liberius profero, quanto manifeſtius nos, qui ipſo familiarius

usi, & persæpe de locis S. Scripturæ ommium difficillimis cum eodem sermocinati sumus, ea deprehendimus. Quanquam quid opus est testimonio eorum qui propius virum eximium norant, cum vel hi quos jam publico damus, vel qui ante ex officina ipsius prodierunt Commentarii hoc ipsum clara voce loquantur. Quod sane, nisi revererer manes amicorum meorum principis, sigillatim ostendere facile possem. Sed parcendum est etiam post obitum hominis, quem ego non modestissimum, sed ipsam modestiam merite dixerim, verecundiæ: Nam cum in vivis esset, nihil majori cum rubore tulit, quam si, quod erat in illo, agnosceretur, & longe facilius convitia ac maledicta, quæ nunquam meruit, quam laudes, quas merebatur, audire sustinuit. Videor itaque injurius quodammodo in mortuum futurus, si illud, a quo vivus vel maxime abhorruit, & quod vehementer deprecatus fuisset ne fieret, post obitum ipsius nimis expresse aut etiam fuse propugnare velim. Modestiæ tamen ipsius vel ideo expressa mentio facienda videbatur, quia admodum insigniter & conspicue hac virtute eminuit, & quia, si ulla, profecto hæc spiritui illi, qui penetralia S. paginæ introspicit, grata est, eumque fovet. Tanto autem hæc in illo conspectior, quanto CRELLIUS major. Nam quod minores parum sibi tribuant, rarum quidem est, non tamen adeo mirum; sed quod tam sublimis Theologus & Philosophus, ut scripta ipsius abunde testantur, tam demisse de se senserit, id vero miraculi instar jure censeri potest. Quanquam vero huic uni veluti fundamento reliquas eum virtutes superstruxisse, &, tanquam sororio vinculo copulatas conjunxisse, non tantum vero simillimum, sed & verissimum est, tamen germanam ipsius sororem, mansuetudinem ac lenitatem vel inprimis in omni vita sectatum esse, eadem quæ scripsit, comprobant. Etenim quis unquam ab eo vel per somnium verbo procaciori lacessitus? quis non tantum in didacticis, quæ minus hoc ferunt, sed etiam in polemicis scriptis, ubi insultandi adversario, & eum lædendi magna sæpe datur occasio, aculeum aliquem aut scomma deprehendit? Verum ego te ad Commentarii ipsius Crelliani lectionem avide, ut opinor, properantem nimis diu detineo. Tempus est, ut adeas hominem, mentisque aures ei accommodes, atque ita experimentum aliquatenus capias, (nimirum quatenus ex opere inchoato id capi potest) quantus fuerit in sua palæstra CRELLIUS, & quantam jacturam fecerimus ex eo quod non absolverit. Quod si forte prius, quomodo formatum sit hoc embryon, & quamobrem non consummatum, cognoscere cupias, paucis accipe. Quæ in Matthæum edita vides, ea ab ipso quidem CRELLIO Theologiæ studiosis privatim dictata sunt; sed sola meditatione prævia, non vero scripto aliquo ante concepta, non relecta aut recognita. Quanquam is nunquam aliter, (quod sciam) aliquid dictare solebat, adeo ut Ethica etiam Christiana non exiguo volumine contenta, quæ brevi Domino annuente lucem aspicient, & tractatum de Spiritu Sancto aureum, & Commentarium in XV. caput prioris ad Corinthios Epistolæ, nec non

nec non alia hujus voluminis commentaria & paraphraſe, abſque omni chartæ ſubſidio dictaret. Unde etiam quam rara dos ipſi contigerit, conjectari non eſt difficile. Quæ vero in epiſtolam ad Romanos commentatus eſt, ea quidem propria CRELLII manu, poſteaquam totam epiſtolam collegio Theologico prælegiſſet, conſignare cœperat, ſed ultimam omnibus illis manum non imponere, morte preventus non potuit. Quare ſi quid in his deprehendiſſe tibi videberis, quod non uſquequaque exactum cenſeri poſſit, cave ſubaccuſes CRELLIUM, aut nos plus ei tribuiſſe, quam par erat, exiſtimes. Nam ſi curatius ea ipſe examinaſſet, & quam ſolebat iis limam addere, quæ ipſo ſuperſtite prælo ſubjiciebantur, adhibuiſſet, non dubium eſt, quin δόκιμον φεγγάδα σφύτιον inventurus fuiſſes. Magnus ille fuit, meo quidem judicio, quum coram diſſereret ac prælegeret quidpiam ex ſacro codice; ſed, ni fallor, ſeipſo major, cum dictaret; longe vero maximus, quum ipſe ſcriberet ac recognoſceret. Quod vero tam præclara opera non abſolverit, non CRELLIUS in cauſa eſt, (nihil enim illo laborioſius) ſed brevitas hujus reſpirandi interſurii ipſi a Deo conceſſi; præſertim cum tot tum publice, tum privatim occupationibus graviſſimis & domino Jeſu acceptiſſimis fuerit diſtentus, ac pene obrutus, ut vix etiam ac hæc non pauca aliquid temporis ſuperfuerit. Adde, quod Commentario in Matthæi non plures quam unica hora ſingulis diebus deſtinata fuerit, eaque non raro vel abſentia CRELLII, vel eorum, qui ſcripturi erant (pace quorundam dixerim) indiligentia interciderit: quum tamen ipſe, vel me teſte, profeſſus fuerit, ſe malle, ut duæ impenderentur, ſi ii, qui calamo excipiebant, voluiſſent, aut etiam omnes potuiſſent ſcriptioni diutius immorari. Commentarius autem in epiſtolam ad Romanos, præterquam quod ex ipſius CRELLII potiſſimum prælectionibus in totam epiſtolam concinnatus prodeat, (unde ex parte factum puto, ut autor maluerit aliud quippiam novum aggredi, quam actum agere, præſertim, quum is, qui adhuc premitur, nonnihil ab eo, quanquam parcius & quaſi perfunctorie ſit emendatus, &, ſi Deus permiſiſſet, per mutuam collationem, ut ſolebat, accuratius eundem relegere ac recognoſcere in animo habuerit,) aliis magis urgentibus propter amicorum deſiderium ac preces, imo & Synodi totius decretum laboribus interruptus eſt. Nam librum de vera religione diligentiſſime recognoſcendi, & ſub incudem novam revocandi, annexo & libro de Deo & attributis ejus, imo & ſuperaddito libro de uno Deo Patre, neceſſitas ipſi quædam impoſita fuit, & ita plus temporis quam putabat illi a Commentariis detractum: præſertim cum interim modo hic, modo ille aliud atque aliud, ut ſui cauſa ſcriberet, vel dictaret, ab ipſo poſtularet: ut curam ſollicitam non de ſuo tantum Racovienſi cœtu, cui præpoſitus erat, ſed de omnibus pene aliis præteream, & literarum ad varios non ſuos tantum, ſed & exteros, exarandarum infinitos & immenſos labores ſilentio involvam. Plus itaque CRELLIUS præſtitit, quam debuit, ne dicam plus quam potuit; tantum abeſt, ut merito quiſpiam in

piam in eo hac in parte aliquid requirat. Interim tamen quia desiderium nostrum non implevit, dolendum est, tantum ecclesiæ lumen esse præmatura & invida morte extinctum, roganduſque Dominus messis, ut extrudat operarios huic geminos ad messem idoneos, cui te, Lector, me vero & meos conatus, quos divinæ gloriæ penitus consecratos cupio, ardentissimis precibus tuis commendo.

Vale.

Racoviæ, die XVI *Maji.* Anno CIↃ IↃCXXXVI.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

I. II. III. IV capp. & partem V^ti cap.

EUANGELII

MATTHÆI.

COMMENTARIUS

In partem

EVANGELII MATTHÆI.

PROLEGOMENA.

QUandoquidem divino auxilio freti primam ejus libri, qui novum Teſtamentum appellatur, partem explicare aggredimur; ad cæteras, ſi Deus votis noſtris annuerit, inde progreſſuri: non erit alienum hoc loco pauca quædam præfari, quæ ad univerſum novi Teſtamenti codicem pertineant: & primum quidem de inſcriptione, quæ ſummam quandam hujus libri complectitur; deinde de operis partitione.

Inſcriptio vulgo eſt, *Novum Teſtamentum*, vel, *omnia Novi Teſtamenti*: uti quidem Græci libri habent. Quem titulum non eſſe ab ullo Apoſtolorum, vel eorum, quorum ſcripta in hoc codice continentur, apud omnes eruditos eſt in confeſſo: cùm nec Apoſtoli, aliive divini viri, quorum hic ſcripta extant, ea in unum veluti faſciculum collegerint, atque ita, ut nunc videmus, digeſſerint; ſed alii, qui illorum fuerunt diſcipuli. Significat autem hic libri index, contineri hîc ea ſcripta, in quibus tradantur illa, quæ ad novum fœdus per Chriſtum inter Deum & homines conſtitutum pertinent: hoc eſt, in quibus & hiſtoria fœderis illius promulgati ac pacti deſcribatur, & fœderis illius conditiones ac pacta explicentur, & ſi quæ ſunt cum his quodammodo conjuncta.

Diſtribui autem ſcripta hæc omnia in duo videntur poſſe genera, quanquam & tria, ut paulo poſt dicemus, conſtitui poſſent. Sunt enim omnia vel hiſtorici libri; vel Epiſtolæ. Hiſtorici libri partim Chriſti in terris viventis hiſtoriam, ſeu vitam, dicta factaque potiſſimùm referunt; vel Apoſtolorum: quibus poſterioribus accenſeri poteſt & Apocalypſis Johannis, quę ordinem horum ſcriptorum novi fœderis omnium claudit. Etſi enim liber ille propheticus eſt, ſi ſcopum illius ſpectes: ea tamen omnia, quæ ibi referuntur, hiſtoriæ ſunt, & rebus geſtis, quanquam in futurum ſignificatione ſpectantibus, præcipuè conſtant. Quod ſi tamen hunc a cæteris libris hiſtoricis propter peculiare illius ingenium ſejungere placeat: poterit hinc tertium librorum hoc codice comprehenſorum genus conſtitui, nempe propheticum; quandoquidem ea, quæ in eo facta referuntur, magis videntur rerum poſt gerendarum vaticinia dicenda, quàm res ipſę geſtæ. De Epiſtolis ut nunc aliquid agamus, nihil eſt neceſſe: Fieri id poterit tùm, cùm Deus nos illuc perduxerit. Quod ad hiſtorica ſcripta attinet, illa jam diximus vel Chriſti hiſtoriam in terris adhuc degentis complecti; vel Apoſtolorum, qui poſt Chriſti in cœlum aſcenſionem ſermonem evangelicum promulgarunt, & Eccleſias in Judęa primùm, deinde per alìas hinc inde orbis regiones conſtituerunt. Priora illa vulgo appellantur euangelia, eorumque autores Euangeliſtæ, quaſi dicas, euangelicæ hiſtoriæ ſcriptores, quanquam hoc nomen reſtringendum tantùm erit ad tempora Euangelii per ipſum Chriſtum primùm prædicati. Nam alias & Apoſtolorum acta ad Euangelicam hiſtoriam omnino pertinent. Eo ſenſu in ſacris literis nec Euangelii, nec Euangeliſtarum nomen uſpiam uſurpatur: & rectè quidam (1) ex doctiſſimis interpretibus animadvertit; eos, qui in ſacris literis Euangeliſtæ vocantur, vulgo nunquam; & qui in ſacris literis nunquam, eos vulgo ſemper Euangeliſtas vocari. Ea autem ſcripta iterum in duplici ſunt differentia. Tribus enim primis ex quatuor illis hiſtoricis propoſitum fuit univerſam Chriſti, cùm in terris munus ſuum obiret, hiſtoriam complecti: quamvis id alii fuſiùs, alii minùs fuſè præſtent. Quartus vero, nempe Johannes, hinc inde veluti quædam decerpens, atque ea maximè, quæ ab aliis eſſent prætermiſſa, ſi paſſionis ac reſurrectionis hiſtoriam, ipſi cum reliquis communem, excipias; id ſibi nominatim demonſtrandum ſumſit, Jeſum eſſe Chriſtum, illum Dei filium: ideoque ea potiſſimùm ex dictis ac factis Chriſti recenſet, quæ ad hoc probandum ſpectant; præſertim ſi fuerint ab aliis, quorum ſcripta ut hiſtoriæ Eccleſiaſticæ teſtantur, vidit, prætermiſſa: cæteroquin actum agere noluit.

Inter illos vero tres priores, quibus propoſitum fuit univerſam Chriſti hiſtoriam complecti, eminent Matthæus & Lucas, propterea, quod uterque fuſius rem totam perſequitur, Marcus breviùs ac ſtrictiùs. Unde illi ſermones etiam & conciones Chriſti inſigniores deſcribunt; Marcus vix ullas, pręſertim ſi eas excipias, quę ad hiſtoriam ſtrictiùs ſumtam non videantur pertinere, & occaſiones aliquas aliis rebus, quæ narrantur, non præbuerint, aut contra ex illis erutę fuerint. Atque ut id, quod ſentio, dicam, videtur mihi Marcus propemodum compendium quoddam Matthæi confeciſſe: ideo & ordinem hujus in pleriſque ſequitur, & verba quoque ejus exprimere videtur. Quanquam & nonnihil, quod aliunde illi conſtitit, addidit; aut in circumſtantiarum deſcriptione ab illo alicubi differt. Quod ſi Matthęum & Lucam inter ſe conferas, quanquam utriuſque maxima autoritas, & eatenus par, quatenus nefas eſt alterutrius dictis ulla in parte fidem detrahere; Matthæus tamen, qui ordinem inter ſcripta novi fœderis ducit, duobus modis præcipue eminet. Primum quidem, quod Apoſtolus fuerit, hoc eſt unus ex divi-

(1) *Maldonatus.*

nissimis post Christum viris, ac præcipuis euangelicæ doctrinæ præconibus; Lucas autem euangelistis tantum, hoc est, Apostolorum συνέργοις & veluti administris annumerari debeat, qui tertio ab apostolis gradu numerantur. Deinde, quod Matthæus maximam partem oculatus testis ac spectator eorum fuerit quæ scripsit: Lucas autem, ut ipsemet testatur Luc. 1. 2, ea, quę in euangelica historia scripsit, ab iis accepit, qui spectatores ipsimet atque administri rerum istarum fuerint. Unde tertium quodammodo oritur inter utrumque scriptorem discrimen, quod aliquam Matthæi præ Luca eminentiam ostendit; nempe quod Matthæus, in plerisque saltem accuratiorem temporis rationem habuerit, & ordinem rerum gestarum narrationis serie exactius servaverit. Quanquam non desunt, (1) qui contrarium sentiunt. Et ne nos quidem diffitemur, in aliquibus Lucam temporis rationem rerumve gestarum ordinem exactius esse secutum, & distinctius nonnullos sermones Christi retulisse, quam Matthæum. Verum in plerisque vel saltem in pluribus Matthæo palmam hac in parte tribuendam esse censemus.

(1) *Maldonatus.*

DE EUANGELIO SECUNDUM MATTHÆUM.

VT ergo jam ad historiam euangelicam a Matthæo descriptam accedamus, *Inscriptio* in Græcis codicibus vulgatis hæc est: *Euangelium secundum Matthæum:* hoc est, historia euangelica prout a Matthæo descripta est. De significatione hac vocis *euangelii*, quæ proprie bonum seu lætum ac felicem nuncium significat, jam antę monuimus. Est autem in vocabulo hoc ita usurpato Metonymia subjecti, seu mavis objecti & materię: nempe quia hic euangelium, seu id, quod ad euangelii promulgationem primum per Christum factam pertinet, describitur. Verba *secundum Matthæum* ad distinctionem aliorum, ut ita dicam, euangeliorum, seu euangelicarum historiarum ab aliis descriptarum, apposita sunt; significantque tacite, tum ab aliis etiam autoribus, tum alio modo historiam euangelicam esse descriptam: ut quidem ex ipsis, qui in novo testamento habentur, libellis, & nominatim etiam ex iis, quę Lucas initio historię suæ scribit, patet.

Titulum autem hunc non esse ipsius euangelistę, ut nec similes aliorum euangelistarum, aliquot rationibus (1) viri docti comprobant. Primo quod sacri scriptores, si librorum titulos ponant, eos cum ipso librorum contextu connectant, & prima eorum verba faciant: ut inter alia ex Prophetarum & Apocalypseos initiis patet. Deinde, quod non est credibile, omnes quatuor euangelistas similes plane titulos suis libris fuisse præfixuros, quales nunc prefixos videmus. Tertio, quod Marcus alium protinus titulum suo libro præfigit: *Initium euangelii Jesu Christi*; vix id facturus, si jam scripsisset, *euangelium secundum Marcum*. Taceo Græcorum & Latinorum titulorum dissimilitudinem quandam. Latini enim in plerisque codicibus legunt: *Sacrosanctum Jesu Christi euangelium secundum* &c. Taceo etiam, quod non sit credibile, eorum quemque in ipso titulo protinus significare aliqua ratione voluisse, ab aliis quoque atque alio modo eandem historiam fuisse traditam.

Titulo viso, & sic argumento hujus libri jam aliqua ratione perspecto, distributio etiam ejusdem videnda est. Diximus jam supra, cum in genere de euangelica historia, quam in novi fœderis codice descriptam habemus, loqueremur, describi hic historiam Jesu Christi in terris versantis, & propheticum munus obeuntis, atque ad sacerdotale ac regium paulatim progredientis. Quia vero is, qui de Jesu Christo, ejusque dictis factisque admirandis audit, eumque Christum, seu divinum populi divini regem constitutum esse intelligit, scire etiam omnino cupit, quisnam ille fuerit, quibus parentibus aut majoribus, quove loco ortus atque in lucem editus, quæque extiterint tantę dignitatis, tam sublimis, ad quod ascendere debuerit, fastigii, omina ac prefagia: ideo necesse fuit illis, qui historiam Christi plenius descriptam ad posteros propagari vellent, ista quoque primum describere; atque inprimis propter Judæos, quibus probe constabat, Christum ex certa familia, hoc est, Davidica, secundum divinas promissiones oriri debuisse, ita ut, nisi constaret, Jesum ex ea familia ortum, inde concludere recte possent, eum Christum illum promissum non esse. Quapropter Matthęus primo omnium ea, quę ad ortum & nativitatem Christi, infantiamque ejus pertinent, primis duobus capitibus explicat, eaque Jesu Nazareno non defuisse ostendit, quę in Christo, vel ex divinis promissionibus, vel aliam ob caussam extare hac in parte debuisse, intelligi possit. Deinde ea, quæ ad munus Jesu Christi, prętertim propheticum spectant, fuse persequitur, in eoque prope totum suum libellum consumit. Quanquam autem distributionem secundæ hujus partis possemus differre ad initium capitis tertii, unde ejus initium ducitur; satius tamen est, hoc loco de ea nonnihil disserere: ut totius libri ordo ac compages, velut in tabella quadam depicta, sub unum aspectum hic ponatur.

Videtur ergo pars illa hujus libri secunda in tria iterum membra dispesci posse. In primo continentur ea, quę prępparationem quandam ad functionem muneris prophetici spectant. In secundo describitur ipsa muneris illius administratio. In tertio illius finis atque exitus, in quo simul aditus quidam continetur ad muneris sacerdotalis ac regii functionem, atque adeo quoddam munerum istorum initium. Primum continetur cap. 3 & parte prima cap. 4 usque ad finem vers. 11, ubi primum

(1) *Maldonatus.*

mum docetur, quomodo Joannes baptista viam ipsi præparaverit: deinde quomodo ipse Christus ad muneris sui in terris functionem veluti præparatus fuerit: partim dum fuit a Deo solenni ratione muneri isti initiatus, &, ut loqui solent, inauguratus, ad Iordanem; partim dum fuit, Deo ita volente, tentatus, & periculum fidei ac constantiæ ipsius antequam rem tantam aggrederetur, captum. In secundo membro, quod a ℣. 12. cap. 4 extenditur usque ad caput 26. exponuntur tum dicta Christi, tum facta, præsertim miraculosa, quibus dicta doctrinamve suam in terris confirmavit, & eorum etiam, quæ post ipsius in cœlum ascensionem gesta sunt, fundamenta jecit. Quod quidem membrum in varias iterum partes pro diversitate temporum, aut rerum, quæ narrantur, distingui potest. Et generatim quidem ita, ut quædam sint a morte ipsius, quæ omnium est veluti terminus, remotiora, longiusque antegressa; alia propiora. Quod posterius rerum genus incipere possumus ab eo loco, ubi scribitur, Christum ultimum iter Hierosolymam suscepisse, ad festum illud, cujus initio crucifixus est. De hoc autem itinere narratur cap. xx. 17 seqq. Prius rerum genus distingui potest in illa, quæ antecesserunt electionem & missionem Apostolorum; in ipsam electionem & missionem; & in ea, quæ illam sunt consecuta. Ut ita tria constituantur membra. De electione autem & missione Apostolorum agitur cap. x toto. Quare quæ caput istud antecedunt, primo ex his tribus membro tribuenda sunt; quæ sequuntur usque ad cap. xx. 17, postremo. Quanquam autem hæc iterum partiri possemus; tamen, ne nimis multa faciamus membra, & ipsa distinctione confusionem quandam pariamus, finem hic divisionis secundi hujus membri superius constituti faciemus. Tametsi infra, cum ad illud membrum perveniemus, nonnihil, quod ad hanc rem pertineat, addere poterimus. Tertium autem membrum, quod terminum quendam complectitur muneris prophetici, & initium quoddam sacerdotalis & regii, continetur historia mortis & resurrectionis Iesu Christi, tribus ultimis capitibus comprehensa. Resurrectionis autem nomine complectimur hoc loco etiam ea, quæ eam sunt proxime consecuta, antequam nimirum in cœlos Christus ascenderet. Et mors quidem ac resurrectio, ut fuerunt confirmatio & sanctio insignis eorum, quæ Christus antea docuerat; & eatenus muneri ipsius prophetico accenseri debent, ita aditus quidam fuerunt ad munus illud, quod in cœlis nunc Christus administrat. Et mors quidem initium quoddam fuit muneris sacerdotalis, cum ea sit victimæ pro nobis oblatæ mactatio; resurrectio autem etiam regii.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

In hoc capite ortus ac natales Christi traduntur. Et primum quidem ejus genealogia majorumque series recensetur: deinde ratio conceptionis ac nativitatis illius; quæ in eo consistit, quod a virgine, divini spiritus ope, conceptus natusque fuerit. Prius membrum usque ad versum 18, *posterius vero usque ad finem capitis extenditur.*

Vers. 1. *Liber generationis Iesu Christi.* Titulus hic est prioris partis hujus capitis, seu genealogiæ Christi: ita ut *liber generationis* nihil sit aliud, quam id, quod nos genealogiam appellamus, seu enumerationem majorum ac progenitorum, a quibus ortum suum quispiam ducat. Similis extat titulus Gen. v. 1: *hic est liber generationis Adam.* Sed ibi liber generationis recensionem posterorum minorumque ex Adamo descendentium significat, non majorum. Hic contra fit. Nec est quod quempiam offendat vox *libri.* Etenim Hebræorum consuetudine, ut vel ex loco modo dicto apparet, recensionem seu enumerationem etiam brevem significat aliudve scriptum, quod Latini libri nomine vix dignarentur: ut apparet ex istis locis: Esth. 9. 25, 26, 30. Esai. 37. 14. xxxix. 1. Ierem. 29. 25, 29. xxxii. 10, 11. Quibus in locis omnibus Hebraïce est vox *sepher*, quæ librum significat. Unde & Latinus interpres in plerisque nomen libri aut librorum posuit. Quanquam & Ciceronem genealogiam libellum nominum dixisse, Beza refert: & simili ratione libellum supplicem, libellum memorialem dicunt: & alias quoque ad breve scriptum libelli nomen diminutivum, ut vocant, transfertur. Subaudiendæ autem sunt in hoc titulo voces, *hic est.* Perinde enim est, ac si dixisset: *Hic est liber* &c. qualis ellipsis est etiam Marc. 1. 1: *Initium euangelii Jesu Christi*; ubi interpretes nonnulli habent: *Hoc est initium euangelii* &c. Quo loco, ut hoc quoque obiter notemus, titulus ab initio ponitur, non totius libri, sed primæ tantum illius partis. Quod hoc quoque loco fieri censemus. Similis ellipseos exempla reperies initio aliquot prophetarum, ubi hæc aut similia extant verba: *Visio Esaiæ* &c. *Visio Abdiæ* &c. *Verba Ieremiæ*, &c. *Verba Amos*, &c. *Verbum Domini, quod factum est ad Ioël, Oseam* &c.

Iesu Christi filii David, filii Abraham. Filii nomen hoc loco poni pro uno ex posteris seu prognatis unicuique liquet: quo pacto & alibi in historia euangelica Christum filium Davidis appellatum fuisse cernimus. Apud Latinos nepotum nomen, quanquam in plurali numero elatum, ita solet usurpari. Quo loco tria quæri solent:

Primum: Cur hos duos ex universa progenitorum Christi serie initio expresserit, & eorum filium Christum nominatim esse significarit.

Alterum: Cur Davidem Abrahamo, posteriorem priori præposuerit.

Tertium: Utrum vox filii secundo loco posita, nempe inter Davidis & Abrahami nomen collocata, ad propius Davidis, an ad remotius Christi nomen sit referenda, & cum eo per Appositionem Grammaticis dictam connectenda.

Ad primum recte respondetur, ideo id factum, quia his duobus Christus fuit promissus, tanquam ex ipsis oriundus. Quanquan promissio Davidi facta specialior fuit, &, ut ita dicam, distinctior; ea, quæ Abrahamo obtigit, generalior, & quasi confusa: idque non tantum ideo, quod promissio Davidi facta Christi ortum ad certam posterorum Abrahami tribum, imo ad certam quoque tribus familiam adstrinxit, cum promissio Abrahamo facta nulli tribui, nullive familiæ fuerit alligata; sed etiam ideo, quod nulla videatur extare promissio Abrahamo facta, quæ Christum nominatim, seu sigillatim ex eo oriturum esse significaret. Quæcunque enim promissiones sunt, quæ mystico sensu significent, Christum ex Abrahamo nasciturum, ee de semine Abrahamico loquuntur. Semen autem illud

non unum ex nepotibus seu posteris ipsius, sed progeniem ac posteritatem Abrahami, certumque adeo hominum genus denotat: uti tum per se quivis facile intelligere potest, qui loca illa in Genesi extantia inspexerit; tum ex iis æstimari licet, quæ de semine illo mystice accepto leguntur Gal. 3. 4. Appellatur quidem Gal. 3. 16 semen illud Abrahami Christus: sed, ut ibi (1) ostendimus, Christus istic non significat solam Christi personam, sed simul corpus quoque ipsius, hoc est ecclesiam, populumve Christianum designat, a capite suo denominatum. Interea tamen recte dicitur, Christum omnino fuisse Abrahamo promissum; licet solus seminis nomine non intelligatur iis in locis, ubi promissio illa continetur; quandoquidem seminis illius caput Christus est, & reliquum semen sine illo existere ex divino decreto nec potuit, nec debuit. Certe qui dicit prolem quampiam ex altero nascituram, eo ipso dicit etiam caput illius prolis ex eo oriturum. Ac promissio Davidi facta specialis fuit, & non ad totum Christi populum, sed ad ipsum tantum Christum populi illius caput pertinuit. Is enim Davidi fuit promissus, qui sessurus esset super ipsius solio, & recturus populum Israëliticum, ut omnibus vulgo notum est.

Ex his jam aliqua ratione patet responsio ad secundam quæstionem. Ideo enim Christus prius fuit dictus filius Davidis, quam Abrahami, quia promissio Davidi facta specialior ac distinctior fuit, & ad Christum nominatim pertinuit. Unde & majoris dignitatis est appellari filium Davidis, quam filium Abrahami: partim quidem, quia, ut diximus, proli illi Davidicæ regnum æternum, idque amplissimum fuit destinatum; partim etiam quia ipse David rex fuit, ita ut vel hanc ipsam ob causam honorificentius esset Davidis filium, quam Abrahami appellari. Sed majoris tamen dignitatis erat appellari filium Davidis κατ' ἐξοχὴν, seu Messiam illum Davidi promissum, atque ex ipsius familia oriundum. Qua de causa etiam illi qui opem Christi implorarunt, eumque titulo, quem putarunt esse omnium honorificentissimum, compellarunt, non Abrahami, sed Davidis filium dixerunt: & populus in fausta illa acclamatione, qua tanquam regem advenientem prosecutus est, filium Davidis vocavit: & alias quoque inter Judæos, cum de Messiæ patre quæreretur, David potius, quam Abraham nominaretur. Quam ob causam, cum quæsivisset Christus ex Pharisæis, cujus filius sit Christus, statim ab illis fuit responsum, Davidis. Causa igitur magna fuit, cur Matthęus ab ipso statim initio ortum Christi descripturus, eum filium Davidis (2) appellarit. Quo accedit, quod, ut ex jam dictis aliqua ratione patere potest, requisitum hoc fuerit, ad Christum constituendum, ex divina promissione necessarium, ut ex Davidis familia esset oriundus; ac proinde etiam a Judæis in Christo vel inprimis requisitum, ita ut nisi constitisset, Jesum ex Davidis familia ortum fuisse, eum pro Christo non fuissent, essentve habituri. Quod si quis dicat, non satis conveniens videri, ut, postquam Christus dictus esset Davidis filius, tum demum filius Abrahami diceretur, cum hoc sit generalius, illud specialius, & qui filius Davidis est, eum Abrahami quoque filium esse necesse sit: a generalibus autem potius ad specialia & strictiora progrediendum sit; respondemus, id vim fortasse aliquam habiturum, si vox *filii* posteriori loco collocata omnino esset cum nomine Christi, non vero cum nomine Davidis connectenda. Sed nobis (ut jam ad tertiam quæstionem simul respondeamus) aliter videtur, non modo propter causam in ipsa hac objectione explicatam, sed etiam, idque aliqua ratione magis, propter Hebræorum consuetudinem, qui in recensendis genealogiis, vocem filii inter diversa nomina collocatam, ad propius referre solent, & cum eo per appositionem connectere. Inspiciantur inter alia hæc loca 1 Sam. 1. 1. 1 Paral. 4. 37. v. 8, 14: Hoc si statuatur, nihil est absurdi in oratione Matthæi, quandoquidem non expresse dicit, Christum esse filium Abrahami, postquam jam dixisset, eum esse filium Davidis, sed id tantum cogitandum ex suis verbis relinquit. Si enim Christus Davidis est filius, David rursus Abrahami, nemo non intelligit, Christum quoque Abrahami filium esse; licet dictum non sit. Non attingimus autem nunc alias rationes, ob quas alii viri docti censuerunt propius Davidem quam Abrahamum fuisse nominatum, quę apud Maldonatum videri possunt. Inter quas illa nobis magis probatur, quę ab ipso secundo est loco collocata; nempe quod alioqui fuisset Abrahami mentio & ante Davidem facienda, & post Davidem denuo repetenda, cum ab eo ad Christum genealogiam deducere vellet. Quo ut effugiant Hebrei, solent id, de quo plura dicere volunt, aut a quo novę narrationis seriem texere cogitant, ultimo loco ponere. Sic Apoc. 1. 4, 5 eandem ob causam septem spiritus præponuntur Domino Iesu.

Abraham genuit Isaacum &c. In hoc versiculo nulla fit mentio Ismaëlis, quem Abraham; nulla item Esaui, quem Isaac genuerit: non tantum quia ex illis Christus non descendit; verum etiam ideo, quia ad veram illam Abrahami & Isaaci posteritatem, populumque divinum ex illis oriundum non pertinuerunt, atque adeo ab illis separati gentibus alienigenis fuerunt annumerati. Nam alioqui decuisset eorum aliquam facere mentionem: quemadmodum statim in eodem versu dicitur, Iacobum genuisse non tantum Iudam; sed additur etiam: *& fratres ipsius*. Etsi enim ex cæteris Iacobi filiis, Iudæ fratribus, non fuerit ortus Christus: quam ob causam nec eorum nomina exprimuntur: sed solus Iudas, ex quo Christus descendit, expresse nominatur, cæteris tantum generaliter descriptis: digni tamen videbantur qui commemorarentur, qui non tantum ad populum illum divinum, seu semen illud Abrahamo promissum pertinuerunt; sed summa etiam quædam illius populi capita, singulorumque tribuum principes atque authores exiterunt, unde & Patriarchę appellantur. Et reprehensionem vix effugere potuisset Matthæus, si, quemadmodum dixerat, Abrahamum genuisse Isaac, Isaac vero Iacobum, nulla Ismaëlis aut Esaui facta mentione; sic etiam hic simpliciter dixisset, Jacobum genuisse Iudam, nulla fratrum ipsius facta mentione; quasi nimirum eos indignos censeret, quos pro Iacobi posteris, populique Israëlitici capitibus, haberet.

Iudas autem genuit Phares & Zara è Thamar. Hic non tantum Phares, sed & Zaram commemorat, propterea quod hic cum illo uno partu editus, cum illo de primogenitura quodammodo certarit, nec, ut de Esauo antea diximus, a populo divino sejunctus fuit. Commemoratur autem hoc loco Thamar, & (ut de similibus simul dicamus) ℣. 5 fit mentio Rachab, illius nimirum Hierichuntinæ, itemque Ruth, quę origine fuit Moabitis, itemque Bethsabeę, quæ uxor fuerat Urię, ℣. 6, cum interea aliarum fæminarum, ex quibus illi fuerint nati qui in hac genealogia memorantur, nulla fiat mentio.

Causa

(1) *In Comment. ad Gal.* (2) *vide Maldonatum.*

Causa ejus rei hæc a doctissimis quibusdam interpretibus affertur, quod in his, quarum nomina exprimuntur, fœminis aliquid contigerit circa rem matrimonii quodammodo inusitatum, saltem non laudandum, quod in scriptura V.F. expresse sit notatum, & ob quod potuisset quispiam dubitare, utrum filii illi, qui ex eis sint nati, legitimi fuerint necne. Id ergo reticetur, quod usitatum fuit, & de quo dubitare nemo poterat; id solum commemoratur, quod aliqua ratione inusitatum fuit, & dubitationi locum facere poterat. Quanquam interim scriptura V.F. dubitationem tollit, dum filios illos earum, tanquam legitimos recenset.

Vers. 5. *Salmon autem genuit Booz ex Rachab.* In hoc versiculo illud cuipiam mirum videri posset, qui fiat, ut inter Salmonem, qui Rachabam duxerit, & Davidem non nisi tres viri in hac genealogia interveniant; cum tamen, ut a viris doctis est annotatum, trecenti sexaginta amplius anni intercesserint. Neque vero illi nodum penitus solvunt, qui tamen inter cæteros maxime videntur solvisse, qui ajunt, non esse incredibile, quatuor homines, ejus præsertim temporis, quo humana vita, sive natura, sive temperantia longius tenderetur, trecentorum sexaginta sex annorum numerum æquasse: quia si Salmonem numeres, quem verisimile sit, cum Rachab uxorem duxit, fuisse adolescentem, constituturum, singulos infra centum vixisse annos: cum illo eodem tempore centum viginti, immensis licet exercitus laboribus, Moses vixerit. Nam in hac responsione ita agitur, ac si initium vitæ singulorum a morte progenitorum demum duci debeat. Hac enim ratione haud difficulter credi posset, ætates quatuor hominum, nempe Salmonis post ductam Rachab, ejusque filii Boozi, & nepotis Obedi, ac denique pronepotis Jessæ numerum 366 annorum compleviſſe. Sed quis tam facile crediderit, singulos illos non modo centesimum prope annum attigisse, sed etiam singulis ita contigisse, ut uno alterove, aut saltem paucis demum ante mortem annis, ætate jam plane decrepita, illos, qui hic memorantur, filios genuerint. De Salmone certe haudquaquam est credibile, eum 60, aut amplius demum annis post ingressum in terram Chanaan, Boozum genuisse: quandoquidem eum ex Rachaba genuisse dicitur, quæ sine miraculo sexaginta post captam Ierichontem annis gignere non potuisset: cum satis appareat, Ierichonte capta eam non juvenculam plane fuisse. Et licet tandem fingere velis, quod historiam consideranti minime fit verisimile, eam tum temporis nondum vigesimum attigisse annum; tamen si 60, aut 70 illius ætati annos adhuc addideris, talem constitues, quæ naturæ cursu effœta jam fuerit. Quare vel statuendum est, Boozum, Obedum, & Isai Davidis parentem fuisse homines præter communem usum ac consuetudinem longævos, vivaces ac vegetos, sive singulari naturæ, sive peculiari etiam Dei beneficio, ut etiam post centesimum annum liberos genuerint eos, quos genuisse hic memorantur: vel statuendum est, a scriptoribus V.F. unde hanc genealogiæ Christi partem depromsit Matthæus, inter Salmonem & Boozum gradum, ut vocant, unum atque alterum omissum: id quod illis omnino videtur statuendum, qui Boozum putant vixisse circa 250 annum ab ingressu populi in terram Chanaan. Potuisset autem id propterea fieri, quia obscuriores fuissent, nec fama ita noti, ut vel Boozus, vel Salmon: quemadmodum infra videbimus inter *Salathielem & Zorobabelem omissi Phadajam*, quia Phadaja aliquanto fuit obscurior: qua de re suo loco pluribus agemus. Tanto autem magis id fieri potuit, si Salmon tam diu vixit, ut pronepotis, vel abnepotis sui Boozi ætatem vel attingeret, vel non multo ante ipsius nativitatem moreretur. Ita enim fieri potuit, ut cum Salmonis & Boozi ætas inter se quodammodo connecterentur, intermedii illi, qui utrisque obscuriores fuissent, veluti exciderent, & oblivione obruerentur. Quo accedere poterat, quod essent non tantum ex alienigena matre nati, sed etiam ex ea, quæ infamis inter suos fuisset; quod tamen dedecus in ipsorum posteris paulatim fuit abolitum. Neque vero huic sententiæ obstat, quod Booz ex Rahab genitus dicitur: cum ad id satis esse videatur, quod ex ea generis originem duxerit, quodque ex ea stirpe fuerit prognatus. Quemadmodum etiam istiusmodi ratio non obstat, quominus is genuisse alterum dicatur, qui ejus non pater, sed avus, imo & abavus fuit: ut partim de Salathiele jam indicavimus: partim paulo post dicemus ℣. 8, cum ad Joramum & Oziam perveniemus. Verumtamen non facile conjecturis hic nitendum est: cùm sacræ literæ ita Boozum cum Salmone connectant, ut hunc illius patrem proprie loquendo facere videantur. Quare tutius est priorem sententiam sequi, & statuere, homines illos vivaces admodum aut vegetos fuisse, qui in ætate etiam provecta filios genuerint; quale quippiam deprehendere liceat in Ephraïmo filio Josephi, si considerentur ea, quę leguntur 1 Paralip. 7. 20 & seqq.

Vers. 6. *Jesse autem genuit Davidem regem.* Hunc solum regem in hac serie majorum Christi appellat; licet ii quoque, qui sequuntur usque ad Jechoniam, reges fuerint: quia hic princeps fuit regię in hac serie, totaque tribu Juda dignitatis, atque adeo primus etiam in Israële rex non immerito dicendus. Nam etsi Saul ante ipsum regnavit; tamen quia is non tam Dei voluntate, quam ferocientis populi studio ac cupiditate, cui tamen Deus quodammodo assensus, electus fuit; & extra illam tribum fuit ortus, cui regnum fuit jam olim ex Jacobi vaticinio ac benedictione destinatum, ideo prętériri aliqua ratione potest. Accedit ad caussam illam, quam diximus, etiam alia, ob quam Davidem regem voluit nominare Matthęus. Observatum est ab interpretibus, voluisse Matthęum in tres partes genealogiam Christi distinguere, pro ratione triplicis status populi reiquepublicæ Israëliticę, cujus status diversitas ex diversitate conditionis ac status majorum Christi hic enumeratorum intelligitur. Etenim primus ille populi Israëlitici status fuit ante regnum constitutum; alter sub regno; tertius post eversum regnum. In primo gradus quidam fuit structus sub Judicibus ad regnum; in tertio reliquię quædam regni ad tempus aliquod in familia Davidica, ipsisque adeo Christi progenitoribus ut Salathiele & Zorobabele remanserunt. Quapropter cum a prima hujus genealogię parte ad secundam, & simul a primo populi statu ad secundum transiturus esset, & notabilem utriusque differentiam vellet constituere, Davidem, qui ultimus fuisset primę partis, & initium dedisset secundæ, autorque fuisset dignitatis regię in familia sua, ac initium quodammodo status secundi, in quo populus Israëliticus fuit positus; merito eum, ut id quodammodo significaret, regem appellavit. *David autem Rex genuit Salomonem.* Quomodo Matthęus cum Luca conciliari possit ac debeat, qui genus Christi ex Davide per Nathanem deducit,

videbimus infra verſ. 16, cum de verbis illis agemus: *Iacob autem genuit Ioſephum.*

Verſ. 8. *Ioram autem genuit Oziam.* Illum nimirum, qui alio nomine Azarias fuit appellatus. Vide 4 Reg. 15. 1,6,7,8,13, ubi in Hebræo eſt Uria ſeu Ozias, cum in Latino & Græco ſit Azarias. Confer etiam cap. 26 lib. 2. Paral. ubi perpetuo Ozias appellatur, qui in priori illo loco Azarias. Veruntamen ex eadem hiſtoria ſacra lociſque modo dictis ſatis liquet, Oziam non proxime fuiſſe natum ex ipſo Joramo, ut verba Matthæi prę ſe ferunt; ſed fuiſſe filium Amazię regis, pronepotem autem Jorami. Sunt enim hoc loco tres viri inter Joramum & Oziam omiſſi, ut a pleriſque interpretibus fuit animadverſum, nempe Ochozias, Joas, & Amazias. Vide inter alia 2 Par, 3. 11. Genuiſſe ergo Joramus Oziam dicitur, quia hic ex illo, licet aliis intervenientibus, fuerit prognatus. Sed cauſſa tamen hoc loco quærenda eſt, ob quam hi tres omiſſi fuerint, & videndum, quo pacto a falſitatis crimine erroriſve ſuſpicione liberari queat Matthęus, qui dixit, omnes generationes, ſeu gradus generis, a Davide uſque ad tranſmigrationem Babylonis, eſſe quatuordecim, cum iſtis tribus additis ſeptemdecim ſint futuri gradus. Atque ut ab hoc poſteriori incipiamus, verba Matthæi, quibus quatuordecim tantum in ſingulis genealogię hujus partibus gradus conſtituit, non ſunt ita accipienda, ac ſi dixiſſet quatuordecim tantum gradus, ſeu perſonas, quarum alię ex aliis fuerint prognatę, reipſa fuiſſe; ſed in hac ſerie majorum Chriſti a ſe conſtituta tres eſſe teſſaradecades, ſeu in ſingulis trium hujus genealogię partium quatuordecim gradus a ſe enumeratos eſſe. Volnit enim, (ut ad prius jam quoque accedamus) & concinnitati cuidam, & lectoris memorię conſulere, tribus æqualibus hujus genealogię partibus conſtitutis, quę tam notabili reipublicę Judaicę, & conditionis eorum ipſorum qui hic recenſentur diſcrimine, diſtinctę eſſent. Itaque cum in prima iſtius genealogię parte quatuordecim tantum gradus in ſacris literis V. F. annotatos reperiret, & totidem quoque in tertia parte recte conſtitui poſſe animadverteret, ut poſtmodum plenius docebimus, intermedię quoque parti quatuordecim tantum attribuere voluit, cum id ſine falſitatis periculo facere poſſet, & de re ipſa cæteroquin ex ſacris literis V. F. ſatis conſtaret, nec conſilium ipſius in aliquibus omittendis ignorari poſſet; præſertim cum ad inſtitutum ipſius ſatis eſſet, modo conſtaret poſteriores a prioribus fuiſſe oriundos, ut ut non proprie fuiſſent ipſorum filii, ex iiſve proxime geniti. Volebat enim, ut ex primis ipſius verbis ſatis conſtat, & a nobis illic oſtenſum eſt, docere Jeſum eſſe filium Davidis, ac porro Abrahami. Ad hoc autem oſtendendum ſatis eſt monſtrare, Jeſum ex illis majoribus eſſe ortum, qui ex illis genus duxerint, etiamſi non omnes intermedii enumerentur. (1) Cauſſa vero cur hos potius tres, quam alios omiſerit Matthęus (quanquam id arbitrarium cenſeri poterat) hęc non improbabilis a (2) quibuſdam interpretibus adfertur, quia maternum genus ex Achabo, homine impio, & idololatrię crimine maxime infami, duxerint. Nam Joram ex filia Achabi Ochoziam ſuſcepit, ex Ochozia autem Joas, ex Joa Ozias fuit natus. Ideo propter Achabi quodammodo impietatem adeo infamem, poſteri Jorami ad quartam uſque generationem veluti excidiſſe, & ex catalogo majorum Chriſti deleti eſſe videntur. Sed ſive hęc fuerit, ſive alia cauſa, ejus ignoratio nobis nocere non poteſt, cum ſatis id ſit, cauſſam ſcire ob quam aliqui fuerint omiſſi.

Verſ. 11. *Joſias autem genuit Ioakim,* &c. Etſi vulgata exemplaria, tum Græca, tum Latina, ita legant: *Joſias autem genuit Jechoniam & fratres ejus* &c. extitiſſe tamen alia quædam exemplaria Græca correctiora, quę inter Joſiam & Jechoniam interſerant Joakim, teſtantur doctiſſimi quidam interpretes. (1) Et ſane non modo ex ſacris literis V. F. conſtat, inter Joſiam & Jechoniam interceſſiſſe Joakimum, Jechonię patrem; ſed etiam ex eo, quod Matthæus omnino tres teſſaradecades ſe conſtituiſſe in hac genealogia Chriſti aſſerit, omnino evincitur, aliquem omiſſum eſſe. Nam alioquin vel in tertia, vel in ſecunda teſſaradecade unus deſideraretur. Quod enim quidam Jechoniam bis numerant, ſemel in fine ſecundę teſſaradecadis, & in tertiæ initio iterum, id abſurde omnino fit. Quaſi vero Matthęus, cum concinnitati etiam ratione numeri in conſtituenda hac genealogia ſtuduerit, maluerit unum bis numerare, quam eum, qui ad hanc ſeriem pertineret, exprimere, & ſic numerum quatuordecim exacte complere. Neque vero eſt quod quis dicat, ſuperius potius, ubi nos tres tantum omiſſos fuiſſe diximus, unum eſſe reponendum. Etenim credibilius eſt, euangeliſtam uno in loco tres omiſiſſe, quam alibi duos, alibi iterum unum ex hac ſerie exemiſſe. Adde, quod nulla, quod ſciamus, extent, vel a viris doctis proferantur exemplaria, quæ unum ex tribus illis adſcribant; cum hic adferantur exemplaria, quæ nomen Joakimi habeant. Id ergo jam conſtitutum eſto, Joakimi nomen hic omnino eſſe collocandum. Verum illud porro quæritur, utrum ita ſit legendum, ut recentiores quidam interpretes fecerunt: Joſias autem genuit Joakim: Joakim autem genuit Jechoniam & fratres ejus, in tranſmigratione Babylonis. Etenim nova hic oritur difficultas circa fratres Jechonię: quandoquidem non plures Jechonię fratres in ſcriptura commemorantur, ſed unus tantum Sedekias; non ille, qui ultimus fuit Judęorum rex, a Nabuchodonozore captus, & oculis orbatus (hic enim Jechonię patruus fuit, Joſię filius, alio nomine Mathanias dictus; ut conſtat ex collat. 4 Reg. 24. 17 ſeqq. cum 1 Paral. 3. 15) ſed alius, ex Joakimo Sedekiæ fratre majore natus. Vide 1 Paral. 3. 15, 16. Atqui hoc loco, ſi vulgarem lectionem ſequamur, non frater, ſed fratres Jechoniæ commemorantur. Nobis hic id probatur, quod apud Maldonatum legimus; non in eo tantum mendum eſſe vulgatorum exemplarium, quod Joakimi nomen fuerit omiſſum; verum etiam, quod Jechonię nomen ejus loco poſitum fuerit verſ. 11. Quare ita legendum cum dicto interprete cenſemus: *Joſias autem genuit Joakim & fratres ejus.* Nam præter dictam rationem, quod Jechonias plures fratres non habuerit, etiam illud vulgatæ lectioni obſtat, quod nulla appareat cauſſa, cur Iechoniæ ſive frater, ſive plures, ſi habuiſſet, fratres commemorandi fuerint: at contra cauſſa apparet, cur Ioakimi fratres commemorarentur, nempe, quod illi omnes, certe duo ex illis, reges non minus, quam Ioakimus fuerint. Etenim & Ioachas, alio nomine Iohannan dictus 4 Reg. 23. 30, & Mathanias, poſtea dictus Sedecias, regnavit, ut ex libris Regum & Paralip. conſtat. De tertio fratre Sellum, quod regnaverit, nihil quidem teſtantur regum hiſto-

(1) *Vide plura hac de re in Lect. Sac. Socini pag. 106 & ſeqq. item apud Maldonatum.* (2) *Maldonatus.*

Beza, Mald, Rober, Stephanus.

riæ

riæ: sed interim tamen Ieremias cap. 22. 12 eum expresse regem Iuda appellat, qui regnavit pro Iosia patre suo; forte quia particeps regni, sive cum fratre aliquo, sive cum filio fratris fuerit. Hoc ergo quia in aliis regum in hac genealogia enumeratorum fratribus non contigit, quandoquidem semper filius patri, non frater fratri successit, ideo eorum nulla fit mentio; horum autem ob regnum administratum fit, sed, ut supra in Iudæ fratribus animadvertimus, generatim, non nominatim. Unde jam intelligitur, nullam fuisse causam, cur Iechoniæ seu frater, seu fratres commemorarentur, quandoquidem nullus regnum tenuit. Hactenus ergo Maldonato plane assentimur. Sed illud adhuc dubium relinquitur, utrum verba illa, *in transmigratione Babylonis*, statim sint subjungenda illis; *& fratres ejus*: an vero interserenda prius illa: *Joakim autem genuit Iechoniam*. Prius Maldonatus censet, qui totum locum ita restituit, & quidem, ut ait, ex quodam veteri exemplari, de quo Stapulensis testetur: *Josias autem genuit Joakim & fratres ejus, in transmigratione Babylonis. Joakim autem genuit Iechoniam. Et post transmigrationem* &c. Sed duplex hic apparet incommodum: Alterum est, quod verba illa, *in transmigratione Babylonis*, & illa *post transmigrationem* ita dirimantur, inserto uno membro, seu una generatione; quum tamen omnino videatur Matthæus ita illa inter se conjunxisse, ut alterum continua serie consequeretur alterum. Alterum incommodum est, quod hoc pacto verba illa, *in transmigratione Babylonis*, necesse esset de tempore accipere, quod triginta sex amplius annis transmigrationem primam anteceserit: ut apparet ex cap. 23. 24. Reg. lib. 4; cum tamen longe commodius accipi possit de tempore propiore, prout verborum quoque proprietas postulare videtur. Etenim non adeo multis ante transmigrationem annis Iechoniam ex Ioakimo genitum esse necessum est, hoc est, octodecim annis antequam pater ipsius Ioakimus captivus abduceretur, quibus si addantur tres menses, quibus regnavit, complebitur tempus totum usque ad ipsiusmet, & totius familiæ regiæ, aliorumque principum, ducum, militum, fortium & artificum transportationem Babylonem. Quapropter verisimilius est, ita verba totius loci esse ordinanda; *Josias autem genuit Joakim, & fratres ejus. Joakim autem genuit Iechoniam in transmigratione Babylonis. Post transmigrationem autem Babylonis Iechonias genuit Salathielem*. Sed hac de re uniuscujusque sit judicium.

Iam vero quod attinet ad verba, *in transmigratione Babylonis*, satis ex dictis constare potest, ea non ita esse accipienda, ac si id, quod hic narratur, in ipso, ut ita dicam, transmigrationis puncto, vel saltem eodem anno contigerit. Nam si hæc verba retuleris ad generationem Ioakimi ex Iosia, visum est supra, triginta sex circiter annos interveniisse. Si vero referas ad Iechoniæ generationem, octodecim annos interveniisse necesse est. Quare laxius hoc tempus est extendendum: seu, quod perinde est, ita accipienda sunt hæc verba, ac si dictum fuisset instante transmigratione Babylonis. Neque vero præpositio Græca ἐπὶ omnino significat in ipso transmigrationis articulo hæc facta esse: sed ad ejus vim sufficit, ut tempus intelligatur transmigrationi vicinum. Vicinum autem ideo merito dici potest, quia non modo decreta jam erat a Deo transmigrationis seu transportationis pœna, quanquam sub aliqua, ut videtur, conditione; sed etiam ipse Iechonias unà in captivitatem abductus est, imo etiam ante eum Ioakimus pater. Tanto autem libentius Matthæus dixit, instante transmigratione hæc fuisse facta, longius extenso hoc tempore, ut ita terminum notabilem inter secundam & tertiam tessaradecadem in hujus ipsius initio constituere posset. Vox autem ipsa μετοικεσία significat translationem in alias sedes seu regiones: quæ licet sponte alias fieri possit, quia tamen hic invitis contigit, & pœnæ cujusdam loco fuit, ideo deportatio ab interpretibus quibusdam (1) doctissimis redditur. Significatur autem hoc loco ipse μετοικισμὸς, seu, ut diximus, translatio abductioque in aliam terram; non in alia terra habitatio, seu exilium, quo nomine nonnulli interpretes non satis recte hic fuerunt usi. Docet id sequens particula vers. 12, *post migrationem Babylonis Iechonias genuit Salathiel*. Id enim non post exilium Babylonicum, si proprie loqui velis; sed in ipso exilio contigit.

Vers. 12. *Iechonias genuit Salathiel*. Videntur tum his Matthæi verbis, tum illis quæ scribuntur 1 Paral. 3. 17, ubi idem asseritur, obstare verba Ierem. 22. 30, ubi de Iechonia ita legitur: *Hac dicit Dominus, scribe virum istum sterilem*. Quasi nimirum prolem habiturus non esset. Sed animadversum jam est (2) à viris doctis, non eum esse loci sensum, quasi Iechonias prolem nullam esset habiturus: quandoquidem eodem in loco, verbis & antegressis & subsequentibus, seminis ipsius expresse fit mentio: versu nimirum 28, & eodem 30: sed sensus est, eum non habiturum semen regium, hoc est prolem, quæ ipsi in regno sit successura, quemadmodum majores ipsius habuerant, quod fuerat antea significatum illis verbis: *abjecti sunt ipse & semen ejus*, vers. 28, & hoc ipso vers. 30, cum dicitur: *nec enim erit de semine ejus vir, qui sedeat super solium David, & potestatem habeat ultra in Iuda*.

Salathiel autem genuit Zorobabel. Diximus jam supra vers. 5 Zorobabelem non fuisse proprie Salathielis filium, sed nepotem. Patrem enim ejus fuisse Pedajam: uti aperte testatur auctor 2 Paral. 3. 19. Dicitur nihilominus Zorobabel filius Salathielis aliquot veteris Testamenti locis 1 Esdr. 3, 2, 8: v. 2. Agg. 1. 1, 12, 14: 11. 3, 24. atque adeo haud scio, an ullibi præter autorem librorum Paralipomenon Zorobabel Pedajæ filius appelletur. Quæ causa fuit, cur Matthæus consuetudinem sacrarum literarum veteris fœderis secutus, Zorobabelem Salathielis filium constituit, omisso Pedaja patre. Causam vero cur Zorobabel Salathielis potius, quam Pedajæ filius dici consueverit, affert Hebræorum doctissimus, (3) in commentario ad Agg. cap. 1. 1, cujus verba operæ pretium est hoc loco adscribere: *Zorobabel*, inquit, *cujus hoc loco meminit, non fuit ille quidem Salathielis, sed Pedajæ filius. Atque hic rursus Salathiele patre oriundus, ut è 1. Paral. 3 constat. Cæterum ex filiis suscepti nepotes filiorum loco haberi solent. Quod autem hoc loco Salathielis tantum mentionem facit, id inde fortasse factum est, quoniam Salathiel Pedaja vir multo insignior ac clarior extiterit. Quemadmodum & Zacharias filius Iddo appellatur 1. Esdr. 5. 1, patre tamen Barachia natus, qui filius fuit Iddo, Zach. 1. 1.* Hæc ille. Quinam vero Zorobabel ille fuerit, quamque insignis inter Iudæos è captivitate Babylonica reversos, satis ex locis paulo ante notatis, atque inprimis ex Esdra constat.

Verum hoc loco difficultas non exigua oritur ex col-

(1) *Beza, Piscator.* (2) *Maldonat. Socin. Lect. sac. p. 117. 118. Piscator.* (3) *R. David Kimchi.*

latione versus hujus & sequentis cum genealogia Christi à Luca descripta. Etenim ne alia nunc commemoremus, in serius examinanda, ubi de discrimine utriusque genealogiæ uberius dicemus: Lucas cap. 3. 27 Zorobabelem commemorans, eumque Salathielis filium constituens, hunc dicit fuisse Neri filium, Melchi nepotem, pronepotem Addi: cum Matthæus hoc loco, ex veteris fœderis auctoritate, Salathielem Zorobabelis patrem, Iechoniæ filium, nepotem Ioakimi, pronepotem Iosiæ, constituat. Neque enim est, quod quis putet, se ea ratione effugere posse, si dicat, omnes illos Salathielis majores à Luca & Matthæo enumeratos binomios fuisse. Nam primum non est admodum credibile, tot homines continua serie positos bina habuisse nomina: & si habuissent, illa à sacris literis veteris fœderis, quæ expresse nonnullorum Salathielis majorum a Matthæo enumeratorum, diversa nomina exprimunt, silentio prorsus fuisse involuta. Præterea cui verisimile sit, Lucam, cum majores eosdem cum Matthæo describeret, ne unum quidem nomen retinere voluisse in veteri fœdere expressum; & maluisse incognita, vel saltem nullo sacrarum literarum testimonio confirmata ponere, præsertim cum regum istorum, quos enumerat Matthæus, nomina adeo celebria essent, ut verbi gratia, Ezechiæ, Josiæ, regum valde piorum, ne de aliis nunc quicquam dicam. Adde, quod necesse esset usque ad Nathanem revera Davidis filium, istam nominum diversitatem admittere; quod nequaquam fieri posse quivis cernit; cum Nathan ille alius omnino a Salomone fuerit; & præterea a Luca ad illum usque a Salathiele facto initio, viginti & unus commemorentur gradus; cum apud Matthæum, iis, qui omissi sunt, additis, non nisi novendecim reperiantur. Quare alia ratione est respondendum. Verisimile autem nobis est, cum & ascendentes & descendentes gradus apud Matthæum & Lucam plane discrepent, nec ignorare Lucas potuerit, Zorobabelem, illum Judæorum ex captivitate redeuntium ducem, ex regum Iudæ stirpe, atque adeo ex Iechonia oriundum fuisse; cum res ea esset apud Judæos ex sacris literis notissima: alium esse Salathielem & Zorobabelem ab ipso nominatum, quam a Matthęo; de quo nihil est dubium, quin ducem illum Iudæorum celeberrimum nomine Zorobabelis intellexerit. Neque vero in eo quicquam absurdi est, statuere, alios quoque in Davidica familia viros fuisse iisdem nominibus appellatos, & quidem ita, ut pater patris alterius, vel avi, filius filii nomen referret. Etenim satis ex sacris literis veteris fœderis constat, multos viros diversos eadem nomina habuisse. Nam & Zacharias non unus memoratur; & Azarias rex, & sacerdos. Sic & Micheæ plures. Et in ipsa genealogia Christi a Luca descripta, Iosephi nominantur quinque, vt. 23, 24, 25, 29, 30. Sic Mathat & Levi duo, itemque Melchi, & Mathatiæ; Iudæ tres. Et ex historia Iohannis Baptistæ constat, solitos fuisse Iudæos liberis aut parentum, aut cognatorum, præsertim insignium, nomina imponere. Iam ergo cum Salathiel, & Zorobabel viri fuerint inter Iudæos post captivitatem clarissimi, tum suis, tum majorum suorum dignitate ac factis celeberrimi; non mirum est, quosdam in familia Nathanica eorum nomina usurpasse: ita, ut cum quidam filium suum Salathielem appellasset, is rursus ob memoriam insignis illius viri Zorobabelis, filium suum ejus nomine insigniret.

Vers. 13. *Zorobabel autem genuit Abiud.* Dubitatio hic oritur ex dicto sæpius loco 1 Paral. 3. 19 seqq. Etenim ibi filii Zorobabelis numerantur septem; nec tamen eorum quisquam Abiud appellatus fuisse legitur. Sunt enim eorum nomina Mesullam, Ananias, Hasaban, Ohol, Barachias, Hazadias, Iosabeset: quorum quidem non omnium posteri ibidem commemorantur, sed solius Ananiæ, eam, ut credibile est, ob causam, quod notior cæteris ac celebrior inter cæteros fuerit, aut numerosiorem posteritatem forte reliquerit. Et quia inter posteros Ananiæ nullus eorum commemoratur, qui ab Abiud usque ad Iosephum, illiusve patrem aut avum a Matthæo recensentur: satis apparet, Ananiam non fuisse illum, qui hoc loco a Matthęo Abiud appellatur. Quare vel statuendum est, Abiudum a Matthæo commemoratum, licet Zorobabelis filius fuerit, non fuisse tamen ab auctore libri Paralipomenon commemoratum; vel dicendum unum ex cæteris Zorobabelis præter Hananiam filiis, quorum posteritas non commemoratur, binominem fuisse. Et sane deprehendo, (1) non defuisse, qui Mesullam primo loco commemoratum, quem credibile est Zorobabelis primogenitum fuisse, alio nomine & Rezam & Abiudum appellatum fuisse censent. Quanquam & tertia potest addi sententia: fieri nempe potuisse, ut Abiud ille non filius proprie Zorobabelis fuerit, unus nimirum ex illis septem 1 Paral ip. commemoratis; sed nepos, aut pronepos ex aliquo istorum filiorum, præsertim præter Ananiam generatus: quandoquidem in secunda hujus genealogiæ parte seu tessaradecade vidimus, quosdam ex majorum Christi serie fuisse omissos, licet valde notabiles atque insignes fuerint, & in sacris literis Veteris Fœderis non semel commemorati, interque eos valde pii, ut Joas: & paulo ante vidimus, a Matthęo, & ante illum a non uno scriptore Veteris Fœderis, Pedajam inter Salathielem & Zorobabelem fuisse prætermissum. Nulla ex his sententiis prorsus spernenda nobis videtur: sed inter eas tamen probabiliores sunt duæ posteriores; & inter has iterum prior, hoc est, trium istarum media.

Cætera, quæ hic dicuntur, usque ad Josephum maritum Mariæ, apud nos quidem nonnisi fide atque authoritate Matthæi nituntur; sed qui proculdubio genealogiam vidit Josephi ejusque familię, aut certorum hominum fide rescivit. Et fuerunt quidem Judæi in genealogiis inquirendis conservandisque diligentissimi, ita ut modum sæpe excederent, curiosi magis quam diligentes censendi, ut apparet ex 1 Tim. 3. 4. Tit. 3. 9: propterea quod & generis ratio aliqua apud Deum in Veteri Fœdere fuit habita; & certis tribubus, quin & familiis quibusdam, atque inprimis Davidicæ? certa fuerunt promissa facta. Ac propterea (quæ ratio hic plurimum momenti habet) non modo tribubus, sed & familiis jam olim certa hæreditas, seu terrę Palestinæ pars fuerat assignata, quam cum alterius tribus, imo & familię hęreditate confundi nolebant. Et ne id fieret, ipse etiam Deus certas quasdam leges tulit, qua de re infra forte nonnihil dicendi erit locus. Quapropter necesse fuit, eos diligenter genealogias notare atque asservare, ut familiarum discrimina cognoscerentur, & ad quam quisque pertineret, sciri facile posset, ac porro controversiis, quę ex ignorantia hujus rei oriri possunt, occurreretur.

Vers. 16. *Iacob autem genuit Iosephum virum* seu *maritum Mariæ.* Hic jam videndum, quomodo Matthęo con-

(1) *Apud Ludov. Lavaterum in tabella ad hunc locum.*

veniat

veniat cum Luca, qui Joſephum filium conſtituit Eli; cujus deinde iterum majores recenſet diverſos a majoribus Jacobi, a Matthęo commemoratis, uſque ad ipſum Davidem. Nam quod uterque Salathielem & Zorobabelem in hæc ſerie commemorat, diximus jam ſupra nihil prohibere, quominus iiſdem nominibus diverſæ perſonę fuerint deſignatæ; nec credibile eſſe, eoſdem illos eſſe, quorum & majores & minores plane diverſę commemorantur: ex illa quidem parte a Davide facto initio; ex hac a termino in Joſepho fixo. Itaque hic proprius eſt locus; de diſcrimine, ſaltem omnium maximo, quod inter utramque Chriſti genealogiam occurrit, diſſerendi. De maximo dico: quia & alia quædam ſunt, ſed minoris momenti, & quæ difficultatem nullam pariant; quale illud eſt, primum, quod Matthæus a parentibus ad liberos, a majoribus ad minores, ſeu poſteros deſcendat: deinde illud, quod Matthęus ab Abrahamo tantum genus Chriſti deducat, ſuperiores non attingat; Lucas autem ad Adamum uſque, atq; adeo inde ad ipſum Deum aſcendat. Nam nulla hinc oritur inter utrumque ſcriptorem contradictio. Atque ut obiter diſcriminum iſtorum aliquam rationem reddamus, cauſa cur Matthæus a patribus ad liberos deſcendat, hæc eſt, quia ab initio, ut vidimus, illos Chriſti parentes voluit commemorare, quibus peculiari ratione fuerat a Deo promiſſus. Quare cum ad illos aſcendiſſet, intermediis gradibus omiſſis, conveniebat, ut poſtea ab illis per gradus deſcenderet, & ſic demonſtraret, Ieſum eſſe illorum filium. Lucas autem quia proximum tantum Chriſti patrem, patrem, inquam, ut poſtea oſtendemus, legalem, cujus tamen filius proprie dictus vulgo tum putabatur, nempe Joſephum commemoraſſet, neceſſe habuit ab illo ad parentes ac majores adcendere. Atque hinc aliqua ratione etiam poſterioris diſcriminis ratio patet: Matthæus enim cum oſtendere tantum vellet, Ieſum eorum eſſe filium, quibus peculiariter promiſſus eſſet, certos ſibi veluti terminos in majoribus Chriſti conſtituendis fixit, neque par fuit, eum ad illum uſque generis principem atque authorem aſcendere, qui eſſet omnibus plane hominibus communis, qualis fuit Adamus & Noachus. Lucas autem, quia a proximo ex majoribus Chriſti cœperat, nullos ſibi terminos fixerat, intra quos conſiſteret: itaque nihil prohibuit, quominus ad Adamum uſque aſcenderet. Imo id aliqua ratione facere decuit, præſertim quia valde credibile eſt, eum hanc hiſtoriam non minus, ac fortaſſe etiam magis, propter eos ſcripſiſſe, qui ex gentibus eſſent ad Chriſtum converſi, quam propter Judęos, qui Chriſto nomen dediſſent. Quare æquem fuit, illis, utpote in veteris teſtamenti codice minus verſatis, aliquid hic dare, & totum genus Chriſti ab ipſo uſque Adamo deducere.

Verum, his miſſis, ad illud diſcrimen, quod primo loco propoſuimus, revertendum eſt, & oſtendendum, quomodo Joſephus ſimul & Jacobi & Eli filius dici poſſit; ac porro, unde tam diverſa, ab utroque euangelicæ hiſtoriæ ſcriptore, majorum ipſius ſeries ponatur. Ratio autem utrumque euangeliſtam conciliandi, oſtenſa eſt jam olim a ſcriptore vetuſtiſſimo Africano, quam ex eo repetit Euſebius lib. 1 hiſtoriæ Eccleſ. cap. VII, ſecutuſque eſt auctor itidem valde antiquus Quæſtionum & Reſponſionum ad Orthodoxos, quæ Juſtino tribuuntur: ut alios jam taceam ab interpretibus (1) quibuſdam citatos. Eſt autem hæc: Jacobum a Matthæo commemoratum naturalem Ioſephi patrem fuiſſe; Heli, cujus Lucas meminit, legalem, hoc eſt, talem, qui lege Moſaica ita jubente, cenſeretur pater Ioſephi. Nota eſt lex divina, in Deuteronomio expreſſa cap. 25. 5: *Quando habitaverint fratres ſimul, & unus ex eis abſque liberis mortuus fuerit, uxor defuncti non nubet alteri; ſed accipiet eam frater ejus, & ſuſcitabit ſemen fratris ſui* (potius *fratri* ſuo, quanquam Hebræa paulo aliter habent, re tamen eodem redeunte) *& primogenitum ex ea filium nomine illius appellabit* (Hebr. *primogenitus, quem peperit, ſurget* vel *ſtabit nomine fratris ſui defuncti*) *ne deleatur nomen ejus ex Iſraële*, & quæ ſequuntur, quæ lex citatur etiam à Saducæis Matth. 22. 24. Res ipſa hac lege præcepta, fuit jam multo ante conſuetudine, ſaltem apud Iſraëlitarum majores, recepta: ut apparet ex hiſtoria filiorum Iudæ & Thamaris, cujus ſupra facta eſt mentio, quæ extat Gen. 38. ubi hæc inter alia leguntur verba: *Dixit ergo Judas ad Onam filium ſuum* (nempe poſt mortem Her, primogeniti ſui filii, cui Thamar nupta fuerat) *ingredere ad uxorem fratris tui, & ſociare illi, & ſuſcita ſemen fratri tuo. Ille ſciens non ſibi naſci filios* &c; ubi poſtea narratur, quomodo curaverit, ne liberi fratris nomine naſcerentur, ſeu ne poneret ſemen fratri ſuo. Unde poſtea eo progreſſa fuit Thamar, cum Iudas nollet tertium inſi filium Sela, matrimonio jungi, mallet ex ipſomet prolem ſuſcipere, quàm a conſuetudine recepta penitus diſcedere. Sed poſt legem illam a Deo latam, more fuiſſe receptum, ut fratribus, vel propinquis ac conſanguineis proximis ſuſcitaretur ſine prole defunctis ſemen, apparet ex hiſtoria Ruthæ; & quidem partim ex ſermone Noëmi ad nurum utramque habito cap. 1. 11 ſeqq. partim ex iis quæ leguuntur inferius cap. 3 & 4, ex quo loco intelligitur, legem illam non tantum ad fratres germanos, ſed etiam ad conſanguineos pertinuiſſe, ac nomine fratrum, quorum in lege illa fit mentio, hos quoque intelligendos eſſe: quandoquidem ex hiſtoriæ illa manifeſtum eſt, Boozum, more illo antiquo ac lege poſtulante Ruth. 4. 10, Ruth Mahalonis uxorem duxiſſe, ut ſuſcitaret nomen defuncti in hæreditate ſua, ne nomen ejus de familia ſua, ac fratribus & populo unquam deleretur: quanquam alius eſſet propinquior, qui duceret Rutham debuiſſet: ſed cum is nollet, res ad Boozum devoluta eſt, quanquam ne ille quidem alter frater germanus Mahalonis fuit. Intelligitur & illud, legem illam Deuteronomii, cum mentionem facit fratrum qui ſimul habitaverint, non loqui de iis tantum, qui in iiſdem adhuc ædibus vivant; ſed etiam de iis, qui eodem in oppido, imo etiam in eadem provincia habitarent, ita ut commode alter alterius uxorem ducere, & hæreditatem ejus occupare poſſet. Quanquam interim nihil prohibebat, quo minus & alius eo jure uteretur, licet longius abeſſet. Sed ea videtur fuiſſe legis moderatio, ut non omnino id facere cogeretur, ſi id cum magno ipſius incommodo, ob longinquitatem loci, eſſet futurum. Quod utrumque notari, ad rem de qua agimus rectius explicandam, utile eſt. Interea id conſtituatur, ſi quis ſine prole deceſſerit, uxore relicta, filium primogenitum, qui naſcitur ex illa uxore ejuſque fratre, ſeu cognato, qui illam jure affinitatis duxerit, defuncti illius filium cenſeri, atque eo jure hæreditatem illius adire. Quare defunctus pater ipſius legalis dicitur;

(1) *Maldonatus.*

is vero frater, seu cognatus, qui ipsum genuit, naturalis. Hoc ad rem nostram transferamus. Jacobum & Heli fratres fuisse Africanus tradit, non modo quia ad eandem familiam Davidicam pertinerent, cum alter, nempe Jacobus, ad Salomonis, alter vero, nempe Heli, ad Nathanis stirpem spectaret; sed etiam quia fratres essent uterini. Tradit enim ille, Matthan naturalem Iacobi patrem, duxisse uxorem, quæ Estha fuerit vocata, relictam a Melchi, patre Eli, indeque factum fuisse, ut Iacob & Eli uterini essent fratres ex eadem matre Estha nati. Contigisse autem postea, ut Eli prior moreretur, & Iacobus ipsius, ut diximus, frater uterinus, uxorem ejus, cognationis jure, ad suscitandum fratri semen, duceret, ex eaque Iosephum primogenitum susciperet; qui proinde Eli filius ex lege censeretur, licet ex Iacobo revera esset genitus. Matthæus ergo naturalem Iosephi patrem cæterosque usque ad Davidem majores, a quibus proprie descendit, commemorat: Lucas autem cum legalem ipsius patrem commemorasset, consequenter etiam alios majores, quam quos Matthæus recensет, enumeravit; quia non ab illis, quos Matthæus expressit, sed ab aliis legalis ille pater descenderat. Et huic quidem sententiæ verba utriusque scriptoris valde congruunt; quandoquidem Matthæus expresse dicit, Iacobum genuisse Iosephum, quemadmodum & in præcedentibus omnibus fuerat locutus; id quod naturali patri revera convenit: Lucas autem tantum dicit, Iosephum fuisse Heli, & hunc rursus alterius filium, & sic deinceps; id quod dici jure potuit, quemadmodum supra vidimus, etiamsi is, qui alterius esse dicitur, ex eo revera natus non fuerit. Quanquam interim certum est, ad eundem modum Lucam loqui potuisse, etiamsi Iosephus ex Heli proprie non fuisset genitus. Conveniens autem fuit admodum atque utile, ut utraque genealogia extaret, & sic ostendi posset, Christum, sive naturales, sive legales ipsius majores spectarentur, ad Davidis familiam omnino pertinere: ne ullus hac in parte Iudæis tergiversandi locus relinqueretur. Nam si alterius tantum parentis seu avi ratione ad Davidis familiam pertinuisset, alterius autem ratione ad aliam, speciose potuisset objici, Jesum non Davidis, sed alterius alicujus hominis semen habendum esse. Sed nunc illa tergiversatio, quod quidem attinet ad Josephi majores, duplici hac genealogia proposita, excluſa est: quandoquidem utraque ratione ad Davidem genus illius refertur. Dicimus autem, quod attinet ad Josephi majores: quia de eo, quomodo Christus ad Davidem genus suum referre possit, cum Iosephus non naturalis, sed legalis ipsius fuerit pater, quanquam perfectiori ratione, quam Heli fuerit Iosephi; postmodum dicemus. Interim dum id expedimus, illud videndum est, quomodo historia ex Africano repetita cum genealogia a Luca descripta conveniat: quandoquidem in historia illa affirmatur, Eli, legalem Iosephi patrem, fuisse filium Melchi, qui Estham habuerit uxorem, a Matthan relictam. At Lucas Heli patrem constituit Matthat; Melchi autem proavum Heli facit. Ita enim legimus, Christum fuisse, ut credebatur, filium Iosephi, qui fuerit Heli, Matthat, Levi, Melchi. Hæc certe simul consistere posse non videntur: nisi quis statuere velit, Matthat, qui Heli pater a Luca constituatur, alio nomine Melchi fuisse appellatum, avo suo cognomine. Sed si quis id admittere nolit, necesse esset, vel in historia mendum in nomine Heli subesse, vel in verbis Lucæ, ita ut scriptorum vitio aliquid hic fuerit mutatum ab eo tempore, quo Africanus illa scripsit. Et certe haudquaquam verisimile est, Africanum cæterosque, qui illum secuti sunt, scriptores, cum consensum Lucę & Matthæi hac in parte ostendere vellent, historiamque illam a fide dignis hominibus acceptam in eum finem afferrent, tam fœde hallucinatos fuisse, ut non viderent, Heli patrem a Luca non Melchi, sed Matthat fuisse constitutum. Itaque vulde credibile est, aliter tum temporis in Græcis codicibus Lucæ fuisse lectum, quam nunc legitur, eamque ipsam historiam antiquissimorum scriptorum testimonio confirmatam pro diversæ lectionis testimonio haberi posse. Et sane facile ab amanuensibus Græcis, rerum ac nominum Hebraïcorum imperitis, in tanta multitudine nominum errari, ac mutari quippiam potuit, saltem ita, ut voces transponerent, & ordinem verborum mutarent, aut ex media serie in ipsam genealogiæ frontem quædam transferrent. Certe ℣. 29. cum primum Josephi etiam cujusdam facta fuisset mentio, duabus vocibus interpositis, quemadmodum ℣. 23 & 24, una fit mentio Matthat & Levi.

Joseph virum, seu *maritum Mariæ*, *ex qua natus est Jesus, qui dicitur Christus.* In his verbis ita describitur Josephus, ut causa indicetur, cur ejus genealogiam huc usque recensuerit, cum de genealogia Christi quæreretur, idque demonstrandum esset, Jesum Davidis, ac porro etiam Abrahami filium esse. Causa ea est, quod Joseph Mariæ, ex qua Christus natus est, maritus fuerit, & quidem ut ℣. 19 & 20 videbimus, eo jam tempore, cum Christus in ipsius utero divina virtute conciperetur. Quare significatur, ideo Christi genus ad Davidem esse referendum, quia Joseph matris ipsius maritus a Davide prognatus fuerit. Sed quomodo, dicet aliquis, id consistere potest, aut aliquod hac in re habere momentum, cum abunde nobis constet, ut & ab ipso euangelista infra docebitur, quod Christus ex Josepho revera natus non fuerit, sed a virgine spiritus sancti opera conceptus, ac porro in lucem editus? Ad quam objectionem antequam respondeamus, illud paucis ostendemus, cur nobis vulgaris Christianorum hominum ea de re sententia non probetur, arbitrantium, ideo Christum dici Davidis filium, quia Maria mater Christi genus suum ad Davidem retulerit. Nam primum non solet genus alicujus ex matre censeri, sed ex patre; præsertim si mater jam in jus mariti alicujus venerit, ita ut jam in ea non tam genus proprium, quam genus mariti spectetur. Deinde illud adhuc magis sententiam illam convellit, quod nullo pacto fieri potuisset, ut nec Matthęus, nec Lucas Marię ipsius genealogiam describerent, sed solius Josephi: cum tamen satis constet, illis id fuisse propositum, ut ostenderent, Christum Davidis esse filium, ac porro etiam Patriarcharum illorum, unde omnes Israëlitæ genus duxerunt. An non longe fuisset satius, utrumque vel saltem alterutrum, cum cæteroquin in genealogia Josephi describenda diversam ex parte rationem sequi vellent, Mariæ ipsius genealogiam describere, quam utrumque Josephi, cujus genus nihil, nisi plane per accidens, ad Christi ortum ad Davidem referendum faceret? saltem unico verbulo uterque vel alteruter ipsorum indicasset, Mariam quoque iisdem majoribus ortam fuisse, a quibus Josephus genus suum duxisset, siquidem in eo res tota fuisset sita, hoc est, ratio illa constituta, ob quam Christus Davidis filius esset. Præterea qui fit, ut Angelus

infra

infra Josephum alloquens, & de admirabili Christi conceptione in utero Mariæ uxoris ipsius eum monens, filium Davidis expresse, nec sine emphasi appellet? Similiter & Lucas, cum primum historiam conceptionis ipsius recensere vellet, dicat, Mariam virginem fuisse desponsatam viro, qui ex domo Davidis fuerit; & iterum cap. 2, cum de loco nativitatis Christi acturus esset, dixit, Josephum in civitatem David, quæ vocatur Bethlehem, abiisse propterea, quod esset ipse ex domo & familia Davidis. De Maria autem nihil tale uspiam legitur. Cur non similiter vel Angelus ei admirabilem illam conceptionem Messiæ annuncians, aut etiam ipse Lucas ipsammet describens, eam filiam Davidis appellat; cum non minus, imò longe plus causæ esset, cur hoc diceretur, quam illud? Cur non idem Lucas dicto loco cap. 2, cum statim Mariæ mentionem facturus esset, tanquam ejus, quæ una Bethlehemum abierit, ut cum marito describeretur; cur, inquam non de utroque dixit, eos ex domo & familia Davidis fuisse? cur de uno tantum id expresse maluit dicere, veluti eo ipso uxorem a marito distincturus? Taceo id, quod ab aliis est allatum, quod Lucas, vel potius Angelus apud Lucam, Elizabetham συγγενῆ seu cognatam, vel consanguineam Marię dixerit (cap. 1. Luc. ỳ. 36) Elizabetham autem ex Aaronis filiabus fuisse dixerat Lucas supra, ỳ. 5. Nam hoc argumentum facilius solvi potest, propterea quod fieri possit, ut quispiam alterius συγγενὴς seu cognatus, aut consanguineus dicatur, non paterni, sed materni generis habita ratione; seu, ut Latini loquuntur, non gente, sed stirpe. Interim tamen cum nullum extet documentum, ex quo intelligatur, Mariam ex tribu Juda, & nominatim quidem ex familia Davidica fuisse ortam, cum de Elizabetha expresse dicatur, eam ex Aaronis familia genus duxisse; meliori jure statuitur, Mariam quoque ex eadem tribu Levitica fuisse, quam Elisabetham, ratione habita materni generis, ex Davidica familia. Nam si quis dixerit, illud satis argumenti esse, ad ostendendum Mariam ex Davidica familia fuisse ortam, quod ea nupserit secundum legem Josepho, uni ex posteris Davidis; non licuerit autem extra patriam familiam salva lege cuipiam nubere; is vehementer in eo fallitur. Et certe quisquis id dixerit non tantum aliis exemplis refutabitur; sed etiam eo, de quo modo egimus. Nam quisquis contenderit, Mariam ex Davidica tribu fuisse ortam, illi necesse est statuere, Elizabetham, ipsius consanguineam, maternum genus ex eadem familia duxisse; ac porro aliquem ex Elizabethæ progenitoribus, sive patrem, sive avum, sive proavum, ex familia Davidica tribuque Judæ uxorem duxisse. Nec verisimile est, id contra Legem fuisse factum, præsertim quia de Jojada, summo sacerdote, viroque valdè pio, & acerrimo legis divinæ custode legimus, 4 Reg. 11. 2, 2 Paral. 20. 11, eum uxorem habuisse ex familia regia, sororem Ochoziæ. Quod si sacerdos ducere potuit uxorem ex tribu Juda, & familia quidem omnium ditissima; certe æque, imo etiam multo magis is qui erat ex tribu Juda, vel alia quavis, uxorem poterat ducere ex tribu Levitica: quandoquidem in ducenda uxore ex tribu Levitica, nunquam poterat obstare ratio legis illius, qua cavebatur, ne puellæ alterius tribus in aliam tribum nuberent; nempe ne hæreditas quoque quæ ad illas devolveretur, in aliam tribum simul transiret, & sic aliquando hæreditariæ tribuum possessiones confunderentur, vel aliqua ratione ab aliis imminuerentur. Etenim Levitis nulla erat a Deo assignata possessio: quare nullam hujusmodi hæreditatem Leviticæ tribus fœminæ in aliam tribum transferre poterant; sed aliarum tribuum puellæ, ac porro etiam nominatim fœminæ è familia Davidica, transferre poterant. Itaque illæ facilius in aliam tribum nubere poterant, lege nimirum nullo pacto obstante, quam hæ. Quanquam interim non negamus, has quoque transire in alias tribus potuisse, si nimirum hæredes non essent, vel saltem jure hæreditatis se abdicarent. Quo quidem pacto omnino necesse est fœminas quasdam aliarum tribuum sacerdotibus nupsisse, cum iis possessiones tenere non liceret. Ex his autem jam satis intelligitur, quam infirmum, imo plane nullum sit argumentum illud, quo vulgo ostendere conantur, Mariam omnino è Davidica familia fuisse, quia Josepho ejus familiæ viro nupserit: siquidem ipsi fateri coguntur, resque est nimis manifesta, potuisse puellas, quæ hæredes non essent prædiorum ac possessionum, viris aliarum tribuum nubere, ac nominatim puellas Leviticæ. Adde, quod, etiamsi concedendum esset, illam ex lege nupsisse Josepho, prohibente ne in aliam tribum illa transiret, inde tamen nequaquam sequeretur, eam omnino fuisse ortam ex familia Davidica. Lex enim illa, quæ hic urgeri solet, non præcipit, ut puella omnino nubat viro suæ familiæ; sed tantum alicui ex familia tribus suæ. Itaque satis fuisset, & Josephum & Mariam ex tribu Judæ fuisse; non vero necesse fuisset, utrumque ex familia fuisse Davidica: qua de re videantur plura in *Lectionibus sacris Socini*, *pag.* 155 *& seqq.*

Quod vero nonnulli ajunt, legem illam non solùm de eadem tribu, sed etiam de eadem familia intelligi debere; ut cum mulier aliqua paternæ hæreditatis sola hęres esset, non posset nisi ejusdem familię viro, & quidem propinquissimo nubere, quia ratio legis id postulet; id nobis nondum probant. Nam quod ajunt, eandem fuisse rationem singularum familiarum, quæ totarum tribuum, ita ut non magis illarum hereditates quam harum confundi possent; id nec usquequaque certum est; & id quod probandum erat non conficit. Nam quod ad prius attinet, incertum est, Deum tam stricte voluisse observari distinctionem hæreditatum singularum familiarum, quam universarum tribuum: partim quia major erat cognatio inter se familiarum ejusdem tribus, quam tribuum universarum inter se, & credibilius est, illis permutare inter se, aut etiam confundere possessiones licuisse, quam his: partim verò quod libertas puellæ hæredi deligendi virum, nimium videretur restricta; nec, nisi de expressa voluntate Dei constet, statuendum est, libertatem cujuspiam fuisse minutam. Quod vero ad posterius attinet, inde non consequitur, propinquissimo omnium in eadem familia nubendum fuisse. Annon enim satis fuit, hæreditatem in eadem familia mansisse, cui tum fuit a Deo assignata, cum terræ distributio primùm fieret? Num enim in ea fuerunt servitute Israëlitę; ut ne in eadem quidem familia hæreditates inter se permutare possent, nisi maxime propinqui? Jam verò si spectetur familia Davidis, cui certa terræ portio jam olim sub Josua fuit assignata; illa proculdubio late patuit, & plures alias familias, præter Davidis posteros, proculdubio fuit complexa. Itaque non sequitur, Mariam etiamsi tandem Josephus ei maxime propinquus esset, ipsi omnino nubere debuisse. Sed præterea hæc omnia frustra disputantur, cum hoc totum eo fundamento nitatur, quod

quod incertiſſimum eſt, & pro nuda, non dicam conjectura, ſed ſuſpicione habendum. Id vero eſt, Mariam ſolam fuiſſe hæredem paternorum bonorum, prædiorumve aliquorum, quæ non potuerint niſi in virum ejuſdem tribus, vel etiam familię, ei nubendo transferri. Quod enim eſt hujus rei in ſacris literis indicium? quod veſtigium? Cur, cum ex eo ſolo colligendum eſſet, Mariam omnino ex Davidica familia, non minus quam Joſephum fuiſſe ortum, ac proinde Chriſtum quoque ex Davide prognatum fuiſſe, id ne uno quidem verbo euangeliſtæ ſignificarint? cum hoc uno ignorato cætera omnia, quæ ab euangeliſtis dicuntur, ad oſtendendum, Chriſtum ad Davidem genus ſuum referre, nullam vim eſſent habitura. Ridiculi autem ſunt, qui affirmant adeo notum tum vulgo fuiſſe, Joſeph & Mariam non ex eadem modo tribu, ſed ex eadem prorſus etiam familia oriundos, ut euongeliſtæ non dixerint. Quid enim? An propterea, quia res vulgo nota erat, vel uno verbulo id non erat indicandum, partim propter poſteros, partim propter longius abſentes; quorum utrorumque rationem ab euangolicæ hiſtoriæ ſcriptoribus habitam fuiſſe illi ipſi aſſerunt, qui effugio illo utuntur? Certe in hac ipſa genealogia ſcribenda, Matthæus quædam commemorat, quæ tum vulgo omnibus Judęis erant notiſſima, ut quod, verbi gratia, initio dixit, Davidem eſſe filium Abrahami, Abrahamum genuiſſe Iſaac, Iſaacum rurſus Jacobum, & pleraque quæ ſequuntur, & ex ſacris literis veteris fœderis ſunt notiſſima. Lucas certe ait, ſe de rebus, quarum certa atque indubitata notitia inter Chriſtianos tum conſtiterit, ſcribere: & cum is, ut ex quibuſdam argumentis colligi ſatis poteſt, etiam Chriſtianorum alienigenarum habuerit rationem, id præterire nec debuit, nec voluit, quod ab illis ignorari poſſet, ut autem ignoraretur ipſe nollet. Adde, quod non eſt credibile, eo tempore, cum vel Matthæus, vel Lucas iſta ſcriberent, tam multos extitiſſe Judæos, quibus de familia Mariæ tam certo conſtaret: cum ſatis appareat, illam pauperem, certe non valde locupletem fuiſſe. Scribuntur autem hæc, ut fideles habeant, quo os Judæis obſtruant, ſi contendere forte velint, Chriſtum ex ſemine Davidis natum non fuiſſe. Quare ſi in eo ſita fuiſſet hujus rei ratio, quod Maria mater Chriſti a Davide eſſet prognata, id omnino fuiſſet exprimendum; vel ſaltem id, unde hoc rurſus certo intelligi poſſet.

Cum ergo huc uſque oſtenderimus, nequaquam eſſe credibile, Chriſtum ideo Davidis filium dici, quia Maria è Davidica familia fuerit oriunda; reliquum eſt, ut veram exprimamus rationem, ob quam Chriſtus è Davidica gente fuiſſe in ſacris literis dicatur. Satis jam ſupra indicavimus, genealogiam Chriſti, tum a Matthęo, tum a Luca deſcriptam oſtendere, ideo Chriſtum Davidis filium, hoc eſt, unum ex ipſius poſteris dici, quia genitus fuerit ex uxore Joſephi, qui genus ſuum a Davide duxit: quandoquidem Matthęus, oſtenſurus, cur Chriſtum Davidis filium ab initio dixerit, genealogiam Joſephi deſcribit, perinde ut & Lucas; & eam finiens ac cum Chriſto veluti connectens, nihil aliud dicit, quam quod Joſephus vir ſeu maritus fuerit Mariæ, ex qua natus eſt Chriſtus. Quod idem aliqua ratione indicavit Lucas, cum dixit, Jeſum fuiſſe, ut putabatur, filium Joſephi. Nam etſi verbum *putabatur*, ſignificat, rem non plane ita ſeſe habuiſſe; quandoquidem proprie loquendo ex ipſo natus non fuerit, ſignificatur tamen, cauſſam fuiſſe, cur ita crederetur, nec ullum fuiſſe in terris hominem, cujus familiæ, ſeu mavis liberis rectius accenſeri poſſit Chriſtus, præter Joſephum. Cur enim alias poſtea genus Joſephi deſcriberet, atque ad Davidem, ac porro etiam ad patriarchas, & ipſum denique Adamum deduceret? Satis enim patet, non Joſephi revera, ſed Chriſti cauſſa genealogiam illam deſcribi. Cur autem id factum fuiſſet, ſi plane falſo Joſephi filius fuiſſet dictus; & alia juſtiore ratione Chriſti genus ad Davidem referri poſſit? Nam quod nonnulli apud Lucam, Eli, cujus Joſephus fuiſſe dicitur, ſocerum ipſius ſtatuunt, Mariæ autem patrem; id ab aliis ſatis eſt refutatum. (1) Neque vero nos primi ſumus, qui ideo putamus Chriſtum Davidicæ familiæ accenſendum eſſe, quia ex Joſephi uxore fuerit natus, Ioſephus autem a Davide genus duxerit: cum hanc ſententiam ſcriptor antiquiſſimus propoſuerit & defenderit, Author nempe quæſtionum & reſponſionum ad Orthodoxos, qui Iuſtinus fuiſſe creditur. Docet enim ille in reſponſionibus ad quæſtionem 66 & 133, propterea Chriſtum dici Ioſephi filium, quia ſit filius uxoris ipſius, & non ex alio ullo viro natus. Quocunque enim modo Deo placeat alicui dare filium, ſive per ipſius cum uxore conjunctionem, ſive minus, jam eum cenſendum eſſe revera ipſius filium, ſi, ut diximus, nullus alius inter homines illius pater ulla ratione fuerit. Etenim cum vir & uxor cenſeantur eſſe unum corpus, ſeu *una*, ut Scriptura loquitur, *caro*, qui ex hac natus eſt, ex illo quodammodo natus cenſeri poteſt; ſi, ut diximus, illa cum altero corpus non junxerit, etſi cum eo caro una quodammodo facta non fuerit. Nam, ut ſupra ſatis docuimus, etiam is, ex ſacrarum literarum ſententia, ipſiuſque Dei lege, filius alicujus cenſebatur, & ſemen ipſius appellabatur, qui poſt ipſius mortem ex uxore ipſius alteri juncta viro primus naſcebatur, & alium patrem revera habebat, tantum quia propinquitatis jure uxor illa ab altero ducta fuerat. Quanto ergo magis is poteſt dici alicujus filius, atque adeo ſemen, qui ex ipſius uxore naſcitur, ipſi adhuc viventi juncta, & unum cum illo quodammodo corpus conſtituente, nec ullum alium in terris patrem habet. Hoc vero totum magis confirmabitur in ſolutione objectionum quarundam, quæ contra hanc ſententiam moveri poſſent. Etenim dicere quiſpiam poſſet, rationem a nobis explicatam non ſatis conſentaneam eſſe quibuſdam ſacrarum literarum locis, in quibus aſſeritur, Chriſtum è Davide oriundum eſſe. Loca enim illa ita eſſe comparata, ut omnino poſtulent, ut Chriſtus proprie loquendo genitus ſit ex viro aliquo Davidici generis. Aſſerere enim ſacras literas, Meſſiam egreſſurum eſſe vel fuiſſe ex utero Davidis, 2 Sam. 7. ℣. 12, vel potius, ut eſt in Hebræo, è viſceribus ipſius. Itemque Pſalmo 132. 11, eum fore fructum ventris ſeu uteri ipſius, ſeu mavis de fructu ventris ipſius. Ad quam promiſſionem reſpiciens Petrus Act. 2. 30 dicat, Deum juraſſe Davidi, ex fructu lumbi ejus ſecundum carnem ſuſcitaturum ſe eſſe Chriſtum. Quæ locutiones omnes videntur prorſus requirere, ut Chriſtus non cenſeatur tantum alicujus ex Davidis poſteritate filius, ſed revera etiam ſit: ea nempe ratione, ut ab illo proprie fuerit procreatus. Quod videntur etiam illa ſcripturæ loca exigere, quibus aſſeritur, eum ex ſemine Davidis natum eſſe, aut ipſemet Davidis ſemen appellatur. Ad hæc ergo quid reſpondendum ſit, videamus. Quod ad priora loca attinet, in quibus aſſeritur, Chriſtum

(1) *Socin. Lect. Sacr. p. 112 & ſeqq.*

è Davi-

è Davidis viſceribus, vel ventre, ſive utero, vel lumbis oriturum fuiſſe; obſervarunt jam noſtri, eſſe in ſacris literis uſitatum, ut uterus uxoris, mariti uterus dicatur. Cujus rei exempla aliquot inter cætera extant cap. 28 Deut. verſ. 4, 11, 18 & 53, ubi cum Moſes viros Iſraelitas alloqueretur, fructum ventris ſive uteri tui, pro filio vel filiis tuis ponit. Quapropter, quod ex uxore ejuſve utero ac viſceribus naſcitur, id ex mariti utero, ſeu ventre ac viſceribus naſci jure dici poteſt, ſi nullus revera alius prolis illius inter homines ſit pater, & prolis illius cauſa ſit maritus, quatenus ipſius gratia aliqua ratione fœtus hic ex uxore naſcitur. Quod hoc loco accidit: quandoquidem prolem hanc in Mariæ utero Deus non productus fuiſſet, niſi illa marito fuiſſet juncta, qui è familia Davidis eſſet oriundus: quandoquidem Deus promiſſionem ſuam olim Davidi factam, de Meſſia ex ipſius familia producendo, implere hoc pacto voluit. Quod vero de illis locis dictum eſt, in quibus viſcerum, aut uteri, vel ventris Davidici ſermo eſt, id etiam ſtatuendum eſt de verbis Petri, quæ in Actis extant, in quibus lumbi Davidici fit mentio. Nam cum Petrus expreſſe commemoret juramentum ea de re Davidi factum, & ſic ad verba promiſſionis divinæ reſpiciat, in quibus viſcerum, aut uteri, vel ventris Davidici fit mentio, non eſt conſentaneum, majorem illa vim habere, quam iſta, in quibus ipſa promiſſio extat: cum neceſſe omnino ſit ſententiam eſſe eandem. Quare cum verba promiſſionis in Veteri Teſtamento extantia ad nativitatem Chriſti accommodari poſſint, etiamſi ex Ioſepho aliove Davidici generis homine proprie non fuerit procreatus, conſentaneum eſt idem de verbis Petri ſtatuendum eſſe. Neque enim eſt, quod quis dicat, lumbi nomen, cum de generatione agitur, id tantum ſignificare, quod vir ad generationem proprie confert; non id, quod fœmina. Res enim ſecus ſe habet, ut & Medici & Phyſici docent. Ut taceam, id quod a (1) noſtris itidem eſt obſervatum, Irenæum videri olim in loco Petri non lumbi, ſed ventris nomen legiſſe: quemadmodum & Syriaca habet verſio: ubi eſt, interprete Tremellio: *de fructibus ventris tui ſedere facit ſuper thronum tuum.* Sed præterea obſervandum eſt, verbis promiſſionis divinæ in veteri fœdere aliquot locis expreſſæ duplicem ſubeſſe ſenſum, literalem & myſticum: quorum ille ad Salomonem ejuſque poſteritatem ſpectat; hic ad Chriſtum: nec æque proprie in utroque verba ſunt accipienda. Patet id ſatis ex poſteriore iſtius promiſſionis parte, qua aſſeritur, prolem illam Davidicam ſeſſuram ſuper Davidis ſolio, ſeu hæredem regni Davidici fore: quemadmodum patet dicto ſuperius Pſalmo 132. 11, & ex verbis Petri Act. 2 inde citatis. Certum enim eſt, Chriſtum non proprie Davidis in regno ſucceſſorem fuiſſe; ſed obtinuiſſe regnum ejuſmodi, cujus figura tantum fuit ſolium regnumve Davidis: unde potius in divino ſolio, quam in Davidico conſediſſe cenſendus eſt. In eo prope ſolo ſimilitudo regni utriuſque conſiſtit, quod, ſicut David populi divini, ſeu Iſraëlitici rex proprie fuit, ita Chriſtus quoque populi divini, ſeu veri ac ſpiritualis Iſraëlis rex maxime proprie conſtitutus eſt, illique regendo ac ſervando præfectus. Quid ergo mirum eſt, ſi, cum de ſeſſione in ſolio Davidico ſermo eſt, verba ita ſunt accipienda, ut a proprietate valde longe recedatur, ita ut Chriſtus Dei magis, quam Davidis hæres futurus fuiſſe intelligatur, aliquid huic ſimile etiam in præcedenti promiſſionis illius parte fiat? Quid, inquam, mirum eſt, ſi ita verba illa accipiantur; ut Chriſtus quidem Davidis filius eſſe intelligatur, ſed ea ratione, ut magis Dei ipſius filius, cujus hæres extitit, eſſe intelligatur? Quod quidem ea ratione commodiſſime fieri potuit, qua Chriſtum natum eſſe tum Euangeliſtæ indicant, & nos ex illis ſuperius oſtendimus: quæ quidem eſt, quod ex ſpiritu ſancto abſque virili ſemine fuit conceptus. Quo pacto Dei filius a primo ſtatim ortu extitit; ſed ita tamen, ut uni ex ſtirpe Davidica veluti agnaſceretur, ex ejuſque uxore ita prodiret, ut ipſiuſmet illius viri filius recte dici poſſet. Atque hæc ratio ſufficere poteſt ad myſticum promiſſionis divinæ ſenſum: quem non eſt neceſſe proprietati verborum nimis adſtrictum eſſe. Quare, ut in pauca hanc reſponſionem contrahamus; ut Chriſtus è viſceribus, aut ventre, uterove aut lumbis Davidis natus dici poſſit, ſufficit ita eum eſſe genitum, ut modus generationis iſtius proxime accedat ad verborum illorum proprietatem, & eatenus tantum illi aliquid deſit, quatenus proprietas iſtius rei aliquid imperfectionis, &, ut ita dicam, turpitudinis in ſe includit, quæ, ſi acceſſiſſet, prohibuiſſet, quominus Chriſtus ab ipſo ſtatim ortu Dei filius, ſeu filius, ut loquuntur, naturalis, dici poſſet: qualem nunc eſſe ſcimus, quia è viro proprie conceptus non eſt, ſed divina virtute in utero productus. Certe longe convenientius eſt, ut proprietas verborum iſtius promiſſionis dignitati Chriſti aliquo modo cedat, quam ut dignitas proprietati. Atque hoc, quod nunc diximus, etiam reſponſum volumus ad illa loca, in quibus dicitur, Chriſtum eſſe è ſemine Davidis factum, vel natum: qui quidem loquendi modus minus obſtare noſtræ ſententiæ videtur, ſeu aliquanto facilius interpretationem ejuſmodi, qualem volumus, admittit. Nam ſi, ut ſupra diximus, frater fratri, aut propinquus propiquo, jam defuncto potuit dici excitare ſemen: cur non ſimili quodam loquendi modo dici poſſit quiſpiam è ſemine alicujus natus, quia illi pro prole ſit a Deo datus, ac proxime accedat ad illos, qui ex ſemine alicujus plane proprie ſunt generati? Quandoquidem cum dicitur frater fratri excitare ſemen, ſeminis nomen pro prole ſumitur: ſed ſeminis nomen ideo ad prolem traducitur, quia ex ſemine ejus, cujus proles dicitur, concipiatur. Quare, ſi quis proprietatem hujuſmodi verborum nimis premere atque urgere vellet, dicendum foret, fratrem efficere, ut proles naſcatur, quæ ex ſemine fratris ipſius fuerit procreata: id quod ſane falſum eſt. Oſtendimus autem antea, longe majori jure Chriſtum Joſephi filium, ac porro ſemen dici potuiſſe, etiamſi ex ipſo proprie natus non fuerit; quam ille, qui poſt mortem alicujus a fratre ipſius fuerit procreatus, filius defuncti. Adde, quod, cum ſemen pro prole aut poſteritate alicujus creberrime ponatur, ſatis Chriſtus ex ſemine Davidis natus cenſeri poteſt, quia ex ſtirpe aut poſteritate Davidis, ea, quam ipſius dignitas tulit, ratione ortus eſt; adeo ut ſemen Davidicum, ex quo natus dicitur eſſe Chriſtus, non ita proprie ſumi debeat, nec tanquam proxima ortus ipſius cauſa ſpectari, ut in generatione naturali fieri ſolet, ſed ſatis eſt aliquanto remotiorem cauſam eſſe.

Verſ. 17. *Omnes ergo generationes.* Id eſt gradus iſtius genealogiæ, ſeu ſeries majorum Chriſti, antea conſtitutorum, uſque ad Davidem, incluſive, ut vulgo loquimur. Nam David eſt primæ teſſaradecadis ultimus.

(1) *Socin. Lect. Sacr. p. 161.*

Vſque ad Chriſtum. Id eſt, Chriſto incluſo, qui eſt tertiæ teſſaradecadis ultimus.

Verſ. 18. *Jeſu autem Chriſti generatio ita erat.* Sequitur altera hujus capitis pars, in qua oſtenditur, qualis fuerit Chriſti generatio, habita ratione cauſæ efficientis. Oſtenditur enim, Chriſtum abſque virili ſemine, ſpiritus ſancti opera atque efficacia genitum, & in virgine conceptum, atque a virgine in lucem eſſe editum. Et prius quidem, quod ad conceptionem Chriſti attinet, fuſius tractatur atque oſtenditur a Matthæo uſque ad finem ℣ſ. 24. Alterum autem, quo oſtenditur, Chriſtum etiam è virgine eſſe in lucem editum, verſ. ult. breviter indicatur. Verba autem hæc initio ℣ſ. 18 poſita, ſunt omnium eorum, quæ ſequuntur, uſque ad finem capitis, argumentum ſeu ſumma. Itaque vox *generationis*, & conceptionem complectitur, quæ generationis initium eſt; & nativitatem, quæ illius veluti complementum.

Deſponſata enim matre ipſius Joſepho, &c. In hoc verſiculo breviter res tota indicatur, quæ ad modum conceptionis Chriſti pertinet: in ſequentibus documenta, quibus ea res fuerit explorata, recenſentur, & ſimul, ex veteri vaticinio apud Eſaiam extante, admirabilis ille conceptionis modus confirmatur. Quanquam in hoc quoque verſiculo jam gradus quidam ſtruitur ad ea, ex quibus tam admirabilis conceptionis modus poſtmodum apparuit. Nihil autem hic fruſtra recenſetur. Primo dicitur, matrem Jeſu Mariam, fuiſſe jam deſponſatam Joſepho, cum illa gravida deprehenderetur. Jam enim tum deſponſata fuerat Joſepho, cum illi primum angelus annuntiaret, fore ut Chriſtum conciperet, ac pareret, ut expreſſe legimus Luc. 1. 47. Atque hoc ipſum, licet non ita aperte dixerit Matthæus, intelligi tamen voluit. Ita autem fieri decuit, ut tanto rectius dici poſſet, Chriſtum Joſephi, ac porro Davidis eſſe filium: quia nimirum non tantum in lucem eſſet editus ab ea, quæ Joſephi eſſet uxor; ſed etiam conceptus, cum mater, ipſius Joſephi uxor jam eſſet. Quæ enim deſponſatę ſub Lege erant viris, puellæ aut fœminæ, eorum jam uxores erant, atque ita dicebantur: ut infra dicemus ℣ſ. 20, ubi Maria nondum domum a Joſepho deducta, uxor Joſephi dicitur. Adde, quod hoc famę, ac vitæ quoque Mariæ fuerat tutius poſtquam nimirum factum eſt divino monitu, ut Joſepus eam nihilominus domum deduceret, & pro uxore ſua agnoſceret.

Antequam convenirent illi. Alterum hoc eſt, quod hic obſervari voluit Matthæus, ut inde conſtare poſſet ſuo tempore, Ieſum non fuiſſe è Joſepho conceptum: quandoquidem antequam Joſephus & Maria inter ſe convenirent, hoc eſt, illa in mariti ædes eſſet deducta, atque in eadem domo cum illo habitaret, non tantum conceptus fuerat Chriſtus, ſed etiam eo uſque illius generatio jam fuerat deducta, ut Maria gravida eſſe deprehenderetur. Ita autem accipienda eſſe verba illa, *antequam convenirent illi*, non autem de uſu conjugali, & res ipſa indicat, & verba angeli Joſephum jubentis aſſumere uxorem, & factum etiam Joſephi inde conſecutum, quod exponitur ℣ſ. 24.

Reperta eſt in utero habens. Hoc tertium eſt, quod hic obſervari voluit Matthæus: ubi quidem & admirabilis conceptionis Chriſti modus ab ipſo exprimitur; & ſimul cauſa quædam ac fundamentum oſtenditur eorum, quæ in ſequentibus recenſentur, nempe cur Joſephus eam voluerit dimittere, eaque porro occaſione res tota illi divinitus fuerit patefacta. Non dicit autem Matthęus ſimpliciter, Mariam jam tum fuiſſe gravidam: ſed idipſum jam tum deprehenſum fuiſſe. Id enim ſignificat verbum *inventa eſt.* Quod autem addit, *ex ſpiritu ſancto*, non ita eſt accipiendum, quaſi dicere voluerit Matthæus, hoc ipſum quoque ab aliis deprehenſum fuiſſe, eam ex ſpiritu ſancto concepiſſe. Cur enim alias Joſephus eam violatæ pudicitiæ ſuſpectam habuiſſet, ut ex ſequentibus patet? Sed addit hæc Matthęus, ut lectorem forte adhuc rei ignarum ſtatim erudiat, & ſic ſuſpicioni ſiniſtræ, quam de natalibus Chriſti alias concipere poſſet, ſtatim occurrat. Itaque perinde eſt, ac ſi dixiſſet: deprehenſum fuit, Mariam eſſe gravidam: quod quidem ſpiritus ſancti virtute atque efficacia factum fuerit. Præpoſitio *ex*, cum dicitur *ex ſpiritu ſancto*, cauſam efficientem denotat, ut alibi non ſemel cap. 15. 5. Ioh. 7. 22: 8 42. Rom. xi. 36. 1 Cor. 8. 6.

Verſ. 19. *Juſtus exiſtens.* Id eſt, cum eſſet vir bonus, probus, ac virtutis ſtudioſus. Cauſa enim hic indicatur, cur, licet ſuſpectam haberet uxorem, eam tamen infamem reddere noluerit; nempe quia vir eſſet bonus. Boni autem viri benigni eſſe ſolent, clementes, atque ad ignoſcendum ac parcendum proni. Abſurde autem illi faciunt, qui ita reddunt: *quamvis eſſet juſtus*: quaſi nimirum juſtitia id alias requiſierit, ut Joſephus uxorem ſuam infamem redderet, aut exemplum in ea ſtatuere juberet; cum tamen nuſpiam ita vox juſtitiæ in ſacris literis accipiatur, qua de re alibi a nobis dicitur. (1) Et præterea hoc pacto ſignificaretur, Joſephum hic juſtitiæ non ſatis feciſſe, & ſic affectui in uxorem plus quam juſtitia permitteret, indulſiſſe: cum tamen is hoc loco maxime laudetur. Adde, quod facile animadverti poteſt, Mattheum hîc tacitæ objectioni occurrere voluiſſe, quæ ex narratione ipſius ſuboriri in legentium animis poſſet. Ita enim quiſpiam potuiſſet cogitare: ſi Maria jam tum, cum nondum eſſet domum a Joſepho deducta, deprehenſa fuit gravida, qui factum eſt, ut eam Zelotypia præſertim commotus non ſtatim infamem redderet, & vel publico, vel ſaltem privato judicio cum ea ageret, ſi cauſam atque auctorem ejus conceptionis ignoravit, & non potius ſe illius conceptus auctorem eſſe agnovit? Reſpondet Matthæus, ideo id factum fuiſſe, quia vir bonus, ac porro etiam benignus, mitis ac clemens fuerit, qui proinde noluerit ſeverius cum Maria agere, & de illa quicquam inclementius ſtatuere, ſed rationem potius inire voluerit, qua & illius infamiæ aliqua ratione occurreret, & ſibi conſuleret, ne eam ducere cogeretur, quam criminis graviſſimi ſuſpectam habebat. Hæc vero reſponſio minime contineretur in verbis Matthęi, ſi ad eum modum acciperentur, ac ſi dictum eſſet, quamvis juſtus eſſet: imo potius vis objectionis augeretur, & factum Joſephi minus credibile redderetur, utpote qui non modo Zelotypię hac in parte reſtiterit, verum etiam juſtitiæ leges, cujus alias ſtudioſus eſſet, migraverit; nec quicquam diceretur, quod ad minuendam hujus objectionis vim pertineret. Addatur dictis etiam illa ratio, quod ſi iſtorum interpretatio admitteretur, conjungerentur tanquam conſentanea ea, quæ diſſentanea ſunt; & tanquam diſſentanea, quæ conſentanea. Etenim ita loqui cenſendus eſſet Matthęus: Joſeph autem maritus ejus etiamſi juſtus eſſet (hoc eſt, ex iſtorum interpretatione, vindex deli-

(1) *Antigrot. cap.* 1.

ctorum

ctorum ſeverus, ſeu talis, qui ſcelera plectenda putaret) & nollet eam diffamare, vel exemplum in ea ſtatuere, voluit tamen clam eam deſerere. Nonne hic illa duo tanquam conſentanea ponerentur, quæ tamen ex iſtorum ſententia maxime diſſentanea eſſent; nempe juſtum eſſe, & nolle exemplum ſtatuere in ea, quam pœna putet dignissimam: & rurſus illa tanquam diſſentanea ponerentur, quæ conſentanea aliqua ratione forent; juſtum eſſe, & velle uxorem, quam graviſſimi criminis ſuſpectam habeas, deſerere? Satis profecto patet, ita ex iſtorum hominum ſententia loqui debuiſſe Matthæum: Joſeph autem vir ipſius, licet juſtus eſſet, voluit tamen in ea exemplum ſtatuere; non vero, & noluit in ea exemplum ſtatuere.

Παραδειγματίσαι. Hæc vox proprie ſignificat exemplum ſtatuere, ſeu ita quempiam tractare, ut aliis ſit exemplo; quod fit pœnas de aliquo ſumendo: Sed ſumitur etiam pro diffamare, vel ignominiæ exponere; ut nonnulli interpretes vocem hic reddiderunt. Eodem modo verbum hoc uſurpat divinus auctor Epiſt. ad Hebr. 6. 6. Exaggeraturus enim illorum hominum peccatum, qui ab agnita veritate deſciſcunt, ait, eos denuo crucifigere ſibi filium Dei, & παραδειγματίζειν, ſeu ignominiæ exponere. Vetus interpres eodem ſenſu reddidit, oſtentui habere. Significat enim, homines iſtiuſmodi hoc ſuo facto contumelia maxima afficere Dei filium; quandoquidem ea ratione oſtendunt, Chriſtum ſe pro impoſtore habere, eumque jure aliquando tanquam impoſtorem cruci affixum fuiſſe. Significat ergo Matthæus, Joſephum noluiſſe Mariam ſive publico, ſive privato judicio cum ea agendo, eamque accuſando, infamem reddere, atque hoc pacto ignominia notare.

Dimittere eam. Dato nimirum illi repudii libello, quaſi aliam qualemcunque cauſam habuiſſet eam dimittendi, ab eave divertendi: quandoquidem ſub Lege licebat, vel ſaltem in more erat poſitum, quamvis ob cauſam, quæ uxorem viro odioſam redderet, eam dimittere.

Verſ. 20. *Hæc autem illo cogitante, ſeu in animo volvente.* Noluit Deus antea occurrere ſiniſtræ de Mariâ ſuſpicioni, ſed potius eum maluit permittere ſtrenue de ea ſuſpicari, donec jam fere eo ventum eſſet, ut facto aliquo ſuſpicionem hanc teſtaretur, atque inde poſtmodum infamia aliqua ad Mariam facile redundare poſſet. Ideo autem rem hanc tam diu diſtulit, ut quanto magis de Maria ſuſpicatus fuiſſet Joſephus, tanto poſtea, ubi res hæc fuiſſet ab ipſo patefacta, apertius conſtaret, nec ex ipſo Mariam concepiſſe (cur enim alias ſuſpicaretur?) & id ipſi certo poſtea compertum fuiſſe, eam divina virtute concepiſſe, nec cum ullo viro conſuetudinem habuiſſe. Cur enim alias, de qua tam ſiniſtre fuiſſet ſuſpicatus, quamque jamjam deſerere conſtituiſſet, tam repente mutatus prægnantem recepiſſet, novus ſponſus, & tanquam caſtiſſimam conjugem dilexiſſet ac foviſſet? Id certe non fuiſſet paſſa zelotypia maritis omnibus, ſed maxime novis quodammodo innata: nec ipſius virtus atque integritas, quam paulo ante Matthæus tanquam vulgo ſatis notam commemoravit: quæ eadem facile poſtea efficere potuit, ut, cum hæc omnia narraret, ipſi crederetur. Quamquam præterea vix fieri potuiſſe videtur, quin ex ipſius verbis, vultu, factiſve aliis conſtaret, aliter eum antea de uxore ſua ſtatuiſſe, aliter nunc, poſtquam eam domum deduxit, aut deducere ſtatuit: utut forte antea animi dolorem aliqua ratione premere fuerit conatus. Itaque res quoque & effecta ipſa fidem tum ipſius, tum Mariæ ſermonibus de admirabili Chriſti conceptione conciliare potuerunt.

Ecce angelus Domini per ſomnium apparuit ipſi. Ecce ait, tanquam rem & Joſepho inſperatam, & alioqui non vulgarem narraturus, quæ ipſius cogitatis finem impoſuerit, & conſilium animo conceptum impediverit. Caret vox *Angeli* in Græco articulo, ut ſimpliciter aliquem ex Dei angelis, ſeu nunciis cæleſtibus intelligamus. Vox *Domini* articulo carens pro nomine Hebraico Iehova vel Adonai ponitur. Quanquam id alias quoque res ipſa poſtulat, Chriſto, cujus nunc quoque ſunt angeli, nondum nato. Noluit autem Deus, ut Joſephus a Maria tantum ea de re edoceretur, eique perſuaderetur, ex ſpiritu ſancto illam concepiſſe; quod nec facile fieri poterat, cum res eſſet prorſus inuſitata, ac porro etiam niſi inuſitata ratione comprobaretur, cordato homini incredibilis, & maxime ſponſo, in cujus animum, ut antea diximus, Zelotypia facile irreperet. Quare cœlitus eum hac de re docere per nuncium ſuum, teſtem omni exceptione majorem, voluit. Satis autem erat per ſomnium id fieri, etiamſi non ita, ut Mariæ aut Zachariæ, vigilanti ac ſentienti appareret angelus: præſertim cum tam notabile poſſet eſſe illud ſomnium, tamque alte vis ejus apparitionis illi imprimi, ut non poſſet non divinitus ſibi immiſſum eſſe illud ſomnium agnoſcere, & non minus de re ipſa certus eſſe, quam ſi oculis ipſis angelum vidiſſet, & auribus ſibi loquentem audiiſſet. Propheticum nimirum fuit hoc ſomnium, ſeu ex eo ſomniorum genere, quæ Prophetis immittebantur: de quibus vide inter alia Num. 12. 6 & Ioël. 2. 28, quæ verba citat Petrus Act. 2. 17. Ea vero ſomnia neceſſe fuit ita eſſe comparata, ut Propheta, cui contigerunt, planè certus eſſe poſſet, ea divinitus ſibi eſſe immiſſa, & porro etiam audacter atque conſtanter ea aliis proponere, ac dicere, hæc divinitus ſibi patefacta; nempe quia ita eſſent notabilia, tamque vehementer animum ipſius afficerent, ac ſi rem ipſis oculis videret, atque auribus audiret. Non improbabilis autem videtur eſſe illorum conjectura, qui ſuſpicantur, ideo potiſſimum per ſomnium hæc Joſepho divinitus fuiſſe indicata, quod credibile ſit, eum noctu quoque cubantem, iſta quæ ad ſe ac Mariam pertinerent, animo agitaſſe, & conſilium de ea deſerenda cepiſſe, vel poſtridie, vel certe non multo poſt exequendum. Solemus enim, ſi quid nos cruciat, aut præ manibus quippiam habemus arduum, noctu ab aliis laboribus vacui apud nos coquere. Quare tempus Deo viſum fuit opportunum, eum antequam ſurgeret & conſilium ſuum exequeretur, vel ſaltem ad id exequendum aliqua ratione accederet, monere, atque ab illo conſilio avocare.

Joſeph fili David. In Græco eſt Ἰωσὴφ υἱὲ Δαυίδ, Nominativus pro Vocativo, uſitata in ſacris literis Enallage, de qua plura diximus in libro de Deo & attributis ejus, pag. 100. Utitur autem hac appellatione tanquam honorifica, & ad rem, de qua locuturus erat, accommodata, & emphaſin habente. Locuturus enim erat de conceptione ac nativitate Meſſiæ, quem filium Davidis eſſe conſtaret. Quare, ut tacite ſignificaret, eum, qui ex uxore ipſius eſſet naſciturus, Davidis filium fore, ita eum appellat; atque adeo ut ſignificaret, eum, quem uxor ipſius concepiſſet, fore non vulgarem aliquem hominem, ſed illum Davidis filium olim promiſſum:

neque mitaretur quispiam aliquid plane inusitatum in ipsius conceptione contigisse, quandoquidem & ipsa proles plane inusitata esset futura.

Ne timeas. Ne dubites, ne vereatis, ob suspicionem nimirum crimins.

Accipere Mariam. Id est, domum ducere, ut tecum jam porro habitet: qua de re jam dictum alibi antea versu 18, cum ageremus de verbis: *antequam convenirent illi.*

Uxorem tuam. Uxor Josephi dicitur Maria, quia sponsa apud Israelitas, etiamsi domum nondum ducta esset, juris tamen ac conditionis habita ratione, uxor erat: unde is, qui eam violasset, instar adulteri, & ipsa quoque, si in urbe id fuisset factum, nec clamasset, tanquam adultera puniebatur, ut apparet ex Deut. 22. 23. ubi inter alia de viro hujusmodi dicitur, quod humiliaverit uxorem proximi sui: quia nimirum sponsam ipsius violasset. Hinc videmus vs. 24. Josephum, licet nondum domum duxisset Mariam, virum tamen seu maritum ipsius appellari. Quod vero nonnulli ita hæc verba interpretantur, quasi dixisset Matthæus: ne timeas accipere Mariam, in uxorem, hoc est, ut tua sit vel fiat uxor; illi primum non animadverterunt, articulum τὴν, homini γυναῖκα præfixum, qui hic nota est appositionis, ut alibi sæpe: dixisset enim Matthæus simpliciter, μὴ φοβηθῇς τὸν ζαβεῖν μαριὰμ γυναῖκα σου, omisso articulo. Deinde: nec adjecisset vocem γυναῖκα, pronomen σου, sed simpliciter dixisset, τὸν ζαβεῖν μαριὰμ γυναῖκα. Nam quod pronomine σου indicatur, id totius phraseos vi, satis comprehenderetur atque indicaretur. Ita sane loquendi consuetudinem apud Græcos ferre, facile intelligent ii, qui eius linguæ non sunt ignari.

Quod enim in ipsa natum est: hoc est conceptum, & aliquousque jam perfectum.

Ex spiritu est sancto. De hoc diximus vs. 15.

Vers. 21. *Pariet autem filium.* Particula δὲ, etsi a nonnullis accipitur pro *enim*, ut Maldonatus censet, potest tamen vim suam propriam retinere, quasi dixisset: pariet autem non filiam, sed filium. Nam cum in proxime præcedentibus generalibus verbis de hoc Mariæ fœtu fuisset locutus, neutro genere usus, quod nullam sexus distinctionem facit, nunc distincte de sexu loquitur. Inter generale autem, & speciale quædam est antithesis, ad quam significandam adversativa δὲ recte adhibetur.

Et vocabis nomen ejus Jesum. Nos simpliciter diceremus: & vocabis eum Jesum. Adscribitur hoc loco Josepho, quod ita filium suum vocaturus esset, vel vocare deberet, cum idem ab angelo tribuatur Mariæ Luc. 1. 21. Poterat enim, atque adeo debebat ab utroque parente junctim id fieri: dumque id Josepho quoque adscribitur, vel potius præcipitur, parentis quodammodo in filium nasciturum autoritas ipsi tribuitur. Parentum enim inprimis est liberis nomina imponere. Verbum autem futurum *vocabis*, etsi subjungitur futuro *pariet*, de eventu secuturo simpliciter loquenti; imperativi tamen vim ex Hebræorum consuetudine habet, tum hoc, tum illo apud Lucam loco modo citato. Non enim hic prædicitur Josepho, vel illic Mariæ, quid alias, seu mavis, sponte sua sint facturi; sed quid facere debeant præscribitur. Additum autem etiam hoc de nomine fuit in somnio isto divinitus immisso, ut tanto magis postea res confirmaretur, ejusque veritas illucesceret, si Maria postea Gabrielis dicta referens idem illi nascituri nomen diceret, quod Josepho quoque per somnium fuisset indicatum; atque adeo ipse Josephus tanto magis fidem uxoris dictis adhiberet. Quis enim non statim agnosceret, rem minime confictam esse, si audiret, etiam nomen illud alteri fuisse significatum, quod ipsemet occulta quadam ratione comperisset? Nomen vero *Jesus*, quod Hebraice est *Jehoschua*, servatorem, vel potius, si proprietatem vocis exactius velis exprimere, salutem significare, hoc est, per Metonymiam, salutis causam, quod perinde est ac si diceres servatorem, jam satis vulgo notum est, & angelus in sequentibus verbis significavit. Fuit quidem id aliis quoque præter Christum commune, ut Josue, illi successori Mosis, ut apparet etiam ex cap. ad Heb. 4. 8. Act. 7. 45. & filio Jehosedeci Hagg. 1. 1. sed literarum magis ac soni habita ratione, quam rei. Quod si vero etiam aliquid in re habuerunt cum Christo commune; quod de Josua filio Nun inprimis dici potest: in ipsa tamen salutis ratione tantum est inter illum & Christum discrimen, quantum est inter cœlum & terram. Illud ab omnibus quoque observatum est, & a quovis etiam facile animadverti potest, solere nomina divinitus imposita omen rerum futurarum, & quandam earum prædictionem continere.

Ipse enim servabit populum a peccatis suis. Ratio hujus nominis redditur, & ejus quædam interpretatio, seu mavis explicatio hic subjungitur. Diximus, id salutem seu salutis causam, hoc est, servatorem significare. Hoc ipsum Christo reipsa competiturum, ita ostendit angelus, ut simul exponat, & quibus illa salus per filium hunc nasciturum sit præstanda; & qualis ea salus sit futura, quave in re constitura. Prius exprimit, dum ait; *servabit*, hoc est, liberabit, *populum suum*; populum Israëliticum intelligens; qui quidem duplici ratione Christi populus dici poterat: tum quod ipse ex ea gente esset ortus, (usitatum enim est in sacris literis, populum alicujus appellari eam gentem, ex qua is natus est, de quo est sermo) tum quia populus Israëliticus ipsi subjectus esset futurus, ac porro Christus in eum habiturus esset imperium ac dominium. Verisimile est Josephum quidem priori potius modo tum temporis verba illa intellexisse; sed interim tamen statuendum videtur, angelum, vel potius Deum per angelum illum loquentem, posterius potius verbis istis intellexisse; qui sensus postmodum eventu ipso fuit declaratus. Cur autem populus tantum Judaicus fuerit commemoratus, cum salus per Christum adferenda toti hominum generi esset futura communis, causa satis nota est; nempe quod huic genti tantum esset aperte promissa, cæteris gentibus haudquaquam; quodque ea aliis quoque terrarum populis postea facta sit communis, id factum est per quandam aliorum populorum in gentem stirpemque Judæorum insertionem, &, ut ita dicam, adoptionem, a Deo summo factam, uti Paulus docet inter alia ad Rom. xi. 17. Quare etiamsi populi hujus nomine populus Judaicus intelligatur; non sunt tamen a salutis istius communione excludendi cæteri terrarum populi, sed potius includendi ac comprehendendi, populi hujus nomine, quatenus ei fuerunt quodammodo inserti. Quod si quis malit, populum Christi nominari hoc loco eum, cui Christus imperet, cum eo non pugnabimus: res enim eodem tandem recidit. Quanquam illud, quod ante diximus,

diximus, magis videtur conſentaneum menti angeli loquentis, & ejus temporis rationi, quo Iſraëlitico inprimis populo ſervator promittebatur, & vulgo expectabatur.

Poſterius, quod in his verbis exprimi diximus, nempe qualis illa ſalus, quave in re ſit conſtituta, docuit angelus, cum dixit, eum ſervaturum, ſeu liberaturum populum ſuum *a peccatis ipſorum*. Quibus quidem verbis, duplex liberatio ſignificari videtur, pro duplici acceptione vocis peccati. Nam & proprie accipi poteſt, pro ipſis divinæ voluntatis tranſgreſſionibus; & improprie, per Metonymiam cauſæ efficientis, pro reatu ac pœna peccatorum, ut in ſacris literis ſat crebro contingit, & nominatim in omnibus locis, in quibus remiſſionis peccatorum fit mentio. Ab utraque enim re Chriſtus populum ſuum liberavit, ut alibi docetur. Quanquam hoc loco, vocem peccati poſteriori inprimis modo accipiendam arbitramur, ita ut hic liberatio a reatu ac pœna peccatorum intelligatur. Et ſi quis contendat, non utramque ſimul ſignificationem, ſed alterutram tantum retinendam eſſe, ſatius eſt poſteriorem retinere, quam priorem. Quanquam interim liberatio ab ipſis peccatis ſeu tranſgreſſionibus divinæ voluntatis veluti conſequenter in liberatione a pœnis peccatorum contineri eenſenda erit, tanquam illius medium ſeu requiſitum, quod nobis Chriſtus quodammodo ſuppeditavit. Etenim dubium non eſt, quin hic angelus id exprimere voluerit, ob quod Chriſto proprie nomen Jeſu, quod ſervatorem ſignificare diximus, ſit imponendum, quodque maxime pertineat ad felicitatem populi divini, quam per Chriſtum illi afferendam eſſe hoc nomen debebat portendere. Id autem per ſe non eſt liberatio ab ipſis voluntatis divinę tranſgreſſionibus; ſed ab earum pœnis. Illa licet a Deo per Chriſtum fuerit profecta, atque in hominibus quodammodo perfecta; ad officium tamen hominum magnam partem per ſe pertinet. Altera vero illa liberatio, non ad hominum officium pertinet, ſed merum Dei beneficium eſt in illos collatum: quod ubi perfecte conſequentur, perfectam ſimul felicitatem conſequentur.

Verſ. 21. *Hoc autem totum factum eſt.* Hoc eſt, quod Chriſtus fuerit ſpiritus ſcilicet virtute conceptus a virgine: qua de re hucuſque ſermo fuit. Vox ergo *totius*, non omnes rei circumſtantias complectitur; ſed rei veluti ſummam, quæ in eo continetur, quod modo diximus. Quanquam non (1) deſunt, qui etiam illud hic comprehendi putant, quod nomen Jeſu puero naſciturо fuerit impoſitum: quod, ſi rem ipſam, non literas ac ſyllabas ſpectes, idem ſit cum nomine Emmanuel, quod in loco Eſaiæ mox citando Chriſto tribuatur. Sed eo uſque extendere hæc verba neceſſe non eſt. Quanquam de eo nemini litem movebimus.

Verſ. 23. *Ecce virgo in utero habebit.* Quomodo hic locus ad rem faciat, fuſe eſt a noſtris (2) alibi diſputatum. Nos rerum capita brevibus attingemus. Et primo quidem omnium oſtendendum eſt, quo pacto ad Jeſu Chriſti nativitatem hæc verba referri queant; cum Eſaias in iis omnino loqui videatur de ſuo tempore. Nam ſi quis reliquum contextum inſpiciat, videbit, in his verbis promitti ſignum, ex quo perſpici queat, fore, ut terra Judæa relinquatur a rege Syriæ Razin, & Phazia rege Iſraëlis, qui Achazo regi Judæ, patri Ezechiæ bellum tum moverant, ac regionem ipſi ſubjectam infeſtare cœperant, atque adeo Achazum Hieroſolymis obſederant: qua de re legitur etiam 4 Reg. 16. Illud certum eſt, talis ibi pueri nativitatem promitti, in cujus adhuc infantia debeant relinquere terram, nempe Judæam, duo illi reges; ita ut, ſi nolis de tali ſigno hic ſermonem eſſe, ex quo certo conſtare poſſit, fore, ut terra illa a regibus iſtis deſeratur, ſtatuendum tamen ſit, tale ſignum promitti, ex quo de tempore iſtius rei conſtare poſſit. Nam poſt verba a Matthæo hic repetita adduntur ỳſ. 15. & 16 de eodem puero apud Eſaiam iſta; *Butyrum & mel comedet, ut ſciat reprobare malum & eligere bonum: quia antequam ſciat puer reprobare malum, & eligere bonum, derelinquetur terra, quam tu* (Achazum regem alloquitur) *deteſtaris, a facie duorum regum ſuorum.* Adde, quod ex capite 8, ſi cum 7 conferatur, facile apparet, intelligi nomine hujus pueri, filium Prophetiſſæ, per quam Eſaiæ ipſius uxor intelligitur: quandoquidem ita ibi ſcribit Propheta: *Et acceſſi ad prophetiſſam* (id quod verecunde uſum conjugalem ſignificare, doctiores omnes intelligunt) *& concepit, & peperit filium. Et dixit Dominus ad me: voca nomen ejus, Accelera ſpolia detrahere, feſtina prædari. Quia antequam ſciat puer vocare patrem ſuum, & matrem ſuam, auferetur fortitudo Damaſci* (quæ nimirum erat ſedes regis Syriæ) *& ſpolia Samariæ coram rege Aſſyriorum.* Ubi verba, *quia antequam ſciet* &c. reſpondere illis cap. 7. ỳſ. 16, quia antequam *ſciat reprobare malum* &c. facile eſt videre. Eodem pertinent & ſequentia cap. 8 verba, ubi, poſtquam de victoria regis Aſſyriorum locutus eſſet Propheta, quam reportaturus eſſet de rege Syriæ, & rege Samariæ, ſeu Iſraëlis, ſignificat malum illud etiam in terram Judæam exundaturum, quam ibi non fruſtra Emmanuelis illius terram appellat, ſignificans fore nihilominus, ut Judææ Deus ſit propitius. Ita enim inquit: *Et erit extenſio alarum ejus* (nempe regis Aſſyriorum) *implens latitudinem terræ tuæ, ô Emmanuel. Congregamini populi & vincimini, & audite univerſæ procul terræ, confortamini & vincimini; accingite vos & vincimini; inite conſilium, & diſſipabitur; loquimini verbum, & non fiet, quia nobiſcum Deus.* Id quod Hebraicè eſt Immanuel: ad pueri iſtius cap. 7 promiſſi, nomen reſpiciens. Quare nihil eſt dubitandum, in verbis illis è cap. 7 a Matthæo hic citatis, ſermonem eſſe de puero, qui tempore Eſaiæ prophetæ, & Achazi regis Judæ, conceptus natuſque fuerit. Sed hæc nihil obſtant, quominus idem locus, a Matthæo ad Chriſtum, ejuſque admirabilem nativitatem, rectiſſime fuerit relatus. Etenim, ut in aliis multis locis, de Meſſia præſertim loquentibus, duplex eſt ſenſus, literalis nimirum, ſeu hiſtoricus, & myſticus: quod nec veteres illos Iudæos, cum quibus Chriſto & Apoſtolis res fuit, ignoraſſe aut negaſſe apparet, nec hodie a Iudæis penitus negari poteſt, qui diverſos eorundem verborum ſenſus eſſe poſſe ultro confitentur; ita etiam de hoc loco ſtatuendum eſt: & tanto quidem magis, quod non obſcura, ſed ſatis aperta, ejus ſenſus in hac prophetia extent indicia, verbaque ita ſint comparata, ut non niſi duriter, ac ſenſu valde tenui, ad puerum Eſaiæ tempore natum, accommodari queant. Nam primum apparet, in his verbis promitti ſignum aliquod miraculoſum, & valde quidem inſigne, quod Deus ſit

(1) *Maldonatus.* (2) *Lect. Sacr. p. 37 & ſeqq. & 58.*

daturus domui Davidis. Etenim postquam dixisset Achazo Propheta: *Pete tibi signum a Domino Deo tuo, in profundum inferni, sive in excelsum supra*; & dixisset Achaz, *non petam, & non tentabo Dominum*, dixit (intellige Esaias) *Audite ergo domus David, nunquid parum vobis est molestos esse hominibus, quia molesti estis & Deo meo? Propterea hoc dabit Dominus ipse vobis signum: Ecce virgo concipiet* &c. Quis hic non videt, miraculum valde insigne divinitus promitti; Nam cum primum jubeatur Achas petere signum qualecunque sive è cœlis, sive in terris, aut ex imo terræ edendum; ille vero petere nolit: Esaias quodammodo conquestus, quod in Deum hunc signi eligendi laborem rejecerit, ipse postea signum hujusmodi promittit in hisce Matthæi citatum verbis. Quis vero credat, cum data fuisset Achazo facultas petendi signum aliquod maxime illustre atque admirabile, Deum postea signum, quod Achazus petere noluisset, eligentem & proferentem signum valde vulgare, ei tale, in quo vix quicquam miraculosi extitisset, tantummodo præbere voluisse? At vix quicquam miracnlosi evenit in conceptione ac partu filii prophetissæ: quandoquidem propheta, ut supra ostendimus, ad eam accessit, & ex isto congressu illa concepit filium, quem peperit. Quod totum naturalibus viribus perfici potuit, & perfectum procul dubio fuit: & nihil sane inusitatum in re ipsa deprehendi potest, sed quicquid hic supra naturam fuit, id in ejus rei præscientia ac prædictione certa consistit, nempe quod Esaias ad prophetissam accessurus jam antea præsciverit, eam & omnino concepturam, & parituram non filiam, sed filium. Unde etiam factum est, ut viri doctissimi censuerint, non hic signum aliquod narrari, ex quo rei Achazo promissæ certitudo pateat; sed ex quo tempus tantum rei promissæ æstimari queat. Facile ergo jam intelligitur, præter hunc sensum tam tenuem, alium longe prægnantiorem, & miraculum plane inusitatum in se continentem, verbis istis subesse. Id quod ipsamet quoque aliqua ratione indicant: quandoquidem dicitur, virginem concepturam & parituram filium; id quod ad prophetissam illam non nisi eatenus potest accommodari, quatenus intelligitur, eam, quæ hucusque virgo fuerit, ex viro mox concepturam, & parituram filium. Quæ res num in orbe vel inaudita, vel inusitata est? Quis est, si in hujusmodi verbis miraculum aliquod promitti audiat, talem iis sensum, qualem modo expressimus, contineri autumet; nisi aliunde de eo aliquid constet; & non potius aliquid longe admirabilius & inusitatius cogitet? quod non potest esse aliud, quam eam, quæ maneat virgo, nec virum experiatur, concepturam & parituram filium. Præterea vidimus cap. 8 Iudæam appellari terram istius Emmanuelis; id quod nonnisi exili aliquo ac tenui sensu de puero illo dici potest; nempe quod in ea sit natus. At satis apparet, emphasin aliquam illis verbis prophetæ inesse, & non vulgari aliqua ratione tantum Iudæam terram illius Emmanuelis appellari, qua nimirum cujusque pueri in Iudæa nati terra illa dici possit; sed aliqua peculiari, præsertim cum conversis ad puerum illum verbis dicat propheta, *& erit extensio alarum ejus* (intellige regis Assyriorum) *implens latitudinem terræ tuæ, ô Emmanuel*. Certe non facile quispiam hæc verba legens, aliquid adeo vulgare cogitabit, quale illud est, quod puero illi, prophetissæ, hic tribuitur. Quare consentaneum est, alium adhuc augustiorem sensum hic subesse, & significari Emmanuelis nomine talem aliquem puerum præcipue, cujus Iudæa esset futura propria, seu imperio ipsius subjecta. Taceo, ipsum Emmanuelis nomen tam inusitatum puero huic impositum. Nam certe auxilium divinum, quod Achazo illo tempore fuit præstitum, & ob quod literali sensu puero nascituro hoc nomen fuit impositum, tantum vix fuit, ut propterea nomen hoc puero illi esset imponendum, quod nulli antehac impositum legimus. At si consideremus auxilium illud, quod Deus populo suo per Iesum Christum præstitit, atque adeo divinum illum favorem ac gloriam erga populum, unde auxilium illud ac salus promanavit; nemo non videt, nomen hoc Christo jure merito fuisse impositum, adeo quidem, ut jure illius proprium censeri debeat. Nemo enim cum Christo hac in re comparari seu æquari meretur, nedum puer ille, qui vix umbra Christi hac in re fuit: præsertim cum non per ipsum Deus auxilium istud præstiterit populo suo, sed tantum ipso nato, atque infantiam nondum egresso. At Deus per ipsum Christum cum populo suo fuit, eique opem tulit, ac salutem inauditam insperatamque præstitit.

Ex dictis jam intelligi potest, quo pacto verba hæc Prophetæ, & ad puerum Esaiæ tempore, natum, ejusque mentionem accommodari possint, & nihilominus tamen ad Christum rectissime referantur. Cum nimirum tempora illa, ad quæ literali sensu respexit Esaias, figura quædam fuerint temporum Christi, puer ille filius prophetissæ, pueri Iesu Christi, similiterque mater prophetissa, matris Christi Mariæ, virgo virginis, auxilium divinum tempore pueri illius populo divino præstitum a Deo, auxilii per Christum eidem præstiti, seu liberatio ab hostibus corporeis, liberationis ab hostibus spiritualibus. Quæ ut tanto rectius appareant, quædam adhuc de singulis verbis addemus, aut ex dictis breviter repetemus. De voce *Ecce*, vix est necesse monere, quam ad rem insperatam inusitatamque significandam adhiberi solere vulgo notum est. Et quidem si sensus mysticus spectetur, ad quem Matthæus oculum intendit, rectissime hic ea fuit adhibita, cum res plane inaudita insperataque promittatur. Nomen autem *virginis* articulum habet in Græco præfixum, exprimentem vim *He* emphatici, ut vocant, quod in Hebræo præfixum est voci *Almah*, virginem denotanti: qui quidem articulus, sensu literali denotare videtur virginem, vel aliunde cognitam, vel aliqua ratione præsentem, in quam digitus quodammodo intendatur: sed mystico, significat virginem quandam insignem, præcæteris notabilem, hoc est, a Deo peculiariter electam, ita ut literali sensu articulus sit ἀνταφορικὸς, mystico διαφορικὸς. Iam quod vox παρθένος, seu virginis, recte hic sit posita pro Hebræa *Almah*, ostendit partim LXX interpretum authoritas, quos ita vocem hanc reddidisse, satis apparet ex disputatione Iustini cum Iudæo Tryphone; partim quod non tantum usus istius vocis ita ferat, sed etiam natura illius postulet. Usum ita ferre, duobus inprimis sacrarum literarum locis ostendunt doctiores interpretes. Alter extat Gen. 24. 43, ubi servus Abrahami orat Deum, ut virgo, quæ egressura sit ad hauriendam aquam, sibique petenti aquam præbitura, camelis etiam haustura, ea sit mulier, quam Deus præparaverit filio domini sui. Ubi non est dubium, quin virginem intellexerit servus ille incorruptam: qualis sane Rebecca fuit, quæ id fecit, quod in precibus suis expresserat

servus

ſervus ille. Alter vero extat Exod. 2. 8, ubi Maria ſeu Miriam ſoror Moſis, quæ virgo erat, *Almah* dicitur. Ad naturam vocis quod attinet, ea deſcendit a verbo, quod occultare ſignificat, & eam ob cauſſam ad virginem deſignandum adhibetur, non quia a conſpectu virorum plane arceatur, aut viri ab ejus conſpectu, (hæc enim ratio in Rebecca v. g. locum non habuit,) ſed quia cęteroqui cuſtodiatur, ne cum viro conſuetudinem habeat ullam, ita ut reſpectu virorum, occulta atq; abſcondita jure dici queat. Ad locum autem Prov. 30. 19, quem nonnulli adducunt, ut probent, vocem *Almah*, ſignificare mulierem corruptam, ſatis eſt & a noſtris(1) & ab aliis interpretibus (2) reſponſum. Neque enim locus ille oſtendit, puellam animo corruptam iſta voce ſignificari, ſed illud tantum inde evinci poteſt fieri poſſe, ut illa, quę hoc nomen vulgo ſortitur, ſeu virgo appellatur, ac pro incorrupta habetur, talis tamen revera non ſit: Sed tamen hinc minime conſequitur, vocem *Almah* non ſignificare virginem. Nam idem quoq; de Græco nomine παρθένος, & Latino *virgo*, dicendum eſſet, cum vulgo omnes puellæ innuptę, pręſertim honeſtiores, quia pro incorruptis habentur, virgines dicuntur. Quo pacto & Paulus hoc nomen uſurpat pro puellis innuptis, 1 Cor. 7. 25, 34, 36, 37. Jam vero non eſt dubium, quin, cum Deus per prophetam virginem parituram dicit, virginem incorruptam intelligat. Nam alias pro miraculo potius rem propemodum ridiculam narraret, idque menti ipſius prorſus repugnaret. Ideo enim propheta, literali etiam ſenſu inſpecto, virginem dicit concepturam, ne quis putet, illam fœminam, de qua loquatur, jam concepiſſe, ipſique Eſaię hac de re conſtare; unde non tantum colligat, illam quoque parituram; ſed etiam ex conjecturis quibuſdam colligere, eam filium parituram. Quare dicit eam adhuc virginem eſſe intactam, virumque nullum expertam. Illud jam amplius vix commemorandum eſt, quod jam ſatis ex dictis colligitur, alio ſenſu dici virginem concepturam & parituram filium, ſi ad tempora Eſaiæ habeatur reſpectus; alio, ſi ad Chriſti nativitatem. Illic enim ſenſu, ut loquuntur, diſjuncto, verba ſunt accipienda; hic conjuncto: hoc eſt, ibi, intelligitur, eam, quę nunc ſit virgo, paulo poſt concepturam, ubi nimirum virgo eſſe deſierit, hic vero eam concepturam ac parituram, quæ virgo nihilominus permaneat.

Et pariet filium non filiam, ut ſupra dictum eſt.

Et vocabunt nomen ejus Emmanuel. In Hebręo eſt, *& vocabit*, nempe virgo. Eſt enim in Hebręo fœminium. Quanquam alii aliter legunt: qua de re vide Biblia magna Roberti Stephani, ſed in re ipſa nullum eſt diſcrimen. Nam quod matri primum tribuitur, conſequenter etiam cęteris convenit; nempe ut Chriſtum ita appellent, ſeu appellare merito poſſint. Quod poſterius propterea addimus, quia ad veritatem hujus prophetię neceſſe non fuit, ut Chriſtus hoc nomine vel a matre, vel ab aliis vulgo appellaretur: ſatis eſt ita jure appellari poſſe, vel potuiſſe. Eſt enim ſat frequens in ſacris literis & nominatim apud Eſaiam, ut dicatur, rem perſonamve aliquam hoc illove modo appellatum iri: non quod revera ac proprie ita ſit appellanda, ſed quod appellari ita jure poſſit ac mereatur. Hoc pacto dicit Eſaias cap. 1. 26, de Hieroſolyma, eam vocatum iri *civitatem juſtitiæ, civitatem fidelem*, & cap. 60. 14, eam vocatum iri *civitatem Domini, Sion ſancti Iſraël*, & 62. 4, eam vocatum iri *voluntas mea in ea*. Et apud Ezechielem in verbis ipſius ultimis dicitur: *& erit ex eo die nomen urbis, Dominus illic.* Adde his loca illa apud Jeremiam cap. 23. 6, xxxiii. 16, in quorum locorum poſteriori de Hieroſolyma dicitur, hoc fore (nomen) quo ea ſit vocanda, *Dominus juſtitia noſtra:* in priore autem de Juda & Iſraële, hoc fore nomen, quo ſit vocandus, *Dominus juſtitia noſtra.* Adde his locum apud Eſai. cap. 9. 6, ubi de Chriſto dicitur, vocatum iri nomen ejus *admirabilis, conſiliarius, Deus fortis, pater ſeculi*, (ſeu ut Græca Latinaque vulgata verſio habet) *futuri ſeculi, princeps pacis.* Quibus ſane locis nequaquam ſignificatur, eum tot nominibus appellandum eſſe; ſed tot res illum habiturum, quot nomina ibi exprimantur, ita ut illis appellari jure meritoque poſſit. Metonymia nempe eſt, in qua conſequens, ſeu effectum, pro cauſſa, ſeu antecedente ponitur.

Nobiſcum Deus, ſcil. *eſt.* Integra enunciatio in unum nomen coaleſcit: quod aliis quamplurimis exemplis docuimus in lib. de Deo cap. 11. pag. 83 ſeqq. Unde minime concludi debet, Chriſtum eſſe illum ipſum Deum, qui nobiſcum ſit futurus: quemadmodum nec in ſuperioribus exemplis quę partim ex Eſaia, partim ex Jeremia, partim denique ex Ezechiele citavimus, urbs Hieroſolyma, eſt voluntas Dei aut Jehova, quę ſit juſtitia noſtra, aut qui ſit illic, hoc eſt, in urbe Hieroſolyma; nec Iuda & Iſraël Iehova ille eſt: licet de urbe illa dictum ſit, eam vocatum iri, voluntas mea (Deus autem loqui intelligitur) in ea; aut Iehova juſtitia noſtra, aut Iehova illic, aut Iuda & Iſraël Iehova juſtitia noſtra. Apparet idem ex pluribus apud Hebræos nominibus propriis, quæ vel ex nomine *El*, quod Deum ſignificat, vel ex nomine Jehovæ, quod contracte dicitur *Jah*, componuntur: ut quivis per ſe animadvertere poterit, ſi inſpexerit interpretationem iſtorum nominum, quæ Bibliis Latinis adjungi ſolent. Vide etiam Piſcatoris Annotat. in Matthæum cap. 1, ubi interpretatur nomina propria, in genealogia Chriſti exſtantia. Solent autem rebus aut perſonis nomina indi ab iis, quæ vel per eos, vel circa eos fiant, vel quorum ſunt monumenta: quemadmodum ex parte docuimus loco ante dicto, lib. de Deo. Quare, quia Deus ille ſummus per Chriſtum futurus erat, ac nunc reipſa eſt nobiſcum, hoc eſt, nobis inſigniter favet, nobis opitulatur, nobis ingentia ac cogitatione etiam noſtra majora beneficia præſtat: ideo merito Chriſtus hoc nomen *Emmanuel* ſortitus eſt, hoc eſt, ſi ſine ellipſi id efferas: *Deus eſt nobiſcum.* Quomodo Deus cum aliquo vel aliquibus eſſe dici ſoleat, & vulgo notum eſt, & a nobis explicatum eſt in lib. de Deo cap. 27. pag. 274.

24 ὁ ἀγγέλου, Articulus hic additur ſuperius omiſſus, quia reſpicitur ad ſuperiora. Eſt ergo ἀναφορικός.

25 *Et non cognovit eam.* Hic breviter poſterius ex illis duobus indicatur, quæ in ſecunda hujus capitis parte doceri diximus: nempe quod Maria etiam virgo pepererit. Particula & ponitur pro *ſed*, ut ab aliis eſt notatum: quaſi dicat, domum quidem eam duxit, ut ſecum habitaret; ſed tamen eam non cognovit. Hac autem phraſi, more ſacrarum literarum uſitato, uſum matrimonii verecundè notari notum eſt. Ab eo ergo abſtinuiſſe Joſephum ſignificatur.

Donec peperit filium ſuum. Ab omnibus hodie interpretibus, quin etiam a pleriſque veterum, recte & obſervatum & notatum eſt, particulam *donec* non evincere id, quod ad certum uſque tempus factum eſſe non

(1) *Lect. ſacr. pag.* 59. (2) *Maldonatus.*

dicitur, postea factum esse. Atque ad hoc probandum adducunt illud de Michol filia Saulis, 2 Sam. 6. 23, ubi dicitur: *Michol filiæ Saul non est natus filius, usque in diem mortis suæ.* Neque enim significatur, eam post mortem peperisse. Quare nec ex his Matthæi verbis evinci potest, Mariam a Josepho postea fuisse cognitam. Cur ergo, inquies, non dixit; eam nunquam fuisse ab eo cognitam? cur dixit, donec peperit filium suum primogenitum? Respondemus: dixisse Matthæum id, quod dictu ad scopum ipsius erat necessarium; omisisse id, quod nec ipsi dictu, nec nobis scitu est necessarium. Nam ad veritatem prophetiæ, apud Esaiam de Christo exstantis, id pertinebat, ut Maria virgo manens & conciperet, & pareret filium. Idque partim ad dignitatem Christi pertinebat; partim etiam ad continentiam castitatemque tum Josephi, tum Marię: ut nimirum constaret, utrumque, cum sciret cujusmodi fœtus ille esset, & quam divinæ originis, ab usu matrimonii abstinuisse, ne quo pacto is veluti polluere-retur.

Filium suum primogenitum. Primogenitus Mariæ filius, non ideo dicitur Christus, quod post eum alii fuerint ex eadem matre geniti; sed quod ante eum nemo ex ea natus fuerit. Nam sacræ literæ eum simpliciter pronunciant primogenitum, quem nullus alius antecessit filius, sive alii sequantur, sive minus. Nam cum, v. g. omne primogenitum dicitur Domino fuisse sanctum, sive consecratum, non intelligitur, tum demum id locum habuisse, si quis ita primum fuisset natus, ut alii liberi sequerentur: sed locum illa lex habebat, simul atque fœmina prolem esset enixa, quæ nullam antea peperisset, nulla habita ratione ejus, quod postea futurum esset. Sic omne primogenitum Ægypti fuit aliquando peremtum, hoc est, quævis proles, quam nulla fuisset antegressa ex eadem parente alia. Quod vero fratres Christi alibi commemorantur, de eo agemus infra, Deo volente, cap. 12. 46, ubi ostendemus, id quod ab aliis quoque jam observatum ostensumque est, eos non germanos, sed consobrinos Christi fratres fuisse: ita ut ex sacris literis constare nobis non possit, utrum Maria alios post Christum liberos habuerit, nec ne. Summa Christi majestas, & generationis ipsius sanctitas, parentum quoque ipsius pietas ac virtus, facile animos inclinat, ut Mariam nullos postea liberos habuisse credant; cum præsertim, ut diximus, contrarium ex sacris literis non constet. Interea tamen piaculum non est, ut vulgo creditur, contrarium vel suspicari, vel opinari.

Vocavit, nempe Josephus. De eo enim præcipue in hoc versiculo sermo est, & significatur hoc pacto, eum feciſse id, quod sup. ℣. 21, ab Angelo jussus fuerat facere.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

In hoc capite, ut in distributione totius hujus libri supra diximus, ea recensentur, quæ Christo, aut circa Christum in ipsius infantia, primaque pueritia contigerunt. Et primo quidem narratur, quo pacto ipsius nativitas partim hominibus a Judæa longe dissitis, partim Hierosolymitanis ipsis, & maxime eorum præcipuis, innoluerit. Deinde, quomodo Deus infantis Christi, puerique curam gesserit, eumque periculo vitæ, quod imminebat, subduxerit: quod posterius ex priori aliquo modo fuit profectum. Nam in priori hujus capitis parte ostenditur, quo pacto Magi visa stella quadam, ex qua Judæis regem recens natum fuisse intellexerant, Hierosolymam venerint, & de loco, ubi is natus esset, inquisiverint: cumque resciviſſent, Bethlehemum fuisse nativitati ipsius propheticis oraculis designatum, eo profecti fuerint, & Christum infantem adoraverint, muneribus ei oblatis. Inde porro factum est, ut Herodes, re ex Magis audita, cum de regno sibi suisve posteris metueret, ad insidias ei struendas incitaretur; quas ut effugeret Jesus puer, a Deo præviſum fuit, datumque consilium, ut ipsius Herodis, & filii ipsius, qui in regno ipsi succesſerat, manus effugeret. In priori autem hujus capitis membro tractando, licet aliud agere videatur Matthæus, illud tamen simul docetur, Jesum Bethlehemi secundum vetera vaticinia fuisse natum, ut ita constaret, ipsi non deesse, quod de Christo vetera Prophetarum vaticinia prædixerint. Quare & ab initio statim locum nativitatis ipsius exprimit, & postea, cum responsionem refert principum, sacerdotum, & scribarum ad quæstionem majorum, de loco Christi natali interrogantium, locum quoque adducit Micheæ, in quo prædicitur, Bethlehemi nasciturum Christum.

1 *Jesu autem.* Plerique fere Interpretum doctissimorum censent, δὲ hic positum pro δὴ, *autem* pro *igitur*; ut sit particula connexioni horum cum superioribus serviens, quod etiam alibi accidit, quasi dixisset Matthæus: Cum ergo Jesus ita, ut diximus, natus, seu in lucem editus esset. Quorum quidem virorum sententiæ non repugnabimus. Quanquam arbitramur, particulam δὲ propriam suam vim retinere posse, quasi dixisset Matthæus: & ista quidem contigerunt ad illud usque tempus, donec Christus in lucem ederetur. Postquam vero natus jam esset, idque Bethlehemi, contigerunt illa.

In Bethlehem Judææ. Cur dixerit Matthæus Bethlehemi Jesum fuisse natum, causa jam indicata est. Quà vero occasione id factum fuerit, cum Josephus ac Maria Nazarethæ alioquin habitarent, ostendit Lucas cap. 2 euangelicæ suæ historiæ. Quod hic additur, in Bethlehem *Judææ*, alii cum vulgata interpretatione legendum censent *Juda*, ut intelligatur Bethlehem illa, quæ fuerit tribus Judæ, & ita quidem appellatur Judic. 19. 18, qua de re videatur, si placet, Maldonatus. Sed idem revera sensus manebit, si legas cum Græcis vulgatis exemplaribus, Judæę. Intelligitur enim terra illa, quam tribus Judæ una cum Benjaminitica occupabat; & opponi solet in historia euangelica sæpe Galilææ, ut inter alia fit Joh. 4. 54. Ideo autem hoc loco apponitur voci Bethlehemi, ut oppidum hoc distinguatur ab alio ejusdem nominis, quod erat tribus Zabulon, in Galilæa inferiore situm, cujus mentio fit Jos. 19. 15.

In diebus Herodis regis. Dies sumi pro tempore, Hebræorum consuetudine, notum est. Dies autem Herodis regis, non universum vitę illius tempus complectuntur; sed illud tantum, quo regnavit. Herodem appellare videtur regem, ad distinctionem alterius Herodis, qui proprie non rex, sed tetrarcha tantum fuit, ut infra appellatur cap. 14. 7. Confer etiam Luc. 3. 1. Quanquam & ille rex appellatur, per quandam κατάχρησιν, seu Metaphoram, ut eodem cap. 14 hujus nostri scriptoris ℣. 9, & alibi. Fuit autem Herodes is, cujus nostro hoc in loco fit mentio, Antipatri filius, Ascalonita, Magnus etiam dictus.

Ecce

Ecce Magi ab Oriente venerunt Hierosolymam. Quatuor hic nobis sunt explicanda, primo, quinam illi Magi fuerint: deinde unde venerint: tertio quando venerint: quibus addi potest quarto loco, cur Hierosolymam venerint. Quinam illi fuerint, non alia ratione nobis constat, quam quod Magi dicantur. Annotarunt autem jam dudum viri docti, Magorum nomen Persicum esse, & id Persis sonare, quod Græcis nomen Philosophi, Indis Brachmanis, Gallis Druidæ, aliis orientalibus Chaldæi. Quanquam enim & gens quædam Magorum apud Geographos memoratur, vulgo tamen obtinuit, ut apud Persas Magi appellarentur ii, qui sapientiæ studium profiterentur, & liberales artes, atque inter cæteras præcipue Astrologiam, tractarent. Quo pacto & nomen Chaldæorum, quod proprie populi est, ad eos tamen postea fuit peculiariter relatum, qui astrorum scientiam, & futura prædicendi artem profiterentur: nempe quia Chaldæi his artibus inprimis essent dediti. Quod idem forte in Magorum nomine accidit. Consentit id, quod e stella, regem Judæis natum esse, animadverterunt: quod indicio est, astrologiæ studiosos fuisse: præsertim cum verba ipsorum ita, a Matthæo descripta, ita sint comparata, ut non alieno indicio significare videantur id se deprehendisse, sed suum hac in re judicium fuisse secutos. Vulgi errorem, reges illos fuisse censentis, vix opus est refutare. Non enim id tacuisset Matthæus, qui honoris, ut apparet, caussa Magos appellat, reges potius appellaturus, si fuissent. Pertinuisset enim id ad majorem hujus rei commendationem atque admirationem excitandam. Ut taceam, cum a Perside, ut mox dicemus, venerint, tres esse reges non potuisse, cum subunius regis imperio essent Persæ, & in Parthorum nomen transissent, quibus unus rex præerat. Illud largiri haud difficulter possumus, non vulgares fuisse viros, sed qui magno essent apud suos in honore, & opibus haud exiguis instructos: quandoquidem satis constat, Magos apud Persas ad magnos sæpe honores pervenisse, ac regibus fuisse proximos. Idque aliqua ex parte conjici potest ex muneribus, quæ Christo puero, thesauris suis apertis, obtulisse infra leguntur. De numero nihil constat. Ex triplici autem munerum genere, ternarium illorum numerum colligere, puerile est: cum nihil constet, singulos singula istorum obtulisse, & non potius omnes junctim omnia.

Jam, ut ad secundum veniamus, unde venerint, non alia ratione a Matthæo indicatur, quam quod dicit, eos venisse ab oriente; quod Græce est ἀπ' ἀνατολῶν. Quanquam id postea vv. 2 & 9, singulari numero dicitur ἐν τῇ ἀνατολῇ: unde apparet, plurale revera singularis vim habere, quemadmodum in aliis etiam vocibus, verbi gratia οἱ γονεῖς, contingit. Quanquam facile assentimur viris doctis, statuentibus, ideo plurali numero orientem designari, quod triplex sit oriens, seu mavis ortus solis: æstivus, æquinoctialis, & hybernus. Verum, quia respectu Iudææ multæ regiones fuerunt orientales, quæritur, è qua regione illi venerint. E Chaldæa non venisse inde patet, quod hæc ad septentrionem, seu ad aquilonem posita fuerit, respectu Iudææ. Unde apparet prophetas, cum adventus prædicitur Chaldæorum, non ab ortu, sed ab aquilone venturos dicere. Nec Sabæi illi fuerunt. Hi enim australes potius fuerunt. Omnium probabilissimum est, quod plerorumque doctorum consensu comprobatur, è Perside venisse, ut paulo ante diximus. Favet huic sententiæ nomen Magorum, quod Persicum esse jam diximus. Consentiunt & illa, quod regem recens natum adoratum venerint, atque adeo adorarint, quodque munera illa obtulerint. Mos enim Persarum erat, reges adorare, nec sine munere adire.

Ad tertium quod attinet, haud obscure apparet ex Matthæi verbis, eos non multo post Christi nativitatem venisse. Nam id aliqua ratione indicant hujus ipsius versic. verba, cum inquit: *Jesu autem nato in Bethlehem &c. ecce Magi ab oriente venerunt*: quia nimirum non multo post venerint. Adde, quod ex sequentibus satis constat, Mariam cum puero Iesu adhuc Bethlehemi hæsisse. Constat autem ex Luca, Mariam peracta purificatione, post diem 40 a partu, una cum marito, filioque, Nazarethum fuisse reversam. Quare intra illos dies 40 Magos venisse, omnino credibile est. Neque vero vel tam longe abfuit Persis a Iudæa, ut intra illud tempus eo venire non potuerint, præsertim si camelis eos pro more gentis usos fuisse ponas: neque tam prope, ut eos decimotertio a natali Christi die venisse credamus: cum nec credibile sit, eos ipso natali Christi die statim egressos, aut etiam ante, cum satis ex ipsorum verbis appareat, eos ex stella visa collegisse, Christum jam natum esse: nec ullo modo consentaneum est, eos tam longinquum iter subito ingressos, ut non per aliquot dies ad id sese parârint. Quare dies illis complures dare possumus, quibus sese ad iter parârint, cæteri itineri sufficient, ut credamus, eos paulo ante venisse, quam Bethlehemo Hierosolymam proficiscerentur parentes Christi, & purificationis ritum in templo peragerent. Nam si quis dicere velit, id obstare sententiæ nostræ, quod videatur Iosephus Bethlehemo profugisse in Ægyptum; is non animadvertit ex Matthæi verbis evinci haudquaquam posse, ita sese rem habere, cum nec dicat Matthæus, Bethlehemi Iosepho apparuisse Angelum in somniis: eumque monuisse, ut in Ægyptum profugeret; nec aliunde id constet. Neque facile assentiri possumus iis, qui statuunt, Iosephum quidem post purificationem Hierosolymis peractam Nazarethum rediisse: sed postea tamen Bethlehemum fuisse reversum, & domicilium ibi collocasse. Nam cum nullum ejus rei extet in historia sacra indicium, & nulla possit afferri caussa, cur ita sentiamus, non facile ea res fidem apud nos invenit: & propterea, ut diximus, Matthæi verba videntur significare, Magos non multo post natum Christum advenisse. Ista autem sententia requireret, ut non parum temporis inter nativitatem Christi & Magorum adventum intercesserit. Quod sequentia verba illa urgent, quibus dicitur Herodem, ut Christum interimeret, jussisse etiam bimulos occidere, ratione habita temporis, quod requisiverit a Magis, unde constare videatur, saltem plusquam annum inter adventum Magorum & Christi natalem diem intercessisse; de eo agemus infra cum ad verba illa ventum fuerit.

Ad postremum quod attinet, non est difficile conjicere, cur Hierosolymam illi venerint, sive ipsorum, sive Dei, iter ipsorum gubernantis, consilium spectemus. Nam quod ad ipsos attinet, nihil illis procul dubio visum fuit verisimilius, quam in metropoli Iudæorum, ipsaque regia urbe, vel natum esse novum illum regem, vel saltem illic potissimum sciri, ubinam ille, aut quisnam sit. Quare eo sibi eundum esse, & de rege illo nato inquirendum, censuerunt. Quod ad Dei consilium attinet, consentaneum est, id eum quæsiviisse, ut

hujus rei fama tanto esset illustrior, & per alias Judææ oras spargeretur. Quod enim Hierosolymis urbe celeberrima publice factum erat, id in oculis propemodum omnium Judęorum factum, conseri poterat. Quare Iudæis dare videtur voluisse occasionem inquirendi hujus regis, & postea, cum sese patefecisset, recipiendi, ut excusationem illis adimeret, si ipsi homines Iudæi, regem sibi, & in sua terra natum, non inquirerent aut agnoscerent, quem alienigenæ tantis terrarum spatiis disjuncti, tam longinquo itinere suscepto, inquisivissent, ad eumque adorandum impigre properassent. Id certe huc jure accommodari potest, quod de regina Austri, seu Sabæa, quæ Salomonis audiendi videndique causa in Iudæam venisset, Christus pronunciat cap. 12. 42. Nam quemadmodum illa condemnatura est Iudæos, Christum recipere nolentes: ita & hi Magi eosdem, Christum inquirere ac venerari agnitum nolentes.

Ubi est ille natus rex Judæorum? Oratio est directa pro obliqua ex Hebræorum consuetudine. Ipsi enim Magi veluti loquentes introducuntur. Quanquam consentaneum est, Matthęum non ipsorum verba, sed sententiam tantum in pauca contractam referre. Neque enim dubitandum videtur, fusius hæc illos explicuisse. Verba autem illa ὁ τεχθεὶς βασιλεὺς τῶν Ἰουδαίων duplicem possunt habere sensum, ut ab Interpretibus aliis jam antea est indicatum. Alter est; ubi est rex ille Iudæorum, modo, seu recens natus? ut nomen *regis* sit subjectum, *natus* autem veluti prædicati locum obtineat: alter vero est; ubi est is, qui natus est, ut sit Iudæorum rex, seu qui non electione demum futurus est rex; sed qui in jus regni, ut ita dicam, jam natus est, quo pacto tacite videretur opponi Herodi, qui non jure nascendi, sed alieno demum beneficio rex evasisset. Nobis tamen prior sententia simplicior videtur, ac menti euangelistę magis consentanea. Neque credibile est Magos tacite Herodem aut pungere, aut huic novo regi postponere hac ratione voluisse, tanquam factitium, & non naturalem regem. Sensu autem priori admisso, ita puer ille natus dicetur rex Iudæorum, ut solemus etiam vulgari sententia dicere, in regnis præsertim hæreditariis, cum regi filius nascitur, præsertim primogenitus, regem subditis nasci: quia in jus regni nascatur, aut quia rex futurus sit. Eadem ratione Angelus dicit pastoribus apud Lucam cap. 2, natus est vobis hodie Servator, qui est Christus Dominus: non quod revera talis jam tum fuerit, sed quod futurus esset, & in hunc ipsum finem, eaque conditione ex Dei consilio ac decreto natus. Non absimili ratione legimus 1 Sam. 16. 6, dixisse Samuelem, cum aspexisset Eliabum primogenitum Isai filium; certe coram Iehova est Christus ejus, hoc est, hic omnino est is, quem Dominus in Christum seu regem delegit.

Vidimus enim ipsius stellam in oriente. Hic iterum quatuor inprimis quęri possunt: primum quę, aut qualis fuerit illa stella: secundo ubi primum apparuerit, seu mavis quomodo id sit accipiendum, quod dicant Magi se vidisse stellam in oriente: tertio quando apparuerit; denique quomodo inde collegerint Magi isti, regem Iudæis esse natum. Ad primum quod attinet, receptam apud doctos sequimur sententiam, non fuisse hanc unam ex stellis ab initio mundi a Deo conditis, sed aliam recens conditam, & quidem in hunc ipsum tantum usum, ut Christum natum indicaret: neque plane proprie stellam appellari, sed eo modo, quo cometas, stellas appellare solemus. Probabile enim est meteoron fuisse, ex ejusmodi materia, è quali cometæ fieri solent, a Deo formatum, & stellam vocari, quod similitudinem stellæ referret, tum figura ac specie, tum positu ac loco. Stellam unam ex perpetuis non fuisse, inde facile intelligitur, quod ex stella perpetua colligi nequaquam possit, regem aliquem, nedum Judęorum, nedum hoc illove tempore natum esse, cum ne hominem quidem ullum in lucem esse editum, peculiari quadam ratione significare ulla stella possit. Deinde, quod ex inferioribus apparet, stellam illam naturalem cœli stellarumque omnium cursum non secutam: quandoquidem Magos Hierosolymis Bethlehemum euntes fuit antegressa, donec consisteret supra illum locum, ubi puer Jesus erat. Hic vero cursus a naturali stellarum motu plane fuit alienus. Denique apparet, stellam illam valde fuisse humilem, eo præsertim tempore, cum locum designaret, seu domum, in qua Jesus cum matre esset. Etenim stellę, sive fixę, sive errantes, tantum abest, ut certam aliquam domum positu suo indicare possint, ut ne urbem, imo vix regionem aliquam, utut satis amplam, demonstrent. Ut taceam, ingentem astrorum magnitudinem, quę illis ab Astronomis attribuitur, quę omnibus Judęis apparuisset, si eo usque sese demisisset stella aliqua, ut certas etiam ædes designaret. Quanquam tum non modo totum oppidum Bethlehem, sed etiam totam Judęam, imo omnes regiones unius hemispherii, contexisset. Est id quidem verum, potuisse Deum, qui aliquando solem stare, aliquando etiam retrocedere jussit, efficere, ut stella aliqua, statione sua relicta, hoc præter naturam officium præstaret Ios. 10. 12 & seqq. 4 Reg. 20. 9 & seqq. sed quia, ut (1) non nemo interpretum scribit, miracula Deus sine necessitate facere non solet, nec a nobis, nisi probentur, pro miraculis habenda sunt; credibilius est, veram non fuisse stellam, sed corpus ignitum stellæ similitudinem referens. Quanquam enim ne hoc quidem sine peculiari Dei efficacia factum est; aliquid tamen de miraculi ratione decedit, quod naturali etiam cursu similia corpora exoriri, & in sublimi collocari solent. Quanquam nihil dubitandum est, hanc, ut cum Matthęo ita vocemus, stellam, quippiam præ aliis cometis habuisse insigne atque illustre, ut ad significandam summi regis nativitatem esset accommodatior.

Quod ad secundam quæstionem attinet, non fit nobis probabile, ita verba Magorum accipienda esse, ac si dixissent: vidimus enim stellam ejus in oriente positam: sed potius ita, quasi dixissent; nos, cum in oriente adhuc essemus, vidimus ipsius stellam. Etenim priori illo modo rem, quam asserebant, minus reddidissent probabilem, nempe stellam sibi apparuisse, quę significaret Iudęis recens esse natum regem. Quid enim, dixisset aliquis: stella in oriente, loco a Iudæa longe dissito apparens: ad Iudæam, aut regem Iudæis natum? Cur illa non potius supra Iudæam apparuit, vel saltem ea cœli regione, quæ Iudæam aliquo modo respiciat, & ex Astrologorum sententia cum ea quandam habeat conjunctionem? At si posteriore sensu accipiantur verba, hujusmodi objectioni vel suspicioni locus non relinquitur; sed potius alii cuipiam objectioni tacitę occurritur. Potuisset enim illis aliquis objicere: ubi ista stella est? eandem & nobis ostendite. Respondent illi: nunc quidem sibi eam non apparere, sed eam tamen se vidisse in oriente, & ea causa permotos, ut tam longinquum iter susciperent. Quæ res satis illorum verbis fidem facere poterat, ac argumento esse, non

(1) *Maldonatus.*

frustra

fruſtra illos aſſerere, ſtellam hanc ſibi illic viſam eſſe. Quid enim illos alias ad tam longinquum, tam moleſtum, & huic hominum generi procul dubio inſolitum iter ſuſcipiendum adegiſſet? Quare quod ea ſtella tunc non appareret, id illos in vanitatis ſuſpicionem adducere jure non poterat. Hæc, inquam, vis eſt verborum, ſi poſteriorem ſententiam amplectantur. Adde, quod infra, cum eadem prope verba a Matthæo repetuntur, verſ. 9, dum ait; *& ecce ſtella, quam viderunt in oriente præceſſit illos*, omnino videatur ſignificari, eos, cum in oriente eſſent, vidiſſe illam ſtellam, non vero eos vidiſſe ſtellam in oriente poſitam. Nam ad hanc ſententiam exprimendam videretur omnino fuiſſe addendum adverbium *antea*, vel aliquod ſimile: hoc modo, ſtella, quam viderant ante in oriente (ſcilicet poſitam) præceſſit illos. Neque vero ullo pacto credibile eſt, quod vulgus ſentit, ſtellam ab ipſo oriente ad Judæam uſque Magos deduxiſſe, & ante Hieroſolymam diſparuiſſe. Id enim Matthæus nullo videtur modo fuiſſe taciturus. Sed de hujus ſtellæ poſitu nonnihil adhuc dicemus in ultima quæſtionis explicatione. De tertia quæſtione agemus infra ℣ſ. 16.

Quod ad quartam quæſtionem attinet, non eſt neceſſe multa adverſus eorum ſententiam diſputare, qui exiſtimarunt, eo modo Magos ex ſtella iſta cognoviſſe regem Iudæorum eſſe natum, quo aſtrologi vulgo ſolent res varias ex naturali aſtrorum curſu ac poſitu prædicere. Quid enim Chriſti nativitas ad naturalem aſtrorum curſum habet? Ne hominis quidem ullius, vel regis nativitas, ex aſtrorum curſu aut poſitu colligi poteſt, nedum Chriſti, qui ex ſingulari Dei conſilio præter naturæ curſum natus, & humano generi datus fuit. Et ſane ſi nativitas Chriſti ex hujuſmodi indicio cognoſci potuit, nihil prohibebit, quominus & plures antea Chriſti nati fuerint, aut in poſterum etiam naſcantur, idque ex aſtris colligi potuerit poſſitve. Redire enim ſæpius ſolet idem aſtrorum poſitus, cum naturalis eorum curſus ſubinde in orbem redeat. Quod ſi quis dicat, talem fuiſſe poſitum aſtrorum, qualis nunquam vel fuerit, vel futurus unquam ſit; præterquam quod rem minime probabilem dicet, quærere etiam licebit, quomodo Magi potuerint ex hujuſmodi poſitu rem plane inuſitatam colligere, cum nullum tantæ rei experimentum unquam habuerint. Et etiamſi tandem ſuſpicari quippiam potuiſſe concedamus, quî tam certo ſibi rem perſuadere potuerunt, ut tam longinqui itineris moleſtias ſuſciperent, & rem inter Judæos, atque adeo apud ipſum Herodem regem, non ſine periculo tam conſtanter aſſerere auderent? Sed quid opus pluribus, cum jam ſatis docuerimus, ſtellam hanc unam ex naturalibus ab initio a Deo creatis non fuiſſe. Vulgaris eſt ſententia, non ex ſola ſtella Magos illos Chriſtum natum cognoviſſe. Sed quidnam illud fuerit, unde illi præter ſtellam Chriſtum natum fuiſſe cognoverint, non inter omnes conſtat. Plerique exiſtimant, ex veteri aliqua prophetia, quæ ad ipſorum quoque notitiam pervenerit, viſa hac ſtella collegiſſe. Id quod nobis quoque probatur. Quanquam quænam fuerit illa prophetia, non recte ab illis, noſtra ſententia, explicatur. Etenim conſtantiſſima omnium fere veterum autorum opinio eſt (verba ſunt Maldonati) Magos ex prophetia Balaam jam diu cognoviſſe ſtellam eſſe orturam; nempe quia, ut idem autor addit, in Balaami verbis ſcriptum legitur Num. 24. 27: *Orietur ſtella ex Jacob*, Magos autem aut poſteros uiſſe Balaami, aut ex ejus poſteris ſive vicinis eam prophetiam traditione accepiſſe cenſet. Sed nemini dubium eſſe poteſt, qui verba inſpexerit, ſtellæ nomen illic non ſtellam aliquam, ſeu proprie dictam ſive cometam ſignificare; ſed regem ac principem valde illuſtrem, & ſtellæ cujuſdam inſtar fulgentem, unde ſequitur: *& conſurget virga de Iſraël, & percutiet duces Moab, vaſtabitque omnes filios Seth, & erit Idumæa poſſeſſio ejus*; ubi idem virga appellatur, ſeu ſceptrum; propterea quod percuſſurus ſit duces Moabiticos, ut ſtatim additur. Cumque aperte aſſeratur ejus poſſeſſionem fore Idumæam, nemo non intelligit, hominem aliquem deſignari. Neque vero ullius momenti eſt excuſatio illius, quem paulo ante citavimus, interpretis, dum ait: novum non eſſe, ut unum verbum, præſertim in prophetiis, & Chriſtum, & Chriſti figuram ſignificet, ut infra: *ex Ægypto vocavi filium meum*. Etenim non facile locum adducet, ubi ita verba prophetiæ alicujus duplicem habeant ſenſum, ut metaphorice quidem accipiantur de re futura, ac nominatim de Chriſto, proprie autem ſimul deſignent ejuſdem ſignum aliquod, ſeu indicium. Nam illud, quod affert, longe diverſum eſt, cum prophetia partim de typo, partim de antitypo intelligitur. Certe ſi ita intelligenda illa Balaami verba eſſent de ſtella, nulla foret cauſſa, quin cenſeremus, debuiſſe Chriſto naſcente etiam virgam aliquam, vel ſceptrum exoriri, quod Chriſti naſcentis eſſet ſignum; quia nimirum additur, ut vidimus: *& conſurget virga de Iſraël*. Taceo, quod ille exortus ſeu ſtellæ, ſeu virgæ, non ad nativitatem ejus, de qua ſermo eſt, ſed ad initium potius regni ac poteſtatis referendum ſit. Quicquid ſit, ex hujuſmodi prophetia Magi non potuiſſent colligere, vel ſtellam aliquam in Chriſti nativitate orituram; vel hanc, quæ tunc apparuerit, illam eſſe, niſi aliunde divinitus admonerentur. Ut taceam, plane incertum eſſe, & vix, ac ne vix quidem credibile, ad Magos illos hujus prophetiæ notitiam perveniſſe. Probabilior eſt eorum ſententia, qui exiſtimant, eos per ſomnium hac de re fuiſſe admonitos, quemadmodum infra legimus ℣ſ. 12, eos divinitus admonitos in ſomnio, ne reverterentur ad Herodem. Veruntamen ne hæc quidem ſententia nobis uſquequaque ſatisfacit. Nam vix videretur Matthæus id fuiſſe taciturus; vel ipſimet, cum hoc loco exponunt, quomodo cognoverint, regem Judæis eſſe natum. Cur enim de aſtro ſolo dicerent, ex quo id cognoſcere per ſe haud potuerint; de ſomnio tacerent, ex quo etiam ſolo id, & quidem planiſſime, cognoverint; Adde, quod ſi Deus per ſomnium id illis voluerit revelare, vix ſtella videtur fuiſſe uſurus. Nobis conjecturam ſequentibus, ut in re non ſatis explorata, ita videtur ſtatuendum: notum jam fuiſſe in oriente, atque adeo etiam in Perſide, ubi Judæi jam olim vixerant, expectari a Judæis regem quendam inſignem, quem illi Meſſiam dicerent. Potuit autem ea de re illis vel ex Danielis prophetia conſtare, qui eo uſque vixit, dum Babylonicum Regnum, ſeu Chaldæum a Perſis fuit occupatum, & apud illos in pretio atque honore prophetiæ nomine fuit. Is enim non tantum Meſſiam, ſeu Chriſtum aliquando eſſe oriturum prædixit, ſed etiam tempus ejus rei quanquam myſtice deſignavit, per hebdomadas illas quæ cap. 9. ℣ſ. 24, 25 apud ipſum commemorantur. Eſtque valde credibile, non modo Danielem intellexiſſe, proprie dictas hebdomadas iſthic intelligi non poſſe, ſed & alios ad quorum notitiam

vaticinium istud pervenit: quandoquidem & ipsum tempus non multo post sententiam hujusmodi refutavit, & multa alia apud eundem prædicta leguntur, quæ ante Christi adventum contingere debere haudquaquam erat dubitandum. Itaque non est incredibile, eos animadvertisse illas hebdomadas non dierum, sed annorum esse. Unde porro de tempore quoque nascituri Messiæ aliqua sive notitia, sive conjectura capi potuit. Quapropter facile etiam fieri potest, ut circa illa tempora, quibus Christus est natus, Messias ille ab Orientis populis expectaretur. Neque sane abs re factum, (id quod Suetonius ac Tacitus referunt, ut apud Bezam est legere) percrebuisse Vespasiani nimirum tempore, Oriente toto, veterem & constantem opinionem: esse in fatis, ut eo tempore, Judæa profecti, terris potirentur. Nec enim aliunde ea opinio videtur fuisse nata, quam quod jam olim totum Orientem pervagata fuit illa fama, fore, ut Christus circa illa tempora nasceretur, & regna sive terras sibi subjiceret: quanquam tempus illud aliquanto longius, nempe ad Vespasiani usque tempora, vulgus prorogavit. Hanc ergo sententiam de Messia è Judæis orituro, fundamentum fuisse existimamus, super quo Magi illi exstruxerint sententiam de Christo jam nato, postquam stellam recens exortam animadverterunt. Sed quomodo, dicet aliquis, stella illos docere potuit, Messiam, quem nasciturum esse cognovissent, jam esse natum; aut quis nexus inter illam fuit & Christi nativitatem? Nos cum res a Sacris Scriptoribus nobis non sit indicata, id quod vero nobis videtur simillimum, dicemus: Cum Magi illi Astrologiæ fuerint dediti, ut jam ante est indicatum, quæ ars de rebus, quæ in Orbe gerantur, multa conjicere atque augurari solet, ac nominatim etiam ex Cometis; haud difficulter illos, ex illustri atque insigni quodam Cometa, ea cæli regione, quę Iudeam respicere videretur, apparente, colligere potuisse, illustrem quendam principem, de quo jam antea constanti fama audiverant, in Iudea vel jam ortum esse, vel mox oriturum. Notum enim est, Astrologos regiones cæli descriptas distinctasque habere, & similiter terras omnes cęlo subjectas: & hanc quidem regionem huic signo vel Astro subjectam statuere, aliam rursus alii. Unde partim ex Planetarum sub hoc illove signo positu certis regionibus quędam portendi statuunt, partim ex Cometis, qui sub iisdem signis appareant. Quanquam autem nos eatenus vanam hanc artem, si modo hoc nomen meretur, esse credimus, quatenus de rebus, vel ex Dei consilio, vel ex humano arbitrio revera pendentibus, ex Astris quippiam præsertim certo denunciat, cum non nisi res corporeę Astrorum virtuti per se sint subjectę: animi autem eatenus tantum, quatenus ex rebus corporeis inclinationes ac propensiones quędam animorum proficiscuntur, ex quibus de ipso eventu nihil certi colligi potest, cum ab aliis impedimentis ipsaque humana voluntate, ac multo magis divina, impediri queat. Illud tamen facile credimus, Meteora valde insignia, ac cometas illustriores, aliquid divinitus portendere, cum id videatur experientia comprobatum. Illud dubium esse non potest, Astrologos hujusmodi rebus plurimum tribuere. Quare cum Magi, inspectis stellis, deprehenderent illustrem quandam atque insignem stellam, in ea cœli regione esse exortam, quæ Judææ immineret, aut si ita placet communi Astrologorum sententia, Judææ tribueretur, & eam esse illius formam, ut non triste aliquid, sed potius lætum, ac cum Judæorum gloria ac felicitate conjunctum, denunciare videretur; memores jam dudum Messiam a Judæis aliisque Orientis populis expectari, ejusque rei jam instare tempus, facile in eam venerunt sententiam, ut existimarent hanc stellam omnino significare Regem illum jam natum esse. Nam & alias, cum quippiam insigne expectamus, & jam imminere credimus, etiam leviora indicia in argumentum opinionis nostræ trahere solemus, multo autem magis insignia, qualis hæc stella fuit: tum credibile est Deum ita mentes ipsorum direxisse, ut complures in eandem sententiam plane conspirarent, & adeo non dubitarent de ejus veritate, ut iter etiam eo nomine suscipere vellent, & regem, sibi etiam, aut suarum terrarum hominibus aliquando imperaturum, adorarent. Quapropter etiamsi vix arbitremur, eos somnio fuisse omnino edoctos stellam illam nati Christi indicium esse; potuerunt tamen occulta quadam ratione mentes eorum a Deo dirigi, ut in hanc sententiam venirent, & sine hæsitatione eam amplecterentur. Ex dictis autem facile intelligitur, cur per stellam Magis istis voluerit Deus nativitatem Christi indicare. Voluit nempe Deus illorum ingenio ac captui sese accommodare: & cum in astrorum inspectione assidue versarentur, & ex illis de rebus occultis augurarentur, eos hac ipsa ratione ad rei tam insignis sed vulgo ignotæ cognitionem deducere: ut per eos postea, sapientię ac doctrinæ nomine celebres etiam ad cæteros ejusdem rei fama ac notitia dimanaret.

Et venimus adorare ipsum. Duo hic explicanda sunt. Primum, quæ aut qualis adoratio intelligatur. Deinde, cur homines illi adorandi hujus pueri causa per tot terrarum spatia venire voluerint.

Quod ad primum attinet: προσκύνησις proprie significare corporis inclinationem, vel potius demissionem coram alio, honoris ipsi exhibendi causa, notum est. Fit autem, vel in genua, vel in ipsam quoque faciem procidendo, uti ex sacris literis patet. Confer inter se Matth. 8. 2, & Marc. 1. 40. Luc. 5. 12. quod enim est apud Matthæum *leprosum adorasse Christum*, id apud Marcum est γονυπετῶν, hoc est, ad genua accidere, vel in genua procidere coram aliquo. Apud Lucam, *quod ceciderit in faciem.* Et hanc vim habet Hebræum *Hischtachaveh*, quo adoratio significatur. Sed metaphorice idem ad animum quoque transfertur: ita ut significet eam animi coram aliquo demissionem, qua eum veneratur & religiose colit, tanquam non modo supra se, sed supra res humanas ac naturales omnes viribus aut potestate pollentem, quæ quidem inprimis religiosa dicitur adoratio. Nam & prior illa religiosa fieri potest, si quis ideo coram re, aut persona aliqua corpus suum prosternat aut inclinet, quia patet in ea divinæ sive potentię, sive potestatis aliquid existere, vel saltem quippiam tale, quod hujusmodi potentiam aut potestatem habeat, repræsentare, cum eove conjunctionem aliquam singularem habere: alioquin ad civilis cultus genera referri potest. Et hoc quidem modo Persæ inprimis reges suos adorare solebant, & hodie populi nonnulli Reges ac Principes suos, imo & alienos adorant. Et in sacris literis Veteris Fœderis, non semel hujusmodi adorationis exempla leges. Atque huc pertinere arbitramur hanc Magorum adorationem. Neque enim credibile est, plus hos Magos tribuisse puero Jesu, quam quod a Judæis Christo quem expectabant, tribueretur. Satis autem notum

est,

est, eos credidisse Christum regem fore terrenum, longe lateque dominantem, ac potentia cæteros terræ reges superantem. Quare cum venerunt puerum hunc adoraturi, tum illi cultum exhibere voluerunt, qui puero conveniret, in spem ac jus hujusmodi imperii nato. Nam, quod quidam objiciunt, si civilis tantum cultus intelligatur, cur tot alios Judæos, natos reges, nemo peregre adoraturus venerit: quomodo Herodes se quoque adoraturum dixerit, id facillimam habet responsionem, nempe quia nullum alium regem terrenum, præsertim inter Judæos, tam potentem unquam vel fuisse, vel futurum esse crediderint, de quo a tot seculis plurima extiterunt vaticinia, quorum fama per totum orientem sparsa fuerit. Quare Magi facile existimare potuerunt, eum sibi quoque olim imperaturum: & Herodes conjicere potuit, talem, si modo superstes sit futurus, fore, ut jure ipsi cultum tanquam longe potentiori ac sublimiori exhibere debeat. Quanquam enim non serio dixit se venturum ut adiret, id tamen expressit, quod facere jure deberet, tanta illius pueri dignitate inspecta. Ex his autem jam ad alteram qnæstionem patet responsio. Causa enim jam intelligitur, cur Magi è tam longinqua terra adoraturi Jesum venerint.

Vers. 3. *Cum autem audiisset Herodes Rex, turbatus est, & tota Hierosolyma cum ipso.* Herodes quidem est turbatus, quod metueret, ne vel ipse, vel ipsius posteri regno exturbarentur, præsertim cum nosset & alienigenam se esse, & invitis magna ex parte Judæis imperare, externa vi, hoc est, Romanorum, ipsis impositum, & multis ob tyrannica quædam facta exosum. Nec ignorare poterat impatientes Judæos hujus jugi esse; & ad seditionem ac rebellionem pronos, facile occasionem ex fama regis sibi recens nati, arripere posse, jugi illius excutiendi. Urbs autem Hierosolymitana turbata fuit, quod motus hujusmodi vereretur: & licet jugi hujus pertæsa esset, pericula tamen ac gravissimas bellorum molestias exhorresebat. Neque enim dubitabant cives Hierosolymitani, fore ut Herodes regnum sibi posterisque suis armis asserere, Romanis quoque in auxilium vocatis, vellet, unde non posset non cruentum exoriri bellum, donec Herodes a Rege novo, atque una Romani pellerentur.

Vers. 4. *Et congregatis omnibus Sacerdotibus.* Plures hic ut & alibi ἀρχιερεῖς, seu summi Sacerdotes ac Pontifices commemorantur, ut infra cap. 20. 18. xxi. 15, & 45. xxvi. 3, 14, 47, 59: cum tamen alias unus tantum ἀρχιερεύς, seu summus Sacerdos, in sacris literis commemoretur, qui Sacerdos magnus dici solet. Cum plures ἀρχιερεῖς commemorantur, ut hoc loco, capita intelliguntur familiarum Sacerdotalium, seu principes classium, quæ 24 a Davide fuerunt institutæ, de quibus vide 1 Paral. 24. 24. 2 Paral. 36. 14. Nehem. 11 & 12: cum unus dicitur ἀρχιερεύς, intelligitur is, qui iterum inter hos omnes excellebat unus, & cæteris regendis præerat; cui soli sanctum sanctorum quotannis semel ingredi licebat: cujus & vestitus, & consecratio, & jura quædam ac privilegia erant peculiaria: de quibus apud Mosen diversis locis legere est. Is inquam summus erat sacrorum apud Israëlitas præses. *Vocavit ergo Herodes Sacerdotes,* quandoquidem illi rerum sacrarum & vaticiniorum in sacris literis exstantium, & habebantur & esse debebant omnium peritissimi: nec tamen omnes, quia, ut Maldonati utamur verbis, infinitus fuisser numerus: sed principes, qui & pauciores & doctiores erant, vel saltem censebantur, & honor etiam illis hic a rege videbatur habendus, ut cum de re tanta consilium esset habendum, nequaquam præterirentur.

Et scribis populi. Per scribas hoc loco, ut & alibi in novo testamento intelligendi sunt præcipue illi, qui alibi νομικοί, seu legisperiti appellantur, quod facile apparet, si quis inspexerit illa Lucæ loca cap. 7. 30. & xi. 45, 46, 52, & xiv. 3. Maxime si quis loca capitis undecimi conferat cum cap. 23 Matthæi: ubi scribæ appellantur ii, qui apud Lucam νομικοί, seu legisperiti dicuntur. Licet enim nomen scribarum latius alioqui pateat, & ad illos etiam omnes nonnunquam extendatur qui publica instrumenta conficerent, & magistratuum essent notarii: illi tamen priores κατ' ἐξοχὴν apud Judæos scribæ sunt appellati. Eorum officium fuit sacras scripturas inprimis incorruptas servare, & earum sensum interpretari, ac legem populo explicare. Unde nomen istud νομικῶν sunt adepti. Hoc modo & Ezdras scriba fuit appellatus Ezdræ. 7. 11 & 12. Confer, & vers. 10. Hi ergo, cum de re ageretur, quæ ex sacrarum literarum monumentis esset eruenda, & ad quam prophetiarum requireretur cognitio, fuerunt una cum principibus sacerdotum ab Herode vocati, præsertim cum etiam alias pars concilii publici esse solerent, ut ex non paucis novi testamenti locis perspicitur. Et si quid forte a principibus sacerdotum ignoraretur, id ab his suggeri poterat, aut si quid ab illis recte dictum, confirmari. *Ubi Christus nascitur,* hoc est, ubi nasciturus esset, præsens pro futuro. Nisi malis ita verba accipere, acsi scriptum esset, ubi Christus nasciturus dicatur: ita ut verbum rem ipsam significans, pro rei testimonio ac declaratione poni censeatur: quo pacto videntur accipi illa authoris epistolæ ad Hebræos verba cap. 1. 6: *Cum vero iterum introducit,* hoc est, introduci scribit, vel introducendum esse vaticinatur, & illa cap. 2. 16: *Non sane alicubi angelos assumit,* hoc est, assumere seu adjuvare scribitur.

In Bethlehem Iudææ. Vide supra ℣. 1.

Per prophetam. Nempe Micheam cap. 5. 2.

Vers. 6. *Et tu Bethlehem terra Iuda.* Sensus hujus prophetiæ satis est planus. Sed quia verba a Matthæo hic descripta, a verbis ipsius prophetæ aliqua ratione discrepant; videndum est, quomodo inter se nihilominus consentiant. Discrepant autem quatuor potissimum in rebus, quanquam differentia non ubique perinde magna est. Prima est, quod cum propheta dicat Bethlehem Ephrata, apud Matthæum dicatur Bethlehem terra Juda. Secunda eaque omnium maxima, est in verbis sequentibus. Propheta enim dicit: *Parva es, ut sis in millibus Iuda.* Matthæus contrarium plane dicere videtur; cum ait: *Nequaquam minima es in ducibus Iudæ.* Tertia in his iisdem verbis continetur, dum propheta dicit, *in millibus Iuda*: Matthæus, *in ducibus.* Quarta in eo consistit, quod propheta simpliciter habet: *Ex te enim egredietur dominans, seu regens populum meum Israël.* Apud Matthæum dicitur: *Ex te egredietur Dux qui pascet populum meum:* quod a propheta uno verbo *Dominantis seu regentis* exprimitur, hic duobus effertur, *Ducis & pascendi* verbis. Hic antequam singula consideremus, illud generatim monendum est, quod ad plura alia sacrarum literarum veteris fœderis testimonia in Novo citata pertinet: Non verba sem-

ba ſemper a ſacris ſcriptoribus novi fœderis annumerari, ſed ſenſum tantum ſæpe exprimi: idque fere prout in Græca veteris fœderis interpretatione vulgo tum legebatur. Et in prima quidem diſcrepantia facile eſt oſtendere, ut & in quarta, de ſenſu nihil fuiſſe mutatum. Etenim cum Bethlehem dicitur terra Judę, ſeu locus in terra Judaicæ tribus ſitus, diſtinguitur hæc Bethlehem, ab illa quæ in Galilęa inferiore, tribu Zabulon, poſita fuit, quemadmodum verſ. 1 docuimus. Idem autem voluit propheta, dum ad vocem Bethlehem, nomen ejuſdem oppidi antiquum, Ephrata, adjecit. Voluit enim Bethlehem Judæę tribus, ab altero illo diſtinguere. De nomine autem illo Ephrata, quo Bethlehem olim fuerit deſignata, vide Gen. 35. 19, & XLVIII. 7. Quare verba illa, *terra Juda*, explicatio quædam ſunt vocis *Ephrata*; ſeu mavis, id exprimunt, quo propheta reſpexit, cum ad nomen Bethlehem, vocem Ephrata per appoſitionem adjungeret. Verum ſecundum diſcrimen tale eſt, ut alterum alterius explicatio dici poſſe non videatur; cum ſententia verborum prophetæ & euangeliſtæ, adverſis frontibus inter ſe pugnare videatur; & quod propheta affirmat, Matthæus fortiter neget. Prætermiſſis aliorum hac de re ſententiis eam tantum explicabimus, quę nobis maxime probabilis huc uſque viſa eſt, nempe verba prophetæ ita eſſe comparata, ut utrumque ſenſum ferre queant; Affirmantem, ſi ſimpliciter legantur: Negantem, ſi per interrogationem efferantur, hoc modo: *an parva es, ut ſis in millibus Judæ?* quaſi dicas; haudquaquam parva eſt, ut ſis in millibus Juda, id quod apud euangeliſtam dicitur: *Nequaquam minima es ut ſis inter Duces Judæ:* ſenſu nihil aut parum admodum diſtante. Non dicimus omnino per interrogationem efferenda eſſe verba, nam poſſent etiam ſimpliciter accipi, ut diximus, quanquam alio ſenſu: ſed efferri atque accipi hoc pacto poſſe: & præterea credibile eſſe, fuiſſe non paucos tum temporis in populo, qui ad hunc modum rectius illa verba accipi putaverint, præſertim ſi myſticus eorum ſenſus ſpectetur. Cujus rei duę poſſunt cerni cauſæ. Prior eſt, quod verba apud prophetam ita ſint collocata, ut hæc duo: *Parva es, ut ſis in millibus Judæ*, & *ex te mihi egredietur, ut ſit dominator in Iſraël*; non diſſentanea, ſed conſentanea videantur connectere, cum nulla plane diſſenſionis ſeu diſjunctionis ſit nota, nulla adverſativa particula appoſita; quæ tamen omnino ſubaudienda eſt, ſi verba ſimpliciter legantur: Ita enim verba accipienda erunt, ac ſi dictum eſſet: licet *parva ſis, ut ſis in millibus Juda, ex te tamen mihi egredietur.* At ſi verba priora per interrogationem legantur; duas propoſitiones inter ſe conſentaneas, & ex rei natura connexas, complectentur. Unde hoc loco apud Matthæum, per particulam γὰρ *enim*, connectuntur, & poſterior prioris rationem reddit. Ideo enim minima nequaquam erat Bethlehem, quia ex ea egreſſurus erat Dux tantus, qualem nulla Judaicæ tribus urbs, imo nulla prorſus unquam protulit. Poſterior cauſa eſt, quod cum hoc loco id divino ſpiritui fuerit propoſitum, ut rem maxime inſignem Bethlehemo præ cæteris omnibus Judæę urbibus ac oppidis adſcriberet, convenientius videatur eam cæteris Judæę urbibus nequaquam minorem eſſe: quam eam adeo eſſe exiguam, ut cæteris annumerari vix poſſit. Et tanto quidem magis ſenſu myſtico, quam literali, quanto res major atque inſignior ſenſu myſtico, quam literali, oppido huic adſcribitur. Nam, ut hoc quoque velut in tranſitu explicemus, ſenſu literali ſignificari videtur, fore, ut poſt everſionem Hieroſolymæ & captivitatem Babylonicam, de qua & ſuperiore capite, & hujus initio, ſermo fuerat, populo in Judæam reverſo, ut prędicitur capite prędecedenti verſ. 10, denuo præſit aliquis ex Davidis poſteris, quemadmodum jam ab initio, a quo reges conſtitui in populo cæperunt, atq; adeo a temporibus antiquis factum fuerat, quemadmodum etiam apud Ezechielem non uno in loco prædicitur. Ita enim inter alia legimus cap. 34. 33: Et *ſuſcitabo ſuper eas* (intellige pecudes meas) *Paſtorem unum, qui paſcat eas, ſervum meum David*, (hoc eſt, aliquem ex poſteris Davidis,) *ipſe paſcet eas, & ipſe erit eis in Paſtorem. Ego autem Dominus, ero eis in Deum, & ſervus meus David, Princeps in medio eorum.* Et cap. 37. verſ. 24. *Et ſervus meus*, inquit, *David, Rex ſuper eos, & Paſtor unus erit omnium eorum*, quod repetitur etiam verſ. 25, quod quorſum pertineat, dictum fuerat verſ. 22, ubi ait: *Et faciam eos in gentem unam, in terra, in montibus Iſraël. Et rex unus erit omnibus imperans: & non erunt duæ gentes amplius, nec dividentur ultra in duo regna.* In utroque autem capite, de eo tempore eſſe ſermonem, quo populus reverſus eſſet è captivitate Babylonica, verba, quæ utrobique antecedunt, atque inprimis loco poſteriore, ſatis aperte docent. His addatur locus Oſeæ 3. 4, ubi cum dixiſſet: *Dies multos ſedebunt filii Iſraël ſine Rege, & ſine Principe, & ſine ſacrificio, & ſine altari, & ſine Ephod, & ſine Teraphim*, addit: *& poſthæc revertentur filii Iſraël, & quærent Dominum Deum ſuum, & David regem ſuum.* Licet autem haudquaquam negemus, verba hæc, potiore, hoc eſt myſtico, ſenſu, ad Chriſtum pertinere contextus tamen ſatis indicat, ea quoque ſpectare ad tempora Babylonicam captivitatem conſequuta: ubi tenuis quædam umbra rei myſtice ſignificatæ exſtitit: quandoquidem Zorobabel, qui ex genere Davidico fuit, Princeps Judęorum fuit, & non amplius Iſraëlitæ è captivitate reverſi, in duo Regna fuerunt diviſi. Quanquam non immerito dici poteſt, non tam in his verbis dici, quid futurum ſit, quam ad quid faciendum Deus illis ſit cauſam atque occaſionem præbiturus. Et quia hic ſenſus adeo tenuis & fere umbratilis fuit, unde factum eſt, ut ipſo corpore, &, ut ſic dicam, ipſo ſole poſtmodum exorto, diſparuerit, & verba ad myſticum tantum ſenſum, hanc ipſorum verborum amplitudinem penitus explentem, ab interpretibus relata fuerint. Quare, ut ad locum Micheę redeamus, cum ſenſu myſtico nativitas ipſius Chriſti, regis tam divini, his in verbis Bethlehemo attribuatur, non eſt mirum, creditum fuiſſe Prophetam potius prędantiam Bethlehemi præ cęteris Judæę urbibus, quam vilitatem exprimere voluiſſe: idque Matthęum verba hęc una cum ſacerdotibus & ſcribis hoc myſtico ſenſu referentem, ſequutum fuiſſe. Nam, ut hoc quoque addamus, non fit nobis veriſimile, ſolos illos ſacerdotes & ſcribas ab Herode advocatos, ita hęc verba accepiſſe: ſed etiam tum, cum Matthęus hæc ſcriberet, eandem loci ſententiam, vel vulgo receptam, vel ſaltem non abſurdam viſam fuiſſe. Neque enim cęteroqui credibile eſt, Matthęo relatum fuiſſe, hoc & non alio ſenſu Pontifices & Scribas illos, verba hęc Prophetę citaſſe, vel explicuiſſe: Neque id facile pro conceſſo ſumere potuit, niſi aliunde ipſi conſtitit, hanc ſententiam vaticinii iſtius vulgo receptam

ceptam fuisse. Præsertim, cum possent sacerdotes ac scribæ illi suam de nativitatis Christi loco sententiam ex his prophetæ verbis elicere ac confirmare, etiamsi ita verba accepissent, ut nunc quoque vulgo apud prophetam accipiuntur, nempe, ut sine interrogatione legantur. Nam sive hoc modo, sive altero illo verba illa accipias, nihilominus asseritur, Bethlehemi nasciturum esse Christum. Hæc nostra est de consensu euangelistæ ac prophetæ ipsius, quod ad secundum discrimen attinet, sententia, quam si quis admittere renuerit (quanquam causam non videmus, cur ea repudietur) dicendum erit, verba illa, *nequaquam minima es in millibus Juda*, non ideo ab euangelista apponi, seu mavis a sacerdotibus interjecta esse, quasi illis exacte respondeant, quæ apud prophetam exstant: *parvula es, ut sis in millibus Juda:* sed quod totius loci sententia tale quippiam in se contineat, quod jure opponi queat illis prophetæ verbis: *Parvula es, ut sis in millibus Juda.* Etenim cum prophetæ sententia sit: Parvula quidem es ut sis in millibus Juda, si locum, aut incolarum numerum spectes, sed tamen ex te mihi egredietur Dominator; significat loci quidem ac numeri incolarum habita ratione, Bethlehemum cedere aliis Judææ urbibus, sed ob nativitatem Messiæ inde orituri, cæteras omnes Judææ urbes longe superare, qua in re illud revera continetur, quod Matthæus dicit: *nequaquam minima es inter Principes Juda, ex te enim mihi* &c. Quare ut in pauca rem contrahamus, Matthæus ista explicatione posita, non censendus erit omnia Michææ verba, eorumve sententiam penitus referre, præsertim eatenus, quatenus eorum sententia ad rem, de qua agebatur, proprie non pertineret: sed quibusdam omissis, id tantum attulisse, quod partim ad quæstionem propositam proprie spectaret, partim ei erat ita consentaneum, ut in ipso loco tacite comprehensum censeri deberet: ad quod posterius referimus, quod dicit Matthæus, Bethlehemum *nequaquam* esse *minimam inter duces Juda.* Sed jam veniendum est ad tertium discrimen, quod in eo consistit, quod apud prophetam sit *in millibus Juda*, apud Matthæum autem, *in Ducibus Juda*, hoc est, inter Duces tribus Judæ: quemadmodum etiam apud prophetam, *in millibus*, pro inter millia Judæ. Discrimen hoc ortum est ex ambiguitate quadam vocis Hebræę *Alaphim*, quod vel ipsum, vel saltem levi mutatione adhibita, Duces significat, cum alias designet millia. Et Duces quidem hoc nomine, vel vicino *Alluphim*, significari ideo videntur, quia millibus præsint, unde *Chiliarchi* appellantur: & nominatim populus Judaicus, in Chiliadas erat distributus, ut apparet Exod. 18. 25, quibus, qui præerant, *Alluphim*, vel, ut nonnullis placet, hoc ipso nomine *Alaphim*, appellabantur. Et hoc quidem loco, voce *Ducum*, non ipsa tantum capita Chiliadum intelligi debent, sed simul quoque comprehendi debent ipsorum Chiliades seu legiones, quibus præerant, tanquam ipsorum, ut ita dicam, corpora. Unde apparet, in sententia, nullam revera esse inter prophetam & Matthæum discrepantiam. Et sane comparatio ipsa satis ostendit, non de solis Ducibus esse sermonem; sed de Ducibus, & eorum Chiliadibus seu legionibus simul junctis. Neque enim Bethlthem satis apte cum ipsis Ducibus conferretur: sed cum Ducibus simul & eorum chiliadibus satis apte confertur, quia incolæ incolis, & turmæ Bethlehemiticæ, turmis aliarum civitatum, tribus Judæ, quæ singulæ a singulis Ducibus regi solebant, recte conferuntur: Maluit autem Matthæus, & ii, quos in hac parte secutus videtur, Ducis nomen hoc loco ponere: quia hic comparatio inprimis instituitur inter Bethlehemum & alias Judæ urbes aut Chiliadas, ratione habita Ducis. Quartum discrimen adeo est exiguum, ut vix commemorari mereatur. In sensu enim nullum plane discrimen est: tantum quod una voce exprimit propheta, id pluribus expressit euangelista. Nam participium *Dominans*, quod ponitur pro nomine Dominatoris, Hebræorum more, ut etiam apud Matthæum ἡγεμὼν pro ἡγεμών, complectitur id totum quod dicit Matthæus: Dux qui pascit: pascere enim hoc loco significat regere. Regere autem, Ducum est, vel dominatorum. Notant interpretes quidam, etiam apud Homerum Reges dici pastores populorum: quandoquidem & pastores regunt greges suos, & simul curant. Verum hic ut alii nonnulli interpretes notarunt, alia adhuc metaphoræ ratio subesse potest; nempe allusio ad Davidem hujus Ducis progenitorem, de quo nominatim sacræ literæ dicunt, eum fuisse a Deo assumptum, ut pasceret populum Israëliticum, allusione facta ad pristinam illius conditionem & vitæ genus, quandoquidem a pascendis ovibus, ad regendum Dei populum est traductus. Nam ut est Psal. 68. 60, *sustulit eum de gregibus ovium, de post fœtantes accepit eum, pascere Iacob servum suum* (Hebræos populum suum) *& Israël hæreditatem suam, & pavit eos* (scilicet David) *innocentia cordis sui, & intellectibus manuum suarum deduxit eas.* Istud non commemoravimus (neque enim inter discrimina poni merebatur) quod apud prophetam simpliciter est Dominator in Israël; apud Matthæum vero vox *populi* præponitur nomini Israëlis: cum dicitur *pascet populum meum Israël.* Quisque enim videt, vocem *populi* majoris perspicuitatis causa fuisse præfixam: & *Israël* apud prophetam populum Israëliticum significare, ita ut nullum prorsus sententiæ hic sit discrimen. Antequam hinc abeamus, duo adhuc restant addenda. Primum est quam vim habeat pronomen *mihi*, in illis verbis, *ex te mihi egredietur.* Non est quidem apud Hebræos inusitatum, ut dativi hi redundent; ut cum, verbi gratia, dicitur, ibo mihi, pro ibo simpliciter: mittendo mihi ad scopum, pro mittendo ad scopum simpliciter: Sed notat tamen ad hunc locum Vatablus, *egredietur mihi*, id est, in utilitatem meam & totius populi: ut *mihi* significet finem *cui*, ut loquuntur. Deinde paucis explicandum est, quia ab aliis quoque interpretibus attingitur, cur hic non sint addita illa verba, quæ apud prophetam statim subjiciuntur: *& egressus ejus*, hoc est, *Dominatoris, a quondam*, (seu ab antiquis temporibus,) *a diebus seculi*, quibus verbis vulgo existimant significari generationem, seu, ut nonnulli loqui amant, emanationem illam ab æterno & ante secula: quanquam falsę; cum nec verba illa *a quondam* & *a diebus seculi*, tempus significent, quod mundi initium fuerit antegressum, atque omni initio carens, cum non modo vetus interpres, sed & alii recentiores, voces illas *a quondam*, reddiderint *ab initio*: initium vero æternitati illi tam repugnet, quam quod maxime: Et *dies seculi* tempora significant antiqua Esai. 63. 19. Matth. 3. 4. Amos. 9. 11. Deut. 32. 7. Quo accedit, quod ex antecedentibus satis apparet, hoc loco de egressu, seu, ut vox Hebræa sonat, egressibus ex oppido

Bethlehem, ſermonem eſſe, & ideo plurali numero vocem hanc efferri, quia egreſſus plures Dominatori huic quodammodo conveniant, quatenus majores etiam ipſius longa ſerie ex illo oppido jam ab initio atque a multis retro ſeculis inde egreſſi fuerant, atque ipſe Chriſtus vel Dominator per illos. Quanquam & alius horum verborum ſenſus eſſe poteſt; qua de re non eſt hic fuſius dicendi locus. Ad quæſtionem ipſam nobis propoſitam, reſpondemus, ideo hæc verba non fuiſſe addita, quia ſine illis ſententia jam conſtabat, & res de qua quærebatur, ſatis jam explicata fuerat: Id enim unum quærebatur, ubi Chriſtus eſſet naſciturus. Naſciturum autem Bethlehemi, verba a Matthęo adducta abunde docent: nec quicquam illis addere poterant ſequentia, ut ſententia illa melius intelligeretur, aut certius deprehenderetur.

Clam vocatis Magis. Clam illos vocat, quia inſidias parat, & credibile eſt illum publice præ ſe tuliſſe, fidem ſe Magorum ſermoni non habere, eumque contemnere, ne de fraude atque inſidiis quicquam aliis ſuboleret.

Ἠκρίβωσε. Accurate perquiſivit.

Tempus apparentis aſtri. Id eſt: tempus quo primum apparuit ſtella.

Et cum veniſſent in domum. Veriſimile omnino eſt, non in ſtabulo amplius repertum fuiſſe puerum cum matre. Eſt enim pluſquam probabile, operam omnino dediſſe ſedulam Joſephum, ut & uxori puerperę, & infanti tenerrimo, locum commodiorem reperiret: & credibile eſt, interea temporis diſceſſiſſe hoſpites, qui cenſus cauſa in oppidum illud confluxerant, & ita occupaverant ædes, ut Mariæ nonniſi in ſtabulo locus eſſet.

Cadentes adorarunt illum. Hic ritus adorationis exprimitur, participio *cadentes*, ſeu mavis, cum procidiſſent, qua de re diximus jam ſupra verſ. 2.

Theſauris ſuis. Theſauri hic ſumi videntur, pro ciſtis, aut vaſis in quibus theſauri erant conditi.

Obtulerunt ipſi munera, aurum, & thus, & myrrham. Meminimus jam ſupra, plane incertum eſſe, an, quemadmodum Pontificii vulgo exiſtimant, alius illorum Magorum aurum obtulerit, alius thus, alius myrrham. Probabilius eſt, illos ita promiſcue hujuſmodi dona obtuliſſe; ita ut omnes junctim hæc dona obtulerint, vel alius eorum unum, duo, aut etiam omnia, prout cujuſque facultates erant. Quanquam id maxime placet, omnes junctim dona hæc obtuliſſe. Obtulerunt autem una cum auro thus & myrrham, quia hujuſmodi rebus orientales abundare ſolebant. Moris autem Perſis fuiſſe, ſine munere Reges non adire, jam ſupra diximus: quod autem regibus præſtari ſoleret, id præſtiterunt hi Magi puero in jus regni nato, ſeu regi futuro.

Divinitus admoniti in ſomnio. Hoc videtur factum eſſe per Angelum, quemadmodum & ſuperius de Joſepho cap. 1. verſ. 20, & paulo poſt hoc ipſo capite verſu ſequenti. Quanquam, quia non videtur Angelum Domini per ſomnium illis apparuiſſe, quod de Joſepho utrobique expreſſe legitur; conjici poteſt, alio modo Joſephum, alio Magos per Angelum fuiſſe admonitos; & Joſephum quidem in ſomnio Angeli ſpeciem ſibi videre fuiſſe viſum, cum expreſſe dicatur, ipſi in ſomnio Angelum Domini apparuiſſe: Magis autem illis, etiam ſine Angeli apparentis ſpecie, hæc cogitatio injici, & monitum hoc divinum illis patefieri potuit, ita nimirum ut viderentur ſibi vocem aliquam audire alicujus, qua juberentur alio itinere domum reverti.

Secunda pars capitis.

Cum autem ſeceſſiſſent illi. Hic incipit ſecunda hujus capitis pars, quę agit de ſingulari cura ac providentia Dei, in vita Chriſti tuenda, & ex periculo eripienda. Quanquam ſimul etiam ille providentiæ divinæ effectus attexitur, qui apparuit in Chriſto, ejuſque parentibus, ex fuga atque exilio reducendis & tuto loco conſtituendis. Itaque duo iterum ſecundæ hujus partis membra ſunt, quorum prius ab hoc verſiculo extenditur uſque ad finem decimi octavi: alterum uſque ad finem capitis. Vide ſupra. *Surgens accipe*, quaſi dicat, Confeſtim ſurge, & accipe puerum. Non enim ſignificat, eum ubi conſueto more mane ſurrexerit, aſſumere puerum & matrem ejus ac in Ægyptum fugere debere; ſed ſtatim id debere facere: ut ex ipſo illius facto, quod verſu ſequenti narratur, apparet. Ea enim ipſa nocte mandatum divinum ſtatim executus eſt. *In Ægyptum* quia ea regio extra Herodis ditionem erat: & hac ipſa ocaſione impletum fuit vaticinium, de quo mox agetur verſ. 15.

Ut impleretur dictum a Domino per prophetam dicentem, ex Ægypto &c. Locus exſtat Oſeæ 11. 1. Satis autem loco inſpecto ab unoquoque intelligi poteſt, non literali ſed myſtico ſenſu hæc verba ad Chriſtum accommodari, atque in eo impleta dici: quandoquidem manifeſtum eſt, ibi de Iſraële, hoc eſt, Iſraëlitico populo, ſermonem eſſe, quem Deus filium ſuum vocat, propterea, quod eum populum inſtar filii cujuſdam dilexerit, quo pacto Exod. 4. 22, filius Dei primogenitus dicitur: quod ita viri docti recte explicant, quaſi dixiſſet Deus: tam charus eſt mihi, tam pretioſus Iſraël, quam ſolent patribus primogeniti: ex omnibus enim nationibus hunc populum mihi peculiariter elegi. Eodem modo legimus Jerem. 31. 9: *Factus ſum* (inquit Deus) *Iſraëli Pater, & Ephraim primogenitus meus eſt.* Hunc eſſe ſenſum loci hujus apud Oſeam, docent verba præcedentia; *quia*, vel ut nonnulli reddunt, *cum puer Iſraël, & dilexi eum, & ex Ægypto vocavi filium meum*, quaſi dicat, cum adhuc ageret Iſraël in Ægypto, nec ad magnitudinem juſtam excreviſſet, vel ſaltem generis ſui incunabulis eſſet propior, eum præ aliis populis elegi, ut eſſet mihi vice filii, eum poſtea ex Ægypto evocavi. Sed quia populus Iſraëliticus, de quo perinde ac de una perſona loquitur propheta, typus fuit Chriſti, ideo quæ de populo iſto, literali ſenſu dicta fuerant, ad Chriſtum myſtice referuntur.

Verſ. 16. *Tunc Herodes videns.* Particula *tunc* non videtur illud ipſum temporis punctum ſignificare, cum primum Herodes animadvertit ſe a Magis quodammodo deluſum eſſe, præſertim, ſi, ut ordo verborum poſtulare videtur, particula hæc non tantum ad verbum *excanduit*, referatur, ſed etiam ad id quod ſequitur: *& mittens ſuſtulit omnes pueros qui Bethlehemi erant.* Etenim veriſimile eſt, eum vel propterea cruentum hoc ſuum conſilium diſtuliſſe, ne res, quam ſpectaret, animadverteretur, hoc eſt, ne pateret vulgo eum id agere, ut puer ille, quem nuper natum eſſe audiiſſet, è medio tolleretur, & ſic regnum ſuum ſtabiliretur. Itaque credibile eſt, eum alium quempiam prętextum huic rei quæſiviſſe, & tempus aliquanto opportunius expectaſſe. Nec illud incredibile eſt, quod nonnulli cenſent interpretes, eum prius tentaſſe, an ipſum illum puerum invenire poſſet, ut ſolum potius occideret, quam omnes una infantes trucidaret, quod ſe ſine magno totius populi in ſe odio facere non poſſe probe norat: cum, ut iidem notant interpretes, ex Joſepho

sepho intelligamus, eum omnibus modis populi gratiam venari solitum, ne tanquam peregrinus de regno deturbaretur.

Quod delusus esset. Ita hoc factum Magorum interpretatus est Herodes, ex cujus sententia ita Matthæus factum hoc describit. Nam cæteroquin non erat hæc delusio, quandoquidem Magi divinitus jussi id fecerant. Nisi dicere malis delusionem ideo dici, quia delusioni hoc factum simile fuerit, propterea quod spem illius, quam promisso suo fecerant, fefellerunt, & se subduxerunt.

Mittens sustulit. Ellipsis Hebræis usitata. Subauditur enim nomen ejus, sive eorum, quos miserit. Subintelliguntur autem carnifices, seu mavis satellites, aut spiculatores. Eadem ellipsis reperitur infra cap. 14. 10, ubi de Ioannis Baptistæ cæde agitur, quam Marcus, eandem historiam referens, explicat, dum ait: Regem misisse spiculatorem seu satellitem, qui nimirum caput illi abscinderet. Vide etiam infra Matth. 27. 19, & Marc. 3. 31. VI. 17. Psal. 17. 4. CV. 19.

Ἀπὸ διετοῦς. De his verbis videatur Beza.

Secundum tempus quod accurate exquisiverat a Magis. Hic locus videtur significare, ab eo tempore, quo stella primum apparuerit Magis, circiter biennium effluxisse, ad illud usque rempus, quo Herodes infantes Bethlehemiticos occidi jussit: quandoquidem dicitur, Herodem jussisse tolli pueros, intra biennium natos, secundum tempus, quod a Magis cognovisset. Tempus autem intelligit, quo primum stella apparuerit, ut constat ex ℣. 7. Quod si admittatur, statuendum erit Magos non venisse ante diem purificationis Mariæ, sed sequenti demum anno. Neque enim credibile est, Herodem tamdiu rem animo conceptam distulisse, & duos fere annos expectasse post Magorum abitum, & tum demum infantium cædem patrare voluisse. Credibile quidem est, ut ante quoque innuimus, Herodem aliquousque rem distulisse, sed biennii mora nimis longa ipsius crudelitati atque ambitioni cum metu conjunctę fuisset. Et hæc sane præcipua est causa, cur viri quidam docti existiment Iosephum cum Maria, peracta purificatione in templo Hierosolymitano, Nazaretham, ut Lucas scribit, discessisse, atque inde rebus suis convasatis Bethlehemum fuisse reversos, atque ibi rerum suarum sedem fixisse; ac tum demum Magos advenisse, ac Christum recens natum adorasse: biennio fere a nativitate ipsius exacto. Quanquam & aliam viri illi causam hujus sententię habent. Nempe si ante purificationem Marię venissent Magi, non potuisse parentes Christi tuto Hierosolymam purificationis causa ire, metu Herodis, qui infanti strueret insidias: & recta illis Bethlehemo in Ægyptum fuisse migrandum. Quod nec alias credibile sit, cum par sit existimare, Deum voluisse & infanti tam tenero, & matri, quæ puerperio recens fuisset defuncta, parcere: nec tam longinquo itinere fatigare. Sed huic posteriori rationi satisfieri facilius potest. Nam si, ut nos quidem arbitramur, Magi aliquot post Christum natum dierum hebdomadibus venerunt, paulo nimirum ante Marię purificationem, nihil prohibuit eos postea Hierosolymam venisse, & purificationis ritu peracto Nazaretham absque periculo migrasse: quandoquidem Herodi, quisnam esset infans ille, nondum constitit, cum neminem ipse, qui rem exploraret, misisset, sed longe certius a Magis cogniturum se existimasset, & parentes Christi homines essent obscuri, è quibus regem tantum natum fuisse minime erat credibile. Quare & venire Hierosolymam, & inde Nazaretham migrare, tuto potuerunt, Herode præsertim crudele consilium in commodius tempus differente, & exulceratum animum nondum prodente. Quo accedit, quod tanto minus parentes suspicioni potuerunt esse obnoxii, quod cives Bethlehemitici non essent, sed census tantum causa inter turbam & confluxum hominum ingentem eo venissent. Verum prior ratio magis videtur urgere. Respondent interpretes (1) quidam doctiores, Herodem ad aliud tempus, quod exquisierat a Magis duos præterea adjecisse annos. Itaque illa verba *secundum tempus, quod exquisierat*, non significare occisos esse omnes pueros, qui nati essent duobus annis, postquam stella apparuisset, sed eos, qui nati duobus antequam appareret annis. Causam autem hanc ajunt fuisse, cur Herodes tempus tam longe anteverterit, quia Magi non nasciturum, sed jam natum esse Christum affirmaverint. At quanto ante tempore natus esset, neque affirmaverint, neque fortasse sciverint. Stellam enim jam natum, non quando natus esset, significasse. Voluisse ergo Herodem cautionis & securitatis causa, omnes, qui duobus, antequam stella apparuisset, annis nati essent, occidere: sicut non solum eos, qui Bethlehemi, ubi Christum sacerdotes nasciturum dixerunt, sed etiam omnes, qui in omnibus finibus ejus nati essent, occidit. Atque ita non solum loco, sed etiam tempore, plus quam necesse erat, crudelitatem extendisse, & ne forte erraret, errorem auxisse. Hæc responsio ut nulla cogente ratione videtur refutari posse, ita vicissim nonnihil duritiei habet. Etenim cum Herodes accurate dicatur exquisivisse tempus illud, quo stella apparuerit, a Magis, & stella illa, ut hic ponitur, non nasciturum, sed jam natum, & natum quidem, ut satis intelligitur, recens significaverit, non est credibile, Herodem integrum biennium voluisse antevertere: præsertim cum iidem Authores fateantur, eum alias populi gratiam omnibus modis venari solitum. Quare cum nullam videret necessitatem, crudelitatem hanc ad integrum biennium extendendi, non est vero simile, eum hoc pacto voluisse odium populi ingens sibi conflare. Quare nobis probabilius videtur, stellam non post natum demum Christum apparuisse; sed haud paulo ante, atque adeo circa conceptionem Christi; & facile fieri potuit, ut is fuerit stellæ positus, ut Magi illi ex disciplina sua colligere potuerint, Deo præsertim sese illorum captui accommodante, imo & mentes eorum dirigente, quando rex ille natus atque in lucem jam editus fuisset. Solent enim Astrologi parva etiam rerum cælestium discrimina observare, & exinde quid vel mox futurum sit, vel factum jam fuerit, augurari. Quare cum fere annus ab eo tempore esset exactus, cum primum apparuit stella, facile in eam sententiam venire Herodes potuit, Christum jam tum, cum primum stella apparuit, in lucem editum fuisse. Itaque satius esse, tempus illud antevertere, nec tantum Magorum illorum peritiæ tribuere, ut vel non potuerint per breve aliquod tempus ortum illius stellæ ignorare, vel in judicando errare, utrum ortus illius stellæ primus Christum jam natum, an mox nasciturum significaret. Neque vero necesse est, ut verba illa, *secundum tempus*, significent vel initium istius biennii, vel finem incidisse in tempus, quo primum cœperit apparere stella: sed Herodem habita ratione illius temporis, quod accurate a Magis exquisierit,

(1) *Maldonatus.*

& bimulos & natu minores occidi jussisse, quandoquidem ratio temporis, quo stella illa primum fuisset exorta, habita ratione consilii ac scopi Herodis, ita postulare videretur. Hoc nisi concedatur, magis in eorum inclinamus sententiam, qui statuunt Magos non ante purificationem Mariæ, sed altero demum anno venisse, & Josephum cum Maria Bethlehemum remigrasse, quandoquidem hoc ipsum ejus rei argumentum erit, quod Magi eos Bethlehemi deprehenderint. Sed quia & hoc durum videtur, tamdiu in priori sententia acquiescemus, donec quippiam melius invenerimus.

Vers. 17. *Tunc impletum est id, quod dictum est a Jeremia Propheta.* Locus exstat Jerem. 31. 15 qui inspectus, satis docet, literali sensu isthic alia de re agi: nempe de aliarum tribuum Israëliticarum, Judæ nimirum & Benjamin, in captivitatem Babylonicam abductione, ut ab aliis quoque interpretibus est annotatum. Referuntur autem a Matthæo ad cædem infantium Bethlehemiticorum propter rei ipsius similitudinem, quia id, quod olim quidem impletum fuit in aliis, in illis infantibus iterum fuit impletum. Sic infra cap. 15. ℣. 7, 8, ait Christus ad Scribas & Pharisæos: *Bene prophetavit de vobis Esaias dicens: Appropinquat ad me populus hic* &c, cum tamen ex ipso Prophetæ loco satis constet, id dictum fuisse de hominibus ipsius Prophetæ tempore viventibus. Accommodatur ergo ad Scribas & Pharisæos, cum quibus Christo negotium fuit, propter rei similitudinem, quasi dicat: In vos quadrant illa Esaiæ verba, ut de vobis vaticinatus fuisse quodammodo videatur. Observandum enim est id, quod semel dicendum, ne dicere sæpius cogamur, ea quæ in Veteri Testamento sensu præsertim literali de aliis sive rebus, sive personis dicta sunt, ad alias res personasve in Novo non raro referri: idque vel propter subordinationem quandam, vel propter rerum quandam similitudinem, vel propter utramque. Similitudo autem illa non unius est generis; interdum enim talis est, ut res aut persona una alterius sit typus. Interdum nulla est hujusmodi inter illa relatio, sed alias unius sunt generis: quod posterius & hoc, & cap. 15 loco contingit. Interdum dilutior quædam, ut ita dicam, similitudo inter res diversas cernitur, propter quam verba de alio in Veteri Testamento elata, ad alia in Novo accommodantur: cujus generis exempla habemus inter alia ad Rom. 10. 6 seqq. ubi quæ de lege olim fuerant dicta, ad justitiam fidei referuntur: & ℣. 18, ubi quæ de cœlis Psaltes dixit, accommodantur ad Apostolos: & de hoc postremo genere interdum nominatim dicere solemus, verba per accommodationem saltem ad hanc illamve rem referri. Cætera quæ huc pertinent videantur in Commentario Epistolæ ad Hebræos 1. 5, 6.

Vers. 18. *Vox in Rama audita est.* Rama hæc oppidum fuit tribus Benjamin, ut apparet ex Joh. 18. 25. Confer. ℣. 11, & Judic. 19. 13. Possunt autem hæc verba duplicem habere sensum; vel, vocem illam Ramę emissam a Rachele plorante, auditam fuisse, intellige sive Ramæ, sive etiam alibi: vel vocem alibi emissam, etiam Ramæ auditam esse. Prior sensus magis quadrat sensui, ad quem Propheta olim respexit: Posterior magis illi, ad quem Matthæus. Etenim cum Bethlehemitici tantum oppidi & adjacentium pagorum infantes fuerint occisi, non tam clamor ille lugubris Ramæ fuit editus, quam in toto Bethlehemitico territorio atque agro editus, etiam Ramæ, loco nimirum non adeo dissito, fuit auditus. Apparet enim ex dicto antea loco, Judic. 19, si superiora quoque considerentur, non adeo longe abfuisse Ramam a Bethlehemo.

Rachel flens liberos suos. Rachel, si Prophetæ sensum spectemus, poni videtur pro filiabus Rachelis, hoc est, fœminis tribus Benjaminiticæ, quarum liberi partim occisi essent, partim in captivitatem abducerentur. Diximus enim, Ramam fuisse Benjaminiticæ tribus oppidum. Rachel autem mater fuit Benjamini, atque adeo ipsius quoque posterorum. Illa ergo plorans introducitur, quia fœminæ quoque ex illa natæ, deploraverunt liberos suos: vel, si ita placet, per prosopopœïam Rachel ipsa plorans introducitur, quia si sensum habuisset, & tantam posterorum suorum cladem vidisset, lachrymas continere non potuisset. Et hoc posteriori modo videntur Racheli lachrymæ ac fletus a Matthæo tribui. Nam alias, cum Bethlehem non Benjaminiticæ, sed Judaïcæ tribus esset oppidum, non videtur Rachel pro filiabus suis seu fœminis ex se natis sumi, sed significari Rachelem, quę Bethlehemi sepulta fuerat, quodammodo ploraſſe, seu ploraturam fuisse, si ista vidisset, quia res fuerit lachrymis dignissima, & a matribus istorum infantum largissimas propterea lachrymas fuisse fusas. Quare Rachel tanquam fœmina, pro omnibus aliis fœminis Bethlehemicis, plorans & liberos suos deflens introducitur, præsertim quia, ut ut istorum infantium mater non fuerit, utpote ex Lea progenitorum, tamen filii ipsius dici possunt, quia & sui mariti & sororis suæ filii fuerunt.

Flens Participium ponitur pro indicativo, sive per Hebraismum, sive per Græcismum, ut subaudiatur verbum *ὢν*. Vide similia exempla Rom. 5. ℣. 11. VII. ℣. 13. IX. 28. 1 Cor. 3. 19. Act. 26. 20. *Quod non sunt.* Mortui dicuntur *non esse*, vel quia perinde sit ac si non essent, propterea quod actu ipso non vivant, licet spiritus ipsorum maneant superstites: vel quod non amplius inter homines sint, nec exstent ibi, ubi antea versari solerent. Priori modo absolute, posteriori relate, *non esse* dicuntur. Priori potissimum modo videntur accipi hæc verba Psalmi 39. 14. Eodem referri potest, imo debet, locus Jobi 14. 10, & Thren. 5. 6. In loco nostro, si prophetę sententiam spectemus, nihil prohiberet posteriori modo liberos illos quos Rachel deploraſſet, non esse, præsertim si ad eos respiciatur, qui in captivitatem erant abducti: quo pacto de Enocho, a Deo translato, dicitur Gen. 5. 24, eum non fuisse, hoc est, ut vetus habet Interpres, non apparuisse: sed Matthæi sententia prius illud potius requirit.

Vers. 19. *Ecce Angelus Domini.* Vide quæ de simili loco diximus supra, cap. 1. ℣. 20. *Apparet* præsens pro præterito, ut supra, ℣. 13. Frequens hoc est apud Marcum & Joannem.

Vers. 20. *Mortui enim sunt, qui quærunt animam pueri.* Enallage est numeri pluralis pro singulari. Manifestum enim est ex versu præcedenti, hic de solius Herodis morte sermonem esse. Censent autem viri nonnulli docti, ideo plurali numero uti Matthęum, licet de uno loquatur, quia unus Herodes multorum instar fuerit, seu quodammodo multos in se fuerat complexus: quandoquidem multos habuerit carnifices, quibus in quærenda hujus pueri anima usus fuerit. Quę observatio ne nobis quidem displicet. Observanda autem hæc sunt propter eos, qui cum plurali numero Scriptura utitur, de Deo loquens, aut ipsum Deum loquentem introducens, hinc pluralitatem personarum in una Dei essentia

sentia colligunt, qui iidem ex hoc Matthæi loco deberent plures quoque personas in una Herodis essentia constituere. Sed non desunt & alibi in Sacris Literis hujusmodi Enallages exempla, sive quispiam de se ipso, sive de alio loquatur; suntque a nostris alibi notata. 3 Reg. 12. cap. 22. ℣. 3. 2 Paral. 10. ℣. 9. Marc. 4. ℣. 30, (conferatur hic locus cum Luc. 13, 18.) Joan. 3. ℣. 11. Rom. 1. ℣. 5. Galat. 1. ℣. 8. 9. Hebr. 5. ℣. 11. VI. ℣. 1. 3. 9. cap. 13. ℣. 18. confer ℣. 19. Sed de hac re non est fusius hic differendi locus. *Quærere* autem *animam alicujus*, hoc loco, est vitæ alicujus insidiari, seu ad necem eum quærere: licet etiam contrario sensu alicubi phrasin hanc usurpatam cernamus, Psal. 42. ℣. 3. Ponitur enim ibi, pro salutem alicujus quærere, eive studere. *Animam* pro vita creberrime usurpari, notum est.

Vers. 22. *Divinitus autem admonitus. Vide* ℣. 12.

Vers. 23. Κατῴκησεν εἰς πόλιν. Εἰς videtur hoc loco positum pro ἐν, quod non est infrequens: vide inter alia, Marc. 2. ℣. 1.

Ut impleretur quod dictum est per Prophetas. Non caret hic locus difficultate, quæ Interpretes fere omnes exercuit. Neque enim apparet ullus Scripturæ locus, ubi hoc expresse contineatur, nedum plures, ut verba hæc indicare videntur, quandoquidem hic dicitur, non per Prophetam scriptum hoc fuisse, sed per Prophetas. Prolixe hac de re agitur alibi a nostris. (1) Summa eorum est, quæ ab illis dicuntur, primum satis ex Sacris Literis manifestum esse, plures libros sacros, qui olim extiterint, periisse: quandoquidem in ipsis Veteris Testamenti libris citantur libri præsertim Prophetarum, 1 Paral. 29, 29. 2 Paral. 9, 29. 2 Paral. 12, 15. cap. 13. 22, quorum nullum amplius exstat vestigium. Deinde non necesse esse, ut expresse hæc verba fuerint scripta, sed satis esse, eorum sensum extare. Constare autem ex sacris literis Veteris Fœderis, de pluribus, de quibus jure affirmari possit, eos Christi fuisse typos, scriptum esse, eos esse Nazaræos: nempe de Josepho, filio Jacobi Gen. 49. ℣. 26. Deut. 33. ℣. 26, de Samsone Jud. 13. ℣. 7, de Samuele 1 Sam. 1. ℣. 11. In his autem omnibus exstitisse aliquid singulare, propter quod merito typi ac figuræ Christi censeri debeant. Nam & omnibus his fuisse commune, quod in ipsorum nativitate quippiam contigisse videatur miraculosi, quandoquidem ex sterilibus fuerint nati, nec sine peculiari Dei favore atque opera procreati: & singulari quoque spiritu a Deo fuerunt donati, quandoquidem & Josephus somnia habuit divinitus sibi indita, & somnia interpretandi donum: Samuel autem insignis Propheta fuit: Samson vero præ cæteris omnibus, de quibus in sacris literis legere est, spiritu roboris ac fortitudinis a Deo fuit armatus: ut alias quasdam illorum trium dotes nunc præteream, quibus inter alios sui generis eminuerunt. Illud tantum commemorandum adhuc est, quod omnes Deo sacri quodammodo fuerint, & ab aliis peculiari quadam ratione separati: unde & Nazaræi sunt dicti. Quibus rebus omnibus Christo fuerunt similes, & ejus quædam imagines. Præterea & illud docetur, jure dici per Prophetas hoc esse dictum, quandoquidem id, quod de Josepho legimus, partim a Jacobo Prophetici spiritus instinctu, partim a Mose fuerit dictum: & Auctor, seu mavis Auctores libri Judicum, & Samuelis pro Prophetis jure haberi queant, cum non sine divini spiritus instinctu ac gubernatione illa scripserint, quæ scripserunt. Et apud Lucam cap. 14. ℣. 27 Prophetarum nomine comprehendantur omnia scripta Veteris Fœderis, præter Mosis libros, & ℣. 44, omnia præter eosdem libros Mosis & Psalmos: quandoquidem in priori loco, tota scriptura videtur dividi in Mosem & Prophetas: posteriore autem in legem Mosis & Prophetas & Psalmos. Quanquam & illud ab aliis notatur, etiamsi ab uno tantum Propheta id fuisset dictum, jure tamen scribi potuisse a Matthæo per Prophetas dictum fuisse per enallagen numeri: pluralis pro singulari, qualem paulo ante ℣. 20 hujus capitis notavimus; cujus etiam exempla in hoc eodem Prophetarum nomine occurrunt, Joh. 6, ℣. 45. Act. 13, ℣. 40, & 15, ℣. 15. Verum quia adhuc objici potest, id quod de tribus illis viris antea nominatis in Vetere Testamento legitur, nec verbis, nec sensu convenire cum eo, quod hic Matthæus scribit: quandoquidem alia vox est Nazaræi, quæ separatum significat, & de tribus illis viris usurpatur: alia Nazoræi, quæ Nazarenum significat, & de Christo hoc loco a Matthæo affertur, videndum est, quid ad hoc sit respondendum. Et nonnulla quidem huc pertinentia a nostris jam sunt explicata, quibus nonnulla sunt adjicienda, ut res penitus intelligatur. Nam quod ad vocem attinet, illud a nonnullis urgetur, quod in Syriaco nomen ab oppido Nazareth deductum, per ס scribatur: illud autem quod Nazaræum, seu hominem separatum ac Deo consecratum denotat, Hebraice scribatur per צ. Addi potest & illud, quod apud Græcos Veteris Testamenti Interpretes, vox Nazaræi scribitur in secunda syllaba per ζ, hoc autem loco nostro, non est Ναζωραῖος, sed Ναζαραῖος. Illud quod de Græcis Interpretibus diximus, apparet ex loco supra citato Judic. 3. ℣. 5 & 7, ubi de Samsone dicitur, eum fore Nazaræum Dei ab infantia. Ad prius responsum est tum a nostris, tum ab aliis viris doctis, non esse inusitatum apud Hebræos, ut literæ inter se cognatæ, quales sunt hæ duæ ס & ש, inter se commutentur. Deinde cum nomen oppidi Nazareth, aut vox Nazaræni inde deducta, in Veteris Testamenti libris non exstet, non posse certo affirmari, nomen illud omnino per ש, & non per צ esse scribendum. Nam etsi versio Syriaca Novi Testamenti, quam hodie habemus, nomen illud per ס scribit, id tamen certum argumentum non est, Hebraice olim ita scriptum fuisse: cum facile fieri potuerit, ut ob diversitatem dialecti Syriacæ ab Hebræa, litera צ in ס fuerit mutata. Ad posterius respondemus, nihil videri prohibere, quominus vox illa, quæ Nazaræum, hoc est, hominem separatum significat, Græce etiam per ζ scribatur, etiamsi Græca Veteris Testamenti interpretatio alicubi habet ζ. Quandoquidem eadem illa scriptio nihil prohibuit, quominus Latine vox eadem per z scriberetur. Dici enim solet apud Latinos Nazaræus, non Nazeræus. Estque mihi plane verisimile, hanc Latinorum consuetudinem a Græcis fuisse profectam. Iam vero nec illud inusitatum est, in Hebræis præsertim vocibus, ut quæ per ז scribuntur, interdum per ס scribantur, aut Græce exprimantur; cum præsertim Hebræorum Camets ad O prope accedat. Idque etiam in hac ipsa voce, quam Matthæus habet, factum apparet; quandoquidem oppidum ipsum Nazareth fuit appellatum, non Nazoreth; & tamen Matthæus hic habet Nazoræus, non Nazaræus: cum alibi Christus ab oppido

(1) *Lect. Sacr. pag.* 57, 58, 68 *seqq.*

Nazarenus dicatur. Unde apparet, istarum vocalium commutationem, non adeo magni esse faciendam. Et hæc quidem de voce ipsa dicta sufficere possunt. Sed major est difficultas circa vocis significationem, quam ut pollamus, *primum* id dicimus, quod & ab aliis antea nos fuit affirmatum, cum non constet oppidum Nazareth Hebraice fuisse scriptum per ז & non per ס, nihil prohibere, quominus oppidum illud nomen fuerit sortitum a nomine Hebraeo נזר, quod Nazaremum seu separatum significet, vel saltem a radice ejus nominis; ita ut vox נזרת ambigua quodammodo esset, & posset tam significare hominem Deo separatum & consecratum, quam quempiam, qui vel natus esset Nazarethæ, vel è parentibus ibi habitantibus ortus, vel saltem ibi a pueris educatus. Deinde Prophetica nonnunquam verba, & quidem de ipso Christo loquentia, duplicem habere sensum dicimus; quorum uterque Christo convenit, & uterque a divino Spiritu iisdem verbis comprehensus fuerit. Patet id ex verbis Esa. 53. 4: *Languores nostros ipse tulit, & dolores nostros ipse portavit*, quæ Matthæus infra cap. 8. 16. 17 tum impleta fuisse ostendit, cum Christus è multis a dæmone obsessis, verbo spiritus impuros ejecit, & omnes male habentes sanavit: cum tamen satis ex Petro constet, cap. 2 Epistolæ 1 circa finem & ex ipso propheta loco ab omnibus fuerit intellectum, sermonem ibi esse de hominum peccatis, & peccatorum reatu ac pœnis, quibus homines erant obnoxii: & tum illa verba fuisse impleta, postquam Christus, morte sua interveniente, jus remissionis peccatorum nobis peperit, & nos a peccatis ad justitiæ studium traduxit. Exempla etiam esse possunt illa Psal. 16 verba *Non dabis sanctum tuum videre corruptionem*, quæ in Actis citantur, partim a Petro, cap. 2, 27 & 31 seqq. partim a Paulo, cap. 13, 34, 35 & ab utroque ad Christum referuntur, non eodem plane sensu. Petrus enim eo verba illa refert, quod Deus non permiserit, ut Christi caro corrumperetur, seu computresceret, sed prius Christum è mortuis excitarit, antequam ea corruptio posset; Paulus vero eo refert, ut ostendat Christum ita esse resurrexisse a mortuis, ut non amplius revertatur in corruptionem, hoc est, non amplius moriatur. Unde apparet, vocem *corruptionis* alio atque alio sensu ab utroque Apostolo sumi. Nam Petrus quidem negat, Christi carnem in sepulchro jacentem vidisse, vel perpessam esse corruptionem: Paulus autem id tacite affirmat, dum negat, eum iterum, seu amplius reversurum in corruptionem. Et Petrus, uti liquet, ea verba refert ad tempus resurrectionem Christi antegressum: Paulus ad tempora eam sequentia. Quare, ut ad locum nostrum revertamur, nihil prohibet, quominus scriptura, cum significavit Christum fore Nazarenum, utrumque significaverit, nempe & fore eum a cæteris hominibus separatum, ac Deo penitus consecratum, & eum in oppido Nazareth educatum iri, seu illic habitaturum, atque inde Nazaræi, vel Nazareni quoque nomen sortiturum: seu mavis, simul significasse scripturam, eum & re, & nomine Nazaræum fore. Re quidem, quia revera futurus esset a cæteris hominibus separatus ac Deo consecratus: Nomine, quia in oppido Nazareth educandus esset, atque ibi habitaturus, & proinde nomen inde tracturus. Quod posterius si admittatur, non significavit hoc loco Matthæus, eo solo, quod Christus Nazarethæ habitaverit, fuisse totum id impletum, quod a Prophetis dictum esset, eum Nazaræum vocatum iri: sed tantum, hoc quoque ad implendam illam prophetiam pertinuisse. Neque enim aliud verba Matthæi proprie significant, quam hoc quoque ad implendam prophetiam spectasse, non vero in eo totam prophetiam impletam fuisse. Quod etiam nil vetat dicere de loco antea viso, infra cap. 8. 16, 17. Quandoquidem id quod ibi dicitur, amplitudinem, ut ita loquar, illius prophetiæ, seu sententiæ verborum propheticorum non implevit, sed tamen ad implendam pertinuit. Nisi dicere velis, impletam tum fuisse prophetiam sensu imperfectiori tantum, quod etiam de hoc nostro loco cap. 2, dici potest. Illud adhuc, antequam finem faciamus, monendum est, quod & a nostris de hoc loco fuit dictum, vocem נזרי, seu *vocabitur*, ambiguam esse, & vel proprie sumi posse, vel etiam improprie, ex Hebraica consuetudine, *pro erit*. Frequens enim est, ut *vocari* pro *esse* ponatur.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

In hoc Capite, ut supra diximus, libellum hunc Matthæi dividentis, propius acceditur ad munus Christi Propheticum, & duo commemorantur, quæ ad præparationem prædicationis Christi spectant. Prius est munus Joannis Baptistæ, qui populum Judaicum ad Christi prædicationem præparavit. Posterius est ipsius Christi a Joanne baptizati, ad munus Propheticum consecratio, & veluti præparatio per spiritus sancti in ipsum descensum & vocem è cœlis emissam, qua filius Dei dilectus fuit declaratus. Prius extenditur usque ad versum 13. Posterius inde usque ad finem capitis.

Vers. 1. IN *diebus illis*, hoc est, illis temporibus. Dies enim, aut diem, pro tempore sumi, Hebræorum potissimum more, notum est, & exemplum habuimus jam supra, cap. 2. ℣. 1. Quia vero dicitur, *in diebus illis*, intelligenda sunt illa tempora, quibus Christus Nazarethæ habitavit: quod intelligitur ex versu ultimo capitis præcedentis. Nam vox *illis*, ad superiora respicit. Nihil autem apparet, ad quod commodius referri possit, quam quod proxime ante dictum fuerat. Tempus autem illud, sat longum fuisse apparet: quandoquidem Lucas cap. 3. ℣. 1 scribit, factum id esse 15 imperii Tiberii Cæsaris anno: & ex nexu historiæ satis apparet, eum non multo ante venisse, quam Christus ab ipso fuit baptizatus: at Christum tum annos circiter 30 fuisse natum, ex eodem cap. 3 Lucæ ℣. 23, constat. Itaque dies illi, viginti & aliquot annos in se complectuntur, tot nimirum quot de triginta restant, si dempseris tempus fugæ & exilii Ægyptiaci, & quod a nativitate Christi ad fugam illam effluxerat. Non commemorant autem Euangelicæ historiæ scriptores ea, quæ a pueris Christus ad illud usque tempus egerit: nisi quod Lucas paucula quædam refert, quæ, cum duodecim annorum esset Christus, ab eo facta fuerant: reliqua brevissimis tantum verbis, & valde generalibus complexus. Quia utut omnes Christi actiones fuerint laudabiles, & pietati consentaneæ; nihil tamen fere adeo memorabile fuerat ab eo gestum, ut omnino describendum esse videretur: præsertim cum postea tot tamque insignia ipsius exstiterint tum dicta, tum facta, ad quorum comparationem priora illa propemodum evanescerent: quæque nobis cognitu

longe

longe magis essent necessaria, vel saltem longe utiliora, ad quæ describenda Euangelicæ historiæ Scriptores properabant. Voluit nempe Deus, Christum ad illud usque tempus, quo munus suum revera ordiri deberet, velut in obscuro latere, & tantam ejus dignitatem, quæ postmodum apparitura esset, quodammodo premi: ut postea repente effulgens in ipso divinitas eum tanto admirabiliorem ac commendatiorem omnibus redderet, ut tanquam repente è cœlo delapsum, uti revera missus erat, amplecterentur.

Venit Joannes Baptista. *Venit* Græce est παραγίνεται. Præsens pro præterito, quem morem narrantibus familiarem esse, jam supra notavimus cap. 2. 19. Venit autem Joannes ex intimo, ubi a pueritia vixerat, deserto, ubi verbum etiam ad ipsum factum fuit, hoc est missus fuit, ut munus illud, quod postea describitur, obiret. Confer Luc. 1. ultimo. 3. 2. Venit autem, ut Lucas scribit, dicto loco, cap. 3. 3 in totam regionem Jordani adjacentem, hoc est, in partes ejusdem deserti extremas, circa Jordanem fluvium. Nam in interiori deserto cui prædicaret, nullo apparente homine? Quare ad extremas deserti partes, quo è vicinis terræ partibus accedere homines solerent, & aliunde etiam facilius possent, venit, ut haberet, quibus mandata divina exponeret, & quos ad resipiscentiam agendam, & baptismum eo fine suscipiendum hortari posset. Quare deserti quidem terminos penitus non fuit egressus, sed in ora ejus extrema, & frequentia hominum vicina hæsit. Nam nihilominus hic a Matthæo asseritur, eum prædicasse in deserto Iudææ, quod etiam infra cap. 2 a Christo significatur, ℣. 7. & a Marco scribitur, capite 1 vers. 4, & a tribus Euangelistis citatur locus Esaiæ 40. 3; & ad Ioannem refertur, ubi scribitur: *Vox clamantis in deserto*, quem & ipse Ioannes ad se refert, Ioan. 1, 23. Quanquam autem ad Lucæ historiam magis pertinet, explicare causam, cur in deserto a pueris ad illud usque tempus vixerit Ioannes, cujus rei hic nulla fit mentio; non alienum tamen est ab hoc loco, illud quoque paucis explicare. Voluit nimirum Deus hac ratione Ioannem populo commendare, & ut ejus dictis tanquam divinitus profectis fidem tanto facilius haberet, efficere: præsertim cum nollet eum miracula edere, ne Christi gloriæ, quam amplificare debebat, aliqua ratione officeret, quod etiam miraculis illi detractis, nimio quodam hominum in ipsum studio factum fuisse videmus. Duo autem inprimis vita illa in desertis exacta ad ipsius singularem commendationem attulit Luc. 3. 8. Act. 13. 28. confer & Ioh. 1. 20. Primum est, quod cum eum duriter ibi vivere necesse esset, ut paulo post a Matthæo dicetur, satis inde apparuit, virum illum novam doctrinam proponentem, non lucrum, non voluptates consectari, non vanæ hujus mundi gloriæ studere, a qua homo quodammodo sylvestris alienissimus ut erat ita & videbatur. Quare hæc ipsa vitæ durities magnam illi sanctitatis existimationem conflavit: præsertim cum a pueris, ut ex Luca constat, ibi vixerit, non vero jam adultus desertum incolere cœperit: ne quis dicat, eum studio ad hanc sanctitatis opinionem sibi conciliandam, solitudinem consectatum, ut postea repente, tanquam montanus quidam Deus appareret, & populo imponeret. Neque enim puer hæc consilia animo agitare poterat; sed spiritus divini impulsu ab hominum consortio in desertum secessisse eum apparuit. Alterum est, quod vita a consuetudine hominum tam remota sapientiam, quæ postmodum in illo eluxit, divinitus plane profectam esse docuit: quandoquidem in deserto neminem habuit, qui ipsum erudiret atque institueret, nedum tam sapientem, qualem se esse reipsa ostendit, redderet? Quis ergo ei præter ipsum Deum hanc inter feras, non inter homines degenti, sapientiam instillasset. Adde, quod conveniens erat, ut qui in spiritu ac virtute Eliæ venire debebat, illi etiam vitæ ratione similis esset. Satis autem ex historia Veteris Testamenti intelligitur, Eliam, cum verus Dei cultus ex regno Israëlitico plane exularet, & ipsius vitæ etiam insidiæ struerentur, in deserto aliquandiu saltem esse versatum. Denique, ut mox videbimus, prædictum de Johanne fuerat, eum in deserto prædicaturum esse. Non autem consentaneum erat, tum demum eum in desertum abiturum fuisse, cum prædicandi munus ordiri vellet: sed potius, ideo ibi prædicaturum fuisse, quia jam antea istis in locis vixisset. Hæc si considerentur, facile intelligetur, longe aliam Joannis fuisse rationem, & eorum, qui hodie eremiticam vitam profitentur, & ejus sese exemplo tueri conantur. Nam ne illud nunc urgeam, ipsam vitæ rationem, quam hi instituunt, & Joannis, longe solere esse dissimilem; causæ illæ, ob quas Ioannes in deserto tam diu vixit, in illis locum non habent: cum nec novam aliquam doctrinam Dei jussu promulgent, ad quam hujusmodi commendatione ac confirmatione sit opus, nec quicquam tale de illis a Deo constitutum aut prædictum esse appareat, ob quod hujusmodi vitæ institutum illis conveniat: quin potius verendum est, ne alios quosdam studium quoddam præposterum sanctitatis famam aucupandi eo pertrahat, cum jam natu grandes ad id vitæ genus sese conferant, secus quam in Ioanne factum vidimus: saltem huic suspicioni locum relinquunt, quem relinquere non deberent, si eo modo, quem in Ioanne vidimus, sanctitatis existimationem acquirere deberent: alios quosdam ocii, quod tamen inhonestum non habeatur, sed sanctitatis potius singularis nomine celebretur, amor, & tædium laborum ac molestiarum, quas communis hominum vita secum affert, in solitudinem pertrahere videtur. Præterea, Ioannes, ad illud usque tempus a commercio ac frequentia hominum remotus vixit, donec munus suum ordiri, & hominum emendationi ac saluti vacare posset ac deberet. Hoc enim tempus postquam advenit, ex ima solitudine ad homines venit, & frequentiam ultro quæsivit. At illi non pueri, ad virilem usque ætatem ibi degere, & sese ad munia communi hominum vitæ ac saluti utilia præparare solent: sed potius viri jam facti, cum humanæ societati maxime inservire, & saluti aliorum vacare deberent, solitudinem quærunt, & ab iis, quibus prodesse deberent, secedunt. Accedit, quod satius est Christum & ejus Apostolos, cæterosque viros sanctos, illis similes, in vitæ ratione imitari, quam unum Christi præcursorem. Nam, præterquam quod satius est communi sanctorum virorum exemplo sese attemperare, quam unius tantum instituto; dubium esse non potest, perfectiorem & ad sanctitatem accommodatiorem fuisse Christi Servatoris, & ejus Apostolorum vitam, quam Christi tantum prodromi, quo major est, quisquis in regno cœlorum, seu inter Christi fideles minimus est, ne quis forte majoris esse perfectionis dicat, tam duram, tamque horridam sectari vitam. Nam etsi aliqua ex

parte majoris videatur esse perfectionis, tam duram vitæ rationem sequi, abstinere v. g. a vino, panem non edere, nec aliis ciborum generibus, quibus vulgus utitur, aliquanto delicatioribus uti, horridoque uti vestitu, atque ab hominum consortio remotum vivere: si quis tamen alias pietatis partes spectet, ad quas Christiana religio nos potissimum ducit, cedit vita tam horrida illi, quæ aliquanto est lenior, & ad humanam civilemque societatem colendam accommodatior. Nam præcipua Christianæ pietatis pars in charitate sita est, in societate humana colenda, inque officiis, quæ alii aliis præstare debeamus: quemadmodum unusquisque per se facile animadvertet, qui Novi Fœderis scripta non oscitanter legerit. Quare hanc potius vitæ rationem & Christus, & præcipue ipsius discipuli, sanctitate vitæ maxime conspicui, sunt secuti, & nos quoque, qui ipsorum imitatores esse jubemur, sequi debemus. Tum demum etiam illam Joannis vitam imitari, vel potius eam non refugere debemus, cum nos aliqua tempestas, hominumque violentia, ob justitiam ac veritatem eo compellit, ut de viris sanctis legimus, ad Heb. 2.37,38, & in ipsa hominum frequentia quam continentissime vivere, & in hac Joannis, quantum licet, solitudinem imitari.

Joannes Baptista. Cur Baptista appelletur, satis constat ex ipsa Historia Euangelica, atque adeo ex hoc ipso capite ỳs. 6 & seqq. nempe, quia Dei jussu populum Israëliticum baptizavit, cum ante eum nemo, ut id faceret, a Deo mandata acceperit: & ne postea quidem, si recte attendas. Nam etsi antea quoque varii fuerunt apud Judæos Baptismi, seu immersiones in aquam, aut ablutiones, religionis cujusdam causa usurpati, & nonnulli ab ipso quoque Deo instituti, ut apparet ex Marc. 7. 4 & Hebr. 9. 10: nemo tamen a Deo unquam fuit constitutus, qui alios aquæ inmergeret, vel aqua tingeret atque ablueret, nedum generatim omnes Israëlitas. Ut taceam Baptismum hunc Joannis, in eum finem fuisse institutum, in quem olim non fuerat adhibitus, nempe in pœnitentiam, qua de re dicemus infra, ỳs. 11.

. *In deserto Iudææ.* Additur voci *deserti* Judææ nomen, ut distinguatur hoc desertum ab aliis, quorum in Scriptura Sacra fit mentio, uti ab aliis (1) Interpretibus est annotatum. Commemoratur enim desertum *Ziph*, desertum *Maon*, desertum *Engaddi*, desertum *Pharan*, desertum *Idumææ*: hoc autem, quod *Iudææ* desertum appellatur, fuit, uti iidem Interpretes scribunt, inter Orientem & Septentrionem, citra Jordanem secundum fluvium, in cujus extrema parte fuit Enon & Salim, ubi Joannes baptizare solitus dicitur: & cum absolute desertum nominatur, hoc intelligitur, nisi circumstantiæ aliud postulent.

ỳs. 2. Μετανοεῖτε. Oratio directa pro indirecta, more Hebræis usitato. Vox autem Græca μετανοεῖν proprie significat, post sapere, hoc est, sapere post factum, & re melius quam antea expensa, pristinum quidem factum, seu facta improbare ac damnare, & aliam mentem sumere: id quod resipiscere Latinis dicitur. Disputari hoc quoque loco vulgo solet, quomodo differat a verbo μεταμέλεσθαι, quod est pœnitere. Qui hoc posterius de dolore, ut illi loqui amant, servili intelligi arbitrantur, ac porro in malam partem accipi censent, haud dubie falluntur: decepti illo potissimum loco, infra cap. 27.3, ubi Judas, prodito Christo, dicitur μεταμεληθείς: qui quia postmodum omni spe abjecta, seipsum suspendit, arbitrati sunt hanc verbi illius vim esse, ut ejusmodi dolorem significet, qui tristem effectum pariat, & cum desperatione sit conjunctus. Sed non animadvertunt, id, quod Judas desperavit, & seipsum suspendit, quod ad vim vocis μεταμέλεσθαι attinet, plane ex eventu esse. Etenim verbum illud, ut (1) viri docti ad hunc ipsum locum nostrum annotarunt, simpliciter solicitudinem quandam καὶ δυσαρέστησιν, seu displicentiam exprimit, quæ facit ut rem factam seu bona, seu mala sit, infectam esse velimus. Itaque illic quoque locum habet, ubi quis rem malam ita detestatur, ut animum postea ac facta mutet in melius. Patet id ex eo, quod Christus infra cap. 21. 33, exprobrat sacerdotum principibus ac senioribus populi, quod cum Joanni, ad ipsos in via justitiæ venienti, non credidissent, publicani autem & meretrices credidissent, ipsos id videntes non pœnituerit postmodum, ut ipsi crederent: ubi de hoc dolore seu pœnitentia, quam in ipsis desiderat, usurpat verbum μεταμέλεσθαι, cumque addat illa verba, *ut credaretis ipsi*, apparet, ipsum de hujusmodi μεταμελείᾳ loqui, quæ μετάνοιαν habeat conjunctam. Quare illa potius utriusque verbi differentia est, quod μεταμέλεια latius patet, μετάνοια angustius. Quicunque enim μετανοεῖ, hoc est, resipiscit, simul etiam μεταμέλεται, hoc est, eum facti pœnitet, idque damnat ac detestatur, sed non contra. Nam potest quis μεταμέλεσθαι, hoc est, factum prius improbare, etiamsi improbandum non fuerit; vel etiamsi improbandum fuerit, id tamen in melius non mutare: vel quia ei rei non amplius est locus; vel quia locum esse non putat; vel denique quia eum studium ac conatus deficit. At qui μετανοεῖ, hoc est, resipiscit, eum necesse est, non id, quod recte factum est, improbare, sed quod male, & consilium melius suscipere. Semper enim, ut Interpres quidam notat, cum μετανοίᾳ cohæret ὁ σωφρονισμὸς. Cum vero, ut ex dictis apparet, cum μετανοίᾳ semper sit conjuncta μεταμέλεια, ita, ut hæc illius genus non injuria constitui queat: μεταμέλεια vero absque dolore & morsu quodam animi consistere nequeat; videmus nonnunquam vocem μετανοεῖν ita accipi, ut dolorem illum tanquam partem quandam in se complectatur: quod jure statui potest de illis Christi apud Lucam verbis, cap. 17.3.4, ubi præcipit, ut si frater qui adversus nos peccaverit, μετανοήσῃ, hoc est, si eum facti pœniteat, ipsi remittamus: & si septies in die peccaverit adversus quempiam, ac reversus ad nos, dixerit μετανοῶ, hoc est, pœnitet me facti; ut delictum illi condonemus. Ubi si pro μετανοεῖν dicas dolere hoc aut illud a se commissum, de sententia nihil imminueris. At cum Paulus 2 Cor. 7.9, ait, illos contristatos fuisse ad pœnitentiam: & tristitiam, quæ est secundum Deum, operari μετάνοιαν; dolorem illum animi, non tanquam partem μετανοίας seu resipiscentiæ ponit, sed tanquam causam efficientem. Verum cum in pleniori significatione vox μετανοίας ponitur, hunc quoque dolorem, tanquam partem quandam in se complectitur, eique adjungit quoddam ejus effectum, nempe mutationem consilii in melius. Quin etiam si perfectiori adhuc significatione sumatur, hujus iterum ipsius rei effectum per Synecdochicam metonymiam comprehendit, hoc est, ipsius quoque vitę ac factorum mutationem in melius, seu vitę pietatem: quæ cæteroquin a resipiscentia, tanquam fructus a sua causa, distinguitur.

(1) *Maldonatus.*

(1) *Beza*

Quibus

Quibus de rebus quia fusius dictum est in Ethicis, eo lectorem remittimus, illud tantum hic repetentes, quod hujus est loci proprium. Cum Joannes hic dicit *resipiscite*, nulla re alia addita, quæ vitæ pietatem complectatur, non tantum animi ac consilii mutationem in melius, sed & vitæ, hac voce comprehendit. Manifestum enim est, Joannem non id tantum egisse, ut homines pristinam vitam detestarentur, & rectiorem vitæ rationem ingredi cuperent: sed ut etiam reipsa ingrederentur, non vero ignava quadam voluntate, & languido irritoque conatu contenti essent: imo potius ideo animum mutari voluit, ut vita mutaretur, quemadmodum etiam ex iis, quę infra hoc ipso capite vers. 8 & seqq. dicentur, apparebit. Quare cum hac una voce hic totum id complectatur, quod ab hominibus postulet, vel potius per ipsum requirat Deus, appareret, eum vitæ quoque pietatem hoc nomine fuisse complexum: quod etiam fit infra vers. 11, ubi ait: *Ego baptizo vos in aqua ad pœnitentiam*, uti & apud Lucam cap. 3. 3, ubi Joannes dicitur prædicasse baptisma pœnitentiæ, in remissionem peccatorum. At vero infra hoc capite vers. 8, bona opera a pœnitentia tanquam fructus a sua causa distinguuntur, uti & apud Lucam loco huic respondente cap. 3. 8, & Act. 26. 20: Debuit autem hæc vitę mutatio componi ad legis normam, & eam vitę honestatem, quam ipsa ratio sana dictat. Cum enim Joannes vult, ut facta priora detestentur, ac porro ea vitent, & contraria prioribus faciant; illa eos facta vult & detestari & vitare, quę mala esse ipsis jam vel ex lege, vel ex ipsa sana ratione constaret, cum nulla ipse nova vitæ præcepta tradidisset. Ne illud nunc dicam, quod nec postea quippiam tale præceperit, quod Legis disciplinam admodum superaret: nisi quod populum monuit, ut in Christum mox secuturum crederet, qui & perfectiora promissa erat allaturus, & quæ ipse obscurius proposuisset, plenius esset explicaturus, & perfectiora etiam præcepta traditurus.

Appropinquavit enim Regnum Cœlorum. Quæritur hoc loco, quid per Regnum Cœlorum intelligatur. Non est quidem dubium, verba hæc cæteroquin eam vim habere, ut significent felicitatem illam, qua in cœlis aliquando perfruemur: sed non videtur ea significatio hic locum habere: quandoquidem nec credibile est, adeo aperte Joannem cœlestem illam felicitatem jam tum promisisse populo, nec satis recte dici posse videtur, jam tum appropinquasse felicitatem illam, quam scimus ab extremo demum die piis datum iri. Etenim, ut de priori causa nonnihil explicatius dicamus, promissio aperta supremę felicitatis per ipsum novi fœderis legatum atque mediatorem demum, non per ipsius prodromum afferri debebat. Quid enim majus potuisset ipse legatus fœderis promittere? Et sane non obscure Joannes quoque indicat, cap. 1 Euangelicę historię, vitam illam sempiternam, per Christum demum, non per Joannem promissam esse. Confer inter se vers. 4 & seqq usque ad vers. 10 & 1 Epist. Ioan. cap. 1 ab initio per aliquot versiculos, & cap. 5. 11, 12, 13. Mitto alia sacrarum literarum testimonia huc spectantia. Illud jure affirmari potest, si vitam sempiternam aperte Ioannes hominibus promisisset, jure de illo affirmari posse, eum fuisse veram illam lucem, quod Ioannes Apostolus negat, siquidem vita illa sempiterna hominibus patefacta, est lux illa hominum, ut idem asserit. Adde, quod non satis accommodate Ioannes ad captum atque opinionem populi Iudaici fuisset loquutus, neque id, quod monere populum debebat, satis recte expressisset. Etenim non est dubium, quin significare his verbis voluerit, instare jam Messiæ adventum, feliciaque illa tempora, jam olim a Deo per prophetas prædicta, & per ipsum Messiam constituenda. Hoc autem non expressisset, si dixisset, cœlestem illam felicitatem, seu immortalitatem, appropinquare: non modo quia hoc ab illo diversum est; sed etiam quia satis notum est, Iudęos, Messiam terrenum Regem fore, & terrenam sibi per eum felicitatem allatum iri, existimasse. Quod quidem verba Prophetarum prima fronte omnino polliceri videntur. Etsi vero mystico sensu aliud longe sublimius in illis contineretur, id tamen Iudęis nondum patuit, & ne Christi quidem Apostolis ante ipsius ascensum in cœlos, & Spiritus Sancti effusionem. Certe etiamsi tale quippiam significare voluisset Ioannes, non tamen ita repente, atque in ipso muneris sui aditu hæc dixisset, sed eorum animos, uti debebat, ad rem tantam capiendam excipiendamque prępara sset, eosque paulatim è densa caligine ad tantum Euangelicę lucis splendorem deduxisset. Quapropter existimamus, Regnum Cœlorum hoc loco accipi de Regno Messię, seu de illa felicitate, quam Messias esset populo allaturus, quasi dixisset: resipiscite & mores in melius mutate, instant enim jam felicissima illa tempora, & cœlestis quædam beatitas, jam olim a Deo per Prophetas promissa. Aderit enim mox Messias, per quem Deus vos summę cujusdam felicitatis reddet compotes: non reddet autem nisi resipueritis, nisi animum ac vitam in melius mutaveritis. Neque enim tantę felicitatis capaces sunt homines scelerati. Excludentur ab ea, quicunque in veteri peccatorum luto hæserint. Sensum hunc ei, quod intendebat Ioannes, quodque muneris ipsius erat proprium, apprime consentaneum esse satis apparet. Sed dubitare tamen quispiam posset, cur hæc felicitas per Messiam afferenda, quę nimirum adhuc in terris hominibus contingere debuerit, atque adeo contingit, regnum cœlorum appelletur. Et in nomine quidem *regni*, nulla est difficultas, cum satis sit notum, hac voce felicitatem, seu, quod perinde est, statum ac conditionem admodum beatam, in sacris literis significari solere: quia *Regnum* felicissimus quidam in terris status est ac conditio, & honore ac dignitate maxime conspicua, & opibus atque voluptatibus circumfluens. Difficultas omnis in voce *Cœlorum* est. Sed ex ea te haud difficulter expediveris, si dixeris, statum illum felicem, in quo per Messiam homines sunt collocati, per metaphoram ac similitudinem Regnum Cœlorum a Ioanne fuisse dictum: nempe quia cœlesti conditioni ac felicitati sit similis, non secus, ac si cœlestis illa vita in terras commigrasset. Et certe status ille Christianorum, si recte consideretur, cœlestis illius vitę & imago quædam est, & initium. Quanquam nihil prohibet, divinum spiritum qui per Ioannem loquebatur, id ipsum quoque his verbis innuere voluisse, fore ut per Christum cœlestis felicitas ad homines veluti descenderet, & ad ipsos appropinquaret, non quidem re atque effectu ipso, sed quatenus ea esset per Christum hominibus promittenda, atque ita confirmanda, ut jus quoddam immortalis vitæ obtinerent, & tam certi ea de re essent, ac si in ipsis cœlis jam viverent: quo fere pacto de Christianis loquitur Apostolus ad Eph. 2. 5. Quo pacto metonymia

nymia voci huic complexæ, *Regni Cælorum*, subesset, Metonymia, inquam, Subjecti. Usus nimirum est divinus spiritus iis vocibus, quarum sententia, ut ut Judæis, utpote adhuc tantæ rei quodammodo incapacibus, nondum satis pateret, postea tamen paulatim melius pleniusque intelligeretur, quæque magis convenirent rei ipsi, quam vulgo tum temporis intelligebatur, aut intelligi poterat.

Vers. 3. *Vox clamantis in deserto.* Subauditur hic verbum *est*, vel *erit*, vel quod eodem recidit, *audietur*. Hebræa verba aliquo modo sunt ambigua. Tam enim possunt reddi *vox clamans*, quam, *vox clamantis*. Sed quia ab omnibus Euangelicæ historiæ Scriptoribus ita redduntur, ut hoc loco videmus, atque adeo Joh. 1. 23 ipse Joannes Baptista ad eundem modum ea citat, & de se interpretatur; statuendum est ita rectius, quam priori modo, verti. Quanquam autem potuissent verba illa ita accipi, ac si per clamantem intelligeretur ipse Joannes, quasi dictum esset hæc erit vox ejus, qui in deserto clamabit, nempe Johannis; tamen quia Johannes ipse se dicit esse vocem clamantis in deserto, per clamantem poterimus intelligere ipsum Deum, cujus vox dicatur Johannes, per Metonymiam effecti, quia Johannes is erat, per quem hæc vox fuit a Deo edita. Nisi quis dicere velit, in verbis illis Baptistæ, dicentis, se esse vocem clamantis in deserto, hypallagen quandam esse, & id eum sibi velle, se esse illum, qui hoc modo in deserto clamet, seu hanc vocem edat, *parate viam Domini.* Præterea verba illa *in deserto*, in Hebræo ita sunt posita, ut possint jure cum sequentibus conjungi, imo si literalem sensum spectes, valde credibile est, ita se rem habere. Etenim cum eadem sententia postea in eodem versiculo repetitur, dicitur; *rectas facite in solitudine semitas Dei nostri.* Est autem apud Hebræos usitatum, quemadmodum sacrarum literarum Interpretes notant, & passim animadvertere licet, ut eadem sententia in eodem versiculo bis repetatur. Quare quemadmodum hic dicitur, rectas fieri semitas Dei nostri in solitudine: ita verisimile est idem dici in priori illius parte, ubi jubetur parari via Domini, quod fiet, si voces *in deserto*, cum his ipsis conjunxeris. Veruntamen quia illa proxime adhærent verbis illis *vox clamantis*, cum altera illa sententia postulare videatur, ut postponerentur sequentibus, vel saltem illis insererentur, hoc modo: *Parate viam Domini in deserto*, vel, *parate in deserto viam Domini*, quemadmodum postea dicitur, *rectas facite in solitudine semitas Dei nostri:* non modo nihil prohibet, quominus præcedentia annectantur; sed etiam, si verborum ordinem spectes, magis consentaneum est prioribus annecti, quam posterioribus. Nec illud omittendum est, quod in Hebræo accentu distinctivo, quem pausam vocant, sint & a præcedentibus & a sequentibus ita separata, ut non magis ad hæc, quam ad illa pertinere videantur. Subest autem toti huic loco duplex sensus, quorum alter alterius typus est. Prior, qui literalis est, ad ea spectat tempora, quibus Israëlitæ è captivitate Babylonica in patriam essent reducendi: posterior ad tempora Christi, quibus populus Judaicus, ac postea cæteri quoque mortales essent è captivitate peccati ac mortis, cæterorumque hostium spiritualium, ad cœlestem illam patriam deducendi. Quod ad priorem attinet, alludit Propheta ad liberationem ejusdem populi ex servitute Ægyptiaca, & quia Deus populum ex illa liberans, eum per desertum deduxit invium, asperum, ac salebrosum; ideo Propheta de liberatione ex Babylonica servitute differens, ita agit, ac si Deus eundem populum denuo per inviam ac salebrosam, asperamque solitudinem esset in terram Cananæam deducturus, & mirabilem illam populi ex Ægypto deductionem veluti repræsentaturus. Quapropter prædicit Deum jussurum, ut via tam aspero in loco ipsi paretur, & loca, per quæ ipse Deus esset veluti transiturus, complanentur, itaque sternantur, ut omnia fiant æqua, valles, locaque humiliora impleantur, collium ac montium altitudo in planitiem deducatur: ut ita sine obstaculo tantus Princeps cum populo suo transeat. Alludit enim simul ad consuetudinem vulgarem, qua fit, ut cum Reges ac Principes per loca aliqua sunt transituri, & maxime cum ad suos cives sunt venturi, viæ prius complanentur, omniaque obstacula amoveantur, ne quicquam occurrat, quod eos in itinere impediat. Intelligendum enim & illud est, quemadmodum dicitur olim Deus antecessisse illum populum, eumque per desertum duxisse, in columna nubis, aut ignis, quia nimirum Angelus Dei nomine in ignea columna populum fuit antegressus ejusque in toto itinere dux fuit; ita eundem Deum fuisse populum suum ex Babxlonica captivitate educturum, & sic eum instar Ducis cujusdam antegressurum: quia eo auctore populus esset inde liberandus, atque in patriam reducendus. Quare via, per quam populus esset transiturus, via Domini dicitur, & semitæ, Domini semitæ: ut proinde jure tanto Principi ac Monarchæ venturo, viam illam ac semitas parandas esse doceat. Hæc ad sensum mysticum, quatenus opus est, transferamus. Educturus erat & hic Deus populum ex captivitate Ægyptiacæ ac Babylonicæ illi simili, vel, si mavis, venturus erat per Messiam Deus ad populum Judaicum, & felicitatem illi summam per eum allaturus. Verum multa erant obstacula, multa quæ Deum impediebant, quominus felicitate illa populum reipsa impertiretur, seu, ut rem clarius explicem, populus hujus divini beneficii fructum reipsa perciperet, quod perinde erat, atque si iter, per quod Deus ad populum suum esset venturus, multis salebris esset obsitum. Quapropter, antequam adveniret, hoc est, antequam Messias ipsius nomine apud populum compareret, & salutem illis sempiternam offerret, & in eos, quatenus licet, conferret, per Joannem voluit proclamari, ut populus viam sibi advenienti pararet, & impedimenta illa amoveret. Impedimenta autem illa nihil aliud erant, quam peccata, quæ tolli tum Joannes jussit, cum jussit eos resipiscere. Quanquam vero in sensu literali spectatur Deus, non ut ad populum Israëliticum, sed potius una cum populo per desertum è terra captivitatis adveniens: in sensu tamen mystico, spectatur potius tanquam ad populum veniens, non cum populo. Quanquam huic adventui ad populum est etiam in sensu literali quod respondeat, nempe adventus Dei in terram promissam, in qua tum populus habitabat, cum Deus per Messiam esset ad illos venturus. Recte autem dici, tum temporis Deum venisse ad populum, cum Messias, tanquam legatus ipsius, jussu ejus ac nomine venit, & per se intelligi facile potest, & videbimus infra cap. XI. 10, ubi Christus de eodem Joanne Baptista citat Malachiæ verba cap. 3 initio scripta, & citando aliquo modo nobis interpretatur, inquiens: *Hic est de quo scriptum est: Ecce ego mitto Angelum meum*

meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam ante te, cum apud Malachiam ſcriptum ſit: *Ecce ego mitto Angelum meum, & præparabit viam ante faciem meam.* Ubi ſignificat Deus, ſeipſum venturum, & Angelum iſtum ante ſe viam præparaturum: quem Deum patrem eſſe ex eo intelligitur, quod apud Matthæum Chriſtum alloquens, dicit: *Ego mitto Angelum meum ante faciem tuam, qui præparabit viam tuam ante te.* Sed quia venturus erat in Chriſto, legato ſuo, ideo perinde eſt, atque ſi dixiſſet: mittam Angelum meum, ante faciem tuam, ô Chriſte, qui præparabit viam tuam ante te. Sed hac de re poterunt fortaſſe dici plura, cum ad eum locum veniemus.

Domini. De voce Domini, dictum eſt ſupra cap. 1. 29.

℣. 4. *Ipſe autem Joannes.* Non eſt hic Emphaſis in voce *ipſe*, quaſi diceret, ipſe Joannes, non vero quiſpiam alius, ſive aliud: ſed perinde eſt ac ſi dixiſſet, ipſe autem, nempe Johannes. Similem locum habes Epheſ. 5. 27: *Ut conſtitueret ipſam ſibi ipſi gloriosam Eccleſiam.* q. d. ipſam nempe Eccleſiam. Eſt ergo, ut interpretes (1) nonnulli notant, appoſitio, qua uſus eſt Matthæus, ad tollendam pronominis αὐτὸς ambiguitatem, ne ſequentibus nondum animadverſis referretur ad nomen κυρίου proxime præcedens. Notant iidem ſimile exemplum Marci ult. 14. *Poſtea diſcumbentibus ipſis τοῖς ἕνδεκα*, q. d. nempe illis undecim.

Habuit indumentum ſuum e pilis cameli. Vilitatem atque aſperitatem habitus victuſque Johannis exprimit, eo ipſo ſanctitatem ipſius commendaturus, & quam longe a voluptatum ac deliciarum ſtudio abfuerit, ſignificaturus, qua de re ſupra diximus; ſimul etiam ut cauſam explicaret ejus, quod ſtatim eſt in ſequentibus dicturus, cur omnes undique Judæi ad ipſum confluxerint, & baptiſmum ab ipſo ſuſceperint: nempe quia ipſa tam inuſitata hominis facies, habitus ac victus, omnes ad ipſum excivit ac protraxit, & hominis ſanctitatem atque integritatem ita commendavit, cum præſertim voces tam ſanctas, tam pias ex ore ipſius audirent, ut nullam fraudem in tanta ſimplicitate, nullum fucum ſubeſſe crederent; ſed eum divinitus ad ſe moreſque ſuos corrigendos miſſum ſtatuerent. Cum vero, ait Matthæus, indumentum ipſius fuiſſe è pilis cameli ſive camelorum, ut Vulgata vel legit, vel Græcam vocem licet ſingularem, ſenſum ſecuta, reddidit; id non pauci ad eum modum accipiunt, ac ſi dictum eſſet, conſtitiſſe ejus indumentum è pelle cameli piloſa, per Synecdochen membri, ſeu è pelle cameli rudi, nec arte ſubacta aut præparata: quo pacto de viris piis cap. XI ad Heb. 27 legimus, eos circumiviſſe in ovium aut caprarum pellibus: cum nimirum, ut verſu ſequenti additur, in deſertis oberrarent, inque luſtris & ſpelunçis ac cavernis terræ, quod inprimis ſub Antiocho accidit: ubi rudes ovium ac caprarum pelles omnino ſunt intelligendæ. Nom improbabilis eſſet hęc interpretatio, niſi illud obſtaret, quod ab aliis eſt animadverſum, non ſine cauſa diverſa loquendi forma uſum eſſe Matthęum de veſte ac cingulo ipſius loquentem. De illa enim dixit, fuiſſe è pilis cameli ſeu camelorum: de hoc, id fuiſſe pelliceum ſeu coriaceum. Si veſtis Joannis conſtitiſſet è pelle non minus, quam zona, cur non ſimiliter dixiſſet, indumentum ejus pelliceum fuiſſe? cur id nominatim de zona tantum dixiſſet? Quapropter credibile eſt, fuiſſe veſtem ipſius è pilis camelorum confectam, ſeu craſſis filis, è pilis camelorum utcunque confectam, & quidem, ut credibile eſt, ab ipſomet Joanne, qui in illa ſolitudine ſibi de qualicunque veſte, qua corpus contegeret, proſpexit: nec exiſtimandum eſt, illi tantum defuiſſe induſtriæ, ut cum aliis negotiis non diſtineretur, rudi, ut ajunt, Minerva craſſum ſibi cilicium conficeret. Cur autem ex camelorum potius pilis, quam v. g. ovium, aut alterius cujuſpiam cicuris animalis, veſtem habuerit confectam, hæc ipſa fuit cauſa, quod in deſerto habitaret, ubi cameli ac feræ eſſent, non oves, aliave manſueta animalia, quæ domi ſolent ali, atque enutriri.

(1) *Johan. Piſcat.*

Zonam pelliceam. Notatur hoc ab Interpretibus, etiam Eliam, cui adeo ſimilis fuit Johannes, ut nomen etiam ipſius in ſacris literis tulerit, hujuſmodi zona fuiſſe ſuccinctum 4 Regum 1. 8. *Cibus autem ejus erant locuſtæ.* Locuſtas in cibis aliquando fuiſſe apud orientales, atque ipſos etiam Judæos, partim ex ſacra, partim ex profana hiſtoria conſtat: Etenim Levit. XI. 22 locuſtæ inter animalia munda, quibus veſciliceret Iſraëlitis, numerantur: & ex Plinio ab Interpretibus doctioribus loca citantur, quibus ille teſtetur, locuſtis tantum partem quandam Æthiopum vivere, fumo & ſale duratis in annua alimenta lib. 6. cap. 30, & Parthis eas in cibo eſſe gratas, lib. XI. cap. 29, quin & Plutarchum in Sympoſiacis autorem laudant.

Mel ſylveſtre. Quod nimirum apes in arborum truncis aut rupium fiſſuris conficiunt, quodque Plinius minime probatum dicit lib. XI. cap. 16.

℣. 6. *Baptizabantur in Jordane.* Baptiſmum hunc non aſperſione aliquot guttarum aquæ conſtitiſſe, ſed, ut vox ipſa ſignificat, immerſione, vel ablutione quadam, quæ proinde in ipſo flumine fuit peracta, jam ante nos ab aliis fuit animadverſum: idque requirebat ſcopus hujus ceremoniæ. Exprimere enim debebat ablutionem atque repurgationem ſordium animi, ſeu peccatorum; quandoquidem expreſſe dicitur Baptiſmus in remiſſionem peccatorum Marc. 1, 4. Lucæ 3. 3, quæ non repræſentatur levi quădam aſperſione aquæ, ſed immerſione, aut ablutione.

Confitentes peccata ſua. Duo inprimis hoc loco poſſunt quæri: primum, quænam peccata illi fuerint confeſſi, omnia, an aliqua tantum? Deinde, an hujuſmodi confeſſionem Johannes a baptizandis omnino exegerit, nec ne? Ad prius quod attinet, conſentaneum eſt, illa eos peccata fuiſſe confeſſos, in quibus hucuſque hæſiſſent, aut quorum recens eſſet memoria, vel etiam vetera, quæ conſcientiam magis urgerent ac premerent, præſertim ſi talia eſſent, ut legalibus ſacrificiis expiari non poſſent. Peccata autem dico, in quibus aliquis hæreat, illa, quæ in conſuetudinem abiiſſent. Talia erant publicanorum, qui alienis fere injuriis & injuſtis exactionibus diteſcebant: talia militum, qui raro ab injuriis abſtinent: talia meretricum: cujuſmodi hominum genera ad baptiſmum Johannis acceſſiſſe, ex ſacra hiſtoria eſt manifeſtum. Neque vero aliis deerant peccata, in quibus prope aſſidue verſarentur. Sic ſi quis adulterium commiſiſſet, depoſitum forte negaſſet, pejeraſſet, etiamſi ſemel forte tantum flagitium iſtiuſmodi in ſeſe admiſiſſet, urgente tamen conſcientia, & ad impunitatem divinitus impetrandam aſpirante, probabile eſt, confiteri ſolitos fuiſſe eos, qui ad baptiſmum Joannis accederent: cum audirent, eum reſipiſcentibus, ac baptiſmum ipſius recipientibus, remiſſionem peccatorum ipſorum Dei nomine offerre, & aditum ad felicitatem longe maximam, quæ jam inſtaret, aperire.

rire. Neque vero neceſſe erat, ut ſingulorum factorum circumſtantias referrent: id quod nec utile, nec ſatis honeſtum fuiſſet, nec fieri potuiſſet in tanto hominum ad unicum Johannem undique confluentium concurſu. Quare nec ita verba hæc Matthæi accipimus, ac ſi ſimpliciter tantum confeſſi fuiſſent ſeſe peccatores eſſe: quod qui faciunt, nimis enervant vim verborum atque ſententiam: cum aliud ſit ſua peccata confiteri aliud confiteri ſimpliciter, ſe peccatorem eſſe; & prius illud omnino ſignificet, ſaltem certum aliquod peccati genus ab aliquo commiſſum exprimi: nec rurſus ita verba hæc extendenda cenſemus, ac ſi ad ſingula facta, eorumque circumſtantias exprimendas deſcendiſſent: quod alii, qui auricularem ſuam confeſſionem urgent, videntur exiſtimare.

Ad alteram quæſtionem quod attinet, cum hac de re nihil aſſerant ſacræ literæ, certi aliquid ſtatui non poteſt: ſed credibile tamen eſt, id magis ex conſuetudine jam olim recepta manaſſe, & lege divinitus hac de re conſtituta; ut, qui ſacrificio aliquo peccatum ſuum expiari cuperet, id Sacerdoti indicaret: præſertim cum certis delictorum generibus, certa quoque ſacrificiorum genera eſſent conſtituta. Quare cum Johannis baptiſmum in eum finem inſtitutum cernerent, ut homines interveniente reſipiſcentia, peccatorum ſuorum remiſſionem impetrarent, conſentaneum eſſe cenſuerunt, ut peccata, a quibus liberari cuperent, confiterentur: præſertim cum id ipſum humilitatis ſeu modeſtiæ quoddam ſit argumentum, & ingenui cujuſdam candoris, qui ad remiſſionem peccatorum obtinendam vim non exiguam habet. Quod quouſque Chriſtianis hominibus ſit imitandum, ex Jacobo diſcere poſſumus cap. 5. 16. Ut certo alicui hominum generi, ſeu ordini peccata ſua quiſque confiteatur, & quidem omnia, quorum meminit, expreſſis etiam ſingulorum circumſtantiis, neceſſe non eſt: cum nec talis hominum ordo ſit uſpiam a Deo hominibus Chriſtianis conſtitutus; nec præceptum ullum hac de re dictum; nec hoc Joannis exemplo poſſit oſtendi; cum nemo hodie Joanni extet ſimilis, qui ab ipſo Deo ad remiſſionem peccatorum hominibus publicandam fuerit miſſus: & nihil conſtet, Judæos præcepto aliquo divino fuiſſe ad peccata ſua confitenda omnino adactos, & credibile non ſit eos ſingula facta, eorumque circumſtantias enumeraſſe. Ut taceam, non legi, hujuſmodi confeſſionem unquam repeti ſolitam fuiſſe: & fatentur illi, qui cæteroquin confeſſionem omnium peccatorum urgent, confeſſionem hanc baptiſmum fuiſſe antegreſſam, non conſecutam, cum contra apud ipſos fiat. Unde acutiores quidam (1) ex confeſſionis auricularis patronis, hoc loco ad eam ſtabiliendam uti nolunt.

℣. 7. *Videns autem multos Phariſæorum & Sadducæorum.* Duæ hic commemorantur præcipuæ Judæorum ſectæ, quarum & alibi in Hiſtoria Sacra Novi Fœderis frequens eſt mentio. Neque vero Chriſtus ejuſque Apoſtoli acriores atque infeſtiores habuerunt, quam hos ipſos homines, adverſarios: qui quod inter cæteros ſuæ gentis homines ſanctitatis, adde etiam ſapientiæ opinione ac fama eminerent, ipſique inflati eſſent; Euangelicæ veritati cedere, & aliorum diſcipuli fieri, qui ſe cæterorum potius Doctores eſſe putarunt, noluere. Præponuntur autem Phariſæi Sadducæis, propterea quod major illorum, quam horum eſſet apud populum authoritas, & major ſanctitatis ac ſapientiæ fama. Quare & plures eorum aſſeclæ erant, & in Republica plus cæteris poterant. Unde videmus infra cap. 5. 20, ubi ii a Chriſto commemorantur, qui præ cæteris juſtitiæ laude in populo Judaico maxime eminerent, Sadducæis omiſſis, Scribarum tantum & Phariſæorum fieri mentionem, & cap. 23 a Chriſto nominatim quoque Scribas ac Phariſæos acrius reprehendi, & larvam illis pietatis, qua populo imponebant, nominatim detrahi, Sadducæorum nulla facta mentione. Atque ut alia nunc mittam, id unum ſatis oſtendit, quanta fuerit illorum in populo authoritas, quod Johannes teſtatur cap. 12. 42, multos etiam ex primoribus Judæorum credidiſſe in Chriſtum, ſed propter Phariſæos non fuiſſe id confeſſos, ne è Synagaga ejicerentur. Patet enim hinc, eos in Synagogis Judæorum rerum, ut ita dicam, potitos, & ex ipſorum arbitrio alios è Synagogis excluſos, alios non excluſos fuiſſe. Unde Phariſæi dicti fuerint, quanquam docti non conſentiunt, eorum tamen ſententię accedimus, qui Phariſæos Hebræis dictos putant, tanquam ſeparatos a cæteris, nempe vitæ ſanctimonia & eruditione. Qua de re videatur inter alios Druſius in Comment. Priore ad voces Heb. N. T. ad vocem *Phariſæus*, itemque Maldonatus ad hunc locum. Sadducæos autem dictos fuiſſe tanquam juſtos, aut juſtitiæ præ cæteris ſtudioſos, ab Hebraico Zaddik, quod juſtum ſignificat, prope inter omnes conſtat. Quanquam nonnulli arbitrantur, id eos nomen ſortitos eſſe a Zadduco ejus Sectæ authore, cujus tamen nomen ab eadem origine, hoc eſt, eo nomine, quod Hebræis juſtum ſignificat, deducitur. Quomodo illi inter ſe diſtincti fuerint, quæque illarum Sectarum dogmata atque inſtituta, apud Joſephum in Antiquitatibus Judaicis non uno loco videre eſt. (1) Quanquam nonnulla etiam in ſacris literis N. F. ea de re extant, atque inprimis in Actis Apoſtolorum cap. 23. 8, ubi ait Lucas: *Sadducæi quidem dicunt, non eſſe reſurrectionem, neque Angelum, neque Spiritum* (hoc eſt, neque ullum alium Spiritum, quales ſunt Dæmones, aut ſpiritus hominum a corporibus ſeparati) *Phariſæi autem confitentur utrumque*, hoc eſt, & reſurrectionem, & ſpiritus, in quorum numero etiam Angeli continentur. Efferuntur autem hoc loco Phariſæi & Sadducæi ſub uno articulo: non aliam, ut apparet ob cauſam, quam ob conjunctionem, quæ illis in eo, de quo hic agitur, interceſſit, nempe quod ſimul ad Baptiſma Joannis venerint. Animadvertendum autem eſt, hic exprimi a Matthæo occaſionem ſequentis Baptiſtæ orationis, & ſignificari Johannem præcipue Phariſæos ac Sadducæos notare, & acrius objurgatos monere voluiſſe, ut ex animo reſipiſcerent. Quanquam Lucas cap. 3. 7 dicit, Johannem primam illam orationis partem, quæ apud Matthæum exponitur ℣. 7 & ſeqq. tribus, habuiſſe ad populum, vel ad turbas, quæ egrederentur, nempe ex variis Judææ partibus in deſerti oras, ut ab ipſo baptizarentur. Inter quas nulla eſt revera pugna: Oratio Lucæ generalior eſt, Matthæi ſpecialior: & apparet ita Johannem temperaſſe ſermonem, ut cum Phariſæi ac Sadducæi, turbæ aliqua ratione permixti eſſent, omnes quidem alloqui videretur, ſed interim tamen Phariſæos ac Sadducæos inprimis notaret. Itaque apparet, non ita acriter fuiſſe objurgaturum promiſcuam turbam, quæ ad baptiſmum ipſius veniret, niſi animadvertiſſet Phariſæos ac Sadducæos multos, peſſimum hominum genus, eſſe turbæ immixtum. Quid vero eos permoverit, ut

(1) *Maldonatus.*

(1) *Antiq. l.* 13. *c.* 9. *l.* 18. *c.* 2.

ad

ad baptiſmum Johannis accederent, ſacræ literæ non exprimunt. Conjici tamen poteſt, ex hujus hominum generis ingenio ac moribus, pleroſque ideo acceſſiſſe, ut populo gratificarentur, a quo Johannem pro Dei Propheta haberi cernebant. Itaque ne pro hominibus profanis haberentur, & Prophetarum contemtoribus, atque hac ratione populi favorem amitterent, credibile eſt, eos voluiſſe communi hominum ſententiæ cedere, eique nonnihil indulgere. Quanquam nolimus negare, eos de Johanne non adeo male perſuaſos fuiſſe, quin virum exiſtimarent bonum & pietatis ſtudioſum, qui cuperet populum ad frugem revocari, & in rectum vitæ tramitem deduci. Neque enim videntur ad baptiſmum Johannis fuiſſe venturi, ſi credidiſſent, eum impoſtorem eſſe. Non pugnat autem hic locus, cum illo apud Lucam cap. 7. 30, ubi dicitur Phariſæos & Legiſperitos conſilium Dei irritum feciſſe in ſemetipſis non baptizatis a Johanne, quod ſignificat pleroſque illorum baptiſmum Iohannis non ſuſcepiſſe. Etenim cum hoc loco apud Matthæum dicantur multi Phariſæorum & Sadducæorum ad Iohannis baptiſma veniſſe, non comparantur illi cum cæteris ſui generis ordiniſve hominibus, qui non acceſſerant, quaſi multi baptizati fuerint, reſpectu eorum, qui non fuerint baptizati: ſed ſimpliciter tantum multi dicuntur, quod non pauci fuerint numero, licet interea pauci eſſent reſpectu cæterorum ſui ordinis hominum, qui eum baptiſmum ſuſcipere detrectarent: ita, ut jure nihilominus dici poſſet, Phariſæos baptiſmum Iohannis non ſuſcepiſſe, quia plerique eum non ſuſceperint. Taceo, quod hoc loco Sadducæi cum Phariſæis conjungantur, & de utriſque conjunctim dicitur, eorum multos ad baptiſmum Iohannis veniſſe. At in Lucæ loco Sadducæorum nulla fit mentio, ſed Phariſæorum tantum, & Scribarum. Et facile fieri potuit, ut ex Sadducæis plures, quam ex Phariſæis accederent, propterea quod major eſſet Phariſæorum apud Iudæos authoritas, & major ſanctitatis opinio ac fama, qua inflati nolebant ſe ita demittere, ut & diſcipuli Iohannis fieri, & baptiſmum ejus ſuſcipientes, peccatores ſeſe profiteri vellent. *Venientes ad baptiſmum ſuum.* Non tanquam ſpectatores tantum, ſed tanquam ii, qui & ipſi baptiſmum eum ſuſcipere vellent, ut ex ſequenti Johannis oratione intelligitur.

Progenies viperarum &c. Oratio Iohannis, quæ ab hoc loco deſcribitur, uſque ad finem ℣. 12, duabus conſtat partibus. In priori, Phariſæos & Sadducæos potiſſimum alloquens, ad ſeriam eos reſipiſcentiam ac morum mutationem hortatur. In poſteriori de Chriſto mox ſecuturo luculentum edit teſtimonium, & eum ſibi longe præferendum eſſe demonſtrat: eum nempe in finem, ne ipſemet pro Chriſto habeatur, quemadmodum ex Luca conſtat. Ex quo intelligitur, inter priorem hujus orationis partem, & poſteriorem quædam alia inteceſſiſſe, nec continua ſerie hæc Iohannem pronunciaſſe. Intervenerunt enim quædam interrogationes tum populi generatim, tum nominatim publicanorum, & militum: atque ad eas Ioannis reſponſiones. Tum demum cum animos populi ſuſpenſos eſſe videret Ioannes, & in eam ſive ſpem, ſive ſuſpicionem erectos, ut cogitarent, annon ipſe eſſet Chriſtus; Iohannes ut hanc illis opinionem eximeret, ſecundam orationis a Matthęo deſcriptę partem adjecit, & non ſe Chriſtum eſſe docuit, ſed alium longe ſe majorem ac præſtantiorem mox ſequuturum eſſe aſſeruit. Iam ut ad priorem hujus orationis partem veniamus, in ea primum acerbius aliquanto objurgatos Phariſæos miratur rationem ingreſſos, ſupplicium ſibi totique populo imminens effugiendi, eaque ratione aditum ſibi parat ad eos, ut ſerio reſipiſcere velint, tanto gravius monendos, tantoque vehementius incitandos. Idque in his ℣ſ. 2 verbis, ubi eos appellat *progeniem viperarum*. Quanquam Græca vox pluralis numeri eſt, & nata ſeu genita ſignificat. Satis autem conſtat, id eum velle dicere, viperarum eos ingenium atque indolem referre, non ſecus atque ſi ex viperis eſſent progeniti, ſeu mavis, non ſecus ac ſi ipſimet eſſent viperæ: quandoquidem proles viperarum, pro ipſis viperis ſumi poteſt, conſueto Hebraiſmo, quo filii v. g. hominum, aut arietum, ſumuntur pro ipſis hominibus, aut arietibus Pſal. 29. Eodem modo infra cap. 23. 33 eoſdem Phariſæos, uti & Scribas, appellat Chriſtus ſerpentes, & progeniem viperarum. Significat autem hominum genus eſſe omnium peſſimum, nocentiſſimum, quod malitiæ, improbitatis ac crudelitatis virus intus gerat reconditum. Eſt enim vipera venenatiſſimum animalium genus ac nocentiſſimum. Tam acriter autem eos hic alloquitur Johannes, ut & infra Chriſtus, partim eoſdem, partim alios; quia cum morbum ſuum non ſatis noſſent, vel potius agnoſcere nollent, acriori hoc ſtimulo atque aculeo erant excitandi, ut ſeſe noſſe diſcerent: atque ut cernerent, licet populo ſanctitatis ſpecie imponerent, ſuos tamen mores, ſuumque animum non latere Dei ſpiritum, atque ita pudefacti in ſe deſcenderent, & demiſſis criſtis humilius de ſe ſentire inciperent, ac melioris vitæ conſilia ſuſciperent. Interim tamen animadvertendum eſt, nobis non protinus tantum licere in alios, quantum Johanni aut Chriſto licuit. Nam nec eadem eſt nobis muneris auctoritas ac poteſtas, quæ utrique illorum fuit, & maxime Chriſto: nec eadem divini ſpiritus vis, quo uterque & vidit animi vitium in hominibus illis latens, & in apertum produxit, ac dignis coloribus depinxit, ſeu nominibus expreſſit. Itaque divinus, qui in illis habitabat ſpiritus, hoc pacto eos objurgaſſe cenſendus eſt, quod aliter in nobis eveniret, ſi abſque hujuſmodi ſpiritus impulſu homines eos, quos improbos judicaremus, tam acribus verbis caſtigaremus: & in nobis fieret convicium, quod in illis juſta eſt ac legitima animadverſio, qua vitia ipſorum latentia fuerunt notata. *Quis oſtendit vobis fugere.* Admiratio hæc eſt Johannis, inde orta, quod hoc ipſorum factum ab eorum ingenio ac moribus plane abhorrere, & ipſorum meritis non convenire videatur, q.d. Mirum admodum eſt, vos quoque rationem ac viam ingreſſos imminens vobis ſupplicium effugiendi: quandoquidem mores ingenii veſtri plane ab eo videntur abhorrere, voſque indigni eſtis, quibus tam ſalutare conſilium in mentem venerit: aliud vos merebamini, nempe ut in veſtra malitia obſtinate perſeverantes ſupplicium illud, quod vobis cæteriſque peccatoribus imminebat, nequaquam effugeretis. Nimis bene vobiſcum agi videtur, ſi facta veſtra ſpectentur. *Iram* hoc loco pro ſupplicio ſumi, ab omnibus, quod ſciamus Interpretibus eſt animadverſum. Idem fit in aliis quoque Scripturæ locis. Vide Rom. 1. 18. 11. 5. 8. 111. 5. 1v. 15: v. 9. x111. 5, ubi de pœna a Magiſtratu irroganda, ſermo eſt, &, ut alia nunc mittam 1 Theſſ. 1. 10, ubi fit mentio iræ venturæ, hoc eſt, futuræ. Quænam autem ſit ira illa, poſtmodum indicabit Johannes ℣ſ. 10 & 12, ubi quædam ea de re dicemus explicatius. *Fugere*

autem ab ira futura, videtur ſignificare effugere, ut φυγεῖν ἀπὸ τῆς ὀργῆς ponatur pro ἀποφυγεῖν τῆς ὀργῆς. Quanquam & ſumi poteſt pro fugere ſimpliciter, ſeu vitare, ut conatum effugiendi ſignificet.

℣. 1. Sequitur altera primæ partis hujus orationis particula, quæ conſtat adhortatione ad ſerium pietatis ſtudium: *Facite ergo fructum dignum pœnitentia.* Particulæ *ergo* hæc videtur eſſe vis, quaſi dixiſſet Johannes: Quia vero pœna vobis, imo univerſo populo imminet, idque vos animadvertentes eam evitare conamini, ac rationem nunc ingredimini eam effugiendi, ſuſcepto meo baptiſmo, reſipiſcentiam profeſſuri ac conteſtaturi; ideo vos moneo, ut fructum feratis reſipiſcentia dignum. *Facere fructum*, eſt fructum ferre, hoc eſt, opera edere ac perficere: ut paulo poſt ℣. 10, & infra cap. 7. 57. Neque vero vox *pœnitentiæ*, ſeu *reſipiſcentiæ* hoc loco conſtruitur cum voce *fructus*, quaſi dictum eſſet: Facite fructum reſipiſcentia dignum; licet vulgati Interpretis verba hunc ſenſum poſtulare videantur (quem tamen Græciſmum potius retinuiſſe, ut & alibi ab eo factum videmus, quam eum, quem diximus ſenſum, ſecutum fuiſſe arbitramur:) ſed vox *reſipiſcentiæ* conſtruitur cum proxime præcedente, *dignum*, quaſi dixiſſet, fructum ferte convenientem reſipiſcentiæ: ut nonnulli (1) Interpretes verterunt, ſeu, reſipiſcentiæ congruentem. Quare *facere fructum* per ſe generale eſt, & ſimpliciter ſignificat, opera edere, ac vitæ actiones obire: non indicata actionum illarum vel bonitate, vel malitia. Sed illæ voces, *dignum pœnitentia*, bonitatem illarum actionum exprimunt: ut idem ſit cum eo, quod infra dicitur, *faciamus fructum bonum.* Etſi autem expreſſe non dicatur, hunc eſſe ipſius reſipiſcentiæ fructum ſeu effectum; res tamen ipſa ſatis indicat. Unde etiam alibi hinc concludimus, bona opera hoc loco a reſipiſcentia, tanquam effectum a ſua cauſa diſtingui, & reſipiſcentiam hic pro animi tantum mutatione in melius ſumi: morum autem mutationem, ac reditum ad frugem in ſeſe nondum complecti. Ideo autem opera bona hoc pacto deſcribit, quia Phariſæi ac Sadducęi illi, quos præcipue alloquitur, ad baptiſmum ipſius accedentes, hoc ipſo profitebantur, ſeſe reſipiſcere, & cum animum jam in melius mutaſſent, prioris vitę delicta deteſtati, mores in poſterum mutare velle: quandoquidem, ut jam ſupra monuimus, & infra ℣. 11 videbimus, Johannis baptiſmus, pœnitentiæ baptiſmus erat. Illud vix, ut moneatur, opus eſt, fructus nomine hic non unum atque alterum opus, ſed opera in genere, ac totius vitæ actiones ſignificari: & eſſe hic metaphoram ductam inprimis ab arboribus, aliiſve rebus ſimilibus: quæ cum natura ſua fructum ferre poſſint, ab iis etiam fructus, & quidem bonus requiritur, quem ſi non ferant, exſcindi quoque ſolent & in ignem conjici: ut poſtea metaphoram hanc longius proſequutus docet Johannes ℣. 10.

℣. 9. *Et ne videamini dicere* &c. In hoc & ſequenti verſic. tertia continetur particula primæ partis horum Baptiſtæ verborum: in qua admonitionem ſuam firmat, tum occupatione objectionis, hoc ℣. 9, tum ratione ejus allata, partim a cauſa impulſiva, partim ab effectu contrarii adducta. Quod ad prolepſin illam attinet; notum eſt ex ſacris literis, quantopere Judæi confiſi fuerint ſuis natalibus ſeu generi, quod ex Abrahamo, quem ſcriptura Dei amicum appellat, ducerent. Ita enim ſibi perſuadebant, ſe hoc ipſo nomine Deo charos eſſe, ac fore, nec gratia divina excidere poſſe, utut interea corruptis eſſent moribus, & ſuis factis iram divinam provocarent. Illud ſane non putabant fieri poſſe, ut Deus eos univerſos exſcinderet ac perderet: quia non habiturus eſſet Abrahamus ſobolem, quam tamen perpetuam fore Deus olim promiſiſſet: quemadmodum ex reſponſione Baptiſtæ intelligetur. Hæc opinio, quia magno illis futura erat impedimento, quominus de vitæ mutatione ſerio cogitarent, ac mores ſuos emendarent, ideo eam animis illorum hic eximit Johannes, & illorum ſupercilium retundit: dum docet eos non debere ſibi ipſis fallaci hac opinione imponere, ut putent, Deum ſibi fore propitium, nec ſe perditurum propter illorum ſcelera, quia Abrahami ſint progenies. Quod ad verba attinet, illud quidem notum eſt, *dicere in ſemetipſis*, ſeu mavis, *vobiſmetipſis* (nam Pronomen tertiæ perſonæ, pro Pronomine ſecundæ perſonę, & hic & alibi ſępe poni liquet) ſignificare, cogitare apud ſemetipſos, ſeu apud animum ſuum, vel apud voſmetipſos. Notus enim eſt vulgo Hebraiſmus, quo *dicere* ponitur pro cogitare: præſertim ſi addatur, *in corde ſuo*, vel apud ſe, vel quippiam ſimile. Illud aliquanto difficilius explicatu eſt, quod ait Baptiſta: *Ne videamini dicere.* Phraſis enim eſt inſolentior, atque haud ſcio, an in ea ſignificatione, qua hic uſurpari videtur, uſpiam uſurpata. Poteſt enim duplex ejus ſenſus conſtitui: Prior communi loquendi conſuetudini convenientior: quaſi dixiſſet Johannes; Ne oſtendatis vos ita cogitare, ne ſpeciem ita cogitantium præ vobis feratis, vel potius ne ita vos geratis, ut jure quiſpiam ſtatuere poſſit, ita vos apud animos veſtros cogitare. Poſterior eſt, ut ſignificetur, ne putetis jure, ſeu recte vos ita cogitare apud vos poſſe: ut vox δοκεῖν approbationem quandam ejus rei, cui adjicitur, quæ hoc loco *dicendi* verbo exprimitur, ſignificet. Quam ſententiam propemodum exprimunt illi, (1) qui ita vertunt hæc verba: *Ne putetis dicendum apud vos ipſos.* Quanquam plus hęc interpretatio videtur dicere, quam verba ferunt. Verbum enim *dicendum* neceſſitatem quandam aut officium denotat: cum aliquid, ut ita dicam, lenius ſeu minus videatur Johannes exprimere voluiſſe. Monet enim ne id faciant Judæi illi, quod facere viderentur, aut facile poſſent facere, his ipſius verbis auditis. Non eſt autem credibile, eos exiſtimaſſe, ſibi ita dicendum ſeu cogitandum eſſe, ſed recte aut jure ita ſe cogitare poſſe. Quare hoc verbis illis Joannis exprimi, conſentaneum eſt. Non multum diſſimilis videtur eſſe, hujus verbi δοκεῖν uſus, apud Paulum 1 Cor. 8. 2, cum ait: *Si vero quiſpiam videtur*, aut *arbitratur* [*ſe*] *ſcire aliquid*; *nondum quicquam cognovit, quemadmodum oportet noſſe.* Ubi illud *arbitrari*, ſeu *videri* non ita ſumitur, ac ſi dictum eſſet, qui cum revera nihil ſciat, putat tamen ſe aliquid ſcire: nam alias nugatio quædam eſſet in ſequentibus verbis, Apoſtolo ſane indigna, *nondum quicquam cognovit, quemadmodum oportet noſſe.* Quis enim id ignoraret? Conſequens Enunciationis, vel idem foret cum Antecedente, vel in eo nimis manifeſte contineretur. Idem (2) doctiſſimi quidam Interpretes notarunt, verbum δοκεῖν iſtic hanc habere vim, ut ſignificet quempiam ſibi in eo placere, ita ut perſuaſionem cum inſolentia quadam conjunctam denotet: a quo uſu non longe diſcedit locus ejuſdem Epiſtolæ cap. 11. 16: *Si quis videtur contentioſus*

(1) *Piſcator.*

(1) *Beza, Piſcator.* (2) *Beza.*

tentiosus esse. Sensus enim esse videtur, si cui placet esse contentiosum. Quod si etiam arbitreris, eodem plane modo vertendum esse hoc verbum, hoc nostro apud Matth: loco, quasi dixisset Johannes, ne libeat aut placeat vobis dicere aut cogitare; non multum repugnabimus. Quanquam illud, quod antea diximus, præferimus. Prior autem ille sensus, quem tradidimus, ideo nobis minus probatur, quod verbis ejusdem Johannis apud Lucam descriptis, & ipsius etiam menti minus videatur accommodatus. Lucas enim loco ejus, quod hic dicitur μὴ δόξητε λέγειν, ne videamini, vel putetis dicere, habet μὴ ἄρξησθε λέγειν ne incipiatis dicere, Act. 1. 1. h. e. phrasi, tum alibi, tum apud ipsum Lucam usitata, ne dicatis seu cogitetis. Et hoc sane volebat Johannes, ne re ipsa ita cogitarent, idque etiam illo ipso tempore, cum eos ita moneret, &, ne hæc cogitatio obstaret, quominus illi in posterum dignos pœnitentia fructus proferrent. Ad quod significandum non ita accommodatum est illud, quod priorem istum sensum explicantes diximus, ne ostendatis vos ita cogitare, aut ne ita vos geratis, ut jure quispiam colligere possit, ita vos cogitare. At posteriorem sensum menti huic Baptistæ, & Lucæ verbis, optime consentire, nemo non videt. Jam vero quod dicitur: *Patrem habemus Abrahamum*, in eo synecdoche quædam est, quæ non in uno verbo, sed in tota oratione cernitur. Debet enim simul consequens hujus rei includi, quod Judæi, seu mavis Johannes, per mimesin quandam hæc referens, vel inprimis intelligi volebat. Significare enim volebat, non tantum se esse Abrahami progeniem, & illum generis sui esse caput ac principem: sed etiam ad sese pertinere promissa divina posteritati Abrahamicæ facta, hoc est, divinum favorem ac benedictionem, & eam quidem æternam ac perpetuam, quæ nequaquam permitteret, ut ea posteritas perdi a Deo possit. *Dico enim nobis*. Sequitur Responsio ad objectionem illam. Ita autem respondet Johannes, ut intelligant Judæi ex eo, quod Patrem habeant Abrahamum, nequaquam id consequi, quod consequi tamen existimarent: nempe fieri non posse, ut a Deo puniantur perdanturque. Tollit enim id, quo potissimum illi nitebantur, licet non esset aperte expressum, nempe quod putarent, se perditis ac sublatis, nullam restituram Abrahami sobolem, seu posteritatem, in qua divina illa promissa, semini Abrahamico facta, impleri queant. Qua in re vehementer eos falli, Johannes docet: dum asserit, si nulla alia Abrahami soboles extaret, aut nulli homines, qui pro Abrahami sobole censeri, & in quibus promissorum semini Abrahamico factorum fides exsolvi posset; vel ex lapidibus istis, quos tum demonstrabat Johannes, Deum excitare posse sobolem Abrahamo, atque adeo excitaturum esse, & potius, quam ut impunitam ferat Judæorum contumaciam atque impietatem, inde producturum esse Abrahamo prolem, unde minime putaretur. Videtur autem divinus spiritus, qui in Joanne loquebatur, respexisse ad vocationem gentium exterarum, earumque ad Deum conversionem: & significare voluisse, fore ut ex illis populis, ex quibus minime crederent Judæi, Deus suscitaret Abrahamo filios, in quibus promissiones divinæ posteris Abrahami factæ implerentur. Nam cum Johannes dicit, vel ex lapidibus excitaturum esse Deum liberos Abrahamo; non quidem significat, Deum, rejectis ac perditis ob contumaciam atque impietatem Judæis, in ipsorum locum homines ex lapidibus aliave materia inanimata excitaturum: sed, si nulla alia materia exstaret aptior, (aptiores autem sane sunt homines, quam res ulla inanimata) vel ex lapidibus sobolem Abrahamo esse producturum. Sed antequam huc deveniendum esset, propius sane erat, ut gentes in locum Judæorum substituerentur, & ita reformarentur a Deo, ut pro Abrahami filiis censeri jure possent. Neque enim est quod quisquam cogitet, gentes extraneas Abrahami filios esse non posse, quia secundum carnem ex eo geniti non sint: quandoquidem satis hic apparet, Johannem non de carnalibus, sed de spiritualibus Abrahami filiis fuisse locutum. Qui enim ex lapidibus, ut Johannes loquitur, suscitarentur Abrahamo filii, certe carnales ipsius liberi esse non possent, idque Johannem probe videre, nemo non intelligebat. Quare spirituales eum liberos significasse necesse est. De quibus vide quid scribat Paulus, Rom. 9. Gal. 3.

℣. 10. *Jam enim securis ad radicem arborum*. Sequitur jam admonitionis illius ad proferendos dignos pœnitentia fructus ratio, partim a causa impulsiva, partim ab effectu contrarii petita. Prior illius rationis pars continetur prioribus ℣. 16 verbis: *Jam enim & securis*. Quibus verbis nihil aliud significatur quam imminere jam Judæis divinum supplicium, seu interitum a Deo decretum, adeoque mature illis esse prospiciendum, ut illum interitum effugiant. Effugere autem nulla ratione alia poterant, quam ut fructus pœnitentia dignos proferrent, quemadmodum sequentia verba indicant. Significat autem id allegoria, seu metaphora ab arboribus petita, quarum excisio ac interitus jam instat, cum radici securis jam est admota. Cum autem *radicis* facit mentionem, cui securis sit admota; significat arbores has, scilicet homines radicitus ac funditus perdendos delendosque. Videtur autem occurri his verbis tacitæ Judæorum cogitationi, qui cum audivissent, mentionem fieri a Johanne venturæ iræ, seu supplicii divini, cogitare poterant, longe illud adhuc abesse. Itaque nihil esse necesse, ut properent, ac vitæ emendationem maturent, satis adhuc restiturum temporis. Nunc ergo illos monet Johannes, longe aliter se rem habere, ne sibi spes tam vanas fingant: instare jamjam perniciem, nisi quam citissime ad frugem redeant. Posterior, quam diximus, rationis pars continetur illis verbis: *Omnis igitur arbor, quæ non facit fructum bonum*, &c. quæ ex priori quodammodo deducitur: quia cum lignator arbores vult excindere, eas deligere solet, quæ sunt infrugiferæ ac steriles, earumque postea excisarum hæc sæpe solet esse conditio, ut in ignem conjiciantur: vel saltem ad eos Baptista respicit, qui ignis alendi causa ligna quærunt. Qua re significat Judæos illos, nisi fructus pœnitentia dignos edant, perditum & ignis supplicio affectum iri, vel saltem supplicio ejusmodi quod combustioni arborum recte respondeat. Etenim ut de reipsa pauca adhuc adjiciamus, possumus supplicium, quod in his verbis comminatur Judæis Baptista, intelligere non tantum de ultimo illo ignis æterni supplicio, quod in adventu suo ultimo impiis Christus irrogabit; sed etiam de excidio gentis Judaicæ, quod jam prope instabat. Et de hoc quidem magis videtur Johannes loqui, vel saltem primo hoc videtur intelligere, interitum vero sempiternum veluti consequenter: quandoquidem loquitur de eo, tanquam de re valde propinqua, & ad Judæos proprie

pertinente. In illo vero excidio gentis Judaicæ non omnes impii igne fuerunt consumpti: sed perierunt tamen plerique horrendis suppliciis, quæ cum combustione arborum conferri recte possunt. Quanquam præterea, quia illos omnes ultimum illud ignis æterni supplicium adhuc manet, quod in his verbis simul cum illo priori comprehensum esse putamus, tanto rectius, omnem arborem, quæ non fecerit fructum bonum, in ignem conjectum iri affirmatur. Similis locus est infra cap. 7. 19.

℣. 11. *Ego quidem baptizo vos in aqua* &c. Sequitur altera orationis Baptistæ pars, in qua præclarum Christo mox secuturo testimonium præbet, eumque secum conferens sibi longissime præfert. Qua quidem in re alteram muneris sui partem exequitur, quemadmodum in priori parte priorem. Duæ enim hæ fuerunt muneris illius partes. Prima erat, omnes hortari ad resipiscentiam, spe veniæ illis proposita. Altera Christo testimonium perhibere. Utraque ratione illi viam præparabat, efficiebatque ut Judæi ad eum recipiendum aptiores proniores que essent. Duo autem de Christo prædicit insignia. Prius est, quod divinissimum spiritus sancti donum esset in Judæos effusurus. Posterius est, quod judex esset futurus, qui cuique esset pro operibus ipsius redditurus. Et in priori quidem re ita eum secum confert, ut aliqua ratione similem, sed multo tamen magis dissimilem esse ostendat. Spiritus enim sancti donationem a Christo profecturam cum baptismo suo confert, atque adeo baptismi nomine describit, ostenditque se quidem illi similem, quod baptizet, sed illa re longe dissimilem, qua baptizet. Πρῶτον, ergo comparationis comprehendit his verbis: *Ego baptizo vos in aqua, in* vel *ad pœnitentiam. In aqua* dicit, pro aqua simpliciter, ex Hebraismo. Confer Act. xi. 16. Significat se vili re baptizare Judæos. Unde intelligitur falli illos, qui putant una cum aqua illa effusum simul fuisse spiritum sanctum, seu eum in animos eorum, qui rite baptismum illum susciperent, vim quandam occultam exeruisse, eosque regenerasse. Sic enim non recte opposuisset Baptista suum baptismum baptismo Christi: se quidem aqua baptizare, illum autem spiritu sancto esse baptizaturum affirmans. Neque est, quod quis dicat, eatenus nihilominus recte institutam esse oppositionem, quatenus intelligatur, Johannem quidem aquam solam adhibuisse in baptismo; spiritum autem sanctum, qui simul effunderetur in baptizandos, a Deo, vel etiam ab ipso Christo fuisse profectum. Etenim Johannes aperte de baptismo spiritus loquitur, tanquam de re futura, & significat auditores illos suos per Christum postmodum aliquid amplius esse consecuturos, quam a se; vel per se nunc consequantur: ut ita ad Christum, ubi se exhibuisset, omnes alacriter accurrerent, eumque reciperent, ut tam præstans donum consequerentur. Id autem non effecisset Johannes hac sua ratione, si jam tum tam præstans donum, ipsius ministerio intercedente, Christo nondum ab illis cognito, & nondum apparente, consecuti essent & consequerentur. Et qui fieri poterat, ut auditores, saltem illi, qui rite baptismum ab illo susceperant, non cogitarent; atqui nos spiritum sanctum jam per te tuumque baptismum accepimus, ut agnoscamus ac sentiamus, nos admirabili ratione in baptismo fuisse regeneratos, atque animis nostris immutatos. Ut alia taceam, quæ ex aliis sacrarum literarum locis depromi possent argumenta eandem sententiam convellentia. Addit Joannes finem, illustrandi gratia: nempe *ad pœnitentiam*. Nam id cæteroquin ad comparationem inter ipsum & Christum non videtur pertinere. Significat autem, se in eum finem homines aqua baptizare, ut hac ratione sese obstringant ad resipiscentiam, seu vitæ emendationem, atque adeo suæ illius obligationis ac professionis publice factæ memores, reipsa mores in melius mutent. Hic resipiscentiæ nomen in pleniori sensu sumitur; ut non animi tantum, sed & vitæ ac morum mutationem in melius in se complectatur, quemadmodum jam indicatum est. *Qui autem post me venit.* &c. Hucusque protasin comparationis, quam Joannes inter se & Christum instituit, vidimus, in qua Baptista muneris sui rationem, & quandam ejus vilitatem expressit; sequitur nunc apodosis, qua Christi supra se dignitatem, muneris que præstantiam proponit atque explicat. Illud autem facit, primum generatim: deinde speciatim, dum nominatim explicat, quibus potissimum rebus Christus ipsum sit superaturus. Prius facit his verbis, dum ait: *Qui autem post me venit, fortior seu robustior me est, cujus non sum dignus soleas vel sandalia portare.* Ubi primo Christum describit, dum ait: eum pone se venire seu venturum esse. Quanquam autem vox græca ὀπίσω significat retro, seu a tergo, ac proinde loci differentiam significat, hic tamen metaphorice sumitur pro differentia temporis, q.d. qui temporis ratione in functione muneris sui erit me posterior. Quanquam emphasis quædam esse videtur in voce illa *retro*, ut significet, eum jam adventare, & sese mox consecuturum esse, quasi a tergo jam instet, atque immineat. Vocabulum *veniendi* non revera de adventu, seu motu locali, sed de inceptione muneris accipi debere satis liquet. Nam etiamsi Christus tum in Galilæa adhuc fuerit, & in Judæam postea, ut infra videbimus, advenerit, non tamen id est, quod Johannes dicere voluit, sed tantum Legati divinitus missi munus esse aggressurum. Legatorum proprie nimirum dictorum est venire aliunde, cum munus suum obire volunt; potuisset que hoc verbum de Christo usurpari, etiamsi tum temporis ad fuisset, modo dum fuisset munus suum exorsus, simul enim atque exorsus fuisset, jam venisse dicendus esset. Quamquam autem Johannes veniendi verbo ad legationem, quam Christus Dei nomine esset obiturus, primum respexerit, consequenter tamen intelligi voluit etiam reliqua, quibus idem esset functurus, munera, & quibus id esset ad exitum perducturus, quod tanquam legatus cœpisset: vel saltem non ita hæc verba Johannis accipienda sunt, ac si Christum ratione tantum legationis seu muneris Prophetici, quod in terris erat obiturus, secum conferre voluisset, aut indicare, Christum, simul atque veniret, talem omnino futurum, & tanta tamque admiranda præstiturum, quanta ei postea tribuit. Nam spiritus sancti effusio, & judicii administratio, quam postea commemorat, non convenit Christo ut legato, sed ut Regi cœlesti: nec in terris fuit ab eo peracta, sed partim in cœlis peracta, partim adhuc, cum advenerit, peragenda. Quanquam & veniendi verbum de Christo ut Rege usurpatur Psal. 118. 26. Zach. 9. 9, atque exinde Matth. 21. 5. 9. cap. 23. 39. Præstantiam porro Christi supra se expressurus Johannes, primo potentiam commemorat, qua sese multum sit superaturus, cum ait, *Fortior me est*. hoc est, majore longe potentia instructus, qua nimirum possit præstare ea,

quæ

quæ ego præstare nequaquam possum, ac nominatim ea, quæ postea sequuntur, ut spiritum sanctum super vos effundat, & aliquando etiam judicium exerceat. Quanquam autem hæc vox de robore ac viribus proprie intelligenda est: nihil tamen prohibet, quominus potestatem quoque simul comprehendere censeatur. Et sane frustra vires Christo majores fuissent, quam Johanni, concessæ, nisi simul & potestas major data fuisset. Est autem in verbis his cum præcedenti membro connexis objectionis tacitæ occupatio. Etenim præstantiæ ac dignitati Christi supra Johannem obstare videbatur, quod eum in munere fuisset sequutus, & contra Johannis dignitatem augere, quod Christum antevertisset; ut sane ex nonnullis historiæ euangelicæ locis apparet, quosdam ideo Johannem pro Christo habuisse, & sic Domino Jesu prætulisse, quod prior ille venisset, & euangelium mundique reformationem quodammodo fuisset orsus. Sed testatur illis verbis Johannnes, Christum, licet pone sequeretur, temporeque se esset posterior, donorum tamen divinorum virtutis potestatisque amplitudine longe se superare, seu mavis superaturum esse. Et sane haudquaquam consequens est, ut qui tempore posterior esset, dignitate etiam ac facultate sit posterior; cum sæpe contra fieri videamus, & nominatim quoque in legatis, quos prodromi illis longe inferiores antecedunt; ne de regum anteambulonibus quicquam dicamus. Deinde addit Johannes id, quod honoris ac dignitatis proprie sic dictæ maximum inter ipsum & Christum discrimen complectitur, estque prioris discriminis, quod in potentia ac virtute, adde etiam potestate cernitur, cnnsequens; sed ita elatum, ut prius quoque discrimen illustret, & quantum illud sit, clarius demonstret: q. d. quæ causa est, ut ego ipsius respectu vilissimus, ac prope nullus censeri debeam, & indignus, qui vel vilissimum ei ministerium præstem, seu in vilissimorum ipsius mancipiorum numerum veniam. Etenim vilissimum erat ministerium alicujus sandalia seu soleas portare. Respicit ad illius regionis morem, ubi gestare solebant homines sandalia, quæ postea vel templum, vel ædes aliquas mundiores, aut saltem conclavia splendidiora ingressuri solebant exuere, aut deponere, & qui honestiores aut locupletiores erant, puerum aliquem vel famulum habebant, qui sandalia illa, eos sequens, portaret, quod quidem ministerium erat valde vile atque abjectum, adeoque unum ex abjectissimis ac sordidissimis. Idem significatur, cum apud Lucam ita verba hæc Johannis efferuntur, ac si dixisset: *Cujus non sum dignus solvere corrigium, seu lorum sandaliorum ipsius.* Ejusdem enim erat solvere corrigia, quibus soleæ pedi alligabantur, & ea postmodum gestare. Unde jam intelligitur, quanta sit Christi dignitas, quanta majestas, quando Johannes prophetarum omnium, omniumque ex mulieribus natorum maximus, indignum se judicavit, qui vilissimum etiam Christo ministerium præstaret. Hucusque generatim Johannes Christi supra se præstantiam expressit. Sequitur ut videamus quomodo speciatim idem præstet. Duo autem adfert summæ Christi præstantiæ argumenta, quorum prius initio potissimum regni Christi, posterius illius fini convenit. Potissimum dico, quia & illud ad omnia regni Christi usque ad mundi finem tempora aliqua ratione extenditur, & posterioris non præludia tantum, sed non exigua cernuntur toto regni Christi tempore initia. Prius est, cum ait: *Ipse vos baptizabit in spiritu sancto & igne.* Præpositionem *in* ex Hebraismo redundare satis intelligitur ex verbis appositis *in aqua*, de quibus antea dictum. Utitur Baptista verbo *baptizandi*, de spiritus sancti donatione loquens, partim ut tanto elegantius rem eam cum suo baptismo conferret; partim, ut doni illius copiam significaret. Etenim ad baptismum, quæ vox immersionem ac tinctionem, vel ablutionem significat, non exigua liquoris copia requiritur. Intelligitur autem hoc loco effusio spiritus sancti tum in omnes Christi discipulos, qui sincere nomen ipsius profitentur, & tam præstans ab ipso donum petunt, tum illa præcipue, quæ initio regni Christi & ecclesiæ ipsius primordio contigit. Quod non obscure ostendit ipse Servator, cum non multo ante suam in cælos ascensionem ita inter alia discipulos fuit allocutus, ad ipsam hanc promissionem Johannis procul dubio respiciens, *Johannes quidem*, inquit, *baptizavit in aqua, vos autem baptizabimini in spiritu sancto, non post multos hos dies* Actor. 1. 5, intelligens id de effusione spiritus sancti, quæ die Pentecostes facta est, & postea in aliis Christi fidelibus sæpe repetita. Describit autem spiritum sanctum, quo essent omnes illi, nempe si Christi doctrinam reciperent, baptizandi, non suo tantum nomine, sed & figurato seu metaphorico, dum ignem appellat. Neque enim per ignem illum quicquam intelligitur aliud, quam ipse spiritus sanctus, ut jam est ab aliis interpretibus animadversum. Unde idem Johannes de eadem, ut apparet, re loquens apud Johannem apostolum cap. 1. 33, baptismi tantum spiritus sancti facit mentionem, uti & Christus ipse in verbis paulo ante ex actis Apostolorum citatis. Et sane non apparet, cujusmodi igne Christus præter spiritum sanctum homines baptizarit. Neque vero est, quod quis hic nominatim de igne illo sermonem esse dicat, qui, cum spiritus sanctus in apostolos effunderetur, illis apparuerit. Nam præterquam quod non dicitur ibi revera ignem apparuisse, sed visas illis fuisse divisas linguas veluti ignis, seu instar flammarum ignis: tamen nec aliter igni illo, ut eum ita appellemus, fuerunt baptizati apostoli, quam quatenus spiritu sancto fuerunt imbuti: & præterea illa res nimis est specialis; cum alias nusquam legamus, hujusmodi specie spiritum sanctum descendisse, seu formam ignis, cum effunderetur spiritus sanctus, apparuisse, præterquam in prima illa effusione die Pentecostes facta. Credibile autem non est, id plane taciturum fuisse in actis Lucam, si sæpius contigisset. At hoc loco Johannes non de eo tantum loquitur, quod apostolis tantum, aut paucis quibusdam Christi discipulis esset eventurum, sed quod generatim omnibus. Quare cum id, quod de ignis specie Act. 2 legimus, fuerit apostolis tantum, vel saltem illis solummodo, qui tum temporis una cum apostolis Hierosolymis fuerunt congregati, proprium, non commune aliis, non est vox ignis in baptismi verbis ad speciem illam referenda. Ut taceam, minorem eam rem esse, quam ut in hoc promisso peculiariter nominari mereretur. Itaque statuendum potius est, ipsum spiritum sanctum ignis nomine hic intelligi, idque propter proprietates, quibus igni est similis. Nam ignis & illuminat, & accendit, & res quasdam, ut metalla, repurgat: omnia hæc in animis nostris præstat spiritus divinus. Quanquam id, quod medio loco diximus, præcipue in hac metaphora denotari putamus. Nam primum quidem non cuivis spiritus sancti dono plane videtur commune;

mune: postremum non cuivis igni, habita saltem ratione materiæ, in quam agit: medium autem & igni & spiritui sancto convenit semper. Atque,ut nonnihil adhuc de forma ignis loquamur, quæ in prima spiritus sancti effusione apparuit, non ideo, quia sub ignis forma appariturus esset spiritus sanctus, baptista ignis eum nomine describit, aut igni baptizatum iri homines promittit; sed contra potius, quia spiritus sanctus, quem promittit,ignis quidam est, seu igneam quodammodo habet naturam, ideo is sub specie ignis, cum primum esset in apostolos effundendus, descendit.

Posterius ex specialibus Christi præstantiæ documentis a baptista exprimitur ℣. 12, idque verbis plane allegoricis. Comparat enim Christum patrifamilius, qui in manu sua habeat ventilabrum, & facta triturationе perpurget frumentum in area sparsum, ita ut triticum quidem ipsum colligat in suum horreum, paleas autem jam a tritico segregatas comburat. Significare autem vult his verbis, Christum fore judicem non Judaici tantum populi, sed universi etiam terrarum orbis, & in ipsius veluti manu fore ventilabrum, hoc est, judicandi potestatem, ita ut justa sua sententia ac decreto bonos a malis discernat, & illos quidem in cœlum recipiat, hos vero igni inextinguibili comburat. Etsi autem hoc omnium perfectissime fiet in ultimo judicio, sit tamen etiam ante judicium perpetuo. Nam & nunc Christus de factis hominum judicat, & de sempiterna hominum seu salute, seu pernicie decreta subinde facit, in ultimo judicio executioni ea mandaturus. Unde piorum spiritus in manus suas recipit, & custodit, quod impiorum spiritibus eum præstare nemo dixerit. Hoc vero sine decreto de illorum quidem salute, horum vero interitu fieri non potest: quin & executionis quoddam jam fit initium, vel saltem ad eam fit aditus. Adde, quod varie exercentur etiam hoc tempore a Christo judicia, & supplicia infliguntur impiis, eos ad sempiternum interitum deductura, atque adeo, si rem recte æstimes, hoc judicio una cum effusione spiritus sancti conjuncta, universam Christi gubernationem, seu regni administrationem complexus est Johannes, non quod, si proprie loquamur, nihil plane sit præter hæc duo, quę ad gubernationem Christi pertineant, sed quod hæc duo sint præcipua, quorum illud eo pertinet, ut mandata Christi & promulgentur confirmenturque & executioni mandentur, ac impietatis & contumaciæ convincantur ii qui parere nolunt; hoc vero posterius ad remunerationem ac compensationem tum pietatis eorum, qui mandatis Christi paruerint, tum impietatis eorum, qui parere noluerint. Et sane nonnunquam vel solius judicii nomine per synecdochen universa Christi gubernatio intelligi videtur, quia hæc pars potestatis regiæ præcipua censeri jure potest. Nulla enim potestas major est, quam habere jus vitæ & necis, & hic quidem cum de Christo loquimur ,sempiternæ. Vide Act. 10. 42.

Vers. 13. *Tunc advenit Jesus a Galilæa ad Jordanem* &c. Sequitur altera pars hujus capitis, in qua narratur, quomodo Christus a Johanne baptizatus, & post baptismum a Deo ipso cœlitus fuerit ad munus suum inauguratus. Qua in re continetur partim quidem particula quædam functionis Johannis baptistæ, partim vero aditus ad munus ipsius Christi propheticum: Baptismi autem administratio ad Johannis munus pertinuit; inauguratio vero Christi, primo quidem ad munus Christi propheticum, quod in terris obiit, spectavit, consequenter autem etiam ad reliqua munera, atque adeo ad ipsam sacerdotii functionem, & regni administrationem, quæ ab ascensu in cælos cœpit, & æternum durat. Ita autem hæc narrat Matthæus,ut primum referat, quo pacto Christus ad baptismum illum accesserit, quique sermo illi cum Johanne ea de re intercesserit, in quo continetur præparatio ad baptismum. Deinde breviter indicato ipso Christi baptismo, quid consecutum fuerit, & quomodo Christus cœlitus fuerit ad munus suum inauguratus, exponit. Verba versus 13 explicatione vix indigent. Particula *tunc* aliquanto laxius est sumenda, ut non significet tum omnino, cum ista diceret Johannes, quæ præcedenti versic. vidimus, advenisse Christum; sed circa illud tempus, venisse, cum in baptizando ac docendo populo occupatus esset Johannes, vel potius postquam jam ab aliquo tempore docuisset Johannes ac baptizasset, & non exiguus esset ipsius discipulorum numerus. Nam ab hoc tempore Christus munus suum orsus est, nec quicquam intercessit præter tentationem illam in deserto, de qua cap. seq. Debuit autem prodromus Christi, qui viam ipsi præparaturus venerat, munus suum non modo ordiri, sed fere etiam absolvere, antequam ipsa legatione sua functurus ipsi succederet. Verbum παραγίνεται, præsens pro præterito, usurpatum est, ut supra ℣. 1. Cur autem Christus a Johanne baptizari voluerit, de eo agetur in sequentibus.

Vers. 14. *Johannes autem prohibuit ipsum dicens.* Hic jam continetur colloquium Johannis cum Christo, & ejus colloquii narratur eventus. Sermo autem fuit de facti illius æquitate ac causa. Johannes enim putavit haudquaquam decere,ut a se Christus baptismum susciperet, cum contra potius fieri deberet. Christus contra ostendit, ita fieri decere. Verbum διεκώλυεν, quo utitur Matthæus, emphasin videtur habere, quam nonnulli exprimunt, dum vertunt, *obnixe prohibebat.* Hæc enim videtur vis præpositionis διὰ, ex qua verbum illud componitur. Causam autem expressit his verbis suis, cum dixit: *Ego opus habeo a te baptizari, & tu venis ad me*? Significat id ab utriusque conditione valde abhorrere, idque dignitatem Christi non ferre, nec suam etiam modestiam pati, ut Christum baptizet, cum talis esset utriusque ratio, tantaque muneris Christi ac dignitatis præstantia, ut contra potius fieri deberet. Cum vero ait, se opus habere, ut ab ipso baptizetur, vel baptismi nomen generaliter usurpat, ita ut etiam baptismus spiritus eo verbo comprehendatur; vel sumitur pro initiatione tantum, sive baptismo proprie dicto fiat, sive minus. Priori modo sensus erit, quasi dixisset; mihi potius opus est, ut tuo baptismo tingar, quam ut tu meo. Posteriori vero; mihi potius opus est ut a te, seu mavis tuæ doctrinę initier, & tuus discipulus evadam, quam ut tu, baptismum a me suscipiendo, meum te quodammodo discipulum profitearis, & tamen tu contra facis. Nam alias non est consentaneum, Johannem hic voluisse dicere, sibi opus esse, ut a Christo baptizetur aqua,cum neque factum id fuisse legatur, nec verisimile sit evenisse, nec, cur indiguerit ea re Johannes, causa ulla appareat: estque tanto incredibilius, hoc Johannem voluisse dicere, qui non obscure antea indicaverat, Christi baptismum non aqua, sed re longe præstantiori peragendum esse. Quodsi tamen omnino velis Johannem de aquæ baptismo loqui, ita verba ipsius essent accipienda, ac si

ac ſi dixiſſet; ſi alteruter noſtrum aqua eſſet baptizandus ab altero, ego potius a te, quam tu a me, baptizari deberem; ita ut tacita quædam in his verbis Joannis contineatur hypotheſis, quam nos hac paraphraſi expreſſimus. Verba illa: *& tu venis ad me?* per interrogationem legenda ſunt, & quandam admirationem in ſe continent, tanquam rei abſurdæ ac minime convenientis. Significare enim vult, nequaquam Chriſtum debuiſſe ad illum venire, baptiſmi nimirum ſuſcipiendi gratia. Ex his autem verbis Joannis apparet, eum Chriſtum jam tum agnoviſſe. Unde quæritur, quomodo id conſentiat cum ipſius Baptiſtæ verbis, quæ extant Joh. 1. 33. 34, ubi ait: *Et ego non noveram eum*, nempe Chriſtum: *ſed qui miſit me baptizare in aqua, ille mihi dixit: ſuper quem videris ſpiritum deſcendentem & manentem ſuper ipſum, hic eſt, qui baptizat in ſpiritu ſancto. Et ego vidi & teſtatus ſum, quod hic eſt filius Dei.* Videtur enim ſignificare Joannes, ſe Chriſtum non cognoviſſe, antequam videret ſpiritum ſanctum ſuper ipſum deſcendentem. Hæc autem verba, quæ nunc explicamus, ante deſcenſum illum prolata fuiſſe hic indicatur. Sed reſponderi poteſt, Joannem illic non dicere, ſe, antequam videret ſpiritum illum ſuper Jeſum deſcendentem, eum nulla plane ratione agnoſcere cœpiſſe, ſeu paulo ante quam ſpiritus in Chriſtum deſcenderet, guſtum quendam iſtius cognitionis ſibi datum non fuiſſe; nec verba etiam Dei id poſtulant, quibus certum ei ſignum oſtendit ac promittit, ex quo Chriſtum ſit cogniturus. Potuit enim ſignum intelligere ejuſmodi, ex quo plene ac perfecte eſſet rem cogniturus, non negans, fore, ut quidam ejus cognitionis guſtus ei, & quidem paulo ante non præberetur. Sic Exod. 3. 12, qui locus eſt ab aliis (1) quoque animadverſus, dicit Deus Moſi: *Et hoc habebis ſignum quod miſerim te, cum eduxeris populum de Ægypto: immolabitis*, (Hebr. ſervietis) *Deo ſuper montem iſtum*, licet ejus rei ſigna antehac plura, & eo ipſo jam tempore, cum eum ita alloqueretur Deus, haberet, ſed tum temporis pleniſſime ac certiſſime id erat cogniturus. Idem dicemus de cognitione illa Chriſti, quam conſequutus fuit Joannes ex deſcenſu ſpiritus ſancti reſpectu ejus cognitionis, quæ in ipſo paulo ante fuit, cum hæc verba, quę nunc explicamus, proferret. Non enim ſignum illud eo pertinuit, ut aliqua ratione Chriſtum agnoſceret; ſed ut certiſſimam atque exploratiſſimam ejus rei cognitionem haberet, ſeu mavis apertum ejus rei argumentum, quo nixus ſine ulla hæſitatione teſtari de Jeſu Nazareno poſſet, eum eſſe illum filium Dei. Porro, ſi quæras, quo pacto Joannes Chriſtum ad ſe venientem cognoverit; reſpondemus ſpiritum divinum, qui in ipſo habitavit, id illi dictaſſe, quo pacto Elizabetha ipſius Baptiſtæ mater, cum ad ipſam veniſſet Maria Chriſti mater, ſpiritu ſancto repleta, eam, ut domini ſui, hoc eſt, Chriſti, matrem ſalutavit, & prolem in utero ipſius conceptam, dominum ſuum appellavit, cum ſatis intelligi queat, eam aliunde rem non reſciviſſe. Neque vero novum eſt divinitus prophetis, quorum maximus fuit Joannes, fuiſſe patefacta ea, quæ longe diſſita erant, & quæ nulla alia ratione, quam dictante ſpiritu cognoverant. Vide inter alia, quæ leguntur de Samuele 1 Sam. 9. 17, 20 ſeqq. xvi. 12, ubi agnovit quoque Davidem eſſe Domini Chriſtum, hoc eſt, regem ab ipſo ungendum: de propheta Ahia 3 Reg. 14. 5 & ſeqq. de Eliſæo 4 Reg. 5. 26, ut alia nunc omittamus.

15. *Sine nunc.* quaſi diceret: Nunc quidem ſine ita fieri, & patere me a te baptizari, cum adhuc private ſim inſtar, nondum munus meum ingreſſus. Significat tacite, rationem illam Joannis fore aliquam inpoſterum, & obſtituram quominus ipſe, nempe Chriſtus, ab illo baptiſmum ſuſciperet; dignitatem enim muneris ipſius, qua ſupra Joannem eminebat, id non permiſſuram: Sed tunc, cum adhuc veluti privatus eſſet, & reliquo populo accenſeri quodammodo poſſet, nihil prohibere, quominus a Joanne, qui munere ſuo divinitus ſibi mandato tum fungebatur, quique divina voluntate tum florere debebat, atque adeo florebat, & ut ſic dicam, regnabat, baptiſmum ſuſciperet. Rationem autem ſui hujus reſponſi, ſeu mavis poſtulati, affert: *Ita enim decet nos implere omnem juſtitiam.* Ubi primum videndum eſt, quemnam, aut quoſnam Chriſtus deſignet pronomine *Nos*. Poteſt autem vel Chriſtus una cum Johanne intelligi, vel, quod nobis magis probatur, ſolus Chriſtus. Neque enim obſtat pluralis numerus, cum & alibi Chriſtus de ſeipſo loquens eo utatur, ut Marc. 4. 30, quem locum confer cum Luc. 13. 18, & Joh. 3. 11, ut alia jam loca prætereamus, vel in ſolo novo fœdere extantia, in quibus divini ſcriptores hujuſmodi loquendi modo utuntur. Ratio autem, cur ita pronomen iſtud accipere malimus, tum intelligetur, cum cætera quoque verba explicuerimus. Videndum enim porro eſt, quid *omnis juſtitiæ* nomine intelligatur. Videtur ergo denotari omne id, quod divino populo generatim divinitus eſſet præceptum, quo in genere erat etiam baptiſmus aquę, quem Johannes adminiſtravit. Unde jam aliqua ratione etiam colligi poteſt, cur Chriſtus dixerit: *Ita enim decet nos implere omnem juſtitiam*, nempe quia præceptum illud de baptiſmo aquę ſuſcipiendo Chriſtum omnino ac per ſe non ſtringebat, quandoquidem baptiſmus Johannis erat Baptiſmus pœnitentię in remiſſionem peccatorum: Chriſtus autem, cum omnis peccati eſſet expers, nec pœnitentia nec remiſſione peccatorum indigebat. Sed erat tamen cauſa ſatis gravis, cur Chriſtus baptiſmum, licet ad ſe proprie non ſpectantem, nec ſibi omnino, ſi generale Dei mandatum ſpectes, (nam alioqui fieri potuit, ut ea res ſpecialiter ipſi a Deo mandaretur) injunctum ſuſciperet, cujus habita ratione dixit, id ſe decere, & valde conveniens eſſe. Cauſa autem non una eſſe videtur, ſed potiſſimum triplex. Prima eſt, ut hoc pacto teſtaretur, ſe omnino agnoſcere, Johannem divinitus eſſe miſſum, nec ullam eſſe cauſam, cur ipſius doctrina, aut baptiſmus, quem adminiſtrabat, repudiaretur, & hac ipſa ratione omnem illis excuſationem adimeret, qui cum præcepto divino de baptiſmo Johannis ſuſcipiendo omnino obligarentur, id tamen facere detrectarent. Quo ipſo ſane phariſæorum ac ſcribarum, qui plerique Johannis baptiſmum ſpreverant, ſuperbiam ac faſtum veluti traduxit. Nam illi, licet multis, iiſque gravibus vitiis intus ſcaterent, & multa patrarent mala; ſanctitatis tamen opinione tumentes eo ſe demittere nolebant, ut Johannem agnoſcerent magiſtrum ſibi a Deo datum, ſeque ejus diſcipulos profiteri, & baptiſmum ab eo ſuſcipere vellent. Deinde exemplum videtur voluiſſe Chriſtus relinquere omnibus, etiam illis, qui ſingulari eſſent dignitate, & præclaris a Deo donis ornati, ut divinis viris ſine cunctatione obtemperent, & ne ſpeciem qui-

(1) *Piſcator.*

dem præbeant alicujus contumaciæ, aut contemtus illorum auctoritatis, ac porro etiam dignitatis ſuæ nonnunquam veluti immemores, ea faciant, quæ facere cæteroqui non tenerentur, ut & ipſi aliis ſint exemplo, atque ad parendum incitamento, ne quiſquam illorum facta in pervicaciæ ſuæ defenſionem trahere poſſit. Denique videtur Chriſtus voluiſſe oſtendere, ſe homines vulgares, ſeu mavis peccatores haudquaquam dedignari, & licet innocens ſit, eorum tamen conditionem ac ſortem ſubire velle, & illis, quatenus liceret, velut accenſeri: ut ita ſpem conciperent, de ipſius erga ſe favore ac benignitate, ex qua ipſorum ſalus pendet. Hæ ergo cauſæ fuiſſe videntur cur Chriſtus dixerit, decere, ſeu conveniens eſſe, ut baptiſmus a ſe ſuſcipiatur. Quod ſi exiſtimes, Deum propter has, ſimileſve cauſas Chriſto id etiam nominatim injunxiſſe, non pugnabimus. Sed ſi huc Chriſtus reſpiceret, tunc vox *decet* vim ſuam quodammodo amitteret, & poneretur pro oportet. Et præterea ſi ad præceptum ſibi hac de re ſpecialiter datum reſpexiſſet, vix videretur omnis juſtitiæ facturus fuiſſe mentionem, quæ proculdubio intelliguntur omnia a Deo mandata, non ſibi tantum, ſed & aliis communia, & videretur potius facturus fuiſſe mentionem ſimpliciter præcepti alicujus divini. Quæ cauſa etiam eſt, cur non fiat nobis veriſimile, Johannem una cum Chriſto pronomine *nos* comprehendi. Ita enim videretur omnino reſpici ad mandatum divinum, quo Johannes quidem baptizare juſſus eſſet; illinc autem Chriſtus baptiſmum ſuſcipere. Sed his de rebus ſuum cuique ſit judicium. Non fruſtra autem Chriſtus præpoſuiſſe videtur adverbium *ſic*. *Sic*, inquit, *decet nos*. Emphaſis enim quædam eſſe in ea vocula videtur, ut ſignificetur non ipſe tantum baptiſmus, ſed & hæc ejus circumſtantia, quod ejus ſuſceptio conjuncta ſit cum quadam ipſius demiſſione: q. d. conveniens eſt, ut ego ad eum modum me demittendo, & baptiſmum ſuperior licet ac præſtantior ab inferiori ſuſcipiendo, omne id exequar, quod divino populo generatim eſt injunctum. Sed difficultas hic obortur non exigua. Dicere enim quiſpiam poſſet, nequaquam decuiſſe Chriſtum Johannis baptiſmum ſuſcipere, idque exiſtimationi de ſanctitate ipſius, quam ſartam tectam eſſe oportuit, obſtitiſſe, eamque convellere facile potuiſſe, ſiquidem, ut diximus, baptiſmus fuit pœnitentiæ in remiſſionem peccatorum, & qui eo tingebantur, eo ipſo fuerunt profeſſi, ſe ſordes peccatorum ſuorum eluere ac deponere in poſterum velle, & cupere, ut Deus ſecundum promiſſionem ſuam per Johannem factam ea quoque pro ſua benignitate eluat, hoc eſt, remittat: videturque hæc quaſi forma baptiſmi Johannis fuiſſe. Quapropter Chriſtus eum baptiſmum ſuſcipiens videtur fuiſſe profeſſus, ſe quoque peccatorem eſſe; id quod abſurdiſſimum cenſeri debet. Reſpondemus, tum temporis, cum Chriſtus in vulgarium hominum cenſu adhuc veluti deliteſceret, & nondum populo, ratione habita ſui muneris ac dignitatis, innotuiſſet, nil nocuiſſe, etiamſi quiſpiam de ſumma ipſius & perfectiſſima ſanctitate ſecus aliquanto ſenſiſſet, quam res ipſa poſtularet, modo quis non crederet, hominem eſſe flagitioſum; id quod ex baptiſmo ab eo ſuſcepto concludi non poterat. Neque enim protinus, qui Johannis baptiſmum ſuſcipiebat, grave aliquod ſe ſcelus commiſiſſe fatebatur, & fieri poterat, ut multi homines integritate vitæ alias conſpicui baptiſmum illum ſuſciperent, quia aliquid tamen peccaſſent, & cum modeſte de ſe ſentirent, mallent etiam id, quod ad ſe non adeo proprie pertineret, facere, quam id negligere, quod divinitus eſſet peccatoribus mandatum, & hoc pacto ſe privare forte eo beneficio, quo indigerent. Et ſane ex uniuſcujuſque vita potius judicabatur, quam ex ſuſcepto baptiſmo, quales cujuſque eſſent mores: nec quiſquam propterea deterior credebatur, quod eum ſuſcepiſſet, quam qui non ſuſcepiſſet. Imo forte contra potius a multis fuit judicatum, ſaltem de hominibus vulgaribus ac plebejis, quibus tunc Chriſtus accenſebatur. Itaque modeſtiæ etiam Chriſti facile poterat id tribui, quod Johannis baptiſmum ſuſcepiſſet. Quicquid ſit, non erat adhuc tempus, ſanctitatem Chriſti perfectiſſimam vel patefaciendi, vel agnoſcendi. Poſtea demum id futurum erat: & tot tamque evidentia ſanctitatis ipſius apparuere argumenta ac teſtimonia, ut dubitare de ea jure nemo poſſet, & ſuſceptus ab eo baptiſmus illorum evidentiam nequaquam obſcuraret. Itaque non ex baptiſmo colligendum erat, Chriſtum peccatorem fuiſſe; ſed potius quia aliunde conſtaret, eum peccatorem nequaquam eſſe, concludendum erat, eum aliam ob cauſam baptiſmum ſuſcepiſſe. Quid ergo, inquies, profeſſus fuit Chriſtus baptiſmum illum ſuſcipiens? Primo id, quod omnes profitebantur eum ſuſcipiendo, Johannis doctrinam ſe agnoſcere pro vera ac divinitus profecta. Deinde ſe quoque velle puritatem vitæ ſequi, quam cæteri ſequi ſe velle profitebantur. Illud cæteri ſimul profitebantur, ita ſe velle in poſterum pie vivere, ut priora facta vitarent; at Chriſtus nihil habuit, cujus ipſum pœnitere poſſet: quare eatenus ab illis fuit diſcretus. Denique non quidem remitti ſibi peccata voluit, quæ nulla habuit, nec id Johannes fuit teſtatus; ſed tamen id bonum, in quo remiſſio illa peccatorum continebatur, nempe regnum cœlorum, quod Johannes pollicebatur, ad Chriſtum non minus pertinuit, quam ad cæteros, imo ad eum primo, ad cæteros non niſi per ipſum. Quare id Johannes etiam ipſe baptiſmum illi impertiendo ſtipulatus eſſe dici poteſt. Tollenda nempe ſunt a baptiſmi ſignificatione omnia, quæ vitium ſuſcipientis arguunt: cætera etiam Chriſto ſunt relinpuenda.

Verſ. 16. *Et baptizatus Jeſus aſcendit ſtatim*, ſeu *cito ab aqua*, ſeu *ex aqua*. Non ſine cauſa procul dubio Chriſtus ſtatim, ſeu celeriter aſcendit, nempe in ripam è flumine; nec temere Matthæus id narravit. Significaſſe videtur Matthæus, Chriſtum, tanquam minime ignarum quid ſecuturum eſſet, & quam præſtanti dono ſtatim eſſet a patre ſuo augendus, & muneri ſuo inaugurandus, properaſſe aliqua ratione, ut tam præſtanti dono a Deo quam primum afficeretur. Neque enim (1) illis aſſentiri poſſumus, qui adverbium εὐθὺς, non ad verbum *aſcendit*, ſed ad apertionem cœlorum referunt: vim enim omnino Matthæi verbis faciunt, ut quivis locum inſpiciens videre poteſt. Nec verba Marci verſ. 10, quicquam eos juvant, cum rectiſſime ibi adverbium εὐθὺς cum proximo participio ἀναβαίνων jungi queat, atque adeo jungendum ſit. Et Marcus potius ex Matthæo, cujus verba nullam patiuntur ambiguitatem, eſt explicandus, quam ex Marco Matthæus. Quod ſi dicas, cæteroquin etiam nullam fuiſſe cauſam, cur Chriſtus jam baptizatus in aqua moraretur, & id cæteris quoque omnibus, qui baptizati eſſent, fuiſſe commune, id jure negari poteſt. Celeritas

(1) *Maldonatus.*

enim

enim quædam adverbio illo indicatur, qua cæteri plerique non videantur poſt baptiſmum uſi, vel ſaltem qua Chriſto non videretur fuiſſe utendum, niſi peculiaris eum moviſſet cauſa. Nam ſignificari videtur, eum ante Johannem ſeſe proripuiſſe ex aqua, quem alias videretur præcedentem hoc loco ſequi debuiſſe, cum hac in re Johannes magiſtri loco eſſet, Chriſtus quodammodo diſcipuli. Neque enim eſt quod dicas, Johannem manſiſſe in aqua, quod alii baptizandi ſuccederent. Credibile enim eſt, id tempus occupaſſe Chriſtum, quo Johannes aliquanto eſſet liberior, nec ſtatim eſſent qui ſuccederent, ut rei tam miraculoſæ mox ſequuturæ, hoc eſt deſcenſui ſpiritus ſancti ſuper ipſum, quem viſurum eum eſſe Deus ante prædixerat, vacare poſſet. *Et ecce aperti ſunt illi cæli.* Lucas narrat cap. 3. 21, id contigiſſe Chriſto orante. Vero eſt ſimile, quod interpretes nonnulli hic ſcribunt, Jeſum ſimul atque ex aqua in ripam aſcendit, ſeſe in genua provolviſſe, & patrem ſuum oraſſe, ac precibus ſuis donum illud, quod eum in ſe collaturum eſſe ſciret, ab eo impetrare voluiſſe. Et hæc forte cauſa fuit, cur in aqua non manſerit, ſed ſtatim ex flumine ſe proripuerit, ut tanto commodius, majorique cum reverentia precari Deum poſſet. Ait autem Matthæus, ipſi, nempe Chriſto, *apertos fuiſſe cœlos*, hoc eſt, figuram aut ſpeciem illi fuiſſe objectam cœli aperti: quo pacto & Stephanus cœlos vidit apertos Act. 7. 56. Nam ut revera aperirentur, nequaquam erat neceſſarium. Credibile autem non eſt, ſine neceſſitate cœlorum ſoliditatem fuiſſe violatam, ut (1) nonnemo interpretum hoc loco ait. Cum autem dicitur, *ipſi* apertos, Johannes non videtur penitus excludendus, qui & videre debuit ſpiritum ſanctum ſuper Chriſtum deſcendentem, cum ita Deus promiſiſſet, & ſe quoque vidiſſe teſtatus eſt. Credibile autem non eſt, eum vidiſſe quidem ſpiritum ſanctum deſcendentem & manentem ſuper Chriſto, cœlos autem apertos, ex quibus ſpiritus ille deſcenderit, non vidiſſe, præſertim cum id eo pertineret, ut tanto certius conſtaret, cœleſte quippiam eſſe quod ſuper Chriſtum deſcenderet. Hoc autem Johanni quam planiſſime conſtare debebat, cum hoc ei ſignum eſſet a Deo promiſſum datumque, ut inde Chriſtum certiſſime cognoſceret & de eo porro teſtare aliis, eumque digito demonſtrare audacter poſſet. Interim tamen dubium non eſt, quin pronomen *ipſi* ad alios excludendos pertineat. Nam ſi ita fuiſſent aperti cœli, ut omnibus aſtantibus res liquido pateret, cur diceretur *ipſi* fuiſſe apertos cœlos? & ipſe poſtea nominatim diceretur vidiſſe ſpiritum ſanctum ſuper ſe deſcendentem, aut, ut Marcus loquitur, vidiſſe ſciſſos cœlos, & ſpiritum tanquam columbam deſcendentem ſuper ipſum: Quod enim omnes vidiſſent, cur ipſe nominatim diceretur vidiſſe, præſertim cum neceſſe fuiſſet, id non magis Chriſti, quam aliorum cauſa fuiſſe factum, imo magis aliorum quam Chriſti: Quare minimum populus aſtans hac vocula *ipſi* excluditur. Nam aliis quoque rationibus oſtendi poteſt, populum non vidiſſe cœlos apertos, & ſpiritum ſanctum inde ſuper Chriſtum deſcendere, neque vocem illam cœleſtem audiiſſe, contra quam vulgo omnes ſentiunt interpretes. Nam primum, cur Johannes Baptiſta diceret apud Johannem cap. 1. 32, *Vidi* vel *contemplatus ſum ſpiritum deſcendentem tanquam columbam ex cœlo, & manſit ſuper ipſum:* Et iterum ℣. 34: *Et ego vidi illud,* nempe ipſe. Cur ſibi id nominatim tribuit? cur id populo refert tanquam ignoranti? aut cur non dicit, vos, vel ſaltem, magna turba una mecum vidit? Ita enim maximum huic orationi ſuæ momentum addidiſſet. Deinde, quomodo indiguiſſent jam amplius ipſius Johannis diſcipuli, qui circa eum verſari ſolebant, ut teſtimonium Chriſto Johannes præberet, & ipſis oſtenderet, hunc eſſe Dei filium, aut agnum illum Dei, quod tamen feciſſe eodem loco apud Johannem legitur ℣. 35 & ſeqq. Nonne enim ſatis ſuperque habuiſſent teſtimonii audita hac cœleſti voce: *Hic eſt filius meus* &c. & viſo etiam ſpiritu ſancto ſuper ipſum deſcendente & manente? Quid amplius fuiſſet opus eos monere, ut Chriſtum ſibi ſequendum exiſtimarent? At ſatis ex loco illo Johannis conſtat, eos demum illo Johannis teſtimonio permotos, Chriſtum fuiſſe ſequutos. Præterea nemone fuit ex tanta, ut creditur, hominum turba, & ne ex diſcipulis quidem Johannis, hominibus pietatis ſtudioſis, qui ei aderant, qui audita illa cœleſti voce ad Chriſtum ſtatim accurreret, eum ſequeretur, ejuſque diſcipulus vel aſſecla fieri vellet? Id vero majus propemodum miraculum cenſendum eſſet eo, quod vidiſſe creduntur. Etenim ſi aliis miraculis longe minoribus, aut miraculoſarum rerum indiciis permoti, nonnulli crediderunt in Chriſtum, eumque pro Meſſia habere cœperunt, uti de Nathanaële legimus eodem cap. 1 Johannis, quid ſtatuendum eſſet de tanto tamque inſigni ac plane cœleſti miraculo? Atqui ex illo Johannis capite ſatis conſtat, Chriſtum nullum tum habuiſſe diſcipulum, ſed poſtea demum quoſdam ex baptiſtæ diſcipulis, ipſius teſtimonio permotos, primos ad Chriſtum acceſſiſſe. Et ſane hoc ipſum novæ rationis loco eſſe poteſt, quod non ſit veriſimile, Deum tantum miraculum ab ipſo ſtatim initio voluiſſe omnium oculis exponere. Ita enim vim ſtatim videretur facere voluiſſe hominum animis, nec ulli dubitationi locum relinquere. Ita autem agere Deus non ſolet, & in Chriſto quidem aliter agere voluit. Amplius, quomodo Petrus 2 Pet. 1, ſibi ſuiſque ſociis apoſtolis nominatim id tribueret quod hanc vocem patris, *Hic eſt filius meus dilectus, in quem mihi complacui*, audiverint è cælo delatam, cum eſſent cum ipſo in monte ſancto? cur enim ſibi tribueret, aliiſque apoſtolis nominatim, quod antea maximæ hominum multitudini fuiſſet commune? aut cur non hanc potius vocem urgeret, de qua vulgo omnibus conſtaret, quam illam, quam ipſe tantum cum duobus diſcipulis in loco ſolo audiviſſet? Taceo, quod non habituri fuiſſent cauſam ullam Phariſæi & Sadducæi, requirendi miraculum a Chriſto è cœlo. Annon enim ſatis è cœlo miraculi habuiſſent, ſi hoc miraculum, & ipſorum & vulgi oculis fuiſſet objectum? Nam quod id Chriſti factum non eſſet, ad rem nihil faciebat. Requirebant enim tale miraculum, ut fides ipſis fieret, Chriſtum revera divina virtute facere, quæ faceret. Ad hoc autem comprobandum, hoc ipſius patris factum ac teſtimonium abunde ſufficiebat. Denique non leve indicium ſententiæ noſtræ illud cenſeri debet, quod nullus trium euangelicæ hiſtoriæ ſcriptorum, qui rem hanc geſtam nobis deſcripſerunt, referat, Deum addidiſſe verba hujuſmodi, *hunc audite*: cum tamen iidem ſcriptores omnes referant, Deum in illa Chriſti transformatione, cum Chriſtum filium ſuum dilectum eſſe pronunciaſſet, ſubjeciſſe hæc verba: *ipſum audite*; nempe quia diſcipuli aderant, quibus Chriſtum hoc pacto

(1) *Maldonatus.*

pacto quam maxime commendare voluit. Cur ergo hic ad Jordanem, tanta hominum, ut creditur, multitudine ſpectante, & vocem cœlitus audiente, hæc aut ſimilia verba non addidiſſet Deus? præſertim cum nulla alia poſſet eſſe cauſa, cur Deus & viſibili ſpiritus ſancti in Chriſtum deſcenſu, & voce illa magnifica Chriſtum vellet populo commendare, quam ut eum audiret, hoc eſt, doctrinam ipſius ſumma cum veneratione reciperet, plenam ei fidem adhiberet, ac denique pareret. Et ſane multo magis conveniebat, ut Deus ab ipſo muneris Chriſti initio, eum veluti conſecrans, mandaret, ut populus, qui hæc audiret ac videret, Chriſtum audire, ejuſve doctrinam amplecti & exequi vellet, quam ut diſcipulos in monte, qui doctrinam Chriſti jam fuerant amplexi, eamque ſibi ſequendam eſſe plane ſtatuerant, ad id faciendum hortaretur. Cur ergo id hic non addidiſſet Deus? aut cur, ſi addidiſſe dicas, id euangeliſtæ omnes reticuiſſent, quod ad rem tantopere pertinuiſſet, alibi vero ubi minus videretur neceſſarium non reticuiſſent? Aliud adhuc habebimus hujus rei indicium, cum de verbis ipſis a Deo cœlitus editis ℣ſ. 17 agemus. Ut ergo ad verba Matthæi redeamus, cum dicit, *ipſi*, nempe Chriſto, apertos fuiſſe cœlos, non ſolum ſignificat Chriſto apparuiſſe, vel viſos fuiſſe cœlos quodammodo apertos, ſed etiam primo ac principaliter ipſius cauſa, & hoc, & quod ſequitur, factum eſſe: quia nimirum voluit Deus Chriſtum ipſum apertiſſimo aliquo ſigno certum reddere, ſe eſſe ſingularem illum Dei filium, hoc eſt Meſſiam, ſeu Chriſtum jam olim promiſſum ac deſignatum: ut proinde id clariſſime videns munus ſervandi homines plenus fiduciæ aggrederetur, accepto præſertim etiam tantæ rei hæreditatiſque rerum omnium pignore, nempe ſpiritu ſancto, quo ſimul vires capiebat ad tantum munus obeundum neceſſarias, ut paulo poſt dicemus. Interim tamen Johannes ab hoc ſpectaculo non excluditur. Vidit & audivit etiam ille, ſed tanquam teſtis, non tanquam is, ob quem principaliter hæc, quæ apparuerunt, viſa fuerunt vel audita. Non commemorant autem id tres primi euangelicæ hiſtoriæ ſcriptores, quia non id agebant, ut oſtenderent, quo teſte hæc contigiſſent, ſed cujus cauſa revera contigiſſent, ſeu mavis, quid Chriſto poſt acceptum a Johanne baptiſmum divinitus contigiſſet, quaque fiducia munus ſuum poſtea fuiſſet exorſus, ſimul etiam unde diabolus occaſionem arripuerit, eum poſtea tentandi & in dubium vocandi eum Dei filium eſſe. Sed baptiſta ipſe apud Johannem euangeliſtam ſe ejus rei ſpectatorem fuiſſe commemorat, quia oſtendere volebat, quanam re, quove argumento nixus de Jeſu Nazareno tam aperte, tamque conſtanter aſſereret, digitum in eum intendens, hunc eſſe Dei filium, hunc eſſe illum Dei agnum, qui peccata mundi tollat.

Et vidit ſpiritum Dei deſcendentem tanquam columbam. Ex iis, quæ adhuc diximus, apparet, verbum *vidit* ad Chriſtum eſſe referendum, ad quem & præcedentia. Significatur ergo Chriſtum oculis ſuis vidiſſe ſpiritum Dei è cœlis, quos apertos videbat, ſuper ſe deſcendere, ut non tantum ex effectis illius ſpiritus miraculoſis, quos in ipſo ſtatim excitavit, deprehenderet, ſe cœlitus divino hoc munere fuiſſe impletum; ſed etiam antequam id fieret, oculis ſuis cerneret, in ſeſe cœlitus donum inſigne effundi. Vidit autem Chriſtus, quia forma corporea, ut expreſſe ſcribit Lucas cap. 3. 22, ſuper ipſum deſcendit ſpiritus ſanctus, quæ forma qualis fuerit, paulo poſt dicemus. Fuit autem ſpiritus iſte illa Dei vis atque efficacia, qua Chriſtus fuit & ſapientia rerumque divinarum ac cœleſtium cognitione plena imbutus, & admirabili intelligentia ac perſpicacia donatus, quæ tanta fuit, ut non tantum adverſus omnes adverſariorum artes ac fallacias eſſet invictus, ſed cogitationes etiam hominum cerneret, & res longe diſſitas atque occultas, & denique, qua miracula edidit tam multiplicia, tamque inſignia; quandoquidem ſpiritu Dei cum dæmonia ejeciſſe, ac porro alia quoque ſimilia ſtupenda facta patraſſe ſatis ex hiſtoria ſacra intelligitur. Fuit nempe is Dei ſpiritus, ut apud Eſaiam legimus Eſ. xi. 2, *ſpiritus ſapientiæ & intelligentiæ, ſpiritus conſilii & fortitudinis, ſpiritus ſcientiæ & pietatis ſeu timoris domini.* Hoc ſpiritu unctus cum eſſet, factum eſt, ut, quemadmodum apud eundem prophetam legimus cap. 42. 1, & lxi. 1, *judicium gentibus proferret ſeu promulgaret, ut annunciaret manſuetis ſeu pauperibus lætum nuncium, mederetur contritis corde, prædicaret captivis indulgentiam, ſeu libertatem, & clauſis apertionem, ut prædicaret annum beneplaciti domini.* Hoc ſpiritu, hac virtute unctus, ut ait Petrus Act. 10. 38, *pertranſiit benefaciens & ſanans omnes, qui erant oppreſſi a diabolo*, quomodo autem intelligendum ſit, quod dicitur, eum deſcendiſſe tanquam columbam, fuſius eſt a nobis explicatum in libro de ſpiritu ſancto. Diximus enim ibi veriſimile nobis videri, non tantum volatu, ſed etiam forma ac figura columbam quodammodo repræſentaſſe: Quo pacto meteora ignita variarum rerum, nonnunquam & avium quarundam formam repræſentant. Cæteroqui credibilius eſſe ignei corporis ſpeciem habuiſſe, ut non ſit neceſſe, colorem quoque columbæ ei tribuere. Dubium enim non eſt, quin aliquid valde auguſtum, ac plane cœleſte ipſa externa ſpecies oculis ſubjecerit. Eodem loco & illud explicatum habes, quomodo virtus illa divina corporea ſpecie apparere, & ſic oculis cerni potuerit. Nempe quia virtus atque efficacia divina cœleſte quoddam ac ſibi conveniens habuerit vehiculum, hoc eſt, materiam aliquam ſeu corpus licet ſubtiliſſimum, cujus interventu Deus Chriſto eam fuerit impertitus: quandoquidem ibidem oſtenſum eſt, etiam in rebus corporeis, & nonnunquam ſatis craſſis vim quandam ſpiritualem a Deo infundi, quæ poſtea in hominibus ſeſe exerere poſſit: quod ſi in homines licet corporeos efficacia divina effundi poteſt, & porro etiam (ut de motu quoque ac deſcenſu aliquid dicamus) una cum illis circumferri, & de loco in locum moveri: cur non poſſit alii alicui corpori, præſertim ſubtiliori ac ſpirituali, ac proinde ſpiritus ſancti naturæ quodammodo viciniori divina vis atque efficacia infundi, & eo interveniente cum homine communicari? Quod autem corpus aliquod verum deſcenderit, non noſtra tantum, ſed jam ante nos Auguſtini fuit ſententia, quam (1) doctiſſimus pontificiorum interpres probat.

Verſ. 17. *Et ecce vox è cœlis, dicens.* Vocem hanc Dei ſummi eſſe, Patris domini noſtri Jeſu Chriſti, ipſamet ſatis oſtendit. Apparet inde erupiſſe hanc vocem, ubi cœlum ſciſſum videbatur, & unde ſpiritus ſanctus ſuper Chriſtum deſcenderat. Loco ejus autem, quod hic dicitur: *Hic eſt filius meus dilectus*, apud Marcum & Lucam habetur: *Tu es filius meus dilectus*: & apud Lucam quidem loco ejus, quod Matthæus & Marcus habent, *in quo complacui*, eſt, *in te complacui*. Sententia

(1) *Maldonatus.*

quidem

quidem omnium eadem est, sed forma tamen verborum diversa. Ubi dubitari potest, Matthæusne an Marcus, atque inprimis Lucas ipsam Dei verborum formam retinuerit. Credibilius est Marcum & Lucam retinuisse. Nam primum cum Marcus Matthæum fere sequi soleat, utpote qui velut in compendium Matthæi historiam euangelicam redegerit, non videretur ab eo fuisse in forma verborum discessurus, si ea Deus fuisset usus, quam Matthæus expressit. Unde etiam in verbis postremis, *in quo complacui*, ab eo non discessit, licet Lucas habeat, *in te complacui*, quo modo Deum locutum fuisse censemus. Nempe, quia postquam ita verba priora retulisset: *Tu es filius meus dilectus*, quæ sunt verba Christum ipsum compellantis, jam non multum referebat, utrum diceretur, *in quo complacui*, an vero *in te complacui*. Id enim tantum interest, quod in altero ipsum antecedens, nempe pronomen *Te* repetitur; in altero, quo Marcus utitur, relativum loco ejus ponitur, nec forma orationis propterea mutatur: siquidem nihilominus ad eandem personam sermo dirigitur. Itaque cum nihil interesset, Marcus Matthæum, quem sibi imitandum proposuerat, fuit sequutus. In priori autem, quia ita omnino Deum locutum fuisse existimavit, quemadmodum scripsit, & Lucas quoque retulit, a Matthæo discessit. Deinde & illa id probat ratio, quod si Deus ita dixisset ad personam Christi orationem suam non dirigens, nulla videretur fuisse causa, cur Marcus, aut Lucas formam illam orationis mutarent, & ita loquentem Deum introducerent, ac si ad Christum ipsum verba sua direxisset: Sed contra, facile fieri potuit, ut quod Deus ad ipsum Christum directis verbis pronunciasset, id absolute Matthæus efferret, cum historiam euangelicam aliis scriberet, ut ita significaret, vocem hanc Dei, licet olim ipsius Christi causa fuisset edita, nobis tamen maxime audiendam considerandamque esse, ac perinde censendum, ac si nobis Christum Deus illa voce commendasset. Fieri etiam potest, ut eum huc impulerit similitudo alterius Dei vocis, quam in monte audientibus discipulis edidit, ubi, quia discipulis Christum commendare volebat, omnibus euangelistis attestantibus dixit: *Hic est filius meus dilectus*. Ex his autem iterum non obscure animadverti potest, vocem hanc non fuisse editam populo audiente. Nam alias omnino credibile esset, Deum fuisse dicturum: *Hic est filius meus dilectus*: ut significaret, populum sese alloqui, & ei Christum illiusque doctrinam commendare velle; quemadmodum in monte discipulis evenisse videmus. Sed quia ipsum Christum hac voce de suo erga ipsum amore, & dignitate, ad quam eum destinasset, certum reddere volebat, ideo ipsummet compellavit. Cur autem Christus Dei filius dicatur, alibi satis est a nostris explicatum. Quanquam cum plures ejus rei sint causæ, hoc loco tamen eo potissimum respici arbitramur, quod Christus conditione ac statu, seu mavis jure adeundi hæreditatem paternam sit filius Dei. Cum autem dicitur *dilectus*, Græce ὁ ἀγαπητός, id est, *ille dilectus*, non sine emphasi, perinde est, ac si dixisset, omnium dilectissimus, seu, ut loquimur, unice dilectus: & recte observatum est, non a nostris tantum, sed etiam ab aliis, eandem hanc vocem vim habere, quam apud Johannem vox *Unigeniti*. Etenim cum satis appareat, Deum voluisse Christum hoc loco quam maxime commendare, & summam ejus dignitatem exprimere, uti etiam cum similia verba in monte repetiit, non est putandum, Deum non unigenitum potius dicturum fuisse, quam dilectum, si plus valeret vox unigeniti, quam dilecti, & majorem illa, quam hæc dignitatem contineret aut exprimeret. Sed quia vox *unigeniti* pro charissimi seu unice dilecti alibi quoque in sacris literis sumitur, ideo non mirum est Deum hoc loco voce τῷ ἀγαπητῷ, hoc est, *dilecti*, seu mavis dilectissimi, aut charissimi contentum fuisse. Non prætereunda videntur hoc loco doctissimi (1) Pontificiorum interpretis verba, qui ait, Athanasium ἀγαπητὸν unigenitum interpretari sic, ut è contrario Johannes unigenitum posuerit pro charissimo: *Sic Deus dilexit mundum, ut filium suum unigenitum daret* &c. Verba illa, quæ sequuntur, *in quo complacui*, explicatio tantum sunt vocabuli prioris, hoc est, *dilecti*, & ideo subjecta sunt priori verbo ad rem tanto magis asseverandam & inculcandam, ac porro etiam amoris illius vehementiam exprimendam. Illa enim phrasis nihil aliud significat, quam aliquo vehementer delectari, eum singulariter amare. Eodem fere modo Deus apud Esaiam pronunciat cap. 42. 1, in verbis infra a Matthæo citatis cap. 12. 18: *Ecce puer meus quem elegi, dilectus meus*. Græce ὁ ἀγαπητός μου, *in quem complacuit anima mea*, hoc est, quem diligit anima mea, quo ea vehementer delectatur, ut nil sit necesse alia hic mysteria quærere.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hujus Capitis duæ sunt partes. In priori altera exponitur ratio, qua Christus ad munus suum obeundum quodammodo fuit præparatus: quæ in eo consistit, quod a Diabolo tentatus, specimen suæ in Deum fiduciæ ac pietatis edidit. In posteriore narratur, quo pacto munus suum re ipsa obire cœperit, idque partim docendo, partim discipulos quosdam certos vocando, partim quoque miraculis doctrinam suam confirmando. Prior extenditur ad versum 12, inde posterior ad finem capitis protenditur: quo loco etiam eam in alia iterum membra distribuemus.

Vers. 1. *Tunc Jesus subductus fuit in desertum.* Verbum ἀνήχθη, hoc est, subductus fuit, significat, eum è loco humiliori in altiorem fuisse progressum. Inferior enim fuit locus, ubi Jordanis decurrebat deserto adjacente, in cujus interiora loca Christus hic subductus fuisse intelligitur. Eadem autem vox significat, Christum non sua sponte, seu suopte consilio atque arbitrio in desertum secessisse, præsertim cum addatur, *a spiritu*; sed divino impulsu interius desertum fuisse ingressum. Spiritus enim hic ille intelligitur, qui paulo ante super ipsum è cœlo descenderat, eumque porro repleverat. Itaque articulus voci spiritus præfixus hoc loco est ἀναφορικὸς, quæ res ex Luca aliquanto clarius intelligitur, cum ita rem narrat: *Jesus autem spiritu sancto plenus, reversus est a Johanne, & ductus est in spiritu*, hoc est per spiritum, seu spiritus illius impulsu, *in desertum*. Marcus ait: *& statim spiritus ipsum ejecit in desertum*, hoc est, veluti vi quadam, seu efficacia sua eum impulit, ut in desertum abiret. Significare ergo voluerunt divini scriptores, non temere Christum sese diabolo

(1) *Maldonatus.*

tentandum objeciſſe & ſeſe ultro obtuliſſe; ſed divino conſilio atque inſtinctu id feciſſe. Voluit nempe Deus fiduciæ ipſius experimentum capere, & nobis ejus ſpecimen in duce fidei ac ſalutis noſtræ ſpectandum proponere, & ſimul oſtendere nobis tum inprimis ſathanæ inſultus eſſe metuendos, cum nos, ut Deo ſerviamus, accingimus. Initiis enim occurrere conatur pro ſua aſtutia ſathanas, & nos a Dei obſequio ſtatim potius depellere, ſi poſſit, quam poſtea demum jam confirmatos a Deo abducere. Quanquam & hoc, cum primum res non ſucceſſit, facere non negligit.

• Verſ. 21. *Et cum jejunaſſet dies quadraginta, & noctes quadraginta.* Jejunium eſſe abſtinentiam a cibo, non ciborum delectum, ita clarum eſt, ut moneri vix neceſſe ſit. Quod ſi cui tamen verbi vis non ſatis ſit cognita, Lucam conſulat, qui ita eam explicat, cum ait, eandem rem deſcribens: *& non comedit quicquam,* (nempe Chriſtus) *in diebus illis.* Itaque qui per quadraginta dies a certo ciborum genere abſtinent, interim tamen comedunt, & quidem ad ſatietatem, non id faciunt, quod Chriſtus, ſed aliud. Nec hinc facti ſui patrocinium petere poſſunt, licet inde occaſionem aliquam arripuerint. Cum autem non tantum dierum, ſed & noctium fit mentio, ſignificatur, hoc Chriſti jejunium non fuiſſe tale, quale & hodie & olim Judæis fuit uſitatum, ut totum diem a cibo ac potu abſtinerent, noctu autem cibum caperent; ſed per totos quadraginta dies civiles, noctibus etiam computatis, nihil prorſus cibi cepiſſe Chriſtum. Cibi autem nomine quoque potum comprehendi volumus: nam ne illud quidem jejunium revera eſt, ſi quis a cibo quidem abſtineat, interea tamen potu ſeſe reficiat. Numerus quadragenarius ideo exprimitur, ut appareat, diuturnum admodum fuiſſe hoc jejunium, nec naturale, ſed miraculoſum. Nec enim naturaliter quiſpiam tamdiu ſine cibo ac potu vitam producere poteſt: Quin vulgaris eſt ſententia, ſummum ad nonum diem poſſe hominem cęteroqui ſanum quempiam abſque cibo ac potu vivere. Significari etiam videtur, non fuiſſe hoc Chriſti jejunium minus diuturnum, minuſve miraculoſum jejunio Moſis, itemque Eliæ, (quanquam hic antea cibo quodam divinitns oblato fuit confirmatus,) quorum uterque, & prior quidem bis per quadraginta dies a cibo abſtinuit.

Poſtea eſurivit. Apparet, antea Chriſtum non ſenſiſſe ullam ex abſtinentia a cibo moleſtiam, poſtea vero ſenſiſſe, eamque tanto majorem, quam ex vulgari jejunio, & hominibus non inuſitato ſentiri ſolet. Quæ res eo pertinuit, ut eo oportunior fieret tentationi ſatanæ, & primo illius, qui ſtatim ſubjungitur, aſſultui. Quanquam illud etiam dubitari poteſt, utrum aſſultus ille, qui ℣ſ. 3 ſubjicitur, plane fuerit primus. Nam Marci, ut & Lucæ hac de re verba ita ſunt comparata, ut ſignificare videantur, Chriſtum per dies illos quadraginta fuiſſe a ſathana tentatum. Ait enim Marcus cap. 1. 13: *Erat ibi in deſerto dies quadraginta tentatus,* ſeu *& tentabatur a ſathana.* Lucas autem expreſſius, *dies quadraginta tentatus a diabolo.* Sed credibile tamen eſt ſathanam non ita aperte Chriſtum per quadraginta illos dies fuiſſe aggreſſum, ſed veluti eminus eum telis ſuis petiiſſe: poſt jejunium autem illud, cum jam oportunum videretur tempus eſſe nactus jam cominus cœpiſſe cum Chriſto pugnare. Id quod etiam ſignificare videntur verba ℣ſ. 3, ubi ait Matthæus: *Et accedens ad eum tentans,* ſeu *tentator,* quia nimirum antea longius abfuiſſet & congreſſus cum ipſo non fuiſſet; vel ſaltem antea congreſſus ad tempus receſſiſſet.

Verſ. 3. *Tentans.* Participium *tentans,* vel pro nomine ſumitur, Hebræorum conſuetudine; vel quod nobis magis probatur, ad conſilium ac conatum tentandi ſignificandum adhibetur: q. d. acceſſit ad eum is, qui eum ſibi tentandum propoſuerat. Cæteroqui ita hoc eſt diabolo proprium, ut hoc illius ſit epitheton, & proprius quidam titulus, quod ſit tentator, ut intelligitur ex 1 Theſſ. 3. 5, ubi ait Apoſtolus, *ne qua tentaverit vos ὁ πειράζων,* id eſt tentator ille, qui homines tentare ſolet, ubi participium pro Nomine poſitum videtur. *Si filius Dei es, dic, ut hi lapides panes fiant.* Non ſatis liquet, vel potius non ſatis inter interpretes conſtat, cujuſmodi fuerit hæc tentatio, quidve voluerit hac tentatione ſathanas efficere. Etenim non ſatis apparet, quid in eo peccaturus fuiſſet Chriſtus, ſi juſſiſſet, ut lapides illi panes fierent. Et reſponſio tamen Chriſti ſignificat, non eſſe neceſſe, ut cogatur eo deſcendere, ut ex lapidibus illis panes fieri jubeat. Unde colligi poteſt, quandoquidem ſatanas procul dubio voluit efficere hoc ſuo ſermone, ut Chriſtus aliqua ratione peccaret, peccaturum illum fuiſſe, ſi lapides illos panes fieri juſſiſſet. Nobis ita videtur, voluiſſe ſatanam eo adigere Chriſtum tantopere eſurientem, ut etiam dubitare inciperet, verene eſſet ille Dei filius, quem ſe eſſe paulo ante voce cœlitus delapſa audiviſſet, & ipſo effectu ejus vocis fidem explorandam eſſe ſtatueret. Etenim ita ratiocinari voluiſſe ſatanas videtur: Si tu Dei filius es, quemadmodum tibi perſuades, ex voce præſertim, quam non multo ante audiviſti, cape ejus rei experimentum, & quidem tibi hoc tempore tantopere neceſſarium. Ecce nunc fame & gravi quidem laboras, pane tibi opus eſt, quo reficiaris, & vitam conſerves. Cum vero hic nihil videas, unde panis confici poſſit, niſi forte hos lapides, dic, ſeu præcipe, ut in panes illi convertantur, quibus veſci queas. Hoc ſi fiat, tum demum tibi certo conſtare poterit, te Dei filium eſſe, ſi non fiat, ea de re tibi certe dubitandum erit, vel potius exiſtimandum, falſum id eſſe, & vocem illam, quam tu audiviſti, a Deo revera profectam non eſſe. Quid Chriſtus reſpondeat, mox videbimus. Interim illud notandum eſt, fieri nulla ratiene poſſe, ut ſathanas vel ſimpliciter ſibi tentandum eſſe Chriſtum cenſeret, vel hoc pacto eum adoriendum exiſtimaret, ſi credidiſſet, vel potius ſciviſſet, eum eſſe ſummum illum Deum, & filium Dei ideo revera aut præcipue dici, quia ſit ex ipſa Dei eſſentia ab æterno genitus. Quomodo enim de Deo victoriam ullam ſperaret? Quomodo auderet tali Dei filio perſuadere, ut dubitaret, utrum is eſſet, qui eſſet? Id longe abſurdius foret, quam ſi hominem bene ſanum vellet inducere, ut dubitaret, utrum homo eſſet, an lapis forte aut lignum. Itane futiliter aſtutiſſimus hoſtis fortiſſimum ac ſapientiſſimum ducem oppugnare voluit? Sed hac de re dictum eſt a nobis ſuſius alibi. Notatum eſt & illud ab interpretibus quibuſdam, verbum *dic,* jubendi, ſeu præcipiendi vim habere: ſed notatum tamen ſimul eſt ab aliis, (1) majorem quodammodo vim habere ſimpliciter dicendi verbum, quam ſi dixiſſet, jube, vel præcipe. Significat enim Sathanas, ſi Jeſus ſit Dei filius, uno verbo illum id effecturum.

(1) *Maldonatus.*

Scriptum

Vers. 4. *Scriptum est: Non in pane solo vivet homo.* Locus est desumtus ex Deut. 8. 3, ubi ait Moses Israëlitas alloquens: *Afflixit te Deus penuria, & dedit tibi cibum manna, quod ignorabas tu & patres tui, ut ostenderet tibi, quod non in solo pane vivat homo, sed in omni verbo quod egreditur de ore Dei.* Ubi *panis* nomine usitato Hebræis more, omnis cibus hominibus usitatus comprehenditur. Verbum autem *vivet*, futuri temporis idem significat quod vivere potest. Sensus enim est, non solo pane hominis vitam sustentari posse, sed etiam re alia quacunque, quam Deus ipsorum sustentationi servire velit ac jubeat. Nam *omne verbum, quod egreditur per os Dei* significat rem omnem, quam Deus jussu suo potenti efficiat, & hominum nutrimento servire velit. Est enim hic ἀντονομασία, seu metaphora ab hominibus petita, qui ex ore emittunt verbum, quo aliquid fieri jubeant, & hac ratione rem ipsam quodammodo effectam dent. Quanquam vox *verbi* h. l. pro re sumi videtur. Vis responsionis Christi in eo consistit, quod significat, haudquaquam sibi necessarium esse, ut ad vitam suam sustentandam panes ex lapidibus conficiat, tantum abesse, ut vel inde demum experimentum aliquod capiat veritatis vocis illius cœlitus profectæ, qua pronunciatus Dei filius fuit, vel si id non fiat, dubitandum omnino de veritate vocis illius, vel potius veritatem illius sibi esse negandam, quandoquidem Deus & sese, & quemvis alium etiam sine pane alere possit, ut olim Israëlitas aluerit, atque adeo, quacunque ratione Deus vitam alicujus velit sustentare, sive medium aliquod adhibeat, sive minus, id illi præstare facile esse. Quare se quoque victurum, utut nunc esuriat, utut etiam panes ex lapidibus fieri non jubeat. Quo responso significavit Christus non tantum se de eo non dubitare, quod tam clarum tamque apertum esset, nempe se esse Dei filium, nec quicquam esse, quod ejus rei fidem apud ipsum convellere possit, sed ne ad aliam quidem ullam de Deo ejusque sive potentia, sive providentia circa se diffidentiam aut dubitationem posse adduci. Itaque ne mentionem quidem ejus rei facit, quod in eo omnino perstet, & perstandum omnino existimet, ut credat se esse Dei filium, sed eo, tanquam nimis claro, omisso, id quod minus erat, & in quo facilior erat, fame præsertim urgente, in diffidentiam lapsus, commemorat, & in eo quoque nihil diffidentiæ in se esse demonstrat.

Vers. 5. *Tunc assumit eum diabolus in sanctam civitatem.* Hic discrepantia quædam est inter Matthæum & Lucam ratione ordinis. Nam quod Matthæus secundo loco narrat, id Lucas tertio, ac vice versa. Prius enim refert Lucas diabolum subduxisse Christum in montem excelsum, & ostendisse illi omnia mundi regna, quam narret, Christum fuisse Hierosolymam ab eo deductum, & super pinnas templi constitutum, ut sese inde dejiceret. Sed recte statuunt interpretes, quos quidem vidimus doctiores, a Matthæo rei gestæ, temporisque ordinem esse observatum. Primum, quia, ut quidam (1) ex illis notat, verisimilimum videtur, diabolum illis Christi verbis territum victumque discessisse: *vade post me sathana.* Hæc autem verba non sunt a Christo dicta, nisi in monte, cum diabolus ipsi dixisset: *Hæc omnia tibi dabo, si cadens adoraveris me*; quemadmodum non Matthæus tantum, sed & Lucas narrat. Deinde & conjectura ejus rei capi aliqua inde potest, quod Matthæus expresse dicit hoc loco: *Tunc assumit eum*, hoc est, postquam illa de panibus tentatio ita fuisset a Christo repulsa, & ℣. 8 ait: *Iterum assumit eum diabolus in montem magnum*, significans eum jam antea semel Christum assumsisse: non assumserat autem nisi Hierosolymam. Significat ergo Matthæus hoc, quo rem gestam narrat, ordine contigisse: id quod Lucas non facit, qui simpliciter tantum connectit hos tentationis modos per particulam copulativam &; *& subducens* &c. ℣. 5, *& duxit eum* &c. ℣. 9. Quare cum Matthæus de rei gestæ ordine aliquid expresse dicat, Lucas nihil; Matthæum potius ordinem temporis reique gestæ observasse censendum est, quam Lucam, qui eo tantum ordine rem narravit, quo ipsi occurrit, non quo facta est.

Controversia aliquanto gravior de eo est, quo pacto diabolus Christum in civitatem sanctam assumserit, an euntem, ac sponte quodammodo comitantem, aut sequentem secum duxerit; an vero per aërem raptum atque transvectum. Priori sententiæ duo videntur favere: quorum alterum ex Luca petitur, alterum ex re ipsa. Illud est, quod Lucas utatur *ducendi* verbo, cum ait ℣. 9; *Et duxit eum Hierosolymam*: Posterius est, quod absurdum videatur dicere tantam fuisse sathanæ in Domini corpus permissam potestatem, ut rapere illud per aërem, &, quo liberet, transferre posset. Sed nihilominus tamen plurium & veterum, & recentiorum interpretum sententiæ accedimus, qui putant Christum per aërem fuisse raptum. Illis, qui contrarium statuunt, absurdum est, statuere, Christum vi quadam a diabolo fuisse abreptum. Interim non animadvertunt, etiam absurdum esse statuere, Christum diabolum ducentem sponte sua fuisse secutum, atque adhuc absurdius in summum tectum cum eo sponte ascendisse, ac denique in ipsam pinnam templi, hoc est, ambitum illum conscendisse, quo planum templi tectum cingebatur, ne quis decideret. Quæ enim causa esset, ut Christus ita diabolum ducentem, aut suadentem sequeretur, & in eo quidem loco, unde facilimus esset in ima lapsus, & quidem periculosissimus, consisteret? Certe qui diabolo persuadenti, ut se præcipitaret, ideo parere noluit, ne Deum tentaret, non stitit, se etiam sponte eo loco, ubi naturaliter tam pronum esset cadere, & per præceps ferri: Id enim jam tentationis Dei fuisset initium. Et sane cum non Matthæus tantum, sed & Lucas dicat, quod diabolus eum constituerit super pinnas templi, satis uterque significat, sathanam Christi corpus in illum locum sustulisse, aut ibi deposuisse. Qui autem ad breve etiam tempus corpus Christi eo loco ponere potuit, quo voluit, cur non etiam posset Deo permittente per aërem rapere? quare ut ad rationes in contrarium allatas respondeamus, verbum ἄγειν *ducere*, apud Græcos, & quidem 70 interpretes non semel solet commutari cum verbo φέρειν *ferre*; cujus rei exempla attulimus alibi. Ad alterum quod attinet, jam aliquo modo vidimus, nihil in eo esse absurdi, ut Deus, tentandi causa, sanctissimum Christi corpus sathanæ rapiendum ita permittat, ut interea tamen lædere non sinat. Potest enim Deus certos sathanæ limites præscribere, quos egredi non possit, & ita tueri illud corpus, quod aliquatenus atque ad certum tempus ferendum permittit sathanæ, ut noxam illi nullam afferre queat. Vide quid in Jobum permiserit Deus, cum eum tentandum sathanæ traderet.

(1) *Maldonatus.*

Primo quidem exceperat ejus corpus, cætera omnia ejus arbitrio permiſerat. Deinde & corpus ipſius permiſit affligi, ſed ita, ne vita ipſi eriperetur. Quod ſi dicas longe ſanctiorem fuiſſe Chriſtum, & ideo minus in illum, quam in Jobum ſatanæ permittendum fuiſſe; nos etiam illi minus permiſſum hoc loco dicimus, ſiquidem nullam corpori Chriſti noxam attuliſſe, aut inferre potuiſſe volumus. Nam alioqui ſi potuiſſet, non ſuaſiſſet Chriſto, ut ſeſe de pinna templi præcipitaret, ſed ipſe potius præcipitaſſet, aut alia aliqua ratione interemiſſet. Quanquam præterea, ut conſtantiæ ac patientiæ ſuæ maximum ac clariſſimum ederet ſpecimen Chriſtus, tandem permiſit Deus, ut Satanas non quidem per ſe, ſed tamen hominum impiorum manibus Chriſtum crudeliſſime interimeret. Quanto ergo minus abſurdum eſt, dicere, Deum tum, cum Chriſtum a ſatana coram tentari vellet, ipſi permiſiſſe, ut corpus ipſius de loco in locum tantum tranſferret, & ubi placeret ſiſteret. Illud vix amplius jam notandum eſt, quod & hoc, & ſequenti verſiculo verba quędam preſentis temporis ponantur pro imperfectis.

In ſanctam civitatem. Ita appellatur Hieroſolyma etiam infra cap. 27. 53, & apud Danielem cap. 3. 28, & 9. 24, propterea quod religionis Judaïcæ ac ſacrorum, ipſiuſque adeo Dei erat ſedes, ab ipſo Deo in hunc finem electa, uti ex ſacris literis unicuique notum eſt: unde infra etiam ait Chriſtus cap. 5. 53, non eſſe jurandum per Hieroſolymam, quia urbs ſit magni regis.

Super pinnam templi. Pro *pinna* Græce eſt ea vox, quæ alam parvam ſignificat. Indicavimus autem paulo ante, ea ſignificari ambitum, qui circa ſummum templi tectum eſſet, ne quis ibi ambulans inde forte caderet: qualem quidem Deus omnibus in tectis fieri juſſerat Deut. 22. 8. Ala vocatur, quia ab ædificiis extabat, & alæ inſtar in aëre pendere videbatur. In ea ergo Chriſtum diabolus conſtituit, quia perſuadere ei volebat, ut præcipitem ſeſe daret: cui ejus conſilio conveniebat, ut eo in loco eum conſtitueret, qui & editiſſimus eſſet, & facilimus ex eo lapſus.

Verſ. 6. *Et dicit ei, ſi filius Dei es, demitte te ipſum deorſum.* Hac tentatione voluit Chriſtum eo adigere ſatanas, ut quemadmodum ex reſponſione ipſius apparet, Deum ipſe tentaret, hoc eſt, rei certæ tanquam incerta eſſet, & probatione adhuc aliqua indigeret, documentum quæreret, & experimentum in periculo haud neceſſario, ſed temere ſuſcepto: q. d. ſathanas, ſi tu filius Dei es, experimentum ejus rei cape certiſſimum, & id verum eſſe, vel proba, vel ſaltem doce, te ipſum præcipitando. Etenim ſi filius Dei es, id nocere tibi nihil poterit. Ei rei probandæ adhibet dictum Pſalmi 91. 11: *Scriptum enim eſt, quod angelis ſuis præcipiet de te* &c. Ubi ita conſilium ſuum probare ac perſuadere Chriſto voluit ſatanas, ut objectioni ipſius tacitæ occurreret. Poterat enim dicere Chriſtus: ſi me præcipitem dedero, in periculum interitus, vel in certiſſimum potius exitium me conjiciam. Reſpondet ſatanas, id ipſi haudquaquam eſſe metuendum, ſi Dei ſit filius: quia angeli Deo jubente ipſum ita ſint cuſtodituri, ne ullo pacto impingat, & nocumentum aliquod inde ſentiat. Verba autem Pſalmi, quæ citat, in genere loquuntur de quovis homine, qui Deo confidat, eumque diligat, ac mandatis ipſius pareat. Itaque vel maxime ad Chriſtum pertinent, qui omnium Deo fidentium ac parentium princeps eſt. Significatur autem Deum angelis ſuis præcipere, ut diligentem piorum hominum curam gerant, eoſque ab omni noxa tutos præſtent, ita ut eos ſuper manibus quodammodo geſtent, quemadmodum interdum vel ipſi parentes liberos geſtant, vel geſtari a ſervis jubent, ne forte pedem ſuum ad lapidem aliquem impingant. Quibus in verbis metaphoram eſſe ab hominibus ad ſpiritus angelicos traductam, quin & hyperbolen quandam facile quivis cernit. De hyperbole quod dicimus, de illis intelligimus verbis: *ne offendas ad lapidem pedem tuum:* quia id interdum hominibus etiam valde piis contingit; niſi forte cum tacita quadam limitatione, ſeu conditione id dictum exiſtimes, nempe ſi inde noxam aliquam, præſertim graviorem ſint ſenſuri. Quod vulgo ajunt, omiſiſſe ſatanam fallaciter illa verba: *ut cuſtodiant te, in omnibus viis tuis,* quibus ſignificari putant, vias vel actiones hominum neceſſarias, & excludi pericula aut negotia temere ſuſcepta; id nec admodum probamus, nec tamen abſurdum eſſe credimus. Eſt quidem verum ita hic intelligi debere, ut ibi demum homines pii angelorum cuſtodia ſe communitum iri ſperent, cum quid recte inceperint, & aggreſſi fuerint: ſed ipſa tamen illa verba, *in viis tuis*, nihil aliud proprie ſignificant, quam in omnibus tuis negotiis, & actionibus. Itaque cum per ſe tam late pateant, viderentur potius ſatanæ conſilio ac perſuaſioni favere, quam quicquam ei obeſſe, ut propterea non videantur ab illo omiſſa. Nam quod nihilominus ita intelligenda ſint Pſalmi verba, ut viæ illæ, ſeu actiones hominis, in quibus angelorum cuſtodia ſit ſepiendus, ſint rectæ ac Dei voluntati conſentaneæ, id non tam ex verbis illis: *in omnibus viis tuis,* quam ex re ipſa, vel aliunde patet. Quare verba illa nec detracta quicquam proſunt ſatanæ, nec addita quicquam obeſſe videntur.

Iterum. Πάλιν pro ἀνάπαλιν, id eſt, viciſſim poſitum videtur: non quidem plane opponit locum loco, ſed ſententiæ, in quam locus ille a ſatana trahebatur: q. d. Ita quidem ſcriptum eſt; ſed interim tamen & illud viciſſim eſt ſcriptum: *Non tentabis* &c. Quare cum ſcriptura ſibi ipſi non adverſetur, neceſſe eſt illa Pſalmi verba ita accipere, ut illi Dei apud Moſen præcepto nequaquam repugnent. Repugnarent autem ſi ita illa liceret extendere, ut facultatem nobis datam exiſtimaremus in periculum nos temere præcipitandi, ut hoc pacto divinæ circa nos curæ ac providentiæ experimentum capiamus.

Verſ. 7. *Iterum ſcriptum eſt: Non tentabis Dominum Deum tuum.* Locus extat Deut. 6. 16, quanquam ibi in Hebræo fonte numerus pluralis eſt: *non tentabitis*; pro quo Græci interpretes eoſque ſecutus Latinus ſingularem ponit numerum, *non tentabis.* Et ad ſenſum quidem nihil intereſt. Nam quod omnibus præcipitur, præcipitur etiam ſingulis, & contra. Et fieri poteſt, ut aliquando in Hebræo diverſa extiterit lectio. Sed hoc minoris eſt momenti. Id majoris eſt, quid hoc loco ſit Deum tentare. Vulgo videntur exiſtimare, tentationem eſſe nimiam quandam confidentiam atque audaciam, temere ſe in periculum præcipitantem, de divino auxilio ſecuram, utut in re haudquaquam neceſſaria: Itaque exiſtimare videntur, tentationem Dei eſſe illud extremum ſpei ac fiduciæ in Deo oppoſitum, quod in exceſſu, ut loquuntur, peccet; cui opponatur extremum alterum diffidentia ac deſperatio. Et in hanc quidem ſententiam hoc ipſo potiſſi-

potiſſimum loco videntur fuiſſe inducti: quia ſatanas Chriſto perſuadere voluerit, ut in temerarium ſeſe periculum conjiceret, divino auxilio ac providentia fretus. Atqui locus, quem adduxit Chriſtus, contrarium potius ſignificat, præſertim ſi attendas verba, quæ adduntur: *quemadmodum tentaſtis in Maſſa:* ſeu, ut habet vulgata, *ſicut tentaſtis in loco tentationis.* Ejus autem tentationis hiſtoria deſcribitur Exod. 17, ubi modus illius his verbis exprimitur: *Tentaverunt dominum dicentes: eſtne dominus in nobis* (ſeu in medio noſtri) *an non?* quæ verba haudquaquam nimiam de Dei providentia fiduciam ſignificant, ſed potius dubitationem, licet in re admodum manifeſta, & cujus apertiſſima ante oculos verſarentur, atque antea verſata fuiſſent documenta. Quapropter ſtatuendum eſt, ideo Chriſtum hæc verba ſatanæ perſuaſioni oppoſuiſſe, quia ſeſe præcipitare velle, ut divina cuſtodia ſervatus paternum ejus erga te affectum ac curam agnoſcas, cujus alias ſat manifeſta habeas documenta, id nihil aliud eſt, quam Deum tentare, eique diffidere. Tentat enim, qui ſubinde aliquid vult elicere experimenti divinæ voluntatis, de qua illi jam ſatis ſuperque conſtat. Qua de re plura diximus in Ethicis Chriſtianis. Quanquam nec illorum ſententiam penitus repudiamus, qui tentare Deum exiſtimant eſſe, eum irritare, ſeu ad iram provocare: quia qui ita agunt, perinde faciant, ac ſi Dei patientiam explorare vellent. Sed id tamen, quod antea diximus, huic præferimus. *Iterum aſſumit illum diabolus. Iterum*, ait, *aſſumit*, quia antea etiam aſſumſerat eum in ſanctam civitatem v. 5. Modum autem aſſumendi eundem eſſe putamus cum eo, qui eodem loco eſt explicatus. *In montem altum valde.* Ut nimirum inde quam longiſſime circumquaque proſpicere poſſet, & tanto plures provincias, urbes, ac regiones oculis luſtrare, ac porro tanto facilius moveri poſſet, ut earum obtinendarum cauſa ſatanam adoraret. Quanquam paulo poſt nonnihil adhuc dicendum erit de ratione, qua mons ille altiſſimus ad conſpectum regnorum plurium prodeſſe potuerit. *Et oſtendit illi omnia regna mundi.* Eſſe in his verbis Synecdochen quandam hyperbolicam, ſed ſcripturæ tamen non inuſitatam, interpretes plerique doctiores animadverterunt. Neque enim ex uno monte, licet altiſſimo, ſpectari omnia prorſus totius mundi regna poſſunt; ſiquidem in adverſam terræ partem viſus tranſire nullo modo poteſt, ſed ad horizontem, quem vocant, terminatur, neque illum quidem ejuſmodi, quo totus mundus in duas æquales partes, ſeu duo hemiſphæria diſtingui a Mathematicis ſtatuitur, ſed alium propiorem, quem viſivum appellant, quo pars orbis conſpecta ab inconſpecta diſtinguatur. Pars autem conſpecta longe eſt minor illa, quam non conſpicimus. Itaque intelligenda ſunt regna omnia mundi, quatenus is ſub conſpectum hominis ex eodem loco quam longiſſime proſpicientis circum quaque cadit. Niſi forte dicendum ſit, ſatanam eorum quoque regnorum ſpeciem repræſentaſſe, atque oculis Chriſti ſubjeciſſe, quæ infra horizontem ejus loci, in quo Chriſtum conſtituerat, depreſſa erant; qua de re non nihil paulo poſt dicemus explicatius. Nam quod quidam exiſtimant, ſatanam tantum oſtendiſſe plagam, ſeu ſitum cujuſque regni, licet oculis minime pateret, id admitti non debet, partim quidem, quia additur ſtatim, quod etiam gloriam, ſeu ſplendorem regnorum illorum illi oſtenderit, oſtenderit, inquam, ex monte, non verbis, quibus etiam in loco humili gloriam illam depingere poſſet; partim vero quod noluit ſatanas Chriſtum nudis verbis, ſed ipſo rei conſpectu commoveri, ut cupiditate regnorum illorum captus ad honorem ipſi exhibendum perduci ſe pateretur. Quanquam & alia adhuc mox patebit ratio, ubi illud prius addiderimus, *regni* nomen in ſacris literis latius patere, quam hodie in vulgaribus linguis conſuevit, quandoquidem illi quoque in ſacris literis reges appellantur, quorum ditiones ac territoria ſat anguſtis fuere comprehenſa finibus: ſiquidem in ſola Palæſtina, quæ non adeo multorum dierum iter patuit, a Joſua fuere devicti reges triginta & unus, ut legitur Joſuæ 12, verſ. ultimo, ubi ſumma eorum colligitur, cum in præcedentibus nominatim exprimantur, & tamen ſatis ex hiſtoria intelligitur, nondum omnes prorſus, qui intra fines terræ, quam Deus populo deſtinaverat, dominarentur, a Joſua fuiſſe ſubactos. Huc etiam pertinent verba Adonibeſek regis Chananæorum, quæ extant Judic. 1. 7: *Septuaginta reges amputatis pedum ac manuum ſummitatibus colligebant ſub menſa mea ciborum reliquias,* quorum quidem regum ditiones neceſſe fuit non admodum fuiſſe amplas. Regna enim erant territoria, quæ uni Principi aut domino ita eſſent ſubjecta, ut alium præterea ſuperiorem non agnoſcerent. Quapropter potuerunt ex monte tam excelſo multa admodum regna circumquaque conſpici: unde tanto aptius potuit uſurpari hyperbolica hæc, ſeu mavis ſynecdochica locutio, quod omnia mundi regna ſatanas Chriſto oſtenderit. Illud adhuc difficultatem par t, quod eſt apud Lucam, qui ait, ſatanam oſtendiſſe Chriſto omnia regna mundi in momento temporis. Etenim veriſimile videtur, quod etiam nonnulli viri docti urgent, Satanam potius voluiſſe Chriſtum contemplationi horum regnorum aliquamdiu immorari, ut tanto magis ſplendore illorum regnorum conſpecto, deſiderio illis potiundi incenderetur. Unde factum eſt, ut nonnulli (1) ex doctioribus interpretibus arbitrentur, hoc loco metatheſin eſſe, ſeu verborum tranſpoſitionem, & voces illas, *in momento temporis*, non cum proximis, *oſtendit illi* &c. ſed cum antecedentibus, *& ſubduxit eum Diabolus in montem altum*, conjungenda putarent. Verum id nobis difficulter perſuaderi poteſt; neque illi facilius exemplum aliquod tranſpoſitionis ejuſmodi oſtenderint: Etenim qui fieri poteſt, ut integra ſententia interjiceretur inter verba, quæ ſententiæ cohærere cenſeantur, cum parentheſi hic nullus appareat locus? Quapropter exiſtimamus, a verborum ordine non eſſe recedendum, ſed potius voces illas, *in momento temporis* cum proxime antegreſſis eſſe conjungendas. Ad rationem autem in contrarium allatam reſpondemus primum, non eſſe neceſſe, ut momentum illud temporis opponatur moræ, quę conceſſa fuerit Chriſto ad regna illa mundi eorumque ſplendorem oculis ſubjectum contemplandum; ſed potius moræ, qua Satanas omnia illa mundi regna Chriſti oculis primum ſubjecerit: q. d. non ita Sathanam regna illa Chaiſti oculis ſubjeciſſe, ut unum regnum poſt aliud, unam provinciam poſt aliam ei oſtenderet; ſed ut ſtatim univerſum illum regnorum tractum oculis ejus ſubjiceret, ut veluti luce quadam ſubito affulgente tanto magis ipſius oculi hoc ſplendore perſtringerentur, & animus ipſius repentino

(1) *Piſcator.*

hoc fulgore occæcatus, ac cupiditate regnorum illorum potiundorum abreptus, pateretur ſe ad ſatanam adorandum impelli. Majorem enim vim habet rerum plurimarum ſimul oſtenſarum, ac ſubito ſeſe ingerentium ſplendor, quam ſi unum poſt aliud ſeſe paulatim aperiat, ſiquidem ſtuporem quendam ſenſibus atque animis affert. Quare noluiſſe videtur ſatanas, ut unam primum provinciam ex monte illo ſpectaret Chriſtus, tum demum alteram, & ſic deinceps; ſed eodem momento, hoc eſt, breviſſimo temporis ſpatio omnia ſub obtutum ipſius cadere, atque oculis ipſius incurrere voluiſſe. Deinde nec illud videtur abſurdum, ſtatuere, ſatanam repræſentaſſe Chriſto in altiſſimo monte collocato non ea tantum regna, quæ alias ex eo loco conſpici ab homine oculis bene utente poſſent: ſed repræſentaſſe etiam plura, quam videri ex eodem loco poſſent. Poteſt enim ſatanas objicere hominum oculis etiam exterius variarum rerum ſpecies atque imagines, ut nihil in eo ſit abſurdi, ſi dicamus, hic quoque eum hujus ſuæ artis ac facultatis ſpecimen dediſſe. Nam ſi dicas ad eam rem non futurum fuiſſe opus, ut in altiſſimum montem ſubduceret Chriſtum, quia quolibet in loco id præſtare potuiſſet, reſpondemus, tum demum id locum habiturum, ſi ſatanas phantaſiam ſeu imaginationem Chriſti intus moviſſet, & ſpecies ſeu imagines rerum ita illi impreſſiſſet, ut videretur ſibi illud cernere, quod reipſa non cerneret: quemadmodum prophetis divinitus multarum rerum imagines fuerunt impreſſæ, & tota apocalypſis hujuſmodi viſionibus conſtat. Sed non facile poſſumus adduci, ut illis credamus, qui ſtatuunt, & collocationem illam Chriſti in pinna templi, & hanc in monte excelſo, & regnorum conſpectum per viſionem, ut loquuntur, ſeu imaginationem tantummodo factam eſſe: ſed potius ſi aliqua ſpecies rerum licet abſentium arte ſatanæ fuit Chriſto objecta, exterius id potius factum, quam interius. Jam vero ſi exterius objicere harum rerum imaginem Chriſto voluit ſatanas, deligendus omnino erat locus huic rei conveniens, hoc eſt, non humilis aut in plano ſitus; ſed altiſſimus, ex quo circumquaque proſpectus quam latiſſime pateret. Hoc autem modo ſi regna mundi ſatanas Chriſto oſtendit, fieri poteſt, ut breviſſimi tamen temporis ſpatio tam illuſtris rei conſpectum indulgere ei vellet, & cupiditatem ejus incenderet atque excitaret potius, quam exſatiaret, ne diutius inſpecta & per partes luſtrata paulatim apud eum evileſcerent. Atque hoc poſtremum dici poſſe videtur, etiamſi nolis ſatanam repræſentaſſe illud, quod alias conſpici ex eo loco non poſſet, ſed ea tamen monſtraſſe, quæ cerni ex illo loco poſſent. Unde tanto magis apparet, rationis illius infirmitas, qua nonnullos uti interpretes diximus, ut probent momentum illud temporis non ad oſtenſionem regnorum, ſed ad tranſlationem Chriſti de loco in locum referendum eſſe: ſiquidem fieri potuit, ut non admodum diu ſatanas voluerit Chriſtum illi contemplationi immorari, ne ipſa mora, ut diximus, vileſcerent. *Et gloriam ipſorum.* Diximus jam antea, per gloriam hanc intelligi regnorum illorum ſplendorem. Credibile eſt ſatanam oſtendiſſe Chriſto magnifice extructas urbes, arces ac palatia, aliaque a mœniora loca. Quodſi exiſtimes eum non tantum oſtendiſſe ea, quæ in regione circumjacente revera extarent, ſed miraculo quodam repræſentaſſe etiam ea, quæ alias cerni non poſſent, nihil eſt abſurdum, ſtatuere, cum & pompas regum & alia, in quibus eorum magnificentia ſpectari ſolet, oculis Chriſti ſubjeciſſe. Hoc pacto uſurpatur infra vox *gloriæ* cap. 6. 29: *Neque Salomon in omni gloria ſua amictus fuit, ut unum horum.*

Verſ. 9. *Et dicit illi: Hæc omnia tibi dabo.* Apud Lucam interſeruntur hæc verba, *quia mihi tradita eſt* (nempe poteſtas hæc omnis & gloria ſcilicet regnorum) *& cui voluero do eam.* Ubi quidem ſpiritus ille mendax nimium ſibi arrogat, & admentitur non parum: ſed non tamen ſine cauſa ita loquitur. Nam quia Deus permittit, ut homines aut fraude, aut cædibus, aut largitionibus, quibus corrumpi hominum animi poſſint, ad imperia multi perveniant, id quod non niſi Satanæ inſtinctu atque opera interveniente conficitur, & mali ſæpius, quam boni ad regium faſtigium evehuntur: inde gloriandi anſam ſumſit diabolus, ut aſſereret, ſibi regna illa eſſe permiſſa, nempe a Deo, ſeque pro arbitrio tradere cui velit. Atqui animadvertendum, Deum omnia illa pro arbitrio ſuo gubernare, & certos ſatanæ limites ponere, quos egredi non poſſit, & ſæpe ipſius conatus impedire, aut in contrarium etiam vertere; quodſi non impediat, ita tamen gubernare, ut ad finem nihilominus bonum dirigantur. Quare non eſt hæc aut vera poteſtas Satanæ a Deo data, ſed permiſſio, nec illimitara, ut ipſe jactat. Cæteroqui huc referri poteſt illud, quod legimus Apocal. 13. 3, ubi dicitur, *draconem*, hoc eſt, *diabolum dediſſe beſtiæ ſeptem capita, & decem cornua habenti virtutem ſeu potentiam ſuam, & thronum ſuum, & poteſtatem magnam.* Ubi per beſtiam illam Romanum imperium intelligi plerique interpretes videntur animadvertiſſe: & tamen illud imperium a Deo potius fuit excitatum ac conſtitutum. Deus enim nihilominus illa facit, etiamſi aliquid Diabolicæ licentiæ permittat, quia illa nihilominus ſua providentia dirigit ac gubernat, & fraudibus etiam ipſius ad ſua decreta exequenda velut abutitur. Vide Dan. 7. 21.

Verſ. 10. *Tunc dicit ei Jeſus, Vade poſt me ſatana.* Multa exemplaria non habent illud *poſt me*; ſed infra tamen ita loquitur Chriſtus Petrum alloquens, cap. 16. 23. Sed ſive legas, ſive minus, ſenſus eſt idem. Nihil enim ſignificatur aliud, quam *apage*. Illa autem verba *poſt me*, ſeu *retro*, nihil videntur ſignificare aliud, quam quod in vulgaribus linguis dicere ſolemus: ex oculis abi; quia nimirum quempiam intueri nolimus, aut indignus ſit, cui vel oculos faveamus. Quare Synecdoche quædam eſt ſpeciei pro genere. Nam qui abit retro aliquem, abit ex ejus oculis, quanquam non contra. *Scriptum enim eſt: Dominum Deum tuum adorabis, & illi ſervies.* Locus hic extat Deut. 6. 13, & x. 20: quanquam in Hebræo utrobique pro *adorabis*, extat *timebis*. Sed oſtenſum eſt a nobis alibi, (1) verbum *timendi*, cum ad Deum refertur, pro colendi voce uſurpari, vel ſaltem eam animi reverentiam denotare, quæ adorationem ex ſe parit ſecumve trahit. Cujus rei exempla extant 4 Reg. 17. 25, 28, 33, 35, 36, 39. Non additur autem in Hebræo vocula illa *ſoli:* ſed interpretes tamen Græci eam ad ſententiam tanto clarius exprimendam addiderunt. Etenim cum illis apud Moſem locis præcipitur, ut Iſraëlitæ Deum adorent, & ipſi ſerviant, ea verborum vis eſt, ut excludantur

(1) *In Ethic. Chriſt.*

ab hoc

ab hoc cultu alii Dii, quemadmodum ex ſeq. cap. 6 Deut. verbis liquido cernitur. Ita enim ibi legimus: *Dominum Deum tuum timebis & illi ſervies, ac per nomen illius jurabis. Non ibitis poſt Deos alienos cunctarum gentium.* &c. De verbo λατρεύειν dicta ſunt & a nobis, (1) & a noſtris alibi non pauca.

℣ſ. 11. *Tunc dimittit eum Diabolus:* addit Lucas cap. 4. 13 *ad tempus*. Nam iterum Chriſtum aggreſſus eſt, quanquam alia ratione, eo potiſſimum tempore, cum & Judæos ad ipſum morti tradendum invitaret. Hæc enim, ut ipſe Chriſtus ait, erat hora & poteſtas tenebrarum Luc. 22. 53. Et tunc veniebat princeps mundi Johan. 14, 31, quanquam in Chriſto nihil habebat. Poſſunt tamen huc referri etiam inſidiæ, quæ Satanæ procul dubio inſtinctu Chriſto ſunt ſæpius ab adverſariis ſtructæ. *Et ecce Angeli acceſſerunt & miniſtrarunt ipſi.* Quo pacto ipſi Angeli eo præſertim tempore miniſtrarint, non ſatis conſtat: Sed tamen cum apud Marcum legamus Chriſtum fuiſſe cum feris itemque eum eſuriiſſe, fieri poteſt, ut & feras, quas procul dubio Satanas ad Chriſtum terrendum coëgerat, abigerent, & ſic eum ab omni noxa tutum præſtarent, donec è deſerto in locum ab hominibus frequentatum rediret. Nihil etiam prohibet ſtatuere, eos, quemadmodum Eliæ contigiſſe videmus, cibum illi aliquem attuliſſe.

Verſ. 14. *Cum vero audiſſet Jeſus, quod Johannes traditus eſſet.* Sequitur nunc altera hujus capitis pars, quæ complectitur initium functionis Jeſu Chriſti propheticæ, ſeu prædicationis Euangelii, & ejuſdem confirmationis, quæ prope ad finem hujus libri extenditur; uti in partitione totius hujus libri dictum eſt. Hæc autem ſecunda hujus capitis pars in tres iterum particulas diſtribui poteſt. In prima oſtenditur, quo loco quidve docuerit Chriſtus, a ℣ſ. 12, uſque ad finem 17. In ſecunda refertur, quemadmodum diſcipulos quoſdam vocaverit Chriſtus, eos poſtmodum ad prædicationem Euangelii adhibiturus a ℣ſ. 18, uſque ad 23. In tertia atque ultima perſequitur Matthæus narrationem de functione muneris Chriſti, & cum breviter indicaſſet ſummam prædicationis Chriſti, generatim etiam miracula ſubjicit, quibus eandem confirmavit a ℣ſ. 23, uſque ad finem capitis. In verbis autem illis ℣ſ. 12: *Cum autem audiſſet Jeſus, quod Johannes traditus eſſet*, indicatur occaſio ſeu cauſa, quæ Chriſtum impulit, ut in Galilæam ſecederet. Non ſatis autem inter Interpretes convenit, quo pacto hac traditione Johannis Chriſtus fuerit permotus, ut in Galilæam ſecederet. Alii cenſent, ideo id factum, quia voluerit in Galilæa potiſſimum perſequi ſalutis humanæ negotium atque Euangelii prædicationem a Johanne quodammodo cœptam, ſed ipſius traditione interruptam. Alii cenſent, eum hoc ſeceſſu voluiſſe periculum evitare, quod ipſi quoque exemplo Johannis immineret: quorum poſteriorum ſententiam ſi ſequamur, neceſſe eſt ſtatuere, Galilæam illam, in quam ſeceſſit Chriſtus, non illam fuiſſe, cujus Herodes eſſet Tetrarcha, ſed aliam; qua de re poſtea nonnihil dicemus. Interim illud animadvertendum eſt, quod eſt ab aliis jam annotatum, etiamſi hæc ita narrentur a Matthæo, ac ſi ſtatim tentationem Chriſti in deſerto peractam fuiſſent conſequuta; ex iis tamen, quæ narrantur a Johanne cap. 1, & duobus, vel tribus potius ſeqq. multa alia interceſſiſſe inter tentationem illam, & hunc Chriſti in Galilæam ſeceſſum. Etenim hic ſeceſſus, ut Matthæus expreſſe narrat, & eum ſequutus Marcus cap. 1. 14. contigit poſt Johannem in carcerem conjectum. Atqui Chriſtus poſt ſuum baptiſmum & deſcenſum ſuper ipſum ſpiritus ſancti ad Johannem adhuc publice docentem reverſus, ab eo teſtimonio inſigni non ſemel fuit ornatus, & diſcipulis quibuſdam collectis in Galilæam abiit, ubi in nuptiis ex aqua vinum fecit, atque inde Hieroſolymam profectus & docuit, & miracula edidit, & cum Nicodemo colloquio habito in Judææ territorium ex urbe diſceſſit, & baptizavit, Johanne itidem baptizante; unde orta poſtea fuit diſceptatio inter Johannis diſcipulos & Judæos. Poſtea demum Chriſtus periculum evitaturus a phariſæis ſibi imminens per Samariam in Galilæam tetendit. Et hoc videtur eſſe iter illud, cujus hoc loco Matthæus & Marcus, imo & Lucas faciunt mentionem. Quanquam enim non deſunt, qui putent diverſum eſſe iter in Galilæam, quod Matthæus & Marcus tentationi Chriſti ſubjicit, ab eo, quod Lucas: (exiſtimant enim illud a Luca deſcriptum fuiſſe antegreſſum) tamen ſi conſiderentur ea, quæ in hoc itinere a Chriſto facta narrantur cap. 4. 5 & 6. Lucæ, & conferantur cum iis, quæ Matthæus hoc & ſeqq. capp. refert, longe probabilius eſt, idem ab utroque iter in Galilæam deſcribi. Et facit illud quoque rem probabilem, quod hic ſubjungitur ℣ſ. 13, *& relicta Nazareth veniens habitavit in Capernaum.* Etenim ſignificare videtur Matthæus, Jeſum abiiſſe quidem Nazaretham, ſed ea mox relicta iviſſe habitatum Capernaum; poſtquam nimirum, ut Lucas refert, eſſet a Nazarenis eductus extra oppidum in verticem montis, ut inde præcipitaretur. Subjicitur enim a Luca *& deſcendit in Capernaum, & erat docens eos in Sabbathis* &c. Omiſerunt autem tres hi Euangeliſtæ omnia illa, quæ a tentatione Chriſti in deſerto uſque ad conjectionem Johannis in carcerem fuerunt facta a Chriſto, quia illa videntur tantum quædam præludia fuiſſe, & initia minus adhuc illuſtria functionis Chriſti Propheticæ. Nam quam diu Johannes ipſius prodromus adhuc munere ſuo ſungebatur, (functus autem fuit tam diu, donec in carcerem conjiceretur) Chriſtus videri poteſt tum præluſiſſe muneri ſuo, & majorum operum fundamenta jeciſſe. Quare id ſibi ſumſerant tres primi Euangeliſtæ deſcribendum, quod præcipuum in hac Chriſti functione eſſet, & maxime illuſtre, poſtquam nimirum veluti impetu quodam capto doctrina Chriſti curſum ſuum eſſet ſortita. Unde intelligitur, verba Lucæ, qui ait, Jeſum fuiſſe reverſum in potentia ſpiritus, hoc eſt, potentia atque efficacia divini ſpiritus inſtructum, in Galilæam, non ita eſſe accipienda, ac ſi ſtatim fuiſſet reverſus: ſed ſimpliciter, quod reverſus fuerit, licet non exiguo temporis tractu interjecto in eum, unde primum egreſſus fuerat, locum. Verbum *tradendi* hoc loco ſignificare conjectionem in carcerem ab omnibus eſt obſervatum. Sæpe enim uſurpatur vox tradendi cum ellipſi, quæ pro ratione ejus, de quo agitur, ſupplenda eſt, uti nonnemo interpretum annotat ad Marc. 1. 14, ubi ſimilis eſt ellipſis. Cauſa autem cur in carcerem fuerit conjectus Johannes ab Herode, exponitur ab ipſo Matthæo infra cap. 14. 3, & a Luca cap. 3. 19. 20, nempe quod eum reprehendiſſet Johannes de Herodiade uxore Philippi fratris ipſius, & de omnibus, quæ fecit, malis Herodes.

(1) *In Ethicis. lib. 4. de vera relig.*

Secessit in Galilæam. Disputatur hoc loco a nonnullis, quænam Galilæa hic sit intelligenda. Illi, qui existimant, Christum exemplo Johannis ab Herode in vincula conjecti monitum, ejusdem vim vitare hoc secessu voluisse, contendunt, Galilæam superiorem, quę Galilæa gentium appellatur, omnino intelligendam: quia si in Galilæam inferiorem secessisset, periculo potius se obtulisset, quam illud evitasset, siquidem ejus Galilææ Herodes Tetrarcha erat. Quo accedit, quod paulo post ℣. 15 in verbis Esaiæ omnino videatur hæc Galilæa, in quam secessit Christus, Galilæa gentium appellari. Sed illorum sententiæ Chorographia omnino videtur repugnare. Etenim Capernaum in inferiori Galilæa ad lacum Genezareth posita est, & si tabulis Geographicis peritissimorum virorum credimus, longius ab ipsa superiori Galilæa abest, quam ipsa Nazaretha, quam Interpretes illi, cum quibus nunc nobis res est, recte in inferiori Galilæa collocant. Adde, quod jam ante indicavimus, ex collatione Matthæi & Lucæ apparere, Christum Nazaretham post hoc iter veniisse, & inde postea Capernaum se contulisse: unde apparet, eum & in inferiorem Galilæam venisse, & hoc ex Judææ discessu periculum ab Herode imminens evitare non voluisse. Ut taceam ab Herode eum tutiorem futurum fuisse in Judæa, quam si in superiorem etiam Galilæam tenderet: quandoquidem nisi longis ambagibus eo proficisci vellet, Galilæa inferior, quæ ditionis esset Herodis, ipsi erat trascunda. Quapropter arbitramur Galilææ nomen hoc loco generatim sumi, ita ut utramque & superiorem & inferiorem complectatur, comprehendatque universam terram tribus Zabulonicæ & Nephtalimicę, ut sequentia ostendunt; vel si omnino alterutra Galilæa nominatim sit intelligenda, inferiorem hic accipiendam putamus. Nam quod postea in verbis Esaiæ Galilæa gentium commemoratur, vel per Hebraismum ita appellatur, quasi dictum esset, Galilæa populosa, ut nonnulli Interpretum censuerunt, (verisimile enim erat, populosam esse regionem fertilitate insignem) vel commemoratur tanquam pars illius Galilææ, in quam Christus secessit. Ut taceam locum illum Esaiæ ideo potissimum videri allatum, quia mentio facta erat Capernaumi ad mare siti, in finibus Zabulonis & Nephthalimi; non vero ad illud ostendendum, quod de Galilæa nominatim fuerat dictum. Ex quibus jam illud quoque apparet, non esse probabile, Christum è Judæa ideo voluisse discedere, ut periculum sibi ab Herode Johannis exemplo metuendum evitaret: sed potius ut, ubi Joannes prædicationis suæ cursum quodammodo finiisset, ibi suum ille potissimum inciperet, & discipulos ipsius Magistro orbatos ad se pertraheret, ne instar ovium pastore destitutarum oberrarent, & præparatos a Johanne animos semente verbi divini conspergeret. Quod si tamen hoc itinere periculum aliquod evitare voluit Christus, illud intelligendum erit, quod ipsi a pharisæis in Judæa struebatur; ut ex Johanne intelligitur cap. 4, tribus versiculis primis.

Vers. 13. *Et relicta Nazareth venit habitatum Capernaumum.* Causa, cur reliquerit Nazaretham, ex Lucæ 4, intelligitur, nempe Nazarenorum incredulitas, atque animorum obstinati, unde factum, ut ipsum etiam è monte præcipitare vellent. Quanquam interim negare nolimus, eum etiam jam ante Capernaumi fuisse versatum: id quod significare videntur illa ipsius verba eodem cap. 4. Luc. 23: *Omnino dicetis mihi parabolam hanc, medice cura te ipsum, quæ* (vel quanta) *audivimus Capernaumi, fac etiam hic in patria tua.* Si modo ideo hæc verba protulit Christus, ut significaret, eos jam tum habere occasionem illud ipsi objiciendi, & non potius, eos in posterum ita dicturos. Sed quicquid sit; fieri potest ut post illud demum tempus Nazaretham ita relinqueret, ut jam suum veluti domicilium non amplius Nazarethæ, sed Capernaumi habere vellet. Cur autem Capernaumum potius elegerit, in causa erat loci celebritas, ac hominum ibi perpetuo versantium frequentia: siquidem emporium erat ad lacum Genezareth situm, vel primum, vel inter prima. *Maritimam.* Scilicet urbem, quia, ut diximus, ad lacum Genezareth, qui alias mare Galilææ, aut mare Tiberiadis appellatur, erat sita. Notum enim est, Hebræos maris nomine etiam lacus complecti. Lacum eum effecit Jordanis in humiliorem locum incidens.

Vers. 14. *Ut impleretur quod dictum est per Esaiam* &c. Locus Esaiæ extat cap. 9. 1. 2. Non significat autem Matthæus, sensu literali dictum illlud Esaiæ tum temporis fuisse impletum; sed mystico: hoc est, id fuisse factum, cujus typus ac figura quædam fuit id, de quo Esaias literali sensu loquitur, uti mox in verborum explicatione dicemus. Similia vidimus jam supra cap. 1. 22, 23. & 2. 15, itemque ℣. 12 seqq. quin & 3. 3.

Vers. 15. *Terrá Zabulon, & terra Nephtalim.* Non omnia Matthæus verba recensет versiculi primi; sed omissis aliis, quæ ad institutum ipsius non pertinebant, ea tantum ex versic. 1 excerpit, quæ ad loci descriptionem spectant. Ejus enim rei gratia hunc locum potissimum adduxerat, ut ostenderet, prædictum aliquando fuisse, fore, ut ad mare in finibus Zabulon & Nephtalim lux prædicationis Euangelicæ effulgeret. Diximus autem jam sensum horum verborum literalem, seu historicum, esse alium. Quod ut tanto rectius intelligatur, primum verba ex Hebręo interpretabimur. Deinde eorum sensum subjiciemus. Ita ergo ait Propheta: *Quanquam non* [erit] *caligo ei, cui angustia* [erit,] *secundum tempus primum* (seu prius) [quo] *allevavit terram Zabulon, & terram Nephtali & posterius,* [quo] *aggravavit viam maris trans Jordanem Galilæam Gentium. Populus ambulantium* (vel ambulantes) *in tenebris viderunt lucem magnam, sedentibus in terra umbræ mortis lux splenduit* (id est splendebit) *super ipsis.* Jam quod ad sensum attinet, hic a doctissimis quibusdam (1) interpretibus traditur. Comminatus fuerat propheta in præcedentibus populo Judæ atque in primis civitati Hierosolymitanæ gravissimam afflictionem, quæ nimirum eventura erat per Sennacheribum Assyriorum Regem. Jam his verbis nonnihil eam mitigat, subjecta consolatione de futuro Dei auxilio ac certa spe liberationis, q. d. Caligo, hoc est, calamitas, quam Hierosolymitanæ urbi eventuram dixi, erit quidem magna; sed tamen non erit illi par, quæ Israëlem, hoc est, decem tribuum populum leviter quidem primum afflixit, postea vero affliget graviter. Leviter afflixit, cum Zabulon, Naphthali, & Galilæa a Teglath Phalassar Assyrio in captivitatem fuit abducta, ut est lib. 4. Regum 15. 29. Graviter autem cum reliquę tribus a Salmanassar in Assyriam abductæ sunt, qua de re habetur eodem libro cap. 17. Verba illa *via maris trans Iordanem* &c. referenda esse videntur ad priorem Israëlis afflictionem, qua duabus tribubus cum dimidia amissis illa regione,

(1) *Masculus,*

quæ

quæ his verbis deſcribitur, Iſraëliticus populus fuit afflictus, & caligo ei calamitatum inducta. Maris nomen lacum Genezareth ſignificare videtur. Quanquam alii, qui terram decem tribuum hic deſcribi exiſtimant, mare mediterraneum intelligunt. Verba *trans Jordanem*, notant dimidiam tribum Manaſſe, quæ reſpectu Hieroſolymę trans Jordanem erat. Galilæa Gentium ideo dicitur, quia vicina Gentibus, iiſque mixta erat regio. *Populus ambulantes*, vel *ambulantium* in tenebris, ſenſu literali ſignificare videtur populum Judę & Hieroſolymę: *tenebræ* autem & *umbra mortis* vaſtationem terrę Judæę, & obſidionem Hieroſolymę per Sennacheribum. Reddit enim Propheta rationem, cur dixerit, caliginem illam, quam Judę fuerat minatus, non fore tantam, quanta Iſraëli partim jam evenerat, partim brevi erat eventura: nempe quia in hac caligine viſurus eſſet Judę populus lucem magnam, h. e. liberationem admodum illuſtrem eſſet ſenſurus. Id quod factum eſt, cum Hieruſalem ab obſidione fuit liberata per Angelum cæſo Senacheribi exercitu numeroſiſſimo. Ex his jam non eſt difficile ſenſum verborum myſticum eruere. Caligo illa calamitatum figura quædam fuit caliginis ignorantiæ divinę voluntatis & calamitoſiſſimi ſtatus hominum in illa ignorantia verſantium; & contra, lux auxilii divini ſeu liberationis, quæ olim in tanto periculo ac calamitate conſtitutis affulſit, typus quidam fuit lucis doctrinæ cœleſtis ac cognitionis rerum divinarum, quæ per Chriſtum orbi fuit illata, ac ſimul felicitatis, quam veritatis lux miſeris mortalibus afferebat. Illa caligo omnino erat umbra mortis; hæc lux vere eſt vitæ ſplendor. Verum illud inter literalem & myſticum ſenſum intereſt, quod illo ſenſu lux iſta non videtur referri ad terram Zabulon, & terram Nephtalim, viam maris trans Jordanem, & Galilæam gentium; ſed ad Judam atque Hieroſolymam. Illarum autem terrarum fit mentio comparationis gratia: ut nimirum diſcrimen appareat calamitatis, quæ illis terris aut jam evenerat, aut non multo poſt eventura erat, & illius, quæ Judę atque Hieroſolymę immineret. Sed ſenſu myſtico his ipſis terris tanta lux promittitur. Et ſane verba Hebræa ita per ſe ſunt comparata, ut ſenſum hunc ferant: quandoquidem cum calamitatis facta eſſet mentio, quę iſtis terris antea incubuiſſet, ac poſtmodum incubitura eſſet, eaque caliginis nomine fuiſſet deſcripta: recte per populum hunc ſedentem in tenebris, atque in regione umbræ mortis populus iſtarum terrarum intelligi poteſt. *Viam maris* h. e. verſus mare, ſeu qua ad mare itur. Videtur autem, ut antea jam indicavimus, intelligi mare, ſeu lacus Genezareth. Neque enim obſcura eſt relatio inter hæc verba & illa ℣. 13, ubi Capernaum appellavit παραθαλασσίαν, ſeu ad mare ſitam. Sita autem fuit non ad mare mediterraneum, ſed ad lacum illum ſæpius dictum.

Trans Iordanem. Illi qui hoc per appoſitionem præcedentibus annexum eſſe putant, idque ad terram Zabulonis & Nephtalim verſus mare ſitam referunt, rationem hic excogitare coguntur, qua regio illa dicatur eſſe trans Jordanem. Etenim Chorographia clariſſime docet, regionem illam reſpectu Hieroſolymæ, terræque Judæę cis Jordanem eſſe ſitam. Credibile autem eſt, prophetam, cum iſta ſcriberet, reſpectu Hieroſolymę, ubi verſabatur, terræque Judæę regionis illius, quam deſcribit, ſitum deſignaſſe. Quare multi ex viris eruditis exiſtimant, particulam *trans*, non ſatis proprie hic accipi, ſed ſignificare locum quemvis circa aut juxta fluvium ſive in citeriori, ſive in ulteriori ripa ſit ſitus: quia nimirum utraque ripa, quanquam diverſo reſpectu, ſimul ſit & citerior & ulterior. Et hanc quidem particulę hujus ſignificationem etiam aliis in locis apud euangeliſtas extare volunt, atque inter alia Johannis 1. 28. Quandoquidem Johannes in deſerto Judæę baptizabat, ac proinde non ultra, ſed citra Jordanem reſpectu habito ad Hieroſolymam terramque Judæam. Poteſt addi etiam locus Num. 32. 19, ubi in eodem ſermone a Rubenitis & Gaditis trans Jordanem nunc illa appellatur regio, quæ illis tum temporis in deſerto adhuc verſantibus erat ultra fluvium, nunc illa, quæ cis fluvium. Et hæc quidem ſententia non eſt a vero aliena. Sed nil videtur prohibere, quominus particulam hanc proprie accipiamus, & intelligamus terram dimidię tribus Manaſſis ultra Jordanem reſpectu Judæę ſitam. Etenim cum inter ipſam & Capernaum fluvius tantum intereſſet, fieri non potuit, quin Chriſtus Solis inſtar illic exortus radios ſuæ lucis in illas, quæ trans Jordanem eſſent, partes vicinas ſpargeret.

Verſ. 16. *In regione & umbra mortis.* Hic eſt בגלילהים, in Hebræo enim eſt *in regione umbræ mortis.* h. e. in regione, quam umbra vel potius tenebrę denſiſſimę ac funeſtiſſimę occuparunt. Etenim umbra mortis apud Hebræos ſumi videtur pro denſis tenebris, vel ſaltem opacitate & obſcuritate horrorem mortis incutiente. Quanquam hæc umbra (vel tenebræ potius) quæ hoc loco intelligitur, vere poterat dici umbra mortis, propterea quod mortem eamque æternam hominibus afferret.

Verſ. 17. *Ab hoc tempore cœpit Ieſus prædicare.* Quomodo hoc ſit intelligendum, ex iis patet, quę ſupra dicta ſunt ℣. 12, cum cauſam expoſuimus, ob quam tres primi euangeliſtæ omiſerint narrationem rerum inter reditum Chriſti ex deſerto, & hunc in Galilæam diſceſſum geſtarum. Oſtenſum enim eſt, Chriſtum etiam antehac in Judæa prædicaſſe. Sed hic de pleniori quodam & magis illuſtri prædicationis Chriſti initio ſermo eſt, poſtquam nimirum curſum ſuum prodromus ipſius abſolvit. De illis verbis: *Reſipiſcite; appropinquavit enim regnum cœlorum*, dictum jam eſt ſupra cap. 3. 2.

Verſ. 18. *Ambulans autem juxta mare Galilææ.* Diximus jam antea hic incipere ſecundam particulam membri ſecundi hujus capitis, inque ea agi de vocatione quorundam diſcipulorum ad munus Apoſtolatus: quanquam ita, ut juberentur Chriſtum aſſectari, ejuſque lateri veluti adhærere, quo ad munus illud obeundum præpararentur, & Magiſtro illorum opera uti volenti veluti ad manum eſſent. Satis autem intelligitur ex cap. 1 Joannis, non tum primum, cum in Galilæam rediiſſet Chriſtus, Johanne in carcerem conjecto, viros illos, quos hic ſequi ſe jubet Chriſtus, fidem in ipſum collocare cœpiſſe; quandoquidem Johannes aperte oſtendit Simonem, qui a Chriſto fuit appellatus Cephas, ſeu Petrus, & Andream fratrem ipſius in ipſum credidiſſe, Johanne adhuc publice docente ac baptizante: & Andream quidem inter primos permotum teſtimonio Johannis, quod præſenti Chriſto prębuit, eumque poſtea Simoni fratri dixiſſe: *invenimus Meſſiam*, eumque ad Chriſtum adduxiſſe, a quo nomen protinus novum futuri Apoſtolatus dignitatiſque omen acceperit. Quin & illud ex ejuſdem

Johannis Apoſtoli dictis intelligitur, Andream ac Petrum ab eo jam tempore, una cum aliis quibuſdam diſcipulis Chriſtum aſſectari cœpiſſe. Cum ergo hoc locó a Matthæo cap. 1. 17 & ſeqq. referatur, uti & a Marco, eos poſtmodum demum, cum rete jacerent in mare, fuiſſe a Chriſto juſſos, ut ſe ſequerentur, apparet eos poſt primam illam Chriſti notitiam & fidei in ipſum collocatæ initium ad ſuos rediſſe, & conſuetó operi ſeu victus quærendi rationi vacaſſe, nec ſemper Chriſto adhęſiſſe, & eum quacunque euntem fuiſſe ſectatos; ſed poſtea demum, cum ita, ut hic legimus, eſſent ab ipſo nominatim vocati, & juſſi, uti ipſum ſequerentur.

Illud autem dubitari hoc loco poteſt, utrum eadem ſit hæc hiſtoria cum illa, quam Lucas deſcribit initio capitis 5, ubi dicitur, Petrum ejuſque ſocios, Iacobum & Johannem, permotos illa miraculoſa piſcium captura, quam Domino jubente fecerant, relictis omnibus Dominum fuiſſe ſecutos, præſertim cum dictum eſſet Simoni a Chriſto, fore, ut ab eo tempore homines caperet: quo pacto hic a Matthæo ſcribitur dixiſſe Chriſtum Petro & ipſius fratri, ſe facturum eos piſcatores hominum. Cauſa autem cur dubitari queat, utrum eadem utrobique ſit hiſtoria, hæc eſt, quod inter alia hic dicatur, Chriſtum ambulaſſe tum temporis juxta mare Galilææ, & vidiſſe Simonem & Andream jacientes rete in mare. At apud Lucam dicitur, Chriſtum conſcendiſſe navem Simonis, & ex ea populum docuiſſe, ac ſermone ſuo finito juſſiſſe Simonem in altum navem propellere, ac rete in mare jacere, & ſtatim poſt captam magnam piſcium multitudinem, Petro obſtupefacto ac perterrito dixiſſe, ne metueret, ab eo enim tempore eum homines capturum. Deinde a Matthæo dicitur, Chriſtum paululum inde progreſſum vidiſſe Jacobum & Johannem in navi cum Zebedæo patre ſuo reficientes retia eoſque vocaſſe, illos autem vocatos ſtatim paruiſſe. Verum hujus rei nullum extat in illa Lucæ hiſtoria indicium: quin potius exiſtimare quiſpiam ex Lucæ verbis non injuria poſſit, eos, cum in Petri navem aſcendiſſent, & eum in piſcibus capiendis juviſſent, protinus Chriſtum nemine hortante fuiſſe una cum Petro ſecutos. Illud non commemoro, quod apud Matthæum expreſſa fiat Andreæ mentio, apud Lucam nulla. Etenim credibile eſt, Andream fratri adfuiſſe, tanquam vitæ totius laborumque ſocium, licet id Lucas non commemoret. Sed priores duæ rationes majoris ſunt momenti, eæque doctiſſimos quoſdam interpretes moverunt, ut omnino diverſam hanc ab illa hiſtoriam eſſe ſtatuerent, nec eodem tempore eodemve die illa contigiſſe cenſerent; ſed diverſo. Et prius quidem id contigiſſe, quod a Luca ſcribitur; deinde id, quod a Matthæo: illic nondum vocaſſe Chriſtum diſcipulos illos, aut ut ſe ſequerentur juſſiſſe, ſed tamen Petro, & in ipſius perſona cæteris quoque ipſius ſociis a Luca commemoratis indicaſſe ac prædixiſſe, quid mox futurum eſſet; hic vero eos reipſa vocaſſe, & individuos ſibi comites in poſterum eſſe voluiſſe. Illic quidem dici eos omnia reliquiſſe, h. e. navem, piſces, retia, & Chriſtum ſequutos, ſed poſtea tamen ad opificium ſuum reverſos, donec illi valedicere aperte juberentur. Non ſpernenda quidem videtur hæc ſententia; ſed ſunt tamen etiam, quæ in contrarium pugnent. Quod ut rectius intelligatur, illud primum ponimus, de quo inter omnes convenit, id, quod a Luca narratur, non fuiſſe poſterius eo, quod hoc loco refertur a Matthæo. Etenim tum, cum illa fierent, quæ Lucas ſcribit, ſatis apparet Petrum, itemque Iacobum ac Johannem Zebedæi filios piſcatores adhuc fuiſſe, & conſueto ſuo operi vacaſſe, nec ſuis navibus retibuſque valedixiſſe. Id autem ab iis factum eſt, poſtquam fuerunt a Chriſto, ut Matthæus refert, vocati, nec cuiquam fit veriſimile, illos ab eo tempore priſtino opificio ita vacaſſe, ut victum inde ſolito more quærerent. Quanquam interdum eos veluti ſucciſivo tempore piſcatos fuiſſe negare nolimus, cum ejus rei videantur in ipſa hiſtoria Euangelica quædam extare indicia. Deinde, ſi Petrus jam fuiſſet a Chriſto in numerum familiarium ipſius diſcipulorum allectus, eique fuiſſet dictum a Chriſto, conſtitutum eum iri ab ipſo piſcatorem hominum, veriſimile non eſt, eum poſtea capta tanta multitudine piſcium dicturum fuiſſe Chriſto: *Egredere a me, quia vir peccator ſum, Domine.* Hæc enim verba non ſunt hominis Chriſto jam familiaris, & ſcientis, ſe in eum finem jam a Chriſto eſſe aſcitum, ut hominum eſſet piſcator, h. e. Euangelii prædicatione homines ad Chriſtum fidemque ejus amplectendam adduceret. Neque etiam cauſa videtur fuiſſe, cur Chriſtus ei diceret, metum illi exemturus: *ab hoc tempore homines capies:* ſi quidem id jam antea illi ſat aperte dixiſſet, & hac ſpe eum ad ſe ſequendum impuliſſet. Quare illud tantum quærendum reſtat, utrum id, quod Lucas refert, ita fuerit antegreſſum, ut non eodem die contigerit, quo evenerunt illa, quæ Matthæus hic narrat. Non antegreſſum autem fuiſſe inde videtur apparere, quod a Luca dicitur, Petrum, ejuſque ſocios, Iacobum nimirum & Johannem, cum deduxiſſent in terram naves, relictis omnibus, eum fuiſſe ſecutos. Quorſum enim eos Chriſtus poſtea demum vocaret, ut ſe ſequerentur, cum jam relictis omnibus eum ſecuti eſſent? Neque vero credibile eſt, eos ita reliquiſſe & naves, & piſces, & retia, quæ *omnium* nomine ſignificari interpretes illi fatentur, cum quibus nunc res eſt, ut eadem poſtea reuerſi uſitato ſibi more tractarent & huic ſuo opificio vacarent. Nihil enim eximium aut ſingulare illis Lucas hac ratione tribueret; quod tamen eum facere ſatis conſtat. Quo accedit, quod, cum Lucas alibi non referat, quomodo illi diſcipuli, priſtino vitæ genere atque opificio relicto, fuerint ſecuti, omnino credibile eſt, eum id his verbis fuiſſe complexum, cum non ſit probabile, eum hanc rem penitus tacere voluiſſe. Præterea verba illa Chriſti Petro dicta, *a nunc*, vel, *ab hoc tempore homines capies*, omnino ſignificare videntur, ab eo ſtatim tempore Petrum in eorum fore numero, quibus Euangelii prædicandi munus eſſet commendatum; ita ut ſignificet Chriſtus, velle ſe, ut relicto piſces capiendi labore ad laborem capiendi homines ſeſe accingat, h. e. opificio illo ſuo relicto, ipſum aſſectetur, ut ita ad Euangelii prædicationem præparetur. Certe verba apud Matthæum extantia non ita ſunt comparata, ut ſignificent ſtatim eos futuros hominum piſcatores, quemadmodum verba apud Lucam indicare videntur: cum nulla expreſſa temporis, quo id futurum ſit, apud Matthæum fiat mentio. Accedit & illud, quod Chriſtus hoc tempore jam plenis, ut ita dicam, velis muneris ſui curſum eſſet ingreſſus, & ingens hominum multitudo ad eum audiendum accurreret, ut plane veriſimile ſit, eum jam tum voluiſſe habere aſſeclas, qui perpetuo ipſi adeſſent, & quibus paulo poſt uti ad Euangelii prædicationem poſſet, quique poſtmodum teſtes eſſent omnium eorum, quę ab ipſo toto hoc muneris illius tempore

dicta

dicta factaque essent. Inter hos autem primus certe erat Petrus, una cum fratre ac duobus sociis, Jacobo & Johanne. Taceo, quod hoc ipso miraculo, quod Lucas narrat, Petrum inprimis ejusque socios, qui ejusdem miraculi spectatores, oculatique testes fuerunt, Christus promovere voluisse videtur, ut se vocantem absque mora sequeretur, & spem conciperet, fore, ut qui Christi jussu tantam piscium multitudinem cepisset, eadem felicitate in capiendis hominibus uteretur. Cum ergo ita animi horum discipulorum essent præparati, & ad quidvis Christo jubente faciendum accensi, probabile non est, Christum eorum vocationem diutius differre voluisse. Fatemur quidem, has rationes non ita cogere, ut ita nullo pacto liceat statuere, aliquem temporis tractum inter hanc illamve historiam interveniſse: ejus tamen sunt ponderis, ut, si rationibus in contrarium allatis satis fieri possit, dubitandum non sit, eodem tempore illa, quę a Matthæo & Luca referuntur, contigisse, & quę ab alterutro sint omissa, ex altero veluti supplenda esse. Et videtur quidem Matthæus initium ac finem totius rei clarius pleniusve expressisse; Lucas id, quod medio veluti tempore intervenerit. Ita enim nostro quidem judicio res videtur gesta: Descendit Christus ad littus maris seu lacus, atque ibi vidit duos illos fratres Simonem & Andream jacientes rete in mare, atque eo jam tempore constituit eos vocare. Interea confluente populo, eumque urgente verbi divini audiendi gratia, videntur & ipsi illi duo fratres, navibus ad ripam appulsis, descendisse, ut abluerent retia, quemadmodum Lucas scribit. Inde Christus, urgenti populo cedens, & commodiorem ad eos concionandi locum quærens, ingressus est navem Simonis, quam credibile est habuisse cum fratre communem, cumque jam concionem absolvisset ad populum, jussit eum in altum propulsa nave retia in mare jacere: unde consecuta sunt ea, quæ porro apud Lucam leguntur usque ad finem ℣. 10. Eo ipso autem cum dixit Simoni, *a nunc homines capies*, complexus est id, quod apud Matthæum extat ℣. 19: *& faciam vos piscatores hominum*. Nam etsi apud Lucam solum Petrum allocutus fuisse scribatur; apud Matthæum autem non Petrum tantum, sed & Andream: intelligi tamen potest id, quod Christus Petro dixit, etiam fratri dictum voluisse, præsertim si, ut credibile est, utrique statim dixit, ut sese sequerentur. Non enim dubitare potuit Andreas, qua spe Simonem fratrem suum vellet sequi, eadem & se vocari. Quanquam nihil prohibet, quippiam adhuc addidisse Christum, unde manifeste constaret Andreę, se quoque ad hominum, ut ita dicam, piscatum, seu capturam acciri. Hæc cum Christus Petro atque Andreæ diceret, fieri facile potuit, ut Jacobus & Johannes ad naviculam Patris sui Zebedæi non longe inde distantem regrederentur, ut ita Christus paululum inde cum Petro & Andrea progressus illos quoque nominatim vocaret: unde consecutum est id, quod Lucas scribit, ut relictis omnibus Christum sequerentur. His autem animadversis, satisfieri objectionibus illis facile potest, quæ sunt in contrarium allatę.

Vers. 19. *Et faciam vos.* q. d. Nam faciam vos. Causa enim redditur, cur illos se velit sequi, quemque inde fructum sint relaturi. Sensus autem & per se facilis est & a nobis in præcedentibus indicatus.

Vers. 23. *Et circumivit totam Galilæam.* Tertia hæc est secundi membri hujus capitis particula, cujus summa jam supra est indicata ℣. 12.

Prædicans Euangelium Regni. Regni est Genitivus objecti. *Euangelium regni:* hoc est lætum illum nuncium de Regno cœlorum, & beatissimo illo ac gloriosissimo statu quo in cœlis aliquando pii sunt potituri; qui quidem status Regni nomine simpliciter designatur per ἐξοχήν seu excellentiam. Καὶ θεραπεύων pro ἰώμενος curans, pro sanans, θεραπεύειν enim Medicorum est, & remediis utentium ad sanandum.

Omnem morbum. h. e. quemvis morbum sibi oblatum.

Vers. 24. *Et abiit auditus ipsius.* Id est fama de ipso.

In totam Syriam. nempe vicinam illi, ubi tum versabatur, loco, comprehensis hoc nomine, ut videtur, illis quoque regionibus, quæ versu sequenti 25 comprehenduntur.

Lunaticos. h. e. quorum morbi & paroxysmi Lunę incrementa aut decrementa sequuntur, sive insania illa sit, sive epilepsia, & cum ea conjuncta quædam vis Dæmonis, ex quo genere fuit ille puer, de quo infra cap. 17. 15. Lucæ 9. 38 & seqq.

Vers. 25. *Decapoleos.* Regio hic designatur Galilææ dicta a decem urbibus in ea sitis, proxima gentibus, de qua videatur Plinius lib. 5. cap. 18.

Et Hierosolymis & Judæa. Hierosolyma propter excellentiam nominatim ponitur, & è reliqua Judæa veluti eximitur. Itaque Judææ nomine reliqua præter Hierosolymam Judææ regio intelligenda est. Idem fit Lucę 6. 17, ubi Judææ nomen præmittitur, & Joh. 3. 22, ubi cum narratum fuisset, quid Hierosolymis egerit Christus, dicitur, eum postmodum una cum Apostolis venisse in Judæam terram, hoc est, reliquum Judææ territorium.

Et trans Iordanem. h. e. è regione, quæ trans Jordanem sita est, respectu Judææ, & Hierosolymę, quæ ideo Peræa fuit dicta. Græce subauditur articulus, imo & nomen: q. d. καὶ τῆς πέραν Ἰορδάνου χώρας.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

In hoc & duobus sequentibus Capitibus continetur insignis Christi concio ad discipulos aliquando, audiente tamen populo, habita, qua ipsorum mores format. h. e. & varia pietatis officia, tum generatim, tum speciatim illis præscribit, & ad ea summo studio exequenda hortatur. Totam autem concionem ad certa quædam membra & quidem pauca revocare non ita facile est, nisi forte ab ordine, quo ea sunt descripta, recedere velis, præsertim si habeatur ratio eorum, quæ cap. 7 proponuntur. Quare satis erit singulorum capitum distributionem proponere. Et caput quidem hoc quintum, quod non immerito inter tria primas tenet, ad tria membra revocari non incommode potest. In primo varias virtutes commendat Christus, dum in eis certam ad supremam felicitatem perveniendi viam sitam esse docet, usque ad finem vers. 12. In altero, quod a vers. 13 extenditur usque ad vers. 24, generales quasdam rationes ac causas exponit, quibus discipulos suos ad illarum virtutum, omnisque adeo pietatis studium excitat, & objectionibus quibusdam eorumve taciris cogita-

cogitationibus occurrens ad id, quod tertio loco ſibi expediendum propoſuit, viam ſibi ſternit. Id autem eſt, ut legis quædam præcepta perficiat, ita quidem, ut doceat, plura ſe nunc aut præcipere, aut prohibere, quam lex aut præceperit, aut prohibuerit, & nonnulla ſuis diſcipulis omnino eſſe vitanda, quæ lex Moſaica ſatis aperte permiſerit. Et hac in re tertium hujus capitis membrum conſumitur, quod a verſ. 21 uſque ad finem capitis extenditur.

Verſ. 1. *Videns autem turbas.* Antequam ſingula hujus capitis verba explicemus, primo omnium quærendum, utrum eadem hic hiſtoria ac concio deſcribatur cum ea, quam Lucas cap. 6 refert. Etenim res difficultate nequaquam caret, unde & magna eſt de ea inter interpretes diſſenſio. Et tamen non parum videtur referre ad ipſorum Chriſti verborum intelligentiam, ut aliquid hac de re certi conſtet. Nam ſi eadem utrobique eſt concio, alterius Euangeliſtæ verba ex altero erunt interpretanda: & licet diverſam videantur continere ſententiam, ineunda tamen erit ratio, qua non modo inter ſe concilientur, ſed eandem quoque revera ſententiam illis ſubeſſe oſtendatur. Quodſi diverſa ſit concio, liberior quodammodo erit verborum utriuſque ſcriptoris interpretatio, & cum verba diverſam videntur continere ſententiam, non erit tantopere laborandum, ut eandem illis ſubeſſe oſtendatur; modo verum utrorumque ſenſum eſſe conſtet. Cauſæ autem, cur dubitari hac de re poſſit, in utramque partem plures ſunt. Cur eadem utrobique concio eſſe videatur, primum eſt, rerum ipſarum ſimilitudo ac multiplex convenientia, quemadmodum cuivis patet, qui utramque concionem inter ſe conferre voluerit, & ex ipſa explicatione ſingularum hujus concionis partium poſtmodum patebit. Quo accedit, quod utrobique Chriſtus a beatitudinibus, ut vulgo loquuntur, incipit, utrobique etiam eodem modo, ſeu eadem plane ſententia concionem finit, dum oſtendit, eum, qui ſermones hos ipſius obſervet, ſimilem eſſe homini domum ſuam ædificanti ſuper petram; eum vero qui non obſervet, ſimilem eſſe illi, qui ſuper arena, aut ſuper terra abſque fundamento domum conſtruat. Deinde circumſtantiæ etiam quædam congruunt; partim quidem, quod utrobique dicatur Chriſtus ad diſcipulos ſermonem hunc habuiſſe, non ad populum, quanquam utrobique etiam ſignificatur, populum quoque hanc orationem audiviſſe, quem credibile eſt, Chriſto diſcipulis concionante, etiam acceſſiſſe, ut & ipſe ejus doctrinæ particeps fieri poſſet; partim vero, quod a Matthæo narratur, Chriſtum poſtea ingreſſum Capernaumum & Centurionis ſervum ſanaſſe abſentem, & quædam ea occaſione dixiſſe, quæ eadem a Luca referuntur ſtatim poſt concionem, quam cap. 6 deſcripſit. Videatur cap. 7 initium, & conferatur cum Matth. 8. 5 & ſeqq. Sed in contrarium etiam haud leves pugnant rationes, ſive rerum ipſarum, h. e. ipſius concionis ac ſententiarum in ea comprehenſarum, ſive circumſtantiarum habeas rationem. Nam quod ad rem ipſam ſeu doctrinarum capita attinet, non modo multa ſunt a Luca omiſſa, quæ apud Matthæum habentur, quæ minime videretur fuiſſe præteriturus, ſi eandem cum Matthæo concionem deſcribere voluiſſet, majorem nimirum illorum partem, quæ Chriſtus legem Moſaicam completurus hoc cap. 5 Matthæi diſſeruit, & ea omnia, quæ capite 6 habentur, ut alia nonnulla nunc taceam: ſed etiam quædam, in quibus convenire videntur, ita ſunt ab utroque expreſſa, ut ſatis appareat, aliam eſſe verborum hujus Scriptoris, aliam alterius ſententiam, quemadmodum in explicatione beatitudinum ſtatim apparebit. Ne de illo nunc quicquam dicam, quod Matthæus nonnulla omiſerit a Luca dicta: hæc enim res minoris eſt momenti.

Jam quod ad circumſtantias attinet, locus ac tempus utriuſque concionis non parum diſcrepare videntur. Ad locum quod attinet, Matthæus dicit Chriſtum in monte habuiſſe illam concionem hujus ipſius capitis initio. Unde infra cap. 8 initio abſoluta hac oratione dicitur de monte deſcendiſſe, eumque magnam hominum multitudinem fuiſſe ſecutam. Lucas autem ſignificat. Chriſtum cum è monte deſcendiſſet & in loco campeſtri conſtitiſſet, concionem a ſe deſcriptam habuiſſe. Vide cap. 6. 17 ſeqq. Quod ad tempus attinet, videtur ex ſerie rerum geſtarum conſtare, concionem a Matthæo deſcriptam præceſſiſſe, ſecutam aliquanto poſt eam, quam deſcribit Lucas. Cujus rei duo videntur eſſe indicia. Alterum eſt, quod hæc concio apud Matthæum fuerit habita ante ſanatum leproſum, ut conſtat ex initio cap. 8. At ſi ſeriem rerum a Luca deſcriptarum attendas, leproſus ille haud paulo ante fuit a Chriſto ſanatus, quam haberetur concio ab ipſo deſcripta. Etenim hiſtoriam ſanati leproſi refert cap. 5, ſtatim poſt miraculoſam illam piſcium capturam, qua peracta Simon cum ſociis Chriſtum dicitur fuiſſe ſecutus, & poſtea non paucis aliis interjectis ſecunda cap. 6 parte ſubjicitur a Luca concio Chriſti, de qua nunc agimus. Neque autem eſt credibile, tam longe Lucam a rerum geſtarum ordine diſceſſiſſe, præſertim cum ipſius verba videantur omnino ſignificare ea, quæ poſt hiſtoriam ſanati leproſi ſubjicit, tempore etiam fuiſſe poſteriora. Quo accedit, quod, ſi conferas Lucam cum Matthæo, admodum videatur congruere, ut hæc Chriſti concio, quam Matthæus deſcribit, cenſeatur interceſſiſſe inter hiſtoriam capturæ piſcium miraculoſæ, & vocationis Apoſtolorum, qui capturæ illi interfuerant, & hiſtoriam ſanati leproſi a Luca dicto loco narratam. Nam alia etiam non pauca congruunt inter ſeſe, quæ ab utroque Euangeliſta ſubjiciuntur. A Luca enim ſubjicitur poſtea hiſtoria ſanati paralytici, quæ apud Matthæum habetur infra cap. 9, tum vocatio Levi ſeu Matthæi, & diſputatio cum Phariſæis, partim indignantibus, quod cum publicanis & peccatoribus cibum caperet, partim cauſam poſtulantibus, cur Chriſti diſcipuli jejunare non ſolerent, de qua itidem eſt infra cap. 9, ut alia jam præteream, in quibus Lucę cum Marco convenit. Deinde illud non leve eſt diſcrepantiæ, habita ratione temporis, indicium, quod Matthæus hanc concionem ita refert, ut appareat, eam habitam eſſe antequam ipſe a Chriſto vocaretur & eum ſequi juberetur. Neque enim credibile eſt, ſi ſecuta fuiſſet hæc concio ipſius vocationem, eum prius concionem illam fuiſſe relaturum, quam ſuam vocationem, & quidem aliis etiam rebus interjectis. Atqui ex Luca conſtat, cum concio ab ipſo deſcripta a Chriſto haberetur, Matthæum jam fuiſſe vocatum, & in duodecim numerum allectum. Scribit enim Chriſtum, cum pridie in montem abiiſſet oratum, & totam noctem in precatione exegiſſet,

exegisset, postquam dies illuxisset, advocasse discipulos suos, & elegisse ex eorum numero duodecim quos & Apostolos appellaverit, quorum nomina cum recensuisset, addit Christum descendisse cum illis, nempe è monte, ac constitisse in loco campestri, & postea demum, nonnullis adhuc interjectis, refert Christum sublatis in discipulos oculis concionem illam habuisse. Hæc ratio quomodo solvi possit non cernimus. Neque enim illud urgemus, quod nonnulli afferunt, Matthæum decimo demum capite referre, quomodo Christus duodecim discipulos, quorum illic nomina recenset, ad sese vocaverit. Ad hoc enim ab aliis recte respondetur, aliam esse illam vocationem, quam Matthæus cap. 10 describit, aliam, quam Lucas cap. 6, hanc antecessisse, illam fuisse secutam. In illa enim a Luca descripta, Christum è discipulorum suorum omnium numero elegisse ac sevocasse duodecim, ut secum essent, hoc est ab ipsius latere jam nunquam amplius discederent, nisi ab ipso missi, & ut eos postea ad prædicandum euangelium ablegaret: In hac autem, quam Matthæus describit, eos, cum jam ante essent è cæterorum discipulorum turba selecti, ad munus Apostolicum in eum tantum finem fuisse advocatos, ut & potestate miracula edendi, & mandatis a Domino instructi mitterentur jam ad Euangelium prædicandum, & muneris sui veluti tyrocinia deponenda. Non ergo hoc, ut diximus, nos urgemus, sed aliud, quod ista ratione conciliari nequit. Quare etiamsi nulla alia suppeteret ratio, qua ostenderetur, diversam esse, habita saltem ratione temporis, concionem a Matthæo & a Luca descriptam, hæc una nobis sufficeret. Quanquam & cæteræ quas attulimus, quomodo commode solvi possint, non videmus. Et de rerum quidem ipsarum ac sententiarum diversitate in ipsius concionis explicatione agetur. Quod autem attinet ad loci diversitatem, respondetur quidem a nonnullis, Christum primum, ut Lucas scribit, ascendisse in montem orandi causa, & cum in precibus pernoctasset, mane ad se vocasse duudecim discipulos. Hoc facto cum illis in campestrem locum descendisse, & miracula illic edidisse, inde denuo regressum in montem, & ibi, ut Matthæus refert, concionem ad discipulos habuisse, licet ea Lucas non commemoret, quia rem tantum rei voluerit connectere, non locum loco. Sed hoc parum verisimiliter dicitur: quandoquidem verba Lucæ omnino præ se ferunt, eo in loco, quem antea tam diligenter descripserat, habitam etiam illam Christi orationem. Certe nemo est, qui verba Lucæ legens non statim in eam sententiam veniat, eo loco habitam fuisse illam Christi concionem, quam antea tam diligenter descripserat Euangelista. Quod ut melius adhuc animadvertatur, observandum est, velle eos interpretes, qui ita respondent, Christum ut turbam fugeret, & discipulos suos solos alloqueretur, in montem iterum secessisse. Atqui id nequaquam credibile est, partim quidem quod satis ex initio cap. 7 apparet, Christum audiente populo hanc concionem habuisse, licet ad discipulos sermonem revera direxerit; partim vero quod Lucas vers. 17 cap. 6, dicit turbam illam venisse, ut ipsum audiret, & sanaretur a morbis suis. Hoc posterius quomodo consecutum fuerit, narrat statim ℣. 18 & 19; prius autem non nisi tum, cum concionem a Christo habitam describit usque ad initium cap. seqq. Quare non est credibile, Christum turbam tunc fugisse, &, ut discipulis suis concionaretur, in montem secessisse; sed ad discipulos turba audiente verba fecisse, ubi & ipsum, & una turbam discipulorum, & multitudinem populi constitisse Lucas dixerat. Quod vero nihilominus tanta sit plurimis in rebus inter utramque concionem similitudo, id non demonstrat eodem tempore utramque fuisse habitam. Quam sæpe enim accidit, ut, qui alios docent, eadem diverso tempore iisdem proponant atque inculcent, præsertim cum rei ipsius aut difficultas, aut alia quædam necessitas postulat, ut, quod semel dictum fuerat, sæpius repetatur. Concionatoribus sane sæpe id accidit. Et ne aliunde potius quam ex sacris literis petamus exempla, si quis librum Deuteronomii legerit, videbit, non modo multa repeti a Mose, quæ alibi, atque inprimis in Exodo dixerat; sed in eodem quoque libro ea, quæ dicta jam fuerant superius, verbis licet ex parte mutatis, inculcari. Paulus etiam ad Timotheum & Titum scribens, prope eadem habet de Episcoporum seu presbyterorum requisitis. Idem etiam, quæ exprimit Epistolæ ad Romanos argumentum, ita tractat in Epistola ad Galatas, ut hæc illius compendium dici queat. Quemadmodum & Epistola ad Colossenses valde similis est illi, quam ad Ephesios scripsit. Interim tamen negare nolumus, Matthæum etiam illam concionem a Luca descriptam, licet diverso tempore habitam, huic Christi concioni quodammodo inserere voluisse, & quædam, quæ in monte dicta non fuerant, velut per anticipationem huc retulisse, quod & similia essent illis, quæ in monte Christus dixit, & iisdem auditoribus, hoc est, discipulis, audiente populo, aliàs proposita. Nam & alibi id fieri ab ipso videmus. Etenim cap. 10, referens dicta Christi Apostolos ad prædicandum euangelium mittentis, conjungit ea quæ Lucas diversis in locis diversisque occasionibus ab ipso dicta narrat: ut ita nihil dicere prohibeat, eandem quodammodo apud Matthæum & Lucam concionem describi, & diversam. *Videns autem turbas.* In quibusdam exemplaribus additur nomen *Jesus*; quanquam id, licet absit, intelligi a lectoribus facile potest. Turbas autem intelligit eas, quarum facta fuerat mentio sub finem cap. præcedentis. Itaque articulus voci ὄχλους in Græco præfixus est ἀναφορικὸς. *Adscendit in montem.* Græce præfixus est nomini ὄρος articulus, qui videtur vim habere δείκτικοῦ, quasi dictum esset, in montem quendam, quod etiam alibi accidit, ut infra cap. 8. ℣. 4, πρὸς ἱερεῖ. Et 18. ℣. 17, ὁ ἐθνικὸς καὶ ὁ τελώνης; & Apocal. 3. ℣. 17, ὁ πελαίπωρος; & cap. 12 ℣. 14, τῆ ἐρήμῳ τῆ μεγάλῃ. Nisi forte velis montem certum tum temporis notum intelligi: quo pacto articulus erit διακριτικὸς, ad rem certam animum audientis referens. Videtur autem ideo in montem ascendisse, ut & è superiori loco commodius discipulos alloqui posset, turba quoque ab hujus concionis fructu minime excluſa. & discipulos, quos nominatim alloqui volebat, sibi statim subsequuturos a reliqua turba aliquantulum segregaret. *Et sedente ipso.* Eum proculdubio in finem consedit, ut concionem hanc ad discipulos haberet. Itaque cum loci commoditas id ferret, & aliàs docentes sedere solerent, quod & ipsum fecisse alibi legimus, in hunc ipsum finem consedit, licet alibi stans, cum præsertim ex æquo loco auditores alloqueretur, non semel docuerit.

Vers. 2. *Et aperto ore suo.* Mysterium quidem hic nullum nobis subesse videtur: sed Hebraica loquendi

consuetudine os aperuisse Christus dicitur, quia orsus fuerit loqui, idque non ut unum atque alterum verbum proferret, sed ut prolixam haberet atque insignem concionem. Hæc enim vis hujus locutionis esse videtur. Quanquam interdum etiam significat, aliquem post diuturnum silentium tandem aliquando, quod diu animo volverat, fuisse prolocutum, quemadmodum est ab (1) interpretibus quibusdam annotatum, & exemplo ex Jobo petito illustratum Job. 3. 1, 2.

Vers. 3. *Beati pauperes spiritu.* A re omnium suavissima maximeque expetenda orationem suam incipit. Beatitudo enim cum summum sit hominis bonum, votorum nostrorum summam complectitur, & propter quam revera expetimus quicquid expetimus, licet nonnunquam qua in re sita sit, ignoremus. Quare dum hic & in sequentibus rationem ostendit Christus, quomodo ad eam pervenire possimus, doctrinam tradit hominum generi maxime utilem, maximeque necessariam. Sumitur autem hæc vox in significatione perfecta, non vulgari illa: qua sæpe etiam in sacris literis beatus quispiam pronunciatur, quia cum illo certa aliqua in re valde bene agatur, seu quia ipsi quippiam contigerit, quod vehementer sit expetendum: etiamsi id summam, ad quam nos Deus vocavit, felicitatem in se revera non complectatur. Nam ut exempla, quæ in sacris literis V. F. extant valde multa hic præteream, referri huc debent illa Luc. 1. 45, 48 & 1. 27. Quanquam & alia sunt loca, ubi spiritualis quædam beatitudo intelligitur, hoc est insigne quoddam bonum saluti hominum æternæ serviens, nec tamen tam perfecta, ut hoc loco, significatione. Hic enim sermo est de summo, ad quod hominibus ex divina benignitate est aditus, bono: quanquam non tam re ipsa, quam spe certa, atque indubitato possesso, id quod satis docet subjecta explicatio, seu mavis confirmatio, *quia illorum est regnum cœlorum*, de quo paulo post nonnihil dicetur. Sed hæc faciliora sunt. Illud difficilius est dictu, quinam intelligendi sint per *pauperes spiritu*. Illi, qui eandem plane putant esse hanc concionem cum illa, quam Lucas descripsit, de vera seu proprie dicta paupertate hic Christum loqui statuere coguntur. Neque enim dubium est, apud Lucam pauperes proprie dictos intelligi, ut & his oppositi divites illi sunt, qui opes proprie dictas possident. Etenim illic Christus discipulorum suorum conditionem secundum carnem miseram aliquot modis exprimit ac describit, ut ostendat, nihil eam ipsorum felicitati veræ obesse, quin potius ad eam non parum prodesse, q. d. Beati vos estis ô discipuli mei, licet pauperes sitis atque egeni: nihil hæc vobis egestas ad felicitatem obest, quin potius prodest. Vobis enim destinatum est regnum illud Dei, ad vos ejus jus atque hæreditas spectat, nempe si in hac paupertate discipuli mei esse perrexeritis, atque ita vos gesseritis, quemadmodum discipulos meos decet. Non enim tam propter ipsam paupertatem eos beatos pronunciat, quam propterea quod sui essent discipuli. Paupertatis autem, ut diximus, mentionem facit, ut significet, nihil eam ipsorum felicitati obstare. Quare bono sint animo, nec quicquam commoveantur hac sua tenuitate & secundum carnem miseria, ut se infeliciores esse putent divitibus, sed potius longe se illis beatiores æstiment: præsertim quia in hac paupertate expeditiores sint ad iter illud & ingrediendum & emetiendum, quod ad cœlum ducat. Ex quibus aliqua ratione etiam sequentia apud Lucam de fame, seu esurie, itemque de fletu intelligi possunt, uti & ea, quæ hic opponuntur. Divites enim v. g. non tam propter ipsas divitias miseri prædicantur, quam quod, cum divites sint, Christi fieri discipuli nolint, nec viam tam asperam salutis æternæ calcare sustineant, cum interea se beatos existiment. Itaque hanc illis felicitatis opinionem detrahit Christus, & significat, eos aliter quam ipsi censeant, miseros esse. Sed non est necesse, ut eodem modo *pauperum* vocem apud Matthæum, quo apud Lucam accipiamus: siquidem & diversam esse hanc ab illa Christi concionem docuimus, & ex aliis quoque in utraque concione dictis apparet, Christum, licet utrobique similia dicat, non tamen eadem dicere. Etenim cum Christus apud Lucam statim subjiciat, *Beatos esse eos, qui esuriant nunc*, satis apud omnes manifestum est, eum intelligere illos, qui fame sæpe ob defectum rerum necessariarum laborent; quibus opponit eos, qui saturati sunt, hoc est eos, qui omnium rerum copia affluentes genio indulgent, & corpus suum cibo ac potu, & quidem delicato abunde reficiunt. Atqui cum apud Matthæum esurientium facit mentionem, addit vocem ejusmodi, quæ evincit, de fame ac siti proprie dicta nullo modo sermonem sibi esse. Ait enim: *Beati qui esuriunt ac sitiunt justitiam.* Nam quod quidam nihilominus proprietatem verborum esuriendi ac sitiendi ostendere conantur, frustra plane sunt, ut suo loco dici poterit. Eodem ergo modo, licet utrobique pauperum fiat mentio, non est tamen necesse, ut utrobique eodem modo sumantur: sed quemadmodum in voce *esuriendi* vidimus factum, ut apud Lucam proprie, apud Matthæum improprie sumatur, ita & de paupertate statuere possumus; neque tantum possumus, sed etiam debemus. Etenim & hic Christus ejusmodi vocem pauperum nomini adjecit, quæ ostendit, eum de proprie dictis pauperibus non loqui. Non enim pauperes simpliciter, sed pauperes *spiritu* beatos dixit. Quod si de proprie dicta paupertate fuisset locutus, quid voce spiritus fuisset opus? Imo vero ea abesse deberet, quandoquidem ut divitiæ, ita & paupertas proprie dicta non spiritui accidit, sed potius corpori, aut, ut sacræ literæ loqui amant, carni. Hic autem sermo est de paupertate, quæ in spiritu hominis locum habeat. Nam quod (1) nonnulli ajunt, spiritum hic sumi pro voluntate, & Christum hoc loco eos intelligere voluisse, qui voluntate, hoc est sponte, seu voluntarie pauperes essent, id nihil est. Etenim quę illi exempla hujus significationis adducunt, in illis spiritus simpliciter pro animo ponitur, neque unquam ostenderint, cum quippiam dicitur spiritu factum, id perinde esse, ac si diceretur voluntarie: sed illud potius hujusmodi loquendi ratione indicatur, id, de quo sermo est, ad spiritum, seu animum hominis pertinere, in eoque veluti residere, seu, quod eodem recidit, homini ratione animi inesse; ut ita vox *spiritu*, denotet partem, seu mavis rationem formalem, ut scholastici loquuntur, subjecti. Restat ergo ut paupertatem quandam animi hic intelligendam existimemus. Ea vero duplex esse potest: altera, quæ in eo consistit, ut sive opes habeas, sive minus, animum ab earum amore penitus abstrahas, ita, ut nec concupiscas, si non habeas; nec si habeas, anxie retinere studeas, quin imo promtus paratusque sis, eas

(1) *Maldonatus.*

(1) *Maldonatus.*

Christi

Christi causa deserere ac profundere. Hoc enim est opes ita habere, ac si non haberes, & pauperi esse aliqua ratione similem. Itaque in voce *pauperum*, metaphora erit. Altera significatio est metonymica, ut paupertatis nomen sumatur pro eo, quod paupertatis solet esse consequens, seu effectum, hoc est pro humilitate ac demissione animi: demissos enim paupertas facit. Hanc posteriorem significationem valde verisimilem facit vox adjecta *spiritu*, quæ non semel in sacr. lit. nomini humilium subjicitur. Etenim Psal. 33. 18 dicitur: *Propinquum esse Dominum iis, qui tribulato sunt corde, & humiles spiritu salvare:* uti quidem interpres Græcus & Latinus habent. Nam in Hebræo est *attritos seu confractos spiritu:* & videtur etiam Propheta non tam de humilitate seu modestia, (hanc enim nomine paupertatis apud Matthæum intelligimus) quam de abjectione & afflictione animi loqui. Sed Proverb. 29. 23, locus est huc magis pertinens, ubi dicitur: *Superbia hominis humiliat eum, & humilem spiritu sublevabit gloria.* Ubi non est dubium, quin modestia intelligatur, ut oppositio demonstrat. Loco autem Psalmi similis est ille Esaiæ 57. 15, ubi Deus dicit, *se habitare cum contrito & humili spiritu*, & cap. 66. 2 ait, *se respecturum ad pauperem & contritum spiritu*, ubi quod alibi nomine humilitatis effertur, hic paupertatis voce designatur. Et sane novum non est, ut nomen paupertatis metonymice sumatur pro eo, quod paupertatis solet esse consequens. Nam & Zach. 9. 9 de Rege Sioni venturo dicitur, eum esse pauperem: ad quod Græcus interpres, & cum eo Matthæus reddit *mansuetus*. Nec mirum, cum etiam Hebraica vocabula, quibus pauper ac mitis designantur, inter se admodum sint vicina, & ab eadem radice descendant. Qua de re possunt videri Annotationes in Bibl. magni Roberti Stephani ad dictum Zachariæ locum. Neque vero est, quod quis dicat, cum pauperes pro mitibus, seu mansuetis sumantur, hic quoque eandem significationem esse retinendam. Nam versu statim sequenti expresse mansueti felices prædicantur: unde apparet mansuetos per pauperes spiritu hic non intelligi; sed aliam virtutem mansuetudini vicinam atque affinem, quæ cum paupertate quoque cognationem aliquam habeat, qualis est humilitas, vel potius animi modestia ac demissio. Hæc enim virtus etiam infra a Christo cum mansuetudine conjungitur cap. 11. 29, ubi ait: *Discite a me, quia mansuetus sum & humilis corde:* & cum paupertate conjunctionem habet, ut paulo superius ostendimus. Et hinc paupertati huic recte opponitur *regnum cœlorum*, utpote & quod divitias opesque maximas, & summos honores atque gloriam complectitur: ita ut oppositio recte constet, sive vocem, qua virtus illa describitur, sive ipsius virtutis naturam atque ingenium spectes. Recte autem additur illi paupertati, seu humilitati vox *spiritu*, ut vera ac minime ficta fucatave modestia intelligatur: hæc enim in animo revera residet. Multi sunt, qui cum externa specie se demittant, intus tamen turgent, & altos gerunt spiritus. Unde etiam infra Christus, ut paulo ante vidimus, ut se vere humilem esse doceat, non contentus dixisse se esse humilem, addit *corde*. Diximus autem idem esse hoc loco *spiritu*, quod *animo:* animo autem idem est, quod corde, seu corde idem, quod animo. De *regno cœlorum* ut plura dicantur nihil est necesse, siquidem jam supra diximus, quid eo nomine significetur, & cur huic potissimum virtuti hoc præmium proponatur. Dictum & illud est, felicitatem, cujus initio fit mentio, his verbis explicari, seu causam ostendi, cur pauperes spiritu felices sint existimandi. Illud tantum adhuc addendum est, antequam ab hoc loco discedamus, quod ad cæterorum quoque intelligentiam facit, non ideo huic uni virtuti felicitatem sempiternam adscribi, quod cæteris ad eam consequendam virtutibus non sit opus. Notum enim est, sanctitatem in universum ad vitam æternam obtinendam esse necessariam, & vel ob unum peccati habitum. ne de actibus quibusdam nunc quicquam dicam, hominem excludi regno cœlorum, ut patet inter alia ex 1 Cor. 6. 9. Sed ideo id fit, quia virtus hæc ad regnum cœlorum obtinendum insignem vim habet, & tacite subintelligendum est, pauperes spiritu regnum cœlorum esse adituros, nisi aliis peccatis hanc suam felicitatem, ac vim virtutis istius, quam habeant, impediant. Quod idem etiam de sequentibus virtutibus, quibus itidem suprema felicitas, aliis licet verbis descripta tribuitur, intelligendum est.

Vers. 4. *Beati qui lugent.* Secunda virtus, cui hoc loco felicitas a Christo proponitur, quæque hoc pacto nobis insigniter commendatur, consistit in luctu. Ex iis, quæ præcedenti versiculo dicta sunt, facile intelligi potest hoc l. lugentes non eos appellari, quorum status ac conditio est secundum carnem luctuosa: quo pacto apud Lucam sumuntur Luc. 6. 21 *flentes nunc*: quo quidem loco additur eos risuros, quia, modo Christi esse pergant discipuli, & non verbis tantum, sed & factis hanc disciplinam sequantur, nihil illis infelicius, seu tristis ille status, qui fletum sæpe exprimere solet, obstiturus sit, quominus aliquando perpetuis gaudiis perfruantur. Neque etiam hic intelligitur ille luctus, qui ex persecutionibus justitiæ causa incumbentibus proficiscitur, vel potius in iis consistit, quia huic suus ac peculiaris est locus infra ℣. 10 & seqq. Necesse ergo est, ut aliud luctus genus quæramus, & quidem ejusmodi, quod virtutis rationem habeat. Duo autem sunt hujus luctus genera. Alterum est, quod consistit in dolore animi percepto ex tristi ac infelici aliorum statu, de quo Apostolus agit Rom. 12. 15, cum vult ut fleamus cum flentibus. Alterum est illud, quo nostra inprimis peccata deflemus, & quoties nobis peccata nostra præterita succurrunt, (succurrere autem debent quam sæpissime) ea a nobis commissa esse dolemus, & eo dolore extimulamur, tum ad ea tanto diligentius cavenda, tum ad culpam eorum apud Deum deprecandam. Inter hæc autem duo luctus genera posterius hujus loci videtur esse proprium. Nam prius illud angustius esse videtur, quam ut luctu absolute nominato solum sit intelligendum, præsertim cum nec perpetuum sit, nec ad nos ipsos, sed ad alios tantum referatur. At posterius luctus genus aliquo modo perpetuum est, & ex nobis ipsis inprimis pendet, atque in quovis homine non tantum potest, sed & debet extare; adeo ut jure simplici luctus nomine possit intelligi. De hoc luctu, seu tristitia loquitur Apostolus 2 Cor. 7 ubi ait, se eos Epistola sua contristasse, eoque se gaudere: non quidem quod tristati fuerint; sed quod tristati fuerint ad resipiscentiam: *Tristati enim estis*, inquit, *secundum Deum, ut nulla in re a nobis mulctaremini. Tristitia enim secundum Deum resipiscentiam ad salutem, cujus pœnitere neminem potest, operatur. Tristitia autem mundi mortem operatur.* Oritur ergo hæc tristitia ex memoria ac

recordatione noſtrorum delictorum, & conſideratione eorum turpitudinis ac gravitatis, & ex iis profectæ offenſæ divinæ, ac ſupplicii, quod illis promeriti ſimus. Non eſt autem hic dolor aut luctus, neque eſſe poteſt uniuſmodi. Nunc enim gravior eſt atque acerbior, nunc aliquanto lenior, prout quiſpiam vel melius illa expendit, quæ luctum illum pariunt, vel illa ſive conſiderat, ſive etiam habet, quæ illum minuere poſſunt. Minuunt autem divinæ clementiæ ac promiſſæ remiſſionis peccatorum conſideratio, & ejus quidam ſenſus, ac ſimul reſipiſcentia noſtra, & recte factorum poſt peccata perpetrata conſcientia. Jam quod ad felicitatem attinet, huic virtuti propoſitam, ea eſt, quod hujuſmodi homines conſolationem accipient; h. e. peccata illis remittentur, & non modo a temporalibus ſuppliciis, verum etiam a ſempiternis aliquando penitus liberabuntur, gaudiiſque cœleſtibus perfruentur, & in hoc etiam ſeculo ejus felicitatis ſenſum quendam ac guſtum conſequentur, præſertim ſi ejuſmodi ſit ille luctus, ut, quemadmodum Paulum loquutum vidimus, in illis veram reſipiſcentiam operetur, h. e. animi ac vitæ mutationem in melius & quidem conſtantem * * *

Reliqua deſiderantur.

COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In

Epiſtolam Pauli

Ad

ROMANOS.

ROMANOS.

COMMENTARIUS
In Epiſtolam Pauli Apoſtoli
AD
ROMANOS.

Ex prælectionibus

JOHANNIS CRELLII FRANCI,

Conſcriptus

A JONA de BUKOWIEC SCHLICHTINGIO,
non tamen reviſus à CRELLIO, præterquam initium COMMENTARII iſtius antehac editum, uſque ad verſum 4 Capitis quarti.

De Occaſione, Argumento, & Partitione Epiſtolæ.

HÆc Epiſtola, ſi principale ejus argumentum ac tractationem intuearis, non ita ut pleræque aliæ ejuſdem Apoſtoli, ex re nata, ſeu ex occaſione aliqua ipſi fortuito oblata, videtur ſcripta: nec magis ad Romanos, quam ad alios Chriſtianos ſpectare. Nam ſi Exordium & Epilogum, vel potius nonnulla ex illo, ex hoc autem pleraque tollas, nihil ea continet, quod non ad quamvis Eccleſiam, præſertim ex gentibus maxima ex parte conſtantem, ſcribi potuerit. Apparet propoſitum fuiſſe Apoſtolo, compendium quoddam tradere doctrinæ ſuæ idque Exordio & Epilogo addito in Epiſtolæ formam redactum, Romanis quodammodo dedicare. Cui enim potius Eccleſię, gentium Apoſtolus, hujuſmodi doctrinę ſuę monumentum dedicaret, quam Eccleſię in ea urbe degenti, quæ gentium omnium erat caput, & ex qua ad multos etiam alios veritas dimanare facile poterat? Continet igitur, ut diximus, hæc Epiſtola ſummam quandam doctrinæ Euangelicæ: quanquam eatenus potiſſimum, quatenus ea legali opponitur, ejuſque ſeveritatem mitigat aut tollit. Explicat enim Apoſtolus ac defendit eum juſtificationis aſſequendæ modum, qui in Euangelio primum eſt promulgatus, nempe per fidem, & per fidem quidem in Chriſtum: eum vero modum, qui in lege eſt præſcriptus, nempe per opera, ſeu per exactam ac perpetuam Legis obſervationem, quæ omne delictum excludit, ſublatum eſſe docet: ſimul etiam Euangelicum illum modum, non minus ad Gentes incircumciſas, quam ad Judæos, ad quos ſolos revera lex ſpectavit, pertinere oſtendit. Ita autem doctrinam iſtam defendit, ut non tantum fundamenta ejus explicet, & firmis eam rationibus communiat; verum etiam præcipuas objectiones, quæ illam convellere videbantur, amoveat. Duæ autem erant præcipuæ: altera, quod hæc doctrina, ob vim fidei non ſatis intellectam, pietatis ſtudium plane convellere, & peccandi licentiam introducere videatur: altera, quod ex ea conſequatur, gentem Judaicam, quæ maxima ex parte fidem in Chriſtum amplecti nolebat, ſoli legi addicta, a Deo repudiatum iri, vel potius repudiatam jam eſſe: Gentes autem extraneas, fidem amplexas ejus populi loco, a Deo in gratiam eſſe receptas: id quod plane abſurdum videatur, & promiſſis ac juſtitiæ divinæ contrarium. Has objectiones ita refellit Apoſtolus, ut demonſtret, doctrina Euangelica de juſtificatione, non per opera legis, ſed per fidem obtinenda, non modo non tolli pietatis ſtudium, ſed etiam maxime ſtabiliri: gentem vero Judaicam ob incredulitatem maxima ex parte rejectam, imo a Deo induratam, gentes autem extraneas in gratiam ab eo receptas dicere, ejus promiſſis aut juſtitiæ nequaquam eſſe contrarium. Quibus oſtenſis, pietatis Chriſtianæ, cujus tam ſolida fundamenta antea jecerat, quamque ad ſalutem adeo neceſſariam eſſe demonſtraverat, officia explicat, quæ alibi quoque oblata occaſione præſcribere libenter ſolet: prolixius autem eam illorum tractat partem, quæ ad mutuam Judæorum & gentium tolerantiam, & rectum adiaphororum, ſeu rerum indifferentium, quas nec facere, nec omittere natura ſua turpe eſt, uſum ſpectant. Functus eſt in hac epiſtola Paulus munere ſibi quodammodo proprio. Etenim cum Euangelium quædam cum lege habeat communia, quædam propria; illa quidem, quæ communia ſunt, in lege ſat perſpicue ſunt conſignata: quanquam & in Novo Fœdere multa ex iis ſunt repetita: quę vero Euangelii ſunt propria, ſive promiſſa, ſive præcepta, ſive utrorumque fundamenta quædam, inter quę Chriſti reſurrectio & exaltatio, præcipuum tuetur locum; ea partim Chriſtus ipſe in terris degens, partim duodecim ipſius Apoſtoli, poſt reſurrectionem ejus,

ita tradiderunt, ut legem interim non viderentur tollere, aut loco Mosaicæ disciplinæ aliam plane substituere, nec gratiam Dei Gentibus extraneis communem prorsus facere: sed aliquid tantum legali disciplinæ addere; gratiæ autem divinæ possessionem Judæis sartam tectam relinquere: ita ut religio Christiana ab iis explicata, supra legem multa, contra legem nihil, aut vix quicquam continere videretur. Atque ista sunt partim a quatuor Euangelicæ, seu Christi historię scriptoribus, partim a Luca in Actis luculenter descripta, & in Epistolis non hujus tantum, sed & aliorum Apostolorum, prout res videbatur exigere, repetita & explicata. At Paulus, qui Gentium potissimum erat Apostolus, quibus legis disciplina haud conveniebat, sed potius eorum conversioni, nisi per Euangelium abrogata esse ostenderetur, vehementer obstare poterat: apertius differentiam inter legem & Euangelium tradidit, & quomodo aut quatenus illa per hoc abrogetur, demonstravit. Docuit enim, & modum justificationis legalem, & ceremonias simul antiquatas esse: & communem esse Gentibus ac Judæis Euangelii gratiam. Unde & prolixius in Actis Apostolicis, prædicationis ipsius historiam, quam cæterorum Apostolorum, descriptam habemus: & plures ipsius Epistolas, inter quas hæc nostra merito principem obtinet locum, relictas cernimus: quibus totius Euangelii natura nobis luculenter explicatur, & discrimen a lege clarius ostenditur, quibus aliquo modo accensenda est illa ad Hebræos, quę veluti ex Pauli officina prodiisse videtur: ut non mirum sit, jam olim eam a multis ipsi fuisse adscriptam. In ea enim multa inter legem & Euangelium discrimina, & maxima hujus præ illa præstantia, clarissime demonstratur, & illam per hoc antiquatam ostenditur, ac summa fidei, quã Paulus tantopere urget, vis perspicue docetur, Adeo nimirum Deus saluti, non solum hominum illius seculi, sed & futurorum omnium consuluit, dum ea nobis scripta conservavit, ex quibus non tantum omnia ad salutem prorsus necessaria, sed & ea, quę ad illã vehementer conducunt, discere possemus.

Sunt autem, ut ad rem redeamus, tres istius Epistolę, ut & aliarum omnium, partes: Exordium, principalis tractatio, & Epilogus. Exordium porrigitur ad medium usque versiculum 16 capitis primi. In eo quid agatur, suo loco videbimus. Principalis tractatio, a fine exordii, h. e. medio versiculo 16 cap. 1 incipit, & extenditur usque ad cap. 15 medium, h. e. ad ejus ℣. 13. Epilogus reliquum Epistolę occupat, de quo itidem suo loco. Principalis autem tractatio, ut ex argumenti explicatione intelligi potest, quatuor constat partibus. In prima, quæ potissima est, ex qua cęterę quodammodo pendent, homines omnes, sive Judæos, sive gentiles (licet enim nobis hac voce una cum vulgo pro Ethnicis uti) per fidem in Christum, non per opera legis, justificari docetur, & incomparabiles hujus divinæ benignitatis fructus ostenduntur. Et hæc pars a ℣. 16 cap. 1 extenditur usque ad finem cap. quinti. In secunda parte, prior ex duabus objectionibus supra commemoratis, refellitur, & ea occasione vis ac natura fidei, cui justificatio in Euangelio promittitur, plenius explicatur. Ostenditur enim doctrina Euangelica, quæ fide, non operibus, intellige perfectis, justificationem obtinendam esse docet, non modo non labefactari pietatem, sed vehementer etiam stabiliri: ac longe quidem magis, quam per legem; quę non solum vires non habuerit ad producendam veram solidamque in hominibus sanctitatem, sed etiam cupiditates carnales irritarit, & majorem peccandi ansam præbuerit: cum ex adverso Euangelium non modo homines ad pietatem, si servari velint, omnino obliget, verum etiam vires ad eam colendam, ne quid causari possint, suppeditet; idque non tantum eatenus, ut mores ac cæteras vitę actiones, ad normam divinę voluntatis componere possint; sed etiam, ut omnia adversa veritatis ac justitię causa constanter perferre queant. Itaq; in secunda hac parte Apostolus fundamentum sternit, cui postea adhortationes suas ad specialia pietatis officia superstruat. Occupat hæc pars tria sequentia capita, nempe 6, 7 & 8. In tertia parte posterior ex duabus illis objectionibus confutatur. Docetur enim Judæos ob incredulitatem jure fuisse a Deo magnam partem rejectos atque induratos; Gentes ob fidem in gratiam receptas; & hanc a Judęis ad gentes ad tempus translatam esse: nec quicquam id promissis aut justitiæ divinæ adversari. Hæc docentur tribus seqq. cap. nempe 9, 10, 11. In quarta parte, specialia potissimum pietatis officia præscribit Apostolus, & ad ea præstanda hortatur, illa fusius, ut diximus, perse quens, quæ ad mutuam Judæorum & Gentium tolerantiam, rectumque adiaphororum usum pertinent, quæ pars cum secunda poterat connecti, nisi prius altera illa objectio Apostolo fuisset diluenda, quæ contra principale ipsius institutum, seu propositionem hujus epistolæ potissimam afferri poterat. Continetur autem hęc pars capp. 12, 13, 14, & parte priori decimi quinti. Quanquam autem omnes hæ principalis tractationis partes quodammodo censeri possint paræneticę, seu hortatoriæ; (eo enim, ut & universa Euangelii doctrina, referuntur, ut homines fidem, & porro etiam pietatem, sine qua fides mortua est, seu justificandi vim non habet, amplectantur, ac constanter sequantur:) nihilominus tamen prima potissimum & tertia dogmaticę censeri possunt, h.e. ejusmodi, quæ sententias ad rem religionis spectantes explicent ac probent: secunda & quarta paræneticæ seu hortatorię: quanquam magis quarta. Nam secunda veluti mixta est: partim enim dogmatica est, dum, quæ vis sit disciplinę Christi in nobis ad pietatem perducendis, explicat, & quam longe hac in re Legem superet, demonstrat: partim parænetica, dum ad pietatem illam colendam nos hortatur. Quomodo autem hæ partes iterum in alias minores distinguantur, in speciali earum tractatione, seu verborum, quibus eæ continentur, explicatione, ad quam nunc accedimus, apparebit.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus duæ sunt partes. In priori, ut supra jam monuimus, Exordium epistolæ hujus continetur. In posteriori prima pars tractationis principalis inchoatur: hoc est, & propositio principalis exprimitur, & probari incipit. Exordium iterum duabus constat partibus: quarum una, inscriptionem epistolæ laxius sumtam, & salutationem seu votum Apostolicum complectitur; altera affectum ac benevolentiam Pauli erga Romanos testatur, & horum viciſſim erga Paulum benevolentiam captat: quanquam & prior exordii pars ad eam conciliandam apta est. Cum autem inscriptio laxius sumta, duo in se comprehendat, nempe eam, quam nos ex more nostro subscriptionem vocamus, contineatque nomen, aut etiam descriptionem quandam auctoris epistolæ; tum inscriptionem stricte sumtam, hoc est nomen, aut etiam descriptionem ejus, ad quem epistola dirigitur: utramque ita tractat Apostolus, ut nec suum, nec Romanorum nomen nude collocet, sed utrobique descriptionem quandam ac commendationem addat, maxime sui ipsius, seu muneris sui, ut dictis suis auctoritatem hoc pacto conciliet. Etenim in eo quinque priores insumit versiculos; sed ita, ut simul & euangelii, cujus præco esset constitutus, & Christi, circa quem euangelium occuparetur, illustrem quandam descriptionem ac commendationem innectat, & ex ea sibi suoque muneri dignitatem conciliet.

Vers. 1.

Vers. 1. *Paulus.* Assentimur illis, qui censent, apostolum hunc, inter Judæos quidem, Judaico Sauli nomine, quod ei a parentibus, ut credibile est, in prima infantia esset impositum, & sic ipsi plane proprium, fuisse appellatum: inter gentes autem Romano, & ipsis quoque Græcis noto nomine, Paulum fuisse dictum, ob earum vocum, unica tantum litera inter se distantium, vicinitatem: adeo ut eæ pro uno nomine, sed pro linguarum diversitate ac consuetudine aliquantum immutato, quemadmodum in propriis nominibus fieri consuevit, sint habendæ. Itaque Lucas, qui eum semper Saulum appellarat, tunc demum Paulum, idque perpetuo appellat, postquam ejus inter Gentes apostolatum describere incipit; & primum quidem ibi, ubi ejus apud Sergium Paulum sermones refert, a cujus familia credibile est eum ita potissimum appellari cœpisse. Vide, si placet, Bezam ad istum Act. 13. 9 locum.

Servus Iesu Christi. Hic incipit sese describere, & auctoritatem sibi conciliare. *Servi* nomen quamquam generale esse potest, & omnibus Christianis commune, hoc tamen loco potius κατ' ἐξοχὴν sumendum videtur de eo, qui peculiari quadam & excellenti ratione Christo ministrat, nempe in euangelio prædicando: id quod mox specialius explicatur, dum additur, *vocatus apostolus*, &c. Dum autem Jesu Christi servum se vocat, ejus majestatem & divinam potestatem indicat. Nemo se v. g. Mosis servum, præsertim absentis, & rebus humanis exemti, vocavit, aut vocare potuit; etiamsi vir divinus, & propheta fuerit: quia divino illo imperio caruit.

Vocatus apostolus. Apostolum se appellat, id est, Jesu Christi Legatum. Apostolorum autem munus erat, fundamenta religionis Christianæ tradere, & ecclesias fundare, vide 1 Cor. 10 & seqq. Hinc tanta vi spiritus S. & miraculorum edendorum potentia erant prediti, ut hominibus Christi resurrectionem & religionem persuadere possent Act. 1. 22, & IV. 33. Eorumque auctoritas infallibilis erat, & doctrina nulli errori obnoxia Luc. 10. 26. Joh. 14. 26. & XVI. 13, omniumque doctrinarum, quæ ab aliis in ecclesia proponerentur, certissima norma. Hinc apostoli, secundum Christum, fundamentum ecclesiæ appellantur Eph. 2. 20. Apoc. 21. 14, quibus etiam annumerantur prophetę: propterea quod & isti singulari divini spiritus vi præditi, proxime ad apostolos accederent, ut apparet ex 1 Cor. 12. 28. Eph. 4. 12. *Vocatum* autem se dicit, propterea, ne quis putet, quod sese in hoc munus ingesserit, idque sibi ipse assumpserit atque arrogarit: q.d. vocatus ad apostolatum. Neque enim ideo vocem *vocatus* addidit *apostoli* nomini, ut indicaret discrimen inter ipsos veros apostolos, quasi eorum aliqui vocati essent, alii non essent: (quomodo enim quispiam legatus esse potest ejus, qui ipsum ad hujusmodi munus non vocet, h. e. eum revera non mittat?) sed ut sese discerneret ab iis, qui hoc nomen falso sibi sumerent, & se pro Legatis Christi gererent ac venditarent, cum ad eam rem a Christo delecti atque adsciti non essent. Id autem propterea commemoravit, quod a malevolis apostolatus ejus in dubium vocaretur, qua de re dictum est cap 1. & 2 Epist. ad Gal. Muneris autem sui dignitatem ideo asserit, ut Romani, tum diligenter ea, quæ scribit, cognoscere, tum fidem iis habere, tum denique parere velint; alioqui Deum & Christum ipsum, cujus Legatus esset, contemturi, qui enim Legatum regis repudiat ac spernit, regem spernit. Hinc Christus de suis apostolis: *qui vos audit, me audit, & qui vos rejicit, me rejicit: qui autem me rejicit, rejicit eum qui misit me* Luc. 10. 16.

Segregatus in euangelium Dei. Hæc segregatio seu separatio, si de prima ejus ad id munus destinatione a Deo facta accipiatur, referenda est ad illud tempus, cum vel nondum, vel primum natus esset Paulus. Ipse enim in Epist. ad Gal. 1. 15, 16 de se dicit, quod ab utero matris segregatus fuerit a Deo, nempe ut annunciaret filium Dei inter Gentes: qua de re vide, quę d. l. annotavimus. Si vero segregatio illa accipiatur de re atque effectu ipso, referri potest tum ad illud tempus, quo a Christo ad apostolicum munus primum vocatus fuit, atque hac ratione a cæteris hominibus, non tantum infidelibus, sed & fidelibus, sejunctus ac separatus; tum ad illud tempus, quo spiritus S. eum sibi cum Barnaba segregari jussit, ad opus, ad quod eos vocaverat, nempe ad annunciandum euangelium inter Gentes Act. 13. 2.

In euangelium. Id est, ad prædicandam doctrinam euangelicam. Euangelium enim hoc loco pro euangelii prædicatione & annunciatione sumitur; ut alibi non semel inf. cap. 15. 19. 1 Cor. 9. 14, posteriori loco positum 2 Cor. 8. 18. Gal. 2. 7. Phil. 4. 15, imo hoc ipso cap. paulo post ℣. 9. *Dei* euangelium vocat, quia Deus euangelicę doctrinę primus est author, ne quis humanum id esse commentum arbitretur, & quia a Lege discrepat, ideo Dei quoque voluntati adversari credat. Huic sui ipsius seu muneris sui descriptioni, antequam ejus rationem distinctius adhuc explicet, attexit apostolus parenthesin, eamque, ut videtur, duplicem. Mentione enim euangelii facta, in quo munus ipsius occupabatur, in ejus commendationem, & ea occasione in objecti ejus descriptionem digreditur, ut tanto magis muneris sui dignitatem illustret. Commendat euangelium, cum addit:

Vers. 2. *Quod ante promisit per prophetas suos. Quod*, nempe euangelium, seu eam doctrinam, quę in euangelio continetur & annunciatur, jam olim Deus promisit, populo scil: suo. Non ex improviso Deus doctrinam euangelicam promulgavit: sed ex promisso, multis retro seculis per prophetas suos edito. Unde tum prestantia ac dignitas, tum etiam veritas euangelicæ doctrinæ elucet. Prestantissimam enim eam esse doctrinam oportet, de qua non modo tot retro seculis Deus cogitarit, sed quam etiam, tanquam singulare donum, populo suo per vates, tam longo ante tempore promiserit. Verissimam etiam esse oportet, cum inde manifeste appareat, Deum illius auctorem esse. Hinc autem apparet, euangelicam doctrinam, Judæis ante Christum, non fuisse traditam, sed tantum promissam. Unde Petrus ait 2 Pet. 1. 10, Prophetas non sibi ipsis, sed nobis ministrasse ea, quæ in illis olim testabatur Christi spiritus, nunc autem nobis annunciata sunt per eos, qui euangelium nobis prædicarunt, per spiritum sanctum è cœlo missum. Promisit autem Deus euangelium, *per prophetas suos*, qui nomine ipsius locuti sunt. Prophetæ autem hic intelligi possunt generatim omnes, quorum monumenta in sacro codice extant: Cum Petrus in Actis, Act. 10. 43, vide Luc. 14. 44 & *deinceps*, testetur, Christo omnes prophetas testimonium præbere, quod remissionem peccatorum accipiat, vel accepturus sit, per nomen ejus, omnis qui in ipsum credit. Quatenus autem id testantur, eatenus simul euangelium, per quod tantum beneficium nobis a Christo offertur, & nos ad fidem illam adducimur, sine qua id reipsa consequi non possumus, promittunt. Intelligendum enim est, eatenus potissimum per Prophetas Euangelium

promiſſum eſſe, quatenus ii, alii quidem obſcurius, alii vero clarius, divino ſpiritu impellente prædixerunt, fore ut Deus inſignem quendam regem, populo ſuo det, qui populo iſti ſingularem quandam felicitatem ſit allaturus, in alias etiam Gentes redundaturam, vide Luc. 24, 26, 27. Act. 26. 22, 23: cujus modum etiam nonnulli oſtenderunt, cum de morte & de reſurrectione ac glorificatione ejus ſcripſerunt. Nonnulli etiam eatenus euangelium promiſerunt, quatenus vel prophetam Moſi ſimilem, quem omnes ſub mortis pœna audire debeant, excitandum eſſe affirmarunt, quod fecit ipſe Moſes Deut. 18. 15. Act. 3. 22. VII. 37; vel, ut Jeremias, novum fœdus, quod ſine doctrina pangi non poteſt, aut aliquid ſimile, quod doctrinam euangelicam propius deſignet, promiſerunt. Clariſſima autem de Chriſto teſtimonia extant apud Davidem, Eſaiam, Danielem. Inter Davidica vaticinia, quæ ſane ſunt multa excellere inprimis videntur illa, quæ Pſal. 2, & 22, & 45, & 110 extant. Eſaiæ de Chriſto vaticinia, tam ſunt aperta, ut cum illa legimus, non tam prophetiam, quam hiſtoriam legere videamur, vide inter alia Eſai. 7. 14. IX. 6, & deinceps, & X. & LIII. Danielis de Chriſti regno & Monarchia vaticinio quid eſſe poteſt auguſtius? quid clarius iis, quæ de morte Chriſti, & expiatione peccatorum per eum facienda ſcribit? Dan. 7. 13, 14. IX. 24.

Addit Paulus; *in ſcripturis ſacris*, ac ſi diceret; quæ promiſſiones divinæ, per prophetas jam olim editæ, in ſacris literis conſignatæ leguntur. Voluit enim eas Deus ad poſteritatem propagari: Scriptura vero id omnium optime præſtat. Hoc autem ideo videtur commemorare apoſtolus, ne quis de iis dubitare poſſit, ſeu ambigere, utrum quippiam hac de re unquam dixerint prophetæ. Ait ergo, ea in ipſorum monumentis extare, quæ a quovis inſpici ac conſuli queant.

Verſ. 3. *De filio ipſius*, vel *ſuo*. Legitur enim in diverſis exemplaribus αὐτοῦ & αὐτοῦ, propter diverſam, ut videtur, horum verborum cum ſuperioribus connexionem. Nam ſi cum proximo verſiculo illa conjungas, legendum eſt αὐτοῦ: ſin cum primo, ita ut ſecundus veluti parentheſi includatur, legendum αὐτοῦ. Exprimit autem iſtis verbis objectum euangelii. Euangelium enim totum circa Filium Dei occupatur, id eſt, in tradenda ejus doctrina, quam ille nomine Dei hominibus annunciavit: in tradendis iis rebus, quas ille doctrinæ iſtius confirmandæ cauſa tum fecit, tum paſſus eſt: in tradenda ejus reſurrectione & gloria, ac ſuprema in omnia poteſtate: ut populum divinum regat, utque promiſſam a ſe nomine Dei ſalutem promoveat, & tandem ad exitum ſit perducturus.

Facto ex ſemine Davidis. Deſcribit hunc filium Dei, & ſecundum carnem, & ſecundum ſpiritum: & duplicem illius generationem, & in ea comprehenſam dignitatem, de qua etiam prophetarum monumenta teſtantur, explicat: ut ſimul etiam euangelii, quod circa eam occupatur, dignitatem oſtendat. Subeſt autem his verbis occupatio quædam, quia enim Chriſtum Dei filium appellarat; poterat aliquis objicere: Atqui Chriſtus ex Davidis ſemine oriri debet, ut Deus olim promiſit: quomodo ergo eum Dei filium dicis? Reſpondet Paulus, eum quidem Davidis filium eſſe, ſed ſecundum carnem tantum: at ſecundum ſpiritum ſanctificationis eſſe Dei filium: potius autem æſtimandum atque appellandum ex eo, quod ei ſecundum ſpiritum convenit, quam ex eo, quod ſecundum carnem. *Facto*, id eſt, genito, *ex ſemine*, id eſt, ex familia ſeu poſteritate Davidis. Hoc autem, ut diximus, erat requiſitum in Meſſia, ſeu Dei filio, per prophetas promiſſo, ut ex Davidica ſtirpe oriretur, & ad ejus familiam referretur. Hinc tam accurate Matthæus & Lucas genus Chriſti ad Davidem deduxerunt. Nec eſt quod quis objiciat, Chriſtum non fuiſſe conceptum ex Joſepho, per quem Chriſti ortus ad Davidem ab utroque illo divino ſcriptore refertur, ſed ſpiritus ſancti efficacia, nulla viri opera intercedente, ex virgine natum. Cum enim Chriſtus ex Joſephi uxore, licet ſine Joſephi opera natus fuerit; Joſephi, ac proinde Davidis filius ſecundum carnem merito cenſetur. Liberum enim eſt Deo, quacunque ratione illi viſum fuerit, dare alicui filium, ſive naturali ſive miraculoſa. Quod ſi ſub lege filius, qui primus ex alicujus uxore poſt mortem illius naſcebatur, licet non ab ipſo, ſed ab ejus fratre genitus Deut. 25. 5; (qui fratris abſque prole demortui uxorem ducere tenebatur) non ejus, qui eum genuerat, ſed prioris fratris, cujus alter uxorem duxerat, filius ad ſemen cenſebatur; (debebat enim frater fratri ſemen ſuſcitare, ut ea de re loquitur ſcriptura Gen. 28. 8. Matthæi 22. 24) multo certe magis & longe meliori jure Chriſtus Joſephi filius cenſendus eſt. Nam ille hominem patrem alium revera habuit: Chriſtus nullum alium hominem patrem habuit. Ille ex alterius jam uxore naſcebatur: Chriſtus non ex alterius ullius uxore, quam Joſephi natus eſt. Ille poſt mortem demum ejus, cujus filius cenſebatur: Chriſtus vivente Joſepho natus eſt, ex ea, quæ unum cum illo corpus erat. Et ſane decuit Chriſtum, qui Dei filius ſingulariſſimus & cœli ac terræ dominus futurus erat, alia ratione quam hac, quæ ſine pudore aliquo non cogitetur, concipi. Naſci debuit ex homine, ut verum hominem illum eſſe conſtaret. Concipi autem ex ſpiritu ſancto potius, quam ex viro debuit, ut ejus dignitati conſuleretur. Nec enim ad id, ut aliquem verum eſſe hominem conſtet, tam requiritur, ut viri opera concipiatur, quam ut ex muliere naſcatur; cum præſtantiſſimi quidam philoſophi multis rationibus doceant, etiamſi pater ſit cauſa efficiens fœtus, fœtum tamen ſubſtantiam ſuam, quatenus ea ex parentum ſubſtantia veluti decerpi poteſt, non ex patre revera, ſed ex matre trahere. Quamquam quicquid tandem ex patre trahere ſoleat, id totum, Dei efficacia interveniente, ex matre etiam poteſt ſumere, ne de eo nunc quicquam dicam, quod primi parentes, quos tamen veros homines fuiſſe nemo dubitare poteſt, niſi qui ſeipſum verum eſſe hominem dubitet, (ſiquidem per eos habemus, quod ſimus homines) ne concepti quidem ac nati fuerint, quod propterea addimus, ne quis de vera Chriſti humanitate ideo dubitare audeat, quia non ita, ut nos, conceptus fuerit. Videtur autem alia adhuc fuiſſe cauſa, cur Chriſtum ita concipi ac naſci decuerit, ut nimirum ſpiritualis noſtra regeneratio adumbraretur, de qua vide Joh. 1. 12, & III. 7, 8.

Secundum carnem. Limitat id, quod dixerat, Chriſtum eſſe ex ſemine Davidis, id eſt, Davidis filium ſeu nepotem, nempe ſecundum carnem: hoc eſt, ſi quis Chriſti carnem, & carnalem ejus generationem ſpectet. Nec enim voces iſtæ *ſecundum carnem* uſpiam opponuntur divinæ alicui naturæ, ut alii putant; ſed ubicunque extant, ſpiritui opponuntur; quod hoc ipſo in loco fieri videmus. Iſtis enim vocibus, *ſecundum carnem*, opponit Apoſtolus ſequenti verſu voces, *ſecundum*

cundum ſpiritum ſanctificationis. Vide inter alia infra cap. 4. 1. & IX. 3. 1 Cor. 10. 18. Gal. 4. 29. Eph. 6. 5, qua de re diximus loco dicto Gal. 4. & infra nonnihil dicendum erit cap. 9. 5.

Verſ. 4. *Qui definitus eſt filius Dei.* Explicuit quomodo filius Davidis ſit: nunc explicat quomodo ſit filius Dei: ut appareat, Chriſtum, licet ſit filius Davidis, nihilominus tamen filium Dei, quemadmodum eum antea appellarat, ſimul eſſe, diverſa tantum ratione & reſpectu. τῦ ὁρισθέντος, *qui conſtitutus eſt*, non, ut vulgo ſolent hoc loco verbum iſtud interpretari, qui declaratus, id eſt, manifeſtatus; (nam alioquin, declarare aliquem Conſulem, apud Latinos ſignificat, conſulem creare, ſeu conſtituere, quo ſenſu id hic admitti poſſet:) nec enim hic agitur de rei, quæ jam fuerit, declaratione ſeu manifeſtatione, ſed de rei, quæ nondum erat, conſtitutione. Nam verba τῦ ὁρισθέντος reſpondent ſuperioribus τῦ γενομένου. Quemadmodum igitur Chriſtus non dicitur manifeſtatus filius Davidis ſecundum carnem, ſed factus: ita nec nunc manifeſtatus dicitur Dei filius ſecundum ſpiritum, ſed factus & conſtitutus. Explicat enim apoſtolus, ut diximus, quomodo Chriſtus & Davidis & Dei filius ſimul ſit. Præterea verbum ὁρίζειν nunquam declarare ſeu pateſacere ſignificat, ſed in Sac. Lit: ſemper eſt decernere, conſtituere. Vide Luc. 22. 22. Act. 2. 23. & x. 42. & XVII. 31. Apud philoſophos hæc vox, uſurpatur de rerum definitione ſeu deſcriptione: ſed apud vulgum, cum quo ſacri ſcriptores ſunt locuti, proprie quidem ſignificat, fines ac terminos rei alicui ponere, ſed metaphorice, ſi de ſententia ac voluntate uſurpetur, decretum; ſi de reipſa, ejus conſtitutionem denotat. Dicitur ergo hoc loco Chriſtus fuiſſe conſtitutus & effectus Dei filius. Unde conſequitur, eum nec ex eſſentia divina, nec ante omnia ſecula fuiſſe genitum: cum, ut paulo poſt audiemus, conſtitutus fuerit Dei filius ex reſurrectione a mortuis. Ex quo iterum apparet, eam interpretationem, contra quam diſputamus, conſiſtere non poſſe, nempe quod Chriſtus per reſurrectionem fuerit declaratus Dei filius ex eſſentia patris genitus: cum id reſurrectio ejus haudquaquam doceat, ne tum quidem, ſi ponas, eum ſeipſum a mortuis reſuſcitaſſe, quod tamen & falſum eſt, & ut verum fuiſſet, tamen ex reſurrectione ejus non apparuiſſet. Quid ergo, ſi id, quod falſum eſſe diximus, non ponatur?

Filius Dei. Si voces ſequentes κὰ δυνάμει conjungas cum hac appellatione *filii Dei*, ita ut vocibus κὰ δυνάμει differentia quædam ſpecifica iſtius, ut ita dicamus, filiationis divinæ indicetur, appellatio Filii Dei per ſe ſumta, in laxiore ſignificatione erit accipienda, ut ſignificet eum, cui cum Deo inſignis quædam ſimilitudo intercedit: quo ſenſu Angeli & Reges ac Magiſtratus, qui potentia Deo ſunt præ cæteris ſimiliores, & Deorum, & filiorum Dei nomine appellantur Pſ. 82. 6. Voces autem κὰ δυνάμει, κὰ pro *cum* poſito, ſignificabunt, potentem Dei filium: potentem, inquam, κρατῆ ἰσχύι, id eſt, talem, qui ſupremum in omnia imperium ac robur obtineat. Sin vero voces κὰ δυνάμει, conjungantur cum verbo ὁρισθέντος, ita ut ſignificent cauſam mediam efficientem, per quam Chriſtus fuerit conſtitutus Dei filius, nempe potentiam illam Dei ſummam, quam tantopere commendat apoſtolus in epiſtola ad Eph. cap. 1, quamque in hac ſpirituali Chriſti generatione, ut ſic dicam, Deum exercuiſſe teſtatur, appellatio filii Dei κρατῆ ἰσχύι ac ſtrictiſſime ſumenda erit, ut ſignificet eum qui perfectiſſima ratione ſit Dei filius, adeo ut ſi cæteri filii Dei cum illo conferantur, is ſolus hoc nomine appellari mereatur: & hoc quidem poſterius veritati magis eſt conſentaneum, quod verba *in potentia*, ut & alia ſimilia, rectius cum verbo aut participio connectuntur, quam cum nomine. Vide ſimilem loquendi modum 2 Theſſ. 1. 11.

Secundum ſpiritum ſanctificationis. His verbis oſtendit, quo reſpectu Chriſtus ſit Dei filius, vel potens Dei filius, nempe reſpectu ſpiritus ſanctificationis. Opponuntur enim hæc verba illis: *ſecundum carnem.* Noluit autem ſimpliciter dicere ſecundum ſpiritum, ne quis putaret apoſtolum loqui de ſpiritu Chriſti naturali, qui etiam ſæpe carni opponi ſolet; ſed addit, *ſanctificationis*, ut oſtendat ſe de illo peculiari & divino ſpiritu loqui, qui Chriſtum ſanctificavit, ſeu per quem Chriſtus ſanctificatus, id eſt, a reliquis omnibus hominibus, imo & creaturis divinis, penitus ſejunctus ac ſeparatus, & ſingulariſſimus omnino effectus fuit. Hunc ergo ſpiritum, quo Chriſtus a Deo præditus eſt, ſi ſpectes, Filius Dei, & quidem potentiſſimus, eſt Chriſtus, hic enim ſpiritus in Chriſto reſidens eum Deo ſimillimum efficit. Quatenus ergo carnem ſuam ex Davidica ſtirpe traxit, filius Davidis eſt: ſed quatenus ſpiritum hunc ſanctificationis traxit ex Deo, eatenus Dei filius eſt Chriſtus. Poſſunt autem hæc verba κατὰ πνεῦμα &c. ſimul indicare cauſam efficientem iſtius filiationis. Spiritus enim iſte poteſt conſiderari etiam extra Chriſtum, tanquam media cauſa, per quam Deus Chriſtum ſanctificavit, & ſibi ſimillimum effecit. Sed ſi conſideretur ut in Chriſto exiſtens, eatenus formalis cauſa filiationis iſtius divinæ cenſeri debet. Simili ratione idem Apoſtolus 2 Cor. 13, de Chriſto loqui videtur, cum ait Chriſtum crucifixum fuiſſe ex infirmitate; ſed vivere *ex potentia Dei*, ℣. 4. Ut enim tanto rectius opponatur potentia infirmitati, debet conſiderari non ſolum tanquam aliquid extra Chriſtum exiſtens, quod efficiat ut Chriſtus vivat: ſed etiam tanquam quiddam internum, & in ipſo Chriſto jam reſidens. Infirmitas enim, quæ in cauſa erat, ut Chriſtus crucifigeretur, non fuit extra Chriſtum, ſed naturæ ejus, dum mortalis erat, conditio fuit: Adde quod eo loco propoſitum fuerit apoſtolo, oſtendere, Chriſtum erga Corinthios non eſſe infirmum, ſed in iis potentem eſſe, ſeu potentiam ſuam exſerere, ut conſtat ex verſu præcedente. Id autem non declaraſſet apoſtolus, ſi Dei potentiam, ex qua vivat Chriſtus, conſideraret tantum ut cauſam efficientem mediam vitæ illius, extra ipſum penitus exiſtentem; & non ſimul tanquam ipſi communicatam, & ſic in ipſo, ex quo per eam vivere cœpit, reſidentem. Sic Petrus quoque Chriſtum carne mortificatum, ſpiritu autem vivificatum dixit 1 Pet. 3. 18. Ubi per ſpiritum, eum ſpiritum intelligit, qui Chriſto proprius divina benignitate factus eſt, quo ſimulatque Chriſtus præditus fuit, vivificatus, id eſt, immortalis effectus eſt: quemadmodum, cum carne præditus erat, morti fuit obnoxius, & tandem etiam occiſus fuit.

Ex reſurrectione mortuorum. Reſurrectio mortuorum ponitur pro reſurrectione ex mortuis: mortui enim nondum reſurrexerunt; ſolus Chriſtus, qui primitiæ mortuorum eſt, reſurrexit, ita nimirum ut non amplius moriatur: de quali reſurrectione hic ſermo eſt. Notat autem his verbis Apoſtolus vel tempus, ex

quo Christus Dei filius effectus est, vel causam ejus rei mediam. Christus enim & ex quo a mortuis resurrexit, & per resurrectionem, si nimirum resurrectio in pleno sensu sumatur, ut includat ea, quæ ipsam fuerant consecuta, filius Dei, isque potentissimus, constitutus fuit. Consentit secum Paulus, qui Act. 13 illa Psalmi verba: *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, in Christo fuisse impleta dicit, tum, cum eum Deus a mortuis resuscitavit. Et ad hunc sane Psalmi locum hic omnino videtur Paulus respicere. Narratur autem ibi sensu literali, quomodo Deus Davidem, Christi typum, olim constituerit regem, super montem suum sanctum Sionem, & Dei decretum, quo ipsum regem declaravit ac constituit, illis verbis exprimitur, *Filius meus es tu, ego hodie genui te.* Ita enim ibi scriptum extat: *Ego autem* (inquit Dominus) *constituo Regem meum super Sionem montem sanctitatis meæ. Narrabo* (subjicit David) *decretum* (nempe quo id Deus se facere declaravit) *Filius meus es tu, ego hodie genui te.* Unde colligere possumus, quid sit, sensu mystico, qui longe sublimior est, quod Christus Davidis antitypus, constitutus fuerit Dei filius ex resurrectione a mortuis: nempe quod Rex divini populi fuerit constitutus, non super terreno monte Sion, sed super cœlesti illo Sione. Et hæc est causa, cur Christum non *genitum*, sed *constitutum* Dei filium dicat. Consentit cum hac sententia Divinus Auctor ad Hebr. 5. 5, ubi ostendit, in his verbis agi de glorificatione Christi, qua factus fuerit æternus noster Sacerdos, seu sacrorum nostrorum, ut ita dicam, princeps, qui salutem perpetuo nostram curet, & ad exitum perducat, qua in re etiam regnum ipsius continetur. Unde apparet, non esse quod quis dicat, Christum Dei filium, & quidem potentem fuisse etiam ante resurrectionem: quandoquidem ex his satis constat id, quod jam ante asseruimus, appellationem filii Dei, seu potentis Dei filii, κατ' ἐξοχὴν accipiendam esse, ut significet eum, qui supremam in cœlo & in terra potestatem obtineat. Atqui hoc sensu Christus ante resurrectionem filius Dei, vel filius Dei in potentia minime fuit. Ideo enim antea filius Dei fuit, partim quidem, quia ex spiritu sancto conceptus, ac Dei ipsius virtute productus fuerit, ut angelus apud Lucam Luc. 1. 35, testatur; partim vero quod eum Deus sanctificarit & in mundum miserit, ut ipsemet Christus apud Johannem testatur Joh. 10. 36. At rex actu ipso Christus nondum fuit, & sic nec Dei filius ratione omnium perfectissima extitit. Simili ratione Hebr. 5. 9 dicitur *Christus postquam consummatus*, id est, immortalis effectus est, *factus fuisse omnibus sibi obtemperantibus causa salutis æternæ:* non quod antea non fuerit, sed quod singularissima, & longe quam antea perfectiori ratione factus sit. Sic dicitur dominus & Christus factus fuisse Act. 2. 36, cum tamen & antea Joh. 13. 13 dominus, & Act. 10. 38, Christus etiam id est, a Deo unctus fuerit; propterea quod longe perfectiori ratione dominus & Christus factus fuerit. Sic idem Petrus Act. 5. 31 dicit, quod *Deus Jesum exaltaverit dextera sua principem & servatorem*, id est, ut esset princeps & servator: nempe quemadmodum statim explicatur, *ut det pœnitentiam & remissionem peccatorum Israëli.* Cum tamen etiam ante exaltationem suam, & princeps & servator esset; quia per exaltationem & princeps & servator perfectius effectus est. Ἰησοῦ Χριστοῦ.

Hæc verba cum initio versus 3, jungi debent, ita ut superiora per parentheses legantur. Quanquam ita parentheses suas instituere solet apostolus, ut sequentia cum illis sat commode connecti queant, ita ut nonnunquam prope nulla parenthesis esse videatur. Quod etiam hoc loco accidit, ubi voces illæ Ἰησοῦ Χριστοῦ, non quidem cum vocibus proximis, ut aliis visum est, sed cum illis τοῦ ἐξαποστόλου ἡμῶν Θεοῦ, non minus, quam cum præcedentibus τοῦ ἡμῶν ἀντοῦ cohærent. Veruntamen clarior est sententia, in Latino præsertim sermone, ubi idem casus utrobique retenta appositione usurpari commode non potest, ut in Græco; si parenthesi includas illa, τοῦ προωρίσαντος &c. usque ad hunc locum. Exponit enim hic, quem per filium Dei, qui euangelii est objectum ac materia, intelligat, nempe Jesum Christum. propterea hæc verba, non per genitivum, ut est in Græco, sed per ablativum verti debent.

Domino nostro. Cœlesti nimirum ac divino, qualem eum factum fuisse a Deo Petrus Act. 2. 36 docuit, cujus propterea se servum Paulus nominavit vers. 1.

Vers. 5. *Per quem accepimus gratiam & apostolatum.* Mentione Jesu Christi facta redit ad munus suum, ut & plenius explicet a quo fuerit ad illud vocatus, & in quem finem. Dixerat se esse vocatum apostolum: nunc ostendit, per quem fuerit vocatus, seu per quem munus apostolicum acceperit, nempe per filium istum Dei, non per hominem aliquem vulgarem, vide Gal. 1. 1. *accepimus* ait: plurale pro singulari. De se enim solo loquitur, ut sequentia docent. Similia exempla habes apud eundem apostolum Gal. 1. 8, 9, & IV. 17, vide etiam Joh. 3. 11, quem conf. cum vers. 32. Hebr. 5. 11, & VI. 1, 3, 9, 11, & XIII. 18, 19.

Gratiam & apostolatum. Particula & hoc loco, ut alias sæpe, exegetica est, q. d. gratiam, id est, Apostolatum: seu gratiam, quæ est Apostolatus. Gratiam ponit pro gratiæ effectu. Non semel autem hoc pacto appellat munus suum, & conjuncta cum eo dona ad ejus functionem necessaria, vide infra cap. 12. 3. XV. 15. 1 Cor. 3. 10. Gal. 2. 9. Eph. 3. 2, 7, 8. Quanta autem hac in re benignitas Domini Jesu apparuerit, quod ei tam præclarum munus imposuerit, ipsemet Apostolus explicat 1 Tim. 1. 12, & deinceps. *In obedientiam fidei*, finem muneris sui apostolici exprimit. *In obedientiam*, id est, ut obediatur, *fidei*, hoc est doctrinæ de fide. Fides enim interdum per metonymiam sumitur pro doctrina de fide; ut in Epist. ad Gal. 1. 23, & III. 2, 5, 25.

In omnibus Gentibus. Exprimit eos, quorum obedientiam nominatim procurare debeat, nempe Gentium, nec certarum tantum, sed omnium seu quarumcunque. *In* positum pro *inter*, ut alibi sæpe, & in seq. versus initio, q. d. ut obediatur doctrinæ de fide inter omnes Gentes extraneas; quanquam nonnulli hanc particulam potius conjungendam censent cum voce *apostolatus*, q. d. per quem accepi hanc gratiam, ut essem apostolus, seu legatus inter omnes Gentes extraneas, eum in finem, ut doctrinæ de fide obediatur. Sed satis commode connectuntur cum proxime præcedentibus. Subinde specialius muneris sui rationem explicat: primum se servum Jesu Christi dixerat: postea speciatim apostolum, & quidem ad id munus vocatum, ac nominatim ascitum: addidit, se separatum ad euangelium, & peculiari quadam ratione ad id selectum; nunc id, quod maxime ipsi proprium erat, & præ cæteris apostolis peculiare, exprimit, nempe quod Gen-

tium

tium extranearum, & quidem omnium apostolus ac doctor fuerit præcipue constitutus; quo pacto paulatim sibi aditum ad id sternit, ut doceat, cur Romanis nominatim scribere voluerit, ut videbimus versu seq. vid. inf. cap. XI. 13. & XV. 15, 16. Gal. I. 16. II. 7, & deinceps 2 Tim. 2. 7, adde Act. 26. 17, & deinceps.

Pro nomine ipsius. Hoc est Christi, id est, ut ipsius nomen celeberrimum fiat, ut omnes Gentes, non mei, sed ejus, qui me misit, Christi discipuli fiant, & ipsius nomini veluti dicentur, ac in illud adigantur. Non enim, ut alibi ait Paulus, seipsos prædicabant apostoli, sed Christum Jesum dominum, sed Dei filium, qui euangelii ipsorum, ut paulo ante vidimus, erat objectum. Vide 2 Cor. 4. 5, add. etiam 1 Cor. 5. 15.

Vers. 5. *In quibus.* Id est, inter quas *estis & vos.* Hic tacite indicat causam, cur ad eos scribendum sibi duxerit: nempe quod id muneris sui esse arbitraretur, qui omnium Gentium, è quarum numero etiam Romani erant, Minister esset, & a Christo peculiariter vocatus, ut earum obedientiam procuraret; quam etiam causam suæ scriptionis infra cap. 15. 15 affert.

Vocati Jesu Christi. κλητοὶ, non appellantur ii, præsertim soli, quibus gratia euangelica tantummodo fuit oblata: sed in quibus oblatio hæc effectum aliquem habuit, id est, qui eam recipiunt, & illi fidem habent: qui vocationi divinæ per euangelium factæ non assentiuntur, ἀκλητοῦσθαι vocari possunt: κλητοὶ, ut diximus non solent. Itaque Romanos propterea κλητοὺς *vocatos* nominat, quod euangelicam doctrinam receperint, addit autem *Jesu Christi*, ut appareat eos, volente ac procurante Christo Jesu, ad capessendam euangelicam gratiam fuisse invitatos, seu eam illis oblatam & ab illis vicissim receptam fuisse, nisi forte ideo Jesu Christi vocatos velis dictos, quia ad Jesum Christum vocati fuerint.

Vers. 7. *Omnibus qui sunt Romæ.* Sequitur inscriptio strictius sumta, hoc est, nomen aut descriptio eorum, ad quos epistola dirigitur. Describuntur autem primum generalius a loco: deinde specialius a conditione secundum spiritum, ac præstanti ipsorum dignitate, quæ eos a cæteris Romanis discernit. Cum ait, *omnibus* qui sunt Romæ, significat se cujusvis ordinis status ac conditionis, imo & nationis hominibus, qui Romæ degant scribere.

Verum addit: *dilectis Dei, vocatis sanctis*, qua descriptione discernuntur a cæteris Romæ existentibus, quare his verbis continetur specifica Christianorum hominum ab aliis differentia. Vocantur autem Christiani *dilecti Dei*, propterea quod a Deo unice diligantur, utpote qui tum eo ipso, quod per euangelium sint ad salutem vocati, fuerint a Deo summopere dilecti, tum vero adhuc magis diligantur, quod tantam ipsius gratiam receperint, & in ejus unigenam filium credant, ac proinde Deum toto pectore diligant. Si enim Deus inimicos etiam suos adeo dilexit, ut eorum causa filio suo non pepercerit, ut infra loquitur Apostolus; quantam charitatis & amoris vim esse necesse est in illo, erga eos qui ipsum unice colunt ac diligunt, idque in Christo Jesu!

Vocatis sanctis. Dupliciter hæc verba accipi possunt, vel ut significent vocatos ad sanctitatem, seu, ut essent sancti; vel ut significent sanctos tales, qui sunt vocati: hoc est, qui non sua sponte, non privato motu, arbitrio consiliove, sed Deo vocante, volente & procurante, sint a prophano hominum vulgo separati. Sancti enim hoc loco significant homines a communi hominum vulgo professione aut etiam vita ac moribus sejunctos ac separatos. Tales Christiani professione sunt omnes, vita autem esse debent. Similem loquendi modum habuimus paulo ante ℣. 1, *vocatus apostolus*, hoc est, vocatus ad apostolatum, seu, vocatione non proprio ausu apostolus. Finitur autem hoc loco periodus, & nova in seqq. incipit. Itaque hic subauditur verbum ἐπιστέλλω, id est, epistolam mitto, aut scribo, ut interpretes quidam notant.

Gratia vobis & pax scil. contingat. Sequitur salutatio, seu votum: cujus duæ sunt partes. In prima exprimitur id, quod illis precatur & vovet apostolus: in altera is, a quo illis id precatur. Precatur duo, gratiam & pacem, quorum illa est causa, hæc effectus. *Gratia* significat favorem, amorem: *pax* Hebraico more, felicitatem, omnia fausta ac bona declarat. Is autem a quo hæc illis contingere cupit apostolus, est, *Deus pater noster, & Dominus noster Jesus Christus*: Ille tanquam prima, hic tanquam secunda causa: ille ut is, ex quo omnia: hic, ut is per quem omnia. Deum patrem nostrum cur vocet, notum est: nempe ob paternum erga nos Christianos affectum, & hæreditatem nobis, si ejus sanctitatem sequamur, ab eo destinatam.

Addit hanc descriptionem, ut causa indicetur, cur merito id, quod optat, a Deo sperare possint Romani, *& Domino nostro Iesu Christo.* Ita reddenda esse verba, non vero ita ac si dictum esset, *a Deo patre nostro & domini Iesu Christi*, ostendimus Gal. 1. 3, ubi ἡμῶν, seu *nostro* omittitur, ut alibi sæpius. A spiritu sancto nil precatur: non enim petitur donum a dono, sed a datore doni: ut quidam hac de re jam olim scripserunt. Sed de tota hac salutatione, actum est a nobis fusius d. l. Gal. 1.

Hucusque prima exordii pars: sequitur altera, in qua apostolus benevolentiam suam & amorem erga Romanos plenius testatur, ut illorum vicissim benevolentiam & amorem captet.

Vers. 2. *Primum quidem.* Ita solemus interdum inchoare Epistolas, aut aliud aliud aliquod scriptum. Itaque hæc vox *primum*, non tam numerantis (nullus enim alius numerus, aut numeri nota postmodum subjicitur, quanquam tacite aliquid aliud vel secundo loco adjiciendum innuitur) quam incipientis hoc loco est: q. d. primo ergo omnium hoc vobis significo, hinc meam epistolam exordiar, seu, ut ergo inde scribendi faciam initium. Ita vocem *primum* ab aliis quoque scriptoribus poni, ut nulla alia vox, numerum aut ordinem significans subsequatur, annotarunt interpretes: qui observarunt idem sæpius in Sac. Lit. fieri, inter cætera etiam inf. cap. 3. 2, & Matth. 10. 2. Act. 26. 20.

Gratias ago Deo meo, per Jesum Christum. Gratias ago, scilicet subinde, seu perpetuo: non enim tum tantum, cum hæc scriberet, id faciebat, quemadmodum & res ipsa & sequens vers. docet. *Deo meo*, id est Deo, qui & meus est benefactor, & quem ego vicissim colo.

Per Jesum Christum, vel ipsi Jesu Christo gratias agendo, vel id faciendo ex præscripto Jesu Christi, atque adeo ut Christi discipulus ac servus. Hæc est differentia inter Judæos & Christianos specifica. Commune utrisque est, colere Deum, creatorem cœli & terræ; peculiare Christianis, eum per Jesum Christum colere, hoc est ut diximus, ex Christi præscripto, & quidem

quidem ita ut etiam Christus colatur. Deus, tanquam ultimus cultus illius scopus, seu is *in quem omnia*: Christus, tanquam is *per quem* cultus ille in Deum dirigitur.

Pro omnibus vobis, quatenus nimirum Christiani seu fideles, ut mox audiemus, facti erant: nec enim Paulus gratias agebat Deo, quod Romani essent, sed quod Christiani essent, quod ad Christi religionem conversi fuissent: quod quia divina cura factum fuerat, propterea Deo Paulus gratias agebat, quemadmodum statim seipsum explicaturus addit.

Quod fides vestra annunciatur in toto mundo. Particula ὅτι hoc loco non tam est ætiologica (quanquam & hoc dici potest) quam διδικὴ: explicat enim, quomodo seu quatenus pro Romanis gratias agat, exprimendo beneficium istud, quod Romani divina benignitate fuerant consecuti. Videtur autem Apostolus posuisse consequens pro antecedente, id est, famam & celebritatem fidei, pro ipsa fide Romanorum, q. d. gratias ago Deo, quod ejus benignitate effectum est, ut euangelio haberetis fidem, quæ toto passim orbe celebratur. Ex eo enim quod Romani in Christum crediderant, qui toto orbe celeberrimi erant, hoc sequebatur, ut ubique de hac ipsorum mutatione sermones essent. *In toto mundo.* Usitatissima Synecdoche, partem mundi non exiguam, præsertim cultiorem, totius mundi nomine appellare: Vide Col. 1. 6, adde & ℣. 23. Similis est de Thessalonicensibus locus in 1 Epist. 1. 8.

Vers. 9. *Testis enim mihi est Deus.* Confirmat id, quod dixerat, se pro iis gratias agere, per id quod pro iis perpetuo Deum oret, seu eoaum nominatim in precibus suis meminerit. Preces autem illę gratiarum quoque actionem in se complectuntur, earumque perpetuitas probabile omnino facit, Paulum pro Romanis, cum id affirmet, gratias Deo agere solere. Quia vero cuipiam minus poterat videri verisimile, Romanos ipsi nunquam visos, & maximam partem plane ignotos adeo esse curæ, ut non semel atque iterum, sed perpetuo in precibus suis eorum velit meminisse; ideo id juramento confirmat, ipso Deo in testimonium advocato. *Testis est mihi Deus*, non quod testetur revera, sed quod testari possit. Deum ergo testem advocat, & porro, si mentiatur, vindicem; ut autem appareat, eum non temere, non ex divini nominis contemtu, aut irreligiose, quemadmodum multi solent, testem Deum advocare, nec cuiquam verisimile fieri debere, eum per divinum nomen Romanos fallere velle; ostendit quomodo sese erga Deum gerat, & quanto studio gratiam ipsius ambiat, quam proinde perdere falsum jurando nolit; dum subjicit:

Cui servio, ᾧ λατρεύω. Quid hoc verbum significet, quidque sit λατρεία, & an ἀ δελεία distinguatur, dictum est a nobis Gal. 5. 20, in explicatione idololatriæ. Hoc loco non significat cultum & adorationem, quæ Deo præstatur, sed servitium & officium, quod ad alia etiam facta Dei cansa suscepta extenditur. Refert enim ipse Paulus hanc λατρείαν ad euangelium. Verba enim *cui servio*, conjungenda sunt cum illis, *in euangelio filii ipsius*, id est, cui servio annunciando euangelium. Euangelium pro euangelii prædicatione sumi, annotavimus ℣. 1. Supra vocarat Euangelium *Dei*, quia, ut ibi diximus, Deus illius est primus auctor; hoc loco *Filii Dei*, quia hic secunda & a Deo proxima illius est causa, qui illud & primus annunciavit ac confirmavit, & postea per servos suos promulgandum curavit. Infra cap. 2. 16, & xvi. 25 Paulus id suum euangelium vocabit, ut & 2 Tim. 2. 8, quia post Christum inter præcipuos ejus prædones fuit. Commendatur autem hac ratione euangelium, & sic Pauli quoque quod in eo occupatur ministerium. Supra ℣. 3 id a Christo commendaverat, tanquam ab objecto; nunc ab eodem, ut a causa efficiente. *Filius Dei* pro Christo, κατ' ἐξοχὴν sumto illo nomine, ut alibi sæpe: quia nimirum Christus omnium excellentissima ratione Dei filius est, ut apparuit ℣. 4. Interserit autem, *in spiritu meo*, id est, ex animo, toto pectore, toto corde, non externa tantum aliqua ratione, seu ut ipse de servis loquitur, κατ' ὀφθαλμοδουλείαν, sed ἐκ ψυχῆς Eph. 6. 6. Col. 3. 22, 23. Particula *in* ex Hebraismo profecta in Latino & Græco redundat: Sic & ibi: *Diliges Dominum Deum tuum, in toto corde tuo, & in tota anima tua, & in tota mente tua* Matth. 22. 37 ex Deut. 6. 5, id est toto corde, anima, mente: quanquam pro ea apud Græcos & Latinos licet reponere *ex*, ut in illo Deuteronomii loco videmus factum a LXX & a Luca Luc. 10. 27, & a veteri interprete etiam apud Matthæum.

Quod indesinenter mentionem vestri facio: ὡς ἀδιαλείπτως. Particula ὡς, videtur posita pro ὅτι, quanquam etiam potest suam propriam significationem habere, ut significet *quam*: possunt enim in hac indefinentia, ut ut ita loquar, ac assiduitate esse gradus.

Indesinenter, id est, subinde, quam frequentissime, sum in eo assiduus. Dicimur enim aliquid indesinenter facere, cum in eo assidui sumus, ac creberime illud facimus. Sic dicitur aliquis indesinenter legere, scribere, discere: non quod nunquam intermittat ista; sed quod ea nunquam relinquat.

Memoriam vestri facio, nempe in precibus: quod fiebat, dum pro illis & gratias agebat, & orabat.

Vers. 10. *Semper in precibus meis rogans.* Adjecit nunc quidpiam peculiare, quod pro Romanis orans unice etiam a Deo flagitabat, & in quo singularis etiam benevolentia Pauli erga Romanos cernitur, illud autem erat:

Si quo modo tandem aliquando prosperum iter haberem in voluntate Dei, venire ad vos. Nonnulli interpretes conjungunt participium δεόμενος, id est *rogans*, cum verbis ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, id est *venire ad vos*, hoc est *ut veniam ad vos*, ut hoc modo ordinentur verba: *semper in precibus meis rogans, ut si quo modo tandem aliquando prosperum iter mihi detur* (aut *contingat*) *ex voluntate Dei, veniam ad vos.* Alii participium illud cum proximis connectunt, & verba ἐλθεῖν πρὸς ὑμᾶς, cum verbo εὐοδωθήσομαι, q. d. semper in precibus meis rogans, num qua ratione tandem aliquando prosperum iter mihi contingat, ut veniam ad vos: ut illis verbis εἴ πως, exprimatur conatus Pauli, in re non satis certa: & ante ἐλθεῖν subaudiatur ὥστε, vel, ut alias infinitivus sæpe solet, finem denotet, quod interdum significatur articulo τοῦ præfixo, quanquam is interdum etiam omittitur. Sensus eodem recidit; quanquam prior interpretatio aliquanto planior est. Cum dicit, *tandem aliquando*, apparet, dudum id eum in animo suo volvisse & agitasse, sed opportunitate semper fuisse destitutum, ut paulo post videbimus ℣. 13; habent hæc verba significationem quandam molestiæ ex mora natæ. Cum addit, *in voluntate Dei*, q. d. per voluntatem Dei, seu ita volente Deo; causam prosperitatis itineris hanc exprimit, nimirum, ut velit Deus eum Romam proficisci, ut ta-

ut talis sese occasio & commoditas Romam proficiscendi offerat, quam ipse Deus subministret. Non dubium enim est, quin tantus apostolus divino ductu ac instinctu itinera sua, præsertim talia, instituerit.

Vers. 11. *Desidero enim videre vos.* Causam affert ejus, quod dixerat, nimirum ardens quoddam desiderium ipsos videndi: sed ne quis fortè arbitraretur, Paulum carnalis alicujus commodi causa Romam velle proficisci, in urbem tam opulentam; propterea addit, quem in finem eorum conspectum tantoperè desideret. Hic autem non erat carnale quoddam ipsius commodum, sed eximium & spirituale commodum Romanorum.

Ut aliquod impertiar vobis donum. Non ut ego aliquid a vobis accipiam, aut pecunia vos emungam, & lucellum aliquod reportem: sed contra, ut ego vos munere aliquo & dono augeam. *Sed addit: spirituale,* ne quis eum de carnalibus donis loqui putet. Aurum enim & argentum non habebant apostoli: sed omni auro & argento potiora dona conferebant. Videtur autem loqui de donis illis spiritualibus, quæ per manus Apostolorum dabantur: nisi malis, pleniorem tantum mysteriorum euangelicorum cognitionem doni illius nomine intelligere. Hujus iterum doni finem subjungit, *ad confirmari vos,* id est, ut per hæc dona spiritualia, confirmemini in sanctissima hac religione nostra. Hic enim erat finis divinorum illorum donorum.

Vers. 12. *Hoc vero est.* Confirmationem illorum dicit esse mutuam consolationem, propterea quod ex Romanorum confirmatione profectura erat. Non semel enim effectus de sua caussa prædicatur, & sic res aliqua illud esse dicitur, quod efficit: aut etiam contra, vide 1.Cor. 1. 30. Colosſ. 1. 27. III. 4. 1 Thess. 2. 19. 1.Tim. 1. 1. συμπαρακληθῆναι ἐν ὑμῖν. Ut non solum vos ex mea fide, sed ego etiam ex vestra solatium & voluptatem percipiam, atque hac ratione una vobiscum gaudeam. Ne insolentius videatur agere, qui Romanos tantum ex se fructum aliquem percepturos dixerit; fructum illum ejusve effectum secum quodammodo commune fore docet, & sic se quoque aliquid fructus ex ipsis percepturum affirmat. ἐν ὑμῖν, id est, apud vos, seu inter vos. *Per mutuam fidem, vestram & meam.* Mutuæ consolationis causa futura erat communis utrisque fides, quam mutuo in sese deprehensuri essent, Romani in Paulo, Paulus in Romanis, præsertim a se ita confirmatis.

Vers. 3. *Nolo autem vos ignorare fratres.* Objectionem quandam occupat: Dixerat paulo antè, se summo desiderio teneri videndi Romanos: quocirca ne quis fortè interroget, Cur ergo ad nos jampridem non venisti, quandoquidem tantopere conspectum nostrum expetis? Subjungit hæc verba, quibus ostendit, non defuisse sibi voluntatem ac consilium Romanos visendi; sed tantum commoditatem.

Sæpe proposui venire ad vos. Non semel tantum atque iterum, sed sæpè constitui ac decrevi ad vos proficisci.

Et prohibitus sum hucusque. Et positum est pro *sed,* Hebraico more, ut, 2.Cor. 4. 7. XII. 9. Hebr. 10. 38 Iac. 2. 13. IV. 2, & alibi sæpe. Prohibitus autem fuit Paulus, non negotiis aliquibus carnalibus; sed dum occasionibus promovendæ veritatis & euangelii inhiat, dum una urbs, aut una regio post aliam sese offert, & ad prædicandum apud se euangelium apostolum invitat: qua de re vide cap. 15 ℣. 22, 23, ubi ostendit quomodo impeditus fuerit quominus ad Romanos veniret. Alibi de simili itinere loquens, se a satana impeditum ait 1 Thes. 2. 18. Is enim interdum, Deo permittente, impedimenta objicit itineribus aliisve actionibus, ad hominum salutem spectantibus. Sunt autem hæc verba veluti in parentheſi legenda, hoc modo: sæpe proposui venire ad vos, (sed impeditus fui hucusque.)

Vt fructum aliquem habeam in vobis. In his enim ultimis verbis, finalis causa adventus apostolici ad Romanos exprimitur. Fructus autem iste, quem apostolus habere poterat apud Romanos, & habebat apud alias gentes, erant homines ad Christum conversi, vel etiam plenius in Christi religione confirmati & instructi: seu quod eodem recidit, hominum conversio, & in fide confirmatio. De eodem fructu videtur loqui Christus Ioh. 15. 16.

Quemadmodum in reliquis gentibus. Scilicet fructum ejusmodi habeo. quantum autem inter reliquas Gentes hucusque jam profecerit, ipse explicat inf cap. 15. 18 & seqq. Hoc autem modo operam suam in euangelio prædicando a fructu commendat, & eam Romanis quoque optabilem reddit, atque ut suum adventum desiderent efficit. Simul a. hac comparatione causam reddit, cur etiam apud ipsos fructum habere cupiat, cum & Romani in Gentium sint numero: qua de re sup. ℣. 56. Indicat etiam se non minus aliis eam operam præstare, quam ipsis polliceatur: ne suam hic dignitatem respici putent. quod apertius exprimit in seqq.

Vers. 14. *Græcis & Barbaris, sapientibus & insipientibus debitor sum.* Ostendit cur dixerit, se ideo cupere Romam venire, ut & illic homines ad Christum convertat, aut saltem jam conversos in Christiana religione plenius instruat & stabiliat; ne quis fortè putet, eum sese ingerere rei nihil ad se pertinenti, & hac in parte gloriolam tantum aliquam & laudem affectare. Hoc enim ideo fieri dicit, quod id muneris sui ratio requirat & exigat; quod sit debitor omnium Gentium, hoc est, quod peculiari munere sibi divinitus impositio, obstrictus sit ad prædicandum omnibus gentibus euangelium. qua de re jam supra dictum est ℣. 5. Dividit autem omnes gentes in Græcos & Barbaros. Vix est credibile, Paulum ad Romanos scribentem eos Barbaris accensere. quare Græcorum nomine eos comprehendi necesse est: ac porro eorum nomine per Synecdochen speciei, omnes Gentes cultiores intelligi: quemadmodum infra ℣. 16 & cap. 2. 9, 10 omnes prorsus Gentes & cultas & incultas hoc nomine intelligit. Ideo autem Græcos, pro gentibus cultioribus posuit, quia inter gentes cultiores Græci a multis jam seculis sapientiæ laude excellebant, & cæteris lucem quodammodo ea in re præferebant: ac præterea tum ipsi patebant latissimè, tum vero inprimis eorum lingua. Omnes enim tum temporis gentes cultiores lingua Græca, quemadmodum nunc Latina, pervaserat. Per Barbaros autem intelligit gentes & nationes minus cultas. Ideo veluti explicaturus hæc nomina, subjungit, *sapientibus & insipientibus.* quanquam his nominibus tum Græcorum tum Barbarorum subdivisio quædam contineri posset; q. d. cultioribus & incultioribus: per *insipientes* enim intelliguntur homines ingenio non exculti: sed prius magis est consentaneum vero. Significat autem his verbis apostolus, euangelium ad omnes omnino gentes hominesque pertinere: nullam hic esse apud Deum prosopolepsiam: & se quidem debere Græcis ipsisque adeo Romanis euangelium annunciare; sed non propter eorum sapientiam, aliamve similem præ cæteris

excellentiam: cum etiam Barbaris & inſipientibus, modo religionis ac pietatis ſint capaces, idem debeat.

Verſ. 15. *Sic quod ad me, promtum & vobis, qui Romæ eſtis, euangelizare.* οὕτω *ita*, prò *itaque* videtur poſitum, ut nonnulli interpretes reddiderunt. Infert enim iſta ex ſuperioribus: q. d. Cum ergo omnibus Gentibus obſtrictus ſim, ut illis euangelium annunciem; proinde vobis etiam Romanis paratus ſum euangelium annunciare. Quanquam eodem revera ſenſu manente dicere poſſes, particulam οὕτω vim ſuam retinere, & quandam his & ſuperioribus verbis ſubeſſe comparationem inter Pauli animum & officium: q. d. quemadmodum debeo & Græcis & Barbaris hoc eſt, & ſapientibus & inſipientibus euangelium prædicare: ita etiam paratus ſum non aliis tantum, ſed etiam vobis Romanis, qui inter alios excellitis, id prædicare. Nihil autem prohibet, quominus interim poſterius comparationis membrum ex priori inferatur: imo ſæpè rationes ita cum concluſionibus connectimus. Addit, *quod ad me*, ſeu quantum in me eſt, ita ut, ſi hoc hactenus factum non fuerit, id non mea culpa, aut ideo quod humanæ lucis radios oculi mei ferre nequeant, ac me doctrinæ meæ apud homines potentes, & ſapientes ſuppudeat, acciderit: ſed quod, ut ante dixi, impeditus fuerim, & cum aliis Gentibus & nationibus inſervio, non potuerim vobis Romanis operam meam impendere. In illis verbis, *& vobis qui Romæ eſtis*, ineſt quædam emphaſis, q. d. non tantum in urbibus aut nationibus minus cultis aut obſcurioribus, ſed in ipſâ Roma, quæ Gentium omnium eſt caput, in urbe omnium clariſſima, ſplendidiſſima & cultiſſima, paratus ſum euangelium prædicare, ne quis forte ſuſpicetur euangelicam hanc lucem hominum lucem fugere, & noctem ac latebras quærere. Propterea ſtatim ſubjungit:

Verſ. 16. *Non enim me pudet euangelii Chriſti.* Rationem ejus quod dixerat, ſe etiam Romæ paratum eſſe euangelium prædicare, una cum tacitæ objectionis occupatione ſubjungit: q. d. Neque enim eſt quod quis putet, me ideo non audere Romæ prædicare euangelium, quia ejus me rei, in tanta præſertim hominum luce atque urbis illius ſplendore, pudeat. Haud quaquam ita ſe res habet. Euangelium hoc loco ſumitur pro euangelii prædicatione, ut ſup. ℣ſ. 1 & 9. Cur Chriſti dicatur, explicatum eſt eodem ℣ſ. 9.

Hucuſque epiſtolæ iſtius exordium extenditur. Sequitur jam principalis tractatio, ejuſque pars prima, ex qua, ut ab initio monuimus, cæteræ quodammodo derivantur. In ea ita progreditur apoſtolus, ut primo omnium propoſitionem ſeu argumentum principale, circa quod ea occupatur, exprimat: deinde id confirmet atque illuſtret. Confirmat potiſſimum uſque ad finem cap. quarti: Illuſtrat cap. quinto. Propoſitio eſt: quod in euangelica doctrina, a Deo promulgetur modus juſtificationem ac ſalutem conſequendi, non ut ſub Lege, per opera, ſed per fidem: nec ad unam tantum Gentem Iudaicam, ſed ad omnes omnino Gentes ſpectans. Ea autem continetur in ſequentibus verbis, quibus apoſtolus rationem explicat, cur ſeſe euangelii Chriſti minimè pudeat: nempe cum addit:

Potentia enim Dei eſt in ſalutem omni credenti & Iudæo primum & Græco, quanquam & illa quæ ℣ſ. 17 rationis loco afferuntur, partem ejus argumenti priorem, quæ etiam potior eſt, propius explicant. Neque vero eſt quod quis dicat, principalem propoſitionem potius contineri in præcedenti particulâ, *non pudet me euangelii Chriſti*, quam in his de quibus nunc agimus: quandoquidem in his illorum reddatur ratio. Solet enim apoſtolus, occaſione aliorum, quorum rationem affert, ad principale inſtitutum delabi, ut videmus fieri Gal. 2. 16, ubi occaſione eorum, de quibus cum Petro locutum ſe dicit, principalem epiſtolæ propoſitionem, alterius rei rationem afferens, exprimit. Quod ſi ratio illa firma foret, ne præcedentia quidem verba, *non enim me pudet euangelii Chriſti*, principalem propoſitionem continebunt; quandoquidem in illis quoque ratio affertur ſuperiorum, per prolepſin, ut particula *enim* indicat, & a nobis eſt explicatum. Non illa autem, ſed hæc, præſertim ſi ſequentia addantur, ubi juſtificationis aperta fit mentio, principale orgumentum continere, partim inde apparet, quod verba apoſtoli, quibus affirmat non pudere ſe euangelii Chriſti, ſint aliquid perſonale, ſeu ad perſonam apoſtoli nominatim pertinens; argumentum autem principale hujus epiſtolæ, generale eſſe debeat: partim ex eo, quod in ſeqq. capp. nuſpiam repetitur, quod Paulum euangelii non pudeat; ſed hoc, quod per fidem juſtificemur ac ſervemur. Principalis autem propoſitio poſtea fit concluſio, nec fieri poteſt, ut ea in tam copioſa tractatione nuſpiam repetatur. In his ergo & ſequentibus principalis quæſtio continetur. Continetur autem his verbis inſignis quædam & nervoſa, licet brevis, euangelii Chriſti ejuſque prædicationis commendatio. Primum euangelii prædicationem vocat *potentiam Dei*, propterea quod in ea divina potentia, & quidem ſumma & ſingulariſſima ſeſe exeruerit. Euangelicæ enim prædicationi erant adjuncta ſtupenda miracula, quæ præcones euangelii & inprimis apoſtoli, ac inter eos Paulus, divina virtute prædíti patrabant: quibus adjungenda eſt ſpiritus ſancti, ſeu donorum ſpiritualium, quæ per eoſdem apoſtolos dabantur credentibus, diſtributio. Simili metonymia & ſermo crucis, & ipſe Chriſtus crucifixus vocatur Dei potentia 1 Cor. 1. 18, 24; eadem Simon Magus quoque Dei potentia & quidèm magna, Act. 8. 10, quanquam ex opinione vulgi, vocatus fuit.

Hinc autem commendationem euangelii exordiri decebat, a re nimirum manifeſta & in omnium oculos incurrente, eaque inſigni & minimè vulgari. Deinde commendat eandem prædicationem euangelii a fine duplici, fine *cujus*, & fine *cui*. Finis cujus, eſt *ſalus*, ideo addit, *in ſalutem*, id eſt, quæ potentia Dei, prædicationi euangelii conjuncta, & in ea exſerta, ac proinde etiam ipſa prædicatio tendit ac dirigitur in ſalutem, ſeu ad afferendam & conciliandam ſalutem, ſalutem nimirum animarum, ſalutem ſempiternam, quæ in liberatione ab omnibus malis, & in ſummorum ac ſempiternorum bonorum adeptione conſiſtit. Finis *cui*, eſt *omni credenti*, quibus verbis potiſſimum differentia evangelii a Lege innuitur. Lex enim afferebat ſalutem (quanquam æternam non niſi myſticè pollicebatur) ſed operanti; non credenti: Euangelium autem credenti, etiamſi opera, nempe perfecta, non habeat: Lex afferebat ſalutem Iudæo, euangelium autem *omni* homini, ſive Iudæus ſit, ſive Græcus, dummodo credat, ideo addit apoſtolus:

Et Iudæo primum & Græco, ut voculam *omni* explicaret. Græcus autem hoc loco non opponitur Barbaro, ut ſupra: ſed Barbarum etiam includit, & omnem Gentilem hominem ſignificat, ac *Iudeo* tantum opponitur. Synecdoche eſt ſpeciei: Species enim excellentior pro toto genere ſumitur: præſertim quia, ut

ſupra

supra diximus, latissime patebat eorum lingua, essentque a longo jam tempore Judæis præ cæteris notiores. Noluit autem apostolus simpliciter dicere *& Judæo & Græco*, licet id loquendi consuetudo & usus postulet: sed contra consuetudinem loquendi, magis rerum quam verborum rationem habens, interseruit voculam *primum*, ne videretur nullam omnino Judæis prærogativam præ Gentibus reliquisse, iisque Gentes prorsus exæquasse. Hac ergo particula tribuit illis quidpiam hac in parte præ Gentibus: licet ex altera parte tantum Gentibus relinquat, quantum satis est, & quo illæ merito possunt esse contentæ. Prærogativa autem hæc est, quod præcipue ac principaliter salus ad Judæos credentes pertineat, utpote illis prophetarum oraculis promissa. Messias enim, una cum omnibus bonis, quæ secum allaturus erat, Judæorum juris, ut sic dicam, erat: Gentes autem nullum jus ad hæc bona habebant; ideoque etiam infra aliquoties, hanc Judæorum præ Gentibus prærogativam inculcat, cap. 3, & 9, & 11, & omnium apertissime cap. 15. 8, 9. quocirca videtur apostolus hac quoque particula proponere aliquid, quod inferius exequi & uberius explicare ac confirmare in animo habeat. Quare suis locis ea de re agemus. Vide etiam Eph. 2. 12 & seqq. Act. 3. 25, 26. XIII. 46. Similis loquendi ratio occurret inf. cap. 2. 9, 10. Non absimilis est & illa 2 Cor. 8. 5, *seipsos tradiderunt* (Macedones) *primum domino & nobis*, id est deinde & nobis: sed omittitur prius &, quod in hoc ad Rom. loco extat, ad paritatem quandam indicandam, quæ in illo ad Cor. locum non habet.

Vers. 17. *Justitia enim Dei in ipso revelatur, ex fide in fidem.* Probat id quod dixerat, quanquam non totum, sed id, quod tum temporis inter Paulum & Judæos maximè erat controversum, quodque sibi in hac epistola præcipue demonstrandum sumsit, nempe omnem credentem ex euangelio servari. Euangelium esse potentiam Dei, tanquam rem ex effectis manifestis notam, de quibus infra cap. 15 nonnihil disseret, hic non probat: sed id, in quo cardo rei vertebatur, aggreditur: quanquam eo ipso, dum rationem affert, præcipuum controversiæ [illegible]um propius adhuc designat. Quod modo dixerat, nempe euangelium esse potentiam Dei, in salutem omni credenti, id est, omnem credentem per euangelium salutem æternam consequi; ratio est quod in euangelio reveletur modus consequendi justificationem per fidem. Si autem homines per fidem justificari possunt, possunt etiam servari: quandoquidem nemo a Deo justificari potest, quin Deus cum illo agat tanquam cum justo & nullius peccati reo. Atqui Deus decrevit ita cum justis & insontibus agere, ut eos ab æterna morte, quam maxime propriam peccatorum pœnam esse voluit, liberet, & vitam sempiternam illis largiatur. *Justitia* sumitur pro justificatione, cujus rei infra plura habemus exempla, & opponitur condemnationi: cap. 3. 21, 25. cap. 10. 3 addit, *Dei*, ut appareat eum loqui de justificatione, quæ a Deo proficiscatur, & quæ coram Deo sit, de justificatione qua Deus hominem justificat, seu cum illo, tanquam cum justo agere decernit. Probabile est, quod quidam annotant, apostolum hic respicere ad verba Esaiæ cap. 56. 1: *Sic dixit dominus: Custodite judicium: & facite justitiam, nam prope est salus mea ut veniat, & justitia mea ut reveletur*, quemadmodum & in Psalmo 98. 2, ubi similia extant verba itidem prophetiam continentia, licet, ut sæpe apud prophetas accidit, in præterito sint concepta, ob sensum præsertim literalem: *Notam*, inquit, *fecit Dominus salutem suam, in oculis Gentium revelavit justitiam suam.* Quanquam in his locis *justitia Dei*, vel plane idem significat, quod *salus Dei*, hoc est salus, quam Deus præstet, quæ a Deo proficiscatur: vel, ut viris quibusdam doctis placet, *justitia Dei*, sumitur pro attributo quodam ipsius Dei, hoc est vel pro fide ipsius in servandis promissis, vel pro beneficentia. Apud apostolum pro effectu quodam a Deo in homines manante sumi jam vidimus; licet a salute differat, ut causa a suo effectu. Deinde & vox Revelandi, in istis prophetarum locis posita est pro verbo exhibendi, vel manifeste existendi: cum hoc nostro loco proprie sumatur, pro rei promulgatione, seu patefactione ejusmodi, quæ fit per prædicationem, ejusque confirmationem. Additur enim *in ipso*, nempe euangelio, seu euangelii prædicatione: potest *in* sumi pro *per*, eadem manente sententia, hoc est, per euangelii prædicationem.

Ex fide. Verba præcedentia, quorum hic probatio continetur, satis ostendunt, hæc verba conjungenda esse cum verbis, *justitia Dei*, non vero cum verbo, *revelatur*. Itaque sensus est: Justitia Dei ex fide revelatur per euangelium. Justitia autem Dei ex fide, est justificatio, qua Deus hominem ex fide, seu propter fidem justificat. Opponitur autem, ut jam ante diximus, operibus, nempe perfectis, quæ justificationem sua vi mererentur, & gratiam divinam excluderent, qualia Lex Mosaica postulabat. Significat autem, talem in Deo, & sub Novo quidem fœdere per Christum in eo collocatam fiduciam, ut firmiter credas Deum ac Christum esse, & remuneratorem esse eorum qui ipsum quærunt, hoc est qui ejus favorem recte factis ambiunt; ac porro ut eum remuneratorem reipsa sentiant, atque experiantur, hac spe ac fiducia ducti eum etiam reipsa quærunt, ac pro viribus ei parent, qua de re fusius diximus ad Gal. 2. 16, & infra passim dicturi sumus. Hæc fides exactam ac perpetuam divinorum mandatorum observationem, ut Lex, non requirit: cum in eum etiam cadat, qui antea creberrime ac gravissime Deum offendit; & nunc etiam, postquam Deo cœpit confidere, interdum ex infirmitate labatur. quamprimum ea fides in homine incipit, incipit & justificatio, & si spiritu suo, hoc est bonis operibus animata sit, idque constanter, justificatio etiam penitus absolvitur, & salutem homini parit. *In fidem.* Causam finalem exprimit, revelationis seu promulgationis justificationis, a Deo per fidem obtinendæ, nempe ut fides obtineat, ut homines credant, ut fidem per quam tanto bono potiri possunt, amplectantur, tacite videtur innuere disciplinæ Legalis, quæ opera urgebat, & exigebat, interitum. Trajectio verborum, *ex fide*, hunc locum obscuriorem reddidit: putarunt enim plerique omnes, omnino ista cohærere sententia, *ex fide in fidem.* Atqui verba illa *ex fide*, ut jam innuimus, cohærent cum vocibus *justitia Dei.* Quare hoc modo collacanda sunt, si verum ordinem spectes, verba: Nam justitia Dei ex fide revelatur in ipso, in fidem, hoc est, in hoc ipsum, ut fides apud omnes obtineat, & ubique regnet, ubivis locorum homines eam amplectantur. Videtur hujusmodi traductione, ejusdemque vocis continua repetitione, cui trajectio inservit, delectatus fuisse Apostolus. Sic cap. 6. 19: *Exhibuistis membra vestra serva iniquitati in iniquitatem*, id est ut patraretur iniquitas. Sic 2 Cor. 3. vers. ult. *transformamur a gloria in gloriam*, id est, ut & ipsi glorioſi ac splendidi fiamus. Hactenus propositionem principalem

vidimus: sequuntur probationes, quas diximus extendi usque ad finem cap. 4. Primam probationem ex scripturæ testimonio petit, ob Iudæos, qui justificationem per fidem potissimum oppugnabant, & Sacræ scripturæ contrariam asserebant, in ea enim legem ejusque observationem urgeri. Ostendit ergo Paulus, illum justificationis adipiscendæ modum, quem in euangelio proponi dixerat, non tantum non esse scripturæ Sacræ contrarium, sed etiam illius testimonio comprobari, dum ait: *Scriptum est enim*, nempe apud Prophetam Habac. cap. 7. 4: *Iustus autem ex fide vivet*. Quanquam vero jure dici potest, in his prophetæ verbis vaticinium contineri, quo doceatur, quid sub Novo Fœdere Deus sit facturus, qualem justificationis ac vitæ consequendæ modum hominibus sit propositurus; nihilominus tamen non tam id probat apostolus, *in evangelio revelari* justitiam Dei, seu justificationem ex fide; quam simpliciter justitiam seu justificatiouem ex fide dari, seu eam per fidem esse obtinendam. Hoc siquidem erat, de quo inter ipsum & Iudæos controvertebatur. Neque enim Iudæi dubitabant, in euangelio hunc justificationis modum proponi, præsertim Paulo id asserente; sed potius ob id ipsum fidem euangelio derogabant, quod justificationem proponeret, non per Legis Mosaicæ observationem, sed fide obtinendam. Retinet autem apostolus in verbis Prophetæ citandis, particulam *autem*, quæ in contextu Prophetæ oppositioni servit: hic vim nullam habet. Ita enim ibi legitur: *Ecce elata est*, (vel *extulit se*) *non recta anima ejus in eo: & justus in fide sua vivet*. Ubi & positum est pro *sed*, vel *autem*: qui Hebraismus notatus est a nobis paulo superius vers 13. Iustus opponitur ei, cujus *non est recta anima*. Itaque ex Sacrarum literarum consuetudine hominem animo recto, probo, ac porrò virtutis amantem ac studiosum intelligit. Beviter eum, qui justitiam facit. quemadmodum Iohannes justum describit 1. epist. 3. 8: non quod nunquam labatur, sed quod pro viribus justitiam colat, & sic saltem plerumque id faciat quod rectum est, nunquam elato brachio Deum offendens. Voces *ex fide* in Hebræo, ut vidimus, habentur *in fide sua*. *In* & *ex* eandem hic vim habent, cujus rei exempla alia attulimus supra vers 9. Significat autem, per fidem, seu ob fidem, fidei vi. Quod vocula *sua* omissa est, in eo parum est situm: ex reipsa enim quivis intelligit, de fide non aliena, sed ipsius justi propria, sermonem esse. Etsi autem voces illæ *ex fide*, possint & præcedenti nomini *justus*, & sequenti verbo *vivet* jungi: tamen eas apostolus nostrer Gal. 3. 11, 12, potius junxisse videtur verbo sequenti. Opponit enim ibi *vivere ex fide*, & *vivere in eis*, nempe præceptis Legis: & ostendit, justum non ipsius justitiæ suæ vi ac merito vitam atque adeo justificationem consequi; sed vi fidei suæ, adeoque ex benignitate Dei fidem illam, justitiæ tamen operibus animatam, ad justificationem ac vitam homini imputantis. Apud Prophetam quoque voces illæ *in fide sua* cum verbo *vivet* sententia cohærent; q. d. Iustus autem fidei suæ, secundum Dei gratiam debebit, quod sit victurus, & interitum evasurus. quia enim *Deo*, licet moram trahenti & promissa sua differenti, credere non desiit, & sic justitiam suam ob diffidentiam non deseruit; ideo interitum effugiet, & vitam præmii loco reportabit. Videantur antecedentia Prophetæ verba, ubi ad perseverantiam in fide hortatur, etiamsi Deus moram trahere videatur. Neque vero hoc loco quicquam obstat, quod in præcedentibus, quæ hoc Prophetæ loco probantur, voces *ex fide* jungunter cum verbis *justitia Dei*. Etenim in *vivendi* voce *justitia illa Dei* comprehenditur, non in voce *justus*: quod locus ille apostoli ad Gal. cap. 3 docet. Ibi enim probaturus, neminem per Legem justificari coram Deo, hoc Prophetæ loco utitur, in quo *vita ex fide* promittitur, cui opponit modum justificationis assequendæ legalem, in illo Levit. loco comprehensum; *Qui fecerit ea homo vivet in eis*: utrobique vitæ nomine justificationem comprehendens. Per vitam enim intelligit vitam felicem, & liberationem a morte atque interitu, sensu quidem literali a temporaneo; mystico autem ab æterno. Vita autem illa ac liberatio ab interitu nemini contingit, nisi ei, quem Deus pro justo reputat, seu tanquam justum tractat. Hoc enim justitiæ ac innocentiæ præmium ab eo fuit constitutum. In voce autem *justus*, non comprehendi justificationem partim ex eo patet, quod non modo alias rarum sit, justi nomen pro justificato sumi; verum etiam nullus huc usque nobis occurrerit locus, ubi ea vox, subjecti locum obtinens, pro justificato sumatur; cum semper pro homine probo pietatis ac sanctitatis studioso tunc accipiatur: partim vero ex eo, quod hoc modo enervaretur vis argumentationis apostolicæ in loco ad Gal. Quomodo enim ex eo, quod is, qui ex fide justificatur, victurus sit, sequitur, neminem ex Lege justificari? Esto, dicet aliquis, vivat is, qui ex fide justificatur dummodo is quoque justificetur, qui Legem servaverit. Neque est quod dicas, subaudiendam esse particulam exclusivam *demum*, aut *tantum*, q. d. Is tantum, qui ex fide justificatur, vivet. Tacitè enim poni videretur, dari aliquem, qui alia quoque ratione justificetur, & tamen non sit victurus: vel, etiamsi daretur, non victurum tamen: id quod falsum est, estque ex parte id ipsum quod apostolue impugnat. At, si vocem justi sumas pro pio ac sanctitatis studioso, rectè argumentatur apostolus. Significabitur enim, neminem ita esse justum, ut ipsius justitiæ suæ vi ac merito justificetur, ac vitam consequatur, alioqui non diceretur eum *ex fide* demum victurum; sed affirmandum simpliciter foret, eum victurum, aut *ob justitiam suam* victurum. Indicatur ergo, justitiam illam non esse usquequaque perfectam, sed talem, qua nil obstante homo damnari posset, si Deus jure suo uti vellet: sed id Deum ob fidem illius hominis, quam in se collocarit, & ob quam sibi constanter paruerit, nun facturum, verum pro sua benignitate vitam ei donaturum.

Vers. 18. *Revelatur enim ira Dei*. Sequitur altera ejusdem propositionis probatio, qua ipsius quoque illius vaticinii, quo justum ex fide victurum pronunciatur, ratio redditur, & fundamentum totius hujus inter Paulum & Iudæos controversiæ sternitur; idque ita, ut tacitæ objectioni occurratur: qui modus probandi dicta sua Paulo est familiarissimus. Dicere enim aliquis potuisset: quid caussæ est Paule, cur in euangelio promulgatur ratio justificationem ac porro vitam salutemque obtinendi per fidem? cur non potius ejusmodi ratio, ut homines justitiæ suæ vi, operumque merito, ut in Lege doceri videmus, justificationem quærant? Huic ergo objectioni ut occurrat apostolus; rem veluti a capite arcessit, & rationem exponit, cur Deus hujusmodi justificationis assequendæ rationem in euangelio proposuerit, eum justificationis modum, qui est per opera, subvertens, ac nullum habere locum ostendens. quo pacto etiam ad Galatas cap. 3. 10 cum scripturæ testimonio asseru-

asseruisset, justificationem & Judæorum, & Gentium, per fidem; a contrario idem probat, ex operibus Legis neminem justificari demonstrans. Ut ergo ostendat, homines per fidem, non vero per opera justificari, ac proinde in euangelio merito proponi ac revelari priorem illum justificationis consequendæ modum; orditur apostolus demonstrationem suam ab eo, ut probet, omnes homines graviter peccasse, & quidem ita, ut nullam excusationem mereantur: ne quis putet, peccasse illos quidem, sed peccata eorum ob ignorantiam venia esse digna, non vero digna esse pœna, præsertim mortis. Hoc autem in primis duobus capitibus rationibus potissimum demonstrat: & primum quidem de Gentibus; postea etiam de Judæis: in tertio scripturæ testimoniis idem præstat; & sic demonstrationem suam concludens colligit, neminem ex operibus Legis justificatum iri. Quare, si homines justificari debent, relinquitur, eos sine operibus Legis per fidem justificari: quemadmodum ibidem concludit apostolus. Nullus enim alius restat justificationis modus. Nam vel operum meritis justificatio quærenda est, quem modum Lex præscribit: vel per fidem, quem modum & euangelium proponit, & veteris testamenti scripta commendant ac promittunt. Tertius nullus superest, etiam ipsius rei ac rectitudinis sapientiæque divinæ ratione inspecta. Ut sine omni pietate concedatur hominibus a Deo sanctissimo justificatio, & sic sempiterna felicitas donetur iis, qui in peccatis perseveraverint, & in eorum cœno se ad mortem usque volutaverint; id fieri non posse, nec debere, ratio ipsa docet, & infra cap. 6 & 8 Paulus clarissime demonstrabit. Quare vel perfecta & omnibus numeris absoluta ad eam rem requiretur vitæ sanctitas, quæ justificationem plane mereatur, remissioni autem peccatorum ac gratiæ divinæ nullum relinquat locum: vel imperfectior, quæ remissionem peccatorum desideret, & sic a gratia divina pendeat: qualis ea est, quam fides in Deo ac Christo collocata parit, & a qua vicissim tanquam corpus a spiritu animatur. Priorem illam locum non habere, in his & seqq. uti diximus, docet Paulus; unde relinquitur altera, quæ est per fidem. Hunc esse scopum horum & sequentium verborum, tum per se facile est videre, tum cap. 3. 9 ostendit apostolus, ubi, cum objectionem quandam occupans docuisset, quatenus inprimis Judæi præcellerent Gentibus, addit: *Quid ergo? præcellimus? non omnino. Antea enim accusando docuimus, Judæos & Gentes omnes sub peccato esse.* Ubi autem id fecit, nisi hoc & seq. capite? idque eo loco omnes plane agnoscunt. Usus est apostolus in hac sua argumentatione ordine naturali: non ab eo medio, quod conclusioni esset proximum, sed a remotiori, natura autem priori incipiens, hoc est fundamentum argumentationi suæ prius substernens. Argumentatio enim, quam capite tertio clare proponit, est talis. Non justificamur ex operibus Legis; Ergo justificamur sine iis, per fidem. Antecedentis ergo fundamentum primo loco substravit, quod est, nullum hominem hæc opera habere: quandoquidem omnes generatim gravissimorum peccatorum sint rei, tum Judæi, tum Gentes; ut deinde super illud argumentationem suam extrueret, & homines per fidem justificari, ac proinde id merito per euangelium revelari & annunciari evinceret. Noluit apostolus in ipso statim limine mentionem operum apertam facere, nosque per ea justificari negare, ne forte hæc res Judæos offenderet, sed maluit ad id sensim accedere; & non ante illud affirmare, quam id demonstratione evicisset, & unumquemque ad confessionem ejus rei adegisset.

Jam ergo ut ad apostoli verba redeamus, ita affirmat omnes homines gravissime peccasse, ut ejus rei certissimum signum & argumentum simul afferat. Argumentum autem hoc est divina pœna, quę homines persequatur, quod & ipsum eo pertinet, ut appareat, homines per opera justificari non posse. Si enim eorum opera sunt talia, ut ea Deus supplicio & ultione persequatur, quomodo per opera justificari possunt? Itaque reliquam hanc capitis partem, in exaggeratione tum impietatis & injustitiæ hominum, qua pœnam fuerint commeriti, tum illius ipsius pœnæ, consumit.

Revelatur enim ira Dei, seu *manifeste apparet*. Revelatur non verbis, sed reipsa; dum nimirum existit & exeritur, idque aperte & manifeste. Hoc sensu non semel verbum revelandi usurpatur, nempe pro rei existentia, eaque non occulta, sed aperta ac manifesta. Sic versu præced. vidimus, ab Esaia 56. 1, dici, *justitiam divinam revelatum iri*, hoc est manifeste extituram, atque apparituram. Sic gloria dicitur revelanda in nos, inf. cap. 8. 18. Sic ἀνομος ille, seu ex lex, dicitur esse revelandus 2 Thes. 2. 3, 8, non verbis, sed reipsa & opere, dum nimirum existet. Existet autem non occulte, sed aperte, ita ut ab omnibus videri & conspici, & cognosci queat. Ita hic *Ira Dei* dicitur revelari, id est, pœna divina manifeste existere atque apparere, ita ut eam quivis, dummodo animum advertat, videre & cognoscere queat. Utitur autem voce presentis temporis *revelatur*, ut ejus durationem & continuationem indicet. Non quod eo demum tempore, quo hæc scribebat apostolus, existere inciperet: sed quod illo tempore adhuc duraret. Nam licet illo tempore Deus mundo non esset actu ipso iratus, utpote qui mundum sibi conciliabat, non imputans illi delicta, & pro ejus salute unigenitum suum filium impenderat 2 Cor. 5. 19, & deinceps; iræ tamen præteritę effecta & aperta indicia, quæ nunc tollere volebat Deus, adhuc extabant. *Ex cœlo.* Conjungi possunt hæc verba, vel cum *ira Dei*, vel cum verbo *revelatur*. Illo modo constructa, significabunt iram Dei cœlestem, id est, talem iram, quæ humana non sit, sed humana longe major, ac prorsus divina, quam omnes agnoscere queant, non ab hominibus esse inflictam, sed ex cœlo venire ac proficisci. Si vero conjungantur cum verbo *revelatur*, idem erit sensus, diversa tantum ratione prolatus. Si enim ex cœlo venit & exeritur hæc ira, apparet eam humanam non esse, sed humana longe majorem ac graviorem, cœlestem videlicet atque divinam. Sed rectius cum proxima voce *iræ Dei* conjungi videtur.

Super omnem impietatem & iniquitatem hominum. Jam ad demonstranda & exaggeranda hominum peccata transit, ut iram hanc esse justam demonstret. Duo autem peccati genera ponit: *impietatem*, quæ Deum; *injustitiam*, quæ proximum concernit, cui infra Apostolus adjungit etiam scortationem. Quicquid enim est in moribus flagitiosum, nec ad divinum cultum per se spectat, huic posteriori veluti accensetur. Utrumque genus deinde latius diducit, ac probat: impietatem quidem ℣. 21, 23, 25; injustitiam autem a ℣. 29 usque ad finem capitis. Particula *omnem* hoc loco non videtur distributive sumi, sed collective: ita ut non significet, Deum separatim super quamvis

impietatem sigillatim iram suam effudisse : sed super eam universam. Indicat enim esse variam ac multiplicem impietatem, ita ut nulla ejus species, nullum genus desit. Nisi dicere velis, eam tacitè distribui ex subjectis, seu ex variis hominum, qui eam designent, conditionibus, & ordinibus; q.d. super impietatem quamvis, summorum, infimorum, sapientum, insipientium, adde etiam Iudæorum ac Gentium. Licet enim ad Gentium peccata ac flagitia describenda paulatim accedat, hic tamen adhuc indistinctè loquitur de hominibus. Unde in Græco, voci ἀνθρώπων articulus nullus præfixus est.

Τῶν τὴν ἀλήθειαν ἐν ἀδικίᾳ κατεχόντων : *veritatem in injustitia detinentium.* Articulus in his verbis non est ἀναφορικὸς, seu ad distinctionem inter homines, de quibus sermo est, significandam adhibitus : sed ἀποδοτικὸς, hoc est, qui causam reddi indicet : quo pacto non semel usurpatur, cum participiis, ut hic fit, præfigitur. Vide inter alia Marc. 12. 38. Act. 20. 32, & infra hac epist. cap. 4. 17 ζωοποιοῦντος, & 1. Thess. 1. 10, & Hebr. 5. ult. Ejus vis exprimitur particula *utpotè*, relativo *qui* præfixa; ut hoc loco : *utpote qui veritatem in injustitia detinent.* Causam nempe istius iræ divinæ melius exprimit, & meritum istius impietatis atque injustitiæ hominum clarius ostendit. Poterat enim aliquis cogitare, non posse ejusmodi impietatem & injustitiam hominibus generatim objici, ob quam Deus illis merito irasci, præsertim tam graviter potuerit : utpote cum eorum longè maxima pars, quales erant Gentes, Deum ejusque voluntatem cognitam non habuerint, ut ita tum quid Deo, tum quid proximo debeatur scire possent. Lege enim carebant, ut infra cap. 2. 12, 14 : ignorantia autem peccatum excusat. Itaque ostendit apostolus, eos ignorantiam ad excusandam impietatem & injustitiam suam prætexere non posse, cum veritatem nihilonus tenuerint. *Veritas* hoc loco non quamvis veritatem significat, sed eam, quæ ad religionem ac pietatem erga Deum, & ad reliqua honestatis officia spectat : qualis est inprimis cognitio de Deo, de ejus summa potentia & imperio, ac proinde de ipsius cultu & honore debito ac conveniente : tum etiam eam, quæ de officio erga alios, deque turpitudine variorum peccatorum, in quibus injustitia consistit, & quam digni sint pœna ac supplicio, qui talia peccata designant, habetur, quemadmodum apostolus docebit, partim ℣. 20, partim ℣. 32 collato cum præcedentibus 28 & d. Et hanc ob causam non simpliciter *veritatem* dixit, sed cum articulo τὴν ἀλήθειαν, ut appareret, eum de certa & quidem minimè vulgari veritate loqui, seu de ea, quæ homines tum ad pietatem, tum ad justitiam colendam impellere, a contrariis autem abducere merito debeat. Hoc sensu infra eandem veritatis, seu τῆς ἀληθείας vocem usurpavit apostolus, cap. 2. 10. Hanc ergo *veritatem* dicit *homines in injustitia detinere.* Detinent eam, quatenus intus in animis & conscientiis eorum luctantem, & erumpere conantem opprimunt, eique se opponunt, nec permittunt ut in opera erumpat, & vires suas in iis exerat; quanquam vox κατέχειν etiam simpliciter reddi potest, *tenent* vel *possident.* quo pacto sequentia *in injustitia*, idem significarent, quod *cum injustitia.* *In* enim pro *cum* Hebraico more sæpe usurpari & supra monuimus ℣. 4, & exemplis allatis docuimus ad locum Gal. 1. 6. Sed si vertas, *detinent in injustitia*, erit *per injustitiam :* ita ut modus exprimatur, quo veritatem istam homines detineant ac premant, & ei obnitantur, dum nimirum injustè agunt. *Injustitiæ* autem voce hoc loco impietatem etiam complexus est apostolus. Nam sacræ literæ una voce nunc plura, nunc pauciora complectuntur, prout vel brevius, vel distinctius & plenius loquuntur. qua de re etiam monuimus ad locum Gal. 2, 16, & cap. 5. 8, & 22.

Vers. 19. *Propterea quod cognobile Dei manifestum est in illis.* Ad demonstrandam hominum impietatem & injustitiam, ejusve meritum, demonstrandum erat apostolo, homines veritatem illam, de qua modo loquutus fuerat, tenere. Itaque quod ad primam veritatis illius partem attinet, quæ de Deo, deque ipsius divina potentia ac in omnia imperio habetur; quæ a primo peccati genere, cujus homines convincere instituit apostolus, nempe *impietate*, seu divini nominis contumelia, aut cultus illius neglectu, abducit, & ad honorem ipsi exhibendum impellit; eam his verbis hominibus inesse probat : unde postmodum concludit, eos prorsus inexcusabiles esse, dum Dei summi neglecto cultu idola colunt. q. d. Ideo dico, eos manifestæ veritati obniti & obluctari, eamve cum injustitia ac impietate tenere, *quia cognobile Dei manifestum est in illis.* τὸ γνωστὸν τοῦ Θεοῦ, est id, quod omnibus hominibus de Deo notum esse debet : quale est id, quod Deus sit, quod universum hoc condiderit, & gubernet, ac proinde quod eas omnes qualitates habeat, quæ ad hoc necessariæ sunt : ut quod sit summè sapiens, potens, bonus; ac porro maximo honore, cultu, obsequio, dignissimus.

Manifestum est in illis. Vel reipsa id norunt, quales erant plurimi inter Gentes, vel saltem plenam id cognoscendi occasionem ac facultatem habent, ita ut, si reipsa id nihilominus ignorent, id propria eorum culpa & summa cæcitate eveniat; ignorantiaque illa, utpote affectata, seu eorum ipsorum culpa contracta, nullam ad eos excusandos vim habeat. Qui enim per ignorantiam affectatam peccant, eodem loco habentur, quo ii, qui scientes prudentes peccant. Unde non minus graviter puniuntur ii, qui euangelium & sic Deum in euangelio revelatum agnoscere noluerunt, quam qui Deum cognitum non ita ut par erat coluerunt. Hoc autem propterea dicimus, quia satis apparet, tum ex ipsa, tum ex verbis apostoli, quæ infra habentur ℣. 28; multos eorum, de quibus hic sermo est, imo eos generatim omnes, tunc cum istud apostolus scriberet, Deum reipsa non cognovisse. loqui enim eum de Gentibus veri Dei ignaris manifestum est : ac de his ait infra apostolus d. l. *quemadmodum non probarunt* seu *non placuit illis, Deum habere in cognitione* hoc est Deum habere cognitum. Unde apparet, eos revera Deum non habuisse tum temporis cognitum : non habuisse autem, non quia non potuerint, sed quia noluerint; quia id illis non placuerit, affectata eorum fuit ignorantia. Quare quod & hoc loco, & paulo post ℣. 21 cognitio Dei illis tribuitur, id non de actu omnino, sed de facultate potius & occasione, quam ad eam rem habuerint, accipiendum est : ita ut affectata ignorantia, quæ, quod ad rem præsentem attinet, scientiæ vim habet, non excludatur. Ipsa probatio apostoli, quam hoc loco subjicit, hanc explicationem postulat. Docet enim inde, *cognobile Dei, in hominibus*, seu mavis, *inter homines, fuisse manifestum, quia*, inquit, *Deus illis manifestavit.* At inde non sequitur, homines id reipsa cognovisse : sed tantum cognoscendi habuisse facultatem, & occasionem. Potest enim quispiam, id quod mani-

manifeſtatur, non cognoſcere, occluſis ad veritatis lucem oculis.

Probat igitur, ut diximus, in his verbis apoſtolus, homines id, quod de Deo cognoſcendum eſt, cognoviſſe, vel, quod hic perinde eſſe diximus, cognoſcendi habuiſſe & habere occaſionem, & ſimul occurrit objectioni tacitæ, quæ ipſi poterat opponi. Dicere enim quiſpiam poterat; at non extiterunt doctores aut præcones aliqui a Deo miſſi, præſertim inter Gentes, de quibus nominatim agitur, qui homines veritatem iſtam de Deo edocerent, & eos in illius cognitionem ducerent. Reſpondet apoſtolus, dictum ſuum comprobans ℣. 20: *Deus enim ipſis manifeſtavit*, q. d. etiamſi homines aliqui non extiterint, qui eos hanc veritatem docerent; Deus tamen ipſe id præſtitit, ſed quomodo?

Inviſibilia enim ipſius, a creatione mundi operibus cognita pervidentur. Non quidem illis Deus hæc revelavit per Prophetas aliquos, aut homines ad eam rem miſſos, neque etiam ſemetipſum illis propriè monſtravit; ſed *inviſibilia ipſius, ſempiterna nimirum illius potentia & divinitas*, ut mox ſeipſum explicans addit apoſtolus, *a creatione mundi pervidentur*, id eſt, ab ipſa mundi creatione initio facto, clarè cernuntur & cognoſcuntur, dummodo quis oculos aperire velit.

Verba, *a creatione mundi* hoc loco non denotant unde, ſeu ex qua re cognoſcantur iſta, de quibus ſermo eſt, ſed temporis initium denotant, ut etiam alii obſervarunt. Eſt enim in Græco non ἐκ ex ſed, ἀπὸ a. Licet autem interdum commutentur hæ præpoſitiones, non eſt tamen ad id confugiendum, quod rarius eſt, cum planior ſuppetit interpretatio. Sic ponitur ἀπὸ καταβολῆς κόσμου, a jactis fundamentis mundi Matth. 13. 35. xxv. 34 Luc. xi. 50 ἀπ' ἀρχῆς, a principio: Ioh. 15. ult. ἀπ' ἀρχῆς κόσμου, Matth. 24. 21 ab initio mundi. Deinde id, unde iſta Dei inviſibilia cognoſcantur, in ſequentibus demum exprimitur, cum additur, *operibus intellecta*. Latet autem, in verbis, *inviſibilia ejus*, quædam objectio. Dicere enim quis poſſet, quomodo illa manifeſtata fuerunt, cum ſint inviſibilia, aut quomodo a nobis videri ac cognoſci potuerunt? Reſpondet apoſtolus: etiamſi per ſe inviſibilia, nec oculis noſtris ipſa appareant; videntur tamen nihilominus ac cognoſcuntur, ab ipſo creationis tempore, ſeu mundi initio, dum *operibus intelliguntur*. Per opera enim, quæ *D*eus condidit, & quæ in oculos ac ſenſus hominum incurrunt, quivis ratione præditus, ſi animum attollere, atque attendere velit, intelligere poteſt hæc *D*ei inviſibilia, etiamſi ipſa in oculos noſtros non incurrant. Neque enim neceſſe erat, talem eſſe modum *D*eum cognoſcendi, ut quivis eum omnino cogeretur agnoſcere; quod fieret, ſi ipſemet in oculos incurreret: ſed talis potius eſſe debebat, ut nihilominus dubitationi, quanquam injuſtæ, & ſic fidei eſſet locus. Vox ποιήμασιν, ſeu *operum*, non actiones aliquas, quas vox *operum* apud Latinos nonnunquam ſignificat: (qua in parte reſpondet Græco nomini ἔργων, quod & actiones & opera per eas producta notat:) ſed opera per actionem effecta, & poſt eam relicta denotat, qualia ſunt res a *D*eo conditæ, & in oculos noſtros incurrentes: de quibus loquitur *D*avid, cum ait: *Cœli enarrant gloriam Dei, & opus manuum ejus annunciat firmamentum. dies diei eloquitur ſermonem: & nox nocti indicat ſcientiam*; id eſt, una dies alteram, & una nox alteram veluti erudit, dum ſubinde, quanta ſit Dei, qui iſtum temporum ordinem, & ſidera, quibus ea gubernantur, conſtituit, immenſa ſapientia, potentia, ac providentia, indicant. & addit: *Non ſunt loquelæ, neque ſermones, ut non audiantur ſermones eorum*: id eſt, nulla eſt lingua, nulla natio, ubi illorum voces non audiantur, aut non intelligantur. Omnes homines, etiamſi alios ſæpe ob linguæ diverſitatem non intelligant, hanc tamen dierum ac noctium vocem audire & intelligere poſſunt: nihil eos impedit, quo minus cognoſcant, quid dies diei, nox nocti loquatur. *In omnem*, inquit, *terram exivit linea eorum* (hoc eſt eorum ad lineam, ſeu ad amuſſim facta tam pulchra ac ſapientiſſimo opifice digniſſima ſtructura, omnibus terris innoteſcit:) *& in extremum orbis eloquia eorum*, illa nempe eloquia, de quibus ℣. præced. dictum. Prolixè hac de re diſſerit Auctor libri Sapientiæ cap. 13, ubi oſtendit, vanos admodum eſſe homines, qui Deum ignorant. Ita enim inchoat caput: *Vani ſunt omnes homines natura, in quibus ineſt ignoratio Dei, & qui ex iis, quæ ſpectantur bonis, eum, qui eſt, non potuerunt intelligere, neque ex operibus conſideratis opificem agnoverunt.* & infra, oſtendens eos venia hac in parte dignos non eſſe: *Si enim*, inquit, *tantam habuerunt intelligendi facultatem, ut mundum poſſent conjectura capere: quomodo Dominum horum non potius invenerunt?* Quid enim? annon opus indicat ſuum opificem? tam vaſta mundi machina, tanta rerum omnium varietas, utilitas, pulchritudo, ordo, nonne immenſam conditoris potentiam cum ſumma ſapientia conjunctam arguit? annon & perpetua ipſius in omnia poteſtas, & poteſtatis iſtius actus, nempe perpetua rerum gubernatio, & cum ea conjuncta providentia, qua omnia conſervat, omnibus conſulit ac proſpicit, ac porro etiam ſumma ejus bonitas inde elucet? An fortè dicemus, hæc omnia, quæ cernimus, a ſeipſis extitiſſe? At, præterquam quod nulla ratio reddi poteſt, cur, ſi omnia a ſeipſis extiterint, tam varia ſint, tamque diverſa, cur non potius omnia unum ſint: cum eadem exiſtentiæ foret ratio: contra autem facilè diverſitatis illius ratio reddi poteſt, ſi ea ab alio pro arbitrio producta dicantur; quænam eſt, quæſo, ratio in rebus numero infinitis adeo inter ſe diverſis conſtantiſſimi ordinis ac conſpirationis, qua fit ut alia aliis jungantur, alia aliis proſint? vel omnibus rebus, rationem contra omnem rationem tribuere opus eſt, quæ iſtam concordiam & ordinem inter res volentes conſtituat: vel aliquem iis moderatorem præficere neceſſe eſt, qui concordiæ illius ſit auctor. Auctor autem nemo eſſe poteſt, niſi qui naturas rerum condiderit; cum videamus, ordinem illum ac conſpirationem rebus eſſe naturalem. Adde, quod apertè cernamus, nihil in hoc univerſo fruſtra eſſe, ſed omnia naturaliter in ſuum finem tendere, & ut eum aſſequi poſſint, adeo illis varias ineſſe facultates, adeſſe inſtrumenta. Patet id in ſideribus, quæ inferioribus certa lege lucem potiſſimum ac calorem ac genitalem quandam vim largiuntur: & ne ulla ſit pars terræ ejus virtutis plane expers, ideo omnibus quidem curſum ineſſe ab ortu in occaſum, qui ſimul etiam operis ac quietis noſtræ tempus diſpenſat; præcipuis vero aſtris, etiam ineſſe motum obliquum, a ſeptemtrione in meridiem, & vice verſa, ut in diverſis terrarum partibus ea, quæ animantibus neceſſaria ſunt, certis temporibus produci perpetuo queant. Apparet idem in omnibus inferioribus, præſertim organicis, ſeu certa partium diſpoſitione ac facultate præditis: & maximè in ani-

mantibus. Omnia enim certi cujuſdam finis gratia ſunt, & quævis pars, vel conſervationis ac tutelæ, aut alterius alicujus partis, aut totius, vel propagationis, conſervationis univerſi generis, vel alterius alicujus operationis bona atque utilis cauſa conſtituta eſt: & iterum integra integris, diverſa diverſis inſerviunt: inanimata animatis: vegetabilia, ut herbæ, & ſimilia, animalibus: omnia homini. Quodſi finis cauſa omnia ſunt, annon inde neceſſario conſequitur, eſſe omnium cauſam efficientem? Finis enim cauſa nihil eſt, niſi quod efficientem cauſam habeat, & quidem ratione & intellectu præditam, ſive ea proxima ſit, ſive remota. Nam finis nullam cauſandi, ut loquuntur, vim habet, niſi quatenus eſt in intentione agentis, ſeu quatenus ab eo conſideratur, appetitur, quæritur. Cum enim reipſa exiſtit, & ſic extra intentionem eſt agentis, effectus eſt: cauſæ atque adeo finis rationem amplius non habet. Eſt ergo aliqua efficiens omnium cauſa ſeu opifex aliquis, qui iſta condiderit, ipſe a nemine (alias in infinitum daretur progreſſus) productus. Neceſſe autem eſt ut libere id fecerit: partim quia fieri non poteſt, quin id quod mente & intellectu eſt præditum, & conſilio utitur, certiſque finibus res deſtinat, libero ſit præditum arbitrio: nulla etiam alia, ut ſupra diximus, cauſa reddi poteſt tantæ rerum varietatis, quam arbitrii ipſius libertas: nulla etiam ratio, præter arbitrii libertatem, oſtendi poteſt, cur, cum certo demum tempore res produxerit (neceſſe enim eſt efficientem cauſſam externam tempore antecedere opus: nec productum dici poteſt id, quod nunquam non extitit;) infinitoque tempore antea extiterit, hoc potius momento ſeu tempore res producere cœperit, quam vel antè, vel poſtea? Porro, cum opus ſit in poteſtate opificis, &, ſi ex aliena materia, hoc eſt, quæ alieni ſit juris ac dominii, id non produxerit, totum ſit ipſius: omnia quæ cernimus, imo & quæ non cernimus, quanta quanta ſunt, opificis ſummi eſſe neceſſe eſt, & ſub ejus poteſtate perpetuo exiſtere.

Hoc autem eſt, Deum eſſe. *Dei* enim nomen, imperii ac poteſtatis eſt, præſertim ſublimis ac beneficæ: maxime autem omnium ſupremæ ac beneficentiſſimæ, qualis hæc eſt, de qua loquimur. Quodſi enim opifex rerum ſummus, Dominus eſt operum ſuorum, quis non videt, ea ab ipſo gubernari, & quidem paterno quodam imperio, prout unumquodque regiminis ac beneficii per naturam capax eſt. Maxime autem proprie capacia ſunt rationæ prædita, quibus leges præſcribi, præmia & pœnæ conſtitui poſſunt. Hæc ergo benigno imperio, a Deo, tanquam parente ſuo, gubernantur, quamdiu quidem contumacia ſua iram ac ſupplicia ejus non provocant, quamdiu debitum ſummo opifici, domino, regi, parentique ſuo cultum, honorem atque obſequium debitum præſtant. Ut autem homines iſta omnia conſiderarent, multum illis profuit hac quoque in parte Deus, quod cum ab initio mundi ſe per varias viſiones hominibus revelarit, ea ratione effecerit, ut aliqua ſaltem divinitatis aut numinis opinio extaret inter homines, quæ etiam inter barbaras admodum gentes duravit: ita ut, licet verum numen ignorarent, nihilominus tamen numen aliquod agnoſcerent, ac colerent. quo accedit, quod etſi naturæ noſtræ non ſit omnino inſitum, credere Deum eſſe; (eſt enim mens noſtra inſtar tabulæ raſæ, cui nihil inſcriptum eſt, omnia autem inſcribi poſſunt; omniſque intelligentia noſtra ex ſenſibus primum proficiſcitur:) nihilominus tamen tam conſtans inter omnes prope Gentes, niſi forte plane brutas, opinio indicat pronitatem naturæ noſtræ ad numen aliquod credendum ac colendum. Jam vero aliqua ſaltem divinitatis opinione extante ſupina fuit hominum negligentia, qui ex illis veri numinis effectis atque indiciis id non indagarunt ac cognoverunt: ita ut nullam excuſationem mereantur, quod Deum vel non cognoverint, vel cognitum divino cultu & honore non affecerint, imo ſummo ac nefario ſcelere, vero Deo neglecto, ea ſibi pro numinibus quibuſdam colenda ſumſerint, quæ ſeipſis viliora eſſe videbant, vel, niſi volentes inſanirent, videre poterant. Cur falſum potius quam verum Deum colebant? cum verum, præſertim quod ab arbitrio hominum non pendet, plura documenta habeat, quam falſum: imo falſum nulla vera documenta habere queat? Numinis alicujus opinione imbuti erant; cur ergo non eum qui per opera ſua in ſenſus ipſorum incurrebat, qui ut alibi loquitur Apoſtolus, non longe abeſt ab unoquoque noſtrum Act. 17.27.28, & qui palpari quodammodo queat, in quo & vivimus, & movemur, & ſumus; qui, ut idem loquitur cap. 14, non paſſus eſt ſe eſſe expertem teſtimonii, hominibus benefaciendo, dans iis cœlitus pluvias, & tempora frugifera, implens cibo & lætitia corda ipſorum; cur, inquam, non iſtum, ſed vel hominem aliquem, vel vile aliquod & brutum animal pro numine colebant, in ejuſve imagine numen repræſentari ſibi putabant?

Et æterna illius potentia & divinitas. Potentia primo omnium opificis iſtorum operum in animum incurrit: quandoquidem nonniſi immenſa potentia produci potuerunt; per potentiam ergo intelligi debent vires ac robur. *Æternam* autem ideo hoc loco dicit, quia nunquam intercidat: id quod tum ex magnitudine operum productorum, tum ex perpetua ipſorum conſervatione ſatis patet. Quanquam etiam illud certum eſt, & demonſtrari non difficulter ex creatione poteſt, eam ab omni prorſus æternitate extitiſſe: nec in æternum durare poſſet, niſi ab omni æternitate extitiſſet; cum nulla eſſe poſſit extra eam perpetuæ durationis cauſa. Sed quemadmodum infra mortalium ſtultitiam & impietatem accuſans, qui gloriam Dei cum imagine hominis commutarint, Deum homini, ut incorruptibilem corruptibili, potiſſimum opponit: ita hoc loco æternam Dei potentiam ac divinitatem hominum potentię, ac imperiis mox perituris, videtur opponere. Refertur autem vox *æterna* etiam ad divinitatem. *Per divinitatem* autem intelligendum eſſe videtur ſupremi numinis imperium, ac poteſtas in omnia, utpote opera ſua; ac porro ea omnia, quę cum hoc imperio ſunt conjuncta: quale eſt, quod Deus cuncta moderetur & regat, omnia conſervet, omnibus proſpiciat & provideat; divinitas enim Deo largitur, ut ſit Deus: at Deum eſſe, eſt imperium ſublime ac beneficum habere, & ſic tum gubernatorem, tum benefactorem eſſe. Hinc dici ſolet, hominem homini eſſe Deum, id eſt, eſſe inſtar Dei: quando eum in magno aliquo periculo juvat, ex calamitate eripit, eum patrocinio ſuo fovet ac tuetur. Hinc paulo poſt verſu ſeq. meminit Apoſtolus gratiarum actionis, quæ Deo ab hominibus, ob iſta attributa, nempe æternam potentiam & divinitatem, reddi debuit: gratiarum autem actioni ibi eſt locus, ubi ſunt beneficia: beneficentiam ergo, & gubernationem ſeu imperium nomine divinitatis complexus eſt Apoſtolus.

Ad hoc ut ſint inexcuſabiles. In his verbis, ut alii quoq;

annota

annotarunt, eventus potius seu effectus istius rei, de qua dictum fuit, exprimitur, quam finis; perinde acsi dictum esset, adeo ut sint inexcusabiles. Neque enim hic finis est cognitionis Dei, seu occasionis, quam homines ad eum cognoscendum habuerunt, nisi forte per accidens. Cognitio enim illa Dei sua natura eo tendit, ut homines ea instructi Deum, ut par est, colant, & sic gratiam divinam sibi hoc pacto concilient: non vero ut inexcusabiles reddantur, & sic valide ad pœnam obligentur. Non facit autem illa cognitio, seu occasio cognoscendi Deum per se hominem inexcusabilem: sed posito facto hominis illa cognitione indigno, & cum ea pugnante, quale est, si Deum, non ut dignum est, colat. Tunc enim ea omnem prætexendæ ignorantiæ occasionem homini eripit, & omnem excusationem adimit. Unde apostolus, ut ostendat, quomodo ea homines inexcusabiles reddat, facta illorum cum ista cognitione prorsus pugnantia porro describit, & sic impietatem hominum, de qua loqui instituerat, nobis depingit, dum ita porro subjicit:

Vers. 21. *Ideo quod cognoscentes Deum.* Diximus jam supra, non esse necesse, ut hæc verba de cognitione actu ipso existente sumamus: sed sufficere, quod cognoscere Deum potuerint, & ejus rei sufficientes habuerint causas, si oculos mentis aperire voluissent, sic ut ignorantia eos, utpote affectata, nullo modo excusare queat. Sic Christus Joh. 7, 28 Judæis dixit: *& me nostis, & nostis unde sim*, id est, id cognoscendi ampliſſimam habetis facultatem, vide cap. 15. 22 & deinceps. Qualis autem cognitio Dei intelligenda sit, præced. versu satis indicatum est.

Non ut Deum glorificaverunt. Subauditur vocula, *tamen:* q. d. etsi Deum cognoverint, tamen non glorificarunt ut Deum. Glorificandi vox, cum de Deo passive usurpatur, proprie significat celebrationem nominis divini, quæ fit verbis, cum scil. robur, sapientiam, bonitatem, imperium ac majestatem Dei laudibus extollimus ac prædicamus: hoc tamen loco latius ejus significatio extendi videtur, ut includat alia etiam cultus & honoris genera, quæ vel in interna animi erga Deum reverentia, vel externis ejus reverentiæ signis consistunt.

Ut Deum. Hæc verba non tam eo sensu videntur fuisse addita, ut exprimant, eos quidem Deum glorificasse, sed non eo modo, quo Deum glorificare deceat (quanquam & hoc significant) quam eos non glorificasse Deum simpliciter, cum tamen Deum glorificare, ob id ipsum quia Deus est, omnino conveniat.

Aut gratias egerunt. Peculiaris species seu modus glorificandi Dei, qui in gratiarum actione consistit, utpote quod & ab illo fueris conditus, & quod omnia in tui gratiam condiderit: quemadmodum res ipsa indicat, & cœlum, & sydera, & terram, & stirpes ac herbas, & cuncta animalia usibus humanis inservire, sic ut universi istius homo sit Rex quidam ac Dominus; quod sibi provideat ac prospiciat. Hæc enim omnia ab illis cognosci potuisse, jam vidimus. Videtur autem in Græco deesse pronomen ἀυτῷ, ut & in Latino *ipsi*, post verbum εὐχαριστησαν *gratias egerunt*. Neque enim quemadmodum dicimus δοξάζειν τινα, *glorificare aliquem*: ita etiam εὐχαριστεῖν τινα. Licet enim apud Græcos, verba composita ex adverbio ἐν libenter cum accusativo construantur: non memini tamen legere εὐχαριστεῖν τινα, sed τινι. Sic inf. vers. 25 ἐσεβάσθησαν & d.

Sed vani facti sunt in cogitationibus suis. Adhuc magis illorum exaggerat & stultitiam & impietatem, ut tanto clarius appareat, eam esse inexcusabilem. Sensus autem verborum est; cogitationes vanissimas secuti sunt, seu vanas & stultas cogitationes animo conceperunt: cogitationes non in rei veritate fundatas, sed meras nugas & somnia. Retundit hoc pacto inanem sapientiæ, qua Gentes & præcipue Græci sese jactabant, opinionem: cum interim adeo stulte in divini cultus ratione sese gererent, eaque agerent quæ rudissimo etiam homine essent indigna.

Et obtenebratum est insipiens cor eorum. Obtenebratum est, tenebris nimirum ignorantiæ: quæ enim majores esse possunt tenebræ, quæ caligo densior, quam ignorare Deum, & ejus loco res inanimatas, res vilissimas, inaniaque cerebri sui figmenta colere? *Insipiens cor*, non quod, antequam tenebris istis circumfunderetur, jam fuerit insipiens, sed quod tenebris istis circumfusum factum sit insipiens, nisi ἀσύνετον reddere malis *inconsideratum*; ut ἀσυνεσία sit istiusmodi vitium, quo fit, ut animum ad rerum earum considerationem, quas cognoscere atque expendere merito deberes, attollere nolis, quo pacto videtur sumi infra, hoc cap. v. 31, quanquam ad eam ἀσυνεσίαν ibi propriè respicitur, qua fit ut in proximum peccetur: hic de ea sermo est, qua in Deum ejusque honorem peccatur.

Vers. 22. *Dicentes esse sapientes* (scil: *se*) *stulti facti sunt.* Nulla major est stultitia, quam eorum, qui non tantum non agnoscunt stultitiam suam, sed etiam sapientiæ opinione sibi blandiuntur. Perstringit philosophos, qui sapientiæ laudem ac titulum sibi vindicabant. Sapientes enim olim dicebantur, qui titulus cum nimium superbus esse videretur, in philosophorum hoc est amatorum sapientiæ nomen, eodem tamen manente sensu, migravit. Stulti autem erant isti sapientes & philosophi, quia summum illum Deum non agnoscebant, nec ejus cultui vacabant, quin potius fœdæ idololatriæ dediti erant, quemadmodum, dictum suum confirmaturus, subjicit Apostolus:

Vers. 23. *Et mutaverunt gloriam incorruptibilis Dei.* *Et* positum pro *nam*, καὶ pro כִּי, per Hebræismum. Sic Joh. 3. 13. VII. 28. Act. 26. 10. Col. 3. 25, & alibi. *Gloria* Dei incorruptibilis, hoc loco sumi omnino videtur pro majestate, splendore, excellentia Dei ipsius. Additur autem epithetum *incorruptibilis*, ut tanto magis appareat istorum hominum stultitia, qui ejus gloriam *mutarunt in similitudine imaginis corruptibilis hominis* &c. *In similitudine*, id est, vel *in similitudinem*, ut ἐν positum sit pro εἰς; particulæ enim illæ interdum inter se permutantur, ideo inprimis, quod una illis apud Hebræos particula respondeat, quanquam crebrius εἰς pro ἐν poni videtur, quam contra. accidit tamen hoc quoque, ut Marc. 1. 16. Luc. 10. 3. Joh. 5. 4. Col. 1. 6. 1 Thes. 4. 7, vel *cum similitudine*, ut *in* idem significet quod Latini efferunt per *cum*, quando dicunt, commutare rem quampiam cum altera. Sic enim Hebræi dicunt, *commutare quippiam in aliqua re*, id est, cum aliqua re, ut videre est Levit. 27. 10. *Similitudo imaginis*, vel significat imaginem similem, ut substantivum prius positum sit pro adjectivo, quemadmodum non semel contingit. Vide inter alia Matth. 24. 29. Luc. 22. 69. Inf. cap. 5. 17. 1 Cor. 1. 21. 2 Cor. 4. 17. 2 Thes. 1. 9; vel, similitudinem, quæ est imago: sic ut vox *imaginis* sit genitivus differentiæ, aut speciei certæ: quod itidem usitatissimum est Luc. 4. 33. Joh. 2. 21. XI. 13. Act. 2. 38. inf. cap. 4. 11.

2 Cor. 5. 5. Eph. 6. 14, 16, 17. Quare, vel hic est sensus: homines illos, quantum in ipsis erat, commutasse summam illam Dei incorruptibilis gloriam ac majestatem in imaginem similem homini corruptibili. Cum enim ipsum Deum similem homini corruptibili esse putarent, & sic opinionis errore eum in hominem quodammodo convertissent; etiam una ejus gloriam, splendorem ac majestatem in formam seu speciem hominis converterunt. Vel, istos homines Dei gloriam seu majestatem summam commutasse cum imagine hominis corruptibilis, hoc est illam quodammodo sustulisse, & in ejus locum imaginem hominis corruptibilis supposuisse. Deus enim, cum imagine hominis corruptibilis exprimitur; non exprimitur revera, sed deprimitur, & sua ipsi majestas detrahitur, ejusque reverentia in hominum animis minuitur: contra vero iidem ad imaginum cultum hac ratione inducuntur. Facile enim homines eo adducuntur, ut talem, vel non multo augustiorem esse Deum credant, quam imagine aliqua exprimitur. Ut enim majestas Deo per imagines detrahitur, & reverentia ejus minuitur: ita contra iis majestas quædam major ob ejus, qui exprimi creditur, majestatem, additur, & reverentia augetur, hominesque ad eas colendas, utut ab initio ea de re non cogitarint, paulatim impelluntur; præsertim cum alioquin etiam imagines sensus externos vehementer feriant, & membrorum figura illis vitæ ac sensus opinionem quandam conciliet, maxime in hominibus imbecillioris animi ac judicii. Quod si ergo accedat reverentia personæ illius, quæ imagine videtur repræsentari, quid restat aliud, quam ut se coram illa prosternant, & in ea personam illam ipsam, cujus imago sit, venerari se putent? maxime cum alias animi hominum terræ affixi non libenter in cœlum se attollant, malintque numen in re oculis exposita sibi præsens fingere, quam animo ac cogitatione alibi quærere. Atque hæ sunt causæ, cur Deus imaginem sibi poni noluerit. De priori vide Esa. 40. 18 & d. & ℣. 25. & Act. 17. 29. de posteriori Deut. 4. 15, & d. Neque est quod dicas, Deum seipsum Danieli & Johanni spectandum sub hominis imagine exhibuisse. Nam etsi figura membrorum, seu lineamenta, quæ apparuerint, hominis etiam mortalis membris responderint; cæteroqui tamen forma longe augustior fuit, quam ut ullo hominis artificio exprimi possit: ita ut ea in parte, non *corruptibili* homini, sed incorruptibili potius responderet, & sic Deo longe esset dignior, quam ulla possit esse facta ab homine imago. Deinde non tam imaginem aliquam, anima vitaque cassam, quam seipsum Deus sub ejusmodi specie ac imagine spectandum divinis illis viris exhibuit. Quare nihil ea res commune habet cum inanimis imaginibus, quæ a Deo absunt longissime. Jam vero si hominis statuam aut imaginem Deo erigere indignissimum est; multo adhuc indignius est, *volucris* alicujus imaginem illi ponere: adhuc indignius *quadrupedis*, volucres enim cœleste quidpiam habent & aëreum: sed quadrupedibus pondere ad terram depressis nihil cum cœlo commune est: omnium vero indignissimum *reptilis*, quod terræ plane affixum est, & inter omnia animaliũm genera vilissimum.

Ideo ut istorum hominum stultitiam tanto magis redargueret Apostolus, addit, *& volucrum, & quadrupedum & reptilium.* Similiter hominem mortalem, aut etiam mortuum pro numine aliquo colere stultum est: stultius volucrem: adhuc stultius quadrupes aliquod, omnium vero stultissimum, reptile: quæ tamen omnia impii simul & stultissimi mortales factitarunt. Antequam hinc abeamus, illud addendum est, videri apostolum in his verbis allusisse ad illa Psal. 106. 20, ubi Israëlitarum, qui vitulum fecerant in Horeb, & adoraverant conflatile, stultitiam ita accusat divinus spiritus: *Et mutaverunt gloriam suam* (hoc est Deum qui erat gloria ac decus eorum, quique illis majestate sua ac potentia, quam magnifice inter eos exserebat, gloriam conciliabat) *in similitudinem*, vel *in similitudine vituli comedentis fœnum.* Et ad illa Jer. 2. 11, *populus meus* (ait Deus) *convertit gloriam suam in idolum*, vel, *in idolo.*

Vers. 24. *Ideo & tradidit eos Deus, in cupiditatibus cordium ipsorum, in impuritatem.* Postquam impietatem satis descripsit apostolus: nunc pœnam etiam tantæ impietatis describit. *Ideo &*, hoc est quemadmodum illi Deum summa ignominia affecerunt, sic vicissim Deus ignominiosa pœna & summo dedecore eos affecit: particula enim *&*, comparationis cujusdam nota hic est.

Tradidit eos Deus in impuritatem, non quidem efficiendo, ut essent impuri, (hoc enim a Deo longissime remotum est) sed permittendo, & obstacula, si quæ erant, tollendo, quibus sublatis, in hanc impuritatem ruerent, & ejus mancipia efficerentur; ideo addit apostolus:

In cupiditatibus cordium ipsorum, hoc est, per cupiditates in cordibus seu animis illorum excitatas; quanquam nonnulli ita hæc verba, eodem revera manente sensu, accipiunt, ac si dictum esset: *tradidit illos Deus cupiditatibus cordium ipsorum, ad impuritatem* scil: perpetrandam: quo pacto ὅτι apud Græcos redundaret: qua de re vide quæ dicta sunt a nobis Gal. 1. 16. sed prior interpretandi ratio, sat commoda est. Ostendit his verbis apostolus, eos non a Deo, sed a suis propriis cupiditatibus, ad hanc impuritatem proprie fuisse impulsos: per has Deum illos tradidisse in impuritatem; non quod eas in ipsis excitarit: sed quod sponte in ipsis excitatarum, utpote in hominibus nullo *Dei* metu aut reverentia præditis, vim, ut sic dicam, & impetum non prohibuerit, & ne prohiberentur, curarit, unde hanc impuritatem consequi fuit necesse. Sic Deus tradere aliquem in manus hostium dicitur, dum scilicet hostes non prohibet, quominus potestate sua in aliquem utantur, & impedimenta, si quæ sunt, tolli curat, quæ autem sit ista impuritas, ℣. 26, 27 explicabit apostolus.

Ad dedecore afficiendum corpora sua. Hic est impuritatis istius effectus & finis, quem Deus spectavit, dum eos in impuritatem traderet. Affecerunt illi Deum dedecore, itaque merito vicissim ab eo dedecore sunt affecti. *in seipsis*, id est, inter se mutuo.

Vers. 25. *Qui commutarunt veritatem Dei in mendacio.* Iterum repetit & inculcat eorum impietatem, ut eos tanta pœna & ignominia merito fuisse affectos appareat. q. d. utpote qui commutarunt &c. *Veritas Dei* hoc loco significat veram cognitionem Dei: (aliquando enim veritas pro cognitione veritatis, seu pro cognitione vera sumitur) seu veritatem, quæ de Deo est, ejus nimirum potentia & in omnia imperio. Nonnulli veritatem τ Θεῦ dictam putant pro ipso vero Deo quem isti homines cum mendacio permutarunt, id est, loco *Dei*, falsum, fictum, & mendacem seu ementitum *Deum* coluerunt. Sic apud Jerem., ut supra vidimus,

vidimus, dicitur quod *mutaverint* Judæi *gloriam ſuam in idolum*. Idolum autem ab Hebræis *Elil*, a vanitate dicitur. *Commutare* autem *veritatem Dei in mendacio*, eſt eam vel in mendacium, vel cum mendacio permutare, hoc eſt illius loco mendacium amplecti: quod qua ratione factum fuerit, apoſtolus ſtatim explicat, cùm addit: *& coluerunt & ſervierunt creaturæ, præter creatorem*. Dum nimirum creaturam aliquam ſibi pro numine finxerunt, ac proinde eam coluerunt, cultu nimirum religioſo. Cultus autem religioſus, eſt qui eo nomine cuiquam exhibetur, quod eum putet divina quadam poteſtate, virtute aut ſapientia præditum; eaque de cauſa coram illo, utut abſente, te demittas, ſeu animum tuum ei reverenter, ut ita dicam, inclines, aut ut id externa ratione teſteris, corpus tuum coram illo proſternas, genua flectas, preces etiam tanquam ad præſentem fundas, & ea quæ vel non percipi, vel non præſtari naturali aliqua virtute, ſed ſublimiori aliqua poſſunt, ab eo petas: ſive ipſum directe accedas, ſive in imagine ipſius eum colas, qua de re plura ſunt a nobis dicta Gal. 5. 20, in explicatione nominis idololatriæ. Quanquam autem vox λατρεύειν omnem religioſum cultum complecti poſſit: addidit tamen apoſtolus vócem λατρεύσαν, id eſt ſervierunt, eam, ut videmus, ob cauſam, ut nominatim exprimeret eum cultum, qui in opere externo, ac miniſterio quodam conſiſtit, qualia opera ſunt, templa exſtruere, ſacrificia offerre, thura incendere, imagines vel ponere, vel ornare, vel geſtare, & ſi quę ſunt his ſimilia; *præter creatorem*, hoc eſt, præterito ſeu prætermiſſo creatore. Quodſi enim ejuſmodi ſit creatura, quæ cum creatore ita ſit unita, ut coli non poſſit, quin ipſe creator in ea colatur, utpote quod creator ſuam cum ea poteſtatem, & qui poteſtati debetur, honorem communicaverit, eamque ſibi hac in re penitus ſubordinaverit, ad eam hic locus nil prorſus pertinet. Talis autem eſt Chriſtus Jeſus, cui omnis in cœlo ac terra poteſtas data, datum omne a patre judicium, donatum nomen ſuper omne nomen; ut omnes ipſum honorent, ſicut patrem; ut genua ipſi flectantur, cœleſtium, terreſtrium & inferorum; & omnis lingua confiteatur, quod Dominus ſit Jeſus Chriſtus: ſed *ad gloriam Dei patris*. In hujus honorem omnis ille honor ac gloria, quæ Chriſto tribuitur, cedit; tantum abeſt ut ad imminuendum creatoris honorem illius cultus quicquam pertineat, quemadmodum cultus ille creaturarum, de quo hic ſermo eſt.

Qui eſt benedictus in ſecula. Ita deſcribit hunc creatorem apoſtolus, ut appareat, illi ſoli, nempe primo ac per ſe, atque adeo nemini, niſi propter illum, hoc eſt, & ex ipſius voluntate ac juſſu, & ad ipſius gloriam, cultum ſervitiumque, præſertim religioſum, deberi. Et hoc quidem non ad tempus tantum, ſed in omnem ævorum perennitatem. Nullum enim tempus erit, quo creator non ſit colendus, & quidem, ita ut explicatum eſt, ſolus. *Benedictus*, id eſt, benedicendus, ſeu laudandus, colendus, adorandus.

Amen. Hac vocula apoſtolus id, quod affirmaverat de Deo, illum eſſe benedicendum in ſecula, approbat & confirmat, & ſic id, quod Deo deberi aſſeruit, quodammodo reipſa præſtat: Hæc enim particula, ſi in initio orationis ponatur, ſimpliciter affirmandi vim habet; ſi in fine, approbandi.

Verſ. 26. *Propter hoc tradidit illos Deus in paſſiones ignominiæ.* Epanalepſis eſt quædam. Unde nonnulli ita reddiderunt; *Propterea inquam*: Quia eorum peccatum & impietatem repetierat, ut eam tanto magis exaggeraret, propterea etiam divinam pœnam denuo, & quidem uberius, inculcat. *Paſſiones ignominiæ*, ſeu πάθη ἀτιμίας, ſunt affectus ignominioſi, affectus ejuſmodi, qui hominem ad res turpiſſimas & dedecoris pleniſſimas impellunt, earumque ſunt cauſæ: qualis erat hæc fœdiſſima, quam deſcribit, & fœminarum & maſculorum libido. Tradidit autem eos Deus in iſtas paſſiones, ut antea diximus, non eas in ipſis excitando, ſed ipſorum culpa excitatas non cohibendo, & ne aliqua ratione cohiberentur, curando; perinde ac ſi dixiſſet, tradidit eos Deus paſſionibus ignominioſis, earumque poteſtati illos permiſit: Si homines Deum reipſa, ut poterant, agnoviſſent, & agnitum coluiſſent, nunquam in tam fœdam & monſtroſam libidinem incidiſſent, ita præſertim, ut ſine pudore in ea paſſim volutarentur. Deus enim illos cohibuiſſet, eoſque a nefandis illis ſceleribus revocari curaſſet. At poſtquam ipſum per fœdam idololatriam tanta affecerunt contumelia, reliquit eos Deus, & ſuum auxilium illis ſubtraxit, ut hac fœdiſſima libidinum face agitati belluas ipſas turpitudine longe ſuperarent, & cum homines eſſe noluiſſent, in porcos tranſmutarentur, atque hac ratione, ut ſubjicit apoſtolus:

Verſ. 27. *Mercedem* ſeu *compenſationem*, *quam oportuit, erroris ſui in ſemetipſis reciperent*, id eſt, ut ipſimet pœnas impio errore ſuo plane dignas a ſe exigerent. hæc eſt merces, quam referunt homines Dei cognitionem repudiantes, vita turpis, flagitioſa, & monſtroſis libidinibus infamis. *Erroris*, τῆς πλάνης: non quemvis errorem hoc loco ſignificat, ſed errorem graviſſimum, errorem impium, propria culpa ac malitia contractum, qualis eſt, Dei cognitione deſtitui. *In ſeipſis*, hoc eſt in corporibus ſuis, ex verſ. 24.

Hactenus oſtendit apoſtolus, quomodo Deus ignominiam ac contumeliam, qua ab hominibus impiis per idololatriam affectus fuerat, potiſſimum vindicarit, convenienti plane pœna, ac ſcelere ipſo digna, nempe ipſis hominibus impiis contumilia atque ignominia, quamvis voluntaria, viciſſim affectis: Nunc porro oſtendit, quomodo ipſum etiam neglectum cognitionis ſuæ, convenienti ſimiliter ſupplicio fuerit ultus: nempe quod cum homines illi impii, mente ſua recte uti, & eam ad Deum cognoſcendum attollere, vel eum jam cognitum animo tenere nollent, Deus illis mentem quodammodo eripuerit, & quadam judicii perverſitate, quanquam itidem voluntaria, eos puniverit, in rebus potiſſimum ad communem hanc vitam & civilem ſocietatem ſpectantibus. Cujus perverſitatis animi ac judicii effecta enumerans ſimul alterum peccatorum genus, quod ſupra hominibus tribuerat, & injuſtitiæ nomine ſtrictius ſumto expreſſerat, explicat: & variis ejus ſpeciebus enumeratis, homines nullam ea in parte veniam mereri, nec excuſationem ullam afferre, aut ignorantiam ſuam prætendere poſſe oſtendit; quemadmodum etiam antea, in priore peccati genere ſeu impietate accuſanda fecerat.

Verſ. 28. *Et quemadmodum non probaverunt*, &c. Culpam hic gravem hominum impiorum exprimit, & accuſat, quod nimirum *non probaverint*, hoc eſt, noluerint, ſeu quod illis non placuerit, (quod tamen placere maxime debebat) *Deum habere in notitia*, hoc eſt Deum ita, ut ſupra explicatum eſt, cognoſcere, aut jam cognitum animo porro tenere, nec cognitionem illam

illam abjicere, quod tamen in maxima humani generis parte contigit.

Tradidit illos Deus in reprobam mentem. Subaudienda hic est particula comparationis *ita*, propter vocem *quemadmodem*, quæ superiori membro fuit præfixa. quemadmodum enim superius, pœnam culpæ ac sceleri convenientem, atque accommodatam fuisse ostendit, ita & hoc loco. Et eam ob causam, videtur apostolus usus esse antea voce δοκιμάζειν, hoc est, *probandi*, ut mentem ἀδόκιμον, seu *quæ probari non possit*, aut *debeat*, tanquam illius rei pœnam, tanto elegantius annecteret, & cum ipsa culpa compararet, q. d. quemadmodum illi non approbaverunt Dei cognitionem, ac mente sua rectè uti noluerunt: ita Deus illos menti permisit perversæ, quæ approbari non posset. Reproba enim mens est, quæ perversum de actionibus habet judicium, quæ vel turpitudinem in actionibus non videt; ac proinde turpia non judicat turpia, imo interdum etiam honesta: vel si videt, ita tamen agit, ac si non videret, id est, sive turpiter, sive minus agat, susque deque habet. Huc nimirum homines, qui Deum cognoscere nolunt, deveniunt, ut rectum judicium ac conscientiam tandem amittant, unde alibi apostolus de gentibus ait Eph. 4. 19, *quod dedolnerint*, hoc est, dolorem conscientiæ, quo a sceleribus revocari possent, deposuerint vel amiserint. Deus ergo istos homines in reprobam mentem *tradidisse* dicitur, propterea quod eos reprobæ isti menti planè permiserit, id est, cum hæc reproba mens in eis propria eorum culpa existere cœpisset, Deus eam tollere noluit. *Ut facerent ea, quæ non conveniunt:* ex reproba enim mente hoc profluit. Non est autem intelligendum, eos antea nihil horum designasse: sed non ita passim, non ita sine pudore, non ita plenos, ut postea explicatur, istis sceleribus fuisse. *quæ non conveniunt.* Id est, quæ fieri ab homine non decet, quæ manifestam turpitudinem & pravitatem conjunctam habent, quæ dum homo facit, semetipsum deturpat, ac nota & infamia afficit, simul etiam mortis se reum, ut postea audiemus, constituit.

Vers. 29. *Repleti omni injustitia.* Hæc verba ita quidem extulit apostolus, ut & pœnam, seu mavis pœnæ antea explicatæ, hoc est, perversæ mentis effecta, & causam pœnæ istius significare possint: sed prius contextui ac seriei orationis apostolicæ est convenientius. Nam causam pœnæ ejus, de qua hactenus dixit, superius explicuit: pœnam autem horum ipsorum delictorum vs. ult. & cap. seq. per aliquot versic. explicabit. Ut taceam, nimis manifestum esse, hic explicari, quomodo homines, qui Dei cognitionem contemserunt, reproba mente ac perverso judicio a Deo puniti, ea quæ non conveniebant, fecerint: ita ut hic contineatur specialis enumeratio rerum haudquaquam convenientium ab impiis illis hominibus designatarum. Ait autem, eos non aliqua tantum ratione infectos fuisse, sed *repletos*, & non aliquo tantum injustitiæ genere, sed *omni injustitia*, hoc est, omni injustitiæ genere.

Omni injustitia. Vox injustitiæ hoc loco tum generalem tum specialem significationem habere potest. In generali significatione accepta continebit sequentia vitia, tanquam species suas, excepta forte scortatione, quatenus ab adulterio distinguitur. Omne enim peccatum, quo proximus læditur, injustitia est. Speciali significatione, significabit illud vitium, quod in non tribuendo cuique quod ipsius est, cernitur, seu cum rem alienam quocunque illegitimo modo nostram facimus: ut cum depositum, aut etiam debitum non reddimus, cum rem alterius vel vi, vel fraude & arte aliqua occulta, quam alter non intelligat, vel etiam summo illo jure, quod summam injuriam esse ajunt, ad nos trahimus.

Scortatio hoc loco latius extendi debet, ut etiam adulterium includat: quod alibi etiam in S. L. usu venit Matt. 5. 32, & 19, vs. 9. 1. Tim. 1. 10. Hanc ideo statim subjungit injustitiæ, quia, si quod flagitii genus, hoc vel inprimis inter gentes, una cum injustitia passim regnabat.

Πονηρία. quam interposito alio vitio a κακίᾳ distinxit, ut ostenderet se hæc non habere pro synonymis. Ita autem a κακίᾳ distinguenda videtur, ut πονηρία in factis alteri molestis, seu in ipsis injuriis & læsione consistat: κακία autem in animo & cupiditate alterum lædendi. Sunt enim quidam, qui oblata quidem occasione, aut ab aliquo injuria affecti, alterum vicissim lædunt & injuria vicissim afficiunt, animum tamen nocendi & lædendi non fovent. Alii vero sunt qui id agunt, id meditantur, id cupiunt ut alteri malum & perniciem asferant, adeoque nocendi occasiones quærunt. Notant nonnulli, Paulum videri delectatum fuisse paronomasia istorum verborum πορνείας & πονηρίᾳ, & hanc ob causam alterum alteri subjunxisse. quemadmodum paulo post, in voce φθόνου & φόνου: & iterum inferius in nominibus ἀσυνέτους, ἀσυνθέτους.

His duobus vitiis interseruit apostolus *Avaritiam*, utpote quæ hæc vitia pro comitibus habeat. Est autem nimia habendi cupiditas, quæ partim anxiè, sæpe etiam cum dedecore, pecuniam quærit; partim anxiè eandem retinet & asservat.

Pleni invidia. Plenos ait, ut iterum indicet, eos non leviter his vitiis tinctos, sed penitus imbutos fuisse: refertur hæc vox etiam ad reliqua, quæ in hoc versiculo recensentur, vitia. Invidiam alia exemplaria proximè cum avaritia conjunxerunt. Avari enim plerumque sunt invidi: his potissimum, *Fertilio seges est alieno semper in agro, vicinumque pecus grandius uber habet.* Invidia tamen latius regnat, & in ambitiosis etiam hominibus, vel inprimis reperitur. Ea nihil aliud est quam tristitia & mœror animi, ex alterius vel honore, vel utilitate profecta. Ipsum hoc malum sibi crucem figit. Hinc illud Poëtæ: *Invidia sicuti non invenere Tyranni, Majus tormentum.* Φθόνῳ conjunxit φόνου apostolus, tum propter vicinitatem vocum, ut paulo ante notavimus, tum propter affinitatem ipsorum vitiorum. Qui enim invidet, animo quodammodo; qui occidit, manu homicidium peragit: & sæpe ex invidia, ut in Caino videmus, homicidium oritur. Homicidium autem est, alteri vitam eripere, cujus eripiendæ legitima potestas tibi nulla sit.

Rixæ. Hæc pugna est verborum, ex ira aut alio affectu immoderato profecta, ut cum alter alteri, ob quandam pertinaciam, cedere non vult, sed quisque suam sententiam mordicus tuetur, licet fortasse falsam malamve, aut de re nihili: Vnde fit ut animi sensim incalescant, præsertim si, ut ferè accidere solet, aculeata quædam & pungentia dicta accedant: unde postmodum res ad aperta convicia devenire solet.

Doli. Dolus seu fraus est alterius circumventio & deceptio, seu injustitia, simulatione justitiæ tecta & palliata, qua nulla est capitaliot, ut Cicero dixit.

Κακοηθείας nomen, licet sua vi omnes malos & reprehensione dignos mores significare possit, proprium tamen

men peculiaris cujusdam vitii evasit; & significat malignitatem eam, qua quis alterius dicta factaque in deteriorem partem libenter accipit, alterius laudes fugillat, & ærugine quadem corrumpit: & si quem laudandum susceperit, multa de ejus laudibus de industria omittit, jejunè ac frigide laudat, sic ut laudibus suis deprimere magis aliquem, quam extollere voluisse videatur.

Ψιθυρισμοὶ, Susurrones, sunt illi, qui alteri de altero quidpiam insusurrant, id est, clam & occultè famam & existimationem alicujus lædunt, aut id dicunt, quod ad alienandos animos & inimicitiam ferendam pertinet, ita ut is, de quo hæc illi spargunt, utpote ignarus & insçius, tueri se ac defendere nequeat, vel antequá se queat defendere, in odium alterius aut periculum incurrat.

Vers. 30. Καταλάλους. *Detractores*, qui etiam palam & apertè male de quopiam ejus lædendi causa loqui non verentur; quodsi id ipsi confinxerunt, calumniatores propriè appellantur. Θεοστυγεῖς. *Deum odio habentes* hoc loco videntur esse illi, qui omnis religionis ac numinis hostes professi sunt, qui religionem subsannant, quorum os blasphemiis plenum est, qui ut Psaltes loquitur, Psal. 73. 9. (vide etiam ℣. 8, & 11) os suum in cœlo ponere non verentur.

Ὑβριστὰς. *Contumeliosi*, sunt illi, qui non contenti communi aliqua & pervulgata injuria ac contemtu, id agunt, ut aliquem insigni aliqua & notabili, seu publica ignominia, & dedecore afficiant, & ex ea re singularem capiunt voluptatem. His subjecit *superbos*. ὑπερηφάνους ex superbia quadam proficiscitur. Superbi sunt, qui sui opinione tument, & alios præ se contemnunt, sese ostentant.

His affines sunt ἀλαζόνες homines jactabundi & suarum laudum præcones.

Repertores malorum, qui vulgaribus non contenti, subinde nova peccata excogitant, seu novos peccandi modos & artes; quales sunt, novarum atque illicitarum voluptatum inventores: inventores variarum nocendi artium, fraudum, machinationum.

Parentibus inobedientes, id est, qui eis honorem debitum non exhibent, qui honor consistit inprimis in obedientia, ut parentibus morigeri sint, iis omnibus in rebus, quas jubent, dummodo divinis mandatis contrariæ non sint. vide Eph. 6. 1, 2. deinde in cura parentum, & illis rependenda vice, si forte cura, auxilio, & ope liberorum indigeant. Vide Matt. 15. 4, & d. 8. 1 Tim. 5. 4, 8. adde his alia quoq; externa honoris & observantię signa.

Vers. 31. *Insipientes*. Quemadmodum malorum repertores ii sunt, qui ratione & ingenio abutuntur: ita ἀσυνέτους, seu insipientes, sunt homines inconsiderati, qui ratione ac judicio non utuntur: quales sunt primum ii, qui nullas in actionibus suis, nec rerum nec personarum circumstantias considerant, ut secundum eas actiones suas moderentur & regant: & nominatim (hoc enim hujus maximè est loci) in negotiis ad alterum pertinentibus, in quibus ipsius vita ac salus, aut quodcunque commodum, honestaque jucunditas, vel horum contraria aguntur; deinde & illi in numero insipientium sunt, qui res obvias, tarditate quadam & stupore voluntario, seun egligentia contracto impediti, non vident, præsertim si res istæ magni sint momenti, & ad religionem spectent. Quo sunsu supra Philosophis cor insipiens tribuit apostolus ℣. 21, & Christus aliquando discipulos suos insipientes vocavit Marc. 7. 18. VIII. 17, 18, 21, & Paulus Galatas insipientes vocat Gal. 3. 1, 3. Similiter & eum qui propter corporum nostrorum interitum & dissipationem de resurrectione dubitat, insipientem seu amentem vocat 1 Cor. 15 utpote qui non videat, singulis annis innumera grana in terram consita, licet putrescant & corrumpantur, novis tamen & longè pulchrioribus corporibus amicta iterum exoriri ac surgere.

Ἀσυνθέτους. *fœdifragi* sunt qui promissa & pacta non servant, cum quibus frustra pactum aut fœdus ineas.

Ἀστόργους. *charitatis expertes*, qui naturam ipsam quodammodo exuerunt, & eos amoris ac benevolentiæ igniculos, quos ipsa natura erga sanguine junctos indidit, non persentiscunt: ita cum suis propinquis agunt, acsi nullum ipsis communis sanguinis vinculum cum eis intercederet.

Ἀσπόνδους. *implacabiles* sunt qui sociari neqeunt, omnes pacis conditiones, licet æquas, rejiciunt, intractabiles sunt, irreconciliabiles. ἀσυνθέτους sunt qui facile a fœdere discedunt: ἀσπόνδους qui aut nunquam, aut admodum difficulter fœdere coalescunt.

Immisericordes. sunt homines crudeles, duri, immites, qui nullo affectu alienæ miseriæ & calamitatis tanguntur & commoventur, ita ut ex alterius malis dolorem aliquem capiant, quo ad eum, pro sua virili, ex malis istis liberandum, aut iis non afficiendum, impellantur: qui humanitatem ipsam exuerunt, feris quam hominibus similiores.

Vers. 32. *Qui jus Dei cognoscentes*. Postquam ostendit Apostolus, quot quantisque flagitiis homines sese polluerint: nunc ostendit etiam, eos hic quoque ignorantiam prætexere non posse, nec venia esse dignos; quandoquidem vel reipsa sciverint, vel scire facile potuerint, homines qui ista designent, mortis pœna dignos esse. Quare eos istorum peccatorum, quæ enumeraverat, planè reos esse, & pœna divina dignos; quemadmodum & superius, non tantum eos idololatriæ accusaverat apostolus, sed etiam ostenderat eos ignorantiam non posse prætexere, eaque in re prorsus inexcusabiles esse, utpotè quod *D*eum cognoverint, seu cognoscere in proclivi habuerint.

Δικαίωμα, est jus seu statutum Dei, ut infra δικαιώματα Νόμου ℣. 26, sunt statuta Legis, hoc est præcepta. Est autem hoc, *quod qui talia faciunt, digni sint morte*, hoc est qui vel unum, vel plura ex his, aut aliquid his simile commiserit: vox enim *talium*, non tantum ea quę sunt enumerata; sed & similia complectitur. Vox *faciendi*, pro diversitate peccatorum, diversimodè accipienda est. In quibusdam, in quibus facilior est lapsus, de habitu: in aliis gravioribus etiam de actu. qua de re explicatius dictum Gal. 5. 21. Norunt, inquit apostolus eos qui talia peccata admittunt, morte dignos esse. Verum quia loquitnr de iis, quibus divina voluntas promulgata non fuit, quomodo dicere potuit eos cognovisse hoc statutum *D*ei? Primo non est necesse, ut putemus apostolum dicere, eos cognovisse, hoc esse *D*ei statutum, sed tantum eos id cognovisse, quod *D*ei statutum est. At vero naturali rationis lumine homines facilè vident, vel videre queunt, eos qui in alterum sunt injurii, & talibus peccatis dediti, gravi aliqua pœna dignos esse, imo vita indignos: quod est ipsum hoc jus *D*ei, quod Paulus intelligit. *D*einde postquá cognoscunt homines, quod apostolus in superioribus posuit, Deum esse, hæc omnia potentia & sapientia sua condidisse, ac proinde ea omnia regere ac gubernare, facilè altius ascendere animo possunt, & cognoscere, Deum velle omnes perdere, qui talibus peccatis sunt dediti, & hanc Dei esse sanctionem. Nam cum Deus naturę nostrę

sit autor, intellectum ac judicium nobis indiderit, undenam hæc opinio, dignos esse gravissima pœna atque adeo morte, qui talia perpetrant, in animis nostris exoriri potuit, nisi ab ipso Deo? præterea cum sciamus, eum omnia regere ac gubernare, idque justissimè ac sapientissimè; quid convenientius est quam ut ejusmodi homines sibi immorigeros munere vitæ privet, & morte plectat? Regi enim ac gubernari homines, non nisi legibus ac statutis queunt. At vero quæ lex est justior, quam quæ vita indignos pronuntiat, qui vitæ munere adversus ipsius autorem abutuntur; qui leges transgrediuntur, non in codice aliquo & volumine consignatas, sed animis nostris penitus insculptas, nec majestatem creatoris sui reverentur?

Non tantum illa faciunt sed etiam condelectantur iis, qui faciunt. Oppositio quædam est in his & præcedentibus, q. d. etiamsi jus istud *Dei*, quod nimirum ii, qui talia faciunt, digni sint morte, cognoverint: nihilominus tamen, non ipsi tantum ea designant, sed etiam delectantur, cum alii ea patrant: Insignem eorum malitiam notat, quæ in eo est, quod non tantum contra propriam animi sui conscientiam & opinionem ejusmodi peccata admittant, quod aliqua ratione excusabilius est, utpotè quod peccati illecebris capti, ab affectibus abrepti ea designent: sed etiam delectentur ejusmodi peccatis, in aliis iis applaudant, ea comprobent, cum tamen alias nulla exinde ad eos redundet voluptas, vel utilitas: adeo ut quodammodo discrimen turpis & honesti in animis eorum sublatum esse videatur. Nam qui intra se inhonestum damnat, licet ipse impotentia quadam animi abreptus, inhonestis se tradat consiliis, alios tamen patrantes non feret. Hinc sæpe fit, ut alios reprehendant illi, qui ipsi reprehensionem merentur.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

In hoc capite pergit apostolus homines supplicii divini reos peragere, atque eos inprimis, qui cæteris videri vellent meliores, & morum alienorum censores ac judices. Sunt autem tres capitis partes. In prima de gentibus, de quibus superiori cap. agere cœperat, potissimum disserit, & ex eo, quod alii alios damnare solent, eos inexcusabiles esse docet; eo paulatim rem deducens, ut sibi supplicium imminere, & aliquando se a Deo judicatum iri intelligant. In secunda parte, in qua judicii illius ultimi rationem explicat, de Iudæis & gentibus simul agit, & neutros supplicium divinum effugituros ostendit, si ita, ut hactenus fecerant, vivere pergant: & sic aliam illis vitæ rationem ineundam esse indicat, si supplicium effugere velint, quæ nulla jam restabat alia præter euangelicam, ad quam non obscure eos invitat. In tertia nominatim peccati convincit Iudæos, quibus Legis cognitio & circumcisio spiritus faciebat, quique singularis sanctitatis ac justitiæ præ gentibus opinione tumebant. Diximus autem, in prima parte potissimum de gentibus agi, quia nexus quidem hujus capitis cum præcedente arguit, de eo hominum genere esse sermonem, de quo præcedenti cap. fuit actum; actum autem est de gentibus: Veruntamen eadem ad Iudæos quoque extendi recte possunt, quos & eadem vitia, & eadem, imo multo major alios damnandi libido insederat.

Vers. 1. *Quapropter inexcusabilis es, ô homo omnis qui judicas.* Particula *quapropter*, ostendit, hæc ex superioribus fluere. Deduci autem possunt ex eo, quod de hominibus generatim omnibus, gentium exterarum habita ratione, assertum fuerat, eos plenos fuisse omnis generis vitiis, eos cognito Dei jure, quod qui talia faciant, digni sint mortis supplicio, nihilominus tamen ea patraviſſe. Hinc enim sequitur, eos, qui talia in aliis damnant, inexcusabiles esse, & seipsos damnare, quandoquidem ipsi quoque eadem patrent. quam rationem hoc ipso versic. 1 affert apostolus: sed eam hic non confirmat, verum tanquam ex superioribus manifestam ponit. Interim id ipsum, quod in superioribus dixerat, homines jus istud *Dei*, quod diximus, cognovisse, tacitè ex illa aliorum damnatione, tanquam ex effectu quodam, monstrat.

Verbum *judicandi* hoc loco idem significat, quod dammare, pœna dignum censere ac pronuntiare. Videtur autem id non tantum de publico magistratus, sed etiam de privato cujusvis judicio accipiendum, de quo loquitur Christus Matth. 7. 1, 9, & d. Luc. 6. 37 & Iacobus cap. 4, 11. utrumque enim inexcusabilem reddit hominem, si is eadem patret, quæ in aliis damnat, & quatenus privatum judicium publico est communius, latiusque patet, eatenus instituto apostoli est accommodatius. Quanquam & publica judicia non solius magistratus esse censenda sunt, sed totius humani generis, cujus consensu & constituta sunt, & porro etiam retinentur atque exercentur.

Dicet hic aliquis, apostolum de iis, de quibus hic loquatur versic. ult. præced. cap. asseruisse, eos non tantum peccata a se enumerata patrare, sed etiam ea in aliis comprobare, iisve delectari. Quomodo ergo ii eadem judicant & damnant? Respondemus, primum, apostolum non dicere, eos vel semper vel omnia in aliis probare: sed indefinite, eos probare peccata in aliis. Facile autem fieri potest, ut qui aliis delectatur, alia improbet: aut in aliis eadem probet, in aliis improbet, quemadmodum sanè ipsa testatur experientia. Deinde, non est ea verborum præcedentium vis, ut significent, eos omnes, qui istiusmodi peccata patrant, eadem in aliis comprobare: sed satis est, ut in multis atque adeo in plerisque ita se res habeat; quandoquidem ibi Paulus de hominibus generatim atque indefinitè agit. Possunt autem eodem in loco, de hominibus generatim atque indefinite pronuntiari ea, quæ omnibus in universum, & quę plerisque insunt. Neque vero id quicquam argumentationem apostolicam convellit. Satis enim est, homines talia peccata contra conscientiam patrare, etiamsi ea in aliis non approbent: neque vero in hoc posteriori, apostolus sui argumenti præcipuam vim collocat: sed in priori. posterius autem, ut aliquid adhuc ei ponderis accedat, addit: Interim ne quis effugium in eo ipso quærat, & ex eo innocentię laudem captet, quod flagitia in aliis non modo non approbet, sed etiam reprehendat ac damnet: hanc quoque rimam hic obstruit apostolus, & ostendit, tantum abesse ut propterea excusari queat, ut potius eo ipso se inexcusabilem reddat, seque in aliis condemnet, quandoquidem eadem nihilominus patret. q. d. quare cum ea sit hominum vita, hi mores, tu quoque quisquis es, qui aliorum facta reprehendis ac damnas, non modo excusari propterea non mereris, sed potius omnem excusationis ansam tibi ipsi præcidis.

Sed cur inquies? *In quo enim judicas* seu *damnas aliũm,*

alium, teipſum condemnas. In quo, pro, dum, vel eo ipſo quod alium damnas, teipſum damnas. Rationem conſequentiæ addit, *Eadem enim facis, qui judicas.* In ſimili enim cauſa, ſimile convenit eſſe judicium, & quam ſententiam in alium valere vis, ipſe, ſi illi ſis ſimilis, ſubire debes. Non eſt autem neceſſe, ut per *eadem*, ſpecie eadem intelligamus. Nam qui verba cauſa aliquem ob adulteria damnat, non eſt neceſſe ut ipſe ſit adulter: ſed ſatis eſt, ut alio flagitio aut peccato, quod ſimiliter pœnam mereatur, teneatur obſtrictus. Itaque de iiſdem genere, vox hæc accipienda eſt, ſeu de factis vitioſis, inter ſe ſimilibus, quorum nimirum eadem eſt, quoad reatum ac pœnam, ratio. Idem enim interdum eſſe dicitur id, quod alteri eſt ſimile, cujus eadem eſt ratio. Vide 1 *Cor.* xi. 5.

Verſ. 2. *Scimus autem.* Occurrit apoſtolus tacitæ objectioni. Poterat enim aliquis cogitare, quid tum? utut ſim inexcuſabilis; damnationem tamen aut ſupplicium non metuo: quis eſt qui de me pœnas ſit ſumturus? Reſpondet apoſtolus: Deus de te ſumturus eſt ſupplicium. Scimus enim Deum revera damnaturum eos, qui ejusmodi peccata perpetrant, quomodo autem tu, qui, cum ejusmodi homines damnes, nihilominus tamen eadem perpetras, hoc Dei judicium poteris effugere?

Verbum *ſcimus*, poſſet quidem ita accipi, acſi apoſtolus ſuam & aliorum ſibi ſimilium, qui divinitus edocti certo ſciebant fore judicium, in quo ſupplicium Deus ſit ſumturus de impiis, auctoritatem ac teſtimonium interponat, & opinioni vanæ illorum hominum, qui ſibi impunitatem polliceantur, opponat. Veruntamen cum hic rationibus potius agat apoſtolus, quam auctoritate pugnet, diſputans potiſſimum adverſus homines fidei in Chriſtum adhuc expertes, veriſimilius eſt eum non tantum de viris divinis, ſed de omnibus hominibus cordatis, ac rectè rem æſtimantibus loqui, & ideo dicere, ſe atque illos iſtud ſcire, quia res ſatis ſit manifeſta. Nam, ſi ea nota ſunt atque aperta, quæ ſuperiori capite hominibus manifeſta eſſe dixit, & inprimis illud, jus hoc eſſe Dei, quod ii, qui peccata ejusmodi deſignent, digni ſint morte; quis non videt, judicium divinum imminere iis, qui ejusmodi peccata deſignant? utut tandem neſciant, quando aut qua ratione id ſit futurum.

Infra verſ. 16, ubi affirmat Deum occulta hominum judicaturum, *per Ieſum Chriſtum*, quia id ratione cognoſci non poteſt, pendetque ex ſublimiori Dei conſilio, ſuam auctoritatem interponit, dum interjicit, *ſecundum euangelium meum.* Neque enim quiſquam, ratione certa, ſine ulla divina revelatione cognoverit, Ieſum Chriſtum, Dei nomine ac juſſu, judicium illud ſupremum adminiſtraturum. Quanquam id ibi nondum tantopere urget Paulus, ſed veluti obiter, rei tantum illuſtrandæ cauſa, inſerit, ut facilè ibi licuerit ei auctoritatem ſuam hac in parte interponere, non enim de eo præcipuè agebatur. Aliter hoc loco accidit, ubi id revera quæritur, utrum ſupplicium Dei immineat iis, contra quos nunc Paulus diſputat. *Iudicium Dei*, pro damnatione vel ſupplicio, quod Deus ſit inflicturus, ſumitur. *Secundum veritatem*, hoc eſt vere; opponitur hoc opinioni ac falſæ perſuaſioni, q.d. non eſt hoc vanum aliquod hominum commentum, ſed revera divinum ſupplicium imminet iis, qui talia faciunt. Nonnulli hæc verba referunt non ad exiſtentiam illius judicii, ſed ad illius modum: q. d. non ex opinione cujuſquam de ſe, aut aliorum de ipſo perſuaſione, judicabit Deus, ut in humanis judiciis ſæpe accidit; ſed ex rei veritate, ſecundum uniuſcujuſque opus. Sed prior explicatio videtur ſcopo accommodatior, *eſt ſuper eos*, id eſt, imminet atque impendet iis, ſeu aliquando exercebitur adverſus eos.

Verſ. 3. *Arbitraris autem, o homo.* q. d. Iam vero ſi Deus reipſa judicaturus ac damnaturus eſt homines, qui talia patrant; quomodo tu tibi, o homo, qui eos homines damnas & nihilominus tamen eadem patras, impunitatem polliceri potes? qua ſpe, qua fiducia, putas te Dei ſupplicium effugiturum? Cauſæ damnationis in te ſunt, primum peccata ac flagitia hujusmodi; deinde proprium tuum de illis judicium, ac ſententia damnatoria, qua teipſum in aliis condemnas, & ſupplicio dignum judicas, omnemque ignorantiæ excuſationem tibi adimis. Quæ ergo ratio ſuadet, te a ſupplicio fore immunem?

Verſ. 4. *An divitias benignitatis ipſius.* Occurrit objectioni apoſtolus, & rationem illius hominum ſecuritatis, impunitatem ſibi pollicentium, refellit. Ea vero eſt, quod Deus ipſos tamdiu, licet impie viventes, toleret, nec ultimo illo, quod merentur, ſupplicio afficiat. Inde enim fit, ut ſupplicium ſecuturum non cogitent. q. d. An ideo fortaſſis Deum ſpernis, & ejus judicium ac tribunal non times, quod immenſa quadam & copioſa benignitate erga te utatur, te ferat ac toleret, idque tam longum tempus? Divitias pro immenſa quadam copia ac magnitudine alicujus rei poni notum eſt: ſic infra cap. 9. 23, & xi, 33. Χρηστότης ſeu *benignitas* hoc loco clementiam, miſericordiam, ac lenitatem denotat. Sic Tit. 3. 4. confer etiam Luc. 6. 35, ubi munificentiam quoque complectitur. De eadem voce ad homines relata vide Galat. 5. 22. Ἀνοχὴ ſeu *tolerantia* Deo tribuitur per quandam ἀνθρωποπάθειαν, ſeu per metaphoram, voce ab hominibus ad Deum ob ſimilitudinem tranſlata. Toleramus autem ea, quæ ſunt nobis moleſta ac ingrata: & nos quidem ferè tunc, cum mutare non poſſumus: Deus autem, licet poſſit omnes eos, qui ea patrant, quæ ipſi vehementer diſplicent, è medio tollere, aut vi ad ſaniorem mentem adigere, neutrum tamen facere vult: illud, quia eorum ſalutem pro ſumma ſua bonitate deſiderat, & porro reſipiſcendi ſpatium illis relinquit ut mox videbimus: hoc, ut virtuti veræ, quæ ſine libertate perit, & porro etiam præmio locum relinquat; uti contra & pœnæ. Eadem tolerantia tribuitur Deo infra cap. 3. 26, & 9. 22.

Μακροθυμία, *longanimitas*, quanquam non ſatis Latinè, ſignificanter tamen ac ἐμφατικῶς redditur. Eſt autem perfectio quædam, ſeu mavis perſeverantia iſtius lenitatis ac tolerantiæ divinæ. Itaque in eo cernitur, quod licet diu iræ durent cauſæ, nempe peccata ac ſcelera, quæ majeſtatis ipſius ſunt offenſæ, iram tamen differat, ſupplicium ſuſpendat. Sæpe hæc vox in Sac. literis, partim de Deo, partim de hominibus occurrit. Has, inquit, divitias, num *ſpernis*? hoc eſt, propter eas Deum ejuſque judicium contemnere audes? id pro nihilo ducis? tanquam vanum commentum rides, nec futurum exiſtimas?

Ignorans quod τὸ χρηστὸν, *benignum*, hoc eſt, *benignitas Dei ad pœnitentiam te ducit*? Hic reſponſio continetur ad objectionem illam, quæ in ſequentibus magis adhuc illuſtrabitur. Oſtendit enim Paulus, non ideo Deum tamdiu tolerare impios, eoſque non punire, quia tandem aliquando non ſit puniturus; ſed eam

ob causam, ut pœnitentiæ seu resipiscentiæ spatium iis concedat, & ad vitæ mutationem, hac ipsa lenitate sua invitet. quodsi illi hanc Dei benignitatem contemnant, nec ea se flecti, & ad animi ac vitæ mutationem perduci patiantur, Deum tanto gravius hanc eorum contumaciam atque impietatem ulturum. *Ignorans τὴ χρηστότητα τοῦ Θεοῦ*, concretum pro abstracto. Ignorantia autem hæc est affectata & voluntaria quasi dicat apostolus: Existimas, Deum nullas de te sumturum pœnas, quia tam diu tuleris impune tot peccata ac flagitia? Atqui vehementer erras. nec enim consideras, ideo tibi Deum parcere, & tanta erga te uti clementia ac bonitate, ut tandem aliquando resipiscas. Similem rationem vide apud Petrum 2 epist. cap. 3. 9, ubi rationem reddit, cur Deus tamdiu ultimum illud judicium differat, disputans adversus illos, qui adventum Christi, quia tam diu differatur, ludibrio habent. Vide & vers. 15, & cum præced. confer.

Μετάνοια, quam *pœnitentiam*, latinius *resipiscentiam* reddunt interpretes, est animi, ac porro etiam factorum mutatio in melius. Μετανοεῖν est post factum sapere, factum aut consilium pristinum reprehendere, & sic, aliter animatum esse quam antea. Is autem id reipsa facit, qui facta ipsa vitamque emendat. Pœnitentia igitur vera ac plena, non est animi tantum ob admissa peccata dolor; sed doloris illius consequens & effectus: ut docet Paulus 2 Cor. 7. 9, 10, 11. Hoc loco nostro pœnitentiæ nomine vitæ emendationem omnino comprehendi, omnia & antecedentia & sequentia ostendunt, & maxime sequentia, per aliquot versiculos. Videmus autem hoc loco, quomodo Deus ad resipiscentiam homines ducat; non vim illorum animis faciendo, & eos interius, ut resistere non possint, cogendo: sed sua benignitate ac patientia invitando.

Vers. 5. *At vero secundum duritiem tuam.* Amplificat, ut diximus, responsionem, ab effectu contrario. q. d. Quodsi, ut hucusque facis, obstinatus esse in malitia & peccato perrexeris, nec animum tuum tanta lenitas divina expugnare poterit, tanto gravius punieris. Loco ejus, quod hypothetice seu conditionaliter videtur loqui debuisse; Si non resipueris, colliges thesaurum iræ: simpliciter & absolute loquitur, id, quod ab hominibus reipsa fiat, exprimens: ut tanto gravius id reprehendere, & tanto majorem certioremque divini supplicii metum iis incutere posset. *Secundum duritiem*, id est pro tua duritie, seu, quæ tua est durities. Causam enim significat κατὰ *secundum*, ut alias sæpe infra cap. 4. 4, 16. 11. 3, & Ephes. 1. 5, 7, 9. 11. 19. Tit. 3. 5. 1 Pet. 1. 2. Posset quidem ea particula ita sumi, ut significet similitudinem ac proportionem quandam, inter thesaurum illum iræ, & duritiem cordis: sed prior explicatio magis convenit.

Est autem *durities* illa cordis, animi contumacia, animus præfractus: quod explicatur per καρδίαν ἀμετανόητον, hoc est *cor*, seu animum *pœnitere* ac resipiscere *nescium*, a resipiscentia ac emendatione vitæ aversum. *thesaurum tibi iræ colligis*, illis scilicet divitiis benignitatis ex adverso respondentem, ac duritiei tuæ convenientem. Per *iram* intelligit pœnam, causam pro effectu. Ira enim est affectus seu cupiditas puniendi. Significat apostolus, quanto diutius homo in impietate perseverat, tanto graviorem eum Dei iram ac supplicium sibi accersere: non secus ac si thesaurum aliquem iræ seu pœnæ sibi colligeret, ac subinde aliquid ad eum adjiceret: quemadmodum autem thesaurus diligenter asservatur, ut tandem, quæ collecta sunt, ex eo depromi possint: ita hunc iræ thesaurum nequaquam periturum; non oblivioni iri traditum hominis obstinatam impietatem, sed aliquando simul effusum iri quicquid in illo iræ divinæ thesauro reconditum est. Quare aliam vitæ rationem hominibus in posterum ineundam esse indicat, si supplicium velint effugere. Pertinet huc locus ille *Deut.* 31. 34, ubi Deus de impietate, ac porro etiam de suppliciis quæ populi ipsius hostes maneant, loquens, *Nonne*, inquit, *est reconditum apud me sigillatim in thesauris meis? Mea est ultio & retributio, in tempore, quo nutabit pes eorum: quia propinquus est dies afflictionis eorum, & festinat* (pro *festinant*) *quæ futura sunt eis.* Ad quem locum fortasse hic alluxit Apostolus; præsertim cum addat, ad secundam hujus cap. partem paulatim transiens:

In die iræ & revelationis justi judicii Dei, qui reddet unicuique secundum opera ipsius. q. d. ne dubites, te aliquando pœnas tuæ impietatis persoluturum, utut differantur. Constitutum enim habet Deus, supplicii atque in universum justi sui judicii tempus, quo unicuique secundum opera persoluturus est mercedem, hoc est vel præmium pro pietate, vel pro impietate pœnam. Nam ut tanto magis responsionem illam suam, quam vers. præced. vidimus, illustret; totam prope ultimi illius judicii rationem nobis explicat apostolus: quod eum in secunda cap. parte facere diximus. Explicat enim judicii illius tempus, (quanquam hoc generatim tantum) modum, effecta, subjecta, hoc est homines, de quibus judicium sit ferendum.

De tempore ait, *in die iræ.* Ubi vel particula ἐν posita est pro εἰς qua de re supra diximus, vers. 23, q. d. apostolus, *thesaurizas iram, in diem* sive *ad diem iræ*: ut nimirum eo tempore in te effundatur. Vel subaudiendum est verbum aliquod: q. d. instar thesauri colligis tibi iram seu pœnam, in die illi rei destinato *effundendam. Diem* pro tempore ponit, ut alias sæpe: hoc autem loco tanto convenientius quod de judicii tempore sermo est. Adeo enim usitatum est *diei* nomen, cum de judiciis est sermo, ut apud Paulum 1 Cor. 4. 3 *dies* pro ipso sumatur judicio, & apud Latinos *Diem* dicere sit, aliquem in judicium vocare, seu reum citare.

Dicitur autem dies ille, *iræ & revelationis justi judicii Dei*, quia supplicio illi ac justo judicio Dei revelando sit destinatus ac præfixus. Nonnulli inter voces *revelationis* & *justi judicii* interjiciunt copulativam &, quo pacto revelatio sumenda esset pro patefactione, tum factorum, tum cogitationum ac consiliorum humanorum, quæ nunc latent. Nam occulta hominum tunc judicaturus est Deus per Christum, ut infra dicitur vers. 16, & alibi dicitur, *Dominus*, id est Christus, illuminaturus eo tempore occulta tenebrarum, & manifestaturus consilia cordium. Sed verior est eorum codicum lectio, qui particulam & expungunt, ita ut vox *revelationis* non per se consistat, sed referatur ad *justum Dei judicium.* Revelandum autem dicitur tum temporis justum Dei judicium, quia id reipsa ac manifeste tunc existet. Sic enim vocem revelandi accipi solere, supra monuimus cap. 1 vers. 18. Nunc judicium illud quodammodo jam existit, nempe in Dei decreto ac voluntate: sed latet, non apparet: paratum autem est ut reveletur tempore ultimo, quemadmodum de salute nostra loquitur Petrus 1 epist. 1. 5.

Vers. 6. *Justum* autem illud Dei judicium appellat, quia

quia, ut mox ſubjicit, *reddet unicuique ſecundum opera ejus*, hoc eſt bona bonis, mala malis: pro pietate præmium, pro impietate pœnam: & quidem *unicuique*: non huic tantum aut illi, ſive genti, ſive homini, ſed cuivis. Hic ergo & modus, & effecta, & ſubjecta iſtius judicii, quanquam generaliter adhuc, & indiſtinctè deſcribuntur: quæ diſtinctius poſtea explicabuntur. Modus eſt, quod juſtum ſit futurum, & pro cujuſque operibus: effecta, merces varia, pro varietate operum: ſubjecta, omnes homines, ſeu unuſquiſque hominum. Non eſt autem intelligendum, ita Deum unicuique redditurum ſecundum ipſius opera, ut non longè majus, quam pii merentur, iis ſit daturus præmium. Illud enim *ſecundum*, convenientiam quidem denotat, quæ ſit futura inter mercedem & opera: ſed quoad genus, ſeu mavis qualitatem operis ac mercedis; non quoad illius ſpeciem, ſeu mavis quantitatem ejus ac magnitudinem: præſertim habita ratione operis boni & præmii. Nam alias infinitum præmium infinitis etiam partibus ſuperabit pietatem hominum, utpote finitam. Sed tamen convenientiâ in eo eſt, quod pii pro bonis operibus bona, quanquam ſumma atque æterna, a Deo reportabunt: impii contra pro malis mala: quanquam hæc proportionem nunquam ſuperabunt. Alia enim eſt pœnæ, alia præmii ratio. Nam præmium, ſalva juſtitia poteſt laborem ac meritum infinitis partibus ſuperare; pœna ſuperare meritum ſalva juſtitia non poteſt: infra illud poteſt ſubſiſtere. At quam gravis nihilominus erit pœna pro peccatis, & numero infinitis, & gravitate maximis, atque ut ita dicam immenſis? Ex his autem & ſequentibus patet, opera bona eſſe ad ſalutem neceſſaria, tanquam ejus cauſam: quia Deus in judicandis hominibus & ſive ſupplicio ſive vitæ æternæ præmio afficiendis ad illa reſpiciet. Et ne fortè dicas, Paulum hic cum iis agere, qui gratiam euangelicam non agnoſcant, & qui proinde, ſi vitam æternam aſſequi velint, operibus ſuis eam obtinere debeant: animadvertendum eſt, eandem ſententiam alibi ſæpius in euangelica doctrina repeti, & iis etiam inculcari, qui gratiam illam agnoſcunt: Vid. 2 Cor. 5. 10. Apoc. 2. 23. xx. 12. xxii. 12. adde Matth. 16. 27. & 25. 34. &c. Et hoc ſanè loco, ut ex ſeqq. intelligetur, etiam illi includuntur, qui euangelicam gratiam agnoſcunt, eamque amplectuntur. Hi enim potiſſimum ſunt, qui ſecundum perſeverantiam boni operis, gloriam, & honorem, & incorruptibilitatem quærunt, quibus propterea vitæ æternæ dabitur præmium.

Verſ. 7. Sequitur enim: *Illis quidem qui ſecundum perſeverantiam boni operis* &c. Explicat id, quod modo dixerat, *Deum unicuique redditurum ſecundum opera ejus*, & diſtinctius exponit modum judicii divini, ſubjecta & effecta. *Secundum perſeverentiam boni operis*, id eſt, per conſtantiam in bono opere, ſeu perſeverando in bono opere. κατὰ pro διὰ, *ſecundum* pro *per*. Sic 1 Corint. 12. 8 idem eſt *ſecundum ſpiritum*, & *per ſpiritum*. Epheſ. 3. 3 *ſecundum revelationem* eſt *per revelationem*: Confer Galat. 1. 12. Non ſatis eſt incipere, ſed perſeverandum eſt in bono opere, uſque ad finem. Vnde Chriſtus Apoc. 2. 26: *qui vicerit, & ſervaverit uſque ad finem opera mea* (hoc eſt, a me præſcripta) *dabo ei poteſtatem ſuper Gentes*, & quæ ſequuntur.

Opus bonum pro operibus bonis, ſeu pro tota pietate ponitur. Sic opus Domini 1 Cor. 15. ult. & alibi *opus* pro operibus vitæ generatim, qua de re diximus Gal. 6. 4. *gloriam, honorem & incorruptibilitatem quærunt.* Comprehenduntur hac ratione omnes, qui vel ideo quod iis tanta bona apertè promiſſa ſint, pietatem conſtanter colunt, quales ii, qui ſub Chriſto vivunt, qui mortem quidem deſtruxit, illuminavit autem vitam & incorruptibilitatem, per euangelium: vel quod, utut aperta eorum promiſſione careant, nihilominus tamen ea ſe a Deo præmia ſperant obtenturos, & ad tam præſtantia ſublimiaque bona per vitæ ſanctimoniam adſpirant. Nam partim quod tam deſiderabilia ſint hæc bona, partim quod cernant homines, ea ſibi a Deo dari poſſe, & ut dentur ejus bonitate eſſe digniſſimum; fit ut etiam nullo aperto promiſſo intervenient ea ſibi polliceantur: præſertim ſi videant, pios in hac vita affligi, & non meliori, imo ſæpe deteriori, quam impios, conditione eſſe. Ita enim ratiocinantur, fieri non poſſe, quin Deus conſtanter ſibi parentes remuneret; maximè poſtquam promiſit, ſe illis benefacturum, eorumque Deum futurum. Quare cum in hac vita pietatis ſuæ præmium non reportent, omnino reſtare aliquam pietatis poſt hanc vitam mercedem.

Hinc videmus plurimos etiam ante Chriſtum ſpem habuiſſe futuræ vitæ, uti ex libris Maccabæorum, & auctore Epiſt. ad Hebr. cap. xi patet. Quin & Ethnicos vulgo aliquam futuræ vitæ ſpem ſibi finxiſſe videmus; non tam ideo, quod rationibus è media natura petitis animas hominum incorruptibiles eſſe deprehendiſſent, id quod Philoſophorum tantum fuit, eorumque non omnium: ſed ideo præcipuè, quod cum numina eſſe crederent, non putarunt fieri poſſe, quin aliquod reſtaret poſt hanc vitam, & virtutis præmium, & ſcelerum pœna: quia in hac vita ſæpe malis benè, bonis malè eſſet. Interim tamen, ut quæ vera eſſet incorruptibilitas, Ethnici neſciebant: ita multo minus rectam ad eam inſtiterunt viam. Nemo fuit, qui *ſecundum perſeverantiam boni operis*, in quo omnis generis pietas continetur, *incorruptibilitatem quæreret*. Iis autem, qui eam quærunt, illi quoque ſunt accenſendi, qui etſi diſtinctè, quodnam præmium Deus ſibi perſoluturus eſſet, neſcirent, vel aliud aliquod præter incorruptibilitatem illam præmium revera ſperarent; conſtanter tamen Deo uſque ad ultimum vitæ terminum paruerunt, nec tamen, ſi ipſorum perſonas ſpectes, ſuæ pietatis mercedem Deo dignam in vita retulerunt: Nam & his, quia vitam ſuam ita compoſuerunt, ut aliud poſt hanc vitam præmium quærere viderentur, vitam æternam dabit Deus, & in eorum collocabit numero, de quibus hic eſt ſermo. Cæteroquin hæc eorum, quibus vitæ æternæ præmium ſit dandum, deſcriptio, in eos maximè propriè quadrat, quibus euangelica doctrina eſt revelata: quemadmodum & in ſeqq. ita deſcribuntur ii, qui in ultimo judicio ſint puniendi, ut inprimis notentur ii, qui euangelicæ doctrinæ non parent. Tacitè enim licet aliud agens indicat apoſtolus, euangelicam diſciplinam eſſe amplectendam iis, qui in ultimo illo judicio conſiſtere, & pœnam quidem effugere, præmium autem adipiſci velint.

Videtur autem illa *gloria* & *honor*, cujus hic fit mentio, in ipſa incorruptibilitate aliqua ratione contineri, ita ut *incorruptibilitatis* nomen explicationis gratia cenſeatur adjectum. Unde idem præmium poſtmodum ſolo *æternæ vitæ* nomine complectitur apoſtolus. Incorruptibilitas autem pro vita æterna poni ſolet. Sunt nimirum *gloria* & *honor* incorruptibilitatis ſive adjuncta, ſive effecta quædam. Gloria autem tum pro

laude potest sumi, quam sacræ literæ piis in ultimo judicio pollicentur, 1.Cor.4. 5. 1 Pet.1.7 (quanquam ea laus non in verbis, sed in præmii persolutione potius consistit:) tum pro splendore ac majestate quadam, quam itidem non uno loco Sac. literæ nobis promittunt. Vide Matth. 13,43. inf. cap. 5.2. VIII.17. 1.Cor.15.43. 1.Thess.2.12. 1.Petr.5.10. *Honor* ille in eo consistet, quod ex ipso præmio apparebit, quanti pios æstimet Deus, quanto eos in pretio habeat. Est enim honor signum existimationis de alicujus excellentia. Dicit autem Christus, *si quis mihi servierit, honorabit ipsum Pater* Ioh. 12. 28. & de se alibi in parabola asserit ea, quæ ostendunt, quanto sit servos suos affecturus honore. *Beati*, inquit, *servi illi quos Dominus reperiet vigilantes. Amen dico vobis, quod succingetur, & accumbere eos faciet, & transiens ministrabit eis.* Petrus tribus vocibus hæc exprimit, dum ait: *probationem fidei nostræ repertum iri* (id est, nobis cessuram) *in laudem, & honorem, & gloriam, in revelatione Iesu Christi.*

Vitam æternam scil: *reddet.* hoc enim verbum ex ỳs. 6 ἀπὸ κοινῦ hic repetendum est.

Vers. 8. *Illis vero qui ex contentione. Esse ex re aliqua*, est, ei rei esse addictum, vel etiam, re illa esse præditum. Sic *esse ex fide*, Gal.3.7, *esse ex operibus legis* ibid. ỳs.10, *esse ex veritate* 1.Ioh.3.19 est, esse fidei, operibus legis, veritati addictum, eamve sectari. Quare *esse ex contentione*, est esse contentioni addictum, esse contentiosum. Per istos contentiosos, videtur apostolus intelligere eos, qui præfractè veritati resistunt, & contradicunt: propterea addit: *& inobedientes quidem veritati*, ἀπειθέις. quod verbum duplicem habet significationem. Nam & significat, eos nolle veritati assentiri, eamque amplecti, & eos nolle veritatem factis exprimere, & iis, quæ præcepit, parere. Quæ significatio vocis non raro occurrit in Sac. literis, inter alia, Act. 14. 2. XVII. 5. XIX. 9. inf. cap. 10. 21. Sic sumitur etiam μὴ πείθεσθαι τῇ ἀληθείᾳ *non parere veritati* Gal. 3. 1. v. 7. De posteriori nil est opus monere. Veritas hoc loco posset pro pietate sumi; quemadmodum 1.Corint.5.8. XIII. 6. 3 Ioh. 3. 4. nisi obstare videretur præcedens vox contentionis. Sumitur igitur potius pro doctrina, aut notitia rerum ad religionem ac pietatem pertinentium: sive ex ratione ipsa, de qua cap.1.18 vidimus: sive ex lege, de qua inf. ỳs. 20: sive denique ex euangelio petatur; quæ postrema est omnium perfectissima, & omnem eam veritatem, quæ ad pietatem ac religionem sua natura pertinet, in se complectitur, unde ἡ ἀλήθεια seu *veritas illa* passim appellatur. Et hos sanè, ut jam antè monuimus, inprimis hic notat apostolus, qui euangelicæ doctrinæ sese opponebant. *Obediunt autem injustitiæ.* Injustitia interdum pro falsitate & mendacio sumitur Ioh.7.1,8. & cum hoc loco falsitati opponatur, nil prohibet eam isto modo sumi. Sed sumi etiam potest propriè, potuit enim injustitia veritati ideo opponi, quod veritas pietatem præcipiat & præscribat.

Indignatio & ira scil: continget, vel reddetur. Mutatur enim hoc loco ratio loquendi. *Indignatio* autem & *ira* pro pœna, & quidem gravi sumitur, nempe per metonymiam causæ efficientis, ut monuimus cap.1.18.

Vers. 9. Itaque explicationis causa postea subjicitur *afflictio* (seu *compressio*) *& angustia* q.d. *afflictio inquam erit & angustia* &c. ut quidam interpretes verterunt. Est enim in his & sequentibus verbis epanalepsis quædam, qua superiora aliquo modo repetuntur & explicantur. Nam & pœna clarius describitur, ac gravitas ejus exprimitur: & quam latè ea pateat, apertius declaratur. Illud fit istis, quæ jam adscripsimus, verbis: *afflictio & angustia.* Solet apostolus interdum distinguere θλῖψιν, seu afflictionem, a στενοχωρίαν seu angustia, ut inf. cap.8.35, & 2.Cor.4.8. Sed hoc loco, pro eadem re sumuntur: licet vox στενοχωρίας aliquid priori videatur addere ponderis, & pœnæ illius gravitatem apertius ante oculos ponere. Nam θλῖψις significat quidem compressionem, &, ut ita dicam, coarctationem, cum quis ex utraque parte premitur: sed στενοχωρία est, cum quis ita in angustum redigitur, ut, quo sed vertat, non habeat: metaphora, ut videtur, sumta ab athletis, qui ab antagonista in angustias rediguntur, adeo ut sese jam tueri ac defendere non possint; significatione ad animum translata, cum animus ad desperationem redigitur, nec ulla salutis spes affulget. De hac afflictione & angustia vide inter alia Matth. 13.49,50. XXV. 41. Luc. 21.25, & d.

Quam latè autem pœna ista pateat, docet apostolus, dum ait: *super omnem animam hominis operantis malum*, scil. erit vel redundabit, ut antea jam innuimus; similis ellipsis in re contraria occurret infra ỳs.22. Quod vers. præced. indefinitè dixerat, quinam sint puniendi: nunc ne quis sibi forte impunitatem polliceatur, seque effugiturum hoc supplicium arbitretur, universaliter idem pronunciat, & clarissimè, quinam pœnam sint luituri, describit. Addit ergo primum vocem *omnis*: *Super omnem*, inquit, *animam hominis*, pro, super cujusvis hominis animam. Significat animam hominis potissimum pœnas istas sensuram. Nam etsi corporalem etiam pœnam sustinebunt impii, ignis nimirum supplicium: nihilominus tamen omnis afflictio, tum vero potissimum tanta ac tam gravis, ad animam redundat, illam premit, torquet, cruciat. Quanquam non desunt, qui hoc loco vocem hominis appositam putant ad explicationem vocis *animæ*, ut sit genitivus speciei. de qua loquendi ratione diximus nonnihil Gal. 5.5, & dicemus infra cap. 4. 11 in verbis, *signum circumcisionis.* q. d. super omnem animam hoc est hominem, qui operatur malum. Animam enim pro homine sumi notissimum est: & vox *omnis* nomini *animæ* addita, ei sententiæ favet. Sed prior sententia majorem habet emphasin, & supplicii gravitatem evidentius exprimit.

Operantis malum. de hoc dictum est tum versic. proximo, tum vers. ult. cap. præced. *& Iudæi primum & Græci.* Explicat magis, quod dixerat, super *omnem* animam hominis. de retione loquendi dictum est sup. cap. 1.16. Ideo autem dicit *primum Iudæi*, quia si tempus illud respicias, quod euangelium antecessit, Iudæi legem expresse sibi latam habuerunt, ex qua divinam voluntatem cognoscerent: qua gentes caruerunt. Gravius autem is delinquit, qui Dei voluntatem officiumque suum melius novit, & plures, ut illam exequatur, causas habet, quam is, qui aut eam ignorat, aut minus novit, & pauciores parendi causas habet, si facta alioqui sint paria. vide Luc. 12.43, 48. Iac.4. ult. unde infra cap.4.15 *Lex iram operatur. Ubi enim non est lex, neque transgressio*, & cap. 5. 13: *peccatum non imputatur, non existente lege.* Non quidem prorsus non imputatur: alias Ethnici lege carentes, & homines ante legem fuissent planè innoxii; cujus contrarium tum supplicia divina in homines, & ante legem, & post legem in gentes effusa, ostendunt, tum peccatorum remissio in ignoran-

tia

tia admissorum, gentibus oblata ac concessa: sed quemadmodum ait Christus d. l. Luc. 12.48: *ille servus, qui non cognovit voluntatem Domini, fecit autem digna plagis, cædetur plagis paucis. Cui enim multum datum est, ab eo multum repetetur.* Quare contra etiam, parum repetetur ab eo, cui parum est datum. Si vero tempora euangelii respicias, etiam istic causa est, Iudæum gravius, quam Ethnicum, si facta ipsa cæteroqui sint æqualia, puniendi, quia etiam *salus*, seu *vita æterna primum* destinata oblataque est *Iudæo*, deinde & *Græco*, ut partim sup. cap. 1.16 vidimus, partim hic sequenti statim versiculo indicabitur. *Qui* primas tenet in præmio, eum æquum est etiam primas ferre in pœna. Gravior est ejus in Deum impietas, & ingrati animi crimen, qui priorem, & aliqua ratione majorem ad salutem sempiternam habuit aditum, si tantum honum contemnat, nec, ut eo dignum est, sese gerat: quam ejus, qui ea in re est posterior. Vt taceam, eum etiam exactius divinam voluntatem posse cognoscere, cui post Legem ab ineunte ætate cognitam euangelium postea innotuit, quam qui in ignorantia divini numinis ac voluntatis crassissima educatus recta ad euangelium accessit, ex tenebris nempe densissimis ad ipsum solis jubar.

Vers. 10. *Gloria vero & honor*, de his vers. 7. *Et pax* scilicet erit, vel continget. Per *pacem*, Hebræorum more, felicitas intelligitur, quæ etiam tranquillitatem ac lætitiam animi complectitur, illi angustiæ & afflictioni oppositam. ponitur loco *incorruptibilitatis*, vel *vitæ æternæ*, cujus in vers. 7 facta fuerat mentio. *Omni operanti bonum, & Iudæo primum & Græco.* De his dictum, partim eodem vers. 7, partim vers. præced. 9, partim etiam cap. 1.16.

Vers. 11. *Non enim est faciei acceptio.* Reddit rationem superiorum: sed ita ut occurrat tacitæ objectioni. Cum enim tam in præmio, quam in pœna, Græcos seu gentiles cum Iudæis coniunxisset, & quod ad rem ipsam attinet, illos his æquasset; poterat ex Iudæis quispiam objicere: quomodo nos cum gentilibus, aut hos nobiscum comparare audes? quandoquidem nos Abrahami semen sumus, qui fieri potest, ut vel nos perinde ac gentes extraneæ puniamur, vel illæ eodem una nobiscum præmio a Deo afficiantur? Major est gentis nostræ dignitas, quam ut in eodem cum illis ordine collocemur. Hujusmodi enim Iudæorum fuisse exceptiones aut objectiones satis patet ex Matth. 3.9. Ioh. 8.33, & d. infra cap. 9.6, 7, 8. Respondet Paulus, ex ipsa Veteris Testamenti scriptura, *apud Deum non esse acceptionem faciei* vel *personæ* Deut. 10.17, hoc est, Deum externas illas qualitates ac discrimina, quæ ad causæ ipsius, ut ita dicam, meritum non pertinent, in judicando non respicere. quemadmodum judices sæpe faciunt, qui gentem, natalium splendorem, dignitatem, divitias, amicitiam, sapientiam, & alia his similia respiciunt, & secundum eum ferunt sententiam, in quo ista refulgere cernunt, contra eum autem decernunt, in quo horum contraria conspiciunt. At Deus opera ipsa hominum respicit, & secundum uniuscujusque opus est judicaturus. Pertinent huc illa Petri verba apud Cornelium, Act. 10.34: *In veritate deprehendo, quod non est faciei* seu *personæ acceptor Deus: sed in omni gente, qui timet ipsum, & operatur justitiam, acceptus ei est.* Vox προσωπολημψίας, licet eodem sensu Latinè verti possit *faciei* & *personæ* acceptio, cum & vox πρόσωπον utrumque significet, & persona apud Latinos non minus, quam facies, externam hominum speciem aut qualitatem denotare possit: nihilominus rectius vertitur *faciei* acceptio, ut & alii annotarunt. Etenim cum in Veteri Testamento de acceptione personæ sermo est, ubi Græci habent πρόσωπον, in Hebræo est facies. Vide Gen.19.21. Levit.19.15. Deut. 10.17, & alibi. Itaque *faciei* nomine, in hac phrasi, significantur omnia externa adjuncta, quæ cum oculis sint exposita, gratiam conciliare possent; atque adeo omnes personarum, de quibus judicium fieri debet, qualitates ac circumstantiæ, ad ipsum causæ meritum nil facientes. Vide Eph.6.9. Col. 3.25. 1 Petr.1.17.

Vers. 12. *Quotquot enim sine Lege*, intellige expresse lata, seu Mosaica, quæ κατ' ἐξοχὴν Lex appellatur, *peccaverunt*, *sine Lege etiam peribunt* &c. Id quod generaliter dixerat, nunc per species declarat, ac confirmat, id tacitè amovens, quod vel a Græcis seu gentilibus, vel a Iudæis poterat objici. Illi putare poterant, sibi, etiamsi tandem peccent, ad impunitatem profuturum, quod Lege expresse lata caruerint: hi contra, quod eam habuerint. Respondet Paulus, primum de gentibus, iis nil profuturum, quod Lege scripta carentes peccaverint; nam ut sine Lege illa peccarint, ita etiam sine Lege illa perituras. q.d. cum Deus gentilibus Legem expressam non promulgarit, per eam etiam eosdem non judicabit: (iniquum enim foret, per eam Legem judicare homines, cujus notitiam nullam habuerint, aut ut haberent non procurarit Deus:) sed sinè lege illa nihilominus aliam ob causam jure æternum peribunt gentes, quia nimirum naturæ ac conscientiæ suæ legem sunt transgressæ, qua de re paulo post vers. 14, 15.

Deinde de Iudæis respondet: & *quotquot in Lege peccarunt*, hoc est, quicunque Legem expresse latam, nempe Mosaicam, habentes, *peccarunt*, *per Legem judicabuntur*, hoc est, damnabuntur. q. d. tantum abest, ut Iudæis ad impunitatem sit profuturum, quod Legem habuerint, cum nihilominus adversus eam peccaverint; ut potius ejus ipsius Legis vi, tanquam ejus transgressores sint damnandi.

Vers. 13. *Non enim auditores Legis.* Hæc & sequentia usque ad vers. 16 hoc est, usque ad illa verba *in die, quando judicabit Deus* &c. in parenthesi legenda sunt, quemadmodum interpretes nonnulli, signis appositis fecerunt. In iis autem apostolus utrumque superioris versiculi membrum illustrat ac comprobat, initio facto a posteriori, de quo vers. 13 agit. Occupat autem denuo objectionem, vel eam, quam jam aliquo modo diluere cœperat, penitus dissolvit. Poterant enim Iudæi dicere: Atqui nos Legem Mosaicam diligenter audivimus, in eaque cognoscenda non parum operæ impendimus. Qui ergo fieri potest, ut damnemur, & non potius justificemur? Respondet Paulus, *non auditores Legis sunt justi apud Deum*, hoc est, pro justis a Deo habentur, justi pronunciantur, &, ut justis convenit, tractantur. Idem enim est hic *justum esse* coram Deo, quod *justificari*, ut sequens verborum membrum docet. Verba *apud Deum* opponuntur hominum opinioni ac judicio. Homines sæpe seipsos, nonnunquam & alios, justos censent, quod Legem audiant: at non Deus.

Sed *factores Legis*, seu ii, qui legem exsequuntur, & opere complent, *justificabuntur*, hoc est, justi pronunciabuntur, & tanquam justi tractabuntur.

Nam qui fecerit ea homo, vivet in eis, ait Lex Levit. 18.5. Non affirmat autem Paulus, esse aliquos, qui Legem perfectè, ut hic intelligendum videtur, servarint: sed tantum docet, quæ sit justificationis Legalis

ratio, & quid ad eam requiratur. Cæteroquin locum habes similem de Lege libertatis, nempe euangelica, apud Iacob. cap. 1. 22. *sitis autem factores sermonis, & non tantum auditores, decipientes vosmetipsos*, & quæ sequuntur vers. 23, 24, 25. Verum hæc exsequutio, non de perpetua ac prorsus exacta sermonis illius observatione sumitur, sed de tali, quæ in hominum imbecillitatem, Dei gratia adjuvante, cadat. Apparet autem hinc, justificationem non consistere in ipsa pietate sed esse ejus consequens, locumque inprimis habituram in ultimo illo judicio. opponitur nimirum *damnationi*, quæ versic: superiori verbo *judicandi* fuit significata: Vide Matth. 12. 37. monuimus hac de re nonnihil Gal. 2. 16.

Vers. 14. *Cum enim gentes Legem non habentes.* Probat jam prius versic. 12 membrum, ostendens gentes, etiamsi Legem scriptam seu Legem Mosaicam non habuerint, jure nihilominus ob peccata perituras, quia Legem naturæ, cordibus suis inscriptam, transgressæ fuerint. Itaque particula *enim*, non ad proxima, sed ad superiora respicit. Sensus est: Etiamsi gentes Legem Mosaicam non habeant; tamen, cum naturæ ipsius instinctu, ea quæ in Lege Mosaica præscripta sunt, ad mores pertinentia, faciunt, vel saltem ad ea facienda incitantur; utut aliam Legem, quemadmodum diximus, non habeant, ipsæ sibi Legis sunt instar, seu vim Legis sibiipsis præstant: dum natura ac ratione duce, honesta a turpibus discernunt, illa sequenda, hæc fugienda, illa laudem aut præmium, hæc vituperationem ac pœnam mereri judicant: eaque ratione ostendunt, opera illa moralia Legis Mosaicæ, non quidem in tabulis lapideis insculpta, exterius sibi esse proposita, ut Iudæis; sed tamen in cordibus suis inscripta, & intimis animi sensibus insculpta esse. Id quod & conscientia ipsorum testatur, quandoquidem tacitæ ipsorum cogitationes eos nunc accusant, nunc etiam excusant ac defendunt; eorumque facta nunc improbant, nunc approbant, prout vel rectè, vel secus facta sunt. Id quod nequaquam fieret, si opera in Lege præscripta mentibus eorum non essent impressa. Sententia ipsa breviter explicata, verba percurramus. ἔθνη τὰ μὴ νόμον ἔχοντα. articulus τὰ non est ἀληθείας hoc est, non discernit gentes alias ab aliis: sed vel ἀσθενείας est, & quandam excipiendi vim habet, vel ἀποδόσεως hoc est rationem reddit; q. d. etiamsi, vel cum Legem non habeant. Illo modo ponitur Gal. 6. 13. Heb. 7. 6, 11, 17; hoc vero sup. cap. 1. 18. *Quæ legis sunt*, hoc est quę a lege sunt præscripta, ea nimirum, quæ ad proximum inprimis pertinet, quæ nonnunquam sola Legis nomine intelligitur; ut inf. cap. 13. 8. 10. Galat. 5. 14. Verba ὅταν ποιῶσι, aut reddenda sunt, *cum* seu *quando faciunt*, sicut nonnulli verterunt interpretes, ut significetur gentes non semper, sed interdum tamen ea, quæ a Lege sunt præscripta facere; aut *faciendi* verbum, non de solo actu, sed etiam efficacia, seu mavis impetu ad ea facienda, debet accipi, ut jam antè indicavimus. Idem in cognoscendi verbo sup. cap. 1 vidimus, & infra non uno loco, præsertim cap. 6 in aliis verbis actum propriè significantibus, animadvertemus. qua de re monuimus quædam Gal. 2, & 3. ỳ. 26, 27. cap. 5. 24. ὅτοι, hi, nempe πάντες, gentes. Masculinum pro neutro, per Synesin, quod in hac voce ἔθνη crebrius occurrit. Vide inter alia Matth. 28. 19. Actor. 15. 17.

Hi legem non habentes. Epanalepsis est; q. d. hi inquam, etsi Legem non habeant, vel, cum Legem non habeant. *Sibiipsis sunt Lex.* id est, instar legis, per metaphoram. Eadem vox aliter atque aliter in eadem periodo nsurpatur.

Vers. 15. *Qui demonstrant*, factis scil. & operibus honestis, *opus Legis scriptum in cordibus ipsorum.* Per opus Legis intelligi potest res ipsa, quam Lex continet, ut opus opponatur literis. Intelligi etiam possunt opera Legis, per enallagen; Nam opus interdum sumitur pro operibus; ut ỳ. 7. Scriptionem in cordibus tacitè opponi scriptioni in tabulis lapideis, vel etiam in membranis aut chartis, jam antea indicavimus.

Contestante ipsorum conscientia, nempe præter ipsorum facta externa, quæ id, quod dictum est, docent. Hinc enim alio argumento demonstrat, opus Legis cordibus eorum inscriptum esse, conscientia ipsorum in testimonium istius rei advocata; quæ licet intus testetur, seu internus quidam istius rei sit testis; tamen quia hunc testem quisque in se experitur, facilè credere potest ejus testimonio: quanquam multis etiam externis indiciis sæpe se prodit, & ab aliis deprehenditur. Testatur autem conscientia, legem quandam inscriptam esse animis hominum, utut lege scripta carentium, dum post factum aliquod admissum vel peractum tacitæ animi cogitationes eos accusant, vel etiam excusamt ac defendunt. hinc enim apparet, leges quasdam iis esse inditas, secundum quas, ut sic dicam, ab animi cogitationibus in jus vocantur, & in foro conscientiæ damnantur, vel absolvuntur. μεταξὺ ἀλλήλων, inter se vicissim, non significat, cogitationes sese mutuo vel accusare vel defendere: sed tantum, cogitationes per vices quasdam, alias nunc accusare hominem, ejusque facta damnare, alias nunc defendere atque approbare. Hic conscientiæ ingenium nobis describitur, quod nil est aliud, quam judicium de factis nostris morale, quo nimirum facta nostra, sive suscipienda, sive suscepta ac peracta, probamus, vel improbamus.

Vers. 16. *In die.* Hic versiculus, ut supra monuimus, conjungitur cum ỳ. 12. Dicit ergo apostolus, gentes, quę Lege scripta caruerunt, sine Lege perituras: Iudæos autem, qui contra legem peccaverunt, per legem damnatum iri. *In die illa, qua Deus judicabit* &c. Quod intelligendum est, cum exceptione eorum, qui euangelicam gratiam receperunt, & a peccatis porro destiterunt, quibus Deus peccata reliqua condonabit, & clementia ac misericordia adversum eos utetur.

Quando judicabit Deus occulta hominum. Diem seu tempus istud describit; dicitur autem Deus occulta hominum judicaturus; non quod facta & opera aperta, & hominibus etiam manifesta, judicaturus & damnaturus non sit, sed quod non ea sola; verumetiam occulta hominum consilia ac facta. Sola autem occulta ideo commemorat apostolus, ut indicet hoc judicium ab hominum judiciis fore diversum: siquidem non tantum secundum facta externa, ipsis hominibus nota, sed etiam secundum interna animi consilia, aut etiam actiones quasdam nemini hominum cognitas, justa vel præmia vel pœnæ decernentur, quo ipso tacitæ occurrit objectioni vel cogitationi. Poterat enim quispiam cogitare, sibi judicium illud non esse pertimescendum, siquidem externa ipsius facta omnibus manifesta honestati conveniant: ita ut omnium mortalium judicio justus pronuntietur. Sed occurrit apostolus, & Deum etiam occulta hominum consilia ac facta in apertum producturum, & ex iis quoque judicium de homine facturum docet. quod si fiat, illi etiá, qui hominum

num judicio innocentes sunt ac justi, nocentes deprehenduntur. Locum hunc declarat alter ejusdem apostoli 1 Cor. 4. 5.

Secundum euangelium meum, per Iesum Christum; prout docet euangelium meum, per Iesum Christum. Verba ista *secundum euangelium meum*, cum verbis, *per Iesum Christum*, scil. *judicabit*, conjungi debere videntur: quia hoc maximè erat ignotum, & ex revelatione tantum ac patefactione divina patebat, per Iesum Christum Deum judicaturum occulta haminum. Similis loquendi ratio extat 2 Tim. 2, ℣. 8: Memineris Iesum Christum resuscitatum ex mortuis, ex semine Davidis, secundum euangelium meum, id est, prout docet euangelium meum. Cur euangelium *suum* vocet Paulus, indicatum est supra cap. 1. 9. Apparet autem hoc vel inprimis inculcasse Apostolus, Christum esse eum, per quem Deus homines omnes sit judicaturus. Ita enim ait Petrus Actor. 10. 42: *& præcepit nobis* (nempe Christus) *prædicare populo, & testari, quod ipse sit definitus*, seu *constitutus a Deo, judex vivorum & mortuorum.* Vnde & Paulus in oratione Athenis habita, postquam idololatriam Athenienſium graviter coarguisset, & ignotum illis Deum ostendisset, ad resipiscentiam eos cohortaturus, mentionem judicii ultimi his verbis statim subjicit: *Propterea quod constituit diem, in quo judicaturus est orbem in justitia, in viro*, (hoc est per virum) *quem definivit* (seu *constituit*) *fidem exhibens omnibus, dum eum ex mortuis resuscitavit.* Hinc autem intelligitur, quo pacto, & alibi, & sup. vers. 5, & seqq. de Deo dictum fuerit, eum homines judicaturum, & unicuique secundum opera ejus redditurum: nempe eum per Christum, seu Christum ejus nomine atque auctoritate id facturum. Quia vero Deus *occulta hominum per Christum judicabit*; ideo ei etiam omnium occultorum notitiam, & facultatem corda ac renes humanos scrutandi dedit: unde enim potestatem judicandi habet Christus, inde & sapientiam tantam, sine qua illa exerceri non potuisset. Cur autem non Deus ipse per se judicium hoc exercere, sed Christo eam potestatem dare voluerit, de eo vide Ioh. 5. 27.

Vers. 17. *Ecce tu Iudæus nominaris.* Sequitur tertia capitis pars: in qua nominatim Iudæos, qui, ut diximus, sanctitatis opinione turgebant, peccatorum multiplicium reos peragit, ac supplicio divino penitus obnoxios esse ostendit. primum quidem ita, ut rationibus manifestis eos convincat: deinde ut rationem, qua se potissimum tueri conabantur, nempe quod circumcisi essent, accuratè refellat. Ut autem eos tanto validius constringat, & omnem illis excusationem adimat, primo omnium commemorat ea, quibus ipsi præ gentibus maximè gloriabantur, ornamenta, seu multiplicem eorum dignitatem & prærogativam: utpote quæ ejusmodi essent, ut eos ad vitæ integritatem ac pietatem adigere omninò deberent, quod quia non fecerant, tanto gravius accusandi erant, ac tanto magis pœnæ erant obstricti.

A it igitur *Ecce*, Iudæos torpentes, & ob philautiam peccatis suaviter indormientes excitans, & ad peccatorum suorum, indeque sequuturæ infelicitatis considerationem eos exhortans.

Tu Iudæus nominaris. Vox Iudæi hoc loco & gentis seu nationis potest esse nomen, ut idem significet, quod *Israelita:* & nomen religionis, quemadmodum infra videbimus vers. 28. ut significet eum, qui est è numero divini populi, qui Deum verum ex ipsius præscripto colit. Quia enim nulla alia natio Dei veri notitiam habebat, eumve colebat, & porrò ejus populus erat, præter Iudaicam; ideo Iudæorum appellatio, quæ originem propriè denotat, religionis nomen evaserat, ita ut Israëlitæ, cum eo nomine appellarentur, se Dei veri cultores, & populi ipsius membra nominari censerent. Notant nonnulli, Paulum non dicere, *Tu Iudæus es*, sed *cognominaris:* quia nomine potius Iudæi erant, si posteriori modo vocem hanc sumas, quam reipsa, ut infra vers. 28, 29 apparebit. Iudæorum autem nomine promiscuè omnes Israelitæ appellari cœperunt, ex eo tempore cum reliquorum Israëlitarum Respublica deleta esset, & sola Judæ & Beniaministribus, quæ posterior & ipsa, utpotè dignitate inferior, Judæorum nomen suscepit, superesset.

2. Prærogativa est, *& acquiescis Legi*, id est ea delectaris, vel eam ita approbas, ut nihil ea perfectius dari posse credas.

3. *Et gloriaris in Deo*, id est de Deo, Deum scil: esse tuum, utpotè quod tecum fœdus pepigerit, & non semel promiserit, se Deum tuum fore. Sic paulo post vers. 23: gloriaris in Lege hoc est de Lege, quod nimirum eam habeas. Simili ratione inferius ait apostolus, nos gloriari in Deo per Iesum Christum cap. 5. 11, id est, postquam cum illo reconciliati sumus, & ejus amici per Christum effecti, adeo ut fœdus cum illo inierimus, gloriamur eum esse Deum nostrum.

Vers. 18. 4. *Et cognoscis voluntatem*, scilicet Dei. 5. *Et probas differentia.* Τὰ διαφέροντα, si excellentia vel eximia significat, tum δοκιμάζεις, & *explorandi*, & *approbandi* verbo verti potest. Nam illi & explorabant ea, quæ in Lege eximia & præstantiora essent, & ea etiam approbabant seu laudabant, & penitus illis assentiebantur. Sin vero διαφέροντα, significant ea, quæ differunt, seu discrepant; sensus erit, Iudæos explorasse ea, quæ a divina voluntate discreparent. et hoc posteriori potius modo tum hic, tum Phil. 1. 10 verba hæc videntur sumi. Significatur iis quidam cognitionis divinæ voluntatis effectus, qui perfectionem ejus quandam arguit. Non rudem enim esse oportet, qui norit rectè ea, quæ a voluntate Dei discrepant, etiamsi ea interdum speciem honesti habeant, discernere.

Institutus in Lege. Ratio redditur illius cognitionis divinæ voluntatis, & inde ortæ rerum ab ea discrepantium explorationis. q. d. utpotè quia institutus seu edoctus per Legem. κατηχούμενος hic simpliciter est edoctus, ut Galat. 6. 6.

Vers. 19. *Et confidis teipsum ducem esse cæcorum, lumen eorum, qui in tenebris, magistrum insipientium.* Sexta prærogativa ex superioribus aliquo modo nata, quam sibi Iudæi arrogabant magis, quam in se reperiebant: utpotè qui, ut Paulus de hujusmodi hominibus loquitur, a vero Legis scopo aberrantes, exerrarent ad vaniloquentiam, volentes esse Legis doctores, non intelligentes (vel considerantes) neque quæ dicerent, neque de quibus asseverarent. Nonnunquam enim vim Legis nimis intendebant; plerumque ceremonias, aut alia frivola potius, quam vitæ pietatem urgebant; cumque fecissent proselytum aliquem, eum faciebant filium Gehennæ, duplo magis, quam ipsi erant, ut de Pharisæis loquitur Christus Matth. 23. 15. & quicquid tandem verbis pietatem creparent aut jactarent, factis tamen ipsis refutabant. Tot autem verbis hoc explicat apostolus, quia apparet, in hoc se Iudæorum superbiam

biam inprimis jactasse, & eos multiplici ratione gentes, tanquam divinæ Legis ignaras, præ se contemsisse, sese autem contra hujusmodi elogiis ornasse. Quare eorum jactantiam ista verborum eandem sententiam continentium congerie exprimit. Adde, quod hæc res vehementer pertinebat ad eos accusandos, quod cum aliorum magistros sese profiterentur, ipsi tam turpiter peccarent; eaque de causa et in seqq. vehementer id urget apostolus, et hoc loco pluribus inculcat. Appellabant ergo Iudæi, gentium extranearum homines, ob ignorantiam divinæ voluntatis, cæcos: se vero, qui eos docere & in rectam viam deducere possint, ipsorum duces: illos propter eandem ignorantiam in tenebris esse dicebant; se vero singulari divinarum rerum notitia præditos, non tantum in lumine versari, sed etiam lumina esse, & doctrina sua caliginem illam dispellere posse jactabant: illos insipientes, imprudentes esse; se eorum magistros, qui eos erudire queant: illos denique infantes, hoc est infantium instar stultos, vel admodum rudes atque imperitos (sic enim infantium nomen accipi solet, ut Matth.xi.27. cui adde 1 Cor.14. 20. Hebr. 5.13.) se eorum doctores. Satis autem ex his & seqq. apparet, Paulum eos maximè notare, qui inter Iudæos sanctitatis ac sapientiæ opinione maximè eminebant, quales erant scribæ seu Legisperiti, & Pharisæi, quos graviter etiam objurgat ipse Christus Matt. 23. & Luc.xi.

Vers. 20. *Habentem formam cognitionis & veritatis in Lege.* Causa istius persuasionis, de qua in præcedentibus dictum, exprimitur: q. d. utpote qui habeas formam &c. potest autem id intelligi tum de eo, quod reipsa ita se res haberet; tum quod sibi id persuaderent Iudæi. Per *Cognitionem* & *veritatem*, idem intelligitur, nempe notitia ac doctrina rerum ad *D*ei voluntatem, ad religionem ac pietatem pertinentium. Nonnulli arbitrantur isse ἐν ἀλλήλοις q. d. *formam cognitionis veritatis*, vel veritatis cognoscendæ, quæ figura occurrit & alibi; inter alia Matth. 4. 16. *in regione & umbra mortis*, pro in regione umbræ mortis, ut est apud ipsum Esai. cap. 9. 1. & Ioh.3.2. vi. 63. Actor. 14. 13, 17.

Μόρφωσις seu *forma* illius cognitionis, videtur hoc loco idem, quod ὑποτύπωσις, id est delineatio quædam ejus doctrinæ, & expressa ejus veluti imago, qua voce utitur Paulus in re simili 2 Tim. 1.13. Significat quidem interdum μόρφωσις vanam rei speciem, ut 2 Tim. 3.5, sed æque etiam veram rei figuram ac speciem denotare potest; quod vel ex verbo μορφῶσαι, unde deducitur, patet. vid. Gal.4.19.

In Lege. q.d. in Lege expressam, in Lege comprehensam, vel, per Legem, legis beneficio, ut *in* sumatur pro *per*, usitatissimo Hebraismo.

Vers. 21. *Qui ergo doces alterum, teipsum non doces?* Iam porro Iudæos arguit & accusat, ita quidem ut eos non simpliciter peccare ostendat, sed etiam contra quam ipsi faciendum esse doceant, facere; id quod peccatum vehementer aggravat. Turpe est doctori, cum culpa redarguit ipsum. Facit autem id primum generatim, dum ait Iudæos, cum alios doceant, seipsos non docere. Utitur interrogatione, ad rei indignitatem ostendendam. q. d. non pudet te, qui alium doces, teipsum non docere? Non docebant autem seipsos Iudæi, quatenus ipsi ea non præstabant, quæ aliis præcipiebant atque inculcabant. Aliter ergo atque aliter vox *docendi* in his verbis accipitur. Qui se in aliqua re exercet, se ad eam præstandam excitat, atque adigit, seipsum docere videtur: non docere, qui id non facit. Quadrat hoc egregie in scribas & Pharisæos, de quibus Christus Matth. 23.3,4 populum ac discipulos ita monet: *Omnia enim, quæcunque dixerint vobis servanda esse, servate & facite: sed secundum opera eorum non facite. Dicunt enim & non faciunt. Ligant enim onera gravia & portatu difficilia, & imponunt super humeros hominum: sed digito suo nolunt movere ea.* Quod autem de his dixit Christus, respectu reliqui populi: id de cæteris etiam Iudæis, respectu gentium, hic dicit Paulus: quanquam, ut diximus, ad istos Iudæorum magistros inprimis oculum intendit. Quod autem in genere dixerat, id statim per species quasdam declarat, dum veluti exempli gratia tria peccatorum genera recensет: quorum primum ad injustitiam pertinet: secundum ad libidinem, quanquam & in proximum injuriam: tertium ad impietatem, seu majestatis divinæ contumeliam. Ea autem sine probatione ponit: quia ita tum temporis Iudæis familiaria, ac vulgo nota fuisse apparet, ut satis esset ea indicasse.

Qui prædicas, inquit, *non furari*, scil: oportere, seu non esse furandum, *furaris*? Interrogationis ratio eadem est, quæ antea.

Vers. 22. *Qui dicis non mœchari*, seu non esse mœchandum, *mœcharis*? *qui abominaris idola, sacrilegium committis*? Quia ab idololatria tum temporis vehementer abhorrebant, ii præsertim, qui in patria sua, seu terra Iudæa habitabant, a gentibus extraneis sejuncti; (nam qui inter gentes extraneas sparsi habitabant, eos idololatria sese polluisse satis constat ex 1 Pet.4.3.) ideo illis non ipsam idololatriam objicit, sed aliud quoddam ejusdem tamen generis peccatum, nempe sacrilegium, quod itidem ut idololatria, ad impietatem ac divini numinis injuriam ac contemtum pertinet, & sic idololatriæ quodammodo par censeri debet. Verisimile est, hoc peccatum eatenus potissimum a Iudæis commissum, quatenus alii quidem decimis, aut cæteris rebus, quæ Sacerdotibus ex Lege debebantur, eos fraudabant: alii pecunias templi usibus dicatas ad sese pertrahebant, & in privatos usus convertebant. Credibile est hoc familiare fuisse sacerdotibus, Scribis ac Pharisæis, qui rerum ad templum pertinentium curam suscipiebant, quorum avaritiam non semel notant sacræ literæ.

Quemadmodum autem generalibus verbis cœperat Iudæorum peccata accusare; ita etiam generalibus eandem accusationem finit, dum ita ait:

Vers. 23. *Qui in Lege* hoc est de Lege, quod nimirum eam habeas, *gloriaris*. Et erat sane hæc gloria Iudæorum insignis præ gentibus. Vide *D*eut, 4.6,8. & Psal. 147. 19, 20.

Per transgressionem Legis Deum ignominia afficis? q.d. & nihilominus tamen Legem illam violas eaque ratione *D*eum, qui eam Legem tibi dedit, cujus auctoritate ea est lata ac stabilita, ignominia afficis. Id unde tu gloriam quæris, vertis in contumeliam autoris, ad quem omnis gloria debebat redundare. Quemadmodum enim obsequio colitur ac honoratur Deus, ita inobedientia ac contumacia contemnitur, & ignominia apud eos, qui a Lege sunt alieni, afficitur. Hoc autem declarat ac probat ex effectu, nempe blasphemiæ divini nominis, seu contumeliis, quibus id inter gentes extraneas, ob Iudæorum flagitia affici soleret, dum ita subjungit:

Vers.24. *Nomen enim Dei propter vos*, hoc est propter vestra flagitia *blasphematur in gentibus*, hoc est inter gentes, *quemadmodum scriptum est*. Respicit ad verba Esai. 52. 5. Ezech. 36. 20. quæ tamen magis huc per accommodationem quandam referuntur, quam directè respiciunt. Eatenus enim ibi dicitur nomen Dei blasphemari propter Iudæos, quatenus gentes ex ipsorum exilio & captivitate, quæ propter ipsorum peccata contigerat, occasionem sumebant de Deo male sentiendi. Ita enim tunc ratiocinabantur gentes extraneæ: Si is, quem Israëlitæ pro Deo colunt, verus esset, aut potens aliquis Deus, non permisisset populum hunc suum, suo cultui addictum, ita miserè diripi, in exilium agi, in captivitatem abduci. Cum ergo videamus id fieri; apparet eum non esse Deum, aut non adeo potentem, sed Deum minorum gentium, qui aliorum potentiæ cedat. Hoc autem loco, de ea potius extraneorum in Deum contumelia sermo est, quæ oriebatur ex ipsis Iudæorum flagitiis, contra Legem, quam sibi a Deo traditam gloriabantur, admissis; præsertim cum crederent, ea a Deo, pro ipsorum gravitate non puniri. Ita enim proculdubio dictitabant: si is Deus, quem Iudæi colunt, verus esset Deus, eorumque religio vera esset, non ita flagitiosus esset is populus, non impunè ferret Deus, tam sceleratam illos vitam agere, & Legem quam illis dedisset violare. Apparet ergo eum non esse verum Deum, religionem eorum commentitiam esse. Rectè nihilominus huc illa Prophetarum loca accommodantur. Nam illic quoque peccata populi, licet non proxima, remotior tamen erant blasphemiæ, qua Deus ab extraneis populis impeteretur, causa. Ob peccata enim sua in exilium fuerant acti, unde blasphemiæ ab impiis sumebatur occasio. Errabant autem utrinque gentes graviter: olim quidem, quod non cogitarent, exilium ac captivitatem Iudæorum esse pœnam sceleribus eorum convenientem: nec debere numen divinum ad populi suo nomini alias addicti flagitia connivere: hic vero, quod non cogitarent, posse etiam eum, qui vero *D*eo sit addictus, optimamque Legem habeat, impiè nihilominus ac flagitiosè vivere: nec necesse esse, ut *D*eus statim puniat, sed posse supplicium differre, expectata hominum resipiscentia.

Vers.25. *Nam circumcisio quidem prodest*. Postquam rationibus Iudæos peccati convicit, & sic supplicio divino, de quo superius actum, obnoxios esse ostendit; jam etiam unam ex objectionibus eorum potissimis occupat ac diluit, & telum illud, quo se inprimis conabantur defendere, iis extorquet. Id autem erat, quod circumcisi essent, ac Iudæi audirent. Putabant enim, vel eo ipso nomine se Deo charos esse, & ab ipsius suppliciis fore immunes; gentes autem extraneas, quia utraque illa re carerent, Deo prorsus esse invisas, ac suppliciis ipsius obnoxias. Apparet satis, objectionem hanc non esse directam contra proxima verba, quibus peccata Iudæorum recensentur & exaggerantur: sed contra omnium præcedentium scopum, hoc est, contra ea quæ vers. 9, 11, 12, 13 dicta fuerant, nempe Iudæos æquè ac gentes ob peccata damnatum iri.

Quod igitur ad circumcisionem attinet, in qua tantum credebant situm esse ad id, ut *D*eo chari, & a pœnis ejus immunes essent; ita respondet apostolus, prodesse quidem ad eam rem circumcisionem (qua de re cap. seq. & cap.9) *sed* ea demum conditione, *si Legem facias*, seu præstes atque exsequaris: *si vero transgressor Legis es*, vel *sis*, *circumcisio tua præputium factum est*. Non sufficit ad *D*ei gratiam, ac porro ad impunitatem obtinendam circumcisio: sed requiritur præterea, ut cætera etiam Legis præcepta observes & exsequaris. Hoc enim nisi facias, circumcisio tantum abest ut tibi quicquam ad eam rem prosit, ut eo loco habeatur, quo præputium, seu non magis tibi prosit, quam præputium; & tu perinde tractaberis, ut præputiatus quispiam seu incircumcisus. Quod hic dicitur circumcisio *facta esse* præputium, id postea in re contraria dicitur *imputari* vel *reputari* in aliquid. Nam vers. seq. ait apostolus: *Nonne præputium ejus in circumcisionem reputabitur?*

Vers. 26. *Si ergo præputium justificationes Legis custodiat*. Si vox *ergo* consuetam suam vim hic prorsus retinet, intelligendum erit, apostolum hic conclusionem ex superioribus elicere: & cum in iis circumcisum, qui Legem non servet, præputiato æquarit, ratione pœnæ: nunc vicissim etiam præputiatum seu incircumcisum, si Legem servet, circumciso æquare, in præmio. utrumque enim supra fecerat, in iis verbis, adversus quę objectionem tacitam, quæ hic dissolvitur, directam esse diximus: vide vers. 10, 11. Sed possunt etiam hæc verba haberi pro illustratione tantum superiorum, a contrario, ut ἐὰν positum sit pro ἐπεὶ. q. d. apostolus: & contra, si præputiatus Legem observet, præputium ejus pro circumcisione reputabitur, id est, ipse, licet præputiatus, eo loco eaque conditione erit, qua circumcisus, perinde cum eo agetur, ac si circumcisus esset. Vti autem nihilominus potuit Apostolus particula ἐὰν, quia hæc sententia ex priori, cujus illustrandæ causa adhibetur, concludi, si rem ipsam spectes, potest. Nam si circumcisio Legem transgrediens habebitur præputii loco: consentaneum est, etiam viceversa præputium Legem observans haberi circumcisionis loco. Neque enim illi oberit quod circumcisus non fuerit: quandoquidem ipsi circumcisio non fuit præcepta, sed tantum ea, quæ naturalem quandam honestatem habent, & per se ad virtutem ac pietatem spectant.

Præputium in hoc versu dupliciter sumi manifestum est: primum pro concreto, hoc est, pro præputiato, cum dicit: Si præputium Legis justificationem servet; deinde abstractè & propriè, cum addit: nonne *præputium ejus* ἀντῆς, hoc est hominis præputiati. refertur enim illud ἀντῆς per synesin ad sententiam, non ad vocem. alias enim dicendum fuisset ἀυτῆς, nempe ἀκροβυστίας. Τὰ δικαιώματα τοῦ νόμου *justificationes Legis*, sunt jura, statuta, seu mandata Legis. Sic non semel redditur vox Hebræa Chukkim, quæ statuta significat, tum a LXX interpretibus, tum a N. Testamenti scriptoribus, qui illos hac in parte sequuntur. Vid. Luc. 1. 6. Hebr. 9. 1, 10. quanquam mandata illa iterum pro rebus mandatis accipi soleant. Hoc autem loco, non ceremonialia præcepta intelligenda sunt; sed potius moralia. Circumcisio enim ab iis distinguitur, quæ inter ceremonias ordinem ducit, & non semel pro omnibus ceremoniis per Synecdochen ponitur, ut 1 Cor. 7. 19. Gal. 5. 6. 11, 6. 15. nec quicquam prohibet quominus hoc loco ita sumatur; licet interea circumcisio ipsa præcipuè intelligatur. Animadvertendum autem est, Paulum hoc loco non affirmare, esse aliquos præputiatos, qui Legis statuta servent; præsertim exactè ac perpetuo, ut Lex requirebat, sed si sint, vel essent, quale sit futurum de iis *D*ei judicium, quam sententiam de iis Deus sit laturus. Quodsi de ejusmodi etiam observatione præceptorum Legis loqui censendus est, qualem

lem Deus sub euangelio requirit, & ad justificationem pro sua benignitate vult sufficere; statuendum erit, eum hic jam eo collimare, ut ostendat, mirum videri non debere modum justificationis euangelicum, qui hujusmodi legis observationem in se continet, gentibus extraneis, licet præputiatis, cum Iudæis communem esse. Quomodo præputium in circumcisionem reputetur, jam antè explicatum est.

Vers. 27. *Et judicabit* (hoc est damnabit, ut vers. 1, 2, 3, 12,) *id quod ex natura præputium Legem servans te &c.* Id, quod proximè dixerat, amplificat, & illustrat adhuc collatione majoris. q. d. Præputiatus, si legem servet, non tantum eadem erit conditione cum circumciso, sed etiam te, qui cum legem scriptam habeas, & circumcisus sis, legem nihilominus transgrederis, *damnabit*, hoc est occasionem ac causam te damnandi suppeditabit Deo, dum te excusari non posse ostendet, te peccati convincet, pœnæ reum factis atque exemplo suo peraget. Ostendet enim, quod ipse fecerit, te multo magis præstare & potuisse, & debuisse, siquidem tu legem habueris scriptam, ex qua voluntatem *Dei* disceres: ille non habuerit: tu circumcisus fueris, & sic signum fœderis cum Deo initi, ac populi diyini notam gesseris, eaque ratione peculiariter Deo fueris devinctus atque obstrictus, secus quam ille. Erit ergo is accusatoris instar, qui cum reum convincit, & ea ratione efficit, ut is damnetur, ipsemet eum damnare censendus est. Neque enim cum ipso judice, sed cum accusatore potius comparatur præputiatus legem servans, & exemplo suo Iudæum peccati convincens. Eodem loquendi modo utitur ipse Christus, Matth. 12. 41, 42. & D. Auctor Epist. Hebr. cap. 11. 7; quin & ipse apostolus noster 1 Cor. 6. 2, 3. quanquam ibi cum judicibus potius fideles videtur comparare, quam cum accusatoribus. Per *præputium* iterum præputiatum intelligit, concretum per abstractum, *Ex natura præputium.* id est qui genere atque origine est præputiatus, qui natus est gentilis, opponitur *natura Iudæo*, ut loquitur apostolus Gal. 2. 15.

Legem servans, hoc est si legem servet, ut nonnulli Interpretes verterunt. Vide versic. præced.

Te per literam & circumcisionem transgressorem legis. Vox διὰ sumitur pro *cum*, ut cap. 4. 11, *credentium per præputium*, id est eorum, qui credunt cum sint præputiati; sic hoc loco, transgressor legis per literam, & circumcisionem, significat eum, qui est transgressor, cum habeat, seu licet habeat literam & circumcisionem. Sic & alibi *per* sumitur pro *cum*, ut inf. cap. 14. 20. 2 Cor. 3. 11. 1 Ioh. 5. 6. Litera legem significat, quia primum a Deo, quoad potissimam sui partem, literis fuit expressa, ac tabulis lapideis insculpta: deinde a Mose integra literarum monumentis consignata: inf. cap. 7. 6. 2 Cor. 3. 6. Censent nonnulli interpretes, in his verbis *per literam & circumcisionem*, esse ἐν διὰ δύο. q. dixisset apostolus, per literalem circumcisionem, seu circumcisionem eam, quæ ipsis legis literis expressa est, hoc est quæ externa est, non spiritualis. Et est sanè hæc sententia a mente Pauli non aliena: cum hic de circumcisione sola videatur loqui, & externam internæ in sequentibus manifestè opponat; idque ita ut hanc vocet *circumcisionem cordis in spiritu*, illam *in litera*. Quod si ista distinctè sumere malis, intelligendum erit Paulum hic veluti obiter legis mentionem inferre, & id denuo refellere, quo Iudæi inprimis etiam nitebantur, & unde sibi immunitatem a divinis suppliciis pollicebantur, nempe quod legem scriptam haberent; qua de re actum supra vers. 12, 23. itemque vers. 17, & seqq. Ostendere ergo velle apostolum, nihil Iudæo, qui legem transgrediatur, ad effugiendam damnationem profuturum, vel quod legem habeat literis comprehensam, vel, quod circumcisus sit, sed potius eum tanto justius damnatum iri, quod cum istis rebus sit præ gentibus ornatus, nihilominus tamen legem non servet, & ea, quæ ex præputiatis quispiam fecerit, non præstet: quemadmodum paulo superius explicatum est.

Vers. 28. *Non enim qui in manifesto Iudæus est.* Ratio superiorum per prolepsin. Poterat enim aliquis ex Iudæis dicere: Qui fieri potest, ut circumcisio pro præputio reputetur, si cæteroqui legem non servet, aut contra præputium pro circumcisione, si Lex ab eo servetur? cum certum sit, id ipsum *Deo* gratissimum esse, quod aliquis sit Iudæus, & circumcisus. Quare vel ob id ipsum *Deum* sentiam propitium, & homini extraneo atque incircumciso præferar, quod Iudæus sim ac circumcisus. Respondet apostolus per distinctionem, tum vocis *Iudæi*, tum *circumcisionis*. Alius Iudæus est in manifesto, alius in occulto; & hic quidem simpliciter Iudæus dici meretur, ita ut qui exterius tantum Iudæus est, hoc nomine videatur esse indignus; eadem & circumcisionis est distinctio. Concedit ergo apostolus, Iudæum esse, & esse circumcisum, multum valere coram Deo, si de Iudæo ac circumcisione, quæ in occulto est, loquaris: secus, si de Iudæo aut circumcisione manifesta, & exterius in carne apparente, de qua objectio loquitur. Nihil ergo tibi ea circumcisio, & Iudæi forma exterior proderit, si interna desit; (deerit autem, si legem non observes:) nec homini extraneo oberit, quod exteriori illa careat, si interna adsit, aderit autem si legem observet. Non spectat Deus externa, sed interna animi bona, atque opera virtuti consentanea: nec circumcisio ipsa ei placet, sed eatenus tantum, quatenus in ea ipsi paretur atque obeditur. Ait ergo: *Non qui in manifesto Iudæus est*, hoc est non is, qui ratione rerum externarum tantum & in oculos incurrentium Iudæus est, verè est Iudæus, qui a *Deo* pro Iudæo agnoscitur. *Per* ellipsin omittitur *in* subjecto vox *Iudæus*, quæ exprædicato intelligitur. Vox enim *Iudæus*, quæ exprimitur, prædicati locum obtinet. Quanquam interea aliter atque aliter vox *Iudæi* sumenda est: in subjecto significatione vulgari: in prædicato significatione eximia, & a vulgari usu remota; nempe pro eo, qui id reipsa præstat, quod is, qui ratione rerum exterius apparentium Iudæus est, seu Iudæus vulgo sit appellatus, exterius profitetur: qui talis est animo, qualem externa quadam specie hic præ se fert. Præ se fert autem quod sit *Dei* veri cultor, & populi ipsius membrum, quod veræ religioni sit addictus.

Eadem est ratio & sequentium: *neque quæ in manifesto, in carne, circumcisio*, q. d. neque ea, quæ exterius apparet, nempe in carne, vera est circumcisio, quæ ab ipso Deo pro circumcisione revera agnoscatur. Verba *in carne* per appositionem quandam adjunguntur illis *in manifesto*, ad ea magis declaranda.

Vers. 29. *Sed qui in occulto*, scil. Iudæus est, *ille est Iudæus.* hoc est qui animo se Iudæum præstat, hoc est qui ex animo Deum colit, veneratur, observat, ac porro legi ipsius paret: qui animum veris virtutibus habet excultum, & porro facta præstat animo huic con-

convenientia. hic enim verè id est, quod Judæi nomine significatur, ut ex præcedentibus intelligitur.

Et circumcisio cordis in spiritu; non litera. hoc est circumcisio, qua cor circumciditur, seu quæ in corde consistit, qua omnes pravæ cupiditates atque affectus, omnia prava consilia, ab animo reciduntur, ac porro etiam omnia malefacta vitantur; ea demum vera est circumcisio, ea demum pro circumcisione a Deo habetur.

Verba illa, *in spiritu non litera*, vel accipienda sunt de causa efficiente media istius circumcisionis, q. d. quæ circumcisio spiritu, nempe divino, seu divina efficacia peragitur, non per legem scriptam, quæ eam vim non habet, ut animum hominis reformet ac refingat, ut infra audiemus, cap. 7 & 8. Vel ut aliis placet interpretibus, differentiam inter cordis circumcisionem & inter illam, quæ est in manifesto, magis adhuc exprimunt: quemadmodum enim antea, cum dixisset, *neque illa, quæ in manifesto*, scil. circumcisio; addit, rei uberius declarandæ causa, *in carne*: ita hoc loco explicationis causa addere potuit, *in spiritu*, q. d. nempe in spiritu seu animo consistens, seu circumcisio spiritualis, *non in litera*, hoc est non literalis, non talis, qualem verba legis expressa docent. Priori tamen interpretationi magis favet, oppositio *spiritus & literæ:* quæ si admittatur, causam non obscurè animis Judæorum subjiciet Paulus, ob quam fiat, cur Judæi literam, seu legem scriptam habentes, nihilominus circumcisione vera careant, hoc est transgressores sint legis: nempe quia illa circumcisio non literæ seu legis scriptæ vi perficiatur; sed spiritus divini, quo Judæi careant. Neque vero est quod dicas, per spiritum illum literæ oppositum, Novum Fœdus seu Euangelium intelligi, cujus hoc loco nondum videatur facienda mentio: cum hic oratio sit generalis, & de omnibus iis sermo sit, qui veris animi virtutibus Judæos sese vel unquam præstiterint, vel adhuc præstent. Intelligendum enim est, vocem *spiritus*, per se suaque natura latius patere, quam Novum Fœdus seu Euangelium. Omnis enim efficacia divina spiritus est; non omnis autem efficacia divina (de ea semper loquimur, quæ hominis animum reformare possit) Euangelium est: etsi ea ordinariè nonnisi in Euangelio, aut cum eo exseri cœperit.

Nam cum Paulus dicit, *Deus idoneos fecit nos ad id, ut essemus ministri Novi Testamenti, non literæ, sed spiritus*; ex quo loco illa sententia colligi posse videatur; animadvertendum est, ex iis nequaquam sequi, nullum esse spiritum, præter Novum Fœdus: sed satis est Novum Fœdus esse spiritum, seu per id, aut cum eo, spiritum subministrari. quemadmodum si dicerem: nobis Christianis pugna est adversus diabolum, non adversus carnem, sed adversus spiritum: aut contra, alicui esse rem cum homine, non cum spiritu, sed cum carne: non significarem, vel solum Diabolum esse spiritum, vel solum hominem esse carnem; sed satis est illum quidem esse spiritum, hunc vero carnem. Verum tamen, quia aliunde constat, Deum efficaciam suam, quæ hominis animum reformet, ordinariè, ut diximus, per Euangelium, aut cum eo demum exserere cæpisse: sequitur etiam, circumcisionem illam ordinariè nonnisi in illis, qui Euangelium recipiunt, existere: & valdè consentaneum est, Paulum veluti obiter indicare causam, ob quam Judæi merito a lege ad euangelium transire debeant. Etsi enim id agit hactenus, ut demonstret, omnes homines divinis suppliciis ob peccata sua obnoxios esse, & operum suorum vi justificari minimè posse; ut eos hac ratione ad euangelium amplectendum adigat, in quo justificatio per fidem offertur; nihilominus tamen hinc inde alia quædam interspergit, quæ eidem scopo serviant, sintque veluti fundamenta argumentorum, quibus infra sit usurus, vel uti possit, ut homines ad Euangelium præsertim a Lege pertrahat. Inter ea autem non est postremum id, quod hoc loco continetur; de quo agetur infra in prima cap. 7 parte, & cap. 8. Simile quippiam vidimus ac monuimus etiam supra vers. 7 & seqq. Vide etiam ea, quæ diximus sub finem vers. 27.

Addit tandem apostolus illum, qui in occulto Judæus est, atque adeo etiam circumcisionem internam commendaturus: *Cujus laus non ex hominibus, sed ex Deo. Cujus*, nempe Judæi: est enim in Græco ὁ masculinum, quod ad Judæum, non ad circumcisionem, si vocem spectes, refertur. Interim non est dubium, quin apostolus idem intelligi velit etiam de circumcisione cordis, cujus proximè fecerat mentionem, & quæ Judæum illum verum, qui nimirum animo Judæus est, constituit. Occurrit autem & hic tacitæ objectioni apostolus. Poterat enim aliquis ex Judæis vanæ gloriæ cupidis dicere: Atqui is, qui in occulto Judæus est, uti & circumcisio illa interna laude sua caret: cum hominibus non appareat, nec certo constare queat, quempiam ea ratione Judæum esse, alia autem est ratio Judæi in manifesto, & circumcisionis in carne: ille & ab hominibus laudatur. Respondet apostolus: etsi Judæus ille verus laude sua careat apud homines, non carere tamen apud Deum: a quo laudari vera demum felicitas est. Laus apud homines vana est, & nil nisi ventus. Laus apud Deum vera est ac solida, & cum præmio, quod Deo dignum sit, conjuncta. Quare in ea merito quivis cordatus acquiescere debet, & id præstare, quo ea comparatur, utut tandem eam apud homines sit perditurus. Quanquam apud vulgus tantum hominum, quod a Deo dissentit, eam perdit homo verè pius, non apud homines recte sentientes, & cum ipso Deo conspirantes.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Hoc capite pergit apostolus in convincendis præcipue Judæis, & argumentum suum, quod cap. 1. nectere cœperat, concludens, ostendit, non ex Legis operibus, sed ex fide Iesu Christi, justificationem omnibus esse petendam. Sunt autem tres capitis partes. In prima objectiones quasdam solvit; unam quidem præcipue, quæ contra ea moveri poterat, quæ in postrema cap. præced. parte dicta fuerant; deinde alias, quæ ex responsione ad illam nascuntur. In secunda, sacræ scripturæ testimoniis Judæos inprimis peccati convincit. In tertia argumentationem suam concludit, & non ex operibus Legis, sed ex fide in Christum, tum Judæis, tum gentibus, justificationem quærendam esse docet.

Vers. 1. QUod igitur περισσὸν, *abundans Judæi, seu quæ igitur est præstantia Judæi?* quid est, quo Judæus antecellat Gentili? *aut quæ utilitas circumcisionis?* Objectio quæstionis instar, ut sæpe solet, proposita. Potest autem censeri instituta non modo contra ea, quæ duobus versiculis ultimis dicta sunt; sed etiã contra præcedentia, quorum

dem eſt ſcopus, & quorum cauſa ultima illa fuerunt dicta. Ita enim quiſpiam dixerit: Si præputium hominis gentilis, qui legem ſervet, pro circumciſione reputatur: circumciſio contra Iudæi, qui Legem non ſervet, pro præputio habetur: ſi item is, qui exterius tantum Iudæus eſt, Iudæus vere ac coram *D*eo non eſt, ſed is demum, qui interius: ſimiliter nec circumciſio externa, ſed interna tantum, vera eſt circumciſio; quanam in re præſtabit Iudæus, nempe vulgari modo dictus, Gentili? quidve proderit exterius eſſe circumciſum? hoc eſt nulla in re præſtabit Iudæus gentili, & nihil proderit circumciſio. Hoc autem cum abſurdum ſit: (quorſum enim Iudæos Deus a cæteris gentilibus ſegregaſſet, & in peculiarem populum ſelegiſſet? quorſum circumciſionem nobis tradidiſſet?) abſurdum erit & illud unde id conſequitur. Conſequentiæ tantum, ſeu Majoris, ut vocant, propoſitionis, ſententia expreſſa eſt: in qua ſola nervus falſi latet, qui ab apoſtolo inciditur. Eam enim revera negat, dum ita ad interrogationem reſpondet:

Verſ. 2. *Multum ſecundum omnem modum.* Si verba reſpicias videtur reſpondere ad priorem tantum interrogationem, ſeu priorem interrogationis partem, nam vox πολὺ, *multum*, reſpicit ad nomen περισσὸν, *abundans*, quo priori loco uſus eſt Paulus, cum dixit: *quod ergo eſt* τὸ περισσὸν *Iudæi.* Verum reipſa etiam ad poſteriorem interrogationis partem, quæ eſt de utilitate circumciſionis, reſpondere cenſendus eſt; q. d. multum præſtat Iudæus gentili, & multiplex ſeu magna eſt circumciſionis utilitas; multum prodeſt eſſe circumciſum. Nam interdum idem adjectivum ad plura ſubſtantiva refertur, licet non omnibus reſponde at genere: & præterea neutrum ſæpe aliorum generum ſubſtantivis apponitur. Quicquid ſit, quod ad priorem illius interrogationis partem reſponſum eſt, id ad poſteriorem quoque partem reſponſum cenſeri debet. *ſecundum omnem modum*, ſeu *omni modo.* Cum apoſtolus infra verſ. 9 poſtquam interrogaſſet: *quid ergo? excellimus?* reſpondeat: *Non omnino*; quia videlicet, ut ſtatim ſubjicit, non minus Iudæi, quam Græci, ſeu gentiles, peccato ſint obnoxii; apparet verba hæc verſ. 2 non eſſe extendenda ad virtutis officia, ſeu ad ejusmodi excellentiam ac prærogativam, quæ vel in ipſa pietate conſiſtat, vel nonniſi eam conſequatur: ſed reſtringenda eſſe ad beneficia divina, quibus populus divinus, ſeu homines divino nomini addicti ac conſecrati, etiamſi officium non faciat, ornari queat. quale eſt illud, quod ſubjicitur, quod illis concredita ſint oracula *D*ei; & alia, quæ recenſebuntur infra cap. 9. 4, 5. Cæteroqui poſſis hæc verba etiam ita accipere, ut nullam aliam vim habeant, quam ut validius rem aſſerant, ac fortius affirment. q. d. Multum omnino: multum prorſus. Nam & ſic contradictio inter ea, & illa verſ. 9, tollitur. Non enim pugnant inter ſe: *Multum omnino excellere*: & *Non omnino* hoc eſt, *non omni ex parte excellere*, imo qui dicit aliquem *multum* prorſus excellere, eo ipſo ſignificare videtur, eum *non omnino*, hoc eſt ut diximus, non omni ex parte excellere.

Nam primum quidem. Eſt in his verbis, ut Interpretes quidam notarunt, ὐναρχὴ μὲν γὰρ: cum huic menbro orationis, nullum aliud reſpondeat. Nam etiamſi vocem *primum* nolis eſſe ordinis, qui in enumerando ſervetur, notam, ſed pro *præcipuo* ſumendam putes: nihilominus particula *quidem*, aliud orationis membrum ſua natura poſtulat, quale hic nullum ſubſequitur. Simile ἀναγκαῖον μὲν vidimus ſuperius cap. 1. 8. Indicat igitur apoſtolus, plura eſſe genera, ſeu, ut in ſcholis loquuntur, ſpecies excellentiæ Iudæorum præ gentibus extraneis: atque in animo habere, illas recenſere: verum quia id hujus loci non adeo erat proprium, ideo in commodiorem locum enumerationem earum dilaturus, una, eaque præcipua, quæ cæteras partim in ſe quodammodo complectitur, partim ſecum trahit, hic contentus eſt; & objectione adverſus eam mota, enumerationem reliquarum præcidit. Aget autem de iis cap. 9. 4, 5. Poteſt igitur vox *primum* vel ordinis eſſe nota, & pro adverbio haberi, vel pro *præcipuo* accipi; ſed prius eſt veriſimilius. Quanquam interea ideo tanquam ordine primum ponitur, & hoc loco ſolum exprimitur, quia etiam dignitate ſit primum, ſeu præcipuum.

Eſt autem hoc, quod Iudæis *concredita ſint Dei eloquia*, ſeu *oracula.* ὅτι ἐπιστεύθησαν (ſcil: οἱ Ἰουδαῖοι) τὰ λόγια Θεοῦ, hoc eſt ſi verbum verbo reddas: *quod crediti ſunt* (ſcil: *Iudæi*) *eloquia Dei.* Neque enim, ut notant Interpretes, τὰ λόγια nominativus eſt, qui regat verbum ἐπιστεύθησαν: (dixiſſet enim potius ἐπιστεύθη: cum neutra pluralia fere ſemper regant verbum ſingulare;) ſed eſt accuſativus qui regitur a verbo paſſivo, conſtructione Græca, cujus in eodem verbo πιστεύεσθαι plura habes apud eundem apoſtolum exempla, 1 Cor. 9. 17. Galat. 2. 7. 1 Theſſ. 2. 4. 1 Tim. 1. 11. Tit. 1. 3. Concredita autem fuerunt Iudæis eloquia divina, non tanquam bona aut depoſitum alienum: ſed tanquam bonum illorum proprium, & theſaurus ipſorum uſibus ſerviens. Cæterum quæri poteſt, quam latè *Dei eloquia* hoc loco ſint extendenda. Ipſum quidem nomen *eloquiorum Dei* fert, ut omnia divina effata, ſeu univerſum Dei verbum intelligatur, atque adeo ipſa etiam Lex Moſis, quam & infra inter præcipuas Iudæorum prærogativas collocat apoſtolus, cap. 9. 5, & olim Moſes, dum ita populum alloquitur Deut. 4, 6. *Hæc eſt ſapientia veſtra & intelligentia veſtra in oculis populorum, qui audient omnia præcepta iſta, & dicent: Utique populus ſapiens & intelligens, Gens magna iſta.* & verſ. 8, *quæ eſt gens* [*ita*] *magna, cui ſint ſtatuta & judicia* (ſeu *jura*) *ſicut eſt univerſa Lex iſta, quam ego do* (vel *propono*) *coram vobis hodie?* Et *D*avid Pſal. 147. 19, 20: *Annunciat* (Deus) *verbum ſuum Iacobo, ſtatuta ſua & judicia* (jura) *ſua Iſraeli. Non fecit ſic omni genti* (id eſt, nulli genti ſic fecit) *& judicia* ſeu (*jura ejus*) *non noverunt ea.*

Veruntamen & objectio ſequens, & ſcopus apoſtoli, oſtendere videtur, præcipuè hic intelligi promiſſiones divinas, & nominatim illa Prophetarum oracula, quibus de Meſſia, & felicitate inſigni populo Iſraëlitico per eum danda vaticinantur. quæ quidem inter præcipuas hujus populi præ Gentibus prærogativas habendæ fuerunt: Unde & infra cap. 9. 5, ubi prærogativas illas enumerat, nominatim commemorantur; & denuo inculcantur cap. 15. 8. Ubi ea in parte Iudæos gentibus apoſtolus opponit, & præfert, utpote quæ iſtiuſmodi promiſſionibus caruerint, ac proinde abſque ulla præcedente Dei obligatione, ſeu jure ex promiſſo proficiſcente, eandem *D*ei gratiam cum Iudæis participaverint: quod clariſſimis etiam verbis docuit Epheſ. 2. 12. Objectionem ſequentem huc reſpicere, quamquam non difficulter ab unoquo-

que

que intelligi potest, melius tamen intelligetur, ubi eam excusserimus. Quod ad scopum apostoli attinet, itidem apparere videtur, eum ad has promissiones præcipue oculum hic intendere. Etenim cum hucusque ostenderit, Judæos Legem transgressos esse, ac porro ejus vi merito damnandos; ideo prærogativam Judæorum, quam ii nihilominus præ Gentibus habeant, commemoraturus, non tam legis quæ illis concredita sit, quam aliorum Dei oraculorum, quæ etiam peccatoribus spem aliquam salutis afferre queant, mentionem facere debebat. Alias enim poterat quispiam dicere: Quid tu mihi hic Legem Judæis concreditam dicis? cum tantum absit, ut melior propterea eorum præ Gentibus sit conditio, ut deterior etiam jure censeri queat: quandoquidem, ut ipse ais, Legem non servarunt, ac porro ejus vi damnantur, & validius pœnæ obstringuntur. Etsi enim possit aliquid ad hoc responderi: plus tamen efficaciæ habent illa, quæ diximus *Dei* oracula, quæ ostendunt, Judæorum etiam in peccata prolapsorum, aliqua ratione meliorem esse conditionem, quam Gentium extranearum. Verum quia poterat aliquis ex gentibus euangelicam doctrinam amplexis, dicere, Judæos hac quoque dignitate seipsos jam privasse, nec ullam ad eam gentem jam amplius ex promissionibus redundaturam utilitatem, quandoquidem ii per incredulitatem suam seipsos earum fructu indignos reddiderint; ideo hanc objectionem occupans, ita porro ait:

Vers. 3. *Quid enim, si dissi sunt*, seu *increduli extiterunt quidam, num diffidentia* seu *incredulitas eorum fidem Dei abolebit?* q. d. Neque enim refert, quod Judæorum quidam non crediderunt *Deo*, promissa illa sua præstanti atque exhibenti, non propterea nulla est hæc illius gentis dignitas, atque ad eam spectans utilitas. Neque enim ista ipsorum incredulitas tantam vim habet, ut Deus sua promissa huic populo facta propterea revocet, & fidem in iis præstandis non servet. Etsi enim earum promissionum fructus ad eos non pervenit, qui non credunt, quamdiu quidem in ea incredulitate persistunt: (conditio enim fidei his promissionibus est inclusa, vel appositа:) pervenit tamen ad eos omnes, qui ex illo populo in Christum credunt, quales sunt non pauci: & ad eos etiam ipsos, qui nunc increduli sunt, perveniet, simul ac ab incredulitate recesserint. Vide infra cap. 11. ℣s. 1, & d. usque ad 6. & fiet sanè, ut aliquando ostium fidei huic genti aperiat Deus, promissionum suarum memor, ut ita totus Israël servetur, vide ℣s. 23, & d. vers. 25, 26 & d. seu amplissimam habeat occasionem salutem consequendi. Hæc omnia fuse infra exsequitur *Paulus*, toto cap. 11, quæ nunc aliud agens breviter attingit. Intelligendum enim est, promissiones illas divinas, ita esse comparatas, ut etiamsi non sine conditione aliqua populus earum fructum participare queat; nihilominus tamen nunquam penitus iis excidere possit, ita nimirum ut non aliquis illi pateat ad eas reditus. qua de re plura dicentur, ubi illa cap. 11.29 verba excutiemus: *Non pœnitet Deum donorum & vocationis suæ.* Iam quod ad verba præsentis loci attinet, cum ait, *si dissi sunt*; non de re dubia, sed de certa loquitur: & perinde est, ac si dixisset, *etsi non crediderunt quidam.* Sic sæpe in argumentationibus loquitur *Paulus*, de rebus certis: & inter alia in re eadem, cap. 11. 17.

Vox *quidam* hoc loco, non opponitur *multis*, ut fere solet: sed *omnibus*, seu *universis*. Non enim pauci quidam, sed longè major pars Iudæorum euangelio non credidit, ut tum ex historia sacra, tum ex iis, quæ scribuntur infra, capp. 9. 10. 11 liquet. Hoc modo idem apostolus, de eadem re loquitur infra, loco modo dicto cap. 11. 17: *Si vero*, inquit, *quidam ramorum effracti sunt.* Sic & Auctor Epist. ad Hebr. cap. 3. 16: *quidam enim cum audiissent* (nempe Dei vocem in deserto) *exacerbaverunt*, (intellige *Dominum*) *sed non omnes qui egressi fuerant ex Ægypto per Mosem.* Atqui longè maxima populi pars Dominum tunc exacerbavit. Verum ipse auctor satis declaravit, se non ideo dicere *quosdam*, quia multi id non fecerint, sed quia *non omnes*. Subest tamen in Apostoli verbis quædam μείωσις.

Num eorum diffidentia (seu *incredulitas, infidelitas*) *Dei fidem abolebit?* num quia illi Deo diffidunt, ejus dictis fidem impiè detrahunt; ideo ipse *Deus* fidem non servabit? num ideo in promissis suis constans ac verax non erit? Absit. Similis locus est de *Christo* 2 Timoth. 2. 13: *si diffidimus* (seu *increduli, infideles sumus*) *ipse fidelis manet, se ipsum negare non potest*, id est id quod ipse promisit, negare non potest; præstabit is nihilominus promissa sua aliis, qui iis fidem constanter adhibuerint, omniaque illorum caussa fecerint ac tolerarint. Non est is talis, qui propter indignos, etiam dignis, propter infideles, etiam fidelibus neget, ut homines ira perciti nonnunquam faciunt.

Vers. 4. *Ne fiat.* Negat his verbis consequentiam objectionis. *Esto autem Deus verax, omnis autem homo mendax.* Δὲ *autem* priori loco positum, idem significat, quod *imo vero*, vel *quin potius*, q. d. quin potius agnoscatur Deus veracissimus, & in promissis suis servandis appareat constantissimus: omnis autem homo appareat mendax, quatenus nimirum in contentionem cum Deo venit, & ei adversatur, ejus dictis fidem detrahit: quod quidem faciunt illi, qui euangelio nolunt credere: quemadmodum enim, qui euangelio credit, veluti sigillo appresso testatur, veracem esse *Deum*, Joh. 3. 33, ita contra qui non credit, mendacem eum facit 1 Johan. 5. 10. Verbum γινέσθω, non tam de rei existentia, quam de ejus declaratione & agnitione accipiendum videtur: quemadmodum infra hoc eodem cap. vers. 26, *ut sit ipse* (nempe Deus) *justus*, hoc est ut appareat seu agnoscatur justus. Et in verbis *Psal.* 51. 6, quæ hic statim subjiciuntur, ita habetur in Hebræo: *ut justus sis, & sis purus dum judicas*, id est ut justus ac purus appareas, agnoscaris. Verba autem, *omnis homo mendax*, desumta sunt ex *Psalmo* 116 vers. 11. Quanquam inter interpretes nondum constat, utrum ea tunc cum *Psalmum* istum caneret, adhuc approbarit David, an vero antea tantum, cum fugere cogeretur, & res eo spectare viderentur, ut regno sibi a Samuele promisso excideret. Ait enim ibi: *Ego dixi in festinatione mea, Omnis homo mendax.* quod nonulli ita accipiunt, acsi dixisset: ego cum vehementer afflictus essem, præcipitanter dixi, vel cum celeriter coram Saule fugere cogerer, cum vehementer trepidarem, ita cogitavi atque apud me dixi, video sanè omnem hominem esse mendacem. Ecce Samuel mihi promisit regnum: at nunc video ejus promissa me fallere, apparet mihi a Deo, ut is dicebat, regnum destinatum non esse. Verum cum aliter res ceciderit, quam tum metuebam, quas gratias Deo debeo pro omnibus ipsius beneficiis, quæ in me contulit? ut in seqq. subjungit. Huic sententiæ non parum favet locus non absimilis apud eundem Davidem *Psal.* 31. 23: *Ego dixi, in festinatione mea, projectus sum ab oculis tuis.*

cogitabam me a te non amplius curari, me a te repudiatum eſſe: ſed ſequitur; *Ideo* vel *verum*, *audiſti voeem deprecationum mearum.*

Alii contra ita cenſent, Davidem in his verbis, fidem ſuam, quam in *D*ei promiſſis collocarit, quicquid contra dicerent homines, declarare. q. d. Ego eo ipſo tempore, cum hoſte imminente celerrimè fugere cogerer, ubi maxima erat cauſa de divinis promiſſis regnum mihi deſtinantibus dubitandi, cum plerique omnes fidem illis derogarent, & regno me nunquam potiturum dicerent, ego tamen ita dixi, ſeu ita apud me ſtatui: Omnes homines ſunt mendaces: quicquid illi dicant, neceſſe eſt, ut divinis promiſſis fides ſua conſtet: homines autem qui illis fidem derogare audent, mendaces deprehendantur: Hæc ſententia ſatis apta eſt huic Pauli loco. Sed etiamſi prior ſententia admittatur, credibile eſt Davidem, non in illa ſua trepidatione primum excogitaſſe, ſed potius è vulgo, tanquam uſu tritum probatumque proverbium uſurpaſſe, nec in re ipſa erraſſe, ſed in ejus ad ſuum negotium, ſeu ad Samuelem etiam, ejusque dicta divino juſſu prolata, applicatione, lapſum fuiſſe. Nam alias jure dici poteſt, *omnem hominem eſſe mendacem*: quia plerique tales ſunt. Quod enim de plerisque verum eſt, id de omnibus ſolet pronunciari: præſertim in vulgaribus proverbiis, quæ non aurificis ſtatera, ut ille ait, ſed populari quadam trutina ſunt examinanda. habebimusque ejus rei exempla infra, hoc eodem cap. in verbis Davidis, præſertim ψſ. 11, 13. quia de eadem re, ita loquitur idem David Pſal. 12. 1, 2: *Defecerunt veritates*, (vel fideles) *a filiis hominum. Vana*, (vel *mendacium*) *loquuti ſunt*, (id eſt loquuntur) *unusquisque cum proximo ſuo, labio doloſo, in corde, & corde loquuti ſunt.* Quanquam præterea univerſaliter id dictum verum eſt, quatenus homo in contentionem venit cum Deo, quo pacto, ut ſupra indicavimus, in hoc *P*auli loco homines conſiderantur. Quare, utut tandem David aliquanto latius hoc dictum olim extendiſſet, quam oporteret, jure tamen id potuit *P*aulus ad rem præſentem accommodare. quemadmodum ſæpe verba aliena ad rem noſtram accommodamus, utut is, qui ea primum protulit, ad eam non reſpexerit. Satis enim eſt, ea rectè ad illam accommodari poſſe, & ad eam relata veram nihilominus ſententiam efficere: qua de re monuimus non nihil Galat. 4. verſ. 24. *Quemadmodum ſcriptum eſt.* hæc verba quanquam ita prolata ſunt, ut & ad præcedentia, & ad ſequentia referri poſſe videantur: veriſimilius tamen eſt, ea cum ſequentibus, uti & alibi plerumque ſolent, cohærere: præcedentia per ſe conſiſtere poſſunt.

Quod ergo ad ſequentia verba, è *P*ſal. 51. 6 citata attinet, *ut juſtificeris in ſermonibus tuis, & vincas, &c.* ea hoc modo poſſunt cum præcedentibus necti, q. d. Abſit, ut incredulitas hominum, Deo fidem derogantium, tantam vim habeat, ut is propterea fidem non ſervet, ac in promiſſis ſuis verax non appareat: quin potius ea ipſa ratione Deus in promiſſis ſuis verax appareat, quod tunc cum fides ei derogatur, ipſe fidem nihilominus ſervet: contra autem, omnis homo, qui fidem ei adimere audet, mendax agnoſcatur: quemadmodum in reſimili apud Davidem ſcriptum legimus, qui peccatum ſuum, cujus pœnam deprecatur, faſſus, ita porro Deum alloqeitur: *ut juſtificeris*, hoc eſt, juſtus agnoſcaris ac prædiceris, *in ſermonibus tuis, & vincas dum judicaris*, vel *judicas.* Citat apoſtolus verba ſecunduu Græcam interpretationem. Nam in Hebræo quomodo legatur, ſupra diximus. Ea autem verba duplici ratione ab interpretibus ad *D*avidis inſtitutum accommodantur. Vnde etiam ad *P*auli ſcopum duplici ratione accommodari poſſunt. Alii enim ea jungunt cnm verſ. 3, & 4 *P*ſalmi, iis, quæ verſic. quinto, & priori parte ſexti leguntur, parentheſi incluſis. Vnde hujusmodi poſſit emergere verborum ſententia, quaſi dixiſſet David: Condona mihi peccatum meum, & pœnam illam, quam mihi comminatus es, quamque mihi jure poſſes infligere, nempe ut me familiamque meam exſcindas, remitte: ut hac ratione tanto magis eluceſcat tua in promiſſis, quæ mihi familiæque meæ feciſti, ſervandis, juſtitia, ſeu veritas, ac fides: quandoquidem mihi promiſiſti, me ac poſteritatem meam in æternum regnaturam. Quodſi ergo nunc, licet ſcelere meo irritatus, me familiamque meam non ſuſtuleris, ſed ſcelus mihi hoc condonaveris, omnibus apparebit, quam juſtus ſis, quam conſtans in ſervandis promiſſis. Quanto enim Deus majores habet cauſas, ut promiſſa ſua revocet; tanto illuſtrior fit ejus fides ac juſtitia, ſi ea præſtet.

Et vincas cum judicaris, id eſt, ut cauſam obtineas, & purus ſanctusque agnoſcaris, ſi quis tibi de fide ac juſtitia controverſiam movere, teque veluti in judicium vocare audeat. Alii vero verba iſta jungunt proximè præcedentibus, & vel particulam Hebræam *Lemaan*, quæ a Græcis reddita eſt ὅπως, ſumunt pro *adeo ut*, vel ante eam ſubaudiunt aliquid, nempe *Hoc autem fateor*, aut ex verſu 5 repetunt verbum *agnoſco*, q. d. agnoſco aut fateor, me adverſum te peccaſſe, ut ita tu ea, quæ mihi per Nathanem denunciaſti, jure dixiſſe, & rectè agere deprehendaris, ſi me judices, ſeu punias. Quia enim in Hebræo verba ultima propriè ſonant, *in judicare te*, ideo alii pronomen *te*, de perſona agente accipiunt, q. d. dum tu judicas, alii de perſona patiente, q. d. dum tu judicaris. Iam vero ſi de perſona agente accipiatur vox *judicandi*, de pœna videtur intelligenda. Græcum verbum κρίνειν mediæ eſt ſignificationis, & tam activè, quam paſſivè reddi poteſt. ſed rectius videtur verti paſſivè: quemadmodum & a vetere interprete, & a quibusdam recentioribus factum videmus; niſi fortè, eadem manente ſententia, malis τὸ κρίνεσθαι ſumere pro *judicio diſceptare*, aut *contendere*, quam ſignificationem habet Matth. 5. 40, ubi vide Bezam, ſi lubet. Magis id, quod diximus, videtur conſentaneum & Græcorum interpretum, & *P*auli ſententiæ. Introducitur enim hic Deus, tanquam is qui iniquè in judicium vocatus, juſtus agnoſcatur ac pronuncietur, & in controverſia iſta judicio vincat. Indicat id tum *juſtificandi* verbum de Deo paſſivè elatum; tum verbum *vincendi*, quod longè melius parti, quæ judicio cum altera diſceptet & in ea controverſia vincat, quam judici pœnas exigenti convenit. Et licet in Hebræo pro *vincas* extet *purus ſis*, id tamen eandem, ſi rem ipſam ſpectes, vim habet; ſignificat enim, ut diximus, ut purus ſeu innocens ac juſtus agnoſcaris ac deprehendaris, quemadmodum is ſolet, qui in judicium vocatus cauſam obtinet, ſeu judicio vincit. *P*auli ſententiæ id apprimè convenire, ſatis liquet. *D*ocet enim Deum non revocaturum ſua promiſſa populo Iudaico data, etiamſi ſua incredulitate ac contumacia id cæteroqui commeruerint, ne quis unquam ſugillare ipſius juſtitiam, ſeu

in

in promissis præstandis fidem ac constantiam possit: sed quanto major ipsi causa data fuit, promissa sua rescindendi, tanto magis agnoscatur in sermonibus verax, & in factis justus. Quod si quis tamen omnino contendat, voces ἐν τῷ κρίνεσθαί σε, cum quibusdam recentioribus interpretibus, vertendas esse *dum* vel *quando tu judicas*; & verbum *judicandi* sumendum pro *punire*; eatenus hoc Davidis dictum ad institutum apostoli pertinebit, quatenus in eo significatur, hominum etiam peccata pertinere ad illustrandam veritatem divinorum sermonum, & justitiam suppliciorum, quæ ab hominibus exigat: etiamsi in modo speciali, quo id delicta hominum præstant, aliqua forte sit differentia.

Vers. 5. Sed adversus hanc responsionem, ejusve illustrationem, aliam iterum objectionem occupat apostolus, dum ita subjicit: *Si vero injustitia nostra, Dei justitiam commendat*, (id enim in præcedentibus fuerat indicatum) *quid dicemus? num injustus [est] Deus, qui infert iram?* q. d. num inde inferemus, Deum esse injustum, qui pœnam infligit hominibus injustis atque impiis? quandoquidem iniquum videtur, ea alterius facta supplicio persequi, quæ ad justitiam illius, qui punit, illustrandam ac commendandam pertineant? *Ira* pro pœna sumitur, ut sup. cap. 1. 18, & 2, 6, 8. (*Secundum hominem dico.*) Hæc verba in parenthesi addit, ne quis putet, ipsum ex sua sententia hæc dicere, aut ipsimet dubitationem hujusmodi de Dei justitia suboriri: sed ut intelligatur, ita vulgus hominum veritatis divinæ ignarum argumentari, & suæ doctrinæ objicere solere. q. d. ex aliorum hominum sententia ita loquor: ex vulgi sententia ita ratiocinor. Nam ex sua sententia, ita porro respondet.

Ne fiat. Absit, ut propterea Deum injustitiæ accusemus. Consequentiam argumenti hoc pacto negat: et rectè; quia hæc mera est accidentis fallacia, ut paulo post explicabitur. Apostolus responsionem suam ab absurdo, quod inde consequuturum esset, confirmat, cum ita subjungit.

Vers. 6. *Alioqui quomodo judicabit Deus mundum?* Hæc verba vel aperte consequens tantum seu conclusionem argumenti evertunt, tacitè autem indicant, consequentiam ejus fallacem esse; cum antecedens antea ab ipso apostolo non obscure fuerit assertum: vel ipsam consequentiam, in qua nervus falsi est, impetunt. Priori modo ita loqui censendus esset apostolus: Absit ut Deus sit injustus, si enim injustus esset, quomodo judicare posset mundum? Judex universæ terræ justitiam non faciet? dixit aliquando Abrahamus. Atqui jam supra ostensum est, Deum judicaturum esse universum mundum: idque in hac ipsa objectione non obscure asseritur, dum Deus iram inferre, seu hominum injustitiam atque impietatem punire dicitur. Patet ergo Deum nequaquam esse injustum, etiamsi eos puniat, quorum facta ipsius justitiam aliqua ratione commendant. Posteriori autem modo ita loqui censendus esset apostolus; Si Deus sine injustitiæ crimine non posset punire eos, quorum facta ad ipsius justitiam illustrandam, & gloriam ejus amplificandam pertinent, quomodo posset judicare mundum? siquidem omnium hominum impia facta per accidens ad commendationem divinæ justitiæ pertinent: omnia enim ad ejus demonstrationem convertit Deus. Atqui jam manifestum est, et in hac ipsa argumentatione pro concesso sumitur, Deum judicaturum mundum. Quare apparet Deum injustum non esse qui puniat eos, quorum facta justitiam ejus aliqua ratione commendant. Breviter: ista objectio seipsam quodammodo evertit, dum ponit Deum punire mundum, & interim ponit, injustum esse punire eos, quorum facta ad justitiæ divinæ laudem suo modo cedant.

Sed quia, ut ex verbis illis, *secundum hominem dico*, apparet, non semel ista apostolo objiciebantur, nec deerant, qui audacter assererent, apostolum affirmare, peccandum esse, ut inde aliquid nascatur boni, hoc est ut laus justitiæ ac gloriæ divinæ eo pacto illustretur: ideo apostolus, ut occasionem habeat tanto ampliorem sese purgandi, & ab ea sententia alienissimum se esse ostendendi, objectionem illam denuo urget, & aliqua ratione amplificat, ac confirmat, & id ipsum adjicit, quod sibi per summam injuriam ab aliis tribui sciebat.

Vers. 7. Nam primum ita ait: *Si enim veritas Dei in meo mendacio redundavit in gloriam ejus, quid adhuc et ego tanquam peccator judicor?* Sumit hoc loco apostolus personam objicientium, & quidem hominum impiorum ac Deo obloquentium, & non quæ sibi, sed quæ illis conveniant, de se per prosopopœiam, aut per mimesin pronuntiat, quemadmodum & interpretes quidam annotarunt. & per se manifestum est. Qui locus inprimis notandus est, propter eos, qui infra cap. 7 absurdum censent, Paulum personam hominis sub Lege existentis, & sub peccati ac mortis onere gementis, atque ab eo liberari cupientis assumere, & quæ illi competant, de se pronunciare.

Vocula *enim* indicat probari his verbis aut illustrari superiora. Non confirmantur autem proxima, quibus rationem responsionis suæ complexus est apostolus: sed remotiora quibus ipsa objectio continetur. Confirmatur vero ab effectu, qui ex commendatione, seu illustri demonstratione justitiæ divinæ nascitur, nempe gloria divina, quæ prohibere videtur, ne is unde ea proficiscitur, tanquam peccator puniatur. Ait ergo: Si veritas divina, ut antea indicatum est, mendacio meo illustrata, in singularem Dei gloriam redundat, seu ei magnam affert laudem ac gloriam; quo jure ego, qui gloriæ illius causa atque occasio extiti, eamque meo mendacio illustravi, tanquam peccator punior? præmium mihi potius debebatur pro hujusmodi merito.

In meo mendacio, id ist per meum mendacium, Hebraismo frequentissimo. *Redundavit*, præteritum videtur positum pro præsenti, itidem per Hebraismum, cujus exemplum inter alia infinita habes Psal. 1. 1. Potest autem hoc verbum, vel ita accipi, ut nihil aliud significet, quam quud Latinè diceremus *cedit*, ut ita sententia pendeat ex vocibus sequentibus, *in gloriam ejus*; vel potest sumi pro *abundat*, *excellit*, nempe ratione effectus: ut sequentia non tam compleant sententiam adhuc pendentem, quam ei aliquid addant. Ea significatio verbi περισσεύειν, sat crebra est. Vide inter alia Matth. 5. 20. inf. cap. 15. 13. 1 Cor. 14. 12.

Loco *justitiæ Dei*, apostolus nunc ponit ejus *veritatem*; loco injustitiæ nostræ, *mendacium*: ut objectionem hanc magis accommodet verbis vs. 4, ex quibus ea primum orta fuerat. Cum ait κἀγὼ, *& ego*, particula *&*, ut nonnemo Interpretum notavit, redundat: nisi malis comparationis esse notam. q. d. non alii tantum, sed etiam ego, qui divinæ gloriæ causa extiti,

vel existo. His autem dictis, amplificat deinde conclusionem, & id adhuc ex eadem ratione deducit, quod sibi ab aliis per calumniam tribui sciebat, idque a sua sententia penitus abhorrere ostendit, dum ait:

Vers. 8. *Et non (quemadmodum blasphemamur, & quemadmodum ajunt quidam nos dicere) quod faciamus mala, ut eveniant bona?* particula ὅτι *quod*, ante verba ποιήσωμεν τὰ κακὰ *faciamus mala*, redundat, & mimesi tantum servit, ut innumeris propè locis in N. Testamento accidit: & paulo post, hoc cap. vers. 10. Sensus autem verborum is est, q. d. imo cur non potius omnino facienda sunt mala, ut inde eveniant bona, hoc est ut gloria divina ea ratione illustretur; quemadmodum quidam nos asserere calumniantur. Nam si divina gloria peccatis nostris illustratur, tantum abesse videtur, ut propterea puniri debeamus, ut potius peccata sint patranda, ut ad *D*eum ex iis gloria redundet. Verum pessimè totam illam ratiocinationem conclusam esse, quivis facile cernere potest. Iniquum quidem foret, ea facta punire, quæ sua natura in divini nominis honorem redundant: sed non ea, quæ prorsus ex eventu; & illa, non hæc, finis illius gratia facienda sunt. Quis vero non videt, peccata hominum non per se ac natura sua, sed per accidens tantum, ad justitiæ divinæ commendationem, atque ad gloriam divini nominis cedere? per se enim potius ad Dei spectant ignominiam, ut sup: cap. 2. ỳ. 23, est ostensum. Adde quod ea non ab hominibus revera istum in finem suscipi utplurimum soleant: (quanquam ne hoc quidem ad ea excusanda sufficeret, tantum abest ut propterea laudari mereantur) sed a Deo ipso, præter ipsorum hominum intentionem ac consilium, ad gloriam nominis sui convertantur. Hoc quia omnibus perspicuum est. etiam iis ipsis, qui apostolum, ita ut vidimus, calumniabantur; ideo indignos judicavit, quibus aliquid directè ad istam argumentatiunculam responderet: sed rejectione ac detestatione sententiæ illius contentus, dignos judicavit, quibus ob apertam istiusmodi calumniam divinum supplicium comminaretur. Nam partim in parenthesi ista, *quemadmodum blasphemamur* &c. eam sententiam a se rejicit, partim in fine hujus versiculi, exposita jam tota objectione, supplicium istis calumniatoribus non obscure denunciat, cum ait:

Quorum judicium hoc est, supplicium *justum est*. q. d. qui quidem homines, cum adeo audacter, adeo impudenter, contra manifestam veritatem nos calumnientur, digni sunt divino supplicio, nec id, nisi resipuerint, effugient. Nullam enim planè excusationem merentur: nec ex quadam imbecillitate judicii, aut mero errore ita nos nostramque doctrinam traducunt, sed ex malitia & calumniandi libidine. Malumus autem vocem *quorum* referre ad homines, quorum in parenthesi facta fuit mentio, verbis illis, *quemadmodum ajunt quidam nos dicere*; quàm ad *mala*, quorum in propioribus facta mentio. Nam omnino proximè præcedentium sententia jam videtur absoluta; *Faciamus mala, ut eveniant bona.* At si verba illa *quorum judicium justum est*, ad *mala* ista pertinerent, per trajectionem quandam essent posita, hoc modo alias collocanda: *Faciamus mala, quorum judicium justum est, ut eveniant bona.* Atqui & trajectio illa per se durior est, & sententiam quæ præcedentibus subest, evertit, cum in objectione negetur, justum esse illorum malorum judicium seu pœnam. Quodsi ex sua sententia Paulum responsionis loco ea addidisse velis, ne sic quidem aptè cohærebunt. Nam aliter loquendum fuisset Paulo, nempe hac aut simili ratione: *Atqui istorum* (scil: malorum) *judicium justum est*: non vero *quorum judicium* &c. Deinde, quæ hæc esset responsio, simpliciter asserere id, cujus contrarium objectio concludit? Longè dignius fuit apostolo, omissa responsione directa ad objectionem, cujus futilitas, & calumnia in ea comprehensa, cum omnibus aliis, tum ipsis etiam adversariis facilè patebat, iis supplicium divinum ob tam impudentem calumniam comminari. Quare rectè nobis videtur sententiam expressisse Castellio, qui, ut perspicuitati consuleret, ita collocavit verba *quin potius faciamus mala, ut eveniant bona. Sic enim malè de nobis dicitur, & sic ajunt quidam dicere nos, qui merito damnandi sunt.*

Vox *blasphemamur*, rectè vertitur ab interpretibus recentioribus, *malè loquuntur*, vel *malè dicunt de nobis.* Nam hoc loco omnino calumniam in se complectitur: licet alias, ad homines præsertim relatum, convicium potius denotare soleat: unde etiam βλάσφημοι distinguuntur a διάβολοις seu calumniatoribus. 2 Tim. 3. 2, 3. Sed vocis Græcæ proprietas etiam illam significationem fert, cum ex doctorum virorum consensu, βλασφημεῖν dicatur quasi βλάπτειν φήμην, *lædere famam*, intellige alienam.

Vers. 9. *Quid igitur? præcellimus?* Sequitur quarta objectio, qua reditum sibi parat ad argumentationem suam, duobus superioribus capitibus cœptam, & sic paulatim ad secundam capitis hujus partem transit. Extulerat Iudæos aliquantum, quos antea depresserat: sed ne cristas propterea erigerent, iterum eos premit, & a nimia dignitatis suæ æstimatione ad indignitatis suæ considerationem revocat. Satis autem liquet, hanc objectionem non duci ex proximè præcedentibus, in quibus nihil tale continetur, unde hujusmodi conclusio colligi posse videatur: sed potius ex eo, unde etiam proxime præcedentia fluxerunt, tanquam ex re principali, quæ in hac cap. parte fuerat explicata, nempe ex responsione ad primam secundamque objectionem. Quia enim dixerat apostolus, eo præcellere Iudæos gentibus, & hanc esse circumcisionis utilitatem, quod Iudæis concredita fuerint oracula divina, atque inprimis tam præstantia Dei promissa, huic genti nominatim facta, nec quicquam obstare quorundam incredulitatem, quominus Deus promissa illa sua opere compleat: hinc poterat aliquis Iudæorum ita ratiocinari: Si ita se res habet, ergo nos Iudæi simpliciter antecellimus gentibus extraneis; nulla est causa, cur non possit simpliciter asseri, nos iis præstare. Pervertunt autem istam objectionem, qui conjunctim legunt, *quid igitur præcellimus*, seu qua igitur in re præcellimus? Nam nec occasio jam erat amplius ita quærendi, cum in superioribus aperte explicatum sit, qua in re præcellant Iudæi Gentibus: nec responsio congruit, quæ est οὐ πάντως, *non omnino.* Congruit autem, si disjunctim legas, *quid igitur*? scil: dicendum erit? quid igitur statuendum est aut concludendum? *præcellimusne*? num hoc asserendum simpliciter nos antecellere gentibus?

Non omnino. q. d. Excellimus quidem, sed non omni ex parte. Fallacia ergo est manifesta in objectione, ab eo, quod secundum quid, ad id, quod simpliciter, ut in scholis loquuntur. Mirum autem est, cum apostolus expresse scribat, *Non omnino*, & non modo duobus præcedentibus capp. asseruerit, salutem

prima

primo ſpectare ad Iudæum, ſed hoc ipſo etiam cap. aperte dixerit, eo præſtare Iudæos gentibus, quod illis concredita ſint Dei oracula, & infra cap.9 tot eorum prærogativas enumerarit; omnibus tamen præter Ariam Montanum, qui verbum verbo reddere ſolet, interpretibus, hoc loco placuiſſe a ſimplicitate verborum recedere, & eodem ſenſu, alios quidem οὐ πάντως reddere *nequaquam*, alios vero *nullo modo*. Sententia id nequaquam poſtulat, imo ut vidimus, contrarium exigit: nec ſequentia id requirunt, in quibus rationem iſtius ſuæ reſponſionis reddit:

Antea enim accuſando docuimus, & Iudæos & Græcos omnes ſub peccato eſſe. Hæc enim verba oſtendunt quidem, Iudæos & Gentes in re certa eaque maximi momenti pares eſſe: ſed non ſimpliciter pares. Nihil enim prohibet, quominus ii, qui æque ſint ſub peccato atque alii, illis tamen aliis in rebus multum antecellant: ut profecto antecellunt Iudæi gentibus, iis in rebus, quæ inf: cap. 9 enumerantur; quarum præcipuam verſ. 2, hujus cap. vidimus. Hoc ergo, ut diximus, oſtendit apoſtolus, Iudæos in re maximi momenti, & ad inſtitutum ipſius maximè pertinente, gentibus pares eſe, non vero iis ſuperiores, nempe quod æquè ſint peccati rei, & pœnæ propterea obnoxii, atque gentes. Nam, *ſub peccato eſſe*, hoc loco, ut ab aliis quoque annotatum eſt, non ſignificat peccare: ſed quod illius eſt conſequens, ſeu effectum, ex rei natura neceſſarium, peccati reum eſſe, ſeu pœnæ ob peccata obſtrictum, eſſe ὑπόδικον, vide verſ.19. confer Gal.3. 32. In his autem verbis continetur propoſitio principalis, tum totius illius, quæ a verſ. 18 cap. 1, uſque ad finem cap. 2 deducta fuerat, diſputationis, tum ſecundæ partis hujus capitis. Vox αἰτιασόμεθα, è foro ac judiciis petita eſt. Accuſatorum enim eſt αἰτιᾶσθαι. Unde nonnulli recentiorum Interpretum reddiderunt, *criminati ſumus*. Verum quia hæc vox frequenter in malam partem ſumitur, maluimus reddere, *accuſando docuimus*: reddi etiam poſſet *arguimus*, vel cum Caſtellione *convicimus*. Factum id autem eſt ab apoſtolo, uti jam indicavimus, in ſecunda cap. primi parte, & cap. ſecundo toto. Loquitur apoſtolus iterum de ſeipſo in plurali numero, ut ſuprà cap. 1. 5, quanquam hic per communicationem potius, quam per ſynecdochen, aut numeri enallagen. *Græci*, pro Ethnicis ſeu gentilibus, ut ſup. cap.1.16.2.10,11.

Verſ.10. *Quemadmodum ſcriptum eſt.* Id quod verſic. præcedenti aſſeruerat, & capitibus duobus præcedentibus rationibus manifeſtis probaverat; nunc ſcripturæ teſtimoniis aſſerit, idque maximè Iudæorum habita ratione, qui juſtitiæ opinione ſibi blandiebantur, deque ea plurimum gloriabantur. His ergo os potiſſimum erat obſtruendum, vel adigendi erant potius, ut ſe quoque divino ſupplicio obnoxios fatérentur. De Ethnicis res erat hac in parte planior, & minoris negotii. Probat autem, Iudæos quoque omnes, per ſe nempe, ſeu extra Chriſtum conſideratos, ſub peccato eſſe, hoc eſt ut diximus, peccati reos, ac ſupplicio divino obnoxios, quia ſcriptura teſtetur, omnes peccaſſe, & quidem graviter. Conſequens autem, ut diximus, peccati ex rei natura neceſſarium eſt, ſub peccato eſſe, ſeu peccati eſſe reum; præſertim, ſi quis apertam Dei legem, cui comminatio pœnæ fuerat addita, fuerit transgreſſus, ut Iudæi fecerant. Ea vero ſcripturæ dicta, quæ citat apoſtolus, non eodem Veteris Teſtamenti loco extant, ſed diverſis, licet extiterint, qui cum arbitrarentur, apoſtolum ex uno Scripturæ loco citaſſe omnia illa, quæ uſque ad finem verſ. 18 ſubjiciuntur verba, ea etiam omnia inſeruerint Græcæ interpretationi, ac porro etiam Latinæ Pſal.14, unde primum teſtimonium eſt adductum, tanquam ea ex Hebræo, in quo non extant, fuiſſent a Iudæis expuncta. quaſi vero non ſimul etiam debuiſſent expungere verba priorum verſiculorum, ſi eos ſententia tantopere offendiſſet: nec enim eos minus feriunt prima verba, quam cętera, quæ ſequuntur. Mirum autem eſt, eos, qui iſta Pſalm. 14 inſeruerunt, non inſeruiſſe etiam Pſalm. 54, qui aliquot tantum verbis verſ. 6, ut & inſcriptionis, diverſus eſt a 14. cæteroqui non modo ſententia, ſed & verbis prorſus idem. Non annumerat autem ubique apoſtolus verba, ſed ſententiam appendit, in locis adductis.

Primum ergo locum ex Pſalm. 14. 1, 3, & 53. 4 ad hunc modum citat verſ.11: *non eſt juſtus, neque unus. Non eſt intelligens, non eſt quærens Deum:* verſ. 12, *omnes declinaverunt, ſimul inutiles facti ſunt:* verſ. 13. *non eſt faciens bonum, non eſt uſque ad unum.* In Pſalmo ita habetur: *Corruperunt* (ſeu *corrumpunt*; præteritum pro præſenti, uti & in ſeqq.) *abominabile fecerunt opus ſuum*; (ſcilicet ſtulti illi, vel potius omnes homines, ut ex ſeqq. intelligitur) *non eſt qui faciat bonum: Dominus è cœlis proſpexit ſuper filios hominum, ut videret, num ſit intelligens, quærens Deum. Omnes declinaverunt, pariter fœtuerunt* (ſeu *putruerunt*) *non* [*eſt*] *faciens bonum*; *non* [*eſt*] *etiam unus.* Satis cuivis apparet, etiamſi non omnino eadem ſint verba, ſententiam tamen verborum apoſtoli in Pſalmo contineri. Non extant quidem illa verba in Pſalmo: *Non eſt juſtus ne unus quidem:* ſed ſi ne unus quidem bonitatem facit, certè ne unus quidem juſtus eſt, & illud quidem etiamſi ita apertè in primis verbis non dicatur, at in ultimis reipſa tamen dicitur. Vltima enim priora explicant. Non dicitur quidem expreſsè, *non eſſe intelligentem, non eſſe qui Deum quærat:* veruntamen ſi Deus proſpiciens de cœlo ſuper filios hominum, viſurus num ſit intelligens, num ſit, qui Deum quærat, vidit omnes de recta via declinaſſe, omnes corruptis eſſe moribus; certè non eſt intelligens, non eſt qui quærat Deum. In verſiculo 11 & parte priori 13, ſequutus eſt Paulus Græcam interpretationem; quæ pro *fœtuerunt*, aut *putruerunt*, habet *inutiles facti ſunt.* & ſanè quod fœtet, quod computruit, inutile evaſit. Unde & putridi ſermones opponuntur utilibus Eph.4.29. Animadvertendum autem eſt, ut aliis plurimis ſcripturæ locis, quæ Paulus ad ſuum inſtitutum citare ſolet, ita & his verbis duplicem eſſe ſenſum. Alterum quem literalem aut hiſtoricum vocant, alterum myſticum. Si literalem ſpectes ſenſum, Propheta loquitur de hominibus generatim, ſed maximè de populi divini piorumque hoſtibus, ut locus ipſe apertè indicat, vide verſum quartum & deinceps uſque ad finem Pſalmi. Itaque iſtis hominibus opponit *generationem juſtam* verſ. 5, & *Dei plebem* ſeu *populum.* Sed myſtico ſenſu, quem verba ipſa per ſe conſiderata poſtulare omnino videntur, intelliguntur omnes in univerſum homines, quatenus adhuc a Chriſto ſunt alieni, & extra ejus populum adhuc vivunt: eatenus enim homines omnes hoc loco ab apoſtolo conſiderari præcedenti verſiculo monuimus. Eatenus autem ii adumbrantur in illis, qui a populo divino olim erant alieni, & illorum vitia in horum vitiis. Sic & in ſeqq. teſtimoniis, quæ ex pſalmis citan-

tur, David literali ſenſu loquitur de hoſtibus ſuis hominibus a ſe alienis. In Davide autem Meſſias ſeu Chriſtus ipſe adumbratur: in iis, qui a Davide alieni erant, adumbrantur omnes a Chriſto alieni: & porro quæ de illis ſenſu literali dicuntur, de his myſtice intelliguntur. Verumenimvero, ut ſubjecta dictorum iſtorum aliquanto aliter ſumuntur myſtico ſenſu, quam literali; ita & prædicata: licet interim in plerisque locum habeat id, quod literaliter verba ſignificant. Satis autem ex hujusmodi allegationibus Paulinis apparet, illius temporis Iudæos myſticos hujusmodi ſenſus admiſiſſe, etiamſi in perſonis errarent & nec Ieſum eſſe Chriſtum agnoſcerent, nec ad ſe hujusmodi ſcripturæ dicta, qualia hæc Davidis ſunt, applicarent. Quod ergo ad literalem verborum ex Pſal. 14 & 53 adductorum ſenſum attinet, hyperbole quædam iis ſubeſſe videtur, quæ in ſermone communi ſatis eſt frequens, cum id de omnibus affirmamus, quod pleriſque convenit; aut negamus, quod pleriſque non ineſt. quo pacto Iohan. 3. 11, 32 dicitur, *neminem* Chriſti teſtimonium recipere: licet aliquos recepiſſe, & res ipſa teſtetur, & Johannes alibi doceat, inter alia cap. 1. 12. Id nempe ſibi vult Pſaltes: vix quemquam extare inter homines, qui virtutem colat ac juſtitiæ ſtudeat, ſeu qui habitu quodam ſanctitatis ſit præditus, & ut plurimum ſaltem id quod rectum eſt agat, atque ab omni enormi flagitio ſit immunis. Tam paucos eſſe qui ſapiant, hoc eſt, (ut ſtatim ſubjicit) Deum quærant; ut dici queat, neminem extare? Quærere enim Deum, eſt rectè factis favorem ejus ambire; vel eum curare ac reſpicere: (nam *quærere* Hebræis interdum eſt, curare aliquid, alicujus rei rationem habere:) quod qui faciunt ii demum ſapiunt. Generatim omnes ait declinaſſe vel declinare, de recto vitæ tramite; prope omnes corruptis eſſe moribus: neminem fere eſſe, qui id quod rectum ac honeſtum eſt, pro virili faciat, aut facere conſueverit. Sed myſtico ſenſu jure dici poteſt, neminem prorſus eſſe juſtum, ita nimirum, ut nihil unquam deliquerit: cum ne iis quidem, qui ab ineunte ætate Chriſtum cognoverunt iſtiusmodi juſtitia tribui queat, nedum ut iis, qui aliquando extra Chriſtum vixerunt, aut adhuc vivunt; quo pacto hoc loco a Paulo homines conſiderari diximus. Nemo eſt qui ita ut oporteret ſapiat, & ex toto pectore, perque omnem vitam Deum quærat, ejus favorem perpetuo rectefactis ambiat, eum ſemper reſpiciat, curet, obſervet. Omnes in univerſum a recta via declinarunt, declinantve, alii quidem in hanc, alii in illam partem: alii longius, alii propius: omnes, aliqua ſaltem in parte, inutiles facti ſeu corrupti ſunt, aliquid omnes traxerunt vitii: ſed plerique plurimum. Nemo eſt qui perfecte id quod bonum eſt atque honeſtum præſtet, ne unus quidem. Eſt autem in ultimis loci hujus è Pſalmis citati verbis, vox χρηστότης, quæ alibi benignitatem, ut ſupra cap. 2. 4, non ſemel humanitatem denotat, qua de re dictum Galat. 5. 22: ſed hoc loco per ſynecdochen ſpeciei, id quod rectum ac honeſtum eſt, ſeu virtutem ſimpliciter denotat; præſertim cum in Hebræo ſit vox *boni*, quæ ſæpe pro honeſto, καλὸν ponitur.

Verſ. 13. Sequuntur nunc alia ſcripturæ teſtimonia, quibus omnium, etiam Iudæorum, impietas convincatur: & cum teſtimonium præcedens magis docuerit, eos bonum, quod debebant, non feciſſe; ſequentia magis docebunt, eos varia, quæ non debebant, mala commiſiſſe. Primum teſtimonium deſumtum eſt ex Pſ. 5. 10. *Sepulchrum patens guttur eorum*, Guttur eorum eſt inſtar ſepulchri patentis; quia ut ſepulchrum patens expectat cadaver, ut id abſorbeat; ita illi ſua blandiloquentia eo tendunt, ut eos quibus inſidiantur, ad ſe pellectos deglutiant, ac perdant. vel, ut alii explicant, quemadmodum ſepulchrum patens fœdum odorem exhalat; ita ex iſtorum gutture, aut ore, fœdi, putridi, ac corrupti ſermones prodeunt. ſed prior explicatio, magis conſentanea eſt verbis ſequentibus: *linguis ſuis doloſè agebant*, hoc eſt agere ſolent. In Hebræo futurum eſt pro præſenti, in Græco imperfectum. Senſus apertus eſt: eos doloſe ac fraudulenter loqui, aliud lingua promtum, aliud pectore clauſum habere, verbis alios circumvenire. Quemadmodum autem, ut ſupra diximus, ſubjectum hujus enunciati latius extenditur ſenſu myſtico, quam literali; ita & prædicatum aliquanto latius eſt ſumendum, ut intelligatur, neminem eſſe, qui non aliquando ſaltem alterum feſellerit, aut mentitus aliqua in re fuerit, & ex cujus ore putridus aliquando ſermo non fuerit egreſſus, etiamſi tandem perniciem alteri non ſtruxerit. Verum in plerisque etiam illud ipſum cernitur, quod literali ſenſu ſignificatur, quanquam non in omnibus æquè.

Tertius locus extat Pſal. 140. 4 *venenum aſpidum ſub labiis ipſorum*, hoc eſt labris ſuis ita nocent, acſi venenum, inſtar aſpidum, ore ſuo habereut reconditum; idque in alios ejacularentur: veneno quodam ſunt imbuta illorum verba, hoc eſt inſidioſa, fraudulenta, quibus innocentes in exitium trahere conantur. Vide ejusdem Pſalmi verſic. 5, 6, 10, 11, 12. Idem ſenſus hujus loci eſt tum literalis, tum myſticus, qui præcedentis. Per aſpides hoc loco nonnulli id earum genus deſignari putant, quod ptyadum nomine inſignitur, utpote quod ſuo loco ſtans, venenum procul mittat, atque exſpuat. Non abſimilis eſt huic apud Jacobum locus cap. 3. 8. ubi de lingua in genere dicit, eam eſſe plenam veneno lethifero.

Verſ. 14. Quartus locus extat Pſal. 10. 7: *Quorum os maledictione*, ſeu *diris*, *& amarulentia plenum eſt*. In Pſalmo ſingulare quidem eſt, *os ejus*, id eſt impii: ſed oratio eſt generalis, q. d. cujuſvis impii. In Hebræo, pro *amarulentia*, eſt *dolis*. Sed Græcam interpretationem citat Paulus: nec ad ſcopum ejus quicquam intereſt, ſive hoc, ſive illo modo verba legas, citeſve: neque enim de certo peccati genere adeo laborat Paulus; ſed de peccato in univerſum. Quanquam utraque illa peccata, doli nimirum & amarulentia, in eo conveniunt, quod lingua exerceantur, qua homines omnium creberrimè peccant qua de re vide caput 3 modo citatum, epiſt: Jacobi, ubi etiam nominatim maledictionem, ſeu diras, quibus alii alios devovere vulgo ſolent, commemorat. *Amarulentia* paulo latius patet, quam exſecratio. Nam & hanc in ſe complectitur, & cætera omnia dictorum genera, quibus odium adverſus alterum declaratur, quæque adeo felle quodam ſunt condita, & alteri inſuavia atque acerba. At quid hujusmodi dictis, præſertim apud eos, qui a Chriſto ſunt alieni, frequentius?

Verſ. 15. Quintus locus deſumtus eſt ex Eſaiæ 59. vſ. 7, 8: *Veloces pedes eorum ad effundendum ſanguinem.*

Verſ. 16. 17. *Contritio & calamitas in viis eorum: & viam pacis non noverunt.* Omittit quædam Prophetæ verba Apoſtolus, ſed ſine nulla ſenſus injuria, ut quivis Prophetæ locum inſpiciens per ſe videbit. Ait igitur propheta, omnium Judæorum peccata graviter

graviter accusans, eos inter alia scelera, quæ designent, imprimis ad cædem esse promtos, eos quocunque se vertant, vastitatem facere, omnia conterere ac perdere, calamitatem ubique inferre, undique stragem edere: nihil illos nosse agere amicè ac pacificè: sed omnia hostiliter, *Via* enim *pacis*, est ratio agendi pacificè atque amicè. Hanc illi *nesciviſſe* dicuntur, quia eam sequi & observare noluerint, vel non consueverint. Sic Ierem. 4. dicitur Israëlitas *nesciisse benefacere*, hoc est noluisse, vel non consuevisse, perinde ac si nescirent id facere. Tempora autem illa, quibus ista scripsit Propheta, imaginem exhibuerunt temporum Messiæ, ut rectè ad Iudæos Christi tempore viventes istud Esaiæ dictum potuerit referre apostolus, quanquam interim, si ea verba ad omnes prorsus Iudæos Christi tempore viventes referre velis, ut scopus apostoli postulat, necesse est sub gravissimis illis peccatorum ac nocumentorum, quibus proximus afficiatur, generibus, alia etiam minora ac leviora intelligere, quibus vulgo alii alios lædunt.

Vers. 18. Vltimum testimonium iterum, ut prima quatuor, desumtum est ex *P*sal. 36. 1: *Non est timor Dei coram oculis eorum*, ad Dei timorem in actionibus suis non respiciunt; simpliciter, Deum non metuunt; ejus supplicia non timent; ideoque agunt quod libet, sine metu, sine pudore peccant. Hæc quoque verba de impiis, inimicisque suis extulit David, ut tum ex toto *P*salmi initio, tum ex ejusdem fine, hoc est ℣s. 12 & 13 intelligitur. Quomodo autem ad præsens institutum pertineant, & ad omnes Iudæos extra Christum spectatos extendi jure queant, satis explicatum est in primo testimonio.

Vers. 19. *Scimus autem quod quæcunque Lex dicit, iis qui in Lege [sunt] loquitur.* Occupatio est. Poterat enim aliquis Iudæorum dicere: quid ista ad nos? non de nobis, sed de impiis tantum gentibus ista sunt intelligenda. Respondet apostolus: imo vero de Iudæis, quibus Lex lata est, ista intelligenda sunt. Constat enim inter nos, ea quæ in Lege, seu in Veteris Fœderis scriptis, quæ unum cum Lege corpus constituunt, & ad eam illustrandam aut inculcandam spectant, scripta sunt, ad eos, quibus Lex lata est, spectare, & de iis scripta esse. Non enim excipi possunt, nisi ea, quæ nominatim atque apertè de solis gentibus extraneis inibi consignata extant. Cætera omnia, quæ de hominibus dicuntur, sive nomen Iudæorum in iis habeatur, sive minus, modo aperte ad solas gentes non referantur, ad Iudæos spectant. Ait autem *Scimus*, quia apparet, id inter Iudæos in confesso fuisse. Nam & ipsa ratio id suadebat. De quonam enim hominum genere ea potius intelligenda sunt, quæ indefinitè in libris ad legem aliquo modo spectantibus scripta sunt, quam de eo, cui lex est lata, & ad quod libri omnes ad eam spectantes propriè pertinent? Iam vero in locis è Davide citatis (nam de loco Esaiæ quin ad Iudæos pertineat dubium est nullum) vel de hominibus generatim omnibus, ac porro etiam de Iudæis est sermo, vel saltem nihil est additum, quod significet de solis gentibus esse sermonem. Imo cum David de hostibus suis loquitur, gentium nulla facta mentione, potius de iis loquitur, quos inter suos gentiles habuit, qualis fuit Saul & ipsius asseclæ, quam de extraneis.

Cum autem dicit, *iis, qui sunt in Lege loquitur*, non negat fieri posse, ut etiam gentibus simul loquatur, sed negat his solis loqui. Semper ergo cum indefinitè de hominibus loquitur Vet: Fœderis scriptura, Iudæis loquitur, sed non semper solis. *in Lege esse*, est sub Lege esse, seu Legem sibi latam habere. Sic 1 Cor. 9. 21. *Lex* autem duplici modo in hoc versic: sumitur: priori modo pro libris Vet: Testamenti; (neque enim ex ipsa Lege Mosis apostolus ullum testimonium citaverat, sed tantum ex Davide, & Esaia) Pars enim Vet: Testamenti princeps, nempe Lex Mosaica, ad quam reliquæ omnes quodammodo referuntur, & ex qua pendent, pro toto Vet: Testamento per Synecdochen ponitur. Posteriori loco propriè pro ipsa lege sumitur. Non prorsus quidem eadem, sed similis tamen antanaclasis est in eadem voce paulo post, vers. 21, & Galat. 4. 21.

Ut omne os obturetur. Hæc verba non pendent ex proximis tantum, sed etiam, & quidem multo magis, ex verbis superioribus, hoc est, ex testimoniis illis, quibus demonstratum fuit, Iudæos non minus, quam gentes extraneas, peccasse. Possunt autem hæc verba tum de consilio ac fine accipi, quem Deus, cum ista scribi in sacris literis voluit, spectarit; tum de eventu; de quo si loqui velimus apostolum, particula ἵνα posita censebitur pro ὥστε, q. d. *adeo ut*, quo pacto sumitur Ioh. 5. 20. 2 Cor. 1. 17. Apoc. 9. 20. Simili ratione vidimus supra cap. 1. 20 verba illa *ut sint ipsi inexcusabiles*, de eventu accipi. Dicit autem, ut *omne os* obturetur, hoc est tam Iudæorum, quam gentium. obturatur autem eorum os, dum omnis illis excusatio adimitur, omnis de meritis suis deque justitia sua gloriandi materia: dum ita convincuntur peccati, ut coram *D*ei tribunali cogantur obmutescere, nihil habentes, quo se defendant.

Et obnoxius fiat totus mundus Deo, & hoc pacto omnes totius mundi homines, ademta illis omni excusatione ac defensione sui, penitus obnoxii sint condemnationi, ac pœnæ divinæ, vel obnoxii esse manifestè appareant. Sic enim supra ℣s. 4 vox γένοιτο *fieri*, sumta fuit, pro manifestè apparere. ὑπόδικος significat *juri*, nempe alieno, *obnoxium*. hoc loco autem agitur de jure ad pœnam, seu de obstrictione ad pœnam ac supplicium. Hucusque secunda capitis pars.

Sequitur tertia in qua, ut diximus, apostolus argumentationem suam, cap. 1 vers. 18 cœptam, concludens, ostendit neminem ex operibus Legis justificari, sed omnibus ex fide, & quidem ex fide Iesu Christi, justificationem petendam esse; id quod ex priori concluditur. Ostendimus enim d. l. cap. 1 nullum restare alium justificationis modum. Quare si ex operibus non justificantur homines, ex fide eos justificari necesse est. Primo ergo sententiam prioris conclusionis exprimit, & eam denuo confirmat: deinde ad alteram ejus partem, quam ex priori consequi diximus, transit, & illam quoque tum explicat, tum confirmat.

Vers. 20. Priorem autem illam ita exprimit, ut videatur rationem quandam velle præcedentium afferre. Ait enim: *propterea quod ex operibus Legis non justificatur omnis câro coram eo.* Interpretes quidam recentiores vocem διότι quæ propriè significat *propterea quod*, vertunt *propterea*, quasi scriptum esset διό, nempe quia manifestum sit, in his verbis conclusionem contineri superiorum. Et sententia quidem congruit; verum non est fortasse necesse, a propria vocis significatione recedere, præsertim cum nullum ab illis exemplum istius significatus particulæ διότι, quem hoc loco habere volunt, afferatur. Animadvertendum enim est id,

quod in Epist. ad Galat. 2. 16 ab interpretibus iisdem verbis notatum est, respicere hic Paulum ad verba *P*sal. 143. 2, ubi cum dixisset David: *Ne intres in judicium cum servo tuo*, hoc est ne jure mecum agas, nec pro meritis me tractes, rationem subjicit: *quia non justificabitur in conspectu tuo omnis vivens.* quorum verborum sententiam exactè repræsentat Paulus, cum ait: *Propterea quod ex operibus Legis non justificabitur omnis caro coram eo*; nempe Deo. perinde enim est ac si dixisset David, quemadmodum etiam in Epistola ad Galatas explicuimus: quia si velis jure tuo uti, & opera hominis ad Legis tuæ normam exigere, atque ex iis sententiam de eo ferre, nemo a te justus pronuntiabitur, quod idem revera Paulus in iis, de quibus agimus verbis asserit. Quare cum ea non tam pro ipsius, quam pro Scripturæ verbis, proque divino testimonio haberi deberent, quod sua luce lucere posset, efficereque ut etiam proximè præcedentia tanto facilius admitterentur; dicere potuit διότι, *propterea quod*: præsertim quia etiam in ipso scripturæ loco, unde sententia illa depromta est, conjunctio Causalis illi est præfixa. quasi dixisset apostolus, Nempe quia, ut est apud Davidem, coram Deo nemo ex operibus Legis justificatur, hoc est nemo ideo justus a Deo pronuntiatur, ac ut justo convenit, tractatur, quia opera illa, quæ Lex præcipit, præstiterit, seu per totam vitam in omnibus Deo paruerit: siquidem nemo id fecit. Ex effectu ergo, qui testimonio Scripturæ confirmatur, potest colligi causa. quanquam alias contra, a causa ad effectum progreditur, & ex eo quod omnes peccaverint, docet, neminem ex operibus Legis justificari. Voce ergo *operum*, præsertim cum nomen Legis sit additum, non qualiacunque opera bona, sed opera κατ' ἐξοχὴν sic dicta, nempe perfecta intelliguntur, qualia Lex Mosaica ab iis requirebat, qui justificationem ejus vi adipisci vellent, opera, inquam, ejusmodi, quæ justificationem sua vi mererentur, ut infra cap. 4. 4 apparebit. Nam si etiam imperfecta intelligerentur, possent ea in homines quosvis cadere. in quovis sane homine, qui fide justificari velit, ea reperiri est necesse, ut omnes fatentur, & apertè docet Jacobus cap. 2, & d. Nec sequeretur, omnes peccarunt, ergo opera Legis non habent. Possent enim ejusmodi opera etiam in eum cadere, qui peccasset. Sed hac de re dictum est susius 2 cap. Gal. ℣. 16. *Legis* autem nomine, hoc & aliis locis similibus, legem itidem κατ' ἐξοχὴν sic dictam, nempe legem Mosaicam intelligimus, eamque solam, non vero etiam legem naturalem. Nec enim obstat, quod in Græco articulus non sit præfixus: siquidem & sup. cap. 2 aliquoties eadem voce sine articulo, Lex Mosaica intelligitur, vers. 12, 14, 23, 25, & inf. cap. 5. 13, 20, & alibi sæpe. Interim tamen statuendum est, *opera* legis h. l. per synecdochen intelligi quævis opera perfecta, seu quamvis exactam ac perfectam pietatem, ac divinæ voluntatis executionem per totam vitam continuatam: species, nimirum eximia, pro toto genere ponitur.

Voces *coram Deo*, opponuntur judicio hominum. q. d. coram hominibus quidem, seu hominum quidem judicio, posset quispiam censeri legem exactè servasse, & porro justus ea de causa pronunciari: sed non Dei judicio, qui altius penetrat. Homines faciem seu externa respicere solent; Deus cor cernit: ad multa connivent homines, quæ Deus, qui ex vero rem quamque æstimat, improbat ac damnat. Modus loquendi Hebraicus, *omnis caro non vivificabitur*, pro Nulla caro vivificabitur: de quo diximus etiam l. d. Galat. 2. 16. ejusdem exempla habes inter alia Matthæi 24. 22. 1 Johan. 3. 15. *Caro* pro homine, Synecdoche Hebræis usitata: quæ inter alia occurrit etiam in loco modo dicto, Matth. 24. 22.

Rationem autem dicti iterum subjicit Paulus, dum ita porro ait: *per Legem enim cognitio peccati*, q. d. nam per legem, tantum abest ut justus pronuntieris, ut potius inde agnoscas te peccasse. Si ad legem provocare volueris, non modo non justificaberis, sed peccati potius accusaberis, convinceris, damnaberis. Argumentum ductum est a contrario. Non enim de eo simpliciter loqui videtur Apostolus, quod Lex generatim ostendat, quidnam sit peccatum: nam inde non sequitur protinus, nisi quid addatur aliud, neminem per legem justificari: sed de eo, quod ex lege agnoscamus, vel aperte agnoscatur, nos peccasse. Inde enim rectè colligitur, nos per eam haudquaquam justificari, seu justos ac innocentes declarari, ac præmio justitiæ dignos judicari. Illud autem, quod asserit Paulus, Lex ea ratione præstat, quod ostendat, quid facere debuerimus, quid nostri fuerit officii. Cum vero ea, quæ Lex præcipit, nemo perpetuo fecerit, idque conscientia uniuscujusque facilè testetur, quid restat aliud, quam ut ex lege agnoscamus nos peccasse, ac pœna dignos esse? Quodsi quis per legem hoc loco, nt paulo ante in priori versiculi præcedentis parte, velit intelligere non ipsa præcepta legis Mosaicæ, sed universa Veteris Fœderis scripta, ad legem Mosis aliquomodo pertinentia; jam satis apparuit, quomodo ex illis agnoscatur nos peccasse. Erit autem hoc pacto ratio ista brevis quædam repetitio eorum, quæ a ℣. 10 usque ad 20 dicta sunt: ac denuo antanaclasis erit in verbis apostoli. q. d. Si enim ad legem provoces, tantum abest ut ea te justum sit pronuntiatura, ut potius te damnatura; cum scriptis ad legem aliqua ratione spectantibus, tam aperte, ut vidimus, agnoscatur, nos peccasse; ita ut jure dici queat, nos legis voce jam damnatos esse.

Vers. 21. *Nunc autem sine lege justitia Dei revelata est.* Sequitur altera conclusio, seu mavis altera conclusionis apostolicæ pars, quæ ex priori fluit. Sublato enim illo justificationis modo, qui est per legem, ejusve operibus, stabilitur modus justificationis qui est sine lege, per fidem Jesu Christi: si modo ponatur extare aliquem justificationis adipiscendæ modum. Verum noluit id apostolus pro concesso sumere, sed potius aliqua ratione comprobare. Vnde factum est, ut sententia istius, quam diximus, conclusionis non inferat conclusionis instar, sed per quandam oppositionem, tacitæ objectionis occupationem. Potuisset enim quispiam superiora audiens ita cogitare: Ergo actum est de nobis, justificationis adipiscendæ ratio nulla est: siquidem legis, atque adeo ipsius Dei voce damnamur. Respondet apostolus, non esse quod de justificatione desperemus. Esse enim nunc patefactum talem justificationis coram Deo obtinendę modum, qui legis implendę conditionē non includat, sed fidem tantum in Christum postulet. q. d. Veruntamen non est quod de justificatione desperemus, ac de nobis jam penitus actum esse putemus, non est quod putemus, nullum restare modum, quo a damnatione legis absolvamur. Etsi enim Deus antea ejusmodi justificationis rationem patefecerit, quæ legis implendæ conditionem habuerit additam, utpote quam ipsamet Lex præscripserit; nunc tamen aliam ejusdem con-

consequendæ rationem nobis revelavit, quæ Legis implendæ conditionem non includit, sed fide in Iesum Christum contenta est. Hanc si amplectamur, non est nobis metuenda Legis damnatio. Nonnulli interpretes voces νυνὶ δὲ *nunc vero*, sumunt pro *atqui*, ut alibi nonnunquam accipitur, præsertim in explicandis ratiocinationum assumtionibus: sed hic nil est necesse a vocum proprietate recedere. Imo cum hic conclusio potius quædam contineatur superiorum, quanquam per prolepsin, ut vidimus, illata; vox *atqui* locum non habet. Itaque tacita potius hic est inter tempus præsens & tempora antecedentia oppositio, & ad objectionem tacitam responsio. Poterat enim aliquis urgere: Atqui *Deus* in Lege justificationem per ipsam Legem, seu exactam ejus observationem quærere jussit: hunc justificationis consequendæ modum hominibus proposuit. Respondet Apostolus, antea quidem patefactam fuisse justificationem, quæ per Legem, seu per exactam Legis observationem sit obtinenda: hoc tamen tempore per Euangelium alium ejusdem adipiscendæ modum a Deo revelari, vel revelatum esse. Distinguenda igitur esse tempora; aliam esse rationem temporum ante Christum, seu ante euangelium, ubi viguit severitas: aliam a Christo, seu sub euangelio, ubi regnare cœpit gratia. Repetit hoc & seq. vers. apostolus id, quod sup. cap. 16 & 17 in principali propositione, quam ad hunc usque locum fuse comprobaverat, nempe, *in euangelio revelari justitiam Dei ex fide* asseruerat, & sic eo unde profectus fuerat, redit. Id enim, quod primum fuerat propositio, postea fit conclusio. Non fuit igitur antè Christum hominibus patefactus modus justificationis adipiscendæ per fidem, ita nimirum ut Deus apertè pronunciaret ac promitteret, se quemvis hominem, qui modo fidem habeat, justificaturum: imo longe alius, & isti aliqua ratione oppositus, justificationis adipiscendæ modus in Lege Mosaica fuit propositus, & ipsi fœderi antiquo, quod cum Israëlitis pactum fuit, inclusus. licet interim, ut statim subjiciet apostolus, in Veteris fœderis scriptis non obscura extarent indicia, Deum aliquando illum justificationis modum, qui est per fidem, hominibus propositurum, imo eodem in hominibus & ante legem, & sub ipsa Lege justificandis usum esse. Licuit enim Deo etiam id, quod non promisit, hominibus donare, licebitque semper, si res ipsa cæteroqui Deo sit digna, ejusque sapientiæ & æquitati consentanea. Licuit etiam *Deo*, Legis, quam ipse fixit, severitatem relaxare, & mitius cum hominibus agere, quam in ea fuerat comminatus: cum id non modo sine ulla injuria, sed etiam magna clementiæ laude, facere posset. Verum omnis hujusmodi relaxatio ac indulgentia extraordinaria est. Nunc res eadem, postquam apertum ea de re promissum intervenit, estque id fœderi per Christum cum hominibus pacto inclusum, ordinaria necessariaque evasit; ita ut Deus, salva fide ac justitia sua, negare justificationem credentibus non possit.

Justitiam Dei, vocat justificationem coram Deo, seu qua Deus ipse nos justificet, non homo tantum aliquis. Genitivus est causæ efficientis. Respondent hæc verba illis versiculi superioris, *justificabitur coram eo*, nempe Deo. Quid enim nobis prodesset, in rebus ad salutem nostram spectantibus justificatio, a cujuscunque tandem mortalis judicio ac sententia profecta? Eodem modo *justitiam* Dei sumi vidimus sup. cap. 1. 17, & in sequenti hujus capitis versiculo iterum videbimus; quin etiam ex parte aliqua infra 25,26. Voces *sine lege*, opponuntur illis *ex operibus Legis*, v. præced. respondent autem illis, *per fidem Iesu Christi*, versic. seq. Quare ut istæ voces cohærent nomini *justitiæ Dei*, ita & illæ, *sine Lege*, significant, ut diximus, justificationem sine operibus Legis obtinendam, seu cui Legis præstandæ conditio non sit apposita. Quodsi omnino urgeas, eas cum verbo *revelata est* conjungendas, idem tamen sensus erit retinendus, nempe ita revelatam esse Dei justitiam, ut Legis implendæ conditio non sit addita.

Addit autem ad commendandam ac comprobandam illam tunc recens in euangelio petefactam, *testimonium habens a Lege & Prophetis*, ut ita tacitæ Iudæorum præsertim objectioni occurreret. Potuisset enim quispiam vel ita cogitare: erroneam ac planè falsam esse istam justificationis rationem ob id ipsum, quod sine Lege sit: Illa, quę per Legis opera sit obtinenda, divinis literis nobis est commendata; sed illa, quam tu Paule narras, quo divino testimonio comprobatur? Respondet apostolus, hanc quoque justificationis rationem, utut legis implendæ conditionem non habeat additam, nihilominus tamen divinis testimoniis, quæ in Lege ac Prophetarum scriptis extent, confirmari atque approbari. Per legem hoc loco Mosis inprimis libros, in quibus Lex descripta est, intelligit: Prophetarum autem nomine libros propheticos, quibus etiam Psalmi annumerandi sunt, qui interdum a Propheticis libris distinguuntur. Vide Luc.24.44. Extant autem testimonia de justificatione absque Legis operibus, tum in ipsis libris Mosis, ut ex historia Abrahami patet, qua de re cap. sequentis initio, & Galat. 3. 6 & d. tum in Propheticis, siquidem & supra cap. 1.17 citatus fuit ex Habacuco ea de re locus, & cap. seq. vers. 6, 7, 8 verba Davidis Psal.32. 1,2, & infra cap.9 v. ult. & 10,11 locus Esai. 28. 16, & vers. 13 ejusdem cap. 10 locus Joëlis 2.32, qui eandem sententiam continent. Breviter omnia huc pertinent loca, in quibus significant prophetæ, fore ut per nomen Christi omnes peccatorum remissionem consequantur, quotquot in ipsum credunt; id quod omnes prophetas testari Petrus ait Actor. 10. 43. qua de re diximus sup. cap. 1. 2. Vide etiam Joh. 5.39,40,46.

Vers. 22. *Justitia autem Dei per fidem Jesu Christi, in omnes & super omnes credentes.* Particula δὲ *autem*, hoc loco servit Epanalepsi, & posita est pro *inquam*, quam vocem recentiores quidam Interpretes in versionibus suis pro illa reposuerunt. quo pacto etiam videtur sumi infra cap.6.18, & 2 Cor. 5. 8. q. d. Justitia, inquam, Dei per fidem. Melius enim adhuc explicat, cujusmodi sit illa justificatio, quam hoc demum tempore revelatam esse dixerat, & quisnam sit ejus assequendæ modus. Explicuerat id in præcedentibus negativè tantum, ut loquuntur, seu per remotionem modi legalis, seu per Legis opera consequendi justificationem: nunc idem affirmativè, atque adeo longè clarius explicat, dum docet, per fidem, & per fidem quidem in Christum eam obtinendam esse: & præterea eam omnibus hominibus esse communem, non vero unius alicujus gentis propriamquemadmodum olim legalis ille Judæis proprie fuerat traditus. Ita ut hic contineatur complementum conclusionis apostolicæ, & id quoque repetatur quod sup. cap. 1. vers. 16, in principali propositione dictum fuerat, nempe Euangelium salutem afferre, *omni credenti, & Judæo primum & Græco*

Græco. nempe quia juſtificationem, quæ ſalutem omnino ſecum trahit, per fidem obtinendam patefacit, ut ſeq. verſiculo fuerat additum.

Modus ergo aſſequendi juſtificationem apud Deum (hanc enim per *juſtitiam Dei* intelligi, jam diximus ℣ſ. præced.) in euangelio propoſitus, eſt *fides Jeſu Chriſti*, hoc eſt fides illa, quam Jeſus Chriſtus tradidit ac præſcripſit; ut ſit genitivus cauſæ efficientis. Sic opus Dei, opus Domini, eſt quod a Deo ac Chriſto præcipitur, & ei vehementer placet: vel (quod reipſa tandem eodem redit) fides Chriſti, eſt fides in Chriſtum collocata, eive adhibita, ut ſit Genitivus objecti. qua de re diximus Gal.2.16, ubi etiam explicuimus, Fidem abſolutè poſitam differre a fide Jeſu Chriſti, ut genus a ſpecie. Fide quidem omnes juſtificatos fuiſſe, quotquot ab initio mundi fuerunt juſtificati: ſed non omnes fide in Chriſtum. hac enim ſub Novo demum Fœdere homines juſtificantur: & ſine ea nemo hodie vi fœderis illius juſtificari ullo modo poteſt. Quare apoſtolus, ne quis de alia fortè fide cogitet, quæ etiam in Judæum ſoli Legi addictum, in Chriſtum credere nolentem poſſit cadere; ſpecialiter explicat, quænam fides hic requiratur. Itaque etiamſi in ſequentibus nonnunquam, quatenus de hominibus ſub Novo Fœdere viventibus loquitur, fidei ſimpliciter faciat mentionem; ſemper tamen ea illius ſpecies intelligenda eſt, quæ omnium eſt excellentiſſima, & hodie nominatim nobis præcepta, nempe in Chriſtum. præſertim cum jure dici queat, illum ne Deo quidem revera credere, qui Chriſto non credit, ſi modo ullam habeat occaſionem in eum credendi. Siquidem is, qui non credit in Chriſtum, mendacem facit Deum, ut ſup. verſ.4 ex Johanne docuimus.

Quid autem fides de qua ſermo eſt, in ſe complectatur, docuimus itidem fuſe, dicto paulo ante loco Gal.2.16. Breviter, fides in Deum ac Chriſtum (ut de hac quoque nominatim agamus) eſt ejuſmodi in ipſum collocata fiducia, ut eum non modo exiſtere credas, ſed etiam remuneratorem eſſe eorum, qui ipſum quærunt, hoc eſt ejus favorem recte factis ambiunt; ac porro ut ejus remunerationis fias particeps, ei reipſa pareas, ac pro viribus placere ſtudeas. Complementum enim fidei, ut Jacobus docet, ſunt bona opera, quæ ubi ad fidem ſtrictè ac proprie ſic dictam accedunt, tum demum eam animant, & vim perfectè nos juſtificandi ei largiuntur, cum alioqui fides ſit mortua, ſeu vim hujusmodi non habeat. Unde cum fidei ſoli perfecta juſtificatio aut ſalus adſcribitur, bona opera in ea per metonymiam efficientis cum ſynecdoche quadam conjunctam ſunt intelligenda. Incipit quidem aliqua ratione juſtificatio, cum quis primum in *Deo* ac Chriſto fiduciam ſuam collocat, & remunerationem ab ipſo, ſi ei pareat, ſperat, etiamſi nondum opere ipſo Deo paruerit: ſed primum in ea ipſa quoque fide licet imperfecta adhuc includitur conſilium ac decretum animi firmum Deo in poſterum parendi, & ea mutatio animi in melius, quæ μετανοία hoc eſt, *pœnitentiæ* vel *reſipiſcentiæ* potius nomine in Sac. Lit. exprimitur, cum a bonis operibus, tanquam fructibus ſuis diſtinguitur. hæc enim non minus, quam ipſa fides, ab omnibus, qui remiſſionem peccatorum conſequi, & ſic juſtificari velint, requiritur. Deinde, ſi illud animi decretum, quod fides illa ſtatim ex ſe parit, & in ſe quodammodo comprehendit, ad effectum non deducatur, omnis fidei fructus perit, eaque plane redditur irrita, ac pro nulla habetur. Quemadmodum enim in homine, qui credere Deo ac Chriſto incipit, animus eſt ac conſilium *D*eo parendi, ut præmium pietati ab eo propoſitum conſequatur: ita etiam Deus ſtatim animum, ut ita dicam, habet, ei præmium juſtitiæ, quod antea obtulerat, tribuendi, ei id apud ſe quodammodo jam deſtinat, & reponit; id quod juſtificationis quodammodo eſt initium. Sed ſi ille iſtud animi ſui decretum non exſequatur, ceſſat etiam divinum illud de ipſo decretum ejusve effectus; utpote a conditione adhuc pendens, qua non impleta, jure etiam non implentur ea, quæ ſub illa fuerant decreta. Fidei autem omnia illa adſcribuntur: quia fides ſtrictius ac magis proprie ſumta operum bonorum eſt cauſa, & quia, ut diximus, ab ea primum incipit juſtificatio; quia denique ea bonis operibus ſingulare quoddam pretium addit. qua de re d. l. Galat. 2.16, ubi etiam prolixè explicatum eſt, quo pacto fides illa, cui juſtificatio ac ſalus in ſac. Literis ſumpliciter adſcribi ſolet, operibus a Paulo opponatur: oſtenſum enim eſt, eam non opponi operibus quibusvis, ſed operibus κατ' ἐξοχὴν ſic dictis, hoc eſt operibus perfectis quæ ſua vi juſtificationem mererentur, de quibus diximus etiam nonnihil paulo ante verſ.20. Cauſas, cur ita inter ſe opponantur opera & Fides, vide, ſi placet, iſto ad Gal. loco.

In omnes & ſuper omnes credentes. Oſtendit hanc juſtificationem, ejusque adipiſcendæ rationem, omnibus omnino hominibus eſſe communem: ne quis putet Judæos quidem per Legem, Gentes autem ſolas per fidem juſtificari. Voces *in omnes*, magis videntur ſignificare ſcopum ac finem, q. d. quæ omnibus offertur, ſeu quæ omnibus, nempe credentibus, nullo habito gentis, nullo perſonarum diſcrimine, deſtinatur; verba vero *ſuper omnes credentes*, magis deſignant eventum, ſeu effectum rei, q. d. quæ ſuper omnes credentes reipſa etiam redundat, vel redundare debet, reipſa illis contingit, aut continget. Voce *credentes*, iterum inculcat conditionem, qua interveniente Deus homines juſtificare velit, & in qua una, ita ut diximus, acquieſcat: ut iterum excludat *opera Legis*.

Non eſt enim diſcrimen. Rationem affert, cur dixerit, *in omnes & ſuper omnes* credentes; quandoquidem, ut diximus, exiſtimare quis poterat, aliam eſſe Judæorum, aliam gentium extranearum, in juſtificationis negotio rationem: illos per legem, has per fidem juſtificari. Huic igitur opinioni occurrens apoſtolus, ait, nullum eſſe inter nationes perſonasve in eo, de quo agitur, negotio, hoc eſt in ratione juſtificationis adipiſcendæ, diſcrimen: omnes, cujuſcunque nationis, cujuſcunque etiam ſtatus, conditionis, ſexus, (nam & hæc diverſitas alicubi commemoratur Gal.3.27,28. Col.3.11.) omnes, inquam, æque, per fidem, eam debere adipiſci. Reſtringi verba debent ad ſubjectam materiam. Nam cæteroqui magnum eſſe inter nationes diverſas diſcrimen, etiam in rebus ad religionem pertinentibus, vidimus ſup. verſ. 2.

Verſ. 23. *Omnes enim peccaverunt, & deſtituuntur gloria Dei.* Proximè dictum iterum probat, per occupationem objectionis: quæ ratio probandi Paulo eſt familiariſſima. Dicere enim quis poterat: quidni diſcrimen aliquod ſit inter gentes perſonasve? Conveniens potius eſt, ut Judæi quibus Lex lata eſt, per legem; gentes, quibus ea lata non eſt, per fidem juſtificentur: vel ſaltem, ut aliqui ex Judæis, nempe probiores, ex Lege juſtificentur, cæteri ex fide. Reſpondet apo-

Apoſtolus, haudquaquam ita ſe rem habere: quandoquidem omnes peccaverint, quemadmodum antea oſtenſum eſt, & ſic gloria Dei deſtituantur. Quare cum per Legem juſtificari nemo poſſit, (nunquam enim peccaſſe oportuit) id reliquum eſt, ut quiſquis juſtificari cupit, per fidem juſtificetur. ſiquidem nullus reſtet alius juſtificationis modus. Lex poſtulat, ut omnia Dei præcepta perpetuo ſerves: ſiquidem maledictionem comminatur omnibus, quicunque non permanſerint in omnibus (hoc eſt, perpetuo non ſervarint) quæ ſcripta ſunt in libro Legis, ut ex Deut. 27 ult. docet apoſtolus noſter Galat. 3. 10. Quare ſi vel ſemel peccaveris, maledictioni, vi Legis, ſubjicieris. maledictio autem juſtificationi è diametro opponitur. Quod ſi is, qui vel ſemel peccaverit, Legis vi juſtificari non poteſt: quomodo ii, qui & toties, & tam graviter peccaverunt, ut quidem fecerunt omnes homines, per eam juſtificari poſſent?

Ὑστεροῦνται, *deſtituuntur, deficiuntur.* In qua voce fruſtra ſe olim torſerunt Interpretes. Metaphora, ut nonnulli annotarunt, ſumta eſt ab iis, qui in curſus certamine, vel alioquin in via, deficientibus viribus, relinquuntur a tergo, ita ut ad metam non perveniant, vel tardius quam oportebat veniant, & ſic fructu laboris excidant. Quo reſpicit etiam Auctor ad Hebr. 4. 1. Omnes homines in curſu rectè factorum defecerunt, nonnulli eum ne ingreſſi quidem ſunt unquam, ideoque gloria ab agonotheta *Deo* illis propoſita carent.

Gloria Dei, cum ea ad homines refertur, qui ejus participes aut ſint aut non ſint, de gloria illa cœleſti, ſeu de immortali vita, quæ nobis a Deo parata deſtinataque eſt, accipi ſolet, ut infra cap. 5. 2. 1 Theſ. 2. 12. 1 Pet. 5, 10. Quo pacto ſi hoc etiam loco *gloriam Dei* ſumere velis, ſignificabitur neminem habere jus aliquod ad cœleſte illud regnum, ſtatumque illum glorioſiſſimum, quem *Deus* pararit omnibus, quos pro juſtis habet ac pronunciat: quod perinde eſt ac ſi dicas, neminem ſuorum operum habita ratione juſtificationem mereri, cum qua divina illa gloria ex Dei decreto neceſſario ſit conjuncta. Reipſa enim neminem cœleſtem illam gloriam habere, quis neſcit? Sed non videtur uſquequaque congruere huic loco iſta *gloriæ Dei* ſignificatio. Neque enim veriſimile eſt, apoſtolum hoc loco juſtificationem ſplendido nomine deſcribere voluiſſe, nulla ad eam rem occaſione ſibi data, & ſic tacitè pro conceſſo ſumere, eos omnes, qui juſtificentur, omnino gloriæ illius cœleſtis fore participes, etiam Legis vi inſpecta. Etſi enim alioqui verum eſt, Deum, eos quos juſtificet, gloriæ ſuæ cœleſtis facturum participes, ut infra docebitur cap. 8. 30: tamen id ex eucngelio demum revera patet, non ex Lege: nec eſt gloria illa cœleſtis natura ſua cum juſtificatione conjuncta, ſed ex benigno Dei decreto. nec videntur Judæi, quorum faſtum toto hoc loco retundit apoſtolus, id urſiſſe ac jactaſſe, ſe gloriam illam cœleſtem mereri: ſed mereri ſe, ut a Deo approbentur, ac juſtitiæ laudem apud ipſum obtineant. Quare, ut & aliis quibuſdam interpretibus viſum eſt, per *gloriam Dei* hoc loco potius ſignificatur laus & approbatio, quæ a *Deo* proficiſcatur, & opponitur *gloriæ hominum*, ſeu ab hominibus proficiſcenti, ut ſit genitivus cauſæ efficientis. quo pacto legimus Johan. 12. 44 de Judæorum principibus, *eos dilexiſſe gloriam hominum magis, quam gloriam Dei*: quod Chriſtus apud eundem Johannem ita extulit: quomodo poteſtis vos credere, *gloriam alii ab aliis accipientes, & gloriam quæ a ſolo Deo* (ſcil. eſt, vel proficiſcitur) *non quæritis?* Iſtiuſmodi autem laus atque approbatio hoc loco intelligitur, quod omnes muneris tui partes penitus expleveris, quod perfectè juſtus atque innocens deprehenſus fueris. Ita enim de ſe gloriabantur Judæi: hanc apud homines, ſeu inter ſe habebant gloriam, ſed non apud Deum. hanc illis Paulus excutere cupit, ut infra intelligemus verſ. 27, & cap. ſeq. verſ. 2.

Verſ. 24. *Juſtificati gratis.* In hoc & tribus ſeqq. verſiculis, apoſtolus totam rationem juſtificationis per fidem, quam ratione manifeſta hucuſque comprobarat, uberius declarat, cauſis illius explicatis. Cum enim in eo conſiſtat principalis totius hujus tractationis ſcopus, ac controverſiæ inter Paulum & Judæos cardo; æquum fuit, ut in eo aliquantum immoraretur. Explicat autem primo cauſas ejus juſtificationis efficientes, tum principalem, tum medias, ſive extra nos, ſive in nobis exiſtentes; deinde finalem. Efficiens principalis eſt *Deus*, ejuſque gratia ſeu benignitas; quam primo loco exprimit: cauſa media extra nos poſita, eſt Chriſtus, et per eum facta redemtio, ad quam inprimis ſanguis ipſius, ſeu mors ejus cruenta ſpectat: in nobis eſt fides quæ eſt conditio, a nobis ad juſtificationem obtinendam præſtanda. Finalis, eſt demonſtratio juſtitiæ *Dei*: cui ſubſervit, & veluti uberem materiam atque occaſionem præbet, prætermiſſio peccatorum antehac in Dei toleantia patratorum. Tranſit autem ad iſtarum cauſarum explicationem, per quandam objectionis occupationem. Cum enim aſſeruiſſet quod omnes peccaverint, & *Dei* gloria careant, ſeu ut explicuimus, approbari a *Deo*, factorum ſuorum habita ratione, ac juſti pronunciari non mereantur; quærere aliquis poſſet: quomodo ergo juſtificabuntur? Actum de illis eſſe videtur. Quis enim juſtus a *Deo* pronunciaretur præter meritum? Reſpondet apoſtolus, primo, haudquaquam de illis actum eſſe: juſtificari enim eos gratis, atque adeo abſque ſuo merito, ex mera nempe Dei benignitate, clementia ac liberalitate.

Juſtificati. Participium hoc, quod ad verborum conſtructionem attinet, pendet a verbo ὑστεροῦνται *deſtituuntur*, ut non ſit, quod ad verba attinet, neceſſe id pro indicativo poſitum dicere. Eſt autē Græce præſentis temporis δικαιούμενοι, quo Latini in paſſivis deſtituuntur. Ideo nonnulli Interpretes, ut ſententiā clarius exprimerent, per præſens indicativi reddiderunt: particula *autem*, quā occupationis ſententia poſtulat, inſuper addita, hoc modo: *juſtificantur autem gratis.* Quanquam enim nonnulli malunt poni *igitur*, quam *autem*: rectius tamen, ob cauſam dictam, ſubaudias autem; præſertim cum aliquanto plus in ſeqq. aſſeratur, quam ex proximis colligi poſſet. Vox δωρεὰν *dono* vel *gratis*, opponitur meritis illius cui aliquid datur, & pretio a quocunque tandem profecto, quo compenſetur id quod alteri datur. Gratis enim is demum dat, qui ex mera benignitate ac liberalitate *aliquid* largitur alteri, nullo ipſius vero ac propriè dicto merito, quo jus ſibi ad rem eam repetendam acquiſiverit, provocatus, nullo pretio pro ea accepto: quanquam interim non excludat omnem conditionem. Nam hoc, de quo ſermo eſt donum, nempe juſtificatio, non niſi fide interveniente dari, ipſe urget Apoſtolus: cujus fidei animam eſſe pia opera, jam ſupra vidimus, & infra ipſe Apoſtolus docebit cap. 6. 7, 8. Sed cujus, inquies, tanta

extitit in Gentes benignitas? respondet Apostolus, *Dei gratia*. Id enim, quod voce *gratis* significaverat, adhuc magis explicaturus, & eum, cujus benignitati hoc donum sit imputandum, clare designaturus, addit, *ipsius*, hoc est Dei, cujus iu proxime præcedentibus facta fuerat mentio, *gratia*, hoc est ut jam indicavimus, mera benignitate, clementia, liberalitate. Hæc una revera in Deo caussa extitit, quæ eum ad tantum beneficium in nos conferendum impulit. Ubi enim merita desunt, gratiam succedere est necesse, si justificationem quispiam debeat consequi. Et hæc de caussa efficiente prima.

Sequuntur secundæ seu intermediæ, inter quas primum locum tenet ea, quæ extra nos posita est, nempe Christus, & redemtio per eum facta; de qua ita ait: *per redemtionem, quæ in Christo Jesu* scil. est, aut facta est. Si quæras, per quem, quave ratione tanta Dei benignitas hominibus contigerit, quo pacto, cum essent maledictioni ac morti obnoxii ac mancipati, ex hac dira servitute ac captivitate evaserint; respondeo Christum Jesum eum esse, per quem tantum bonum hominibus Dei benignitate contigit; per hunc Deus homines è servitute ac captivitate illa maledictionis liberavit, & veluti pretio in eam rem impenso eos eripuit. Per hunc enim non tantum benignissimam hanc suam voluntatem, de nobis absque merito nostro justificandis promulgavit, sed etiam sanguine filii sui confirmavit ac sanxit, ut hac ratione nobis jus ad remissionem peccatorum, seu liberationem a peccatorum reatu ac pœna largiretur, in qua justificatio nostra consistit. Unde etiam apparet, merito gratiæ ac benignitati divinæ totum id beneficium in solidum imputari. Ab eo enim tum beneficium ipsum, nempe ipsa justificatio, tum ejus perficiendæ media sunt profecta: is filium suum & misit, & pro nobis in mortem dedit, Johan. 3.16, inf. cap. 8.32, & per eum redemtionem nobis fecit. Deo enim ipsi, tanquam caussæ primæ, tribui solet, quod redemtionem nobis fecerit: vide Luc. 1.68, & confer cum Psal. Cx1. 9, ad quem locum Zacharias alludere videtur. Unde etiam hoc loco non dicitur, Christum ipsum hanc redemtionem feciisse, licet id alioqui rectè dici queat, & alibi in sac. lit. reipsa dicatur; sed eam *in Christo Jesu*, hoc est usitatissimo Hebraismo, *per* Jesum Christum, factam esse, intellige a Deo: quemadmodum & Ephes. 1.7. *in quo* hoc est, per quem *habemus redemtionem, per sanguinem ejus, remissionem peccatorum, secundum divitias gratiæ ejus*, id est Dei. quibus similia extant Coloss. 1.14 quibus etiam locis explicatur, quanam in re consistat illa redemtio, nempe in remissione seu condonatione peccatorum. Remissio autem peccatorum nil est aliud, quam liberatio a reatu ac pœna peccatorum ex benignitate profecta. Hæc, si jus spectes, statim proficiscitur ex promissione divina seu Fœdere Novo, sanguine Christi confirmato ac sancito, seu mavis, ex ipsa morte Christi cruenta, qua Novum fœdus est stabilitum, in quo remissio peccatorum apertissimè promittitur: actu autem tum demum contingit, ubi fides accesserit, quæ ubi operibus bonis completa fuerit, completur & ipsa peccatorum remissio. Hoc loco de jure, quod ad remissionem peccatorum per Christum omnes homines sint adepti, non de actu ipso sermo est. De voce *redemtionis* diximus non pauca in Epist. ad Galat. 3.13. Plura adhuc videri possunt in disput: F. Socini de 1. Christo Servatore, parte 2 cap. 1, & seqq. & in disput: nostra de satisfactione Christi cap. 8. Ostendimus autem ea in sac. lit. cum ad homines passivè refertur, solere denotari liberationem a servitute aut captivitate, & inprimis eam, ad quam perficiendam impendium aliquod intervenerit, etiamsi id nemini revera persolvatur. Itaque hanc vocem utplurimum vel synecdochicè sumi, specie posita pro genere: vel per metaphoram ac similitudinem. quemadmodum hoc loco accidit, ubi tanta est similitudo inter redemtionem propriè dictam, & liberationem nostram, ut una tantum conditio desit, quæ ad propriè dictam redemtionem requiritur. Est enim captivus, homo; sunt hostes, qui eum captivum detinent, peccatum, & ejus caussa efficiens, diabolus, & effectum, maledictio seu mors æterna: est, qui captivi liberationem procuret, *Deus & Christus*: est pretium seu impendium in liberationem factum, Christi anima seu vita, ejusdemque sanguis, atque adeo Christus ipse, quatenus in mortem est traditus. Id unum deest, quod nemo pretium acceperit, a Deo ac Christo impensum. Id enim alioqui persolvendum fuisset hostibus captivos nos detinentibus, quod fieri nec debuit, nec potuit. Sed hæc fusius explicata sunt in scriptis paulo antè citatis: in quibus etiam animadvertes vocem ἀπολύτρωσιν significare quoque expiationem, ut Hebr. 9.12,15. Quam significationem si hic locum habere velis, non multum pugnabimus. Res enim eodem recidit: est enim expiatio liberatio a reatu, præsertim victima interveniente facta. Sed prior significatio usitatior est, & ad gratiam Dei, cui tota justificatio adscribitur, aliquanto accommodatior. Quia vero hac redemtione per Christum facta certitudo justificationis gratuitæ, quam Paulus asserit, potissimum nititur; ideo ut ejus ratio melius intelligatur, eam quodammodo explicat Paulus; & simul illam justificationis caussam interserit, quæ in nobis sita est, seu quæ a nobis tanquam ejus adipiscendæ conditio requiritur, dum ait:

Vers. 25. *Quem*, scilicet Christum Jesum, *proposuit Deus propitiatorium per fidem, in ipsius sanguine*. Quæ verba, ut rectè intelligantur, animadvertendum est, vocem ἱλαστήριον seu *propitiatorium*, apud Græcos Veteris testamenti interpretes omnium frequentissimè designare operculum arcæ fœderis, ubi Deus alloqui Mosen, & suam erga populum voluntatem declarare solebat, ut patet ex Exod. 25.22. xxx. 9, & Num. 7. ult. ibi enim inter Cherubinos fedore dicebatur, vide 2 Samuelis 6.2. 1 Petri 13.6. Eadem voce sic usus est Autor Epist. ad Hebr. 9.5. Hebraicè enim operculum dicitur *capporet*, quæ vox ab eo descendit verbo, quod etiam *expiandi* aut *propitiandi* significationem habet, id *quod* Græcis est ἱλάσκεσθαι seu *propitiare*. quam significationem hic secuti sunt Græci interpretes, vel quia in eo operculo Deus se propitium exhibebat, Mosen alloquens, & populo suam voluntatem per eum declarans; vel etiam quia coram eo expiatio peragebatur. Ad hoc operculum, tanquam umbram quandam Christi, alludit hoc loco Paulus, ut ab aliis etiam observatum est. Quemadmodum enim olim Deus, in operculo illo quodammodo residens, suam in eo voluntatem populo per Mosen, quem alloquebatur, declaravit: ita etiam Deus in Christo habitans, in eo, seu per eum, voluntatem suam, non uni alicui genti, sed universis orbis nationibus declaravit;

ravit; & voluntatem quidem admodum propitiam, benignitatis ac gratiæ pleniſſimam; omnibus enim remiſſionem peccatorum per eundem obtulit, & ſe iniquitatibus eorum propitium fore teſtatus eſt. Quare longè majori jure Chriſtus ἱλαστήριον dici meretur, quam operculum illud, in quo Deus voluntatem ſuam ad legem, cujus ſeveritas nota eſt, ſpectantem aperuit, quodque ipſum ad declarationem illam per ſe nihil contulit. Vide, ſi placet, plura de hac voce, in diſputatione noſtra de ſatisfactione Chriſti cap. 7, partic. 8, & ſeqq. uſque ad 13. ubi etiam deprehendes, tantum abeſſe, ut vel ex hac voce, vel ex toto hoc loco probari poſſit, *D*eum re atque ipſo actu iratum, per Chriſtum demum nobis placatum fuiſſe: ut contrarium potius inde probetur. Cum enim Deus ipſe Chriſtum ultro propitiatorium conſtituerit, per eum remiſſionem peccatorum ac vitam æternam nobis obtulerit, & ut tanti beneficii participes fieremus, unigenitum ſuum filium in mortem acerbiſſimam tradiderit; apparet eum, ira ſponte depoſita, nos ſummopere amaſſe, ut quidem ſac. lit. apertè teſtantur: licet interea, ut hujus beneficii fructum ſentiremus, & eum reipſa ac perfecte propitium experiremur, fidem a nobis requiſierit, & ut cum eo reconciliaremur, hoc eſt ex inimicis ejus amici fieremus, & ad eum toto pectore converteremur, voluerit. qua de re infra cap. 5. verſ. 10, 11. Quodſi ἱλαστήριον, hoc loco idem eſſe velis, quod ἱλασμὸς ſeu propitiatio, quo nomine Joannes Chriſtum inſignit, quia nimirum ſit is, per quem peccata noſtra expiantur, hoc eſt nos ab eorum reatu ac pœna liberemur; nihilo magis inde probabitur Dei per Chriſtum placatio: cum hoc ipſum quoque ex ſingulari Dei erga nos amore profectum eſſe idem Joannes doceat. Vide priori Epiſt. Joan. cap. 4. 20. Sed nihil eſt neceſſe, a ſignificatione priori, & pulcherrima alluſione quicquam recedere. Eſt autem, quod Deus Chriſtum propoſuerit propitiatorium, hoc eſt eum in oculis hominum collocarit, quo pacto videtur etiam aliquo modo opponi illi propitiatorio ſub Lege, quod in obſcuro aliquo loco, ab oculis vulgi remoto, poni juſſit. At Chriſtus inter homines apertè verſari, & benigniſſimam *D*ei voluntatem omnibus teſtari voluit.

Addit *per fidem*, hoc eſt fidei, non operum, conditione addita: quemadmodum infra cap. 4. 13 *per Legem*, eſt legis implendæ conditione addita, ut ibi videbimus. Significat igitur, Deum ita ſe propitium mundo per Chriſtum exhibuiſſe, ſeu propitiam ei ſuam voluntatem declaraſſe, ut conditionem nihilominus apponeret, ſed conditionem admodum æquam ac facilem, & benignitati iſti ſuæ admodum conſentaneam: quia non opera legis, non perfectam omnibuſque numeris abſolutam totius vitæ pietatem requiſierit ab eis, qui juſtificari vellent, ſed fidem tantum. quanquam omnis generis pietate, quam fides ex ſe parit fœcundam, ut ſupra explicuimus. Voces autem illæ *in ſanguine ejus*, non cnm proximis, præſertim ſolis, cohærent; ſed potius cum illis, *propoſuit propitiatorium*: q. d. eo inprimis Deus propitiam ſuam voluntatem per Chriſtum declaravit, dum ſanguinem ipſius fundi voluit, ut eam apertiſſimè demonſtraret, confirmaret, ac ſanciret. *in ſanguine* igitur, eſt, vel per ſanguinem, interveniente ſanguine, ut Eraſmus vertit: vel, quod eodem recidit, *in ſanguinis fuſione*, ſeu in morte cruenta. Hæc enim apertiſſimum eſt charitatis divinæ erga peccatores argumentum, & maximè propria Novi Fœderis, in quo remiſſio peccatorum omnibus hominibus offertur. qua de re videri poteſt tractatio de vi mortis Chriſti in ſalutis noſtræ negotio diſputationi noſtræ de ſatisfactione Jeſu Chriſti præmiſſa, & ipſius diſputationis cap. 1. partic. 26. Alludit in voce *ſanguinis*, vel ad fœderum ſanciendorum ritum; mactata enim pecude olim confirmari ac ſanciri ſolebant, unde & Vetus Teſtamentum ita ſancitum fuit, Exo. 24. Hebr. 5. quin & alibi ejus ritus veſtigia in ſacris literis Veteris Fœderis deprehendas. Vide Geneſ. 15. vel alluditur ad ſanguinem victimarum: ſed prior alluſio loco eſt accommodatior, ubi de teſtatione divinæ erga nos benevolentiæ agitur. vide etiam 1 Timot. 2. 6, & confer cum præcedentibus. Ex his apparet tota redemtionis noſtræ, quam *D*eus per Chriſtum Ieſum fecit, ratio. Miſit *D*eus Chriſtum filium ſuum. per eum benigniſſimam ſuam voluntatem de remiſſione peccatorum, deque juſtificatione gratuita, ſola fide obtinenda, mundo declaravit, & ſanguine ejusdem obſignavit. Hac ratione nos in libertatem aſſeruit, & ex peccati, ſeu mavis maledictionis ac mortis ſempiternæ captivitate ac ſervitute, quantum in ſe fuit, exemit, & ſic jus ad juſtificationem obtinendam nobis dedit: ut jam nihil reſtet aliud, quam ut fidem amplexi, tanti beneficii reipſa fiamus participes.

Sequitur jam finis, tum ipſius juſtificationis gratuitæ, ſub N. Fœdere propoſitæ, tum vero inprimis medii illius, quod ad eam perficiendam *D*eus adhibuit, hoc eſt redemtionis per Chriſtum factę, quam in primit hujus verſiculi verbis clarius explicari vidimus; dum addit: *Ad demonſtrandam juſtitiam ſuam*. Pendent hæc proximè a verbo *propoſuit*. Quare ſi verba ipſa ſpectes, finis hic explicatur ejus medii, quod ad juſtificationem hominibus tribuendam fuit a Deo adhibitum. quamquam infra videbimus, jure ſtatui poſſe, etiam ipſius juſtificationis finem hic exprimi. Deus, inquit, propoſuit Chriſtum, per quem ſe propitium toti orbi declararet, fidei tantum conditione addita, atque ab hominibus requiſita; idque inprimis tum, cum ſanguinem ipſius fundi voluit, hoc autem totum eum in finem fecit, ut juſtitiam ſuam hoc pacto illuſtrem omnibuſque conſpicuam redderet, & apertiſſimo hoc argumento demonſtraret. Per juſtitiam Dei nonnulli hoc loco intelligunt Dei benignitatem, quæ interdum *juſtitiæ* nomine in ſac. literis ſignificatur, unde & ipſa beneficia juſtitiæ dicuntur 1 Sam. 12. 7. vide Pſ. 36. 11, & 112. qui locus citatur 2 Cor. 9. 9, ubi etiam verſic. ſeq. 10 pro benignitate vox *juſtitiæ* a Paulo ſumitur. Sunt & plura Pſalmorum inprimis loca, in quibus hoc pacto vox eadem ſumitur a viris doctis, ut Pſ. 5. 9. xxii. 32. xxvi. 7 xlviii. 11. lxxi. 16. xcviii. 2. cxix. 40. in quibus tamen locis, *juſtitia Dei* ab aliis pro fide ſeu veritate Dei in ſervandis promiſſis accipitur, quam ſignificationem etiam ſupra hoc c. vidimus ℣ſ. 5, ut collatio ejus ℣ſ. cum ℣ſ. 4, & 7 oſtendit. Eadem occurrit 1 Joh. 1. 9. ubi remiſſio peccatorum nobis a *D*eo promiſſa, & ſanguine filii ejus obſignata, juſtitiæ effectus conſtituitur. quin & 2 *P*et. 1. 1, niſi ibi pro benignitate ſumere malis. Huic *P*auli loco melius congruit poſterior ſignificatio, nempe ut juſtitia Dei ſumatur pro fide, ſeu veritate ac conſtantia Dei in ſervandis promiſſis, quemadmodum tum veteres, tum recentiores quidam interpretes animadverterunt. *D*eclaratio bonitatis divinę potius verbis præcedentibus continetur, quibus exprimitur medium

ad hunc finem ſpectans. Sed quia paulo ſuperius aſſeruerat Paulus verſ. 21, juſtitiam illam Dei, ſeu juſtificationem a Deo proficiſcentem, quæ ſine Lege, per fidem Jeſu Chriſti obtinenda ſit, *habere teſtimonium in Lege & Prophetis*, in quibus Deus promiſit, ſe homines aliquando juſtificaturum ex fide, & ex fide quidem Jeſu Chriſti: ideo apoſtolus rectè hic dicit, Deum, dum beneficam illam voluntatem ſuam hominibus per Chriſtum patefecit, & ſanguine ejus obſignavit, & ſic omnia illa præſtitit, quæ ad tantum beneficium in hominibus conferendum requirebantur; eo ſpectaſſe, ut juſtitiam ſuam, hoc eſt, fidem ac conſtantiam in promiſſis ſuis ſervandis, clariſſimo argumento demonſtraret. Sanè & ſupra verſ. 4. & ſeqq. apoſtolum aſſerentem audivimus, hanc Dei juſtitiam, ſeu fidem ac veritatem nunc elucéſcere, maximè quia tot extiterunt homines, qui ei fidem impiè derogarint. Non deſunt etiam, qui juſtitiam Dei eo modo ſumant, quo paulo antè verſ. 21 & 22, nempe pro juſtificatione ab ipſo proficiſcente. Sed ea nec ſola, nec primo intelligi poteſt: ſiquidem ex verſic: ſeq. ubi apoſtolus rem eandem repetit & explicat, ſatis oſtendit, juſtitiam iſtiuſmodi primo intelligi, quæ in ipſo Deo reſideat.

Ait enim: *ad demonſtrationem juſtitiæ ipſius*, vel *ſuæ, in hoc tempore, ut ſit ipſe juſtus*, hoc eſt ut ipſe appareat juſtus, *& juſtificans eum, qui eſt ex fide Ieſu*. Verba autem *ut ſit ipſe juſtus*, quæ primum ſubjiciuntur ad explicanda illa, *ad demonſtrationem juſtitiæ ipſius*, vel *ſuæ*, ejuſmodi denotant Dei juſtitiam, quæ in ipſo reſideat, qualis non eſt ea, qua nos juſtificat. Veruntamen quia ſubjiciuntur etiam illa, *& juſtificans illum, qui eſt ex fide Ieſu*, poſſis non injuria exiſtimare, apoſtolum etiam hanc ſecundario & veluti conſequenter intellexiſſe, & ſic eodem *juſtitiæ Dei* nomine, ſimul & cauſſam, & effectum, hoc eſt, & fidem Dei, & inde proficiſcentem juſtificationem noſtram, per fidem Chriſti obtinendam, ſi cluſiſſe, q. d. ut appareat, ipſum eſſe juſtum ac fidelem, & propterea etiam juſtificare eum, qui fidem a Chriſto traditam, aut in Chriſto collocatam habet, quandoquidem id promiſit. Docuimus autem Diſput. de Satisfact. Ieſu Chriſti cap. 1 ſolere nonnunquam eod. loco, iiſdem vocibus, diverſas ſignificationes, vel inter ſe analogas, vel quarum altera ab altera quodammodo pendeat, ſubeſſe; cujus rei exemplum habebimus etiam infra cap. 6, 6, 7. Interim tamen dubium non eſt, quin ſi alterutra iſtarum ſignificationum *juſtitiæ Dei* hoc loco omittenda ſit, poſterior potius ſit omittenda: tum ob cauſſam jam dictam, tum propterea, quod demonſtratio juſtificationis per fidem a Deo obtinendæ rectè poſſit referri inter media ad demonſtrationem juſtitiæ Dei ſpectantia. Quare hæc poterit eſſe verborum verſic: ſeq. de quibus agere cœpimus, ſententia: ut ipſe appareat juſtus, utpote qui ſecundum promiſſa ſua, in lege & Prophetis extantia, juſtificet eum, qui eſt ex fide Jeſu Chriſti.

Quia vero multum ad juſtitiæ hujus divinæ demonſtrationem atque illuſtrationem contulerat tranſmiſſio peccatorum, quæ ad illa uſque tempora homines impune patraverant, tolerante illa Deo, & ad illa veluti connivente; ideo ejus rei hic quoque mentionem facit apoſtolus, *ut ſimul illius etiam rationem redderet*, atque oſtenderet, cur Deus peccata tam gravia tam diu toleraverit. Sunt enim hæc mutuo ſibi cauſſæ: Tranſmiſſio peccatorum ante admiſſorum in tolerantia Dei, & Demonſtratio juſtitiæ Dei. Hæc cauſſa illius finalis eſt: illa viciſſiim cauſſa hujus procatarctica, quæ ei occaſionem ac veluti materiem præbuit.

Verſ. 26. Ait igitur: *propter tranſmiſſionem peccatorum ante factorum in tolerantia Dei, ad demonſtrationem juſtitiæ ipſius*, vel *ſuæ, in hoc tempore*. *Tranſmiſſio* in Græco eſt πάρεσις: quam vocem omnes, quos vidimus, interpretes, reddiderunt *remiſſionem*, vel verbis *veniam dare* expreſſerunt, quaſi ſcriptum eſſet ἄφεσις. Et nil quidem prohibet, vocem hanc ita accipere: rectè enim dicitur παρίημι ſeu tranſmittere peccata is, qui remittit. qua de re dicta ſunt quædam a nobis, in diſputatione jam ſemel atque iterum memorata, de ſatisfact. Chriſti cap. 1, partic. 80. Sed propriè tamen vox illa ſignificat *tranſmiſſionem* ſeu *prætermiſſionem:* & poteſt quippiam a remiſſione diverſum, quamquam ei vicinum, deſignare, quemadmodum a nonnemine interpretum, aliiſque viris doctis eſt animadverſum, nempe divinam illam indulgentiam, qua factum eſt, ut peccata impunita dimitteret, ea non ulciſceretur, ſed ea diſſimularet, & ad ea quodammodo conniveret. Poterat ea graviter ulciſci, & homines præſertim ſuppliciorum terrore ab iis revocare: ſed id non fecit, ut haberet tanto ampliorem occaſionem, juſtitiam ſuam ac fidem in ſervandis promiſſis hoc tempore oſtendendi: quia nimirum ſecundum promiſſa ſua homines tot peccatis onuſtos, & in iis penitus demerſos, modo fidem in Chriſtum amplectantur, juſtificet, & a peccatorum reatu abſolvat. Quod ſi proximis ante Chriſtum temporibus homines a peccatis ſuppliciorum metu abſterruiſſet, & ad meliorem frugem revocaſſet, non habuiſſet tam uberem materiem, fidem illam ſuam demonſtrandi, & exemplum, quod in reliqua etiam ſecula uſque ad mundi finem duraret, & omnes peccatores in ſpem veniæ per fidem in Chriſtum obtinendæ erigeret, ſtatuendi. Quid enim mirum, dixiſſet aliquis, ſi Deus hominibus peccata remiſit, aut remiſſionem obtulit, jam ante ad frugem revocatis, & ab impietate dudum reverſis? At quid me fiet, qui hucuſque in omnium ſcelerum cœno me volutavi? Quare etiamſi ſcelera & peccata illa hominum vehementer Deo diſpliceret, eum irritarent, & ad vindictam incitarent: ea tamen toleravit Deus, & impunita transmiſit, ut tanto illuſtriorem redderet illam, quam diximus, juſtitiam ſuam. Maluiſſet quidem Deus homines piè ac ſanctè vivere, ita ut tanta gratiæ ipſius ubertas, per Chriſtum orbi offerenda, incideret in homines bene præparatos, ita enim uberiorem tuliſſet fructum: ſed quia aliter res cecidit, ob ipſorum hominum improbitatem, etiam hac Deus ad gloriam ſuam uſus eſt, & ad juſtitiæ ſuæ illuſtrationem pro admirabili ſua ſapientia convertit. Nihil eſt, quod Deus in gloriam ſuam convertere aut non norit, aut non ſoleat. Vide inf. cap. 5. 20 ix. 17, 22, 23. xi. 32, & d. De hac autem παρέσει peccatorum, quod quidem attinet ad Gentes extraneas, loquitur idem Apoſtolus Actor. 17. 30 dum ait: *Cum tempora ignorantiæ diſſimularit* (Græcè ὑπεριδὼν) *Deus, nunc denunciat hominibus omnibus ubique ut reſipiſcant*. Ubi ὑπεριδὼν, ut nonnulli annotant, opponitur viſitationi ſeu punitioni iniquitatum. Huc etiam aliquo modo pertinet id, quod idem apoſtolus de gentibus extraneis dixit ejuſdem libri cap. 14. 16, quod Deus *in præteritis generationibus* ſeu *ætatibus ſeverit gentes ambulare viis ſuis*, hoc eſt pro ſuo arbitrio ac libitu vivere.

vere. quanquam id eatenus inprimis fecerit, quodnullam illis religionis rationem præscripserit, & promulgaverit. quanquam id etiam accessit, præsertim tum cum jam tempora instarent publicandi per Christum euangelii, ut hominum scelera ferè impunita dimitteret, & ea accumulari sineret, quemadmodum jam diximus. Hac interpretatione, quæ & voci πάρεσιν & cæteris verbis apprimè convenit, admissa; cessat illa apud interpretes hoc loco agitata quæstio, an Deus sola illa peccata remittat, quæ ante fidem in Christum fuere admissa: quum istorum solorum remissionis hic fiat mentio. Quanquam etiamsi πάρεσιν *remissionem* vertas, non sequitur tamen, Paulum dicere velle, Deum sola præterita peccata condonare; licet hic illorum solorum faciat mentionem: sed potius ideo Paulum asserere, Deum peccata ante Christi tempus, seu ante N. Fœdus per eum publicatum admissa, remittere, ut illustre quoddam gratiæ suæ, qua in posterum quoque erga credentes usurus sit, documentum daret. Cum enim illa fuerint longè gravissima, eorum remissione, ostendere voluisse, neminem in posterum de remissione peccatorum suorum, modo in Christum credat, atque adeo ab iis desinat, desperare debere, sed potius spem ejus firmam concipere, quo pacto idem Apostolus 1 Tim. 1. 15, 16 cum se peccatorum primum seu præcipuum esse dixisset, addit: *sed propterea misericordiam sum consequutus, ut in me primo*, seu *præcipuo* scil: peccatore, *demonstraret Jesus Christus omnem longanimitatem ad exemplum* seu *specimen eorum, qui crediturі essent in ipso ad vitam æternam.* Neque vero in loco nostro peccata uniuscujusque fidem antecedentia & consequentia inter se opponuntur: sed peccata hominum generatim ante Christi seu Novi fœderis promulgationem, & post eam, ipso Christi tempore, admissa. Itaque non ex hoc loco, sed ex aliis colligendum est, quid Deus de illis peccatis, quæ post fidem in Christum ab unoquoque admittantur, statuerit, num ea sit remissurus, nec ne. qua de re erit a nobis agendum capp. 6. 7, 8. quamquam id fidei natura rectè intellecta satis intelligitur, qua de re dictum est fusè Galat. 2. 16. Ut igitur ad verborum apostolicorum explicationem redeamus, cum Apostolus ait διὰ τὴν πάρεσιν, *propter transmissionem*; plerique ex recentioribus interpretibus διὰ licet accusativo junctum, reddunt *per*, non secus ac si διὰ Græcum esset genitivo junctum, vel saltem, utut retineant vocem *propter*, eam tamen pro *per* sumunt. Et fit quidem interdum, ut διὰ accusativo præfixum, quod est *propter*, eandem vim habeat quam *per*, quam in rem notatur exemplum Joh. 6. 57. Nam & διὰ accusativo præfixum, & Latinum *propter*, omne caussarum genus notare, sed maximè tamen caussam impulsivam, ac finalem designare solet: hoc autem loco sermo est de caussa procatarctica demonstrationis justitiæ divinæ, quæ inter impulsivas est. Itaque potest vox διὰ accusativo juncta rectè verti *propter*, & consuetam vim suam retinere: ut significetur, quia Deus jam a longo satis tempore peccata impunita dimiserit, & ea multiplicari, & propè in immensum crescere permiserit, atque hac ratione amplam justitiæ suæ demonstrandæ materiem quodammodo pararit, hoc ipso tempore voluisse justitiam illam suam promulgatam de justificatione per fidem in Christum obtinenda, demonstrare. Captavit enim Deus quodammodo hanc occasionem, ut omnibus post secuturis seculis clementiæ ac misericordiæ suæ asylum, quo omnibus in Christum credentibus perfugium pateret, erigeret. Nam quanto corruptius fuit seculum, quanto magis in omne flagitii genus effusum; tanto uberiorem Deus habuit materiem & segetem declarandæ tum benignitatis ac clementiæ, tum veracitatis ac fidei suæ. Addit autem, hæc peccata ante facta, & ἐν τῇ ἀνοχῇ τοῦ θεοῦ *in tolerantia Dei*, hoc est per *Dei* tolerantiam, Deo ita tolerante, ut reddunt interpretes quidam recentiores. pendent hæ voces a participio προγεγονότων, *ante factorum.* explicatur enim caussa non tam efficiens, quam non impediens, & ut nonnulli loquuntur, deficiens, ob quam peccata illa fœda commissa fuerint. ea est tolerantia Dei. Si Deus illa severè ultus fuisset, & apertè suppliciis gravibus immissis ostendisset, quantopere illa sibi displicerent; non ita audacter ac prælicenter homines iis indulsissent. At postquam Deus illa tulit; ideo contemta est ejus lenitas, impunitate facti sunt homines deteriores. Licet autem supra cap. 1 pœnam idololatriæ hominibus immissam commemorarit Apostolus: tamen ea ipsa pœna permissio fuit peccatorum, non eorum inhibitio, ut locus ipse ostendit. Unde & supra cap. 2 vers. 4, de iisdem hominibus loquens, quibus ista pœna fuit a Deo imposita, ait, eos divitias benignitatis & tolerantiæ (τῆς ἀνοχῆς) & longanimitatis contemnere, ignorantes benignitatem Dei ad pœnitentiam ipsos ducere. Nempe quia supplicia dolorem inurentia, & acerbitate sua peccandi licentiam coercentia non inflixerat hominibus Deus: ideo tolerantia dicitur fuisse usus. Similiter etiam infra cap. 9. 22 ostendit Apostolus, Deum tulisse Judæos induratos, in multa longanimitate; licet eo ipso, quod indurasset, puniisset: sed pœna illa non admodum ab iis sentiebatur; imo suavis erat; sed ad acerbius illos supplicium ducebat. De voce ἀνοχῆς diximus loco modo citato cap. 2. 4. *ad demonstrationem justitiæ ipsius* vel *suæ.* Legunt enim alii ἀυτῦ, alii ἀυτῦ, spiritu tantum mutato, eodem tamen sensu. ad *Deum* enim referri nullum est dubium. Sed si illa, ut quidem videntur verba postulare, pendent a participio προγεγονότων, *ante factorum*, a quo & proximè præcedentia pendere diximus, legendum est *ipsius*, q. d. quæ peccata antea fuerunt, tolerante illa Deo, admissa ad demonstrandam justitiam ipsius, non quidem quasi ab hominibus in peccatis admittendis finis ille spectatus fuerit: sed quia Deus illa tolerans eum spectarit. Itaque eodem planè sensu possis etiam cum verbis proximè præcedentibus, *in tolerantia Dei*, aut etiam cum remotiori, *propter transmissionem* præcedentium peccatorum, conjungere. Nomina enim verbalia, qualia sunt πάρεσις *transmissio*, & ἀνοχὴ *tolerantia*, istiusmodi nexum patiuntur. Sed alias verisimilius est ipsi verbo aut participio alicui annecti. Quod si verba *in tolerantia Dei*, ita interpreteris, *tolerante Deo*, in sequentibus vel legendum erit ἀυτῦ, vel ἀυτῦ, ut in N. Test: sæpe fit, pro reciproco sumendum est; *ad demonstrationem justitiæ suæ.* repetit autem hunc finem, jam ante expressum, sed eum transmissioni peccatorum ac tolerantiæ divinæ subjungit, ut hujus simul rationem reddat, & eam excuset, vel potius defendat, & justam ejus rationem Deo constitisse ostendat. Mirari enim quispiam alias posset, cur Deus tantam hominum licentiam et impietatem tam diu tolerarit. Sed nunc nihil mirum est, fine ejus rei convenientissimo &

maximè eximiò explicato, qui & cum summa Dei gloria, & cum summo hominum ipsorum bono conjunctus est. Verba *in hoc tempore*, opponuntur, ut jam superius indicavimus, temporibus ante Christum, quæ indicantur particula πρὸ seu *antè*, in participio προγεγενότων, *antè factorum*. Denotant ergo tempus Christi revelati, & promulgati per eum euangelii, seu publicati Novi Fœderis; quod idem significatum fuit supra vs. 21 vocula *nunc*. Sequentia, *ut sit ipse justus, & justificet eum, qui est ex fide Jesu*, jam supra sunt a nobis explicata, cum præcedentem versiculum expenderemus. Istud tantum addendum est, *esse ex fide Iesu*, nihil aliud significare, quam fidem a Jesu Christo traditam, in eove collocatam habere, fidei illi esse addictum, qua de re dictum est Galat. 3. 9, ubi eadem est phrasis *esse ex fide*, & ibid. vers. 10, *esse ex operibus Legis*, est esse operibus Legis addictum. supra hac ad Rom. Epistola cap. 2. 8 *esse ex contentione*, esse contentiosum, contentioni addictum. *Fides Iesu* quid sit, explicatum est vers. 22.

Vers. 27. *Ubi ergo [est] gloriatio? exclusa est.* Ex præcedentibus deducit Apostolus corollarium quoddam, quo retundit fastum ac jactantiam Judæorum, de operum suorum meritis, è justitia ea ratione parta, deque prærogativa præ gentibus extraneis (nam & hoc addi potest) sine fine ac modo gloriantium. Ita autem hæc veluti per digressiunculam quandam inserit, ut nihilominus institutum suum principale urgeat, & ex hoc ipso, quod hic deducit, denuo probet. Possent hæc ex proximis verbis, in quibus dictum fuit, *Deum justificare eum, qui est ex fide Iesu*, commodè deduci: nisi sequentia viderentur obstare, in quibus ex eo, quod gloriatio exclusa sit, vice versa colligitur, fide homines justificari. Non facit autem apostolus circulum, & quod fundamenti loco posuerat, iterum conclusionem ejusdem ratiocinationis constituit. Quare ex eo potius deduci videtur, quod Deus peccata ante id tempus transmiserit, & patienter tulerit, ut justitiæ suæ in hominibus justificandis documentum daret illustrius: eo ipso autem gloriationem excluſum ivit, atque adeo excluſit; siquidem omnes peccaverunt, & destituuntur gloria *Dei*, ut supra vidimus vers. 23: ex quibus verbis nonnulli ea, quæ hic dicuntur, concludunt, ut sanè possunt propioribus in hac deductione adjungi. Iam vero si gloriationem excluſum ivit Deus, atque adeo excluſit; fieri non potest, ut ex lege, quæ opera perfecta urget, & ab hominibus postulat, eos justificet: sed ex ea lege, seu doctrina, quæ fidem urget, & ea justificationem obtineri asserit. Ideo Paulus addit, principalem propositionem denuo asserturus: *per qualem legem*, scilicet excluſa est gloriatio, *operum?* num per eam legem *Deus* excluſit, aut excluſum ivit gloriationem, quæ opera præcipit, nempe perfecta? *non.* Certè hac ratione non excluſisset Deus gloriationem, & locum ei præcluſisset: sed potius occasionem ac materiem præbuisset, si per eam homines reipsa justificaret. Subaudienda enim est tacita quædam hypothesis seu conditio: nempe si Lex operum, seu Deus per eam, hominibus justificationem præstaret. Nam alioqui etiam Lex operum excludit gloriationem, quatenus omnes homines peccati arguit, ac sua voce damnat, quia eam non præstiterint, ut supra vidimus ipsum apostolum asserere vers. 20. sed si Deus per legem homines justificaret, non adimeret, sed suppeditaret hominibus gloriandi materiam, qua de re audiemus capite. seq. vers. 2.

Sed per Legem fidei. Per hanc Deus excluſit gloriationem: qui enim fide justificatur, non justificatur ob merita sua, sed ex gratia, ut hucusque vidimus, & docetur Galat. 3. 11, 12. Præterea, hæc justificationem consequendi ratio, non Judæis solis, ut lex operum, seu Mosaica, & modus justificationis in ea propositus, competit; sed & gentibus est communis. Quid ergo Judæis, de quo hac in parte glorientur, relictum est? Vox *Legis* hoc loco generalius sumitur, quam alias solet, siquidem duæ legis illius species ponuntur, Operum, & Fidei. quarum illa, quæ Mosaica est, simpliciter, ut jam sæpe vidimus, Lex κατ' ἐξοχὴν appellatur, & euangelio solet opponi: hæc vero euangelium est. Sumitur igitur Lex pro doctrina divinitus profecta, aliquid præcipiente ac præscribente: quam significationem vocis proprietas fert. Nonnulli legem hic sumunt pro vi, imperio ac potestate quadam, in qua significatione sumitur infra cap. 7. 21, 23, 25; ubi lex mentis, lex in membris existens, lex peccati commemoratur, & cap. 8. 2 lex spiritus vitæ, lex peccati, & mortis. Sed prior significatio est simplicior. Eadem ergo est Lex fidei, cum Lege libertatis, quemadmodum doctrinam euangelicam appellat Jacobus cap. 1. 25, & 2. 12. Libertatis autem Lex ob id ipsum est, quod fide contenta sit, eaque pietate, quam fidei nomine apud *Paulum* includi solere diximus: opera autem legis perfecta, ipsasque adeo ceremonias, quibus Lex Mosaica Iudæos manciparat, non exigat. Notatur ab interpretib. *Paulum* hoc loco appellasse euangelium legem μιμητικῶς, ob Iudæos, qui nil nisi legem, nempe Mosaicam, perpetuo creparent, eam unam in ore perpetuo haberent. Docet ergo legem quidem etiam hic esse, sed longè aliam, & ab illa, quam perpetuo jactarent, longè diversam.

Vers. 28. *Arbitramur* vel *colligimus igitur, fide justificari hominem, sine operibus Legis.* Repetit breviter propositionem, atque adeo etiam conclusionem principalem, supra vs. 21, & d. fusius explicatam. Λογιζόμεθα pro συλλογιζόμεθα, ut notant interpretes, hoc est ratiocinando colligimus, concludimus. Quid fides sit, quid opera Legis, jam supra dictum est, vers. 22. Intelligitur ergo, hominem non ideo justificari, quia exactè legem observaverit, & sic operum suorum vi justificationem meruerit; sed quia in Christum credat, & porro sub spe promissorum ab ipso propositorum ejus mandatis pro viribus pareat: utut & ante id tempus gravissimè peccaverit, & nunc quoque per fragilitatem nonnunquam labatur. Simul ac fidem ejusmodi quispiam amplectitur, justificari incipit: & ea completa, completur justificatio, & pleno eam jure homo consequitur, ut Abrahami exemplo Jacobus docuit cap. 2. 21, 22, 23. *Hominem*, id est quemvis indefinite.

Vers. 29. *An Judæorum Deus solum? nonne vero & Gentium? certe & Gentium.* Nova ratione, per quandam prolepsin, principalem illam propositionem ex superioribus illatam probat. Potest autem & objectio, & ratio illi opposita, duplici modo formari: primum ita ut objectio primo ac directè impugnet, ratio autem apostolica propugnet subjectum enunciationis proximè præcedentis, quod indefinitè elatum universali respondet: perinde enim est, ac si dixisset, quemvis hominem justificari ex fide, præsertim cum supra apostolus universalitatis notam & aperte addiderit, & urserit vers. 20, 22, 23. deinde ita ut primo ac directè

ab

ab objectione impetatur: argumento autem apostolico defendatur prædicatum enunciationis, hoc est modus justificationis ab apostolo defensus, qui exprimitur in verbis *fide absque operibus Legis*. Priori modo ita formari poterat objectio: Si *D*eus quemvis hominem, etiam Ethnicum, ex fide justificaret, non esset Iudæorum tantum Deus, seu benefactor singularis, sed & gentium. Atqui Deus Iudæorum tantum Deus est, non gentium. Ergo non justificat quemvis hominem, etiam Ethnicum, ex fide. *P*osteriori modo ita formari poterit: Si homines fide sine operibus legis justificarentur, Deus non minus gentium esset Deus; seu benefactor eximius, quam Iudæorum. Neque enim fides, ac porro etiam justificatio per eum obtinenda, minus cadit in gentes, quam in Iudæos. Atqui *D*eus solorum Iudæorum Deus est, non gentium: illorum se Deum fore non semel professus est. Quare non fide, sed ex lege Iudæis propria justificantur homines. Paulus concedit quidem, Deum Iudæorum esse Deum, quod solum revera ex divinis oraculis, præsertim ad Novi Fœderis tempora relatis, colligi potest: sed negat, Iudæorum solum esse Deum, imo contrarium potius manifestum esse ait. Quare argumentum potius invertit, & in adversarium retorquet; idque vel hac ratione, ut universalitatem subjecti assertionis suæ stabiliat; quod fiet hoc modo: Si Deus Iudæos tantum justificaret, non etiam gentes extraneas; Iudæorum tantum, Deus esset, non etiam gentium: At hoc absurdum, quare & illud; vel, ut stabiliatur prædicatum assertionis, hoc est modus justificationis per fidem absque operibus: quod fiet hoc modo: Si Deus ex lege homines justificaret, non ex fide Iudæis & gentibus communi; Deus esset Iudæorum tantum Deus, non etiam gentium. Hoc autem absurdum: quare & illud unde consequitur. Consecutionis ratio patet: quia Deus non est *D*eus, hoc est singularis benefactor illius, quem non justificat, sed damnat, ac pro meritis punit. Iam vero si ex Lege petenda esset justificatio, ea ad solos spectaret Iudæos, utpote quibus solis Lex est lata. Quod vero ad assumtionem attinet, absurdissimum est dicere, Deum esse Deum Iudæorum tantum, uni tantum populo velle, hoc præsertim tempore, vere benefacere, ad eum unum gratiæ suæ divitias velle adstringere: cæteros omnes, non homines, sed bestias, aut bestiis etiam pejores æstimare. Estne enim credibile, Deum, qui omnes æque crearit, & æquali conditione condiderit, tantum velle esse unius gentis, ob carnalem propagationem, a cæteris discrimen, tantam præ toto orbe dignitatem, ut ei uni se benignum exhibere, ejus unius virtuti infinitum præmium constituere velit; cæteris, quorum par, forte etiam major virtus ac pietas esset, ab eo penitus exclusis, & in sempiterni exitii barathrum præcipitatis? Certe id haudquaquam est concedendum. Utitur interrogatione Apostolus, quia res adeo sit perspicua, ut sine manifesta absurditate negari nequaquam possit. Est autem in verbis ellipsis vocis Dei, quæ & subjecti & prædicati locum tenet, perinde enim est, ac si dixisset: an Deus Iudæorum tantum Deus est: annon & gentium est *D*eus? certe & gentium Deus est. Ea, quæ extat, subjecti locum tenet, ut articulus etiam videtur indicare: inde postea in prædicato repetenda est. Similis ellipsis extat in eadem phrasi Marc.12.17, & Luc.20.38, ut intelligitur tum ex re ipsa, tum ex loco parallelo, apud Matth. cap.22.32, ubi plena est oratio, & Hebr.11.16, supra cap. 2.28, 29. contra ex prædicato subjectum erat repetendum.

Deum esse alicujus, in sacris literis interdum significat ab aliquo pro Deo haberi ac coli Exod.3.6,15,16: IV. 5. sed sæpissimè etiam, esse insignem alicujus benefactorem Daniel 2.23,47. Vide Psal.33.12. quo pacto Deus etiam post mortem Deum se vocavit Abrahami, Isaaci, & Iacobi: eam ob causam, quia ut D. Auctor ad Hebr. cap. 11.16 docet, paravit illis civitatem, nempe illam cælestem, eosque, ut Christus ipse docuit, est ex mortuis resuscitaturus, vide Matth. 22.31,32, & Luc. 20.37,38. conf. cum vers. 35, 36. Sic etiam seminis Abrahamici Deum se futurum, & postea etiam populi Israëlitici, & denique nostrum, quibuscum Novum Fœdus percussit, promisit Genes. 17.7,8 Exod.6.7. Levit.26.12. qui locus etiam ad nos refertur 2 Cor.6.16. confer quoque Ierem.31.33. Hebr.8.10. Apoc.21.3,7. Hoc loco posterior significatio, uti jam indicavimus, amplectenda est: quanquam non ita, ut statuatur Deum actu ipso, præsertim perfecto, omnium esse Deum, seu benefactorem; sed propensa in omnes voluntate, qua fit, ut omnibus bene cupiat, omnium salutem ac conversionem, sine qua illam adipisci non possunt desideret; quatenus inquam (ut hujus ipsius apostoli verbis 1 Tim.2.4 scriptis id explicemus) vult seu desiderat, ut omnes homines serventur, & ad cognitionem veritatis, quæ salutis adipiscendæ medium est, perveniant.

Vers.30. Hoc autem ita se habere, (quæ fuit assumtio argumenti apostolici) ea ratione probat, qua & dicto ad Timoth. loco utitur. *Siquidem unus [est] Deus.* Unum intelligit non tantum quatenus in se unus est, sed etiam respectu omnium hominum, sive Iudæorum, sive gentium, omnibus idem Deus est communis: non alius Iudæorum, alius gentium, quo pacto & respectu Christianorum omnium alibi dicit unum eundemve esse *D*eum 1 Cor.12.6. Eph.4.6. Cum ergo unus sit omnium terræ nationum ac populorum Deus, qui omnibus supremo cum imperio præsit, omnes regat ac gubernet, ac omnibus æque sit colendus: qui fieri potest, ut non æque omnibus benè cupiat, si facta cæteroqui sint paria? qui fieri potest, ut non æque horum atq; illorum virtutem, vel præmio proposito excitare, vel excitatam ac constanter cultam remunerari: & sic omnes æq; per fidem, & in ea comprehensam pietatem, justificare velit? Si peccata Ethnicorum obstant, obstabunt & Iudæorum: quæ etsi tandem non ita per se sint gravia, ut Ethnicorum, æque tamen gravia aut etiam graviora sunt eatenus, quod adversus expressam *D*ei legem ac comminationem sint commissa, nec ignorantia aliqua divinæ voluntatis queant excusari. Lex enim subintroiit, ut abundaret delictum, hoc est ejus vis, quam ad damnandos homines habet, augeretur. Quodsi Iudæorum peccata ad justificationem per fidem obtinendam apud *D*eum non obstant, non obstabunt & Ethnicorum, apud eundem Deum, quem cum Iudæis communem habent. Ita ut jure concluserit apostolus, Deum utrosque per fidem justificaturum, dum ita ait:

Qui justificabit circumcisionem ex fide, & præputium per fidem. q.d. Quare, cum unus idemque sit Deus & circumcisorum & præputiatorum, utrosque etiam eodem modo justificabit, nempe non per Legem Iudæis propriam, sed per fidem. *Circumcisio* pro circumcisis: *præputium* pro præputiatis. qua de re vide sup.

cap. 2.26, 27. Gal.2.7,8,9. *ex fide*, & *per fidem* idem est. placuit apostolo diversis particulis in re eadem uti. Nisi quis dicere malit, eum aliquanto significantiori phrasi usum esse, cum de Judæis loqueretur. dixisse enim *ex fide*, id est fidei ipsius vi, ne quam hujus rei partem legi tribuerent, & si simpliciter dixisset *per fidem*, putarent fidem quidem intervenire ad justificationem omnino debere, sed vim tamen præcipuam in operibus Legis esse sitam. De Ethnicis hac in parte minus erat metuendum.

Vers. 31. Tandem objectionem tum adversus proximè dictum, tum adversus superiora, in quibus principalis propositio seu mavis conclusio expressa fuit, occupat ac diluit, dum ita subjicit: *Legem ergo abolemus per fidem? Ne fiat*, seu *Absit: sed Legem statuimus* seu *stabilimus*. Potuisset enim quispiam dicere: Si Deus ex fide sola, ut tu ais, sine operibus Legis omnes homines justificat: Lex Mosaica hac ratione prorsus tolletur atque abrogabitur, quid enim ea erit opus, si absque ea homines omnes justificari poterunt ac debebunt? At lex absque scelere tolli nequit. Apostolus consecutionem argumenti negat, dum respondet *Absit*, nempe ut Legem, per fidem, hoc est dum fidem urgemus, & ea justificari homines docemus, aboleamus, & irritam prorsus atque otiosam reddamus. Possis *fidem* sumere pro doctrina de fide, ut Gal.1.22. 111. 2.5,23, 25. *Sed Legem*, inquit, *stabilimus*. imo vero Legem per doctrinam de fide stabilimus, tantum abest, ut eam tollamus. Etenim cum fides viva, & justificandi vim habens, omnino requirat veram pietatem in lege præscriptam; (veram autem pietatem vocamus, quæ in virtutibus, & rerum sua natura honestarum observatione consistit.) quisquis fidem urget, simul etiam urget, ut Lex, quatenus nimirum honesta præcipit, & sic omnibus hominibus etiam Ethnicis communis censeri debet, & æterna esse meretur, observetur. Quin etiam cum fides vires hominibus suppeditet ad pietatem colendam, quas ipsa Lex, ut inf. cap.7, & 8 audiemus, hominibus præstare non poterat; per fidem, aut de fide doctrinam fit ut Lex nunc longè diligentius, longè exactius, quam antea unquam factum fuerat, & a longè pluribus, hoc est etiam a gentibus extraneis observetur. Quare Lex egregiè per fidem stabilitur, qua de re infra cap.6, & duobus seqq. & cap.12, & seq. Eatenus tamen, quatenus nimis rigida fuit ac severa, & omnes in universum homines damnavit, atque a justificatione excluſit; quatenus etiam umbras tantum rerum futurarum, & veluti puerilia religionis elementa & progymnasmata continuit, per fidem abrogatur. Euangelium, quod fidem docet, Legi oppositum, *gratiæ* & *veritatis* nomine describit: illam severitati, hanc umbris legalibus opponens. Quatenus ergo lex gratiæ ac veritati opponitur, eatenus abrogata est: quatenus cum ea consentit, salva est, imo velut in integrum per doctrinam Euangelicam est restituta.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hoc capite Abrahami potissimum exemplo totam justificationis rationem comprobat atque illustrat: id enim tum ob divina testimonia, tum summam viri, apud Iudæos præsertim, contra quos hic disputatur, auctoritatem maxime illustre est, et ejusmodi, ex quo de ceteris quoque hominibus, ipsius vestigia sequentibus, judicium faciendum est. Partes capitis tres sunt. In prima ex isto Abrahami exemplo, cui etiam Davidis testimonium annectit, docet, hominem justificari fide, sine operibus, seu operum meritis; atque ita comprobat id quod versu 21 capitis præcedentis dixerat, justificationem istam habere testimonium in lege & prophetis. In secunda eodem exemplo docet, non solum ad circumcisos, quales erant Judæi, sed etiam ad præputiatos, quales erant gentes extraneæ, istam justificationis rationem pertinere. In tertia ipsam Abrahami fidem describit, ut hoc fidei veluti exemplar nobis proponat, & ad ejus imitationem nos excitet.

Vers. 1. *Quid igitur dicemus Abrahamum patrem nostrum invenisse secundum carnem?* In hoc problemate, seu quæstione, continetur id, quod in prima hujus capitis parte potissimum est tractaturus. Etsi autem revera id agat apostolus, ut præcedentia argumento ex Abrahami exemplo petito comprobet, annectit tamen ipsam quæstionem præcedentibus per particulam *igitur*, quia ea quæstio ex superioribus aliqua ratione oritur, & inde quispiam ad eam movendam arripere occasionem facilè poterat. quasi dicat: cum ostensum sit, Deum hodie Judæos & gentes ex fide, non ex operibus esse justificaturum: hinc non injuria quæri potest de Abrahamo patre nostro secundum carnem, quem justificatum esse nemo dubitat, quamnam justificationem is sit consecutus. num eam quæ ex operibus, an vero eam quæ est per fidem? Num dicendum, illum eadem ratione esse justificatum, qua ego hoc tempore homines omnes a Deo justificari assero; an vero alia, ut quidem alii censent?

Cum ait *quid dicemus Abrahamum invenisse*, non est dubium, quin de justificatione loquatur: de hac enim toto hoc loco agitur. Jam vero, eum justificatum esse, dubium non erat, præsertim apud Iudæos, adversus quos hic disputat: de modo tantum & ratione justificationis erat quæstio. Etsi enim hanc quoque satis apertè sacræ literæ veteris fœderis exprimant, dum fidem illi ad justitiam imputatam esse ostendunt: satis tamen ex sequentibus apparet, Judæos, qui operibus justificationem se mereri putabant, eadem ratione Abrahamum justificatum contendisse. Quare vocula *quid* non tam de bono, seu de justificatione ipsa, quam de ejus modo ac ratione, seu mavis, de justificatione habita ratione modi, accipienda est, quemadmodum jam explicuimus. Hoc modo & alibi eadem vox, aut similes, quæ rem ipsam significare videntur magis de modo illius loquuntur, seu de re, habita rarione modi. Sic Marc. 4.23. *quid audiatis*, apud Lucam 8. 18 dicitur, *quomodo audiatis*: & Johan. 4.22: *vos adoratis quod nescitis; nos adoramus quod scimus*, non tam de eo ipso quod adorandum sit, quam de adorationis ratione, nempe ubinam ea peragenda sit, accivitur, ut ex præcedentibus intelligitur. Idem docuimus Galat.6.7: *quia quod seminaverit homo, hoc & metet*: ubi, ut ex sequentibus intelligitur, non tam de eo ipso quod quis seminaverit, quam quomodo, seu cui agro semen crediderit, sermo est. *Invenire* autem hoc loco est consequi, adipisci, ut Genes. 26.12. Prov. 8.35, 17, 18. Sic videtur sumi, quoties dicitur invenire gratiam in oculis alicujus, id enim est gratiam alicujus consequi, gratia & favore alicujus potiri. Voces *secundum carnem*, cum vetere interprete & Erasmo

mo aliisque compluribus, per trajectionem positas esse censemus, jungendas autem cum nomine Patris. Qua de causa vetus interpres, ut omnem ambiguitatem evitaret, verbum invenisse præposuit subjecto, hoc modo: *Quid igitur dicemus invenisse Abrahamum patrem nostrum secundum carnem*? Vocat Abrahamum patrem sibi cum cæteris Judæis communem, ut hoc ipso ostenderet, se illum, tanquam generis sui ducem ac principem, non minus quam Judæi cæteri suspicere ac magnificare, & ea, quæ dicturus sit, non illo existimationem ejus minuendi studio, sed ipsius veritatis amore impulsum, ac vi quadam adactum dicere.

Sed addit, eum patrem suum & cæterorum Iudæorum esse secundum carnem, quia infra hoc ipso cap. vers. 11, & deinceps docebit, Abrahamum esse patrem omnium credentium, sive Judæorum, sive Erhnicorum, nempe secundum spiritum, seu spiritualem. Nam *secundum carnem & secundum spiritum* opponi sibi invicem solere, docuimus supra cap. 1. 4. Quare significare voluit, Abrahamum eatenus suum & Iudæorum omnium communem esse patrem, quatenus carnali naturalive ratione ab eo ipso æque fuerint orti. Alioqui secundum spiritum non agnoscebat apostolus Judæos omnes pro Abrahami filiis, cum non omnes crederent, quemadmodum nec Israëlitas secundum carnem. Vide infra cap. 9. 7, 8. Gal. 4. 28, 29. Adde 1 Cor. 10. 8. Secundum carnem interpretari, ex operibus, ut faciunt nonnulli, & sine exemplo, & durum atque obscurum esse videtur.

Vers. 2. *Si enim Abraham ex operibus justificatus est, habet gloriationem, sed non apud Deum.* His verbis per prolepsin quandam ostendit, jure se quæsivisse, quid de Abrahamo ratione justificationis sit statuendum. Potuissent enim alii dicere, cur tu quæris, quid de Abrahamo hac in parte sit dicendum? quasi vero dubium sit, illum operum suorum vi ac meritis fuisse justificatum. Hanc ergo objectionem refellit Apostolus, & sic ostendit, rectè se ea de re quæstionem movisse. Docet enim, Abrahamum nequaquam, ut vulgo apud Judæos æstimetur, ex operibus esse justificatum. Possunt autem verba duplici modo (quanquam sententia prope eadem est) accipi. Primum, ut licet in speciem non nisi unam enunciationem videantur continere, tamen conciso quodam loquendi genere duas revera contineant, nempe majorem, ut in scholis vocant, & minorem propositionem Syllogismi hypothetici ex quibus conclusio, quæ subticetur, facile potest colligi: quasi diceret si Abraham operum suorum vi ac merito fuisset justificatus, haberet gloriationem, seu gloriandi causam ac materiam, habet de quo glorietur. Atqui gloriationem non habet, nempè apud Deum, seu coram Deo. Apud homines enim habere gloriam nihilominus posset: sed id hic non est spectandum. Ergo ex operibus non est justificatus. Minor propositio, seu assumtio in sequentibus probabitur. Deinde possunt ita eadem verba accipi, ut, quemadmodum præ se ferunt, unam tantum enunciationem seu propositionem contineant. Sed tunc verbum justificatus est, non de re ipsa, sed de rei declaratione, seu mavis pronunciatione seu assertione intelligendum erit. Nam alias dici nequaquam posset, *A*brahamum, si ex operibus justificatus reipsa fuisset, non habiturum gloriationem apud Deum. Cur enim de suis meritis gloriandi causam justam non haberet, qui eorum vi justificatus fuisset, atque ita jure suo mercedem hanc operibus suiis per se debitam repetiisset ac sibi vendicasset, nihil hac in parte divinæ gratiæ imputans? Certe ipse *P*aulus paulo antè cap. 3. 28 asseruit, gloriationem esse exclusam non per legem operum, sed per legem fidei. Non loquitur autem ibi de gloriatione injusta, aut de eo quod apud homines solos fiat. Hoc enim modo etiam hodie gloriatio locum habet, & tum, cum Paulus hæc scriberet, locum habebat apud Judæos: sed justæ gloriationi, quæ apud Deum etiam valeat, locum non amplius relictum esse ait. Solent autem, apud Hebræos præsertim, verba quæ de re ipsa propriè loquuntur, de rei declaratione, pronunciatione, assertione non semel sumi. *Sic mundare* pro mundum declarare aut pronunciare, & polluere, pro pollutum declarare Levit. 12. vers. 7, 8, sæpius autem cap. 13 & 14. Sic Jeremiæ dixit Deus cap. 1. 10, *Ut evellas* (gentes nempe & regna) *& destruas & disperdas, & dissipes, & ædifices & plantes*, hoc est, illa futura enuncies & prædicas Esaiæ cap. 6. 10. Excæca (vel *impingua*) *cor populi hujus, & aures ejus aggrava, & oculos ejus claude*, id est, ea me facturum denuncia. Autor epistolæ ad Hebr. *non enim alicubi angelos assumit*, seu *suscipit*, nempe Christus: hoc est, nusquam in scriptura angelos suscipere, & iis opitulari dicitur. Sensus ergo istorum Pauli verborum hic erit: Si *A*brahamus ex operibus, seu operum suorum meritis justificatus fuisse dicatur ac pronuncietur, habebit quidem aliquam gloriationem apud homines, qui id de eo affirmant & jactant, vel huic ejus laudi favent atque applaudunt, eamque approbant; sed non apud Deum, non Dei judicio, qui eam laudem nequaquam agnoscit atque approbat, sed longè aliter, ut statim ex scriptura docebo, ea de re statuit ac pronunciat: vana erit illa gloriatio, non vera, non justa. Verbis ergo illis, *sed non apud Deum*, tacitæ occurrit objectioni, ne quis eum de quavis gloriatione, etiam ea, quæ apud homines aliquid valeat, loqui arbitretur, & jam ipsi hoc loco objiciat. Gloriationem apud homines locum habituram concedit; sed non veram, quæ coram Deo valeat, ac in ipsius conspectu ejusque judicio subsistere, & ab eo approbari queat. Videmus ergo, apostolum negare, *A*brahamum ex operibus justificatum esse: quod quomodo cum illis consistere queat, quæ Jacob. 2. 21 & deinceps extant, videbimus paulo post vers. 4, ubi etiam confirmabitur nostra horum verborum, ex operibus justificari, explicatio, quæ est, ex operum meritis, ipsorum operum vi ac dignitate justificari; mereri autem sua vi justificationem nulla opera possunt nisi ex omni parte perfecta. Nam vel unum peccatum facit ut pœnam merearis, & sic factorum tuorum habita ratione, ipsoque jure inspecto, pro justo atque innocente haberi, seu tanquam justus ac innocens tractari nequeas. Quod si vel unum peccatum istiusmodi justificationis rationem intercludit, quanto magis plura, præsertim gravia. *Gloriatio* pro gloriandi materia & causa per Metonymiam sumitur hoc versu, ut infra cap. 15. 17. 2 Cor. 1. 12 & Gal. 6. 4.

Vers. 3. *Quid enim scriptura dicit? Credidit autem Abraham Deo & imputatum est ipsi ad justitiam.* Probatur his verbis, Abrahamum non habere gloriationem, seu materiam ac causam gloriandi, coram Deo, nempe in justificationis ratione; nihil eum suis meritis, sed totum Dei gratiæ debere imputare: nempe quia scriptura, quæ divinæ mentis ac sententiæ interpres est,

& ex qua verum de rebus divinis judicium ferendum eſt, longe alia ratione, & ei quæ eſt ex operibus contraria, juſtificatum eſſe teſtatur. Ait enim, Abrahamum credidiſſe Deo, & id ei imputatum eſſe ad juſtitiam, Gen. 15.7. Quomodo autem hæc verba cum juſtificatione ex operibus pugnent, & eam prorſus excludant, in ſequentibus docebit Apoſtolus. Citat hæc vorba Apoſtolus ſecundum Græcam interpretationem, vulgo tunc inter Judæos receptam. Verba Hebræa aliquantum diſcrepant: ſed ſenſus tamen idem eſt. Ita enim habent: *Et credidit* (nempe Abraham) *in Iehova*, *& imputavit* (nempe Jehova) *illam juſtitiam*: hoc eſt, Deus id ipſum, quod Abrahamus ei credidit, ad juſtitiam ei imputavit. Hoc loco enim in Jehova credere idem eſt, quod Deo promittenti credere, & ſic ſpem ac fiduciam in eo collocare. promiſerat enim *A*brahamo Deus, ut in præcedentibus legimus, prolem numeroſam inſtar ſtellarum cœli: qua de re infra ỳſ. 18. Huic promiſſo Abrahamus dicitur credidiſſe. Non ſemel confunduntur phraſes illæ credere in Deo, vel in Deum, & credere Deo: licet hæc aſſenſum promiſſis divinis adhibitum propriè ſignificet, illa magis ſpem ac fiduciam in illo collocatam: quia cum Deus aliquid cuipiam promittit, non poteſt quis ejus verbis fidem adhibere, quin ſimul in eo ſpem ac fiduciam collocet, & contra; ita ut eodem recidat, ſive dicas eum *D*eo credidiſſe, ſive in Deo vel in Deum. Cæteroqui poteſt quis Deo confidere abſque promiſſo; & contra, aliquid aliud dicenti credere abſque fiducia, ſaltem ita, ut alterum in altero non includatur. Vocula autem *illam* in illo geneſeos loco Hebræorum more ponitur pro *illud* (Neutro enim ii, ut notum eſt, carent) & refertur ad totum id quod præceſſit, nempe, quod *A*braham in *D*eo credidit, quæ eadem eſt ſententia Græcorum verborum, *& imputatum* eſt ei, nempe hoc ipſum, quod Deo credidit, *ad juſtitiam*. Qua de cauſa poſtea verſ. 5 *A*poſtolus hunc ad locum reſpiciens, ait *fidem* imputari ad juſtitiã. Imputata autem fuit Abrahamo non niſi a *D*eo.

Quare etiamſi verbum *imputandi*, quod in Hebræo activum eſt, & ad Jehovam ſeu Deum refertur, a Græcis, & porro etiam a Paulo, per paſſivum ſit redditum, non expreſſa perſona agente: ſenſus tamen idem eſt, & perſona agens, hoc eſt, juſtitiam imputans, ex reipſa ſatis ab unoquoque intelligitur.

Sed nondum abſoluta eſt argumentatio Apoſtolica nec dum probatum Abrahamum ex operibus non juſtificatum, & hanc gloriationem apud Deum non habere: itaque pergit apoſtolus, & argumentationem ſuam implet, Majore, quam vocant, propoſitione ei addita. Ille enim Scripturæ locus Minoris, ſeu aſſumtionis tantum locum obtinet. Ita enim demtis omnibus, quæ illuſtrandæ rei faciunt, & ipſius tantum argumenti nervis relictis, ratiocinari cenſendus eſt: *Ei*, qui ex operibus juſtificatur, non imputatur juſtitia. At Abrahamo imputata eſt juſtitia. Ergo ex operibus non fuit juſtificatus.

Verſ. 4. Sententia aſſumptionis, ut diximus, vera continetur in illo genes. dicto: ſententia propoſitionis, quam Majorem vocant, in ſequentibus dum ita ſubjicit: *Ei autem qui operatur, merces non imputatur ſecundum gratiam, ſed ſecundum debitum*: quam in ſequentibus, nempe ỳſ. 5, iterum illuſtrat a contrario. Neq; vero refert, quod *eum qui operatur*, ponat loco ejus, qui ex *operibus juſtificatur*: alterum enim ex altero, ut mox videbimus, conſequitur. Nec refert etiam. quod mercedem collocet loco juſtitiæ, illud enim genus eſt, hoc ſpecies; & quod de toto genere, vel affirmatur vel negatur, etiam de ſpecie vel affirmatur vel negatur. Ut taceam, genus illud ad certam ſpeciem reſtringi poſſe.

Nec porro refert, quod loco ejus, quod in verbis Genes. dictum fuerat, fidem fuiſſe Abrahamo inputatam ad juſtitiam, hic de imputatione ipſius mercedis, atque adeo ipſius juſtitiæ ſermo eſt. Cui enim fides imputatur ad juſtitiam, ei ipſa juſtitia impútatur. Verba denique illa, *non ſecundum gratiam*, ſunt quædam veluti declaratio verbi *imputandi*, ſeu latentis in eo Emphaſeos, qua argumentationis vis nititur: quæ declaratur a contrario dum additur, ſed *ſecundum debitum*, ad aſſertionis hujus veritatem ac robur tanto evidentius oſtendendum. Inde enim probatio Majoris propoſitionis, quam hic exprimi diximus, patet. Nam quod ad primum attinet, verbum *operandi* non accipitur hoc loco plane generaliter pro quavis operatione, ſive una ſive pluribus, ſive perfecta ſive imperfecta. Alias enim ſequeretur. Abrahamum nihil boni (nam de bona operatione hic ſermonem eſſe quivis videt) operatum eſſe, præſertim ante illud tempus quo illi juſtitia dicitur imputata. Ita enim argumentari liceret: Ei qui aliquid ſaltem boni operatur, non imputatur merces ſecundum gratiam, ſed ſecundum debitum. At Abrahamo merces imputata fuit ſecundum gratiam, non ſecundum debitum: Ergo nil fecit boni. Qua concluſione quid abſurdius, & ipſi ſacræ ſcripturæ magis adverſum? ſiquidem & ſacræ literæ ejus in *D*eum pietatem etiam ante illud tempus commendant, & quandam fidem, quod *D*eo, terra domoque patria exire jubenti paruerit, *D*eum ipſum coluerit, & alia quædam laude digna fecerit. Vide Gen. 12, & 14. Hebr. 11.8,9. Ratio etiam ipſa aperte monſtrat, non poſſe dictum apoſtoli de quovis opere accipi. Quid ſi enim opus longè ſit impar mercedi? quid ſi nulla ſit inter ipſum & mercedem proportio, ut ſi merces ſit infinita, opus finitum, num ſecundum debitum, non ſecundum gratiam merces imputabitur, vel operanti adjudicabitur? Adde, quod Jacobus manifeſtè docet, illa verba, *Credidit Abraham Deo*, *& imputatum eſt ei ad juſtitiam*, tum impleta fuiſſe, cum Iſaacum obtulit ſuper altare, & inde docet, eum ex operibus eſſe juſtificatum: quod conſiſtere non poſſet, ſi quodvis opus intelligeretur. Denique ſimili ratione loquitur Pſaltes de *P*hinea Aaronis filio, qui occiſo Zamri & Madianitide avertit Dei iram ab Iſraelitis, *P*ſal. 106.20: *& imputatum eſt ei* (nempe hoc ejus factum, quod fecit & placavit *D*eum) *in* ſive *ad juſtitiam, in generatione & generationem, uſq; in ſempiternum.*

Καὶ ἐλογίσθη αὐτῷ εἰς δικαιοσύνην, nempe quia ipſi & ſemini ipſius ſempiternum ſacerdotium præmii loco a Deo eam ob cauſam fuit deſtinatum, ut conſtat ex Num. 25. 12, 13, licet alioqui factum id minimè mereretur. Nihilominus tamen de facto ſeu opere ejus manifeſtè ſermo eſt. Atqui ſi hæc *P*auli verba de quovis opere loquerentur, ſtatuendum eſſet omnino, Phineam tum nihil boni egiſſe, nec ejus factum ullam juſtitiæ iſtius cauſam fuiſſe. Statuendum ergo eſt, non de quovis opere, etiam imperfecto, mercedi nequaquam reſpondente, eſſe ſermonem; ſed verbum *operandi* κατ' ἐξοχὴν ſumendum eſſe de opere perfecto & mercedem æquante eive juſta analogia reſpondente.

Operanti vero merces &c. Probat ex allatis ſcripturæ verbis, Abrahamum non fuiſſe ex operibus juſtificatum

tum, quia Arahamo merces imputata fuerit, hoc est secundum gratiam tributa: unde apparet, eum opera perfecta non habuisse, ac mercedem istam verè non fuisse meritum. Intelligitur enim per mercedem hoc loco ejusmodi merces, quæ labori dignitate respondeat, & quæ labori sua natura obveniat, sive ex æquo & justo debeatur. Ejusmodi enim merces operanti, hoc est, ei qui officio suo plenè satisfacit, sive perfecte operatur, non solet ex gratia aliqua, sed ex debito dari; qualis merces est justitia sive justificatio, quæ sua natura debetur illi, qui omni peccato & crimine est vacuus. *Ex* verbo autem imputandi probat apostolus, Abrahamo hanc mercedem non ex debito fuisse datam, sed ex mera benignitate citra debitum.

Ideo addit, κατὰ χάριν, declarationis gratia, sive vim verbi istius volens exprimere. Non enim asseruit aliquid in istis verbis apostolus, quod tacite in Scripturæ verbis non lateat. Nam alioquin *A*postolus ex verbis Scripturæ nihil concluderet. Quocirca ex illis verbis, *sed secundum debitum*, quin etiam ex verbo *imputandi*, videtur, vel verbum aliquod vicinum, nempe *datur*, ibi, vel etiam ante voces secundum gratiam subaudiendum esse, hoc pacto: *Operanti* autem non imputatur merces, hoc est, secundum gratiam datur; sed scilicet datur secundum debitum: vel denique statuendum, apostolum brevitati studendo minus quodammodo accuratè, ut in ejusmodi concisis sermonibus fieri solet, fuisse locutum, & verbo imputandi in posteriori præsertim enunciati parte abusum aliquo modo, idque latius extendisse.

Vers. 6. *Quemadmodum & David dicit &c.* Iam ad testimonium Davidis transit, quo probat, illum demum hominem beatum esse prædicandum cui Deus justitiam imputat, hoc est, absque operibus tribuit. Μακαρισμὸς est prædicatio beatitudinis, seu beatificatio. Τὸν μακαρισμὸν ἢ ἀσπάται subintelligi debet verbum εἶναι. Quod si ille demum est beatus prædicandus, non qui justitiam seu justificationem meretur, sed cui justitia divina benignitate attribuitur, hinc apparet, neminem eam consequi operibus

Vers. 7. *Beati quorum &c.* Si illi demum beati sunt prædicandi, quorum peccata Deus remittit, certe illi demum sunt prædicandi, quibus justitia imputatur a Deo, seu absque operum merito tribuitur. *Peccatorum* enim remissione non est opus, ubi adsunt opera perfecta, quæ justificationem sua natura merentur.

Vers. 9. *Beatificatio igitur hæc &c.* Hic jam ad alteram capitis partem transit, in qua ostendit, justitiæ imputationem, quæ in remissione peccatorum consistit, non solum ad Judæos, sed etiam ad præputiatos, dummodo credant, spectare. Per circumcisionem intelligit circumcisos, per præputium præputiatos; Abstracta pro concretis. *Dicimus enim, quod imputata sit Abrahamo fides &c.* quasi dicat id quod ex Scriptura de Abrahamo citavimus, hanc quæstionem nobis suppeditat. Nam statim quæri potest, cum constet, Abrahamum primum omnium ex circumcisis fuisse, & ab eo circumcisionem cœpisse, quo tempore illi fuerit justitia imputata, an in præputio adhuc existenti, an vero circumciso. Hinc etiam quæstio hæc definiri poterit, nempe *A*brahami exemplo. Constat enim in præputio adhuc existenti justitiam obtigisse.

Vers. 11. *Et signum accepit circumcisionis &c.* Quorsum igitur pertinebat circumcisio, si non ad justitiam consequendam? Respondet apostolus: Signum circumcisionis, id est, circumcisionem, quæ instar notæ & signi cujusdam est, *& sigillum justitiæ* seu justificationis: nempe quia erat, ut Moses scribit, signum fœderis, quod Deus cum Abrahamo pepigerat. Ex fœdere autem apparet, Abrahamum Deo fuisse charum, ac proinde pro justo reputatum: nam alioqui nunquam cum ipso fœdus, & quidem æternum pepigisset. Itaque ex hac nota, quam in corpore ejus extare volebat Deus in signum pacti secum fœderis, poterat tum ipse *A*brahamus, tum alii, veluti ex sigillo aliquo colligere, ipsum esse Deo charum, & in conspectu ejus justum. *Justitia* autem fidei est justificatio manans ex fide. Τῆς ἐκ τῆς ἀκροβυστίας. Possunt hæc verba referri tum ad fidem, tum ad justitiam. Satius est ea referre ad utumque, sed primo ad fidem, ex consequenti vero ad justitiam. Fide enim posita justitia statim fuit consecuta. Sequenti versu manifeste hæc verba ad fidem refert apostolus.

Ut esset pater omnium credentium. De eventu magis hæc verba accipienda videntur, quam de consilio, & perinde est ac si diceret apostolus (respondendo ad quæstionem v. 9 propositam) hinc consequitur (nempe inde, quod *A*braham in præputio per fidem fuerit justificatus) eum esse patrem omnium credentium præputiatorum: id est, ita se habere ad omnes credentes præputiatos, quemadmodum pater ad suos liberos sive posteros, seu credentes præputiatos inter ipsius liberos numerandos esse, & ad hæreditatem ejus pertinere, ac proinde illis quoque esse justitiam imputandam, sive imputatum iri.

Vers. 12. *Et patrem circumcisionis &c.* Simul vero etiam consequitur, eum esse patrem circumcisorum. Τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον subintelligi debet vocabulum λογιζομένοις. Ad hoc enim manifestè respicit. Non enim est Genitivus articuli fœminini ut ad περιτομῆς respiciat, sed dativus τοῖς. Quare perinde est ac si dixisset, καὶ πατέρα περιτομῆς τοῖς λογιζομένοις αὐτοῖς τὴν δικαιοσύνην, τοῖς οὐκ ἐκ περιτομῆς μόνον &c. Est igitur *A*brahamus pater etiam circumcisorum, adeo ut & illis imputanda sit justitia; verum tum demum, si præter circumcisionem aliquid etiam aliud in illis reperiatur: quemadmodum in *A*brahamo præter circumcisionem aliquid etiam fuit aliud, ob quod fuit justificatus. Quidnam illud est? ἀλλὰ καὶ τοῖς στοιχοῦσι τοῖς ἴχνεσι &c. Articulus τοῖς redundat. Incedere vestigiis fidei est fidem imitari. Itaque illud præter circumcisionem in illis requiritur, ut fidem *A*brahami exprimant & imitentur. Hoc si fiat, vere *A*brahamus illorum Pater, vere illi *A*brahæ posteritas celebrantur, & illius, quam consecutus est *A*braham, justitiæ hæredes evadent.

Vers. 13. *Non enim per Legem promissio.* Causam affert, cur fidem *A*brahami exprimere & imitari debeant: vel, ut alii volunt, ratio propositionis principalis in superioribus expressæ redditur: quia nimirum promissio illa, quæ *A*brahamo & semini seu posteritati ejus a Deo data fuit, nec *A*brahamo data fuerat, quod Legem implevisset; nec posteris ejus sub conditione Legis implendæ danda, sed ut *A*brahamo data fuerat ob fidem, & posteris danda sub fidei conditione. *Sed per justitiam fidei.* Consequens pro antecedente posuit, quasi dicat sed per fidem quam consequitur justitia, qua posita plenum jus ad consequendam promissionem consequitur. Promissio autem describitur: *illum esse hæredem mundi.* Respicit ad promissionem terræ Chananææ, quæ fuit typus promissionis vitæ æternæ.

ternæ. Itaque utitur voce mundi apostolus, ut sensum mysticum indicet. Non enim nisi ingenti hyperbole exigua illa mundi pars mundi totius nomine censeri potest.

Vers. 14. *Si enim qui ex lege hæredes.* Probat, promissionem non contingere ob servatam legem, sed ob fidem, & ex ea manantem justitiam, ab absurdo duplici. οἱ ἐκ νόμου sunt illi qui legem servant, ut vers. 16, quemadmodum ὁ ἐκ πίστως; qui fidem habent, seu credunt. Absurdum autem duplex est: Primum, κεκένωται ἡ πίστις, *irrita* sive in anis facta est fides, id est, nullas habuit vires in concilianda hæreditate, nihil ad eam profuit. Intelligit autem principaliter Abrahami fidem, quam Judæi non poterant negare eas habuisse vires, ut ex ea Abrahamus justificaretur a Deo, ac proinde etiam promissionem adipisceretur. Quod si absurdum est, Abrahami fidem fuisse irritam & inanem, etiam absurdum erit, reliquorum omnium credentium, qui filii sunt Abrahami, fidem debere esse irritam, seu non habere eas vires, ut ex ea justificentur, ac proinde promissionem consequantur.

Et destructa est promissio. Alterum absurdum, quo magis stringit & Judæos urget: quod absurdum etsi ex primo etiam pendet; tamen maluit apostolus alia ratione consequentiam argumenti sui probare.

Vers. 15. *Lex enim iram operatur.* Hic probat hanc consequentiam: Si illi demum, sive, si illi soli, qui legem servant, sunt hæredes, & promissionem consequuntur, sequitur, destrui promissionem, id est, talem esse, quam nullus consequatur, sive quæ ad effectum non sit deducenda. Ad hujus consequentiæ probationem subaudienda est hæc argumentatio: *Si illi*, qui sunt ex lege, sunt hæredes, sequetur, ex lege, seu per legem esse hæreditatem. Atqui absurdum hoc: *ergo & illud.* Consequens absurdum esse probatur. Nam si ex lege est hæreditas, destruitur promissio. Hoc connexum nunc probat Apostolus: quia lex contrarium promissioni producat, nempe *iram*, id est, pœnam. Per *iram* enim hoc loco pœna intelligitur, quam lex transgressoribus fixit. Lex autem *iram* sive pœnam producit posita transgressione; ad quam penitus evitandam vires non suppeditat: quemadmodum contra posita observatione producit promissum, seu præmium. Verum quia id aliquo modo impossibile est, ut quis legem exacte servet, partim ob legis ipsius, partim ob ipsorum hominum infirmitatem, hic dicitur lex iram seu pœnam potius efficere, seu producere, quam præmium. Quomodo autem producat pœnam ostendit apostolus: *Ubi enim non est lex, neque transgressio.* Non negat apostolus, fuisse homines peccaturos etiamsi lex non fuisset data: sed negat, peccatum habiturum fuisse vim seu rationem transgressionis, nisi fixa fuisset lex, ob quam sit, ut delictum obliget ad pœnam. Itaque lex jus parit, vel saltem auget, puniendi homines. Cum igitur nemo sit qui legem servet, lex autem non servata obliget ad pœnam (nam sine ea nulla est, vel non adeo aperta firmaque ad pœnam obligatio) hinc efficitur, ut lex iram operetur, tantum abest ut promissionem nobis largiatur. Posuit autem apostolus vicinam propositionem pro vicina. Nam pro eo quod dicere debuerat, ubi est lex ibi est transgressio, ut ostenderet, hanc propositionem esse convertibilem, ac transgressionem, ac proinde etiam pœnam individuo nexu cum lege cohærere tanquam causa, eo, quo diximus, pacto maluit dicere: Ubi non est lex, ibi non est transgressio.

Vers. 16. *Propterea ex fide.* Remoto hoc medio, nempe lege, in consequenda promissione, ponitur *aliud medium*, nempe fides. *Ut secundum gratiam.* Ideo ex fide, non ex lege, pendet promissio, ut ex gratia pendeat, non ex merito. Hoc autem propterea, *ut esset firma promissio*, i. e. talis, quam nulla res irritam facere possit, sed quæ certo sit ad exitum deducenda. *Valde* autem fuisset incerta, imo nulla, si ex merito, sive ex legis observatione, non autē ex gratia & benignitate divina pependisset.

Omni semini. q. d. non solum ut esset firma simpliciter debuit ex gratia pendere, sed etiam ut omni semini esset firma. Demus enim, Judæos legem servasse ac servare, ac proinde promissionem consecutos esse, quid dicemus de gentibus? Hæ cum legem ne habuerint quidem, quomodo eam servare potuerunt? His igitur credendum est promissioni, & tum, si credunt & Abrahamum imitantur, semen ejus sunt. Quare nec fuisset promissio firma, nec, si fuisset firma uni parti ex semine, omni semini firma fuisset. Particula hæc universalis non est apud Mosem, sed indefinitè dictum est *& semini tuo.* At ejusmodi propositiones indefinitæ æquipollent universalibus, præsertim in rebus favorabilibus. Inprimis autem promissiones divinas convenit ac decet tam latè extendi, quam ipsa verba ferunt. *Non illi qui ex lege solum &c.* Non isti tantum seminis parti, quæ legem observarit & observet, sed & alteri illi legem non habenti: *Quod est ex fide Abrahami* id est, quod Abrahami fidem imitetur. Sed an hoc censeri debet Abrahami semen? Imo vero. Nam Abrahamus est pater omnium nostrum, id est, credentium, etiamsi variarum gentium ac nationum. *Pater* oredentium dicitur tum ratione generationis, tum ratione hæreditatis, quatenus eorundem bonorum fiunt participes, quemadmodum filii patris sui bona adeunt: quæ Abrahamo primum veluti in solidum data fuerant, & ab eo quodammodo in nos devolvuntur.

Vers. 17. *Quemadmodum scriptum est.* Probat testimonio scripturæ, Abrahamum esse patrem non eorum solum qui ex eo carnali ratione sunt geniti, id est, Judæorum; sed eorum etiam, qui carnali ratione ab eo profecti non sunt, utpote longe diversarum gentium ac nationum homines. *Coram eo cui credidit.* Si volumus, Apostolum ad superioris versiculi ultima verba respicere, nempe ad ea, *qui*, scilicet Abraham, est Pater omnium nostrum, sensus erit, Abrahamum esse patrem omnium credentium ea ratione, quæ coram Deo valet ac magno est apud eum in pretio, quam Deus approbat, quem convenit ac maxime decet non hanc ex sanguine & viri voluntate generationem spectare, sed aliam longe sublimiorem ac digniorem; ut hac ratione occupet Paulus objectionem, quam ipsi movere poterant Judæi, & ostendere, Abrahamum multarum esse gentium patrem, etiamsi Judæorum tantum diceretur pater. Quod si volumus hæc verba cum proximis, quæ parenthesi includi debent, jungenda esse (nam Paulus sæpe solet verba quæ post parenthesin subjicit ita efferre, ut non minus parenthesi, quam superiori orationi jungi & accommodari queant) poterit præter illum hic etiam esse sensus; quod Abrahamus multarum gentium fuerit pater constitutus, non quod reipsa, cum hæc diceret Deus, sed tam certo id futurum erat quasi reipsa id factum fuisset, divino nimirum decreto ac constitutione. Nam quæ Deus destinat ac futura decernit, ea coram Deo esse dicuntur, qui ea quæ non sunt vocat tanquam si essent: quem fortassis etiam sic

descripsit

descripsit hoc loco Paulus, ut ostenderet illi nihil impossibile esse eorum quæcunque promittit & decernit; quale hoc erat, quod multæ gentes ex Abrahamo, tum secundum carnem, tum etiam spirituali ratione nasci deberent. Sed simul hac descriptione innuere voluit, tum causam, tum simul etiam objectum fidei Abrahamicæ; quam tamen descriptionem sic temperavit, ut fidei nostræ objectum & causam longè melius exprimat.

Qui vivificat mortuos. Credidit Abraham Deo, sibi promittenti prolem jam centenario, ex Sara conjuge, quæ omnem pariendi vim ob ætatem amiserat. Cur credidit? quia persuasus erat, Deum mortuos vivificare. Nam dum credidit se senem generaturum liberos, & Saram uxorem suam parituram, aliquid valdè simile mortuorum vivificationi credidit. Nam quemadmodum mortui se habent ad vitam, ita ut naturali ratione vitam recuperare nullo pacto queant, sic Abrahamus cum uxore ad generandum, se naturalibus viribus, inhabilem prorsus esse videbat. Hinc apostolus vers. 19 νέκρωσιν Abrahami & Saræ inculcat. Hæc autem carnalis generatio Judæorum ex Abrahamo, naturæ viribus impossibilis, & mortuorum vivificationi respondens, typus erat alterius illius generationis spiritualis, quæ non minus per naturam fuit impossibilis, ut gentes similem Abrahamo fidem in Deum haberent: quæ generatio etiam per resurrectionem seu vivificationem mortuorum in sacris literis describitur Joh. 5. 25, 28. Eph. 2. 1. Col. 2. 13. Idem innuit Baptista cum ait, Deum posse ex lapidibus prolem Abrahamo suscitare. Respicere etiam potuit Apostolus ad eam Abrahami fidem, quam habuit dum Isaacum immolare vellet. Nam tum temporis omni procul dubio credebat, Deum Isaacum ex mortuis suscitaturum, si modo persuasus erat (ut certe erat) in eo sibi datum iri semen.

Et vocat ea quæ non sunt. In his verbis videtur esse Metaphora, sumpta ab heris, qui famulos suos vocant, & illis quæ volunt imperant; sic Deus non tantum rebus jam existentibus, sed etiam nondum existentibus, perindè ac si existerent. Qua phrasi significatur, Deum esse tam potentem, ut quæ velit, quæ illi libeat, producere possit, & ut existant, ac ad nutum ejus præsto sint, efficere. Sic 2 Reg. 8. 1. Psalm. 105. 16 dicitur Deus advocare famem, Agg. 1. 11 siccitatem, id est, suo nutu efficere, ut & fames & siccitas existeret, ac veluti ministri Dei, mandata ejus exequantur. Hæc autem descriptio magis est appositа ad innuendum nostræ fidei objectum & causam. Nos enim verè ac propriè credimus, Deum & Christum à mortuis resuscitasse, & nos resuscitaturum ac vivificaturum esse: nos propriè ac verè credimus, Deum vocare non existentia ac si essent. Nam etiamsi desierimus, Deo tamen semper erimus. Omnes enim illi vivunt; qui propterea Abrahami, Isaaci & Jacobi Deum se vocat ac benefactorem, licet jam dudum esse ac vivere desierint: quia illi est in prono semper ac facilè vitam eis reddere, quam tandem aliquando & illis & una credentibus omnibus reddet ac restituet.

Vers. 18. *Qui præter spem &c.* Describit magnitudinem fidei Abrahamicæ, ratione ejus quod credidit. *Præter spem* dicit eum credidisse, qui credidit tali promisso, cujus naturaliter nulla spes erat, quod videbat naturæ viribus non posse produci.

Super spem. Per spem videtur intelligendum esse ipsum promissum: quod ideo spem vocat, quia illi spem faciebat, per metonymiam effecti. Quasi dicat: etiamsi naturaliter nulla spes superesset, tamen, cum ei spes divinitus facta esset, divino promisso credidit. Vel etiam spes, pro re sperata, ut alibi.

Ut esset Pater multarum gentium. Εἰς τὸ γενέσθαι hoc loco non denotant causam finalem, sed id quod Abrahamus credidit. Hebraica est constructio, Infinitivus pro futuro. Quanquam nos idem per Infinitivum futuri temporis possumus exprimere, hoc pacto, *in istum γενέσθαι* &c, *credidit se futurum Patrem.*

Vers. 19. *Et non infirmatus fide.* Id est, minimè infirmus fide. Hebræis in more est, ut dum contrarium negant, alterum ejus contrarium fortissimè affeverent; ut minime debilis, pro robustissimo accipiatur. Sic non infirmus fide respondet illi quod sequenti versu dicit Apostolus ἐνεδυναμώθη τῇ πίστει.

Non consideravit. Consideravit quidem, sed perinde erat ac si prorsus non considerasset, ac si id non animadvertisset. Id est, ejus rei non habuit rationem, hæc res eum in fide promisso divino adhibenda ne tantillum quidem turbavit.

Centenarius fere. A primo promisso Apostolus devolvitur ad secundum, cum illi Isaacus promitteretur: quia hæc erat una fides, quæ in Abrahamo perpetuo durabat, & in variis objectis sese exerebat: quæ objecta prout erant magis ad credendum ardua, ita etiam fides major apparebat. Ardua res erat primo promisso credere, sed magis ardua secundo. Nam & ætate erat provectior, & Saram videbat jam omnes ad pariendum vires senectute perdidisse.

Vers. 20. Εἰς δὲ τὴν ἐπαγγελίαν. Δὲ hoc loco non habet vim adversativæ particulæ, sed potius copulativæ; cum ὲ conjungi debet, ac si scriptum esset ὲ δὲ εἰς τὴν, &c. Διεκρίθη hoc loco accipi potest, vel pro disquisitione, vel pro dubitatione, ut infra cap. 14. vers. ult. Non disquisivit in Dei promissionem, non eam examinavit, ac suo quodam judicio metitus est: vel nihil etiam planè dubitavit de divino promisso. Τῇ ἀπιστίᾳ, ob incredulitatem.

Dans gloriam Deo. Deo hunc honorem habuit, ut illi promittenti rem naturæ viribus impossibilem crederet. Solent hac phrasi uti Hebræi cum aliquem obtestantur. Sic Josua Jos. 7. 19 Achani, ut vellet fateri id quod res erat, *da* inquit, *gloriam Deo*, tribue illi hunc honorem, ut ejus nominis respectu verum fatearis. Habet enim Deus ex eo gloriam, cum quis ejus causa id facit vel dicit, quod alias non erat ullius hominis causa vel dicturus vel facturus. Sic Judæi cæcum illum sanatum obtestantur, ut verum dicat de visu recuperato: *Da*, inquiunt, *gloriam Deo* Joh. 9. 24, fatere verum, & Deo hunc honorem habe, ut ejus causa verum dicas. Sic hoc loco Abrahamus hunc honorem Deo habuit, ut illi rem arduam, & naturæ viribus impossibilem promittenti, crederit.

Vers. 22. *Ideo & imputatum est &c.* Jam antea, cum primo promisso crediderat, imputatum hoc illi erat ad justitiam. Sed ostendit Apostolus, fidem in Abrahamo perpetuo durasse, & in variis rebus sese exeruisse, ac proinde etiam certius ac firmius à Deo justificatum fuisse. Ideo etiam Jacobus tum demum Abrahamum justificatum scribit, cum Isaacum obtulisset. Pari enim passu cum fide ambulat justificatio. Durante fide, durat justificatio, & prout fides sese in pluribus rebus prodit atque exerit, ita justificatio firmior est, ac certior.

23. *Non est autem scriptum tantum &c.* Ex eo quod id scriptum sit, & divinæ voluntate ac jussu memoriæ proditum, docet apostolus, Deum idem facturum

omnibus, qui similem Abrahamicæ fidem habuerint. Non hæc, inquit, Deus scribenda curavit solius Abrahami causa, ut ex eo laudem & gloriam apud posteritatem consequeretur; sed ut ex eo colligere possimus, & argumentum hinc capere, Deum simili ratione nobiscum acturum, & nobis etiam fidem imputaturum, fidem inquam, in eum, qui resuscitavit Jesum Dominum. Descriptione ejusmodi Dei voluit & objectum fidei nostræ, & causam exprimere. Nam utrumque nobis credendum est, tum quod Deus Christum a mortuis suscitaverit, tum quod nos etiam, ut promisit, & Christi resuscitatione demonstravit, resuscitaturus sit.

Vers.25. *Qui traditus est &c.* Quia mentionem fecerat resurrectionis, quam mors necessario antecessit, propterea causam mortis Christi affert; nempe quia ea res erat Judæis scandalum, Græcis stultitia 1 Cor. 1. 13. Causa autem sunt peccata nostra. Loqui videtur Apostolus de causa impulsiva, quæ Deum impulerit ut Christum in mortem traderet. Hæc autem causa erant peccata nostra, posito nimirum decreto de nobis servandis. Nam sine hoc peccata nostra non impulissent Deum ad Christum in mortem tradendum. Illo enim decreto non posito peccata nostra impellebant Deum ad nos perdendos: tantum abest, ut eum ad tantam erga nos charitatem exercendam impellere potuerint. Posito autem illo decreto, quia peccata nostra obstabant, quo minus hoc decretum ad exitum perduci posset, ideo impellebant Deum ut id faceret, per quod peccata nostra amoveri possent, eorumque vis, (quam ad nos perdendos, & spem immortalitatis nobis eripiendi habebant) extingui, ne decreto illi divino obstarent. Hoc autem erat mors Christi, per quam effectum est, ut & peccatis valediceremus, & spem conciperemus, peccata nostra nobis ad salutem non obfutura, seu nos eorum remissionem gratuitam consecuturos: quæ duo erant omnino necessaria ad id, ut decretum illud ad exitum perduceretur.

Resurrexit autem propter justificationem nostri. Per justificationem intelligit hoc loco liberationem ab omnibus pœnis, quam Dominus Jesus a morte resuscitatus & glorificatus perpetuo procurat, ac tandem aliquando plenè ad exitum perducturus est. Eleganter admodum Apostolus finem conjunxit cum eo, quod ultimo loco cum Christo factum est, & causam impulsivam cum eo, quod primo: licet & causa impulsiva cum ultimo, & causa finalis cum primo cohæreat.

CAP. V.

Vers.1. *Justificati igitur ex fide.* Hæc verba Apostoli vel de ipsa justificatione, quam fuerimus per fidem consecuti, vel de doctrina justificationis per fidem consequendæ intelligi possunt. Si posteriori modo, enumerabuntur hic ab Apostolo fructus, qui ex hac doctrina in nos manant: quorum primus erit *pax* ad Deum, id est, animi nostri tranquillitas, & a suppliciis divinis non immunitas solum, sed etiam securitas. Cum enim scimus Deum præterita omnia peccata nostra nobis remissurum esse, & inposterum etiam stricto jure adversum nos non usurum, sed paterna quadam gratia ac clementia nobiscum acturum, id est, leviores nostros lapsus, ex ignorantia vel ex infirmitate aliqua profectos (hoc enim est ex fide justificari, non ex operibus) nobis ignoturum, nulla in posterum Dei supplicia formidamus. Si vero priori modo ea intelligamus, enumerantur hic fructus justificationis ipsius, quam consecuti fuerimus, idque per fidem. Justificatio nostra vel accipitur pro ejusmodi a reatu ac pœna, quam peccatis promeruimus, absolutione ac liberatione, qua fit, ut nolit nos Deus punire, sed potius nobiscum perinde velit agere, ac si justi & innocentes essemus: vel accipitur pro ipsa salute nostra quam aliquando consecuturi sumus, & a pœna jam jam peccatoribus imminente liberatione æternaque immunitate. Illa justificatio simul ac fidem in Christum complectimur nobis contingit, & tam diu durat, quam diu in nobis durat fides, eaque viva & per charitatem efficax, seu quæ obedientiam, qualem Christus a nobis requirit, habeat conjunctam. Hæc vero posterior justificatio, quæ ex illa prima fluit, in adventu Domini Jesu nobis continget.

Pacem habemus ad Deum. Priorem horum verborum sensum jam ante expressimus. Posterior est, quasi dicat. Postquam Deus a peccatorum reatu nos liberavit, quod ejus gratia ac misericordia factum est, non vero nostris operibus & merito, qui multorum peccatorum rei eramus, hunc primo fructum habemus, quod firma perfectaq; nobis cum ipso intercedit concordia, quæ non permittit, ut quicquam ab eo in nos proficiscatur hostile. Deletis enim peccatis, & nobis justificatis, nullus est locus iræ & divinis in nos suppliciis.

Per Dominum nostrum Jesum Christum. Qui fœdus inter nos & inter Deum pepigit, & suo sanguine sanxit; ex quo fœdere pax utraque a nobis explicata proficiscitur: qui noster est patronus, & causam nostram apud Deum agit: qui noster est pontifex est, & pro nobis interpellat, hoc est, ab ira, ut alibi Apostolus loquitur, nos servat & eripit.

Vers.2. *Per quem & aditum accepimus fide ad hanc gratiam in qua stamus.* Secundus hic justificationis per fidem, seu doctrinæ de ea, fructus. Quasi dicat: non solum autem justificationem, & hanc pacem, cum Deo, interveniente fidei conditione, per Christum sumus consecuti; sed etiam per eundem Christum, eadem fidei conditione interveniente, aditus nobis patefactus est ad hanc gratiam, id est, beneficium istud divinum, quod gratia vocatur, per Metonymiam causæ, in qua stetimus, vel etiam stamus, quod adepti sumus.

Et gloriamur in spe gloriæ Dei. Exprimit beneficium istud quod per Christum adepti sumus, seu ad quod adipiscendum nobis aditum patefecit. *Et* hoc loco æquivalet particulæ *quod*, Hebræorum more. Est ergo hoc beneficium spes gloriæ divinæ, seu, quod majus est, gloriatio de hac spe: quæ res indicat summam spei istius certitudinem. Non solemus enim de rebus dubiis & incertis gloriari, sed de rebus certissimis. Ad hoc beneficium tantum aditum nobis aperuit Christus, cum non solum divinæ gloriæ, hoc est, immortalitatis gloriosæ promissum attulit, & suo sanguine obsignavit; sed etiam effecit, ut eam conditionem, quæ ad illud consequendum requiritur, amplecteremur: qua ratione factum est, ut plenum ad Dei gloriam jus simus adepti, ac proinde merito gloriemur, nos aliquando Dei gloriæ futuros participes.

Vers.3. *Non solum autem, sed & gloriamur in afflictionibus.* Tertius hic fructus exprimitur. Tacitæ autem objectioni videtur occurrere Apostolus. Poterat enim

enim aliquis illi Christianorum calamitates, quibus perpetuo afflictantur objicere, & eorum ex adverso miseriam & infelicitatem ostendere. Apostolus non tantum ostendit hæc mala & calamitates felicitati eorum non obstare, sed etiam materiam gloriandi illis præbere, & in felicitatis cujusdam ac boni loco poni. Quod quia paradoxon alias esse videri possit, idcirco statim explicat qua ratione id fiat.

Scientes quod afflictio patientiam operetur. Hinc apparet afflictiones & mala non per se materiam gloriandi fidelibus dare, & bonorum loco duci; sed ex accidenti, quatenus operantur patientiam, non quidem per se; (nam aliquando, imo sæpius operantur impatientiam) sed occasionem ad patientiam præbendo. Nec enim patientiam exercere & in actum deducere possemus, nisi nobis varia mala objicerentur, quorum tolerantia patientia exercetur. Etsi autem patientiam non per se nec in omnibus operentur afflictiones; operantur tamen in illis omnibus, de quibus loquitur Apostolus, hoc est fidelibus & sibi similibus: fidem enim prosupponit Apostolus. Hæc autem patientia in eo consistit, ne nos ullis malis ac calamitatibus patiamur ab arce, ut sic dicam, fiduciæ & spei in Deum dejici: unde fit ut multa turpia admittamus, & inprimis Christum ejusque religionem abnegemus. De talibus enim afflictionibus hic loquitur Apostolus quæ Christianis qua Christiani sunt eveniunt.

Vers. 4. *Patientia probationem.* Ex hac vero patientia oritur probatio: id est jam & Deus pariter hujusmodi hominem hoc experimento exploratum approbat, & is ipse qui omnes calamitates & excepit forti pectore, & sustinuit invicto animo, manifeste agnoscit se Deo confidere, se fidem habere auro quovis puriorem ac præstantiorem, quam fornax seu ignis calamitatum solvere non potuerit.

Unde postmodum oritur *Spes* in ejus animo; non illa quæ ex auditis divinis promissionibus earumque confirmationibus, ab initio statum fuerat in animo ejus exorta, quæque idem est cum fide nostra; sed quæ post præstitam conditionem sequi solet, & in hac argumentatione, Quicunque crediderit servabitur, ego credo, conclusionem infert, ergo ego servabor: qua spe quid in hac vita mortali sublimius, quid divinius nobis contingere potest, cum nec ex parte nostri, nec ex parte Dei jam quicquam dubitamus? Et ne quis ex parte Dei dubitare posset, ostendit id Apostolus, cum ait:

Vers. 5. *Spes vero non confundit.* Id est non erit nobis confusionis causa; quæ exoritur, cum res nimirum sperata, & cujus causa multum fecimus, nos fallit. Spes alit & fallit, dici solet; sed hæc *spes non* fallit, idque ostendit Apostolus invicto plane argumento:

Quia charitas Dei effusa est in cordibus nostris. Sumit argumentum ab incredibili & summa in nos Dei charitate & amore, & non tantum affirmat quod Deus nos amet, sed ait nos ipsos habere charitatis istius sensum, cumque in animis & cordibus nostris diffusum. *Charitas* enim hoc loco, per metonymiam, pro charitatis sensu sumi debet, qui effusus est in cordibus nostris, id est, corda nostra non aliquo modo, aut aliqua ex parte, sentiunt hunc Dei in nos ardentissimum affectum, sed plena sunt sensus istius, adeo ut vix complecti, imo complecti non possint quantum nos Deus amaverit; Sensus autem amoris istius excitatus est in nobis per Spiritum Sanctum, & per ejus in cordibus nostris diffusionem. Spiritu enim sancto ubertim ab initio Euangelii in fideles effuso, & testimonium Euangelicæ veritati, quæ nihil prope aliud est quam divinæ erga nos charitatis præconium, præbente, mentes nostræ agnoverunt maxima istius in nos amoris divini argumenta & veluti pignora; quorum maximum & prorsus stupendum est Christi mors pro nobis suscepta, quod affert Apostolus.

Vers. 6. *Adhuc enim Christus, existentibus nobis infirmis, secundum tempus est mortuus.* Duo sunt quæ summum erga nos amorem Dei arguunt, eumque nobis ob oculos ponunt. Unum, quod Christum pro nobis in mortem dederit: nam etiamsi simpliciter Apostolus dicat Christum mortuum esse, intelligi tamen debet, eum ex voluntate & consilio Dei mortem subiisse, seu à Deo in mortem hanc esse traditum. Alterum, quod eo tempore Deus rem tantam nostri causa fecit cum adhuc infirmi essemus, imo cum homines generatim omnes essent impii.

Addit, *secundum tempus*, nempe Christum esse mortuum, vel propterea quod tempore à Deo constituto & definito id fuerit factum, ut hac ratione occurreret tacitæ objectioni, cur jam olim non fuerit Christus pro hominibus in mortem datus, vel quod tempore admodum oportuno id fuerit factum, nempe cum homines ad summum scelerum & impietatis fastigium pervenissent, ut secuturæ ætates hinc documentum caperent incredibilis erga genus humanum divinæ charitatis, & certissimam spem conciperent, si se ad Deum converterint, gratiæ divinæ & remissionis peccatorum.

Vers. 7. Hoc posterius illustrat Apostolus cum ait: *Vix enim pro justo quis moritur.* Hinc enim apparere potest quantus in eo fuerit amor Dei erga homines, dum pro hominibus injustis atque impiis in mortem filium suum dedit, quod vix id contingat ut quis justi hominis causa mortem oppetat.

Pro bono enim fortasse quis etiam audeat mori. Quasi dicat, dico vix id fieri, quia fortassis evenire id posset ut quis boni & probi hominis causa mortem non reformidet.

Vers. 8. *Sed commendat suam in nos charitatem Deus.* Quasi dicat, at non pro justis ac piis hominibus Deus filium suum morti objecit; sed ut illustriorem redderet suam in nos charitatem, & infallibile documentum nobis relinqueret amoris sui, propterea pro nobis adhuc peccatoribus Christum in mortem dedit, nempe ut promissiones divinas de peccatorum remissione & vita æterna confirmaret ac sanciret, & ut nos ad eas amplectendas adduceret. Ex hac igitur tanta Dei in nos charitate, seu ex hoc charitatis effectu concludit Apostolus, spem ejusmodi qualem supra dixit, non confusuram.

Vers. 9. *Multo igitur magis nunc justificati in sanguine &c.* Per justificationem quam nunc habemus, intelligit vel ipsam justificationem, sed in jure tantum consistentem, quod jus Christi sanguine adepti sumus; vel potius, per metonymiam effecti, intelligit causam justificationis, id est conversionem nostri ad Deum & vitæ innocentiam, quæ rectius peccatis opponitur. Per particulam nunc opponit Apostolus tempus præsens conversionis nostræ ad Deum tempori præterito, quo adhuc inimici Dei & peccatores essemus.

In sanguine ipsius. Christi enim morte & sanguinis fusione effectum est, ut peccatis relictis ad Deum, tantam ejus charitatem, & promissionum ejus cer-

titudinem animadvertentes, fuerimus converſi.

Servabimur per ipſum ab ira. Id eſt, à pœnis & ſuppliciis divinis, quæ ex ira Dei in homines proficiſcuntur, liberabimur.

Verſ. 10. Reddit apoſtolus conſequentis rationem, cum ſubjungit: *Si enim inimici exiſtentes reconciliati ſumus Deo per mortem Filii ipſius, multo magis &c.* Duo hic ſunt quæ ſibi invicem opponuntur; inimici reconciliatis, mors Filii Dei vitæ ejus. Quod ſi ergo Deus, ut nos inimicos ſuos ſibi reconciliaret, & ad amicitiam ſecum ineundam adduceret. Filium ſuum chariſſimum in mortem impendere non dubitavit, an non multo magis nos jam ad ſe converſos, ejus ſervos, imo filios effectos, & amicitiam cum ipſo colentes, per vitam Filii ſui ſervabit; id eſt, à morte vindicatos ad ſalutem æternam perducet? Quam ad rem non opus eſt amplius morte Filii ejus chariſſimi; ſed tantum ut ad eam rem potentia ſua divina, qua à Deo eſt prædita, utatur. Argumentum prorſus invictum. Magis enim conſentaneum eſt ut Deus amicos ſuos & ſui amantes ſervet, & ab omnibus pœnis & ſuppliciis eripiat, quam ut inimicos ſuos quærat & eorum amicitiam ambiat, ac ſibi reconciliet. Quod ſi ergo hoc poſterius tanto cum impendio fecit, ut filium ſuum chariſſimum in mortem tam diram impenderit; quomodo prius illud facturus non eſt, cum jam ad id non requiratur tantum impendium, id eſt mors unigenæ illius, ſed per vitam ac potentiam ejus id fieri queat, atque adeo futurum ſit.

Verſ. 11. *Non ſolum autem, ſed & gloriamur in ipſo Deo.* Eo aſcendit Apoſtolus quo jam altius aſcendi non poteſt. In ipſo, inquit, Deo, quo nihil majus, nihil ſublimius, gloriamur. Deus eſt noſter. Deus ſua divina potentia & imperio in nobis beandis, & omni felicitate afficiendis uſurus, & omnia ſua bona nobiſcum communicaturus eſt.

Per Jeſum Chriſtum. Nempe quod per ipſum reconciliationem nunc acceperimus. Is enim eſt qui & nos ad Deum, morte ſua nimirum, adduxit, & ex inimicis amicos effecit; unde factum eſt ut & Deus jam plane omnium peccatorum & offenſarum oblitus, paterno in nos amore exarſerit.

Verſ. 12. Beneficium iſtud quod per Chriſtum adeptos nos eſſe ſuperius oſtendit, per collationem cum re contraria illuſtrare vult Apoſtolus, oſtendens ſimilitudinem & convenientiam quandam, tum etiam diſſimilitudinem. Similitudinem primo oſtendit: *Propter hoc.* Quaſi dicat, ex iis quæ hactenus de beneficio quod per Chriſtum adepti ſumus diſſerui, patet & conſequitur, me jure optimo Chriſtum cum Adamo conferre poſſe in re contraria, nempe hac ratione:

Quemadmodum per unum hominem. Eva cum Adamo, utpote pars quædam ejus, hoc loco pro uno homine computantur.

Peccatum eſt in mundum ingreſſum. Id eſt, in mundo, ſeu inter homines exiſtere cœpit.

Et per peccatum mors. Atque hac ratione iiſdem veſtigiis mors, nempe æterna, fuit ſubſecuta; vi nimirum comminationis, quæ præcepto Adamo dato fuit addita.

Et ſic in omnes homines mors pertranſiit. Oſtendit his verbis Adamum in eandem ſecum ruinam traxiſſe & involviſſe poſteritatem ſuam, & ſuo peccato effeciſſe ut poſteritati ejus eadem ſubeunda eſſet conditio. Notanda enim eſt vocula *Sic*, cujus magna vis eſſe videtur. Oſtendit enim rationem qua factum eſt, ut omnino Adami poſteritas in mortem inciderit, non ſecluſa tamen relaxatione, quæ ex divina benignitate & clementia pendet. Peccato autem ſuo in eandem ſecum conditionem traxiſſe videtur Adamus poſteritatem ſuam, & morti jus quoddam, ut ſic dicam, in eam dediſſe, duplici modo & ratione: vel ut credamus, in illa comminatione, *morte morieris*, (nempe ſi comederis) non ſolum Adamum, ſed omnem ejus poſteritatem fuiſſe comprehenſam. Solet enim in ejuſmodi comminationibus vel etiam promiſſionibus, poſteritas ſubintelligi: ut cum propheta Davidi dicit, illum moriturum non eſſe 2 Sam. 12. 13, confer cum verſ. 10, vel etiam cum promittit eidem Deus, ipſum regnaturum in æternum, ut cum ſenſu literali dicitur eſſe Sacerdos ſeu princeps (utrumque enim *kohen* ſignificat) in æternum, ſecundum ordinem Melchiſedech. Poterat vero Deus nulla poſteritati factâ injuria id in pœnam Adami decernere, quemadmodum etiam Paradyſo una cum poſteritate privatus, & terra maledicta uſus eſt. Hæc enim pœna in univerſam ejus poſteritatem redundavit: quæ tamen poſteritatis reſpectu rationem pœnæ non habet. Alter modus eſt, quo factum eſt ut propter Adami peccatum mortem poſteritas ejus incurrerit, quod ſoleat Deus parentum peccatis impelli ad puniendam poſteritatem, propriis ejus peccatis accedentibus, quæ fortaſſe non puniviſſet, aut non ita ſevere, niſi illa præceſſiſſent. Præterea, cum in re ipſa nihil eſſet iniqui, potuit Deus id quod ſemel conſtituerat, tranſgreſſionis ſupplicium in poſteris etiam Adami ratum velle, licet non eodem prorſus modo peccantibus: præſertim cum poſteri hoc parentis ſui damno moneri poſſent, ne id quod Deo diſplicere crederent committerent, etiamſi id lege expreſſa non vetuiſſet.

Addit apoſtolus: *Quatenus omnes peccaverunt.* His verbis oſtendit apoſtolus; etiamſi peccatum Adami vim habuerit in afferenda morte ejus poſteritati, Deum tamen pro ſumma ſua benignitate & æquitate exemturum fuiſſe eum qui prorſus fuiſſet innocens. Itaque id adhuc requirebatur ad ſubeundam parem cum Adamo mortis conditionem, ut proprium aliquod cujuſque delictum accederet, quo excluſo ſolum Adami peccatum poſteros ejus innoxios morti penitus ſubjicere nequiviſſet. Tria hic notanda ſunt: unum, quod Adamus nemini nocere potuerit, niſi ſuæ poſteritati: deinde, quod non niſi peccato cujuſque proprio accedente, tertio, quod in delicto quædam fuerit imparitas, in pœna paritas.

Verſ. 13. *Uſque ad Legem enim erat peccatum in mundo.* Innuit Apoſtolus omnes Adami poſteros peccaſſe. Hoc alicui mirum videri poterat, cum Lex per longum tempus non extaret, non extante autem Lege non videtur peccato eſſe locus. Itaque oſtendit Apoſtolus peccata extitiſſe & locum habuiſſe, etiam non extante Lege. Erat enim alia lex uniuſcujuſque animo & conſcientiæ inſcripta, quam qui tranſgreditur peccat. Sed ne quis iterum diceret & objiceret, ſi propria cujuſque peccata dantur propter quæ damnationem meretur, quid ad eam Adami peccatum conferre potuit?

Subjungit apoſtolus: *Peccatum autem non imputatur lege non exiſtente.* Non ſolet peccatum, inquit, imputari, id eſt reum pœnæ quempiam per ſe conſtituere,

ſtituere, cum nulla lex quæ pœnam minetur extet: quaſi dicat. Peccatum quidem ſine lege aliqua ſcripta eſſe poteſt; ſed pœnæ locus eſſe non ſolet. Itaque ſi pœna nihilominus infligatur, neceſſe eſt aliam ſubeſſe cauſam quæ judicem ad id impellat. Dictum Apoſtoli de eo loquitur quod generatim fit, non quod raro ob immanitatem noſtri facinoris, & de eo quod per ſe, non quod per accidens, ut in noſtro negotio contingit.

Verſ. 14. *Sed regnavit.* Quaſi dicat, atqui tamen, etiamſi lex quæ pœnam aperte comminaretur, non extaret,

Mors. Imperium ſuum exercuit.

Ab Adamo uſque ad Moſen. Qui legis promulgator fuit.

Etiam in eos qui non peccaverunt ad ſimilitudinem tranſgreſſionis Adam. Etiam illi mortem incurrerunt qui nullam apertam Dei legem (quæ comminationem mortis haberet adjunctam) tranſgreſſi ſunt, quemadmodum fecerat Adamus. Hoc autem duplicem, ut antea diximus, ob cauſam, tum quod Adami eſſent poſteritas, tum quod eum in peccato fuiſſent aliquo modo imitati.

Qui eſt typus illius futuri. Hic expreſſit apodoſin apoſtolus, ſed brevibus ac conciſis verbis; quia ad explicandam diſſimilitudinem properabat. Ideo verſum 18,19 poſt parentheſin explicat. Typus autem eſt futuri Adæ, id eſt ejus qui futurus erat, & quem ille adumbrabat hac ratione, quod quemadmodum Adamus primus fuit qui apertum Dei mandatum, comminationem mortis adjunctam habens, tranſgreſſus eſt, & hac ratione univerſam ſuam poſteritatem, peccato tamen ejus proprio, licet non contra apertam Dei legem comminationem pœnæ adjunctam habentem commiſſo, accedente, mortis pœnæ mancipavit: ſic Chriſtus primus fuit, qui legem à Deo latam, vitæ promiſſum continentem, ſervavit, & hac ratione omnem ſuam poſteritatem, quæ per ſemen verbi ſeu euangelii ex eo fuit nata, id eſt credentes & doctrinam ejus recipientes, ſeu diſcipulos ſuos, accedente tamen eorum obedientia, licet non tali cui vi legis præmium ſeu juſtificatio & vita æterna debetur, ejuſdem præmii ac vitæ ſecum effecit participes. Hic enim eſt præcipuus apoſtoli ſcopus, ut oſtendat Chriſti diſcipulos, qui ejus ſunt poſteritas, licet non tam perfecte Deo obediant quemadmodum Chriſtus obedivit, adeoque vi divinæ legis juſtificari & ſalvari non mereantur, nihilominus tamen, dummodo pro viribus ea ratione quam Chriſtus præſcripſit obediant, Chriſtumque imitentur, ob Chriſti ſpiritualis ſui parentis perfectam obedientiam, eandem cum ipſo felicitatem eſſe conſecuturos; non quidem quod hoc ipſum quoque obedientia Chriſti proprie loquendo fuerit merita, ſed quod Deus ex mera benignitate tam amplo præmio ipſius obedientiam remunerare decreverit, ſeque promiſſo ſuo obſtrinxerit.

Verſ. 15. *Sed non quemadmodum delictum ſic & donum.* Incipit hic oſtendere Apoſtolus diſſimilitudinem inter Adami delictum, quodque ex illo manavit in poſteros malum; & inter donum ſeu bonum, quod ex Chriſti manarit obedientia in ejus poſteros.

Si enim unius delicto multi ſunt mortui. Si Deus mortem inflixit iis etiam qui non ita peccarunt, ut peccati ſui vi ad eam fuerint per ſe obligati: quippe quod nullam apertam Dei legem ſub comminatione mortis propoſitam ſint tranſgreſſi, tantummodo quod parens ipſorum talem Dei legem tranſgreſſus eſt, atque hac ratione ſeſe obſtrinxit ad mortis pœnam: multo magis gratia divina, quæ in juſtificatione & vitæ æternæ dono conſiſtit, in eos etiam dimanabit, qui Legem Dei non ita ſervarunt, ut ejus vi beneficium hoc conſequi poſſint, quippe quod nullus eorum eam perfecte & exacte ſervaverit, eo quod ſpiritualis ipſorum pater Chriſtus Jeſus, legem Dei exacte ſervavit, & ejus vi juſtificationem & æternam vitam eſt commeritus. Dicit hanc gratiam, & donum Dei, in gratia unius hominis in multos dimanaſſe ſeu abundaſſe.

In gratia. Id eſt per gratiam Jeſu Chriſti. Gratiam Dei vocat etiam Jeſu Chriſti gratiam, partim quia per ipſum nobis eſt oblata ac ſancita; partim vero quia ex ejus obedientia fructus illius ad nos demum manare ex decreto divino debuit, & nunc re ipſa manat, partim denique quia ejus effectus primum in Chriſto apparuit. Unum hominem uni homini opponit. Quod autem multo magis conſequi debeat ex Chriſti obedientia noſtra juſtificatio & ſalus, quam ex Adami delicto damnatio, inde patet, quod longe convenientius, longe juſtius & laudabilius ſit bona in multos derivare, quam mala. Laudabilius enim eſt & pulchrius benefacere, quam incommodo aliquem afficere, ſeu prodeſſe quam obeſſe; & comminationes cum laude relaxari poſſunt, promiſſiones non niſi injuſte reſcindi.

Verſ. 16. *Et non ſicut.* Alteram diſſimilitudinem in parentheſi ſubjungit Apoſtolus, inter donum ſeu bonum quod ex unius obedientia profluxit; & inter malum quod ab unius peccato profectum eſt. Ea autem eſt cum ait:

Etenim judicium ex uno in condemnationem. Per *judicium* intelligit actum illum Dei, ejuſque ſeveritatis, quæ in ferenda in Adamum & poſteros ejus ſententia conſiſtit, quæ talis eſt, ut ob unum peccatum, & Adamum & poſteros ejus qui peccarunt, damnarit.

At vero donum ex multis delictis in juſtificationem. Donum videtur opponi judicio, χάϱισμα τῷ κϱίμα, & ſignificare actum illum Dei benignum ac beneficum, quo non unum tantum aliquod peccatum, ſed innumera eaque graviſſima nobis remiſit, & ab iis abſolutos vita ſempiterna donare conſtituit. Differentia hæc duplex quodammodo eſt, altera, quod ibi ex delicto ſecuta fuerit damnatio multorum, hic autem juſtificatio; altera quod illi damnationi multorum occaſionem dederit unum tantum unius hominis delictum, hic vero juſtificationi multa delicta, hoc eſt, ſingulorum hominum qui juſtificationem illam adipiſcuntur, divinæque legis tranſgreſſiones, quæ damnationem per ſe merebantur.

Verſ. 17. *Si enim unius delicto mors regnavit per unum.* Diximus antea ſuperiorem verſum 16, parentheſi includi debere: redit enim hic ad id quod verſ. 15 dixerat. Quomodo autem unius peccato, ſeu ob unius peccatum mors regnarit, jam ante explicatum eſt. Regnaſſe autem mors dicitur, quod late imperium ſuum exercuerit.

Per unum. Quia nimirũm deliquerit, & eam ob cauſam mortis ſupplicio fuit ſubjectus.

Multo magis qui abundantiam gratiæ & donum juſtitiæ accipiunt. Id eſt abundantem gratiam & donum, quod eſt juſtitia ſeu juſtificatio. *Accipere autem,* hoc loco vel receptionem quæ fit fide, vel adeptionem ſignificare poteſt; ſed prius illud potius. Tacite enim iſtos cum iis qui ſine lege peccarant, & tamen damnati ſunt, videtur conferre, & oſtendere magis convenire ut ii qui oblatam ſibi gratiam amplectuntur, gratia etiam digni fiant, & ejus reddantur compotes; quam ut ii damnentur quibus nulla fuit pœna propoſita. Iſtis enim, ſi non damnentur, nulla fit injuria; illis vero ſi gratia & promiſſis fruſtrentur, fieret.

In vita regnabunt. Mala in nos regnum obtinent; ſed in bona nos potius obtinemus. Mors regnat in homines, ſed homines regnant in vita, quatenus vitam adipiſcuntur.

Per unum Jeſum Chriſtum. Qui eam nobis obtulit, & ſua obedientia peperit, reipſa olim daturus.

Verſ. 18. Ἄρα οὖν. Hic demum apoſtolus apodoſin plenius explicat. *Quemadmodum per unum peccatum in omnes homines in condemnationem,* ſubaudienda eſt vox κρίμα ex ℣. 16. Per unum peccatum judicium in omnes homines, in condemnationem, ſcilicet venit.

Sic per unum juſte factum in omnes homines in juſtificationem vitæ. Vox gratiæ hic quoque ex eodem ℣. 16 ſubaudienda eſt. Tota autem Chriſti obedientia hic veluti ũnum factum conſideratur, ut oppoſitio inter ipſius obedientiam, & *Adami* tranſgreſſionem unicam tanto ſit elegantior.

Juſtificatio vitæ. Vel talem ſignificat juſtificationem, cujus conſequens & effectus ſit vita, vel vox vitæ eſt Genitivus, per appoſitionem adjunctus, Hebræorum more, ut corona vitæ, gloriæ &c.

Verſ. 19. *Quemadmodum enim per inobedientiam unius hominis peccatores conſtituti ſunt illi multi.* Id eſt, cum iis non aliter eſt actum, ac ſi, ut Adamus fecit, apertam Dei legem ſub mortis comminatione fuiſſent tranſgreſſi, ſeu, quod perinde eſt, tanquam peccatores ſunt tractati, ac morti damnationique ſubjecti.

Sic per unius obedientiam juſti conſtituentur multi. Sic cum omnibus iſtis qui in Chriſtum credunt & ei obediunt, non aliter agit Deus, ac ſi omnes legem plene ſervaſſent, quemadmodum eam ſervavit Chriſtus. Nam ſi illi ſine lege, ut ſic dicam, potuerunt damnari; poterunt etiam iſti ſine lege juſtificari. Etenim ſi licuit Deo tale facere decretum, ut, ſi Adamus præceptum ejus fuerit tranſgreſſus, non ſolum ipſe, ſed omnes ejus poſteri, quicunque aliqua ratione delinquunt, eandem mortis pœnam ſubeant: potuit etiam ex adverſo tale facere, ut, ſi Chriſtus obediens fuerit, & legem plene ſervaverit, omnes ejus diſcipuli quicunque obedierint, licet non tam perfecte ut ille obedivit, eandem vitæ & felicitatis conditionem conſequantur. Ita hactenus de Adamo & Chriſto locutus eſſe videtur Apoſtolus, ac ſi peccatum illud Adami nullam amplius vim in damnandis hominibus Chriſti tempore habeat. Quod ſi decretum & conſilium Dei ſpectes, verum eſt.

Verſ. 20. *Lex vero ſubingreſſa eſt, ut abundaret delictum.* Potuiſſet aliquis quærere, quid opus fuerit lege, ſi & homines damnari ſine lege poſſint & juſtificari? Reſpondet Apoſtolus, ideo legem veluti irrepſiſſe in humanum genus, vel inter Adami maleficium & Chriſti beneficium interveniſſe, ut abundaret delictum, hoc eſt, ut homines magis adhuc obſtringerentur ad pœnam, ut peccatum majorem vim ad damnandos homines haberet. Lata enim lege, quæ trangreſſionibus pœnam ſancit, fit ut ii qui contra eam delinquunt, ipſa lege obſtringantur ad pœnam.

Ubi vero abundavit peccatum, abundavit gratia. Abundantia peccati locum fecit abundantiæ gratiæ divinæ. Nam quanto magis homines obſtringebantur ad pœnam, quanto Deus jũs habuit plenius eos damnandi; tanto major & illuſtrior ejus in juſtificandis hominibus apparuit gratia.

Superabundavit gratia. Quia major ejus vis extitit quam peccati, ſiquidem hujus vim extinxit.

Ut quemadmodum regnavit peccatum in morte. Ut quemadmodum antea peccatum longe lateque humanum genus morti ſubjecerat,

Ita nunc gratia regnet. Peccato non opponit obedientiam, ſed gratiam divinam, quæ in remiſſione peccatorum gratuita conſiſtit; quia peccatum merebatur mortem, obedientia autem noſtra nullo modo meretur juſtificationem. Ideo infra cap. 6 ait, *ſtipendium peccati mors; donum autem,* non ſtipendium, *Dei vita æterna.*

Per juſtitiam. Id eſt, juſtificationem. Gratia regnat per juſtificationem, cum longe lateque homines juſtificationis compotes & participes facit.

In vita æterna. Quæ morti opponitur rectius quam juſtificatio.

Per Jeſum Chriſtum Dominum noſtrum. Hic omnes modos incluſit Apoſtolus, quibus per Chriſtum juſtificamur & ſervamur, tum quod eam nobis promulgarit, & ſanguine ſuo obſignarit; tum quod ipſe nos juſtificaturus, & gratiam hanc divinam executioni ſit mandaturus, ſeu eam ad effectum perducturus.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

Hoc capite, quemadmodum & ſequentibus duobus, oſtendit Apoſtolus, gratiam hanc divinam, de qua tam multa egit, quæ nobis per Chriſtum oblata eſt, non eſſe talem & tantam ut liberum ſit nobis in priſtinis manere peccatis. Duas autem hoc capite amolitur objectiones, quæ ex ejus doctrina manare alicui videri poterant.

Verſ. 1. PRima objectio eſt: *Quid igitur dicemus? Permanebimus in peccato ut abundet gratia?* Quia Apoſtolus dixerat gratiam abundante peccato ſuperabundaſſe, poterat aliquis hinc colligere, manendum eſſe in peccatis, ut iis abundantibus tanto abundantior gratia appareat. Hanc objectionem non aliter ſolvit Apoſtolus, quam ut neget permanendum in peccato eſſe, & quidem eo fine ut abundet gratia; tacite oſtendens gratiam divinam tantam non eſſe, ut etiam ea peccata in quibus ad Chriſtum converſi adhuc maneamus, magnitudine & abundantia ſua obruat. Neque ſane ulla eſt in objectione propoſita conſequentiæ ratio. Nec enim abundantia peccati per ſe abundantiam gratiæ cauſatur & producit; ſed tantum per accidens & ex eventu. Et deinde alia eſt ratio peccatorum, quæ antequam Chriſtianam religionem amplexi ſummus commiſimus; alia

alia eorum quæ Christi religione jam illustrati committimus. Nec vero protinus ista gratia & venia sunt digna, quod illa veniâ dignatus fuerit, & ob misericordiam suam remiserit. Et denique non de tali peccati abundantia locutus est Paulus superiori capite, quæ in multitudine peccati consistit; sed quæ consistit in peccati vi qua obligamur ad pœnam. Ostendit autem Apostolus Christianos homines non debere talia in animo suo volutare, cum eorum professio & officium sit nihil amplius cum peccatis habere commune.

Vers. 2. *Qui mortui sumus peccato, quomodo adhuc vivemus in ipso?* Mori peccato est jam nihil amplius cum illo habere commune, nihil illi operæ in posterum præstare. Ostendit his verbis Apostolus, Christianorum id esse proprium, peccatum abdicare, & penitus ejus jugum excutere.

Vers. 3. Id probat Apostolus, cum addit: *An ignoratis quod quicunque baptizati sumus in Christum Jesum, in mortem ipsius baptizati sumus?* Apparet eos jam ab Apostolo fuisse ea de re quam subjungit, edoctos; nempe eos omnes quicunque per aquæ baptismum Christo sunt initiati, in mortem ejus esse baptizatos, hoc est, per aquæ baptismum adumbrasse & professos esse se velle mori cùm Christo. Quemadmodum enim aquæ baptismus a Joanne baptista ministratus, quo homines ejus doctrinæ initiabantur, abumbrationem continebat earum rerum quæ in ejus doctrina erant præcipuæ, nempe pœnitentiæ & remissionis peccatorum, (ablutio enim illa, tum ab ipsis peccatis, tum etiam ab eorum reatu purgationem adumbrabat) sic idem aquæ baptismus (quo ii qui Christo initiabantur tingebantur, quoque suam cum Christo conjunctionem, cui tanquam religionis ac salutis duci adhæsuri essent testabantur, & quoad fieri poterat exprimebant) continet adumbrationem earum rerum quæ sunt fulcra quædam & firmamenta religionis Christianæ, quæque in ipso Christo, cui suum nomen dabant, maxime sunt insignia, hoc est, mortis ejus & resurrectionis; in quibus qui Christo similis fit, is demum vere cum eo, tanquam capite suo, conjungitur, Quare quicunque hanc Christianæ religionis veluti tesseram suscipiebant, eo ipso statim profitebantur & adumbrabant, se velle cum Christo mori & cum illo resurgere.

Vers. 4. Ostendit autem Apostolus, quomodo in baptismo mortem adumbremus, ac proinde etiam profiteamur nos morituros, cum addit: *Consepulti igitur sumus per baptismum in mortem.* Sepulturæ Christi imaginem continet baptismus; illa enim in aquas demersio sepulturam refert: jam vero sepultura omnis mortem præsupponit. Per baptismum ergo adumbramus, nos cum Christo sepeliri velle, ac proinde etiam mori. Verba *in mortem* conjungi possunt vel cum voce proximè præcedente *baptismum*, ut sit sensus nos per baptismum *in mortem*, quemadmodum paulo ante dixerat, consepultos esse cum Christo; vel conjungi possunt cum voce *consepulti sumus*, nempe ut hac ratione ostendamus, nos quoque mori velle cum Christo (loquitur autem Paulus non de ipsa professione vel adumbratione, sed de ipso actu.) Quod autem quis profitetur & recipit se facturum, præstare etiam omnino debet, idque eum facere quodammodo præsupponi potest.

Quemadmodum autem Christus non tantum est mortuus, sed & resurrexit, & resurrexit ad vitam gloriosam ac divinam; sic nos quoque professi sumus, ac proinde reipsa in nobis esse debet, *ut quemadmodum resurrexit Christus ex mortuis per gloriam Patris sui, sic & nos in novitate vitæ ambulemus.* Non solum mori eum eo debemus, sed & Christum imitantes & exprimentes novam agere vitam. Non solum Christi resurrectionem hic considerat Apostolus, sed una cum ea, quæ eam consecuta est gloriosam vitam. Vocabulum *per* hic sumitur pro *cum* ut supra 2.27. iv. 11. Infra 14.20. 2 Cor. 3.11. 1 Tim. 2. 15. 1 Joh. 5. 6. Ita resurrexit, ut eam resurrectionem exciperet ac consecuta fuerit gloria patris, id est talis gloria, qualem habet pater, seu qua a patre affectus est: quæ Christi gloria, sive gloriosa vita novæ vitæ nostræ respondet; novitas autem vitæ est nova vita.

Vers. 5. Probat autem & ostendit Apostolus, utrumque horum in nobis reperiri debere, id est & mortem peccatorum, quæ respondeat morti Christi; & resurrectionem a peccatis, quæ respondeat resurrectioni Christi, cum addit: *Si enim complantati facti sumus similitudine mortis ejus, sed & resurrectionis erimus.* Complantati, subintellige Christo. Est autem complantari Christo, Christo conjungi, cum illo uniri ac veluti coalescere, quemadmodum illa solent quæ una plantantur, aut quorum alterum alteri complantatur; idque ratione similitudinis mortis, cum scilicet cum illo morimur. Propterea τῷ ὁμοιώματι non per dativum, sed per ablativum instrumenti, nempe similitudine, non similitudini, verti debet. Si, inquit, Apostolus, unum quodammodo cum Christo facti sumus ratione mortis, ergo etiam unum fieri debemus ratione resurrectionis: repetenda enim est vox τῷ ὁμοιώματι. Ita autem ambigue loquitur Apostolus, ut veluti aliud agens ostendat nobis causam, propter quam Christum in morte & resurrectione imitari & exprimere debeamus, quia nimirum aliquando & ipsi resurrectionis, a vera nimirum morte, una cum Christo participes erimus. Hinc igitur jam apparet, duo veluti membra habere Christianorum officium, quod se facturos in baptismo recipiunt & repræsentant, ac proinde etiam reipsa præstare debent. Unum membrum continet mortis Christi imitationem; alterum resurrectionis & vitæ gloriosæ. De utroque membro sigillatim agit Apostolus, & utrumque Christianis hominibus inesse debere ostendit. Hoc ostenso postmodum ad utrumque eos hortatur & excitat.

Quod igitur ad prius membrum attinet, de eo agit versu 6 & 7, cum inquit: *Hoc scimus, quod vetus noster homo concrucifixus est.* Debemus peccato mori, si mortem Christi in nobis repræsentare, & similitudine mortis cum illo conjungi volumus: quia optime novimus veterem nostrum hominem una cum Christo esse crucifixum. Per *veterem hominem*, eumque *nostrum*, intelligit veterem animi nostri habitum, ex quo varia peccata & irreligiosæ actiones oriebantur, quem figuratè hominem vocat, ut metaphoræ serviret, & tanto aptius dicere posset, eum una cum Christo crucifixum esse, adeoque & nos ratione istius veteris hominis quodammodo esse crucifixos: quod nihil est aliud, quam mortis Christi talem esse vim ac virtutem, ut animos hominum & mutare & renovare queat: perinde ac si vitiositas illa, & malus animorum nostrorum habitus, una cum Christo mortuo fuisset extinctus.

Ut aboleatur corpus peccati. Corpus peccati, per

Hebraïſmum, eſt peccatum ipſum, quemadmodum Geſ. 7. 13. corpus diei, infra vij. 24. corpus mortis &c. Maluit autem dicere corpus peccati, quam ſimpliciter peccatum, ut hic quoque Metaphoræ ſerviret: corpori enim abolitio, præſertim talis qualem hoc loco induxit, id eſt in cruce facta, competit.

Explicat id Apoſtolus quomodo peccatum fuerit abolitum, cum addit: *Ut non amplius ſerviamus peccato.* Eatenus peccatum aboletur, quatenus homines ex ejus dominatu eripiuntur, & ei non amplius obſecundant.

Verſ. 7. Ex hac autem mortificatione ſeu crucifixione noſtra, quæ eatenus in nobis habet locum, quatenus vetus noſter homo eſt crucifixus, conſequi libertatem a peccato probat Apoſtolus, cum ſubjungit: *Qui enim mortuus eſt juſtificatus eſt a peccato.* Generalis eſt regula. Vox *mortuus* partim proprie, partim improprie, ſeu per metaphoram, ſumi debet; & ex priori ſenſu qui inde oritur, poſterior aliquo modo deductus eſt: quaſi dicat, quemadmodum qui proprie loquendo mortuus eſt, non amplius quicquam habet commune cum peccato, ab ejus imperio ac dominio eſt exemtus, ita etiam ei ſimilis, hoc eſt is qui ratione veteris ſui hominis, ſeu priſtini animi habitus, mortem quandam ſubiit, ab eo erit liberatus; ac proinde cum & vos mortui ſitis cum Chriſto, nihil amplius vobis cum peccato debet eſſe commune.

Juſtificatus eſt a peccato. Quia illi qui juſtificantur, a reatu liberantur, & omnis juſtificatio liberatio quædam eſt, propterea pro liberatione hic ab Apoſtolo ſumitur. Videtur autem ſic de induſtria fuiſſe locutus, ut tacitè nos moneret, quid ſperare debeamus ſi peccato fuerimus mortui, & hac ratione ab ipſius ſervitute liberati, nempe juſtificationem, ſeu abſolutionem a reatu omnium peccatorum noſtrorum, quæ nobis non contingit, niſi prius jugum peccati excuſſerimus.

Verſ. 8. Jam ad ſecundam officii noſtri partem provehitur Apoſtolus, quæ in eo conſiſtit, ut Chriſti reſurrectionem, ac vitam eam conſecutam, referamus ac repræſentemus. *Si vero mortui ſumus cum Chriſto, credimus quod & vivemus cum illo.* Quaſi dicat, quemadmodum Chriſtus ex morte ad glorioſiſſimam vitam pervenit: ſic nos, mortui peccato, ad vitam ſimiliter glorioſam, hoc eſt novam & Chriſto dignam, progredi debemus. Loquitur iterum ambigue Apoſtolus, ut indicet, non tantum nunc ratione pietatis nos Chriſti reſurrectionem & vitam conſecutam imitari debere; ſed aliquando eo pacto quo nunc Chriſtus victuros eſſe, & ejuſdem gloriæ participes futuros.

Verſ. 9. Oſtendit autem quomodo cum Chriſto vivere debeamus, cum addit: *Scientes quod Chriſtus reſuſcitatus a mortuis non amplius moritur, mors ei non amplius dominatur.* Exemplo Chriſti docet Apoſtolus, quomodo nos vivere nunc oporteat, quamque conſtanter in pietate perſeverare, ita nimirum, ut in peccatorum mortem non relabamur. Apoſtolus enim hoc loco non eam mortem qua peccatis morimur, in qua perpetuo, ut ſic dicam, manere debemus, nec ex illa unquam reſurgere; ſed mortem in peccato qua antea oppreſſi fuimus, morti Chriſti reſpondentem facit, & monet, ut ſemel ab hac morte per Chriſtum ejus religionis vi liberati, iterum in eam non relabamur, ſed ab ea perpetuo, Chriſti exemplo, immunes & liberi ſimus.

Verſ. 10. *Quod enim mortuus eſt, peccato mortuus eſt ſemel.* Poterat aliquis cogitare, poſſe hominum Chriſtianum in mortem peccati relapſum iterum ex ea reſurgere, & peccato denuo mori: propterea exemplo Chriſti docere voluit Apoſtolus, non bis aut repetitis vicibus peccato moriendum eſſe, ſed ſemel tantum. Chriſtus enim cum mortuus eſt, peccato mortuus eſt, hoc eſt, per mortem omnibus calamitatibus & malis, quæ peccatum cauſari ſolet exſolutus, idque ſemel, nunquam iterum malis & adverſitatibus tentandus, quas denuo per mortem finire ſit neceſſe.

Quod vero vivit, vivit Deo. Poſtquam rediit vivus novam vitam agere cœpit, nunquam eam deponit, ſed ſemper Deo vivit, id eſt ex voluntate Dei vivit, talem vitam agit qualem Deus unice ſpectavit & quæſivit, quæ proinde cum ſumma ipſius laude & gloria eſt conjuncta.

Verſ. 11. *Sic & vos.* Hic ſubjungit apodoſin Apoſtolus, oſtendens Chriſtianos ad ſimilitudinem ſui capitis debere peccato mori, Deo autem vivere. Dicit, λογίζεσθε, hoc eſt, reputate, ducite, exiſtimate, *vos mortuos peccato*: non vero, moriamini peccato, vivite Deo: quia his verbis nondum monet & hortatur ut id faciant; ſed tantum ut id ſui & muneris & officii eſſe ducant.

Ut vero etiam id quod ipſorum officii eſt præſtent reipſa, ſequenti verſiculo ſtatim monet: *In Chriſto Jeſu Domino noſtro.* Secundum præſcriptum & normam doctrinæ Domini Jeſu, ſive ea ratione quam Dominus Jeſus præſcripſit.

Verſ. 12. *Ne igitur regnet peccatum.* Quandoquidem hoc veſtrum eſt officium, hoc veſtra profeſſio, & religionis ipſius natura exigit ac poſtulat, ut peccato moriamini & Deo vivatis, ideo *peccatum ne regnet in mortali veſtro corpore.* Videtur his verbis tacitæ objectioni Apoſtolus occurrere voluiſſe, ne quis credat fieri non poſſe, ut hoc fragile & caducum corpus jugum peccati poſſit excutere, aut Dominum hunc & tyrannum ejicere. Videtur Apoſtolus mortale hoc corpus veluti ſedem ac regiam quandam peccati conſiderare.

Explicat autem, quanam in re peccati hoc regnum conſiſtat, cum addit: *ad id ut illi obediatis.* Tum peccatum regnat in nobis, cum ei obedimus, id eſt peccamus.

In cupiditatibus ejus, αὐτοῦ corporis. Cupiditates enim corporis ſunt veluti juſſus quidam & imperia peccati, & qui cupiditatibus obtemperat ipſi peccato obtemperat.

Verſ. 13. *Neque ſtatuite membra veſtra arma injuſtitiæ peccato.* Explicat ac repetit id quod proxime dixerat. Itaque illud μηδὲ ita explicandum eſt ac ſi dixiſſet Apoſtolus, id eſt non exhibete. Quemadmodum enim οὐ ſæpe ſumitur pro id eſt; ita etiam μηδὲ pro id eſt non, cum μηδὲ nihil aliud ſit quam οὐ μή. Membra corporis noſtri hic conſiderat Apoſtolus tanquam arma ſeu inſtrumenta, quibus tyrannus ille, peccatum, utatur ad patrandam iniquitatem, ſeu res iniquas & injuſtas. Per proſopopœiam hic loquitur de peccato, quia id opponit Deo. Comparationes autem multas parere ſolent κατασκευάσεις. Nec enim iſta injuſtitia quę per membra corporis patratur, ab ipſo peccato eſt diverſa.

Sed exhibete Deo. Deum, ut dixi, clementiſſimum ac benigniſſimum Dominum, opponit peccato. Oſtendit autem modum & rationem, qua nos Deo exhibere ſeu ſiſtere debemus.

Tanquam ex mortuis viventes. Ut ex morte peccatorum reſurgamus, & novam vitam agamus.

Et mem-

Et membra vestra arma justitiæ. Id est arma quibus justitia exerceatur, seu quibus Deus ad justitiam patrandam utatur.

Vers. 14. *Peccatum enim vobis non dominabitur.* Occurrit tacitæ cuidam objectioni: poterat enim aliquis dicere, non posse peccati jugum excuti, frustraneosque fore conatus, si quis sese ex hac peccati servitute emancipare ac eripere velit. Apostolus contra asserit, excussuros illos peccati tyrannidem modo conentur, & id in animum suum inducant, iisque, si modo velint, pollicetur victoriam. Causam autem ob quam statuit quod possint è peccati servitute sese vindicare, eam affert quæ videbatur peccati in nos dominatum ac tyrannidem alere & fovere.

Non enim estis sub lege, sed sub gratia. Retorquet hic Apostolus telum in adversarium, quem ab initio capitis ex gratiæ abundantia peccandi licentiam colligentem tacite induxerat, & ostendit tantum abesse ut gratiâ Euangelicâ peccandi licentia stabiliatur, ut ob eam vel maxime possit ac debeat cohiberi. Legem quia gratiæ opponit, hinc apparet eum Legem ita considerare quatenus opponitur gratiæ. Opponitur autem tum propter illum rigorem & severitatem, qua ob unicum actum peccati homines damnabantur, & a justificatione excludebantur; tum quod nullam apertam vitæ æternæ promissionem contineat. Nimius enim ille rigor & tanti promissi defectus, efficiebant ut homines servitutem & jugum peccati excutere non potuerint, partim ob desperationem, ad quam tanta rei difficultate homines adigebantur, partim quod homines præmio potissimum capiantur, & ne honestum quidem sine præmio, præsertim si adeo sit arduum, ad se pertrahendi vim habet. Sed nunc cum vident benignissime secum ac paterna ratione actum iri, omnia anteacta peccata, dummodo ex animo pietati incumbant, lapsus vero & fragilitates si quæ forte interveniant, sibi non imputatum iri, cum clarissima certissimaque habeant promissa æternæ vitæ ac felicitatis, fit ut nec nimia difficultate & severitate ad desperationem adigantur, & tanti boni spe ad pietatis studium mirum in modum erigantur.

Vers. 15. *Quid igitur? peccabimus quod non sumus sub Lege, sed sub gratia?* Quia tamen hæc ratio in speciem saltem peccati licentiam inferre videtur, quod non sumus sub Lege sed sub gratia, propterea hanc objectionem movet Apostolus. Ad quam sic respondet, ut neget peccandi licentiam ex gratia sequi, & ut ea subjiciat, ex quibus appareat gratiam istam certis limitibus claudi, nec ita extendi ut peccandi licentiam hominibus faciat. Apparet autem partim Judæos, legi Mosaicæ nimium addictos, cum audirent ab Apostolo asseri nos non esse sub lege sed sub gratia; partim etiam homines carnales, hujusmodi objectiones Apostolo movisse: illos, ut ex absurdo quod ex istiusmodi assertione consequatur falsitatem ejus ostenderent; hos, ut ea pro vera agnita, probarent sibi in peccatis licere perseverare. Et etiamsi id quidam aperte non dicerent, multi tamen id cogitare aut facere reipsa poterant, & sic divina gratia abuti. Quare ejusmodi objectiones sibi amoliendas putavit Apostolus. Idem de ea statuendum est, quæ ab initio hujus capitis est proposita. Quanquam Apostolus in hoc capite magis posteriori hominum generi occurrit; priori vero, hoc est Judæis, magis in sequenti cap. 7.

Vers. 16. *An nescitis quod cui vos præbetis servos &c?* Non debetis vobis talem gratiam imaginari, quæ rectitudinis naturæ repugnet, & omnem æquitatis rationem evertat. Evertere autem, si illi qui sese peccato manciparunt & illi se dediderunt, illius servi & mancipia sunt, tanto pietatis præmio proposito ab æterna morte eximi & justificari deberent, cui vestrum ignotum esse potest? Annon unumquemque ratio & ipse communis monet sensus, eum qui alicujus sese famulum præbet, & illi in omnibus obsequitur ac morem gerit, ejus esse servum & mancipium, in quòd ille cui hoc obsequium præstatur, jus & dominium habeat? Quare, si peccato obeditis, & ejus jussa exequimini, mancipia estis peccati, id est peccatum in vos jus Domini habet.

Sive peccati in mortem. Hoc est, quia jus Dominii, tanquam in mancipia sua, in vos habet, propterea vos morte mulctabit. Hoc enim suis mancipiis facit.

Sive obedientiæ in justitiam. Si vero obedientiæ estis obedientes, & ejus imperata exequimini, ejus etiam mancipia, ut sic dicam, estis, & illa in vos jus ac dominium, tanquam in suos servos habet, ac proinde etiam ita ut servos suos solet tractabit, hoc est justificabit, ut justificemini a Deo causa erit.

Vers. 17. *Gratia autem Deo.* Quia dixerat cujus servi estis, sive peccati in mortem, ne videatur de iis male sensisse aut ominatus esse, propterea veluti per correctionem quandam subjicit: *Sed gratia Deo quod eratis servi peccati:* non dico vos nunc esse peccati servos ad mortem; sed potius Deo meo gratias ago, quod cum antea servi peccati essetis, nunc non amplius estis. Posset etiam particula δὲ posita censeri pro igitur, ut infra cap. viij. 8, 9 & deinceps. Cum adeo misera sit eorum conditio qui peccati sunt servi, jure ego vobis gratulor Deoque gratias ago, quod cum aliquando fueritis peccati servi, ejus jugum excusseritis, & ad normam doctrinæ Christi vos attemperaveritis.

Obedivistis autem ex corde, in quam traditi estis formam doctrinæ. Verbum ὑπηκούσατε respicit ad nomen τύπον διδαχῆς, quod dativo casu efferri debuit, sed propter relativum suum, quod accusativo casu effertur, cum ipso relativo casu convenit; ut in illo: *Urbem quam statuo vestra est.*

In quam traditi estis. Hoc est, ei veluti infusi, seu applicati: videtur enim in hoc verbo Apostoli esse Metaphora. Doctrinam Euangelicam considerat tanquam formam quandam, Romanos veluti materiam quandam ipsorum ad amplectendam hanc doctrinam adductionem ceu infusionem, & huic formæ applicationem; ipsorum vero obedientiam quam huic doctrinæ præstabant, tanquam formæ illius in quam materia infunditur, effigurationem, & in materiam impressionem.

Ex corde. Prompte & sincere, nec simulate.

Vers. 18. *Liberati enim à peccato servi facti estis justitiæ.* Particula δὲ hoc loco idem valet quod καὶ: conjungitur enim cum illo ὑπηκούσατε, & illi præterito tempori seu conditioni Romanorum, cum peccato serviebant, opponitur.

Vers. 19. *Humanum dico.* Communissima est sententia, Apostolum dicere se humanam quandam, non Angelicam aliquam vel humanis viribus superiorem vivendi rationem ipsis præscribere; siquidem id tantum a Romanis exigat, ut quantum antea studii impenderint in peccato, tantum nunc impendant justitiæ, cum possit jure exigere amplius. Alii putant Apostolum

lum hoc propterea dicere, quod in describenda pietate Christiana utatur similitudine de vulgo sumta, idque propter infirmitatem carnis ipsorum, hoc est, carnales adhuc ipsorum sensus, & rebus ad communem vitam spectantibus assuetos; non sublimiore & ex media Theologia religionisque Christianæ visceribus petita explicandi ratione. Alii denique ideo sic locutum fuisse Apostolum putant, quod dixerit illos servos factos esse justitiæ, tanquam si hæc esset aliqua servitus, justitiæ & recte factis operam dare; cum contra vera sit libertas: se vero ex vulgi more & consuetudine loqui ob infirmitatem carnis ipsorum, quæ justitiæ reluctetur ac repugnet, & grave ejus jugum esse arbitretur; cum tamen vita honesta & justa nihil sit suavius, nihil dulcius.

Quemadmodum enim præbuistis. Redit ad suam admonitionem Apostolus, explicata causa cur sese ex servitute peccati vindicare debeant, & objectione quæ inde nata erat diluta. καὶ videtur positum pro ὅτι. Quod si primam ex dictis verborum præcedentium explicationem sequaris, καὶ positum erit pro nempe, vide Bezam & Piscatorem. Ostendit autem per comparationem servitus peccati, quomodo justitiæ servire debeant.

In iniquitatem. Id est ad patrandam iniquitatem.

In sanctificationem. Ἁγιασμὸς opponitur τῇ ἀνομίᾳ, itaque hoc loco pro sancte factis accipi videtur.

Vers. 20. *Cum enim servi eratis peccati, liberi eratis justitiæ.* Quia dixerat eos eo modo debere servire justitiæ quo olim serviebant peccato, propterea hic exprimit istum modum: nempe, quod quemadmodum antea cum servirent peccato, justitiæ erant liberi, id est justitiæ imperio non erant subjecti, ejus jugum penitus excusserant, eaque ipsorum ministerio & opera non est usa; nunc ita serviant justitiæ, ut peccato nullum jam amplius dominium in ipsos sit, ne quicquam commune cum eo habeant. Et ut eos ad hanc servitutem justitiæ incitet, comparat ipsas servitutes inter sese ratione fructus & mercedis: hæc enim in servitute spectari potissimum solent.

Vers. 21. *Quem igitur fructum habuistis tunc?* Particula *igitur* non habet hic vim concludendi, sed tantum hæc cum superioribus connectendi, & ostendendi hoc superiorum occasione addi & annecti.

Super quibus nunc erubescitis. Oratio est elliptica: subintellige, *eorum.* Dum autem peccata sic describit, innuit primum eorum fructum esse pudorem ac dedecus; sed alius est adhuc pejor, mors æterna scilicet.

Vers. 22. *Habetis fructum vestrum in sanctificationem.* Fructum habere in sanctificationem, est fructum habere qui est sanctificatio. *Sanctificatio* hoc loco sumi quidem potest pro sancte factis; sed commodius adhuc sumenda videtur pro effectu qui ex sancte factis manat, quod nimirum tales homines qui a profano hominum vulgo separentur & Deo consecrentur, sint quippiam peculiare, præstans ac prorsus eximium, quæ res non cum pudore & ignominia, ut turpiter factum, sed summa cum laude, gloria ac decore conjuncta est. Pronomen *vestrum* redundare videtur: nisi quis velit idcirco fuisse ab Apostolo additum, ut significaret hunc fructum, nempe sanctificationem, esse nostrum, seu studio ac opera nostra comparatum; illum vero alterum quem subjuncturus erat, Deo potius esse adscribendum.

Vers. 23. *Stipendium enim peccati.* Hoc est merces, quam peccatum suis servis aut sibi militantibus persolvere solet, *est mors*, nempe æterna. *Mors*, non est subjectum enunciati hujus, sed stipendium peccati: neque enim explicandum erat Apostolo quid mors esset; sed quis peecati fructus.

Donum autem Dei est vita æterna. Mortem vocat stipendium peccati, quia peccatum meretur mortem; sed vitam æternam obedientia nostra non meremur, propterea donum Dei vocatur.

In Christo Jesu Domino nostro. Omnes hic concluſit Apostolus rationes, quibus vitam æternam per Christum consequimur.

CAP. VII.

ARGUMENTUM.

Quia dixerat superiori capite, Romanos, seu potius omnes fideles, non esse sub Lege, sed sub gratia, hoc capite ostendit eos & jure potuisse Lege deserta Christi religionem ac disciplinam amplecti; & summo cum fructu ac utilitate id ab ipsis esse factum. Prius primo loco ostendit.

Vers. 1. *AN ignoratis fratres.* Apparet Apostolum respicere ad id quod superius dixisset; sed quod in eorum ad quos scribebat animo hæsisset; ac scrupulum aliquem pareret, quem nunc eximere velit, (*scientibus enim Legem loquor.*) Non Judæos, seu potius ex Judæis Christianos tantum, quales plurimos in Romana ecclesia fuisse, vel ex affixis salutationibus apparet, sed omnes Christianos etiam ex gentibus alloquitur. Præsupponit enim Apostolus, eos Legem, nimirum quatenus ad religionem Christianam opus erat, cognitam habuisse: siquidem Euangelica doctrina Lege plurimum utitur, ad eamque creberrime respicit. Hinc toties ex Lege testimonia citantur, multaque specialia præcepta vitam nostram spectantia illic explicantur, quæ strictim quodammodo & veluti obiter in Apostolorum scriptis indicata legimus. Apparet enim Christianos, concepta idea ac norma religionis Christianæ, per Apostolorum prædicationem & doctrinam, Veteris Testamenti scripta lectitasse, & ex iis ea quæ ad mores spectant, quæ cum hac norma conveniunt, petiisse. Hinc autem colligi potest, Veteris Testamenti lectionem non esse deserendam, utpote quæ subsidio sit doctrinæ Novi Testamenti, quæ multa specialia præcepta ad mores nostros spectantia, in illis libris sufficienter explicata, veluti supponit. Ut taceam historias plenius explicatas, ut de creatione mundi, diluvio &c, quæ cum iis conjuncta, sufficientem nobis & plenam præbent penum ad omnia inde depromenda, quibuscunque ad salutem consequendam est opus. Christus enim primus Euangelii author eam viam patefecit, & annunciavit quæcunque Legi addi voluit Deus, non abrogatis interim aperte iis quæ abroganda ex Lege erant. Submisit postea in locum suum Paulum, qui veluti alteram Euangelii partem explicavit, quæ in abrogatione ceremonialis Legis & explicatione fidei in Christum, quam vim in hominibus justificandis habeat, constitit. Hinc divina providentia

dentia factum est, ut & Christi ipsius doctrina ab aliquot Euangelistis singulari studio descripta fuerit, & Pauli Apostoli Acta & doctrina à Luca memoriæ fuerit prodita, Paulinasque Epistolas plurimas habeamus: quibus omnibus, cum iis, quæ in veteri Testamento specialiter de variis præceptis traduntur, junctis, sufficienter per ea ad salutem instrui possumus.

Quod Lex dominatur homini quamdiu vivit. Lex dicitur alicui dominari, cum aliquem obligat & obstringit ad sibi parendum. Verba *quam diu vivit*, si ad legem referamus, dura admodum videtur esse locutio hæc; si ad hominem, non respondebunt hæc verba sequenti similitudini, in qua Lex cum viro, nos cum uxore superstite conferimur, & præterea nihil opus erit scientia legis ad id cognoscendum, legem in mortuos nullam habere potestatem, hoc enim ipsa ratio quemque monet. Verisimile tamen est, ad utrumque referri; ad proximum proprie, ad remotius per catachresin. Aperte autem non expressit Apostolus, ad utrum eorum id referri vellet, quia ad legis abrogationem & extinctionem potissimum respiciebat; sed id, ne odiosum Judæis videretur, cogitandum potius ex sequentibus reliquit, quam dixit: & fortasse duritia sermonis, si quis verbum vivit ad legem referre vellet, effecit, ut ab initio non protinus animadverteretur, quorsum sermonem deducturus esset.

Vers.4. *Quocirca fratres mei, & vos mortificati legi estis.* Superiori similitudine ostenderat tacite Apostolus, legem esse mortuam, ac proinde nullam vim in nobis obstringendis & obligandis, ut illi adhæreamus, amplius habere. Quare hic subjungit istius rei (eam interim vitandæ invidiæ causa subticens) consequens, nempe nos quoque legi esse mortuos, seu mortificatos, id est, non amplius obligari, ut illi adhæreamus, & sub ejus simus dominio. Simili ratione ait ad Gal. 2. 19, se per Legem Legi esse mortuum.

Per corpus Christi. Id est, per mortem Christi, qua novum fœdus fuit sancitum, ac proinde vetus simul abolitum, nonnulli per ipsum Christum.

Ad id, ut fiatis vos alteri. Prior maritus vester extinctus est, ut alteri nubere & adhærescere possitis.

Illi qui ex mortuis resurrexit. Commemorat Paulus Christi resurrectionem, quia nisi hæc fuisset subsecuta, mors ejus exiguum, ad Novum fœdus stabiliendum, & vetus abrogandum, attulisset momentum, & vix quisquam Lege deserta Christi disciplinæ adhæsisset. Sed subsecuta resurrectione quicunque eam subsecutam fuisse credunt, non possunt non deserere omnes alias disciplinas, & Christo sese applicare. Propterea ergo Paulus non solius mortis, sed etiam resurrectionis mentionem facit, ut illis causam indicet cur Christo adjungi, deserta lege debeant. Quanquam & ideo videtur attulisse, quod vivis, non mortuis, nubendum sit.

Ut fructificemus Deo. Noluit Apostolus ad procreationem liberorum in matrimonio respicere, propterea aliam attulit similitudinem, ab arboribus & aliis terræ frugibus sumtam. Tacite ostendit, illos antea, cum sub lege essent, non fructificasse Deo. Et hic jam incipit altera capitis pars, in qua ostendit magno cum fructu homines deserta lege ad Christum transiisse; & tantum abesse, ut id pietati quicquam obsit, quod objicere solebant Judæi, ut etiam vehementer ad eam prosit.

Vers. 5. *Cum enim eramus in carne.* Esse in carne hoc loco significat carne seu appetitu constrictum, veluti vinculis quibusdam teneri, ut infra vers. 6 *ait*: *in qua detinebamur.*

Affectus peccatorum. Affectus & cupiditates peccatrices, quæ nos ad peccatum rapiunt & inflammant.

Qui per legem. Qui affectus per legem non tantum non cohibebatur, sed magis adhuc irritabatur & exasperabatur.

Vers.6. *Nunc vero aboliti sumus à lege, mortuo in quo detinebamur.* Ostenderat causam, cur cum adhuc sub Legis essent potestate ac dominio, non fructificaverint Deo, sed morti: nunc à contrario ostendit causam, cur fructificent Deo, non morti. Duo erant impedimenta pietatis, caro, qua constricti tenebamur; & Lex, quæ magis adhuc incitabat carnales cupiditates & affectus. Utrumque istorum nunc sublatum est. Nam & caro, in qua detinebamur, est abolita & mortua, seu nos illi mortui; (quædam enim exemplaria habent κατηργούντες, quædam κατηργούντο. Si autem illo modo legamus, subaudiendum erit post verbum κατηργούντες relativum ἐκείνῳ) & a legis jugo ac imperio sumus exemti: unde consequitur hic finis.

Ut serviamus in novitate spiritus, & non vetustate literæ. Vetustate literæ est in veteri litera. Legem literam vocat, quia nihil aliud præstabat quam litera (alludens interim eo, quod literis fuerit in tabulas lapideas olim incisa) id est, exhibebat tantum facienda, seu jubebat; sed non juvabat, non addebat homini tales vires, ut posset eam implere. Novitas spiritus est novus spiritus. Per hunc spiritum vel ipsa Christi doctrina ac religio, quatenus animis nostris percipitur, intelligi potest; vel qualitas quædam ex ea manans qua animi nostri imbuuntur, & ad omnem pietatem inflammantur, seu apti ac habiles redduntur: adeoque non tantum quid faciendum sit docet, quod solum faciebat litera, sed etiam in animum penetrat, & vires suggerit ad id præstandum, id quod spiritus videtur esse proprium. Quanquam non est excludendus, sed potius includendus ille Dei spiritus, per quem Euangelii doctrina primis ejus præconibus fuit revelata, & plenius explicata, atque in eorum animis, qui eam receperant, confirmata, & adhuc confirmatur. Imo quemadmodum inde Lex primo nomen videtur traxisse, quod literis primum fuerit insculpta atque expressa, ita Euangelium spiritus, quod per spiritum fuerit revelatum. Sed deinde illa vis animi per Christi doctrinam excitata rectissime spiritus nomine nuncupatur. Sic eos, qui prudentia mundana sunt præditi, & mundum hunc spirant, spiritu mundi præditos dicit Paulus; aliis spiritum compunctionis tribuit, infra Cap.xj. vel, ut locus habet unde verba ista citantur, spiritum soporis seu veterni.

Vers.7. *Quid ergo dicimus?* Quid ergo hinc, quod hactenus de lege dixi, nempe quod affectus peccatorum exciaverit, colligemus? Num idcirco *Lex peccatum*, id est, peccati causa? Connecti enim hæc omnia usque ad finem cap. debent cum versu 5. Nam ei plane respondent; quemadmodum sequens caput 8 respondet versui 6, & cum eo connectitur. Solet enim Paulus, duobus membris propositis, seorsim deinde agere de utroque, & aliquando prius primo loco, posterius posteriore tractare, aliquando ordine retrogrado agere. Prioris rei exemplum habuimus cap.6. 5, 6, 7, 8; posterioris cap. 2. 12, 13, 14, 15. Negat Apostolus, legem esse veram & propriam peccati causam, ut propterea peccatum per Metonymiam appella-

pellari poſſit : ſed non diffitetur legem eſſe cauſam peccati per accidens, id quod oſtendit in ſequentibus.

Sed peccatum non cognovi niſi per legem. Vox cognoſcendi dupliciter accipi poteſt: vel ita, ut peccatum cognoſcere ſignificet ſcire aliquid eſſe peccatum; vel ut ſignificet peccatum experiri in ſeſe, ac ejus vim ſentire. Si priori modo hanc phraſin accipiamus, (quanquam durius id ſonat, ut peccatum cognoſcere vel cupiditatem, ſignificet aliquid eſſe peccatum, vel cupiditatem eſſe peccatum cognoſcere) ſenſus erit; non quidem prorſus non agnituros fuiſſe homines illius actionis turpitudinem, niſi Lege fuiſſet prohibita: id enim falſum eſt: ſed eos non fuiſſe agnituros multarum rerum turpitudinem, ſaltem tam plene & perfecte, niſi à lege fuiſſent præſcriptæ & damnatæ. Cujus rei exemplum ſtatim ſubjicit Apoſtolus, cum addit:

Cupiditatem enim non cognoviſſem, niſi Lex dixiſſet: Non concupiſces. Sumſit præceptum ſpeciale quidem aliquo modo, ſed tamen adeo late patens, ut generale etiam dici queat, quodque ad omnia præcepta extendi poteſt. In omnibus enim peccatis locum habet cupiditas; & quicunque peccat, cupiditate aliqua peccat. Hæc autem cupiditas dupliciter intelligi poteſt; vel ſecundum reſtrictiorem legis ſenſum, & reipublicæ illi Iſraeliticæ attemperatum; vel ſecundum ſenſum pleniorem, qui verbis ipſis melius convenit, & quem prima ſtatim fronte verba ipſa menti ſubjiciunt. Illo ſenſu accepta cupiditas erat, cum quis non ſolo tantum animo rem proximi appetebat, & decretum plenum, ſe ea potiri velle apud ſe fecerat, ſed etiam cupiditatem ſuam (ut Joſephus definit (a)) externo ſigno prodebat, ſeu ad ipſum rei potiundæ conatum progrediebatur. Sic ille uxorem alicujus concupiſcere dicebatur, qui eam aliqua ratione ſollicitaverat; ſed quamdiu animus intra ſe cupiditatem continebat, peccati, priori iſto ſenſu, reus non erat. Poſteriori autem ſenſu, ad quem reſpexiſſe videtur Apoſtolus, ille rem aliquam cupit, non qui affectu aliquo, per externum objectum excitato, abſque voluntatis noſtræ aſſenſu ſtimulatur, (id enim quo minus fiat non ſemper eſt in noſtra poteſtate) ſed qui affectui aſſentitur, & cum eo mente & voluntate conſpirat, id eſt, apud ſe conſtituit & decernit, ſeſe hac re potiri velle, etſi nihil adhuc in re iſta potiunda fuerit molitus. In rebus autem obſcœnis ad hoc peccatum ſufficit, cum quis mente ſibi res obſcœnas repræſentat, iiſque animum ſuum paſcit & oblectat. Utrumque horum prohibuiſſe videtur Dominus Jeſus Matth. 5. 28, cum vetat mulierem aſpici ad concupiſcendum eam; tum ne voluntate & animi inductione mulierem concupiſcamus; tum ne impuras libidines cogitatione nobis repræſentemus. Addit enim: *jam enim ipſam adulteravit in corde ſuo.* Cupiditatem igitur, ſecundum pleniorem Legis ſenſum, quis tam turpem & noxiam eſſe cognoviſſet (loquimur enim non de ſapientibus aliquibus viris, & Philoſophis, quorum ob ſummam paucitatem ratio hac in parte non eſt habenda) niſi eam *Lex vetuiſſet, & dixiſſet: Non concupiſces?* Si vero poſteriori modo phraſin hanc cognoſcendi peccati & concupiſcentiæ ſumamus, nempè de ipſo peccati ac cupiditatis ſenſu, cum quis reipſa vim ejus experitur, cum ſeſe in aliquo peccatum & cupiditas exerit; hoc dicit apoſtolus, ſeſe non fuiſſe ſenſurum tantam peccati & cupiditatis vim, niſi eum Lex veluti irritaſſet. *Nitimur enim in vetitum ſemper, cupimuſque negata.* Calci vivæ, quæ actu friget, cum affunditur frigida, ſubito ea incaleſcit. Sic paulo poſt dicit Apoſtolus, peccatum ſine Lege eſſe veluti mortuum, non habere tantas vires & robur in hominibus infeſtandis.

(a) *Corn. Corn. citat lib. 22. Antiq. cap. XIII. ſed mendum ſubeſt.*

Verſ. 8. *Occaſionem vero ſumens peccatum per præceptum.* Si priori modo phraſin illam, de qua dixi, ſumemus; oſtendit hic apoſtolus, quomodo ex iſta peccati notitia, quam per Legem adipiſcimur, peccatum ſuas vires adipiſcitur. Si poſteriori, particula δὲ vim habebit adverſandi. Quaſi dicat: Si Lex peccatum & cupiditatem non vetuiſſet, vim ejus tantam non fuiſſem experturus; ſed poſtquam prohibuit, hinc peccatum occaſionem vireſque ſumſit, & præcepto veluti animatum fuit. Peccatum hic per proſopopœiam conſiderat, intelligitque per illud actionem quamvis inhoneſtam & inconvenientem; quæ idcirco lege prohiberi ſolet, quod talis ſit. Quando dicit, operatum in ſe eſſe omnem cupiditatem, non per modum cauſæ efficientis, ſed per modum cauſæ finalis, quatenus actio ejuſmodi apprehenditur ut bonum aliquod, idque deſiderabile, fieri intelligendum eſt; idque per Legem, ſeu præceptum (præcepti enim vox hic pro Lege ſumitur, ſeu pro plurali poſitus eſt ſingularis, præceptum pro præceptis in Lege comprehenſis) propterea quod (ut ſtatim Apoſtolus ſubjicit) *peccatum ſine lege eſt mortuum*) languet, Lex illi vitam vireſque indit. Videtur enim hominibus carnalibus (nam de talibus hic loquitur Apoſtolus) neſcio quomodo ſuavior & jucundior res illa, quam prohiberi vident. Cogitant enim, eam non fruſtra prohiberi. Nam ſi prorſus omni careret fructu ac voluptate, ſupervacaneum fuiſſet eam prohiberi. Quare tanto magis ejus cupiditate ac deſiderio fervent & æſtuant. Sic illa meretrix apud Salomonem Prov. 9. 17 juvenem ad ſe pelliciens, ait, aquam furtivam eſſe dulciorem.

Verſ. 9. *Ego vero vixi ſine Lege quondam.* Δὲ videtur poſitum pro γάρ. Ab experientia enim argumentatur. Dixerat, peccatum ſine Lege eſſe mortuum: hoc oſtendit per id, quod aliquando ſine Lege vixerit, ac proinde in ſe ipſo id expertus fuerit quod dicit. Poteſt etiam particula δὲ vim ſuam retinere: ego autem ſine Lege vixi quondam, Quaſi dicat, qui nunquam ſine Lege vixit, non poteſt id tam habere exploratum; ſed ego vixi ſine Lege quondam. Videtur reſpicere Apoſtolus ad populum Iſraeliticum, qui aliquando ſine Lege vixit. Ex iſtis autem verbis apparet, Apoſtolum non loqui de ſeipſo, & mire hic ſe torquent qui aliter ſentiunt. Ἀνέζησα, compoſitum, *revixit*, non habet vim compoſiti: ſed quia dixerat peccatum eſſe mortuum (quod antea mortuum eſt vivum aliquando fuit) ideo hic revixiſſe illud dixit.

Verſ. 10. *Ego vero mortuus ſum.* Id eſt morti æternæ factus ſum obnoxius. Cum enim peccatum vivit, id eſt, vim ſuam vireſque exerit, mortem & damnationem hominis ſubſequi neceſſe eſt.

Verſ. 11. *Decepit me.* Hoc eſt, pellexit me ad ſe, ac ſua dulcedine ineſcavit, perſuaſit mihi ut peccarem: atque hac ratione per præceptum occidit, quatenus occaſio-

caſionem per præceptum ſumſit, dulcedinis & ſuavitatis ſuæ tanto magis oſtentandæ, meque in ſuos caſſes pertrahendi.

Verſ. 12. *Itaque Lex quidem* &c. Hinc igitur jam apparet, Legem quidem ſanctam prorſus eſſe, nec ullo modo peccatum dicendam, aut vituperandam. Omiſſum eſt alterum oppoſitionis membrum, quod poſtulat particula *quidem*. Id vero additur demum verſu ſequenti.

Sed peccatum &c. Maluit enim Apoſtolus prius objectionem movere, antequam id ſubjiceret: ut ſimul & objectionem illam dilueret, & oppoſitionem abſolveret.

Et præceptum ſanctum. Lex ſumitur pro toto præceptorum cumulo; præceptum autem ſumitur in genere pro quovis præcepto. Lex eſt totum; præceptum eſt genus: quaſi dicat. Et tota Lex eſt ſancta, & quodvis ejus præceptum eſt ſanctum.

Juſta. Nihil aliud, quam quod juſtum & æquum eſt præcipit.

Bona. Nihil jubet, niſi quod bonum ſeu honeſtum eſt; vel etiam bona, quod ſit utilis, ſeu bonum & commodum afferat.

Verſ. 13. *Igitur bonum mihi factum eſt mors?* Fateris Legem eſſe bonam, quomodo igitur dixiſti, illam tibi inventam eſſe ad mortem? Num ipſum bonum tibi factum eſt mors, id eſt, mortis, qua nihil pejus eſt, cauſa?

Abſit. Loquitur enim de cauſa propria & per ſe. Quæ igitur eſt mortis cauſa propria & vera?

Non Lex, inquit, *ſed peccatum: ut appareret peccatum per bonum mihi operatum eſſe mortem.* Κατεργαζομένη, participium pro verbo, quemadmodum cap. v. 11. Dicit igitur, non Legem ipſam, ſed peccatum per Legem mortem ſibi attuliſſe.

Ut appareat peccatum. Ut ſuas vires proderet, & ſeſe peccatum eſſe oſtenderet. Tum enim, quid poſſet, oſtendit, cum per bonum, id eſt Legem, rem peſſimam, mortem nimirum, hominibus attulit. Quomodo autem per Legem id factum fuerit, ſuperius oſtendimus.

Ut fiat ſumme peccans peccatum per præceptum. Quod prius breviter dixerat, *ut appareat peccatum*, id nunc plenius dicit. Peccatum fit peccans, cum hominem ad peccatum irritat & excitat, atque adeo peccare facit. *Summe peccans* autem fit, cum vehementer hominem ſollicitat, adeo ut quaſi obſequatur ei, & actionibus vitioſis indulgeat.

Per præceptum. Quo peccatum irritatum magis efferveſcit.

Verſ. 14. *Novimus enim quod Lex ſpiritualis eſt.* Hic jam oſtendit & aperit cauſam Apoſtolus, cur Lex homines in officio continere nequeat, & efficere, ut a peccato abſtineant, ſed potius irritet. Hæc autem eſt, quod Lex ſit ſpiritualis, id eſt, ea præſcribat ac jubeat, quæ cum ſpiritu conveniunt, ac ſpiritualem hominem requirunt.

Ego autem carnalis ſum. Id eſt, ſub appetitus poteſtate; appetitus in me dominium & imperium exercet.

Venditus ſub peccatum. Peccati mancipium, quia ea facio quæ peccatum imperat.

Verſ. 15. *Quod enim operor non agnoſco.* Hinc apparet, me eſſe peccati mancipium, quod cum non approbem ea quæ facio, nihilominus tamen faciam.

Si vero quod nolo hoc facio, σύμφημι τῷ νόμῳ *quod ſit bona.* Quia dixerat, ſe non id quod velit ac animo deſideret facere, ſed quod nolit; imo odio proſequatur, hinc oſtendit, ſe hac ratione legi præbere teſtimonium illam eſſe bonam, utpote ea quæ ipſe velit, jubentem, & quæ odio proſequatur vetantem. Vox autem compoſita σύμφημι, idem hic valet quod ſimplex. Neque enim Lex proprie teſtatur de ſe, quod ſit bona: quanquam id per ſe dici vere poſſit.

Verſ. 17. *Nunc vero non amplius ego id facio.* Vel particula νῦν ſumitur pro ἤδη, ut cap. viij. 8. 1. Johan. 4. 18. Quaſi dicat: Cum faciam id quod nolo, ergo non amplius ego id facio. Vel etiam occupare videtur objectionem: Poterat enim aliquis dicere: Si ergo quod non vis facis, ſi Legi teſtimonium præbes quod ſit bona & honeſta, qui fit igitur quod iſta facias? Reſpondet non ſe hoc facere, ſed inhabitans in ſe peccatum. De horum verborum ſententia vide paraphraſin.

Sed quod inhabitat in me peccatum. Per iſtud peccatum inhabitans, vel peccatum in abſtracto ſumtum, de quo hactenus per proſopopœïam fuerat locutus, intelligit, quod in carne ſuam velut regiam habet, & illic vim vireſque ſuas exercet: vel maximam illam ad peccandum pronitatem, quam peccatum vocat, quod peccati ſit cauſa.

Verſ. 21. *Invenio igitur* τὸν νόμον *volenti mihi facere bonum, quod mihi malum adjaceat.* Per legem iſtam videtur intelligere hoc, quod illi malum adjaceat, adeo ut articulus τὸν videatur idem valere quod pronomen τοῦτον: vel τὸν νόμον poſitum eſt κατ' ἔλλειψιν τοῦ κριτοῦ. Quaſi dicat: quod attinet ad Legem, vel, ſi Legis vim & juſtitiam ſpectes. Vide paraphraſin.

Quod mihi malum adjaceat. Quod mihi adeo proprium ſit facere malum, ut mihi incumbat, me urgeat malum. Quam mihi incumbentis ac urgentis molem legem propterea vocat, quod homines ut Lex aliqua urgeat & conſtringat. Hanc legem mox vocabit legem in membris noſtris.

Verſ. 22. *Condelector enim legi Dei ſecundum internum hominem.* Affert cauſam, cur velit facere bonum. Συνήδομαι compoſitum ponitur pro ſimplici delector. Internus autem homo eſt animus & mens noſtra, quæ ſemper in bonum tendit & dirigitur.

Verſ. 23. *Sed video aliam legem in membris meis.* Cauſam affert, cur ſibi malum adjaceat, nempe quod alius ſit juſſus & impulſus in membris ſuis, præter illum impulſum & juſſum mentis, qui impulſui mentis prorſus adverſatur, & in contrarium vertitur.

Et captivantem me legi peccati. Oſtendit hunc carnis impulſum eſſe longe potentiorem & vehementiorem, quam mentis; utpote qui hominem captum & irretitum legi, id eſt, juſſui & imperio peccati ſubjiciat.

Quæ eſt in membris meis. In membris reſidet, ibi regnat, ibi habitat, cum lege vero membrorum illi optime convenit, arcto inter ſe vinculo nexæ ſunt. Alii quidem eandem putant eſſe legem illam in membris exiſtentem, & legem peccati, de qua Paulus aſſerit, quod ſit in membris ſuis, adeoque antecedens, licet paulo ante deſcriptum, poſitum eſſe pro relativo. Quaſi dicat: lex in membris meis captivum me reddit ſibi. Sed tamen veriſimilius eſt, quatuor hic ſtatui leges, quarum duæ duabus opponuntur,

tur, hoc eſt, duo paria legum partim ſibi adverſantium. Lex Dei opponitur legi peccati; lex mentis legi in membris exiſtenti, hoc eſt legi carnis ſeu appetitus; quarum illa legi Dei, hæc legi peccati aſſentitur. Diſtingui autem poteſt lex peccati a lege in membris exiſtente, ſeu lege carnis, quod illa ſit vis peccati, quam habet in nobis ad ſeſe pertrahendis, quatenus eſt bonum ac deſiderabile quiddam; hæc vero eſt promtus appetitus ad peccata, ſeu ad res ſuaves cum peccato conjunctas: hæc actionum malarum cauſa eſt efficiens, illa finalis. Carnis proclivitas facit ut peccatum tanquam bonum amplectamur, eique indulgeamus, alias id minime facturi. Eſt autem lex peccati in membris ſeu carne noſtra, hoc eſt, appetitu corporis, quia ibi vim ſuam exſerit. Peccatum enim carni tantum noſtræ videtur deſiderabile.

Verſ. 24. *Miſer ego homo!* Exclamat hic homo peccato invitus ac reluctans mancipatus, & miſerum ſe eſſe dicit.

Quis me eripiet ex corpore mortis hujus! Quis mihi feret opem, & ex hac morte me liberabit? Corpus enim mortis pro ipſa morte ſumitur. Mortem autem ſumere poſſumus pro hac ipſa tam dura peccati ſervitute, quæ ipſa per ſe mors quædam eſt, & mortem etiam affert.

Verſ. 25. *(Gratias ago Deo per Jeſum Chriſtum Dominum noſtrum.)* Hæc verba in parentheſi legi debent: ex quibus clariſſime liquet, Apoſtolum non de ſe jam Chriſti ſpiritu prædito ac regenito loqui, ſed de homine Chriſti ſpiritus adhuc experte, & ſub Lege conſtituto. Gratias enim agit Deo pro eo quod ex morte hac, nimirum ſervitute peccati, quemadmodum ex ſuperioribus apparet, per Chriſtum fuerit exemtus & liberatus.

Igitur ego mente quidem ſervio legi Dei, carne autem legi peccati. Hic jam concluditur iſta tractatio de ſtatu hominum ſub Lege conſtitutorum, eorumque non peſſimorum, ſed ex Legis diſciplina optimorum. Nam ſi qui ſub lege peccati jugum excuſſerunt, & non ſolum mente & animo, ſed etiam operibus ac factis ipſis legi divinæ paruerunt, id non Legis vi factum fuit, quæ magis adhuc carnales cupiditates irritat; ſed auxilio & ope divina extraordinaria, aliiſque ad honeſtatem vitæ adminiculis. Accipimus autem Legem in ſenſu pleniore, qualem ipſa verba Legis præ ſe ferunt, ut alibi jam monuimus. Servire quidem legi Dei mente, eſt legem divinam animo & mente amare, illam approbare, & eſſe addictum, licet factis & operibus eam non præſtes. Carne legi peccati ſervire, eſt id quod peccatum jubet reipſa facere. Maximum igitur erat quod lex præſtare poterat, nempe ut hominis mentem honeſtarum rerum amore ac deſiderio imbueret; ſed ut hominem peccati ſervitute prorſus eximeret, id eſt, efficeret ne ullius peccati conſuetudine teneretur, hoc non poterat. Quare Legis vi non ſolum nemo juſtificari poterat, ideo nimirum, quod omnia quæ Lex præcipit exacte ac perpetuo præſtitiſſet, quemadmodum tertio capite oſtendit Apoſtolus; ſed ne id quidem per eam aſſequi, quo Deus pro ſua benignitate & miſericordia eſt ad homines juſtificandos contentus, id eſt, ne ullius peccati habitu & conſuetudine teneatur.

CAP. VIII.

ARGUMENTUM.

Hoc capite primum ſtatus Chriſtianorum illi ſtatui qui erat ſub Lege, & quem in homine iſto cujus perſonam induerat, deſcripſit, oppoſitus oſtenditur; qui eſt, quod carni & peccato, ac proinde damnationi non ſint ſubjecti: Hinc jam Apoſtolus Romanos hortatur, ut ſtatui huic convenienter vivant, & viribus, quas ad excutiendum peccati jugum adepti ſunt, utantur, adeoque ſanctam & Chriſtianis hominibus dignam vitam ſectentur. Hoc facto, hortatur eos & excitat ad peculiarem quandam Chriſtianæ pietatis partem, Euangelicam prorſus, quæ eſt, ut in afflictionibus propter Chriſtum fortes ſint ac ſtrenui.

Verſ. 1. *Nulla igitur nunc damnatio.* Contraria concluſio proximæ concluſioni. Unde apparet, initium hujus capitis octavi nullo modo pendere ab hac tractatione de homine fruſtra cum carne & peccato luctante. Cohæret autem cum verſ. 6 ſuperioris capitis, idque per vinculum iſtius gratiarum actionis, quæ ultimo verſu continetur. Per *damnationem* non tam genus variarum damnationum, id eſt, pœnarum intelligendum videtur, quam κατ' ἐξοχὴν damnatio & pœna omnium maxima & potiſſima, nempe mors æterna, & qua remota omnes remotæ videntur. Nam & ſequenti verſu, qui probationem hujus continet, ſolius mortis fit mentio. Itaque vox *nulla* idem valebit quod validiſſima aliqua negatio, id eſt, prorſus non eſt, non eſt ullo modo aut pacto. Quod ſi tamen velimus, ut vox nulla ſuam vim retineat, tunc limitatione quadam adhibita iſtud Apoſtoli dictum intelligendum eſt, nempe, ſi quis perfecte ſecundum ſpiritum ambulaverit, eum etiam perfecta ratione a condemnatione fore liberum, hoc eſt, ab omni prorſus pœna. Quod ſi quis ambulans ſecundum ſpiritum aliquid participaverit de carne, juſtum eſt, ut etiam aliquam pœnarum partem ferat.

Illi qui in Chriſto Jeſu non ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum ambulant. Deſcribuntur iſti homines qui nulli condemnationi ſubjaceant: quæ deſcriptio continet cauſam propter quam ei non ſubjaceant: adeo ut hic conjungatur cauſa cum ſuo effectu. Iſti autem homines ſunt illi, qui non ambulant ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum; quemadmodum ex verſu 4 patet. Voces autem *in Chriſto Jeſu* ſunt adjunctæ, ut oſtenderet Apoſtolus quinam ſint iſti homines qui ſic ambulent, & quæ ſit ejus rei cauſa, nempe Chriſtus ejuſque religio. Quam tacite opponit Legi, quæ id tantum poterat in hominibus efficere, ut res actioneſque honeſtas amarent, eaſque ſequi conarentur & animo cuperent, interim tamen carnis & peccati vim imperiumque ſequerentur. *Ambulare* ex Hebraïca conſuetudine ſignificat vitæ actiones obire. Et quia vitæ noſtræ actiones aut ſunt honeſtæ, aut inhoneſtæ, propterea conſuetudo vel harum vel illarum, ambulatio nuncupatur. Ambulare igitur ſignificat actionum frequentationem. *Secundum carnem* ambulat is, qui carnis, hoc eſt, appetitus ductum plerumque in actionibus ſuis ſequitur;

non

non vero qui interdum & quidem leviter a recto tramite discedit; sed qui alicujus peccati seu actionis vere vitiosæ consuetudine & habitu tenetur. Accensendi etiam sunt iis qui secundum carnem ambulant, qui aliquid enorme, & cujus magna & manifesta sit turpitudo, committant, præsertim si id ea fiat ratione, ut appareat ejusmodi hominem spiritu Christi non regi, nec vero Dei timore esse præditum. Nam quisquis spiritu Christi non regitur, eis accenseri debet qui secundum carnem ambulant; etsi forte ambulandi verbum, quod frequentationem actionum significare solet, ei non eodem prorsus modo, quo cæteris in peccato aliquo hærentibus competat. Neque vero minus secundum carnem ambulat, qui, licet certi alicujus peccati consuetudine non laboret, nihilominus tamen peccata peccatis variorum generum contexit, & quotidie aliquid peccat, sic ut hæc peccatorum, ut sic dicam, textura, habitui alicui in certo peccatorum genere respondeat, & eum gravitate æquet. Nec enim hoc tantum Deo est propositum, ne hoc vel illo modo peccemus, sed ne ullo.

Secundum spiritum ambulat is, qui spiritus ductum, non in multis actionum honestarum generibus, sed in omnibus plerumque sequitur, & sicubi exerrat, raro idque leviter, ad majorem perfectionem semper pro viribus contendit, ut subinde rarius labatur, crebrius autem majori cum voluptate honestis defungatur actionibus; & cum medium hoc in quo honesta actio consistit aliquam habeat latitudinem, dat operam ut in omni virtute ipsam plane mediocritatis attingat medullam. Notandum est Apostolum, cum superius hominem illum incassum cum carne luctantem depingeret, nullam in eo spiritus, sed tantum mentis interioris hominis feciſse mentionem; sed Christianis demum hominibus eum assignare, ut hoc ipso indicet eorum aliam esse rationem quam istorum qui sub Lege fuerunt constituti.

Vers. 2. *Lex enim spiritus vitæ.* Quia dixerat, in Christo Jesu homines non secundum carnem ambulare, eosdemque qui ita vivant condemnationi non esse obnoxios, hic istius rei rationem reddit, vel si mavis, rem clarius explicat. Per *spiritum* intelligitur vel Euangelica doctrina, mente jam concepta; vel affectus quidam mentis ex ea in animo concepta manans, qui mentem nostram vegetat, & mira quadam alacritate obediendi Deo implet. Vide supra cap. vij. 6. *Lex* autem *spiritus*, est spiritus istius impulsus ac ductus. Hic *spiritus* vocatur spiritus vitæ, quod sit vitalis, quemadmodum panis vitæ, aqua vitæ, est panis & aqua vitalis, id est vitam afferens, & eam producens. Quæ vita duplex est, spiritualis, quæ in pietate consistit; & æterna, cujus spiritus iste est causa, quia est causa prioris. Opponitur autem hæc Lex spiritus Legi Mosaïcæ seu literæ, quam Paulus alibi dicit occidere. Ita enim ait 2 Cor. 3. 6: *Litera occidit, spiritus autem vivificat.* Confer hæc cum seq. versu 3, & supra cap. vij. 5, 6, 10, 13.

In Christo Jesu. Qui spiritus nemini nisi qui religionem & doctrinam Christo Jesu amplectitur, contingit.

Hic igitur spiritus animum meum intrans, ac viribus divinis implens, *liberavit me a Lege peccati.* A peccati dominio & imperio, quod in me sub Lege exercebat.

Et mortis. Quia enim me liberat a peccati dominio, simul etiam ab imperio mortis eximit & vindicat, cum hoc illius certum ex divino decreto sit consequens.

Vers. 3. *Impossibile enim Legis.* Confirmat & declarat etiam id quod dixit vers. 2. Nam si Deus id præstitit quod Lex præstare non potuerat, quod tamen volebat; nempe ut hominem a jugo peccati ac mortis eximeret, eumque justificaret, sequitur hominem Christianum liberatum esse a Lege peccati & mortis. Ἀδύνατον τοῦ νόμου. Verba ita sunt comparata, ut videantur significare id quod in Lege erat impossibile, sed revera tamem significant id quod Legi præstare erat impossibile: hoc autem est, ut hominem ex peccati, atque hac ratione etiam ex mortis servitute eriperet.

In quo infirmabatur, pro ἐφ' ᾧ. *quatenus.* Causam affert cur Lex id præstare non potuerit, nempe quod infirma fuerit, sed non in seipsa, verum per carnem. Carnis nostræ infirmitas & ad peccandum pronitas in causa erat, ut Lex etiam fieret in coërcendis hominibus & a peccato cohibendis, ac propterea etiam a damnatione liberandis, infirma.

Deus. Subintellige præstitit.

Ostendit quomodo: *Suo filio misso in similitudine carnis peccati.* Caro peccati est caro peccatrix, seu ea quæ cum peccato conjunctionem habeat, hoc est quæ peccet, & quæ proinde pœnas peccati ferat. In hujus similitudine misit Deus Filium suum, non in ipsa carne peccati, sed carnem carni peccati similem habentem. *In* ponitur pro *cum.* Similitudo autem in eo consistebat, tum quod filius Dei carnem habuerit iisdem affectibus, iisdem cupiditatibus, quibus aliorum hominum caro solet ad peccandum incitari, naturaliter obnoxiam, & non minus quam aliorum hominum ad voluptatum appetitionem habilem, ut statim subjicitur; etsi nunquam ullum peccatum vel animo conceperit, vel reipsa admiserit: tum quod calamitates & mala, ipsamque mortem, pœnæ peccatorum similem, in carne sua fuerit expertus.

Hoc autem dum Deus fecit, *Condemnavit peccatum in carne.* Condemnavit, id est extinxit, delevit, quemadmodum damnati solent occidi. Ita loquitur Apostolus de peccato, ut ostendat ex ejus damnatione nostram justificationem & absolutionem pendere, quemadmodum statim subjunxit. Damnavit autem seu extinxit Deus peccatum in carne, cum effecit ut Christus eandem quam nos carnem habens, ac proinde carni peccati, qualis est nostra, similem, sanctus & innocens & ab omni peccato liber esset, & varias calamitates ac mortem perpessus, ex ea eximeretur, sempiternamque felicitatem consequeretur. Hinc autem fit, ut quemadmodum in Christi carne, sic etiam in omnium ejus fidelium carne peccatum extinguatur. Christiani enim duci suo se conformant, ut cum eodem quo ille spiritu sint præditi, proportione ea quæ inter caput & membra esse debet, conformare se illi, & peccatum in se extinguere, ut debent, sic possunt, certo sibi persuadentes, ut si eum imitati fuerint, se morti ac damnationi exemtum iri, & æternam felicitatem adepturos, quemadmodum Christus morti exemtus ad æternam felicitatem pervenit.

Pro peccato. Ut peccatum aboleret.

Vers. 4. *Ut justificatio Legis impleretur in nobis.* Finis exprimitur, seu effectus & consequens istius damnationis peccati in carne, qui est duplex, unus principalis, quem & priori loco collocavit, qui est justificatio nostra

alter medius, & ad principalem tendens, ambulatio noſtra non ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum. Reſpondet ergo verſus 4 verſui primo, eſtque nihil aliud quam ejus reſumtio ex ſuperioribus duobus verſis deducta.

In nobis. Id eſt in Chriſto addictis.

Verſ. 5. *Qui enim ſecundum carnem ſunt.* Oſtendit cauſam Apoſtolus, cur illi qui ſecundum carnem ambulant, juſtificari nequeant, ac proinde cur neceſſarium omnino ſit ad juſtificationem non ambulare ſecundum carnem. Cauſa autem hæc eſt, quod ea quæ carnis ſunt ſapiant. Pro eo quod dicere deberet qui ſecundum carnem ambulant, dicit qui ſecundum carnem ſunt: quia nemo ſecundum carnem ambulare poteſt, quin ſecundum carnem, vel, ut verſ. 8 loquitur, in carne ſit. Tacite oſtendit homines ſub Lege conſtitutos, & Euangelicæ doctrinæ expertes, utpote qui in carne & ſecundum carnem ſunt, quemadmodum cap. vij. 5 innuit, ad juſtificationem aſpirare non poſſe. Secundum carnem autem eſſe nihil eſt aliud, quam eſſe ad carnis nutum & arbitrium peccati imperio obnoxium, ac veluti opportunum.

Quæ carnis ſunt ſapiunt. Id eſt hæc cogitant, hæc ſpectant & ſpirant quæ carni ſunt grata & ſuavia, huc illorum cogitata & conſilia tendunt & feruntur.

Qui vero ſecundum ſpiritum, ea quæ ſpiritus. Cauſam affert cur illi demum juſtificentur qui ſecundum ſpiritum ambulant.

Verſ. 6. *Cogitatio enim*, ſeu ſenſus *carnis mors.* Γὰρ poſitum eſt pro δὲ, *nam* pro *atqui.* Continetur enim hic major propoſitio iſtius argumentationis Apoſtolicæ. Perinde enim eſt ac ſi diceret: Illi qui ſecundum carnem ſunt etiam ſapiunt quæ carnis ſunt. Atqui ſapere quæ carnis ſunt eſt mors. Ergo illi qui ſecundum carnem ſunt morti ſunt obnoxii, adeoque juſtificationem non conſequuntur. Mortem vocat id cum quis id ſpirat, id ſpectat quod carnis eſt, ſeu illi gratum & jucundum, propterea quod mortem homini illud afferat.

Vita & pax. Id eſt vitam affert & felicitatem ei qui id facit.

Verſ. 7. *Ideo quod ſenſus carnis inimicitia in Deum.* Iſtius Minoris propoſitionis, quod attinet priorem verſus præcedentis partem, probatio hic continetur. Ideo mortem affert ſapere ea qua carnis ſunt, quia eſt res Deo adverſa ac illi repugnans, ac proinde inimica.

Hujus rei iterum hæc eſt ratio, *quod Legi Dei non ſubjiciatur.* Quicquid enim Legi divinæ repugnat, neceſſe eſt ut Deo inimicum ſit & adverſum.

Neque poteſt. Hæc eſt natura carnalis iſtius ſenſus, ut Legi divinæ repugnet. Ipſa ejus natura non permittit ut ſeſe Legi divinæ ſubjiciat; cum Lex divina ſpiritualis ſit, eaque præcipiat quæ carni ſunt inſuavia & ingrata. Vide ſupra cap. vij. 14.

Verſ. 8. *Qui vero in carne ſunt Deo placere non poſſunt.* Δὲ poſitum pro γὰρ. Continetur enim hic concluſio argumentationis Apoſtolicæ, qua probat eos qui ſecundum carnem ſunt morituros. Pro eo autem quod antea dixerat, qui ſecundum carnem ſunt, nunc dicit, qui in carne ſunt.

Deo placere non poſſunt. Idem eſt quod morituri ſunt, & juſtificatione carebunt. Quos enim Deus juſtificat, eos ſane approbat ac diligit, illi Deo placent.

Verſ. 9. *Vos vero non eſtis in carne.* Quaſi dicat, non debet autem vos hoc terrere, quod illi qui ſecundum carnem ambulant, & in carne ſunt, Deo placere, ac proinde juſtificari nequeant, cum vos non ſitis in carne, id eſt in carnis poteſtate.

Sed in ſpiritu. In poteſtate ſpiritus.

Εἴπερ ſpiritus Dei habitat in vobis. Εἴπερ ſignificare poteſt vel *ſiquidem*, vel *ſi modo*. Per ſpiritum iſtum divinum qui in fidelibus hic habitare dicitur, primo & præcipue intelligendus eſt ille ſpiritus, per quem Euangelii doctrina hominibus innotuit; qualis inprimis erat ille ſpiritus, quem primi Euangelii præcones cælitus hauſerunt, propter quem etiam factum eſt, ut Euangelium ſpiritum appellaret Apoſtolus, Legem autem literam, quod Lex literis primo fuerit inciſa, & per literas hominibus revelata, Euangelium autem per Spiritum Sanctum hominibus innotuerit. Sed ipſa deinde Euangelica doctrina, quatenus jam mente percipitur, ſpiritus divini appellationem meretur: Idem enim præſtat quod ipſe Spiritus Sanctus, cujus hic eſt effectus, ut animos doctrinæ Euangelicæ notitia imbuat. Hinc videmus, per fluvios illos qui ex ventre credentium in Chriſtum profluere debebant (qui non poſſunt eſſe aliud aliquid quam ab illis manans & proficiſcens Euangelicæ doctrinæ notitia) Spiritum Sanctum fuiſſe intellectum Joh. 4. 14. vij. 38. Ad hanc vero notitiam acceſſit adhuc in primitiva illa eccleſia Spiritus Sancti donum in fideles largiter effuſum, quod veritatem Euangelicam mirum in modum confirmabat, & peculiariter adhuc mentes illuſtrabat, & pleniori divinæ veritatis imbuebat notitia. Hunc igitur Spiritum Sanctum cum illa Euangelicæ doctrinæ notitia conjunctum intelligit Apoſtolus. Ubi enim ſpiritus iſte ex Euangelicæ doctrinæ notitia manans (accedente præſertim ab extra ſpiritu alio divino & cum illo conjuncto,) reſidet, & hominum animos invaſit, illic abunde ſuppetunt ad domandam carnem vires, ſi modo homo ſibi ipſi ſtudio ac voluntate non deſit.

Si vero quis ſpiritum Chriſti non habet, non eſt ejus. Cum antea vel dixerit, vel ſaltem innuerit, ſpiritum Dei in illis habitare; nunc loco ſpiritus Dei ponit ſpiritum Chriſti: ut oſtendat, ſe non de quovis ſpiritu loqui, & qui etiam hominibus ſub Lege conſtitutis ineſſe poterat; ſed de eo Dei ſpiritu qualem Chriſtus largitur, & qui Euangelicæ doctrinæ proprius eſt ac peculiaris, qui id præſtare poteſt, ut aliquis ſit in ſpiritu, id eſt, ſpiritualis plane ex carnali evadat homine. Oſtendit autem ſe merito præſuppoſuiſſe in illis habitare Dei ſpiritum, ſiquidem illos pro veris Chriſtianis reputet. Alioqui enim, ſi Chriſti ſpiritu præditi non ſint, illos non eſſe Chriſti, id eſt ad Chriſtum revera non pertinere, nec inter ejus veros ac genuinos diſcipulos numerandos eſſe.

Verſ. 10. *Si vero Chriſtus in vobis.* Poſtquam oſtendit illos, ſi vere Chriſti ſint Chriſti quoque ſpiritu præditos eſſe, hinc colligit & concludit id quod verſu præcedente affirmaverat, nempe eos non eſſe in carne ſed in ſpiritu, ac proinde damnationem ac mortem illis non eſſe metuendam, quemadmodum ſeq. verſiculo oſtendet. Chriſtum ipſum nunc loco ſpiritus Chriſti reponit, quia hæc ſe mutuo ponunt. Maluit autem ſic loqui, ideo fortaſſis ut indicaret eos debere Chriſto eſſe conformes; & ut tanto melius id quod addit concludat, nempe corpus eſſe mortuum, ſpiritum autem vitam.

tam. Si enim Chriſtus in nobis eſt, debemus illi conformes fieri, & quodammodo referre, tum in morte, tum in vita, quemadmodum cap. vj docuerat.

Corpus mortuum eſt propter peccatum. Id eſt peccato, vel reſpectu peccati, id eſt ut non peccetur. Inſolens eſt hic loquendi modus, ſed ex Hebræo, ut videtur, profectus. Quia enim Hebræi pro Dativo ſæpe ſolent ſumere Accuſativum cum Præpoſitione *propter*, & ſic *lamed*, quod Dativi nota eſt, vim habet præpoſitionis *propter:* ideo Apoſtolus, cum dicere debuiſſet, mortuus eſt peccato, *lachataah*, dixit *propter peccatum.* Id autem videtur tanto libentius facere, propter ſequentia verba, propter juſtitiam, quæ propriam habent ſignificationem, ut tanto concinnior & elegantior eſſet oratio. Eſt tamen ſimilis locutio 1 Cor. 7. 2.

Spiritus autem vita. De ſpiritu noſtro loquitur, qui Chriſti ſpiritu in nobis animatur, & vires ad ſuperandam & mortificandam carnem accipit.

Eſt vita. Id eſt vivit.

Propter juſtitiam. Ut juſtitiam operetur, & honeſtis actionibus vacet.

Verſ. 11. Pergit ulterius Apoſtolus, & infert ipſos, nimirum Romanos, etiam ſalutem æternam adepturos. Qui enim ſecundum ſpiritum ambulant eam adipiſcentur. *Si vero ſpiritus ejus qui reſuſcitavit Jeſum a mortuis habitat in vobis.* Varie loquitur Apoſtolus, nunc ſpiritum Dei, nunc Chriſti, nunc ipſum Chriſtum, hic *ſpiritus ejus qui eum reſuſcitavit* mentionem facit.

Vivificabit etiam mortalia corpora veſtra. Videtur Apoſtolus duplicem his verbis ſenſum complecti velle, unum principalem, & alterum ſecundarium. Principalis eſt, ut hæc verba de reſurrectione & vivificatione illa futura accipiamus. Secundarius, ut ea accipiamus de vivificatione ſpirituali corporum noſtrorum, quæ in eo conſiſtit, ut corpora noſtra mortalia vivant juſtitiæ & Deo, ſeu membra noſtra tanquam ex mortuis viventes præbeamus arma juſtitiæ, ut ſuperius locutus fuerat cap. vj. 13, vel ut inferius cap. xij loquitur, ut ea exhibeamus *victimam viventem Deo.* Quod ſi ergo duplicem hunc ſenſum admittamus, non mirum erit Apoſtolum verba ſua ita temperaſſe, ut utrique ſenſui accommodari poſſint, & utrique aliquid, ut ſic dicam, indulſiſſe. Prioris cauſa quidem in futuro tempore dicitur, *vivificabit*, addito etiam epitheto *mortalia*, & denique adjungit *propter inhabitantem ipſius in vobis ſpiritum*; quæ verba cauſam impulſivam longe melius ſignificant, quam mediam & inſtrumentalem: poſterioris autem cauſa dixit, *corpora noſtra mortalia* vivificatum iri. Nec enim proprie loquendo hæc corpora noſtra mortalia in adventu Chriſti vivificabuntur; ſed alia nobis iſtorum loco dabuntur. Quanquam etiam, ſi ad poſteriorem hunc ſenſum non reſpiciamus, non mirum eſt Apoſtolum hic minus accurate fuiſſe locutum; cum hoc loco ſibi propoſitum non habeat de reſurrectione ac modo ejus agere, ſed alterius tantum rei cauſa ejus mentionem fecerit. At ibi, ubi hac de re tractationem de induſtria inſtituit, rem totam nobis accurate explicat. Quare ex illa tractatione hic & alii iſtiuſmodi loci explicari debent; non vero ex iſtis illa. Solent autem illa, quorum unum in alterius locum ſuccedit, licet numero diverſa, tanquam ſi unum numero eſſent, & qualitatibus tantum different, conſiderari. Sic dicimus, ſylvarum comas, gramina, herbas, chelas cancrorum renaſci, arbores repullulaſcere & alia ſimilia.

Propter inhabitantem ipſius ſpiritum in vobis. Si ad priorem ſenſum reſpicimus, vox *propter* cauſam impulſivam ſignificabit. Spiritus enim Dei in nobis inhabitans, Deum impellit ut velit nos reſuſcitare & vivificare; ex eo quod Chriſtum reſuſcitavit, colligimus Deum poſſe nos reſuſcitare; ex eo quod ſpiritum ejus habeamus in nobis, colligimus eum velle etiam id præſtare. Hæc autem inhabitatio ſpiritus divini in nobis ita debet accipi, ut includat ejus effecta, nempe pietatem & obedientiam. Non otioſa hic inhabitatio intelligi debet, ſed efficax. Si ad poſteriorem, *propter* habebit vim ſignificandi id quod particula *per*. Nam quod fit per aliquid, etiam fit propter illud: *propter* enim omne cauſarum genus ſignificare poteſt. Complutenſis editio habet hoc loco διὰ cum genitivo, id eſt *per*; quæ certe lectio poſteriori ſenſui valde favet: nec enim per hunc ſpiritum qui in nobis habitat, Deus eſt nos reſuſcitaturus, & immortales effecturus.

Verſ. 12. *Itaque fratres, debitores ſumus.* Hic jam incipit Romanos hortari, ut cum debeant & poſſint pie vivere, etiam reipſa id faciant. Hinc autem appareret nihil homines Chriſtianos juvare, quicquid tandem adjumentorum ad vitam piam ex Dei parte habeant, niſi ipſimet etiam ſtudium ſuum & conatum afferant. *Debitores ſumus.* Id eſt obſtringimur ac tenemur. Non exprimit ad quam rem obſtringamur; ſed dum contrarium addit ad quod non obſtringamur, tacite innuit ad quid obſtringamur, nempe ut vivamus ſpiritui.

Verſ. 13. *Actiones corporis mortificaveritis.* Mortificantur actiones corporis, cum efficitur ne amplius ſint & exiſtant. Tacite videtur innuere, eas antea in illis extitiſſe.

Spiritu. Nempe divino, qui in nobis habitat, quemadmodum ex ſequenti verſu apparet.

Verſ. 14. *Quotquot enim ſpiritu Dei aguntur, hi ſunt filii Dei.* Cauſam affert cur illi ſint victuri, qui perimunt actiones carnis. Eſt autem hæc cauſa, quod ſpiritu Dei agantur, id eſt regantur & gubernentur. Qui autem tales ſunt, hi ſunt filii Dei, id eſt in ſtatu & conditione filiorum Dei, & ab eo inſtar filiorum diliguntur: uno verbo, jus habent filiorum Dei adoptivorum, quod quale ſit ex verſ. 17 apparebit. Oſtendit autem Apoſtolus, unde id ſciri poſſit, eos qui aguntur Dei ſpiritu cenſeri Dei filios, ac filiorum in ſtatu ac conditione eſſe, cum addit.

Verſ. 15. *Non enim accepiſtis ſpiritum ſervitutis denuo in metum.* Hinc poteſtis perſpicere rem ita ſe habere, quod accepiſtis ſpiritum filialem. A contrario autem illuſtrare & commendare volens hoc divinum beneficium, meminit ſpiritus ſervilis, quem eos non accepiſſe dicit. Cum vero ait *denuo*, apparet eos prius hunc ſpiritum accepiſſe. Spiritus ergo iſte erat, illa mentis qualitas, qua ex percepta Legis diſciplina hominum mentes imbuebantur, qui ſervilis erat, qui ſervis plane conveniebat, ſervis erat proprius. *In metum.* Servorum enim proprium eſt metuere ac trepidare, ſervilibus ingeniis convenit metus; metus, inquam, ejuſmodi qualis hic intelligitur, nempe ut ſeveritatem ac ſupplicia ejus cui pares, tuę cervici ſemper imminentia cogites & expaveſcas. Oſtendit Apoſtolus quid hic ſpiritus in animis eorum qui ſub Lege erant conſtituti effecerit, nempe metum, timorem, & trepidationem. Vocatur autem iſta qualitas animorum, ex Legis diſciplina ſevera ac rigida excitata, *ſpiritus*, propter oppoſitum ſpiritum Euangelicum, qui non ſolum ex ipſa Euangelii

doctrina, sed etiam ex cælo in nos manat, & animos nostros imbuit.

Spiritum adoptionis. Spiritum talem qui convenit illis qui sunt adoptati in filios Dei, qui non metum & pavorem in animis nostris excitat, sed clamorem talem, ut Deum tenerrimo nomine, *Abba* nimirum, appellare non dubitemus. Hinc igitur manifestum est, nos, si spiritui huic regendos nos tradiderimus, in numero ac censu filiorum Dei futuros esse.

Vers. 16. Immoratur adhuc Apostolus huic documento, cum addit: *Ipse spiritus contestatur spiritui nostro quod simus filii Dei.* Quasi dicat, quod aliud istius rei documentum quærimus? Ipse ille spiritus quem a Deo hausimus, & quo per Euangelium imbuti sumus, testatur id spiritui nostro, quod simus filii Dei, si nimirum isti spiritui regendos nos tradiderimus. Itaq; non solum nos a peccato liberat, sed etiam a peccato liberatis testatur nos esse Dei filios. Συμμαρτυρεῖ πνεύματι ἡμῶν. Verbum compositum *contestatur* non ita debet accipi, ut significet animum seu spiritum nostrum nobis id testari, & una cum eo testari spiritum Dei; sed pro attestatur, ut spiritus noster sit is cui testatur spiritus Dei, non vero cum quo testatur. Contestari tamen ideo dicitur, quod rem admodum gratum, & quam spiritus noster sibi libenter persuadet, testatur. Simili ratione supra cap. vij usurpatum vidimus verbum condelector. Nondum evicit Apostolus, eos qui spiritu Dei reguntur victuros, sed tantum filios Dei illos esse demonstravit: propterea ulterius progreditur.

Vers. 17. *Si vero filii, & hæredes.* Filii enim solent hæreditatem parentum adire. Veruntamen quia posset quis hæreditatem adire, nec tamen protinus vitam immortalem adipisci; cum hæreditas respectu diversarum personarum, quarum hæres quispiam evadit, possit esse varia, ideo, ut appareat hæreditatem nostram vitam immortalem in se complecti, id quod absolute dixerat restringit, & personam illam exprimit cujus hæredes simus, (licet id ex dictis satis liquere potest) & simul etiam cujus cohæredes debeamus evadere; ut tum ex natura & conditione ejus cujus hæredes sumus, tum ex bonis quæ adeptus est is cujus cohæredes sumus, quique nobis exemplar ea in re est, discamus quam excellens, quamque ampla sit illa hæreditas nostra, quodque ea vitam immortalem omnino in sese comprehendat. Et sane hanc ipsam ob causam, ne ea res minus perpenderetur, & animum legentis statim præterveheretur, non statim expressit cujus hæredes simus, (poterat enim dicere, si autem filii Dei, etiam Dei hæredes) sed rem aliquantum suspendit, ut eam postea cum majori emphasi exprimeret.

Hæredes quidem Dei. Quasi dicat, ergo si filii Dei etiam hæredes Dei.

Sed ne quis aliam aliquam hæreditatem Dei sibi imaginetur aut cogitet, quam eam quæ in professione salutis sempiternæ consistit, addit Apostolus, ostendens qualisnam sit ista hæreditas: *Cohæredes autem Christi.* Tales hæredes qualis est Christus, cum quo hæreditatem habituri sumus communem: qua hæreditate nihil majus, nihil sublimius cogitari aut optari potest.

Postquam tantæ felicitatis mentionem fecit Apostolus, commodissimam occasionem nactum se ratus, transit ad eam pietatis nostræ partem, quæ plane Euangelica est, & in tolerantia afflictionum propter Christum consistit. Quanquam & ipsius Christi, cujus cohæredes futuri sumus, mentio ei occasionem ad hoc addidit; siquidem Christus per varias afflictiones, & diram mortem ad tantæ gloriæ hæreditatem possessionemque pervenit. Quocirca æquum est, ut qui ejusdem cum Christo felicitatis consortes esse volunt, calamitatum etiam sint socii: *Si modo compatimur.* Compatimur, dicit, Christo, non vero simpliciter patimur, quia ad Christum respexit.

Ut & conglorificemur. Ἵνα potest & causam finalem, & effectum seu eventum afflictionum nostrarum significare. Sed ne quis id nimium durum putaret tot adire calamitates & mala ad gloriam hanc obtinendam, propterea addit Apostolus:

Vers. 18. Λογίζομαι γάρ. Λογίζομαι significat aliquid certa ratione concludere ac statuere. Sic cap. iij. 28.

Quod non sint dignæ passiones hujus temporis &c, ad futuram gloriam. Id est, collatæ seu comparatæ cum illa gloria, omnem suam dignitatem & meritum amittunt, id est comparari cum illa nequeunt.

Futuram revelari. Id est, revelandam, seu quæ revelabitur.

Εἰς ἡμᾶς. Vel in nobis, vel potius quod ad nos. *Revelari* autem dicitur, non quod revera jam existat, (nec enim extra nos existet) sed consequens ponitur pro antecedente, Relatio pro existentia: quanquam in decreto Dei jam quodammodo existit.

Vers. 19. *Sollicita enim expectatio.* Ostendit se non frustra gloriæ istius in Christianis hominibus aliquando revelandæ mentionem fecisse, siquidem non in hac vita, & in hoc præsenti Christianorum statu felicitas eorum terminetur? quemadmodum verisimile est aliquos fuisse qui id crederent, existimantes hanc esse Christianorum felicitatem, & post hanc nullam aliam, quod honestissime viverent, virtutem colerent, & in tolerandis calamitatibus constantiam suam proderent, & virorum bonorum officio fungerentur. Huic cogitationi & opinioni occurrens Apostolus hæc verba subjunxit, quibus ostendit Christianos in hoc præsenti statu nullo modo acquiescere, eoque contentos esse; sed ad alium longe diviniorem ac vere beatum statum & conditionem adspirare, totoque animo prospectare. Ἀποκαραδοκία significat expectationem quæ fit exserto capite, & intentis oculis, rei alicujus eminus adventantis. Per creaturam autem nova creatura intelligi debet, id est homines Christiani; quos ob mutationem & renovationem in illis factam creaturam vocat: idque hoc loco ideo videtur fecisse, ut ostenderet eorum conditionem ac statum ita quidem esse immutatum, ut novæ creaturæ quodammodo dici queant; sed non ita ut filii Dei, (si perfecta quadam ratione appellatio illa sumatur, cujus exemplum in Christo extat) & ipsius hæredes (hæc enim quodammodo coïncidunt) jam actu ipso propterea censendi sint evasisse, quales tamen evadere eos debere ex dictis intelligitur, ac proinde in hac ipsorum creatione & reformatione summam eorum felicitatem nequaquam esse positam, adeo ut licet sint novi homines effecti, nihilominus tamen sollicite exspectent alium statum & conditionem, nempe revelationem filiorum Dei. Ita Apostolus loquitur, ac si creatura ac filii Dei subjectis differrent, cum tamen qualitatibus tantum differant. Itaque illi qui nova creatura sunt, expectant revelationem sui ipsorum in statu & conditione Dei filiorum. Tacite ostendit Apostolus, creaturum istam, seu Christianos homines, quamdiu

diu in hac mortalitate degunt, & variis calamitatibus premuntur, non videri esse Dei filios: quemadmodum & Johannes 1 Epist.3 dicit, nos similes Deo futuros innuens, nos nunc nondum similes esse Deo, illa nempe perfecta ratione & modo, cujus respectu hæc similitudo quodammodo non apparet. *Expectatio expectat*, id est creatura ipsa expectat.

Vers. 20. *Vanitati enim creatura subjecta est non volens.* Probat id quod dixerat, creaturam ad alium statum, hoc minime contentum, anhelare, eumque appetere: quia invita quodammodo ac reluctans in hoc præsenti statu manet, non propria sponte, sed divino parens arbitrio ac voluntati. *Vanitatem* vocat afflictiones & mala, mortem denique ipsam, quæ hominem ac vitam hanc vanam efficiunt. Ideo enim hęc vita, & quæcunque ad eam spectant, vana sunt, quod sint caduca, mutabilia, & corruptioni subjecta. Utitur autem voce hac vanitatis, fortassis propter creaturæ appellationem. Creaturis enim in hoc mundo competit vanitas, hoc est, caducitas & corruptio.

Non volens. Non sua sponte, non quia in illis suæ felicitatis partem aliquam collocet, & de hac patientiæ materia per se, remotaque præmii spe, gaudeat. Mallet enim his malis & calamitatibus carere.

Sed propter eum qui subjecit. Id est Deum, qui tali conditione suos esse in hac mortali vita voluit.

In spe. Subjecit quidem, sed simul spem fecit glorioſissimi ac beatissimi status.

Quam spem declarans subjicit: *Quod & ipsa creatura &c.* Tacite ostendit jam alium aliquem præter istam creaturam liberatum esse. Quis autem is esse potest præter Christum, de quo supra ℣.17 dixerat, nos fore ejus cohæredes, & illi conglorificandos? Ad Christum igitur respicit Apostolus potius, quam ad Angelos. Eximitur autem hoc loco è creaturæ numero, cum tamen primogenitus omnis creaturæ & *principium creaturæ Dei* alibi legatur: quia hoc loco creatura non significat futuram illam mutationem & reformationem nostri, quæ in futuro illo seculo erit, (opponitur enim revelationi filiorum Dei, qua appellatione illa futura nostri mutatio significatur) sed tantum hanc quæ est in præsenti.

A servitute corruptionis. Hic vocat corruptionem, quod antea vanitatem vocarat. Servire autem corruptioni est corruptioni aliisque malis ad corruptionem ducentibus obnoxium esse, illisque subjacere. Ab hac servitute liberabimur aliquando.

Addit, *in libertatem gloriæ filiorum Dei.* Liberabimur libertate, id est vindicabimur in libertatem: non solum hac servitute eximemur, sed etiam glorioſissimam libertatem, (hoc est libertatem gloriæ) quæ filiorum Dei propria est, consequemur. Filios Dei hoc loco servis opponit. Filius vero servo opponitur, quanto magis filius Dei. Quos magis decet libertas quam Dei filios? Et quia adhuc sub servitute durissima variarum calamitatum & mortis gemimus, hinc apparet, nos nondum esse ea ratione qua omnino par est Dei filios.

Vers. 22. *Scimus enim quod omnis creatura congemiscit.* Interjecta mentione spei, & ejus descriptione, redit ad principalem thesin, & probat creaturam invitam nec volentem in præsenti conditione esse. *Scimus enim.* Ideo hoc dixi, quia optime nobis notum est & exploratum, quod omnis creatura congemiscat, id est gemitus ac suspiria inter se jungat. Vox *scimus* ostendit Apostolum loqui de re nota & explorata; ac proinde non loqui de metaphorica aliqua rerum inanimatarum expectatione & gemitibus. Gemitus autem isti ostendunt, Christianos præsenti statu non esse contentos, sed ad alium quendam adspirare. Respondet hic locus illi loco 2 Cor. 5. 4, Συστενάζει, id est, dolores similes parturientis perfert. Notum enim est, Christum fidelium suorum afflictiones doloribus ejusmodi conferre Johan. 16. 21, 22.

Vers. 23. *Non solum autem, sed & ipsi primitias spiritus habentes.* Poterat aliquis cogitare, Christianos quidem in communi hoc suo præsenti statu contentos non esse; sed aliam esse illorum conditionem, qui inter vulgum Christianorum eminent & præcipui sunt, quorum certe conditio & status divinus esse videtur, cum tantis Spiritus Sancti donis sint præditi, tot stupenda edant miracula, Deo ea in re quam hominibus propiores. Respondet Apostolus, parem hac in parte eorum esse conditionem cum cæteris omnibus Christianis, ut una cum iis gemant ac laborent, ad aliumque statum & conditionem toto pectore & animo anhelent. *Primitiæ spiritus* sunt potiores ac selectiores Spiritus Sancti partes. Primitiæ enim a LXX Interpretibus dici solent, non tam primæ partes frugum ratione temporis, quam potiores quędem ac selectiores, quæ ipsi Deo offerrentur, ac Levitis darentur. Quanquam Christiani qui tempore primi erant, partim inter Judæos, partim inter Gentes, & primas ratione temporis partes Spiritus Sancti acceperant, potiores etiam ac præstantiores fere acceperint: ab initio enim Deus copiosius hoc donum in homines effundebat inter Judęos primum deinde inter gentes.

Et nos ipsi. Verba hæc ita sumi possunt ac si diceret Apostolus; nos, inquam, ipsi, explicans quosnam intelligat per istos qui spiritus primitias habeant; vel ita, ut sit quędam gradatio in istis verbis, & Apostolus altius adhuc ascendat, seque solum, vel cum paucis sui similibus, significet.

Adoptionem expectantes. Hic adoptionem, nempe à Deo, nominat id quod antea revelationem filiorum Dei, & libertatem gloriæ filiorum Dei vocaverat. Adoptati quidem nunc quoque sumus in filios à Deo, sed ea ratione qua infans aliquis, aut puer in filium adoptatur, cujus conditio adhuc parum differt à conditione servi. Expectamus autem illam adoptionem, quia jam adulti ipsam hæreditatis possessionem adibimus. Tunc enim vere à Deo adoptati dici poterimus, nunc adoptatos nos esse non apparet.

Explicat verbis magis propriis hanc sententiam, & statum quem expectamus: *Redemtionem corporis nostri.* Id est liberationem corporis nostri ab omnibus malis & corruptione: quod fiet cum corpora nostra glorioso Christi corpori reddentur similia, qua de re vers. 11 diximus.

Vers. 24. Expectamus autem propterea, quia *Spe servati sumus.* Spe non re.

Spes vero quæ videtur. Spes sumitur pro re sperata. Videre autem rem speratam est ea potiri, ea frui: quasi diceret Apostolus, cum rem ipsam jam habemus, non est amplius spei locus. Quare cum nunc speremus, apparet nos non reipsa bonum istud adeptos esse. Simile est illud Apostoli 2 Cor. 5. 7 *per fidem ambulamus, non per speciem*, seu mavis *visionem & aspectum.* Fide nostro bono fruimur, non vero oculis id cernimus.

Quod enim videt quis, quid & speret? Quod quis jam reipsa habet & possidet, quomodo id adhuc sperare potest? Spes enim est boni futuri.

Vers. 25. *Si vero quod non videmus, speramus.* Si vero earum tantum rerum spes est quam nondum habemus, [vel: si vero nos salutem seu bonum nostrum ac felicitatem non videmus, sed speramus,]

Hinc consequitur, *quod per patientiam expectamus.* Id est patienter id expectamus. Sed ne videatur plus concludere quam dicit, possumus hæc verba pro monitione Apostoli accipere, quasi diceret, patienter id expectare debemus.

Postquam vero ostendisset Paulus, Christianis hominibus tolerandas & patienter ferendas afflictiones, ostendit eundem illum spiritum quo à servitute peccati, ac proinde mortis sunt liberati, & qui spiritui nostro attestatur nos esse Dei filios, maximo nobis adjumento esse in hac quoque pietatis parte, quæ in malorum tolerantia pro Christo consistit, ne forte dicerent, se quidem habere tantas vires per spiritum Christi ut possunt peccati & carnis jugum excutere, sed ut calamitates etiam eo modo Christi causa perferant, deesse sibi vires, adeoque se nihilominus quam sub lege miseros esse, & promissis Euangelii, cum conditioni propositæ satisfacere nequeant, non potituros: itaque subjungit,

Vers. 26. *Similiter autem & spiritus opitulatur.* Respiciunt hæc verba ad vers. 16 & quæ eum antecedunt: quasi dicat. Quemadmodum nos ex servitute peccati eximit, & spiritui nostro testatur nos esse Dei filios; sic etiam opitulatur infirmitatibus nostris idem ille spiritus. Conjunctio autem καὶ videtur esse transposita, & ita accipienda, ac si ante verbum συναντιλαμβάνεται immediate legeretur. Neque enim alterius alicujus rei mentionem fecerat Apostolus, cum qua conjunctis viribus spiritus nobis opituletur.

Infirmitates nostræ. Hoc loco non tam videntur afflictiones & mala ipsa quibus premimur significare, quam illas quæ ex afflictionibus ejusmodi oriuntur, id est animorum nostrorum perturbationes, quibus fit ut trepidemus, & debiles quodammodo ad sustinendas calamitates reddamur. *Opitulatur*, igitur *infirmitatibus*, quatenus nos infirmos, ac metu & pavore perturbatos ac debilitatos fulcit. Dicitur autem συναντιλαμβάνεσθαι, non quasi cum alia aliqua re nobis opem ferat, cum tamen ille solus proprie sit qui opem ferat; sed ideo sic loquitur Apostolus, quod nos ipsi quoque conemur & nitamur mala ista superare & hoc onus sustinere, vel hoc onere pressi ac quodammodo prostrati nos erigere. Spiritus ergo veluti ex adverso nobis manum præbet, nosque erigit: id enim proprie significat vox συναντιλαμβάνεσθαι. Sic superius dixerat Apostolus, quod una testetur cum spiritu nostro: non quod proprie spiritus quoque noster id testetur; sed quod tamen aliquid simile faciat, hoc est, id sibi persuadeat, & aliquo modo affirmet. Sic dixerat cap. 7. 16, σύμφημι τῷ νόμῳ, συνήδομαι τῷ νόμῳ. Ostendit autem Apostolus, quomodo nobis infirmis & laborantibus manum porrigat spiritus. Peculiarem quendam modum commemorat, & ejusmodi necessitatibus valde accommodatum. Nam præter hunc alia etiam ratione spiritus iste nos fulcit & roborat, nempe eadem qua efficit ut sancte pieque vivamus. Sed hic peculiarem quandam spiritus istius operationem commemorare voluit Apostolus, quæ isti tempori, cum calamitatibus circumventi sumus, sit propria.

Id enim quod oremus quemadmodum oportet nescimus &c. Verba, *quemadmodum oportet*, vel conjunge nda sunt cum voce nescimus: quasi dicat, scimus quidem aliquo modo, sed nescimus quemadmodum scire oportet: vel subaudienda est particula & post verbum *oremus:* quasi dicat, & quid oremus nescimus, & quemadmodum oportet orare nescimus.

Nescimus. Fit enim sæpe ut mens nostra periculis & malis imminentibus, vel etiam prementibus intenta, & iis quodammodo abrepta, nesciat quid oret & quomodo. Tanta solet esse in animis hominum perturbatio.

Sed ipse spiritus interpellat pro nobis. Dum nostra mens ad malorum magnitudinem considerandam abripitur, adeo ut precibus vacare non possit, & considerare quid potissimum à Deo efflagitandum sit, & qua potissimum ratione; spiritus veluti vices mentis subit, & interpellat pro nobis. Per Prosopopoëiam quandam & Metalepsin hoc de spiritu isto dicitur: omnes enim agnoscunt spiritum istud proprie loquendo non facere; sed dicitur interpellare, quia facit ut ii in quibus est orent. Sed Apostolus pro orandi seu precandi verbo utitur voce *interpellandi*, quia spiritui ipsi, non secus ac si persona esset à nobis distincta, precationem illam tribuit. Precatio autem pro alio fusa ἔντευξις est, seu interpellatio, aut, ut vulgo loquuntur, intercessio. Sed dices: quomodo ii possunt orare, siquidem quid orent & quemadmodum oportet nesciunt, ac mentem malis excussam habent, seu potius mala totam sibi mentem vendicant?

Suspiriis inenarrabilibus. Suspiria in illis excitat spiritus, etiamsi preces distincte & considerate conceptas non excitet. Quæ propterea dicuntur inenarrabilia, quod verbis non exprimantur, nec exprimi ab eo ipso qui ea ad Deum fundit queant, periculi magnitudine perturbato. Magnum certe hoc nobis est solatium, cum sciamus Deum suspiria hæc nostra, licet ab animis perturbatis profecta & confusa, spreturum non esse, nec ideo nobis opem suam denegaturum, quod mens nostra, ingentibus intenta difficultatibus, vota precesque accurate & cum judicio non concipiat. Simili ratione Apostolus alibi spiritus operationem, imo & preces ab operationibus & precibus mentis nostræ distinxit 1 Corinth. 14. 14,15,19. Spiritus autem iste qui efficit ut interpellemus suspiriis istis inenerrabilibus, est partim divinus ille spiritus qui cœlitus venit (quem Deus vel ob singularem pietatem, vel preces assiduas, vel cum nobis aliquid magnum aut faciendum aut patiendum est, vel ob hæc omnia simul juncta, fidelibus suis impertiri solet) partim etiam spiritus ille Euangelicus, ex Euangelica doctrina manans, qui est mentis nostræ raptus quidam & ardor, quo in finem suum, id est æternam salutem ac media ad eam ducentia, id est ad omnis generis honestas actiones fertur & propendet, & nil aliud quam ista spirat: qui mentis nostræ ardor & vis suspiria hæc & gemitus excitare solet, quemadmodum sæpe videmus, homines vel morbis, vel etiam aliis difficultatibus, vel ægritudine pressos, dum mentem suam paululum à consideratione malorum avocant, & vel aliquid dicunt, vel etiam aliorum sermones audiunt, subinde tamen gemitus & suspiria, etiam non cogitantes, ducere. Hoc autem facit mentis quædam affectio, illi vel ob morbum, vel ob aliam aliquam calamitatem impressa. Sic illa mentis nostræ affectio, quæ est in omnem honestatem ferri, & æternæ saluti unice studere, mente ipsa malis quodammodo obruta, excitat in nobis

nobis crebra & ex imo pectore ducta ſuſpiria. Ne vero putemus hujuſmodi ſuſpiria in tumultu mentis & animi noſtri concepta, nullo apud Deum loco haberi, ſubjungit Apoſtolus:

Verſ. 27. *Qui vero ſcrutatur corda novit, quis ſit ſenſus ſpiritus.* In cordibus hæc ſuſpiria naſcuntur, & ex illis ducuntur. Is autem qui eſt cordium ſcrutator, novit quid ſpiritus iſte ſpectet, quid deſideret, quid appetat, quo feratur, quid unice in votis habeat, etiamſi ea ſuſpiria verbis non exprimantur, & ne is quidem ea ſuſpiria conſideret & perpendat; Deus tamen qui cordis receſſus explorat, ea intelligit.

Quod ſecundum Deum interpellet pro ſanctis. Novit hoc Deus, quod iſte ſpiritus in cordibus fidelium exiſtens (nam ſi ibi non exiſteret, fruſtra addidiſſet hæc verba; *qui vero ſcrutatur corda*, ſignificans, Deum ideo ſenſum ſpiritus noſſe, quod corda ſcrutetur, ac proinde ſpiritum iſtum non alibi quam in cordibus ſuſpirare) *ſecundum Deum*, id eſt ſecundum ejus voluntatem interpellet, ea petat quæ divinæ voluntati ſint conſentanea.

Idque *pro ſanctis.* Dum hoc dicit Apoſtolus, ſimul ſignificat non fruſtranea eſſe hæc ſuſpiria; ſiquidem & ea petant quæ Dei voluntati ſunt conſentanea, & petant *pro ſanctis.* Nam ubi hæc duo concurrunt ibi fruſtrari non poſſumus.

Verſ. 28. Poſtquam oſtendit Apoſtolus, ſpiritum iſtum quo homines Chriſtiani ſunt præditi mirum in modum nobis opitulari, & auxilium ferre in tolerandis malis, incipit oſtendere mala iſta & afflictiones nullum nobis impedimentum adferre poſſe ad ſalutem adipiſcendam, quemadmodum fortaſſe alicui videri poſſet; ſed potius illam promovere: *Scimus autem quod diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum.* Scimus, tum ex revelatione divina, tum ipſa ratio ſatis nos ejus rei admonet.

Omnia. Non ſolum læta & jucunda, ſed etiam adverſa.

Cooperantur. Id eſt unumquodque eorum operatur.

In bonum. Id eſt ut illis bene ſit, & felices evadant. Indiſtincte adhuc loquitur, & generali utitur voce, ut non ſit opus vitam æternam pro illa reponere: licet ad hunc ſcopum illa felicitas, & quicquid hic Apoſtolus intelligit, tandem redeat, ita ut vel vita æterna ſit, vel id quod ad eam obtinendam prodeſt, ad eamve reſpicit.

Secundum propoſitum vocatis exiſtentibus. Cauſam affert cur illis omnia in bonum cedant: quandoquidem, inquit, ſecundum propoſitum vocati ſunt. *Vocati* ſunt illi qui non ſolum invitati à Deo fuerunt, ſed etiam Deo invitanti aſſenſum præbuerunt.

Verba autem ea, *ſecundum propoſitum*, duplicem habere poſſunt ſenſum, vel ut ſignificent tales vocatos qui ſint ſecundum intentionem Dei & conſilium, tales nimirum quales Deus intendit & in conſilio ſuo approbavit, ita ut nomen vocatorum limitet & reſtringat iſta particula; vel, ut non reſtringat vocationem iſtam, ſed cauſam tantum illius exprimat, ac majorem ejus certitudinem, oſtendatque eam irritam ex Dei parte eſſe non poſſe: quaſi dicat, iis qui vocati ſunt, idque ex deliberato Dei conſilio ac decreto antegreſſo. Priori illi ſenſui magis favent ſequentia, poſteriori magis favet vox propoſiti. Si ergo priorem ſenſum ſequamur, hæc erit ratio Apoſtolica: Diligentibus Deum omnia in bonum cooperantur, quandoquidem illi non ſolum à Deo vocati ſunt ad ſalutem, ſed etiam tales vocati ſunt quales Deus in conſilio ſuo intendit & ſpectavit. Ideo ſubjicit.

Verſ. 29. *Quia quos præcognovit.* Id eſt præapprobavit; explicans quid ſit eſſe vocatum ſecundum Dei propoſitum.

Et prædeſtinavit. Et pro etiam, *conformes imagini filii ſui.* Qui autem tales ſunt, iis omnia in bonum cooperari neceſſe eſt. Si vero poſteriorem amplectimur ſenſum, ſubaudiendum aliquid erit poſt hæc verba, κλητοῖς οὖσι, nempe, ac proinde jam à Deo approbatis. Quos enim Deus ex certo quodam decreto & conſilio ad ſalutem vocat, eos ut ante approbaverit neceſſe eſt. Quare talis eſt Sorites in verbis Apoſtoli:

Qui Deum diligunt, ſunt ſecundum propoſitum vocati:
Qui ſunt ſecundum propoſitum vocati, ſunt à Deo præcogniti:
Qui ſunt præcogniti, ſunt prædeſtinati ut ſint conformes &c.
Qui prædeſtinati ſunt &c, illis cooperantur omnia in bonum:
Ergo diligentibus Deum cooperantur omnia in bonum.

Illud denique addi poteſt de verbis iſtis, *iis qui ſecundum propoſitum vocati ſunt*, ea poſſe etiam vim habere limitandi ac reſtringendi eos qui Deum diligunt, ne id forte Judæi, quibus Paulus hoc præbet teſtimonium quod zelum Dei habuerint, quique legi Moſaicæ ſtudebant, & per ejus obſervationem ſuam erga Deum charitatem probare conabantur, ad ſe pertraherent: ſed ut intelligeretur, id non niſi ad eos qui per Euangelium vocati eſſent pertinere, & eis demum, ſi Deum diligant, omnia in bonum cooperari; non vero iis qui Legem Moſaïcam ſectarentur. Hi enim qua tales non fuerunt à Deo vocati ad ſalutem ex decreto ejus.

Imago filii ejus. Id eſt Jeſu Chriſti, ſumitur pro glorioſo ejus ſtatu ac felicitate, quæ eſt exemplar atque imago futuræ felicitatis noſtræ.

Ut ſit ipſe primogenitus in multis fratribus. Eventus hic notatur, non vero finis. Ex eo enim quod Chriſtus ſit exemplar felicitatis omnium Dei filiorum, conſequitur eum eſſe primogenitum inter omnes reliquos Dei filios & ſuos fratres. Ait, *in multis*, ut oſtenderet hanc felicitatem latiſſimè patere.

Verſ. 30. Incipit deinde Apoſtolus oſtendere, qua ratione Deus hoc ſuum decretum de hominibus, ſe diligentibus, filio ſuo conformibus reddendis, ad exitum finemque perducat: *Quos vero prædeſtinavit hos etiam vocavit.* Quaſi dicat Apoſtolus: cum vellet vero Deus hoc hominum genus quod prædeſtinavit ad ſalutem, reipſa etiam ad eam perducere, primum eos vocavit, nempe diligentes Deum ac prædeſtinatos: non quod jam tum illa individua cum vocarentur Deum diligerent, & prædeſtinata eſſent; ſed quod poſtea talia evaſerint, hoc eſt Deum dilexerint, & ſic ad illud hominum genus pertinere cœperint, quod Deus prædeſtinavit, ut conformes &c. Simili ratione dicitur, Chriſtum ſeipſum tradidiſſe pro Eccleſia Epheſ. 5. 25; non quod jam tum Eccleſia eſſet, ſed quod deinde evaſiſſet. Sic dicitur manifeſtatus fuiſſe pro illis qui per ipſum credunt in Deum 1 Petr. 1. 20. 21; non quod jam tum cum ille manifeſtaretur crederent, ſed quod tales poſtmodum effecti eſſent. Sic dicitur aliquis hoſpites invitaſſe, cum tamen antequam invitarentur, hoſpites

non eſſent, ſed poſt invitationem demum extitiſſent. Non alios autem vocatos dicit præterquam prædeſtinatos, propterea quod cum cæteri fructu vocationis iſtius careant, perinde eſt ac ſi nunquam vocati eſſent eorumque ratio nulla habetur.

Quos vocavit eos etiam juſtificavit. Quos vocavit, ſi nimirum & ipſi officium ſuum faciant, & Deo vocanti pareant. Hoc enim præſupponit Apoſtolus: Nec enim hoc loco agit de eo, quod ex parte noſtra requiritur ad ſalutem, cum de eo jam ſatis ſupra in hoc ipſo capite diſſeruerit, ſed vult oſtendere quam certa ſit ſalus noſtra ex parte Dei, & quid Deus ex ſua parte eum in finem faciat. Juſtificat nos Deus, cum nos à peccatorum reatu liberat, unde liberatio quoque ſeu immunitas, pœnis conſequitur.

Quos vero juſtificavit, hos & glorificavit. Aperte hic juſtificatio à glorificatione diſtinguitur. Nec enim iſta natura ſua & neceſſario cohærent, ſed divina benignitate, qui eos quos à reatu peccatorum abſolvit ac juſtos pronunciat, (idque non per opera, ſed per fidem) non ſolum nulla afficit pœna, ſed inſuper infinita afficit gloria. Præterita hic pro quovis tempore ſumuntur, vel mavis pro præſentibus, quæ abſolute nonnunquam abſque temporis reſtrictione ponuntur Hebræorum more.

Verſ. 31. Attulit hactenus firmiſſimum argumentum Apoſtolus, quo certitudinem ſalutis noſtræ probavit, oſtendere volens nulla mala, nullas calamitates eam nobis erepturas aut impedituras eſſe. Hinc jam concluſionem infert, cum ait: *Quid igitur dicemus ad hæc?* Quaſi dicat: Cum ergo res ſic ſe habeat quemadmodum oſtendi, quid habemus quo certitudinem ſalutis fidelium in dubium vocare poſſimus? An tam firmis ac ſolidis argumentis habemus quod objiciamus? An reſidere adhuc aliquis in animis noſtris poteſt ſcrupulus? Vel etiam, ut alii volunt, quid igitur ex iſtis quæ dixi colligemus, quid ex illis inferemus?

Si Deus pro nobis quis contra nos? Si priorem priorum verborum ſenſum ſequamur, ſubaudiendum erit aliquid, nempe, nil eſt prorſus quod dicere quiſpiam poſſit, ne mutire quidem adverſus iſta poteſt. Itaque in his quoque verbis ſubaudienda erit aliqua particula, *enim*, vel *nam*: quaſi dicat. Si enim Deus pro nobis &c. Adeo ut iſta verba ſummam quandam complectantur eorum quæ dixit. Nil enim ſibi ſuperiora volunt aliud quàm Deum eſſe pro nobis, noſtras tueri partes, nobis favere. Si vero poſteriorem priorum verborum amplectamur ſenſum, his verbis, *ſi Deus pro nobis* &c, exprimetur id ipſum quod colligere atque inferre ex ſuperioribus debeamus: quaſi dicat, hoc nimirum dicemus, ſeu ex dictis inferemus: *Si Deus pro nobis &c.* Hoc modo loquitur cap. 9. 14,30. & 16. 7.

Quis contra nos? Non eventum his verbis ſignificat Apoſtolus, ſeu non quid fiat, ſed quid fieri debeat; nimirum, cum Deum habeamus ſautorem ac patronum, neminem debere adverſum nos inſurgere, quandoquidem nihil contra talem patronum ac defenſorem poſſit quiſquam perficere: quod ſi tamen aliquis auſus fuerit contra nos inſurgere, & aliquid nobis adverſum moliri, irrito id fiet ac caſſo conatu, perinde ac ſi nihil plane contra nos eſſet molitus. Sic verſ. 33. *Quis accuſabit adverſum electos Dei?* id eſt nemo audebit adverſus iſtos obſiſtere, ut eos accuſet: quod ſi tamen auſus fuerit, nil proficiet.

Verſ. 32. Sed cum hactenus ex decretis divinis nobis probaſſet Apoſtolus, quanto favore nos Deus proſequatur, voluit aliud apertius nobis hujus rei dare documentum. Decreta enim illa divina in Deo latent, & cum ab aliquo proferuntur, niſi aliis argumentis comprobentur, dubitationi locum aliquem relinquunt. Quare alio quodam, eoque apertiſſimo argumento divini amoris & favoris nos admonere voluit, nempe eo quo & cap. 5 uſus eſt, cum addit: *Qui etiam proprio filio non pepercit. Proprius* hoc loco *ſuum* declarat, & opponitur *alieno*. Verba *non pepercit*, oſtendunt & duriter Chriſtum fuiſſe tractatum, & Deum magnam habuiſſe cauſam cur illum tam duriter tractari non ſineret, nempe hanc quod eſſet filius ipſius.

Explicat Apoſtolus quomodo ei non pepercerit, cum addit: *Sed pro nobis omnibus tradidit ipſum.* Eatenus illi non pepercit quod illum tradidit. Sic de Abrahamo dicitur, quod non pepercerit filio unico propter Deum Geneſ. 22, quia illum Deo ita jubente, occidere in animum induxerat, & quantum in ſe erat jam occiderat. Tradidit autem in mortem, nimirum truculentam & ignominioſam, *propter nos omnes*, in noſtrum omnium bonum ac commodum. Hoc igitur eſt ſummi amoris & benignitatis in nos omnes argumentum.

Ex quo colligi firmiſſimeque concludi poteſt id quod ſubjicit Apoſtolus: *Quomodo non & cum ipſo omnia nobis donabit?* Quaſi diceret, qua ratione id fieri poteſt, ut non omnia nobis donet cum ipſo? id eſt ea omnia quæ Chriſtus habet, æternam illam gloriam & ſalutem. Reſpicit enim Apoſtolus ad id quod ſuperius dixerat, nos Chriſti fore cohæredes, illi conglorificandos, ejus imagini conformes futuros. Quomodo nos non faciet Chriſti ſocios in felicitate? Quid enim difficilius ac durius factu Deo erat? An filium chariſſimum in mortem adeo acerbam pro nobis dare, an vero nos cum illo gloria & felicitate conjungere? Vocem enim *omnia* reſtringere debemus, & ex ea excludere quæ Chriſto quatenus Chriſtus eſt ſunt propria: qui ob id ipſum quod mortem adeo acerbam noſtri cauſa ſubiit, dignus eſt qui multa præ nobis habeat; quemadmodum & reipſa habet, tum quod à tot ſeculis jam ſempiterna illa felicitate ſolus fruatur, tum quod ad ſupremam majeſtatem ac poteſtatem fuerit evectus, omniumque Dei filiorum Dominus & Rex conſtitutus.

Verſ. 33. *Quis accuſabit adverſum electos Dei?* Dilatat Apoſtolus ſuam concluſionem de certitudine ſalutis noſtræ uſque ad finem capitis. Novo nomine fideles appellat Apoſtolus, cujus in ſuperioribus non meminit. Res eſt eadem, appellatio diverſa. Qui enim vocati ſunt ſecundum propoſitum, & præapprobati ac prædeſtinati ad ſalutem, illi etiam electi ut ſint neceſſe eſt, electi nimirum, & ex omnibus hominibus ſumti & ſegregati ad æternam ſalutem poſſidendam. Hi autem ſunt omnia illa individua quæ Deum diligunt, quæ hac qualitate Deum diligendi ſunt affecta. *Quis hos accuſabit?* id eſt audebit in jus vocare & reos facere? & ſi audebit, quid proficiet?

Deus eſt qui juſtificat. Deus qui eſt ſupremus judex, & qui de ſuo non alieno agit jure, juſtificat eos: hic juſtos eos pronunciat, & à peccatorum

reatu

reatu absolvit. Etiamsi accusari de multis criminibus possent, tamen irrita erit hæc accusatio, cum tam faventem habeant judicem. Et quia non solum ex ipsius Dei favore, sed etiam ex favore ipsius Christi, cujus mentionem superiore versiculo, & quidem pro nobis mortem oppetentis, fecerat, maximum argumentum & documentum certitudinis nostræ salutis sumi potest, propterea conclusionem suam dilatat, novoque eam argumento, a Christi persona sumto, fulcit, Christumque cum Deo conjungit.

Vers. 34. Itaque addit: *Quis est qui condemnet*? Hæc verba de condemnatione judicis sumi possunt: sed possunt etiam sumi de condemnatione qua accusator damnare dicitur reum: quo sensu Ninivitæ & Regina Austri dicuntur surrecturi in judicio, (quod actoris est proprium) & damnaturi generationem illam, id est Judæos Matt. 12. 41, 42. Damnaturi dicuntur, quia reos peragent Judæos, eorumque summam contumaciam exemplo suo ostendent & plane coarguent, ac proinde in causa erunt, ut judex adversum eos sententiam pronunciet & damnet. Sic Noachus dicitur mundum damnasse Hebr. 11. 7. Ezech. 16. 51. Simili ratione, licet in re contraria, dicitur Jerosolyma sororem suam Sodomam justificasse, id est causam dedisse suis peccatis & sceleribus, longè gravioribus quam erant peccata Sodomitarum, ut Deus justos aliquo modo Sodomitas præ Judæis pronunciet. Si ergo priore sensu vocem condemnandi sumamus, considerabitur hic Christus tanquam judex, & ostendet Apostolus, fideles damnari non posse, cum Christum habeant judicem, qui & mortuus sit, & resurrexerit, &c. Si vero posteriori ratione eam accipiamus, Christus hic considerabitur tanquam patronus nostri & advocatus, qui causam nostram agat. Si vero utrumque sensum huic voci subesse censebimus, Christus hic partim ut Judex, partim ut patronus considerandus erit, quod verisimillimum est; & verba sequentia, quibus utrumque Christi officium exprimitur, isti sensui favent. Dicit igitur Apostolus, neminem ausurum quicquam contra nos vel hiscere ut nos accuset; quod si accusabit ac reos aget, non tamen peraget ac damnabit, cum Christo & Patrono & judice freti simus. Multum solatii in ipsa Christi appellatione & nomine situm est.

Qui mortuus est. Non simpliciter: nam quid alioquin id nos juvaret, aut nobis solatio esse posset? sed mortuus *pro bonis*. Id enim vel subaudiendum est, vel, ut nonnulli volunt, ex eo quod ultimo loco dicitur, *interpellat pro nobis*, ad præcedentia omnia referendum. Rem adeo duram & accerbam, mortem nimirum, eamque truculentam & ignominiosissimam subiit, unde summus ejus amor, summa charitas in nos perspicitur. Qui ergo tam impense nos amavit, nostramque salutem, ut eam suo sanguine nobis pepererit, qui fieri potest, ut nos vel ipse damnet, vel damnari patiatur ac permittat? Magnum in ejus morte præsidium nobis est, qua & suam & Patris sui admirandam in nos charitatem ostendit, & fœdus divinum sanxit & obsignavit: sed majus adhuc in ejus resurrectione.

Propterea addit; *Magis vero & resurrexit*. Plus roboris in ejus resurrectione est situm. Nam si in morte mansisset, nihil nos juvare ipsemet potuisset, nullum etiam effectum habituræ fuissent divinæ promissiones, quæ per solum Christum ad effectum perducendæ erant. Propterea dicit Apostolus 1 Corint. 15. 17: *Si Christus non resurrexit, adhuc sumus in peccatis nostris, vana est fides nostra*. In resurrectione autem includitur immortalis vita Christi, & perpetua in cœlis mansio. Magnum in istis est præsidium causæ nostræ. Nam per mortem Christi divinum fœdus est obsignatum; per ejus resurrectionem & immortalitatem exemplar nostræ felicitatis nobis est constitutum, unde certissimi esse possumus, Deum non tantum velle, sed etiam posse, nec tantum posse, sed etiam velle nos servare. Sed majora adhuc istius rei documenta & argumenta habemus.

Qui est in dextra Dei. Supremam illi idem Christus in cœlo pariter & in terra potestatem est adeptus, & in manu sua nostram salutem habet, noster judex a Deo est constitutus. Hæc enim ista phrasi significantur, de qua alibi. Cum igitur Christus noster sit judex, nos absolvere, a pœnis peccatorum liberare, vindicare, & cœlo asserere queat, num quicquam de salute nostra dubitare possumus? Sed posset Christus noster judex esse, interim tamen non absolvere, utpote dignos qui condemnemur, & patrono omni destitutos. Judex enim etiamsi alioqui benignissimus sit, & reo faveat; tamen, si justus est, personarum respectum non habet, & ex partium controversiis sententiam fert, causamque decidit.

Propterea addit Apostolus: *Qui & interpellat pro nobis*. Ostendens primo hac phrasi, Christum salutis nostræ studiosissimum esse, eamque sollicitè cupere. Interpellationis vox, seu intercessionis, (quæ sua natura latior est, & significat omnem operam quæ in id insumitur ne cuiquam aliquid adversum accidat) hoc loco per Synecdochen generis preces significat, quibus aliquis ab alio malum aliquod amolitur. Illi autem qui preces suas interponere pro aliquo solent, ejus incolumitatem & indemnitatem cupiunt & desiderant. Cupit igitur Christus, qui noster Rex & Judex est, nostram salutem, eamque unice desiderat. At non solum cupit eique impense favet, sed etiam eam re ipsa procurat, operamque illi suam, ut sic dicam, navat, quod similiter hæc vox intercessionis significat. Itaque jam & desiderantem, & curantem nostram salutem Christum habemus: ob quod desiderium & curam Christus Patronus noster & advocatus apud Patrem a Johanne 1 Johan. 2. 2 appellatus est. Accedit, quod quemadmodum is qui alicui salutem exorat, non sua propria autoritate & potestate eum servat, sed aliena: sic Christus non sua propria, respectu originis nimirum, authoritate & potestate nos servat, sed authoritate & potestate Patris. Hactenus igitur Christus patrono, seu illi qui pro aliquo preces interponit, est similis, sed in eo rursus dissimilis, quod ipsemet vere habeat potestatem servandi nos, & hac potestate nos ipse servet. Itaque hujus rei respectu judex est noster & Dominus; illius Patronus.

Vers. 35. Pergit Apostolus in dilatanda sua conclusione & certitudine salutis nostræ, per enumerationem earum rerum, quæ vim alicui habere videri possent in adimenda nobis aut inpedienda salute. *Quis nos separabit a charitate Christi*? *Quis* masculinum videtur positum pro neutro *quid*, quemadmodum ex istis quæ enumerantur, ad quæ pronomen istud refertur, apparet: Sed quia paulo ante bis eodem Pronomine usus erat Apostolus, propterea hic quoque illo utitur.

A charitate Christi. Charitas Dei & Christi est fundamentum certitudinis salutis nostræ. Et licet de charitatis istius effectu, nempe salute nostra, præcipuè

Apo-

Apostolus agat, & huc tota ejus oratio dirigatur, ut ostendat, salutem nostram in tuto esse, maluit tamen charitatis Christi mentionem facere, & ostendere, nihil esse, quod fideles & Christum diligentes a Christi charitate separare possit, id est, efficere ne Christus eos diligat: tum quia facilius & proclivius hoc est ostendere; tum quod ex Christi erga fideles amore necessario amoris istius effectus, hoc est, æterna ipsorum salus, consequatur; tum denique quia in animo habet Apostolus talia enumerare, quæ iram potius Dei & Christi adversum nos, quam amorem & charitatem aliquam arguere videantur. Et æquum omnino erat, ut, cum superius ostendisset, quantopere nos Deus & Christus amet, ac ex eo certitudinem salutis nostræ demonstrasset, ostenderet etiam, Dei Christique charitatem erga nos esse stabilem ac perpetuam, nec quicquam esse quod eam inhibere & a nobis avertere queat. Nam si aliquid esset, certe essent hæc mala & calamitates quibus Christiani homines tantopere premuntur, quæ non amorem Christi spirare, sed iram ejus in nos arguere videntur. Atqui hæc non sunt, ut vers. 37 ostendit. Quare nihil omnino est, quod nos separare ab ea possit.

Separabit? Sejunget ita, ut in nos non feratur, non redundet in nos, nos non complectatur.

Afflictio? Malum quid est, sed adhuc levius; cum scilicet urgemur & premimur aliqua calamitate, sed tamen adhuc patet exitus.

Angustia? Στενοχωρία est afflictio durior, cum quis ita premitur undique, ut nulla detur effugiendi occasio, cum quis ita in arctum & angustum, seu, ut dicitur, ad incitas redigitur, ut se movere nequeat, sed hosti se dedere prorsus, & ejus arbitrio permittere cogitur: Itaque στενοχωρία gradu tantum ab afflictione seu θλίψει differt. Hoc sensu iisdem verbis utitur Apostolus 2 Cor. 4. 8.

Persecutio? Cum fugere & solum vertere coguntur fideles, sive in exilium pulsi ab adversariis veritatis, qui eos non quidem ad necem poscunt, sed undique pellunt & ejiciunt, ut nullibi locum consistendi habeant.

Ejusmodi vitam vagam & instabilem sequi solet *Fames*. Propterea famem & nuditatem subjunxit, quæ mala sibi quoque sæpe incubuisse testatur Apostolus 1 Cor. 4. 11. 2 Cor. 11. 27.

Periculum? Sunt mala impendentia & imminentia, & maxime ea quæ metum mortis incutiunt, de qualibus periculis suis testatur idem Apostolus 2 Corint. 11. 26.

Pericula consequi solet *Mors*. Mors enim est periculorum finis.

Hanc significare volens Apostolus, unum ejus instrumentum commemorat, *Gladium*. Omnia violentæ mortis genera, quæ per gladium inferri solent, intelligens. Subjectos autem Christianos esse gladio, seu violentæ morti, probat testimonio scripturæ ex Psalm. 44. 23 desumto: in quo querimonia Judæorum ad Deum continetur, Macchabæorum tempore ab Antiocho Epiphane persecutionem dirissimam sustinentium; quæ persecutio typus erat persecutionis Christianorum. Isti enim Judæi non propter peccata sua, quibus pœnas ejusmodi fuissent commeriti, hæc mala sustinebant; cum innocentes se fuisse Deo fideles ibi testentur: sed propter Deum ipsum, ejusque legem sanctissimam, quam profitebantur, & quam deserere nolebant.

Vers. 36. Propterea dicunt, *Propter te*. Id est propter nomen tuum & legem tuam, quæ exosa est aliis gentibus, & nos propter illam, *morti tradimur totum diem*. Hostes nostri a summo mane incipiunt nos occidere, & occidunt usque ad vesperam. Singularem autem numerum posuit pro plurali.

Reputati sumus ut oves mactationis. Eo habemur loco ab hostibus nostris quo oves, quæ non ad usum, sed ad necem & mactationem, sive in sacrificiis, sive alias, sunt destinatæ.

Vers. 37. *Sed in istis omnibus supervincimus*. Hic affirmat, mala ista omnia eam vim non habere, ut nobis salutem nostram eripere queant. *Supervincimus* enim *in istis omnibus*, id est, victoriam, eamque insignem prorsus, & plus quam victoriam de his omnibus malis & calamitatibus reportamus.

Propter eum qui dilexit nos. Vel Deum, vel Christum, vel utrumque simul, quemadmodum vers. ultimo eos conjungit. Deus & Christus est, qui nobis hanc victoriam largiri potest, & quia nos tantopere amant, propterea etiam illam nobis largiri volunt. Præsens *supervincimus* positum est pro Futuro, ad rei certitudinem ob oculos ponendam.

Vers. 38. *Persuasus enim sum*. Causam affert, cur dixerit, nos supervincere in istis omnibus: quia nimirum persuasus sit, quod nulla planè sit res, quæ divinæ charitatis effectum, nempe salutem nostram, possit præpedire. Quod si nulla res est hujusmodi, ne hæc quidem mala & calamitates id efficere poterunt.

Mors, sive naturalis, sive violenta, *neque vita*. Oppositioni indulsit Apostolus, præsertim cum putare aliquis posset, contrariorum esse contraria effecta, & si mors nequeat impedire salutem nostram, vitam posse, quandoquidem opus sit deponere hoc mortale corpus, si quis immortalis cupiat evadere; deponi autem hoc corpus non nisi per mortem posse. Verum quemadmodum mors resurrectionem, ita vita (nimirum hæc mortalis & caduca) immutationem impedire non poterit.

Neque angeli. Aut in genere omnes angeli, sive boni sive mali, intelligi debent, illi quidem quod nolint, utrique quod non possint, vel si in specie de alterutris accipiendum est, hoc nomen de malis potius accipiendum est.

Principatus. Sunt summi istorum angelorum duces.

Potentiæ. Sunt angeli a suis principibus dependentes, sed magno quodam robore præditi, & cæteris cum aliquo imperio præfecti.

Neque præsentia, neque futura. Utraque hæc de rebus ad hoc seculum pertinentibus accipi debent. Quasi dicat: neque ea quæ nunc in orbe fiunt, neque quæ usque ad ejus finem, aut in ipso ejus fine ac termino contingent. Illa enim quæ in futuro demum seculo, id est, cum nos jam immortales erimus, contingent, quomodo salutem nostram impedire queant?

Vers. 39. *Neque altitudo, neque profunditas*. Hæc verba tum in abstracto accipi possunt, tum in concreto. In concreto accipienda esse suadet id quod sequitur.

Neque ulla alia creatura. Hinc enim apparet, Apostolum de creaturis loqui. Altitudinem autem ipsam aut profunditatem in numerum creaturarum referre, non possumus. Si vero voces has in abstracto sumemus, sensus erit; altitudinem quæ est a nobis usque ad illum locum ubi immortalitas habitat, profunditatem quæ

est non

est non a cœlo ad nos, sed a nobis ad ipsa usque tartara, in quæ homines per mortem detrudi videntur, non posse impedire, quo minus non solum ex hac terræ superficie, sed ex imis terræ faucibus & voraginibus evadamus aliquando in cœlum. Si in concreto sumemus hæc verba, sensus erit: nihil vel altum, vel profundum, sive in alto ac profundo degens, id posse præstare, ut nos separet a charitate Dei.

Neque ulla alia creatura. Quicquid denique cogitari præter creatorem potest: qui cum servare nos omnino velit & decreverit, quæ creatura illi sese poterit opponere?

A charitate Dei. Id est, ab effectu divinæ charitatis, qui est nostra salus. Nec enim de quavis charitate Dei loquitur, sed de ea quæ est in Christo Jesu. Cum ergo nostra salus indissolubili nexu cum charitate divina cohæreat, charitatem autem divinam nulla res impedire queat, & efficere quo minus Deus suos impense amet ac diligat, hinc efficitur, nihil prorsus esse, quod nobis dubiam aliquo modo salutem possit reddere.

In Christo Jesu Domino nostro. Ostendit de qua charitate loquatur, nempe de ea, quam Deus per Christum hominibus obtulit, sanxit, & tandem aliquando collaturus est.

CAP. IX.

ARGUMENTUM.

Hoc capite & duobus sequentibus agit Apostolus de Judæorum rejectione. Hoc autem capite ostendit, Deum id jure facere potuisse, idque ut occurreret objectioni tacitæ, quam aliquis contra superiorem Apostoli doctrinam afferre potuisset. Probavit enim, justificationem non per legem, sed per fidem in Christum obtineri, & justitiæ legalis expertes gratis justificatum iri. Hos autem si verum sit, consequitur omnes Judæos, fidei in Christum expertes, justificatum non iri. Quod cum absurdum alicui videri posset, ideo de Judæorum rejectione agit Apostolus, & hoc capite ostendit, nihil in eo esse absurdi, Deumque id salva justitia & veritate promissorum suorum facere potuisse. Sequenti deinde capite pergit explicare causam, ob quam a Deo rejecti fuerint, ostenditque, id non contigisse defectu vocationis divinæ, sed ipsorum Judæorum contumacia. Undecimo autem ostendit, nec omnes a Deo rejectos fuisse, nec in perpetuum; neque eo fine ab illis ad gentes divinam gratiam esse translatam, ut ea in perpetuum priventur, sed ut pia quadam æmulatione correpti, ad fidem tandem eo ipso excitentur. Rei autem adeo odiosæ apud Judæos tractationem aggressurus, præfatur aliquid, quod summum ipsius erga Judæorum gentem amorem spirat; ne videatur odio quodam in Judæos exstimulatus, hæc de Judæorum rejectione scripsisse, quandoquidem a Judæis Legis desertor & transfuga passim audiebat. Testatur autem, se summo & irrequieto animi dolore affici ob eorum rejectionem, quanquam doloris sui causam aperte non exprimat, sed tantum indicet, & colligendam ex verbis suis cuique relinquat, ut mollissimo quodam aditu in rei tam odiosæ & invidiosæ tractationem sese insinuaret. Non simpliciter autem dolere se, idque summopere, affirmat, sed religiose, quæ religiosa affirmatio juramentum quoddam est.

Vers. 1. *Veritatem dico in Christo.* Id est, quemadmodum hominem Christianum decet, eique convenit. Christianorum enim proprium est verum dicere.

Non mentior. Per remotionem contrarii rem amplificat.

Contestante mihi conscientia mea. Testem appellat conscientiam: quasi dicat, bona conscientia id dico, adstipulatur mihi conscientia mea; quam cum appello testem, quisque debet mihi credere, cum unicuique constare facile possit, me conscientiæ meæ summam habere rationem, nec quicquam illa reluctante, vel facere, vel loqui.

In Spiritu Sancto. Quasi dicat: quod si conscientiam meam testem, utpote occultum, repudiat quis & rejicit, at Spiritum Sanctum, quo præditum me esse unusquisque videre, & per varia, quibus sese in me exerit, effecta cognoscere potest, testem non recusabit, quem una cum conscientia mea cito & compello. *In* ergo videtur positum pro *Cum.*

Vers. 2. *Quod mœror mihi est magnus, & indesinens dolor cordi meo.* Hoc est quod tanta cum asseveratione affirmat Apostolus, idque merito: tum ut Judæis fidem faceret; tum quod non simpliciter dolere se affirmare voluit, sed valde & indesinenter, quæ res adhuc magis erat incredibilis. Non exprimit autem, ut videmus, quid doleat, & quamobrem tantopere tristetur. Sequentia tamen verba indicant, quo collimet Apostolus, & quid insinuet. Subjungit enim:

Vers. 3. Ἠυχόμην γὰρ ἀνάθεμα ἐγώ. Ἠυχόμην est imperfectum indicativi; sed subaudita particula ἄν vim habet optativi, *optarem*, vel *optarim*; quemadmodum ad Galat. 4. 20 ἤθελον pro *vellem.* Neque enim id optare simpliciter & absolute poterat Paulus, cum eam rem ex Dei decreto sciret esse impossibilem; sed optaturus fuisset reipsa, si fuisset possibilis. Quare post verbum *optarim* subaudiendum, si fieri id posset. Exprimit his verbis Apostolus, quantum dolorem Judæorum rejectio illi inurebat, iisque probat ac demonstrat immensum & irrequietum dolorem sese ex ea re percipere; quandoquidem eam summa felicitatis suæ jactura redemtam vellet.

Ipse ego. Ἐμαυτὸς. Majorem enim vim habere videtur *ipse ego*, quam simpliciter *ego*: *ipse ego*, non alius aliquis.

Anathema esse a Christo. Ἀνάθημα est res aliqua Deo plane consecrata, & ejus usibus destinata: ἀνάθημα autem res execrabilis, quam vel contingere sit nefas, ac proinde ex rerum natura abolenda & penitus exterminanda, longissimeque ab iis omnibus, qui cum illa commercium aliquod habent, separanda & sejungenda. Propterea addit, *a Christo*, ut indicet separationem & rejectionem ab illo. Non est autem existimandum, Apostolum loqui de amore & fide in Christum deferenda; sed tantum de salutis suæ amissione, ea nimirum mercede, ut Judaica gens servetur.

Pro fratribus meis. Vocula *pro*, licet hic commutationem quandam vel significet, vel saltem involvat, (ut scilicet Judæi in Pauli locum ac conditionem, Paulus vicissim in Judæorum conditionem transiret)

iret) eam tamen commutationem significat, quæ in alterius bonum tendat ac dirigatur; ac proinde hic quoque vim causæ finalis significandæ habet.

Cognatis meis. Ostendit hac voce, quales fratres intelligat. Nam alioqui simplici fratrum appellatione Christiani significantur. Quanquam ne hac quidem descriptione contentus esse voluit, cum & Christiani summam inter se cognationem habeant.

Ideo addit, *secundum carnem.* Carnis respectu, seu ratione carnalis cognationis, quæ spirituali cognationi opponitur. Hic videmus, voces *secundum carnem* opponi spiritui, non divinæ alicui substantiæ. Quod tamen non vident, vel non perpendunt illi, qui eadem verba, lineis tribus vel quatuor tantum interjectis, de humana Christi natura, divinæ oppositæ, intelligunt. Simile quippiam huic Apostoli voto vide de Mose Exod. 32.32.

Vers.4. Addit Apostolus causam, quæ huc impellat, ut si fieri id posset, optaret id quod dicit. Ea autem sumta est a Judaicæ gentis præstantia ac prærogativa præ cæteris omnibus gentibus. *Qui*, inquit, *sunt Israelitæ*, Jacobi posteri, qui soli in semine Abrahami numerandi erant. Jacobus enim Israel vocatus est, a victoria quam de Angelo reportavit: quæ res erat simulacrum ac documentum quoddam ejus, quod fratre suo superior evasurus esset. Nam qui Deum vicit, multo magis vincet hominem. Israelitarum ergo titulus prorsus insignis erat & augustus, siquidem ad eos omnes divinæ promissiones pertinebant.

Quorum adoptio. Altera illorum dignitas, quæ consequitur ex priori. Dicitur autem illorum esse *adoptio*, quod totus iste populus a Deo in filium adoptatus esset. Vide Exod.4.22,23; sic Ose.xj.1, si literalem seu historicum loci sensum spectes. Apertius enim in sacris literis totus populus filius Dei appellatur, quam quivis ex populo isto; quamvis quivis etiam ex populo filius Dei aliquo modo dici poterat, & alicubi etiam dicatur, præsertim qui singularium Dei beneficiorum esset particeps.

Et gloria. Per gloriam istam Chrysostomus non male videtur intelligere propriam ac peculiarem, eamque prorsus insignem laudem; quod scilicet soli populus divinus essent, *Dei peculium & hæreditas*, quod Deus esset illorum Deus. Non minus recte per istam gloriam intelligere possumus id, quod divinitas inter eos quodammodo præsens erat, ac variis modis majestatem suam patefaciebat, tum per miracula illa ingentia, quæ per Mosen aliosque facta fuerant; tum per vatum oracula, qui ad illos mittebantur, nec in ulla alia natione erant; tum denique per illam Fœderis Arcam, super quam Deus quodammodo præsens residebat, quæ etiam peculiari ratione gloria Dei vocata fuisse in sacris literis videtur 1 Sam.4. 21,22: nisi quis forte ita locum accipiat, ac si dictum esset, ex eo apparere gloriam Israelis ad aliam gentem translatam esse, quod Arca fœderis, quæ illius signum, & veluti pignus quoddam esset, translata esset.

Et fœdera. In plurali numero loquitur, quia plura fœdera significat: quorum primum erat fœdus cum Abrahamo percussum, deinde cum Isaaco & Jacobo renovatum ac confirmatum; alterum fœdus illud cum universo populo per Mosen ictum, quod prius illud in se complectebatur.

Et legislatio. Quod nimirum Deus non solum fœdere se illis devinxerit, sed & sigillatim istis statuta sua ac leges præscripserit, eorumque rempublicam ordinaverit. Quod certe insigne admodum hujus gentis decus erat, meritoque tum ab ipso Mose Deut.4, tum a Davide Psalm.147 aliisque in locis, tum ab aliis divinis viris celebratum.

Et cultus, ἡ λατρεία. Hac voce significatur divinus ille cultus, Judæis a Deo traditus & præscriptus, qui illorum erat proprius. Nam & Hierosolymis templi sui sedem fixerat Deus, nec alibi coli volebat, & soli Judæi cognitum habebant modum & rationem numinis colendi. Ad hunc cultum pertinent omnia sacrificia, holocausta, suffitus varii, & quicquid tandem earum rerum quæ ad colendum & propitiandum numen sub Veteri Testamento spectabant.

Et promissiones. Vox promissionum κατ' ἐξοχὴν sumitur pro promissionibus præstantissimis, quæ erant de futuro Messia, & felicitate quæ per eum huic populo contingere debebat: quæ cum sit varia & multiplex, propterea etiam plurali numero promissionum voce effertur. Quanquam etiam ideo plurali numero uti potuit, quod istius felicitatis promissio sæpius repetita & inculcata fuerit.

Vers.5. *Quorum sunt patres.* Per patres intelligi possunt omnes illi insignes ac præstantes admodum viri, sacris literis celebrati, præsertim vero primi gentis Judaicæ autores, Abrahamus nimirum, Isaacus, Jacobus, viri Deo adeo chari, ut cum iis fœdus percusserit, & se illis obstrinxerit, se eorum posteritatem omni felicitate cumulaturum, & cum illi Deo paruerint, ac in fœdere ipsius constanter permanserint, posteritati suæ jus quoddam acquisiverunt ad consequendam divinam benedictionem. Ideoque etiam sæpe Deus immeritam hanc gentem propter istos ipsorum patres multis beneficiis affecit, & adhuc affecturus est. Sed præter hos alii quoque in hunc censum admitti possunt, quorum fides pietasque in Deum in hac gente enituit, quales erant Prophetæ & nonnulli reges. Nam & David Patriarcha vocatur a Petro Actor.2.29, & huic inprimis promissus erat Messias, illiusque causa Deus sæpissime Judæorum regionem servavit.

Καὶ ἐξ ὧν, ὁ Χριστὸς. Ἐξ ὧν non ad Patres, sed ad Judæos referri debet, ut indicat particula ὅς, quæ docet, de iis, de quibus hic sermo est, etiam aliud quippiam fuisse antea pronunciatum. Ii autem sunt Judæi, quorum cum multas enumerasset prærogativas, maximam tandem in fine commemorat, quod ex iis Christus ipse prodierit. Nam certe si magnum fuit ex tantis viris ortum ducere, & eorum esse posteritatem, quanto majus erit Christum ipsum, id est, cœli terrarumque Dominum ac Regem ex se fuisse prognatum.

Τὸ κατὰ σάρκα. Addit limitationem Apostolus, ostendens, se hic Christum secundum carnem considerare, id est, respicere ad carnalem ejus generationem, & id omne, quod ex carnali ista generatione traxit. Consideratus enim secundum spiritum & generationem spiritualem, ex ipso Deo genitus est, originemque suam ducit, ac propterea etiam filius Dei ac Deus, ut statim addit, nominatur. Et ut ostenderet, quanta esset hæc Judæorum præeminentia, quod Christus ex iis prodierit, simulque id quod in Christo carni opponitur exprimeret, ostendit quantus sit iste Christus, addens:

ὁ ὢν ἐπὶ πάντων Θεός. Articulus in principio positus non habet vim eam quam solet habere nominibus præfixus, ut nimirum ἐξοχὴν rei in suo genere denotet; (quanquam interdum tantum est ἀναφορικὸς, aut etiam redundat) sed vim habet pronominis relativi *qui*. Vox πάντων tum in neutro, tum in masculino genere potest accipi: & licet videatur vocem Dei maxime dilatare, restringit tamen aliquo modo. Plus enim videtur in eo esse cum quis simpliciter *Deus* nominatur, præsertim *benedictus in secula*, quam cum *Deus super omnes* vel *omnia* vocatur. Facilius enim vox *omnia*, præsertim cum sermo est de Christo, restringi potest, quam simplex vox Dei in seculum benedicti. Hanc autem vocem *omnium* restringendam esse docuit nos Apostolus 1 Cor. 15. 27. Eodem autem sensu hic à Paulo Christus vocatur omnium Deus, quo à Petro Actor. x. 36 omnium Dominus.

Benedicendus in secula. Cui benedictio tribuenda sit quidem in secula. Ostendit quantus Deus sit Christus. Per benedictionem autem intelligit laudem, honorem, gloriam, eamque divinam, Christo exhibendam, quemadmodum legimus Apoc. v. 13, ubi non solum sedenti super thronum, id est summo illi Deo, sed una cum eo Agno tribuuntur divini honores, & nominatim, idque ab initio statim εὐλογία.

Hæc præfatus Apostolus ipsius rei tractationem aggreditur, ostendens nihil in eo vel absurdi vel iniqui esse, quod Judæos Deus, licet ex Abrahamo & Israële prognatos, ac operum merito gentibus superiores, rejecerit, nec rejecerit solum, sed etiam induravit, Gentes autem in gratiam receperit, & justificaturus sit ob id solum quod crediderint, Judæos rejecerit quod in Christum non crediderint. Neque enim hic causas affert Apostolus, cur hi quidem credant, illi vero non credant; (nisi forte sub finem capitis id fieri dicas, ubi paucis verbis rem perstringit) sed cur Deus credentes, cujuscunque tandem vel gentis, vel dignitatis aut indignitatis sint, justificet; illos vero qui non credunt, quocunque tandem ex sanguine cretos, quacunque dignitate ac merito tumentes, justificatione penitus excludat. Causa autem hæc est, quod liberum sit Deo sive credendi conditionem, sive legi obediendi in concedenda hominibus justificatione eligere. Et ne quis putaret, Deum liberum alioqui voluntatem suam jam adstrinxisse Judæis, nec illi amplius integrum esse eos qui Abrahami sunt progenies, dummodo Legem pro viribus impleant & eam observent, à justificatione & promissionibus illis suis excludere, propterea huic rei statim ab initio occurrit Apostolus, & ostendit non ita se habere.

Vers. 6. Οὐχ οἷον δὲ ὅτι ἐκπέπτωκεν ὁ λόγος τοῦ Θεοῦ. Quia tacite innuerat Apostolus, Judæos incredulos à Christo, ac proinde ab æterna felicitate separandos esse, his verbis ostendit non propterea sermonem Dei excidisse. Dupliciter autem hæc verba, οὐχ οἷον δὲ explicari possunt: vel, *non est autem possibile*, ut οἷον positum sit pro οἷόν τε, hoc est δυνατὸν seu possibile, quod interdum fit, ut annotavit Budæus, licet alioqui Græci, cum aliquid impossibile esse dicunt, non simpliciter dicere soleant, οὐχ οἷον, sed οὐχ οἷόν τε ἐστί. Quod si ergo οὐχ οἷον significabit impossibile, tum ὅτι ἐκπέπτωκεν Hebraica phrasi legendum erit ἐκπεπτωκέναι: vel ut οὐχ οἷον significet, *non quasi*. Si priorem explicationem sequamur, sensus & nexus Paulinæ orationis erit: Etsi ego asseram, Judæos incredulos damnandos esse, & à justificatione excludendos, non tamen possibile est sermonem Dei excidisse, seu, non tamen excidit sermo Dei. Sed Apostolus adhuc plus dicit quam debebat, & non solum sermonem Dei excidisse negat, sed etiam impossibile id esse affirmat; licet postea simpliciter tantum eum non excidisse propterea quod Judæi rejiciantur probet, quia hoc tantum revera ad Apostoli propositum pertinebat. Si posteriorem sequamur explicationem, sic cohærebunt hæc verba cum superioribus: Nolo id quod de Judæorum damnatione innui sic accipi, quasi simul affirmem sermonem Dei excidisse. *Excidit*, irritus est factus, *sermo Dei*, id est divinæ promissiones, quibus Israëlitis & Abrahæ posteritati salus, felicitas & benedictio promittitur.

Non enim omnes qui ex Israële hi Israël. Causam affert cur rejectio Judæorum promissionem Dei non faciat irritam: quia nimirum non omnes qui sunt ex Israële, id est Jacobo secundum carnem propagati, *hi sunt* Israël, id est hi sunt propago Israëlis, spiritualis nimirum, & illa ad quam promissiones illæ divinæ secundum sensum spiritualem & mysticum acceptæ pertineant. Objectioni enim tacitæ quæ hic moveri poterat à Judæis, & procul dubio movebatur, occurrit Apostolus. Ea autem est: Israëlitis promissa est à Deo justificatio & salus. At quicunque ex Israële nati sunt (quales sunt ii etiam qui in Christum non credunt) sunt Israëlitæ. Ergo illis à Deo promissa est justificatio & salus, ac proinde si ii à justificatione & salute excluduntur, irritæ sunt factæ Dei hac de re promissiones. Ostendit ergo Apostolus, esse homomyniam in voce Israëlis seu Israëlitarum: nam vel carnalem vel spiritualem Israëlem hæc vox significat. Si carnalem, negat ad eos pertinere divinas promissiones: si spiritualem, negat Judæos, nempe qua Judæi sunt, & à Jacobo carnaliter sati, hac ratione esse Israëlem.

Vers. 7. *Neque quod sunt semen Abrahæ omnes filii.* Altera est objectio priori similis. Hoc enim in ore Judæi habebant: semen Abrahæ sumus, significare volentes ad se pertinere divinam gratiam & felicitatem Abrahamo & semini ejus promissam ac factam. Respondet ergo Apostolus, hoc non obstare quo minus Judæi ex Abrahamo prognati rejici possint à Deo; cum non omnes qui sunt Abrahæ semen sint etiam ejus filii: per filios tale semen intelligens, quod ita sit ex Abrahamo prognatum, ut ad hæreditatem & nominis & felicitatis ejus ac divinarum promissionum pertineat, & ad quod veluti hæreditario jure fortunæ Abrahami devolvendæ essent. Probat id Apostolus verba ipsius Dei citans:

Sed in Isaac nominabitur tibi semen. Quibus ostenditur, eos demum qui ex Isaaco nascituri erant in semine Abrahami censendos & numerandos esse. Nunc seminis voce eodem sensu utitur quo antea filiorum. *In Isaac*, id est per Isaacum, sed una tamen cum Isaaco. *Vocabitur*, id est

cenſebitur, quemadmodum verſu ſequenti loquitur, ſeu habebitur, eoque loco ac conditione erit quæ filiis tantum genuinis convenit. Illi enim qui ex Iſmaële ſunt nati, licet revera ſemen & poſteri Abrahami eſſent, ita tamen à Deo ſunt habiti, tanquam ſi ex Abrahamo non fuiſſent prognati, nec in poſteris Abrahami cenſentur. Verum quid hoc ad nos, dicere poterant Judæi, qui non Iſmaëlitæ ſed Iſraëlitæ ſumus? Annon potius contra te ipſum hoc dicis? Reſpondet Apoſtolus, Myſterium in hoc duplici Abrahami ſemine latere, ſeu totam hanc rem eſſe myſticam.

Verſ. 8. *Hoc eſt*, igitur, *non filii carnis hi filii Dei.* Res, inquit, iſta non deſignat omnes illos qui ſunt carnis filii, hoc eſt qui ex Abrahamo carnali ratione ſunt nati, potius Dei eſſe filios. Hic dicit Dei filios loco filiorum Abrahæ, ut innuat ſe de talibus Abrahæ filiis loqui qui ſimul etiam ſint Dei filii, & de tali generatione ex Abrahamo, quæ eadem ſit cum generatione ex Deo. Id enim plane convenit, ſi hæreditatem Abrahami ſecundum ſenſum myſticum acceptum adire velint: ſiquidem hæc hæreditas ipſius Dei hæreditas eſt; filios autem carnis non eſſe filios Dei, ſeu quod idem eſt, ſpirituales Abrahami filios, propter id ipſum nimirum quod carnis ſint filii, ſeu carnali ac humano more ex Abrahamo geniti, res ipſa monet. Quid enim ad carnalem generationem, ad quam viri opera nihilominus accedit, Deus conſert, ut propterea ejus qui carnali ſeu naturali modo generatur Deus pater eſſe dicatur? Cum ergo Iſaacus & ejus poſteri, cum iis qui per fidem Abrahami ſemen evadunt collati, carnali ratione ex Abrahamo fuerint progeniti; hinc conſequitur nos eſſe illos ipſos Abrahami filios qui ſimul ſint Dei filii, & ad quos hæreditas ipſius Dei pertineat. Quamvis Iſaacus cum ſua progenie, quia typus eſſe debebat iſtius poſteritatis ſpiritualis, propterea non prorſus carnali & naturali ratione fuit ex Abrahamo genitus, ſed ea, ut Iſmaëlis reſpectu haud filius dici queat, at vero reſpectu iſtius ſpiritualis poſteritatis, uti diximus, carnalis dici debeat.

Sed filii promiſſionis reputantur in ſemen. Filii promiſſionis opponuntur filiis carnis. Illi enim ſunt filii promiſſionis, qui carnali & naturali ratione naſci non poſſunt, ſed ſi naſci debeant, opus ſit virtute & efficacia divina, unde fiat ut à Deo promittantur. Hinc enim apparet eos naturæ viribus naſci non poſſe: nam quid attineret eos promittere? Iſaacus ergo, quia ex divina promiſſione, ac proinde etiam divina vi & efficacia genitus fuit, propterea typum gerit iſtius ſeminis ſpiritualis, id eſt omnium credentium, quod ſemen à Deo promiſſum Abrahamo fuit, cum pater multarum gentium à Deo conſtitueretur ac nominaretur: qua de re diſſeruit Apoſtolus cap. 4. Quod idcirco Deum promittere neceſſe fuit, quia naturali ratione ex Abrahamo naſci, id eſt fidem ejus imitari non poterat, niſi Deus id effeciſſet: quod ſemen dum hac ratione generat, ex ſe quoque progenuit, atque ita non tantum Abrahami, ſed etiam filios ſuos effecit.

Reputatur in ſemen. Semen iſtud duplex eſt: unum quod promiſſiones Abrahami ſecundum ſenſum literalem acceptas conſequi debebat, quales ſunt ii qui non ex Iſmaële, ſed ex Iſaaco ſunt prognati; alterum quod promiſſiones illas ſenſu myſtico acceptas conſequi debebat: hoc autem ſunt omnes credentes, iique ſoli.

Verſ. 9. *Promiſſionis enim ſermo hic.* Probat Iſaacum eſſe filium promiſſionis, ſeu ex promiſſione ac proinde divina virtute & ope natum, verbis Angeli ad Abrahamum: quæ verba dicit eſſe ſermonem promiſſionis, id eſt qui promiſſionem continet, ſeu promittentem.

Secundum hoc tempus, id eſt *anno vertente.* Tempus ipſum definitur quo filius iſte necdum conceptus erat naſciturus. Unde apparet, hanc rem à potentia & voluntate iſtius qui hoc dicebat, hoc eſt Dei, cujus perſonam ſuſtinebat, & cujus nomine loquebatur, pependiſſe. Quomodo enim alioqui tempus tam accurate ſcire ac definire potuiſſet?

Veniam, inquit. Quorſum enim iſte adventus, niſi ad præſtandam hanc rem quam prædicebat? Adventus autem iſte de pleno promiſſionis effectu accipi debet. *Veniam*, id eſt rem hanc quam promitto effectum dabo ac præſtabo, quemadmodum diſerte ſcriptum extat Geneſ. 21. 1, ubi dicitur, Jehovam Saræ adfuiſſe ſeu ad eam veniſſe, quemadmodum prædixerat, eique promiſſa præſtitiſſe.

Et habebit Sara. Sara, inquit, quæ tum alias ſterilis fuerat, & nec juvencula conceperat ac pepererat ullam prolem; tum omnem jam aptitudinem, ſi qua fuiſſet, ad concipiendum & pariendum propter ſenium amiſerat. Unde apparet non naturæ ſed promiſſionis divinæ viribus Iſaacum eſſe natum.

Addit adhuc, *Filium.* Unde enim filium, non vero filiam naſciturum eſſe ſciviſſet, niſi id ipſe effecturus eſſet? Hinc ergo apparet, Iſaacum ex promiſſione divina, ac proinde divina vi & ope fuiſſe natum, ideoque omnium credentium typum, qui ſimiliter non naturali aliqua, ſed divina prorſus opera ac virtute, quæ ex ejus promiſſione pendet, nati ſunt & progeniti.

Verſ. 10. Poſtquam igitur tam eleganti typo Apoſtolus declaraſſet, ad poſteritatem Abrahami ſpiritualem, non vero carnalem, divinas promiſſiones ſenſu nimirum myſtico acceptas, pertinere; alio adhuc, eoque maxime accommodato, rem ſibi propoſitam declarat, ideoque ſubjungit: *Non ſolum autem.* Non ſolum autem in ipſius Abrahami liberis, Iſmaële nimirum & Iſaaco, hujus rei exemplum habemus, non ſolere Deum in conferendis ſuis beneficiis, iiſve decernendis, carnalis propagationis habere rationem, aut ut habeat teneri obſtrictumque eſſe; ſed etiam in ipſius Iſaaci, qui, & una cum ipſo ejus poſteritas, in hoc ſemine recenſendus erat, liberis.

Sed & Rebecca ex uno cubile habens Iſaaco patre noſtro. Conciſe loquitur Apoſtolus. Senſus autem eſt: Non ſolum id accidit in Iſmaële & Iſaaco, qui non ex una matre nati fuerunt; ſed etiam in Rebeccæ liberis, licet una (quod illic non accidit) ex uno (quemadmodum & illic) concepiſſet. *Cubile*, per metonymiam ſumitur, pro concepto in utero prole.

Iſaaco Patre noſtro. Addit Apoſtolus *Patre noſtro*, quemadmodum etiam cum de Abrahamo cap. 4 loqueretur; idque propterea, ut innuat ſe non ideo elevare hunc ortum ex Iſaaco quod illo careat, ſed quod revera nihil per ſe ad ſalutem profit: quinetiam ut indicet, ſe eum non ita elevare ut prorſus ſpernendum arbitretur, cum ipſemet eo gaudeat, ac libenter

benter id commemoret, ſed certo tantum reſpectu.

Verſ. 11. *Nondum enim genitis.* Incipit explicare, quid cum Rebeccæ liberis factum fuerit, nempe, non utrumque eodem loco habitum, ſed nulla carnalis propagationis, imo ne prærogativæ quidem illius, quod alter eſſet primogenitus, alter ſecundo genitus, habita ratione, alterum alteri fuiſſe prælatum, & alterum electum, & alterum repudiatum. (Hoc autem ideo commemorat, ne quis forte ex Judæis diceret, non mirum eſſe, Iſmaëlem in ſemine Abrahæ non cenſeri, ſed tantum Iſaacum: quia ille ex ancilla ſeu ſerva, concubina tantum Abrahami, hic vero ex libera & vera Abrahami uxore eſſet natus. Id autem ad ſe non pertinere qui ex libera fuerint nati. Quanquam enim regerere potuiſſet Apoſtolus, Jacobum quoque quoſdam ex Patriarchis ſeu principibus duodecim tribuum ex ancillis ſuſcepiſſe, quod ipſarum uxorum quarum erant ancillæ, quæque eas marito junxerant prolis ſuſcipiendæ cauſa, filii cenſebantur, id patet Geneſ. xxx. 3, 6 &c. At eodem modo Agar fuerat a Sara marito juncta, ut ex ea ipſamet ſuſciperet liberos Geneſ. 16. 12, adeo ut non minus Iſmael deberet haberi filius genuinus Abrahæ, ac ſi ex ipſa Sara fuiſſet genitus, quam fuerint illi Jacobi filii. Hoc inquam reſpondere potuiſſet, ſed ad majus illuſtriuſque exemplum properat.) Sic etiam cum duo ſint Abrahami ſemina, ut ſic dicam, quid mirum eſt alterum, licet ex Abrahamo propagatione, & ſic prærogativa eminens, a Deo repudiari, alterum vero, licet ea fere deſtitutum, eligi, & in hæredem promiſſionum Abrahamo factarum aſſumi.

Verum, ne dicere quis poſſet, Deum in alterius rejectione & electione ſpectaſſe eorum opera, ac digniorem indigniori prætuliſſe, addit Apoſtolus: *Nondum enim natis, neque cum quicquam boni vel mali feciſſent.* His verbis demonſtrat Apoſtolus, Deum in rejectione unius & electione alterius non ſpectaſſe ipſorum opera: ſiquidem hunc quidem rejecerit, alterum vero elegerit, cum neuter adhuc natus eſſet, nec quidquam boni aut mali feciſſet. (Hinc autem, ut hoc obiter addatur, apparet, Deum futura opera hominum quæ ſunt futura contingentia, antequam ea vel in ſeſe, vel ſaltem in cauſis ſuis exiſtant, non prævidere. Nam alioqui nihil valeret Pauli argumentum: non ex operibus id fuit factum, quia eo tempore id factum fuit cum nondum quidpiam boni vel mali feciſſent. Nam ſi prævidit Deus illorum opera, poterat nihilominus ex operibus id facere, non ſecus ac ſi jam extitiſſent, præſertim cum vulgo velint, Deo omnia, etiam futura, eſſe præſentia, non Deo, ſed nobis tantum futura.) Hoc autem idcirco commemorat Apoſtolus, & diligenter inculcat, ut oſtendat nullum in operibus Judæis eſſe præſidium ad id, ut promiſſiones illas divinas conſequerentur, nec teneri Deum ad ea reſpicere. Quare non eſſe, cur tantopere opera & merita ſua crepent, etiamſi credentibus hac in parte, præſertim temporis fidem antegreſſi reſpectu, longe ſuperiores eſſent. Et hoc eſt alterum, quod in hoc cap. ſibi potiſſimum, quod ad Judæorum rejectionem attinet, docendum ſumſit Apoſtolus, cum duabus potiſſimum rebus ii niterentur, ſeſeque adverſus Apoſtoli doctrinam, qui iis interitum, ni crederent in Chriſtum; interminabatur; defenderent, carnali propagatione & operibus.

Ut ſecundum electionem Dei propoſitum maneret. (a) Hæc verba pendent ab illo quod ſequitur, *dictum eſt illi*; videlicet Rebeccæ, nempe cum nondum nati eſſent, nec feciſſent &c. Deinde ideo eo tempore hæc jam dicta ſunt Rebeccæ, ut appareret, nihil aliud in hac tota re valere & vim habere aliquam, præter Dei decretum, jam ante factum, quo unum præ altero elegerat, & diligendum ſingularique favore ſibi proſequendum ſumſerat.

Non ex operibus. Hoc itidem pendet ex verbo *dictum eſt*, cum antecedentibus *nondum natis* &c, juncto: quaſi dicat ac proinde non ex operibus. Clarior futura fuiſſet oratio, ſi Paulus verba illa, *ut ſecundum electionem* &c, poſtpoſuiſſet verbo *dictum eſt*, vel etiam ipſis Moſis verbis quæ ſubjiciuntur. Nunc enim veluti in parentheſi dicta cenſeri queunt. Simile quid accidit ſupra cap. 3. 8, ubi vide Caſtellionem.

Verſ. 12. *Non ex operibus, ſed ex vocante dictum eſt ipſi.* Quod cum dictum fuerit ante eorum opera, imo & nativitatem ipſam, apparet, non ex operibus, quod alter meritus, alter immeritus, id fuiſſe a Deo dictum, ac proinde etiam decretum ac conſtitutum. Quare *ex vocante dictum eſt illi*, id eſt ex liberrima voluntate ejus qui vocavit. Id enim ex Deo fieri dicitur, cujus nemo niſi Deus eſt autor, & ad quod faciendum Deus nulla cauſa externa fuit impulſus, ſed ſuo tantum beneplacito. Dicit autem, *ex vocante*, ut oſtendat, ſolam vocationem in participandis divinis beneficiis valere, ſed eos tantum iis potituros, qui ad ea vocantur, & quibus divina gratia offertur ac promittitur, quales ſunt omnes credentes. Vocatio autem eſt conſequens electionis liberrimæ jam ante factæ.

Quid autem fuit dictum Rebeccæ? quod *major ſerviet minori.* Non majorem natu, ſed natu minorem elegit, majorem vero repudiavit, etiamſi, re humano more perpenſa, contrario prorſus pacto faciendum fuerit. Hinc quoque apparet, quam libere Deus in ſuis decretis de hominibus ad felicitatem ac promiſſiones ſuas admittendis agat, nihil eorum ſpectans, quæ hominibus alicujus momenti videri poſſint. Unde per ſimilitudinem & typum concludi vult Apoſtolus, nihil in eo vel iniqui vel abſurdi eſſe, quod Judæos (qui Eſao fratri majori ob prærogativam carnalem, hoc eſt ob propagationem ex Abrahamo, Iſaaco & Jacobo, pleriſque Chriſtianis, utpote quorum pars major Ethnicis prognata fuerat parentibus, antecellebant, reſponderent) rejecerit, credentes vero qui Jacobo reſpondent, ad hæreditandas promiſſiones ſuas vocaverit. Notandum eſt autem, hic non agi de eo, cur Eſaus eſſet natu major, Jacobus vero minor, ſed cur minorem Deus elegerit, majorem autem repudiaverit: quemadmodum & ſuperius in priore Iſmaelis & Iſaaci

(a) *Remonſtrantes particulam Ut ſignificare putant; vel* eo fine, *vel* inde apparet. *Verbum vero* maneret, *ita explicant, id eſt, ut in Iſaaco cæptum, in Jacobo porro continuaretur, & ſic firmum & ratum eſſe conſtaret.*

exemplo non afferebatur cauſa, cur alter carnis alter vero promiſſionis filius eſſet; ſed cur promiſſionis, non vero carnis filius in ſemine cenſeretur. Cum ergo credentes Iſaaco & Jacobo, increduli autem Judæi Iſmaeli & Eſao reſpondeant, non hic agitur de eo cur illi quidem credant, hi vero non credant; ſed cur illi eligantur ac juſtificentur, hi vero qua tales reprobentur atque a juſtificatione excludantur. Præterea verba hæc *Major ſerviet minori*, non tam de ipſo Jacobo & Eſao, ſed de eorum poſteris, ſcilicet populis ex utroque naſcituris intelligi debent: quæ res facit, ut elegantiſſime hoc exemplum reſpondeat credentibus & incredulis, populus enim populo reſpondebit. Jacobo enim ipſi Eſaus nunquam ſervivit; quin potius Jacob Eſaum timuit, & ejus gratiam muneribus ambivit, eumque coluit. Serviiſſe autem Judæis Idumæos, qui ſunt Eſai poſteri, qui Edom, hoc eſt, *rufus* appellabatur, hiſtoria ſacra teſtatur 2 Sam. 8. 14.

Verſ. 13. *Quemadmodum ſcriptum eſt.* Citat aliud ſcripturæ dictum ex Malachia, quod eandem rem teſtatur. Sic autem loquitur tanquam ſi id quod priori loco commemoravit, ſcriptum non eſſet. Hac eadem ratione loquitur cap. 3. 4: *Jacobum dilexi, Eſaum autem odio habui.* Quæ verba prophetæ aperte de Jacobi & Eſai poſteris agunt: & illos quidem amaſſe Deus (a) dicitur, quod eos ob decretum ſuum olim de ipſis factum, quo eos Idumæis prætulerat, meliori conditione eſſe voluerit, & ex ſervitute Babylonica reduxerit, effeceritque ut patriam ſuam denuo incolerent, ac urbes in ea conſtituerent; Idumæis vero, quorum terra itidem vaſtata fuerat, ipſique ex ea pulſi atque abducti, id non eſſet permiſſurus: non quod Iſraelitæ Idumæis fuerint meliores, ſed cum eadem ſupplicia eſſent meriti, nihilominus Deus benignius cum illis quam cum his agere decreviſſet: Id enim Deo licebat.

Dicitur autem odio habuiſſe Deus Eſaum, ejuſque poſteros ideo, quod perinde cum illis præ Jacobæis egiſſet, tanquam ſi eos odio proſequeretur. Dum autem hæc res ad antitypum ſuum accommodatur, ad credentes nimirum & incredulos, verbum ἐμίσησα proprie accipitur (rejectio enim in incredulis pœnæ rationem habet, ideoque ex odio & ira proficiſcitur) nec rejectionem ſolum continet, verum etiam induration-em, quæ illam conſequi poteſt, & actu quidem in Judeis conſecuta eſt. Hoc igitur Eſaï & Jacobi exemplum ad ſcopum Apoſtoli aptiſſime quadrat. Utrumq; enim in conſequenda juſtificatione nihil valere oſtendit, quibus Judæi maxime nitebantur, primum propagationem illam ex Abrahamo carnalem, deinde operum merita ac legis obſervationem. Hoc enim exemplum docet, Deum ad neutrum iſtorum reſpicere teneri, ita nimirum, ut illi liberum non ſit ad alios potius, nempe credentes, quam ad hos in juſtificatione concedenda reſpicere. Sunt enim duo hominum genera: unum eorum qui Abrahamo ſunt prognati, & qui legem pro viribus & facultate ſua obſervant, alterum eorum qui, quocunque tandem ex genere ſint nati, quibuſcunque tandem moribus hactenus fuerint præditi, fidem in Chriſtum amplectuntur. Horum alterum ut eligeret Deus, & illi juſtificationem æternamque ſalutem deſtinaret (ſiquidem neutrum meretur aut mereri poteſt) liberrimum illi prorſus fuit, nec neceſſe habuit ad hoc vel illud omnino reſpicere. Non enim hic tales vel homines vel hominum genera introducenda ſunt, quorum unum alteri prorſus ſit impar, (quod fieret, ſi unum quidem obediret, alterum vero prorſus non obediret) ſed inter quæ ſit quædam paritas & convenientia, vel cum neutrum adhuc obedit, quemadmodum in Eſao & Jacobo factum eſt; vel cum utrumque quidem obedit, ſed non plenè ac perfectè. Sic Judæi, etiamſi legem ab ineunte ætate pro viribus ſervaſſent, non tamen eam perfectè ſervarunt, ſed in multis deliquerunt. Et præterea cum fidem in Chriſtum non amplectantur, quam Deus nunc præſcribit, magnus in ipſorum obedientia eſt defectus. Chriſtiani ſimiliter, licet nunc obediant, anteacti tamen temporis reſpectu non obediverunt, & nunc etiam labi eos interdum contingit. Quare cum utrique miſericordia indigeant, liberum eſt Deo vel utriſque, vel neutris, vel alterutris tantum eam exhibere. Non enim vult hoc loco Apoſtolus fidei præſtantiam cum obſervatione Legis, qualis in Judæis eſſe poterat, contendere: nec ad illius præ hac præſtantiam & dignitatem; (quod tamen vere facere poterat, & ſuperius jam ſatis oſtendit, Chriſtianorum obedientiam eorum qui ſub lege ſunt obedientia longe eſſe potiorem) ſed ad liberrimam Dei voluntatem provocat, & oſtendit, licet alioquin Judæi prorſus pares Chriſtianis eſſent in pietate & divinæ Legis obedientia, imo etiam ſuperiores, liberum tamen eſſe Deo vel hos vel illos eligere, ſeu æternæ ſaluti deſtinare; alios autem non tantum rejicere & ſalute excludere, ſed etiam propterea, quod hanc vel illam conditionem, quam Deus juſtificari volentibus præſcripſit, amplecti nolunt eum poſſint, indurare.

Verſ. 14. *Quid igitur dicemus?* Hæc cum ita ſe habeant, quid hinc concludemus? *Num injuſtitia apud Deum?* Num hoc, Deum eſſe injuſtum, qui ad opera non reſpiciat, ſed pro ſua voluntate ac beneplacito in conferendis ſuis beneficiis & juſtificatione agat? Vel hoc modo: ſi ita ſe res haberet ut tu aſſeris, nempe Deum pro arbitrio illum diligere, hunc odiſſe, illi beneficium largiri, huic negare, conſequeretur, Deum eſſe injuſtum. Hoc autem eſt abſurdum: ergo & illud.

Reſpondet Apoſtolus: *Abſit.* Quaſi dicat: haudquaquam hoc ex illo conſequitur: non ſequitur, inquam, ex aſſertione mea, Deum eſſe injuſtum. Quia enim homines ita ſunt comparati, ut nec gratiam divinam mereantur, nec tamen contra odium divinum ita mereantur, ut ne deceat quidem illis gratiam exhibere (hoc enim

(a) *Remonſtrantes exſtimant, videri Paulum velle indicare, non tantum in eandem ſententiam Malachiam loqui, ſed etiam verum, comprobatum & confirmatum eſſe illud quod Rebeccæ dictum fuerat, quaſi dicat: Et ſane ipſis temporibus Malachiæ, quæ multo poſt ſecuta ſunt, apparuit verum eſſe id, quod hic a Deo pronunciatum fuit. Jacobum enim dilexit, redimendo & conſervando populum ex eo ortum in terra promiſſa. Eſaum, id eſt, populum Idumæum, odio habuit, non quidem proprie dicto inimico, reprobationis & damnationis, quia illud nihil haberet commune cum priore dicto:* Major ſerviet minori, *ad cujus tamen confirmationem hoc allegatur; & quia a ſenſu loci, qui apud Malachiam eſt, denique a natura Dei alienum eſt; ſed metaphorico odio, eum ſcilicet in certa aliqua re temporali negligendo, poſthabendo, & ſine omni inimico & hoſtili affectu tantum poſtponendo, & ſic minus diligendo. Vide Prov. 13. 24. Johan 12. 25. Luc. 14. 26 collato cum Matth. x. 37. Et res ipſa etiam ita accipi vere poſtulat, quia non dedit quidem eis terram illam ſanctam in hæreditatem, ſed montes & deſerta loca, quæ cum terra fertili, fluente lacte & melle, conferenda non erant, interim tamen non exiguis beneficiis affecit imprimis populi ipſius caput & principem Eſaum, ex quo duodecim principes, & ingentem etiam populum naſci fecit.*

enim ſemper præſupponi debet, idque Jacobi & Eſai exemplum demonſtrat, quorum neuter divina gratia vel fuit dignus, vel prorſus indignus) cum, inquam, tales ſunt homines, liberrimum eſt Deo non tantum hos præ aliis eligere, ſed etiam alteros, ſi illi hominum generi, quod Deus gratia ſua dignatur, applicare & adjungere ſe nolint, cum poſſint, ob hoc ipſum indurare. Utrumque horum ex ſcriptura probat, & primo quidem prius, poſteriori loco poſterius.

Verſ. 15. *Moſi enim dicit: Miſerebor cujus miſerebor.* Verba hæc ſunt Dei ad Moſen, cum deſideraret ut ſe illi Deus conſpiciendum daret. Exprimit autem iſtis verbis proprietatem quandam ſuam, quæ eſt, quod liberrima voluntate & beneplacito utatur in hominibus miſericordia proſequendis: id quod convenit divinæ ejus poteſtati, & abſoluto in omnes dominio atque imperio. Poſſunt autem hæc verba ita accipi, ut miſeratio aliter atque aliter accipiatur: & priore quidem loco accipi poteſt de ipſo effectu miſericordiæ, ſeu qui ex miſericordia manet ac proficiſcitur, cum Deus aliquem reipſa juvat vel beneficio aliquo afficit; poſteriori autem loco de ipſo miſerationis affectu, qui in animi ad aliquem inclinatione conſiſtit. Poſſunt etiam ſic accipi, & quidem magis convenit hic ſenſus, ut miſericordiæ divinæ erga aliquem nulla alia ſit cauſa, præterquam quod Deo ſic viſum fuerit.

Miſerebor, ſed cujuſnam? *cujus miſerebor.* Quem volo miſericordia proſequi. Ita enim loqui ſolemus, cum ſignificare volumus, nullam aliam iſtius rei quam facimus cauſam eſſe præter voluntatem noſtram; vel nihil eſſe prius iſta actione, quod ejus extra nos ipſos principium ſit.

Verſ. 16. *Ergo igitur non volentis neque currentis, ſed miſerentis Dei.* Cum ergo Deus tam libere agat in hominibus beneficiis ſuis ornandis, non in eo ſitum eſt id ut divinum beneficium conſequamur, ut nos ipſi non velimus tantum, ſed etiam curramus, id eſt, operam demus ac laboremus in eo aſſequendo; ſed ut Deus, noſtri miſertus, velit id nobis conferre, cum ſcilicet, ſi vel maxime velimus & laboremus, illud reipſa promereri nequeamus. Non eſt ergo cur vos Judæi opera veſtra, conatus ac labores jactetis, tanquam ſi Deus ad iſta reſpicere cogatur, & vobis aliquid dare, cum potius omnis noſtra felicitas ſita ſit in Dei miſericordia & benignitate, qua quem vult proſequitur. Eſt igitur primo hic talis conatus & curſus intelligendus, qui natura ſua non promereatur aliquod divinum beneficium. Deinde voluntas & curſus ille conſiderandus eſt per ſe ſolus, non vero eo adjuncto, quod divinæ voluntati ac decreto ſit conſentaneus ac ſubordinatus, ita quidem, ut ei qui hoc modo currat ſalus ſit deſtinata aut promiſſa. Nam alias iſtiuſmodi voluntas ac curſus, ſi ſit rectè comparatus, nunquam eſt irritus: quanquam non in eo ipſo fundamentum ac prima potiſſimaque ſalutis cauſa eſt ſita, ſed in Dei miſericordia ac decreto ex ea profecto. Itaque tertio loco illud quoque notandum eſt, de cauſa principali, ſeu de fonte atque origine vera propriaque ſalutis hic eſſe ſermonem, eamque denotari per particulam *ex*; non vero de cauſa ſecundaria, ſcilicet ſine qua non. Quaſi dicat: Non voluntas & curſus hominis prima propriaque ejus rei cauſa eſt, quod quis bonum aliquod, verbi gratia, juſtificationem ac ſalutem aſſequatur; ſed Dei miſericordia. Quemadmodum dicere poſſes, Eleemoſynam non eſſe ejus qui velit & currat, ſed ejus hominis qui miſereatur; etiamſi tandem ponatur, eam voluntatem & curſum ad eam adipiſcendam eſſe neceſſarium, & ubi ad voluntatem divitis miſerentis fuerit conformata, eique, ut loquuntur, ſubordinetur, non eſſe irritum.

Verſ. 17. Sequitur alterum membrum, quod eſt; Deum indurare etiam ſine ulla vel minima injuſtitiæ ſuſpicione eos poſſe, qui eam conditionem recuſant amplecti, cui miſericordiam ſuam addicere & adſtringere Deo libuit. *Dicit enim Scriptura Pharaoni.* Pharaonis exemplum affert in medium Apoſtolus, qui a Deo induratus fuit, idque propterea, quod id peccatis ſuis fuerat meritus. Quare ſi hoc exemplum ad rem propoſitam accomodari debet, neceſſe eſt, in Judæis cauſas fuiſſe propter quas indurati fuerint. Et certe cum induratio pœna ſit, vel ſaltem iter certiſſimum ad pœnam, nemini niſi propter peccatum contingere poteſt. Falſum eſt igitur, Deum abſque reſpectu ullo ad ipſorum hominum opera, ſeu abſolute abſque omni conditione ex hominis arbitrio pendente, eam vel decreviſſe, vel reipſa poſtmodum exerere. Falſum etiam, Deum de ſingularibus ſeu certis individuis nominatim, antequam aliquid boni vel mali facerent, abſolute decreviſſe, ſe ea induraturum, vi rationis Apoſtolicæ, qua ſupra verſ. 11 de Jacobo & Eſao eſt uſus. Falſum denique, eos qui indurantur ac pereunt, neceſſario indurari ac perire: cum neceſſe ſit ante indurationem præcedere opera hominis mala, libere facta, alias induratus eſſet homo antequam induraretur.

Dicit ſcriptura Pharaoni. Scriptura id dicitur dicere Pharaoni quod Deus ipſe Pharaoni dixit, propterea quod ſermonem hunc Scriptura nobis repræſentet & ob oculos ponat.

In hoc ipſum excitavi vel *erexite.* In Hebræo eſt, *ſtare te feci.* Triplex autem eſſe poteſt hujus verbi ſenſus: unus, quod Deus non permiſerit Pharaonem jam ante cadere, ſed eum conſervaverit, ac veluti labentem fulcierit: quam ſententiam ſecuti Græci Veteris Teſtamenti Interpretes, habent hoc loco διετηρήθης, *conſervatus es:* Alter, quod eum ad regium munus ac dignitatem evexerit. Verbum enim ἐξήγειρα ſumi ſolet pro collatione muneris alicujus, præſertim eximii, quale erat regium: Tertius, quod Deus inſtar ſcopi cujuſdam eum ſibi delegerit, in quem judiciorum ſuorum tela dirigeret; & quemadmodum ſcopum firmiter terræ infigere ſolemus, ne ad unum atque alterum ictum corruat, ſic Deus etiam effecerit, induratione nimirum cordis ejus, ne ad unum atque alterum divinorum judiciorum telum caderet, ſed obfirmato prorſus & obſtinato in perniciem ſuam animo immotus ſtaret, donec, in ipſum depromtis telis, penitus configeretur. Maxime hic poſtremus ſenſus convenit; ſiquidem apparet, Apoſtolum hic de induratione Pharaonis loqui voluiſſe, quemadmodum & res ipſa & verſiculus ſequens oſtendit, qui ex hoc educitur, ut, niſi vocem hanc ἐξήγειρα ita explicemus ut indurationem iſtam contineat, nulla hic fieret indurationis mentio. Ita porro induratio iſta Pharaonis intelligenda eſt & accipienda, ne Deum peccati autorem ſtatuamus, utpote qui efficiat ne quis voluntati ſuæ obedire queat. Sic enim Deus Pharaonem induraſſe legitur, ut etiam ipſe Pharao ſe ipſum, ſeu cor ſuum induraſſe legatur. Vide Exod. VII. 13, 22. VIII. 19, 32. IX. 34. Quod ut melius intelligatur, notandum eſt, duplicem quodammodo eſſe cauſam peccati: unam internam quandam animi malitiam & pravitatem, qua homo divinis man-

datis in contrarium nititur ac fertur, & qua poſita, niſi externis aliquibus cauſis (qualis verbi cauſa eſt præſentiſſima eaque graviſſima pœna, ſi peccet) impediatur, non poteſt non peccare; altera eſt, cum aliquis non videt, peccatum allaturum ſibi certiſſimam maximamque perniciem. Pravitatis illius Deus nullo prorſus pacto eſt cauſa; ſed illa tota, quanta quanta eſt, homini adſcribi debet. At ne homo præſens exitium ſuum, ſi peccet, videat, id ſæpe Deus & ſolet, & ſine ulla injuſtitia poteſt efficere: quod fit, cum vel animi aliqua cæcitate eum percutit; vel pœnas peccatis non infligit; vel etiamſi infligat, tamen eas ſic dirigit ac moderatur, ut videantur brevi ceſſaturæ & finem habituræ, quod poſtremum Pharaoni contigiſſe Sacræ Literæ docent, qui plaga divina percuſſus cogitavit de populo dimittendo; ſed ſimulatque vidit plagam ſublatam, animum ſubinde mutavit, & contraria agitavit conſilia, quin imo plagis divinis quodammodo emollitus ac tractabilior effectus, ſubinde melioribus conditionibus rem cum populo Iſraelitico tranſigere voluit, & primo quidem ſine uxoribus & liberis, deinde una cum his abſque pecoribus, tandem etiam una cum pecoribus ac facultatibus Iſraelitas ſe dimiſſurum obtulit. Unde apparet, non ita fuiſſe Pharaonem a Deo induratum, quin, ſi voluiſſet, & rem omnem diligentiſſime perpendiſſet, & utriuſque rei tum commoda tum etiam incommoda accurata lance expendiſſet, Deo mandanti obtemperare potuerit. Indurat ergo Deus homines, cum cauſas externas, quæ hominem a peccato avocare queant, ita moderatur & temperat, ne vim aliquam & efficaciam hominem illum movendi habeant; non vero quod voluntatem ejus interna quadam ratione immutet, & perverſitate aliqua imbuat is, qui omnis rectitudinis eſt fons & autor. Sic etiam Deus per Chriſtum effecit, ne Judæi audiendo audirent & intelligerent; non animos eorum interna quadam ratione immutando, ſed per parabolas illis loquendo, quemadmodum diſerte teſtatur Matthæus cap. 13. 10, 11, 13, 14. Quod ſi occulta aliqua ratione animi eorum fuerunt excæcati, ſic ut ne intelligere & credere poſſent ea quæ Chriſtus docebat, nihil attinebat ut parabolis potius, quam proprio locutionis genere uteretur. Quanquam negari non debet, Deum, ut jam diximus, rectum animi judicium hominibus hanc pœnam commeritis eripere interdum ſolere.

Ut demonſtrem in te potentiam meam. In Hebræo eſt *tibi*; ſed longe commodius eſſe videtur in te. Tu eris potentiæ & virtutis meæ theatrum quoddam: univerſa autem terra ſpectabit, & viſa tanta potentia tantiſque miraculis, quibus te conteram & conquaſſabo, nomen meum laudibus feret ac celebrabit.

Verſ. 18. *Ergo igitur cujus vult miſeretur, quem vero vult indurat.* Ex his igitur exemplis & teſtimoniis ſacrarum literarum id liquet, Deum ſcilicet miſereri cujus vult, cum ſcilicet neuter beneficium divinum plane meretur, (ubi enim eſt meritum, ibi nullus eſt miſericordiæ locus) & indurare quem vult, cum ſcilicet indurationem uterque meretur. Non enim hic homines, qua homines ſunt, ſeu nude conſideratos intelligit Apoſtolus; ſed certa jam qualitate affectos, ac miſericordiæ & indurationis capaces. Cum autem induratio pœna ſit, aut ad pœnam via, peccatum præſupponit in eo qui indura-

tur. Quod ſi hoc dictum ad materiam Apoſtoli & rem propſitam accommodemus, liberum erat Deo, vel credentium miſereri, vel eorum qui ex Abrahamo carnali ratione prognati, legem ab ineunte ætate ſtudebant pro viribus implere. Non ergo quicquam in eo eſt abſurdi, ſi illorum, non vero horum miſertus fuiſſe, ac proinde illos, non hos juſtificaſſe dicatur. Similiter etiam quos vult indurat, ſi nimirum ea qualitate affecti fuerint quæ indurationem meretur; qualis eſt incredulitas, poſtquam Deus credendi conditionem ab hominibus exigit. Quod ſi exegiſſet Legis opera & obedientiam, juſta etiam indurationis cauſa fuiſſet, ſi homines nihilominus fidem potius quam Legis obedientiam ſectari maluiſſent.

Verſ. 19. *Dices igitur mihi.* Contra hæc quæ hactenus diſſeruit Paulus, (oſtendens, Deum pro libera ſua voluntate in ſalvandis ſcilicet, juſtificandis & damnandis, imo etiam indurandis hominibus agere, non tamen qua homines ſunt, ſed, quod ad juſtificationem attinet, quatenus vel fide in Chriſtum, vel operibus Legis prædiți, & inſuper ex Abrahamo prognati; quod vero damnationem & indurationem attinet, quatenus contumaces ſunt, & ſuum potius conſilium quam Dei voluntatem ſequuntur, ac eam conditionem in ſectanda ſalute eligant quam ipſi volunt, non vero quam Deus, cui liberrimum omnino eſt vel hanc vel illam conditionem eligere, & ab hominibus, ſi juſtificari velint, requirere) contra hæc, inquam, potuiſſet aliquis tali objectione inſurgere, detortis præſertim in alium ſenſum Apoſtoli verbis. Cum enim Apoſtolus revera de duplici hominum genere agat, uno credentium, altero vero non credentium, ſed opera ſectantium: videri tamen poterat de ſingularibus individuis humanis agere, (præſertim cum produxiſſet ſingularium hominum exempla) non ſecus ac ſi Deus cum hominibus qua homines ſunt ſic agat, ut cujus velit miſereatur, quem autem velit, nulla prorſus habita ratione alicujus meriti, damnet, & induret. In hunc ergo ſenſum trahere malignus aliquis diſputator verba Pauli potuit: quemadmodum ſæpe in diſputationibus fieri ſolet, præſertim ſi ſit res cum adverſario aliquo præfracto, qui id tantum quærit, ut aliquid carpat, & captet occaſionem alicujus abſurditatis adverſario objiciendæ.

Sic ergo regerit iſte: *Quid ergo conqueritur?* Si ita ſe res habet, ut Deus cum hominibus pro ſua voluntate agat, & cujus velit miſereatur, quem autem vult, non ſolum damnet, ſed etiam induret, *cur* de hominibus *conqueritur?* ſeu, nullam ergo de hominibus conquerendi cauſam habet, quod illi non obediant.

Quis enim voluntati ipſius reſtitit? Si non vult ut aliquis illi obediat, quis in adverſum niti poterit? ſi aliquem non vult ſervare & ejus miſereri, quis illo invito & nolente ſervabitur? Proinde cum ipſe nolit homines ſervari & ſibi morigeros eſſe, nullam habet conquerendi de iis occaſionem, quod peccent, & in inobedientia perſiſtant.

Huic objectioni ſic reſpondet Paulus, ut primo acriter in eum hanc de Deo querimoniam retorqueat, innuens hac ratione, hominem illum nullam cauſam habuiſſe hoc Deo objiciendi, & ex ſuo ſermone id colligendi. Unde apparet, Paulum non de hominibus, qua homines ſunt agere: nam ſi hoc eſſet,

jure

jure hoc objici potuiſſet, præſertim cum Deus ipſe non ſemper pro imperio cum hominibus agat, ſed ſæpe cum illis jure experiri velit, & ſeſe ab omni perditionis eorum culpa purgare. Talem Dei litem nobis deſcribit Eſaias cap. 5 cum ſua vinea; & Micheas cap. 6 quoque Deum inducit cum populo ſuo jure diſceptantem. Jam ſi ipſemet Deus hominem, qua homo eſt, nulla habita ratione alicujus in ipſo, quam propria culpa ſua contraxerit, qualitatis, induraſſet, & damnare immutabili decreto ſtatuiſſet; certe nihil habuiſſet quod huic objectioni reſponderet, & omnis culpa in Deum devolvi poterat. Non ergo cum individuis qua individua humana ſunt ſic agit Deus, ut pro libera voluntate hunc eligat, hunc damnet & induret; ſed cum hominum generibus. Ipſa autem individua per ſe ſunt vaga, & in eorum eſt poteſtate, ut vel ex hoc vel ex illo hominum genere ſint, ac proinde vel miſericordiam conſequantur, vel in damnationem indurationemque incurrant. Quare & Deus libere agit, & homines libere agunt, Deus quidem in hoc vel illo hominum genere juſtificando vel damnando; homines vero huic vel illi hominum generi ſeſe applicando. Quare ut ad id redeamus quod ſupra cœperamus dicere, primum querimoniam illam de Deo in ipſum illum qui ita Deo obſtrepit, retorquet. Retorta autem in hunc hominem querimonia, pergit in ſuo propoſito Paulus, & oſtendit Deum poſſe jure facere id quod illum facere dixit, & licere illi pro libera ſua voluntate homines vel juſtificare vel damnare, & denique indurare, eo nimirum ſenſu, quo jam diximus. Tandem oſtendit cauſam præter liberam Dei voluntatem, ob quam hi quidem juſtificentur, illi vero damnentur; & ſic directe ad objectionem allatam ejuſque firmamentum reſpondet. Nam ſi de ipſis hominum generibus agamus; nulla eſt cauſa cur huic generi hominum potius Deus juſtificationem & æternam ſalutem deſtinet quam illi, præter liberrimam omnipotentis Dei voluntatem, (ponuntur enim, ut ſuprajam monuimus, illa hominum genera inter ſe paria, imo fortaſſe ponitur illud genus cujus miſeretur Deus, aliquatenus impar illi cujus non miſeretur) & immediate quidem hujus generis ſalus, illius autem damnatio cohæret cum divino nutu & voluntate: ſed ſi deſcendamus ad individua ipſa, & quæramus cur alia damnentur, alia juſtificentur, præter divinam voluntatem ipſorum quoque voluntas ad id acceſſit, qua factum eſt ut vel ex hoc vel ex illo eſſent hominum genere. Cum quæritur quare fit ut illi qui credunt in Chriſtum ſalventur, illi vero qui non credunt, etiamſi tandem neſcio quæ opera aut prærogativam carnalem habeant, damnentur, imo etiam indurentur, nulla alia eſt iſtius rei cauſa quam Dei decretum & liberrima voluntas; cum vero quæritur, qui fiat ut iſti quidem homines ſingulares, verbi cauſa Judæi damnentur, gentiles autem, licet anteactæ vitæ reſpectu Judęis longe inferiores (& ſi id fieri poſſet, etiam præſentis vitæ reſpectu) ſerventur ac juſtificentur; reſpondendum eſt, quia illi non credunt in Chriſtum, iſti vero credunt. Ut ſi rex quiſpiam pro libera ſua voluntate decerneret, ut hi quidem qui in hunc locum, verbi gratia aſylum confugiunt, ſervarentur, qui vero in illo permanſerint damnarentur, an ullam injuriam alicui ea in re faceret, ſi eos qui contumaciter in hoc loco permanſerunt plecteret, præſertim ſi aliâs etiam pœnam fuiſſent commeriti? An non unicuique liberum erat ex hoc loco in illum alterum confugere? imo digniſſimi pœna fuerunt qui tantam regis gratiam & clementiam ſpreverint. Eodem plane modo cum hominibus egit ſupremus ille rerum arbiter ac Dominus. Omnibus hominibus in Chriſto fixit aſylum. Qui ad Chriſtum confugerit, id eſt in eum crediderit, ſervabitur; qui vero non crediderit, cum alioquin etiam pœnas deberet, damnabitur. An hoc illi liberum non fuit? Annon merito pœnas luunt, qui neſcio quibus meritis confiſi antiquum obtinent, & ad Chriſtum ut ſalventur confugere nolunt?

Verſ. 20. *Imo vero, ô homo! tu quis es qui ex adverſo reſponſas Deo?* Injuria Deum cunqueri de hominibus ais? Imo vero Deus jure conqueritur; tu autem injuria de Deo conquereris. Hæc enim eſt vis particulæ iſtius μενοῦνγε, qua tacite affirmatur vel conceditur id quod antea dictum eſt infra cap. x. 18. Luc. xi. 28. Tacite igitur Apoſtolus concedit, Deum conqueri de hominibus, idque merito; ſed hunc hominem negat de Deo merito conqueri poſſe. Nominat eum *hominem*, opponens hominem Deo, ideoque addit: *tu quis es?* quaſi dicat, cum nihil ſis niſi viliſſimus homuncio reſpectu Dei, audes illi te opponere, & injuſtitiæ neſcio cujus inſimulare? & ut videas quod id immerito facias, quæro ex te: *Num dicet fictile ſuo fictori, quid me ſic feciſti?* Hoc ſimile manifeſte oſtendit, Apoſtolum hic non agere de hominibus ipſis, qua homines ſunt nude conſiderati: tales enim luto non reſpondent, utpote cum juris & injuriæ capaces ſint, lutum autem non ſit: ſed agere de hoc vel illo hominum genere, & de illo aliquid decernere. Hoc igitur vult Apoſtolus docere; quemadmodum fictile non poteſt expoſtulare cum ſuo figulo, cur me ſic feciſti? ſic neque Judæi, ſpreta in Chriſtum fide, homines increduli, quæcunque tandem opera & merita jactent, non poſſunt Deo dicere, cur nos damnas & à juſtificatione excludis? Siquidem hoc illi liberrimum erat, dummodo illis quoque liberum fuerit in Chriſtum credere, ut certe fuit.

Verſ. 21. *Annon habet figulus poteſtatem luti?* Poteſtatem luti, id eſt in lutum. Eſt enim τῦ πηλῦ paſſive accipiendum, ut ἐξουσία πωρώσεως Matth. 10. 1. Marc. 6. 7. Luto igitur reſpondent homines, non qua homines, ſed qua tales ſunt vel tales: quod locus Jeremiæ cap. xviij, ex quo ſimilitudo hæc eſt deſumta, manifeſte indicat, ubi Deus introducitur tanquam figulus lutum ſuum pro arbitrio fingens & refingens, ideo quod populum & nationem pœnitentem pœnis & judiciis ſuis eximere poſſit ac velit, rurſum autem in peccata prolapſam rurſum etiam punire velit ac decernat, & prout ſeſe hoc lutum ipſum, ut ſic dicam, fingit & refingit, ſic etiam Deus nunc favore & gratia illud proſequitur, nunc proſequitur vindicta. Annon habet poteſtatem Deus ut vel credentes juſtificet, vel opera ſectantes damnet?

Ex eadem maſſa. Id eſt ex eodem hominum genere; non tamen nude conſiderato, ſed præſuppoſita hac vel illa in hominibus conditione, quam Deus pro libera ſua voluntate illis poteſt imponere.

Facere hoc quidem in honorem vas, hoc vero in ignominiam? Vas in honorem eſt vas ad honeſtos uſus, vas in ignominiam ad ignominioſos uſus. Vaſis in honorem reſpondent homines ſalvandi, iſtis vero homines damnandi, qui damnari non poſſent niſi meriti fuiſſent. Damnationi enim ac pœnæ locus non eſt ubi nulla eſt

culpa. Culpa igitur præsupponitur in hominibus antequam fiant vasa ignominiosa: hæc enim libertas Dei in homines ex eo proficiscitur, quod illi liberum sit has vel illas conditiones ac Leges illis præscribere, hoc vel illud, si justificari velint, ab illis requirere, (nihil enim injusti requirit) ac proinde prout quis has conditiones vel amplectitur vel non amplectitur, eum vel justificare vel punire, vel vas ad honorem vel ad ignominiam facere. Semper cum hac libertate Dei in homines libertas quoque hominum seu arbitrium conjungendum est, ut possit locus esse pœnæ. Ideoque etiam idem Paulus 2 Tim. 2, 20, 21, postquam homines Christi nomen profitentes cum vasis quæ in aliqua divite seu magna domo habentur contulisset, diversitatem postmodum inter propria & metaphorica vasa indicat, cum ait: *Si quis ergo seipsum expurgaverit a talibus, erit vas in honorem.* Homines talia sunt vasa quæ seipsa expurgare ab omnibus doctrinarum erronearum sordibus queunt, & efficere ut ad honestos usus a Domino applicentur, quemadmodum in sequentibus addit Apostolus, quod Deus pro libero suo arbitrio credentes quidem servare & justificare velit; incredulos autem omnes, quicquid tandem præter fidem in Christum habeant, damnare: Jam ostendit nihil etiam in eo inesse iniqui, quod incredulos istos induret.

Vers. 22. *Si vero volens Deus demonstrare iram, & notam facere potentiam suam.* Hic finis indurationis istius exprimitur, ut Deus iram demonstret, id est, edat illustre exemplum pœnæ: *ira* enim, per Metonymiam, sumitur pro pœna.

Ut notam faciat potentiam suam. Δυναστὸν, concretum, pro δυνάμει abstracto. Potentia enim Dei cernitur in pœnarum, præsertim gravium & insolitarum, inflictione, quales etiam contumacibus Judæis irrogatæ fuerunt.

Tulit in multa longanimitate vasa iræ. Indurationem istam mollissime descripsit Apostolus, & ostendit in hac induratione potius divinam patientiam & longanimitatem cerni, quam severitatem. Nec enim hæc indurati talis erat, ut nullo prorsus modo Judæi possent resipiscere. Cur enim alioquin Apostolus statim ab initio sequentis capitis scriberet, preces suas ad Deum esse pro Israële ad salutem? Cur capite xj diceret, se conari si quo modo ad æmulationem accendere posset carnem suam, & servare aliquos ex illis? Et denique quomodo locus esse potuisset longanimitati & patientiæ divinæ, si Deus ita eos induraverat ut nullo modo possent resipiscere? Quomodo hac sua duritie majorem & graviorem in dies sibi pœnam accumulassent? Quomodo Deus jure tanto gravius illos punire potuisset quanto longius expectavit, si plane eos in saxa & silices converterat? Induraverat quidem, (deducebat enim eos ad pœnam, & pœnam aliquo modo spectabat ac quærebat) sed quia tamen longanimitate & patientia utebatur, non prorsus ineptos ad resipiscentiam reddidit. Difficiliorem quidem eis ad Christum aditum effecerat, ac multa posuerat obstacula: sed si tamen animi sui contumaciam frangere, & vim sibi inferre voluissent, potuissent ad Christum converti. Ruebant quidem tanquam per præceps in peccatum, ac proinde difficulter admodum poterant cohiberi; poterant tamen. Ut si quis præcipiti cursu ex monte ruat, ipso impetu & declivitate loci impeditur quo minus consistat: sed si tamen cadere malit quam currere, abrumpit impetum. Ut igitur ostendat Apostolus, nullam esse in hac Judæorum contumacium induratione iniquitatem, sic eam descripsit ut ostenderet summam potius Dei longanimitatem & patientiam ea in re cerni, quam ut propter ipsorum contumaciam difficiliorem illis ad Christum aditum fecerit, ut tanto majori virtute, si nimirum has difficultates eluctarentur, præteritam culpam expiarent, & ut hanc virtutem exercere possent, pœnas tanta patientia differat, & si in contumacia sua, ut verisimilimum erat, perstarent, occasionem haberet tarditatem pœnarum gravitate compensare, ac proinde illustri pœnæ exemplo edito potentiam suam omnibus notam facere, quomodo quondam fecerat in perdendo Pharaone. Vasa iræ respondent vasis in ignominiam, & vasa pœnæ destinata.

Præparata in perditionem. Maluit dicere Apostolus præparata, quam quæ præparavit; siquidem Deus illos ita præparavit ad perditionem, ut illi seipsos multo magis præparaverint, sua nimirum incredulitate. Factum id quidem est Dei decreto, sed non absoluto, verum conditionato. Conditio autem fuit incredulitas ex libera voluntate profecta. Dum autem illos vocat præparata, id est vasa, alludit ad figuli illius actionem.

Vers. 23. *Et ut notas faciat divitias gloriæ suæ.* Hæc verba alium finem indurationis istius exprimunt, qui ex priori illo fine profluit. Debent autem cum illis conjungi Ἵνα γνωρίσῃ; nisi quod illa per infinitivum cum participio Ἵνα, hæc autem per subjunctivum cum particula *ut* fuerint elata. Ex illa autem pœnæ gravitate, quæ indurationem hanc & Dei longanimitatem secutura erat, quemadmodum severitas & patientia Dei elucet; ita etiam per eam ejus contrarium illustratur, id est benignitas ac clementia erga homines credentes.

Divitiæ, id est benignitas, bonitas, *gloriæ*, id est glorioſæ, quæ ad gloriam ejus vergunt ac spectant, eamque mirifice illustrant, adeo ut quemadmodum pœnarum gravitas, sic etiam divitiæ seu bonitas Dei ad gloriam ejus spectent.

Super vasa misericordiæ. Quibus misericordiam suam destinavit & addixit. Hæc autem vasa sunt omnes credentes seu vocati, ut statim indicat Apostolus.

Quæ præparavit. Nam id Deo dignius est præparare ad gloriam, quam ad ignominiam & interitum. Et præterea non solum ea ratione credentes præparat Deus ad gloriam, quod illis gloriam destinavit, sed etiam quod ut crederent effecerit, misso illis Euangelio, variis miraculis certissimisq; argumentis confirmato, quibus nemo nisi pertinax & præfractus resistere potest. Verbum autem προητοίμασεν, ostendit decretum jam ante de credentibus servandis a Deo factum. Ex hoc autem Paulino discursu, in quo agit de causis propter quas credentes in Christum justificentur & serventur, apparet vanum esse commentum illud de merito & satisfactione Christi, cum nullam prorsus ejus faciat mentionem, quam tamen nullo modo omittere potuisset, si alii propterea justificarentur & servarentur quod pro iis Christus satisfecerit, alii vero non servarentur quod ad eos me-

eos meriti Christi vis & efficacia non pertineat. Sed unicam istius rei causam docet esse liberam & absolutam Dei voluntatem, cui potestas est in suum lutum, ut posita ea conditione quam requirit, ex eo faciat vas in honorem, remota autem hac conditione, faciat ex eo vas ad ignominiam. Cum autem Deus dicitur irasci vasis istis ad ignominiam formatis, eo ipso Calvinistica prædestinatio refutatur. Quomodo enim iis irasci Deus potest, si ipsemet istius rei unica esset causa? Figulus certe luto non irascitur, cum ex illo vas ad ignominiosos format usus: rursum nec Deus irasceretur hominibus, si absque illorum omni culpa destinaret eos peccatis & pœnis. Dum ergo illis irasci dicitur, indigitatur, eos Deo causam dedisse pœnæ, eamque fuisse commeritos. Quomodo itidem diceretur eos multa longanimitate ferre, si absoluto Dei decreto æterno devoti exitio, nullo modo possent resipiscere? Quam longanimitatem in eos exerceret Deus? Qua clementia uteretur? Quomodo tandem eos sine ullo merito eorum, ob solum decretum & voluntatem suam, præparasset in perditionem, id est omnium gravissimam extremamque pœnam.

Vers. 24. *Quos & vocavit nos.* Hic exprimitur, quæ sint ista vasa illi gloriæ destinata. Pronomen ἡμᾶς *nos*, est transpositum, & perinde est, ac si dixisset Apostolus; super vasa misericordiæ quæ præparavit in gloriam, quæ vasa sumus nos. Quos autem per hoc pronomen designet, cuivis patet, homines nempe in Christum credentes. Causam istius rei indicare volens addit, quos & vocavit. Quasi dicat, utpote quos vocavit. Hic soli Christiani dicuntur a Deo esse vocati; cum tamen & alii vocentur, imo non Christiani proprie & primo: siquidem tunc, cum vocantur, Christiani nondum sunt, sed per vocationem demum fiunt. Verum notandum est, duplicem esse vocationis significationem, vel, si mavis, vim: unam, nondum posita in eo qui vocatur conditione illa quæ ab eo requiritur; alteram, posita jam conditione. Priori modo vocantur homines simpliciter, posteriori modo soli vocantur Christiani. Atque hoc est quod superius dixit, eos qui Deum diligunt esse secundum propositum (id est, decretum jam ante factum de hominibus servandis) vocatos, id est, tales vocatos, qui eam conditionem jam in se habent, quam Deus in προθέσει sua de hominibus servandis inclusit: ideoque statim subjicit Apostolus, eos esse præapprobatos: & infra ait: *Quos autem vocavit eos & justificavit.* Quemadmodum autem superius ostendit, Deum in servandis & justificandis hominibus non teneri respicere ad carnalem ex Abrahamo propagationem: sic hoc loco, ubi id quod generalius antea dixerat, ad speciem ac materiam subjectam accommodat, seu, ut loquuntur, thesin ad hypothesin transfert, eum etiam ad eam non respexisse affirmat, cum addit:

Non solum ex Judæis, sed etiam ex gentibus. Dum autem ait, ex Judæis, innuit multos Judæorum, imo longe maximam partem, a Deo non esse vocatos, id est, cum eam conditionem non fuerint amplexi, sub qua homines ad salutem invitantur, licet eam amplecti omnes potuissent, ex Dei consilio eos etiam non pertinere ad salutem, & illis tanquam genuinis hospitibus nuptias illas non esse paratas, ita ut qua tales sunt ad eas venire queant, & epulis cœlestibus perfrui. Non enim tales, hoc est, sub tali conditione fuerant invitati: fuerunt tamen aliqui ex Judæis, qui fidem amplexi a Deo saluti fuerant destinati. Quia vero nihil novum erat Judæos ad salutem vocari, propterea etiam Paulus hoc præsupposito probat de gentibus, eas ad salutem vocatas esse, utpote quod hoc per Prophetas fuerat prædictum.

Vers. 25. *Quemadmodum & in Osea dicit: Vocabo non populum, populum meum, & non dilectam, dilectam.* Hæc Prophetia sensu literali de populo Israëlitico intelligi debet, de quo Petrus quoque, quanquam cæteroqui mystice hæc verba sumit, ea citat 1 Pet. 2. 10. Verum sensu mystico longe melius quadrat in Ethnicos, qui plane populus Dei non erant. Israelitæ autem semper erant Dei populus, etiamsi Deus cum illis non semper tanquam cum populo suo, utpote pœnas commeritis, egerit. Huic etiam per Mosen fuerat pollicitus, se eorum inter varias gentes dispersorum fore memorem. Verbum autem *vocabo* hoc loco significat appellabo, nominabo, non verbis tantum; sed multo magis reipsa: habebo eos pro populo meo, & ita cum illis agam tanquam cum populo meo. Alluditur autem ad id, quod propheta jussus est vocare filium suum, *Non populus*, & filiam suam, *Non dilectam*, seu *sine misericordia*: quæ res typus erat ejus rei, quæ populo Israelitico evenire poterat, eum a Deo habitum iri non pro populo suo, & fore sine misericordia. Sunt autem hæc verba Oseæ 2. 23.

Vers. 26. *Et erit in loco ubi dictum est ipsis, non populus meus vos, ibi vocabuntur filii Dei viventis.* Alterum testimonium ex eodem propheta citat, & ejusdem rei ex cap. 1. 10. *Et erit*, id est, eveniet, nempe hoc quod subjungitur, eos vocatum iri filios Dei ibi, ubi illis dictum fuit, non populus meus vos. Hæc verba per Mimesin de Deo dicuntur.

In loco. Id est, in illis locis & regionibus. Intelliguntur a Paulo regiones illæ in quibus gentes illæ habitent. Cæteroqui viderentur verba Prophetæ ita accipi posse, ac si dictum esset: loco ejus quod dictum est illis. Appellatio autem filiorum Dei viventis manifeste indicat, sensum mysticum istis prophetæ verbis subesse. Hoc enim adeo augusto nomine, quod aliud beneficium dignum esse poterat, quam quod per Christum hominibus contigit? Soli Christiani hac appellatione sunt digni.

Vers. 27. *Esaias autem clamat.* Postquam testimoniis prophetarum probavit gentium vocationem, occurrere volens tacitæ objectioni, probat, testimoniis itidem prophetarum productis, prædictum fuisse, paucos admodum Judæorum servatum iri (quod supra vers. 24, ut ibi monuimus, indicaverat.) Poterat aliquis cogitare; si fides in Christum esset medium consequendæ justificationis, & quidem tale, ut etiam gentes per illud æternam salutem consequi videantur, qui fieri potest, ut tam pauci Judæorum in Christum crederent? An permissurus esset Deus tantam multitudinem gentium, & e contrario tantam Judæorum paucitatem servari, adeoque nullam, aut exiguam admodum Judaicæ gentis habiturus rationem esset? His igitur cogitationibus ut occurreret Apostolus, ostendit, quemadmodum gentium vocationem, sic etiam summam paucitatem eorum, qui ex Judaico populo servari deberent, fuisse a prophetis prædictam. Quam in rem sumta ex Esaïa Propheta citat testimonia, prius ex cap. x, posterius ex primo. Dicit Esaiam *clamare*, id est, apertissime testari, vel magna cum contentione id inculcare, ingeminando nimirum in textu vocem hanc reliquiarum, *reliquiæ convertentur*, vel, ut est in Græco, *servabuntur*.

Etiamsi

Etiamsi numerus filiorum Israel &c. Agitur in textu, quod ad sensum literalem attinet, de Israelitarum calamitate & clade per Regem Assyriorum inferenda, cui pauci admodum superfuturi erant: sensu autem mystico significatur hæc spiritualis clades, qua Israelitæ affecti fuerunt rejecto Christo. Quantula enim eorum qui crediderant fuit particula, respectu infinitæ multitudinis eorum, qui credere noluerunt! adeo ut hoc sensu longe verissimum sit, reliquias tantum aliquas fuisse servatas.

Vers. 28. Λόγον *enim consummans & concidens in justitia.* In Hebræo est: *Consummatio decisa inundat justitiam*, id est, consummatio seu absolutio per internecionem Judæorum, inundabit, id est obruet justitiam, hoc est, divinam benignitatem & clementiam: hoc est, tanta erit Judæorum clades, ut divina erga eos clementia ac benignitas non sit aspiratura. Jam videamus, quis sit Græcorum sensus. Λόγος hoc loco ab omnibus interpretibus sumitur pro *re*: quomodo & Lucas hanc vocem usurpare videtur Actor. 10.36: nam pro hac voce λόγον versu sequenti substituit vocem ῥῆμα. Participia porro, consummans & concidens, pro verbis sunt posita, id est, consummabit, concîdet. Quod si ad Hebræorum verborum sensum hæc verba accommodare voluerimus, sensus erit; rem consummabit & concîdet *in justitia*, ratione justitiæ, id est, justitiam consummabit & concidet ita, ut justitia sit istius consummationis & concisionis subjectum. Sed probabilius est, Græcos interpretes alium sensum exprimere voluisse, qui verbis magis convenit. Λόγον, id est, rem; res autem ista est populus Judaicus, seu populi istius numerus & multitudo. *Consummabit*, seu potius *consumet*. Consummatio enim hoc loco non significat perfectionem alicujus rei, sed potius terminum & finem; ut cum dicitur consummatio seculi. Consumet, inquit, populum Israeliticum & concîdet, hoc est, decurtabit, detruncabit. Emollit quodammodo prius verbum, ostendens, non plane ad unum omnes perituros, sed tantum valde imminutum iri.

In justitia. Id est, juste, non fiet illis ulla, dum tanta clade afficientur, injuria; quemadmodum sane alicui videri poterat: jure illis id accidet. Rem eandem ingeminat Propheta. Ὅτι λόγον. Ὅτι ponitur *pro* γάρ.

Super terra. Primum quidem Israelitica, sed consequenter etiam super universa terra quam Judæi incolebant, qui omnes ad terram Israeliticam, tanquam patriam suam pertinebant. Sensu literali super terra Israelitica; sensu mystico super tota terra, quam variis in locis dispersi Israelitæ incolebant.

Vers. 29. Aliud testimonium citat: *Et quemadmodum prædixit Esaias.* Scilicet, sic eveniet. *Esaias.* Quasi dicat, idem Propheta. Nam ex eodem prius testimonium fuerat citatum.

Nisi Dominus exercituum nobis reliquisset semen. His similiter verbis prædicitur, exiguam quandam Israelitarum portionem superstitem futuram, quæ sit instar frumenti alicujus, quod in semen reservari solet. Hæc autem portio est eorum, qui crediderunt in Christum.

Ὡς Σόδομα *facti fuissemus, &* ὡς Γόμορρα *assimilati fuissemus.* Nisi illud fuisset factum, non aliter periissemus ac Sodomitæ & Gomorrhæi, quorum ne unus quidem superfuit. Ostendit Propheta, parum admodum abfuisse, quin simili perirent excidio, Sodoma autem & Gomorrha urbes significant vulgo notas.

Vers. 30. *Quid igitur dicemus?* Ex his igitur quæ hactenus diximus, ostendentes tum rationibus, Deo liberum esse solos credentes servare, cæteros autem omnes, qualescunque tandem sint, damnare; tum Sacræ Scripturæ testimoniis, gentes ad salutem vocari debuisse, Israelitarum autem pauciss imos, cum plerique increduli futuri essent, debuisse servari: quid inquam, hinc concludemus?

Hoc nimirum, *quod gentes quæ non sunt sectatæ justitiam, apprehenderunt justitiam.* Id est, gentes justificatas esse, etiamsi nunquam antea fuerant solicitæ de justificatione, utpote quæ fuerunt sine Deo. Sed quomodo potuerunt illam assequi, siquidem omni peccatorum genere fuerunt pollutæ?

Justitiam verò quæ est ex fide. Quasi dicat, consecutæ sunt justificationem ex fide, non vero ex servata Lege profectam. Hæc ergo est una pars conclusionis. Altera est quam subjungit:

Israel vero persequens legem justitiæ, ad legem justitiæ non pervenit. Israelitæ autem, cum de consequenda justificatione coram Deo essent tota vita soliciti, & eam omnibus modis quærerent, eam tamen consecuti non sunt, sed peccatorum suorum pœnas sunt daturi, & damnationem subituri. Cum autem dicit, legem justitiæ, an per legem jus significare voluit? an legem justificantem, seu quam putarunt justitiam sibi allaturam: an est transpositio casuum, ut νόμος δικαιοσύνης; idem sit quod δικαιοσύνη νόμου. Sed quia hæc res mira erat, illos qui nunquam de justificatione soliciti fuerant, eam fuisse adeptos; istos vero qui tota vita sua anhelarunt ut eam consequerentur, ea excidisse: propterea ut illic, ita hic quoque causam istius rei subjungit:

Vers. 32. *Quamobrem? quod non ex fide.* Quemadmodum illi justitiam sunt consecuti propterea quod fidem sunt amplexi; ita hi ea excidunt, quod fidem amplecti noluerunt. Atque hæc est vera causa, cur Judæi, seu alii quicunque homines damnentur: non quod æterno exitio, sola Dei voluntate & arbitrio, fuerunt devoti; sed quod fidem amplecti noluerunt: quos omnes Deus, ut jure potuit, ita etiam voluit, quicunque tandem sint, damnare. Itaque tale ex toto hoc capite formari potest argumentum: Quicunque in Christum non credunt, etiamsi ex Abrahamo prognati fuerint, etiamsi nescio quibus meritis & operibus excellant, damnabuntur. (Hanc propositionem Apostolus ostendit nihil prorsus continere absurdi, ex eo, quod liberrimum sit prorsus Deo hac ratione agere.) Judæi in Christum non credunt: Ergo Judæi damnabuntur. Et contra: Quicunque in Christum credunt hi servabuntur. Gentes in Christum credunt: Ergo servabuntur.

Quomodo vero Judæi sectati sunt justitiam, siquidem eam per fidem non sectantur? *Tanquam ex operibus Legis.* Poterat simpliciter dicere Apostolus, ex operibus Legis. Nam qui post revelatam in Christum fidem nihilominus ex operibus Legis, quatenus nimirum fidem non includunt, justificationem quærit, justificationem non invenit. Sed ne hoc quidem iis largari voluit Apostolus, eos ex operibus Legis revera justitiam quærere; (id est, opera Legis, qualia nimirum Lex requirit, habere) sed tantum videri quærere; cum revera operibus Legis sint destituti, multorumque peccatorum rei possent peragi. Ideo dixit:

Tanquam ex operibus Legis. Addit causam, cur non quærant ex fide justificationem Judæi. Mirum enim videri alicui poterat, quomodo id fieri queat,

Judæos

Judæos fidem non amplecti; siquidem per eam justificatio contingat.

Offenderunt enim ad lapidem offendiculi. Christus dicitur *Lapis offendiculi*, quod multa cum in ipso Christo, tum in ejus doctrina fuerint & sint, quibus homines vel prorsus mali, vel obstinati ac pertinaces (in alterutro autem genere Judæi increduli erant, vel etiam in utroque) poterant offendi. In ipso quidem Christo externa quædam vilitas, & quod summum est, mors ejus adeo ignominiosa. In doctrina vero, quod crucem omnibus ferendam ostendat, quod mundum diligere vetet, quod aliam justitiæ consequendæ rationem, quam quæ sub Lege fuit tradat, quod ceremonialia Legis præcepta abroget, circumcisionem & nationum discrimen tollat, fidem in eum qui crucifixus fuit urgeat, & similia.

Vers. 33. Sed dicere quis poterat: quomodo Christus potuit esse lapis offendiculi? an hæc res Christo digna fuit? Imo vero inquit Apostolus: ita enim scriptum est: *Ecce pono in Sione lapidem offendiculi & petram scandali.* Duo Prophetæ Esaiæ loca conjunxit Apostolus, in quorum uno, nempe cap. XXVIII. 16 dicitur id quod prius commemoratur de lapide in Sione ponendo, in altero vero cap. VIII. 14 ait Propheta de lapide offendiculi seu petra scandali. Et in priori quidem intelligitur Christus, in posteriori autem ipse Deus. Ad Christum tamen eum accommodat, quod sensu mystico Deus in Christo debebat esse *Lapis offendiculi*, allato præsertim prius loco, in quo Christus quoque ipse *Lapis* vocatur. Non ergo Christo vere imputari debet, quod Judæi in ipsum non credant; sed illis ipsis qui ad hunc lapidem miseri impingunt, qui, si boni & animo sincero ac candido, ingenioque tractabili essent, nunquam ad eum impingerent. Licet autem Christus lapis sit offendiculi, & multa habeat quæ improborum mentes ab illo alienare queant; interim tamen pretiosissimus est iste lapis.

Est quidem *Petra scandali*, & multi in eum impingunt: at vero, *Et omnis qui credit in ipsum* &c. *Et* videtur positum pro *at*. Redit ad priorem locum cap. XXVIII, quia hoc valde ad Apostoli institutum pertinebat. Hoc enim testimonio ostendit, jure eos damnari qui in ipsum non credunt, & contra eos justificari qui credunt; vel injuria Judæos ipsos fuisse offensos, in eumque credere noluisse: siquidem *omnis qui in eum credit non confundetur*. In textu non habetur particula *omnis*, sed subintelligitur. Cum enim dicimus, *qui credit*, idem est ac si diceremus, *quicunque credit*. *Credit*, id est, illi tanquam lapidi firmiter innititur.

Non confundetur. In Hebræo est, (a) *non festinabit*; in Græco *non confundetur*: cujus rei hæc videtur esse causa, quod Græci aliter legerunt in Hebræo. Quod facile fieri potuit, siquidem verbum Hebræum una tantum litera mutata vel inclinata, utrumque significare potest. Nam *jatisch*, quod in vulgatis codicibus legitur, significat *festinabit*, vel *festinare faciet*, scilicet *se*, *jachisch* vero *pudefiet*, vel *pudefaciet*, nimirum *se*, ut pro reciproco, vel potius neutro sit positum; quod in conjugatione *Hiphil* creberrime accidit. Aliam quandam rationem explicuimus 1 Pet. 2. 6.

(a) *Non festinat, qui non dubitat de promissa salute, etiamsi in adventum Christi usque differatur.*

CAP. X.

ARGUMENTUM.

Pergit Apostolus in explicanda causa propter quam Judæi justificatione excidant, quæ est, quia fidem in Christum amplecti nolint, quæ nunc est unica adipiscendæ justificationis via: idque non esse factum defectu vocationis divinæ, quasi illis Euangelium non fuerit clare annunciatum; sed ipsorum contumacia. Interim autem dum hoc posterius exsequitur, ostendit eam justificationis adipiscendæ rationem quæ est per fidem, non tantum Judæis, sed etiam Gentibus esse communem, ac proinde non tantum illos, sed & has per Euangelii præcones esse vocandas, atque adeo reipsa vocatas esse. Libenter enim Paulus, cum de rejectione Judæorum loquitur, de Gentium vocatione & receptione in gratiam simul disserit, ut sui muneris, qui ad eas vocandas nominatim missus fuerat, rationem reddat, idque defendat. Quia vero iterum rem ingratam & insuavem Judæis dicturus erat, propterea denuo præfatur, quemadmodum in initio superioris capitis fecerat, & testatur, se non odio aliquo in Judæos correptum, (ut qui Legis esset inimicus aut Apostata, quemadmodum passim audiebat) hæc scribere; quin potius amore ac benevolentia se Judæos prosequi, ac pro iis ad Deum preces fundere.

Vers. 1. *Fratres.* Christianos alloquitur. *Beneplacitum quidem mei cordis.* Ἡ εὐδοκία sumitur hoc loco pro benevolentia & animi propensione. Respicit autem ad verba Græca ὑπὲρ τοῦ Ἰσραήλ, id est, ob bonum & commodum Israëlis: quasi dicat, cupio illis ex animo salutem.

Et precatio mea. Non solum animi mei affectu eos prosequor, sed etiam preces meas pro illis ad Deum fundo & interpono; idque *in salutem*. Particula autem μὲν, indicat sermonem Pauli esse ἀνακαμπτικόν, & esse aliquid subaudiendum, quod Apostolus aperte non subjicit, sed in iis quæ paulo post sequuntur satis exprimit. Quasi dicat: Verum quidem est me illos summo studio prosequi, & pro iis eorumque salute preces fundere, interim dicere cogor id quod res est, nempe eos non rectam viam ingredi ad consequendam justificationem, ac proinde eam adepturos non esse. [Vel, verum eventus voto non respondet, cum rectam justitiæ consequendæ rationem & viam non ingrediantur.]

Vers. 2. *Testor enim ipsis.* Causam affert suæ erga Judæos benevolentiæ, & eos aliquo modo laudat, ne illis omnia derogare velle videatur.

Quod Dei zelum habeant. Zelus Dei est studium ejus rei quam quis Deo probari existimat; qualis erat lex; cujus studio Judæi fervebant. Sic ipse Paulus ad Gal. 1. 14 dicit, se per excellentiam fuisse zeloten patriarum traditionum Act. 22. 3, *zeloten Dei*, & addit *quemadmodum vos omnes hodie estis.* Fatetur igitur Apostolus, illos habere bonam intentionem; sed rursus ostendit quid eis desit, cum addit:

Sed non secundum scientiam. Zelus est per se bonus, sed, cum scientia non dirigatur, in eam rem non tendit quæ vere Deo probatur, adeoque in objecto errat. Hoc dicto aditum sibi struxit ad dicendum id

quod principale est, nempe Judæos veram justificationis adipiscendæ rationem non amplecti, cum *zelum non secundum scientiam habeant*.

Vers. 3. *Ignorantes enim illam Dei justitiam*. Quia Dei justitiam ignorant & quæ sequuntur. Per *justitiam* intelligi debet justificatio, vel potius justificationis consequendæ modus & ratio, ut vers. 5. *Justitia* autem *Dei* vocatur, tum quod ab ipso Deo & ejus gratuita voluntate pendeat & proficiscatur, non vero ex hominum merito; tum quod ab ipso Deo tradita sit & præscripta. Huic opponitur justitia propria, id est quæ ab hominum meritis pendeat, & quæ non Deum habet autorem, sed ab hominibus est constituta. Postquam enim Deus aliam justificationis consequendæ rationem per Christum præscripsit, vetus illa in Lege tradita, & per Euangeliam antiquata, pro hominum commento potius, quam pro divino instituto censeri debet. Judæi vero omnem lapidem movebant, ut hæc justificationis consequendæ ratio obtineret: quod dum fecerunt,

Justitiæ Dei non obediverunt. Id est, eam consequendæ justitiæ rationem quam Deus præscribit, non sunt amplexi, eique se non addixerunt; ac proinde justificatione illis excidendum est. Sed poterat aliquis cogitare, Judæos non aliam justificationis consequendæ viam sequi, quam quæ olim per Legem fuit tradita; quæ cum sit a Deo lata, fieri non posse ut justitiam Dei ignorent, & suam propriam stabiliant, divinæque justitiæ subjecti non sint.

Vers. 4. Huic cogitationi occurrere volens Apostolus subjicit: *Finis enim Legis Christus*. Propterea hoc dico, & nolo ut id quenquam turbet quod sic loquar de Judæis, qui Legem hac in parte sequuntur; quia Legis Christus finis sit, eoque exhibito Lex cessare debeat: itaque qui ab eo tempore Legis justificationem urget, non Dei, sed suam justitiam urgere censendus sit. Christus finis esse dicitur Legis, tum quod Lex ad eum tanquam scopum suum collimet, ad eumque homines adducat, quemadmodum ait Apostolus Gal. 3. 24, *Legem fuisse pædagogum* Judæorum *ad Christum*, (per Legem enim homines prima rudimenta ponebant, & ad perfectiorem ac magis spiritualem obedientiam præparabantur, per Legem asperius ac durius tractabantur, ut tanto promptioribus animis disciplinæ Christi suavitatem amplecterentur) tum quia Christus ei finem imponat: nam omnis finis est extremum, licet non omne extremum sit finis. Ideo etiam finis dicitur, quod rem finiat. Quare si Christus est finis Legis, & Lex tanquam medium ad Christum veluti finem suum refertur, eo exhibito medium cessare oportet. Christus hoc loco non solum Christi personam significat, sed potius religionem Christianam a Christo præscriptam. Hæc postquam venit, amplius sub pædagogo non sumus, ut in illo ad Galatas citato loco loquitur Apostolus.

In justitiam omni credenti. Quasi dicat: qui Christus, postquam orbi datus, non aliam consequendæ justitiæ rationem tradidit, quam per fidem, adeo ut quicunque fidem habeat justificandus sit. Non enim venit ut Legis illam justitiam stabiliret, & homines tantum ad Legi magis parendum adduceret, seu efficeret ut Lex magis ab hominibus servetur; sed ut omnis quicunque credit, etsi Legis opera non habeat, justificetur. Cum ergo Judæi hanc consequendæ justitiæ, quam Christus attulit, rationem non amplectantur, hinc fit, ut non eo modo quo Deus homines justificare vult, sed quo ipsis videtur, justificationem quærant; ac proinde eam non assequantur. Videtur deinde Apostolus illum justificationis consequendæ modum, qualem Lex præcipit, cum eo quem Christus promulgavit conferre velle, & ostendere, quantum hic illo præstet: ac proinde tacite causam indicare, cur a Christo alius iste modus fuerit tradendus. Id autem facit Apostolus occasione duorum illorum verborum, *omni credenti*: & primo quidem loco id considerat, quod in Christo credentes justificantur: deinde quod omnes nullo gentis discrimine. Ex priori autem patet, longe faciliorem esse rationem consequendæ justitiæ per fidem in Christum, quam per eam quę a Lege tradita est, ac proinde illam huic longe prę ferendam. Qualis vero sit ista quam Lex tradit, docet ex Mose, & ostendit quam sit difficilis præstatu.

Vers. 5. *Moses enim scribit justitiam quæ est ex Lege. Scribit* pro describit, *justitiam*, id est rationem justitiæ assequendæ.

Quod qui fecerit ea homo vivet in eis. *Ea*, id est quæcunque Lex præcipit. Facere autem ea quæ Lex præcipit, est nullum unquam legis præceptum violare: Lex enim actus omnes peccatorum vetat.

Vivet in eis. Eorum vi. Unde apparet, perfecte illam servandam esse, si quis per eam vitam velit consequi. Apparet autem Apostolum sic sumere justificationem, ut vitam includat. Nam alioquin non sequeretur, ad vitam consequendam requiritur perfecta obedientia Legis: ergo etiam ad justificationem; quo tamen modo hic argumentatur Apostolus. Licet enim justificatio sua natura nihil sit aliud, quam immunitas ab omnibus pœnis peccato debitis, vel saltem nihil aliud necessario in se complectatur, (est enim justificare quempiam ita tractare, ut justum ac innocentem tractare convenit) ex decreto tamen & voluntate divina præmium etiam obtinet: siquidem sic visum est benignissimo Deo nostro, justos non tantum non punire, sed etiam paterno amore ac favore prosequi, & multa in eos beneficia conferre; quorum summum & extremum est æterna vita, quæ antequam hominbus detur, nondum plena est justificatio. Per vitam autem, sensum Legis mysticum secutus, intelligit Apostolus vitam æternam; siquidem eam contineri vult in justificatione. Inter justificationem autem per Legem, & inter justificationem per Fidem non videtur Apostolus ullum discrimem constituere, quod ad ejus naturam & essentiam attinet; sed tantum inter modum eam adipiscendi.

Vers. 6. Postquam ex Mose docuit quid justitia quæ ex Lege est requirat, seu quis sit eam adipscendi modus, nempe arduus admodum & difficilis, nunc etiam ostendit, quam facile sit id quod justitia per fidem requirit exsequi. *Illa vero ex fide justitia sic dicit*. Inducit per prosopopœïam justitiam ex fide loquentem, & ostendentem quam facile sit id quod illa requirit. Inducit autem loquentem verbis ex Lege mutuatis, quibus Moses facilitatem quandam Legis ob oculum ponit, respectu cognitionis nimirum, ostendens facilem esse cognitu Legem, nec opus esse ut vel ex cœlo ejus notitia petatur, vel ultra mare quispiam ejus cognoscendæ causa proficiscatur. Quare mertio hæc verba quę de facilitate cognitionis quę in Lege erat, ut diximus, agunt, ab Apostolo, ad facilitatem justitiæ fidei accommodantur, idque tanto meliori jure, quod ex facilitate cognitionis facilitas etiam fidei ipsius, & eorum quæ hanc necessario consequuntur, pateat. Si enim facile est cognoscere veritatem eorum quæ credenda sunt, facile

etiam

etiam eſt ea credere, facile item ea facere ad quæ facienda fides illa unumquemque neceſſario impellit. Notandum autem eſt, quod Apoſtolus hæc verba Moſis non citet, ſed tantum ad inſtitutum ſuum accommodet. Id autem quod intendit Paulus partim negative exequitur, partim affirmative; ſeu partim in antitheſi, ut loquuntur, partim in theſi. Oſtendit enim primum, quam non ſit difficile id quod juſtitia fidei requirit; deinde vero in altera verborum parte, quam ſit facile & pronum.

Ne dicas in corde tuo, quis aſcendet in cœlum? Id requirit hæc juſtitia, ut credas te aliquando in cœlum aſcenſurum, & illic beatitate æterna perfruiturum. At vero ne cauſeris quidpiam, ac ſi hoc creditu admodum arduum ac difficile ſit, nec in animo tuo ejuſmodi cogitationes volvas, quis poteſt in cœlum aſcendere, quod adeo eſt ſublime? neque hanc rem pro impoſſibili habeas.

Hoc eſt Chriſtum deducere. Subaudienda eſt particula *enim* poſt pronomen *hoc*, quaſi dicat: (ut prius hunc ſenſum iſtorum verborum explicemus) ideo hoc non debes apud animum tuum cogitare, & in cœlos aſcenſum pro re impoſſibili, ac proinde non credenda habere; quia hoc non potes cogitare, niſi velis Chriſtum ex cœlo deripere, ſeu, eum in cœlos aſcendiſſe negare: quod tamen adeo manifeſtum eſt, ut non niſi a præfracto homine negari queat.

Verſ. 7. *Aut quis deſcendet in abyſſum?* Id etiam requirit hæc juſtitia, ut credas te aliquando ex abyſſo ſeu inferno emerſurum. Apud Moſen eſt, *quis tranſibit mare?* Paulus autem ſuo inſtituto verba accommodans, & eleganter mutans, pro tranſitu ponit deſcenſum, pro mari abyſſum; quandoquidem mare eſt abyſſus quædam, ſeu aquarum vorago & profunditas.) At ne dicas vel cogites, rem hanc eſſe creditu difficilem, ſic ut dicere poſſis: *quiſnam deſcendet in abyſſum?* ut ſcilicet inde redux oſtendat nobis dari ex eo reditum. Nam hoc ſubaudiri debet: alioquin nemo dubitat homines in abyſſum deſcendere. *Facilis deſcenſus Averni,* inquit *ille*; *Sed revocare gradum, ſuperaſque reſurgere ad auras, Hoc opus, hic labor eſt:* ac proinde de hoc non de illo dubitatio erat.

Hoc eſt Chriſtum ex mortuis reducere. Ideo ſic dicere & cogitare non debes, quia hoc eſt Chriſtum ex mortus denuo reducere, id eſt reſurrexiſſe negare. Qui enim a mortuis reducitur, ille adhuc mortuus eſſe ponitur, non enim niſi mortui ex mortuis reduci poſſunt. At qui Chriſtum adhuc mortum eſſe ponit, reſurrexiſſe negat. Chriſtum autem reſurriſſe nemo itidem niſi præfractus negare poteſt. Quemadmodum ſuperius Chriſtum deducere, ſcilicet de cœlo, ſignificat Chriſtum in cœlum aſcendiſſe negare: ita hic Chriſtum ex mortuis educere nihil aliud eſt, quam eum jam inde eductum fuiſſe negare. Sed etiam alius horum verborum ſenſus eſſe poteſt, ſic, ut in verbis τοῦτ' ἔστι non ſit opus ſubaudiri particulam γάρ; ſed ut ſequentia reſpondeant Latinæ particulæ *nempe*, quemadmodum & ſequens verſ. 8, & infinitivi *deducere* vel *educere* per ſubjunctivum & per ſupinum, vel denique (nam res eodem recidit) per futurum participii efferantur, hoc modo: *Quis aſcendet in cœlum?* hoc eſt, vel nempe, ut Chriſtum inde deducat, ſeu Chriſtum inde deductum, vel deducturus? *& quis deſcendet in abyſſum*, nempe Chriſtum ex mortuis reductum, ſeu ut reducat, vel reducturus? Juſtitia igitur ex fide dicit, non eſſe rem creditu impoſſibilem, aut admodum arduam, quam illa credendam requirit, ſic ut quis in animo jure dicere queat, quis nobis vel in cœlum, vel in abyſſum ibit, ut Chriſtum nobis ſiſtat, ut hac ratione illi credere poſſimus? quod quia nemo præſtare poteſt, nemo etiam illi poteſt credere. Siquidem ut hanc fidem habeamus non requiritur ut Chriſtum præſentem coram oculis cernamus; cum alia ſint certiſſima, eaque firmiſſima argumenta, quibus Chriſti reſurrectio, ac proinde etiam doctrinæ ejus veritas, ſic comprobetur, ut nemo niſi præfractus prorſus & obſtinatus iis non cedat, ſic ut Chriſtum adſpicere nihil opus ſit. Alius quoque, iſque planior, & verbis Apoſtoli ac Moſis etiam magis accommodatus, horum verborum ſenſus erit, ſi hanc quam dixi verborum τοῦτ' ἔστι explicationem ſequamur, quæ eſt: Neminem poſſe aut debere cauſari difficultatem credendi doctrinæ Chriſti, quandoquidem Chriſtus nuſquam appareat, qui doctrinam ſuam proponat; neque quiſquam ſit qui eum vel ex cœlo, vel ex inferno nobis ſiſtat, ut eum doctrinam ſuam proponentem audiamus, ac proinde illi credamus. Non eſt neceſſe (inquit iſta juſtitia) ut verbum fidei vel in cœlo, vel in abyſſo quæramus, aut potius Chriſtum, qui illud nobis prædicet, inde revocemus: quemadmodum etiam his verbis Iſraelitas docet Moſes, non eſſe opus ut vel in cœlo, vel ultra mare legem divinam quærant, eamque inde petant.

Verſ. 8. *Sed prope eſt.* Ad manum eſt, in promptu eſt,

Verbum, fidei. Seu id quod nobis credendum proponitur.

In ore tuo, & in corde tuo. Inſerit ſeſe in os & in cor tuum, modo os & cor aperias, nempe hoc quod nos prædicamus. Prædicamus autem Jeſum eſſe Dominum, & a mortuis reſuſcitatum. Aperi os, & confitere illum Dominum; aperi cor, & crede eum a mortuis reſuſcitatum, & ſervaberis. Tacite enim his verbis doctrinam fidei cum Lege confert, & oſtendit, quam pronum, quam facile, quam proclive ſit eam cognoſcere, ac proinde & amplecti.

Sed quid dicit? Ita loquitur Apoſtolus, ac ſi hæc juſtitia fidei priora non dixerit, ſed hæc demum; cum tamen utrumque dicat, & hoc, & illud. Verum quia priora verſ 6, 7 negative fuerant propoſita, nunc quid affirmative eadem fidei juſtitia dicat, quidve de ea dicendum ſit, expoſiturus, ita loquitur. Quaſi dicat; iſta quidem fieri vetat fidei juſtitia; ſed hoc contra dicit:

Prope te verbum eſt. His verbis oſtendit quam ſit facile, quam non arduum, doctrinam fidei, ſeu de rebus credendis, agnoſcere, & agnitam amplecti. *Prope te eſt,* habes id ad manum, obvium tibi eſt, *in ore tuo, & in corde tuo.* Declaratio eſt iſtius propinquitatis. Quod enim in ore eſt & in corde, illud ut prope ſit neceſſe eſt. In ore autem & in corde eſſe dicitur, quia nullo negotio in illis eſſe poteſt. Actus enim ponitur pro rei facilitate ſeu facultate. Quod enim & facillime præſtari poteſt, & præſtari etiam debet, illud fieri ſeu factum eſſe quodammodo ſupponimus, ac propterea ita de eo loquimur ac ſi fieret, aut factum eſſet. In ore autem eſt aliquid, cum de eo loquimur; *in corde vero*, cum ejus meminimus, idque in animo impreſſum gerimus.

Hoc eſt verbum fidei quod prædicamus. Explicat qualenam verbum intelligat Apoſtolus, verbum nimirum non Legis ſed fidei, hoc eſt de fide, ſeu potius de rebus credendis, circa quas occupari debet fides. τοῦτ' ἔστι idem eſt quod *nempe*, quod prædicamus, illud, inquam,

verbum, quod a nobis Apostolis & Christi legatis ac ministris annunciatur & docetur.

Vers. 9. *Quod si confessus fueris.* Particula ὅτι pro *quod est*, a plerisque sumitur, ac si Apostolus explicare vellet, quodnam sit verbum istud ab Apostolis prædicatum. Intelligit autem hoc loco non totam prædicationem, sed id quod Christus sit Dominus, quodque fuerit resuscitatus. Quare ἀποδοχικῶς potius particula ὅτι hoc loco sumi debet. Ostendit quippe his verbis Apostolus, quam prope sit, quodque in ore vel in corde versetur hoc verbum, quod creditum & confessum hanc salutem & justitiam affert.

Quia si confitearis in ore tuo Dominum Jesum. Particula *in* redundat. *Confiteri Dominum Jesum*, hoc loco non videtur ita accipiendem esse ac si dixisset, confiteri Dominum qui est Jesus; sed potius confiteri Jesum esse Dominum. Hunc loquendi modum habes 1 Cor. 12. 3, *dicere anathema Jesum*, id est Jesum esse anathema. *Dominum Jesum*, id est Jesum esse Dominum. Quale autem dominium intelligi debeat, quod Christo competat, jam notum est.

Et credideris in corde tuo, quod ipsum Deus resuscitaverit ex mortuis, salvus eris. Divisit ista Apostolus, non quod aliud credere, aliud confiteri debeamus: cum & illud credere, & hoc confiteri sit necessarium: sed ut elegantiæ orationis consuleret, & tanto melius explicaret, quidnam illud sit quod credere & confiteri debeamus. Prior enim locutio majestatem & divinitatem Christi explicat; sed quanam ratione ad eam pervenerit, & a quo eam fuerit consecutus, non item; quod facit posterior, quæ a Deo eam profectam fuisse docet, idque non nisi per resurrectionem ex mortuis. Et deinde utrumque istorum, illud quidem cum oris confessione, hoc autem cordis fide & assensu eleganter congruit. Nam Jesum esse Dominum ad laudem ejus pertinet, & dignitatem ipsius maximam ostendit, ideo id ore profiteri maxime convenit: at vero eundem esse resuscitatum ex mortuis, inter ea quæ de Deo credenda sunt, si a se invicem dirimantur, difficillimum est, eoque dominium ejus nititur.

Salvus eris. Non quia hæc fides & confessio sola ac per se sufficiat ad salutem, neque quod hoc credere primo & principaliter debeamus; sed quia istud & facillimum creditu sit, & quod reliqua omnia necessario nexu ac vinculo secum trahat quæcunque vel credenda vel facienda salutis consequendæ causa sunt. Hinc ergo jam manifestum est, in ore & in corde esse verbum, quod salutem creditum affert: siquidem hęc confessio & fides in ore & in corde omnium Christianorum est, & in ore reliquorum hominum facillime esse potest.

Vers. 10. *Corde enim creditur ad justitiam, ore autem fit confessio in salutem.* Fidei justitiam, id est justificationem, confessioni salutem hoc loco adscribit, iterum ut elegantiæ sermonis consulat. Quanquam subest istius rei aliqua ratio: cum fide enim immediate nectitur justificationis initium. Quamprimum enim fides in corde nascitur, statim justificatio incipit, id est Deus constituit nobiscum agere tanquam cum justis; & quamdiu durat ista fides, viva nimirum & efficax, tamdiu etiam durat justificatio nostra. Fidem autem subsequi solet confessio oris; cui cum aliquid adscribendum esset, justificatio non poterat, quia jam fides eam sibi vindicat, quare justificationis extremum ac terminus ultimus illi adscribitur. In salute enim justificatio nostra terminatur ac perficitur. Apex justificationis nostræ est salus. Eandem autem cum confessione vim etiam habent cætera omnia fidei effecta, seu bona opera, quibus alias salus adscribitur. Rem autem ita se habere ut dixerat, probat eodem illo quem in fine superioris capitis citavit loco Esaiæ XXVIII.

Vers. 11. *Dicit enim Scriptura: Omnis qui credit in ipso non confundetur.* Hic jam solius fidei meminit, & de sola fide probat, ne videatur aliud quid dicere quam primo asserverat, ubi nulli alii rei præter fidem justificationem ex parte nostra adscripserat: unde etiam paulo ante justitiam fidei urserat. Quare nunc probaturus, cordis fidem & oris confessionem salutem omnino consequi, locum adducit in quo fidei salus attribuitur: quandoquidem in fide vera & viva omnia insunt, & confessio, & omnis generis opera bona, sine quibus justificatio & salus nemini obtinget. Et hoc pacto hactenus fidem consideravit Apostolus, nec eam distinxit a bonis operibus ex ea manantibus, sed potius hæc cum illa conjunxit, & tanquam effectus in sua causa includit. Hactenus ergo probavit Apostolus, credentes justitiam consecuturos esse, ac proinde etiam facilem esse consequendæ justitiæ rationem, siquidem credentibus obtingat, idque omnibus, ut simul pateat eam latissime patere ac diffundi. Quod ut innueret, ideo vocem *omnis* ad prophetæ verba indefinita adjecit; & ne quis id miraretur ideo statim subjungit:

Vers. 12. *Non est discrimen Judæi & Græci.* Nimirum ratione religionis & salutis. Græcus pro Ethnico. Hujus rei causam & argumentum firmissimum affert:

Idem enim Dominus est omnium. Omnes enim tum Judæi, tum Græci, unum Dominum habent, cujus imperio subsunt; veluti cum duo populi, aut plures etiam, unius regis sceptro subsunt. Dominus autem ille est Christus, qui omnem habet in cœlo & in terra potestatem.

Ostendit deinde qualisnam sit iste Dominus, cum addit: *Dives in omnes.* Per vocem πλοῦτον non solum id significat, quod habeat quæ donet & largiatur: sed etiam quod sit beneficus & liberalis, qui soleat largiri omnibus subditis suis, dummodo eum invocent.

Propterea addit: *Invocantes ipsum.* Hæc Apostoli oratio est per se immediate vera, ita ut non opus habeat medio aliquo termino. Cum enim aliquis dominus alicujus est, & dominus qui non solum potentissimus, sed etiam beneficentissimus & clementissimus sit, si invocetur, si aliquis subditorum ejus ad eum confugiat, & nomen ejus rite imploret, qui fieri potest quin beneficentiam suam in eum exerceat? Idque probat Apostolus Scripturæ dicto, seu verbis ex Joële cap. 2.

Vers. 13. *Omnis enim qui invocaverit nomen Domini salvabitur.* Si salutem confert omnibus se invocantibus, quanto magis reliqua omnia dona illis largietur. Verba autem ista de Deo dicta Apostolus ad Christum accommodat, quia hunc qui invocat, ipsum Deum invocat. Hinc etiam videmus, uni alicui rei salutem adscribi; hoc autem vel propterea fit, quod hæc res reliqua omnia secum trahat, vel quod naturali quodam vinculo, seu proxime cum ea cohærere videantur, quemadmodum hoc loco cum invocatione salus; vel quod inter hanc & illam rem sit quædam convenientia. Sic pauperibus spritu regnum, lugentibus consolationem, pacificis filiationem Dei, mitibus terræ possessio-

poſſeſſionem, miſericordibus miſericordiam eleganter aſſignat Chriſtus; quemadmodum in ipſa felicitate multæ ſunt proprietates, quibus ſingulæ virtutes reſpondent; ſic qui eam vult conſequi omnes virtutes habere debet. Nam quemadmodum iſtæ proprietates in felicitate ſejungi non poſſunt, ſic etiam, ſi eam conſequi volumus, virtutes iſtæ ſejungi non debent. Sic remiſſioni offenſarum eleganter remiſſio peccatorum noſtrorum reſpondet, eique in ſacris literis adſcribitur.

Verſ. 14. Poſtquam docuit Apoſtolus omnes quotquot in Chriſtum credunt & nomen ejus invocant, ſine ullo gentis & nationis diſcrimine juſtificandos & ſalvandos ex divina voluntate aut decreto eſſe; hinc infert & deducit, jureſe ex divino juſſu ac voluntate omnibus gentibus fidem in Chriſtum annunciare, ac proinde non eſſe cur Judæi ſe incuſarint & eo nomine accuſent, quaſi hoc proprio motu & inſtinctu faciat. Utitur autem ad id probandum gradatione elegantiori. *Quomodo igitur invocabunt?* Particula οὖν, hoc loco oſtendit, rem hanc ex ſuperioribus non quidem concludi, ſed tamen educi. Hæc autem verba verſiculi iſtius manifeſte oſtendunt, agi hic de Chriſto; non vero de ipſo Deo. Chriſtus enim is eſt de quo nullus mortalium audire & ſcire potuiſſet, niſi per prædicationem, & quidem Euangelicam.

Verſ. 15. *Quomodo autem prædicabunt niſi miſſi ſint?* Hoc eſt ultimum gradationis iſtius membrum, ad quod rem deductam oportuit, & oſtendere ſe ad prædicandum gentibus a Deo fuiſſe miſſum. Loquitur autem de prædicatione rei non ab humano ingenio inventæ, ſed divinæ, qualis eſt iſta quod Chriſtus cæleſtis omnium Dominus evaſerit. Ejuſmodi rem nemo poteſt annunciare, niſi primum eam a Deo habuerit revelatam, deinde niſi a Deo ad eam annunciandam mittatur. Loquitur enim de annunciatione non ſimplici, ſed tali quæ divinis confirmationibus ſit munita, & cui omnes credere ac fidem habere & poſſint & debeant. Alioquin enim nihil prohibet, quo minus aliquis quippiam ſibi a Deo revelatum annunciet, licet ad annunciandum miſſus non fuerit. Loquitur præterea de annunciatione ſeu prædicatione prima, Dei nomine facta. Nam ad id quod ſemel Dei nomine annunciatum fuit inculcandum & repetendum, non eſt opus ulla peculiari miſſione. Illi qui Pauli doctrinam urgent ac repetunt, Pauli miſſione nituntur, & cum eo in hac parte ſunt copulandi, atque in ipſo, ut ſic dicam miſſi fuerunt. Si quis regis alicujus nomine rem aliquam novam ſubditis proponere velit, is miſſione a Rege habet opus: ſed ſi quis rem hanc jam dudum propoſitam, & ab hominibus ſuſceptam repeteret & inculcaret, nulla opus haberet miſſione. Privilegium novum Regis nomine nemo afferre vere & jure poteſt niſi a rege miſſus fuerit; ſed privilegium iſtud ſemel allatum explicare & hominibus inculcare quivis poteſt.

Quemadmodum ſcriptum eſt. Affert locum ex Eſaiæ cap. LII, quo miſſionem hanc prædictam eſſe oſtendit. Agitur enim hoc loco de miſſionis effectu, nempe adventu eorum qui pacem & bona annunciant. Hinc enim miſſio iſta colligitur.

Quam pulchri pedes annunciantium pacem, annunciantium bona. Senſu literali agitur de his qui populo Iſraëlitico de migratione ex Babylone annunciaturi erant. Senſu autem myſtico agitur de Chriſti legatis & Apoſtolis, qui cæleſtem pacem ac felicitatem hominibus annunciabant: horum vere amabiles, vere pulchri fuerunt pedes. *Pulchri*, quia valde accepti & jucundi erant: pulchrum enim acceptum, jucundum & amabile eſt. *Pedes* autem ponuntur pro illis ipſis qui veniunt; propterea quod pedibus veniant ac diſcurrant. Sic manum illam dicimus eſſe ſalutarem & beneficiam, per quam ſalutem aut beneficium ab aliquo conſequimur. Quemadmodum autem his verbis oſtendit Apoſtolus, prædictam fuiſſe Euangelii prædicationem ſeu annunciationem, ac proinde etiam a Deo miſſionem; ſic oſtendit ab eodem Eſaia paulo poſt prædictam fuiſſe incredulitatem eorum quibus Euangelium annunciandum erat, præſertim Judæorum: ne quis miretur, quomodo fieri queat, hominibus a Deo ſalutem & felicitatem annunciari, nec tamen nuncium hoc ab omnibus grato animo ſuſcipi.

Verſ. 16. Ut ergo tacitæ objectioni occurrat, inſerit: *Sed non omnes obediverunt Euangelio*, hoc eſt, Euangelium hoc ſeu nuncium pacis & bonorum non ſuſceperunt, illique fidem dederunt.

Eſaias enim dicit: Nimirum paulo poſt illa verba ubi de hoc læto nuncio agitur, ad quæ etiam reſpicit;

Domine quis credidit τῇ ἀκοῇ ἡμῶν. Ἀκοὴ hoc loco ſumitur pro ſermone qui ex loquentis ore auribus percipitur.

Quis credidit? Sic per interrogationem loqui ſolemus, cum neminem vel paucos admodum ſignificare volumus. Licet autem hæc Eſaiæ verba attulerit, ut tacitæ objectioni, quemadmodum diximus, occurreret, & oſtenderet hominum ingratitudinem & contumaciam non debere in dubium vocare miſſionem & legationem divinam: ex iis tamen ſimul confirmat id quod dicere inceperat, fidem oriri ex prædicatione. Dum enim ait Eſaias: *Quis credidit auditui*, id eſt ſermoni ſeu prędicationi *noſtræ*, oſtendit fidem alias ex ea proficiſci.

Verſ. 17. Itaque concludens ait: *Ergo fides ex auditu.* Ex ſermone nimirum qui auditur, & auribus ob ore loquentis excipitur.

Ἡ δὲ ἀκοὴ, *ſermo autem* iſte, *per verbum Dei.* Id eſt juſſu & mandato. Complectitur enim his verbis Apoſtolus gradationis illius ſuæ poſteriora membra. Nam cum ait, fidem eſſe ἐξ ἀκοῆς, oſtendit neminem poſſe credere niſi audiat; nec audire niſi ſit is qui prædicet. Dum vero ſubjungit τὸ δὲ ἀκοὴ eſſe per verbum Dei, docet neminem poſſe prædicare niſi fuerit miſſus.

Verſ. 18. Poſtquam docuit fidem ex prædicatione & audito ſermone ac nuncio proficiſci, innuerat etiam ex Eſaia, non ſemper prædicationi ab hominibus fidem & aſſenſum adhiberi, ac proinde licet fides ſine prædicatione eſſe nequeat, prædicationem tamen ſine fide eſſe poſſe: nunc quærit cauſam, ob quam fiat, ut Iſraëlitæ Euangelio non adhæreant, ſeu, quemadmodum dixerat, non obediant. Id enim vel ideo fieri oportuit, quod Euangelium ſibi prædicari non audierint; vel quod non perceperint & intellexerint; vel quod auditum ſpreverint & repudiaverint. Quanquam nihil prohibet quo minus priora verba, quę continentur verſ. 18, referantur ad univerſos homines de quibus hactenus fuit ſermo; poſteriora vero, nempe verſ. 19 & ſequentibus, nominatim ad Iſraëlitas, quemadmodum ipſamet indicant. Hunc ſenſum ſi ſequamur, ita verba illa verſ. 18 *Sed dico*, accipienda erunt: quaſi dicat, jam vero interrogo, annon hoc quod hactenus oſtendi fieri debuiſſe, reipſa etiam factum eſt, annon ad omnium aures vox Euangelii pervenit?

Imo vero pervenit: *Nam in omnem terram &c.* Sed si priorem illum, quem diximus, sensum sequaris, & ad Judæos nominatim verba illa accommodes, ita erunt capienda, ac si dixisset Apostolus: An ergo, cum videamus Israëlitas fidei in Christum expertes esse, dicemus id ideo factum esse, quod Euangelium sibi prædicari non audiverunt?

Imo vero in omnem terram &c. Verba a Davide de cœlis, sole & reliquis astris dicta, accommodat Apostolus ad eos qui nuncium hoc Euangelii toto terrarum orbe divulgarunt. Non enim hæc verba citat, ac si sensu aliquo mystico in iis de Christi Apostolis agatur; sed ea tantum ad institutum suum accommodat: quemadmodum superius verba Mosis de Lege prolata ad doctrinam Euangelii accommodavit. Docet autem David, machinam cœli & ejus astra usque ad extrema terrarum differre gloriam Dei. Quia dum omnibus hominibus sese ostendunt, & exhibent suam pulchritudinem, stabiles certosque cursus ac motus, utilitatem insignem ac perpetuam, clarissimum certissimumque documentum & argumentum præbent divinæ potentiæ, majestatis, sapientiæ ac bonitatis, & efficiunt, ne quis nisi stultus admodum & fatuus, divinam potentiam ignoret. Homines istos, qui de Deo dubitant, fatuos vocat Scriptura, eosque ad bruta ablegat, bestiis stultiores esse eos demonstrans; siquidem non solum in cœlo, sed etiam in jumentis sapientiæ ac potentiæ divinæ multa argumenta appareant. Vide Job. xij. 7, 8, 9.

Vers. 19. *Sed dico: annon cognovit Israël?* Dupliciter, ut jam innuimus, hæc quæstio sumi potest: vel ita, ut ad hanc interrogationem negative respondeatur, nempe non cognovit; vel affirmative. Si priori modo, sensus quæstionis istius erit: Quandoquidem Israël Euangelii nuncium audivit, an eum nuncium hunc non cognovisse, id est non approbasse, non recepisse, fidem illi non dedisse, dicemus? Contra autem dicemus, gentes profanas nuncium hunc suscepisse & amplexas fuisse? Annon absurdum hoc dictu est? Subticet Apostolus directam responsionem, & mavult Scripturæ dictis respondere, quibus hæc contumacia Judæorum exprimitur & prædicitur, ac proinde ostendit nihil in eo absurdi esse, dicere Israëlem nuncium hunc Euangelii non agnovisse nec recepisse; & è contrario gentes eum grato animo suscepisse. Si vero posteriori modo hæc quæstio sumitur, sensus erit: *num non cognovit?* id est non percepit, non intellexit, non est assecutus Israël nuncium hunc Euangelii? num adeo difficilis intellectu fuit, ut auribus quidem hauriri, sed animis imbibi haudquaquam potuerit? Respondet Apostolus Scripturæ verbis, cognovisse eos ostendens, id est nuncium hunc talem fuisse ut ab illis nullo negotio percipi & intelligi potuerit: siquidem a gente stulta, imo ab hominibus qui hominum nomine vix digni erant fuerit intellectus: siquidem adeo facile fuerit Deum invenire, hoc est Euangelii doctrinam percipere & recipere, ut etiam ab iis qui ipsum non quæsierant inventus fuerit: siquidem ipse totos dies manus suas expanderit, & populum Israëliticum ad se invitaverit.

Primus Moses. Primus, id est primo. Solemus enim nomen pro adverbio sæpe usurpare. Sic dicimus primus venit, primus hoc vel illud fecit, pro primò. Primò autem Moses hoc loco dicere asseritur, vel quia simpliciter primus fuit inter Prophetas; vel tantum respectu Esaiæ, quem secundo loco citat Apostolus.

Ego ad æmulationem vos provocabo super non gente. His verbis indicatur illos qui nomine gentis haud digni censebantur, id est hominum appellatione, propter summam rerum divinarum & ad Dei cultum spectantium ignorantium, tantam esse consecuturos rerum divinarum notitiam, ut habituri essent Judæi quod illis invideant.

Ad æmulationem provocabo. Illos nimirum quos vos vix hominum appellatione dignamini, tanta rerum cœlestium ac mei notitia imbuam, ut vos invidia & æmulatione accensi & excitati, daturi sitis operam ne ab illis hac in parte vincamini, & sic tandem ad mei notitiam perveniatis.

Super gente intelligentia experte. Nempe in rebus divinis, & ad Dei cognitionem spectantibus.

Vers. 20. *Esaias vero audet & dicit. Audet & dicit,* ἀποτολμᾷ λέγει, id est audacter dicit.

Qui me non interrogant. Qui enim aliquid quærunt interrogare solent.

Vers. 21. *Ad Israëlem vero dicit.* Id est de Israële dicit: Sic loquitur & Autor ad Hebræos cap. 1. 7, 8.

Totum diem. Singularis pro plurali, id est totos dies.

Extendi manus meas. Vel invitantis hic gestus est, vel magna animi contentione & vehementia causam suam agentis.

Ad populum contumacem. Seu impersuasibilem, ad populum cui persuaderi non potuit id quod Deus inculcabat.

Et contradicentem. Qui non solum sibi persuaderi non passus est quod Deus volebat; sed etiam huic rei contradixit, eamque falsitatis coarguere conatus est. Quare nulla alia non recepti Euangelii causa illis fuit, præter illorum contumaciam atque duritiem.

CAP. XI.

ARGUMENTUM.

Quæ de Judæorum rejectione hactenus dixerat Apostolus, nunc aliquo modo mitigaturus, docet nec omnes prorsus Judæos, nec in perpetuum esse rejectos: Ut hac ratione & Judæis aliquam spem ac solatium relinqueret; & gentes, quæ in Judæorum locum à Deo receptæ sunt moneret, ne Judæis propter eorum ruinam insultarent, sed potius eorum exemplo proposito sibi caverent, ne vel superbia ob tantam Dei gratiam efferantur, vel incredulitatem Judæorum imitatæ simile sibi judicium ac pœnam tanto facilius citiusque accersant, quanto minus juris ad hanc Dei gratiam quam Judæi habuerunt.

Vers. 1. *Dico igitur.* Quasi dicat: cum igitur ita se res habent prout hactenus disserui, & nunc ex Esaia ostendi, Judaicum populum summa in Deum contumacia peccasse, & lætissimum illum nuncium de salute æterna per fidem in Christum adipiscenda repudiasse; num hinc concludemus Deum populum suum repudiasse?

Num rejecit Deus populum suum? Rejecit, id est penitus, ita ut nulli ex populo suo pepercerit, aut etiam in perpetuum eum abdicaverit.

Absit. Habet enim hoc populus iste Israëliticus præ omnibus aliis populis & nationibus peculiare, quod ejus Deus facilius misereatur quam aliarum gentium; clementius

mentius ac indulgentius eum tractet quam ut eum unquam deleri ſinat, & quod tandem eum ad ſe converſum non ſolum in gratiam recipiat, ſed & converſionem ejus procuret ac procuraturus ſit. Primum autem oſtendit Apoſtolus, non omnes Judæos fuiſſe rejectos.

Nam & ego Iſraëlita ſum. Ego tantus Apoſtolus ſum Iſraëlita, nec ego tantum, ſed *& ego*, oſtendens præter ſe multos eſſe alios qui à Deo rejecti non ſint.

Tribûs Benjamin. Non ſum Tribus alicujus, quæ ex captivitate nunquam rediit, ſed ſum ex tribu Benjaminitica, quę cum tribu Juda conjuncta ſemper fuit; quę tribus hac cæcitate & rejectione potiſſimum digna extitit, utpote quæ plura habuerit ad Euangelium recipiendum adjumenta, cum inter illos Chriſtus, quamdiu munus ſuum obiit, Euangelium prædicavit, & miracula edidit, ibidemque poſt ejus aſcenſionem Euangelium clariſſime fuerit promulgatum, ac divinis operibus confirmatum per Apoſtolos, quorum ibi prima & præcipua fuit ſedes, & nihilominus tamen contumaciſſimi fuerunt, pluſquam aliæ tribus, & plura quam aliæ in Chriſtum & ejus Apoſtolos deſignarunt mala.

Verſ. 2. *Quem præſcivit.* Jam ante approbavit, & ſibi amandum fovendumque delegit. Illuſtrat id Apoſtolus quod dixit, Deum non rejeciſſe populum ſuum, ſic nimirum, ut neminem ex eo ſervaret, exemplo temporis Eliæ. Quemadmodum enim tum non omnes Iſraëlitas Deus funditus delevit, ſed aliquammultis millibus Iſraëlitarum pepercit, ſic hoc quoque tempore factum fuiſſe dicit Apoſtolus.

An neſcitis in Elia quid dicit ſcriptura? *In Elia*, id eſt in hiſtoria Eliæ, ſive in illa Scripturæ parte quæ eſt de Elia. Sic dicere ſolemus, Plutarchum hoc vel illud dicere in Cæſare, in Catone &c. Apparet enim ſcripturam in partes fuiſſe digeſtam & unamquamque partem ejus nomine de quo potiſſimum & præcipue agit, fuiſſe inſignitam.

Quemadmodum interpellat ad Deum contra Iſraëlem. Interpellare ſemper ſignificat de altero agere apud alium: ſed id fieri poteſt vel pro aliquo, vel contra aliquem, id eſt vel ut ipſi proſit, vel ut ipſi noceat. Elias igitur interpellabat ad Deum, id eſt cum Deo de Judęis agebat, ſed contra illos non pro illis, hoc eſt accuſabat eos, non defendebat; inſtigabat Deum, non mitigabat.

Dicens, idq; iteratis vicibus, qua de re vide 3 Reg. 19.

Verſ. 3. *Altaria tua everterunt.* Conſtat ex hiſtoria ſacra, præſertim ex libris Regum, varia fuiſſe altaria in locis excelſis Deo extructa. Hinc etiam de Salomone legimus ante templum extructum, quod in excelſis ſacrificaverit Deo. Hinc legimus à nonnullis regibus, qui idololatriam ſuſtulerunt, excelſa non fuiſſe ſublata. Licet enim hęc altaria in honorem numinis exſtructa fuerunt; quia tamen vetabat Deus alibi quam Hieroſolymis ſacra ſibi fieri, propterea ab hujuſmodi excelſis, ſive altaribus in locis excelſioribus ſibi extructis, abhorrebat. Altaria ergo ejuſmodi in honorem Dei exſtructa Iſraëlitæ everterant, non divinæ gloriæ ſtudio, ſed odio, ne ſcilicet uſpiam veſtigium divini cultus & nominis reſtaret. Hac ergo oratione Elias ad Deum utebatur, ut eum ad perdendos Iſraëlitas inſtigaret & incitaret.

Verſ. 4. *Sed quid dicit ipſi oraculum?* Sed num Deus ipſius votis obſecutus eſt? Haudquaquam: quid enim ipſi dicit oraculum, id eſt Deus per oraculum? vocem enim ſolam audiebat Elias.

Reliqui mihi ſeptem millia virorum. Agit Deus de Iſraëlitarum cladibus per Hazaëlem, futurum Syrorum regem, & per Jehu futurum Iſraëlitarum regem inferendis. His cladibus ſuperſtites eſſe voluit tot homines.

Reliqui mihi. Id eſt ſervare decrevi à cladibus ſuperſtites, reliquiarum inſtar. In Hebræo eſt *reſervabo*, vel *relinquam.*

Septem millia. Ponitur numerus certus pro incerto, id eſt aliquammulta millia. Licet autem Deus, dum hos reliquos fecit, gratia & miſericordia uius fuerit, (potuiſſet enim eos, ut mox dicemus, jure cum cæteris perdere) tamen affert cauſam quæ eum ad clementiam & miſericordiam erga reliquias iſtas exercendam impulit.

Qui non flexerunt genua τῇ Βάαλ. Hęc eſt cauſa propter quam eos Deus conſervare dignatus eſt: qui tamen, ſi ſummo jure cum iis agere voluiſſet potuiſſet illos perdere. Nec enim ſatis erat non adoraſſe Baalem, ſed adorare etiam Deum, idque Hieroſolymis, non in Dan & Bethel, opus fuit. Apparet autem iſtos homines ita latitaſſe, & à cultu divino publico abſtinuiſſe, ut ne Eliam quidem, tantum Prophetam, habuerint conſcium: qui idcirco ſe ſolum ſuperſtitem ex Dei cultoribus eſſe queritur, quod neminem ſciret ſocium. Articulus fœmininus τῇ, nomini *Baal* additus, vel ſubaudiendam eſſe vocem εἰδώλῳ docet, vel fœminam hoc idolum fuiſſe arguit. Vox *Baal* dominum ſignificat, fuitque uxoribus in more viros ſuos hoc nomine appellare. Sed hoc nomen idololatria contaminatum abdicat Deus Oſe 2. 16, 17, neque amplius vult appellari *Bahali*, *dominus meus*, ſed *iſchi vir meus*: *Removebo*, inquit, *nomen Baalim de ore ejus, ut eorum nominis nulla amplius ſiat mentio.* Elegans eſt hoc caput & lectu digniſſimum, in quo ſe Deus cum viro, populum autem Iſraëliticum cum uxore comparat.

℣. 5. *Sic igitur & in hoc præſenti tempore.* Applicat illa tempora Elię ad hęc, & ſimilitudinem inter illa oſtendit. Quemadmodum illo tempore non omnes Iſraëlitę perierunt, ſed eorum aliquammulta millia reſidua ab interitu conſervavit Deus, ſic etiam hoc tempore fecit.

Λεῖμμα γέγονεν. Reſiduum factum eſt, id eſt reliquit ex iis Deus ab interitu & clade ſuperſtites.

Secundum electionem gratiæ. Secundum gratuitam electionem; eos nimirum reliquos fecit ab interitu, quos ipſi viſum eſt ex gratia & miſericordia ſua perdendis eximere. Nec enim ipſorum dignitate & merito id factum eſt, ſed ſola gratia & miſericordia divina. Qui autem ſunt iſti? omnes in Chriſtum credentes, qui reſpondent illis qui genua olim non flexerunt Baali. Licet enim etiam qui in Chriſtum credunt pœna & interitu ſunt digni propter ſua peccata; Deus tamen illis parcere, & clementia erga eos uti decrevit.

Verſ. 6. *Si vero ex gratia non amplius ex operibus.* Quia dixerat, iſtos quos reliquos ab interitu Deus fecit, gratia divina conſervari, hinc colligit non ex operibus id fieri. Hinc apparet quid Paulo ſit, ex operibus juſtificari, quoque ſenſu vocem operum accipiat, nempe eo, ut opera perfecta ſeu meritoria plane ſignificet, quę cum gratia nullo modo conſiſtere poſſunt.

Alioquin gratia non amplius erit gratia. Si ex operibus jam gratia, id eſt id quod dicitur gratia, non erit gratia. Ubi enim eſt meritum, ibi nullus eſt gratiæ locus.

Opus non erit opus. Id eſt id quod dicitur opus non erit opus, id eſt non erit meritum, ſi gratiæ divinæ effectus ejus adſcribetur.

Verſ. 7. Ea quæ hactenus de Judæorum rejectione diſſeruit in ſummam quandam collecturus, ſubjicit: *Quid igitur*? Quid ergo jam tandem ex iſtis quæ hactenus dicta ſunt concludemus?

Hoc nimirum, *quod quærit Iſraël non eſt aſſecutus.* Juſtificationem nimirum, quemadmodum ex cap. IX. 31 patet.

Electio vero eſt aſſecuta. Electio, abſtractum pro concreto, id eſt electi, ex Judæis nimirum, quemadmodum verſ. 5 dixit. Electi autem iſti ex Judæis ſunt in Chriſtum credentes.

Reliqui autem occalluerunt. Plus hic dicit quam dixerat. Plus enim eſt occalleſcere quam juſtitiam non adipiſci; cum illud hoc præſupponat. Adeo, inquit, Judæi increduli ſunt puniti, ut non ſolum juſtificatione exciderint, ſed & animus eorum callum obduxerit. Eſt autem metaphora à corpore ad animum tranſlata: quemadmodum enim illa membra quæ callum obducunt duriora fiunt, & ſenſum amittunt: ſic animis Judæorum iſtorum durus ad Euangelii doctrinam evaſit, nec ea tangi, vimque ejus ſentire potuit; ſed reſpectu iſtius doctrinæ perinde fuit ac ſi omnem ſenſum exuiſſet. Id autem divino judicio factum fuit, qui animum eorum, jam alioqui contumacem & præfractum, majori duritie mulctavit.

Verſ. 8. Et quia rem admodum ingratam Judæis & odioſam hic dicit, propterea id Sacrarum literarum teſtimoniis comprobat, idque jam olim à prophetis prædictum fuiſſe oſtendit, productis primo Eſaïæ, deinde Davidis verbis: *Quemadmodum ſcriptum eſt: dedit ipſis Deus ſpiritum* κατανύξεως. Hæc prima verba citata ſunt ex XXIX. cap. ℣ſ. 10. In textu eſt: *Quoniam miſcuit ſuper vos Dominus ſpiritum ſoporis*; quod hic dicitur Deus illis dediſſe, in textu dicitur eos potaſſe iſtum ſpiritum. *Spiritus* κατανύξεως poſitus videtur pro κατανυστέου ſpiritu. Interpretes autem Hebræi non erant tam accurati in verbis Græcis, adeo ut verbum aliquod vicinum pro vicino ſumere facile potuerit, exiſtimantes fortaſſis vocem κατανύξεως a νύξ deduci, ac proinde ſoporem qui noctu fit, ſignificare. Spiritus enim compunctionis nihil videtur habere commune cum πανώσει; imo illi videtur eſſe contrarius. Qui enim compunctionem ſentit, minime callum obduxit. *Spiritus autem ſoporis* eſt animi quidam veternus ac torpor, quo oppreſſus ac gravatus, Euangelicam doctrinam non conſiderat nec intelligit. Hunc ſpiritum Deus dediſſe dicitur, non quod in animos eorum vim aliquam ejuſmodi ſoporiferam ab extra infuderit; ſed quod per externas cauſas fecerit, ut ejuſmodi torpedo animos eorum invaderet. Sic etiam ſpiritum ſervitutis olim dediſſe Judæis dicitur; quia nimirum ejuſmodi legem illis dederat, & eo modo cum illis agebat, ut metu ac trepidatione quadam animi eorum imbuerentur. Cauſæ autem iſtæ externæ, quæ ſpiritum hunc ſoporis in animis eorum efficiebant, non violenta aliqua ratione in illis agebant, ſed accedente propria eorum voluntate ac malitia. Si enim voluiſſent, & ſibi vim hac in parte feciſſent, poterant hunc animi veternum ac torporem excutere, oculoſque ad lucem veritatis Euangelii aperire. Cauſæ autem iſtæ erant ea omnia quibus illi in Euangelio offendebantur. Hæc enim animos eorum malos & improbos penitus ab Euangelio abalienabant, & efficiebant ut ſilice & ſaxo duriores eſſent, nec animum ad ejus prædicationem attollerent.

Oculos ne videant, & aures ne audiant. Hęc verba deſumta ſunt ex capite 6 Eſai. ℣ſ. 10, ubi jubetur propheta impinguare cor populi Iſraëlitici, aures ejus aggravare, & oculos oblinere, ne videant oculis, & auribus audiant, & corde intelligant. Quæ prophetæ verba licet actionem ipſam ſignificent, pro declaratione tamen ejus ſumi poſſunt: impingua, aggrava, obline, id eſt impinguanda, aggravanda, oblinenda eſſe declara ac ſignifica; quemadmodum ex ℣ſ. 9 apparet. Sic Jeremias conſtitutus dicitur cap. 1 ℣ſ. 10, ut gentes & regna evellat, diruat, diſperdat, ædificet & plantet, id eſt evellenda, deſtruenda, plantanda declaret ac prædicet: adeo ut vi verborum ejus quodammodo effectus ſequi videatur. Quanquam etiam hæc Eſaiæ verba ſic ſumi poſſunt, ac ſi Eſaias ita videatur cum Judæis agere, ut non facile poſſint ejus dicta ac monita intelligere & percipere. Oculi & aures hic ſumuntur pro animo ipſo: animum & mentem habent, nec tamen intelligunt, & perinde eſt ac ſi mente & intellectu deſtituti eſſent.

Uſque ad hodiernum diem. Hęc verba ſunt Apoſtoli, quibus oſtendit hanc Judęorum cœcitatem & indurationem ad illud uſque tempus quo hæc ſcribebat Apoſtolus duraſſe, nec tot gentium converſione flecti & expugnari potuiſſe. Reſpexit fortaſſe aliquo modo ad illa Eſaiæ verba quæ ſequuntur ℣ſ. 11, ubi tempus ſive duratio illius excœcationis exprimitur. Eouſque enim ea dicitur debere durare, donec deſolentur civitates, domus, terra &c. Idem etiam debebat fieri Pauli tempore, ut ad pœnam deſtinatam hoc pacto deducerentur Judęi contumaces: quâ de re in ſequentis teſtimonii initio aliquid dicitur. Vide ſupra cap. 9. 22.

Verſ. 9. *Et David dicit.* Alterum teſtimonium citat ex Pſal. 69, qui continet imprecationes & diras, quibus David hoſtes ſuos, & in ſua perſona in Chriſti hoſtes devovit, oſtendens hęc Judęis Chriſti hoſtibus eventura. Prima autem verba quæ Apoſtolus citat, non de excœcatione ipſa, ſed potius de ejus conſequenti, id eſt miſerabili Judæorum calamitate loquuntur, ad quam per indurationem ducebantur.

Fiat menſa ipſorum in laqueum. Eleganter hęc verba ſubjicit propheta iſtis: *Dederunt in eſcam mihi fel, & in ſiti mea potaverunt mihi acetum.* Quare pœnam talionis illis imprecatur, ut nimirum eorum menſa vertatur illis in laqueum. Per menſam intelliguntur omnes eorum voluptates, ſeu quicquid illis lætum ac jucundum fuit. Alludit autem ad aucupium: aves enim eſca capiuntur, & eſca illis quodammodo vertitur in laqueum.

Et in tendiculam. Quemadmodum laqueum hunc explicaturus Apoſtolus addit, ſic etiam cupit propheta ut illorum dapes & menſæ pernicem illis cauſentur & accerſant.

Et in offendiculum. Vult ut ea omnia quæ hominibus voluptati eſſe ſolent, fiant ipſis ſcopulus ad quam impingant, & graviter offendantur. Cenſent hoc nonnulli eatenus in Judæis impletum, quatenus rebus ſecundis ditati ſuperbierunt, & Romanorum erga ſe injuriam iramque concitarunt. Alii prorſus allegorice id accipiunt, & pro cibo ſpirituali menſam ſumunt: quaſi dicat Apoſtolus, Euangelium quod illis cibi ſpiritualis inſtar eſſe debebat, eorum animos reficere & vitam ſuſtentare, in perniciem illis cedit, eoque irretiti ita implicantur, ut hoſtium ſpiritualium præda fiant ac pereant.

Et in retributionem ipſis. Ut hac ratione dignam peccatis ſuis & ſceleribus pœnam luant.

Verſ. 10. *Obſcurentur oculi ipſorum ne videant.* His verbis

verbis cæcitas, qua Christi hostes puniendi erant, significatur, & de qua hoc loco potisimum agit Apostolus. Quæ obscuratio sive obtenebratio oculorum in eo consistit, quod lucem Euangelii non conspexerint, sed deinde etiam in eo, quod pericula & calamitates imminentes prævidere & præcavere, præsentes autem effugere non potuerint. Solet enim Deus iis quos punire vult, oculos & mentem eripere.

Et dorsum eorum semper incurva. Incurvum dorsum signum tristitiæ esse solet. Homines enim cum obstipo capite incedunt, oculis in terram defixis, veluti silicernia quædam, tristi & afflicto animo esse solent. Quare his verbis perpetuam animi tristitiam & mœrorem illis imprecatur, quæ animum deprimant, & solo affigant. Sic David de se Psal. 38 ℣. 7: *Incurvatus sum, humiliatus sum vehementissime, omni die pullatus*, sive *mœstus*, vel *lugens*, *ambulavi*. Jephta quoque simili ratione filiam alloquitur Judic. XI. 35. Potest etiam per hanc dorsi vel tergi curvitatem servitus, & per eam omnis generis calamitates, quæ servitutem comitari solent, intelligi. Servorum enim terga oneribus frangi & incurvari solent. Quæ hactenus de Judæorum casu disseruit mitigaturus magis, ostenso jam eo, non omnes prorsus Judæos esse rejectos, sed incredulos tantum; nunc etiam incipit ostendere, eos non in perpetuum esse rejectos, ita ut Deus nolit eis in posterum gratiam suam exhibere.

Vers. 11. *Dico igitur.* Postquam ita se res habet, Judæos incredulos non tantum justificatione excidisse, sed etiam excæcatos a Deo esse, adeoque graviter punitos; quæro nunc, *num impegerunt ut caderent*? Quia dixerat, mensam illorum in offendiculum convertendam, ac proinde eos impingere debuisse, propterea nunc quærit, an idcirco impegerint, id est judicia & pœnam divinam incurrerint, ut caderent, ut jam in perpetuum gratia divina exciderent, extremaque ruina sine ulla resurgendi spe involverentur?

Absit. Non est existimandum, Deum jam in perpetuum populum Judaïcum rejecisse ac repudiasse; sed quemadmodum rejectio Judæorum occasionem dedit saluti & conversioni gentium, sic conversio gentium vice versa tendere debet in conversionem & salutem Judæorum.

Sed ipsorum casu salus gentibus. Παράπτωμα substituitur in locum verbi πτῶσις, quod offensionem seu hallucinationem, non tamen casum, seu in terram offensionem significat, opponiturque saluti, & significat rejectionem ac indurationem Judæorum. Salus autem gentibus, ipsorum παράπτωμα scilicet, non contigit per se, sed per accidens: quatenus nimirum invitatis illis ad nuptias venire recusantibus, cum omnia essent parata, altilia mactata, pauperes & mendici mensis admoti fuerunt. Nam si veniissent, non nisi illis abunde satiatis reliquiæ mendicis contigissent. Ipsorum igitur rejectione effectum est, ut ad gentes celerius Euangelium deferretur, utque ab ipsis Apostolis gentibus prædicaretur; qui a Judæis excluſi ac rejecti, illam divinorum donorum abundantiam & copiam in gentes diffuderunt. Sed quo fine gentibus salus obtigit, seu euangelica gratia ad illos est translata? Quo fine illæ in populi Israëlitici locum successerunt? Num idcirco, ut jam in perpetuum Judæi a Dei gratia exulent? Nequaquam.

Sed ut ad æmulationem provocentur. A Judæis in gentes profecta est salus, a gentibus etiam ad Judæos redundare debet. Utrisque consultum voluit Deus, & gentibus Judæorum rejectione, & Judæis gentium conversione. Hac enim Judæi excitari & expergefieri possunt, ut tantam divinorum donorum copiam, ac rerum cœlestium notitiam, & omnis generis pietatem in gentibus conspicientes, æmulatione quadam accendantur, & vinci sese non patiantur a gentibus, ac sibi suam subtrahi felicitatem. Cum ergo hoc sit Dei consilium, hæc intentio, inde patet, quæ mens gentibus esse debeat erga Judæos, quam illos præ se contemnere, illis illudere ac insultare non debeant; quin imo omni ope niti, ut eos ad euangelicæ gratiæ consortium pertrahant. Quod ut tanto melius gentibus inculcaret ac persuaderet Apostolus, subjungit istius rei summam, quæ in gentes redundatura sit utilitatem, cum addit:

Vers. 12. *Si vero casus ipsorum divitiæ mundi.* Per *divitas* intelligit divitias spirituales, quæ in cognitione euangelicæ doctrinæ, in adeptione divinorum donorum, ac tandem æternæ salutis consistunt. Per *mundum* intelliguntur gentes, quemadmodum ex sequentibus verbis, quæ horum explicatio sunt, apparet. Quia enim κόσμος non satis apte divitiis opponitur, propterea, ut ea explicet, addit Apostolus:

Et defectus eorum divitiæ gentium. Ἥττημα diminutionem significat: sed satius est defectum seu paupertatem per ἥττημα, & abundantiam per πλήρωμα intelligere. Nam elegantius divitiis paupertas seu defectus opponitur. Hoc igitur dicere vult Apostolus: Hinc potestis cognoscere, quantum bonum per Judæorum conversionem in totum mundum reliquasque gentes sit dimanaturum, quod ipsorum paupertate ditatæ fuerint reliquæ gentes. Nam si paupertas illorum divitias attulit gentibus, quanto magis divitiis eorum ditabuntur Judæi? Illud enim non nisi ex accidente, hoc vero per se & sua natura fit. Judæis enim ad euangelium conversis, & participibus factis Christi & euangelii, quæ gens, quæ natio amplius cunctari poterit? toti terrarum orbi signum tollitur ad Christum accurendi, & illi sese subjiciendi: præterquam quod populus hic, in Sacris literis Veteris Fœderis a pueritia exercitatus, fidem Christi amplexus, non exiguum cumulum adjicere possit ad cognitionem rerum divinarum, quam gentes sunt adeptæ, præsertim quod ad Veteris Fœderis & Propheticorum scriptorum intelligentiam, & umbrarum cum corpore, seu typorum in Veteri Fœdere extantium, cum antitypis sub novo existentibus, collationem attinet.

Vers. 13. *Vobis enim dico gentibus, in quantum quidem gentium Apostolus, ministerium meum glorifico.* Verba hæc, *in quantum*, cum posterioribus potius, quam cum prioribus, *vobis dico*, conjungenda sunt. Dicit autem in his se glorificare munus suum, id est, illud glorioſum & illustre reddere: quod nihil est aliud, quam totis viribus conniti, ut quamplurimos Christo lucretur ex gentibus. Hac enim ratione maxime munus suum illustrabat, ac Spartam quam nactus erat ornabat Apostolus. Quanquam & aliis multis modis illustrare putari poterat: qualia erant miracula, tot labores quos exantlabat, tanta pericula. Interserit autem hæc verba: *in quantum quidem sum gentium Apostolus*: tum ut ministerium istud suum explicet ac declaret; tum vero inprimis, ut ostendat, se quidem officio suo adactum id operam dare, ut quamplurimos ex gentibus ad Christum perducat, utpote cum sit gen-

tium Apostolus, attamen se hac in re ipsos quoque Judæos spectare, & ad eorum conversionem ceu interiorem quendam finem, cuncta dirigere: quasi dicat: Debeo id quidem vobis gentes, ut ministerium meum quam maxime exornem, & illud quodammodo invidendum reddam, utpote cum sim ad vos convertendos missus; veruntamen id non tantum vestri causa facio, sed etiam Judæorum, ut vos convertendo illos quoque una eademque opera convertam.

Vers. 14. *Si quo modo ad æmulationem provocem.* Propter illam particulam μὲν (versu præcedente) subaudiri debet adversativa particula ἀλλὰ, eo quemmodo explicuimus sensu: cujus rei exemplum habes Actor. XIX. 4: *Johannes quidem baptizabat baptisma pœnitentiæ, populo dicens* &c. Subauditur particula *sed: sed populo dixit.*

Et servem aliquos ex illis. Illo tempore aliqui tantum ad æmulationem provocari & servari poterant; ut generatim omnes, id fieri non poterat, divina pœna & induratione, quam commeriti tanta contumacia fuerant, obstante. Sed quod illo tempore in paucis quibusdam contingebat, hoc extremo & secuturo tempore generatim in omnibus continget, ut zelotypia quadam & æmulatione accensi, ac gentibus tantam felicitatem, tanta bona invidentes, suæ miseriæ & paupertatis tandem pertæsi, recolligant sese, & animum erigant, ac ad Christum, tantorum bonorum largitorem, & ipsi supplices accedant, & convertantur. Particula ἵνα causam quidem finalem declarat, sed quæ difficultatem sibi habeat adjunctam, ac magnam curam, magnum studium laboremque requirat.

Vers. 15. Iterum fructum illum ex conversione Judæorum manantem commemorat Apostolus, causam reddere volens tanti sui in convertendis aliquibus saltem ex Judæis, studii & laboris, ostendens istius rei fructum in gentes redundaturum esse. *Si enim rejectio ipsorum reconciliatio mundi.* Per reconciliationem mundi intelligitur gentium ad Deum conversio, & cum eo contracta amicitia, sic ut gentes ex inimicis Dei facti fuerint ejus amici, & Deus vicissim eas penitus in gratiam receperit. Rejectio autem Judæorum, per Metonymiam causæ, dicitur esse mundi reconciliatio, quia occasionem istius rei præbuit.

Quæ erit receptio? nisi vita ex mortuis. Receptio opponitur τῇ ἀποβολῇ Judæorum. *Receptio* Judæorum similiter, per Metonymiam & Metaphoram, dicitur esse *vita ex mortuis*, per Metonymiam, quatenus est causa vitæ ex mortuis, nempe gentibus; per Metaphoram, quod vita ex mortuis non sumatur proprie, sed significet bonum quoddam, vitæ ex mortuis, seu reviviscentiæ cuidam simile & respondens. Tantum bonum Judæorum conversio toti mundo afferet, ut mundus renatus quodammodo ac revixisse videatur. Nam & Christiani ingens gaudium ex conversione Judæorum sunt percepturi; nec gaudium solum, sed etiam commodum ac emolumentum. Populus enim iste sacris scripturis innutritus, accedente Euangelii luce, incredibilem splendorem cognitionis divinarum rerum in omnes poterit diffundere: & homines alii Christi disciplinam rejicientes Judæorum sequentur exemplum, & Christo quoque nomen dabunt, sic ut hac Judæorum conversione mundus novam quandam formam sortiturus esse videatur.

Vers. 16. Redit Apostolus ad principalem thesin vers. 11 propositam, Deum non in perpetuum Judaicum populum repudiasse, sic ut eum in gratiam iterum recepturus non sit. *Si vero primitiæ sanctæ, & massa.* Particula δὲ hoc loco idem valet quod *porro.* Per *massam* intelligitur populus Judaicus in genere sumtus: per *primitias* intelliguntur primi illi populi istius autores ac parentes, qui sancti dicuntur propterea, quod a Deo peculiariter fuerunt electi & dilecti, illique consecrati. Hæc autem ipsorum sanctitas quodammodo in omnem eorum posteritatem redundat, tum ex ipsa rei natura, (fit enim ut divina gratia a parentibus in filios hæreditario quodam jure derivetur ac devolvatur, quatenus nimirum ad eam jus & accessum peculiarem habent) tum ex divino fœdere ac promisso, quo Deus sese ipsorum parentibus adstrinxit, se non tantum ipsorum, sed etiam posteritatis eorum Deum fore, eamque summa felicitate cumulaturum esse. Interim tamen fieri potest, ut aliqui ex iis indignos sese gratia divina ac majoribus suis reddant, si nimirum contrarium ejus rei in illis appareat, quo Majores eorum sese Deo maxime commendarunt, nempe fidei. Tales qui sunt, omni sese jure & ad gratiam divinam aditu privant. Nemo potest in illud jus nasci quod Pater amisit: ipsorum tamen posteri semper in jus divinæ gratiæ veniunt, & quandocunque majoribus sui digni evadunt, gratiam divinam pleno sibi jure vindicant. Hoc igitur habet Judaïcus populus præ cæteris omnibus gentibus, quod omnes nascantur in jus divinæ gratiæ: quo jure se privant illi, qui majoribus suis indigni, incredulos se & immorigeros Deo præbent. Licet autem istorum posteri parentum fere sequantur vestigia, ac proinde ipsi se hoc jure privent: quia tamen non tam contumacia, quam inveterata jam & inolita consuetudine peccant, & Christi doctrinæ fidem derogant; propterea majorum ipsorum sanctitas, & divinum illud, quo Deus sese illis obstrinxit, fœdus requirit, ut Deus illis occasionem incredulitatis illius abjiciendæ suppeditet, & eorum ad se conversionem ipse primus procuret. Alludit autem Apostolus in his verbis ad manipulum & panes illos duos, qui ex frugum primitiis ab unoquoque Deo offerebantur & consecrabantur; qui manipulus & panes consecrati reliquas fruges, & quæcunque toto illo anno ex iis massæ fiebant, consecrabant seu sanctificabant, id est, efficiebant, ut reliquæ fruges & massæ mundæ essent, iisque vesci ac frui liceret. Antequam enim panes illi offerrentur, reliquæ fruges eatenus immundæ erant, quatenus iis vesci fas non erat. Sic ergo & illi primi gentis Judaicæ parentes universum populum consecrarunt & sanctificarunt, id est, effecerunt, ut Deo præ cæteris gentibus chari essent, & in jus divinæ gratiæ ac promissionum ejus nascerentur. Quemadmodum autem massa aliqua per panes istos consecrata, poterat aliunde impura reddi, verbi causa per impuræ bestiæ contactum: sic populus hic in universum & in genere, seu ratione originis & generis consecratus, aliunde pollui & impurari poterat, peccatis nimirum & incredulitate.

Alia similitudine rem eandem declarat Apostolus: *Si radix sancta, etiam rami.* Quid per radicem, quid per ramos intelligendum, ex dictis satis constat.

Vers. 17.

Verſ.17. Oſtenſa jam tanta Judæorum dignitate, & præ cæteris gentibus prærogativa, nunc hortatur gentes quæ crediderunt, ne Judæos incredulos præ ſe contemnant, illiſque inſultent. Id autem exequitur Apoſtolus per occupationem objectionis, quam ſic proponit, ut gentium faſtum retundat, & viam ſibi ſternat ad monitionem ſequentem. *Si vero aliqui rami effracti ſunt.* Occaſione ſimilitudinis iſtius a ramis ducta poterat aliquis dicere; ramos iſtos, licet ex optima radice ortos, effractos jam eſſe, & a ſua radice avulſos ac reciſos, ac proinde nihili jam faciendos & contemnendos, nihilque illis radicis ſanctitatem prodeſſe; ſe vero in locum iſtorum ramorum eſſe inſertos, ac proinde jure ſe gloriari poſſe. Hanc objectionem tum proponens, tum diluens Apoſtolus, multis modis faſtum hunc retundit. Primum cum dicit: *aliqui*, oſtendens, non omnes ramos, ſed aliquos tantum eſſe fractos. Deinde dum quemvis gentilem ἀγριέλαιον appellat:

Tu vero ſilveſter oleaſter exiſtens. Per Synecdochen totius pro parte *oleaſter* ponitur pro *ſurculo* aliquo aut palmite ramove ejus. Nec enim quivis ex gentibus eſt *oleaſter*; nec tota arbor ſolet inſeri, ſed tantum ſurculi aut tenuiores ramuſculi. Sylveſtris autem ſurculus non ſolet inſeri bono alicui trunco. Fructus enim naturam ſurculi, non trunci, ſequitur. Quare dum quemvis ex gentibus *oleaſtrum*, hoc eſt ſylveſtris oleæ ſurculum appellat, oſtendit, eum nullo prorſus jure, ac præter naturam quodammodo, quemadmodum verſ. 24 loquitur, trunco iſti ſeu arbori populi Judaïci inſertum eſſe, ac proinde nullam habere ſuperbiendi ac Judæis inſultandi materiam & cauſam.

Inſertus es in ipſis. Id eſt, inter ipſos, nempe ramos. Non omnes autem fractos dixit, ſed quoſdam, tacite oſtendens, multum ramorum naturalium arbori ſuæ inhærere, inter quos ſylveſtres iſti rami inſerti hærebant: ac proinde hinc quoque modeſtiæ ac humilitatis argumentum capere vult gentiles, quod non ſoli ramos iſtius arboris ſpiritualis conſtituant, ſed naturalibus ſint permixti ramis, & ſi oculos ad illos attollant, eſſe cur faſtum ſuperciliumque ponant.

Et comparticeps radicis & pinguedinis oleæ factus es. Verbum συγκοινωνὸς exprimit quidem participationem ſeu communionem alicujus rei, ſed talem, quam quis non jure aliquo habeat, ſed ad quam admiſſus ſit. Quare & hoc verbum faſtum gentium retundit. Radicis autem particeps fit, qui illi inſertus eſt ac cum illa conjunctus, ſic, ut & radix ad illum, & ille ad radicem pertineat, quod gentibus contigit, quæ per fidem in Chriſtum pro poſteris Abrahami reputantur. Pinguedo autem oleæ divinam gratiam, & ex ea manantia divina beneficia ſignificat; olea vero populum Iſraeliticum.

Verſ. 18. *Ne glorieris contra ramos.* Ne illos præ te deſpicias, faſtu & ſuperbia elatus. *Si vero gloriaris, non tu radicem portas, ſed radix te.* Conciſe loquitur Apoſtolus, quaſi hoc tum demum, ſi quis glorietur, conſequatur. Sed ſubaudiendum eſt aliquid, verbi cauſa, ſi gloriaris, hoc tibi veniat in mentem, hoc cogita, quod *non tu radicem portes, ſed radix te*: id eſt, quod nihil ex te in radicem, id eſt in populum Judaïcum, ex iſta radice, hoc eſt ex iſtis ortum redundet boni; ſed ex illis in te omnis felicitas manat ac redundat: non illi felicitate & gratia divina propter te, ſed tu propter illos frueris: tu ex illis ſuccum omnem & pinguedinen ſugis. Et hoc idem eſt cum eo, quod ſuperiori verſu, faſtum hunc ſimiliter retundere volens, dixerat, ſylveſtrem oleaſtrum eſſe comparticipem radicis & pinguedinis oleæ. Propria enim hæc ipſorum bona ſunt, & quicquid felicitatis adhæret. Hinc Paulus infra cap. 15.27 ſcribit, gentes bonorum ſpiritualium Judæis propriorum participes factas, debere quoque Judæos in communionem bonorum iſtorum carnalium admittere.

Verſ. 19. Ex his autem, quæ dixi, nempe Judæos ramorum inſtar effractos & exciſos eſſe, te autem in eorum locum inſertum & ſubſtitutum eſſe, tu inferes: Nam hanc vim habent verba, *Dices igitur.* Particula *igitur* oſtendit, id quod hic dicitur ex dictis inferri, & Apoſtolo objici. *Effracti ſunt rami, ut ego inſererer.* Non poteſt hoc ex ſuperius dictis colligi, inſertionem gentium fuiſſe cauſam finalem effractionis Judæorum, quemadmodum opponens iſte loquitur, nec hoc etiam uſquequaque verum eſt: poterant enim rami naturales non effringi, & tamen rami iſti ſylveſtres illis inſeri: niſi dicamus, hunc objicientem reſpicere ad ipſam ſimilitudinem, eamque nimis trahendo, colligere ex ea, inſertionem hanc effractionis eſſe finem. Cum enim rami arbori alicui inſeruntur, ideo priores amputantur, ut novis ſit locus. Quod ſi ergo illi ſunt exciſi ut ego inſererer, an non jure exulto? an non merito eos præ me contemno, qui ut mihi locum darent, cedere ſunt coacti? Hinc enim apparet, me ills longe digniorem eſſe.

Verſ. 20. καλῶς *Recte* ſane, ſit ita. Dat hoc, non concedit Apoſtolus quod iſte ait, & ex verbis Pauli educit: ſed conſiderandam illi ſubjicit cauſam, propter quam & illi effracti, & ipſe inſertus ſit, ſimulque ſuperbiam & ſecuritaten illi adimit.

Incredulitate effracti ſunt. Verum eſt, effractos illos eſſe, ſed non tam illud tibi conſiderandum eſt, quod effracti fuerint, quam qua de cauſa fuerint effracti. Quam vero ob cauſam effracti ſunt? ob incredulitatem. Una igitur incredulitas illis nocuit. Tu quoque inſertus es: ſed quamobrem? ob fidem.

Tu vero fide ſtas. Verbum ἕστηκας poteſt reſpicere ad ramorum inſertionem, qua ſtant defixi; ſed poteſt etiam ſimpliciter ſumi de ſtatu beato ac felici, cum quis in Dei gratia eſt conſtitutus, ita ut opponatur τῷ πεπτωκέναι, id eſt *caſui*, qui miſerum alicujus ſtatum, æternum nimirum interitum ſignificat. Eandem ſignificationem habes infra cap. 14.4. 1 Corint. 10. 11, 12. 2 Cor. 1. verſ. ult. Hinc jam occaſionem ſumit Apoſtolus monendi eum ne ſuperbiat, vel ſecure agat, quod ſuperbiam ſequi ſolet.

Ne altum ſapias. Quandoquidem illi ob ſolam incredulitatem divina gratia exiderunt, tu vero ob fidem in eam admiſſus es; nullam habes tui efferendi cauſam. Non enim ulla tua dignitate ac merito præ illis id factum eſt; ſed quod illi non crediderint, tu vero credideris. Fides utramque paginam facit.

Sed metue. Quin potius ex eo, quod cum ramis iſtis factum vides, cauſam & occaſionem tibi metuendi ſume.

Verſ. 21. *Si enim.* A minori ad majus argumentatur Apoſtolus. Ne forte & tibi non parcat, ſubintellige, metue.

Vide igitur bonitatem & ſeveritatem Dei. Pergit in hoc homine, hoc eſt quovis gentili, qui in Chriſtum credidiſſet, admonendo, vultque ut perpendat non tantum bonitatem ſeu benignitatem divinam ſibi exhibitam,

bitam, si forte hac elatus animo superbiat; sed etiam ut ex altera parte severitatem ejus perpendat, quo superbus & securus esse desinat. χρηστότης hoc loco complectitur in se tum clementiam divinam, quæ pœnas aufert, tum etiam beneficentiam, quæ bonis aliquem cumulat.

Super eos qui ceciderunt. Hoc loco *casus* videtur sumi de Judæorum peccato, scilicet incredulitate. Potest etiam sumi pro eorum rejectione & interitu.

Ἐὰν ἐπιμείνῃς τῇ χρηστότητι. Articulus τῇ ostendit, de eadem benignitatie agi, nempe de divina: *Permanet autem in divina benignitate*, quisquis illa se dignum perpetuo præstat, & facit, ne ea sibi oblata semel privetur unquam. Hoc sensu Judas vult, ut nos ipsos in charitate Dei servemus ℣. 21. Tacite igitur ostendit Apostolus, hanc benignitatem divinam, quæ credentibus contigit, esse talem, ut facile quis ea privari queat, sua nimirum culpa, si nempe eam conditionem habere desinat, qua eam adeptus est. Quibus enim mediis divina benignitas paratur, iisdem & retinetur.

Alioquin & tu excideris. Ostendit parem conditionem ejus esse cum conditione Judæorum; imo, ut vers. 21 innuerat, aliquo modo deteriorem, si nimirum & ipse incredulitate Judæis fiat similis; ac proinde nullam eum superbiendi & secure agendi habere causam. E contrario vero ostendit Apostolus, Judæorum hac in re parem esse cum gentibus conditionem, imo etiam aliquo modo meliorem, quod abjecta incredulitate in gratiam divinam faciliorem habeant receptum; ac proinde nullam habere gentes causam cur eos contemnant iisque insultent. Parem autem eorum hac in parte esse conditionem, primum docet Apostolus; deinde argumento, ut supra, a minori ad majus confirmat, & sic meliorem Judæorum conditionem esse demonstrat.

Vers. 23. *Et illi inserentur.* Id est, in gratiam divinam recipientur. Et ne quis putaret hoc esse impossibile, ut rami effracti & abscissi iterum arbori suæ inserantur, & cum ea coalescant, etiam calore nativo penitus jam, ut videbatur, amisso, subjungit Apostolus:

Potens enim est Deus rursum inserere ipsos. Quatenus vox inserendi receptionem in gratiam divinam significat, nomen δυνατὸς de solo jure seu potestate divina accipi potest: recipientur in gratiam, si non permanserint in incredulitate; quia Deus jus & potestatem habet eos in gratiam recipiendi, quo pacto etiam sumitur infra cap. 14. 4. Sed quia insertio ista, seu in divinam gratiam receptio, id præsupponit, ut quis incredulitatem abjiciat & credat, atque hoc fortasse potissimum erat quod gentibus impossibile videri poterat, ut Judæi tam obstinati Christi hostes, & a Deo excæcati, & indurati insuper, fidem in Christum amplectantur: propterea vox δυνατὸς & potentiam significare videtur, ob quam fiat, ut illi, licet jam a sua arbore recisi exaruerint, ac inhabiles ad fidem, ac proinde ad gratiam divinam adipiscendam redditi fuerint, iterum cum arbore sua & radice coaliturі sint. Tertiam igitur objectionem his verbis occupat Apostolus, & rei impossibilitatem penitus removet; qua remota revertitur ad suum institutum, quod est, Judæos relicta incredulitate insertum iri suæ arbori & radici, idque probat argumento a minori ad majus ducto, ostendens, meliorem esse hac in parte Judæorum præ gentibus conditionem.

Vers. 24. *Si enim tu.* Argumentatio hæc est plana, nec eget explicatione. Gentiles homines ex naturali sua sylvestri excisi oliva, inserti sunt præter naturam in bonam oleam: quanto magis Judæi ex sua quoque naturali olea excisi oleæ iterum inserentur, cum & ipsi oleæ suæ, & illis olea naturalis sit & propria. Et quia hæc insertio præsupponit fidem eorum in Christum, cum fide fiat, (ne quis putet impossibile esse ut Judæi unquam in Christum credant, quandoquidem fuerint indurati a Deo) huic objectioni occurrens Apostolus subjungit:

Nolo enim vos ignorare. Nempe quod statim affert. Quam rem *mysterium*, id est, rem occultam esse dicit, quia a nemine sciri nisi ex divina revelatione poterat, præsertim cum omnia quæ tunc cernebantur, contrarium suadere viderentur. Inserit autem causam, cur eos mysterium hoc (cum alioquin mysteria propalari & divulgari non soleant) ignorare nolit:

Ne apud vos ipsos prudentes sitis. Ne vobis sapere videamini, hoc est, ne superbiatis. *Ne tibi videaris sapiens in oculis tuis*, inquit Salomon Prov. 3. 7, id est, ne superbias. Plerumque enim illi qui superbiunt, sibi sapientes videntur: et superbia ex opinione sapientiæ nascitur. Solet quidem nasci aliunde etiam, ex divitiis, ex generis nobilitate, ex aliis corporis dotibus; sed opinio sapientiæ, quæ bonum quoddam divinum videtur, & cui corporis dotes conferri nequeunt, animum mire inflare solet, & superbiam producere. Unde Paulus 1 Cor. 8, *Scientia inflat.* Hinc fit, ut illi qui superbiunt, per eos qui sapere sibi videntur, designentur. Superbire autem poterant gentiles, si crederent Judæos jam in perpetuum divina gratia excidisse, nec unquam tempus fore, ut iterum in eam recipiantur, ac proinde gratiam divinam jam sibi fore propriam ac perpetuam, Deumque, nisi penitus gloria carere velit, non posse gentes abdicare. Ne ergo ejusmodi cogitationes animos eorum occuparent, ac superbiæ materiam suggererent, propterea illis hoc mysterium aperit, quod cognitum mire fastum gentium retundere posset. Quodnam autem est illud mysterium?

Quod induratio ex parte Israëli contigit, donec plenitudo gentium ingrediatur. Quod induratio hæc, quæ ex parte, id est, multis Judæorum, non tamen omnibus, quemadmodum superius docuit, contigit, non futura sit perpetua, sed certo spatio ac tempore definita. Spatium autem hoc & tempus est ingressio plenitudinis gentium. Plenitudo gentium multitudinem seu universitatem significat. Ingressio significat ingressionem in Dei Ecclesiam. Postquam enim universæ gentes Ecclesiam Dei fuerint ingressæ, omnesque occasionem habuerint amplectendi Christi Euangelii, tolletur hæc πώρωσις Judæorum, id est, Deus illis amplissimam dabit occasionem, & omnia impedimenta amovebit in Christum credendi. Unde consequetur id quod statim subjicit Apostolus versu sequenti. Videtur autem 20 cap. Apocalypseos prophetia contineri de complemento hujus universarum gentium ingressus. Illa enim resurrectio prima, cujus ibi fit mentio, nihil aliud esse videtur, quam emersio ex tenebris ignorantiæ divinæ voluntatis. Istius autem resurrectionis duæ sunt partes aut membra, quorum unum pertinet ad eos qui Christi nomen adhuc profitentur, licet sub Antichristo degentes veluti mortui fuerint; alterum ad alios homines & gentes Christianæ religionis prorsus expertes. Christiani nominis homines sua resurrectione, quæ est ex tenebris Antichristianis emersio, prævertent mille annis resurrectionem illorum omnium, & mille annis cum Christo regnabunt, id est, per mille annos inter Christianos populos pura Christi religio ac veritas regnabit. Mille autem

tem

tem isti anni non ita præcise sumendi sunt, quin liceat ultra vel citra aliquid numerare. Mille autem annis exactis ad alios quoque populos divina veritas perveniet, ut hi quoque ex tenebris & morte ista spirituali emergant, & cum Christo regnent. Quo facto, nova illa & cœlestis Hierusalem, Ecclesia nimirum ex Judæis collecta (quanquam eadem cœlestem quoque fidelium rempublicam seu mavis statum ac conditionem significat, quæ post mundi hujus finem existet) constituetur, de quo sequenti statim capite agitur. Qui in hac resurrectione prima partem habet, mortem secundam, id est interitum sempiternum effugiet. Morti enim primæ, quæ est ignorantia divinæ veritatis, & eam consequens vita variis peccatis & sceleribus polluta, opponitur resurrectio prima. Mortis tamen primæ non fit mentio, quia in resurrectione prima ad eam fit respectus, & simul eum ea connotatur. Resurrectioni primæ secunda respondet resurrectio, morti primæ respondet mors secunda. Et quemadmodum morti primę opponitur resurrectio prima, ita etiam, quę morti primæ respondet, & ejus est consequens, morti secundæ: et vicissim quemadmodum mors secunda resurrectioni primæ opponitur, ita etiam ejus consequenti, resurrectioni secundæ. Resurrectio prima est ex prima morte conversio: resurrectio secunda est a secunda morte, id est interitu sempiterno liberatio.

Et sic omnis Israel servabitur. Et sic, id est, non alia ratione, quam postquam id factum fuerit. *Omnis*, non pars tantum aliqua, ut nunc, seu reliquiæ quædam, sed generatim omnes Israelitæ. *Servabitur*, id est, remissionem peccatorum seu justificationem ac vitam æternam adipiscetur. Sed quia hanc nemo adipiscetur, nisi in Christum credat, ut jam ante demonstravit Apostolus, propterea in hac salute subintelligitur Judæorum ad Christum conversio, & perinde est ac si dixisset Apostolus: & tunc omnis Israel ad Christum convertetur, atque ita servabitur. Dicitur autem *omnis Israel* sese ad Christum conversurus propterea, quod tales occasiones & causas ejus rei habebit, ut fieri vix queat, nisi quis extreme malus sit ac contumax, quin sese ad Christum convertat. Habuerunt autem ab ipso euangelii initio magnam sese ad Christum convertendi occasionem; & quod attinet ad miracula ac divinos euangelii præcones, nunquam habituri sunt tantam: sed aliud erit quod hunc defectum pensabit. ubi enim viderint omnes profanas gentes Christum adorare, ubi viderint tantam in eis divinarum rerum notitiam ac cognitionem: ubi viderint se tam diu spe sua & expectatione adventus Messiæ frustrari, ac tempus jam præteriisse, quo eum venturum rebantur: redibunt tandem & ipsi ad Christum regem suum clementissimum supplices, & venia peccatorum impetrata, servabuntur.

Confirmat deinde omnem Israelem servatum iri, Scripturæ testimonio: cujus prior pars ex duobus Esaiæ locis concinnata videtur. Priora enim verba, *Veniet ex Sione qui eripit*, desumta sunt ex cap. Lix. 20, nisi quod in Hebræo textu non sit scriptum ex Sione, sed Sioni, hoc est, populo ex Sione. *Venturus*, id est, exoriturus est is qui eripit, ὁ ῥυόμενος, id est, redemtor, liberator. Participium enim positum est pro nomine. Non est autem necesse, ut hunc adventum redemtoris istius ex Sione ad illum actum de quo hic agitur, id est, Judæorum conversionem & salutem restringamus; quasi tum demum dicatur venturus, cum hoc fiet, seu cum avertet impietates a Jacob. Possunt enim hæc tempore disjungi, & alio tempore liberator iste venire, & alio deinde tempore Jacobeos servare. Potest enim simul & adventus seu ortus alicujus prædici, & id quod is longo licet tempore post exortum suum sit gesturus; præsertim cum id suo modo etiam statim post adventum suum agere cœperit, licet plenus istius rei effectus longissimo demum post tempore fuerit secutus. Sed si legas ex Hebræo *Veniet Sioni*, vel *ad Sionem*, poterit intelligi adventus quem proxime consecutura sit illa aversio impietatis a Jacob. Advenire enim tum Deus tum Christus dicitur, cum aliquid singulare & eximium inter homines præstat, eosque vel punit, vel beneficiis afficit. Vide Ephes. 2. 17. *Et avertet impietates a Jacob.* Pro verbis quæ apud Esaiam sunt dicto loco, nempe *& ad redeuntes a prævaricatione Jacob*, scilicet veniet redemtor, maluit apostolus ad alia ejusdem Esaiæ verba ex cap. XXVII. 9 respicere, eaque potius afferre, in quibus de re principali, & præcipua, nempe de salute Judæorum agitur, idque ideo quod aversio ista impietatum non nisi redeuntibus ex prævaricatione continget. Per *impietates* igitur, quas redemtor avertet a Jacob, principaliter intelligi debent pœnæ impietatum, consequenter autem ipsæ etiam impietates, seu Judæorum peccata & incredulitas. *A Jacob* id ist a Jacobeis. Quod nomen quia est indefinitum, vel potius generale, propterea generatim de omnibus Jacobeis est intelligendum. Quare hac Prophetia promittit Deus, se ab omnibus Jacobi posteris peccata ablaturum: quod quia ab initio euangelii factum non fuit, licet non sine propria eaque magna Judæorum culpa, fiet tandem aliquando, cum Deus omnia impedimenta & obstacula tollet, quibus Judæi ab euangelio Christi recipiendo arcebantur, & aptissimam illis omnibusque modis absolutam & perfectam dabit euangelii recipiendi causam & occasionem.

Vers. 27. Ad priorem Esaiæ locum redit Apostolus, ulteriusque suam thesin confirmare volens subjungit: *Et hoc ipsis illud a me fœdus*, id est, hoc cum illis fœdus pangam, seu hæc erit illius fœderis quod ego cum illis pangam vis, hic effectus, ut tollam ipsorum peccata.

Quando tollam peccata ipsorum. Iterum Apostolus pro Esaiæ verbis, quibus hoc fœdus dicto loco explicatur, substituit verba Jeremiæ, propterea, quod apud Esaiam illa tantum pars istius fœderis divini commemoratur, quæ in eo consistit, ut Deus efficiat, ut homines suum quisque in fœdere officium faciat. Est enim apud Esaiam cap. LIX. 1, *Spiritus meus qui in te & verba mea quæ posui in ore tuo, non recedent de ore tuo, & de ore seminis tui.* Quod nihil aliud est, quam ego efficiam, ut verba & mandata mea observes. Unde postmodum consequitur altera illa fœderis pars, nempe peccatorum ablatio. De qua cum potissimum agendum sit Apostolo, propterea maluit Jeremiæ de eodem divino fœdere verba citare: in quibus utraque hæc pars Cap. XXXI sigillatim explicatur. Una autem commemorata eaque præcipua ac pri-

primaria, altera quoque tacite includitur & ſubindicatur.

Verſ. 28. Occurrit deinde tacitæ objectioni apoſtolus, quando ſubjungit: *Secundum quidem euangelium inimici propter vos.* Poterat enim aliquis dicere, fieri non poſſe, ut Iſrael totus ſervetur, & tantam Dei gratiam experiatur, quandoquidem & illi ſint Dei inimici, & Deus illorum. Reſpondet apoſtolus, illos inimicos quidem eſſe, ſed nihilominus tamen a Deo diligi, verum diverſo reſpectu. Docet odium erga illos eſſe, cum amore recta quadam ratione conjunctum, adeoque non eſſe plane perfectum, ſed aliqua charitatis admiſtione temperatum, præſertim quod ad totum populum attinet, non vero quod ad ipſa illa individua, quæ perdere decreverat Deus. *Secundum quidem euangelium*, ſi euangelium reſpicias, ab illis ſcilicet repudiatum & rejectum, habita ratione euangelii, quatenus nimirum ab illis repudiatum fuit. Maluit autem dicere Apoſtolus, *ſecundum euangelium*, quam ſecundum rejectionem, licet hac ratione melior oppoſitio fuiſſet inter hæc membra; rejectio enim electioni opponitur. Sed maluit ſic loqui, ut oſtendat, rejectionis iſtius in illis cauſam fuiſſe, nempe quod ipſi priores euangelium rejeciſſent.

Inimici. Opponit huic voci vocem *dilecti*: unde apparet, hic magis de odio ipſius Dei erga Judæos agi, quam illorum erga Deum. Sed iterum ſic loqui maluit apoſtolus, ut innueret, illos prius a Deo alienatos animo fuiſſe, & odium in illum concepiſſe; quo factum eſt, ut & Deus illis redderetur inimicus & infenſus.

Propter vos. His verbis & finalis, & impulſiva cauſa ſignificari poteſt. Finalis, quatenus Deus Judæos magno gentilium bono rejecit (inimicitiæ enim iſtæ magis in effectu quam in affectu conſiſtunt, tum Judæorum erga Deum, tum Dei erga Judæos) quaſi dicat apoſtolus: inimici ſunt facti magno veſtro bono, ut vobis hac ratione conſuleretur & ſaluti veſtræ, nempe ut ad vos euangelium tranſferretur. Sed ſatius eſt cauſam impulſivam intelligi, ut tanto aptius membra opponantur. Gentes ergo aliquo modo cauſa fuerant impulſiva, ut Deus rejiceret Judæos, & animo ab illis alienaretur, quatenus videbat gentes aptas eſſe ad recipiendum euangelium, quod Judæi repudiabant (quæ ingratitudo Deum prius impulit) & ſperabat illas fructum euangelio dignum allaturas: quemadmodum etiam innuit Dominus Jeſus: *Auferetur*, inquit, *a vobis regnum Dei, & dabitur genti fructum ferenti in tempore ſuo.* Niſi enim vidiſſet Deus alias eſſe gentes ad recipiendum euangelium aptas præter Judæos, fortaſſis Judæorum contumaciam magis longiuſque tuliſſet. Hactenus igitur ſunt inimici.

Verum ſecundum electionem dilecti propter patres. Alio tamen reſpectu ſunt Deo chari & dilecti, habita nimirum ratione electionis, qua eos Deus ſibi ex omnibus gentibus & nationibus peculiariter ſumpſit fovendos. Et licet plurima ex iis individua, imo etiam per certum aliquod idque longiſſimum tempus, peccatis illorum & incredulitate id merente, amore & gratia divina careant: nihilominus tamen ipſa hæc ſtirps per ſe conſiderata Deo chara eſt, quia illam ſibi delegit fovendam: quæ res facit, tum ne hæc ſtirps unquam deficiat & intercidat; tum ut contumax facta, & diu contumaciæ pœnis exercita, tandem revocetur a Deo, & ipſius gratiam ac miſericordiam ſeu occaſionem & oportunitatem ejus rei maximam habeat. Nunquam Deus in hominibus quibuſcunque tandem ad ſe convertendis vi agit, ſed libertati noſtræ ſemper relinquit locum.

Propter patres. Iſti patres non dilectionis ſolum, ſed etiam electionis iſtius cauſa ſunt. Ipſorum enim pietas & fides tanti apud benigniſſimum Deum fuit, ut poſteritatem eorum peculiariter ſibi fovendam ſuſceperit, ac fœdere illis ſe devinxerit. Dilecti ſunt tum propter parentum fidem ac pietatem, quam in poſteritate eorum remunerari vult Deus; tum propterea, quod id patribus promiſerit, ac illis ſeſe obſtrinxerit.

Verſ. 29. Et ne quis cogitaret, pœnituiſſe aut pœnitere Deum iſtarum ſuarum promiſſionum, ac proinde eas ob tantam poſteritatis degenerantis indignitatem revocaturum eſſe, ſubjungit: *Impœnitibilia enim dona & vocatio Dei.* Ideo dico, illos a Deo adhuc diligi, quia jam olim eos diligendos ſuſcepit, idque patribus eorum fœdere cavit; quia Deum non ſoleat unquam pœnitere ſuorum beneficiorum, beneficiorum inquam, quæ ſpopondit, quatenus nimirum ſpopondit. Nam ſi ſpopondit ſub conditione, ſolet Deus non præſtita conditione beneficium ſuum etiam non præſtare. Si vero ſpopondit ac promiſit beneficium ſuum, ſine conditione ulla (quanquam pauciſſima eo pacto promittit) nunquam Deus promiſſum ſuum revocat ac reſcindit, quæcunque tandem ſit eorum quibus promiſit indignitas. Dedit id patrum Judaicæ gentis pietati ac fidei, idque illis promiſit, poſteritatem ipſorum quamdiu Sol, Luna, & ſtellæ lucem ſuam ſervabunt, & officia ad quæ deſtinata ſunt præſtabunt, ut conſtat ex Jerem. 31. 36, 37, non defecturam, & illis peculiariter ſeſe præ cæteris omnibus nationibus adfuturum, ac ejus memorem futurum. Hoc promiſſo obſtringitur Deus, ut & ſtirpem hanc perpetuo conſervet, & tandem etiam aliquando ejus miſertus eam ad ſeſe convertendam curet. Sed ut aliis præter hæc beneficiis vel felicitate aliqua carnali vel ſpirituali & æterna eos afficiat Deus, propter iſtam electionem eorum eorumque patres, id facere non tenetur, ſi illi ſeſe divinis beneficiis reddiderint indignos, pœnis autem & ſuppliciis digniſſimos. Hinc videmus eos jam olim toties a Deo graviſſime fuiſſe punitos tum in deſerto, tum in terra Chananæa, in qua ſæpe oppreſſi & afflicti, ex eaque pulſi, fugati & captivi abducti fuerunt. Vix quidquam videtur eſſe potuiſſe certius illa Jacobi benedictione Geneſ. 49. Exod. 32. 10, quam unicuique filiorum in Ægypto dederat; & tamen parum abfuit quin omnes iſtæ ſtirpes interierint ſolo Moſe ſuperſtite, ex quo, ut tamen divinis promiſſionibus conſtaret fides, gentem educere volebat Deus, illique terram Chananæam tradere. Non loquitur hic apoſtolus de beneficiis divinis, quæ Deus in aliquem ſimpliciter tantum contulit: cum horum ſæpe Deum pœnitere ſoleat, unde fit ut ea etiam revocet, iiſque indignos privet: ſed quæ ex pacto & promiſſo ſuo confert & collaturus eſt.

Propterea ſtatim addit: *Et vocatio Dei.* Vocatio iſta Dei eſt divinæ gratiæ oblatio. Nunquam Deum pœnitet oblatæ alicui gratiæ, ſive genti, ſive homini. Quocirca cum Abrahami ſtripi ac poſteritati gratiam ſuam ac favorem ſemel obtulerit, nunquam eam ita revocat, quin ſtirpis illius ſit memor, eamque per

multa

multa licet ſecula afflictam & rejectam tandem aliquando tamen ad ſe convertendam curet, & converſam in gratiam ſuam miſertus illius recipiat. Non eſt autem absre, ut iſtam pœnitibilitatem magis de effectu ipſo, nempe de revocatione beneficiorum accipiamus, quam de animo & affectu.

Verſ. 30. Ad principalem ſcopum rediens apoſtolus, qui verſ. 26 continetur, nempe fore tempus ut univerſus Iſrael ſervetur, cujus gratia hæc quæ hactenus explicuimus, dixerat apoſtolus, ita ut in his quoque ſcopus iſte tacite lateat (huc enim tendunt omnia, Deum aliquando miſericordia adverſus Judæos uſurum, eoſque ad ſe converſurum, & ſic ſervaturum) huc ergo reſpiciens apoſtolus per elegantem comparationem id docet. *Quemadmodum enim etiam vos quondam inobedientes*, ſeu potius contumaces *fuiſtis Deo*. Non debetis ex iſta ipſorum erga Deum contumaica id colligere, Deum jam eorum in perpetuum eſſe oblitum, nec ullam eorum rationem in poſterum habiturum. Annon enim & vos aliquando contumaces in Deum fuiſtis, nunc vero miſericordiam eſtis conſecuti?

Nunc vero. Et tamen venit iſtud tempus, quo veſtri miſertus eſt Deus, nempe gratiam ſuam euangelicam vobis offerendo, & ampliſſimam occaſionem vobis præbendo ipſum agnoſcendi, colendi, ac proinde æternam ſalutem adipiſcendi.

Horum contumacia. Miſericordiam autem hanc conſecuti eſtis Judæorum incredulitate & contumaica. Hęc enim Deum impulit, ut ad vos gratiam ſuam transferret, & vos loco Judæorum complectendos ſibi deligeret. Hæc eſt comparationis iſtius protaſis. Apodoſin ſubjungit ſic, ut in illa argumentum a minori ad majus tacite contineatur.

Verſ. 31. *Sic & ipſi nunc contumaces facti ſunt.* Ipſi, id eſt, Judæi, opponuntur gentibus. Vos olim, nunc ipſi contumaces facti ſunt, ſubintellige, Deo.

Veſtra miſericordia, ut & ipſi miſericordiam conſequantur. In his verbis eſt transpoſitio. Particula enim ἵνα a fronte collocanda erat, ſic ut & ipſi miſericordiam conſequantur.

Veſtra miſericordia. Quemadmodum vos poſt contumaciam miſericordiam eſtis conſecuti; ita illi poſt contumaciam miſericordiam conſequentur. Contumacia enim ſua natura miſericordiam parere poteſt, ſed miſericordia contumaciam non poteſt. *Veſtra miſericordia*, id eſt, eo quod veſtri Deus fuerit miſertus. Dicitur ipſorum eſſe hęc miſericordia, licet Dei ſit, quia in illos tendit, & circa illos occupatur, & in eorum commodum dirigitur. Erit autem hęc miſericordia gentibus exhibita cauſa, quæ natura ſua vim impellendi habeat partim Judæos ut æmulatione quadam in cenſi ad Deum ſeſe per Chriſtum convertant, ejuſq; miſericordia perfruantur; partim Deum ipſum, ut etiam erga Judæos populum ſuum miſericordia utatur, præſertim poſtquam omnes gentes ſua miſericordia fuerit amplexus. Quemadmodum ergo Deum contumacia Judæorum movit, ut gentium miſereretur; ſic viciſſim miſericordia gentibus & quidem univerſis exhibita, Deum movendi vim habebit, ut etiam Judæorum miſereatur. Si quis a filiis ſuis graviter offenſus & læſus ſervorum eorumque contumacium miſertus, paternam gratiam illis offerret, iiſque eam grato animo ſuſcipientibus, magnis beneficiis opibuſque eos quam diutiſſime afficeret, annon, omnibus ſervis non neceſſariis etiam beneficiis cumulatis & affectis, nemine præter filios jam reſtante, tandem etiam filiorum miſertus, eandem illis, quam ſervis contumacibus gratiam offerens iiſque gratiam ejus prono animo ſuſcipientibus, eadem beneficentia & liberalitate eos proſequeretur? idem ergo Deus olim Judæis facturus eſt. Non dixit autem apoſtolus ſimpliciter, Judæos poſt inobedientiam miſericordiam conſecuturos, ſed eos factos fuiſſe immorigeros ut conſequerentur miſericordiam, non tantum eventum, ſed etiam finem, ſi Dei conſilium reſpicias, mobedientiæ iſtius notans. Nec enim ſic apparet gratia & miſericordia cum is beneficiis licet magnis afficitur, qui ſeſe morigerum & obſequentem præſtitit, quam cum is beneficiis & quidem ſummis afficitur, qui aliquando admodum ſuit contumax & refractarius. Ut ergo miſericordia poſſet uti Deus, ſeu ut appareret, Deum miſericordia eaque maxima uti, propterea iſti fuerunt inobedientes ſeu ἀπειθοῦντες.

Verſ. 32. Hoc omne non caſu aliquo fieri, ut occaſio miſericordiæ divinæ ſtruatur, ſed Dei nutu ac conſilio, ſic ut miſericordia divina ſit cauſa finalis contumaciæ iſtius (media enim in finem caſu ordinari non ſolent) declarare volens apoſtolus, quo poſtmodum divinam ſapientiam extolleret, ſubjicit: *Concluſit enim Deus omnes in inobedientiam*, εἰς ἀπείθειαν, *ut omnium miſereatur.* Hæc concluſio omnium in inobedientiam a Deo facta ſic explicari debet, ut & cum juſtitia, & cum miſericordia ſimul conſiſtere poſſit. Nam ſi Deus homines prædeſtinavit ad peccatum, ſeu εἰς ἀπείθειαν, nec illi ſua ſponte & libera voluntate tales ſunt, quomodo eos jure punire poteſt? annon injuſtiſſimum eſt decernere in aliquem pœnam nulla habita ratione ejus peccati, & ut eum jure punire poſſis, efficere, ut omnino peccet? Duplex in eo eſt injuſtitia, tum quod eum malum reddideris, tum quod malum non ſua ſponte, ſed tua voluntate, ac vi irreſiſtibili redditum punias. Nam talem dum punis innocentem punis. Nemo enim eſt vere nocens, niſi qui poterat non eſſe nocens. Pœna non ante peccatum abſoluto decreto ſtatui & irrogari debet; ſed peccato jam libera voluntate (alias enim peccatum vere non eſſet) perpetrato. Miſericordia etiam, quæſo, qua uteris, cum eum nocentem non punis, quem nocentem eſſe coegiſti ac vi irrefragabili effeciſti? Imo ſi juſtus eſſe velis, punire eum non debes. Ubi autem nemo jure puniri poteſt, cum non punitur nulla in eum exercetur miſericordia. Non ergo concludit Deus homines εἰς ἀπείθειαν, niſi vere ἀπειθεῖς, niſi jam ſua ſponte contumaces, & qui ſuis carnalibus cupiditatibus & affectibus dediti in contrarium divinæ voluntati feruntur. Hos ergo concludit Deus εἰς ἀπείθειαν, tum permittendo eoſque ſuis viis ire ſinendo, nec illos ſubinde revocando ut ſemper reſipiſcendi occaſionem habeant. Et hac ratione Deus præteritis temporibus gentes in iſtam inobedientiam concluſerat, ut patet ex Actor. 14. 16, & XVII. 30; tum etiam indurando, quod fit cum occaſio agnoſcendæ divinæ veritatis alicui ſubtrahitur, cum multa ſunt quæ animum ejus pravum & in contrarium nitentem offendere, ac incredulitatem ejus confirmare & obſtinatum reddere poſſint. Et hac ratione Judæi εἰς ἀπείθειαν concluſi ſunt a Deo. Hæc eſt ratio, qua Deus homines continere ſolet in hoc carcere, quæ juſtiſſima eſt, & Deo digniſſima. Quo autem longius in hoc carcere concluſi detinentur, tanto poſtmodum illuſtrior eſt Dei miſericordia, ſi ejus occaſionem ſufficientiſſimam

tiſſimam reſipiſcendi donet, & eos ex hoc tam diuturno carcere dimittat. Sic olim gentes per longam ſeculorum ſeriem in hac inobedientia relictæ fuerunt: ſic nunc detinentur,& adhuc detinebuntur Judæi. Quemadmodum autem in carcerem nemo jure compingitur niſi nocens: ſic in hunc inobedientiæ carcerem nemo a Deo compingitur, niſi qui ut compingeretur eſt meritus. *Omnes*, tam Judæos, quam gentes.

Ut omnium miſereretur. Omnium quidem, ſed non omni tempore. Erat tempus, cum gentes eſſent ſine miſericordia; eſt nunc tempus quo Judæi: erit tempus, quo tum Judęi tum gentes miſericordia divina perfruentur.

Miſereretur. Miſericordiæ laudem & gloriam in hac concluſione εἰς ἀπείθειαν quærit Deus. Poſtquam enim conſtricti vinculis & clauſtris incredulitatis, idque propria ſua culpa & animi perverſitate, homines a Deo tenentur, ſic ut amplius propriis viribus exire, & clauſtra hæc aut vincula abrumpere nequeant,tum demum miſericordia divina effulget,cum Deus his vinculis & clauſtris laxatis, libertate eos donat, ſeu exeundi ex hoc carcere copiam & poteſtatem facit,ac poſtquam exiverunt, beneficus inſuper & gratia paterna eos complectitur.

Verſ. 33. Hoc tam mirabili ſapientiſſimoque Dei conſilio expoſito, quomodo ille ex rebus malis ſibi gloriam paret, & ex contrariis contraria producat, continere ſe apoſtolus non potuit, quin erumperet in hæc verba quæ ſubjicit, & quibus hanc ſuam tractationem de Judæorum rejectione,ejuſdemque pœnæ mitigatione concludit; *O profunditatem divitiarum & ſapientiæ & cognitionis Dei.* Dupliciter hæc verba accipi poſſunt: tum ut vox *divitiarum* per ſe ſtet, & unum ſit ex iis, quorum *profunditatem* hic miratur apoſtolus, ac benignitatem beneficentiamque ſignificet divinam: tum ut ad cognitionem & ſapientiam divinam referatur,& profunditas divitiarum ſignificet profundas divitias; quem ſenſum poſtulat vulgatæ interpretationis lectio, quæ voculam *et* ante vocem ſapientiæ expungit. Hoc ſenſu admiſſo poſſunt voces ſapientiæ & ſcientiæ pro ſynonymis ſumi: ſed ſi prior ſenſus recipiatur, neceſſe eſt ea inter ſe diſtinguere. Non enim ſolet hęc particula, quæ modo diverſa conjunxit, ſynonyma ſtatim conjungere. *Sapientia* ergo in eo conſiſtet, quod ita norit omnia in gloriam ſuam & in bonum convertere, qui ſciat omnibus rebus in bonum uti, & cum illas aptiſſime in finem dirigit, nec unquam fine ſuo prorſus careat & fruſtretur: Cognitio autem quod ſciat & exploratum habeat, quid ex unoquoque ſequatur, & quis ſit futurarum rerum omnium, ac mediorum, quæ ille in finem ſuum ordinat, exitus.

Quam imperſcrutabilia ſunt judicia ipſius! Judicia ſunt Dei decreta ac juſſa, & quæ decreta conſequi ſolent, ejus actiones & facta, ſive in pœnis conſiſtant, ſive in beneficiis, quæ ad regimen ac gubernationem creaturarum ratione præditarum pertinent. Judicare apud Hebręos non ſemel ſignificat regere. Itaque judicia rectè poſſunt ſumi pro conſiliis & actionibus ad regimen & gubernationem creaturarum ratione præditarum ſpectantibus. Nemo mortalium aſſequi poteſt,quo conſilio Deus hoc vel illud fecerit. Quis ſcire poterat, quare Deus tanto tempore gentes neglexerit ac contumaces eſſe permiſerit? Exitus tandem docuit, quo fine id a Deo factum fuerit; nempe ut miſericordiam ſuam proderet. Quis etiam ſciviſſet, quorſum ſpectet Deus Judæis induratis & rejectis, niſi id per ſpiritum ſuum hominibus revelaſſet? Pertinet huc ille locus Pſal. xxxvi judicia Dei eſſe profundam abyſſum. Judicia enim illò in loco non ſolum pœnas ſignificant, ſed omnia Dei decreta, ſtatuta, ac facta, quorum cauſas rationesque miſeri ignoramus. *Quam inveſtigabiles viæ ipſius* ſciri ab homine, niſi cælitus doceatur, non poteſt, quorſum Deus aut quo pacto tendat. Sępe enim nobis in contrarium ferri videtur, cum tamen currat in contrarium. Videbatur Deus in omnium gentium interitum tendere, & tamen in contrarium evaſit. Sic nunc videtur Judæos prorſus ire perditum; cum tamen contrarium aliquando ſit ſecuturum. Neſcimus quidem, quomodo Deus ad finem ſuum perventurus ſit: adeo ſunt perplexæ viæ illius: perveniet tamen, & tum demum apparebit, Deum ſapientiſſime cuncta fuiſſe moderatum. Non mirum eſt autem, imperveſtigabiles eſſe vias Domini, & judicia ejus imperſcrutabilia.

Verſ. 34. *Quis enim cognovit mentem Domini?* Scripturæ dictis id comprobat apoſtolus. *Quis cognovit?* id eſt nemo. *Mentem*, id eſt, quid Deus cogitet, quid in animo ſuo volvat quæ agitet conſilia.

Aut quis conſiliarius illi fuit? Σύμβουλος eſt is, qui una cum aliquo de re aliqua conſultat, ſive etiam conſilium ſuum alicui dat. Quod ſi aliquis eſſet qui cum Deo conſilia conferret, & rationes de rebus agendis iniret, is ſcire poſſet mentem Domini. Hæc autem verba oſtendunt, de tali aliquo ſcripturam loqui, qui non ex ejuſmodi revelatione quæ a divina benignitate pendeat, ſed alia aliqua ratione mentem Domini cognitam habeat. Conſiliarius non ideo ſecreta novit principis, quia tanta eſt erga illum principis benignitas, ut eum nihil velit celare; ſed quia princeps conſilio indiget, idque ab eo, vel una cum ipſo capit.

Verſ. 35. *Aut quis prior dedit illi?* Sive conſilium aliquod, ſive beneficium. *Et reddetur illi.* Id eſt, ut reddatur, nempe par pari referendo, beneficium beneficio compenſando. Nemini Deus reddit, ſed dat, ipſe nullius indigus; licet obſequiis & humilitate poſt beneficia jam ante ſponte collata provocetur, ut plura deinde ac majora largiatur.

Verſ. 36. *Quia ex ipſo, & per ipſum & in ipſum ſunt omnia.* Non mirum eſt neminem illi conſulere, aut quippiam in illum conferre: ſiquidem ex ipſo ſunt omnia. Quicquid eſt præter illum ex ipſo eſt: ille hæc omnia invenit & conſilio ſuo diſpoſuit.

Per ipſum. Ille etiam ſolus eſt, qui ea quæ invenit, quæ conſtituit, ad effectum perducit: non eſt aliquis alius qui ea quæ Deus facienda invenit & diſpoſuit, ſuis viribus faciat; ſed ille ipſe qui invenit, etiam efficit, licet non omnia per ſe ipſum, ſed plurima per cauſas medias, quas ipſe prius fecit, iiſque vim efficiendi largitus eſt.

Et in ipſum omnia. Ille etiam eſt ultimus omnium rerum & actionum finis: cuncta in illius laudem & gloriam tendunt ac referuntur. Solent autem hæ voces, *ex ipſo*, *per ipſum*, de Deo elatæ, nunc latius nunc ſtrictius ſumi. Si alterutrum tantum poſitum eſt, & Deo ſummo attributum, utrumque ea quam explicuimus ſignificatione complectitur, ut, *ex ipſo*, 1 Corint. 8. 6, *per ipſum* Hebr. 11. 10. Cum vero conjunguntur, tum utrumque minus ſignificat. Idem accidit ſæpe in voce fidei, charitatis, aliiſque vocibus, quæ cum ſolæ ponuntur, omnia ſignificant quæ cum illis naturali vinculo cohærent: ſi vero iis aliquid addatur,

datur, ipſarum ſignificatio in tantum reſtringitur, & magis in propriam ſignificationem cogitur.

Ipſi gloriam in ſecula. Amen. Pulcherrime concluſit Apoſtolus ſuperiorem tractationem de variis Chriſtianæ religionis myſteriis, divinam ſapientiam atque adeo ipſum Deum laudibus extollens. Quo facto jam tranſit ad præcepta morum.

CAP. XII.

ARGUMENTUM.

Hoc & ſequentibus capitibus tradit Apoſtolus varia præcepta Chriſtianæ pietatis uſque ad hujus Epiſtolæ Epilogum. Primum autem in genere hortatur ad Chriſtianam pietatem; deinde ſpecialia ejus tradit præcepta.

Verſ. 1. Παρακαλῶ *igitur vos.* Cum igitur ita ſe res habeat ut hactenus docuimus, hortor vos & moneo. Sic enim potius verbum παρακαλῶ accipiendum eſt, quam rogo vel obſecro.

Per miſerationes Dei. Plurali numero utitur, vel ad declarandam amplitudinem magnitudinemve divinæ miſericordiæ, vel ad deſignandos multiplices effectus iſtius miſericordiæ. *Miſerationes* autem iſtæ ex ſuperiori tractatione eruendæ ſunt, ſeu in memoriam revocandæ, quarum tum ſupra, tum paulo ante mentionem fecit Apoſtolus ſuperiori cap. ℣ſ.30,31,32, & hoc quidem inprimis, ubi dicit Deum omnium miſereri, nunc quidem gentium, aliquando vero etiam Judæorum. Hac igitur tanta Dei miſericordia, qua nobis omnia peccata remittere, quod nos per fidem non per opera juſtificare velit, quod Filio ſuo noſtri cauſa non pepercerit, quod non ſolum Judæos, ſed etiam gentes ad hanc gratiam vocavit, flecti nos vult ab obedientiam Deo præſtandam. Quam prius, uti diximus, in genere deſcribit, deinde in ſpecie.

In genere, cum ait: *ut ſiſtatis corpora veſtra &c.* Alludit Apoſtolus ad legalem illum cultum. Quemadmodum enim ſub lege pecudes Deo immolandæ adducebantur veluti in conſpectum Dei, & ſiſtebantur ad tabernaculum, exhibebanturque Sacerdoti; qui eas poſtmodum Deo offerret: ſic vult ut nos quoque noſtra corpora Deo præbeamus ac ſiſtamus, hoc eſt firmum propoſitum habeamus Deo in omnibus obtemperandi: En me tibi ſiſto, Deus! ut me pro tuo libitu ac voluntate utaris, vel totus in uſus tuos ac cultum cedam.

Per corpora noſtra, ſynecdochice nos ipſos intelligit. Quanquam non fruſtra hac ſynecdoche eſt uſus, ut oſtendat nos non tantum ratione animi, ſed etiam ratione corporis Deo ejuſque cultui debere vacare & inſervire. Adde quod hoc pacto elegantior ſit alluſio ad ſacrificia: corpora enim pecudum offerebantur. Dicit autem, *corpora veſtra*, ut ea opponat alienis, nempe pecudum. Facilius enim eſt alienum corpus Deo offerre quam noſtrum.

Oſtendit nos quidem debere corpora noſtra Deo ſiſtere, ut fiant *hoſtia*, hoc eſt ut Deo penitus conſecrentur, ſeu in honorem cultumque ipſius cedant; ſed tamen ut ſint *vivens* hoſtia, diſſimilitudinem inter hanc & illas legales hoſtias innuere volens. Illæ enim mactabantur, hæc autem non mactatur, ſed vitam ſuam retinet, ac omnes vitæ actiones obit, & quatenus eſt viva Deo conſecrari & in ejus cultum cedere debet. Quaſi dicat, cum autem ſiſtitis corpora veſtra Deo, non eſt opus, ut olim ſub lege, victimus accidebat, ut ea in mortem tradatis; ſed viva ac vitæ actiones, obeuntia Deo conſecrare debetis.

Addit: *ſanctam.* Quemadmodum ſub lege non ſatis erat hoſtiam adducere ad aram, eamque Deo ſiſtere; ſed eam cædere, & in divinos uſus cultumque convertere erat opus: quod dum fiebat jam penitus ſanctificabatur, id eſt non tantum ab omni alio profano uſu erat ſeparata, ſed etiam in ſacros ac divinos uſus tota cedebat. Sic etiam non ſatis eſt ſiſtere corpus ſuum Deo, ac ſeſe illi dicare, hoc eſt propoſitum firmum illi parendi in animo habere; ſed neceſſe eſt ut reipſa ejus uſibus inſervias, & ab omni profano actione liber, omnino actiones ex ejus præſcripto obeas, totuſque in illius cultum cedas & convertaris.

Hoc facto conſequitur id quod addit apoſtolus: *beneplacentem Deo.* Tum demum Deo victima vere placebat, cum jam in honorum ipſius cæſa eſſet, cum adipe incenſo odor ſurſum ferretur, qui dicebatur odor quietis, odor ſuavis & Deo gratiſſimus. Sic tum demum nos qui victimæ ſumus Deo vere placemus, cum varios ei virtutum & honeſtarum actionum odores ſpiramus, & toti in divinos uſus cedimus.

Rationalem cultum veſtrum. Hæc verba per appoſitionem ſunt legenda: quæ, ſi conſtructionem Grammaticam ſpectes, cohærent cum proximis accuſativis; ſed ſi ſenſum ipſum, cohærent cum verbo παραστῆσαι & ſequentibus. Tota enim hæc oratio nominis rationem habet, quaſi dicat quæ res eſt rationalis cultus veſter. Similis locutio eſt Epheſ. v. 2. 1 Tim. 2. 6. Cultum vero hominum Chriſtianorum rationalem, videtur opponere carnali potius quam irrationali. Quo ſenſu etiam Petrus hac voce uſus fuiſſe videtur cum de lacte rationali loquitur: lac enim illud rationale carnali lacti opponitur. Quocirca hæc vox eandem videtur habere vim quam vox ſpiritualis. Spiritualis enim cultus opponitur carnali: & ſic loqui ſolent ſacræ literæ, cum cultum illum legalem euangelico cultui opponunt, cum ſpiritualem eum qui ſpiritu vel in ſpiritu fiat, illum carnalem vocant. Vocatur autem hic cultus rationalis & ſpiritualis, non quod ſolo ſpiritu vel animo peragatur, quemadmodum ne legalis quidem ſolo corpore peragebatur: ſed quod in hoc cultu magis animus ſpectetur quam externa corporis actio, & hæc ex illo æſtimetur; in illo autem magis externa illa actio quam animus ſpectabatur. Deinde rationalis ſeu ſpiritualis vocatur, quod animo ac ſpiritui valde ſit gratus, & cum illo mirifice conveniat, utpote in ipſa honeſtate ac convenienti decoro fundatus; ille autem totus in ceremoniis conſiſtens, nulla naturali honeſtate ſubnixus, carni magis placet quam ſpiritui.

Λατρείαν. Λατρεία opus quidem ſignificat, ſed quod peculiariter ad cultum numinis refertur: qualia erant, cum hoſtiæ adducebantur, cædebantur, Deo offerebantur, & alia infinita. Hoc loco complectitur quidem omnem actionem honeſtam, ſed ex accidente, non quatenus ſit ſimpliciter honeſta, ſed quatenus ſuo modo ad cultum divinum refertur ac ſpectat.

Verſ. 2. *Et ne conformemini ſeculo huic.* Per remotionem contrarii admonitionem ſuam illuſtrat & amplificat Apoſtolus. Quaſi dicat: nolite habere eandem figuram & formam cum hoc ſeculo: nolite illi eſſe conformes, id eſt ſi antea conformes fuiſtis, ne in poſterum ſitis; ſi non fuiſtis, ne unquam fiatis.

Sed illud prius potiſſimum intelligit Apoſtolus, ut ex re contraria ſtatim apparebit.

Seculo huic. Id eſt hominibus hujus ſeculi, ſeu in Chriſtum non credentibus : qui ſeculum hoc vocantur, tum quod longe maximam partem mundi ſeu ſeculi hujus conſtituant ; tum quod illorum omnes ſpes opeſque hoc ſeculo contineantur ac terminentur. Hujus iterum contrarium ſubjungit Apoſtolus, ut monitionem ſuam tanto melius illuſtret, amplificet & inculcet.

Sed transformemini : Nempe moribus. Alios mores prioribus contrarios induite, ſic ut formam ac habitum mutaſſe videamini. Hinc apparet eos prius huic ſeculo fuiſſe conformes : ideoque monentur ne amplius ſint.

Renovatione mentis veſtræ. Medium exprimit per quod hanc metamorphoſin conſequi poſſint. Satius enim eſt hæc verba ita ſumere, ut illis quo pacto metamorphoſis iſta fieri debeat oſtendatur, quam ut quænam illa ſit explicetur. Metamorphoſis enim mentis in melius, & una cum mente voluntatis metamorphoſin iſtam, ſeu morum mutationem ſecum trahit. Mutatio autem hæc mentis & voluntatis in eo conſiſtit, cum mens noſtra non amplius terrena ſed cœleſtia curat, voluntas cupit.

Εἰς τὸ δοκιμάζειν ὑμᾶς. His verbis mutationis iſtius terminus ad quem indicatur. Mens enim antequam innovaretur & mutaretur, expetebat ea quæ eſſent carni grata, quid ſuave, quid amabile, quid utile eſſet inquirebat, & hoc invento id etiam approbabat. Poſtquam autem innovata eſt, ſolicite inquirit & veſtigat ea quæ non carni ſed Deo ſunt grata & accepta, iiſque inventis ea approbat. Utrumque enim verbo δοκιμάζειν hoc loco includi debet.

Quæ ſit voluntas Dei. Voluntas ſumitur pro voluntatis objecto, id eſt pro eo quod Deus vult & requirit ab hominibus.

Illa bona. Bonum hoc loco honeſtum ſignificat. Explorare debemus quidnam ſit honeſtum, pulchrum decorum. Hęc enim vult Deus.

Bene placens. Quidquid enim honeſtum & pulchrum eſt id Deo placet.

Et perfecta. Perfecta voluntas divina continet omnes virtutes quotquot ſunt, qualis non erat ſub lege revelata, ſed ſub Euangelio demum tradita. Videtur enim tacite voluntatem hanc opponere illi voluntati divinæ quæ ſub lege hominibus nota erat. *Bona* dicitur, quatenus diſtinguitur à ceremoniis, quæ ſua natura ad virtutem & honeſtatem nil pertinebant : *perfecta*, quatenus opponitur imperfectioni diſciplinæ legis, quæ multas virtutes non tradebat quas Chriſtus tradidit.

Verſ. 3. Abſoluta generali monitione, tranſit ad ſpecialia virtutum præcepta & monita : *Dico enim.* Particula γὰρ non videtur habere hoc loco vim cauſæ aut rationis, ſed rei ulterius declarandæ gratia videtur addita.

Per gratiam quæ data eſt mihi. Per *gratiam* hoc loco intelligit munus Apoſtolicum ſibi à Deo & Chriſto commendatum : quod metonymice *gratiam* vocat, quia erat gratiæ divinæ effectus. Modeſte enim loquitur, quia alios ad modeſtiam hortaturus erat. Meminiſſe autem iſtius ſui muneris debuit, quia omnibus quotquot in Eccleſia erant, præſcribit præcepta, etiam præſtantiſſimis ; quales erant Prophetæ, quibus verſ. 6 præceptum dat. Quare ne nimium ſibi arrogare videretur, muneris ſui authoritatem interponit. Eandem etiam forte ob cauſam iſtius gratiæ, hoc eſt muneris ſui Apoſtolici meminit infra cap. 15. 15.

Ne ſuperſapiat plus quam ſapere oportet. Particula ὑπὲρ videtur aliquo modo redundare, quia iſtud πλὲον τοῦ φρονεῖν videtur latius extendi quam ὑπερφρονεῖν. Hoc enim videtur eſſe cum quis nimis multa ſibi arrogat, illud autem eſt cum quis de ſe aliquid ſentiens, etiam minimum à veritate recedit. Monet igitur Apoſtolus, ne quiſquam aut id quod non habet, aut plus quam revera habet, divinorum donorum ſibi arroget ; neve opinione ſui, ſeu vera, ſeu falſa, tumeat & ſuperbiat.

Sed ſapiat, ὡς δὲ σωφρονεῖν. Εἰς δὲ idem eſt quod apud Latinos ita ut : quaſi dicat, ſed quiſque ita de ſe ſentiat, ut ſenſus iſte modeſtus ſit ac ſobrius, hoc eſt verus. Ille enim ſenſus ſobrius eſt qui verus eſt. Verbum σωφρονεῖν, quod temperantiam vel ſobrietatem proprie ſignificat, hoc loco ad modeſtum de ſe ſenſum ſignificandum adhibetur : quia quemadmodum temperantia cohibet carnis cupiditates in cibo & potu, ne nimias ſectetur voluptates, ſed intra modum ac mediocritatem ſe contineat ; ita modeſtia cohibet animi opinionem & de ſe ſenſum, ne à medio ac convenienti modo recedat. Omnis virtus quæ exceſſum quemvis moderatur & cohibet, σωφροσύνη per metaphoram, vel ſynecdochen ſpeciei pro genere, nominari poteſt.

Unicuique quemadmodum Deus imperitus eſt menſuram fidei. In voce *unicuique*, ἑκάστῳ eſt trajectio, & debet conjungi cum verbo ἐμέρισεν. Deſcribit enim hic Apoſtolus menſuram ſeu modum de ſe ſentiendi. Modus autem iſte eſt menſura donorum divinorum. Tantum quiſque de ſe ſentiat, quantum donorum divinorum habet. Fides hoc loco per Metonymiam ſumitur, hoc eſt pro donis illis divinis quæ credentibus dabantur : fides enim cauſa erat iſtorum donorum, ſeu per fidem hominibus dona iſta contingebant. Ἐμέρισεν *partitus eſt*, poſitum eſt pro impartitus.

Verſ. 4. *Quemadmodum enim in uno corpore multa membra habemus.* Quia dixerat Deum certa quadam menſura unicuique dona ſua imperitum fuiſſe ; non autem unâ omnibus *pariter*, ſed aliis majore, aliis vero minore menſura, hoc eſt aliis excellentiora & præſtantiora, aliis minus præſtantia dona dediſſe (menſura enim iſta hoc loco non tam ex quantitate, quam ex qualitate donorum æſtimari debet, ſic ut majorem menſuram habeat is qui majus donum eſt adeptus, minorem qui minus) quia, inquam, id dixerat, vel ſaltem indicaverat, propterea iſtius rei rationem in his verbis explicat, ſumpta ſimilitudine ab humano corpore, cum quo Eccleſiam comparat. Quemadmodum, inquit, in uno corpore multa ſunt membra :

Membra autem omnia non unam habent operationem. Operationem ponit pro facultate operandi, effectum pro cauſa. Aliam facultatem operandi, ac proinde etiam operationem ipſam habet oculus, aliam auris, aliam manus, aliam pes &c.

Verſ. 5. *Sic multi unum corpus ſumus.* Apodoſis ipſius comparationis. Sic οἱ πολλοὶ, nos qui multi ſumus, ac membris corporis quæ multa ſunt reſpondemus, unum corpus ſumus, omnes collectim ſumpti unum Eccleſiæ corpus conſtituimus, quemadmodum membra ſimul ſumta corpus conſtituunt. Quare non mirum, cum Eccleſia tota corpori, quiſque autem noſtrum alicui corporis membro reſpondeat, quod Deus non omnibus eadem dona, ſed diverſis

diverſis diverſa dederit; nec una, ſed multiplici menſura fuerit uſus: hoc enim multitudo & diverſitas membrorum requirit. Quorſum enim eſſent alioquin multa membra, ſi omnium eadem eſſet operatio ſeu operationis facultas? *In Chriſto.* Ratione Chriſtianæ religionis, ſeu quatenus Chriſtiani ſumus.

Singulatim autem alii aliorum membra. Etſi tacite jam innuerat quemvis noſtrum membri habere rationem; (ſi enim unum corpus conſtituimus, neceſſe eſt ut membris corporis reſpondeamus) id tamen exprimere etiam voluit Apoſtolus, tacite monere nos volens, ut ſiquidem alii aliorum membra ſimus, nobis etiam mutuo inſerviamus, & dona iſta diverſa in publicam totius corporis aliorumque membrorum utilitatem convertamus. Quod ut faciamus in ſequentibus nos monet, ad quam monitionem iſtis verbis aditum ſibi ſtravit: ſubjicit enim

Verſ. 6. *Habentes autem dona ſecundum gratiam quæ data eſt nobis diverſa.* Poſtquam docuit diverſitatem donorum in eccleſia & eſſe, & eſſe omnino debere, nunc monet ut omnibus etiam ad publicum bonum & emolumentum utantur. *Secundum gratium.* Vox κατὰ poteſt hoc loco ſimpliciter ſignificare cauſam iſtorum donorum, nempe gratiam divinam. Sic apud Petrum dicitur nos Deum regenuiſſe ſecundum multam miſericordiam ſuam.

Quæ data eſt nobis. Quæ nobis contigit, qua nos Deus eſt proſecutus. Poteſt etiam *ſecundum gratiam*, quandoquidem vox κατὰ in diſtributionibus peculiariter adhiberi ſolet, ſignificare pro ratione gratiæ, ad normam gratiæ, ſeu prout diverſa fuit gratia qua nos Deus complecti voluit, & hoc vel illud donum nobis conferre. Videtur enim gratia ipſa divina pro donorum varietate & ipſa eſſe varia. Diverſitatis donorum non alia eſt quærenda cauſa quam divina gratia. Non reſpexit Deus in eorum collatione ad cujuſquam dignitatem vel merita, ſed tantum ad ſuam gratiam & benignitatem. Quocirca unuſquique debet eſſe contentus, ſiquidem nullus eſt meritus. Eſt autem hæc oratio Pauli elliptica, quæ tamen aliquo modo in ſpeciali donorum variorum enumeratione ſuppletur, ex quo ſpeciali ſupplemento univerſalis iſtius ſententiæ univerſale ſupplementum ſumi debet; quod nullum aliud eſt, quam unumquemque debere ſuis donis proviribus aliis inſervire, eaque in publicum uſum, quantum in illo eſt, conferre. Quod etiam monet Petrus 1 Epiſt. 4. 10: *Unuſquiſque*, inquit, *quemadmodum accepit donum in vos ipſos illud miniſtrantes*, id eſt in communem uſum conferat, *ut boni diſpenſatores variæ gratiæ Dei.* Bonus enim diſpenſator eſt, qui ea quæ ſibi diſpenſanda commiſſa ſunt diſpenſat, nec ſibi quicquam reſervat eorum quæ ad alios pertinent.

Si quis loquatur, ut oracula Dei. Meminerit ſe oracula divina eloqui, ac proinde illa non eſſe celanda, aut intra pectoris clauſtra premenda; tanquam ſi eſſent tua ſecreta, non autem Dei oracula, quæ Deus celari non vult, ſed omnibus nota fieri & propalari.

Si quis miniſtret, tanquam ex viribus quas ſuppeditat Deus. Faciat id pro viribus ac facultate ſua. Enumerat in ſpecie Apoſtolus dona, & quomodo unoquoque utendum ſit docet.

Sive Prophetiam. Prophetiæ donum hoc loco non videtur ita ſtricte ſumi, ut de iis tantum dicatur qui primi recenſentur poſt Apoſtolos, & ab aliis doctoribus & paſtoribus Euangelii diſtinguuntur 1 Cor. 12. Epheſ. 4, quales erant illi qui profundiora Chriſtianæ religionis myſteria, vel ex Apoſtolorum doctrina, vel ex Veteri Scriptura eruebant, vel etiam nonnulla ex ſemetipſis divino illo ſpiritu dictante promebant. In quo tamen dono procul dubio erant gradus. Non fruſtra enim Apoſtolus dicit, ſpiritus Prophetarum Prophetis ſubjectos eſſe. Tandem etiam aut ex iis nonnulli futura prævidebant, aut abſentia videbant. Eadem enim fere videtur eſſe vis qua occulta & in abdito latentia cognoſcuntur, qua vel futura prævidentur, vel videntur abſentia. Non videtur, inquam, hoc loco Prophetia tam ſtricte ſumi, ſed late, ut complectatur eos omnes qui doctrinam in eccleſia proponunt, & qui aliquid profantur. προφήτης enim eſt is qui profatur aliquid. Hæc videtur eſſe iſtius vocis notio 1 Cor. xj. 4. & cap. 14. Hoc autem loco id fieri id demonſtrat, quod Apoſtolus ſtatim poſt Prophetiam ponat διακονίαν; quæ cum hic a doctrina ſeu docendi munere diſtinguatur, de miniſteriis quæ opere aliquo fiebant, accipi debet. Atqui præpoſtere omnino egiſſet Apoſtolus, ſi docendi munus miniſterio ejuſmodi poſtpoſuiſſet, & ſtatim poſt tam ſublime Prophetarum munus collocaſſet. Videtur igitur Apoſtolus Prophetiam tanquam genus poſuiſſe, & poſt illam διακονίαν tanquam alterum genus; cujus utriuſque denique ſpecies enumerat, Prophetiæ quidem duas, Miniſterii autem tres.

Vult igitur Apoſtolus, ut ii qui donum Prophetiæ habent, eo *ſecundum analogiam fidei* utantur. *Fidei* voce videtur eadem ſignificatione hoc loco uti Apoſtolus qua ſuperius verſ. 3, nempe pro donis divinis, *analogia* autem eſt proportio. Quocirca vult Apoſtolus, ut is qui Prophetiæ donum habet, eo pro proportione doni ſui utatur, ut inter uſum doni & inter donum ipſum ſit proportio. Vult ut omnis abſit ignavia & negligentia, ſeu ut Propheræ pro viribus ac facultate ſibi divinitus conceſſa laborent, & quicquid in illis eſt publicæ utilitati impendant.

Verſ. 7. *Sive miniſterium, in miniſterio.* Διακονία vox, licet interdum ſumatur pro munere alios docendi, hoc tamen in loco munus declarat quod in opere aliquo, non vero in actione ſola conſiſtit. Senſus autem verborum Apoſtoli eſt: qui donum ac munus habet aliis miniſtrandi, totus in miniſterio occupetur, totus in illo ſit. Non enim hic prohibet Apoſtolus, ne quis ad altiora dona ac munera adſpiret in eccleſia; quod ut fiat alibi monet 1 Cor. 12. 31, & xiv. 39: ſed vult, ut quiſque ſuo munere diligentiſſime fungatur. Subjicit deinde duas Prophetiæ ſpecies, nempe docendi & exhortandi munus.

Sive docens in doctrina. Hoc urgeat, in hoc ſit totus ut alios doceat, nempe ea omnia quæ ad exactiorem Chriſtianæ religionis notitiam pertinent, quod fieri poteſt tum privatim, tum publice.

Verſ. 8. *Sive exhortans in exhortatione.* Aliud enim eſt docere, aliud exhortari; nec omnes qui ad alterum horum apti ſunt, etiam idonei ſunt ad alterum. Exhortatio eſt magis Rhetoricum & practicum; docere magis Dialecticum & Theoreticum. Illud impetum & vehementiam quandam animi requirit; hoc animum magis placidum & quietum. Hoc animum veri cognitione imbuit, illud voluntatem impellit; hæc autem divina dona creberrimo uſu excitari debent. Illa enim divina vis ſpiritus habilitatem & aptitudinem alicui largiebatur, quæ negligentia & torpore amitti, uſu autem & induſtria excoli & augeri poteſt. Hinc Paulus Timotheum monet, ut ſuſcitet in ſe donum Dei, quod igni cuidam aut carbunculo ignito reſpondet, in quem

niſi ſubinde ſuffles, ignis extinguitur; per flatum autem excitatur magis, & ardet ſtatim. Non dubium en im eſt, Spiritum Sanctum, prout quem vel ad hoc vel ad illud magis aptum eſt nactus, talem etiam illi qualitatem impreſſiſſe.

Enumerat deinde ſpecies ἁπλότητος: *Qui diſtribuit in ſimplicitate.* Qui munus ſibi habet demandatum ut publicas pecunias tractet, & in varios uſus diſtribuat, hoc munus ſuum in ſimplicitate obeat, hoc eſt, nihil aliud in diſtributione pecuniæ ſpectet, quam quod ſpectandum eſt, ſincero & candido animo id munus gerat. Ne agat fraudulenter, partem aliquam ſibi decerpere volens; aut etiam dum pecunias diſtribuit ſuum ſpectet commodum vel lucrum; nec vel gratiæ vel odio hic indulgeat. Det etiam tantum quantum opus eſt: (ἁπλότης enim pro liberalitate uſurpari ſolet 2 Cor. 8. 2, & x. 11) qui contra faciunt non ſunt animo ſimplici, ſed duplici, & dum videntur aliorum commoda reſpicere & aliis conſulere, ſibi conſulunt.

Qui præeſt, in diligentia. Videntur illi eſſe intelligendi, qui eccleſiæ in rebus ad communem hanc vitam ſpectantibus præficiebantur: qui controverſias & lites inter fratres, quæ alias ad magiſtratus deferendæ eſſent, componebant, & operam dabant ut fratres pacem & amicitiam colerent, quin & in cujuſque vitam domeſticam, & rationem qua victum ſibi quæreret inquirebant; conſilio quos erat opus inſtruebant; matrimonia etiam honeſta conciliabant: qui erant veluti judices quidam ac patres-familias totius eccleſiæ, id unice ſpectantes, ut fratres tranquillam ac pacatam, ac quiſque pro ſua conditione ac ſtatu honeſtam ac convenientem vitam agerent. His optimo jure σπουδὴ ſeu diligentiam & ſedulitatem præcipit Apoſtolus. Nam qui tale munus gerit in eccleſia, ille ut ſit diligens, gnavus, induſtrius, neceſſe eſt; quem nihil lateat, nihil fugiat eorum quæ inter fratres fiant, qui cujuſque conditionem & ſtatum habeat cognitum & exploratum, qui tempeſtive & mature omnibus incommodis occurrat. Tale munus in eccleſia mirum in modum eſſe utile nemo non videt, ſine quo nulla ſocietas ſeu communitas recte habere poteſt. Unde fit, ut, ſi tales viri in Eccleſia deſint, paſtores doctoreſque eorum vices quodammodo cogantur obire: qui dum utrumque curant, neutrum recte curare poſſunt. Hæ videntur eſſe illæ gubernationes quas poſt opitulationes, quæ pecunias publicas tractantium propriæ erant, collocavit Apoſtolus, varia dona ac munera in eccleſia commemorans 1 Cor. 12. 28.

Qui miſeretur in hilaritate. Miſereri illorum erat munus, qui miſerorum ſive miſerabilium hominum curam gerebant, quales erant viduæ, ægroti, pauperes, & quicunque ad hunc cenſum pertinent, vel etiam advenæ, peregrini: ſive publico alicui Xenodochio præfuerint, ſive minus, pauperibus iſtis in privatis ædibus hinc inde degentibus. His hilaritatem præſcribit: vult ut alacri & læto animo id agant, & munere ſuo fungantur; tacite innuens, hoc eſſe alioqui moleſtum & inſuave; tum etiam ne mœrorem addant mœrori, ſi tetricos & moroſos in curandis miſeris ſe præbuerint. Hæc autem poſteriora tria præcepta ita temperavit Apoſtolus, ut non ſolum ad eum qui publicum ejuſmodi munus gerit, ſed etiam ad eum qui privatim vel opes ſuas diſtribuit, vel aliis præeſt, vel eorum qui miſericordia egent miſeretur; & ſic paulatim nos ad charitatem ipſam, qua omne ejuſmodi munus, omnis actio dirigi debet, deduxerit.

Verſ. 9. *Charitas ſine ſimulatione.* Charitas conſiſtat non tantum in verbis & externis quibuſdam ſignis ac geſtibus; ſed ſit in animo & in factis: animus cum verbis, verba cum factis conſentiant. Nam cum hæc virtus admodum ſit præclara & eximia, quæ vero talia ſunt etiam ſunt difficilia & ardua, fit ut qui ipſam hanc virtutem aſſequi non poſſunt, vel potius nolunt, ejus umbram & imaginem captent & conſectentur, ut cum charitate præditi non ſint, eſſe ſaltem videantur. Hanc ſimulationem & hypocriſin Chriſtianus vitare debet, & dare operam ut talis ſit qualis eſſe videri vult.

Abhorrentes a malo, adhærentes bono. Sententia hæc licet ſit generalis; hoc tamen loco malum & bonum videtur reſtringi ad ea mala & bona quæ ad proximum ſpectant. Nam & πονηρὸν, ſi vocis notionem ſpectes, eſt illud quod laborem & moleſtiam præbet. Vult autem Apoſtolus ut ſummo ſtudio & mala iſta vitemus, & bona conſectemur.

Fraterna charitate in vos invicem φιλόστοργοι. Ablativus ille inſtrumenti τῇ φιλαδελφίᾳ, hoc loco modum potius & rationem declarat qua alii in alios φιλόστοργοι eſſe debeamus. Perinde enim eſt ac ſi diceret Apoſtolus: eſtote invicem φιλόστοργοι, hoc eſt intimo quodam amoris affectu mutuo inter vos propenſi, quo illi ſolent qui ſanguinis vinculo inter ſe juncti ſunt. Quæ φιλοστοργία in φιλαδελφίᾳ eſt ſpecies φιλοστοργίας. Differt autem φιλαδελφία a charitate ſupra commemorata; tum quod charitas latius extendatur, & ad eos etiam qui fratres non ſunt pertineat, tum quod charitas magis in effectu, in factis nimirum & operibus, φιλαδελφία autem in affectu & propenſione animi conſiſtat.

Honore alios præoccupantes. Non loquitur hic Apoſtolus de honore quem inferior debet ſuperiori, Domino ſervus, magiſtratui ſubditus; (hic enim honor ex debito & jure proficiſcitur) ſed loquitur de honore qui ex quadam benevolentia & humanitate oritur; qui habet locum inter illos qui aliquo modo ſunt pares, ita ſaltem ut alter alteri ſubjectus non ſit, qui cum in externis & conſuetis ſignis, tum in multis aliis humanitatis officiis poſitus eſt, qualem etiam honorem Barbari Paulo & ejus ſociis naufragis exhibuerunt Act. 28. 10. Vult autem ut hoc honore alii alios præveniant, ipſi priores occupent. Pertinet enim hoc ad fovendam mutuam amicitiam & charitatem. Ejuſmodi enim externis honoris ſignis & indiciis mire hominum animi invicem devinciuntur.

Verſ. 11. *Diligentia non ſegnes.* Duo contraria hic junxit Apoſtolus. Σπουδὴ omnem ſegnitiem & ignaviam excludit, nec poteſt quiſquam diligenter eſſe ſegnis, aut ſegniter diligens: ſed eadem orationis forma in tradendis iſtis præceptis uti voluit Apoſtolus, & in hoc quidem præcepto contrarium per contrarium illuſtrare. Σπουδὴ autem hoc loco, ſi antecedentia præſertim ſpectes, videtur referri ad ea omnia quæ quis fratris cauſa agenda ſuſcipit, ut ejus commodis conſulat. Vult ergo Apoſtolus, ut diligenter noſtro fungamur officio, & omnem ſegnitiem & ignaviam fugiamus, præſertim ſi res diligentiam noſtram poſcat, verbi cauſa, ſi frater ſit in aliquo periculo, aut aliud aliquod malum ipſi impendeat. Sin vero reſpiciamus ad ea quæ ſequuntur, σπουδὴ magis referenda videtur ad ea omnia quæ divinæ gloriæ promovendæ cauſa ſuſcipimus, in quibus ſumma cum diligen-

diligẽtia & indefeſſo ſtudio verſari debemus. Quanquam etiam cum priori eorum genere, ac diligentia & ſtudio in iis, ſequentia conjungi poſſunt.

Spiritu ferventes. Animo ferventes. Vult in nobis eſſe ardorem quendam, quo fiat, ut vehementer in finem quem nobis propoſuimus, ſive alios juvandi, ſive divinam gloriam promovendi, incumbamus, & eum mirifice deſideremus. Eſt enim hic ardor ſeu zelus animi nihil aliud, quam in fidem quem tibi propoſuiſti vehemens propenſio & impetus: qualem zelum in Epaphra laudat apoſtolus Coloſ. 4. 13, & in Apollo Lucas Act. 18. 25. Eſt autem hic animi fervor ac zelus medium ſeu cauſa, ob quam fiat, ut ſummum ſtudium ac diligentiam in rebus vel ad gloriam divinam vel ad proximum ſpectantibus adhibeamus.

Tempori ſervientes. Zelus iſte prudentia & conſilio regẽdus eſt: quod fit, cum tempori ſervimus; cum nec oportunum ac commodum rei bene gerendæ tempus negligimus (eſt enim in Græco vox καιρὸς, quæ opportunitatem ſignificat) nec alieno prorſus & importuno tempore quidquam agredimur & agimus. Hæc enim intempeſtiva deligentia plus mali dare ſolet quam boni. Alia etiam ratione tempori ſerviendum eſt, licet vel maximo divinæ gloria zelo flagremus; nempe quod ferenda ſunt multa quæ non admodum cum Chriſtianæ religionis puritate conſentiunt, modo ne ſint talia quæ per ſe hominem damnant; ſi nimirum ſine multorum infirmorum ſcandalo tolli & corrigi nequeant. Huc pertinet monitum illud Chriſti, non eſſe vinum novum infundendum in utres veteres, nec panum novum detritæ veſti aſſuendum Matth. 9. Quanquam hoc ad poſteriorem prudentiæ partem paulo ante a nobis commemoratam referri poteſt.

Verſ. 12. *Spe gaudentes.* Ad gaudium eos hortatur, mox ad tolerandas afflictiones hortaturus; ut hujus præcepti ſuavitate alterius duritiem temperet. Gaudium autem hoc debet in nobis eſſe perpetuum; licet non ſemper eodem modo ſe exerat, ſed aliquando majus ſit, aliquando minus. Nunquam tamen doloribus & afflictionibus ita debet obrui, quin tandem flammæ inſtar, triſtitiæ caligine diſcuſſa emicet. *Spe*, propter ſpem.

Afflictione patientes. τῇ θλίψει, pro ἐν θλίψει. Hæc tolerantia ſeu patientia in eo conſiſtit, ne ullis malis & calamitatibus ab eo quod rectum eſt nos dimoveri patiamur, aut quidquam, dolorum & calamitatum vi adacti, turpe & indecorum faciamus vel dicamus, ne de *ſpe* ac fiducia in Deum dejiciamur.

In precibus perſeverantes. Καρτερία ſemper eſt cum moleſtia et labore aliquo conjuncta, quæ moleſtia etiam in eo eſt, cum quis aſſidue precibus invigilat.

Verſ. 13. *Indigentiis ſanctorum communicantes.* Intelligendum id eſt univerſaliter de omnibus qui inter Chriſtianos ſunt, pauperibus, et aliena ope indigentibus, non quia nolint, ſed quia non poſſint ſibi ipſis proſpicere, et laboribus ſuis ſibi victum parare. Sed inprimis huc pertinent ii, qui religionis Chriſtianæ cauſa bonis omnibus exuti et ſpoliati egebant, vel etiam in vinculis detinebantur: quod etiam ipſi Paulo poſtea uſu venit. Non vult autem, ut indigentias eorum nobiſcum, ſed noſtras facultates cum illis indigentibus velimus eſſe communes. Sic de ſe loquitur Paulus Phil. 4. 14. Recte feciſtis communicantes meæ afflictionis, et verſ. 15 nulla eccleſia mihi communicavit, niſi vos ſoli, quia εἰς λόγον δόσεως καὶ λήμψεως.

Hoſpitalitatem ſectantes. Erga eos præſertim, qui veritatis cauſa extorres & extules profugerunt: quanquam & erga alios omnes Chriſtianos; præſertim cum in illis regionibus nulla eſſent publica hoſpitia, ſed quiſque quo vellet diverteret. Dixit autem διώκοντες, oſtendens, apprime nobis hanc virtutem debere eſſe commendatam, & in illa ſummo ſtudio verſari. Non tantum admittendos, ſed etiam invitandos ac ambiendos eſſe hoſpites ejuſmodi.

Verſ. 14. Poſtquam docuit, quomodo nos ipſi in afflictionibus gerere, quales erga fratres noſtros qui eas ſuſtinentes eſſe debeamus; nunc etiam docet, quales erga perſecutores ipſos eſſe debeamus. *Benedicite perſequentibus.* Omnia fauſta illis precemini, & Deum pro illis orate. Ponit autem Chriſtianos, quemadmodum plerumque contingit, in eo eſſe ſtatu, ut injuriam propulſare nulla legitima & Chriſtianis conceſſa ratione queant, hoſtium potentia preſſi. Impotentis autem animi eſt & vindictam flagrantis, cum te ab injuria tueri nequeas, maledictis & imprecationibus perſecutorem ſuum inceſſere. Et quia hoc præceptum durum eſt, propterea iterum id inculcat, & contrarium ejus expreſſe commendat.

Benedicite & non imprecamini. Benedicite, inquam, & ab omni imprecatione abſtinete. Quid enim vos imprecationes iſtæ juvant, niſi ut impotentiam animi veſtri prodatis.

Verſ. 15. Tranſit tandem ad præcepta, quibus oſtendit, quales nos in communi vita, tum erga fratres, & hos quidem inprimis, tum erga alios omnes gerere debeamus. *Gaudere cum gaudentibus, flere cum flentibus.* Id enim humanitatis eſt & amoris ac mutuæ benevolentiæ indicium. Nam qui aliis gaudentibus ipſe triſtatur, aut flentibus gaudet, vel inimicus eſt, vel inhumanus. Debet autem ex animo vel gaudere, vel flere, hoc eſt, triſtari, non ſimulate gaudium, triſtitiamve præ ſe ferre. Eſt autem infinitivus, qui Hebræorum & Græcorum more vim præcipiendi habet. Quanquam apud Græcos ſubaudiandum eſt δεῖ.

Verſ. 16. *Idem in vos invicem ſentientes.* Voces εἰς ἀλλήλους oſtendere videntur, apoſtolum hic non loqui de opinionibus ac ſententiis, in quibus Chriſtiani convenire & conſentire debeant; ſed potius de animi affectu, ut eodem inter ſe animo ſint affecti: ita ut φρονεῖν hoc loco non ſit ſapere vel ſentire, ſed potius cogitare, cupere, ſectari. Non vult ut contrariis affectibus & ſtudiis agitentur, ſed ut inter ſe conſpirent, & alter alterius bonum & commodum quærat. Niſi quis malit, εἰς poſitum eſſe pro ἐν, nempe ἐν ἀλλήλοις, quemadmodum infra cap. xv. 5 loquitur apoſtolus. Quod ſi eſſet, moneret hoc loco apoſtolus, ut opinionibus ac ſententiis in rebus ad religionem ſpectantibus conveniant; aut ſententiis diſſidentes, animo ſaltem conſpirarent, nec ob diverſitatem ſententiarum ſtudio & amore abirent in diverſa, vel etiam in ſectas penitus ſcinderentur; ſed ſi ὁμοδοξίαν retinere non poſſent, ſervarent ſaltem ὁμόνοιαν. Hac enim ſervata opinionum diſſenſio non apparet, imo tandem etiam penitus tollitur. Tolle enim in opinionum ac ſententiarum diſſenſione odium, ambitionem, invidiam, ac ſuas opiniones defendendi nimium ſtudium, ament inter ſe qui diverſa ſentiant, vitent rixas, contentiones, nil niſi veritatem quærant nec ut ipſi, ſed ut veritas, ut publicum bonum vincat, quærant, cedet opinionum diſſenſio: ſed ſi illi qui ſententiis diſſident, etiam animis ac voluntati-

bus diſſidere cœperint, omnia ruent in pejus, & tandem ad rixas, ſectas, imo etiam in bella ac perſecutiones res exibit. Hoc autem fit cum homines ſunt ambitioſi, & nimio ſuarum opinionum defendarum ſtudio laborant, cum turpe putant ab aliquo vinci & errorem agnoſcere; & contra pulchrum ac glorioſum omnes in ſententiam ſuam cogere, & eos veluti diſcipulos habere. Hoc autem oritur ex ſuperbo & elato animo. Itaque ſuperbiam ſtatim prohibet apoſtolus. & è contrario humilitatem præcipit. Ubi enim ſuperbia pulſa fuerit, & in eccleſia & in animis hominum humilitas regnaverit, omnia recte habebunt.

Ne alta ſapientes. Alta ſapere nihil aliud eſt quam arrogantem eſſe, & multa ſibi tribuere, & neſcio quid non de ſe ſentire. Unde fit, ut homines humiles, & qui nobis minus ſapere videntur, faſtidiamus & contemnamus. Hoc prohibet apoſtolus, & ex adverſo jubet, *ut humilibus ſimul abducamur.* Συναπάγεσθαι dicuntur, qui in aliorum gratiam ab inſtituto itinere deflectunt, ut ſeſe illis comites præbeant, & eos aſſectentur. Quocirca hoc vult apoſtolus, ut illi qui in eminentiori dignitatis gradu ſunt, aut ſibi videntur eſſe collocati, non eo ſemper ſe modo gerant, qui eorum dignitati ſit uſque quaque conſentaneus, ut cum humilibus & vilibus cæteroqui hominibus negotium habere dedignentur, eoſve faſtidiant; ſed de ſuo ſe faſtigio ad illos demittant, & iis obſecundent, iis ſe accommodent, ne ſpernere videantur: aut ut illi, qui ſibi videntur, vel etiam ſunt ſapientes humilioribus & infirmioribus ſeſe accommodent, & illis obſecundent, infirmis fiant infirmi, & omnibus omnia, communi ædificationi conſulant, nec pudeat illos in humiliorum gratiam multa facere, & ad eos ſeſe velut demittere, cum balbutientibus interdum balbutiant & ipſi. Vox ergo ταπεινοῖς hoc loco non de rebus, ſed de perſonis accipiendum eſt.

Ne eſtote prudentes apud vosmetipſos. Ne vobis videamini ſapientes. Repetit aliis verbis idem præceptum. Idem enim eſt alta ſapere, & ſapientem ſibi videri. *Ne ſis ſapiens in oculis tuis*, inquit Salomon Prov. 3. 7. qua de re dictum eſt ſuperiori capite verſ. 25.

Verſ. 17. Hactenus ergo docuit apoſtolus, quam ſtudioſe pacem & concordiam Chriſtiani inter ſe colelere debeant: nunc docet, quomodo cum aliis hominibus vivere debeant. *Nemini malum pro malo reddentes.* Vindictam omnem & ultionem prohibet apoſtolus, & per *malum* intelligit tale malum, quod non niſi animo nocendi, & tantum ut alteri male ſit infertur, & quod alioqui ſua natura tale eſt, ut nihil niſi nocendi vim habeat; quale verbi cauſa eſt, cum oculus pro oculo excutitur. Nam quocunque tandem animo oculum alteri, propterea quod ille excuſſerit tuum, excuſſeris, vel excutiendum curaveris, malum malo rependes, & te ulciſceris. *Procurantes bona*, ſeu potius *honeſta coram omnibus hominibus.* In id incumbite, in id eſtote intenti, ut nihil habeant homines quod jure in vobis reprehendere queant. In vobis jam ante prævisum ac proſpectum ſit quod pulchrum et laudabile eſt, quod bonam de vobis famam ac opinionem apud homines excitare, et contra id, cautum ſit quod notam aliquam et maculam vobis queat injicere. Debemus enim non tantum Dei et conſcientiæ, ſed etiam bonæ famæ et exiſtimationis ſummam habere rationem, et de jure noſtro decedere, ſi videamus hoc male apud homines acceptum iri, *et* eorum reprehenſionem nos incurſuros eſſe. Idem ſe feciſſe teſtatur apoſtolus 2 Cor. 8. 20, 21. Tale etiam eſt vindicta, aut id quod aliquam vindictæ ſpeciem præ ſe fert. Licet enim homines affectus ſuos regere neſciant, et in vindictam exardeſcant, ipſi vident tamen, omnem vindictam ab animi inpotentia et malitia proficiſci: unde fit, ut eos, quos vindictam et ultionem ſpirare putant, ſiniſtra fama notent et reprehendant, præſertim autem eos qui ſanctimoniam peculiarem, et vitam præ cæteris honeſtiorem, quales ſunt Chriſtiani, profitentur.

Verſ. 18. *Si poſſibile, quod ex vobis, cum omnibus hominibus pacem colite.* Affine eſt tolerantiæ injuriæ pacis ſtudium; imo illud eſt hujus medium. Ad pacis igitur ſtudium Chriſtianos hortatur apoſtolus, et quidem cum omnibus hominibus, nec ſolum ad ſtudium pacis, ſed ad ipſam pacem colendam. Pax autem opponitur diſſidiis et conſiſtit in animorum conſpiratione, quæ tendit in bonum ac felicitatem communem: opponitur rixis, contentionibus, factionibus, bellis, et omnibus illis quæ hoſtilem et alienatum animum ſequi ſolent. Pax igitur eſt cum animi mutuo conſpirant, cum mutuis certatur officiis ac beneficiis. Sed quia non videtur eſſe in poteſtate Chriſtianorum, ut cum omnibus hominibus pacem reipſa colant, addit apoſtolus: *Si poſſibile.* Quibus verbis oſtendit ſeſe non præcipere impoſſibilia. Ad impoſſibilia enim nemo obligatur. Verum, ut melius exprimeret, quantum in nobis eſſe debeat pacis ſtudium, addit: τὸ ἐξ ὑμῶν, quantum in vobis, pro viribus, quantum dare poteritis operam ut pacem cum omnibus colatis. Poteſtis autem tum beneficiis et officiis variis homines vobis devincire, tum ſumma injuriarum patientia, ſic ut ex veſtra parte ſemper ſit pax. Hoc præceptum quia admodum eſt arduum, nempe ne injurias noſtras ulciſcamur, cui veluti fundamento innititur pax cum hominibus, propterea illud iterum aliis verbis repetit et inculcat apoſtolus, idque ſic, ut illud etiam ratione muniat, et illuſtret ac amplificet.

Verſ. 19. *Ne vos ipſos ulciſcamini, dilecti.* In voce ἑαυτοὺς eſt emphaſis, tacite oſtendens, non idcirco hoſtes noſtros ultionem effugituros eſſe, ſi nos ipſi injurias noſtras ulti non fuerimus; neque nobis ideo ultionem prohibitam eſſe, ut illi maneant inulti, ſed ut nos ſimus boni & omni malitia vacui. *Sed date locum iræ.* Hęc verba dupliciter accipi poſſunt, vel de ira noſtra, vel de ira divina. Si de ira noſtra, vult, ut iræ ſpatium demus, hoc eſt locum illi aperiamus quo exeat & expiret, ne perfractis patientiæ clauſtris in vindictam erumpat. Ira enim in animo noſtro concepta eſt ſimilis ſpiritibus ſolido aliquo corpore concluſis, qui niſi exitum aliquem repererint, corpus illud terribili motu & ſonitu conciunt, & vi ſibi viam aperiunt. Si vero de divina ira hæc verba accipiantur, ſenſus erit, non debere fideles ulciſcendo ſeſe divinam ultionem excludere & occupare, ſed ſua patientia locum divinæ ultioni relinquere: non quod hæc debeat eſſe fidelium intentio, ſed quod hic ſit patientiæ eorum eventus. Sic de Chriſto ait Petrus, quod convicium non perſarit convicio, & patiens injurias non fuerit minatus, ſed tradiderit ſeu commendarit, injuriam nempe ſeu totum negotium, juſte judicanti; non quod hoc intenderit & ſpectarit, ut Deus ejus injurias ulciſceretur & vindicaret, ſiquidem illum oravit pro

inimicis ſuis ; ſed quod hic fuerit patientiæ Chriſti exitus.

Affert iſtius ſui præcepti rationem apoſtolus : *Scriptum enim eſt, Mihi vindicta, ego retribuam, dicit Dominus.* Hæc verba dupliciter intelligi poſſunt : vel ut iis ſimpliciter tantum affirmetur, Deum ulturum eſſe injurias populi ſui ; vel ut iis affirmetur, ſolius Dei eſſe ulciſci injurias, ac proinde nobis non licere nosmetipſos ulciſci. Et hoc quidem poſteriori modo, qui priorem aliqua ratione in ſe comprehendit, videntur ea ab apoſtolo accipi. Si priori modo hæc verba accipiamus, multo veriſimilius erit, in illis verbis, *date locum iræ*, agi de ira divina ; nempe debere nos patientia noſtra locum divinæ iræ & vindictæ relinquere, ſiquidem ille ulturus ſit certo inimicos noſtros, & qui nos injuria afficiunt. Et hoc etiam ſenſu hæc verba a Moſe ſunt allata. Sin autem altero illo modo hæc verba ſumemus, nempe ut iis dicatur, neminem jus habere ſumendæ utionis præterquam ipſum Deum ; optimo quidem jure hinc concluditur, non licere nobis vindictam de iis qui nos injuria afficiunt, ſumere ; ſed dicendum erit, apoſtolum hæc Moſis verba, quod magis hunc quam illum ſenſum præ ſe ferant, citare. Eadem verba citat divinus autor Epiſtolæ ad Hebræos 10.30. Et licet prima ſpecie alio itidem ſenſu, quam quo apud Moſen ſunt prolata, citari videntur, nempe Deum puniturum & damnaturum populum ſuum ; cum tamen contrarium his verbis Moſes affirmet, Deum nimirum ulturum injurias populi ſui, eumqne judicaturum, hoc eſt, ejus cauſam ad judicium ſuum vocaturum, & eum ſententia ſua ac decreto ab oppreſſionibus liberaturum: nihil tamen prohibet quo minus eodem plane quo apud Moſen ſenſu accipiantur. Cum enim his verbis divinus autor probare velit, Deum traſſugas illos & deſertores Chriſtianæ religionis puniturum graviſſime, ſufficiebat illi ut oſtenderet, populi ſui, nempe Chriſtianorum injurias ulturum eſſe, & eorum cauſam judicaturum. Hoc enim oſtenſo ſimul etiam oſtenditur, graviſſimas hoſtibus eorum imminere pœnas. Quod ſi hoſtibus, quanto magis tranſſugis iſtis & deſertoribus.

Dicit Dominus. Additur hoc, ut ſciamus, quiſnam ſit is qui dicat, *Mihi vindicta* ; & hinc etiam colligamus, quam certa hoſtes noſtros maneat ultio. Quicquid enim Dominus dicit, id certo eventurum eſt ; vel etiam ut hinc diſcamus, jure illi competere pœnas exigere & ulciſci, ſiquidem Dominus eſt, qui in unumquemque abſolutam vitæ neciſque habet poteſtatem, nobis autem non licere nt nos ulciſcamur, ſiquidem ejus Domini mancipia ſumus. Hoc præceptum de non retaliandis injuriis amplificat apoſtolus alio Scripturæ dicto, quo oſtendit, nobis non tantum non licere ultionem ab inimicis ſumere, ſed etiam loco vindictæ debere nos illos, ſi opus ſit, beneficiis afficere.

Verſ. 20. *Si igitur eſurit inimicus tuus ciba illum, ſi ſitit pota illum.* Particula *igitur* oſtendit hoc ex ſuperioprecepto pendere. Et certe jure hoc ex illo deducit apoſtolus. Si quis enim ab omni vindicta & ultione alienus eſt prorſus, is etiam, ſi inimicum ſuum ope & officio ſuo indigentem videbit, id illi non denegabit. Quid enim alioquin illum impediret, niſi vindictæ & ultionis ſtudium ?

Hoc enim faciens carbones ignis colliges ſuper caput ejus. Hæc eſt laudabilis vindicta, inimicis noſtris ſimul graviſſima, quando injurias beneficiis ulciſcimur. Magnum illi dolorem inures, perinde ac ſi ignitos carbones capiti ejus imponeres. *Carbones ignis* per Hebraiſmum pro carbonibus ignitis. Dolor autem iſte non corporis eſt, ſed animi, & conſiſtit in pœnitentia, quod hunc, qui nunc ſibi benefaciat, aliquando læſerit injuria.

Verſ. 21. *Ne vincaris a malo.* Malum eſt injuria omnis. Ab hac vincitur, qui ſeſe ulciſcitur.

Sed vince in bono malum. Vincit malum ſeu injuriam qui eam patienter fert. In bono autem, ſive per bonum eam vincit, qui eam non ſolum non ulciſcitur, ſed etiam beneficio cumulat, & penitus obrnit. Hæc Chriſtianorum pulcherrima victoria eſt.

CAP. XIII.

ARGUMENTUM.

Pergit apoſtolus in hoc capite Chriſtianorum hominum officia recenſere. Sunt autem tria Capitis iſtius membra. In primo docet, quomodo Chriſtiani erga magiſtratum ſeſe gerere debeant. In ſecundo ad charitatem mutuam eos hortatur. In ultimo præceptionem quandam & adhortationem generalem tradit ad vitæ ſanctimoniam, quibuſdam etiam particularibus vitiis recenſitis, a quibus eos dehortatur. Primum membrum extendit ſe uſque ad verſ. 8.

Verſ. 1. *Omnis anima.* Anima pro toto homine per Synechdochen, ex Hebræorum uſu. *Poteſtatibus.* Abſtractum pro concreto, pro iis qui poteſtatem ſeu imperandi jus in alios habent. ὑπερεχούσαις ſuperioribus ſeu ſupereminentibus. Explicationis cauſa id addidit apoſtolus, ut oſtendat, quid per ἐξουσίας intelligat, nempe eos, qui cum jus & poteſtatem habeant aliis imperandi eoſque regendi, ſupra cunctos mortales emineant & extent. Hac voce utitur quoque Petrus de rege, cum eum ὑπερέχοντα nominat, & illi idcirco obedire jubet.

Subjiciatur. Hic docet, in quo officium Chriſtianorum erga magiſtratum contineatur ; nempe ut magiſtratui ſint dicto audientes, & illi in omnibus obtemperent, quæ divinis mandatis contraria non ſunt. Nam alioqui Deus potius quam magiſtratus audiendus eſt. Adeo autem Chriſtianus homo magiſtratui obſequi debet, ut etiam injuriam potius patiatur, quam mandata detrectet, niſi forte modeſte detrectare, & jura privilegiaque opponere mandatis injuſtis queat, er ſic ſeſe ab injuria defendere : qua in re prudentiæ, ſed quæ divini numinis metu, et pacis publicæ amore regatur, locus eſt relictus. Rationem totius præcepti ſubjungit apoſtolus :

Non enim eſt poteſtas niſi a Deo. Per poteſtatem tum officium ipſum ac munus aliis imperandi intelligi poteſt ; tum etiam intelligi poſſunt perſonæ ipſæ quæ imperant, preſertim illæ, quæ ſummo imperio in republica aliqua gaudent. Ejuſmodi enim homines non ſine peculiari conſilio divino, licet occulto, ad rerum publicarum gubernacula admoventur, ſive boni ſint, ſive mali. In ſummis autem magiſtratibus inferiores qui a ſummo dependent, comprehendi debent, utpote qui ex ſuperioris arbitrio imperant ac dominantur. Hinc Petrus ducibus ſeu legatis præeminentibus, qui Cęſaris nomine quem regem vocavit, imperabant, parendum eſſe docet tanquam iis qui a Rege miſſi ſunt 1 Pet. 2. 13.

Quæ vero sunt potestates. Δὲ positum est pro δὲ καὶ; cujus rei passim exempla occurrunt, ut Hebr. 10. 13. quasi d. quæ sunt, a Deo sunt.

Vers. 2. *Itaque qui resistit potestati.* Hic concludit primam rationem apostolus. Non esse autem resistendum Deo, sive ejus ordinationi ac constitutioni, inde patet, *quòd qui resistunt sibi ipsis judicium accipient.* Vox κρῖμα, ut & ipse argumentationis apostolicæ ductus ac nexus postulat, hic divinam potius quam humanam pœnam significat.

Qui enim dominantur non sunt metus bonorum operum, sed malorum. Et rationem precedentis dicti affert, et objectionem occupat apostolus. Rationem affert, quatenus docet, jure eos puniri qui magistratui resistant; quandoquidem is malefacta prohibet non benefacta. Resistere autem ei qui malefacta prohibet pœna dignum est. Objectionem autem occupat, quia poterat aliquis cogitare; durum esse sub magistratu vivere, cujus vires formidare semper debeas, ac sub eo veluti cruce vivere. Respondet apostolus, quemvis facile hoc metu solvi posse; siquidem magistratus non minetur aut terrorem incutiat recte factis, hoc est iis qui recta faciunt, sed iis tantum qui faciunt iniqua & mala. Quocirca tantum in id incumbendum est, ut omnia scelera ac peccata vitentur; quod qui fecerit tantum abest ut metuere debeat, ut etiam laudem et commendationem a magistratu consecuturus sit. Per recte facta autem et malefacta ea tantum sunt intelligenda, quæ ad hanc communem civilemque vitam pertinent. Nam quod attinet ad ea facta quæ religionem et cultum divinum spectant, sæpe fit, ut magistratus aut recte facta ejusmodi damnet ac puniat, aut malefacta laudet ac promoveat: cujus rei innumera sunt exempla. Ideo Petrus cum dixisset, *Quis est qui vos malo afficiet si boni sectatores fueritis?* sese veluti corrigens ac dictum suum limitans, subjungit: *sed si etiam patiamini propter justitiam beati estis.* Deinde autem docet apostolus, qua ratione hoc metu solvi possimus. Non intelligit talem metum, qui in respectu quodam ac reverentia magistratus consistit, eaque tali, ut nihil illi adversum audeamus facere pœnæ metu: sed metum intelligit eum, qui peccatum consequitur jure, non qui antecedit; nisi quis forte metuat, ne injuria afficiatur. Ille metus ab homine Christiano abesse debet, vel saltem potest; hic vero abesse non debet. Talem metum ipsi Deo debemus, talem debent liberi parentibus, uxor marito, servi ac familia domestica dominis suis & heris. De illo metu loquitur Divus Joannes, cum negat in perfecta charitate metum reperiri debere 1 Epist. 4. 18. De hoc vero loquitur inferius Paulus cum ait: *cui metum metum.*

Habebis laudem ex ipsa. Nihil enim aliud est fere quod a magistratu proficisci solet præter laudem & commendationem, exceptis præclaris quibusdam & arduis factis, quibus leges peculiariter præmium aliquod decernunt. Hinc et Petrus dicit in vindictam malefactorum, & laudem bonorum. Subjungit novam rationem apostolus, licet cum proxime dictis cohærentem, & ex illis profluentem, cum addit:

Vers. 4. *Dei enim minister est tibi in bonum.* Ideo te subjicere debes potestati, quia Dei minister est; ministrat autem Deo in tuum commodum & bonum: idque partim ut te cohibeat a peccatis, & impellat ad honestatem pœnis & laudibus, aliquando & præmiis; partim etiam ut ab aliorum injuriis defendat. Ex eo autem quod magistratus sit Dei minister, apparet, non tantum ipsum magistratus officium a Deo institutum esse; sed & illos ipsos, qui magistratus gerunt, præsertim summos, muneribus suis divino consilio admoveri, & in hoc officio constitui. Nemo enim Dei minister constituitur nisi Dei arbitrio & voluntate.

Tibi in bonum. Id est, ut bonum facias, ut honeste vivas, pace ac tranquillitate fruaris. Vide 1 Tim. 2. 2.

Si vero malum facis, metue. Quasi d. Magistratus Deo ministrat in eo, ut subditi honestatem & justitiam colant, & pace fruantur. Quod si non faciant officium, sed contra leges publicas saluti communi latas delinquant, metuant sibi, ne pœnas pro meritis luant.

Non frustra enim gladium gestat. Non otiose, nullo fine, nullo consilio ac frustra. Gladius est instrumentum pœnæ, & quidem capitalis, est instrumentum maxime usitatum. Unde jus vel potestas gladii apud *Iurisconsultos*, imo & in vulgari sermone accipitur pro potestate capitali supplicio afficiendi, specie pro genere posita. Qui autem gladio potest ferire, potest multo magis alia pœnarum genera infligere: unde sub gladio tacite comprehenduntur omnia suppliciorum genera. Quare verba apostoli id volunt, pœnam esse metuendam legum transgressoribus, & magistratus refractariis. Et ne quis putaret, magistratum hoc sibi propria auctoritate, aut etiam hominum consensu sumere, subjungit: *Dei enim minister est.*

Sed qualis? *Vindex in iram*, talis, ut vindictam exerceat, & ultionem pœnamque infligat. Vox ἔκδικος non actum vindicandi, sed munus & officium puniendi significat; ira autem actum ipsum seu pœnam, ut alibi sæpe. q.d. Vindicandi gerit munus ad irroganda supplicia maleficis. Addit autem τῷ τὸ κακὸν πρᾶσσοντι. Nam cum innocentem punit, non amplius Deo in eo ministrat.

Vers. 5. Ex his qnæ hactenus de magistratu disseruit, colligit: *Ideo necessitas est obedire* vel *subjici.* Sed quia non hoc tantum quærebat apostolus, et non hoc tantum ex ipsius rationibus colligitur atque educitur, addit:

Non tantum propter iram, sed etiam conscientiam. Poterat enim aliquis cogitare, obediendum quidem esse magistratibus, sed propter eas tantum pœnas, quas magistratus irrogat, alias licere homini Christiano magistratus jugum, modo id alioquin illi tutum sit, excutere. Hoc ne quis cogitaret, propterea addit verba illa: *non solum propter iram* &c. quasi d. Eas ego rationes et causas attuli, ex quibus colligitur, quemvis magistratui non tantum propterea dicto audientem esse debere, ne sibi aliquid mali et pœnarum a magistratu accidat; sed etiam ne Deum ipsum ac conscientiam offendat, sic ut etsi videat, se pœnam magistratus effugere posse, nihil tamen adversus eum delinquat divinæ pœnæ metu, quan nullus eorum qui se magistratui non subjicit effugiet.

Vers. 6. *Propter hoc & censum penditis.* Novum præceptum per modum argumenti et rationis insinuat apostolus, nempe tributum esse pendendum magistratui. Sed maluit illud veluti pro concesso sumere, et ex eo argumentum insuper petere subjectionis magistratui debitæ. Tributi enim pensio subjectionis est signum et nota. Ideo dicit, *propter hoc*, id est, propter subjectionem, seu propterea quod subjecti estis. Subjungit autem rationem, qua ostendit, jure ab illis tributum exigi et pendi. *Ministri enim Dei sunt in hoc ipsum perseverantes.* Λειτουργοὶ, publicum ministrum, seu eum qui publicum munus

munus gerit, significat, & proprie magistratui competit. *In id ipsum*, in hoc ministerium publicum intenti, & in illo perseverantes. προσκαρτεροῦντες significat constantiam in aliqua re cum labore & molestia conjunctam. Quocirca æquum est ut tributis ab unoquoque subleventur, quandoquidem omnibus operam suam navant, & pro communi omnium salute excubant, & hoc solum agunt, nec privatas propterea res suas commode curare possunt, ac propterea opibus ac potentia ad defendendos bonos, & coercendos malos instructi sint oportet; id quod absque tributis fieri nequit.

Vers. 7. Postquam docuit, deberi magistratui obedientiam & tributum, non tantum humanis, verum etiam divinis legibus ac jure conscientias obstringente, generali præceptione de debitis unicuique reddendis eos hortatur ad reddenda etiam debita hæc magistratibus. *Reddite igitur omnibus debita, cui censum censum, cui vectigal, vectigal.* Census est tributum, quod vel in civium capita, vel etiam pro cujusvis facultatibus decernitur; ac magistratui penditur: Vectigal autem est tributum quod pro mercibus seu rebus quæ importantur & exportantur penditur.

Cui metum metum. Per metum potissimum intelligitur effectus metus, nempe obedientia. Qui enim aliquem metuit, ei etiam obedit, & qui obedit metuit, cum quod morigerum se præbet, metu faciat.

Cui honorem honorem. Honor in eo consistit, ut animi erga aliquem reverentiam ac submissionem externis signis, cum corporis gestibus, tum factis, tum sermonibus testemur.

Vers. 8. *Nemini quicquam debete.* Non quod obstringi nos alicui ulla in re nolit apostolus (id enim fieri nec semper potest, nec debet) sed ne ullam rem alicui jure debitam penes nos retineamus, sed competente tempore reddamus; nisi forte creditor tempus proroget, & de jure suo volens cedat. Nihil enim aliud his verbis apostolus prohibet quam alienæ rei retentionem, quam ejus dominus ac creditor reddi sibi omnino cupiat, vel postulet: quia ejusmodi retentio omnis injusta est. At si creditor ipse de suo jure cedat, retentio illa injusta esse desinit.

Nisi ut diligatis vos invicem. Hæc dilectio tum de ipso charitatis affectu, tum etiam de effectis accipi potest. De affectu quidem, quia eum semper remanere oportet penes nos, licet alteri debitum reddere cogamur, & nihilominus solvere, hoc est, re atque opere præstare. Est enim istius debiti ea natura & indoles, ut dum solvitur retineatur. De effectis autem charitatis, quia in cæteris omnibus debitis datur aliquod tempus liberum post eorum solutionem: at in officiis charitatis præstandis nullæ sunt feriæ, nulla vacatio, nullum est temporis momentum, quo omnibus charitatis officiis defuncti ab eorum præstatione simus liberi: Semper subnascitur & subpullulat densa ejusmodi officiorum seges. Hic autem incipit altera Capitis pars, de charitate: ad quam præcipiendam & inculcandam a debitis solvendis occasionem sumsit. Affert autem causam apostolus, cur fideles inter se mutuo amore devinciri velit.

Qui enim diligit alterum legem implevit. Alterum dicit apostolus, ut ostendat, charitatis officia non restringi ad certos quosdam homines, sed tam late extendi, quam late patet alterius nomen. Charitatem sub euangelio non tantum ejusdem nationis, ejusdem religionis, status, conditionis hominibus debemus; sed cujuscunque tandem sint vel nationis, vel religionis, vel conditionis sive amici reipsa sint, sive minus: omnes suo quodam jure charitatem a nobis exigunt. *Quia qui diligit alterum legem implevit.* In verbo implevit est Enallage Hebraica temporis præteriti perfecti pro futuro; sed in hac enallage est major quædam vis & efficacia. Per legem autem intelligitur ea pars legis, quæ ad proximum spectat; quæ sola legis nomine interdum appellari solet, a majori præceptorum moralium parte appellatione sumta. Id vero quod de charitate dixit apostolus duobus probat argumentis: Unum est ab inductione præceptorum specialium desumtum. Quicunque enim vere diligit aliquem nihil contra ullum horum præceptorum quæ in Decalogo continentur, & ad proximum spectant, aliaque similia, peccabit.

Vers. 9. *Non concupisces.* Cum hæc verba speciale præceptum significent, nempe decimum; apparet, per eadem verba cap. VII. 7 speciale quoque præceptum intelligi.

Et si quod aliud præceptum. Hæc verba videtur addidisse tum propter præceptum de honorandis parentibus, quod & in dilectione continetur; tum propter precepta multa, quæ passim legi addita sunt, de variis officiis erga proximum exercendis, verbi gratia de fœnore non accipiendo, de rumore falso de aliis non spargendo, & his similia.

In hoc præcepto summatim comprehenditur. Quasi d. Horum omnium præceptorum, quæcunque aliquid ad proximum spectans vel jubent, vel vetant, summa est & compendium hoc:

Diliges proximum tuum sicut te ipsum. Proximi appellatio latius extenditur sub novo fœdere quam sub veteri. Sub veteri enim fœdere ad solos Judæos vel ejusdem religionis socios extendebatur; sub novo autem fœdere omnes homines complectitur, sive sint ejusdem, sive diversæ vel nationis vel religionis. In summa proximus est is, quicunque nobis vel humanitatis alicujus, vel necessitatis vinculo conjunctus est, præsertim si intercedat negotium aliquod, aut nos locus prope conjungat, & efficiat, ut aliqua in re operam ei nostram commodare possimus: quod ex Parabola Luc. 10 allata apparet. Illi enim homines qui longo intervallo a nobis remoti & sejuncti sunt, ac nobis plane incogniti, quibus nulla in re inservire possumus, proximi potentia potius sunt quam actu, itaque potentia non vero actu charitas nostra ad eos extenditur. *Quemadmodum te ipsum.* His verbis non significatur absoluta æqualitas charitatis istius, quam proximo debemus, cum charitate, qua nos ipsos complectimur; non æqualitas, inquam, sed similitudo his verbis exprimitur. Alioquin enim ipsa everteretur natura. Non frustra dicitur vulgo, ordinatam charitatem a se incipere. Sequeretur sane si omnimoda hic preciperetur amoris erga nos & proximum æqualitas, neminem debere pati ut proximo minus sit quam sibi, inducendaque esset omnium rerum communio, sic ut nemo quicquam proprio ac privato jure possideat, ad quam communionem & æquabilem omnium rerum societatem Christi legibus ac disciplina nequaquam cogimur. Præterea cum sub lege hoc præceptum vigeret, ea tamen in proximum permissa erant, quæ nullus in seipsum designaret. Quis, si oculum aut dentem alicui excussisset, sibi vellet excuti? quis si in furto deprehenderetur noctu, ad mortem etiam cædi ac contundi? Cum igitur hęc dilectio erga proximum specialibus legibus attemperanda fuerit, parum liquet, eam nullo modo parem prorsus esse debuisse illi charitati, quæ nobis in nos ipsos innata est? Quocirca his verbis id tantum significatur si-

tur, similem atque vicinam admodum debere esse charitatem qua proximum complectamur ei, qua nos ipsos complectimur, & similes utriusque effectus esse debere: vel, quod eodem revera recidit, me debere id omne proximo præstare, quod mihi ipsi, si ejus essem loco, ab alio præstari vellem : quod ex Christi verbis manifeste colligitur, qui Matth. 7. 12 docet, hanc esse summam legis & prophetarum, ut omnia quæ nobis fieri ab hominibus vellemus, ipsismet faciamus. Summam autem summæ convenire necesse est, ac proinde diligere proximum sicut seipsum (quod hoc loco ab apostolo summa legis esse dicitur, & alibi etiam a Christo id esse dicitur) nihil aliud erit, quam facere alteri id omne, quod tibi, si ejus loco esses, fieri velles. Unde etiam colligitur, proximi appellationem tam late patere quam hominis. Homines enim Christus nominat quibus hoc officium præstari a nobis vult. Nam quemadmodum nos in necessitate aliqua constituti a quocunque tandem homine sublevari vellemus; sic vicissim, quisquis tandem sit, modo homo sit, is qui tuo eget auxilio ac opera, eam ipsi denegare, modo alioqui alia, eaque justior ac validior charitas permittat, non debemus. Charitas enim minor charitati majori, seu quæ major esse debet, ut submittere se jure potest, adversari, eamque tollere vel evertere non debet.

Vers. 10. *Charitas proximo malum non operatur.* Alterum est argumentum, quod probat, charitatem esse legis impletionem. q. d. Charitatis erga proximum ea natura est, ut illi male fieri non sinas. Atqui lex nihil aliud vult, quam ne proximo malefaciamus. Unde consequitur, eum qui charitate præditus est, legem implere. Quod si quis dicat, legem non tantum prohibere ne proximo malefaciamus, sed & jubere ut benefaciamus: respondemus, hæc bona quæ proximo exhiberi debere jubet, in eo tacite contineri, ne illi malefaciamus. Ea enim tantum bona lex proximo exhiberi jussit, quæ nemo nisi odio ductus alteri denegare potest, quæque talia sunt, ut in eorum denegatione malum proximo inferatur. Quocirca charitas ejusmodi quoque bona aliis præstanda a nobis exigit; quandoquidem & denegatio eorum malum continet & non nisi ab iratis & odio flagrantibus hominibus, vel saltem qui omnem humanitatis affectum exuerunt, proficisci potest.

Impletio igitur legis est charitas. Hæc verba ita accipi possunt, tum ut iis asseratur, in ipsa charitate seu dilectione proximi legis impletionem consistere; tum ut asseratur, charitatem esse causam ex qua impletio legis proficiscitur, sive ob quam fiat ut legem impleamus. Illud autem magis ad scopum apostoli pertinet.

Vers. 11. Jam transit ad tertiam capitis partem apostolus, qua generalis continetur admonitio ad veram vitæ sanctimoniam, & quandam vitiorum, quæ tum hoc, tum superiore capite reprehendit apostolus, depositionem. Καὶ τοῦτο. Hæc verba non proxime dictis, ad quæ veluti de via deflexerat apostolus, cohærent; sed universæ adhortationi apostolicæ subjiciuntur, quæ varias virtutes & officia Christiana nobis præscripserat, in primis autem eas, quæ ad fugam hujus seculi, quod variis voluptatibus carnis indulget, tum ad pacem & concordiam cum omnibus colendam; in quibus etiam subjectio magistratui, de qua proxime egerat, & omnis generis justitia, quæ in tribuendo cuique id quod suum est cernitur, spectant. In quibus & nominatim ea vitia taxat ac reprehendit, quæ virtutibus istis opponuntur, quales sunt, comessationes, ebrietates, cubilia, lasciviæ, nequitia, quorum sectator seculo huic conformis redditur, lites & zelus. Nam & in epistola ad Titum c. 3. illis virtutibus, quæ in subjectione & obedientia erga magistratum consistunt, opponit malitiam, invidiam, odium. Καὶ τοῦτο, *Idque.* Quam particulam subjicere solemus cum rem vel amplius declarare, aut amplificare, aut causam ejus afferre volumus, eamque persuadere. Subaudiendum autem est verbum *facite*, vel aliud aliquod simile. Causa statim affertur verbis sequentibus.

Scientes tempus. Scientes in quo temporis articulo nunc versemur, atque adeo quid hoc tempore agendum; vel qualenam hoc sit tempus, cui rei aptum atque opportunum, imo destinatum. Καιρὸς enim non simpliciter tempus, sed tempus rei alicui apprime commodum & conveniens, vel certum temporis articulum significat. Ideo, inquit omnia ad quæ hortaturus sum, facite, quia optime nostis, alia nunc fluere tempora, quam quæ ante cognitionem Christianæ religionis fuerunt: nostis optime, quid tempora hęc postulent; vel quanta commoditas & opportunitas nos ad omnis generis virtutem ac honestatem invitet.

Id quod amplius explicare volens addit: *quod hora jam sit nos ex somno excitari.* Per somnum intelligit vitiorum somnum, seu peccandi licentiam ac securitatem, quæ multorum peccatorum est mater. Quia enim illi qui dormiunt ac sopiti sunt, securi sunt, nihil timent, nulla in re sibi consulunt ac prospiciunt; ideo qui peccatis variis suaviter indulgent, sibi ac saluti suæ nequaquam prospiciunt, pœnas ac perniciem sibi imminentem non vident, non metuunt, dormire dicuntur, ac cum hominibus somno sepultis conferuntur. Ex hoc somno surgendi (& cognoscendi quam misere pereant omnes qui peccatis indulgent) horam jam esse dicit apostolus, non respiciens ad initia agnitę religionis Christianæ (quam primum enim nobis exoritur divinæ veritatis lux, statim est tempus ex hoc somno sese proripiendi) sed multo magis respiciens ad temporis non exiguum spatium in Christiana religione exactum; ob quod factum est, ut Sol iste veritatis propius ad nos accederet, pleniore adhuc luce ac die in animos nostros invecta.

Idcirco addit: *Nunc enim est propior salus nostra quam cum credidimus.* Id est, tempus quidem & hora este somno surgendi quam primum sol exoritur; sed ubi jam horis aliquot lucem diffudit, ac nobis vicinior effectus est, multo certe urgentior & major surgendi evigilandique causa est. Cum autem manifestum sit, apostolum in his verbis allegoria ab exortu solis ac diei sumta uti, apparet, quomodo hæc verba intelligi debeant. Per salutem nimirum intelligendam esse non ipsam salutem nudam & in se considerandam, sed quatenus nobis affulget, & instar solis cœlestem exorta lucem affert animis, & omnes ignorantiæ tenebras fugat & dispellit, quatenus in Christi divina religione revelatur. Salus autem pro divina salute sumi debet, subjectum occupans pro adjuncto occupato per Metonymiam. Hoc sensu dicitur in sermone fuisse vitam, & vitam esse hominum lucem, quæ luceat in tenebris. In Christo enim, qui Sermo est, non fuit vita ipsa, sed in doctrina ipsius de vita, nempe immortali, quæ doctrina est hominum lux ac sol, qui omnes tenebras fugat ac dispellit. Propior autem illis dicitur fuisse quam cum crederent, hoc est, cum primum credere inciperent, seu doctrinam Christi amplecterentur; quia illam clarius, plenius, exactius cognoverunt, aut saltem cognoscendi occasionem habuerunt. Ita de veritate divina ac premio salutis loquitur tanquam de sole.

sole. Sol enim postquam exoritur semper propius ad nos accedit, & clariorem nobis præbet lucem. Nam quod sol iste corporalis naturali cursu iterum recedat, & noctem reducat, id in hoc spirituali sole non considerat apostolus. Simili ratione spiritualis iste sol in animis nostris subinde pleniori & uberiori luce animos nostros complens accedere ad nos videtur, suoque accessu noctem veluti fugare ac propellere. Unde eleganter subjicit apostolus:

Vers. 12. *Nox processit, dies appropinquavit.* Quemadmodum noctis tenebræ a sole veluti propelluntur, & tanto longius recedunt, quanto sol propius accedit: Sic isto solis spiritualis accessu omnes ignorantiæ tenebræ fugantur procul. Dies autem hoc loco appropinquasse dicitur non ortus sui ratione, nam hoc modo minus efficeret apostolus quam volebat & res erat; quantulum enim hoc fuisset dicere, spiritualis istius diei ortum appropinquare? sed ratione ipsius lucis, quam sol supra horizontem nostrum elatus spargit, quæque diem naturalem efficit, eamque ob causam dies appellari potest; & solem ipsum comitatur. Quare quo propius sol ad nos accedit, tanto propius & ipsa nobis adducitur, tantoque magis nos illustrat. Idque hoc loco exprimere voluit apostolus: q. d. longe retrocessit ac fugata est nox, & spirituales tenebræ, quæ è divinæ veritatis defectu & absentia oriuntur, & causa sunt ignorantiæ (quæ in hac similitudine magis respondet cæcitati, estque privatio visus; in tenebris enim oculi omnium caligant) divinæ veritatis: ea vero quatenus plenius atque exactius nobis explicata est, veluti appropinquavit, ac, ut sic dicam, meridiem induxit. Quod si nos nihilominus adhuc caligine ignorantiæ circumfusi sumus, vel in peccatis dormimus, id nostro fit vitio & culpa qui oculos aperire nolimus, vel omni pudore ac verecundia prostituta in ipso meridie stertamus.

His dictis & eleganter & appositè monitionem suam subjicit apostolus: *Deponamus igitur opera tenebrarum.* Quandoquidem plena luce collustrati sumus, deponamus opera quæ tenebris conveniunt, & in tenebris patrari solent. Quid enim turpius ac fœdius est quam in plena luce committere ea quæ tenebris ac latebris sunt digna? Tenebræ hoc loco spirituales tenebras significant, quæ in divinæ veritatis privatione ac defectu consistunt, ac proinde ignorantiam divinarum rerum pariunt. Divina veritas seu doctrina Christi de salute nostra veluti lux est quædam, quæ res divinas abditas ac latentes illustrat, ac efficit ut oculis animi nostri cerni possint. Paulus dicit, Christum illuminasse vitam & incorruptibilitatem per euangelium. Harum tenebrarum opera sunt peccata; tum quod tenebris ejusmodi plane conveniant, tum quod ab illis producantur & originem trahant. Non dubium enim videtur, quin apostolus nominatim designet ejusmodi peccata, quæ non solum spirituales tenebras quærunt, sed etiam proprie dictas; qualia sunt inebriari, (præsertim in illis regionibus, in quibus infame flagitium est inebriari) scortari, & alias inpuras exercere libidines. Talia enim homines pudore prohibiti non audent in plena luce patrare, sed tenebras ac latebras quærunt. Nox enim pudore caret, juxta illud Poëtæ:

Nox & amor vinumque nihil moderabile suadent:
Illa pudore vacat, Liber amorque metu.

Simili ratione idem apostolus ab ebrietate homines Christianos dehortatur, nempe quia ebrietas sit nocturnum vitium, Christiani autem sint diei filii 1 Thess. 5. 7, 8. Quæ est ratio hac in parte lucis ac diei proprie dicti, eadem multo magis est diei ac lucis spiritualis; quæ cum semper luceat ac duret, semper etiam ab ejusmodi nocturnis vitiis abstinendum est. *Et induamur arma lucis,* ὅπλα τοῦ φωτός. Appellatio τῶν ὅπλων, late patet, nec de armis tantum usurpatur, sed etiam de vestitu ac ornatu. Qua ratione etiam videtur Petrus hac voce fuisse usus 1 Pet. 4. 1.

Vers. 13. Sequentia verba, *ut in die decore ambulemus* ostendunt, vocem ὅπλων de simplici corporis cultu ac vestitu sumi.

Indumenta lucis sunt omnis generis bona opera. Talibus enim ornari ac indui huic luci spirituali ac diei optime convenit. *Ut in die decore ambulemus*, q. d. Ideo volo vos indumenta luci ac diei convenientia sumere, quia interdiu homines decore incedunt, seu honesto ac decoro habitu cultuque corporis utuntur. Quid enim turpius ac fœdius esset, quam vel nudum, vel seminudum & indusio tectum, vel discinctum, aut alio aliquo modo indecoro vestitum, in plena luce in omnium hominum conspectu apparere? Quia autem proprie dicta dies a nobis requirit honestum & decentem cultum; ita multo magis requirit a nobis spiritualis ista animos illustrans dies, ut pulcherrimo nos virtutum ornatu ornemus, omnem autem peccatorum turpitudinem deponamus; cum dies illa spiritualis turpitudinem peccatorum multo magis ac melius detegat, quam dies proprie dicta nuditatem corporis, & quicquid est in cultu corporis indecorum. Ostendit apostolus, tum quis sit iste indecorus & inhonestus cultus, quem vitare in hac luce constituti debemus, tum quis decorus, & luci isti conveniens.

Prius continetur his verbis: *non comessationibus & ebrietatibus, non cubilibus & lasciviis, non contentione & zelo.* Particula *in* subaudiri debet. *Comessationes* sunt convivia, in quibus nimirum indulgetur carnis cupiditatibus, & congressus voluptatis tantum causa instituti, vel saltem per voluptates exacti. Committit hoc vitium tam is, qui nimias & nimium exquisitas, delicatas ac sumtuosas apparat dapes; tum etiam convivæ, cum non solum nimis voluptati indulgent, sed etiam cum ejusmodi conviviis libenter interfunt. Ad comessationes autem pertinent aliæ quædam voluptates, quæad homines nimia & immoderata, ac per se carnali lætitia replendos pertinent: ut sunt varii lusus ac joci, inprimis choreæ ac saltationes, quæ solutum prorsus omni devotione animum, & lascivientis carniculæ petulantia agitatum declarant. Cum comessationibus recte conjungunguntur ebrietates, qui excessus sunt in potu: quos in plurali numero, quemadmodum & comessationes nominat propter earum frequentationem.

Cubilia sunt omnes Venereæ & impuræ ac illicitæ voluptates, quæ comessationes & ebrietates consequi solent. Calefacto enim ventre, ut quidam dixit, calefiunt etiam ea, quæ sunt sub ventre. Unde recte in fine capitis monet apostolus, ne nimium indulgeamus carni, & cuticulam curemus.

Ἀσελγείαις, *lasciviæ* sunt, cum quis externis signis interius latentem impuræ voluptatis appetentiam prodit; qualis est limus oculorum aspectus, turpis corporis motus gestusve, amplexationes, impuri contactus, & similia. Hujusmodi lasciviæ comessationes & ebrietates libenter comitantur aut sequuntur.

Contentiones nihil aliud sunt quam verborum quędam pugnæ ac dimicationes, cum alter alteri cedere non vult; cum animus utriusque ira & indignatione calet, vox intenditur, & quod fieri solet, convicia fere personant, &

verborum acrimonia vulnerantur & exulcerantur animi. Contentiones tandem abeunt in odia & inimicitias, inimicitiæ in dissidia & sectas, sectæ in bella ac pugnas. Zelus contentionum origo est, & nil aliud quam affectus ac commotio animi ad contentionem excitans; seu studium de honore ac dignitate cum altero certandi, quo fit ut rivalem & æmulum pati nolis, sed totum tibi honorem & existimationem vindices, & quicquid æmulo accedit laudis & honoris, id tibi detractum putes. Hoc animorum veluti incendium inter homines ejusdem conditionis & idem institutum habentes, modo alioquin sint aliquo modo pares, nec longe ab invicem absint, vel saltem abesse sibi videantur, facili negotio excitari solet, sive in ecclesia, sive in republica. Fit enim interdum ut nonnullis honorem non invideamus, vel quia nimis sunt clari, vel nobis nimium conjuncti, ut sunt amici, parentes? vel quia nimis longo intervallo nos antecedunt, sic ut videamus nos nullo modo posse cum iis pari passu incedere.

Vers. 14. *Sed induite Dominum Jesum Christum.* Id est rationem vivendi a Domino Jesu præscriptam, seu opera omnia, quæ Dominus Jesus in sua sanctissima religione præscripsit.

Et carnis curam ne facite in cupiditates. Ne videretur plus nimio esse regidus in carnem, & omnes carnis voluptates excludere, ac simul ut præscriberet rationem ejusmodi peccata quæ reprehenderat evitandi, ostendit intra quos fines ac limites corporis nostri cura debeat consistere. Curandum quidem est corpus, & ejus desideriis in cibo, potu aliisque rebus ad conservationem ejus spectantibus indulgendum; sed moderate, quantum nimirum vita, vires, valetudo, corporisque recta constitutio requirit, non autem eo usque ut corpus lasciviat, & in varias luxuriet cupiditates, quæ ex immoderata corporis cura & vita deliçata velut uberrima segete proveniunt.

CAP. XIV.

ARGUMENTUM.

Absoluta tractatione de variis virtutibus, quibus homines Christiani præditi esse debent, & de vitiis, quibus carere, in sequentis Capitis initio agit de rebus liberis & indifferentibus. Duæ autem videntur esse hujus capitis partes. In prima utrosque, tum eos quibus hæc Christiana religionis pars erat cognita & explicata, tum eos quibus hæc libertas minus est nota, instruit ac informat, quomodo de se invicem sentire, & quo loco alii alios habere debeant. In altera eos potissimum qui hanc rerum indifferentium notitiam habent monet, ne hac scientia sua in aliorum perniciem abutantur, ne id, quod sibi liberum & in religione Christiana concessum sciunt, tum sibi permittant, cum illi qui hac scientia sunt destituti, offendi possunt; simul etiam non obscure monet infirmos, ne quid dubitante conscientia faciant.

Vers. 1. *Infirmum fide suscipite.* Ab illis incipit præceptionem, qui earum rerum quas liberas esse Christiana religio voluit, seu quas nec jubet fieri, nec vetat, notitiam habent. Tales enim sunt firmi fide, seu firmam fidem habent, quam 1 Cor. 8. 7, 10, 11 cognitionis nomine appellat. Fides hoc loco sumitur pro assensu Christianæ religionis dogmatibus præbito. Qui ergo vel nondum omnibus dogmatis, nempe iis quæ sunt de rebus istis liberis ac indifferentibus assensum præbet, licet eum præbuerit iis dogmatibus quæ sunt de rebus ad salutem necessariis, seu quæ circa essentialia fidei versantur, infirma est fide, (nam qui nondum est assensus posterioris generis dogmatibus, non infirmam fidem, sed potius nullam habet) & nondum plene ac perfecte credit, sed dubius adhuc hæret animi, ac nescit in quam partem assensum inclinare debeat. Ex una parte movetur autoritate divinorum virorum hanc libertatem inculcantium, eorumque rationibus & argumentis; ex altera movetur autoritate legis. Hi ergo fidem jam aliquam, id est assensum aliquem habent, sed infirmum adhuc & vacillantem.

Ejusmodi ergo homines jubet apostolus προσλαμβάνεσθε, Προσλαμβάνισθε, suscipite, pro fratre agnoscite, ad consortium & communionem vestram admittite. Hæc enim susceptio ex subjecta materia seu personis ietelligi debet. Hoc verbo utitur de Deo vers. 3, de Christo infra cap. xv. 7. Ex susceptione ista nihil aliud sequitur, quam ut sese invicem amore fraterno complectantur, & Christiana societate dignos judicent.

Μὴ εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. Jubet quidem infirmiores suscipi, sed non εἰς διακρίσεις διαλογισμῶν. Hæc verba varie explicantur a variis. Duæ autem sunt præcipuæ explicationes, & ad quas cæteræ redeunt, quæ ex duplici horum verborum significatione oriuntur. Διάκρισις enim potest significare dubitationem: quo sensu sæpe sumitur verbum διακρίνομαι; cujus rei exemplum, ne longe abeamus, ultimo hujus capitis versu extat. Διαλογισμοὶ significare possunt cogitationes animi. Ex hac istorum verborum significatione orietur hic sensus: infirmum in fide non esse eum in finem in societatem Christianam suscipiendum, ut magis adhuc reddatur dubius in animo suo, ut animus ejus turbetur & inquietus reddatur, sic ut prorsus nesciat, in quam partem sese debeat vertere, unde postmodum fiat, ut de omnibus etiam aliis doctrinæ Christianæ partibus dubitet, & in ea fluctuet, & abjiciat penitus, vel etiam eo facile adducatur, ut contra conscientiam aliquid faciat. Quisque potius in sua sententia relinquendus est, quam ut tale quippiam fiat. *Quisque*, ut paulo post inquit apostolus, ἐν τῷ ἰδίῳ νοὶ πληροφορείσθω. Lente cum talibus festinandum est. Sæpe enim præstat, ut aliquis in talibus quiescat, quam ut cogitationibus & dubitationibus agitetur, vel alienior a Christiana religione ac veritate fiat, et contra conscientiam aliquid designet.

Alter sensus ex alia horum verborum significatione manat. Διακρίσεις enim significare etiam possunt dijudicationes, διαλογισμοὶ mutua colloquia seu disceptationes. Itaque sensus erit: infirmum fide non esse in eum finem in Ecclesiæ consortium recipiendum, ut eum disputationibus turbemus, ut cum eo intempestivos instituamus dialogos, sic ut ille postmodum magna cum tristitia ac tædio dijudicare cogatur ultro citroque dicta. Hoc enim est disputationum hujusmodi consequens, quod positum videtur pro antecedente. Reprimit ergo apostolus hunc disputandi pruritum. Multi enim ejusmodi infirmos homines nacti præclaram sese occasionem nactos putant perpetuarum & intempestivarum disputationum.

Vers. 2. *Hic quidem credit edere omnia.* Exemplorem illustrat apostolus, & simul ostendit causam, cur istud præceptum tradiderit: nempe quia sit diversa de rebus liberis sententia; alioqui, si nulla esset sententiarum ac opinionum diversitas, nullus etiam esset locus huic præcepto. Commemorat autem diversas sen-

ſas ſententias, primum in ciborum, deinde in dierum delectu. Hoc enim diſſidio tum maxime agitabatur Chriſti eccleſia. Circa delectum ergo diſſenſionum hoc loco explicat apoſtolus.

Hic quidem credit. Id eſt, firmiter perſuaſus eſt, *edere omnia*, ſeu licere edere omnia. Non enim de neceſſitate edendi omnia loquitur apoſtolus ſed de facultate. Nam qui crederet neceſſarium ut omnia edamus, non minus infirmus eſſet ac rerum divinarum ignarus quam ii, qui nonnulla credunt eſſe non edenda. *Omnia*, id eſt, quævis, quoſvis cibos. Non enim collective hæc vox *omnia* ſumi debet, ſed diſtributive. Huic opponit apoſtolus infirmum, oſtendens, eum qui perſuaſus eſt, omnium ciborum uſum ſibi eſſe permiſſum, eſſe firmum fide, ſeu majorem habere notitiam dogmatum Chriſtianæ religionis.

Qui vero infirmus eſt, id eſt, qui adhuc ignorat, quo uſque ſeſe Chriſtiana libertas extendat, ſeu qui ea de re dubitat, nam qui dubitat nondum vere ſcit.

Herbas edit vel *olera*. Animi enim opinionem ac perſuaſionem facta ſolent conſequi. Nam quod quiſque ſibi licere vel non licere credit, id etiam vel facere ſolet, vel non facere; præſertim is, qui aliquid illicitum plane putat, aut ſaltem dubitat, ſi virtutem ac pietatem cæteroqui amet ac Deum metuat, quod hic de Chriſtianis tacite pro conceſſo ſumitur, ab eo abſtinere conſuevit. Nam qui liberum tantum aliquid ſibi eſſe putat, non ſemper libertate ſua aut utitur, aut etiam uti debet. Olera autem iſtum infirmum edere dicit apoſtolus, non quod ſolorum olerum uſum ſibi licitum putet, aut etiam iis ſolis perpetuo utatur; ſed quod perſæpe, metuens ne in aliquem cibum in lege vetitum, ſeu ex diſciplina legis impurum incidat, ſolis oleribus aut herbis, quarum nullam lex prohibuit, maluit eſſe contentus. Nonnulli per Synechdochen Speciei olera pro omnibus cibis in lege permiſſis hic accipiunt, ſenſu non multum diverſo.

Verſ. 3. *Qui edit, non edentem ne vilipendat.* Hic jam utriſque tam firmis quam etiam infirmis præceptum dat, quomodo ſeſe alter erga alterum gerere debeat. *Qui edit*, nempe omnia, ſeu quoſvis cibos. Id eſt, qui ſibi licitum putat quibuſvis cibit veſci, melius libertatis ac diſciplinæ gnarus; *non edentem*, nempe quoſvis cibos, nam alioquin eum edere eſt opus, & jam dixit eum olera edere. *Ne vilipendat.* Scientia enim inflat, ignorantia eſt deſpectui. Valde igitur convenienter firmos iſtos & ſcientia præditos monet, ne iſtos iſtarum rerum adhuc ignaros contemtui habeant.

Et qui non edit, edentem ne judicet. Μὴ κρινέτω. Κρίνειν hoc loco, ut alibi ſæpe, poſitum eſt pro κατακρίνειν, ex Hebræorum uſu, qui compoſitis verbis deſtituuntur. Vult ergo apoſtolus, ne infirmi iſti firmos damnent, ſeu de illis damnatoriam ſententiam pronuncient, illos gratia divina & ſalute æterna indignos judicent. Quemadmodum enim illis qui firmi ſunt hoc vitium ſolet adhæreſcere, ut infirmos vilipendant; ita viciſſim id infirmi in more habent, ut firmiores damnent, ex ſua opinione rem metientes. Addit apoſtolus rationem:

Deus enim ipſum ſuſcepit. Id eſt, pro ſuo agnovit, illum recepit in gratiam, ſuo eum favore & paterno amore dignatus. Hæc ratio apoſtoli æque ignota eſſe videtur illi qui edentem damnat, quam id ipſum quod vult concludere, nempe non eſſe damnandum edentem; præſertim ſi is qui damnat firmiter ſit perſuaſus, edentem peccare in Dei mandata. Qui enim novit, Deum edentem in gratiam ſuſcepiſſe, quomodo eum damnare poteſt? qui ſi damnat quomodo ſcire poterit eum in gratiam a Deo fuiſſe receptum? Videtur igitur dubium per æque dubium, ſeu idem per idem probare apoſtolus. Sed animadvertendum eſt, apoſtolum nihilominus rem obſcuram probare per id quod notius eſſe poterat & debebat. Nam quod ad eos attinet, qui ex gentibus Chriſti diſciplinam amplexi fuerant, nec unquam legem Moſaicam viderant, nedum obſervarant, an obſcurum eſſe poterat, eos in gratiam a Deo fuiſſe ſuſceptos, ex illis divini ſpiritus donis, quæ uberius in eos effundebantur? Hinc Petrus, recitata hiſtoria, quomodo in homines gentiles Deus ſpiritum ſanctum effudiſſet Act. 11. 17: Si, inquit æquale donum ipſis Deus dedit quemadmodum & nobis qui credidimus in Dominum Jeſum Chriſtum, ego quis fui potens prohibere Deum? Et iterum Act. 15. 8: Cognitor cordium Deus teſtatus eſt illis (gentibus quæ crediderant) dans illis ſpiritum ſanctum quemadmodum etiam nobis, & nihil diſcrevit inter nos, & illos fide purgans (ſeu cum purgaſſet) corda eorum. Quibus addit: *Nunc ergo quid tentatis Deum, ut imponatis jugum ſuper collum diſcipulorum* &c? Quocirca hæc ratio non ſola autoritate apoſtoli nititur, ſed & clariſſimis ſignis & argumentis. Quod vero ad Judæos attinet, eos etiam abſque ceremonialis legis obſervatione a Deo in gratiam fuiſſe per Chriſtum receptos, nemo dubitare poterat, qui gentes hac lege ſolutas eſſe credidit; niſi ſimul crederet, Judæis duplo majus onus eſſe impoſitum quam gentibus, & gentes quidem per ſolam Chriſti gratiam & fidem ſervari, Judæos autem nequaquam, & ſic gentium longe meliorem eſſe conditionem quam Judæorum ſub Chriſto rege ſuo viventium: quod nemo non videt abſurdiſſimum eſſe. Numerantur enim ni fallor 613 leges Judæis olim per Moſen datæ, quarum vel major, vel media ſaltem pars ſunt forenſes, ſeu judiciales & ceremoniales: quantum igitur hoc fuiſſet jugum, ſi Judæi præter Chriſti mandata, quibus ſolis obſtringerentur gentes, 300 inſuper & amplius legibus onerati fuiſſent.

Verſ. 4. *Tu quis es qui judicas alienum ſervum?* Altera ratio. Judicare (id eſt, damnare) ſervum nemini licet niſi ejus domino, vel illi qui hujus rei poteſtatem a ſervi domino accepit; niſi forte in ipſum quoque dominum aliquod habeat imperium. Id quod hic ne cogitari quidem poterat. Damnare enim & abſolvere ejus demum eſt, qui jus & poteſtatem aliquam habet in alterum. Tu ergo quis es, qui tibi ſumis has partes? Vide quantum tibi præſumas & arroges, qui non tuum, ſed alienum, non hominis, ſed Dei ſervum, nec in tua, ſed in aliena prorſus & ad te minime pertinente cauſa judicare & damnare audes. Annon agnoſcis, te longe viliorem eſſe, quam cui id liceat? Perpende tantum ſtatum & conditionem tuam. Quod ſi nemini licet, in propria etiam privataque cauſa & injuria judicare eum qui mei juris non eſt, nec ullo mihi modo ſubjectus, quomodo tibi licebit in aliena prorſus cauſa eum judicare, qui alieni prorſus eſt juris, quales ſunt aliem ſervi ac ſubditi? In hac autem ratione non ſumitur pro conceſſo, quod in priore ponebatur, nempe ſervum hunc, de quo agitur, a Deo in gratiam fuiſſe receptum, & ſic Domini ſui ſententia abſolutum: ſed non conſtare ſaltem certo, eum fuiſſe a domino ſuo, ad quem totum hujus rei judicium pertineat, damnatum;

natum; ita ut is qui eum damnare velit, non ſequatur Domini illius ac judicis ſententiam, ſed antevertat.

Proprio Domino ſtat aut cadit. Stare hoc loco non eſt a peccato eſſe immunem, cadere autem peccare: (quaſi dicere velit, Dominum ſuum, non te, ſive peccet, ſive non peccet, afficit vel non afficit injuria, tua nihil intereſt:) ſed ſtare hoc loco eſt a damnatione liberum & immunem eſſe, damnationem effugere, ſeu abſolvi. Qui abſolvitur & a pœna liber pronuntiatur, ſtare dicitur atque in judicio conſiſtere: vel, quod eodem recidit, ſtare eſt incolumem eſſe, quo ſenſu ſnmitur hoc verbum quoties caſui & ruinæ opponitur, ut ſtare ſalutem & indemnitatem ac incolumitatem, caſus autem interitum declaret. *Cadere* ſimiliter eſt cauſa cadere, damnari, pœnæ ſubjici. *Proprio ergo Domino ſtare vel cadere* nihil aliud erit, quam ad Domini arbitrium vel abſolvi vel damnari. quaſi d. Non tuo hæc res ſtabit aut definietur judicio ſeu arbitrio fruſtra te huic immiſces negotio: ex nutu & arbitrio proprii Domini totum hoc pendet negotium. Sed ne quis putaret, in dubio id relinqui, ſeu nihil adhuc eſſe a Domino hac de re definitum ac pronunciatum, adeo ut non immerito liceat ambigere, utrum Dominus iſte eos qui ſibi quorumvis ciborum uſum permiſſum putant, abſolvere aut damnare velit, ſubjicit apoſtolus:

Stabit autem, ſeu ſtatuetur autem, id eſt abſolvetur, & ab omni pœna liber ac indemnis pronunciabitur.

Potens enim eſt Deus ſtatuere ipſum. Per μείωσιν quandam ſatis frequentem et uſitatam loquitur apoſtolus. Solemus enim ſæpe cum aliquid alicui promittimus, ſolius potentiæ divinæ meminiſſe, benignitate ac voluntate divina quodammodo præſuppoſita, ac ſi tota res tantum in potentia divina verteretur, qua poſita ſecuturus ſit omnino effectus. Sic hoc loco ex eo, quod Deus potens ſit hunc ſervum abſolvere, vult apoſtolus colligi, eum & abſolutum iri. Cum quis dubitat, hoc vel illud Deum facturum eſſe, ſolemus dicere, an Deus id præſtare non poteſt? an Deo id facere non eſt integrum? ac ſi nulla ad hanc rem alia re ſit opus quam id faciendi poteſtate; cum tamen ſæpe de voluntate major eſſe poſſit dubitatio. Δύναται autem hoc loco non de ſolis viribus id præſtandi, ſed potius de poteſtate ac jure id præſtandi ſumi debet, quæ poteſtas ſimul etiam vires ipſas ac robur id efficiendi includit, aut ſibi adjunctas habet.

Verſ. 5. *Hic quidem judicat diem præ die.* Ad aliud genus controverſiarum tranſit apoſtolus ad dierum delectum. *Hic judicat diem præ die.* Κρίνει hoc loco eſt æſtimare, quia judicium ſine æſtimatione fieri nequit, cum judicare nil aliud ſit, quam quanti rem aliquam facias vel tecum rationem inire, vel apud alios dicere: vel ſimplex poſitum eſt pro compoſito, nempe pro προκρίνει, id eſt, antefero (quanquam hæc ſignificatio non habet locum in ſequenti particula) aut ὑπερέχειν, quod interdum ſignificat approbo, videturque opponi τῷ καταγινώσκειν. Diem autem præ die æſtimare nihil eſt aliud, quam unum diem alterum ſanctiorem præſtantioremve putare, ac proptorea magis obſervandum ac ſanctificandum eſſe; qualis erat ſub lege dies ſabbati, neomenia ſeu novilunii dies, quales dies erant feſtorum anniverſariorum. *Hic vero judicat omnem diem.* Id eſt, æſtimat peræque omnem diem, omnes dies æqualis dignitatis eſſe putat, quemadmodum etiam natura æquales ſunt.

Unuſquiſque in ſua ſententia plene confirmetur. Uterque iſtorum det operam, ut id, quod hac in parte ſentit, ſive verum ſentiat, ſive falſum, firmiter ſentiat: non quod ita fieri per ſe multum referat, imo quod attinet falſas perſuaſiones, præſtaret per ſe in iis quam maxime eſſe dubium, ſed per accidens, ratione factorum. Qui enim in ſententia ſua dubius eſt & incertus, id quod facit non facit ex fide. Quicquid autem ex fide non eſt, pecatum eſt, ut infra loquitur apoſtolus.

Verſ. 6. *Qui ſapit diem, Domino ſapit.* Conjungit apoſtolus utrumque exemplum diverſarum ſententiarum, tum ratione dierum, tum ratione ciborum, & nova ratione oſtendit, non debere iſtos, qui hac in parte diverſum ſentiunt, ſeſe mutuo vel contemnere vel condemnare. Quid ſit *diem ſapere*, patet ex ſuperioribus. Quod enim prius dixerat judicare id eſt æſtimare diem præ die, nunc dicere videtur diem ſapere. Aliquid tamen hac phraſi diverſum ſignificari poteſt, quod prioris illius ſit conſequens; ita ut ſapere diem nihil aliud ſit, quam diei, hoc eſt dierum obſervationi addictum eſſe, deditum eſſe, in dierum obſervatione occupari. Simili ſenſu dicitur ſapere ea quæ carnis, aut quæ ſpiritus ſunt, id eſt in iis quæ carni aut ſpiritui ſapiunt, totum eſſe, iis eſſe addictum, in illa ferri. *Domino ſapit.* Dominus hic eſt finis ☞, finis cui, id eſt in Domini honorem id facit, nempe ratione conſilii ſui & intentionis: ideo diem ſapit, ideo dierum obſervationi eſt addictus, quia exiſtimat hoc a Domino præceptum eſſe, & ad honorem ejus ac laudem ſpectare, aut ei gratum atque acceptum eſſe.

Qui vero non ſapit, Domino non ſapit. Non quidem quatenus hic qui dies non obſervat, ſemper id ea intentione aut faciat, aut facere etiam debeat, ut Dominum honore afficiat. Alia enim eſt ratio earum actionum quæ præceptæ ſunt a Domino, vel præceptæ exiſtimantur, alia earum quæ ſunt liberæ ac permiſſæ. In illis ita reſpicitur ad Dominum, ut in honorem ejus, ac propter ipſum tanquam finem ultimum fiant; in iſtis vero ſpectare poſſumus nos ipſos, & privatim noſtrum commodum, etſi nullus alioquin peculiaris honor aut gloria redundet ad Dominum, dummodo ſemper eo referamus oculos & animum, quod id Domini voluntati ac legibus non ſit adverſum, ſed ab illo nobis permiſſum, quod qui facit, dum ſua libertate utitur, Domino ea uti vere dici poteſt. Ad Dominum enim eatenus reſpicit, quatenus id illo permittente facit, nunquam alioqui facturus. Ita & hi & illi ad Dominum reſpiciunt, & ex ejus vel juſſis vel indultionibus facta ſua & actiones moderantur. Non de eo autem loquitur apoſtolus quod reipſa ab unoquoque Chriſtianorum fiat, ſed quod fieri debeat, & quod unuſquiſque Chriſtianorum profiteatur ac præ ſe ferat, quodque quam diu in contrarium firmis & evidentibus argumentis deſtituimur, de unoquoque ſentire & credere debeamus.

Qui edit, Domino edit. Hæc verba ex præcedentibus facile intelliguntur. Gratias enim agit Deo. Argumento id oſtendit, eum qui quovis cibo veſcitur, reſpectum habere ad Dominum, quatenus id Dominum ſibi permiſiſſe credit. Quia, inquit, gratias agit Deo, cibum quemvis ac ejus uſum pro divino agnoſcit beneficio. At ſi ejus uſum illicitum eſſe crederet, atque a Deo interdictum, quomodo eum pro divino beneficio agnoſceret?

Et qui non edit, Domino non edit. Hæc verba similiter ex superioribus intelliguntur.

Et gratias agit Deo. Omittit particulam causalem γὰρ: quia hæc verba respectu istius qui a cibis quibusdam abstinet, non tam causam & rationem continent, cur ille qui non edit, Domini causa, in *D*ominum tanquam in finem respiciens non edat (id enim per se manifestum est) quam paritatis cujusdam & æqualitatis inter hunc & illum, qui edit quosvis cibos causam. Si enim hæc verba de isto qui non edit omisisset Apostolus, poterat aliquis cogitare, illum qui edit longe rectius ac melius, & plane ex Domini voluntate id facere, quia hac ratione locus relinquitur gratiarum actioni *D*eo; istum vero qui non edit non habere de quo gratias agat, ac proinde etiam gratias non agere. Hoc ne quispiam cogitaret, ideo apostolus addit, hunc quoque nihilominus gratias agere, licet non pro illis cibis quos immundos & illicitos putat, sed pro aliis quorum usum sibi permissum putat, seu pro eo, quod Deo hos vel illos cibos sibi concedere libuerit.

Vers. 7. *Nemo enim nostrum sibi ipsi vivit.* Argumento probat apostolus, quemvis Christianorum hominum, sive libertate sua utatur, sive non utatur, propterea quod eam sibi minime concessam putet, aut saltem ea de re ambigat, ad Dominum ea in parte respicere, & ejus voluntati ac nutui, vel indultioni saltem sese attemperare: idque de unoquoque sentiendum esse, quamdiu aliter non constat. Quod enim aliquis & profitetur, & præ se fert se facturum, & facere vi professionis suæ tenetur, eum id facere, nisi contrarium sentire cogaris, præsumendum est. His autem hujus versiculi verbis id probat Apostolus, quod tacite in sua propositione vi oppositionis complexus est. Qui enim dicit, aliquem Domino quidpiam facere, vel non facere, simul innuit, eum non sibi ea in re indulgere, ita ut ad Dominum ejusque voluntatem suas actiones non referat. Hoc ergo quod in illa propositione latet, probat his verbis Apostolus: quia nemo nostrum sibi ipsi aut vivit, aut moritur. Quid autem hoc loco *sit sibi ipsi vivere*, patet ex membro opposito, in quo dicitur, nos Domino & vivere & mori. Quid autem hoc ipsum sit, satis constare potest ex posterioribus verbis octavi versiculi, quæ sunt priorum summa quædam ac compendium; nos nempe sive vivos sive mortuos *D*omini esse, vel ut ℣. 9 eandem sententiam repetit, Christum in nos sive vivos sive mortuos dominium exercere. Vivere ergo sibi ipsi hoc loco nihil aliud est, quam sui, non alieni juris esse, ita ut tibi liceat in actionibus tuis teipsum tantum spectare, non vero ex alterius pendere voluntate & arbitrio. Hoc negat de unoquoque Christianorum apostolus, ac proinde ex eo vult concludi ac colligi, neminem Christianorum, sive diem observet sive minus, sive edat sive non edat, sui tantum commodi causa id facere, & se tantum respicere ac sibi indulgere, nulla habita ratione Domini; nec tantum nostri juris nos esse negat dum vivimus, sed etiam dum morimur: non quod mortui sui juris esse queant, & sibi indulgere, aut seipsos tantum spectare, sed quod videantur posse non esse juris alieni, itaque docet, ne mortem quidem, nos veluti manumittere, & ex alieno jure ac dominio eximere, sic ut si quidpiam agere mortui possemus, ad alterius arbitrium nos componere deberemus. Hoc quod dixit ab oppositio confirmat, ac proinde simul directe probat id quod dixerat, *D*omino quemvis vel sapere diem vel non sapere, cibos quosvis vel edere vel non edere. Nam quod ad prius attinet, oppositorum uno posito tollitur alterum. Si ergo Domino cuncta facimus, certe non nobis; si *D*omini sumus, si ipsius potestatis ac juris sive vivi sive mortui, certe nostri juris nec vivi sumus nec mortui. Quod ad posterius attinet, si sive vivamus, sive moriamur, Domino vivimus aut morimur, hinc consequitur, *D*omino nos non modo diera sapere vel non sapere, edere quosvis cibos vel non edere, sed etiam cuncta alia facere, seu ad Dominum in omnibus nostris actionibus respicere, et ex ejus nutu arbitrioque pendere. Sed ipsa apostoli verba expendamus.

Vers. 8. *Sive enim vivimus, Domino vivimus.* Ideo non nobis vivimus, quia *D*omino vivimus. Quod si sibi ipsi vivere nihil aliud est, quam dum vivis tui juris esse, adeo ut possis pro tuo arbitrio vivere, & tuo obsequi ingenio, sequitur ut Domino vivere nihil sit aliud, quam dum vivis juris esse Domini, id est, Dominum in te viventem jus imperiumque habere, sic ut is te pro suo possit uti arbitrio, tu vero ad illius nutum te componere in omnibus, & ex ejus voluntate omnes vitæ actiones moderari debeas, id quod illius est consequens. Similiter Domino mori nihil aliud erit, quam morientem, imo & mortuum jam in Domini esse potestate, sic ut de te possit statuere quicquid sibi libitum fuerit. Nec enim vitæ nostræ terminis descriptum est in nos jus imperiumque Domini; ultra vitam tendit, & mortuum vel in vitam revocare, vel æternis potest addicere suppliciis.

Totum hoc in brevem fasciculum colligit Apostolus, cum infert: *Sive igitur vivimus, sive morimur, Domini sumus.* Ex his autem verbis, quæ superiorum summa sunt patet, ut diximus, quomodo superiora accipi debeant.

Vers. 9. Christi autem nos esse, sive vivos sive mortuos, probat apostolus: *In hoc enim Christus & mortuus est, & resurrexit, & revixit, ut & mortuis & vivis dominaretur.* Hic apparet, quem Domini nomine in superioribus designaverit Apostolus, nempe Christum. Apparet etiam præterea, Dominum Jesum ante mortem resurrectionemque suam non habuisse jus imperiumque in vivos & mortuos, imperium nempe & dominium absolutum, quale nunc habet. Mortuos quidem poterat revocare ad vitam, sed ad vitam hanc temporalem, & iterata morte brevi finiendam, nec omnes mortuos, sed eos tantum, quorum corpora nondum computruerant ac dissipata fuerant. Non est autem hic ultimus plane finis tum mortis tum resurrectionis ac vitæ Christi; siquidem hic ipse finis ulteriorem habet finem, salutem nempe nostram, qua perfecta imperium hoc, utpote in hunc finem sibi concessum, deponet, & Patri suo tradet, ut sit *D*eus omnia in omnibus. *D*istingui autem hoc loco resurrectionem a revivisentia Christi, particula *et* docet, quæ antea bis posita ad res diversas conjungendas, postea repetita diversa jungit, non synonyma. Itaque resurrectionis nomine significatur revocatio Christi ex morte in vitam hanc terrenam. Nemini enim dubium esse potest, modo a præjudiciis abstineat, Christum post resurrectionem talem habuisse vitam, qualem ante, nempe morti sua natura obnoxiam, licet moriturus amplius non fuerit. Corpore enim mortali non deposito (quale erat vulneribus ac vestigiis clavorum confossum ac lacerum, & cibi ac potus capax) vita mortalis deponi non

poteſt. Reviviſcentiæ autem nomine ſignificatur adeptio immortalis illius vitæ, quæ ſola vitæ nomine digna eſt, & ſæpe abſolute vitæ nomine denotari ſolet. Revixiſſe autem tum dicitur, non quod antea non revixerit ſimpliciter: vivus enim immortalem vitam adeptus eſt: ſed quod illa vita, quam reſurgendo adeptus eſt, reſpectu iſtius, quæ fuit conſecuta, & quam nunc etiam vivit Chriſtus, vita vix cenſeri debeat. adeo ut tum temporis, cum vitam immortalem eſt adeptus, vere revixiſſe, ſeu vitam, quam per mortem penitus amiſerat, recuperaſſe dici poſſit. non quod eandem illam quam habuit recuperaverit; ſed quod vitam recuperaverit: quo ſenſu dicimur etiam nos aliquando revicturi, cum reſurgemus incorruptibiles.

Ut & mortuis & viventibus dominetur. Si ergo & mortuis & viventibus dominatur Chriſtus, apparet, nos, ſive vivamus ſive moriamur, Domini eſſe, id eſt, in ipſius jure ac poteſtate.

Verſ. 10. *Tu vero quid judicas fratrem tuum?* Ex his quæ hactenus de Chriſti in nos poteſtate ac dominio diſſeruit, novam rationem, ſuperiori tamen ℣ſ.4 expreſſæ non abſimilem, texit apoſtolus, nempe non debere alterum ab altero vel contemni, vel condemnari. In exprimenda autem ipſa propoſitione aliam veluti a latere interſeruit, iſtius ſui moniti cauſam, quæ in fratris appellatione continetur. Fratrem frater minime debet aut condemnare, aut contemnere. Mutuo enim amore eoque arctiſſimo inter ſe devincti eſſe debent, & præſertim fratres non ex uno ſanguine, ſed ex uno ſpiritu, ex eodem cœleſti patre orti, nec communem in terris, ſed cœleſtem in cœlis hæreditatem adituri. Principalis autem ratio iſtius præcepti continetur verbis ſequentibus.

Omnes enim ſtatuemur coram tribunali Chriſti. Hæc cauſa potiſſimum damnatorias alterius de altero ſententias reprimit. Si enim omnes judicandi ſumus a tanto judice, non debemus in ejus officium ac provinciam involare, & falcem in alienam meſſem mittere. Ob eandem etiam cauſam non debemns alii alios contemnere & vilipendere. Judici hoc relinquendum eſt: ille ſciet quem vilipendere & contemtui habere, quemque in pretio habere debeat, fierique poteſt, ut is qui tibi contemtibilis videtur, judicis iſtius calculo ac ſententia tibi præferatur. Huc faciunt ejuſdem Pauli verba 1 Corint. 4. 5. Omnes autem ſtatuendos eſſe coram Chriſto judice, probat Paulus Eſaiæ teſtimonio, quod cum de ipſo *Deo* loquatur, ad Chriſtum accommodat, non quod Chriſtus ſit ipſe Deus, ſed quia id quod in hoc teſtimonio continetur, per Chriſtum, tanquam Deo ſubordinatum, ipſi Deo præſtari & exhiberi debeat. Ponit enim pro conceſſo Paulus, res iſtas inſignes a Prophetis prædictas, quale eſt hoc quod in iſtis Eſaiæ verbis continetur, ad Chriſtum pertinere, & in Chriſto demum implendas eſſe: ſiquidem id non ſolum inter Chriſtianos, ſed etiam inter Judæos in confeſſo fuit; licet in eo Judæi a Chriſtianis diſcreparent, quod illi quidem hæc ad Chriſtum, quem nondum exhibitum cenſebant, ſimpliciter referenda putarent; iſti vero ad Jeſum Nazarenum, quem Chriſtum eſſe ſciebant.

Verſ. 11. *Scriptum enim eſt: vivo ego.* Vivo ego, formula jurantis, quam verum eſt me vivere.

Dicit Dominus, nempe Jehova, vel potius Jihveh, ut eſt in textu, quod nomen Græci voce Domini (plerumque nullo addito articulo) expreſſerunt; non quod eandem cum domini nomine ſignificationem habeat (nam longe diverſam rem ſignificat: eſt enim tertia perſona futuri temporis a radice *hajah fuit*, vel extitit, (qua de re alibi) ſed quod huic voci puncta *adonai* nominis, quod Dominum, aut dominos (Hebræorum more, qui nominibus dominationem aut poteſtatem ſignificantibus in plurali numero utuntur) ſignificat, ſubjecta fuerint. Summa enim Judæis etiamnum religio eſt verbum hoc Jehovæ ut ſonat efferre, neſcio ex qua ſuperſtitione orta: quandoquidem vel ex Pſalmis *D*avidis apparet, in quibus hoc verbum ſæpe occurrit, uſurpatam olim hanc vocem fuiſſe.

Quod mihi flectet omne genu. Verbum κάμψει, quod activum eſt, ponitur in reciproca ſignificatione, inflectet ſeſe, ſeu flectetur; quemadmodum & verbum ὑπήκουεν. Eodem modo uſus eſt hac voce Paulus Phil.2.10. *Mihi*, nempe per Chriſtum, ſeu in Chriſto. *Omne genu.* Quam late autem pateat hoc genu, ſeu quinam per hoc genu fuerint ſignificati, conſtat ex citato ad Philippenſes loco, qui hujus loci Eſaiæ Chriſtiana expoſitio eſt, ex qua apparet, quomodo & Chriſto, & ipſi Deo hæc genuum flexio id eſt adoratio conveniat. Chriſto quidem, tanquam illi quem Deus evexerit; *D*eo autem tanquam ſummo omnium autori, in quem omnia tendunt ac referuntur per Chriſtum. Hæc autem verba ad univerſale illud vivorum ac mortuorum judicium eſſe accommodanda patet ex voce *omnis*. Nec enim ante univerſale hoc judicium id vel continget, vel etiam contingere poteſt, ut omnes tum vivi, tum mortui Chriſtum & per ipſum Deum adorent, & coram illo procumbant. Mortui certe id facere nequeunt niſi prius in vitam revocentur; quod ante diem judicii non fiet. Vivi autem id nulli faciunt, niſi qui vel majeſtatem Chriſti conſpiciunt, ut Angeli; vel credunt, ut Chriſtiani. At vero plurimos ſemper futuros eſſe, qui divinam Chriſti majeſtatem minime credant, propterea quod illam oculis non cernant, nemini dubium eſt. Quod ſi omnes omnino homines Chriſtum adorare debent, neceſſe eſt, ut ſuam illis majeſtatem declaret ac oſtendat: quod ne ante extremum judicium fiat, ipſa religionis natura ac ratio requirit, ſed ut in ipſo judicio id fiat, minime prohibet, imo poſtulat. Nec enim illic, qualis quiſque futurus ſit, quæretur, ſed qualis fuerit; non ut reſipiſcat, ſed ut vel peccatorum pœnas, vel pietatis præmia reportet.

Et omnis lingua confitebitur Deo. Confitebitur, id eſt, laudabit, celebrabit Deum, laudando nimirum ac celebrando Chriſtum, *D*ominum eum, eumque ſummum appellando, ſive id faciat volens, ſive invitus. Omnis enim Chriſti laus ac gloria in *D*ei Patris, (ut hunc locum explicans Paulus loquitur) laudem ac gloriam tendit. In Hebræo eſt, *jurabit Deo*; qua phraſi ſæpe univerſus numinis divini cultus ſignificatus legitur. (a) Qui enim per nomen alicujus jurat, eum & teſtem & arbitrum omnium ſuarum actionum, quin etiam occultiſſimarum cogitationum, denique & vindicem omnis fraudis ac falſi agnoſcit: quod quid aliud eſt, quam aliquem pro Deo vivo habere, ac proinde eum revereri ac colere. Nec tamen, præſertim nunc ſub Novo Fœdere, in eo divinus cultus conſiſtere cenſendus

(a) *Vide Ethicam Chriſtianam de Juramento.*

fendus est cum juramus: nam in eo potius consistit, ne jurare audeamus in rebus nempe aut falsis, aut levibus, aut sine necessitate, etiamsi gravis sit causa: sed, si juramus, in nullo alio nomine juremus præterquam in nomine vel Dei, vel Christi. Unde apparet, ut hoc obiter notemus, tolli debere in talibus ex ore nostro illa divorum gentilium aut Poeticorum nomina, ac prorsus hominem Christianum dedecere, ut vel per Jovem, aut Apollinem, aut Musas, aut quicquid est inceptiarum ejusmodi, juret.

Vers. 12. *Ergo igitur unusquisque nostrum de seipso rationem reddet Deo.* Nova est ratio, ex superioribus tamen pendens ac profluens. Ita enim hæc materia est prægnans ac fœta, ut undique rationes suppeditet. Quia unusquisque nostrum causam apud Deum dicet, propterea alii alios judicare non debemus. Ad causam dicendam nos paremus, non ad ferendam alii de aliis sententiam; ne forte alios damnando nos ipsos damnemus, & quas aliis posuimus leges ipsi subeamus. Quisque de se ipso sit sollicitus ut se purget, & damnationem summi illius judicis effugiat. Quod qui facere voluerit, nunquam illi tantum temporis suppetet, ut aliorum sese judicem constituat. Deum nominat, non Christum, quia in verbis Esaiæ proxime citatis, quæ apostolus ad judicium universale refert, *Dei* non Christi facta fuerat expressa mentio. Interim tamen Christus minime excludendus est, sed includendus potius, quandoquidem is nomine Dei judicium exercebit, quemadmodum præcedentia docent.

Vers. 13. *Ne igitur amplius alii alios judicemus.* His continetur conclusio superiorum & primæ partis hujus capitis. Verbum *judicandi* hoc loco tam late sumitur, ut non solum condemnationem, quanquam hanc primo & principaliter, sed etiam contemptum significet. Qui enim alterum contemnit, necesse est ut sententiam aliquam de eo ferat condemnationi similem, dum ejus nullius aut parvi pretii esse statuit. Hanc autem vocem tam late hoc loco sumendam esse, tum superiora evincunt, ex quibus hæc verba per modum conclusionis sunt deducta, tum vox ἀλλήλους, quæ reciprocam ac mutuam judicationem significat. At firmiores proprie non damnabant infirmos, sed tantum contemnebant.

Jam incipit altera pars hujus capitis, in qua seorsim ac separatim tum firmos, & hos quidem præcipue atque aperte, tum infirmos monet. Firmos quidem, ne sua libertate abutantur, vel cum infirmorum scandalo & offendiculo utantur; sed potius a rebus sibi concessis abstineant, quotiescunque periculum est, ne quispiam offendatur. Infirmos autem non obscure monet, ne dubitante conscientia, & animo nondum firmiter persuaso quidquam faciant, sed ab ea re abstineant, cujus usum sibi concessum esse nondum plene & firmiter persuasi sunt.

Sed hoc judicate potius, ne ponatur offendiculum fratri aut scandalum. Judicate. Ἀποκρίνατε est in hac voce: alio enim atque alio sensu accipitur. Antea sumta fuerat pro condemnare, aut etiam contemnere; nunc idem est quod statuere, decernere, decidere. Quasi dicat id apud vos ratum atque decretum esto, nempe ne ponatur fratri offendiculum aut scandalum. Voces πρόσκομμα & σκάνδαλον cum sigillatim ponuntur, sæpe idem significant: sed conjunctæ, ut hoc loco, & quidem interposita voce fratris, & aliquo modo separata per particulam *aut*, diversam videntur habere significationem. Quod etiam ex versu 21 manifeste appa-

ret, ubi tertium adhuc ab istis duobus strictius sumti distinctum addit Apostolus, nempe infirmationem. Πρόσκομμα aut scandalum in genere significat tale factum, quod alteri in pietatis cursu impedimentum aliquod affert. Cum autem hæc duo conjuncta ab invicem distinguuntur, ut hoc loco, πρόσκομμα levius quid est quam scandalum, & gradu vel effectu distinguitur, sicut πρόσκομμα seu offendiculum sit tale factum, quod non plane cursum alicujus inhibeat, sed tantum impedimentum aliquod afferat, quemadmodum iis contingere solet qui in cursu pedem ad lapidem aliquem allidunt. Ab ejusmodi enim lapidibus aut aliis impedimentis, quæ currentes morantur aut impediunt in via, hæc metaphora sumta est. Ideo etiam apostolus voce *ponendi* est usus, quæ huic metaphoræ plane respondet. Scandalum autem est tale factum, quod alterius in pietate Christiana cursum plane impedit atque inhibet. Putant enim viri docti, alii quidem scandalum esse lignum in decipula, quo paululum movemus, aut animal, cui decipula tenditur, capitur vel etiam interimitur; alii vero putant esse ferrum aut lignum præacutum terræ impactum, in quod si pes incidat vulneratur adeo ut cursum abrumpere cogat. Hoc verbo usus est Christus Matth. 13. 21 de eo qui persecutionibus territus fidem in Christum deserit. Nam pro eo quod Matthæus scripsit, scandalizatur, Lucas habet ἀφίσταται Luc. 8. 13. *Ne ponatur.* Non hoc tantum vult apostolus, ne quis intentionem hanc habeat ut alterum offendat aut scandalizet (nam hæc est ingens prorsus malitia, & quæ in Christianum hominem non cadit) sed ne quicquam tale faciat, ex quo hic sequatur eventus ut alter offendatur aut scandalizetur. Ponitur enim scandalum vel intentione, vel eventu. Nota autem est distinctio scandali in acceptum & datum. Acceptum scandalum est, cum quis re honesta & facta necessaria offenditur. Datum autem scandalum est, cum quis re vel prorsus illicita, vel licita, si videat, vel facile videre possit modo velit, eam offendiculum alteri præbituram, alterum offendit.

Vers. 14. Porro objectionem quandam quæ contra hoc præceptum afferri poterat, occupat, dum ita subjicit: *Novi & persuasus sum in Domino Jesu, quod nihil sit commune per seipsum.* Cum enim tam solicite monuerit, ne quisquam iis rebus, quas alioquin liberas & sibi concessas esse crederet, alterum vel offenderet vel scandalizaret, poterat iste quem monet dicere: Quid? an ergo illicitas has res esse putas & in Christiana religione prohibitas? Minime id quidem, respondet apostolus. Licitæ quidem sunt per se, per accidens autem possunt evadere illicitæ, idque tum, cum vel ab eo fiunt qui eas illicitas putat, vel fiunt cum aliorum tristitia & scandalo, seu salutis detrimento.

In Domino Jesu, id est, per Domini Jesu sanctissimam religionem, vel etiam a Domino Jesu edoctus. Videtur esse tacita oppositio inter legalem doctrinam & doctrinam evangelii.

Commune, id est immundum, pollutum, ac proinde quod contingere, eove uti non liceat, ne polluaris. Hæc enim est istius vocis significatio, quam etiam habes Matth. 15. 10, 18, 20. Quæ enim communia sunt & omnibus patent, facile pollui ac contaminari solent. Commune opponitur sancto, sejuncto, segregato a communi & profano usu.

Nihil. Non loquitur apostolus de factis, sed de rebus omnibus extra hominem & in communi usu positis

tis. Quanquam etiam nonnulla facta includit, nempe ea quæ per se quisque videt esse licita, sed certis tamen diebus, nempe festis, putant esse illicita hominemque polluentia. *Per se*, inquit apostolus, non per accidens: cujus rei vel exemplum, vel descriptio quædam statim subjicitur.

Nisi existimanti aliquid commune esse illi est commune. Hoc positum est pro illud: alioquin enim sequeretur hinc, per se etiam aliquid immundum esse; cum tamen non in re, sed in homine sit immunditiei istius causa. Quanquam illud *per se* ita potest accipi ac si dictum esset, habita ratione conscientiæ ipsius utentis, non vero alienæ: & tunc particula *nisi* vim suam retinere potest, præsertim tum in sequentibus demum versiculis alterum oppositionis membrum per adversativam conjunctionem videatur apponi. Confer hunc locum cum 1 Cor. 10. 25, 26, 27, 28, 29.

Vers. 15. *Si vero propter cibum frater tuus tristatur.* Alteram causam ponit, cur licita possint evadere illicita, nempe cum propter eorum usum frater tristatur. Subjicit autem hæc verba superioribus apostolus per adversandi particulam. Est enim oppositio quædam inter hæc & superiorem versiculum totum. Itaque perinde est ac si diceret: illa quidem per se sunt licita illi præsertim homini, qui licita esse credit, sed si eorum usu fratrem tuum afficis tristitia, non amplius secundum charitatem incedis. Licita quidem sunt, non tamen propterea libertate tua abuti debes, aut ea in alterius uti perniciem. In voce *fratris* non exigua vis: siquidem eum toto pectore diligere debemus, & longe magis quam intempestivum rerum licitarum usum.

Tristatur. Non videtur de simplici tristitia hoc loco agere Apostolus, quæ ex alieni facti displicentia tantum oriri solet; sed de tristitia potius quæ ex proprio facto oritur, cui tamen alienum factum, occasionem præbuit, nempe cum infirmus ejus, qui libertatis Christianæ melius est gnarus, & quid sibi liceat novit, facto inducitur ut idem faciat. Solent enim interdum homines, allubescente illis aliquo facto, alios imitari, quos religionis Christianæ melius gnaros esse vident: sed quia id non faciunt tam firma animi persuasione ut nihil dubitent illud sibi esse liberum, & demum perpetrato, ubi cupiditas & allubescentia desedit, factum suum damnent, læsaque ac vulnerata conscientia tristentur, &, si nihilominus id facere pergunt, pereant. De tali autem tristitia Apostolum loqui quæ sit cum pernicie conjuncta, sequentia verba indicant.

Ne cibo tuo illum perde &c. Eleganter autem hunc locum illustrat & declarat locus 1 Cor. 8. 9, 10, 11, 12. Quod si tristitiam hic eam intelligere velis quæ ex displicentia alieni facti oriatur, ejusmodi erit intelligenda, qua fiat, aut facile fieri queat, ut quis a religione Christiana avertatur, indigne ferens eos, qui illi sunt addicti, tam licentiose vivere, & ea quæ is ipse impura judicat, usurpare, suaque facta ipsa hac religione defendere, quæ hanc sibi facultatem concedat.

Non amplius secundum charitatem incedis. Scientiæ vel cupiditati potius obsequeris, non charitati. Charitas enim nulla, nedum tam pernicioſa tristitia, fratrem afficit. *Ne cibo tuo eum perde pro quo Christus mortuus est.* Cibo tuo, id est usu cibi. Est quædam emphasis in voce *tuo*. Christus eum morte sua redimendum putavit, adeo eum dilexit: tu vero qui Christum potius imitari debebas, adeo impius es & profanus, ut eum vilissimi cibi usu perdere non dubites, & (quod scelestissimum est) tantas Christi impensas, tantos labores irritos reddere. Hic dicit pro quo, in epistola ad Corinth. dicto loco propter quem; nempe ut eum a perditione & interitu vindicaret. Ex hoc autem loco manifestissime patet, Christum pro iis etiam esse mortuum qui perire possunt, atque adeo pereunt. Quod si pro illis mortuus est, apparet, eos, minime prædestinatos fuisse ad interitum. Quanquam universa hæc apostoli doctrina de non ponendis scandalis prædestinationem hanc evertit. Quid enim interest, sive ponantur scandala, sive non ponantur, si immutabili decreto de quovis statutum sit, salvarine an perire debeat.

Vers. 16. *Ne blasphemetur igitur vestrum bonum.* Nova ratio est, ex superioribus tamen deducta ac pendens, ut particula *igitur* ostendit. Per *bonum* intelligi potest tum ipsa Christiana religio, tum libertas ipsa quam hæc religio concedit. Utrumque enim istorum valde bonum est. *Blasphematur*, id est, conviciis proscinditur, reprehenditur, damnatur, cum quis libertate ista intempestive utitur. Videtur autem apostolus potissimum loqui de blasphemia ab iis profecta, qui tristitia ista per nos afficiuntur. Nostro enim facto inducti, ut contra conscientiam facerent, vel eo ipso offensi, quod ea quæ ipsi illicita esse credant, a Christianis absque metu fieri videant. ipsa religione illis hanc licentiam dante, animum postea hostilem & inimicum vel religioni ipsi, vel saltem libertati isti, facile sumunt: ex quo mera convicia ac blasphemiæ boni istius tam eximii oriuntur. Intelligi tamen potest blasphemia etiam ab aliis, nempe Judæis, profecta. Illi enim cum vident Christianos nullum vel ciborum, vel dierum observare delectum, quem tam anxie Lex Mosaica inculcavit, nil nisi convicia ac probra in tam sanctam Christi religionem fundunt, tanquam eam, quæ homines licentiosos, ventri ac gulæ deditos, atque adeo carnales & profanos efficiat. Pertinet huc locus 1 Cor. 10. 29, 30. Ne edite, inquit, (nempe si vobis indicatum fuerit hoc idolis esse immolatum) propter conscientiam, conscientiam, inquam, non propriam, sed alienam.

Quorsum enim libertas mea judicatur ab aliena conscientia? id est, cur ego id committam, ut libertas mea ab aliena conscientia judicetur, id est, damnetur? Non enim hic reprehendit Apostolus eum qui meam libertatem judicat; sed me, qui ei causam dedi ut eam judicaret.

Si vero ego cum gratiarum actione participo, quid blasphemor propter quod ego gratias ago? id est, ego Deo gratias ago, Deum laudo ac celebro, quod mihi istorum ciborum quibus vescor usum concesserit, ac ipsos cibos dederit; & tamen committo ut blasphemer, ut reprehendar, ut conviciis variis proscindar, ac proinde ipse Deus quodammodo mecum. Quantum hoc est absurdum! Ideo statim subjicit: *Sive igitur editis sive bibitis, sive quidpiam* (aliud) *facitis, omnia in Dei gloriam facite. Sine offendiculo estote. &c.*

Vers. 17. *Non enim est regnum Dei cibus & potus.* Nova ratio, qua docet, temperandam esse libertatem hanc in Christiana religione concessam. *Regnum* significare felicitatem aut felicem statum, nemo nescit. Per Dei regnum autem divinam prorsus felicitatem significari, non humanam aliquam, quã homines propriis viribus & industria consequi queant, similiter notum est, eam,

inquam,

inquam, felicitatem ſeu felicem ſtatum ac conditionem, quam homines per Chriſtum, cœleſtem populi divini regem, conſecuti ſunt. Hæc autem felicitas tum præſens & in hoc ſeculo eſt, tum in altero illo ſeculo futura. Utraque hoc loco per iſtud Dei regnum intelligi poteſt. Si futuram intelligas, regnum Dei ſumendum erit per metonymiam effecti pro cauſa, id eſt pro via ac ratione ejus conſequendi; quæ quidem non conſiſtat in cibo ac potu, id eſt, in eo, ut cibo & potu utaris, vel non utaris: (Nam, ut alibi loquitur Paulus 1 Cor. 8. 8, *Cibus nos non commendat Deo. Neque enim ſi edamus abundamus, neque ſi non edamus deficimus. Eſca ventri & venter eſcis, Deus autem & hunc & illas deſtruet* 1 Cor. 6. 13) ſed in eo ut juſte vivamus, & paci ſtudeamus eamque colamus, ac ut in ſpiritu ſancto gaudeamus. Quod ſi mavis præſentis ſeculi felicitatem, quam per Chriſti religionem conſecuti ſumus, intelligere, ſenſus erit; eam non conſiſtere in eo, ut edamus & bibamus, ut variis cibis & vario potu perfruamur, ac iis nos ingurgitemus: non conſiſtit in carnalibus voluptatibus, quaſi nobis ſignum ſuſtulerit Chriſtus in varias ruendi voluptates, ac cuticulam pro libitu curandi: ſed tota hæc felicitas in ſpiritualibus ac animi voluptatibus conſiſtit; nempe in eo ut juſtitiæ & bonis operibus dediti ſimus ac carnis peccatique jugum penitus excutiamus. qua in re inſignis eſt felicitas, & quæ nemini præterquam illi, qui Chriſti diſciplinam ſequitur, contingit: atque inprimis ut paci atque concordiæ ſtudeamus, quod niſi libertate noſtra moderate utamur, fieri non poteſt, atque ita longiſſime abſimus ab omnibus inimicitiis, odiis, contentionibus, rixis ac pugnis, mutuaque devincti ac connexi charitate alter alterius commoda tum ſecundum ſpiritum, tum ſecundum carnem curemus, ac nobis mutuam præſtemos operam: ut denique cœleſti gaudio perfuſi exultemus in animis noſtris, quod quidem gaudium ſpiritus ille ſanctus in nos largiter effuſus excitat. Poſſemus etiam per juſtitiam intelligere juſtificationem, quod Deus nos pro juſtis reputet, & ita nobiſcum agat & acturus ſit tanquam cum juſtis, modo in fide ac pietate perſiſtamus: per pacem autem, ſecuritatem ac tranquillitatem animi, quæ & ex pietate ac juſtitia, & ex juſtificatione oritur, quam etiam primo inter juſtificationis fructus loco commemoravit apoſtolus ab initio cap. 5, nempe quod nulla ſupplicia divina ac pœnas pro peccatis pertimeſcamus. Huic autem ſecuritati mentis ſuccedit gaudium & exultatio animi, quam ſpiritus ſanctus magis adhuc in animis noſtris fovet, & excitat. Sed ſi hunc ſenſum ſequamur, neceſſe eſt vocem τούτοις in ſequenti verſiculo ad indifferentia illa, de quibus hoc capite agit apoſtolus, referre, & verſiculum iſtum non cum proxime dictis, ſed cum ſuperioribus connectere: quod poſterius eſt commodius, & minus coacte fieri poſſe videtur, ſi δὲ ſumamus pro at vero, quod aliquando in hac particula accidit. Hac ratione cum proxime dictis verſiculus iſte decimus octavus cohæret. Pax tum de ipſa pace, tum de pacis ſtudio ſumi poteſt. Pacis enim ſtudium, quod virtus in Chriſtianis eximia eſt, ſæpe pacis nomine in ſacris literis ſignificatum reperitur, atque inter alia Gal. 5. 22. *Gaudium in ſpiritu ſancto*. Gaudium hoc ſpirituale carnali & ex rebus ad carnem ſpectantibus illique ſuavibus orto opponitur: de quo gaudio loquitur Lucas cum ait; Eccleſias Chriſti conſolatione ſpiritus ſancti fuiſſe impletas Actor. 9. 31, de quo etiam loquitur Paulus, cum ait, Theſſalonicenſes recepiſſe ſermonem in afflictione multa cum gaudio ſpiritus ſancti 1 Theſ. 1. 6. Unde videmus, gaudium hoc cum rebus carni adverſis poſſe conſiſtere: imo ſæpe ut rebus adverſis excitatur, ita ſecundis opprimitur. Vocatur autem gaudium ſpiritus ſancti non tantum quod ſpirituale ſit, & ſpiritum noſtrum potiſſimum afficiat, ſed & quod per ſpiritum ſanctum excitetur, aut ſaltem per ejus effectum, nempe divinæ veritatis notitiam, aut quod etiam notitiam hanc animis noſtris indit. Chriſti doctrinam & euangelium; quod & ipſum ſpiritus vocatur, quia per ſpiritum ſanctum hominibus traditum fuit maximeque innotuit. Spiritu enim ſancto perfuſi, ac notitiam religionis Chriſtianæ adepti, eamque certam ac firmam, (Spiritus enim ſanctus non tantum divina myſteria animis hominum inſtillabat, & efficiebat ut illa cognoſcerent, ſed etiam reddebat illos de iis certos, ſic ut fide non dubia ea amplecti poſſent; hinc arrhabo felicitatis vocatur: hinc Johannes dicit, nos ex ſpiritu quem nobis Deus dedit cognoſcere, quod & nos in illo ſimus, & ille viciſſim in nobis 1 Joh. 4. 13) non poſſumus non exultare ſpirituali gaudio, præſertim ſi noſtra accedat pietas & divinis mandatis obedientia, quæ quando deeſt gaudium hoc a ſpiritu ſancto excitatum, & ex Chriſti doctrinæ notitia manans, vehementer turbatur, & in triſtitiam convertitur: ſed ſi adſit nihil hoc gaudio purius eſt, nihil limpidius ac liquidius. Quanquam etiam nihil prohibet, quominus iſte ſpiritus ſanctus gaudium quoddam ex ſe occulta quadam ratione fundat, & in animis noſtris diffundat, ac cœleſti quadam ratione vegetet alacreſque reddat.

Verſ. 18. *Qui enim in iſtis ſervit Chriſto, placet Deo, & probatur hominibus. In iſtis*, nempe in juſtitia, pace & gaudio ſpirituali; vel, ut ſupra explicuimus, in rebus adiaphoris ſeu mediis. Priori ſententia, quæ plerorumque eſt, admiſſa, probat apoſtolus, non in cibo ac potu conſiſtere regnum Dei, id eſt rationem & modum illud conſequendi, ſed in juſtitia, pace ac gaudio ſpiritus ſancti; propterea, quod ille demum qui in iſtis, hoc eſt, per iſta Chriſto ſervit, Deo placet & hominibus probatur. Qui vero *Deo* placet (loquitur enim de placentia tali, qua Deus ad hominem juſtificandum ac ſalvandum impellitur) ille regnum Dei conſequetur: vel etiam non in edendo ac bibendo præſentem Chriſtianorum felicitatem conſiſtere; ſed in eo, ut juſtitiam ac pacem colant, & ſpirituali exultent gaudio, quandoquidem ille demum qui per iſta Chriſto ſervit (quibus verbis indicat, non in hac felicitate præſenti terminari noſtram felicitatem, ſed hanc felicitatem tendere ad aliam multo majorem, ſic ut hæc præſens felicitas officium potius noſtrum ſit, quam bonum) & Deo & hominibus placet ac probatur. Talem autem convenit eſſe ſtatum ac felicitatem Chriſtianorum hominum qui & Deo ſit gratus, & in hominum juſtas reprehenſiones non incurrat. Probari hominibus opponitur blaſphemiæ de qua verſ. 16.

Verſ. 19. *Ergo igitur ea quæ pacis ſunt ſectemur*. Ex ſuperioribus infert hanc concluſionem: quaſi dicat, quandoquidem tantopere placet *Deo* pax paciſque ſtudium, ſtudeamus paci. *Quæ pacis ſunt*, quæ ad promovendam ac conſervandam pacem faciunt, quale eſt hoc, non uti libertate tua, a rebus alioqui licitis in aliorum abſtinere gratiam qui eas illicitas putant, ne ipſorum animum irrites, turbes, alienes, ac proinde rixis ac contentionibus Eccleſiam repleas. Διώκωμεν. ſtudioſe perſequamur: ne patiamur nobis elabi quicquam

eorum

eorum quæ ad pacem ſartam tectamque conſervandam, fovendam alendamque pertinent, quæ ad conglutinandos mutua benevolentia & amore Chriſtianorum animos ſpectant.

Et quæ ſunt ædificationis mutuæ. Id eſt, ea perſequamur quæ ad pacem ac mutuam ſpectant ædificationem. Ædificatio latius videtur extendi quam pax. Fieri enim poſſet, ut ego ſine alienatione & irritatione alterius inducerem cum facto meo ad ſimile factum dubitante & hæſitante conſcientia perpetrandum, atque hac ratione cauſa illi eſſem ruinæ, quæ ædificationi opponitur. Poteſt tamen hæc ædificatio mutua vel ratione ſingulorum, vel ratione univerſorum ac ſimul ſumtorum intelligi. Illa potiſſimum in eo conſiſtit, ne quiſquam facto tuo offendatur vel ſcandalizetur, ac proinde non ædificetur, ſed corruat. Hæc vero potiſſimum in mutuo amore ac concordia ſita eſt. Diſcordia enim ac diſſidiis totum hoc Dei ædificium labefactatur ac corruit, concordia autem veluti firmiſſima compage inter ſe connexum, firmum ac ſtabile manet. Idem præceptum per remotionem contrarii illuſtrat & amplificat Apoſtolus.

Verſ. 20. *Ne propter cibum diſſolve opus Dei.* Diſſolutio illa ſeu καταλυσις ædificationi opponitur. Opus autem hoc Dei vel ſigillatim de ſingulis fidelibus, vel in genere de univerſa aliqua eccleſia ſumi poteſt. Elegantius quidem quadrat in totam Eccleſiam, quæ alibi dicitur Dei ædificium 1 Corint. 3. 9, *Dei* templum verſ. 16, quod qui deſtruit deſtruetur a Deo. Sic Paulus Corinthiorum eccleſiam ſuum opus in Domino eſſe dixit cap. 9 ejuſdem Epiſtolæ verſ. 1; propterea quod illam, auxiliante Domino Jeſu, veluti opifex, quemadmodum ſe alibi vocat, extruxerat. Nihil tamen prohibet, quo minus etiam quiſque fidelium opus *Dei* eſſe dicatur, quod deſtruit quiſquis illi offendiculum aut ſcandalum præbet.

Propter cibum, propter rem adeo vilem ac levem, propter momentaneam voluptatem, adeo pretioſum, & ab ipſo Deo conſtructum opus diſſolvere quantæ amentiæ eſt & impietatis! Quid ergo? num impuri ſunt iſti cibi a quorum uſu nos tantopere dehortaris? aut ſi puri ac liciti; cur mihi non liceat, quicquid tandem alii vel ſentiant vel faciant, iis uti? Jamante verſ. 14 & 15 huic objectioni reſponderat apoſtolus; ſed nunc reſpondet apertius, & docet, impurum eſſe earum rerum omnium, & in ſpecie ciborum uſum, qui offendiculo eſt aliis, puram autem abſtinentiam.

Omnia quidem pura. Dicet aliquis: Atqui pura ſunt omnia, cur ergo mihi non liceat illis uti? Ita eſt, inquit apoſtolus, pura quidem ſunt omnia per ſe, ſed tamen ſi quis illis cum offendiculo alterius utatur, evadunt impura ſeu illicita ac noxia. Alibi dicitur: *Omnia quidem ſunt pura puris, pollutis autem & incredulis nihil purum* Tit. 1. 15. Fruſtra, inquit Apoſtolus, quæritur, quid ſit purum, quid impurum, quid liceat edere vel non edere. Res enim omnes aut cibi tales ſunt, qualis eſt is qui utitur. Si purus ſit, omnia illi ſunt pura, ſi impurus, omnia illi ſunt impura. Purus autem eſt is qui credit in Dominum Jeſum, & cognovit veritatem, ut 1 Tim. 4. 3 loquitur: impurus autem eſt is, cujus & mens erroribus Chriſtianæ religioni contrariis & conſcientia ſceleribus ac peccatis eſt polluta. Deus enim res omnes ac cibos in illorum, non in horum uſum condidit. Beneficium autem nemo ſibi uſurpare debet, illo cujus proprium eſt beneficium non concedente. Cibi enim omnes & res omnes in Dei ſunt poteſtate: ille habet jus in ipſas, utpote a ſe conditas, & quamdiu earum uſum non concedit, nefas eſt eas attingere, utpote alienas. Deus autem eas condidit in uſum fidelium ac piorum; non in uſum hominum incredulorum ac veritatem ſpernentium, qui impuri ſunt ac variis erroribus ac peccatis polluti: unde fit, ut quodammodo nefas ſit aliis eas attingere quam diu tales ſunt. Sanctificatur, inquit ibidem apoſtolus, omnis creatura Dei per verbum Dei & precationem. Verbum *Dei* hoc loco vel doctrinam euangelicam ſignificat, in qua *Deus* omnium creaturarum quæ in humanos uſus converti queant, uſum concedit, & ſic, licet aliquando nonnullas ex iis impuras pronunciaverit, puras reddit ac ſanctificat, vel ipſam Dei juſſionem aut conceſſionem creaturis quibuſvis utendi ſignificat, quia antequam earum uſum Deus concedat, ſanctæ non ſint, id eſt iis uti ſit nefas, alieni enim ſunt juris, non noſtri. Hinc factum eſt, ut Deus ab initio conditi hominis non conceſſerit illi omnes creaturas in cibum, nempe carnes animantium: poſt diluvium demum has quoque conceſſit, excepto ſanguine & ſuffocatis: ſub lege deinde plurimis animalibus interdixit: nunc ſub euangelio omnium permiſit uſum credentibus; accedere tamen adhuc debent ad plenam ſanctificationem preces ſeu gratiarum actio.

Licet autem puris id eſt credentibus omnes cibi ſint puri, contingere tamen adhuc poteſt, ut & iſti evadant impuri, quatenus iis vel dubitante conſcientia, vel cum aliorum offendiculo utantur. Ideo addit Apoſtolus, cum dixiſſet, *omnia* quidem ſunt pura, *ſed malum homini per offendiculum edenti.* Malum vel ſignificat illicitum, impurum; vel, quod huic loco videtur convenientius, ſignificat noxium, detrimentoſum. Per offendiculum. id eſt cum offendiculo alterius edendo, ubi offendiculum latiſſime ſumendum eſt.

Verſ. 21. *Bonum non edere carnem neque bibere vinum.* A contrario amplificat dictum ſuum. Illud malum eſt, hoc vero bonum: nequis putaret, etiamſi malum ſit cum offendiculo alterius cibo aliquo licito uti, non fore tamen adeo bonum & laudabile eo in gratiam alterius, nempe ne offendatur, non uti. *Bonum*, inquit, nempe vel pulchrum ac honeſtum, vel etiam utile admodum & commodum. *Non edere carnem.* Nunc in ſpecie nominat cibum & potum, a quo bonum ſit abſtinere, ſi eo non poſſis uti ſine offendiculo alterius. Nominat autem cibum ac potum omnium optimum ac ſuaviſſimum, carnes & vinum. Nam de carnibus etiam ac vino maxima erat controverſia. Quod enim ad carnes attinet, earum multa genera erant in lege prohibita; omnia autem ſi idolis eſſent immolata. Vinum quod attinet, illud quidem in lege prohibitum non fuit niſi ſacerdotibus ſacra facturis. Mentio tamen fit eorum, qui toto vitæ tempore ab ejus uſu abſtinebant. Unde veriſimile eſt, fuiſſe aliquos in initio Eccleſiæ, qui ejus uſum Chriſtianis tam ſanctam diſciplinam profeſſis, inprimis autem res ſacras tractantibus, illicitum eſſe credebant, aut ſaltem admodum id eos decere, ac prorſus, ut id fiat, conveniens eſſe arbitrabantur. Præterea nominatim ab eo vino, quod diis gentium atque idolis eſſet libatum, omnino abſtinendum Judæi procul dubio credebant, non minus quam a carnibus victimarum idolis conſecratarum.

Neque in quo frater tuus. Elliptica oratio eſt: ſubintellige, neque quidquam aliud ſive edere, ſive facere.

In quo, id est per quod offendit id est levius in Christianæ pietatis cursu impingit: quod fit, cum animo fit a me alieniore, vel in Christiana religione remissiore studio.

Aut scandalizatur. Cum plane cadit in hoc cursu, & ulterius non progreditur; aut progreditur quidem, sed claudicando, quod fit cum religionem Christianam vel plane deserit, vel illi leviter admodum adhæresci.

Aut infirmatur. Id est infirmam habens conscientiam meo facto adducitur ad simile factum. Vocat hoc infirmationem per metonymiam, quia infirmitas, nempe conscientiæ, quæ in neutram partem nondum firmiter est persuasa, istius rei est causa. Offensio vel scandalizatio magis pertinet ad eos, qui firmiter sunt persuasi, illicitos esse cibos istos. Infirmatio autem ista ad eos, qui animi pendent; necdum in alterutram oartem deciderint, referenda est. Vel etiam infirmatur id est per me aut meo facto infirmus in conscientia redditur ac dubius, unde postmodum facile fiat, ut dubitante conscientia quidpiam faciat. Infirmitas enim ista fidei opponitur, hoc est, firmæ persuasioni aliquid esse licitum.

Ideo statim addit, *Tu fidem habes*. Poterat iterum aliquis dicere: quid mea interest illum hærere, aut hæsitante conscientia quippiam facere? alia est ratio mea. Ego fidem habeo; *fidem*, id est, firmam ac certam persuasionem, eamque veram, de re aliqua: quam alibi apostolus scientiam nominat. Quid tum? respondet apostolus. Nihil est opus, ut tuam istam fidem omnibus notam facias: imo contrario est opus, si videas offendiculum aliquod inde consecuturum. *Apud teipsum eam habe*. Id est, preme illam in animo tuo, tibi eam habe. Num putas te oleum & operam perdidisse, nisi te scire hoc sciat alter?

Coram Deo. An parum tibi erit, te Deum habere tuæ fidei testem ac arbitrum? Non ergo fidem vel scientiam nostram semper sive factis sive etiam verbis ostentare debemus; si nimirum videamus, satius esse ac salutarius aliis, eam ignorari quam sciri. Abnegare id, quod in rebus ad religionem spectantibus sentimus, si sit alicujus momenti & usus, nunquam debemus; sed id alios celare & in animo nostro premere, sæpe non tantum possumus, sed etiam debemus. Illa tamen quæ sunt magni momenti, & magni usus, & talia, ut eorum ignoratio multum obstet hominibus ad veram vitæ sanctimoniam, licet alioqui non sint prorsus necessaria, dissimulari non debent, quicquid tandem consequatur & eveniat. Plus enim damni ac detrimenti afferre potest ac solet talium rerum ignoratio quam professio; quæ licet in initio turbarum dare aliquid soleant, successu tamen temporis vincit veritas.

Et ne quis cogitaret, quid mihi cum ista fide, si ea uti non liceat tunc cum infirmores forte adsunt, quod commodum mihi affert? Addit apostolus: *Beatus qui non judicat seipsum in quo probat*. Beatus est, inquit, qui fidem hanc habet, qui non judicat, non damnat seipsum.

In quo probat. Elliptica est locutio, similis illi quam præcedenti versiculo habuimus, pro in eo quod probat, ἐν ᾧ δοκιμάζει &c. sed quod nomen relativum non induit casum sui antecedentis, quod subintelligi debet. *Probat*, id est approbat, facto nimirum suo, si contingat ut absque alterius offendiculo re licita utatur. Vox autem *beatus* non semper de sempiterna illa felicitate sumitur, cujus rei multa occurrunt exempla. Luc. 11 beata ubera quæ suxisti & uterus qui te portavit. Capite. 1. Beata quæ credidisti. Beatam me dicent omnes generationes 1 Cor. 7, vers. ult. Beatior est si sic manserit, nempe μακαριωτέρα. Itaque beatus iste dicitur non quod propterea sit servandus sed quod insignem quendam fructum habeat, & bene cum eo agatur. Quantum enim bonum est tranquillam habere conscientiam, cum nihil deliqueris; non angi, non torqueri in animo ob rem per se licitam & permissam! Superstitione quid est crudelius? hoc autem tyranno liberatum esse certe insignis est felicitas.

Vers. 23. *Qui vero dubitat, si comedat condemnatus est*. A contrario rem illustrat apostolus, illius qui fidem habet felicitatem, hujus qui ea caret infelicitatem ex adverso collocat. *Qui dubitat*, quod nondum est firmiter persuasus, rem reipsa licitam esse licitam. *Si edat*. Unam rem in exemplum adducit; idem autem vult statui de reliquis omnibus: de esu enim potissimum erat quæstio. *Condemnatus est*, id est pœnam & condemnationem promeruit: obstrictus est ad pœnam. Damnatio enim est ad pœnam obstrictio: non quod ob unicum ejusmodi factum damnationem sit subiturus, modo illud non iterem, & factum doleat, sed quod damnationem sit promeritus, eique, nisi gratia divina accederet, devinctus. Qui enim Deum vere & ex animo metuit, dubitante conscientia nihil facit, veritus ne Deum forte offendat.

Quia non ex fide. Fides, ut jam diximus, scientiam ac firmam animi persuasionem, rem licitam esse licitam, hoc loco denotat: quæ scientia vel persuasio duplex esse potest; vel totalis, ut sic dicam, vel partialis. Totalis, cum quis non unam aliquam aut alteram, sed omnes res in Christiana religione licitas ac concessas novit esse tales; Partialis cum nonnullas tantum aut etiam unam aliquam talem esse novit. Qui ergo rem aliquam per se licitam fine peccato vult facere, eum necesse est ut vel totalem illam fidem ac scientiam habeat; vel saltem in specie hoc quod facit, modo alioqui sit licitum, licitum esse prorsus non dubitet.

Omne vero quod non est ex fide peccatum est. Nihil hic agit apostolus de fide in Christum, ut nonnulli putant; qui propterea omnia bona & honesta facta, si ab iis fiant qui fide in Christum destituti sunt, peccata esse judicant, contra omnem sensum ac rationem: sed, ut jam diximus, fides hoc loco est firma animi persuasio, rem licitam esse licitam, sine hac si quis rem per se licitam faciat, peccat ac pœna dignus est. Nihil enim interest, quod ad peccati rationem ac pœnæ meritum attinet, sive rem per se illicitam, sive opinione tua illicitam facias. Illiccontra legem divinam peccans perdes te, hic contra propriam conscientiam, & consequenter contra Dei voluntatem peccas. Ad peccatum sufficit, sive quis contra divinam legem, sive contra conscientiam suam peccet. Ad virtutem autem ac præmii adeptionem, vel etiam evasionem pœnæ non sufficit legen conscientiæ observasse, nisi etiam simul legem divinam observes. Aliquando enim conscientia non tantum licitum, sed etiam honestum ac omnino faciendum esse putat, quod tamen Lex divina illicitum esse pronunciat. In talibus si conscientiam sequaris, legem divinam deseris: & licet in eo non pecces, quod conscientiæ obsequaris, imo peccares si aliter

faceres; peccas tamen quod divinæ legis ſis ignarus. Ignorantia autem juris ſeu legis in illo cui lex lata eſt (divina autem lex omnibus eſt lata, modo aliquam ejus cognoſcendæ occaſionem habueriit) non tantum non excuſat, verum etiam damnat.

CAP. XV.

ARGUMENTUM.

Initium hujus Capitis in eadem adhuc verſatur materia: qua pertractata ac finita alia quædam tradit apoſtolus, & hujus Epiſtolæ epilogum molitur.

Verſ. 1. *Debemus autem nos qui firmi ſumus infirmitates infirmorum portare.* Novum argumentum ab ipſa æquitatis natura ſumtum: Seu potius ita hoc præceptum de tolerandis infirmis proponit apoſtolus, ut quivis videat, æquiſſimum ac juſtiſſimum eſſe ut id fiat. Firmi ſunt illi, qui exactam habent ſcientiam rerum tum licitarum tum illicitarum, qui nihil licitum putant eſſe illicitum. Infirmi ſunt qui aut multa aut unum quidpiam licitum putant eſſe illicitum. Infirmitates eorum ſunt iſti de rebus licitis errores, quæ infirmitates ſunt veluti onera quædam quæ miſeros premunt ac urgent. Quid autem æquius eſt, quam ſub onere gementem ac laborantem, & quidem infirmum ac debilem, ab homine robuſto ac valido fulciri, ita ut ſui oneris partem in ſe recipiat, ne alter onere penitus opprimatur & corruat? Ferimus autem ſeu portamus iſta infirmorum onera, non ſolum cum ſententias & facta eorum toleramus, nec propterea eos a Chriſtiana ſocietate & communione arcemus aut excludimus, ſed etiam cum una cum aliis infirmi quodammodo ſumus, id eſt, ab iis quæ illi illicita putant, in eorum gratiam abſtinemus. Hoc qui facit veluti partem iſtius oneris in ſe recipit, & ea infirmum levat: quod niſi fiat, infirmus iſte oneri non eſt futurus par, ſed tandem ſuccumbere miſer cogetur. Onus grave portat infirmus frater, cum verbi cauſa a carnibus conſcientiæ cauſa abſtinet. Tu, qui firmus es, admove bajulanti manum, & onus cum illo facias tibi commune: abſtine in ejus gratiam carnibus, ut eum ſubleves, & in amore tui accendas, ne poſitis ſcandalis aut offendiculis procumbere ſub hoc onere cogas.

Et non nobis ipſis placere. Ille ſibi placet, qui ſui tantum rationem habet, ſibi indulget, id ſectatur quod ſibi tantum gratum eſt, ſuum commodum curat ac ſpectat.

Verſ. 2. *Unuſquiſque enim noſtrum proximo placeat.* A contrario rem illuſtrat & amplificat; Non ſibi, ſed proximo quiſque placere debet, id eſt illi obſequi, ejus habere rationem: quod ſit cum illi te accommodas, ac in ejus gratiam aliquid ſuſcipis ad quod faciendum alioqui non tenebaris. Finem autem iſtius complacentiæ & obſequii proximo addit: *in bonum*; quod per appoſitionem declarat, cum addit: *in ædificationem*, ut eum ædificet. Ædificatur proximus, vel cum magis adhuc in Chriſtiana religione confirmatur, & ejus a more accenditur; vel ſaltem cum ei nulla occaſio, nulla cauſa peccandi præbetur: quemadmodum etiam non ædificare dicitur aliquid qui vaſtat ac deſtruit. 1 Corint. 6.

Verſ. 3. *Etenim Chriſtus non ſibiipſi placuit.* Exemplo Chriſti, qui nobis in omni vita eſt imitandus, nobis hoc præceptum vult perſuadere. Chriſtus non ſibi indulſit, & commodi ſui habuit rationem, alioqui tot mala, tot calamitates, quas volens ac noſtri commodi cauſa ultro ſubiit, vitaſſet.

Sed quemadmodum ſcriptum eſt. Elliptica oratio: ſubintellige fecit, aut aliud ſimile; vel etiam, ſed variis opprobriis, & aliis omnibus quæ opprobria conſequi aut comitari ſolent, malis ſemet ipſum objecit: quod certe longe gravius fuit onus, quam a cibis aliiſque rebus licitis abſtinere.

Quemadmodum ſcriptum eſt opprobria opprobrantium reciderunt in me. Ipſa verba ſcripturę citare maluit quam eorum ſenſum. Verba ex Pſal. LXIX deſumta ſunt: in quo populus Judaicus conqueritur de injuriis ſibi illatis, & quidem Dei ac legis ipſius cauſa. In Deum enim ac diſciplinam ab ipſo traditam injuriæ iſtæ & opprobria primum diriguntur, quæ deinde recidunt ac redundant in eos qui illi ſunt addicti, ſic ut ipſi ferre cogantur ea, quæ in divinam legem ac doctrinam ab ipſo Deo traditam ſunt directa. Non aliter Chriſtus innoxius prorſus & innocens, nullo ſuo merito ac culpa, ferre coactus eſt injurias & opprobria in doctrinam ſibi a Deo traditam tendentia. Huic enim infenſi homines impii & contumaces, cum in ipſum Deum non poſſent, in legatam ipſius innocentiſſimum omne virus evomuerunt. Nos ergo Chriſtum regem ac caput noſtrum imitari debemus, ut licet minime obſtringamur ad res nobis licitas cum moleſtia & incommodo noſtro omittendas, adeo ut quodammodo nullo noſtro merito hanc moleſtiam ſubire cogamur, aliis ut ſic dicam, peccantibus nos pœnas ſuſtineamus, nihilominus tamen hanc moleſtiam alacri ac læto animo ſubeamus. Aliam quandam horum verborum ad Chriſtum accommodationem vide in Paraphraſi.

Verſ. 4. *Quæcunque enim antea ſcripta ſunt in noſtram doctrinam ante ſcripta ſunt.* Hæc verba addidit apoſtolus, ut rationem redderet iſtius a ſe allati ex ſcriptura dicti ac teſtimonii, oſtendens, Chriſtianum debere ex quovis ſcripturę dicto doctrinam aliquam, et veluti ſuccum bonum ex quavis herba elicere. Potuiſſet enim aliquis cogitare, hoc ſcripturæ dictum nihil ad rem præſentem pertinere, nihil ad Chriſtum & Chriſtianos; olim hæc contigiſſe, aliam horum, aliam illorum temporum & rerum rationem eſſe. Ejuſmodi cogitationibus ut occurreret apoſtolus, hæc verba ſubjicit, docens, omnia eſſe literarum monumentis olim mandata in noſtrum uſum ac commodum, nempe

Ut per patientiam & conſolationem ſcripturarum ſpem habeamus. Patientiam ſcripturarum vocat, quia ſcripturæ patientiam, hoc eſt, malorum & rerum aſperarum ac carni noſtræ ingratarum (quale etiam eſt a rebus licitis abſtinere) tolerantiam nobis præcipiunt, commendant, ad eam nos hortantur, ejus plurima commemorant exempla, adeo ut vix ullius virtutis arvum tam cultum ſit in ſcriptura, quam patientiæ. Conſolationem etiam ſcripturarum dicit, quia ſcripturæ dum nos ad dura ſtimulant & hortantur, ſimul etiam plurimas maximaſque pandunt conſolationes. Solantur nos, animum noſtrum malis preſſum ſublevant, & marcentem recreant ac reficiunt. Omnia ergo ſcripta ſunt, ut hinc ad patientiam incitati, illinc ſolatio refecti, & mutuam ſibi manum nunc patientia, nunc conſolatione præbente *Spem habeamus*, ſempiternæ nimirum felicitatis. Patientia enim ac tolerantia malorum, ſi accedat conſolatio,

latio, quæ felicissimum ejus exitum esse docet, sive divina promissa proponat quæ patientiam consequuntur, sive exempla eorum qui per patientiam felices, ac chari Deo evaserint, spem operatur, ut supra cap. 5 locutus est apostolus. Nam sine consolatione patientia seu urgentium malorum moles homines ad desperationem potius adigit, quam ad spem deducit.

Vers. 5. Ad vota tandem se vertit apostolus huic tractationi finem impositurus: *Deus autem patientiæ & consolationis.* Deum supremum, occasione id est hac materia postulante, in qua patientiæ potissimum monitis est opus, sic descripsit. Dicitur autem Deus patientiæ & consolationis, quia & patientiam in nobis producit, dum nobis suppeditat varia media, quibus hæc virtus parari queat, dum efficit, ut omnia adversa & forti accipiamus pectore, & infracto sustineamus animo; & variis nos replet solatiis.

Det vobis idem sentire in vobis secundum Christum Jesum. Τὸ αὐτὸ φρονεῖν. Non tam de sententiarum ac opinionum, quam animorum ac voluntatum conspiratione loquitur apostolus. Magis enim hæc descriptio Dei eo respicit, ut sententiis dissidentes sese mutuo tolerent, & affectu ac voluntate conspirent, quam ut sententiis conveniant. Versiculus etiam septimus, qui ex his deducitur ac pendet, mutuum illis amorem ac tolerantiam, non sententiarum unitatem instillat.

Ἐν ἀλλήλοις id est inter vos invicem. *Secundum Christum Jesum.* Si de sententiarum unitate loquitur, optat, ut sententiarum convenientia conveniat veritati Christianæ religionis, ut veris, non falsis & erroneis sententiis conveniant. Sin de voluntatum conspiratione ac mutua concordia loquitur, docet his verbis, rem hanc valde convenire Christianæ religioni.

Vers. 6. *Ut unanimiter in unoore.* id est uno corde & ore, sine rixis ac contentionibus ac si esset unum cor & unum os omnium.

Vers. 7. *Ideo recipite alii alios.* Id est alii alios pro fratribus agnoscite, & in fraternum commercium admittite, sic ut alteri alteros nec condemnetis nec contemnatis, sed mutuo devincti amore alteri alteris obsecundetis. Quod ut faciant, iterum illis exemplum Christi proponit:

Quemadmodum & Christus vos suscepit in gloriam Dei. Non excluſit nos Christus multo indigniores, quam alii aliorum respectu sumus, sed admisit ad consortium illius gloriæ sempiternæ: tam indignos a tanti boni societate non excluſit, quomodo nos a fraterna communione alii alios excludemus? Gloriam, inquit Christus, quam dedisti mihi, dedi illis Johan. 17.22; feci illis mecum sempiternam illam gloriam communem: & quidem quo fine? Ut sint unum (nempe ii omnes qui crediturierant per sermonem apostolicum in se) quemadmodum nos unum sumus. Tanti ergo boni communio ac societas, ad quam nos Christus admisit, perpetuum nobis esse debet incitamentum ut unum simus, & nos amore mutuo complectamur. Quanquam verba illa *in gloriam Dei* possunt etiam conjungi cum verbis præcedentibus, nempe recipite alii alios, quasi dicat, Ideo alii alios fraterno amore complectimini, ut id cedat (vel, quæ res cedet) ad insignem divini nominis gloriam; quemadmodum etiam Christus eandem ob causam nos multo indigniores in gratiam recepit. Quomodo autem id in gloriam Dei sit cessurum, partim ex præcedenti versu constare potest, ubi dictum; *ut unanimiter & uno ore glorificetis* &c. partim ex Johan. XIII. 35, & XVII. 21 colligi potest.

Vers. 8. *Dico autem.* Exponit modum, quo nos tum Judæos tum Græcos seu Ethnicos Christus susceperit: quasi d. Id autem quod dixi, Christum nos suscepisse, sic intelligi volo, quod Jesus Christus minister factus fuerit circumcisionis &c. Prius exponit modum, quo Judæi a Christo susceptifuerunt, deinde quo gentes; ne quis putaret idem jus utrisque ad Dei gloriam fuisse, & sic vel gentes Judæis faceret pares, vel Judæos gentibus exæquaret: sed potius viderent gentes, quia non ex promisso, ut Judæi, fuissent a Christo in gratiam receptæ, merito se debere Judæis cedere, & ab usu rerum licitarum in eorum gratiam abstinere. Judæi enim potissimum libertatem Christianam capere non poterant, eaque ratione infirmi erant, Ethnici eam facile admittebant. *Jesum Christum ministrum fuisse circumcisionis.* Circumcisionis id est circumcisorum, seu Judæorum. Abstractum positum est pro concreto, ut alibi. Fuit antem Christus minister circumcisorum id est Judæorum, quatenus illis prædicatione & annunciatione euangelii inserviit, & operam dedit.

Pro veritate Dei. Id est ministravit Judæis, ut Deum veracem ac in promissis fidelem esse constaret. Quibus verbis indicat apostolus, Judæis hanc gratiam fuisse a Deo promissam quam illis Christus annunciavit, ita ut ad eam jus quoddam haberent. Explicat autem porro apostolus, quomodo pro veritate Dei Christus ministraverit Judæis, cum addit:

Ut stabiliret promissiones patrum. Εἰς τὸ βεβαιῶσαι. Βεβαιῶσαι hoc loco ad exitum perducere significat, & sic promissis effectum, ut sic dicam, largiri. Simili ratione sermo per Angelos promulgatus dicitur fuisse βέβαιος Hebr. 2. 2, id est vim & effectum suum habuisse. Addit enim: *& omnis transgressio accepit justam retributionem.* Eventus enim promissiones vel minas comprobat, ac veluti ratas facit. Promissiones patrum, id est, promissiones non a patribus, sed patribus factas: quæ patrum dicuntur, quia in ipsorum bonum & emolumentum tendebant; seu quia patres eas a Deo acceperant, easque possidebant tanquam suas atque ad se proprie spectantes.

Vers. 9. *Gentes autem pro misericordia Deum glorificare.* Subaudienda est vox δόξαν, debere. Repetenda λέγω vox *dico* ex præcedenti versiculo. Hoc versiculo exponitur modus seu ratio, qua gentes a Christo fuerint susceptæ; nempe non id factum fuisse jure aliquo, quod gentes ad divinam gratiam ac gloriam haberent, nempe ex promisso aliquo, ut Judæi; sed id factum esse sola Dei gratia & misericordia, qui cum gentibus nullas promissiones de vocatione earum ad salutem dedisset, eas tamen ad eam vocare dignatus fuerit.

Ideo dicit: *pro misericordia.* His verbis indicat, gentibus non ex promisso, & sic jure quodam (promissione enim acquiritur ei cui promittitur jus ad rem promissam repetendam) sed ex mera gratia ac benignitate salutem fuisse oblatam. Ne vero hoc suspectum, aut non satis certum esse Judæis videretur, gentibus etiam hanc misericordiam fuisse exhibitam, promit nonnulla ejus rei ex sacris literis indicia ac documenta, quibus indicatur

gentium ad Deum conversio. Itaque dictum suum de gentibus scripturis munit, & ostendit se consentamen iis loqui, cum addit:

Quemadmodum scriptum est: Propter hoc confitebor tibi in gentibus. Dictum ex Psalmo petitum, quod sensu mystico de Christo ejusve membris ac servis intelligi debet. *In gentibus*, id est, inter gentes, seu in medio gentium, in concursu multorum populorum ac gentium. Quorsum autem in eorum medio confiteretur, id est, gratias ageret Deo, *D*eum laudaret ac celebraret, nisi gentibus quoque cum Christo in rebus divinis intercederet conjunctio, & nisi illæ ipsæ gentes ad laudandum ac celebrandum Deum concurrissent, nisi has gratiarum actiones approbassent, ac mente ac animo prosecutæ fuissent, & ad se quoque id, ob quod *D*ei nomen sit a Christi servis celebrandum, pertinere censuissent? Eodem sensu alibi de Christo dictum est: In medio Ecclesiæ laudabo te Hebr. 2. 12.

Vers. 10. *Et iterum dicit.* Efficacius & apertius testimonium nunc profert ex Deut. xxxii. 43. Ubi ita habet Græcus textus. *Exultate gentęe cum populo ipsius.* Cur enim cum populo divino, a quo aperte distinguuntur, exultare & lætari deberent, nisi eodem beneficio, eadem felicitate cum populo Dei affectæ fuissent? Hebraicus textus habet. *Celebrate ô gentes populum ejus; harninou gojin* Græci autem vel supplevérunt *ammo*, ut sit *im ammo* cum populo, vèl pro *ammo* legerunt *immo* hoc est, cum eo, nempe populo Dei, puncto tantum vocali primæ literæ mutato. Paulus, etiamsi sçiret aliter legi in Hebræo, potuit tamen hanc Græcorum lectionem ab omnibus receptam sequi, ut alias quoque solet; præsertim cum ex Hebræis quoque verbis hæc sententia non obscure colligi queat. Non enim potuerunt gentes populum divinum ut beatum ac felicem laudare ac prædicare, quin ejus felicitate affectæ eundem etiam Deum agnoscerent.

Vers. 11. *Et rursum.* Aliud adhuc testimonium citat, in quo jubentur omnes gentes Deum laudare & celebrare: unde apparet, eos insigne quoddam beneficium a Deo consequi debuisse, imo in ipso Psalmo exprimitur causa istarum laudum.

Quoniam, inquit, *veritas ejus manet in seculum.* At si veritas hæc ad gentes nullo modo pertinuisset, quomodo Deum propter ejus veritatem tam constantem laudare vel potuissent, vel debuissent?

Vers. 12. *Et rursum.* Quartum testimonium affert, ex Esa. cap. xi, in quo dicuntur gentes speraturæ in radice Jesse, & *in eo qui consurget ut dominetur gentibus.* Utrumque autem, hoc est, & dominatus Christi in gentes, & gentium spes in Christo, indicat eorum ad Christum conversionem.

Erit radix Jesse, & qui exurget ad imperandum gentibus, in ipso gentes sperabunt. Loquendi modus Hebraïcus. Hebræi enim cum casibus destituantur, & aliquid de aliquo enunciare volunt, id prius in Nominativo ponunt, & deinde per Pronomen Relativum cum particula præfixa aliquid de eo enunciant, & casum formant. Nos diceremus: In radice Jesse, hoc est, in eo qui exurget ad imperandum gentibus, gentes sperabunt. *Radix* per metonymiam causæ ponitur pro surculo qui ex radice pullulat. Sic Apocal. ultimo dicitur Christus radix & genus David vers. 16, genus, id est, ex genere seu familia *D*avidis. Ponitur enim totum pro parte.

Qui exurgit ad imperandum gentibus. In Hebræo est *ascher omed lebem ammim* qui stat in vexillum populorum. Sed Græci sententiam potius quam verba sunt secuti: Sub principis enim vexillo agit populus. Sperabunt est in Hebræo *iderschou* ipsum requirent, id quod est istius effectus. quærere enim Christum nemo potest nisi qui in ipsum sperat. Aptius tamen cohæret & respondet vexillo hoc quam illud: vexillum enim requirere, non in illud sperare solemus.

Vers. 13. *Deus autem spei.* Epilogus est epistolæ, quam aliquoties claudit, qui continet votum apostoli, quo Romanis quædam a Deo pręcatur. *D*eus spei ideo dicitur, quod istius spei sit autor. Per spem τῆς ἐλπίδος intelligit spem vitæ æternæ 2 Thess. 2. 16. Hanc enim spem Deus nobis per promissa sua eorumque confirmationes produxit. In hac autem descriptione respicit ad spem illam, quam in ultimis Esaiæ verbis proxime citatis gentes in Christo collocaturæ dicuntur, forte etiam ad illa vers. 4 verba, ut per patientiam & consolationem scripturarum spem habeamus.

Impleat vos omni gaudio. Spirituali nimirum, non ex felici secundum carnem successu, sed ex spe æternæ salutis manante. Dicit autem, *impleat vos*, addita etiam particula *omni*, ut ostendat, sese illis gaudium plenum & undique perfectum ac confirmatum, tantum quantum in homine Christiano potest esse maximum, precari. *Et pace.* Pax animi tranquillitatem significat, quam nulla pericula, nullæ calamitates, non metus, non curæ turbare queant. *D*e hoc tum gaudio tum pace loquitur Apostolus ad Philip. 4 ab initio.

In credere. Id est, per credere, seu per fidem. Medium ostendit quo Deus in nobis gaudium hoc & pacem producit, iisque nos implet. Illud autem est, ut promissis ejus per Christum nobis datis credamus: quod medium est tale, ut non mere ex *D*eo pendeat, sed operam etiam nostram requirat.

Ut abundetis vos. Εἰς τὸ περισσεύειν. Hæc verba videntur causam finalem significare; sed verisimilius est, ut sint explicatio priorum. Aliquando enim particulæ εἰς τὸ explicandi potius quam finalem causam significandi vim habent, ut paulo ante vers. 8, & paulo post vers. 6, & cap. 3. 26 & alibi, ac si dicas Latine, *ita ut.* Abundare ergo in spe includit plenum esse gaudio & pace per credere. Nam qui spem habet credit; & qui spe abundat abundat etiam, seu plenus est gaudio & pace.

In virtute spiritus sancti. Alterum medium, quod ex solo Deo pendet, quo Deus hanc spei abundantiam in nobis efficit, hoc est spiritus sancti efficacia. Possuntque hæc verba non tantum ad abundantiam spei, sed etiam ad totum Apostoli votum, adeoque etiam ad implefionem gaudii &c referri, quasi diceret: Quod totum efficiat Deus virtute spiritus sancti, quem vobis largiter impertiatur.

In sequentibus scriptionem suam excusat Apostolus, cum occupatione tacitæ objectionis, ne quis crederet ideo illum scripsisse, quod crederet Romanos vel in religione Christiana nimium rudes, ut non possent, vel segnes, ut nollent sese mutuo admonere, sic ut hujus scriptionis magnopere indigerent.

Vers. 14. *Persuasus autem sum, fratres mei.* Quasi dicat

dicat, Etiamsi tam prolixas ad vos literas scripserim, & vos de multis commonuerim; nolo tamen ut quispiam suspicetur, me de vobis aliter quam par est sentire.

Persuasus sum &c. *ego ipse de vobis.* Non tantum alii, qui fidem vestram celebrant & prædicant, sed etiam ego ipse. *Quod & ipsi pleni estis bonitate.* Bonitas hic de singulari quadam virtute sumi potest, quæ in eo cernitur, quod quis alterius commodis studeat, & ad ea promovenda propensus sit, ac proinde si admonitione indigeat, eum etiam admonere & hortari velit. Propterea dicit; *& ipsi*, id est, non tantum ego, qui vestræ salutis cupidus vos admonere voluerim; sed etiam vos ipsi hac virtute quæ commodis aliorum studet, nullo modo destituamini, imo ea pleni sitis, ac proinde non desit vobis voluntas alios admonendi, ac ne facultas quidem, cum pleni sitis omni cognitione, adeo ut possitis & alii alios monere. Sed potest etiam sumi de universali virtute quæ τῇ γνώσει opponitur, ac si dicat apostolus: Et ipse ego sum persuasus, quod & ipsi pleni sitis omnis generis probitate ac bonitate, nec probitate solum, sed etiam *omni cognitione*, sic ut mea scriptione nec ad id, ut meliores, nec ad id ut doctiores evaderetis, magnopere indigueritis.

Qui possitis & alii alios admonere: non expectata videlicet mea admonitione. Quid ergo te impulit ut scriberes? Causam reddit apostolus, non tantum cur scripserit, sed etiam, cur aliquanto audacius & cum quadam autoritate scripserit, cum addit:

Vers. 15. *Audacius autem scripsi vobis ex parte.* Non plane audacter, sed parte tantum, id est paulo audacius scripsi, sumta mihi quadam in vos autoritate.

Cur scripsit? *veluti commonefaciens vos*: non tam ut eos doceret, quæ antea ignorarent, quam ut eis ea quæ sciebant in memoriam revocaret, ne ea oblivioni mandari sinerent. Non enim semper opera danda est, ut homines aliquid addiscant novi; sed etiam, ne ea quæ didicerunt dediscant. Cur autem & scripsit, & paulo audacius scripsit?

Propter gratiam &c. id est, propter munus & officium meum, quod mihi ex singulari benignitate a Deo demandatum est, quod tale est, ut non solum potuerim, sed etiam propemodum debuerim ad vos eo modo scribere.

Vers. 16. Εἰς τὸ εἶναί με. Explicat istam gratiam, ut dictum est supra vers. 8. Particula εἰς hoc loco non causam finalem declarat, sed explicandi vim habet.

Λειτουργὸς Jesu Christi. Λειτουργὸς proprie publicum ministrum declarat, soletque usurpari etiam de sacerdotibus, qui Deo in templo ministrabant, id est divinum cultum publice peragebant.

In gentes. Εἰς hoc loco significat apud vel ad gentes. quasi d. minister sum Jesu Christi apud gentes, ut apud quas legatione fungor.

Ἱερουργοῦντα τὸ εὐαγγέλιον θεοῦ. Ἱερουργεῖν est operari sacris, seu sacrum ministerium obire, quasi dicat, Sum minister Christi publicus, qui euangelium Dei annuncians sacris operor, seu instar sacerdoris euangelium tanquam rem sacram tracto. Potest enim verbum Ἱερουργεῖν & intransitive accipi, ut apud bonos autores fieri solet; & tunc subaudiendum est γενόμενος ante vocem τὸ εὐαγγέλιον, quasi dicat, sacris operor, sacerdotio fungor quoad euangelium, seu ratione euangelii, hoc est, ratione prædicationis doctrinæ Christi: vel transitive, quomodo significabit rem aliquam tanquam sacram tractare, aut sancte tractare vel consecrare, quo pacto sacerdotes res consecrant, aut jam aliquo modo consecratas tractant. Ideo causam mox addit:

Ut fiat oblatio gentium accepta. Eorum enim qui sacris operabantur erat victimas offerre, & operam dare, ut *D*eo acceptæ ac penitus consecratæ essent.

Oblatio gentium. Oblationem gentium passive vocat gentes ipsas, quibus se tanquam victimis & sacrificio dicit *D*eo litare. Est enim genitivus materiæ, πῶν ἐθνῶν. Gentes autem Deo sacrificantur & offeruntur, quando ad fidem in Dominum Jesum adducuntur. Ut ergo hæc gentium oblatio & consecratio, seu ad fidem adductio, sit accepta, propterea ego Christi ad gentes sum minister, & publice euangelium Dei ministrandi munus habeo illudque administro. Finem sui muneris & operationis hic exprimit; ut si sacerdos diceret, se esse constitutum ad cultum divinum peragendum, & victimas ac oblationes tractandas, ut sint acceptæ Deo, ut sint sanctæ. Nisi enim *D*eus ejusmodi publicum ministrum constituisset, qui gentes ad Deum adduceret, easque veluti offerret, effectus iste non fuisset consecutus.

Sanctificata in spiritu sancto. Victimæ enim sanctificabantur tum ipsius sacerdotis actione, tum per aræ contactum, quemadmodum Christus dicit Matth. 23. 19. Sic etiam gentes Pauli opera ad fidem adductæ sanctificabantur; sed per spiritum sanctum longe diviniori ratione quam victimæ illæ legales, quatenus nimirum spiritus sanctus per Pauli ministerium ubertim effundebatur in omnes quicunque ejus prædicationi credebant: unde fiebat, ut penitus a profano hominum vulgo segregati ac *D*eo sacri essent.

Vers. 17. *Habeo igitur gloriationem in Christo Jesu.* Ex superiori muneris sui descriptione & expositione istud infert, nempe quod habeat gloriationem, quasi dicat, Quod cum ita se habeat, merito sane ac optimo jure gloriari possum. Non dicit, se gloriari; sed tantum innuit, se posse jure optimo gloriari, se habere maximam gloriandi causam. Ponitur enim effectus pro causa, καύχησις pro causa καυχήσεως. Sic ad Philippenses. Capite III dicit, se habere πεποίθησιν ἐν σαρκὶ, id est causam & materiam istius rei.

In Christo Jesu, id est beneficio & gratia Christi Jesu, Domini mei, qui me tanto munere ac dignitate decoravit.

Τὰ πρὸς θεόν, id est in rebus ad Deum spectantibus. Non dico, me habere gloriationem in rebus terrenis & carnalibus; sed in iis quæ ad Deum & ejus gloriam ac honorem spectant, in rebus spiritualibus.

Vers. 18. *Non enim ausim dicere quid.* Confirmat uberius id quod de gloriatione dixerat. Sensus autem est, Christum adeo omnia, quæcunque ad munus ac ministerium ejus genteſque ad fidem adductas pertinent, per ipsum fecisse, ut dicere prorsus non ausit aliquid, quod huc pertineret,

defuiſſe,& in eo Chriſti opem ac præſentiam fuiſſe deſideratam,niſi vellet in Chriſtum injurius eſſe. Ὧν οὐ κατειργάσατο pro ἐκείνων ἃ οὐ κατειργάσατο. Alii ita accipiunt, ac ſi dictum eſſet; non auſim quicquam mihi falſo tribuere atque arrogare, ſeu dicere, Chriſtum aliquid per me feciſſe, quod tamen non fecerit, ſive quoad ſermonem, ſive quoad opera miraculoſa. Quod ſi ſequi velimus, ſtatuendum erit, Paulum ex contrario tantum, propter ſuam modeſtiam, & ad invidiam ſermonis evitandam, cogitandum relinquere quid Chriſtus per ipſum fecerit.

Sermone & opere. Exprimit, qua in re iſta Chriſti operatio ſeſe exeruerit, nempe tum in ſermonibus ipſius, tum in factis atque operibus. quaſi dicat, non poſſum dicere quicquam vel ſermoni meo, vel operibus, admirandis nimirum illis, defuiſſe. Nam & ſermoni meo abunde benedixit, ut & ſapienter, & animoſe, quemadmodum par erat, euangelium ejus annunciarim; & omnis generis miraculoſa facta, quibus prædicationem meam confirmarem, addiderim.

Verſ. 19. *In potentia ſignorum ac prodigiorum.* Potentia ſignorum ponitur pro potentibus ſignis, id eſt, quæ non niſi magna ac prorſus divina potentia edi poſſunt: propterea addit prodigia. Explicat hic iſtud quod dixerat, *opere*. *In virtute Spiritus Dei.* Exprimit cauſam mediam, per quam hæc potentia ac portentoſa ſigna edebat, nempe ſpiritus divini potentiam.

Ita ut a Jeruſalem. Effectus iſtius prædicationis & talium ſignorum, eſt ingens enangelii propagatio, quam hoc loco deſcribit. Καὶ κύκλῳ. Non loca Judææ vicina, ſed vicinas regiones intelligere videtur. Jam enim ante ipſius prædicationem Hieroſolyma & circumjacentia loca euangelio Chriſti plena erant. Videtur ergo intelligere Arabiam, Syriam, Ciliciam, in quibus ſeſe prædicaſſe ſcribit in Epiſtola ad Galat. cap. 2. Regionibus autem in Judææ circuitu repletis, contendit Illyricum verſus, id eſt, verſus mare Adriaticum, & uſque ad hoc mare. Illyricum enim ipſum, ut terminus ad quem, includi debet.

Implevi euangelium Chriſti. Euangelium hoc loco ſumitur pro prædicatione euangelii. Prædicatio enim euangelii ſuos veluti tractus ac limites habet, ad quos ubi ventum eſt dici poteſt, eam eouſque eſſe impletam, id eſt, perfectam ac conſummatam. Simili ratione dicit Chriſtus: *non perficietis urbes Iſraelis donec venerit filius hominis* Matth. 10. 23. Dicuntur urbes perfici, quatenus omnes obeuntur. *Ita etiam impleri*, id eſt, perfici ad aliquem terminum dicitur euangelii prædicatio, cum ille terminus prædicatione attingitur. Niſi quis vel Enallagen caſuum, vel Hypallagen quandam eſſe velit, ut implere euangelium in iſtis regionibus ſit regiones iſtas implere euangelio: cujus rei exemplum a quibuſdam adducitur ex Exod. 28. 17, ubi dicitur implere in eo (in Ephod) impletione lapidum; quod iiſdem prope verbis repetitur infra cap. xxxix. 10, quod ita poteſt & ſolet accipi, ac ſi dictum eſſet; implere Ephod quatuor ordinibus lapidum. Sed id quod priori loco dictum eſt certius eſſe videtur.

Verſ. 20. *Sic autem ambientem euangelizare.* Vox φιλοτιμούμενον reſpicit particulam μὲ in ſuperiori verſiculo, ὥστε με πληροῦν. Oſtendit autem hoc verſiculo, quantam in ſe fiduciam excitarit tanta Chriſti virtus, quæ in ipſo exerebatur; & quomodo ſe in prædicatione ſua geſſerit, & quid ſpectaverit, ne quis putaret, eum in iis locis euangelium prædicaſſe, in quibus jam Chriſti nomen auditum, & Eccleſiæ plantatæ fueranr; nempe quod cum ſe ad fundamenta doctrinæ Chriſti & Eccleſiæ jacienda ſatis inſtructum videret, euangelizaverit in iis locis, ubi incognitum adhuc & inauditum erat Chriſti nomen, vel ſaltem ubi nullum adhuc veſtigium erat Eccleſiarum. Dicit autem ſe fuiſſe φιλοτιμούμενον, hac ratione videlicet in ejuſmodi locis euangelizare, id eſt cum ambitione quadam, ſed pulchra & apoſtolo digna, id ſpectaſſe, hunc honorem ſeſe veluti ambiviſſe dicit, eumque amaſſe, non vanæ gloriæ captandæ cauſa; ſed quia id apoſtolo tanto prorſus dignum erat illique conveniebat. Cui enim magis convenit novas plantare Eccleſias, nova Chriſto quærere regna, victricia circumferre ſigna, quam apoſtolis, & inter eos Paulo vel maxime?

Ne ſuper alienum fundamentum ædificarem. Alienum fundamentum vocat quod eſt ab alio poſitum. Fundamentum autem iſtud eſt Chriſtianæ religionis principia ac veluti ſumma aliquo in loco jam confirmata ac recepta 1 Cor. 3. 11.

Verſ. 22. *Ideo & impeditus ſum multa venire ad vos.* Id eſt, ne venirem ad vos. Impedimentum enim rem prohibet, non promovet. Cauſam affert, cur Romam non venerit, nempe quod unam poſt aliam regionem obeundo ac peragrando, dum vicina quæque eum invitaret provincia, id facere non potuerit. Πολλά. Neutrum plurale poſitum pro Adverbio, id eſt ſæpe, frequenter, ſeu multis vicibus. Sic οἷς ἴσως pro æqualiter Philip. 2. 6.

Verſ. 23. *Non amplius locum habens.* Jam enim mare Adriaticum attigerat.

Verſ. 24. *Si veſtri primum ex parte impletus fuero.* Addidit, *ex parte*, ne videretur deſiderium ſuum imminuiſſe, quod obiter ac in tranſitu expleri potuerit. Implemur autem iis quos deſideramus, dum eorum conſpectu ac conſuetudine fruimur.

Verſ. 25. *Nunc autem proficiſcor Hieroſolymam.* Loquitur de ultima profectione ſua Hieroſolymam, ut apparet ex ſequentibus verbis, cum addit:

Miniſtrans ſanctis. Proficiſcebatur enim cum eleemoſyna quam in Macedonia & Achaja collegerat in pauperum Hieroſolymitanorum uſum. Atqui non legimus, eum ante hanc ultimam profectionem eleemoſynas in Macedonia & Achaja collectas Hieroſolymam portaſſe. Nam illa, cujus Actorum xi verſu penultimo fit mentio, a ſolis Antiochenis diſcipulis longo tempore ante fuit in pauperes Hieroſolymitanos ob imminentem famem collecta, & per Barnabam ac Paulum tranſmiſſa. In ultima autem profectione Hieroſolymitana apparet eum eleemoſynas iſtas ſecum attuliſſe. Ita enim loquitur ad felicem præſidem Actor. xxiv. 17: Poſt plures annos veni (ſcilicet Hieroſolymam) eleemoſynas facturus in gentem meam. Quæ enim illæ eleemoſynæ fuiſſent, & quidem in totam gentem, præter iſtas eleemoſynas, quas paſſim in Eccleſiis per univerſam Græciam collegerat, memor ejus, quam in ſe receperat, pauperum curæ, cum ſcilicet junctis dextris Paulo gentium, aliis autem apoſtolis circumciſionis provincia obtigiſſet Galat. 2. 9. 10.

Verſ. 27. Εὐδόκησαν γάρ. γάρ videtur poſitum pro inquam. Oſtendit autem, hoc beneficium non ſolum ex be-

ex benigna voluntate, seu beneplacito, sed etiam ex debito quodam profectum esse, cum addit:

Et debitores ipsorum sunt. Judæi enim gentes in societatem bonorum spiritualum, quæ euangelium illis attulit, quodammodo admiserant; vel saltem his bona Judæis primo ac proprie destinata obtigerunt, idque interveniente hominum Judæorum opera: quocirca vicissim gentes in societatem & communionem bonorum carnalium Judæos pauperes admittere debent. Ὀφείλεται καὶ. Καὶ positum pro vicissim etiam.

Vers. 28. *Hoc igitur postquam perfecero.* Id est, postquam collectam hanc Hierosolymam deportavero, eamque tradidero.

Et obsignavero illis fructum istum. Σφραγισάμενος αὐτοῖς, id est, fideliter apud eos, & veluti annulo obsignatum deposuero; translatione sumta a veterum more, qui annulis obsignabant, quæ in tuto volebant reposita. Collectam hanc vocat fructum, quod Judæis pauperibus ex gentium veluti agro quodam fertili ac ubere provenisset.

Vers. 29. *Scio autem, quod veniens ad vos in plenitudine benedictionis euangelii.* Hæc addidit, ut adventum suum Romanis desiderabiliorem redderet. Benedictio euangelii hoc loco significat copiam euangelicorum donorum. Sic ait apostolus Eph. 1, quod nos Deus benedixit in omni benedictione spirituali in cœlestibus, id est, omni genere spiritualium ac cœlestium donorum nos replevit ac ditavit. Per benedictionem ergo euangelii divitiæ significantur euangelicæ, quas euangelium Christi secum affert. *Plenitudo autem benedictionis* plenam ac uberem benedictionem, seu divinorum donorum copiam declarat. Ponuntur autem duo Substantiva pro constructione Substantivi cum Adjectivo, Hebræorum more.

In plenitudine. In positum pro *cum*, ἐν pro σὺν, Hebræorum more. Quædam ad hunc locum pertinentia peti possunt ex iis quæ diximus capite 1. 11.

Vers. 30. *Per charitatem Spiritus.* Id est, charitatem non carnalem, aut ex rebus, vel etiam propinquitate carnali ortam, & propter ista debitam; sed charitatem spiritualem, quæ ex spirituali nostra communione ac propinquitate oritur, quam spiritus, non caro, in animis nostris effecit. Συναγωνίζεσθαί μοι. Certamen hoc precum non tam pugnam aliquam ac luctam cum adversario aliquo significat, quam conatum ac laborem, qui etiam in lucta esse solet. Apostolus certabat euangelium prædicando & munus suum obeundo (sæpe enim cum certamine & cursu vocationem muneris sui confert.) Vult ergo, ut sibi luctanti ac certanti precibus suis ad Deum veluti suppetias ferant. Nisi malimus potius apostolum hic loqui de certamine suo & agone itidem in precibus. Precibus enim certamus, cum aliquid obtinere a Deo conamur. In hoc autem certamine nos juvat, quisquis idem pronobis apud Deum conatur.

Vers. 31. *Ut eripiat ab infidelibus in Judæa.* Præsagiebat illi animus, futurum, ut Judæi increduli, idque in Judæa ipsa, perniciem sibi machinarentur. Summo enim in odio apud illos erat Paulus, qvem patriæ legis desertorem & oppugnatorem esse credebant. Nec fefellit eum animus, ut ex Historia notum est. Ereptus tamen divina providentia est ex eorum manibus, & Romam, quam tantopere videre cupiebat, vinctus quidem, sed tamen incolumis, magno cum incremento divinæ gloriæ, perductus; ut in hac principe totius orbis urbe & Christianam religionem doceret, & sanguine tandem suo obsignaret. Alterum quod a Deo sibi impetrari postulat, est:

Ut ministerium meum acceptum fiat sanctis. Noverat & hoc Paulus, non omnes sanctos, id est fideles qui Hierosolymis degebant, & ex Judæis Christiani facti fuerant, ea in se esse voluntate ac animo quo par erat. Zelotæ enim legis erant plurimi, qui de Paulo ex falso & maligno rumore inaudiverant, quod apostasiam a lege doceret. Quocirca id sibi a Deo impetrari postulabat, ne propterea hoc ministerium & eleemosyna minus grata sanctis obveniat; sed ut Deus eorum animos mitiget ac flectat, utque huic ministerio, ac proinde etiam ipsi Paulo gratiam & favorem apud sanctos conciliet.

Vers. 32. *Per voluntatem Dei*, ita volente Deo. Addit hoc loco (ut Divus Jacobus monet cap. 4. 15.) id quod superius omiserat, cum simpliciter dixisset vers. 28 transibo per vos in Hispaniam. Ubi tamen intelligi voluit, si voluerit Deus.

Unaque vobiscum refociller. Id est, & vos ex meo, & ego ex vestro conspectu ac multo magis ex fide lætitiam & voluptatem capiam, ut etiam cap. 1. 12 dixit.

Vers. 33. *Deus autem pacis.* In tertia vice concludit apostolus, nec dum tamen claudit. Ita sese a scriptione ad homines adeo charos & desiderabiles expedire non potest. Semper adhuc aliquid occurrit quod scribat, quod moneat. Magnum certe apostolici affectus & amoris indicium.

CAP. XVI.

Vers. 1. Διάκονον ἐκκλησίας, quæ publicum ministrandi pauperibus, peregrinis & advenis aliisque, qui publica indigebant opera & auxilio, munus in ecclesia Cenchreensi (ubi erat Corinthiorum portus) habebat.

Vers. 2. *Recipiatis in Domino* non vulgari & aliis hominibus consueto ac usitato more; sed in *Domino*, Christianæ religioni conformiter, ut par est Christianum a Christianis accipi, ut statim explicat.

Προστάτις πολλῶν. Προστάτης, ut Beza annotavit, in genere præfectum significat, item patronum ac defensorem. Peculiari autem nomine προστάται dicti sunt qui & πρόξενοι dicebantur, qui a civitate aliqua deligebantur, ut hospites & peregrinos domum suam, atque adeo in fidem suam reciperent. Significat ergo Paulus, hujus Phœbes domum, veluti publicum sanctorum hospitium, fratribus peregrinis patuisse: quas virtutes in vidua requirit 1 Tim. 5. 10. Hæc Beza.

Vers. 7. *Concaptivos meos.* Id est, qui aliquando mecum Christi causa in carcerem conjecti fuerunt. Sæpe enim apostolus in vincula & carcerem conjectus fuit. Hinc 2 Cor. xi. 23 dicit, se in carceribus *fuisse* abundantius. *Insignes in apostolis*, id est, inter apostolos noti, quorum nomen ac fama inter apostolos viget.

Vers. 16. *Salutate vos invicem in osculo sancto.* Referendum hoc est ad illorum temporum morem. Sanctum osculum vocat, ut a profano discernat, quod non carnalis alicujus, sed sancti & Christiani amoris indicium est.

Vers. 17. *Hortor* vel *obsecro autem vos fratres.* Ultimo adhuc valde utile & necessarium monitum adjicit, quod est, σκοπεῖν eos qui dissensiones & scandala faciant.

ciant. Σκοπεῖν ſignificat diligentem & attentam obſervationem, veluti cum hoſtes ex ſpecula obſervamus. Facile enim ejuſmodi diſſenſiones irrepunt, præſertim ſi ſenſim & pedetentim, ſi clam inferantur. Tradit autem regulam apoſtolus per quam iſti homines dignoſci queant. Regula eſt doctrina quam didicerunt, id eſt doctrina apoſtolica. Vult ergo apoſtolus, ut diligentiſſime obſervent, ſi quid a quoquam afferatur quod ab hac doctrina abludat. Quod ſi quiſpiam tale quid affert, quod ab hac doctrina diverſum abit, διχοστασίας & ſcandala facit, autor eſt diſſidiorum, & quæ diſſidia conſequi ſolent, ſcandalorum. Ipſa enim διχοστασία eſt ſcandalum : eſt enim opus carnis. Sed præter hoc ſcandalum, quod in ipſa διχοστασίᾳ conſiſtit, ſunt alia quæ ſequuntur multa, inimicitiæ, odia, perpetuæ lites ac contentiones, mutuæ damnationes: unde fit, ut multi qui jam nomen Chriſto dederant, vel alieniores fiant a Chriſtiana religione, vel eam penitus deſerant ; illi vero qui nondum ad Chriſtum acceſſerunt, prorſus alienentur, & Chriſtianos ſubſannent, quod ipſi diſſenſionibus inter ſe & odiis agitentnr. Quanquam hoc loco nihil prohibet, quo minus etiam alia ſcandala præter ea quæ in ipſis diſſenſionibus conſiſtunt, aut ex iis oriuntur, intelligantur.

Et declinate ab illis. Non ſatis eſt eos agnoviſſe, eorunque machinationes detexiſſe ; ſed inſuper neceſſe eſt ut ab iis declines, id eſt, recedas, nullum cum illis commercium habens ac ſocietatem ; non ſolum doctrinam, ſed ipſos etiam doctores fugias ac vites.

Verſ. 18. *Iſti enim tales.* Nempe qui diverſa ab ea doctrina quam didiciſtis tradunt ac diſſenſiones excitant, ac ſcandala ponunt.

Domino noſtro Jeſu Chriſto non ſerviunt : non Chriſti negotium agunt, ſed ſuum ; non Chriſti commodum ſpectant, ſed ſuum.

Sed ſuo ventri. Idem de iſtis falſis doctoribus ſcribit ad Philip. 3. 18,19. Ejuſmodi doctrinas proponentes hominibus non Chriſto placere ſtudent, & nihil aliud quærunt quam lucrum, quam ut ventrem ſuum ſaginent.

Et *per χρηστολογίαν & εὐλογίαν decipiunt corda τῶν ἀκάκων.* Χρηστὸς ſignificat inter alia comem, blandum, affabilem. Χρηστολογία ergo erit comitas quædam & ſuavitas ſermonis, ſeu blandiloquentia, qua ſeſe quiſpiam in animum alterius inſinuat. Εὐλογία hoc loco idem videtur eſſe quod χρηστολογία. Τὸ εὐλογεῖν Græcis declarat τὸ ἐπαινεῖν. Unde εὐλογία dicitur oratio ad prædicandas alicujus laudes accommodata ; cujuſmodi eſſe ſolet præcipue aſſentatorum ; quales proculdubio erant iſti falſi doctores. Theologis εὐλογία fauſtam precationem ſignificat, quæ ſignificatio huic loco etiam aliena non eſt. Solent enim iſti falſi doctores fauſtis precationibus, & religioſis quibuſdam dicteriis neſcio quam pietatis ac religionis ſpeciem præ ſe ferre. Τῶν ἀκάκων, hominum non malorum, non perverſorum ; qui boni Chriſtiani fuiſſent, niſi in impoſtores iſtos incidiſſent, quorum doctrinam non malitia quadam & perverſitate, ſed errore amplexi ſunt.

Verſ. 19. *Obedientia enim veſtra in omnes dimanavit.* Hic cauſam affert apoſtolus, cur ſummam diligentiam in obſervandis iſtis hominibus adhibere debeant, operamque dare, ne ab iis ſeducantur : quia, inquit, obedientia veſtra in omnes dimanavit, iſta eſt ubique nota, ubique celebratur ac prædicatur. Per hanc obedientiam non videtur ſimpliciter intelligere obedientiam euangelio præſtitam, id eſt, quod euangelium receperint ; ſed quod prono quodam & facili animo illud receperint & admiſerint, quod ſeſe doctrinæ euangelicæ non præbuerint difficiles ; unde appareat, eos habere animum ſequacem, & qui facile flecti queat ; quod ipſorum animus magnam impoſtoribus iſtis occaſionem daturus erat, ut ſua dogmata apud homines tam faciles ac ſequaces proponerent. Ideo Romanos præmunit, & eorum animos veluti præoccupare ſtudet apoſtolus.

Gaudeo igitur quod ad vos. Ne videretur animum hunc morigerum reprehendere, addit hæc verba, quibus oſtendit ſe gaudere quod tales eſſent, quodque euangelicam doctrinam tam pronis animis recepiſſent. Sed addit : *quod ad vos*, nempe attinet. Quibus verbis hoc gaudium ſuum limitat, ac ſi diceret : id quidem per ſe mihi gratum eſt, & magno me afficit gaudio.

Volo autem vos ſapientes quidem eſſe in bonum. Δὲ poſitum videtur pro δὴ. His enim verbis hanc eorum facilitatem temperat, & prudentia quadam vult regi, ne facile in errores abducantur & decipiantur. quaſi dicat, Etiamſi gaudeam & vobis gratuler, quod animo tam facili & morigero ſitis : tamen volo, ut ex altera parte ſapientes etiam ſitis. Per ſapientiam hoc loco prudentiam intelligit. Addit autem, *in bonum*, ne prudentia in aſtutiam degeneret, ne modum in prudentia iſta excedant. Hæc prudentia eo debet tendere, ut bono perpetuo adhæreatis illudque ſequamini.

Simplices autem in malum. Ἀκέραιοι, impermixti nulla præditi aſtutia. Qui enim aſtutus eſt, duplex quodammodo eſſe videtur, imo multiplex. Simplex in malum eſt qui quodammodo neſcit malum ſequi, neſcit male agere, ſeu ita ſe comparat ac gerit, ac ſi neſciret male agere. Hoc eſt quod alibi dicit τῇ κακίᾳ νηπιάζετε, ταῖς δὲ φρεσὶ τελείοι γίνεσθε. 1 Cor. XIV. 20.

Verſ. 20. *Deus pacis.* Opponit pacem τοῖς διχοστασίαις verſ. 17. *Conteret Satanam*, nempe in miniſtris ejus qui erroneas doctrinas, ac proinde multas lites ac diſſenſiones ferunt. Videtur autem alludere apoſtolus ad locum Geneſ. III. 15, in quo de conterendo ſerpente agitur. Satanas enim ſæpe per ſerpentem ſignificatur, propterea quod & animum & artes nocendi habeat. *Sub pedes veſtros.* Videtur verbum συντρίψει poſitum eſſe pro ſubjiciet ut conteratur, per metonymiam effecti : vel ὑπὸ τοὺς πόδας reddendum cum vulgata, ſub pedibus veſtris ; quemadmodum ſane fert loquendi ratio. Significatur igitur Deum quidem contriturum hunc ſerpentem, ſed ſub pedibus noſtris, adeoque per pedes noſtros, ſeu non ſine nobis, noſtra etiam opera ac ſtudio accedente.

Verſ. 25. *Illi vero qui poteſt vos confirmare.* Epilogi hujus epiſtolæ clauſula, tacitum votum & apertam δοξολογίαν continens. Votum tacite continetur in deſcriptione Dei : *qui poteſt confirmare vos.* Voluntatem tacite præſupponit : id enim in voce δυνατὸς aut δυνάμενος, cum de Deo uſurpatur, & ad rem aliquam nobis utilem & ſalutarem refertur, accidit, ut alibi vidimus.

Secun-

Secundum euangelium meum. Id eſt, ratione ſeu reſpectu euangelii mei, vel quod attinet ad euangelium meum. *Et prædicationem Jeſu Chriſti.* Quia dixerat, meum euangelium, propterea ut id quodammodo limitet, alia appellatione eandem rem ſeu doctrinam deſignat. Genitivus autem Jeſu Chriſti vel prędicationis iſtius efficientem cauſam, vel objectum ſignificare poteſt. *Et revelationem myſterii.* Alio adhuc modo eandem doctrinam appellat, quod ſit revelatio myſterii, id eſt, rei abditæ & in Deo latentis.

Propterea indicare volens, quantum myſterium ſit, quod euangelica doctrina reveletur, addit: *temporibus æternis taciti.* Per tempora æterna intelligit ea tempora quæ ab orbe condito fluxerunt, ſeu ut in Epiſtola ad Epheſ. loquitur, ἀπὸ γενεῶν. Αἰὼν enim, pro quo Hebræi Holam dicunt, non ſemper declarat tempus prorſus æternum, ſive initio vel fine carens; ſed ſpectandum eſt, quibus rebus accommodetur, & ex earum natura ac conditione intelligendum. Per myſterium autem iſtud intelligi debet decretum illud divinum de hominibus, iiſque promiſcue omnibus, ſine ullo gentium ac populorum diſcrimine, ad æternam vitam ac cæleſtem gloriam vocandis, qua de re vide Eph. 2.

Verſ. 26. *Manifeſtati autem nunc.* Olim quidem taciti, nunc autem, per euangelium nimirum, manifeſtati & in apertum producti,

Perque Scripturas Propheticas in omnes gentes ſignificati, ſeu notificati. Quaſi diceret apoſtolus: non tantum per euangelicam doctrinam, quæ nova prorſus eſt & antehac inaudita, ſed etiam per ſcripta prophetica, quibus hoc myſterium incluſum quodammodo & obſcure ſignificatum fuit. Scripta Prophetica ſumimus in ſubſidium doctrinæ noſtræ, ut appareat, id quod nos docemus multo ante a Deo proviſum ac ſignificatum fuiſſe. Solebant enim apoſtoli prophetarum ſcripta citare, eorumque teſtimonia ad ſuam doctrinam accommodare; quod etiam in hac epiſtola ſæpe ab apoſtolo factum eſt: imo doctrina euangelica, pręſertim quatenus de felicitaee noſtra agit, nihil aliud eſt quam verus & germanus ac genuinus ſcripturarum ac promiſſionum propheticarum ſenſus. Quocirca jure dicit Paulus, myſterium hoc per ſcripta prophetica fuiſſe in omnes evulgatum.

Secundum ordinationem vel juſſum *æterni Dei.* Oſtendit, unde factum fuerit, ut tantum arcanum æterno ſilentio ac nocte tectum, & per involucra verborum in ſcriptis propheticis adumbratum, evulgaretur; nempe ita volente ac jubente æterno Deo: quem propterea æternum vocat, ut oſtendat, non mirum eſſe myſterium hoc æternis temporibus tacitum fuiſſe & ſic ab æternis temporibus jam extitiſſe a ſe affirmari, quandoquidem ipſe Deus in quo hoc myſterium latuit, æternus eſt. *In obedientiam fidei.* Finem declarat revelati iſtius myſterii, quod eſt, ut homines doctrinæ de fide in Dominum Jeſum obediant.

Verſ. 27. *Soli ſapienti Deo.* Referuntur hæc verba ad ſuperiora, τῷ δυναμένῳ. Qui ſapiens vocatur, & quidem ſolus, quia omnium rerum etiam abſtruſiſſimarum cognitionem habet, & quicquid eſt ſapientiæ ac cognitionis id ab ipſo eſt. Quare nec cognitio iſtius myſterii, de quo ſermo eſt, aliunde quam ab ipſo proficiſci potuit, quia nemo novit ejus decreta ac conſilia, niſi qui eorum cognitione ab ipſo donatus fuerit. Deus omnium conſilia & cogitationes nullo pateſaciente novit: ſed in divina arcana nemo, niſi admittatur a Deo irrumpit.

Per Jeſum Chriſtum. Chriſtus enim eſt per quem omnia in nos a Deo proficiſcuntur, & per quem viciſſim omnia a nobis ac proinde etiam honor ac gloria in Deum. Per Chriſtum enim Deus laudatur ac celebratur, & ei gloria tribuitur, cum ab iis tribuitur, qui Chriſtum pro ſuo Domino & cœleſti rege agnoſcunt, qui in eo fidem ac ſpem collocant (præſertim ſi pro ejuſmodi bonis Deo agant gratias, quæ non niſi per Chriſtum in ſe collata agnoſcunt; qualia ſunt ea ad quæ hoc loco tacite reſpicitur) & nomen ejus invocare non erubeſcunt.

Cui gloria in ſecula. Amen. Pronomen relativum ᾧ cui, vel redundat per Hebraiſmum, cum videlicet expreſſo antecedente relativum πλουτίζει ut Epheſ. III. 21 redundat pronomen αὐτῷ. Sic 1 Pet. 2. 24. Apoc. 2. 13 redundat relativum ὅς: vel de induſtria ab apoſtolo appoſitum fuit, ut ad Chriſtum ſimul δοξολογία referi poſſit.

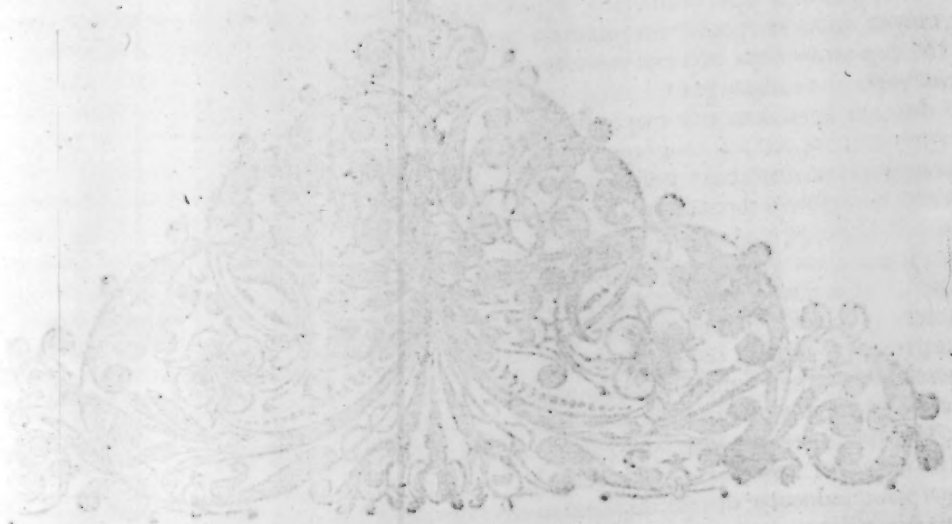

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

IN

Epiſtolam Pauli

Ad

ROMANOS.

PARAPHRASIS

Epiſtolæ D. Pauli Apoſtoli

AD

ROMANOS.

CAPUT I.

Verſ. 1. PAulus ex Moſis diſcipulo ſervus Jeſu Chriſti, ad legationis divinæ munus vocatus, & peculiariter ſelectus ad prędicandum euangelium, ſeu beatiſſimum illum nuncium a Deo profectum:

Verſ. 2. Quem jam olim per Prpohetas, ut in ſacris literis habetur, ſeſe patefacturum promiſerat.

Verſ. 3. Is vero agit de Dei filio, qui natus quidem ex progenie Davidis, ſi humanum ipſius carnalemque ortum ſpectes: ſed, ſi ſublimiori eum conſideres modo, conſtitutus eſt Dei ſummi filius potentiſſimus, vi Spiritus divini, quo fuit ſanctificatus atque a cæteris creaturis ſegregatus, interveniente ipſius e mortuis reſurrectione vel cum e mortuis reſurrexiſſet.

Verſ. 4. Is vero nullus eſt alius, quam Jeſus Chriſtus, Dominus ille noſter cœleſtis;

Verſ. 5. Per quem tanta mihi exhibita eſt gratia, ut legatus fuerim ab ipſo conſtitutus, cujus opera interveniente per omnes gentes extraneas, atque a Iudaico populo ſegregatas, obedientia præſtaretur doctrinæ, quæ fidem prædicat, non quidem in meam, ſed ipſius, qui mihi hoc legationis munus demandavit, gloriam.

Verſ. 6. In iſtarum autem gentium numero vos quoque eſtis, qui ad communionem Jeſu Chriſti eſtis vocati ad eumque adſciti.

Verſ. 7. Ego, inquam Paulus omnibus, qui Romæ eſtis, a Deo ſingulari ratione dilectis, & ad ſanctitatem vocatis [vel qui eſtis a Deo exciti, atque a profano hominum vulgo per veritatis cognitionem ſegregati] precor gratiam ac favorem Dei, qui Patrem ſe noſtrum conſtituit; itemque favorem Domini noſtri Ieſu Chriſti, atque inde manantem gratiam ſolidamque felicitatem [vel animorum ac conſcientiarum tranquillitatem.]

Verſ. 8. Principio gratias ago Deo, quem veneror, quemque viciſſim propitium expertus ſum, idque non amplius ut Moſis diſcipulus, ſed ut diſcipulus aut ſervus Jeſu Chriſti [vel, idque ita, ut Jeſum Chriſtum gratiarum actione celebrem, quæ in Dei laudem redundet [vel denique ea conſiderans quæ per Jeſum Chriſtum fiunt, aut facta ſunt] pro beneficio in vos omnes collato vel veſtro omnium nomine, quo nimirum effectum eſt, ut fidem attribueritis euangelio, quod nunc paſſim in orbe prædicatur.

Verſ. 9. Neque eſt, quod quis dubitet vera me dicere. Novit enim hoc is, quem teſtem dictorum meorum invoco, Deus, cui toto animo ſervio in euangelio filii ejus annunciando, eaque ratione favorem ejus ambio: ne quis putet, me temere in re falſa audere ipſum invocare teſtem.

Verſ. 10. Novit, inquam, is, quod ſubinde veſtri mentionem faciam, cum preces ad ipſum fundo, eumque perpetuo oro, ut tandem aliquando, quia id hactenus factum non fuit, proſperum mihi ex benigna ipſius voluntate contingat iter atque oportunitas ad vos veniendi.

Verſ. 11. Vehementer enim vos videre cupio: non ut alquid a vobis lucri aut quæſtus referam; ſed potius ut ego vobis impertiam donum aliquod ſpirituale, ad vos in fide confirmandos ſpectans.

Verſ. 12. Unde is manabit fructus, ut utrique gaudium ac lætitiam, cum apud vos fuero, capiamus, ex fide euangelio conſtanter adhibita; quam ego in vobis, vos in me cernetis.

Verſ. 13. Quod vero antea dixi, me precari, ut tandem aliquando mihi contingat oportunitas ad vos veniendi, ea de cauſa commemoravi, Fratres chariſſimi, quia nolim vos ignorare, me ſæpe ſtatuiſſe ad vos proficiſci: ſed ad hoc uſque tempus fuiſſe impeditum, ne hoc conſilium meum exequerer. Ideo autem ad vos ſtatui proficiſci, ut inter vos quoque Romanos fructum aliquem perciperem laborum meorum, Chriſto quamplurimos lucrifaciendo: quemadmodum hactenus facio inter cæteras gentes.

Verſ. 14. Ego enim prædicandi euangelii operam, tum Græcis, tum barbaris, hoc eſt, tum ingenio excultis, quales vos quoque eſtis, tum incultis atque imperitis debeo.

Verſ. 15. Itaque quantum ad me attinet, promptus paratuſque ſum, vobis etiam Romæ euangelium annunciare.

Verſ. 16. Neque enim, quod quis forte cogitare poſſet, prædicationis euangelicæ me pudet, ita ut in tantam hominum lucem & urbis veſtræ ſplendorem eam proferre non audeam: cum in ea ſumma Dei potentia ſtupendis miraculis ſeſe exerat; eum in finem, ut ſalutem adipiſcantur cujuſcunque generis homines, non tantum Judæi, (quanquam iis primo eſt deſtinata) ſed etiam extraneæ gentes, quas Græcorum nomine complecti ſolemus; non quidem ſi per totam vitam ſanctiſſime atque innocentiſſime vixerint, ſed ſi fiduciam in Deo collocarint.

Verſ. 17. Etenim in euangelio promulgatur juſtificatio

catio seu immunitas a divinis suppliciis, fiducia tantum illa, quam diximus, non vero operum meritis, a Deo obtinenda, quam salus æterna ex decreto ipsius consequitur: promulgatur autem ideo, ut fidem illam homines amplectantur, seu spem suam in Deo collocantes, ipsi in posterum obtemperent, eoque pacto coram ipso justificati atque a peccatorum suorum pœnis liberati serventur. Talem rationem justificationem adpiscendi jam olim Habacuc Propheta indicavit, dum scripsit: justum hominem non alia ratione, quam fide sua, vitam adepturum, atque a Deo servatum iri [vel eum demum, qui ob fidem suam a Deo pro justo fuerit reputatus, vitam salutemque eam ob causam adepturum.]

Vers. 18. Quanquam non eam tantum ob causam prędicationis euangelii me non pudet, quod tantum credentibus afferat fructum, verum etiam ideo quia cœlitus plane ac manifestissime apparet Dei ira ac supplicia, quibus vindicat impietatem ac cætera peccatorum genera eorum hominum, qui salutarem hanc euangelii veritatem improbitate sua detinent, & quò magis vel in ipsis vim suam exerere, vel ad cæteros homines propagari queat, impediunt.

[Vel, ideo autem Deus tam facilem ac benignam adipiscendæ justificationis rationem in euangelio patefecit, nec operum nostrorum, ac perfectæ pietatis merita requisivit, quia ea nullum habere locum inde patet, quod manifestissime atque ex ipso cœlo apparet pœna, qua Deus hactenus vindicavit pertinacem hominum in se impietatem, aliaque peccata; idque (ne quis forte ex ignorantia excusabili ea profecta putet) propterea, quod notitiam, quam de rebus divinis, atque ad vitæ pietatem spectantibus habent, impietate sua, intus veluti luctante, premunt, ne vim suam in ipsis exerere queat.]

Vers. 19. Summo autem jure id facit Deus; quandoquidem (a) quicquid de ipso cognosci potest homini salutare, id adeo inter eos manifestum est, ut ab omnibus cognosci queat: quandoquidem Deus ipse id illis per Christum, nosque legatos illius revelavit.

[Vel, Etenim ut de religione primum dicam; quicquid de Deo cognoscere humano ingenio fas est, id inter eos est manifestum, omnibusque obvium, cum Deus ipse id illis ante oculos posuerit, eaque ratione patefecerit.]

Vers. 20. Nam ea, quæ in Deo a condito mundo huc usque latuerant, hominibusque fuerant inconspicua atque incognita, ea dum ex stupendis operibus, per Christum & nos ad confirmandum euangelium editis, æstimantur ac perveſtigantur, conspicua fiunt, nempe æterna ipsius potentia, quam in nobis immortalitate donandis exerturus est; & divinitas imperiumque sublime quod præceptis, quibus vitam omnium regat, præscribendis ostendit, ita ut contemtores euangelii excusationem habeant nullam.

[Vel sic. Nam licet ea, quæ de Deo cognoscenda sunt, ad cultum illi præstandum necessaria per se sint invisibilia, & hominum oculis non conspicua · nempe æterna ipsius potentia, & supremum in omnia imperium ac benefica, qua rebus omnibus prospicit, providentia; quæ duo divinitatis nomine complectimur: tamen ea, jam ab ipso orbe condito ex operibus ab eo productis intellecta, consideratáque, oculis mentis pervidentur ac conspiciuntur, adeo ut homines nullam inpietatis suæ excusationem habeant.]

Vers. 21. Nam cum Deum, quemadmodum dixi-

(a) *Notitia Dei qua Deus est, illis est obvia,*

mus, cognovissent, vel saltem cognoscendi amplam haberent occasionem: tamen non eum illi exhibuerunt cultum, aut gratias egerunt, supremo rerum Domino bonorumque omnium authore dignas, sed vanis stultisque cogitationibus sunt immersi, & caligine quadam ignorantiæ involutus est animus eorum insipiens.

Vers. 22. Cumque se profiterentur esse sapientes, stulti evaserunt.

Vers. 23. Etenim gloriam ac majestatem Dei, qui incorruptibilis est, atque a vilitate rerum terrenarum longissime dijunctus, commutarunt cum imaginibus efformatis ad similitudinem hominum corruptioni obnoxiorum; nec hominum tantum, sed, quod multo est indignius, volucrum etiam & quadrupedum, ac denique, quo nihil potest fingi stultius, reptilium, bestiarum nimirum vilissimarum.

Vers. 24. Quia igitur illi tanta Deum contumelia affecerunt, Deus illos vicissim permisit animorum suorum cupiditatibus; ut impurissimis atque a natura abhorrentibus libidinibus immersi, corpora sua inter se mutuo afficerent contumelia:

Vers. 25. Illos, inquam, hac affecit pœna, qui verum Dei gloriam commutaverunt cum falsa & mendaci ejus imagine, & religiose venerati sunt res creatas, iisque per varia opera cultum exhibuerunt divinum, præterito creatore, cui tamen gloria omnis in omnem ævorum perennitatem debetur: quo nihil dici potest verius.

Vers. 26. Propterea, inquam, quia in Deum homines adeo fuerunt impii ac contumelioſi, Deus, ut eos vicissim contumelia afficeret, permisit eos fœdis turpibusque affectibus, atque inde natis impuris voluptatibus: Nam tum fœminæ illorum sexus sui oblitæ, naturalem corporis sui usum mutaverunt in eum, qui præter naturam est:

Vers. 27. Tum vero mares similiter, relicto naturali fœminarum usu ac consuetudine, libidinosa voluptate in sese mutuo exarserunt, adeo ut mares cum maribus turpissimam libidinem patrarent, atque ita dignam impii sui erroris ac dementiæ suæ præmium in ipsis corporibus suis reportarent.

Vers. 28. Et [Nam] quemadmodum illis cordi non fuit Deum cognoscere, cognitumque animo tenere: ita vicissim eos Deus menti permisit perversæ, omnis sani de honesto judicii experti, ut facerent ea, quæ ab honestate prorsus abhorrerent.

Vers. 29. Cooperti (cum essent cooperti) omnis generis injustitia, seu eo peccatorum genere, quod ab impietate supra distinximus; animi nimirum malitia seu nocendi cupiditate; scortatione; improbitate, quæ molestias aliis exhibet, ac injurias re ipsa infert; avaritia; contaminati undique invidia, cæde, contentione, dolo; malignitate, seu omnia in deterius rapiendi libidine;

Vers. 30. Susurrones ac clandestini delatores obtrectatores seu calumniatores aperti, Dei religionisque omnis osores, contumelioſi in alios, superbi, ac fastum suum aperte præ se ferentes, jactabundi ac glorioſi, inventores novorum scelerum, parentibus immorigeri;

Vers. 31. Desipientes ac judicio in actionibus sano haud utentes, fœdifragi, charitatis naturalis, & in consanguineos affectus, quem sponte sua exuerunt, expertes, implacabiles, immisericordes ac crudeles:

Vers. 32. Qui etiamsi jus illud a Deo sancitum cognoverint, nimirum quod ii, qui hujusmodi peccata designant, digni sunt mortis supplicio, tamen tantum abest, ut ab

ut ab iis abſtineant, ut ea non ſolum ipſimet pare nt (id quod nonnunquam violentiæ affectuum, licet haudquaquam excuſabili, eſt tribuendum) ſed etiam (quod animi eſt prorſus improbi ac depravatæ mentis indicium) cum alii ea perpetrant, licet ipſorum nil intereſſe videatur, tamen factis tam improbis delectantur.

CAP. II.

Verſ. 1. QUapropter cum hujuſmodi ſit hominum vita, nihil habes, quo te excuſes, tu quiſquis es hominum, qui alium damnas. Nam eo ipſo, dum alios damnas, teipſum condemnas: quandoquidem eadem perpetras, iiſque conſimilia, quæ in aliis damnas.

verſ. 2. Exploratum autem nobis eſt, Deum certiſſime damnaturum puniturumque eos, qui hujuſmodi flagitia perpetrant: ut ut hominibus impiis ſecus videatur, & ludibrio a pleriſque habeatur.

verſ. 3. Cenſeſne enim tu, quiſquis es hominum, qui alios damnas peccata ejuſmodi perpetrantes, & nihilominus eadem admittis, fore, ut effugias divinum ſupplicium?

verſ. 4. Num forte ideo tibi impunitatem polliceris, quia te Deus hactenus ſeveritate ſupplicii non perſequitur? atque adeo Deum ob effuſam ejus in te benignitatem ac patientiam qua te graviſſime in ſe peccantem hactenus tolerat, & lenitatem, ob quam tam diu ſupplicium differt, deſpicatui habes? nec conſideras hanc Dei erga te benignitatem ad reſipiſcentiam ac vitæ emendationem te invitare ac ducere?

verſ. 5. Cum tu interea, pro duritie ac contumacia animi tui reſipiſcere nolentis, Dei iram ac ſupplicium theſauri inſtar indies colligas ac reponas in tempus ſupplicio divino deſtinatum. [Vel, quod aliquando univerſum recipias ac ſentias, ubi tempus advenerit iræ Dei effundendæ deſtinatum:] quo non occulte tantum, ut nunc, ſed manifeſte exercebitur juſtiſſimum ac maxime ſolenne ipſius Dei judicium.

verſ. 6. Qui non huic tantum aut illi, ut nunc fere ſolet fieri; ſed unicuique hominum pro factis dignam perſolvet mercedem.

verſ. 7. Ita nimirum ut illis, qui in recte factis conſtanter perſeverando ad honorem & gloriam cæleſtem vitamque immortalem adſpirant, vitam largiatur æternam;

verſ. 8. Illis vero qui contentioſi ſunt, & veritati divinæ pietatis officia præſcribenti non obtemperant, contra vero injuſtitiæ ac peccato ſe mancipant, graviſſime iraſcatur, & ſevere in eos animadvertat.

verſ. 9. Itaque afflictio & ſumma animi anguſtia ex ſupplicii magnitudine nata, imminet cuivis homini, qui mala patrat: ſive Judæus ſit, cui quidem primum ac potiſſimum id eſt metuendum, cum Dei voluntatem melius habuerit cognitam; & pluribus beneficiis ab eo fuerit affectus; ſive Ethnicus.

verſ. 10. Contra etiam gloria, ac honor, & felicitas cæleſtis vereque divina continget cuivis, qui recte agit, pietatemque vitæ conſtanter ſequitur, ſive Judæus ſit (cui quidem primo præmium hoc deſtinatum eſt) ſive Ethnicus.

verſ. 11. Nepue enim diſcrimen hoc populorum, quod alius Judæus ſit, alius vero Ethnicus, & quæ inde pendent alia, tanti ſunt apud Deum momenti, ut vel impium pœnis eximant, vel pio adimant recte factorum præmium, adeoque efficiant, ut aliter in judicio divino tractetur Judæus, aliter Ethnicus, licet factorum ratione inter ſe ſint pares. Deus enim iſtiuſmodi perſonarum diſcrimen, & conditiones ad cauſæ, quæ cognoſcenda eſt, meritum nil pertinentes, non reſpicit; ſed pro factorum ipſorum ratione fert ſententiam.

verſ. 12. Nam ut de pœnis, quæ certius, quam præmia omnibus ſunt expectanda, aliquid dicam, ita æquabuntur alii aliis, ut, licet diverſa ratione peccarint, idem tamen illos reipſa maneat ſupplicium: ſiquidem illi, qui cum legem Moſaicam expreſſe ſibi latam non haberent, cujuſmodi ſunt Ethnici omnes, peccarunt, & ſcelera ſuppliciis digna admiſerunt, peribunt etiam, nulla habita ratione legis Moſaicæ, contra vero Judæi, qui, cum haberent legem illam ſibi expreſſe latam, contra eam peccarunt, ejus legis vi damnabuntur.

verſ. 13. Neque enim eos quicquam juvabit, quod auditores legis fuerint, eamque habuerint cognitam: neque enim ii, qui legem audiverint tantum ac cognitam habuerint, juſti a Deo pronunciabuntur, ac tanquam innocentes tractabuntur, ſed ii demum, qui legem opere fuerint executi.

verſ. 14. Quod vero attinet ad Ethnicos, ideo diximus eos, ſi peccaverint perituros, quia etiamſi non naſcantur ſub lege, eique a primo ſtatim ortu ſint obſtricti, ut Judæi, tamen cum videamus eos euangelium edoctos ea ſervare, quæ lex præſcribit, licet legem Moſaicam expreſſe ſibi latam non habeant, ſibi ipſis tamen legis vicem præſtant:

[Vel ſic. Quod vero attinet ad Ethnicos, ideo diximus eos ſi peccaverint perituros, quia etiamſi legem Moſaicam ſibi latam, ut Judæi, non habeant, videmus tamen eos naturæ inſtinctu, licet cæteroquin valde ſint corrupti, ad ea facienda adduci, quæ legi ſunt conſentanea: adeoque licet, ut diximus, legem expreſſam non habeant, ſibi ipſis legis inſtar eſſe, ex qua merito judicari, cum eam tranſgrediuntur, queant.]

verſ. 15. Quandoquidem oſtendunt opera ea lege præſcripta, quæ quidem ad virtutem ac pietatem vere ſpectant, eſſe vi euangelii animis illorum inſcripta atque impreſſa.

[Vel, quandoquidem ſatis oſtendunt, rem ipſam in lege præſcriptam, ut ut literas ac ſyllabas ejus non teneant, naturaliter animis ſuis inſculptam, ut ignorare ea, quæ facere deceat, non poſſint. Cujus rei non tantum facta ipſorum; ſed etiam conſcientia ac judicium, quod facta illa ſequitur, apertum præbet teſtimonium; ac tacitæ ipſorum cogitationes, quæ cum prave quid admiſerunt, ipſos accuſant, aut etiam cum quid forte fecerint recte, defendunt ac factum approbant.

verſ. 16. Id autem, quod hactenus diximus de perſolvenda tum Judæis tum gentibus factorum mercede,

[Vel: Id autem quod hactenus diximus de perdendis ac damnandis tum Judæis, tum gentibus, qui peccaverint, eo fiet tempore, cum Deus, non, ut homines ſolent, ea tantum, quæ aperta ſunt, atque in oculos incurrunt; ſed etiam occulta hominum facta ac cogitata in judicium vocabit, ac ſententiam

tiam de iis feret, eamque reipsa exequetur: non quidem per seipsum; sed, quemadmodum ex doctrina euangelii constat, quam ego prædico, per Jesum Christum delegatum ac constitutum a se judicem.

verſ. 17. Verum enimvero quia Judæi inprimis miro quodam fastu turgent, & insolens illis videbitur, me ipsos, cum impiis gentibus conferre, atque in pœna, a Deo hominibus aliquando infligenda conjungere, libet id nunc paulo fusius ostendere, & ut fastum hunc illis demamus, utque se supplicio divino obnoxios esse videant ipsi, ita eos alloqui: Ecce vos gaudetis cognomine Judæorum, quasi confessores ac prædicatores divini nominis diceres;

[Vel sic: Ecce vos gaudetis cognomine Judæorum quo a profanis gentibus discernimini, quodque ejus tantum populi habetur, qui Deo sit consecratus & cum eo fœdus pepigit; & legem divinitus latam complectimini, in eaque penitus vos acquiescere profitemini; quin etiam gloriamini, Deum esse vestrum, vobis solis favere, vobis cum illo amicitiam ac fœdus esse, ad reliquas gentes non pertinere.]

verſ. 18. Præterea nostis illius voluntatem, atque adeo etiam ea, quæ ab ea discrepant [vel, quæ factu sunt utiliora, atque apud ipsum Deum eximia approbatis] exploratis ac discernitis, vitandaque statuitis: quandoquidem ea vos lex Mosaica edocuit, atque hac scientia instruxit:

verſ. 19. Unde fit, ut etiam hoc vobis assumatis, esse vos duces cæcorum, ac lumen præferre posse illis, qui in tenebris divinæque voluntatis ignorantia versantur;

verſ. 20. Hoc est, vos esse Magistros eorum, qui sapientia, seu rerum divinarum atque ad religionem pertinentium scientia carent, ac doctores stultorum, qui quid faciendum sit, quid fugiendum, ignorant. Propterea, inquam, id vobis arrogatis, quod scientiam habeatis veritatis seu cognitionis de rebus divinis in lege Mosaica delineatam atque expressam. [Vel propterea, quod impressam habeatis in animo formam quandam atque exemplar, seu mavis corpus scientiæ divinarum rerum ope legis Mosaicæ.]

verſ. 21. Præclara sunt quidem ista, sed ejusmodi, quæ vos magis accusent, & omnem excusationem peccatorum vobis adimant. Etenim cum vos alios doceatis divinam voluntatem, cur vos ipsos potius non docetis, ut eandem opere exequamini? Cur, cum doceatis alios, non esse furandum, ipsi nihilominus furamini?

verſ. 22. Aut cum asseratis, non esse committendum adulterium, ipsi tamen adulteria committitis, atque adeo contra quam docetis esse faciendum, facitis, vosque doctores culpa redarguit? Cur, cum abominemini idola eorumque cultum, interea tamen aliud ejusdem generis scelus, ad Dei injuriam spectans, committere soletis, nimirum sacrilegium, ea avare rapiendo aut retinendo, quæ Deo sunt consecrata, aut consecranda?

verſ. 23. Cur, cum de lege divinitus vobis tradita gloriemini, iidem tamen, transgrediendo legem, Deum, legis illius autorem, contumelia afficitis, atque adeo unde vobis gloriam aucupamini, hoc illi vertitis in probrum, cujus benignitate ea fuistis ornati?

verſ. 24. Etenim recte huc accommodari queunt illa, quæ apud Prophetam de vestris majoribus leguntur, atque ad vos transferri, quod propter vos vestraque scelera fiat, ut divinum nomen pessime audiat, ac blasphemetur inter gentes extraneas; quæ ex vestris moribus Deum ipsum, cujus populus estis, æstimant.

verſ. 25. Verum, quid hic dicturi sitis, animadverto, nimirum vos circumcisos esse, notamque hanc ac signum fœderis cum Deo circumferre; hanc non permittere, ut Deus vos eodem modo plectat, quo gentes, homines scilicet præputiatos ac signo illo fœderis cum Deo iniri carentes. Atqui animadvertere debebatis, circumcisionem nihil prodesse, nisi legem servaveritis. At si legis fueritis transgressores, circumcisio vestra eo loco habebitur, quo præputium, ac nil magis quam hoc vobis proderit.

verſ. 26. Unde ex eo ipso etiam facile est colligere, quid de præputio sit statuendum. Pone ergo hominem præputiatum seu non circumcisum, qui tamen legis præcepta & jura in eo comprehensa observet, facile animadvertere poteris, ipsius præputium eodem loco a Deo habitum iri, quo circumcisio, nec quicquam illi obfuturum, quo minus idem cum circumcisis pietatis præmium referat.

verſ. 27. Imo si quis præputio illo naturali atque externo adhuc præditus legem divinam, seu ea, quæ in illa sunt præscripta præstiterit, is exemplo hoc suo suaque pietate vos, qui cum literali illa atque externa circumcisione estis præditi, [vel qui cum legem literis comprehensam habetis, & corpore sitis circumcisi] legem divinam nihilominus transgredimini, condemnabit, & omnem vobis peccatorum vestrorum atque impietatis excusationem adimet, vosque supplicio dignissimos esse ostendet.

verſ. 28. Neque enim is vere Judæus est, seu Dei cultor, atque ex eorum numero, qui Deo verè sunt accepti, qui quoad externa tantum atque in sensus hominum incurrentia Judæus est; neque ea vera est circumcisio ac nota ejus qui cum Deo fœdere ac amicitia quadam conjunctus sit, quæ in corpore exterius appareat, atque oculis subjecta est:

verſ. 29. Sed ille demum vere est Judæus, qui ratione animi, qui oculis hominum non apparet, atque adeo ratione factorum, quæ animus Deo consecratus ex se parit, Judæus est Deique cultor: & ea demum vera est circumcisio, qua a corde reciduntur cupiditates vitiaque carnalia, queque adeo spiritualis est, non literalis atque externa: aut quæ Spiritu Dei, seu spiritualis doctrinæ vi, non vero lege, quæ exterius tantum facienda præcipit atque ostendit, ad animum vero non penetrat, perficitur: cujusmodi Judæus ac circumcisus qui ea est præditus, ut ut laude sua fraudetur apud homines, qui externa fere respiciunt, animum hominis aut ignorant, aut negligunt; tamen apud Deum laudem atque approbationem invenit, præ qua laus humana plane pro nihilo reputanda est.

CAP. III.

Verſ. 1. SEd dicet hic aliquis: si in observatione legis & interna animi circumcisione omnia sita sunt, & eodem loco Deus habet Judæum atque Ethnicum, & idem utrique præmium pœnamque decernit, quanam re Judæus præcellit Ethnicum, aut

aut quid utilitatis affert hæc externa circumcisio?

verſ. 2. Cui hoc reſponſum volo; magnam omnino Judæi præ Ethnico eſſe excellentiam, multumque referre eſſe circumciſum. Nam inter alia, quæ commodiore loco exponemus fuſius, illud primum eſt, quod habent Judæi præ Ethnicis, quod Judæis ſint commiſſa Dei oracula, iiſque ſolis Deus aperte promiſerit Meſſiam ac felicitatem ſingularem per ipſum dandam.

verſ. 3. Nam ſi quis dicat, excellentiam hanc Judæorum præ gentibus nullam eſſe, nullamve id afferre populo illi utilitatem; propterea, quod quidam, atque adeo plerique illorum Deo promittenti promiſſaque ſua in hominem exhibenti fidem non adhibuerint, & ſic fructu promiſſionis illius exciderint, is valde labitur.

verſ. 4. Etenim iſtorum hominum incredulitas haudquaquam efficiet, ut Deus promiſſorum ſuorum fidem non ſervet, eaque non præſtet iis, qui ea fide amplectuntur. Abſit ut hoc de Deo ſuſpicemur, vel ſuſpicari audeamus: imo potius firmiter ſtatuamus, Deum eſſe veracem ac fidem præſtare; quod omnes vero homines, qui fidem ei ſua incredulitate derogant, mendaces ac vanos. In quam ſententiam illud quoque ſcriptum eſt in Pſalmis Davidis, Pſalmo LI. 6. & LXII. 10. & CXVI. 11, fore ut Deus pro juſto ac veraci in iis, quæ pronunciaverit, agnoſcatur, ac vincat ſuperiorque evadat in judicio, cum ejus dicta ſub examen atque in diſceptationem vocantur: ita ut veritas Dei cum ſunt qui ei ſe opponant adhuc evadat illuſtrior.

verſ. 5. Sed hic nobis objectio ſubnaſcitur ejuſmodi. Si noſtra injuſtitia [vel, noſtrum mendacium] atque iniquitas, ea inprimis, quam in cenſendis divinis oraculis ac promiſſionibus oſtendimus, Dei juſtitiam ac fidem illuſtriorem reddit, iniquus videbitur Deus, qui eos punit, per quos juſtitia ejus redditur magis conſpicua.

Quam quidem objectionem non ideo affero, quaſi ea mihi meique ſimilibus in mentem veniat, & nobis difficultatem aliquam faciat: ſed quia ita vulgus hominum argumentari & nobis obſtrepere ſolet, [vel, non meam, ſed vulgo ttitam objectionem hic affero.]

verſ. 6. Verum id, quod objectio illa concludit, haudquaquam ex eo quod poſitum eſt ſequitur, neque ſane ullo pacto eſt admittendum: imo potius ejus contrarium ex eo ipſo quod in objectione ponitur, non obſcure poteſt colligi. Etenim ſi Deus injuſte ea in re ageret, dum punit eos ex quorum impietate ipſius juſtitia redditur illuſtrior, quomodo is Judex eſſe poſſit univerſi orbis? quomodo enim judex univerſæ terræ juſtitiam non exerceat? Deum autem mundum judicare illi ipſi ponunt, qui id objiciunt.

[Vel hoc modo. Abſit, ut ita de Deo concludamus aut ſtatuamus. Nam ſi ita ſe res haberet, quo pacto Deus poſſet judicare ac punire univerſum mundum, in quo eadem poſſit habere locum ratio?]

verſ. 7. Sed inſtant illi qui iſtud nobis objiciunt, atque argumentum ſuum urgent. Si enim, inquiunt, veritas Dei ac fides in ſervandis promiſſis noſtro mendacio, quo nos fidem illi detrahimus, redditur illuſtrior, indeque major redit ad eum gloria, quo jure nos propter mendacia ejuſmodi tanquam peccatores judicari ac puniri poſſumus? ſiquidem ei, qui in cauſa eſt ut ad Deum major redundet gloria, præmium etiam videatur deberi; tantum abeſt ut puniri ob facta ſua debeat.

verſ. 8. Quorum judicium ſi ſequamur, dicendum nobis erit, facienda eſſe mala ut inde aliquid eveniat boni: quemadmodum quidem aliqui audent nos blaſphemo ore traducere, & per ſummam calumniam de nobis aſſerere, nos ita docere:

[Vel ita: Sed cogitandum erat, haudquaquam facienda eſſe turpia ac mala, ut inde aliquid boni proveniat, aut gloria Dei, verbi gratia, inde reddatur major ac illuſtrior: quemadmodum iſtorum argumentatio videtur poſtulare; quanquam non deſint qui nos ita traducant, ac de nobis aſſerant, nos ita dicere: qui homines merito a Deo punientur, quos mirum eſſet non videre, impia facta ad Dei ignominiam proprie ſpectare; ad gloriam ipſius ex eventu; nec peccantium, ſed Dei conſilio ac providentia.

verſ. 9. Sed, ut ad inſtitutum redeamus, cum oſtenderimus multum antecellere Judæum gentili, putabit fortaſſe aliquis, inde merito concludi, nos Judæos ſimpliciter excellere gentibus. Verum id nequaquam ſequitur: nec ſi in re certa excellimus, excellimus omnino atque in univerſum: ſiquidem nos in ſuperioribus reos peregimus non minus Judæos, quam Græcos ſeu Ethnicos, & veluti cauſam atque accuſationem adverſus eos inſtituentes, eos omnes (qua in re hic eſt plurimum ſitum, vel potius univerſum) peccati convicimus, adeoque ſupplicio divino obnoxios eſſe comprobavimus.

verſ. 10. Id quod ſacrarum literarum etiam teſtimonia oſtendunt, in quibus ſcriptum eſt, quod nemo ſit mortalium juſtus ac plane innocens, ne unus quidem:

verſ. 11. Quod nemo extet qui recto judicio utatur, & intelligenter agat, quive Dei favorem ac benevolentiam recte factis ambiat:

verſ. 12. Sed potius quod omnes de recta pietatis ac mandatorum divinorum via declinarint, adeoque corruptis ſint moribus, ut Deo plane ſint redditi inutiles, atque ad ea quæ ipſi probantur facienda inepti, quodque nemo extet qui bona rectaque agat, ne unus quidem: quæ etſi de majore parte hominum dicta ſint, & propterea, quod tam rari ſunt, qui contra faciunt, ut prope nulli appareant, ideo pronunciatum fuit, ne unum quidem eſſe; tamen ſi exactam illam pietatem, quæ in hominibus reperitur, ſpectes, & corruptos hujus ſeculi mores contempleris, jure dici poterit, ne unum quidem eſſe, qui id quod bonum eſt perfecte præſtet.

verſ. 13. Contra autem videbis, generatim omnes adeo eſſe corruptos ac ſceleratos, ut de illis merito dici debeant ea quæ in iiſdem ſacris libris hinc inde leguntur: nempe quod guttur hominum ſit inſtar ſepulchri aperti, adeo ut quemadmodum hoc cadaver quod abſorbeat & quodammodo devoret expectat ac deſiderat; ita illud blandiloquentia ſua homines in inſidias pertrahat, atque ita deglutiat ac perdat: quandoquidem linguis ſuis fraudes, ac dolos ſtruunt aliis, itaque ſuo ſermone nocent, atque ſi aſpidis venenum, quod omnium eſt præſentiſſimum, ſub labris linguiſque ſuis habeant reconditum,

eoque inficerent eos, quos linguis suis petunt.

vers. 14. Ex ore ipsorum nihil aliud audias, quam execrationes, & acerba convicia odiique plena dicta. Celeres propterea sunt ad nocendum effundendumque aliorum sanguinem.

vers. 16. Quocunque se vertunt, quocunque eant, omnia vastant, calamitatem ubique inferunt, ubique scelerum suorum vestigia post se relinquunt.

vers. 17. Pacifice cum hominibus agere volentes nesciunt, ab eoque penitus abhorrent, quod concordiæ est consentaneum.

vers. 18. Quod totum propterea accidit, quia Deum non metuunt, neque supplicia ejus cogitant aut verentur.

vers. 19. Neque est quod Judæi forte dicant, quorum causa hæc nunc potissimum afferimus, istiusmodi dicta ad se non pertinere; nec de sui generis hominibus, sed de Ethnicis esse prolata. Satis enim nobis constat, quod quicquid scripta ad legem spectantia loquuntur, nisi forte nominatim atque expresse de aliis gentibus quippiam proferant, de iis loqui, qui sub lege vivunt, eique sunt obstricti. Quare cum hujusmodi dicta in scriptis ad legem spectantibus extent, [vel, sunt autem illa divino consilio pronunciata, & literarum monumentis consignata, quare] illud reliquum est, ut omnium hominum etiam Judæorum, de sua justitia gloriantium, & innocentiam suam apud Deum defendere conantium, os obstruatur, ut, quo se defendant, non habeant; adeoque universum hominum genus judicio divino obnoxium esse convincatur.

vers. 20. Quapropter ut tandem concludamus id cujus causa hæc omnia disputamus hactenus, nemo hominum [vel hoc modo: Sed quorsum hæc, dicet aliquis? nimirum ut intelligas, quod nemo hominum apud Deum (nam hominum sæpe diversum est judicium) ideo pro justo atque innocente habebitur, atque, ut justo dignum est, tractabitur, quod ea præstiterit opera, quæ lex postulat, eaque universa servaverit. Nam si ad legis judicium provocare volueris, quid aliud inde consequeris, quam ut exinde tua peccata magis agnoscas, & ejus testimonio reus peragaris?

vers. 21. Cum ergo Justificatio ex operibus legis contingere nemini queat; hoc tempore, ex quo Christus inter homines prædicandi munere fungens apparuit, justificatio apud Deum obtinenda promulgata est, quæ conditionem legis implendæ non haberet additam; sed quæ nihilominus ab ipsa lege ac prophetarum scriptis, (ne rem vanam, & a nobis demum excogitatam existimes) contestata omnibus fuit ac prædicata.

vers. 22. Justificatio, inquam, ut ab initio tractationis hujus nostræ dicebamus, obtinenda per fidem, quam Jesus Christus nos docuit, hoc est fiduciam, quæ in ipso Deo ac Christo collocatur, quæ spem promissorum divinorum, & ex ea natam divinorum mandatorum observationem, quam vires humanæ ferant, complectitur: quæ justitia non ut legalis illa uni tantum genti est destinata, sed omnibus hominibus, Judæis ac gentibus; ac reipsa etiam redundatura est in omnes, qui fidem illam, quam diximus, habuerint. Neque enim ullum est in hoc negotio inter utrumque discrimen:

vers. 23. Quandoquidem, ut prolixe antea ostendimus, omnes prorsus peccaverunt, adeoque non habent, de quo apud Deum glorientur [vel, eo non pervenerunt, ut innocentiæ ac justitiæ perfectæ gloriationem factorumque suorum plenam approbationem mereantur; vel, justitia illa, quam gloria immortalis vitæ consequitur, destituuntur.]

vers. 24. Pro justis autem habentur, seu, tanquam justi tractantur gratis, nullo suo merito, ex mera Dei benignitate, interveniente ea nostri a peccati mortisque servitute liberatione, quam per Jesum Christum Deus, quantum in se est perfecit, charissimo filio suo eam in rem impenso.

vers. 25. Hunc enim Deus non ut olim operculum arcæ fœderis, quód propitiatorium appellabatur, quia in eo Deus cum Mose colloquens, & quid de sua voluntate populum Israeliticum scire vellet, explicans, ea ratione se propitium populo exhibebat, in obscuro collocavit; sed oculis omnium proposuit, ac verum propitiatorium constituit, dum in eo benignissimam suam voluntatem promulgavit, & qua ratione propitium se experiri possemus, ostendit, fidei tantum, non, ut olim, operum conditione nobis imposita, idque morte ipsius cruenta, qua effusam suam in nos charitatem ostendit, confirmavit ac sanxit. Id vero totum fecit ad ostendendam omnibusque perspicue demonstrandam justitiam suam, hoc est, fidem constantiamque suam in servandis promissis, indeque manantem justificationem, quam in lege & Prophetis, ut supra diximus, fuerat omnibus pollicitus; ad quam demonstrandam plurimum profuit, quod passus fuerit temporibus proxime præcedentibus homines in gravissima peccata labi, eaque patienter tulit hunc ipsum in finem. [vel, demonstravit autem justitiam illam suam ea imprimis ratione; quod impune transmiserit, ac condonaverit hominibus delicta antea ab illis admissa: quæ licet gravissima, tamen fieri permisit ac patienter tulit, eum in finem]

vers. 26. Ut hoc tempore, quo filium suum ad homines mittere, & Novum fœdus per eum nobiscum sancire voluit, amplissimam haberet materiam & occasionem demonstrandi suam, quam diximus, justitiam, hoc est, ut appareret, eum esse justum ac fidelem, adeoque justificare velle eum, qui fidem eam habuerit, [vel fidem in Dominum Jesum Christum collocaverit] quam Jesus Christus ipsius nomine nobis præscripsit.

vers. 27. Quid ergo nunc est ô Judæe, de quo glorieris? certe nihil: adempta est tibi omnis gloriandi materia. Qua vero ratione ademta, aut cujus doctrinæ vi? Non utique vi doctrinæ illius, quæ opera inculcat, eorumque meritis justitiam parare jubet:

[Vel, Per quam nam vero, ut vos subinde jactare soletis, legem, justitia est quærenda? num per eam, quæ opera exigit perfecta, eorumque meritis justitiam quærere jubet? haudquaquam: sed per eam quæ fidem præcipit: (hæc enim gloriandi potius materiam suppeditaret ei, qui ipsius vi justitiam adipiscęretur) sed vi doctrinæ illius, quæ fidem præcipit atque ab hominibus, si justificari velint, exigit.

vers. 28. Quare ita rationem subducimus, ac concludimus fide quemvis hominum justitiam adipisci, seu a Deo tanquam justum tractari, non accedentibus operibus perfectis, [vel, non vero per opera] quæ lex Mosaica præscribit ac exigit.

vers. 29. Quid enim? Num Deus Judæorum tantum Deus est, iisque solis favet, & eorum tantum gerit curam? quemadmodum statuere oportet eum, qui ex

lege

lege Mosaica ejusque observatione justitiam petendam esse docet, cum ea solis Judæis sit lata. Quid? annon Deus gentes quoque curat iisque favet? Sane etiam gentes curat, earumque est benefactor:

vers. 30. Quandoquidem unus est & communis tum Judæorum, tum gentium, Deus, qui quemadmodum omnes ex æquo creavit, ita etiam omnes fovet ac curat. Proinde quemadmodum circumcisos hoc tempore justificat, ac porro justificaturus est ideo quia fidem habeant: ita etiam præputiatos seu gentiles, eadem fide interveniente, justificabit, & tanquam innocentes tractabit.

vers. 31. Sed dicet aliquis: ergo vos, dum fidem inculcatis, & per eam omnes justificari docetis, non vero per observationem legis, legem hac ratione tollitis atque inutilem pronunciatis? Absit hoc a nobis. Imo dum fidem inculcamus, legem magis stabilimus, & firmiorem, quam unquam fuerat, reddimus: dum nihilominus quidquid est in lege ad pietatem pertinens inculcamus, & robur dum fidem exigimus, hominibus indimus ad legem tanto magis diligentiusque exequendam.

CAP. IV.

Vers. 1. His ita constitutis, ostensoque justificationem non ex operibus legis, sed ex fide petendam, quæstio nobis oritur de Abrahamo, a quo nos Judæi genus ducimus. Cum enim nemini dubium esse queat, eum fuisse a Deo justificatum, explicandum est, qualemne seu quo pacto justificationem sit adeptus: num eam quæ operum meritis obtinetur, an vero eam, quæ per fidem: qua re explicata tota hæc de ratione adipiscendi justificationem controversia non parum illustrabitur.

vers. 2. Quod si asserere quis velit, Abrahamum operum suorum meritis fuisse a Deo justificatum, habebit is quidem forte gloriandi materiam, apud homines ita sentientes, sed non apud Deum, cum aliter se res habeat.

[Vel sic: Nos quidem asserimus, fide fuisse eum justificatum, ea nimirum ratione, quam hactenus in universum probavimus. Nam si operum suorum meritis fuisset justificatus haberet, olimve habuisset, de quo apud ipsum etiam Deum gloriaretur. Atqui ut ut ab hominibus, non ex vero rem æstimantibus & immoderatis laudibus stirpis suæ autorem extollentibus, gloriam factorum aut meritorum habeat, non habet tamen apud Deum.

vers. 3. Ita enim Scriptura, ex qua quid de divina sententia statui debeat, cognoscendum est, de ratione, qua Abraham fuerit justificatus, loquitur: Credidit Abraham Deo, copiosam nimirum progeniem instar stellarum Cæli sibi promittenti; & hæc illius fides ei ad justitiam fuit imputata; seu propter eam a Deo fuit pro justo habitus ac tractatus.

vers. 4. Ex quo facile est intelligere, eum non fuisse operibus suis justificationem commeritum: quandoquidem ei qui perfecte operatur, & sibi demandatum officium exacte implet, merces, natura sua operi illi respondens, qualis est justificatio, non imputatur, hoc est ex gratia attribuitur (hæc enim verbi imputandi in hujusmodi materia vis est) sed tribuitur ex debito, nec denegari ei ullo jure potest.

vers. 5. At vero ei, qui non perfecte operatur, adeoque operum suorum meritis non nititur, sed sibi diffisus, confidit, & spem suam collocat in Deo, qui non tantum eum qui leviter deliquit, tanquam justum atque innocentem tractat, sed etiam eum qui antea fuerit impius, & in gravissimis hæsit sceleribus, ei, inquam, demum potest imputari, atque adeo reipsa imputatur hæc illius fides ad justitiam: hoc est, tanquam justus tractatur a Deo, tam benigne fidem illius æstimante, & operum loco pro sua misericordia accipiente.

vers. 6. Adstipulatur autem huic nostræ sententiæ etiam David, qui asserit, eum hominem esse beatum prædicandum, [vel esse beatum] cui Deus imputet, seu ex benignitate tribuat justitiam, eumque in justorum statu collocet, cum opera, quibus id mereatur, non præstiterit.

vers. 7. Dum ita inquit: Beati sunt homines illi, quorum iniquitates gravissimaque scelera sunt a Deo remissa ac condonata, id est quorum peccata a Deo veluti conteguntur:

vers. 8. Beatus, inquam, est vir ille, cui Dominus peccata ipsius non imputat, seu propterea pœnas ab ipso exigere ob clementiam suam non statuit: quod cui contingit, is pro justo habetur a Deo, non operum suorum ratione cum quibus peccata illa prorsus pugnant; sed ex divina benignitate.

vers. 9. Hinc jam porro nova oritur quæstio, utrum hæc beatitudo, (vel beatitudinis prædicatio) de qua David in verbis modo adductis loquitur, ad circumcisos tantum pertineat, & iis tantum contingat; an vero etiam præputiatis? Quæ quæstio ex eodem Abrahami, quod paulo ante adduximus, exemplo decidi potest. Diximus enim ei fidem ipsius ex Dei benignitate cessisse in justitiam, seu ipsum tanquam justum ob eam a Deo fuisse tractatum.

vers. 10. At quonam in statu existenti Abrahamo id contigit? an jam circumciso, an vero adhuc præputiato? non certe jam circumciso, sed adhuc præputiato.

vers. 11. Quod si quis urgeat, non frustra tamen illi præceptam fuisse circumcisionem, sed eam proculdubio ob causam, quia sine ea justitiam consequi non potuerit: is nimirum vehementer fallitur. Nam tantum abest [vel, at tantum abest] ut post circumcisionem demum adeptus fuerit justitiam, ut potius signum hoc corpori ipsius impressum eam ob causam acceperit, ut esset nota quædam externa, ostendens, ipsum jam fuisse justitiam adeptum per eam fidem, quæ fuit in ipso adhuc præputato: quæ justitiam illam necessario ponit, siquidem fuit nota fœderis & amicitiæ cum Deo initæ. Id vero non temere accidit, sed Deo rem ita moderante, ut appareret eum esse Patrem [vel, unde consequitur, eum Patrem esse] spiritualem ac mysticum (hoc est, Patrum veluti auctorem ac caput, unde ad cæteros tum officii, tum felicitatis manat exemplum) omnium eorum, qui, cum adhuc præputiati sint, eo quo ipse modo fidem habent, adeo ut, quemadmodum illi ob fidem fuit justitia a Deo imputata, atque ex gratia tributa, ita similiter etiam illis justitia ex divina benignitate sit tribuenda atque imputanda: quod illud ipsum est, quod antea quærebatur.

vers. 12. Veruntamen quia Deus eum voluit circumcidi, patet, eum non tantum illorum esse patrem spiritualem; verum etiam circumcisorum: si modo non tantum fuerint circumcisi, sed etiam secuti fuerint exemplum fidei Abrahamicæ, patris nostri, quæ in ipso adhuc præputiato extitit, & ob quam eum diximus justificatum. Tum enim demum iis quoque Abrahami exemplo, justitia imputabitur.

vers. 13. Neque enim ut ad instituti nostri caput redeamus, quod est de ratione, qua justificationem atque inde pendentem felicitatem adipiscamur, Abrahamo ac progeniei ipsius facta est promissio, quod hæreditario jure possessuri sint mundum, hoc est partim terram Chananæam, quæ pars est mundi hujus valde præstans atque eximia, sed ad spiritualem Abrahæ posteritatem per se nihil pertinet; partim futurum illum mundum ac cœleste habitaculum, vel ob legem ab Abrahamo jam præstitam, vel ob eandem a progenie ejus præstandam. Non hanc, inquam, ob causam, nec sub hac conditione promissio ista facta est: sed ob fidem indeque pendentem justitiam: quam Abrahamus quidem fuerat sectatus; ejus autem progenies sectari debeat.

vers. 14. Quod si illi demum hæredes fieri deberent mundi illius promissi, qui legem ejusque opera præstant, jam nulla esset fidei ea in re vis; quam tamen magnam fuisse in Abrahamo ostensum est: unde etiam concludendum docuimus, eandem quoque progeniei ipsius rationem esse; quin etiam sequeretur, promissionem plane factam esse irritam.

vers. 15. Tantum enim abest, ut vi legis consequi possint homines justificationem, atque adeo, quæ illam consequetur, hæreditatem mundi, ut lex potius eos pœnæ magis obstringat, ac divinæ iræ reddat obnoxios. Etenim lex expresse lata & severa comminatione sancita facit, ut, quæ homines peccant (peccant autem, ut supra ostendimus, omnes) non sint amplius simplicia quædam delicta ac lapsus, sed transgressionum nomen mereantur: quarum ea vis est, ut qui eas admittunt, ad pœnam omnino obligent; quod non fuisset futurum, si lex non extitisset: siquidem ubi lex nulla est, ibi, proprie loquendo, nulla etiam est transgressio, ut ut a recto aberretur ac delinquatur.

vers. 16. Quapropter statuendum est, per fidem potius hæreditatem illam, quam diximus, contingere; ut ita non ex merito, sed ex gratia ac benignitate iis obveniat; adeoque promissio ista, quam diximus, firma rataque sit; & rata quidem non uni parti seminis seu progeniei Abrahamicæ, sed ei universæ: hoc est, non tantum illi progeniei parti, quæ legem habet & (ut illud nunc quoque largiamur) eam exequitur; verum etiam illi, quæ cum lege careat, imitatur tamen fidem Abrahami, cum is sit spiritualis pater, non horum aut illorum tantum, sed omnium nostrum, quotquot fidem habemus, etiam gentilium.

vers. 17. (Ita enim scriptum est, Deum aliquando dixisse Abrahamo: Ego te constitui patrem, non unius nationis, sed multarum gentium) Patrem autem intelligo, tum in meis, tum in his Dei verbis, non eo modo, quo homines nomen hoc solent capere, non, inquam, ob generationem ac cognationem carnalem; sed ob eam, quæ coram Deo valeat, ac judicio approbetur illius, cui Abrahamus fidem adhibuit, ac in quo spem suam collocavit. Quod quidem merito fecit: cum is tanta sit potentia, ut non tantum alia præstare possit; verum etiam, quod est omnium difficillimum, omnemque naturam superat, mortuos in vitam revocat: & tantundem potestatis habeat in ea, quæ non extant, quæ perinde ac famulos & ministros suos advocet, atque in res existentes.

Vers. 18. Id quod, quemadmodum ex parte apparebit, Abrahamus de Deo credidit, & nos, qui illius fidem sequimur, credere debemus, effectum que hujus rei aliquando sentiemus una cum Abrahamo: qui cum natura rei inspecta, spes esset nulla; tamen, cum ei promisso divino spes esset facta, credidit, se fore patrem, non unius tantum, sed multarum admodum gentium, prout illi dictum fuerat a Deo: qui, cum stellas illi ostendisset, quæ sunt innumerabiles, addidit: ita numerosa erit progenies tua.

vers. 19. Neque enim Abrahamus infirma fuit præditus fide in Deum, ut in ejus verbis hæsitans respiceret corpus suum jam fere emortuum, atque ad generandum inhabile, cum repetita postmodum ea Dei promissione fere 100 haberet annos: neque etiam spectavit imbecillitatem, emortuum Saræ, alioquin etiam sterilis, uterum, atque ad generandum prorsus ineptum: nullam, inquam, rerum ejusmodi rationem habuit.

vers. 20. Neque ob incredulitatem de promissionibus divinis dubitavit; aut, quomodo id, quod Deus pollicitus fuerat, fieri posset, curiose inquisivit, sed potius validam concepit fidem, hunc honorem & reverentiam habens Deo promittenti.

Vers. 21. Ut firmissime sibi persuaderet eum id, quod promiserat reipsa etiam præstare posse, atque adeo præstiturum.

Vers. 22. Quam ob causam etiam hæc fides, qua Deum tanto affecit honore, ei fuit divina benignitate imputata ad justitiam, seu ob eam pro justo a Deo fuit habitus, atque ut innocenti convenit, tractatus.

Vers. 23. Neque vero putandum est, propter ipsum tantum Abrahamum ejusque laudem ac perpetuam memoriam, in divinis literis perscriptum esse, quod hæc ipsi fides ad justitiam fuerit imputata;

vers. 24. Sed etiam, idque multo magis, propter nos, quibus ad exemplum Abrahami justitia debeat imputari, ex divina benignitate: qui secuti Abrahamum, non secus atque ipse, credimus in Deum, ac resurrectionem gloriosam, vitamque immortalem ab ipso, secundum ejus promissa speramus, nixi maxime illustri potentiæ ipsius opere, quod est resuscitatio Jesu Christi Domini nostri cœlestis e mortuis, in quo exemplum earum, quas speramus, rerum, ac firmamentum videmus.

vers. 25. Is vero non suum aliquod ob delictum, morti, & morti quidem cruentæ, a Deo fuit traditus; sed ob delicta nostra, quæ saluti nobis decretæ ejusque spei obstabant: ac postea ut ab eorum reatu ac pœna reipsa liberaremur, a morte revocatus, ac su-

ac ſupremo imperio, ut iſtud ipſemet perficeret, donatus eſt.

[Vel ſic. Is uero (ut hujus rei etiam cauſam ſimul afferamus) non temere morti cruentæ ac contumelioſæ, ex qua eum reſuſcitatum diximus, fuit traditus: ſed ut a ſceleribus, in quibus hærebamus, nos liberaret, ac poſtmodum ad vitam immortalem imperiumque ſupremum exſuſcitatus eſt, ut nos reipſa juſtificaret, atque a morte liberatos ſempiterna vita donaret.]

CAP. V.

Verſ. 1. SEd dicet aliquis, quid eſt, quod tantopere urges, nos non ex operibus, ſed ex fide juſtificarii? Quid enim inde ad nos redit utilitatis? Sane permultum refert, hoc modo a Deo pro juſto haberi atque inſtar innocentis tractari. Primum enim poſtquam a Deo pro juſtis habemur, ideo quod ipſi confidimus, ſtabilem ac firmam habemus cum Deo amicitiam ac concordiam, quam animi noſtri ſentiunt, cum ſciamus, ipſius ſupplicia haudquaquam nobis eſſe metuenda. Hoc vero totum [vel, Cum ergo, ut hactenus firmis rationibus oſtendimus, ideo a Deo ſimus juſtificandi, quia ipſi confidamus, animi jam noſtri, qui id novimus ac Deo confidimus, tranquilli ſunt, ac divinorum ſuppliciorum ſecuri, quod totum] nobis contigit per Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum, qui & eam juſtificandi rationem nobis primum promulgavit; & fiduciam illam in Deum animis noſtris inſeruit, iſque eſt, per quem a ſupliciis divinis nunc defendimur.

verſ. 2. Dein per eundem Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum, ejuſque doctrinam, quam tum per ſe, tum per legatos ſuos hominibus annunciavit, aditus nobis patefactus eſt prædictæ fiduciæ vi, quam is nobis inſeruit, ad tantum Dei beneficium, quo nunc perfruimur. Id vero eſt, quod promiſſis ipſius nixi jure poſſimus gloriari de ſpe, quam habemus, gloriam divinam, hoc eſt, ipſam immortalitatem aliquando adipiſcendi: quo bono ne cogitari quidem poteſt majus, id enim in ſeſe atque adeo in ipſum Deum credentibus Chriſtus promiſit.

verſ. 3. Sed præterea nos, qui per fidem juſtificamur, non tantum de eo gloriamur, quod tanti boni ſpem habemus: verum etiam de eo, quod juſtitiæ cauſa affligamur, & omnis generis malis objiciamur. Mirum quidem id videri poteſt; ſed non abſque ratione id a nobis fit, intuentibus inſignem fructum, qui ex iſtiuſmodi calamitatibus ad nos redundat. Scimus enim afflictiones ejuſmodi patientiam in nobis, qui Deo per Chriſtum confidimus, excitare: quandoquidem licet patientiæ conſilium ſeu animus omnia Chriſti cauſa conſtanter ferendi, in eo eſſe poſſit, qui nondum quicquam patiatur mali: tamen actu ipſo patientia exiſtere ſeque exerere non poteſt, niſi ei campus hic detur, ac patiendi materia: quæ nihil aliud eſt quam afflictiones a nobis commemoratæ.

verſ. 4. Porro autem patientia alium iterum ex ſe parit fructum, eumque valde inſignem, ſui nimirum explorationem & approbationem: inde enim homo perſpicit, quantum in fide, quantum in pietate erga Deum, cujus cauſa iſta patitur, profecerit [vel, Inde enim fit, ut tum Deus hujusmodi hominem ita exploratum approbet; tum ipſe quoque homo ſeipſum, poſtquam hujuſmodi fidei aut pietatis ſuæ in Deum experimentum cepit,] atque adeo ſeipſum approbat, & talem eſſe judicat, qualem Deus requirit. Hinc alius rurſum naſcitur fructus, nimirum ſpes firmiſſima gloriæ illius divinæ, de qua diximus, ſeu beatæ immortalitatis, atque ab omnibus malis, quibus nunc obnoxij ſumus, liberationis. Etenim etiamſi jam antequam juſtitiæ cauſa quicquam perferas, neceſſe ſit, te ſpem præmii illius cœleſtis animo concepiſſe, (hæc enim prope ſola eſt, quæ nos ad malorum iſtiuſmodi tolerantiam excitare poſſit) tamen poſtquam homo patientiæ, atque adeo fidei etiam ac pietatis ſuæ cepit experimentum, longe validior ac firmior ea ſpes evadit, ac prope dixerim alia in animo ejus ſubnaſcitur. Antea enim ſperaverat ſe immortalem evaſurum, ſi Deo pareat, & omnia juſtitiæ cauſa conſtanter perferat: nunc ideo ſperat, quia paruerit, & iſta pertulerit. Itaque non ſub futura demum conditione pendet, ſed ea jam præſtita, promiſſis divinis & rectæ conſcientiæ judicio, quæ ipſa etiam per ſe ſpei bonæ plena eſt, nititur.

verſ. 5. At vero fructus hic, quem ex afflictionibus manare oſtendimus, haudquaquam ſpernendus eſt: ſiquidem ſpes hujuſmodi fallere nos haudquaquam poteſt, & ſic rubore nos ſuffundere. Fieri enim nequaquam poteſt, ut Deus id, quod promiſſis ipſius impulſi ſperamus, nobis reipſa non præſtet, cum nos ſummopere diligat. Quid enim iis, quos tanta charitate complectitur, non præſtet? Ejus vero charitatis, qua nos Deus complectitur, tanta habemus documenta, ut de ea dubitare nullo pacto poſſimus. Nam primum dona illa ſpiritualia, euangelicæ doctrinæ adjuncta, quæ tam largiter Deus in nos effudit, animis noſtris de ea Dei erga nos charitate adeo aperte teſtantur, ut eam ipſam propemodum in ipſis cordibus animiſque noſtris largiter diffuſam ſentiamus. Nam cum illa ipſa dona tam inſignia, tamque multiplicia amoris divini erga eos, quibus dantur, ſunt argumentum: tum vero catenus imprimis id præſtant, quatenus euangelium, quod prope nihil aliud eſt quam teſtimonium amoris divini erga genus humanum, confirmant, & ſic eorum, quæ in illo continentur, guſtum quendam præbent.

verſ. 6. Sed deinde apertiſſimum charitatis divinæ erga nos documentum præbet mors Chriſti, unigeniti filii Dei, quam ex conſilio ac voluntate patris ſui, noſtra cauſa ſuſcepit. Etenim cum adhuc infirmitate & morbis animarum noſtrarum plane lethiferis, hoc eſt graviſſimis peccatis laboraremus, ipſe innocentiſſimus ac Deo chariſſimus, ut nos ſanaret, atque a morte vindicaret, tempore a Deo præſtituto, [vel tempore plane convenienti, in quo materia erat uberrima, in qua charitatis ſuæ amplitudinem Deus primo oſtenderet] mortem diriſſimam ſubiit: noſtri, inquam, cauſa, qui mali atque impii eramus:

verſ. 7. Cum vix reperiatur, qui hominem juſtum ac pium tantopere amet, ut ejus cauſa mortem appetere velit, (dico vix inveniri, quia fortaſſe tamen reperiri quiſpiam poſſit, qui probi viri cauſa mori non recuſet; licet id proculdubio ſit paucorum.)

verſ. 8. Quapropter maximam erga nos charitatem atque benevolentiam *Deus* oſtendit: quandoquidem, cum adhuc in peccatorum cœno volutaremur, voluit, ut Chriſtus, dilectiſſimus ipſius filius, ſalutis noſtræ

causa mortem subiret, ut nos hoc pacto e servitute peccati, atque adeo etiam mortis eximeret.

vers. 9. Unde jam ita concludere licet, & spei istius nostræ, de qua antea diximus, robur & infallibilitatem ostendere: Si Deus filium suum unigenitum, pro nobis adhuc impiis & coram ipso injustis, in mortem tam diram atque ignominiosam tradidit: multo magis nunc, postquam per mortem ipsius cruentam effectum est, ut ad Deum fuerimus conversi, & in eum statum traducti, ut ex ipsius promisso simus ab ipso justificandi; a pœna quam peccatoribus constituit, quamque aliquando in ipsos effusurus est, hoc est, a morte æterna per eundem Jesum Christum liberabimur, & sic vita sempiterna donabimur.

vers. 10. Si enim Deus, cum adhuc hostes ipsius essemus, & in peccatis viventes, impium cum ipso bellum gereremus, tantum tamen nostra causa fecit, ut, quo nos sibi reconciliaret, & ex inimicis amicos, ex impiis pios efficeret, crudelissime & ignominiosissime filium suum mori voluerit: nonne multo magis nunc, postquam ad ipsum a peccatis conversi ejusque amici facti sumus, nos liberabit a peccatorum suppliciis, vitaque sempiterna donabit, per viventem filium suum? quem ejus rei causa mori amplius non erit opus: cum id vivens, idque summa cum gloria, tum sua tum patris sui, præstare potuerit, atque adeo sit præstiturus. Hoc certe longe est credibilius, quam illud fuit: & si contra faceret Deus, sequeretur, eum hostes suos impensissime amasse; amicos vero effectos æternum odisse: id quod de Deo dicere longe est absurdissimum. Firma ergo est spes nostra, ac minime fallax, quam ex afflictionum tolerantia nasci docuimus; adeoque tum in spe ista, tum in afflictionibus istis, ex quibus illa oritur, merito gloriamur.

vers. 11. Sed non tantum istis de rebus gloriamur, verum etiam, quo altius ascendere amplius non licet, & quo nihil potest animo concipi majus, gloriamur de ipso Deo, qui jam noster est factus: ita ut quicquid bonorum est in ipso, quicquid voluptatum, quicquid felicitatis, quod ab ejus favore in nos manare potuit, id totum nostrum dicere possimus. Hoc vero contigit nobis per Dominum nostrum Jesum Christum, quatenus per eum effectum est, ut, qui antea inimici Dei eramus, nunc ad ipsum conversi stabilem ac firmam cum ipso amicitiam iniremus. Hoc enim solum adhuc requirebatur ad id ut Deo per omnia propitio frueremur, & æterno ipsius favore gauderemus.

vers. 12. Hujus vero tanti Dei beneficii, quod per Christum in nos dimanavit, imago quædam nobis est proposita in re contraria,

[Vel: Cum ergo, ut hactenus docuimus, tanti Dei beneficii, hoc est justificationis ac vitæ sempiternæ per Christum fiamus participes: per Christum, inquam, qui illud primum nobis obtulit, & perfecta sua obedientia id primum obtinuit; imo etiam omnibus in se credentibus ejus dandi jus acquisivit, licet ii non ita perfecte Deo pareant, quemadmodum ipse paruit: hinc jure concludi potest, totius hujus rei imaginem quandam nobis esse propositam in re contraria] hoc est in Adami lapsu, & eo, quod inde tum ad ipsum, tum ad universam ejus posteritatem redundavit, damno. Etenim quemadmodum per unum hominem, nimirum Adamum, cum quo uxorem ejus nunc computamus, peccatum & divinæ voluntatis, ut sic dicam, inobedientia inter homines primum existere cœpit, & per peccatum mors certa atque perpetua (hæc siquidem fuit pœna, peccato jure merito a Deo constituta) unde porro factum est, ut ad universam ejus posteritatem, in divina comminatione Adamo proposita tacite comprehensam, hoc est ad omnes homines mors eadem dimanaret, [vel ut eadem mors dimanaret ad universam ejus posteritatem, in qua Deus id, quod de Adamo parente ipsorum semel statuerat, itidem valere voluit; præsertim cum parentis sui pœna moneri poterant, ne eum ullo pacto in peccato æmularentur. Neque enim in ipsa quicquam erat iniqui: cum pœna hæc naturali ipsorum conditioni esset consentanea: & solet præterea Deus ob parentum delicta severius agere cum posteris, quam fuisset acturus, si parentes fuissent innocentes. Quapropter ut ad rem revertamur, sicut ex Adami delicto & consequenti ejus damnatione factum est, ut mors perpetua ad omnes homines dimanaret] eosque sibi manciparet; quatenus tamen ipsi quoque omnes peccarunt, & sic parentis sui factum, licet non prorsus æquarint, tamen aliquo saltem pacto secuti sunt: ita etiam contra per unum hominem, id est Christum, inter homines primum existere cœpit vera solidaque justitia atque obedientia veritati divinæ præstita; & per hanc vita certa atque perpetua: hoc siquidem est præmium, quod ex sua benignitate Deus isti obedientiæ constituit. Unde porro fit, ut eadem vita ad omnem Christi posteritatem, hoc est ad eos omnes, quotquot doctrinæ ipsius fidem adhibent, dimanet: quatenus tamen omnes Deo obediunt, & sic Christo non quidem pares, sed tamen similes evadunt. [Vel, ad omnes homines dimanet: quatenus tamen doctrinæ ejus fidem adhibentes, obedientiam ejus ac justitiam imitantur.]

vers. 13. Nam, ut ad priorem comparationis partem revertamur, eaque addamus, quæ ad illius declarationem & confirmationem quandam pertinent: si quis dicere velit, non recte fuisse a nobis affirmatum, eatenus in omnes homines seu Adami posteros mortem dimanasse, quatenus omnes peccaverunt, siquidem ante legem peccatum non extiterit, is nimirum vehementer fallitur. Nam licet homines legem Dei expressam ante Mosen non haberent, præsertim tam copiosam, & per omnes vitæ partes diffusam; peccarunt tamen nihilominus adversus legem conscientiæ unicujusque naturali insculptam, adeoque peccatum, ut diximus, in humano genere passim extitit. (a) Veruntamen ne quis rursus inde concludat, ob ea ipsa peccata unumquemque mortis perpetuæ pœnam subipse; non vero ex Adami delicto istud damnum in omnes ejus posteros manasse, quemadmodum nos antea affirmavimus: animadvertendum est, peccatum non solere imputari ad pœnam, eumque qui illud admittit supplicio per se suaque vi obnoxium reddere, cum lex expresse lata, quæ illud prohibeat, non extet.

vers. 14. Atqui videmus, non tantum post legem a Mose latam, homines morti perpetuæ fuisse mancipatos, propterea nempe quod legem istam aperte latam, & com-

(a) *Aliam horum verborum explicationem vide apud Faustum S.*

& comminatione mortis communitam fuiſſent tranſgreſſi, ſed etiam ante illud tempus, ab ipſo inde Adamo uſque ad legem a Moſe latam, morti fuiſſe mancipatos homines, atque adeo etiam eos, qui non ita prorſus peccarunt, quemadmodum Adamus, utpote qui expreſſam Dei legem fuit tranſgreſſus, & ſic ejus vi mortis pœnæ fuit ſubjectus. Unde apparet, cauſam primam, cur iſti homines morti facti fuerint obnoxii, non fuiſſe proprie ipſorum delicta, quæ tantum fuerunt cauſa ſine qua non, ſeu ſine quibus fuiſſet, æquitatis divinæ vi fuiſſent e mortis ſervitute, ac parentis ſui pœna exemti, ſed primam hujus mali cauſam atque originem in ipſo Adamo eſſe quærendam, qui in re tamen contraria, typus & figura quædam fuit Adami alterius, qui ſecuturus erat, hoc eſt Chriſti, e quo novum quoddam genus hominum, nimirum Chriſtianorum, atque adeo (ſi Dei conſilium ſpectes, qui omnes ex eo ſpiritualiter naſci cupit) omnium hominum, ducit originem.

Nam, ut alteram quoque comparationis antea inſtitutæ partem nunc declaremus, & quomodo priori reſpondeat, doceamus, hic primus, atque adeo ſolus, Dei legem implevit, & ſic hujus obedientiæ ſuæ vi fuit a Deo juſtificatus, ſeu, ut juſto dignum eſt tractatus, dum vitam perpetuam eſt conſecutus. Dein per eandem obedientiam ſuam id conſecutus eſt præmii ex divino promiſſo, ut univerſam ſuam progeniem (ſi modo ipſius obedientiam pro viribus imitetur) juſtificare vitaque ſempiterna donare queat, ita ut, licet facta ipſorum non ſint Chriſti factis paria, nec vi legis divinæ juſtificationem mereantur (ſiquidem eam non impleverunt) eodem tamen modo tractentur ut ipſe, vitamque immortalem conſequantur. Quare quemadmodum ibi prima mortis omnium hominum cauſa in Adami tranſgreſſione, & ſevero Dei decreto fuit, ſecundaria in ipſorum hominum peccatis adverſus expreſſam legem non commiſſis: ita hic vitæ omnium hominum ſempiternæ cauſa prima quærenda eſt in benigniſſimo Dei promiſſo, & perfecta Chriſti juſtitia, ex qua promiſſi illius executio pependit; ſecundaria vero in noſtra obedientia, quæ legi divinæ haud ſatisfacit.

verſ. 15. Et hactenus quidem ſimilitudo inter id, quod ex Adami delicto in ejus poſteros manavit, malum, & inter divinum beneficium, quod per Chriſti obedientiam in nos redundavit, intercedit: ſed intercedit etiam diſcrimen inter delictum Adami, & donum per Chriſtum in nos collatum; ita quidem, ut illud ab hoc longe ſuperetur. Nam primum ſi ob unius hominis delictum multi, hoc eſt omnes ex Adamo progeniti morti perpetuæ facti ſunt obnoxii: multo magis divina benignitas, & donum ea benignitate comprehenſum (hoc eſt juſtitia ſeu vita æterna) quæ per unum hominem, nimirum Jeſum Chriſtum eſt nobis oblata, ejuſque obedientia interveniente effectum ſuum habet, ac porro habitura eſt, in multos, hoc eſt, in omnes eos, qui ex ipſo ſpiritualiter naſcuntur, exuberare debet: [vel, Et donum exinde pendens, nimirum juſtificatio & vita æterna, in multos, eos nempe omnes, qui ex Chriſto ſpiritualiter naſcuntur redundare debuit, interveniente benignitate unius hominis Jeſu Chriſti, qui obedientia ſua perfecta non tantum ipſe juſtificatus, ac ſempiterna vita donatus fuit; verum etiam ſuam progeniem juſtificandi & eadem vita donandi poteſtatem eſt adeptus] ſeu, ut rem clarius explicem, multo majorem vim habet hæc gratia divina in nobis juſtificandis & ſempiterna vita donandis, quam Adami delictum in nobis damnandis & morti æternæ mancipandis habuit: tum quod odia atque incommoda reſtringere & minuere, favorem autem & beneficia amplificare convenit, tum quod ibi comminatio tantum interceſſerit, hic promiſſio. Minas autem relaxare cum benignitatis laude licet; promiſſa reſcindi ſine fidei ac juſtitiæ detrimento non poſſunt. Quare licet Deo multos ex Adami poſteris pœnæ Adamo conſtitutæ eximere: at non convenit eidem, nec ſalva fide licet, quenquam ex Chriſti progenie, qui modo ejus obedientiam imitetur, a juſtificatione vitaque ſempiterna excludere.

verſ. 16. Deinde iſtud quoque diſcrimen eſt inter id, quod per unum illum hominem accidit, qui peccavit, & inter donum, quod per unum hominem, qui Deo perfecte obedivit, nobis contigit. Etenim ex uno illo Adami delicto profectum eſt ſeverum Dei judicium ac ſententia, tum illum ipſum, qui peccaverat, tum poſteros ipſius damnationi ſubjiciens: hic vero multa delicta, quibus ii, qui ex Chriſto naſcuntur, damnationem fuerant commeriti, occaſionem dederunt tantæ Dei beneficentiæ, ut nos juſtificaret, atque a damnatione liberaret. Ibi nempe unum delictum multos damnationi ſubjecit, hic multa ſingulorum delicta non damnationem attulerunt iis qui ea commiſerunt; ſed juſtificatio eſt conſecuta.

verſ. 17. Sed ne de hoc poſteriori diſcrimine plura nunc dicamus, id, quod priori loco diximus, diligenter expendendum eſt: nempe, ſi ob unius hominis delictum mors in mundo regnavit, omneſque homines ſibi mancipavit, initio facto ab uno iſto homine, qui delicto ſuo eam accerſivit: multo magis illi, qui tam abundantem Dei gratiam & donum, quod nil aliud eſt, quam ab omni reatu abſolutio, ſibi oblatum fide amplectuntur, [vel quibus tam abundans Dei gratia & donum continget,] excuſſo mortis jugo, vitæ æternæ regnum obtinebunt per unum hominem Jeſum Chriſtum, qui videlicet ad hanc vitam primus pervenit, ejuſque adipiſcendæ jus acquiſivit aliis; ſibi vero ejuſdem conferendæ poteſtatem.

verſ. 18. Quare, ut comparationem ſuperius cœptam abſolvamus, & totius rei ſummam concludamus: quemadmodum ex uno delicto, unius hominis, conſecutum Dei judicium omnes homines damnationi ſubjecit, eo, quo ſupra explicuimus, pacto: ita etiam una unius hominis juſtitia factum eſt, ut gratia divina in omnes homines, qui nempe eam, ut diximus, amplectuntur, dimanaret, ac vitam illis ſempiternam afferret. [vel, Ut gratia divina in omnes homines, ſi conſilium Dei ſpectes, redundaret, iiſque juſtificationem & ab omni reatu abſolutionem afferret, quam vita æterna ex ipſius decreto neceſſario conſequitur; vel potius, quæ in vita ſempiterna reipſa conſiſtit.]

verſ. 19. Quemadmodum enim per unius hominis inobedientiam factum eſt, ut multi, hoc eſt, omnes ii, qui ex ipſo ſunt prognati, tanquam peccatores tractarentur, & eidem ſupplicio cum parente legem divinam tranſgreſſo ſubjicerentur; ita etiam per unius hominis obedientiam fiet, ut multi, nempe omnes ii qui ex ipſo ſpiritualiter naſcuntur, tanquan juſti tractentur, & idem adipiſcantur præmium, quod ipſe eſt adeptus.

verſ. 20. Sed hic quæret aliquis: quid tu ergo legi

relinquis : cum tu damnationis causam delicto Adami, justificationis vero ac vitæ Christo ejusque obedientiæ adscribas ? nihil enim vel in damnandis, vel in justificandis hominibus lex hoc pacto habebit virium. Respondeo, legem inter maleficium seu damnationem ex Adami delicto in nos manantem, & inter beneficium divinum per Christum in nos conferendum, veluti medium interveniisse, ut, cum eas vires non haberet : quibus homines ad obedientiam sibi præstandam adigeret, quod reliquum erat, vim peccati augeret, & delinquentes tanto validius pœnæ adstringeret, ac damnationi obnoxios redderet, ita ut, cum antea ob parentis sui delictum potissimum essent obnoxii, postea ob sua ipsorum delicta, vi legis & comminationis in ea comprehensæ, eidem potissimum subjicerentur, ita ut non primaria quidem, sed secundaria saltem ; non justificationis, sed damnationis sit causa.

vers. 21. Neque tamen peccati vis gratiæ divinæ postmodum exhibendæ obstitit ; sed potius, postquam tantam vim habuit peccatum, tanto major atque uberior subsecuta est Dei gratia, vim peccati omnem longe superans. Hoc ipsum nimirum quæsivit Deus lege lata, postquam pro sua sapientia vidit, homines ei non parituros, sed in vetitum potius nisuros, ut tanto ampliorem postea haberet benignitatis suæ exercendæ materiam, quanto graviora essent peccata, & ad damnandos eos, quorum miserturus esset, validiora : ita, ut, quemadmodum hactenus peccatum regnum quoddam obtinuit, homines morti æternæ subjiciendo, ita nunc gratia divina regnum quoddam obtineat, & vim suam exsuperantem exerat homines justificando, eosque ad vitam sempiternam deducendo. Quod quidem universum fit per Jesum Christum Dominum nostrum, qui eam Dei gratiam nobis primum obtulit & confirmavit, & primus obedientia sua perfecta sempiternam vitam adeptus, simul etiam nobis aditum ad eandem aperuit, & tandem aliquando eam nobis reipsa daturus est.

CAP. VI.

vers. 1. SEd dicet hic quispiam : si, ut paulo ante dixisti, lex Mosaica fuit lata, ut exuberaret peccatum, idque eo profuit, ut tanto magis exuberaret Dei benignitas : concludendum videtur, nobis porro in peccatis perseverandum esse, ut gratia divina tanto reddatur uberior ac illustrior.

vers. 2. Absit a piis mentibus ejusmodi cogitatio. Nam præterquam quod ex accidenti tantum fit, ut, aucta peccati vi, augeatur etiam tanto magis divina benignitas : illud etiam cogitandum est, de pristinæ vitæ peccatis me antea locutum esse, quibus, utpote in voluntatis divinæ ignorantia admissis, ut ignosceret Deus, clementiæ ipsius erat consentaneum : sed nunc, ex quo tempore religionem Christianam amplexi sumus, alia est conditio nostra, aliosque mores omnino exigit. Nam cum nos vi religionis nostræ professi fuerimus, nos penitus valedicturos peccato, ita ut ipsius respectu mortui censendi simus : [vel, Nam cum vi religionis nostræ peccato penitus valedicere debeamus, idque a nobis status, in quo positi sumus, postulet :] quomodo nihilominus conveniet, ut in peccatis vitam porro transigamus ?

vers. 3. Hanc vero religionis nostræ vim esse, idque nos fuisse professos, vel ex ea ceremonia, qua Christianæ religioni fuistis initiati, eamque primum professi, discere potestis. An enim ignoratis, quotquot nostrum per baptismum seu immersionem in aquam, Christo nos consecravimus, & solenni hoc ritu testati sumus, nos ipsi tanquam religionis ac fidei duci constanter adhæsuros ; nos, inquam, ea ipsa ceremonia professos fuisse, nos mortem quandam subituros ei quam ipse subiit, aliquo modo similem ; [vel nos ei ratione mortis adhærere & cum ipso conjungi velle] eam nempe de qua paulo ante diximus, quæ nihil est aliud, quam peccati abdicatio, & æternum ab eo divortium.

vers. 4. Id autem eatenus factum est in baptismo, quatenus in aquam immersi, & ea veluti sepulti, testati sumus, nos una cum Christo, cui initiaremur & consecraremur, veluti sepeliri, atque adeo etiam, cum sepultura sine morte non contingat, cum eo mori velle. Quod si per immersionem in aquam professi sumus, nos cum Christo mori, & pristinos mores sepelire velle, consequens certe est, nos emersione ex aquis resurrectionem quoque adumbrasse ac professos fuisse, quemadmodum Christus resurrexit, novam ac gloriosam vitam, qualem pater ipsius habet, adeptus : [vel per gloriosam patris sui potentiam ; vel ad summam patris sui gloriam] ita etiam nos novam ac gloriosam in posterum vitam acturos.

vers. 5. Etenim si ratione mortis Christo similes evasimus, & eatenus cum eo quodammodo coaluimus, consentaneum certe est, nos etiam ratione resurrectionis ei similes & nunc evadere, ac cum ipso coalescere debere, quatenus relicta peccatorum morte, ad pietatem vitæ nobis transeundum est ; & olim quoque similes evasuros, quatenus ad eandem, quam ipse consecutus est, vitam nempe gloriosam atque immortalem excitandi sumus. Quod autem reipsa facere debemus, aut nobiscum futurum est, id in baptismo, ut diximus, etiam adumbravimus ac professi sumus. Ut vero tota hæc res fiat planior, & ratio pateat, cur tum mortis, tum resurrectionis ratione Christo debeamus evadere similes, idque in baptismo adumbraverimus : utrumque hoc declarandum est ; initio facto a morte.

vers. 6. Sciendum igitur vobis est, mortem Christi, qua novum fœdus fuit sancitum ; vim habere plenam ac sufficientem ad nos a peccatis abstrahendos, nosque, ut id facere velimus, adigendos, adeo ut, Christo cruci affixo, censeri queat ipse vetus noster homo, hoc est, pristinus noster animus pristinaque vivendi ratio una cum ipso cruci fuisse affixus ac peremtus. Hoc vero, ut quisque per seipsum cernit, eum in finem est factum, ut peccatum universum, & ipsius ut ita loquar corpus perimeretur eatenus, ne nos ei amplius serviremus.

[Vel : Et corpus peccati, hoc est peccatum universum fuisse peremtum atque extinctum. Id uero, ut quisque animadvertere potest, eum in finem factum est, ne nos ipsi amplius serviremus.]

vers. 7. Etenim quemadmodum is, qui, proprie loquendo, moritur, ab omni peccati imperio penitus est liberatus, nec servire ei amplius potest : ita etiam

is, qui ſpiritualem hanc mortem ſubiit, ſeu, in quo priſtinus animi habitus ac vivendi ratio extincta eſt, ſimili quapiam ratione a peccati imperio eſt liberatus, ita ut nec ſervire ei amplius debeat, nec, quam diu in eo ſtatu eſt, poſſit. Nos ergo illa mortis Chriſti vi perſpecta, ut illam in nobis exprimeremus, mortem quandam ratione priſtinæ noſtræ vitæ atque animi ſubvimus, & nos ſubituros in baptiſmo profeſſi ſumus.

verſ. 8. Porro ſi ratione mortis Chriſto ſimiles evaſimus, aut evaſuri ſumus, nil dubitamus inde concludere, ut antea quoque fecimus, nos eidem etiam ratione reſurrectionis ſimiles hic evadere debere, & olim, cum e mortuis excitabimur, evaſuros eſſe. Id quod eſt alterum caput eorum, quæ nobis explicanda antea ſumſimus.

verſ. 9. Quod ut tanto rectius intelligatur, animadvertendum eſt, Chriſtum ita reſuſcitatum eſſe ex mortuis, ut non amplius moriatur, nec ullam amplius mors in eum poteſtatem atque imperium habeat, utpote jam immortalem factum.

verſ. 10. Nam quod mortuus eſt aliquando, id non ideo factum, ut morti, quæ peccati ſolet eſſe conſequens, jam porro manciparetur, & ſic peccato (hoc eſt, afflictionibus, quæ ex peccato fere manare ſolent) in ipſum jus aut dominium acquireretur: ſed potius ut eo ſemel defungeretur, & hoc pacto ab ea liberaretur: quod autem nunc vivit, vivit ex Dei veluti animo ac voluntate, atque ad ſuam ipſius gloriam, hoc eſt, vitam degit immortalem & vere divinam.

verſ. 11. Quare ſimiliter & vos, qui ea in re, ut diximus, ſimiles Chriſto evadere debetis, apud vos ſtatuite, veſtri eſſe officii, idque a vobis religionem veſtram exigere, ut reſpectu peccati ſitis mortui, & ex ejus imperio penitus exemti; contra vero vivatis ad nutum gloriamque Dei ex præſcripto Domini noſtri Jeſu Chriſti [ſeu inſerti Chriſto Jeſu Domino noſtro.]

verſ. 12. Itaque ne in corporibus hiſce veſtris mortalibus, quæ ad peccandum valde ſunt prona, dominium exerceat peccatum, ita ut id faciatis, quod ipſi eſt conſentaneum, cupiditatibus atque affectibus corporis impulſi, quibus peccatum ad homines ſibi mancipandos uti ſolet:

verſ. 13. Neque peccato exhibete membra veſtra, tanquam inſtrumenta, ad exercendam injuſtitiam omniſque generis turpitudinem; ſed potius Deo voſmet ipſos totos permittite atque exhibete, & quidem tales, ut, relicta peccatorum morte, vitam degatis ejuſmodi, quæ hoc nomen vere meretur, [vel quemadmodum convenit iis, qui ex peccatorum morte ad vitam tranſierunt, aut tranſire debent,] hoc eſt piam; & membra veſtra exhibete Deo, ut illis utatur ad omnis generis juſtitiam ac virtutem exercendam.

verſ. 14. Neque enim eſt, quod vereamini, ne forte peccatum vos etiam invitos in ſui ſervitutem adigat, irrituſque ſit conatus veſter. Ne vos hæc cogitatio a pietate abducat. Audete tantum: non habebit peccatum tantam in vos vim, ut vos ſibi, etiam invitos, mancipet & parere cogat. Non enim ſub lege eſtis conſtituti, ſub qua peccatum ejuſmodi dominatum exercebat, cum & ipſa promiſſa deeſſent, quæ a peccatis ad pietatem revocare hominem ſua vi poſſent; & ipſa legis ſeveritas & rigor (tot mandatorum perfectam atque perpetuam obedientiam exigens) ipſa difficultate ac deſperatione conatum impediret, cum uno etiam delicto labor omnis caderet in irritum: non, inquam, ſub hac legis ſeveritate eſtis conſtituti, ſed ſub euangelii gratia, quæ diviniſſimorum promiſſorum ſuavitate ac magnitudine ad pietatem unumquemque allicit, & modum *Deo* parendi facilem, & æquitati maxime conſentaneum præſcribit, omnia priſtinæ vitæ ſcelera & lapſus, pietatis cœptæ curſui intervenientes delet, conatum piè vivendi non tantum non retundit, verum etiam excitat. Quantum autem ad pietatem viribus hominum largitur, tantum peccato virium detrahit, tantoque illud reddit invalidius ad nos ſibi mancipandos.

verſ. 15. Sed dicet hic aliquis: non ſumus ſub lege, ſed ſub gratia, ut tu aſſeris: ergo peccare nobis nunc licebit, amota legis ſeveritate, tanquam unico peccatorum repagulo; & gratiâ, cujus non eſt punire, ſed remittere potius peccata, in ejus locum ſubſtitutâ.

[Vel ſic: Quid audio? inquies, nos non debere peccare quia non ſub lege, ſed ſub gratia ſimus? an non potius contrarium inde concludendum eſt, & ſtatuendum peccandum eſſe nobis; aut ſaltem peccare licere quia non ſimus ſub lege, ſed ſub gratia?

verſ. 16. Haudquaquam. Neque enim vobis ejuſmodi fingere debetis gratiam, quæ omnia jura pervertat, & ipſam rerum naturam propemodum immutet. An vero ratio ipſa unumquemque veſtrum non docet, vos ejus fore mancipia, cui voſmet ipſos ad obſequium præſtandum mancipatis ac ſubjicitis, ut illi porro vobiſcum facere liceat quod libet: adeoque ſi peccato vos mancipaveritis, id vos porro ſubjecturum damnationi & morti æternæ: ſi vero vos mancipaveritis pietati, inde vos reportaturos juſtificationis atque adeo vitæ æternæ præmium? Ut ita haudquaquam vobis ejuſmodi gratiam Dei fingere debeatis, quæ peccati etiam mancipiis, & in impietate perſeverantibus juſtitiæ præmium largiatur, eoſque è mortis ſervitute eximat.

verſ. 17. Quare cum adeo miſera ſit eorum, qui peccato ſerviunt, conditio, Deo ſunt agendæ gratiæ, quod ita illi vos ſubjeciſtis, ut ad ejus doctrinæ veluti modulum ac formam, hoc eſt vivendi rationem in ea præſcriptam, ad quam adducebamini, & cui quodammodo applicabamini, vos accommodaretis, & ſic eam vivendi rationem in vobis ipſis veluti expreſſam cernere liceret.

[Vel: Neque vero hoc eo dico, quod de vobis male ominer, & ne forte peccati mancipia ſitis, verear. Eſt Deo gratia habenda, quod cum fuiſſetis alioquin peccati mancipia, poſtea audita euangelica doctrina, eam non ſimulate, ſed ex animo promptoque ſtudio receperitis, & ita ei voſmet ipſos ſubjeciſtis, ut quemadmodum metalla formæ ſeu modulo cuipiam infuſa eandem figuram, quam modulus ille habet, recipiunt, ita etiam vos, poſtquam vos applicuiſtis doctrinæ euangelicæ, ad quam fuiſtis adducti, in vobis ipſis exhibere cœperitis eam vivendi rationem, quæ in illa doctrina præſcribitur.

verſ. 18. Adeoque liberati a ſervitute peccati juſtitiæ ac pietati ſitis mancipati:

verſ. 19. Non exigam autem a vobis hoc loco cæleſtem quandam pietatem, licet id cæteroquin æquum foret: ſed id tantum a vobis poſtulabo, quod moderatum eſt, & viribus humanis accommodatum; habita ratione appetitus veſtri ad juſtitiæ obſequium imbecillis, & ægre ei parentis: [vel: Utor autem in tota hac re explicanda ſermone inter homines vulgo uſitato, & ſimili-

similitudine e medio petita: idque ideo, quod attemperare me cogar imbecillitati intellectus vestri, rebus hujusmodi carnalibus, & ad communem vitam pertinentibus assueti: cum possem uti sublimiore quodam sermonis genere, & ratione explicandi magis theologica, atque ex ipsius religionis Christianæ visceribus petita. Quemadmodum igitur a vobis, &c.] poteram a vobis postulare, ut quemadmodum antea peccato studuistis, ita nunc longe majori studio ac contentione, atque ut ita loquar, toto pectore justitiæ studeatis, cum æquissimum sit, longe majori studio justitiæ, ipsique adeo Deo parere, quam peccato ipsique Satanæ. Verum id ut dixi, a vobis non exigam, ne fortasse vos rei difficultate ab ipso parendi conatu deterream: sed id exigam, ut par saltem afferatis studium ad colendam justitiam, quod impendistis peccato.

[Vel sic: Qua servitutis similitudine cum utor, de justitia loquens, vulgarem inter homines rationem loquendi sequor, rationem habens appetitus vestri carnalis, ad Deo pietatique parendum adhuc imbecillis atque invalidi & ægre divinis mandatis obsequentis, cum alias maxima sit libertas pietati studere. Quare, ut ad rem redeam, quemadmodum antehac membra vestra mancipastis turpitudini impuriſque voluptatibus & iniquitati, quæ nulla legis divinæ habita ratione omne jus honestumque violat, nempe ad iniquitatem omnisque generis peccata perpetranda: ita nunc contra membra vestra mancipate pietati atque justitiæ, ad omnis generis sancta opera, quæ pristinæ vitæ labem aboleant, perficienda.]

vers. 20. Etenim ex quo tempore cœpistis vos mancipare justitiæ, peccati jugum penitus excutere, & ab illo immunes esse debetis: quemadmodum etiam tunc, cum peccati essetis mancipia, a justitia & pietate eratis prorsus alieni, ejusque jugum plane excussseratis.

[Vel sic: Atque ut videatis quantam miseriam, quanta cum felicitate commutaveritis, cum excusso peccatorum jugo justitiæ vos mancipastis, libet pristinam conditionem cum præsenti, peccatique servitutem cum servitute justitiæ contendere.]

vers. 21. Quem vero tum temporis percipiebatis fructum ex hujusmodi factis vestris, quæ ita erant turpia, ut nunc eorum vos vehementer pudeat? Nullum certe nisi admodum miserandum & fenestum. Nam ut taceam ipsam factorum turpitudinem, cujus notam vobis hoc pacto inussistis, atque inde natum pudorem, qui primus est eorum fructus: quis alius illorum potest esse exitus, quæ merces alia, quam mors æterna?

vers. 22. At vero nunc postquam peccati jugum excussistis, & e contrario vos mancipastis Deo, hunc primo reportatis fructum, ut eluta prioris vitæ macula pietatis opera patrantes sanctitatis habitu sitis decori ac splendidi: mercedem vero reportaturi sitis aliquando vitam sempiternam.

vers. 23. Nam stipendium ac merces, quam servis suis sibi militantibus persolvit peccatum est mors sempiterna: at vero præmium, quod non ex factorum meritis, sed ex mera benignitate daturus est Deus sibi servientibus, est vita æterna nobis per Jesum Christum & promissa & exequenda. [Vel quæ per Jesum Christum demum, adeoque non nisi iis, qui sacrosanctam illius religionem amplectantur, & ex ejus præscripto vixerunt, contingit.]

CAP. VII.

vers. 1. QUod vero superius dixi, vos non esse amplius sub lege, sed sub gratia euangelica per Jesum Christum patefacta, id nemini vestrum mirum videri debet, cogitanti, eum, qui semel legi Mosaicæ fuerit obstrictus ab ipsius obligatione & imperio nunquam liberari posse. An enim ignoratis, charissimi fratres, (eos siquidem me alloqui scio, qui legem Mosaicam habent cognitam, adeoque facile ea intelligent, quæ mox dicturus sum, ad rem totam declarandam) an, inquam, ignoratis, legem eousque tantum dominari homini, eumque ad sibi parendum obligare quam diu vel ipse homo vivit, vel lex, ex voluntate legislatoris, viget atque authoritatem suam retinet? Quod si vel homo legi obnoxius moriatur, vel lex antiquetur aut abrogetur, cessat ille nexus legis; & is, qui antea ei servandæ fuerat obnoxius, obnoxius esse desinit. Nec enim aliter statuendum est de obligatione, qua homines sunt devincti legi, quam de ea, qua, ex ipsius illius legis præscripto, uxor est devincta marito.

vers. 2. At vero mulier maritali subjecta dominio tantisper, ex præcepto legis Mosaicæ, viro est obligata, quam diu vel ipsa, vel, quod magis hic nobis considerandum est, maritus ipsius vixerit. Simul atque vero is mortuus fuerit, protinus liberatur uxor ab eo nexu ac vinculo, quo viro fuerat obligata. [Vel ab obligatione legis, viri imperio eam adstringentis ac subjicientis.]

vers. 3. Proinde si, vivente adhuc marito, alteri viro nubat, adultera jure censebitur ac nuncupabitur: at vero si maritus ipsius moriatur, non tenetur amplius ea lege, [desinit illi esse obstricta cui] qua ipsi antea fuerat obstricta; adeo ut adultera censeri nequeat, si alteri viro postmodum nubat.

vers. 4. Quapropter similiter statuendum est de obligatione, qua legi Mosaicæ fuistis obstricti. Quam diu illa, ex summi legislatoris, hoc est, ipsius Dei voluntate viguit: tam diu vos eidem fuistis obstricti, nec, ea deserta, ulli alii disciplinæ ac religioni vosmet ipsos addicere vobis licuit: at nunc, postquam Christus novum fœdus non modo promulgavit, verum etiam corpore suo in mortem tradito ac cruci affixo, illud sanxit; antiquum fœdus seu legem Mosaicam eoipso abrogavit, ejusque vim, quam ad obligandum antea habebat, sustulit, adeo ut & ipsa nunc veluti sit mortua, & vos ipsi, eaque deserta jure possitis, imo etiam debeatis transire in jus alterius veluti mariti, nempe Christi, ejusque religioni vos penitus addicere: utpote quam a mortuis resuscitatus, divinaque potentia donatus, plenissime confirmavit, & omnibus amplectendam esse ostendit: Id vero eum in finem, non ut jam, lege velut omni soluti, vivatis prout libet: sed ut Christo velut matrimonio juncti, fructum omnis generis pietatis proferatis ad Dei gloriam; a quo vicissim dignum ejus rei fructum, vitam nimirum sempiternam, referatis.

Neque vero est, quod quis hic dicat, nihil fuisse necesse, ut eum in finem a lege Mosaica ad Christum transiremus; imo contra potius faciendum fuisse: siquidem credibilius sit, eos pietatis fructum Deo allaturos, qui tam arctis legis vinculis adstringantur, &

tam

tam ſevera illius comminatione ad eam ſervandam adigantur, quam qui legis iſtius vinculo & obligatione ſint ſoluti. Non ita ſe res habet, rectèque a me aſſertum eſt, nos ideo a lege ad Chriſtum tranſire debuiſſe, ut uberrimum pietatis fructum Deo afferremus, eoque ipſo indicavi, id, quamdiu ſub legis Moſaicæ fuerimus imperio, factum non fuiſſe, nec ob vim carnis noſtræ fieri potuiſſe.

verſ. 5. Etenim appetitus quamdiu noſtri carnalis vinculis eramus conſtricti, iſque mente & ratione noſtra erat validior (erat autem quam diu ſub lege eramus, quæ vim appetitus efficacia ſua retundere ac coercere non poterat) tantiſper affectus vitioſi ſeu cupiditates, ad peccata nos incitantes, quæ per legem non tantum reprimebantur, ſed etiam concitabantur, vigebant in corpore hoc noſtro ejuſque membris; & ſic in cauſa erant, ut opera proferremus, non Deo grata nobiſque ſalutaria, ſed mortifera.

verſ. 6. At vero nunc, poſtquam Chriſtus apparuit, liberati ſumus a lege Moſaica, & ei rei, quæ nos antea conſtrictos tenebat, hoc eſt tum legi, tum carnali noſtro appetitui, quæ ſub ipſa vigebat, mortui ſumus, ita ut nihil in nos amplius juris atque imperii habeat: unde fit, ut Deo nunc ſerviamus ex præſcripto ac ductu novi illius ſpiritus, hoc eſt doctrinæ euangelicæ, mentibus noſtris a divino ſpiritu primum impreſſæ ac conſignatæ: quæ non tantum, quid faciendum ſit, monſtrat; verum etiam vim atque impetum largitur id faciendi: non vero ex præſcripto ac impulſu literæ illius veteris, hoc eſt, legis Moſaicæ; [vel: nunc vero poſtquam a lege ſumus liberati, & id, in cujus poteſtate antea eramus, nempe tum lex ipſa, tum carnalis appetitus, vim ſuam atque imperium amiſit, opere ac reipſa Deo ſervimus, adjuti novo illo ſpiritu, hoc eſt Chriſti euangelio, quod mentes noſtras afflat, & vim quandam illis inſpirat, qua fit, ut id etiam faciamus, quod præcipit; non vero ita languide ac negligenter officium illi præſtemus, vel potius non præſtemus quemadmodum antea, cum lege tantum Moſaica uteremur:] quæ ut literis, quoad potiſſimam ſui partem erat primum a Deo expreſſa, ita nil aliud præſtat, quam quod ſcriptio ſolet, nempe ut monſtret quidem, quid faciendum ſit, ſed in animum non penetret, adeoque ut ipſi pareatur non efficit.

verſ. 7. Sed objiciet hic aliquis: ſi lex non tantum appetitum carnalem non repreſſit, ſed etiam affectus vitioſos incitavit ac concitavit, quemadmodum tu paulo antea aſſeruiſti, concludendum nobis erit, legem eſſe veram peccati cauſam. Abſit ut hoc ſtatuamus, neque id ex meis dictis ullo pacto conſequitur: non, inquam, per ſe, ſed per accidens tantum, nec ſuo, ſed appetitus noſtri vitio lex peccati eſt cauſa. Atque ut rem totam hanc melius explicem, ſuſcipiam nunc perſonam hominis ſub lege conſtituti, & quæ de eo dici debent, ad me transferam. Hoc ergo primum mihi tribuit lex, ut plenius cognoſcerem, tum quam late pateat peccatum, tum quanta ejus vis ſit. Hæc cognitio mihi non niſi per legem contigit. Neque enim verbi gratia, ſciviſſem, concupiſcentiam eſſe peccatum, peccatum nempe ejuſmodi, quod pœnam gravem mereatur, niſi lex Moſaica dixiſſet, non concupiſces: [vel, ſed hoc tantum, quod vim peccati non ita ſenſerim (de me autem nunc loquor, ac porro locuturus ſum, docendi cauſa, & ea ad me transferam, quæ ad hominem ſub lege conſtitutum proprie pertinent) niſi per legem demum, quæ illud antea velut ſopitum excitavit. Etenim concupiſcentiæ vim, quæ quidem patet latiſſime, non ita ſenſiſſem, niſi lex dixiſſet, non concupiſces:] Quod ad certa rerum genera ibi reſtrictum, ad res omnes illicitas extendi debet, patetque latiſſime. Et hic quidem effectus legis eſt verus ac per ſe: unde porro conſequitur alius, ſed per accidens tantum, & alieno vitio.

verſ. 8. Is vero eſt, quod peccati ſuavitas atque illecebræ, appetitus noſtri ad illud pronitas, occaſione ex lege arreptâ, & in vetitum, ut ſolet, nitens, excitaverit in me omnis generis cupiditates. Nam quandiu lex, quæ inhoneſta vetet, abeſt, tantiſper etiam peccatum & appetitus noſtri ad illud pronitas, veluti mortua ſepultaque jacet, nec vim ſuam tantopere exerit. Hæc vero non temere aſſero, ſed ipſo experimento edoctus.

verſ. 9. Ego enim vixi aliquando abſque lege; ſive quod lex nondum eſſet lata, ſive quod ego illam nondum haberem cognitam, nec ei eſſem adſtrictus: ſiquidem Jndæi, quorum perſonam hic ſuſtineo, certo demum tempore legem acceperunt; alii vero, nempe proſelyti; cum antea ejus notitiam non habuiſſent, poſtea demum eam ſunt amplexi.

[Vel: Nec eſt quod quis dicat, temere hæc a me aſſeri, cum ii quorum perſonam ſuſtineam, ſemper ſub lege vixerint, adeoque aſſerere non poſſint ſine lege peccatum eſſe mortuum; per legem autem concupiſcentias eſſe excitatas. Etenim Judæi, quorum perſonam ſuſtineo, vixerunt aliquando abſque lege: vel quod nondum eſſet illis lata; vel quod nondum eſſet cognita: id quidem mihi ipſi nunc docendi cauſa tribuo. Jam vero poſtquam præcepta lege Moſaica comprehenſa mihi fuerunt lata, mihique innotuerunt, vis illa ad peccandum homines trahens atque incitans, quæ antea veluti mortua ſepultaque jacebat, revixit, & ſeſe in me exeruit. Hoc autem illud ipſum eſt, quod paulo ante aſſerui.

verſ. 10. Hinc porro conſecutus eſt alter effectus legis accidentarius, quem ſupra expreſſi, de miſero eorum ſtatu diſſerens, qui adhuc ſunt ſub lege. Is vero eſt, quod poſtquam per legem peccatum vim ſuam vitamque quódammodo recepit, ego morti ſum factus obnoxius, quam lex ſui tranſgreſſoribus interminabatur: ita ut lex, quæ in eum finem data erat, ut vitam felicitatemque æternam mihi afferret mortem mihi pareret, adeoque eventus eſſet conſilio ac fini legis primario plane contrarius.

verſ. 11. Etenim, ut rem breviter repetam, peccati ſuavitas, meaque ad illud pronitas, occaſione ex præceptis legis arrepta, in errorem me induxit; dum mihi perſuaſit, admodum deſiderabile eſſe, quod lege iſta vetaretur, eoque pacto me ad peccandum pellexit: Unde illud porro conſecutum eſt, ut per eandem legem mihi mortem afferret; utpote quam ipſa lex, ut antea diximus, delinquentibus conſtituit.

verſ. 12. Quapropter nullam ipſi legi culpam impingo, nec ullum ei vitium ineſſe ullo pacto aſſero.

Est enim ea per sese sancta, id est, omnia præcepta, quæ in sese complectitur, sancta sunt, pietatique convenientia; sunt etiam justa & æquitati consentanea, ita ut quisque cernere possit, illis obtemperare jus fasque esse: sunt denique obtemperantibus utilia & admodum fructuosa.

vers. 13. Sed dices iterum: si lex adeo est bona & fructuosa, ut nunc asseris, & nihilominus tamen paulo ante dixisti, eam tibi mortem peperisse; annon inde sequetur, id ipsum, quod bonum est ac fructuosum, redditum esse mortiferum, seu veram mortis extitisse causam? Haudquaquam istud consequitur. Nam non ipsum bonum proprie ac per se tantum mihi malum peperit, seu morti me subjecit: sed peccatum, ut vim suam pestiferam certo documento comprobaret, eamque clarissime ostenderet, per id, quod bonum est, hoc est per ipsam legem mortem mihi peperit. Ostendit enim profecto peccatum vim illam suam, quod per ipsa Dei præcepta sibi adversa, & ad sese cohibendum comparata, multarum admodum transgressionum causa extitit, & sic morbi remedium in morbi incrementum convertit.

vers. 14. Neque vero quisquam mirari debet, legem divinam non tantum non efficere, ut ipsi paream; sed etiam me irritare, & ad peccandum quodammodo provocare: quandoquidem lex adeo adversa est pronitati meæ, iisque rebus ad quas ego tantopere feror; atque interim tamen pronitatem ipsam non tollit. Quod autem ejusmodi est, id irritat potius peccatum, quam coercet. Etenim novimus omnes, legem divinam ea præcipere, quæ sunt spiritualia, & menti nostræ ad honesta aspiranti consentanea: ego vero appetitui carnali sum adhuc addictus, ad eaque propendea, ac magno impetu feror, quæ carni sunt grata ac suavia; sumque adeo ipsius peccati, ad quod appetitus me rapit, mancipium, ita illi obsequens, ac si ære ipsius essem comparatus, & servitio illius eo pacto addictus; quanquam mente aliquo modo renitens, &, ut mancipia solent, domino huic non prorsus libenter parens.

vers. 15. Nam ipsemet facta mea non approbo: quandoquidem non id ago, quod libenter vellem; sed id, quod odi, quodque mihi ipsi vehementer displicet.

vers. 16. Jam vero si id ago, quod ipse factum nollem, eo ipso attestor legi divinæ, quæ eadem facta improbat, & contraria quæ ipse quoque libenter vellem præcipit, eam bonam esse atque honestam; ita ut nequaquam sim censendus legem ipsam, tanquam vitiosam, accusare.

vers. 17. Præterea hoc quoque inde concludi potest, non tam meipsum in culpa esse, cur talia committam, quam tantam peccati vim, quæ me occupavit, & sedem quandam in me fixit: hoc est, non improba prorsus voluntate, ac perversitate mentis meæ fieri, quod peccem; sed peccati suavitate, & mea ad illud pronitate, quanquam non sine animi ac voluntatis, peccati illecebris irretitæ, assensu.

vers. 18. Etenim novi, atque adeo experior, non habitare, sedemque in me fixisse bonum & honestum, ita, ut ad illud sim pronior, virtutisque imperio obsequentior: quod tamen de me assero, non ratione mentis, quæ virtuti favet; sed ratione appetitus carnalis, qui propria peccati sedes est, ubi vim suam primo exerit. Nam voluntas recte agendi mihi inest: sed id non consequor, ut recte etiam agam, & honestum, quod approbo, opere exequar.

vers. 19. Neque enim, ut dixi, honestum illud, quod libenter vellem, facio: sed malum atque inhonestum, quod nollem, quodque mihi displicet, id facio.

vers. 20. Unde sane id, quod antea concluси, recte infertur, nempe, non tam meipsum, hoc est mentem ac voluntatem meam, in causa esse, cur ea quæ dixi admittam: sed potius vim illam peccati, & advitia pronitatem, quæ in me appetituque meo carnali residet.

vers. 21. Quapropter ut totius rei summam breviter repetam, cum id, quod bonum ac honestum est, animo propono ac facere volo, comperio, me pronitate ad peccandum, tanquam lege quadam obstrictum teneri, & loco legis divinæ hanc mihi dominari. [Vel: Quapropter ut potius rei summam breviter repetam, Quod ad vim legis attinet, id tantum reipsa sentio atque experior, quod ab ea edoctus velim quidem id quod rectum atque honestum est; sed nihilominus tamen id quod malum est reipsa faciam, idque solum assequar.

vers. 22. Nam respectu diversarum facultatum in me existentium adeo in diversa distrahor, ut in me uno duo quodammodo homines sint considerandi: alter quidem internus; alter externus. Internus mens est seu animus meus: Externus appetitus est, in corpore residens, ipsumque adeo corpus. Quoad internum illum hominem delector Dei lege, eaque approbo quæ ipsa approbat:

vers. 23. Sed alia est ratio hominis externi seu appetitus in corporis membris residentis. Animadverto enim ac comperio, in membris meis residere aliam quandam vim atque imperium, quod legem possis appellare, (legis enim est præcipere atque imperare) quod dictamini & imperio mentis meæ, quæ itidem instar legis est, repugnat, & ita cum eo de me, tanquam de præda, certans, vincit in hac pugna, meque tanquam captivum abripiens, mancipat legi atque imperio peccati, quod in corporis mei membris, & appetitu in illis existente, exeritur.

vers. 24. Quod cum ego considero & conditionem hanc meam ad animum revoco, exclamare cogor: ô me miserum atque infelicem! quomodo tandem ex hac miseria, quæ mortis est instar, mortemque tandem mihi afferet, evadam? quis me ab hac infelicitate liberabit?

vers. 25. (Ego vero Paulus, cum meam felicitatem cum hujusmodi hominum infelicitate contendo, cogor Deo optimo Maximo summas agere gratias, qui per Dominum nostrum Jesum Christum me, omnesque adeo Christianos, in quorum persona nunc interloquor, ab hac miseria, ipsaque adeo morte liberavit.) Quapropter ut ea, quæ hactenus fusius differui de statu eorum, qui sub lege sunt, concludam, & eorum summam quandam, persona quam ab initio hujus sermonis indui, resumta colligam: ego idem mente quidem ac voluntate addictus sum legi divinæ; quatenus eam approbo eique parere cogito: sed appetitu carnali, ipsisque corporis membris, quibus opera ipsa exercentur, & actiones perficiuntur, pareo peccati imperio, & quæ sunt illi consentanea, facio.

CAP. VIII.

verſ. 1. ET hactenus quidem de miſero eorum ſtatu, qui ſub lege adhuc vivunt, ſatis dictum eſt: reſtat ut è contrario etiam explicemus feliciſſimum eorum ſtatum, qui vivunt ſub euangelio, & gratiæ divinæ per Chriſtum facti ſunt participes. Quem quidem ſtatum ſupra diximus eſſe ejuſmodi, ut jam ſerviamus Deo, eique bonorum operum fructum afferamus, adjuti ſpiritu euangelico: cujus ſtatus quia ipſemet factus ſum particeps, ideo paulo ante Deo per Jeſum Chriſtum gratias egi. Quare, ut ad rem accedam & breviter ſummam iſtius felicitatis complectar, ea hæc eſt: quòd iſti homines condemnationi ſeu morti æternæ, cui ſubjectos eſſe diximus eos, qui ſub lege vivunt, nullo modo ſint obnoxii amplius: utpote cum per Jeſum Chriſtum id conſecuti ſint, ut non ex arbitrio appetitus carnalis vivant, quemadmodum ii qui ſub lege, ſed ita actiones ſuas moderentur, prout ſpiritus ille euangelicus, quo mentes noſtræ ſunt imbutæ, dictat ac poſtulat.

verſ. 2. Etenim imperium ſpiritus hujus atque afflatus vivifici (vivificum dico: quia cum vitam immortalem ſub conditione pietatis promittat, vitam etiam ſpiritualem nobis largitur & æternam denique parit) qui per Jeſum Chriſtum nobis contigit, liberavit me cæteroſque omnes Chriſtianos mei ſimiles, primum a jugo ac imperio peccati, deinde etiam a jugo mortis æternæ, cui neminem ſubjectum eſſe vult divina benignitas, qui peccati jugum excuſſerit.

verſ. 3. Lex Moſáica id præſtare non poterat: non quidem ſuo aliquo vitio; ſed vitio carnis noſtræ, quæ, quia adeo prona eſt ad peccatum, ideo invalidam reddebat vim legis, nos a ſervitute peccati, atque inde etiam a condemnatione liberare nitentis. Sed quod illa efficere non poterat, id Deus nunc præſtitit hac ratione: miſit in mundum Jeſum Chriſtum, filium ſuum unigenitum, carne ejuſmodi circumdatum, qualis eſſe ſolet hominum peccatorum, cum & natura ſua ad peccatum nequaquam eſſet inhabilis, & afflictionibus illis diræque morti, quam peccatores ferre ſolent ac merentur, ſubjecta. Hoc ita facto, Deus, ut peccatum aboleret, primum in ipſo, & ſic in carne noſtræ prorſus ſimili, illius vim penitus extinxit, atque abolevit: ſiquidem effecit, ut licet tali carne eſſet præditus, nihilominus & innocentiſſimus eſſet, & a morte, quæ peccatum conſequi ſolet, liberaretur, nobiſque ita exemplo eſſet, ex quo diſceremus, poſſe hominem, licet carne hac fragili circumdatum, ſi modo ejuſdem ſpiritus, quo Chriſtus fuit præditus, ſit particeps, peccati jugum excutere & mortem denique evadere.

verſ. 4. Hinc ergo factum eſt, ut nos ſpiritu illo donati; non jam amplius ad nutum & arbitrium carnalis noſtri appetitus; ſed ad nutum ſpiritus illius vitam noſtram inſtitueremus, atque ita porro juſti coram Deo haberemur, non ſecus atque illi habiti fuiſſent, qui legem integram ſervaſſent. [Vel; atque ita porro juſtificationem illam conſequeremur, quam lex ſibi obtemperantibus promittebat.]

verſ. 5. Ideo autem inculco, eos demum a condemnatione liberari, & juſtificationem aſſequi, qui non ex carnalis appetitus, ſed ex ſpiritus arbitrio vitam inſtituunt; adeoque non eos, qui appetitus hujus carnalis vinculis ſunt conſtricti, quales ii qui ſub lege: ſed eos, qui ſpiritui euangelico ſunt addicti: quia quicunque ſunt carnali appetitui obnoxii & ex ejus veluti partibus ſtant, ii etiam ea ſpirant, eaque deſiderant & agunt, quæ carni ſunt grata: contra vero ii qui ſpiritus euangelici imperio ſunt addicti, & ex illius ſtant partibus, ea ſpirant quæ huic ſpiritui ſunt grata, & ad quæ is impellit.

verſ. 6. Atqui deſiderium hoc appetitus carnalis & actio illi conſentanea, mortem æternam affert: deſiderium autem & actio ſpiritui conſentanea vitam ac felicitatem affert ſempiternam.

verſ. 7. Etenim deſiderium appetitus carnalis, & actio ei conſentanea, eſt odium quoddam & inimicitia adverſus Deum, quandoquidem legi, qua Deus voluntatem ſuam expreſſit, & quid a nobis requirat ac deſideret oſtendit, penitus repugnat, nec poteſt ei eſſe conſentanea; cum natura ſua illi adverſetur.

verſ. 8. Unde conſequitur, eos, qui carnis vinculis conſtricti tenentur, Deo placere haudquaquam poſſe, atque adeo ab ipſo pro juſtis haberi, mortemque æternam effugere. Quomodo enim is, qui inimicitias adverſum Deum gerit, a Deo approbari, & ita ab eo tractari poteſt, ut juſtum ac innocentem tractare convenit?

verſ. 9. Sed ad vos hæc non pertinent: cum vos non teneamini conſtricti carnis vinculis, nec eo ſitis in ſtatu, ut appetitus vobis imperet: ſed potius euangelicus ſpiritus vobis dominatur, & in ejus eſtis poteſtate: ſi modo, ut de vobis perſuaſus ſum, ſpiritus hic divinus in vobis ſedem fixit, voſque penitus occupavit. Ita autem de vobis ſentio propterea quod perſuaſus ſim, vos veros eſſe Chriſtianos, idque ipſimet de vobis profitemini. At quiſquis ſpiritu Chriſti, (qui idem eſt cum illo Dei ſpiritu, cujus mentionem feci modo) non eſt præditus, is etiam ad Chriſtum vere non pertinet, neque ei eſt addictus.

verſ. 10. Jam vero ſi Chriſtus per ſpiritum ſuum in vobis habitat, hunc primo conſequemini fructum, ut Chriſto in vobis habitanti quodammodo evadatis ſimiles; & quemadmodum is, ut ſupra alicubi diximus, corpore mortuus eſt peccato, hoc eſt morti & afflictionibus non eſt amplius obnoxius, contra autem nunc ſpiritu vivit Deo: ita & corpus veſtrum ad peccatum cæteroquin valde pronum, jam porro peccato ſit mortuum, neque amplius eam vim habeat, ut illi pareat, ejuſque juſſa exequatur; contra autem mens ac ſpiritus veſter vivat juſtitiæ, voſque ad eam colendam excitet. Unde porro alter conſequetur fructus longe uberior, quem itidem in Chriſti perſona tanquam exemplari cernere licet.

verſ. 11. Nam ſi ſpiritus Dei, qui ſua virtute Chriſtum e mortuis excitavit, in vobis ſedem fixit, certe idem ille Deus, qui Chriſtum, ducem veſtrum, in vobis, ut dixi, habitantem, ex mortuis exſuſcitavit, & corpus ipſius immortale reddidit, idem, inquam, Deus etiam veſtris corporibus nunc quidem vitam quandam ſpiritualem indet, efficietque, ut ea una cum

mente vestra justitiæ ac pietati pareant; aliquando autem ea reddet ex mortalibus immortalia, idque propter idipsum, quod nunc spiritus ejus in vobis habitat, qui vos ipsius filios, & divinæ quodammodo naturæ participes reddit.

vers. 12. Quapropter, fratres charissimi, cum hæc ita se habeant, id nobis incumbit, ut obsequamur, non carnali appetitui, ita nimirum, ut ex ejus arbitrio vitam instituamus; sed spiritui euangelico.

vers. 13. Nam si ex appetitus arbitrio vivetis, æternum moriemini: contra vero si ope illius spiritus affectus & opera, quæ ex appetitu corporis nasci solent, & antehac in vobis locum habuerunt, extinxeritis, eaque in posterum evitaveritis, vitam consequemini æternam.

vers. 14. Etenim quotquot spiritui illi divino se regendos tradunt, ejusque ductum sequuntur, quemadmodum sane faciunt ii, qui ejus ope carnis opera in se perimunt, eaque non admittunt, ii Dei ipsius sunt filii: qui quemadmodum jam naturæ ipsius sunt quodammodo participes, eique similes; ita etiam vicissim a Deo filiorum loco habentur, ab eoque sunt adoptati, & in filiorum jus adsciti. Eos autem, qui a Deo instar filiorum diliguntur, vitæ sempiternæ fore participes quanquam per se unicuique videtur patere, mox tamen planum faciam. Interim id, quod modo asserui, demonstrabo, nos, si officio nostro satisfecerimus, ac spiritui nobis dato obsecuti fuerimus, omnino filiorum Dei loco haberi.

vers. 15. Id autem docet ille ipse spiritus, quo a Deo donati estis. Neque enim spiritum servilem quendam iterum accepistis, ita ut Deum, tanquam herum quendam severum, metuere, & ad ejus mentionem, instar mancipiorum quorundam expavescere cogamini: quemadmodum vobis contigit, qui legem aliquando a Deo latam accepistis, quæ, cum multa ac gravia sub comminatione execrationis ac mortis præciperet, animum vobis indebat servilem, qui supplicia Dei perpetuo horreret; non, inquam, talem nunc accepistis spiritum, sed spiritum filiis plane convenientem, & Deo vos adoptantem; utpote qui animos vestros impellit, ut ad Deum, tanquam patrem benignissimum clametis, & instar filiorum tenerrimorum singulari cum fiducia clametis; Abba, hoc est ô pater.

vers. 16. Non est ergo opus aliunde conquirere argumenta, quibus probetur, nos, si spiritui euangelico fuerimus obsecuti, esse Dei filios: cum ille ipse spiritus satis testetur animis nostris, id cupientibus, & sibi persuadentibus, nos esse Dei filios, hoc est a Deo adoptatos, & in jus filiorum accitos.

vers. 17. Jam vero si sumus filii, & in liberorum jus admissi, sane etiam hæredes erimus, & paternorum bonorum possessionem adibimus. Hæredes, inquam, erimus ipsius Dei, & cohæredes Christi, utpote filiorum Dei primogeniti, in quo Deus nobis spectandum exhibuit, quæ filiorum suorum sit conditio. Proprium autem Dei bonum, quod Christus hæreditavit, quodque in alios etiam manare potest, est sempiterna illa vita ac gloria. Hæc itaque est, quæ filios Dei, hoc est omnes illos, qui spiritu ipsius reguntur, manet. Verum quemadmodum Christus non alio modo, quam per afflictionis perque mortem truculentam & ignominiosam ad tantam gloriam ac felicitatem pervenit: ita etiam nobis, si ejusdem gloriæ ac felicitatis velimus fieri participes, eædem quoque afflictiones & contumeliæ, ac denique truculentissimæ mortis genus, quod nobis perpetuo impendet, non est detrectandum.

vers. 18. Neque est, quod quis dicat, nimis duram esse hanc conditionem nostram: ego enim ita statuo, & certissima ratione ductus apud me decerno, nullo modo comparandas esse afflictiones, quas nos in hoc seculo justitiæ causa perpetimur, cum gloria illa & felicitate, quæ aliquando in nobis apparere & manifeste existere debet, quæ nunc in Deo ejusque decreto adhuc latet, nec oculis hominum cernitur.

[Vel: dura quidem foret, si post hanc vitam nihil restaret amplius, nec patientiæ hujus nostræ præmium ac merces esset adeo ampla. At vero tanta est illius gloriæ ac felicitatis, quæ nobis aliquando reipsa contingere debet, & sic manifeste cerni, quæ nunc in Dei decreto tantum continetur magnitudo, ut afflictiones, quas nos illius causa in tam brevi vitæ hujus spatio perpetimur, cum illa ne comparandas quidem esse merito statuam.]

vers. 19. Neque enim est quod quis putet, homines Christianos, qui a Deo ejusque spiritu fuerunt reformati, & animæ ac vitæ ratione ita immutati, ut novæ quædam sint creaturæ, in hoc ipso suo statu penitus acquiescere, & in eo supremam suam felicitatem, Philosophorum instar, collocatam arbitrari. Haudquaquam ita se res habet: sed potius ii, qui ita sunt a *Deo* reformati, magno cum desiderio expectant, & veluti exerto capite prospectant felicitatem suam futuram: quæ in eo consistit, ut cum nunc jure seu decreto divino Dei filii sint, aliquando etiam reipsa ac manifeste tales existant, hoc est, immortalitate illa glorioſa & sic naturæ ratione, Deo similes evadant: cum reformatio illa animi ac morum, quæ in illis nunc locum habet, efficiat quidem, ut novæ creaturæ jure dici mereantur, quemadmodum diximus; sed ut Dei filii perfecta qnadam ratione censendi sint, (cum ea res in perfecta cum Deo similitudine consistat) non efficit; adeoque merito idipsum adhuc expectare dicuntur.

vers. 20. Nam, ne alia nunc commemorem, quæ merito efficiunt, ne homines Christiani, a Deo ita, ut diximus, reformati in hoc suo statu penitus acquiescant, sed ad majorem felicitatem adspirent, illæ ipsæ afflictiones, quæ illos tandem consumunt, & evanidos caducosque vel ostendunt, vel efficiunt, ei rei sunt argumento. Nec enim ideo illis subjecti sunt homines Christiani, quia ipsi iis delectentur, sponteque sua illis, ut virtutis ostendendæ materiam habeant, sese objiciant, in eoque aliquam felicitatis suæ partem collocent; sed ob Dei voluntatem atque imperium, qui eos hujusmodi calamitatibus subjectos esse voluit:

vers. 21. Verum ita ut spem illis faceret, fore, ut quemadmodum filius ipsius Jesus Christus, cujus cohæredes nos esse antea diximus, quique aliorum Dei filiorum exemplar est, ab hujusmodi afflictionibus ac morte ipsa liberatus, immortalis evasit, & nullis amplius malis subjici potest; ita ipsi quoque ab afflictionibus ac morte, cui nunc sunt obnoxii, ac velut mancipati, penitus vindicati asserantur in glorioſam libertatem, filiis Dei perfecta sic dicta ratione convenientem, hoc est, naturam istiusmodi consequantur, quæ ipsos ab omnibus ejusmodi malis, atque ab ipsa corruptione perpetuo reddat immunes.

vers. 22. Quod si quis forte dicat, non omnes Christianos

ſtianos præſentem rerum ſtatum ita moleſte ferre, ut ad meliorem ac beatiorem ſuſpirent, is vehementer fallitur. Scimus enim & experimento ipſo diſcimus, omnes eos, qui per Chriſtum ſunt reformati, ac denuo veluti creati, ſimul gemere ac ſuſpirare, afflictionum & periculorum onere preſſos, itaque angi, ut ſimul omnes parturire videantur, ab ipſo hujus novæ creationis initio, ad hoc uſque tempus: ex quo, quid de reliquo tempore ſit ſtatuendum facile colligi poteſt.

verſ. 23. Neque vero vulgares tantum Chriſtiani ita gemunt in afflictionibus, ac inſtar parturientium dolore anguntur: verum etiam ii, quos quiſpiam putaret maxime ab hujuſmodi angore ac gemitu eſſe liberos, & in præſenti ſua felicitate penitus acquieſcere: ii nempe, qui ſpiritus divini, qui Chriſtianis hominibus hactenus datur, veluti priores ac potiores partes acceperunt, eoque ita opulenter ſunt donati, ut videantur illius vi adverſus dolorem illum ſatis eſſe muniti. Nos, inquam, ipſi, qui inter cæteros Chriſtianos, ex divina benignitate, eminemus, utpote cæterorum duces, etiamſi dolorem non ita præ nobis feramus, intus tamen atque in animis noſtris ſuſpiramus, expectantes atque deſiderantes, ut re ac facto ipſo filii Dei evadamus, & id conſequamur, quod filiis a Deo adoptatis jure hæreditario competit, nempe liberationem noſtram; non ratione animi, quam jam per divinam gratiam ſumus aſſecuti, ſed etiam ratione corporis, quod nunc afflictionibus ac morti, ut diximus, mancipatum eſt, aliquando vero debet immortale evadere, atque ab omnibus hujuſmodi malis immune.

verſ. 24. Quod ſi quis dicat, a nobis aſſeri, nos jam ſervatos eſſe ac ſalutem adeptos; ei id reſponſum volumus, nos non actu ipſo, ſed jure; non re, ſed ſpe ſalvos nunc evaſiſſe (de ſalute perfecta loquor, quæ ſupremam in ſe felicitatem complectitur) idque ſolum a nobis aſſeri. At vero res ſperata, cum jam reipſa cernitur & tenetur ab eo qui ſperat, jam non amplius res ſperanda eſt, ſeu in ſpe non amplius conſiſtit. Id enim quod quiſque cernit ac reipſa tenet, quomodo ſperare poteſt? cum ſpes ſit rei futuræ.

verſ. 25. Quod ſi ergo bonum hujuſmodi, quod oculis non eſt ſubjectum, ſperamus, quid mirum eſt, me antea aſſeruiſſe, nos ad illud hactenus aſpirare, ſeu quod perinde eſt, patienter expectare: quandoquidem quiſquis patientia utitur, is ſtatum ſuum moleſtum per ſe putat, ac meliorem deſiderat. [Vel: Quod ſi ergo ſalus noſtra ſupremaque felicitas nondum a nobis cernitur, & reipſa obtinetur, ſed ſperatur tantum, conſequens ſane eſt, ut eam patienter inter tot calamitates expectemus.]

verſ. 26. Non eſt autem quod quis putet, nos tanto malorum oneri ferendo pares non eſſe, adeoque, etiamſi videat æquum alias eſſe, ut propter tantam felicitatis ſecuturæ magnitudinem afflictiones hujusmodi ferat, nolit tamen humeros ſuos illis ſubjicere, veritus ne ſuccumbat. Etenim habemus, quod nos ſulciat ac erigat. Nam idem ille divinus ſpiritus, qui, ut ſupra diximus, efficit, ut peccati jugum excutiamus, quique in animis noſtris efficit, ut ad Deum tanquam patrem clamemus, noſque ita Dei filios eſſe teſtatur; is etiam ad tolerandas afflictiones quaſque vires nobis ſuggerit atque inſpirat, & cum malorum onere preſſi labaſcimus, & fere fatiſcimus, nobis ſuccurrit, &, veluti manus auxiliares nobis porrigens, nos erigit. Nam ne id nunc repetam, quod jam antea oſtendimus, ſpiritum hunc, quatenus teſtatur, nos eſſe Dei filios, & ſic divinæ hæreditatis nobis ſpem facit, animos noſtros erigere, & quemadmodum ad cætera pietatis officia, ita etiam ad malorum omnium tolerantiam nos excitare, aliud præterea nobis in afflictionibus præſtat ſubſidium, quod pacis tempore non ita locum habet, neque ita eſt neceſſarium. Id vero eſt, quod, cum afflictionum, aut periculorum magnitudine conterriti, adeo turbamur, ut vix ſcire ac cogitare poſſimus, quid orare Deum debeamus, præſertim ita quemadmodum oportet: [aut quemadmodum oporteat orare convenienter nimirum Deo ejuſque voluntati:] cum tamen in precibus unicum propemodum eſſe videatur rebus noſtris afflictis præſidium: ſiquidem auxilium divinum, quo tunc maxime indigemus, precibus eſt impetrandum: tunc, inquam, ſpiritus ille atque afflatus divinus, animis noſtris inſidens, excitat in iis ardentia ſuſpiria, facitque, ut Deum corde & affectu precemur, etiamſi ore gemitus ac ſuſpiria iſta exprimere non poſſimus: adeo, ut ipſe ille ſpiritus propemodum cenſeri debeat pro nobis apud Deum interpellare, & auxilium nobis ab eo petere.

verſ. 27. Neque eſt quod quis forte putet, vel Deum iſtas preces, cum verbis non exprimantur, ſed in animo tantum lateant, non intelligere, vel non admittere, propterea quod fieri videatur poſſe, ut ſuſpiria illa, quæ mente turbata in nobis excitantur, non ſint ipſius voluntati conſentanea; non eſt quod quemquam hæc cogitatio turbet: Nam Deus qui non tantum ſermones noſtros percipit, ſed corda etiam hominum ſcrutatur, & quæ in eorum receſſibus latent abdita intelligit, is etiam intelligit ſuſpiria illa ac gemitus, quos ſpiritus illius tum temporis in animis noſtris excitat, licet verbis non exprimantur: idem etiam cernit ſuſpiria illa ad ipſum miſſa, quibus homines ſancti, pro nomine ipſius tanta mala ſuſtinentes, boni aliquid ſibi ab ipſo poſtulant, eſſe voluntati ipſius conſentanea; adeo ut dubitare non debeant quin Deus illis ea ſit daturus quæ petunt, & ipſum, ut ita loquar, ſpiritum pro ipſis interpellantem exauditurus. Quæ enim ab hominibus ſanctis, aut pro illis a Deo flagitantur, ipſius voluntati conſentanea, ea nunquam non præſtat Deus.

verſ. 28. Sed dicet iterum aliquis, æquum quidem fore, ut ſempiternæ ſalutis cauſa omnia mala perferremus, niſi ipſa illa mala felicitatem noſtram impedirent atque interciperent. Sed non eſt, quod hæc cogitatio quoque quenquam turbet. Certo enim novimus, iis qui Deum ex animo diligunt, ipſoque opere ſuam hanc erga illum pietatem probant, quales ii qui nihil non pro ejus nomine facere ac pati parati ſunt, omnia, quæ ex Dei conſilio ipſis accidunt, adeoque non tantum læta, verum etiam adverſa ac triſtia bonum ac felicitatem ipſorum conjunctis velut viribus promovere, & ad eam adjumentum aliquod afferre, tantum abeſt, ut eam impediant atque eripiant. Quandoquidem ejuſmodi homines a Deo ſunt ad ſalutē vocati [vel certo conſilio ac decreto,

jam ante conditum mundum facto, sunt ad salutem vocati, ita se gerant, ut intentioni & consilio divino, jam olim de iis, quibus gratiam suam offerri vellet, facto, prorsus respondeant, hoc est, tales sint, quales Deus quæsivit, cum de hominibus ad se salutemque vocandis decretum fecit. [Vel: Cum autem eorum, qui Deum diligunt, mentionem facio, eos intelligo, qui non quocunque modo Deum diligunt, verbi gratia de iis, qui legem Mosaicam sectando, suum Deo amorem probare conantur: sed de iis, quos Deus certo consilio ac decreto jam olim apud se facto, ad salutem invitavit, quique ipsi vocanti sunt obsecuti: quales sunt ii, qui euangelium receperunt, & in Jesum Christum credunt.]

vers. 29. Quomodo vero hujusmodi hominibus salutem quispiam possit eripere, & non potius omnia, ut eam adipiscantur, adjumentum aliquod afferre possint? quandoquidem eos, quos Deus jam olim apud se approbavit, & sibi diligendos ac favendos proposuit, de iis etiam simul decrevit, ut aliquando similes evaderent, ratione status ac conditionis, Jesu Christo ipsius filio, qui cæteris tanquam exemplar & imago est constitutus; ita ut non ipse solus tantum filius ac hæres Dei evadere debuerit; sed fratres ac cohæredes habere quamplurimos, ex eodem Deo genitos, inter quos ipse tum tempore, tum dignitate esset primus.

Quare quemadmodum ipsi non obstitit mors truculenta, quo minus ad tantam gloriam perveniret, & Dei filius perfecte evaderet, & hæreditatem ejus adiret; sed potius illa ipsa mors ei ad tantam felicitatem profuit: ita nec iis, qui eidem gloriæ sunt destinati, & jam quoque aliqua ratione ex Deo sunt geniti, quicquam oberunt ista mala, quæ perpetiuntur, ad summam felicitatem, sed potius ad eam consequendam illis proderunt.

vers. 30. Istud vero decretum suum de felicitate sempiterna nobis danda, cujus hactenus feci mentionem, ita exequitur Deus: ut eos quos saluti destinavit, non protinus ad eam deducat, sed per certos veluti gradus. Iis enim qui ad illud hominum genus, quod huic gloriæ destinavit, pertinere debeant, seu tales sint evasuri, quales sempiternæ gloriæ destinavit, iis, inquam, primum per euangelium suam gratiam offert, eosque ad salutem invitat; deinde eos, quos ita invitavit, & ipsi officium suum faciunt, de quo supra satis disserumius, justorum atque innocentium loco habet, hoc est, ab omni peccatorum reatu ac pœna absolutos ita tractat; ac porro sibi tractandos proponit, ac si nunquam peccassent. Ac denique quos ita tractat, tandem ad supremam gloriam deducet: adeo ut illi, quos Deus ad salutem vocavit, si suum officium fecerint, ipsumque ex animo dilexerint, nullo modo felicitate illa excidere queant, nec quicquam tam adversum, tamque noxium illis possit accidere, quod salutem ipsorum impediat.

vers. 31. Quid ergo quispiam possit adversum tam valida argumenta, quibus salutis nostræ certitudo nititur, afferre? aut quomodo ea labefactare possit? Si enim Deus [vel: Hæc cum ita se habeant, annon ita concludere debemus? si Deus] ipse a nostris stat partibus, ac salutem nostram unice desiderat, curat ac promovet, quis poterit nobis ita adversari, ut eam nobis eripiat? quid mali nobis potest contingere, ut aditum ad felicitatem supremam nobis intercludat? adeo ut ne audere quidem quispiam debeat saluti nostræ intercedere. Deum autem a nobis stare, ac salutem nostram curare & promovere (ne ex abdito ipsius consilio, quod hactenus potissimum explicui rationem petam) apertissimo demonstravit argumento, quod fidem facit omnibus, quæ hactenus exposui.

vers. 32. Id vero est, quod suum ipsius filium, sibi longe charissimum, qui videbatur ab omnibus afflictionibus debuisse esse immunis, non detrectavit tamen, ut saluti omnium nostrum consuleret, nosque ad se perraheret, diræ atque infami morti subjicere. Quod si Deus rem adeo duram nostri causa fecit, quomodo nobis, qui filii ipsius hac ratione evasimus, eumque ex animo diligimus, non donabit omnia ad veram perfectamque felicitatem pertinentia, suorumque bonorum nos faciet hæredes; quemadmodum fecit Christum, quem inter filios Dei esse primogenitum diximus?

vers. 33. Quis ergo tanta erit impudentia, ut adversus homines Deum diligentes, quos ipse Deus sibi amandos ac salute donandos ex hominum genere delegit, audeat accusationem instituere? aut si quis sit ejusmodi, quid proficiet? quandoquidem Deus, qui supremus est judex, & in cujus arbitrio est vel absolvere, vel damnare, eos justos pronunciat & ab omni peccatorum reatu penitus absolvit.

vers. 34. Quis est, inquam, qui eos reos possit peragere, & efficere, ut damnentur? cum Christus, Dei filius, pro illis mortem tam diram oppetierit, adeoque salutem ipsorum tantopere desiderarit? Sed non tantum mortuus est Christus salutis eorum, de quibus loquimur, causa: verum etiam, ut eandem penitus confirmaret, & exemplo suo demonstraret, atque ad exitum denique perduceret, etiam ex mortuis resurrexit, vitam sempiternam adeptus. Id quod per se majorem adhuc vim ad salutem nobis afferendam habet, quam mors ipsa per se considerata: quam nisi excepisset resurrectio, nos adhuc peccatorum pœnæ essemus obnoxii, nec quicquam ipse in salute nobis conferenda præstare potuisset. At nunc contra se res habet; præsertim cum non tantum ex mortuis ad vitam sempiternam resurrexerit, verum etiam in Dei Patris sui consederit solio, & imperii factus sit particeps: siquidem illi Deus regnum super populum suum, & omnia, quæcunque ad eum ullo pacto spectant commisit; ita ut supplicia divina ab iis avertere, & æternam illis salutem reipsa largiri possit. Sed id præstare non tantum potest, verum etiam cupit, atque in eo omnis est, ut nos a peccatorum nostrorum pœna exemtos vita sempiterna donet: quod quidem facturus est potentia & autoritate, quam non ex seipso habet, sed a Deo accepit; cui universa salus nostra accepta ferenda est: ita ut dici quodammodo possit, Christum nunc apud Deum, tanquam supremum judicem, pro nobis interpellare, & eundem rogare, ut nostri misertus nobis parcere, atque ex morte eripere velit, cum ipsemet revera judex sit, qui patris nomine sit sententiam de nobis laturus & executurus.

vers. 35. Quid ergo est, quod efficere queat, quo minus nos Christus, atque adeo Deus per ipsum, diligat, &, ne fructum amoris illius percipiamus, efficiat? Nihil sane. Non afflictio ulla, non ejusmodi rerum angustia, quæ faciat, ut, quo nos vertamus, nesciamus; non persecutio & in exilium ejectio, non fames & rerum ad victum necessariarum inopia;

non

non corporis nuditas; non periculum ullum præsentem intentans mortem; non ipsa denique mors violenta, cui divini nominis causa nos perpetuo obnoxii sumus.

vers. 36. Nam ad nos vel inprimis pertinent illa Psalmi verba, quæ de populo divino aliquando sub externo dominatu acerbissima patiente, & populi Christiani imaginem quandam exhibente, dicta sunt; ubi ita homines afflicti Deum alloquuntur: Tui causa, ô Deus, quod nomen tuum profitemur, & tibi tuæque legi, omnium gentium moribus & institutis adversæ, addicti sumus, sine intermissione occidimur; totos dies nihil aliud agunt hostes nostri, quam ut nos perimant, planeque censemur ac tractamur instar ovium, quæ mactationi sunt destinatæ, ut subinde producantur ac jugulentur. Eadem nimirum est conditio nostra, qui Deo per Christum addicti sumus, ejusque nomen profitemur.

vers. 37. Sed ne despondeamus animum: non oppriment nos ista mala, & in sempiternum interitum conjicient: sed nos jis omnibus superiores evademus, & victoriam de illis ac triumphum reportabimus glorioſum; non nostris quidem viribus ac merito, sed virtute ac benignitate Christi, ipsiusque adeo Dei, qui nos tantopere, quemadmodum superius ostendimus, dilexit, ita ut non possit desinere nos, qui ipsum constanter diligimus, & pro ipsius nomine omnia patimur, charitate sua complecti:

vers. 38. Ego enim ita penitus persuasus sum, ac firmis nixus fundamentis prorsus confido, quod neque mors, quæ tamen maximam vim habere videtur, ad nos sempiterna vita privandos; neque contra hæc mortalis vita, quæ nisi deponatur, immortalitati non possit esse locus; neque Angeli, sive boni, si vellent nostræ felicitati intercedere, quod tamen nolunt; sive mali, qui libenter vellent; & non tantum angeli vulgares, sed nec ii, qui inter eos principatum tenent, ac potestate cæteris omnibus sunt superiores; neque ii, qui virtute ac robore inter eos maxime pollent, adeoque multo minus terreni principes; neque illa, quæ nunc extant, & hominibus Christianis nocere posse videntur; neque illa, quæ posthac futura sunt (ne quis forte putet, pejora adhuc, & majorem vim ad nos perdendos habentia aliquando subsecutura;) neque cœli in quo supremæ felicitatis sedes est, sublimitas & a nobis distantia; neque abyssi, in quam per mortem descendere videmur, profunditas; [vel: neque quicquam quod in sublimi sit, neque quicquam quod in profundo;] neque denique ulla alia creatura, si quæ cogitari etiam potest, tantum habere possit virium, ut efficiat, quo minus nos Deus, per Jesum Christum Dominum nostrum cælestem reipsa diligat, & salute sempiterna, qui amoris illius fructus est, nos aliquando donet.

CAP. IX.

Vers. 1. VErum hoc loco nobis haud exigua oboritur difficultas, quæ, nisi tollatur facile ea omnia, quæ prolixe hactenus adstruximus, labefactare queat. Etenim si justificatio non operum meritis acquiritur, sed fide, quam euangelium Jesu Christi docet, obtinetur; neque iis potest contingere, qui sub lege adhuc vivunt, divinæ gratię per Christum hominibus oblatæ expertes; consequetur, Judæos plerosque justificationem haud assecuturos: cum contra gentes extraneæ, fidem amplexæ, eam sint assecuturæ. Qua de re quia ea nobis dicenda erunt, quæ popularibus meis ingrata erunt auditu, id primum protestor, ne quis ea odio gentis meæ, ut fortasse nonnulli arbitrantur, a me dici putet. Tantum enim abest, ut gentem meam ullo prosequar odio, eorumque delecter interitu & pernicie, ut potius ardentissimo illos amore complectar, erorumque pernicie vehementer afficiar. Id loquor, quod res est, quemadmodum Christianum hominem, qualis ego sum, facere par est, [vel: Christo ejusque sanctissimæ doctrina linguam meam moderante] nec quidquam mentior: cujus rei testimonium mihi apud omnes præbet mea conscientia; cujus me summam rationem habere facta mea unumquemque docere possunt, quamque adeo non temere a me in testimonium advocari, quivis facile perspicit: nec tantum conscientia, quæ licet mille testium instar esse debeat, tamen cum ejus vis ac testimonium aliquo modo sit in occulto, ideo ab homine, vel vitæ meæ ignaro, vel iniquo rerum æstimatore in dubium vocari potest; verum etiam luculentissimum, & omni exceptione majus testimonium, quo comprobetur, me vera dicere, præbet mihi Spiritus Sanctus seu vis illa divina, quæ in me cernitur, & multis admirandisque operibus se exerit; quæ sane unumquemque monere potest, me haudquaquam esse hominem vanum ac mendacem, qui id asserere audeam, quod ab omni veritate abesse ipsemet compertissimum habeam. [Vel quæ conscientia mea Spiritu Sancto regitur ac gubernatur, ne eam forte putetis adeo laxam, & ab omni jure solutam, ut quidvis ea mihi permittat dicere, & in re, quantumvis aperta, mentiri.]

vers. 2. Testor autem, majorem in modum me discruciari animumque meum perpetuo dolore confici, quod videam tantam Judæorum multitudinem perire, & ideo quod Christum repudiet, ab eodem vicissim repudiari, atque gratia divina saluteque sempiterna excludi.

vers. 3. Potest doloris illius mei, quam ex ea re percipio, magnitudo inde æstimari, quod optarim, [vel: tantus inquam est dolor ille meus, ut optarim] si id ullo pacto fieri possit, meo ipsius interitu ipsorum interitum redimere: nec recusarim ipse a Christo rejici, ipsiusque gratia excidere, & tanquam execrabilis interitui ab ipso devoveri, ut illorum saluti, quibus gentis ac generis cognatione junctus sum, consulerem, & ut illi, fidem in Christum amplexi, gratia ipsius perfruantur, efficerem. Ut autem tantopere triſter Judæorum interitu, tantoque eum impendio redimere cupiam, non tantum ea, quam dixi, sanguinis conjunctio, quæ mihi cum illis intercedit, me movet; sed etiam, idque vel inprimis, tanta ejus gentis excellentia, qua divino beneficio est ornata, quaque super omnes reliquas gentes eminet.

vers. 4. Nam id primum ad ipsorum singularem dignitatem pertinet, quod sint Jacobi progenies, ejus nempe viri, qui a Deo nomen Israelis, hoc est, victoris Dei, sortitus est, & cujus universa posteritas pro Dei populo haberi debebat, atque adeo fuit habita. Deinde illud potissimum ad summam illorum dignitatem spectat, quod ejus gentis homines soli fuerint ex omni-

bus orbis nationibus delecti a Deo, ut in eos singularem ac plane paternam charitatem exerceret, tantamque eorum curam gereret, ut cum cæteris gentibus comparati, adoptati a Deo,& filiorum loco habiti censeri possent. Præterea (3) illis solis tanta contigit gloria, ut Deus illis perpetuo præsens, lucem iis ac fulgorem suum quodammodo circumdaret, eosque splendore suo collustraret; [vel: Qua in re summa hujus populi præ cæteris omnibus orbis totius nationibus, gloria atque eminentia consistit] cum & ab initio stupendis operibus suam inter illos majestatem ostenderit, nempe cum eos ex Ægypto per mare Erythræum deduceret, atque in ipso deserto circumduceret, nec postea destiterit inter eos miracula ac oracula per Prophetas edere, suamque ea ratione præsentiam testari, & denique super arca fœderis singulari quadam ratione perpetuo adesse,& tum cultui suo,tum universo populo præsidere. Quæ sane tanta fuit hujus populi gloria ac majestas, ut nulla gens cum illa hac in parte esset comparanda, & cæteris a Deo desertis,& Dæmonum imperio quodammodo relictis, soli Judæi Dei præsentia gaudere censendi essent. (4) Adde, quod ad hos solos spectent fœdera, non semel a Deo repetita, nempe fœdus cum Abrahamo primum percussum, deinde cum Isaaco & Jacobo renovatum, cujus complementum fuit fœdus illud nobile per Mosen a Deo cum populo hoc sancitum; quod priora ista cum Patriarchis pacta in sese complectitur, quodque ipsum postea, præsertim post captivitatem Babylonicam, fuit quodammodo renovatum. Fœdera hæc cum aliis gentibus non fuerunt Judęis communia; sed horum propria. (5) Cum hac Judaicæ gentis eminentia conjuncta est illa, quod his solis expresse lex fuerit lata, & tam copiose explicata; quam hujus gentis gloriam apud alias terræ nationes fore, non frustra prędixit Moses: cum nulla gens tam sancta, tam æqua, tamque rationi consentanea haberet instituta. (6) Huic iterum illud conjunctum est, quod his solis fuerit certa quędam Deum colendi ratio prescripta, & ceremoniæ, quibus numen rite honoraretur ac propitiaretur, traditæ, interque illos solos locus ille fuit constitutus, ubi Deum adorari, & publicis solennibusque sacrificiis venerari liceret; ita ut ibi sedem divini cultus, qui in externis ritibus ac oblationibus consisteret, propriam ac unicam fuisse dici debeat. (7) Accedit, quod ad hos solos pertinuerint promissiones divinæ, ac præsertim illæ, quæ sunt omnium maximæ, nimirum de Messia ac felicitate per ipsum danda; Judæis, inquam, solis tanta bona fuerunt promissa, & a Deo olim denunciata, non cæteris gentibus, quæ cum ad eadem bona admittuntur, non ideo id fit, quod Deus se illis promisso aliquo obstrinxerit, sed ex libera ejus voluntate ac benignitate.

vers. 5. (8) Porro illud quoque ad eorundem singularem dignitatem pertinet, quod genus ducant ab inclytis illis, ac Deo charissimis gentis nostræ luminibus atque auctoribus, Abrahamo, Isaaco, Jacobo, & aliis, qui principes familiarum clarissimarum fuerunt, & quorum in Deum singularis pietas emicuit, quique ab eo singulariter fuere dilecti: qualis, inter alios, Josephus, Moses, Josue & Caleb, David, aliique, quorum virtus effecit, ut posteri etiam eorum Deo essent, & nunc sint quoque gratiosi, nec unquam penitus favore divino excidant. (9) Agmen denique hujus tam multiplicis dignitatis claudit Christus; qui, si naturam ipsius spectes, & ut hominem carne circumdatum consideres, (nam si id quod in eo spirituale ac cæleste prorsus est spectes, longe alia est ejus ratio, aliusque ortus, ut mox patebit) ex Judæis ortus est. Quanta vero ea sit dignitas, Christum habere consanguineum ac cognatum, vel ex eo æstimari potest, quod is in omnes, non modo homines, sed etiam angelos, atque adeo in res omnes, uno illo excepto, qui ipsi omnia subjecit, divinum habeat imperium, illorumque sit Deus in omne ævum laudibus celebrandus: quod ut reipsa fiat, ex animo opto. Nempe, si naturam ipsius spectes, ex Judæis originem ducit; si dignitatem, ex Deo: quod ipsum tamen ad eorum pertinet dignitatem. Quare cum hæc ita se habeant, magna est causa, cur gravissime doleam, populares meos, cum fidem in Christum non fuerint amplexi, justificatione ac salute excidisse, imo etiam a Deo induratos ad supplicium reservari.

vers. 6. Quod cum assero, non est quod quisquam mihi objiciat; hinc secuturum, irritas esse factas Dei promissiones, qui Israelis posteris ac progeniei Abrahæ perpetuum suum favorem, & exinde manantem justificationem ac salutem fuerit pollicitus: cum tamen impossibile sit, Dei verba ac promissiones rescindi atque in irritum cadere. Neque sane id in hoc negotio factum est, aut ex meis dictis ullo modo consequitur. Intelligendum enim est, duplici modo accipi posse Israelitas seu Israelis posteros: alii enim eatenus tantum sunt Israelis progenies, quatenus secundum carnem ex eo sunt orti, & naturalis propagationis ordine ex eo descendunt: alii vero eatenus, quatenus fidem pietatemque Israelis sequuntur; qui quidem veri ac genuini Israelitæ apud Deum, qui spiritum potius, quam carnem, respicit, æstimantur: & quemadmodum illi in terrena ac corporalia Israelis bona succedunt, & promissionum Dei carnalium fiunt hæredes; ita hi spiritualium ac cælestium; de quibus nos in universa hac nostra disputatione agimus. Hoc jam ad institutum nostrum accommodemus, & objectionem propositam diluamus. Fateor igitur, populares meos, quos a Deo repudiatos censeo, eatenus esse Israelis posteros, quatenus ex eo carnali ac humana ratione sunt geniti: sed inde tamen non consequitur, eos esse veros illos ac genuinos Israelitas seu Israelis posteros, ad quos spiritualium bonorum promissio pertinet: cum non omnes qui ex Israele ortum suum ducunt, protinus sint veri ac genuini Israelitæ.

vers. 7. Quod idem de Abrahami quoque posteris statuendum est, ex quorum ratione facile intelligitur id quod de Israelis posteris modo diximus. Nam etiam Abrahami posteri duplices sunt: alii secundum carnem; alii secundum spiritum; & hi quidem pro vera & genuina Abrahæ progenie, ad quam spiritualium bonorum hæreditas, ipsi a Deo promissorum, pertinet, censentur; illi non item: neque ideo, quod quis ex illorum sit numero, seu secundum carnem ex Abrahamo sit genitus, protinus etiam est ex horum numero, & sic genuina Abrahami proles ac heres: ac proinde Judęi, quos a Deo rejectos dixi, non possunt sibi eo nomine possessionem divinæ illius gratiæ ac hæreditatis vindicare, quod ex Abrahamo ortum ducant. Adumbratum autem est hoc totum in carnali Abrahami progenie: quæ non tota in jus filiorum venit,

venit, & hæreditatem, quæ Abrahami filiis a Deo deſtinabatur, adiit. Habebat enim Abraham duos filios, Iſmaëlem & Iſaacum: quorum illum naturali prorſus ratione genuerat, non vero accedente opera ac virtute Dei ſingulari; alterum vero Iſaacum, quem ſingulari Dei ope ac virtute accedente genuerat, ita ut ſi hunc cum illo conferas poſſis dicere, Iſaacum ſecundum ſpiritum; hoc eſt, ſpirituali quadam virtute fuiſſe genitum; illum vero ſecundum carnem, ſeu carnalibus tantum viribus. Jam vero Deus noluit, ut Iſmael cum ſuis poſteris haberetur pro genuina Abrahami progenie, & ſic hæreditatem Abrahami, licet carnalem ac terrenam, adiret. Nam cum Sara dixiſſet Abrahamo, ut ejiceret ancillam Agarem ejuſque filium Iſmaëlem, non enim filium ancillæ hæredem fore cum filio ſuo Iſaaco: Deus hunc Saræ ſermonem comprobavit, & Abrahamo, qui ægre eum tulerat, mandavit, ut omnia, quæ ipſa dixerat, faceret, addita ratione: quia Iſaacus & ejus progenies cenſebitur pro vera & genuina tua poſteritate.

verſ. 8. Quibus verbis, (ut myſterium hoc evolvamus, & ex umbra, quid de corpore ſentiendum ſit, colligamus) ſignificavit, non eos protinus, qui ſecundum carnem ex Abrahamo ſunt prognati, eoſdem etiam veros ac genuinos eſſe filios ac hæredes Abrahami: cum eos, qui veri Abrahami ſint filii atque hæredes, neceſſe ſit Dei etiam eſſe filios, utpote qui divina bona divinamque felicitatem ſint hæreditario jure poſſeſſuri: (hæc enim eſt illa hæreditas Abrahamo ejuſque progeniei promiſſa.) Qui autem carnis viribus ex Abrahamo eſt prognatus, is eatenus Dei filius cenſeri non poteſt: cum ad ejus generationem divina virtus nihil tale contulerit, ob quod Dei filius dici mereretur. Hos igitur, ut diximus, ſignificavit Deus non eſſe genuinam Abrahami progeniem; ſed eos demum, qui vi promiſſionis divinæ, atque adeo virtute ipſius Dei promittentis ex Abrahamo naſcuntur, quemadmodum Iſaac natus fuit.

verſ. 9. Eum enim naſciturum promiſit aliquando Deus per Angelum; qui perſonam ipſius ſuſtinens apud Abrahamum, Sara audiente, ita locutus eſt: circa hoc ipſum tempus anni ſequentis ego favore meo præſens adero Saræ, fietque, ut ea filium pariat. Nam etſi alicui videri poſſit, hanc ſimplicem tantum eſſe prædictionem: revera tamen ſermo hic promiſſio fuit Dei per Angelos loquentis; ita ut ſignificarit iſtis verbis, ſe opera ſua effecturum, ut filius ille, nempe Iſaac, naſcatur, præſertim cum ſeſe præſentem favore & auxilio ſuo adfore dicat, & matrem jam anum, cæteroquin ſterilem & ad pariendum prorſus ineptam, deſignet, & ſexum prolis naſcituræ, & nativitatis tempus exprimat: quæ ſane omnia non ſunt prævidentis ſimpliciter, ſed promittentis, & rem ipſam viribus ſuis effectam dare volentis. Iſaaco autem hoc modo generato ejuſque progeniei, quæ, quatenus per patrem hunc ſuum ex Abrahamo deſcendebat, eatenus ipſa quoque vi promiſſionis divinæ, ac proinde etiam efficacia Dei promittentis, fuit ex Abrahamo prognata; ei, inquam, reſpondent omnes ii, qui fidem Abrahami ſequuntur; qui non carnalibus Abrahami viribus ab ipſo procreantur, ſed virtute Dei; qui hoc olim ipſi promiſit, cum ut ſupra jam alicubi innuimus, fore prædixit, ut ſemen ipſius ſit inſtar cæli ſtellarum innumerabile; & ipſum fore patrem multarum geutium: id quod non de carnali, ſed ſpirituali ſemine intelligendum eſſe dicto loco indicavimus. Poſſunt ergo Judæi vel ex hoc ipſo typo agnoſcere, Deum, in hominibus juſtificandis, carnalis ex Abrahamo propagationis rationem non habere, fierique poſſe, ut aliquis ex Abrahamo naturaliter prognatus hæres tamen benedictionis divinæ, ſemini illius promiſſæ, non evadat.

verſ. 10. Quod ſi quis forte excipiat, non mirum eſſe, in Iſmaële non fuiſſe habitam carnalis ex Abrahamo propagationis rationem, eumque cum ſua poſteritate jure fuiſſe excluſum ab hæreditate Abrahami; ſolum autem Iſaacum pro genuino Abrahami filio & hærede habitum propterea, quod Iſmael ex ſerva Abrahami concubina, Iſaacus vero ex libera, domina, legitimaque Abrahami uxore fuerit natus: ne illud nunc reſpondeam, quod illud diſcrimen per ſe tanti non fuerit apud Deum, ſiquidem Jacobi etiam filii ex ancillis nati, tribuum quarundam autores ac principes, pro legitimis ejus filiis ſunt habiti, & hæredes ejus conſtituti; alio adhuc exemplo, eoque propiore, oſtendam, carnalis propagationis, imo etiam prærogativæ natalium non haberi a Deo in aſſignandis ſuis beneficiis rationem. Nam non tantum in Abrahami filiis illud diſcrimen obſervare licet, quorum Matres tam diverſæ fuerunt conditionis; ſed etiam in filiis ipſius Iſaaci, cujus poſteritas pro vera Abrahami progenie cenſeri debebat. Ii enim non ex uno tantum Patre, ſed etiam ex eadem Matre, Rebecca, fuerunt nati; & tamen admodum diſpar eorum apud Deum fuit conditio: idque non ob diſparitatem operum ac meritorum, (quæ pro ſe quoque populares mei a Deo repudiati allegant, arbitrantes ſibi ideo vel inprimis deberi juſtificationem ac benedictionem divinam, quod non tantum natalium ratione præcellant pleriſque eorum, qui in Chriſtum credunt, ſed etiam ratione operum ex legis præſcripto præſtitorum: cum plerique credentium Ethnici impiique antea fuerint.)

verſ. 11. Nam ne operum quidem Deus olim habuit rationem in Iſaaci & Rebeccæ filiis. Nam tum, cum nondum eſſent editi in lucem filii iſti, adeoque nihil adhuc feciſſent ſive boni, ſive mali, ut appareret, Dei tantum alterum præ altero eligentis propoſitum valere, nec operum merita ab ipſo ſpectari, ſed libera eum voluntate alteri eorum ſingularem gratiam ac favorem deſtinare & promittere,

verſ. 12. Dictum eſt eorum matri oraculum conſulenti: majorem natu, hoc eſt Eſauum ejuſve poſteros ſervituros poſteritati natu minoris, nimirum Jacobi.

verſ. 13. Cui conſentit Prophetæ Malachiæ locus, ubi aſſerit Deus, ſe Jacobum ſingulari ratione dilexiſſe, ejuſque poſteros favore eximio fuiſſe proſecutum; contra vero Eſauum ejuſque progeniem ita neglexiſſe & Jacobæis poſtpoſuiſſe, ut illos præ his quodammodo odiſſe dici poſſit. Eſauo ejuſque poſteris reſpondent ii, qui natalium prerogativa eminent, Judæi in Chriſtum non credentes; Jacobo vero ii, qui in Chriſtum credunt, licet natalium ratione incredulis Judæis multo inferiores: quorum hos Deus non propter operum merita, quibus excelluerint, præ illis ſibi diligendos jam olim deſtinavit, ſed ex mera ſua benignitate liberaque voluntate; illos vero repudiavit, etiamſi credentibus operum ratione non tantum impares non eſſent, ſed etiam fuiſſent antea ſuperiores.

verſ. 14. Sed objiciet quiſpiam: ſi ita agit Deus, ut eos, qui indigniores aliquando fuerint, dignioribus

præferat; & nulla habita ratione prærogativæ carnalis operumve antecedentium, alios quidem diligit, iisque justificationem ac salutem decernit; alios vero negligit, imo odit, & ut tu de Judæis statuis, eos indurando ad pœnam reservat: nonne inde consequitur, Deum esse injustum, & iniquitate in decernendo uti? nequaquam. Nam primum quod in beneficiis suis conferendis alios quidem eligit, alios vero præterit, seu illis ea destinat, hos vero ab iis repellit, in eo propterea nulla est injustitia, quod liberum Deo sit beneficium vel dare, vel negare, & alicujus vel misereri, vel non misereri.

vſ. 15. Quod ipsemet Mosi aliquando significavit, cum dixit; se eum, quem voluerit, misericordia prosecuturum, eumque se singulari favoris affectu complexurum, quem libuerit. Beneficia enim in dantis sunt potestate; & ubicunque misericordiæ locus est, ibi apparet nullum esse meritum ac jus illius cui misericordia sit exhibenda; sed de ejus tantum qui miseretur jure agi. Intelligendum nimirum est, quod ad nostram disputationem attinet, nec illud hominum genus, quod Deus amandum & justificatione ac salute donandum delegit, nempe credentes; nec illud quod repudiavit, nempe credere nolentes, licet secundum carnem credentibus emineant, & fortasse etiam operibus anteactis; justificationem ac salutem mereri: cum ut supra prolixe docuimus, omnes peccarint, adeoque neutri jus ad tanta bona repetenda habeant, sed ea penitus in Dei sint manu ac potestate.

vers. 16. Quapropter prima ac potissima causa, unde hæc beneficia in alterutrum hominum genus proficiscuntur, non est hominum bona ista ambientium voluntas, aut eorundem in iis adipiscendis studium ac labor, utpote qui bona illa revera non merentur; sed Dei misericordia. Huic revera imputandum est, quod cuipiam hæc felicitas offeratur; licet eam postea nemo consequatur, nisi conditionem eam præstiterit, quam Deus illi imposuit; & sic Dei misericordiam prævenientem voluntas & studium beneficium amplectentis, consequatur. Quatenus ergo Deus huic hominum generi justificationem destinat, illi negat, eatenus nulla in ipso est iniquitas.

Sed nec in eo injustitia est, quod illius generis homines, qui justificationem ac salutem non destinavit, etiam induret, & sic odii sui vim in eos exserat. Licet enim Deo, quem jure supplicio destinavit, eundem etiam indurare: atque eo pacto ad supplicium reservare ac ducere.

vers. 17. Cujus rei exemplum habemus in Pharaone, cui, ut Sciptura testatur, ita denunciari jussit Deus: Ego teipsum ob nefanda scelera, tum tua, tum Regum te antecedentium, nominatim mihi elegi & tanquam scopum quendam præfixi ac erexi, nec permisi hactenus, ut subito telis meis confixus caderes, aut mihi cederes; sed potius ita egi, ut animum tuum porro obfirmares: nec a malitia ac contumacia jam antea concepta recederes, ut ita occasionem haberem tanto ampliorem, te singularibus atque inusitatis suppliciis afficiendi, & eo pacto admirandam meam potentiam ostendendi; idque eum in finem, ut in universo terrarum orbe nomen meum prædicetur, & fama potentiæ meæ ubique celebretur.

vers. 18. Quapropter, ut dictorum summam breviter colligamus: misericordia prosequitur Deus quoscunque libet, sive certos quosdam homines nominatim sive certum aliquod hominum genus; ut in nostro negotio accidit, in quibus misericordiæ possit esse locus, iisque sua beneficia destinat; contra etiam quoscunque libet homines, in quos justa cadit pœna, quique sunt supplicium aliquod commeriti, indurat, eorumque animum, Dei voluntati repugnantem, & in mala sponte sua pronum, ea ratione qua Deo dignum est, obfirmat, ne forte supplicium effugiant, sed potius pœnæ tempori reserventur.

vers. 19. Sed, quid hic dicturus sis, cui hujusmodi Dei libertas & decreta inde manantia displicent, video; nec dubito, quin præfracte mihi sis oggesturus: Si ita Deus agit, ut non tantum cujus velit, misereatur; sed etiam, quem libeat, induret; quid habet, quod de nobis, quos tu ab ipso repudiatos induratosque putas, conqueratur: cum nemo ipsius voluntati possit resistere, adeoque nec nos, quos ille interitui, opinione tua, destinavit, aliter possimus agere, quam agimus?

vers. 20. Quod cum objicis, non tantum pessime concludis, ut inferius ostendemus; sed etiam superbe ac petulanter agis. Tu Deo iniquitatem tribuere audes, quod de te tuique similibus conqueratur: atque interim non cogitas, te, qui vilissimus es homuncio, de Deo conqueri, & creaturam Creatori supremoque suo Domino ac Rectori obloqui ac superbe responsare, consilia ac decreta ejus carpere? Qua in re perinde agis, ac si vas aliquod fictile vellet obloqui & responsare figulo, & rationem facti ab eo exigere, cur se hoc potius modo, quam illo; & in hunc potius usum, quam in illum finxisset, eumque accusaret iniquitatis, quod se meliore conditione esse noluisset. Quis vero vas hujusmodi ferret? nemo sane.

vers. 21. Nam annon figulus hanc habet potestatem in lutum, ut ex eadem massa fingere ipsi liceat diversi generis vasa; & alia quidem in usus honestos, alia vero in usus inhonestos ac sordidos? Similiter de Deo statuendum est; qui, etiamsi homines cæteroquin inter se sint pares, ita tamen, ut neutri beneficia ipsius, ac nominatim justificationem ac salutem, mereantur, potest aliud hominum genus gloriæ sempiternæ destinare, aliud vero supplicio ac pœnæ, pro suo arbitrio addicere: relicta tamen singulis hominibus libertate, ut in utro hominum genere esse velint, esse etiam possint, eamque ad rem justo illis concesso temporis spatio. Quare nihil est in eo iniqui, quod Deus credentes gloriæ sempiternæ destinaverit; non credentes vero interitui æterno: atque adeo tu iniquus es, qui eam ob causam Deo obstrepis.

vers. 22. Sed neque in eo ulla est iniquitas, nec ullam tu habes de Deo conquerendi causam, quod eos, qui similes sunt vasis in sordidos ac inhonestos usus fictis; hoc est, eos, quibus irascitur, quosque interitui destinavit, induret ac pœnæ reservet, quod dum facit, non malos revera facit; sed potius jam antea contumaces, ac sibi reluctantes, magna ac diuturna usus patientia, tolerat. Quandoquidem non malitiam illorum animis immittit Deus: sed cum voluntati divinæ revelatæ sponte sua reluctentur, Deus illis resipiscentiæ causas, quas dederat, subtrahit, & ne aliqua externa ope contumacia illorum frangatur, efficit: sed potius ea illis objicit impedimenta, quæ contumaciam illorum irritent; non irritatura tamen, si vim sibi ipsis magnam facere vellent, & omnes malitiæ nexus summis viribus perrumperent. Quod cum non faciant supplicia

sibi

ſibi magis accumulant, Deo interim eos, ut diximus, patienter ferente. Hoc autem ut faciat Deus, juſtas habet cauſas & ſeſe dignas. Partim enim id facit, ut, quemadmodum in Pharaonis exemplo ſupra vidimus, ſingularem ſuam potentiam in iis ſupplicio poſtmodum afficiendis exſerat. Nam dum illi iræ pœnæque cauſas cumulant & exaggerant, toto eo tempore, quo ſunt indurati, hinc fit, ut tanto graviora illis poſtmodum ſupplicia immittat Deus; in quibus infligendis major ipſius potentia ac robur apparet, quam in ſuppliciis levioribus; adeoque etiam major inde ad ipſum nominis fama ac gloria redundat.

verſ. 23. Deinde eam etiam ob cauſam id facit, ut tanto illuſtriorem reddat amplitudinem beneficentiæ ſuæ, laude ac gloria digniſſimæ, qua utitur erga eos, qui ſimiles ſunt vaſis in uſus honeſtos fictis ac concinnatis: hoc eſt erga eos, quos ineffabili complexus miſericordia ad ſupremam illam æternamque gloriam præparavit, eam illis benigniſſime offerendo, & media ad eam conſequendam ſuppeditando. Etenim ex rerum contentione, ex comparatione nempe iræ atque ſupplicii, quo priores illos proſequitur Deus, tanto magis cernitur magnitudo miſericordiæ divinæ ac benignitatis, qua hos poſteriores proſequitur: præſertim cum ipſimet agnoſcere cogantur, ſeſe eodem ſupplicio potuiſſe a Deo affici, ideoque ex aliorum ſumma infelicitate ſuam felicitatem æſtimare, tantoque plus divinæ benignitati in ea re tribuere diſcant.

verſ. 24. Ii vero quos ad ſempiternam gloriam ex Dei miſericordia præparatos eſſe diximus, nos ſumus, qui in Chriſtum credimus: utpote quibus gratiam & benignitatem ſuam obtulit Deus, quoſque ad ſalutem invitavit nulla gentis atque ortus habita ratione: quandoquidem non ex Judæis tantum, ſed etiam, idque majorem partem ex Gentibus extraneis, ad gratiam ſuam æternamque ſalutem homines invitavit.

verſ. 25. Quod jam olim, ne quis id forte miretur, per prophetas ſuos indicavit. Nam quod ad gentes extraneas attinet, quas Deus ad gratiam ſuam æternamque ſalutem invitare decreverit, de iis extant Dei verba in Oſeæ Prophetia: quæ licet de populo Iſraelis ad tempus a Deo repudiando, ſed in gratiam poſtea recipiendo, primum fuerint dicta, tamen ſenſu reconditiore, ſed verbis ipſis maxime conſentaneo, ad gentes extraneas ſpectant. Ita enim ibi Deus loquitur: Ego gentem illam, quæ populus meus mihi conſecratus atque addictus non eſt, efficiam populum meum, eamque ut populo mihi penitus conſecrato atque addicto dignum eſt, tractabo, & ſic non verbis tantum, ſed reipſa populi mei nomine dignabor: gentem, inquam, quæ hactenus a me dilecta non fuit, diligam, &, ut dilecta jure appellari queat, efficiam:

verſ. 26. Unde eveniet, ut iis in regionibus, quarum incolis jure a me dici potuit, atque adeo dictum fuit, vos non eſtis meus populus, nec ad meam tutelam patrociniumque pertinetis: ibi contra de incolis dici queat, eos eſſe filios Dei illius ſummi; qui non inſtar idolorum vita eſt deſtitutus; ſed potius tum ipſe vivit, tum aliis rebus omnibus vitam ſpiritumque ſuppeditat. Ita nimirum diligentur a me extraneæ gentes, quemadmodum filii a patre diligi ſolent. Hæc Dei dicta annon in gentes optime quadrant, & longe quidem melius, quam in Iſraelitas, qui nunquam penitus antea deſierunt eſſe Dei populus, quique in aliqua divini amoris parte ſemper hæſerunt? Et hæc quidem de gentium extranearum vocatione per Oſeam olim ſunt prædicta.

verſ. 27. Contra vero de Iſraelitarum populo, magnaque eorum paucitate, qui ex ea gente ſalutem ſint conſecuturi, aperte magnaque animi ac vocis contentione pronunciat Eſaias: Etiamſi, inquit, fuerit tanta Iſraelitarum multitudo, quanta eſt arenæ ad maris immenſi littora jacentis, quæ ſane eſt innumerabilis atque infinita: tamen reliquiæ tantum, ſeu exigua quædam iſtius populi pars, ſalutem conſequetur. Non curabit Deus multitudinem hominum contumacium, ſed, iis perditis, paucos tantum ſibi obſequentes ac confidentes interitui eximet, ac felicitate æterna donabit.

verſ. 28. Nam Deus prope ad internecionem delebit populum ſuum, eumque valde accîdet, & ad ſummam paucitatem rediget, idque juſtiſſime. Accîdet, inquam, Dominus, & veluti decurtabit numerum hominum in terra Iſraelitica. [Vel: Nam Deus ob hominum contumaciam beneficentia ſua, ſi effectum ipſum ſpectes, parce utetur, eamque populi ſui excidio quodammodo obruet: parce, inquam, utetur ea in terra Iſraelitica.] Quæ verba licet ſenſu proprio de clade illa dicta fuerint, quam populus Judaicus ab Aſſyriis olim accepit; tamen a ſpiritu divino, longius proſpiciente, de interitu ſempiterno plerorumque Judæorum Chriſti tempore futuro, & paucitate eorum, qui doctrinam ipſius amplexi ſalutem æternam adipiſcentur, pronunciata fuerunt.

verſ. 29. Quam alibi idem Eſaias his verbis prædixit, myſticum ſenſum itidem, ut priora, continentibus, & de alia re olim intellectis. Niſi, inquit, ſupremus ille exercituum Angelicorum, atque adeo omnium rerum Dominus; aliquos ab interitu conſervaſſet, qui inſtar ſeminis eſſe poſſunt, unde renaſci quodammodo queamus, funditus periiſſemus; non ſecus atque olim Sodomæ & Gomorrhæ incolæ, qui ita igne cæleſti ſunt conſumpti, ut nemo prorſus ſupereſſet tantæ cladi, nec ullæ remanerent gentis reliquiæ, unde reſtitui ac renaſci poſſet. Hoc idem nunc accidit. Nam niſi Deus paucos quoſdam, nimirum eos, qui Chriſti doctrinam ſunt amplexi, gratia ſingulari fuiſſet dignatus, tota gens noſtra fuiſſet interitura.

verſ. 30. Sed quid tandem ex his omnibus, quæ copioſe hactenus diſſeruimus, concludendum eſt, & quid de tota hac re ſtatuendum? Hoc nempe, homines gentium extranearum, & quidem quamplurimos, cum anteæ haudquaquam id agerent; aut de eo laborarent, ut a Deo juſtificarentur, & a reatu ac pœna peccatorum liberati vita ſempiterna donarentur, juſtificationem tamen fuiſſe conſecutos, juſtificationem nimirum illam, quæ non operum meritis, ſed fide in Deo per Chriſtum collocata obtinetur:

verſ. 31. Contra vero Iſraelitas licet ſtudioſe ſequerentur legem ejuſmodi, per quam juſtificationem aſſequi poſſent, ejuſmodi tamen legem, generatim loquendo, non fuiſſe aſſecutos, nec eo perveniſſe, quo intenderant.

verſ. 32. Sed quam ob cauſam, dicet aliquis, hoc factum eſt? An forte quia Deus, licet ii officium facerent, & rectam viam ingrederentur, tamen illorum ſtudiis fuit adverſus, eoſque gratia ſua dignari noluit? Haudquaquam; ſed quia ipſi rectam viam, quæ ad ſalutem ac juſtificationem duceret, ſibi licet oſtenſam, ingredi noluerunt. Non enim juſtificationem ſtuduerunt

runt assequi per fidem eam, qua gentes illam consecutas esse diximus: sed obstinate contendentes, eam operum meritis esse acquirendam, non quidem opera perfecta præstiterunt: sed aliquid illis simile, quo putarunt justificationem se assecuturos. Sua enim obedientia, quæ haudquaquam legi satisfacit, putarunt sese assecuturos præmium istud, quod perfecte legem servantibus constitutum est. Hæc jam vera est causa, ex parte ipsorum Judæorum, cur a Deo repudiati ac indurati fuerint: spontanea nempe eorum contumacia, qua factum est, ut iter a Deo ad justificationem sibi ostensum ingredi nollent: ut nulla superfit causa, cur quisquam Deum iniquitatis accuset, quod de iis conqueratur. Contigit nempe Judæis, ut impingerent in Christum ejusque doctrinam, qui instar lapidis est, ad quem inpingi facile potest: tum propter alia, tum imprimis propter magnam personæ ejus in terris adhuc viventis humilitatem atque infirmitatem, quæ in morte ipsius ignominiosa & truculenta maxime fuit conspecta, quæque Judæos, terrena spirantes & regem mundana potentia & magnificentia conspicuum expectantes, facile offendere poterat; quemadmodum & ipsius doctrina similem Christianorum omnium quæ ipsius Christi conditionem esse prædicens: ut alia taceam, quæ Judæos levius rem æstimantes novitate sua turbare poterant: ut nemini mirum videri debeat, Judæos fidei viam, quam Christus illis monstravit, non fuisse ingressos.

vers. 33. Sed nec hoc ipsum mirandum est, talem Christi conditionem doctrinæque ipsius rationem fuisse, ut merito ipse propterea lapis vocari posset, ad quem impingatur. Nam id ipsum quoque a Prophetis olim fuit prædictum. Dixit enim olim Deus per Esaiam: Ecce, (rem novam & inopinatam dicturus, attentionem auditoris excitat) ego in Sione, populi mei præcipua sede, ejusmodi excitabo ducem, qui sit instar lapidis, cui totus meus populus inniti queat; sed ejusmodi tamen, ut eo offendi quispiam facile queat; quique sit instar scopuli, in quem quispiam incurrere possit, seque ea ratione graviter lædere (liceat enim nunc diversa Prophetæ loca conjungere: quandoquidem etiamsi de ipso Deo dictum sit apud Esaiam, eum fore lapidem offensionis, & petram, in quam impingatur; tamen quia id in Christi persona implendum est, in quem qui incurrit in ipsum Deum incurrit, seque graviter offendit, recte hoc ad ipsum Christum, qui alias lapidi apud eundem Prophetam a Deo comparatur, refertur) Sed tamen injuria illi offenduntur, quicunque ei fidem adhibere nolunt: quandoquidem ejusmodi ille est, ut quisquis ei innititur, in eoque spem ac fidem suam collocat, cujuscunque tandem sit generis, spe sua haudquaquam frustrandus, adeoque pudore suffundendus sit; sed certo salutem æternam sit consecuturus: ut proinde optime sibi consulant ii, qui fidem ipsius doctrinæ adhibent, eique penitus innituntur.

CAP. X.

Vers. 1. CHarissimi Fratres, ego hæc, quæ de Israelitis hactenus dixi, aut porro etiam dicturus sum, non sine ingenti animi dolore loquor. Nam ego quidem ex animo illis faveo ac bene cupio, eamque ob causam Deum supplex oro ut eos in rectum salutis iter deducere velit: Sed tamen non possum non id dicere, quod verum est, [vel. sed eventus voto non respondet; cum ipsimet sibi ipsis desint] licet id ipsis futurum sit insuave, atque adeo mihi ipsi, qui in eos adeo sum propensus. Magnam habeo istius benevolentiæ ac precationis causam: licet ii, & doctrinæ Christi & mihi ipsi propter eam adeo sint infensi:

vers. 2. Ipsemet enim testari cogor, eos non improbo prorsus ac perverso animo id facere, quod faciunt: cum studio ferveant earum rerum, quas Deo gratas esse opinantur, & inprimis legis Mosaicæ ac rituum in ea præscriptorum: sed illorum hic fervor judicio ac scientia non regitur, neque in id fertur, in quod ferri omnino debebat.

vers. 3. Ignorant enim eam justificationis consequendæ rationem, quam Deus ipse constituit ac promulgavit: contra vero eam, quam ipsimet sibi errore opinionis confinxerunt, stabilire volunt, idque agunt, ut ea obtineat.

[Vel ignoranr enim eam justificationem, quæ ex divina voluntate ac benignitate revera pendet, eique tota est imputanda; contra vero eam, quæ ipsorum studio, labori atque operibus tribuenda sit, ipsorumque adeo sit propria, stabilire volunt.] Inde adeo fit, ut eam rationem justificationem adipiscendi quam ipse Deus proposuit, non sint amplexi, neque obsecuti fuerint doctrinæ eam proponenti.

vers, 4. Quod si quis dicat, injuria de illis dici, quod eam rationem, qua Deus vult homines justificare, vel non agnoverint, vel noluerint ingredi; quandoquidem eam justificationis consequendæ rationem teneant, ac sequantur, quæ in lege Mosaica fuerat præscripta; hanc autem a Deo fuisse profectam: ei hoc responsum volumus: legem Mosaicam, adveniente Christo ejusque doctrina, ad quem tanquam ad scopum quendam collimabat, fuisse antiquatam, ac finem suum sortitam: non quidem ut jam nulla amplius extaret ratio justificationem assequendi; sed potius ut & longe facilior, & longe amplior succederet: hoc est, ut justificationem assequerentur omnes, cujusque nationis, homines, idque non operum meritis, quæ lex præscripserat; sed fide ea, de qua jam supra copiose disseruimus.

vers. 5. Diversa nempe est ejus justificationis ratio, quæ a lege Mosaica pendet, & illius, quæ per fidem obtinetur: nec mirum est, hac promulgata illam fuisse sublatam. Nam duobus, ut jam indicavimus, modis justificatio illa, quæ ex fide, secundum Dei gratiam proficiscitur, eam superat, quæ ex lege ejusque obedientia pendet:

Primo, quod sit facilior;
Deinde, quod pateat latius, omniumque hominum nationibus sit communis.

Prius ex descriptione ejusmodi, quo utraque sit obtinenda, patet. [Vel: Ita ut mirum non sit, hac promulgata, illam fuisse sublatam. Nam quod ad istud discrimen attinet, quod in difficultate ac facilitate consistit, id colligi potest ex ipsius Mosis verbis, quæ de utraque justificationis assequendæ ratione habentur, aut ad alterutram accommodari queunt.] Nam rationem assequendæ justitiæ eam, quam lex proponit, istis verbis describit Moses, quæ in Levitico extant: Ille demum, inquit, qui omnia ea fecerit, & exacte præstiterit, quæ in lege sunt præscripta, eorum vi, suoque

ſuoque adeo merito, conſequetur vitam, quam Deus in eadem lege promiſit: quæ quidem, ſenſu legis hiſtorico, erat vita longæva atque proſpera, & omni terrenorum bonorum copia circumfluens; ſed ſenſu reconditiore ac myſtico, intelligebatur vita illa æterna, omni cæleſtium bonorum affluens copia. Dura ſane hæc eſt juſtitiam conſequendi conditio, quam nemo hactenus, ut ſuo loco oſtendimus, præſtitit, adeo ut perinde ſit, ac ſi nulla ejus adipiſcendæ ratio extaret.

verſ. 6. Sed adeo expedita ac facilis eſt ea juſtificationis conſequendæ ratio, quæ ex fide pendet, ut de ea longe rectius uſurpari queant ea Moſis verba, quibus ille aliquando uſus eſt, ad elevandam difficultatem, non quidem præſtandæ, ſed cognoſcendæ legis: præſertim cum facilitas, quæ cernitur in cognoſcenda rei veritate, pariat ipſius fidei, quæ rei cognitæ adhibenda eſt, facilitatem, atque adeo etiam facilitatem eorum omnium, quæ fides iſta vi ſua efficit ac in hominibus gignit.

Requirit enim illa a nobis juſtitiam, quæ ex fide pendet, ut credamus, nos, qui nunc in terris mortales degimus & aliquando a morte abſorpti veluti in abyſſum infernumque deſcendimus, ex mortuis tamen, ipſoque inferno poſſe emergere, atque adeo emerſuros, atque in ipſum cælum ad ſenſuros, ubi beata illa vita, cum Deo perfruemur. Atque hoc fieri poſſe, imo etiam futurum eſſe, adeo eſt reſurrectione & aſcenſione Chriſti in cælos demonſtratum, ut, ſi illud negare velis, etiam hoc tibi ſit negandum: quod tamen non niſi a præfractiſſimo ac contumaciſſimo homine negari poteſt. Quapropter ipſa prope juſtitia, quæ fide obtinetur, ita unumquemque noſtrum alloquens introduci poteſt, Moſis verba ad ſuum inſtitutum accommodans. Ne ita in animo tuo cogites, quis poterit hominum in cælum adſcendere, & vita æterna ac cæleſti perfrui? fieri id nulla ratione poteſt. Nam ita cogitare nil aliud foret, quam negare, Chriſtum in cælum adſcendiſſe, eumque velle de ipſo cælo deripere.

[Vel: Quare, verbis Moſis ad noſtrum inſtitutum accommodatis, ita juſtitiam illam quæ ex fide pendet, loquentem & difficultatis opinionem ac metum nobis eximentem, noſque adeo mirifice conſolantem introducere poſſumus. Ne ita cogites apud animum tuum, quis hominum poterit in cælum adſcendere, nempe ut Chriſtum ejuſque doctrinam inde nobis deducat, & eam ita det in conſpectum, ut ejus veritatem perſpicue videamus &c.]

verſ. 7. Neque etiam ita cogitare debes, quis hominum poterit in abyſſum infernumque deſcendere, ut nimirum in lucem inde vitamque redeat? Hoc enim ita cogitare, & rem hanc impoſſibilem arbitrari, nil foret aliud, quam vel negare, Chriſtum eſſe mortuum, vel potius eum velle demum in vitam revocare, quaſi nondum reſurrexiſſet; quod tamen factum eſſe non niſi ab obſtinatiſſimo negari poteſt. Hujuſmodi ergo incredulitatem longe abeſſe a nobis vult juſtitia illa, quæ ex fide eſt, & contra aſſerit, in promtu eſſe id quod credendum eſt, atque adeo velut in ore noſtro poſitum, ut id confiteamur, & in animo agnoſcamus & credamus, id nempe, quod nos euangelii præcones toti orbi annunciamus. Quid enim aliud, ut ſalutem aſſequaris, ab euangelii præconibus requiritur, quam ut confitearis ore tuo &c.

[Vel etiam, quis in profundum poterit deſcendere, nimirum ut inde nobis Chriſtum ejuſque doctrinam evocet, & eam nobis cognoſcendam exhibeat? quaſi nimirum Chriſtus ejuſque ſanctiſſima doctrina, cui nobis fides eſt adjungenda, adeo ſit ab intellectu noſtro remota adeoque obſcura, ut a nobis cognoſci, & veritas ejus deprehendi nequeat, & veluti in remotiſſimo, atque abſtruſiſſimo & nobis plane inacceſſo loco (qualis eſt cælum altiſſimum, & abyſſus profundiſſima, quem utrumque locum Chriſtum adiiſſe conſtat) ſit poſita. Haudquaquam ita ſe res habet: Sed potius, (ut porro quoque fidei juſtitiam loquentem, & facilitatem ſuam nobis Moſis verbis explicantem audiamus,]

verſ. 8. Prope te, inquit, eſt ſermo ille, nempe & in ore tuo, ut de illo promte et expedite loqui queas; & in tuo corde atque animo, ut nimirum illum intelligas ac memoria teneas. Ille, inquam, ſermo adeo eſt in promtu, omnibus eſt obvius, qui eſt de fide, hoc eſt, ſermo euangelicus, quem nos prædicamus.

verſ. 9. Quid enim doctrina hæc ab hominibus poſtulat, quæve illius eſt ſumma, quam ſi animo complectaris, omnia quæ ad ſalutem ſunt neceſſaria, ſponte ſua conſequuntur? Hæc nempe, ut ore tuo confitearis, & palam ac manifeſte aſſeras, Jeſum Nazarenum nunc eſſe cæleſtem Dominum, omnia, Deo tantum ſummo excepto, imperio ac poteſtate ſua complectentem; atque ut ex animo credas, eum, cum occiſus fuiſſet, a Deo fuiſſe excitatum e mortuis, eaque ratione ad vitam æternam, tantumque imperium, quod ore nobis confitendum eſt, evectum: ut ita cor cum ore conſentiat. Hoc ſi credideris & confeſſus fueris, ſempiternam ſalutem te aſſecuturum ſermo evangelii, qui eſt de fide, pollicetur. Quandoquidem quicunque hæc crediderit, & omnibus contemptis periculis, confeſſus fuerit, eum neceſſe eſt firmam reſurrectionis & immortalitatis ſpem ex doctrina Chriſti, ipſius reſurrectione ac exaltatione mirum in modum confirmatam, concepiſſe, eique jam eſſe facilia Dei mandata, ſine quorum obſervatione, viribus hominis accommodata, tantam felicitatem nemo conſequetur. Quid vero iſtis rebus, quas animo credendas, & ore confitendas eſſe diximus, evidentius? quid creditu ac confeſſu facilius? cum tot tantaque extent eorum argumenta, ut mira animi contumacia eum eſſe oporteat, qui iis non moveatur.

verſ. 10. Non temere autem aſſerui, eum hominem, qui iſta, quæ dixi, ex animo crediderit, & ore confeſſus fuerit, ſalutem æternam conſecuturum. Nam ſimul ac quis veram animo fidem conceperit, (concepit autem quiſquis illa credit) is eum hinc conſequetur fructum, ut a Deo juſtificetur, ſeu ab omni peccatorum reatu abſolutus ita a Deo tractetur, tanquam ſi eſſet prorſus innocens. Porro autem ſi idipſum quoque aperte fuerit profeſſus quod animo credidit, omnibus mundi odiis, omnibus vitæ commodis contemtis, (confitebitur autem quiſquis vivam ac ſolidam animo concepit fidem, quæ non poteſt pectore premi, ſed ſeſe per ora, ubicunque uſus exigit, effundit, omniaque membra, ut ea faciant, quæ religioni Chriſtianæ ſunt conſentanea, movet ac impellit) illud tandem conſequetur præmium, quo nullum cogitari poteſt majus, ſalutem nempe vitamque ſempiternam; quæ juſtificationi ultimum imponit faſtigium, ejuſque extremum eſt complementum.

verſ. 11. Id vero eo probatur Scripturæ loco,

quem jam superius citavimus, in quo euangelicæ justitiæ ratio explicatur; qui quidem apud Esaiam extat, in hanc sententiam loquentem: omnis, quicunque in ipsum, nimirum Christum, crediderit, suamque spem ac fiduciam in eo, tanquam solido fundamento, collocaverit, spe sua non frustrabitur, atque adeo non erubescet. Ubi vides fidei simpliciter adscribi salutem; fidei tamen non emortuæ, sed vivæ, ac proinde confessionem oris, quam ad salutem requiri diximus, & reliqua pietatis opera, quorum eadem est ratio quæ confessionis, ex se parientis. Et hoc quidem unum est ex iis, quæ in hoc loco inprimis observanda, quæque discrimen ostendunt justitiæ in euangelio propositæ ab ea, quæ in lege, & illam benigniorem, quam hanc, esse comprobant.

Sed ex eodem loco alterum quoque inter utramque justificationis rationem discrimen animadverti potest, cùm ita verba sua concipiat Esaias, ut appareat, eum generatim atque universaliter verba sua intelligi voluisse, perinde ac si dixisset: omnis, qui crediderit, non confundetur, quisquis ille tandem fuerit.

vers. 12. Et recte quidem: quandoquidem gentium discrimen Dei benignitate sublatum est, & nil, quod ad salutis consequendæ rationem attinet, interest inter Judæum & Ethnicum. Etenim non alius est Judæorum, alius gentium Dominus; sed unus tantum utrique populo summo cum imperio præest Jesus Christus, inque ipso Deus ille summus, a quo imperium accepit Christus: qui ut inexhaustos habet, unde omnibus munera dilargiri queat, thesauros; ita etiam munificus est admodum atque benignus in omnes cujuscunque nationis homines, qui ad opem ipsius supplices confugiunt, ejusque sanctissimum nomen colunt, ac precibus auxilium ipsius efflagitant.

vers. 13. Testatur id Joël, qui ad novi Fœderis tempora spiritu prophetico respiciens, omnis, inquit, quicunque nomen Christi invocarit, eumque colens opem ipsius supplici prece imploraverit (id autem facit, quisquis Dominum Jesum, in cujus manu universam salutem nostram posuit Deus, & in quo id quod Propheta olim de Deo summo dixit, impleri debet, supplex invocaverit, eumque adeo ex animo coluerit) is ab interitu liberatus salutem ac felicitatem consequetur. Audis hic neminem excipi, & nullum gentium nationumve discrimen constitui, cum Propheta disertis verbis dicat; omnem, quicunque nomen Domini invocaverit, salutem consecuturum: adeo ut nihil ad eam requiratur aliud, quam ut quis nomen Domini invocet: in qua invocatione, ut innuimus, universus continetur Dei cultus; cujus apertum signum est invocatio nominis, seu imploratio auxilii, etiam ab absente; & auxilii quidem, quod naturæ vires excedat.

vers. 14. Porro si ad omnes omnium nationum homines salus pertinet, ea tantum conditione, ut Dominum suum invocent, & ab eo supplices ac venerabundi opem petant; quisque facile animadvertit, necesse quoque esse, omnibus hominibus occasionem dari a Deo, ut Domini hujus nomen invocare queant, & præcones, qui hanc illis rem annuncient, ad eos mitti. Nam quomodo invocare possent eum, ab eoque opem expetere, in quem non credant, & in quo spem ac fiduciam suam non collocent? quandoquidem ad eum demum supplices confugimus, a quo speramus nos impetrare posse ea, quæ petimus, & de cujus potentia & benignitate bene persuasi sumus, maxime ubi res tanta, quanta salus ac felicitas æterna, flagitanda est. Quapropter si omnium populorum homines invocare debent nomen Domini, ut æternum serventur, necesse est ut in ipsum credant, in eoque spem ac fiduciam collocent, & ejus rei faciendæ occasionem habeant. Jam vero quomodo quispiam potest in eum credere ac spem suam ponere, de quo nihil unquam audivit? adeo ut, si omnes homines in Christum credere debeant, necesse sit, eos etiam de Christo, ejusque divino in omnia imperio audire. Audire autem quomodo potest quispiam id quod nemo annunciet ac prædicet? Quare nec de Christo audire possent homines, nisi esset, qui illis Christum ejusque doctrinam annunciet ac prædicet.

vers. 15. Porro autem quomodo annunciare hominibus posset quispiam rem divinam & oculis hominum non subjectam, atque a divina voluntate ac nutu totam pendentem; ita nimirum, ut homines ipsi tuto inniti, & auctoritate ipsius permoti fidem ipsius præconio firmiter adjungere queant, nisi is a Deo ipso fuerit missus, & ad hanc rem denunciandam nominatim delectus, iisque instructus sit at Deo testimoniis, quibus plenam doctrinæ suæ fidem faciat: (Neque enim de iis loquimur præconibus, qui doctrinam ab aliis viris divinis, a Deo ad eam annunciandam missis, acceptam repetunt, & non sua, sed illorum tantum auctoritate ea in parte nituntur; & non ideo, quod ipsi hæc dicant, sed quod illi hæc prius dixerint fidem verbis suis adhiberi postulant, qui hac in parte illorum tantum sunt administri, & cum iis computandi:) Quare, ut Christus, ejusque supremum in omnia imperium, ac salus per eum omnibus danda, rite annunciari omnibus hominibus posset, necesse fuit præcones aliquos a Deo hunc in finem deligi ac mitti, qui tam lætum felicemque nuncium per varias orbis partes discurrentes promulgarent.

Et præcones quidem hujusmodi aliquando venturos jam olim significatum fuit per Prophetas, apud quos ita scriptum legimus: O quam grati quamque jucundi erunt nuncii illi, eorumque, ut ita dicam, pedes, qui advenientes atque hinc inde discurrentes annunciabunt hominibus perennem pacem ac felicitatem, & bona omnium maxima, cælestemque felicitatem iis Dei nomine offerent.

vers. 16. Etiamsi autem tam jucundi per sese futuri erant, atque adeo jam sint, tam beati nuncii præcones: non consequitur tamen, omnes omnino homines debuisse nuncio isti fidem adhibere, & euangelicæ doctrinæ sese submittere, eique parere; quemadmodum sane nec paruerunt. Id enim prædixit Esaias, qui, cum dixisset, tam jucundum. [Vel: Sed dices: si tam jucundi tamque grati esse debuerunt atque adeo fuerunt isti nuncii, omnes sane homines nuncio isti fidem adhibuissent, eumque fuissent amplexi. Quis enim rem adeo jucundam non admittat? Atqui non omnes homines euangelio, quod nihil aliud est quam beatus ille nuncius, fidem adhibuerunt, idque sunt amplexi. Cui ejusdem Esaiæ, cujus illa fuerunt ex parte verba, testimonio responsum volo. Nam idem, qui dixerat, tam jucundum.] Fore adventum eorum, qui tanta bona hominibus annuncient, non multo post, ad eadem tempora respiciens, & de Christo aperte differens, ait: Domine, quis credidit iis, quæ a nobis prædicata & aperte promulgata omnes audierunt?

runt? quasi dicat, tam exiguus est numerus, præsertim inter Judæos, ad quorum aures nuncius tam beatus primo & pervenire debebat, & pervenit, tantaque est eorum paucitas, qui sermoni a nobis prædicato fidem adhibuerint, ut prope nemo esse videatur, qui crediderit; habita præsertim ratione multitudinis eorum, qui non crediderunt.

vers. 17. Ex quibus Prophetæ verbis illud ipsum etiam, quod paulo ante conclusum est, colligi potest, nempe, fidem nasci ex sermone, ab aliis quidem prædicato, ab aliis vero audito ac percepto; prædicato, inquam, Dei jussu ac mandato: adeo ut, si omnes homines in Christum credere debeant, necesse sit, iis Christum ejusque doctrinam, Dei jussu, annunciari.

vers. 18. Jam vero annon etiam reipsa id factum est, quod fieri debuisse hactenus ostendi? imo vero factum id est plenissime, ita quidem, ut jure ad hoc negotium transferri queant illa Psaltæ verba, quæ de cælis ac temporum vicissitudine, certa lege a Deo sapientissime constituta, aliquando sunt pronunciata, & ad euangelii præcones accommodari. Ubivis nimirum terrarum vox illorum est audita: nullus est terrarum angulus, ubi doctrina Christi ab iis non fuerit promulgata; adeo ut ad extremas quoque orbis partes, quæcunque ab hominibus coluntur, sermo eorum dimanarit.

vers. 19. Sed nominatim de Israele nunc quæro, an ad illius notitiam non pervenit sermo evangelii? an occasio illis defuit, doctrinam Christi percipiendi, in eumque credendi? habent ne ullum incredulitatis suæ prætextum? Haudquaquam. Nam tanrum abest, ut non potuerint agnoscere doctrinam Christi, eamque penitus percipere, ut rudissimi quoque populi, & respectu Judæorum stulti, eam agnoverint ac perceperint, hac in parte etiam Judæis æmulandi. Nam primum Moses, prophetarum veteris Fœderis maximus, ita Deum loquentem, & de pervicacia populi sui conquerentem introducit: Quandoquidem vos Israelitæ adeo prefracte meis dictis resistitis, & mihi parere renuitis, gratiam meam transferam ad eum populum, quem vos populi, seu hominum, nomine non dignamini, hoc est, ad homines extraneos seu Ethnicos, eosque tanta voluntatis meæ cognitione donabo, ut vobis etiam sint futuri invidiæ; eaque ratione efficiam ut vos, tantam illis rerum divinarum cognitionem tantamque felicitatem quodammodo invidentes, eos æmulemini, ac in me contumaces esse dsinatis: gentem, inquam, præ vobis stultam & in maxima rerum divinarum ignoratione versantem tanta donabo sapientia, ut vos hac ratione irritem, & ad eandem studiose quærendam & amplectendam provocem.

vers. 20. Sed deinde Esaias adhuc apertius atque audacius ea de re loquitur, cum Deum ita loquentem introducit: Adeo ego me aperte hominibus patefeci, meamque illis gratiam tam manifeste obtuli ac denunciavi, ut etiam illi, qui me antea non quærebant, nimirum homines extranearum gentium, me invenerint, meamque gratiam sibi oblatam agnoverint atque amplexi fuerint: conspectus sum, inquam, ab iis, qui de me antea ne interrogarant quidem, nec ullam in eo curam studiumque posuerant, ut me meamque voluntatem cognoscerent. Et hęc quidem de gentibus extraneis propheta dixit: ex quo ipso jam satis apparet, perspicue sese Deum hominibus patefecisse.

vers. 21. Sed de ioso adhuc Israelitico populo nominatim idem propheta asserit, eum & amplissimam habuisse occasionem voluntatem divinam in euangelio revelatam cognoscendi, & nihilominus tamen eam noluisse agnoscere atque amplecti, nihilque hac in re quam ipsorum contumaciam esse accusandam, dum ita Deum loquentem, ac populi sui contumaciam accusantem facit: Totos ego dies ad populum hunc pervates meos verba faciens manus veluti meas ad eum extendi, eumque ad me invitavi, & nil omisi eorum, quæ ad illum alliciendum pertinerent. Sed irritus fuit omnis ille labor meus; cum nihilominus populus meus contumax esse pergeret, nec flecti se pateretur, sed potius mihi contradiceret, & contentiose mihi obstreperet atque obloqueretur.

CAP. XI.

Vers. 1. SEd hic nova oritur quæstio. Dicere enim quispiam posset: si ita se res habet, ut hactenus docuisti, tantaque extitit Israelitarum in Deum contumacia, & vicissim etiam Dei erga illos ira, quam induratio eorum est consecuta, annon inde consequitur, Deum jam penitus repudiasse populum Judaicum; ita ut qui antea ipsius erat populus, nunc non sit amplius, non secus atque antea gentes extraneæ? Haudquaquam ita statuendum est, neque id ex dictis meis concludi potest: cum nec universum populum Judaicum a gratia sua excluserit, nec in perpetuum.

Prius satis est manifestum: quandoquidem prętet alios, qui in Jesum Christum credunt, & sic in salutis via consistunt, ego ipse quoque, qui non tantum Christianus sum, sed etiam apostolus, Israelita sum, atque adeo ex Abrahami progenie, oriundus e tribu Benjamitica, quæ una est ex duabus illis, quæ Judęam nunc incolunt, quęque inprimis fuere Christo ejusque sanctissimæ religioni adversæ, ac proinde in Deum contumaces.

vers. 2. Non penitus ergo, inquam, repudiavit Deus populum suum, utpote quem jam olim, ob fidem erga se, ac pietatem majorum ejus peculiariter sibi fovendum ac diligendum sumsit: ut ut videantur omnes ob contumaciam suam perituri, & vix quispiam appareat, qui interitum sit evasurus. Non est id, quod dico, novum, ac sine exemplo. An enim ignoratis, quod in historia Eliæ sit scriptum, quoque pacto is allocutus fuerit Deum, Israelitas accusans, & non salutem ac incolumitatem, sed perniciem potius ac supplicium expetens.

vers. 3. Ita enim ait: Domine, Israelitæ, qui Samariæ regmum incolunt, Prophetas tuos occiderunt, & altaria tibi variis in locis consecrata, non honoris tui studio, & legis tuæ veneratione inducti, sed odio potius tui, ac cultus tui penitus tollendi desiderio, suffoderunt, ac penitus destruxerunt, atque ad internecionem usque deleverunt tuos servos ac veros nominis tui cultores, ita ut ego solus supersim ex iis, cujus ipsius quoque vitæ insidiantur, & ut nemo jam amplius supersit, qui te colat, me ad necem quęrunt. Vides, divinum hunc virum censuisse, universum Israeliticum regnum, se tantum excepto, a Deo ad Idololatriam desciviisse, omnesque adeo extremum commeritos supplicium, quod procul dubio essent Deo persoluturi.

ỳs. 4. Sed animadverte, quid ipsi Deus seu Angelus Dei personam sustinens per oraculum responderit: Ego, inquit, constitui a clade, quam Israelitis immissurus sum

mihi meoque cultui reservare aliquam multa millia utpote qui simulachro Baalis honorem non exhibuerunt, genua coram illo flectendo, idque ea ratione adorando. Ex quibus verbis patet, nec omnes Israelitas a Deo ad Idololatricum cultum defeciſſe, etiamsi eum aperte non colerent, unde ipsi quoque Eliæ erant ignoti; eamque ob causam nec omnes interitui ac perditioni fuisse a Deo destinatos; sed relictos ac reservatos fuisse aliquos, qui ab impio falsi Dei cultu sese conservaverant illibatos: licet eos quoque jure Deus una cum cæteris potuisset delere, propterea quod ad supplicium divinum effugiendum non satis sit, falsum numen non colere, sed illud quoque requiratur, ut verum numen colas, idque ea ratione, quæ ab ipso fuit præscripta: id quod illi non fecerant, adeo ut divinæ gratiæ ac misericordiæ fuerit imputandum, quod ipsos ab interitu ac supplicio conservandos decreverit.

vers. 5. Simile quippiam hoc quoque tempore accidit. Nam etiam nunc quoque aliquos ab interitu reservavit Deus, eos nimirum quos ex singulari sua gratia ex tanto pereuntium numero delegit, & misericordia prosequi constituit: qui quidem sunt omnes, qui ex Judæorum gente in Christum credunt, & cæterorum contumaciam non sunt imitati. Etiamsi autem quemadmodum in illis, quos Eliæ tempore Deus salute donavit, ita etiam in his, quos hoc tempore donat, aliquid sit, quod Deo probetur, & ob quod ab interitu conservati fuerint, aut porro conservandi sint, quodque in iis, qui pereunt, non inveniatur: nihilominus tamen non operum suorum merito ab interitu conservantur, aut conservari a me dicuntur; siquidem, ut modo dixi, ex divina gratia sunt & electi, & ab interitu a Deo vindicati atque exemti.

vers. 6. Jam vero si id ex gratia divina contigit, unituique patet, id non esse factum vi ac merito operum, ab ipsis præstitorum. Nam alioqui gratia, ex qua id factum dicitur, non foret amplius gratia: id quod seipsum evertit. Quemadmodum contra, si hoc ex operum merito illis contigisset, non amplius gratia ibi habuisset locum, nec huic posset salus eorum, de quibus loquimur, adscribi. Nam cæteroquin opus meritorium non amplius foret opus meritorium ac perfectum; tollunt se nempe mutuo gratia divina, & hominum ipsorum merita, in re eadem; ita ut fieri nequaquam possit, ut quispiam boni quidpiam consequatur simul ex dantis gratia, & ex operum suorum merito, quo dantem obliget, & jure quodam ad bonum istud sibi reddendum obstringat. Qui meretur quippiam, is per se jus habet ad rem eam repetendam sibique vindicandam: cui gratia exhibetur, seu ex gratia quippiam datur, is jus ad id repetendum non habet.

vers. 7. Quapropter ita nobis statuendum est: etiamsi Israelitæ, qui hodie vivunt, prope universi magno studio id quærant, ut a suppliciis divinis immunes salutem consequantur, operumque meritis eo pervenire laborent, eos tamen id, quod quærunt, non assecutos esse, neque porro hac ratione assecuturos: contra autem eos, quos Deus ex singulari sua benignitate ac gratia ineffabili ex illo populo delegit, omnes nempe qui in Christum credunt, tantum bonum esse consecutos, & eo esse loco ac statu, ut sempiterna illos maneat felicitas: Cæteros autem Judæos, qui eam viam non sunt ingressi, adeoque nec in electorum istorum sunt numero, esse a Deo induratos, & ob spontaneam animi contumaciam ita a Deo punitos, ut eorum animi callum obduxerint, & ad sensum divinæ veritatis obstupuerint, & sic resipiscere vix, ac ne vix quidem, possint; id quod supra quoque alicubi innui.

vers. 8. Ac ne id cuipiam novum videatur, ipsius Scripturæ dictis nunc probabo, quod antea a me factum non est. Inter ea merito primum locum occupant Esaiæ verba, quæ in hanc alicubi sententiam scribit de Israelitico populo: Dedit illis Deus spiritum alti soporis, seu vi quadam soporifera eos potavit, ita ut, veluti in veternum demersi, nihil sentiant, nihilque intelligant eorum, quæ ad salutem suam pertineant, sed veluti sensu omni destituti, securi stertant, nec imminentem perniciem prævideant. Itaque oculis ipsorum vim quodammodo ademit videndi, & auribus audiendi: hoc est, mentem atque intelligentiam illorum excæcavit, & vim res divinas percipiendi quodammodo ademit, idque in hodiernum usque diem; nec porro cessabit etiam hæc induratio, donec, ut ex ejusdem Prophetæ dictis apparet, eorum regio penitus devastetur. Id vero totum eatenus præstitit Deus, quatenus illorum oculis paulatim splendidam veritatis euangelicæ lucem subtraxit, & occasionem in Christum credendi, quam antea habuerant, ademit: contra vero impedimenta objecit, quæ hominibus alias tam duræ cervicis, & odio in Christum furentibus vix, ac ne vix quidem, permitterent, ut resipiscere vellent, & id quod ad ipsorum salutem pertinebat amplecti.

vers. 9. Similia iis, quæ ex Esaia nunc attulimus, leguntur etiam apud Davidem, qui de hostibus ac interfectoribus Christi vaticinans, pœnas iis divinas imprecando, prophetico spiritu denunciat, dum ita inquit: quemadmodum ipsi pro cibo mihi dederunt fel, & pro potu sitienti mihi dederunt acetum: ita ipsismet vicissim ipsorum mensa ac cibi, quibus se oblectare consueverunt, vertantur in laqueum, quo capiantur, non secus atque aviculæ, dum esca sese oblectant, ab aucupe irretiuntur. Cedant, inquam, illis voluptates consuetæ in offensionem ac ruinam: ut ita talionis pœnam luant, & dignam factis suis mercedem reportent.

vers. 10. Excæcentur ipsorum oculi, ut videre nequeant, (id quod de mentis oculis potissimum intelligendum est, si sensum propheticum ac mysticum, quem hic sequimur, spectes) & dorsum eorum semper incurva, id est fac, ut partim servitutis jugo pressi, partim tristitia, tanquam silicernia incedentes, humum semper spectent. In quo testimonio vides, præter alia suppliciorum divinorum genera, quibus Deus sit persecuturus Christi hostes, quales sunt Judæi ii de quibus loquimur, esse etiam excæcationem oculorum, quam ab Esaia quoque iis denunciari audimus; & cum indurationе illa animi, qua Judæos incredulos punitos esse diximus, vel eadem est, vel saltem eam alit atque fovet. Nam quod veritatis euangelicæ splendorem non videant, inde fit, ut obstinatis animis ei reluctentur.

vers. 11. Sed dicet iterum aliquis: num ita propter incredulitatem impegerunt Judæi, & sic damnum tantum, quantum hactenus explicatum est, incurrerunt, ut penitus conciderent, & absque ulla resurgendi spe in interitum ruerent? nullane in posterum huic populo spes restat divinam gratiam ac salutem recuperandi? Absit, ut ita statuamus: non ita conciderunt Judæi; sed po-

ſed potius occaſione lapſus ipſorum, ſeu rejectionis a gratia divina gentibus extraneis ſalus eſt oblata, & eam aſſequendi data eſt facultas: non ut hi ſoli perpetuo tanto bono fruerentur; ſed potius ut ſuo exemplo Judæos ad æmulationem provocarent, quod ſupra a Moſe prædictum fuiſſe vidimus. Unde apparet non in perpetuum gratia divina excidiſſe populum Judaicum, nec eum in finem euangelicam veritatem ſalutemque æternam eſſe ad gentes tranſlatam, ut ii ſoli tanto bono in æternum fruerentur; Judæi vero eo æternum carerent: ſed potius ut id ipſum inſerviret populi Judaici ſaluti; eumque ſtimularet ad eam tanto avidius quærendam & amplectendam.

verſ. 12. Hoc vero ut fiat, ipſis gentibus extraneis ſummis votis eſt exoptandum, nec arbitrandum, Judæorum incrementum ſuum fore decrementum, nec ita redituram ad illos divinam gratiam & ſalutis adipiſcendæ occaſionem, quin ſibi multum ea in parte decedat. Haudquaquam ita ſe res habet; ſed contra potius Judæorum converſio ipſaſmet gentes divinorum bonorum copia augebit ac ditabit. Id quod ex eo ipſo, quod jam factum eſſe vidimus, colligi poteſt.

Nam ſi, ut paulo antea dixi, Judæorum rejectio, atque a gratia divina repulſa, in cauſa quodammodo fuit, ut mundus univerſus, ex gentibus extraneis maximam partem conſtans, eadem gratia ditaretur, & longe citius ad eam admitteretur, quam alias futurum fuiſſet, ſi Judæi euangelium recepiſſent: (Nam ſi ii, qui primo ad nuptias fuerant invitati, comparuiſſent, & locum ſuum occupaſſent, nulla fuiſſet cauſa mendicos, circa ſepimenta & ad vias publicas jacentes hinc inde conquirere, & in eorum locum ſubſtituere; ſed, ſatiatis demum hoſpitibus, reliquiæ iſtius cœnæ, quæ mendicis tamen explendis abunde ſuffeciſſent, his obveniſſent, & ſic non ex inopia, ſed ex copia Judæorum ubertas gratiæ divinæ in gentes redundaſſet) Si, inquam inopia Judæorum, & gratiæ divinæ illis ſubtractæ defectus gentes quodammodo ditavit, ſeu occaſio extitit, cur gratia divina uberrime perfruerentur: annon multo magis gentes ditabuntur ex ubertate atque opulentia gratiæ divinæ in Judæos exundantis? [vel, ſi, inquam ex eo, quod tam pauci Judæorum ſalutem ſint conſecuti, factum eſt, ut gentes extraneæ ditarentur: quid futurum cenſemus ubi gens illa univerſa, ſeu Judæi generatim omnes, ſalutis viam ingredientur?] Nam certe defectus alterius non ſua natura, ſed ex eventu tantum alterum ditare poteſt: alterius vero copiæ & ſumma opulentia per ſe vim habent, alterum quoque ditandi.

verſ. 13. Ego ſane hoc vobis, qui ex gentium extranearum eſtis numero, ingenue ac aperte dico, me eatenus quidem, quatenus ad gentes potiſſimum ſum a Chriſto miſſus, ut illis euangelium annuntiem, & ad ſalutem eas perducam, diligentiſſime munere meo fungi & ſpartam, quam nactus ſum, ornare, idque agere, ut quam plurimos ad Chriſtum ſalutemque amplectendam pertraham: ſed tamen ea in re non tantum gentium ipſarum habere rationem, & ipſorum ſaluti ſtudere;

verſ. 14. Sed id etiam eadem opera quærere, ut, ſi id ullo pacto fieri queat, eos, qui ſecundum carnem mihi ſunt cognati, ſeu populares meos, gentium extranearum exemplo ad æmulationem provocem, ut tantam euangelicæ veritatis cognitionem ac pietatem gentibus quodammodo invidentes, eandem ipſi quoque velint amplecti; & ſic, ſi non omnes (quod hoc tempore ſperandum non eſt) ſaltem aliquos ex iis ad fidem in Chriſtum pertractos, ad ſalutem æternam perducam. Id autem jure merito facio, nec in vos gentes, quibus proprie labor meus ſervire debet, ullo pacto ſum injurius: ſed potius vobis ipſis quoque veſtroque gaudio ac felicitati ſero ac meto; ita ut vos ipſimet ſtudio huic meo favere debeatis, tantum abeſt, ut indignemini, aut Judæis invideatis.

verſ. 15. Nam ut id, quod paulo ante dixi, aliquo modo repetam ac explicem; ſi ex eo, quod Judæi fuerunt repudiati, atque a gratia Dei repulſi, factum eſt, ut gentes extraneæ, quæ mundum prope univerſum conſtituunt, ad ipſum converſæ in gratiam penitus reciperentur, & veluti in amicitiam cum ipſo admitterentur: quid putamus futurum, cum Judæi in gratiam denuo recipientur? annon perinde erit, ac ſi mundus univerſus e mortuis reſurgeret, ac vitam, quam perdidiſſe propemodum videbatur, reciperet? quandoquidem præter id, quod Judæorum gens nunc prope emortua, vitam ſpiritualem recipiet, & ex ignorantiæ tenebris ſuaque infelicitate emerget: multo etiam plures ex gentibus extraneis fidem in Chriſtum amplectentur, cognito eo, quod gens Judæa, quæ tam contumaciter hactenus Chriſto rebellavit, & per tam longum tempus religionem ipſius amplecti recuſavit, tandem tamen, evidentia veritatis victa, ceſſerit, & doctrinam Chriſti fuerit amplexa. Præterea ipſi quoque credentes præter ſummum gaudium, quod ex tot myriadum ſalute percipient, plurimum adjumenti ad cognitionem rerum divinarum capient a gente ea, quæ in ſacris literis veteris fœderis ab ineunte ætate exercetur, quæque umbras illius cum Novi Fœderis imagine, aut potius ipſo corpore, rectius conferre, & prophetarum vaticinia enucleare dexterius poterit. Tantus ergo fructus ad ipſas gentes etiam redundaturus, facit, ut Judæorum ſaluti muneris mei functionem attemperem.

verſ. 16. Porro autem ut ſperem, hanc gentem aliquando a Deo in gratiam recipiendam eſſe, efficit gentis hujus, quam majorum ſuorum fide ac pietate conſecuta eſt, quædam ſanctitas, quæ in eo conſiſtit, quod populus hic fuerit a Deo ex cæteris omnibus orbis nationibus peculiariter delectus, cui beneface-ret; ita quidem, ut nec penitus deleri unquam pateretur, nec ita a ſe, ob ipſius peccata unquam repelleret, ut nullus poſteritati ejus pateret ad ipſius gratiam reditus, ſed potius occaſio reſipiſcendi iis daretur, & ſimul ac ad eum ſeſe converterent, in gratiam reipſa reciperentur.

Nam, ut ſimilitudine utar ex lege Moſaica diviniſque in ea inſtitutis; quemadmodum per primos frugum manipulos, & panes ex earundem primitiis confectos ac Deo conſecratos, conſecratur etiam reliqua maſſa univerſa, & univerſæ anni illius fruges ac conſperſiones ex iis factæ, ita ut, cum antea iis veſci Judæis non liceret, eaque ratione pollutæ cenſerentur, poſtea oblatione primitiarum interveniente, eatenus redderentur puræ, ut iis uti frui liceret: ita etiam cum primi hujus gentis auctores fuerint Deo ob ſuam fidem ac pietatem ſingulariter chari ac dilecti, ita quidem, ut cum iis fœdus percuteret, ad

omnem eorum posteritatem duraturum, hinc fit, ut totus quoque populus fuerit consecratus, & præ reliquis gentibus dilectus, nec unquam ita divina gratia excidat, quin in aliqua amoris illius parte hæreat, & spes illi restet ad pristinam felicitatem redeundi: quam reipsa etiam recipiet, simul ac majorum suorum fidem ac pietatem fuerit imitatus.

Idem alia similitudine illustrari potest, partim ex natura deprompta, partim ex legali instituto. Videmus, ramos radicis suæ naturam imitari, &, si radix ipsaque stirps non censeatur, impura, nec ramos censeri impuros: nisi forte quippiam peculiariter ramis acciderit, ob quod inquinentur: quod idem de massa intelligendum est, quæ primitiarum oblatione fuerit consecrata. Quare cum radix ac stirps populi Judaici, nempe ejus majores, fuerint ita Deo consecrati, & præ cæteris a Deo dilecti, quemadmodum diximus: consequitur, posteros quoque ipsorum, qui instar ramorum sunt, ex radice aut stirpe ista enatorum, Deo esse consecratos, ipsique charos, ea, qua explicatum est, ratione, ita ut, si hæc causa, ob quam hodierni Judæi Deo sunt invisi, sublata fuerit, ramis postea nascituris nihil obsit horum contumacia; contra vero prosit primorum gentis auctorum sanctitas.

vers. 17. Sed dicet hic aliquis, quid prodest ramis radicis sanctitas, postquam ipsi sunt ex arbore excisi? nihil sane. At vero iis proderit radicis sanctitas vel succus, qui ex radice ac stirpe in ramos dimanat, qui in eam sunt aliunde inserti: ita ut rami, licet naturales, postquam defracti sunt, & a radice sejuncti, nihili sint faciendi præ ramis aliunde insertis. Quare cum Judæi ob incredulitatem suam gratia divina, quæ majoribus ipsorum contigit, & ipsorum posteritati promissa est, exciderint, ac perinde nunc censeantur, ac si ab istis majoribus non fuissent profecti; contra vero nos, qui oriundi sumus ex gentibus extraneis, occupaverimus illorum locum, & gratia divina genti illi promissa perfruamur, merito illos præ nobis contemnere possumus.

Sed hæc dum dicis, non consideras primo, non omnes Judæos, sed aliquos tantum, licet valde multos, gratia divina excidisse, & sic ex Dei populo excisos esse, alios autem adhuc stirpi suæ adhærere: ita ut vos, qui Ethnici aliquando fuistis, non omnium prorsus loco, sed inter alios hujus gentis homines, fueritis ad gratiam divinam admissi, & stirpi hujus populi velut inserti; vosque una cum illis participes esse factos bonorum Judaicæ genti proprie destinatorum & illorum majoribus primò promissorum. Deinde id vobis cogitandum est, vos aliquando similes fuisse ramis oleastri, qui vel nullum, vel acerbum atque insuavem fert fructum; postea vero præter naturam insertos fuisse olivæ, & pinguedinis ipsius factos fuisse participes, hoc est, vos ex istiusmodi nationibus fuisse oriundos, quæ jam olim a Deo fuerunt repulsæ, & quibus ipsius gtatia ac suprema felicitas non fuit promissa: nunc vero nullo jure vestro participare iis bonis, eaque felicitate, quæ majoribus Populi Judaici promissa, posteris ipsorum proprie fuit destinata, precario nempe jure tanta felicitate perfruimini, & in alienam messem misistis falcem.

vers. 18. Quapropter non est, quod vos jactetis, & Judæos a gratia divina excluſos præ vobis contemnatis, iisque insultetis. Quod si tamen pergatis contra illos gloriari, & iis insultare, hoc vobis oppono; quod superbiam istam retundere & spiritus vobis minuere potest, nempe, quemadmodum non rami radicem ferunt eique præstant; sed potius radix ac stirps ramos sustinet, & iis succum, quo alantur, submministrat: ita etiam vos nihil huic genti conferre, nec propter vos eam gratia divina perfrui, sed potius vos ob ipsam ipsiusque majores, quibus eam promissam diximus, ea perfrui: ita ut hoc nomine genti huic plurimum vos debere agnoscere ac profiteri debeatis.

vers. 19. Sed dicetis iterum, illud nihilominus nobis concedis, defractos esse ex sua radice ac stirpe ramos, hoc est Judæos ex populo divino veluti excisos, adeo ut illis fœdera ac promissa majoribus illorum facta nihil prosint, idque eum in finem, ut nos Ethnici eorum loco insereremur, & beneficiis diuinis, quæ ad illos pervenire debebant, perfrueremur.

vers. 20. Esto nunc ita, (quanquam vestri insertio non tam finis fuit, quam consequens istius Judaicæ defractionis, seu a gratia divina rejectionis) sed non tam illud vobis considerandum est, quod illi defracti, & a gratia divina excluſi, vos vero Ethnici inserti, & ad eandem admissi fitis: quam qua de causa, quave conditione vel illi sint rejecti, vel vos in gratiam recepti. Quod si consideraretis, non modo nullam haberetis superbiendi causam; sed potius modeste de vobis sentiendi, ac vobis metuendi. Nam illi ob incredulitatem sunt ex arbore sua veluti excisi, & a gratia divina excluſi; vos vero ideo, quod in Christum credidistis, ad tantam felicitatem pervenistis, & tanquam rami, tam felici arbori inserti, persistitis divinaque gratia perfruimini. Unde facile cernitis, vos haudquaquam debere efferri animo, sed potius metuere, & de vestra salute admodum esse sollicitos.

vers. 21. Nam si Deus non pepercit Judæis, qui instar ramorum naturalium erant, ad quos beneficia divina, ad salutem pertinentia, proprie spectabant; sed eos repudiavit, & beneficiis suæ genti propriis privavit: annon multo magis vobis, qui præter naturam ex oleastro inserti estis isti oleæ, & beneficiorum gentis Judaicæ propriorum facti estis participes precario jure, verendum est, ne, si Judæorum incredulitatem imitemini, vobis quoque nequaquam parcat Deus, sed vos quoque ex arbore excidat & a gratia sua repellat.

vers. 22. Quapropter diligenter vobis perpendenda est, & consideranda, tum singularis Dei benignitas; tum severitas ejusdem, qua in hoc negotio est usus. Severitas quidem, qua usus est adversus eos, qui per incredulitatem lapsi, peccarunt. [Vel qui ab eo rejecti, in sempiternum sunt conjecti interitum.]

Benignitas autem qua usus est, quaque in posterum etiam erga te, idque plenissime, usurus est, si modo ea te dignum præstiteris, & eam conditionem constanter præstiteris, sub qua benignitas divina tibi est oblata: hoc est, si in fide permanseris. Nam alias si ab ea discesseris, & sic indignum te præstiteris divina benignitate, ea excides, & ex arbore divini populi, cui præter naturam es insertus, exscinderis.

vers. 23. Quemadmodum etiam vice versa Judæi, si non perstiterint in ea incredulitate, in quam inciderunt,

runt, sed in Christum crediderint, restituentur pristino loco, & populo divino inserentur, eorumque beneficiorum, quæ gentis suæ sunt propria, hæredes evadent. Nam etsi per naturam alias vix fieri possit, ut rami semel excisi denuo stirpi suæ inserantur, & cum ea coalescant; præsertim ubi jam exaruerint, & naturalem humorem succumque perdiderint: Deus tamen id quoque facere potest, atque adeo efficiet, ut illi denuo stirpi suæ inserantur, & felicitate populo suo destinata perfruantur.

vers. 24. Nam si vos excisi estis ex oleastro, ex quo naturaliter fueratis enati, & præter naturam inserti fuistis in bonam frugiferamque oleam, hoc est, cum ex populis extraneis, ad fœdus divinum non pertinentibus, essetis oriundi, inserti estis populo divino, & propriis gentis Judaicæ bonis fuistis potiti: quanto magis Judæi inserentur oleæ suæ, cujus naturales fuerant rami, & bonis suæ gentis propriis perfruentur, cum facilius coalescant propria, quam aliena, & natura sibi cognata, quam quæ præter naturam conjunguntur. Non temere hoc affero, nec absque gravi causa vobis ista, quæ de Judæorum insertione & in gratiam divinam receptione dixi, inculco.

vers. 25. Nolim enim vos, charissimi in Christo fratres, (illos potissimum alloquor, qui ex Ethnicis facti sunt Christiani) ignorare rem hanc, quæ secreta hactenus fuit, & in ipso Deo latuit, nec humano ingenio pervestigari potuit, sed ab ipso Deo fuit nobis patefacta; quo nimirum pacto sese habeat, quamque late pateat, & quousque duratura sit hæc populi Judaici induratio. Id enim scire vestra ideo interest, ne nimium vobis tribuatis, &, ut illi solent, qui sibi ipsis sapere videntur, superbiatis, arbitrantes, Judaicum populum penitus esse a Deo rejectum, & sic vos de gratia divina securiores esse posse, amotis iis, qui eam vobis possent præripere. Quapropter sciendum vobis est, induratum quidem esse populum Israeliticum, & a Deo rejectum, sed ad tempus tantum, nimirum eousque, [vel, sed non penitus, verum ex parte tantum, hoc est, eousque] donec omnes extraneæ nationes occasionem in Christum credendi, & in populi divini Rempublicam veluti ingrediendi, facultatem habuerint.

vers. 26. Hoc ubi factum fuerit, tunc Israelitico etiam populo amplissimus aperietur ad salutem aditus; ita ut credibile sit, non aliquos tantum, ut nunc fit; sed generatim omnes ejus nationis homines in Christum credituros, & sic salutem adepturos. Tam illustris, nimirum, tamque ampla dabitur illis a Deo credendi occasio, totque erunt ad eam rem incitamenta, ut extreme improbum esse oporteat, qui ex illis nolit in Christum credere. Id enim olim a Deo fuit promissum, quemadmodum Prophetica testantur scripta, in quibus primum legimus, oriturum esse aliquando ac surrecturum ex populo Judaico, cujus præcipua sedes est urbs ad Sionem montem collocata, insignem quendam servatorem, eumque effecturum, ut omnia impietatis genera, omnia peccata eorumque pœnæ a Judaico populo, qui Jacobi est progenies, amoveantur. Quibus verbis non uni atque alteri ex populo Judaico, sed populo universo, & omnibus generatim Jacobi posteris promittitur, eos per hunc servatorem, qui nemo est alius præter Christum, tum a peccatis ipsis, tum ab eorum pœnis, liberatum iri.

vers. 27. Quod idem alia prophetica verba indicant, in quibus Deus ipsemet pollicetur, se hujusmodi cum populo illo percussurum fœdus, cujus vi futurum sit, ut pœnas peccatorum ab iis auferat. Quæ verba cum ipsum effectum denotare videantur, eumque ad Israelitas generatim omnes spectantem, omnino significant, Deum tale quippiam facturum, ut generatim omnes amplissimam commodissimamque habeant occasionem a peccatis recedendi, & omnia peccatorum supplicia effugiendi, ita quidem, ut vix fieri queat, quin generatim omnes remissionem peccatorum salutemque æternam consequantur. Alioquin Deus istiusmodi verbis non fuisset usus, quæ ipsum effectum proprie denotant. Jam vero etiamsi ejus rei initium fuerit factum hactenus, nondum tamen plene ad effectum ea est perducta: quandoquidem licet nemo Judæorum nisi sua culpa perierit; tamen tot hactenus fuerunt obstacula, quæ illos, ne in Christum crederent, impediverunt, ut, quemadmodum supra diximus, Christus illis fuerit lapis offensionis & petra scandali. Unde factum est, ut ii quoque, quos divinæ gloriæ fervore ac legis ipsius studio teneri dixi, quique adeo non sunt prorsus improbo animo, non credant.

Illa vero tam prægnantia tamque ampla Dei promissa, quæ vidimus, significant, obstacula ista aliquando amotum iri, nec ullam fore causam, quæ a salute æterna illum, qui non sit extreme improbus, arcere possit. Id ergo adhuc restat.

vers. 28. Neque est, quod quis objiciat, id propterea credibile non esse, quod ii Dei sint hostes atque inimici, ac propterea quod odio furant in Christum, ac consequenter in ipsum Deum; vicissim etiam Deus illos persequatur odio: tantam autem felicitatem non esse sperandam iis quos oderit Deus, sed iis quos magno favore persequatur; non est, inquam, cur ita quispiam objiciat. Nam etiamsi illi, si euangelicam doctrinam spectes, quam repudiarunt, Deo sint exosi: idque propter vos, gentes extraneas, quas in ipsorum locum substituere poterat, quasque videbat avidius gratiam in euangelio oblatam recepturas; [vel: idque eum in finem, ut vobis gentibus extraneis vestræque saluti tanto melius ac citius consuleretur;] (inde enim factum est, ut tanto celerius illos repudiaret, & gratiam suam ab illis ad vos transferret) nihilominus tamen, si electionem ejus populi spectes, qua factum est, ut Deus ex omnibus terræ nationibus, hunc solum sibi peculiariter fovendum susciperet, ejus gentis homines adhuc in aliqua divini amoris parte hærent, & a Deo diliguntur propter ipsorum majores, quorum fidei ac pietati id dedit Deus, ut cum iis, eorumque posteritate, fœdus percuteret.

vers. 29. Nec est quod quis rursus dicat, irritas esse factas eas Dei promissiones, & Deum, quia populus hic tam contumax fuerit, earum pœnituisse, easque revocasse; non est ita de Deo justissimo simul ac benignissimo, statuendum. Non pœnitet eum donorum suorum, quæ alicui obtulit, & ad quæ quempiam sua sponte invitavit: sed ea semper præstat illo, quo promisit, pacto. Diximus autem supra, Deum cum hoc populo æternum fœdus percussisse, nec ita id posse fieri irritum, populi illius peccatis, quin, si ad Deum convertantur, in gratiam recipiantur, eorumque posteritati aliquando ad eam pateat aditus.

vers. 30. Quod si forte vos, qui e gentibus extraneis ad Christum accessistis, instetis, & fieri non posse asseratis, ut Judæis adhuc restet ad gratiam divinam

receptus, quia illi adeo contumaces in Deum fuerint, eamque ob causam, non ex Dei, sed ex illorum parte irritum esse factum fœdus, quod Deus cum illis pepigerit; vestro ipsorum exemplo potestis refutari, & exinde cognoscere, non obstare hanc istorum contumaciam, quo minus Deus olim ipsis denuo gratiam exhibeat. Nam quemadmodum vos aliquando fuistis in Deum contumaces, & ab eo aversi, antequam euangelii vocem audiretis, ea patrantes, quæ Deo maximopere displicerent, & tamen nunc misericordiam estis consecuti, atque in gratiam ab eo recepti: occasione contumaciæ & incredulitatis Judæorum:

vers. 31. Ita etiam Judæi nunc contumaces sunt in Deum, & a Deo aversi, ut etiam ipsi aliquando in gratiam ab ipso recipiantur, occasione gratiæ ac benignitatis illius, qua Deus vos Ethnicos complexus est, hoc est, ut ubertate donorum divinorum, quæ in vobis conspicient, irritati quodammodo ac provocati, eandem Dei gratiam ambiant, & sibi oblatam tanto avidius excipiant. Hoc enim est haud paulo verisimilius, quam illud. Verisimilius est, misericordiam divinam alteri exhibitam parere misericordiam alteri exhibendam; quam contumaciam alterius efficere, ut alteri misericordia exhibeatur. Quod si nihilominus id contigit vobis; multo magis illud continget Judæis.

vers. 32. Non induravit, nempe Deus, vel vos Ethnicos aliquando, vel nunc Judæos, ut vel vestrum, vel istorum populum æterno prosequeretur odio: sed potius ideo Deus omnes orbis nationes, hoc est, olim gentes quidem extraneas, nunc vero Judæos sponte sua contumaces factos, in hanc inobedientiam, tanquam carcerem quendam, concluſit, & variis impedimentis objectis, ne egredi facile possent, continuit, aut porrò continere constituit ut ampliſſimam postmodum haberet occasionem, in eos omnes, tum Ethnicos, tum Judæos, misericordiam exercendi, atque adeo reipsa exerceret: id quod jam, quod ad gentes attinet, factum est; quod ad Judæos, olim perfecte fiet. Minus nimirum agnosceretur divina benignitas, nisi longior ac diuturnior antecessisset hominum contumacia, ex qua perspicias, quam indignus fueris divino amore, & summis beneficiis, ex eo in te manantibus.

vers. 33. Quæ cum considero, in tam sapienti ac benignitatis pleno Dei consilio defixus, penitus obstupesco, & admirabundus cogor exclamare: O quam profundæ sunt divitiæ, quanta amplitudo sapientiæ ac scientiæ Dei optimi maximi, qua omnia [vel: O quanta est profunditas, quanta amplitudo tum benignitatis Dei ter optimi maximi, qua in universum genus humanum utitur; tum sapientiæ ac scientiæ,] qua omnia mirabili ratione disponit ac gubernat, & ad finem quodque suum dirigit, & quid ex quoque consecuturum sit, perspicit! O quam reconditæ sunt, & supra humanum captum rationes illæ, quibus in rerum omnium gubernatione, atque inprimis in salute humani generis administranda utitur! Nemo eas per seipsum perscrutari, & suopte ingenio explorare potest, nemo investigare consiliorum & actionum ipsius rationes ac modos, adeo sæpe sunt intricatæ ipsius, ut ita loquar; viæ & turbata vestigia per quæ incedit, ut nescias, quo tendat, ut nonnunquam in contrarium ire putes.

vers. 34. Nam ut Sacræ literæ quoque testantur, quis unquam ea extitit sapientia, aut nunc extat, aut denique extiturus est, qui per seipsum possit mentem ac consilium Dei, nisi id ipsemet ei sponte sua revelarit cognoscere? An forte *Deus* cum aliquo consilium init, & cum eo, quid factu sit opus, deliberat, ejusque sententiam, ut reges sæpe solent, exposcit?

vers. 35. An denique quispiam fortasse est, qui aliquid Deo prior suggesserit, eumque beneficio aliquo prævenerit, ita ut Deus ad eum remunerandum sit obligatus?

vers. 36. Haudquaquam. Nam ex ipso, tanquam primo auctore, fluunt omnia; primus ipse omnia invenit, & initia rebus omnibus largitur: nec tantum invenit, sed etiam ea executioni reipsa mandat, &, sive per se ipsum sive per alios quippiam exequatur, ipse operi universo præest, & quicquid cæteri, qui ei subserviunt, virium habent, tantum ab ipso habent. Unde denique consequitur, ut in ipsum ejusque gloriam omnia, tanquam in ultimum finem, dirigantur, & ad eum referri merito debeant. Quapropter ipsi omnis reddatur gloria, non tantum nunc, verum etiam in omnem ævorum perennitatẽ: quod ut fiat ex animo opto.

CAP. XII.

vers. 1. POstquam ergo explicuimus, quanta vos prosecutus sit Deus misericordia, quam facilem justificationis & salutis æternæ rationem ostenderit, & sanguine proprio sui filii sanxerit; quamque late ea Dei gratia pateat: reliquum est, ut vos quoque vestrum faciatis officium, & tanta Dei benignitate dignos vos præstetis.

Quapropter rogo atque adhortor vos, chariſſimi in Christo fratres, per intimam illam *Dei* misericordiam, qua vos prosecutus est, ut ea permoti cultum atque honorem ei exhibeatis convenientem. Cultus *Deo* conveniens, atque inter alia honoris genera præcipuus, collocatur in oblatione victimarum: ideo vos quoque hortor, ut victimam Deo offeratis, sed dissimilem ei, quam Moses olim offerri voluit. Non enim aliena, hoc est, pecudum, corpora *Deo* debetis sistere: verum potius vestra ipsorum corpora, atque adeo vos totos divino honori addicere, & ipsius arbitrio vos penitus permittere; ita ut vos vestraque corpora fiant victimæ quædam, hoc est, ad cultum & honorem divinum reipsa adhibeantur: non eo quidem pacto, quemadmodum victimæ legales, ut ea mactentur, & mortua *Deo* offerantur; sed potius ut vivant, & vitæ actiones obeant, itaque in iis se gerant, ut penitus sanctificentur; quemadmodum olim per sacrificium sacerdotisque actionem, & loci sancti contactum consecrabantur hostiæ. Quemadmodum vero olim, dum ex sacrificiis odor in sublime ferretur, odor is *Deo* censebatur esse suaviſſimus, ipsaque victima ipsi credebatur accepta: ita etiam vos vestraque corpora, quatenus per ea sanctas editis actiones; in honorem divini numinis Deo reddentur accepta. Hic spiritualis est Dei cultus, & Deo vobisque digniſſimus: ille alter, quem dixi, carnalis fuit, & spiritualis istius umbra, ac quoddam velut progymnasma ad tempus tantum præscriptum.

℣s. 2. Quia vero victimæ a rebus profanis omnibus segregantur, & postquam Deo sunt oblatę, ne contactu quidem earum profanari debent; ideo etiam vos si velitis hostiæ fieri, & Deo penitus consecrari, cavere debetis, ne contactu hominum profanorum polluamini.

Vel sic: Hunc cultum si Deo exhibere velitis, cavendum vobis est, ne hujus mundi hominibus quorum multo maximus est numerus, quiq; in corruptibili hoc

seculo om-

omnes ſuas ſpes poſuerunt, ſitis ſimiles, & mores ipſorum imitemini, a qua re Chriſtianis hominibus maximum eſt corruptelæ ac contagionis periculum: ſed potius vitam ac mores veſtros penitus reformetis, ita ut cum antea fueritis mundi hujus hominibus ſimiles, nunc illis reddamini moribus penitus diſſimiles. Id autem fiet, ſi mentem animumque veſtrum ita reformetis, ut, qui antea nil eorum cogitabatis, quæ *Deo* placerent, nunc in eo toti ſitis, ut exploretis, quidnam a vobis requirat *Deus*, quæve ſit ipſius voluntas; ea nempe, quæ pietatis honeſtatiſque officia præſcribit, & res *Deo* gratiſſimas præcipit, eſtque omni ex parte perfecta, ita ut nil deſit eorum, quæ *Deo* probari queant, & honeſtati ſint conſentanea: quæ *Dei* voluntas non in lege, quæ multos etiam ritus cum virtute per ſe nihil commune habentes, atque adeo nec per ſe *Deo* placentes, præſcribebat nec omnia prorſus pietatis officia in ſe complectebatur, ſed in euangelio patefacta eſt. Hanc ergo quam diligentiſſime explorate, & exploratam cognitamque approbate.

verſ. 3. Nam ut præcipua pietatis, ad quam vos hortor, officia breviter nunc explicem, id primum cuivis e veſtro numero, quantuſcunque tandem ſit, & quibuſcunque ornatus dotibus, pro auctoritate muneris apoſtolici, quod ex ſingulari *Dei* gratia mihi demandatum eſt, præcipio, ne plus quam oportet, ſibi arroget, neve majora ſibi a *Deo* conceſſa eſſe dona exiſtimet, quam revera data ſint; ſed potius ut moderate modeſteque de ſe ſentiat, tantum ſibi nempe tribuens donorum divinorum, quæ fidem doctrinæ euangelicæ adhibitam conſequi nunc ſolent, quantum ipſi *Deus* eſt impertitus. Menſura itaque donorum divinorum ſit unicuique menſura ſui de ſeſe ſuaque dignitate judicii. Non omnibus data ſunt omnia, nec eadem menſura.

verſ. 4. Ita nempe ſe res habet in Eccleſia, ut in corpore humano. Nam quemadmodum unuſquiſque noſtrum unum tantum habet corpus, membra autem multa; membrorum porro non eædem ſunt functiones eædemque facultates, ſed pro membrorum varietate variantur quoque propria eorum munia ac vires:

verſ. 5. Ita etiam nos, quatenus Chriſtiani ſumus, licet multi ſimus, unum tamen Eccleſiæ corpus conſtituimus; ſinguli autem ſumus communia & inter noſmet copulata ejus corporis membra. Unde etiam facile eſt cernere, non eandem omnium eſſe functionem, adeoque nec eaſdem omnibus dotes eſſe a Deo conceſſas, quarum ope unuſquiſque functioni muneris ſui incumbat.

verſ. 6. Porro autem, cum, ut modo docuimus, pro divina illa benignitate, quæ nobis contigit, non uniuſmodi habeamus dona ſpiritualia, ſed varia ac multiplicia: iis quiſque ad commune Eccleſiæ bonum & corporis hujus myſtici incrementum uti debet, & pro viribus in munere ſibi conceſſo verſari. Itaque ſi cui contigerit a *Deo* facultas prophetandi, ſeu res divinas dextre ac ſolerter explicandi, utatur conceſſo ſibi munere, detque operam ut labor ipſius proportione quadam reſpondeat dono iſti cæleſti, quod ipſi ob fidem in Dominum Jeſum collocatam, doctrinamque ipſius receptam, obvenit. [Vel: diligenter caveat, ne quid ab analogia ac perpetua quadam norma religionis Chriſtianæ diverſum tradat, ſed omnes doctrinas, quas populo Chriſtiano proponit, ad illam fidei normam exigat, detque adeo operam, ut omnia dicta ſint primis & evidentibus religionis Chriſtianæ principiis conſentanea.

verſ. 7. Quod ſi vero cui contigerit miniſterium ejuſmodi, quod ad neceſſarios Eccleſiæ uſus & vitæ hujus commoditates, quibus carere in his terris non poſſumus, procurandas potiſſimum refertur, vireſque ſit adeptus ad munus hoc dextre obeundum, ne officium hoc divinitus ſibi demandatum deſerat, ſed in miniſtrando aſſidue ſtrenueque verſetur, omneſque animi ac corporis vires intendat, ut officio ſuo ſatisfaciat. Et hæc quidem de iis, quibus functio aliqua Eccleſiaſtica eſt demandata, & donum ad eandem obeundam neceſſarium contigit generatim dicta ſunto. Verum cum utriuſque functionis, nempe tum illius, quæ in rebus divinis explicandis, tum illius, quæ in miniſtrando cernitur, plura iterum ſint genera, de iis quoque eſt nonnihil dicendum diſtinctius. Et eorum quidem, qui prophetant, ſeu res divinas populo Chriſtiano oratione explicant, duo ſunt genera. Alii enim doctores appellari queunt, ſtrictius hoc ſumto nomine: quorum partes ſunt capita doctrinæ ac religionis Chriſtianæ, variaque myſteria explicare, & quid de ſingulis ſtatuendum ſit oſtendere, atque uti noxios errores refellere: quorum opera fit, ut in ſcientia ac cognitione populus Chriſtianus proficiat. Alii vero hortatores appellari queunt, quorum munus eſt, pietatis officia populo Chriſtiano inculcare, eum ad iſta præſtanda exſtimulare; a vitiis contra & peccatis dehortari, eorumque fibras ex animis hominum evellere. Sunt enim alii ad docendum aptiores, alii ad hortandum: licet utrumque officium aliqua ex parte inter ſe miſceatur. Quare ſi cui conceſſa fuerit facultas docendi in Eccleſia & veras de religione ſententias explicandi, inſtet huic ſuo muneri, & in docendo perpetuo ſummaque cum diligentia ac fide verſetur.

verſ. 8. Si vero cuipiam contigerit munus aut facultas exhortandi populum Chriſti, & ad omnis generis virtutes excitandi, is quoque officio ſuo ne deſit; ſed fide quanta poteſt maxima officii ſui partes exequatur, & in admonendo ſit aſſiduus.

Quod autem ad miniſterium Eccleſiaſticum attinet, quod uſus Eccleſiæ neceſſarios, & vitæ hujus commoditates potiſſimum curat, id in triplici ſitum eſt differentia.

Alii enim veluti quæſtores ſunt Eccleſiæ, qui publicam ejus pecuniam colligunt, collectamque in uſus neceſſarios diſtribuunt: alii vitæ communi Chriſtianorum regendæ præſunt, & quod quiſque vitæ genus ſequi debeat, & quo pacto ſeſe in eo gerere, niſi ipſemet ſciat, præſcribunt ac conſulunt, & ſi quid in eo peccetur, corrigunt ac emendant: qui ſunt inſtar patrum familias totius Eccleſiæ: [vel: alii xenodochiis præſunt & oeconomi quidam ſunt eorum, quos alit Eccleſia, pauperum viduarumque.]

Alii denique miſericordiam publico Eccleſiæ nomine in miſeros exercent, ægrotis inſerviunt, nudos veſtiunt, & ſi quid eſt huic ſimile procurant: qui hypodiaconi dici queunt, ſeu miniſtri inferiores, qui manuum etiam labore opera charitatis exercent.

Horum unuſquiſque munere ſibi delegato diligenter fungatur: & is quidem, qui pecunias Eccleſiæ publicas colligit ac diſtribuit, id faciat non fraudulenter, ſed animo ſimplici, ac ſumma cum fide; non ſuum captans lucrum, non eum defraudans, in quem pecu-

nias Ecclesiæ nomine debeat erogare; sed in illos plane usus pro conscientia eam impendat, in quos Ecclesia ipsam destinavit. Quod si vero quisquam vitæ communi Christianorum [vel xenodochio] regendæ præsit id faciat summo cum studio, nec labori (est enim functio hæc laboriosissima, magnaque est negotiorum hujusmodi, in copiosa præsertim Ecclesia, moles) ullo modo parcat. Quod si denique ægrotis aliisque miseris aut pauperibus ministret, id faciat non invitus, non tristi animo, ac vultu torvo ac severo (id enim esset calamitosis calamitatem addere, & omnem beneficii gratiam deterere) sed animo alacri vultuque hilari, ut hac ipsa ratione calamitatem miserorum allevet. Et hęc quidem de iis officiis dicta sunto, quæ ad certas in Ecclesia personas pertinent. Redeundum nobis est ad ea; quæ omnibus in universum Christianis incumbunt: inter quę iterum ordinem ducit charitas, ex qua illa quoque, quæ hactenus tradidimus, certorum hominum in Ecclesia pendent officia: ita ut si quis eam habeat, munere sibi divinitus concesso fideliter ad commune totius Ecclesiæ bonum sit usurus.

vers. 9. Charitas autem illa non fucata, non simulata esse debet; sed sincera: nec lingua tantum ac verbis, sed opere ac factis ipsis ostendi ac exprimi. Cum enim hæc virtus sit per se eximia, & vel inprimis pertineat ad aliorum sibi benevolentiam conciliandam, sed simul etiam præstitu sit ardua ac difficilis, fere fit, ut eam simulare malint homines, quam reipsa præstare: ut ita laudem quidem virtutis referant, labore vero ac molestia, quæ in ea cernitur, careant. Quare nil magis est cavendum, quam ne simulatione charitatis charitatem ipsam vitietis. Hoc vero evitabitis, si abhorueritis ab omnibus rebus, quæ noxam & damnum aliquod afferant proximo: contra vero summo studio fueritis sectati id, quod aliis commodum gratumque fuerit, nec ullo pacto ab eo fueritis passi vos deduci:

vers. 10. Quia vero inter eos, quibus charitatem debetis, homines eminent fratres, id est, ii, qui ejusdem religionis societate vobiscum sunt conjuncti, & ex eodem Patre Cælesti una vobiscum sunt geniti: eos etiam ardentiori, quam cæteros omnes, affectu debetis prosequi, ita quidem, ut eam æmulemini charitatem, quam natura fratribus germanis insevit, qua fit, ut & optima sibi invicem cupiant & iisdem rebus lætentur, iisdem doleant, ac vehementer sese desiderent absentes, & simul esse gaudeant. Porro cum ad charitatem mutuam fovendam magnum habeat robur, si alii alios in pretio & honore habeant; nec ulla contemtus appareant indicia, quę alienare animos hominum vel inprimis solent: honore omnisque generis officiis, quibus ostendatis, quanti fratres faciatis, inter vos certate: ita ut nemo expectet, dum alius eum honoris & officii delatione præveniat; qui superborum hominum mos est: sed potius quisque alium honore antevertere studeat: quæ res mirum in modum vestros animos conciliabit, & amicitiam illam sacratissimam, quæ inter vos esse debet, stabilem firmamque reddet.

vers. 11. Quia vero in officiis, quibus alii alios prævenire debent, præstandis, studium & diligentia requiritur; plerique autem cum alias a labore ad desidiam sunt proclives, tum vero in alienis rebus curandis solent esse negligentes: cavenda vobis est omnis segnities, & adhibenda in negotiis fratrum & charitatis officiis diligentia, non minor, quam in vestris ipsorum rebus: imo sæpe etiam major, quemadmodum etiam in aliis negotiis, quæ ad divini nominis spectant gloriam. Hoc autem rursus consequemini, si animus vester totus tum divinę glorię ac religionis studio zeloque, tum spirituali fratrum charitate ferveat, & tum in illam, tum in hanc totus propendeat, magnoque feratur impetu: ita ut nihil sit illi honore divini numinis, & frarum salute ac prosperitate antiquius. Ut autē fervor hic non modo non noceat, sed plurimum etiam prosit, temporis ac occasionis accurata vobis est habenda ratio: ita ut opportunitatem diligentissime captetis, & si ea vobis sese offerat, adeo ei serviatis, ut etiā cum rerum vestrarum detrimento eam arripiatis. Neque enim semper est homines Deo lucrifaciendi, & cum eis de rebus divinis colloquendi opportunitas, eaque fere properat, & si semel e manibus dimiseris, frustra postmodum eam requiras. [vel: Hunc autem animi fervorem facilem vobis excitabitis, si cogitabitis, vos in ea re Domino Jesu servire; apud quem haudquaquam frustra operam collocabitis, sed multo maximum laboris vestri fructum referetis. Hoc ergo perpetuo cogitate, & hujus Domini servitiis penitus vos addicite: quod fiet, si nihil eorum omiseritis, quæ ad gloriam divini nominis, & regnum ipsius amplificandum, atque ad fratrum commoda promovenda pertinebunt. Moderandus est etiam interdum animi fervor, ne importuno zelo aliorum odia iriasque temere provoces, & periculo te absque causa objicias. Itaque aliquando cedendum est tempori, & prudentia temperandus animi calor.

vers. 12. Unde illud quoque consequitur, vos, cum tam diviti benignoque Domino serviatis, spe ampliſſimi præmii, quod vobis apud eum in cælis est repositum, perpetuo debere gaudere.

[Vel: Quia vero adeo laboriosa, & ut mox apertius ostendam, dura admodum & aspera est Christianorum hominum, si terrenam hanc vitam spectes, conditio: non est tamen quod animo frangamini. Est quod labores & molestias illas abunde compenset; easque non leves tantum, sed & suaves reddat, spes nempe certissima ac solidissima premii omnium ampliſſimi, quod vobis est propositum. Quare hac spe vos perpetuo exultare eaque in mediis etiā calamitatibus vos solari debetis, & ea suffulti omnes afflictiones, atque inprimis eas, quæ ob Christi nomen, & sanctissimæ ejus religionis professionem, & veræ pietatis studium vobis incumbunt, invicto animo superare, nec committere, ut a veritate ac pietate illarum vi deduci aut deterreri vos patiamini.] Ad hanc vero in persecutionibus perseverantiam, & invictum animi robur comparandum plurimum adferunt subsidii preces assidue ad Deum fusæ. Neque enim vires nostræ tanto oneri ferendo sufficiunt; sed divino nobis est opus auxilio: quo si destitueremur, calamitatum mole pressi succumberemus. Quapropter precibus perpetuo invigilate, & dies noctesque divinæ gratię fores pulsate, ut tum ad omnis generis afflictiones substinendas robur vobis inspiret; tum alia omnia quibus indigetis bona largiter in vos effundat.

vers. 13. Sed ad ea redeo pietatis officia, quæ cum charitate sunt conjuncta, & ex ea proficiscuntur; a quibus paulisper sum digressus. Postulat autem charitas, ut aliorum subveniatis inopiæ, & vestra copia aliorum expleatis egestatem; atque inprimis fratrum, quos Deus a profano hominum vulgo separavit, per veritatis agnitionem, & sibi consecravit. Quod si ergo videatis, ut quidem sæpissime contingit, eos rebus indigere necessariis, liberali manu illis succurrite, & de facultatibus vestris illis impertimini ea, quibus est opus. Eosdem etiam libenter hospitio excipite, præsertim veritatis causa exules, ac sedibus suis pulsos. His ædes vestrę pateant, his

mensa

mensa vestra sit parata: & non tantum non fugite vel laborem, vel sumtus, qui ea in re cernuntur; sed ultro etiam hospites hujusmodi ambite & invitate, ac tam præclaram virtutem omni studio ac contentione prosequimini.

vers. 14. Verum non tantum in fratres atque amicos exercenda est charitas, sed etiam in inimicos. Quare iis, qui vos infectantur, & nihil non mali justitiæ causa vobis inferre conantur, aut etiam reipsa inferunt, fausta omnia precemini: ut, si opere non possitis, votis saltem piis egregium erga ipsos animum & affectum testemini. Iterum hoc vobis dico atque inculco: bene precemini vestris inimicis, tantum abest, ut illos execremini, aut diris verbis eos infectemini: quemadmodum quidem illorum videbatur postulare improbitas; & affectus carnalis suadet ac solicitat. Unde passim videmus, eos, qui mali aliquid patiuntur, cum Dei timore non regantur, & Christi spiritu mansueto careant, hostes suos diris devovere, & lingua saltem suas injurias ulcisci: quorum consuetudinem haud vos imitari debetis, qui Christi estis discipuli.

vers. 15. Quemadmodum autem in hostes miti ac placabili debetis esse animo: ita etiam humanitate erga omnes uti debetis: quam quidem testabimini, si eorum rebus tum lætis tum tristibus afficiamini. Quare cum aliquid læti contingit aliis, atque inprimis hominibus Christianis, unde ii merito gaudeant, vos quoque gaudere iisque gratulari debetis: Contra vero si quid acciderit illis adversi, quod lacrymas eorum cieat, aut ciere queat, vos quoque eorum calamitate tristari, & infelicitati illacrymari debetis.

vers. 16. Istud autem vel maxime vobis enitendum est, ut inter vosmet ipsos sitis concordes; &, cum una vobis sit religio, unus etiam sit in vobis animus: & licet fortasse sententiis quibusdam, in quibus salutis cardo non vertitur, dissideatis; nihilominus tamen voluntatibus conspiretis. Ad hanc porro concordiam retinendam nihil est aptius modestia & animi demissione: quemadmodum nihil ineptius alias superbia; unde aliorum nascitur contemptus. Quare ne elate de vobis ipsis sentiatis, aliosque præ vobis superciliose spernatis, ut ut vobis videantur esse viliores: sed potius ad eos, qui humiliori sunt conditione ac loco, ac dignitate vobis impares, vos demittatis, & iis ita obsecundetis, ne suspicari facile queant, se vobis esse despicatui. Quia vero ex eo potissimum nascitur aliorum contemtus, quod nobismet ipsis videmur sapientes & plus æquo nobis tribuimus: ideo cavendum nobis hoc opinionis fermentum, ne sapientiæ, aut cujuscunque alterius boni laudem vobis præter verum assumatis.

vers. 17. Præterea illud quoque Christianæ charitatis est, & ad retinendam firmandamque pacem admodum necessarium, a vindicta quam longissime abesse. Quapropter cavete, ne injuria a quoquam affecti injuriam reponatis, eumque ulciscamini: id quod fit, cum quis ei, qui noxam intulerat, vicissim aliquid infert mali; sive id par sit acceptæ injuriæ, sive impar, eum in finem, ut dolorem tantum reponat. Ab hujusmodi autem vindicta non tantum Dei metus, verum etiam honestæ existimationis studium avocare vos debet. Nam utut plerique libidine vindictæ æstuent, & ulcisci se conentur: in alieno tamen negotio facile agnoscunt, turpem esse vindictam, & impotentis animi argumentum; maxime cum eos animadvertunt hac cupiditate teneri, qui sanctiorem religionem, majoremque præ aliis omnibus charitatem ac patientiam profitentur. Solentque homines externa magis spectare, quam interna; & id potius quid feceris, quam cur feceris: ita ut, si malum malo rependeris, non tam reposuisse, quam intulisse injuriam videaris. Vestri autem officii est, diligenter providere, ut actiones vestræ non tantum Deo placeant; (non placebunt autem si malum pro malo reddatis) sed etiam omnibus hominibus probentur, & honestæ ab iis judicentur.

vers. 18. Atque hic, ut jam indicavi, proximus est ad pacem cum omnibus hominibus colendam gradus: cujus vobis maxima est habenda ratio. Itaque si fieri ullo potest pacto, ut cum omnibus hominibus pacem colatis, colere etiam omnino debetis, saltem quantum in vobis est. Quod ideo dico, quia nonnunquam per aliorum iniquitatem pace nobis perfrui non licet: vel quia conscientiæ nostræ vis infertur; vel quia alias ab injuria abstinere nolunt ii quorum amicitiam ambimus. Quod si fiat, dare operam debemus, ne per nos stetisse, quo minus pax coiret, merito dici queat.

vers. 19. Quia vero, ut paulo ante diximus, ad hanc rem perneccessarium est, a vindicta abstinere, ideo denuo vobis est inculcandum fratres charissimi, ne injurias vestras quocunque modo velitis ulcisci, sive per vosmet ipsos, sive per alios: sed potius, si forte contingat, ut ob injuriam acceptam ira tentet animum & ad vindictam solicitet, ei locum exeundi quamprimum detis, atque ut ex animis vestris migret, atque exspiret, curetis. Neque enim vobis id jus competit; sed Deo, qui id sibi soli vendicat: quandoquidem ita apud Mosen Deus pronunciare scribitur: Meum est vindicare atque ulcisci: ego quicquid injuriæ populo meo intulerint hostes, ipse rependam inquit Dominus, supremus omnium rerum Monarcha. Ubi vides Deum nemini alii hoc juris concedere; sed sibi soli reservare (non exclusis interim iis, per quos is vindicare injurias servis suis illatas solet.) vel: Sed potius injuriam patienter tolerando locum concedatis divinæ iræ atque supplicio: cui aditum præripiunt ac præcludunt, qui seipsos ulciscuntur: non quod hęc mens vestra esse debeat, ut Deus inimicos vestros puniat; sed tantum ne jus hoc Deo velitis præripere: etiamsi cæteroquin ne a Deo quidem vindictam de hostibus sumendam desiderare debeatis. Ideo autē hoc vobis ipsis non debetis sumere, quia &c.]

vers. 20. Quapropter tantum abest, ut inimicum tuum ulcisci debeas, ut contra potius Salomonis tibi sit sequendum consilium, Christianis hominibus factu omnino necessarium. Illud vero est ejusmodi: Si, inquit, inimicus tuus fame laboret, præbe illi cibum; si sitiverit, præbe ei potum. Quod idem de cæteris humanitatis officiis statuendum est, quæ indigentibus exhiberi solent ac debent; nempe inopiæ inimici tui libenter debes succurrere, & egestatem ipsius qua potes ratione sublevare. Hoc demum pacto vindictam de illo sumes, non eam, quæ ex impotentia animi proficiscatur; sed quæ ex pietate, charitate; quæque Deo sit gratissima, ipsi inimico tuo utilissima. Nam si hujusmodi benignitatem exercueris, ita ures hominem, atque si ignitos carbones capiti ipsius imponeres. Adeo nempe eum cruciabit conscientia, adeo dolebit, se tibi, homini tam humano, tam benigno, aliquando intulisse injuriam, ut pudore totus suffundatur, & seipsum graviter accuset, totusque æstuet.

Quapropter ne te vincat injuria ac tuam patientiam expugnet: id quod imbecillis impotentisque est animi:

sed

sed tu potius beneficiis superes injuriam, eamque ita obruas, ut ab ea desistere adversarium quodammodo cogas.

CAP. XIII.

Vers. 1. PORro cum sub alieno vivatis imperio, diligenter considerandum vobis est, quid his debeatis, quibus estis subjecti. Itaque præcipio, ut quivis homo, cujuscunque alias sit conditionis aut ordinis, obtemperet in omnibus, quæ divinis mandatis non repugnant, magistratibus, seu iis qui potestate super alios eminent, & imperium in eos habent: summis quidem primum, consequenter vero etiam inferioribus, qui a superioribus dependent. Ideo autem quivis magistratui obtemperare debet, quia etiamsi is ab hominibus tantum creari, & eorum arbitrio constitui videtur; revera tamen non aliunde est, nisi a Deo. Ab hoc imperia ac potestates, quæ existunt, sunt constitutæ, atque ordinatæ, adeoque magistratus ii, qui nunc existunt, etiamsi Ethnici forte sint, & a Deo alieni, nihilominus tamen ab ipso Deo, ejusque arbitrio sunt constituti.

vers. 2. Quare quicunque magistratui resistit (resistit autem quisquis non obtemperat,) is non putare debet, se hominibus tantum resistere, aut humanæ tantum constitutioni, sed potius pro certo statuere, se Deo ejusque ordinationi atque instituto resistere.

Facile autem intelligere quivis potest, eos, qui Deo ipsi resistant, impune id minime laturos, sed supplicium luituros.

vers. 3. Idque tanto magis, quod principes ac magistratus non soleant prohibere, ac multo minus punire recte facta, sed contra male facta, & societati civili adversa: ita ut haudquaquam metuendi iis sint, qui cum honestate vitam traducunt, atque a maleficiis abstinent. Quapropter si tibi gravis est principum metus, & si securus vis esse a suppliciis, quæ ab iis solent infligi, bene & honeste vitam traducas, ac virtutem colas. Id enim si feceris, tantum abest ut supplicium aliquod tibi a magistratu sit metuendum, ut etiam laudem, etiamsi tandem alia absint præmia, ab eo sis reportaturus.

vers. 4. Etenim magistratus Deo ministrat in tuum commodum, nempe ut honestam & tranquillam vitam agere queas: at vero si male egeris, & flagitiis aliquibus te contaminaveris, merito debes tibi metuere a magistratu, & supplicium ab eo expectare. Neque enim frustra potestas illi data est, gladio feriendi atque ulciscendi maleficos, ac jus vitæ necisque concessum: quam potestatem qui habet, is multo magis minora supplicia ac mulctas potest irrogare. Non frustra, inquam, id factum est, sed eum in finem, ut, ubi opus, pœnas irroget, & supplicia commerita infligat. Deo enim hac in re ministrat, & pœnam ejus nomine atque autoritate de maleficis sumit, eorumque delicta vindicat.

vers. 5. Quapropter cernere quivis potest, necesse omnino esse, magistratui parere; idque non tantum ob supplicium, quod ipse magistratus infligere queat sibi immorigeris, quod fortassis a nonnullis contemni possit, sed etiam ideo, quia conscientia id postulet, & per se rectum & honestum, ac divinis mandatis debitum esse dictet. Ne quis forte putet, si vel supplicium magistratus effugere possit, vel illud contemnat, aut sustinere non abnuat, licere sibi magistratus jussa violare, & nihil referre, sive magis, sive minus. Non ita se res habet: cum ipsa pietatis ac honestatis ratio id per se etiam requirat.

vers. 6. Et sane eandem ob causam etiam census ac tributa magistratibus pendere tenemini, atque adeo penditis: id quod subjectionis signum est. Jure, inquam, & propter conscientiam penditis: quandoquidem ii publici quidam ministri sunt Dei summi, qui hoc unum agere debent, ut publicum bonum curent, & civilem tranquillitatem tueantur. Huic autem uni rei vacare, & tantis rebus gerendis sufficere non possent, nisi tributis subditorum sublevarentur.

vers. 7. Quare tum his, tum cæteris omnibus, reddite ea quæ debetis: cui debetis censum, ei censum pendite; cui vectigal, quod pro importatione vel exportatione mercium solvendum est, ei vectigal pendite; quem metuere ac revereri debetis, eum metuite ac revereremini; cui honorem debetis ei honorem exhibete:

vers. 8. Atque ut uno verbo complectar omnia, ita præstate unicuique ea, quæ iis præstare convenit, ut nemini quicquam debeatis amplius, hoc uno excepto, ut vos invicem amore sincero complectamini. Nam omnibus præstitis, quæ alii aliis debent, affectus tamen sincerus, ex quo varia iterum manabunt officia, ubi opus erit, exhibendus. Hic nunquam ita præstari potest alteri, quin semper ulterius debeatis. Id autem vos vel inprimis ad hujusmodi charitatem mutuam impellere debet, quod, si hoc feceritis, legem divinam, quæ ad proximum spectat, implebitis. Quisquis enim vere diligit alterum, eo ipso legem hanc implet.

vers. 9. Nam omnia, secundæ, ut vocant, tabulæ præcepta, videlicet ea omnia, quæ ad proximum spectant, qualia sunt illa, ne adulterium committas; ne occidas; ne fureris; ne falsum testimonium in alterum dicas; ne res proximi concupiscas, & ad te pertrahere iniqua ratione velis; & si quod aliud est in lege Mosaica præceptum hujus generis, ea omnia, inquam, summatim comprehenduntur in hoc uno sermone, seu præcepto: dilige proximum tuum (proximus autem sub lege quidem erat quivis Israelitici generis homo; nunc qnivis, cum quo tibi intercedit aliquid negotii, tuaque indiget opera) ratione ei simili, qua temet ipsum diligis; atque adeo quicquid tibi præstari ab altero cuperes, id eidem quoque præstes.

vers. 10. Id insuper hac quoque ratione confirmari potest, quod charitas non permittat, ut proximo tuo noceas, eique aliquam injuriam inferas. At vero lex Mosaica, quæ ad proximum pertinet, id revera tantum postulat, ne injuriam alteri inferas: ut vel ex præceptis Decalogi modo allatis patet. Quod si quid a Deo mandatum, quod ad beneficentiam videatur spectare, id ejusmodi est, ut propemodum injuriam videaris facere ei, cui id denegas. Quare cum charitas, ut diximus, non permittat, ut alteri noceas injuriamve facias, certe charitas complementum quoddam est legis, & omnium mandatorum ad proximum spectantium observationem in sese complectitur.

vers. 11. Tanto autem magis tum hoc, quod explicuimus, tum cætera, quæ superius enumeravimus, pietatis officia præstare debemus: quod sciamus, quale sit hoc tempus, in quo vivimus, & quibus rebus perficiendis aptum atque oportunum. Constat enim nobis, tempus esse, ut jam tandem ex vitiorum somno surgamus. Appropinquante sole, & meridiem fere appetente, turpe est somno indulgere; at apud nos Christianos

ſtianos ſol veritatis jam lucet clariſſime. Nam ſalus ſempiterna, & ejus adipiſcendæ ratio nobis a Deo patefacta, quæ ſolis inſtar, jam propius, ut ita dicam, ad nos acceſſit, ac clarius nobis innotuit, quam tum innotuerat, cum doctrinæ Chriſti primo fidem adjungeremus, eamque reciperemus. Eo tempore diluculum tantum erat, & ſol ille ſalutaris nobis tum primum illuceſcebat: ſed ab eo tempore ſubinde ad nos acceſſit propius & plenius a nobis eſt cognitus.

verſ. 12. Jam nox ignorantiæ rerum divinarum, ab exſurgente ſalutis jubare propulſa, longius proceſſit, atque a nobis abiit; diei vero lux nobis facta eſt propinquior. Quare quemadmodum homines ſolent interdiu relinquere atque omittere ea quæ in tenebris perpetrant, ob pudorem aut metum eadem non audentes, quin etiam induere habitum cultumque corporis honeſtum: ita etiam nos in tam clara ſalutis luce facere oportet. Deponamus igitur atque omittamus omnia illa facta, quæ in tenebris ignorantiæ divinæ voluntatis perpetrabamus olim, quæque ii, qui ignorantiæ illius nocte adhuc premuntur, pudore ac metu ſemoto adhuc perpetrant; contra vero virtutis ac pietatis induamus habitum, qui luci veritatis cæleſtis conveniat, eoſque deceat, qui in luce illa verſantur, id eſt, qui voluntatem cæleſtem habent cognitam.

verſ. 13. Ac porro non indecore, quod noctu fortaſſe licet, ſed tanquam in media die, decenter atque honeſte ambulemus, ac vitam noſtram pie tranſigamus, non indulgentes comeſſationibus ſeu epulis luxurioſis ac diſſolutis; non ebrietati ac potus intemperantiæ; non turpi libidini ac petulanti procacitati; non rixis, &, quæ illarum ſæpe mater eſt, invidiæ atque æmulationi:

verſ. 14. Contra autem amplectamini eandem vitæ rationem, quam Dominus Jeſus Chriſtus tum præcepit, tum vitæ exemplo docuit, & hanc veluti veſtem honeſtiſſimam pulcherrimamque induatis.

Neque vero eſt, quod quis putet, me, dum voluptates illas veto, corpori nihil putare tribuendum. Ego enim honeſtam ac moderatam corporis curam haudquaquam prohibeo: ſed illud tantum moneo ac præcipio, ne hujnſmodi ſuſcipiatis corporis curam, eique tantum indulgeatis, ut luxuriet, & in varias cupiditates exardeſcat, atque ad eas explendas ſeſe accingat. Quod qui facit, is nequaquam eam vivendi rationem ſequi poterit, quam Dominus Jeſus nobis tradidit.

CAP. XIV.

verſ. 1. NOn eſt autem hoc loco pretereundum, quo pacto homines Chriſtiani in rebus adiaphoris ac per ſe licitis gerere ſeſe debeant: qua in re non exigua charitatis pars cernitur. Primum ergo vos moneo, qui pleniorem adepti eſtis rerum ad religionem pertinentium notitiam, &, quid liceat, quid non liceat exactius cognoviſtis: ut eos, quorum fides adhuc eſt infirmior, quique ob judicii imbecillitatem non audent, vel non poſſunt aſſentiri iis, quæ de libertate Chriſtiana a nobis dicuntur, ut inquam, eos tanquam fratres in Chriſto Jeſu complectamini, eoſque vobis adjungatis: non eo tamen animo ut eos ad diſputationes & certamina adigatis, velitiſque ut ſubinde vobiſcum de rebus iis diſceptent, quæ in controverſia inter vos & illos verſantur. [vel: ut eos magis reddatis dubios, & cogitationes eorum in diverſas partes trahatis: quæ res & animi tranquillitati, & aliqua ex parte etiam conſcientiæ, non parum nocet.]

verſ. 2. Hoc vero quod dixi, ideo moneo, quia probe novi, eſſe inter homines Chriſtianos, Judæos præſertim ac gentiles de hujuſmodi rebus controverſias. Nam alii quidem firmiter credunt, quibuſvis cibis ſibi licere veſci; alii vero quorum fides eſt infirmior, nec eas habet vires, ut hujuſmodi ſententiæ, licet veriſſimæ, aſſentiri audeat, ne forte cibo aliquo ipſorum opinione impuro aut illicito veſcantur, malunt vilioribus eſcis, verbi gratia, ſolis oleribus ac herbis, quarum nullam Deus in lege Moſaica vetuit aut impuram judicavit eſſe, contenti.

verſ. 3. Hac controverſia & ſententiarum diverſitate exiſtente ita ſe gerere utrique debent, ut neque ii qui cibis quibuſvis veſci audent, eum præ ſe contemnant, tanquam imperitum ac rudem, qui non audet quibuſvis cibis uti: nec contra is qui non audet quibuſvis veſci cibis, condemnet eum, tanquam impium & profanum, qui id facere audet. Ideo vero eum damnare non debet, quia Deus, ſupremus omnium dominus ac judex, eum in gratiam recepit, ac pro ſuo eum agnoſcit: cujus rei non pauca, nec obſcura extant documenta.

verſ. 4. Jam vero tu, quiſquis es, quo pacto audes te Dei judicio opponere? cogita tantum, qui ſis, qui audeas ſervum, non tuum, ſed alienum, ſervum, inquam, Dei & Chriſti, condemnare, & judicis partes tibi in eum ſumere? Unde tibi ea poteſtas? Non tuo ille judicio vel cauſa damnabitur vel abſolvetur: ſed domini ſui, id eſt Dei ac Chriſti judicio ac arbitrio is vel abſolvetur a crimine atque innocens pronunciabitur; vel cauſa cadet, ac pœnæ adjudicabitur. Quanquam non eſt, quod verearis, ne forte damnetur & cauſa cadat. Conſiſtet ille hac in parte in domini ſui judicio, & ejus ſententia abſolvetur. Eſt enim hoc in Dei arbitrio ac poteſtate, ut illum abſolvat; abſoluturum autem ſe illum multis modis jam oſtendit.

verſ. 5. Eſt autem & alia ſimilis priori inter Chriſtianos homines controverſia, de dierum diſcrimine. Nam alii quidem uni diei plus tribuunt, quam alteri, & alterum altero judicant ſanctiorem; alii vero peræque æſtimant, & eodem habent loco quemvis diem, nec alium alio cenſent ſanctiorem. In qua controverſia, quemadmodum etiam in ſuperiori, illud unuſquiſque curare debet, ut in ſua ſententia plene confirmetur; nec dubitet, ſe id, quod facit, recte ac divinæ voluntati convenienter facere.

verſ. 6. Dein de utriſque hominibus optime ſentiendum eſt, ac ſtatuendum, eos bono pioque animo id facere, quod faciunt. Nam is, qui uni diei præ altero quicquam tribuit, eumque tanquam ſanctiorem celebrat, ideo id facit ut domino Jeſu, atque ipſi *Deo*, hac in parte obſequatur. Contra etiam, qui diem diei non præfert, nec unum ſanctius colit præ altero, id facit animo ſtudii domino Ieſu obſequendi pleno: ita ut perſuaſus ſit ſe nil facere ipſius voluntati adverſum; quod ſi putaret, omnino aliter ageret. Similiter etiam is, qui quibuſvis utitur cibis, facit id animo reverentiæ in dominum pleno: quandoquidem pro cibis illis *Deo*, qui eos ſibi conceſſerit utendos, gratias agit: quod haudquaquam faceret, ſi putaret domini ſui voluntati id eſſe adverſum, eoſque cibos ab ipſo, & ſic a *Deo* eſſe prohibitos. Contra etiam is qui non utitur quibuſvis cibis, eo animo id

facit ut Domino obsequatur, quem putat quibusdam cibis interdixisse, & nihilominus tamen cæteris esculentorum generibus contentus, gratias agit Deo, qui illa sibi in usus necessarios concessit. Ita nempe homines Christiani de se mutuo sentire debent, & sibi, ut charitas postulat, persuadere, quemvis hoc, quo diximus animo id facere, quod facit, & ita sese componere, prout religio, quam profitetur, ac status ipsius postulat.

vers. 7. At vero religio nostraque conditio id postulat, ut im omnibus ad Domini Jesu Christi voluntatem respiciamus, eique nos penitus attemperemus: Nam nemo nostrum, quisquis ille tandem sit, sui est arbitrii; &, tanquam alieno imperio minime subjectus, pro libitu suo vitam componere potest: quin imo non tantum viventes arbitrii nostri non sumus, & ab aliena potestate immunes, sed ne post mortem quidem: per quam tamen alias humanæ potestatis omne jugum excutimus.

vers. 8. Nam sive vivamus, sub Domini Jesu imperio ac potestate vivimus, ita ut ad illius arbitrium ac voluntatem omnes vitæ actiones componere debeamus: sive contra morimur, ita morimur, ut nihilominus sub ejusdem maneamus imperio. Quare sive vivamus, sive moriamur, Domini hujus sumus; ita ut ille in nos jus ac potestatem habeat plenissimam, & de nobis statuere possit quicquid velit.

vers. 9. Nam in hunc ipsum finem Christus Jesus & mortem tam acerbam adiit, & postea a mortuis resuscitatus ad immortalem vitam pervenit, ut & in homines mortuos, & in vivos dominium adipiscereturr, idque pleno jure exerceret.

vers. 10. Hoc cum ita se habeat, quo pacto quispiam audet vel condemnare, vel contemnere fratrem suum, cujus eadem sit apud Deum conditio? Quandoquidem non hominis est cujuspiam de altero sententiam ferre, & eum vel penitus damnare, vel saltem sibi postponere: sed Christi hæ sunt partes cujus judicio nos omnes, quicunque tandem simus, sive peritiores, sive imperitiores, sistemur, factorum uostrorum rationem reddituri, & sententiam illius de nobis excepturi.

vers. 11. Ita enim apud Esaiam scriptum legimus: quam verum est, me vivere, ait supremus rerum Dominus, tam certo etiam futurum est, ut omnes homines mihi genua aliquando flectant, seu me adorent, & omnes linguis suis divinum meum nomen celebrent: id quod plene atque ab universis hominibus non fiet, nisi tum, cum Christus veluti pro tribunali sedens, patris sui nomine, orbem judicabit, & præmia ac pœnas decernet ac distribuet. Tunc enim demum omnes majestatem ipsius agnoscere ac revereri, & sic eundem adorare, ac nomen ipsius celebrare cogentur. Qui cultus universus ad Deum, cujus personam is sustinebit, redundabit: ita ut perinde sit, atque si homines ipsi Deo genua flecterent ac nomen ejus celebrarent.

vers. 12. Ex quo perspicitur, quemvis nostrum de se suisque factis, non de alienis, rationem redditurum Deo, & vel pœnas eorum daturum, vel præmia laturum: ita ut non tam de alienis factis, iis præsertim, quibus in neutram partem quicquam pronunciavit Deus quam de suis unusquisque debeat esse solicitus, & universum de alienis factis judicium Deo, per Christum judicaturo, penitus reservare.

vers. 13. Quapropter ne alii alios damnemus, & judicum partes in eos sumamus: sed hoc potius, fratres mei, judicate, ac penitus apud vos decernite, non esse a vobis quicquam faciendum, ad quod frater infirmior impingat, seu in cursu religionis ac pietatis Christianæ offendatur, aut ab eo penitus avertatur: quod facile fieri potest, si quis libertate Christiana intempestive utatur, & id facit, quod ipsemet quidem sibi licere scivit, alius vero rerum imperitior ac infirmior nesciat.

vers. 14. Scio quidem, ac penitus persuasus sum, a Domino Jesu Christo edoctus, & per sanctissimam ejus religionem eruditus, nullum ciborum genus, ut nec quicquam aliud extra nos positum, per seipsum impurum esse, ita ut eo per conscientiam frui non liceat; sed ei demum aliquo modo impurum illicitumque fieri, qui putet id ipsum impurum esse atque illicitum. Itaque si tu idem quod ego sentias, hactenus quidem omnibus istis rebus uti ac frui tibi licet, nec tibi illæ sunt impuræ: sed alia tamen ratione illicitæ fieri possunt.

vers. 15. Nam si fiat, ut propter cibum alioquin licitum, quo tu vesceris, fratris tui conscientia turbetur ac contristetur; quod tum inter alia fit, cum is tuo exemplo inductus, hæsitante interim ac repugnante conscientia, idem facere ausus est: non amplius ita te geris, ut charitas postulat: quandoquidem fratrem tuum hoc pacto perdis. At vero nequaquam committere debes, ut ob cibum, rem nempe per se vilissimam, ei occasionem præbeas, cur æternum pereat, cujus servandi & ab interitu vindicandi causa mortem tam acerbam Christus sustinuit.

vers. 16. Quapropter ab intempestivo libertatis vestræ usu abstinere debetis, nec committere ut hoc bonum vestrum ab aliis vituperetur, & impietatis nomine traducatur. [vel: Committere, ut sanctissima Christi religio, quæ vobis illam libertatem concessit, quaque nihil a Deo vobis est concessum melius.]

vers. 17. Indignum sane est, hominem Christianum, libertatis suæ in cibo ac potu adeo esse tenacem, quasi in ea re quædam ipsius consisteret felicitas, & id potissimum nobis attulisset Christiana religio boni, ut quibus rebus uti libeat, etiam liceat. Non consistit felicitas illa, quam *D*eus per *C*hristum in nobis peperit, in cibo ac potu; [vel, de rebus hujusmodi admodum digladiari, quasi in iis salutis nostræ cardo verteretur. Neque enim ratio felicitatem illam divinam, quæ nobis promissa est, assequendi in eo consistit, ut, quovis cibo ac potu utaris, vel non utaris: sed in justitia potius, seu omnis generis pietate, ac inprimis in pacis ac concordiæ studio, & denique in gaudio spirituali, quod quis in seipso divina adjutus virtute religiosis cogitationibus excitet;] sed in eo potius ut justitiam & omnis generis virtutem colamus; ut colamus concordiam ac pacem, cujus causa sæpe libertate nostra utendum non est: ut denique gaudium percipiamus, non ex rebus carnalibus, qualis cibus & potus est, quo homines mundani se exhilarare potissimum solent; sed ex spiritu sancto, quo pleni esse debemus: cujus vim in nobis sentimus, cum ad devotionem singularem animos nostros componimus, & quanta Deus nobis promiserit bona consideramus. [vel: Sed in justificatione: qua fit, ut non secus atque innocentes a Deo tractemur, & animi tranquillitate, quæ inde oritur, & gaudio denique non carnali, quod cibus aut potus verbi gratia, pariat; sed spiritus sanctus in nobis efficiat.]

vers. 18.

verſ. 18. Nam qui in hujuſmodi rebus, nempe juſtitia, pacis conſervandæ ſtudio & gaudio ſpirituali Chriſti Domini ſui voluntati obtemperat, is tum Deo eſt vehementer charus, [vel: Nam qui in hujuſmodi rebus per ſe licitis non ſibi indulget; ſed Chriſti Domini ſui voluntati obſequens, aliorum voluntati ſeſe accommodat, is Deo vehementer placet;] cui placere ſumma eſt felicitas; tum hominibus, niſi omnem humanitatem exuerint, probatur, cum omnia faciat, quæ ad eorum amorem conciliandum ac retinendum honeſte fieri queant.

verſ. 19. Quapropter ea ſtudioſe conſectemur ac faciamus, quæ ad pacem ac concordiam inter nos retinendam faciunt, atque adeo omnia, quæ eo pertinent, ut alii aliis adjumentum aliquod adferamus ad fidem, & pietatem, & ipſam denique ſalutem, vel ſalrem nullum iis rebus adferamus impedimentum: quod fieret, ſi intempeſtive libertate noſtra uteremur.

verſ. 20. Cogita tu, quiſquis es Chriſtianorum, ne ob cibum aliquem ac momentaneam, quam ex eo percipis, voluptatem, id deſtruas, quod Deus conſtruxit, [vel: fidem ac pietatem, quam Deus in fratre tuo operatus eſt tollas atque annihiles,] & eum hominem, quem Deus ad fidem & pietatem perduxit, ab ea abducas. Neque eſt quod dicas, puri licitique ſunt illi cibi. Sunt quidem res omnes illæ puræ per ſe, ac licitæ; ſed interea tamen cum alterius offendiculo quicquam comedere ei ipſi vehementer obeſt, qui id audet.

verſ. 21. Satius eſt longe abſtinere a carnium eſu, aut a vini potu, aliiſque rebus omnibus, quibus frater tuus infirmior vel ita poſſet offendi, ut remora ei in curſu pietatis objiciatur, vel ita, ut ab ea penitus avertatur, vel denique ex imbecillitate peccare, & hæſitante ac reluctante conſcientia, exemplum tuum ſecutus, delinquere.

verſ. 22. Quod ſi dicas, atqui ego eam habeo fidem, ut firmiter ſim perſuaſus, iſtis omnibus licere uti frui: cur ergo mihi non liceat, ſalva pietate ac conſcientia, ea libertate uti; aut quorſum ea mihi fides, ſi ea uti non licet? Habere quidem fidem iſtiuſmodi non tantum licet, verum etiam prodeſt. Sed nihilominus tamen tibi ipſi eam reſervare atque habere debes, Deo tantum conſcio, ſi ejus conſcientia fratrem tuum poſſet offendere. Inde autem hunc habebis fructum, ut bene tecum agatur, ſi libertate tua abſque offendiculo alterius utaris. Bene enim cum eo agitur, nec quicquam ei metuendum eſt mali, qui ſeipſum non damnet ob rem alias licitam, quam amplectatur & reipſa uſurpet.

verſ. 23. Contra vero is, qui hæſitante animo comederit, pœnæ reus eſt: quia hoc ipſius factum non proficiſcitur ex certa animi perſuaſione, quod liceat id facere, quod facit. [vel: Contra vero is, qui diſcrimen aliquod inter cibos verbi gratia conſtituit, idque ratione conſcientiæ; ita ut aliud genus cibi licitum, aliud illicitum judicet: ſi nihilominus id, quod illicitum arbitratur uſurpaverit, pœnæ reus eſt.] At vero omne factum, quod ex hujuſmodi animi perſuaſione non proficiſcitur, etiamſi per ſe foret licitum, tamen ob id ipſum, quod hæſitante animo fiat, illicitum fit, atque cum peccato conjunctum eſt.

CAP. XV.

verſ. 1. QUapropter nos, qui ita ſumus fide ſcientiaque rerum divinarum confirmati, ut probe norimus, quid liceat quid non liceat, debemus ferre imbecillitatem eorum, quorum fides eſt infirmior, quique nondum audent pro licitis habere omnia, quæ revera licent.

Ferre autem imbecillitatem iſtam eo debemus pacto, ut non tantum eos a fraternitate noſtra ob iſtiuſmodi errorem non repellamus, nec moleſte feramus, eos hac in parte judicio labi, atque a nobis diſſentire: verum etiam ut ſi quid eam ob cauſam nobis ſit faciendum, aut a re jucunda, quam nos licitam exiſtimamus, abſtinendum, moleſtiam hanc devoremus, & in illorum gratiam toleremus.

verſ. 2. Neque vero cogitare quiſpiam debet: quidni faciam, quod mihi libet? quid id ad me, quod alter ſecus ſentiat? Neque enim animo noſtro morem gerere, & id, quod nobis ipſis placet, facere debemus: ſed potius unuſquiſque noſtrum alterius animo debet obſequi, & id facere, quod ipſi placeat, bonum in finem; nempe ut eum ædificet, atque aliquod adferat ad fidem ac pietatem ipſius confirmandam adjumentum; eatenus ſaltem, ne adferat impedimentum.

verſ. 3. Docet enim nos Chriſtianos homines Chriſti ducis noſtri ſequi exemplum: qui non ſibi ipſi indulſit, & quod carni ipſius jucundum foret, ſecutus eſt; ſed potius cum ita poſtularet ſalutis noſtræ ratio, ſuſtinuit contumelias atque opprobria eorum, qui in Deum erant contumelioſi, quemadmodum ſcriptura prophetica de ipſo teſtatur. vel: [mortemque ignominioſiſſimam ob eam contumeliam, qua nos Deum affeceramus, ita ut noſtra ſcelera propemodum ipſe in ſe recepiſſe ac luiſſe videatur.]

verſ. 4. Nec eſt quod quis dicat, quid iſta ad nos? Jam olim illa fuere in Davide completa. Haud ita fuere completa, quin ad Chriſtum quoque & nos, qui ipſius membra ſumus, pertineant. Quicquid enim in ſacris literis olim fuit ſcriptum, id ideo eſt ſcriptum, ut nos inde erudiremur, & omnis generis doctrinis inſtrueremur: atque inter alia, ut inſtructi patientia, cujus inter cætera eſt aliorum imbecillitatem, &, quæ ex ea manare poſſunt, onera ac moleſtias perferre; inſtructi etiam conſolatione (quarum hanc præbet, illam docet ſacra ſcriptura) ſpem felicitatis ſupremæ tanto majorem ac firmiorem concipiamus:

verſ. 5. Quam ut vos quoque adipiſcamini, Deum illum precor, qui patientiæ ac conſolationis omnis eſt autor, ut vobis id largiatur, idque in vobis efficiat, ut concordes inter vos ſitis, ac animis conſpiretis, quemadmodum religio Chriſtiana poſtulat: ut ita [ſed ita, ut conſenſus hic veſter Chriſtianæ diſciplinæ conveniat.]

verſ. 6. porro conſentientibus animis, conſentiente etiam ore laudetis ac celebretis Deum illum ſummum, hoc eſt, patrem Domini noſtri Jeſu Chriſti.

verſ. 7. Quapropter ut ad inſtitutum redeam, & cœptam hortationem perſequar, fraterno amore alii alios proſequamini: ut etiam Chriſtus nos complexus eſt, & ad hæreditatem divinæ gloriæ beatæque immortalitatis, cujus

ipse primus hæres est, constitutus admisit atque ultro vocavit. [vel: Id quod ad insignem divini nominis honorem ac gloriam redundavit.]

vers. 8. Ut autem cernatis, quantam apud vos vim habere debeat exemplum Christi, nos, tum Judæos, tum gentes, ad divinæ gloriæ participationem vocantis, ad id, ut vos quoque mutuo complectamini, paulo plenius explicabo, qua ratione id Christus effecerit: ut ita cernatis, gentes potissimum, qui libertatem Christianam facilius amplectuntur, eaque gaudent, multum hac in parte debere indulgere Judæis, & diligenter cavere, ne eos offendant. Id ergo est, quod antea dicere volui; Jesum Christum, cum in terris versaretur, solis circumcisis seu Judæis ministrasse, & saluti ipsorum, euangelium prædicando, idque variis modis inter illos confirmando, inservisse; ut ita, Deum veracem esse demonstraret, & re atque effectu ipso comprobaret, ratasque ostenderet divinas promissiones, majoribus illorum factas, de Messia & felicitate insigni ipsis nominatim danda, quibus Deus obstringebatur ad Christum iis mittendum, & sic fidem suam comprobandam.

vers. 9. Sed alia fuit Ethnicorum ratio, quibus Deus nullo se promisso obstrinxerat. Itaque non ex debito quodam, sed ex mera *Dei* misericordia ac benignitate factum est, ut Christus eos ad eandem cum Judæis felicitatem vocaret: adeo ut gentes pro tanta *Dei* misericordia insigniter laudare *Deum* debeant. Qua de re testantur prophetica scripta, in quibus prædictiones quædam hujus rei extant. Nam inter alia ita scriptum legimus: propterea, quod me nimirum liberasti, nomen tuum, ô Deus, aperte celebrabo inter gentes [vel, una cum gentibus] una nempe mecum gloriam tibi reddentes, & ad gloriam nominis tui Psalmos canam. Quæ verba a Davide olim prolata, ad Christum, ejus antitypum, eatenus referuntur, quatenus is servorum suorum linguis ac vocibus id præstitit, utpote qui Christi in terris vices aliqua ratione obeunt, & personam ejus sustinent.

vers. 10. *Dein* alio in loco iterum ita Psaltes ait: lætamini, ô gentes extraneæ, una cum populo divino, id est Judaico, quem Deus peculiariter sibi delegit. Lætari simul jubet utrosque ob communem felicitatem sibi a Deo concessam.

vers. 11. Et rursus, alio loco: laudate Dominum omnes, quotquot terram incolitis, gentes, & celebrate nomen ejus omnes orbis nationes. Nempe ob causam jam commemoratam.

vers. 12. Accedit & Esaias, qui ita inter alia ait: Ex eo, qui ex stirpe ac progenie Jesse, qui pater fuit Davidis, atque adeo ex familia Davidica, est oriturus & surrecturus, ad imperandum gentibus ac populis omnibus: in eo, inquam, gentes etiam extraneæ spem ac fiduciam suam collocabunt; spem, inquam, non vacuam atque irritam (quid enim de hac prophetam attinuisset tot ante seculis vaticinari:) sed minime fallacem.

vers. 13. Cum ergo vos quoque, Romani, qui ex gentibus extraneis facti estis Christiani, in Christo spem collocare merito & possitis, & debeatis, atque inde etiam gaudium percipere, opto vobis, ut Deus ille summus, qui spei hujus autor est, animos vestros compleat gaudio maximo, eosque penitus reddat pacatos atque tranquillos, per fidem doctrinæ Christi firmiter adhibitam, ita ut abundetis spe supremæ felicitatis. Id autem totum efficiat virtute sui spiritus, quem vobis largiter impertiatur, eaque ratione fidem ac spem vestram firmet atque augeat.

vers. 14. Has autem literas, charissimi fratres, non ideo ad vos scripsi, quemadmodum suspicari quispiam posset, quasi de vestra vel pietate, vel rerum divinarum scientia dubitarem; aut ita rudes vos esse crederem, ut omnino institutione mea indigeatis. Haudquaquam ita se res habet: sed potius ita de vobis una cum aliis sum persuasus, [vel: Etiamsi autem de vobis una cum aliis persuasus sim charissimi fratres,] vos tam singulari præditos esse bonitate, atque in alios propensione, & plena quadam rerum ad religionem ac pietatem pertinentium cognitione instructos, ut non modo tantum, quantum vobis ipsis privatim sufficiat, habeatis cognitionis, sed quemadmodum ob bonitatem vultis, ita etiam ob scientiam possitis alii alios admonere ac instituere.

vers. 15. Scripsi nihilominus ad vos, charissimi fratres, & quidem audacius aliqua ex parte; [vel, Nihilominus tamen ad vos, fratres charissimi, scripsi, & aliquanto quidem audacius,] ut, etiamsi nihil vos novi docerem, tamen vos rerum, quas jam didicissetis, commonefacerem, easque melius vobis inculcarem: quod facere ut jure potui, ita etiam debui, propter munus mihi ex singulari Dei benignitate concessum a Deo:

vers. 16. Quod quidem est ejusmodi, ut sim minister Jesu Christi apud gentes extraneas, euangelium ita inter illas prædicans, ut sacerdotio quodam ea in parte fungar, idque agam unice, ut gentes illas extraneas mea prædicatione ad Christum conversas, Deo offeram, tanquam victimam gratam: non quidem contactu loci sancti, aut certis quibusdam ritibus consecratam, ut legales victimæ; sed consecratam sancto spiritu, quo per meum ministerium donantur.

vers. 17. Ex quo apparet, me in rebus sacris atque ad Deum religionemque pertinentibus habere de quo glorier; & cur eam mihi sumam etiam, apud vos, fiduciam: habere autem non meo merito, nec labore aut viribus meis partam, verum per Jesum Christum, qui munus illud & quecunque ad illud recte administrandum pertinent, suppeditavit & adhuc suppeditat.

vers. 18. Etenim omnia per me præstitit Christus, quæcunque ad gentes in obsequium ejus adducendas spectabant, ita ut nihil ausim possimve dicere quod is per me non fecerit, quod quidem in eum finem spectaret. Id autem partim in sermonibus meis cernere licuit, quos ipse veluti ori meo inseruit ad gentes erudiendas, & convincendas idoneos: [vel: Non vana sunt hæc, quæ dico, nec a me, ut me apud vos tantum jactem, conficta. Neque enim in animum inducere possem, ut quicquam dicerem Christum per me fecisse, quod tamen non fecisset, ad gentes sanctissimæ disciplinæ suæ subjiciendas, ut sane fecit; partim sermonem, ad eos erudiendos & convincendos idoneum, ori meo inserendo;]

vers. 19. Partim in factis, dum potentia stupendaque opera & miracula, ad doctrinam meam confirmandam per me edidit, vi divini spiritus, quem mihi largiter est impertitus. [vel sic: Partim operibus ad eum confirmandum per me edendis; quatenus potentiam submINistravit patrandi miracula, & quævis stupenda opera, quæ quidem præstita sunt virtute divini spiritus quem mihi largiter dedit.]

Unde factum est, ut ab urbe Hierosolymitana, & circumjacentibus regionibus usque ad Illyricum progressus sim in euangelio ipsius prædicando, & eousque cur-

cursum prædicationis ipsius perduxerim atque absolverim. [vel: Omnia loca euangelii prædicatione compleverim, & ut in iis notitia ejus extet, effecerim:]

verſ. 20. Idque ita, ut ſtudioſe quærerem ea loca, in quibus euangelium prædicarem, ubi nondum quicquam de Chriſto eſſet auditum, ne doctrinam meam ſuperſtruerem fundamento, quod alius jam ante me collocaſſet: [vel, fundamento Chriſtianæ religionis, quod alius ante me ibidem collocaſſet.]

verſ. 21. Sed potius ut id fieret, quod in ſcripturis propheticis legimus, nempe fore, ut ii cognoſcant Chriſtum ejuſque ſalutarem doctrinam, quibus antea de eo nihil fuerat annunciatum; & illi religionis ipſius myſteria intelligant, qui de ipſo antea nihil audiverant.

verſ. 22. Et hæc fuit cauſa, cur, licet ad vos ire cogitaverim ſæpius, hactenus tamen fuerim impeditus, quo minus hoc animi conſilium exequerer.

verſ. 23. Nunc vero cum in his regionibus nullum amplius habeam locum, in quo euangelium non prædicaverim, & fundamenta ejus doctrinæ non jecerim; contra autem jam a multis annis ad vos venire deſiderem:

verſ. 24. Proficiſcar ad vos, cum in Hiſpaniam ſum iturus: Spero enim me vos in tranſitu viſurum, meque a vobis ipſis eo deductum iri, ubi prius veſtro conſpectu ac conſuetudine deſiderium meum aliqua ex parte (nam penitus qui poſſim tantum meum deſiderium, tam brevi præſertim temporis ſpatio, explere?) ſatiavero.

verſ. 25. Cur vero nunc ſtatim non eam, illud in cauſa eſt, quod iter mihi ſit Hieroſolymam, ut inſerviam, & opera mea proſim ſanctis, ſeu Chriſtianis, ibi viventibus.

verſ. 26. Viſum enim ita eſt Macedonibus & Achaicis fratribus conferre aliquid liberali manu in pauperes Chriſtianos Hieroſolymis degentes.

verſ. 27. Viſum eſt, inquam, ita fratribus illis, & jure quidem; cum illis plurimum debeant, & magno nomine ſint obſtricti. Nam ſi bonis ſpiritualibus, Judaicæ genti primo ac proprie deſtinatis, participarunt gentes, id eſt Chriſtianæ religionis cognitione, & felicitate, quam ea adfert, ditatæ ſunt, (ut ſane ſunt ditati fratres illi, quos dixi) viciſſim hi Iudæis debent rebus ad carnalem, ſeu temporariam hanc vitam pertinentibus, inſervire, & in eorum uſus neceſſarios libenter eas erogare.

verſ. 28. Huic eleemoſynæ deferendæ ego nunc operam meam impendo, & iter in eum finem Hieroſolymam ſuſcipio, quod negotium ubi perfecero, & fructum hunc, quem ex gentibus percipiunt Iudæi, tanquam ex fertilibus agris, in quos ſementem ſparſerunt, fideliter, & quaſi annulo obſignatum apud eos depoſuero, per vos veſtramque urbem in Hiſpaniam iter ſum ingreſſurus.

verſ. 29. Confido autem meum illum adventum vobis admodum utilem fore ac jucundum. Novi enim quod ubi ad vos pervenero mecum allaturus ſim inſignem bonorum divinorum copiam, quæ doctrinæ Chriſti prædicatio ſecum afferre ſolet. [vel: Novi enim quod ubi ad vos pervenero ita apud vos euangelium Ieſu Chriſti ſim annunciaturus, ut inde plena quædam cæleſtium ac ſpiritualium donorum copia ad vos redundet.]

verſ. 30. Quia vero in hoc ipſo itinere, quod nunc ingredior, non exigua mihi impendent pericula, verendumque mihi eſt ne quid præter votum mihi accidat, ideo vos, chariſſimi fratres, rogo atque obteſtor, per Dominum noſtrum Ieſum Chriſtum & per ſpiritualem illam charitatem, quam nobis mutuo debemus, ut magno fervore, ac ſumma animi contentione pro me apud Deum in precibus veſtris interpelletis, & mihi, qui eodem ſtudio Deo ſupplico, hac in parte auxilium feratis:

verſ. 31. Primum quidem, ut ipſius benignitate defendar ac liberer ab illis, qui in Judæa ſunt, hominibus infidelibus, atque a Chriſtiana religione alienis, qui mihi ſunt infenſiſſimi, ac procul dubio periculum atque adeo interitum mihi machinabuntur. Deinde ut hæc mea opera atque officium, quod in eleemoſyna deferenda Chriſtianis Hieroſolymitanis præſto, iis ſit grata atque accepta: neque (ut non ſine cauſa ſubvereri cogor) propter meam perſonam, quæ ob falſos de me rumores ſiniſtramque opinionem de me conceptam, non paucis fortaſſe ſuſpecta atque ingrata eſt, minoris fiat.

verſ. 32. Quod utrumque, & mihi, & vobis, ideo optandum eſt, ut lætus ad vos, Deo ita volente, & itineri meo ſucceſſum largiente, veniam, & una vobiſcum recreer, vobis de me, me de vobis gaudente.

verſ. 33. Interea opto, ut Deus ille, qui omnis felicitatis autor eſt, vobis omnibus favore ac divite ſua benignitate adſit, & auxilium in omnibus præſtet. Ita vobis ex animo precor.

CAP. XVI.

verſ. 1. CUm vero ad vos nunc proficiſcatur Phœbe, noſtra ob communem religionem ſoror, quæ Eccleſiæ Chriſti Cenchreenſi miniſtrat, ægrotos nempe curando, atq; exules Chriſtianos hoſpitio excipiendo, eam vobis commendo:

verſ. 2. Voſque hortor, ut eandem propterea, quod Domino Jeſu Chriſto ſit addicta, ita excipiatis, [vel, ut eam ita excipiatis, prout religio Chriſtiana jubet,] ſeu, quemadmodum decet homines ſanctos, Deo per Chriſtum conſecratos, eique auxilio ſitis in omnibus negotiis, in quibus opera veſtra indiguerit. Et digna ſane eſt, cui hoc a vobis præſtetur officium: quandoquidem ipſa quoque multos Chriſtianorum patrocinio ſuo defendit, hoſpitioque excepit, atque adeo me ipſum quoque.

verſ. 3. Salutate porro Priſcillam & Aquilam, ejus maritum, qui aliquando una mecum labores in religione Ieſu Chriſti promovenda ſuſceperunt atque exantlarunt;

verſ. 4. Quique tanto me ſunt proſecuti amore, ut vitæ meæ ſervandæ cauſa, ſuam ipſorum vitam indiſcrimen ſummum adducerent, & pro mea ſuam propemodum cervicem ſupponerent, non renuentes morte ſua vitam meam redimere. Pro quo beneficio non ego tantum illis gratias habeo atque ago; verum etiam univerſæ Chriſti Eccleſiæ ex gentibus extraneis collectæ: utpote quæ hac ratione ſeſe magno affectos beneficio ſentiunt, cum ſciant, quantum in ſui doctoris atque apoſtoli vita ſibi ſit poſitum.

verſ. 5. Simul autem ſalutate etiam Eccleſiolam, quæ in domo eorum verſatur. [vel quę ex domeſticis eorum eſt collecta.] Salutate præterea Epænetum, mihi chariſſimum, qui primus inter univerſos Achæos ad Chriſtum acceſſit, meſſis illius ſpiritualis, quæ ibi collecta eſt, primus veluti manipulus.

verſ. 6. Salutate Mariam, quæ multa nobis præſtitit beneficia [vel officia,] & non parum noſtra cauſa laboravit.

vers. 7. Salutate Andronicum & Juniam, consanguineos meos, &, quam conjunctionem majoris adhuc æstimo, vinculorum meorum, ac captivitatis, quam Christi causa aliquando sustinui, socios: quorum nomen apud ipsos apostolos Christi est valde celebre ac illustre. Ad quorum laudem etiam illud pertinet, quod ante me in Christum crediderint, ejusque religionem fuerint amplexi.

vers. 8. Salutate Ampliam, qui ob Domini nomen ac religionem mihi charissimus est.

vers. 9. Salutate Urbanum, qui una mecum in religione Christiana promovenda laboravit, & Stachyn mihi percharum.

vers. 10. Salutate Apellem, qui christianismi sui aperta dedit documenta, ita ut probata perspectaque sit illius in Christum fides. Salutate eos, qui ex Aristobuli familia Christi nomen profitentur.

vers. 11. Salutate Herodianum, consanguineum meum. Salutate eos qui ex Narcissi familia Christo sunt addicti.

vers. 12. Salutate Tryphænam & Tryphosam, quæ in rebus ad Dominum Jesom ejusque religionem pertinentibus non parum laboris atque operæ posuerunt. Salutate Persidem mihi percharam, quæ itidem multum laboris in rebus ad Christianam religionem pertinentibus exhausit.

vers. 13. Salutate Rufum, electum ac singularem Christianum, & una matrem ipsius: quid dico, ipsius? imo & meam, tanta extant ejus in me beneficia, ac charitatis maternæ documenta.

vers. 14. Salutate Asyncritum, Phlegontem, Hermam, Patrobam, Hermen, & eos fratres ac Christianos, qui cum illis vivunt.

vers. 15. Salutate Philologum & Juliam; Nerea item & sorovem ipsius, & Olympam, & omnes Christianos, qui cum ipsis vivunt.

vers. 16. Denique vos quoque omnes alii alios salutate, & non profano, sed sancto osculo amorem vestrum alii aliis testamini. Salutant etiam vos Ecclesiæ Christi, quibus de mea ad vos scriptione aliquid constat.

vers. 17. Hoc autem loco, antequam epistolam meam claudam, non possum facere, quin vos moneam atque adhorter, fratres charissimi, ut, quemadmodum inter vos, quos hactenus longo ordine recensui, summam cupio esse animorum ac vitæ conjunctionem: ita contra etiam diligenter, veluti è specula, observetis eos, qui factiones excitant inter fratres, & tum hoc ipso, tum aliis modis peccant, & tum fidelibus tum infidelibus offendiculo sunt, atque ad pietatem impedimento. Id quod haud convenit doctrinæ illi, quam vos a divinis viris didicistis. Non solum autem illos observare debetis, sed etiam ubi eos deprehenderitis, illorum commercium fugere ac declinare.

vers. 18. Etsi enim hujusmodi homines, magnum præ se ferre solent studium ac fervorem in religione Christi promovenda, & se pro servis ipsius venditare: nequaquam tamen illi id agunt, ut Domino nostro Jesu Christo serviant, & religionem ac gloriam ipsius propagent: sed de suo tantum ventre sunt soliciti, & lucrum tantum captant, ut voluptatibus dein corporis indulgere queant. Eorum autem artes maxime in lingua & sermone consistunt: cujus proinde diligentissima vobis est habenda ratio: quandoquidem illi per blandiloquentiam & assentationem capere ac circumvenire solent homines cæteroquin minime malos & improbos, in vitium tamen flecti faciles atque incautos.

vers. 19. Hæc vero propterea potissimum moneo, quia passim ad omnes emanavit fama, de singulari animi vestri promtitudine, & ad obsequendum iis, qui de religione quippiam doceant, ac præcipiant, facilitate. Quam tantum abest ut reprehendam, ut de ea vehementer gaudeam, [vel: quia prope nemo est, qui non audiverit, quam pronte religionem Christianam receperitis, eique vos addixeritis: id quod tantum abest ut reprehendam, ut etiam vehementer ea re gaudeam.] Idque vestri ipsorum habita ratione. Interea tamen cupio, ut huic animi promptitudini addatis prudentiam: sed prudentiam tamen ejusmodi, quę id sibi habeat unice propositum, ut id, quod bonum est & honestum, & noritis, & teneatis, ac reipsa præstetis. Cæteroquin simplices esse debetis; simplices, inquam, ratione malarum artium, ad quas ingenio vestro haudquaquam abuti debetis, sed ita vos gerere, ac si male agere plane ignoraretis.

vers. 20. Hæc si feceritis, non est quod Satanæ, per servos suos vos subvertere conantis, vim aut astutiam ullo modo metuatis. Deus enim ille, a quo omnis vera manat felicitas, atque ea inprimis, ad quam vos vocavit, satanam in servis suis, hominibus vel vafris, vel etiam potentibus vos oppugnantem, ita vobis subjiciet, ut eum pedibus vestris conculcetis, & omnes illius artes, omnemque potentiam irritam vanamque reddatis: idque faciet celeriter. Quam ad rem vobis favorem precor Domini nostri Jesu Christi, is vobis adsit propitius, ac vobis opem & auxilium ferat, Amen.

vers. 21. Salutant vos Timotheus, laborum meorum, quos in Christiana religione propaganda suscipio, socius fidelissimus, & Lucius, & Jason, & Sosipater, consanguinei mei.

vers. 22. (Ego quoque Tertius, qui hanc epistolam ex ore Pauli excepi, ac manu mea transcripsi, vos tanquam Christianos Christianus saluto, & quæ religio sanctissima optare aliis jubet, vobis precor.)

vers. 23. Salutat vos Cajus, meus, nempe Pauli, hospes; nec meus tantum, sed qui universæ Ecclesiæ veluti hospitium præbet. Salutat etiam vos Erastus, oeconomus seu quęstor urbis hujus Corinthiacę, & Quartus, noster ob communem religionem frater.

vers. 24. Denuo vobis precor, ut Dominus noster Jesus Christus vobis omnibus faveat, & propitius adsit. Amen. In hac autem epistola mea exposui vobis summam quandam prædicationis meæ, quam apud vos ratam firmamque cupio.

vers. 25. Deus autem est, qui, ut vult, ita etiam potest vos confirmare in iis, quæ ego prædico, ac de Jesu Christo annuncio ac promulgo. Quæ quidem doctrina mea nihil est aliud, quam revelatio rei secretissimæ, de omnium hominum salute a Deo decretæ, ab ipso mundi initio, per tot secula occultatæ ac silentio involutæ;

vers. 26. Sed quæ nunc patefacta est, non aliis tantum modis; sed etiam per ipsa prophetarum scripta, quæ de ea re testantur; estque ex mandato Dei, qui ab omni æternitate extitit, & a tot retro seculis decretum istud fecit, omnibus gentibus extraneis promulgata, eum in finem, ut omnes doctrinæ de fide sese addicant, & eidem pareant.

vers. 27. Huic Deo, qui solus a seipso omnem possidet sapientiam, & a quo quicquid in nobis est scientię ac cognitionis rerum tam sublimium pervenit, per Jesum Christum, ex prescripto sanctissimę ejus religionis reddatur gloria, & sacratissimum ejus nomen in omnem æternitatem laudibus celebretur. Amen.

COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In priorem

PAULI

Ad

CORINTHIOS

EPISTOLAM.

COMMENTARIUS
In priorem Pauli
AD
CORINTHIOS
EPISTOLAM.

PRIORIS AD CORINTHIOS EPISTOLÆ

ARGUMENTUM.

HÆc Epiſtola fere tota in reprehendendis Corinthorum tum vitiis tum erroribus verſatur : pauca ſunt quæ per ſimplicem docendi modum ab Apoſtolo fuerint tradita. Primo reprehendit Corinthios eo nomine, quod ſchiſmata inter illos eſſent ; quatenus non omnes ſolius Chriſti, ſed alii hujus, alii alterius doctoris diſcipulos ſeſe profiterentur. Cujus rei occaſione prolixe de eo agit, cur tam humili orationis genere inter illos uſus fuerit, & cur nulla profunda Chriſtianæ religionis myſteria illis tradiderit. Apparet enim his potiſſimum de cauſis elevatam fuiſſe a quibuſdam Apoſtoli autoritatem : unde porro fiebat, ut multi alterius ſe diſcipulos profiteri mallent, quam Pauli ; quippe cum illis Paulus propter ſimplicitatem quandam ſorderet. Tractat hoc argumentum primis quatur capitibus. Secundo redarguit eos, quod inceſtuoſum quendam hominem inter ſe tolerarent. Cujus itidem rei occaſione alterius cujuſdam Epiſtolæ ſuæ verba explicat, quam de vitanda malorum conſuetudine ad eos ſcripſerat ; quod facit capite quinto. Tertio perſtringit eos, qui coram judicibus infidelibus cauſas ſuas ac controverſias diſceptarent. Quarto, quod ſub prætextu Chriſtianæ cujuſdam libertatis, a ſcortatione non abſtinerent : quorum utrumque ſexto capite peragitur. Quinto loco diſſerit Apoſtolus eorum rogatu de cœlibatu & conjugio ; quod ſeptimo capite continetur. Sexto agit in ſequentibus tribus capitibus de rerum liberarum uſu, reprehendens Corinthios, quod libertatem ſuam ex communis ædificationis uſu non moderarentur. Septimo taxat id, quod mulieres eorum contra decorum capita non velarent in cœtibus publicis. Octavo quod cœnæ dominicæ ritum non ex illius dignitate celebrarent. Quorum utrumque undecimo capite abſolvit. Nono agit de donorum ſpiritualium uſu : ubi etiam varias reprehenſiones admiſcet. Quæ tractatio duodecimo, decimo tertio & decimo quarto capitibus terminatur. Decimo agit de reſurrectione, quam nonnulli in dubium vocare non verebantur, capite decimo quinto. Undecimo agit de publica collecta in pauperum uſus, ac de quibuſdam aliis rebus magis privatis, tandemque Epiſtolam concludit : quod fit capite ultimo.

Epiſtolæ hujus, ut aliarum omnium, tres ſunt partes, exordium, principalis tractatio, ac Epilogus. De tempore, quo ſcripta ſit, agemus capite ultimo.

CAPUT I.
ARGUMENTUM.

Hujus capitis tres sunt partes. In prima continetur exordium usque ad vers. 10. *In altera agitur de Corinthiorum dissidiis ac veluti factionibus, quæ ortæ erant, quod alter alterius magistri nomen profiteretur: quæ durat usque ad versus decimi septimi medium. In tertia incipit agere de eo, cur inter Corinthios humili oratione venere fuerit usus.*

Vers. 1. *Vocatus Apostolus.* Non qui se in apostolatum intruserit, sed qui a Christo ipse vocatus sit.

Per voluntatem Dei. Expresse hoc addit, ut doctrinam suam, quæ videbatur divinæ legi contraria vindicet, corroboret, & autoritatem illi conciliet. Gentes enim jugo legis solvebat, quod ipsa lex illa disciplinam perdum ibat. Nec enim par erat Judæos deteriori conditione esse quam gentiles. Videtur etiam hoc tacite voluisse innuere, quod jam olim ad hoc munus a Deo fuerit destinatus: quemadmodum in Epistola ad Galatas ait, se a Deo separatum fuisse ab utero matris.

Et Sosthenes. Apparet hunc apud Corinthios in magna fuisse autoritate, & eum ideo sibi adjungit Paulus. Quod etiam colligi potest ex eo, quod de eo narratur cap. XVIII. Act. vers. 17.

ὁ ἀδελφὸς. Articulus in isto loco nullam aliam vim habet, quam ut fratrem, qui notus sit, designet.

vers. 2. *Ecclesiæ Dei.* Vox Dei hanc ecclesiam seu congregationem ab aliis congregationibus civilibus & profanis sejungit, & significat congregationem Deo dicatam, & ad Deum plane pertinentem.

Sanctificatis in Christo Iesu: Sanctificatis id est segregatis a reliquis hominibus. *In Christo Iesu.* Id est per Christum Jesum, quatenus nimirum eam religionem ac doctrinam, quam ille tradidit, amplexi ac professi estis. Quibus verbis ostenditur, quo pacto illi Dei ecclesia evaserint.

Vocatis sanctis: Id est vocatis, a Deo nimirum & Christo, ut essetis sancti, seu a profano hominum vulgo separati: quemadmodum vs. 1 vocatus apostolus: [Vel etiam vocatis ejusmodi, qui sunt sancti.] Itaque priori modo significantur tales sancti qui sunt vocati, qui non sua sponte, non privato ausu ac autoritate se segregarunt a reliquis, sed divino consilio ac voluntate; posteriori vero tales vocati, qui sunt sancti. Prior sensus est verior, posterior autem scitu utilior.

Cum omnibus. Quo pacto hęc verba cum superioribus cohæreant, ac quomodo etiam restringenda sint, ex altera ad Corinthios Epistola manifestum est cap. I. 1.

Invocantibus nomen Domini nostri Iesu Christi. Id est, colentibus Dominum nostrum Jesum Christum. Invocatio enim nominis divini pro cultu divino ponitur, cujus est pars.

In omni loco, nempe vobis vicino, ad vos aliquo modo pertinente, id est in Achaja, ut ex citato loco manifestum est.

Ipsorum & nostri, αὐτῶν καὶ ἡμῶν. Pronomina hæc non nisi inepte ad locum referri possunt: ad Dominum autem apte referuntur. Declarat enim apostolus, quam late accipiat pronomen *nostri* priori loco, nempe ut non tantum complectatur se ac Sosthenem, sed quosvis Christianos, quorum communis Dominus sit Christus: quare etiam non injuria omnes nomen illius invocant. Itaque pronomen *nostri* primo loco latius, pronomen vero *nostri* secundo loco angustius accipitur: illud omnes Christianos; hoc solum Paulum ac Sosthenem complectitur.

Vers. 3. *Gratia vobis.* &c. Hic versus alibi jam a nobis explicatus.

vs. 4. *Gratias ago Deo meo.* Absoluta salutatione ad gratias Deo agendas se convertit pro collatis in Corinthios spiritualibus beneficiis; quo facto & Deo debitas laudes tribuit, & erga Corinthios amorem ac benevolentiam suam testatur, quo vicissim eorum benevolentiam ac studium sibi excitet.

Deo meo. Pronomen hoc nominis Dei adjectum peculiarem quandam relationem denotat: quæ duplex est, tum qua Deus refertur ad eum, cujus dicitur esse Deus; tum qua is, cujus Deus esse dicitur, refertur ad Deum. Illa significatur Dei favor & gratia, qua aliquem prosequitur; hac cultus & obedientia, quæ ab aliquo Deo defertur.

Semper. Id est, assidue, non quod preces istas aliis etiam actionibus, imo & precibus non interpungat; sed quod eam, quam par est, diligentiam in iis adhibeat, id est, frequenter & constanter id faciat.

Super gratia Dei. Explicat quomodo pro iis gratias agat, nempe pro gratia Dei, quæ illis contigerit. Gratia per metonymiam causæ ponitur pro effectis gratiæ. Non enim ista gratia, quæ in Deo residet, illis fuit data; sed tantum ejus effecta, quæ sunt spiritualia dona.

In Christo Iesu. Id est, per Christum Jesum, per quem Deus dona sua in homines confert.

Vers. 5. *Quia in omni ditati estis in ipso.* Gratiam istam divinam explicat. In omni, scilicet dono. Omni dono cumulati estis, nullum vobis donum denegavit Deus.

In omni sermone & omni cognitione. Videtur velle explicare prius illud *in omni*, quasi diceret in omni, inquam, sermone &c. Per *sermonem* videtur intelligere donum linguarum; per *cognitionem* donum Prophetiæ. Videtur hoc pugnare cum eo, quod capite tertio de Corinthiis scribit apostolus, se non potuisse illis loqui tanquam spiritualibus, sed tanquam carnalibus, tanquam infantibus in Christo, imo ne nunc quidem posse eos solidum cibum concoquere. Quomodo enim in omni cognitione ditati erant, si tales erant? Responderi potest, apostolum tantum loqui de ipsis divinis donis, quæ non in ipso effectu & operatione, sed in operandi facultate ac apitudine consistunt, quam sæpe homines sua culpa & vitio impedire possunt. *Itaque sermo & cognitio* per metonymiam pro facultate variis loquendi longuis & res cognoscendi sumi debet. Vel etiam dici potest, apostolum, cum de donis divinis loquitur, non in commune de Corinthiis loqui, sed tantum eorum respectu, qui in ecclesia donis istis ditati fuerant, sic ut in illis tota ecclesia quodammodo ditata fuerit; cum vero loquitur de eorum ruditate & infantia, in commune de illis loqui.

Vers. 6. *Quemadmodum testimonium Christi confirmatum est in vobis.* Sic, vel ita ditati estis, *quemadmodum, vel prout.* Causam & occasionem istius rei, quod divinis donis expleti fuerint, indicat apostolus: quæ est, quod inter illos Christi testimonium fuerit confirmatum. Confirmabatur autem nulla ratione magis, quam cælestium donorum collatione. Particulæ istæ similitudinis, *quemadmodum, sicut, prout* &c. aliquando non tam similitudinem aut compa-

comparationem notant, quam ſimpliciter unius rei ex altera conſecutionem. Ut verbi cauſa: ſi quis dicat: Chriſtiani ſunt omnis generis virtutibus ornati, quemadmodum Chriſtiana religio requirit, & alia ſimilia.

Teſtimonium Chriſti dupliciter accipi poteſt: vel ut vox *Chriſti* ſignificet teſtimonii iſtius cauſam efficientem, id eſt eum, a quo teſtimonium hoc profectum eſt; vel ut ſignificet teſtimonii objectum, id eſt teſtimonium de Chriſto, ſeu illius doctrina. Uterque ſenſus convenit. Priorem etiam juvat, quod capite ſequenti, verſ. 1 dicat apoſtolus, ſe Corinthiis annunciaſſe teſtimonium Dei. Teſtimonium autem Dei illud potius dici videtur, quod ab ipſo Deo profectum ſit, quam quod de Deo ſit. Quare etiam teſtimonium Chriſti eodem ſenſu dicitur. *Teſtimonium* autem non pro ſola teſtatione ſeu aſſeveratione ſumitur; ſed pro eo, quod Deus vel Chriſtus teſtatus eſt. Iſtud autem nihil aliud eſt quam euangelium.

Confirmatum eſt, miraculis ſcilicet divinis, & inprimis ſpiritus ſancti diſtributione, in qua divina dona continentur. Apparet, quanta ſit euangelii firmitas, quæ non ſolum tanto teſtimonio nititur; ſed etiam tanta habet argumenta ac documenta.

In vobis, id eſt inter vos.

Verſ. 7. *Adeo ut* &c. Licet ſuperior verſiculus in parentheſi legendus eſſe videatur, nihilominus hic potius cum illo, quam cum remotiore conjungi poteſt. Ita enim apoſtolus parentheſes ſolet innectere, ut ſequentia non minus cum illis, quam cum ſuperioribus cohæreant. Explicat autem hoc verſiculo, quo pacto & Corinthii in omni ſermone ac cognitione ditati fuerint, & teſtimonium Chriſti inter illos confirmatum fuerit; ita nimirum, ut nullo ſpirituali dono deſtituti fuerint.

Expectantes. Hoc addit apoſtolus, ut quanta ſit eorum felicitas, quamque merito pro illis Deo gratias agat, tanto magis appareat; quippe quod eorum felicitas non ſtet intra iſta divina dona, ſed tendat ulterius, utpote quæ in revelatione Domini noſtri Jeſu Chriſti demum complenda ſit, & ad cumulum perducenda.

Expectare revelationem Domini Jeſu Chriſti, eſt expectare vitam ac gloriam cæleſtem & ſempiternam. Id eſt, illius certiſſimam ſpem habere: qua in re certe maxima eſt in terris felicitas. Hanc vero dum expectas, interim divinis donis frueris, quæ Deus per Spiritum Sanctum veluti arrhabonem apud te depoſuit.

verſ. 8. *Qui & confirmabit vos.* Pronomen relativum *qui* videtur potius ad ipſum Deum verſu 4 nominatum (nam ſequentia ex occaſione tantum adjecta fuerunt) quam ad Jeſum Chriſtum proxime nominatum referendum, quemadmodum etiam verſiculus ſequens indicat, in quo cauſa iſtius, quod hoc verſiculo dicitur, redditur. At in illo de ipſo Deo loquitur apoſtolus. Sed ſive ad Deum ſuperius, ſive ad Chriſtum proxime nominatum pronomen hoc referamus, alterutrius rei exemplum habemus. Nam ſi ad Deum referimus, videmus, Pronomina relativa non ſemper ad proxime nominatum ſubjectum referenda eſſe; ſi ad Jeſum Chriſtum, videmus antecedens repeti, & poni pro Relativo, Hebræorum more. Addit autem hoc apoſtolus, ut Corinthios ſoletur, & animos illis addat, fore, ne ſua ſpe & expectatione fruſtrentur. Poterant enim cogitare, fieri facile poſſe, ut in fide & expectatione Chriſti labaſcant, & ſic tanto bono excidant: quocirca promittit illis divinum auxilium; dummodo illi quoque ſibi non deſint.

Confirmabit vos, nempe in fide, ſpe & expectatione Jeſu Chriſti.

Ad finem id eſt, tam diu, quam diu veſtram fidem & officium durare neceſſe eſt.

Inculpatos. Id eſt ut ſitis inculpati.

In die Domini noſtri Jeſu Chriſti. Hæc verba conjungi debent cum nomine inculpati: quaſi dicat ut ſitis *inculpati*, non in humano aliquo die, hoc eſt, in judicio hominum; ſed in die Jeſu Chriſti, coram illo judice viventium & mortuorum.

Verſ. 9. *Fidelis Deus.* Cauſam affert, cur illud ſperet & polliceatur apoſtolus; quia Deus ſit fidelis, id eſt, qui facturus ſit id quod ſuarum eſt partium, quodque ſe facturum recepit.

Per quem vocati eſtis in communionem filii ipſius Ieſu Chriſti Domini noſtri. Quaſi dicat, utpote per quem vocati eſtis &c. Hæc eſt cauſa cur vos nunquam deſerturus, nec vobis opem ſuam denegaturus ſit, quia ipſe vos vocavit in communionem filii ſui, ipſe vobis amicitiam ſuam & gratiam obtulit.

In communionem filii ſui. Per iſtam communionem intelligitur vel communio eorum bonorum ac felicitatis, quam adeptus eſt filius Dei, Jeſus Chriſtus Dominus noſter, ut ſcilicet cohæredes filii Dei Domini noſtri efficiamur, & ideo voces *Filii Dei & Domini noſtri* emphaſin magnam habent; vel etiam ſimpliciter ſocietas, amicitia & conjunctio cum filio Dei, quo ſenſu Johannes eadem communionis voce utitur 1. Joh. 1. 3,6,7.

verſ. 10. *Obſecro autem vos, Fratres.* Hic jam orditur principalem tractationem, & primum caput de diſſidiis.

Per nomen Domini noſtri Ieſu Chriſti. Id eſt autoritate Domini noſtri Jeſu Chriſti, cujus ſum legatus, cujus ſenſum & voluntatem optime calleo.

Ut idem dicatis omnes: nempe quoties integrum eſt vobis idem dicere, quoties nulla neceſſitas vos cogit, ut alii ab aliis diſſentiatis, & diverſa profiteamini.

Et non ſint in vobis ſchiſmata, nempe dum unus hujus, alter alterius magiſtri diſcipulum ſe facit. Hac enim ratione in factiones ſcinditur Eccleſia, quæ inter ſe æmulatione quadam certant, dum quiſque ſuum magiſtrum ſupra cæteros, ſuamque factionem ſupra reliquas eo nomine extollit.

Sitis autem coagmentati, in eadem mente, & in eadem ſententia. Κατηρτισμένοι. Aliquando hæc vox ſignificat perficere, & rem ſuis partibus veluti complere; aliquando partes inter ſe apte connectere & compingere: hoc loco poſterior ſignificatio magis convenit. Connexio enim & compactio ſchiſmatibus rectius opponitur.

In eadem mente, &c. Id eſt per eandem mentem & ſententiam. Dum enim omnes idem ſentiunt, ſchiſmata locum non habent. Idem autem ſentire eos vult, quoties, ut diximus, nulla eſt juſta ab aliis diſſentiendi cauſa, qua data modeſte ab aliis diſſentire licet, & animo ſemper pacis ſtudioſo.

Verſ. 11. *Significatum enim.* Cauſam & juſtam rationem admonitionis refert.

Verſ. 12. *Dico autem hoc.* Speciatim hæc eorum diſſidia & contentiones exponit. Generalem

enim culpam poterant non cognoscere.

Quod quisque vestrum dicat. Non quod quisque dicat hæc omnia; sed quod quisque dicat aliquid ex istis.

Ego quidem sum Pauli, scilicet discipulus. Primo loco se nominat, non superbiæ, sed modestiæ causa. Ascendit enim non descendit. Idem fecit cap. 111.22. *Ego Christi.* Eos procul dubio intelligit, qui se ex ipsius Christi ore religionem didicisse gloriabantur. Hæc eorum studia tribus redarguit argumētis apostolus, subjungens:

℣. 13. *Divisus est Christus?* Unum argumentum. Nam aut plures sunt Christi; aut unus in plures divisus. Qui enim plures in religione Christiana duces agnoscit quam unum Christum, ille unum Christum in plures dividit.

Num Paulus crucifixus est pro vobis? Se solum nominat, ne aliis invidere videatur: sed idem argumentum & alios petit. Sumitur autem hic *crucifigi pro aliquo* κατ' ἐξοχὴν, tali sensu, qui nulli alii competit quam Christo. Hic vero est, quod sua morte & jus nobis ad æternam salutem, & ipsam salutem peperit.

Aut in nomen Pauli baptizati estis? Tertium Argumentum. Ex hoc autem loco apparet, *baptizari in alicujus nomen* nihil aliud esse, quam alicui tanquam magistro, & in religione duci nomen suum per baptismum dare. Simul etiam videmus, (a) quis baptismi aquæ finis fuerit, nempe ut homines in nomen Christi initiarentur, seu illius nomini tanquam discipuli sese addicerent.

Vers. 14. *Gratias ago Deo.* Ostendit hic & sequentibus Paulus, non tantum Corinthios in nomen suum baptizatos reipsa non esse, sed nec suspicioni quidem istius rei ullum locum relictum esse; quandoquidem neminem inter eos, nisi paucissimos quosdam, baptizaverit: q. d. Bene res cecidit, quod neminem vestrum baptizarim. Cur vero?

Vers. 15. *Ne quis dicat, quod in nomen meum baptizavi.* Non finem sui facti hic notat apostolus, sed effectum seu eventum. Hinc autem apparet, Paulum non tantum ipsum non baptizasse, sed etiam neminem baptizandum curasse. Nam alioqui suspicionem hanc non tantum non effugisset, sed magis etiam forte incurrisset. Nam nec Christus ipse baptizavit, sed tantum ejus discipuli & sectatores Joh. 4.2. Unde manifeste constat, (b) nequaquam fuisse apostolici muneris homines baptizare, aut etiam baptizandos curare. Quomodo enim officio suo non fuisset functus Paulus? Quid? quo pacto gratias Deo egisset, quod officio suo functus non fuisset?

℣. 16. *Baptizavi vero & Stephanæ domum.* Videtur Paulus hæc verba per correctionem adjecisse, cum prius dixisset, se neminem baptizasse nisi Crispum & Gajum. His enim verbis reliquos omnes excluserat. Nisi quis dicat, Paulum primo loco commemorare voluisse singulares tantum personas, hoc vero integras domos.

Vers. 17. *Non enim misit me Dominus baptizare.* His verbis reddit causam apostolus, cur de baptizandis hominibus inter Corinthios non fuerit solicitus: non quod vel jam baptizati fuissent, quemadmodum quispiam credere potuisset; vel quod in munere suo negligens fuisset, sed quod istud sui muneris non esset, sive per se, sive per alios baptizare. Nam, ut diximus, non tantum hic excludit baptismum per se, sed etiam per alios se curante ministratum. Hic autem locus docet verba illa Christi, (c) cum Matth. 28. 19 præcepit apostolis suis, ut discipulos facerent omnes gentes, baptizantes eos in nomine patris, & filii, & Spiritus Sancti, de aquæ baptismo, qua aquæ baptismus est, seu proprie sumto accipienda non esse. Nam quomodo alioquin dicere posset Paulus, gentium inprimis apostolus, se a Christo ad ministrandum aquæ baptismum missum non esse? quomodo baptismo prædicationem euangelii opponere potuisset, si cum prædicatione tam arcte conjunctus esset? Itaque aparet, Christum baptismum ponere per metonymiam signi pro re signata, vel per synechdocem speciei pro genere, id est baptismum pro initiatione & addictione in alicujus nomen, cujus rei baptismus signum quoddam & tessera, vel etiam species quedam illis temporibus admodum usitata erat.

Non in sapientia sermonis. Hic incipit capitis pars tertia, in qua disserit de eo, cur artificioso & eleganti sermone in prædicatione euangelii non utatur, propter quam, ut apparet, causam contemptior erat. Unde fiebat, ut multi aliorum se discipulos appellare mallent quam Pauli. Qua de re non ideo tamen disserit Paulus, quod vellet cunctos sibi adhærere, vel potius addici; sed quod nollet se ista de causa a quoquam contemni.

Non in sapientia sermonis. Sapientia sermonis est sermo sapiens; id est comtus, ornatus, concinnus, qualis oratorum esse solet, qui verborum figuris ac pulchritudine auditorum animos demulcent: qualem elegantiam in primis Græci desiderabant, & cui assueti erant. Hoc est quod infra cap. 2 dicit ℣. 1: *Veni non secundum excellentiam sermonis*: & ℣. 2: *Sermo meus & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ sermonibus.* Non loquitur apostolus de sapientia, quæ in rebus & sensu consistat; sed quæ consistit in eleganti verborum structura, in orationis artificio.

Ne evacuetur crux Christi. Id est, ne Christi crux vim & efficaciam suam amittat. Hæc est causa cur Dominus Jesus me ad euangelium prædicandum non miserit rhetorum præceptis & eleganter dicendi facultate instructum; cur voluerit orationem meam esse rudem, incomtam, salebrosam, nihil mundanæ elegantiæ in se habentem. Quæ autem sit ista crucis Christi vis statim explicat, subjungens:

Vers. 18. *Sermo enim ille crucis pereuntibus quidem stultitia est, iis vero qui servantur, vobis, potentia Dei est.* Ostendit, Christi crucem, & sermonem etiam de cruce (qui est annunciatio Christi crucifixi, qua in re continetur totius euangelii prædicatio, quod Christi cruci innititur) duplicem habere vim, prout sint homines qui eum excipiant. Alii sunt pereuntes; alii qui servantur. Illi sunt homines mundani, voluptatibus carnalibus & seculo huic dediti, ideoque euangelio refractarii: isti sunt homines ad pietatem euangelicam apti & idonei, ideoque euangelicæ doctrinæ obtemperantes. Vocantur autem illi *pereuntes*, hi *qui servantur* per metonymiam consequentis pro antecedente. In illis ergo sermo de cruce eam vim habet, ut *stultitia*, id est stultus illis videatur. Stultum putant amplecti religionem & doctrinam hominis tam contempti; tam abjecti, qui a suis etiam popularibus in crucem fuerit actus, & morte tam infami peremtus; hunc pro Rege ac cælesti Domino agnoscere ac venerari; illius causa cuncta contemnere. In istis vero eam vim habet, ut illis *Dei potentia* esse videatur, id est, summam in Christi cruce Dei potentiam agnoscant, ac proinde & sapientiam. Ubi enim Dei potentia agnoscitur, illic & sapientiam agnosci necesse est; & ideo eam Paulus infra vers. 24 potentiæ divinæ adjungit. Hinc autem apparet in

(a) *Baptismi aquæ finis.* (b) *Baptizare apostolici muneris non fuit.* (c) *Locus Matth. 28. 19 quomodo intelligendus.*

ret in (a) prædicatione crucis Christi resurrectionem, imo & gloriam consecutam comprehendi. Nam alioquin in Christi cruce Dei potentia neutiquam appareret. Hanc vero utramque vim Christi crux & ejus prædicatio amitteret, si quis oratorum floſculis ſermonem ſuum condiret, & comta aliqua oratione uteretur. Nam utramque, oratoris lenocinio faſcinati, vim crucis Chriſti non diſpicerent. Eloquentia enim & ſtultitiam, quæ in cruce Chriſti apparet, & Dei potentiam occultaret. Unde nec illos ſtultitia a Chriſto deterreret; nec hos Dei potentia, ſed comta oratio, ad Chriſtum pelliceret. Quocirca apoſtolus crucem Chriſti veluti nudam, nullis orationis pigmentis commendatam, rudi & indocto ſermone cunctis proponebat ſpectandam.

Vobis. Per appoſitionem hoc adjungit apoſtolus. Unde apparet per σωζομένοις iſtos nullos alios eſſe intelligendos, quam qui euangelio aſſentiuntur: unde ex contrario per τοῖς ἀπολλυμένοις nullos alios intelligere debemus, quam euangelio refractarios. Eis eſt crux Chriſti ſtultitia, & ideo etiam euangelio non credunt; illis eſt Dei ſumma potentia, & idcirco credunt: ac proinde illi ἀπολλυμένοι ſeu pereuntes, vel etiam perditioni deſtinati; hi σωζόμενοι & ad ſalutem deſtinati evadunt.

Verſ. 19. *Scriptum enim eſt.* Oſtendit Paulus, merito iſtud accidere, quod Criſti crux ſit quibuſdam ſtultitia, quandoquidem ſcriptum ſit:

Perdam ſapientiam ſapientium, & intelligentiam intelligentium. Unde apparet, hoc a Deo fuiſſe jam olim decretum, & ſuo tempore implendum. Eſt autem Prophetia deſumta ex Eſaiæ xxix. 14: *Propter ea ecce ego addam ut mira faciam in populo iſto, mirabile & miraculum: & peribit ſapientia ſapientium ejus, & intelligentia intelligentium ejus abſcondet ſe.* Porro his verbis non tantum probat Paulus merito accidere, ut Chriſti crux & ejus prædicatio quibuſdam ſtultitia appareat; ſed etiam ut hujus ſeculi ſapientibus talis appareat. Nam iſti ſunt qui maxime Chriſti crucem exſibilant.

Perdam ſapientiam ſapientum. Id eſt, efficiam, ut ſapientum ſcilicet hujus ſeculi ſapientia & intelligentia in ſtultitiam vertatur, ut dum illi ſibi maxime ſapere videbuntur, maxime deſipiant: efficiam, ut ſapientum cogitationes, quibus Chriſti crucem & una cum ea religionem ejus ſubſannabunt, ſint ſtultiſſimæ. Quæ enim ſtultitia major eſſe poteſt, quam Chriſtum ejuſque religionem contemnere?

verſ. 20. *Ubi ſapiens, ubi ſcriba.* Accommodat huc eadem Eſaiæ verba cap. xxxiii. 18. Nam apud Eſaiam longe alio ſenſu dicta ſunt. Agitur enim illic de populi ex ſervitute liberatione, qui liberatus adhuc nondum ſibi ſatis credet ſe liberatum eſſe. Et idcirco ait Propheta: *Cor tuum meditabitur horrorem: ubi eſt ſcriba? ubi ponderator? ubi numerans turres?* id eſt circumſpicit, an non ſint adhuc tributorum exactores, qui cenſum ut prius exigant. Quare Eſaiam imitatus Paulus, ſuperioribus verbis ſubjungit: *Ubi eſt ſapiens? ubi ſcriba? ubi diſputator hujus ſeculi?* id eſt, ubi eſt ſapientia ſapientum? ubi eſt diſputatorum acumen?

Quia vero non quemvis ſapientem & doctum ac diſputatorem intelligit, propterea addit, *hujus ſeculi.* Nam hujus ſeculi ſapientes Deus per euangelicæ doctrinæ prædicationem confudit.

(a) *In prædicatione crucis Chriſti etiam reſurrectio & gloria illam conſecuta comprehenditur.*

Nonne infatuavit Deus ſapientiam mundi hujus? Quaſi dicat. Ideo ſic quæro, ideo ſapientes ipſos requiro; quia Deus hujus mundi ſapientiam infatuavit, id eſt, in ſtultitiam convertit.

Verſ. 21. *Quandoquidem enim.* Oſtendit cauſam, cur Deus tale conſilium iniverit, quamque merito id fecerit. Hæc autem eſt, quod mundus Deum per opera illius, quæ manifeſtam & cunctis conſpicuam ſapientiam continent, noluerit cognoſcere, & ſapientia ſua in eo uti: itaque merito Deus talem viam homines ad ſui agnitionem ac ſalutem perducendi ingreſſus eſt, ut tale quid ſtatueret, & hominibus annunciandum curaret, quod ſtultitiam quandam præ ſe ferret; ut ſic ſimul & contraria ratione ſaluti eorum conſuleret, & ſapientiam eorum plecteret, dum ſcilicet ſtultos vult fieri, ſi ſalutem adipiſci nolint.

In ſapientia ſcilicet Dei, *non cognovit Deum.* Id eſt per Dei ſapientiam, facta & opera, in quibus ſumma Dei ſapientia elucet, qualis eſt hujus mundi ſtructura, in qua omnes ſummam ſapientiam agnoſcunt.

Non cognovit mundus per ſapientiam Deum. Mundus, id eſt homines hujus ſeculi, & præſertim ſapientes. *Per ſapientiam,* id eſt ſuam. Licet ſapientem ſe eſſe gloriaretur mundus, non tamen Deum cognovit ex operibus tantæ ſapientiæ. Quemadmodum etiam in Epiſtola ad Romanos de eadem re agens loquitur: *Dicentes, ſe eſſe ſapientes ſtulti facti ſunt, nempe dum mutarunt gloriam incorruptibilis Dei in ſimilitudinem imaginis corruptibilis hominis, & volatilium & quadrupedum, & reptilium.*

Per ſtultitiam prædicationis. Id eſt per ſtultam prædicationem. Subſtantivum pro Adjectivo: ut momentanea levitas affictionis, pro afflictione momentanea & levi 2. Cor. 4. 17. item ad humilitatem ancillæ reſpexiſti, id eſt ad ancillam humilem ſeu pauperem. Luc. 1. 48. Loquitur enim non de humilitate animi, ſed de humilitate conditionis: non dedignatus es me tam pauperem & abjectam. Eſt enim in Græco ταπείνωσις. *Stulta prædicatio* eſt prædicatio rei ſtultæ, ſeu quæ ſtulta hominibus hujus mundi videatur, quod conſtet oratione valde ſimplici, ſine ullo verborum ornatu & pompa.

Servare credentes. Id eſt ſervare eos, quicunque iſti ſtultæ prædicationi crediderunt: ut hac ratione vel ſapientes iſti ſtultæ prædicationi credere cogantur, & aliquid contra ſuæ ſapientiæ leges facere, vel ſi ſapientiæ ſuæ obſequi velint; miſere, idque merito ſe deceptos ſentiant.

Verſ. 22. *Quandoquidem & Judæi ſignum quærunt.* Jam oſtendit, quæ ſit iſta ſtulta prædicatio, per quam Deus ſervare velit credentes & cur ſit ſtulta: quia nimirum nequaquam vel cum Judæorum, vel cum Græcorum phantaſia congruit: quaſi dicat, ideo dico ſtultam prædicationem, quandoquidem & Judæi ſignum poſtulant, & Græci ſapientiam quærunt. Nos vero prædicamus Jeſum Chriſtum crucifixum, qui pro ſigno Judæis ſcandalum, pro ſapientia Græcis videtur ſtultitia.

Signum, nempe κατ' ἐξοχὴν id eſt tale, ut nullus amplius dubitationi, ac ne fidei quidem relinquatur locus: quale etiam ab ipſo Chriſto aliquando petierunt: *Da nobis ſignum e cælo.* Tale fuiſſet, ſi verbi cauſa Deus ipſe ex cælo viſibili & cunctis conſpicua ratione teſtimonium Chriſto dediſſet.

Sapientiam, id eſt ſapientem aliquam prædicationem

nem seu doctrinam, qualis philosophorum erat, qui subtiliter, acute, ornate, plausibiliter de rebus disserebant.

Vers. 23. *Nos vero prædicamus Christum crucifixum.* Id est Christum qui crucifixus sit. Non quod solam Christi crucem prædicarent; sed quod prædicarent Christum & illius doctrinam, sed ita, ut crucis Christi minime obliviscerentur. Et hoc est quod cap. 2. 2 dicit: *Non enim judicavi scire quidquam inter vos, nisi Iesum Christum*, id est illius doctrinam.

Et hunc crucifixum. In hac enim Christi cruce, euangelicæ doctrinæ adjuncta, maxima vis fuit in utramque partem.

Judæis scandalum. Christus crucifixus Judæis non tantum non est signum, quod eos cogat ad fidem; sed illis est summum scandalum: ita Christi cruce offenduntur, ut propter id ipsum credere nolint. Unde apparet, quantopere hæc prædicatio à sapientium Judæorum mente ac judicio discrepet.

Græcis vero stultitiam. Similiter nec Græcorum palato arridet: stulta illis videtur hæc prædicatio Christi crucifixi, & quoad orationem, & quoad rem, credere in hominem Judæum eumque cruci suffixum, hunc pro vitæ ac pietatis duce agnoscere, illius etiam causa dira pati; ab eo sempiternæ salutis ac gloriæ præmium expectare.

Vers. 24. *Ipsis vero vocatis Judæis & Græcis.* Jam etiam redit ad id, quod ℣. 18 proposuerat: *Iis vero qui servantur, potentia Dei est.* Nempe sermo de cruce. Ostendit non ita omnibus etiam Judæis & Græcis hanc prædicationem displicere, ut non reperiantur inter utrosque multi, qui longe aliter de ea judicent; illi nimirum, qui huic prædicationi credunt. Ideo enim credunt, quia aliter quam illi judicant. Unde apparet, istam prædicationem revera stultam non esse, sed tantum ita comparatam, ut sapientibus hujus mundi stulta videatur, revera autem esse sapientissimam.

Vocatis, id est euangelio credentibus: qui non tantum invitati sunt (nam omnes sunt tales) sed etiam venerunt, & cœnaculum Ecclesiæ, ut sic dicam, ingressi sunt.

Christum Dei potentiam & Dei sapientiam. Vocatis & fidelibus Christus, quem nos prædicamus, videtur esse potentia & sapientia Dei, in eo eam agnoscunt, stupent ac mirantur, dum nimirum cogitant, eum a mortuis resuscitatum & supra omnia a Deo exaltatum fuisse. Ingentis enim est potentiæ hominem morte extinctum, ad vitam, eamque sempiternam revocare, & illi summam in cuncta potestatem conferre. Ubi autem tanta potentia apparet, illic & sapientiam esse necesse est. Sine sapientia enim res tanta perfici non potest. Adde quod in eo peculiariter insignis prorsus sapientia eluceat, quod per crucem & mortem tam infamem Deus ad tantam gloriam Christum perducere voluerit.

Vers. 25. *Quia stultum Dei* &c. Occurrit tacitæ objectioni. Poterat enim aliquis dicere: quo pacto stulta prædicatio potest esse Dei sapientia & potentia, nonne hæc invicem pugnant? Itaque causam reddit, cur stulta prædicatio nihilominus & potentiam & sapientiam Dei maximam includat. *Quia*, inquit, *stultum Dei sapientius est quam homines: Stultum Dei*, id est, Dei stultitia: neutrum pro substantivo, Græcorum more: id est, cum Deus stulte agit, sapientius agit, quam omnes homines. Itaque non mirum est, quod stultitia Dei hominibus rem recto æstimantibus judicio, nihilominus summa sapientia videatur esse.

Sic etiam infirmum Dei potentius est quam homines. Id est, Dei infirmitas plus habet virium ac roboris, quam omnes omnium hominum vires. Merito ergo vocati illic Dei potentiam agnoscunt, ubi reliqui nil nisi infirmitatem ac imbecillitatem cernunt.

Vers. 26. *Videtis enim* &c. Confirmat id quod dixerat, prædicationem euangelii hominibus videri stultam, præsertim sapientibus hujus seculi. Hoc enim rem ipsam indicare, cum pauci in ecclesia sint sapientes secundum carnem &c. Itaque particula γὰρ non ad proxime dictum, sed ad principale respicit, versiculum videlicet 23.

Βλέπετε. *Videte* vel *videtis*: utrumque enim convenit. *Vocationem vestram.* Id est, rationem vestræ vocationis suspicite & considerate. Vocatio non tantum invitationem divinam, sed etiam assensum hominum includit.

Rationem autem vocationis, quam ab illis considerari vult, exprimit cum addit: *quod non multi sapientes secundum carnem, non multi potentes.* Supplendum est aliquid, nempe, *vel sitis*, vel etiam ex nomine vocationis, *vocati sint. Sapientes secundum carnem*, id est quoad humanam, seu ab hominibus inventam sapientiam; quo in genere sunt Philosophi, Oratores, Politici. Quia ergo pauci sunt ejusmodi sapientes in ecclesia, hinc apparet, illis prædicationem euangelii sapientiæ conformem non videri, sapientibus secundum carnem.

Adjungit *potentes* & *nobiles*, quia horum hac in parte par est ratio. Sapientia enim carnalis ad opes, ad potentiam ad famam ac dignitatem dirigitur. Potentes autem hoc loco significantur non tantum illi, qui multas habent clientelas, aut etiam in magistratu sunt positi; sed etiam qui multam habent pecuniam, id est divites.

Nobiles, εὐγενεῖς, qui sunt ex claris familiis oriundi, qui natalium splendore communem plebem superant. Omnes isti dedignantur Christum crucifixum, & illius doctrinam.

Vers. 27. *Sed stulta mundi elegit Deus.* Stulta mundi, id est homines nulla rerum scientia, nulla doctrina excultos, simplices, indoctos, ratione tamen bona utentes.

Elegit, id est vocavit, & ecclesiæ suæ aggregavit, quoad eventum scilicet; quanquam etiam quoad consilium, dum ejusmodi doctrinam proponi curavit, quæ sapientibus hujus mundi neutiquam arrideret.

Ut sapientes confundat. Id est, ut ostendat, se sapientes contemnere, se nihili eam sapientiam ducere, propter quam tantopere superbire solent: unde fit ut illi confundantur. Qui enim contemnitur, confunditur.

Et infirma mundi. Neutra ponuntur pro substantivis, id est, homines inopes, pauperes, nulla dignitate & autoritate conspicuos.

Robusta. Ἰσχυρά. Utitur nomine, quo alias corporis robur & vires significantur, quod ita transfert ad vires fortunæ vel facultatum.

Vers. 28. *Et quæ non sunt.* Id est, quæ nil sunt magnum & eximium. Τὰ μὴ ὄντα, & τὰ ἐξουθενημένα sunt idem.

Ut ea quæ sunt, scilicet aliquid, *destruat.* Utitur *destruendi* verbo propter oppositionis concinnitatem. Perinde enim est ac si diceret; Deus ex eo

quod

quod non est, fecit aliquid, & ex eo quod est fecit nihil. Destruuntur vero ista, cum a Deo contemnuntur, repudiantur, in numerum ecclesiæ non leguntur.

Vers. 29. *Ut non glorietur.* Causam istius divini consilii exprimit, ne quis forte miretur. Unde etiam patet, Deum in his eligendis, illis vero spernendis, non absoluta aliqua voluntate sine ulla hominum culpa uti; sed hominum fastu & superbia eo adduci, quam si homines deponerent, una cum hominibus in mundo despectis a Deo eligerentur. Nec enim Deo vel sapientia, vel opes, vel nobilitas per se obstat; sed, quæ ex his nasci illaque comitari solet, superbia & aliorum contemptus.

Ut non glorietur, id est, ne glorietur *ulla caro coram ipso.* Caro gloriatur, cum homines propter res carnales & ad carnem spectantes gloriantur. Hoc odit Deus. Jam vero si in electione sua carnales istas qualitates spectasset Deus, nonne sapientibus ob suam sapientiam, potentibus ob potentiam, nobilibus ob nobilitatem gloriandi materiam dedisset? Dixissent enim suæ dignitati istud datum esse, nec suam felicitatem divinæ clementiæ & misericordiæ in solidum imputassent; quod facere coguntur homines pauperes & contempti.

Vers. 30. *Ex ipso vero vos estis.* Opponit Christianos homines illis, qui carnalibus istis qualitatibus ornati sunt, & ostendit eos omnem suam dignitatem ex Deo habere illique acceptum ferre debere, contra quam fiat in hominibus mundana dignitate præditis.

Ex ipso, nempe Deo, vos estis, id est omnem vestram dignitatem ex Deo habetis, ac proinde ex mera illius gratia ac misericordia.

In Christo Jesu, id est per Christum Jesum, qui tanquam causa media cuncta in vobis efficit. Qui scilicet Christus Jesus, *factus est nobis sapientia a Deo.* Explicat id quod dixerat, eos esse ex Deo in Christo Jesu: ubi simul Christianorum hominum dignitatem ac præstantiam exprimit. Dignitas nostra consistit in sapientia, justitia, sanctificatione, redemtione. At unde eam adepti sumus? A Deo per Christum. Christus enim factus est nobis a Deo hæc omnia.

A Deo, id est, Dei consilio, Deo id curante, tanquam prima omnis nostræ felicitatis causa. Christus autem nobis hæc omnia factus est, quatenus horum omnium nobis causa extitit.

Sapientiæ quidem, dum nos euangelicæ veritatis, quæ maxima est sapientia, notitia donavit.

Justitiæ, quæ pro justificatione hoc loco ponitur, dum per fidem in ipsum justificamur;

Sanctificationis, dum sancti reddimur, & a peccatis abducimur;

Redemtionis, quæ in perfecta nostri ab omnibus malis liberatione, & æternæ salutis adeptione consistit, dum ex eadem in Christum fide redemtionis istius hic certissimam spem habemus; aliquando autem illius per Christum reipsa reddemur compotes. Ex sapientia autem & redemtione apparet, (a) non agi hic de aliqua imputatione justitiæ & sanctitatis Christi. Nam alioquin nec vere sapientes essemus, nec vere redimeremur aliquando, sed tantum per imputationem.

Factus autem hæc omnia nobis Christus dicitur, ut indicetur, eum hæc omnia in nobis efficiendi virtutem non ex seipso habere, sed a Deo accepisse. Porro eleganti ordine apostolus hæc bona, quæ nobis per Christum contigerunt enumerat. Nam primo per Christi cognitionem sapientes reddimur; deinde justificamur, simul atque doctrinæ illius fidem adjungimus, id est, jus adipiscimur ad immunitatem ab omnibus pœnis, ac præsertim a pœna mortis æternæ; quæ reipsa non nisi in Christi adventu auferetur (hoc enim est tempus illi destinatum) & ad vitæ æternæ adeptionem. Verum hoc jus nondum est plenum, sed adhuc a conditione, quæ sequi debet, pendet, nempe ut constantes in fide simus, ac sanctitati vitæ in posterum studeamus, seu ut fidem habeamus vivam & bonis operibus animatam. Unde tertio nascitur in nobis sanctificatio; quæ si ad extremum in nobis duret, tum demum justificationem claudit, & facit ut illa plenissimo jure nobis obveniat. Itaque (a) justificatio partim antecedit sanctificationem, partim sequitur; partim illius est causa, partim effectus. Inchoata justificatio antecedit & producit sanctitatem; plena vero & absoluta sequitur sanctitatem, & ab illa deducitur. Unde postremo sequitur redemtio, omnis nostræ felicitatis complementum. Itaque hæc justificatio antecedit sanctificationem; nihilominus sanctificatio antecedit redemtionem, quæ cum nemini contingat nisi prius sanctificatus fuerit, nec plenior justificatio, quam necessario sequitur redemtio, cuiquam obvenit, nisi prius sanctificatus fuerit, seu sancte vixerit. Hinc patet, quid sentiendum de illo tristissimo dicto: *Bona opera non antecedunt justificandum, sed sequuntur justificatum.* Antecedunt enim justificandum plene; sequuntur justificatum inchoate. Quanquam fides & pœnitentia stricte sumta, id est, firmus Christi doctrinæ assensus, ac animi & consiliorum in melius mutatio, priorisque vitæ seria ac recta detestatio omnino justificationem semper debet antecedere.

Vers. 31. *Ut quemadmodum scriptum est.* Ideo vestra omnis dignitas est a Deo, & ex ejus gratia ac benignitate, ut id eveniat quod scriptum est, nempe;

Quicunque gloriatur, in Domino glorietur. Καυχάσθω imperativus est, ideo post particulam ἵνα, ut, necesse est subaudire verbum aliquod, nempe *fiat*, vel *eveniat.*

In Domino gloriari est gloriari in illis rebus, quæ nullis nostris viribus, aut etiam meritis nobis obtigerunt, sed solo Dei beneficio ac benignitate. Itaque ob sapientiam carnalem, ob divitias, opes, nobilitatem gloriandum non est; quippe quæ etiam sine peculiari Dei munere comparari possint. At ob Dei cognitionem, justificationem, sanctificationem & redemtionem gloriari possumus & debemus; quippe quæ nullis nostris viribus, nullis meritis adepti simus, præsertim qui contempti in mundo simus, nec ullis mundanis qualitatibus ornati; sed sola gratia & misericordia divina. Ex tali enim gloriatione nihil in nos derivatur; sed omnis in Deum gloria redundat. *Quemadmodum scriptum est, scilicet Ierem.* IX. 24. *Sic dixit Dominus: Ne laudet se sapiens in sapientia sua, nec laudet se potens in potentia sua, neque laudet se dives in opulentia sua. Quinimo in hoc laudet se laudans se, quod intelligat & sciat me.*

(a) *Contra imputativam Christi justitiam.*

(a) *Justificatio quomodo sanctificationem antecedat & sequatur.*

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Quatuor sunt istius capitis partes. In prima ostendit, se inter Corinthios non fuisse usum excellentia sermonis, nec sapientiam mundanam illis annunciasse, quemadmodum superius docuit fieri debere, & sic thesin applicat ad hypothesin. In altera per occupationem quandam docet, se nihilominus summam sapientiam prædicare. In tertia similiter per occupationem quandam ostendit, unde sapientiam istam, quam occultam vocaverat, ipse & alii sui similes hauserint, & qui fiat ut simplici oratione utatur. In quarta causam affert, cur quibusdam euangelica prædicatio minime arrideat.

Vers. 1. Pars I. *Et ego postquam veni ad vos.* Redit apostolus ad id quod dixerat, se missum esse ad prædicandum euangelium, non in sapientia sermonis. Itaque ostendit, se etiam ita se gessisse inter Corinthios: quod hactenus nondum docuit; sed tantum de causis, cur ita fieri conveniat, differuit: quasi d. Quemadmodum ergo misit me Christus ad prædicandum euangelium sine sapientia sermonis, ita & ego me gessi. Vel etiam & ponitur pro *itaque*, ut alibi quoque contingit.

Veni non secundum excellentiam sermonis. Secundum ponitur pro *cum*. *Excellentia sermonis* est sermo excellens, comtus, cultus, oratorius.

Aut sapientiæ, scilicet mundanæ, quæ sapientibus hujus seculi arrideat.

Testimonium Dei, id est, euangelium: quod Dei testimonium vocatur propterea, quod ipse Deus illud asseveret ac pronunciet. Non tantum hic respicitur ad confirmationem euangelii, sed maxime ad illius asseverationem: quemadmodum & supra dixit testimonium Christi cap. 1. 6.

Vers. 2. *Non enim judicavi.* Causam istius sui facti affert: quia non judicavi mihi quidquam aliud sciendum esse inter vos, quam Jesum Christum, & hunc crucifixum; propterea nec sermone aliquo oratorio & comto usus sum, nec humanam sapientiam vobis annunciavi. Scitis enim Christi doctrinam nec hominibus sapientem videri; nec verborum pulchritudine commendandam esse.

Τὸ εἰδέναι. Id est sciendum esse: hanc enim vim habet infinitivus ejusmodi. Non loquitur autem de scientia ipsa in animo latente; quæ si alterius cujuspiam rei in apostolo fuit, tolli ex animo non poterat; si non fuit, non opus erat, ut apostolus judicaret se non scire. Sive scire aliquid, sive nescire aliquid a simplici animi decreto non pendet. Loquitur ergo apostolus de professione sententiæ.

Nisi Jesum Christum. Jesus Christus sumitur quidem hic pro persona, propter sequens epithetum *crucifixum*; sed tamen ratione doctrinæ, quam proposuit.

Et hunc crucifixum. Id est, non tantum Christi doctrinam, sed etiam Christi crucem, quam subiit, annuncio, non obliviscor crucis Christi.

Vers. 3. *Et ego in infirmitate.* Aliam subjungit causam, propter quam ejusmodi prædicatione humili & minime pomposa fuerit usus. Prior erat, quod talis sit natura ipsius doctrinæ quam annunciet: altera quam hic affert, est, quod talis etiam ipsius fuerit tum status & conditio, quæ sesquipedalia verba & exquisitos orationis ornatus repudiarit.

Et ego, inquit, in infirmitate, & in metu, & in tremore multo fui apud vos. Non tantum humilis est mea doctrina, & apud sapientes hujus mundi nullo in pretio; sed & mea conditio apud vos, scitis, quam fuerit humilis & abjecta. Quare & ipsi doctrinæ ac conditioni meæ convenire debuit prædicatio.

In infirmitate, id est afflictione. Afflictiones enim infirmitates appellat *Apostolus*; utpote quæ infirmitatem arguant, & ex illa oriantur.

Ac in metu & tremore multo. Id est, in magnis periculis, quæ cum impendent tremorem ac metum incutiunt. Quanto autem pericula sunt majora & certiora, tanto majoris metus & tremoris sunt causa.

Vers. 4. *Et sermo meus & prædicatio mea non in persuasibilibus humanæ sapientiæ sermonibus*, scilicet erat. Repetit Paulus, sermonem suum non fuisse comtum & elaboratum, qui solo verborum sono & pulchritudine hominum animos caperet ac demulceret; & ostendit, quibus ille argumentis loco splendidæ & artificiosæ orationis fuerit usus.

In persuasibilibus sermonibus, id est, in prædicatione non sum usus oratione tali, quæ ad persuadendum esset apta, quæ ipsa per se facile hominum mentes flecteret.

Humanæ sapientiæ, id est, qualem humana sapientia docet, vel etiam requirit.

Sed in demonstratione spiritus & virtutis. Pro verbis & verborum phaleris usus sum demonstrationibus & solidissimis argumentis, dum nimirum spiritus ille divinus seu potentia in me se exeruit. Exeruit autem qua in ipso sermone, qua in operibus, quæ sermonem sunt consecuta. In sermone quidem, quatenus raptus quosdam animi in apostolo procul dubio videbant, & cælestia prorsus dicentem audiebant; sæpe etiam talia, ita rem spiritu sancto moderante, ut videretur arcana animi ac cogitationum cognoscere, dum nimirum secretas mentis cogitationes suo sermone prævertebat. In operibus vero, cum stupenda patrabat miracula. Potentiam conjungit cum spiritu per ἐξήγησιν: ideo sequenti versu solius potentiæ meminit.

Vers. 5. *Ut fides vestra non sit in sapientia hominum.* Novam affert causam. Ideo non sum usus oratione aliqua eleganti & ad persuadendum accommodata, ne fides vestra nitatur humana sapientia. Nihil enim hoc fundamento incertius. Quod enim humana sapientia construxit, humana etiam sapientia facile dissolvit. Si vos ornata & elaborata oratio ad Christum adduxisset, facile etiam vos alia similis ab eo abduxerit.

Sed in virtute Dei. Sed ut virtutem Dei haberet pro fundamento, quo nihil firmius esse potest, & quod nulla hominum sapientia unquam labefactavit.

Pars II. vers. 6. *Sapientiam autem loquimur.* Incipit altera pars capitis; in qua ostendit Paulus, non deesse tamen sibi & prædicationi suæ sapientiam, eamque veram ac solidam, licet humana absit sapientia.

In perfectis. Id est, inter perfectos. Τέλειοι opponuntur νηπίοις, de quibus capite sequenti vers. 1.

verſ. 1, ſic cap. XIV. 20. Hebr. 5. 13,14. Oſtendit, ſe non inter omnes homines ſapientiam loqui, id eſt tali uti doctrina, in qua ſumma ſapientia appareat, & omnibus ſit admirationi: quod fit, cum non initia tantum Chriſtianæ religionis traduntur, ſed profunda explicantur myſteria, de divinis conſiliis ac decretis eorumque cauſis, cum oſtenditur, quo pacto omnia in ſalutis noſtræ negotio inter ſe admiranda ratione conſpirent & connexa ſint. Cum ſimpliciter tantum proponitur Chriſti doctrina & illius prima rudimenta, non apparet tanta ſapientia; quin imo magnam quandam ſimplicitatem præ ſe fert Chriſtiana religio: at vero ſi eam penitius inſpicias, admirabilis prorſus, & humana ſapientia omni major ac ſublimior apparet. *Inter perfectos* ergo dicit ſe ſapientiam loqui, id eſt, inter homines ſapientiæ capaces, quorum animi jam aliqua rerum cognitione ſunt exercitati. Ne quis vero putet, Paulum inter perfectos loqui ſapientiam hujus mundi, id eſt, philoſophica & alia ſapientiæ præcepta tradere, Chriſtianam vero religionem tantum inter homines rudes ac ſimplices docere, propterea ſubjungit:

Sapientiam autem non ſeculi hujus. Quibus verbis oſtendit, ſe de Chriſtianæ religionis ſapientia loqui, cum eam ſe inter perfectos tradere dicit: Unde etiam apparet, voces illas ἐν τοῖς τελείοις non ad res eſſe referendas (quod nec ipſa loquendi conſuetudo admodum patitur) ſed ad perſonas.

Cur enim ſubjiceret, *ſapientiam autem non hujus ſeculi.* Per adverſativam particulam δὲ tacitæ objectioni occurrens, ne quis putaret illum de mundana loqui ſapientia, ſi eam vocibus iſtis ἐν τοῖς τελείοις jam excluſiſſet? Excluſiſſet autem, ſi eæ de rebus acciperentur. *Id eſt*, ſi ſenſus eſſet, ſe ſapientiam loqui in rebus perfectis, quales ſunt res divinæ & ad ſalutem noſtram ſpectantes, conſiſtentem.

Sapientia ſeculi hujus, eſt ſapientia ab hominibus inventa & tradita, ſive ea ad contemplationem tantum, ſive ad praxin pertineat.

Neque principum hujus ſeculi. Id eſt, quam cæteri loqui poſſunt, qui alios regunt, ut ſunt reges, principes, magiſtratus, judices; qui cum magni politici ſint, ſuam etiam habent ſapientiam, qua vitæ ſuæ actiones moderantur.

Qui deſtruuntur. Addit hoc, ut principes iſtos tanto magis opponat Deo, qui immortalis eſt. Sunt illi quidem Dii; ſed tamen moriuntur ut homines. Unde etiam apparet, illorum ſapientiam minoris æſtimandam eſſe.

Verſ. 7. *Sed loquimur ſapientiam Dei.* Id eſt, ab ipſo Deo inventam ac traditam.

In myſterio. Id eſt, myſticam & reconditam; quemadmodum ſtatim ſubjungit, τὴν ἀποκεκρυμμένην, voces illas *in myſterio* explicans. Niſi dicas in iſtis verbis eſſe trajectionem apoſtolo ſatis familiarem, ἐν μυστηρίῳ τὴν ἀποκεκρυμμένην, pro τὴν ἀποκεκρυμμένην ἐν μυστηρίῳ.

Quam prædeſtinavit Deus ante ſecula in gloriam noſtram. Id eſt, talem ſapientiam loquimur, quam Deus nobis dare ſeu revelare prædeſtinavit ante ſecula, quæ res nobis ſummæ futura erat gloriæ. Poſt verbum *prædeſtinavit* ſubaudiendum eſt verbum aliquod, *dare*, vel *revelare*.

In illis verbis *in gloriam noſtram* tacite latet pronomen *nobis*. Eatenus enim ſummæ gloriæ hominibus eſt iſta Dei ſapientia, quatenus illis communicatur: vel etiam prædeſtinaſſe dicitur Deus ſapientiam, quatenus res ipſas, circa quarum cognitionem ac prædicationem ſapientia iſta verſatur, prædeſtinavit, ita ut ſapientia pro objecto ſapientiæ per metonymiam ſumatur. Objectum autem ſapientiæ iſtius ſunt ea, quæ in euangelio revelantur, de peccatorum remiſſione, de vita æterna, de via & ratione illius conſequendæ, de Chriſti gloria ac majeſtate, quæ omnia ad ſummam noſtram gloriam & in hac & in futura vita obtinendam referuntur.

Verſ. 8. *Quam nullus principum hujus ſeculi cognovit.* Id eſt, ita cognovit, ut eam toto pectore amplecteretur & approbaret. Nam alias multi inter primores fuerunt, qui in Chriſtum credebant; ſed nullus erat, qui fidem hanc profiteri vellet, quin magis gloriam hominum quam Dei dilexerant Joh. 12. 42,43.

Si enim cognoviſſent. Cauſam apertiſſimam dicti ſui reddit. Hinc enim apparet, ſapientiam iſtam euangelicam non eſſe ſapientiam principum hujus mundi, cum eam non amplectantur. *Dominum gloriæ.* Id eſt, Dominum glorioſum. Glorioſus autem non ſolum poſt mortem evaſit, ſed etiam ante mortem fuit.

Verſ. 9. *Sed quemadmodum ſcriptum eſt*, ſubintelligo, loquimur, vel prædicamus.

Quæ oculus non vidit &c. talia, quæ nulli mortalium unquam in mentem venerunt, prædicamus.

Ea quæ Deus præparavit diligentibus ſe. In his autem tacite includi etiam debet ratio ac modus, quem Deus in conſilio ſuo definivit ad iſta perveniendi. Reſpicit ad Eſaiæ verba Paulus: *A ſeculo non audierunt*, inquit Eſaias, *neque perceperunt auribus* (ſcilicet homines) *oculus non vidit Deum præter te, qui ita faciat expectanti ipſum* Eſaiæ LXIV. 4. De eo loquitur, quo pacto olim Deus deſcenderit de cælo redimendi populi ſui cauſa. Quæ verba quia prophetiam continere dici poſſunt (nam & ab initio capitis dicit, *utinam dirumperes cælos ac deſcenderes, a faciebus tuis montes diffluerent*) propterea ad futurum tempus referri poſſunt, ad illud nimirum, quo Deus per Chriſtum deſcendet, & expectantes ſe ſuprema illa felicitate remunerabitur. Dum autem talis Deus a ſeculo nec viſus nec auditus dicitur, qui ita faciat expectantibus ſe, ſimul etiam id quod expectanti ſe facit, tale eſſe dicitur: niſi quod Paulus id nunc revelatum eſſe vult, Eſaias autem non antequam reipſa eventurum ſit, cognoſcendum eſſe innuat; quod utrumque tamen eſt veriſſimum. Nam & per euangelium aliquo modo futuram illam piorum felicitatem novimus, quantum ſcilicet mortales capere poſſumus, & tamen eam qualis in ſe eſt vere non novimus, nec ante cognoſcemus, quam illius reipſa reddemur compotes.

Pars. III. Verſ. 10. *Nobis autem Deus* &c. Incipit tertia pars capitis, in qua oſtendit, quomodo res adeo occultæ, & ab humana cogitatione remotæ ſibi aliiſque ſui ſimilibus innotuerint. Hoc factum eſſe dicit per divinam revelationem: neque enim alia ratione Dei arcana homini fas eſt cognoſcere.

Addit autem, *per ſpiritum ſuum*, ut revelationis iſtius modum ac rationem doceat. Habet

enim Deus diversos modos, quibus consilia ac decreta sua hominibus revelare potest: inter quos hic unus est, cum spiritum suum illis largitur, atque hoc modo usus est in revelanda apostolis euangelii doctrina. Per spiritum autem Dei intelligitur divina efficacia seu virtus, quæ a Deo in homines manat, seu, quæ divinæ virtutis in Deo naturaliter residentis effectus est, & ad varia effecta producenda, prout Deo visum est, determinata. Quicquid enim Deus volet, id spiritus iste perficiet: si volet ut homo variis linguis loquatur, loquetur; si volet ut omnia cognoscat, etiam divinæ mentis secreta, cognoscet; si volet ut varios sanet morbos, & stupenda patret opera, patrabit; denique nihil huic spiritui est impervium.

Spiritus enim omnia scrutatur. Ostendit Paulus, spiritum esse aptum medium ad cognoscendum & perveſtigandnm arcana; ac proinde merito se asseruisse, Deum ea sibi revelasse per spiritum, quandoquidem spiritus omnia scrutetur, etiam profunda Dei. Spiritui tribuit scrutationem per metonymiam adjuncti pro subjecto: quia nimirum is qui spiritu præditus est, omnia scrutatur idque spiritus istius vi. Intelligit autem hominem per spiritum. Nam de eo probare debebat, eum Dei arcana cognoscere. Idem indicat scrutandi verbum, quod non patitur, ut spiritus quatenus in Deo residet hic intelligatur. Quomodo enim dici posset, spiritum in Deo residentem scrutari profunda Dei? At de homine spiritu divino prædito id recte dicitur.

Scrutari autem pro cognoscere ponitur. Verum scrutandi verbo utitur, quia cognitionem rerum profundarum & occultissime demersarum significare voluit. Res autem profundas non nisi scrutatione eruere solemus. Sic & de Deo ac Christo dicitur, eum renes ac corda scrutari. Quanquam tanto rectius dici potest, eum qui divino spiritu præditus est, occulta ista scrutari, quod etiam cogirandi laborem adhibeat, & sæpe ex uno in aliud deducatur.

Omnia. Id est, quæcunque hominem Deus scire vult.

Etiam profunda Dei: non tantum res alias abditas, sed etiam Dei profunda, id est, altissime in Deo demersa consilia ac decreta, quibus nihil magis potest esse abditum & occultum. Dicit autem spiritum Dei ista scrutari; non quod in omnibus hominibus id faciat, sed quod modo Deus velit id faciendi vim habeat, & in multis hominibus id faciat.

Vers. 11. *Quis enim novit hominum.* Probat, spiritum etiam profunda Dei scrutari; quia scilicet nemo alius ea sciat, quam Dei spiritus: id quod argumento a comparatis, vel a simili demonstrat. Quemadmodum enim nemo hominum secretas hominis cogitationes novit, nisi spiritus hominis qui est in ipso: Sic neque Dei arcana quisquam novit præter ipsius spiritum.

Quis novit hominum? Cum hominis mentionem facit, qui non cognoscit alicujus hominis arcana præter ipsius spiritum; non Deum, sed alios homines excludere voluit: seu spiritum hominis in cognoscendis arcanis hominis non Deo, sed hominibus tantum opponit. In altera comparationis parte, cum de Deo loquitur, non addit vocem hominum: quia omnes personæ extra Deum, sive sint angeli, sive homines, excludi debent.

Ea quæ sunt hominis, id est hominis arcana, quæ ille intus in animo suo tegit.

Nisi spiritus hominis. Spiritum hominis ab ipso homine distinguit, non quod sit distincta ab homine persona, aut quod vel homo extra spiritum, vel spiritus extra hominem intelligat; sed quod sit hominis vis & facultas qua intelligit. Itaque & hic per metonymiam adjuncti de spiritu loquitur apostolus. Idem ad Dei spiritum transferendum est.

Qui est in ipso. Hæc verba addidit Paulus, tum ut ostendat, quem hominis spiritum intelligat, nempe non cujusvis hominis, sed illius ipsius hominis, de cujus arcanis loquitur, seu spiritum, non qui sit in alio aliquo homine; sed qui sit in illo ipso homine; tum ut causam indicet, cur spiritus hominis arcana hominis cognoscat. Quæ verba, cum in altera similitudinis istius parte de Deo loquitur, non adhibet;

Sed ait: *nisi spiritus Dei.* Nam spiritus Dei etiam in extra Deum positis, ac homini communicatis, divina providet arcana. Adde, quod Deus non illum ipsum spiritum, qui in ipso naturaliter residet, quoque Deus ipse cogitat ac intelligit omnia, hominibus communicet; sed tantum spiritus istius effectum, & veluti radium hominibus imprimat, ita ut perinde sit, ac si naturalem illum spiritum suum illis communicasset. Naturalis enim Dei spiritus nequaquam est partibilis: nam sic Deo subinde aliquid decederet. Nec est quod quis dicat, Deum iterum sufficere id quod decesserit: sic enim in fluxu, & unius partis post aliam successione natura ipsius posita esset. Nam spiritus iste quo Deus intelligit, de ipsius natura est. At hoc absurdum omnino est.

Quæ Dei sunt. Id est Dei arcana, & in ipsius consilio abdita. *Nemo novit*, sive hominum sive angelorum.

Nisi spiritus Dei, sive naturalis, sive is qui ab hoc quasi emanat & influit in homines.

Vers. 12. *Nos vero non spiritum mundi accepimus.* Postquam spiritus Dei vim exposuit, repetit quodammodo, se spiritum Dei accepisse, idque a contrario etiam illustrat, spiritui Dei opponens spiritum mundi, illum quidem se accepisse, hunc vero se non accepisse affirmans; ut eo ipso causam indicet, cur in ipso nulla mundana, sed divina sapientia appareat. Particula adversativa ἀ indicat, Paulum se & sibi similes opponere aliis quibusdam hominibus. Quanam vero in re oppositio ista consistat, statim declarat, nempe, quod non spiritum mundi, sed spiritum Dei acceperint.

Mundus homines mundanos, seu mundanæ felicitati deditos hoc loco significat: quibus spiritum quendam tribuit propter oppositionem seu comparationem cum ejus spiritu per κατ' ἐξοχήν. Homines enim mundani proprie loquendo non habent aliquem spiritum, quem aliis communicare, seu quo alios imbuere possint. Per spiritum autem mundi intelligitur vis illa, seu facultas, res ad hanc vitam terrestremque felicitatem spectantes cognoscendi, & de iis ornate differendi.

Sed spiritum qui est ex Deo, id est, qui ex Deo proficiscitur seu derivatur in homines, ideoque Dei spiritus merito vocatur. Fontem & originem spiritus istius indicat, qui est Deus.

Ut co-

Ut cognoſcamus ea, quæ a Deo donata ſunt nobis. Uſum & effectum donati ſpiritus iſtius iterum commemorat, qui eſt cognoſcere Dei arcana, ea nimirum, quæ ad ſempiternam noſtram felicitatem ſpectant, de quibus ſupra dixit, quod ea oculus non viderit, auris non audiverit, quodque in cor hominis non aſcenderint, quæ præparaverit Deus diligentibus ipſum.

Donata autem *ſunt*, quia ſupra & præter omne meritum ex ſola Dei miſericordia nobis ſunt decreta.

Nobis, id eſt, credentibus in Chriſtum, ſeu, ut ℣. 9 dictum eſt, diligentibus Deum. Licet enim ea, quæ Deus in conſilio ſuo nobis donare decrevit, omne noſtrum meritum infinitis partibus ſuperent: aliquid tamen, quod æquiſſimum prorſus eſt, a nobis requiritur, ſi iſtius felicitatis reipſa fieri compotes velimus, nempe ut Deum & Chriſtum diligamus, ſeu in eum credamus, & ſic nos totos in poſterum Deo conſecremus.

Verſ. 13. *Quæ & loquimur.* Quemadmodum ipſam rerum divinarum notitiam ſpiritui ſancto acceptam tulit Paulus, ita nunc eidem orationem quoque, qua res iſtas divinas efferebat, & annunciabat, tribuit; & ſic cauſam oſtendit, cur humana eloquentia in prædicando euangelio non uteretur. Particula & comparationis hic nota eſt: quaſi dicat, Ea, quæ Deus nobis donare decrevit, nulla humana ſapientia adjuti, ſed ſolius divini ſpiritus afflatu non tantum cognovimus, ſed etiam annunciamus.

Non in doctis humanæ ſapientiæ ſermonibus: id eſt, non proloquimur ea per ſermones tales, quales humana ſapientia docet, nempe orationis elegantis, quæ hominum applauſum mereatur.

Sed in doctis ſpiritus ſancti: ſed per tales ſermones ſeu orationem, quam docet ſpiritus ſanctus. Non quod omnia illis verba dictarit; ſed quod ita linguam ipſorum rexerit, ut non permiſerit eos ornamenta verborum aut figurarum ſectari, ſeu verbis magis quam rebus indulgere; quodque obviam & gravem, ac tantis rebus convenientem eorum otationem eſſe voluerit. In hoc omnes conveniunt, quod oratio eorum ſit gravis, ſobria, conciſa, nuſpiam in verba diffuſa. Itaque hoc inprimis divinus ſpiritus curavit. Quanquam non eſt dubium, quin ſæpe etiam ipſa verba ac loquendi formulas illis ſuggeſſerit; præſertim quoties raptum quendam ſpiritus ſancti ſenſerunt: quod etiam olim prophetis ſub veteri fœdere uſuvenit, de quibus 2 Pet. 1. 21, quod non voluntate hominum allata ſit olim prophetia, ſed a ſpiritu ſancto acti locuti ſint ſancti Dei homines. Licet in prophetarum prædictionibus magis neceſſe fuerit adnumerari verba, præſertim ubi ſpiritus ſanctus duplicem ſenſum, literalem & myſticum, illis includi voluit.

Spiritualia ſpiritualibus &c. Oſtendit, talibus rebus talem orationem convenire. Res ſunt ſpirituales; id eſt tales, quæ a divino ſpiritu revelantur: quare & oratio, qua enunciantur, ſpiritualis eſſe debet, id eſt a ſpiritu divino quodammodo dictari.

Conferentes, συγκρίνοντες, Veluti adaptantes, ita orationem cum rebus componentes, ut ſibi plane reſpondeant.

Pars. IV. Verſ. 14. *Animalis autem homo.* Quarta pars capitis, in qua oſtendit, qui fiat, quod quibuſdam hominibus euangelica doctrina & prædicatio minime ſapiat. Ratio hujus rei eſt, quod contraria quadam qualitate, quam in ſpiritu, qui in euangelicæ, doctrinæ prædicatione cernitur, ſunt præditi. Ea verò eſt, quod ſint animales. Animalitas enim iſta, ut ſic dicam, ſpiritui adverſatur. Particula adverſativa δὲ oppoſitionis iſtius cauſa eſt addita.

Animalis autem homo is eſt, qui res ad hanc vitam animalem pertinentes tantum ſpectat, in illis ſolis felicitatem quærit ac collocat; quales ſunt voluptates, opes, honores, variuſque vitæ ſplendor: in his animum & cogitationes habet demerſas; qui anima regitur, id eſt inferiori illo intellectu, qui nihil ultra id quod eſt præſens, & nihil ultra mortem cogitat; qui non conſiderat, quantum malum vitia, licet cum præſenti commodo conjuncta, apportent; & quantam felicitatem virtutes, licet ab initio moleſtæ, afferant. Nam quo minus per animalem hominem eum intelligamus, qui tantum ſpiritu nondum eſt afflatus, & nullam aliam cognoſcendi facultatem habet, quam ſolam animam, ſeu naturale rationis lumen, hæc faciunt primo, quod animalitas iſta in vitio poni ſolet, & male audiat in ſacris literis; at illud per ſe vitioſum non eſt. Imo ſecundo ſequeretur, neminem poſſe euangelicam doctrinam cognoſcere & approbare, niſi ſpiritu ſancto afflatur: qui ſpiritus ſancti afflatus aut in ſola euangelii annunciatione perſiſtere dicendus eſt; aut in ejus cognitione & approbatione; aut denique in peculiari quadam ſolius Dei in homine operatione. Prius dici non poteſt. Nam hac ratione omnes, qui euangelium audiunt, non amplius animales ſed ſpirituales eſſent. Neque ſecundum. Nugatorium enim eſſet dicere, neminem poſſe euangelicam doctrinam agnoſcere & approbare, niſi eam prius agnoſcat & approbet. Neque tertium. Nam hac ratione nec credere eſſet virtus nec non credere vitium; ſed omnis culpa incredulitatis Deo eſſet impingenda. Tertio; quod indefinite dici non poteſt, homini animali ſtultitiam videri ea quæ ſunt ſpiritus: quandoquidem multi, qui euangelium audiunt, illud approbant & recipiunt, licet nullo ante ſpiritu præditi eſſent. Quarto; quod neceſſe eſſet prius aliquem fieri ſpiritualem, ſeu divinum ſpiritum adipiſci, quam euangelicæ doctrinæ prædicationi aſſentiatur: quod in nullo Chriſti diſcipulo, ac ne in ipſis quidem apoſtolis factum eſt. Prius enim neceſſe eſt prædicationi euangelii aſſentiri, ſi quis ſpiritu divino afflari velit. Itaque ad animalem hominem conſtituendum non ſatis eſt, quod ſpiritu divino nondum fuit afflatus; ſed præterea requiritur, ut carnalibus paſſionibus & cogitationibus plane ſit deditus & affixus, ut omnia conſilia ad terrenam felicitatem dirigat. Unde & ad ſpiritualem hominem, qui animali opponitur, conſtituendum non ſatis eſt, ut euangelii doctrina in hominum mentes manet, ſi cæteroqui nondum ejus ductum plane ſequantur. Quatenus enim vitam & actiones animales obeunt, adhuc animales ſunt: ad ſpirituales vero tantum pertinent, quatenus ſpiritus divini participes ſunt, & eam in ſe vim habent, ut ſpiritualem vitam ſectari poſſint. Itaque Chriſtiani quibus adhuc caro dominatur, etiamſi ſpiritum habeant, ſpirituales tamen

dici non debent, ſed carnales merito nominantur. Atque hæc cauſa eſt, cur ſequenti capite ſtatim ab initio Paulus Corinthios in Chriſtum credentes, & ſic ſpiritu divino afflatos, non animales, ſed carnales, quod vitiis adhuc laborarent, nominat, & ſpirituales eſſe negat.

Non capit ea quæ ſunt ſpiritus Dei. Non id vult Paulus, quaſi homo animalis, cum ea quæ ſunt ſpiritus Dei audit, illa percipere & intelligere non poſſit (nam quod ea non niſi nonnunquam multa cogitatione aſſequi nequeat quid mirum?) ſed quod ea non approbet, non recipiat, quod iis, ut ſic dicam, acquieſcere non poſſit.

Ea quæ ſunt ſpiritus Dei. Per iſta non tantum res ipſæ a ſpiritu ſancto dictatæ, ſed etiam verba & oratio qua res iſtæ, ipſo dirigente linguam, enunciantur, intelligi poſſunt. Et res, & oratio a ſpiritu ſancto dictata animali homini ſordet.

Stultitia enim illi ſunt. Cauſam affert, cur animalis homo ea, quæ ſpiritus Dei ſunt non approbet, quia ſcilicet illi ſtultitia videntur. Subſtantivum ponitur pro adjectivo neutro: quemadmodum cap. 1. 25 neutra pro ſubſtantivis uſurpari videmus. Stulta autem illi videntur, quòd ad res, quia ſunt terrenæ felicitati, quam ille unice ſpectat, & ſpectandam putat, contraria; quod ad verba, quia proferuntur oratione ſimplici, non ex Rhetorum præceptis elaborata. Hæc autem cauſa indicat, animalem hominem intelligere quidem ea, quæ ſunt ſpiritus Dei; ſed perverſe de illis judicare.

Neque poteſt cognoſcere. Plus adhuc affirmat, non tantum quod non cognoſcat ea quæ ſunt ſpiritus Dei; ſed etiam quod ea cognoſcere non poſſit, id eſt intelligere, in quantum animalis eſt ſcilicet, & approbare. Verbum enim cognoſcendi pro cognitione quæ aſſenſum ſeu approbationem includat, ut & alibi fit, ſumi debet. Patet id vel ex ipſa ratione, quam Paulus apponit:

Quia ſpiritualiter dijudicantur. Quæ verba aperte de judicio loquuntur, & oſtendunt, hominem animalem non poſſe recte de rebus iſtis judicare. Intelligere ergo poteſt, quia judicat; ſed approbare non poteſt; quia male judicat. Spiritualiter autemtem illa dijudicari dicit: non quod ſpiritu Dei ſit opus, ut recte de rebus iſtis judicium ferat: (hac enim ratione prius opus eſſet Dei ſpiritu, quam ut quis euangelio aſſentiatur; quod falſum eſſe ſupra oſtendimus, & res ipſa docet) ſed quod animum a rebus terrenis abſtrahere, & ex ſpiritualibus, ut ſic dicam, principiis rem æſtimare ſit opus.

Verſ. 15. *Spiritualis autem.* Opponit animali homini ſpiritualem, quoad rectum de rebus judicium, & oſtendit, eum rectiſſime de omnibus judicare, ita ut nulla ratione animalis hominis judicium, aut ullum aliud illi opponi debeat. Spiritualis autem homo ille eſt, qui non ſolum ſpiritu Dei præditus eſt, ſed etiam ejus ductum ſequitur, & a ſpiritu iſto totus pendet.

Dijudicat omnia, id eſt, dijudicare recte poteſt. De recto enim, non de quovis judicio loquitur; nec tam de actu judicandi, quam de poteſtate ſeu facultate: quaſi d. quod homo ſpiritualis verum ac rectum judicat, illud tale eſt; quod approbat, recipiendum eſt: ille recte judicat de hominis felicitate vel infelicitate, de eo quid faciendum, quid fugiendum ſit, quid vere ſit ſapiens ac conveniens, quid minus.

Omnia, id eſt quæcunque ſub ipſius notitiam cadunt, & ad veram homines felicitatem vel infelicitatem referuntur.

Ipſe vero a nemine dijudicatur. Supremum veluti habet in ferenda de rebus ſententia tribunal, ejus judicium alterius alicujus cenſuræ ſubjectum non eſt, utpote rectum & verum.

Verſ. 16. *Quis enim novit mentem* Domini? His verbis ex Eſai. XL. 13 deſumtis, quæ etiam in Epiſtola ad Rom. XI. 34 citantur, probat apoſtolus, ſpiritualem hominem a nemine dijudicari: quia ſpiritualis homo novit mentem Domini; quare homo ſpiritualis a nemine dijudicatur. Mentem vero Domini nullius ſubjectam eſſe judicio ex eo patet, quia Dominus ſine hominum arbitrio ac conſilio cuncta decernit.

Domini. Id eſt, ſummi illius Dei. Sunt enim hæc verba veteris Scripturæ.

Quis inſtructurus eſt eum? Nos vero mentem Chriſti habemus. Nos. Id eſt, ſpirituales, & inprimis apoſtoli, mentem Chriſti, id eſt Chriſti cogitata ac ſenſa. *Chriſtum* repoſuit pro *Domino*, ut indicaret, ſe non de quavis mente Domini, id eſt, ſummi illius Dei loqui, ſed tantum de ea, quæ primo in Chriſtum, deinde a Chriſto in diſcipulos ejus per ſpiritum ſanctum dimanavit.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Duæ ſunt capitis iſtius partes; in quarum priori cauſam oſtendit, cur Corinthios profundiora Chriſtianæ religionis myſteria non propoſuerit. In altera redit ad illa Corinthiorum diſſidia, dum unus hujus, alter alterius magiſtri diſcipulum ſeſe ferret. Ubi ſimul quædam interjicit, quæ ad monendos ac perſtringendos quoſdam Corinthiorum doctores ſpectant.

Pars I. Verſ. 1. *ET ego, fratres, non potui loqui vobis tanquam ſpiritualibus.* Occaſione eorum, quæ proxime dixerat apoſtolus de hominibus tum animalibus, tum ſpiritualibus, cauſam oſtendit, cur inter Corinthios verſans, non potuerit illis profundiora religionis Chriſtianæ myſteria proponere. Hæc autem erat, quod non fuerint ſpirituales, ſed animales homines: adhuc enim erant carnales: quaſi dicat, Cum ergo animalis homo non capiat ea quæ ſunt ſpiritus Dei, ſed ſpirituali homine ad eam rem ſit opus: ideo ego non potui vobis loqui tanquam ſpiritualibus: quandoquidem ſpirituales tum nondum eratis, ſed carnales, & infantes in Chriſto. Quare, quod vobis illa non propoſuerim, non per me ſtetit, non mea aliqua ignorantia fuit in cauſa; ſed quod vos ad eam rem apti non fueritis. Non ergo me eo nomine incuſare debetis, ſed voſmetipſos.

Sapien

Sapientiam loquimur inter perfectos, ut ſupra verſ. 6 dixit; non vero inter infantes, quos qui ſublimem docet ſapientiam, ipſe minime ſapit.

Sed tanquam carnalibus. Subintellige, loquendum mihi apud vos fuit. Quomodo autem carnales ab animalibus hominibus differant, & rurſus cum illis conveniant, ſuperiori cap. verſ. 14 eſt explicatum.

Tanquam infantibus in Chriſto. Addit id, tum ut eos quodammodo excuſet: (non mirum enim eſt eos adhuc carnales eſſe, qui recens in Chriſto nati ſunt: nemo repente novum hominem induit:) tum ut hac quoque deſcriptione oſtendat, abſtinendum ſibi fuiſſe a profundis myſteriis.

Infantes in Chriſto hoc loco ſignificant eos, qui quoad Chriſtum ſeu Chriſtianam religionem recens nati ſunt, ſeu non ita pridem Chriſti doctrinam agnoverunt & receperunt. Alibi (a) *infantes* vocantur illi, qui non quidem quoad tempus, quo ſecundum ſpiritum fuerunt nati, ſed quoad captum & profectum infantibus reſpondent Epheſ. IV. 14. Hebr. V. 13.

Verſ. 2. *Lacte vos potavi.* Ita enim cum infantibus agi convenit. Lac autem iſtud, quod ſpiritualibus infantibus porrigendum eſt, ſunt prima religionis Chriſtianæ rudimenta, nempe doctrina de pœnitentia, de fide in Deum, reſurrectione mortuorum, & judicio ſempiterno Hebr. VI. 1, 2.

Et non cibo, nimirum ſolido; qui cibus ſolidus ſunt profundiora myſteria Chriſtianæ religionis. Verbum ἐπότισα, *potavi*, non congruit cibo, ſed tantum lacti: quocirca vel verbum cognatæ ſignificationis poſt vocem cibi ſubaudiendum eſt, nempe, alui, vel cibavi; vel verbum potavi alio atque alio ſenſu uſurpatur, & ratione quidem prioris membri proprie, poſterioris improprie, & tantum propter prius: qui loquendi modi etiam alibi occurrunt.

Nondum enim poteratis. Subintellige, cibum ſolidum ferre ac concoquere. Rationem reddit, cur lacte tantum, non vero ſolido cibo eos aluerit; quia nimirum ſolidi cibi capaces non eſſent. Qui enim carnalis eſt, nec intellectu ſatis valet, ut profundiora & ſublimiora myſteria aſſequi poſſit, nec, ſi maxime aſſequeretur, inutile tamen eſſet illi proponi, cum longe utilius ſit eum in primis religionis Chriſtianæ principiis adhuc exerceri, ac demum, poſtquam in his profecerit, ad altiora deduci; illi lac Chriſtianæ religionis, non cibus ſolidus proponi debet. Sapienter ergo fecit apoſtolus, quod Corinthios adhuc infantes in religionis Chriſtianæ tirociniis detinuerit, & longe ſapientius, quam iſti doctores, qui forte Corinthiis ſublimiora quædam tradebant (& ſic Paulo excellentiores quodammodo videbantur) cum tamen Corinthii iſtorum nondum capaces eſſent.

Sed neque adhuc nunc poteſtis. His verbis & Corinthios, & eorum doctores perſtringit; Corinthios quidem, quod intra tempus non exiguum tam parum in vita ſpirituali profeciſſent, ut lacte adhuc potandi & nutriendi eſſent: doctores vero, quod non habita ratione Corinthiorum profectus quibus Chriſtianæ religionis rudimenta adhuc inculcanda eſſent, altioribus forte myſteriis animos eorum imbuere conarentur.

Verſ. 3. *Adhuc enim carnales eſtis.* Rationem proximi dicti ſubjungit. Eandem dicit eſſe cauſam, ob quam ne nunc quidem ſolidi cibi ſint capaces, quæ fuit & antea; quod ſcilicet adhuc carnales eſſent, id eſt, carnis ſeu appetitus ductum ſequerentur. Id ipſum probat, cum ſubjicit:

Ubi enim in vobis zelus. ὅπου pro *cum*, vel *quando*. Subintelligi autem debet particula eſt. *Zelus* æmulationem ſeu contentionem notat, qua fiat, ut alter alteri honorem præripere cupiat.

Et lites, id eſt, verborum pugnæ, quæ ex æmulatione naſci ſolent.

Et diſſidia, id eſt factiones quædam, quæ ex Zelo & litibus tandem oriuntur, dum diverſi diverſis ſe applicant, totum autem in partes ſcinditur.

Nonne carnales eſtis? nonne talia argumento ſunt, vos eſſe carnales? nonne hæc omnia carnis ſunt opera?

Et ſecundum hominem ambulatis? Per *hominem* vulgarem hominem intelligit, mundanum: quaſi dicat, nonne aliorum hominum more vos geritis, qui de vano honore inter ſe certant ac litigant? Hominem videtur opponere Deo.

Verſ. 4. *Quando enim dicit quis, ego quidem ſum Pauli.* Quod in genere dixerat, eos zelo, litibus, diſſidiis laborare, in ſpecie exprimit, & ſic ad propoſitam de Corinthiorum diſſidiis ac factionibus materiam redit, a qua hactenus, illius tamen occaſione, ut alibi oſtendimus, digreſſus fuerat. Sui autem tantum ac Apollos mentionem facit, omiſſo Petro, ut in ſe ſolo ac Apollo oſtenderet, quam humiliter de ſe Chriſti miniſtri ſentire debeant. Unde apparet Apollo Paulo fuiſſe familiariſſimum, quem unà ſecum ita abjiciat, ut in ſequentibus videbimus: quod illi in Petro non ita facere licuit, ne videatur æmulationis potius ac invidiæ cauſa id feciſſe. Cæterum Pauli & Apollos exemplo idem de Petro ſentiendum erat: verum Paulus in ſe ſolum & Apollo hoc tranſtulit, ut ſequenti cap. verſ. 6 ipſe teſtatur.

Nonne carnales eſtis? Unde enim hæc ſtudia diverſos ſibi magiſtros vendicantium, niſi ex carne oriuntur, id eſt, ex gloriolæ cujuſdam cupiditate?

Pars II. Verſ. 5. *Quis igitur eſt Paulus? Quis vero Apollos?* Occaſione dicti ſuperioris tranſit ad ſecundam capitis iſtius partem, & ſic ad principalem illam quæſtionem de Corinthiorum diſſidiis revertitur. Particula *igitur* non eam hoc loco vim habet, quaſi iſtius dicti veritas ex ſuperioribus pendeat, & naſcatur; ſed oſtendit tantum, hæc ſuperiorum occaſione attexi: quaſi dicat, cum inter vos ſint ſchiſmata, ac unus quidem dicit, ego ſum Pauli, alter ego Apollos, quis ergo eſt Paulus, quiſve Apollo? Idem accidere ſolet in particula γάρ, *enim*, quæ non ſemper rationem reddit veritatis ſuperiorum; ſed interdum ſimpliciter tantum, cur id quod ſuperius dictum eſt, dictum fuerit. Continet autem hic verſiculus cauſam, propter quam Corinthii ab ejuſmodi diſſidiis, ac a miniſtris ſuis denominationis ambitu abſtinere debeant.

Quam miniſtri. Paulus & Apollo nihil aliud ſunt quam miniſtri, quorum opera Corinthii fuerant ad fidem perducti: Miniſtri, intellige, Dei vel Chriſti. Miniſtris enim Dominum proxime ſequentibus verbis opponit. Jam vero indignum eſt in miniſtris gloriari, & eos ſibi pro ducibus ac magiſtris deſpondere.

Et unicuique quemadmodum Dominus dedit. Trajectio eſt in his verbis. Sic particula ὡς etiam alibi ab apoſtolo uſurpatur, infra 7. 17, & Roman. XII. 3. Ita autem ſunt ordinanda verba: Miniſtri ſunt, per quos credidiſtis, idque prout unicuique Dominus dedit: quæ tamen poſteriora verba non ſunt referenda ad ver-

(a) *Infantes quo ſenſu alibi dicantur.*

bum *credidiſtis*, ſed ad nomen *miniſtri*: quaſi dicat, Miniſtri ſunt, iique tales, quales Dominus eſſe voluit, qui ſingulis ſingula dedit & officia, & dona ad peragendum munus neceſſaria. Addidit hoc apoſtolus, ut oſtenderet cauſam, unde tanta ſit inter Chriſti miniſtros diverſitas, & ratione munerum, & ratione donorum: nempe totum hoc a domini arbitrio ac voluntate proficiſci; ne vel illi, qui munere & donis ſupra alios excellunt, plus juſto æſtimentur; vel qui cæteris inferiores ſunt, idcirco contemnantur. Oſtendit apoſtolus, non tantum ſe miniſtros eſſe; ſed etiam, omnem ſuam miniſtrandi dexteritatem a domino proficiſci, nec dignum eſſe, ut Corinthii in ſe ſuique ſimilibus tanquam ducibus ac præcipuis religionis magiſtris glorientur.

Verſ. 6. *Ego plantavi, Apollos rigavit.* Oſtendit, qualis tum ipſe, tum Apollos fuerit miniſter, ſeu quo munere tum hic, tum ille inter Corinthios functus fuerit: & ex hoc ipſo novum argumentum deſumit. Ego, inquit, plantavi Eccleſiam veſtram, id eſt, primus fui, qui vos ad fidem perduxi, & Chriſto inſerui; Apollos me ſecutus rigavit teneras iſtas plantas, id eſt, in fide vos confirmavit.

Sed Deus incrementum dedit. Quaſi dicat, nos operam & laborem præſtitimus, nihil aliud: ſed quod labor noſter infructuoſus non fuerit, quod plantæ iſtæ vireſcant, accreſcant, & fructificent, id eſt, quod vos & credideritis, & in fide permanſeritis, & fructus etiam fidei proferatis, id totum a Deo profectum eſt: is labori noſtro eam dedit vim & efficaciam. Abſque eo ſi fuiſſet, nihil noſtra plantatio & rigatio profuiſſet. Perinde ergo ſe habet ſpiritualis noſtra plantatio ac irrigatio, atque hæc corporalis & terrena. Agricola quidem plantis laborem impendit; ſed quod plantæ creſcant ac vegetentur, totum id a Deo proficiſcitur, qui eas naturæ vires indidit. Similiter & in ſpirituali noſtra plantatione accidit. Nos laborem impendimus; Deus fructum laboris præſtat. Quare in illo ſolo gloriandum eſt, & illi quicquid in rebus ad ſalutem pertinentibus profecimus, in ſolidum adſcribendum. Unde recte infert Paulus:

Verſ. 7. *Quocirca neque qui plantat eſt aliquid, neque qui rigat, ſed qui incrementum dat, Deus.* Quæ verba antequam attingamus, notandum eſt, non fruſtra apoſtolum pro domino, cujus ſuperiori verſiculo mentionem fecit, Deum repoſuiſſe. Fecit id procul dubio ideo, ut tanto concinnior eſſet ad plantationem & rigationem terrenam alluſio. Itaque Deum nominavit, qui & in terrena, & in ſpirituali plantatione incrementum largitur, non dominum, id eſt, Chriſtum, qui in ſpirituali quidem plantatione is eſt, per quem Deus omnibus incrementum concedit; cæterum, ut herbæ aut arbores creſcant, Chriſti muneris nequaquam eſt. Præterea obſervandum eſt, hac quoque ratione ſpiritualem plantationem ſimilem eſſe terrenæ, quod quemadmodum a plantarum incremento excludendæ non ſunt naturales hominis ipſi a Deo conceſſæ vires, nec putemus Deum hominibus ſine ullo eorum ſtudio ac conatu ſpirituale hoc incrementum, quod in fide ac pietate conſiſtit, largiri. Prætermittendum nec illud eſt, alia ratione plantationem & irrigationem ſumi cum miniſtri inter ſe conferuntur, alia quando comparantur cum Deo. Illo modo ita ſumitur, ut non tantum laborem, ſed etiam laboris effectum includat. Neque enim ob ſolam euangelii prædicationem & doctrinam vel Paulus plantaſſe, vel Apollos rigaſſe dici poſſet, niſi eam conſecuta fuiſſet audientium fides. Hoc vero modo ſolum tantum Pauli & Apollos laborem & operam deſignat.

Quocirca neque qui plantat eſt aliquid. Elicit id ex proxime dictis: q.d. Quandoquidem non is qui plantat, neque is qui rigat incrementum dat plantis, ſed ſolus Deus; propterea nullus iſtorum eſt quidpiam magnum & eximium; ſed qui dat incrementum, Deus. Particula τὶ non ſimpliciter aliquid, ſed aliquid eximium & ſingulare denotat: quemadmodum & contraria in talibus locutionibus vox *nihil*, non ſimpliciter quod nihil eſt, ſed quod nihil eſt admodum præclarum & excellens. Si ergo neque qui plantat, neque qui rigat, eſt quidpiam admodum ſingulare & eximium, quivis videt, male vos facere, Corinthii, quod pro eorum nominibus etiam factionibus digladiemini.

Verſ. 8. *Qui plantat autem, & qui rigat unum ſunt.* Novum eſt argumentum ex eadem plantationis & irrigationis metaphora petitum. Quia enim qui plantat, & qui rigat eſt unum, propterea non debet hic ab iſto, alter ab altero denominari & eorum cauſa factiones exercere. *Unum* autē dicuntur eſſe, quia & unum ſcopum & finem ſibi propoſitum habent, & utrique circa eaſdem plantas occupantur; & fine, & objecto conveniunt.

Unuſquique vero propriam mercedem accipiet ſecundum proprium laborem. Hæc verba addidiſſe videtur Paulus, tum ut tacite moneret, quemvis ſumma cura & diligentia labore ſuo defungi debere; tum ut oſtenderet, non ita unum eſſe eos, qui vario miniſterio defungantur, quin habenda ſit eorum laboris ratio, & labori cujuſque conveniens præmium decernendum. Unde porro ſequitur, non Corinthiorum eſſe de miniſtrorum Chriſti laboribus judicium ferre, & hos quidem ex illis extollere, alios deprimere, & inter ſe contendere; cum quemvis operarium domini ipſa merces apud dominum maneat.

Verſ. 9. *Dei enim ſumus cooperarii.* Cauſam proximè dicti ſubjicit. Ideo dico quemvis mercedem ſecundum proprium laborem recepturum, quia Dei ſumus cooperarii, συνεργοὶ. Quæ vox non ita accipienda eſt, ut homines Deo æquet; ſed in eo tantum cum Deo conjungat, ſeu illi adjungat, non tanquam æquales; ſed tanquam principali agenti miniſtros: quo pacto agricolæ, aut patri familias, ſervi & mercenarii ſunt συνεργοὶ.

Dei arvum, Dei ædificium eſtis. Opponit fideles, circa quos Dei miniſtri laborant, ipſis miniſtris; quod hi quidem ſint mercenarii & operarii Dei, illi vero ſint ipſius Dei proprium γεώργιον, proprium ædificium, & Deus ſit, qui principaliter circa eos laboret, eos colat ac ædificet. Unde nova naſcitur ratio, non debere eos a miniſtris & operariis Dei denominari, ſed ab ipſo, Deo. Γεώργιον arvum ſignificat, vel potius ſegetem. Hoc loco γεώργιον eſt id omne, in quo excolendo laborant agricolæ. Loquebatur autem paulo ante de plantis. Germani recte vim vocis exprimunt, **ohkerwerk**. Utitur vero duplici metaphora: & in priore quidem ad ſuperiora reſpicit; in poſteriore viam ſibi ad ſequentia aperit.

Verſ. 10. *Secundum gratiam Dei.* Occaſione ſpiritualis iſtius ædificii oſtendit, quomodo ipſe ſe in eo geſſerit, & quas partes obiverit; quod item aliorum ſit hac in parte officium. Ubi ſimul eos monet, videant, ut quiſq; recte ſe in eo gerat. Ad ſe quod attinet, oſtendit, ſe in hoc ædificio Corinthiorum ſpirituali fundamentum jeciſſe, id eſt, prima religionis Chriſtianæ principia illis tradidiſſe: quemadmodum fieri neceſſe eſt, cum primum homines ad Chriſtum adducuntur.

Ait autem, ſecundum gratiam Dei, quæ data eſt mihi; Ut omnia, quæcunque fecit & præſtitit, non ſibi, ſed Deo vendicet. Per gratiam autem iſtam intelligit tum apoſtolicum munus, tum huic muneri conveniētia dona.

Tan-

Tanquam ſapiens architectus. *Sapiens* id eſt, peritus. Apud Græcos enim σοφὸς etiam ad rerum mechanicarum opifices transfertur. Quibus verbis vel ſe ſapientem aut peritum architectum nominat: quod & merito fecit (ſumma enim ſapientia & peritia requiritur ad fundamentum in hoc ſpirituali ædificio ponendum, id eſt, ad homines Chriſto primum lucrifaciendos; nec ſuam in eo gloriam aut laudem quærere oportet, quandoquidem totum iſtud divinæ gratiæ imputavit:) vel ſe ſapienti tantum architecto comparat, quod ante omnia fundamentum poſuerit. Sapientis enim architecti eſſe, quod illis altiora Chriſtianæ diſciplinæ myſteria non propoſuerit; ſeu potius ſapientiæ & prudentiæ laudem ſeſe mereri, quod id non fecerit, & in principiis tradendis ac inculcandis operam omnem poſuerit.

Alius autem ſuperædificat. His jam aliorum, quod ad ſpirituale iſtud inter Corinthios ædificium perficiendum attinet, officium deſcribit.

Superædificat, id eſt, alias doctrinas ad fundamentales illas a me traditas adjicit. Videtur enim apoſtolus ædificium iſtud nunc non ratione ipſorum hominum, ac perſonarum, quæ ad Eccleſiam aggregantur, & communis religionis ac charitatis vinculo inter ſe junctę ſpirituale quoddam ædificium conſtituunt, conſiderare; ſed tantum ratione Chriſtianæ doctrinæ, quæ multis partibus conſtet, quarum aliæ ſint veluti fundamentales, aliæ fundamentalibus iſtis innitantur, & ad totius operis perfectionem abſolutionemque pertineant. Apparet id, ut alia nunc omittam, tum ex principali apoſtoli ſcopo, qui eſt, & ſe ratione muneris ſui in docendo, quod inter Corinthios obivit, purgare, & alios doctores, ut recte ſe in eo gerant, monere; tum ex verbis quæ ſtatim adjicit:

Unuſquiſque vero videat, quomodo ſuperædificet. Quibus verbis monet, ut quiſque diligenter conſideret, quid fundamento a Paulo poſito ſuperſtruat: quod certe de hominibus aut perſonis ipſis accipi non poteſt; cum hac in parte nullum ſit inter homines diſcrimen; quiſque, modo velit, aptus & idoneus eſt ut agglutinetur Eccleſiæ: ſed in doctrinis, quæ poſt fundamentalia traduntur, locum habet. Quaſi dicat, quiſque diligenter diſpiciat, qualem doctrinam in Eccleſia proponat; conſideret etiam atque etiam, num vera ſit; num non tantum vera, ſed etiam utilis ad ædificationem. Loquitur autem apoſtolus de doctrinis talibus, quæ fundamentum non evertant: nam tales ſuperædificari fundamento non poſſunt: ſed de talibus, quibus vel cum fundamento optime convenit, vel ſaltem quæ fundamentum non amoliuntur, ſed relinquunt.

Verſ. 11. *Fundamentum enim aliud* &c. Cauſam reddit, cur dixerit, alium ſuperædificare, ac quemvis diſpicere debere, quomodo ſuperædificet: quia fundamentum aliud nemo poteſt ponere quaſi dicat ideo de ſuperædificatione loquor, quia fundamentum aliud nemo poteſt ponere præter id, quod jam a me eſt poſitum: intellige fundamentum in religione Chriſtiana. Quod vero ſit fundamentum iſtud, ſtatim declarat:

Quod eſt Ieſus, ille Chriſtus. Ex his verbis ſimiliter apparet, ædificium iſtud a Paulo non conſiderari ratione ipſarum perſonarum. Nam & Jeſus ille Chriſtus ratione perſonæ conſiderandus eſſet. At Jeſus ille Chriſtus non a Paulo, ſed a Deo, quoad perſonam, cui tanquam fundamento, aut, ut alibi eum ſcriptura appellat, angulari lapidi ſpirituale Chriſtianorum ædificium innitatur, poſitus eſt; a Paulo vero eatenus tantum, quatenus docuit Jeſum τὸν χριστὸν, id eſt, Jeſum eſſe Chriſtum. Hæc enim doctrina totius Chriſtianæ religionis eſt fundamentum. Unde apparet, omnes eos, qui hanc doctrinam habent & agnoſcunt, fundamentum Chriſtianæ religionis habere, ac proinde non niſi ſumma injuria ab Eccleſiæ ſocietate arceri poſſe. Jeſum autem eſſe Chriſtum nihil aliud eſt, quam eſſe cæleſtem ac divinum populi Dei regem, a Deo effectum ac conſtitutum.

Verſ. 12. *Si vero quis ſuperædificet ſuper fundamentum hoc* &c. Jam incipit cauſam afferre, cur quiſque diſpicere debeat, quomodo ſuperædificet; & ſimul indicat, varia huic fundamento ſuperſtrui poſſe. Videtur autem eſſe ἀναγνώσθω oratio in hoc verſiculo. Non enim recte cohærent hæc: *Si vero quis ſuperædificet aurum, argentum* &c. *uniuſcujuſque opus manifeſtum fiet.* Itaque ſubaudiendum aliquid videtur eſſe poſt hunc verſiculum, videlicet, *latere id non poteſt*, aut *manifeſtum id fiet.*

Quod ideo ab apoſtolo expreſſum non eſt, quia in ſequentibus verbis, *uniuſcujuſque opus manifeſtum fiet*, id includitur. Mederi huic rei nonnihil poſſemus, ſi particulam εἰ pro μὴ *num* vel *an* poſitam eſſe dicamus.

Aurum, Argentum, lapides pretioſos, id eſt, doctrinas tales, quæ cum hoc fundamento, quod & ipſum aureum eſt totum, eleganter congruant, & ejuſdem ſint veluti cum eo generis.

Ligna, fœnum, ſtipulam, id eſt, tales doctrinas, quæ cum hoc fundamento nihil habent commune, licet non evertant: quales ſunt multæ falſæ doctrinæ, vel ſaltem tales, quæ nihil ad promovendam Chriſtianam pietatem pertineant. Scopus enim omnium eſſe debet, ut alibi loquitur apoſtolus, Charitas ex puro corde, & conſcientia bona, & fide non ſimulata 1 Tim. 1. 6. In Chriſto Jeſu enim nihil valet niſi fides per charitatem efficax. Proinde omnes doctrinæ, quæ ſcopum hunc non feriunt, vel falſiloquium ſunt, vel ſaltem vaniloquium. Simul autem, dum per ligna, fœnum, ſtipulam, doctrinas iſtas ſignificavit, oſtendit, eas minime durabiles eſſe, ſeu tales, quæ in æternum ſint permanſuræ. Uſus autem eſt apoſtolus his vocibus, ut ad ædificiorum conſtructionem alluderet, & ſic allegoriæ propoſitæ inſerviret.

Verſ. 13. *Uniuſcujuſque opus manifeſtum fiet.* His verbis cauſam aperit, cur quiſque operam dare debeat, ut doctrinas quam optimas, & fundamento illi convenientiſſimas proponat: quia ſcilicet uniuſcujuſque opus manifeſtum fiet. Id probat.

Dies enim, inquit, *manifeſtabit.* Multi diem hunc de tempore ſimpliciter ſumunt. Veritas enim, ut dici ſolet, eſt filia temporis. Veritas tempori non cedit; imo tempore magis clareſcit. Errores cedunt, & diuturnitate tandem, ceu igne quodam, conſumuntur. Sed videtur potius de die illo ultimo, quo, ut infra loquitur apoſtolus, cap. 4. 5. occulta tenebrarum illuminabuntur, & conſilia cordium manifeſtabuntur; accipiendus eſſe: tum quod longe commodius alluſio iſta ignis, qua in ſequentibus utitur apoſtolus, ad eam accommodari queat, tum quod videatur acceptionem mercedis pro bono & durabili opere, de qua in ſequentibus verbis agitur, & ſalutis etiam adeptionem, licet cum operis jactura conjunctam, ad diem iſtum referre.

At in ultimo demum die mercedi isti vere locus erit, & saluti, quemadmodum infra de eodem die loquens ait, *& tunc laus erit unicuique a Deo.* Cur vero dies uniuscujusque opus manifestabit?

Quia, inquit, *in igne revelatur.* Eleganter ad propositam ædificiorum similitudinem alludit. Aedificia enim num durabilia sint, num sint ex lapidibus aut durabili materia constructa, num vero ligna aut stipulam habeant admixtam, igni optime explorari possunt. Quia ergo dies ista in igne (hoc est, cum igne, consueto Hebraismo) revelatur, propterea dies ista uniuscujusque opus quale sit manifestum faciet. Alludit autem apostolus ad illum ignem, cum quo Christus in illa die descendet, quemadmodum testatur apostolus, qui dicit eum in ignis flamma venturum 2 Thess. 1. 8. Nam revera per hunc ignem non doctrinæ aliquæ, sed homines conflagrabunt. Itaque per ignem, quo doctrinæ probantur, ipsius potius Christi judicium intelligitur, coram quo omnes errores, omnes doctrinæ, quæ ab ipsius sanctissima religione abludunt, tanquam ligna & stipulæ coram igne, consistere non possunt.

Et uniuscujusque opus quale sit, ignis probabit. Hæc verba dupliciter accipi possunt: vel, ut iis causam reddat, cur dies, quia cum igne reveletur, uniuscujusque opus manifestum faciat; quia scilicet ignis uniuscujusque opus, nempe in ædificio (nam de eo nunc loquitur apostolus) probabit: vel, ut conclusionem tantum superiorum contineant. Si priorem sensum amplectamur, &, idem hoc loco valebit quod *nam*; si posteriorem, idem valebit quod *itaque*. Huic posteriori magis favet verbum futuri temporis *probabit*: cum, si prior sensus retinendus esset, dici potius debuerit in præsenti tempore *probat*, vel probare solet.

Vers. 14. *Si cujus opus manet, quod superstruxit.* Nunc ostendit apostolus quid secuturum sit, postquam cujusque opus probatum ac manifestatum fuerit. Nisi enim probationem ac manifestationem istam aliud aliquid sequeretur, ipsa per se non magnam vim haberet ad permovendos Ecclesiæ doctores, ut summam curam ac diligentiam adhibeant, ne doctrinas vanas ac inutiles in Ecclesia proponant, sed fundamento Christianæ religionis congruas, id est, utiles ac solidas. Primo ostendit, quid eum maneat, qui solida ac probata docuerit: deinde quid maneat eum, qui futilia. Dicit ergo:

Si cujus opus manet, id est, si cujus doctrina, quam in Ecclesia vel primus proposuit, vel etiam ab aliis propositam ursit, deprehensa fuerit vera ac solida. Utitur autem vocibus *operis*, *& manendi & superstruendi*, ut in similitudine proposita perseveret. Quod enim opus in igne permanet, & flammis minime cedit, illud solidum, & aureum, argenteum, lapideum esse deprehenditur: at quod exuritur, stipulam aut lignum fuisse apparet.

Mercedem accipiet, nempe propriam ac singularem: quemadmodum & supra dixerat vers. 9.

Unusquisque suam propriam mercedem accipiet secundum proprium laborem. Apparet id ex eo, quod statim huic, qui mercedem accipiet, opponat eum, qui damno afficietur; quem tamen non idcirco salute mulctatum iri docet. At si is, qui egregia ac solida in Ecclesia docet, nullam aliam mercedem, præter communem omnibus salutem, adepturus est; quam præ hoc, qui futilia docuit, mercedem habiturus est? quod hic damnum subibit? Quocirca indicat his verbis Paulus, eos qui doctorum in Ecclesia munere funguntur, si munus suum rite obeant, & doctrinas utiles ac solidas proponant, præter communem omnibus salutem, peculiarem mercedem a Deo & Christo reportaturos esse. Non secus ac illi famuli, qui cæteris præsunt, & totam familiam regunt, & sic plus laboris curarumque sustinent, auctius præ cæteris stipendium accipiunt. Et æquitati divinæ id consentaneum est. Quis enim tam difficile tam periculosum doctoris munus sustinere vellet, nisi majoribus quibusdã præmiis ad id invitaretur? æquumque omnino est, ut, si gravior manet pœna eos, qui hoc munus gerentes Christianæ pietati convenienter non vivunt, quemadmodum testatur Jacobus cap. III. 1, majus etiam præmium eos expectat, qui hoc munere rite funguntur. Hinc etiam apud Danielem Dan. XII. 3 legimus, eos qui ad justitiam erudierunt plurimos, futuros tanquam stellas in firmamento.

Vers. 15. *Si cujus opus comburetur*, id est, vana ac futilis doctrina fuisse deprehendetur:

Damno afficietur, quatenus scilicet omnem illum laborem, quem in docendo exantlavit, nullum præmium sequetur, sed omnis iste labor impensus in vanum abibit. Verum ne quis putet, eum non tantum nullam pro labore mercedem habiturum, sed etiam periturum esse, propterea addit:

Ipse vero servabitur: sic autem, tanquam per ignem. Non ita severe cum eo agetur, ut etiam propterea salute privandus sit, & una cum doctrina sua igne exuri debeat; dummodo omnis malitia absit; quæ minime abesset, si de industria vanas & futiles doctrinas proponeret: aut monitus eas agnoscere, & ab iis abstinere nollet; sed si quis bona quadam ac pia intentione, per errorem futilia quædam proponat, cæterum pie vivat, ut hominem Christianum aliorumque doctorem decet, hoc illi fraudi non erit, quo minus una cum cæteris fidelibus salutem adipiscatur, & ignis æterni supplicium effugiat.

Sic autem tanquam per ignem. Aliis verbis, & ad similitudinem de incendio ædificii propositam accommodatis, exprimit damnum illud, quod talis doctor subibit: quasi d. idem illi accidet, quod homini qui nudus ex incendio effugit, omni ejus supellectile ab igne hausta. Redigetur in communem Christianorum turbã, ut sic dicam; nec inter Ecclesiæ doctores præmia capiet.

Vers. 16. *Nescitis, quod templum Dei estis?* Occasione istius metaphoræ, ab ædificio ductæ, transit ad monendos & terrendos Ecclesiæ corruptores; quod longe pejus est, quam frivola quædam & futilia per errorem docere. Fundamentum autem hujus admonitionis & comminationis in his verbis sternit; quod scilicet Ecclesia sit Dei templum. Hic autem loquendi modus per interrogationem vim habet affirmationis: quasi d. Scitis omnino, vos Dei templum esse &c. Quod antea dixerat ædificium Dei, nunc dicit templum: quia ædificia quæ Deo construuntur, templa sunt, in quibus Deus tanquam in sua domo ac palatio habitat.

Et spiritus Dei habitat in vobis. Ostendit, qua ratione illi Dei templum sint, seu qua ratione Deus in illis habitet: quia scilicet Dei spiritus in illis habitet; spiritus nimirum ille, quem cælitus ad Christi fidem aggregati hauserant, & per eum variis donis spiritualibus affecti fuerant: qua de re & supra cap. 1. 7 egit, & infra cap. 12 prolixe agit. At ubi divinus spiritus habitat, qui est quædam veluti particula Dei, illic optimo jure Deus habitare dicendus est.

Vers. 17. *Si quis templum Dei corrumpit, corrumpet hunc Deus,*

Deus. Jam monitionem ac comminationem ſuam adverſus Eccleſiæ corruptores proponit. Corrumpitur autem Eccleſia ab iis, qui vel dogmata pernicioſa, vel etiam peccata ac vitioſos mores in eam invehunt, & inprimis qui lites ac diſſidia ſerunt, per quæ divini templi compages luxatur, & ſic totum ædificium corruit; quemadmodum ex adverſo pace & mutua charitate conſervatur.

Corrumpet hunc Deus. Sane merito perdet hunc Deus.

Templum enim Dei ſanctum eſt. Rationem dicti ſui affert: quia Dei templum eſt ſanctum, id eſt Deo prorſus ſacrum, inviolabile, quod minime profanari, nedum deſtrui ullo pacto debeat. Sic leges, ſic regum majeſtas dicitur ſacra, quia nulla ratione violanda ſit. *Quod eſtis vos.* Ὅτινες ἐστε ὑμεῖς. Relativum ſequitur numerum ſui conſequentis, ut & alibi.

Verſ. 18. *Nemo ſeipſum decipiat.* Monuit & terruit apoſtolus eos, qui Corinthiorum Eccleſiam corrumpebant, & factiones ac diſſidia inter eos ſerebant: nunc iſtius rei fontem aperit; qui erat, quod quidam ſapientiæ cujuſdam opinione tumerent. Hinc enim fiebat, ut quorundam Chriſti miniſtorum, & inprimis Pauli ſimplicitatem faſtidirent, ut ambitione & factionibus certarent.

Itaque monet Paulus: *Nemo ſeipſum decipiat*, id eſt, opinione ſapientiæ ſibi blandiatur & imponat.

Si quis videtur ſapiens eſſe in vobis in hoc ſeculo, ſtultus fiat, ut fiat ſapiens. His verbis oſtendit Paulus, neminem debere ob mundanam ſapientiam animo efferri. *Si quis videtur*, nempe ſibi. Sapientiæ mundanæ, ac proinde animi tumorem maxime perſtringit Paulus.

In vobis, id eſt, inter vos.

In hoc ſeculo, id eſt, in rebus ad hoc ſeculum ſpectantibus; quale eſt doctum & eruditum eſſe, Philoſophum eſſe, oratorem eſſe, & ſimilia. Hæc enim omnia hujus ſeculi bona ſunt, & ad hujus ſeculi bona comparanda ſpectant.

Stultus fiat, ut fiat ſapiens, id eſt, ea animo concipiat ac ſectetur, quæ mundana ſapientia ſtulta judicat: ne ſequatur mundanæ ſapientiæ ductum, nam huic univerſa religio Chriſtiana ſtulta videtur. Sordet illi Chriſtianæ religionis ſimplicitas, ſordet vivendi ratio in ea præſcripta, & inprimis omnium vitæ hujus bonorum, imo vitæ ipſius contemptus. Stultus ergo mundanæ ſapientiæ eſt, qui eruditionem, acumen, orationis pulchritudinem non requirit, qui honorem, qui opes & voluptates contemnit; qui ſeſe nemini præfert; omnibus cedit, nulli invidet. Qui ſic ſtultus eſt eſt, vere ſapit. Quocirca ob mundanam ſapientiam nemo ſeſe jactare debet: cum is demum vere ſit ſapiens, qui quantum ad mundi ſapientiam attinet, deſipit.

Verſ. 19. *Sapientia enim hujus mundi ſtultitia eſt apud Deum.* Cauſam reddit, cur dixerit, eum, qui ſeculi hujus ſapientia præditus eſt ſtultum fieri debere, ut ſapiens fiat: quia ſcilicet ſapientia hujus mundi, quæ eadem eſt cum ſapientia hujus ſeculi, ſtultitia ſit apud Deum. Unde ſequitur, neminem eſſe vere ſapientem propter iſtam ſapientiam, ſed potius ſtultum eſſe; ac proinde, ſi ſapiens eſſe velit, contrariam huic ſapientiæ ſtultitiam eſſe amplectendam. Eſt autem hujus mundi ſapientia ſtultitia apud Deum, ac proinde vere ac reipſa, quatenus ſapientum hujus mundi cogitationes ac conſilia omnia ad hujus vitæ bona tendunt, divinæ voluntati adverſantur.

Scriptum eſt enim. Probat ſcripturæ teſtimoniis, rem ita ſe habere: quorum primum eſt ex Jobi cap. 5. 13 deſumtum:

Qui irretit ſapientes in aſtutia ipſorum. Hinc enim apparet, ſapientiam hujus mundi aſtutiam verius eſſe, quam ſapientiam. Stultitiam autem eſſe ex eo manifeſtum eſt, quod hujus mundi ſapientes Deus capiat & irretiat. Quæ enim eſt iſta ſapientia, quæ non tantum non efficit, ut aliquis retia & capturam effugiat, ſed etiam ut capiatur & irretiatur efficit? Quomodo autem Deus ſapientes hujus mundi irretiat, cap. 1. 19. & ſequentibus explicatum eſt.

Verſ. 20. *Et rurſus.* Alterum ſcripturæ teſtimonium, ex Pſalm. XCIV. 11: *Dominus novit cogitationes ſapientium quod ſint vanæ.* In Hebræo eſt ſimpliciter, *hominum.* Sed res ipſa indicat, non vulgares homines, ſed inprimis eos, qui inter homines ſapientia excellunt, eſſe intelligendos. Itaque merito Græci interpretes ſapientum nomen pro voce hominum repoſuerunt. Jam vero ſi ſapientum cogitationes ſunt vanæ, quis non videt, eorum ſapientiam eſſe vanam, ac proinde ſtultam? Vanas autem eorum eſſe cogitationes vel ex eo apparet, quod evangelium Chriſti repudient, ut cap. 1 docuit apoſtolus. Alibi etiam dicit eos vanos eſſe factos in cogitationibus ſuis, & obtenebratum eſſe inſipiens cor eorum: dicentes ſe eſſe ſapientes, ſtulti facti ſunt Rom. 1. 21, 22.

Verſ. 21. *Quare nemo gloietur in hominibus.* Redit ad principale inſtitutum, id eſt, ad avocandos Corinthios a diſſidiis illis ac conrentionibus, hancque ſuam admonitionem ex ſuperioribus infert. Poteſt enim non tantum ad proxime dicta, ſed etiam ad ſuperiora particula ὥστε referri. Ex proxime dictis quidem id ita ſequitur: Si ſapientia hujus mundi eſt ſtultitia apud Deum, nemo debet in hominibus gloriari. Ideo enim homines in hominibus gloriari ſolent, quod eos ſapientia hujus ſeculi præditos videant. In iis, quæ ſtulta mundus ducit, nemo gloriari ſolet.

Gloriari autem *in hominibus*, eſt gloriari de hominibus, quod ſcilicet ad eos pertineas, quod eos pro ducibus ac magiſtris habeas, quod eorum ſit laudi, id ſibi ducere, & ſic ſe eo nomine efferre.

Omnia enim veſtra ſunt. Nova ratione, quanquam ſuperius verſ. 5 indicata, gloriationem iſtam impugnat. Non debetis in hominibus, ſeu de magiſtris veſtris gloriari, tanquam ſi vos eorum ſitis; cum contrra potius omnia ſint veſtra, & illi ipſi, quibus magiſtris ad Chriſti religionem perveniſtis. Itaque illi potius de vobis, non vero vos de illis, gloriari deberent. *Omnia ſunt veſtra*, id eſt, in omnia vos jus quoddam habetis, omnium veluti domini quidam eſtis, ſic, ut vel veſtris uſibns ſerviant, præſertim ſi bona ſint, vel nocere vobis ſaltem non poſſint, ſi ſint mala.

Verſ. 22. *Sive Paulus, ſive Apollos, ſive Cephas.* Enumeratione rerum quarundam, ad quas reliquæ omnes referri poſſunt, id probat, omnia eſſe fidelium. Primo loco Chriſti miniſtros collocat; quia de iis nominatim agebatur; inter hos autem ſe primum. Solet enim Paulus, cum Chriſti miniſtros deprimit, ſe primo lôco collocare, & ſui ſemper tanquam minimi inter ipſos meminiſſe. Obſervavimus id cap. 1. 12. 11. 5. Paulus, Apollos, Cephas ſunt veſtri, quia ut verſ. 6. dixit, miniſtri ſunt per quos credidiſtis, iique tales, qui omnem vim & habilitatem vobis quoad fidem miniſtrandi a Domino acceperint. Itaque & illi ipſi, &

eorum

eorum dona vestra sunt. (a) Ex eo autem, quod Cephas aut Petrus dicatur esse fidelium, cuivis constare potest, an is Christianorum Dominus & Christi vicarius fuerit, tantumque in Ecclesia principatum ac prærogativam, quanta illi nunc a multis, & propter illum aliis quoque tribuitur, habuerit.

Sive mundus, id est, tum hujus mundi machina, tum homines omnes in eo degentes. Si vos non essetis in mundo, Deus perderet hunc mundum: vos hujus mundi jus vere habetis; cæteri homines illud injuria sibi usurpant: homines etiam vestri sunt: quia quoties opus est, Deus illis in vestrum commodum utitur; etiam cum injuria vos afficiunt vestri sunt; his enim injuriis salutem vestram promovent: ita Deus homines & omnia eorum consilia gubernat, præsertim ibi, ubi fideles degunt, ut illa in eorum bonum cedant. *Sive vita.* Vos & hujus, & futuræ vitæ jus habetis; reliqui homines ad futuram quidem vitam nullum jus habent; hanc vero nullo jure possident, cum ea non ex Dei voluntate utantur. Sic de cibis, quibus hæc vita sustentatur, alibi dicit apostolus: Tit. 1. 15: *Omnia sunt pura puris, impuris autem omnia impura*; ostendens, hominibus impuris fas non esse cibos uti, seu cibos utentium impuritate fieri impuros, & sic ab iis non debere attingi.

Sive mors. Mors est nostri juris, quatenus ita est in nostra potestate, ut nobis nocere non possit: imo etiam sæpe prodest, cum scilicet eam Christi & justitiæ causa subimus si enim cum Christo morimur, cum eo etiam vivemus 2 Tim. 2. 11.

Sive præsentia, sive futura. Hoc intelligi potest tum de rebus, quæ vel nunc sunt, vel aliquando existent, tum de iis, quæ vel nunc in orbe geruntur, vel aliquando gerentur, sive sint bella, sive pax, sive hoc, sive illo modo mundus regatur, sive duret, sive intereat.

Omnia sunt vestra. Epanalepsis est, quasi dicat, omnia, inquam, sunt vestra.

Vers. 23. *Vos autem Christi, Christus autem Dei.* Non ita omnia sunt vestra, quasi vos nullius essetis; sed vos Christi estis, Christus est vestrum caput, vester dominus, Christus in vos absolutam habet potestatem, licet talem, quæ tota in vestrum bonum ac felicitatem dirigatur.

Christus vero Dei. Rursus & Christus aliud adhuc habet caput, nempe Deum, ex quo totus pendet, a quo omne imperium ac dignitatem habet, ac proinde etiam ad eum omnis Christi honor ac gloria dirigitur, & in eo tanquam ultimo scopo terminatur. Altius imperium hoc non ascendit. Sic infra cap. XI. 3: *Volo vos scire, quod omnis viri caput sit Christus, caput autem mulieris vir; caput autem Christi Deus.* Hinc apparet, Christum nequaquam esse summum illum Deum, quandoquidem alium adhuc supra se habet, cujus totus est, & a quo dependet, quique caput illius est: imo manifeste a summo illo Deo, seu Deo κατ ἐξοχὴν sic dicto distinguitur. Hinc autem tacite vult colligi apostolus, Corinthios & fideles omnes nonnisi in Christo, ac proinde & Deo gloriari debere; & sic non hominum aliquorum, sed Christi ac Dei discipulos se esse profiteri.

(a) *De primatu Petri.*

CAP IV.

ARGUMENTUM.

Pergit in argumento proposito Paulus, & Corinthios a factionibus illis avocat, opinionem nimiam eorum de se ac sui similibus euangelicæ doctrinæ præconibus, quantum potest, minuit: deinde ipsorum etiam Corinthiorum fastum deprimit. Hinc enim dissidia illa nascebantur, partim quod nimis multum doctoribus suis tribuerent; partim quod sui ipsorum opinione tumerent. Inde enim fiebat, quod illis sese tanquam dominis & magistris suis addicerent; hinc vero, quod alii hunc, alii alium vel eligerent vel fastidirent. Tandem sub finem capitis illis adventum suum pollicetur, illisque, nisi resipuerint, pœnam minatur.

Vers. 1. Pars. I. *Sic nos reputet homo.* Ostendit Paulus, quid de se suique similibus sentire debeant homines. *Homo*, id est, aliquis, vel quivis, Hebræorum modo.

Tanquam ministros Christi: In Græco est ὑπηρέτας, quod proprie remigem, vel hominem remis addictum notat. Itaque Paulus hac ministrorum appellatione se minime extollit, sed potius deprimit, famulum ac mancipium quoddam Christi se cum cæteris suis sociis esse dicens. Nam, ut in secunda ad eosdem Corinthios Epistola cap. 4. 5 ait: *Non enim nos ipsos prædicamus, sed Christum Jesum Dominum, nos autem ipsos servos vestros propter Jesum.* Quibus verbis non tantum ipsius Christi, sed etiam fidelium ejus servos se suosque socios esse dicit, quatenus nimirum Christus illorum opera in fidelium suorum commodum utebatur.

Tanquam dispensatores mysteriorum Dei. His verbis vocem illam ministrorum Christi, quæ generalior sua natura est, & omnibus fidelibus applicari potest, restringit, ostendens, qualis ipse cum suis collegis minister Christi sit, nempe qui dispensatoris in Dei & Christi domo munere fungatur. Mysteria Dei sunt arcana illa Dei decreta ac consilia ad hominum salutem spectantia, quæ in euangelica doctrina continentur. Hæc dispensabant, cum homines in divina veritate instruebant, pro uniuscujusque captu. Hæc est mensura, qua omnium Christi servorum dignitatem ac præstantiam metiri debemus. Ultra hanc qui se extendit, & dominium aliquod in Dei domum & familiam sibi arrogat, is fateatur necesse est, se in censu ministrorum Christi minime contineri.

Vers. 2. *Quod vero reliquum, quæritur in dispensatoribus, ut fidelis quis reperiatur.* His verbis docet, nihil præterea in se suisque sociis spectandum esse, quam fidem, seu num fideliter in hoc munere se gerant: & hoc unum esse, quod ex sua parte afferre possunt; cætera a domino esse. Et mysteria quæ dispensant domini sunt propriæ opes & facultates; & omnis eorum in dispensando dexteritas a domino proficiscitur. Itaque tacitam hic & in sequentibus objectionem occupare videtur apostolus. Postquam enim se cum sociis Christi ministros ac dispensatores appellans, ostendit

ſtendiſſet, minime convenire, ut tantum ſibi & aliis tribuerent Corinthii, ut iis ſe tanquam dominis quibuſdam addicerent; poterant illi dicere, Quid tum? etiamſi vos ſitis miniſtri Chriſti, & diſpenſatores myſteriorum Dei, tamen in diſpenſatoribus maxime ſpectatur fides, & hujus reſpectu merito magni facimus eum, quem fide cæteris præcellere videmus. Reſpondet Paulus, hujus rei judicium illis minime competere; dominum eſſe, qui ea de re ſit judicaturus.

Quod vero reliquum, nempe eorum, quæ in nobis ſpectari ac æſtimari poſſunt.

Quæritur in diſpenſatoribus, ut fidelis aliquis inveniatur. Fides in diſpenſatoribus requiritur, ne dominorum facultates concreditas alio, quam par eſt, & præter domini mentem ac voluntatem convertant. Fides autem eorum, qui myſteria Dei diſpenſant, requirit, ut diligentes & gnavi ſint in docendo, & in corpore ſpirituali hoc penſum diſtribuant, nec quicquam reticeant eorum, quæ ſcire alicui interſit, neve fraude aliqua in iis quæ diſpenſant utantur, aut domini myſteria adulterent. Aliquis, id eſt, quivis, quicunque oeconomi officio fungitur.

Verſ. 3. *Mihi vero in minimum eſt, ut a vobis dijudicer.* Hic jam docet, nequicquam illis, aut ullis aliis hominibus competere, ut de ejus fide ſententiam ferant, & eam ſuo calculo comprobent. *In minimum eſt*, pro re minima id duco. Maluit mitius loqui, quam ſimpliciter dicere, pro nihilo mihi eſt: licet ſenſus ſit idem.

Dijudicer. Generale dijudicandi nomen hoc loco pro tali dijudicatione ſumitur, quæ ſit in rem ejus qui dijudicatur, ſeu quam abſolutio, indemnitas & approbatio conſequatur. Nam facilius de eo homines pronunciare poſſunt, num aliquis in ſuo munere fidelis non ſit, quam num vere & ex omni parte fidelis ſit. Illud ſæpe ab hominibus cognoſci poteſt; hoc non poteſt.

Aut ab humano die. Addit hoc Paulus, ne videatur ſolos Corinthios eorumque judicium hac in parte ſpernere. Per diem autem judicium intelligit; quia judicio certa dies dicari ſolet. Videtur enim alludere ad diem illum domini, in quo judicium illud ultimum exercebitur, & humanum diem ſeu judicium ei diei ac judicio opponere.

Sed neque meipſum dijudico. Ulterius pergit apoſtolus, & oſtendit, ne ſibi quidem, qui ſe exactius noverat, id competere, ut ſe ipſum poſſit abſolvere. Non hoc dicit apoſtolus, ac ſi ille in ſuas actiones non inquireret, & in ſua conſcientia ſe vel abſolveret, vel damnaret; ſed quod plane definitivam ac decretoriam ſententiam, cui omnino ſtandum ſit, de ſe non ferret, domino iſtius rei arbitrium relicturus.

Verſ. 4. *Nullius enim mihi ſum conſcius.* Rationem proxime dicti reddit, per prolepſim. Dicere enim aliquis potuiſſet, Quid ergo? num tibi alicujus rei es conſcius, ob quam fiat, ut teipſum abſolvere non audeas? Non ſum, reſpondet Paulus; & ſi meo judicio hac in parte ſtandum eſſet, abſolverem meipſum.

Sed non in hoc ſum juſtificatus: non propterea, quod ego meipſum abſolvam, vere juſtificatus & abſolutus ſum. Non mea ſententia hic ſtabitur: fieri enim poteſt, ut licet ego nihil videam, in quo delinquam, dominus tamen videat, ac propterea me jure damnare poſſit. Cum dicit Paulus

Nullius mihi ſum conſcius, nihil neceſſe eſt, ut hæc verba reſtringamus ad ea, quæ muneris ejus plane erant propria. Indicat enim Paulus, ſi ſuo judicio ſtandum eſſet, fuiſſe ſe abſolutum. At hoc ſimpliciter affirmare non potuiſſet, ſi alioquin delicti alicujus ſibi conſcius fuiſſet: præſertim cum in iſtis oeconomis myſteriorum Dei ſimul etiam quam maxima vitæ ſanctitas requiratur. Porro cum negat ſe ideo juſtificatum eſſe, juſtificationem intelligit, quæ ex jure ſtricte ſumto ſeu merito proficiſcatur, nempe ex vera & exacta innocentia. Nam alioquin Johannes docet 1 Johan. III. 21, 22, eos quos cor ipſorum non damnat, fiduciam habere erga Deum, & omnia quæ rogant ab ipſo accipere; quibus in rebus etiam juſtificatio continetur. Sed Paulus loquitur de eo, quid jure & ex merito fiat: Johannes autem gratiam novi fœderis includit ac præſupponit. Hac enim præſuppoſita, qui puram habet conſcientiam, dummodo divinæ voluntatis notitia ſufficienter ſit inſtructus, quales vel inprimis fuerant apoſtoli; certus eſſe poteſt, ſe a Deo juſtificatum iri.

Qui vero me dijudicat dominus eſt. Hic jam oſtendit, cui vere competat ſententiam decretoriam, cui plane ſtandum ſit, de ſe ferre; nempe domino, Chriſto videlicet, hic enim eſt a Deo conſtitutus judex vivorum & mortuorum.

Verſ. 5. *Quocirca ne ante tempus quid judicate.* Ex ſuperioribus infert admonitionem, ne ſibi judicandi de ſervis Chriſti poteſtatem tanquam magiſtri quidam uſurpent.

Ante tempus, illud nimirum, quo dominus judicaturus eſt. Indicat, poſt id tempus, ſeu judicio illo præterito, demum libere poſſe de unoquoque, qualis fuerit, judicari.

Quid vel *quicquam*, nempe ejuſmodi, quod notitiæ veſtræ minime ſubjectum eſt. Nam alioquin de rebus apertis judicare poſſumus; præſertim in iis, quæ in Dei verbo expreſſe tradita ſunt; & ex eo qui de facto iſto pronunciat, non is judicat, ſed Deus.

Donec venerit dominus. Tempus illud definit, ante quod nemo judicandi poteſtatem ſibi uſurpare debeat. Hoc autem eſt tempus adventui domini Jeſu Chriſti deſtinatum.

Qui & illuminabit occulta tenebrarum, & manifeſtabit conſilia cordium. Cauſa in his verbis eſt, cur nemo ante domini adventum judicandi poteſtatem ſibi ſumere audeat: quia nimirum occulta tenebrarum ac conſilia cordium ante eum diem nemini patere poſſunt. Ex his autem potiſſimum de unoquoque ſententia ferenda eſt. Particula *&* poſt pronomen *qui* poſita indicat, ſubaudiendam eſſe propoſitionem aliam, nempe: qui non ſolum ea, quæ ſunt aperta, & hominum oculis conſpicua proſtucet, ſed etiam illuminabit profundis demerſa tenebris, & in apricum proferet.

Occulta tenebrarum, id eſt, intenebris poſita, & propterea occulta. Eleganter autem tenebris illuminandi verbum opponit. Per occulta autem iſta & in tenebris demerſa intelliguntur omnia cum facta, tum conſilia, ad quæ hominum oculi pertingere non poſſunt.

Et manifeſtabit conſilia cordium. Conſilia cordium ſunt una ſpecies eorum, quæ occulta tenebrarum vocavit. Conſilia autem cordium ſunt animi decreta ac propoſita ea, quæ quiſpiam ſpectet, & ad quæ collimet; licet fieri non raro poſſit, ut ea in actum

non perducat, aut ipse impleat. Tacite ostendit apostolus, valde imprudenter agere Corinthios, quod quosdam attollerent, & sententia sua absolverent ac laudarent; cum tamen eorum occulta facta & consilia cordis minime discernerent.

Et tunc laus erit unicuique a Deo. Eventum hujus judicii exprimit; & tunc demum, inquit, laudem unusquisque consequetur. Laudem intelligit veram ac solidam. Laus autem hæc non in verbis, sed in rebus & præmio consistit. *Unicuique.* Id est, qualem unusquisque fuerit promeritus; quisque pro meritis laudabitur.

A Deo. Deum opponit hominibus, qui sæpe immeritos laudant. Deo autem hanc laudis distributionem adscribit, quia Deus per Christum judicabit omnes, & præmia unicuique distribuet.

Pars II. Vers. 6. *Hæc autem fratres*, &c. Incipit altera pars capitis, in qua Corinthios tum monet, ut suo exemplo edocti, non nimium doctoribus tribuant; tum reprehendit, quod & ipsi vana sui opinione tumerent, unde tanquam ex fonte hæc inter ipsos dissidia manabant.

Hæc, nempe quæ de doctoribus & præconibus euangelii hactenus dixi; dum ostendi, quo loco habendi sint, & cui de eorum dignitate ac præstantia judicandi potestas competat.

Per figuram in meipsum & Apollo transtuli: id est, in mea & Apollo persona proposui, me & Apollo induxi. Nam de se & Apollo maxime fuerat locutus: Petri tantum semel in hac materia meminit; ne videretur non tam modestia in æstimandis Christi ministris duci, quam erga tantum apostolum laborare invidia. De Apollo alia res erat; quem Paulo ita conjunctum fuisse apparet, ut is non facile invidiæ alicujus erga Apollo suspicione perstringi posset. Utitur Paulus verbo μετασχημάτισα, ut ostendat, se modo ac figura quadam loquendi usum esse, cum se & Apollo induxit: nempe quia non id tantum, quid de se & Apollo sentire debeant, docere voluit; sed quiddam amplius, quid videlicet de omnibus aliis doctoribus sentiendum sit. Itaque se quidem & Apollo nominat, sed præter se & Apollo alios etiam intelligit: quod qui facit, certa quadam dicendi forma ac figura utitur. Prudenter autem & modeste a Paulo factum est, quod aliorum doctorum nomina non produxerit, quibus procul dubio Corinthii plurimum tribuebant, ad quos etiam Paulus superiori cap. vers. 18, 21, digitum intendit, & infra hoc ipso cap. vers. 18, 19 eos designat, & quorum in posteriore epistola crebram mentionem facit, ac ut suam contra ipsos autoritatem tueretur, multa de se dicere necesse habuit. Horum ergo nominibus pepercit Paulus, ac maluit sui ipsius & Apollo depressione istorum quoque de se, & aliorum de illis opinionem minuere. Nam si de tantis viris, quantus erat Paulus & Apollo, humiliter sentiendum erat; quanto magis de iis, qui ipsis minime pares essent? Adde, quod Paulus de verorum Christi ministrorum præstantia ac dignitate loquens, multa illis tribuit, quæ forte doctoribus istis haud tribui conveniret.

Propter vos, id est, vestra causa: quod statim explicat, cum subjicit;

Ut in nobis discatis non supra id quod scriptum est, sapere. Id est, ut in mea & Apollos persona discatis, quantum doctoribus tribuere debeatis, ne scilicet quidquam ultra id, quod a me modo de meipso & Apollo dictum vel scriptum est, de illis opinemini.

Ut non unus pro uno inflemini contra alterum: ut hac ratione dissidiis istis, quæ sunt inter vos, obvietur. *Ut non unus*, id est, ne quisquam: *pro uno*, id est, pro aliquo ex doctoribus, *inflemini*, (a) pluralis numerus pro singulari. Sic 1 Tim. 5. 11. 1 Petr. 4. 10. *Inflari* autem hic est cum fastu quodam ac superbia pugnare pro magistri gloria. Nam qui pro magistrorum suorum gloria magna animi contentione depugnant, fastu turgent; & pro sua gloria simul certant, quod scilicet tanti magistri discipuli, tanti ducis sectatores sint. *Contra alterum*, nempe vel doctorem, vel discipulum. Vel etiam ne vos alii aliis contra alios aggregetis, & sic factionibus, ac veluti sub diversis signis de magistrorum ac discipulorum præstantia digladiemini.

Vers. 7. *Quis enim te discernit?* Rationem subjungit, cur nemo aliis sese præferre, aliosque præ se despicere debeat. Quis enim est, inquit, qui te ex aliorum censu eximit, quasi sis quicquam cæteris sive doctoribus, sive discipulis præstantius? Subintellige, nemo is est, nisi forte tu ipse, aut alius quispiam homo minime idoneus hujus rei arbiter.

Quid vero habes quod non accepisti? Addit hoc, ne forte propter donorum præstantiam animos sibi quispiam sumat, & cæteros sibi hac in parte haud pares fastidiat.

Si vero & accepisti, quid gloriaris ac si non acceperis? quasi dicat. Ille demum gloriari posset, qui alienæ liberalitati ac munificentiæ hæc dona non deberet. Conjunctio &, verbo *accepisti* præfixa, eam vim habet ut veritatem prioris dicti subsumat: quasi d. si vero accepisti, ut sane accepisti ea.

Vers. 8. *Iam saturati estis.* Fastum Corinthiorum gravius in his & sequentibus tangit apostolus. Miratur autem in his verbis, per Ironiam quandam, quod Corinthii tam cito, & sine se, ad nescio quam dignitatem, regnum ac felicitatem pervenerint. Nam, qui alios despiciunt ac fastidiunt, necesse est ut in summa quadam felicitate versentur. Si enim miser & afflictus eorum sit status, ita ut omnibus ipsi sint despectui, quis locus potest esse superbiæ?

Porro omnibus istis verbis, *satiati*, *ditati*, *regnum adepti estis*, idem designat apostolus: q. d. tam cito (ea enim est vis particulæ ἤδη) eo felicitatis perveniistis, ut vobis alios contemnere ac fastidire vacet, & certare de gloria?

Sine nobis regnum adepti estis. Atqui oportebat nos quoque istius regni habere socios: mirum est sane, vos potuisse sine nobis regnum hoc capessere.

Ἐβασιλεύσατε, *regnastis* proprie: verum hoc loco non de re jam plane præterita, sed quæ adhuc duret, accipi debet, ideoque eam vim habere, ut significet, regnum adepti estis, vel regnare cœpistis, & etiamnum regnatis: quemadmodum credidisse quispiam dicitur qui etiamnum credit Rom. 13. 11.

Atque utinam regnaretis! Inseruit hoc apostolus, ut ostendat, se illis minime invidere, ut in statu quam maxime felici versentur, modo id vere fieret; imo illud unice cupere. Hoc enim si fieret, se quoque ab hoc statu excluſum iri affirmat. Regnare enim Christiani sine apostolis non possunt.

Vers. 9. *Arbitror enim, quod Deus.* Causam subjungit proximi dicti per occupationem quandam. Poterat enim aliquis dicere: Quid tu Paule optas ut regnes, nonne jam satis regnas & beatus es? Respondet Paulus, se

(a) *Pluralis pro singulari.*

minime

minime regnare, ſed in miſera prorſus ſorte verſari.

Arbitor enim, inquit, *quod Deus nos apoſtolos ultimos deſignavit, tanquam morti addictos:* quibus verbis miſeram ſuam ſortem exprimit. *Dicit*, *arbitror*, quia ex effectis id quod Deus decreviſſet, colligebat.

Nos apoſtolos ultimos: me, ut ſit nomen plurale pro ſingulari; vel etiam me & Barnabam: nam hic fuit Paulo veluti collega a ſpiritu ſancto additus Act. XIII. 2, 3, 4.

Ultimos. Vel hoc addit, ut ſeſe a cæteris apoſtolis diſtinguat, quippe qui ultimo loco, & poſt reliquos omnes ad munus apoſtolicum fuerit vocatus; & ut oſtendat, hanc adeo miſeram, quam deſcribit, ſortem non fuiſſe aliis apoſtolis communem: vel vocem *ultimorum* addit per mimeſin quandam, ac ſi dicat, Nos apoſtolos, qui ultimi per contemtum à quibuſdam vocari ſolemus.

Deſignavit, ἀπέδειξεν, id eſt, decreto ac voluntate ſua ei rei addixit, ut eſſemus damnatis hominibus ſimiles. Simili ratione Lucas uſus eſt verbo ἀποδείκνυμι cap. 10. 1.

Tanquam morti addictos. Id eſt, ut eſſemus tanquam homines morti addicti, ſeu damnati ad ſupplicium. Quod cur dicat, ſtatim docet:

Quia ſpectaculum facti ſumus mundo. quaſi dicat, Idcirco affirmo, nos eſſe damnatis hominibus ſimiles, quia quemadmodum illi ſpectaculum ſolent eſſe hominibus, cum vel ad ſupplicium rapiuntur, vel in theatris beſtiis objiciuntur, ita & nos ſpectaculo ſumus, idque non uni alicui hominum parti, aut uni urbi; ſed toti mundo. Spectaculo autem mundo erant, quia ubique continuis, iiſque variis malis ac perſecutionibus vexarentur.

Et angelis, & hominibus. Oſtendit, quas perſonas mundi voce deſignet, nempe non homines tantum; ſed etiam angelos, ſive bonos qui in hoc mundo habitant, ſive malos. Omnibus iſtis ſpectaculo erat Paulus, omnium iſtorum oculis erant expoſitæ ejus calamitates, quas euangelii cauſa ſuſtinebat.

Verſ. 10. *Nos ſtulti propter Chriſtum; vos autem prudentes in Chriſto.* Subjicit hoc, partim ut miſeram ſuam conditionem explicet; partim quia per antitheſin ſe Corinthiis confert, eorumque conditionem ſuæ ſorti penitus contrariam eſſe docet, & ad id unde cœperat, nempe eos ſine ſe regnum adiiſſe, efficit, eoque revertitur: quaſi. d. Dixi, vos ſine nobis regnum adiiſſe: quia ſi quis noſtram ſortem cum veſtra componet, videbit nos in contrario plane ſtatu verſari.

Nos ſtulti propter Chriſtum &c. *Stultos* ſe dicit, tum quia hominum opinione ſtulti erant, ſeu pro ſtultis habebantur, quippe qui & doctrinam proponerent, & vitæ rationem ſectarentur, quæ ſtulta hominibus videbatur; tum quia revera, ſi carnalem & mundanam ſapientiam ſpectes, ſtulti erant apoſtoli. *Propter Chriſtum*, cujus doctrinam prædicamus, & ſecundum eam vitam noſtram omnem inſtituimus.

Vos prudentes in Chriſto; vos vero e contrario pro hominibus prudentibus ac ſapientibus habemini, & revera etiam, ſi quis carnalem ſapientiam attendat eſtis, idque *in Chriſto.* Id eſt, ipſius Chriſtianiſmi habita ratione. Tam ægre potuiſtis Chriſti religionem cum humana prudentia conciliare.

Nos infirmi; *vos autem validi. Infirmi*, id eſt, afflicti, vexati, omnium odiis expoſiti. *Validi*, id eſt, nullis obnoxii injuriis & afflictionibus propter Chriſtum, adeo ut nemo vos facile aggredi audeat.

Vos glorioſi, nos ignominioſi. Vos non tantum non vexamini injuriis, ſed etiam omnium ore celebramini, nos vero pro infamibus, & omni honore indignis habemur. *Ad hanc uſque horam.* Oſtendit malorum, quibus vexetur, perpetuam continuationem. Ἀστατοῦμεν. Id eſt, incertis vagamur ſedibus, nullum habemus locum ubi conſiſtamus, undique pellimur, undique exigimur.

Verſ. 12. *Si qui nos perſequantur*, διωκόμεθα. Intelligitur omnis vexatio, quæ non intra verba ſtat, ſed in rerum malarum illatione conſiſtit, ut ſunt verbera, plagæ, vincula, exilia, bonorum direptiones, cædes, & id genus alia.

Suſtinemus, ἀνεχόμεθα, id eſt, patienter, & ſine omni vindictæ cupiditate toleramus.

Verſ. 13. *Blaſphemia affecti precamur.* Blaſphemia affici multo quippiam gravius eſt, quam conviciis proſcindi; quod præcedenti commate commemoravit. Videntur autem per blaſphemiam hoc loco intelligendæ eſſe graves calumniæ, quæ ubique apoſtolis ad aggravandam eorum cauſam imponi ſolebant, ut quod eſſent peſtes, turbatores publicæ tranquillitatis, rebelles, ſeditioſi, homines impuri ac ſceleſti: quæ longe ſunt graviora, quam conviciis quibuſdam aut maledictis impeti.

Precamur παρακαλοῦμεν, id eſt deprecamur calumnias, & blanda excuſatione eas amolimur quantum poſſumus; non regerimus calumnias, non ringimur, non acribus & acerbis verbis adverſarios ulciſcimur.

Tanquam purgamenta mundi facti ſumus. Id eſt pro hominibus viliſſimis, abjectiſſimis, imo impuriſſimis habemur; ſumta ſimilitudine ab excrementis ſeu ſordibus undique everrendo collectis.

Omnium ramentum uſque nunc. Περίψημα, τῆς τοῦ περιψᾶν, quod detergere ſignificat. Itaque περίψημα videtur peniculum deſignare, quo ſordes detergi ſoleant: ſic, ut duplici, eaque vicina metaphora uſus fuiſſe videatur, una ab ipſis ſordibus ducta, altera a peniculo, quo ſordes detergi ſolent: quorum utrumque quam ſit abjectum & contemptum quivis videt.

Verſ. 14. *Non pudefaciens vos hæc ſcribo.* Occupatio quædam eſt, quia enim ſe cum Corinthiis compoſuit, & quam in diverſo, imo plane contrario ſtatu ipſe & Corinthii verſentur, docuit; videri poterat Corinthios verbis exagitare voluiſſe. Id nunc amolitur a ſe Paulus, & ait, ſe hoc non ſcribere, ut eos pudefaciat. *Pudefaciendi* vox quidpiam gravius hoc loco ſignificare videtur. Nam procul dubio id Paulus quæſivit, ut eos aliqua ratione actionum ſuarum ſubpuderet, cum ſe tam diſſimiles apoſtolis viderent.

Sed ut filios meos dilectos admoneo. Sed, inquit, paterna quadam objurgatione utor erga vos, quos pro filiis meis dilectis habeo. More autem patrum eos increpat:

Admoneo, nempe ut ſpiritus & ambitionem deponatis, atque a factionibus ac diſſidiis, quæ inde nata ſunt, abſtineatis, & eam vitæ rationem in Chriſto amplectamini, quæ efficiat, ut non ſit diſſimilis noſtra & veſtra conditio.

Verſ. 15. *Etſi enim decem millia pædagogorum haberetis in Chriſto.* Occurrit objectioni. Poterat enim aliquis Corinthiorum cogitare: quid tu tibi id ſoli arrogas, quod ſis noſter pater? nonne alios etiam, & quidem non paucos præter te in Chriſtiana religione duces habemus, quos pro patribus quibuſdam ſpiritualibus agnoſcamus? Reſpondet Paulus: Pædagogos in Chriſto multos habere poteſtis; at non niſi unum patrem, nempe me. Itaque Corinthiorum duces

cum pædagogis confert ; se cum patre : quo ipso tum Corinthiorum ipsorum, tum magistrorum fastum deprimere voluisse videtur.

In Christo Iesu. Id est, ratione Christianæ religionis, seu, quatenus Christiani estis.

In Christo Iesu enim per euangelium ego vos genui. Causam affert, cur se patrem Corinthiorum vocaverit; nempe quia ipsos genuerat in Christo Jesu, id est ipsos primo ad Christianam religionem adduxerat.

Per euangelium, id est, euangelii prædicationem. Porro cum Paulus se Corinthiorum *patrem* hoc loco nominat, nihil Christi præcepto contrarium facit, quo discipulis suis prohibuit, ne patris nomine quenquam vocarent, aut se vocari paterentur Matth. 23. 8, 9, 10. Non enim id vetuit Christus, ne quisquam ullo pacto patris, quemadmodum & magistri appellationem usurpet; sed ne hunc sibi velut ordinarium titulum imponat, vel ab aliis imponi ac tribui patiatur, quemadmodum hodie fieri videmus.

Vers. 16. *Precor igitur vos, imitatores mei estote.* Monitionem hanc attexit præcedentibus verbis, & eam ex illis infert. Si ego vester sum pater, & vos filii mei dilecti estis, igitur vos precor, ut mei imitatores sitis. Convenit enim ut filii patrem imitentur.

Vers. 17. *Propterea misi vobis Timotheum.* Ne dicerent, quomodo imitari te possumus, cum te præsertim non conspiciamus, nec vitæ rationem ob oculos habeamus positam, & jam etiam pene obliti simus, qualem tè apud nos gesseris? *Propterea*, id est, ut me imitari possitis, *misi vobis Timotheum.* Inserit autem commendationem Timothei, ut ei autoritatem conciliet, eumque velut fidei literis, quas vocant, eis sistat.

Qui est filius meus dilectus, & fidelis in domino. Verba *in domino* videntur ad nomen filii referenda esse. Suum autem filium in domino, id est, in Christo vocat eo pacto, quo paulo ante Corinthios, quia scilicet eum ratione Christianæ religionis genuerat.

Vocat eum *dilectum filium*, propter singularem amorem, quo eum prosequebatur : quo nomine etiam ipsius singulares virtutes & dotes tacite tangit. Non enim sine causa tam charus Paulo esse potuit. Vocat πιστὸν *fidelem*, cui nimirum in omnibus fides adhibenda esset.

Qui vobis in memoriam revocabit vias meas in Christo. His verbis exprimit, quo fine Timotheum illis miserit, nempe ut illis in mentem revocet Pauli vias in Christo. Per *vias* intelligit mores & actiones, & totam vitæ suæ rationem (hanc enim Corinthios imitari volebat) suam puta modestiam & animi humilitatem, mundanæ gloriæ contemptum, fidem, patientiam, charitatem.

In Christo. Ostendit se agere de vitæ suæ & actionum ratione, quatenus illæ ad Christum, seu Christianam religionem referantur. Sequentia etiam docere videntur viarum suarum in Christi nomine Paulum quoque includere doctrinam suam : nam & hæc ad vitæ ipsius rationem pertinet, & a Corinthiis, etsi non docendo, tamen agendo imitanda exprimendaque erat.

Quemadmodum ubique in omni ecclesia doceo. Ille vobis in memoriam revocabit actiones pariter & doctrinam meam, qualem ubivis loco rum, seu in quavis ecclesia propono. Nisi quis verbum διδάσκω non tam de ipsa doctione, quam de modo ac ratione, quam quis in docendo observet, accipi malit : q. d. Paulus, docebit vos Timotheus, quomodo ego me ubique in quavis ecclesia in docendo, geram i. d est, non solum quid doceam, sed etiam qualem me in moribus & vitæ meæ actionibus exhibeam.

Pars III. Vers. 18. *Cæterum perinde quasi ego non venturus sim ad vos, inflati sunt quidam.* Occasione ejus quod dixerat, se Timotheum ad eos mittere, cum ipse non veniat, attexit hoc, quo & adventum suum Corinthiis pollicetur, ne ejus spem omnem abjiciant, misso præsertim Timotheo; & eos perstringit ac terret, qui animos sibi ex Pauli absentia, quam perpetuam fore suspicabantur, sumserant.

Inflati sunt quidam, id est sui quadam opinione quidam tument, multum sibi arrogant, & inter vos eminere ac glorioſi esse volunt, aliosque præ se contemnunt, imo mihi ipsi insultant, facile autumantes absenti illudere.

Vers. 19. *Veniam vero celeriter ad vos.* Falluntur opinione sua, qui putant, me non venturum ad vos. Nam & veniam, & celeriter veniam. Loquitur de veniendi consilio ac proposito, quod tum in ipso erat; quod tamen postea gravibus ex causis mutavit. Prudentium enim est ex causarum mutatione sua quoque mutare & temperare consilia. Verum quia in nostra potestate non est consiliorum nostrorum eventus, sed a Dei voluntate ac permissione pendet, idcirco addit :

Si dominus, nempe Jesus Christus, *voluerit*, id est, si is consilio meo annuerit, si id non impediverit.

Et cognoscam non sermonem inflatorum istorum, sed virtutem. Id est, videbo, experiar quales sint, non in sermone & eloquentia, quam illis largior, sed quales sint in virtute ac robore spiritus sancti, quanta sit in iis fides, quantus ardor, quanta rerum divinarum scientia, quæ signa edant vel miracula : videbo non quanti sint in dictis, sed quanti in factis.

Vers. 20. *Non enim in sermone regnum Dei.* Rationem proximi dicti subjungit, cur nimirum virtutis istorum hominum, non vero eloquentię experimenta capere velit :

Quia regnum Dei, id est, status ille beatus Christianorum hominum, ad summam Dei gloriam pertinens, seu effectus divini regiminis ac gubernationis in ecclesia.

Non consistit in *sermone*, id est, in eloquentia ac facundia, ut quis ornate & copiose unaquaque de re disserere possit :

Sed consistit *in virtute*, id est, efficacia spiritus sancti, id est, ut eximia & ingentia facta possis patrare.

Vers. 21. *Quid vultis? in virga veniam ad vos, aut in charitate spirituque mansuetudinis?* Postquam illis adventum suum prædixisset, nunc illis etiam severitate quadam minatur; ita tamen, ut in eorum potestate & arbitrio situm esse ostendat, an severitate aliqua, an vero lenitate ac mansuetudine in eos utendum sit.

Quid vultis? Eligite, utrum velitis, an ut me vobis, cum venero, severum ac rigidum exhibeam, an vero potius suavem & benignum. Nam si in istis vitiis, quæ nunc in vobis reprehendo, perstiteritis, rigidum me deprehendetis, si vero vos correxeritis, mansuetum ac benignum.

In *virga*, id est cum virga, virgam mecum afferens, qua vos cædam, ut parentes liberos suos immorigeros solent. Videtur autem alludere ad id, quod vers. 14 & 15 dixerat, dum illos filios suos dilectos, se vero patrem illorum nominat. Per *virgam* autem intelligitur animus puniendi, ipsaque pœna. Hæc vero pœna non tan-

non tantum in excommunicatione & acri reprehensione ac objurgatione consistit ; sed etiam in mali alicujus corporalis inflictione : cujus specimen sequenti capite in illo incesto videbimus. Sic & sequenti Epist. cap. 10, vers. 6 & 8 scribit, se in expedito habere ulcisci omnem inobedientiam, seque non pudefactum iri, si abundantius quidpiam glorietur de potestate sua, quam sibi dominus dedisset ad ædificandam, non ad destruendam ecclesiam. Et cap. 13 ejusdem epistolæ, talem potestatem suam commemorat, eaque se usurum in Corinthios, nisi mature resipiscant, minatur, ex qua appareret, ipsum nequaquam esse reprobum, aut divina virtute destitutum, sed potentem admodum ac robustum. Quæ quidem nulla alia fuisse videtur, quam quod potuerit non solum spiritualibus, sed etiam corporariis pœnis eos afficere. Subaudienda autem est in verbis istis particula *ut*, ἵνα.

In charitate. Charitatem opponit virgæ, non quod virga seu punitio charitatem excludat, præsertim in apostolo; sed quod punitio, quæ acerbitatem ac dolorem continet, non videatur esse germanus ac genuinus charitatis effectus. Ideo Paulus, quid charitatis nomine designet veluti explicans, subjungit :

Spirituque lenitatis & mansuetudinis. Mansuetudo enim severitati opponitur ac pœnæ. *Spiritus* autem *lenitatis* dupliciter intelligi potest : vel ut significet cor seu animum lenem ac mansuetum ; vel ut significet lenitatis ac mansuetudinis quoddam veluti effectum : quo pacto spiritus vertiginis, spiritus soporis, spiritus servitutis dicitur. Ille enim animi affectus & impulsus, qui in res aliquas fertur, spiritus rerum istarum appellatur.

CAP V.

ARGUMENTUM.

Progreditur in hoc capite Paulus ad alterum reprehensionis caput : & primo Corinthios reprehendit, quod incestum quendam hominem in Ecclesia tolerarint : deinde, quid cum eo fieri velit, ostendit : tertio de excommunicatione in genere agit, & de reprehensione quoddam dictum suum in alia quadam ad ipsos epistola extante declarat : tandemque caput hoc præcepto, ut incestus ille excommunicetur, concludit.

Vers. 1. Pars I. *Omnino auditur in vobis scortatio.* Virgam minatus fuit Corinthiis Paulus. Quocirca ne videretur non satis justas & graves istius severitatis habere causas, subjicit id, quod non tantum Corinthiorum fastum, quem hactenus reprehendit, deprimere queat ; sed etiam, quam merito illis apostolus interminetur virgam, ostendit.

Omnino. Duplicem vim hæc particula isto loco videtur habere posse : vel eam, quasi dicere velit apostolus : ne multis utar ambagibus, & quod res est exprimam ; vel ut significet constantem & minime dubiam famam ac rumorem.

In vobis. Id est, esse in vobis, vel inter vos.

Scortatio. Scortationis nomen hic, ut & alibi nonnunquam, latius extenditur, & omnem illicitum concubitum designat, sive sit scortatio proprie dicta, sive adulterium, sive incestus, ut hoc loco.

Et talis scortatio, quæ neque in gentibus nominatur. Exaggerat hoc peccatum Paulus : ne quis putet, eum simplicem quandam scortationem intelligere. Talis, inquit, scortatio, qualis neque inter gentes, scortationi alioqui maxime deditas, auditur. Grave crimen est, si inter Christianos scortatio esse audiatur ; quanto gravius, si talis scortatio, qualis ne quidem inter gentes profanas memoretur.

Adeo ut uxorem quidam patris habeat. Exprimit hanc adeo fœdam scortationem, quod scilicet quidam inter eos ausus fuerit uxorem patris sui, id est, novercam suam, in uxorum ducere. Id enim vox *habendi*, qua Paulus utitur, designare videtur : & præterea credibile non est, Corinthios laturos fuisse, ut quispiam cum scorto viveret, præsertim cum noverca ; sed quia hæc illicita consuetudo matrimonii nomine palliata fuit, idcirco Corinthii poterant ad hoc facinus connivere, præsertim si qui essent, qui illi patrocinarentur, ejusque fœditatem ac turpitudinem elevarent.

Vers. 2. *Et vos inflati estis.* Satis videtur reprehendisse Corinthios, quod in eorum cœtu tam turpis scortationis exemplum extaret : (unius enim scelus toti ecclesiæ opprobrio est ;) verum ne hic suam innocentiam possent prætexere, eorum quoque culpam exagitat.

Et vos inflati estis, id est, dum talia fiunt, talia in ecclesia vestra patrantur, vos tanquam re optime gesta, tanquam homines undiquaque perfecti ac beati, *inflati estis*, id est, magnos animos ac spiritus geritis, alios præ vobis despicitis, de honore ac gloria factionibus inter vos digladiamini ; nec videtis, quanto opprobrio universus cœtus vester laboret. Simili ratione Christus Laodicensium angelo vanissimam sui opinionem exprobravit Apoc. III. 17 : *Dicis te divitem esse, nullius rei indigum, & nescis, quod tu sis miser, & miserabilis, & pauper, & cæcus, & nudus.*

Et non potius luxistis. Ostendit, quid illis in hoc casu faciendum fuerit : nempe non tantum illis non fuisse superbiendum, sed etiam lugendum ; quod plus etiam est quam superbia non inflari. Nam afflicti, & in luctu positi ab omni fastu ac superbia abesse solent. Lugere autem debebant, id est, animo angi ac dolere, quod homo Christianus, in tanta divinæ veritatis luce, tantum facinus committere fuerit ausus, cum tanto totius ecclesiæ dedecore, & divinæ gloriæ detrimento. Per luctum istum intelligi volunt nonnulli jejunium, quod etiam luctus nomine vocari soleat : lugentium enim est jejunare. In hanc vero sententiam eos induxit, quod statim agatur de incesto isto e medio ecclesiæ tollendo. Jam autem morem hunc synagogæ Judaicæ fuisse ajunt, ut si quis ob flagitia sua puniendus esset, jejunium indiceretur. Verum nihil est necesse ut credamus ecclesiam morem hunc imitatam fuisse, aut apostolum de jejunio loqui.

Ut tolleretur e medio vestri. Ostendit, quem effectum luctus ac dolor ipsorum gignere debuerit, nempe hunc, ut hominem istum impurum e medio sui tollerent. Nam post commissum facinus alia ratione ecclesiæ macula elui non potest, quam hominum facinorosorum ex ecclesia exclusione. Notandum vero

est, quod Paulus non simpliciter dicat, ut tolleretur è medio, ne quis Paulum de hominis istius supplicio ac cæde agere putet; quemadmodum nonnulli crediderunt: sed addit pronomen *vestri* vel *vestrum*. Quare his verbis non cædem istius incesti, sed excommunicationem intelligit: quemadmodum etiam ex fine capitis hujus apparet, in quo excommunicationem istius hominis eodem verbo designat.

Qui opus hoc fecit, hoc est, qui opus hoc tam fœdum, tam enorme patravit. Eam enim vim habet pronomen τοῦτο.

Pars II. Vers. 3. *Ego quidem enim.* Altera pars capitis, in qua sententiam suam de incesto isto promit, & quid cum eo fieri velit, declarat. Particula γὰρ, si hoc loco causalis est, eam vim habet, ut ostendat, rationem quandam reddi, cur Paulus Corinthios reprehenderet, quod in istum hominem animadvertere neglexerint: quasi dicat, nam me quidem quod attinet. *Etiam tanquam absens corpore, præsens autem spiritu.* In priori membro deest particula *quidem*. Nam alias corporis absentia nullum ad hoc judicium ac sententiam momentum affert. Quare perinde est, ac si dixisset: tanquam absens quidem corpore, præsens autem spiritu; ut ostendat, absentiam corporis nihil obesse in ferenda de isto homine sententia: quam ellipsin etiam in profanis scriptoribus occurrere notant.

Spiritu id est, animo ac cogitatione qua vobis adsum, & vestram ecclesiam curo.

Iam judicavi, id est decrevi.

Tanquam præsens, non secus ac si corpore vobis adessem.

Eum qui ita hoc fecit. Emphatice peccatum hoc designat Paulus: nam & qualitatem & quantitatem ejus notat.

Ita, id est, tam fœde, tam turpiter egit: *hoc* id est, tantum flagitium perpetravit: quasi dicat, qui tale tantumque peccatum fecit.

Vers. 4. *In nomine domini nostri Iesu Christi.* Hæc & sequentia verba referuntur ad initium sequentis versiculi, nempe, *tradere hunc talem satanæ* &c. Traditio autem ista satanæ in nomine domini nostri Jesu Christi fiebat, quatenus non privata ipsius Pauli auctoritate, sed ipsius domini Jesu, & potestate ab ipso profecta fiebat. Hanc enim potestatem dominus Jesus Paulo dederat.

Congregatis vobis. Ostendit, quando hoc suum decretum de isto homine satanæ tradendo executioni mandare volebat, nempe in communi ecclesiæ Corinthiorum conventu.

Et meo spiritu id est, me etiam vobiscum, licet non corpore, at animo & cogitatione præsente.

Cum potentia domini nostri Iesu Christi. Id est, una vobiscum etiam præsente potentia ac virtute domini nostri Jesu Christi, per quem ejusmodi decreta executioni mandari debent.

Vers. 5. *Tradere hunc talem satanæ.* Decretum jam factum erat a Paulo, sed executioni mandari debuit in Corinthiorum cœtu, qui decretum istud Pauli promulgare debebant.

Hunc talem, τὸν τοιοῦτον. Epanalepsis est. Jam enim eum satis designaverat, τὸν ὅτι τοῦτο κατεργασάμενον. Sed iterum repetit, ac subinde inculcat, ut peccati gravitatem acerbitati pœnæ respondere innuat.

Tradere vero *aliquem satanæ* est eum satanæ potestati permittere. Porro quæ hic pœna significetur, ambigitur a nonnullis. Putant enim simplicem excommunicationem designari. Verum amplius quiddam significatur, ad quod scilicet singulari domini Jesu potentia & apostolica autoritate sit opus. Nec de iis, qui simpliciter tantum ab ecclesiæ consortio arcentur, jure dici potest, eos satanæ potestati tradi: cum nullum idcirco, neque secundum carnem, neque secundum spiritum, jus in ipsos satanæ detur. Itaque non dubium videtur, quin variæ afflictiones corporis a satana inferendæ his verbis significentur, non aliter, ac si satanæ, tanquam carnifici cuidam, vexandus quispiam castigandusque tradatur. Sic aliquando Jobus potestati satanæ, non quidem quo puniretur, sed quo fides ejus ac patientia exerceretur, traditus fuit. Sic & ipse Paulus de se testatur 2 Cor. 12. 7 additum sibi esse angelum satanæ, qui se colaphis incesseret, id est, vexaret; non quidem pœnæ nomine, sed remedii, ne se efferret. Alibi etiam apud Paulum legimus 1 Tim. 1. 20. Hymenæum & Alexandrum traditos ab ipso fuisse satanæ, ut erudirentur non blasphemare, id est, ut a satana castigati & afflicti, apostoli doctrinam conviciis proscindere & traducere dedicerent.

Unde & hoc nostro in loco legimus incestum istum hominem Satanæ tradi *in perditionem carnis.* Qua non appetitus carnalis, mors quædam metaphorica, ut quidam putant; sed ipsius corporis vera ac propria mors & destructio, quamvis non subito, sed per varias afflictiones ac dolores sensim illata, significatur. Nam nec satanas per se rei tam bonæ idoneus est minister; & carnis perditioni non vita ex spiritus arbitrio exacta, sed salus in die domini nostri Jesu Christi opponitur; & denique Græca vox ὄλεθρος durior esse videtur, quam ut hanc spiritualem carnis mortem designet, nec uspiam ab apostolo hoc sensu usurpatur. Cæterum his verbis, ut & sequentibus, quibus traditionis satanæ finis indicatur, potestati satanæ limites quidem ponuntur; nempe, ut corpus tantum affligat, in animum nullum jus habeat; nec repentina morte hominem extinguat, sed lentis ictibus consumat, quo pœnitentiam agere, & vitam corrigere, ac proinde sempiternam salutem in adventu domini nostri Jesu Christi consequi possit. Non secus ac satanæ quoque illius, cui Jobus fuerat permissus, potestas circumscripta fuit, licet non eodem modo: ibi quidem, ne vitæ Jobi noceret; hic vero ne cælesti istius hominis saluti.

Ut spiritus servetur. Finem istius pœnæ exprimit Paulus, nempe hominis hujus salutem. Qua ratione ostendit, se in hac tam acerbæ pœnæ irrogatione minime crudelem esse, concessaque sibi a domino potestate non uti ad destructionem, sed ad ædificationem, ut ipse alibi loquitur 2 Cor. 10. 8, & 13. 10. Longe enim præstat affligi in carne etiam gravissime, & cum vitæ præsentis jactura, ut salutem consequaris; quam cum salutis sempiternæ detrimento immunem ab afflictionibus vivere. Neque vero hoc Pauli decretum tale erat, ut vel revocari, vel mitigari non potuerit, accedente seria hominis istius pœnitentia ac deprecatione, aliorumque fidelium precibus & intercessione.

Spiritus, id est, ea nostri pars, qua sapimus ac intelligimus, quæque cum corpore conjuncta hominem constituit. Unde etiam apparet, carnem hoc in loco spiritui oppositam, non pro carnali appetitu, sed pro ipso corpore usurpari. Servatur autem spiritus noster,

noſter, cum ab interitu ſempiterno vindicatur, & vitæ illius immortalis ſit compos. Manifeſte hic Paulus corpus hoc noſtrum terrenum a ſalute excludit, eamque ſoli ſpiritui vendicat. Cur enim carni quidem interitum, ſpiritui autem iſtius hominis ſalutem tribuit, ſi non minus carni ejus quam ſpiritui ſalus competit? Quod tamen non ita intelligendum eſt, quaſi ſpiritus noſter ſolus, & corporis domicilio deſtitutus æterna felicitate gaudere poſſit; ſed quod caduci iſtius ac mortalis corporis loco, cæleſti ac glorioſo corpori conjungendus ſit.

In die Domini Jeſu, id eſt, illa ultima, quæ peculiariter dies Domini dicitur, quod in illa ſingulariſſima prorſus, omnibuſque hominibus conſpicua ratione ſuam potentiam, gloriam ac majeſtatem manifeſtaturus ſit: quam ob cauſam etiam ipſius Dei dies vocatur 2 Petri 3.11. Hic locus etiam docet, ſalutem ac felicitatem ſpiritus noſtri in illa die demum incipere.

Verſ. 6. *Non bona gloriatio veſtra.* Iterum eorum faſtum flagellat, ut humilius de ſe ſentire incipiant. *Non bona*, id eſt, turpis & indecora eſt veſtra illa gloriatio, qua vos alii ſupra alios effertis, & de gloriæ palma certatis. Hi ſunt veſtri ſpiritus; & interea tamen talia non ſolum fiunt inter vos, ſed etiam feruntur.

Neſcitis, quod parum fermenti totam maſſam fermentet? Cauſam affert per ſimilitudinem quandam, cur talia in eccleſia tolerari non debeant; & ſimul objectioni cuidam occurrit. Poterant enim dicere Corinthii. Quid nos tantopere reprehendis, quod unus ejuſmodi homo inter nos inventus fuerit, quodque nos eum feramus? Unus homo, ut dici ſolet, nullus homo; una hirundo non facit ver. *Neſcitis*, reſpondet Paulus, vos qui tantopere ſapientiam jactatis, quod quemadmodum parum fermenti totam maſſam fermentat, ſic etiam unus homo corruptis moribus totam eccleſiam facile inficiat? Magna eſt exempli vis, præſertim ſi accedat impunitas.

Verſ. 7. *Expurgate igitur vetus fermentum.* Occaſione iſtius ſimilitudinis a fermento ductæ, nova quadam allegoria, a Judæorum conſuetudine ejiciendi tempore paſchatis fermenti, deſumta hortatur Corinthios, ut vitia abdicent, & una cum vitiis homines vitioſos. Nec enim vitia ex eccleſia exulabunt, niſi illi, qui ab illis deſiſtere nolunt, una cum vitiis exulent. Aut a vitiis Chriſtiano deſiſtendum eſt; aut eccleſia cedendum.

Vetus fermentum, id eſt, mores veteres, priſtinam vitæ rationem, qualis olim fuit, antequam ad Dei Chriſtique notitiam eſſetis traducti. Jam in iſta repurgatione vitiorum includitur etiam, ut diximus, conſequenter eorum, qui in vitiis hærent, ex eccleſia ejectio.

Ut ſitis nova maſſa. Id eſt, novus quidam populus Dei & Chriſti, novi homines, novam & Chriſti legibus conformem vitæ rationem ſectantes, nullis nec vitiis nec vitioſis hominibus contaminati.

Quemadmodum eſtis azymi. Rationem adhortationis ſuæ affert, quia eſtis azymi. Nam particula ſimilitudinis καθώς, *quemadmodum*, convenientiam quandam notat, ſed talem, qualis eſt inter cauſam & effectum. Dicit autem illos eſſe azymos, non quod actu & reipſa ſint: ad hoc enim eos nunc hortatur; ſed quod talis ſit eorum ſtatus & conditio, talia tempora, ut azymi, & ſine fermento eſſe debeant.

Etenim paſcha noſtrum pro nobis immolatus eſt Chriſtus. Probat illos eſſe eo, quo diximus pacto, azymos; quia quemadmodum immolato Judæorum Paſchate, id eſt, agno illo paſchali, Judæi erant azymi, id eſt, omne fermentum ex ædibus ejicere debebant; ſic cum noſtrum quoque Chriſtianorum paſcha, nempe Chriſtus, ſic immolatus, etiam nos tenemur omne fermentum a nobis amovere. *Paſcha* corruptum eſt ex Hebræa *Peſach*, quod tranſitum ſignificat: quo nomine agnus ille primum in Ægypto mactatus, cujus ſanguine illiniti fuerunt poſtes ædium Iſraeliticarum, ut hoc ſigno conſpecto angelus ille Dei, qui ad occidenda totius Ægypti primogenita miſſus fuerat, Iſraelitarum ædes tranſiret, appellatus fuit. Ad cujus rei memoriam perpetuam ſtato anni tempore a Judæis agnus mactabatur; & certo ritu edebatur, & feriæ per ſeptemdecim dies agebantur; quo toto tempore ab omnibus fermentatis illis abſtinendum illis erat. Hoc erat Judæorum paſcha. At Chriſtianorum paſcha alius agnus eſt, nempe Chriſtus, agnus ille Dei, qui tollit peccata mundi.

Ideo ad differentiam Judæorum paſchatis non ſolum addit apoſtolus pronomen *noſtrum*; ſed etiam ad paſcha noſtrum per appoſitionem addit, *Chriſtus*. Ita enim malumus ordinare Pauli verba, quam vocem, Chriſti, ſubjecti loco ponere, & paſcha noſtrum de Chriſto per appoſitionem legere, id poſtulante verborum Pauli ratione ac ſerie. Chriſtus autem propter ſimilitudinem paſcha, ſeu agnus ille paſchalis, qui etiam Chriſti typus fuit, appellatur. Nam quemadmodum morte & ſanguine illius agni liberati fuerunt Iſraelitæ, ne primogenita eorum occiderentur; ſic nos Chriſti morte & ſanguine ab interitu ſempiterno vindicati ſumus: & ſicut agno illo mactato Iſraelitæ ex hoſtium ſuorum poteſtate evaſerunt, ipſis Ægyptiis urgentibus, ut quamprimum exirent; ſic nos Chriſti morte interveniente ex hoſtium noſtrorum ſpiritualium, peccati nimirum & mortis, manu evaſimus, & in veram libertatem traducti ſumus.

Pro nobis. Id eſt, noſtra cauſa, nempe ſummo noſtro bono ac commodo; non ſecus ac agnus ille paſchalis Iſraelitarum cauſa mactatus fuerat.

Immolatum eſt. Græce τυθη; quod mactationem quidem proprie ſignificat, ſed victimarum, ſeu ad rem ſacram faciendam ſpectantem; licet interdum per ſynecdochen ſpeciei ad quamvis mactationem ſignificandam uſurpetur. Quare hic quoque ſignificatur quidem mactatio, ſed victimæ, ſeu rei Deo offerendæ. Nam & agnus ille paſchalis interdum victima appellatur, quippe qui in honorem ipſius Dei & mactaretur, & ederetur, fuitque ille ſanguis, quo illiniti fuerunt poſtes ædium, hac ratione quodammodo Deo oblatus: & Chriſtus vere victima fuit, in eumque finem mactatus eſt, ut ſeſe morte interveniente Deo in cæleſtibus illis adytis offerret.

Verſ. 8. *Itaque feriemur.* Id eſt, in feſtivitate ac ſolennitate tempus tranſigamus, ita agamus, quemadmodum tempus hoc tam feſtum requirit, quod a Chriſti morte cœpit, & quodammodo conſecratum eſt: quod non brevi aliquo ſpatio, ut in agni paſchalis mactatione, circumſcriptum eſt; ſed ad mundi uſque finem durat.

Non in fermento veteri. In eadem alluſione permanens oſtendit, quo pacto tempus hoc tam feſtum tranſigere debeamus. Quid autem per *fermentum vetus* intelligat,

telligat, & nos supra exposuimus, & Paulus ipse in sequentibus exponit, nempe cum addit:

Neque in fermento malitiæ & perversitatis. Particula *neque* vim exponendi hoc loco habet. *Fermentum autem malitiæ*, per genitivum speciei est fermentum quod est ipsa malitia. Utroque nomine idem significare videtur apostolus, nempe malas ac vitiosas actiones & mores.

Sed in azymis sinceritatis & veritatis. Fermento malitiæ opponit azyma sinceritatis & veritatis, id est, ipsam sinceritatem & veritatem malitiæ & perversitati. *Sinceritatis* autem nomine intelligit omnes rectas & honestas actiones, quibus nihil admixtum est turpitudinis & inhonestatis.

Idem & *veritatis voce* declaratur. Quod enim rectum ac conveniens est, verum est, id est, non fucatum, nec adulteratum. Cæterum optimo jure Paulus hanc spiritualem festivitatem ex Christi morte deducit. Nam cum agni illius paschalis mactatione, azymorum festivitas non alia ratione quam divina institutione conjuncta erat: at cum Christi morte hæc Christianorum festivitas non tantum divina institutione ac voluntate conjuncta est: sed etiam Christi mors eam efficiendi, seu nos ad eam traducendi maximam certissimamque vim habet.

Pars III. Vers. 9. *Scripsi vobis in epistola.* Occasione superioris admonitionis, de incesto illo homine ex ecclesia ejiciendo, agit in genere de excommunicatione, regulamque de ea certam ecclesiæ tradit, quam sequi debeat. Primum autem verba quædam alterius cujusdam epistolæ suæ ad Corinthios ea de re scripta declarat.

Hæc autem erant, quod scripserat, *Non commisceri scortatoribus.* Id est, eos non debere commisceri cum scortatoribus. *Non commisceri* autem separationem ac segregationem significat, nolle quidquam habere cum aliquo commune, ejus familiaritatem ac conversationem tanquam hominis lue aliqua infecti fugere. Probabile vero est apostolum de solis scortatoribus scripsisse. Nam hoc vitium adeo inter gentes familiare fuit, ut a quibusdam inter adiaphora numeraretur, & non minus promiscuo concubitu, quam alio licere uti crederetur: quemadmodum & ex eo, quod sequenti cap. apostolus scribit, colligi potest; & ex eo, quod apostoli in illa Jerosolymitana synodo scortationem cum quibusdam sua natura adiaphoris prohibere necesse habuerint. Itaque vel inprimis necessarium erat fideles moneri, ut a scortatoribus abstinerent.

Vers. 10. *Et non omnino scortatoribus mundi hujus.* Declarat nunc sua illa verba, nempe se non simpliciter & omnino scortatores, id est quovis in genere scortatores intelligere. Quos vero non intelligat, verbis *mundi hujus* declarat: quæ altera est scortatorum limitatio. Per *scortatores* autem *mundi hujus* intelligit scortatores, qui Christo nomen non dederunt, nec ad ecclesiam, sed ad mundum, qui ecclesiæ seu credentibus opponi solet, pertinent.

Aut avaris &c. Ampliare videtur verba sua in illa alia epistola, & ad scortatores, alios etiam vitiosos homines adjicere; ut ostendat, eandem hac in parte esse rationem cæterorum vitiorum, quæ sit scortationis; ne scrupulo Corinthiis de scortationibus vitandis exemto, maneret alius de reliquis hominibus vitiosis. *Avari* sunt, qui toti sunt in opibus colligendis. Avarum autem deprehendere licet non solum ex injustitia, qua in opibus conquirendis utatur; sed etiam si illiberalis sit, & homines egenos ope destituat.

Raptores, qui aliena non fraude ac dolo, ut avari solent, nec clam, ut fures; sed aperta vi rapiunt.

Idololatræ. Idolum proprie significat imaginem ac simulacrum: quod nomen licet per se generale sit, tamen usus obtinuit, ut illis imaginibus, circa quas cultus aliquis & veneratio exercetur, proprium sit factum. Hinc etiam ad falsos Deos significandos, quippe qui in simulacris coli fuerunt soliti, quique nihil sunt præter illa ipsa simulacra, in quibus colebantur, idolorum nomen traductum est. Quocirca idololatræ sunt, qui vel falsos Deos colunt, licet sine imaginibus colant, & sic contra primum decalogi præceptum peccant; vel imaginem aliquam colunt, licet ipsum verum Deum in ea colant, & sic secundum decalogi præceptum transgrediuntur. Honoris enim divini imaginem faciunt participem, quam Deus pro sua minime agnoscit, imo eam abominatur; quippe qui nulla imagine ab hominibus queat exprimi, quæ non longissime infra ipsius majestatem subsistat, imo quæ eam non conculcet ac prosternat.

Alioquin debetis scilicet ex mundo exire. Causam affert, cur scortatores, avaros, raptores, idololatras mundi hujus non intelligat; nempe quia fieri nequeat, ut ab iis nos segregemus, sed, si segregari ab iis debeamus, necesse esset, nos non in mundo versari, sed alioqui extra mundum emigrare: quod cum fieri nequeat, ferendam esse monuit cum peccatoribus mundi hujus conjunctionem. Interim tamen satis ostendit, quod & in posteriore monet epistola, non voluntati, sed necessitati hac in parte indulgendum esse; quæ nisi nos cogat, ab hominum hujusmodi consuetudine abstinendum est.

Vers. 11. *Nunc vero scripsi vobis.* Vocula *nunc* non videtur hoc loco esse particula temporis, sed adversandi: q. d. apostolus: Id quod vobis scripsi, ne commisceamini cum scortatoribus, ita acceptum a vobis fuit, ac si ego etiam hujus mundi scortatores intelligerem; jam vero ego scortatores intellexi, qui fratrum & Christianorum nomine censentur. Eodem pacto etiam alibi, vel in hac ipsa epistola voces νυνὶ δὲ accipiuntur, ut cap. VII. 14, & XV. 20.

Non commisceri si quis frater nominatur. Jam ostendit, ad quosnam peccatores præceptum istud suum restringi velit, nempe ad eos, qui fratres nominantur, id est, quibus Christianorum, qui fratres inter se appellari consueverunt, nomen tribuatur, propter communem nimirum Christianæ religionis professionem. Cum his conjungi ac commisceri nos vetat apostolus, id est, familiaritatem ac consuetudinem cum iis habere; sed ecclesiæ censura eos perstringere, ac sese ab iis segregare jubet: primum, quia facilius eorum consuetudinem, utpote longe pauciorum, effugere possumus, quam hominum mundanorum, quorum ubique magna copia est: deinde quia facilius nobis scabiem suam affricare possunt: præterea quia tales, si in ecclesia ferantur, eam dedecore conspergere, & divinæ veritatis ac gloriæ incrementis multum officere possunt: denique quia ecclesia ad eos, qui intra eam sunt, judicandos & puniendos jus habet; quod illi in eos qui extra sunt, utpote qui sese legibus ac disciplinæ Christianæ non subjecerint, haud competit.

Sit scortator. Nam hæc lectio convenientior videtur, quam *aut scortator:* ita ut verbum *sit* subaudiri, quod hoc loco duriusculum esset, debeat. Facile autem accentus mutari poterat, & pro ἢ sit scribi ἤ aut; quia scilicet in sequentibus ante alia vitiorum nomina

mina repetatur. *Scortator.* Scortationis nomen hoc loco latius extenditur, & omnes impuros homines denotat.

Aut avarus, aut idololatra. Particula distributiva *aut*, ostendit, ob singula ejusmodi vitia fugiendam esse cum iis, de quibus apostolus loquitur, consuetudinem.

Aut conviciator. Id est qui coniciari solet, hoc est, maledictis aliquem impetere.

Aut ebriosus. Id est, qui potui plus justo indulget; qua in re sunt multi gradus.

Cum tali neque edere, id est, vos debere. Particula *neque* μηδὲ ostendit, non id tantum nobis præcipi, ne cum tali cibum capiamus; sed ne hoc quidem nobis permitti, & si ne hoc quidem, multo minus reliqua consuetudo ac familiaritas, cujus hoc vel effectum vel adjunctum esse solet, una cibum capere. Notandum autem est primo, in tali segregatione ac separatione ecclesiæ judicium interponi debere. Nec enim cuivis privatim permissum est, ut quem vitio aliquo infectum putet, eum protinus hac ratione vitet ac fugiat: quemadmodum & ex incesti istius excommunicatione, cujus occasione hæc ab apostolo dicuntur, & ex Christi ipsius apud Matth. cap. 18. 17 verbis manifestum est. Deinde res ipsa monet, hoc fugiendæ cum excommunicatis societatis ac consuetudinis præceptum non nisi ad eos pertinere, quibus id facere integrum est, quique aliquo jure excommunicatis obligati non sunt. Sic filius a patris commercio, servus a domini, uxor a mariti, maritus ab uxoris familiaritate ac consuetudine sejungi non potest. Denique præceptum de cibo cum excommunicatis non capiendo, κατ' ἐπίκρισιν, accipi debet, & necessitas aliquam exceptionem admittit.

Vers. 12. *Quid enim mihi, & eos qui extra sunt judicare?* Rationem aliam affert, cur de peccatoribus, qui extra ecclesiam sunt, non loquatur. *Quid enim mihi.* Id est, quid ad me pertinet, quid mihi cum ea re est negotii?

Et eos. Id est, non tantum eos, qui sunt intra ecclesiam, sed etiam qui extra ecclesiam sunt *judicare*, id est punire, aut censura aliqua plectere.

Nonne eos, qui intus sunt, vos judicatis? Alia ratione eos convincit, quasi dicat, nonne manifestum est, eos tantum, qui intra ecclesiam sunt, a vobis judicari? Nam ad eos, qui extra ecclesiam sunt, quod attinet, hos Deus judicat. Idcirco subjicit:

Vers. 13. *Eos vero, qui extra sunt, Deus judicat.* Ubi oppositio inter eos qui intus sunt, & inter eos qui extra, ostendit, Paulum per eos qui intus sunt, intelligere eos qui sunt in ecclesia; quemadmodum per eos qui sunt extra, homines extra ecclesiam versantes intelligit. Deus, id est solus Deus. Neque enim Deum fidelibus opponit, quasi a judicandis fidelibus ipse excludi debeat, non secus ac fideles a judicandis infidelibus excluduntur: sed quod illos quidem etiam fideles, non tantum Deus judicet; hos vero Deus tantum.

Et tolletis malum hunc ex vobis ipsis. Conclusio superiorum, seu ex iis illatio. *Et* positum est pro *itaque*, & futurum indicativi Hebræorum more pro imperandi modo: quasi dicat apostolus, cum ita se res habeat, quemadmodum dixi, vestrique sit officii, homines eos, qui Christiani nominantur, nec tamen dignam tam augusto nomine vitam agunt, penitus a societate vestra sejungere; ergo, ut eo, unde cœperam, revertar, hominem istum impurum longe a vobis prohibete.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

In hoc capite reprehendit primum Corinthios apostolus, quod causas ac lites suas disceptarent coram judicibus infidelibus; & hac occasione eos ab injustitia aliisque peccatis dehortatur, si regni cælestis participes velint effici. In altera deinde capitis parte agit de cibis, & de scortatione, a qua eos gravissime dehortatur.

Pars I. Vers. 1. AUDET *aliquis vestrum?* Egerat de judiciis ecclesiasticis apostolus. Hac occasione veluti monitus, & sic unum ex alio veluti nectens, transit ad aliud vitium Corinthiorum; nempe quod in causis ac negotiis suis ad extraneorum & infidelium hominum judicia confugerent, quod eos mirum in modum dedecere docet apostolus. *Audet aliquis vestrum.* Verbum *audet*, mirantis est & graviter reprehendentis: quasi dicat, Tantumne vobis permittitis? eone audaciæ progressi estis? O rem vobis indignissimam!

Negotium habens ad alterum. Id est, controversiam quandam cum altero, nempe fratre, habens. De fratribus enim inter se disceptantibus agitur: quemadmodum & res ipsa monet, & ex vers. 6 manifestum est.

Judicari sub injustis. Id est, ad injustorum judicium confugere, & eo frater fratrem evocare, atque illic causam suam disceptare. *Per injustos* intelligit homines a Christiana religione alienos; quales tum temporis erant ordinarii & publici judices. Qui idcirco injusti appellantur, quod tales esse soleant omnes Christianæ religionis ac veritatis expertes, quæ sola ex injustis justos efficit. Injustitiæ autem nomine non eam tantum injustitiæ partem intelligit, cui magis proprie hoc nomen competit, nempe cum iniqua feruntur decreta: sed in genere varia vitia designantur. Opponuntur enim injusti sanctis. Verum injustorum potius nomine uti maluisse videtur apostolus, ut hac ipsa appellatione ostenderet, quam male quamque imprudenter facerent Corinthii, quod in causis ac controversiis suis mallent injustos habere judices, quam sanctos.

Et non sub sanctis. Non prohibet Paulus, cum quis se læsum & injuriis affectum putat, ad judicem confugere: sed ad extraneum judicem confugere vetat. Fratres fratribus controversias suas decidendas debent permittere. Vocat autem Christianos sanctos, quia hic eorum est status, hæc professio, ut sancti, & ab omni vitio alieni sint. Cæterum accidere interdum quædam possunt, quæ fideles etiam ad subsellia judicum extraneorum compellant: ut si in causa aliqua publicorum judicum autoritatem interponi sit necesse; vel etiam, si in ecclesia nulli sint (quod tamen vix potest accidere) qui saltem inter certos fratres, puta auctoritate ac prudentia aliis omnibus eminentiores, controversiam possint componere. Quanquam in tali causa, præstat potius judices aliquos viros ex extraneis hominibus graves & rerum usu pollentes legere, quam ad ordinaria & publica judicia confugere. Minus enim hac ratione ludibriis & insultationibus aliorum exponitur

ſanctiſſima Chriſtianorum religio. Quocirca hoc apoſtoli monitum κατ' ἐπίτασιν quandam accipi debet, ut neceſſitati, quæ leges, ut dicitur, frangit, locus aliquis maneat. Sufficit, quod homo Chriſtianus ab omnibus litibus abhorrere debet, & inprimis iis quæ coram judicibus extraneis diſceptantur. Unde quotieſcunque licet, vel penitus ab iis abſtinere debet; vel ſaltem, ſi cum fratre ſit res, in eccleſia, non in foro, cauſam ſuam diſceptare.

Verſ. 2. *Neſcitis, quod ſancti mundum judicabunt?* Hic ſummam Chriſtianorum hominum dignitatem exprimit, ex qua deinde argumentum nectit ut oſtendat, fratres fratrum judicio controverſias ſuas permittere debere, nec ad judices mundanos confugere. *Sancti.* Id eſt, Chriſtiani, *mundum judicabunt.* Mundum, inquit, id eſt, omnes hujus mundi homines: quam ergo turpe eſt eos a mundanis hominibus judicari velle! & ſi totius mundi judices erunt, cur, qui de rebus etiam minimis judicent, indigni cenſentur? Judicabunt autem mundum in illo glorioſo Domini noſtri Jeſu Chriſti adventu, quia Chriſto judici aderunt, & illi veluti aſſidebunt, ejus decretum ac ſententiam approbabunt, & Domini, regis ac capitis ſui ore quodammodo & autoritate ſententiam in hujus mundi homines dicent. Quo pacto etiam apoſtolis Chriſtus promiſit, eos tum ſeſſuros in thronis duodecim, judicantes duodecim tribus Iſrael Matth. 19. 28. Lucæ 22. 30. Quibus verbis etiamſi propria quædam ac peculiaris præ reliquis omnibus Chriſtianis dignitas & excellentia apoſtolis promittatur, nihilominus tamen ad reliquos omnes Chriſtianos, qui tum temporis etiam Chriſto aderunt, illique conjunctiſſimi erunt, licet in minori perfectione & gradu, extendi poteſt. Unde cap. 2 Apocal. ℣ſ. 26 & ſequentibus, cuilibet qui vicerit, promittit Chriſtus poteſtatem ſuper gentes, & quod paſcet eas in virga ferrea, & tanquam vaſa figulina confringentur. Quibus verbis non tantum judicandi, ſed etiam decreta exequendi, ac perdendi poteſtas omnibus Chriſtianis promittitur. At non alia ratione id intelligi debet, quam quatenus fideles in Chriſto capite ac rege ſuo, latus illius ſtipantes, omnes gentes pedibus ſuis ſubjicient, & de illis ultionem quodammodo ſument. Etiamſi vero hæc judicandi ratio ſit impropria, nihilominus tamen ex ea argumentum ducere potuit Paulus. Summam enim maximamque Chriſtianorum hominum dignitatem, & aliquo modo etiam, licet improrie, in judicandi poteſtate ſitam continet. Jam vero ſi quis maximæ ſit dignitatis, ejuſque quodammodo judicialis, ut ſic dicam, nonne dignus eſt, qui etiam de rebus civilibus judicet, dummodo alioquin tantum habeat prudentiæ? Quam exceptionem paulo poſt amolitur apoſtolus.

Et, ſi in vobis judicatur mundus, indigni eſtis judiciis minimis? Si in vobis, id eſt, per vos, vel a vobis Chriſtianis. Unde apparet, eum proxime *ſanctorum* nomine Chriſtianos in genere intellexiſſe.

Judicatur, id eſt judicabitur. Præſens pro futuro: vel verbum actum deſignans, pro facultate & jure, ſeu poteſtate accipitur: q.d. ſi vero vos mundi judices eſtis. Si ergo, inquit Paulus, tantæ dignitatis eſtis, ut totum mundum aliquando judicaturi ſitis, indignine eſtis, ut de rebus minimis judicetis? Res minimas mundo opponit, judicia minima judicio maximo, nempe mundi. Judicia autem minima ſunt judicia, quæ de rebus minimis & viliſſimis, id eſt valde exiguis & parvis habentur, quæ ſequenti verſu apoſtolus appellat βιωτικὰ, id eſt, res ad hanc vitam ejuſque aliqua commoda ſpectantes. Jam vero ſi Chriſtiani digni ſunt, qui de talibus controverſiis judicent, cur fratres, iis ſpretis, ac neglectis, ad mundanorum judicum ſubſellia confugiunt?

Κριτήρια vel ſubſellia judicum notant, vel per metonymiam ipſa judicia Jac. 2. 6.

Verſ. 3. *Neſcitis, quod angelos judicabimus?* Aſſurgit Paulus in oſtendenda Chriſtianorum dignitate, nempe quod aliquando non tantum mundum, id eſt, homines, ſed etiam angelos, hominibus longe præſtantiores, judicaturi ſint. *Angelorum* autem nomine intelligendi ſunt angeli mali, quemadmodum & *mundi* nomine homines mali intelliguntur, cum quibus etiam angelos malos eo, quo dictum eſt, modo Chriſtiani in adventu Chriſti judicabunt & damnabunt.. Genus autem pro ſpecie poſuit apoſtolus, nec articulum voci angelorum adjecit; quia ad naturam angelorum in genere reſpexit, non ad ſpecialem illorum conditionem: & ſolemus, cum rem exaggerare volumus, genus pro ſpecie ſumere. Sic verbi cauſa Matthæus dixit Matth. 27. 44, latrones Chriſto illuſiſſe, licet unus tantum illuſerit.

Nedum ut de iis, quæ ad hujus vitæ uſum pertinent, non judicemus. Id eſt mundum atque adeo angelos aliquando judicabimus; tantum abeſt, ut de rebus ad hujus vitæ uſum ſpectantibus judicare digni non ſimus.

℣ſ. 4. *Itaque ſi judicia habeatis de iis, quæ ad vitæ uſum pertinent, qui viliſſimi ſunt in eccleſia hoc conſtituite.* Ex ſuperioribus majus adhuc quidpiam infert apoſtolus, nempe tantum abeſſe, ut Chriſtiani in genere indigni ſint, qui de rebus ad vitam hanc ſpectantibus judicent, ut etiam viliſſimi quique Chriſtiauorum ad talia dijudicanda eligi potius debeant, quippe viliſſimis etiam Chriſtianorum vix digna.

Τοὺς ἐξουθενημένους, *pro nihilo reputatos in eccleſia*, id eſt, minimos in eccleſia, reſpectu donorum aliarumque qualitatum, quæ hominibus dignitatem conciliare ſolent, infimos. Non enim id vult apoſtolus, quaſi aliqui in eccleſia pro nihilo reputentur, ac proinde contemnantur: cum neminem, ne minimum quidem ac viliſſimum hominum, nedum Chriſtianorum & fratrum, contemnere debeamus; ſed cuicumque honorem convenientem tribuere, imo quemvis etiam nobis longe inferiorem ſupra nos æſtimare. Si quem contemnere vis, teipſum contemne.

Hos conſtituite, ſeu ſedere facite, (Judicum enim eſt ſedere, partium vero ſtare) his arbitrium de rebus iſtis judicandi permittite. Pronomen τούτους a Paulo poſitum eſt per epanalepſin, quaſi dicat, hos, hos, inquam, ut magis in re, quam illis proponit, immoretur, majoremque emphaſin habeat oratio. Ad pudorem enim illis incutiendum, ut ſequenti ℣ſ. ſtatim ſubjicit, hoc loquitur. Non videntur autem hęc Pauli verba ita accipienda eſſe, quaſi ſic omnino fieri velit, ut ſcilicet viliſſimos quoſque in eccleſia judices iſtarum controverſiarum deligant. Hoc enim fieri vix poteſt: cum nemo judex deligi debeat, niſi qui tantum prudentiæ habet, ut munus hoc dextre obire queat. At qui talis eſt, viliſſimus in eccleſia eſſe vix poteſt. Sed apoſtolus actum ipſum poſuit pro eo, quod fieri, ſi modo res ferret, plane conveniret. Si enim omnes æque prudentes in dijudicandis iſtiuſmodi controverſiis eſſent, ita fieri deberet, aut ſaltem conveniret, ut minimi in eccleſia rerum tam vilium judices conſtituerentur.

Verſ. 5. *Ad pudorem vobis dico.* Oſtendit, quo fine illud apoſtolus dixerit, nempe, non tam propterea quod

quod ita fieri plane velit; sed ut ipsis pudorem incutiat, qui tota ecclesia contempta ad judices extraneos confugiant; cum tamen tanta sit fidelium dignitas, ut ad ejusmodi causas decidendas vilissimi quique fidelium deligi potius debeant. Quare pudeat vos vestri, quod talia non reprehenderitis, & ecclesiam, inque ea vos ipsos tam indigne contempseritis.

Sic non & in vobis sapiens neque unus? Hac tantum evadere poterant Corinthii, ut dicerent, neminem esse in ecclesia dijudicandis istis controversiis idoneum. Verum & hunc iis exitum obstruit apostolus, ut eos undique constringat, quasi dicat, Cum ad judices extraneos confugitis, aut ecclesiam indignam ducitis, quæ de causis vestris judicet; aut neminem ei judicio aptum inter vos habetis. Eligite utrum vultis: alterutrum enim omnino vobis eligendum est; & videte, cujus vos magis pudere debeat, an contemptæ spretæque ecclesiæ; an quod tanta sapientum inopia laboratis, qui tamen vobis sapientissimi videmini, ut ne unus quidem inter vos sit, qui controversiam inter fratres dijudicare possit.

Neque unus. Auget rem Paulus, quasi dicat, non quæro, an plures sint inter vos sapientes, sed an ne unus quidem?

Qui poterit dijudicare inter fratrem suum. Ostendit, quam sapientiam intelligat; nempe prudentiam ac dexteritatem in componendis civilibus controversiis. *Inter fratrem suum.* Id est, inter fratrem, & fratrem vel inter fratres. De fratrum enim controversiis mutuis loquitur.

Vers. 6. *Sed frater cum fratre judicio contendit.* Proximis verbis ostendit Paulus, quid fieri deberet, cum inter fratres controversiæ aliquæ oriuntur; nempe eos debere confugere privatim, & sine ullo juris strepitu, ad fratrem aliquem prudentem & rerum peritum, ejusque sive unius, sive etiam plurium arbitrio rem permittere, ac judicio stare, & sic pacate, amice, fraterne, sine ullo publico scandalo, causam controversiamque finire: nunc ostendit, istud a Corinthiis non fieri, duplicemque in iis hac in parte defectum notat. Primum, quod frater cum fratre judicio contendat, id est, in foro coram judicibus publicis litiget. Non enim simpliciter agit de controversiis inter fratres incidentibus, sine quibus ecclesia esse vix potest; sed agit de re oppositi illi, cum fratris alicujus sapientis judicio a fratribus controversia privatim permittitur, eoque statur. Hoc autem quid aliud est, quam in causis & controversiis publice dicam alicui scribere, & in forum ad judices publicos provolare? Secundo id Paulus notat, quod ad judices Christianæ religioni non addictos confugiant.

Addit enim: *idque sub infidelibus.* Indecorum est, si Christianus cum Christiano in foro litiget, etiamsi Christiani judices sedeant: quanto vero turpius est, si coram judicibus religioni Christianæ minime addictis Christiani inter se contendant?

Vers. 7. *Iam igitur omnino defectus in vobis est.* Ex superioribus infert, defectum in iis esse, nempe Christianæ pietatis ac modestiæ. Particula *omnino* rei veritatem declarat, ut nihil possint Corinthii prætexere.

Quod judicia habetis inter vos. Defectum istum exprimit, qui est, in foro coram publicis, iisque infidelibus, judicibus contendere.

Quare non potius injuriam patimini? quare non potius damnum accipitis? Ostendit, quantopere a litibus & judiciis publicis abhorrere debeant Christiani, ac etiam potius tolerabilem aliquam injuriam & damnum perpeti debeant, quam jure publico experiri. Quemadmodum & Dominus Jesus nos docuit, Matth. 5. 40, ut volenti nobiscum de tunica nostra judicio contendere, etiam pallium dimittamus. Hoc enim Christianæ pietati ac lenitati plane convenit. *Beati mites*, inquit ipse Dominus, *quoniam hæreditate terram possidebunt*, eodem capite vers. 5. Simul vero etiam objectionem occupat Paulus: Poterant enim Corinthii dicere, quid ergo nobis faciendum est, cum injuria afficimur & jure nostro privamur? num ferendo mussitanda injuria est? Quidni? respondet Paulus, ferendamque potius esse Christianis injuriam docet, quam ut litibus eorum, præsertim mutuis, forum perstrepere debeat. Loquitur autem, ut diximus, de injuria aliqua tolerabili, vel etiam cui privato fratrum judicio mederi queat. Nam alioquin, si injuria sit valde gravis, nec is qui læsit frater fratrum judicio se subjicere velit, res ipsa monet, licere apud judices jus suum læso repetere.

Vers. 8. *Sed vos injuria afficitis & fraudatis, idque fratres.* Ostendit quantum ab ista, quam dixit, Christianæ lenitatis perfectione absint Corinthii. Dixi, vos debere injuriam potius & damnum perferre, quam ut ad judicia & certamina publica provoletis: sed vos tantum ab hac perfectione abestis, ut etiam ipsi alios injuria afficiatis, & fraudetis, idque fratres ipsos; quod multo gravius est. Nam quanto cuique plus charitatis & benevolentiæ debemus, tanto gravius peccamus, cum eum lædimus. Satis innuit Paulus, nos non erga solos fratres justitiam, innocentiam, lenitatem, patientiam, a litibus abstinentiam exercere debere; sed inprimis erga fratres. Objicit autem Corinthiis injustitiam Paulus: quia, fratribus inter se contendentibus, verisimile est, & plerumque fit, alterum damnum dedisse, alterum accepisse. Quare utrosque reprehendit, tum affectos, tum afficientes injuria. Illos quidem, quod non alia ratione, nempe fraterna amica, privato fratrum judicio jus suum repeterent; sed ad publica judicum subsellia fratres protraherent, & illic, magno cum ecclesiæ dedecore, alter alterum accusaret ac reum perageret; cum injuria potius Christianis ferenda esset, quam tale remedium adhibendum: hos vero ob idipsum, quod alios, idque fratres, injuria afficerent, & sic illis ad judicia publica provocandi causam darent.

Vers. 9. *An nescitis, quod injusti regnum Dei non hæreditabunt?* Ut Corinthios, ab injustitia deterreat, ostendit, quantum damnum eos maneat, si injusti esse pergant, nempe regni Dei privatio. *An nescitis?* inquit, quasi dicat. An forte nescitis, quantum damnum injustos maneat, quod scilicet regni Dei hæreditate privandi sint? Nam si scitis, quid, quæso, causæ est, quod in injustitia hæreatis? num scientes prudentes tanta felicitate vultis excidere, & exiguam aliquam juris portiunculam regno Dei omnibusque illius divitiis præfertis?

Ne erretis. Si forte putatis, vos, licet injusti sitis, nihilominus regni Dei hæreditate potituros, quæso, ne id vobis persuadete. Error hic est, isque gravissimus. Quam solicite cavet apostolus, ne nobis, dum in vitio perseveramus, spe sempiternæ felicitatis blandiamur!

Neque scortatores &c. Extendit hoc suum dictum Paulus ad alia etiam peccata; ne forte injustitiam quidem,

dem, quæ in alieni juris invasione sita est, tam gravem esse putent, alii vero peccata non putent. *Scortatores* primo loco nominat, quia, ut apparet, hoc vitium inter illos familiare fuit, &, ut supra jam monuimus, cum ciborum usu fere inter adiaphora numerabatur.

Neque molles, neque qui concumbunt cum masculis. Hæc duo scelera ad se invicem referuntur. Illi sunt qui alio nomine pathici vel cinædi appellantur, quos Paulus honestiori verbo molles appellavit, propterea quod in iis spectaretur, ut quam maxime teneri ac delicati essent.

Vers. 11. *Et hæc quidem eratis.* Occurrit objectioni tacitæ Paulus. Poterat enim aliquis dicere: Quid tu, Paule, homines ejusmodi e regno Dei proscribis? Hoc sane pacto multis nostrum pereundum erit, ut pote quorum alii hoc, alii alio vitio, ex iis quæ nunc recensuisti, dediti fuerimus. Respondet Paulus, verum quidem esse, eos, si non omnes, saltem quosdam ex iis, vel uno, vel pluribus etiam istorum vitiorum laborasse; sed tamen non esse illis metuendam damnationem & regni Dei privationem, quandoquidem abluti, sanctificati, justificati essent.

Sed abluti, sed sanctificati, sed justificati estis, id est, sed a vitiis istis & peccatis repurgati estis. Duplici ratione a peccatis purgamur, tum quatenus ab ipsis peccatis, tum quatenus ab eorum reatu ac pœnis liberamur. Priorem purgationem duplici verbo designasse videtur, uno metaphorico abluendi; altero magis proprio, sanctificandi: alteram verbo justificandi expressit. Ordinem autem, qui in rebus ipsis est, servavit etiam in verbis Paulus. Præcedit enim ablutio a peccatorum sordibus, & hominis sanctificatio ac Deo consecratio; justificatio & a peccatorum reatu liberatio sequitur, quantoque illa plenior est ac certior, tanto & hæc firmior est ac perfectior. Videtur autem Paulus non tam de eo, quod actu ipso in Corinthiis istis fieret loqui, quam quod vi Christianæ religionis, quam amplexi fuerant, fieri & plane posset, & omnino deberet, dummodo ipsimet sibi non deesserent.

In nomine Domini Jesu. Ostendit quibus mediis illi hanc repurgationem adepti fuerint, nempe per Domini Jesu nomen, hoc est, per id, quod nomini Domini Jesu adhæserint, ejusque sanctissimam religionem ac doctrinam amplexi fuerint, cujus tanta vis esset, ut homines & a peccatis ipsis expurgare, & ab omni peccatorum reatu liberare posset: quandoquidem in ea plenissima ac certissima peccatorum remissio, cum æternæ salutis præmio conjuncta, illis, qui peccatis valedixerint, & vitam novam ac sanctam in posterum instituerint, promittitur. Hinc idem Paulus alibi scribit, Christum ecclesiam purgasse lavacro aquæ in verbo, id est, lavacro aquæ, quod est verbum seu doctrina ipsius (per appositionem enim lavacrum istud aquæ explicat) ut eam exhibeat sibi ipsi gloriosam &c. Ephes. 5. 26, 27.

Et in spiritu Dei nostri. Alterum medium, & cum Christi doctrina conjunctum, nempe spiritus ille sanctus; quem *Dei nostri*, id est patris, *spiritum* appellat; quia hunc a patre acceptum Christus, vel si mavis, ipse Deus per Christum, in nos effudit copiose, ut idem apostolus alibi de eadem re loquens scribit Tit. 3. 6. Spiritui autem Dei, tanquam medio hanc purgationem attribuit Paulus. Nam quod ad regenerationem nostram & ab ipsis peccatis liberationem attinet, spiritus sanctus cum Christi doctrina conjunctus maximam vim ad eam perficiendam habet. Ipse enim est, quo doctrinam hanc melius intelligimus, quo illuminamur, & in pœnitentiam cognitionemque divinæ veritatis perducimur, qui animos nostros singulari ardore pietatis, incredibili lætitia, & certissima salutis spe complet. Quod vero attinet ad justificationem, est certissimum justificationis nostræ coram Deo pignus. Nunquam enim tam præstanti tamque eximio dono nos Deus locupletasset, nisi nobis peccata remittere, & ab omni peccati reatu nos absolvere vellet. Hinc est quod vocetur arrhabo hæreditatis nostræ, quod eo obsignati dicamur in diem redemptionis, Ephes. 1. 14; propter hunc in nobis inhabitantem, dicit Paulus, Rom. 8. 11 Deum vivificaturum corpora nostra mortalia: ex hoc nobis dato colligit Johannes 1 Joh. 4. 13 nos ita cum Deo junctos illique unitos esse, ut is in nobis sit, & nos in ipso: unde certissima salus sequitur. Et si circumcisio Abrahamo data pignus quoddam ac sigillum fuit justificationis: & spiritus sanctificationis nostræ signum erit, dummodo ipsimet nobis non desimus, eique nos regendos ac gubernandos demus. Nam ista conditio perpetuo subaudiri debet.

Pars II. Vers. 19. *Omnia mihi licent.* Altera hujus capitis pars incipit, in qua libertatem Christianam circumscribit. Dixerat Paulus, scotatores e regno cælorum esse excludendos, &, ut eos inprimis hoc loco designaret, primo omnium in dicti sui amplificatione nominavit. Adversus istud insurgere aliquis poterat, & Christianam libertatem obtendere, & dicere: Quid? annon omnia, quæ scilicet in communi vitæ usu versantur, mihi licent? annon cibis quibusvis promiscue mihi uti concessum est? cur vero non eadem libertas maneat quovis corpore, dummodo sine alterius injuria fiat, utendi? Hanc igitur libertatem certis limitibus includit Paulus: primumque ostendit, non semper ista libertate utendum esse, ut in ciborum usu, qui per se liber est, apparet: deinde scortationem, seu cujusvis corporis usum minime inter res liberas vel indifferentes numerandam esse, ut qui eousque libertatem Christianam extendunt, ea mirum in modum abutantur.

Omnia mihi licent. Per mimesin a Paulo istud dicitur. Sumit personam cujusdam, qui e Christianorum numero sibi objiciat & dicat, omnia mihi licent. Huic respondet Paulus:

Sed non omnia conducunt. Primum, esto omnia tibi licere (jam antea diximus, vocem *omnia* ad ea, quæ ad hujus vitæ usum spectent, referenda esse, quemadmodum subjecta materia docet) at vicissim cogitare debebas, non omnia tamen, quæ licent, fieri conducere ac convenire; ut si hoc fieri aliis displiceat, alios offendat, & in pietatis cursu remoretur, si peccandi & conscientiam lædendi occasionem præbeat.

Omnia mihi licent. Iterato libertatem suam crepantem inducit, ut illius licentiam iterata plaga conficiat.

At non ego subjiciar sub aliquid. Quasi dicat, at cum omnia mihi liceant, simque liber, vel ob idipsum omnibus non utar, ne libertatis meæ fiam mancipium, ac proinde in ipsa libertate serviam; quæ servitus est omnium gravissima. Quare etiamsi neminem

minem libertatis meæ usu offenderem, tamen vel mei ipsius causa libertate ista modice uterer. Particula negativa *non* haud temere videtur esse præposita pronomini *ego*: quasi dicat, abutatur qui volet libertate sua, at non is ego sum, qui me rei alicui in libero usu positæ subjiciam. Τινὸς ὑπ᾽. Neutro genere positum est, id est, sub aliquam rem.

Vers. 13. *Escæ ventri, & venter escis.* Ex sequenti oppositione apparet, in his verbis subaudiendam esse particulam *quidem:* quasi dicat escæ quidem ventri, & venter escis: sed corpus non scortationi, sed Domino, & Dominus corpori. Quanquam alia etiam est propior in verbis Pauli oppositio.

Sed Deus & hunc, & has abolebit. Docet autem his verbis apostolus, ciborum quidem quorumvis promiscue usum liberum suapte natura esse, quippe cum escæ quævis & sine discrimine naturaliter ventri sint destinatæ, & vicissim venter sit destinatus escis, seu escæ sint propter ventrem, & venter propter escas: unde sequitur omnibus qui ventrem habent, licere per se quibusvis escis vesci, easque ventri ingerere. Verum ut hanc libertarem refrenet apostolus, subjicit per oppositionem quandam:

Deus autem & hunc & has abolebit. Quasi dicat, etiamsi Christianis liberum sit per se quibusvis escis vesci; parce tamen hac libertate uti debent, cogitantes, & ventrem & escas a Deo abolendas esse. Minime enim convenit, ut Christiani rebus perituris plus æquo sint addicti, & in iis aliquam felicitatis partem collocent. Hinc est quod in epistola ad Romanos scriptum reliquit: Rom. 14. 17. *Regnum Dei non est cibus & potus*, id est, cibis & potu sese ingurgitare, iisque sine discrimine uti; *sed justitia, & pax & gaudium in spiritu sancto, his* in rebus vera, & Christianorum in hoc seculo propria felicitas consistit. Porro ex his Pauli verbis cuivis colligere est, in futuro seculo nullum futurum locum tam ventri, quam cibis. Idem de aliis omnibus corporis nostri membris existimandum est, quæ hujus mortalis vitæ usibus sunt destinata.

Corpus vero non scortationi; sed Domino & Dominus corpori. His verbis docet, longe aliam esse scortationis, quam ciborum promiscui usus rationem. Hunc quidem suapte natura liberum esse; illam vero omnium minime esse. Corpus enim non est scortationi destinatum; sed Domino, id est, illi uni nostro Domino Jesu Christo, ut scilicet illi serviat, ejusque usibus se dedat.

Et Dominus corpori. Dominus vicissim jus habet in corpus, ut illud regat, illo utatur tanquam peculio ac propria supellectile.

Vers. 14. *Deus autem & Dominum resuscitavit, & vos resuscitabit.* Opponuntur hæc verba illis, quæ de ventre & cibis dicta sunt, quod scilicet & hunc Deus abolebit. Ut ita in Pauli verbis geminata sit comparatio, quanquam non in iisdem plane terminis hærens, quippe apostoli argumento id non requirente. Prior collatio est in eo, quod quemadmodum escæ ventri, & venter escis sit destinatus; sic corpus non scortationi, sed Domino sit destinatum & Dominus corpori. Altera, quod Deus quidem & ventrem & escas sit aboliturus; Dominum autem excitaverit, & nos sit excitaturus. Ubi videmus, de industria Paulum terminos mutasse, cum de resuscitatione loquitur, & pro corpore nostro *nos* reposuisse: ne, si dixisset, corpora nostra resuscitanda esse, sui veluti oblitus videretur, & ventris resuscitationem, quem paulo ante abolendum esse dixerat, urgere. Quanquam etiamsi corpora nostra resuscitanda esse dixisset, quemadmodum in epistola ad Romanos dixit Rom. 8. 2 corpora nostra mortalia vivificanda esse, non tamen hinc concludi posset, nos eadem numero corpora in resuscitatione habituros esse. Sufficeret enim, quod corpora alia, quæ in istorum locum succedant, habituri simus. Quæ enim sibi sic succedunt unum quodammodo sunt, aliaque in aliis veluti renascuntur. Et talis resuscitatio corporum nostrorum merito abolitioni ventris aut escarum opponitur. Venter enim & escæ ita abolebuntur, ut non tantum non numero eadem, sed ne specie quidem aut genere eadem unquam reditura sint, & altera alteris successura, ita ut priora in succedentibus rediisse videantur. Et talem abolitionem intelligit apostolus: nam alioquin argumentum illius non recte procederet. Verum quia ipse apostolus pro *corporibus* nostris *nos* ipsos posuit, nihil est necesse, ut huc confugiamus, sed apostolum ipsum sequamur. Continent vero hæc verba argumentum, cur corpora nostra Domino dedere, & consecrare penitus debeamus; quia nimirum magnum istius rei præmium reportaturi sumus, nempe tale, quod non secus ac Dominus ipse nos quoque a Deo resuscitandi simus. Domini autem resuscitationem commemorat, ut, si illi penitus conjungamur, certi simus, nos quoque resuscitandos esse. Domini enim resuscitatio resuscitationis omnium, qui illi adhærent, certissimum est documentum. In resuscitatione autem includitur immortalis & beata vita. Resuscitabimur enim incorruptibiles, & in illas srmpiternæ beatitatis sedes transferemur.

Per potentiam suam. Mediam istius resuscitationis causam exprimit, nempe potentiam Dei: quam idcirco commemorat, quia ad tantum opus perficiendum ingenti sit opus potentia: quam Deo inesse Domini nostri ab illo peracta resuscitatio declarat, ita ut nullus relictus sit dubitationi locus.

Vers. 15. *Nescitis quod corpora vestra membra Christi sunt?* Alio quodam argumento a scortatione Corinthios avocat. Corpora autem nostra secundaria quadam ratione Christi membra esse dicuntur. Nos ipsi primo Christi membra sumus, seu ad ejus corpus mysticum pertinemus, illudque tanquam membra constituimus, ut infra cap. XII docetur. Verum quia nos ipsi sine corporibus esse non possumus, nec quicquam in corpore hoc mystico agere, ac officio nostro defungi; idcirco etiam corpora nostra secundaria veluti ratione corporis Christi membra esse dicuntur. Quo pacto etiam intelligendum est illud, quod vers. 13 habuimus, nempe corpus nostrum non scortationi, sed Domino destinatum esse, Dominumque corpori. Nam primo & præcipue nos ipsi Domino destinati sumus; sed in nobis etiam corpus nostrum, quod nos constituit. Ideo etiam apostolus sequenti versu de resurrectione nostra loquens, quia eam huic nostro corpori aptare non potuit, merito nos ipsos pro corporibus nostris substituit.

Sublatis igitur membris Christi faciam scorti membra? Ex prius dicto nunc argumentum exstruit, ostenditque, quam indignum sit Christianum scortari: quippe qui Christi, tam sancti Domini, membrum, nempe corpus suum, faciat meretricis impuræ membrum. Quid hoc facto potest esse indignius? Membrum

autem ſcorti fieri dicitur corpus ſcortantis, quatenus ſit veluti commembrum ſcorti. Scortum enim non eſt totum quidpiam, aut caput reſpectu ſcortatoris; ſed una cum ſcortatore unum conſtituit corpus, quemadmodum ſequentia docent. Hoc pacto nos etiam dicimur alii aliorum membra, id eſt unius corporis commembra. *Abſit*, ut quiſquam noſtrum rem adeo indignam agat.

Verſ. 16. *Neſcitis, quod adhærens ſcorto unum corpus eſt?* Id quod aſſeruerat, confirmat, nempe ſcortatorem corpus ſuum commembrum ſcorti efficere: quia nimirum qui ſcorto ſeſe applicat eique agglutinatur, unum cum eo corpus efficitur. Ubique autem fere verbum *neſcitis* ingeminat, ne ignorantiam ullam poſſint obtendere.

Erunt enim, inquit, duo in carnem unam. Scripturæ dicto probat ſcortatorem cum ſcorto unum corpus unamve carnem effici. Quæ verba licet ſint de marito & uxore prolata, nihilominus tamen, quia eadem naturaliter conjunctio in ſcortatione eſt, quæ inter conjuges eſſe ſolet, & ob quam maritus & uxor una caro fieri dicuntur; idcirco jure apoſtolus ex hoc ſcripturæ dicto, ſcortatorem cum ſcorto unum fieri corpus, concluſit.

Verſ. 17. *Qui vero adhæret Domino unus ſpiritus eſt.* Rem ab oppoſito magis illuſtrat & quaſi confirmat apoſtolus, quaſi dicat qui ſcorto adhæreſcit, unum cum illo corpus efficitur, non ſecus atque etiam qui Domino adhæreſcit, unus cum illo fit ſpiritus, Adhærere Domino eſt illi penitus per fidem applicari. Fides enim in Chriſtum efficit, ut animo & ſpiritu ita illi conjungamur, ut unus quodammodo ſpiritus cum illo efficiamur, idemque ſit noſtrum velle ac nolle.

Verſ. 18. *Fugite ſcortationem.* Præceptum de vitanda ſcortatione iterum inculcat, quia novis argumentis illud confirmaturus eſt.

Omne peccatum, quod fecerit homo, extra corpus eſt: qui vero ſcortatur in proprium corpus peccat. Ut doceat, quantopere ſcortationem fugere debeamus, oſtendit, hoc peccatum quiddam peculiare habere præ omnibus aliis; nempe, quod alia peccata committendo in proprium corpus non peccemus, ſcortando vero peccemus. Cujus rei alia ratio eſſe non videtur, quam quod ſcortatio non ſolum ſit actio turpis & inhoneſta, ſed etiam obſcœna. Actiones, quæ tantum turpes ſunt, & honeſtati non congruunt, licet corpore peragantur, animum tantum non corpus polluunt: at ſi ad turpitudinem & inhoneſtatem accedat etiam obſcœnitas, jam non tantum animus turpitudine, ſed etiam corpus obſcœnitate fœdatur, illique macula quædam inuritur. Hinc eſt, quod hoc vitii genus impuritatis nomen peculiariter ſibi vendicet. Hinc eſt, quod Paulus de impuris iſtis libidinibus loquens, dicit, Deum tradidiſſe homines in paſſiones ignominiæ; id eſt ignominioſas, & dedecoris plenas, tradidiſſe in impuritatem, ut corpora ſua inter ſemetipſos dedecore afficerent Rom. 1. 24, 26. Hinc alibi monet 1 Theſſ. 4. 4, ab eodem ſcortationis vitio nos avocans, ut quiſque noſtrum vas, id eſt corpus ſuum, poſſideat in ſanctificatione & honore; eo ipſo oſtendens, ſcortatione corpus dehonestari.

Verſ. 19. *An ignoratis, quod corpus veſtrum templum ejus, qui in vobis, ſpiritus ſancti eſt?* Novo argumento utitur apoſtolus, oſtendens, quam ſancta ſint Chriſtianorum corpora, ac proinde quam longe abeſſe debeant, ſicut ab omnibus aliis vitiis, ſic vel inprimis ab hoc, quod corpus Deo ſacrum ac dicatum tanta fœditate contaminet. Templum eſt domicilium & habitaculum numinis. Corpora autem noſtra dicuntur eſſe ſpiritus ſancti templum; quia corpora noſtra, quemadmodum ſpiritui noſtro domicilium præbent, ſic etiam ipſi ſpiritui ſancto, qui ſpiritui noſtro a Deo infunditur & conjungitur.

Ideo dicit apoſtolus, cauſam reddens, cur corpora noſtra ſint ſpiritus ſancti templum: *qui in vobis*, eſt ſcilicet, vel reſidet, *ſpiritus ſancti*. Porro oſtendere volens, nos ipſius Dei domicilium eſſe, quia ſpiritus ſancti domicilium ſimus, addit:

Quem habetis a Deo. Quaſi dicat, quem ſpiritum ſanctum accepiſtis ab ipſo Deo; ac proinde ipſius Dei templum eſtis. Urgent hunc locum multi, ut oſtendant, ſpiritum ſanctum eſſe Deum, quia ſcilicet dicatur habere templum; quod nemini competat niſi Deo, cum templum ſit, ut diximus, numinis habitaculum. At ſcire debebant, templum quidem eſſe habitaculum ipſius numinis præcipue ac primario, ſed etiam eſſe habitaculum virtutis ejus, idque tanto magis, ſi pro numine ipſo virtus tantum numinis illic reſideat. Quare ſi ſpiritus ſanctus eſt ipſius Dei virtus, per quam Deus in nobis, ac proinde in corporibus noſtris habitet, optimo jure corpora noſtra ſpiritus ſancti templum eſſe dicuntur, etiamſi ſpiritus ſanctus ipſe Deus non ſit. Quid? nonne apoſtolus aperte ſpiritum ſanctum ab ipſo Deo diſtinguit, cum addit: *quem habetis a Deo?* At ſi ſpiritus ſanctus eſt ipſe Deus; quo pacto a Deo diſtingui poſſet, aut Dei nomen perſonæ ſpiritus ſancti opponi, ſeu ſolum patrem vel filium deſignare tum, cum ſpiritus ſanctus, qui æque ac pater & filius Deus eſt, illi contradiſtinguitur? Propterea aut ſpiritus ſanctus hic pro perſona ipſius ſpiritus ſancti ſumitur, aut pro illius donis. Si pro perſona, cur dicit Paulus, quem habetis a Deo? Quid enim hoc aliud eſt, quam quem divino munere & dono adepti eſtis? Num vero ſpiritus ſancti perſona a Deo donatur ac diſtribuitur? Si vero pro donis accipitur, ipſimet concedere coguntur, templum iis etiam rebus, quæ Deus non ſunt, tribui poſſe. Denique cum Paulus ex eo demum, quod ſpiritum ſanctum, qui in nobis habitat, habeamus a Deo, concludi vult, nos eſſe templum Dei, quod & alibi fit, vide 1 Cor. 3. 16. Epheſ. 2. 21. ult. 1 Joh. 3. ult. & 4. 13, quid hoc circuitu eſſet opus, ſi ſpiritus ſanctus eſt ipſe Deus? Quid? cur maluit Paulus dicere, quem habetis a Deo; quam qui ipſe Deus eſt? Nonne hac ratione ſine ullis ambagibus nos ipſius Dei templum eſſe concluſiſſet? nonne ita potius loqui debuiſſet, non vero & ſpiritus ſancti divinitatem ſupprimere, & vim argumenti ſui retundere?

Et non eſtis veſtri ipſorum. Novum attexit argumentum, ſumtum ex eo, quod noſtri juris non ſimus, ac proinde nec animis nec corporibus aliter quam ad Dei nutum uti debeamus: quod minime omnium fit, cum illis ad ſcortationem & voluptates impuras abutimur.

Verſ. 20. *Nam emti eſtis pretio.* Confirmat nos noſtri juris non eſſe, quippe qui grandi pretio a Deo emti ſimus; nempe pretioſo filii ejus ſanguine, quem eo fine impendit, ut nos mancipia ſua efficeret. Hinc videmus, quid Deus ſpectarit filium ſuum in mortem tradendo: nempe, non ut nobis infenſus & iratus placaretur, non ut ſeveritati ſuæ ſatisfieret; ſed ut nos ad ſervitia ſua adigeret, teſtatum nimirum faciendo immenſum ſuum erga genus humanum amorem, & ſaluris noſtræ

ſtræ deſiderium, indubitatamque fidem promiſſionum ſuarum ingentium nobis faciendo, quarum ſpe ſolida ac deſiderio illecti & inflammati Deo nos penitus conſecraremus. Differt autem emtio a redemtione, quod redemtio ſervitutem præcedentem notet, non habita ratione ſequentis; imo libertatem potius, quæ ſervitutem exceperit innuit: emtio autem ſervitutem ſequentem deſignat non labita ratione ſervitutis alicujus præcedentis.

Non ſatis habuit dicere, *emti eſtis*; ſed addit vocem *pretio*: quamvis emtio non niſi pretio fiat: nimirum propter majorem emphaſin, ut tanto magis ingentis illius pretii, quod Deus in nos ſibi acquirendos impendit, admoneremur.

Glorificate ergo Deum in corpore veſtro, & in ſpiritu veſtro, quæ ſunt Dei. Superiori argumento concluſionem annectit: quia ergo veſtri juris non eſtis, ſed Deus vos ſibi magna impenſa in ſervitutem vindicavit, agite igitur, date operam, ut & corpore veſtro, & animo veſtro ad Dei laudem ac gloriam utamini: quandoquidem & corpus veſtrum & ſpiritus veſter non amplius veſter eſt, ſed Dei. Utimur autem corpore ad Dei gloriam, cum omnes actiones noſtræ, quæ corpore peraguntur, ex divinæ voluntatis norma fiunt. Similiter ſpiritu noſtro ad gloriam Dei utimur, cum actiones, quæ ſpiritu perficiuntur, divinis itidem mandatis ſunt conformes.

CAP. VII.

ARGUMENTUM.

In hoc capite agit apoſtolus de conjugio & cœlibatu, interrogatus his de rebus per literas a Corinthiis, ut ex ipſo capitis initio perſpicuum eſt. Agit autem mixtim, prout in hanc vel illam partem incidit oratio, & tum conjugum, tum eorum, qui cœlibem vitam agunt, officia deſcribit.

Verſ. 1. *De quibus vero ſcripſiſtis mihi.* Oratio in his verbis Pauli eſt elliptica: ſubaudiendum enim eſt, de iis tale reſponſum accipite, aut tale quidpiam ſimile. Quare perinde eſt ac ſi dixiſſet: Quod vero attinet ad ea, de quibus ad me ſcripſiſtis &c. Ex ſequentibus autem apparet, quibus de rebus ſcripſerint; nempe, quæ apoſtoli ſententia eſſet de cœlibatu & de conjugio, an non cœlibatus præſtet conjugio? &, an omnibus conjugio uti conveniat? annon conjugium quandoque disjungere liceat? De his enim omnibus reſpondet apoſtolus.

Bonum homini mulierem non attingere. Primum reſpondet, quid de cœlibatu ſentiat. Ait eum per ſe homini bonum eſſe. Vox *bonum* hoc loco non tantum id, quod pulchrum, honeſtum, & eximium eſt, ſignificare videtur; ſed etiam quod utile eſt & conducibile, τὸ συμφέρον, quemadmodum vox *homini* dativo caſu addita indicat. Utilis eſt autem homini cœlibatus, ſi rem per ſe ſpectes, tum ad majorem, qua animi, qua corporis, puritatem; tum ad curarum & moleſtiarum plurimarum, quas conjugium ſecum affert, vacuitatem; tum quod liberior, & minus diſtractus ſit animus ad cogitandum ac tractanda ea, quibus Domino complacere poſſis.

Mulierem non attingere. Uſum conjugii caſto & pudico nomine deſignat, nempe conjugum congreſſum. Nam hic eſt, qui conjugium cœlibatu, quod ad honeſtatis decus utilitatemque per ſe attinet, inferius reddit. Porro quod de homine, id eſt viro, dicit, etiamex altera parte de muliere intelligi debet.

Verſ. 2. *Propter ſcortationes vero unuſquiſque ſuam uxorem habeat, & unaquæque proprium virum habeat.* Cauſam affert Paulus, cur, etiamſi cœlibatus conjugio per ſe præſtet, conjugio tamen utendum ſit. Unde apparet, conjugium rem per ſe malam ac inhoneſtam minime eſſe. Nec enim ulla cauſa efficere poteſt, ut Chriſtianis eo, quod per ſe turpe ac vitioſum ſit, uti liceat. Cauſam autem hanc affert apoſtolus, ut ſcortationes evitentur. Hæc enim eſt vis hujus phraſeos hoc loco, *propter ſcortationes*. Nam quoties res mala, qualis eſt ſcortatio, cum voce *propter* finalem cauſam, quæ ſemper bona eſſe debet, deſignante conjungitur, ſemper ejus ablatio & amotio intelligi debet. Utitur autem plurali *ſcortationum* voce; quia conjugio ſublato non una, ſed infinitæ ſcortationes ſequerentur. Itaque ἔμφασις eſt major in plurali ſcortationum nomine. Conjugium ergo eſt divinitus ordinatum remedium, quo ſcortationum ac impuritatum infinitarum fœdiſſimis morbis occurratur. Hinc apparet, quotieſcunque ſcortationis periculum imminet, neminem a conjugio arcendum eſſe; non ſecus ac remedio prohibendus nemo eſt, cum periculum eſt a morbo. Remedia enim morbi tollere quid aliud eſt, quam morbis graſſandi licentiam dare? Quare excuſare nullo pacto ſcortationum morbum poſſunt, qui conjugium iis etiam, qui a ſcortatione continere ſeſe nequeunt, prohibendo, infinitis ſcortationibus, & fœdiſſimis libidinibus anſam dederunt. Licet vero etiam alii ſint honeſti & naturæ conſentanei fines, qualis verbi cauſa ſobolis propagatio: tamen eos non commemorat apoſtolus: quia cum ſobolem non propagare peccatum non ſit, nullam hic finis ineundi conjugii neceſſitatem illis imponit; nec periculum ullum eſt, ne propter nimiam continentiam humanum genus propagari deſinat; cum tanto libidinis æſtu flagrent homines, ut ne conjugiis quidem, illis a Deo conceſſis & ordinatis, infinitis ſcortationibus occurri poſſit. Quocirca etiamſi per ſe cœlibatus conjugio multum præſtet, præferendum tamen viciſſim cœlibatui conjugium eſt, propter nimirum ſcortationum evitationem, quæ cauſa omnibus conjugii incommodis multo major eſt.

Quiſque ſuam uxorem habeat. Quiſque. Nimirum nullius ſtatus, nullius conditionis hominem excipit apoſtolus, quicunque ſcortationis iſtius morbo obnoxius eſt, & qui ut infra loquitur apoſtolus, initur, id eſt, veluti quodam calore, acribus ſtimulis ad libinem excitatur. Melius enim eſt nubere, quam uri, quam in perpetuo peccandi periculo verſari. Licet enim nobis de peccato uſurpare id, quod quidam de ejus anſa dixit: Quem ſæpe peccatum tranſit, aliquando & invenit. Periculoſum eſt, ſi non ſatis viribus inſtructus ſis totus, hoſtem laceſſere, & pugnæ aleam ſubire. Nam quod non cuivis abſolute matrimonium præcipiat Paulus, finis ejus contrahendi indicat, ex quo univerſalis iſta particula determinanda eſt. Præterea hoc præceptum, etiam poſita ea, quam apoſtolus commemorat, cauſa, non ita accipiendum eſt, quaſi omnino neceſſarium ſit matrimonio copulari. Nam ſi quis iſto ſcortationis remedio non adhibito, ſola animi conſtantia, ac virtutis & pietatis invicto propoſito morbum hunc

fuget, & vim cupiditatis domet ac frangat, is tanto majori laude dignior est, quanto durius certamen sustinuit : tantum abest, ut eo nomine reprehendi mereatur ; quemadmodum etiam ex altera parte non tantum aut coelibatus laudis & dignitatis, aut matrimonium indignitatis habet, ut sublato gravi & præsentissimo scortandi periculo illud contrahere pietati Christianæ adversum sit. Utrisque liberum est matrimonii vinculo copulari : quia tum iis qui magis, tum qui minus libidinis urgentur stimulis, Deus voluit consultum.

Quare cum apostolus scribit : *Quisque suam uxorem habeat, & quævis proprium virum habeat*, non id præcipit, quod omnino factu necessarium sit, ita ut aliter fieri, posito nimirum illo fine, non debeat ; sed quod fieri expediat atque conducat. *Suam* id est, non communem, aut alienam quandam, ut in scortatione & adulterio fit ; sed quæ ipsi soli matrimonii lege sit copulata.

Et quæque proprium virum habeat. Hæc verba non minus excludere videntur plures unius uxoris viros, quam & illa plures unius viri mulieres. Cur enim non eundem sensum habeant, quæ eadem ratione prolata sunt ? Et, si illic propria uxor communi opponitur, cur hic proprius vir communi viro opponi non debet ? Adde, quod Paulus de remedio agat, quo tam ex parte mulierum, quam ex parte virorum scortationibus occurratur. At si non æque mulier suum proprium virum habeat, quo quoties velit uti possit, quemadmodum vir propriam suam uxorem habet, quo pacto mulieribus earumque infirmitati erit consultum ? Manifestum ergo videtur, ita ab apostolo viri & uxoris jus æquari, ut non minus una uxor unius mariti, quam unus maritus unius uxoris esse debeat.

Vers. 3. *Uxori vir benevolentiam debitam reddat ; similiter vero & uxor viro.* Monet conjuges, ne alter alterum conjugii usu privet. Si enim hoc fieret, quid attineret in conjugio agere vitam ? imo hæc conjugii medicina verteretur in venenum, tantoque majori periculo peccandi conjuges involveret, quam scortatio. Notandum vero est, quam caste & verecunde ubique usum conjugii designet apostolus.

Vers. 4. *Uxor proprii corporis potestatem non habet, sed vir.* Causam monitionis præcedentis subnectit. Non debet uxor marito sese subducere ; quia corpus uxoris est in viri potestate, ut eo, cum opus sit, utatur. Vicissim etiam vir uxori corporis sui copiam debet facere ; quia corpus viri non minus est in potestate uxoris, quam hujus in potestate viri. Ex hac æquata uxoris cum marito potestate, ita ut non minus mariti corpus sit in potestate uxoris, quam hujus in potestate mariti, unius mariti unam tantum uxorem esse debere consequitur. Si enim plures essent, quo pacto singulæ plenum in mariti corpus jus haberent, ita ut eo, cum opus haberent, uti possent ?

Vers. 5. *Ne fraudet alter alterum.* Persequitur monitionem vers. 3 propositam, eamque hic aliqua ratione limitat, cum subjicit : *nisi quod forte ex consensu ad tempus* ; ostendens posse interdum conjuges alterum alteri sui copiam non facere, accedente nimirum mutuo consensu. Nam pulchre sive Hieronymus, sive alius quispiam ad Cleantiam : Non potest unus rem duorum offerre Deo : sic non potest unus conjugum sine alterius voluntate ac consensu corpus suum conservare castitati.

Ad tempus. Id est, ad certum aliquod tempus, non in perpetuum.

Ut vacetis jejunio & precationi. Finem addit, propter quem conveniat, ut conjuges mutuo consensu ad certum aliquod tempus castitatem & ab usu matrimonii abstinentiam sibi indicant. Jejunium cum precibus conjungit : quia jejunium nunquam debet esse sine precibus. Convenit autem, ut eo tempore, quo jejunio ac precibus quispiam vacat, & rem tam sanctam tractat, vel etiam illi tractandæ se parat, ab usu conjugii abstineat. Ex hoc loco colligi potest, usitatas tum fuisse inter Christianos jejuniorum ac precum exercitationes : qui mos utinam nunc quoque in privatis Christianorum ædibus revocetur !

Et rursum simul convenite. Honestissime ubique loquitur apostolus.

Ne tentet vos satanas propter incontinentiam vestram. Causam finalem subjicit, cur conjuges post alicujus temporis ab usu conjugii abstinentiam iterum convenire velit, nempe ut tentationem satanæ effugiant. Tentatio autem hic cum effectu sumenda est ; non tantum pro sollicitatione, sed etiam pro adductione ad peccatum : id est, ne vos satanas ad peccatum & scortationes adducat. Causa autem, cur tam solicite caveri velit, ne a satana tententur, est eorum incontinentia, id est, quod non satis regere se possint, & a conjugii usu abstinere. Unde apparet Paulum istud non simpliciter præcipere, sed habita ratione eorum infirmitatis & incontinentiæ : quod ipsemet etiam testatur cum subjicit :

Vers. 6. *Hoc vero dico secundum concessionem, non secundum præceptum. Hoc*, id est quod modo dixi, ut conjuges simul versentur, & se invicem utantur, non ita accipi volo, quasi sic omnino fieri debere præcipiam : liberum enim est conjugibus, nec liberum tantum, verum valde honestum ac utile, mutuam sibi castitatem indicere : sed pro concessione tantum quadam id haberi debet, qua vestræ infirmitati & incontinentiæ consultum volo.

Vers. 7. *Volo enim omnes homines esse, ut & ipse sum.* Rationem subjungit, cur id, quod dixit, pro præcepto haberi nolit : quia nimirum contrarium potius, si fieri ulla ratione posset, desideraret ; quod & ipse faciebat. *Volo* desiderantis est, non præcipientis : id est, velim, si modo fieri posset, *ut omnes homines essent, ut & ipse sum*, id est, ut omnes homines a conjugii usu abstinerent, quemadmodum & ego abstineo. Voces *omnium hominum* indicare videntur, Paulum de ea re loqui, quæ in cujusvis hominis arbitrio sita esse possit ; ac proinde tam conjugatis, quam solutis matrimonio conveniat. Disputatur, an Paulus cœlebs fuerit, an vero uxorem quidem habuerit, sed ipsa consentiente a matrimonii usu abstinuerit. Posteriori sententiæ magis favet hic versiculus, de quo nunc agimus ; priori vero magis is qui proxime sequitur, in quo se iis qui uxore carent, annumerare videtur. Qui posteriorem sententiam amplectuntur duobus potissimum nituntur locis. Unus est in hac ipsa epistola cap. IX. 5, cum Paulus scribit : *An non habemus potestatem sororem uxorem circumducere, quemadmodum & reliqui apostoli, & fratres Do-*

tres Domini, & Cephas? Quibus verbis oſtendit, ſe ſua libertate in circumducenda uxore non uti. At ſi uxore carebat, poterat illi objici, eum non idcirco uxorem non circumducere, quod libertate ſua uti nollet; ſed quod eam uxorem non haberet, eam circumducere non poſſet. Nam ſi diceret, poſſe ſe uxorem ducere, ac ductam circumducere, reſponderi poterat, longe aliis eum cauſis a ducenda uxore prohiberi, quam ne ejus circumducendæ libertate uteretur, quæ ſi non obſtarent, illum ducturum uxorem, ac ductam, ut alii faciunt, circumducturum eſſe. Quicquid ſit, ſi uxore caruit Paulus, multum de pondere iſtius rei, quod libertate ſua in circumducenda uxore non uteretur, decedere videri poſſet. Alter locus eſt in epiſtola ad Philipp. cap. 4. 2,3, ubi ſic ſcribit apoſtolus: *Euodiam rogo, & Syntychen rogo, ut idem ſapiant in Domino. Et rogo etiam te conjux germana, adjuva ipſas, quæ in euangelio mecum certarunt.* Nam ſi Græcas voces, quibus utitur Paulus, σύζυγε γνήσιε, in genere fœminino ſumamus, dubium non eſt, quin uxorem Pauli ſignificet. Fœminino autem ſumendas eſſe, iſtius perſonæ, quam deſignat Paulus, cum fœminis conjunctio indicare videtur, præſertim cum eam non tanquam principale agens, in negotio, de quo loquitur, ſed tanquam fœminarum iſtarum adjutricem conſideret, quod non videtur facturus fuiſſe, ſi virum aliquem ſocium ſuum in propagando euangelio intellexiſſet. Adde, quod nuſpiam apoſtolus ſocios ſuos συζύγους vocet. Sed non multum in eo ſitum eſt, utra ſententia vera ſit. Id conſtat, Paulum in apoſtolico munere verſantem perpetuam caſtitatem ſervaſſe; quod propemodum majus quid eſt, ſi uxoratus, quam ſi cœlebs fuit.

Sed quiſque proprium donum habet ex Deo. Oſtendit Paulus, id fieri non poſſe, vel etiam ut fiat neceſſarium non eſſe, quod de ſe dixit; quia nimirum non omnes idem donum a Deo habeant, ſed alii hoc, alii illud; ac proinde nec donum continentiæ, quod ad perfectam caſtitatem requiritur, omnibus inſit. Multi enim tanto cupiditatis ardore flagrant; ut ſeſe continere vix ac ne vix quidem poſſint, etiamſi maximam ſibi vim inferant. Unde apparet, quam inique faciant, qui iis etiam, qui dono continentiæ deſtituti ſunt, iſtam imperitant, quam ne iis quidem, qui continentiores ſunt, fas erat indicere. Voluntarium enim eſſe debet hoc caſtitatis ſacrificium. Porro ex iſtis apoſtoli verbis, cum ſe cupere dicit, ut omnes homines caſtitatem eo pacto ſectentur ut ipſe, apparet, eum non habuiſſe ejus rei rationem, quod humanum genus hoc pacto interiturum eſſet: vel quia ſolam caſtitatis rationem per ſe ſpectavit, non habita ratione ejus, quod inde per accidens ſequeretur, incommodi; vel quia, ut Bernardus, ni fallor, cuidam contra cœlibatum diſputanti reſpondit, non poſſit mundus pulchriori quam caſtitatis exitu terminari.

Alius quidem ſic, alius autem ita, id eſt alius habet hoc donum a Deo, alius vero habet aliud. Qui donum continentiæ non habet, aliud loco illius habet.

Verſ. 8. *Dico autem innuptis & viduis, bonum ipſis eſt, ſi maneant ut & ego.* In compendium quoddam redigit apoſtolus id quod hactenus dixit. Oſtendit, ſi res per ſe ſpectetur, longe melius eſſe matrimonii uſu, ac proinde ab ipſo matrimonio abſtinere; ſed ſi habeatur ratio incontinentiæ & uſtionis, melius eſſe matrimonium inire. Τοῖς ἀγάμοις nomine ſolos viros, qui vel cœlibes, vel vidui vivunt, intelligere videtur apoſtolus. Nam viduarum nomen apponit, ad virgines, ut arbitror, excludendas, de quibus verſ. 25 diſtincte loquitur.

Bonum ipſis ſi maneant ut & ego. Id eſt, ſi caſtitatem ipſorum ſtatui convenientem ſervent, ut etiam a me fit.

Verſ. 9. *Si vero ſe non continent, matrimonium contrahant.* Id eſt, ſed ſi incontinentia obſtat caſtitati, utantur matrimonii medicina. Non intelligit autem apoſtolus incontinentiam, quæ in actum aliquem impurum jam eruperit: matrimonio enim occurri illi vult, ne erumpat: ſed quæ erumpere perpetuo conetur, ita ut in magno peccati periculo quiſpiam verſetur. Itaque perinde eſt, ac ſi apoſtolus dixiſſet: ſin vero ſe continere non poſſunt, quin aut peccandum ſit, aut matrimonium ineundum, hoc poſterius faciant.

Melius enim eſt nubere quam uri. Cauſam dicti ſui affert apoſtolus; quia *melius*, id eſt tutius aut conſultius eſt ad matrimonii medicinam confugere, quam uſtione ſeſe peccandi periculo exponere. *Uri* eſt libidinis quadam veluti flamma vehementer ſtimulari. Quod licet per ſe peccatum non ſit, in peccatum tamen facile deſinit. Hanc uſtionem ſi quis ſpiritualibus mediis, ardentibus nimirum precibus, jejuniis, piis meditationibus aliiſque exercitationibus reſtinguat, ſi inſitum hunc libidinis affectum extra matrimonium mitiget, næ is tanto pulchriori virtute ac victoria potitus eſt, quanto ea majori labore ac ſudore illi conſtitit. Verum præſtat interdum minori quidem cum gloria, majori tamen cum ſecuritate litus legere, quam tenſis in altum velis, fracta navi, fluctibus obrui. Non enim videtur apoſtolus matrimonium cum uſtione ratione honeſtatis aut bonitatis moralis conferre: cum uſtio ipſa, ut diximus, per ſe nec bona nec mala ſit moraliter, & per virtutem conjugio multo potiorem vinci poſſit: ſed tantum ratione ſecuritatis, quod matrimonium contrahere multo ſit ad peccatum evitandum tutius; licet uſtionem conſtanti continentia ſuperare tanto ſit pulchrius ac glorioſius, quanto periculoſius ac incertius.

Verſ. 10. *Iis vero, quo matrimonio conjuncti ſunt, præcipio non ego, ſed Dominus, ne ſeſe uxor a viro ſeparet.* Poſtquam ſuaſit iis, qui ſeſe continere nequeunt, ut matrimonium contrahant; nunc docet, quam indiſſolubile ſit matrimonii vinculum, quamque non liceat conjugibus a ſe invicem diſcedere, ut ſciant qui matrimonium ineunt, quali capiſtro ora præbeant.

Ait autem, *præcipio*, ut conſtet, hoc præceptum eſſe non conſilium.

Non ego, inquit, *ſed Dominus.* Magis adhuc oſtendit, ſe non ex privata ſua ſententia loqui, ſed Domini præceptum proponere. Quibus verbis indicat, ſe cum ſuperiora de contrahendo matrimonio ſcriberet, non præceptum ullum iis dediſſe, quo plane obligentur, ſed tantum conſilium.

Ne ſeſe uxor a viro ſeparet. Paſſivum χωρισθῆναι, pro activo actionem in ſeſe reciprocante ſumi debet. Agit enim Paulus de ſeparatione quæ ſponaneo motu fit, non quæ coacte; quippe quæ præcepto vetatur. Per ſeparationem autem intelligitur non matrimonio renunciatio, aut illius diſſolutio, quæ

nullo pacto uxori competit; sed sejunctio a mariti convictu ac consuetudine, quam vulgo tori separationem vocant. Apparet id ex sequentibus, cum addit apostolus:

Vers. 11. *Si vero & separatur maneat innupta, aut viro reconcilietur.* Ex quibus verbis manifestum est, aliud esse separari a viro, aliud matrimonii vinculum plane solvere: cum post separationem vinculum matrimonii nihilominus manere velit apostolus. Ostendit autem Paulus, fieri quandoque posse, ut uxor mariti convictum ac consuetudinem deserat; & præceptum istud a marito non discedendi non ita stricte accipiendum esse, ut necessitati nullus sit relictus locus. Non debet quidem uxor temere, & sine ulla justa ac gravi causa virum deserere: sed si intolerabilis viri morositas, & cohabitatio cum eo maximis cum miseriis ac doloribus conjuncta sit, sine ullo peccato uxor secedit a viro. Non enim viro se junxit, ut tanquam vile aliquod mancipium, aut plus quam mancipium tractetur; sed potius, ut cum illo, tanquam corpus cum capite coalesceret, & suæ felicitati ac commodis tanto melius prospiceret. Sed quid? num ita discedere licet uxori a viro, ut liberum illi sit alteri nubere? Negat hoc apostolus. Non enim desiit esse prioris mariti uxor. Usu tantum uxor ejus esse desiit, non jure ac proprietate.

Aut viro reconcilietur. Quod si durum illi videtur sine viro vivere, redeat cum viro in gratiam.

Et ne vir uxorem dimittat. Idem præceptum etiam ad viros pertinere docet, ne uxores relinquant, & res suas sibi habere jubeant, nisi sint ad hoc gravi aliqua causa & uxorum insolentia coacti; multo vero minus matrimoni jura ac vinculum iis dissolvere licet, unica tantum fornicationis causa excepta. Secedendi ab uxore plures dari possunt causæ; at illius repudiandæ tantum unica, quemadmodum apparet ex Christi verbis Matth. 5. & 19.

Vers. 12. *Reliquis vero ego dico, non Dominus.* Quos *reliquorum* nomine intelligat apostolus, sequentia docent, cum addit:

Si quis frater uxorem habet infidelem &c. & uxor si quæ habet maritum infidelem &c. Intelligit ergo eos, qui matrimonio conjuncti erant infideli vel uxori, vel viro: quæ matrimonia apostolus opponit matrimoniis utriusque conjugis fidelis, dum & conjuges tales *reliquos* appellat, tanquam si eorum matrimonia in censu matrimoniorum numerari non debeant; & id quod alioquin in matrimoniis utriusque conjugis fidelis præceptum est, in his præceptum non esse ostendit, cum addit:

Ego dico, & non Dominus. Quo enim alio hæc verba spectant, quam ut ostendat, sequens dictum, nempe, ne sese fidelis ab infideli, volente una cum fideli habitare, sejungat, non esse ipsius Domini præceptum, sed tantum suum consilium? At hoc in matrimonio utriusque conjugis fidelis omnino præceptum Domini esse in præcedentibus Paulus docuit. Cujus rei nulla alia videtur esse causa, quam quod matrimonium cum infideli sit aliqua ratione impurum & illicitum; quia scilicet non plane est ex divina voluntate, utpote qui homines impuros, quales sunt infideles, nulla re uti velit. Unde etiam apostolus alibi de usu ciborum loquens ait, impuris & infidelibus nihil esse purum, puris autem omnia esse pura Tit. 1. 15; & alibi cibos ait a Deo conditos esse ad usum cum gratiarum actione fidelibus & cognoscentibus veritatem 1 Tim. 4. 3. Quod vero de cibis dicitur, illud etiam jure transferri debet ad aliarum rerum usum, atque inprimis ad matrimonium. Atque hæc etiam est causa, cur olim sub veteri fœdere istiusmodi matrimonia plane fuerint irrita Esdr. 1x. & x: ita ut cogerentur illa dissolvere, qui ea contraxerant. Qua in re differt novi fœderis lenitas a veteris rigore, quod ista conjugia dissolvendi nulla nobis sit imposita necessitas, imo etiam consilium detur ab apostolo, ne conjugum fidelium alter ab infideli una habitare volenti sese disjungat: quandoquidem tanta est Christianorum sanctitas, quemadmodum paulo post docet apostolus, ut conjugem infidelem fidelis alteruter sanctificet. Porro cum ait apostolus, hoc a se dici, non a Domino præcipi, ne scilicet conjugum alter ab altero infideli invito ac nolente se sejungat, hoc per se intelligi debet, non per accidens. Intervenire enim ejusmodi circumstantiæ possent, ut id facere nullo modo sit licitum; peccaretque in eo gravissime conjux fidelis contra charitatis, vel contra communis ædificationis, ac publici scandali vitandi legem.

Si quis frater uxorem habet infidelem, & ipsa libens consentiat habitare cum eo, ne deserat ipsam. Ostendit quid facere conveniat maritum fidelem, quocum uxor infidelis habitare consentit, ac proinde illi nova necessitas cum uxore vivendi imponitur, nempe eum non debere sese ab uxore sejungere.

Ne deserat ipsam. Id est, ne eam secum habitare volentem sui cohabitatione ac consuetudine conjugali privet. Non loquitur hic Paulus de divortio, quo matrimonii vinculum solvitur. Nam alioquin licet per se fideli matrimonii vinculum, quod cum infideli contraxit, dissolvere, etiamsi infidelis illud firmum ac ratum esse velit: quandoquidem Paulus hic consilium tantum suum dat, non præceptum Domini proponit. At cum matrimonium cum infideli contractum, per fidelem conjugem sanctificetur, non videtur Dominus ullo modo permittere, ut ejus dissolvendi a fideli fiat initium.

Vers. 13. *Et uxor, quæ habet maritum infidelem* &c. Idem dicit & consulit uxoribus, quod modo consuluit viris.

Vers. 14. *Sanctificatus enim est vir infidelis in uxore, & sanctificata est uxor in viro.* Causam præcedentis consilii subjungit per quandam occupationem. Poterat enim quis Paulo objicere: at quomodo mihi licebit cum homine profano & polluto versari, & quidem in tam arcta matrimonii societate? nonne ipsius profana vita labem aliquam mihi coram Deo asperget? Respondet Paulus, fidelem conjugem per infidelem non pollui; sed potius infidelem per fidelem sanctificari.

Sanctificatur maritus infidelis. Sanctificatio ista latius extendenda non est, quam subjecta materia requirit. Sanctificatur, quatenus illi matrimonio uti fas est.

In uxore. Id est, per uxorem, nempe fidelem. Quia enim uxori fideli licet marito uti, inde fit,

inde fit, ut etiam marito liceat uti uxore. Nec enim uxor marito uti potest, quin vicissim uxore maritus utatur.

Alioquin ergo liberi vestri impuri sunt. Confirmat id quod dixit de sanctificatione conjugis infidelis per fidelem a consequente absurdo: quia si conjugum unus per alterum, nempe fidelem non sanctificaretur, liberi, qui ex tali matrimonio procrearentur, essent impuri.

Nunc autem sancti sunt. Subsumit apostolus: atqui non sunt impuri, sed sancti. Particula *nunc* hoc loco non est temporis adverbium, sed est conjunctio, qua uti solemus in argumentorum assumtionibus. Impuri autem dicuntur liberi, quatenus ex illicito respectu Dei matrimonii usu sunt progeniti: unde fit, ut eos Deus ratione ortus ipsorum aliquo modo abominetur; *sancti* vero dieuntur, quia ex licito & a Deo concesso matrimonii usu sunt procreati, & eatenus ratione ortus sui Deo quodammodo sunt sacri & accepti.

Vers. 15. *Si vero infidelis separatur, separetur.* Nunc etiam ostendit, quid faciendum sit fideli conjugi, si infidelis cum eo degere nolit, sive sit maritus, sive uxor.

Separetur, inquit, id est, permittatur illi discedere, abeat sane, habeat sibi res suas, quando illi hæc in animo fixa sententia est. At molestum est & periculosum sine uxore, vel sine viro vivere.

Non est servituti (subjicit apostolus) *subjectus frater aut soror in talibus.* Cui servituti? ut cum conjuge discedere volente habitare cogatur? At, etiamsi velit, non potest. Quare nil erat necesse eum ex hac servitute eximere. Quid? quasi hæc non esset multo major servitus sine viro, vel sine uxore vivere. An quia non est adstrictus, ut abscedentem conjugem omni ratione conetur retinere, aut illi supplex fieri? At hæc exigua libertas est, & parum proficua, si nihilominus viduæ vitæ, imo tristioris quam viduæ maneat servitus. Quam ergo servitutem intelligit apostolus? Non aliam, opinor; quam vinculo matrimonii conjugi infideli fidelem deserenti obstrictum teneri, quæ summa foret & indigna servitus. Nam cum apostolus matrimonio utriusque conjugis fidelis opponat matrimonium, in quo alter conjugum sit infidelis; apparet, ut quemadmodum aliqua utriusque matrimonii debet esse paritas, sic etiam aliqua vicissim imparitas. Paritatem quandam modo esse docuit, ne conjux fidelis ab infideli altero se segreget, sed conjunctus, si per eum liceat, cum ipso maneat. Imparitas vero in eo est, quod in illo quidem etiam post separationem unius conjugis ab altero maneat matrimonialis copula intacta & illibata, ita ut nec viro alteram uxorem ducere, nec uxori alteri viro nubere fas sit: in hoc vero, si per infidelem fiat separatio, non amplius vinculo matrimonii fidelis teneatur. Sed obstare videntur Christi verba, qui nulla re quam uxoris adulterio solvi matrimonium docuit. Nec nodum expediunt, qui Christi verba eos tantum stringere docent, qui ipsi deserunt matrimonium, non vero qui deseruntur. Nam Christus de uxore deserta & repudiata extra adulterium dixit, eam moechari, si alteri nubat. Cur vero? non quod ipsa deseruerit virum adulterum, quem ne si quidem adulter sit, fas ei est abdicare; sed quod matrimonii copula nulla alia re frangi, quam uxoris adulterio, queat. Unde fit, ut & vir aliam ducens, quippe cui plures una habere uxores amplius non liceat, & uxor alteri nubens moechetur. Quare non minus cum vir ab uxore deseritur, quam cum uxor deseritur a viro, nefas est, extra adulterii ab uxore commissi causam, novas nuptias tentare. Quid ergo? num apostolus Christi dictum, quod tanta cum severitate protulit laxat? Nequaquam: sed Christus loquitur de matrimonio quod ipsius Dei respectu prorsus sit legitimum, ita ut ipse Deus illud conjunxisse censeatur, quatenus nimirum illud plane approbat, & pro rato ac grato habet, quippe quod illius voluntati congruat; quod fit, cum inter utrumque fidelem, quibus solis omnibus rebus a Deo conditis uti fas est, componitur. Paulus vero loquitur de matrimonio, quo fidelis cum infideli ceu impari quodam jugo conjunctus est: quod, si Deum spectes, non prorsus est legitimum, sed quodammodo indifferens. Nec enim Christi dictum tam late extendi debet, ut illa etiam matrimonia, quæ alioquin lex irrita esse censebat, stabilire voluisse censeatur, quasi ejus vi non amplius liceat ne tum quidem uxores infideles abdicare, cum a maritis fidelibus discedunt. Et, si hoc esset, cur Paulus de matrimonio fidelis cum infideli agens, se, non vero dominum, id dicere affirmat, ne fidelis infidelem secum degere volentem deserat? Nonne ipse Paulus docuit intra quos fines Christi verba accipi debeant? Etiamsi vero fidelis conjux ab infideli desertus nullo ei matrimonii jure obstringatur, longe tamen convenientius, & Christianæ disciplinæ tam sanctæ magis consentaneum est, ut abstineat a nuptiis & viduam agat vitam, præsertim quamdiu infidelem, qui deseruit, idem facere videat, tantoque magis, si is religione quadam a novo matrimonio prohiberi se putet. Nec enim convenit, ut infidelis fideli sit aut continentior, aut religiosior.

Frater aut soror. Ostendit parem hac in in parte esse conditionem, tam uxoris, quam viri fidelis; ita ut non minus uxor deserta soluta sit à vinculo matrimonii, quam vir desertus.

In talibus, id est, rebus, quoties nimirum contingit, ut infidelis fidelem conjugem deserat.

In pace vero vocavit nos Deus. His verbis libertatem istam limitat Paulus, ne in licentiam abeat. Inculcat enim fidelibus eorum officium, nempe ut pacem ac concordiam sectentur: quæ si cum omnibus omni studio sectanda est, quanto magis cum iis, quibus tam arcto matrimonii nexu adstricti sumus? Quocirca non debet fidelis conjux ullam divortii ac separationis occasionem infideli præbere; sed eum omni officio, obsequio ac benevolentia sibi devincire. Quæ admonitio valde utilis & necessaria est, ne ii, qui libenter matrimonio solvi vellent, ut novum contraherent, hac sua libertate, cum Christianæ religionis maximo dedecore abutantur. Particula δὲ posita est, ut alibi sæpe, pro ἀλλὰ *sed*; quæ hoc loco idem valet quod *tamen*. quasi. dicat Paulus: etiamsi in talibus servituti non sit subjectus frater aut *soror*; tamen meminisse debetis, quod nos in pace vocaverit Deus.

In pace, id est, cum pace, ut scilicet pacem unice colamus cum omnibus, nullisque dissidiis ne minimam quidem causam præbeamus.

Vers. 16. *Quid enim scis mulier, si virum servabis?* Causam affert, cur fidelis conjux pacem omni studio cum infideli conjuge colere, nec ullam divortio vel separationi occasionem præbere debeat, ab insigni emolumento, quod hinc consequi possit, desumtam. Fieri enim facile potest, ut si conjux infidelis fideli adhæreat, ejus ope ac consuetudine tandem ad Christianam

religionem adducatur, & ſic ſalutem ſempiternam conſequatur.

Servabis, id eſt, cauſa ſalutis eris. Videtur autem hoc ſenſu negative potius hanc interrogationem debuiſſe proponere apoſtolus: qui ſcis mulier, an virum non ſervabis? Verum & hoc pacto eadem ſententia exprimi ſolet. Qui enim, an aliquid ſit futurum, non novit, is neque novit, an futurum non ſit. Sic apud Joëlem cap. 2. 14, qoſtquam homines ad pœnitentiam cohortatus eſſet, legimus: *Quis ſcit, ſi convertatur* (nempe Deus) *& pœniteat eum, relinquat poſt ſe benedictionem*, id eſt, quis ſcit, an non convertatur etiam, ſi noſtram converſionem ac poenitentiam videat.

Verſ. 17. *Si non unicuique ſicut impertitus eſt Deus*: Generale tradit monitum Paulus, ut quiſque in eo ſtatu ac vitæ genere maneat, in quo eum divina per Chriſtum vocatio offendit: ne quis putet, Chriſtianam religionem omnium rerum perturbationem ſecum inducere, aut Chriſtianæ religionis obtentu vitæ genus, quod illi forte non arrideat, conetur mutare. Ex hoc autem generali monito conſequitur, ut conjux, qui Chriſtianam religionem ſuſcepit, conjugi infideli conſtanter adhæreat, nec ullam diſſolvendi conjugii anſam præbeat. Particulæ εἰ μὴ *ſi non*, *niſi*, adverſativæ ſunt, ideoque quandam ſuperiorum limitationem continent. Non continent autem limitationem proxime præcedentium, in quibus idem in ſpecie docetur, quod hic monet apoſtolus in genere. Quare opponuntur ſuperioribus, in quibus apoſtolus conjugi fideli deſerto ab infideli libertatem indulſit deſerendi viciſſim infidelis: quod fecit in priore particula verſiculi 15. Itaque interjecta ſtatim admonitione ad ſectandam pacem ac evitandas divortii ac ſeparationis cauſas, nunc magis adhuc conceſſionem ſuam limitat, &, quid illi obſtare poſſit, docet. Hoc autem eſt, quod quiſque ſpartam, quam nactus eſt, ornare, id eſt in ſuo ſtatu ac vitæ genere permanere, & in eo, quemadmodum decet, ſeſe gerere debeat.

Unicuique ſicut impertitus eſt Deus, unumquemque ſicut vocavit dominus. Trajectio eſt, pro, ſicut unicuique impertitus eſt Deus, ſicut unumquemque vocavit dominus, ſic ambulet. Quia de vitæ genere Paulus loquitur, propterea hæc impertitio Dei, id eſt a Deo unicuique facta, de cujuſque vitæ ſtatu ac conditione debet intelligi. Quam Deus impertiri dicitur, quia nihil ab hominibus geritur ſine ejus cura; ac providentię illius eſt hanc magnam orbis familiam regere, & cuique ſuam ſortem ac vitæ genus aſſignare.

Sicut unumquemque vocavit dominus, id eſt in quali vitæ ſtatu ac conditione unumquemque dominica vocatio offendit. Quia voci dominus in Græco eſt appoſitus articulus, apparet (qui Pauli in primis mos eſt) Jeſum Chriſtum unicum illum dominum deſignari, ac proinde vocationem ſacram, quę fit per euangelium, intelligendam eſſe. Idcirco autem & Deo cujuſque vitæ genus tanquam autori aſſignavit, & vocationis dominicę in eo factæ meminit, ut hoc ipſo oſtendat, iſta vitæ genera nec divinæ voluntati, nec Chriſtianæ religioni per ſe eſſe contraria, ideoque non temere, multo vero minus Chriſtianæ religionis prætextu eſſe deſerenda.

Sic ambulet, id eſt, ſic vivat, ita ſe gerat. Hebræis enim mos eſt per ambulationem vitæ actiones ac mores deſignare.

Et ſic in eccleſiis omnibus diſpono. Addit hoc Paulus, ne Corinthii putarent, Paulum ſeverius ſecum, quam cum cæteris eccleſiis agere, aut quidpiam ſibi ſupra cæteras eccleſias præcipi. Libentius namque ferimus, quæ nos communiter cum cæteris urgent, quam quæ nobis ſolis imponuntur.

Verſ. 18. *Circumciſus quis vocatus eſt.* Generalem regulam aliis exemplis illuſtrat, nempe circumciſorum & præputiatorum, ſervorum & liberorum. *Vocatus eſt*, id eſt per euangelii prædicationem, cui etiam aſſenſus eſt, ad regnum Dei capeſſendum invitatus.

Ne attrahat ſcilicet præputium. Τὸ ἐπισπᾶσθαι, quod in genere ſignificat attrahere, accipiendum hic eſt in ſpecie, & paſſiva ſignificatione; quemadmodum apparet ex verbo περιτμηθῇς, quod ei opponitur: q. d. ne-præputietur, quod fiebat cute ferro adducta, ita ut glandem rurſus operiat. Vide Celſum Lib. VII. cap. 25. Huc facit quod ſcriptum eſt 1 Maccab. 1. 16, & apud Joſephum Lib. antiquit. XII. cap. 6.

In præputio quis vocatus eſt, ne circumcidatur. Idem docet de præputio quod de circumciſione dixerat, id eſt, non magis debere præputium verti in circumciſionem, quam circumciſionem in præputium.

Verſ. 19. *Circumciſio nihil eſt, & præputium nihil eſt.* Rationem ſuperioris dicti ſubnectit, quia ſcilicet & circumciſio & præputium nihil ſit; non ſimpliciter (eſt enim aliquid) ſed quod nullum plane momentum habeat in rebus, quibus Deo chariores reddamur, & ſalutis ſempiternæ participes efficiamur.

Sed obſervatio præceptorum Dei. Oſtendit, quid multum in ſalutis noſtræ negotio ac divino cultu poſſit & valeat. Illud autem eſt, ut Dei præcepta obſervemus, præcepta nimirum nobis per Chriſtum tradita, inter quæ nec circumciſio, nec præputium, nec aliæ res carnales & externæ locum habent; ſed fides per charitatem efficax utramque paginam facit Galat. v. 6. Hinc apertum eſt, obſervationem Dei præceptorum, qualem Chriſtus a nobis requirit, & impoſſibilem non eſſe, (nam alioquin impoſſibile etiam eſſet nos Deo gratos & ſalutis ſempiternæ participes effici: quandoquidem per obſervationem præceptorum Dei, quæ ſola apud eum valet, id fieri debet) & cauſam eſſe ſine qua non ſalutis noſtræ.

Verſ. 20. *Unuſquiſque in ea vocatione, qua vocatus eſt maneat.* Speciali præcepto iterum ſubjungit generale, illique poſtea aliud in ſpecie ſubjicit. Vocatio autem hic ita accipitur, ut vitæ genus, in quo aliquem offendit, connotet, ſic ut illi vitæ genus differentiam quandam indat. Sic alia eſt vocatio circumciſi, alia præputiati; alia ſervi, liberi alia; alia cœlibis, alia conjugis, alia domini, alia ſubjectorum ei. Vult ergo apoſtolus, ut unuſquiſque in ea vocatione maneat, qua vocatus eſt: id eſt, ſi vocatus eſt circumciſus, maneat circumciſus; ſi præputiatus; maneat in præputio, ſi ſervus, quantum quidem ad religionem attinet, maneat ſervus; ſi liber, maneat liber, & ſic in cæteris.

Verſ. 21. *Servus vocatus es.* Nunc ſervitutis exemplum ſubjicit, & oſtendit, quantum ad Deum & religionem Chriſtianam attinet, nihil referre, ſive quis ſervili ſit conditione, ſive libera.

Ne ſit tibi curæ. Noluit apoſtolus dicere, mane ſervus, cum ſervitus ſit quiddam ſua natura malum; quin potius in ſequentibus verbis veniam dat quærendę, quanquam legitima ratione, libertatis: ſed ait *ne ſit tibi curæ*, id eſt noli propterea animo angi, quaſi idcirco Deo minus gratus ſis futurus, aut nullum tibi impedimentum ſervitus ad ſalutem per ſe ſit allatura. Ideoque ſi honeſta

aliqua

aliqua & legitima ratione te ex ſervili conditione expedire non poſſis, noli hoc jugum detrectare.

Sed ſi & poſsis liber fieri, potius utere. Addit hoc Paulus, ne videatur omne ſervitutis & libertatis diſcrimen ſimpliciter tollere. Tollit illud ratione habita religionis per ſe; ſed non habita ratione commodi & incommodi. Ideoque oſtendit, non plane eandem eſſe ſervitutis rationem, quæ eſt circumciſionis & præputii. Nam circumciſus quidem licet poſſit præputiatus fieri, non debet; nec præputiatus, licet poſſit, debet circumcidi: quia ſcilicet circumciſio & præputium per ſe nullum nec in vita, nec in religione commodum habent aut incommodum: ſed ſervitus & libertas, licet quantum attinet ad religionem, nihil per ſe valeant; tamen in communi vita multum inter ſervitutem & libertatem intereſt.

Si & poſsis. Id eſt ſi non ſolum in ſervili conditione manere, ſed etiam ex ea evadere integrum tibi ſit, facultatemque habeas, intellige juſtam & honeſtam, non cum alieni juris ac dominii violatione; quemadmodum ſervi faciunt, qui vel vi, vel fuga, aut alia aliqua illegitima ratione ſervitutis jugum excutiunt: potius utere, id eſt, potius hac facultate & commoditate utere, ut liber fias.

Verſ. 22. *Qui enim in domino vocatus eſt ſervus, libertus domini eſt.* Cauſam affert, cur ſervilis conditionis neminem, quantum ad religionem attinet, tædere debeat: quia ſcilicet is, qui in ſervili conditione ad Chriſtianam religionem perductus eſt, eo ipſo maximam libertatem eſt adeptus, quæ ſervitutis carnalis incommodum abunde compenſat.

In domino, id eſt per dominum, domini cura & opera. Per dominum intelligit Chriſtum, etiamſi nullus voci domini appoſitus ſit articulus; quod ſæpe accidit in iſtis verbis ὁ κύριος. Ipſa enim loquendi ratio, & ſubjecta materia docet, quis dominus ſit intelligendus; nempe non ſummus ille Deus, qui dominus ſimpliciter, & ſine articulo ex Græcæ Bibliorum interpretationis conſuetudine appellari ſolet; ſed ille cæleſtis noſter dominus a ſummo Deo conſtitutus, qui ideo articulo a ſummo Deo diſtingui apud Paulum & Lucam conſuevit.

Servus vocatus libertus domini eſt. Id eſt, enancipatus a domino eſt, libertate ab eo eſt donatus, dominus illum manumiſit. Libertatem ſpiritualem intelligit, carnali libertati infinitis partibus potiorem. Continet enim libertatem ex peccati ac mortis ſervitute, continet jus ad capeſſendam regni cæleſtis hæreditatem. Itaque hac tanta tam divina libertate contenti eſſe debent ſervi, ac proinde ſervitutis incommoda æquo animo ferre.

Similiter & qui liber vocatus eſt, ſervus eſt Chriſti. Per contrarium ſuperiorem ſententiam illuſtrat, tantoque magis appoſite, quanto magis hac ratione ſervos liberis, & liberos ſervis exæquat. Oſtendit enim & ſervos in Chriſto liberos fieri, & liberos fieri ſervos, ita ut nec illi habeant cur querantur, nec hi quo ſuperbiant. *Similiter* idem hoc loco ſignificat quod vice verſa.

Verſ. 23. *Pretio emti eſtis, ne ſitis vel fiatis ſervi hominum.* In priori verſiculi hujus parte magis adhuc ſervitutis noſtræ rationem, qua Chriſto obſtricti ſumus, explicat. *Pretio*, inquit, *emti eſtis*: quaſi dicat, non conſtitit hæc ſervitus, qua nos Chriſtus ſibi addixit, ſine pretio; ſed ingens admodum pretium impendit Chriſtus, ut vos ſibi manciparet: qua de re vide ſup. cap. 6, ult. In altera utilem admodum ex ſuperioribus monitionem adducit, nempe, ne nos, qui Chriſti ſervi ſumus, & quidem tanto pretio comparati, hominibus mancipemus, hoc eſt, ita nos hominum voluntati addicamus, ut propterea Chriſtianæ pretatis officiis deſimus. Nemo enim, ut ipſe Chriſtus loquitur, duobus dominis poteſt ſervire. Chriſto ſerviendum eſt, huic nos penitus addicere debemus, & ex ejus voluntate omnia, quæ hominibus, ſive liberi ſive ſervi officia præſtamus, moderari.

Verſ. 24. *Unuſquiſque in quo vocatus eſt, fratres, maneat apud Deum.* Specialibus exemplis iterum generalem illam regulam ſubjicit, ut quiſque in eo ſtatu, in quo eum divina per Chriſtum vocatio in mundo degentem offendit, permaneat; nec eum ipſius religionis Chriſtianæ cauſa per ſe mutare conetur, quaſi in ea conditione, in qua antea vixit, Chriſtianus eſſe non poſſit. Non enim prohibet, ut antea monuimus, apoſtolus, quo minus quiſpiam alias ob cauſas, ſi honeſte liceat, deteriorem conditionem cum meliori commutet.

Apud Deum manere vel *eſſe* videntur hoc loco dici omnes Chriſtiani. Per fidem enim in Chriſtum Deo conjunguntur, eique tanquam famuli ac domeſtici addicuntur, ita ut cum eo eſſe ac perpetuo verſari merito dici poſſint. Quaſi dicat, quiſque in eodem illo ſtatu, in quo antea vixit, maneat, etiam poſtquam apud Deum eſſe cœpit, & in ejus familiam lectus eſt. Non id agit Deus, ut vivendi ſortem; ſed ut animum ac mores mutemus. Qualis vitæ tuæ ſors fuit, cum primum ad Deum accederes, in tali apud Deum manere potes: imo ſi eam honeſte mutare non poſſis, omnino debes.

Verſ. 25. *De virginibus autem præceptum domini non habeo.* Egit adhuc Paulus tum de juvenibus ac viduis matrimonii vinculo ſolutis; tum de iis, qui matrimonio copulati ſunt: nunc agit etiam nominatim de virginibus. Quanquam iis adjungit etiam eos qui uxore ſoluti ſunt, quippe quorum eadem eſt hac in parte quæ virginum ratio. Primum ergo negat, ſe præceptum domini de virginibus habere, id eſt, negat quidquam in utramvis partem a domino præceptum eſſe, ſive in virginum ſtatu manere debeant, ſive nubere. Itaque hac ratione oſtendit, utrumque, quantum ad præcepta domini attinet, liberum eſſe. *Sententiam autem do.* Poſtquam ſe nihil hac in parte præcipere poſſe dixit, quid tamen ipſe factu optimum eſſe judicet, exponit. Inepte ex hoc loco Pontificii traditiones ſuas ſtabilire conantur. (a) Nec enim nos negamus, quidquam ipſius Chriſti præceptis ab aliis addi poſſe; ſed negamus, ea vim præceptorum habere; quod vel ex hoc loco manifeſtum eſt. Nam nec Paulus hic quicquam ex ſua ſententia præcipit, ac ideo non præcipit quia domini præceptum ſe habere negat; eo ipſo oſtendens, non ſuum eſſe præcipere, licet tantus apoſtolus fuerit; ſed domini eſſe: niſi dominus præcipiat, neminem ex ejus ſervis præcipiendi jus vendicare ſibi debere.

Ne vero pondus ſententiæ ac conſilio apoſtolico deſit, addit: *tanquam miſericordiam conſecutus a domino fidelis eſſe.* Recte monet Beza per πιστὸς hoc loco eum intelligendum eſſe, cui merito fides ſit habenda. Sic dicitur πιστὸς λόγος, πίστις πιστὸς. Munus ſuum apoſto-

(a) *De traditionibus pontificiis.*

licum designat Paulus, quod ex singulari domini Jesu misericordia fuerat adeptus, quodque tale erat, ut summam dictis eorum qui illud sustinerent, fidem autoritatemque conciliaret.

Vers. 26. *Existimo igitur hoc bonum esse propter instantem necessitatem.* Explicat nunc sententiam suam, nempe, quod arbitretur bonum esse in cœlibatu manere, ejusque rei causam affert. *Bonum*, id est, utile, commodum.

Propter instantem necessitatem. Causam adjicit, cur in cœlibatu perstare bonum esse judicet. Per *necessitatem* videtur intelligere persecutionem, in qua omnia vi fiunt. Sic 2 Cor. 6. 4. Et profecto persecutionis tempore bonum est cœlibem esse.

Quod bonum homini sic esse. Nondum expresserat, quid bonum esse judicet, nunc exprimit. Ideoque hæc verba per quandam epanalepsin legenda sunt.

Homini. Generalem cuivis cœlibi tradit regulam, etiamsi de virginibus dicere fuerit exorsus.

Sic esse, id est, in cœlibatu manere, cœlibatum matrimonio non permutare.

Vers. 27. *Alligatus es uxori? ne quære solutionem.* Occupatio est, ne quisquam putet ita cœlibatum commendari, ut fas sit matrimonii vinculum dissolvere.

Solutus es ab uxore? ne quære uxorem. Hoc solum est, quod hic consulit apostolus, non vero quod etiam conjuges matrimonio solvi velit. Porro quod hic de viris dicit, idem etiam fœminis accommodari debet.

Vers. 28. *Si vero & ducas uxorem, non peccasti.* Iterum occupat apostolus. Ostendit enim, se non ita dissuadere solutis matrimonium, ut si secus fecerint, peccaturi sint.

Non peccasti, id est, non peccas, nullum est in eo peccatum, Hebræorum more. Itaque si id tantum spectas ne pecces, aut Christi legibus quidquam contrarium committas, non est cur matrimonium detrectes.

Et si nubat virgo, non peccavit. Idem expresse de virginibus asserit, ne quis putet, earum sortem hac in parte deteriorem esse quam virorum, aut viduarum.

Afflictionem vero in carne habebunt tales. Quasi dicat, Non ideo vobis matrimonium dissuadeo, quod sive viris, sive fœminis ac virginibus matrimonium inire peccatum sit; sed quod ii qui matrimonium ineunt, afflictionem in carne habituri sunt, id est, multas sibi ærumnas accumulabunt, quibus extra matrimonium vacui forent. Quod non tantum persecutionis, sed etiam pacis ac quietis tempore verissimum est. Quanto enim plures sunt, quibus animum & curam impendi necesse est, tanto magis crescunt curæ, tantoque uberior est dolorum seges. Maritus non tantum de se, sed etiam de uxore in posterum solicitus esse debet; similiter & uxor de marito. Jam ex matrimonio proveniens soboles quantis curis implicat parentes! alenda familia, educandi liberi, quibus nihil adversi potest accidere, quin per eorum latus vulnus accipiant ipsi parentes.

Ego autem vobis parco. Causam addit, cur propter istas ærumnas, quas matrimonium secum trahit, dissuadeat illis matrimonium: quia, inquit, ego vobis parco: nollem vos malis istis gravari; sed vellem, ut iis quam maxime essetis vacui.

Vers. 29. *Hoc autem dico, fratres, tempus contractum est. Reliquum est, ut & qui habent uxores tanquam non habentes sint.* Diversa est hujus versiculi lectio, quam apud alios autores videre licet. Nos eam, quæ nobis visa est simplicissima, sequimur. Novo hic utitur argumento Paulus, quod ex abrupto quodammodo proponit: quemadmodum facere solemus, cum omissis, quæ attulimus, argumentis, utpote de quibus multum litigare nolimus, id in quo præcipuum robur collocamus, proponimus: quasi dicat, mittam id quod dixi, sed hoc inprimis urgeo:

Tempus contractum vel *collectum est*, id est exiguum est hujus vitæ tempus, & in momento desiturum.

Reliquum est, ut & qui habent uxores, tanquam non habentes sint. Istud est, quod ex ea ratione, quam urget, infert: quod non tantum id continet, ut cœlibatum matrimonio præferamus, sed quiddam amplius, nempe ut non solum a ducenda uxore abstineamus, sed etiam ut ii, qui uxores habent, similes fiant non habentibus. Hanc enim vim particula & hoc loco omnino habet. Porro ii qui uxorati sunt, similes fiunt iis qui uxore carent, cum & moderate admodum uxoribus utuntur; & ita animo sunt comparati, ut propediem ab uxore divelli parati sint. Num vero hoc non recte infertur ex eo, quod tam breve & exiguum sit hujus vitæ spatium? quantum ergo præstat cœlibem potius agere vitam, quam sese mox amittenda uxore implicare.

Vers. 30. *Et qui flent tanquam non flentes.* Extendit hoc suum monitum apostolus etiam ad alia, quæ nobis in hujus vitæ scena obveniunt; quæ tamen matrimonio inprimis conjuncta esse solent.

Primum ergo monet *ut flentes*, id est, ii qui tristantur, vel etiam causas tristitiæ habent, quod scilicet non prospero, sed adverso rerum successu utantur.

Sint tanquam non flentes, id est moderate fleant & doleant, fleant non flendo, cogitantes, mox non tantum doloris causas, sed etiam vitam ipsam abituram.

Et gaudentes tanquam non gaudentes. Alterum est, ut ii etiam qui gaudent, seu quibus ex voto res aliquo modo fluunt, modum gaudio sciant imponere, memores, se non diu rebus, ob quas lætantur, fruituros. Loquitur autem Paulus de fletu, & gaudio ex rebus ad hanc vitam spectantibus proveniente.

Et ementes tanquam non possidentes. Tertium est, ut ii qui emunt, id est, varia hujus vitæ subsidia sibi comparant,, sint tanquam non possidentes, id est, ita segerant, ac si nihil possiderent, animum ad suas opes ac facultates non adjiciant; quippe non ignari se volucres ac fugitivas divitias possidere. Utitur apostolus voce κατέχοντες, quod etiam malam ac vitiosam possessionem significare potest: qualis est, cum quis ita suis bonis est addictus, ut ab iis possideatur verius, quam ea possideat. Sic in sequenti membro τοὺς κατεχομένους dixit, eos, ut videbimus, designans, qui male rebus utuntur, seu abutuntur. Non ergo prohibet Paulus, quo minus habeamus & possideamus bona; sed ne ab iis possideamur, iisque quam par est addictiores simus.

Vers. 31. *Et qui utuntur mundo hoc tanquam non abutentes.* Quartum est, quod ad usum bonorum ac facultatum variasque hujus vitæ voluptates refertur: ut scilicet ii, qui utuntur hoc mundo, id est, hujus mundi ac vitæ bonis, moderate iis utantur, non abutantur. Particula ὡς hic alio, quam in superioribus monitis, sensu sumitur. Non enim vult apostolus, ne similes simus non abutentibus; sed ut reipsa non abutamur hujus vitæ bonis. Ideoque particula ὡς hic similitudinis

non

non est; sed modum ac rationem notat, qua hoc mundo uti debeamus, nempe sic, ut eo non abutamur. Eodem sensu accipienda est in præcedenti membro, si vocem κατέχοντας non simpliciter de possessione, sed de possessione vitiosa accipiamus.

Transit enim species mundi hujus. Si in his verbis omnium superiorum membrorum causam reddi censeamus, *species* seu σχῆμα, id est, externa hujus mundi forma non tantum ad res lætas, sed etiam ad tristes & adversas referenda est: quasi diceret Paulus, ideo vos ad summam moderationem tum in rebus lætis, tum in tristibus exhortor, quia nihil est in vita stabile ac diuturnum. Mundus hic est tanquam Proteus, qui in varias formas ac species mutatur; læta & tristia perpetuis miscentur vicibus. Si vero, ut verisimilius est, propter verba *hujus mundi* in hac ratione repetita, ad solum hujus vitæ bonorum usum respexit Paulus, forma, seu species mundi hujus res tantum lætas significabit, quæ cito transituræ sunt, ideoque nihil solidi ac veri boni continent, sed specie tantum quadam, & veluti umbra animos nostros ludunt, Pergula pictorum, veri nihil, omnia falsa. Itaque hæc ipsa est causa, quam in illis verbis ὁ καιρὸς συνεσταλμένος, expressit. Brevis est hujus vitæ, ac proinde etiam omnium hujus mundi bonorum usura: ideoque qui sapit, quantum potest his illecebris abstineat. Παράγει pro παρέχεται, vel, ut Johannes loquitur, ὑπάγεται 1 Joh. 2. 17. *Transit*, id est, non fixa stabilisque manet, sed similis est transeunti, qui dum transit prope est, sed mox longissime a nobis recedit, & penitus ex oculis evanescit.

Vers. 32. *Volo autem vos sine solicitudine esse.* Novo argumento cœlibatum commendat. Particula δὲ non opponit hunc versiculum superioribus, sed tantum diversa connectit: quasi dicat, *Porrò*, vel præterea velim vos sine solicitudine esse. *Volo* idem hoc loco est, quod cupio, desidero, vel potius positum est pro velim, cuperem, desiderarem; si nimirum id fieri posset; vide. versu 7.

Sine solicitudine esse, nempe de rebus hujus mundi, quemadmodum ex sequentibus apparet.

Qui cœlebs est curat ea, quæ sunt domini. Explicat, quo pacto vacuitas curarum de rebus hujus mundi cœlibatui conjuncta sit; matrimonio autem non sit. *Curat ea quæ sunt domini.* Actum posuit pro facultate, commoditate & oportunitate, id est in eo est statu, ut res ad dominum pertinentes commode curare iisque totus vacare possit; ac proinde id, si modo officio suo deesse nolit, facit. Solemus enim iis, qui & possunt & debent, quorumque hoc officium est, ut id faciant, ipsam actionem tribuere: quo pacto sæpe Paulus Christianis, quorum officium est pie & sancte vivere, ipsam pietatis exercitationem tribuit.

Quomodo placeat domino. Explicat, quid sit curare ea quæ sunt domini, nempe curare, & de eo solicitum esse, quomodo placeas domino. Placemus autem domino, cum ejus præcepta exequimur. Quocirca curare ea quæ sunt domini, est totum se pietati ac vitæ sanctitati dedere, dies noctesque, ut David loquitur, in lege domini meditari.

Vers. 33. *Qui vero uxorem duxit, curat ea quæ sunt hujus mundi.* Ostendit, quanta sit hac in parte diversitas inter eum qui matrimonio adstrictus est, & inter cœlibem; ac proinde rationem reddit consequentiæ, cur cum cœlibatu vacuitatem a curis conjunxerit, & ex ea argumentum ad cœlibatum commendandum duxerit. *Curat* id est hic est ejus status & conditio, ut curare debeat ea, quæ sunt hujus mundi, id est, quæ ad hanc vitam spectant. Porro hæc secundum magis & minus, ut dici solet, debent intelligi. Nam & cœlibatus opus habet, ut aliquid curæ rebus ad hanc vitam spectantibus impendatur; & is, qui in matrimonio vivit, inprimis id curare debet, quod ad Dominum sempiternamque salutem pertinet. Sed hic longe plus temporis impendere cogitur rebus ad hanc vitam spectantibus, quam ille.

Quomodo placeat uxori. Id est, ut sic uxori placeat, dum scilicet & illi, & liberis, & toti familiæ recte prospicit.

Vers. 34. *Divisa est uxor & virgo.* Id quod de cœlibibus & maritis dixit, transfert etiam ad virgines & uxores apostolus, & primum ait, *divisam esse uxorem & virginem*, id est longe aliam esse conditionem uxorum, aliam virginum, non secus ac alia conditio est, ut ostendit, cœlibum & maritorum.

Quæ innupta est curat ea quæ sunt domini. Diversitatem istam inter uxorem & virginem, explicat.

Curat ea quæ sunt domini, id est tota iis rebus, quæ ad dominum spectant, modo velit, occupatur.

Ut sit sancta, & corpore & spiritu. Melius explicat, quid innupta curet ac perpetuo cogitet, id est, curandi facultatem oportunitatemque habeat, nempe, *ut sit sancta*, id est domino ejusque usibus penitus sacra.

Et corpore & spiritu, id est, & ratione corporis, & ratione animi, & sic & corporis & animi illibatam servet puritatem. Dum vero Paulus virginibus sanctitatem & corporis & animi tribuit, easque hac ratione iis qui in matrimonio vivunt, opponit, eo ipso docet, perfectæ sanctitati ac puritati tum corporis tum animi matrimonio derogari.

Quæ vero nupsit curat ea, quæ sunt hujus mundi, quomodo placeat viro. Alia uxoris est ratio, quæ multum temporis ac curarum impendere cogitur rebus ad hanc vitam spectantibus, familiæ, liberis, rei domesticæ, corpori denique, ut sic viro placeat.

Vers. 35. *Hoc vero ad vestram ipsorum utilitatem dico.* Commendavit hactenus, ut vidimus, cœlibatum Paulus: nunc, ne quispiam putet, necessitatem cuipiam in cœlibatu vivendi imponi, amolitur id Paulus, & scopum dictorum suorum aperit, eumque a contrario illustrat.

Ad vestram ipsorum utilitatem id est, hæc quæ de cœlibatu dixi, eo fine dixi, ut vobis hac ratione prodessem, non ut obessem.

Non ut laqueum vobis injiciam, id est, non ut vos illaqueemini, & irretiamini, id est, tanta cœlibatus commendatione in peccatum & exitium præcipitemini: quod fieret, si quispiam virium suarum non satis gnarus, inconsulto Zelo, cœlibem vitam agere vellet. Nemini hujus rei necessitatem ullam impono: quisque videat, quid hic præstare non tantum velit, sed etiam possit. Vide, quam solicite caverit apostolus, ne cuiquam necessitatem in cœlibatu vivendi imponeret. Unde facile videre est, an spiritu apostolico ducti fuerint illi, qui tot sine discrimine hominibus necessitatem hanc imposuerunt. Deus bone, quam multis exitii sempiterni laqueus hac ratione injectus fuit, & etiamnum injicitur!

Sed ad decorum, & ut facile adhæreſcatis domino sine distractione. Commodum & utilitatem, quam in commendando Corinthiis cœlibatu se spectare dixit, hic explicat.

explicat. Πρὸς τὸ ἔυσχημον. Id est, ut decore vivatis. Decorum autem hic imperfectiori quodam gradu sumitur, non quatenus inhonesto ac turpi, sed quatenus minus pulchro minusque decoro opponitur, seu perfectionem quandam honestatis significat. Nam & matrimonium inire honestum est; sed cœlibem vitam agere majorem honestatis ac pulchritudinis perfectionem continet.

Et ut facile adhæreſcatis Domino. Hoc alterum est commodum, ut tanto facilius & melius adhæreamus domino, εὐπρόσεδρον τὸ ἐνπροσέδρευ τῷ κυρίῳ. *Domino adhæreſcere* est ea curare, cogitare, in iis esse, quæ ad dominum ejusque cultum pertinent. Quod longe facilius, melius ac commodius facere possunt, qui matrimonio soluti sunt, quam qui eo sunt implicati; quemadmodum paulo ante docuit apostolus. Huc pertinet etiam philosophi illud μίαν ἀμπόδισμα τῆς φιλοσοφίας ἡγοῦ.

Absque distractione, ἀπερισπάστως. Explicat illud ἐυπροσέδρευ τῷ κυρίῳ. Eatenus enim facilius & melius domino adhæreſcimus, quatenus aliis curis, cogitationibus & negotiis, quorum matrimonium feracissimum est, non distrahimur, nec a rebus ad dominum pertinentibus avocamur.

Vers. 36. *Si vero quis indecorum committere in virginem putat, si florem ætatis excedat, & sic oportet fieri, quod vult faciat, non peccat, matrimonium ineant.* Scrupulum quendam parentibus circa virgines eximit Paulus, iterumq; docet, nolle se cuiquam cœlibatus necessitatem imponi. Poterat aliquis pater dicere: Tu Paule cœlibatum tontopere commendas, & ἔυσχημον quoddam ac decorum esse dicis: at mihi indecorum videtur filiam meam virginem conseneſcere, pudori id & mihi & virgini duco. Respondet Paulus: si sic putas, obsequere voluntati tuæ: nulla lege te adstringo, ne virginem tuam nuptum eloces.

Sed addit Paulus, *& sic oportet fieri*; ut alias etiam causas, quæ parentes sæpe adigunt ut filias nuptum dent, includat.

Quod vult faciat. Obsequatur voluntati suæ, faciat quod optimum ea in re judicat.

Non peccat. Sciat se nullum in eo peccatum committere.

Matrimonium ineant. Id est, virgo hæc, & is qui eam ambit.

Vers. 37. *Qui vero stat firmus in corde, non habens necessitatem, potestatem autem habens de propria voluntate* &c. Ex altera etiam parte docet Paulus, quid sentiendum sit de patre, qui decorum vel sibi vel filiæ suæ putat, si virgo maneat & conseneſcat, imo hæc ipsius animo fixa sententia est, nec ulla, ut virginem nuptum elocet, necessitate adigatur.

Qui vero stat. (Ἕστηκεν, præteritum pro præsenti; quod sæpe in hoc verbo occurrit) *firmus in corde*, id est, non hæsitat, non dubitat an id fieri deceat.

Non habens necessitatem. Addit hoc Paulus, & opponit superioribus verbis, *& sic oportet fieri*;

Imo etiam per contrarium illustrat, *potestatem autem habens de propria voluntate.* Ut ostendat, ad virginem a nuptiis prohibendam non satis esse quod sic omnino velit ac statuat pater; sed opus esse, ut omnis eloeandæ virginis necessitas absit, nec patrem semper habere potestatem de sua voluntate: id est, non semper licere patri ut statuat quid velit hac in parte de virgine; accedat oportet etiam ipsius virginis consensus, isque non in ea ætate in qua nondum vires suas experta est, nec judicio matura quid consentiat haud novit; sed in ætate nuptiis jam conveniente: Consensus, inquam, non parentum autoritate & imperio, ac vi minisque extortus, sed ex propria virginis voluntate maturoque consilio profectus. Quam enim iniquum est quempiam eo quasi per vim prohibere, quod ei natura ipsa indulsit. Ipse Deus nemini necessitatem eam imponit, ut cælibem vitam agat; nedum ut homini fas sit hominem huc per vim adigere. Voluntarium debet esse hoc castitatis sacrificium, non vi extortum.

Et sic judicavit in corde suo custodire suam virginem. Per epanalepsin quandam hæc verba legi debent. Ideo autem hoc repetit Paulus, quod superius non expresserit id cujus respectu perstare aliquem stabilem in corde suo dixerat; hic demum exprimit. Similem loquendi modum habuimus supra vers. 26, judicavit, κέκρικεν, id est, constituit, decrevit. *Custodire τηρεῖν*, id est conservare.

Bene facit. Laudat hoc factum & consilium Paulus, iis, quas vidimus, conditionibus circumscriptum.

Vers. 38. *Itaque & qui nuptum elocat, bene facit; qui vero non dat nuptum melius facit.* Superiorem quæstionem decidit Paulus, ait utrumque recte facere, tam eum qui filiam suam nuptum dat; quam eum qui non dat: sed hunc tamen facere rectius. *Bene facit.* Id est, ut superius locutus est, non peccat, nihil inhonestum aut Christi legibus adversum facit: imo si necessitas aliqua urgeat, rem plane justam ac debitam facit.

Melius facit. Non simpliciter, sed certis conditionibus positis: si nulla necessitas urgeat, & continentiæ donum adsit. Alioquin enim est melius nubere quam uri.

Vers. 39. *Uxor alligata est lege, quam diu vivit vir ipsius.* Extremo loco, & argumentum hoc de conjugio claudens, docet apostolus, quamdiu matrimoniali vinculo uxor adstricta sit viro, ita ut ei non liceat alteri viro conjungi.

Alligata est lege, id est, per legem divinam, tanquam vinculum indissolubile adstricta est viro, ne eum deserere, & alteri se adjungere possit.

Quamdiu vivit vir ipsius. Morte demum viri hoc vinculum rumpitur. Hinc apparet, uxori fas non esse, ut ulla de causa repudiet virum, seu conjugale vinculum faciat irritum, & nisi eam vir repudiet, quod tantum ob adulterium illi licet, sola viri morte conjugali sacramento solvi posse. Id enim ipse Christus, eum qui uxorum alia ex causa quam ob adulterium dimissam duxerit, moechari dicit, etiam postquam prior maritus aliam duxit, & sic ipse quoque moechus factus est. Unde apparet, ne quidem ob viri adulterium solvi uxorem fide & vinculo matrimonii.

Si vero obdormierit vir ipsius, libera est cui velit nubere. Hoc addit, ne quis putet, ne morte quidem mariti uxorem vinculo matrimonii solvi.

Tantum in domino. Limitat id quod dixerat, *libera est cui velit nubere*: quasi dicat, quod dixi, liberum esse uxori post mortem viro cui velit nubere, nolo sine ulla exceptione accipi: ita dictum meum limito, ut id in domino fiat, id est, ex dominicæ religionis præscripto. Ex eo autem, quod apostolus his verbis, *tantum in domino*, limitet licentiam cuivis nubendi, apparet, non quodvis cum quovis contractum matrimonium in domino esse. Quis vero magis hic excludendus est quam infidelis, & Christianæ religionis expers?

expers? cum quibus etiam ante cognitam Chriſti religionem contracta matrimonia, ut ſupra vidimus, non plane ſunt legitima, & ex divina voluntate contracta. Idem his verbis præcipue innuit Paulus, ut non alii quam Chriſtiano homini nubat: quanquam etiam, ut tam honeſtati, quam Chriſtianæ religioni conveniat, iſtud faciat.

Verſ. 40. *Beatior autem eſt, ſi ſic manet.* Oſtendit, quid uxori liceat poſt viri mortem, nempe poſſe eam ad ſecundas tranſire nuptias: nunc docet, quid ipſe factu potius judicet. *Beatior eſt*, non ſolum nempe ut eſt in viduitatis ſtatu. *Secundum meam ſententiam*, quantum mihi quidem videtur.

Exiſtimo autem & ego ſpiritum Dei habere. Occurrit tacitæ objectioni & ſuæ ſententiæ autoritatem conciliat. Poterat enim aliquis dicere: Non moramur ſententiam tuam Paule, nec quia ſic tibi videtur, idcirco ſic melius eſt: potius attendendum eſt quid dicant homines divino prædiți ſpiritu. Sane ſic fiat, reſpondet Paulus: ſed ſi qui ſunt, qui ſibi videntur Dei ſpiritum habere, ſciant & mihi idem videri. Pungere voluit, ut apparet, adverſarios ſuos Paulus, qui ſpiritum Dei jactabant. Ideo enim non dicit, ſe ſpiritum Dei habere, quod res erat; ſed ſibi iſtud videri: ut innueret, adverſarios ſuos non tam reipſa, quam opinione ſua ſpiritu Dei præditos eſſe.

CAP VIII.

ARGUMENTUM.

Novum orditur argumentum in hoc capite Paulus, de idolothytorum eſu. Sunt autem capitis iſtius tres partes. In prima aditum ſibi quendam ſternit ad ſequentem tractationem & paucis veluti præfatur, uſque ad verſ. 4. In ſecunda quid de idolis, ac proinde & idolothytis ſentiendum ſit, exponit uſque ad verſ. 7. Hinc demum incipit pars tertia, in qua de uſu libertatis & ſcientiæ circa idolothytorum eſum agitur.

Pars I. Verſ. 1. *DE idolothytis autem.* Id eſt, quod vero attinet ad idolothyta, ſeu res idolis mactatas & conſecratas; earumque eſum. Nam de hoc potiſſimum agit, ut ex verſus quarti initio, in quo eadem ſententia reſumitur, apparet. Particula Περὶ novum argumentum & orationem ſuperioribus annectit.

Scimus, quod omnes ſcientiam habemus, id eſt, novimus, quod omnes, quid de iis eorumque eſu per ſe ſentiendum ſit, ſciamus. quaſi dicat: quod attinet ad idolothyta eorumque eſum, nihil eſt neceſſe ut vos doceam, quid hac de re ſentiendum ſit; an nimirum per ſe ſit licitus, an illicitus. Novimus enim nos omnes ejus rei ſat gnaros eſſe.

Scientia inflat, charitas vero ædificat. De induſtria videtur apoſtolus non ſtatim expreſſiſſe id, qua in re ſcientia circa idolothyta conſiſteret, quemadmodum verſ. 4 rem propoſitam reſumens facit; ſed ſimpliciter tantum ſcientiam illis his in rebus tribuiſſe: ut hac occaſione, quid ſcientia, ſi charitatem adjunctam non habeat, facile pariat, brevi quadam digreſſiuncula doceret, & ſic tacite moneret, ne ſola ſcientia inflentur: quaſi dicat, Habemus quidem ſcientiam; ſed non ſatis eſt ſcientiam habere, adjungenda eſt ſcientiæ charitas in proximum. Nam ſcientia inflare homines ſolet; non quidem ſuo ſed ipſorum hominum, qui quavis de cauſa facile ſuperbiunt, vitio: unde porro fit, ut ſcientia ſine ullo reſpectu alieni emolumenti aut damni utantur, ſed ſibi tantum indulgeant.

Charitas autem ædificat. At charitas, eaque ardens erga proximum facit, ut omnia ad aliorum ædificationem dirigamus. Charitas non diruit, ſed ædificat. Ædificationem ſcandalis opponit, quibus infirmi in ruinam, id eſt in peccata & interitum præcipitantur verſ. 13.

Verſ. 2. *Si vero quis videtur ſcire quid, nondum quicquam novit, quemadmodum oportet ſcire.* Oſtendit quam vani ſint, qui propter ſcientiam ſuam tument. Δοκεῖ εἰδέναι, in Pauli verbis non ſimpliciter opinionem alicujus ſcientiæ, ſed opinionem cum faſtu, ut fere fit, conjunctam deſignat. Id enim nunc reprehendit, quod aliquis propter ſcientiam inflетur.

Nondum quidquam novit quemadmodum ſcire oportet. Objicit iſti qui propter ſcientiam tumet, ſtultitiam & ſummam ignorantiam Paulus, eo ipſo quod propter ſcientiam ſuam tumeat: *Nondum enim quidquam novit quemadmodum ſcire*, id eſt ſcientiam habere, *oporteat.* Nam hoc omnium primum erat, ne propter eam ſpiritus ſumeret, ſed ut tanto magis animum demitteret, quanto plus ſcientiæ a Deo conſecutus eſſet.

Verſ. 3. *Si vero quis diligit Deum, hic cognitus eſt ab ipſo.* Fructum & utilitatem oſtendit charitatis. Sed pro charitate erga proximum repoſuit charitatem in Deum; ut oſtenderet charitatem in proximum charitate Dei contineri, ſeu, eo ipſo Deum diligi cum propter Deum diligitur proximus: quemadmodum & viceverſa charitate in Deum continetur charitas in proximum. *In hoc cognovimus, quod diligamus filios Dei*, inquit Johannes 1 Johan. 5. 2, *quando Deum diligimus, & præcepta ejus ſervamus. Hoc autem præceptum*, ut idem ait cap. 4. 21, *habemus ab ipſo, ut qui Deum diligit diligat & fratrem ſuum.* Satis hoc ipſo commendavit charitatem proximi Paulus:

Sed fructum ejus exprimens addit, *cognitus eſt ab ipſo.* Cognoſcendi verbo utitur, ut oſtendat eum qui proximum, ac proinde & ipſum Deum diligat, verum cognitionis & ſcientiæ fructum capere; qui in eo conſiſtit, ut aliquem Deus cognoſcat, id eſt approbet, amet, pro ſuo cognoſcat. Cognitio enim hic cum approbatione, quemadmodum & alibi ſæpe, ſumi debet.

Verſ. 4. *De eſu igitur idolothytorum novimus, quod nihil ſit idolum in mundo.* Altera pars capitis hic incipit, in qua redit ad inſtitutum Paulus, & id quod ab initio capitis dixerat, poſt brevem digreſſiuncuculam hic reſumit; quemadmodum particula *igitur* manifeſte indicat. Docet, quid de idolothytis eorumque eſu per ſe, ſentiendum ſit.

Novimus, inquit, *quod nihil idolum ſit in mundo. Per idolum* intelligi debent non ſolum imagines, ſed etiam dii ethnicorum, qui per imagines colebantur.

Hos *nihil eſſe in mundo* dicit, quod prorſus in rerum natura non eſſent, ſed tantum vana hominum opinione eſſe crederentur. Id ſolum docet Paulus, quid de idolis ſentiendum ſit: ſed hinc facile perſpicitur, quid etiam de idolothytis eorumque eſu ſentire debeamus.

Si enim idolum nihil est, si non tantum nullam divinitatem habet, sed ne existit quidem, sane idolothyta non possunt haberi pro cibis immundis, aut quibus uti per se non liceat, sed perinde haberi debent ac alii vulgares & in communi usu positi cibi. Si idola existerent, & veram aliquam divinitatem, cui tamen nefas esset ullum cultum exhiberi, haberent, sane cibi iis consecrati aliqua ratione polluti & immundi effici viderentur: sed nunc, cum nihil tale accidat, verendum non est, ne idolothytorum usu per se polluamur.

Et quod nullus Deus alius nisi unus. Addit hoc per oppositionem quandam Paulus. Hinc enim consequitur, idola, saltem quantum ad divinitatem aliquam attinet, nihil esse. Nam si unus tantum est Deus, necesse est, idola, quæ nec unus iste Deus sunt, nec ab eo ulla ratione dependent, imo ei penitus adversantur, divinitatis nihil omnino habere; sed potius vel ligna tantum & lapides, vel mera hominum figmenta esse. *Unum Deum* dicit apostolus, non quod plures dii, iique veri, non sint: id enim in sequentibus fatetur: sed quod omnes ab isto uno dependeant, eique divinitatem suam ferant acceptam. Quo sensu etiam dicitur a Christo Joh. xvii. 3 solus verus Deus, Matth. 19.17 solus bonus; a Paulo Rom. 16, ult. 1 Tim. 1.17 solus sapiens, 1 Tim. 6.15,16 solus potens, solus habens immortalitatem, & similia.

Vers. 5. *Etenim etsi sunt qui dicuntur dii, sive in cælo, sive in terra.* Amolitur objectionem contra Dei, quam asseruit, unitatem Paulus. Poterat enim aliquis dicere: Quid tu Paule unum tantum Deum esse asseris? Atque ut ut jam idola & fictitios gentium Deos excludamus, multi nihilominus sunt, tum in cælo, ut Angeli; tum in terra, ut reges ac magistratus, quibus nomen deorum etiam in ipsis sacris literis tribuitur. Huic objectioni ita respondet Paulus, ut minime neget hinc sequi, plures etiam esse Deos, quin potius aperte id agnoscat.

Addit enim: *Quemadmodum sunt Dii multi, & Domini multi*: sed negat istos deos & dominos multos *nobis* esse Deos & dominos, id est, nullam eorum, cum de eo qui cultu religioso afficiendus est, & in quem omnis religio tendere ac dirigi debeat, loquimur, habendam esse rationem; ita ut hoc respectu perinde censeri debeant, ac si non essent.

Sunt dii multi. Non tantum deorum appellatio, sed etiam significatio, seu res ipsa, illis competit. Hinc Deus ipse Deut. x. 17. Psalm. l. 1 deorum Deus, & altissimus esse dicitur: & scriptura, quæ solvi non potest, ut Christus loquitur, reges ac magistratus alloquens, *vos dii estis*, inquit Joh. x, 34. 35, & *filii altissimi omnes. Et domini multi.* Dominorum appellationem addit, ut sibi aditum sternat, ad Christum unius domini nomine in sequentibus designandum. Est autem domini appellatio minus quam Dei augusta, etsi hac generalior. *Dominus* enim sua natura significat quemvis, qui aliquod imperandi jus habet: at *Dei* voce sublime quoddam, minimeque vulgare dominium, & excellens quoddam robur, quo jussa & imperia exequi possis designatur. Hinc autem apparet, Dei nomen, non minus quam domini, appellativum esse, non proprium, eoque imperium ac potestatem denotari. Alioquin enim Paulus domini appellationem voci Dei, tanquam vicinam, & aliqua ratione synonymam non adjunxisset. Quanquam etiam vel ex eo id apertissimum est, quod non minus multos deos, quam multos dominos esse fateatur. Si enim multi sunt dii, utique Dei nomen non uni alicui proprium, sed multis commune est. Uni tamen fit proprium, non sua natura; sed cum excellentissima ratione usurpatur.

Vers. 6. *Sed nobis unus Deus.* Respondet ad objectionem superiorem, & ait, istos multos Deos, & multos dominos *nobis* id est quatenus Christiani sumus, seu quatenus ut homines religione inibuti consideramur, deos & dominos non esse: unum tantum nobis esse Deum, quem scilicet sacro & religioso cultu prosequi ac venerari debeamus; unum itidem dominum, cui similiter divina tribuenda sit adoratio.

Dei vox prægnantior hoc loco est: & eum designat, qui sua natura & ex se Deus est, id est divinum robur & imperium in omnia habeat.

Quis vero sit iste Deus, per appositionem declarat, cum addit, *Pater*, qui quidem est pater, nempe domini nostri Jesu Christi & noster.

Ex quo omnia, & nos in ipsum. Describit patrem, ita ut hac descriptione causam tacite indicet, cur eum unum Christianorum Deum esse dixerit. *Deus* est, quia ex illo, tanquam prima causa, ea quæ ad religionem nostram spectant manarunt.

Unus est, seu nemo præter ipsum, quia omnia ab eo profecta sunt. Si enim non unus esset, non omnia ex illo, sed quædam ex hoc, quædam ex alio profecta fuissent.

Omnium autem voce ea designantur, quæ ad nos quatenus Christiani sumus, pertinent. Agit enim hic Paulus de nobis quatenus Christiana religione imbuti sumus. Unde nec in Græco simpliciter est vox πάντα, sed cum articulo τὰ πάντα, quasi certa quædam omnia designare velit apostolus.

Et nos in illum. His verbis patrem omnium nostrum ultimum etiam finem constituit. Ait, *nos*, scilicet sumus, *in illum* hoc est, ad eum tanquam ultimum finem ac scopum referimur. *Nos* dicit, id est, nos Christianos, seu quatenus Christiani sumus, omnem nostrum cultum, omnem religionem, quidquid quatenus Christiani sumus facimus, dirigi ad illum, hoc est in ejus gloriam tendere, & in eo tanquam ultimo scopo conquiescere, idque meritissime. Qui enim prima est efficiens causa, is etiam est ultimus earum rerum, quas efficit, finis. Quia *vero nos*, id est nos Christianos in Deum esse dicit Paulus, hinc apparet eum de iis rebus omnibus agere, quæ ad nos quatenus Christiani sumus pertinent. *Et unus dominus.* Addit hoc Paulus, ut appareat, non ita Christianis unum esse Deum, quin simul etiam illis unus sit dominus, quem similiter religioso cultu prosequantur. *Domini* vox, quæ sua natura etiam, ut jam monuimus, minus est augusta quam vox Dei, hoc loco minus significat, quam paulo ante appellatio Dei. Nam plus eam non significare certum est. Idem vero significare quî potest, cum tam aperte Paulus unum Deum & unum dominum distinguat? Significat ergo eum, qui divinum quidem robur & imperium in nos omnes habeat, verum non sua natura, nec ex seipso, sed ex illo uno Deo, quod etiam ad ipsius nutum & arbitrium aliquando depositurus sit.

Quis vero sit unus iste dominus Christianorum declarat, *Jesus Christus*: quæ verba similiter per appositionem

sitionem dicta sunt. Hic enim est, quem Deus a mortuis resuscitatum, dominum & Christum fecit, judicemque omnium viventium ac mortuorum constituit, cui omnem & in cælo, & in terra potestatem contulit, quemque omnis lingua dominum ad Dei patris laudem & gloriam confiteri debet.

Per quem omnia, & nos per ipsum. Describit Jesum Christum, & quidem ita, ut eum & dominum nostrum, & unicum dominum esse appareat. *Dominus* enim noster est, quia per eum sunt omnia, quæ ad religionem nostram, seu ad nos quatenus Christiani sumus pertinent. Unus autem dominus est, seu ille unus dominus noster est, quia omnia ista per eum sunt.

Per eum vero omnia esse dicuntur, quod is sit media efficiens causa omnium rerum ad nos, quatenus Christiani sumus, spectantium. Apparet autem vel ex hac ipsa descriptione, domini vocem Jesu Christo tributam, minus quiddam continere, quam vocem Dei in superiori membro de patre prolatam. Dei enim vox de patre prolata talem dominum significat, ex quo tanquam prima causa sunt omnia: domini vero vox de Christo usurpata talem dominum denotat per quem tanquam mediam causam prima causa cuncta ista efficiat.

Et nos per illum. His verbis Christus constituitur intermedius nostri, quatenus Christiani sumus, finis. Quemadmodum enim per eum a Deo cuncta beneficia in nos manarunt, & manant: sic vicissim nos nostraque universa religio in eum tendit ac dirigitur tanquam ad finem ac scopum suum, ad ejus laudem ac gloriam cuncta feruntur, verum in eo non conquiescunt, sed per eum ulterius tendunt, nempe ad ipsum Deum. Ex his ergo Pauli verbis apertissimum est, neminem esse illum unum Christianorum Deum, quam patrem; & Jesum Christum, licet unus ille Deus, ex quo omnia in nos manarunt, & in quem nos vicissim tanquam ultimum scopum feramur, non sit; nihilominus unum esse Christianorum dominum, intermediam omnis nostræ salutis ac felicitatis causam, intermediumqoe nostræ religionis finem ac scopum. Quod si vero Christus unicus noster est dominus, nec quispiam ullus præter ipsum post Deum, quivis profecto videt, quemadmodum Christum una cum Deo divinis honoribus coli debere, sic nobis fas non esse quenquam post Deum, præter Jesum Christum, religioso cultu venerari.

Pars III. Vers. 7. *Sed non in omnibus est hæc scientia.* Tertia pars capitis incipit, in qua de usu scientiæ circa idolothytorum esum agit, monetque, ne scientia ista ad infirmorum scandalum abutantur. Particula *sed* ostendit, hæc superioribus quodammodo opponi: quasi dicat, Etiamsi nos, quid de idolis, ac proinde & de idolothytis sentiendum sit, sciamus; nempe nihil per se & sua natura referre, sive idolothytis, sive communi cibo vescaris: tamen non omnes ista scientia sunt præditi; unde porro fiat, ut, si huic scientiæ obsequamur, eos qui illa carent, facile in peccatum præcipitemus. Dixerat vers. 1 Apostolus, omnes hanc scientiam habere; hic rursus negat, non aliam, arbitror, ob causam, quam quod illic non de omnibus in ecclesia loquatur, sed tantum de præcipuis, quales sunt ecclesiæ doctores & ministri, cæterique rerum divinarum scientia supra alios præditi, quos solos verisimile est ad Paulum scripsisse, ejusque his de rebus consilium ac sententiam exquisivisse; hic autem omnes in genere Christianos intelligat. Articulus ἡ voci γνῶσις in Græco præfixus, anaphorius est, & scientiam designat non omnem, sed eam, de qua superius fuerat locutus, nempe vers. 4.

Quidam vero conscientia idoli huc usque tanquam idolothytum edunt. A contrario declarat id quod dixit, nempe, non in omnibus esse scientiam. Itaque non est necesse, ut particulam δὲ positam putemus pro γάρ; sed potius δὲ positum est pro ἀλλά, quod longe crebrius est.

Quidam, nempe ex Christianis, homines nondum plene divinarum rerum scientia imbuti, & sic in fide, seu de factis suis persuasione, infirmi ac fluctuantes.

Conscientia idoli, scilicet edant idolothyta, id est, cum conscientia idolis obnoxia, qua putant idolis divinitatis aliquid inesse, sed quam colere sit nefas, ideoque iis oblata ac consecrata fieri impura, & sic scelere quodam se alligare eum qui attingere audeat.

Huc usque, id est, ad hoc usque tempus. Emphasis est quædam in his verbis, qua exaggerat istorum hominum ruditatem, quod tanto tempore, seu in tanta veritatis luce, hanc de idolis opinionem & conscientiæ pavorem non deposuerint.

Tanquam idolothytum. Id est, non tanquam simplicem vulgaremque cibum, qui nihil propter istam immolationem a cæteris cibis differat; sed tanquam cibum, qui aliquam qualitatem ex immolatione idolis facta traxerit, & impurus evaserit.

Et conscientia ipsorum infirma existens polluitur. Ostendit, quid mali derivetur in eos, qui sic idolothyta comedunt, ut hinc postea deducat, quantopere cavendum sit, ne ii qui scientiam habent, idolothytorum esu infirmis tanti mali sint causa. Malum autem istud est, quod conscientia illorum tali idolothytorum esu polluatur, id est, peccato inficiatur. Peccata enim sunt quæ conscientiam polluunt. Unde pura dicitur conscientia, quæ peccato vacua est.

Infirma existens. Inserit causam cur istorum hominum conscientia idolothytorum esu polluatur. Id fit non propter ipsos cibos, eorumque esum per se; sed quod conscientia sint infirma, id est, nondum plane certâ, nullum in eo peccatum esse per se, si quis idolothytis vescatur, sed quod inter utrumque adhuc vacillet ac titubet. Nam qui tali conscientia aliquid faciunt, licet ex altera parte, si id non faciant, nullum peccati periculum videant, ii profecto graviter peccant. Unde apostolus Rom. 14. 23, *Qui dubitat, inquit, si edat, condemnatus est: quia non ex fide. Omne vero quod ex fide non est, peccatum est.*

Vers. 8. *Cibus autem non commendat nos Deo.* Postquam docuit, quid mali consequatur ex eo, si quis titubante conscientia vescatur idolothytis, nunc dehortatnr nos apostolus, ne scientiæ nostræ intempestivo usu, & idolothytorum esu occasionem tanti mali infirmioribus præbeamus; & primo ostendit, nullum verum & spirituale commodum ex eo proficisci, quod aliquis cibis utatur, ita ut facilis ejus rei jactura sit: ne forte quispiam privati emolumenti spe illectus aliorum damni minorem rationem habeat.

Cibus, id est, cibi esus, aut cibus quatenus comeditur, non efficit nos Deo gratiores. Nam quod voluptatem aliquam carni afferat, hoc tanti, apud Christia nos præsertim, esse non debet, ut illius causa aliorum salutem negligant, præsertim cum facile aliis cibis voluptas ista evanida satiari queat.

Neque enim, si edamus, abundamus; neque, si non edamus, deficimus. Declarat id quod dixerat, cibum nos non commendare Deo; quia, quantum ad illius favorem obtinendum attinet, perinde est sive edamus, sive non edamus; nulla nec per cibi alicujus usum fit nobis divinæ gratiæ accessio, nec per illius abstinentiam imminutio. Abundantia enim ista & defectus divinæ gratiæ respectu intelligenda est.

Vers. 9. *Videte vero, ne quo modo potestas hæc vestra offendiculum fiat infirmis.* Postquam docuit, ex idolothytorum esu nullum verum & spirituale commodum sequi; nunc docet, quid mali ex eo ad proximum derivari queat, ideoque monet, ut caute & circumspecte libertate ista utamur.

Videte, id est, caute agite, in omnes partes circumspicite.

Potestas hæc vestra. Id est, licentia ista idolothytis vescendi.

Offendiculum fiat, id est, causa offendiculi, per metonymiam. Per *offendiculum* intelligitur peccatum, in quod qui incidunt in cursu pietatis veluti impingunt.

Infirmis, id est, iis, qui adhuc in sententia, an idolothytis vesci liceat, nutant.

Vers. 10. *Si enim quis videat te habentem scientiam in idolorum templo sedentem, nonne conscientia ipsius infirmi existentis adificabitur ad edendum idolothyta?* Docet, quo pacto ex potestatis istius usu offendiculum infirmis præberi queat: quia scilicet facile fieri potest, ut infirmus, ejus exemplo, qui scientiam habeat, inductus, trepidante conscientia idolothyta edat, ideoque graviter peccet, & sic in pietatis tramite impingat.

In idolorum templo sedentem, id est, discumbentem ad epulas, quæ post peracta sacrificia in templis agitari solebant.

Ædificabitur ad edendum idolothyta; id est, inducetur & confirmabitur, ut sibi permittat idolothytorum esum.

Infirmus existens. Hoc inserit, ut ostendat, se non de cujusvis conscientia loqui: non enim cuivis peccatum est per se idolothytis vesci: sed de conscientia hominis, qui dum adhuc infirmus manet, inducitur nihilominus, & alieno exemplo impellitur, ut idolothytis vescatur. Fit enim sæpe, ut aliorum exemplum potius, quos scientia præcellere videmus, si præsertim commodum aliquod carnale suadeat quam conscientiæ hæsitantis adhuc dictamen sequi malimus, eamque veluti aliena auctoritate dubiam adhuc & incertam opprimamus.

Vers. 11. *Et peribit infirmus frater super tua ista scientia, propter quem Christus mortuus est.* Ostendit, quantum damni ex eo sequatur, si quis alieno exemplo inductus, infirma & hæsitante conscientia idolothytis vescatur. Hinc enim interitum istius hominis sequi docet, idque merito. Qui enim contra conscientiam facit, licet in rebus sua natura licitis, is sciens prudens Deum offendit, cui conscientiam habet obstrictam.

Super tua ista scientia. Id est, istius tuæ scientiæ causa & occasione. Ut vero rem tanto magis exaggeret, & quantopere id indignum sit huic homini scientia ista exitium afferre, doceat, primum omnium *fratrem*, eumque *infirmum* nominat; qui, quia frater est, summo amore, quia infirmus, etiam commiseratione dignus est; tantum abest, ut ita scientiæ isti tuæ & cupiditati obsequi debeas, ut eum in sempiternum exitium præcipites. Deinde ait, Christum propter ipsum esse mortuum, ut ostendat, quam charus Christo fuerit infirmus iste frater, & quam longe absit a Christi exemplo is, qui scientia sua infirmo fratri exitii causam præbet propter quem Christus est mortuus, id est illum fratrem scientia sua perdit, quem Christus adeo dilexit, ut ejus servandi causa mortem subierit. Vide quantum inter te & Christum intersit. Quem Christus servare voluit eum tu is perditum: cujus servandi causa Christus etiam mortem diram ac truculentam adiit, eum tu (o rem fœdam & detestandam!) leviſſimo scientiæ istius tuæ usu salute privas, & sempiterno exitio involvis. Ex hoc loco apertissimum est, Christum etiam eorum servandorum causa mortuum esse, qui tamen reipsa, propria sua culpa, pereunt.

Vs. 12. *Sic autem peccantes in fratres, & verberantes ipsorum conscientiam infirmam, in Christum peccatis.* Docuit apostolus, quantum damnum ex intempestivo scientiæ ac libertatis istius usu redundet in fratrem infirmum; nunc ulterius rem deducens, ex eo quod modo de Christo dixit, proprium etiam eorum, qui scientia ista & libertate cum aliorum scandalo utuntur, incommodum ostendit: nempe, quod peccantes hac ratione in fratres, in ipsum Christum peccent, quippe qui fratrum istorum causa, ut eos servaret, mortem oppetierit.

Sic, id est, ea ratione, qua dictum est, *peccantes in fratres*, dum nimirum illius & peccati, & tanti mali causa existitis:

Et verberantes ipsorum conscientiam infirmam. Explicat, qua ratione in fratres peccent; nempe, quod eorum conscientiam infirmam verberibus afficiant, id est, plagas ei ac vulnera inferant. Vulnus enim & plaga conscientiæ peccatum est ab ea commissum. Vulnus autem hoc & plagam ei infligit, quisquis, ut peccato se polluat, efficit.

In Christum peccatis, id est, ipsum Christum injuria afficitis, qui adeo impense fratres istos infirmos dilexit. Quantum vero mali ex eo consequatur, seu quo se crimine adversus ipsum Christum obstringat, quivis facile videt.

Vers. 13. *Quapropter si cibus scandalizet fratrem meum, non edam carnes in seculum*, ne fratrem meum scandalizem. Ex superioribus hanc conclusionem infert, suoque exemplo ostendit, quantopere sibi in ciborum usu, cum scandalo fratrum conjuncto, temperare debeant.

Si cibus, id est, cibi alicujus usus, per metonymiam subjecti pro adjuncto.

Scandalizat, id est, offensionis in cursu pietatis seu peccati causam præbet.

Non edam carnes in seculum: quasi dicat, non tantum ab aliis cibis, sed etiam a carnibus quibusvis abstinebo, idque non tantum ad certum aliquod tempus, sed *in seculum*, id est, perpetuo, & toto vitæ meæ tempore.

Carnes

Carnes autem in ſpecie nominavit apoſtolus, tum quia cibus eſt optimus & ſuaviſſimus, ut hinc facile colligi poſſit, quid in aliis cibis vilioribus facturus eſſet; tum quia carnium inprimis uſu infirmiores offendi poterant. Nam & his idolothytorum nomen proprie competit; & ſub lege olim omnis ciborum impuritas intra carnes ſteterat.

CAP IX.

ARGUMENTUM.

Pergit Paulus ſuo exemplo docere, quantopere nobis in libertatis noſtræ Chriſtianæ uſu moderari debeamus. Ideoque in hoc capite primum de ſua libertate, tum in genere, tum in ſpecie agit: deinde oſtendit, quantopere ab ejus uſu abſtinuerit: denique ſuo exemplo, ut Corinthii idem faciant, hortatur.

Pars I. Verſ. 1. NOnne *ſum apoſtolus? nonne ſum liber? nonne Ieſum Chriſtum dominum vidi? nonne opus meum vos eſtis in domino? Nonne ſum apoſtolus?* Fundamentum & cauſam libertatis ſuæ exprimit. Nam ſi omnes Chriſtiani ſunt liberi, quanto magis apoſtoli, omnium Chriſtianorum primi ac præcipui. Ideo addit.

Nonne ſum liber? Nonne ſum apoſtolus, ac proinde liber? Liber nimirum ab omnibus rebus natura ſua indifferentibus & mediis, inprimis autem ejus rei reſpectu, quam poſtea commemorat, quod ſumtibus eccleſiæ vivendi jus habuerit.

Nonne Ieſum Chriſtum dominum noſtrum vidi? Occurrit tacitæ objectioni, ne quis putaret, eum, quia Chriſto in terris vivente in numerum apoſtolorum coptatus non eſſet, Chriſtum non vidiſſe, ac proinde inter apoſtolos referendum minime eſſe. Intelligit autem viſionem illam omnibus notam & in eccleſiis pervulgatam, quæ deſcribitur Actor. IX. 22, & 26. quaſi dicat, Nonne id omnibus veſtrum conſtat, me dominum Jeſum Chriſtum vidiſſe, ac proinde de eo tanquam oculatum teſtem teſtari poſſe, quod apoſtolici muneris eſt proprium? Imo nonne hac in parte cæteris omnibus apoſtolis præſto, quod illi quidem dominum Jeſum interris viventem, & a mortuis reſuſcitatum, nec dum in cælos evectum ac glorioſum effectum viderint; ego autem eum jam gloria ac majeſtate divina circumfulgentem, dominumque ac regem omnium conſtitutum viderim?

Nonne opus meum vos eſtis in domino? Ab effectis etiam probat, ſe apoſtolum eſſe, nempe ex eo quod Corinthios ad Chriſti religionem capeſſendam adduxerit; quod ſine divinis miraculis, ac proinde muneris apoſtolici in Paulo approbatione fieri non potuit.

In domino. His verbis docet, cujus rei reſpectu Corinthios opus ſuum appellet, nempe reſpectu domini, ſeu, quatenus ad dominum Jeſum pertineant, & ejut ſanctiſſima religione imbuti ſint.

Verſ. 2. *Si aliis non ſum apoſtolus, ſed vobis ſum.* Adhuc in eo moratur, ut ſe apoſtolum eſſe plane Corinthiis oſtendat. Poterat enim aliquis dicere: At non haberis a multis pro apoſtolo, multi tibi apoſtolo controverſiam movent. Quid tum, reſpondet Paulus; at vos ſaltem de eo dubitare non poteſtis, quod mihi nunc ſufficit.

Si aliis non ſum apoſtolus. Id eſt, ſi aliis me apoſtolum eſſe non oſtendi, multiſque indiciis comprobavi, ideoque ab iis pro apoſtolo non habeor; at certe vobis, me eſſe apoſtolum, oſtendi, ideoque a vobis pro apoſtolo agnoſci debeo. Si qui ſunt, qui de apoſtolatu meo dubitant; vos de apoſtolatu meo nullo pacto dubitare poteſtis.

Sigillum enim mei apoſtolatus vos eſtis in domino. Cauſam ſubjicit, cur Corinthii de ipſius apoſtolatu dubitare nequeant: quia ſcilicet ipſi Corinthii, quatenus opera & prædicatione Pauli Chriſtiani effecti ſunt, omnibus documento ſint, Paulum eſſe apoſtolum. *Sigillum*, id eſt, documentum, confirmatio, non ſecus ac ſigillum confirmat & fidem facit, literas ab eo profectas eſſe cujus nomen præferunt, & ſigillo obſignatæ ſunt. Si ergo vos Corinthii aliis fidem facitis, me apoſtolum eſſe, multo magis vos ipſos ea de re certos eſſe oportet.

In domino. His verbis iterum oſtendit, cujus reſpectu, ſeu quatenus conſiderati Corinthii ſigillum ſint apoſtolatus Pauli, nempe quatenus Chriſtiani ſint effecti.

Verſ. 3. *Mea apologia iis, qui me dijudicant, hæc eſt.* Id eſt, hac re, quod ſcilicet vos per meam prædicationem Chriſtiani effecti eſtis, ſoleo me defendere contra eos, *qui me dijudicant*, id eſt, de meo apoſtolatu quæſtionem habent, an ſcilicet apoſtolus ſim. Vos a me ad Chriſtum adductos iſtis hominibus de fide mea dubitantibus, tanquam literas fidei oppono. Si enim me falſo apoſtolum jactarem, quo pacto vos ad Chriſtum adduxiſſem? num iſtud ſine Chriſti opera, ſine ſpiritus ſancti operatione perfici potuiſſet? An vero Chriſtus mihi adfuiſſet, ſuique ſpiritus vim & efficaciam largitus fuiſſet, ſi me apoſtolum ipſius fuiſſem mentitus?

Verſ. 4. *Nonne habemus poteſtatem edendi & bibendi?* Nunc in ſpecie libertatis ſuæ partem commemorat, quæ cum apoſtolico munere conjuncta erat. Quod ſcilicet poteſtatem & jus a Deo & Chriſto ſibi conceſſum habuerit victum ab eccleſia ſibi ſumendi.

Edendi & bibendi, nempe eccleſiæ ſumtu.

Verſ. 5. *Nonne habemus poteſtatem ſororem uxorem circumducendi, quemadmodum & reliqui apoſtoli, & fratres domini, & Cephas?* Magis adhuc exaggerat hanc ſuam libertatem, quod ſcilicet non tantum pro ſe victum ab eccleſia potuerit exigere; ſed etiam uxorem comitem ſibi adjungere, quæ una ſecum eccleſiæ ſumtu aleretur.

Per vocem Græcam γυναῖκα *uxorem*, non mulierem in genere deſignari, id primum indicat, quod eam jam nominavent *ſororem*. Quid enim attinet eam mulierem vocare, cum ſoror utique mulier ſit? At ſoror non ſtatim uxor eſt. *Sororis* enim vox hoc loco idem ſignificat ac πιστὴ, id eſt fidelis, ſeu Chriſtiana mulier. Deinde quod inhoneſtum & indecorum fuiſſet, ſi apoſtoli mulierem aliquam matrimonii vinculo illis non conjunctam circumduxiſſent. Res enim hæc variis ſuſpicionibus & criminationibus occaſionem præbuiſſet. Nec eſt quod quiſpiam dicat, etiam ipſum Chriſtum ſecutas fuiſſe quaſdam mulieres Matth. 27. 55. Lucæ 8. 2. Nam primum aliud eſt, mulierem aliquam comitatum alicujus ſponte ſequi; aliud eam circumducere, qua voce jus & imperium in eam deſignatur. Deinde Chriſtus ſemper magnam turbam habuit comitem, & ſi alii defuiſſent, parvus ne erat duodecim diſcipulorum comitatus, quibus perpetuo ſtipatus

erat? In tanta autem hominum cum Christo versantium multitudine honeste versari poterant aliquot fœminæ. At apostolos, tam paucos, in totum orbem dispersos, non raro procul dubio contigit etiam solos, aut paucis comitibus iter facere. Tertio, mulieres istæ Christum sponte sectabantur, non simplicis alicujus ministerii causa, quod obire poterant etiam viri; sed ut eum suis facultatibus alerent, & ei sumtus in itinere suppeditarent. At hic tales fœminæ intelligi non possunt. Nam si tales fœminas comites habuissent apostoli, profecto potestate sua in ecclesia non fuissent usi, id est, ecclesiam minime gravassent. Et dum Paulus negat, se tali fœmina comitatum fuisse, minime se ab hac suspicione, quod ecclesiam non gravarit, vindicat; quin potius adhuc cogitandum relinquit, an non ob id ipsum ecclesiæ sumtibus uti necesse habuerit. Quare ex hoc loco perspicuum est, quod etiam veteres testantur, apostolos in conjugio vixisse, imo uxores secum circumduxisse, ut iis hac ratione melius prospicere ac consulere possent, vicissimque eorum opera ac ministerio in peregrinationibus suis uterentur. At Paulus, qui ne in se quidem solum sumtum ab ecclesia fieri volebat, consulto ab hac re abstinuit. Unde verisimiliter colligitur, Paulum uxore quidem non caruisse, sed tantum ab ejus usu ac consuetudine abstinuisse, aliaque ratione ei, quam ut eam circumduceret, prospexisse.

Quemadmodum & reliqui apostoli. Aliorum apostolorum exemplum commemorat, ut hinc idem sibi licere, qui non minus quam illi apostolus esset, ostendat.

Et fratres domini, id est Jacobus, quem in epistola ad Galatas fratrem domini appellat; & Johannes, frater Jacobi germanus. Nominatim autem hos & Petrum exprimit, quia isti erant apostolorum præcipui, &, ut ipse Paulus in eadem ad Galatas epistola loquitur, *columnæ* (nimirum ecclesiæ) *esse videbantur*. Unde apparet, si tantis viris indignum non erat uxorem circumducere, & publico ecclesiæ sumtu eam sustentare, ne Paulo quidem id minus licitum fuisse.

Vers. 6. *An solus ego & Barnalas non habemus potestatem non operandi?* Occurrit exceptioni cuidam, quam tanquam nimis absurdam sola interrogatione repellit, quasi dicat: An forte dicet aliquis, solum me & Barnabam hoc non laborandi privilegio destitutum esse, & sic minime parem esse nostram & cæterorum apostolorum conditionem? At non arbitramur, id quenquam dicturum. Cur enim in nos, quam in cæteros nostros collegas ac socios Christus esset durior & iniquior?

Non operandi, id est, a manuum labore, quo victum comparemms, abstinendi: qua dere vide Act. xx. 24. 2 Thes. III. 8, 9. An nos soli, inquit, ad manuum laborem damnati sumus, ut ex eo victum quæramus, nec licet nobis pro tanto ministerio, quod ecclesiæ impendimus, cibum ab ea exigere?

Vers. 7. *Quis militat propriis stipendiis unquam?* Argumentis a simili ductis hanc potestatem sibi vendicat Paulus. *Quis militat?* id est, ita, ut id facere teneatur. Nam quandoque fit, ut quispiam propriis stipendiis militet. Quanquam Paulus ita loqui potuit, quod communiter aliter non fiat. Quemadmodum ergo illi qui militant, jure optimo stipendium ab iis, quibus militant, accipiunt, sic ego, dum ecclesiæ milito, jure optimo stipendium ab ecclesia possum exigere.

Quis plantat vineam, & de fructu ejus non edit? Altera similitudo, sumta ab eo, qui vineam plantat. Per plantationem autem non ipsa tantum plantatio, cum vites inseruntur terræ, aut ulmis adstringuntur; sed etiam consequens vineæ istius cura intelligenda videtur. Nam sæpe fit, ut mercenarii vineam plantent, nec tamen jus habeant de fructu ejus edendi: at nemo est, qui vineæ curam ac custodiam habeat, præsertim si ipsius etiam opera plantata fuerit, quin de fructu illius possit edere quantum velit. Maluit autem Paulus verbis uti quę ipsum factum exprimunt, non jus tantum faciendi, ut argumentum tanto fortius stringat. Si enim & is qui militat, & is qui vineam plantat curatque, tantum jus habeat, ille quidem stipendium accipiendi, hic vero de fructu vineæ edendi; sed etiam nemo sit, qui jure isto non libenter utatur: quis negare audebit, nobis etiam, qui ecclesiæ militamus, stipendia ab ea accipere, & qui eam plantavimus ac perpetuo curamus, de ejus fructu edere, id est ab ea victum accipere fas esse? imo quis id a nobis non fieri tanquam insolitum non mirabitur?

Quis pascit gregem, & de lacte gregis non edit. Tertia similitudo, a pastoribus sumta, qui similiter, sive suum, sive alienum pascant gregem, non solum jus habent de lacte gregis edendi, sed etiam nullius est, qui non utatur jure. Similiter ergo & apostoli, ecclesiæ Christi pastores, iique præcipui, jus habent victum ab ecclesia petendi, neque mirandum est si ab eo alantur; sed mirandum est, si a victu ab ecclesia sumendo abstineant.

Vers. 8. *Num secundum hominem hoc dico?* Occurrit objectioni. Poterat enim quis dicere, ista humana esse, & ex humanæ tantum rationis sensu dici, eique congruere: at si res divino æstimetur judicio in rebus præsertim divinis aliter sentiendum esse. Hoc ergo negat Paulus, & ostendit, non tantum humano judicio, sed etiam divino id congruere. Addit enim:

Vers. 9. *Nonne etiam lex hæc dicit?* Quod enim lex dicit, ipse Deus dicit.

In Mosis enim lege scriptum est: Non obligabis os bovi trituranti. Ut probet id, quod asserit, dicit a lege, citat verba legis ex Deuter. xv. 4, quibus jubet Deus, ne bovi trituranti os obligetur, id est, ut illi facultas relinquatur ex manipulis, quos triturat, quantum velit inter triturandum edendi.

Ne vero quis objiciat, hoc præceptum ad boves, non ad apostolos pertinere, subjicit: *Num boves sunt cura Deo?* Non negat apostolus, Deum etiam curare boves, aut præceptum hoc ad boves pertinere; sed negat, Deum primo ac præcipue boves curare, quos hominum causa condidit, & hominum quoque causa curat. Hinc porro colligit, Deum in hoc præcepto, quod de bobus dedit, ulterius respexisse, & id quod de bobus præcepit, multo magis in hominibus locum habere voluisse. Quanto vero homines sunt præstantiores, & Deo chariores ac conjunctiores, tanto magis Deo illos curæ esse censendum est; ideoque tanto magis hoc præceptum ad illos referendum. At apostolis, viris tam divinis, & in ipsius Dei negotio penitus occupatis, quid Deo gratius & conjunctius esse potuit? ac proinde ad quos magis, quam ad istos legis istud præceptum extendi debet?

Vers. 10. *An propter nos omnino dicit?* Quia negavit, hoc præceptum primo ac præcipue boum causa datum esse, idque tanquam absurdum posuit, propter-

propterea ulterius progreditur, & quærit:

An propter nos omnino dicit? Nos, id est, nos apostolos. Non quidem quod nominatim Deus ad apostolos respexerit, sed quod inter homines, ad quos Deus præcipue respexit, apostoli primum mereantur locum. *Omnino* asserendi particula est, & idem valet hoc loco quod certe, vel profecto.

Propter nos enim scriptum est. Causam affert, cur asseruerit, id propter apostolos dictum esse; quia scilicet ita scres vere habet. Nam si id propter homines scriptum est, quanto magis propter hominum primos ac præcipuos? Verba autem ista ad præcedentia, ut patet, referimus; non ad sequentia. In sequentibus enim non citatur ullus Scripturæ locus, præsertim talis, qui ostendat, legis illa verba de bobus ad homines esse referenda: sed causa tantum affertur, cur ea de apostolis scripta esse censeri debeat. Itaque particulam ὅτι in sequentibus non accipimus ἰδικῶς, sed κοινοτέρως.

Nam sub spe debet is, qui arat, arare. Causam affert apostolus, cur illa legis verba ad homines referenda sint; quia *qui arat, sub spe debet arare*, id est non debet spe fructus ex sua aratione percipiendi prohiberi, debet illi jus esse, ut fructum, ex labore suo & agricultura speret, ac proinde etiam ut eum percipiat. Ex uno autem laboris genere, nempe aratione, vult eandem cæterorum omnium rationem esse colligi.

Et qui triturat, spei suæ particeps esse, sub spe. Verba *sub spe*, transposita sunt, & collocari debent post participium ὁ ἀλοῶν, *qui triturat*, id est, *qui triturat sub spe, debet spei suæ particeps fieri.* Superiore exemplo arantis docuit apostolus, jus & fas esse laboranti, ut fructum ex suo labore speret: hoc vero triturantis exemplo docet, laborantem, qui spe commodi inductus laboret, jus habere, ut commodum quod sperat, percipiat; & sic non tantum jure commodum sperare, sed eo etiam potiri, ita ut eo sine injuria prohiberi nequeat. Spei nomen per antanaclasin alia atque alia ratione in his posterioribus verbis accipitur. Cum dicitur triturans triturare sub spe, spei nomen accipitur, proprie cum vero dicitur debere spei suæ particeps fieri, spes speratum commodum affert vel hoc designat.

Vers. 11. *Si nos vobis spiritualia seminavimus, magnum si nos vestra carnalia metemus?* Alia similitudine idem docet Paulus, sumta ab iis, qui agros conserunt & metunt. Tanto autem validius concludit, quanto messis rerum carnalium, cujus sibi jus vendicat Paulus, longe vilior & inferior est satione ac messe rerum spiritualium, quæ Pauli labore & opera Corinthiis obtigerat.

Spiritualia, id est spiritualia bona, qualia sunt Dei & Christi cognitio, & quæ eam consequuntur commoda.

Seminavimus, nimirum Dei verbum prædicando, Dei enim verbum instar seminis est, prædicatio sationis, homines instar agri: quemadmodum ipse Christus docuit.

Vobis, in vestrum usum, ut hinc uberrimam messem spiritualium bonorum consequeremini.

Magnum, si nos vestra carnalia metimus? quasi dicat, quantulum hoc est, si nos pro tanta satione, &, quæ eam consequitur, messe vicissim ex vestra carnali satione & messe aliquid delibemus? possuntne conferri carnalia bona cum spiritualibus? Quod si ergo vos nostro labore & opera bonis spiritualibus ditati estis, cur nobis nefas sit ex vestro vicissim labore ac satione carnali partem aliquam decerpere? Simili argumento utitur etiam Paulus in epistola ad Romanos cap. 15. 27.

Vers. 12. *Si alii potestatis vestræ participes sunt, non potius nos?* Aliud argumentum ab exemplo aliorum, & a minori ad majus: quasi dicat, Si alii, qui id minus merentur, potestatem in vos habent, ut scilicet a vobis victum pro suo ministerio spirituali petant, non ne multo magis nobis apostolis, qui hac in parte cæteris omnibus ministris præstamus, hæc potestas tribuenda est?

Potestatis vestræ. Sic appellat facultatem & jus victum ab ecclesia accipiendi. Nam ὑμῶν passive accipiendum est, ut Matthæus 1, & Marc. 6. 7 dicitur ἐξουσία πνευμάτων ἀκαθάρτων, *potestas spirituum*, id est, in spiritus.

Participes sunt, μετέχουσιν, id est potestatem in vos habent, vel etiam reipsa ea utuntur.

Sed non usi sumus potestate hac. Nondum omnia argumenta apostolus absolvit, quibus sibi jus ecclesiæ sumtu vivendi asserit; & tamen hic inferit, se jure hoc non fuisse usum, ne lectoris animum diutius teneret suspensum, indecensque sibi hanc potestatem esse videretur, & se ea fuisse usum, fateri.

Potestate hac, nempe de qua modo locutus est. Quare cum hic non alia potestas intelligatur, quam ab ecclesia sumtum accipiendi; sequitur etiam illis verbis τῆς ἐξουσίας ταύτης, non aliam quam hanc designari.

Sed omnia toleramus, id est, non tantum hoc, quod ab ecclesiis victum non accipiamus; sed alia etiam omnia incommoda, quibus alioquin jure solutri sumus.

Ne interceptionem aliquam demus evangelio. Causam exprimit, cur & hoc & alia tolerat incommoda: ne, si secus faceret, cursum evangelii interrumperet: quod facile sequi potuisset, si sumtibus ecclesiæ evangelium prædicasset. Hinc enim malevoli occasionem arripuissent apostolum calumniandi, ac si propriis commodi causa apostolum se esse mentitus esset, utque sacro magis rem faceret, gentibus evangelium annunciaret, iisque legalium ceremoniarum gratiam faceret, & per solam in Christum fidem, demtis legis operibus, salutem polliceretur. Tam speciosa autem calumnia quam multorum animi ab evangelio Christi potuissent averti, & sic ejus cursus interrumpi! Interrumpitur enim evangelii cursus, cum ne longe lateque dimanet, omniumque animos occupet, impeditur. Majorem ergo rationem habuit Paulus evangelii, quam sui, sponteque hoc jure suo se abdicavit, quo sine divinæ gloriæ multorumque hominum salutis jactura uti non potuit.

Vers. 13. *Nescitis, quod qui sacra operantur, ex sacrario edunt; qui altari assident cum altari participant?* Novo argumento utitur apostolus ab exemplo eorum, qui sacris in templo Dei vacabant, quales erant Levitæ & sacerdotes. Hi enim, quia sacris intenti esse debebant, idcirco Deus constituit, ut ex isto ministerio victum caperent. Porro duo sunt membra verborum apostoli. Unum generalius est, & includit etiam Levitas; alterum specialius, quod ad solos sacerdotes refertur. Sacris operabantur non tantum sacerdotes, sed etiam Levitæ sacerdotibus tanquam ministri additi. Nam & in mactandis lavandisque victimis, & in vasis sacris, quamquam involutis, portandis, aliisque templi ministeriis obeundis operam suam præstabant. Vas sacrum ullum contingere, aut victimam offerre, & sanguinem spargere, aut adipem adolere fas illis non erat.

Ex sacrario edunt. Id est, ex decimis, ex sacrifi-

eiis, ex primitiis, quæ Deus sacrario seu templo suo assignaverat.

Qui altari assident. Alterum membrum, quo soli sacerdotes significantur. Utitur autem assidendi verbo, quo perpetua altaris seu divini cultus cura designatur, ob quam fiat, ut victus quærendo intenti esse nequeant.

Cum altari participant. Id est, partem cum altari accipiunt. Ex victimis etiam pars cedebat altari, nempe sanguis, qui spargebatur, & adeps, qui in altari adolebatur; pars sacerdoti, & insacrificiis quidem pro peccato, seu expiatoriis, tota victimæ caro (exceptis illis, quorum corpora comburebantur extra castra) in pacificis autem certa tantum pars, reliquum cedebat victimam danti, qui deinde Levitas, alios quoque quos volebat, pauperes inprimis, invitabat.

Vers. 14. *Sic & Dominus constituit iis, qui euangelium annunciant, ex euangelio vivere.* Ultimo loco ipsius domini Jesu statuto se tuetur quasi dicat: Non tantum Deus olim in lege præceperat, ut qui templo serviunt, & res sacras curant, inde victum acciperent; sed etiam ipse dominus Jesus idem constituit, ut qui euangelium annunciant, ex euangelio, id est, ex euangelii prædicatione victum habeant: qua de re vide Matth. 10. 1 Tim. 5. 18. Dignus enim est operarius alimento & mercede sua; & qui victum denegat salutem annuncianti, salute indignus est.

Pars II. Vers. 15. *Ego vero nullo usus sum istorum.* Hactenus asseruit suam in accipiendo ab ecclesia victu potestatem: nunc ostendit, se hac potestate non fuisse usum, ne cujusquam saluti hac ratione obesset. *Nullo istorum*, quæ scilicet ad hanc potestatem pertinent, & in ea includuntur: quasi dicat, nec victum accepi, nec amictum, nec stipendium ullum aut mercedem, nec pro me, nec pro uxore, nec pro ministris, aut comitibus meis, quibus, ut ipse alibi loquitur, ministrarunt, id est res necessarias quæsiverunt manus istæ, videlicet meæ.

Non scripsi autem hæc, ut sic fiat in me. Amolitur suspicionem, quæ ex dictis alicui suboriri poterat, ac apostolus eo fine tantopere jus suum & potestatem magnificaverit, ut Corinthii hac ratione tacite & obliquè monenti apostolo res necessarias suppeditarent. Negat ergo, apostolus se hoc fine ista scribere.

Bonum enim mihi potius mori, quam ut gloriationem quis inanem reddat. Ostendit, adeo se longe ab hac re abesse, ut mori malit, quam gloriatione sua excidere, quam videlicet ex eo habeat, quod plane gratis euangelium annunciet. *Quam ut gloriationem meam quis inanem reddat*, id est, quam ut quispiam mihi pro euangelii annunciatione victum suppeditet, & sic gloriationem meam irritam faciat.

Vers. 16. *Si enim euangelizem, non est mihi gloriatio.* Rationem superioris dicti reddit apostolus per occupationem. Diceret enim aliquis, nonne satis gloriationis ex eo habes, quod euangelium annuncies? Respondet Paulus, non habere se, quod eo nomine glorietur; glorietur, inquam, tanquam de re, quam ultro & sua sponte præstet.

Necessitas enim incumbit mihi. Causam addit, cur ex eo, quod euangelium annunciet, gloriari non possit; quia scilicet summa necessitate adactus id faciebat, nempe jussu & imperio domini Jesu impulsus.

Væ autem mihi est, si non euangelizem. A contrario eam rem illustrat Paulus, si euangelium annunciem nullam gloriationem habeo; sed væ mihi nisi illud annunciem. Particula *si* posita est pro *cum*. Itaque hinc apparet, quo sensu Paulus gloriationis vocem acciplat, nimirum, ut denotet eam rem, quam non præcepto & jussu divino adactus fecit, idemque nisi fecerit, pœnam ac supplicium non creatur; sed quam sua sponte suscipit, & sic peculiare præmium, sine ullo pœnæ periculo expectat.

Vers. 17. *Si enim volens hoc facio, mercedem habeo: si vero invitus, dispensatio mihi concredita est.* Rationem subjungit, cur negaverit, se ex eo solo quod euangelium annunciet, gloriari posse; sed pœnam ac supplicium, nisi id faciat, expectandum sibi esse dixerit: quia scilicet tum demum, si volens, & summa cum alacritate euangelium annunciet, mercedem habiturus sit; addendam ergo sibi esse spontaneam animi inductionem & alacritatem ad euangelii prædicationem, si mercedem habere & gloriari velit.

Volens, id est, non ob solum Christi præceptum, sed spontaneo etiam animi consilio in eam rem propendens: cujus rei illustre documentum est, quod nullam laboris & prædicationis mercedem ab hominibus exigam, sed eam repudiem.

Mercedem habeo, id est, peculiarem & eximiam, præter eam, quam alioquin Deus eis qui præceptum ejus sibi de prædicando euangelio datum exequuntur, designabit. Nihil enim sine spe præmii Deus optimus præcepit: etsi aliquibus quid supra cæteros decernere solet.

Si vero invitus, id est, solo Christi imperio adductus. Nec enim aut volentem hic opponit ei, qui plane invitus, sed qui gravate aliquid facit; aut invitum ei, qui sponte & deliberate, sed qui alacriter & προθύμως rem aggreditur.

Dispensatio mihi concredita est, id est, nihil aliud quam dispensatorem ago, & munus mihi demandatum exequor, jussis heri ac Domini mei obsequor, nihil aliud, quam jussus sum obeo, ideoque ni faciam pœnam & supplicium horreo; si faciam, nullum peculiare præmium expecto.

Vers. 18. *Quæ igitur mihi est merces?* Melius & specialius declarat causam singularis illius, ad quam anhelabat, mercedis. Nam *merces* per metonymiam pro mercedis causa sumitur. Quasi dicat, quid igitur est, quod mihi in hoc munere meo obeundo singularem mercedem afferre potest, & efficere, ut jure gloriari possim? respondet:

Ut euangelizans gratuitum constituam euangelium Christi, id est, ut gratis euangelium annunciem, nec ejus rei nomine sumtum a quoquam accipiam. Ἀδάπανον, nullis constans sumtibus aut impensis. Θῶμαι, constituam, id est, veluti exhibeam.

Ut non abutar potestate mea in euangelio. Alium finem istius facti sui exprimit, priori tamen subordinatum.

Per *potestatem suam in euangelio*, id est, in prædicatione euangelii, potestatem & jus intelligit victum ab ecclesia accipiendi: *abusum* autem istius potestatis vocat, si id fiat cum inpedimento euangelii. Ex scopo autem & toto orationis apostolicæ

contextu

contextu apparet, hunc abusum licitum apostolo fuisse, non minus quam cæteris apostolis. Nam si alia hac in parte conditio Pauli fuit quam illorum injuria se Paulus illis comparat, nec utriusque facti circumstantias considerat. Quid vero gloriari posset, & quam peculiarem ex eo mercedem sperare, quod non peccaret, aut quod non perficeret id, quod facere fas non esset? Itaque apparet, Paulum *abutendi* verbo hic aliquantulum fuisse abusum.

Vers. 19. *Liber enim existens ex omnibus, omnibus meipsum servum feci, ut plures lucrifaciam.* Causam facti istius sui ab eo, quod generalius est, petitam occupatione quadam subjungit. Quasi dicat. Ideo a libertate & jure meo, quod in euangelii prædicatione habeo, ultro abstineo, quia etsi liber sum non minus quam cæteri, tamen omnibus servire eorumque mancipium esse volui.

Liber existens ex omnibus. Ἐκ πάντων. Dubium est, an vox πάντων ad personas, an ad res referenda sit. Ut ad res referatur, suadet particula ἐκ, quæ melius in res, quam in homines quadrat: ut ad homines, sequens antithesis poscit.

Omnibus meipsum servum feci. Non dubium enim est; vocem *omnibus*, quemadmodum & sequentia docent, ad homines referri. Si de rebus loquitur, sensus est; liber sum, ne ullam rerum earum faciam, ad quam faciendam alii legibus Christi non adstringuntur: si de hominibus; id dicit, se nullius mancipium esse, se ingenuum non minus quam alios esse. Omnibus meipsum servum feci, quatenus nimirum illorum voluntati & utilitati me conformo, illis me attempero, quemadmodum servi heris suis solent facere. Si quid ullum hominem possit offendere etiam prorsus injuste, illud vito; si quid est, in quo ei gratificari possim, promtus facio; quicquid aliorum hominum causa, modo id mihi per conscientiam liceat, facere possum, id nulla habita libertatis meæ ratione, ejusque plane oblitus, ago. Servitus autem ista duplex est, & gradibus distincta. Unus ejus gradus est, cum quis aliorum causa ea facit, quæ in religione Christiana per se sunt libera, sed spectatis facti circumstantiis sæpe evadunt non libera, nempe si cum infirmorum scandalo sint conjuncta. Atque huic servituti nos omnes Christi lex, quæ charitatis lex est, adstrinxit Galat. 5. 13. Alter gradus atque sublimior est, cum quis aliorum causa legem sibi indicit, ut ea quoque faciat, ad quæ facienda Christi lege penitus non erat adstrictus. Ad hunc servitutis gradum pertinent ea, quæ de gratuita euangelii prædicatione disseruit apostolus. Sed apostolus ab hac servitute paulatim descendit ad illam, ut Corinthios exemplo suo ad idem faciendum hortetur, certa salutis jactura, ni fecerint, iis proposita.

Ut plures lucrifaciam. Id est, ut tanto plures ad fidem euangelii perducam, & sic Christo lucrer. Τοὺς πλείονας. Articulus redundat.

Vers. 20. *Et factus sum Judæis ut Judæus.* Generale dictum, quo se omnium servituti subjecisse testatus est, specialibus exemplis illustrat, & sic adhuc magis docet, quantopere ille jus suum persecutus non fuerit in rebus mediis.

Factus sum Judæis ut Iudæus. Id est, Judaicos ritus, a quibus liberum me fecit Christiana religio, una cum Judæis observare soleo.

Ut Iudæos lucrifaciam. Finem facti sui exprimit, ut hac ratione facilius Judæos ad Christum pertraherem.

Iis qui sub lege, tanquam sub lege. Superius membrum declarare videtur: Judæi enim erant sub lege; quanquam etiam proselyti sub lege erant: sed quia visus est apostolus se quodammodo Judæum esse negasse; ideo id declarat; nempe se non loqui de Judæis respectu gentis, sed respectu legis, sensumque esse, sese eis, qui adhuc lege Mosis se adstrictos esse crederent, ita morem gerere, ac si & ipse non minus lege ista adstrictus esset.

Vers. 21. *Qui sunt sine lege tanquam sine lege.* Hoc est, gentibus, quibus lex Mosis lata non fuit, ideoque legem istam non curant.

Tanquam sine lege. Non secus ac si ipse quoque unus ex illorum numero essem, non observans accurate legis ceremonias, aut ciborum dierumque delectum: ita me inter gentes & Judæos partior, ut quantum per utrosque liceat, utrisque gratificer.

Non existens exlex Deo, sed sublex Deo. Inserit hoc apostolus, ne quis in deteriorem partem accipiat id quod dixerat, se nimirum factum esse tanquam anomum. Poterat enim aliquis credere, apostolum, dum gentibus obsequi studet, revera Dei leges ac præcepta negligere. Ideo ostendit Paulus, se in hoc suo legis neglectu revera non negligere Dei legem, quin ei prorsus obsequi.

Non existens ἄνομος Deo. Quasi dicat. Dum legem Mosaicam in quibusdam gentium causa negligo, non sum tamen anomus respectu Dei, nullum præceptum Dei transgredior.

Sed sublex Christo; sed legem Christi observo, ac proinde ipsi Deo obtempero. Mosaicam quidem non usquequaque colo; sed hæc non amplius pro divina lege censeri debet, quatenus cum Christi lege non consentit. Itaque etiamsi non observaverit legis externos ritus; tamen contra Dei & Christi legem non deliquit: imo quatenus id salutis aliorum causa fecit, eatenus ipsam legem Christi executus est.

Ut lucrifaciam anomos. Id est, ut gentes ad Christi fidem tanto facilius alliciam.

Vers. 22. *Factus sum infirmis tanquam infirmus.* Per *infirmos* tertium hominum genus intelligit, nempe Christianos, sed adhuc in fide, id est, in persuasione certarum rerum infirmos, quales erant, qui de rebus in Christiana religione indifferentibus adhuc dubitabant.

Istis ergo, tanquam si & ipse infirmus esset factus erat, id est ab earum rerum usu, quem ipsi illicitum crederent, aut saltem an licitus esset dubitarent, abstinebat, non secus ac si & ipse esset talis.

Ut infirmos lucrifaciam. *Lucrifaciendi* verbum hic non adductionem ad Christi fidem significat: jam enim, ut jam primum diximus, infirmi isti in Christum credebant: sed immediate ad salutem istorum infirmorum referendum est, quasi dicat, ut infirmos servem, quemadmodum statim ipse loquetur, ne iis scandalum præbeam, & sic exitii causa sim. Sic eodem lucrandi verbo usus est Christus Matth. 18. 15.

Omnibus factus sum omnia. Generalibus verbis sententiam concludit; id est, & Judæis & gentibus, & sub lege & sine lege viventibus, & Christianis & non Christianis, & firmis & infirmis, & quibuscunque tandem hominibus in omnibus, quantum possum & fas est, morem gero.

Ut omnino aliquos servem. Id est, ut iste salutis effectus, quem in omnibus quæro, saltem in aliquibus præcipue ac veluti necessario consequatur, ut quodammodo aliter

do aliter fieri non possit, quin aliquibus saltem sempiternæ salutis causa fiam. Ex hoc apostoli exemplo discendum nobis est, quanta cura, quanto studio, quanto conatu aliorum salutem promovere debeamus, nec quidquam nobis reliqui facere, quod ad eam rem pertineat, ut non tam dubio eventu, quam certo animi consilio aliis nostra opera salutem attulisse videamur.

Vers. 23. *Hoc vero facio propter euangelium, ut una particeps ejus fiam.* Duplicem hæc verba possunt habere sensum. Vel enim posteriora verba, *ut particeps euangelii fiam*, explicatio tantum sunt priorum; quasi dicat Paulus: Hoc facio propter lætum illud salutis nuncium, quod aliis annunciavi; ut scilicet una cum aliis ejus particeps efficiar: vel verba *propter euangelium* unum, eumque propiorem, sequentia vero alterum, eumque remotiorem finem declarant; quasi dicat: Hoc facio promovendi euangelii causa, ut ad quamplurimos propagetur, & sine ullo sufflamine currat, & sic porro fiat, ut non solum alii mea opera, sed & ego ipse una cum illis salute sempiterna potiar. *Una participem fieri euangelii*, id est, læti nuncii, hoc loco est ipso bono, cujus adeo lætus nobis contigit nuncius, reipsa potiri.

Pars III. Vers. 24. *Nescitis, quod qui in stadio currunt* &c. Tertia pars capitis incipit, in qua Corinthios monet, ut suum exemplum imitati, similiter summa ope & studio contendant ad illud immortalis vitæ brabeum in euangelio propositum, & in rebus alioquin per se licitis ita se gerant, ne cuiquam offendiculo sint. Dixit apostolus, se libertatis suæ oblitum omnium servum se fecisse, eo fine, ut euangelii particeps fieret, id est supremam illam felicitatem adipisceretur. Quo pacto tacite docuit, salutem alia ratione obtineri non posse. Quare id amplius confirmat, monetque Corinthios, ut ita se gerant in Christiana religione, ne summo illo bono in ea proposito excidant, sed ut eo potiantur; ac proinde summa in rebus per se liberis continentia utantur. Argumentatur autem apostolus sumta ab iis, qui in stadio cursu certant, similitudine. Quemadmodum illic, etiamsi currant omnes, non omnes tamen præmium accipiunt, sed unus tantum, qui scilicet cursu cæteros anteverterit, ac qroinde sic cucurrerit, quemadmodum currere debet is qui brabeo potiri cupit: sic in hoc pietatis Christianæ curriculo (quam apodosin nobis supplendam reliquit apostolus) etiamsi omnes currant, id est, multa ad religionem Christianam spectantia faciant, non omnes tamen illud immortalitatis brabeum in hoc pietatis curriculo propositum adipiscentur; sed illi demum, qui ita currunt, quemadmodum currere opus est eos qui illud assequi volunt. Ii omnes illi uni respondent. Alia enim est hac in parte ratio spiritualis cursus istius a carnali. Nam in carnali unus tantum est, qui accipit brabeum; in spirituali omnes esse possunt: quia in spirituali non id spectatur, ut aliquis omnes cursu, id est vitæ sanctitate & pietatis perfectione superet; sed ut Christi præceptis quisque quantum studio consequi potest, se conformet; qua in re multi possunt esse gradus. Hoc argumento proposito, perseverans in similitudine monet Corinthios, ut ita currant, quemadmodum oportet currere eos, qui brabeum Christianis propositum obtinere desiderant.

Ita currite, ut comprehendatis. Ita currite, ita in Christiana religione versemini, ne in vanum curratis, & nihil profuturo conatu fatigemini; quod fiet, si segnes, si frigidi in Christiana pietate fueritis; si in libertatis Christianæ usu alienæ salutis & ædificationis rationem non habueritis, sed vobis tantum indulseritis: sed ita currite, ita Christi mandatis obsequimini, ut præmium illud vitæ sempiternæ reportetis; quod fiet, si summa diligentia & studio in omnibus Christi præceptis exequendis versabimini.

Vers. 25. *Omnis vero qui certat* &c. Alia similitudine, ab illis qui certant desumta, docet, quanta continentia homines Christiani uti debeant. *Omnis*, inquit, *qui certat, in omnibus se continet.* Per eos qui certant, intelligit omnes eos, qui gymnasticam exercent, qui vel cursu, vel lucta, vel armis certare soliti erant: quibus certaminibus plena erat Græcia. Inter hæc autem erant Isthmia, quæ Corinthi celebrabantur; exquisitissima vero erat gymnastarum diæta & victus ratio, ad corporis, tum robur, tum agilitatem comparata. Nam & a certis cibis abstinere cogebantur, & certo pondere ac mensura cibo ac potu uti, nec ultra præscriptum tempus vel somnum vel vigiliam extendere, continebantur a luxuria & omni superflua voluptate: adde perpetuas exercitationes, quibus corpus ad certamina parabatur. Hos ergo imitari debent Christiani omnes, qui spiritualem gymnasticam exercent, & ab omnibus, non tantum per se illicitis, sed etiam a licitis, si cum aliorum offendiculo conjuncta sint, sese continere.

Illi quidem igitur ut corruptibilem coronam accipiant, nos autem incorruptibilem. Ostendit, Christianos longe meliori jure continentia in omnibus uti debere, quam athletas. Nam athletæ quidem tanta continentia se fatigant, ut coronam corruptibilem ex foliis olivastri aut apio, vel alia aliqua re simili contextum accipiant, & gloriam coronæ isti similem, nempe fluxam & evanidam, consequantur. At nos Christiani incorruptibilem coronam, id est coronam illam vitæ & justitiæ in spirituali nostro certamine nobis propositam habemus: quanto magis igitur quam athletæ, laboribus & omnis generis continentia frangi recusare non debemus?

Vers. 26. *Ego igitur ita curro, tanquam non incerto* &c. Monuit Corinthos, ut ea, qua par est, ratione in hoc Christiano pietatis certamine versentur, si propositum sibi felicitatis brabeum, & coronam illam incorruptibilem velint consequi: nunc ad se rediens, se quoque idem facere testatur, suumque eis exemplum iterum proponit.

Ego igitur, quasi dicat cum nemo salutis sempiternæ brabeum possit consequi, nisi ita currat, & ita pugnet, quemadmodum par est, propterea *ego ita curro, tanquam non incerto, ita pugilem ago, tanquam non aerem cædens.* Qualitatem & cursus, & pugnæ suæ spiritualis exprimit, & sic exemplo suo nos docet, qua ratione nos quoque currere & pugnare in eodem certamine debeamus.

Quod attinet ad cursus qualitatem, ait, se currere *tanquam non incerto*, subintellige, *sed certo*; quemadmodum & ex ipsa loquendi ratione, & ex sequenti versiculo, in quo alteri membro de pugna contrarium expresse opponitur. Duplicem autem sensum habere possunt hæc apostoli verba. Vel enim eam

cursus

curſus rationem removet, cum quis currit quidem, ſed incertus & animi dubius, an brabeum conſecuturus ſit, ita ut magis incaſſum, quam certo brabeum conſequendi conſilio propoſito currat: unde porro fit, ut ſegnior etiam ſit in curſu, nec omnes, ut par eſt, vires intendat; quod facere ſolent, qui omnino, non caſu ac temere, brabeum conſequi volunt. Et profecto Chriſtianus tali animo currere debet, cum, ſi modo velit, de brabeo certus eſſe poſſit. Vel id vult apoſtolus ſe currere non tanquam is. qui nullum certum ſcopum petat, ideoque de ſcopo attingendo non ſit ſolicitus; id agit, ut currat, non ut ſcopum attingat: ſed tanquam is, qui ad ſcopum collimet, & propterea ex ſcopo omnem curſus ſui rationem moderetur. Atque hoc ſenſu alibi etiam de ſe dixit, eadem in ſtadio currendi ſimilitudine utens, κατὰ σκοπὸν διώκω, *ſecundum ſcopum perſequor*, id eſt, ſcopus curſum meum dirigit, *recta feror ad brabeum illius ſupernæ vocationis Dei in Chriſto Ieſu* Philip. 3. 14. Huic poſteriori ſenſui magis convenit ſequens ſimilitudo de pugile, in qua rationem pugnæ ſuæ deſcribit ex eo quod non aerem diverberaverit, ſed omnes ictus in antagoniſtam ſuum direxerit. Quocirca etiam in curſus ſui ratione deſcribenda eo reſpiceee videtur; quod nimirum ſcopum petierit, & ex eo curſum ſuum fuerit moderatus.

Ita pugilem ago, tanquam non aerem cædens. Nunc etiam pugnæ ſuæ rationem deſcribit. πυκτεύω, in pugilatu certo, non tanquam is, qui aerem tantum cedit, id eſt, qui arma aut brachia tantum per aera jactat, nec de antagoniſta vincendo quicquam eſt ſolicitus.

Verſ. 27. *Sed contundo corpus meum* &c. Oſtendit, quo pacto non pugnet: nunc etiam docet, quo pacto pugnet, nempe ita, ut non aerem diverberet, ſed adverſarium ſuum feriat & contundat. Corpus autem ſuum adverſarium ſibi conſtituit, quia cum hoc nobis inprimis pugnandum eſt, & hoc vere ſi vincamus, illico omnes noſtros ſpirituales hoſtes debellavimus, qui ſine noſtra carne prorſus ſunt imbelles. Contunditur autem corpus noſtrum, cum a rebus ipſi alioquin gratis cohibetur, & ad res inſuaves peragendas adigitur.

Et in ſervitutem redigo. Alia metaphora eandem rem explicat, etiam ab athletis deſumta, qui ita adverſarium urgent & premunt, ut ſeſe iis ſubmittere plane cogatur.

Ne quo modo, cum aliis prædicarim, ipſe reprobus fiam. Cauſam iſtius facti ſui exprimit, iis quæ prius dixerat, convenientem. Ideo tanto conatu certo, ne reprobus fiam, hoc eſt a Deo, ne me Deus reprobet, & rejiciat, ne ſalute excidam.

Addit autem; *cum aliis prædicaverim*, quaſi dicat, quæ res tanto mihi durior eſſet, quod aliis ſalutis nuncium attulerim. Quam ergo miſerum eſſet, ſi ego, qui aliis ad ſalutem profui, ipſe ſalute exciderem!

CAP. X.

ARGUMENTUM.

Pergit Paulus, & exemplo Iſraelitarum propoſito monet Corinthios, ut ſi ſempiterna ſalute potiri, & damnationem effugere velint, non confiſi ullis, quæ jam a Deo adepti ſint, in Chriſtiana religione beneficiis, quemadmodum ab aliis peccatis, ſic nominatim ab idololatria, ac proinde ab idolothytorum eſu cum ea aliqua ratione conjuncto abſtineant. Deinde regulam tradit, quo pacto tum in ſpecie in idolothytorum eſu, tum in genere in omnibus vitæ actionibus ſeſe gerere debeant: & ſic tractationem iſtam de idolothytorum eſu concludit.

Pars I. Verſ. 1. NOlo autem vos ignorare, fratres, &c. Dixerat apoſtolus, debere nos ita in hoc pietatis Chriſtianæ curriculo verſari, ut propoſitum ſalutis æternæ brabeum adipiſcamur, & ſimul indicavit, non poſſe nos eo potiri, niſi ab omnibus in Chriſtiana religione vetitis abſtineamus, & ſic etiam ab idolothytorum eſu, quatenus cum aliquo peccato conjunctus eſt. Nunc rem ulterius declarare volens, proponit Iſraelitarum olim ex Ægypti ſervitute liberatorum exemplum, oſtendens, quantis olim a Deo beneficiis affecti fuerint, quæ figura quædam ac typus fuerint iſtorum quæ Chriſtianis nunc contigerunt, & nihilominus tamen eos ſuppliciis affectos a Deo fuiſſe propterea, quod varia peccata commiſerint. Quare ex hoc exemplo diſcere vult Chriſtianos, ne ſibi vana ſalutis ſpe blandiantur; ſed ut ſimilia peccata omni ratione vitent, & nominatim idololatriam, ac proinde etiam idolothytorum eſum cum ea conjunctum; hoc ni fecerint, ſimilem eos perditionis exitum ſortituros eſſe.

Nolo autem vos ignorare. (a) Non ſimplicem eorum, quæ de Iſraelitis dicturus eſt, ignorantiæ amotionem intelligit apoſtolus: jam enim hanc hiſtoriam cognitam habebant, quam etiam tanquam iis notam citat: ſed vult ut hiſtoriam iſtam, & ea quæ Iſraelitis evenerunt, diligenter perpendant, & hinc ſalutaria vitæ præcepta ſibi depromant. Felix enim eſt, ut dici ſolet, quem faciunt aliena pericula cautum: & qui ex variis quæ novit exemplis, nullo ſalutari præcepto ſeipſum inſtruit, perinde facit, ac ſi eorum penitus eſſet ignarus.

Quod patres noſtri omnes ſub nube fuerint. Primum commemorat, quibus beneficiis a Deo affecti, quidve jam adepti fuerint.

Patres noſtri, id eſt noſtri, qui Judæi ſumus.

Omnes, ne unico quidem excepto. Addit hoc, ut appareat, non eos demum, qui rerum iſtarum expertes fuerint; ſed & iſtos ipſos, qui earum participes fuerint, periiſſe, ne quiſquam ſibi propter talia ſpiritus ſumat, & peccato alicui impune ſe indulgere poſſe ſibi perſuadeat.

Sub nube erant, ὑπὸ τὴν νεφέλην. Articulum addit, ad nubem iſtam, de qua loquitur, & in hiſtoria Moſis Exod. XIII. 21, 22. Num. IX. 18 celebratam, ab aliis nubibus diſcernendam. Nubem illam intelligit, quæ columna nubis toties appellatur, in qua Deus aut Dei angelus Iſraelitas interdiu præcedebat, quæ noctu in columnam ignis vertebatur, quæ etiam inter Iſraelitarum & Ægyptiorum eos perſequentium caſtra mediam ſeſe interpoſuit, & noctu in horum quidem caſtris denſiſſimas tenebras, in illorum autem lucem produxit, acceſſumque aliorum ad alios impedivit. Eadem autem nubes ſæpe tabernaculum impleviſſe & operuiſſe legitur. Dicuntur autem ſub nube fuiſſe, quia nubes iſta in ſuperiori loco, in quo ab om-

(a) *Eadem phraſis infr.* XII. 1. 2 *Cor.* 1. 8. 1 *Theſſ.* 4. 13.

nibus

nibus conſpici poſſet, nempe in aere, elevata fuerit, ipſi vero in inferiore, nempe in terra, verſarentur. Quanquam Pſalm. cv. 39 de hac nube legitur, quod eam Deus expanderit in operimentum, id eſt, quod ea ceu tentorio quodam texerit Iſraelitas.

Et omnes per mare tranſierunt. Alterum Dei beneficium, illudque plane ſingulare commemorat, quod omnibus ſimiliter Iſraelitarum patribus contigerat, de quo in hiſtoria Moſis legere eſt.

Verſ. 2. *Et omnes in Moſen baptizati erant in nube & in mari.* Conſequens illorum beneficiorum divinorum hic exprimit, nempe quod Iſraelitæ tanta beneficia a Deo per Moſen adepti, ei ſe plane initiarunt, eum pro duce divinitus ſibi dato tantis experimentis edocti penitus cognoverint. Unde etiam in hiſtoria ſacra legitur Exod. xiv. 22, quod populus per ſinum illum maris tanta Dei potentia traductus, oppreſſo etiam fluctibus Pharaone cum univerſo ejus exercitu, crediderit in Jehova, & in Moſe ſervo ejus, id eſt, tum demum omni dubitatione ſublata, & Jehovæ & Moſi fidem habere cœperit. Admodum autem appoſite hoc Iſraelitarum factum commemorat Paulus, ut oſtendat, nihil Chriſtianis hominibus profuturum eſſe, ſi ſimiliter in Chriſtum baptizati ſint, eum pro rege ac duce ſuo agnoſcant, ejus diſciplinæ ſeſe dicaverint, niſi a peccatis diligenter ſibi caveant, & huic diſciplinæ conformem vitam agant.

Dicit autem, patres iſtos in Moſen baptizatos fuiſſe *in nube, & in mari*, non quod aut nube, quod fieri nequiit, aut mari, quod ſicco pede tranſiverunt, tincti fuerint; ſed quod nubes, quæ Iſraelitas texit, & mare, quod illis tranſeuntibus valli in morem conglobatum ſtetit, in Ægyptios autem iiſdem veſtigiis Iſraelitas inſequentes ſeſe effudit, eos obruit, cauſa Iſraelitis fuerit, ut ſeſe Moſi penitus addicerent, eique initiarentur. Utitur autem Paulus *baptiſmi* nomine tum propter comparationem cum baptiſmo, quo Chriſtiani Chriſto initiantur, tum quod eum & nubis & maris aquæ materia ad hanc loquendi rationem invitarit.

Verſ. 3. *Et omnes eundem cibum ſpiritualem comederunt.* Nunc commemorat alia beneficia Dei, quæ baptiſmum Iſraelitarum in Moſen ſecuta ſunt, quæque figuræ quædam ac typi fuerunt eorum beneficiorum, quæ Chriſtianis ſimiliter, poſtquam Chriſto per baptiſmum nomen dederunt, olim contigerant. Unum eorum eſt, quod *omnes eundem cibum ſpiritualem comederint.* Id eſt, quod comederint Manna in deſerto Exod. xvi. 16. Pſal. cv. 45. Quod ſpiritualem cibum non ideo vocat, quod vel ſpiritualis cibus fuerit, vel ſaltem cum eo conjunctus; cum nec ullum iſtius rei extent in ſacra hiſtoria indicium; nec hoc pacto figuræ aut typi eorum bonorum, quæ Chriſtiani adepti ſunt, ſed eadem bona Iſraelitis olim contigiſſent: ſed quod myſticam & ſpiritualem ſignificationem habuerit, nempe quod ſignificaverit, & figura quædam fuerit alterius cibi Chriſtianis olim per Chriſtum dandi, hoc eſt, ſpiritus ſancti, quo non corpora, ſed ſpiritus ac mentes noſtræ reficiuntur. Nam etiamſi Chriſtus Johan. vi. 32 ſecum Manna conferat, & ſe panem qui de cælo deſcendit, appellet, tum ratione doctrinæ ſuæ, tum ratione mortis inprimis, qua doctrinam confirmavit; hoc tamen in loco, in quo comediſſe cibum, & bibiſſe potum, & nihilominus periiſſe homines dicuntur, alius cibus & potus potius intelligendus eſt, quam de quo Chriſtus dicto loco loquitur. Qui enim cibum illum comedit, & potum illum bibit, id eſt in Chriſtum ex animo credit, habet vitam æternam, nec mori perireve poteſt, ut Chriſtus ibidem docet. At ſpiritu ſancto præditus quiſpiam eſſe, nec tamen officium facere, proindeque perire poteſt. Non diſſimili prorſus ratione urbs illa magna dicitur ſpiritualiter vocari Sodoma & Ægyptus Apoc. xi. 7. Quid enim hoc aliud eſt, quam Sodomam & Ægyptum ſpiritualem, id eſt, myſticam eſſe, & allegoricam habere ſignificationem? At quo ſpiritualem & allegoricam ſignificationem habet, cur etiam non ſpirituale & allegoricum eſſe dicatur? Quo pacto Paulus duos Abrahami filios, alterum ex ſerva, alterum ex libera, eorumque generationis modos allegorica eſſe dixit, id eſt, allegoricam & aliam etiam, quam ſonant, habere ſignificationem, Galat. 4. 24.

Dicit autem & *omnes & eundem cibum comediſſe*, ne quiſquam cauſari poſſet, quaſi illi, qui ex Iſraelitis poſtea perierint, cibum iſtum non ederint, aut quaſi non eundem, ſed alium aliquem, nempe vulgarem ederint. Hinc vero colligi vult apoſtolus, etiamſi omnes Chriſtiani in Chriſtum baptizati ſpiritum ſanctum acceperint, niſi tamen peccata ſedulo vitaverint, & tam ſancta diſciplina, quam profitentur, tantiſque beneficiis dignam vitam egerint, omnino illis non minus quam Iſraelitis pereundum eſſe.

Verſ. 4. *Et omnes eundem potum ſpiritualem biberunt.* Alterum beneficium eſt, quod omnes biberint aquam illam, quæ ex petra juſſu Dei a Moſe percuſſa fluxit Exod. xvii. 6. Num. xx. 10. xxi. 16. Deut. viii. 15, Eſai. xlviii. 20. Quam ſpiritualem potum vocat eodem modo, quo ante Manna vocavit cibum ſpiritualem: quia ſcilicet hic potus alium potum ſpiritualiter & myſtice ſignificabat, nempe copioſas illas ſpiritus ſancti aquas, quibus Chriſtiani non tantum largiter perfuſi, ſed etiam, ut infra cap. xii loquitur apoſtolus, potati fuerunt. Unde non male Pontificii quidam doctores cibum & potum ſpiritualem idem hic valere putant, quod cibum & potum typicum.

Biberunt enim ex ſpirituali ſequente petra: petra vero illa erat Chriſtus. Rationem affert Paulus, cur dixerit, Iſraelitas in deſerto ſpiritualem potum bibiſſe, dum aquam illam ex petra profluentem biberunt, hoc eſt, quia aquam biberunt, quæ ex ſpirituali ſeu typica petra fluxit. Nam ſi petra typus quidam ac figura fuit alterius cujuſdam petræ, utique & aqua ex ea fluens typus ac figura fuit alterius cujuſdam aquæ. Dicit autem, hanc petram Iſraelitas fuiſſe ſecutam, per metonymiam cauſæ, quia nimirum aquæ ex ea fluentes eos per deſertum ſecutæ ſunt. Nam & Hebræi ipſi ſic tradunt, & res præterea loquitur. In illo enim arido deſerto neceſſe fuit, ut aut hæc aqua Iſraelitas ſecuta fuerit; aut ſubinde novo miraculo alia eis fuerit ſuppeditata, quod ſi factum fuiſſet, utique etiam fuiſſet ſcriptum. Porro docet, cujus rei typus ac figura petra illa fuerit, ac proinde quid ſibi velit, quod eam ſpiritualem petram vocarit.

Petra vero illa, inquit, erat Chriſtus; id eſt, erat figura & typus Chriſti. Tropus eſt in prædicato. *Chriſtus* enim ſumitur pro Chriſti figura & imagine: quo loquendi genere nihil eſt uſitatius. Jure autem petram illam in deſerto Chriſti typum fuiſſe dicit apoſtolus. Quemadmodum enim ex petra illa rivi aquarum copioſi profluxerunt, quibus refecti fuerunt Iſraelitæ:

ſic ex

ſic ex Chriſto, tanquam ex uberrimo fonte cæleſtis illius aquæ, id eſt, ſpiritus ſancti, limpidiſſima flumina in nos derivata ſunt, ac perpetuo defluunt, quibus omnis animorum noſtrorum ſitis reſtinguitur, menteſque noſtræ mirum in modum reficiuntur ac recreantur.

Verſ. 5. *Sed non in pluribus ipſorum complacuit Deo.* Hactenus docuit, quantis Iſraelitæ olim affecti fuerint a Deo beneficiis: nunc etiam docet, quid eis factum fuerit, qualemque plerique eorum ſortiti fuerint exitum, nempe miſerum & calamitoſum.

Particula *non* tranſpoſita eſt, & conjungi debet cum verbo *complacuit*.

Dicit autem *in pluribus*, vel in pleriſque non complacuiſſe Deo, ut oſtendat, etiamſi omnes divinorum, quæ commemoravit, beneficiorum participes fuerint, nihilominus tamen non omnes Deo placuiſſe, imo pleroſque diſplicuiſſe. Duobus tantum exceptis, Joſua & Calebo, diſplicuerunt omnes, & in deſerto ceciderunt, ne Moſe quidem & Aarone excepto. Nam & hi contra Deum deliquerunt, & idcirco in deſerto mori ſunt coacti. (a) Quale vero ipſorum peccatum fuerit, obſcurum eſt, & a multis dubitatur. Quidam enim putant, eos Deo, aquas ex petra fluxuras promittenti non ſatis credidiſſe, hujuſque rei argumentum eſſe dicunt, quod Moſes bis petram feriiſſe legatur; quidam vero ſuperbia quadam & immodeſtia contra Deum peccaſſe ajunt. Verum neutrum veriſimile videtur. Nam qui fieri poteſt, ut Moſes toties divinam potentiam, & hac ipſa in re, & in aliis longe majoribus expertus, Deo promittenti non prorſus crederet? nonne peccatum hoc graviſſimum, in Moſe præſertim, fuiſſet? Conſtat autem, hoc Moſis peccatum imprudentia quadam, errore & imbecillitate, non malitia & protervia fuiſſe commiſſum: quod in aliis forte Deus ſiviſſet impunitum; ſed in Moſe & Aarone, tantis ſuis ſervis, ferendum non putavit. Quo pacto etiam Moſes de Iſraelitis queri potuiſſet, quod propter ipſos iratus ſibi Jova fuiſſet, negaſſetque ſe in terram promiſſam venturum? Deut. 1. 37. Quæ enim culpa Iſraelitarum in eo fuiſſet, quod Moſes Deo, aquas ex petra percuſſa fluxuras promittenti, non ſatis credidiſſet? Et quia Moſes, non Aaron, petram percuſſit, quo pacto, ſi in hac iterata percuſſione peccatum iſtud, aut ſaltem ejus indicium poſitum fuiſſet, Aaron cum Moſe in peccato conjungi poſſet, quove is indicio diffidentiam ſuam prodidiſſet? Imo vero Moſes petram percuſſurus Iſraelitis diffidentiam erga Deum exprobrat, & ita eos alloquitur tanquam is, qui certo rei felicem exitum ſibi deſpondeat. Provocat enim eos ad ſpectandum, an eis aquam ex petra eliciturus eſſet: quod facere non ſolent niſi illi, qui ſibi rem ex voto ſucceſſuram haud dubia cogitatione deſpondent. Nam quod bis petram percuſſerit, non minus fidem ejus innuere poteſt, quam diffidentiam. Quid ſi enim ideo percuſſerit, ira quadam & indignatione motus, ut tanto copioſiorem aquarum fontem aperiret, & querulos Iſraelitas tandem aquarum rivis expleret, & ſic tanto illuſtrius divinæ potentiæ, ad illorum incredulitatem ipſis exprobrandam, documentum proderet? Unde etiam magna aquæ copia poſt iteratam hanc percuſſionem ex petra ſeſe effudiſſe legitur. Nec ſuperbia aut immodeſtia aliqua peccaſſe in hoc negotio videntur: cum nec ulla appareat; nec Deus eam illis objiciat. Et, ſi in percutienda petra aliquid immodeſtius vel egit vel dixit Moſes, quid hoc ad Aaronem pertinet? Nam quod quidam in eo hanc immodeſtiam & ſuperbiam notant, quod Moſes dixerit, *an eliciemus vobis aquam?* quaſi ſibi, non Deo hanc rem tribuens, hoc nihil eſt. Quis enim non videt, eum hoc ſibi non tanquam principali agenti arrogaſſe, ſed tanquam inſtrumento, divinæ potentiæ miniſtranti, tribuere? Veriſimile igitur eſt, in eo Moſen & Aaronem a Deo argui, eoque nomine punitos eſſe, quod, cum populus ob aquæ inopiam tumultuaretur, & in Deum mirum in modum injurius eſſet, illi ſeſe populo non oppoſuerint, nec eorum diffidentiam & pervicaciam in Deum ſevera objurgatione coarguerint, revocantes illis in memoriam tot tantaque beneficia, eiſque fidem de divina ope, dummodo in Deum refractarii non ſint, haud dubiam facientes; qua & ſe Deo confidere teſtarentur, & divinum honorem aſſererent: ſed & ipſi jam aliquo modo de divino auxilio, ſeu de voluntate, non de potentia juvandi, deſperantes, in magnas animi anguſtias ſe conjici paſſi fuerint, & a conſpectu cœtus, animum deſpondentes, ſeceſſerint. Unde etiam coram Deo proſtrati fundunt preces, mirum in modum, ut apparet, de eventu anxii. Atque huic rei ipſa Dei verba, quibus hoc eorum peccatum exprimitur, recte conveniunt. Poſtquam enim ex petra aquam elicuiſſet Moſes, tum Deus eos ſic alloquitur: *quoniam vos mihi non credidiſtis, ut me in oculis Iſraelitarum ſanctificaretis, ideo cœtum iſtum in terram ei a me datam non introducetis* Num. xx. 12. Sanctificaſſent enim Deum in Iſraelitarum oculis, ſi eorum querimoniis ac vocibus ſeſe maſeule oppoſuiſſent, ſi eis divinum auxilium certo polliciti fuiſſent, eorumque incredulitatem ac contumaciam coarguiſſent. Verum quia id non fecerunt, ſed querimoniis populi ceſſerunt; idcirco illis aliqua in Deum diffidentia, & ex ea profecta in divino honore vindicando negligentia merito objicitur. Non ſtatim autem eo nomine ipſos reprehendit pœnamque ejus minatur Deus; ſed in illud tempus ſuam viciſſim de iis querimoniam reſervavit, poſtquam ſe iis purgaſſet, ſuamque potentiam & benignitatem non verbis, ſed opere teſtatam feciſſet. Tum demum maxime oportunum erat tempus, ut eorum incredulitatem puſillanimitatemque taxaret, cum ſeſe in oculos eorum divinæ bonitatis ac potentiæ documentum ingeſſiſſet. Sic agere debebant, quemadmodum poſtea Joſua & Calebus egerunt, qui populum de promiſſione terræ deſperantem ac quiritantem mirum in modum animarunt, certamque eis de incolis terræ victoriam ſunt polliciti; irent modo & Deo fidem haberent. Quod eorum factum ita Deum effecit ipſis propitium, ut iſti duo ſoli ex tot Iſraelitarum millibus in terram illam Chananæam introducti fuerint. Iſte ipſe Moſes melius ſe geſſit antea cum primum populus ob aquæ inopiam tumultuaretur Exod. xvii. 2, licet nullum adhuc ejus rei experimentum haberet, an Deus in petris aquarum fontes aperire, & in arido deſerto gelidæ ac viventis aquæ copiam procurare poſſet. Nam populum eo nomine objurgavit, quod ſecum contenderet, & Jovam tentaret, id eſt, ejus auxilio diffideret. Cur hic quoque idem non fecit? cur non meminit ſe aliquando ex petra Domini juſſu aquam elicuiſſe? cur hoc tantum Dei beneficium non commemorat? cur populi incredulitatem ac contumaciam

(a) *Moſis & Aaronis peccatum quale fuerit.*

non exagitat? cur divinum, quantum in se est, non vindicat honorem; sed populi desperatione ac diffidentia pene & ipse ad diffidentiam una cum Aarone adducitur? Non restitit quidem etiam aliquando populo Moses, cum ob carnis inopiam fremeret, Num. xi, nec ejus querimonias coarguit; quin etiam se solum iniquo & intolerabili populi istius gubernandi onere premi coram Deo dequestus est: verum cum carnes populus non ad necessitatem, sed ad cupiditatem ac voluptatem requireret, non mirum est, quod Moses Deum populi cupiditati & fastidio obsecuturum, carnesque eis daturum esse certo sibi despondere non potuerit. Alia res est, cum aquam, qua sitim restingueret, desideravit. Hæc enim cum ad vitæ sustentationem necessaria sit, certus esse debebat Moses, Deum effecturum, ne populus siti contabesceret, ac proinde ei divinum auxilium, si officium faceret, haud dubie polliceri.

Sed nos ad Pauli verba revertamur. Dum ait, Deum *in plerisque eorum sibi non complacuisse*, μειοσει quadam utitur. Non enim ei tantum non placuerunt, sed etiam vehementer displicuerunt; nec tantum eos gratos non habuit, sed eis etiam graviter infensus iraque in eos incensus fuit: quemadmodum & ex historia sacra, & ex Pauli ratione subjecta manifestum est.

Prostrati enim sunt in deserto. Ex effectu colligit causam. Quia enim fere omnes, duobus tantum exceptis, in deserto prostrati sunt, ex eo jure colligitur, eos Deo minime placuisse. Quomodo enim eos in deserto interire passus fuisset? Quomodo illos in terram promissam non introduxisset? Prostratos autem dicit, non quidem quod omnes cladibus divinis consumti fuerint, sed quod omnes partim cladibus diversis a Deo confecti fuerint; partim naturæ quidem cursu diem suum obierunt, sed tam diu in deserto errare coacti fuerunt, donec obirent.

Vers. 6. *Hæc vero typi nostri fuerunt.* Nunc Israelitarum exemplum Christiano populo applicat, monetque ut a similibus peccatis, quibus olim Israelitæ Deum graviter offenderant, ideoque perierint, sibi caveant. *Hæc* nempe tum ea beneficia, quibus Israelitæ a Deo fuerunt affecti; tum eorum clades & interitus, quem suis peccatis sibi accersiverant.

Typi nostri fuerunt, id est, typum quendam & figuram continuerunt, eorum quæ nobis divina benignitate contigerunt, quæque, si peccaverimus, eventura sunt.

Ut non simus concupiscentes malorum, sicut & illi concupiverunt. Ostendit, quem fructum facere in nobis debeat istius exempli in Israelitico populo nobis ob oculos positi consideratio; nempe, ut a peccatis, quibus illi divinam iram fuerunt commeriti, abstineamus. Quorum primum recenset, *ne concupiscentes simus malorum, sicut & illi concupiverunt.* Quod licet late patere videtur, & genus quoddam omnium sequentium peccatorum; verisimile tamen est, apostolum speciatim ad cupiditatem Israelitarum respicere, qua concupiverunt pisces, quibus in Ægypto vescebantur, cucumeres, pepones, porrum, cepas, allium. De qua cupiditate scriptum est Num. xi. 4, 5. Psalm. cvi. 14; ideoque etiam locus ille, in quo & cupiditatem istam suam prodiderunt, & propter illam magna clade affecti fuerunt, busta cupiditatis vocatus fuit, ubi homines cupidi sepulti fuerunt Num. xi. 34. Mala autem ista fuerunt, non quod per se mala fuerint, seu quod illa nulla ratione concupiscere licuerit, sed quod eorum cupiditas talis esset, ut animo Ægyptum respectarint, pœnitueritque eos, quod Deo obsecuti Ægyptum deseruerint, & potenti ejus brachio inde vindicandi fuerint. Hæc maximum peccatum, & summa in Deum impietas erat. Hoc ergo exemplo monitos vult Christianos apostolus, ne & illi, quemadmodum omnia alia jucunda, si cum peccato conjuncta sint, sic nominatim carnes idolis immolatas, & convivia idololatrica concupiscant; cupiditatique suæ obsequantur, neve pœnitudine aliqua ducantur, quod Christi disciplinam secuti talia convivia frequentandi, aut etiam alia peccata committendi licentiam amiserint.

Vers. 7. *Neque idololatræ sitis quemadmodum quidam ipsorum.* Alterum, quod recenset, peccatum est idololatria, quæ in eo consistit, cum quis imagines ullas, aut etiam falsos Deos imaginibus significatos colit. Ait, quosdam ipsorum, nempe Israelitarum, idololatras fuisse, respiciens ad historiam illam vituli; quemadmodum ex sequentibus, quæ citat, verbis manifestum est, ubi totus populus idololatriam exercuisse videtur, & solos Levitas ab hoc peccato abstinuisse. Eos enim reversus ex monte Moses armat & incitat in populum, ut gladiis accincti passim stragem facerent, & obvios quosque propter hoc peccatum trucidarent.

Quemadmodum scriptum est: Sedit populus manducare & bibere, & surrexerunt ludere. Citat historiæ sacræ testimonium de populi Israelitici idololatria, quod extat Exod. xxxii. 6. Citat autem eam partem, quæ minime ad rem pertinere, nec quicquam cum idololatria commune habere videtur. Verum istud prudenti admodum consilio, maximeque ad rem pertinenti, a Paulo factum est. Non enim tam opus erat monere Corinthios, ne vel imagines aliquas in honorem Dei sibi conflarent, & conflatas colerent ac venerarentur; quam ne conviviis idololatricis, quæ post peracta sacrificia institui in honorem idolorum in eorum sacellis solebant, interessent, atque hac ratione idololatriæ participes fierent. Atque hinc est, quod Paulus non commemorato populi peccato, in quo proprie idololatriam exercuit, convivium, quod post peracta sacrificia in idoli honorem cum cantu ac tripudiis celebravit, commemoret. Hic enim mos non tantum inter gentes, sed etiam in populo Israelitico, & quidem ab ipso Deo institutus fuit, ut post peracta sacrificia in honorem numinis instituta ad sacras epulas sese invitarent, & illic genio indulgerent. Hinc apud Mosen Deut. xii. 17, 18. xvi. 10, 11 præcipit Deus voluntarium offerenti sacrificium, ut invitet Levitam, viduam & pauperem, & lætetur coram Deo suo. Hinc etiam Petrus de infando idolorum cultu loquens, cui Judæi antehac, ut gentibus obsequerentur, fuissent addicti, intemperantiæ profusionem, id est, convivia illa idololatrica in omnem intemperantiam lusumque profusa, quæ Christiani facti amplius non frequentarent, eoque nomine blasphemiis seu verborum injuriis incesserentur, commemorat 1 Petr. 4. 3, 4. Dum ergo Paulus Corinthios hortatur, ut ab idolatria abstineant, id nominatim agit, ut eos ab ejusmodi conviviis ac comessationibus idololatricis avocet.

Ad ludendum, id est, ad cantandum, saltandum ac tripudiandum. Istis enim conviviis hæc omnia, & quecunque ad carnis hilaritatem facerent, conjuncta erant.

Vers. 8.

Verſ. 18. *Neque ſcortemur, quemadmodum quidam ipſorum ſcortati ſunt.* Tertium peccatum commemorat, ſcortationem; quæ, ut cap. VI vidimus, a gentibus, imo & a quibuſdam Chriſtianis vix peccatum eſſe cenſebatur. Corinthi autem inprimis, ubi, ut quidam ſcribunt, mille virgines quotannis in honorem Veneris ſcortationi exponebantur, hoc vitium regnarat, & ideo nominatim ejus meminit Paulus, apparetque multos Corinthios ex Chriſtianis huic peccato deditos fuiſſe. Unde in poſt. epiſtola cap. XII. verſ. ult. ſcribit apoſtolus, Timere ſe, ne lugeat multos ex iis, qui ante peccaverunt, & non egerunt pœnitentiam ſuper immunditia & fornicatione & impudicitia quam fecerunt. Dum vero ait, quoſdam Iſraelitarum ſcortatos fuiſſe, reſpicit ad hiſtoriam Num. XXV deſcriptam.

Et ceciderunt in una die viginti tria millia. Pœnam & cladem ſcortationem illam Iſraelitarum ſecutam commemorat. Hiſtoria ſacra viginti quatuor millium ſtragem exprimit, Paulus viginti trium. Fieri poteſt, hanc diverſitatem ex eo profectam eſſe, quod Moſes viginti quatuor millia numeret, quia parum a viginti quatuor millibus numerus cæſorum abfuerit; Paulus autem, quia non plane expletus fuerit hic numerus, maluerit id quod minus, ſed certius erat dicere.

Verſ. 9. *Neque tentemus Chriſtum, ſicut quidam eorum tentaverunt.* Quartum peccati genus commemorat. Reſpicit autem ad hiſtoriam Num. XXI deſcriptam, quemadmodum ex pœna ſubjecta immiſſorum in populum ſerpentum apparet. Ex qua colligi poteſt, quid tentationis nomine ſignificet apoſtolus. Legitur enim illic populus itineris pertæſus contra Deum & contra Moſen locutus fuiſſe: *Ad quid aſcendere feciſtis nos ex Ægypto, ut moreremur in deſerto? quia non eſt panis, neque aqua, & anima noſtra abhorret in pane leviſſimo* verſ. 5. Unde apparet, eos Deum & Moſen a Paulo aliquando tentaſſe dici, quatenus ſeſe tantopere ingratos erga Deum & Moſen ſervum ejus exhibendo, beneficiaque quæ a Deo, ductore Moſe, conſecuti erant maxima, peſſima interpretatione corrumpendo, & mirum in modum extenuando, Deum irritarunt, & ad iram provocarunt. Tentare enim merito is dicitur, cujus patientia variis injuriis ſolicitatur. Hoc ſenſu infra apoſtolus verſ. 22 in eadem materia loquens ait: *An provocamus, ſeu irritamus Dominum? numquid fortiores illo ſumus?* Tentatur ergo Chriſtus a nobis, cum beneficia, quæ per ipſum diviniſſima a Deo conſecuti ſumus, contemnimus, nec ea quemadmodum par eſt æſtimanus; cum aliquid, quod cum ipſius injuria ac contumelia conjunctum eſt facimus; quale erat profanis illis ac idololatricis conviviis intereſſe, & menſæ Dominicæ accumbere, aut etiam alioqui præcepta ejus vilipendere ac negligere. Chriſtum autem nominare maluit quam Deum, quia hic & Deo & Moſi ſimul reſpondet. Deo quidem, quatenus & noſter cæleſtis Dominus, qui divinam in nos poteſtatem & imperium habeat; Moſi vero, quatenus a Deo populi divini dux conſtitutus eſt, per quem omnia divina beneficia in nos derivantur. Unde nemo Chriſtum tentare & irritare poteſt, quin ſimul ipſum Deum tentet atque irritet.

Cum vero dicit Paulus, *quemadmodum & quidam illorum tentaverunt*, nihil eſt neceſſe, ut vocem *Chriſti* prius nominatam hic ſubaudiamus: ſed tentatio iſta referri debet ad eum, quem Iſraelitæ tentarunt, qui idcirco expreſſus non fuit, quod hiſtoria omnibus nota eſſet. Sic autor epiſtolæ ad Hebræos cap. 3. 16: *Quidam*, inquit, *audientes exacerbarunt*, non expreſſo eo, quem exacerbarint, utpote omnibus noto. Nec enim idcirco minus hoc Iſraelitarum exemplum nobis proponi potuit, ſi Iſraelitæ alium tentarunt, quam is eſt, quem ne nos Chriſtiani tentemus hic monemur. Sufficit, ſi uterque ſimilis in eo ſit, ut tentari poſſit, etiamſi idem non ſit; idque tanto magis, ſi is, quem Chriſtiani tentare non debere monentur, talis ſit, ut eo tentato ſimul tentetur is, quem Iſraelitæ præcipue tentarunt, nempe Deus; qualem Chriſtum eſſe jam diximus. Neque vero periculum erat, ne Chriſtiani ex hac loquendi ratione Chriſtum ab Iſraelitis olim tentatum fuiſſe colligerent, aut id apoſtolum velle dicere opinarentur; niſi illis jam ante conſtitiſſet, Chriſtum non ſolum jam tum extitiſſe, & ſic aliam quandam perſonam, quam humanam fuiſſe, ſed etiam ab Iſraelitis tentatum, ac Dei nomine, quem Iſraelitæ tentaſſe leguntur, ſignificatum fuiſſe. At unde hoc Chriſtianis conſtare potuit? quis apoſtolorum eos iſtud docuit? Quocirca niſi alia afferantur clariſſima Scripturæ dicta, quibus id de Chriſto doceatur, hic certe locus id minime evicerit. Deinde etiamſi concedamus, Chriſti nomen ἀπὸ τοῦ τόπου repetendum eſſe in hac poſteriori parte, nempe Iſraelitas etiam Chriſtum tentaſſe dici: hinc tamen minime ſequeretur, eos eundem, quem nos Chriſtum tentaſſe. Nonne ſufficit, ſi et ipſi Chriſtum tentarunt, ſed illi quidem ad ſe ſpectantem, nos vero noſtrum, ſeu ad nos pertinentem? Num enim Iſraelitæ non tentarunt, id eſt, irritarunt Moſen? num contra eum locuti non ſunt? an vero Moſes Chriſtus, id eſt, unctus Dei non fuit? an eum Deus ducem ac principem populi ſui non conſtituerat? an Chriſti Domini noſtri typum non geſſit? *Egreſſus es*, inquit Habacucus de Deo, *in ſalutem populi tui, egreſſus es cum Chriſto tuo* cap. III. 13. Quis alius hic per Chriſtum melius intelligi poteſt, quam Moſes, cum quo vere Deus egreſſus erat, ut ſalutem populo ſuo in Ægypto oppreſſo afferret? Nam etiam myſticus horum verborum ſenſus nemini melius convenit, quam Moſis antitypo, nempe Chriſto Domino noſtro, per quem Deus nobis ex poteſtate ſatanæ ereptis veram ſalutem attulit. Et profecto, ſi illi, qui Chriſtum typicum tentarunt, tam graves pœnas dederunt, quanto graviori ſcelere ſeſe obſtringunt, ac pœna digni ſunt, qui Chriſtum verum, id eſt, cæleſtem populi divini regem ac dominum tentare audent? Similem habuimus verſ. 6 loquendi rationem, cum Paulus monet, *ne concupiſcamus mala, quemadmodum & illi concupiverunt.* Hic vox mala in poſteriori membro ἀπὸ τοῦ τόπου repeti debet, vel non debet. Si debeat, quæro, num eadem plane mala & nos concupiſcere non debemus, quæ illi concupiverunt? Nihil minus. Nam illi quidem Ægyptum, Ægyptioſque piſces ac pepones concupiviſſe leguntur, nos vero alterius generis mala non debemus concupiſcere. Quocirca mala iſta utrique populo, tum Chriſtiano, tum Iſraelitico convenienter debent accipi. Similiter ergo etiamſi in his Pauli verbis Chriſti vox ἀπὸ τοῦ τόπου repetenda eſſet, nihilominus Chriſti nomen alium, cum Chriſtianus populus monetur ne Chriſtum

tentet; alium, cum Iſraeliticus populus Chriſtum tentaſſe dicitur, ſignificare deberet; in priori quidem parte Chriſtum Chriſtianis, in poſteriore Chriſtum Iſraelitis convenientem. Jam ſi vox malorum in poſteriori membro verſ. 6 ſubaudiri non debet, ſed ex hiſtoria omnibus nota ſupplendum relinquitur id quod Iſraelitæ concupiverunt; cur in his verſ. 9 verbis vocem *Chriſti* in poſteriori parte ex priori membro reſumimus? cur non ſimiliter ex hiſtoria omnibus nota eum, quem Iſraelitæ tentaſſe leguntur, ſubintelligendum eſſe ducimus?

Et a ſerpentibus perierunt. Pœnam tentationem iſtam ſecutam, Num. xxi deſcriptam, exprimit.

Verſ. 10. *Neque murmurate, quemadmodum & quidam ipſorum murmurarunt* &c. Pœna iſtius Iſraelitarum facti ab apoſtolo expreſſa, ſimiliter nos ducit ad hiſtoriam illam, qua Core, Dathan & Abiramus cum ſociis, poſtridie vero etiam univerſa Iſraelitarum multitudo contra Moſen & Aaronem conſpiraſſe memoratur Num. xvi deſcriptam. Ob conſpirationem enim iſtam legimus multos Iſraelitarum repentina clade fuiſſe confectos; qualem deſignat apoſtolus, cum eos *periiſſe ab exterminatore dicit.* Quoſdam enim terræ hiatus ſubito deglutiit; quoſdam ignis repente abſumſit; ex promiſcua autem Iſraelitarum turba momento fere decies & quater milleni, & ſeptingenti confecti ſunt. Hinc facile colligere eſt, murmurationis nomine apoſtolum intelligere omnes injuſtas adverſus Dei Chriſtique miniſtros querelas, eorum dictis ac monitis divinæ voluntati conſentaneis refragationes, & cum iis rixas ac contentiones. Huc reſpiciens idem Paulus monet Philippenſes, ut nunc multo magis ſe abſente obedientes ſint, nimirum ducibus ſuis, ut omnia faciant ſine murmurationibus & contentionibus Phil. 2. 12, 14. Porro ſi hic Paulus, de murmuratione iſta agens, expreſſiſſet, adverſus quos Chriſtiani murmurare non debeant, nempe adverſus Chriſtianæ religionis præcones ac duces; poſtea vero ſimpliciter, ut fecit, ſubjunxiſſet, quemadmodum & quidam ipſorum, id eſt, Iſraelitarum murmurarunt. Si, inquam, ita locutus fuiſſet (num vero ſic loqui non potuit?) an tam inepti eſſemus, ut Chriſtianæ religionis magiſtros ex priori membro in hoc poſteriori ſubaudiendos crederemus; nonne murmurationem Iſraelitarum ad eos referremus, contra quos Iſraelitas murmuraſſe ex hiſtoria notum eſt? Cur ergo in ſuperiori quoque verſiculo, in quo de tentatione agitur, ita ſenſati non ſumus?

Perierunt ab exterminatore, ὑπὸ τοῦ ὀλοθρευτοῦ. Angelum illum intelligit, qui inter Iſraelitas verſabatur, ac nomen Dei ſuſtinebat, quem Iſraelitæ metuere juſſi erant, quique ſubita clade, quoties opus erat, rebelles ac impios homines conficiebat. Sic Exod. xii. 23 angelus ille, qui ad cædenda una nocte omnia in Ægypto primogenita miſſus erat, ὀλοθρευτής, id eſt exterminator nominatur.

Verſ. 11. *Hæc vero omnia typi acciderunt illis.* Iterum oſtendit, hoc Iſraelitarum exemplum non ad ſolos Iſraelitas pertinere, ſed ad alios etiam ſpectare, ut illi Iſraelitarum periculo ac malo ſaperent.

Typi acciderunt illis, id eſt acciderunt Iſraelitis, ut typi ac figuræ aliis eſſent.

Scripta autem ſunt propter noſtram admonitionem. Nunc oſtendit, ad quos typi iſti pertineant, ſeu in quibus typorum iſtorum antitypi locum habeant, nempe in Chriſtiano populo. *Scripta*, inquit, *ſunt propter admonitionem noſtram*, id eſt, noſtra cauſa qui Chriſtiani ſumus, literarum monumentis ſunt prodita, ut hinc ſalutaria vitæ exempla ac monita caperemus. Quorſum vero iſta omnia facta fuiſſent, ſi majorem hominum partem dura illa & inexorabilis prædeſtinatio ad interitum etiam ab omni æternitate damnaſſet? *In quos fines ſeculorum devenerunt.* His verbis cauſam ſubjungit, cur dixerit, illa propter noſtram admonitionem eſſe ſcripta, ſeu ea ad nos, tanquam typos ad antitypos, pertinere; quia ſcilicet in nos Chriſtianos *fines ſeculorum devenerunt*, id eſt, nos Chriſtiani ſumus ultimus Dei populus, in ultimis mundi temporibus a Deo olim formandus, nunc vero formatus. Chriſtus enim in fine ſeculorum, ſeu ultimo mundi tempore, poſt quod nullum aliud, quod ad religionis ac cultus divini perfectionem mutationemve attinet, ſucceſſurum eſſet, venire debuit. Jam vero ſi nos Chriſtiani ultimus ac perfectiſſimus Dei populus ſumus, quis non videt, ea omnia, quæ typos rerum futurarum, & ad populum divinum ſpectantium continebant, ad nos, tanquam ad ſcopum ſuum ac antitypum referenda eſſe?

Verſ. 12. *Itaque qui ſe exiſtimat ſtare, videat ne cadat.* Superioribus generalem attexit monitionem, eamque ex iis educit, quaſi dicat: Cum ita ſe res habeat, ut ii etiam, qui maximis Dei muneribus affecti fuerunt, divinis ſuppliciis confici poſſint, quemadmodum in Iſraelitico populo accidiſſe videmus, idemque etiam in Chriſtiano populo locum habere poſſit; idcirco nemo debet illis, quæ a Deo conſecutus eſt, beneficiis nimium confidere, & exiſtimare, ſe, etiamſi aliqua ſibi permittat Dei præceptis non conſentanea, nihilominus ſalute excidere, & a Deo perdi non poſſe; ſed, qui *ſe ſtare*, id eſt, in Domini gratia ac favore, ſeu in ſalutis ſtatu verſari, credit ac opinatur, *videat* diligenterque circumſpiciat, *ne cadat*, id eſt, ne ſalute excidat & intereat; ac proinde nemo ita de ſua ſalute certus ſit, ne, niſi diligenter omnia peccata vitaverit, credat ſe perire ac ſalute privari non poſſe. Qui ita de ſua ſalute certus eſt, ut exiſtimet, ſe, quicquid tandem agat, nullo pacto perire poſſe, illi etiam atque etiam diſpiciendum eſt, ne ſua opinione fruſtretur, & pro ſalute perditionem aliquando inveniat. Qui vero ideo ſalutis certus eſt, quia peccata ſedulo vitet, & Chriſti præceptis conformem agat vitam, illi etiam opera danda eſt, ne pietatis tramite neglecto, deflectat in vitia, & ſic ex ſalutis ſtatu devolutus ruat in interitum. Sive igitur aliquis jam ſtet, ſive non ſtet, diligenter cavendum eſt, ne cadat. Nam & is, qui nunc ſtat, ſtare deſinere, ac proinde & cadere poteſt, & qui non ſtat, in eo eſt ut cadat, jam ruinam minatur, inclinatus eſt ad caſum, & niſi erectus ac ſtabilis fuerit, haud dubie corruet. Hic iterum monemus, an ullum locum habitura fuiſſet Pauli hæc admonitio, ſi omnes immutabili fato ac neceſſitate aut ſtarent, aut caderent? Porro *ſtandi* & *cadendi* verba hunc, quem diximus, ſenſum habere, alia ejuſdem apoſtoli dicta docent: inter quæ vide de priori verbo Rom. xi. 20. 2 Cor. i. ult. de poſteriori Rom. xi. 11; de utroque ſimul Rom. 14. 4.

Verſ. 13. *Tentatio vos non cepit niſi humana.* Occurrit

currit objectioni Paulus, poterant enim Corinthii, videntes, quorsum collimet apostolus, nempe, ut idololatrica convivia omnino vitent, objicere Paulo: At vides, Paule, nos jam satis Ethnicis hominibus exosos esse, multaque adversa ab iis pati: quod si etiam idolea eorum ingredi, & conviviis istis interesse noluerimus, magis eorum iram & odium in nos accendemus, maximisque malis ac persecutionibus nos exponemus. Huic objectioni respondet Paulus: & primum quidem extenuat ista, quæ hactenus patiebantur, mala. *Tentatio*, inquit, *vos non cepit nisi humana.* Mala, quæ Christianæ religionis causa patiebantur, *tentationem* vocat; quia iis nostra in Christiana religione constantia ac fides exploratur. *Humanam* autem vocat, quia vulgaris & consueta fuerit, ideoque tolerabilis.

Deinde, ne graviorum malorum metu trepident, addit: *Fidelis autem est Deus, qui non permittet vos tentari super id quod potestis.* Potuissent enim dicere: Hactenus quidem non adeo gravia & satis tolerabilia passi sumus: sed si adversarios nostros magis adhuc irritaverimus, ita eorum in nos odium exardescet, ut longe graviores calamitates nobis sint ferendæ. Respondet Paulus, non debere illos metuere, ne quidquam iis supra vires, & quod tolerabile non sit, accidat. Deum, qui fidelis sit, hominum odia & persecutiones moderari. Dum Deum fidelem vocat, causam inserit, propter quam fiat, ut Deus vexari nos & affligi nimium & supra vires nostras non sinat. Fidelis enim vocatur Deus, quia non solum dictis & conventis stet, sed etiamsi nulla apertæ promissionis obligatio intercesserit, id faciat, quod eum facere consentaneum est, ita ut nulla ex parte officio suo desit, nec quemquam in eo, quod merito nec injuria sibi a Deo spondeat, destituat. Promisit autem Deus, nobis in tentationibus suam opem & auxilium, quo freti cuncta possimus sustinere. Ex quo sequitur, enm nihil, quod vires nostras excedat & intolerabile sit, nobis imponi passurum esse. Sed etiamsi nobis istud aperte & expresse non promisisset, quia tamen nos ad sempiternam felicitatem bona fide vocavit, hæc ipsa res id ab eo exigit, ne nobis unquam desit, neque nos ob imbecillitatem nostram perire & salute excidere patiatur. Si enim, cum juvare nos posset laborantes, & oneri aliquid, ne intolerabile esset, demere, istud facere nollet, sed permitteret, ut nimio onere oppressi in peccatum, ac proinde in interitum incideremus, quo pacto nos bona fide & serio ad salutis adeptionem vocasset? Hæc ergo fidelitas Dei facit, ne nobis unquam desit, ne permittat, ut nobis quicquam pro viribus gravius inferatur.

Super id quod potestis. Non hic intelligit apostolus summam virium nostrarum contentionem: nam quid alioquin tam grave est, quod homo summa suarum virium contentione usus perferre non possit? sed istud *posse*, in vulgariori quadam significatione accipit, ut significet id, quod non adeo difficile factu sit, & infra hunc summum conatum subsistat. Hoc sensu sæpe id quod valde arduum, & factu admodum difficile est, impossibile factu esse, aut vires superare dicimus. Id ergo nobis ob divinam fidem promittit apostolus, Deum non passurum, ut quidquam nobis imponatur, quod nimis arduum & difficile sit ferre; sed ita omnia mala & tentationes moderaturum, ut eas non difficulter, nec maxima virium contentione usi perferamus.

Sed faciet cum tentatione etiam exitum. Ex contrario rem illustrat: quasi dicat non tantum tentationem vobis inferri patietur, sed etiam cum tentatione exitum conjunget, tentatio vestra semper conjunctum habebit exitum. Per exitum autem istum vel finem & cessationem brevem afflictionum intelligit, præsertim si ipsæ afflictiones sint magnæ, vel simpliciter, per metaphoram, allevamentum aliquod, quo fiat, ne unquam ita in angustum cogantur, ut animum plane despondeant, & afflictionibus succumbant. Huc pertinet illud 2 Cor. 4. 8, 9 *In omnibus premimur, at non coarctamur; persecutionem patimur, sed in ea non deserimur.*

Ut possitis vos sustinere. Finem istius rei designat, cur Deus una cum tentatione exitum sit facturus, ut nimirum possimus sustinere tentationem. Si enim aut nimis diu duraret tentatio, præsertim gravis, aut nullum nobis ex ea Deus ostenderet exitum, tandem ei succumbere cogeremur.

Vers. 14. *Quapropter, dilecti mei, fugite ab idololatria.* Generali conclusioni, qua hortatus fuerat Corinthios, ut etiam atque etiam viderent ne caderent, id est, gratia divina & salute exciderent, (quod fieret, si peccatis aliquibus dediti essent) & doctrinæ de tentationum moderatione, specialem conclusionem, ad institutum de vitando idolothytorum esu rediens, subjungit apostolus, qua Corinthios, quos blando *dilectorum* sibi nomine compellat, tanquam pater filios monet, ut iis, quæ hactenus dixit, perpensis & consideratis, idololatriam fugiant. Idololatriæ autem nomine, quemadmodum ipse apostoli scopus & contextus indicat, non id solum intelligit, imo non id præcipue, ne illi imagines, aut etiam Deos imaginibus significatos colant: a quo crimine verisimile est eos abfuisse: sed ne quidquam, quod idololatriam sappret facerent; quale erat in idoleis ad convivia, quæ in honorem falsorum illorum Deorum fiebant, accumbere, & illic res illis immolatas solenni quodam ritu comedere: quod idololatricum minimeque indifferens sua natura esse in sequentibus docet apostolus.

Vers. 15. *Ut prudentibus loquor, judicate vos quod dico.* Argumentum, quo idolorum epulas grave peccatum, nempe communionem dæmonum continere, ac proinde Christianis haudquaquam convenire evincit, expositurus, præfatur his verbis. Vult, ut ipsi judiceut, annon ita se res habeat, quemadmodum dicturus est. Ita dictorum suorum firmitati confidit apostolus, ut eam vel ipsorum judicio permittat. Causam autem istius rei prius attulit, quod scilicet loquatur ut prudentibus, id est, tanquam hominibus, qui in ejusmodi rebus id quod verum est, videre & recte judicare possint. Prudentia enim hic non sumitur pro peritia rebus suis consulendi; sed pro dexteritate quadam verum a falso in rebus ad religionem spectantibus discernendi.

Vers. 16. *Calix benedictionis, quem benedicimus, nonne communio sanguinis Christi est?* A simili argumentatur apostolus. Ex eo enim, quod Christiani poculum Domini bibendo, & panem frangendo, eumque porro comedendo, communionem sanguinis & corporis Domini habeant, similiterque etiam Israelitæ, qui victimas edendo communionem habeant altaris, colligit,

omnes etiam, qui victimas idolis, ac proinde dæmoniis immolatas in idoleo edunt, communionem dæmoniorum habere. Istud porro longissime a Christianis abesse debere docet, vel ob idipsum, quod poculum Domini bibant, mensæque Dominicæ participes fiant. Extenditur hoc argumentum usque ad ℣. 23. Primum igitur similia, seu ὁμοίωσιν apostolus exponit. Incipit autem a ritu eucharistico, quippe Christianorum proprio: & in hoc ritu non incipit a pane, sed a calice; vel quod ad potationes, quæ in idololatricis illis epulis inprimis in honorem idolorum fuerant institutæ; ad eorumque cultum apertissime tendebant, respexerit; vel quia de pane plura dicere parabat, ideoque posteriore loco de eo loquitur.

Calix benedictionis. Cur calicem, quo in sacro illo ritu a Christo instituto utebantur, calicem benedictionis vocet, ipse statim explicat, cum addit:

Quem benedicimus. Benedictio autem ista refertur primum ad Deum & Christum, & in gratiarum actione, unde etiam hic ritus antiquitus eucharistiæ nomen obtinuit, consistit; sed simul etiam transit ad calicem, quatenus divini nominis benedictione & gratiarum actione sanctificatur calix iste, & sic Domino quodammodo libatur. Eadem ratione apud Lucam Christus quinque panes & duos pisces, quibus quinque millia hominum pavit, benedixisse legitur Luc. 9. 16. cum apud Matthæum & Marcum Matth. 14. 19. Marc. 6. 41, qui eandem historiam referunt, simpliciter sumtis panibus & piscibus, sursum oculis in cælum sublatis, benedixisse, nempe Deo, qui in cælo habitat; à Johanne vero gratias egisse Joh. 6. 11 dicatur. In simili vero historia, qua septem panibus & paucis piscículis quatuor hominum millia pavisse narratur a Matthæo & Marco, scribit Matthæus Matth. 15. 36 Christum sumtis septem panibus & pisciculis istis, gratiis actis fregisse eos; Marcus vero distincte Marc. 8. 6,7, de panibus quidem, quod iis sumtis Christus gratias egerit, de piscibus autem, quod benedixerit, certissimo argumento, Christum non aliter, quam gratias agendo benedixisse. Quæ benedictio seu gratiarum actio licet ad Deum primo referatur, transit tamen ut diximus, etiam ad cibos, quatenus gratiarum actione sanctificantur. Hinc Paulus 1 Tim. 4. 3,4,5 de cibis ait, *Deum eos condidisse ad participandum cum gratiarum actione fidelibus, & qui cognoverunt veritatem. Quia omnis creatura Dei bona est, & nihil rejiciendum, quod cum gratiarum actione percipitur. Sanctificatur enim*, inquit, *per verbum Dei*, quo scilicet nobis rebus a se creatis fruendi facultatem concessit, *& precationem.* Sic etiam communi loquendi usu mensam vel mensæ benedicere dicitur, quatenus cibi in mensa appositi gratiarum actione sanctificantur, atque hac ratione benedictionis ad Deum directæ sunt participes. Hoc ergo modo calicem illum, vel calici, quo in ritu isto utimur. benedicimus, quatenus Deum & Christum benedicendo, eique gratias agendo calicem istum sanctificamus, & ab omni alio calice segregamus, ac, ut eo nobis ad rem tam sacram uti liceat, efficimus. Sane & ipse Christus, cum panis istius & calicis usum instituret, benedixisse prius & gratias egisse promiscue dicitur, (quod & ipsum argumento est, benedictionem etiam gratiarum actione contineri) cum panem frangeret, poculumque porrigeret. Verum nos benedictione ista seu gratiarum actione, quæ in Pauli verbis designatur, non tantum eam gratiarum actionem, quæ etiam in vulgari ciborum & potus usu adhibetur, intelligi arbitramur, qua scilicet gratiæ aguntur pro poculo isto; sed maxime eam, qua gratiæ aguntur pro Christi fuso pro nobis sanguine. Hac enim gratiarum actione inprimis poculum istud, quo ad Christi sanguinis fusionem representandam utimur, sanctificatur & consecratur.

Porro per *poculum* vel *calicem* apostolus per metonymiam intelligit ejus usum, id est, ex eo potum. Non enim ipse calix, ut omnes agnoscunt, sed ejus usus, nempe dum ex eo bibimus, Christi sanguinis communio est. Calicem vero istum, seu ejus usum, communionem Christi sanguinis esse dicit, quod sit communionis istius repræsentatio & adumbratio, seu signum quoddam & tessera. Nomina enim earum rerum, quæ adumbrantur & significantur, ipsis signis & adumbrationibus frequenter tribuuntur. Communio vero sanguinis Christi commune jus ac societatem in Christi sanguine notat, quæ in eo consistit, quod una cum aliis fidelibus ad Christi sanguinem pertineas, quatenus ad remissionem peccatorum, seu bona Christi sanguine parta pertinet. Differt enim communio a participatione, κοινωνία a μετοχῇ, quod in illa totum ad singulos pertineat, in hac vero certam partem ex toto singuli accipiant. Unde nec Paulus voce μετοχῆς in hac oratione usus est, cum de tota re ad aliquem pertinente, seu jure ac societate rei totius agit; nec voce κοινωνίας, cum agit de re, cujus quisque certam partem capiat. Quanquam etiam sæpe communio & participatio confunduntur; cum in omni communione participatio quædam sit. Qui enim commune jus ac societatem rei alicujus, licet totius, habent, participes tamen ejus sunt, quatenus non nisi ratione diversarum partium, saltem uno eodemque tempore, ea uti ac frui possint. Hinc vero manifestum est, communionem Christi sanguinis vel corporis non consistere in propria sanguinis ac corporis Christi sumtione. Nam nec totum a singulis sumi potest; cum hac ratione implicaretur contradictio, corpus enim Christi unum simul esset & plura: nec etiam diversas partes corporis ac sanguinis Christi singuli possunt sumere; nam sic non totum corpus & sanguis ad quemvis fidelium, sed certa tantum ejus pars ad eum pertineret, ac proinde proprie loquendo non κοινωνία, sed μετοχὴ Christi sanguinis & corporis esset dicenda. Communio ergo Christi corporis & sanguinis impropria intelligi debet, quæ in communi sanguinis & corporis Christi effectu ad omnes fideles pertinente consistat.

Panis, quem frangimus, nonne communio corporis Christi est? In Græco est, ὃν κλῶμεν. Antecedens sequitur casum sui Relativi: ut in illis verbis Matth. 21. 42: λίθον ὃν ἀπεδοκίμασαν, pro, λίθος ὃν ἀπεδοκίμασαν; itemque in illis, δῶρον ὃ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς Matth. 15. 5. pro, δῶρον ᾧ ἐὰν ἐξ ἐμοῦ ὠφεληθῇς. Panem, quo in sacro ritu a Christo instituto utimur describens, addit, *quem frangimus.* Unde apparet, panis fractionem ad hunc ritum omnino requiri: quod & res ipsa docet. Fractio enim panis repræsentat fractionem, id est, violentam Christi corporis vexationem & afflictionem: eadem, utpote per quam ex uno pane partes decerpuntur, nos unius corporis partes ac membra esse adumbrat.

Porro *panis quem frangimus* per metonymiam pro ipsa panis fractione, & quæ eam sequitur, comestione similiter sumitur, eodemque modo, quo potus ex calice Christi sanguinis communio, etiam panis fractio & parti-

participatio Christi corporis communio esse dicitur, id est, communionis istius repræsentatio & signum. Porro corpus Christi, quemadmodum ex sequenti versu manifestum est, non tantum de Christi corpore proprio, sed etiam de corpore Christi mystico debet accipi, quod est ecclesia. Utrumque enim fractione & participatione panis adumbramus, & declaramus, tum quod veri & proprii Christi corporis jus ac societatem, quatenus illud pro nobis fractum fuit, habeamus, quandoquidem de pane, qui ad illud repræsentandum frangitur, participamus; tum quod mystici Christi corporis, quod similiter hic panis refert membra ac partes simus. Hinc vero patet, usum panis & calicis non ideo Christi corporis & sanguinis communionem dici, quod per istum usum demum communio ista fiat; sed quod per eum communio ac societas ista, quæ jam est, & esse debet, significetur ac declaretur: quemadmodum panis usu non demum ecclesiæ membra simus, sed nos jam esse testamur ac declaramus.

Vers. 17. *Quoniam unus panis, unum corpus multi sumus.* Rationem subjungit, cur panis fractione & usu testemur, nos mystici Christi corporis societatem & communionem habere, id est, illius membra esse: quia quemadmodum unus est panis, sic nos, qui multi sumus, unum corpus constituimus. Particulæ enim similitudinis in Pauli verbis debent subaudiri; quæ sæpe ex Hebræorum idiotismo omitti solent. Consequentiæ rationem subjicit:

Omnes enim ex uno pane participamus, quasi dicat: Istud omnino, quod omnes ex uno pane partem aliquam capimus, per similitudinem indicat, nos unius corporis esse partes, non secus ac istæ panis particulæ unius panis partes sunt. Merito autem apostolus hunc ritus istius sacri usum priori illi adjunxit, cum tanta inter Christianos unitas ac conjunctio ex eo fluat, quod omnes proprii Christi corporis communionem, jus ac societatem habeant, id est, eorum bonorum, quæ Christus sui corporis passione acquisivit, participes sint.

Vers. 18. *Videtis Israelem secundum carnem* &c. Alio exemplo & simili docet Paulus, eos, qui res idolis, ac proinde dæmonibus, immolatas in idoleo edunt, dæmoniorum communionem habere, ab Israelitarum secundum carnem institutione & consuetudine desumto, quasi dicat: Ne longius abeam, Israelitas ante oculos habetis; vel etiam, Israelitarum factum expendite. Nam βλέπετε, quo Paulus utitur, per præsens & indicativi, & imperativi verti potest.

Israelem, id est, Israelis, qui Jacobus fuit, posteros, qui soli demum in divinum populum cooptati fuerunt.

Addit, *secundum carnem*, ut eos ab Israele, id est, Dei populo secundum spiritum distingueret. Noluit Israelis nomen, extante jam Christiano populo, Judæis simpliciter tribuere; quippe quorum omnis vera dignitas præ Christiano populo jam evanuerat.

Nonne qui edunt victimas communionem habent altaris? Altaris nomine per metonymiam intelligit apostolus cultum ac religionem illam Israelitarum, quæ coram altari & in altari oblationibus ac sacrificiis peragebatur. Sensus ergo est, Israelitas victimarum post peracta sacrificia esu, ac festis, quæ in templo celebrentur, conviviis testari ac declarare, se societatem & consortium habere religionis & cultus ipsius, qui per sacrificia ista peragebatur. Proponit autem Paulus hoc exemplum per interrogationem, eo ipso evidentiam rei ostendere volens.

Vers. 19. *Quid ergo dico?* Objectioni occurrit Paulus, quæ ex superius dictis nasci poterat. Inferre enim aliquis poterat: Ergone tu Paule credis, & idolothytum aliquid esse? quandoquidem & idola cum Christi corpore & sanguine, cumque altari, ac proinde cum ipso Deo, qui in altari colebatur; & idolothyta cum pane & vino eucharistico, cum victimis Deo oblatis confers, hincque colligere vis, nos non secus idolothyta comedendo communionem habere idolorum, quam panem & vinum ad mensam domini sumendo corporis & sanguinis domini communionem habemus, aut Israëlitæ victimas edendo communionem habebant altaris. Nonne huc collimare videris, ut & idolum & idolothytum aliquid esse dicas, tum contra ipsius rei veritatem, tum etiam contra teipsum, qui supra fassus es, idolum, ac proinde & idolothytum nihil esse? cap. 8. 4.

Negat Paulus se hoc dicere, id est, istud in verbis suis ullo modo includi, nimirum, *quod idolum sit aliquid*. Id est, quod non Deus ille, qui per imaginem celebratur, reipsa in rerum natura existat, tum imago illa sit quicquam aliud præter vanam imaginem, ac proinde *quod idolothytum sit aliquid*. Istud enim ex priori consequeretur, id est, quod reipsa a communi cibo, quatenus est idolis immolatum differat; quemadmodum & panis ac vinum in eucharistia domino consecratum, & victimæ in religione Mosaica Deo consecratæ a vulgaribus cibis omnino differunt, & qualitatem quandam habent, propter quam sacræ res efficiuntur. Unde nec victimis alio in loco, quam in sacro, vesci fas erat; nec quisquam ad earum esum admittebatur extraneus aut pollutus; nec ultra diem tertium quidquam ex iis servare licebat; sed, si quid residuum esset, igne comburi debebat.

Vers. 20. *Sed quod quæ immolant gentes, dæmoniis immolant, & non Deo.* Docuit, quid non dicat, quove in superioribus verbis non spectet: nunc docet, quo spectet, & quid sibi velit.

Sed, subaudi, hoc dico, hoc verbis meis includo, huic rei argumentum meum innititur, nempe, quod *quæ immolant gentes, dæmoniis immolant*: Itaque res istæ dæmoniis, qui revera sunt, minimeque a nobis coli debent, consecrantur. Unde porro fit, ut qui iis in conviviis illis idolatricis utitur, dæmoniorum communionem aliquam habeat. Utitur verbo θύω Paulus, quod licet mactationem per se significet, usus tamen obtinuit, ut per synecdochen tum de sacra mactatione, tum etiam de oblatione ac immolatione, quæ sacram mactationem consequebatur, accipiatur. Jure autem Paulus docet, gentes, quæ immolarent, dæmoniis, id est impuris illis spiritibus, Dei veri & humani generis hostibus, immolare: quia licet hoc gentium non esset intentio, qui suos illos, quos colebant, Deos revera existere, & Deos esse credebant; tamen dæmonia in fictorum deorum locum sese ingerebant; tum ut gentes in idololatria falsorumque deorum cultu confirmarent, unde varia arte per imagines illas miracula edebant; tum ut in ipsa religiosus ille cultus, qui soli Deo ab hominibus debebatur, redundaret. Itaque etiamsi idolum ipsum nihil fuerit, tamen is, qui sese in fictitii Dei locum substituebat, aliquid erat: ac proinde etsi idolothyta, quatenus idolothyta erant, nihil fuerint, nec ullam impuram qualitatem eatenus traxe-

rint; tamen quatenus, ut sic dicam δαιμονίδυτα erant, eatenus impura, & Christianis cum honore aliquo dæmoniorum non contingenda erant.

Et non Deo. Addit hoc Paulus, ne quis crederet, gentes Deum per sua illa sacrificia & immolationes nihilominus coluisse, etiamsi specialis illorum intentio in factos fictosque Deos directa esset, quandoquidem generalis eorum intentio simpliciter in eum, qui divinitatem aliquam veram haberet, dirigebatur; licet in constituendo vero Deo erraverint, seu, quinam verus Deus esset, ignoraverint.

Non Deo, inquit Paulus, immolarunt gentes. Deus enim & fictos Deos, & imagines aversatur, ac proinde & omnes talium cultores. Diabolus est, qui hanc occasionem arripuit, & hominum cæcitate ista ac malitia, ad se pro Deo colendum, libenter abusus est.

Nolo autem vos participes dæmoniorum fieri. Non subjecit Paulus conclusionem ex superiori ejus argumento fluentem, nempe eos, qui idolothyta comedunt, utpote dæmoniis immolata, dæmoniorum habere communionem; sed eam cuivis ex superioribus inferendam reliquit: tantum monet, istud a Christianis longissime abesse debere, neve id fiat, præcipit. Participes autem dæmoniorum fieri dicuntur Christiani, quatenus solenni illo idolothytorum esu, & festis illis conviviis in idolorum templis testabantur ac declarabant, se societatem cum gentibus in dæmoniorum cultu habere.

Vers. 21. *Non potestis poculum domini bibere, & poculum dæmoniorum.* Rationem subjungit, cur eos nolit communionem dæmoniorum habere, quia scilicet communionem cum domino, qui dæmoniorum hostis est, habent, & habere se testantur.

Non potestis, id est nullo pacto licet, non convenit ulla ratione. Quod enim prorsus fieri non debet, sæpe fieri non posse dicimus. Non potest enim nisi cum ipsius honestatis violatione fieri:

Poculum domini bibere, nempe illud poculum, quod in sacro ritu ab ipso Christo instituto bibimus. Quod domini poculum esse dicitur, non solum quod a domino fuerit institutum; sed etiam quod in ejus honorem, ac pro summo ejus in nos collato beneficio gratiarum actionem bibatur, eique plane consecretur.

Poculum dæmoniorum, id est, pocula illa, quæ in festis idolorum conviviis bibebantur coram fictitiis illis diis ac proinde dæmonibus.

Non potestis mensæ domini participes esse, & mensæ dæmoniorum. Per *mensam domini* intelligit mensam, cui in sacro illo ritu celebrando accumbimus, vel, ut hic moris est, assidemus: quam eadem ratione mensam domini vocat, qua poculum domini dixit.

Mensa dæmoniorum significat mensam, cui in idoleis homines accumbebant, utpote dæmoniis eorumque cultui dicatam. Participem autem fieri mensæ est ei accumbere vel assidere, & ex ea cibum capere. Jure autem Paulus utrumque istorum fieri non posse, id est, nullo pacto debere, docet: quia dum poculum domini bibimus, ejusque mensæ assidemus, testamur, nos cum domino communionem habere; dum vero poculum dæmoniorum bibimus, eorumque mensæ accumbimus, testamur, nos communionem habere cum dæmoniis, domini hostibus, quod nullo prorsus pacto fieri convenit.

Vers. 22. *An provocamus ad æmulationem dominum?* Exaggerat hoc factum Paulus, & ostendit, quam vim habeat: nempe, quod hac ratione dominus ad æmulationem provocetur, id est, ad iram, & indignationem ex ea natam, quod ejus rivalem inducamus eique blandiamur. At dominus, non minus quam Deus, rivalem ferre non potest. Non vult, ut ejus populus quenquam alium præter se colat & revereatur; aut ullo indicio colere ac venerari se testetur. Utitur autem apostolus tropo, quem Rhetores communicationem vocant, iis sese, quos reprehendit, annumerans.

Num validiores illo sumus? Ita loquitur, ut ostendat, miseros esse, qui dominum irritent, & ad tantam indignationem provocent. Ita enim agunt, ac si domino non solum resistere, sed etiam prævalere possent.

Vers. 23. *Omnia mihi licent.* Novo argumento, cum objectionis solutione conjuncto, docet abstinendum esse ab idolothytorum esu; agit autem jam de idolothytorum esu latius sumto, quatenus non solum in idoleis festisque illis conviviis, sed etiam in privatis, sive nostris, sive aliorum ædibus locum habet. Objectio est per mimesin ab apostolo prolata.

Omnia mihi licent, id est, omnia quæ in communi vitæ usu versantur, ac proinde omne ciborum genus mihi licitum est.

Respondet apostolus: *sed non omnia conferunt*, nempe proximo, ejusque saluti prosunt.

Omnia mihi licent. Repetit eandem objectionem ejusque solutionem, ædificandi verbo in locum prioris substituto.

Non omnia ædificant, id est, non omnia ad salutem alterius adjumentum afferunt; quod fit, cum aliquis vel ad Christi religionem ac fidem adducitur, vel in ea confirmatur, vel, ut inoffenso gradu in pietatis tramite pergat, efficitur. Ædificationi opponitur dissolutio & destructio, quæ fit per scandala seu facta ejusmodi, quorum occasione quispiam in salutis suæ negotio impingit. Non solum autem istud vult dicere apostolus, non omnia, quæ alioquin sua natura sunt licita, proximo ad salutem prodesse, eamque promovere, sed etiam multa ejusmodi esse posse, quæ illi vehementer obstent, eamque impediant. Itaque μείωσις quædam est in verbis apostoli.

Vers. 24. *Nemo quod suum est quærat, sed quisque quod alterius*, scilicet est. Hactenus docuit apostolus, non omnia, quæ per se licita sint, alterius saluti conferre: nunc monet & præcipit, ut quisque in rerum per se licitarum usu non suum commodum quærat, quod non nisi carnale & exiguum esse potest: sed ut ad proximi commodum, quod cum salute ejus conjunctum est, respiciat. Itaque hic argumenti apostolici, contra rerum per se licitarum promiscuum usum, major, vel potius ejus sententia continetur.

Nemo quod suum est quærat, id est, nemo suum commodum consectetur, non simpliciter; sed si cum alterius detrimento sit conjunctum. Ita ad suum commodum oculum dirigat, præsertim carnale, ut simul ad commodum, & quidem spirituale proximi sui respiciat, & ex eo demum sua commoda factave moderetur. Ita enim exigit lex charitatis, quæ sola in Christiana religione utramque paginam facit.

Pars II. Vers. 25. *Omne quod in macello venditur, edite.*

Nunc

Nunc tradit regulam apoſtolus, quo pacto in idolothytorum eſu ſeſe gerere debeant: per quam & libertati Chriſtianæ locum relinquit, & rurſus eam ex aliorum emolumento temperat. *Omne quod in macello venditur, edite*, id eſt, ſive ſit idolis immolatum ſive minus. Alia enim res eſt edere idolis immolata in idoleo; alia ea edere domi in macello emta. Eſus enim idolothytorum in idoleo pars adhuc quædam reliqua erat ſacrificii & idolorum cultus, manifeſtuſque adhuc ad idola reſpectus idolothytis adhærebat, adeo ut is qui in idoleo idolothytis veſcebatur, neſcire non potuerit, ea idolothyta eſſe: qui reſpectus, poſtquam in macellum ſunt relata, plane ceſſat, nec ullum inter idolothyta & quoſvis alios cibos diſcrimen apparet. Ideo concedit apoſtolus, *ut omne*, id eſt, quodvis (particula enim univerſalis non collective, ſed diſtributive hic accipi debet, quemadmodum & verſ. 27) quod in macello venditur edamus; ne quis putet, impuram illam qualitatem ſeu reſpectum non minus in macello, quam in idoleo & conviviis idololatricis idolothytis adhærere.

Nihil inquirentes vel diſcriminantes propter conſcientiam. Μηδὲν ἀνακρίνοντες. Verbum ἀνακρίνειν & inquirendi & diſcriminandi ſignificationem habet; quarum utraque huic loco convenire poteſt. Nam nec inquirere opus eſt, quales ſint eſcæ carnes, quæ in macello venduntur, ſintne idolis immolatæ nec ne; nec ſi ſcias eſſe, quicquam neceſſe eſt, ut inter has carnes & alias ullum diſcrimen conſtituas.

Propter conſcientiam, id eſt, conſcientiæ cauſa, ne ſi carnes idolis immolatas ederis, conſcientiam offendas. Quam vero conſcientiam, ſeu, an cujuſvis propriam, an alienam intelligat, verſ. 29 docet. Alienam enim ſe intelligere docet. Nam Corinthiis ſua libertas hac in parte nota jam erat: ſciebant, idolothytis non minus quam aliis quibuſvis cibis uti ſua natura fas eſſe; neque ſolum iſtud ſciebant, ſed etiam hac ſua ſcientia & libertate abutebantur. Docet ergo Paulus, eum qui ſuæ libertatis ſibi probe ſit conſcius, non teneri alienæ conſcientiæ cauſa, ne eam offendat, libertatis ſuæ jacturam facere, & ſolicite inquirere, ſintne carnes iſtæ idolis immolatæ, vel etiam inter carnes idolis immolatas & non immolatas diſcrimen facere, & quidem illas non edere, has tantum edere. Nam ſi quis infirmus eſt, qui hac re offenditur, monere alterum debet, hoc eſſe idolis immolatum. Nam qui non monitus carnes idolis immolatas in macello emtas nihil ab aliis differentes carnibus edit, alienæ infirmitatis culpam præſtare non tenetur.

Verſ. 26. *Domini enim eſt terra, & plenitudo ejus.* Verba ex Pſalm. XXIV initio deſumta; quibus rationem affert, cur cibis quibuſvis promiſcue uti fas ſit: quia & terra ipſa, & omnia, quæ terra producit, id eſt infinita rerum, quibus terra abundat, copia domini eſt, id eſt dominus, utpote omnium conditor in hæc jus habet, illique omnia quodammodo ſacra ſunt. Quidni igitur illis, qui Deo ſerviunt his promiſcue uti fas ſit, quandoquidem Deus illis his omnibus utendi jus dedit? Nam hoc in argumento apoſtoli poni debet. Si vero terra, & plenitudo terræ domini eſt, utique etiam carnes, quæ in macello in uſum hominum venduntur, domini ſunt, quæcunque tandem fuerint, ſive idolis immolatæ, ſive minus. Poſtquam enim ex idoleo reportantur, & cum aliis carnibus ad communem hominum uſum commiſcentur, dæmoniorum carnes eſſe deſinunt, & domini carnes fiunt.

Verſ. 27. *Si vero quis infidelium vos vocat, & vultis ire, omne quod apponitur vobis edite, nihil inquirentes propter conſcientiam.* Docuit, quo pacto in idolothytorum eſu libertate noſtra uti debeamus, cum ipſi carnes in macello emimus, eaſque domi noſtræ edimus: nunc etiam docet, quatenus ab aliquo infidelium ad convivium invitati libertate noſtra in idolothytorum eſu uti, & quatenus ea non uti debeamus. Uti ea debemus, quam diu nobis nemo indicat, hoc eſſe idolis immolatum, nec inquirere tenemur, an hoc vel illud ſit idolothytum. Satis innuit Paulus, licere nobis cum infidelibus cibum capere: quemadmodum & ſupra cap. 5 docuit, præceptum illud ſuum de vitanda malorum conſuetudine, non ad eos, qui ſunt extra eccleſiam, id eſt infideles, ſed ad eos, qui fratres nominantur, eſſe referendum: a quorum, ſi mali ſint, conſuetudine ita abſtinendum eſt, ut ne cibum quidem cum eis capere debeamus. Præſtat tamen raro in convictu infidelium verſari, ne vel temperantia & modeſtia Chriſtiana eos magis exaſperemus, vel in eorum gratiam aliquid de virtutibus ac ſanctitate remittamus. *Cætera deſiderantur.*

Præfatio priori editioni cap. 15

I. ad CORINTHIOS

PRÆFIXA.

COmmentarium Crellii in 15 cap. prioris epistolæ ad Corinthios, *Christiane Lector*, juris tui nunc facimus. Id enim nostrarum esse partium ducimus, postquam Crellius præmatura morte interceptus est, ut posthumis ejus scriptis te solemur. Nec mirum tibi videri debet, quod non in tota epistola a capite usque ad calcem ostenderit ingenii sui lumen; sed hanc partem a reliquo veluti corpore decerpserit. Nihil hic invidiæ datum, a qua tantum aberat semper Crellius, quantum ipsa abest a vera & nullo fuco corrupta virtutis indole; nihil ignaviæ, in quam ut tanquam professa lite pugnaverit, præclari illius labores etiam apud eos, qui longius sunt positi, loquuntur. Sed quicquid hoc est, partim curis, quæ in illum variæ recumbebant; partim amicis imputandum, qui sacrarum literarum sensibus eruendis operantur; quorum piis desideriis, & iteratis anxie precibus, in hac potissimum parte, quæ resurrectionem corporum nostrorum tangit, satis voluit facere. Idque eo fecit lubentius, quod sciret, in ea omnis spei nostræ, quam in cælum jam misimus, cardinem verti; & nihilo secius magna cum dolentis animi ægritudine videret, quantopere hic extra veri viam prolabantur homines, nec possint ad germanam verborum Pauli mentem pertingere. Visum autem illi est, omnia altius repetere, & in totum caput justum expedire Commentarium, ut sic plenius constaret opus, contextus verborum & tota rerum series magis sub conspectu ponerentur, nihilque esset ultra, quod sensum aliqua obscuritate involveret. Cœptus est liber paucis ante obitum diebus ad limam revocari, & a mendis, quæ inter extemporalem dictandi festinationem forte irrepserant, ultima manu repurgari; sed cum jam maxime fervebat opus, nec parum in emendando autor progressus erat, in opinato eum vita destituit. Cujus in ipso quoque limine te monitum voluimus, ne, ubi diversam postea faciem deprehenderis, ulla animum tuum sinistra cogitatio subeat. Quod superest, *Lector*, Deum calidis veneramur votis, ut tibi benignam favoris sui auram semper adspiret, animumque immittat perpetuo veræ pietatis ardore flagrantem, quo & hi & omnes alii labores nostri in sempiternam salutem tuam expetant.

CAP. XV.

ARGUMENTUM.

In hoc capite (a) apostolus de resurrectione mortuorum, & nominatim quidem eorum, qui in Jesum Christum credunt, disputat, ejusque veritatem inprimis demonstrat. Cum enim, ut ex versiculo 13 constat, quidam inter Corinthios essent, qui eam in dubium vocare, vel potius negare auderent; ea apostolo omnino confirmanda fuit; cum ea sublata universa Christiana religio ac pietas esset cassura, ut ex iis quæ apostolus hoc capite scribit, constare poterit, & per se unicuique facile patet. Sunt autem tres hujus capitis partes. In prima veritatem resurrectionis nostræ directe demonstrat: in secunda, ut objectioni occurrat, quæ contra eam moveri posset, de ratione corporum, in quibus pii sint resurrecturi, eorumque ab his præsentibus differentia disserit: In tertia, ut idipsum rursus confirmet, pauca subnectit de mutatione eorum, qui ex fidelibus vivi reperientur in adventu Christi. Pars igitur prima præcipua est, reliquæ vero duæ illi subserviunt. Potissimum enim id agit, ut veritatem resurrectionis nostræ probet: qua occasione, ut jam indicavimus, de differentia corporum ante & post resurrectionem; ac porro etiam de mutatione eorum, qui in adventu Christi vivent, fidelium disserit.

(a) *Argumentum ac partitio capitis.*

De I. parte.

PRima pars hujus capitis extenditur usque ad finem versus 34, in qua aliquot argumentis id quod diximus, adstruit apostolus; sed eo potissimum, quod ex resurrectione Jesu Christi ducitur: quod quidem fuse persequitur, usque ad finem vers. 23.

Ita

Ita autem in eo constituendo ac explicando progreditur, ut primo ejus fundamentum jaciat, idque certis rationibus ac testimoniis communiat: deinde super eo argumentum suum extruat, seu resurrectionis nostræ veritatem inde demonstret.

Membrum I. Quod ad prius attinet; attentionem Corinthiorum excitat, dum id, quod mox de resurrectione Christi, ejusque antecedentibus, & ad ejus veritatem ostendendam facientibus, dicturus est, generatim proponit ac commendat, & causas quasdam indicat, ob quas earum rerum fidem in dubium vocare Corinthii minime debeant: deinde id ipsum, quod argumentationis præcipuæ fundamentum esse diximus, nimirum Christi resurrectionem, una cum ejus antecedentibus, morte & sepultura, exprimit: tertio denique eam testimoniis virorum fide dignissimorum confirmat.

Vers. 1. Primum continetur duobus primis hujus cap. versiculis.

Nam dum ait, *Notum vobis facio fratres euangelium, quod prædicavi vobis*; id quod paulo post expressurus est, quodque pro fundamento est collocaturus argumentationis suæ, una cum rebus, quæ eam antecesserunt, generalibus verbis proponit, & ipso statim nomine commendat, dum vocat *euangelium*, seu bonum felicemque nuncium, quem Corinthiis attulerit ac prædicaverit; partem nempe euangelii præcipuam, & cæterarum veluti fundamentum, *euangelii* nomine per synecdochen intelligens.

Cum autem dicit, se illis *notum facere* hoc euangelium; non id vult, se illis nunc demum rem hanc patefacere, quasi hucusque iis penitus ignotam; id enim his ipsis verbis apertissime adversatur: sed significat, se rem illam iis declarare velle, ita quidem, ut intelligant, eam ita se habere, quemadmodum antea ex ipsomet audivissent. Neque enim hoc agit ut intelligant quid sit, Christum vel mortuum esse, vel resurrexisse: (nam id probe intelligebant) sed ut perspiciant, Christum, postquam mortuus ac sepultus fuisset, vere resurrexisse, quemadmodum jam ante audiverant.

Cum ait, *quod etiam recepistis, in quo etiam statis, per quod etiam servabimini, quo sermone* (seu *qua ratione*) *prædicaverim vobis, si tenetis, extra nisi frustra credidistis*, rem illam, quam proponit, quamque mox clare est expressurus, Corinthiis magis adhuc commendat, & causas quasdam exponit, ob quas ea minime sit ab illis repudianda, aut in dubium vocanda.

Primo enim ait: *quod etiam recepistis*, id est, cui rei etiam assensum præbuistis, quasi dicat, non ego tantum ista vobis annunciavi; sed vos etiam fidem sermoni isti meo adhibuistis: quod certe non temere, ac sine ratione a vobis factum est, sed procul dubio magnas gravesque ob causas; alioquin haudquaquam nudæ assertioni meæ assensuris. Neque enim homines cordati in re tanti momenti, qualis est ea, quæ ad religionem cultumque divinum spectat, assentiuntur iis, qui aliquid nude affirmant, præsertim ejusmodi, quod alias prorsus impossibile esse videatur. Qualis certe esse videtur Christi resurrectio; adeo ut, nisi firmiter comprobetur, fides ei adhiberi a prudenti nec possit nec debeat. Tacite ergo indicat, ac cogitandum Corinthiis relinquit apostolus, quod doctrinam, quam ab ipso acceperant, abjicere haudquaquam debeant: quandoquidem eæ causæ, quæ illos ad eam recipiendam, & fidem ei habendam impulerant, movere etiam debeant, ut eam firmiter retineant; præsertim cum nulla sit suspicio, eos in argumentis, quibus ad eam recipiendam adacti fuerant, falsos fuisse; alioquin totam doctrinam simul debuissent abjicere, & universam ejus autoritatem, quod tamen minime faciebant, repudiare.

Addit porro: *in quo etiam stetistis*, vel, si enallagen in sacris literis non inusitatam verbo huic Græco subesse velis, *statis*. Adjicit aliquid apostolus rationi præcedenti, & tanto magis Corinthios urget, ut in ea sententia, de qua hic agitur, persistere velint, nec pedem referre cogitent: quia non tantum sententiam eam receperint, eique semel assensi fuerint; sed eam etiam ad id usque tempus constanter retinuerint, atque in ea perstiterint. Unde facile apparet, fidem eam firmis fuisse nixam radicibus, & solidis argumentis superstructam: quandoquidem hucusque convelli ac labefactari non potuerit. Hinc porro consequitur, eos absque summa inconstantiæ nota ab ea sententia discedere non posse, neque adeo discedere debere: id quod illis cogitandum relinquit apostolus. Quocirca vel altera hæc est ratio, qua apostolus utitur ad Corinthios in eadem sententia retinendos; vel prioris istius quoddam veluti superpondium.

Vers. 2. Novam autem rationem ejusdem rei adjicit, a fructu ejus, de qua agitur, rei petitam, dum inquit: *per quod etiam servabimini.* quasi dicat, cum sententia ista, de qua agimus, non tantum adeo manifestæ sit veritatis, ut a vobis & recepta, & constanter hucusque retenta fuerit; sed etiam tantum vobis allatura sit fructum, ut ejus vi sitis salutem æternam consecuturi, si nempe eam firmiter retinueritis, & secuti fueritis: certe haudquaquam ea vobis est abjicienda, sed constantissime retinenda.

(a) Ideo autem asserit, eos per hanc doctrinam, de qua agit, servatum iri; non quod ea per seipsam, nulla alia re accedente, ad æternam salutem obtinendam sufficiat: sed quod, si illi firmiter insistas, eique penitus adhæresças, causa sit fiduciæ illius, quæ per Christum in Deo collocanda est, ac porro etiam fons pietatis ac sanctimoniæ a Christo præceptæ, quam salus certo consequitur. Eodem pacto idem apostolus cap. 10 epistolæ ad Rom: Rom. 10. 9, 10 ait: *Si confitearis ore tuo, dominum* [esse] *Jesum, & credideris in corde tuo, quod Deus ipsum resuscitaverit ex mortuis, servaberis. Corde enim creditur ad justitiam; ore autem fit confessio ad salutem.* Ubi satis aperte illi fidei, qua creditur, Jesum esse resuscitatum ex mortuis, (qua de re in hoc nostro ad Corinthios loco potissimum agitur) & confessioni dominii atque imperii Jesu Christi, quod resuscitationis illius nomine aliquo modo comprehenditur, salus adscribitur: licet ex innumeris sacræ scripturæ locis liquido appareat, omnis generis pietatem ad eam rem esse necessariam; & eo ipso loco apostolus paulo post, tum fidei in Christum, id est, fiduciæ in ipso collocatæ, tum invocationi nominis ipsius, salutem adscribat, vers. 11, & 13. Atqui hæc effecta tantum sunt ejus fidei, qua creditur, Jesum esse resuscitatum ex mortuis, eaque ratione dominum & Christum a Deo constitutum: non vero illius ipsius fidei partes.

(b) Fides vero illa, qua creditur, Jesum esse resuscitatum

(a) *Fidei, quam creditur Jesum Christum esse resuscitatum ex mortuis, quo modo salus adscribatur.*

(b) *Fides ista quomodo fiduciam illam, qua servamur, pariat.*

ſcitatum ex mortuis, duplici ratione parit eam in Deo & Chriſto fiduciam ac pietatem cui ſacrę literæ ſalutem proxime adſcribunt.

Prima ratio, quæ huic noſtro loco paulo videtur eſſe accommodatior, hæc eſt, quod reſurrectione Chriſti comprobata, ſtatim univerſæ religionis ipſius veritas comprobatur; quemadmodum quivis haud difficulter cernere poteſt. Niſi enim doctrina Chriſti revera fuiſſet a Deo profecta, prout ab ipſo Chriſto conſtanter fuit aſſertum; quo pacto, cum eſſet tanquam ſeductor a populo Judaico occiſus, a Deo ex mortuis fuiſſet reſuſcitatus? Num forte Deus, qui eſt ipſa veritas, homines mendaces, qui ſacroſancto ipſius nomine ad alios ſeducendos abuſi fuerint, e morte in vitam revocat? an non potius, ut David teſtatur Pſal. 5.7, perdit omnes, qui loquuntur mendacium? Quare cum Chriſtus a Deo fuerit e mortuis excitatus, ejus doctrinam divinitus fuiſſe profectam, adeoque veriſſimam eſſe neceſſe eſt. Jam vero cum religio Chriſtiana tum promiſſa nobis ejuſmodi proponat, quibus majora ne fingi quidem poſſunt, tum præcepta, ſine quorum obſervatione promiſſa illa obtinere nequeamus: hinc fit, ut religionem illam amplecti firma fide nequeamus, quin ſimul promiſſis illis plenam adjungamus fidem, eorumque deſiderio excitati, præceptis Chriſti parere pro viribus nitamur. Quare cum firma reſurrectioni Chriſti adhibita fides, fidem atque aſſenſum univerſæ ejus religioni præbere cogat; hæc rurſus ſpem ac deſiderium ejuſdem promiſſorum, ac porro obedientiam mandatorum pariat, cui æternæ felicitatis præmium a Deo eſt propoſitum: recte dicuntur homines per doctrinam de reſurrectione Jeſu Chriſti, ſi eam firmiter teneant, ſervandi.

Altera ejus rei ratio, loco illi ad Romanos cap. 11. 9 aliquanto accommodatior, hæc eſt, quod, ſi in reſuſcitatione Jeſu Chriſti univerſam ipſius exaltationem, & ſic dominium etiam ac imperium, quod in cælis obtinet, comprehendas, inde ſtatim conſequatur, ut tanto domino, ejuſque promiſſis, penitus confidas, mandatis autem pareas, & ſic in æternum ab ipſo conſerveris.

Verum ne quis apoſtoli verba ita acciperet, ac ſi ad ſalutem conſequendam ſatis eſſet, doctrinam illam, de qua ſermo eſt, recepiſſe, & eo uſque conſtanter retinuiſſe, etiamſi ejus vim non ſatis perciperet, atque animo teneret: ideo apoſtolus conditionem quandam adjicit, & dictum ſuum aliquo modo limitat, dum ſubjicit: *quo ſermone*, vel, *qua ratione euangelizaverim* ſeu *prædicaverim vobis, ſi tenetis, extra niſi fruſtra credidiſtis*: quaſi dicat, ſi modo adhuc bene tenetis, ac in poſterum etiam tenebitis, quidnam ego tunc temporis vobis annunciaverim, quidve dixerim. Quod quidem vos facere, ac porro quoque facturos arbitror: alioqui enim fruſtra fidem prædicationi meæ adhibuiſſetis.

Animadvertendum autem eſt, in his verbis eſſe trajectionem quandam. Verba enim, *ſi tenetis*, loco ſuo mota ſunt, cæteris, ſi ordinem legitimum ſerves, præfigenda hoc pacto: *ſi tenetis, quo ſermone prædicaverim vobis*. (a) Hujuſmodi trajectiones apoſtolo non ſunt inuſitatæ, habebimuſque ejuſdem figuræ exemplum, infra hoc eodem cap. verſ. 19, habemus etiam ſupra cap. 9. 10. Ideo autem voces, *ſi tenetis*, cæteris videtur poſtpoſuiſſe, ut verba iſta, *extra niſi fruſtra credidiſtis*, tanto commodius illis poſſet annectere; ita nimirum, ut nec longius ab illis diſtarent, nec ambiguitatem ullam parerent, nec tamen reliquis interſererentur, & ea quæ inter ſe cohærent, a ſe invicem divellerent. Nam alioquin vel ita debuiſſet ea connectere: *per quod (euangelium) etiam ſervabimini, ſi modo tenetis, quo ſermone prædicaverim vobis; alioquin fruſtra credidiſſetis:* vel hoc pacto: *per quod etiam ſervabimini, ſi modo tenetis, (ut quidem facitis, niſi fruſtra credidiſtis) quo ſermone prædicaverim vobis.* Priori modo longius a ſe mutuo diſtarent ea, quæ conjungenda ſunt, nempe illa, *ſi tenetis, extra niſi fruſtra credidiſtis*; & præterea ambiguum foret, utrum iſtud, *extra niſi fruſtra credidiſtis*, cum verbo *ſervabimini*, an vero cum verbo *tenetis* conjungendum ſit. Poſteriori modo hyperbaton fit, & cætera a ſe invicem divelluntur, quæ conjungenda ſunt.

Deinde verba illa, *quo ſermone*, ſeu *qua ratione prædicaverim vobis*, non ſumenda ſunt de ipſis vocibus quibus Paulus in euangelio Corinthiis prædicando fuerit uſus; ſed de verborum ſententia, quatenus quidem illa ad fidem ac pietatem Chriſtianam hominibus inſerendam eſt neceſſaria. Conditionem enim hic exprimit, ad id neceſſariam, ut Corinthii per ipſius doctrinam ſerventur. Atqui & verborum, & aliarum doctrinæ circumſtantiarum, modo rei ſummam verborumque mentem tenerent, obliviſci ſine ſalutis jactura poterant. Probabile autem nobis fit, vocabulum λόγε *ſermonem* potius, quam *rationem* ſignificare; cum illa ſignificatio ſacris literis ſit longe uſitatior, quam iſta; licet jam dixerimus, nihil aliud ſibi velle apoſtolum, quam ſi dixiſſet, ſi tenetis, quid ego dixerim, cum vobis euangelium prædicarem.

Denique verba iſta adjicit apoſtolus, *extra niſi fruſtra credidiſtis*, ut Corinthios moneat, ne doctrinæ hujus ſuæ obliviſci unquam velint; &, ſi forte obliti fuerint, pudorem illis incutiat, eoſque magnæ arguat imprudentiæ atque oſcitantiæ, qui rem tanti momenti memoria paſſi ſint excidere; cum inde conſequatur, fruſtra plane atque incaſſum eos credidiſſe. Perinde enim fuiſſet, ac ſi nunquam credidiſſent. Neque enim nobis eſt veriſimile, verba hęc proprie conjungenda eſſe cum illis, *per quod etiam ſervabimini*, ut nonnulli volunt; maxime quia apoſtolus non videretur trajecturus fuiſſe verba illa, *ſi tenetis*, eaque contra uſitatam ordinis rationem, cum illis, de quibus nunc agimus, conjuncturus, niſi etiam ſententia conjuncta eſſe voluiſſet.

II. Adhuc attentionem Corinthiorum ſibi conciliavit apoſtolus, & ea quæ porro dicturus eſt, non modo generalibus verbis propoſuit, ſed etiam commendavit. Sequitur nunc ſpecialis eorundem expoſitio, atque, ut ita dicam, collocatio fundamenti, ſuper quo argumentum præcipuum, quo reſurrectionis noſtræ veritatem comprobat, extruet apoſtolus.

Tria autem hoc loco enumerat, quæ Corinthiis antea tradiderit: Mortem, ſepulturam, ac reſurrectionem Chriſti: quarum rerum ultima per ſe huc pertinet; priores duæ propter ultimam.

Verſ. 3. Ita ergo inquit: *Tradidi vobis inprimis, quod etiam accepi*: quæ verba ad omnia illa tria, quæ porro enumerantur, pertinent. *Tradidiſſe* ſe ait illa Corinthiis; quia illis viva voce, ſine ſcripto, ea explicuerat, & veluti apud eos depoſuerat; quemadmodum etiam alia, ut videre eſt cap. 11, verſ. 2 & 23. Traditiones ergo hæ erant apoſtoli, reſpectu Corinthiorum; ſed

(a) *Trajectiones apoſtolo uſitatæ ſunt.*

ſed quæ, poſtquam ad eoſdem perſcriptæ eſſent, etiam eorum ipſorum ratione traditiones eſſe deſierunt. Id quod propter illos eſt obſervandum, qui ex eo, quod Apoſtoli quædam fidelibus *tradidiſſe* dicuntur, traditiones ejuſmodi deſendere conantur, quæ in univerſo, quem habemus, ſacrarum literarum codice ſcriptæ non ſint, ſintque nihilominus ad ſalutem ſcitu prorſus neceſſariæ. At quæ tradiderunt fidelibus certis Apoſtoli, ea vel ad eoſdem poſtea potuerunt ſcribere, ut hic & cap. XI factum videmus, vel ad alios; ita ut ad noſtras etiam manus, literarum monumentis conſignata pervenirent. Omnia certe, quæ ad ſalutem cognitu omnino ſunt neceſſaria, in ſacris literis ſufficienter eſſe deſcripta; (*a*) alibi eſt a noſtris demonſtratum.

Quod ait, *inprimis* ſe iſta tradidiſſe, id potiſſimum de prioritate, ut loquuntur, dignitatis accipiendum eſt. Quanquam etiam de tempore ac ordine accipi poteſt. Nam & inter præcipua hæc fuerunt, ac diligentiſſime ab Apoſtolo inculcata, tanquam religionis Chriſtianæ fundamenta, (de primo & ultimo, hoc eſt, de morte & reſurrectione Chriſti, potiſſimum loquimur, quibus medium, nempe ſepulturæ Chriſti, aliquid tantum lucis adfert, & quodammodo ſubſervit) & eandem ob cauſam inter ea, quæ primo loco fuerunt ab Apoſtolo Corinthiis propoſita, explicata.

Cum vero addit: *quod etiam accepi*, fidem illis ipſis rebus conciliare ſtudet, tanquam iis, quas haudquaquam ipſe confinxerit, ſed quas aliunde acceperit; nempe ab ipſo Ieſu Chriſto, a quo univerſam ſuam doctrinam hauſerat atque didicerat: quo pacto etiam ſupra, loco paulo antea citato, cap. XI ait, ſe accepiſſe a Domino, quod illis tradiderit. Vide ad Gal. I. 12, ubi aperte aſſerit, ſe non ab homine accepiſſe euangelium, aut didiciſſe; ſed per revelationem Ieſu Chriſti. Quanquam poſtea acceſſerunt alia quoque earum rerum, de quibus hic agitur, teſtimonia, quibus paulo poſt utetur Apoſtolus, in reſurrectione Chriſti confirmanda. Sed jam res ipſas ab Apoſtolo expreſſas, & olim Corinthiis traditas videamus.

Prima eſt, *quod Chriſtus mortuus fuerit pro peccatis, ſecundum ſcripturas.* (*b*) Mortis nomine Apoſtolus non mortem qualemcunque, ſed violentam, & ultro a Chriſto ex Dei voluntate ſuſceptam, intelligit; præſertim cum addat, *pro peccatis noſtris*, id eſt, peccatorum noſtrorum expiandorum ſeu tollendorum cauſa. Particulam enim ὑπὲρ idem hoc loco denotare quod ἕνεκα, & cauſam finalem deſignare, animadverterunt jam ante nos (*c*) alii.

Secundum ſcripturas autem id factum eſſe nihil aliud eſt, quam Chriſtum mortuum eſſe prout ſcriptura Veteris Fœderis teſtatur. Et clariſſima quidem ea de re teſtimonia extant apud Eſaiam cap. 53, & Danielem cap. 9. 26. Quibus etiam locis, maxime vero priori, ſatis indicatur, mortem illam eum in finem a Chriſto ſuſceptum iri, ut peccata hominum deleat, eorumque reatum ac pœnas auferat. Ne de ſacrificiis illis nunc quicquam dicam, quæ expiationem peccatorum Chriſti ſanguine perficiendam adumbrarunt, ſuntque in ſacris literis luculenter deſcripta.

(*d*) Duas autem, ut videtur, ob cauſſas mentionem mortis Chriſti facit, & eam inter prima a ſe prædicatam fuiſſe affirmat. quarum cauſſarum utraque ad veritatem reſurrectionis tuendam atque aſſerendam ſpectat. Prior eſt, quod reſurrectio ſine morte antegreſſa exiſtere non potuit: inter Iudæos autem olim dubitatum fuit, utrium Chriſtus mori debuerit nec ne, vel potius creditum vulgo fuit, Chriſtum mori non debuiſſe, idque ex ſacris literis conſtare, ut patet ex Ioh. 12. 34. Unde & Paulo inter alia vel imprimis demonſtrandum fuit, mori debuiſſe Chriſtum, ut intelligitur ex Act. 17. 3. XXVI. 23. Quare ne quem forte hic ſcrupulus urgeret, neve propter id ipſum de reſurrectione quispiam dubitaret, quia de morte antegreſſa non ſatis eſſet certus; utile fuit, Apoſtolum monere, huic ſe dubitationi jam ante ſatisfeciſſe, eamque ſuſtuliſſe. Poſterior cauſſa eſt, quod qui Ieſum mortuum fuiſſe credit, ſi eum Chriſtum eſſe agnoſcat, (agnoſcebant autem Corinthii omnes) non poſſit non etiam credere, eum in vitam fuiſſe revocatum. Adde, quod cauſſa mortis Chriſti, ab Apoſtolo indicata, &, ut apparet, a Corinthiis agnita, reſurrectionem ipſius omnino requiſivit, adeo ut Apoſtolus dum mortem Chriſti, ejusque cauſſam, ſeu finem commemorat, fundamentum quoddam collocet, cui veritatem reſurrectionis Chriſti poſtmodum ſuperſtruat. Finis enim mortis Chriſti cruentæ atque ignominioſæ a ſacris literis Veteris Fœderis conſtituitur peccatorum noſtrorum expiatio, quam Apoſtolum illis verbis exprimere diximus, cum ait, *Chriſtum pro peccatis noſtris eſſe mortuum.* Hunc finem ſi tollas, nullam poteris oſtendere cauſam ſufficientem, ob quam Chriſtus tam truculentam tamque infamem mortem ſuſtinere debuerit, ut religionem a Moſaica diverſam confirmaret ac ſtabiliret. Iam vero quemadmodum infra vſ. 17 apparebit, ſi Chriſtus a mortuis non fuiſſet reſuſcitatus, hunc finem haudquaquam fuiſſet aſſecutus; ac proinde fruſtra mortem tam diram tamque ignominioſam ſuſcepiſſet: quod cum abſurdum ſit, etiam eorum, cum quibus hic diſputatur, ſententia; conſequens eſt, Chriſtum omnino ex mortuis reſuſcitatum eſſe.

(*e*) Altera earum rerum, quas hoc loco repetit apoſtolus, eſt ſepultura Chriſti: quæ quia per ſe minoris eſt momenti; ideo uno eam verbo commemorat, cum inquit; *& ſepultus ſit*, vel *fuerit*. Quanquam verba illa, *ſecundum ſcripturas*, quæ poſt mentionem reſuſcitationis ſubjiciuntur, etiam ad ſepulturam trahere poteris. Nam hujus quoque mentio fit dicto ſuperius cap. 53 Eſaiæ vſ. 9. & fuit olim adumbrata in Iona, quem balæna deglutierat, quemadmodum ipſe Chriſtus nos docet apud Matt. 12. 39, 40. Quanquam non ſola ſepultura, ſed ſimul etiam mors eam antegreſſa iſti abſorptioni Ionæ reſpondet.

(*f*) Ideo autem apoſtolus ſepulturæ Chriſti mentionem facit, ut de veritate mortis Chriſti, ac porro etiam reſurrectionis, dubitationem omnem eximat, & ea haud

(*a*) *vide Iohan. Volkel. de vera Relig. lib. 5. c. 7.*
(*b*) *1. De morte Chriſti.*
(*c*) *vide Wolfg. Muſcul: Iohannem Piſcat.*
(*d*) *Cur hic mortis Chriſti mentio fiat.*
(*e*) *De ſepultura Chriſti.*
(*f*) *Cur apoſtolus ſepulturæ mentionem faciat.*

quaquam imaginaria fuisse doceat. Nam cum Christus sepultus fuerit, idque, ut historia ostendit, magistratus permissu, eumque in finem de cruce fuerit demptus, aliaque ei postmodum adhibita quæ humanis corporibus serviunt; satis constat, Christum vere fuisse mortuum; ac porro, cum is vivum se postea discipulis exhibuerit, atque in cælos profectus fuerit, resurrectionem quoque ipsius non imaginariam, sed veram fuisse. Quanquam & alias non admodum conveniebat, rem eam prorsus reticere, quæ inter mortem & resuscitationem Christi intervenerat.

* Tertia earum rerum, quam hic per se ac præcipue spectavit Apostolus, est, quod idem Christus *resuscitatus fuerit tertia die, secundum scripturas.* Verba satis sunt clara; præsertim si ea cum historia Euangelica conferas: (*a*) Vix enim videtur opus esse illud explicare, quo pacto *tertio die* Christus dicatur resuscitatus; cum non integrum biduum videatur in sepulchro jacuisse, aut a morte fuisse detentus. Jam enim vulgo notum est, Hebræos diei civilis initium, qui 24 horarum spatio absolvitur, a noctis initio ducere. Quare cum Christus feria sexta, seu die Veneris, ut loqui solemus, fuerit mortuus, & sepulchro impositus, (ante sabbati enim initium id fieri oportuit a Judæis) deinde sequentem diem, nempe sabbati totum, in sepulchro jacuerit; die vero solis, quam Dominicam appellamus, mane resurrexerit; unusquisque jam intelligit eum tertia demum die resurrexisse. Quanquam idem, nostra quoque consuetudine admissa, defendi potest; si nimirum initium diei civilis a media nocte ducas. (*b*) Cur vero nec ante illud tempus, nec post, Deus eum resuscitare voluerit, caussa a nostris alibi est explicata: nempe ut & de morte ipsius ex ipso temporis tractu certius constaret; & tamen corpus ipsius salvum ac illæsum maneret, nec ex diuturniore in sepulchro mora corruptionem, ut sacræ literæ loquuntur, videret; quam videre seu experiri partim ob sacræ scripturæ Veteris Fœderis vaticinia, partim alias ob caussas non debuit. Nam ut de morte tanto certius constaret, non conveniebat eum ante tertium diem resuscitari; ne vero corrumperetur, non post tertium. Nam, ut de Lazaro legimus, Joh. xi. 39, is, quia jam quartum diem in sepulchro jacuerat, fœtebat.

Fuit autem in sacris literis Veteris Fœderis non tantum ipsa Jesu Christi resurrectio prædicta; quemadmodum ex iis constat, quod Petrus ea de re disputat Act. 2, verbis Psal. 16, vers. 24 & deinceps, in eam sententiam citans, & Paulus ejusdem libri cap. 13, vers. 32 & deinceps, verba Psal. 2. 7 allegans: quibus merito adjunguntur ea, quæ apud Esaiam Esa. liii. 10 & deinceps de Christi gloria, quæ passionem & mortem ejus esset subsecutura, leguntur; verum etiam tempus, quo Christus resuscitari debuit, aliquo modo fuit significatum in historia Jonæ, de qua superius egimus; quemadmodum ipse Christus nos docuit, Matth. 12. 40 ut ex Matthæo apparet.

III. Sequitur nunc, ut videamus, quomodo Apostolus fundamentum hoc, cui assertionem atque argumentationem suam postmodum superstruet, jam collocatum firmet, ac testimoniis muniat, & simul ab effectis quibusdam, seu consequentibus, hoc est, Christi post resurrectionem apparitionibus comprobet. Hoc vero facit vers. 5, & sequentibus usque ad finem 11.

Ac primum quidem singula testimonia atque effecta resurrectionis Christi recenset: postea illa omnia in summam quandam colligit vers. 11.

Vers. 5. Nam primum ita inquit: *& quod visus sit Cephæ.* (*c*) Pendent hæc adhuc a verbis illis initio vs. 3 positis: *tradidi enim vobis* &c. Hoc ergo primum est effectum seu consequens resurrectionis Domini Jesu, quod apparuerit Cephæ seu Petro, qui id postmodum testatus est. Unde id pro testimonio ipsius haberi jure potest: quod idem & de sequentibus statuendum est.

Ideo autem Cephæ seu Petri, cui Dominus apparuerit, primo facit mentionem; quia ei inter viros primo apparuit Christus, quemadmodum colligi potest, ex iis quæ leguntur Luc. 24, 34, ubi discipuli Hierosolymis congregati narrant duobus illis Emaunte redeuntibus, resurrexisse Dominum vere, & apparuisse Simoni. Credibile enim est illud ante contigisse, quam illis ipsis duobus discipulis Emauntem euntibus sese aggregasset. Quod si tamen hoc antecessisse velis; statuendum est, Apostolum, qui omisit illam apparitionem duobus discipulis Emauntem euntibus factam, utpote minus illustribus, nec in frontispicio testium collocandis, apparitionem Petro factam primo loco ponere voluisse, quia & cæteras, quas recenset, anteceserit, & ei contigerit, qui cæterorum Christi discipulorum omnium, præsertim si Paulum excipias, primus ac præcipuus merito habendus esset, &, ut facile licet intelligere, apud multos ex Corinthiis haberetur, vid 1. Cor. 1. 12, conf. cap. 3. 6.

(*d*) Fœminas, quibus Christus primo apparuerit, omisit Apostolus; propterea quod earum testimonium contemni facile posset; utpote cum sexus ille & facile credere, & facile quidvis asserere soleat. Certe ipsi quoque discipuli, cum a mulieribus, quibus Christus apparuerat, id primum audiissent, adeo illis non crediderunt, ut ea, quæ ab illis narrabantur, tanquam deliramenta quædam acciperent, quemadmodum legimus apud Lucam cap. dicto, vers. 11.

(*e*) Sed, ut ad Petrum redeamus, ideo Christus censendus est Petro primo apparere voluisse, tum ut eum, qui post lapsum suum, Christumque ter abnegatum, solatio inprimis indigebat, inter cæteros discipulos primum nominatim solaretur, & sic testaretur, eum gratia sua non excidisse; tum quia cæteroquin ordinem inter Apostolos ducebat.

2. Secundum effectum, atque adeo testimonium resurrectionis Christi exponitur ibi: *postea illis duodecim*, scilicet apparuit Christus. Ubi quædam lectionis varietas occurrit; quæ tamen, quod ad sensum attinet, parum habet momenti. Alii enim *undecim* legunt, propterea quod Judas Iscariot numero isto excidisset; alii vero *decem* legendum esse suspicantur; propterea quod, cum Apostolis suis, quos hoc loco intelligendos esse nemo dubitat, primum appareret Christus, Thomas abfuerit, ut apud Johan. cap. 20 videre est.

Sed nulla est caussa, quominus legendum putemus *duodecim*, etiamsi nec Judas Iscariot amplius superfuerit, nec Thomas adfuerit, cum cæteris Apostolis Christus sese primum ostenderet. Usitatum enim est, ut, cum collegio aut societati alicui nomen aliquot inditum est, quod membrorum istius collegii numerum exprimat, etiamsi postea fiat, ut unus atque alter, aut etiam, si major sit numerus, complures absint, reliqui nihilominus eodem nomine eodemque numero desi-

* *III. De resurrectione ex mortuis.*

(*a*) *Quo pacto Christus tertia die dicatur resuscitatus.* (*b*) *Cur Christus tertia die nec tardius fuerit resuscitatus.*

(*c*) *Testimonia resurrectionis Christi.* (*d*) *Fœminas, quibus Christus resuscitatus apparuit, cur Paulus omiserit.* (*e*) *Cur Petro primo Christus apparere voluerit.*

gnen-

gnentur: ut, ſi decem viros dicas eſſe in aliqua civitate, aut loco, etiamſi unus atq; alter numero illi tunc deſit; aut centum viros, etiamſi decem, verbi gratia, aut plures etiam, numero illi deſint. Eſt autem credibile, hoc loco non tantum comprehendi Chriſti apparitionem Apoſtolis tum factam cum Thomas abeſſet, quæ tum apud Iohannem, tum apud Lucam dictis locis exponitur; verum etiam poſteriorem, cui Thomas adfuit, quæ apud ſolum Iohannem deſcribitur; hujus enim nullam poſtea amplius facit mentionem, cum tamen, quia notabilis admodum fuit ob Thomæ incredulitatem convictam atque expugnatam, prætermittenda non fuiſſe videatur. Unde etiam non eſt credibile legi hic debere *decem*. Nam ſi *decem* legeretur, excluderetur poſterior apparitio Chriſti Apoſtolis facta, cui Thomas interfuit.

Verſ. 6. Tertium effectum aut teſtimonium reſurrectionis Chriſti exponitur verſ. 6. *Poſtea viſus eſt plus quam quingentis fratribus ſimul: ex quibus plures manent*, ſeu vivunt, *hucusque; quidam vero etiam obdormierunt*. Hac de re nihil aperte, præſertim quod attinet ad numerum eorum, quibus Chriſtus apparuit, ſcriptum legitur. Nullum autem mihi eſt dubium, quin id, ut & alios ſenſiſſe video, factum fuerit in Galilæa, eo in monte, quem Dominus Ieſus diſcipulis ſuis deſignarat, in quo ſeſe ipſis præſentem eſſet exhibiturus, qua de re vide Matth. 28, 7, 10, 16. Etenim cum & Angelus, qui mulieribus ad ſepulchrum apparuit, & ipſe Chriſtus diſcipulos in Galilæam ire juſſerit, quia ibi ipſum eſſent viſuri, licet interea Hieroſolymis iis ſeſe poſtmodum exhibuerit; apparet, Chriſtum in Galilæa, eoque in monte, quem ei rei deſtinarat, ſeſe & diutius, & pluribus diſcipulis videndum præbere voluiſſe: nec dubium eſt, quin propter hoc ipſum, in Galilæa potius, quam Hieroſolymis, locum conſtituerit, & quidem montem aliquem, ab hominum procul dubio frequentia remotum, ut & diutius ibi inter ſuos commorari, & cum iis colloqui poſſet, nec tamen interea ab incredulis, qui tanto beneficio indigni plane erant, cerneretur.

Quid, quod ipſi Apoſtoli, cum jam certus eſſet deſtinatus locus, ubi Chriſtum eſſent viſuri, facere vix ac ne vix quidem potuerunt, quin alios quoque Chriſti diſcipulos, quos quidem poſſent, tanti gaudii participes facerent, & tum Hieroſolymis ſecum deducerent eos, qui Chriſti diſciplinæ eſſent addicti; tum eos, qui in Galilæa erant, aut quos aliunde convocare commode poterant, ad tam jucundum ſpectaculum invitarent, præſertim cum ea res ad illos vehementer in fide confirmandos, &, ſi forte animum jam ob mortem Chriſti deſpondiſſent, ad eosdem erigendos pertineret: quin etiam, ad doctrinam euangelicam eorundem teſtimonio tanto magis apud alios confirmandam ac promovendam; ſiquidem Chriſti reſurrectione ſtabilita, ſtabilitur & ipſa, quemadmodum contra, ea convulſa, collaberetur.

Quem vero putamus fuiſſe inter eos, qui Chriſti doctrinam amplexi fuerant, eumque viventem adamaverant, qui, ad tam jucundum ſpectaculum invitatus, protinus non accurreret? Itaque quod nonnulli de numero tanto hominum, quibus Chriſtus ſimul apparuerit, dubitant, ſine cauſa dubitare videntur. Mirandum potius foret, pauciores adfuiſſe: niſi quis dicat, vel non adeo multos fuiſſe, qui Chriſti doctrinam fuiſſent amplexi; vel tam brevi tempore tantum hominum numerum concurrere vix potuiſſe. Quorum neutrum credendum eſt. Nam magnus fuit eorum, qui Chriſtum ſequebantur numerus, propter tam ſtupenda quæ edebat miracula, nec fruſtra Phariſæi dixerunt: *ecce mundus eum ſequitur* Ioh: 12. 19. In Galilæa autem, apparet complures hinc inde fuiſſe, qui ipſius doctrinam amplecterentur.

Itaque nec alterum illud credibile cenſeri debet; nempe non potuiſſe tot homines tam brevi temporis ſpatio convocari: præſertim cum appareat, complures adhuc dies, atque adeo integram minimum ſeptimanam Apoſtolos Hieroſolymis ſubſtitiſſe, antequam in Galilæam irent; quemadmodum ex capite 20 Ioannis apertum eſt. Interea autem ad multos admodum fama hæc pervenire potuit, ita ut haud difficulter tot, quot hic commemorantur, confluere ad præſtitutum locum poſſent.

Neque iis quæ diximus obſtat, quod apud Matth. cap: 28. verſ. 16 legitur, Undecim illos Apoſtolos abiiſſe in Galilæam, ad montem, quem illis conſtituerat Ieſus. Neque enim ſequitur, quia de his nominatim legitur, eos Hieroſolymis in Galilæam profectos, vel neminem ex aliis eos comitatum, vel eos neminem aliunde advocaſſe, atque ex ipſa Galilæa ad eundem locum plures non confluxiſſe. Imo, ut jam vidimus, aliter fieri non poterat; præſertim cum jam cæteris etiam conſtaret, ſi non aliunde, ſaltem ex mulieribus, quibus & Angelus, & ipſe Chriſtus ea de re aperte dixerat, quam ob cauſam illi in Galilæam irent. An enim neminem ex fidelibus illis, qui Hieroſolymis una cum Apoſtolis verſabantur, deſiderium videndi Chriſti tantum cepit, ut tantillum moleſtiæ eam ob cauſam ſuſcipere, ac Apoſtolos comitari vellet? aut num arbitramur, diſcipulos omnino prohibuiſſe, ne quis ad eundem locum iret, & Chriſtum redivivum videret? Haudquaquam. Quare non ideo de Apoſtolis nominatim iſtud ſcribit Matthæus, quaſi idem alii quoque non fecerint; ſed quia his nominatim a Chriſto eſſet præceptum, ut eo irent, ideo de iis etiam nominatim ſcribendum erat, eos mandato Chriſti Domini paruiſſe, & in locum præfixum abiiſſe. De cæteris, quibus id præceptum non erat, reticere id Matthæus poterat: quod tamen quisque conjicere haud difficulter poteſt.

Ex dictis facile apparet, cur putemus, Apoſtolum ad hanc Chriſti apparitionem hic reſpicere. Nam cum ea admodum fuerit illuſtris, nequaquam eſt conſentaneum, eam a nullo plane Euangeliſtarum penitus attingi. Jam vero ſi Euangeliſtarum ſcripta percurramus, nullum videmus nec locum, nec tempus, nec occaſionem huic rei aptiorem. Ut taceamus ordinem narrationis Apoſtolicæ, qui cum hiſtoria illa egregie conſentit.

Quod vero addit Apoſtolus, ex quingentis iſtis fratribus *plures ad illum uſque diem ſuperſtites fuiſſe, quoſdam vero etiam obdormiviſſe*; id propterea ab eo factum eſt, ut rei iſti, quam narraverat, fidem conciliaret. Significat enim, iſtud totum multis adhuc teſtibus confirmari poſſe; quandoquidem major iſtorum pars adhuc ſuperſit, ex quibus rei illius veritas reſciri queat. Ne quis vero dicat, haudquaquam tot extare, quot ille commemoraverat, & ſic fidem Apoſtoli in dubium vocet; ideo adjicit, quoſdam ex illorum numero obdormiviſſe: id quod per ſe cuivis credibile videri debet; quandoquidem complures jam anni effluxerant ab eo tempore, quo Chriſtus

redivivus discipulis suis conspiciendum se præbuit. Quis autem dubitet, intra complures annos, ex tanto numero, nempe è quingentis non paucos fuisse mortuos? Utrumque ergo hoc, quod apostolus addit, nempe, quod & plures istorum adhuc sint superstites, &, quod quidam jam obdormierint, ad fidem dicto ipsius conciliandam, aut dubitationem de eo quandam amoliendam pertinet.

De verbo *obdormiscendi* dicetur nonnihil infra versu 20.

4. Vers. 7. Quartum consequens ac testimonium resurrectionis Christi est: *Postea visus est Jacobo.* Hac de re alibi nihil in sacris literis legimus: nisi quis id huc trahere velit, quod legitur Joh. 21, ubi narratur, Christum apparuisse discipulis, qui in lacu Tiberiadis piscabantur; inter quos fuerunt filii Zebedæi, ut legimus vers. 2, 7. Eorum autem alterum Johannem, alterum Jacobum fuisse aliunde satis notum est. Sed prę̃terquam quod paulo post docebimus, Jacobum potius minorem, Alphæi filium, quam majorem, filium Zebedæi, hic intelligendum; non admodum credibile est, ad illam historiam Joh. 21, descriptam hic respici: partim quidem, quia etiam alii Christi discipuli tum adfuerunt, nempe, & Johannes, uti jam diximus, Jacobi frater, & Petrus, qui reliquis piscatum eundi auctor fuerat, & Thomas, & Nathanaël, & alii duo ex discipulis Christi, qui nimirum apostoli non essent, nec ita inter reliquos excellerent, ut Nathanaël; partim vero, quia Johannes primum agnovit Christum, de quo etiam ibi peculiariter quædam a Christo fuerunt dicta, quemadmodum & de Petro, ut ex eodem loco constat. De Jacobo autem nihil ibi insignite dictum factumve legimus; ita ut nulla appareat caussa cur Paulus solius Jacobi mentionem facere voluerit, si ad illam historiam respexisset.

Verum enimvero non major ille Jacobus, Zebedæi filius, Johannis frater hic videtur intelligendus, sed minor, Alphæi filius, frater seu consobrinus domini. Etenim si majorem intellexisset, fieri vix potuisset, quin distinctionis caussa adderet aliquid, verbi gratia, *Johannis frater*, ut eum discerneret a Jacobo, qui tum temporis, cum hæc Paulus scriberet, adhuc superstes erat, & inter fideles adeo celebris, ut cum Jacobi nomen audirent, modo animadverterent de apostolo sermonem esse, hunc protinus intelligerent, ut vel ex Actis & epist. ad Galat. cap. 2 apparet. Hunc autem simplici Jacobi nomine, nulla re alia addita, designare ob caussam jam dictam poterat, quod nimirum adhuc viveret, & Jacobi simplici nomine passim inter Christianos designaretur, ita ut Jacobo commemorato audientium animi in illum protinus ferrentur. Huic quando apparuerit, nullum in euangelica historia extat indicium. Apparet, Christum, quemadmodum Petro sigillatim sese exhibuit, ita & Jacobo, quem insignem ecclesiæ suæ columnam esse voluit, sese peculiariter ostendisse, vide Gal. 2. 9. Forte & cognationi aliquid datum fuit, quamquam non soli, sed cum probitate ac virtute non vulgari conjunctæ.

5. Quintum effectum ac testimonium resurrectionis Christi exponitur ibi: *postea Apostolis omnibus.* Ubi per apostolos, ex consuetudine sacrarum literarum, intelligimus undecim illos apostolos, qui tum supererant. Nam quo minus hic 70 illos Christi discipulos cum quibusdam intelligam, quorum mentio fit Luc. 10, vers. 1, duo me movent. Primum est, quod illos nunquam videam apostolos dici, sed potius ab iis distingui. Cum vero undecim illi, aut duodecim, qui ante aut post illud tempus munere legationis Christo jubente functi sunt, itemque Paulus, passim hoc nomine appellentur; nec alii uspiam ea simpliciter voce indigitentur, nisi forte cum apostolis aliis eodem verborum complexu conjunguntur; ut cum Paulus & Barnabas apostoli nuncupantur Act. 14. 14; quid causæ est, cur hoc loco a perpetua scripturæ consuetudine ac loquendi usu discedamus?

Alterum est, quod non videtur Paulus eam Christi apparitionem ullo pacto prætermisisse, aut prætermittere debuisse, quæ apostolis illis præcipuis (ut distinctionis causa eos nunc ita appellem) tum contigit, cum in cælum jam adscensurus esset, eosque ex urbe Hierosolymitana educeret Bethaniam usque, &, postquam iis benedixisset, ab iis in cælum ferretur, ut legimus Luc. 24. 50, 51. Cum enim hæc res admodum fuerit insignis ac notabilis, utpote cum qua ascensio Christi in cælum esset conjuncta; non potuit vel ignorari ab apostolo, vel in hac apparitionum Christi enumeratione, ubi aliarum singularium manifestationum ipsius fit mentio, reticeri.

Ex quo etiam facilè apparet, Jacobum illum, de quo proxime facta fuit mentio, ex horum apostolorum numero fuisse; non vero, ut nonnulli censent, ex numero apostolorum inferioris ordinis. Ideo enim dixisse videtur apostolus, tunc Christum visum esse apostolis *omnibus*, ut *omnes uni* opponeret; quasi dicat, visus est uni ex apostolis, nempe Jacobo, postea vero omnibus. Hinc porro etiam intelligitur, cur eos non, ut antea, nomine *duodecim* vel *undecim*, sed potius *apostolorum*, & quidem *omnium*, descripserit: quod fortasse aliis occasionem dedit, ut crederent, non de iisdem hic sermonem esse, de quibus antea, sed de aliis.

6. Restat sextum atque ultimum resurrectionis Christi consequens ac testimonium, quod quidem est apparitio ipsi Paulo facta, ac porro ejus hac de re testimonium: quod non simpliciter proponit; sed a personæ suæ partim indignitate, partim dignitate illustrat.

Vers. 8. Ita enim inquit: *postremo autem omnium tanquam abortivo visus est etiam mihi.* (a) Quæritur hoc loco, quando id factum fuerit? responsio sat videtur esse expedita, cum in actis aliquoties expressis verbis legamus, Christum tunc visum fuisse a Paulo, cum Damascum iret, discipulorum Christi vinciendorum causa. Vide cap. 9. 17, & 27. & cap. 22. 14.

Etiamsi vero non desint, qui tum id factum fuisse putent, cum Paulus in tertium cælum, seu ipsum Dei paradisum raptus fuit; non videtur tamen verisimile eo Paulum respicere, partim, quia Paulus, cum id narrat, non asserit, se Christum vidisse, sed tantum audiisse verba ineffabilia 2 Cor. 12. 4: non omissurus illud procul dubio, si ipsum Christum tunc vidisset: contra autem, ut jam ostendimus, expresse legimus, Christum a Paulo in via Damascena visum fuisse. Deinde quia consentaneum est, Paulum hoc loco haudquaquam omittere voluisse illam Christi apparitionem sibi factam, qua ipsemet primum ad Christi resurrectionem certissima fide, vel potius scientia, apprehendendam fuit adductus, & qua nixus, potuit testimonium reddere validum resurrectioni isti; id quod muneris apostolici inprimis erat, quemadmodum ex Actor. 1. 22, & cap. 4. 33 videre est. Atqui hæc apparitio non tum demum Paulo contigit, vel contingere debuit, cum in

(a) *Quando Christus a Paulo visus fuerit.*

cælum

cælum fuit raptus; ſed antequam munere Apoſtolico fungeretur, & ſic teſtis reſurrectionis Chriſti conſtitueretur. Teſtis enim rei nondum viſæ nequaquam eſſe poterat. Raptus vero ille in tertium cælum, aliquot annis demum poſt initium Apoſtolatus ipſius illi contigit: quemadmodum ex ratione temporis conſtat, quod Paulus indicavit 2 Cor. 12. ℣ſ. 2, ſi hanc locum partim cum iis, quæ in Actis leguntur, partim cum iis, quæ cap. 1. & 2 ad Galatas habentur, contuleris. Quicquid ſit, iſtud certum eſſe videtur, Paulum hic primam illam viſionem, quæ ipſi in Damaſcena via contigit, quaque Chriſtum reſurrexiſſe certiſſime comperit, non præteriiſſe; ſive cenſeas eum plures alias Chriſti apparitiones ſibi factas iiſdem verbis includere voluiſſe; ſive minus.

(a) Neque vero eſt quod dicas, Paulum ad hiſtoriam viſi in itinere Damaſceno Chriſti hic reſpicere ideo non potuiſſe, quod hoc loco ſermo ſit de ipſa perſona Chriſti viſa; Paulus vero in via non ipſam Chriſti perſonam, utpote in ſupremo cælo exiſtentem, ſed Angelum tantum aliquem, qui Chriſti perſonam ſuſtineret, & cum ipſo loqueretur; vel aliquam Chriſti ſpeciem, a Chriſto ipſo Paulo objectam viderit. (b) Nam primum idipſum, quod in objectione hac dicitur, nempe quod Paulus angelum quendam, qui Chriſti perſonam ſuſtineret, viderit, ad id quod hic quæritur confirmandum ac probandum plane ſufficit. Non enim minus certus poterat eſſe Paulus, Chriſtum revera ex mortuis reſurrexiſſe, ex eo quod angelum, qui Chriſti perſonam ſuſtineret, cælitus inſigni cum ſplendore ac magnificentia apparentem vidiſſet; quam ſi ipſammet Chriſti perſonam oculis ſpectaſſet: imo majus aliquid Paulo hac in parte, quam cæteris apoſtolis, contigit. Nam Chriſtum non amplius mortalem, ſed immortalem ac glorioſum, atque in cælis regnantem vidiſſe cenſendus eſt. Neque enim angelus ullius perſonam gerit, & tum ſpecie quadam externa, tum ſermonis ratione repræſentat, niſi illius, cujus legatus eſſe poſſit, & cujus ipſe ſit ſervus. Unde ſub vetere fœdere nullius, niſi Dei perſonam geſſerunt ac repræſentarunt Angeli: ſub Novo autem fœdere Chriſti, qui eos immediate mittit. Neque enim jam amplius Dei ipſius, ſed Chriſti perſonam ſuſtinere leguntur. Quare omnino ad id, quod hoc loco Paulo comprobandum erat, ſufficiebat commemorare apparitionem angeli cæleſtis, perſonam Chriſti ſuſtinentis.

Deinde reſpondemus, nihil in eo abſurditatis vel impoſſibilitatis eſſe, ſi ſtatuas, ipſum Chriſtum, licet longiſſime a Paulo diſtantem, inque ſupremo cælo manentem, ipſi ſe videndum exhibuiſſe, apertis quodammodo, ut de Stephano legimus, cælis, & tam illuſtri ſui ſpecie oculis Paulinis objecta, ut eam clariſſime cerneret: vel, ſi ita mavis, viſu Paulino aliqua ratione in cælum elevato. Cur enim minus credamus Paulum potuiſſe videre Chriſtum a dextris Dei exiſtentem, quam Stephanum? Sed de his ſatis.

Sequitur, ut videamus, quo pacto apoſtolus hanc apparitionem Chriſti, quæ ſibi contigerit, illuſtret atque amplificet partim a ſua indignitate, partim a dignitate. Indignitatem primum verbis figuratis exprimit; poſtea vero clarius explicat.

2. Primo enim dicit hoc ipſo ℣ſ. 8, ſibi viſum eſſe Chriſtum, *tanquam abortivo*. Credibile eſt, hanc loquendi formulam apud Hebræos uſitatam fuiſſe, cum de re vili, quæ plane abjici ſoleat atque abſcondi, loquerentur. Simili enim ratione aliquando locutus eſt Aaron, cum vidiſſet Mariam, ſuam & Moſis ſororem, lepra a Deo punitam, quemadmodum legimus Num. XII. ℣ſ. 11, & 12: ita enim ibi alloquitur Moſen; *Obſecro, Domine mi, ne imponas nobis hoc peccatum, quod ſtulte commiſimus: ne fiat hæc quaſi mortua; & ut abortivum, quod projicitur de utero matris ſuæ.* Hoc ergo dicere vult apoſtolus; ſibi tantam contigiſſe Domini Jeſu benignitatem, ut, licet ſimilis eſſet fœtui abortivo, penitus rejiciendo, cujus nulla videretur habenda fuiſſe ratio; nihilominus tamen Chriſtus ſe ipſi conſpiciendum præberet. Quanquam etiam ita poſſes exponere, quaſi dicat apoſtolus: quemadmodum abortivus fœtus plane ineptus eſt, ut perfectus homo evadat, ac vitam producat; ita ſe propter ſummam indignitatem plane ineptum fuiſſe ad id, ut fieret apoſtolus, nec ſpem de illo quenquam concipere potuiſſe, fore, ut tam ſanctum tamque eximium munus ipſi aliquando committatur. Sed prior explicandi ratio verbis apoſtoli magis videtur eſſe conſentanea.

2. Verſ. 9. Nam, ut ad explicationem ab ipſo apoſtolo adjectam ſtatim accedamus; prima verba, quæ ad rem declarandam adhibentur, indignitatem tantum ac vilitatem quandam Pauli exprimunt: ita enim inquit: *Ego enim ſum minimus apoſtolorum, qui non ſum dignus, ut vocer apoſtolus, propterea quod perſecutus fuerim eccleſiam Dei.*

Minimum ſe *apoſtolorum* vocat, non habita ratione donorum, & earum qualitatum, quæ ad muneris illius rationem pertinebant; ſed habita tantum ratione ſuæ indignitatis, & ejus quidem non præſentis, ſed apoſtolatum antegreſſæ, ſeu, ut clarius loquar, quæ ex antegreſſis ejus actionibus pendebat. Iſta enim vilitas ſeu indignitas, pro conſequente quodam peccatorum ipſius antegreſſorum haberi poteſt; ita ut in eo conſiſtere cenſeatur, quod propter facta ſua vilipendendus, ac in poſtremis merito habendus eſſet. Vocem ἐλάχιστος pro voce ἔλαττον in ſacris literis uſurpari notum eſt. Matth. 3. 11. VIII. 8.

Cum vero ait, *ut vocer apoſtolus*, poteſt quidem verbum *vocari* pro *eſſe* Hebræorum more accipi, quaſi dicat; indignus ſum, qui ſim apoſtolus: nihilominus tamen poteſt etiam propriam ſignificationem retinere, ita ut res tanto magis exaggeretur: quaſi dicat, etiam nomine hoc indignus ſum: quemadmodum interdum de aliquo dicere ſolemus, eum indignum eſſe hominis nomine. Quæ vero ſit iſta eccleſiæ Dei perſecutio, ex qua tanta ipſius indignitas pendebat, notum eſt ex Actis Act. 8, & 9, 22, & 26. capp.

Verſ. 10. Indignitati ſuæ ſubjicit dignitatem. Etenim ne commemoratio tantæ indignitatis aliquid de auctoritate muneris ipſius apoſtolici detraheret, quam ſartam tectam eſſe, multum ſalutis Corinthiorum intererat; ideo eam, commemorata dignitate ſua, ad quam a Deo fuerit evectus, ſtabilit. Commemorat autem adeo modeſte, ut eam totam divinæ benignitati, non ſuo merito imputet. Ait enim *Gratia autem Dei ſum id quod ſum*, nimirum tantus apoſtolus, & quidem omnium gentium extranearum doctor: quaſi dicat, etiamſi indignus ſim ob antegreſſa facta, qui vocer apoſtolus: gratia tamen ac benignitas divina, nulla indignitatis illius habita ratione, talem me effecit, qualem videtis. Non obſtitit tanta mea indignitas, quominus ad tam ſanctum auguſtumque munus vocarer, ac vires tanto muneri pares mihi darentur. ut nemo

(a) *Objectio.* (b) *Reſponſio.*

propter anteactam vitam auctoritatem meam spernere debeat.

Et gratia ipsius in me, scilicet collata, seu quæ mihi contigit, *non inanis facta est*, hoc est, fructu non caruit; *sed abundantius*, seu *plus omnibus illis* (sc. apostolis) *laboravi*, hoc est plures, quam illi omnes ad salutarem Christi cognitionem perduxi. Neque enim hoc videtur intelligendum de ipsis tantummodo laboribus & conatu Pauli in hominibus ad Christum pertrahendis; sed de laborum effectu ac fructu.

Probabile id facit, quod sequitur: *verum non ego, sed gratia, quæ mecum*, scilicet *est*, vel *fuit*, hoc est, opem mihi tulit; quasi dicat, non ego meis viribus ista perfeci; sed viribus ex Dei benignitate concessis: quæ quidem benignitas mihi semper fuit exhibita, & adhuc exhibetur. Neque vero credibile est, Paulum tantum sibi voluisse assumere, ut diligentiam suam in munere apostolico fungendo, & labores a se exantlatos auderet præferre reliquorum apostolorum omnium diligentiæ ac laboribus. Nam id arrogantius dictum censeri potuisset: nec ita erat manifestum, quemadmodum illud, quod de laborum fructu diximus. Hic enim omnium oculis erat expositus. Quanquam alioqui dubium esse vix potest, quin Paulus laborum ac molestiarum, quas in munere suo obeundo susceperit, multitudine ac magnitudine quemvis ex Christi apostolis superarit. Quod facile concesserit is, qui tum ea, quæ in actis de ipso leguntur, tum ea, quæ ipsemet de se in posteriori ad Corinth. Epistola c. 6, & inprimis 11 scribit, consideraverit. Sed verisimile est, hoc loco apostolum vocem *omnium* συλλογικῶς seu collective, ut loquuntur, non ἀδιαιρετικῶς seu distributive, usurpare, hoc est, de omnibus apostolis simul junctis loqui, non de singulis seorsim consideratis. Etenim apostoli cæteri circa unam gentem Judaicam satis contumacem fere tantum ad id usque tempus fuerunt occupati; Paulus circa gentes potissimum exteras, quæ ad euangelium recipiendum Judæis fuerunt proniores.

Vers. 11. Enumeratis sigillatim effectis ac testimoniis resurrectionis Christi; tandem ea in unam veluti summam colligit, dum ita inquit: *Sive ergo ego, sive illi, ita prædicamus, & ita credidistis.*

Particula *sive*, prope eandem vim habet hoc loco, quam particula *&*, seu *tum*; quasi dicat, tum ego, tum illi; quemadmodum etiam supra cap. 13. 8. Quanquam conjicere licet, ideo apostolum & hoc & superiori loco ea uti maluisse, quam vocula *&*; aut alia simili, quæ copulativa tantum esset, non discretiva: quia hoc quidem loco proxime de diversitate dignitatis inter se & reliquos apostolos locutus fuerat, & partim sese illis longe postposuerat, partim etiam præposuerat. Quare verborum illorum, de quibus agimus, ea videtur vis, quasi dictum esset: omnes ergo, qualescunque cæteroqui simus, quæcunque inter nos sit dignitatis differentia, in eo tamen convenimus, quod Christum resurrexisse prædicamus. In loco autem superiori 1 Cor. 15. 8, similiter indicare videtur, dona illa, de quibus loquitur, utut dignitate inter se differant, nihilominus tamen omnia abolitum iri.

Cur vero hic apostolus denuo asserat, Corinthios ita credidisse, facile intelligi potest ex iis, quæ vers. 1 dicta sunt, cum de iis ageremus verbis: *quod etiam recepistis.*

Et hæc quidem de fundamento argumentationis apostolicæ. (a) Sequitur, ut videamus, quomodo super hoc fundamento, ita jacto ac firmato, argumentationem suam extruat apostolus, & resurrectionis nostræ veritatem confirmet. Hoc vero facit vers. 12 & seqq. usque ad finem 23. Quanquam illi suæ argumentationi quædam interserit, quæ ad ipsum ejus fundamentum, quod hactenus firmaverat, stabiliendum faciunt: quod tum apparebit, cum verba ordine considerabimus.

(b) Animadvertendum autem est, primum, apostolum, quemadmodum alii ante nos observarunt, hoc loco non nisi de fidelium resurrectione revera agere; nulla habita ratione impiorum, qui resurrecturi sint: propterea quod illud instituto ipsius vere serviat, atque ad id abunde sufficiat. Ita autem se rem habere, tum inprimis apparebit, cum probabit apostolus, resurrectionem omnino fore: quemadmodum etiam ex illis, quæ de corporibus, in quibus resurrecturi simus, ab eo differentur vers. 20, & seqq.

Deinde & illud animadvertendum est, ita apostolum resurrectioni Christi nostram resurrectionem superstruere, vers. 42, & seqq. ut licet de actu ipso resurrectionis semper loqui videatur, primo tamen loco magis ad ejus possibilitatem respiciat; postea demum actum ipsum apertius probet. Etsi enim in toto hoc sermone Paulus resurrectionem certo futuram demonstret; tamen argumentum, prout ab eo primum proponitur, possibilitatem rei magis demonstrat, propterea quod, ut ex secunda hujus capitis parte apparebit, apud Corinthios de possibilitate rei potissimum dubitabatur. Itaque ea demonstrata, nihil propemodum restabat scrupuli, quo minus resurrectionem fidelium omnino futuram crederent. Unde consequitur, id argumentum, quod possibilitatem resurrectionis probat, etiam ad actum illius probandum merito referri potuisse. Nos ergo videamus; primum quomodo apostolus ex resurrectione Christi probet, resurrectionem mortuorum possibilem esse. Deinde quomodo ex eadem demonstret, fideles omnino resurrecturos.

Vers. 12. Argumentum prius bis exponit atque confirmat; primum vers. 12, & seqq. deinde vers. 16, & seqq. usque ad finem 20. Et primum quidem affirmative id proponit, deinde negative: seu, cum utrobique hypothetico utatur syllogismo, primum progreditur ab affirmatione antecedentis ad affirmationem consequentis; secundo autem loco a negatione seu remotione consequentis ad remotionem antecedentis. Ita enim primo ait: *Si vero Christus prædicatur, quod ex mortuis resuscitatus est, quomodo dicunt quidam inter vos, quod resurrectio mortuorum non est?* Quibus verbis propositio argumentationis continetur. Perinde enim est, ac si dixisset: Si Christus resurrexit, resurrectio mortuorum omnino datur. Cui propositioni statim ejus probatio annectitur a contrario, istis verbis vers. 13: *Si vero resurrectio mortuorum non est, neque Christus* &c. Ubi particula *vel* posita est pro *&*. Sententia assumtionis continetur vers. 14, ubi probatio quoque ejus additur, & ex superioribus quodammodo repetitur: *Si vero Christus non resurrexit, vana est prædicatio nostra*, &c. Perinde enim est, ac si dixisset: atqui Christus est resuscitatus. Nam alioqui va-

(a) *Membrum II.* (b) *Apostolus in hoc capite tantum de resurrectione piorum loquitur.*

na esset

na esset prædicatio nostra, vana fides vestra: hoc vero absurdum: ergo & illud.

Structura argumentationis apostolicæ visa, ipsa nunc verba propius inspiciamus. Dicit ergo: *Si Christus prædicatur*, seu, si de Christo prædicatur, *quod ex mortuis sit resuscitatus*, *quomodo dicunt quidam* &c. Utitur particula *si*, non quia res apud ipsum sit dubia; sed more omnium, qui hypothetice argumentantur.

Cum autem dicit, de Christo prædicari, quod ex mortuis sit resuscitatus, perinde est, si scopum orationis spectes, ac si dixisset: Si, quemadmodum a nobis prædicatur, Christus ex mortuis resuscitatus est; ita ut in verbo *prædicatur* aliquo modo repetatur id argumentum, quo huc usque apostolus resurrectionem Christi asseruit, nempe tum suum, tum aliorum, & quidem apostolorum inprimis, testimonium.

Cum ait: *quomodo dicunt quidam inter vos*? hac interrogatione indicat, adeo manifeste ex resurrectione Christi resurrectionem mortuorum probari, ut nemo ausurus sit, vel saltem nemo audere debeat id negare; & admodum temerarios eos esse judicandos, qui id inter Corinthios inficiari ausi sint. Quod cur asserat apostolus mox videbimus.

Quomodo accipiendum sit, quod apostolus hoc loco asserit, *resurrectionem mortuorum esse*, quatenus ejus contrarium refellit, paulo ante explicatum est.

Cum porro dicit; *si vero resurrectio mortuorum non est*, ℵ pro ℘ positum esse supra monuimus: cujus rei exemplum habes inter alia Phil. 1. 23. His verbis quia propositio argumentationis apostolicæ seu consequentia, ut vocant, continetur; videamus nunc, quæ illius sit ratio, & cur apostolus adeo constanter asserat, si Christus resurrexit, resurrectionem mortuorum omnino esse.

(a) Ratio vero facile patet, si illud consideraveris, quod supra monuimus, hic id revera ab apostolo agi, ut probet, resurrectionem mortuorum dari, seu, eam possibilem esse. Jam vero quis non videt, si Christus ex mortuis resurrexit, eam possibilem esse? Posito enim certo singulari, speciem aut genus poni omnino necesse est. Et quia par est cæterorum ratio, quod ad possibilitatem rei attinet; si Christus resurrexit, cæteri etiam homines resurgere possunt. Eadem enim Christi, quæ nostra, natura fuit. Et hoc apostolus in sua argumentatione tacite pro concesso sumsit, tanquam omnibus manifestum.

(b) Itaque illi vim argumentationis apostolicæ non parum labefactant ac convellunt, qui Christo, præter humanam, divinam tribuunt naturam, cujus vi is resurrexerit, sive seipsum ex mortuis resuscitaverit, & ob quam impossibile fuerit eum a morte teneri: cujus naturæ sive essentiæ ne vestigium quidem in nobis apparet. Unde quanta inter nos & Christum, quod ad resurrectionem attinet, diversitas, quantaque imparitas foret, quivis animadvertit. Quare, sententia illa posita, consequentia argumentationis apostolicæ non injuria negari olim potuisset, hodieque posset.

(c) Deinde etiam illi vim argumentationis apostolicæ convellunt, qui in iisdem numero corporibus nos aliquando resurrecturos statuunt, alioquin ne resurrecturos quidem. Quodsi admittatur, quanta inter nos & Christum foret imparitas, ratione habita possibilitatis? præsertim si consideres, quid quosdam ex Corinthiis potissimum impulerit, ut ea de re dubitarent. Apparebit autem infra initio secundæ partis hujus capitis, vers. 35, ideo eos resurrectionem in dubium vocasse, quod putarent, corpora nulla futura, in quibus resurgerent; cum hæc, quibus nunc circumdati sumus, interire, ac in nihilum redigi manifeste videamus. Atqui Christi corpus, in quo resurrexit, incorruptum remanserat. Quomodo ergo ex eo, quod Christus ex mortuis resurrexit, spiritu ipsius in pristinum suum habitaculum adhuc incorruptum remigrante, sequitur, nostrum etiam spiritum reversurum in eadem illa, quæ nunc habeamus, corpora, cum ea interire, & in mille formas mutari videamus? aut quo pacto ex resurrectione Christi patet, corpora hæc eadem numero, postquam eorum forma ac substantia propria interierit, denuo extitura? Certe tantum abest, ut hæc consequentia ita sit manifesta, quemadmodum apostolus suam esse indicat, ut nihil possit dici magis dubium. Nam si dicas, materiam nihilominus corporum nostrorum manere perpetuo superstitem, materiam, inquam, primam; id ad identitatem illam, quam vulgo statuunt, corporum humanorum nequaquam sufficit; cum eadem illa materia nunc hanc, nunc illam formam substantialem sustinere queat. Sic fieri potest, ut materia certi alicujus hominis, fiat materia corporum aliorum, sive inanimatorum sive animatorum, nempe plantarum, aut animalium, aut denique ipsorum hominum: quæ tamen corpora eadem numero, habita ratione formæ, nemo dixerit. At vero si statuas, alia olim corpora, & quidem, ut infra videbimus, spiritualia ac cælestia, spiritibus his nostris, quibus vivimus, adjungenda esse, & eo pacto nos resurrecturos; nihil est, cur de veritate consequentiæ quam apostolus nectit, quicquam dubitemus. Neque enim minus facile est Deo, spiritum nostrum circumdare spirituali ac cœlesti corpore, quam eum mortuo seu inanimato corpori humano denuo inserere: imo illud credibilius videri potest, quod ad rei ipsius possibilitatem attinet: cum spiritus hic noster, quo vivimus, ipse quoque cælestis sit originis, ac proinde cum cælesti ac spirituali corpore facilius quam cum terreo ac crasso conjungi posse videatur.

Neque vero illud scrupulum hic cuiquam movere debet, ut de propositione argumenti apostolici dubitet, quod Christus tertia, postquam interemptus fuit, die e mortuis fuerit excitatus; cæteri vero fideles, atque inprimis ii, qui multis ante seculis e vivis excesserunt, in morte diutissime detineantur. Neque enim, si rem rectius perpendas, ulla causa est, cur magis Christus resuscitari a Deo potuerit, quam hi, qui multis ante seculis, imo etiam annorum chiliadibus, e vivis excesserint; eo præsertim jam constituto, quod ad resurrectionem nostram hoc eodem, quo nunc induti sumus, corpore opus non sit. Vel enim ideo hic scrupulus aliquem urere posset, quod tanto temporum intervallo, ac seculorum tractu, multa intervenire possint, quæ spiritibus nostris noxam aut interitum afferant; vel ideo, quod corpora nostra non tantum interitum subeant, sed etiam in mille interea formas mutentur. Sed prius vim nullam habet, si consideres, quemadmodum Christus spiritum suum Deo commenda-

(a) *Quomodo ex resurrectione Christi inferri possit resurrectio mortuorum.* (b) *Et. 1 eorum, qui Christum vi naturæ suæ divinæ resurrexisse dicunt.* (c) *Et. 2 eorum, qui putant, ea ipsa, quæ nunc habemus, resurrectura esse corpora.*

mendavit, inque illius manus fideliſſimas depoſuit; ita nos quoque in Chriſti, & per eum in ipſius Dei manus eoſdem deponere, & cuſtodiendos ei committere. Non vero minus poteſt Deus ac Chriſtus, per multa ſecula multaque annorum millia, ſpiritus, quos cuſtodiendos ſuſcepit, aſſervare, & ab omni noxa ſalvos immuneſque præſtare, quam, non dicam, per triduum, ſed per unam horam aut temporis punctum. Quare nulla ſpiritibus noſtris in Dei manu poſitis noxa metuenda eſt; nec ulla ex diverſitate temporis inter nos & Chriſtum oritur imparitas, quæ in reſurrectionis ratione ullum habeat momentum. Poſterius, nempe quod corpus noſtrum interitum variaſque mutationes ſubeat, nullum habere pondus, jam oſtenſum eſt; ſiquidem aliis nos corporibus induemur. Quare invictum manet robur conſecutionis ſeu propoſitionis agumenti apoſtolici, & validiſſime reſurrectio mortuorum reſurrectioni Chriſti ſuperſtruitur. Quomodo autem poſita corporum diverſitate nos nihilominus iidem futuri ſimus, de eo dicetur infra, cum de natura & conditione corporum agetur, quæ in reſurrectione adipiſcemur.

Verſ. 14. Sed jam videamus etiam illa verba, quibus ſententiam minoris, ejuſque probationem ab abſurdis petitam complectitur apoſtolus. (*a*) Ait ergo: *Si Chriſtus non reſurrexit, vana eſt prædicatio noſtra:* Hoc primum eſt abſurdum, nempe, quod falſa eſſet futura prædicatio ac doctrina univerſa apoſtolorum. Id vero propterea jure affirmatur, quia univerſa ipſorum doctrina totaque religio Chriſtiana ab illis prædicata, nititur reſurrectione Chriſti, tanquam fundamento; quo ſublato, nemo vel olim dubitabat, vel hodie dubitat, quin ea falſa ſit, quandoquidem ipſe Chriſtus, ſe tertia die reſurrecturum affirmavit, ſeque Chriſtum illum Dei, qui populo divino gubernando, & perpetuis ſeculis regendo, ſupremaque felicitate donando, deſtinatus ſit, eſſe aſſeruit: cujus rei fides ac confeſſio, pro capite, ac ſumma quadam fidei & profeſſionis Chriſtianæ, ſemper fuit habita. Unde tum demum per baptiſmum homines olim Chriſto ſolebant initiari, cum id ſe agnoviſſe teſtarentur, vide Act. 8. 37. Hoc vero ſine reſurrectione Chriſti quî conſiſtere poſſet? Taceo alia, quæ in religione Chriſtiana continentur, ea præſertim, quæ ad fidem in ipſo Chriſto collocandam, ad ipſius adorationem, ad nominis ipſius invocationem ſpectant, quæ reſurrectione Chriſti ſublata, nullum plane haberent locum.

2. Hinc ſequitur alterum abſurdum, quod apoſtolus ſtatim ſubjungit: *vana vero etiam fides veſtra.* Si enim doctrina apoſtolorum vana eſſet; vana etiam eſſet fides eorum, qui illam fuiſſent amplexi, hoc eſt, & falſa foret, & porro etiam infructuoſa. At neutrum horum poterant admitttere Corinthii, ſed utrumque in abſurdiſſimis rebus ponere cogebantur: cum tot tam validis tamque evidentibus argumentis prędicationem apoſtolicam confirmatam vidiſſent, & in ſeipſis adhuc apertiſſima veritatis iſtius documenta & ſentirent, & cernerent; nempe admirabilia illa ſpiritus ſancti dona, quibus locupletati erant: quemadmodum ex compluribus hujus epiſtolæ locis apparet, maxime autem ex cap. 1, & 12, & 14.

3. Tertium abſurdum, quod tamen cum primo magnam habet affinitatem, ſubjungitur verſ. 15, cum ait: *reperimur autem & falſi teſtes Dei, quoniam teſtati fuimus* (hoc eſt, fuiſſemus) *adverſus Deum* (vel, ut alii volunt, *de Deo*) *quod reſuſcitarit Chriſtum, quem non reſuſcitavit, ſiquidem mortui non reſuſcitantur.* Vicinum, ut dixi, hoc abſurdum eſt primo; ab eo tamen nonnihil differt, & aliquid ei addit ponderis. Differt eo, quod ibi non tam ad promulgationem ipſius reſurrectionis Chriſti reſpiciatur, quam ad prædicationem religionis Chriſti, reſurrectioni ipſius ſuperſtructam: hoc vero loco de promulgatione ac teſtificatione ipſius reſurrectionis Chriſti, ab apoſtolis facta, & quidem ſola ſermo eſt.

Deinde eo quoque differt hoc abſurdum a priori, eique aliquid adjicit; quod ibi ſimpliciter tantum error ac falſitas doctrinæ apoſtolicæ ex hypotheſi falſa concluditur; hic vero crimen, & quidem graviſſimum, quod commiſſuri fuiſſent apoſtoli, ſi Chriſtus non reſurrexiſſet, ex ea deducitur. Ait enim ſe cæteroſque apoſtolos fore teſtes falſos, & quidem ejuſmodi, qui adverſus ipſum Deum auſi fuerint falſum teſtari. Atrox per ſe crimen eſt, falſum teſtimonium dicere, etiamſi in hominem tantum dicatur: quantum ergo quamque atrox cenſendum, ſi dicatur in Deum ipſum?

Significat autem hoc loco apoſtolus, non poſſe hoc errori imputari, quod Chriſtum reſurrexiſſe aſſeruerint, ſi id falſum eſſet; quandoquidem illi teſtimonium proprie ſic dictum ea de re ediderint, ſeque oculorum ipſorum fide, rem ita ſe habere, comperiſſe ac deprehendiſſe conſtanter affirmaverint. Quare ſi aliter ſe res habuiſſet, omnino neceſſe fuiſſet, eos id totum confinxiſſe, & impudenter mentitos fuiſſe; quia adverſus id, quod verum eſſe ſcirent, loqui fuiſſent auſi.

Sed dicet aliquis, excuſabile hoc factum futurum; quandoquidem illi nihil hoc teſtimonio, etiamſi tandem falſum fuiſſet, Deo detraxiſſent; ſed potius tale quippiam, quod Deo gloriam conciliare poſſet, aſſeruiſſent. Sed longe aliter ſe res habet, ſi animum diligenter advertas; nec fruſtra apoſtolus aſſerit; ſe atque alios *contra Deum* teſtaturos fuiſſe, ſi res aliter ſe habuiſſet, quam ipſi affirmarent. Primum enim, ſi Deus Chriſtum a mortuis non reſuſcitaſſet, omnino ſequeretur, ipſum a Deo, quemadmodum aſſeruerat, miſſum revera non fuiſſe; quandoquidem doctrinæ ſuæ confirmandæ cauſa dixerat, ſe tertio die reſuſcitandum eſſe, indeque planum futurum, undenam ipſius tanta, quam uſurparet, autoritas ac poteſtas profecta eſſet Joh. 2. 18, 19. conf. Matth. 12. 39, & d. Ac præterea tum alias ſæpius, tum paulo ante mortem, ſeſe Chriſtum, ſeu illum ſingularem Dei filium eſſe, conſtanter affirmaverat, Matth. 26. 63, & d. & eam ipſam ob cauſam ad ſupplicium capitis damnatus fuerat. Patet ergo, ſi Chriſtus non reſurrexiſſet, divinamque illam poteſtatem, qua nunc potitur, adeptus non fuiſſet, omnia illa falſa futura fuiſſe, ipſumque pro ſeductore quemadmodum habitus fuerat, merito fuiſſe habendum, & religionem ab eo traditam pro falſa atque erronea reputandam. Quomodo vero contra Deum non teſtatur is, qui contra apertiſſimam ſibique notiſſimam veritatem, palam aſſerere, & conſtantiſſime aſſeverare audeat, Deum ſeductorem ejuſmodi ex mortuis exſuſcitaſſe, & porro Chriſtum ac Dominum feciſſe, & hoc pacto manifeſte docuiſſe, illius religionem omnibus hominibus amplectendam, & eum ipſum honore, qui cæleſti regi conveniat, colendum, ad ejus opem omnibus confugiendum eſſe, talem denique effeciſſe, a quo omnes ſempiternam ſalutem expectare debeant? Hoc enim non tantum adverſus divinam voluntatem fieret; ſed etiam ad divinam gloriam minuendam plurimum faceret, & grave crimen ipſi Deo impingeret, quaſi nimirum ſedu-

(*a*) *Abſurda ex negata reſurrectione mortuorum profluentia.*

ſeductorem excitaſſet, & ad tantam dignitatem extuliſſet, ac ſui eum regni participem reddidiſſet. Adde, quod Chriſti religio omnino allatura erat finem ac interitum Judaicæ, quæ a Deo fuerat inſtituta. Quare qui Chriſtianam religionem teſtimonio ſuo ſtabilire nitebatur, ſimul etiam, ſi modo ejus vim penitus intelligeret, Judaicam aliquo modo abrogabat; vel ſaltem id faciebat, unde ejus abrogatio tandem eſſet conſecutura. Hoc vero non potuiſſet non eſſe Deo ejuſque voluntati adverſum, ſi Chriſti reſurrectio, & porro etiam religio, falſa fuiſſet. Quare utut in ſpeciem illi, qui reſurrectionem Chriſti affirmabant, Dei honorem aſſerere, atque adeo augere velle viderentur; revera tamen & Dei honorem minuere, & ejus voluntati penitus repugnare cenſendi eſſent, niſi Chriſtus revera fuiſſet a mortuis revocatus.

Verſ. 16. Vidimus hactenus, quomodo apoſtolus affirmative potiſſimum ex reſurrectione Chriſti, reſurrectionem mortuorum collegerit: videamus nunc, quomodo negative idem præſtet, &, ut ante diximus, a remotione conſequentis progrediatur ad remotionem antecedentis. Quam ad rem ſibi jam aditum paraverat ſub finem verſ. 15, ubi dixerat; *quem* ſcilicet Chriſtum, *non reſuſcitavit* ſcilicet Deus. *ſiquidem mortui non reſuſcitantur*. Hoc enim confirmaturus, ſeu mavis declaraturus, ſubjicit: *Si enim mortui non reſuſcitantur, neque Chriſtus reſuſcitatus eſt*. Et hæc quidem eſt Propoſitio argumenti.

Verſ. 17. Aſſumtionis ſententia, una cum probationibus a multiplici abſurditate ductis continetur verſ. 17 & ſeqq. duobus, ubi inquit: *Si vero Chriſtus non eſt reſuſcitatus, vana eſt fides veſtra, adhuc eſtis in peccatis veſtris. Ergo & illi* &c. quaſi dicat; Atqui Chriſtus reſuſcitatus eſt. Nam ſi reſuſcitatus non eſſet, vana foret fides veſtra, &c. At hoc abſurdum: Ergo & illud.

De veritate propoſitionis ſeu conſequentiæ jam ſatis antea dictum eſt, vide verſ. 12. De ſententia etiam Minoris nihil opus eſt amplius dicere. Sed de ejus probationibus ſeu abſurdis, quæ ſublata Chriſti reſuſcitatione conſequerentur, aliquid adhuc dicendum reſtat. Ea vero numero ſunt quatuor, quæ ſeſe ordine conſequuntur. (*a*) Quanquam de eorum primo, quod illis verbis continetur, *vana eſt fides veſtra*, itidem jam ante dictum eſt verſ. 14; ubi eadem probatio fuerat ad aſſumtionem argumenti confirmandam adhibita.

2. Secundem abſurdum eſt in illis verbis: *adhuc eſtis in peccatis veſtris*, hoc eſt, adhuc peccatorum veſtrorum reatu tenemini, ſeu peccata veſtra nondum vobis ſunt remiſſa, adhuc ad pœnam eorum ferendam eſtis obligati.

Hoc vero abſurdum duplici potiſſimum ratione ex hypotheſi, quam apoſtolus oppugnat, conſequitur: primum ita, ut ex priori abſurdo id cenſeatur pendere. Nam 1 ſi vana eſſet fides Corinthiorum, omnino illi adhuc in ſuis peccatis eſſent. Nam ſi peccata illis fuiſſent remiſſa, id non aliam ob cauſam factum fuiſſet, quam quia in Chriſtum credidiſſent, & doctrinæ apoſtolicæ fidem adjunxiſſent. Qua enim alia ratione Corinthii tantum Dei beneficium ſe conſecutos eſſe, perſuadere ſibi poterant? Nil certe aliud, præter religionem Chriſtianam, ipſorumque fidem, excogitari poteſt, quod illis tantum bonum attulerit. At vero ſi vana fuiſſet illorum fides, ſi falſa Chriſtiana religio, quam eſſent amplexi; quomodo illis ad remiſſionem peccatorum obtinendam prodeſſe potuiſſet? num fides vana quicquam poteſt ad rem tantam habere virium? certe vel hanc ipſam ob cauſſam vana non amplius eſſet, ſi rem tantam præſtare cuiquam poſſet.

2. Deinde immediate ex hypotheſi falſa, quæ ab apoſtolo oppugnatur, abſurditas hæc elici poteſt: præſertim ſi ſtatuas, remiſſionem peccatorum non niſi mortis Chriſti interventu obtineri potuiſſe, ſeu ex Dei decreto debuiſſe; id quod Paulus ſupra indicavit, dum dixit, Chriſtum pro peccatis noſtris eſſe mortuum. Jam vero & mors Chriſti nequaquam eam vim habitura fuiſſet, ſi Chriſti reſurrectio eam non fuiſſet ſubſecuta. (*b*) Duplici enim potiſſimum ratione mors Chriſti eam vim habere deprehenditur: qua utraque ſublata, vis ejus hac in parte omnis tollitur. Primum, quod Novum Fœdus, quo remiſſio peccatorum nobis promittitur, confirmarit ac ſanxerit, & ſic jus quoddam ad eam obtinendam nobis pepererit. Deinde quod Chriſto, ex divino decreto, eam pepererit poteſtatem, ut nobis reipſa peccata remittere, eorumque pœnas auferre a nobis poſſet. Quibus rebus etiam efficitur, ut nos ad conditiones, ſub quibus remiſſio peccatorum nobis in Fœdere Novo propoſita eſt, amplectendas ac præſtandas morte Chriſti adducamur. Jam vero ſi reſurrectio Chriſti mortem non fuiſſet conſecuta, neutrum iſtorum dictorum, quæ priori loco commemoravimus, quæque hic revera ſpectanda ſunt, ex morte ipſius fuiſſet profectum. Et de poſteriore quidem res per ſe eſt manifeſta. De priori dictum eſt ſat fuſe a nobis in diſputatione de Satisfactione Chriſti capite 1. Etſi enim ipſa quoque mors Chriſti, ſejuncta a reſurrectione & gloria eam conſecuta, vim quandam habuit ad doctrinam Chriſti confirmandam: ea tamen vis, ſi reſurrectio conſecuta non fuiſſet, evanuiſſet, & multitudine ac magnitudine earum rerum, quæ veritati religionis Chriſtianæ potuiſſent opponi, obruta penitus ac oppreſſa fuiſſet: ſiquidem, ut jam ſupra monuimus, Chriſtus aſſeruit, ſe tertia die reſurrecturum, ſeque Chriſtum, illum Dei filium, eſſe. Quare doctrina Chriſti tunc ſeipſam confeciſſet, & conſtantia ipſius, quam in morte, doctrinæ ſuæ aſſerendæ cauſa oſtendit, in extremæ pertinaciæ & inſaniæ cujuſdam argumentum fuiſſet tracta.

Prior ratio, qua abſurditas iſta ex hypotheſi falſa elicitur, ſimplicior eſt: ſed poſterior tamen non videtur a mente apoſtoli abhorrere, præſertim cum ab ipſo fere initio hoc præſtruxerit, Chriſtum pro peccatis noſtris eſſe mortuum; & nihil prohibet, quo minus ad utramque reſpexerit. Quod ſi tamen ad earum tantum unam reſpexiſſe eum contendas, ſatius eſt id, quod ſimplicius eſt, ſequi.

Semper autem id memoria tenendum eſt, quod ab initio ſtatim patuit, adverſus illos diſputare apoſtolum, qui religioni Chriſtianæ adhuc addicti eſſent, & ex ea fructum haud vulgarem, inprimis quidem peccatorum remiſſionem conſecuturos ſe eſſe ſperarent. Alias argumenta hæc invalida fuiſſent. Qui enim religionem veram eſſe non credit, ea quæ tanquam abſurda ponit apoſtolus, pro abſurdis non habet. Sed ii, cum quibus apoſtolo res erat, iis argumentis, quæ oculis adhuc ipſis ſubjecta erant convicti, veritatem Chriſtianæ religionis negare non poterant.

3. Verſ. 18. Tertium abſurdum continetur illis verbis: *Ergo & illi, qui obdormierunt in Chriſto, perierunt?*

(*a*) *Abſurda ex negata reſurrectione Chriſti proſluentia.*

(*b*) *Quomodo Chriſtus pro peccatis noſtris ſit mortuus.*

hoc est, illi, qui cum fide in Christum mortui sunt, seu mortui sunt Christiani, æternum perierunt, de illis penitus est actum.

Hoc absurdum ejusmodi est, ut, sive ex ipsa statim hypothesi falsa, quæ oppugnatur, sive ex alterutro absurdorum præcedentium id velis elicere, nihil erraveris. Nam si hypothesin ipsam spectes; si Christus non resurrexit, quid de illis, qui eum sequuntur, censendum erit? Si caput periit, quomodo salva esse possunt membra? Si vero primum absurdum ex hypothesi illa deductum consideres; si vana est religioni Christi adhibita fides, quid est, quod illos, qui fidem eam sunt amplexi, ab interitu sempiterno vindicet? Unde enim illis liberationis a pernicie sempiterna spes est, nisi ex fide in Christum? Fides autem vana quomodo illos exitio eripere potest? Si vero secundum absurdum spectes, patet, si Christiani adhuc sunt in peccatis suis, eos, si ita moriantur, omnino perituros. Peccati enim pœna mors seu interitus æternus est. Credibilius autem est, apostolum ex absurdis istis, & quidem ex propiori, tertium hoc elicuisse, quam immediate ex ipsa falsa hypothesi; ita, ut a prioribus absurdis ad posteriora progrediatur, eaque novis absurdis exaggeret.

4. Vers. 19. Restat quartum absurdum; in quo proponendo tacitæ cuidam objectioni occurrit apostolus. Est autem ab eo his verbis expressum: *Si in ista vita sumus sperantes in Christum tantum, miseriores omnibus hominibus sumus.*

De transpositione vocis *solum*, jam supra monuimus vers. 2. Ita enim ordinanda sunt verba: *si in hac tantum vita sperantes sumus in Christum*, &c. Neque enim hoc vult dicere apostolus, in hac vita non in solo Christo, sed etiam in alio quopiam spem ponendam esse; sed spem nostram hujus vitæ terminis non claudi; seu, non ita nos in Christo spem nostram ponere, ut ea tantum ab ipso expectemus bona, quæ in hac mortali vita nobis contingant. Id enim si fieret, omnium hominum nos fore miserrimos.

Hoc ergo, ut ad rem ipsam jam veniamus, quartum est absurdum, quod ex negata Christi resurrectione consequitur, quod nos Christiani essemus cæteris omnibus hominibus infeliciores ac miseriores. Quod quomodo consequatur, mox videbimus, ubi explicuerimus id quod ante monuimus, quomodo apostolus hic tacitæ occurrat objectioni. Potuisset nimirum aliquis ex iis, quibuscum disputat apostolus, adversus id, quod proxime dictum est, excipere, nihil in eo absurdi esse, si Christiani homines, qui mortui sint, jam periisse dicantur, ac de illis porro actum esse statuatur: satis enim illos commodorum ac fructuum, præsertim spiritualium, ex Christiana religione in hac vita retulisse, ita ut neminem pœnitere debeat suæ, quam Christo adjunxerit, fidei, etiamsi nulla post mortem restet felicitas. Ostendit ergo apostolus, absurdissime id asseri, &, si ex Christiana religione non nisi ea speranda essent bona, quæ in hac vita illis contingunt, eos cæteris omnibus hominibus fore miseriores: ac proinde nullam fore causam justam, cur quispiam religionem eam amplecti debeat; sed satius fore eam non amplecti.

Id vero eam ob causam affirmat apostolus, quia Christiani homines, præterquam quod variarum voluptatum ac commodorum terrenorum usus eis interdicitur, gravibus, iisque longe maximis calamitatibus & afflictionibus, & denique morti triculentissimæ atque ignominiosissimæ, propter hanc ipsam religionem sunt expositi, easque perpetuo metuere coguntur, atque adeo sæpe re ipsa ea mala subeunt, a quibus cæteri homines vel immunes sunt, vel saltem immunes esse possunt; cum ea, quæ naturali quadam ratione cæteris incumbunt, etiam Christianis soleant esse communia; nec multum eos a cæteris hac in parte differre Deus voluerit. Quod si ergo nihil illis post mortem esset expectandum boni, quo eorum in hac vita calamitates, adde etiam asperrimus ille labor, quem in colenda pietate suscipiunt, compensaretur, nonne deterior illorum, quam cæterorum hominum foret conditio?

(a) Dicet quispiam, dona illa spiritus sancti, quæ olim dabantur fidelibus, satis compensasse omnes illos labores, omnes illas molestias, quas Christiana pietas secum afferat; imo etiam multis partibus superasse. Quare non protinus consequi, si resurrectio mortuorum futura non sit, Christianos homines fore cæteris omnibus miseriores.

(b) Respondemus primum: si hæc ratio vim haberet aliquam, eam non in omnibus, omnium præsertim ætatum, Christianis vim habituram; sed tantum in illis, quibus dona illa spiritus sancti, eaque insignia, contigerunt. Ea vero tantum viguerunt in primæva ecclesia, ob causas, quæ alibi a nostris explicantur, & ne in primæva quidem ecclesia omnibus prorsus fidelibus contigerunt. Quare ad Christianos generatim nihil ista ratio pertinet.

Sed deinde, etiamsi donum illud spiritus sancti, sit fueritque olim præstantissimum; tamen cum non adimat acerbissimum illum calamitatum ac cruciatuum sensum, quos Christiani homines ipsius religionis causa tolerare coguntur, non potest compensare miseriam illam, cui Christiani præter cæteros mortales, & olim fuerunt, & hodie sunt subjecti. Quare nec efficere potest, quominus illi cæteris mortalibus miseriores censeantur. Tanto autem minus id potest præstare, resurrectionis vitæque sempiternæ spe sublata, quod eatenus potissimum spiritus sanctus sensum dolorum ac cruciatuum, quos homines Christiani perferre coguntur, minuit, quatenus arrha quædam est & pignus felicitatis futuræ, ejusque certam spem animis nostris inserit. Hac ergo spe sublata, quantum illi putamus fore virium, ad tormentorum exquisitissimorum sensum mitigandum, & terrorem mortis tollendum? Quin imo tanto graviorem necesse est, morte jam ante oculos versante, dolorem in eorum animis nasci, qui pluribus ac majoribus divini spiritus muneribus fuerint aucti, quod ea una cum vita, sine ulla compensationis spe relinquere cogantur. Atque in hac objectione ad eum, quo fecimus modum, solvenda ipse nobis apostolus aliqua ratione prævit Rom. 8. 22, & d. Docet enim ibi, Christianos homines quos creaturæ, nempe novæ, nomine intelligit, nequaquam in præsenti hoc suo statu acquiescere ob servitutem corruptionis, hoc est, & afflictionum variarum, & mortis ipsius, cui sint subjecti: sed omnes sub tanto malorum onere gemere, & ad aliam felicitatem suspirare. Et, ne quis forte putet, vulgares tantum Christianos, qui eximiis spiritus sancti muneribus aucti non sint, ita gemere ac suspirare; cæteros autem, qui primas ac veluti potiores illius spiritus partes acceperint, quales erant apostoli & prophetæ, illorum malorum sensu non tangi, & in hac sua conditione acquiescere, seque satis jam beatos censere: illos ipsos quoque apostolos divini spiritus munere præ cæteris auctos, hac in

(a) *Objectio.* (b) *Responsio.*

parte

parte cæteris Christianis similes esse docet. Cum enim ita dixisset vers. 22: *scimus enim, quod omnis creatura* (nempe nova) *simul suspirat, & simul parturit*, seu instar parturientium dolet, *ad hoc usque tempus*; subjicit: *Non solum autem, sed etiam ipsi, qui primitias spiritus habemus, & nos ipsi*, i. e. nos, inquam, ipsi, *in nobis ipsis suspiramus, filiorum adoptionem expectantes, redemtionem corporis nostri. Spe enim servati sumus*, hoc est, nondum reipsa beati sumus, sed spe tantum bono illo nostro perfruimur. Quare nequaquam in hoc nostro statu, quo nunc fruimur, acquiescere possemus, nisi alius restaret felicior. Loquitur autem illic de suo & Christianorum cæterorum statu, quatenus ab aliorum hominum conditione diversus est, quemadmodum tum occasio ejus sermonis, ejusque initium ostendit, tum illius finis, seu id quo postea sermonem suum deducit. Videatur vers. 17 & 18, & conferatur cum vers. 26, & seqq. Eodem pertinet & locus huic admodum similis apud eundem apostolum 2 Cor. 5. 2. & seqq. ubi ita loquitur: *In hoc* (scilicet domicilio) *suspiramus, domicilio nostro, quod ex cælo est superindui cupientes.* Et paulo post: *nam existentes in tabernaculo isto suspiramus gravati: quandoquidem nolumus exui*, (id est, mori depositis hujus corporis exuviis) *sed superindui, ut absorbeatur istud mortale a vita:* de quibus verbis aliquid fortassis dicemus infra in secundo hujus cap. membro. Adde, quod Paulus tum infra hoc capite, tum ad Philipp. cap. 1 ostendit, sibi ipsi utilius esse mori cito, quam diutius vivere: quod non potuisset ab eo dici, si spiritus sancti donum, quo ille copiosissime perfusus atque imbutus erat, sua præstantia, & voluptatis divinioris sensu superasset, vel saltem compensasset vim malorum, quæ idem in mortali hoc corpore sustinebat. Et illud quidem Paulus asserit, posita ea spiritus sancti vi, quæ omnium præcipua est, nempe quod sit arrhabo futuræ illius hæreditatis, quemadmodum in loco dicto 2 Cor. 5. 5 paulo post ostendit. Quid ergo statuendum esset, hac vi penitus sublata? Neque enim est, quod dicas, ideo Paulum putasse satius esse citius mori, quia tanto celerius cælestibus esset perfruiturus gaudiis. Id enim, ut videbimus, cum iis pugnat, quæ hoc ipso cap. docet infra vers. 30, & seqq.

Antequam hinc abeamus, illud adhuc notari volumus, Paulum non tantum consecutionem argumenti sui, ex resurrectione Christi ducti, probare; verum etiam illud ipsum argumentationis suæ fundamentum, hoc est, Christi resurrectionem, confirmare, idque iis argumentis, quæ ad ipsam quæstionem principalem decidendam haud difficulter accommodari queunt. Nam quod supra dixit, *si Christus non resurrexit, vana est prædicatio nostra; vana fides vestra*, &, quod postea vers. 17, & duobus seqq. adjicit, *adhuc estis in peccatis vestris: ergo & ii, qui obdormierunt in Christo, perierunt*; & quæ sequuntur: Hæc inquam, omnia ad ipsam resurrectionem mortuorum referri queunt; ut quivis per se animadvertit. Sententiam certe eorum, quæ vers. 19 dicuntur, expressit apostolus infra vers. 32.

Vidimus huc usque quo pacto apostolus ex Christi resurrectione illud potissimum demonstrarit, resurrectionem dari, ut in scholis loquuntur, seu eam esse possibilem: videamus nunc, quomodo ex eadem probet, eam omnino futuram.

Vers. 20. Vis argumenti inprimis est expressa ℣. 20, & postea illustratur, atque aliqua ratione confirmatur versibus tribus seqq. Ita enim inquit vers. 20: *Nunc autem Christus resuscitatus est ex mortuis, primitiæ eorum, qui obdormierunt, factus est.*

Ubi antequam argumenti vim, & verborum istorum cum superioribus nexum consideremus, illud breviter notandum est, si lectio Codd. Græcorum vulgatorum, quam nos expressimus, omnino sit retinenda, in verbis his ἀνάστασις esse. Deerit enim particula &, ante vocem *primitiæ*, ut sensus sit: *nunc autem Christus resurrexit ex mortuis, &* (seu eaque ratione) *primitiæ eorum, qui obdormierunt, factus est.* Sed vulgata editio Latina verbum ἐγήγερται, factus est, non legit: quæ lectio si retineatur, ἀνάστασις est nullum, sensu eodem manente. Quod si pro ἐγήγερται legeretur ἐγηγερμένος, omnia optime quadrarent. Sed quia sensus semper eodem recidit, minus ea de re laborandum est. Quare ad rem ipsam potius accedamus: & primum de verborum istorum cum præcedentibus nexu, tum deinde de vi argumenti dicamus.

Ad nexum quod attinet, is hujusmodi est: Dixerat apostolus proxime, nos, si hujus vitæ tantum ratione in Christo spem collocemus, omnium hominum miserrimos fore. Nunc subjicit, hoc absurdum nobis nunc metuendum non esse; quandoquidem aliter se res habeat, quam in ea hypothesi, ex qua absurdum illud sequitur, fuerat dictum. Christum enim resurrexisse, eaque ratione mortuis ad vitam iter patefecisse. Voces enim illæ, *nunc vero*, non temporis significationem habent, sed idem significant quod *atqui*, quo pacto sumuntur etiam alibi, ut supra cap. 7. ℣. 14, quasi dicat apostolus: atqui non ita se res habet; quandoquidem Christus ex mortuis resuscitatus est, & hac ratione primitiæ eorum, qui obdormierunt, est factus.

Vis argumenti, seu nexus inter Christi resurrectionem & nostram, (ut ad posterius, quod proposuimus, accedamus) continetur voce *primitiarum*, quæ similitudine quadam rem illustrat. Quam antequam explicemus, illud prius considerandum est, quod vox ista manifeste præfert, nempe, Christum primum fuisse, qui ex mortuis resurrexit: qua de causa alibi primogenitus ex mortuis appellatur, partim ab eodem apostolo, ad Colos. 1. 18; partim a Johanne Apoc. cap. 1. 5. Cum vero manifestum sit, & prophetas olim, & ipsum Christum quosdam ex mortuis resuscitasse; ut de illis taceam, quorum corpora Matthæus scribit resuscitata esse tum, cum motus terræ fieret, simul ac Christus in cruce exspirasset Matth. 27. 52, apparet, hic non de resurrectione quavis, atque adeo etiam de ea, quam mors denuo sequatur, sermonem esse; sed de ea, quæ quidem sit quasi introitus ad vitam immortalem, sive hanc statim secum afferat, quemadmodum fidelibus aliquando continget, ut infra audiemus, vers. 52; sive illam non multo post, ut Christo contigit, allatura sit.

Sed jam metaphoram ac similitudinem, quæ huic voci subest, quæque nobis vim argumenti illustrat, consideremus. Neque enim vis argumenti in ipsa hac similitudine consistit; sed in convenienti quadam inter nos & Christum analogia seu proportione. Itaque etiamsi similitudinem hanc removeas, nihilominus vis argumenti consistet immota. Notum autem est, Primitiarum nomine intelligi solere inter alia primas fruges, seu primum manipulum ex frugibus demessum, ac postmodum Deo oblatum. Quarum quidem primi-

tiarum

tiarum hæc vis erat, ut cum Deo jam oblatæ ac penitus consecratæ essent, etiam reliquas omnes fruges, ex quibus demessæ fuerant, veluti consecrarent, ac puras & ad humanum usum, ut ita dicam, licitas redderent. Antequam enim primitiæ offerrentur, Israelitis haud licebat frugibus vesci, adeo ut ad illud usque tempus, comestionis habita ratione veluti impuræ censerentur Levit. 23. 10, & seqq.

Similiter jam cogitandum est de Christo, & iis, qui sunt Christi; de quibus hic apostolum agere jam supra monuimus, & tum res ipsa, tum ea quæ paulo inferius dicentur ab apostolo, docent. Antequam enim unus hic, ut ita dicam, manipulus, nempe Christus, ex toto fidelium, qui obdormierunt, aut in posterum obdormiissent, cumulo ac messe sumtus, per resurrectionem penitus Deo oblatus ac consecratus esset, cæteri omnes mortui, quodammodo impuri censebantur, atque a Deo alieni; vel saltem censeri potuissent, nisi Christus resurrexisset. At postquam Christus per resurrectionem Deo oblatus est, & nunc ipsi, ut apostolus alibi loquitur Rom. 6. 10, vivit, omnes reliquos, qui ad ipsum pertinent, & ejusdem quodammodo sunt cum eo generis, quemadmodum messis reliqua cum primitiarum manipulo, consecravit, & ad messem veluti comparavit. Consecrati autem nequaquam essent, nec ulla eorum messis restaret, si ex mortuis resurrecturi non essent.

(a) Sed dices; unde constat eodem modo sese habere Christum ad fideles suos mortuos, quo sese habent primitiæ ad reliquam messem; seu, ut clarius dicamus, quomodo ex eo, quod Christus resurrexit, consequitur, ejus fideles quoque ex mortuis resurrecturos? Respondemus, 1 inde id constare, quod Christus, religionis nostræ ac pietatis in ea præscriptæ dux, omnes homines sese sequi, & eandem vitæ ac pietatis rationem ingredi voluit, promittens fore, ut ad eandem felicitatis metam perveniant, ad quam ipse pervenerit, vide Joh. 12. 26. Quare cum is ad resurrectionem atque immortalem vitam ea via, quam cæteros quoque ingredi jussit, penetraverit; consequitur, eos quoque omnes, qui vestigia ipsius fuerint sequuti, eodem perventuros. 2. Et sane id ipsum divinæ benignitatis atque æquitatis ratio quodammodo postulabat, ita ut, etiamsi tam aperta Christi hac de re promissio non extaret, tamen id ex re ipsa non obscure colligi posset. Etenim cum Christus adeoque ipse Deus voluerit, ut inter nos & ipsum ratione officii ac laborum esset similitudo ac proportio, eaque non exigua, sed valde insignis: conveniens erat divinæ æquitati, ut etiam similitudo esset ac proportio inter nos & illum ratione præmii. At quæ proportio foret, quæ similitudo, si cum Christus resurrexisset, eaque ratione felicitatem sempiternam, quod bonum infinitum est, adeptus esset, nos in æternum periremus, a morte penitus absumti; & patientiæ nostræ, quæ in morte acerbissima sustinenda cernitur, nullum referremus fructum, ob quam tamen Christus vel inprimis ad supremam felicitatem ac gloriam pervenit. Certe nisi hac æquitate in præmiis distribuendis uti voluisset Deus, tam duram nobis legem figere vix ac ne vix quidem decuisset; nec id impetrare atque obtinere, quod volebat, potuisset: quemadmodum ex iis, quæ infra dicentur vers. 30, & seqq. constabit. At nunc, resurrectione etiam fidelium ad vitam sempiternam posita, egregiam videmus inter nos & Christum, ut in pietate, atque adeo labore, ita etiam in pietatis ac laboris præmio proportionem atque analogiam. (a) Christus enim, quia nobis in via salutis præiit, & primus, ut ita dicam, hanc glaciem fregit, tamque asperum ac salebrosum salutis iter nobis muniit, & vestigiis suis notavit, ut eo facilius eam consequi possemus; prior etiam ad sempiternam felicitatem pervenit: ut quemadmodum pietatis exemplum nobis præbuerat, ita etiam specimen felicitatis omnibus se sequentibus in seipso exhiberet, & sic metam viæ tam duræ omnibus seculis ostenderet. Hanc ergo ob causam per tot secula ante nos omnes felicitate ista perfruitur. Deinde quia non tantum tempore nos omnes antecessit, sed etiam pietatis ac sanctitatis gradu nos longe superavit; ideo etiam gloriæ ac honoris dignitate longe nobis est præpositus. Similitudo tamen utrobique in re ipsa manet. Genus pietatis ac virtutis idem est: genus etiam felicitatis, seu mavis, ea felicitatis pars, quæ sanctitati est proposita, eadem est, nempe sempiterna vita cum perenni gaudio conjuncta; quæ per resurrectionem, aut per ejus vicariam corporum transmutationem est obtinenda. Quare cum Deus Christum ducem nostrum, a mortuis ad vitam æternam resuscitavit, omnibus ipsius vestigia sequentibus jus quoddam ad eandem resurrectionem dedit, & seipsum quodammodo obligavit ad eam illis præstandam; proportione, ut diximus, inter ipsos & ipsorum ducem, atque adeo æquitate quadam ita suadente ac postulante; sed multo nunc magis, postquam tot tamque expressæ promissiones ea de re intercesserunt, ut facile appareat, Christum primum illum fuisse manipulum, qui per resurrectionem Deo penitus consecratus, totam reliquam fidelium messem consecravit.

Ex iis autem, quæ diximus, cernere quivis potest, de fidelium tantum resurrectione hic agi; non vero de infidelium, aut impiorum. Nam etsi ex Christi resurrectione, ut supra alicubi indicavimus, pateat, non minus impios quam pios posse resurgere: inde tamen non potest probari, eos omnino resurrecturos, sed id aliunde probare necesse est: quandoquidem vidimus, conjunctionem arctissimam & certam quandam, hoc est, analogicam æqualitatem ratione laboris & præmii intercedere debere inter Christum & eos, quorum resurrectio ex illius resurrectione probari queat. Talis autem nulla est inter Christum & infideles atque impios.

Unde porro apparet, apostolum eorum, *qui obdormierunt*, nomine fideles tantum ac pios intelligere, quemadmodum & alibi 1 Thess. 4. Nam etsi sacræ literæ veteris fœderis per quandam ὑφημίαν etiam de impiis regibus, verbi gratia, de Jeroboamo, Achabo, & aliis dicere soleant 3 Reg. XIV. 20. XVI. 6, 28. XXII. 40 eos dormiviisse vel obdormiviisse cum patribus suis: apud sacros tamen scriptores novi fœderis præsertim ex suo sensu loquentes, non reperitur id de impiis dictum, sed de Christi fidelibus; de quibus generatim omnibus præsumitur, eos, nisi omnino aliter constet, convenienter suæ religioni & vixisse, ac mortuos esse; ac proinde ad vitam sempiternam resurrecturos: cujusmodi homines, cum moriuntur, obdormiscere videntur.

Non solent autem apostoli de mortuis, licet fidelibus, dicere, quod dormiant; sed quod obdormiverint,

(a) *Quemodo ex eo, quod Christus resurrexit, consequatur, ejus fideles etiam resurrecturos esse.*

(a) *Cur Christus primus resurrexit.*

rint, vel, quod obdormiſcant, tunc nimirum, cum moriuntur; de quo poſteriori vide ſupra cap. 11. verſ. 30, ubi dicit apoſtolus: *& obdormiſcunt multi*, id eſt, etiamnum moriuntur; de re enim loquitur, quam intellexerit etiamnum inter eos durare. Chriſtus quidem de filia illa Archiſynagogi, & de Lazaro dixit, eos dormire, cum recens eſſent mortui Matth: 9. 24: Ioh: XI. 11, 12 mox ab ipſo excitandi. Cujus rei hæc forte cauſſa eſt, quod illi qui moriuntur, obdormiſcentes, & qui recens ſunt mortui, quorum corpora adhuc extant incorrupta, nec dum lineamenta priora perdiderunt, dormientes majori ſimilitudine referunt, quam ii qui jam dudum ſunt mortui, & quorum corpora, quæ oculis rem ut ſolet metienti, ipſi quodammodo homines videntur, jam ſunt corrupta. Alias nil prohibet, quominus & illi qui jam dudum e vivis exceſſerunt, a Chriſto aliquando excitandi, dormire dicantur. Nam & hic ſimilitudo eſt, licet aliquanto minor, aut ſenſui minus obvia.

Poſtquam argumentum apoſtolicum excuſſimus, conſiderandum porro eſt, quo pacto id illuſtretur, & aliqua ratione confirmetur.

Illuſtratur autem duplici ratione: primum ſimilitudine, quanquam in re contraria: deinde discrimine temporis, quod inter Chriſti & cæterorum fidelium reſurrectionem intercedit, indicato: qua in re occupationem quandam objectionis, quæ contra veritatem reſurrectionis noſtræ moveri poſſet, contineri videbimus.

Quod ad priorem illuſtrandi modum attinet, ſimilitudo illa primo proponitur; deinde aliquo modo repetitur ac clarius explicatur.

Verſ. 21. Proponitur ibi: *Quandoquidem enim per hominem mors, etiam per hominem reſurrectio mortuorum.* Quis *hominis* nomine in utroque comparationis membro ſit intelligendus, diſerte Apoſtolus in ſequentibus explicuit: nempe: illum quidem Adamum, hunc vero Chriſtum eſſe. Quanquam non diſſimulandum eſt illud, cum in Græco neutribi voci ἀνθρώπου ſit præpoſitus articulus, nondum certum aliquod individuum, ac plane determinatum intelligi; ſed indefinitum, ſeu, ut in ſcholis loquuntur, vagum, hoc eſt, quendam hominem: quaſi d. apoſtolus: quandoquidem per hominem quendam mors in cæteros omnes pervaſit; conveniens fuit, ut ſimiliter reſurrectio ex mortuis per hominem quendam, ſeu aliquem ex hominibus, in cæteros, qui quidem dignos ſe tanto beneficio præſtiterint, tranſiret. In ſequentibus ergo demum, cum Adamus & Chriſtus expreſſe commemorantur, loco vagi ſeu indefiniti illius individui, certum plane ac fixum ſubſtituit, eaque ratione dictum ſuum confirmat apoſtolus.

Hoc ita viſo, inquirendum porro eſt, quid per *mortem* hoc loco intelligatur; (de Reſurrectione enim ex mortuis id inquirere nihil eſt neceſſe) deinde quo pacto partim per hominem, nempe Adamum, mors extiterit, & in cæteros pervaſerit; partim etiam per hominem, nempe Chriſtum, reſurrectio ſit extitura, & in cæteros homines tranſitura.

Ad priorem quæſtionem quod attinet: videtur mors hoc loco indefinite ſumi, pro hominis ſeu vitæ humanæ deſtructione, nulla habita ratione durationis; ita ut nondum intelligatur, utrium ea ſit temporanea tantum, an vero æterna. Mors enim intelligi videtur, ex qua etiam reditus in vitam detur. Quanquam interim nolimus negare, æternam mortem nominatim hic intelligi poſſe, ut ita eadem hic ſit inter Adamum & Chriſtum comparatio, quæ ab apoſtolo inſtituitur cap. 5 ad Romanos. Neque enim illud videtur obſtare, quod ſtatim ſubjicitur, *in Adamo omnes mori*; cum certum ſit, non omnes mori morte æterna: quandoquidem idem aſſeritur dicto loco ad Rom. 5. verſ. 12 & 18. Id enim non ita intelligendum eſt, quaſi omnes actu & reipſa in æternum moriantur; ſed quod morti iſti æternæ obnoxii ſint atque ſubjecti: quanquam divina benignitate fiat, ut omnes in Chriſtum credentes eximantur, quemadmodum & omnes illi, quicunque ab initio mundi Deo verè ſunt confiſi. Quod poſterius de fidelibus, qui Chriſtum anteceſſerunt, ideo addimus, ne quis nobis objiciat, aliam hujus, aliam illius loci ad Rom. eſſe rationem: quod illic loquatur Paulus de damno ab Adamo in omnes homines manante, tanquam de re præterita, & Chriſti tempora antegreſſa; hic vero præſenti utatur tempore, ſignificans id de quo hic agit, adhuc durare: jam vero vel ex hoc ipſo loco conſtare, Chriſtianos homines immunitatem a morte æterna eſſe conſecutos. Nullam enim discrimen illud vim habere videtur: quandoquidem videmus, etiam reſpectu temporis Chriſtum antegreſſi exceptionem admittendam eſſe; vel potius verba generalia non de facto, ſed de jure eſſe accipienda: ſiquidem illi etiam, qui ante Chriſtum Deo fuerunt confiſi, æternæ mortis ſervitute ſunt exemti; & nihilominus tamen Paulus ad Romanos 5. ita loquitur, ac ſi omnes inde usque ab Adamo homines mortem ſempiternam ſubiiſſent.

Sed jam ponamus id quod veriſimilius eſt, nempe mortem hic indefinite accipi, ita ut æternitatem nondum in ſe includat: iterum quæri poteſt, (id quod aliqua ratione ad illud pertinet, quod ſecundo loco propoſuimus, nempe quo pacto per hominem aliquando mors extiterit) an hic ſermo inſtituatur de morte qua naturalis eſt, ſeu quatenus ex naturalibus tantum cauſis pendet, nulla decreti divini, de ea homini infligenda, habita ratione; an quatenus ex Dei decreto, poſt Adami delictum, quodammodo facta eſt neceſſaria, ſeu quatenus ei Adamus ſua culpa ex Dei decreto factus eſt obnoxius, eique jure fuit addictus; cum eam alioqui, ſi in innocentia perſtitiſſet, poſſet divina benignitate effugere, licet ei naturaliter immineret? Nos arbitramur, nihil prohibere, quo minus vel hoc, vel illo modo mors hic conſideretur, atque adeo per Adamum extitiſſe cenſeatur, ſive naturalem ipſius conditionem, ſive peccatum, quo ſe & poſteritatem neceſſitati cuidam mortis ſubjecit, ſpectemus. Nam ſive hoc, ſive illo modo Adamum conſideres, recte ſe habebit comparatio inter ipſum & Chriſtum inſtituta. Sanctitas enim Chriſti, quam fideles ipſius imitantur, & tanquam ſpirituales ipſius filii ex ipſo trahunt, quæque ipſi primum, deinde etiam ipſius fidelibus, reſurrectionem ad vitam ſempiternam peperit, ea, inquam, ſanctitas, & naturæ Adami, quam poſteri ipſius omnes ex eo trahunt, & quæ ipſi primum, tum deinde poſteris ipſius mortis cauſa extitit, ex adverſo ſatis apte reſpondet, & ipſius peccato ſeu inobedientiæ.

Poſterius ſatis patet: cum obedientia inobedientiæ recte opponatur, tum per ſe, tum habita ratione effectorum, quæ hoc loco ſpectantur, nempe vitæ & mortis.

Prius, inde patet, quod ſanctitas Chriſti, tum ipſius,

quatenus salutis nostræ dux est, tum spiritualium ipsius liberorum, veluti natura est. Et quemadmodum natura Adami & posterorum impetu suo ad mortem tetendit: ita spiritualis illa, & Christi & fidelium ipsius natura ad vitam immortalem.

Interim tamen, etiamsi mors duplici ratione hic considerari queat, ac porro etiam Adamus, quatenus ille mortis causa tum sibi, tum posteris extitit; non est tamen necesse, ut in ipsius posteris, ad quos ab eo mors dimanavit, quicquam aliud spectetur, quam quod naturaliter ab Adamo fuerunt progeniti: ne quis putet, ipsos etiam Adami posteros, quatenus morti ex decreto divino subjecti sunt, considerandos esse ut peccatores, & inobedientiæ paternæ aliquo modo imitatores; quo pacto ii sunt spectandi, cum de illis asseritur, eos ob parentis sui transgressionem æternæ morti seu damnationi esse obnoxios.

Nam, ut breviter rationem ostendamus, qua mors ab Adamo in posteros ejus dimanarit, ita statuendum videtur, mortem *temporariam ac naturalem* tum Adamo ipsi, tum ipsius posteritati per se impendisse, aut impendere, nulla habita ratione delicti, sive illius, sive horum; sed ut ipsa mortis naturalis appellatio indicat, propter ipsam naturæ vim, seu congenitam mortalitatem, quæ tamen divina benignitate cohiberi potuisset, ne in actum unquam exiret: mortem vero ex Dei decreto aliqua ratione *necessariam*, licet temporalem, non ob solam naturam, sed ob Adami etiam delictum, & ipsi, & posteris incubuisse, nulla habita ratione delictorum ab ipsis posteris admissorum: mortem denique *æternam*, non tam ob naturam & parentis & posterorum, quam ob delictum utrorumque; quanquam potissimum ob delictum Adami, eo præsertim tempore, cum lex aliqua expressa ipsis posteris nondum esset lata, nec pœna transgredientibus proposita. Nam post latam legem unusquisque non minus suo delicto mortis pœnæ obstringi cœpit, quam olim Adamus suo. Quanquam & antea, si quis naturæ legem nimis graviter violasset, aut humanitatis etiam limites scelere suo quodammodo excessisset, poterat non minus ob peccatum suum pœnæ obstringi ac subjici, quam si expressam aliquam Dei legem violasset.

(a) Ut autem id, quod de morte æterna diximus, rectius intelligatur, (nam de temporali, ea præsertim, quæ prorsus sit naturalis, nil opus est amplius dicere) duplici ratione statui potest, eam ex Adami peccato in ipsius posteros dimanasse. (b) Prior est, ut intelligamus, Deum, cum in Adamum sententiam mortis tulisset, voluisse idem decretum postmodum etiam in ipsius posteris valere, qui aliquid deliquissent, utut expressum aliquod mandatum, ut Adamus fecerat, transgressi non fuissent, ac porro minor hac in parte ipsorum, quam parentis culpa esset, adeo ut illis vel parci facilius, vel mitior aliqua pœna infligi posse videretur. Solet enim Deus cum posteris sæpe agere severius ob peccata parentum, quam fuisset acturus, si hi fuissent innocentes. Nam etsi Deus liberos innocentes ob parentum delicta nunquam revera punit, nocentesque nunquam punit gravius, quam ipsi suo delicto fuerant meriti, ut a nobis alibi est ostensum: tamen quam pœnam, ob innocentiam parentum, liberis nocentibus vel remissurus penitus fuisset, vel mitigaturus, ob parentum culpam rigidius exsequi consuevit. Itaque cum posset Deus Adami posteris ipsorum delicta, nulla præsertim lege, quam violarent, extante, vel prorsus condonare, vel alia mitiori, quam mortis pœna plectere; ob parentis culpam eadem eos pœna afficiendos statuit, quam parens suo delicto fuisset commeritus. Neque enim hæc pœna ipsorum etiam liberorum delictum gravitate sua superabat, aut per se iniqua censeri poterat; quemadmodum paulo post intelligetur, ubi alteram rationem exposuerimus, qua statui potest, mortem æternam ex Adami delicto in posteros ejus transiisse.

(c) Ea vero est, ut intelligamus, Deum, cum mortis pœnam Adamo, si mandatum suum transgrederetur, primum comminaretur, & deinde post transgressionem ipsius in eum decerneret, una cum ipso posteros quoque ejus tacite comprehendisse, quasi dixisset, tu una cum posteritate tua morte morieris. Neque enim in eo quicquam erat iniqui; quandoquidem mors alias naturæ Adami, & porro etiam posterorum ipsius, plane erat consentanea, ita ut ad executionem istius decreti nihil aliud requireretur, quam ut tum Adamus, tum posteri ipsius conditioni suæ naturali relinquerentur; inde enim & mors necessario erat consecutura, & porro etiam, nisi itidem Deus naturæ cursum sistere, & illius impetum inhibere vellet, æternum duratura. Quare nec injuria ulla hac in parte facta fuit Adami posteris, (quæ enim injuria est, naturæ suæ relinqui, & beneficio, quod non mereris, non affici?) nec pœna illis ipsis revera inflicta, aut peccatum Adami, cujus nulla ratione participes fuerant, ipsis fuit imputatum: sed ipse Adamus, tum in se, tum in posteritate sua universa, quam eadem secum calamitate involvit, punitus censeri debet. Verum tamen ita hanc Adami pœnam, quatenus ea in calamitate quadam, nempe morte, etiam posterorum, consistit, temperavit Deus, ut neminem ex illis voluerit re ipsa pœnam istam incurrere, & morti jus ac potestatem, ut ita dicam, in eum permittere, qui nulla ratione parentis sui delictum fuisset imitatus.

Itaque si quis totam vitam innocenter plane transegisset, ille a morte æterna, cui ob parentis dilictum obnoxius fuerat, divina quadam æquitate fuisset liberatus. Ipsa enim æquitatis divinæ, quanquam cum benignitate permixtæ, ratio ferebat, & quodammodo postulabat, ut eum eximeret hac calamitate, qui parenti, quod ad factum ipsius, quo se ipsum & posteros tanto malo implicavit, prorsus extitisset dissimilis, atque adeo requirebat, ut Deus in ipso illo decreto, de morte æterna Adamo & posteris ejus ob ipsius delictum infligenda, tacite hanc conditionem intelligeret atq; apponeret, Nisi quis exacta vitæ innocentia dignum se præbuerit, qui hac generis sui calamitate liberetur. Sed quis talis unquam præter Christum extitit? Unde Paulus loco dicto ad Rom. 5 dicit, *mortem in omnes transiisse, quatenus omnes peccaverunt*: quandoquidem ad id, ut aliquis eidem pœnæ, cui parens subjectus fuerat, ipse quoque subjiceretur, non requirebatur, ut expressum Dei mandatum transgrederetur, ut parens fecerat; sed satis erat, illum quacunque ratione adversus judicii ac conscientiæ suæ dictamen, seu contra id quod ipse rectum & honestum esse cerneret, fecisse. Interim tamen vera ac præcipua ejus rei causa erat ipsum Adami delictum; unde Apostolus dicit, *per unum*, id est, unius hominis delicto, mortem vel damnationem in omnes transiis-

(a) *Duplici ratione mors æterna ex Adami delicto in ipsius posteros manare potuit.* (b) *Prior.* (c) *Posterior.*

se,

se, ita ut singulorum posterorum delicta videantur tantum fuisse causa sine quibus non, ut loquuntur, id est, sine quibus eam pœnam noluerit Deus irrogari posteris, quæ illis ob delictum parentis jam immineret, & infligi sine injuria posset.

Ex his jam facile intelligitur, quid sit, quod Apostolus dicit, *per hominem mortem esse, & per hominem resurrectionem mortuorum*; nimirum id nihil significare aliud, quam hominem quendam, nempe Adamum, qui morti primum fuerit subjectus, aliis etiam, nempe, qui naturam ab eo trahunt, h. e. secundum carnem ex ipso oriuntur, mortis causam primum attulisse; & similiter hominem quendam, nimirum Christum, qui ex mortuis resurrexit, aliis quoque resurrectionis causam extitisse, iis nimirum, qui similiter ex ipso originem ducunt, & spirituali ratione ex eo eascuntur.

Quare cum hic de Christo dicitur, *per eum resurrectionem mortuorum esse*, non intelligitur, ipsummet sua virtute ac potentia alios ex morte resuscitaturum; licet id cæteroqui verissimum sit, & ex aliis sacrarum literarum locis clarissime pateat. Nam alias similiter intelligendum esset, Adamum sua virtute omnes suos posteros occidisse, eosque proprie loquendo interemisse: alioqui nulla hujus comparationis vel vis vel concinnitas foret; cum ex eo, quod per Adamum ea, qua diximus, ratione mors in cæteros homines manat, haudquaquam colligi possit, consentaneum esse, ut Christus etiam sua virtute nos ex mortuis resuscitet. Ut taceam, id tantum hic probari, quod superius asseruerat apostolus, nempe ideo, quod Christus ex mortuis primum fuerit resuscitatus, consequi, cæteros etiam, qui obdormierunt, nempe fideles, ex mortuis resuscitatum iri, ubi nulla habetur ejus rei ratio, quod Christus ipsemet eos sit resuscitaturus.

Vers. 12. His ita examinatis, non multa desiderantur ad intelligenda sequentia Pauli verba, quibus priorum sententiam aliquo modo illustrat, cum inquit: *Quemadmodum enim in Adamo omnes moriuntur, ita etiam in Christo omnes vivificabuntur*. Ubi duo clarius exprimuntur, quæ in præcedentibus quidem, si sententiam spectes, continentur, sed non ita clare fuerunt explicata. Nam cum apostolus antea *hominis* tantum in utroque comparationis membro fecisset mentionem; nunc Adamum & Christum nominatim commemorat; & sic distinctius, quis uterque ille homo fuerit, docet. Deinde illud etiam declarat, quid sit, seu quam late pateat id quod dixerat, *per hominem esse mortem*, & *per hominem esse resurrectionem mortuorum*; cum ait, *in Adamo* quidem *omnes mori*, *in Christo* vero *omnes vivificatum iri*. Quod posterius ut rectius intelligatur. (de priori enim nihil attinet amplius dicere) animadvertendum est primum, particulam *in* idem hoc loco valere quod *per*, ut causam quandam efficientem significet; quandoquidem pro eo, quod supra dictum fuerat, *per hominem mors*, nunc dicitur, *in Adamo omnes mori*: & rursus, quod ibi dictum fuerat, *per hominem esse resurrectionem ex mortuis*, hic dicitur, *in Christo omnes vivificatum iri*.

Deinde considerandum est, quomodo partim *omnes* in Adamo seu per Adamum mori dicantur; partim vero *omnes* in Christo, seu per Christum vivificandi perhibeantur. Quanquam prius illud non adeo obscurum est, præsertim si de morte naturali id intelligas: quandoquidem omnes generatim homines mori videmus. Verumtamen quia diximus, etiam de morte necessaria, itemque de æterna verba hæc accipi posse: ideo memoria repetendum est id quod in præcedentis versiculi explicatione diximus; cum omnes in Adamo mori dicuntur, id non de ipso actu, sed potentia, seu jure quodam accipiendum esse, & intelligendum, per Adamum fieri factumque esse, ut omnes homines morti necessariæ ac æternæ obnoxii redderentur; etiamsi postea divina benignitate fiat, ut multi, nempe omnes pii, ab ea liberentur. Hoc si statuas, haud difficulter etiam intelligi poterit posterius comparationis membrum, cum dicitur, *omnes in Christo vivificatum iri*. Verum enimvero cum id omnino limitationem aliquam requirere videatur, præsertim si de ipso resurrectionis actu velis id accipere; aliquid etiam in priori membro subaudiendum esse videtur, quod etsi vocem *omnes* angustioribus terminis non coerceat, nihilomines tamen aliquanto propius eorum omnium naturam attingat, qui in Adamo moriuntur, & sic locum faciat limitationi in altero comparationis membro. Nam si natura ac conditio eorum omnium, qui per Christum vivificandi sunt, exprimatur, vox *omnes* ad certum hominum genus restringetur, nec tam late patebit, quam illud genus, de quo in priori comparationis membro sermo est.

Id autem fiet, si dicamus, omnes eos, qui ex Adamo nascuntur secundum carnem, qui quidem sunt omnes omnino homines, per ipsum mori, sive id de actu, sive de potestate aut jure intelligas. Hinc enim similiter intelligetur, in posteriori membro hanc contineri sententiam; omnes qui ex Christo secundum spiritum nascuntur, per ipsum, vivificatum, seu ex mortuis ad sempiternam vitam revocatum iri: id quod non tantum de potentia, sed etiam de ipso actu intelligendum est; præsertim cum, ut Paulus ad Rom. 5. vers 15 & 17 indicavit, major omnino sit necessitas, ut ii, qui ex Christo spiritualiter nascuntur, ad eandem felicitatem perveniant, ad quam ipse primus pervenit; quam ut omnes, qui ex Adamo nati sunt, eandem conditionem atque miseriam, in quam ob peccatum incidit, reipsa subeant: siquidem longe major sit atque amplior vis gratiæ divinæ, quæ in illo cernitur, quam peccati Adami, ac severitatis divinæ, quæ in hoc spectatur. Itaque sive in prioribus verbis de actu mortis, sive de potestate aut jure sermonem esse existimes, in posterioribus tamen de ipso actu verba jure accipi poterunt, ea, quam diximus, limitatione adhibita.

Est quidem alia adhuc ratio, vocem *omnes* in utroque comparationis membro circumscribendi, & in posteriori membro limitandi; nempe ut ex prædicato petatur ea circumscriptio, hoc modo: in Adamo omnes moriuntur quotquot nimirum moriuntur; &, in Christo omnes vivificabuntur, quotquot nimirum vivificabuntur. Quæ circumscriptionis ac limitationis ratio non videtur ab Hebrææ linguæ consuetudine abhorrere, in qua nonnunquam subjectum, ut in scholis apellant, ex prædicato aliquo modo eruendum est: ut cum, verbi gratia, dicitur non semel, & *vocabit nomen* hujus vel illius, hoc aut illo modo, nulla facta mentione ejus qui id facturus sit; solent viri docti ita supplere subjectum, *is nimirum, qui vocaturus est*; quod alias per passivum reddi solet, *vocabitur nomen* hujus aut illius, hoc vel illo modo, persona ejus,

qui id sit facturus, non expressa. Sed prior modus vocem *omnes*, seu subjectum ejus, de qua agimus, enunciationis circumscribendi, commodior videtur, & ad rem accommodatior; cum per eum exprimatur ratio consecutionis, seu nexus inter resuscitationem Christi & cæterorum, & ea ratione indicatur id quod ad apostoli institutum vel inprimis pertinet, nempe omnes eos, qui in Christum crediderint, ejusque vestigia secuti, in ipso obdormierint, a mortuis esse resuscitandos. quorum neutrum facit posterior ille modus subjectum hujus enunciationis circumscribendi.

Vers. 23. Et hactenus quidem de priori ratione, qua apostolus argumentum suum, quo fideles omnino resurrecturos esse confirmarat, illustrat. Sequitur jam alter illustrandi modus, hoc est, discrimen temporis, quod inter Christi & fidelium ipsius resurrectionem intercedit; qua in re simul prolepsin quandam contineri supra diximus. Ait ergo apostolus: *Quilibet autem in proprio ordine: primitiæ Christus; postea ii qui sunt Christi, in adventu ejus.* In qua oratione desideratur verbum *resurgendi*, aut aliquod ejusdem significationis: quod quidem diverso & numero & tempore diversis subjectis accommodandum est. Perinde enim est, ac si dixisset: Quisque autem ordine ac tempore sibi conveniente resurgere debuit, aut porro debet. Christus quidem, qui cæterorum respectu, primitiarum rationem habere debebat, jam resurrexit: ii autem, qui sunt Christi, quique ad eum, tanquam reliqua messis ad primitias, spectant, postea demum, cum plenæ messis tempus adveniet, nempe in adventu ejus resurgent. Diximus autem, videri in his verbis objectionem occupari adversus veritatem resurrectionis nostræ seu mavis adversus argumentum, quo ejus veritatem hucusque adstruxerat. Poterat enim aliquis dicere; Si nos ad exemplum Christi resurgere debemus; qui fit, quod ex fidelibus adhuc nemo resurrexerit? cur non, quemadmodum Christus intra brevissimum tempus resurrexit, ita & fideles cæteri post mortem mox resurgunt, eumque proxime consequuntur? Respondet Paulus, ut id fiat non esse necesse, imo ne convenire quidem; & aliam hac in parte Christi, aliam nostræ resurrectionis rationem esse. Cum enim certus quidam sit inter Christum & reliquos fideles ordo, convenire, ut quisque suo ordine ac tempore resuscitetur.

Quod ut tanto fiat verisimilius, eadem, qua supra utitur metaphora, a primitiis frugum ducta; qua tacite nobis indicatur ratio, cur Christus primum resuscitari debuerit; cæteri vero omnes uno eodemque tempore, nempe tum, cum Christus adveniet. Etenim quemadmodum ex universis frugibus primum solæ decerpi solebant primitiæ, quæ ex Dei mandato decerpendæ erant, & ipsi offerendæ; reliquæ vero fruges universæ ad tempus messis reservabantur, ut simul quodammodo demeterentur, & in horreum colligerentur: (nam quod fieri posset, ut aliquid istarum in usus etiam vulgares ante messem decerperetur, ejus hic nulla habenda est ratio) sic ex universo fidelium cumulo, ac uberrima, ut ita dicam, segete, primum solum Christum tanquam primitias seligi, ac per resurrectionem Deo penitus consecrari fuit necesse; cæteri vero omnes ad idem messis tempus asservantur; quod quidem messis tempus erit in adventu Christi, seu, ut Christus ipse loquitur, Matth. 13.39, & deinceps in consummatione seculi.

Iam vero ut ipsius rei rationem pervestigemus; intelligendum est, Christum ideo primum, & quidem non multo post mortem suam, ad immortalem vitam resuscitari debuisse; quia is omnibus in ipsum credituris, ut sanctitatis, ita etiam felicitatis ipsam consecuturæ, exemplum in sese exhibere debuit: ut ita omnes cernentes, tum certam esse beatitatis viam, ab ipso ostensam, quandoquidem ipsemet eam ingressus, ad supremæ felicitatis & gloriæ metam pervenerit; tum illam felicitatem plane cælestem ac divinam esse; viam a Christo sibi ostensam alacriter & ipsi ingrederentur, & in ea usque ad extremum spiritum constanter persisterent.

Et hæc quidem ratio ad hunc nostrum locum maxime pertinet: quæ tamen etiam latius extendi potest. Etenim non tantum resurrectionis ac immortalitatis promissio, in Christi doctrina nobis proposita, resurrectione ipsius illustratur ac confirmatur; verum etiam doctrina ejus universa eadem resurrectione mirifice stabilitur: quemadmodum contra, nisi resurrectio Christi mortem ipsius fuisset consecuta, universa ipsius religio concidisset; quemadmodum superius vers. 14, & 17 dicentem apostolum audivimus.

Adde, quod Christus non tantum specimen felicitatis nostræ in seipso exhibere omnibus hominibus debuit: verum etiam universam salutis nostræ rationem, perpetuo gubernare, & eam ad exitum perducere; idque spei ac fidei nostræ tanto magis confirmandæ causa. Quare ipsum in Novi Fœderis initio resuscitari, & suprema potestate donari oportuit, ut omnia ipse hominibus suppeditaret, quæcunque iis ad salutem essent necessaria. Ad ea vero vel inprimis pertinebant, quæ ad apostolos divinis muneribus instruendos, atque ad ecclesiam extruendam primo requirebantur.

Satis jam apparet, cur Christum necesse fuerit ante omnes, & brevi post mortem suam tempore resuscitari. At cæterorum longe alia est ratio. (*a*) Nam etsi adhuc magis possemus confirmari in spe resurrectionis, si subinde alii atque alii ex mortuis resuscitarentur, & ejus rei argumenta aperta, ut resurrectionis Christi, extarent; tamen, id ut fiat, non convenit, quandoquidem Christi exemplum sufficere nobis potest; & si subinde plura eaque manifesta exempla accederent, id non esset suadere fidem, sed vel invitis etiam extorquere, vel potius ejus vim tollere. Quis enim diffidentiæ amplius foret locus? Ubi autem diffidentiæ ac dubitationi nullus est locus, vis fidei perit; & vix fides amplius dici meretur. Aliud enim est plane scire ac videri, aliud credere.

Præterea hoc pacto plurimum ad humanam felicitatem interesset, prius nasci ac denasci, & tempore alios antevertere: siquidem ii fidelium, qui prius essent vita functi, prius etiam resurgerent, ac felicitate sibi destinata potirentur. Itaque ii, qui multis ante mundi finem seculis vixissent fideles, tot seculorum felicitatem ante eos, qui sub mundi finem extituri essent, ob solum temporis antecessum præciperent. Deus autem tantum inter eos, ob solam temporis prærogativam, in pietatis præmio discrimen extare non vult. Quare omnes messis tempus, hoc est, adventum Christi vult expectare, ut simul omnes sua felicitate potiantur; ut ita, qui pietate æquales fuissent, præmio etiam ac felicitate pares essent, id enim divinæ sapientiæ est convenientius.

[*a*] *Cur non omnes fideles statim post mortem resuscitentur?*

Neque

Neque vero eſt, quod quis putet, hanc moram iis, qui prius e vita exceſſerint, moleſtam fore. A quibus enim abeſt ſenſus, ab iis & moleſtia. Unde etiam intelligitur, tempus illud, quod a morte ad reſurrectionem uſque fluit, reſpectu mortuorum pro nihilo æſtimandum eſſe; ita ut propemodum perinde ſit, ac ſi pii a morte ſtatim felicitate ſua potirentur. Omni enim medii temporis ſenſu exemto, ultimum vitæ hujus punctum, cum primo ſecuturæ vitæ momento, ſi ſenſum illorum ſpectes, connectitur. Unde porro ſequitur, perinde illis fore, ac ſi eodem tempore vixiſſent, ſeu vitam omnes uſque ad Chriſti adventum produxiſſent; id quod non obſcure etiam ſacræ literæ non uno loco indicant. Ita in maxima etiam temporis inæqualitate, æqualitas quædam inducitur, nec cujuſquam in adeunda ſuprema felicitate deterior evadit conditio. Indicaſſe id aliqua ex parte videtur D. Auctor epiſt. ad Hebr. in fine cap. XI, de iis loquens, qui ante Chriſtum Deo confiſi fuerunt, nec tamen id, quod nobis promiſſum eſt bonum, nimirum immortalitatem, fuerunt conſecuti, *quia* inquit, *Deus, de nobis*, nempe Chriſtianis, *melius quidpiam prævidit, ne ſine nobis perficerentur*, hoc eſt, immortales, ac vere beati evaderent. *Melius quippiam*, inquit, *de nobis prævidit*, non tam, ut videtur, quod illos hac in parte ſuperaturi ſimus; (niſi forte hoc ipſo nos illis exiſtimes antecellere, quod illi nos expectare, quamquam ſine ſua moleſtia, cogantur) quam quod melior nunc noſtra ſit conditio, quam futura fuiſſet, ſi abſque nobis illi evaſiſſent immortales, ſimpliciter quidem, ſi nobis excluſis tanto bono fuiſſent potiti, idque nobis quodammodo præripuiſſent: aliquo vero modo, ſi in tanta felicitate adeunda perfruendaque tanto nos tempore antevertiſſent. Quantum enim illis felicitatis acceſſiſſet, tantum deterior noſtra fuiſſet conditio.

Non attigimus autem hic illam ejus, qua de agimus, rei rationem, quod dilata in idem tempus piorum omnium reſuſcitatione, Chriſti, atque adeo ipſius quoque Dei gloriæ aliquo modo conſulitur. Tanto enim res erit illuſtrior, tantoque evidentius divina ſe in Chriſto exſeret potentia, quanto plures ſimul ab eo ad immortalitatem omnibus videntibus reſuſcitabuntur, atque ad cæleſtia gaudia perducentur. Aliter eveniret, ſi alii poſt alios reſuſcitarentur, & ad cæleſtem beatitatem perducerentur. Nam ſi id occulte fieret, cæteris hominibus minime animadvertentibus, admirationem in illis excitare vix poſſet: ſi cernentibus, tandem ipſa conſuetudine res propemodum vileſceret, ut taceam fidei materiem in tot fidei documentis, ut ſuperius jam diximus, quodammodo perire.

His ita explicatis, vix quicquam reſtat, quod ad illa verba apoſtoli explicanda pertineat: *poſtea illi, qui ſunt Chriſti, in adventu ipſius*. Nam primum ſatis liquet, quinam ſint ii, qui Chriſti hoc loco eſſe, ſeu ad Chriſtum, ut populus ad ſuum regem ac dominum, pertinere dicuntur. Sunt enim Chriſti omnes illi, qui Chriſti ſpiritum habent, quique adeo carnem crucifixerunt cum affectibus & concupiſcentiis. Nam, ut idem Paulus loquitur Rom. 8. 10, *ſi quis ſpiritum Chriſti non habet, is non eſt ejus:* unde poſtea infert: *ſi autem Chriſtus*, hoc eſt, ſpiritus Chriſti, *in vobis* ſcilicet habitat, *corpus quidem mortuum* [eſt] *propter peccatum*, hoc eſt, mortuum eſt peccato, ita ut peccatum ei amplius imperare, & eo pro arbitrio uti nequeat: *ſpiritus autem vita* [eſt] *propter juſtitiam*, hoc eſt, vivit, ut juſtitiam colat, eique ſe penitus accommodet. Quod ad Galatas cap. 5. 24 idem apoſtolus ita extulit: *Qui ſunt Chriſti, carnem crucifixerunt cum affectibus & concupiſcentiis*. Quanquam vero loca ea, quæ citavimus, de vi atque efficacia potius ſpiritus Chriſti in hominibus habitantis, quam de ipſo effectu loqui videantur: hoc in loco tamen, cum de reſurrectione agitur, quæ iis qui Chriſti ſunt, cum ipſo Chriſto ſit communis, ac porro ſupremam felicitatem illis afferat; pro conceſſo ſumitur, illos ita vixiſſe, prout ipſorum ſtatus & conditio, ſeu mavis religio, ac ſpiritus Chriſti in illis habitans exigebat, eoſque, ut alibi loquitur apoſtolus, Epheſ. 4. 1. Phil. 1. 27. Coloſſ. 1. 10. 1 Theſſ. 2. 12, digne ambulaſſe Domino, digne euangelio, digne Deo, qui ipſos vocaverat ad ſuum regnum & gloriam.

Idem intelligit apoſtolus 1 Theſſ. 4. 14, cum dicit: *Deum eos, qui obdormierunt per Jeſum*, (hoc eſt ſecundum præſcriptum Jeſu Chriſti, ſeu cum religione Jeſu Chriſti, eam uſque ad ipſam mortem firmiter retinentes, & ei convenienter viventes) *actarum* ſeu *ducturum*, hoc eſt, e morte reducturum, vel collecturum, *una cum ipſo*.

Ex his autem intelligi poteſt, Chriſtianis hominibus proprie deſtinatam eſſe illam glorioſam reſurrectionem, & ad eos peculiari quodam jure pertinere; ad eos autem, qui ante Chriſtum vixerunt, non eodem jure: cum iis felicitas iſta non fuerit aperte promiſſa. Perinde ergo accidet, atque in convivio, ad quod certi hoſpites fuerint invitati, quibus tamen plures poſtea, hoſpitis liberalitate, accedant convivæ. Convivium quidem eorum cauſſa, qui invitati fuerant, vel ſolum, vel præcipue videtur paratum, ſed eo non minus perfrui poſſunt etiam non invitati, quos paterfamilias adhibere fuerit dignatus.

Deinde quod ait Paulus, *in adventu Chriſti* demum reſurrecturos eſſe homines Chriſtianos, cauſam jam magna ex parte vidimus. Nam ſi omnes ſimul reſurgere debent, quicunque in Chriſtum vere crediderunt, aut porro crediturі ſunt, uti oſtendimus; ante Chriſti adventum reſurgere non debent. Ad illud enim usque tempus fides durabit, aut durare ex Dei Chriſtique conſilio debet. Cur autem non ulterius ſit ea res differenda, res ſatis eſt clara: quandoquidem Chriſtus non niſi in eum finem apparere debet, ut unicuique pro meritis reddat præmia; & ſic pios quidem immortalitate donet, impios vero æterno illo igne cruciet. Adde, quod neceſſe eſt tum fidei vim ceſſare, cum Chriſtus ſeſe manifeſte, atque adeo glorioſe conſpiciendum præbebit, ut nemo de ejus divinitate, nemo de religionis ipſius veritate dubitare ulla ratione queat; & ſic nullum amplius probitatis aut virtutis ſpecimen edere poſſit is, qui ipſi fidem adhibeat, & religionem ipſius ſanctiſſimam eſſe ſibi perſuadeat. Quare cum nullus amplius genuinæ fidei indoli relinquatur locus, & porro nec obedientiæ, quam quis tum demum Chriſto velit præſtare; nil reſtat aliud, quam ut præmium fidei ac obedientiæ piis reddatur, quod quidem per reſurrectionem continget; cæteri vero omnes contumaciæ & inobedientiæ ſuæ dent pœnas.

Voluit autem Deus, ut Chriſtus hunc ipſum in finem aliquando de cælo deſcenderet, ut non piis tantum, ſed & impiis appareret, Ieſum eſſe Chriſtum, filium

illum hominis, quem eo usque contempsissent, & cui se submittere noluissent, eum esse, qui digna cujusque factis præmia & decernat, & tribuat, & per quem Deus rem, qua nulla alia major ne cogitari quidem potest, exequatur. Quod ut impiis dolorem augebit, & æquitatem supplicii, quod laturi sunt, ostendet; (quandoquidem cernent, quam impie Christo fuerint adversati) ita contra piis lætitiam aliquomodo augebit: ipsi autem Christo ac porro etiam Deo, summum conciliabit honorem ac gloriam.

Absolvimus hucusque primum argumentum, quo apostolus resurrectionis nostræ ueritatem adstruit; quod quidem inter omnia est potissimum: cui tamen, ut vidimus, quædam sunt inserta, ad fundamentum ejus, hoc est, ad resurrectionem Christi confirmandam, quæ ipsa per se ad resurrectionem fidelium adstruendam satis habent virium.

Sequitur nunc apud apostolum quædam veluti digressio, cujus initium est vers. 24, & extenditur usque ad vers. 28. Ita enim apostolus a re proposita divertit, ut nihilominus ab ea non penitus discedat. qua de causa non simpliciter digressionem, sed quandam veluti digressionem esse diximus. Etenim facta mentione resurrectionis hominum Christianorum, quæ in adventu Christi futura sit, subjicit statim, quid adventum illum Christi, & Christianorum resurrectionem sit subsecuturum. Quod dum facit, partim illustrat superiora a consequentibus; partim etiam objectioni cuidam tacitæ, vel saltem quæstioni, quæ hic non injuria moveri poterat, occurrit ac respondet; partim denique novum argumentum, quo & resurrectio nostra: & illius tempus, quanquam illa inprimis, demonstratur. Interim tamen verba, quæ sequuntur vers. 29, cum antecedentibus collata, indicant; ea quæ præcesserunt, veluti in parenthesi esse legenda, & præter cæterorum argumentorum filum atque ordinem quodammodo esse posita. Satis enim apparet, verba versiculi 29, rectius cohærere cum vers. 23, quam cum iis quæ proxime præcesserant. Ita namque recte junxeris hæc verba: *postea illi, qui sunt Christi, in adventu ejus*, scil. resurgent. *alioqui quid ii facient, qui pro mortuis baptizantur*? At cum iis, quæ proxime dicta fuerant, nempe quod *Filius, omnibus sibi subjectis, ipsemet sit subjiciendus ei, qui illi subjecit omnia, ut sit Deus omnia in omnibus*, non cohærent, quod ad sensum attinet, illa: *alioqui quid facient illi, qui pro mortuis baptizantur*? Quanquam cum paulo ante, ubi de abolitione mortis fit mentio, argumentum resurrectionis nostræ contineatur, quemadmodum jam innuimus, & postea explicabimus; ideo etiam cum iis aliquo modo cohærere possunt. Sed jam ad rem ipsam accedamus.

Tria videtur apostolus afferre, resurrectionem nostram, atque adeo etiam adventum Christi consecutura: quorum unum tamen potissimum videtur spectasse; in quo & incipit, & quodammodo finit orationem. Id vero est finis regni Christi; qui idem est cum traditione regni, ac subjectione sui ipsius Deo ac patri. Reliquorum duorum alterum hujus est antecedens, ac requisitum quoddam necessarium, nempe subjectio plena rerum omnium Christo; in qua continetur abolitio omnium ipsius hostium, atque adeo etiam mortis: alterum vero est traditionis illius regni finis ac consequens, nempe, ut Deus sit omnia in omnibus, seu, ut postea intelligemus, Deus ipse omnia per se administret atque gubernet. Sed hoc posterius, quod inter ista tria postremum est, apostolus breviter tantum attigit; reliqua duo fusius est persecutus: quia ad institutum ejus magis pertinent, & argumentum suppeditant, ad resurrectionem nostram confirmandam. Quanquam magis huc pertinet id, quod secundo loco positum est, nempe subjectio hostium Christi sub ipsius pedes, eorumque abolitio. Sed jam singula videamus.

Vers. 24. Primum eorum, quæ diximus, exponitur ibi: *Postea finis, cum tradiderit regnum Deo & patri*: quod infra repeti paulo ante indicavimus.

Antequam autem ipsa verba penitius inspiciamus, videndum est, quomodo ea cum superioribus nectantur. Etsi enim ea digressionem quandam continere diximus; nihilominus tamen nexum esse aliquem inter ea & superiora, supra asseruimus.

Duplici ergo ratione connecti possunt: Prior, quæ ab interpretibus nonnullis traditur, est, ut sit occupatio cujusdam quæstionis, quæ hic moveri posset. Cum enim apostolus dixisset, eos, qui sunt Christi, in adventu ipsius resurrecturos esse; quærere quispiam poterat: quid ergo postea futurum est? num idem erit rerum status, qui nunc est? Respondet apostolus, post illud tempus finem fore regni Christi, quod nunc administrat; finem etiam fore omnium hostium Christi. Quanquam ii, quibus hæc connectendi ratio placet, vocem *finis* de fine hujus seculi, & status in hoc mundo præsentis accipere malunt, censentes, apostolum ideo hæc dicere, ne quis arbitretur, Christianos post suam resurrectionem in hoc mundo iterum victuros, ac hostibus suis, a quibus nunc premuntur, denuo futuros obnoxios.

Posterior connectendi ratio, quæ nobis magis probatur, hæc est, ut apostolus censeatur dicti præcedentis rationem quandam afferre, & tacitæ cuidam objectioni occurrere. Poterat enim aliquis dicere; Cur in adventu Christi resuscitandos affirmas eos, qui sunt Christi? cur non ante, vel post? Respondet apostolus, ideo in adventu Christi id fieri debere, quia postea statim sit subsecuturus finis regni ipsius. Jam vero non potest regnum Christi finiri, nisi prius omnes ipsius hostes, atque adeo etiam mors penitus ipsi fuerit subjecta aut deleta: quod non alia ratione fit, quam quatenus in fidelibus ipsius per resurrectionem extinguetur. Eatenus enim tantum, Christi hostis est, & porro eatenus tantum ei est subjicienda, atque extinguenda. Constat ergo, post Christi adventum demum, hoc est, postquam is e cælo, ad nos, atque inde in cælum denuo redierit, id fieri non debere. Cur vero id antea non fiat, ejus rei causa indicatur ab apostolo, dum ait, *ultimum hostem aboleri mortem*. Nam si ante adventum Christi fideles resuscitarentur, & sic mors, quatenbs Christi hostis est, deleretur, non ultima deleretur. Plurimi enim alii hostes Christi in adventu demum ipsius penitus illi subjicientur ac delebuntur. Hæc connectendi ratio quam sit dictis apostoli consentanea, res ipsa indicat: ita ut vix dubitari queat, hanc priori esse præferendam.

Jam ergo ad verborum ipsorum sensum veniamus, qui aliqua ex parte jam est indicatus. Nomen enim *Finis* nobis videtur de fine regni Christi potius, quam de fine alterius alicujus rei intelligendum; vel saltem de fine rei illius, in qua Christi regnum, tanquam pars quædam, contineatur.

Triplici

Triplici enim potiſſimum ratione vox *Finis* ac accipi hic poſſe videtur. Primum de fine mundi, ſeu ſeculi ac ſtatus rerum præſentis, nulla religionis habita ratione. Deinde de fine regni Chriſti. Tertio de fine rerum omnium ſaluti noſtræ aliqua ratione ſubſervientium, ſeu præſentis illius rerum ſtatus, quæ ad religionem aliquo modo referuntur. Refertur autem & præſens Chriſti regnum, quod fidei ac ſpei fulciendæ, ſalutique noſtræ ad exitum perducendæ a Deo deſtinatum eſt.

Prima ſignificatio non admodum ad rem pertinere videtur: niſi forte priorem potius, quam poſteriorem, hæc verba cum ſuperioribus connectendi rationem ſequi malis.

Poſteriores duæ inter ſe valde conſentiunt, & utramvis ſequaris, nihil aberraveris; cum utrobique Chriſti regni finis indicetur, qui ad rem maxime pertinet. Illud tamen obſtare videtur, quo minus de regno Chriſti nominatim vox *finis* accipi queat: primo quod mentio regni Chriſti non præceſſerit; vox autem *finis* abſolute ſit poſita, ac proinde ex materia ſubjecta demum colligenda. Deinde quod videantur obſtare ſequentia: *cum tradiderit regnum Deo & Patri.* Etenim ſi in præcedentibus ſubaudias tacite regnum Chriſti, videretur quædam eſſe in verbis apoſtoli redundantia. Ita enim loqui cenſeretur: *poſtea finis regni Chriſti, cum tradiderit*, aut *tradet regnum Deo & Patri.* Atqui traditio illa regni cum ejuſdem fine reipſa idem eſt.

Sed prior ratio, quæ etiam primæ ſententiæ objici poteſt, & quidem multo magis, quam ſecundæ, haud difficulter ſolvitur. Primum enim, etiamſi vocem *finis* abſolute poſitam dicamus, materia tamen ſubjecta ad regnum Chriſti non obſcure nos ducit; partim quidem, quia mentio jam facta fuit reſurrectionis eorum qui Chriſti ſunt, & ipſius Chriſti adventus: quæ res adeo ad regnum Chriſti pertinent, ut *regni* ipſius nomine deſignentur aut comprehendantur 2 Tim. 4. 1; partim vero, quia in proxime ſequentibus traditio regni illius expreſſe commemoratur, & quouſque Chriſtus regnare debeat, ſeu quando ſit futurus regni illius finis, docetur; ut ipſe apoſtolus oſtendere videatur, de regni Chriſti fine ſe hic loqui. Deinde reſponderi poteſt, vocem finis hic abſolute poſitam non eſſe, nec tacite ſubaudiendam vocem *regni*; ſed aperte adjici talem finis illius deſcriptionem, quæ idem ſignificet, ac ſi expreſſe fuiſſet dictum, tunc fore finem regni Chriſti. Id autem fiet, ſi ita verba apoſtoli ſumas, ac ſi dixiſſet: poſtea ſequetur ille finis, quo traditurus eſt, vel tradere debet Chriſtus regnum Deo & Patri, poſtquam nimirum aboleverit omnem principatum. Sic adverbium ὅταν, pronominis relativi vim quodammodo habebit.

Hoc ſi admittatur, ſatisfiet etiam poſteriori objectioni, omniſque tolletur redundantia aut nugatio, quam ſenſus ille videbatur inducere, ſiquidem poſt vocem *finis* nomen *regni Chriſti* non erit ſubaudiendum. Sed eadem objectio hoc quoque modo tolli poteſt, ut dicamus, etiamſi idem ſint finis regni Chriſti, & traditio regni Deo facta; ratione tamen duo illa differre, & ignorari a quopiam potuiſſe, utrum hoc cum illo neceſſario ſit conjunctum; ita ut merito verba illa fuerint adjecta, *cum tradiderit regnum Deo & Patri*, etiamſi in prioribus ſubaudiatur vox *regni Chriſti* poſt nomen *finis*. Poteſt enim aliquis deſinere regnare, etiamſi regnum alteri non tradat; & natura rei inſpecta, poſſet Chriſtus, ſi Deus ita vellet, alii cuipiam regnum, ut loquuntur, reſignare, præter ipſum. Quare non redundant ſequentia verba, ſed utiliter ſunt ab apoſtolo adjecta: non tantum ut plenius intelligeretur, de cujus rei fine eſſet ſermo; verum etiam ut pateret, non ita ceſſaturum Chriſti regnum, ut fideles jam porro ſub nullo regno atque imperio ſint; ſed ut ſub imperio ſint ipſius Dei, ut ita Deus ſit omnia in omnibus, quemadmodum infra loquitur. Et hæc poſterior reſponſio fortaſſe tutior eſt. Nam prior propter particulam ὅταν, quæ paulo poſt iterum occurrit, aliquanto durior eſſe videtur.

Satis de voce *finis* dictum eſt: ſequitur, ut illa quoque breviter explicemus, quæ ſubjiciuntur, nempe: *cum tradiderit*, vel *tradet regnum Deo & Patri.*

Vox *regni* hoc loco pro vero imperio ac gubernandi poteſtate, eaque ſuo modo ſumma, quam ἀυτοκρατορα Græci vocant, accipienda eſt; non vero per metaphoram quandam, aut ſynecdochen ſpeciei, pro felicitate, aut ſtatu glorioſo. Nam Chriſtus felicitatem ſuam, ac ſtatum glorioſum generalius ita dictum, Deo non tradet; ac proinde hoc ſignificatu in æternum regnaturus eſt. Unde apoſtolus affirmat 2 Tim. 2. 12. nos una cum Chriſto regnaturos, nempe poſt reſurrectionem; & Chriſtus ipſe affirmat, eos qui vicerint, una ſecum ſeſſuros in throno ſuo Apoc. 3. 21. Quibus alia ſimilia leguntur alibi. Vide inter cætera Rom. 8. 17.

Verbum autem *tradendi* hoc loco id ſignificat, quod vulgo dicere ſolent, reſignare: quo pacto, verbi gratia, dux bellicus poteſtatem a rege acceptam, & illius nomine ac vice adminiſtratam, tradit Regi, eique reſignat, cum eam ita deponit, ut ea jam tota atque in ſolidum ad Regem redeat, quæ antea ipſi fuerat communicata a Rege. Alia nempe ratione Rex Duci poteſtatem illam tradere; aliter Dux Regi, dicitur. Rex enim Duci poteſtatem tradere dicitur, quia eam illi per ſe non habenti impertit ac concedit; quod niſi faceret, dux eam ſibi ſumere, & uſurpare jure non poſſet: Dux vero eam dicitur tradere Regi, non quod Rex eam per ſe non habeat, aut habuerit, etiam eo tempore, cum eam dux ille adhuc uſurparet a Rege ſibi conceſſam; (poterat enim Rex etiam per ſe imperatorium munus obire, aut alium quempiam ducem, alii cuidam bello gerendo præficere) ſed quod, cum poteſtas ea antea non penes ſolum eſſet Regem, adeoque non a ſolo Rege exerceretur, ſed etiam Duci illi eſſet communicata; poſtea ad ſolum Regem redeat, & jam in ipſo penitus reſideat, & ab eo ſolo, ſi neminem in poſterum alium participem illius reddere placeat, adminiſtretur.

Hoc ergo modo Chriſtus regnum *Deo & patri*, hoc eſt, Deo illi, qui pater eſt, (vocula enim &, ut alibi ſæpe, non res aut perſonas diverſas, ſed diverſas ejuſdem perſonæ deſcriptiones connectit; ſeu explicandi potius, quam copulandi vim habet) tradet: ut nimirum ſummam illam poteſtatem ac imperium in omnia, ſibi a patre conceſſum, deponat, & patri jam penitus adminiſtrandum relinquat; quod antea ipſe una cum patre, ex ipſius dono ac conceſſu, adminiſtravit: ut eo totum redeat, unde promanaverat.

Quare vehementer falluntur ii, qui eo modo putant Chriſtum regnum traditurum Deo patri ſuo, quo Deus Chriſto omnia tradidiſſe dicitur, Matth. xi. 27: cum ſacræ literæ plurimis in locis apertiſſime doceant, Deum Chriſto omnia ex mera benevolentia, & ſuo er-

ga eum amore, dediſſe aut donaſſe; & tanquam ſuperiorem cum inferiore; tanquam eum, qui omni rerum copia per ſe inſtructus eſſet, cum eo, qui iis per ſe careret, egiſſe; & Chriſtum precibus & obedientia ſua, maxime ea, quam in morte ſubeunda Deo præſtitit, iſta a Patre ſuo impetraſſe. At hoc pacto Chriſtus nullo modo Patri ſuo regnum tradere poteſt.

Similiter agunt illi, qui eodem modo volunt Deum a Chriſto, & Chriſtum a Deo glorificatum: quos ſi ſequi deberemus, ſtatuendum etiam eſſet, nos eo modo Deum glorificaturos, quo Deus nos glorificat, aut glorificaturus eſt, cum utrumque in ſacris literis dicatur. Quod quam abſurdum, atque adeo blaſphemum ſit, nihil attinet dicere. Modus nempe & ſignificatio ſpecialis vocabulorum ſæpe ex natura rerum ſubjectarum intelligenda eſt.

His ita explicatis, poſſemus ulterius pergere, niſi objectiones quædam nobis eſſent diluendæ, quæ ſententiæ huic planiſſimæ objici ſolent ab iis, qui præjudicatis opinionibus ducuntur. Objicitur ergo

Primum illud, quod angelus Luc. 1. 33. ait, Chriſtum regnaturum in æternum, & regni ejus finem non fore.

Deinde, indignam hanc videri, & admodum abſurdam, ut loquuntur, degradationem, ſeu dignitatis tantæ privationem.

Cum quo conjunctum illud eſt, quod videatur ſecuturum, Chriſtum tunc Deum non amplius futurum; quandoquidem propter tantum imperium ac poteſtatem, quam nunc habet, Deus dicatur.

Ad primum jam alibi a noſtris reſponſum eſt; nempe æternitatem illam regni Chriſti, atque adeo excluſionem finis, ſeu termini, ad materiam ſubjectam eſſe referendam, atque ad naturam regni illius, ſeu mavis parentium ac ſubjectorum, ad quos regnum Chriſti refertur. Dicitur enim ibi, Chriſto datum iri thronum Davidis Patris ipſius, eumque regnaturum ſuper domum ſeu familiam Jacobi in æternum, & regni ejus non fore finem. Intelligendum eſt ergo, tam diu Chriſtum regnaturum, quam diu progenies Jacobi revera extabit, ſive illo nomine gentem illam nominatim intelligas, quæ a Jacobo ſecundum carnem ortum ducit; ſive ſpiritualem Iſraelis progeniem, hoc eſt, Chriſti populum atque eccleſiam in his terris degentem, & Iſraelis fidem ac pietatem æmulantem. Opponitur nempe hic Chriſti regnum tacite regnis mundanis, atque adeo etiam imperiis ipſorum populi Iſraelitici regum; qui ſinguli, durante adhuc populo, regnare ceſſarunt, vel morte vel vi prohibiti, & ad alios ſuam poteſtatem tranſmiſerunt. Quod in Chriſto locum habet nullum. Simile plane eſt illud, quod de ſacerdotio Chriſti legimus, quod & in æternum duraturum, & ἀπαράβατον eſſe, hoc eſt tale, quod in alium ttansire nequeat, ſecus quam Leviticum ſacerdotium, divinus Autor ad Hebræos teſtatur; ac inprimis cap. 7, cum alioqui dubitari nequeat, peccato prorſus abolito, & Chriſtianis omnibus jam plene ac perfecte expiatis, nullum ei amplius locum fore.

Idem ergo de regno Chriſti, quod a ſacerdotio ratione tantum differre alibi docuimus, ſtatuendum eſt. Eſt enim illud deſtinatum ſaluti noſtræ ad exitum perducendæ, Joh. 17. 2,3. Act. 5. 31. Eph. 1. 22,23. cap. 4. 10; & ſpei ac fiduciæ noſtræ ſulciendæ; quemadmodum inter alia Petrus indicavit 1 Epiſt. cap. 1. verſu 21. Quare ſalute noſtra ad exitum perducta, cum jam fides ac ſpes ceſſabunt; quod fiet poſt reſurrectionem, nobis in cælum perductis, nihil amplius opus erit iſto medio, quod hunc tantum finem, &, quæ inde reſultat, Dei gloriam ſibi habebat propoſitam.

Ad ſecundum reſpondemus, nullam hanc eſſe degradationem, aut de divinitate dejectionem, rebus omnibus feliciter ſummaque cum laude ad exitum perductis, poteſtatem atque imperium, quod earum perficiendarum cauſa tantum acceperis, reddere ei, a quo acceperis. Certe dux, qui poteſtatem belli certi gerendi a Rege accepit, non cenſetur de dignitate dejici, aut ullo vel minimo dedecore affici, cum, bello eo feliciter confecto, imperium regi ſuo reddit. Præterquam enim quod non cenſetur is de dignitate dejici, qui tempore eo, quod poteſtati illius præfinitum erat, finito atque exacto, eam volens deponit; gloria etiam rerum geſtarum, & finis, ob quem poteſtas illa ei data fuerat, obtentus, in locum imperii ac poteſtatis, quæ medii tantum rationem habebat, ſuccedit, & imperium apud eos, qui rem recte æſtimant, abunde compenſat.

Ex quo etiam intelligere licet, beatitatem Chriſti, cujus pars aliqua in divino hoc imperio, quo nunc potitur, conſiſtit, eo depoſito, nequaquam imminutum iri: ſiquidem, ut diximus, finis illius imperii, nempe ſalus eorum omnium, qui in ipſum crediderint, cujus cauſa mortem etiam duriſſimam aliquando ſuſtinuit, & cui perficiendæ nunc perpetuo invigilat; ac porro etiam gloria, quæ ex re tanta ad ipſum manat, perpetuo duratnra, abunde compenſabit imperium illud & honorem, qui imperii illius cauſa ipſi nunc exhibetur. Eſt enim finis optabilior mediis; eoque obtento, media, niſi forte alium adhuc uſum habeant, ne appetimus quidem, Quodſi quis contra exiſtimet, eum neceſſe eſt ſtatuere, Chriſtum, qui eccleſiæ ſponſus eſt, præferre præparatoria, ut ita dicam, nuptiarum, nuptiis ipſis; & malle ſponſam ſuam unice dilectam cernere perpetuo afflictam, & ſub gravi malorum pondere gementem, & exquiſitis cruciatibus ſubjectam, dummodo ipſe imperio potiatur; quam depoſito imperio, eam glorioſam beatamque in cæleſti, ut ita dicam, thalamo ſecum habere, cum eaque nunquam finiendis gaudiis perfrui. Quod quam abſurdum ſit de Chriſto cogitare, quivis per ſe cernere poteſt.

Ad tertium reſpondemus, haudquaquam ſecuturum, ut Chriſtus tum temporis Deus eſſe deſinat. Etſi enim Chriſtus ob imperium, quo nunc potitur, Deus eſt: non tamen hæc ejuſmodi Deitatis ratio eſt, qua remota is Deus amplius dici nequeat. Videmus ſane Chriſtum etiam antequam hoc imperio potiretur, Deum jure appellari potuiſſe, atque adeo appellatum fuiſſe; quemadmodum apparet ex initio euangelii Johannis cap. 10. verſ. 34, & ſequentibus. Neque vero credendum eſt, Chriſtum poſt imperium hoc, quo nunc potitur, depoſitum, minus habiturum dignitatis ac juris ad Dei titulum uſurpandum quam olim habuit, cum in terra mortalis degeret. Imo eum longe majorem ac ſublimiorem fore omnino conſentaneum eſt.

Quod antequam plenius explicemus, id tantum argumentum proferre libet, quod cuivis ſufficere debet,

debet, ut credat, Christum post redditum Deo regnum, Deum nihilominus fore; quod Angeli generatim omnes dii in sacris literis appellentur: quemadmodum manifeste ostendunt verba Psal. 8. 6, & 97. 7, ubi in Hebræo est nomen Deorum, pro quo Autor epistolæ ad Hebræos Hebr. 1. 6, & 2. ℣. 7, una cum Græcis veteris fœderis interpretibus apertissime reponit angelos.

Jam vero quis negare audeat, Christo, post regnum illud suum depositum, nomen illud dignitatis competiturum, quod angelis generatim omnibus competat? cum potius statuendum sit, Christum omnibus omnino angelis, atque adeo omnibus cælestis illius hierarchiæ membris in æternum præstantiorem ac superiorem fore. Nam non modo, ut id fiat, nihil prohibet, sed etiam ita hoc, & amori Dei erga Christum paterno, & sapientiæ ipsius consentanerum est, ut ejus contrarium plane absurdum censeri debeat.

Nihil prohibere ex eo patet, quod nihil vetet quo minus is, qui aliis cum summa potestate non amplius præest, nihilominus tamen dignitate ac autoritate multum iis antecedat. Imo nulla unquam videtur esse tanta paritas, quin vel unus, vel plures reliquis omnibus, qui cæteroquin potestate pares censendi sunt, anteeant.

Id autem divino erga Christum amori ejusdemque sapientiæ plane esse consentaneum, inde patet; quod videamus inter angelos, licet sub Christi ac Dei imperio constitutos, esse multos dignitatis, imo etiam potestatis atque imperii cujusdam gradus. Unde videmus alios appellari principatus seu principes, alios potestates, alios virtutes; & aliis tribui thronos, qui imperiorum sunt proprii; aliis dominia, ut liquet ex Eph. 1. 21, & 3. 10. Colos. 1. 16, & 2. 10, qua de re nonnihil paulo post dicendum erit, habita angelorum malorum ratione, à Christo abolendorum, in quibus similia reperiuntur potestatis discrimina. Et sane ordo in tanta multitudine, tantisque exercitibus, tale discrimen omnino videtur exigere. Neque enim in hierarchia est ἀταξία seu confusio; sed ordo potius exactissimus. Unde facile colligere licet, simile quidpiam etiam inter fideles, cum ad immortalitatem pervenient, fore: id quod etiam nonnulla sacrarum literarum loca innuunt Matth. 19. 28. xx. 23, 26, & deinceps. Luc. 19. 16, & seqq. Quid enim mirum, si ii, qui ἰσάγγελοι erunt, & cum iis in cælestibus sedibus penitus conjungentur, ad angelorum modum in certos ordines redigantur, & similes habeant principes, duces, atque antesigna nos.

Porro autem, quemnam consentaneum est inter omnes hierarchiæ illius principes ordinem ac familiam ducturum, & cæteris omnibus autoritate antecessurum, ac simul istius partis hierarchiæ, quæ ex Christianis, seu fidelibus hominibus constabit, principatum obtenturum, præter Christum, unigenitum ac charissimum Dei filium, Deo nunc imperio parem omniumque & angelorum & hominum regem, caput, ac Dominum? Neque enim convenit, neque adeo fieri solet ut ii qui maxima imperia gesserunt, neque gratia suorum principum ulla ex parte exciderunt, ab illis mox in infimorum censum redigantur, etiamsi tandem imperia deposuerint; imo quam diu gratia apud imperantes florent, principem inter alios locum obtinere solent. Jam vero affectus Dei Patris erga Christum haudquaquam imminuetur, postquam is tantum imperium deposuerit; cum hujus rei causa ne fingi quidem possit. Quare credendum est, Christum, utut omnibus absolute, quemadmodum hoc fit tempore, non imperet: semper tamen primum post Deum fore; & utut forte toti hierarchiæ cælesti non ita præsit, quemadmodum nunc aliquis angelorum princeps suæ legioni sive uni, sive pluribus; nihilominus autoritate reliquis omnibus principibus fore præstantiorem ac dignitate superiorem. Illius autem partis hierarchiæ, quæ ex hominibus constabit, per ipsum Christum ad tantam felicitatem ac gloriam perductis, consentaneum est eum fore principem eo modo quo Archangeli suarum legionum. Nam ipse eorum secundum Deum spiritualis pater est: Pater autem inter filios, naturæ quodam jure principatum obtinet, etiamsi tandem filii emancipentur, & sui quodammodo juris evadant. Is qui nos omnes redemit, ac sanguine suo sibi acquisivit, quique nos nunc ad immortalitatem præparat ac conservat, eam nobis aliquando re ipsa daturus, beneficio hoc æternum duraturo æternum etiam sibi tenebit adstrictos atque obligatos, ac juris illius dominici, quod nunc in nos habet, reliquias, hoc est autoritatem ac principatum inter omnes perpetuo tenebit. Ecquis enim ultro ac libentissime coram eo se non demitteret, & primas ei sponte sua non concederet, à quo beneficio vere immortali se affectum esse, non jam amplius credat, sed sentiat, ac æternum gaudeat? ut ne videatur quidem aliter fieri posse: cum reverentia, quam beneficii hujus magnitudo exigit, quaque omnes Christum prosequuntur, principatum hunc omnino postulare videatur.

Vidimus hucusque quomodo apostolus primum istorum trium, quæ supra enumeravimus, proposuerit: sequitur, ut videamus, quomodo id ipsum confirmet. Id autem facit in sequentibus usque ad versum 28, in quibus continetur secundum ex tribus istis, quæ Paulum hic docere superius diximus. Agitur enim hic inprimis de subjectione omnium hostium sub Christi pedes, & ex ea demonstratur, Christum tunc regnum hoc suum depositurum, seu Deo Patri suo redditurum, seque illi subjecturum. Ita ergo argumentari videtur apostolus: Cum Christus omnes suos hostes sibi subjecerit, non est amplius regnaturus; seu, quod perinde est, regnum Patri suo est traditurus. Atqui tunc, cum fideles suos ex mortuis resuscitabit, omnes suos hostes pedibus suis subjiciet. Quare tunc temporis regnare desinet, seu regnum Deo tradet, eique se subjiciet.

Majoris propositionis sententia continetur primum vers. 25, qui fundamentum quoddam est ratiocinationis hujus apostolicæ, ubi ait: *Oportet enim eum regnare, donec posuerit omnes inimicos suos sub pedes suos.* Deinde vers. 28, ubi ait: *cum vero ei subjecta fuerint omnia, tunc & ipse filius subjicietur ei, qui subjecit ipsi omnia.* Sententiam autem majoris dicimus etiam hic contineri: quia subjectio omnium, etiam subjectionem hostium includit.

Minoris autem propositionis sententia, licet non omnino plene, continetur verbis illis vers. 24: *postquam aboleverit omnem principatum, & omnem potestatem, & virtutem*; ejusque probatio subjicitur vers. demum 26, *ultimus hostis abolebitur mors.*

Utramque autem propositionem aliqua ratione confirmat, & prolepsi quadam amplificat vers. 27, *omnia enim subjecit sub pedes ejus*, &c.

Postquam vidimus ordinem partium in argumenta-

tione apoſtolica ; nunc ſingula verba, eo, quo in textu jacent, ordine, videamus.

Primo ergo loco occurrunt illa, quæ diximus, minoris propoſitionis ſive aſſumtionis ſententiam aliqua ex parte continere; nempe, *poſtquam aboleverit omnem principatum, & omnem poteſtatem, & virtutem.* Ideo autem diximus ex parte tantum ſententiam minoris his verbis contineri, quia principatus, poteſtates, ac virtutes illæ, non ſunt Chriſti hoſtes omnes, ſed certum tantum hoſtium Chriſti genus: ſiquidem paulo poſt mors quoque inter hoſtes Chriſti numeratur, quæ ex illorum principatuum, poteſtatum, ac virtutum numero non eſt. Interim tamen cum illi inter hoſtes Chriſti proprie dictos primum teneant locum, ſintque omnium cæterorum potentiſſimi; recte intelligitur, omnes Chriſti hoſtes ipſi tunc ſubjectum iri, cum hoc hoſtium genus ei penitus ſubjicietur. Quod ſi tamen forte quiſpiam hac de re dubitaverit; illi probatio, quam verſ. 26 contineri diximus, ſatisfaciet.

Sed ut verba paulo propius intueamur, primo videndum, quidnam per *principatus*, *poteſtates*, ac *virtutes* illas intelligendum ſit: deinde quo pacto ſint abolendi.

Quod ad prius attinet; animadvertendum primum, voces abſtractas pro concretis eſſe poſitas, hoc eſt, *principatus* pro principibus, *poteſtates* ac *virtutes* pro iis, qui poteſtate ac virtute ſunt præditi ac inſtructi: id quod alibi in iiſdem vocabulis non ſemel accidit. Vide loca ſuperius commemorata Epheſ. 1. 21, & cap. 3. 10, & 6. 12. Coloſſ. 1. 16, & 2. 10, 15. 1. Pet. 3. 22, quibus adde, Rom. 13. 1. Tit. 3. 1.

Deinde animadvertendum eſt, etiamſi hoc loco commemoretur *omnis principatus omniſque poteſtas & virtus* ſeu *potentia*: ea tamen verba omnino reſtringenda eſſe ad principatus, poteſtates, ac virtutes ſeu potentias Chriſto adverſas. Demonſtrat hoc manifeſte quod ſubjicitur: *oportet enim regnare, donec poſuerit omnes inimicos ſub pedes ejus* vel *ſuos*. Neceſſe ergo eſt, illos principes, itemque poteſtate aut potentia præditos, de quibus hic ſermo eſt, in numero hoſtium Chriſti contineri; & in adventu Chriſti eatenus ſub pedes ejus poſitum iri, quatenus abolebuntur. Quanquam etiam hæc ipſa, de quibus agimus, verba, id ſatis indicant. Nam Chriſtus in adventu ſuo haudquaquam abolebit principes, & poteſtate ac virtute præditos in exercitu angelico. Quod enim hic aliqui de muneris ipſorum abolitione diſſerunt; id & a loco alienum eſt; (neque enim poteſtates, principatus, ac virtutes angelorum bonorum Chriſti hoſtes ſunt: cum ne malorum quidem poteſtates ac virtutes in hoſtium illorum numero cenſendæ ſint, ſed perſonæ illis rebus præditæ) & nullo modo credibile eſt, imo plane abſurdum, Dominum Jeſum in adventu ſuo, cum ipſemet in voce Archangeli, ut Paulus alibi loquitur 2 Theſſ. 4. 16, de cælo deſcendet, principatum bonorum angelorum abolicturum; cujus rei ratio ne fingi quidem poteſt

Jam vero duplicis generis ſunt principes iſti, itemque poteſtate ac virtute præditi, qui Chriſti ſunt inimici: alii enim ſunt ex numero malorum ſpirituum; alii ex numero hominum; multi nimirum reges, aliique magiſtratus, qui Chriſtianos premunt ac perſequuntur. Et hi quidem omnes intelligi poſſunt: ſed conſentaneum tamen eſt, ſi non ſoli principatus, poteſtates, ac potentiæ diabolicæ hic deſignentur, has ſaltem potiſſimum intelligendas eſſe; eam maximeque ob

cauſam, quod voces hæ omnium creberrime apud Paulum de angelis, ſive bonis, ſive malis, uſurpentur; præſertim cum vel omnes, vel ſaltem duæ earum conjunguntur: quemadmodum ex locis ſuperius citatis apparere poteſt, ubi ſemel tantum', nempe ad Tit. cap. 3, vox principatuum & poteſtatum junctim de magiſtratibus uſurpatur; ac præterea vocem δυνάμεων de magiſtratibus aut alio hominum genere uſurpari, animadvertere hactenus non licuit. At de angelis uſurpari, apparet ex duobus locis ſuperius commemoratis, ad Epheſ. 1, & 1 Petr. 3.

His ita viſis, conſiderandum tertio loco eſt, quomodo iſta hoſtium genera a ſe invicem diſtinguantur; quid per *principatum*, quid per *poteſtatem*, quid denique per *virtutem* intelligatur. Nam cum toties diſtincte iſta commemorentur in ſacris literis, ut ex locis jam aliquoties commemoratis apparet; atque inprimis ex illo Coloſſ. 1. 16, ubi manifeſte diſtnguuntur ἀρχαὶ & ἐξουσίαι; ad Epheſios autem cap. 1. & 1 Petr. 3 δυνάμεις partim a principatibus ac poteſtatibus ſimul, partim a poteſtatibus ſaltem diſpeſcuntur; dubium relinquitur nullum, quin reipſa etiam omnia iſta tria diſcreta ſint.

Cum vero ubique, ubi *principatus* & *poteſtates* ſimul commemorantur, principatus præponi ſoleant, & ipſa etiam *principatus* vox aliquid in ſuo genere ſummum ſignificet; ſtatuendum eſt, principes ſummum inter eos, qui hic commemorantur, locum obtinere: illis proximas eſſe poteſtates: his denique ſuccedere virtutes. Etiamſi enim vox *poteſtatum* per ſe ita late pateat, ut principatus etiam in ſe comprehendat: (omnis enim principatus eſt poteſtas, atque adeo omnis princeps eſt etiam poteſtate præditus; licet non contra) iis tamen locis, ubi principatus a poteſtatibus diſtinguuntur, nomen *poteſtatis* ſtrictius accipi neceſſe eſt.

Cum ergo utrumque vocabulum, hoc eſt, & *principatus & poteſtatis*, ſit nomen imperii cujuſdam ac regiminis, ſeu juris, quod ſuperior habeat in inferiores: principes quidem illi ſunt cenſendi, qui ſummum in certo aliquo, ſive hominum, ſive aliarum perſonarum genere, imperium ac poteſtatem habent, ita ut in ea a nulla alia ſui generis perſona pendeant, eive ſubſint.

Tales ſunt omnes reges in terris, aliique principes ſtrictius ita appellati. Tales inter bonos angelos ſunt archangeli dicti, ſeu principes angelorum, quos ſeptem eſſe numero & vulgaris fert ſententia, & ex nonnullis ſcripturæ locis intelligi poſſe videtur. Tales etiam (ut ad locum noſtrum propius accedamus) ſunt nonnulli inter malos angelos, cum Paulus cap. 6. verſ. 12 ad Epheſ. de illis loquens, expreſſe dicat, *nobis eſſe pugnam adverſus principes*. Etſi enim in ſacris literis unus nonnunquam ſoleat dici princeps dæmoniorum Matth. 9. 34. XII, 24. Joh. 16. 11. XIV. 30, qui etiam princeps aut Deus hujus mundi appellatur 2 Cor. 4. 4; & cæteri ipſius dicantur angeli Matth. 25. 41. Apoc. 12. 7: nihilominus tamen credibile eſt, cum Paulus dicto ad Epheſ. loco expreſſe commemoret ἀρχὰς, & poſtea ſubjiciat ἐξουσίας, plures eſſe in illo exercitu malorum ſpirituum, qui ſummum quodammodo in ſuo genere habeant imperium; ita tamen, ut unus ex illis dignitate & autoritate emineat, & iis quodammodo præeat. Neque enim iſta autoritatis eminentia obſtat, quo minus etiam cæteri, principes appellari, atque adeo in ſuo genere ſummi cenſeri queant: cum ſæpe fiat,

ut inter plures principes imperii ac poteſtatis ratione pares, unus aliquis tamen reliquis antecellat, & autoritate ac dignitate quadam anteeat, interque illos ordinem ducat. quod exemplo imperatoris, aliorumque Chriſtianorum regum ac principum fit perſpicuum. Idem ſæpe fit inter eos, qui fœderis aut ſocietatis vinculo inter ſe ſunt colligati; ubi unus aliquis fœderis princeps conſtitui ſolet, cujus majeſtatem cæteri aliqua ratione colere ac tueri, & autoritatem ſequi debent.

Jam quod ad vocem ἐξουσίας ſeu poteſtatis attinet, etiamſi ſua natura tam late pateat, ut etiam ἀρχὴν, hoc eſt principatum, ambitu ſuo comprehendat; quemadmodum ſupra monuimus: hoc tamen loco, ubi a principatu, tanquam diverſa dignitatis ſpecies, diſtinguitur, ſtrictius eam ſumi, & indigniorem ejus generis, quod alias hac voce proprie ſignificatur, ſpeciem deſignare neceſſe eſt. Nam etſi voces generales ſæpe κατ' ἐξοχὴν, pro ea ſpecie capi ſolent, quæ omnium eſt princeps: animadvertendum tamen eſt, cum vox generalis ſpeciei illi, quæ omnium potiſſima eſt, opponitur, atque ab ea diſtinguitur, illam pro indigniori ſpecie poni. Sic non ſemel in ſacris literis videas diſtingui ſacerdotes a Levitis, & hos ab illis Luc. 10. 31, 32. Joh. 1. 19: cum tamen & ſacerdotes Levitæ, ſeu e tribu Levi oriundi eſſent. Verum quia peculiaris erat ſacerdotum præ aliis tribulibus ſeu Levitis dignitas, qua cæteri carebant; ideo ſacerdotes peculiare nomen a reliquis ſortiuntur, cæteri generale Levitarum nomen retinent, & ſibi quodammodo proprium reddunt. Sic in ſacris literis Novi Fœderis doctores diſtingui ſolent a prophetis & apoſtolis; cum tamen & hi doctores eſſent, & quidem excellentiſſimi, quemadmodum etiam nonnunquam vocantur.

Per *poteſtates* igitur hoc loco intelligimus ex ſpiritibus malis eos, qui ita aliis præſunt, eoſque gubernant, ut ipſi tamen ſuperioribus ſubſint, veluti præfecti ſuorum principum. Sic in exercitu magno, qualis etiam eſt malorum ſpirituum, præter imperatorem, alioſve duces, qui integris legionibus præſunt, reperiuntur etiam alii militum tribuni, ac centuriones: quibus poteſtas quidem eſt in alios, & eos gubernandi jus atque autoritas; ſed quæ a ſuperioris poteſtate atque auctoritate dependeat. Id enim ordinis ratio poſtulat, ut tanto commodius ea, quæ ab imperatore præcipiuntur, effectui dari, & diverſæ legiones, diverſæque turmæ aut manipuli, ad diverſa munia exequenda adhiberi queant.

Reſtat vox δυνάμεως, quæ potentiam, ſeu vim & facultatem aliquid præſtandi proprie ſignificat. Quam ſignificationem hoc quoque loco dubio procul retinet; ita tamen, ut per metonymiam intelligantur ii qui potentia ſeu vi, ac viribus illis ſunt præditi. Sumitur quidem interdum ea vox etiam pro ἐξουσίᾳ ſeu poteſtate Apoc. 7. 12: ſed id & rarius fit, & huic loco non quadrat; ubi ab ἐξουσίᾳ vox δυνάμεως diſtinguitur. Quare ii malorum ſpirituum hoc loco intelligi videntur, qui viribus ac robore cæteris præſtant, & ad ea quæ jubentur præſtanda atque efficienda ſunt aptiſſimi. Quo pacto etiam Petrus, de bonis angelis loquens, peculiariter nominat poteſtates & potentias: ubi nomine poteſtatum etiam ἀρχὰς ſeu principatus complectitur.

Non eſt autem hic reticendum, vocabulum δυνάμεως apud Græcos Veteris Teſtamenti interpretes ſæpiſſime poni pro Hebraico *chail*, & exercitum ſignificare; Vide inter innumera loca hæc pauca Exod. 14. 28, & 15. 4. Num. 31. 14. Deut. xi. 4. 1 Sam. 14, 48: interdum fortitudinem; quo pacto ſæpe legas, filios aut viros δυνατοὺς, hoc eſt, virtutis ſeu fortitudinis. Vide Judic. 18. 2, & 20. 46, & 22. 10. 1 Sam. 18. 17, & 31. 12. Quare poſſis etiam δύναμιν pro exercitu malorum ſpirituum uſurpare; vel pro illis, qui inter eos ſunt pugnaciſſimi: quaſi dicat apoſtolus, una cum ſupremis ducibus ac præfectis, ipſos etiam exercitus malorum ſpirituum univerſos eſſe abolendos.

Poſtquam vidimus, quid per principatum, poteſtatem ac virtutem intelligatur; expendendum nunc etiam eſt id quod ſecundo loco ſupra propoſuimus, nempe quo pacto illi Chriſti hoſtes ſint abolendi. Modum ejus rei ſatis indicavit Chriſtus Matth. 25. 41, ubi aſſerit, ſe aliquando dicturum impiis: *abscedite a me maledicti in ignem æternum, paratum diabolo & angelis ejus*; & inferius eodem loco verſ. 46, eventum rei exprimens, addit, *eos abituros in pœnam* ſeu *cruciatum æternum:* quod etiam de diabolo & angelis ejus, qui ad eandem pœnam ſunt damnati, ſtatuendum eſt. Igni ergo æterno illi Chriſti hoſtes, de quibus hic ſermo eſt, qui quidem ſunt diabolus & angeli ipſius, vel ſaltem quorum nomine iſti quoque continentur, cruciabuntur, & ita delebuntur deſtruenturque. Hoc illorum ſupplicium, quanquam verbis generalioribus, explicatum habes apud Petrum epiſt. cap. 2. verſ. 4, & apud Jud. verſ. 6.

Verſ. 25. Sed jam tempus eſt, ut ad ſequentia pergamus, in quibus major propoſitio argumenti apoſtolici ſuperius explicati, ejuſve ſententia primum continetur. Ea vero ſunt: *Oportet enim eum regnare, donec poſuerit omnes inimicos ſub pedes ſuos*, vel *ejus*.

Probatur hoc loco, ut ſuperius jam indicavimus, Chriſtum tunc redditurum regnum Deo & Patri, ſeu quod perinde eſt, finem tum regni ipſius affuturum, cum aboleverit iſtos, de quibus hucuſque diſſeruimus, hoſtes ſuos. Probatio eſt deſumta ex prophetia Davidis, quæ Pſalmo 110 extat. Quanquam non tam verba illius adnumerat apoſtolus, quam ſententiam refert. Etenim loco ejus, quod eſt in Pſalmo, *Sede a dextris meis*, nimirum Dei, ipſe ponit verbum *regnare*. Deinde cum in Pſalmo indefinite fiat mentio *hoſtium* Chriſti, Paulus præfigit vocem *omnium*, omiſſa interim particula *tuos*, quæ adjicitur voci *hoſtium* in Pſalmo; ſed ad ſententiam, nec ibi quidquam adjecit, nec hic quicquam detraxit, ut paulo [illegible] explicabitur. Illa etiam mutatio ad ſenſum nihil habet momenti, quod in Pſalmo dicitur, *ſcabellum pedum tuorum*; hic, *ſub pedes ſuos* vel *ipſius*.

Jam quod ad verbum *regnandi* attinet, diximus jam ſupra, quid regni nomine hoc loco intelligatur. Idem autem eſſe *regnare* & *ſedere ad dextram Dei*, explicatum eſt inprimis in commentariis ad Hebr. cap. 1. verſ. 3, & 13, quem locum lector inſpicere, ſi libeat, poterit.

Cum vero additur, *donec ponat*; apparet, vocem *donec* vim ſuam conſuetam ac genuinam retinere, ita ut denotet, rem eam, de qua ſermo eſt, habituram finem, poſtquam extiterit illud, ad quod uſque duratura perhibetur: quod quidem hoc loco eſt poſitio omnium inimicorum ſub pedes Chriſti. Res autem, qua de agitur, eſt regnum Chriſti. Significatur ergo verbis his, regnum quidem Chriſti tamdiu durare debere,

quouſque

quousque omnes ipsius hostes pedibus ejus subjecti nondum fuerint; sed postquam subjecti fuerint, desiturum. Nam alioqui nihil hic diceret apostolus: quandoquidem, ut ex verbis manifestum est, probare vult, Christum regnum Deo & Patri redditurum, postquam omnem principatum & potestatem ac virtutem sibi inimicam aboleverit. At quomodo hoc ex illo Psalmi dicto probaretur, si particula *donec*, ut vulgo censent, tantum significaret, regnum Christi duraturum, usque ad subjectionem hostium ipsius, non vero etiam, id postea cessaturum? Cur autem Deus eousque tantum præsens Christi imperium durare voluerit, causa superius est explicata, cum de traditione regni differeremus.

Porro quod attinet ad *inimicos*, quorum hic fit mentio; jam superius alicubi indicatum est, non tantum personas, sed etiam res, quæ Christo adversantur, quale est peccatum & mors, eo nomine comprehendi: siquidem statim mors hostibus illis accensetur.

Quod vero Paulus addidit vocem *omnes*; id factum est ideo, quod indefinitæ locutiones universalibus, saltem plerumque, æquipolleant. Quare cum in Psalmo indefinite *inimicorum* seu *hostium* Christi fiat mentio, omnes ejus hostes significari intelligimus. Quanquam alia quoque ratione id fulciet in sequentibus apostolus; nimirum quia idem propheta testatur Psal.2.7 Deum *omnia pedibus Christi subjecisse*. Si omnia; ergo & omnes hostes; ac porro dictum Psalmi 110, de hostibus universis recte intelligitur: præsertim cum facile appareat, omnium hac in parte eandem rationem conditionemque esse.

Denique cum ait de *positione sub pedes Christi*, de perfectissima eorum debellatione loquitur: qua fiat, ut jam ne hiscere quidem adversus Christum audeant: quod certe fiet, cum penitus delebuntur. Metaphora ducta est ab iis, ad quorum pedes prosternuntur devicti hostes, ita quidem, ut eos calcare, si velint, possint, aut etiam scabelli vice, equos aut currus conscensuri illis utantur. Hujusmodi subjectionis exemplum habes apud Josuam cap. 10, ubi Josua præfectis militum præcepit, ut pedibus suis calcarent cervices quinque regum a se devictorum, in signum ac monumentum subjectionis hostium ipsorum.

Laxius aliquanto accipitur *subjectio* illa *omnium rerum sub pedes Christi*, de qua vaticinatur David Psal.8, & ex eo repetit apostolus noster & hoc loco ver. seq. & ad Eph. 1. vers. 22; & Autor epistolæ ad Hebr.2. 8. Illa enim subjectio ad res, præter Deum omnes, nulla excepta, refertur. Quare per se atque absolute sumta, nullam ejus, qui Christo sic subjicitur, contumeliam ac pœnam continet: siquidem etiam ad homines Deo charissimos, & ipsos denique angelos extenditur. Sed tantummodo significat summam atque absolutam imperantis potestatem in res personasque subjectas, & humillimam harum, quam illi debeant, observantiam atque obsequium. Interim tamen cum accommodatur ad Christi hostes atque inimicos, hostilem illam, ut ita dicam, subjectionem, quæ cum inimicorum devictorum contumelia, pernicie atque interitu conjuncta est, designat, aut complectitur. Nam pro natura ac conditione rei subjectæ, aliquo modo varia est.

Est autem hoc loco animadvertendum id, quod jam antea indicavimus, duobus modis legi verba hujus loci ultima posse. Alii enim legunt, sub *pedes suos*, & sic verbum *posuerit* ad ipsum Christum referunt; alii vero sub *pedes ejus*, & sic ad Deum verbum *ponendi* referunt, quæ diversitas tantum pendet ex diversitate aspirationis pronominis αὐτοῦ, quod spiritu aspero notatum significat *sui ipsius*, seu *suos* voci *pedes* hoc loco conjunctum; spiritu autem leni notatum denotat *ejus*. Utraque lectio facile admitti potest: quandoquidem utraque cum veritate consentit. Nam & Deus est, qui hostes Christi pedibus subjicit; & Christus, qui sibi. Ille, quia Christo tum potestatem hanc tum vires, eos sibi subjiciendi largitus est; hic, quia potestate hac & virtute a Patre accepta, eos sibi reipsa subjiciet. Unde in Psalmo quidem ipse Deus ita loquens introducitur: *sede a dextris meis, donec ponam*, vel *posuero inimicos tuos scabellum pedum tuorum*: quod & Christus, & Petrus ex eodem repetit Matth. 22. 44. Act.2.34,35. Quo respiciens Divinus Autor ad Hebræos dicit, Christum expectare, *donec ponantur*, intellige a Deo, *inimici sui scabellum pedum suorum* Hebr.10. 18. Apostolus vero noster ad Phil.3 versu ultimo de ista hostium subjectione loquens, quæ, ut mox intelligemus, tum perficietur ac consummabitur, cum is corpora nostra humilia glorioso suo corpori reddet conformia, & sic ultimum hostem, nimirum mortem, in nobis penitus extinguet, ostendit Christum ipsum omnia, ac porro etiam hostes, sibi subjecturum. Ait enim, eum ita, ut dictum est, transformaturum corpora nostra, *secundum efficaciam, qua potest ille etiam subjicere sibi ipsi omnia*. Simili quadam ratione Deus olim Davidis pedibus subjecit ipsius hostes, ut legimus 3.Reg.5. vers.3, quatenus Davidi eos subjiciendi vires ac potentiam dedit, & ei in hac re auxilio suo præsto fuit. Neque enim Davidi quiescenti, & nihil, quod ad eam rem pertineret, agenti, victos hostes subjecit Deus; sed strenue pugnanti, quemadmodum sacra historia satis testatur.

Dubium autem est, utram lectionem præferre debeas alteri: sed tamen multo probabilius est, Christo ipsi hanc hostes sub pedes ponendi seu subjiciendi actionem hoc loco tribui, quam Deo, partim quidem, quia in sententia dicti hujus e Psalmo petiti, nulla fit ab apostolo mentio Dei, qui Christum ad dextram suam sedere, seu regnare jubeat, ut in Psalmo ipso fieri videmus; sed tantum ipsius Christi, qui regnare usque ad subjectionem hostium omnium debeat: partim vero, quia in præcedentibus, quorum confirmandorum gratia hoc è Psalmo testimonium citatur, non Deo, sed Christo abolitio omnis principatus, potestatis, ac virtutis, nempe hostilis, fuerat tributa; quæ cum in positione hostium sub Christi pedes contineatur, omnino consentaneum est, hanc quoque Christo potius, quam Deo, hic tribui. Neque vero refert, quod verba Psalmi aliter sonent. Vidimus enim jam antea, Paulum hic non annumerare verba, sed sententiam appendere, atque exprimere: Quid ergo mirum, si in verbo quoque *ponendi* sensum magis, quam verba, sit secutus, scopo orationis id quodammodo postulante. Sed de his satis.

Vers. 26. Veniendum nunc est ad verba sequentia: *Ultimus inimicus aboletur mors*: in quibus sententiam assumtionis argumenti superius explicati contineri diximus; de quo nunc nihil addimus, contenti verborum vim hoc loco explicuisse.

Per mortem hic intelligitur mors, seu vitæ privatio absolute, nulla habita ejus rei ratione, quod sit vel

sit vel temporalis vel æterna. Æterna foret, nisi destrueretur seu aboleretur; itaque ipsa abolitione temporalis fit. *Aboletur* præsens, consueta sacris Scriptoribus enallage pro futuro *abolebitur* poni, res ipsa unumquemque admonet. Eatenus autem mors abolebitur, quatenus Christi hostis revera est. Christi vero hostis est, quatenus fideles ipsius servos hominesque pios premit, iisque nocet. Nam quatenus a Christo impiis infligitur, eatenus non hostis fungitur munere, sed ministri.

Cum autem dicitur, *ultimus hostis aboletur*, particula *ultimus* adverbii vim habet potius, quam nominis adjectivi, cujus formam habet. Perinde ac si dictum fuisset: mors inter hostes postremo abolebitur. Neque enim hoc loco Paulo id tantum dicendum erat, mortem, quæ sit ultimus Christi hostis, aboleri seu abolitum iri; sed eam ultimo demum loco abolitum iri; atque adeo, ea destructa, nullum ex Christi hostibus restiturum amplius, qui non fuerit destructus, ac pedibus ipsius subjectus. Unde consequitur, nihil restiturum aliud, quam ut regnum Deo & Patri tradat. Sic non semel nomina ordinem aut tempus significantia adverbiorum vim habent. Sic de Andrea dicitur Ioh. 1. 41, quod *primus* invenerit fratremsuum Simonem i. e. *primum*. Vide etiam cap. 5. 4. & 8. 7. & 20. 4. 8: & 1 Tim. 2. 13. & 1. Ioh. 4. 19. Atque in ipsa voce ἔσχατος exemplum habes apud Marcum cap. 12. 22: *novissima* seu postrema *omnium defuncta est & mulier*, pro quo Matthæus & Lucas habent *novissime* seu *postremo omnium* &c. Matth. 22. 27. Luc. 20. 32.

Interim tamen haud putamus negandum, nomen istud adjectivum aliquo modo etiam vim suam retinere, ita ut dicere voluerit Paulus, mortem, quæ ultimus sit Christianorum hostis, hoc est ultimo illos invadat, eosque sibi ad tempus subjuget, ultimo etiam delendum esse; ut ita prius illud posterioris quædam sit ratio, & utrumque eodem nomine indicetur. Neque enim novum est in sacris literis unam vocem duas significationes, quarum altera ex altera sit apta, habere: quemadmodum (a) alibi docuimus.

Verum hoc loco non exigua nobis oboritur difficultas, quo pacto dici queat, mortem postremo loco esse abolendam; quandoquidem satis ex sacris literis constare videtur, prius resuscitandos esse homines pios, & reliquos, qui superstites ex fidelibus reperti fuerint, immutandos, & immortalitate induendos, antequam impii, qui sane hostes Christi sunt, igne æterno crucientur, & diabolus cum angelis suis aboleatur. Diximus autem abolitionem mortis in resurrectione fidelium revera constitutam videri. Ea ergo reliquorum hostium Christi abolitionem antecedet.

Respondendum censemus, non ideo dici mortem ultimo delendam, quod ipsius abolitio, si tam exiguum temporis discrimen attendas, quod rebus ultimo illo die perficiendis intercedet, ultimo loco sit finienda; sed quod ultimo demum incipienda, simul ac finienda, exigui illius, quod sequetur, temporis ratione nulla habita.

Quod ut rectius intelligatur, animadvertendum est, primum, alios hostes Christi, jam ante ultimum illum diem incipere deleri. Nam diabolus quidem cum suis angelis aboleri jam cœpit ab eo tempore, ex quo Christus a mortuis resuscitatus in Dei solio consedit: non quidem substantiæ habita ratione; sed virium ac potentiæ. Quo pertinet illud divini autoris, cum ait cap. 2. 14, *Christum participasse carnem & sanguinem, ut per mortem aboleret eum, qui mortis habet imperium* vel *robur, hoc est, diabolum*; & quæ sequuntur. Neq; enim de re ibi agit ultimo demum die extitura; sed de ea, quæ Christi mortem mox fuerit subsecuta. Est autem hoc illud, quod Dominus Iesus apud Iohannem cap. 12 paulo ante mortem dixit: *Nunc judicium est mundi hujus, nunc princeps hujus mundi ejicietur foras: & ego, cum exaltatus fuero de terra, omnes traham ad me ipsum.* Quasi dicat, instat nunc tempus, cum mundus ab injustissima diaboli servitute in libertatem vindicabitur, &, ut ipsius tyrannidem excutiat, facultas ei dabitur amplissima. Instat nunc illud tempus, cum ipsius potentia imminuetur, ipseque ex mundo, tanquam arce sua, quam vi hactenus tenuerat, ejicietur. Ego enim cum crucis mortem perpessus fuero, omnes homines ad me pertraham, seu ex servitute satanæ exeundi, & mihi sese adjungendi, causam & occasionem omnibus præbebo maximam atque amplissimam. De eodem principis mundi judicio loquitur Christus apud eundem Ioh. cap. 16. 11. Vide etiam apostolum nostrum ad Eph. 4. 8, quem locum confer cum cap. 2. epist. ad Coloss. vers. 15.

Quod de diabolo diximus, idem etiam censendum est de hominibus impiis Christo adversantibus; quos subinde delet Christus, & pedibus suis subjicit. Non finietur tamen res penitus, nisi in adventu ipsius, tum nimirum, cum mors, ultimus fidelium hostis, in ipsis delebitur, & sic nulla erit amplius causa hostes cæteros ferendi; qui ideo tamdiu tolerantur, ut Christianorum cum iis pugnantium ac dimicantium fides ac pietas exerceatur, & in hac lucta clarissime effulgeat. Hac causa sublata, nihil restabit amplius, quam ut igni isto inextinguibili ipsimet penitus extinguantur. Tolletur autem hæc causa, piis resuscitatis, & immortalitate donatis. Tunc enim & fides cessabit, & pietatis lucta, cum perfectum victoriæ præmium fideles referent. Deinde animadvertendum est simul atque pii fuerint partim resuscitati, partim immutati, atque cum illis in aerem, ut occurrant Domino, rapti, mundum hunc Domini potentia accensum conflagraturum, & ex igni impios cruciatum iri, ut ex Petro satis liquet. Cruciabuntur autem eodem cum dæmonibus igne. Quare exiguum admodum inter abolitionem mortis, quæ resurrectione fidelium continetur, & plenam cæterorum hostium destructionem intercedet: cum eorum abolitio longo ante tempore cœperit. Hæc verborum Apostoli sententia scopo ipsius abunde sufficit, qui est ostendere, morte deleta mox secuturum regni Christi finem; quandoquidem omnibus hostibus subjugatis, regnum ipsius cessare debet: deleta autem morte, quod postremo fiet tempore, omnes hostes vel jam ante deletos, vel eodem saltem tempore penitus deleri oportet. Simul & illud intelligitur, unde primum est in hunc sermonem dilapsus Apostolus, resurrectionem piorum Christi adventum antecedere non debere. Quandoquidem in ea continetur abolitio mortis: hæc autem ante adventum Christi fieri non debet: quia eam proxime consequi debet finis regni Christi. Finis autem regni Christi adventum ipsius non debet antecedere, sed consequi; cum judicium, cujus causa venturus est, sit regni seu gubernationis ipsius pars præcipua & maxi-

(a) *Disput. de satisfactione Christi cap. 1 p. 75. 76. 95. 96.*

& maxime illuſtris. Vnde & regnum appellari ſupra vidimus.

Verſ. 27. Tranſeundum nunc eſt ad ſequentia verba, in quibus eſt probatio quædam, tum Majoris propoſitionis argumenti Apoſtolici, quatenus in ea affirmatur, omnes inimicos Chriſti pedibus ipſius eſſe ſubjiciendos; tum Minoris, cujus ſententiam diximus comprehendi verſ. 26. Poterat enim aliquis dicere, cum in Pſalmo 110 indefinite aſſeratur, hoſtes Chriſti eſſe ipſi ſubjiciendos, non eſſe neceſſe, ut id de omnibus prorſus ipſius hoſtibus intelligatur; vel ſaltem non ita late hoc eſſe extendendum, ut etiam mors eorum nomine comprehendatur, quæ Chriſto ſint ſubjicienda; ac porro finiri poſſe Chriſti regnum, ac Deo ab ipſo tradi, etiamſi mors non deleatur, nec fideles ex ipſius faucibus eripiantur. Quare ne argumentum, quo hoc loco reſurrectionem fidelium adſtruere voluit Paulus, labefactaretur; ideo docet, omnes prorſus hoſtes Chriſto eſſe ſubjiciendos: quandoquidem omnia, quæcunque ſint præter Deum, ei ſubjicienda eſſe alibi idem Pſaltes teſtetur.

Citat ergo primum Apoſtolus Davidis teſtimonium: quanquam, ut antea quoque verſ. 25 fecerat, ſuppreſſo auctoris nomine, utpote omnibus vulgo noti: deinde tacitæ cuidam objectioni occurrens, teſtimonio illi aliquam lucem affert.

Prius facit ibi: *Omnia enim ſubjecit*, ſcilicet Deus, *ſub pedes ipſius*. Non expreſſit nomen ejus, qui ſubjecturus ſit, quia & ex Pſalmo, & ex re ipſa notum id erat omnibus.

Vis autem argumenti eſt in voce *omnia*, quam tam late extendendam eſſe in ſequentibus docet Paulus, ut nemo, niſi Deus ipſe, qui Chriſto ſubjecit omnia, ſit excipiendus. In ipſo quidem Pſalmo, ſi literalem, quem vocant, ſenſum ſpectes, vox iſta ad res tantum terrenas extenditur; quarum genera præcipua, animantes nimirum omnes, ſtatim declarandæ rei gratia ſubjiciuntur: *Oves*, inquit, *boves*, *univerſa illa*, *& beſtias etiam agri*, *volucres etiam cæli & piſces maris*, *quicquid tranſit ſemitas maris*. Sermo enim eſt, iſto ſenſu, de homine terreno: itaque ad res etiam terrenas reſtringenda ſunt illa omnia, quæ ei ſubjecta dicuntur. At ſenſu myſtico ſermo eſt de homine cæleſti; cujus pedibus cum omnia ſubjecta dicuntur, non tantum terreſtria, ſed cæleſtia etiam ſubjecta eſſe, intelligendum eſt; atque ita tanto laxior & amplior eſt vocis illius univerſalis ſignificatio, quanto amplior eſt cæli, quam terræ, ambitus. Omnia nempe ſimpliciter ſunt intelligenda, eo ſolo excepto, cujus natura omnem ſubjectionem reſuit, & cujus majeſtas tanta eſt, ut nemini ullo pacto ſubjici debeat: qui quidem eſt Deus, qui omnia Chriſto ſubjecit.

Porro autem in eorum numero, quæ ſubjici cuipiam poſſunt, eſt etiam mors. Docuit enim Deus in ipſo Chriſto, ſubjici eam poſſe; & cum ea fidelibus Chriſti noceat, hoſtis tum ipſorum, tum Chriſti cenſenda eſt. Quare non modo poteſt, ſed etiam debet ei ſubjici; ſiquidem omnia ei ſunt ſubjicienda, atque inprimis ipſius hoſtes ei ſunt ſubjugandi.

Quod autem David, & cum eo Apoſtolus dicit, Deum *ſubjeciſſe* Chriſti pedibus omnia; cum tamen & antecedentia & conſequentia hujus loci verba oſtendant, nondum omnia pedibus ejus eſſe ſubjecta, ſed olim demum ſubjicienda: intelligendum eſt, Davidem quidem, ſolito Prophetarum more, de re certo futura, tanquam de præterita loqui; præſertim cum literalis ſenſus præteritum poſtularet: (jam enim Deus ab ipſo mundi initio homini res omnes terrenas ſubjecit) Apoſtolus autem Davidis verba & loquendi formam retinuit, quanquam aliam habuit cauſam, cur ita loqueretur. Res enim ipſa jam aliquo modo facta eſt, quatenus Deus Chriſto tum jus ac poteſtatem, tum vires ac potentiam omnia ſibi ſubjugandi, ac pedibus ſuis ſubjiciendi re ipſa largitus eſt. Verba ergo quatenus præteriti ſignificationem habent, intra vim & efficaciam conſiſtunt, & effectum, qui paulatim conſequitur, nondum includunt. Nam cæteroquin etiam effectum certo conſequuturum quodammodo comprehendunt, ut ex nexu horum verborum cum antecedentibus patet. Vult enim, ut diximus, oſtendere, non quoſdam tantum, ſed *omnes* Chriſti hoſtes, uti aſſeruerat, ac porro etiam mortem Chriſto re ipſa ſubjectum iri; & ſequentia etiam, quæ ex his apta ſunt, de ſubjectione, quæ actu ipſo fiat, loquuntur.

De illa loquendi forma, *ſubjecit ſub pedes ejus*, diximus jam ante verſ. 25.

Porro objectioni tacitæ occurrens Apoſtolus, & vocem *omnia* aliqua ratione explicans, ita loquitur: *Cum vero dixerit*, ſeu *dicat*, *quod omnia ſubjecta ſunt*; *manifeſtum. quod extra eum*, *qui ſubjecit illi omnia*. Audiens enim quiſpiam, præſertim adverſarius, qui verba apoſtoli cavillandi aut calumniandi anſam captaret, citari ab ipſo verba Pſalmi, *omnia ſubjecit ſub pedes ejus*, nempe Chriſti, omiſſis ſequentibus quæ dictum univerſale reſtringant, dicere potuiſſet quid audio? num etiam Deus Chriſto ſubjicietur? Reſpondet Paulus, non debere id cuipiam in mentem venire. Nimis enim manifeſtum eſſe, excipiendum eſſe illum ipſum, qui omnia Chriſto ſubjeciſſe dicatur, non modo quia conſuetudo loquendi fert, ut, cum aliquis dicitur feciſſe quippiam, quod ad res omnes ſpectet, is ipſe, qui id feciſſe aut per quem id factum fuiſſe dicitur, *omnium* iſtorum numero eximatur; ſed multo etiam magis, quia res ipſa unumquemque monet, Deum ambitu iſtorum omnium quæ Chriſto ſubjicienda ſint, nec debere, nec poſſe comprehendi. Sic cum Deus dicitur creaſſe omnia aliaque ſimilia, certe ipſum excipi, nec *omnium* nomine comprehendi, adeo eſt manifeſtum, ut ne monere quidem ſit opus. Sed ſi a Deo diſcedas, nihil eſt uſpiam, quod hic comprehendi non debeat. Omnia Chriſto ſubjecta eſſe cenſendum eſt, quæ modo natura ſua ſubjici cuiquam poſſunt. Poſſunt autem præter Deum univerſa. Quo loco non eſt reticendum, quod videantur verba hæc etiam paulo aliter cum ſuperioribus connecti, & ad ſcopum apoſtoli accommodari poſſe, quam hucuſque a nobis factum. Poterat enim apoſtolus pro conceſſo ſumere, neminem eſſe qui non intelligeret, Deum hic eſſe excipiendum; & illud tantum urgere, omnia præter Deum eſſe his verbis comprehendenda, ſeu nihil non uno Deo excepto, eſſe Chriſto ſubjectum: ut ita idem revera dicat Apoſtolus, quod D. Autor epiſt. ad Hebr. cap. 2. 8, qui cum eadem Davidis verba altius repetita citaſſet, ſubjicit: *In eo enim quod omnia ei ſubjecit, nihil dimiſit* (ſeu *omiſit*) *non ſubjectum ei*, hoc eſt nihil excepit, quod homini non ſubjiceret. Ubi cum ſimpliciter loquatur nulla adhibita limitatione, nec ulla mentione facta Dei, qui ſit excipiendus; apparet, eum arbitratum eſſe, neminem id per ſe non intellecturum. Itaque tantum vim vocis univerſalis *omnia* urget

atque

atque explicat, quod & hic facere poterat Apoſtolus, eum in finem, ut oſtenderet, recte ſe adduxiſſe hunc Pſalmi locum ad demonſtrandum, non aliquos, ſed *omnes* Chriſti hoſtes, Chriſti pedibus ſubjiciendos eſſe; idque non tantum ad perſonas, ſed etiam ad res Chriſto adverſas atque inimicas, in quarum numero vel præcipue mors eſt, extendendum eſſe. Quandoquidem *omnia* illa, univerſa præter Deum comprehendant, ſive res ſint, ſive perſonæ. Res autem ac perſonas Chriſto inimicas ita ei ſubjici neceſſe eſt, ut ab eo deleantur ac perdantur. Illud tantum huic ſententiæ obſtare videtur, quod Apoſtolus vel expreſſe non repetierit vocem *omnia*, vel verba alia idem ſignificantia non poſuerit ante illa *extra eum qui ſubjecit illi omnia*, hoc modo: *cum vero dicat, quod omnia ſubjecta ſunt; manifeſtum eſt, quod omnia præter eum, qui ſubjecit illi*: ſeu eo prope modo, quo Auctor Epiſt. ad Hebræos: *quod nihil omiſerit*, vel *omiſſum* aut *exceptum ſit præter eum, qui ſubjecit illi omnia.* Etſi enim ex ſuperioribus vox *omnia*, imo & verbum *ſubjecit*, vel eius paſſivum *ſubjecta ſunt*, repeti poſſit; nec poſſit tantum, ſed & debeat, priori licet interpretatione, ſeu magis connectendi ratione retenta; & ingratior fuerit repetitio ejuſdem vocis quæ in fine quoque verſiculi denuo ponitur, futura: tamen quia vis ſententiæ in ea præcipue contineretur, expreſſe videter fuiſſe repetenda, aut id quod idem valeret aperte dicendum. Illud enim non admodum eſt veriſimile, quod quis hic fortaſſe dicere poſſet, ita diſtinguenda Apoſtoli verba, *quod præter eum, qui illi ſubjecit, omnia*: quaſi nimirum vox ultima *omnia* connecteretur non cum proximo verbo *ſubjecit*, ſed cum præcedentibus; quaſi dicat, manifeſtum eſt, quod omnia ei ſubjecta ſint, præter eum qui illi ſubjecit. Sed de his lectoris judicium eſto.

℣. 28. His ita dictis Apoſtolus breviter repetit id, quod de rebus omnibus Chriſto ſubjiciendis hucuſque dixerat, & ad id quod primo loco propoſuerat rediens, aliis, quam antea, verbis docet, eum traditurum regnum Deo & Patri; ſeu mavis, id, quod traditionis illius conſequens quoddam eſt, exprimit, nempe, quod Chriſtus Deo ſubjiciendus ſit; cujus etiam rei finem attexit. Id autem totum fit verſ. 28, ubi primum ait: *cum vero ei*, id eſt, Chriſto, *ſubjecta fuerint omnia*, hoc eſt, cum illi omnia re ſeu actu ipſo fuerint penitus ſubjecta. Ex quo ſatis apparet, cum antea dictum fuit, Deum Chriſto ſubjeciſſe omnia, id, quatenus in præteritum reſpicit, non de actu, ſed de potentia ſeu vi atque efficacia, ei in hunc finem conceſſa, intelligendum eſſe.

Deinde ſubjungit Apoſtolus, *tunc* (nempe cum ſubjecta fuerint Chriſto omnia) *etiam ipſe Filius ſubjicietur ei, qui ſubjecit ipſi omnia.* Male, noſtro judicio, hæc verba accipiunt illi, qui hunc eorum eſſe putant ſenſum, etiam tunc Chriſtum ſubjectum fore Deo: quaſi dixiſſet Apoſtolus: non tantum nunc Chriſtus ſubjectus eſt Patri, cum ſibi nondum omnia re ipſa habet ſubjecta, ſed etiam tunc, cum omnia ipſi penitus ſubjicientur: qui ſenſus plane eſt a verbis ac mente Apoſtoli alienus, imo ei contrarius [*Hactenus Autor ipſe commentarium hunc recognovit: cætera quæ ſequuntur ab illo recognita non ſunt.*]

Nam primum non ait Apoſtolus, etiam tunc ipſum Filium ſubjectum fore ei, qui ſubjecerit ei omnia, ſed tunc etiam ipſum filium ei ſubjectum fore. Particula enim καὶ ſeu etiam non cohæret cum præcedenti vocula τότε, id eſt tunc, ſed cum ſequenti αὐτός. Nam alias particula καὶ in Græco textu præponi debuiſſet vocula τότε, non poſtponi. Non enim Græcis τότε καὶ ſignificat *etiam tunc*, ut iſti volunt. Deinde particula αὐτὸς emphaſin illam ſuam, quam habet, propemodum amitteret. Hoc enim vult dicere Apoſtolus: non tantum omnia ſubjicienda eſſe Dei Filio, ſed ipſum etiam Dei Filium Patri, qui ei omnia ſubjecerit. Præterea non videretur apoſtolus dicturus fuiſſe ὑποταγήσεται, id eſt ſubjicietur; ſed potius ὑποτεταγμένος ἔσται, ſubjectus erit. Illud enim ſubjectionem, quæ tum demum fieri incipiat, ſignificat; hoc vero durationem ſubjectionis jam antea exiſtentis. Adde quod apoſtolus procul dubio ſignificare voluerit, id quod antea dixerat, Chriſtum redditurum regnum Deo & Patri, vel ſaltem ejus conſequens quoddam exprimere. At id non foret, quod etiam tunc ſubjectus Deo manſurus eſſet Chriſtus, cum hoc ex illorum ſententia perpetuò anteceſſerit, imo credibilius ponatur, antea Chriſtum ſubjectum fuiſſe, quam tunc, cum illi ſubjicientur omnia, ſubjectum fore. At ſi hoc dicere velis apoſtolum, Chriſtum, qui nunc ad dextram Dei ſedens una cum ipſo regnet, poſtea non amplius imperaturum, ſed regno tradito ei, unde acceperat, ipſummet ipſius imperio fore ſubjectum, videbis hanc ſubjectionem traditionis illius quoddam conſequens eſſe, quod ipſum novam quandam rationem nobis ſuppeditat. Etenim cum ſubjectio hoc loco maximam denotet ad parendum alteri obligationem, non cadit in eum, qui alteri imperio ac poteſtate par ſit; præſertim iis ipſis in rebus, quarum reſpectu imperio potitur, utut tandem ab altero imperium acceperit. At vero Chriſtus una cum Deo nunc imperat, eique poteſtate, præſertim in rebus ad eccleſiam ullo modo ſpectantibus, par eſt, licet id imperium ab ipſo Deo acceperit. Denique non bene cohærerent verba ſequentia, *ut ſit Deus omnia in omnibus*: quod poſtea melius apparebit, ubi veram eorum ſententiam explicuerimus.

Nunc illa ipſa, de quorum ſententia diſputamus. verba, aliquanto fuſius explicemus. Intelligendum. igitur eſt, ſubjectionem talem hic intelligi, qualis eſt ſubditi erga ſuum magiſtratum, utut ille ipſe ſubditus in alios iterum aliquam poteſtatem habeat, ſed in cujus uſu ac exercitio penitus a ſuperioris voluntate dependeat: ita ut vel ſine ſuperioris juſſu peculiari nihil queat agere; vel, ſi quid agat, illud ſemper a ſuperiori irritum fieri queat, ita ut nihil iſtorum ſit ratum, niſi ſuperior approbaverit ac ratum habuerit. Hæc vera & proprie dicta eſt ſubjectio. Hæc in Chriſtum, reſpectu Dei, nunc non cadit, nec cadet, quamdiu ad dextram Dei ſedebit. Etſi enim vox Græca ὑποτάσσειν proprie ſignificet ſubordinationem; ſcholaſtici autem ſubordinationem latiſſime extendentes quamvis dependentiam unius ab altero hoc nomine deſignent: non tamen eo modo vox Græca ſolet accipi, præſertim in communi loquendi conſuetudine; ad quam ſe Scriptores ſacri applicant: ſed ea eſt vocis illius vis, quam nos paulo ante explicuimus; quod facile intelliget is qui ſacrarum literarum loca, ubi ea extant, percurrerit. Itaque quod Deus ille ſummus, qui Chriſto omnia ſubjecit, aliquam ſemper præ ipſo etiam ſecum imperante prærogativam habeat, quodque Chriſtus ita imperet, ut Dei nomine faciat, quicquid fa-

cit, ejusque voluntatem de salute nostra, quæ generaliter est ipsi jam olim præscripta, exequatur, id ad ἀνακεφαλαίωσιν seu subjectionem illam Christi, de qua hic sermo est, non sufficit; cum nec in singulis rebus, modo adversus leges regni generaliter nihil fiat, Dei nutum ac voluntatem expectare cogatur Christus; nec quicquam eorum, quæ ipse statuerit, irritum aliqua ratione fieri jam olim Deus voluerit. Sed alia erit ratio ejus autoritatis aut potestatis, quam Christus olim, tradito regno, habebit, vel in universam hierarchiam cælestem, vel saltem in fideles suos jam beatos, de qua superius dictum est satis. Quare cum hic dicit Apostolus, tunc, cum nimirum Christo subjecta fuerint omnia, Christum subjectum iri Patri, non est arbitrandum, eum de re loqui, quæ uno eodemque momento fieri debeat; sed quarum altera continuo sit secutura alteram: subjectio nimirum Christi, respectu Patris, subjectionem rerum omnium respectu Christi. Cætera verba sunt jam satis a nobis explicata.

Illud nunc restat, quod tertio loco ab Apostolo diximus proponi, finis nempe subjectionis illius Christi: qui quidem explicatur illis verbis: *ut sit Deus omnia in omnibus.* Deus hic aliquo modo opponitur Christo, quasi dicatur, ut cum nunc Christus sit omnia in omnibus, hoc est, res omnes ad ecclesiam ullo modo pertinentes ipse per se disponat, postea Deus ipse id faciat. Metonymica est hæc locutio, cum dicitur *esse omnia.* Perinde enim est, acsi dictum esset: Deus erit causa omnium, & causa quidem immediata, quæ ipsamet disponat ac gubernet singula, idque *in ommbus* sive personis, sive rebus olim extituris. Nunc Pater, ut Christus loquitur, neminem judicat, (quod potest ad imperium & gubernationem ecclesiæ universam extendi,) sed omne judicium dedit Filio. Filius ergo per se omnia in omnibus disponit, & pro sua voluntate omnia gubernat. Quanquam inter ipsum & Deum summa est hac in parte conspiratio, præsertim cum ipsius Dei spiritu ac sapientia repletus sit Christus: ut ita Deus in Christo & cum Christo regnare merito dicatur: sed postea alia erit regni hujus ratio, & Deus ipsi etiam Christo, aut etiam iis, quorum dux & princeps erit Christus, per se ipsum mandata dabit.

Absoluta hac tam illustri digressione, redit Apostolus ad seriem rationum, quibus resurrectio nostra confirmetur. Quanquam in ipsa etiam digressione ejus rei argumentum quoddam contineri vidimus. Tertium igitur ejus rei argumentum explicatur illis verbis ℣. 20: *Alioqui quid facient ii qui baptizantur pro mortuis, si omnino mortui non resurgunt? quid & baptizantur pro mortuis?* In varias se formas hic vertunt interpretes, quibus distorta magis, quam simplex placet verborum sententia. Sed nos simplicem quam contortam malumus, præsertim cum illa simul sit ad rem, de qua agitur, accommodatissima. Ea vero est, quod videantur tum temporis extitisse quidam magnæ apud Corinthios autoritatis & nominis viri, qui in more habuerint positum, ut si quis ex fidelibus absque baptismo decessisset, eoque ritu Christo solenniter initiatus non fuisset, ipsimet ejus loco ac nomine baptismum susciperent, ac Christi nomen profiterentur; ne forte obesset pie alioqui defuncto baptismo caruisse. Quare pro mortuo baptizari est vel mortuorum loco ac vice, vel in mortuorum bonum ac commodum baptizari. Hoc autem sine omni ratione, imo contra omnem rationem fecissent, si credidissent, de mortuis plane actum esse, eosque in vitam aliquando non redituros. Quomodo enim sibi persuadere potuissent, id mortuis profuturum, si ipsi baptismo eorum nomine tingantur? Non est autem credibile, nec Corinthiis esse potuit, illos viros contra omnem plane rationem tale quicquam facturos.

Argumentum hoc est non tam πρὸς πάγμα, quam πρὸς ἄνθρωπον, ut vocat Aristoteles. Apud eos enim hoc argumentum valet, qui eorum hominum judicio & autoritati, quorum factum in probationem resurrectionis adduxit, aliquid tribuunt. Hujusmodi argumentorum genere non raro utitur is, quem modo citavimus, Philosophus; cum etiam ex falsis aliorum sententiis veram elicit ac probat; propterea quod haudquaquam sit credibile, viros magnos, ut erraverint; tota tamen janua aberrasse, aut sine ratione quippiam asseruisse, etiamsi ratio non esset sufficiens. Quare solet ille rationem eam, quæ viros magnos in sententiam falsam impulerit, eruere. Illæ enim per se sumtæ veræ sunt. Videat, qui velit, inter alia disputationem ipsius de summo bono libro Eth. Nicomach. cap. 8, ubi suam de felicitate sententiam aliorum Philosophorum eadem de re sententiis, licet erroneis, confirmat. Similiter hic agit Apostolus, qui ex facto, licet alioqui, ut mox videbimus, ipsius judicio supervacaneo, elicit argumentum resurrectionis nostræ, ex effectu ad causam progrediens, seu rationem ejus facti eliciens, eamque talem, quam nisi fuissent secuti viri isti, pro insanis fuissent habendi, si ita, quemadmodum fecerunt, egissent. Ratio vero illa est, ut jam monuimus, veritas resurrectionis nostræ. Hoc enim itidem, ut superius factum esse vidimus, pro concesso sumitur ab Apostolo, mortuos, quam diu mortui nimirum sunt, nec voluptate ulla perfrui, nec dolore angi, atque adeo ipsorum conditionem ac statum vel ex deteriori in meliorem, vel ex tristiori in jucundiorum, vel contra ex jucundiori in tristiorem mutari eo ipso tempore non posse. Alioquin hoc argumentum nullius foret valoris. Eo autem posito, valorem eum, quem diximus, habet.

Ex dictis patet solutio argumenti cujusdam, quod huic interpretationi inter alia objicitur. Id vero est, quod hoc argumentum alioqui niteretur errore seu erroneo aliorum facto, ac porro firmum esse non posset, cum tam debili sit superstructum fundamento. Ostendimus enim quomodo etiam ex falsis elici verum, & quidem admodum probabiliter, queat; præsertim apud certos homines, qui auctoritati aliorum multum tribuunt. Sed falsa sententia aut factum erroneum non est argumentationis fundamentum qua falsum est; sed qua effectus quidam est veritatis, non quidem ejusmodi, quem veritas necessario producat, sed qui veritatem necessario ponat, seu qui existere non possit, nisi is, qui errat, de veritate ejus rei, quam nos defendimus, persuasus esset.

Sed objicitur præterea huic sententiæ, quod Apostolus videretur reprehensurus fuisse hoc factum, tanquam erroneum; quod tamen minime fecerit. Respondeo, Apostolum, ut claris admodum verbis reprehenderet, necesse non habuisse; tantum satis est, errorem innuisse. Illud ideo, quia, cum propositum ipsi esset, ex hoc facto argumentum petere resurrectionis, non erat necesse, imo non valde quidem conveniens, ut facti hujus absurditatem exagitaret, apud eos præsertim, apud quos in pretio, ut apparet, erant

rant facti hujus autores, & apud quos autoritatem ſuam non penitus amittere utile erat; præſertim cum non multum ex eo errore damni ad quenquam redire poſſet, plus autem utilitatis, ſi quis una cum illis reſurrectionem fidelium firmiter crederet; etiamſi cæteroqui eundem cum illis errorem erraret, quemadmodum paulo poſt apparebit. Quod ſi factum hoc exagitaſſet Paulus, & abſurditatis arguiſſet, viſus fuiſſet judicio iſtorum hominum plus detraxiſſe, quam res ipſa hic ferebat. Interim tamen non neglexit Apoſtolus innuere, id ſibi factum per ſe non probari; ſeu, utut non admodum improbet, non laudare tamen nec imitari. Nam bis id factum exprimens, ſe manifeſte ab illo hominum genere, quibus id tribuit, ſejungit, & illis ſe quodammodo opponit. Ita enim, ut vidimus, loquitur: *quid faciunt illi, qui baptizantur pro mortuis?* & iterum, *quid & baptizantur pro mortuis?* quibus ſubjungit: *quid & nos periclitamur omnem horam?* ubi aperte Apoſtolus ſeſe ab illis diſtinguit. At ſi Apoſtolus rem illam approbaſſet, & laudabilem ullo pacto cenſuiſſet, certe vel inter primos ipſe fuiſſet, qui ea in re aliis præiret.

Atque hinc etiam argumentum quoddam patet veritatis ſententiæ noſtræ, falſitatis autem ſententiæ eorum, quibus baptizari pro mortuis eſt vel baptizari inſtar mortui, ſeu, ut te mortuum quodammodo profiteâris; vel, quæ pontificiorum multorum eſt ſententia, pœnitentiam, neſcio quam, ſuſcipere, ut mortuis proſis, & eos ex purgatorii pœnis liberes. Nam prius illud omnino fuiſſet Apoſtolo commune cum aliis; poſterius etiam ex ipſorum ſententia eſſe debuiſſet. Sed de his interpretationibus nonnihil dicemus poſtea.

Nunc tertiæ adhuc objectioni, quæ interpretationi noſtræ opponitur, occurrendum eſt. Ea vero eſt, quod hiſtoriæ nihil de hac conſuetudine, baptiſmum defunctorum vice ſuſcipiendi, narrent. Sed in eo parum eſt roboris, cum nihil neceſſe ſit, omnia ſcripta eſſe; vel, quæ ſcripta aliquando fuerunt, ad manus noſtras perveniſſe omnia. Multa ſane olim circa Apoſtolorum tempora contigiſſe, intelligere aut conjicere ex iis, quæ in ſacris literis legimus, facile poſſumus: de quibus tamen nulla teſtatur hiſtoria. Quanquam id ipſum pro hiſtoria quadam habere poſſumus, quod nonnulli ſacrarum literarum interpretes annotarunt, præter Ambroſium & Chryſoſtomum, duos vetuſtiſſimos eccleſiæ ſcriptores, Irenæum nimirum & Tertullianum, eo, quo nos volumus, modo locum hunc accipere: illum quidem hæreſ. 8, hunc vero lib. de Reſurrectione c. 24. Cum enim hi ſcriptores inter cæteros, quorum ſcripta hodie extant, Apoſtolicis temporibus fuerint proximi; non eſt veriſimile, eos ita hunc locum accepturos fuiſſe, niſi aliqua ratione cognoviſſent, fuiſſe Apoſtolorum tempore, qui ita factitarint. (a) Et Marcioniſtas quidem id in more poſitum habuiſſe, ut pro mortuis baptizarentur, iidem ſacrarum literarum interpretes annotant. Credibile autem eſt, illos ab aliis id accepiſſe.

Neque vero mirari quisquam debet, in hunc errorem potuiſſe incidere viros etiam magnos. Facere enim aliquid, quod mortuis prodeſſet, iisque aliquid ad reſurrectionem & ſalutem afferret adjumenti, jam multo ante Chriſtum uſitatum fuiſſe, facile colligitur ex eo, quod in fine cap 12. lib. 2 Maccabæorum legitur; ubi videmus, Iuda Macchabæo autore, miſſam fuiſſe ab exercitu Judaico certam pecuniæ ſummam, ut pro peccatis mortuorum Hieroſolymis ſacrificium offerretur. Ubi addit libri autor, *illum bene & religioſe de reſurrectione cogitaſſe. Niſi enim*, inquit, *eos, quicciderant, reſurrecturos ſperaretur, ſuperfluum & vanum videretur orare pro mortuis*; & denique addit: *ſancta ergo & ſalubris cogitatio pro defunctis exorare, ut a peccatis ſolvantur.* Et hunc ritum videmus hodieque a Judæis ſervari. Quod ergo in oblationibus & precibus fieri potuit, & pro re ſancta & laudabili fuit habitum, cur non etiam potuit in baptiſmo? præſertim cum facile potuerit ea invaleſcere opinio, obfuturum mortuis alioqui fidelibus ſine baptiſmo deceſſiſſe; profuturum autem, ſi, quod ipſi facere aliqua re prohibiti non potuiſſent, alii poſtea eorum nomine facerent. Videmus hodie in eadem hac cerimonia vehementer immutata infantium nomine reſpondere ſuſceptores, & fidem Chriſtianam profiteri, ac baptiſmum velle ſe ſuſcipere, teſtari, idque perinde accipi, ac ſi infantes dixiſſent; qui tamen nec fidem illam habent, nec profiteri quidquam poſſunt. Quid mirum ergo, ſi quis mortui nomine baptiſmatis ritu ſuſcepto, fidem eam, quam mortuus revera habuit, & cæteroqui profeſſus fuit, profiteri non dubitavit? Quo accedit, quod valde antiquus ſit mos, Catechumenos, quos vocant, ſeu eos, qui in religione Chriſtiana primum inſtituebantur, certo demum anni tempore baptizandi. Ut taceam eos, quos clinicos appellant veteres, quaſi dicas, lectularios, qui ſoliti ſunt baptiſmum ad extremum vitæ ſpatium differre, & paulo ante mortem, animam propemodum efflaturi, ſuſcipere; veriti, ne poſt iſtam ablutionem denuo peccato aliquo contaminarentur. Quo fere modo Conſtantinus etiam magnus baptizatus fuit. Quam facile autem fieri potuit, ut quempiam mors inopinato opprimeret, ut ita ipſemet baptiſmum rite ſuſcipere non poſſet. At ſi conſtitit, eum id unice deſideraſſe, & facere voluiſſe, quid prohibet, creditum fuiſſe, poſſe alium loco mortui ſubſtitui, qui ritum iſtum ejus nomine ſuſcipiat? Apparet autem errorem hunc valde fuiſſe antiquum. Cum ergo nihil interpretationi huic objici poſſit, quod ipſam evertat, ipſa verborum ſimplicitas ſuadet, ut in ea acquieſcamus, præſertim cum ad id quod Paulus voluit probandum admodum ſit idonea.

Aliæ, quæ afferuntur interpretationes, vel verbis accommodari non poſſunt; aut nimis ſunt coactæ; vel ad inſtitutum apoſtoli ineptæ. De quibus hæc breviter. Illa, quæ Bellarmino & aliis quibuſdam pontificiis magis placet, nempe baptizari hic eſſe, afflictiones, lacrymas & preces, ut mortuos ex purgatorio liberes, ſuſcipere; primum ideo rejicienda eſt, quod vocem baptiſmi nuſquam in ſacris literis ita poſitam invenies. Nuſpiam, inquam, vox baptiſmi ſignificat afflictionem corporis, quam tu ipſemet ſponte adhibeas; vel moleſtiam quandam; multo minus autem preces, oblationes, aut ſimilia: ſed in locis, quæ ab illis adducuntur Marc. 10. 31. Luc. 12, 50; quibus addunt Pſal. 32 verſ. 6, ubi eſt diluvium aquarum, ſignificat tantos malorum & calamitatum fluctus, quibus penitus obruaris ac mergaris, & quæ aliunde inferuntur, idque tanta vi ut effugere naturalibus viribus non poſſis. Deinde hoc nihil ad apoſtoli ſcopum, quod de purgatorio iſti dicunt; imo hoc pacto argumentum apoſtoli everteretur. Quid enim liberatio ex purgatorio, quæ ante reſurrectionem contingat, ad ipſam reſurrectionem demon-

(a) *Marcion Ioannis tempore extitit.*

firandam facit? Nam sive sequeretur resurrectio, sive minus, posset aliquis ex ipsorum sententia baptizari pro mortuis, idque summa cum ratione, ut nimirum eos ex purgatorio liberaret. Et hoc ipsum argumento est magno, animas ante resurrectionem per se ipsas non vivere, nec ullis sive doloribus sive gaudiis affici posse: alioqui concideret penitus argumentum apostoli. Quod idem accommodari potest ad locum Macchabæorum, quem toties pro purgatorio illi jactant.

Sunt adhuc inter complures alias duæ, quæ viris sacrarum literarum peritissimis placuerunt, hoc de loco sententiæ: quarum altera est, baptizari pro mortuis esse, eum in finem aqua tingi, ut profitearis, te quodammodo esse mortuum; seu, ut idem apostolus alibi de baptismo differens loquitur, una cum Christo mortuum sepultumque, intellige figurate ac spiritualiter. Sed hoc primo nihil habet roboris ad veram illam resurrectionem ostendendam. Deinde verbis id nullo modo accommodari potest. Particula enim ὑπὲρ hujusmodi sensum nullo modo admittit. Præterea non debuisset apostolus voci ὑπὲρ præfigere articulum; quod tamen bis facit. Hic autem significat vocem ὑπὲρ subjective poni; non vero affectionem tantum subjecti denotari; quod posterius sententia ista postulat. Quam rationem memini in notis Iosephi Scaligeri super hunc locum legere. Denique non debuisset Paulus se quodammodo sejungere ab iis, qui id faciant: nam & ipse eo modo eumve in finem erat baptizatus.

Altera ex duabus istis interpretationibus est, ut ὑπὲρ τῶν νεκρῶν sit super mortuis, hoc est, super sepulchris mortuorum. Sed primo nullum vel minimum afferetur ejus rei indicium, hanc consuetudinem apud veteres viguisse. Imo id haud est verisimile, si ritum veteris ecclesiæ spectes: cum eo tempore illi solerent toti aqua immergi. Non est autem valde credibile, solitos esse istos, de quibus loquitur Apostolus, vasa ibi constituere capacia, in quibus se mergerent. Deinde nec inde sequeretur, omnino creditam ab illis fuisse resurrectionem mortuorum. An non enim vel ideo id facere potuissent, ut profiterentur, se similes fieri velle mortuis? id quod baptismi ritu profitentur Christiani, ut ex cap. 6 ad Rom. notum est: vel etiam ideo, ut testarentur, se eandem religionem ac fidem amplecti, quam secuti essent illi, super quorum sepulchris baptizarentur? Proculdubio enim super fidelium sepulchris ideo baptismum suscepissent. Quomodo ergo Apostolus tam audacter, idque bis, quærere potuisset; *quid facient illi, qui baptizantur pro mortuis, si mortui non resurgunt*? Denique nullum arbitror te reperturum in universo Novo Fœdere locum, ubi ὑπὲρ τινος significet *super aliquem* seu *aliquo*, nempe *loco*: at usitatissimum est, ut scilicet causa vel gratia alicujus rei, & utilitatem designet, quæ ad aliquem sit reditura. Hoc ergo illi longe est præferendum. Sed de his satis.

Sequitur ultima Apostoli ratio, ab ipsius potissimum apostoli exemplo, seu mavis, autoritate petita: quæ apostoli autoritas apud Corinthios pleroſque saltem, magna erat, &, etiamsi a quibusdam labefactaretur, ita tamen convelli non poterat, ut insanus ac furiosus esse videretur. Quod tamen de illo jure dici potuisset, si resurrectio mortuorum non esset; quemadmodum postea videbimus. Rationis summa hæc est: quod nulla futura esset, scilicet gravis, causa, cur tot pericula, tot calamitates subiret; quas tamen sustinebat prope perpetuo gravissimas, si nulla resurrectionis spes esset; seu mavis, si non haberet ipse certissima futuræ resurrectionis documenta: nec credibile fuisset, Deum ac Christum velle, ut tot mala tamque acerba perferret, si nulla post hanc vitam ipsi restaret merces. Rationem autem hanc proponere videtur primo generalius; deinde aliquanto specialius; & denique eam a contrario illustrare ac confirmare.

Vers 30. Primum facit vers 30 & 31, ubi inquit: *Quid & nos periclitamur omnem horam?* subintellige id quod versu præcedenti dictum fuerat, *si omnino mortui non resurgunt*. Et hæc consequentia est seu propositio argumenti apostolici, in qua vox *nos*, per usitatam synecdochen, Paulum solum videtur designare. Nam, ut ex sequentibus apparet, de se hic proprie loquitur: nisi velis eum hic Sosthenem, quem initio hujus epistolæ secum conjunxerat, subintelligere, licet de se præcipue loqueretur. Sed prius est verisimilius. Cum autem dicit, *omnem horam* usitata videtur esse etiam in communi loquendi consuetudine hyperbole; qualis etiam in sequentibus, in quibus assumtio argumenti continetur: & quodam Apostoli juramento confirmatur, cum ait vers. 31: *quotidie morior, per nostram gloriationem, quam habeo in Christo Iesu Domino nostro.*

Cum ait, *se mori*, idque *quotidie*, hoc significat, se subinde tales incurrere afflictiones, quæ mortem illi afferrent, nisi divinitus ex illis liberaretur; seu in mortis periculum se creberrime incidere. Quo pacto in secunda ad eosdem epistola scribit cap 1 *se ereptum esse ex tanta morte, & sperare, se Deum etiam in posterum ereptuum* vers. 10; hoc est, ut paulo ante scripserat, vers. 8 & 9, *ex tanta afflictione, qua supra modum, ac supra vires fuerit gravatus, ita ut etiam desperaret de vita, & in seipso decretum mortis haberet.* Et inferius ejusdem epistolæ cap. 4 de ejusmodi afflictionibus loquens ait: *mortificationem Domini Iesu in corpore circumferentes, ut & vita Iesu in corpore nostro manifestetur. Semper enim nos, qui vivimus, in mortem tradimur propter Iesum, ut & vita Iesu*, hoc est quæ a Iesu proficiscitur, *manifestetur in mortali carne nostra. Quare mors quidem in nobis operatur, vita autem in vobis.* Cum vero ait, *per nostram gloriationem*, in Græco est νὴ τὴν ὑμετέραν καύχησιν. Particula autem νὴ est aliquid affirmantis, & quadam juramenti forma confirmantis, ut νὴ τὸν Θεόν. Iurat ergo Apostolus per gloriationem suam, quam habeat in Christo Iesu. Nam cum dicit, *nostram*, ista utitur synecdoche, de qua antea diximus, vers 30. ut *nostram* dicat pro *meam*, id quod indicat sequens orationis particula, ubi inquit: *quam habeo in Christo Iesu Domino nostro.* Nam alias dicere potius debuisset, quam habemus in Christo Iesu Domino nostro. Ex qua etiam patet, non debere legi ὑμετέραν vestram. neque enim congrueret illud, *quam habeo in Christo Iesu*: suam enim habebat gloriationem; non ipsorum.

Ambigitur hoc loco quid per *gloriationem* illam intelligat Apostolus. Illud facile est cogitare, gloriationem hic sumi pro re, de qua ipse glorietur, quæque glorationis sit causa. Quo pacto vocem hanc sumit in 2. ad Corinth. cap. 1. 12: *Gloriatio*, inquit, *nostra hæc est, testimonium conscientiæ nostræ, quod in simplicitate & sinceritate Dei; non in sapientia carnali*

sed

sed in gratia Dei versati sumus in mundo; *abundantius autem* vel *potissimum autem apud vos*.

Non probatur nobis eorum sententia, qui censent intelligi hic illas afflictiones, quas Christi causa patiebatur, de quibus in secunda ad eosdem epistola vehementer gloriatur; & quidem ita, ut dicat, *se de se ipso non gloriaturum nisi in infirmitatibus*, hoc est, afflictionibus suis, cap. 13. vers. 5: quod infra aliquo modo repetit vers. 9, & in sequentibus explicat. Sed id non admodum ad hunc locum quadrat. Quid enim illud esset; *ego quotidie morior*, hoc est, pericula & afflictiones gravissimas, quæ mortem mihi præsentem intentant, sustineo, testor illas ipsas afflictiones, de quibus glorior? idem enim per se ipsum probaret apostolus. Adde quod non frustra addit Paulus, *quam habeo in Christo Domino nostro*. Ideo enim id facere videtur, ut gloriationem, quam de se ipso habeat, qualis est illa, cum gloriatur de suis afflictionibus, ut ex loco paulo ante adducto 2. ad Corinthios constat, excludat, eamque intelligat solam, quæ ex divino beneficio, per Jesum Christum in se collato, tota pendeat, eique in solidum sit adscribenda.

Omnium est vero simillimum, hic intelligi ipsam religionem Christianam, seu ea, quæ secum affert, bona; de qua loquitur ad Philippenses 3. vers. 3: *Nos*, inquit, *sumus circumcisio*, hoc est, populus Dei circumcisus, *qui spiritu Deo servimus, & gloriamur in Christo Jesu*, hoc est, in religione per Christum nobis tradita, & iis, quæ illa nobis attulit, bonis; & non in carne confidentes. Quid autem illud sit explicat in sequentibus, ubi cur in carne, licet alioquin posset, confidere nolit, sed in Christo malit gloriari, atque adeo etiam debeat, sat fuse ostendit. Huc pertinet illud, quod idem apostolus dicit ad Gal. cap. 6. vers. 14: *mihi*, inquit, *ne accidat gloriari, nisi in cruce Domini nostri Jesu Christi*. Cum Christi crucem nominat, omnia illa per synecdochen quandam comprehendit, quæ nostræ salutis causa Christus non modo passus est, sed & fecit, & consecutus est, ipsamque adeo religionem, morte ipsius tam acerba tamque infami confirmatam. In hac comprehenditur *gloriatio illa spei*, quam Divinus Autor epistolæ ad Hebræos vult a nobis usque ad finem retineri firmam. Quod si quis in loco nostro velit adjungere gloriationi de religione Christiana gloriationem de munere tam præstanti, quod singulari Dei ac Christi beneficentia obtinuerat, & pro quo nominatim etiam Christo, ad Timotheum scribens, agit gratias, cum illo non contendemus. Nam etiam ea de re se merito gloriari posse, vel hanc gloriationem se habere in Christo Jesu in iis quæ ad Deum pertinent, videmus ex epistola ad Romanos cap. 15, ubi cum dixisset, *hanc sibi gratiam datam esse a Deo, ut sit minister Jesu Christi ad* vel *apud Gentes, qui sacerdotis instar tractet evangelium Dei, ut fiat oblatio gentium bene accepta, sanctificata in spiritu sancto*, subjicit vers. 17, *habeo ergo gloriationem in Christo Jesu*, in iis scilicet, quæ ad Deum pertinent. Hoc ergo vult dicere: id, quod assero de meis afflictionibus, tam certum est, quam certum est id de quo maxime glorior, nempe, me Christianum esse, vel etiam Christi legatum. Per hanc enim meam gloriationem ego vobis affirmo, rem ita se habere.

Verba illa apostoli, *quam habeo in Christo Jesu Domino nostro*, jam diximus ita accipienda esse, ac si dictum fuisset, quam habeo per Jesum Christum Dominum nostrum, nempe a Deo. Nisi malis particulam (a) ὃν hoc loco sumere pro περὶ, quasi dictum esset, quam gloriationem habeo de Jesu Christo Domino nostro. Sic enim locutus est loco supra citato ad Philip. 3, & alibi sæpe ita loquitur idem apostolus. Sic gloriari in Deo, in lege, in cruce Christi, in carne, in certis hominibus, idem dixit alibi Rom. 2. 17, & 23 Gal. 6. 13, 14. 2 Thess. 1, 4. Sed prior explicatio videtur esse planior, & magis cohærent illa *in Christo Jesu*, cum verbo *habeo*, quam cum gloriatione.

Hactenus vidimus, quomodo paulo generalius hanc rationem explicuerit apostolus: sequitur, ut videamus, quomodo specialius eandem explicet. Id autem fit priore parte vers. 32. Quanquam non satis inter interpretes constat, quousque verba illa sint extendenda, quibus ea ratio continetur, propter verba intermedia, quæ & antecedentibus & sequentibus jungi possunt & solent. Ita enim legimus vs. 32: *Si secundum hominem cum bestiis pugnavi Epheſi, quæ mihi utilitas, si mortui non resurgunt; edamus & bibamus, cras enim moriemur*. Codices plerique, quos quidem hactenus videre contigit, verba illa, *si mortui non resurgunt*, antecedentibus annectunt, & post illa signum interrogationis ponunt; quasi duplex sit in eadem enunciatione hypothesis. Ita enim legunt: *si secundum hominem cum bestiis pugnavi Epheſi, quæ mihi utilitas, si mortui non resurgunt?* Piscator vero ita censet legendum, ut post verba, *quæ mihi utilitas*, signum interrogationis ponatur, & sic finiatur sententia: verba autem illa, *si mortui non resurgunt*, annectit sequentibus, quæ alias ex abrupto ponerentur. Itaque hoc modo legit: *si mortui non resurgunt, edamus & bibamus: cras enim moriemur*. Quæ quidem lectio nobis haudquaquam displicet: primo, quod durum sit, duas ejusmodi hypotheses in una propositione poni; præsertim cum sententia jam sit plena, altera illa hypothesi sublata, ita ut hæc superflua censeri debeat. Nam cum Paulus dicit, *si secundum hominem pugnavi cum bestiis, quæ mihi utilitas?* sensus plenus est, nec requiritur ad ejus veritatem explendam, ut addatur, *si mortui non resurgunt*. Sive enim ponas resurgere, sive minus, nullam certe utilitatem veram, de qua loquitur, retulisset apostolus, si secundum hominem, hoc est, humano more, cum bestiis pugnasset. Potest quidem id aliqua ratione excusari, ut dicemus postea, non tamen ita poni, ne desideres aliquid planius. Planior autem est altera illa, quam posuimus, sententia. Deinde sequens oratio hoc modo erit plenior, quæ nunc abrupta est & imperfecta. Quid ergo dubitemus verba illa media sequentibus adjungere? cum sine iis præcedentia plenum habeant sensum: sequentia non habeant; ita quidem, ut ibi redundent, hic vero desiderentur. Quod si tamen omnino velis ea præcedentibus esse annectenda, perinde erit, ac si dixisset: Si ego humano more pugnavi cum bestiis Epheſi, quis inde ad me redibit fructus? humano autem more omnino pugnassem, si mortui non excitantur.

Sed hoc loco non exigua interpretibus objicitur difficultas, disputantibus, quæ sit ista θηριομαχία Ephesina, quam Paulus sibi tribuat? Alii proprie verba ista accipiunt; alii improprie. Qui proprie, statuunt Paulum aliquando fuisse objectum bestiis, eaque occasione cum illis certasse: quo in certamine periculum vitæ præsentissimum adierit, victor tamen divina virtute evaserit. Qui improprie, illi fere vel ad tempus seditionis a Demetrio adversus Paulum excitatæ, de qua legi-

(a) ὃν pro περὶ.

mus Actor. 19, hæc referunt ; vel ad certamina cum Judæis pervicacibus, cum quibus per longum tempus ibidem disputasse legitur, eodem cap. 19 vers. 8,9.

Illis, qui proprie verba ista accipiunt, duo potissimum objiciuntur : primo, quod Lucas in Actis id scribere penitus omiserit : deinde, quod ea demum videatur esse θηριομαχία, cum quis armatus cum bestiis congreditur ; quemadmodum olim congredi solebant bestiarii, sic dicti. At Paulus proculdubio, ut quidem illi ipsi sentiunt, objectus fuisset bestiis a magistratu & aliis hominibus improbis, non virtutis aut roboris ostendendi, sed supplicii causa. Hujusmodi autem homines nudi atque inermes objici solebant. Sed ad primum responderi solet ab iis, qui proprietatem verborum defendunt ; multa etiam alia, eaque maximi momenti, præteriisse Lucam ; quale etiam est illud inprimis, quod Paulus, his iisdem Corinthiis scribens 2 epist. cap. XI. vers. 25, commemorat : *ter naufragium feci : diem ac noctem in profundo egi :* ut taceam illa : *a Judeis quinquies quadraginta plagas, si unam demas, accepi.* Ad secundum, etiamsi Paulus inermis objectus fuerit bestiis, eum tamen, divina virtute corroboratum, cum iis pugnare ac vincere eas potuisse. Videmus sane olim divina virtute tum Simsonem, tum Davidem, licet vel prorsus, vel propemodum inermes, superasse leones & ursos. Quare nihil prohibere videtur, quo minus verba hæc apostoli proprie capiantur. Quod si adhuc objicias, ne Paulum quidem ipsum in 2. ad Corinth. eosdem epistola, ubi commemorat suas, quas perpessus erat, afflictiones & persecutiones, hanc θηριομαχίαν commemorasse cap. XI. vers. 26 : Responderi poterit, eam comprehendi posse iis verbis, quibus affirmat, se fuisse in periculis, in urbe ; vel etiam in præcedentibus ubi commemorat pericula, partim a suis gentilibus, partim ab ethnicis profecta.

Quod ad duas posteriores interpretationes attinet, quæ figurate verba capiunt ; Priorem refutant non pauci, ostendentes, seditionem a Demetrio, non ante epistolam hanc, sed post eam demum a Paulo scriptam, excitatam fuisse ; qua de re videatur Beza. Posterior ideo est minus verisimilis, quod hoc loco, ubi de resurrectione agit, ostenditque, nullam esse causam, cur tot sese periculis objiciat, si mortui non sint resurrecturi, non ejusmodi pugna, quæ intra verba consistat ; sed quæ vitam ipsam appetierit, intelligenda sit, præsertim cum in præcedentibus pericula vitæ, quæ verbo moriendi complectitur, commemorarit ; quibus exemplum aliquod speciale, si modo ad certam aliquam historiam nominatim respicitur, subjici consentaneum est. Deinde illud, *secundum hominem*, id est, hominum more, quam hic vim haberet ? longe sane elegantius additum apparebit, si ad vocem θηριομαχίαν seu pugnam cum bestiis hic respici dicatur : ut taceam, nimis obscure rem hanc Paulum Corinthiis significaturum fuisse, si ad pugnas aut contentiones cum Judæis respexisset.

Sed supereſt adhuc alia quædam interpretatio, quæ figurate verba sumit, & cum illa, quæ proprie capit, eadem de palma certat. Ea vero est ejusmodi, ut non solum verbum θηριομαχεῖν, sed tota illa locutio, *pugnare cum bestiis Ephesi*, tropum censeatur continere : quasi sensus sit ; Si ego tot tantaque pericula suscipiendo similis fui iis hominibus, qui roboris ac pugnacitatis ostentandæ, ac porro gloriolæ alicujus aucupandæ gratia, cum bestiis pugnant Ephesi, quæ inde ad me vera redundaret felicitas ? At vero similis illis fuissem, si resurrectio mortuorum nulla esset. Vel hoc modo : Si ego aliorum hominum more pugnassem cum bestiis, id quod Ephesi contingere sæpe solet, num putatis me veram inde aliquam utilitatem reportaturum ? at certe perinde agerem atque egissem, si resurrectio foret nulla.

Sed in hac tamen explicatione, priori modo explicata, duo suboriuntur scrupuli. Primum, cur tempus mutarit apostolus ? Nam in præcedentibus verbis vers. 30, & 31 de periculis suis loquens, bis præsenti utitur tempore. Quare videretur potius dicturus fuisse : si ego secundum hominem cum bestiis pugno Ephesi ; non vero pugnavi. Deinde non apparet causa, cur nominatim commemoraverit Ephesum, & non potius absolute dixerit : si secundum hominem pugnavi cum bestiis, quæ mihi utilitas ? siquidem nullam videtur phrasi addere emphasin ; præsertim cum nihil constet, Ephesi potius, quam alibi, vel etiam non alibi θηριομαχίαν fuisse usitatam. Itaque hæc ratio utraque, maxime posterior, videtur opponi posse interpretationi isti altero etiam modo explicato : in qua illud quoque duriusculum est, quod præteritum *pugnavi*, pro *pugnassem*, sit accipiendum.

Posset quidem ad ista nonnihil reponi, sed tamen tale, ut videatur satius esse, proprietatem verborum sequi, præsertim cum alias quoque a verborum proprietate non sit sine gravi causa recedendum. Adde, quod, si proprie verba accipiantur, accommodatissime ad rem locutum fuisse apostolum appareat, & aptissimum instituto suo attulisse argumentum. Subjecisset enim apostolus generali periculorum suorum commemorationi exemplum speciale, idque apertissimum, ac simul inter cætera recentissimum, utpote quod in ea sibi urbe contigisset, in qua tum, cum ista scriberet, versabatur. Id autem clarissime ostenderet, eum non nisi certa resurrectionis spe fretum tantum periculum adiisse. Eo ergo magis inclinamus, ut existimemus proprie hæc verba apostoli accipienda esse.

His ita dictis, videndum porro est, quomodo idem argumentum a contrario illustret apostolus : id quod facit in illis verbis : *Si mortui non resurgunt, edamus & bibamus ; cras enim moriemur :* vel, ut alii volunt ; qui prima illa, *si mortui non resurgunt*, annectunt præcedentibus, in istis tantum : *edamus & bibamus, cras enim moriemur.* Quæ posterior lectio si admittatur, magis ex abrupto locutus censebitur apostolus. Sensus tamen idem erit. Id enim sibi voluit : si mortuorum nulla est resurrectio, tantum abesse, ut tot tantisque calamitatibus nos frangere, tot periculis vitam nostram objicere debeamus, ut potius cum impiis illis, de quibus est apud Esaiam prophetam, ita statuendum esse videatur, edendum esse ac bibendum, ac genio indulgendum, dum vita supereſt, quæ non diu est duratura. Nam vel cras adventuram mortis horam ; post mortem autem nullam restare voluptatem. Verba ista extant apud Esaiam cap. 22. vers. 13. In illis verbum *morimur*, quod Græca habet interpretatio, positum esse pro *moriemur*, quod est in Hebræo, omnes vident.

Non videtur autem intelligendum, Paulum omni ex parte, seu ea plane sententia, qua impii ea proferre solent, approbasse, resurrectione mortuorum ne-

rum negata. Nam verba hæc, ſimilia Sardanapali dicto, ab iſtiuſmodi hominibus de nimiis gulæ voluptatibus intelligi ſolent, quas ratio ipſa, etiamſi tandem mortuorum reſurrectio nulla eſſet, reſpuit. Verumtamen ſunt quædam voluptates corporis, quæ nunc quidem Chriſtianis hominibus nimiæ ſunt, a quibus natura noſtra difficulter abſtrahitur, cum ad eas admodum ſit prona, quaſque ratio ipſa per ſe non adeo damnat. His indulgere ſane conſentaneum foret, ſi reſurrectio mortuorum ſperanda non eſſet. Deus ſane ipſis Iſraelitis etiam, quibus hujus tantum vitæ bona aperte promiſit, multas corporis voluptates, quæ nobis nunc ſunt illicitæ, indulſit, modo cæteroquin eſſent innoxiæ. Non approbavit quidem omnes, nulla tamen pœna eas coërcuit. Illud certum eſt, quo Paulus inprimis reſpexit; ſi reſurrectio mortuorum nulla eſſet, tantam injuriam corpori noſtro haudquaquam facere neceſſe eſſet; nec, ut faciamus, rationem ſuadere, ut non tantum genium noſtrum fraudemus innoxiis nec adeo inhoneſtis voluptatibus, ſed etiam tot vitam noſtram periculis, & tam diris corpus noſtrum tormentis ac cruciatibus ſubjiciamus, quibus ſe ipſum Paulus perpetuo, & Chriſtiani cæteri ſæpius objicere ſolent.

Verſ. 33, 34. His ita dictis, brevem apoſtolus ſubjicit admonitionem & objurgationem Corinthiorum, qua primam hanc capitis hujus partem concludit. Facit id verſ. 33 & 34. Admonitio exprimitur his verbis: *Ne erretis: corrumpunt bonos mores colloquia prava: vigilate juſte, & non peccate.* Deinde hujus admonitionis cauſam cum perenni quadam objurgatione conjunctam ita exprimit: *Ignorantiam enim Dei quidam habent: ad pudorem vobis dico.*

Ait ergo primum, *ne erretis*, propterea quod adeo licenter apud ipſos reſurrectio fidelium in dubium vocaretur, nec eſſent, qui ita tam pernicioſo errori ſeſe opponerent, quemadmodum oportebat, arbitrantes, non adeo multum ad Chriſtianiſmum referre, ut de reſurrectione quiſque certo ſit perſuaſus. Quin etiam apparet, voces hujuſmodi Epicuræas, *edamus & bibamus, cras enim moriemur*, inter ipſos impune fuiſſe auditas; cum non ſine cauſa ſubjungat apoſtolus; *colloquia mala bonos mores corrumpere.* De hujuſmodi enim colloquiis, occaſione diſputationis de reſurrectione mortuorum ortis, eum hic loqui, ſeu ad ea nominatim reſpicere, ipſe verborum contextus & occaſio, ex qua in ea verba delapſus eſt, ſatis unumquemque monet. Indicat ergo apoſtolus, eos, dum ita parvi pendunt, quid de reſurrectione diſputetur, aut hujus ipſius diſputationis occaſione de moribus dicatur inter eos, qui Chriſtianam religionem profitentur, magno in errore verſari; nec eam rem levem, ſed graviſſimam eſſe; nec poſſe hac in re niſi graviter & valde pernicioſe errari: ſiquidem ex hujuſmodi diſputationibus & colloquiis, morum conſecutura ſit depravatio ac corruptio. Moribus autem corruptis quid amplius ſupereſt boni; aut quid Chriſtianiſmus eſt, niſi nomen? Senarium illum Græcum, φθείρουσιν ἤθη &c. Menandri eſſe, jam pridem viri docti notarunt.

Verſ. 34. Cum porro ait: *evigilate juſte*, indicat, eos, veluti veterno quodam oppreſſos, in tanto ſaluris ſuæ periculo ſecuros ſtertere. Quare monet, ut ſeſe recolligant, &, ut in tanto diſcrimine par eſt, ſalutis ſuæ atque aliorum majorem curam gerant, & majori cum attentione, quid quiſque hac in parte dicat aut ſentiat, animadvertant; nec patiantur, ut ii, qui reſurrectionem in dubium vocabant, atheiſmum & Epicureiſmum quendam paulatim in ipſorum cœtum introducant. Vocem *juſte* perinde hic accipiendam exiſtimamus, ac ſi dictum eſſet; ut par eſt, prout convenit, prout æquum eſt in re tanti momenti fieri: Vult enim apoſtolus, ut ſtudium, curamque diligentia, quam Corinthios hac in parte vult adhibere, magnitudini rei reſpondeant. Quanquam non deſunt, qui ita vocem eam accipiant, quaſi dictum ſit, ut juſtitiæ vacetis; & ſic opponatur illi, quod ſequitur; *& non peccate.* Cum iis quidem contendere non placet; durius tamen & inſolentius id nobis videtur.

Cum vero addit: *ne peccetis*, finem exprimit, ob quem juſte evigilare, & ea, qua par eſt, cura in ſuam & totius eccleſiæ curam incumbere debeant, tam pernicioſo de reſurrectione errori, indeque natis pravis colloquiis obviam euntes, eumque in eccleſia minime ferentes, ne peccent. Quod quidem dupliciter accipi poteſt: aut, ut peccare deſinant, quemadmodum hactenus fecerant eo ipſo, quod vel reſurrectionem in dubium vocarint; vel ab aliis in dubium vocari æquo animo tulerint: aut ut ſibi caveant, ne hujuſmodi diſputationibus ac colloquiis ad peccandum adducantur; id quod facillimo negotio fieri poſſe jam vidimus.

Sed neſcio, an prior ratio ſit loco accommodatior, ob rationem, quæ ſubjungitur: *ignorantiam enim Dei quidam habent*: quaſi dicat, mirum eſt vos ita ſecuros ſtertere, nec animadvertere, atheiſmum quendam inter vos latere; in illis nimirum, qui reſurrectionem in dubium vocant: id quod vobis admodum pudendum eſt, atque ut erubeſcatis & tantam impietatem non amplius ſefatis, id nunc ſcribo. Videtur igitur Paulus indicare, Corinthios eo ipſo peccare, quod hujuſmodi homines inter ſe ferrent, ac proinde ut peccare amplius hac in parte deſinant monere. *Ignorantiam autem Dei* pro ea hoc loco accipiendam putamus, non quæ in ſimplici mentis errore conſiſtat; ſed quæ ex voluntatis vitio potiſſimum trahat ortum, & impietatem ac contemptum divinæ majeſtatis ſpiret: qualis eſt vel eorum, qui nullum plane numen agnoſcunt; in quo numero tamen non admodum eſt credibile eos fuiſſe, de quibus loquitur apoſtolus; vel res humanas non admodum curare exiſtimant; vel denique id quod cum priori admodum eſt conjunctum, pietatem non adeo curandam putant, nulla poſt hanc vitam vel præmia expectanda, vel pœnas cenſentes. Atque in horum numero credibile eſt eos fuiſſe, de quibus apoſtolus loquitur, quales hodie quoque non pauci inter eos, qui Chriſti nomen præferunt, reperiuntur.

De parte II.

ACcedendum nunc nobis eſt ad alteram hujus Capitis partem, in qua apoſtolus objectionem, quæ contra ſententiam hactenus confirmatam moveri poterat, & a Corinthiis quibuſdam procul dubio movebatur, diluit, & ea occaſione de ratione corporum, quæ a reſurrectione ſimus habituri, diſſerit, & eorum ab his præſentibus differentiam explicat. Ea vero initium ducit a verſ. 35, & porrigitur ad finem uſque 50. In ea primum objectionem ſeu mavis quæſtionem proponit: deinde ad eam reſpondet.

Verſ. 35. Proponit his verbis: *Sed dicet*

quis, quomodo resuscitantur mortui? qualè autem corpore veniunt? Verba quidem ipsa, quibus objectio ista comprehenditur, ita sunt comparata, ut pro simplici quæstione haberi possent: sed verba tum præcedentia, quibus ad ea fit aditus; tum vero multo magis subsequentia, quibus ad ea respondetur vers. 36, satis indicant, objectionem hic proponi. Quanquam ita respondet Paulus, ut & objectioni & quæstioni satisfiat, & non minus objicientem adversarium refellat, quam erudiri cupientem de modo, seu corporibus eorum, qui resurgent, instruat. Satis autem apparet, verba *resuscitantur & veniunt* pro futuris esse posita.

Ad rem ipsam quod attinet, licet verba prima, *quomodo mortui resurgunt?* videantur conclusionem tantum objectionis continere, problematis tamen seu quæstionis modo propositam, cujus propositio subjiciatur in verbis sequentibus; considerantibus tamen responsionem apostolicam, videtur in ipsa conclusione latere ratio seu objectio quædam: quandoquidem quæstionis illius antecedens seu subjectum, ut in scholis vocant, rationem seu medium, ut appellant, terminum, suppeditat: cum natura sua videatur pugnare cum ejusdem quæstionis prædicato. Adversarii sane ea putarunt *δύσγυμα* seu talia, quæ conciliari inter se nequeant. Quare sensus est: quo pacto mortui resurgent aut revivisscent: cum hoc ipsum mortuum esse vitæ reditum omnem videatur intercludere?

Sed quia poterat id a quopiam negari, & quidem, ut postea docebitur, jure, ideo ratione quadam ejus argumenti consequentia fulcitur, verbis sequentibus: *qualì autem corpore venient?* ubi Ν pro Φ, *autiem* pro *enim* positum esse consentaneum est: quod etiam supra notavimus vers. 13. Et vis rationis in eo consistit: Si mortui resurgere possent, corpus aliquod haberent, in quo redirent in vitam: At nullum habebunt corpus: quare in vitam redire non poterunt. Assumtionis sententia verbis jam recitatis comprehenditur. Perinde enim interrogatio illa accipienda est, quasi dixisset: nullum habebunt corpus, in quo venturi sunt, seu venire possunt mortui. Nulla autem ejus probatio exprimitur; sed tanquam omnibus manifesta reticetur: ad quam tamen Paulus in sequentibus respondere non neglexit. Ea vero est hujusmodi. Si corpora aliqua habituri essent mortui, ea haberent, quibus nunc sunt induti. At ea non sunt habituri, nec habere poterunt: quandoquidem ea alias plane formas induunt, ac porro eadem numero redire non possunt. Quare nulla habebunt. Et ita quidem verba apostoli sunt accipienda, quatenus objectionem continent. Sed si ita capiantur, ac si ab eo essent proposita, qui discere tantum de resurrectione mortuorum, & qualitate corporum resurgentium ejusmodi ex apostolo cuperet, simpliciter sunt sumenda.

Utrique autem, hoc est, & objectioni & quæstioni illi satisfecit apostolus, ut prius ad objectionem respondeat; deinde responsionem suam illustrans & comprobans, quæstionem etiam explicet ac dissolvat. Responsio ad objectionem continetur versibus 3 sequentibus, nimirum 36,37,38. Et primum quidem ad eam rationem respondet, quæ in ipso problemate seu quæstione principali non obscure latebat, quamque nos ex ea eruimus; nempe, quod mortui propter id ipsum, quod mortui sint, resurgere ac in vitam redire nequeant: tum deinde respondet ad ejus probationem, quæ posterioribus verbis comprehendebatur.

Vers. 36. Prius facit vers. 36, ubi ait: *Stulte*, seu *insipiens, tu quod seminas non vivificatur, nisi mortuum fuerit.* Stultum seu amentem vocat eum, qui hac ratiuncula audeat convellere resurrectionis fidem: non vindictæ cupiditate, aut conviciandi libidine; sed ut acriori hoc stimulo veluti armata responsio altius in animum descendat, itaque feriat, ut ex voluntario ignorantiæ somno excitetur, & quam levi de causa rem tantam, tam validis argumentis comprobatam, in qua felicitatis nostræ consistit summa, labefactare ausus fuerit. Jure autem hoc in se dictum agnoscere debebat adversarius: quandoquidem apostolus ostendit, eum, si animum paululum intendisset, infirmitatem ratiunculæ suæ ex re unicuique obvia deprehendere potuisse, ac porro in re aperta cæcutiisse: cum manifestum ejus rei, de qua agitur, exemplum præbeant semina in terram conjecta, & inde nascentes herbæ, plantæ ac frutices: quam rem nemo ignorat. Quare nihil hic apostolus contra legem Christi peccavit, quæ vetat fratri dicere *racha aut stulte*: cum nec nocendi animo, sed docendi a corrigendi id dixerit apostolus, & quidem tanquam magister discipulo, tanquam apostolus ei, ad quem a summo rege missus erat; nec ulla eum hac in parte affecerit injuria.

Quod ad rem ipsam attinet, responsionis apostolicæ vis hæc est, tantum abesse, ut id quod mortuum est, vitam recipere, & penitus animari nequeat; nisi mors seu corruptio quædam antecesserit: id quod in seminibus apparet. Nam id quod seminatur, non potest vitam recipere, ac in plantam excrescere, nisi prius moriatur, seu corpus ipsius putrescat ac corrumpatur. Quare nihil obstat hominibus mors, quo minus in vitam redeant.

Neque vero arbitrandum est, similitudinem hanc apostoli illustrandi tantum, non vero etiam probandi vim habere. Est enim in re, si recte attendas, paritas quædam. Etenim in seminibus quoque spiritus quidam, quem vegetabilem nonnulli appellant, latet. Is deinde in plantam, quæ ex semine nascitur, transfertur ac derivatur, & porro plantam animat. Non potest autem in plantam transferri, nisi seminis corpus putrescat ac corrumpatur. Etenim in spissiori seminis corpore ita concluditur, ut exspirare non possit, nisi laxato illo corpore, quod fit per putredinem ejusdem, & meatibus quibusdam apertis; per quos deinde calor naturalis in semine latens, cælesti præsertim influentia adiutus, materiam & succum ex terra attrahit, & spiritus intus latens corpus novum molitur, & aptius pulchriusque sibi domicilium parat, radicibus statim actis, per quas alimentum subinde novum hauriat. Quo facto corpus seminis crassius, quod cauli aliquantisper aut radicibus quarundam plantarum adhæret, tandem penitus corrumpitur, spiritu animaque sua destitutum; quemadmodum unusquisque cernere in agris hortisque potest. Jam vero etiamsi morte hominis non statim aliud accedat corpus, quod spiritum, qui in corpore jam exanimato ante fuerat, statim excipiat, atque in se derivet: interea tamen exemplum istud, quod explicuimus, satis docet, spiritum in corporibus latentem non esse rem ejusmodi, quæ corpore corrupto in nihilum prorsus abeat; sed rem seu substantiam ejusmodi, quæ de corpore in corpus transferri queat, & aliud iterum domicilium incolere.

Quod

Quod vero in seminibus præstat affluens e terra succus crassior, qui caulis ac radicum initium constituens, statim excipit ac in se includit spiritum, qui antea in seminis corpore latuerat: id an non divina possit præstare potentia, ut interea, dum novum corpus succedat, quod in resurrectione demum fiet, spiritum hominis asservet, eumque custodiat integrum, donec alio corpore induatur? Contineri spiritum vitalem, ne diffugiat aut dispereat, exemplum a nobis explicatum docet. Et hæc est causa, cur Christus, jamjam expiraturus, spiritum suum commendarit Deo, & veluti in ipsius manus deposuerit; suum similiter commisit Stephanus Christo: & Petrus monet, ut illi, qui patiuntur secundum voluntatem Dei, (quo nomine eos potissimum intelligit, qui occiduntur) Deo, tanquam fideli creatori, committant animas suas. Deus nimirum ac Christus est, qui spiritus fidelium suorum custodit, ac, ne pereant, efficit. Quod si, ut inde quoque ducamus exemplum, Chymici spiritus ex rebus variis elicitos in vasis certis conclusos retinent, ne diffugiant, cur Deus ac Christus nostros spiritus, quanquam subtilioris ac divinioris naturæ, asservare, ne dispereant, vi sua omnipotente nequeat? Non est illi difficile vel invenire, vel inire hujus rei rationem.

Est autem antequam hinc abeamus, animadvertendum, Paulum de eo, quod seminatur, & quod revirescit postea, loqui tanquam de re una; licet statim subjungat id quod etiam res ipsa docet, aliud esse id corpus, quod nascitur, aliud id quod seminatur. Unde patet, nihilominus nos eosdem aliquando fore, cum resurgemus ex mortuis, etiamsi alia habituri simus corpora. Spiritus, qui idem est & in semine & in planta, facit, ut apostolus id, quod seminatur, quodque vivificatur pro re una habeat, seu ut de eo, tanquam de re una loquatur: cur non ergo similiter, vel potius multo magis homo ante & post resurrectionem idem censeatur? cum non modo idem utrobique sit spiritus; verum etiam operationes, quæ quidem homini magis sunt propriæ in eove digniores, eædem, & corpus ad eas exercendas utrobique idoneum, quanquam magis posterius. Operatio autem, cujus causa est unumquodque, ejus etiam naturam determinat ac definit. Censendum est enim unumquodque ex facultate operandi id cujus causa est institutum. At hac in re longe major est differentia inter semen & plantam, quam inter hominem mortalem & immortalem, seu mavis, inter hujus & illius corpus. Non eadem enim operandi vis est quæ semini & plantæ. Varia habet corporis organa seu partes, certis functionibus destinatas, quibus plane caret semen. Atqui cum intelligere sit hominis maxime proprium; cui rei subserviunt facultates quædam, quæ ad cognitionem spectant, inferiores, sensus nimirum interni externique earumque facultatum functiones, his, quantum felicitas nostra patietur, satis instructi erunt ii, qui incorruptibilibus erunt circumdati corporibus, & corpora etiam istis functionibus aptiora erunt, quam ea quæ nunc sunt. Sed ea de re aliquid adhuc dicetur postea, cum de diversitate corporum post & ante resurrectionem acturi sumus.

Vers. 37. Sequitur nunc, ut videamus, quomodo apostolus respondeat ad prioris illius objectionis confirmationem, posterioribus versus 35 verbis expressam. Id autem diximus eum facere vers. 37 & 38, ubi in ea, quam præcedenti versu fuerat orsus, similitudine, a semine & plantis inde nascentibus ducta, perseverans docet, non esse necesse ut idem sit corpus resurgentium, quod morientium ante fuerat: cum similiter videamus, non idem corpus & seminari prius, & postea nasci, & in plantam resurgere; sed aliud seri, aliud postea divina virtute, quæ naturæ rerum infusa est, enasci. Ait enim apostolus vers. 37: *Et quod seminas, non corpus, quod nasciturum est, seminas, sed nudum granum, verbi gratia, tritici, aut alicujus cæterorum.*

Vers. 38. *Deus autem illi dat corpus, quemadmodum voluit*, (id est vult, per enallagen temporis Hebræis familiarem) *& cuilibet seminum proprium corpus.* Quæ postrema verba aditum struunt ad sequentia, ad quæ etiam referri possunt, ut postea dicetur.

Sensus autem verborum admodum est manifestus, nimirum non seminari, seu in terram spargi illud ipsum corpus, quod postea enascitur ex terra; nudum enim granum seri: sed postea enasci non nudum granum aut semen, sed herbam, plantam, stirpemve aliquam; cujus sane longe diversum est corpus. Sic verbi gratia seminatur nudum granum tritici, unde postea enascitur culmus, radicibus in terram defixis, & spica auctus, quod corpus egregie vestitum est, ut recte nudo grano opponatur. Ait autem *Deum illi dare corpus*, nimirum semini, non quod Deus nunc immediate singulis seminibus novum corpus circumdet; sed quod per naturam id faciat semel a se constitutam, quam etiam perpetuo conservat ac sustentat. Libentius autem ita locutus est, ut verba hæc rei, quæ in apodosi est explicanda, tanto melius accommodari queant. Corpora enim illa, quibus aliquando circumdabimur, sigillatim revera dabit Deus, quanquam per Christum. Ait autem, *illi*, nimirum semini, ut postea subjicit; aut, ut antea dixerat, *nudo grano, Deum dare corpus*; cum tamen jam nudum granum aut semen esse desierit, & nil nisi spiritus ipsius supersit. Unde iterum intelligitur, Paulum semen ac plantam ex eo natam ita conjungere, ac quodammodo confundere, ac si unum prorsus essent individuum; quanquam diverso tempore diverso quoque corpore circumdatum. Cum denique addit Paulus, *unicuique seminum proprium corpus* scilicet dat Deus, aditum jam sibi struit ad sequentia, in quibus responsionem suam, quam hucusque vidimus illustraturus ostendit, non unius generis extare corpora, sed varii; ut proinde non sit necesse, id corpus, quod aliquando in resurrectione habituri sumus, ejusdem generis esse cum eo, quo nunc sumus induti, nedum ut sit idem prorsus numero. Varia autem pro varietate ipsorum seminum esse corpora, quæ ex illis nascuntur, hic asserit Paulus, cum ait, *Deum dare unicuique seminum proprium corpus*, hoc est, non omnibus idem ejusdemve generis corpus; sed singulis corpus ipsis conveniens & naturæ cognatione devinctum, hoc est tale quale id erat, ex quo semen ipsum fuerat enatum. Jam autem intelleximus, semini eatenus dici corpus a Deo dari, quatenus ex semine veluti enascitur aliud corpus, in ejusque locum ita succedit, ut spiritum, qui antea in eo latuerat, in se derivet. Ex his autem tacite colligi vult apostolus, Deum similiter, ubi corpus hoc nostrum seminatum interierit, aliud nobis corpus daturum, naturæ excellentiæque nostræ consentaneum; non minus quam seminum cuilibet, ubi fuerit emortuum, corpus aptum ac conveniens largiri soleat.

Visa jam, ad objectionem superius propositam, apostoli

ſtoli reſponſione, veniendum jam porro eſt ad ejus reſponſionis illuſtrationem & comparationem. Hæc vero tribus abſolvitur partibus. In prima exemplis quibuſdam productis oſtendit, magnam eſſe inter corpora, tum ſubſtantiæ, tum qualitatum ratione diverſitatem. Deinde hanc exemplorum ſimilitudinem ad rem præſentem accommodans, oſtendit, quantum ſit inter ea, quibus nunc induti ſumus, & quibus in reſurrectione induemur, diſcrimen. Tertio demum id diſcrimen ratione comprobat.

Primum membrum continetur verſ. 39, & duobus ſequentibus: ubi primum, uti jam indicavimus, duplici potiſſimum oſtendit exemplo, differentiam eſſe haud exiguam inter corpora ratione ſubſtantiæ ſeu eſſentiæ: deinde demum ratione qualitatum, atque inprimis ratione præſtantiæ ac dignitatis & huic contrariæ vilitatis.

Inter duo autem illa exempla prius quidem oſtendit ejuſdem generis corpora in varias ſpecies, ut in ſchola vocant, variaſque formas ſecta eſſe, ſeu, ut loquuntur, differentiis ſpecificis inter ſe diſtingui. Poſterius autem oſtendit, univerſum corporum genus in alia quædam genera latiſſime patentia & a ſe longe admodum diſtantia diſpeſci.

Verſ. 39. Prius continetur verſ. 39, cui adjungere potes etiam illud quod ſubſinem præcedentis verſ. 38 vidimus, de diverſis plantarum ex diverſis ſeminibus enaſcentium generibus ſeu mavis ſpeciebus. Ejuſdem enim id rationis eſt cum eo, quod verſ. dicto, nimirum 39, continetur, ubi ita ait apoſtolus: *non omnis caro eadem caro*, hoc eſt, non ejuſdem eſt generis, ſeu mavis ſpeciei, non ejuſdem eſt prorſus eſſentiæ, ſi formam ejus ac differentiam ſpecificam intuearis; etiamſi in genere, quod eſt caro, inter ſe conveniunt. Quod amplius declaraturus, *ſed alia quidem*, inquit, *caro eſt hominum, alia vero jumentorum*, ſeu *pecorum, alia vero piſcium, alia vero volucrum*. Res declaratione vix eget, cum ſua luce clareat. Differunt enim carnes illæ elementorum ac qualitatum primarum temperamento; ita quidem, ut hæc quidem caro non niſi hominis naturæ, quæ ex facultate operandi dignoſcitur, apta ſit; alia vero non niſi naturæ hujus aut illius pecoris; alia rurſus naturæ piſcium, alia denique naturæ volucrum. Et hæ quidem carnis differentiæ ſunt illi eſſentiales, ac, ut loquuntur, ſpecificæ; ſiquidem eſſentiam rei ex fine, quem ei natura præfixit, ſeu ex habitudine ad finem æſtimari ſupra diximus.

Hic obiter tantum notari poteſt, non eos recte dici a carnium eſu abſtinere, qui piſcibus interim veſcuntur; ſiquidem & piſcium eſt caro.

Verſ. 40. Poſterius exemplum, quod laxiorem inter corpora differentiam, quanquam eſſentialem, oſtendit, iſtis continetur verbis: *& corpora cæleſtia*, ſcilicet ſunt, *& corpora terreſtria*: quaſi dicat, non tantum in uno carnium genere cernuntur variæ ſpecies ac differentiæ, verum etiam inter univerſa corpora adhuc longe latius patet diſcrimen: quandoquidem alia corpora ſunt cæleſtia, alia vero terreſtria. Illa ex cæleſti quadam materia conſtant, ut ſol, luna, ſtellæ, quæ ſequenti verſu enumerabuntur; alia terreſtri. Et illorum quidem ſublimior, & aliqua ex parte divinior eſt natura; horum vero inferior ac vilior. Per *cæleſtia* hoc loco, ut jam indicavimus, ea intelligit, quæ oculis cernimus, in ſublimi corpora, quæ Deus in creatione a Moſe deſcripta produxit; non vero ejuſmodi corpora cæleſtia, qualia nos poſt reſurrectionem habituri ſumus: de quibus infra erit dicendi locus verſ. 42 & ſequentibus. Hęc enim adhuc ſublimioris ac divinioris naturæ erunt, eorumque natura non huic, quod oculis nunc cernimus, cælo, ſed illi, quod ſupra hos cælos eſt, in quo Deus ac Chriſtus habitat, ſimilis erit. Hæc autem exempla parum apte ab apoſtolo afferuntur, ſi hæc quibus nunc veſtimur corpora, cum futuris eadem prorſus forent eſſentia, eademque numero, qualitatibus tantum diſtincta.

Ad oſtendendam qualitatum ipſarum differentiam, quæ in corporibus diverſis reperiuntur, itidem duplex affert exemplum. Prius pendet ex poſteriori, quod nunc vidimus, prioris generis exemplo, nimirum corporum cæleſtium & terreſtrium: in quo oſtenditur, quantum ſit diſcrimen ratione qualitatum, quæ vel ad præſtantiam, vel ad vilitatem rei oſtendendam ſpectent, inter diverſa corporum genera latiſſime patentia, cæleſtia nimirum illa & terreſtria. Ita enim ait: *ſed alia quidem* eſt *cæleſtium gloria, alia vero terreſtrium*. Gloriam pro ſplendore poſuit; ut & alibi faciunt ſacræ literæ, inter alia 2 Cor. 3. 7. Luc. 2. 9. Sed nil eſt opus aliunde petere exempla, cum ſtatim in ſequentibus aperte in eum ſenſum hac voce utatur apoſtolus. Iſtud tantum obſervandum eſt, vocem gloriæ, cum in altera oppoſitionis parte ſubauditur, non eodem plane modo ſumi; ſed ſimpliciter pro præſtantia aut decore, quo res ſit ornata, & quodammodo fulgeat: quaſi dicat, alia eſt præſtantia aliuſque decor cæleſtium corporum, alius terreſtrium; longe ſcilicet major eſt illorum, quam horum; magis illa, quam hæc fulgent.

Verſ. 41. Ab hoc exemplo tranſit ad alterum, quod eſt ſpecialius, quod complectitur his verbis: *alia gloria* (ſeu ſplendor) *ſolis, & alia gloria lunæ, & alia gloria ſtellarum. Stella enim a ſtella differt in gloria*; (Latinius dixeris ſimpliciter, *gloria*) oſtendere volens, non tantum diverſi, ſed etiam ejuſdem generis corpora inter ſe qualitatibus, ſeu mavis, præſtantia atque ornatu multum differre, ita ut alia ſint viliora, alia vero eminentiora ac pulchriora; ſiquidem in aſtris ſatis eſt conſpicua hæc differentia. Cum ait, *& alia gloria ſtellarum*, ita verba poſſunt accipi, ut non tantum ſignificent, differre ſtellas ſplendore a ſole & luna; ſed etiam inter ſeſe. Id enim videntur poſtulare ſequentia, ubi rationem dicti redditurus, ait: *Stella enim a ſtella differt in gloria* ſeu ſplendore. Niſi velis hoc loco ſtellæ ſeu aſtri nomen latius, quam in præcedentibus ſumi, & non tantum ſtellas ita ſtricte ſumtas, ſed etiam ſolem & lunam ambitu ſuo complecti; quæ alias, tanquam grandia luminaria, a ſtellis, tanquam minoribus, diſtingui ſolent: licet cæteroquin eodem genere contineantur. Et hactenus prima illuſtrationis pars.

Sequitur altera, in qua quædam continetur apodoſis comparationis inter exempla ſimilia inſtitutæ; in qua ſimul continetur reſponſio ad quæſtionem verſ. 35 propoſitam, & cum ipſa objectione, ad quam reſponſum eſt hucuſque confuſam. Explicatur enim quomodo reſuſcitandi mortui ſint, ſeu quali in corpore ſint in vitam rediturі. Apodoſis illa, quam diximus, comparationis inſtitutæ primum generalibus verbis proponitur; deinde diſtinctius explicatur, enumeratis aliquot inter hæc noſtra & futura in reſurrectione corpora diſcrimiis.

Verſ. 42. Generatim exponitur ibi: *ſic & reſurrectio mortuorum*. Quæ verba non ſunt ita accipienda,

ut multi

ut multi arbitrantur, quasi Apostolus dicere velit; quomodo stella differat gloria & splendore a stella, ita etiam eos, qui resurgent, eorumve corpora gloriæ ac dignitatis ratione distincta fore, ita ut alii ab aliis præstantiæ gradu superentur. Aliud enim & scopus apostoli, quæstioque superius proposita postulat, postulant & sequentia, quibus hujus apodoseos continetur explicatio. Quæstio non de eo erat, quomodo inter se distitura sint aliquando corpora resurgentium; sed simpliciter, qualia illi sint habituri corpora, iis, quæ ante resurrectionem habent, per mortem abolitis, & in nihilum quodammodo redactis. Quare de differentia hic agendum erat inter corpora, quæ ante resurrectionem habemus, & illa, quæ post habituri sumus; non vero de discrimine horum inter se. Quod ad sequentium explicationem attinet, non recenset Apostolus ulla discrimina, quæ locum sint habitura inter ipsa resurgentium corpora; sed ea tantum, quæ inter præsentia, & post resurrectionem demum extitura intercedant. Quare ita verba, de quibus agimus, sunt accipienda, ac si dictum esset: ita etiam illi, qui ex mortuis resurgent, eorumve corpora different ab iis, quæ ante resurrectionem habuerunt, tum qualitatum, tum ipsius etiam naturæ præstantia. Unde recte sequitur: *Seminabitur in corruptione, resurget in incorruptione*; & quæ sequuntur. Est nempe in verbis illis metonymia adjuncti pro subjecto. Resurrectio enim mortuorum sumitur pro iis, qui ex mortuis resurgunt: quo pacto circumcisio non semel pro circumcisis Rom. 2. 25. III. 30. IV. 9, 12. Eph. 2. 11. Phil. 3. 3, 5; & contra præputium pro præputiatis dicitur, & electio pro electis Rom XI. 7. Quanquam etiam ita posses tropum hunc explicare, ac si dictum fuisset: ita etiam se habebit res in resurrectione mortuorum; habito nimirum respectu ad corpora quæ vel ante, vel post eam homines habeant, aut habituri sint. Similis loquendi ratio occurrit inter alias Ioh. 3. 8.

Sed jam explicationem videamus hujus apodoseos. In ea apostolus quadruplicem ostendit inter hæc & futura nostra corpora differentiam. Tres priores a qualitatibus extra essentiam corporum per se positis petuntur; quanquam ex diversitate essentiæ revera oriuntur: quarta autem seu postrema ipsam essentiam per se attingit. Quia enim apostolus in exemplis antea productis primum differentias corpotum essentiales, deinde accidentales seu extra essentiam rei positas recensuerat, ideo ad rem institutam hæc applicans, id quod ultimo loco dictum fuerat, primum rei suæ applicat; & porro de qualitatum extra essentiam corporis positarum discrimine agit.

Prima differentia istis continetur verbis: *seminatur in corruptione, suscitatur in incorruptione*, vel potius *in incorruptibilitate*. Quia subjectum hujus enunciationis non exprimitur, id nimirum quod seritur vel suscitatur, id aliunde est requirendum. Subintelligi autem potest vel homo, vel, si ita placet, corpus. Res enim eodem recidit: cum homo nihilominus hic considerandus sit ratione corporis, cui tam diversæ, vel potius tam contrariæ qualitates inesse debent.

Nam quod nonnulli contendunt, omnino debere hic subintelligi nomen corporis, non vero hominis, partim quidem ideo, quod non homo, sed corpus tantum, vel potius cadaver hominis seminetur, quandoquidem seminari sit sepeliri atque humari, humaautem tantum soleant corpora animabus cassa, non vero homines vivi; partim vero quod ipse apostolus paulo inferius vers. 44 dicat, *seminari corpus animale, suscitari corpus spirituale*: quo ipso indicatur, corporis nomen hic esse subaudiendum: hoc, inquam, totum nihil habet virium.

Nam quod ad priorem rationem attinet, non recte ab iis pro concesso sumitur, seminari hoc loco esse sepeliri seu humari: id quod vel ex ipsis apostoli verbis ac qualitatibus, quæ ei tribuuntur rei, quæ seratur, apparet. Nam quod in tertia differentia dicitur; *seritur in*, hoc est, *cum infirmitate*, & in quarta; *seritur corpus animale*, id corpori anima cassо, seu cadaveri revera non competit. Neque enim id infirmum dicitur, quod omnibus prorsus viribus destitutum est; sed quod exiguas tantum habeat; nec id animale, quod anima prorsus caret; sed quod anima vegetativa vivit: quod etiam ex probatione subjecta apparet, ubi apostolus ostensurus, extare corpus tum animale, tum spirituale, ait: *ita & scriptum est: factus est primus homo in animam viventem*. En habes probationem corporis animalis, non anima certe cassi, sed viventis. Est quidem in verbo serendi allusio ad semina. quæ in terram jaciuntur, siquidem ex prima, qua usus est apostolus, similitudine vers. 36 & sequentibus, verbum istud huc transtulit: sed satio ista rei debet esse vivæ, quæ post sationem demum moriatur ac corrumpatur, ac spiritum, quem etiam post sationem in se retinuerat, postmodum corupta in aliud corpus transmittat. Neque enim semen emortuum & spiritu cassum seritur, alias nihil productum, sed spiritu suo adhuc præditum. Unde dixit apostolus; *tu quod seminas non reviviscit, nisi mortuum fuerit*, intellige, post sationem. Quare satio ad nos nostrave corpora, si ita placet, relata, tum peragitur, cum nos in hunc mundi agrum veluti inserimur, in quo tandem etiam corrumpimur, tum demum alia recepturi corpora, cum resuscitabimur ex mortuis; inserimur autem in hunc mundi agrum cum nascimur. Tempus quod inter hanc sationem & putrefactionem intercedit, respondet illi tempori, quod intercedit inter sationem seminis & ejus putrefactionem, quo novo corpori sit locus.

Quod ad posteriorem attinet, vox corporis vers. 44 non ita est posita, ut appareat, eam esse subjectum; sed potius ut prædicati partem: non modo enim verbo postponitur; sed & articulo, qui subjecti solet esse index, caret; & ita potius verba sunt accipienda; *homo seminatur corpus animale*, hoc est, ita ut sit corpus animale, seu corpore animali præditus; idem autem homo resurget corpus spirituale. Corporis enim vox nonnunquam, ut de cæteris animalibus, sic de homine tanquam genus prædicatur: unde dicimus, animal esse cprpus sensitivum. Hic autem isti locutioni maxime erat locus, ubi de homine ratione corporis agitur. Ex eo ipso tamen apparet, posse, si cui ita videatur, in his omnibus enunciationibus subaudiri vocem corporis; sed ita, ut subintelligatur corpus vivum atque anima præditum: ut ita perinde sit, ac si hominem ipsum dixisses.

Hujusmodi corpus seminatur atque in hunc mundi agrum inseritur, *in corruptione*, hoc est, corruptibile. Corruptio enim & hic & infra vers. 50 ponitur pro corruptibilitate: ut ita non actum sed potentiam seu facultatem denotet, a qua corpus denominatur φθαρτὸν, hoc est corruptibile; non vero ἐφθαρμένον, hoc est,

corruptum. Et hoc modo τῇ ἀφθαρσίᾳ, quæ impotentiam corruptionis admittendæ significat, opponitur. Usus est autem apostolus nomine actus pro nomine facultatis: quia hoc, quod sciamus, carent Græci. Et hæc ipsa quoque affectio ejus, quod seminatur, indicio esse potest, hic non de cadavere; sed de corpore seu homine vivo sermonem esse. Cadaver enim potius corruptum, quam corruptibile dicendum est. Cum porro addit Apostolus: *resurgit in incorruptibilitate*, præsens pro futuro ponit, seu mavis, indefinite usurpat, ut quodvis tempus in se complectatur: quemadmodum fit sæpe. Vide supra vers. 12, & 15. *In* autem posuit pro *cum*; quemadmodum & in præcedentibus accipitur & in sequentibus; ut in corruptione sit cum corruptibilitate, seu corruptibile; in incorruptione, cum incorruptibilitate, seu incorruptibile; in ignominia sit cum ignominia, seu ignominiosum: Incorruptibile autem quod corrumpi sua natura non possit; non vero id, quod, quamcumque tandem ob caussam, actu non corrumpitur.

Hæc ergo prima est hominum ac corporum ante & post resurrectionem differentia: quod illa sint corruptibilia; hæc incorruptibilia. Corruptibile autem & incorruptibile, ut Aristoteles docet in Metaphysicis genere differunt. Etsi autem hæc ipsa affectio per se sumta extra essentiam rei sit: in ipsa tamen essentia rei plane fixa est ac radicata. Quod enim corrumpitur, secundum substantiam corrumpitur; & porro quod potest corrumpi, secundum substantiam potest. Si enim accidentia tantum corrumpi possent, non vero etiam substantia, aut in substantia aliquid, quo pereunte non idem subjectum maneat: accidentia tantum perire ac mutari possent; subjectum vero seu substantia ipsa maneret integra, & mutatio, quæ illi accideret, non corruptio esset, sed alteratio. Quare in ipsa rei essentia fontem corruptibilitatis hærere necesse est, & rem in ea contineri talem, quæ ipsa per se, quanta quanta est, perire possit. Iam vero cum secundum Aristotelem non ultimi actus seu formæ primo ac per se pereant, sed veluti consequenter; si modo perire queant, ut formæ omnes materiales: necesse est, ut alia substantiæ pars, nempe materialis, primo et per se perire queat; qua sublata consequenter etiam formæ, quæ sine ista materiæ ratione consistere nequeant, tollantur. Contrariam incorruptibilium esse naturam necesse est, ita ut nec forma illorum, nec materia, quæ essentiam eorum ingrediatur, quicquam in se contineat, quod perire possit. At cum differentia substantiarum est etiam ratione materiæ, genere eas differre est necesse; cum ut formæ speciem, ita materiæ genus substantiarum determinent. Constat ergo, præsentia nostra corpora a futuris ipso genere, ac porro essentia distare: siquidem, ut hic videmus, illa corruptibilia sunt, hæc incorruptibilia.

Quanquam autem ad ultimam usque corporum horum & illorum differentiam ab apostolo constitutam quæ in essentia ipsorum per se cernitur, differre possemus explicationem difficultatis, quæ in hac materia versantibus potissimum objicitur, quomodo nimirum idem sit futurus homo, qui seritur ac tandem moritur, quique postea resurget, si diversæ substantiæ corpus ab eo quo nunc est indutus, sit habiturus; aut quomodo hæc sententia cum his ipsis apostoli verbis, quæ nunc explicamus, consentiat: tamen hoc ipso loco eam expedire placet; ut semel amota in sequentibus nobis sæpius non occurrat, nec suspensos de veritate sententiæ jam explicatæ teneat.

Placet autem a verbis apostoli incipere, quæ illam ipsam, quam defendimus, sententiam cum nobis suppeditent, cum eadem pugnare nequeunt, nisi secum ipsa pugnare velis. Iis cum ipsis veluti conciliatis non multum nobis restabit ad identitatem ipsius hominis ante & post resurrectionem extantis, ostendendam. Duplici autem modo videntur hæc & sequentia similiter apostoli verba cum sententia a nobis adstructa pugnare. Primo quod ipsi concesserimus, posse in verbis istis subjecti loco statui vocem corporis, quasi dictum esset: seminatur corpus corruptibile, suscitatur incorruptibile. quod si concedatur omnino videtur colligendum, idem fore corpus, quod seminatur, cum eo quod suscitatur. Quod si idem, quomodo non modo specie, sed & genere diversum; præsertim cum hic postulari videatur, ut idem sit numero? Numero autem idem esse non potest, quod genere & specie differat. Idem enim numero sub eadem specie ac genere continetur. Deinde ipsa vox *suscitandi* indicare videtur, id quod antea vel ceciderat, vel obdormierat, erigi aut excitari debere: non autem ceciderat nec obdormierat spiritus, sed corpus id quod antea habueramus; hoc ergo ipsum excitari ac restitui olim debere.

Ad prius respondemus: ne illud nunc disputemus, utrum rectius subaudiatur in enunciarione apostolica homo an vero corpus; sed concesso, corpus subaudiendum esse, nihil esse necesse, ut in apostoli verbis idem subaudiatur corpus suscitatum iri, quod hic seminetur; cum contrarium rectius subaudiatur: quandoquidem, ut ex superius dictis constare potest, id potius propositum fuit apostolo, ut ostenderet, aliud olim corpus nobis in resurrectione datum iri, quam id sit, quo nunc cingimur, & quod per mortem variasque inde mutationes penitus destruitur, & in mille formas ante resurrectionem vertitur. Et quis hoc loco non cernit, apostolum ad id alludere, quod de semine ac plantis inde nascentibus supra dixerat? Inde enim seminandi verbum huc traduxit. Atqui apostolus superius expresse dixerat, *quod seminas, non corpus quod futurum* (est) *sed nudum granum, Deus autem illi dat corpus, prout voluit.* Quare ita potius hic loqui censendus est apostolus: quemadmodum in semente contingit, ut nudum grani corpus seratur, sed inde exsuscitetur longe clarius ac elegantius, nempe corpus plantæ aut herbæ: ita etiam in hoc negotio fieri; inseri in hunc mundum corpora hominum corruptibilia, in resurrectione autem excitanda esse alia longe præstantiora, nimirum incorruptibilia, quæ spiritu, qui in illis fuerit, excepto, tanquam longe divinior planta inde resurgant. Hæc scopo ac consilio apostoli accommodatissima esse, nemo non videt. Sed deinde concedamus id, ad quod nullo jure adigimur, apostolum aliqua ratione innuisse, idem hoc cum illo corpus fore; certe non alia ratione id concedendum erit, quam qua superius vidimus apostolum semen, & id quod ex semine nascitur, inter se propemodum confundere, itaque agere, ac si corpus plantæ semini circumdaretur; cum ex semine nil nisi spiritus restet; cujus ratione habita semen ipsum quodammodo in planta restare censetur. Similis est hæc identitas corporum identitati, quam vocant, numericæ; non

tamen

tamen prorsus eadem, sed easdem fere phrases, easdem loquendi formulas admittit. Quare nihil mirum esset, ad hanc unitatem hujus vel illius corporis apostolum respexisse. Sed, ut vidimus, nihil est necesse, ut huc descendamus; cum prior responsio unicuique satisfacere merito debeat.

Ad posterius respondemus, vocabulum ἐγέρσεως seu suscitandi, haudquaquam requirere, ut id ipsum quod antea ceciderat, aut obdormierat, restituatur: cum ista etiam in sacris literis suscitari vel excitari dicantur, quæ antea non modo non ceciderant, vel obdormierant; sed ne extiterant quidem prorsus. Sic dicitur alicui suscitari semen, hoc est proles Matth. 22. 24. Act. 2. 30, in quibus locis est verbum ἀνιστᾶναι, quod adhuc videtur esse significantius voce ἐγείρειν: de qua vide Luc. 1. 69. Act. 13. 30. Deinde, quemadmodum supra vidimus, apostolum dicere, id quod seminatur vivificari, cum in plantam novam excrescit, licet aliud hic postea succedat corpus: ita etiam poterat dicere, id corpus, quod mortuum est, resuscitari; quia nimirum spiritus, qui in eo antea latuerat, in novum corpus migret; & sic veluti aliud corpus ex alio subnascatur.

Sed quid habebunt illi, qui has adversus sententiam nostram ratiunculas urgent, si dicatur id quod verissimum est, hominis nomen in his & sequentibus apostoli verbis subaudiendum esse, & ad eum ista omnia esse referenda? Homo autem licet diversi generis corpora habeat, nihilominus tamen unus idemque esse poterit: habita nimirum ejus partis ratione, quæ in ipso princeps est, quamque Philosophi nonunquam solam hominis nomine dignantur: quæ ubi corpori aptis instrumentis prædito jungitur, licet diversi alioqui generis id sit, statim actiones homini convenientes edit. Ex actionibus autem jam non semel diximus, rei uniuscujusque naturam æstimari.

Hoc ut tanto rectius intelligatur, & priori difficultatis, quam explicandam suscepimus, parti penitus satisfiat, intelligendum est; hominem quidem non solum esse spiritum, qui corpori junctus penitus illud vivificet, & sentiendi intelligendique facultatem apta nactus instrumenta de se veluti emittat, ac toti, quod constituit, tribuat; sed hominem esse totum illud, quod ex spiritu tam præstanti, & corpore quod illius naturæ ac facultatibus exercendis sit aptum, constat: ita tamen, ut spiritus primas in eo teneat; &, licet diversa corpora nanciscatur, modo ea sint sibi ad eas, quas diximus, facultates exercendas apta, eundem constituant hominem, præsertim si eorum, quæ in altero corpore ejus veluti ductu gesta sunt, memoria ei adhuc sit impressa, ut id, quod postea ex ipso constituitur, totum meminisse possit, se eum esse, qui hoc vel illud antea gesserit feceritque; cæteræ, quæ in materia sunt, differentiæ, utut alioqui magnæ sint, non plus habeant virium, quam si divina virtute ex mare fieret fœmina, aut contra. Hæ differentiæ ad materiam pertinent, & ad essentiam hominis, qua vere homo est, nihil pertinent; ut proinde diversitas aut identitas, quam vocant, numerica, inde non pendeat. Quemadmodum ergo ad circuli aut trianguli essentiam nihil pertinet, quod æneus sit, vel ferreus, vel ligneus: ita nec ad hominis, qua homo est, essentiam pertinet, quod hujusmodi corpus, quod sua natura corruptibile est, habeat; sed tantum ad essentiam hominis terreni aut animalis, qua talis est.

Ad essentiam hominis simpliciter considerati id tantum pertinet, quod sit substantia quædam corporea, sensibus & intellectu prædita. Ejus differentiæ, ad materiam pertinentes, non ad formam, sunt, quod alius terrenus, alius, ut infra videbimus, cælestis; alius animalis, alius spiritualis: quo pacto etiam dixers, alium esse marem, alium fœminam. Idem ergo homo erit, & ante & post resurrectionem. Nam & spiritus erit idem, & corpus aptum, ut inserviat omnium facultatum, ad sensum, appetitum, spontaneam loci mutationem, ad intellectum denique & voluntatem pertinentibus functionibus; & posterius aptius priori: memoria denique rerum in priori corpore gestarum tanta, quanta nunc esse solet; vel quantam in morte habuimus, & esse poterit, ac porro etiam erit. Etsi enim in morte cessat omnis memoriæ, imo omnium facultatum animæ actus; unde & sacræ literæ dicunt, neminem memorem fore Dei in morte, & terram oblivionis vocant eum locum, in quem descendunt mortui: hærebunt tamen in spiritu nostro impressæ notæ, ac veluti signa; quæ, si eidem intellectui corpus habile iterum aptetur, a rerum alienarum sese ingerentium specie, veluti lumine illato, collustrabuntur, redibitque pristina rerum memoria. Fit enim, ut Philosophi docent; memoria nostra per species atque imagines quasdam animo conceptas & impressas, quæ interdum, si diu non repetuntur, plane exolescunt ac delentur, quemadmodum imagines depictæ vetustate delentur: sed cum aliquanto firmius impressæ sunt, etiamsi non semper actu animis obversentur, delitescant tamen in ima memoria, sintque instar eolorum in tenebris latentium, qui tum potentia tantum esse dicuntur; at si lumen intuleris, eosque collustraveris, actu sunt, seu mavis, apparent. Sic in morte tenebris quibusdam involvuntur rerum in animo nostro, seu potius spiritu nostro latentium imagines, quæ non ante illustrantur lucis radiis, & actu apparent, quam corpus aliquod spiritui circumdetur, ut ad reliquas animæ facultates, ita & ad memoriam exercendam aptum.

Hujusmodi identitas sufficit nobis ad præmium; sufficere etiam impiis potest ad pœnam. Omne enim præmium, omnisque pœna vim eatenus revera habet, quatenus sentitur, vel sentiri aliqua saltem ratione potest. Spiritu autem fit, ut sentiamus, non corpore, qua corpus est; & similiter etiam præmia & pœnas meremur, (liceat enim & ad præmium nobis hanc vocem accommodare) vi spiritus ac facultatum ex eo manantium. Corpus instrumentum tantum est, quod ipsum per se non punitur; sed interdum in eo punitur ipse homo, ad spiritum redundante pœnæ acerbitate ac dolore, quem malefactis meruerat. Similis præmiorum est ratio. Uno verbo: omnia hæc toti convenniunt composito, maxime ratione spiritus, a quo & male & bene facta primo oriuntur, etiamsi per corpus exerceantur & in actum deducantur. Similiter ad eum præmiæ & pœna ultimo redundant, eumque potissimum afficiunt, licet interdum in corpore primo cernantur.

Hoc ergo pacto resurrectionis veritatem optime defendimus. Nam ad eam & casus quidam, qui præcesserit, (ut metaphoræ vim sequamur) requiritur, & unitas ac identitas cadentis & resurgentis. Competit ea revera toti homini, nec uspiam, quod sciam, vox ἀναστάσεως ad unam tantum hominis partem refertur. Casus autem præcedit ratione corporis: qui spiritum quidem non perimit; sed functiones tamen illi, quibus corpori junctus vacabat, interea adimit;

unitatem autem seu identitatem toti largitur unus idemque in utroque corpore spiritus, memoriam eorum, quæ in priori gesserat, retinens. Sed jam tempus est, ut ad reliquas corporum horum & illorum differentias accedamus.

Secunda ergo differentia istis continetur verbis: *Seminatur in*, vel *cum dedecore*; *suscitatur in* seu *cum gloria*. Cætera jam ante sunt explicata: illud tantum considerandum restat, qua in re ista ἀτιμία seu dedecus, qua item in re gloria ei contraria consistat. Discere autem id facile possumus ex eadem hac epistola, cap. 12. 23, quæ de corporis nostri membris partibusve loquens quædam vocat ἀτιμοτέρα τῷ σώματι scilicet μᾶλλον, hoc est, reliquis magis indecora, turpia ac deformia, quibus proinde, ut statim addit, honorem ampliorem circumponimus, hoc est, ea majori studio tegimus. Honoris enim nomen hoc loco significat adscititium corpus seu ornatum, quo deformitatem membrorum tegimus atque occultamus, & sic decorem, quem ex se non habent, illis exterius conciliamus. Id quod statim apostolus ipse explicat, dum addit: & deformia nostra, membra scilicet, seu indecora decorem ampliorem habent, hoc est, diligentius vestiuntur ac conteguntur. Hæc est ergo naturalis ἀτιμία, deformitas ac turpitudo quædam partium, quas ipsa natura occultavit, usui etiam etiam indecoro destinatarum. Potest quidem adjici & reliqua deformitas, quam vel morbi, vel senectus, vel alii casus, aut ipsa etiam natura quibusdam inducit: verumtamen illud, quod omnibus est commune, quodque perpetuo inest, magis videtur intelligendum. Gloria autem huic deformitati opposita est pulcerrima ac splendidissima corporum futurorum species, a qua omnis aberit deformitas, omnis turpitudo; nihil erit quod tegi atque occultari, quod adscititio cultu ornari debeat. Vox quidem δόξης videtur nominatim denotare splendorem ac fulgorem; cujus significationis paulo ante habuimus exempla: verumtamen quia dedecori, turpitudini ac deformitati opponitur, omnem pulchritudinis speciem, ac formæ externæ summam quandam perfectionem complectitur.

Et de splendore quidem corporum nostrorum nihil est dubitandum, cum videamus Christum, licet adhuc mortalis esset, cum in monte sacro transformaretur, ita splendidum fuisse redditum, ut facies ipsius fulgeret tanquam sol, & vestes ipsius candidæ tanquam lux. Tum autem imaginem quandam in se exhibuit Christus futuræ suæ mutationis seu transfigurationis, quæ quæ tum demum ei contigit, cum in cælum est translatus, & regno suo potitus. Viderunt enim discipuli, qui cum ipso fuerunt, filium hominis venientem in regno suo, ut loquitur Christus paulo ante historiæ hujus discriptionem versu ultimo cap 16 Matth. hoc est, ejus rei imaginem, & in ea rem quodammodo ipsam, ut in speculo, viderunt. Iam vero nostra corpora Christus redditurus est conformia glorioso suo corpori, ut est ad Phil. 3, versu ultimo. Quare si Christus adhuc mortalis adeo redditus fuit splendidus; quid & de ipso, & de nobis immortalibus; & corpore corruptionem nullam admittente præditis existimandum est? Verumtamen quia corpora nostra, ut paulo post audiemus, spiritualia erunt, ac proinde subtilissima, longe subtiliorem eum fulgorem necesse est esse, quam fuit ille, qui in corpore Christi, quod adhuc animale erat, & crassum terrenumque apparuit; ac porro talem, ad quem mortalium oculorum acies non pertingat. Huc etiam non immerito referre possis, quod est apud Matthæum cap. 13, ubi Christus ait *justos in consummatione seculi, cum impii in caminum ignis injicientur, effulsuros instar solis in regno Patris sui.* Licet enim id de dignitatis ac honoris summa splendore possit accipi, non male tamen ad corporum splendorem accomodatur.

Ex eo autem facile intelligitur, Christum, cum a mortuis fuit resuscitatus, nondum glorioso fuisse corpore indutum. Nam quomodo vel ipsummet viderent discipuli, vel tantum fulgorem ferre potuissent? Moses, quia a colloquio cum angelo cœperat fulgere ipsius facies, licet corruptibilis, velum cogebatur cum Israëlitis collocuturus obtendere, quia fulgorem istum eorum oculi ferre non possent: cum tamen plus quam credibile sit, nondum instar solis fulsisse ipsius faciem. Quomodo ergo discipuli Christum, ipsomet etiam jubente, intueri ac contemplari, cum eo familiariter conversari ac colloqui potuissent, si jam glorioſissimo illo ac fulgidissimo corpore fuisset indutus; cujus splendoris jubar tantum quoddam, ac veluti radius Paulum aliquando excæcavit? Quomodo etiam Evangelistæ id prorsus reticuissent, qui transfigurationem in monte diligentissime descripserunt? Quod si speciem tam augustam dicas fuisse a Christo tum occultatam, id fieri non potuisset, nisi oculis discipulorum retentis. Cur ergo Christus ex intuitu etiam ac visu de se judicari volebat, & eos tanquam testes resurrectionis ipsius futuros de ea certos reddere; cum non ea species Christi appareret, quæ esset, sed longe alia? annon hac ratione testimonium ipsorum in dubium vocabitur? Non id enim fuisset, quod viderint, sed id illos dicere, quod apparuerit, dici poterit. Adde, quod vulnera aut vulnerum vestigia, quæ certe in glorioso pulcherrimoque corpore nulla sunt, in Christo adhuc extiterint. Sed præterea nec ventre caruit Christus, in quem cibos ingesserit, nec quicquam proculdubio defuit eorum, quæ videmus τὰ ἄτιμα τοῦ σώματος καὶ ἀσχήμονα ab apostolo vocari. Hæc vero a glorioso corpore abesse debere, ex hoc loco discimus, & ex altero, qui in eadem hac epistola extat cap. 6. 13, ubi ait Apostolus: *Esca ventri*, scilicet destinatæ sunt, *& venter escis: Deus autem & hunc & illas abolebit*, intellige in resurrectione mortuorum. Venter autem omnia illa quodammodo complectitur, quæ deformem habent aspectum, omniaque ita conjuncta sunt, ut illo sublato nullus plane horum possit esse usus.

Unde facile jam apparet, quam graviter illi errent, qui eadem plane corpora, habita ratione substantiæ, olim nobis redditum iri censent. Certe si ita esset, pudere etiam nos olim nostri deberet non minus atque primos nostros parentes, cum oculis ipsorum apertis nudos se esse viderunt, quod antea non deprehenderant cognitione boni & mali, in quo etiam continetur decorum & indecorum, seu turpe ac deforme, destituti. Ut alia nunc taceam, quæ paulo inferius commodiori loco dicentur.

Sequitur tertia corporum, de quibus agimus, differentia, his verbis expressa: *Seminatur in* seu *cum infirmitate*, *suscitatur in* seu *cum potentia*. Infirmitas hæc hominis, seu mavis corporis humani in eo cernitur, quod & laboribus facile frangitur, & senectute ipsa labefactatur, & moribus levibus etiam vires atteruntur: nonnunquam a primo statim ortu peculiaris

acce-

accedit infirmitas, aut ab alio casu. Fit hoc ob corporis mortalis naturam: nam & de ipsis partibus corporis solidioribus, & de spiritibus quibus utrisque vires nostræ corporisque robur nititur, subinde aliquid decedit, maxime per labores, senectutem, morbos nec semper eis tantum accedit, quantum decedit; & spiritus quidem, quibus maxime nervi intenduntur, & membra reguntur; imo omnes animæ vires exeruntur, haud difficulter diffugiunt, ac subtilitate sua exspirant: unde corporis defatigatio: quin & ipsa membrorum soliditas aliquantum labore laxatur. At id, quod surget corpus, seu mavis, ipse homo, corpore erit præditus valido, robusto, quod fatigationem non sentiat, cujus vires nulla ætas labefactet, nec morbus, qui ibi nullus erit, attenuet. Vires, quas spiritus in illo corpore exerere poterit, corporis habilitas sequetur, nec quidquam spiritui obstabit, quo minus per illud efficere possit, quod per naturam alias, instrumentum nactus, possit. Non vegetabitur spiritibus aliquibus, quales nunc corpus nostrum regunt atque agitant, caducis, qui diffugere atque exspirare facile queant; ita ut eorum refectione atque reparatione sit opus: sed ita intra se continebunt corpora illa incorruptibilia vim spiritus vitalis, ut nihil ejus plane depereat, & a labore robur semper sit recens.

Ex quo ipso facile intelligitur, non carneum id esse debere corpus, non hac ipsa cute cinctum, quod a resurrectione piis dabitur. Ejus enim natura est ejusmodi, ut spiritibus vitalibus exitum præbeat: qui, nisi subinde reparentur, tandem deficiunt, & corpus vel fatigatum dejiciunt, vel penitus tandem exanimatum relinquunt, ut recte antea asseruimus, has corporum differentias, etsi extra essentiam sint positæ, ejus tamen diversitatem arguere, & ex ea pendere.

Vers. 44. Restat ultima ex illis quatuor differentiis quæ ipsam corporis substantiam per se attingit. Ea est descripta illis verbis: *Seminatur corpus animale, suscitatur corpus spirituale.* Diximus jam supra quædam ad horum verborum intelligentiam pertinentia, quæ hic memoria repetantur. Nunc illud tantum restat explicandum, quid apostolus vocet corpus *animale*, quid item *spirituale.*

Quid per *animale* corpus intelligat, ex eo potest deprehendi, quod paulo post apostolus subjicit, ostensurus, & corpus animale & spirituale extare. Ad illius autem, hoc est, animalis corporis probationem affert ea Geneseos cap. 2. 7 verba: *factus est primus homo in animam viventem.* Ubi, ut omnes, ni fallor, animadverterunt, anima vivens nil est aliud, quam animal vivens, ac spiritum vitalem trahens. Inde dictum est corpus animale, a ψυχὴ quæ animal hic denotat, ψυχικὸν seu animale; ut animale corpus sit ejusdem generis cum iis quæ habent cætera animalia, quod nimirum animâ, quam vegetativam & sensitivam vocant, animetur & regatur, quodque adeo ad sui sustentationem nutritione indigeat, ad conservationem autem sui generis similiumque individuorum propagationem, generandi facultate sit præditum, (nutriendi enim ac generandi facultas hujus animæ propria est, qua utraque penitus sublata animam ipsam tolli est necesse) & porro iis etiam organis ac partibus sit instructum, quibus ad exercendas facultates dictas sit opus; simul etiam iis, quæ sensuum, tum externorum, tum internorum facultatibus & appetitui cum iis conjuncto, itemque facultati locomotivæ subservire apta sint.

Ideo autem animæ vegetativæ & illarum partium, quæ ab ea sustentantur, quæ etiam ei subserviunt, facimus mentionem, quia oppositio inter corpus animale & spirituale non in eo revera consistit, quod corpus animale animæ sensitivæ & facultatibus cum ea conjunctis, nempe appetendi & loco se movendi, servire sit aptum. Nam & spirituale corpus aptum erit & accommodatum animæ istius facultatibus, earumque propriis functionibus, licet non ea fit futura partium iis inservientium vel forma, vel dispositio, vel cæteræ facultates, quæ in hoc animali corpore extant, ut postea explicabitur; cum hæc organorum ratio non simpliciter sit necessaria ad istarum facultatum functiones, sed tantum in hoc terreno ac corruptibili corpore; quod sine anima vegetativa vivere nequeat. Sed differentia inter corpus animale & spirituale potius consistit in eo, quod animale corpus apparatum habeat instrumentorum animæ vegetativæ inservientium, quin etiam nullum eorum organorum, quæ animæ sensitivæ ejusque facultatibus operam suam commodant, imo ne illorum quidem ullum quæ intellectus operationibus ancillantur, tale sit, quod anima vegetativa non indigeat, et ab ea non sustentetur, et quod, ut rem ipsam penitus tangamus, non sit plane crassum ac terrenum. Spirituale enim, ut postea intelligetur, corpori crasso ac terreo maxime opponitur: crassum autem & terrenum esse necesse est, quicquid anima vegetativa vegetatur ac nutritur, aut si quid est subtilius ac magis spirituale, id ex crassiori nascitur, & eo penitus corrupto sponte sua diffugit ac disparet. Quare ut corpus nostrum animale non amplius sit, omnes illas partes, quæ animæ vegetativæ ac sensitivæ in corpore nostro subserviunt, aboleri necesse est: id quod de iis, quæ ad nutritionem ac generationem pertinent, etiam per se unicuique patere debebat.

Sed nondum est satis ad id, ut corpus spirituale efficiatur. Nam nec res inanimatæ animalia habent corpora, omnibus destituræ organis, quæ animæ vegetativæ aut sensitivæ inserviant; nec tamen cum spirituali corpore conjunctionem aliquam protinus habent: sed necesse est omnem crassam terreamque molem tolli, ut corpus spirituale evadat. Sine ea nullum est corpus animale, cum ea nullum spirituale. Nam ut jam ad oppositæ differentiæ explicationem accedamus, Cum spirituale dicimus corpus, subtile quippiam, & veluti in omnes partes flexile, agile & tenuissimos quosque meatus penetrans intelligimus. Talia ergo corpora nobis in resurrectione dabuntur. Hoc cum videantur agnoscere etiam alii nonnulli, mirum tamen est, eos nihilominus vehementer contendere, eandem fore corporis nostri substantiam, carne nos ac cute tectum, iisdemque ossibus suffultum iri: cum & Christus Luc. 24, 39, apertissime dixerit, *Spiritum carnem & ossa non habere*; & ratio ac communis omnium sensus clarissime id ostendat. Etenim quomodo potest os subtile fieri, & quemvis meatum penetrare aptum? quomodo ad omnem motum, sive sursum, sive deorsum, sive quocunque velis habile atque agile, quemadmodum est corpus spirituale, quamdiu quidem ossis naturam retinet? Os, nisi durum sit, & cedenti resistat, suamque firmitatem corpori obstanti renitentem retineat, os esse desinit; cujus naturæ est fulcire partes molliores, ne concidant, & motui corpus sibi incumbens aptum reddere. At si os subtile admo-

dum evadat, ſi in omnes partes flexile, & tenuiſſimos meatus poſſit pertranſire, duritiem ac firmitatem omnem perdidit. Quis unquam hominum id quod vento, aut ſi aliquid craſſius oculiſque ipſis conſpicuum mavis, ſpiritui Chymicorum ſimile eſt, os vocaverit? At conſimilis ſubſtantiæ neceſſe eſt corpora ſpiritualia, quæ adepturi ſumus, eſſe? Quid multis opus eſt? ſi demſeris & carni, & oſſibus, & reliquis hujus corporis partibus terrenam ſubſtantiam, quam omnino craſſam, denſam & gravem eſſe neceſſe eſt, ipſam illarum ſubſtantiam ſuſtuleris, ex illis enim componuntur; niſi autem ſuſtuleris, ſpirituale nunquam effeceris.

Quanquam vero de ſpiritibus multa aſſerere non poſſumus, de quibus magis ſcire licet quid non ſint, quam quid ſint; cum ſenſus noſtros vel penitus vel magna ex parte effugiant: ex earum tamen rerum natura, quæ ſpiritus appellantur, quæ ſenſus noſtros non penitus fugiunt, aut quarum operationes quædam ſeu effecta deprehendi a nobis queunt, aliquid de corporibus iſtis ſpiritualibus conjicere ſaltem licet; & dummodo nihil vel contra ſacræ ſcripturæ autoritatem, vel contra rationem affirmetur, nihil etiam aſſeveranter pronuncietur, nih peccat ille, qui vel in hanc, vel in illam partem quid ſentiat, oſtendit, & ſaltem veriſimilia in medium profert.

Quare, ut nonnihil de corporibus illis ſpiritualibus, quibus in reſurrectione induemur, diſſeramus, iſtud primum extra dubium ponimus, corpora noſtra cæleſtia fore, ſeu ex cæleſti quadam materia conſtituta, ut infra verſ. 47 & ſequentibus docebitur. Ejus autem materiæ natura cum longiſſime diſtet a natura materiæ terrenæ; ex hujus affectionibus de illius qualitatibus, & ex contrario de contrario judicium facere non inepte poſſumus. Quare ut materia terrena craſſa; ita cæleſtis ſubtilis, &, ſi ita loqui liceret, tenuis: ut illa intractabilis: ita hæc flexilis: ut illa ad motum inhabilis; ita hæc habiliſſima ſtatuenda eſt. Verumtamen quia, ut jam antea diximus, & reſurrectionis natura poſtulat, ea jungi debet ſpiritui noſtro, quo vivimus, ſentimus ac intelligimus, qui illud etiam corpus animabit, eum ſubtilioris ac divinioris cujuſdam naturæ, quam ſit illa materia, ex qua illi corpus fingetur, eſſe apparet. Quare ita propemodum differt a ſpiritu illo noſtro, quemadmodum nunc ſpiritus vitales atque animales dicti ab eodem differunt. Subtilitate quidem illi proxime ad eum accedunt, ſed nihilominus tamen ea qualitate ab illo ſuperantur. Habilitas ergo, ut diximus, corpori illi ſpirituali inerit ſumma, ad id, ut moveatur, impellente eo, quem in ſe includit, vitali ſpiritu; & quidem ita, ut nulli motus generi per ſe ac natura ſua ſit addictum, ſed eum recipiat impetum, quem ſpiritus ac voluntas ipſi impreſſerit.

In corporibus naturalibus diverſos eſſe videmus impetus ſeu inclinationes ad diverſos motus. Et inanimata quidem uno ſimplicique motu feruntur; cæleſtia in orbem; elementa per rectam lineam, ſive ſurſum, ſive deorſum: licet violento motu alioqui rapi poſſint. Elementorum autem prædominantium impetum atque motum ſequuntur etiam corpora ex iis compoſita, & ipſorum etiam animalium, quatenus ex elementis conſtant, & mere, ut ita dicam, ſunt corpora, nihil ſpiritus, nihil animæ habentia; ſed qua animalia ſunt, & ſpiritum quendam in ſe continent vegetum vividumque, appetitu ciente, variè ſeſe movent ipſa. Quod enim in corporibus inanimatis eſt appetitus, quem naturalem vocant, ſeu naturalis ad certum locum inclinatio: id in animalibus præſtat appetitus ſenſitivus, & in rationalibus voluntas: quæ utraque facultas, maxime poſterior, quæ liberrima eſt, nunc huc, nunc illuc inclinatur; illa ab objecto tantum, hæc aliqua ex parte etiam a ſe ipſa. Hæc ergo in animalibus cauſa eſt, cur animalia nullo non motus genere ferantur; ita tamen, ut naturalem corporis ſui impetum penitus vincere, ejusque obliviſci nequeant, ſed ſemper eo magis inclinent, quo elementi prædominantis ἐφεσις eos impellit. Prædominari autem in omnibus videtur terra: quamquam in aliis magis, in aliis minus. Itaque cum contra naturalem ſui corporis impetum nituntur, ſeu in oppoſitum locum ſeſe agunt, violenta quodammodo eſt iſta commotio, ideoque cum majori difficultate ac lucta; at eo, quo corpus propendet, ferri eſt facillimum. Motus autem ille animalis proprius & a naturali illo ſeu elementari minime dependens, ſpirituum noſtrorum vi peragitur, qui ipſi ab anima ſeu ſpiritu primo cientur, voluntate vel appetitu vel a re aliqua refugere, vel eam proſequi ad eamque accedere jubente. Quem voluntatis atque appetitus impetum primi excipiunt ſpiritus animales dicti, & ad eum ſeſe componunt celerrima quadam agitatione, & pari cum ipſa cogitatione, ut ita dicam, paſſu, & cum ipſi rurſus nervos, tendines ac muſculos impleverunt, animal ad voluntatis & appetitus nutum movetur. Ipſi ergo ſpiritus per ſe ſunt celerrimi, & ſine difficultate impetum capiunt ad quemvis motum, cum ad eum ſe quodammodo indifferenter habeant; niſi quod ob levitatem ſurſum potius feruntur, &, niſi corpus hoc craſſum obſtaret, aut ita eſſet ſpiritui obſequens, ut ſpiritus ipſi illi voluntati atque appetitui, nullus eſſet locus quo homo ire concupiſceret, & non ſtatim ferretur.

Hoc ergo quod de ſpiritibus iſtis animalibus nunc diximus, tranſferamus ad corpus illud ſpirituale, quo olim induemur. Hoc non ſecus atque illi indifferens videtur futurum ad quemvis motum, ita ut naturaliter nec huc nec illuc magis inclinet: niſi quis forte dicat, illud leve fore ac ſuperiorem locum appeturum. Interea ſequaciſſimum erit, & ad quemvis voluntatis atque appetitus impetum accipiendum habiliſſimum: & cum gravitas potiſſimum motui corporum obſtet, qua illud penitus deſtituetur, nulla erit mora, quin eo feratur, quo voluntas inclinaverit, & tanto quidem concitatius, quanto vehementius voluntas in eam rem incubuerit, aut locum iſtum appetierit. Nam quemadmodum quanto major gravitas eſt corporis, tanto concitatius corpora feruntur deorſum; quanto major levitas, tanto levius, niſi quid obſtiterit, ſurſum: (eſt autem gravitas impetus ad locum inferiorem, ejuſque appetitio quædam naturalis; levitas ſimiliter impetus ad locum ſuperiorem) ita etiam quanto vehementior erit voluntatis noſtræ inclinatio, quæ vera eſt appetitio; tanto etiam concitatius corpora noſtra ſpiritualia ferentur. Videmus id aliqua ratione in noſtris corporibus; quæ licet ob molem ſuam cupiditate noſtra ſæpe ferantur tardius, tamen, niſi quid obſtet, celerius moventur, cum vehementius urget appetitus & voluntas; tardius, cum minus in eam rem incumbit. Et hæc quidem de motu.

Quod ad ſenſum attinet, idem illud corpus præſtabit vicem illorum ſpirituum, in corpore noſtro mortali exiſtentium, & ſimul etiam organorum, per quæ eorum virtus exeritur. Notum eſt, omnem ſenſuum operatio-

rationem, omnem appetitionem, omnem commotionem & agitationem membrorum, omnem denique intellectionem vi ſpirituum iſtorum peragi. Itaque pars ea corporis, quæ ſpirituum eſt expers, omnis etiam ſenſus ac virtutis eſt expers. Illi ſunt veluti vinculum quoddam inter ſpiritum, quem animam Philoſophi vocant, & inter craſſum corpus ejuſque membra. Illi, quia ad ejus naturam proxime accedunt, cum eo primum junguntur, & ab eo vim animalem accipiunt, & porro per totum corpus, cum quo etiam quandam cognationem habent, diſpenſant; &, quemadmodum a ſpiritu ad organa vim, ut ita dicam, animalem deferunt, ita viciſſim ab organis ſpecies rerum omnium ſenſibilium deferunt aut tranſmittunt ad ſpiritum: quia vero non ubique reperiunt quorumvis ſenſuum organa, ideo non ubique percipiunt omnia; ſed ibi quidem iſta, illic vero alia; quæ demum in ipſo ſpiritu veluti junguntur, & a ſe invicem dignoſcuntur.

At vero corpus illud ſpirituale, quia non tantum ſpiritus animales in ſe continebit, ut hæc corruptibilia ſenſuum organa; ſed etiam, illorum ipſorum ſpirituum inſtar, erit ubique ſibi conforme, ubique omnium ſenſuum vim exerere poterit, & ſpecies rerum quarumvis ſenſibilium percipere. Quod etiam facerent ſpiritus noſtri animales, ſi ubique organa reperirent apta, ut diximus, per ſe etiam percepturi res ſenſiles, niſi diffugerent, & ab ipſa anima ſeu ſpiritu ſtatim disjungerentur, cum organo ſolidiore non concluduntur. Tanto autem ſenſus ille erit perfectior, quanto perfectius illud corpus, in quo nulla organi depravatio, nulla labes aut intemperies, quæ in hoc mortali corpore ſenſum ſæpe impedit, locum eſt habitura.

Simul etiam ſenſus erit purior, & a dolore, quem ſenſus noſtri nonnunquam excitant, remotior. Notum eſt, ſenſus alios eſſe puriores; alios aliquanto impuriores; puriſſimos eos, qui ſpecies excipiunt a materia ſejunctas, non vero ipſam materiam, in qua qualitas ſeu affectio ſenſilis exiſtit, ipſi illi corporis parti, quæ eam percipit, admoveri poſtulans: quod poſterius qui faciunt, impuriores ſunt. Inter puriores eminet viſus, qui ſpeciem rei eminus cernit, quam, ſi oculis ipſis imponere velis, non cernat. Hunc ſequitur auditus, in quo dubites, utrum ſonus ipſe cum materia ſua, an vero ejus tantum ſpecies quædam, ad verum ejus ſenſorium, quod intra aurium meatus latet, deferatur. Inter inferiores ordinem ducit tactus, ac ſimul guſtatus, qui ejus veluti pars eſt, ac denique odoratus. Etenim qualitates tactiles, ſapores odoreſque una cum materia ad partes corporis, per quas ſenſus illi exeruntur, admoventur, & quanto magis, tanto vehementius ſenſum feriunt; licet interdum minus accurate propter ipſam ſenſus vehementiam diſcerni queant.

Jam, ut ad ſpiritualia corpora deveniamus, nihil dubitamus, quin viſus, qui puriſſimus eſt ſenſus, in illis locum ſit habiturus; quin etiam auditus. De cæteris magis dubites. Sed tamen credibilius eſt, illos, licet multo exactiores ac perfectiores multoque puriores, in illis repertum iri. Tactu enim prorſus deſtitutum iri vix eſt credibile. Guſtatus quidem & odoratus ideo maxime videtur animalibus eſſe datus, ut cibos atque alimenta ſibi apta deligere ea ratione poſſent, & ea quæ naturæ ſuæ vel noxia eſſent, vel minime convenientia, rejicere; quin etiam ut vel ſuavitate rerum ad eas perſequendas atque uſurpandas adducerentur; vel eas, quia ingratæ, fugerent ac vitarent: qui uſus in corporibus incorruptibilibus, quibus nullo eſt opus tali alimento, plane ceſſat. Verumtamen quia ſenſuum illorum uſus etiam ad cognitionem rerum pertinet; non videntur autem ii, qui incorruptibiles ſunt, ut nunc angeli, deſtitui ullo adjumento, quo ad rerum earum, quæ cognoſci ulla ratione poſſunt, notitiam aſſequendam ſit opus: ideo credibile eſt, etiam incorruptibilia corpora apta fore ſpeciebus iſtarum rerum, quanquam ſine materia, percipiendis; ut ita qui ſenſus in nobis impuri ſunt, in illis reddantur puriſſimi, & illorum actus viſioni quodammodo fiant ſimiles. Quod ſi dicas, hunc non amplius tactum vel guſtatum vel odoratum eſſe, ſed aliquid tantum illi analogum: dum de re conſtet, de voce non litigabimus. Non eſt quod dicas, tum non extitura ea, quæ olfactu aut guſtatu percipi poſſint: quanquam in dubium id vocari poſſit, utut cibi non ſint extituri, extante adhuc ea materia, quæ ex mundi incendio ſupererit: non tam hic ſpectandum eſt, an objecta ſint extitura, quam, ſi extiterint, utrum ea ſit futura facultas ſpirituum immortalium, aut etiam nunc ſit Chriſti & angelorum: quorum hac in parte eadem videtur eſſe ratio, ut illa percipere queant.

Illud adhuc quæri poteſt, quomodo illa corpora, ac proinde ipſi homines beati inter ſe poſſint dignoſci; quomodo item animi ſenſa ac cogitata inter ſe communicent? Certum hic definire modum, præſertim ſpecialem, temerarium foret. Sed illud tamen dici poteſt, etiam a nobis cogitari poſſe aliquem iſtarum, de quibus quæritur, rerum modum.

Nam quod ad diſtinctionem corporum ſpiritualium attinet, præter figuram, quam Mathematici appellare ſolent, ac corporis lineamenta, quæ in illis determinata eſſe non putamus, plura ad ſpecien ſeu figuram corporis externam pertinent, in quibus infinita quædam varietas locum habere poteſt: nec quicquam prohibet, quo minus unicuique ſpiritualium corporum notam aliquam, ac veluti characterem, quo a ſe invicem dignoſcantur, imprimat; & quidem ejuſmodi, qui in diverſa etiam corporis figura per ſe tamen idem maneat. In rebus terrenis varii apparent colores, quibus variæ figuræ in corpore duci poſſunt, & prout variæ inter ſe miſcentur variæque ducuntur lineæ, ita & figuræ inde naſcuntur variæ. Non dubium eſt, quin corpora ſpiritualia alia aliis poſſint eſſe clariora ac ſplendidiora, & in eodem corpore aliqua pars poſſit eſſe ſplendidior altera. Lux autem diverſimode cum ſuo contrario ſeu oppoſito mixta (gradus enim omnes ex miſtione ſeu temperatione ſuorum oppoſitorum fiunt) coloris inſtar eſt. Quid ergo prohibet, tali aliqua ratione corpora illa ſpiritualia veluti pingi, & diverſas inter ſe formas ſortiri? cum differentiæ iſtorum colorum adeo ſubtilium poſſint eſſe multiplices, & variæ per eos divino, ut ita dicam, digito pingi figuræ. Nihil de eo nunc dicimus, quod & magnitudo poſſit eſſe corporum illorum diverſa: ut alias quaſdam differentias prorſus reticeamus.

Quod ad communicationem cogitationum nunc attinet, difficilius eſt de ea verba facere; quemadmodum & de angelica, ut Paulus eam vocat, lingua: cum nobis non conſtet, utrum vocem aliquam & ſonum revera edant, cum cogitata ſua aliis aperiunt; an vero tantummodo vocis quandam ſpeciem aliis imprimant, & alii aliorum moveant phantaſiam: quo pacto in apparitionibus angelorum, cum vel in ſomnis cuiquam

apparuerunt, ut de Joſepho verbi gratia Mariæ marito legimus; vel hominem extra ſe raptum ejuſve animum iis impleverunt imaginibus, ut & ea ſibi videre & audire videretur, quæ re ipſa tamen non extabant, ſed rerum tantum verarum erant picturæ quædam; quemadmodum Joanni Apocalypſeos ſcriptori contigiſſe legimus.

Non deſunt inter Philoſophos, qui arbitrantur, poſſe phantaſiam noſtram, in quam omnium rerum ſenſibilium ſpecies deferuntur, moveri non moto externo ſenſu, a ſpeciebus rerum etiam longius diſſitarum, modo earum ſimiles ſenſu aliquo perceperimus, & corpus noſtrum ſit quietum, compoſitis paulo turbuleutioribus, qui in eo cieri ſolent, ab elementis verbi gratia, motibus, aut humorum quadam intemperie, ſenſu etiam externo prorſus a functionibus ſuis ceſſante. Ex eorum ſententia nihil prohiberet, phantaſiam (philoſophorum more hoc nomen ſumimus) ſeu imaginem in phantaſia ſpiritus cujuſdam cæleſtis exiſtentem, & corpori ſpirituali notam quandam & veluti imaginem imprimentem, movere poſſe alterius ſpiritus phantaſiam, ejus potiſſimum, in quem prior ille ſpiritus cogitationem ſuam intenderit, & cui aliquid ſignificare voluerit. Videntur enim ſpirituum illorum corpora ac phantaſiæ eſſe inſtar quorundam ſpeculorum. Quemadmodum autem ſpecula hæc craſſa ac terrena, craſſarum rerum ſpecies ſibi oppoſitas recipiunt: ita ſpiritualia etiam illa ſpecies ſpirituales ſibi objectas, & in ſe veluti directas. Quare hoc pacto voce aut ſono non videtur eſſe opus.

Quod ſi tamen quiſpiam dicat, abſurdum videri nutibus, ut ita dicam, loqui, & præ nobis mutos videri: ut nunc non dicam, longe præſtantiorem ac diviniorem eſſe eam cogitationum communicationem, quæ fiat per imagines a phantaſia excitatas & corpori impreſſas; quam quæ per verba, & ſonum; cum illæ natura ſua ſignificent rem, cujus ſunt imagines, hæc non niſi ex inſtituto: & illæ quidem res, quatenus ab animo concipiuntur, deſignent proxime; hæc vero non niſi intervenientibus imaginibus, quas ſæpe dubia fide nobis repræſentant, ut proinde, ſi imagines illas phantaſiæ impreſſas cernere poſſemus, verbis non foret opus: In hominibus loqui non poſſe vitium eſt: in illis autem qui per imagines ejuſmodi, quales diximus, communicare animi ſenſa poſſunt, rei ſuperfluæ tantum foret abſentia, nec magis vitioſum, quam in homine vitioſum cenſetur, quod cornibus careat. Sed hoc nunc tranſmittamus. Illud adhuc reſpondemus: ſi quis putet, affirmandum, omnino ſermonem aliquem, qui ſono ac voce quadam articulata exprimatur, fore, ac proinde etiam aliquid in illis beatis ſedibus eſſe aëri analogum, cujus percuſſione vox excitetur: jam ſupra diximus, ſpiritus cæleſtes cogitatione ſimul corporum figuram eam ſumere poſſe, quam volunt, ac proinde etiam eam, qua ad voces ac verba formanda ſit opus. Neque arbitramur, angelos, quotieſcunque cum hominibus fuerunt locuti, nec tamen ſpecie aliqua corporea apparuerunt, corpus aliquod aſſumſiſſe, cujus partes ita fingerent, ut humanæ vocis ſonum ederent: ſed credibile eſt, ſæpe per ſe ipſos ſonum aëris hujus beneficio excitaſſe, & voces articulatas humanaſque finxiſſe. Sed liceat nobis etiam aliquid in hac materia ignorare: ſed quid dicimus liceat? cum id etiam ſit neceſſe, ut ne ſatis quidem moderati ſit ingenii, omnia hic ſcire velle, & omnia quærere: ne, dum quærat quod non debebat, id inveniat, quod non oportebat. Sed jam tempus eſt, ut ad verborum apoſtolicorum contextum redeamus.

Vidimus autem hucuſque alterum eorum verborum membrum, quibus apoſtolus reſponſionem ad objectionem ſuperius propoſitam illuſtrat. In eo expoſitæ ſunt aliquot corporum, quæ nunc habemus, quæque olim a reſurrectione habituri ſumus, differentiæ. Sequitur tertium membrum, in quo prioris continetur probatio, quanquam ita, ut ultima potiſſimum corporum differentia ab apoſtolo conſtituta demonſtretur: quia & ipſa reliquarum eſt princeps, cum ipſam corporum ſubſtantiam ſeu eſſentiam per ſe attingat, & cæteræ ex ea quodammndo naſcantur. Ea vero eſt, quod *ſeminetur corpus animale, ſuſcitetur ſpirituale.* Eam vero probat duplici maxime ratione, ita inter ſe nexa, ut poſterior priorem fulciat. Prior a verſ. 44 medio extenditur uſque ad verſ. 50: quo poſterior continetur.

Quod ad priorem rationem attinet, primum demonſtrat apoſtolus, dari ejuſmodi, qualem conſtituerat, corporum differentiam, idque ut ex probatione ſubjecta, & iis quæ deinceps ſequuntur, apparet, reſpectu ipſius hominis. Deinde oſtendit, prius in homine locum habere, atque adeo habere debuiſſe corpus animale, quam ſpirituale; ne quis miretur, non ab initio ſtatim hominem ſpirituali corpore indutum fuiſſe. Denique ad propoſitum ea quæ dicta ſunt accommodans, oſtendit, in nobis, qui Chriſto adhæremus, hanc corporum differentiam omnino locum habituram, id eſt, nos qui nunc animali ſumus corpore prædiți, ſeu, quod perinde eſt, terreno, aliquando ſpirituali ac cæleſti donatum iri.

Primum ita exequitur, ut prius rem proponat, deinde confirmet. Proponit poſterioribus verſ. 44 verbis, ubi ait: *eſt corpus animale, & eſt corpus ſpirituale*; quod in ſcholis vulgo dicerent: datur corpus animale, datur etiam ſpirituale. Dari autem illud dicitur, quod vel re ipſa jam eſt, vel eſſe ſaltem poteſt, quo poſteriori modo demonſtratur, verbi gratia, dari felicitatem, dari ſummum hominis bonum. Jam vero quod ad corpus animale attinet, id re ipſa extare & per ſe manifeſtum eſt, & ex ſequentibus patebit. Corpus autem ſpirituale pnrtim jam extare, partim aliquando extiturum probabit apoſtolus. Quanquam poſſes ita quoque verba apoſtoli accipere, ac ſi dictum eſſet: extat vel datur homo, qui ſit corpus animale, & extat etiam homo, qui ſit corpus ſpirituale. Quo pacto non ita abſoluta erit propoſitio; ad rem tamen aliquanto accommodatior, quam ſi ita abſolute ſumatur. Sequentia ſane, in quibus horum continetur probatio non parum ei ſententiæ favent: nec mirum videri deberet ſubaudiri nomen hominis; quod etiam in præcedentibus recte ſubaudiri diximus. Ipſa differentia corporis animalis & ſpiritualis ſatis eſt a nobis explicata. Quare in hujus ipſius thematis explicatione non eſt neceſſe diutius immorari: ſed accedendum eſt potius ad ejus probationem.

Verſ. 45. Quia vero thema ſeu propoſitio bipartita eſt, cum in ea primum aſſeratur, eſſe corpus animale, ſeu eſſe hominem, qui ſit corpus animale; deinde vero eſſe etiam corpus ſpirituale, ſeu, ſi ita placet, extare hominem, qui ſit corpus ſpirituale; ideo utraque ejus pars probatur: quanquam prior non tam ſua, quam poſterioris partis gratia. Illa enim per ſe ſatis alioqui eſt

qui eſt manifeſta, poſterior probatione indiget. Probationis autem loco prior quodammodo pars eſt: cum ex contrario contrarium concludi poſſit. Ita ergo loquitur apoſtolus: *Sic & ſcriptum eſt: factus eſt primus homo, Adam, in animam viventem; ultimus Adam in ſpiritum vivificantem.* Ubi videri poſſet, verba prima, *ſic & ſcriptum eſt*, ad utrumque orationis ſubjectæ membrum pertinere: cum tamen ſatis ſit manifeſtum, prioris tantum membri verba Gen. 2. verſ. 7 contineri; poſterioris membri nullum in ſacro veteris fœderis codice, ad quem hic ſolum reſpicitur, extare veſtigium. Quare ita verba iſta ſunt accipienda, ac ſi aliquantulum mutata parentheſi fuiſſent incluſa, & primo probationis membro, quod ipſis ſcripturæ verbis conſtat, inſerta, hoc aut ſimili aliquo modo: *factus eſt primus homo, Adam, (ita enim ſcriptum eſt) in animam viventem.*

Quod ad ipſam probationem attinet, cenſuerunt viri eruditi, vocem *hominis* redundare, quia vox *Adam* non pro primo noſtro parente, ſed pro homine ſimpliciter ſumatur: id quod ex poſteriori hujus verſiculi membro appareat, in quo apoſtolus nomen *Adami* repetat, ac Chriſto etiam accommodet; addita illi voce *ultimus*, cujus contrariam antea voci *hominis* præfixerat. Unte etiam verſ. 47 inter ſe opponit *hominem primum* & *ſecundum hominem*; quaſi idem ipſi denotet Adam quod homo. Sed dubium tamen adhuc nobis eſt, quod de voce *Adami* ſcribunt. Poſſunt enim ita verba accipi, ac ſi dictum fuiſſet: primus homo, nimirum Adamus, per quandam excellentiam ita dictus, quia hominum primus ac cæterorum caput ac ſui generis autor fuerit. In ſequente orationis membro paulo conciſius loquitur, & omiſſo hominis nomine Adamum commemorat: non quod eo hominem ſimpliciter vellet denotare; ſed quod hominem in ſuo genere primum, ac cæterorum veluti parentem, voce *Adami*, quæ protoplaſtæ noſtro propria evaſerat, per metaphoram latius extenſa. Nam cæteroqui Chriſtus non recte diceretur ultimus Adam. Sive enim homines animales ac terrenos intelligas, non fuit ille ultimus; ſive ſpirituales ac cæleſtes; alios enim ex ſe, ut ex ſequentibus audiemus, generavit, qui ipſius poſteritas recte dici poſſunt.

Jam ſupra vidimus, *hominem primum factum eſſe in animam viventem*, nihil eſſe aliud, quam Adamum factum eſſe animal vivens. Animam enim pro animali ſumi, uſitatiſſimum eſt, ejuſque rei occurrit inter alia cap. 1. verſ. 24 Geneſ. exemplum, ubi ita legimus dixiſſe Deum: *Producat terra animam viventem in genere ſuo, jumenta & reptilia, & beſtias terræ, ſecundum ſpecies ſuas.* Ubi manifeſtum eſt, *animam viventem* poſtea per ſpecies explicari, dum addit: *jumenta, reptilia & beſtias terræ.* Unde poſtea, ubi rei illius effectus ſtatim conſecutus explicatur, animæ viventis non amplius fit mentio; ita enim ſubjicitur verſu ſequenti 25: *Et fecit Deus beſtias terræ ſecundum ſpeciem ſuam, & jumenta ſecundum ſpeciem ſuam, & omnia reptilia terræ ſecundum ſpeciem ſuam. Fieri* autem *in animam* ſeu *in animal* eſt fieri animam ſeu animal: quemadmodum & eſſe in aliquid eſt eſſe aliquid; quæ apud Hebræos eodem modo ſolent efferri. Nam pro eo, quod Latini & Græci ſolent reddere factus eſt, Hebræi dicere ſolent, fuit: ut vel hic ipſe Geneſeos locus, quem Paulus citat, oſtendit. Vide Pſal. 69. 12, *factus ſum eis in parabolam*, id eſt, parabola, in proverbium abii: tum etiam verſ. præcedenti, ubi in Hebræo eſt, *& fuiſti* (Deum alloquitur) *in opprobrium mihi.* & Pſal. 73. 19. *fuerunt in deſolationem*, id eſt, deſolatio, ſeu vaſtati ſunt. Et Pſal. 94. 22, *Dominus factus eſt mihi in refugium.* Vide etiam Deut. 28. 13 & 44: & 2 Sam. 7. 14, qui locus citatur ad Hebræos 1. 5: *ego ero ei in patrem, & ipſe erit mihi in filium*, & 1 Joh. 5. 8, ubi plerique codices legunt; *& hi tres in unum ſunt* hoc eſt, unum ſunt, ſeu inter ſe conſpirant. Jam vero ſi Adamus aliquando factus eſt animal vivens, neceſſe eſt eum etiam corpus animale habuiſſe. Animal enim ſine corpore ſibi apto (hoc autem animale corpus eſt) exiſtere nulla ratione poteſt. Ejuſdem autem naturæ ſunt omnes, qui ex ipſo naſcuntur.

Ex hoc apoſtoli dicto patet eorum error, qui ejuſmodi nos corpora in futura vita credunt habituros, quale Adamus habuit ante lapſum. Atqui animale eum corpus habuiſſe, ex his tum Geneſeos tum Pauli verbis liquet: quandoquidem hæc verba de ipſius loquuntur natura, quam in ipſa creatione acceperit. At vero Paulus corpus hoc animale, quod Adamus habuerit, opponit hic plane ſpirituali, quod in reſurrectione accepturi ſumus, & quod Chriſtus, ut ſtatim audiemus, jam habet. Certe Adami corpus æque craſſum fuit, atquæ hæc noſtra ſunt, carne, oſſibus & cæteris partibus ex terra ſumtis conſtans. Hoc vero quomodo ſpirituale dici poteſt?

Sed hos nunc mittamus, erroris haud exigui manifeſtos, & ad ſequentia apoſtoli verba pergamus, in quibus alteram propoſitionis ſuæ partem probat, quæ eſt; extare etiam corpus ſpirituale ſeu hominem, qui corpore ſpirituali conſtet. Ea ſunt: *ultimus Adam in ſpiritum vivificantem*, ſcilicet factus eſt, hoc eſt, factus eſt ſpiritus vivificans. Per *ultimum Adamum* intelligi Chriſtum, nemo dubitat. *Adamum* dici exiſtimamus non ideo ſimpliciter, quod homo ſit, id quod vox Hebræa Adam ſignificat; ſed quod Adamo, primo noſtro parenti, in eo ſimilis, quod certi hominum generis, hominum nimirum ſpiritualium ac cæleſtium, caput ſit ac princeps, & ſtirpis novæ auctor: quemadmodum paulo ante eſt dictum, & explicatum ſupra verſ. 22. *Ultimum* autem dicit non propterea, quod multi anteceſſerint, ſed quod nullus ſit ſecuturus, qui ſimiliter Adam dici mereatur, novi nimirum alicujus hominum generis auctor. Nam ſi numerum ſpectes eorum, qui hoc nomen merentur, Chriſtus ſecundus Adam dici meretur: quod ipſe Paulus docet verſ. 47, dum primo homini opponit hominem ſecundum, qui ſit dominus, ubi hominis nomine idem plane ſignificatur, quod hoc loco Adami. Nam alias Chriſtus haudquaquam fuiſſet ſecundus homo, ſed vel Eva ex ipſo primum ſumta; vel Cain ex utroque primum natus.

Adamus autem fuit Chriſtus jam tum, cum in terris viveret, & primus eam viam, quæ ad immortalitatem ducit, & qua poſtea in ſpiritum vivificantem evaſit, nobis oſtendit. Neque enim quemadmodum Adamus in prima ſtatim creatione ſua animal vivens evaſit; ita etiam Adamus ultimus, cum vel primum natus eſt, vel Adamus, hoc eſt, ſpiritualis noſter Pater, re ipſa evaſit, protinus evaſit ſpiritus vivificans: ſed poſtea demum, ubi Deo perfecte obtemperavit. Similis quædam ratio etiam in nobis locum habet. Nos ex Adamo primo protinus naſcimur animales, ſeu animali corpore præditi: ſed ex ſecundo Adamo non ſtatim ita naſcimur

ſpirituales, ut ſpirituali corpore ſimus induti; ſed neceſſe eſt, nos primum ſpirituales evadere animo & moribus, poſtea demum corporibus. Is ergo Adamus ſeu ſpiritualis noſter parens Chriſtus, *factus eſt in ſpiritum vivificantem.* Spiritus opponitur animæ; vivificans aliquo modo viventi. Diximus autem jam antea, quod & res ipſa poſtulat, animam ibi ſumi pro animali, ſeu ſubſtantia ejuſmodi, quæ corpore animali ſit prædita: quandoquidem de corporibus hic ſermo eſt. Quare etiam *ſpiritus* hoc loco ſignificat ſubſtantiam ſpiritualem, ſeu ſpirituali corpore præditam: quaſi dictum eſſet: *ultimus Adam*, qui eſt Chriſtus, *evaſit ſpiritualis quædam ſubſtantia*? quæ ipſa quoque recte ſpiritus appellatur. Neque enim ſpiritus metonymice tantum ſumitur, pro ſubſtantia ſpirituali; quemadmodum anima pro animali: ſed etiam proprie. Hinc enim Deum, angelos, aërem & animam noſtram, a philoſophis ita dictam, & ſubtiliſſima corpora, per membra noſtra diffuſa eaque vegetantia, ſpiritus appellamus. Quæ vero ſit ſpiritus natura, jam antea diximus.

Ex hoc autem iterum apparet id, quod etiam ſuperius docuimus, Chriſtum non ſtatim a reſurrectione habuiſſe corpus illud glorioſum, quo nunc eſt circumdatus: quandoquidem apertiſſime negat, id quod etiam res ipſa monet, ſpiritum carnem & oſſa habere quemadmodum diſcipuli videbant eum habere, unde & contrectari ſe juſſit ac manibus palpari, ut ſolido ſe corpore conſtare aſſereret. Ut taceam omnia, quæ ad animale corpus conſtituendum requiruntur, manifeſte in eo fuiſſe deprehenſa, cum ederit, biberit, ac porro ventre ac inteſtinis fuerit præditus; nec quicquam oſtendi poſſit, ad corpus animale conſtituendum pertinens, quod in ipſo non fuerit. Quare apparet, eum poſtea, cum in cælos aſſumeretur, perinde ut iis accidet, qui in adventu Domini ex piis erunt ſuperſtites, immutatum fuiſſe, & glorioſo corpore, ut Paulus alicubi loquitur, ſuperindutum, ita ut abſorberetur mortale a vita, qua de re infra plura.

Sed jam nobis conſideranda vox *vivificans*; quam Paulus voci ſpiritus adjecit: quæ aliquo modo opponitur voci *viventis* in priori hujus verſiculi membro poſitæ. Nam quemadmodum πνεῦμα opponitur animæ ſeu animali, habita ratione corporis; ita vivificans opponitur viventi: non quidem ut contrarium contrario; ſed ut perfectius imperfectiori; ut id, quod certam quandam vim habet, illi quod ea caret. Nam cæteroqui & id quod vivificat vivum ut omnino ſit, oportet. Sed monuimus etiam ſupra, nomina generalia, cum ab iis, quæ in genere ſuo excellunt, diſtinguuntur, & iis quodammodo opponuntur, imperfectiores ſui generis ſpecies vel ſpeciem deſignare. *Vivens* ergo in illis Pauli verbis id dicitur, quod ſpiritum quidem vitalem trahit, & ut ſcriptura loquitur, flatum habet in naribus; ſed vitam tamen conſervare ac perpetuare non poteſt. *Vivificans* autem illud dicendum erit, quod ita vivit, ut vitam etiam ſuam perpetuo tueatur ac conſervet. Neque enim hoc loco vox vivificandi ita debet accipi, ac ſi dictum eſſet, Chriſtum talem evaſiſſe ſpiritum, qui aliis vitam largiri, eoſque ex mortuis exſuſcitare queat. Hoc enim loco ſermo eſt de Chriſto ratione corporis, quod, cum glorificaretur, a Deo accepit: cujuſmodi nos ipſi quoque habituri ſumus. Probat enim hic apoſtolus, dari corpus ſpirituale, quale olim ſit ſuſcitandum. Unde etiam paulo poſt docebitur, nos tales, qualis nunc Chriſtus eſt, habita ratione naturæ corporis, futuros. Jam vero nos haudquaquam tales futuri ſumus, ut aliis vitam largiri eoſve in vitam reducere queamus; nec ea corporis vis eſt ac potentia. At corporis noſtri ratio & conditio ea eſſe poteſt, ut non quemadmodum hoc elementare corpus ex contrariis principiis conflatum, vitam noſtram tandem deſtruat; ſed potius ita tueatur, ac conſervet, ne illa perire queat: quia nimirum in ſua integrirate immutabiliter perſiſtens ſemper ſpiritum noſtrum vitalem in ſe continebit, nec unquam ex ſe migrare permittet.

Neque eſt quod quis dicat, vocabulum ζωοποιεῖν ſignificare, rem vita carentem vivam efficere, aut mortuæ vitam reddere. Etenim & vocabulum ζωογονεῖν, quod magis adhuc eam vim habere videtur, non ſemel apud Græcos veteris fœderis interpretes ſignificat in vivis conſervare. Vide Exod. 1. 17, 18, ubi de obſtetricibus Ægyptiis dicitur, quod ἐζωογόνουν, quaſi dicat, vivos generarint pueros, hoc eſt vivos conſervarint. Vide etiam verſ. 22; ad quem locum reſpiciens Lucas Actor. 7. 19, eodem verbo ad eundem modum eſt uſus. Vide præterea Jud. 8. 19, & 1 Sam. 27. 9, 11: & 1 Reg. 20. 31: & 2 Reg. 7. 4. Quid quod ipſum etiam verbum ζωοποιεῖν ita uſurpatur Job. 36. 6, ubi de Deo dicitur, *quod non vivificet impium*, hoc eſt, vivere non ſinat vel in vita non conſervet. Græce eſt οὐ μὴ ζωοποιήσῃ; & Pſal. 71. 20, ubi ita Pſaltes alloquitur Deum: *qui oſtendiſti mihi*, hoc eſt, feciſti *ut experirer anguſtias multas & malas, ſed reverſus vivificaſti me, & ex voraginibus terræ converſus aſcendere feciſti me.* Quanquam ibi poteſt ſumi metaphorice; quaſi dicat, veluti in vitam me revocaſti jam propemodum mortuum. Sed in omnibus illis locis, in quibus eſt ζωογονεῖν, potuiſſet poni ζωοποιεῖν. Eſt enim ibi verbum *Chaja*, quod in Pihel & Hiphil eſt vivificare. In his autem conjugationibus uſurpatur eo loco, ubi redditur ζωογονεῖν vel ζωοποιεῖν. Etiamſi vero hæc verba ſoleant eſſe tranſitiva: non raro tamen fit, ut verba hujuſmodi conjugationum fiant quodammodo reciproca, vel plane intranſitiva, quod etiam Græca verba non raro ſequuntur; quæ ſua natura tranſitiva redduntur reciproca: quale inprimis eſt verbum ἐπιστρέφειν, hoc eſt, convertere, quod in Novo Teſtamento fortaſſe plerumque & apud Paulum quidem ſemper, uſurpatur reciproce, pro ſe convertere. Vide inter alia Matth. 12. 44: & 13. 15: & 24. 18. Luc. 2. 20: & 17. 14. Sic & verbum ἄγειν Actor. 24. 16.

Sed dicet aliquis qua ratione fretus apoſtolus iſtud hic aſſerat, Chriſtum nimirum factum eſſe ſpiritum vivificum: cum id nec ſacræ literæ veteris fœderis, nec ipſe argumento novo confirmet? Neque enim credendum eſt, Paulum autoritate muneris apoſtolici ſola nixum id ſibi tantum credi poſtulaſſe: cum hic cum dubitantibus Corinthiis, vel etiam contrariam ſententiam tuentibus diſputet; & rationibus, non autoritate pugnam inſtituerit. Quid huic quæſtioni reſpondendum ſit, nos ex parte jam ſuperius indicavimus. Diximus enim, id ex priori hujus verſiculi parte aliquo modo deduci; ſumtis interea quibuſdam rebus pro conceſſis, de quibus jam inter Corinthios conſtabat, & quas ſupra quoque Paulus, in hoc argumento verſans aliquatenus attigerat. Conſtabat Corinthiis, ut tum ex hoc ipſo loco, tum ex

verſu 21, & ſequente patet, Chriſtum eſſe veluti alterum Adamum, & novæ vivendi rationis auctorem, & longe quidem præſtantioris illa, quam primus ille Adamus eſſet ab initio ingreſſus. Nam ſi novam vitæ rationem non attuliſſet, quomodo alter Adamus fuiſſet exiſtimandus? ſi vero non attuliſſet præſtantiorem, quid eo fuiſſet opus? Præſtantioris autem vitæ initium dare debebat non morum tantum ratione; verum etiam ratione ſtatus ac conditionis felicioris; quin etiam, ut tanto rectius Adamo reſpondeat, ratione naturæ præſtantioris ac perfectioris. Id quod facile credere poterant ii, quibus conſtabat, Chriſtum a mortuis fuiſſe excitatum, quod ſupra ſatis probatum fuit; nec tamen in terris, ſed in cælo jam degere, tam diu ibi regnaturum, donec in nobis etiam mortem deleat. Unde ſane neceſſe eſt, eum corpus adeptum eſſe ejuſmodi, quod perpetuæ in cælis manſioni aptum eſſet, & inacceſſam illam, in qua Deus habitat, lucem tantæque majeſtatis præſentiam ferre queat; ſeu ſpiritum, qui vitam ſuam tueri ac conſervare poſſet: ut recte Paulus ita tacite argumentari potuerit; Quandoquidem primus ille Adamus factus eſt animal vivens, & carneo corpore fuit indutus, ſecundum Adamum, tanquam longe præſtantiorem naturam adeptum, oportuit evaſiſſe ſpiritum vivificantem, ſeu vitam ſuam perpetuo tueri aptum. Nullum enim corpus humano præſtantius, ac, ut hic fieri neceſſe eſt, firmius excogitari poteſt ſpirituali. Sic ſacræ etiam literæ opponere ſolent ſpiritum carni, tanquam rem firmam & corruptioni non obnoxiam fragili atque infirmæ: ut cum ita loquitur Eſaias cap. 31. 3: *Ægyptii homines ſunt, & non Deus; & equi eorum caro ſunt, & non ſpiritus:* quaſi dicat, non eſt quod ſpem veſtram collocetis in Ægyptiis eorumque equitatu. Nam & ipſi homines tantum ſunt fragiles ac invalidi; non vero dii atque cum Deo comparandi: & equi ipſorum carnei ſunt, proindeque interitui obnoxii; non vero ſpiritualis cujuſdam eſſentiæ, quæ lædi nequeat. Sic & Paulus, cum de Chriſtianorum hominum pugna loquitur, non obſcure carnem & ſanguinem opponit ſpiritibus malis, quibuſcum nobis eſt luctandum Eph. 6. 12. Reperiuntur quidem corpora terrena minimeque ſpiritualia, humanis firmiora; ſed iis etiam ſimul indigniora, utpote vel prorſus vitæ incapacia, vel non tam præſtantis, qua nunc vivimus, nedum præſtantioris.

Quare nihil reſtat aliud, quam ut Chriſtus ſpirituale adeptus fuerit corpus, ſimulac præſtantiorem vitam naturamque eſt adeptus: id quod etiam locus ejus habitationi perpetuæ deſtinatus ſatis oſtendit. Neque enim ullum corpus craſſum ibi perpetuo habitare aptum eſt: ſiquidem ibi non niſi vi retineri poſſet, cum ſua natura deorſum ſemper vergat. Tolle autem a corpore craſſitiem & ſpirituale effeceris. Terræ ergo conveniunt corpora craſſa, ac porro etiam animalia: cælo altiſſimo, & a terra longiſſime omnium diſſito, corporum omnium ſubtiliſſima; ut oppoſitorum ratio poſtulat. De firmitate autem & aptitudine iſtorum corporum ad vitam perpetuandam nil opus eſt amplius dicere: cum jam ſatis ex dictis conſtare queat, tale omnino debuiſſe eſſe illud corpus Chriſti, quod tanquam alter, & quidem ut cæleſtis Adamus, eſt conſecutus. Ea vero quæ hic diximus, non parum confirmabuntur verſ. 47, & ſequentibus cum præcedentibus hiſce collatis.

Verſ. 46. Vidimus hucuſque quomodo apoſtolus oſtenderit, dari corpus tum animale, tum ſpirituale; idque habita ratione ipſius hominis: nunc videamus, quomodo doceat, non ſpirituale corpus homini prius dari, aut dari debuiſſe, ſed animale. Proponit autem rem primum: deinde confirmat. Proponit verſ. 26, confirmat ſequentibus. Proponit autem, ut apparet, cum quadam objectionis occupatione; ut ipſa prima particula verborum indicat, cum ait: *ſed non prius ſpirituale, ſed animale, poſtea ſpirituale*, ſubintellige, factum eſt, aut fieri debuit. Quæ verba non videntur cohærere cum proxime præcedentibus verſ. 45; ſed cum remotioribus, nimirum illis verſ. 41, *Eſt corpus animale & ſpirituale.* Tum enim recte ſequitur; *ſed non prius ſpirituale, verum animale, poſtea ſpirituale.* Nam ſi cum proxime præcedentibus connectere velis, ineptus videbitur eſſe nexus: *Primus homo, Adam, factus eſt in animam viventem: poſtremus Adam in ſpiritum vivificantem. Sed non prius ſpirituale.* Quomodo enim hic locum habet particula ἀλλὰ, *ſed*; quaſi nimirum aliquis ex præcedentibus verbis ſuſpicari poſſet, ſpirituale eſſe prius; vel adhuc ambigere, utrum hoc an illud prius eſſet: cum expreſſe dictum fuerit, primum hominem factum eſſe animam viventem, & ſic animali corpore fuiſſe præditum; ultimum demum Adamum evaſiſſe ſpiritum, ſeu ſpirituale corpus nactum fuiſſe? Quare reſpectu horum verborum inepta foret ejuſmodi dubitatio; ſed non reſpectu præcedentium: in quibus indefinite aſſertum fuerat, *eſſe corpus animale, & eſſe corpus ſpirituale.* Hic enim aliquis quærere jure poterat, cur non prius extiterit ſpirituale, quam animale. Quare verba verſ. 45, quibus probatio continetur præcedentium, veluti parentheſi incluſa legi debent; & ſic verſ. 46 cum fine 44 verſus connectendus.

In eo ergo conſiſtit dubitatio, quam eximere nobis voluit apoſtolus, quod, cum demonſtratum ſit, eſſe & animale & ſpirituale corpus, ſeu, ut diximus, hominem dari animali corpore præditum, dari etiam eum, qui ſpirituali ſit præditus, cur non prius, ſeu mavis, cur non ſtatim potius ſpirituale quam animale corpus extiterit. Apoſtolus licet videatur tantum aſſerere, animale prius extitiſſe, quam ſpirituale; & id ſolum confirmare: re ipſa tamen, ſaltem tacite, ejus rei etiam affert rationem, cur ita factum fuerit, aut fieri debuerit; idque partim in illis ipſis verbis, quibus rem proponit, partim in eorum confirmatione. Nam vel hoc ipſum argumentum quoddam eſſe debet, quod illud corpus ſit animale, hoc vero ſpirituale. At nequaquam decet Deum, ut in operibus ſuis a perfectioribus ad imperfectiora, a ſummis ad infima deſcendat; ſed contra ab imis ad ſumma. Jam vero ſatis apparet, longe perfectiora eſſe ac ſublimiora corpora ſpiritualia; imperfectiora autem & viliora animalia: quod vel ipſæ voces ſtatim animis noſtris inſinuant. Sed aliam adhuc videbimus rationem in ſequenti probatione, ad quam ſtatim accedemus.

Verſ. 47. Ea continetur verſ. 47 verbis: *Primum homo ex terra, terrenus; ſecundus homo, Dominus, ex cælo.* quaſi dixiſſet, ex ipſo illorum duorum hominum, quorum uterque certi hominum generis auctor eſt, exemplo, quando probavimus, dari corpus & animale & ſpirituale, apparet, etiam prius eſſe, atque adeo etiam eſſe debuiſſe, animale quam ſpirituale: quandoquidem primus ille homo a quo omnes omnino homines ortum ducunt, terrenus, ac porro non ſpirituali, ſed animali corpore præditus fuit: at vero homo ſecundus,

dus, a quo nos Christiani diviniorem trahimus originem, ex cælo corpus est nactus, ac porro spirituali corpore est præditus. Hoc loco *hominis* vox idem significat quod antea vers. 45 vox *Adami:* ita ut per excellentiam quandam designet eum, qui certi hominum generis sit autor: alioqui Christus *secundus homo* nequaquam appellari posset, si vox ea generalem significationem hic retineret. Cum vero dicit, *primum hominem ex terra fuisse*, manifeste respicit ad verba Gen.2; quibus asseritur, Deum formasse hominem pulverem ex terra: ita enim est in Hebræo, seu, quod perinde est, e pulvere terræ; intellige macerato ac temperato imbre, qui deciderat: quasi dicat ex massa quadam terræ madefacta, ut habes in bibliis magnis Roberti Stephani. Materiam ergo denotat, ex qua homo sit formatus.

Cum vero addit, eum fuisse *terrenum*, qualitates, quas materiæ illius ratio omnino postulat ac secum trahit, sive essentiales corpori nostro, sive accidentarias designat: quandoquidem terrenum illud corpus seu massa, utut naturam sortiatur terra illa nuda præstantiorem, seu formam & alias qualitates induat longe nobiliores, exuta pristina nuditate: non tamen penitus naturam suam deponere potest; quemadmodum & philosophi docent, elementorum formas & qualitates cæteras partim manere in mixto, partim tolli. Manet autem primo crassities ac densitas quædam, sine qua terra penitus desineret esse terra. Atque hac in parte inprimis opponitur corpus terrenum spirituali; quod subtilissimum esse necesse est, cum ob subtilitatem spiritus dicatur. Manet simul cum crassitie aliquid duritiei ac soliditatis, ob quam cedenti resistit, & tractari se non ita facile permittit: quod magis apparet in durioribus corporis partibus, quam in mollioribus. Illæ enim magis sunt terreæ: hæ quo molliores ac fluidiores, tanto plus de aqueo humore trahunt. Manet etiam gravitas; sine qua etiam terra desineret esse terra. Manet frigiditas quædam naturalis atque insititia. Manet denique habilitas ad deponendas & excutiendas illas formas ac qualitates, sibi præter naturam insitas; hoc est, omnes, quas in corpore humano induit, ac proinde corruptibiles. Unde etiam Deus, cum dixisset, hominem multis molestiis subjectum iri, donec revertatur in terram ex qua sumptus sit, inquit Gen.3.19: *quia pulvis es, & in pulverem reverteris:* quasi dicat, ideo dixi te reversurum in pulverem, quia id materiæ, ex qua formatus es, consentaneum est, ita ejus fert natura. Itaque nisi qualitates hæ corporis nostri calore quodam cælesti subinde foveantur, & calori illi humor seu alimentum aptum præbeatur, tandem cessant, & corpus in pristinam suam naturam seu formam primogeneam relabitur: quemadmodum aqua sponte frigescit, sublato igne, a quo calefiebat; & pulvis dilabitur, extracto humore, quo conglutinabatur.

Cum vero in altero antitheseos membro ait apostolus: *secundus homo Dominus, ex cælo*, jamdudum annotarunt nostri, non debere vocem *Dominus*, conjungi cum illis, *ex cælo*, ut vulgo faciunt; quasi illa ipsa quoque vox prædicati partem constituat, ac sensus sit, quemadmodum itidem vulgo credunt, secundnm hominem esse illum Deum, qui ex cælis venerit, seu Dominum cælestem: quod etsi veram admittit sententiam, nihilominus tamen eo acceptum modo, quo vulgo solet, nihil cum hoc loco conjunctum habet. Neque enim hic apostolus de Christi Deitate aut divino imperio sermonem instituit: sed de natura corporis, quod Christus nunc habeat, & nos aliquando habituri simus. Quare per hypostigmen vox *Dominus* a sequenti separanda est, & præcedentibus seu subjecto per appositionem jungenda; quasi dixisset apostolus: Secundus homo, nimirum Dominus ille, seu qui est unicus ille noster Dominus, ex cælo, scilicet est, habita nempe ratione corporis. Illa enim verba, *ex cælo*, directe opponuntur illis, *ex terra*, & consequenter etiam vocabulo *terreni:* ita ut perinde sit, ac si dixisset: secundus homo, nimirum Dominus noster Jesus Christus, est ex cælo cælestis, ita enim plane oppositionis ratio postulat. Unde suspicati sunt (a) quidam viri eruditi, vocem ὑκόεος librariorum incuria esse repositam pro ἐξ οὐρανοῦ. Qua lectione admissa plenior foret oppositio. Ut enim dictum fuerat, primum hominem fuisse ex terra terrenum; ita hic diceretur; secundum hominem ex cælo cælestem esse: & quemodmodum illic materia, ex qua primus homo fuit formatus, & simul natura illi materiæ consentanea exprimitur: ita etiam hic similiter materia quidem verbis *ex cælo*, natura autem materæ consentanea voce *cælestis*. Sed quemadmodum illi non ausi sunt sine exemplarium fide conjectura sua niti: ita nos multo minus cum & causam non exigui momenti videamus, cur vox *Dominus* hic ab apostolo sit posita; & verba illa *ex cælo*, concise posita, possint etiam vim vocis ἐξ οὐρανοῦ in se complecti.

Nam quod ad prius attinet, hæc videtur esse causa, cur apostolus secundum illum hominem Domini nomine per appositiouem designare voluerit: quod hoc pacto tacite causam reddat, cur docuerit, secundum illum hominem non ex terra terrenum fieri, seu terrenam quandam naturam sortiri; sed ex cælo corpus nanciscì, & sic cælestem naturam induere: quia nimirum Dominus sit, non vulgari ratione sic dictus; sed excellentissima secundum ipsum Deum ratione: ob quam etiam unus ille Dominus supra in hac eadem epistola fuit appellatus, nimirum c.8.6, & sæpe nomine Domini simpliciter positi κατ' ἐξοχὴν intelligitur, nimirum quod ille Dei ipsius nomine omnia nunc re ipsa gubernat; ille est *per quem omnia*, ut Paulus d. l. asserit; ille nunc est *omnia in omnibus*, seu omnia, quæ ad ecclesiam qualicunque modo pertinent, ipsemet gubernat & disponit, quemadmodum supra a nobis explicatum est vers. 28. Tantum autem Dominum, quo nihil summo Deo proprius, nihil conjunctius excogitari potest, qui supra omnes illos cælestes spiritus sublimius est evectus, & ad dextram Dei in cælestibus collocatns, ut omnibus, solo Deo excepto, præsit: eaque pedibus suis subjecta habeat, an non decuit, imo an non etiam necesse fuit, cælestem etiam naturam, & angelica si non præstantiorem, saltem parem, Dei autem ipsius naturæ simillimam & proximam adipisci? Adamus, quia ad imaginem Dei ita erat creatus, ut omnibus interea rebus pro arbitrio imperaret, terrenam adeptus est quidem naturam: sed tamen natura omnium rerum terrenarum excellentiorem. Ita enim regia hæc, ut ita dicam, dignitas postulabat, ut non modo animo esset præditus, & prudentia atque arbitrio, sine quo imperium nullum est: verum etiam corporis quadam pulchritudine, & regia quadam forma emineret. At vero Christus ita Dei illius invisibilis evasit imago, ut non tantum rebus terrenis, verum etiam cælestibus, ipsius Dei instar,

(a) *Wolffgang. Musculus. Erasmus in Annotat.*

imperet.

imperet. Quo ergo pacto naturæ dignitate ſpiritibus cæleſtibus, quibus præeſt, foret inferior? imo cur non aliqua etiam corporis gloria potior? Jure ergo Paulus, & valde ad rem accommodate, Domini nomen hic inſeruit, oſtenſurus, Chriſtum, quem ſecundi hominis nomine deſcribit, ex cælo eſſe, ſeu cæleſtis naturæ habere corpus.

Similiter apoſtolus de corporibus, quæ nos aliquando habituri ſimus, loquitur 2. ad Corinth. 5, in initio, ubi inquit: *Scimus enim, quod cum terrena noſtra domus tabernaculi deſtructa fuerit, ædificationem ex Deo habeamus, domum non manu factam, æternam in cælis. Etenim in hoc*, nimirum tabernaculo *gemimus, habitaculo noſtro, quod ex cælo eſt, ſuperindui cupientes.* Ubi nemo non videt, corpus, quo aliquando induendi ſumus, intelligi: quod ait *eſſe ex cælo*; non ideo, quod Deus, qui in cælo ſit, illius ſit futurus autor, (nam etiam terreni hujus noſtri auctor eſt,) ſed quod cæleſtis ſit futurum originis, ex cæleſti quadam materia conſtans, atque inde aliquando ſit demittendum, & nos, qui adhuc induti corpore reperiemur, cingere atque induere debeat.

Ex iis autem, quæ de corpore terreno diximus, & ſupra de corpore ſpirituali, pro quo hic reponitur cæleſte, ſeu quod ex cælo eſt, facile intelligi poteſt, quæ cæleſtis corporis natura ſit. Terrenum craſſum eſt; hoc ſubtile: illud durum ac intractabile; hoc ſequax, & quamvis figuram induere aptum: illud grave, & ad motum in ſublime per ſe ineptum; hoc nulli per ſe motui obnoxium, ad quemvis pro arbitrio ſpiritus vitalis ſuſcipiendum habiliſſimum: illud per ſe frigidum; hoc nullis ejuſmodi vilibus qualitatibus præditum, vel obnoxium: illud corruptibile, & diſſipari facile; hoc incorruptibile, & integritatis ſuæ tenaciſſimum, præſertim cum non neceſſe ſit, id qualitatem aliquam contra naturæ ſuæ impetum recipere, & formas aliquas pati ſuo ingenio repugnantes, quas excutere ſemper nitatur, quemadmodum terrena moles in corpore humano, atque in univerſum in animali; ſed, ſi quid adhuc qualitatum imprimetur, id totum cum ejus natura egregie conſentit, ita ut nunquam earum quicquam velit excutere. Et hæc quidem de ſecunda particula, qua oſtenſum fuit, cur non ſtatim ſpirituale corpus homini fuerit datum, ſed prius animale.

Sequitur tertia particula, in qua id quod de differentia corporum hucuſque dictum fuerat abſolute, & exemplo primi ſecundique Adami, nimirum Chriſti, demonſtratum, ad utriuſque Adami poſteros accommodat, & ſic illam corporum differentiam in nobis, diverſo tempore, nimirum ante & poſt reſurrectionem locum habere docet. Id autem facit verſ. 48 & 49. In priori id quod de utroque Adamo dictum fuerat, ad utriuſque poſteros accommodat; in poſteriori adhuc diſtinctius ad nos, nempe Chriſtianos: Ita ut in priori verſiculo argumentationis ſit veluti antecedens; in poſteriori conſequens ſeu concluſio.

℣. 48. Quod ad priorem verſiculum attinet, is his explicatur verbis: *Qualis ille terrenus, tales etiam terreni; & qualis cæleſtis, tales etiam* ſunt *cæleſtes.* Per *terrenum illum* intelligi primum hominem ſeu Adamum, nemini poteſt eſſe dubium. Articulus voci præpoſitus eſt ἀναφορικὸν, ſeu cogitationem noſtram ac intellectum ad ſuperiora refert, ac de eo ſermonem eſſe oſtendit, de quo ſuperius fuerat ſermo. Per *terrenos* autem intelliguntur illi omnes, qui ex terreno illo ſunt nati.

Dubium eſt, utrum apoſtolus voce *terrenorum* formaliter, ut in Scholis loquuntur, fuerit uſus; an vero tantum materialiter: hoc eſt, utrum voluerit dicere tales fore illos, quos terreno præditos eſſe corpore conſtet, ratione aliarum qualitatum, quæ nomine hoc terreni per ſe non includantur, vel ſaltem non aperte indicentur; an vero conciſa quadam ratione hoc voluerit dicere, eos, qui ex terreno illo patre ſint nati, quos terrenorum nomine deſcribit, tales eſſe, qualis ſit ipſe pater, hoc eſt, terrenos, ut ita vox χοϊκὸς non minus ſubjectum ipſum denotet, quam illud ipſum prædicatum, ſeu mavis, naturam ac qualitatem, de qua quæritur. Utrumque admittti poteſt: ſed poſterius licet non ita per ſe ſit planum, ſententiæ tamen magis eſt accommodatum. Magis enim ad rem pertinere videtur, ut dicatur, tales eſſe illos, qui ex terreno illo patre naſcuntur, qualis eſt ille ipſe pater; quam eos, quos terrenos eſſe conſtet, ſimiles eſſe natura ac qualitatibus terreno ſuo patri: quaſi nimirum clarior ſit natura terreni hominis in primo noſtro parente, quam in iis, qui ex eo ſint nati, & ex illo ſit diſcendum, quæ ſit ratio corporis poſterorum. At ſi priori modo verba accipias, tantum indicabitur, qualem naturam neceſſe ſit nos habere, qui ex terreno patre nati ſumus; itidem nimirum terrenam: cum naturam toto genere præſtantiorem adipiſci nequaquam potuerimus naturâ illius, ex quo nati ſumus; nec corpus noſtrum corpore illius ex quo prodiit.

Quod ſi tamen alteram illam interpretationem malis, illud dicendum videtur, apoſtolum, quia de animali ac ſpirituali corpore ante loqui cœperit, aſſerens, illud ſeminari, hoc ſuſcitari, nunc ad illud nos tacite revocare, & ſignificare, etiamſi in proximis verbis de corpore terreno fuerit locutus, non tamen a re, quam ſibi oſtendendam ſumſerat, diſceſſiſſe, & ἀπροσδιόνυσον fuiſſe locutum: quandoquidem hæc terrenorum & cæleſtium corporum differentia illam alteram, de qua loqui cœperat, ſecum trahat; facile enim unicuique patere, & ex ſuperioribus verſ. 45 dictis conſtare, terrenum illum hominem corpus animale habuiſſe, hunc autem cæleſtem ſpirituale. Qualis autem fuerit ille terreſtris, habita ratione naturæ corporis, tales etiam eſſe cæteros omnes terreſtres; & ſimiliter etiam qualis ſit ille cæleſtis, naturæ corporis habita ratione, tales etiam eſſe cæleſtes. Nam ad poſteriorem etiam hujus verſiculi, atque adeo etiam oppoſitionis partem eadem, quæ de præcedentibus dicta ſunt, ſunt applicanda. Sed, ut diximus, prior ſententia commodior eſt: quæ quidem, ut eam breviter repetamus, eſt hujuſmodi. Qualis fuit ille primus, quem terrenum fuiſſe diximus; tales etiam ſunt ii, qui ex eo genus ducunt, hoc eſt, itidem ſunt terreni, & ea, quam ſuperius explicuimus, natura prædita; eodem pacto qualis eſt ſecundus homo, quem cæleſtem eſſe oſtendimus, tales etiam futuri ſunt aliquando ii qui ex ipſo ſpiritualiter naſcuntur, nempe cæleſtes: erunt & ipſi cæleſti corpore prædita, cujus naturam itidem explicuimus.

Verſ. 49. Sed jam ad ſequentem verſiculum pergamus, in quo concluſio quædam præcedentium continetur. Ait igitur apoſtolus: *Et quemadmodum portavimus imaginem illius terreni, portabimus etiam imaginem illius cæleſtis.* Ubi particula καὶ, quæ hanc ſectiunculam cum præcedentibus connectit, ſumitur pro particula illativa; quod ſæpe in ſacris literis occurrit

Marc. 9. 5. & cap. 10. 26: & 12. 30, 37. Eph. 2. 17. Phil. 1. 22. 2. Tim. 2. 19. & 3. 5. Quare perinde est, ac si dixisset apostolus: *Itaque* vel *& porro quemadmodum portavimus imaginem terreni illius, ita etiam portabimus imaginem cælestis.* Interim tamen dum ita ex superioribus infert, rem non parum illustrat, dum loco ejus, quod antea dixerat, *qualis terrenus ille, tales etiam terreni*, nunc ponit imaginem illius terreni, similitudinem illam exprimens inter parentem terrenum, & illius posteros, quam antea designaverat voce ὁμοῖος & τοιοῦτοι, quod itidem fit in sequenti membro. Videtur autem non obscure alludere ad id quod Gen. 5. 3 legimus, Adamum genuisse ad similitudinem suam, & ad imaginem suam, nimirum filium: ubi est in Græco, καὶ ἐγέννησε κατὰ τὴν ἰδέαν αὐτοῦ, καὶ κατὰ τὴν εἰκόνα αὐτοῦ, h. e. quod sibi natura prorsus similem genuerit. Quare hoc quoque loco nihil aliud denotat illa imago, quam similitudinem naturæ, quæ sit inter Adamum & nos ipsius posteros: quæ spectatur hoc quidem in loco potissimum ratione corporis, sive quoad ipsius materiam sive quoad formam & alias proprietates affectionesque naturales, de quibus jam antea dictum. Idem etiam statuendum de imagine illius cælestis.

Dicit autem, *nos portasse*, non quod non amplius portemus, sed quod jamdudum portare cœperimus; imaginem autem illius futuri non nisi olim simus portaturi. Quare ut tanto apertius hæc tempora sibi invicem opponerentur, de imagine terreni loquens præterito utitur tempore; de imagine autem cælestis, futuro. Idem etiam licet observare in comparatione ejusdem Adami cum Christo; & utriusque posterorum inter se, quæ extat Rom. 5. 19. Quanquam & alia isthic reddi potest ratio, cur Paulus de damno loquens, quod ex Adami inobedientia in ipsius posteros manaverit, verbo præteriti temporis fuerit usus: nempe quia id ex Dei consilio, postquam Christus, alter ille Adamus, successit, jam cessaverit, vel cessare debuerit. Sed hoc loco verbum *portavimus* complectitur omne tempus, quod præterito simile est, quasi dicat, quemadmodum huc usque portavimus, ac porro etiam, quam diu hæc vita durabit, portaturi sumus imaginem illius terrestris, scilicet hominis vel Adami: ita etiam aliquando post hanc vitam portabimus imaginem illius cælestis. Articulus voci χοϊκοῦ & ἐπουρανίου præfixus est ἀναφορικῶς ut & versu præcedenti: particula autem καὶ ponitur pro *sic etiam*, seu, si ita placet, particula similitudinis, quæ apodosi præfigi deberet, omissa est, ut & alibi non semel in sacris literis accidit. Vide Bezam ad illud Marci cap. 3. vers. 26, ubi notat, Hebraicam hanc esse enallagem *Vau* pro *ken*, quæ sæpissime in Proverbiorum libro usurpatur, ut cap. 25. vers. 25, & cap 26. 9. & 27. 15; nisi, inquit subaudiri malimus οὕτως Matth. 6. 10.

Vers. 50. Hucusque expendimus priorem rationem, qua Paulus comprobavit differentiam inter corpora nostra hujus & futuri seculi constitutam. Sequitur altera, qua prior etiam non parum confirmatur. Extat autem vers. 50, ubi ita legimus: *Hoc autem dico, fratres, quia caro & sanguis regnum Dei hæreditare non possunt; neque corruptio incorruptibilitatem hæreditat.* Particula *hoc*, quæ versum hunc orditur, referenda videtur ad proxime præcedentia, quibus dictum fuerat, nos, quemadmodum gessimus imaginem terreni illius Adami, ita etiam gesturos aliquando imaginem illius cælestis. Quibus verbis totum id aliquo modo continetur, quod supra de differentia corporum nostrorum ante & post resurrectionem dictum fuit: ita ut non multum intersit, utrum particulam *hoc* ad proxima tantum per se referri dicas; an vero simpliciter ad totum illud, quod de differentia corporum hujus & futuri seculi dictum hucusque fuit. Etenim hic generalem quandam rationem, qua superius dicta summatim confirmentur, eum afferre voluisse, id aliquo modo arguit, quod non sine præfatione quadam ad hanc rationem explicandam accedat, tanquam initurus quandam rationem probationum, quibus vel usus sit, vel uti debeat, earumque summam collecturus. Ita autem dicere censendus est apostolus: ideo dixi nos aliquando gesturos imaginem cælestis illius hominis, nimirum Christi, & corpus adepturos illius corporis simile, seu ejusdem generis natura ac qualitatibus præditum: quia cum hujusmodi corpore, quale nunc habemus, carne & sanguine prædito, regnum illud cæleste possidere nequaquam possumus. Quare omnino necesse est, ut hujus corporis loco substituatur aliud, loco carnis & sanguinis, vel corporis ex carne & sanguine constantis, quod terrenum est & animale, substituatur cæleste ac spirituale. Quomodo autem apostolus probet, carnem & sanguinem, ac porro nos ipsos carne & sanguine adhuc constantes, regnum Dei hæreditare non posse, paulo post videbimus.

Nunc illud potissimum agendum videtur, ut explicationes eorum, qui verum his verbis sensum extorquere conantur, refellamus. Illa multorum explicatio, qua caro & sanguis pro carnalibus hominum affectibus ac moribus sumitur, jamdudum, non tantum a nostris, verum etiam ab aliis explosa est, recte animadvertentibus, non de moribus apostolum hic loqui, quibus aditus ad regnum cæleste intercludatur; sed de corporum nostrorum natura ac qualitatibus; & nullum fore inter hæc & superiora, imo nec inter ea quæ sequuntur nexum, si, ut illi volunt, verba hæc accipiantur. Quid? quod ipse Apostolus satis indicat in his ipsis verbis, qua de re loquatur, cum addit: *neque corruptio incorruptibilitatem.* Ubi sane corruptio & incorruptibilitas eodem plane modo sumitur, quo supra ℣. 42. Sumuntur autem non pro affectionibus hominum ratione vitæ & morum; sed pro naturalibus corporum qualitatibus. Ut taceamus, nusquam in sacris literis carnem & sanguinem simul juncta carnales affectus & mores denotare. Vox *carnis* sola hoc modo non semel sumitur; sed cum voce *sanguinis* juncta nusquam. Tum enim significare solet hominem, vel homines ipsos carne & sanguine constantes, eorumve mortalia & corruptioni vel etiam variis afflictionibus obnoxia corpora: solentque opponi vel Deo ipsi; vel Christo jam immortali; vel aliis spiritibus natura sua incorruptibilibus, sive bonis, sive malis: quemadmodum apparebit eos locos pecurrenti, ubi caro & sanguis junctim ponuntur; qui quidem hi sunt; Matth. 16 17, ubi caro & sanguis opponitur Deo, quasi dicat Christus: non homines, sed Pater meus tibi id revelavit. Eodem modo sumitur ad Gal. 1. 16, quæ confer cum præcedentibus. Ad Eph. 6. 12 opponitur spiritibus malis. ad Hebr. 2. 14 opponitur angelis & eorum naturæ passionem ac mortem non admittenti. Nullibi istorum locorum verba ista pro affectibus aut moribus carnalibus usurpantur. Sed jam illam interpretationem mittamus.

Est

Est alia, quæ majorem veri speciem habet, estque hodie inter alios receptior; ut caro & sanguis tantummodo pro corruptibilitate sumantur. Ipsum enim Paulum, ajunt, ita verba sua explicare, quandoquidem addat: *neque corruptio incorruptibilitatem hæreditabit*. Ecce, ajunt, ut pro regno Dei ponit incorruptibilitatem: ita pro carne & sanguine corruptionem. Hoc autem eum in finem maxime urgent, ne cogantur fateri id quod res est; corpora nostra in futura vita diversæ substantiæ seu essentiæ fore ab iisdem, quæ nunc sunt. At si caro & sanguis sumantur hoc loco proprie, omnino asserendum erit, ea diversæ fore substantiæ. Nam si aliquando corpora nostra carne & sanguine non constabunt, siquidem ista regnum Dei possidere nequeant, alterius omnino substantiæ erunt, quam nunc sunt. Caro enim & sanguis substantiarum sunt nomina & ex iis corpus hoc nostrum conflatum est; quibus sublatis ipsius substantia tollitur, præsertim eo animadverso, quod caro & sanguis per synecdochen etiam reliquas ejusdem generis partes, verbi gratia ossa, nervos aliaque similia complectantur.

Sed primum quam causam illi afferre possunt, cur apostolus in principali hoc sententiæ suæ fundamento explicando tam obscure voluerit loqui; imo tam periculose: cum non modo clarius loqui potuerit, verum etiam debuisse omnino videatur? Etenim cum hoc loco apostolus de corporum horum & futurorum differentia loquatur, an non hujusmodi locutione occasionem præbuit, non modo suspicandi, verum etiam ita statuendi, corpora nostra in regno Dei carne & sanguine minime constitura, ac porro alterius alicujus substantiæ fore? id quod illi contra veritatem & Pauli mentem prorsus fuisse; & non modo periculosum, sed omnino cum salutis jactura conjunctum esse censent. Nam quod illi de explicatione subjecta dicunt, ad id mox respondebitur.

Sed deinde, si caro & sanguis non minus incorruptibilia esse possunt, quam corruptibilia, & in cælesti illo regno perpetuo locum habitura, cur Paulus carnis & sanguinis nomine, hoc præsertim loco, corruptionem indigitat, & incoruuptibilitati opponit, eaque in Dei regno locum habere non posse ostendit? an non hoc ipsum satis indicat, carnem & sanguinem, quamdiu quidem caro & sanguis sunt, natura sua omnino corruptibilia esse, ac porro inepta prorsus, quæ incorruptibilia fiant? ut proinde nihil sit causæ, cur a verborum proprietate discedens, carnem & sanguinem dicas pro corruptibilitate tantum poni; non vero, ut verba proprie sonant, pro carnea corporis substantia; quandoquidem Paulus ipse indicet, carnem & sanguinem sine corruptibilitate non esse. ubi hæc ergo non est futura, nec illa.

Sed præterea an non substantia carnis & sanguinis ex elementis inter se natura contrariis constat; omnia vero hæc natura sua corruptibilia sunt?

Præterea an non caro verbi gratia scindi potest; an non contundi? an non sanguis diffluere? an non aliis violentis modis labefactari ac corrumpi potest? Atqui quod tale est, natura corruptibile, non incorruptibile est: utut virtute aliqua supernaturali a corruptione defendatur. Non repetimus ea, quæ supra dicta sunt, in primæ hujus differentiæ explicatione, ubi ostensum est, corruptibile & incorruptibile genere ipso differre.

Sed præterea, si Paulus id tantum vellet, corruptibilitatem corporis nimirum sublatum iri, manente ipsa corporis substantia, non probaret id quod probandum sumserat; nimirum nos, qui nunc terreni sumus, seu terrea habemus corpora, aliquando una cum Christo habituros cælestia. At cælestia ac terrestria corpora non nuda tantum qualitate distinguuntur; sed & ipsa materia. Quemadmodum enim Adamus terrenus fuit, quia ex terra fuit sumtus, ut apostolus ipse indicavit: ita etiam nos. Quod si ergo ex eadem materia constare deberent futura nostra corpora, similiter terrena adhuc manerent; non vero cælestia, vel ex cælo forent. At ex eadem omnino materia constarent, si eadem essent numero, quæ nunc sunt, aut si nihilominus carne & sanguine constarent. Caro enim & sanguis ex terra & aqua, tanquam materia, constant; cui cæterorum etiam elementorum virtutes imprimuntur. Istam ergo differentiam corporum, quam proxime constituerat apostolus, quamque hic aperte demonstrat, non comprobasset verbis istis, de quibus agimus; si non dixisset, carnem & sanguinem ipsum ejusve substantiam non habituram in regno Dei locum; sed tantum non fore ibi corruptibilitatem, manente interim eadem substantia. Nihil dico de differentia proxime illam præcedente, pro qua ultimam illam reponi diximus, nempe quod pro corporibus animalibus spiritualia habere debeamus. Hæc enim minime comprobaretur, sed potius omnino refelleretur, hujusmodi explicatione admissa.

Sed rationem videamus, qua illorum nititur explicatio, nempe, quod ipse apostolus in verbis sequentibus ita verba sua interpretetur, corruptibilitate loco carnis & sanguinis reposita. At nos negamus, hanc explicationem revera esse, sed rationis explicationem, qua proxime dictum confirmetur, ita tamen propositam, quemadmodum nonnunquam solent explicationes præcedentium verborum proponi, ut si, verbi gratia, dicas: non licet homini contendere cum Deo, neq; ipsi vilitati cum summa majestate; vel, ut Latini nonnunquam faciunt: num licebit homini contendere cum Deo, hoc est, ipsi vilitati cum summa majestate? Quæ verba explicationis omnino videntur habere speciem, neque tamen quisquam dixerit, in prioribus verbis hominis nomine, non ipsum hominem intelligi, sed tantum ipsam vilitatem; & similiter Dei nomine non Deum ipsum, sed summam tantum majestatem: quia hoc in sequentibus illius loco reponatur. Nam ratio tantum præcedentis dicti instar explicationis subnectitur, & perinde est, ac si diceres; non licet homini cum Deo contendere, quia homo est vilissimus, & ipsa propemodum vilitas; Deus autem summa majestate verendus: vilissimo autem cum summo contendere non licet. Ubi vides non hominis nomen improprie sumi; sed potius nomen vilitatis per metonymiam adjuncti, quod pro subjecto ponitur, seu quod eodem recidit, abstractum pro concreto.

Utamur exemplo, quod apostolus ipse in secunda epistola nobis suppeditat, cum inquit cap. 6, versu 14: *ne fiatis diversum jugum trahentes cum infidelibus: quæ enim participatio justitiæ & injustitiæ? quæ vero communio luci ad tenebras?* Ubi ita quoque loqui potuisset apostolus: nulla est communio fidelium & infidelium, neque justitiæ & injustitiæ, neque lucis & tenebrarum. Ubi similiter non deberet dici, fideles non sumi pro ipsis hominibus fidelibus;

ſed tantum pro juſtitia & luce; nec infideles pro ipſis hominibus, qui non credunt, ſed tantum pro injuſtitia & tenebris: quia potius ſtatuendum eſſet, fidelem & infidelem ſumi proprie; in ſequentibus autem non explicari revera priora verba, ſed earum rationem reddi, & in iis metonymiam, qualem paulo ante explicuimus, uſurpari. Iſto autem modo loqui ſolemus, cum rationem petimus ex natura ſeu qualitatibus rerum ſubjectarum, quæ illis ipſis rebus nominatis ipſæ aliqua ratione videantur commemoratæ, ita ut nil ad ipſius dicti fidem reſtare cenſeatur, quam ut ratio in ipſo jam tacite comprehenſa evolvatur, & terminorum, quos vocant, explicatio quædam adhibeatur, quæ doceat, ipſius illius ſententiæ verba, modo ſatis intelligantur & conſiderentur, ſibi fidem conciliare.

Hoc nunc transferamus ad id quod ſub manibus eſt. Dixerat Apoſtolus, carnem & ſanguinem regnum Dei ſeu felicitatem illam à Deo nobis in cælo deſtinatam, hæreditare ſeu adipiſci non poſſe. Dictum hoc ſui ipſius argumentum tacite involvit. Quod tamen ut clarius appareat, evolvendum eſt. Hoc ergo facit Apoſtolus, dum addit: *nec corruptio incorruptibilitatem hæreditat*, hoc eſt, hæreditabit vel poſſidere poterit: hoc eſt, quia caro ſua natura plane eſt corruptibilis, atque ipſa propemodum corruptibilitas. At vero regnum illud Dei in incorruptibilitate quodammodo conſiſtit, eamve in ſe neceſſario continet, ita ut qui hanc non habet, regnum Dei habere nulla ratione dici queat. Quare nec caro & ſanguis regnum illud Dei poteſt obtinere, cum inter ſe adverſis frontibus pugnent, id quod ſua natura corruptibile eſt, & ipſa incorruptibilitas; ita ut hanc in illo ſubjecto locum habere tam ſit impoſſibile, quam quod maxime. Fatemur ergo, ſequentia verba explicare piora: non quod totum id, quod in præcedentibus intelligebatur, contineatur in ſequentibus, ita ut utraque verba cenſenda ſint ἰσοδυναμοῦντα ſeu æquipollentia: ſed quod aliquid, in terminis præcedentis dicti tacite comprehenſum, quo robur ac veritas illius nititur, nunc expreſſe ac clare proponatur. Continetur enim corruptibilitas ſub carnis & ſanguinis nomine, tanquam propria ac perpetua affectio, ſub nomine ſui ſubjecti: incorruptibilitas autem ſub nomine regni Dei, tanquam pars. *Regnum Dei* diximus ſignificare & hoc, & aliis locis felicitatem nobis a Deo deſtinatam ac per Chriſtum promiſſam, qua in cælis aliquando ſimus potituri; cujus certe pars magna eſt incorruptibilitas, vel, ſi mavis, res ejusmodi, ſine qua illa conſiſtere omnino non poteſt.

Confirmatur autem noſtra horum verborum interpretatio etiam eo, quod, ſi Apoſtolus verbis his verſ. 50 tantum probare voluiſſet, qualitatum fore mutationem in corpore noſtro, id revera ſumſiſſet pro conceſſo, quod probandum, erat vel nihil, quod ad rem faceret, aut vimaliquam haberet, dixiſſet. Etenim illa qualitatum diverſitas inprimis in eo conſiſtit, quod hæc corpora noſtra corruptibilia ſint, futura illa incorruptibilia. Quod ſi ita eſt, certe hic pro conceſſo id ſumſit apoſtolus, quod probare debebat. Sumſit enim, nos, qui nunc corruptibiles ſumus, aliquando incorruptibilitatem hæreditare debere. Quod ſi dicas, eum alias tantum corporum differentias hac ratione demonſtrare voluiſſe: apertius fuerat dicendum, & quænam illæ eſſent qualitates, & quomodo eas corporis ipſius natura atque eſſentia minime mutata, mutari ſit neceſſe, demonſtrandum.

De Parte III.

SEquitur tertia Capitis pars, quam ſupra diximus ad ſecundæ confirmationem pertinere, ut non injuria ei accenſeri queat. In ea enim occurritur tacitæ cuidam objectioni, quæ moveri poſſet adverſus ea, quæ de diverſitate corporum præſentium & futurorum hucuſque dicta ſunt; eaque amota, oſtenditur, omnino corpora noſtra aliquando mutatum iri. Dixerit enim aliquis; ſi hæc ſententia, quæ hucuſque defenſa fuit, eſt admittenda, omnes fideles mori erit neceſſe, & corpus id, quod nunc gerunt, deponere, ita ut alteri fiat locus. Quod ſi neges, homines mori debere, non omnium corpora mutabuntur. Quomodo enim novum corpus iuduere poterunt, niſi per mortem hoc quo nunc ſunt induti deponant? Apoſtolus huic dubitationi ita ſatisfacit, ut oſtendat, nec morituros omnes, & nihilominus tamen omnes immutatum iri, ſeu corpora hæc corruptibilia cum incorruptibilibus commutaturos.

Verſ. 51. Primo autem ſibi aditum quendam ad rem hanc explicandam ſtruit, dum ſententiam a ſe proponendam quodammodo commendat, & attentionem Corinthiorum excitat, his verbis: *Ecce, myſterium vobis dico.* Dum dicit *ecce*, *non modo* rem conſideratione dignam; ſed & aliquo modo inopinatam ſe dicturum indicat: quod poſterius etiam multo magis ſignificat verbo *myſterii*, quo rem proponendam ornat. Oſtendit enim rem eſſe adhuc ſecretam, nec paſſim eo uſque revelatam ac divulgatam. Notum enim eſt, *myſterium* ſignificare ſententiam aut doctinam arcanam, quæ hominibus vel antea aliquando non fuerit revelata; vel etiam ad illud uſque tempus, quo iſtud dicitur, non patuerit: quod poſterius hic locum habere omnino videtur. Nam alias nequaquam dixiſſet Apoſtolus: *ecce, myſterium vobis dico.* Non omnia enim apoſtoli ab initio prædicationis ſuæ dixerunt omnibus; & ne fidelibus quidem ſtatim poſt Chriſti doctrinam receptam, utpote adhuc infantibus, & lacte adhuc alendis, ſolidique cibi incapacibus: quemadmodum de ipſis Corinthiis in hac epiſtola loquitur apoſtolus, rationem explicans, cur ſublimia illis myſteria antea non explicuiſſet. Vide capitis tertii initium. Quemadmodum & Chriſtus diſcipulis quædam ante mortem non dixit Ioh. 16. 12, quia ferre non poterant: quanquam non talia, quæ ad ſalutem illis prorſus tum eſſent neceſſaria, in quorum numero ne hoc quidem eſt, quod his verbis explicat Paulus; cum poſſit quis Deo Chriſtoque confidere & obtemperare, etiamſi ignoret, non omnes fideles morituros.

Sed ad rem ipſam accedamus: quam primum proponit apoſtolus; deinde explicat; denique confirmat. Proponit verſ. 51 illis verbis: *Omnes quidem non obdormiſcemus, ſed omnes mutabimur, in momento, in jactu oculi, in extrema tuba.* Duæ ſunt hujus ſententiæ partes: Prior eſt, *quod non omnes obdormiſcent.* Nam de vulgatæ interpretationis lectione non eſt multum laborandum; cum ea manifeſte falſa ſit, & repugnet ejuſdem Apoſtoli loco 1. ad Theſſ. 4. verſ. 15, & ſequentibus: ubi docet apoſtolus, quoſdam ex mortuis reſurrecturos; omnes nimirum, qui in Chriſto obdormierant: ſed alios adhuc viventes rap-

raptum iri in aerem obviam Domino. At hic affirmat vulgatus interpres, omnes quidem resurrecturos, sed non omnes immutatum iri. Vocabulum *omnes* ad fideles restringi debere, non est dubitandum. De voce *obdormiscendi* diximus supra vers. 20.

Quod ad alteram sententiæ apostolicæ partem attinet, ea est, quod omnes debeamus mutari, intelligere ratione corporis: quod postea Paulus specialius explicabit, & aliter paulo de mortuis, aliter de vivis. Mutatio in eo consistet, quod alia corpora aliorum loco substituentur. Sed ea de re paulo post plura.

Vers. 52. Hanc autem partem illustrat apostolus a circumstantia temporis, idque duplici ratione: primum ut ostendat, quamdiu duratura sit illa mutatio; seu mavis, quam brevis sit futurus istius mutationis actus: deinde quando illa mutatio sit futura.

Prius duplici modo exprimit: primo dum ait; *in momento*; deinde dum ait: *in ictu oculi*. Nihil potuisset dicere brevius; nec sane quicquam erit. Propterea autem id futurum est, ne quis longiorem illam mutationem metuat, & cum molestia aliqua conjunctum iri vereatur, præsertim quia necesse est, corpus hoc mortale absorberi ab immortali seu cælesti. Ait ergo apostolus, *in momento* hanc mutationem absolutum iri, ut nullum dolorem afferre possit depositio corporis pristini, cui eodem plane momento corpus gloriosissimum cum summo gaudio succedat.

Posterius vero in illis facit verbis, dum ait: *in ultima tuba*, idque confirmaturus addit: *tuba enim canet*. In prioribus illis verbis *tubam*, non pro ipso instrumento musico, sed pro sono usurpari satis est manifestum, cum ultimus tubæ cantus audietur. Nam nec sensum ullum commodum habere possent, si tubam proprie velis sumere; & non est consentaneum, ulla vera ac proprie dicta tuba usurum esse Christum, seu eum spiritum, qui jussu ipsius tubicinis instar canet. Itaque in voce hac concurrit metaphora cum metonymia. Tuba enim pro sono tubæ per metonymiam efficientis ponitur. Sonus autem tubæ iterum per metaphoram pro sono simili tubarum sono. Cujusmodi etiam fuit ille, cum quo angelus Dei personam sustinens descendit in montem Sina, legem ibi laturus: quemadmodum legimus Exod 19, & repetitur ad Hebr. 12. 19; vox nempe fuit sonora, aspera, &, ut Poetæ tubæ sonum vocant, rauca. Talis etiam futura est aliquando, cum Christus summa cum majestate adveniet, universum angelorum exercitum secum ducens. Ita enim decet venire & regem, & exercitum. Classicum enim seu tuba tum magnorum principum ac regum, tum exercitus advenientis signum est, cum solet antecedere. Quare etiam olim, cum Deus, tanquam rex maximus, summa conspicuus majestate adventaret, atque in montem descenderet, & populum veluti ad concionem audiendam acciret, tuba uti voluit. Exercitus quidem angelici, quanquam magnum tum adfuisse ex Psalm 68 vers. 18 satis apparet, rationem aliquam habitam tum fuisse plane non apparet: si qua fuit habita ratio, videntur magis fuisse spectati ut stipatores ac ministri magni regem suum sequentes. At in adventu Domini, ubi *omnes sancti angeli*, ut Christus ipse loquitur Matth. 25. 31, *cum eo advenient*, exercitus potius, quam ministorum aut stipatorum regis habebunt rationem. Unde etiam instar exercitus, ad pugnam sese elata voce hortantis, clamabunt: quemadmodum Paulus idem indicat 1. Thess. 4. 16, ubi ait: *ipsum Dominum descensurum e cælo*, *in* vel *cum celeusmate*. quod quidem proprie significat clamorem nautarum, se mutuo ad laborem exhortantium: solet tamen etiam pro læta totius exercitus, ad pugnam sese hortantis, acclamatione usurpari. Quod si quis putet, eo etiam spectatum iri in tubæ hujus sono, quod tum temporis omnes veluti ad judicium atque ad tribunal magni regis edicta illius audituri concurrere debeant, non multum pugnabimus.

Est autem credibile, hunc tubæ sonum eundem esse cum *voce Archangeli*, cujus mentionem facit apostolus loco modo citato epistolæ ad Thessalonicenses. Etiamsi enim nominatim addatur *tuba Dei*; id tamen explicationis vel illustrationis causa fieri videtur. quasi dicat, descendet Christus de cælo, & magno cum clamore universi exercitus angelici, seu tanquam ad pugnam ruentis, vel etiam ovantis, & simul cum ingenti voce ac clamore unius ex angelorum principibus, qui reliquum exercitum antecedens veluti tuba canat. Utrumque enim in exercitu fieri solet: ut & ante ipsum canatur classicum, & ipse exercitus clamorem tollat. Vocat autem *tubam Dei* eandem vocem. Tubam quidem, ut rationem quodammodo reddat, cur *vox archangeli* tum potissimum exaudiri debeat: quia nimirum tubæ instar sit, sine qua nec regem tantum, nec tantum exercitum advenire conveniat. *Dei* autem *tubam* propterea, ut a vulgaribus tubis discernat, quibus homines utuntur, & significet, Christum, qui divinus sit rex, quique tum ipsius Dei personam maxime illustri ratione sit gesturus, ejusmodi usurum tuba, qua Deum ipsum uti conveniat, quæque ipsius sit propria. Non potest autem magis esse propria, quam vox, non unius ex inferiorum ordinum angelis (quanquam & hujusmodi tuba omni humana major est & augustior) sed ex angelorum principibus. Ideo autem credibile est, idem per *vocem archangeli* & *tubam Dei* intelligi; quia non solet una cum tuba alia aliqua vox, nisi forte & ipsa musici alicujus instrumenti sono similis sit, exaudiri. Archangeli autem illa vox, si a tubæ sono diversa esset, humanæ potius censenda esset futura similis.

Cum vero ait apostolus, *in ultima tuba*, dubium est, utrum velit tubam illam ab aliis, quæ antecesserunt, distinguere, an vero simpliciter dicere, tum, cum ultimo demum tempore tuba exaudietur. Neutra sententia improbabilis est; sed posterior probabilior.

Non satis autem habuit apostolus dixisse, *in ultima tuba*; sed addidit: *tuba enim canet*: ne quis forte plane allegorice id interpretaretur; non vero de sono tubæ simili; aut id ipsi tantum excidisse arbitraretur. Non apparet autem ad quem id sit referendum, seu quisnam sit ille, qui tuba debeat canere. Subjectum enim hujus enunciationis est omissum. Potest autem referri, quemadmodum jam explicatum est, ad archangelum. Quanquam non est necesse, ut ipsa archangeli vox hic subaudiatur, sed aliqua generalior: quasi dicat, canet enim aliquis tuba, nimirum quem Deus aut Christus jusserit. Sic non semel consequens sine antecedente Hebræoruna more poni solet, ut supra monuimus; ubi etiam diximus, subjectum ex consequente solere suppleri; ut hoc loco: canet tuba is, qui canere debet. Sed nihil etiam prohibet, quo minus vox σαλπίζειν ea significatione ponatur, qua solent apud Hebræos poni verba Conjug. Hiphil.

Significant autem actionem duplicem, ita ut σαλπίζειν fit facere, vel jubere, unquiſpiam alius tuba canat: quomodo uſurpatur vox eadem Matth. 6. 2, ubi ait Chriſtus: *cum feceris eleemoſynam*, μὴ σαλπίσῃς *coram te, quemadmodum hypocritæ faciunt.* ubi non vult dicere, ne ipſemet coram te tuba canas; ſed ne cani jubeas, ut obſervarunt interpretes. Qualis ſignificatio reperitur etiam in verbo ἀναίνειν & δείκειν cap. 5. verſ. 15. Hoc ſi admittatur, ſubaudiendum erit, Deus, aut Chriſtus; cujus nomen alias facilius ſubintelligi poteſt.

Vidimus hucuſque quomodo apoſtolus doctrinam Corinthiis adhuc incognitam, vel certe non ſatis perſpectam, propoſuerit: videamus nunc etiam, quomodo eandem nunc declaret. Declarat autem quoad poſteriorem ejus partem, in qua aſſeruerat, nos omnes mutatum iri. Nunc enim id, quod ita generatim dixerat, per ſpecies, ſeu mavis partes explicat. Dividit enim fidelium genus in mortuos & vivos, hoc eſt, qui in Chriſti adventu vel in mortuorum, vel in vivorum numero erunt, & utroſque mutatum iri aſſerit; ſed alia ratione illos, alia hos. Ita enim inquit; *& mortui reſuſcitabuntur* vel *reſurgent incorruptibiles, & nos mutabimur.* Particula &, quæ verba hæc inchoat, non tantum hanc orationem ſuperiori copulat; ſed & tempus prioris actionis tempori annectit: quaſi dicat, tuba enim canet, & tunc mortui ſuſcitabuntur incorruptibiles. Statim enim id tubæ iſtius clangorem ſubſequetur. Dum vero ait, *eos ſuſcitatum iri incorruptibiles*, indicat, eos non prius reſurrecturos corruptibilibus indutos corporibus, & poſtea demum mutatum iri; ſed eos ſtatim incorruptibilibus corporibus in ipſo reſurrectionis puncto circumdatum iri. Unde hanc eorum reſurrectionem opponit mutationi, cujus in ſequenti membro fit mentio: licet verſiculo præcedenti mutationis nomine comprehendatur. De omnibus enim fidelibus dictum erat eos in momento mutatum iri, atque adeo etiam eos qui reſurgunt. Atqui hæc, ſi communem loquendi rationem ſpectes, non ita proprie dicitur mutatio, cum is, qui jam eſſe deſierat, idque etiam jampridem, poſtea alius fiat, quam fuerat antequam eſſe deſineret. Magis autem proprie illi dicuntur mutari, qui, cum adhuc re ipſa exiſtant, alii, quam paulo ante fuerant, eſſe incipiant, ſeu aliud corpus induant. Et hæc eſt cauſa, cur apoſtolus generale mutationis verbum ad ſignificationem magis propriam reſtringat, & iis ſolis nunc accommodet, qui in adventu Domini ſuperſtites reperientur, & ex corruptibilibus incorruptibiles, interitu nullo interveniente, evadent.

Undejam magnam partem intelligitur id quod in altero hujus explicationis membro dicitur, nempe, *nos immutatum iri.* Quanquam mutationis illius ratio plenius declarabitur in ſequentibus. Opponit autem apoſtolus vocem, *nos*, mortuis, non quod Paulus omnino ſperaverit, ſe quoque ipſum una cum Corinthiis, ad quos ſcribebat, & quos vocula iſta complectebatur, uſque ad adventum Chriſti fore ſuperſtitem, imo potius ex multis ejus apoſtoli dictis ſatis liquet, eum id nequaquam ſperaſſe; ſed quia ipſe in vivis tum erat, erant & Corinthii, ad quos ſcribebat, ideo per ſpeciem genus ipſum, nimirum fideles Chriſti vivos intelligit: quanquam ratione habita ultimi illius temporis ſeu adventus Chriſti.

Ipſo autem verborum ordine indicavit apoſtolus id, quod ad Theſſalonicenſes ſcribens claris verbis explicuit, nempe, mortuos Chriſti fideles prius reſurrecturos: poſtea demum mutationem ſubſecuturam cæterorum Chriſti fidelium, quam illic tacite complectitur, quando ait: eos una cum illis, qui reſurrexerint, raptum iri in aerem, obviam Domino, ità namque ait cap. 4. verſ. 15: *Hoc enim dicimus vobis in ſermone Domini, quod nos, qui vivimus* (vides eundem fere loquendi modum, quem modo ad Corinthios expendimus) *qui relinquimur, in adventum Domini, non antevertemus*, nimirum ad Dominum, *eos qui obdormierunt.* Et paulo poſt, cum dixiſſet verſ. 16, *cum hortationis clamore, cum voce archangeli, & cum tuba Dei deſcenſurum de cælo*, ſubjicit verſ. 17, *& mortui in Chriſto reſurgent primum, poſtea nos, qui vivimus, qui relinquimur*, ſeu ſuperſtites erimus, *una cum ipſis rapiemur in nubibus, in occurſum Domini, in aerem, & ita ſemper cum Domino erimus.*

Hujuſmodi ergo obſervabitur ordo & ratio, quantum intelligi poteſt: mortui primum in infimo hoc aere reſurgent, id eſt, eorum ſpiritus in momento glorioſis circumdabuntur corporibus. In terris id futurum, ſatis arguit, quia apoſtolus dicit, nos viventes una cum illis raptum iri in nubibus obviam Domino, in aerem: quod fieri non poſſet, niſi prius in terra una nobiſcum extitiſſent. Sed poſtea, ut verba hæc indicant, & nos & illi ſimul tollemur nubibus cincti & ſublati in aerem, ut uno eodemque tempore Dominum conſpiciamus, & ad illum accedamus: in quo raptu ipſi viventes immutabuntur, ut ita induti glorioſis corporibus, una cum iis, qui reſurrexerunt, ſimul Dominum, uti eſt, cernere, & tantam majeſtatis præſentiam ferre, imo ex ejus conſpectu ingenti lætitia perfrui poſſint: non poſſent autem, niſi glorioſis induti eſſent corporibus. Quare in eo priores ferent ii, qui mortui fuerant præ viventibus, quod illis ſe prius glorioſis indutos corporibus cernant: ut ita mortis moleſtias ac dolores maturata felicitas compenſet. Sed perfectione voluptatis ac felicitatis ſuæ non antevertent viventes, ſed eodem plane tempore ad ultimum hunc ſcopum pervenient: quia omnes una conſpicientur incorruptibiles, glorioſi omnes. Quia vero cum a nubibus primum excipientur, incorruptibiles nondum erunt, ideo ab angelis tollentur: quemadmodum ipſe Chriſtus docuit Matth. 24. 31, ubi ait, *ſe miſſurum angelos ſuos cum tuba & voce magna, eoſque collecturos electos ipſius ex quatuor ventis, ab extremis cælorum uſque ad extrema eorum.* Non eſt enim credibile, angelos prius in unum in terra locum collecturos omnes fideles, eoſque deinde ita jam collectos raptum iri in nubibus; ſed potius eos ſtatim fideles diverſis in partibus in aerem ſublimes rapturos, nube circumdatos; quæ & ipſorum fidelium mutationem celet; &, ſi quæ humanis alias oculis cerni poſſet; ipſorum autem angelorum gloriam penitus apparere non patiatur, alia autem ex parte eorum gloriam augeat. Quos enim demiſſæ nubes excipiunt, propter eos cælum propemodum deſcendere videtur. Idem Domino Jeſu quoque contigiſſe legimus Act. 1. verſ. 9, in quo & mortui reſurrectionis exemplum habent, & vivi tranſmutationis ſuæ; omnes autem ſuæ in ſublimem aerem ac cælum tranſlationis.

Poſtquam expendimus explicationem ſecundæ partis dicti apoſtolici verſ. 51 propoſiti, reliquum eſt, ut ejuſdem confirmationem videamus. Ea autem continetur verſ. 53 & ſequentibus: & in primo quidem illo ratio apoſtoli proponitur: in ſequentibus autem fulcitur & roboratur. Reſpicit autem apoſtolus in ratione

iſta id

ista id potissimum, quod ultimo loco dictum fuerat, de iis qui in adventu Domini superfuturi sunt, eos immutatum iri: quandoquidem de eo, quod mortui resurrecturi sint incorruptibiles, jam supra sat copiose fuit actum.

Vers. 53. Ratio autem hæc est: *Oportet enim corruptibile hoc induere incorruptibilitatem, & mortale hoc induere immortalitatem.* Ita conjuncta est hæc ratio cum eo quod probandum est, præsertim si id & ad mortuorum & vivorum simul mutationem extendas, ut id tantum possit haberi pro constantiori ac firmiori ejusdem rei asseveratione. Nam si omnino oportet hoc corruptibile induere incorruptibilitatem, nimirum si regnum illud Dei adipisci debeat, ut sane debent omnes Christi fideles, de quibus hic sermo est: necesse porro est & mortuos resurgere incorruptibiles, & eos qui ex fidelibus supersunt, immutari ita ut ex corruptibilibus incorruptibiles, ex mortalibus immortales evadant, atque adeo aliis induantur corporibus. Cur autem ita necesse sit, partim vers. 50 audivimus; partim in sequenti audiemus. *Induere* autem *incorruptibilitatem* vel *immortalitatem* non tantum videtur hoc loco significare ipsas illas qualitates per se consideratas consequi, iisque ornari: sed corpore incorruptibili atque immortalitatis capaci circumdari: ita ut incorruptibilitas & immortalitas non abstracte, sed cum proprio suo subjecto sumantur: ut, sensu nihil mutato, dicere possis, abstracta pro concretis poni; quemadmodum paulo ante vidimus vers. 50. Apostolus certe in 2 ad eosdem Corinthios epistola cap. 5, quem locum jam superius citavimus, indutionem & ei contrariam exutionem non ad nudas qualitates, sed ad ipsa retulit corpora vers. 2, 3, 4.

Sed hoc loco ab iis, qui statuunt, eadem numero ac essentia corpora permansura, quæ nunc sunt, inprimis urgentur *hoc corruptibile*, & *hoc mortale*, quæ aperte ipsum corpus designant. Hoc ergo ipsum corpus, quod nunc corruptibile est ac mortale, fore incorruptibile ac immortale. Nos primo respondemus, nihil necesse esse, ut id ad ipsum corpus restringatur. Nam particula *hoc* sua vi nihil aliud denotat, quam certum individuum, quod digito monstretur. Individuum autem tale non minus est homo ipse quam corpus: & homo terrenus non minus corruptibilis est aut mortalis, quam corpus. Quare ita possunt hæc verba accipi, ac si apostolus dixisset, nos ipsos incorruptibilitate & immortalitate aliquando oportere indui.

Sed deinde concedamus, voces illas, *hoc corruptibile*, & *hoc mortale*, omnino ad corpus referendas esse: non sequitur tamen, hoc ipsum corpus induta immortalitate manere. Potest enim, imo debet ita indui immortalitate ac incorruptibilitate, seu corpore incorruptibili, ac immortalitatem afferente, *ut mortale absorbeatur a vita:* quemadmodum Paulus loco paulo ante citato epistolæ ad Corinth. secundæ cap. 5. vers 4 ait. Id enim hoc loco memoria repetendum est, Paulum hic ad eos potissimum respicere, qui vivi superfuturi sunt in adventu Domini; ad mortuos vero non nisi consequenter ac minus proprie. Jam vero qui vivi reperientur in adventu Domini, illi, ut loco nunc citato dicitur, superinduentur corpore illo, quod ex cælis erit, ac porro corpus illud cæleste ambiet hoc terrestre ac mortale. Alias hæc simplex tantum foret indutio; non vero superindutio, ut Paulus satis significanter loquitur. Nunc enim cum hoc tantum corpore cincti sumus, induti ab eo appellamur, non vero nudi; & propterea dicit, optare se corpore superindui, ne prius hoc corpus cogatur per mortem deponere; quod si fiat simpliciter sit induendus, non vero superinduendus. Is enim tantum superinduitur, qui jam alia veluti veste indutus est: qui vero nudus ac exutus, simpliciter tantum indui. At vero fieri non potest, ut duobus corporibus homo simul ac constanter sit præditus, mortali nimirum & immortali. Quare necesse est, alterum cedere alteri, mortale nimirum immortali, corruptibile incorruptibili, & cælesti admirabilique ejus virtute repente absumi.

Ita nimirum fiet hæc superindutio, de qua Paulus loquitur, quantum ex ejus dictis potest intelligi, ut cæleste corpus huc ad ipsos fideles in inferiori hoc aere adhuc versantes, in sublime tamen jam ferri incipientes, descendat, eorumque mortalia corpora amplectatur, eaq; ratione ipsi fideles superinduantur, veluti nova veste veteri superinjecta. Sed quia corpus illud incorruptibile cum corruptibili simul consistere, & spiritum nostrum excipere non potest: id virtute sua occulta, cælesti tamen prorsus ac admiranda, in momento atque in jactu oculi absumet, & veluti in nihilum rediget hoc mortale corpus, non secus atque si ignea quadam vi esset præditum, & corpus nostrum amplexum momento citius absorberet. Quanquam vis illa longe subtilior erit, nec dolorem inferet, quem vis aliqua ignea inferret. Pertransibit enim statim spirituale illud corpus ad ipsum spiritum nostrum, quo vivimus, eumque ita excipiet, ut nihil jam amplius conjunctum habeat cum corpore hoc corruptibili, & nullum ex pereunte dolorem capiat, tanquam jam non amplius suo: præsertim quia, ut jam vidimus, mutatio ista ipsam propemodum cogitationem antevertet, & ob celeritatem nullum, nisi levissimum, sui sensum relinquet. Nihil autem mirum est, apostolum hoc loco simplici induendi verbo usum esse; quia licet maxime respexerit ad eos, qui vivi sunt futuri in adventu Domini: aliqua tamen ratione illos complecti voluit, qui antea morientur. Hi enim recte quidem dicuntur indui, non autem superindui. Vivi autem recte etiam dicentur indui. Quisquis enim superinduitur, induitur etiam, licet non contra.

Et hanc quidem ob causam satius est hæc apostoli verba de ipso homine interpretari, quam de corpore: aut si de corpore, non debet cadaver intelligi anima cassum, sed animatum, ut ipsi homini quodammodo æquipolleat, eaque ratione dicatur induere incorruptibilitatem, quemadmodum supra vidimus apostolum dicere, semen vivificari, seu in plantam excrescere, eique dari corpus, quod Deus velit: cum tamen non ipsi semini, seu corpori illius, corpus aliud aptetur; sed aliud corpus tantum detur spiritui in ipso latenti. Quare etiam hic non erit intelligendum, corpori per se sumto, præsertim manenti ac duranti, superindutum iri incorruptibilitatem ac immortalitatem; sed spiritui in ipso latenti. Neque vero Paulus cum dixit, *hoc mortale*, aut *hoc corruptibile*, cadaver aliquod inanime veluti digito monstrasse censendus est; sed vel se ipsum aliosque sibi similes, nimirum viventes, vel suum aliorumque corpus animatum, cui jam vidimus ea tribui posse, quæ non nisi ratione spiritus in ipso latentis ei tribui possunt.

His ita explicatis, videamus, quomodo apostolus id quod dixerat, alia iterum ratione fulciat. Id autem facit in proxime sequentibus, ubi, amplificationis quadam

dam ſpecie, verba quædam ſcripturæ adducit, in quibus non obſcurum extat ea de re vaticinium, quam modo aſſeruerat apoſtolus. Primum ergo id quod confirmare vult, repetit: deinde verba ſcripturæ illis annectit: denique illa ipſa ſcripturæ verba illuſtrat. In qua illuſtratione novam videbimus rationem inſinuari legentium animis, qua id quod aſſertum ab apoſtolo de reſurrectione fuerat, ac porro etiam de mutatione viventium in adventu Domini futura, confirmetur.

Verſ. 54. In prima particula non eſt quod multum immoremur, cum ea nihil prope ſit aliud, quam repetitio quædam verſiculi præcedentis, quem confirmare hic inſtituit apoſtolus. Quare verba illa ita repetemus, ut ſequentia, hoc eſt, ipſius ſcripturæ veteris verba ſtatim iis ſubnectamus. Ita ergo ait apoſtolus: *Cum autem corruptibile hoc induerit incorruptibilitatem, & mortale hoc induerit immortalitatem, tum fiet ſermo ille ſcriptus; abſorpta eſt mors in victoriam.*

℣. 55. *Ubi tuus, ô mors, aculeus? ubi tua, ô inferne, victoria?* Quia apoſtolus veluti obiter hanc rationem ſuperioribus dictis adjungere voluit, ideo inſtar amplificationis uberioris eam proponit. Non ſecus enim agit, ac ſi tantum indicare vellet, quid iſtam tum mortuorum reſurrectionem, tum viventium Chriſti fidelium mutationem ſit ſecuturuma. Ideo dicit: *cum autem illud evenerit, tunc fiet ille ſermo*: cum id revera dicere velit, ideo neceſſe eſſe, ut id fiat, quod dixerat, quia tum demum ſint complenda illa prophetarum vaticinia, quæ hic exprimuntur; ea enim eventu ſuo carere haudquaquam poſſunt.

Cum ergo dicit: *tum fiet ſermo ille ſcriptus*; per *ſermonem* intelligit rem ſermone expoſitam, ac verbis deſcriptam, quemadmodum & interpretes, & res ipſa monet. *Sermo* enim ipſe jam pridem per prophetas factus fuit: ſed res ipſa, myſtico nimirum ſenſu, nondum eſt repræſentata. Citantur autem duo diverſorum prophetarum loca. Prior quidem ultimis verſ. 54 verbis continetur ex Eſaiæ capite 25 verſ. 8. Poſterior, qui verſ. 55 extat, eſt Oſeæ cap. 13. verſ. 14. Uterque autem, ſi verba eorumve formam ſpectes, aliquantulum ab Hebræo differt; ſententia interim nihil mutata.

In priori enim loco ita legimus: *Abſorpſit*, vel *perdidit*, intellige, Dominus, *mortem in ſempiternum:* quod hic habemus: *abſorpta eſt mors in victoriam.* Senſus plane idem eſt. Verba prophetæ ſunt ſatis clara. Id enim ſibi volunt, Deum ita aboliturum mortem, ut in ſempiternum nullum amplius locum in ſuo populo, de cujus felicitate ibi vaticinatur propheta, ſit habitura, id quod non aliter fiet aut vi divinæ ſapientiæ fieri poteſt, quam nobis immortalibus effectis. Nam ſi nos natura immortales ac incorruptibiles non fieremus, neceſſe eſſet, Deum perpetua ſingularique cura ſingulorum fidelium vitam ac corpora tueri adverſus res omnes, quæ vitam nobis eripere poſſent. Atqui longe Dei ſapientiæ convenientius eſt, ut, ſi nolit nos in æternum mori, ſemel nos natura immortales efficiat, quam ut ejuſmodi ſuſtentatione & perpetua, ut ita dicam, vitæ noſtræ cuſtodia ſit opus.

Non eſt quidem negandum, hæc ipſa prophetæ verba alium pati ſenſum, eoque quem expoſuimus, imperfectiorem, quem literalem vocare ſolent: ſed ſacræ literæ novi fœderis myſticum vaticiniorum ſenſum, & nucleum, non corticem; corpus ipſum non umbram, ſpectare ſolent. Et hic quidem verba ipſa adeo ſunt prægnantia, ut proprie myſtico tantum ſenſui conveniant; improprie tantum literali. Neque enim ſemper myſticus figuratus eſt, literalis proprius, & ab omni tropo ſemotus; ſed ſæpe contra: id quod non paucis ſcripturæ locis oſtendi poſſet, ſi ea re nunc opus eſſet. Sed aliud nunc agimus.

Literalis eorum verborum ſenſus hic eſt, quod Deus ſit ita cuſtoditurus populum ſuum, ut non amplius, idque in ſempiternum mors violenta in illo graſſetur, quemadmodum antea graſſata fuerat. Mors enim violenta interdum ſola ἐξοχὴν mortis nomine intelligitur; cujus rei exemplum habes etiam Apoc. 6. 8. & 18 8: ut alia taceamus loca, in quibus aliquis mortis damnari, aut mortis eſſe reus dicitur, aut morte mori debere. Vide inter alia Matth. 10. 21: & 15. 4: 20. 18: & 26. 66. Idem reperies ſæpe in veteri fœdere: idem in communi loqueudi uſu frequentiſſimum eſt. Hic ſenſus eſt veluti umbra quædam & delineatio illius perfecti, quem paulo ante declaravimus.

Is autem apud Paulum his exponitur verbis: *abſorpta eſt mors in victoriam.* Primum quod apud prophetam active proponitur, ut ipſa agentis perſona indicetur, tanquam τὸν θάνατον repetenda; id hic paſſive, agentis perſonâ ſuppreſſâ, dicitur, *abſorpta eſt.* Sed interea facile intelligi poteſt, a quo debeat illa mors abſorberi, ſeu penitus deleri. quonam enim, niſi a Deo? Deinde quod hic dicitur, *in victoriam*, id ibi eſt *in perpetuum*, ſeu *in æternum*, idque propterea, quod vox *nezah* ab eo deſcendat verbo, quod vincere ſignificat. Unde veteres interpretes non ſemel idem nomen cum eadem particula præfixa reddiderunt εἰς νῖκος, in victoriam, ut hic factum eſt. Vide 2. Sam. 2. 26. Job 36. 7. Jerem. 3 verſ. 5, & alibi. Significat autem hæc particula ita reddita, ita mortem abſumtum iri, ut penitus vincatur, & nullæ prorſus ejus remaneant vires. Quæ ſententia convenit cum Hebræo. Nam ſi ita mors abſorberi debet, in æternum delenda erit: alias ipſa potius victoriam tandem obtinebit. Inſtituto autem apoſtoli egregie convenit. Tum enim demum ita abſorbebitur mors, ut penitus vincatur, cum ita nos ex ejus poteſtate vindicabimur, ut etiam natura impoſſibile ſit amplius nos mori. Sic enim omnes in nos vires perdet plane.

In poſteriori vero loco, quem cap. 13 Oſe. verſ. 14 diximus extare, ita legimus in Hebræo: *ero peſtes tua, ô mors: ero exciſio tua, ô inferne.* Præceſſerat autem, *e poteſtate inferni redimam eos, a morte redimam eos.* Sed apud Græcos interpretes eodem plane modo legitur, quo apud apoſtolum, quem proinde illorum interpretationem ſecutum eſſe apparet. Et credibile eſt, olim ita lectum fuiſſe, ut apud Paulum eſt: ſed ut alibi, ſic etiam hic Græcam interpretationem veterem mutatam eſſe, aliis quibuſdam ex alia verſione verbis in eam tranſlatis; præſertim poſtquam in unum volumen Origenes plurimas verſiones contulit. Ita namque legitur in Græco: *ubi vindicta tua, ô mors? ubi aculeus tuus, ô inferne?* Nos autem apud apoſtolum ita legimus: *ubi eſt tuus, ô mors, aculeus? ubi tua, ô inferne, victoria?* Morti enim devictæ ac ſubactæ veluti inſultat propheta, & quiſque olim fidelium aliquo modo poterit: quaſi dicat, hactenus quidem viſa es o mors, habere aculeum, quo nos pungeres lædereſque ac denique conficeres; ſed nunc tibi ille penitus ademtus eſt, utut maxime velis lædere, non potes.

Et tu

Et tū inferne hucusque visus es ita omnes mortales vincere, omnes in tuam potestatem redigere, ac vinculis plane adamantinis coërcere, ut nemo te fugere, nemo se tibi eripere possit: sed nunc omnes vires, omnis tua vincendi facultas tibi erepta est.

Sensus apud prophetam revera idem est, licet verba sint diversa. Nam cum Deus dicit, *se morti fore pestes, & inferno excisionem*, seu *perniciem*, quid aliud significat, quam se effecturum, ne vel mors, vel infernus, ullas amplius vel minimas in pios habeat vires, quod certe tum fiet: cum hoc mortale a vita superveniente absorbebitur, atque ipsa mortalitatis radix in nobis exscindetur. Tunc enim nec ipsa mors in nobis ullum poterit habere locum; nec infernus, qui mortem proxime subsequitur. Est enim infernus status mortuorum, qui quidem in sacris literis instar loci cujusdam subterranei, vasti ac profundi, solet depingi, eique portæ solent attribui: quemadmodum interdum & morti, quæ non raro cum inferno confunditur. Idem locus tenebricosus admodum censetur, quia ibi visus & reliqui cessant sensus; & terra oblivionis vocatur, quia ibi omnium rerum sit oblivio; unde David Psal. 6. non semel: *in morte quis memor tui? in inferno quis confitebitur tibi?*

Jam quod morti *aculeum* tribuit, metaphora ducta est ab iis vel animalibus venenatis, vel insectis, quæ aculeo nocent ac lædunt. Inter venenata est scorpio; inter insecta apes, vespæ, crabrones, & si quæ sunt similia. His cum eximitur aculeus, utut maxime velint, nocere tamen nequeunt.

Quod si de sensu verborum propheticorum literali quæras, idem ille est, quem in verbis Esaiæ vidimus. Quia enim eo usque mors violenta in populum divinum grassata fuerat, ac porro infernus, qui occisos devorat; prædicit Deus, se hanc morti ac inferno potestatem ac vim erepturum esse. Sed longe exactius ea verba quadrant apostoli instituto. Tum enim respectu fidelium penitus mors ac infernus delebitur, qua de re actum etiam est supra vers. 26. Hactenus ipsa utriusque vaticinii verba habuimus.

Consideremus nunc porro, quemadmodum ea ex parte aliqua illustret atque amplificet, ac simul rationem quandam novam, qua præcipua hujus capitis sententia, nempe resurrectionis nostræ veritas confirmetur, afferat. Id autem fit vers. 56, 57. In priori, occasione aculei, qui morti in Græca verborum ab Osea citatorum interpretatione atque ab ipso apostolo tribuitur, causas exprimit, quæ morti nos penitus mancipare, ac interitum afferre possent: In posteriori autem versu causas exprimit illis quodammodo contrarias, hoc est eas, quæ priorem illarum causarum vim in nobis sustulerint, & victoriam de morte atque inferno comparārint. Unde intelligetur, in morte nos haudquaquam mansuros; sed ex illa ad vitam beatam emersuros.

Vers. 56. Quod ergo ad priorem versiculum attinet, duæ afferuntur causæ, quæ nos morti jure mancipare poterant: quarum prior proxima est, ac per se vim quandam mortem nobis pariendi habet: posterior remotior est, & quodammodo per accidens. Illa peccatum est; hæc lex.

De illo ita loquitur: *Aculeus autem mortis peccatum.* quasi dicat, dictum est, mortem non habituram aculeum. Id intelligendum de peccato. Hoc enim revera mortis aculeus est. Hoc si in homine reperit, nisi forte ejus vis divina benignitate sit extincta, hominem in æternum perimere potest. Hoc si absit, etiamsi ob naturæ conditionem hominem videatur habere obnoxium: nihilominus tamen attingere vel penitus non potest, ut eos, qui vivi transmutabuntur; vel eos vere non poterit lædere, quia vitam illis sempiternam eripere nequit. *Mors* hoc loco simpliciter sumitur pro extinctione vitæ hujus, quæ fit separato spiritu a corpore. Hæc mors interdum aculeum habet; interdum non habet. Habet, cum peccatum in homine reperit; non habet, cum non reperit. Nam cum invenit, hominem sibi æternum mancipare potest, & a vita ac felicitate sempiterna excludere; cum non invenit, secus. Per *peccatum* autem omne id intelligit apostolus, cui mortis æternæ pœnam lex mystico sensu proposuerat, in illis potissimum verbis: *Execrabilis omnis, qui non permanserit in iis, quæ scripta sunt in lege, ut ea faciat* Deut. 27. 26. Gal. 3. 10. Non quidem quasi quivis, qui tale quid admiserit, omnino morti sit mancipandus, & hoc aculeo extinguendus: sed tantum quod jure id fieri possit, & nisi Deus singulari benignitate vires has, ut ita dicam, morti eripiat, id quod hominibus Christianis contingit, ea hominem sit omnino peremtura. Cæteroqui si de ejusmodi aculeo verba hæc intelligere velis, qui salvo etiam novo Dei fœdere, ac divina benignitate nobis in eo oblata, elidi non queat, sitque omnino infigendus homini: id tantum peccatum intelligendum erit, in quo homo usque ad mortem hæserit, seu quod subsequente vera resipiscentia, quæ animi ac vitæ mutatio est in melius, expiatum sublatumque non fuerit. Sed sequentia verba arguunt, priori potius modo vocem peccati atque aculei accipiendam.

Alteram vero causam, quæ nos mancipare morti jure posset, ita exprimit apostolus: *potentia autem peccati lex*, hoc est, lex, nempe Mosaica, vim largitur peccato, ad nos morti æternæ mancipandos. Habet quidem etiam per se aliquam ad nos pœnæ atque adeo morti mancipandos vim peccatum: sed ea tamen debilior est; nec ita facile effectum sortitur, nisi lex a Deo lata vim ei novam addat. Nam ut Paulus idem ait ad Rom. 5. vers. 13, *peccatum non imputatur, non extante lege; quia* ut cap. 4. 15. ait: *ubi non est lex, ibi nec transgressio.* Qua de causa legem operari iram, hoc est, pœnam, ibidem ait, seu in causa esse, cur pœnæ jure subjiciamur. Et cap. 5 ait, legem, nimirum Mosaicam, subingressam esse, nempe inter delictum Adami & Christi gratiam, ut tanto magis abundaret delictum, hoc est, ut tanto majorem vim ad nos damnandos acquireret, ac porro etiam tanto major in eo condonando Dei appareret benignitas. Peccare possent homines etiam absque lege expresse lata, cum adversus naturæ legem seu conscientiæ suæ dictamen delinquunt: sed nisi nimis enorme sit facinus, haud paulo minorem habet vim ad hominem damnandum, quam cum Deus ipse legem tulit, & pœnæ comminationem expresse addidit. Tum enim & delictum ipsum fit gravius, quia divinam majestatem ac legis autoritatem violat; & lex simul reatum ad pœnam firmat & hominem supplicio magis adstringit. Etsi autem lex Judæis tantum vere & aperte sit lata; unde statuendum est, Paulum etiam hic ad Judæos magis respexisse, quam ad cæteras gentes: nihilominus tamen propter similitudinem quandam vel analogiam idem ad illas extenditur. Nam utut gentes extraneæ legem non habuerint: atrocitas tamen & turpitudo flagitiorum adversus naturæ legem admissorum eandem pœnam commerita est, quam Judæi etiam longe minora

ge minora patrantes, vi legis ſibi latæ debebant incurrere. Quare apud Judæos quidem minoribus etiam delictis vim mortiferam lex dabat expreſſe illis lata: apud Ethnicos autem ſcelerum gravitas efficiebat, ut pœna Judæis lege conſtituta etiam illos premeret, licet legis iſtius notitia carentes.

Verſ. 57, Et hæc quidem de cauſis, quæ nos morti jure mancipare poterant, & victoriam illi in nos conciliare. Sequitur, ut videamus eas cauſas, per quas vires illæ morti ſunt ademtæ, nobis autem facultas ad eam ſuperandam data. Eæ autem exprimuntur ipſis verſ. 57 verbis: *Deo autem gratia, qui dat nobis victoriam per Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum.* Duas exprimit cauſas, ſed extra nos poſitas, quarum beneficio victoriam de morte reportamus: altera ſuprema eſt & principalis; altera media, illi ſubminiſtrans. Illa eſt Deus, nimirum ille ſummus, quem a Chriſto apertiſſime diſtinguit, is tamen, quem patrem eſſe ſupra docuerat. Non commemoravit autem apoſtolus hanc cauſam ſimpliciter, ſed cum gratiarum actione. Ita enim tanti beneficii memoria mentem ejus affecerat, ut non poſſet ſine gratiarum actione tanti boni auctorem commemorare; quemadmodum & alibi facit, & nominatim etiam in utriuſque ad Corinthios epiſtolæ initio, ubi Dei vel in ſe, vel in Corinthios collatorum beneficiorum facit mentionem. Videatur etiam initium epiſtolæ ad Epheſ. & initium primæ epiſt. Petri. Cauſa autem media eſt Jeſus Chriſtus.

Beneficium autem ipſum, quod per ipſum nobis contulerit Deus, eſt, quod *det nobis victoriam. Victoriam* intelligit de morte, ut jam paulo ante innuimus: quam intellexerat etiam paulo ante verſ. 54, ubi dixerat: *abſorpta eſt mors in victoriam:* cui opponitur victoria, quam mors antea habuerat, ſed aliquando illi adimenda ſignificatur verſ. 55. Hanc victoriam ita dat nobis Deus, quatenus per Chriſtum nobis jus atque poteſtatem dat a mortuis reſurgendi, & in filios Dei, hoc eſt, immortales evadendi, ipſumque Chriſtum tanta inſtruxit potentia, ut poſſit ſibi & nobis etiam ipſis ſubjicere omnia, atque adeo etiam mortem, quemadmodum ſupra vidimus verſ. 25, & ſequente.

Dum autem Deum nobis hanc victoriam per Chriſtum Jeſum dantem opponit peccato ac legi, morti vim in nos concilianti, indicat, Deum per Jeſum Chriſtum vim peccati ac legis, quam ad nos damnandos ac morti ſubjiciendos habebat, in nobis extinxiſſe, hoc eſt, peccata nobis noſtra clementer condonaſſe, & obligationem legis, qua nos ad pœnam adſtringebat, ſuſtuliſſe, ac porro ſpem dediſſe, imo jus ac facultatem mortis pœnam effugiendi. Id quod per reſurrectionem & ei veluti ſuccedaneam viventium tranſmutationem contingit. Atque hoc eſt argumentum illud, quod ab ipſo propemodum initio fuit ab apoſtolo indicatum, cum dixit, Chriſtum eſſe mortuum pro peccatis noſtris. Peccata enim nobis non condonantur, ſi in morte nobis ſit manendum, quemadmodum verſ. 17 vidimus. Omnibus autem illis, ad quos ſcribebat apoſtolus, id erat notum, remiſſionem peccatorum, quam lex hominibus negabat, per Chriſtum contingere reſipiſcentibus. Quare vel eo ipſo admoniti reſurrectionem fidelium debebant agnoſcere.

Verſ. 58. Reliquus eſt brevis, quo caput hoc clauditur, Epilogus, exhortatione conſtans ad conſtantiam in fide ac pietate: qua in re ſitus eſt fructus & utilitas hujus de fidelium reſurrectione diſputationis, quam Paulus toto hoc capite quæſivit. Ita enim inquit: *Quapropter fratres mei dilecti, firmi fiatis,* vel *ſitis, immobiles, abundantes in opere Domini ſemper, ſcientes, quod labor veſter non ſit vanus in Domino.* Primum particula iſta *quapropter*, oſtendit, hanc adhortationem ex præcedentibus fluere: quaſi dicat, cum ergo certa ſit futuræ reſurrectionis ſpes, firmi ſitis &c. Quæ autem conſecutionis ſit ratio, ultima docebunt verba, quibus exhortatio proxima fulcitur. Aditum autem ſibi ad adhortationem facit compellatione, charitatem eximiam in Corinthios ſpirante, dum eos fratres ſuos dilectos appellat: quemadmodum & ſupra hoc capite bis fecerat, quanquam abſque voce dilecti, etſi ſciebat, eos & erroribus quibuſdam huc uſque teneri, & moribus ad pietatem nondum ſatis exactis eſſe præditos. Exhortationis autem ipſius duæ ſunt partes. Primum enim eos ad conſtantiam in fide, ut jam antea monuimus, hortatur: Deinde ad conſtantiam in ſolida pietate.

Prius effert duobus verbis admodum ſignificantibus, cum vult, ut *ſint firmi & immobiles*: quales nimirum ii ſunt, qui non opinione aliqua ducuntur, ſed ſolidam adepti ſunt rei ſcientiam ac firmiſſimis nituntur argumentis. Poſſunt quidem hæc verba reſtringi ad hoc de reſurrectione argumentum, quod toto hoc capite tractavit apoſtolus: quaſi dicat, Cum hæc ita ſe habeant, fratres chariſſimi, quemadmodum dixi, jam non amplius dubitetis de reſurrectionis veritate, non vacillet veſtra ea de re fides, ſed huic ſententiæ firmiter inſiſtite: Verum cum doctrina de reſurrectione fidelium ſit fundamentum totius Chriſtianæ religionis, eaque ſtabilita ſtabiliatur illa ipſa religio, cadente concidat; jure potuit apoſtolus, demonſtrata reſurrectionis illius veritate, monere Corinthios, ut in religione Chriſtiana firmiter perſiſtant, & fidem quam ei adhibuerant, conſtanter tueantur.

Altera exhortationis pars, qua Corinthios ad pietatem morumque ſanctimoniam ducit apoſtolus, iſtis exprimitur verbis: *abundantes in opere Domini ſemper.* Ipſam vitæ pietatem exprimit per *opus Domini*; per *opus* non unum tantum aliquod opus actionemve deſignans, ſed totum, ut ita dicam, negotium, ex multis actionibus, ad eundem ſcopum ſpectantibus conſtans. Sic enim non ſemel uſurpatur vox operis, præſertim cum ad eos refertur, qui aliquo funguntur officio ſeu miniſterio, ita ut poſſis pro ipſa muneris functione ſumere. Sic ſumitur Marc. 13. verſ. 34 ubi dicitur, *quendam peregre abeuntem unicuique ſervorum dediſſe opus ipſius*, id eſt, certam aliquam functionem ac munus, quod interea obiret. Sic Joh. 4. verſ. 34 ait Chriſtus, *hunc eſſe cibum ſuum, ut faciat voluntatem ejus, qui miſerit ipſum, & perficiat ipſius opus*, hoc eſt, functionem ſeu munus exequatur ſibi ab eo demandatum. Hoc modo etiam cap. 6. verſ. 29 fides in Chriſtum dicitur *opus Dei*, hoc eſt opus a Deo mandatum. Fides autem totam ibi pietatem in ſe complectitur. Vide etiam Actor. 13. 2: & 14. 26: & 15. 38. Sed, ne longe abeamus, habemus exemplum in hac ipſa epiſtola capite ſequente, verſ. 10, ubi ait apoſtolus de Timotheo, *eum opus Domini operari, quemadmodum & ipſe*, hoc eſt Domino miniſtrare in prædicando euangelio, & munere ſacro fungi. Sed quia ibi

quia ibi ſermo eſt de peculiari quadam functione ac miniſterio ſacro; hic vero, nimirum cap. 15, de officio omnibus Chriſtianis communi: ideo hic laxius, ibi ſtrictius opus illud ſumitur.

Vocat autem *opus Domini*, ut ab operibus & functionibus profanis aut vulgaribus, & cum religione nihil commune habentibus, id ſecernat. Id enim intelligit opus, quod a Domino Jeſu præſcriptum ſit, quodque ipſi vehementer probetur; vel ſimpliciter, quod ad Dominum ſpectet: ut ita intelligant, non id ſe poſtulare, ut in aliis vitæ muniis ſint diligentes ac aſſidui; ſed ut in munere Chriſtianis homimibus peculiari, ut id diligenter exequantur, quod a Domino Jeſu ipſis ſit præceptum, quodque ad ejus cultum miniſteriumque pertineat. Per *Dominum* enim hic Chriſtum intelligi vix opus eſt monere. De phraſi nihil eſt opus amplius dicere, cum jam tria adduxerimus loca, ubi ſimilis eſt loquendi ratio: ut, cum fides dicitur *opus Dei* Joh. 6. id eſt, a Deo præſcriptum eique vehementer placens: & cum Chriſtus officium ſibi a Deo mandatum vocat *opus illius, qui ſe miſerit:* & Paulus id quod Timotheo erat demandatum a Chriſto, ſeu quod ad Chriſtum ſpectabat, *Domini opus* appellat.

Requirit autem apoſtolus non opus tantum ipſum, ſed & operis perfectionem & conſtantiam. Perfectionem, cum dicit: *abundantes in opere Domini.* Abundantia illa vel ſimpliciter tantum ſignificat copiam bonorum operum, ſeu pietatem omni bonorum genere exuberantem, nulla habita ratione profectus majoris ac progreſſus, qui in pietatis ſtudio indies fiat; vel etiam intelligi poteſt incrementum ac progreſſus. Sed prius eſt veriſimilius. Alio enim potius verbo uſurus videtur fuiſſe apoſtolus, ſi profectum notare voluiſſet. Vox enim περισσεύειν per ſe non niſi abundantiam denotat; non vero profectum, niſi fortè ex eventu, vel propter aliud aliquod vocabulum additum, ut ad Phil. 1. 9: & 1 Theſſ. 4. 1.

Conſtantiam autem denotat verbo *ſemper*, ne putent licere hic interjungere, & pietatis laborem jucundo quodam ocio intercidere. Verba quidem apoſtoli ita ſunt accipienda, prout humana fert imbecillitas, quæ ne Chriſtianos quidem prorſus deſerit; nec credendum, eum non ſemper abundare in opere Domini, qui nonnunquam ex incogitantia vel fragilitate aliqua labitur, nec ita plenam pietatis menſuram affert: ejus enim rei Deus ex ſua benignitate rationem non habet, ſed id ſpectat, quod utplurimum fit, ſed ita tamen, ne unquam conſilium ſit adverſus divina mandata delinquendi. Animus ac conatus recte agendi perpetuus eſſe debet, ſeu mavis, conſilium recte ſemper agendi in Chriſtiano eſſe debet; in factis autem ipſis tanta conſtantia, quantam ſpes immortalis vitæ, & ſpiritus Chriſti in hac imbecllitate naturæ noſtræ efficere poteſt. Simili ratione in re contraria vox *ſemper* accipitur Act. 7. 51, ubi Stephanus objicit Judæis, *vos ſemper ſpiritui ſancto reſtitis, quemadmodum patres veſtri & vos.*

Supereſt ratio, qua exhortationem firmat apoſtolus, his verbis innexa: *Scientes, quod labor veſter non ſit vanus in Domino.* A fructu atque utilitate ingenti argumentum petit. Nihil enim validius ad laborem, præſertim ſponte ſuſcipiendum, allicit, quam fructus, ſeu certa illius ſpes. Fructum autem ita exprimit, ut minus dicat, quam intelligi debeat, per meioſin, cum dicit; *laborem noſtrum non fore vanum* ſeu irritum ac fruſtraneum, cum hoc dicere velit, maximum illos reportaturos ſui laboris præmium. Exprimit autem ſtudium pietatis laboris nomine, ut indicet, rem per ſe adeo non eſſe facilem, ſed laborioſam, ſed talem, in quam omnes nervos vireſque omnes intendas: ſed laborem hunc ſpe præmii nos ſolari debere.

Verba *in Domino*, dubium eſt, quo pertineant, utrum ad prædicatum enunciationis apoſtolicæ, cui proxime adhærent; an vero ad ſubjectum, a quo per trajectionem quandam ſint divulſa. Illo modo intelligitur, Domini ope laborem noſtrum non fore irritum: ſive Deum ipſum intelligas, cum articulus in Græco voci κυρίῳ non ſit præfixus; quem hoc nomen amat aſſumere cum Chriſtum denotat, niſi dicas, in hac ipſa phraſi, *in Domino*, quæ creberrime occurrat, frequenter abeſſe articulum, etiamſi Chriſtus intelligatur Rom. 14. 14: XVI. 2,8,11,12,13. 1 Cor. 7. 22,39: IX. 1,2. Semel enim tantum in hac epiſtola ad Deum ipſum refertur: ſi eum excipias locum, ubi veteris teſtamenti locus, vel potius loci ſententia citatur. Et hic quidem extat in ultimis capitis 1 verbis; ille verſ. 11 cap. 11. Sed quia hæc phraſis fere ſolet ſignificare qualitatem & affectionem quandam rei, ac ſæpe ſolet ſignificare, Chriſtiano more; vel ſecundum Chriſti præſcriptum; vel in negotio Chriſti, ideo conſentaneum eſt, potius ad ſubjectum hujus enunciationis pertinere, quaſi dicat, laborem hunc, quem in negotio Chriſti, ſeu in opere illo Domini, ad quod modo hortatus fuerat, exantlemus; hunc, inquam, non fore irritum: quaſi tacite innueret, multa ſæpe ſuſcipi & gravia, in quibus vehementer deſudemus, ſed nullo cum fructu: at laborem hunc, quem operi Chriſti impendas, nulla ratione infructuoſum fore.

Non ſimpliciter autem id aſſerit, ſed certitudinem quam Corinthii jam teneant rei exprimere volens, dicit; *Scientes, quod labor is non ſit futurus irritus.* Scientes, inquam, ex hoc ipſo, quod huc uſque diſputatum eſt. Si enim reſurrectio fidelium ſupereſt, certiſſimum etiam reſtat pietatis noſtræ præmium. Id ergo reliquum eſt, ut nos quoque in religione Chriſtiana conſtanter perſiſtentes, ſpe certiſſima immortalitatis pleni in opere Jeſu Chriſti ſemper abundemus. Quod quidem faxit Deus per Jeſum Chriſtum Dominum noſtrum, per quem victoriam nobis de morte certam dedit; per quem etiam ipſi debetur honor & gloria ſeculis nunquam finiendis. Amen.

COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epiſtolam Pauli

Ad

GALATAS.

COMMENTARIUS

In Epistolam Pauli Apostoli.

AD

GALATAS.

AD LECTOREM PRÆFATIO.

NOn pauca hucusque ex Ecclesia nostra prodierunt scripta, in quibus controversa quædam in Christiana religione dogmata, variis disputationibus agitantur: Ea vero quæ justam aliquam Theologiæ partem docendo pertractarent, sane quam nos vellemus pauciora. Quod non ulla scriptorum Ecclesiæ nostræ incuria aut negligentia factum est: sed quadam necessitate; quod viderent evellendas sibi primum esse ex Ecclesiæ agro malas & noxias errorum herbas, divinæ gloriæ hominumque saluti multum obstantes, quæ tot seculorum lapsu in immensum excreverant, & alte radices egerant, ut eum puro divinæ veritatis semine tanto commodius possent censere; præsertim cum ipsa erroris evulsione, veritas persæpe inseratur. Necessitatem vero hanc auxit adversariorem pervicacia, qui evidentissimæ veritati, & clarissimis Scripturæ testimonijs cedere nolentes, subinde sumpto erroris patrocinio descenderunt in certamen, & editis in lucem libris nos provocarunt, id quod etiamnum faciunt. Verum quia, & tam multa jam contra varios errores pro veritate a nostris sunt disputata, ut viri cordati vix quidquam amplius desiderare merito possint, ac rudioribus tantum suppetiæ sint adhuc ferendæ; tempusque est, ut tandem post monstratos errores magis magisque lucis suæ radios divina explicet veritas; & modus præterea aliquis continuis disputationibus est ponendus, ne Theologia, quæ inprimis sancte vivendi ars est, in disputationem vertatur, discantque homines disputare magis quam vivere: idcirco animus est, paulatim etiam, quantum per varias occupationes, quas communis Ecclesiæ res exposcit, licebit, in ea scripta incumbere, quæ sine certamine simplex verum, ad mores Christianorum hominum emendandos maxime spectans, proponant. Iam vero quid hujus generis est, quod cum sacrarum literarum, quibus ipsissima Christianæ religionis veritas æternitati consecrata est, genuina explicatione possit conferri? Nam cum *omnis scriptura*, teste Paulo, *divinitus est inspirata, & utilis ad doctrinam, ad redargutionem, ad correctionem, ad disciplinam quæ est in justitia, ut perfectus sit homo Dei, ad omne bonum opus exacte instructus*; tum inprimis id in scriptura, quam copiosus ille N. Fœderis spiritus, Jesu Christi servis & apostolis dictavit, locum habet. In hac teconditi sunt divinæ illius sapientiæ, humano generi per Christum patefactæ, & omnibus retro seculis ignoratæ,

thesauri. In hac quicquid nos præter antiqui fœderis scripta scire ad salutem consequendam voluit, divinus spiritus deposuit. Quocirca qui in hujus sensibus & mysteriis eruendis ac in lucem proferendis operam ponit, is profecto de communi hominum salute præclare meretur. Nec quidquam, sive ad errores penitus dissipandos, eorumque fibras radicitus evallendas, sive ad exrirpanda vitia, & restituendum pristinum ecclesiæ decus, efficacius esse potest, quam in apertum producta scripturæ mens & sententia. Ad hujus conspectum, errorum umbræ diffugiunt, & veluti sua sponte evanescunt: sic ut illæ ipsæ controversiæ, quæ tantopere ecclesiam fatigant, nou alia ratione melius decidi & componi, quam germano Scripturæ sensu prolato possint. Hunc si quis medullitus imbibit, ne ille vividissima fidei illius per charitatem efficacis, (quæ sola in Christo Jesu utramque paginam facit) semina animo concepit, quæ in lætissimam bonorum operum segetem, quam salutis æternæ messis haud dubie consequetur, exuberent. Magna Christianorum pars, quoties premi se scripturæ testimoniis vident, vel invitam ac reluctantem in opinionum suarum leges cogunt, obscuram eam esse prætendunt, ut in his obscuritatis veluti latebris delitescere possint: quoties vero ne in speciem quidem scripturæ auctoritatem dogmatibus suis possunt obtendere, cumulant injuriam, & mancam insuper ac mutilam esse dicere non verentur. Ab his quoque injuriis ac contemptu, non alia ratione melius vindicari scriptura potest, quam dextra & dilucida explicatione. De obscuritate enim amplius conqueri non poterunt, cum ita fuerit explicata, ut & verba & scopus, antecedentia & consequentia in eum, qui monstratur, sensum conspirent. Nam etsi scriptura multis in locis obscura est, sive ob rerum, sive ob verborum ac phrasium difficultatem: in plerisque tamen obscura non est, nisi iis qui tenebras amant, & ne lucem aspicere cogantur, oculos de industria claudunt, aut saltem præjudicatis opinionibus ceu fascino quodam dementati sunt. Ex clarioribus autem obscura lucem accipient, & illis in horum explicatione animus tanquam facula facile dirigetur. Quod si adeo sint obscura quædam, ut oculis animi sine peculiari revelatione pervideri nequeant: at sine salvificæ veritatis jactura ignorari possunt. In istis enim obscuritatibus, non illa quæ ad salutem omnino sunt necessaria, quæ omnibus obvia & expositа esse debent, spiritus sanctus occultavit, ita præsertim ut alibi ea clarissime non expresserit: sed fere altiora quædam mysteria profundius demersit, ut nostram industriam exerceret. Ideoque qui a claris & perspicuis ad obscura confugiunt, ut illis suas opiniones tegant, quas pro necessariis ad salutem inculcant, illi quid aliud faciunt, quam in tenebris præsidium quærunt? Nec mancam ac mutilam, Scripturam S. dicet, qui in sanctissima ejus penetralia admissus, tantam, tam variam ac multiplicem divinæ sapientiæ copiam attonitus illic spectabit. Videbit illic spiritualem illum ac rationalem cultum ad amussim expressum; videbit fidei in Deum & Dominum Jesum, charitatis in proximum, exacta vestigia, quibus si gressus infigat suos, haud dubie illuc ubi justitia habitat penetrabit. *Nos enim*, inquit in hac, quam da-

mus

mus ad Galatas epiſtola, Paulus univerſam Chriſtianorum religionem in compendium quoddam redigens, *ſpiritu ex fide*, nempe ea *quæ per charitatem eſt efficax*, ut mox explicatius loquens addit, *ſpem juſtitiæ expectamus*. Agnoſcet, nihil ſibi deeſſe poſſe, ſive ſalutari myſteriorum divinorum cognitione imbui deſideret; ſive in juſtitiæ tramite dirigi cupiat; ſive verum ac ſolidum animi ſolatium quærat; ſive denique reprehendi ac redargui mereatur. Agnoſcet, ſe ita probe ex ejus diſciplina, ſi ei animum plane ſubmiſerit, prodire inſtructum, ut ad omne bonum opus exacte efformatus ſit. Quocirca cum tantus ſit explanationis ſacrarum literarum uſus, huc inprimis omnes animi igeniique vires, omnem operam & ſtudium conferre decet, ut ſcripturæ ſacræ mens & ſententia cunctis patefiat. Quod cum in poſterum nobis quoque divina ope accedente cordi erit: tum hoc etiam tempore, experimentum quoddam ejus rei facturi, commentarium hunc in brevem Pauli ad Galatas epiſtolam veluti in anteceſſum damus, plures, Deo annuente, in prolixiora etiam iſtius apoſtoli, aliorumque divinorum virorum ſcripta daturi. In quo Commentario, omni ſtudio allaboravimus, ut & verbis & ſcopo apoſtoli quam maxime congruum & convenientem ſenſum ſequeremur, qui ſuis veluti lineamentis ſe genuinum eſſe proderet. Controverſias autem & certamina, quemadmodum & reprehenſiones aliorum, qui ſacras literas explicarunt, ſedulo vitavimus. Nam & controverſiarum abſtinentiam, quoad ejus fieri poteſt, in his ſcriptis profeſſi ſumus; ſolam veritatem, quæ ſimul etiam falſi index eſt, exponere contenti; & aliorum errores præter neceſſitatem caſtigare, quos tegere potius monet charitas, eorum præſertim, qui nobis in hac glacie frangenda præiverunt, & ſuis laboribus viam ſtraverunt, & ingratorum eſt, & ambitioſorum, & ſe quoque errare ac reprehendi ab aliis poſſe immemorum; quod ſi errorem alicujus tangere neceſſarum duximus, id ſemper fere ſuppreſſo nomine fecimus. Quid autem præſtiterimus, tuum erit, benevole lector, judicare. Utinam eum ſaltem hæc opera noſtra habeat uſum, ut alii, ea provocati & aliqua ratione adjuti, aliquanto diligentius, quam hucuſque factum videtur, ſacrarum literarum ſenſa inquirant atque expendant. Porro Commentarii iſtius natales & ortum accipe. Johannes Crellius frater meus, idemque collega in Domino chariſſimus, Theologiæ ſtudioſis hanc epiſtolam viva voce ſine ſcripto explicuit: lectionibus iſtis & ego interfui. Ubi reditum erat domum, ne ea quæ dicta eſſent oblivione efflluerent, aut ſaltem intra privatum paucorum uſum deliteſcerent, ſumpto in manus ſtylo, literis illa mandabam. quæ deinde eidem collegæ meo relegenda & recognoſcenda tradebam, ut is, quandoquidem ex ejus potiſſimum lectionibus hauſta eſſent, ubi viſum foret, ea vel mutaret, vel etiam augeret. Itaque commentarius iſte ab illo primum veluti genitus & efformatus, & multis in locis auctus, a me vero primum ſuſceptus, & in lucem editus eſt; ut non immerito illum quidem ejus patrem, me vero matrem tantum ac nutriculam nominare poſſis. Quicquid autem a nobis vere & ex ſenſu Apoſtoli dictum eſt, ſicubi deprehenſa &

verbis prodita veritas, id totum uni Deo Patri noſtro, & Domino noſtro Jeſu Chriſto, in ſolidum vindicamus, ſine cujus numine & auxilio omnes noſtræ vires caſſæ ſunt: huic omnis iſtius rei gloria debetur. Eundem ſupplices veneramur, ut auream illam & priſcam veritatem, qualis primitus in eccleſia viguit, & ſacrarum deinde literarum intemeratis monumentis conſignata eſt, indies magis magiſque orbi reſtituat, ut ejus clariſſima luce ubique diffuſa, omnes errorum & vitiorum tenebræ longe recedant, earumque loco regnet inter omnes juſtitia, pax, & gaudium in ſpiritu ſancto. Faxit idem ut noſter hic labor in animis multorum hominum, & inprimis veritatis amantium, fructum aliquem ferat, quo aduberiorem Dei notitiam perducti, & ad omne bonum opus inflammati, Deo ſe penitus conſecrent, & ſic dignam hominibus Chriſtianis vitam ſummo ſuo bono inſtituant. AMEN.

I. S.

COM-

COMMENTARIUS

In Epiſtolam Pauli Apoſtoli

AD

GALATAS.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

SCopus iſtius epiſtolæ præcipuus facile intelligi poteſt ex occaſione, quam apoſtolus ad eum ſcribendam habuit. Ea erat, quod nonnulli falſi doctores in eccleſiis Galatiæ eſſent, qui licet Chriſtianam religionem profiterentur, adeoque fidem in Chriſtum abjiciendam eſſe non docerent; aſſererent tamen, fidem illam, utut cum virtute ac pietate conjunctam, qualem Paulus Galatas docuerat, ad juſtificationem ac ſalutem adipiſcendam non ſufficere. Eam enim ex operibus, ſeu obſervatione legis Moſaicæ eſſe petendam; ac porro etiam ceremonias, quas lex præciperet, ad ſalutem eſſe neceſſarias. Id quod nil erat aliud, quam cum Chriſto Moſen, cum euangelio legem quodammodo confundere; vel potius, ſi rem ipſam ſpectes, hanc in illius locum, cum utraque ſimul conſiſtere nequeant, ſubſtituere. Id igitur in hac epiſtola præcipue agit apoſtolus, ut doceat hominibus per fidem, non per legis opera quærendam eſſe juſtificationem, ac proinde ceremonis a lege præſcriptis, quas fides in Chriſtum haudquaquam exigit, ad ſalutem opus non eſſe; & porro Galatas, ne iis ſeſe mancipent, monet. Quia vero Paulus, tanquam gentium apoſtolus, quarum ad Chriſtum converſionem, jugum ceremoniarum legalium maxime poterat retardare, doctrinam illam apertius tradiderat atque urſerat, quam Petrus & alii quidam apoſtoli, qui Judæis potiſſimum euangelium prædicabant, & ne eos a religione Chriſtiana abſterrerent, ſuam ea de re ſententiam, quantum licebat, premebant: ideo falſi illi doctores, ut eam Pauli doctrinam convellerent, auctoritatem muneris ipſius apoſtolici elevare conabantur, eique Petrum & alios quoſdam apoſtolus non tantum præponebant, ſed etiam opponebant, tanquam contraria ipſi docerent, & legis Moſaicæ obſervationem ad ſalutem judicarent eſſe neceſſariam. Quapropter Paulus defenſionem doctrinæ illius orditur ab aſſertione muneris atque auctoritatis ſuæ apoſtolicæ; oſtenditque, cæteros apoſtolos ea in re ſibi nec præponi, nec opponi debere. Abſoluta autem principali tractatione, tranſit ſuo more ad hominum Chriſtianorum officia, & Galatas ad ea exequenda hortatur.

Dividi vero epiſtola hæc poteſt in tres partes: In exordium c. 1. uſque ad verſ. 6. ipſam tractationem a verſ. 6 cap. 1, uſque ad verſ. 11 cap. 6; & epilogum ſeu concluſionem. Ipſa porro tractatio rurſum in tres partes. In prima, auctoritatem ſuam apoſtolicam tuetur cap. 1. a verſ. 6. uſque ad verſ. 15 c. 2 (quanquam in ipſo etiam exordii limine obiter & veluti in tranſcurſu id facit:) In ſecunda docet, ex fide, non ex operibus legis, petendam eſſe juſtificationem a verſ. 15 cap 2 uſque ad verſ. 13 cap. 5; & doctrinam falſorum doctorum huic adverſam refutat. In tertia, ad Chriſtianam pietatem Galatas hortatur a verſ. 13 cap. 5 uſque ad verſ. 11 cap. 6.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Tres ſunt hujus capitis partes. Prima continet exordium epiſtolæ, uſque ad verſ. 6, conſtans inſcriptione potiſſimum ac ſalutatione; in quarum illa, muneris ſui auctoritatem velut in tranſitu aſſerit: in hac, doctrinæ ſuæ, quam in hac epiſtola defendit, fundamentum quoddam, licet aliud agens jacit, & adverſariorum calumniæ occurrit. Secunda pars capitis complectitur reprehenſionem tum Galatarum, a verſ. 6 uſque ad 10, quod a doctrina, quam ex ipſo didiciſſent, deſciſcerent; tum vero multo magis falſorum doctorum, qui eos a doctrina iſta abducere auderent. Adeo ut & occaſio hujus epiſtolæ ſcribendæ, & principale ejus argumentum hic contineatur. In tertia parte, qua priorem fulcit, auctoritatem ſuam doctrinæque ſuæ tueri incipit, a verſ. 10; & ſic nemini ab ea diſcedere, aut quacunque ratione eam convellere licere docet.

Vſ. 1. PAulus apoſtolus. Vocat ſe apoſtolum ſuo more, ut doctrinæ ſuæ auctoritatem, quæ a falſis doctoribus impetebatur, ſtabiliat. Apoſtolorum enim, hoc

est, Dei ac Christi legatorum, ad evangelium prædicandum missorum, doctrinam rejicere, & in dubium vocare, Christianis nefas, atque adeo nemini fas erat. Verum ne falsi isti doctores causarentur, eum non fuisse divinitus missum, nec cum cæteris apostolis conferendum, utpote qui hominum auctoritate ac voluntate, vel saltem hominis alicujus mortalis opera interveniente, non vero per ipsum Iesum Christum, ut cæteri apostoli, ad docendum instructus ac delegatus esset: cui opinioni id præbere poterat occasionem, quod Christo jam terris exemto docendi munus suscepisset: secus quam cæteri apostoli, quos ab ipso Christo in terris versante delectos esse constabat.

Propterea statim huic opinioni atque objectioni occurrens, addit: *non ab hominibus*, (a) scilicet constitutus aut factus, nempe apostolus: non hominum auctoritate ac jussu euangelium doceo, tanquam ab iis in hunc finem missus.

Nec per hominem, id quod minus est. posset enim aliquis divina auctoritate ac jussu, sed tamen per hominem aliquem, ad docendum mitti. At ne id quidem factum in se esse docet, sic ut ne per hominem quidem, nempe vulgarem aut mortalem, hoc munus sibi a Deo fuerit demandatum. (b) His ergo amotis, verum legationis suæ auctorem exprimit, nempe Christum, & porro ipsum etiam Deum. Christum priori loco collocat, tanquam propiorem, seu immediatam, ut loquuntur, vocationis suæ ad munus apostolicum caussam, opponens eum propioribus verbis *per hominem*, quibus caussa media designatur: Deum autem Patrem tanquam primam, atque adeo remotiorem ejusdem vocationis caussam posteriori loco collocat, opponens eum verbis prioribus *ab hominibus*, quibus caussa principalis designatur. Retrogrado enim ordine posterius antitheseos membrum proponit, propius propiori, remotius remotiori opponens.

Ait igitur, *sed per Iesum Christum*; scilicet apostolicum munus mihi demandatum est: quasi dicat (c) non sum hac in parte cæteris apostolis inferior, ac si illi quidem per ipsum Christum, ego vero per hominem aliquem ad annunciandum euangelium legatus fuerim; quandoquidem & ego per eundum Christum ad docendum sum missus. (d) Dum autem Christum homini opponit, hominem, ut indicavimus, vulgarem, & cæterorum hominum similem intelligit. His enim Christus, licet & ipse cæteroquin homo sit, merito opponi potest: utpote qui ex reliquorum omnium hominum censu, tanquam unigenitus Dei filius, atque adeo Deus, etiam cum in terris existeret, exemtus fuit: nunc vero multo magis, postquam immortalitatem ac gloriam cælestem adeptus, supremo in omnes homines imperio gaudet. (e) Sic Iudices ac Magistratus, ex hominum numero, ab ipso Deo quodam modo eximuntur, cum ita eos alloquitur: Psalm. 82. 6, 7: *Ego dixi, dii estis, & filii excelsi omnes: verumtamen ut homines moriemini*, id est, quemadmodum & alii vulgares homines. Sic & Samson dicit Judic: 16. 7, 11, 17, se fore ut unum hominum, scilicet vulgarium. Quod si hi potuerunt ex hominum numero quodammodo eximi, quanto magis Christus, qui est super omnia Deus benedictus in secula? Rom. 9. 5, vide infra vers. 11, ubi Christus itidem homini opponitur.

Et Deum Patrem. hoc est non homines, sed Deus est prima ac princeps mei apostolatus seu legationis causa. Pendet hoc membrum ab eadem particula διὰ, id est per: (f) Sed ipsa oppositio indicat, particulam istam alio sensu de Christo, alio de Deo intelligendam esse. Cum ad Christum refertur, causam mediam notat, quemadmodum & istud *per hominem*, cui verba *per Jesum Christum* opponuntur: cum vero ad Deum Patrem refertur, causam designat principalem, ut indicant verba *ab hominibus*, quibus istud, *per Deum Patrem*, similiter opponitur.

Qui excitavit ipsum ex mortuis. (g) Hac Dei descriptione, ea potissimum de causa usus fuisse videtur apostolus, ut ipsius Christi & ejus legatorum, ac porro etiam suam doctrinam commendaret, & ostenderet, inter Christum legatosque ejus, & inter Deum, summum esse consensum: (h) siquidem is Christum a mortuis ad sempiternam gloriam resuscitarit, & sic universam ejus doctrinam mirifice confirmarit, seque ejus auctorem esse apertissime ostenderit. quod propter Judæos inprimis, inculcandum erat, qui legem quidem a Deo profectam, euangelium autem humanum commentum ac divinæ voluntati adversum esse dictitabant.

vers. 2. *Et qui mecum sunt omnes fratres.* (i) Conjungit secum fratres: quia illi ipsi, ut apparet, partim sui erga Galatas affectus, partim sui cum Paulo in doctrina consensus, indicium in hac epistola extare voluerunt. Id quod Paulus ad Galatas ab errore revocandos, judicavit aliquid ponderis habiturum. Fratres autem isti, Romani fuisse videntur. (k) Apparet enim, hanc epistolam post omnia tempora, quibus inter gentes prædicandi euangelii causa, fuerat libere versatus, scriptam fuisse. Quare nisi quis dicere velit, eam fuisse scriptam ex itinere Hierosolymitano, aut Cæsarea, ubi captivus per tempus aliquod fuit detentus Act. 23; concludendum videtur, eam Romæ scriptam: quemadmodum etiam habent veteres subscriptiones. Nam ex cap. 2 constare potest, hanc epistolam esse scriptam post eleemosynam inter fratres gentium exterarum, pro pauperibus Hierosolymitanæ ecclesiæ collectam. Dicit enim ibi vers. 10 se studuisse id facere, quod apostoli eum Hierosolymis monuerant, nempe, ut pauperum esset memor; loquiturque de hoc studio tanquam de re præterita. At quamdiu apostolus inter gentes libere & sine vinculis fuit versatus, nunquam hoc studium deposuit. (l) Non meminit quidem expresse vinculorum suorum, quorum alias meminisse solet: propterea fortassis, quod ea Galatis, qui ab ejus doctrina desciscere cœperant, & apostoli adversariis favere, non admodum curæ esse putaret; præsertim cum ea potissimum de caussa illa ferret, quod defectionem a lege Mosaica docere videretur. Sed tamen, cum infra ait, se *stigmata Christi in corpore suo gestare*, videtur etiam vincula sua, ad adversarios, ne sibi molesti esse pergerent, monendos, complexus fuisse. qua de re suo loco.

(a) *Apostolatus Pauli non humanus:* (b) *Sed divinus.* (c) *Paulus cæteris apostolis.* (d) *Christus opponitur homini.* (e) *Homo pro vulgari homine.*

(f) *Per, aliter de Deo, aliter de Christo.* (g) *Patris descriptio, quod Christum resuscitavit.* (h) *Deus religionis Christianæ auctor.* (i) *Cur fratres secum junxerit Paulus.* (k) *Quando & ubi hæc epistola scripta.* (l) *Vinculorum suorum cur aperte in hac epistola non meminerit Paulus.*

Eccle-

Eccleſiis Galatiæ. Apparet hinc plures fuiſſe in ea regione eccleſias, nec unam aliquam nominatim, ſed vel omnes vel pleraſque a falſis iſtis doctoribus fuiſſe turbatas, & aliqua ratione jam corruptas. Quare unam epiſtolam ad omnes ſcribendam ſibi putavit apoſtolus.

Verſ. 3. *Gratia vobis & pax.* (a) *Gratia*, id eſt, favor, intellige Dei & Chriſti, ut ex ſequentibus apparet.

(b) *Pax* Hebraico more, felicitatem, ſalutem, omnia fauſta ſignificat: ut vel ex ſalutatione Hebræis uſitata, *pax tibi* aut *vobis*, notum eſt. *Gratia* cauſam deſignat, *pax* ejus effectum. Pacis igitur nomine, non tantum futuræ, ſed & præſentis vitæ felicitas, quanquam ea potiſſimum quæ ſpiritualis eſt, & cum cæleſti illa conjuncta, intelligitur. Nam & ipſa verba tale quippiam ſignificare videntur, quod etiam in hac vita ex Dei ac Chriſti favore in fideles dimanare debeat; & Petrus 2 Petr. 1. 2 in ſimili ſalutatione optat, ut fidelibus pax multiplicetur, ſeu augeatur, quod de felicitate fidelium in genere, non vero nominatim de ea, quæ in futura vita illis obveniet, dictum fuiſſe, quivis cernit.

A Deo patre & Domino noſtro Jeſu Chriſto. Duas exprimit perſonas, a quibus iſta precatur: (c) Deum patrem, intellige Chriſti & noſtrum, tanquam primam; & Jeſum Chriſtum Dominum noſtrum, tanquam mediam felicitatis noſtræ cauſam: ſeu, ut apoſtoli noſtri verbis id explicemus 2 Cor. 8. 6, Patrem, tanquam illum ex quo omnia; Jeſum Chriſtum, tanquam eum per quem omnia. Utrumque autem peculiari dignitatis atque honoris titulo ornat, & illum quidem *Deum* κατ' ἐξοχὴν, hunc vero *Dominum noſtrum*, ut & alibi, appellat. (d) quia Pater eſt Deus ille ſummus, qui a ſeipſo in omnia habet imperium: (e) Chriſtus vero is, per quem Deus omnia gubernat, quemque inſignite eccleſiæ ſuæ dominum ac caput omnibus in rebus conſtituit. Unde non ſemel, Patrem quidem *unum Deum*, Chriſtum *unum Dominum* vocat apoſtolus 1 Cor. 8. 6: XI. 5, 6. Eph. 4. 5, 6. (f) A ſpiritu ſancto, nunquam quicquam precatur, ſed alicubi ejus tantum communionem ſeu participationem fidelibus optat, hoc eſt, ut ejus participes vel fiant, vel eſſe pergant, precatur 2 Cor. 13. 13. Obſervandum autem eſt hoc loco, ad vocem patris non addi in Græco, pronomen *noſtro*, ἡμῶν, quod in hujuſmodi ſalutationibus ab apoſtolo ſæpius videmus additum. (g) Qua voce nonnulli abuſi, qui invocationis honorem Chriſto ademerunt, auſi ſunt loca, in quibus ea extat, ſic interpretari, quaſi dictum eſſet: *Gratia & pax a Deo Patre noſtro, & Domini noſtri Jeſu Chriſti*, ut apoſtolus a Patre tantum, non vero etiam a Chriſto gratiam & pacem precari videretur. Sed præterquam, quod minime conſentaneum eſt, Paulum, cum vellet Deum, & Chriſti & noſtrum patrem appellare, prius noſtrum, quam Chriſti patrem dixiſſe; hic locus, & alii ſimiles, in quibus vox ἡμῶν omiſſa eſt, hujuſmodi interpretationem prorſus excludunt. Non enim aliter verti poſſunt, quam, *Gratia & Pax a Deo Patre & Domino*, vel *Domino noſtro Jeſu Chriſto.* (h) Unde ſimul & dominium Chriſti in eccleſiam, rerumque ad eam pertinentium cura, quam in cælis degens gerat, intelligitur: & invocationis honor ei aſſeritur. Votum enim hujuſmodi, precatio eſt, (quanquam indirecte facta) qua a Deo & Chriſto, quem ea, quæ fidelibus eveniant, ſcire, & hujuſmodi vota audire atque intelligere, tum aliunde, tum ex his ipſis verbis, quibus ei cura eccleſiæ tribuitur, ſatis perſpici poteſt, gratia & pax, hoc eſt, ut diximus, favor & ex eo manans felicitas petitur.

Verſ. 4. *Qui dedit ſeipſum pro peccatis noſtris*: (i) nempe in mortem, uſitata in ſacris literis ellipſi, tum in ſimplici *dandi*, tum in compoſito *tradendi* verbo, vid. Joh. 3. 16. Rom. 4. ult. VIII. 32. Epheſ. 5. 2. Tit. 2. 14. Ita autem Chriſtum deſcribit apoſtolus, ut tacite falſam de juſtificatione doctrinam, quam Galatæ arripuerant, evertat. Si enim Chriſtus pro peccatis noſtris eſt mortuus, quomodo per legis opera ſervamur? Cum opera legis, omnia peccata penitus excludant, & ſic mortem Chriſti ſupervacaneam reddant. Unde infra cap. 2. verſ. 21, uti videbimus, ait Paulus: (k) Si ex lege juſtitia, Chriſtus fruſtra mortuus eſt.

(l) *Pro peccatis* autem *noſtris* dicitur Chriſtus mortuus, quia ideo mortuus eſt, ut peccatorum noſtrorum reatum ac pœnas tolleret, ſeu eorum remiſſionem nobis ex divina benignitate pareret. Mortuus eſt enim, ut doctrinam ſuam, & quod in ea continetur, fœdus novum, quod remiſſionem peccatorum nobis pollicetur, (ſecundum illud, *Ero propitius iniquitatibus illorum*, &c. Jer. 31. 34. Hebr. 8. 12) ſtabiliret ac ſanciret, & ſic jus quoddam ad remiſſionem peccatorum obtinendam nobis compararet. Adde etiam, ut poteſtatem omnia nobis peccata condonandi, eorumque pœnas reipſa a nobis avertendi, adipiſceretur.

(m) *Ut eriperet nos ex præſenti ſeculo malo.* Finalem cauſam iſtius beneficii Chriſti notat, quæ eſt, non, ut nobis impune peccare liceat, quod fortaſſis falſi doctores, qui opera legis urgebant, objicere doctrinæ Pauli ſolebant: ſed ut jus remiſſionis omnium peccatorum adepti, ſancte & inculpate in poſterum vivamus: quandoquidem hac demum conditione peccatorum venia reipſa nobis contingit, ut inter alios docet Joh. 1 epiſt. 1. 6, 7. De eodem fine vide 2 Cor. 5. 15. Epheſ. 5. 25, & deinceps. Tit. 2. 14. Hebr. 9. 14. 1 Petr. 2. 24, 25.

(n) *Seculum malum*, ſunt homines hujus ſeculi, malis moribus præditi, homines vitiis corrupti & contaminati, quales quidem ſunt plerique in hoc ſeculo viventes. Mundus enim totus, ut Johannes ait, in maligno poſitus eſt 1 Joh. 5. 19. (o) Eripitur autem ex hoc ſeculo malo, qui ab iſtiuſmodi hominibus ſejunctus ac ſegregatus, aliam vitæ rationem Chriſti diſciplinæ conformem ingreditur: ſeu, ut alibi loquitur apoſtolus Tit. 2. 11 &c. abnegata impietate & mundanis cupiditatibus, ſobrie, juſte, pie, vivit in hoc ſeculo. Confer cum hoc noſtro loco verba Actor. 2. 40.

Secundum voluntatem Dei & Patris noſtri. (p) Addit hoc apoſtolus, ne quis putet, Chriſtum quidem mortuum eſſe, idque eo conſilio, ut doctrinam ſuam de remiſſione peccatorum confirmaret, ſed non fuiſſe id Dei conſilium ac voluntatem, ut is eum in finem moreretur: ac proinde ex ejus morte colligi non poſſe,

(a) *Gratia.* (b) *Pax.* (c) *Pater prima felicitatis cauſſa, Chriſtus media.* (d) *Pater cur Deus appelletur.* (e) *Chriſtus cur Dominus noſter.* (f) *A ſpiritu S. nil precatur apoſtolus.* (g) *Error quorundam circa verſionem locorum ſimilium.* (h) *Chriſti dominium, eccleſiæ cura, invocatio.*

(i) Dare *pro dare in mortem.* (k) *Refutatur error Galatarum.* (l) Pro peccatis *quomodo Chriſtus mortuus.* (m) *In quem finem.* (n) *Seculum malum.* (o) *Ex eo eripi.* (p) *Ex Dei conſilio Chriſtus mortuus.*

ex operibus legis non eſſe petendam juſtificationem. His ergo verbis oſtendit apoſtolus, ipſius Dei conſilium ac voluntatem fuiſſe, ut Chriſtus eum in finem, de quo dictum eſt, moreretur.

Dei & Patris noſtri. Particula &, quemadmodum & alii notant, eſt ἐπεξηγητική, ſeu explicandi vim habet ut poſita videatur pro *id eſt*, ſeu mavis *qui eſt*: quaſi dicat, Dei qui eſt pater noſter. Non enim diverſas res connectit, ſed diverſas ejuſdem rei deſcriptiones, ſic & alibi ſæpe, ut 1 Cor. 2. 2. Eph. 1. 3, 4, 6. 1 Theſſ. 1. 3. III. 11. 1 Petr. 1. 3. 2 Petr. 3. 2. in verbis *Domini & ſervatoris.* Non fruſtra autem Deum hoc loco Patrem noſtrum vocat. Tale enim beneficium commemoravit, quod paternum ejus in nos affectum & amorem prorſus ſpirat, quod non ſolum remiſſionem omnium peccatorum nobis obtulerit, ſed eam etiam dira morte unigeniti filii ſui ſancire ac ſtabilire voluerit. Ideo etiam continere ſe non potuit, quin in laudes ipſius erumperet ℣ſ. 5: *Cui gloria* &c. Hucuſque exordium.

Verſ. 6. *Miror quod tam celeriter.* Hic incipit altera cap: pars, in qua Galatas, ſed gravius falſos doctores, qui eos a ſincera euangelii doctrina abducerent, reprehendit, & ſic occaſionem ac principale hujus epiſtolæ argumentum exprimit. Reprehendit autem Galatas hoc loco lenius, & veluti oblique, dum eorum factum mirari ſe ait. Indicat enim, ſe longe meliora de iis ſperaſſe, atque adeo nunc præter opinionem ſuam accidere, quod adeo temere a veritate diſcedant. Duo in illis miratur, ac porro reprehendit apoſtolus; primum, quod ſeſe tranſferant ad aliud euangelium; alterum, quod tam celeriter, & adhuc fere ab incude apoſtolicæ doctrinæ calentes, id faciant. *Transferimini*, id eſt, transfertis vos ſeu deſciſcitis, & illo, qui vos in gratia vocavit, deſerto, ad aliud euangelium tranſitis. Paſſivum videtur poſitum pro reciproco, quod tamen etiam per neutrum efferri poteſt, idque Hebræorum more, apud quos verba conjugationis Niphal ita ſolent uſurpari. Exempla ejuſdem Hebraiſmi habes inter alia Act. 2. 41. XIII. 46. 1 Cor. 7. 10, 11, 15; ſed frequentiſſime in verbo ὑποτάσσω, hoc eſt ſubjici, quod ponitur pro *ſubjicere* ſe ſeu *obtemperare* Rom. 10. 3. XIII. 1, 5. Heb. 12. 9. Jac. 4. 7: quemadmodum & ἀνυπότακτος *opponi*, pro *opponere ſe* ſeu *reſiſtere* Rom. 13. 2. Jac. 4. 6. v. 6. 1 Pet. 5. 5: & ταπεινοῦσθαι *humiliari* pro *humiliare ſe* Jac. 4. 10. 1 Pet. 5. 6; exempla etiã habebimus infra c. 5. 1, 2, 3.

Ab eo qui vocavit vos in gratia Chriſto. Hoc eſt ab ejus doctrina ſeu euangelio. Opponuntur enim hæc verbi illis, *in aliud euangelium.* Genitivus χριστοῦ in Græco, pro quo nonnulla exemplaria habent Θεοῦ, & cum participio καλέσαντος & cum voce χάριτι ſeu *gratia* jungi, ac proinde Latine tum per ablativum, tum per genitivum reddi poteſt. Sed ſi per genitivum reddatur, & cum voce *gratia* conſtruatur, difficilius erit ſtatuere, quis per eum qui Galatas vocarit, ſit accipiendus. Vel Paulus is erit, ut multi putant; vel, ut nonnulli, Deus, qui ſimplici *vocantis* nomine intelligi nonnunquam ſolet Rom. 9. 12. 2 Theſſ. 5. 24, ut fit infra c. 5. 8, & cui vocatio plerunque in ſcriptis apoſtolicis Rom. 8. 30. 1 Cor. 1. 9. 1 Theſſ. 2. 12. 2 Theſſ. 2. 14, & alibi, ut alii quoq; obſervarunt, tribuitur. Utrumq; aliquanto durius eſt. Paulo nuſpiã, uti nec alii cuipiam apoſtolorum, vocandi actio tribuitur; & prope nimium ſibi videretur tribuere apoſtolus, ſi diceret, Galatas a ſe deſciſcere ad aliud euangelium; quaſi ſcilicet ii Paulini antea fuiſſent. De Deo autem ſi ſermo eſſet vix videretur dicturus fuiſſe apoſtolus, eum *vocaſſe* Galatas *in gratia Chriſti.* Cur enim non potius diceret, vel ſimpliciter *in gratia*, vel *in gratia ſua*? quemadmodum infra ℣ſ. 15 de eo ait: *qui* [me] *vocavit per gratiam ſuam.* Planior autem eſt ſententia, ſi vocem χριστοῦ per ablativum, ut nos una cum Syro interprete, Hieronymo, & Eraſmo fecimus, vertas, & cum participio καλέσαντος, hoc eſt *eo qui vocavit*, conſtruas.

Vocat autem nos Chriſtus, & per eum Deus, cum nobis æternam ſalutem immeritis, & de ea ne cogitantibus quidem offert, ad eamque capeſſendam nos invitat, de cujus vocis uſu monebimus adhuc nonnihil cap. 5. 8.

In gratia vero, hoc eſt, cum gratia (nam *in* pro *cum* Hebraico more ſæpe ponitur. Vide inter alia Luc. 4. 32. Act. 5. 23. Rom. 12. 8. XV. 27. 1 Cor. 1. 17. II. 3. XV. 42, 43.) ſeu gratioſe nos vocat Chriſtus, quia vocatio ejus benignitatis pleniſſima eſt. Vocat enim nos ad æternam vitã per remiſſionem omnium peccatorum, quam nobis nomine Dei offert: vocat per fidem, non per opera: atque adeo modum nobis tradit juſtificationis conſequendæ mire benignum, omnis æquitatis pleniſſimum. Ideo autem ſic deſcribit Chriſtum, ut oſtendat Galatis quanto ſeſe bono ſponte ſua privent, atque indo temeritatem facti ſui agnoſcentes, reſipiſcant. A Chriſto enim in gratia vocante ſeſe tranſferebant, quia hunc, quem ille tradidit, gratioſiſſimum conſequendæ juſtificationis modum deſerebant, & ſeverum illum ac rigidum, qui in lege fuit traditus, amplectebantur, quandoquidem gratia illa opponitur rigori ac ſeveritati legis; quæ in eo conſiſtit, quod lex ad conſequendam juſtificationem, perfectam obedientiam requirebat: euangelium autem fide contentum eſt, ac proinde remiſſionem peccatorum continet. Lex opera etiam ceremonialia urgebat: euangelium ad ſolas virtutes & opera natura ſua honeſta ſine ceremoniis excitat.

In aliud euangelium. Ex falſorum iſtorum doctorum & Galatarum opinione, euangelium nominat eam doctrinam, quam iſti fuerant amplexi. Non enim revera aliud erat euangelium quam hoc, quod ipſe Galatas docuerat; ſed tantum a Galatis eſſe putabatur.

Aliud autem vocat, quia juſtificationis ac ſalutis aſſequendæ rationem tradebat ab ea diverſam, quam Pauli euangelium oſtenderat, ita quidem ut Pauli doctrinam convelleret. Paulus enim ſola fide ſine operibus legis homines juſtificari docebat: iſtud autem euangelium ſuppoſitium, opera legis adjungebat.

℣ſ. 7. *Quod non eſt aliud.* Hęc verba duplici ratione accipiuntur ab interpretibus. Primum ut Paulus hujus Galatarum facti adeo temerarii rationem reddat, ita ut culpam ab iis quodammodo removeat, & in alios tranſferat, quaſi d. Cujus rei nulla alia eſt cauſſa, quam quod quidam ſunt, qui vos turbant; per metonymiam enim, id quod rei alicujus cauſa eſt, illam ipſam rem eſſe dicimus. Deinde ut hæc verba ſint quædam ſuperioris conceſſionis, qua uſus, *ad aliud Euangelium* Galatas ſeſe transferre dixerat, correctio, & erroris Galatarum reprehenſio: q.d. cum tamen revera non ſit aliud euangelium, nempe præter id, quod vobis per me prædicatum & per quod a Chriſto eſtis vocati: ſed tantummodo eſt, quidam ſunt, qui vos turbant, & verum Chriſti euangelium depravare atq; adulterare conantur, itaq; adulteratum pro ſincero Chriſti euangelio vobis obtrudunt. Neutra interpretatio ſpernenda eſt: quanquam utraque aliquid habet duritiei. Prior propter idipſum, quod verba *non eſt aliud*, ſumantur pro nulla hujus rei alia eſt cauſa; utut id in familiari ſermone non ſit inuſitatum.

Deinde

Deinde quod in ſequentibus *niſi quidam ſunt qui turbant vos*, ſubaudienda eſt particula *quod*, hoc modo: *niſi quod quidam ſunt*. Poſterior; quia pronomen *quod* referendum erit, non ad integram ſententiam, ut in priori explicatione contingit; ſed ad euangelium aliud, hoc modo: *quod*, ſcilicet euangelium aliud, *non eſt aliud*: cum dicendum fuiſſet; cum tamen non ſit aliud, Græce, μὴ ὅτι ἄλλο. Adde quod εἰ μή, in ſeqq. accipiendum eſt pro ἀλλά, *ſed*. Quod licet in ſacris literis non ſit adeo inuſitatum, ut infra cap. 2. 16 docebimus: hoc tamen loco, in quo præceſſit vox *aliud*, nativam ſuam ſignificationem retinere videtur. Ita enim loquimur: *hoc nihil eſt aliud quam*, vel *niſi* &c. Οἱ ταράσσοντές ὑμᾶς, [a] qui veſtram conſcientiam inquietant, & vobis perſuadent, adjungenda eſſe opera legis & ceremonias ad fidem in Chriſtum, ſi ſalvi eſſe velitis, nec patiuntur vos in ſalutari veritate acquieſcere.

Et volentes pervertere euangelium Chriſti, μεταστρέψαι, ſic ut plane novam quandam & priori contrariam formam ſortiatur. [b] Dum enim docetur non ſufficere fidem in Chriſtum ad ſalutem & juſtificationem obtinendam; ſed præterea requiri, ut legis diſciplina ſervetur, quæ tum perfectam mandatorum divinorum obedientiam poſtulat, & ſic remiſſionem peccatorum excludit, tum ceremonialia quoque præcepta urget; an non ratio juſtificationis adipiſcendæ in euangelio Chriſti propoſita, ac proinde ipſum ejus euangelium pervertitur, & in aliam prorſus ac priori diſſimilem formam abit? Tollunt Chriſti euangelium, qui illud cum lege confundunt.

Verſ. 8. *Sed etſi nos*. Jam ſatis quidem indicarat apoſtolus, & graviter errare Galatas, qui aliud quoddam præter id, quod ab ipſomet acceperant, euangelium ſibi obtrudi paterentur, & eos qui id illis obtruderent, pro corruptoribus euangelii habendos, atque adeo minime audiendos eſſe: [c] nunc tamen apertius idem docet, & quo loco ii habendi, ac quantopere fugiendi ſint oſtendit, qui diverſam ab euangelio ejus doctrinam prædicare auſi fuerint. Ait igitur, *Etiamſi nos*, id eſt, ego Paulus. [d] Utitur numero plurali, etiamſi de ſe ſolo revera loquatur, quemadmodum etiam verſic. ſequente, cum ait: *quemadmodum prædiximus*. Quia ſupra fratres ſecum conjunxerat verſ. 2 fieri poteſt, ut id quod ipſi ſoli revera competebat, aut de ipſo ſolo revera intelligendum erat, de ſe & fratribus conjunctim, per communicationem rhetoricam efferat. Cæteroquin, hæc vel enallage erit numeri, pluralis nempe pro ſingulari; vel, ſi mavis, ſynecdoche, quam generis vocant; ubi nimirum plura individua pro uno ponuntur, quod ex eorum ſit numero. Eſt autem magna in phraſi emphaſis, tacitam ab imparibus argumentationem continens, quaſi dicat; [e] Non tantum iſti, qui vos turbant, & vobis novum quoddam euangelium proponunt, penitus rejiciendi ſunt: ſed ipſe ego, ſi idem facerem, prorſus tanquam exſecrabilis rejiciendus eſſem. nec ego tantum; ſed ſi vel angelus ex cælo idem faceret, eodem modo rejiciendus eſſet.

Voces *ex cælo*, non cum verbo *euangelizet*, ſed cum nomine *angelus*, conjungi debent: quaſi dicat, cæleſtis angelus, ut, *pater ex cælo*, eſt pater cæleſtis Luc. xi. 13. [f] Ad rem tanto magis exaggerandam, ac validius aſſerendam, conditionem ponit impoſſibilem. fieri enim non poterat, ut vel ipſe, vel angelus id faceret.

Præter id quod euangelizavimus vobis. [g] Vox *præter*, id omne includit, quod ab euangelio ac doctrina Pauli ita abludit, ut rationem juſtificationis ac ſalutis adipiſcendæ ab eo traditam mutet, & aliqua ſaltem ex parte evertat, quod fit, [h] cum vel quippiam docetur ei doctrinæ, quæ ad ſalutem cognitu eſt neceſſaria, aperte contrarium; quale verbi gratia eſt, Jeſum non eſſe Chriſtum; per eum peccatores juſtificari ac ſervari non poſſe: [i] vel etiamſi doctrinæ ad ſalutem cognitu neceſſariæ per ſe atque aperte non repugnet, ſed tantum ab ea diverſum ſit; tamen tanquam ad ſalutem neceſſarium proponitur, eaque ratione id, in quo ſolo apoſtolus ſalutis adipiſcendæ rationem collocarat, ad eam non ſufficere indicatur. [k] Id quod fit, cum ceremoniæ Moſaicæ, aut aliæ ab apoſtolis non præceptæ, tanquam ad ſalutem neceſſariæ urgentur. Hoc enim pacto via ſalutis adipiſcendæ, ſaltem ex parte mutatur, cum etiam in ea re ponitur, in qua eam apoſtoli non poſuerunt.

[l] Verumtamen cum videamus, eos fere omnes, qui ex Judæis Chriſtiani fuerant facti, tum temporis ceremonias legales tanquam ad ſalutem neceſſarias urſiſſe; quorum infirmitati, tum cæteri indulgebant apoſtoli, tum ipſe Paulus, qui omnia factus eſt omnibus, & Rom. 14 ſatis aperte indicavit, hujuſmodi ſententiam ſalutem nemini eripere: non eſt ſtatuendum, eum hoc loco omnes eos anathematis fulmine percutere, qui quacunque ratione aliquid docerent, præter id, quod ipſe docuerat, tanquam ad ſalutem neceſſarium: [m] ſed eos demum, qui non per merum errorum & ignorantiam quandam excuſabilem id facerent; [n] ſed neſcio qua auctoritate freti auderent ea tanquam ad ſalutem neceſſaria hominibus obtrudere, ſine quorum obſervatione apoſtolum ſalutem iis aperte pollicitum eſſe, non ignorarent. [o] Urgent hunc locum nonnulli contra pontificios, ad probandam ſcripturæ ſufficientiam: verum non vident, hic non loqui apoſtolum de ſcriptura, ſed de euangelii prædicatione, quam pontificii longe ſcriptura pleniorem eſſe omnino volunt. [p] Urgeri potius hoc loco debent, cum multa ejuſmodi præcepta tanquam ad ſalutem neceſſaria proponunt, quæ tamen in apoſtolorum doctrina minime fuiſſe comprehenſa ipſi agnoſcunt: [q] & quæ eccleſiæ traditiones aut præcepta vocant, atque ab apoſtolicis diſtinguunt. Si enim Pauli doctrina ad ſalutem ſufficiebat, neque tamen continebat eccleſiæ iſtas traditiones; quomodo traditones iſtæ tanquam neceſſariæ ad ſalutem proponi jure poſſunt? quomodo ii, qui id faciunt, anathematis fulmine non feriuntur?

[r] Neque enim jam poſſunt excipere, apoſtolum loqui de iis tantum dogmatibus, quæ ipſius doctrinæ adverſentur: ſe vero ſuamve eccleſiam non contraria doctrinæ apoſtolicæ tradere, ſed ei tantum aliquid addere.

[a] *Turbati a falſis doctoribus Galatæ.* [b] *Euangelium pervertitur additis legis operibus.* [c] *Falſi doctores quomodo Galatis fugiendi.* [d] *Paulus de ſe in plurali loquitur.* [e] *Nemini a Pauli doctrina licet recedere.*

[f] *Hypotheſis impoſſibilis.* [g] Præter *doctrinam apoſtolicam ſunt:* [h] 1 *Quæ directe cum ea pugnant.* [i] 2 *Quæ indirecte.* [k] *Ceremoniarum neceſſitas ei contraria.* [l] *Non omnes eam urgentes damnantur.* [m] *Ignorantia quoſdam excuſat.* [n] *Arrogantia alios accuſat.* [o] *Pontificii hoc loco quomodo non urgendi.* [p] *Quomodo urgendi.* [q] *Traditionum eccleſiaſticarum neceſſitas convellitur.* [r] *Exceptio.*

(a) Etenim ne nunc illud urgeamus, multa eſſe in ipſorum placitis doctrinæ apoſtolicæ contraria; illud, quod largiuntur, ad eos convincendos nobis ſufficit. (b) Nam eo ipſo, quod aliquid præceptis ab apoſtolo traditis addunt, idque tanquam ad ſalutem neceſſarium proponunt, doctrinæ apoſtolicæ adverſantur, non minus, quam illi, qui ceremonias legales cum fide in Chriſtum omnino conjungendas aſſerebant. Eatenus enim tantum illi qui ceremonias legales urgebant, doctrinæ apoſtolicæ adverſabantur, quatenus aliquid illius præceptis, tanquam ad ſalutem neceſſarium addebant, & ſic id, quod apoſtolus ad ſalutem ſufficere affirmabat, ipſi ſufficere negabant. quod idem Pontificii, ſi non verbis, reipſa ſaltem faciunt.

(c) *Anathema eſto.* Anathema ſignificat rem devotam & exſecrabilem, quam contingere ſit nefas. Dicit ergo Paulus, ſiquis aliquid ejuſmodi euangelizaverit, ſive ego ipſe is ſim, ſive cæleſtis aliquis angelus; nulla perſonæ dignitas vel auctoritas obſtet, quominus anathema ſit. Quod ſi apoſtolus nec ſibi ipſi, nec angelo cæleſti eam reliquit facultatem, ut quippiam quacunque ratione contrarium ſuæ doctrinæ proponeret; quis tandem eam ſibi facultatem & auctoritatem ſumet? (d) Quicunque ergo doctrinam apoſtolicam, quatenus eſt ad ſalutem cognitu neceſſaria, vel directe evertit; vel aliquid ei ſciens prudens addit, tanquam itidem ad ſalutem neceſſarium; vel denique alia quavis in re ſciens prudens ſententiæ apoſtolicæ reluctatur, atque adeo arrogantia ac pertinacia hac in parte utitur, is hoc anathematis fulmen evitare non poteſt. (e) At qui vel rebus ad ſalutem neceſſariis imprudens aliquid addit, aut alia quapiam in re ad ſalutem cognitu non neceſſaria, ſententiam apoſtolicæ contrariam defendit; ſi mero errore id faciat, putetque ſe ſententiæ ſuæ auctores habere apoſtolos, iis protinus ceſſurus, ſi eorum ſententiam cerneret, nec auctoritatem aliquam infallibilem ſibi arroget; is tolerandus eſt, & refutandus atque erudiendus.

Verſ. 9. *Quemadmodum ante diximus.* (f) Repetit eandem ſententiam, ne quis eam temere ſibi excidiſſe putet, & generalioribus verbis eam enunciat. Προηρήκαμεν, id eſt, nunc primum diximus. *Accepiſtis*, nimirum a me.

Verſ. 10. (g) *Nunc enim homines ſuadeo an Deum?* Hic jam incipit tertia capitis pars, in qua muneris ac doctrinæ ſuæ auctoritatem aſſerit, eaque ratione oſtendit, jure illum pro anathemate habendum, qui aliquid ei contrarium docere audeat: quandoquidem doctrina a ſe prædicata prorſus ſit divina, ipſeque divinitus ad eam promulgandam ſit miſſus.

(h) Ἄρτι, quod alias præſens temporis momentum ſignificare ſolet, quemadmodum & νῦν, hoc loco præſens tempus ſimpliciter ſignificat, quod certo rerum ſtatu definitur, qui quamdiu durat, tamdiu præſens tempus durare dicimus. Sic in epiſtola 1 Cor. 13. verſ. 12. ἄρτι, & νῦν, verſ. 13 ſignificat tempus vitæ præſentis, & opponitur tempori vitæ futuræ. Itaque ἄρτι hoc loco ſignificat tempus illud, ex quo apoſtolus Chriſti miſter factus euangelium prædicare cœperat, & adhuc prædicabat, opponiturque illi tempori, cum legis acerrimus propugnator eſſet. Quærit ergo, homines nunc ſuadeat, an Deum? ſignificans, Galatis ita liquere, ipſum non homines, ſed Deum ſuadere, ut id omnino fateri cogantur.

(i) *Suadere homines*, eſt, ſuadere hominum placita. homines enim per metonymiam ponuntur pro eo, cujus ſunt auctores & inventores. Sic Ariſtotelem ſæpe ponimus pro doctrina Ariſtotelis; Chriſtum aut Paulum ipſum pro doctrina Chriſti aut Pauli: ut cum dicimus Chriſtum, Paulum, Ariſtotelem doceri. (k) Suadere Deum, ex adverſo eſt, ſuadere divina, ſeu a Deo profecta. Aliter accipit phraſin *ſuadere homines* 2. Cor. 5, 11, ibi enim profitetur, ſe ſuadere homines, quod hic ſat aperte negat; ibi ſignificat, ſuadere hominibus aliquid, nempe timorem Domini, aut doctrinam pietatis. (l) Nonnulli ita hæc verba accipiunt, ac ſi dictum eſſet: num ego id tantum ago, ut hominibus cauſſam meam perſuadeam ac probem, & non potius Deo? Quod ſi admittatur, ea quæ ſubiiciuntur, tantum explicatio erunt præcedentium: ſi vero prior ſenſus retineatur, eorum rationem continebunt.

(m) Addit enim: *aut quæro hominibus placere?* quod antea dixerat, ſe nunc homines non ſuadere; (hanc enim, ut diximus, ſententiam continet antegreſſa interrogatio in aſſertionem reſoluta) id nunc fulcit, argumento ducto a remotione cauſæ impulſivæ, quæ eum ad humana ſuadenda movere poſſet; dum interrogat, Num quærat, ut hominibus placeat? (n) quod ſi enim apparuit, eum minime id agere in euangelica doctrina proponenda, ut hominum favorem & amorem captaret; cui dubium eſſe poterit, eum in doctrina ſua non homines, ſed Deum habuiſſe ducem, nec hominum inventa prædicaſſe, ſed doctrinam a Deo ſibi traditam? quid enim aliud eum ad humana inventa promulganda impellere potuiſſet, quam ſtudium hominibus placendi, & eorum benevolentiam ſibi conciliandi? quod ſi lucrum ſpectaſſe apoſtolum dicere velles; nec captabat illud apoſtolus, nec ſine benevolentia hominum captare poterat.

(o) Se autem hominum favorem non aucupari probat, cum ſubjicit: *Si enim adhuc hominibus placerem, Chriſti ſervus non eſſem.* Vox *placendi*, tum de ipſo placendi actu, tum de conſilio & ſtudio placendi, accipi poteſt. Videtur tamen potius poſteriori modo accipienda eſſe; de ſtudio enim placendi fuerat locutus. (p) Homines autem hoc loco ita accipi debent, quatenus Deo aut Chriſto opponuntur, & ab illo diſſident, non quatenus cum eo conſpirant, & idem volunt quod Chriſtus, vel ſaltem nihil ejus legibus adverſum volunt, in quo iis indulgeri & poſſit, &, ut ſaluti ipſorum conſulatur, debeat. (q) Nam qui talibus placere ſtudet ipſi Chriſto ſtudet placere. Hinc alibi idem apoſtolus dicit, ſe operam dare ut omnibus placeat; nos etiam monet, 1 Cor. 10. 33. Rom. 15. 2. 3. 2 Cor. 8. 21 ut quiſque noſtrum proximo ſuo placeat, Chriſti exemplo, qui idem fecerit, in medium allato. & alibi aſſerit Act. 24. 16, ſe honeſta

(a) *Reſponſio.* (b) *Qui præceptis apoſtolorum addit alia, iis adverſatur.* (c) *Anathema.* (d) *Quinam pro anathemate habendi.* (e) *qui non habendi.* (f) *Repetitio ejuſdem ſententiæ.* (g) *Tertia capitis pars.* (h) *Nunc pro tempore præſenti laxius ſumto.*

(i) *Suadere homines.* (k) *Suadere Deum.* (l) *Alius ſenſus.* (m) *Ratio præcedentium.* (n) *Paulus non quæſivit hominum favorem.* (o) *Ratio dicti.* (p) *Homines Deo & Chriſto opponuntur.* (q) *Quatenus placere hominibus poſsimus, & debeamus.*

pro-

procurare non ſolum coram Domino, ſed etiam coram hominibus, quod nos quoque facere jubet; ſeque dare operam, ut conſcientiam habeat inoffenſam non ſolum coram Deo, ſed etiam coram hominibus; & ut ea, quæ ſunt bonæ famæ cogitemus atque agamus monet Phil. 4. 8,9, idque idem a ſe diſci poſſe docet; hoc vero nihil aliud eſt, quam hominibus placere. Verum qui hac ratione & in talibus, hominibus placet; non tam hominibus placet, quam Deo: hominibus enim placet propter Deum; ſtudium placendi hominibus debet eſſe ſubordinatum ſtudio placendi Deo, & ab hoc ita gubernari ac caſtigari, ut hominibus placere nolimus Deo diſplicendo: [a] Deo autem placere velimus, etiamſi omnibus hominibus diſpliceamus, quod fit, cum homines a Deo diverſi abeunt, & ei contraria volunt, nos vero malumus Deum, quam homines ſequi.

Dicit ergo apoſtolus: ſi ſtuderem hominibus, a Chriſto nimirum diſſidentibus, placere, *Chriſti ſervus non eſſem.* [b] Quod vel ita accipi poteſt, ut dicat apoſtolus, ſe reipſa non fore Chriſti ſervum, ſeu Chriſtum pro ſuo eum ſervo non agniturum, etiamſi eum ipſe Dominum ſuum profiteretur; [c] fieri enim non poſſet, ut Chriſto fideliter ſerviret, & hominibus tamen placeret: alia eſt verorum Chriſti ſervorum conditio, vide Matth. 10. 22. Luc. 6. 22,26; [d] vel ut aſſerat, ſe Chriſtum pro Domino ſuo non fuiſſe habiturum, quaſi dicat, miſſum facerem Chriſtum; nihil mihi cum Chriſto & ejus religione eſſet negotii; permanſiſſem in priori meo ſtatu & conditione; Judæus eſſem: tunc enim longe melior mea fuiſſet conditio, & ratio benevolentiam hominum captandi expeditior; non expoſuiſſem me omnium odiis, nec gratiam, qua in gente mea, ac inprimis apud ejus primores, prope ad invidiam florebam, perdidiſſem. [e] Poſterior ſenſus firmius concludere videtur. Nam quod ad priorem ſenſum attinet, videri poſſet apoſtolus id pro conceſſo ſumere, de quo dubitabatur, & id pro abſurdo ponere (nempe ſe non eſſe reipſa Chriſti ſervum) quod adverſarius minime abſurdum eſſe diceret, imo prorſus aſſereret. Saltem videretur aliquid fuiſſe addendum, [f] unde conſtaret, eum Chriſti ſervum reipſa eſſe. Documento autem erat, partim tot malorum propter Chriſtum patientia, partim ſtupenda plurimaque per eum edita miracula, ac ſpiritus ſancti diſtributio, impoſitione manuum ejus interveniente facta.

Cum ait *adhuc*, tacite indicat, ſe antea hominibus ſtuduiſſe placere, [g] cum Chriſto nondum ſerviret, ab eoque eſſet adhuc alienus. Etſi enim quicquid in oppugnanda Chriſtiana religione tunc fecit, zelo in patriam religionem feciſſe cenſendus eſt: fieri tamen vix poteſt, ut non zelo huic admiſceretur ambitionis aliquid, Judæis a Deo aperte non interdictæ, & ſic ſtudium hominibus aliqua ratione placendi.

Verſ. 11. *Notum autem vobis facio fratres.* [h] Hic jam uberius de muneris ac doctrinæ ſuæ auctoritate agere incipit, & a capite rem arceſſit, affirmans, ſe doctrinam ſuam, quam & Galatis & aliis propoſuerat, non ab homine ullo vel accepiſſe, vel didiciſſe: ſed eam ab ipſo Chriſto ſibi revelatam & traditam fuiſſe; ac proin-

[a] *Quatenus hominibus placere non debeamus.* [b] *Argumenti Paulini ſenſus* 1. [c] *Servorum Chriſti conditio.* [d] *Senſus* 2. [e] *Poſterior ſententia priori præfertur.* [f] *Paulum reipſa Chriſti ſervum fuiſſe.* [g] *Ante Chriſtianiſmum hominibus placere ſtuduiſſe.* [h] *Divinam eſſe Pauli doctrinam uberius docetur.*

de nulla ratione deſerendam, aut oppugnandam, nec in falſitatis ſuſpicionem vocandam eſſe.

Quod non eſt ſecundum hominem. [i] Non hoc vult dicere, ſe illis notum facere euangelium ſuum ſimpliciter: (jam enim illis notum abunde erat:) ſed quod non ſit ſecundum hominem, id eſt, quod non ſit ab homine ullo inventum, ſeu ex hominis alicujus ſententia traditum, qua de re tunc, licet immerito, dubitabatur apud Galatas.

Verſ. 12. *Neque enim ego ab homine vel accepi id vel didici, ſed per revelationem Ieſu Chriſti.* [k] Ratio dicti ſuperioris ſatis aperta. Verbum *deſcendi* [l] videtur addidiſſe verbo *accipiendi*, tanquam laxius ſtrictiori, ne in verbo *accipiendi* latibulum quærere videretur. *Accipi* enim illa magis proprie dicuntur, quæ nobis *traduntur*, hoc eſt, oretenus ſine ſcripto narrantur vel explicantur, latius eſt diſcendi verbum.

Sed per revelationem Ieſu Chriſti. [m] Jeſus Chriſtus ipſe illud mihi revelavit, extraordinaria quadam ac miraculoſa, prorſuſque divina ratione. * Jeſus Chriſtus hic iterum opponitur homini, partim ei, qui nihil prorſus in ſe divinitatis habeat; partim etiam cuivis mortali, divino imperio ac majeſtate deſtituto, utut alioqui divino, quales erant apoſtoli. Nam cum negat euangelium ſuum eſſe ſecundum hominem; hominem qui nihil divinitatis in ſe habeat, deſignat; Cum vero negat ſe id ab homine accepiſſe, quemvis alium hominem, etiam apoſtolum intelligit. Recte enim ita concluditur: ſi a nullo homine Paulus euangelium ſuum accepit, ſed a Chriſto: id ſecundum hominem, ſeu humanum inventum nequaquam eſſe, licet contra ab homine aliquo divino, verbi gratia [n] apoſtolo, id diſcere potuiſſet, nec tamen ſecundum hominem ſeu humanum inventum cenſendum illud eſſet. Anguſtius enim patet, *ſecundum hominem aliquid eſſe*, quam *ab homine id didiciſſe*.

Verſ. 13. [o] Ut vero probet, id quod dixerat, ſe a nullo homine euangelium didiciſſe, revocat illis primo in memoriam ardorem ſuum & zelum, quem habuit in Judaiſmo; ut vel hinc colligant, ipſum nulla ratione fuiſſe deſerturum legem Moſaicam & patrias traditiones, niſi Deus aut Chriſtus ipſe eum aperta quadam ac prorſus miraculoſa ratione ab iis abſtraxiſſet: ac porro quod nunc fidem abſque legis operibus ac ceremoniis doceat, id non odio legis fieri, cui adeo fuerit aliquando addictus: ſed juſſu atque auctoritate ipſius Chriſti.

[p] Et ne quis putaret, Paulum poſt ſuam ad Chriſtum converſionem hanc doctrinam ab aliquo Chriſtianorum demum hauſiſſe, & ſic adverſariorum ipſius calumniæ locum daret, qui, ut ejus auctoritatem convellerent, eum cæterorum apoſtolorum diſcipulum eſſe, ab iis ad euangelii prædicationem delectum inſtructumque fuiſſe dictitabant: pertexit illis tum converſionis ſuæ, tum factorum ſuorum eam conſequutorum hiſtoriam, qua docet, ſe ſtatim poſt Chriſti apparitionem ſibi factam, ſuamque adeo ad ipſum converſionem, cum nullo mortalium de functione ſua, deque doctrina euangelica a ſe proponenda contuliſſe, nec ad apoſtolus Hieroſolymam iviſſe, ut ab iis inſtrueretur:

[i] *Non eſſe humanum inventum.* [k] *Ratio aſſertionis.* [l] Diſcere *latius quam* accipere. [m] *Paulus miraculoſe a Chriſto edoctus.* * *Chriſtus opponitur homini.* [n] *Ab homine diſci poteſt quod non ſit ſecundum hominem.* [o] *Scopus ac filum ſequentium verborum.* [p] *Prolapſis.*

ſed abi-

sed abiviſſe in Arabiam, nempe euangelii prædicandi cauſa, & trium demum annorum ſpatio interpoſito, profectum fuiſſe Hieroſolymam, non a Petro diſcendi, ſed illius videndi cauſa, a quo deinde pauculis diebus exactis diſceſſerit: ita ut intra tam breve tempus doctrinam ſuam, quæ certe multiplex & profunda erat, ex ipſo haurire non potuerit, etiamſi cupiiſſet. Præter Petrum porro & Jacobum fratrem Domini, dicit ſe nullum aliam apoſtolorum vidiſſe.

[a] Ideo autem tam prolixe iſta refert, quia, ut in argumento hujus epiſtolæ explicando monuimus, Paulo, Chriſtum abſque operibus ac ceremoniis legis prædicanti, [b] Petri & Jacobi auctoritas, tanquam ipſius magiſtrorum, opponebatur. [c] Hi enim, ut ibidem diximus, licet idem cum Paulo ſentirent, tamen quia Judæis potiſſimum euangelium prædicabant, ſuam de legis Moſaicæ abrogatione ſententiam, ne eccleſias ſuas offenderent, & eas a Chriſtiana religione abſterrerent, infirmitati eorum conſulentes, quoad fieri poterat, premebant. Hinc inferius cap. 2. 12 legimus Petrum ſe ſubduxiſſe, & a converſatione cum Gentibus abſtinuiſſe, cum Judæi veniſſent a Jacobo. De Jacobo autem legimus in Actis Actor. 21. 23 & deinceps, quod Paulo ſuaſerit, ut ceremonias quaſdam, una cum aliis, in quos ille ſumtum faceret, ex lege perageret, quibus ſe minime legem deſeruiſſe aut defectionem ab ea ptædicare, eccleſiæ legis ſtudioſiſſimæ probaret. Quare ne illorum auctoritate prematur, & doctrinæ illius, quam apud Galatas cæteroſque Gentiles prædicarat, fides ea ratione labefactetur, illam adverſariorum calumniam hac narratione diluit.

Verſ. 13. *Audiviſtis enim meam converſationem aliquando in Judaiſmo.* [d] Id eſt, quomodo me olim, cum Judaicæ adhuc religioni addictus eſſem, ceſſerim, quomodo vixerim. *Quod vehementer* vel *ſumme perſecutus ſum eccleſiam Dei.* Vide hac de re Actor. 8. & 9. & 22. 4 & ſeqq. & 26. 9 & ſeqq. 1 Tim. 1. 13.

Vaſtabam eam. Quantum in me erat diſſipabam ac funditus everſum ibam.

Verſ. 14. *Et proficiebam in Judaiſmo.* Non tam videtur loqui de profectu in cognitione doctrinæ Moſaicæ, quod cæteros ſcientia legis ſuperarit, quam de profectu in iſta doctrina atque religione, tum obſervanda, tum propugnanda.

Addit enim: *abundantius æmulator exiſtens patriarum traditionum, ſuper multos meos coætaneos.* [e] Licet iis eſſet eadem ætas, quæ mihi; ego tamen illos ſtudio ac fervore in religione patria longe ſuperabam. In diverſis ætatibus non mirum eſt diverſos eſſe mores, ſtudia ac profectus. Quare, eum ſuperare zelo, qui per ætatem ad eum non ita eſt aptus, nihil eſt mirum; ſed alios pleroſque ſibi cæteroquin æquales zelo vincere, eximium & laudabile eſt.

In genere meo, [f] ſeu gente mea: quaſi dicat, licet iis eſſet idem genus, ac porro etiam eadem religionis Judaicæ colendæ cauſa, non proſelytos aliquos, aut homines Judaicæ tantum religionis; ſed etiam Judæus Judaicæ nationis homines ſuperabam.

Per *patrias traditiones*, [g] tum Moſaicæ diſciplinæ inſtituta intelligenda eſſe videntur; tum alia multa a Scnioribus introducta, & temporum antiquitate roborata, quorum etiam fit mentio in euangelica hiſtoria Matth. 15. 2 & ſeq.

Verſ. 15. *Cum vero placuiſſet Deo.* [h] Initium hoc verſ. 15 cohæret cum initio verſ. ſeq: dicit ἐυδόκησεν, ut oſtendat, nullam aliam iſtius rei fuiſſe cauſam, nimirum ut non tantum Chriſtum agnoſceret, ſed etiam euangelii præco fieret, quam quod ita Deo benigniſſimo viſum fuiſſet, ſine ulla ipſius dignitate ac merito, utpote cum adhuc ab utero matris eum ſeparaverit.

Propterea addit: *qui ſeparavit me ab utero matris meæ*, id eſt, qui ſimul ac natus ſum, vel etiam antequam natus eſſem, ab eo tempore cum in utero matris adhuc continerer, me ad peculiare munus, euangelii nimirum annunciandi, deſtinavit, & hac ratione ab aliis ſegregavit, ſeu mavis ſegregare me decrevit, nempe peculiari muneri, Chriſtum gentibus annunciandi, me deſtinando. [i] Hæc enim ſeparatio tum demum reipſa fieri cœpit, cum eum Chriſtus ad ſe convertit, & ad gentes ſe miſſurum declaravit: ſed perfectiſſima ratione tum, cum ſpiritus ſanctus, atque adeo ipſe Deus ac Chriſtus per ſpiritum ſuum dixit Actor. 13. 2: *Segregate mihi Paulum & Barnabam ad opus &c.* [k] Hæc autem ſeparatio, ſeu decretum Dei de Paulo ſegregando jam olim factum, proculdubio certam conditionem ſibi habuit adjunctam, quam ipſa rectitudinis ac ſapientiæ divinæ ratio poſtulaſſe videtur: nimirum, ſi ſe Paulus tanto munere & gratia divina prorſus indignum non eſſet redditurus: quod fuiſſet factum, ſi Chriſti religionem ſciens prudens, ac reluctante conſcientia oppugnaſſet, & ad blaſphemias alios adegiſſet. Nam tale peccatum Chriſtus nunquam remitti aſſeruit Matth. 12. 32, nedum ut homo tanto ſcelere pollutus, ad munus tam ſanctum vocari debuerit. Ideo alibi dicit 1 Tim. 2. 13, ſe quidem Chriſti religionem oppugnaſſe, blaſphemaſſe & contumelia ejus profeſſores affeciſſe: ſed miſericordiam tamen fuiſſe conſecutum, *quod ignorans hoc fecerit in incredulitate*: [l] non obſcure indicans, ſe miſericordiam non fuiſſe conſecuturum, ſi id ſciens prudens feciſſet. Verum enim vero non malitia & perverſitas, ſed nimius in legem zelus hominem excœcaverat, & mentem illi eripuerat, qua reddita, non minori zelo euangelium propugnavit, quam legam antea propugnaverat. Fieri autem poteſt, ut Paulus hic alluſerit ad verba Jerem. cap. 1. 4, ubi de Jeremia dicit Deus: *prius quam formarem te in utero, novi te, & antequam exires de vulva, ſanctificavi te, prophetam Gentibus dedi te.* [m] Sanctificare enim in his Jeremiæ verbis idem eſt, quod apud Paulum ſeparare. Res enim ſanctas ac Deo dicatas, ſeparare ſolemus a prophanis. Jam vero, ſanctificare iſtic non eſt, ſanctum ſeu juſtum facere; [n] ſed ad publicum officium deſignare, quemadmodum ſtatim explicatur, cum additur: *prophetam Gentibus dedi te*, hoc eſt eum in finem te conſtitui prophetam, ut Gentibus quoque extraneis, quæ de illis decrevi, annuncies; vel ſaltem ea, quæ ad illas quoque pertinent, prædicas.

[a] *Cur hiſtoriam factorum ſuorum Paulus pertexet.* [b] *Petrus & Jacobus Paulo opponebantur.* [c] *Suam de abrogatione legis ſententiam premebant.* [d] *Paulus olim eccleſiæ perſequutor.* [e] *Studio in religionem patriam vicit æquales.* [f] *Vicit gentiles ſuos.* [g] *Patriæ traditiones.*

[h] *Dei benignitate converſus Paulus & Apoſtolus factus.* [i] *Ab utero matris ad apoſtolatum deſignatus.* [k] *Quando reipſa deſignatus.* [l] *Cum conditione muneri ſuo deſtinatus.* [m] *Pauli cur miſertus Chriſtus.* [n] *Sanctificare pro ſeparare.* [o] *Ad publicum munus deſignare.*

Et voca-

Et vocavit per gratiam ſuam. (a) Si hoc ad tempora nativitatis Paulinæ referemus; (b) verbum *vocavit*, non vocationem actu factam, ſed decretum vocationis ſignificabit, id eſt, vocare conſtituit: quo pacto videtur ſumi Rom. 9. 11. Sed nihil obſtat, quo minus his verbis effectus ſeparationis illius ab utero matris factæ ſignificetur, & ad tempora, quibus Paulus ad munus apoſtolicum fuit reipſa delectus, ea referantur: quaſi dicat, quemadmodum olim me ſeparavit, ita nunc reipſa vocavit, & munus hoc mihi impoſuit.

Per gratiam ſuam, id eſt, ex mera ſua gratia ac benignitate.

Verſ. 16. *Revelare filium ſuum in me.* Hæc verba, ut ab initio ſuperioris verſiculi monuimus, referuntur ad id quod dixerat: *Cum autem complacuit Deo filium ſuum*, id eſt Jeſum Chriſtum, qui κατ' ἐξοχὴν ita appellatur, quia ratione omnium excellentiſſima Dei filius eſt. hujus ἐξοχῆς nota eſt in Græco articulus.

(c) *In me*, id eſt, mihi: vel quia id, quod alicui revelatur, in ipſo, ſeu in in ipſius mente patefit; vel quia apud Hebræos litera præfixa Beth, quæ *in* ſignificat, cum Lamed, quæ dativi nota eſt, commutatur, ut infra c. 3. 14. Sic Joh, xi. 10. *lux non eſt in eo*, quaſi diceres, in oculis ejus: ſententiam tamen ſatis expreſſerunt ii interpretes, qui reddiderunt, *lux ei non adeſt.* & 1. Cor. 14. 11, *ero loquenti barbarus, & loquens in me barbarus*, id eſt mihi. quod enim antea per dativum *loquenti* ſignificarat, id nunc viciſſim dicit *in me*; quia nimirum in me, ſeu in animo meo is eſt barbarus: unde id nonulli reddiderunt *apud me.* quin & alibi *in aliquo*, vix majorem aliquam vim habet, quam ſi ſimpliciter dictum fuiſſet *alicui*, ut Act. 4. 12; &, ut doctis quibuſdam viris placet, c. 7. 44. Nonnulli *in me* hic accipiunt pro *per me*, ex uſitato Hebraiſmo: quo pacto ſequentia, uberioris tantum explicationis cauſa, adjecta cenſebuntur. Sed prior explicatio magis videtur genuina, quam ſi ſequaris, ſequentia finem revelationis indicabunt.

Ut annunciem eum in gentibus, id eſt inter gentes, ſeu gentibus. quibus verbis peculiare ſuum munus deſcripſit, quod erat, legatum eſſe ad gentes. (d) Judæi enim jam ſuos habebant legatos, nimirum duodecim apoſtolos, antea a Chriſto electos: ut infra c. 2 videbimus. (e) Quod ideo commemorat apoſtolus, ne quis putet, temere id a ſe factum fuiſſe, & privato quodam inſtinctu, quod gentibus euangelium annunciarit: ſed factum id eſſe divina voluntate atque auctoritate: quandoquidem hoc ei munus non tantum in virili ætate demandatum, verum etiam ab ipſa infantia deſtinatum fuerit. Quare non erat cur quis exiſtimaret, Paulum, cum ipſum cupiditas quædam invaſiſſet prædicandi euangelii gentibus, in earum gratiam, ut tanto libentius Chriſti religionem amplecterentur, legis Moſaicæ vim ac diſciplinam diſſolviſſe. Hinc apparet, Paulum, dum adhuc inter Judæos Chriſtum prædicavit, præluſiſſe tantum ſuo muneri, quod tum demum plene aggreſſus eſt, cum longe ad gentes (quo eum ſe miſſurum Chriſtus illi dixit Act. 22. 21) id eſt, ad gentes, etiam longiſſime ab Hierolymitana urbe, ubi tum verſabatur, cum hæc illi Chriſtus diceret, diſſitas, atque adeo in ea loca, in quibus gentes regnabant, & prophano ſuperſtitio, vel ſola, vel potiſſimum vigebat, Chriſti annunciandi cauſa profectus eſt.

Statim non preterea contuli cum carne & ſanguine. (f) Per *carnem & ſanguinem* hoc loco quoſvis mortales intelligit, quos Deo ac Chriſto, unico ſuo magiſtro ac duci, ut & ſuperius fecerat verſ. 1, & 11, 12, opponit. Eandem ſignificationem carnis & ſanguinis habes Eph. 6. 12, ubi ſpiritibus opponitur; quin & Matth. 16. 17, ubi Deo.

Dicit ſe *non preterea contuliſſe* cum illis, id eſt, (g) cum a Deo ad apoſtolicum munus eſſet vocatus, illique Chriſtus eſſet revelatus, non ſe adhuc cum ullo mortalium conſilium cepiſſe, utrum aut qua ratione doctrina euangelica ſibi proponenda, quidve ſibi docendum eſſet, quaſi adhuc hæreret, aut quippiam ignoraret: ſed ſe in Chriſti voluntate penitus acquieviſſe, & ex ejus revelatione omnia abunde didiciſſe.

(h) Dicit autem, *ſtatim* non contuli: ne quis putet, eum quidem cum jam ſatis inſtructus & informatus eſſet, cum hominibus non amplius contuliſſe; ſed ab ipſo initio, cum annunciationem euangelii vellet aggredi, aliorum informatione & inſtitutione fuiſſe uſum. (i) Nec dicit, *non ſtatim contuli*, ne quis contrarium putet, eum quidem ab initio homines in conſilium non adhibuiſſe, ſed poſtea, cum videret ea re ſibi eſſe opus, id ab illo factum eſſe: vel quia dubitare cœpiſſet, rectene faceret, vel quia experientia ipſa didiciſſet, ſe ad tantum munus nondum ſatis inſtructum. Propterea ergo dicit *ſtatim non contuli*, id eſt, nec ab ipſo muneris mihi demandati initio, nec poſtea cujuſquam hominis mortalis conſiliis & informatione ſum uſus. Hinc Lucas Act. 9. 20 teſtatur, Paulum poſt ſuum baptiſmum εὐθέως, id eſt ſtatim, Chriſtum prædicaſſe in ſynagogis.

Verſ. 17. *Neque aſcendi* vel *redii Hieroſolyman ad eos qui ante me fuerunt Apoſtolos.* (k) Quod generaliter aſſeruerat, nunc ſpecialius illuſtrat. Nominatim enim apoſtolorum meminit, vel ideo, ne quis putaret, eos carnis & ſanguinus appellatione non fuiſſe comprehenſos, utpote viros divinos, & e vulgo hominum exemtos: vel quia de his inprimis ſuſpicio erat, quod ab iis Paulus conſilium petiiſſet, atque ab iis ad docendi munus fuiſſet inſtructus; nec alia ſententia probabilior excogitari poterat. His ergo verbis hanc quoque ſuſpicionem amovet apoſtolus, idque agit, ne quis eum apoſtolorum cæterorum diſcipulum eſſe credat, ac proinde ipſum minoris æſtimet: præſertim ſi ab illorum doctrina diſcrepare videatur, quod pſeudodidaſcali iſti jactabant.

Dicit autem, *qui ante me fuerunt apoſtoli*: quia inde, ut apparet, anſam arripuerunt Pauli adverſarii, ejus dignitatem minuendi, & tanquam aliorum apoſtolorum diſcipulum, præ illis contemnendi, quia illi eum in apoſtolico munere anteceſſiſſent. Hanc ergo objectionem retundit apoſtolus, oſtendens, ſe nihil accepiſſe aut didiciſſe ab iſtis, qui ante ſe fuerint, apoſtolis. Ideo etiam infra cap. 2. 6 affirmat,

(a) *Vocatio Pauli.* (b) *Vocatio pro vocandi decreto.* (c) *In me* pro *mihi.* (d) *Paulus gentium apoſtolus: cæteri magis Judæorum.* (e) *Scopus verborum.* (f) *Caro & ſanguis* pro *mortalibus homines non conſuluit de ſuo apoſtolatu.* (g) *Paulus* (h) *Nec ab initio* (i) *Nec poſtea.* (k) *ne apoſtolos quidem.*

nihil suæ doctrinæ ab illis fuisse additum eodem de apostolis utens verbo, quo hic, vers. 16, de se usus est: quanquam sensu contrario, seu ei, de quo hic loquimur, correlato, atque ex adverso respondente. Hoc enim loco nostro συνανατιθεσθαι est conferre cum altero, ut aliquid ab eo discas: consilia cmm illo communicare, ac conferre: illo autem c. 2 loco significat, alterum aliquid adhuc docere, seu ejus doctrinæ aliquid adjicere.

Sed abivi in Arabiam, (*a*) prædicandi nimirum Christi causa: quasi dicat, non requisito aliorum ea de re judicio ac consilio, non requisitis eorum de religione sententiis, statim in Arabiam ivi, ut euangelium ibi prædicarem, utpote de divina voluntate sat certus, & doctrinam Christi divinitus jam plene edoctus. (*b*) Abivit autem Damasco, in qua urbe per breve aliquod tempus eum post suam ad Christi ecclesiam aggregationem commoratum fuisse necesse est. (*c*) Ideo etiam Lucas Act. 9, vers. 19 narrat, eum Damasci cum discipulis *dies aliquot* remansisse. Nam qui fieri alioquin posset, si per tempus aliquod non exiguum Damasci fuisset commoratus, & illic Christum, tantus illius quondam inimicus, summa animi contentione prædicasset; certam & constantem famam de ejus ad Christum conversione, Hierosolymam non fuisse perlatam? Testatur autem Lucas Act. 9. vers. 26 Paulum, cum primum Hierosolymam venisset (venire autem post suam conversionem, ante hunc adventum, de quo hoc in loco loquitur, non potuit; quandoquidem hic ipse Paulus accurate narrare & debuit & voluit itinera sua Hierosolymitana, præsertim vero id, quod post suam conversionem primum fuerat) ita adhuc fratribus ignotum fuisse, ut eum metuerent, & ejus congressum refugerent, necesseque haberet Barnabas eum ad apostolos deducere, & iis historiam conversionis ejus ad Christum recensere. Hinc enim constat, aut nullam, aut certe admodum incertam & perobscuram famam Hierosolymis de Pauli conversione fuisse: quod fieri non potuit, si Damasci, in urbe tam propinqua tamque celebri, diutius commoratus fuisset. Sed quia in Arabiam statim se contulit, illicque veluti in angulo quodam abditus, delitescere visus est; hinc factum est, ut conversionis ejus fama non percrebresceret, vigente præsertim illo tempore persecutione, & omnibus Hierosolyma diffugientibus, apostolis autem, qui soli Hierosolymis remanserant, proculdubio latitantibus, quandoquidem illi maxime petebantur Act: 8. 1: tali autem tempore literarum ac nunciorum commercia fere cessare solent. (*d*) Quomodo ergo, dicet aliquis, Lucas dicto capite 9 Act. vers. 23 narrat, Judæos Damascenos, postquam impleti essent multi dies, nempe post Pauli conversionem, conjurationem contra eum suscepisse, sic ut coacti fuerint discipuli eum noctu in sporta de muro demittere? quod periculum cum evasisset Paulus, videtur recta Hierosolymam contendisse. Addit enim statim Lucas vers. 26, *Adveniens autem Paulus Hierosolymam &c.* Hinc enim apparet, Paulum, & multos dies Damasci substitisse, & Damasco Hierosolymam recta contendisse. (*e*) Respondemus, Paulum, ut hoc in loco ipsemet testatur, ex Arabia reversum fuisse Damascum, in qua cum triennium exegisset, non injuria scribit Lucas, *post multos* demum *dies*, hoc est post tempus sat longum (dies enim apud Hebræos pro tempore poni notum est. Vide inter alia infinita Gen: 5. 4 & d. 6. 3. Matth: 2. 1: 3. 1) hanc conjurationem Damasci in Paulum fuisse factam. Nec enim necesse est, ut multos istos dies Paulus non alibi quam Damasci tereret; nec Lucas sui ipsius oblivisci potuit, qui paulo ante *aliquos* tantum *dies* Paulum Damasci cum discipulis commoratum fuisse scripsit. Hac autem conjuratione Judæorum Damasco ejectus, statim Hierosolymam venit, ut Petrum videret, quemadmodum hic ipse testatur.

Vers. 18. *Deinde post annos tres ascendi Hierosolymam.* (*f*) quasi dicat, cum per tantum temporis spatium euangelium jam in Arabia & Damasci docuissem, & documenta tanta apostolatus mei, & rerum divinarum cognitionis dedissem, tum demum Hierosolymam ascendi. Eo ipso ostendit, se Hierosolymam non profectum aliquid ab apostolis discendi causa. Tres autem illos annos non videtur computare a reditu suo in urbem Damascum, cum id res non videatur pati: sed a conversione sua ad Christum: quasi dicat, postea demum cum Damascum fuissem reversus, & tres jam anni a mea ad Christum conversione effluxissent, Hierosolymam sum profectus.

Visere Petrum, ἱστορῆσαι. (*g*) non ut ab eo aliquid discerem, aut de doctrina eum consulerem, sed ut illum inviserem, notitiam cum tanto apostolo contraherem. quid enim magis decuit tantos Christi ministros, quam ut dextras jungerent, & mutuam inter se contraherent notitiam?

Et mansi apud eum dies quindecim. (*h*) Exiguum sane tempus, intra quod certe Paulus doctrinam suam, tam uberem, tam multiplicem, tam profundam ac reconditam, ab homine discere non potuisset, ut tam repente, non divino spiritu collustratus, (ut isti pseudodidascali necesse habebant dicere) sed humanis tantum præsidiis, ac proprio ingenio innixus gentium doctor ac magister prodiret.

Vers. 19. *Alium autem apostolorum non vidi, nisi Iacobum fratrem Domini.* (*i*) Hoc addit, ne quis forte diceret, Paulum, etiamsi a Petro non esset eruditus, ab alio tamen aliquo apostolorum fuisse institutum. Id vero adeo a veritate abesse Paulus ait, ut cæteros apostolos ne vidisse quidem se dicat, præter Jacobum, nedum ut aliquid ab iis didicerit. De Jacobo autem idem intelligi vult Paulus, quod de Petro dixerat. (*k*) *Putant* quidam, hunc Jacobum Domini fratrem, non fuisse unum ex dodecim illis seu summis apostolis, quem tamen inter apostolos hic a Paulo computari ideo dicunt, quod ad summos illos proxime accederet. Alii vero contra sentiunt, & existimant, hunc Jacobum esse Jacobum illum minorem, & ideo fratrem Domini appellari, quod ex sorore matris Domini natus esset. Confer inter se Matth. 13. 55. Marc. 15. 40. Joh. 19. 25. Posterius est valde credibile, propter nomen apostolorum, quod hic duodecim apostolos omnino significare videtur. Jacobus autem illis accensetur. Non vidit autem

(*a*) *Ivit in Arabiam.* (*b*) *Damasci non diu commoratus.* (*c*) *Locus Act. 9. 19, 26, & seqq. illustratus.* (*d*) *Locus Act: 9. 23 cum hoc conciliatus.* (*e*) *Paulus bis Damasci fuit antequam Hierosolymam rediret.*

(*f*) *Quando primum redierit Hierosolymam.* (*g*) *Quem in finem.* (*h*) *Quamdiu ibi manserit.* (*i*) *Quem apostolorum ibi viderit.* (*k*) *Jacobus frater Domini quis?*

alium

alium apoſtolorum, eo nimirum tempore. Nam infra cap. 2. 9 meminit etiam Johannis cum quo dextram junxit, ſed multis annis poſt. Vide quædam ad hunc locum pertinentia ſup. verſ. 12.

Verſ. 20. *Quæ vero ſcribo.* (*a*) Juramento id, quod hactenus ſcripſit, confirmat apoſtolus, utpote rem maximi momenti, & ad ea, quibus illius auctoritas impeti ſoleret, refellenda plurimum facientem, adeoque dignam, ut Deus teſtis advocetur.

Ecce coram Deo ſcilicet ſcribo, vel affirmo: quaſi dicat Deum, qui omnium actionum noſtrarum eſt inſpector & arbiter, teſtem dictorum adhibeo, &, ſi mentior, vindicem, utpote ſupremum omnium judicem, advoco. (*b*) Videmus in rebus magni momenti jurare licere, cum id neceſſitas quædam exigit.

Verſ. 21. *Deinde veni in regiones Syriæ & Ciliciæ.* (*c*) Hoc poſterius teſtatur etiam Lucas, qui ſcribit Act. 9. 30, Paulum Hieroſolyma dimiſſum fuiſſe Tarſum, quæ urbs eſt Ciliciæ, ut & ipſe Paulus teſtatur Act. 21. 39 &c. 22. 3. Ideo etiam cap. xi verſ. 25 dicitur Barnabas profectus fuiſſe Tarſum, ut quæreret Paulum, eumque ibi inveniſſe.

Verſ. 22. *Eram autem ignotus facie eccleſiis Judææ.* (*d*) Hoc ideo narrare videtur, ut appareat, eum non diu in Judæa commoratum, ac proinde nec cum apoſtolis, qui tum temporis in Judæa adhuc hærebant, aut aliis Judaicarum eccleſiarum doctoribus, ut ab iis inſtrui & doceri poſſet, converſatum fuiſſe.

Quæ ſunt in Chriſto. Ad diſtinctionem Chriſtianarum eccleſiarum, ab eccleſiis ſeu ſynagogis Moſaicis, hæc verba addidit. Hinc autem aliquo modo videre poſſumus, quid ſignificet hæc phraſis, *eſſe in Chriſto*: (*e*) nempe Chriſtianum eſſe, Chriſti inſtituta ac diſciplinam amplecti & tenere.

Verſ. 23. *Tantum audiverant.* Audientes erant, ſeu audiebant. Hebraiſmus ſimul & Græciſmus.

Quod qui per perſequebatur nos quondam. Iterum hoc inculcat, (*f*) ut hujus rei memores cogitarent, Paulum, tantum Moſaicæ diſciplinæ patronum, non temere patrocinium ejus abjeciſſe.

Nunc evangelizat fidem. (*g*) Non tantum audierant, me Chriſti diſcipulum fuiſſe factum, ſed etiam Chriſti præconem. Fides pro doctrina de fide ſumenda videtur, ut inf. c. 3. 2, 5, 23, 25.

Quam vaſtabat id eſt, perditum & everſum ibat. Everſum autem ibat fidem, ſeu fidei doctrinam, quatenus ejus profeſſores omnibus modis ab ea abducere conabatur, eos vero, qui eam deſerere nollent, occidendos curabat.

Verſ. 24. *Et glorificarunt in me Deum,* (*h*) ut pote eum, qui hæc omnia effecerat, per quæ omnes eccleſiæ mirum in modum recreatæ & ſingulari lætitia affectæ fuerunt. *In me*, id eſt, occaſione mei, ſeu propter me. *In* enim Hebræis omne cauſarum genus denotat.

(*a*) *Iuramento dicta confirmat.* (*b*) *Quando jurare liceat.* (*c*) *Paulus in Ciliciam profectus.* (*d*) *eccleſiis in Judæa adhuc facie ignotus.* (*e*) In Chriſto eſſe. (*f*) *Paulus ex perſecutore Chriſti præco.* (*g*) *Fides pro doctrina de fide.* (*h*) *Pro eo gratias egerunt eccleſiæ in Judæa.*

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus duæ ſunt partes. In priori pergit auctoritatem ſuam, doctrinæque ſuæ aſſerere uſque ad verſ. 15. *In poſteriori, quam ita cum priori connectit, ut propemodum eadem eſſe videatur, ad principalem tractationem accedit.* (*a*) *Prioris partis iterum duo ſunt membra. In quorum uno oſtendit uſque ad verſ.* 11, *in ſolenni illo Hieroſolymitano conventu, in quo de ceremoniis legis nominatim fuit actum, nihil fuiſſe ſuæ doctrinæ ab apoſtolis additum, nec quidquam factum, quod eam ulla ex parte convelleret, aut mancam eſſe oſtenderet: ſed potius munus doctrinamque ſuam penitus fuiſſe approbatam. In altero docet a verſ.* 11 *uſq; ad* 15, *ſe potius Petrum Antiochiæ in re huc maxime ſpectante reprehendiſſe, & lapſum ipſius oſtendiſſe.*

(*a*) *Partes capitis.* (*b*) *Prioris partis membra.*

Verſ. 1. *Poſtea per quatuordecim annos rurſus aſcendi Hieroſolymam cum Barnaba.* (*b*) Mirum alicui videri poſſet, Paulum omittere profectionem illam Hieroſolymitanam, cum una cum Barnaba, eleemoſynas ſeu famis ſubſidium eo deferret: cujus meminit Lucas cap. xi. Act. v. ult. & c. 12. v. ult. Ex quo poſteriori loco apparet, hanc profectionem peractam fuiſſe, antequam Paulus cum Barnaba Antiochia, ſpiritus S. juſſu, ad euangelium gentibus annunciandum exiviſſet. Hoc autem iter Pauli Hieroſolymitanum, poſt illum Antiochia diſceſſum, & poſt annunciatum gentibus euangelium, ut ex ſeq. v. hujus c. apparet, contigit. Quare dicendum videtur, Paulum profectionis iſtius non meminiſſe, quia ad præſens ipſius inſtitutum non pertineat, qui hoc in loco, alio jam fine profectionis ſuæ Hieroſolymitanæ meminit, quam antea meminerat. (*c*) Prius enim ideo ejus meminerat, ne quis putaret, eum ſimul atque ad Chriſtum converſus fuit, vel ſaltem paulo poſt, Hieroſolymam fuiſſe profectum, ut illic doctrinam euangelii ab apoſtolis perdiſceret; id quod hucuſque ſatis docuerat, factum minime fuiſſe. Itaque non erat amplius neceſſe, ut omnia ſua itinera Hieroſolymam ſuſcepta, ex ordine nobis recenſeret: utpote cum jam conſtet, apoſtolum, quotieſcunque tandem poſt primum illud iter eo fuerit profectus, non diſcendi euangelii cauſa, quod jam probe noveret, & variis in locis prædicaverat; ſed alias aliquas ob cauſas fuiſſe profectum; quod vel inprimis de hoc itinere dici poteſt, cum eleemoſynas deferret. Nunc (*d*) autem eum in finem iter quoddam peculiare Hieroſolymam ſuſceptum commemorat, ut oſtendat, eos apoſtolos, quorum auctoritas ſibi opponeretur, doctrinam eam, quam apud gentes extraneas, atque adeo etiam apud Galatas prædicarat, penitus approbaſſe, nec quidquam in ea immutandum, eive addendum cenſuiſſe, imo ſe & Barnabam pro gentium apoſtolis agnoviſſe: quam ad rem nihil pertinebat iter illud eleemoſynarum deferendarum ſuſceptum.

Per quatuordecim annos. Id eſt, exactis quatuordecim

(*c*) *Cur omiſſum iter de quo Act.* xi. & 12. (*d*) *Alia conſilio antea Paulus itineris Hieroſolymit. meminit;* (*e*) *alio nunc.*

annis. Sic *per dies*, Marc: 2. 1, est, exactis aliquot diebus: qua de re monent interpretes. (*a*) An hi anni a conversione Pauli computandi sint, an vero a priori illa profectione Hierosolymitana, non satis constat, nec in eo, quod ad institutum nostrum attinet, multum est situm: firmiores tamen illorum rationes esse videntur, qui annos istos a Pauli conversione numerandos putant.

Assumens eo Titum. (*b*) Ideo Titi meminit, quia postea narraturus est, eum ad circumcisionem non fuisse auctoritate apostolorum adactum. (*c*) Videtur autem omnino hoc iter idem esse cum illo cujus meminit Lucas Act: 15, cum Paulus & Barnabas Hierosolymam jussi sunt proficisci, ut quæstio de observatione legalium ceremoniarum definiretur. (*d*) Nam ea, quæ hic narrat Paulus, valde illi tempori conveniunt: quod apostolus euangelium a se inter gentes prædicatum exposuerit; quod circumcisio non fuerit judicata gentibus necessaria; quod eam urgentibus fortiter restiterit; quod a cæteris apostolis pro collega agnitus fuerit, eorumque voluntate ac consensu provinciam gentibus euangelium prædicandi, etiam in posterum sibi admistrandam sumserit. (*e*) Nam quod decretum concilii illius non recitat, hoc ideo facere poterat, quia omnibus notum erat.

(*f*) Hanc sententiam id confirmat, quod non videtur fieri potuisse, ut apostolus hujus itineris oblivisceretur, cujus occasione ea Hierosolymis sunt gesta, quæ maxime ad conciliandam doctrinæ Paulinæ auctoritatem, & pseudodidascalos istos coarguendos spectant, si post hoc iter epistolam istam scripsit. Atqui apparet hanc epistolam post illud iter scriptam fuisse. qua de re supra jam occupavimus dicere cap: 1. vers. 2.

Vers. 2. Nam quod statim dicit, se *secundum revelationem*, (*g*) id est, revelatione, seu oraculo divino admonitum Hierosolymam ascendisse, id non impedit, quominus etiam ecclesiæ decreto ac voluntate, ut Lucas scribit, idem fecerit. (*h*) Neque enim hæc inter se pugnant; estque credibile, Paulum, cum ab ecclesia decretum jam esset, ut Hierosolymam iret, oraculo fuisse admonitum, ut id, quod ecclesia censuisset, omnino faceret.

Et exposui ipsis. (*i*) Pronomen *ipsis* sine antecedente, ad quod referatur, Hebræorum more: quanquam quodnam illud antecedens sit, ex ipso loco, ad quem profectum se dixerat apostolus, satis intelligi potest. Intelliguntur enim Christiani Hierosolymitani, quorum (*k*) mentio tacite continetur nomine Hierosolymorum paulo ante commemorato.

Euangelium quod prædico in gentibus, id est, inter gentes, ut supra cap: 1. 16. Ejus summa erat, homines fide in Christum, sine operibus legis justificari, adeoque nec observatione legalium ceremoniarum iis esse opus.

(*l*) *Seorsim autem iis qui videntur* vel *videbantur*, τοῖς δοκοῦσι. Non est necesse, eum prius omnibus, deinde demum præcipuis in ecclesia Hierosolymitana viris euangelium suum exposuisse: sed contra potius potius consentaneum est, eum anteqnam tota ecclesia conveniret, cum primoribus ea de re egisse. Nam ut alia prætermittamus hujus rei indicia, testatur Lucas Act. 15, post orationem Pauli & Barnabæ, qua res à se inter gentes gestas coram universa multitudine recensuerunt, Jacobum statim sententiam dixisse, in quam ab universa Ecclesia sit itum, & decretum factum, atque ad gentes perscriptum. quo facto, præposterum fuisset, senioribus demum accurratiorem doctrinæ suæ reddere rationem. Apparet igitur, cum præcipuis in ecclesia viris primo egisse Paulum, ut fere fieri solet, & deinde, re cum illis communicata, toti ecclesiæ exposuisse. Nec obstat, quod hic posteriori loco primores commemorat. ideo enim id facere potuit, quia prius id, quod generalius est, exprimere voluerit, quam id quod speciale, nulla temporis habita ratione. Quod si quis tamen contrarium urgeat, non admodum cum eo pugnabimus. Exposuit autem doctrinam suam nominatim τοῖς δοκοῦσι, utpote quibus eam exponere maxime intererat, quique de ea optime judicare poterant, & sententiam ferre debebant.

Οἱ δοκοῦντες autem Græcis dicuntur ii, qui in pretio & æstimatione sunt, qui in magna sunt apud homines opinione: qualis inter Christianos erat Petrus, Jacobus, Johannes, & si qui præterea tunc Hierosolymis erant viri præcipui. Idem explicatius dicitur vers. 6: *qui videntur*, vel *videbantur esse aliquid*; & vers. 9 *esse columnæ*.

Ne forte in vanum currerem aut cucurrissem. (*n*) Finalem causam expositionis istius notat. Non quod apostolus dubitarit de certitudine suæ doctrinæ, quasi ex τῶν δοκούντων approbatione demum ejus certitudinem ac veritatem agniturus esset: quæ, ut vidimus, ab ipso Christo miraculose ei fuerat revelata, & tot ubique miraculis per eum ipsum confirmata: sed perinde est ac si dixisset; Ne forte, si id facere negligerem, labores mei in euangelio prædicando in irritum caderent, adversariis subinde obstrepentibus, aliter ea de re apostolorum præcipuos sentire ac docere, atque hac ratione fidem eorum, qui per meam prædicationem crediderant, subvertentibus.

Vers. 3. *Sed neque Titus.* (*o*) Docet, quis fuerit exitus istius expositionis, nempe is, quod ne Titus quidem, tantus in ecclesia vir, & apostoli adjutor, *qui mecum erat*, quasi dicat idque Hierqsolymis, in illo ipso conventu, (*p*) *coactus fuerit circumcidi*, *Græcus existens*, utpote non Judæus, sed Græcus natione, seu mavis gentilis. Non semel enim apud Paulum *Græcus*, per synecdochen speciei, pro ethnico ponitur, ut Rom. 1 vers. 16. & 2 vers. 9, 10; & hoc loco non tam id spectatur, quod is non alterius alicujus nationis quam Græcæ fuerit, quam quod non fuerit Judaicæ.

coactus fuit circumcidi, hoc est, ab apostolis non est jussus circumcidi. Ex quo apparet, illos judicasse, circumcisionem, ac proinde ne cæteras quidem legales cæremonias ad salutem esse necessarias, nec gentibus imponendas.

Vers. 4. Διὰ δὲ τοὺς παρεισάκτους. Δὲ videtur positum pro δὴ, vel δῆτα, ut notant interpretes, id est, *nempe*

(*a*) *Tempus hujus itineris.* (*b*) *Titi cur meminerit?* (*c*) *Iter hoc illud est, de quo Act: 15.* (*d*) *Ratio 1.* (*e*) *Prolepsis.* (*f*) *Ratio 2.* (*g*) *Divino jussu Hierosolymam ivit.* (*h*) *Conciliatio hujus loci cum Act. 15. 2, 3.* (*i*) *Relativum sine antecedente.* (*k*) *Fratribus Hieros: exposuit Paulus euangelium suum.* (*l*) *privatim præcipuis.*

(*m*) Οἱ δοκοῦντες. (*n*) *Cur Paulus exposuerit aliis suam doctrinam?* (*o*) *Eventus ejus expositionis.* (*p*) *Titus non coactus circumcidi.*

vel *idque.* quasi dicat, *idque propter subintroductos* seu *irreptitios falsos fratres*, qui si non fuissent, potuissemus aliis Titi circumcisione gratificari. Quod si placeat ex superioribus subaudire negationem, perinde erit, ac si dictum esset, μηδ' ὡς τοὺς &c. hoc est, ne quidem propter irreptitios fratres. quasi dicat, etiamsi quidam falsi fratres subingressi essent, qui, ut Titus circumcideretur, urgebant.

Dicuntur autem (*b*) παρείσακτοι, quod callide submissi essent, seu ab aliis subornati irrepsissent, in consessum nimirum istum & coronam apostolorum, aliorumque præcipuorum virorum, in qua Paulus doctrinam suam explicabat.

(*c*) ψευδαδέλφους seu falsos fratres vocat, propterea quod cum Christi nomen prætexerent, merum tamen Judaismum spirarent. Christiani erant nomine, re & animo Judæi.

Qui subingressi erant explorare libertatem nostram. (*d*) qui eo consilio sese una cum aliis in hunc nostrum consessum insinuaverant, ut instar exploratorum viderent, qua via libertas nostra posset expugnari, num quæ occasio sese offerret ad eam nobis extorquendam.

Quam habemus in Christo Iesu. id est, quam per Christi doctrinam & religionem adepti sumus.

Idque in eum finem fecerant, (*e*) *ut nos in servitutem redigerent*, id est, legem ceremonialem servandam, ac proinde universum Mosaicæ disciplinæ jugum nobis imponerent.

Nos, inquit: se quoque cum cæteris Christianis, etiam gentilibus, qualis erat Titus, hac in parte conjungens. Etiamsi enim legem ceremonialem observaret, non observabat tamen tanquam rem per se necessariam, sed tanquam liberam, ædificationis caussa. Liber ergo erat ab eo jugo, nec id sibi atque aliis, tanquam necessarium imponi volebat.

Vers. 5. *Quibus neque ad horam cessimus.* id est, ne ad punctum quidem temporis cessimus. quanam in re? τῇ ὑποταγῇ, ut scilicet iis morem gereremus, ac prodita libertate Christiana, nos illis subjiceremus, Titumve circumcidi pateremur. (*f*) Quod vero nihilominus postea Timotheum circumcidit, ut legitur Act. 16. 3, in eo sibi ipsi Paulus non fuit adversatus; sed, in re licet contraria, sibi egregie consensit, & libertate Christiana utrobique legitime est usus. (*g*) Libertatis enim ea est ratio, ut quidpiam vel facere, vel omittere pro arbitrio possis, ad neutrum autem omnino cogaris. (*h*) Legitimus autem ejus usus est, ut id quod liberum, seu natura sua medium atque adiaphorum est, ædificationis caussa, nunc facias, nunc omittas. (*i*) Iam vero Paulus Timotheum sponte, non coactus circumcidit, ne Judæos offenderet, sed potius una cum Timotheo aditum ad eos haberet: (*k*) ad Titum circumcidendum cogi noluit, eo præsertim loco ac tempore; ne ingens fidelibus, ex gentibus ad Christum conversis, quorum tunc maxime habenda erat ratio, scandalum præberet, ut ex sequentibus intelligetur. Quo aacedit, quod circumcisio Timothei ex Judæa matre nati, gentiles turbare minus poterat: magis Titi, quem utroque parente gentilem fuisse appareт, si urgentibus ceremobiarum patronis fuisset circumcisus.

Ut veritas euangelii permaneret apud vos. (*l*) id est, ut doctrinam euangelicam sinceram ac incorruptam, prout a me fuerat prædicata, constanter retineretis, nec eam admixtione disciplinæ Mosaicæ adulteratam obtrudi vobis pateremini. Id quod facile contigisset, si Paulus, ut obsequeretur istis falsis fratribus, Titum circumcidi permisisset. An non enim hinc pseudodidascali isti occasionem arripuissent dicendi, Hierosolymis ab apostolis fuisse judicatum, circumcisione, ac porro etiam reliquis legis ceremoniis opus esse ad consequendam salutem, contra quam Paulus doceret?

Veritas euangelii, (*m*) opponitur omni falsitati, depravationi, & rei a natura euangelii alienæ admixtioni. Verum enim dicitur id, quod sincerum est, & minime adulteratum ac corruptum.

Apud vos. (*n*) Galatas quidem solos, ad quos scribit, alloquitur; sed in illis omnes ejusdem generis homines, hoc est, qui ex gentibus prædicationi Paulinæ crediderant, intelligit. (*o*) Ex his apparet, non semper in rebus per se licitis gratificandum hominibus esse, nimirum quoties ex altera parte majus incommodum est metuendum: nec præsentium tantum, sed & absentium ea in parte habendam esse rationem.

Vers. 6. *Ab iis vero qui videntur esse aliquid.* Ostendit Paulus, quomodo sibi cum illis, qui auctoritate eminebant, & quibus communi opinione maxima dignitas tribuebatur, conveniat, ut eos sibi minime opponi, ac ne præponi quidem posse demonstret. (*q*) *esse aliquid* scilicet magnum, & præ cæteris eximium. Vide inf. cap: 6. 3. 1 Cor: 1. 28. & 3. 7: & 10. 19. Cum enim aliquem deprimimus, solemus dicere eum *nihil esse*: cum extollimus, interdum dicimus eum *esse aliquid.* Neque vero apostolus, cum dicit, qui *videntur* vel *videbantur* esse aliquid, aut esse columnæ, quemadmodum infra loquitur vers. 9, indicat, alios tantum eos pro talibus habere, se vero nequaquam. (*r*) Quos enim pro fundamentis ecclesiæ agnoscebat, licet Christo angulari lapidi innitentibus Matth. 16. 18. Eph 2. 20. Apoc. 21, 14, eos & pro viris habebat eximiis, & columnas merito dici posse norat. Sed tantum indicat, non eodem sensu, eodemve pacto, quo alii, atque inprimis adversarii sui hæc jactarent ac urgerent, ista se agnoscere, & apostolis illis tribuere. Ita enim ista accipiebant illi, ex quorum mente hæc dicuntur, quasi apostoli illi aliquid eaiam supra ipsum Paulum essent, ita ut Paulus præ illis prope nihili videretur faciendus.

Quales quondam fuerint. (*s*) His verbis, quæ in parentesi legi debent, tacitæ cuidam objectioni occurrere videtur apostolus. (*t*) Verisimile enim est, Pauli adversarios, ut eum deprimerent, Petri & aliorum apostolorum dignitatem eo nomine extulisse, quod aliquando cum Christo vixerint, ejus familiares ac contubernales fuerint, cum eo tempore Paulus esset pharisæus; quod euangelium prædicarint tum cum id a Paulo oppugnaretur. (*u*) His ergo verbis Pau-

(*a*) *Falsis fratribus gratificari Paulus noluit.* (*b*) Παρείσακτοι (*c*) *Falsi fratres.* (*d*) *Exploratores Christianæ libertatis.* (*e*) *Eorum scopus.* (*f*) *De Timothei circumcisione.* (*g*) *Libertatis ratio.* (*h*) *Legitimus ejus usus.* (*i*) *Timotheum cur Paulus circumciderit?* (*k*) *Cur Titum noluerit?*

(*l*) *Magna Christianorum gentilium bona.* (*m*) *Veritas euangelii.* (*n*) *In persona Galatarum de omnibus Christianis gentilibus loquitur Paulus.* (*o*) *Quando in adiaphoris non gratificandum aliis.* (*p*) *Consensus præcipuorum apostolorum cum Paulo.* (*q*) Esse aliquid. (*r*) *Apostolorum præstantia.* (*s*) *Prolepsis.* (*t*) *Petri & aliorum apostolorum dignitas quædam.* (*u*) *hic minime spectanda.*

lus oſtendit, hanc apoſtolorum præ ſe præſtantiam nihil ad rem facere; nec ſpectandum, quales olim vel apoſtoli, vel Paulus fuerit, ſed qualis nunc ſit.

Nihil mihi differt. (a) Hæc verba, pro duplici ratione, qua cum cæteris connecti poſſunt, duplicem habent ſenſum. Si enim conjungantur cum proxime præcedentibus, & una cum illis parentheſi includantur, ſenſus erit: Nihil mea refert, ſeu, mihi perinde eſt, qualeſcunque olim fuerint apoſtoli: nihil id ad rem facit: nec propterea mihi vel opponi, vel etiam præponi debent. Si vero ante ipſa parentheſis claudatur, ſic ut ad illa verba, *ab iis vero qui videntur eſſe aliquid*, referantur, & cum illis conjungantur, ſenſus erit: Nihil inter me & eos, qui videntur eſſe aliquid, intereſt, ſive ratione doctrinæ, ſive etiam ratione muneris mei, & functionis apoſtolicæ. Eadem nobis eſt doctrina, eadem auctoritas, qualeſcunque illi olim fuiſſe dicantur.

Perſonam Deus non accipit. (b) προσωπον, nunc perſonam, ſeu certum quempiam hominem, nunc hominis faciem ſignificat. (c) In hoc dicto, quemadmodum vox Hebræa huic reſpondens indicat, faciem hominis, id eſt, externas ejus qualitates, quæ nihil ad cauſæ meritum pertinent, deſignat. (d) Has Deus non accipere, id eſt non reſpicere, nullam earum rationem, utpote juſtiſſimus judex, habere dicitur. Itaque non mirum eſt, quod Paulus dicat, vel nihil ſe curare priſtinam apoſtolorum præ ſe dignitatem & præſtantiam; vel nullum inter ſe & illos propterea, ratione muneris ac dignitatis, diſcrimen ponendum eſſe; quandoquidem Deus qualitates iſtas, quæ nihil ad rei meritum, faciunt ſpectare non ſoleat.

Mihi enim οἱ δοκοῦντες. Si illa verba *nihil mihi differt* una cum proxime præcedentibus, in parentheſi legi debent, erit in præcedentibus Pauli verbis ἀνατεθειμένον, ſeu oratio præciſa, & imperfecta, quæ tamen, cum apoſtolus addit, *mihi enim οἱ δοκοῦντες* &c. ſatis aperte, mutata paſſiva conſtructione in activam, ſuppletur. Loco enim ejus, quod dicendum erat: Ab illis qui videntur eſſe aliquid, nihil mihi, ſeu doctrinæ meæ, fuit adjectum; dicit, Nam qui videbantur eſſe aliquid, nihil mihi adjecerunt. Hoc ſenſu admiſſo, (e) particula γὰρ *enim* poterit ſervire epanalepſi: quaſi dictum eſſet, *mihi inquam*, ut nonnulli interpretes verterunt: qui iidem annotarunt non abſimile (f) ἀνατεθειμένον extare Rom. 5. 12. nam in fine verſ. 14 ſententia ἀποδοσις annectitur, ſed alia conſtructione ac loquendi forma, quam ὁσπερ requireret.

Nihil addiderunt, (g) nihil ad doctrinam meam, tanquam adhuc inſufficientem & nondum plenam, adjecerunt. (h) Nec eſt quod quis dicat, apoſtolos in iſta ſynodo id adjeciſſe, *ut ſibi* gentes *caverent ab idolothytis, & ſanguine, & ſuffocato, & ſcortatione* Act. 15. 20, 29. (i) Nam ſcortatio quidem penitus eſt a Paulo multis locis expreſſe interdicta: (k) reliqua vero cum ſcandali tantum vitandi cauſa fuerint ab illa ſynodo prohibita; eadem a Paulo partim expreſſe, ut idolothyta; partim generalibus verbis fuerant interdicta 1 Cor. 8. 1, 7, & d. & 10. 20, & d. Siquidem ille tum in epiſtola ad Romanos, Rom. 14. 13. & d, tum in priori ad Corinthios 1 Cor. 10. 23, & d. cap xi. 1 generalem doctrinam tradit de ſcandalis evitandis; idque maxime habita ratione rerum, quas Judæi abominabantur; quo in numero erant præter idolothyta, ſanguis inprimis & ſuffocata.

Verſ. 7. *Sed contra.* Pendet oratio, & verſ. 9 demum illis verbis, *dextras mihi dederunt*, perficitur.

(l) Quaſi dicat, tantum abeſt, ut meam doctrinam ulla in re imperfectionis alicujus, & ut ita dicam, inſufficientiæ damnarint, ut etiam (m) *dextras* mihi & Barnabæ *ſocietatis* dederint; id eſt, dextras nobis eum in finem junxerint, ut teſtarentur, ſe me & Barnabam pro ſociis ac collegis in munere apoſtolico agnoſcere. quaſi dicat, dextras dederunt in ſignum ſocietatis ac mutuæ conjunctionis.

Videntes quod concreditus ſum. (n) Cauſas iſtius facti interſerit: quia ſcilicet videbant, commiſſum ac demandatum mihi eſſe a Deo & Chriſto, *euangelium præputii*, id eſt euangelii prædicationem & annunciationem inter præputiatos.

Quemadmodum Petrus circumciſionis. (o) Solum Petrum nominat, quia legationis ad circumciſos erat princeps, (p) & illo nominato cæteri ejuſdem muneris ſocii ſubintelliguntur. * Eminebat enim aliqua ratione inter cæteros apoſtolos Petrus, & illis in oratione præire ſolebat. Vixque aliter fieri ſolet, quam ut, cum plures eodem munere funguntur, unus aliquis inter cæteros emineat, & iis præeat. (q) Neque hinc protinus poteſtas aliqua ſuper reliquos apoſtolos Petro vindicatur, aut munus tale, quod aliis apoſtolis cum eo non fuerit commune; cum præſertim hoc loco de munere apoſtolico, ſeu euangelium prædicandi officio ſermo ſit, quod æque aliis competebat ac Petro, ut & res ipſa docet, & nemo diffitetur. (r) Tacite autem Paulus, dum ſe cum Petro componit, illi ſe exæquat, imo aliqua ratione præfert, dum legationis ad gentes, hoc eſt ad totum prope mundum, cui euangelium adhuc erat inauditum, principem ſe facit.

Verſ. 8. *Qui enim operatus eſt Petro.* (s) Hæc verba interſeruit, oſtendens, nemini id debere videri abſurdum aut arrogans, Petrum & alios apoſtolos id quod ſuperiori verſu de ſe dixerat, agnoviſſe, & ipſummet id ſibi tribuiſſe. Ex evidentibus enim effectis apparuiſſe, ita ſe rem habere.

Ενεργήσας Petro. (t) Ενεργεῖν hoc loco ſignificare videtur, vim virtutemque tribuere, efficaciam indere, ſeu efficacia ſua adeſſe alicui. Nonnulli exponunt, *operatus eſt in Petro*, id eſt per Petrum. quaſi ἐνεργεῖν vi præpoſitionis ἐν regat dativum, licet ſimplex ἐργεῖν non ſit in uſu, ſed ἐργάζομαι.

In apoſtolatum circumciſionis, (u) id eſt, ut eſſet apoſtolus & legatus ad circumciſos, ſeu Iudæos: abſtracta enim, *circumciſio* & *præputium*, (x) *pro concretis ponuntur, ut alibi ſæpe.*

Verſ. 9. *Et cognoſcentes gratiam datam mihi*, id eſt munus mihi demandatum, ut eſſem apoſtolus gentium: (y) quod *gratiam* vocat, quia ex gratia divina in ſe fuerat collatum. Vide hac de re Rom. 1. 5.

(a) Nexus ac ſenſus verborum. (b) Προσωπον (c) quid hic ſignificet? (d) Deus perſonam non accipit. (e) γὰρ ſervit epanalepſi. (f) ἀνατεθειμένον. (g) Apoſtoli cæteri Pauli doctrinæ nil addiderunt. (h) Objectio. (i) Reſponſio. (k) Idolothyta, ſanguis, ſuffocata quatenus prohibita.

(l) Societas inter apoſtolus ſancita. (m) Dextræ ſocietatis. (n) Paulo commiſſa euangelii prædicatio inter gentes. (o) Petro inter Iudæos. (p) Petri nomine cæteri etiam apoſtoli intelliguntur. * Petri præ cæteris dignitas. (q) Petri in alios apoſtolos poteſtas nulla. (r) Paulus Petro ſe æquat eique aliqua ratione præfert. (s) Documentum apoſtolatus Petri & Pauli. (t) Ενεργεῖν. (u) Circumciſio pro circumciſis. (x) Præputium pro præputiatis Rom. 2. 26. 27. 3. 30. 4. 9. (y) Gratia Paulo data pro apoſtolatu.

Qui

Qui videntur, vel *videbantur columnæ esse*, hoc est, viri in [a] ecclesia præcipui, quibus religio ac respublica Christiana maxime niti videretur.

Societatis, ut nos in gentes, εἰς τὰ ἔθνη. [b] Hæc societas hac conditione fuit inita, ut ego & Barnabas *in gentes*, scilicet iremus, vel *ad gentes* legatione fungeremur, illi vero ad circumcisos.

Vers. 10. *Tantum, pauperum* &c. [c] Hoc *tantum* addiderunt vel monuerunt, quod ad doctrinam nihil pertinet, sed ad charitatem communem; ut pauperum, nempe in Judæa vel Hierosolymis degentium, essemus memores, vide Rom. 15 25 & deinceps: ut gentes, quæ spiritualibus Judæorum bonis ditatæ erant, carnalia sua bona vicissim, quantum opus erat, cum illis communicarent. Ex quo apparet, circumcisionem legalesque ceremonias, haudquaquam fuisse judicatas gentibus extraneis necessarias: alioquin earum potissimum me ac Barnabam meminisse voluissent, non vero pauperum *tantum* in Judæa fratrum curam demandassent.

Meminissemus, hoc est, [d] eorum curam susciperemus, ac rationem eorum inter fratres ex gentibus haberemus, eleemosynam pro illis colligendo, sic non semel in sac. lit. ponitur *meminisse* Psal. 8. 5. xxv. 7. cvi. 4. Luc. 23. 42. Hebr. 13. 3, ut & in vulgari sermone: & contra, *oblivisci* [e] pro negligere.

Quod & studui idipsum facere. Non fefellimus datam fidem, sed quemadmodum me pauperum memorem fore recepi, [f] ita negotium hoc summa cum diligentia ac fide curavi, qua de re in epistola utraque ad Corinth. sed maxime posteriori, & notato loco ad Rom: legere est. [g] Hinc autem apparet, epistolam hanc fuisse scriptam post secundum Pauli iter ad gentes, ut superius jam monuimus cap. 1 vers. 2. Voces *id ipsum* Hebr. more redundant.

Vers. 11. *Quando vero Petrus.* [h] Incipit hic alterum membrum prioris partis hujus capitis, in quo narrat, quomodo ipse Petrum reprehenderit. [i] Ostenderat enim superius, nulla in re se a Petro & aliis fuisse reprehensum, cum venisset Hierosolymam: [k] nunc contra ostendit, se Petrum reprehendisse, cum is venisset Antiochiam: idque ea in re, quæ ad hanc materiam spectat, & ad confirmandam Pauli doctrinam vehementer pertinet.

Secundum faciem κατὰ πρόσωπον, [l] in os ei *restiti*, id est coram atque aperte cum eo egi, & factum ejus reprehendi: non vero clam ipsove absente, coram aliis factum ipsius notavi, quemadmodum illi facere solent, qui causæ suæ non satis fidunt, & auctoritatem ejus, quem reprehendere volunt, verentur. quasi dicat, [m] non veritus sum ejus auctoritatem, nec quicquam de reprehensionis illius æquitate dubitavi; non ausurus id facere, præsertim coram omnibus, (id enim paulo post vers. 14 additur) si scivissem, Petrum aliter de tota hac conversia sentire, eumque una cum cæteris apostolis aliter in synodo Hierosolymitana judicasse. Certe etiamsi mihi ejus factum displicuisset, non ausus fuissem eum in os, atque ita aperte reprehendere, utpote nihil profecturus, imo deteriorem potius causam meam redditurus, & in reprehensionem gravem ipsemet incursurus.

Quia condemnatus erat. Ita enim sonat Græcum κατεγνωσμένος, pro quo Vulgata sententiam sequuta habet *reprehensibilis*; Recentiores quidam *condemnandus*. Hebræorum enim more, participia passiva præsentis aut præteriti temporis, pro nominibus verbalibus sumi solent, [n] quæ nos per participia futuri temporis nonnunquam efferimus: 2 Petr. 2. 4 τετηρημένους, *custoditi*, pro custodiendi: ἁγιαζόμενοι, *ii qui sanctificantur*, pro sanctificandis Hebr. 2. 10: & 10. 14. Sic σῳζόμενοι, *qui servantur*, pro servandis, ἀπολλύμενοι, *qui pereunt*, pro perdendis, aut perire dignis 1 Cor. 1. 18. 2 Cor. 2. 15. *Condemnatus* ergo dici videtur, quia damnandus seu reprehendendus, vel potius damnari dignus seu reprehensibilis esset: [o] *damnare* enim hoc loco non aliud significat, quam reprehendere. Nam in omni reprehensione sententia quædam adversus alterum fertur, quod Græcis est κατακρίνειν. Quod si velis participium præteritum omnino vim suam retinere, ita ut significetur, Petrum jam ante ab aliis fuisse notatum ac reprehensum, non multum pugnabimus.

Vers. 12. *A Jacobo.* Ita loquitur, vel quia à Jacobo essent missi, vel simpliciter, quia ex ecclesia Hierosolymitana, cui præerat Jacobus, venissent. *Cum gentibus simul edebat.* [p] id est cum fratribus gentilibus, qui ceremonias legales & ciborum delectum non observabant. [q] Judæi illicitum sibi putabant cibum capere cum gentilibus, ne forte immundi quidpiam gustarent, & sese aliqua ratione polluerent Act. 10. 28. xi. 3.

[r] *Subducebat & separabat seipsum*, id est, convictum cum gentilibus fratribus refugiebat, ita agebat, ac si legalium ceremoniarum & ciborum delectus rigidus observator esset.

Metuens eos, qui ex circumcisione. [s] id est eos qui ex circumcisorum seu Judæorum numero erant. Causa hujus facti impulsiva, quia metuebat Judæos, qui a Jacobo venerant, utpote qui legalium ceremoniarum acres adhuc defensores & observatores erant. [t] Metuebat autem eorum offensam, ac reprehensionem, ne scilicet ipsorum animos a se atque ab ipsa euangelii doctrina alienaret, & legis desertor audiret, ac proinde ejus auctoritas, in qua plurimum erat situm, evilescerct. [u] Consilium ipsius per se malum nequaquam fuit, sed non satis providum, & cum quodam neglectu salutis & ædificationis fratrum ex gentibus extraneis collectorum, inter quos versabatur, quique longe plures erant, conjunctum, qua de re paulo post plura. [x] Ex hoc autem loco apparet, Judæos Christianos ex illa synodo Hierosolymitana, de qua supra dictum, & sermonibus apostolorum in ea habitis, nondum intellexisse, se quoque ceremoniis legalibus non amplius obstringi: sed tantum (licet ne hoc quidem omnes crediderint) gentes, quibus lex Mosis lata non fuerit, iis non teneri. Nam hac quoque de re ibi revera tantum fuerat actum, non vero de Judæis, ut ex loco satis constat. Quamquam ibi Petrus, dum

[a] *Petrus, Jacobus, & Johannes columnæ.* [b] *Societas inter apostolos qualis.* [c] *Pauperum tantum Hierosol: cura Paulo demandata.* [d] *Meminisse pro curare.* [e] *Oblivisci pro negligere.* [f] *Paulus pro Christianis Hier: eleemosynam collegit 1 Cor. 16. 1, & deinceps 2 Cor. cap. 8. & 9.* [g] *Quando hæc epistola scripta?* [h] *2 membrum primæ partis capitis.* [i] *Ejus summa.* [k] *Paulus Petrum reprehendit in re huc pertinente:* [l] *Idque coram & aperte.* [m] *Æquitas reprehensionis animum ei addidit.*

[n] *Participia præterita aut præsentia pro futuris.* [o] *Damnari pro reprehendere.* [p] *Petrus cum gentilibus edit.* [q] *Cum iis edere Judæis illicitum.* [r] *Ab iis se subduxit Petrus.* [s] *ne Judæos offenderet.* [t] *Cur eos offendere metuerit.* [u] *Factum ejus quatenus reprehensibile.* [x] *Judæi Christiani etiam post Synodum Hier: lege se teneri putarunt.*

oſtendit, gentibus jugum legale imponi non debere Actor. 15. 10,11, iis utitur rationibus, quæ non magis in gentibus, quam in Judæis valent, (a) nec minus hos, quam illos lege Moſaica ſolutos oſtendunt: & res ipſa docet, eandem utrique populo viam per Chriſtum ad ſalutem fuiſſe propoſitam; nec meliorem hac in parte gentilium, quam Judæorum, quibus Chriſti gratia, promiſſis divinis peculiariter fuerat adſtricta, conditionem eſſe debuiſſe. Fuiſſet autem longe melior, ſi Judæis lex Moſaica fuiſſet ad ſalutem obſervatu neceſſaria, gentibus non item; & ſic illis vel ob unius ex præceptis ceremonialibus, quorum tantus erat numerus, neglectum, pereundum fuiſſet, his non item. Verum, ut diximus, id a Judæis nondum fuit animadverſum, quemadmodum etiam ex ſermone Jacobi ad Paulum Actor. 21. 20,21,24,25 ſatis intelligitur. Quare cum Petrus natione Judæus eſſet offendiſſet eos, qui Hieroſolymis venerant, Judæos, ſi ceremonias Judaicas eum non obſervare, ac cum gentibus convivere vidiſſent.

Verſ. 13. *Et una cum ipſo ſimulabant & reliqui Judæi.* (b) nempe qui jam antea degebant Antiochiæ, & ut apparet, ſolebant cum gentilibus Chriſtianis converſari, ac convictu eorum uti: non ii, qui a Jacobo venerant. Hi enim cum crederent, a convictu gentilium ſibi omnino abſtinendum, eſſentque ii, quorum infirmitati conſulebat Petrus, non poterant dici *ſimulare* cum Petro, & ejus exemplum, utut aliter de ceremoniis judicarent, ſequi: ſed de illis id recte aſſeritur, quaſi dicat. Non tantum Petrus ſimulavit, id eſt, præ ſe tulit, ſe legem ceremonialem omnino obſervare, obſervatuque neceſſariam judicare; non verbis quidem, ſed factis, (aliud enim eſt mendacium, aliud ſimulatio:) ſed ejus exemplum ſecuti ſunt & cæteri Judæi, antehac cum gentibus convivere ſoliti, eademque cum ipſo ſimulatione ſunt uſi, adeo ut etiam Barnabas una cum illis ſimularit.

Ita enim ait apoſtolus: (c) *adeo ut etiam Barnabas ſimul abduceretur illorum ſimulatione.* Hæc eorum ſimulatio ſeu hypocriſis fuit veluti torrens quidam, qui Barnabam una abduxit, ut idem exemplum ſequeretur; (d) Barnabam illum, qui mecum gentes peragraverat, & eas ſine obſervatione legis ceremonialis ſalutem adepturas docuerat, qui vel maxime gentes in hac veritate confirmare, non vero ſuo exemplo labefactare debebat.

Verſ. 14. *Sed cum vidi.* Quaſi dicat: (e) Illi quidèm ita ſe geſſerunt: ſed ego cum viderem &c. Ad reprehenſionem facti acceſſurus, primum oſtendit, quale id fuerit, ſeu quidnam in eo fuerit a Petro & aliis peccatum, & quam merito illud reprehenderit, cum ait, *quod non recto pede incederent ad veritatem euangelii*, quod non ita ſe gererent, quemadmodum ſinceræ atque incorruptæ euangelii doctrinæ congruebat; quod a recto itinere, quod veritas euangelica monſtrabat, deflecterent, & inter legem & euangelium quodammodo claudicarent.

Particula πρὸς *ad*, convenientiam rei unius cum altera denotat, & ponitur pro κατὰ, ut 2 Cor. 5. 10. Reprehendit ergo Paulus hoc factum propterea, quod valde obſtare poterat & obſtabat veritati euangelicæ. Nam dum nimium Petrus Judæis obſequitur, libertatem & veritatem euangelicam in diſcrimen adducit. Satius autem erat Judæos offendere, quam libertatem euangelicam prodere, & gentibus de doctrina, quam hactenus didicerant, dubitandi occaſionem præbere. (g) Majus enim ſcandalum ſemper magis vitandum eſt, quam minus. (h) Adde quod omnino æquum erat, ut tandem etiam aliquando liberius, Petrus & alii Judaicæ gentis apoſtoli agerent, & ſenſim Judæis ad veritatem euangelicam hac in parte præirent: præſertim cum jam antea, ipſis Hieroſolymis, ubi maxime metuenda erat offenſio, a Petro ipſo ac Jacobo ſatis oſtenſum eſſet Actor. 15 cerèmonias illas ad ſalutem non eſſe neceſſarias. (i) Volebat enim Chriſtus ceremonias iſtas legales aboleri, 1 quo uterque populus, tum gentilis, tum Judaicus, coaleſcere poſſet; quod fieri plene non poterat, quamdiu illæ vigerent. 2 Volebat etiam eam ob cauſam abrogari leges ceremoniales, quia quamdiu illæ robur ſuum habere cenſentur, legem Moſaicam, ac vetus illud fœdus antiquatum eſſe, intelligi vix ac ne vix quidem poteſt. (k) Hoc autem non recte intellecto, beneficium per Chriſtum in nos collatum, & novi fœderis ratio, ſeu modus juſtificationem adipiſcendi per fidem, recte percipi non poteſt, ut ex hac epiſtola intelligi poterit. (l) 3 Ut taceam, ubi nimium ceremoniarum, ibi plus fere eſſe ſuperſtitionis, quam veræ ſolidæque religionis. Quare cæteri apoſtoli veluti ſuppetias ferre Paulo, qui ea in re potiſſimum laborabat, debebant, & hoc ſaltem facere, ne a gentilium fratrum convictu & converſatione abſtinerent, (m) præſertim cum id Petrus & ante defenderit, & ſemper defendere potuerit. Quæ enim cauſæ erant, ut una cum Cornelio cibum caperet; eædem etiam erant, ut cum Antiochenis (qui etiam ſpiritum ſanctum, ut Cornelius cum ſuis, acceperant) eum capere jure poſſet, vide Actor. xi. 3,17. (n) Debuit igitur Petrus, vel omnino perſiſtere in converſatione & convictu cum fratribus gentilibus, quicquid tandem Judaici fratres dicerent: vel ſaltem prius admonere fratres gentiles, velle ſe Judæorum infirmitati aliquid tribuere: quare ne turbentur, ſi ab ipſorum convictu ad tempus abſtineat: non id ſe facere, quod ad ſalutem ceremonias credat neceſſarias: ſed quod Judæi illi adhuc ita ſint perſuaſi. Sed Petrus, ut apparet, id facere neglexit, & contrarium ſtrenue ſimulavit.

Dixi Petro coram omnibus. Coram omnibus id fecit, quia omnium intererat id ſcire. (o) Fratrum quidem gentilium, turbarentur Petri facto, & errandi occaſionem inde ſumerent: Judæorum autem, ne ejus exemplum amplius ſequerentur.

Si tu, Judæus exiſtens, ſeu, *cum Judæus ſis*, (p) *gentiliter vivis*, hoc eſt ſoles more gentium ceremonias legis, delectumque ciborum negligere; conſueviſti id, quando cum gentilibus verſaris, facere; *quid gentes cogis Judaizare?* Gentes, inquit, quibus lex Moſaica data non eſt, nec ceremoniæ illæ a Deo impoſitæ, ad ceremonias illas, ac nominatim ad delectum ciborum

(a) *Judæi lege ſoluti.* (b) *Simulationem Petri ſecuti Judæi.* (c) *Etiam Barnabas.* (d) *Quem minime decuit.* (e) *Vitium ejus facti.* (f) Πρὸς pro κατὰ.

(g) *Rationes, ob quas recte reprehenſus Petrus.* (h) *Majus ſcandalum magis vitandum.* (i) *Libertas euangelica Judæis ſenſim patefacienda.* (k) *Cauſſa abrogatarum ceremoniarum Moſaicarum.* (l) V. *Fœderis abrogatio cognitu utiliſſima.* (m) *Ceremoniarum multitudo aliquatenus noxia.* (n) *Convictus cum gentibus a Petro defenſus.* (o) *Quomodo ſcandalum ei evitandum.* (p) *Cur coram omnibus reprehenſus Petrus.* (q) *Gentiliter vivere.*

Iudaico-

Judaico more obſervandum cogis, id eſt [a] facto hoc tuo moves atque impellis, & neceſſitatem quandam id faciendi iis imponis. [b] Cogere enim dicuntur, qui ad aliquid faciendum vehementer impellunt, atque urgent, ut infra cap. 6. 12. Luc. 14. 23. Actor. 16. 15. 2 Cor. 12. 11. Tanta autem erat Petri auctoritas, ut quicquid ageret, præſcribere atque imponere cæteris videretur, præſertim cum non tantum cæteri Judæi, ſed & Barnabas eum ſequeretur. Neque vero omnes ſcire poterant, eum ſimulare, poterant credere, eum religione prohiberi: antea nimio quodam in gentiles fratres amore, ac humanitate aliquantum exorbitaſſe: nunc errorem corrigere. Quocirca cum hoc ejus factum magnas turbas dare poſſet, & multorum conſcientias turbare, & euangelicæ libertati plurimum obeſſe, jure illi coram omnibus perſonam, quam aſſumſerat, Paulus detraxit. Ita enim fieri convenit, ut [c] magni etiam viri publice ac palam redarguantur, cum exemplo ſuo publice nocent; imo quanto majores ſunt, quantoque majus ab illorum exemplo periculum eſt, tanto magis cavendum, ne eorum auctoritas, quæ cæteroquin boni publici cauſa tuenda eſt, in publicam perniciem vertatur. Qua de cauſa Paulus de ſenioribus ad Timotheum ſcribens 1 Tim. 5. 19, 20, præcipit quidem ne ſine duorum aut trium teſtimonio accuſationem adverſus quemquam eorum ſuſcipiat: ſed addit tamen: *Peccantes coram omnibus argue, ut & cæteri timorem habeant.*

Verſ. 15. *Nos natura Judæi.* Verba hæc ita ſunt præcedentibus annexa, [d] ut Petrum adhuc alloqui videatur Paulus, vel uſque ad verſ. 17, vel, ut nonnullis placet, uſque ad finem capitis; cum initio demum cap. ſeq. ad Galatas rediens, novam orationem videatur ordiri. Fieri potuit, ut cum Petro diſſerens, in gratiam auditorum, quibus conſulebat, hæc aut ſimilia diceret, quæ quia ad rem præſentem maxime pertinebant, hic referenda putarit. Cæteroquin ipſius Petri cauſſa, ea quæ hoc & ſeq. verſic. dicuntur, docere opus non erat; multo autem minus neceſſe erat objectionem illam occupare, quæ verſ. 17 & ſeqq. diluitur. [e] Sive igitur ſuum ad Petrum ſermonem perſequatur Paulus, ſive ejus uberius declarandi cauſſa hæc addat; illud ſatis apparet, eum hic ad principale hujus epiſtolæ argumentum accedere; quod eſt, hominem non juſtificari ex operibus legis, ſed per fidem Jeſu Chriſti: quæ propoſitio ſequenti ſtatim verſiculo exprimitur. [f] Itaque hic poſterior iſtius capitis pars incipit. [g] Oſtendit autem his verbis Paulus, non debere gentes cogi ad legem Moſaicam, argumento ab imparibus ducto: [h] Si nos ipſi, qui Judæi ſumus orgine, ac ſub lege Moſaica nati, nati in eam conditionem, ut eam obſervaremus, eam deſerere coacti ſumus, & ad Chriſti fidem, conſequendæ juſtificationis cauſa confugere; multo minus gentes, quibus lex illa lata non fuit, ad ejus obſervationem debent adigi.

Non ex gentibus peccatores, [i] qui non fuimus tam fœdi peccatores, quam homines gentiles, qui veri Dei cognitione plane ſunt deſtituti, ac porro etiam graviſſimis peccatis & flagitiis polluti: quos non mirum eſſet, cum nullam ſpem in lege haberent, ad fidem in Chriſtum, ut juſtificarentur, confugiſſe. Pendet hic ſententia, ad quam inſerta prius ratione & argumento, redit in illis verbis, eum ait verſ. ſeq. *Et nos in Chriſtum Jeſum credidimus. Et nos*, non tantum gentes, ſed nos quoque ipſi, nempe ortu Judæi, in Chriſtum Jeſum credidimus, & ſic a lege ad Chriſtum confugimus. Quid vero illos ad id compulit?

Verſ. 16. *Scientes quod non juſtificatur homo ex operibus legis, niſi per fidem Jeſu Chriſti.* [k] Quandoquidem hanc diximus eſſe propoſitionem quandam eorum, quæ in ſequentibus diſputabuntur, & principale hujus epiſtolæ argumentum; ideo ut res tota melius pateat, tum quid *juſtificatio* ſit, tum quid *opera legis*, tum denique quid *fides*, explicandum eſt.

[l] *Juſtificare* in hac diſputatione non ſignificat, uti nec alibi in ſacris literis, juſtum ac ſanctum efficere: quandoquidem id pro fructu, ſive operum legis, ſive fidei in Chriſtum per charitatem efficacis, ponitur, & condemnationi opponitur: ſed eſt vocabulum ex foro & judiciis petitum, ſignificatque juſtum pronunciare, vel potius, tanquam juſtum atque innocentem tractare, ita cum quopiam agere, ut cum juſto ac innocente agi convenit. [m] Hoc autem fit, cum is, & a pœnis, quæ delinquentibus ſunt conſtitutæ, immunis redditur, &, ſi quod aliud juſtitiæ atque innocentiæ præmium conſtitutum eſt, id ei deſtinatur, ac porro etiam perſolvitur.

[n] Hoc vero natura rei inſpecta, duplici poteſt fieri ratione: vel quia is, qui juſtificatur, [o] id plane meritus fuerit, quia nimirum nihil deliquerit; [p] vel quia, etiamſi aliquid deliquerit, & ſic pœnam commeritus fuerit; nihilominus tamen indulgentia aut clementia judicis abſolvatur. [q] Priori modo lex juſtificationem hominibus pollicebatur: [r] poſteriori euangelium. Quæ ut rectius adhuc intelligantur, animadvertendum eſt, [ſ] legis duplicem fuiſſe ſenſum, quorum alterum literalem, ſeu hiſtoricum vocare ſolent; alterum myſticum. [t] Ille omnibus Iſraelitis ab ipſo ſtatim fœderis antiqui initio patebat, & ab iis agnoſci debebat: hic agnoſci, præſertim certo ac plene, niſi divinitus patefieret, non poterat. Literali legis ſenſu inſpecto, [u] vita, quam lex promittebat, & in qua juſtificatio legalis conſiſtebat, vitam terrenam, tum longævam, tum feliciter, hoc eſt, & quiete, & in omnium rerum abundantia exactam denotat. quod quivis facile cernere poteſt, qui ea inſpexerit, quæ tum in Levitico, tum in Deuter. ad explicationem promiſſorum legalium fuſe dicuntur Levit. 26. 3 & deinceps. Deut. 28. 1 & deinceps. Vide & cap. 6. 2, 3. VII. 12 & deinceps. [x] Itaque & exſecratio, huic vitæ, ac porro etiam juſtificationi oppoſita, ſignificabat vel mortem præmaturam, & aliqua ſaltem ratione violentam, vel vitam miſeram, ſeu calamitates ac pœnas aliquas hujus vitæ, quæ eam felicem eſſe non ſinerent, quemadmodum iiſdem apud Moſen locis explicatur. vide dicto loco Levit. 26. 14 & deinceps. Deut. 28. 15 & deinceps. Sed ſenſu myſtico, [y] vita illa ſignificabat vitam æternam; & exſecratio ei oppoſita, mortem ſempiternam: quemadmodum tum ex hac epiſto-

[a] *Petri factum gentibus noxium.* [b] *Cogere.* [c] *Magni viri quando publice reprehendendi.* [d] *An Petrum adhuc alloquatur apoſtolus?* [e] *Principalis hujus epiſtolæ propoſitio.* [f] *Pars cap: ſecunda.* [g] *Scopus verborum.* [h] *Ratio.* [i] *Gentiles præ Judæis peccatores.*

[k] *Cur Judæi in Chriſtum crediderint?* [l] *Juſtificare.* [m] *Juſtificationis natura.* [n] *Duplex eam aſſequendi modus:* [o] 1 *ex meritis.* [p] 2 *ex gratia.* [q] 1 *modus legalis.* [r] 2 *euangelicus.* [ſ] *Legis duplex ſenſus.* [t] *Differentia utriuſque.* [u] *Vita in lege promiſſa ſenſu literali quid.* [x] *Quid exſecratio legis.* [y] *Vita & exſecratio ſenſu myſtico.*

la inferius conſtabit infra cap.3.10, & ſeqq. Rom.7.10. x. 5, conf. cum cap.8.4: tum ex aliis novi teſtamenti locis, præſertim vero ex epiſtola ad Romanos cernitur. Jam vero lex ad obtinendam juſtificationem utroque modo accptam, (a) *opera* (ut ad horum quoque explicationem accedamus) requirebat. Ita enim Moſes, ut infra audiemus, ait: *Qui fecerit ea* (intellige omnia, quæ in libro legis ſunt Levit. 18. 5. infra cap. 3. 12 præcepta, ſive moralia, ſive ceremonialia, ſive denique forenſia fuerint) *homo vivet in eis:* & contra, *qui non fecerit ea, exſecrabilis erit* Deut. 27. ult. infra cap.3. 10.

(b) Verum non eodem modo utrobique opera iſta, ſeu legis obſervatio ſumitur: longe enim perfectius accipitur in ſenſu (c) myſtico, quam in literali, quemadmodum & vita ſeu juſtificatio promiſſa. (d) Nam illo ſenſu, primum ipſa præcepta legis perfectiori ratione ſumuntur; illa præſertim generalia: *Diliges Dominum Deum tuum, in toto corde tuo* &c. *& proximum tuum, ſicut teipſum* Deut. 6. 5. Levit. 19. 18. Exod.20. Deut. 5. quin & illud, *Non concupiſces*, quod Rom. 7. 7 ita abſolute poſitum, perfectiorem videtur ſenſum poſtulare. At ſenſu poſteriori, nempe literali, legis præcepta ſumuntur accommodate ad rudem populi Iſraelitici, cui data fuerunt, pueritiam, & ad rationem terrenornm ac carnalium promiſſorum, ita ut leges humanas non multum ſuperent. Et hunc quidem ſenſum ipſa ſpecialium præceptorum verba, eorumque proprietas poſtulat.

Generalia autem præcepta accipienda ſunt accommodate ad ſpecialia, nec plus in ſe comprehendere cenſenda ſunt, quam ſpecialia omnia ſimul juncta. (e) Deinde exſecutio quoque mandatorum divinorum perfectior eſt myſtico ſenſu, quam literali. Myſtico ita ſumitur, ut ea perpetuo exacte ſerves, ac proinde juſtificationem operum vi merearis, nec ulla peccati remiſſione indigeas; literali verò ita, ut ſimul includatur illa legis indulgentia, æquitati divinæ convenientiſſima, quæ variis erroribus ac delictis, per certa ſacrificia expiationem concedebat: (f) Iis enim pœnæ tantum temporales auferebantur, non æternæ; ac porro ſeveritatem legis in exigenda obedientia, quod ad ſenſum literalem attinet, mitigabant: quoad ſenſum myſticum nequaquam; alias enim pœnam quoque æternam abſtuliſſent, quam lex eo ſenſu omnibus comminabatur, qui non omnia ejus præcepta ſemper obſervaſſent. Adumbravit quidem expiatio illa expiationem eam, qua æterna ab hominibus pœna aufertur: ſed tanquam futuram, ſeu ſub Novo demum fœdere extituram: quemadmodum & ſacrificia illa adumbrarunt ſacrificia novi fœderis, in quo Deus primum remiſſionem etiam æternæ pœnæ promiſit, & perfectum expiationis modum propoſuit. In hac autem diſputatione de juſtificatione ex operibus legis, tum in hac ipſa, tum in ea quæ eſt ad Rom: epiſtola, (g) Paulus myſticum revera legis ſenſum ſpectat. Unde facile patet, quid & juſtificationis, quatenus eam lex pollicebatur, & operum nomine intelligat. Jam quod ad euangelium attinet, diverſitas non tam in ipſa juſtificatione eſt, ſi myſticum legis ſenſum ſpectes, quam in ejus adipiſcendæ ratione. (h) Nam & hic juſtificatio in immunitate a morte, potiſſimum æterna, (i) peccati pœna, & hæreditate vitæ ſempiternæ conſiſtit: quæ juſtificatio, ſi jus ſpectes, etiam in hac vita nobis contingit: ſi actum illius perfectum, eum demum in futura vita expectamus, ut infra cap. 5. 5 videbimus. (k) Jam quod ad illius adipiſcendæ modum attinet, non opera hic legis operave perfecta requiruntur: ſiquidem omnes peccavimus, legemque adeo non ſervavimus, ita ut nonniſi clementia Dei poſſimus a pœna mortis æternæ liberari, & vitam æternam, quod Deus juſtitiæ exactæ premium eſſe voluit, adipiſci. (l) Quapropter juſtificatio ſub euangelio nobis propoſita, & ad eos, qui peccaverunt, relata, neceſſario remiſſionem peccatorum in ſe comprehendit. Unde hanc Paulus Actor.13. 38,39. Rom.4. 6 7, cum illa nonnunquam videtur confundere. (m) Requiritur autem ad eam *fides* a Jeſu Chriſto preſcripta, atque in eo collocata, ut tum ex hac ipſa Pauli diſputatione, tum ex multis aliis ſcripturæ locis patet. Fides vero illa aſſenſum doctrinæ Chriſti adhibitum, * ac porro etiam ſpem promiſſorum ejus, in qua fiducia in ipſum collocata cernitur, in ſe comprehendit: ſed in hoc & ſimilibus locis non ſolam. (n) Etenim cum ex plurimis iiſque clariſſimis ſcripturæ teſtimoniis liqueat, ad remiſſionem peccatorum opus eſſe pœnitentia, hoc eſt, animi ac porro etiam vitæ mutatione in melius; & Jacobus expreſſe teſtetur Jac.2. 14,20, & deinceps, hominem non ex fide ſola, ſed ex operibus etiam cum illa conjunctis juſtificari, idque Abrahami demonſtret exemplo Rom.4.3. Gen.15. 6, quem Paulus ſimpliciter fide juſtificatum eſſe probat eo ipſo, quem Jacobus etiam citat, Geneſeos loco, vide Rom. 6 & cap. 8; cum denique & ad Romanos ſcribens apoſtolus, & infra cap. 5 prolixe doceat, ad id, ut legis ſeveritatem effugiamus, & regni cæleſtis fiamus participes, omnino requiri, ut non ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum ambulemus; hinc neceſſario efficitur, tunc, cum fidei ſimpliciter, ſeu nulla re alia adjecta, juſtificatio ac ſalus ſempiterna adſcribitur, eaque ſola operibus legis hac in parte opponitur, fidei nomine hanc etiam pietatem vitæ comprehendi; (o) licet ea alibi, cum fides magis proprie ſumitur, ab ea diſtinguatur; qua de re infra videbimus cap. 5. 5,6, ubi utriuſque rei exemplum habebimus; quale etiam extat dicto loco Jac.2. verſ. 23. coll. cum precedentibus ubi nunc fidei nomine bona opera, tanquam illius ſpiritum aut perfectionem complectitur, nunc ſtrictius ac magis proprie fidem ſumens verſ. 14,18,20,22,24,26, eam a bonis operibus diſtinguit. Cauſæ igitur, hoc eſt fidei nomine, effectus etiam ſimul, & hic apud Paulum, & alibi creberrime comprehenditur, quæ metonymia eſt cum ſynecdoche conjuncta. Per cauſſam enim non quidem effectus ſolus, hoc eſt vitæ pietas deſignatur, ut in ſimplici metonymia cauſſæ accidit: ſed una cum cauſa ſimul etiam effectus, tanquam altera fidei illius perfectæ pars denotatur: ita ut fides illa ſit quippiam ex fide ſtricte ac proprie ſumta, & ejus effectu, qui eſt vitæ pietas, conflatum.

(p) Ex quibus intelligitur, fidem, cui juſtificatio ſimpli-

(a) *Opera legis.* (b) *Duplex eorum acceptio:* (c) *Myſtica perfectior literali.* (d) *1 ratione mandatorum.* (e) *2 ratione exſecutionis eorum.* (f) *Sacrificia V. T. pœnam tantum temporalem auferebant.* (g) *Myſticus hic legis ſenſus ſpectatur.*

(h) *Juſtificatio euangelica.* (i) *Duplex ejus ratio.* (k) *Modus eam obtinendi.* (l) *Juſtificatio euangelica remiſſionem peccatorum poſtulat.* (m) *Fides in Chriſtum:* * *pietatem complectitur.* (n) *Hac ad juſtificationem eſſe opus.* (o) *Pietas interdum a fide diſtinguitur.* (p) *Quibus operibus fides opponatur: & quomodo.*

citer

ſimpliciter adſcribitur, non quibuſvis operibns, ſed tantum operibus καὶ ἐξοχὴν ſumtis, hoc eſt perfectis, & perpetuam voluntatis divinæ exſequutionem complectentibus opponi; idque non ut contrarium contrario: ſed ut latius anguſtiori, & ut id quod imperfectiorem etiam Dei mandatorum obedientiam admittit, ei quod perfectam & exactam omnino poſtulat. Qui opera haberet, fide carere non poſſet. Ideo enim ea præſtaret, quia crederet, Deum eſſe, & eſſe remuneratorem eorum, qui ipſum quærunt, qua in re fides conſiſtit, ut docet auctor epiſt. ad Hebræos Hebr. xi. 6. In Chriſto ſane opera cum fide concurrerunt: ſed in nullo præterea alio; cum omnes peccaverint. (a) Atque hinc præcipua intelligitur cauſſa, cur, cum de juſtificationis adipiſcendæ ratione diſputatur, fide, non operibus, ea obtinenda eſſe dicatur.

(b) Significatur enim, Deum non perfectam, ac per univerſam vitam continuatam mandatorum ſuorum obedientiam ab iis, qui juſtificari velint, omnino poſtulare; (c) imo ne illam quidem, quæ ab eo tempore, ex quo Deum agnoveris, omni ex parte perfecta ſit: ſed talem, qualem fides ac ſpes remunerationis a Deo adipiſcendæ, in nobis pariat, quandocunque tandem ea cœperit. (d) 1 Itaque etiamſi aliquando in graviſſimis peccatis hæſeris, modo fides eam impietatem conſequatur, eamque tollat atque eradicet, juſtificatio apud Deum parata eſt; 2. & etiamſi, poſtquam Deo parere cœpiſti, ex infirmitate nonnunquam labaris, modo vere de te dici queat, te fidem habere, & ea ductum Deo pro viribus parere, juſtificatione non excidis. At opera καθ' ἐξοχὴν ſumta, omnia prorſus peccata excludunt.

(e) Quo accedit, quod cum opera ad juſtificationem requiruntur, ab omnibus æqualiter, quicquid a Deo præceptum eſt, exigitur, modo quis id præſtare ulla ratione potuerit. At cum fides tantum requiritur, non ita æqualiter ab omnibus opera pietatis omnino exiguntur: (f) ſed habetur ratio diverſitatis virium, quas ad ea præſtanda unuſquiſque habuerit; tantum ab unoquoque exigitur, quantum in ipſo præſtare poteſt ſpes promiſſorum divinorum firma, accedente ſerio divinis mandatis parendi ſtudio, quod ea ipſa ſpes in nobis, quamquam volentibus, excitat ac fovet. Unde non exigua, quod ad ipſam operum rationem attinet, oritur inter fideles diverſitas, quæ tamen non efficit, quo minus ii quoque qui operum ratione inferiores ſunt, juſtificentur. (g) In omnibus nempe infirmitatis habetur ratio: quæ cum non in omnibus ſit æqualis, inde fit, ut nec obedientia, quæ fidei nomine includitur, in omnibus ſit æqualis ſimpliciter, ſed ſecundum proportionem quandam, quemadmodnm & ſacræ literæ teſtantur. Vide Matth. 13. 23. xxv. 15, & deinceps. Luc. 19. 15, & deinceps, adde cap. 12. 48. Hæc ergo quia fidei nomine, uti explicuimus, commode ſignificantur, ideo cum de juſtificatione noſtra ſermo eſt, nomen hoc potius, quam alia, quæ pietatem noſtram apertius ſignificent, frequentatur.

(h) Quamquam & illa addi poteſt ratio, quod ea voce indicetur, (i) id ipſum operibus noſtris, licet cæteroquin imperfectis, magnum, ut ita dicamus, addere pretium, atque ut Deo placeamus efficere, quod ipſi, licet eum nunquam viderimus, confidamus ejus promiſſis, præſertim quæ naturæ curſu inſpecto impoſſibilia videntur, firmiter credamus, nec ab ea ſpe nos deduci ulla ratione, ullave operum difficultate patiamur, & hoc pacto Deo omnipotentiæ, bonitatis ſummæ, ac veritatis laudem conſtanter tribuamus.

(k) Animadvertendum autem præterea illud eſt, opera ſimpliciter ſumta, licet perfecta, ab operibus legis, nempe Moſaicæ, quæ ſimplici legis nomine in ſacris literis intelligi ſolet, diſtingui, tanquam genus a ſpecie. Nam & ante legem Moſis opera is habuiſſet, qui perpetuo Deo paruiſſet, ſeu omnia perpetuo feciſſet, quæ vel natura duce, vel ex revelatione divina, Deo grata eſſe cognoviſſet; & nunc quoque opera haberet, qui omnia euangelica præcepta, ab ineunte ætate ad extremum uſque ſpiritum, perfecte obſervaret, etiamſi ceremonias negligeret. (l) At qui legis opera ſectatur, eum non minus ceremonias in ea præſcriptas, quam alia ejus præcepta ſervare neceſſe eſt. (m) Quocirca in hac epiſtola, ubi contra eos diſputatur, qui ceremoniarum Legalium obſervationem urgebant, operum legis ſemper fit mentio, quamquam ejuſmodi fere argumentis ad eorum neceſſitatem tollendam utitur apoſtolus, quæ oſtendant, nec operibus ſimpliciter atque in univerſum (intellige, ut diximus, perfectis) hominem juſtificari; id quod multo magis in epiſt. ad Romanos Rom. 3. 27. iv. 2, 6. xi. 6, cujus hæc compendium quoddam eſt, facit, ubi interdum operum ſimpliciter facit mentionem.

(n) Similiter autem diſtinguenda eſt *fides* ſimpliciter ſeu generaliter ſumta, utut bonis operibus fœcunda, & *fides Chriſti*, aut *in Chriſtum*, tanquam genus & ſpecies. Fide & ipſe Chriſtus fuit præditus Hebr. 12. 13 ex Eſai. 8. 17. Pſal. 18. 3. At non in ſeipſum Chriſtus credidit, ſed in Deum, in quem omnis fides neceſſario dirigitur. Fide Abrahamus, imo omnes, qui ab initio mundi Deo placuerunt Hebr. xi fuerunt juſtificati, quamvis ea de re expreſſum Dei promiſſum non extaret: at fide in Chriſtum ſpeciatim, ſub N. Fœdere juſtificationem adipiſci eſt neceſſe. (o) Fidem habet, quemadmodum ex epiſt. ad Hebr. ſupra docuimus, quiſquis credit Deum eſſe, & eſſe remuneratorem eorum qui ipſum quærunt, ſeu ejus favorem factis voluntati ipſius conſentaneis ambiunt; ac porro hac fide impulſus, reipſa Deum quærit, ut eum viciſſim reipſa remuneratorem ſentiat. (p) At is non protinus Chriſti fidem habet. Hanc enim is demum habet, qui eam remunerationem, quam Deus per Chriſtum promiſit, ſperat, & ea ratione Deum quærendum credit, & porro etiam reipſa quærit, quam per eundem Chriſtum nobis præſcripſit, (q) quæ fides in ipſum etiam Chriſtum, & per eum in Deum collocanda eſt: ſiquidem ipſum quoque Chriſtum tum exiſtere tum ſibi parentibus ac mandata ſua exſequentibus remuneratorem fore, neceſſe eſt credere. Quemadmodum enim Deus per Chriſtum nos remunerabitur, & ſempiternæ vitæ donabit præmio: ita viciſſim nos Deum per Chriſtum quærere, hoc eſt

(a) *Cur fide, non operibus juſtificari dicamur.* (b) 1 ratio. (c) *Qualem obedientiam omnino poſtulet Deus.* (d) *Benignitas N. fœderis.* (e) 2 ratio. (f) *Obedientia pro ratione virium exigitur.* (g) *Infirmitatis habetur ratio.* (h) 3 ratio. (i) *Fides opera noſtra commendat.*

(k) Opera *latius patent quam* opera legis. (l) *Opera legis etiam ceremonias complectuntur.* (m) *De his potiſſimum in hac epiſt.* (n) *Fides genus fidei in Chriſtum.* (o) *Fides in genere.* (p) *Fides Chriſti:* (q) *In ipſum Chriſtum collocanda.*

Chriſti

Chriſti mandatis obſequendo, Deo ipſi parere, & ejus favorem quærere debemus.

Sed jam tempus eſt, ut ad verba apoſtolica redeamus. Ait igitur Paulus: *Scientes quod non juſtificatur homo ex operibus legis.* [a] nimirum quia nullus eſt, qui legis opera, id eſt, ea omnia ſemper fecerit, quæ lex facienda præſcripſit, nullaque in re umquam peccarit.

Niſi per fidem Jeſu Chriſti. Particula *niſi* hoc loco vim excipiendi habere non poteſt, quaſi ſit ſenſus, hominem non juſtificari ex operibus legis, niſi accedat fides Jeſu Chriſti. Opera enim legis non poſſent non hominem per ſe, vi legis, juſtificare, etiamſi nihil aliud ad ea accederet; deinde hujuſmodi ſententia iis, quos Paulus hic oppugnat, maxime arriſiſſet. Neque enim illi fidem in Chriſtum abjiciendam, ſed opera legis cum ea conjungenda eſſe, & ex utriſque ſimul junctis juſtificationem petendum eſſe contendebant. [b] Quocirca particula iſta *niſi*, habet hoc loco vim adverſativæ, poſitaque eſt *pro ſed*, quod alibi etiam occurrit, ut Joh. 5. 19, & 15. 4, [c] ubi ſignificat *ſed ſi*. Matth. 12. 4. 1 Cor. 7. 17. Apoc. 9. 4, & 21. 27, in quibus locis *niſi* ſimpliciter ponitur pro *ſed*. Quia ergo ſcirent, per fidem Jeſu Chriſti juſtificationem contingere, non per opera legis, propterea in Jeſum Chriſtum credidiſſe ſe, alioſque ſui ſimiles, dicit apoſtolus.

[d] *Eides Jeſu Chriſti*, eſt fides quam Jeſus Chriſtus attulit, quæque in Jeſu Chriſti doctrina & religione traditur, vel etiam, quæ in Jeſu Chriſto collocatur. Sic alibi fides Dei, pro fide quæ habetur Deo, aut in Deo collocatur Marc. XI. 22.

[e] *Ut juſtificaremur ex fide Jeſu Chriſti, & non ex operibus legis.* Cauſam finalem fidei, a ſe & ſui ſimilibus in Chriſtum collocatæ, exprimit: id eſt, ut per fidem Jeſu Chriſti id aſſequeremur, ut Deus nos tanquam juſtos tractaret, hoc eſt, tum a reatu & obligatione pœnæ, tum ab ipſa pœna nos liberaret, ac porro etiam præmio, quod juſtis deſtinavit, nempe æterna vita, nos donaret.

Et non ex operibus legis, & ne de nobis ſententiam ex legis operibus ferre, & ea demum conditione, ſi ea præſtitiſſemus, nos juſtificare vellet: alioquin enim nobis pereundum eſſet. [f] Hinc autem intelligi vult apoſtolus, non eſſe cur amplius legi immoremur: quandoquidem per eam non juſtificemur, ſed damnemur. Imo eo ipſo, quod per fidem Jeſu Chriſti juſtificemur, legem vim ſuam in nos & imperium amiſiſſe; nec quicquam jam aliud ad juſtificationem requiri, quam quod fide in Jeſum Chriſtum continetur; quæ nec legis exactam obſervationem, nec ejus ceremonias requirit; utpote cum ſumma Dei gratia conjuncta, & non niſi ſpiritualem cultum a nobis exigens.

Propterea quod non juſtificetur. [g] Repetit eandem cauſam v. ſ. 16 propoſitam, propter quam deſerta lege ad Chriſtum confugerint: ſed ita, ut ad locum veteris teſtamenti non obſcure reſpiciat, & ſic ſcripturæ teſtimonio ſententiam ſuam confirmet. Reſpicit enim ad verba Pſal. 143. 2: [h] *ne ingrediaris in judicium cum ſervo tuo*, (id eſt, ne jure mecum agas, & prout meritus ſum me tractes:) *quia non juſtificabitur coram te omnis vivens.* hoc eſt, quia ſi velles opera hominis ad legis tuæ normam penitus exigere, & ex iis de homine ſententiam ferre, nemo a te juſtus pronunciaretur. Quare Paulus ſententiam iſtorum Davidis verborum nobis quodammodo explicuit, dum addidit iſta verba,

Ex legis operibus. [i] Notus autem eſt Hebraiſmus, omnis caro, ſeu omnis homo non juſtificabitur, pro, nulla caro, ſeu nullus homo juſtificabitur. Negatio, non eadem voce cum nota univerſalitatis, ut apud Latinos & Græcos, continetur, ſed verbo proxime præfigitur. Et hęc quidem prima eſt ratio principalis, qua probatur, ex lege juſtificationem petendam non eſſe.

Verſ. 17. *Si vero quærentes.* [k] Amolitur objectionem quandam, quæ ex dictis oriri poterat, & ſententiam ipſius, de juſtificatione per fidem in Chriſtum, non parum labefactare. Ita enim aliquis adverſus Paulum ratiocinari poterat. [l] Dicis, Paule, vos quoque origine Judæos, quærere juſtificationem in Chriſto, idque propterea, quod per legem juſtificari nequeatis, quare & vos non tantum homines gentiles, peccatores eſſe reperimini. Niſi enim peccatores eſſetis, ad Chriſtum a lege non confugeretis. Unde videtur conſequi, Chriſtum eſſe miniſtrum peccati, id eſt hominibus feneſtram peccandi aperire; quandoquidem non iis tantum, qui ignoratione divinæ legis, quales erant homines gentiles, in varia peccata prolapſi ſunt; ſed Judæis etiam, divinæ legis cognitione prędītis, peccatorum veniam & juſtificationem pollicetur. An non hoc eſt peccato miniſtrare, id eſt, talem doctrinam & diſciplinam proponere, quæ homines diſſolvat, quæque peccatis faveat & velificetur? Ex quorundam ſententia poſſet & ſic explicari objectio: Quod ſi forte etiam nos, aut aliqui ex nobis, qui juſtificationem per Chriſtum quærimus, interea nihilominus peccare, vel in peccato hærere deprehenſi ſumus, ſeu mavis deprehendimur; (nam prędteritum *reperti ſumus*, Hebręorum more pro præſenti poteſt ſumi;) an non, dicet quiſpiam, Chriſtus peccato miniſtrat? [m] *Abſit*, reſpondet apoſtolus; ſeu, hoc ex eo conſequi pernegat.

Verſ. 18. *Si enim quæ diſſolvi.* [n] Rationem affert, cur hoc ex ilo conſequi neget. [o] Cujus vis tota in eo conſiſtit, quod Chriſtianæ religionis ea ſit ratio, ut quivis, qui eam amplectitur, peccato nuncium remittere, idque in ſeipſo deſtruere, vi religionis iſtius & poſſit, & omnino debeat; ita ut, niſi id fecerit, tum iſtius rei culpa univerſa in ipſum, non in Chriſtum ejuſque religionem recidat; [p] tum peccatorum reatui ac pœnis ſeſe denuo obſtringat, & ſic beneficio Chriſtianæ religionis excidat. [q] Quare nequaquam dici poſſe Chriſtum eſſe peccati miniſtrum, ſeu ei operam aliquam navare. Tum demum enim id de ipſo dici poſſet, ſi hominibus in peccato perſeverantibus, aut ad illud redeuntibus juſtificationem polliceretur. Dicere non immerito poſſes, in hac reſponſione contineri ſummam quandam cap. 6, & initii c. 7 ad Rom. Nam iſtic eadem revera objectio diſſolvitur, & ea, quæ hic ad reſponſionem confirmandam afferuntur, fuſius deducuntur. [r] Loquitur autem apoſtolus uſque ad finem cap. in ſua perſona de quovis Chriſtiano, ſed inprimis eo, qui ſub lege aliquando vixerit, eaque deſerta Chriſti reli-

[a] *Cur ex operibus legis nemo juſtificetur?* [b] Niſi *pro ſed.* [c] *Vel* ſed ſi. [d] *Fides Jeſu Chriſti.* [e] *Ejus finis.* [f] *Legi jam non adhærendum.* [g] 1 *Argumentum principale.* [h] *Ingredi in judicium cum aliquo.*

[i] Omnis non *pro* nullus. [k] 1 *Prolepſis.* [l] *Objectionis explicatio.* [m] *Reſponſio.* [n] *Ejus ratio.* [o] *Chriſtiani & poſſunt & debent a peccatis deſiſtere:* [p] *Alias damnandi.* [q] *Chriſtus peccato non miniſtrat.* [r] *Proſopopœia.*

religionem fuerit amplexus: cujuſmodi proſopopœia reperitur etiam Rom. 8. 2, imo & cap. 7. 25, quemadmodum in cæteris ejus capitis verbis, in ſua perſona loquitur de homine ſub lege exiſtente, declaraturus id, quod verſ. 5 dixerat; qua de re ibi. (a) Id ergo dicere vult Paulus hoc verſ. 18: Chriſtianus quivis, ad Chriſti religionem accedens, illius vi adactus peccatum deſtruit, illique nuncium plane remittit, aut remittere ſe velle teſtatur. Quare ſi illud poſtea iterum ædificet, id eſt in illud relabatur, idque in ſe veluti reſtauret, (b) *tranſgreſſorem ſeipſum conſtituit*, id eſt, ipſemet ſponte ſua, nulla Chriſti ac religionis ipſius culpa, divinam voluntatem tranſgreditur, ſeque ipſum tranſgreſſionis reum facit; ſiquidem Chriſtiana religio, tum ut peccatum abdices ac deſtruas, jubet, tum vires ad id faciendum ſuppeditat; tum denique, ſi contra feceris, non minus, quam lex, damnat.

(c) *Tranſgreſſor* hoc loco non peccatorem ſimpliciter ſignificare videtur, ſed ſimul tranſgreſſionis reum, ac pœnæ obſtrictum, id quod illius conſequens eſt; adeo ut ea vox, non tantum juſto ſeu pio, ſed etiam juſtificato opponatur. Conſentaneum enim eſt, Paulum non id ſolum velle dicere, Hominem eum, qui peccatum, quod deſtruxerat, iterum ædificet, divinam voluntatem tranſgredi, & quidem ſua ſponte, ſuoque, non Chriſtianæ religionis, vitio; verum etiam, eum hoc ipſo ſeſe juſtificationis beneficio privare.

Verſ. 19. *Ego enim per legem legi mortuus ſum, ut Deo vivam.* Dixerat ſe peccatum deſtruxiſſe, & ſi illud denuo ædificet, fore ut peccatorem ſeipſum conſtituat. hujus rei rationem hic affert, cum tacita objectionis occupatione. (d) Videri enim alicui poterat, homines ideo ſeveram illam legis diſciplinam deſeruiſſe, ut liberiores ad peccandum eſſent. Itaque dicit Paulus, ſe quidem legi eſſe mortuum, verum eo fine, ut Deo viveret, non ut liberius peccaret. hanc Chriſtianæ religionis, quamamplexus fuerit, eſſe rationem, hunc ſcopum.

(e) *Legi mori*, eſt reſpectu legis eſſe inſtar mortui, legem deſeruiſſe, amplius ejus diſciplinæ non ſubeſſe, nec curare quid illa vel jubeat, vel minetur. (f) Lex autem eatenus hic ſumenda, eſt, quatenus a Chriſtiana religione diverſa eſt, & a Moſe tantum fuit tradita. Nam quæ cum ipſa euangelica doctrina conſentiunt, & in eam a Chriſto ex lege tranſlata ſunt, ad ea nos ipſa euangelica doctrina obſtringit; non quia Moſes ea juſſit, ſed quia Chriſtus. Talia autem ſunt ea omnia, quæ ipſa honeſtatis ratio requirit. (g) Dicit autem, ſe *per legem* legi eſſe mortuum, ad minuendam dicti invidiam: quaſi dicat, ipſa lex mihi cauſa fuit, ut eam deſererem. quod duplici ratione fieri potuit; (h) vel quia nimis regide mecum egit, ita ut per eam non poſſem juſtificationem adipiſci, quin potius ſua voce me damnavit: adegit igitur me, ut alio me conferrem, & eam diſciplinam amplecterer, per quam & longe melior, quam eram ſub lege, & longe felicior evaderem, hoc eſt, juſtificationem conſequerer: (i) vel quia ipſa lex, dum de Chriſto & in eum fide loquitur ac teſtatur, me ad Chriſtum remittit Rom. 3. 21. Joh. 5. 39, 46. (k) *Deo vivere*, eſt ad ejus voluntatem omnitæ actiones attemperare.

Verſ. 20. *Chriſto concrucifixus ſum.* (l) Probat Paulus, ita ſe, atque adeo quemvis Chriſtianum, vi religionis ſuæ inſpecta, legi mortuum, & ab ejus jugo liberatum eſſe, ut Deo in poſterum vivat, non vero ut peccato liberius indulgeat. Ratio eſt, quia vi mortis Chriſti effectum ſit, ut legi moreretur. (m) Mors autem Chriſti nequaquam efficit, ut peccato in poſterum vivas ſeu indulgeas: ſed potius ut ei moriaris, idque penitus abdices, & contra una cum Chriſto vivas Deo: quemadmodum fuſe in epiſt. ad Rom. partim 6. 6 uſq; ad 12, partim 47. explicatur. Hoc ergo dicere vult apoſtolus: Jure aſſerui, me, atque adeo quemvis Chriſtianum, ita legi eſſe mortuum, ut nihilominus non peccato, ut cuipiam vidiri poſſit, ſed Deo in poſterum vivam; quia Chriſtus morte ſua, quam in cruce pertulit, effecit, ut ego etiam ſpirituali ratione crucifigerer ac morerer, non minus peccato, quam legi, & ſic legem ſimul & peccatum abdicarem ac deſererem. (n) Dum enim Chriſtus diſciplinam ſuam morte ſua ſanxit & obſignavit, legi ſimul & peccato vim omnem ademit, & mihi, reſpectu eorum, vitam. (o) Crucis autem, ſeu mortis Chriſti nomine, per ſynecdochen quandam comprehendi tacite debent etiam illa, quibus ſublatis, vim ad ſtabiliendum fœdus novum, mors Chriſti vel non haberet, vel perderet, qualis eſt tum doctrina ejus, ad quam confirmandam mors fuit adhibita, tum reſurrectio eam conſequuta. Unde tum in ep. ad Rom. dictis locis, tum in 2. Cor. 5. 15 eadem de re loquens apoſtolus, reſurrectionis etiam Chriſti expreſſam facit mentionem, eamque cum morte ipſius hac in parte conjungit, ut oſtendat, Chriſtianos earum vi debere etiam mori, (nempe peccato, ſibi ipſis, legi): & reſurgere atque in novitate vitæ ambulare, ſeu Deo ac Chriſto in poſterum vivere, & ex ejus voluntate actiones omnes componere. (p) Solius autem mortis Chriſti hic, & alibi etiam in hoc negotio, mentionem facit Paulus, quod ea inter cætera, quæ novi fœderis ſanciendi cauſſa fecit, ſit opus omnium duriſſimum & apertiſſimum, ſummæ erga peccatores Dei Chriſtique charitatis argumentum, & ſic peculiare quoddam, maximeque proprium novi fœderis ſigillum; adeoque maximam nobis vim, ut Deo nos penitus mancipemus, & ex Chriſti inſtitutis in poſterum vivamus, afferat.

Vivo autem non amplius ego, ſed vivit in me Chriſtus. (q) Quia in præcedentibus ſe partim mortuum & crucifixum eſſe dixerat, partim nihilominus Deo vivere, nunc velut objectionem occupans, quomodo utrumque ſimul conſiſtere poſſit, docet. Diceret enim quiſpiam: quomodo Deo vivis, cum te mortuum ac crucifixum eſſe dicas? Reſpondet; mortuus quidem ſum, quatenus vitam meam priſtinam, habita ratione religionis ac morum, perdidi ac ſponte abjeci: ſed interea tamen vitam aliam, nempe Chriſti, recepi. quemadmodum cum illo mortuus ac crucifixus ſum, ita cum illo revixi. Is in me vivit, ac porro ego quoque una cum ipſo vivo Deo. Cum ergo

(a) *Explicatio verborum.* (b) *Religio Chriſti, peccato adverſa.* (c) *Tranſgreſſor.* (d) *2 Prolepſis.* (e) *Legi mori.* (f) *Quatenus ab ea liberati Chriſtiani.* (g) *Lex a ſe ad Chriſtum tranſire cogit.* (h) *1 ſeveritate ſua.* (i) *2 teſtimonio de de Chriſto.* (k) *Deo vivere* (l) *Ratio verſ. præced.* (m) *Mors Chriſti & legem & peccatum abdicare jubet.* (n) *Quo pacto.* (o) *Mortis Chriſti nomine & alia comprehenduntur.* (p) *Cur ſolius mortis fiat mentio.* (q) *3 Prolepſis.* (r) *Paulus quomodo ſimul mortuus & vivus.*

ait, se non amplius vivere, significat, se pristinam religionis ac vitæ rationem abdicasse ac deseruisse. quasi dicat non is nunc sum, qui eram antea; longe sum mutatus ab illo. vel etiam, non vivo amplius pro arbitrio meo, non sum mei juris, non secus ac si essem mortuus.

Sed vivit in me Christus. (a) Christus, qui revixit, in me quoque vivit, ille me regit & gubernat, ex hujus voluntate & arbitrio mores meos & universam vitæ rationem compono; vivebat in Paulo Christus per spiritum religionemque suam, ejusque actiones hoc modo gubernabat. Idem hoc est cum eo, quod apostolus 2 Cor. 5. 14, 15 scriptum reliquit: *Si unus pro omnibus mortuus est, ergo omnes mortui sunt. Et pro omnibus mortuus est, ut qui vivunt non amplius sibi ipsis vivant, sed pro ipsis mortuo & excitato.*

Quod vero nunc vivo in carne. (b) Iterum occupat contra proxime dicta objectionem: quia poterat aliquis dicere, Christianum, utpote carne præditum, etiam aliorum hominum more vivere, ita ut non videatur esse dicendum, illum non amplius vivere, sed Christum in ipso; (c) quandoquidem multas actiones peragat, ad carnem spectantes: ut quod edat, bibat, dormiat, victum manibus quærat, negotietur; quæ omnia nihil videntur pertinere ad Christum, seu vitam spiritualem, sed tantum ad carnem: (d) aliud est *in carne vivere*, aliud secundum carnem, seu, prout caro cupit. illud omnium est mortalium; hoc non est verorum Christianorum, ut inf. cap. 5 apparebit.

Ad objectionem respondet apostolus, se etiam in talibus *in fide filii Dei vivere*, hoc est, cum fide; actiones etiam illas fide esse veluti informatas. (e) quasi dicat, etiam dum ista perago, quæ mere ad carnem & hanc vitam pertinere videntur, semper ad fidem filii Dei respicio, & ex ea actiones quoque istiusmodi moderor, ut omnia illi sint conformia, nihil absonum. (f) Nam naturales etiam ac civiles actiones, quatenus honestatis vel turpitudinis capaces sunt, ad fidem pertinent. Quapropter recte asseruerat apostolus, non se vivere. sed in se vivere Christum. Etiamsi enim Christus, ejusve religio, non ad quasvis actiones suscipiendas hominem impellat; nihilominus tamen omnium actionum modum gubernat, & ut honestati, divinæque voluntati consentaneæ sint, efficit. Quod cum in quopiam evenit, non ipse, sed Christus in eo vivere, ejusque vitam totam gubernare, merito dicitur. (g) Ex his autem verbis manifestum est, fidem Christi esse practicam, & in totius vitæ actionibus cerni, earum esse regulam ac normam. Cur autem dicatur (h) *Filii Dei fides*, intelligi ex iis potest, quæ supra diximus, vers. 16, ubi *fides Christi* appellatur. Nomen *Filii Dei* hic iterum κατ' ἐξοχὴν sumitur, ut sup. cap. 1. 16. Ita autem Christum hoc loco describit, ut tum ipsum, tum fidem ipsius tanto magis commendet, ac Dei voluntati maxime consentaneam esse ostendat. Forte etiam, ut tanto magis commendet ipsius erga nos charitatem, & beneficium inde profectum, quod statim subjicit, dum ita porro scribit, (i) argumentum principale secundum nobis expositurus, quo docetur, non ex lege, sed ex fide in Christum justificationem esse petendam.

Qui dilexit me & tradidit seipsum pro me Ideo autem hanc descriptionem addidit, ut causam exprimeret, (k) quæ eum vel inprimis permoverit, ut deserta lege fidem Christi amplecteretur, ejusque religioni adhæresceret, & ex ea omnes vitæ actiones moderaretur; nempe quod se ita dilexerit, ut etiam vitam suam pro se dirissimæ morti exposuerit.

Pro me, (l) id est, propter me, seu salutis meæ causa. Nam alibi loco particulæ *pro* ponitur *propter*, eodem manente sensu. Confer inter se Rom. 14. 15, & 1. Cor. 8. 11. Satis autem constat, non alia ratione propter nos, seu boni nostri causa mortuum esse Christum, quam quatenus ut remissionem peccatorum salutemque sempiternam consequeremur, mortuus est. quod quo pacto factum sit, dictum est sup. cap. 1. 4, & hoc ipso cap. vers. 20. (m) Dicitur autem de Christo κατ' ἐξοχὴν, quod *pro nobis sit mortuus* aut *crucifixus*. Nam cum etiam Paulus de se dicat, se *pro gentibus*, aut *pro ecclesia*, aut *propter electos pati*, ut salutem sempiternam consequantur; & nos quoque alii pro aliis ad Christi exemplum animas ponere debeamus, maxime cum aliorum salus agitur Eph. 3. 1. 13. Col. 1. 24. 2 Tim. 2. 10. vide: & 2 Cor: 1. 6. 1 Joh. 3. 16, nihilominus tamen id Christo nonnunquam tanquam proprium tribuitur, ut patet ex 1. Cor. 1. 13; nempe quia is primo in eum finem est mortuus, & secundum Dei gratiam ex ejus morte primo ac potissimum salus nostra, in eaque comprehensa peccatorum nostrorum remissio pendet. Cæteri Christo hac in parte tantum subserviunt, & non nisi secundario tantus fructus ex eorum morte manat. (n) Jam vero si Christus pro nobis, seu salutis nostræ sempiternæ causa mortuus est, si eum in finem tam acerba passus est, ut certum, eumque facilem, æquum ac benignum institicationis ac salutis adipiscendæ modum stabiliret, & jus quoddam ad eam nobis pareret, nosque adeo in illam salutis viam traduceret; quomodo ei non adhæresceremus; quomodo fidem ejus non amplecteremur, & ea totius vitæ actiones non gubernaremus?

Vers. 21. *Non abjicio gratiam Dei.* (o) Dilatat magis & illustrat hoc argumentum apostolus, quo se ad fidem & religionem Christi, deserta lege amplectendam, adductum fuisse dixerat. Ostendit enim, se nisi id faceret, merito pro contemptore gratiæ divinæ, homineque adeo ingrato atque impio habendum. Tacite nempe, ut alibi, ita etiam in præcedentibus præsupposuerat Paulus, quod alias satis apertum erat, & Galatis, ut ex seq. cap. initio apparet, jam antea clare ac perspicue fuerat a Paulo demonstratum, & supra cap. 1. 4 repetitum, Christum ex Dei voluntate ad remissionem peccatorum nobis pariendam fuisse mortuum, seu eum in finem, ut justificationem per fidem sine operibus legis obtinendam sanciret ac stabiliret. Hanc ergo gratiam Dei Paulus negat se abjicere, vel, quæ (p) Græcæ vocis vis est, irritam atque inanem reddere, seu reddere velle, tum quod Deus (q) gratuito

(a) *Christus in Paulo vivebat.* (b) 4 *Prolepsis.* (c) In carne vivere *quid.* (d) *aliud* secundum carnem *vivere.* (e) *Christianus vitam communem fide gubernat.* (f) *Quatenus vita communis fidei subjaceat.* (g) *Fides Christi practica.* (h) *Fides Filii Dei.* (i) 2 *Argumentum principale.*

(k) *Paulus cur Christi fidem amplexus.* (l) *Pro nobis quomodo mortuus Christus* (m) *De eo per excell. dicitur.* (n) *Christo adhærendum.* (o) *Amplificatio rationis.* (p) ἀθετῶ, (q) *Gratia Dei.*

se justi-

se justificare velit; & peccata sibi remittere; tum quod, ut hanc promissionem sanciret, Christum mori & sanguinem fundere voluerit. quasi dicat: haudquaquam ita ingratus itaque impius esse volo, (a) ut tantam Dei gratiam spernam, aut supervacuam atque otiosam judicem. quod quidem facerem, si legi adhuc, quam Christo, mallem adhærescere, & ex illa potius, quam ex fide Jesu Christi justificationem quærere. Ἀθετῶ significat abrogare, irritum facere; interdum etiam repudiare, spernere, ut 1. Thes. 4. 8. Heb. 10. vers. 28.

Si enim per legem justitia. (b) Ratio superiorum cum prolepsi quadam. Dicere enim quispiam poterat, Cur tu ais, te Dei gratiam non abjicere, seu irritam non facere? Numquid eam faceres irritam, si ex lege petendam duceres justitiam, & fidem filii Dei amplecti nolles? Respondet Paulus, omnino irritam facerem.

Nam si ex lege petenda est justitia, *Christus δωρεὰν est mortuus.* (c) Δωρεὰν proprie significat *gratias*, & respondet Hebræo Chinnam: sumitur autem interdum pro *sine caussa*, intellige, justa, gravi, ac sufficiente: ut Joh. 15. 25. Ait ergo apostolus: (d) Si ex lege petenda esset justitia, sine caussa, seu temere mortuus fuisset Christus; ac proinde gratia divina, quæ in ea re apparuit, nulla censenda esset, ac plane irrita fieret. Christus enim eum in finem est mortuus, ut novum fœdus, & in eo propositam peccatorum remissionem, modumque justificationis per fidem adipiscendæ, confirmaret ac sanciret. At quorsum istud, si per legem ejusque opera justificationem adipisci debemus? siquidem legalis hic justificationem assequendi modus, illum qui est per fidem, ac remissionem peccatorum tollit atque abolet. Quis ergo gratiæ illius divinæ, ex qua factum, ut Christus pro nobis moreretur, usus, quis fructus? Nonne ea plane irrita erit?

(a) *Hanc spernit, qui legi adhuc adhærat.* (b) *Ratio dicti, cum prolepsi.* (c) Δωρεὰν *pro* sine caussa. (d) *Lege vigente mors Christi irrita.*

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Pergit apostolus in materia proposita; & in priori hujus cap: parte rationibus sententiam suam, de justificatione per fidem, non per legis opera quærenda, munit; in altera objectionem potissimam, quæ ex legis Mosaicæ promulgatione peti poterat, amolitur, & sententiam suam tanto validius asserit ac propugnata vs. 15. Primum autem, occasione argumenti, quo sub finem præcedentis capitis docuerat, ex lege non esse petendam justitiam, quod quidem a morte Christi ductum est, reprehendit Galatas, quod a veritate euangelica deficerent ad legem, licet summa cum diligentia de vi mortis Christi edocti essent, & sic probe cognovissent, non ex lege, sed ex fide in Christum, justificationem esse petendam.

Vers. 1. Ait igitur: *O amentes* vel *inconsiderati Galatæ.* Quasi dicat: (a) Quam amentes ergo, quamque stolidi atque inconsiderati estis, o Galatæ, qui cum ista plenissime ex me didiceritis, tamen in veritate euangelica non persistatis, sed ab ea ad legem deficiatis. Certum autem est, non ex ira non ex odio, acriorem hanc reprehensionem esse profectam; sed ex studio quodam eos ad meliorem mentem revocandi, &, ut gravitatem erroris sui considerare, & eo agnito erubescere ac resipiscere vellent, efficiendi. Itaque cum & a tali animo esset profecta, & a tanta auctoritate, (neque enim omnia omnibus licent:) non pro convicio, sed pro paterna objurgatione habenda est. Nec adversatur interdicto Christi Matth. 5. 22: (b) eatenus enim ibi stultum appellare fratrem vetat Christus, quatenus ejusmodi vox ex ira proficiscitur, de cujus effectis ibi loquitur, & sic verum est convicium. Simili sane ratione discipulos suos tanquam pater filios objurgavit ipse Christus Luc. 24. 25, vide & Matth. 15. 16. (c) Magna autem erat stultitia, a Christo ad Mosem, ab euangelio ad legem transire, vel legem cum euangelio copulare, & voluntariam eamque gravissimam subire servitutem; modum justificationis consequendæ facilem ac suavem negligere, impossibilem autem eligere; præsertim in iis, quibus tam accurate, tanta cum diligentia Christi doctrina, & mortis illius vis explicata fuerat.

Ideo subjicit, *quis vos fascinavit, veritati non obsequi?* quasi dicat, tam gravis est vester hic error, tanta imprudentia, ut videri queat, non naturali aliqua & consueta ratione vos esse deceptos: sed (si ejus rei vis aliqua hic esse posset) fascino quodam mentes & oculos vestros fuisse captos: vel, quis vos præstigiator decepit, & adeo dementavit?

Ut veritati non obediretis id est ei obedire non pergeretis. (d) Obedimus autem veritati, non solum factis, quamquam his potissimum; verum etiam mente, dum ei assentimur, ei judicium nostrum submittimus; & huc maxime respicit hoc loco apostolus. unde nonnulli ita reddiderunt locum, *ut non crederetis veritati*, præsertim cum πείθεσθαι proprie sit *persuaderi*. sed verbum istud dativo junctum obtemperandi significationem habet, licet hic obtemperatio illa in credendo revera consistat.

(e) Caussam autem redditurus, cur tantopere miretur Galatarum errorem, subjicit: *quibus ob oculos Jesus Christus descriptus*, vel potius *depictus fuit*. Utrumque enim significat (e) προγράφω: sed *depingendi* verbum allegoriæ; qua hic utitur apostolus, melius convenit. Particula πρὸ ex qua verbum est compositum, potest quidem significare idem quod *antea*, vel *prius*; quasi dicere velit apostolus, Christum illis jam antea fuisse depictum: sed magis loco convenit, ut significet *ante faciem*: ut ita magis adhuc exprimatur, & quodammodo repetatur id quod dictum fuerat *ante oculos*. (f) Itaque sensus est, adeo accurate, adeo plane ac perspicue vobis expositi Jesum Christum, nempe ratione muneris ipsius, seu mavis religionem ac doctrinam ip-

(a) *Acrior Galatarum reprehensio* (b) *Stultum appellare quomodo vetet Christus.* (c) *Stultum a Christo ad legem transire.* (d) Veritati obedire. (e) *Caussa admirationis Paulinæ.* (f) προγράφειν. (g) *Christus Galatis depictus.*

psius, eaque omnia, quæ salutis nostræ caussa, vel fecit, vel passus, vel denique consecutus est, & nominatim vim mortis ejus; ut non secus rem cernere possetis, ac si eam vivis coloribus depictam ante oculos vestros posuissem, & vobis spectandam exhibuissem.

Ideo addit: *In vobis*, seu *inter vos crucifixus*. (*a*) Subaudienda est particula similitudinis, *tanquam*. Optima pictura est, quæ ita rem exprimit, ut ea ipsa ante oculos nostros existere, aut geri videatur. Quia ergo planissime a Paulo erat vis mortis Christi explicata, ideo ait, a se Christum Galatis fuisse depictum, ut inter eos quodammodo videretur esse crucifixus. Hinc autem apparet, in ista depictione Christi crucifixi, inclusisse apostolum doctrinam de mortis ipsius vi ac fine, quem hunc fuisse ostendimus, ut novum fœdus, & doctrinam de justificatione per fidem obtinenda, perpetuis temporibus dedicaret ac sanciret. Itaque Paulus jure miratur, Galatas, quibus ista tam clare fuissent explicata, eo nihilominus dementiæ prolapsos, ut istum justificationis modum, per Christi mortem stabilitum desererent, & legalem amplecterentur. Occasionem autem id nunc commemorandi inde habuit, quia paulo ante ex Christi morte collegerat, justificationem non esse ex lege petendam; ac proinde legi esse valedicendum.

Vers. 2. *Hoc solum volo discere a vobis.* (*b*) Novo argumento, quod inter principalia tertium est, ostendit, doctrinam de justificatione per fidem adipiscenda sequendam esse, non eam, quæ per opera legis justificationem quærere jubet. Sumtum autem est ex eo, quod Galatæ non ex operibus legis, seu mavis beneficio doctrinæ de operibus legis præstandis, & justificatione ex iis petenda, spiritum sanctum accepissent; sed per fidem, seu mavis beneficio doctrinæ de fide, deque justificatione per eam adipiscenda.

Hoc solum cupio a vobis discere, seu *cognoscere*. (*c*) Nempe quia vel hoc solum, etiamsi alia argumenta deessent, illos poterat convincere. Ea enim ratione apertissime demonstratum fuit, doctrinam de fide, deque justificatione per eam quærenda, divinitus fuisse profectam. hac autem stabilita, simul legis vis tollitur; & tanto quidem magis, quod cum lege tantum Dei donum nequaquam fuerit conjunctum. Hic est ille spiritus, qui inter testes divinos collocatur a Johanne 1 Joh: 6. 6, 18, & de quo nominatim dicit, quod sit veritas. vide Heb. 2. 4.

Ex operibus legis. Hoc mihi saltem dicite, an ex eo, quod opera legis feceritis, vel etiam quod doctrinam, quæ legis opera urget, receperitis, spiritum S. acceperitis:

An vero *ex auditu fidei*, id est, ex eo, quod doctrina de fide in Christum audita, eam fueritis amplexi? (*d*) *Fidei* enim vox, pro doctrina de fide, hoc loco, ut & alibi, accipi potest. quemadmodum fit cap. 1. vers. 23, & hoc ipso cap. infra vers. 23. Quare vox (*e*) *auditus* proprie sumi potest, licet alicubi prædicationem significet Esa. 53. vers. 1. Joh. 12. 38. Rom. 10. 16. Porro una cum antecedente, nempe auditu doctrinæ de fide, simul intelligendum est consequens, nempe fides, seu assensus ei adhibitus.

(*a*) *Nota similitudinis omissa.* (*b*) 3. *Argumentum principale.* (*c*) *Spiritus S. donum euangelium maxime confirmat.* (*d*) *Fides pro doctrina de fide.* (*e*) *Auditus.*

(*f*) Spiritus enim sanctus non dabatur iis, qui doctrinam euangelicam tantum audiebant, sed iis qui auditam recipiebant. Non subjicit apostolus responsionem: quia nimis manifestum erat, spiritum sanctum in eos ideo fuisse effusum, quod in Christum crediderant. Quare sic Galatas urgere censendus est apostolus: Cum Deus hanc doctrinam tam pretioso spiritus sancti dono vobis communicato confirmarit, & per istud donum satis fuerit testatus, se omnes eos justificaturum, qui fidem habuerint; quæ stultitia est, ad legem ejusque opera, quæ cum vobis prædicarentur, & a vobis reciperentur, tale donum non habuerunt conjunctum, velle transire?

Vers. 3. *Sic amentes estis, cum incepisse tus spiritu, nunc carne perficitis?* In hoc & seqq. versic. Paulus argumentum propositum amplificat, & pondus aliquod ei addit. Etenim occasione ejus doni, quod Galatis per euangelium obtigerat, per legem autem, ad quam nunc transirent, nequaquam; (*g*) commemorat duo quædam ejus spiritus effecta ac fructus, quibus sese nunc Galatæ ad legem desciscentes, sponte sua privent, & sic a statu longe meliori ac feliciori ad deteriorem delabantur: ut eorum amentiam tanto clarius ostendat, & eos ab errore revocet. Prior spiritus illius fructus est, vita spritualis, seu vera solidaque pietas, a qua Galatæ nunc degenerarent: posterior, patientia in afflictionibus pro veritate euangelica, cujus fructu ac præmio se hac inconstantia ac defectione sua fraudarent. Ait ergo: adeo amentes, adeo inconsiderati estis, ut non videatis, vos a statu longe feliciori ac præstantiori ad statum longe viliorem delabi, ab equis, ut dici solet, ad asinos? (*h*) spiritu incepistis, id est, spiritus illius sancti, qui vobis per fidem in Christum obtigerat, ductum sequi cœperatis, ac proinde spiritualem vivendi & Deo serviendi rationem sectabamini, quæ nimirum spiritu & animo magis, quam carne peragitur. (*i*) Spiritus enim iste non ad cerimonias, non ad carnalem & externum Dei cultum, sed ad veram sanctimoniam, & internum animi cultum homines rapit. Ab hoc spiritus ductu cultuque ipsi convenienti, ad carnalem religionem, quæ in variis ritibus ac ceremoniis consistit, (*k*) & carne magis, quam animo & spiritu perficitur, delabimini, & sic cum bene cœperitis, male finitis, nec ultima respondent primis.

Verbum ἐπιτελεῖσθαι mediæ potius, quam passivæ significationis esse videtur, ita ut significet *finire*, *absolvere*; opponitur enim verbo ἐναρξάμενοι.

Voce (*l*) *Carnis* non semel utitur Paulus, cum de ceremoniis rebusve externis agit: quia carne perficiantur, carnem non spiritum mentemve hominis afficiant; ut infra cap. 6. 12, 13: & 2. Cor. 5. 16. Phil. 3. 3, 4. Et hoc quidem loco ita videtur accipi: non vero pro appetitu carnali, ut alibi sæpe contingit. Neque enim verisimile est, Galatas protinus ad carnis opera, seu vitia aliqua ob defectionem illam suam, nondum, ut videtur, penitus consummatam, prolapsos fuisse; a spiritualis autem vitæ solidæque pietatis studio,

(*f*) *Spiritus sanctus credentibus tantum datus.* (*g*) *Fructus spiritus sancti, & eorum jactura.* (*h*) *Prioris explicatio.* (*i*) *Spiritus ad solidam pietatem ducit.* (*k*) *Carne perficere.* (*l*) ἐπιτελεῖσθαι. (*m*) *Caro.*

a quo

a quo primum cœperant, ad carnalem ceremonialemque Dei cultum eos nunc progressos, & sic cursum vitæ ac religionis absolvere instituisse, satis constat. (a) Quamquam & illud certum est, ubi carnalis ille cultus viget, ibi homines fere etiam carnaliter vivere, ac peccatis variis servire. quandoquidem occupati rebus istis externis, quibus caro libentius defungitur, quam iis, quas spiritus imperat, interna animi bona, solidasque virtutes minus curant, & sibi ipsis hac externa pietatis specie impon unt, ut satis officio se functos, satis se pios arbitrentur.

Vers. 4. *Tanta passi estis frustra.* (b) Alterum exprimit spiritus sancti fructum, quem Galatæ antea fuerant adepti, nunc perditum ibant. Etenim inter alia, quæ Galatæ spiritus ductu atque impulsu fecerant egregia, propter veritatem doctrinæ illius, quam a Paulo acceperant, non levia fuerant ab adversariis passi; nunc illis, veluti indigne id ferens, & simul vicem eorum dolens, exprobrat, quod hac eorum inconstantia fiat, ut ista ipsorum patientia in irritum cadat, & fructu suo excidat; si modo ita, ut cœperant, pergant, hoc est, carne finiant, & priorem illam suam constantiam hac ratione refutent & damnent. quasi dicat: (c) tam gravia estis veritatis causa perpessi, ob quæ jure poteratis sperare a Deo præmium: & nunc deserta veritate, & una cum ipsa, etiam vita spirituali solidaque pietate, committitis, ut tanto præmio merito excidatis; pœnitet me vestræ hujus amentiæ pigetque. Omnis nimirum labor, omnis pietatis fructus perit, nisi usque ad finem in veritate ac sanctitate vitæ perseveres. vide Ezech. 18.24,26: & cap. 33.12, 13, 18. Matth. 10. 22. Heb. 3. 6, 14. 2 Pet. 2. 20, & d. 2 Joh. vers. 8. Apoc. 2. 10, 26.

(d) Non desunt autem qui existiment, apostolum hoc loco illud beneficium, quod Galatis, cum euangelium reciperent, divinitus obtigisse vers. 2 dixerat, nempe spiritus sancti donum, magis adhuc urgere: præsertim cum de eodem in sequentibus verbis loqui pergat, dum ait: *Qui ergo suppeditat*, vel *suppeditabat vobis spiritum*, &c. Itaque verbum ἐπιχορηγεῖν, hic tam late arbitrantur extendi, quemadmodum quidem apud bonos auctores non raro contingit, ut etiam ad bona, quibus quispiam afficiatur, sese porrigat. Solent enim Græci dicere, aliquem quidpiam πάσχειν, seu pati, cum re qualicunque afficitur, seu ei quidpiam, sive boni, sive mali, evenit. Ita sensus esset: Tantisne spiritus sancti donis frustra fuistis affecti? incassum illa vobis contigerunt? Frustra enim istis donis affecti fuerant; quandoquidem sinceritate euangelii deserta, ad doctrinam admixtione legis Mosaicæ adulteratam desciverant. Nam ideo donis istis cælestibus affecti fuerant, ut constantes in veritate euangelii persisterent. Verumtamen possunt sequentia cum his, retenta etiam priori explicatione, quæ simplicior est, & cum proxime præcedentibus optime cohæret, sat commode connecti. Neque enim apostolus, ea interpretatione admissa, a spiritus sancti dono, quod Galatis obvenisse vers. 2 dixerat, penitus recessit; sed ejus tantum fructus quosdam explicuit, & de eorum jactura Galatas admonuit: quibus interjectis, id quod principale erat, & cujus gratia cætera fuerant addita vers. 5 resumit, eoque Galatas denuo urget: idque ut videtur, aliquanto etiam concinnius, quam si de eadem plane re vers. 4 fuisset locutus.

Si modo & frustra. Et hæc verba duplicem admittunt sensum. (f) Vel enim hoc vult dicere apostolus; non tantum nullum fructum eos ex toleratis malis, vel, si ita placet, ex acceptis spiritus sancti donis, si spiritu exorsi, nunc carne finiant, habituros: sed etiam damnum ingens esse accepturos, hoc est, ob istam a pristino statu defectionem, etiam pœnam laturos, & tanto quidem majorem, quanto plures habuissent in veritate persistendi caussas. (g) Vel his verbis se quodammodo corrigit apostolus, & ostendit, se nondum plane de iis desperare: ita ut particula & redundet; quod alibi etiam usu venit, 2. Cor. 5. 3. Heb. 1. 6. quasi dicat: si modo in isto errore perseveraveritis, & sic pristinam illam vestram constantiam, vel (si posteriorem præcedentium verborum sensum sequi placeat) illud spiritus sancti donum, ob doctrinam de fide a vobis receptam in vos collatum, irritum facere perreveritis: quod tamen vos haudquaquam facturos confido. Spes mihi potius de vobis est, vos ad saniorem mentem redituros, & sic constantiæ illius, seu patientiæ fructum aliquando reportaturos, vel effecturos, ne frustra donum adeo divinum in vos collatum fuerit.

Vers. 5. *Qui ergo suppeditat*, vel potius *suppeditabat spiritum.* (h) Participium enim ἐπιχορηγῶν, utriusque est temporis; sic & sequens ἐνεργῶν, potest reddi, *qui operatur*, vel *qui operabatur*. Iterum illos premit eodem argumento, quod versu 2 explicuimus, utpote evidentissimo, & ad convincendos Galatas valde efficaci; idque ab effectu illustrat atque amplificat, dum ait:

Qui operatur, vel *operabatur potentias*, id est stupenda miracula, ex singulari potentia divina profecta. Sic alibi non semel ea vox accipitur Matth. 7. 22. XI 20, 21: XIII. 54, 58: XIV. 2. 1 Cor. 12. 10, 28, 29.

Ex operibus legis, an ex auditu fidei? id est num ideo ea præstabat, quod doctrinam de operibus legis receperitis; an vero ideo, quod doctrinam de fide audieritis & amplexi fuerit is? Opera legis per metonymiam subjecti pro doctrina de operibus legis sumuntur, ut fides pro doctrina de fide. qua de re vide vers. 2. subaudienda hic iterum est responsio: Non ex operibus legis; sed ex auditu fidei.

Vers. 6. *Quemadmodum Abraham.* (i) Quartum argumentum principale, ad confirmandam doctrinam de justificatione per fidem, ab exemplo Abrahami, qui veri Dei populi pater est, ductum. Is enim non ex operibus, sed ex fide, non ex meritis, sed ex gratia justificatus fuit, teste scriptura.

Particula καθὼς *quemadmodum*, habet vim illustrandi id quod proxime asseruerat apostolus. (i) Asseruerat autem satis aperte sua interrogatione, Deum spiritum sanctum Galatis dedisse, non ex operibus legis, sed ex fide; ac proinde etiam eos ex fide justificasse. Est enim spiritus sanctus arrhabo hæreditatis nostræ, & sic justificationis nostræ signum, imo & pars quædam,

(a) *Ceremoniæ pietati officere solent.* (b) 2 *Spiritus Sancti fructus & ejus jactura.* (c) *Patientia Galatarum.* (d) *Alia explicatio.* (e) πάσχειν *etiam de bonis.* (f) 1 *Sensus.* (g) 2 *Sensus* (h) *Repetitio argum.* 3. (i) 4 *Argum. princip: ab exemplo Abrahami.* (k) *Nexus cum præcedentibus.*

qua de re infra verſ. 14 dicentur plura. Itaque recte apoſtolus ad id illuſtrandum, Abrahami exemplum affert, qui ſimiliter fide fuerit juſtificatus. Quanquam etiamſi non eſſet ſimilitudo inter Abrahamum & Galatas, quod attinet ad ſpeciem beneficii per fidem obtenti; ſatis tamen eſſet, ſimilitudinem eſſe in beneficii genere, ad id ut apoſtolus hæc per particulam *ſicut* inter ſe connectere poſſet. [a] Cum autem dicimus, Galatas fuiſſe juſtificatos, cum primum crediderunt in Chriſtum, id de juſtificatione quadam inchoata intelligendum eſt, quæ adhuc penderet ſub conditione; ſi nimirum & in fide conſtantes eſſent, & fidem haberent vivam, id eſt, bonis operibus animatam. Nam vel fide ſtricte ſumta, vel bonis operibus, quæ fides producit, ſublatis, tollitur ac ceſſat juſtificatio; [b] quæ tum demum pleno jure obtinetur, cum bona opera ſequuntur. * Quemadmodum etiam in Abrahamo factum eſt, cujus juſtificatio inchoata quidem fuit, cum Deo promittenti ſibi prolem credidit; quemadmodum ex loco Gen. 12. 2. XIII. 16 hic citato patet; imo & ante: ſed non ante perfecta fuit, quam Deo in omnibus ex animo paruiſſet. Nam tum demum Jacobus ſcripturam, quæ Abrahamum ex fide juſtificatum fuiſſe dicit, impletam fuiſſe teſtatur Gen. 15. 6. Jac. 2. 21,22,23, (hoc eſt Abrahamum tum demum pleno jure juſtificationem, ſibi jam aliqua ratione deſtinatam, obtinuiſſe,) cum Iſaacum obtulit ſuper altare. Quia enim in re tam ardua paruerat, non dubitavit Deus eum penitus juſtificare; pro certo habens, eum, quem etiam toties jam exploraverat, & ſemper ſibi obedientem repererat, in cæteris omnibus ſibi obtemperaturum. Qua de cauſa, tum demum juravit Abrahamo Gen. 22. 16 & deinceps, ſe ea, quæ illi promiſerat, præſtiturum. [c] Juramentum autem illud, ſignum fuit immutabilis Dei voluntatis; ut hac de re diſſerit autor epiſtolæ ad Hebræos cap. 6. verſ. 17, quem confer cum verſ. 13, 14.

Et imputatum eſt illi ad juſtitiam. [d] Id eſt, ex gratia & benignitate ſua ita Deus fidem Abrahami accepit, ut ipſum propter eam, tanquam juſtum atque innocentem tractare conſtitueret, & id, quod juſtitiæ præmium eſſe debebat, illi decerneret.

Hic uſus verbi [e] λογίζομαι, ſeu *imputare*, manat ex propria vocis iſtius ſignificatione, quæ eſt cogitare, putare, aliquid apud ſe veluti ſubducta ratione ſtatuere. [f] Cum dicitur Deus rem bonam, nempe juſtitiam, alicui ſimpliciter imputare, ſignificatur, Deum apud ſe ſtatuere, ſe aliquem velle tanquam juſtum & innocentem tractare; [g] cum dicitur alicui rem malam imputare, nempe peccatum, ſignificatur, Deum velle aliquem punire; cum dicitur, Deum imputare aliquid ad aliquid, id eſt, fidem ad juſtitiam, ſignificatur, [h] Deum tanti velle ducere fidem, ut eam juſtitia ſeu juſtificatione dignetur. [i] Semper autem hæc vox indicat liberam ejus, qui imputare dicitur, voluntatem, ita ut aliter facere potuerit. Nam & cum juſtitiam imputat, poterat non imputare: quia is, cui ea imputari dicitur, eam non meruerat, & cum peccatum imputat, non imputare poterat: quia licet is qui peccavit pœnam meruerit, [k] non tamen ea ipſi debetur, proprie loquendo, ita nimirum, ut juſtitia ipſa per ſe poſtulet, ut ea illi infligatur. Neque enim is, qui peccavit, ſibi, ſed alteri jus ad pœnam peperit. Unicuique autem de ſuo jure decedere licet; & qui id non facit, libere facit. Aliter nempe meremur res bonas, aliter malas: [l] aliter debentur præmia, aliter pœnæ: qui premium merenti denegat, injuſtus eſt, qui pœnam non infligit, injuſtus idcirco non eſt. Nam qui rem bonam meretur, ſibi acquirit ad eam jus, quod illi eripere nemo ſine injuria poteſt: qui rem malam meretur, alteri jus ad eam inferendam acquirit. [m] Itaque cum Deus fidem imputare dicitur ad juſtitiam, poterat aliter facere; nec enim fides juſtitiam, hoc eſt, juſtificationem meretur. Itaque ex gratia & benignitate id facit Deus. Sed de his in epiſtola ad Romanos cap. 4.

Verſ. 7. *Cognoſcite*, vel *cognoſcitis ergo*, *quod qui ex fide ſunt*, *hi ſunt filii Abrahami.* [n] Ex iſto Abrahami exemplo jam concludit, homines fide juſtificari.

Quod qui ex fide ſunt, hoc eſt, qui credunt, qui fidem habent, *ii ſunt filii Abrahami.* [o] Conciſe loquitur Paulus, & filiorum Abrahami nomine etiam filiationis iſtius conſequens, nempe hæreditatem, ſeu juſtificationem, ac benedictionem Abrahamo & ſemini ejus deſtinatam, idque precipue complectitur. Id enim oſtendere & volebat, & debebat, eos qui fide prediti ſunt, ſimiliter atque Abrahamus juſtificatum iri, quaſi dicat: [p] Ii, qui fidem habent, cum Abrahamum ſimilitudine referant, ea ſcilicet in re, ob quam Deo tantopere placuit, & juſtificationem eſt adeptus; & ipſi, tanquam veri ejus filii, quibus ejuſdem felicitatis hæreditas deſtinata eſt, juſtificationis participes evadunt. [q] Etenim ſi Abrahamus ex fide juſtificatus eſt; neceſſe eſt, ut omnes, qui ejus fidem imitantur, quique, ut ille, Deo promittenti firmiter credunt ac confidunt, ejus ſint filii, quandoquidem per filios intelligit Paulus filios non carnales, ſed ſpirituales, qui Abrahamum, non corporis, ſed animi ac morum ſimilitudine referunt. Jam vero ſi illi, qui credunt, Abrahæ ſunt filii, ſequetur eos etiam eſſe Abrahæ hæredes; &, quemadmodum ſpirituales ſunt filii, ſic etiam ſpiritualis benedictionis hæredes. Benedictio autem iſta juſtificationem omnino in ſe complectitur. vide verſum ultimum hujus cap.

Verſ. 8. *Prævidens autem ſcriptura.* [r] Quod in genere docuerat apoſtolus, homines nimirum juſtificari ex fide, non ſecus atque Abrahamus; id nunc nominatim etiam de gentibus ſcripturæ teſtimonio docet: ne quis forte putet, juſtificationem ex fide, quæ Abrahamo contigerit, & ejus ſemini promiſſa fuerit, ad gentes nihil pertinere. Cogitare enim aliquis poterat, ad id ut quiſpiam Abrahamicæ benedictionis ac juſtificationis hæres evadat, requiri, ut & ſecundum carnem, & ſecundum ſpiritum Abrahami ſit filius.

Quare cum hoc loco dicit Paulus, *quod Deus ex fide juſtificet gentes*, perinde eſt ac ſi dixiſſet: quod *etiam* gentes ex fide *juſtificet*, hoc eſt juſtificaturus ſit, quo pacto in epiſtola ad Rom. 4. 5 in illis verbis, *qui juſtificat impium*, ſubaudienda eſt particula *etiam*, quaſi d. qui juſtificat etiam impium. Ad id ergo probandum ci-

[a] *Galatarum juſtificatio quando cœperit.* [b] *Quando juſtificatio pleno jure obtineatur.* * *Abrahami juſtificatio inchoata.* [c] *Juramentum Dei, ſignum immutabilis voluntatis.* [d] *Explicatio Gen. 15. 6.* [e] Λογίζομαι. [f] Imputare *juſtitiam*: [g] *Peccatum.* [h] *Fidem ad juſtitiam.* [i] *Verbi imputandi vis.* [k] *Pœna proprie non debetur peccanti.*

[l] *Aliter præmia, aliter pœnas meremur.* [m] *Fides ex gratia imputatur ad juſtitiam.* [n] *Concluſio argumenti.* [o] *Filii Abrahami.* [p] *Credentes cum Abrahamo juſtificantur.* [q] *Ratio.* [r] *De gentibus id ſpeciatim docetur.*

tat illum

tat illum ſcripturæ locum Gen.12.3. XVIII.18.XXII.18. XXVI.4. XXVIII.14, in quo Deus Abrahamo promittit, quod *in eo benedicentur omnes gentes.* (a) Quod attinet ad literalem horum verborum ſenſum, ex quo myſticus, quem hoc loco Paulus ſpectat, facile percipitur; notandum eſt, in nonnullis quidem locis, in quibus hæc promiſſio extat, in Hebræo eſſe verbum conjugationis Hithpael, quæ reciprocam habet ſignificationem cap.22. 18. XXVI.4; ſed in pleriſque eſſe verbum paſſivum conjugationis Niphal, (b) quæ ſæpe etiam reciprocam ſignificationem habet, quemadmodum hic contingit. Quare *benedicentur*, eſt benedicent ſe; ita ut, ſi paſſivum nihilominus retinendum ſit, ſubintelligi debeat *a ſe.* (c) Benedicere autem ſe in aliquo, eſt, eandem ſibi optare ac vovere felicitatem, qualis contigerit ei, in quo ſe aliquis benedicit; ejus exemplo in benedicendo, vovendo atque optando uti; ita ut ejus nomen veluti in proverbium abeat, & vulgaribus bene precandi formulis inſeratur. Itaque benedicent ſe omnes nationes in Abrahamo, vel etiam in ejus ſemine, (nam & hoc aliquando additur) eſt, eandem ſibi vovebunt felicitatem, qualis Abrahamo, & ſemini ejus contigerit. Sic Jacobus benedicens Ephraimo & Manaſſi Gen.48.20 ait: *In te benedicet Iſrael, dicendo: ponat te Deus ſicut Ephraim, & ſicut Manaſſen*: hoc eſt, Iſraelitæ cum alicui volent benedicere, benedicent in Ephraimo & Manaſſe, ſeu eandem illi felicitatem, qualis obtigit iſtis, vovebunt Ruth.4.11. Jerem.29.22. (d) Senſu autem myſtico, utpote perfectiori & pleniori, non votum iſtius felicitatis, quæ Abrahamo contigit, ſed ejus ſocietas ac communio intelligi debet. Cui ſenſui magis favet verbum paſſivum, quam reciprocum, quanquam etiam reciprocum in eo locum habere poteſt, ſi benedictio non de ipſa felicitate, ſed de felicitatis iſtius prædicatione ſumatur, quaſi dicat beatas ſe ferent ac prædicabunt omnes nationes terræ.

(e) *In te* autem, ſenſu myſtico idem erit, ac *cum te*, ſeu *tecum*: quemadmodum verſic. ſeq. ipſe apoſtolus explicat, cum ex his Gen. verbis ſuam ſententiam inferens, ait:

Quare qui ex fide ſunt, benedicentur cum fideli Abraham. *In* enim apud Hebræos pro *cum* crebro ſumitur. (f) Itaque his verbis ſenſu myſtico eadem felicitas omnibus gentibus promittitur, quæ Abrahamo contigit, ita ut eas ſocias & participes ſuæ felicitatis ſit habiturus. Ideo infra verſ. 14 dicit, *benedictionem Abrahami factam eſſe in gentes*, id eſt, gentibus contigiſſe. Quæ autem felicitas Abrahamo contigit? Hæc, quod eum Deus ex fide juſtificaverit. Hoc ergo, inquit, prævidens ſcriptura, quod Deus gentes eſſet ex fide juſtificaturus, ante denunciavit Abrahamo, gentes ejuſdem cum illo felicitatis fore conſortes.

(g) *Prævidere* dicit *ſcripturam*, per proſopopœiam, cum metonymia, ſeu mavis metalepſi conjunctam. Proſopopœia eſt, quatenus actio, quæ perſonæ proprie competit, tribuitur rei, quæ perſona non eſt. (h) Metonymia vel metalepſis eſt, quia id quod magis proprie auctori ſcripturæ, nempe Deo, convenit, ejus effectui, nempe ſcripturæ ipſi, tribuitur, quanquam ne Deo quidem uſquequaque proprie tribuitur, quod præviderit, ſe ex fide juſtificare gentes. Non enim dicitur aliquis proprie id prævidere, quod ipſemet facit, ſed quod facit alius. Verum quia ſcripturam, tanquam perſonam quandam a Deo diſtinctam conſiderat, conſilia ipſius enunciantem; propterea prævidendi verbo de ea uſus eſt, tanquam conſiliorum divinorum conſcia: cum proprie dicendum eſſet: Deum, cujus verba in ſcriptura referuntur, cum apud ſe conſtituiſſet, gentes ex fide juſtificare, id ante denunciaſſe, ſeu Abrahamo promiſiſſe.

Ante evangelizavit, nempe ſcriptura, quatenus nimirum hanc denunciationem ſeu promiſſionem refert. Nam interdum, qui aliquid declarat, & pronunciat factum, illud facere aut feciſſe dicitur.

Verſ. 9. *Itaque qui ex fide.* Poſtquam jam apoſtolus docuit, etiam ad gentes benedictionem Abrahamicam, ſeu juſtificationem ex fide, pertinere; (i) repetit jam generalem illam concluſionem verſ.7 expreſſam, quaſi dicat: Quare quicuuque fidem habent, qualeſcunque illi ſint, ſive Judæi, ſive gentiles, benedicuntur a Deo, ſeu juſtificantur, non ſecus atque Abrahamus; id enim ſignificant verba *cum Abraham.* Sic Rom.8.32 omnia nobis *cum Chriſto* donabit, hoc eſt perinde ut Chriſto. Rationem autem conſequentiæ iterum innuit, cum non ſimpliciter ait, eos benedici cum Abrahamo, ſed *cum fideli* ſeu *credente Abrahamo.* (k) quaſi dicat, cum & ipſe Abrahamus a Deo benedictus, ſeu juſtificatus fuerit, quia Deo credidit: id quod ſupra jam docuerat verſ 6.

Verſ. 10, *Qui enim ex operibus legis ſunt.* (l) Quia Paulus proxime aſſeruerat, eos qui fidem habent, benedici, & quidem cum fideli Abrahamo, tacite excludens illum benedictionis adipiſcendæ modum, quem Galatis obtrudebant adverſarii, nempe per opera legis; ideo nunc veluti objectionem occupans, dictum ſuum confirmat, & id, quod tacite aſſeruerat, aperte comprobat. Poſſet enim aliquis dicere: quaſi vero non æque benedicerentur ii, qui opera legis ſectantur. Reſpondet Paulus, tantum abeſſe, ut ex operibus legis quiſpiam benedictionem conſequatur, ut potius, qui iis ſe addicunt, & ex iis judicium de ſe fieri volunt, maledictioni ſe reddant obnoxios. (m) Hunc verborum Pauli nexum ſat commodum niſi admittere velis, dicendum erit, (n) *enim* hic poſitum eſſe pro *ſed*, ut ſit etiam Rom.8.6; & rem tantum a contrario illuſtrari, & ea ratione alterum principalis quæſtionis membrum, nempe homines ex operibus legis non juſtificari, apertius confirmari, quaſi dicat: (o) Illi quidem, qui fidem habent, benedicentur cum fideli Abrahamo: at qui operibus legis ſe addicunt, tantum abeſt ut benedictionem aſſequantur, ut potius maledictioni ſe reddant obnoxios.

Ex operibus legis eſſe, (p) eſt, operibus legis ita eſſe addictum, ut per ea juſtificationem velis conſequi, ac ex iis vel ſtare, vel cadere.

(q) *Sub maledictione eſſe*, eſt maledictioni, quæ hoc loco pœnam mortis æternæ ſignificat, eſſe obnoxium. Pœna autem mortis æternæ maledictio dicitur, quia eſt maledictionis ſeu abominationis divinæ quidam effectus.

Scriptum enim eſt. Rationem dicti affert ex ipſius legis teſtimonio petitam Deut. 27. ult.

(a) *Senſus literalis.* (b) *Niphal pro reciproco.* (c) *Benedicere ſe in aliquo.* (d) *Senſus locorum myſticus.* (e) In *pro* cum. (f) *Gentes participes benedictionis Abrahamicæ.* (g) *Prævidet ſcriptura.* (h) *Scripturæ tribuitur Dei actio.*

(i) *Concluſio generalis.* (k) *Ratio conſequentiæ* (l) *Nexus cum præced.* (m) *Alius nexus.* (n) Enim *pro* ſed. (o) *Qui opera legis ſectantur maledictioni obnoxii.* (p) *Ex operibus legis eſſe.* (q) *Maledictio pro morte æterna.*

Maledictus omnis, qui non permanſerit in omnibus, quæ ſcripta ſunt in libro legis, ut faciat ea. Sequitur autem Græcam V. T. interpretationem, quæ ſententiam ſatis fideliter expreſſit, etiamſi in Hebræo non habeatur particula univerſalis, quæ hic bis repetitur: Nam in lege indefinite dicitur, *Maledictus qui non ſtatuerit* (id eſt, reipſa impleverit) *verba legis hujus, faciendo illa.* [a] Sed indefinita oratio, præſertim in ejuſmodi ſanctionibus & comminationibus, univerſali æquipollere ſolet. Itaque & *omnis* qui non compleverit legem, & qui non *omnia* ejus præcepta compleverit, idque perpetuo quemadmodum vox *permanendi* indicat, maledictus pronunciatur. Argumentum hic principalis quæſtionis continetur: ſed ſententia idem eſt cum primo, quod ſup. cap. 2 verſ. 16 verbis Pſalmi fuit expreſſum. Cæteroquin poſſes dicere, id eſſe numero quintum.

Verſ. 11. *Quod vero in lege.* [b] Ne quis forte diceret, non ita univerſaliter aſſeri poſſe aut debere, eos qui opera legis ſectentur, ſub maledictione eſſe: Eſſe enim aliquos ſaltem juſtos, qui legem exacte ſervarint, ac porro, ejus vi juſtificationem ac benedictionem aſſequantur: Ideo nunc, ut objectioni huic occurrat, demonſtrat, neminem prorſus legis vi juſtificari: [c] quandoquidem ne ii quidem, qui juſti in ſacris literis perhibentur, legis vi juſtificentur, ac vitam conſequantur. Quod ſi illi legis vi non juſtificantur, nemo certe per eam juſtificatur; quis enim eos, qui juſti non ſunt, legis vi juſtificari dixerit? Et hoc pro quinto argumento principali habendum eſt.

Præcedit autem ipſa ſententia probanda cum ait; [d] *Quod vero in lege* (hoc eſt, per legem, ſeu legis vi) *nemo juſtificatur coram Deo, manifeſtum eſt.* Verba, *coram Deo*, opponuntur hominum opinioni ac judicio. Poſſet enim aliquis juſtus ex lege pronunciari hominum judicio, cum interim juſtus ex lege Dei judicio non pronuncietur.

Sequitur ipſa ratio: [f] *Quia juſtus ex fide vivet: lex autem non eſt ex fide.* Ratio Pauli hæc eſt: Si quiſpiam hominum, vi legis juſtificaretur, certe is qui juſtus in ſacris literis dicitur, ejus vi juſtificaretur, ac porro etiam vitam ejus vi conſequeretur. Atqui ne juſtus quidem vi legis juſtificatur vitamque conſequitur. Ergo nemo vi legis juſtificatur. Aſſumptio hujus argumenti præcedit. Sententia propoſitionis, ejuſque probatio quædam, ſubſequitur. [g] Juſtum autem non vi legis juſtificari aut vitam conſequi, ex eo probatur, quod is, quemadmodum expreſſe teſtatur Habacuc, ex fide ſit victurus: At ſi ex fide; non ex lege.

Conſequentiam iterum eo probat apoſtolus. Quia *lex non eſt ex fide: ſed, qui fecerit ea homo, vivet in eis.* [h] Ex his autem patet, verba *ex fide* in Habac. teſtimonio, conjungenda potius eſſe cum verbo ſequenti *vivet*, quam cum præcedenti nomine *juſtus*: [i] ita ut nomen *juſtus* abſolute poſitum, ex ſacrarum literarum conſuetudine hominem pium & ſanctitatis ſtudioſum denotet, & ſignificetur, eum nihilominus non ipſius juſtitiæ ſuæ merito, ſed fidei vi, vitam ex Dei gratia conſecuturum eſſe. [k] nempe, quia illius juſtitia non ſit ita perfecta, ut legi uſquequaque ſatisfaciat, eumque a legis maledictione immunem præſtet. Quid enim alias opus eſſet dicere, eum ex fide victurum; ſiquidem ipſius juſtitiæ ſuæ vi ac merito vitam in lege promiſſam adipiſceretur? Jam quod attinet ad ſequentia verba, quibus conſequentia poſterioris argumentationis probatur,

Verſ. 12. *Lex autem non eſt ex fide*; eorum hæc eſt mens: (l) Lex autem fidem non ſpectat, ſeu, non habet talem fidei rationem, ut propter eam hominibus juſtificationem polliceatur, aut tribuat: ſed opera requirit, & propter ea ſola homini juſtificationem promittit. Quod ergo nihilominus etiam ſub lege homines ex fide juſtificabantur, id non vi legis, ſeu antiqui fœderis fiebat, ſed extraordinaria Dei gratia.

Id quod probatur illis Levitici verbis Lev. 18. 5: *Sed qui fecerit illa homo, vivet in illis*, [m] hoc eſt, per illa, ſeu ex iis, quaſi dicat, ſi vis per legem juſtificationem & vitam conſequi, fac legis præcepta; & quidem non aliqua, ſed omnia; nec plerumque, ſed ſemper; non per certum, ſed per totum vitæ tempus: quemadmodum ex verbis verſ. 10 a Paulo citatis apparet.

Vivet in eis. Magna in iſtis vocibus vis eſt, quaſi dicat, eorum vi, ac obedientiæ mandatis iſtis præſtitæ merito.

Verſ. 13. *Chriſtus nos redemit* &c. [n] Poſtquam oſtendiſſet apoſtolus legis vim & ſeveritatem, quæ obedientiam perfectam poſtulet, & maledictionem minetur omnibus ſui tranſgreſſoribus; [o] ne quis ex Judæis, quibus lex fuerat lata, hanc ejus maledictionem adhuc metuendam ſibi putet, & exiſtimet, hoc legis edictum tam ſeverum adhuc homines ferire, ac proinde vel ex hoc ipſo inferat, fidem non ſufficere ad conſequendam juſtificationem, niſi etiam legis opera accedant; [p] ideo docet Paulus, hoc legis fulmen, quo omnes ſui tranſgreſſores percutit, Judæis, modo ad Chriſtum convertantur, non eſſe amplius metuendum.

Maledictio legis, [q] ſeu quam lex comminabatur, eſt pœna mortis, quam lex tranſgreſſoribus ſuis fixit, ut verſ. 10, dictum eſt. [r] Ab hac pœna nos Chriſtus magno impendio liberavit, ſic ut ad eam non amplius ſimus obſtricti, quatenus legem abrogavit, & vim, quam ad homines pœnæ obligandos habebat, ei ademit, quod quidem præſtitit morte ſua, qua doctrinam ſuam, ac fœdus illud novum, quod nobiſcum Dei nomine pepigit, in quo credentibus remiſſio peccatorum promittitur, ſanxit ac ſtabilivit. Simul enim vetus, quod peccatoribus maledictionem comminabatur, ſuſtulit, & jus ad peccatorum remiſſionem nobis peperit. Quare non eſt quod quis ſibi propterea metuat, quod vel antequam vera in Chriſtum fide eſſet præditus, in multis legem fuerit tranſgreſſus, & ab ea propterea damnatus; vel poſt id temporis nonnulla ejus præcepta, qualia ſunt ceremonialia, penitus non curet; aut etiam ita delinquat, ut ejus delicta cum fide nihilominus conſiſtere queant, cum operibus legis nequeant.

Redemit. [ſ] Vox redemtionis ad homines paſſive relata in ſacris literis plerumque nil aliud, quam liberationem ex ſervitute vel captivitate quadam ſignificat. Unde toties redemtionis populi Iſraelitici e ſervitute

[a] *Indefinita oratio pro univerſali.* [b] *Prolepſis.* [c] 3 *Argum. principale.* [d] *Ex lege nemo juſtificatur coram Deo.* [f] *Ratio.* [g] *Juſtus ex fide non ex lege vivet.* [h] *Explic. loci Hab. 2. 4.* [i] *Juſtus.* [k] *Cur ex lege vitam non obtineat?*

[l] *Lex non eſt ex fide.* [m] *Lex operum merita poſtulat.* [n] *Nexus cum præced.* [o] *Prolepſis.* [p] *Maledictio legis, Chriſtianis non metuenda.* [q] *Quid ſit.* [r] *Quomodo ab ea ſimus redemti.* [ſ] *Redemtio pro liberatione.*

Ægyptia-

Ægyptiaca, aliisque similibus, fit mentio Exod. 15. 13. Deut. 7. 8. IX. 26. XIII. 5. XXI. 8. 2 Sam. 7. 23. Nehem. 1. 10. Actor. 7. 35: & nostra etiam a morte æterna, in adventu Christi, liberatio, redemtio appellatur Luc. 21. 28. Rom. 8. 23. Ephes. 1. 14. IV. 30; quin & 1 Cor. 1. 30. Id autem fit vel per synecdochen speciei pro genere: quia omnis redemtio proprie dicta, est liberatio ex captivitate vel servitute, quanquam non contra: vel si mavis, per metaphoram sive similitudinem, quæ sit inter liberationem hujusmodi, & redemtionem proprie dictam. (a) Tanto autem est plenior metaphora seu similitudo ista, cum ad liberationem efficiendam impendium aliquod intervenit, quod pretio, quo captivi redimi solent, respondeat, etiamsi illud nemini revera persolvatur. (b) quemadmodum in hac nostra a maledictione legis redemtione contingit; siquidem in eam Deus ipse charissimum suum filium, Christus autem seipsum, animam seu vitam suam ac pretiosum sanguinem impendit Johan. 3. 16. Rom. 8. 32. Matth. 20. 28. 1 Tim. 2. 6. 1 Petr. 1. 18.

Est autem hoc loco (c) vox ἐξηγόρασεν, quæ ad homines passive relata, idem significat, quod λυτροῦν vel ἀπολυτροῦσθαι, quæ vox in hoc negotio longe est frequentior: imo nuspiam nisi hoc, & seq. cap. vers. 5 vox composita ἐξαγοράζειν ad homines passive refertur. Alibi apud eundem apostolum idem verbum legimus, cum jubemur (d) *redimere tempus*, hoc est, occasionem atque oportunitatem bene agendi, etiam cum aliquo rerum nostrarum neglectu vel jactura, captare Eph. 5. 16, & Col. 4. 5. Simplex vox (e) ἀγοράζειν, quæ crebrius occurrit, sensu aliquantum diverso usurpatur. Ea enim, ut omnia loca, in quibus extat 1 Cor. 6. 20. 2 Petr. 2. 1. Apoc. 5. 9. XIV. 3, 4, indicant, significatur, (f) quod in servitutem fuerimus emti pretio, hoc est, eum in finem, ut Dei & Christi servi ac mancipia fieremus, nulla ejus ratione habita quod antea alicujus servi vel captivi fuerimus: sed simpliciter tantum, quod Dei ac Christi servi non fuerimus. At cum dicimur *redemti*, nos antea in servitute vel captivitate fuisse, & ex ea postea exemtos, & in libertatem vindicatos esse indicatur; nulla habita ejus rei ratione, quod in aliam interim servitutem redacti fuerimus. vide infr. dicto loco cap. 4. vers. 5. & deinceps, & confer cum anteced: ab ipso initio cap.

Cum vero ait, *nos redemit*, se ac cæteros Judaicæ gentis homines proprie intelligit, quos, ut ex versu seq. apparet, gentibus hic opponit. (g) nempe quia Judæi quibus lex revera solis lata erat, proprie sub maledictione legis erant, seu ad eam vi legis obstringebantur, quamquam & gentes eidem, si rem ipsam spectes, pœnæ erant subjecti; (h) sed non tam vi legis Mosaicæ, nisi forte eam legem per analogiam quandam ad gentes accommodes, quam vi legis atque æquitatis naturalis. Eadem autem ratione gentes sunt a maledictione liberatæ a Christo, qua Judæi. Qua vero ratione, inquies, nos Christus ab hac maledictione redemit?

Factus pro nobis maledictio; dum subiit maledictionem. Non quod eandem subierit maledictionem, cujus nos eramus rei: nam nos eramus æternæ mortis rei: (i) sed quod subierit similem, hoc est, tale mortis genus, quod etiam maledictionis cujusdam, & quidem legalis, nomine appellari potest. (k) Neque enim proprie factus erat maledictio, seu maledictus. An enim Christum tum exsecrabatur Deus, & vero prosequebatur odio, cum crucis mortem, opus tam sanctum, Deo tam gratum, quod erat in odorem suavitatis, quodque Deus tanto præmio dignatus est, ex ejus mandato ac voluntate adiit Eph. 5. 2. Esai. 53. 10, 11, 12. Phil. 2. 18. & deinceps. Apoc. 3. 21? Usus est ergo Paulus antanaclasi, eademque voce nunc proprie nunc figurate usus est, quod in sacris literis novum non est, vide inter alia Matth. 8. 22. X. 39. Joh. 4. 35. Rom. 2. 21. IV. 18. cap. 14. 13.

(l) De verbis *pro nobis* diximus cap. 2. vers. 20. Facile autem concedere possumus, voce *pro* hoc loco commutationem indicari: dummodo primum commutatio concedatur etiam in malis ipsis, (m) non tantum in personis, hoc est, ut statuatur, cum nos deberemus subire maledictionem veram & proprie sic dictam, Christum subiisse maledictionem improprie dictam, & quia is hanc subierit, ideo nos ab illa liberatos. deinde, ut illud quoque observetur, non ita commutationem esse factam inter nos & Christum, ut simulac Christus maledictionem subiit, nos ipso facto liberati fuerimus, sed ratione efficaciæ tantum. Actu enim tum demum liberamur, cum fides accedit. Quomodo autem mors Christi eam efficaciam habeat, explicatum est paulo superius, & capp. duobus præcedentibus.

Scriptum est enim, nempe Deut. 21. 23. *Exsecrabilis omnis qui pendet in ligno*. His verbis non probat, Christum nos redemisse a maledictione legis, dum factus est pro nobis exsecratio: sed tantum, eum factum esse exsecrationem, hoc est, exsecrabile mortis genus subiisse, seu supplicium ejusmodi, quod iis tantum sub lege Deus constituerat, qui ipsi essent ob maleficia sua exsecrabiles atque abominandi. Is nimirum, qui peccatum non norat, factus est pro nobis peccatum 2 Cor. 5. 21, hoc est, instar peccatoris atque malefici hominis, ita Deo volente, salutis nostræ caussa tractatus fuit; quemadmodum paulo ante dictum.

Vers. 14. *Ut in gentes*. (n) Finis quidam ulterior istius redemtionis Judæorum a maledictione legis, in qua continetur legis abrogatio & antiquatio, indicatur his verbis. (o) Quamdiu enim lex vim ac robur suum habebat, ac porro Judæos sub maledictione detinebat, tamdiu gentes benedictionis Abrahami, seu felicitatis Abrahamo ejusque posteris destinatæ, qua justificationem contineri diximus, participes fieri non poterant: ac proinde nec spiritum sanctum ejus arrhabonem consequi. Neque enim prius ad gentes, quam ad Judæos quibus ea vere ac proprie promissa erat, pervenire poterat aut debebat. Exauctoranda prius lex erat quæ benedictioni, ut Judæorum, sic gentium obstabat.

(p) *In gentes fieret*, id est, gentibus eveniret, contingeret. εἰς τὰ ἔθνη, pro τοῖς ἔθνεσιν. quæ commutatio venit ex Hebræo, in quo, ut diximus supra cap. 1. 16. (q) sæpe *lamed* cum *beth* permutantur.

In Christo Jesu. quatenus Christi Jesu religionem & fidem in ipsum amplectuntur.

(a) *Præsertim quæ impendio constat.* (b) *Ut nostra.* (c) Ἐξαγόρασεν. (d) Redimere tempus. (e) Ἀγοράζειν. (f) *Emtio nostra a redemtione differt.* (g) *Judæi proprie a maledictione legis liberati.* (h) *Quomodo gentes maledictioni obnoxiæ.*

(i) *Christus factus exsecratio:* (k) *Improprie.* (l) Pro nobis *commutationem significare potest:* (m) *Qualem.* (n) *Finis redemtionis Judæorum.* (o) *Lege stante gentes a benedictione exclusæ.* (p) In gentes *pro* gentibus. (q) *Beth* pro *Lamed.*

Ut promissionem spiritus acciperemus per fidem. (a) Promissio spiritus, significat spiritum sanctum promissum. Ad eum modum & Petrus loquitur Act.2.33. Paulus noster alio Hebraismo ad Ephes.1.13. usus, *spiritum promissionis sanctum* appellat; qui locus hunc nostrum quodammodo declarat. Promissus autem fuit, partim apertis apud Prophetas verbis Esai.44.3; inter quæ sunt illa Joëlis Joël.2.28 a Petro citata Actor.2, quibus Deus pollicetur, se in extremis diebus effusurum de spiritu suo super omnem carnem: partim tacite in benedictione, semini seu filiis Abrahami destinata, continetur, cujus est, ut diximus, arrha, seu pars quædam Christianis velut in antecessum data. (b) Et ideo nominatim spiritus sanctus meminit apostolus, ut vel ex eo, quod spiritus sanctus gentibus fuerit datus appareat, benedictionem Abrahamicam, seu jus ad eam, illis contigisse. Cui enim arrha rei alicujus datur, ei jus ad eam conceditur.

Per fidem. Quasi dicat, non per opera legis; quod etiam supra ursrat, de spiritus sancti dono, quod Galatis contigerat, loquens vers.2, & 5. Unde apparet, nec benedictionem Abrahamicam per opera legis illis contingere, sed per fidem.

Vers. 15. *Fratres, secundum hominem dico.* (c) Sequitur altera cap. hujus pars, in qua potissimum objectionem omnium validissimam, quæ contra sententiam, & rationes quasdam ipsius afferri poterat, nempe ex promulgatione legis Mosaicæ petitam, amolitur, & sic rationes sententiamque suam magis adhuc firmat. (d) Quia enim superius docuerat, eos qui fidem habent, fidem, inquam, in Christum, esse filios Abrahami, quibus benedictio fuit a Deo promissa in pacto illo, quod cum Abrahamo fecit; (e) nunc porro ostendit, legem, quæ pactioni ac promissioni illi successit, non posse eam mutare, aut aliquam conditionem, quæ in promissione non fuerit expressa, superaddere, ita ut eos, qui promissum illud reipsa velint consequi, necesse sit legem observare. Unde tandem concludit, fideles Christi, qui sunt semen illud seu filii Abrahæ, legi subjectos non esse, sed propter id ipsum, quia Christi fidem habeant, benedictionis Abrahamicæ hæredes esse.

Secundum hominem dico. Humanum aliquid affero, consuetudine atque usu communi inter homines receptum; quodque adeo omnibus est obvium. Hominem opponit Deo. Argumentatur enim a minori ad majus, & ex eo, quod inter homines vulgo fiat, docet, quid de Deo sit statuendum.

Tamen homines authenticatum, seu *confirmatum testamentum, nemo abrogat, aut superordinat.* Videte, quid inter homines fiat. Si homo quispiam testamentum condat, aut pactum aliquod cum aliquo ineat, (nam (f) διαθήκη apud 70 interpretes, & N.T. scriptores, & testamentum, & pactum seu fœdus significat) an, (g) postquam vel testamentum solenni more constitutum ac confirmatum est, vel pactum jam sancitum ac stabilitum; an, inquam, testamentum hoc, vel pactum tolli, aut adjectis aliis quibusdam conditionibus mutari consuevit? haudquaquam. Neque enim id solet fieri apud eos, qui honestatem civilem colunt.

(a) Promissio spiritus, *pro spiritu promisso.* (b) *Spiritus sanctus arrha benedictionis semini Abrahæ destinatæ.* (c) *Secunda pars cap.* (d) *Nexus cum præced.* (e) *Summa sequentium.* (f) Διαθήκη. (g) *Testamenta aut pacta confirmata mutari non solent.*

Loquitur autem de testamentis aut pactis *confirmatis*: nam testamenta, quæ solenni ritu instituta, ac prout jura docent, confirmata non sunt, rescindi non raro solent; similiter & pacta nondum confirmata ac sancita; At postquam confirmata sunt, non item. (h) Quod si homines honestatis amantes, ea non rescindunt aut mutant; quid de Deo statuendum erit? Fierine poterit, ut quando quippiam cum aliquo pacisciturr, aut aliquid cuipiam promittit, id postea irritum reddat, aut aliqua ratione mutet?

Vers. 16. *Abrahamo vero dictæ sunt promissiones & semini ejus.* (i) Assumtio atgumenti sequitur, quasi dicat: (k) Jam vero Deus longo tempore ante latam legem, promissiones dedit Abrahamo & semini ejus, nulla alia conditione posita, quam quæ voce *seminis* indicatur. (l) Semen enim, ut mox indicat apostolus, spirituale semen Abrahami declarat, id est, eos omnes, qui Abrahamum fide referunt; qui quidem sunt omnes veri Christiani. Ipsa enim analogia postulat, ut qui id habet, per quod Abrahamus justificatus ac benedictus fuit, etiam ipse justificetur ac benedicatur. At vero Abrahamus, ut supra vidimus, non per legis opera, sed per fidem id adeptus fuit, quod diximus. (m) Quare etiam omnes, qui illi fide sunt similes, merito idem adipisci debent. Quomodo ergo (ut etiam versiculi 17. (n) sententiam nunc attexamus) lex, quæ post aliquot demum secula a Deo lata fuit, priori isti pacto, & promissionibus divinis gratuitis, quidquam derogare potest, easque irritas facere, aut aliquid ad eas apponere, quod antea in iis non fuerat vel expressum, vel tacite comprehensum? Atqui lex multum omnino derogaret promissionibus illis, atque adeo irritas eas faceret, si eum in finem fuisset lata, ut per ejus observationem promissa illa adipiscaremur, nosque Christianos omnino obstringeret, quemadmodum vers. 18 docebitur.

Promissionum hic & infra vers. 21 tanquam plurium facit mentionem; (o) cum duobus versic. seqq. *promissionem* tantum commemoret: vel quia res eadem sæpius fuit promissa, ut quidem in Genesi factum legimus Gen.12.2, & deinceps, xiii.15 & deinceps. xv.7 & deinceps. xvii.7 & deinceps. xviii.18. xxii 17 & deinceps; vel quia ejusdem promissionis laxius sumtæ plures fuerunt partes, seu plures fuerunt promissiones particulares: promissa enim fuit Abrahamo & semini ejus tum benedictio, (p) seu ex favore divino manans felicitas, quam Deus inter alia pollicetur tunc, cum promittit, se fore Deum ipsius, & seminis ipsius: tum possessio terræ Chananææ, quæ typus fuit mundi illius futuri, qui spirituali Abrahami semini destinatus est. Unde Paulus Rom.4.13, & deinceps, ubi eadem de re agit, de qua hoc loco, hæreditatem mundi, nempe futuri, Abrahamo & semini ejus promissam esse dicit, non per legem, sed fide obtinendam. Quamquam possessio istius mundi, in benedictione illa mystice sumta, & contra hæc in illa, potest comprehendi.

Non dicit, Et seminibus, tanquam de multis; sed, Et semini tuo, qui est Christus. (q) Explicaturus, quodnam sit illud Abrahami semen, cui promissa illa divina fuerint destinata, velut in transitu objectioni tacitæ occurrit. Dicere enim quispiam poterat, Abrahamum

(h) *Major argumenti.* (i) *Minor.* (k) *Promissiones Abrahamo & semini ejus factæ.* (l) *Semen Abrahami.* (m) *Conclusio.* (n) *Lex nil derogat illis promissionibus:* (o) *Quomodo plures sint:* (p) *Quænam.* (q) *Prolepsis.*

duplex

duplex habere ſemen, cui promiſſa illa myſtica ſint deſtinata, ſpirituale & carnale; ac pro diverſitate ſeminis, diverſam etiam rationem eſſe promiſſa illa vera ſeu myſtice ſignificata conſequendi. (a) Judæos, qui carnale Abrahami ſemen, ſeu poſteri ſint, per legem ejuſque obſervationem promiſſa illa conſequi debere; gentiles, qui figurate ac ſpiritualiter Abrahami ſint filii, per fidem in Chriſtum; ideo apoſtolus ex verbis ipſarum promiſſionum oſtendit, unum tantum eſſe Abrahami ſemen, ad quod promiſſiones illæ divinæ, myſtice nimirum, ut hic fit, acceptæ pertineant. quandoquidem Deus nuſpiam promittat quippiam Abrahami *ſeminibus*, quaſi de diverſis Abrahami poſteritatibus loqueretur: ſed ſemper tanquam de uno loquens, dicat, *Et ſemini tuo*, ſcil. dabo terram iſtam, aut, illius ero Deus, illi benedicam. Etſi enim duplex revera ſit Abrahami ſemen ſeu poſteritas, carnale & ſpirituale: tamen quemadmodum cum literaliter promiſſa illa accipiuntur, unum tantum ſemen, nempe carnale, intelligitur: ita etiam ſi myſtice ſumantur, unum tantum, nempe ſpirituale, ſignificatur. Alioqui dicendum fuiſſet, *ſeminibus* Abrahami iſta eſſe promiſſa, ut intelligeretur, diverſas ejus poſteritates jus ad illa promiſſa obtinenda habere. Nunc autem, cum ubique dicatur *ſemini*, uni tantum ea deſtinata eſſe indicatur. Jam vero per ſpirituale illud ſemen fideles eſſe intelligendos, ſupra docuerat apoſtolus, qui, ut infra dicetur, nulli ſunt alii, quam Chriſtus & ejus populus, ſeu mavis, Chriſtiani cum ſuo capite conjuncti.

Ideo hic ait apoſtolus, *illud ſemen eſſe Chriſtum*. (b) Neque enim hoc loco *Chriſtus* pro ſolius Chriſti perſona ſumitur, ut ab aliis quoque eſt animadverſum: (c) ſed Chriſtus una cum corpore ſuo myſtico, quod eſt eccleſia, totum enim a capite, tanquam præcipua ſua parte, denominatur; preſertim quia reliqua membra ſpiritu illius vivunt, atque ab eo animantur. Sic ſumitur Chriſti nomen apud eundem apoſtolum 1 Cor. 12. 12: *quemadmodum corpus unum eſt, & membra habet multa, omnia autem membra corporis unius, cum multa ſint, unum ſunt corpus: ſic & Chriſtus.* hoc eſt, ſic & eccleſia, Chriſto capiti ſuo conjuncta. (d) Hoc autem loco noſtro, non ſolam Chriſti perſonam ſignificari, primo nomen *ſeminis* indicat, quod eſt collectivum, & poſteritatem ſignificat, quemadmodum illius typus indicat. Semen enim carnale, erat Abrahami poſteritas, ſeu Iſaacus una cum ſua poſteritate. * Deinde idem docet apoſtoli ſcopus, qui eſt, oſtendere, eos qui in Chriſtum credunt, etiamſi legem non obſervent, hæreditatem Abrahami conſequuturos. Unde infra verſ. ult. ad hunc locum reſpiciens, ita concludit: *Si autem vos Chriſti: ergo Abrahami ſemen eſtis, & ſecundum promiſſionem hæredes.* vide etiam cap. ſeq. à ℣ſ. 1. uſque ad ℣ſ. 8, & ℣ſ. 28, uſque ad finem cap. De Chriſto ipſo, quin hæres eſſet divinarum promiſſionum factus, nemo eorum, quibuſcum apoſtolus hic diſputat, dubitabat. (e) Neque vero, quod alios decepit, hic *ſemen* Abrahami conſideratur, tanquam id, *in quo*, ſeu, ut illi explicant, *per quod* benedicendæ ſint omnes terræ nationes: ſed tanquam id, *cui* promiſſiones ſint a Deo factæ, ſeu benedictio, ac terræ Chananææ myſticæ poſſeſſio deſtinata; quemadmodum verba ipſa apertiſſime indicant.

(a) *Uni Abrahami ſemini factæ promiſſiones.* (b) *Chriſtus Abrahæ ſemen.* (c) Chriſti *nomen etiam ipſius populum complectitur.* (d) *Ratio 1.* * *Ratio 2.* (e) *Prolepſis.*

Ait enim, *Abrahamo dictas eſſe promiſſiones: & ſemini ejus* &c. & vers 19. *donec veniret ſemen illud cui promiſſum eſt.* Intelligendus ergo hic eſt præcipue quidem ipſe Chriſtus, tanquam caput, ſeu tanquam is, in quo primo promiſſiones illæ divinæ implendæ erant, & per quem deinde in cæteros ipſi conjunctos, earum effectus dimanare debebat; ſed nihilominus tamen & populus ipſius, ſeu illi, qui ipſum induerunt, & in ipſo ita coaluerunt, ut pro uno homine cenſeri debeant, quemadmodum infra verſ. 27,28 docetur. (f) Non dubitabant autem illi, cum quibus apoſtolus diſputat, Chriſtum ejuſque populum ſemen illud eſſe, vel ſaltem illius nomine contineri: quod poſterius ne Judæi quidem, etiamſi in perſona Chriſti errarent, Jeſum pro Chriſto agnoſcere nolentes, negaſſe videntur. Non enim ignorabant, per Meſſiam ſeu Chriſtum ſibi promiſſum, inſignem quandam felicitatem, quæ nunquam antea ſibi contigiſſet, debere contingere, & ſic promiſſiones illas Abrahamo factas, quibus benedictio divina ſemini ſeu poſteritati ejus promittitur, omnium perfectiſſima ratione implendas eſſe. Quod ſi uni tantum Abrahami ſemini ea promiſſio deſtinata eſt, idque ſemen eſt Chriſtus ejuſque populus; nihil ſibi juris ad eas Judæi, qui in Chriſtum non credunt, vindicare poſſunt, etiamſi ſecundum carnem ex Abrahamo ſint geniti, & legem obſervare ſtudeant: id quod hic Paulus obiter oſtendere voluit. vide Rom. 9. 7, & deinceps, & verſ. 31, & deinceps.

Verſ. 17. *Hoc autem dico.* (g) Quia nondum penitus abſolverat argumentum verſ. 15 cœptum, quod parentheſi quadam de uno, non vero multiplici Abrahami ſemine, quodammodo interruperat; ideo nunc ad illud redit, & concluſionem ejus ſubnectit: ſimul etiam quædam, quæ ad aſſumptionem illuſtrandam pertinent, addens, quaſi dicat: Huc autem oratio mea tendit: (h) hoc eſt quod dicere ſeu concludere volo, nempe quod lex, quæ quadringentis & triginta demum annis lata eſt, poſt pactum illud divinum cum Abrahamo factum, in quo continetur promiſſio Chriſto & populo ejus deſtinata, non abroget ſeu irritum faciat pactum illud, a Deo jam multo ante confirmatum, ita nimirum; ut tollat ſeu irritam faciat promiſſionem in eo comprehenſam.

Teſtamentum ſeu *pactum ante confirmatum a Deo.* Deum hominibus opponi antea diximus, ut tanto fortius concludatur. *Ante* confirmatum ait, nempe multo ante legem latam, hoc eſt, ut paulo poſt ſubjungitur, annis quadringentis triginta.

Cum id *confirmatum* a Deo fuiſſe dicit, reſpicit ad id, quod de humanis pactis aut teſtamentis dixerat in protaſi comparationis verſ. 15? *Hominis teſtamentum* vel *pactum confirmatum nemo abrogat.* Confirmatum autem fuit hoc Dei pactum ſeu teſtamentum, partim miraculo, de quo cap. 15. verſ. 7 & deinceps Gen. legimus, ubi Deus fœdus cum Abrahamo pepigiſſe dicitur ſuper terra Chananæa ſemini ipſius danda, vide verſ. 18: partim etiam juramento, de quo legimus Gen. 22. 16 & deinceps, quo ut ſupra ex epiſt. Hebr. 6. 13, & ſeqq. docuimus, Deus immutabilitatem ſuæ hac in re voluntatis declaravit.

In Chriſtum, (i) id eſt, quod pactum ad Chriſtum & ejus populum, qui cum ipſo velut in unum coaleſcit,

(f) *Veritas ſententiæ apoſtolicæ.* (g) *Concluſio argum: verſ. 15 cœpti.* (h) *Ejus ſententia.* (i) Chriſtus *etiam pro ſuis fidelibus.*

eumque

eumque induit, ſpectabat, uti verſ. præced. explicatum eſt.

Lex, quæ poſt quadringentos & triginta annos lata eſt. (a) Apparet hunc annorum numerum deſumtum eſſe ex Exod. 12. 40, qui locus a noſtro illuſtratur. (b) Apparet enim hinc, illum annorum numerum inchoandum eſſe a fœdere, quod Deus cum Abrahamo pepigit, ſeu mavis ab ejus in Ægyptum profectione, de qua Gen. 12. Hoc autem temporis intervallum, quo lex pactum illud ſequuta fuit, ideo exprimit, ut illud clarius explicet, quod dixerat, pactum illud *ante* fuiſſe a Deo confirmatum; & ſimul oſtendat, legem non poſſe irritum facere pactum multo ante inſtiturum, & ſolenniter confirmatum ac ſancitum. Severitati quidem legem ac minarum poſteriores leges ac ſanctiones multum derogare, aut etiam eas penitus tollere poſſunt: at non benignitati promiſſorum, ac fœderum in alienam utilitatem conſtitutorum. Hic enim alteri parti jus ſuum, quod ex promiſſione acquiſierat, eriperetur, ibi nihil; ſed potius jus ejus, libertas ac commoda, cum id fit, augentur.

Non facit irritum, ad deſtruendam promiſſionem, hoc eſt, ita ut deſtruat, ſeu irritam reddat promiſſionem. Poſteriora verba ſunt epexegeſis priorum. Irritum lex pactum iſtud faceret, ſi promiſſionem in eo comprehenſam redderet irritam.

Verſ. 18. *Si enim ex lege hæreditas, non amplius ex promiſſione.* Propius ad id, quod oſtendendum erat, accedit apoſtolus. Docet enim hæreditatem, nempe benedictionis & terræ promiſſæ, ſemini Abrahamico deſtinatam, ex lege petendam non eſſe: alioqui lex promiſſionem irritam redderet. Ubi particula (c) *Enim*, vel poſita eſt pro *Atqui*, *Jam vero*, ut Rom. 8. 6, vel rationem tantum reddit ejus, quod tacite in verbis præcedentibus poſitum fuerat, ut ita tacita excludatur objectio. de quo uſu particulæ *Enim* diximus cap. 2 verſ. ult. Potuiſſet enim aliquis præcedentia audiens dicere: Quid ergo? num tu putas, legem abolituram pactum illud, ac promiſſionem in eo comprehenſam, ſi ex ea eſſet petenda hæreditas?

Reſpondet: omnino. (d) Nam *ſi ex lege*, &c. Ex lege autem hæreditatem adipiſci, & eam adipiſci ex promiſſione inter ſeſe opponit; vel quia per promiſſionem intelligit certam illam promiſſionem, Abrahamo & ſemini ejus, hoc eſt, Chriſto ac Chriſtianis, factam, ut fit Rom. 4. 14, etiamſi hic non addat in Græco articulum: (e) vel quia promiſſionem ita ſumit, quemadmodum propria ejus vocis vis ac ſignificatio videtur exigere. Ea vero eſt, ut ſignificet, donum aliquod gratuitum, ſeu beneficium, non vero mercedem pro meritis debitam, alicui addicere, ſeu verbis ad eam præſtandam ſeſe obligare. Itaque promiſſio proprie dicta liberalitatis eſt, & tum demum locum habet, ubi alias nullo jure ad aliquid præſtandum adigor, ſed promittendo demum jus alteri largior. Quod ſi de certa promiſſione, hoc eſt, Abrahamo & ſemini ejus facta, loquatur, jure inter ſe opponit, ex ea promiſſione hæreditatem adipiſci, & ex lege ſeu vi legis eam adipiſci. Lex enim requirit, ut præcepta ejus exacte ſerves: promiſſio illa nihil tale in ſe includit, ſed ſimpliciter ac ſine ulla conditione Abrahamo, quatenus nimirum ut credens conſideratur, ſeu *Abrahamo*, ut ſupra loquutus fuit apoſtolus, *fideli*, & ſemini ejus, hoc eſt, Chriſto & omnibus in Chriſtum credentibus, Abrahamoque fide ſimilibus, qui vera ipſius poſteritas ſunt, benedictio & hæreditas promittitur. Lex autem, ut ſuperius dixit, non eſt ex fide. Non illa fidem ſpectat, ſed opera; non fide, ſed operibus contenta eſt. Si vero promiſſionem ſimpliciter, ſeu in genere ſumit, ita tamen, ut vis ac ſignificatio iſtius vocis propria exigit, itidem recte iſta ſibi invicem opponuntur. Lex enim operum merita poſtulat: Promiſſio proprie dicta, ut vidimus, merita excludit, & ex mera gratia ac benignitate quippiam boni alteri deſtinat. (f) Talem autem fuiſſe eam Dei promiſſionem, de qua hic diſputatur, partim ex eo conſtat, quod locus Gen. 15, ubi ſolennis ejus promiſſionis deſcribitur confirmatio, docet, ob fidem Abrahami, hanc ei promiſſionem a Deo factam confirmatamque: partim res ipſa monet. Quid enim alias opus fuiſſet, non modo tam ſæpe rem eam Abrahamo ejuſque poſteris promittere, ſed etiam tantopere confirmare, ſi eam Deus Abrahamo ejuſve ſemini ipſo jure pro meritis perſolvere teneretur, eamque illis plane deberet? quaſi ſcilicet, vel Abrahamus, vel quiſpiam alius ei ſimilis, atque adeo homo ullus cordatus dubitare potuerit poſſitve, utrum Deus id, quod ipſo jure dare teneatur, præſtiturus ſit, nec ne. Cum ergo toties id, de quo ſermo eſt, Abrahamo & ſemini ejus Deus promiſerit, & ſolenniter confirmarit; apparet, hanc proprie dictam, ſeu gratuitam fuiſſe promiſſionem.

Unde ſequitur apud apoſtolum: *Abrahamo autem per promiſſionem donavit Deus.* Verbum χαρίζεσθαι, quo hic utitur apoſtolus, promiſſionis iſtius naturam tanto magis nobis exprimit. (g) Neque enim, quia apoſtolus hoc verbum promiſſioni appoſuit, conſequitur ejus vim non eſſe in *promiſſionis* voce abſolute poſita incluſam. Nam ſimiliter etiam apoſtolus agit in epiſt. ad Rom. cap. 4. 3, 4, 5, de eodem Abrahamo loquens, ubi cum dixiſſet, Abrahamo *imputatam* eſſe juſtitiam, oſtendere volens, verbum (h) *imputandi* ſignificare, ex gratia quippiam tribuere; poſtea tamen voces illas *ex gratia* imputandi verbo apponit, cum inquit: *Operanti autem non imputatur merces ſecundum gratiam, ſed ſecundum debitum.*

Verſ. 19. *Quid igitur lex?* (i) Antequam argumentum hoc penitus concludat & abſolvat, iterum digreditur ad diluendam objectionem quandam. Poterat enim quiſpiam objicere: Si lex non eſt illud medium, per quod hæreditas ſeu juſtificatio obtineri debeat, quo fine ergo lata fuit? quis ejus uſus eſſe poteſt?

(k) Reſpondet apoſtolus, *Tranſgreſſionum gratia fuiſſe appoſitam.* Appoſitam dicit; id eſt, poſt promiſſionem illam Abrahamo & ſemini ejus factam, veluti adjectam, idque non tanquam conditionem aliquam novam promiſſionis adipiſcendæ: ſed ut interea, dum promiſſio iſta exhiberetur cohiberentur tranſgreſſiones & peccata enormia, & quædam morum diſciplina ſervaretur, metuque homines in officio continerentur,

(l) *Donec veniret ſemen, cui promiſſum eſt.* (m) Si ſtatim ſemen iſtud ſpirituale, hoc eſt Chriſtus una cum ſuo populo, ac veluti poſteris, quibus hæreditas Abra-

(a) *Lex 430 annis poſt pactum illud lata.* (b) *Locus Exod. 12. 40.* (c) *Enim pro atqui.* (d) *Ex lege & ex promiſſione, oppoſita.* (e) Vocis *promiſſionis vis.* (f) *Gratuito Abrahamo promiſſiones datæ.* (g) *Vox alteri appoſita, ejus vim clarius exprimit.* (h) *Imputare.* (i) *Prolepſis.* (k) *Lex quo fine lata.* (l) *Quouſque durare debuerit.* (m) *Si Chriſtus ante Moſen extitiſſet, lex non fuiſſet lata.*

hami

hami fuit deſtinata, exortus fuiſſet, nullum habuiſſet lex locum: ſed quia Deus voluit, ut prius carnale Abrahami ſemen propagaretur, quod ſpiritualis ſeminis imago erat, cui Deus, qui ſemper ad perfectiora tendit & progreditur, in illo carnali ſemine veluti præludebat; propterea ne licentia ac impunitate homines fierent deteriores, legis diſciplinam interea ſtabilivit, quæ homines, ut diximus, in officio contineret, eosque paulatim altiori diſciplinæ, hoc eſt Chriſtianæ religioni ac pietati præpararet, qua adveniente legis illa elementa ac tyrocinia deponenda erant. qua de re paulo poſt uberius aget Apoſtolus a verſ 23.

(a) Hinc autem apparet, Deum non ea intentione legem dediſſe, (b) ut homines per eam juſtificationem conſequerentur, myſtice in ea propoſitam: ſed primum ut homines aliqua ratione in officio contineret; deinde ut delinquentes validius ad pœnam obligaret, tantoque illuſtrior poſtea fieret Dei gratia per Chriſtum exhibenda. de quo poſteriori fine vide Rom. 5,20,21. Hic prior finis, qui apertior eſt, & literalem legis ſenſum reſpicit, intelligitur. Poſterior occultior eſt & myſtico magis conſentaneus, qui itidem docet, non id ſpectaſſe Deum, in lege ferenda, ut homines per eam conſequerentur perfectam illam juſtificationem myſtice in ea propoſitam. Videbat enim Deus humanæ fragilitatis non eſſe, nunquam delinquere.

Ordinata per angelos in manu mediatoris. (c) Quia viſus eſt Apoſtolus legem aliquomodo deprimere; ne tamen ſecus, quam par erat, de ea ſentire videretur; ideo nunc non ſubticuit legis dignitatem, ſeu id, unde ejus defenſores ſummam ejus præſtantiam ac firmitatem metiebantur; (d) nimirum quod per angelos eſſet ordinata, id eſt, lata atque e monte Sinai promulgata. vide Act. 7.38, 53, & Heb. 2. 2, Dum autem angelos, tanquam cauſam mediam nominat, oſtendit, Deum ejus fuiſſe auctorem & ſupremum latorem. neque enim illi niſi Dei ſunt nuncii ac miniſtri.

Addit *in manu mediatoris.* (e) *In manu*, id eſt, opera & miniſterio, Solet enim ſæpe hac phraſi ſcriptura uti, cum per aliquem, ſeu alicujus opera ac interventu quidpiam fit, etiamſi proprie mannuum minſterium non interveniat. quia enim frequentiſſime manibus utimur in miniſteriis; hinc factum eſt, ut per *manuum* aut *manus* omne miniſteriem Hebraica phraſi ſignificetur. Exempla habes inter alia Lev. 8.36. Num. 4. 28, 33,37. Ioſ. 14.2: 22.9. 1 Sam. 28. 17. 1 Reg. 16.7. 2 Par. 29.25. Eſth. 1. 12, 15. Dan. 9. 10. vide etiam Act. 7.25.

Mediatoris (f) appellatione ſignificatur Moſes: Licet enim angeli quoque ferendæ legis miniſtri fuerint: * non tamen mediatores fuerunt. quia angeli illi, qui locuti ſunt cum Moſe, ipſius Dei perſonam ac majeſtatem ſuſtinuerunt, & non ut legati alias ſolent, qui ſe a legantibus diſtinguunt, locuti ſunt, ſed inſtar ipſius Dei, tanquam ipſe adeſſet præſens. quare non tanquam medii inter duas contrahentium & paciſcentium partes conſiderandi erant, ſed quodammodo tanquam altera pars contrahentium; erantque ea in parte cum Deo ipſo computandi. Unde Moſes, per quem angelus populum e monte alloquebatur, dicitur fuiſſe ſequeſter & medius inter Dominum & populum Deut. 5.5. ad quem locum proculdubio hic reſpicit apoſtolus. Quare non angeli, ſed Moſes, recte dicitur fuiſſe mediator. (g) Mediator enim ille eſt, qui inter duas contrahentium ac paciſcentium partes veluti medius intervenit; & ſic mediator Dei & hominum, ſive omnium, ut Chriſtus, ſive aliquorum, ut Moſes, ille eſt, qui ad homines nomine Dei accedit, qui illis divinam voluntatem ac fœderis paciſcendi conditiones a Deo conſtitutas, ipſius nomine declarat, confirmat, atque hac ratione efficit, ut homines ad Deum viciſſim veluti accedant, & amicitiam ac fœdus cum eo ineant. Chriſtum hic non eſſe mediatoris nomine intelligendum, ut non pauci voluerunt, prolixe hoc loco docet Beza, quem vide, ſi libet. (h) Videtur autem apoſtolus de induſtria hoc commemoraſſe, ut ſequenti objectioni aditum pararet. Ex eo enim, quod lex per mediatorem lata fuerit: volebant Iudæi legis firmitatem & perpetuitatem colligere, ac proinde eum juſtificationis conſequendæ modum, qui eſt per fidem, excludere, ut mox intelligetur.

(i) Verſ. 20. *Mediator autem unius non eſt.* Hic incipit objectio. Cum fatearis, Paule, Legem per manum mediatoris fuiſſe latam, neceſſe eſt ut ſimul fatearis, inter duas partes coaluiſſe in ferenda lege pactum ac fœdus. (k) Mediator enim unius perſonæ aut partis non eſt; non habet is locum, ubi non ſunt duæ partes inter ſe contrahentes.

Deus autem unus eſt, (l) id eſt, non niſi una quædam perſona eſt, ac proinde nonniſi unam contrahentium partem conſtituere poteſt; ideoque cum mediatorem in lege ferenda audimus, cogitare debemus, fuiſſe ex altera parte homines, cum quibus Deus ſuper legis conditionibus contraxit, & pactum fecit. Angeli enim hic intelligi non poſſunt, qui dei potius, ut vidimus, perſonam hic ſuſtinuerunt, eique ſemper fuerunt conjunctiſſimi. Iam vero, ſi ſuper legis conditionibus Deus cum Iſraëlitis contraxit, tenetur is modum juſtificationis in lege conſtitutum habere ratum, & legem ſervantibus juſtificationem illam præſtare, ita contractuum natura, juſtitia denique ac fide, ferente & poſtulante. Non enim cadit in Deum; ut ille pacta acfœdera reſcindat. (m) Quod ſi ergo lex contrarium juſtificationis conſequendæ modum continet, illi, quem continet promiſſio Abrahamo & ſemini ejus facta, quemadmodum ſuperius (verſ. 18) dixiſti; non video, quomodo aliter elabaris, quam ut dicas, legem promiſſionibus divinis eſſe contrariam, atque hac ratione Deum ſecum ipſo committas. quod quam ſit abſurdum, quivis videt.

Verſ. 21. (n) *Abſit.* Abſit, reſpondet Apoſtolus, ut hoc abſurdum ex mea ſententia ſequatur. Dum enim legis ille contractus aut pactum urgetur, quod reſcindere Deum ſit neſas, tacite pro conceſſo ſumitur, homines legem ſervare, aut ſaltem, legem hominibus eas vires ſuppeditare, ut eam ſervare & ejus conditiones implere non difficulter poſſint. (o) Si enim ita ſe res haberet, non eſſet locus iſtis promiſſionibus, quas Abrahamo & ſemini ejus factas dico; revera lex illis

(a) *Intentio Dei in ferenda lege.* (b) *Lex non lata, ut per eam juſtificaremur.* (c) *Legis dignitas.* (d) *Per angelos lata eſt* (e) In manu *pro* opera. (f) *Mediator vet: Fœderis Moſes * non angeli.*

(g) *Mediator quis.* (h) *Scopus Apoſtoli.* (i) *Objectio.* (k) *Mediator unius partis non eſt.* (l) *Deus una perſona.* (m) *Concluſio objectionis.* (n) *Reſponſio ad object.* (o) *Si Lex præſtari poſſet, ex ea petenda eſſet juſtificatio.*

eſſet contraria, omninoque ex lege juſtificatio petenda eſſet: nec poſſet Deus abrogare iſtum ſuper lege contractum, alias quoque ipſi naturæ magis conſentaneum, & natura primum. Id enim primum requiritur ab homine, ne unquam peccet; & ſic merito ſuo juſtificationem aſſequatur; tum demum, ſi hac via non liceat ad eam pervenire, alia contendendum eſt. At vero cum longe aliter ſe res habeat, nemoque ſit, qui legis conditiones compleverit, (a) aut complere ſive propriis, ſive a lege mutuatis viribus, propter ſummam rei difficultatem poſſit, (quod enim adeo difficil eſt illud fieri non poſſe dicimus) quis non videt, hunc legis contractum per ſe ipſum quodammodo evaneſcere, & ultro divinis illis, quas dixi, promiſſionibus cedere, ac locum relinquere?

Si data fuiſſet lex, que poſſet vivificare. Si lex eas haberet vires, ut per eam homines poſſent juſtificationem & vitam æternam conſequi; quod fieret, ſi ejus auxilio adjuti, poſſent eam ſervare, & vitam ſpiritualem ducere;

Revera ex lege eſſet juſtitia, non abrogaret Deus legem, ſed per eam ejuſve obſervationem juſtificatio hominibus omnino petenda eſſet, quaſi dicat: Si poſſet per eam juſtificatio ac vita obtineri, etiam deberet. Vox enim *vivificandi* videtur eo modo hic accipienda quo ſumitur apud eundem Apoſtolum 2 Cor. 3. 6, ubi ait, *literam*, hoc eſt, legem *occidere*, ſeu hominibus mortis cauſſam, quanquam per accidens, exiſtere: *ſpiritum* autem, nempe euangelicum *vivificare*, id eſt, vitam æternam hominibus afferre: nempe quia illa mortem ſui tranſgreſſoribus denunciabat, vires autem interea ad ſibi obtemperandum non ſuggerebat: contra euangelium & vitam æternam apertiſſime hominibus pollicetur, & vires ad ſibi obtemperandum ſuppeditat. Poſſis tamen verbum *vivificandi* ita accipere, ut ſignificet, vitam ſpiritualem hominibus largiri, ſeu vires ad pietatem vitæ colendam ſuppeditare. Senſus enim eodem recidit, quaſi dicat: Si lex vires homini ſuppeditare poſſet, quibus nixus eam obſervare poſſet, omnino ex lege juſtificatio eſſet petenda. Vires autem ejuſmodi legem homini non ſuppeditare, ſatis apparet ex Rom. cap. 7. 5, 8, & d. & c. 8. 3. Act. 15. 10.

Sed concluſit ſcriptura omnia ſub peccatum. quaſi dicat, ſed nemo per legem poteſt adipiſci vitam: (b) quandoquidem ſcriptura, quæ mentiri neſcit, omnes, etiam ſub lege viventes, peccati reos peragit, & calculo ſuo damnat. qua de re videatur Rom. 3 verſ. 9, & d. Neque enim his verbis idem dicitur quod (c) Rom. xi. 32, cum affirmatur, *Deum concluſiſſe omnes in contumaciam.* (d) Ibi enim de divina pœna agitur, quæ in eo conſiſtit, quod Deus homines credere aut parere ſibi nolentes, in carcerem quendam contumaciæ compingat, id eſt, incredulitate aut inobedientia ita capi & irretiri, non tantum ſinat, verum etiam difficultatibus quibuſdam objectis, quodammodo curet, ut, niſi ipſemet ſingulari uſus miſericordia, peccatorum vincula poſtmodum diſſolvat, vix ac ne vix quidem ſeſe ab iis expedire queant. Hic autem agitur de eo, num lex poſſit homines vivificare, & porro num fuerint aut ſint aliqui, qui eam ſervaverint; an vero nullus ſit; qui peccati reus peragi nequeat. Ibi Deus dicitur concluſiſſe, hic ſcriptura. alio autem modo Deus, alio ſcriptura id facit. Deus efficiendo: (ea tamen ratione, quæ Deo indigna non ſit:) ſcriptura teſtando ac declarando. Ibi εἰς ἀπείθειαν, id eſt, *in contumaciam*; *hic vero ſub peccatum* ſimpliciter, quod latius patet, quam illud. hic enim, ut per legem juſtificari nequeas, quacunque ratione peccaſſe ſufficit; illic animi adverſus Deum obſtinatio denotatur. Τὰ πάντα (e) neutrum plurale pro maſculino πάντες.

Ut promiſſio, ex fide Jeſu Chriſti detur credentibus. Ut hac ratione Deus poſſet prætermiſſa lege, cujus vi nemo juſtificari queat, & quæ omnes damnet, credentibus promiſſionem dare. Per *promiſſionem*, (f) res promiſſa, id eſt, benedictio & in ea comprehenſa juſtitia, & hæreditas intelligitur. Sic alibi non ſemel: vid. Luc. 24. 49. Act. 1. 4. Heb. 6. 12, 15: ix. 15. x. 36: xi. 13, 39. Addit autem *ex fide*: Ne quis putet, eam credentibus quidem dari, ſed tamen legem etiam in poſterum ſervantibus. *Ex fide* datur, id eſt, ob fidem ſolam datur, in ea danda, fidei ſolius habetur ratio; dummodo ſit fides efficax, ac bonorum operum fructibus exuberans. (g) Non autem ex quavis fide: ſed *ex fide Jeſu Chriſti*, qui eſt ſeminis illius dux & caput, cui promiſſio data fuit; ex fide omnium perfectiſſima & præſtantiſſima, ea nimirum, quam Jeſus Chriſtus docuit, quæque in eo ipſo collocanda eſt. quomodo autem ea differat a fide generalius ſumta explicatum eſt cap. 2 verſ. 16.

Verſ. 23. *Antequam autem veniret fides.* Diſſoluta objectione ſuperiori, redit ad oſtendendum legis uſum ac finem. (h) quod non is fuerit, ut ea in perpetuum obſtringeremur: ſed tantum ad certum tempus; *antequam* nimirum *veniret fides*, id eſt, (i) antequam doctrina de fide, & juſtificatione per eam adipiſcenda publicaretur & promulgaretur. Fides pro doctrina de fide. vide ſup. c. 1. 23.

Sub lege cuſtodiebamur. (k) Lex nobis erat inſtar carceris & ergaſtuli cujuſdam: in quo duriter admodum & aſpere tractabamur, & diſciplina rigida ac ſevera continebamur.

Simul concluſi in futuram fidem revelari. quo carcere una omnes claudebamur, uſque ad tempus, quo fides iſta ſeu doctrina de fide revelanda erat; ſic ut (l) εἰς hoc loco poſitum fuerit pro μέχρι, *uſque ad*, quod temporis terminum denotat, quamquam & cauſſam finalem poteſt denotare: quaſi dicat, ut hac ratione omnes perduceremur ad fidem, & fidei, ut ſic dicam, traderemur.

Verſ. 24. *Itaque lex.* Concludit id, quod de uſu & duratione legis dixerat. Utitur autem novo quodam loquendi genere, quo non tantum legis uſum expreſſit, ſed etiam tacite cauſam reddidit, cur non ſtatim doctrina fidei Iſraëlitis revelata ac tradita fuerit, & ſimul etiam, cur hac tradita, illa ceſſare debuerit. (m) Hoc autem facit, cum legem pædagogum appellat. Indicat enim, opus fuiſſe ut populus ille Iſraeliticus adhuc rudis tyrociniis quibuſdam exerceretur, & ſenſim ad altiorem hanc diſciplinam Chriſtianæ religionis præpararetur. Hoc autem lex præſtitit, quæ pædagogi inſtar prima rudimenta divini cultus

(a) *Lex quomodo præſtitu impoſſibilis.* (b) *Scriptura omnes peccati convincit.* (c) *Locus Rom.* xi 32. (d) *Quando Deus concludat ſub contumaciam.*

(e) Neutrum *pro* maſculino. (f) Promiſſio *pro re promiſſa.* (g) *Quali fide promiſſum illud obtinendum.* (h) *Legis uſus & duratio.* (i) Fides *pro doctrina de fide.* (k) *Legis cuſtodia.* (l) εἰς pro μέχρι. (m) *Lex cur tradita.*

propo-

proponebat, & homines ſeveriori diſciplina, utpote adhuc admodum carnales, duræque cervicis, cohibebat & compeſcebat. (a) Hoc porro ipſum quod lex pædagogi inſtar fuerit, indicat, eam non debuiſſe eſſe perpetuam: Pædagogi enim, pueris tantum adhibentur, non juvenibus aut viris, libertatis ſuæ jam capacibus, ac rerum ſuarum dominis. qua de re plura in ſequentibus audiemus.

(b) *In Chriſtum.* Particula εἰς finem rei declarare videtur, ut ſenſus ſit, legem, Chriſtum, hoc eſt, Chriſti religionem pro ſcopo, ad quem collimaret, habuiſſe ſibi propoſitum, ut ad eum homines perduceret. niſi iterum εἰς tantum velis poſitum eſſe pro μέχρι, id eſt, uſque ad Chriſtum.

Ut ex fide juſtificaremur. Ut per fidem demum, non vero per ipſam legem, juſtificationem conſequeremur.

Verſ. 25. *Poſtquam autem venit fides.* Uſu legis explicato, facile inde quid de ejus duratione ſtatuendum ſit, æſtimari poteſt. (c) Si enim ea pædagogi fuit inſtar, ut nos ad Chriſti diſciplinam deduceret; patet, cum primum Chriſti diſciplina hominibus tradita fuit, legis uſum ceſſaſſe.

Propterea addit; *non amplius ſub pædagogo ſumus.* Jam ſumus ex illius imperio ac poteſtate exemti; nullum jus nobis aliquid præſcribendi, & in nos pro ſuo arbitratu, ut antea, animadvertendi habet. Hoc adhuc confirmat, ne quis putet, etiam poſt fidei adventum legis imperium durare, & homines illi ſervandæ obnoxios eſſe, quemadmodum Galatæ arbitrabantur, cum addit:

Verſ. 16. *Omnes enim filii Dei eſtis, per fidem in Chriſto Jeſu.* (d) Ideo non amplius eſtis ſub pædagogo, poſtquam fidem in Dominum Jeſum, vel per Dominum Jeſum traditam, amplexi eſtis, (e) quia hæc fides vos effecit Dei filios, id eſt, in ſtatu & conditione quæ Dei filiis jam adultis, ac filiorum jure gaudentibus conveniat, vos poſuit ac collocavit; qui certe non eſt is, qui eorum eſſe ſolet, qui ſub pædagogi ſunt ferula. (f) Filii enim illi Dei ſua libertate gaudent: qui vero ſub pædagogo ſunt, ſerviliter quodammodo tractantur, necdum ſua libertate potiuntur: qua de re cap. ſeq. initio per aliquot verſiculos.

Notanda autem eſt particula univerſalis *omnes:* in ſequentibus enim probat, non ſolum filios Dei eſſe eos qui credunt, ſed etiam *omnes* eſſe, non habita ulla ratione vel gentis, vel conditionis, vel ſexus: ne forte quiſpiam hic quidquam caufari, & Judæis hanc dignitatem propriam facere poſſit. (g) Tribuit autem illis omnibus fidem in Chriſtum, per quam Dei filii eſſent; non quod certo ipſi conſtare poſſet, præſertim de omnibus, eos talem in Chriſtum fidem habere; maxime poſtquam a veritate deficere cœperant: ed quod talis ipſorum eſſet religio ac profeſſio ab eo tempore, quo primum Chriſto nomen dederant. (h) Solemus enim id de alquo præſumere, quod ejus inſtitutum, vitæ ratio ac profeſſio, omnino requirit.

Verſ. 27. *Quotquot enim in Chriſtum baptizati eſtis.* (i) Sequitur probatio aſſertionis præcedentis. In ea ita progreditur, ut primum doceat, Galatas, vi fidei ac religionis, quam ex ipſius doctrina fuiſſent amplexi, Chriſto penitus unitos atque inſertos eſſe. unde porro concludit, eos eſſe verum illud Abrahami ſemen ſeu poſteritatem, cui hæreditas benedictionis ac terræ illius futuræ, divina promiſſione ſit deſtinata; id quod perinde eſt, ac ſi dixiſſet, eos Dei filios eſſe, ejuſque hæredes, quemadmodum tum ex reipſa, tum ex ſeq. capite apparet. Prius autem illud, hoc & ſequenti verſiculo probat ex ritu, quo Galatæ Chriſto fuerant initiati, & ejus religionem primum profeſſi. [k] Eo ſiquidem teſtati fuerant, ſe Chriſtum induere, hoc eſt ejus religionem ac vitæ inſtitutum penitus amplecti, ei conformari, atque adeo inſeri & uniri. [l] Nam reipſa quidem induitur Chriſtus extra baptiſmum, ipſa maxime vitæ ratione: unde Paulus Romanos jam dudum baptizatos monet Rom. 13. ult. ut induant Dominum Jeſum Chriſtum: [m] ſed externa quadam adumbratione ac profeſſione id fit in baptiſmo. Qui enim eum in finem in aquam immerguntur, ut teſtentur, ſe Chriſto nomen dare, & ejus religionem amplecti, ii profitentur, idque aliquo modo repræſentant, ſe Chriſto, tum ratione mortis, tum ratione reſurrectionis inſeri, ac cum eo coaleſcere. Nam immerſio in aquam, ſepulturam, quæ mortis ſolet eſſe conſequens; emerſio, reſurrectionem adumbrat; & ſic illa quidem ſignificatur, eos, qui baptizantur, cum Chriſto mori velle, mori inquam peccato: hac autem, illos cum eodem velle reſurgere, & in novitate vitæ ambulare, ſeu Deo in poſterum vivere, quemadmodum Rom. 6. 2, & d. explicatur. Unde ibidem ait apoſtolus verſ. 5. *Si enim coaluimus* (nempe cum Chriſto) *ſimilitudine mortis ejus; nimirum etiam reſurrectionis* (ſcil. ſimilitudine) *coaleſcemus*, intellige cum eodem Chriſto.

Verſ. 28. *Non ineſt Judæus &c.* Declarat id quod dixerat, *omnes* Chriſtum induiſſe, [n] oſtendens neminem excipi, quicunque & cujuſcunque nationis, cujuſcunque ſtatus ac conditionis ſit. Non habetur hac in parte ratio ejus, quod aliquis natione Judæus ſit, aut Græcus, hoc eſt gentilis, ut ſupra diximus cap. 2. 3. *Non ineſt*, nempe in Chriſto ſeu Chriſtiana religione: quia in Chriſtiana religione perinde habetur, ac ſi non extaret illud nationum diſcrimen; pro nullo id reputatur. [o] non es propterea præſtantior ratione Chriſtianiſmi, quia Judæus es, nec vilior, quia gentilis. par eſt utriuſque ratio; ſecus quam in religione Moſaica accidebat; quæ proprie ad Judæos ſolos pertinebat.

Eodem modo loquitur apoſtolus noſter Col. 3. 11: *non ineſt ſervus neque liber.* [p] Illi diſcrimini, quod potiſſimum ad inſtitutum apoſtoli pertinebat, ſubjunguntur alia: & primum quidem illud, quod in vita communi maximi eſt momenti, ſervitus nimirum &

(a) *Cur non perpetua.* (b) *Ejus finis.* (c) *Per Chriſtum abrogata.* (d) *Ratio.* (e) *Omnes fideles Dei filii.* (f) *His lex non convenit.* (g) *Quomodo* omnibus *Galatis fides tribuitur.* (h) *Id cuique tribuitur, quod profeſſio ejus poſtulat.*

(i) *Probatio dictorum.* [k] Induere Chriſtum: [l] *Reipſa:* [m] *Adumbratione in baptiſmo.* [n] *Chriſtianorum omnium eadem ratio.* [o] *Nationis non habetur ratio.* [p] *Nec conditionis.*

libertas ſeu ingenuitas. Facile enim cogitare quiſpiam poſſet, quia tantopere præſtet liber ſervo ſeu mancipio, eum etiam in rebus ad religionem Chriſtianam pertinentibus præſtare. Sed non reſpicit perſonam Deus. vide 1 Cor. 7. 21 & d. Epheſ. 6. 8. Col. 3. 11, 25.

Non ineſt mas & fœmina. (a) magna alioquin eſt prærogativa māris præ fœmina, de qua vide 1. Cor. xi. 3, 7, & d. & 1. Tim. 2. 12, & ſeqq. (b) quinetiam in religione Judaica, utpote magnam partem ad carnem pertinente, non exigua videtur fuiſſe virorum præ fœminis præſtantia. ad illos enim primo & per ſe benedicto illa carnalis pertinuit: ad fœminas veluti ſecundario ac conſequenter. Unde & viris tantum, certum fœderis ſignum impreſſum fuit: fœminis nullum.

Omnis enim vos unus eſtis in Chriſto Jeſu. (c) *In Chriſto Jeſu*, inquit, hoc eſt habita ratione Chriſtianæ religionis, ſeu qua Chriſtiani eſtis. Nam alioqui magna eſt inter illos omnes differentia.

Unus eſtis, id eſt inſtar unius eſtis hominis, in quo ejuſmodi diſcrimina locum non habent; una eademque omnium eſt ratio, una conditio. (d) Unitatem hic non ad ſubſtantiam, ſed ad qualitatem accidentariam, & conjunctionem, quæ iſtius ratione pluribus intercedat referri, nemo non videt. quod etiam alibi fit, cum plures perſonæ aut res unum eſſe dicuntur, vide Joh. 17. 11, 21, 22. Act. 4. 32. 1. Cor. 3. 8. 1. Joh. 5. 8.

Verſ. 29. *Si vero vos Chriſti.* Poſtquam docuit, omnes, quotquot in Chriſtum crediderunt, quicunque alioqui ſint, Chriſtum induiſſe, eique penitus inſertos atque unitos; jam docet etiam, eos omnes ſine diſcrimine eſſe Abrahami ſemen ſeu poſteros; quandoquidem ſupra verſ. 16 dictum eſt, ſemen illud eſſe Chriſtum, hoc eſt tum ipſummet Chriſtum, tum eos, qui cum illo uniti eique per fidem inſerti ſunt. Quod ſi ſunt Abrahami ſemen, ejuſdem quoque Abrahami ex divina promiſſione de qua ibidem dictum, ſunt hæredes: hæredes, inquam, juſtitiæ ac benedictionis illius ſpiritualis, terræque illius futuræ, Abrahamo & ſemini ejus divina benignitate deſtinatæ ac promiſſæ.

(a) *Nec ſervus.* (b) *Aliter in Judaiſmo.* (c) *Chriſtiani omnes unius inſtar.* (d) *Unum ratione accidentium.*

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis tres ſunt partes. In prima pergit Apoſtolus oſtendere, Judæos ſub Chriſto, lege Moſis ac ceremoniis in ea præſcriptis non amplius teneri, & Galatas, qui iis ſe ſponte mancipabant, reprehendit uſque ad verſ. 12. In ſecunda, digreſſione quadam utitur, ad mitigandam reprehenſionis præcedentis acerbitatem ad verſ. 21. Benevolentiam enim Galatarum, qua propemodum falſorum doctorum artibus exciderat, ſibi conciliare ſtudet; tum ſuam erga ipſos, tum viciſſim priſtinam ipſorum erga ſe benevolentiam commemorans, eaque ratione oſtendens, reprehenſionem illam ſuam, non ex animo malevolo, ſed potius ſalutis ipſorum ſtudioſiſſimo profectam eſſe. In tertia parte ad inſtitutum revertitur, oſtendens Chriſtianos legi mancipatos non eſſe, & male ſibi conſulere, ſi ei ſe ſponte ſubjiciat, & ſic conditionem ſuam cum legali permutent.

Verſ. 1. *Dico autem*, id eſt, (b) id quod ſuperius dixi, nempe de uſu & duratione legis, quod lex pædagogus noſter fuerit ad Chriſtum, quo adveniente pedago gialilla ceſſarit, noſque Abrahami, atque adeo ipſius Dei filii ac hæredes evaſerimus; id ſic explico ac declaro.

Quamdiu hæres eſt infans, non differt a ſervo, dominus omnium exiſtens. (c) Iſtis verbis cauſſam affert apoſtolus, propter quam Deus populum Iſraëliticum, Abrahami ſemen ac nepotes, quibus hæreditatem ſuam deſtinaverat, ſervili conditione ſub lege eſſe voluerit, & non ſtatim in Chriſtianam libertatem emiſerit. (d) Poterat enim aliquis cogitare, æquum omnino ac conveniens fuiſſe, ut, ſi Deus promiſerit, ſe eos filiorum loco habiturum, & hæredes ſuos pleno jure conſtituturum, eo tempore ſtatim id faceret, quo legem illis tulit: non vero tam diu promiſſum ſuum differret, & eos tam dura legis ſervitute per tot ſecula premeret. Huic rei occurrere volens apoſtolus, ſimilitudine e communi hominum vita petita oſtendit, nihil in eo iniquitatis & inconvenientiæ fuiſſe; quinimo, ut ſic Deus faceret, decuiſſe, idque rem ipſam quodammodo poſtulaſſe. (e) Concedit populum Iſraëliticum fuiſſe hæredem benedictionis Abrahamicæ, atque adeo etiam bonorum divinorum (hæc enim iſta benedictione comprehendebantur:) (f) interim oſtendit, eum non ſemper adultæ & virilis fuiſſe ætatis, ac proinde non ſemper tanquam filium ac hæredem a Deo tractatum. Quemadmodum in uno homine diverſæ ſunt ætates: (g) ita etiam in toto populo, eſt aliquid quod infantiæ ſeu puerili ætati, quod adoleſcentiæ, quod pubertati, quod ætati virili reſpondeat. Prout enim populus aliquis, judicio, ſapientia, prudentia, magis matureſcit: ita diverſas veluti ætates ingreditur: id quod in omnibus populis uſu venire videmus. Fere enim ſeculum ſeculo cultius ſuccedere ſolet. Jam vero hæres, quamdiu infans eſt, aut puerilem agit ætatem, ita a patre tractatur, (h) ut ejus conditio prope nihil a ſervi conditione differat; nullam habet libertatem, & licet dominus ſit omnium paternorum bonorum, tamen nullam facultatem habet de illis diſponendi.

Verſ. 2. Sed ſub curatoribus eſt ac diſpenſatoribus uſque ad præconſtitutionem patris. Non ante ex curatorum poteſtate eximitur, quam tempus a patre huic rei conſtitutum advenerit, quo nimirum, ætate jam & judicio maturus, ipſe ſe regere poſſit.

Verſ. 3. *Sic & nos quando eramus infantes.* Particula *ſic* oſtendit, in ſuperioribus ſubaudiendam eſſe particulam *ſicut*. Senſus autem eſt: fuimus quidem nos Judæi ſemper hæredes: (i) ſed non ſemper viri ac diſciplinæ Chriſtianæ, quæ ſpiritualis eſt & plane virilis, bonorumque cæleſtium capaces. (k) Apparet enim ſatis manifeſte, populum illum Iſraëliticum, cum primum ex Ægypto eductus eſſet, uſque ad tempora captivitatis Babylonicæ, admodum puerilem fuiſſe; qui cum prope perpetuo haberet apertiſſima de vero illo Deo, deque voluntate ejus in lege expreſſa, teſtimonia atque documenta, miracula nimirum, apparitiones

(b) *Declaratio ſuperiorum.* (c) *Cur Iſraëlitæ olim legi mancipati.* (d) *Prolepſis.* (e) *Iſraëliticus populis olim Dei filius & hæres.* (f) *ſed nondum adultus.* (g) *Diverſæ populi unius ætates.* (h) *Filius adhuc infans inſtar ſervi.* (i) *Similitudo explicata.* (k) *Iſraëlitarum puericia.*

ange-

angelorum, prophetias: nihilominus tam facile in idolatriam ſubinde prolaberetur. Monſtro ſimile eſſe videtur, populum illum in deſerto, cum in oculis eſſet Deus, cum manibus, ut ſic dicam, palpari poſſet, & tam ſæpe illi obmurmuraſſe, & de ejus auxilio ac providentia, cujus tot habebat manifeſtiſſima documenta, dubitaſſe, & idolum ſibi contra ejus mandatum erexiſſe. Quare eorum imbecillati Deus conſulere voluit; quod poſt illud etiam tempus, cum eos in terram Palæſtinam introduxit, miraculoſa quadam ratione illis adfuerit, ac præſentem ſe declararit. Oracula enim, ut alia miracula nunc taceam, prope erant perpetua. (a) Poſt Babylonicam captivitatem Iſraelitæ diuturnis malis & calamitate exerciti, & veluti excocti, maturuiſſe quodammodo videntur; & ſenſim illis Deus viſibilem illam, ut ita dicam, ſui præſentiam ſubtraxit, ut animos eorem in cælum erigeret, & ſine præſidiis carnalibus ſibi confidere, & ſe in cælo, non oculis corporeis, ſed animo ac mente quærere doceret: licet Macchabæorum tempore, non obſcura adhuc præſentiæ ſua ſigna daret; ab eo etiam tempore ſpes alterius cujuſdam vitæ magis animos eorum ſubiiſſe videtur, cum viderent, eos, qui divinæ legis ſtudioſiſſimi erant, in ea mala & calamitates incidere, quæ ejus deſertoribus in lege fuerant propoſitæ: qua de re teſtantur Macchabæorum libri, & ea, quæ leguntur Heb. xi. 35, & deinceps. Hac igitur ratione Deus paulatim rerum præſentium guſtum illis ſubtraxit, & futurorum ac divinorum deſiderium inſeruit, ut judicio ac ſenſu virili præditi, Chriſti diſciplinam quæ nihil carnale, nihil terrenum ſapit, ſed & felicitatem ſpiritualem ac cæleſtem, oculiſque minime ſubjectam, & ſpiritualem Deum colendi, illique ſerviendi rationem præſcribit, tanto promtius & libentius amplecterentur. Quare cum apoſtolus Iſraelitas uſque ad Chriſtum infantes fuiſſe indicat; tam late infantiam extendit, ut totum iſtud tempus, quod illis Deus præfixerat, ut ſub pædagogo proficerent, & ad maturitatem quandam paulatim pervenirent, atque adeo adoleſcentiam etiam hoc nomine complectatur. (b) Breviter, infantes ſunt apoſtolo, iidem qui impuberes, & qui iis ratione animi ac judicii in religionis negotio reſpondent. Sic interdum etiam pueritia apud Latinos ſumitur.

Sub elementa mundi eramus mancipati (c) Legem ejusve præcepta elementa mundi appellat, alludens ad id, quod dixerat, legem fuiſſe pædagogum. Pædagogi enim eſt, pueros elementa diſciplinarum docere. Ideo autem legem elementa mundi vocat, quia continet prima rudimenta cultus divini, quibus Deus mundum ad perfectiorem & ſublimiorem ſui cultum exercere voluit. Præſcripſit enim varia animalium ſacrificia & oblationes; qui Deum colendi modus ab ipſis ſtatim mundi incunabulis in uſu fuit, ut in Abele & Caino apparet Gen. 4. 3, 4, 5; præſcripſit & alias multiplices ceremonias. Præcepta etiam mort alia, quæ lex aperte continebat, merito prima elementa dici poſſunt ejus pietatis & morum ſanctimoniæ, quam Chriſti diſciplina tradit.

Mancipati, (d) id eſt, eramus iis ſervandis ac retinendis obſtricti, nec cuiquam fas erat cultum in lege præſcriptum negligere: quæ revera magna fuit & gravis ſervitus, quatenus ea etiam, unuſquiſque noſtrum cogebatur præſtare, ad quæ honeſtatis natura per ſe non obſtringebamur; ne de ſevera ille ratione Dei præceptis parendi dicamus, ob quam fiebat, ut unus peccati actus excelſo brachio commiſſus, etiam adverſus ceremonialem aliquam legem, mortis ſupplicio vindicaretur Num. 15. 30, 31. Heb. 10. 28. (e) Reſpicit autem Paulus hic ad ſenſum legis literalem, in quo ſervari ab omnibus & potuit & debuit, & a multis ſervata fuit, ut inter alios legimus de Zacharia & Elizabetha Luc. 1. 6, & de ipſo Paulo Philip. 3. 6.

(f) *Mundi*. Legem elementa *mundi* vocat, etiamſi uni tantum mundi parti ea fuerit tradita. Itaque per ſynecdochen mundum pro mundi parte ponere potuit. Niſi dicere velis, Deum in una gente, omnibus terræ nationibus hanc ſui colendi rationem quodammodo propoſuiſſe; ita ut, licet non procuraret, ut ea omnibus gentibus promulgaretur: nihilominus tamen gratum illi eſſet, ſi exterarum quoque gentium homines eam amplecterentur; præſertim cum nullam iis aliam ſui colendi rationem præſcripſiſſet. Quare ſi rite Deum colere volebant, conſentaneum erat, ut ſecundum normam in lege præſcriptam id facerent.

Verſ. 4. *Quando autem venit plenitudo temporis*, (g) id eſt, cum impletum fuit tempus, quo Deus infantiam iſtam ſeu pueritiam circumſcripſerat:

Miſit Deus filium ſuum. Non loquitur de miſſione Chriſti ut naſceretur, (h) ſed ut legati munere apud homines fungeretur, eoſque redimeret. Nec enim dixiſſet *factum* ſeu *natum ex muliere miſit*, ſi ideo miſiſſet, ut ex muliere fieret, ſeu naſceretur: quanquam ne mitti quidem poteſt, qui nondum factus ſeu natus eſt.

(i) Ideo autem *ex muliere* factum ſeu natum dixit, ut eum, quia ad homines redimendos atque in libertatem aſſerendos mittendus erat, hominem verum, ac naturæ conditione cæteris ſimilem fuiſſe doceret.

(k) *Mulier* autem hoc loco non opponitur virgini, ut res ipſa indicat; ſiquidem ex virgine Chriſtus natus fuit: ſed ſexum tantum ſignificat: & (l) niſi apud Hebræos conſueta phraſi *natus ex muliere* ſumeretur pro quovis homine; ac præterea hoc loco Chriſti cum cæteris hominibus, non diſſimilitudo naſcendi, ſed ſimilitudo potius indicanda apoſtolo fuiſſet, credi poſſet, hanc ipſam ob cauſam Paulum de Chriſto dixiſſe, eum natum ex muliere, ut eum ex virgine abſque viri opera natum eſſe indicaret. Non videretur autem ſatis honorifice de matre Domini loqui, qui inter Pontificios ſimplici eam mulieris nomine deſcriberet; forte id etiam capitale eſſet, niſi apoſtolus hoc eam nomine deſignaſſet.

Factum ſeu *natum ſub lege*, ὑπὸ νόμον, ut ſup: cap. 3, verſ. 10 ὑπὸ κατάραν, ſub maledictione. Hoc addidit, ut eum, non ſolum hominem, ſed etiam, quia ad Judæos ex legis ſervitute redimendos mittendus erat, Judæum genere fuiſſe doceret. (m) Nam ad homines redimendos homine; ad Judæos autem ex legis ſervitute liberandos, ejuſdem gentis homine, qui non minus, quam cæteri, legi ſervandæ eſſet obnoxius, utpote in eam conditionem natus, opus erat.

(a) *Poſt captivitatem Babylonicam matureſcere cæperunt* (b) Infantes *pro impuberibus*. (c) *Legis præcepta rudimenta*. (d) *Servitus legalis*.

(e) *Lex quomodo a quibuſdam ſervata*. (f) *Quomodo mundo propoſita*. (g) *Quando Chriſtus miſſus*. (h) *Prius natus*. (i) *Cur homo natus*. (k) Mulier *ſexus nomen*. (l) *Natus ex muliere homine*. (m) *Chriſtus cur ſub lege natus?*

Verſ. 5. (a) *Ut eos, qui ſub lege* (erant) *redimeret.* Finis miſſionis Chriſti, (b) ut Judæos qui legi Moſaicæ mancipati erant, & tum illius maledictioni, ut ſupra vidimus, obnoxii, tum, qua de re hic vel inprimis agitur, ceremoniis obſervandis ſubjecti, ab ea ſervitute liberaret atque eximeret, eoſque manu mitteret. (c) Id autem effecit doctrina ſua, &, qua eam ſtabilivit ac ſanxit, morte. Dum enim novum fœdus pepigit, vetus ſuſtulit atque abrogavit, ita ut eæ legis ſanctiones, quas Chriſtus vel per ſe, vel per apoſtolos non repetiit, ac ſuis diſcipulis impoſuit, nos Chriſtianos nequaquam obligent: quas vero repetiit, & euangelicæ doctrinæ inſeruit, non ideo nos obligent, quia lex Moſaica illas conſtituerit; ſed quia Chriſtus eas novo fœderi inſeruerit, & ſic denuo ſanxerit. Non repetiit autem legales ceremonias, eaſve nobis impoſuit: ſed potius per hunc ipſum apoſtolum ſatis aperte abrogavit. Cætera, qua de verbo *redimendi* dici hoc loco poſſent, dicta ſunt a nobis ſupra cap. 3. 13.

(d) *Ut adoptionem filiorum acciperemus*, hoc eſt, ut reipſa pro filiis adoptaremur, ſeu inſtar filiorum tractaremur a Deo. Adoptati, vel filii, ſervis, vel filiis qui ſervorum adhuc inſtar tractantur, opponuntur. Hic ergo proximus eſt ſive finis, ſive effectus iſtius liberationis e ſervitute legis, (e) ſtatus filialis, qui in eo conſiſtit, quod jam plenum jus, & liberrimum acceſſum ad hæreditatem divinorum ſeu cæleſtium bonorum habeamus: quodque ob paternum Dei erga nos affectum, apertiſſime nobis declaratum, non amplius cogamur metuere pœnas peccatorum præteritorum, licet graviſſimorum, nec lapſuum pietatis curſui intervenientium; quod denique inſtar filiorum adultorum, virilibus ſtudiis, & libero homine digniſſimis exerceamur, utpote natura ſua honeſtis, quæ per ſe quemvis obligent; non vero ſub pædagogi ferula primis cultus divini rudimentis imbuamur.

Verſ. 6. *Quod vero eſtis filii.* (f) A prima perſona ad ſecundam tranſit. quia antea de ſe ſuiſque gentilibus, qui legi revera mancipati fuerunt, loquutus fuerat: nunc de re ad Galatas quoque, omneſque adeo gentiles illis ſimiles pertinente agit. Probat enim in his & ſeqq. Galatas, ac porro etiam alios iis ſimiles, filios Dei per Chriſtum evaſiſſe, ex eo, quod Deus ſpiritum filii ſui in ipſorum corda miſerit, clamantem Abba Pater. Quamquam enim in hoc verſiculo a cauſſa progreditur ad effectum, aſſerens, ideo illis datum eſſe ſpiritum filii Dei, quia ipſi ſint Dei filii: tamen in ſeq. verſic. ex effectu illo cauſſam viciſſim colligit, & ex eo, quod ſpiritus ille ſanctus iis datus ſit, concludit, eos non amplius eſſe ſervos, ſed filios: quia nimirum, ut in hoc verſiculo tacite poſuit, nullam aliam ob cauſſam iis ſpiritum illum datum fuiſſe, aut dari potuiſſe appareat, quaſi dicat: Quia vero eſtis Dei filii, ſeu in ſtatu filiorum ab eo collocati, hinc nimirum factum eſt, ut Deus ſpiritum filii ſui in corda veſtra miſerit; eum enim vobis nunquam dediſſet, niſi vos filiorum loco habuiſſet, ſeu inſtar filiorum jam porro vos tractare conſtituiſſet. Quare non amplius ſervi eſtis, ſed filii. Idem argumentum fuſius explicat Rom. 8. 15, 16. Nam poſtquam dixiſſet, *Quotquot ſpiritu Dei aguntur, hi ſunt filii Dei*, ſubjicit: *Non enim accepiſtis ſpiritum ſervitutis iterum in timorem: ſed accepiſtis ſpiritum adoptionis filiorum, in quo clamamus Abba Pater. Ipſe ſpiritus conteſtatur ſpiritui noſtro, quod ſimus filii Dei.*

Emiſit ſpiritum filii ſui. Ut filii ipſius e ſervis fieretis, emiſit Deus filium ſuum: poſtquam autem filii eratis aliqua ratione facti, ut id teſtaretur, emiſit *ſpiritum filii ſui.* (g) non quemvis ſpiritum, ſed eum, qui filii ipſius, ſeu Chriſti qui, ut alibi jam monuimus ſup. cap. 1. 16. cap. 2. 20, κατ' ἐξοχὴν filius Dei dicitur, eſt proprius, qui eum & filium Dei faciebat, & eſſe arguebat, quique ab eo tanquam capite in reliqua membra poſtea dimanavit. Itaque qui hunc ſpiritum habet, ſe etiam filium Dei eſſe, quamquam non ita perfecta ratione ut Chriſtus, dubitare nullo modo poteſt.

(h) *In corda miſſus* fuiſſe dicitur, quia in cordibus hominum vim ſuam exſerat. (i) Per *cor* autem Hebræi animum ſolent intelligere. Spiritus iſtius operatio eſt, ut nos de paterno Dei in nos amore certos reddat, & filialem quandam erga eum fiduciam nobis ingeneret.

Propterea addit, *clamantem Abba, pater.* (k) Id eſt, qui facit, ut inſtar filiorum, ſeu fiducia ea, quam filii in parentibus habent, ad Deum clamemus Abba, hoc eſt, Pater. Clamor iſte non tam oris, quam cordis eſt, & animi contentionem notat. Quod autem hic dicit, *ſpiritum clamare*, in epiſtola ad Rom. cap. 8. 15 dixit, *per quem clamamus.* Cauſæ enim, quæ efficit ut nos clamemus, per metonymiam clamor adſcribitur, & hoc modo ſæpe ſcriptura de ſpiritu ſancto loquitur. ſimul autem de eo loquitur per proſopopœiam, cum ei aliquam actionem, perſonæ proprie convenientem, præſertim diſtincte a ſubjecto cui ineſt, & quod ſpiritus illius vi proprie actionem illam exercet, tribuit. quo pacto eodem cap. 8. Rom. 26, 27 dicitur *interpellare pro ſanctis, gemitibus inenarrabilibus*, quemadmodum etiam de ſcriptura, idque aliquanto durius cap. 3. verſ. 8 locutus eſt apoſtolus.

Vox autem (l) *Abba*, Syriaca eſt, & ſignificat, *Pater*. quare hic, & alibi vox ὁ πατήρ, quæ pro vocativo *ô pater* ſumitur Marc. 14. 36. Rom. 8. 15, Syriacæ illius explicandæ gratia additur.

Verſ. 7. *Quare non amplius es ſervus, ſed filius.* (m) Hinc jam concludit, nullum Chriſtianum amplius eſſe ſervum. (n) Chriſtianum enim quemvis his verbis alloquitur & compellat, a plurali numero ad ſingularem tranſiens, ut indicet, hanc dignitatem felicitatemque non tantum ad totum eccleſiæ corpus, ſed etiam ad ſingulos fideles pertinere: imo primo ad ſingulos. (o) Singuli enim fideles, filii & hæredes Dei ſunt, & conſequenter tota eccleſia. At antequam ex ſervili conditione vindicarentur Iſraelitæ, totus potius populus primo erat hæres, conſequenter autem ejus populi membra. Ait ergo: Non amplius es ſervus, ſeu non tractaris amplius ſervilem in morem, ut olim ſub lege tractabaris, vel tractabantur Judæi. (p) Servitus enim eſt cogi ad ea facienda quæ ſua natura nihil habent honeſtatis, & contra ad ea vitanda quæ nihil habent turpitudinis. Servitus eſt, non modo ob facimus aliquod cum naturali honeſtate pugnans; ſed etiam ob contemptam aliquam ceremoniam, pœnas, nulla miſericordiæ ac veniæ ſpe propoſita, metuere. Servile eſt, bono-

(a) *Finis miſſionis Chriſti.* (b) *Liberatio Judæorum.* (c) *Ejus modus.* (d) *Finis.* (e) *Noſtra adoptatio.* (f) *Chriſtianos eſſe Dei filios.* (g) *Spiritus filii Dei.* (h) *In corda miſſus.* (i) *Cor pro animo.* (k) *Spiritus clamat.* (l) Abba, *id eſt Pater.* (m) *Concluſio.* (n) *Mutatio numeri.* (o) *Singuli fideles Dei filii.* (p) *Servitus legalis.*

rum

rum patris familias obtinendorum ſpem certam non habere.

Si verò filius, etiam hæres Dei per Chriſtum. [a] Filiis enim convenit hæreditas. Idem dicitur Rom. 8. 17.

[b] Addit autem *per Chriſtum*, cum præcipue in finem, ut excludat legem, & Chriſto, tanquam cauſſæ mediæ, in ſolidum hoc beneficium in nos collatum aſſerat, oſtendatque, nec ſine ipſo per legem hæreditatem hanc cuiquam obtingere, nec, ſi quis ipſi adhæreat, legem adhuc adjungere opus eſſe, ut eam hæreditatem obtineat. Dummodo enim quiſpiam ſit Chriſti, eique per fidem inſeratur, ex ejus promiſſo, & ad ejus exemplum, ejus denique opera atque efficacia interveniente, ut Dei filius, ita & hæres efficitur. *Per Chriſtum* enim id fit, tum quia id ipſe nobis aperte promiſit, & certam tantæ felicitatis conſequendæ rationem oſtendit, atque ita, ut Johannes loquitur Joh. 1. 19, credentibus in nomen ſuum poteſtatem dedit, ut filii Dei fierent, hoc eſt inſtar filiorum a Deo tractarentur, ejuſque hæredes efficerentur; ſeu, quod eodem recidit, Deo immortalitate aliquando ſimiles evaderent: tum quia ipſe primus Dei hæres evaſit, & cæteris ſe ſequentibus aditum ac jus quoddam ad eandem hæreditatem comparavit; & denique quia ipſius poteſtate ac cura interveniente nos ad eam perducimur. Id certe, quod medio loco collocavimus, (de primo nullum eſt dubium) hic etiam intelligendum eſſe, facile unumquemque monere poſſunt verbæ Rom. 8. 17 cum his collata, ubi loco ejus, quod hic dicit, *per Chriſtum*, ponuntur illa, *cohæredes autem Chriſti*:

Si modo cum illo compatimur, ut cum illo conglorificemur. Videmus autem Paulum in toto hoc loco ab initio capitis, a filiatione & hæreditate Abrahamica ad filiationem & hæreditatem ipſius Dei tranſiiſſe. quod & ſuperiori cap. verſ. 26 cum verſ. 16 & ſeq. collato facere cœperat: propterea, [c] quod qui ſpiritualis eſt Abrahami filius, ac felicitatis bonorumque ſpiritualium ipſi promiſſorum hæres, is ipſius Dei filius, ac bonorum ipſius cæleſtium hæres eſt. quemadmodum etiam indicavit idem apoſtolus Rom. 9. verſ. 7, 8, 9, 10, ubi de Abrahami ſpirituali ſemine loquens, filios Dei pro eo manifeſte reponit.

Verſ. 8. *Sed tunc quidem ignorantes Deum.* [d] Poſtquam oſtendit apoſtolus, Judæos ex priſtina ſervitute in libertatem fuiſſe per Chriſtum vindicatos, & Galatas ejuſdem libertatis conſortes fuiſſe factos; [e] nunc eos reprehendit, quod ea libertate prodita, in ſervitutem redeant; & oſtendit, eos prope abſurdius nunc facere quam antea, cum ignorantes verum Deum falſis Diis ſervirent, quod Deo ejuſque voluntate per euangelium cognita legalem ſervitutem ſubire vellent. illic enim ignorantia eos, aliqua ſaltem ratione, excuſare videbatur: hic ignorantia prætexi non poterat; cum ſcientes prudentes id facerent. quaſi dicat; Eratis quidem antea ſervi, ſeu in ſervili admodum & miſera conditione verſabamini, cum falſa & fictitia mumina coleretis, & vanis ritibus ac profanæ ſuperſtitioni dediti eſſetis: [f] ſed tamen id eo tempore a vobis factum eſt, cum Dei veri cognitionem nullam haberetis: At nunc poſtquam Deum cognoviſtis, vel, ut rectius dicam, ab ipſo cogniti eſtis, nunc, inquam, velle reverti & relabi ad priorem quodammodo ſervitutem, ſeu priori ſimilem, neſcio cujus dementiæ eſt. Illud a vobis factum fuiſſe non eſt mirum, licet fuerit miſerum: at hoc a vobis nunc fieri, & mirum eſt prorſus, & miſerum.

Sed tunc quidem, nempe cum adhuc una cum Iſraelitis ſervi, ſeu ſervili conditione eſſetis, licet diverſa eſſet ſervitutis ratio.

Serviiſtis iis, qui non natura ſunt vel *erant Dii.* In voce *ſerviiſtis*, eſt emphaſis quædam. Nam, ut ex ſequentibus patebit, notare voluit cultum in rebus externis ſitum, laborioſum, & tamen vanum.

(g) *Natura Dii* non opponuntur Diis ex gratia, ſeu qui divinitatem habent ab illo uno Deo acceptam. Tali enim Deo, pro ratione imperii quod a Deo accepit, ſervire, eumque colere, non eſt profanum atque impium, ſed pium ac neceſſarium: nec quiſquam illi, qui imperium cæleſte a Deo vero acceperit, eo ipſo nomine religioſe poteſt ſervire, quin veri Dei cognitionem habeat, ſecus quam in illorum Deorum cultu contingit, de quibus hic loquitur apoſtolus. Adde quod, ſi *natura Dii* hoc loco opponerentur illis, qui ſunt Dii ex gratia divina; tacite videretur apoſtolus concedere, gentium Deos fuiſſe vere Deos, ſed tantummodo ex gratia, non vero ex ſeipſis: cum tamen res ipſa loquatur, de fictitiis gentium Diis, quos una cum aliis coluerint aliquando Galatæ, ſermonem hic eſſe, qui non modo divinitatem nullam haberent, ſed ne extarent quidem. quo reſpiciens alibi apoſtolus ait 1 Cor. 8. 4, idolum nihil eſſe in mundo. Et ſane hoc ipſo loco, cum dixit, eos natura Deos non fuiſſe, quid aliud apoſtolus dicere velle cenſendus eſt, quam eos coluiſſe Deos, qui tales revera non eſſent quales crederentur, nec ullum cultum mererentur, ut ita vanitatem ſervitii ac cultus iis exhibiti oſtenderet? [h] Quocirca *natura* hic idem ſignificat quod *reipſa*, *revera*, & opinationi, ut [i] alii quoque animadverterunt, opponitur. quaſi dicat ſerviiſtis iis, qui non reipſa, ſed opinione tantum hominum Dii erant, ac cultum divinum mereri videbantur: collocatio enim particulæ *μὴ*, *non*; oppoſitionem tacitam ſubindicat. Neque enim ait apoſtolus, *qui natura non ſunt Dii*, ſed *qui non natura ſunt Dii*, quaſi dicat, *non natura, ſed opinione.* exemplum hujuſmodi collocationis particulæ *non*, & oppoſitionis tacitæ affertur Rom. 8. 12. Trajectam eſſe hanc particulam, tum demum dicendum eſſet, ſi ſuo loco relicta commodum ſenſum non pareret. Eodem autem modo vox *natura* accipitur ex ſententia etiam veterum quorundam, ut apud Bezam videre eſt, Epheſ. 2. 3: *eramus filii natura iræ*, hoc eſt, etiam nos Judæi reipſa eramus iræ ſen pœnæ divinæ obnoxii, ut ut nobis, forte & aliis, ſecus videretur.

Verſ. 9. [k] *Nunc autem poſtquam cognoviſtis Deum*, intellige tum ratione perſonæ, quiſnam videlicet ille ſit; tum ratione voluntatis. Utriuſque enim rei cognitio hic intelligitur: illius quidem, quia cognitio Dei opponitur priſtinæ Galatarum ignorantiæ ab apoſtolo commemoratæ, quæ in eo cernebatur inprimis, quod neſcirent, quis eſſet verus ille Deus, quem colere deberent, & porro loco ejus falſos Deos colerent: hujus vero ideo, quia ſignificat apoſtolus, Dei cogni-

[a] *Chriſtiani Dei hæredes.* [b] *Per Chriſtum* [c] *Dei, & Abrahami ſpirituales filii ac hæredes iidem.* [d] *Nexus cum præced.* [e] *Reprehenſio Galatarum.* [f] *Comparatio duplicis Galatarum ſervitutis.*

[g] Natura Dii, *non opponuntur Diis ex gratia.* [h] Natura, *pro reipſa.* [i] *Vide Piſcatorem, & Bezam.* [k] *Cognitio Dei.*

tionem debuiſſe Galatas ab eo errore ac ſervitute, in quam prolaberentur, omnino revocare: iſte vero error circa voluntatem Dei vertebatur.

Magis vero cogniti a Deo. Aut per correctionem quandam Rhetoricam, ut ſuperius jam indicavimus, hæc adduntur, ut ſenſus ſit; Vel, ut rectius dicam, poſtquam cogniti eſtis a Deo: priora enim verba, *poſtquam cognoviſtis Deum*, ſignificare videbantur, ipſos ſponte ſua Deum agnoviſſe, & porro eum colere cœpiſſe: (*a*) cum id totum Dei erga ipſos favore, ejuſdemque cura atque opera fuerit effectum, adeo ut ipſi potius a Deo cogniti, hoc eſt adamati, curam ejus hac in parte experti, vel ab ipſo electi ad eam rem fuiſſe, (ita enim nonnunquam *cognoſcendi* verbum ſumitur Pſal. 1. 6. Jer. 1. 5. Oſe. 13. 5. Rom. 8. 29. xi. 2. 1 Cor. 8. 3.) quam Deum cognoviſſe dicendi ſint: aut ſimpliciter tantum per comparationem majorum hæc ſuperioribus adduntur, ut tanto magis indignitas facti Galatarum appareat. Quaſi dicat: non modo Deum ejuſque voluntatem cognoviſtis, ſed etiam tantopere fuiſtis ab eo amati, quemadmodum dixi: hoc eſt ex ſervis filii & hæredes ejus effecti; & ſpiritu ſancto in ſpem hæreditatis illius obſignati. (*b*) Verbum enim *cognoſcendi* per antanaclaſin diverſimode hic videtur accipi, ut etiam ſit 1 Cor. 8. 2, 3.

Poſtquam ergo ad talem ſtatum & conditionem perveniſtis, qua nulla poteſt eſſe optatior, *quomodo revertimini rurſus ad infirma & miſera elementa*? Vel per *elementa* illa, (*c*) in genere intelligit externum & ceremonialem cultum, ut eorum ambitu etiam gentium ritus comprehendantur; vel ſi legalem tantum diſciplinam intelligit, dicendum erit, ideo apoſtolum dicere eos ad elementa iterum reverti, non quod antea legem obſervaſſent: (fuerant enim gentiles:) ſed quod ſimilibus quibuſdem ceremoniis & ritibus, quales in lege ſunt præſcripti, dediti eſſent, ſic ut legales ritus ac cerémonias ſuſcipiendo, ad priores quodammodo rediiſſe merito dici poſſent. Qui enim rem priori ſimilem tractat, ad eandem quodammodo rediiſſe, jure dici poteſt.

Quibus iterum, ἄνωθεν, veluti de novo & de integro, *ſervire vultis*. (*d*) Iterum *ſerviendi* verbo utitur, ut declaret laborem ac moleſtiam, quæ tamen non in rebus ſua natura honeſtis obeundis conſiſtat, ſed in externis tantummodo ritibus ac ceremoniis. Quid enim ſervilius eſt, quam ejuſmodi rebus occupari quas nulla honeſtas præcepit, quæque non ideo præcipiuntur quia facienda ſint; ſed ideo tantum facienda ſunt, quia præcipiuntur. Opponitur autem iſta ſervitus libertati Chriſtianæ.

Cum vero ait, *vultis ſervire*, (*e*) indicat hanc voluntariam eſſe ſervitutem, ad quam nulla neceſſitate, nullo Dei præcepto adigantur. In verbis πάλιν ἄνωθεν eſt pleonaſmus quidam, ut Matth. cap. 26. 42 dicitur Chriſtus πάλιν ἐκ δευτέρου oraſſe.

(*f*) Legis autem ceremonialia præcepta vocavit *infirma & egena elementa*. *Infirma* quidem, quod nullas prorſus vires haberent ad hominem Deo commendandum, & ad conſequendam juſtificationem. (*g*) *Egena* autem, quod nihil in illis eſſet ſolidi, meræ tantum umbræ, & illi puerili Iſraelitici populi ætati convenientia pietatis ſimulachra.

(*a*) Cognoſcere *pro amare, curare, eligere*: (*b*) Eadem vox eodem loco diverſimode ſumitur. (*c*) *Galatæ ad elementa reverſi*. (*d*) *Servitus eorum*: (*e*) *Voluntaria*. (*f*) *Legalia elementa infirma*. (*g*) *Et egena*.

Verſ. 10. *Dies obſervatis*, ut ſabbata. (*h*) Obſervabant autem iſta ſabbata, quatenus nefas eſſe putabant die Sabbati ullum opus facere. (*i*) Nam qui vel ſabbatum, vel alium aliquem diem ita obſervat, ut exiſtimet, eum non eſſe cæteris ſanctiorem aut religioſiorem, interim tamen eum divino cultui conſecret; nihil peccat, nec apoſtolo contrariuseſt. Non enim propter diem res divinas tractat; ſed propter res divinas diem obſervat. Sic a Chriſtianis dominicus dies electus eſt, in quo divino cultui, aliis laboribus & curis ſepoſitis, vacarent.

Menſes obſervabant, (*k*) quatenus noviluniа celebrabant, id eſt, primum cujuſque menſis diem ſacrum habebant; * *tempora*, quatenus illa feſta, quæ ſtatis temporibus incidebant, ut erat feſtum Paſchatis, Quinquageſimæ, tabernaculorum, adde & expiationis, obibant.

(*l*) *Annos*, ut annum ſeptimum, & qui poſt ſepties ſeptimum incidebat Jubilæum, Lev. 25. 4, 10.

Verſ. 11. *Metuo vos*, (*m*) id eſt, vobis, *ne fruſtra laboraverim in vos*, id eſt, quoad vos, vel circa vos. Nam qui ad talia delabitur, & in iſtis rebus externis ac ceremonialibus cultus divini partem ponit, antehac veritate euangelii ſincera imbutus; paulatim ex Chriſtiano Judæus fit. Metuebat ergo apoſtolus ne pro Chriſtianis Judæos haberet. Accedit, quod qui legem recipiunt, gratia Chriſti hoc facto ſe abdicant, ut videbimus infra cap. 5. verſ. 2, 3, 4. Quare & hac de cauſſa Galatarum ſaluti metuebat.

Verſ. 12. *Eſtote ſicut ego*. (*n*) Sequitur altera capitis pars, in qua apoſtolus poſt repreheníionem mutat vocem, (*o*) & ſuavius eos alloquitur, eorumque benevolentiam & amorem, ſuum quoque in illos amorem teſtatus, ambit.

Sitis ſicut ego, quaſi dicat: (*p*) Sitis veluti alter ego; quia & ego ſum velut alteri vos. Addit particulam ὡς, ad exprimendam improprietatem. Quid autem hic loquendi modus ſignificet, cuivis patet, nempe ſummum amorem ſimilem illi quo unuſquiſque ſeipſum complectitur. Quare ita loqui cenſendus eſt apoſtolus: amate me ut voſmetipſos; nam & ego vos amo ut memetipſum.

Nulla me injuria affeciſtis. (*q*) Itaque non eſt cur a vobis alieno me eſſe putetis animo, nullas mihi dediſtis cauſas, quominus vos ſummopere amem ac diligam. credibile autem nemini eſſe debet, me ſine cauſa quempiam odiſſe, præſertim quem antea dilexerim, qui ne laceſſitus quidem injuria odiſſe quemquam ſoleo. Hoc autem totum ideo dicit, ne fortaſſe Galatæ putent, reprehenſiones & objurgationes ejuſmodi, quales ſupra vidimus, ex animo non ſatis amico proſciſci.

Verſ. 13. *Scitis autem*. Hæc verba, vel pro illuſtratione ſuperiorum, a contrario petita, haberi poſſunt, quaſi dicat, tantum abeſt, ut me injuria aliqua affeceritis, ut potius, quemadmodum ipſimet meminiſtis, (*r*) ſingulari ſtudio atque amore, licet ſecundum carnem infirmum atque afflictum, fueritis complexi, atque ita de me meriti, ut non poſſim vos non amare: vel, quod ſimilius vero eſt, veluti novam in

(*h*) *Obſervatio dierum*. (*i*) *Quatenus Chriſtianis licita*. (*k*) *Obſervatio noviluniorum*, * *ſtatorum feſtorum*. (*l*) *Anni ſeptimi & Jubilæi*. (*m*) *Paulus metuit Galatarum ſaluti*. (*n*) *Secunda cap. pars*. (*o*) *Benevolentiam Galatarum captat*. (*p*) *Suam viciſſim teſtatur*. (*q*) *Suſpicionem odii amovet*. (*r*) *Studium Galatarum in Paulum licet afflictum*.

his ver-

his verbis telam orditur apoſtolus, & ideo Galatis priſtinam ipſorum erga ſe alias afflictum ac contemptum benevolentiam ſtudiumque ſingulare in memoriam revocat, ut inde poſtea concludat, non recte eos facere, qui longe alio nunc erga ſe ſint animo; atque adeo ad priſtinam illos erga ſe benevolentiam reducat. Hanc ſententiam tum ſequentia verba probant; tum illa ipſa, quibus ſibi aditum ad hanc Galatarum erga ſe benevolentiam commemorandam facit, *Scitis autem*: nam veluti novæ rei exordium ſumi oſtendunt. Sic particula *autem* vim ſuam retinebit, quæ alioqui ſumenda foret pro *ſed*, δὲ pro ἀλλὰ: quod non eſt quidem inuſitatum: ſed tamen ubi vim propriam ac uſitatiorem retinere poteſt, non eſt ad impropriam atque inuſitatiorem confugiendum. Senſus ergo eſt: Meminiſtis autem ipſimet, quod, licet vobis prius per infirmitatem carnis euangelium prædicaverim: nihilominus tamen me ob tentationem meam ſeu afflictionem, quam in carne ſuſtinui, non ſpreveritis, ſed potius incredibili ſtudio ac benevolentia fueritis proſequuti. [a] Eſt enim oppoſitio quædam inter orationis membra, etiamſi adverſativæ particulæ deſint, & ſimplici copulativa &, Hebræorum more, oppoſita membra inter ſe connectantur. Nam ut tanto illuſtriorem ipſorum & pietatem & amorem in ſe reddat apoſtolus, prius commemorat ſuas afflictiones & calamitates, quibus premebatur cum ipſis primum euangelium annunciaret, vel ſaltem paulo ante, preſſus fuerat. Hæ enim afflictiones, contumeliæ ac ludibria, quibus erat expoſitus, poterant ipſorum animos ab eo avertere, & tum perſonam, tum doctrinam ipſius in contemptum apud ipſos adducere, quod quia factum non eſt, hinc apparet, quanta Galatarum pietas fuerit, quantus ardor, quantum in Paulum & doctrinam ejus ſtudium.

Per infirmitatem carnis euangelizavi vobis. [b] *Per* poſitum pro *cum*, ut alibi ſæpe. quo ſenſu etiam Chriſtus dicitur veniſſe in aqua & ſanguine, vel per aquam & ſanguinem 1 Joh. 5. 6. vide Rom. 2. 27. IV. 11. XIV. 20. 2 Cor. 3. 11. Per *infirmitatem carnis* intelliguntur afflictiones, & calamitates: quæ ideo locum habebant in Paulo, quia ſecundum carnem erat infirmus. [c] Ideo autem addit vocem *carnis*, ut oſtendat, ſe de tali infirmitate loqui, quæ in carne locum haberet. Nam quoad ſpiritum, firmus erat Paulus, non infirmus; imo hęc ipſa carnis infirmitas firmitatem ſpiritus Paulini arguebat. [d] Si apoſtolos ſecundum carnem conſideres infirmi erant, id eſt non ſolum variis malis erant obnoxii, ut cæteri homines; ſed etiam miſeri erant ſupra homines: [e] ſed ſi oculis a carne paululum abductis, eos conſideres ſecundum ſpiritum, videbis eos ſub onere graviſſimarum calamitatum non ſuccumbentes, imperterritos, divina ſapientia plenos, ſtupenda opera patrantes. Ita ut merito alibi dixerit idem apoſtolus 2 Cor. 4. 7: *Habemus theſaurum hunc* (id eſt, cognitionem Dei, vel doctrinam euangelicam) *in teſtaceis vaſis* (hoc eſt, in corporibus infirmis) *ut excellentia potentiæ ſit ex Deo non ex nobis.* & iterum: *quando infirmus ſum, tunc potens ſum* cap. 12. 10. Atque illud eſt, quod alibi dixit, Deum manifeſtatum eſſe *in carne*, id eſt, per homines carne circumdatos, infirmos 1 Tim. 3. 16, malis non tantum ſubjectos, ſed etiam objectos, & abjectos.

Prius, τὸ πρότερον. dubitari poteſt, an *prius* dixerit reſpectu hujus ſcriptionis, quaſi dixiſſet, *antehac*: an vero reſpectu iteratæ euangelii apud eoſdem prædicationis. Poſterius verbis magis eſt conſentaneum. Conſtat autem ex Actor. 18. 23. [f] Paulum ad Galatas iterato veniſſe: quandoquidem ibi dicitur, quod Galaticam regionem peragrarit, confirmans omnes diſcipulos. Si diſcipulos confirmabat; ergo eos jam antea diſcipulos fecerat, & ad fidem, in qua illos confirmabat, perduxerat. Nemo enim præter ipſum id præſtiterat. Significavit ergo apoſtolus, ſe tunc fuiſſe afflictum, nec tamen a Galatis ſpretum, ſed ab illis ſummo ſtudio atque alacritate exceptum, quemadmodum ſtatim ſubjicit, dum ita porro ſcribit:

Verſ. 14. [g] *Et tentationem meam quæ in carne mea*, hoc eſt afflictionem illam meam, quam in corpore meo, euangelii cauſſa ſuſtinebam, aut, paulo ante ſuſtinueram. Idem per *tentationem in carne* intelligit, quod antea per *infirmitatem carnis*. Vocantur autem afflictiones euangelii cauſſa ſuſceptæ, tentationes, quia hominibus a Deo ac Chriſto immittuntur ut eorum fides ac pietas exploretur. Ideo Jacobus cap. 1. 3, eas vocat *explorationem fidei*; explicans quodammodo cauſſam, cur eas verſ. 2 *tentationes* appellaſſet.

Tentationem, inquit, *meam non feciſtis nihili, neque reſpuiſtis*; hoc eſt non contempſiſtis me propter tentationem ſeu afflictiones, quas tum ſuſtinebam; licet hæ eam haberent vim, ut, ſi rem oculis corporeis metiri voluiſſetis, me in ſummum contemptum, & una mecum doctrinam meam apud vos adducere potuiſſent, & omnibus exſibilandum ac conſpuendum proponere.

[h] Hoc tam longe abfuit a vobis, ut etiam *me tanquam angelum Dei receperitis, tanquam Chriſtum Jeſum* ipſum, non ſecus ac ſi angelus aliquis è cælo ad vos deſcendiſſet: imo prope perinde, ac ſi ipſe Chriſtus Jeſus ad vos veniſſet. nempe quia tanti Domini me legatum eſſe cernebatis, tam læta vobis, præter omnem ſpem atque expectationem annunciantem, ac diviniſſima ratione confirmantem.

Verſ. 15. *Quæ igitur erat beatitudo veſtra?* Hæc verba veluti in parentheſi legi debent. [i] Τίς pro quanta Luc. 8. 25, confer Matth. 8. 27, & Epheſ. 3. 9. 18, & alibi non ſemel.

Beatitudo, [k] μακαρισμὸς, proprie beatitudinis prædicationem ſignificat, & ſic a nonnullis hic redditur: ab aliis illo modo. Itaque duplex eſſe poteſt ſenſus; vel, Quam ergo beati tum temporis eratis? quanta tum temporis erat veſtra beatitas? vel: Quam ergo tum temporis vos beatos ferebatis, quod ad vos veniſſem & tam læta vobis annunciaſſem? quis enim non beatum ſe diceret, ſi angelus Dei, ſi Chriſtus Jeſus ad ipſum veniret? vobis autem ego primum veniens, eram inſtar angeli Dei, inſtar ipſius Jeſu Chriſti. Cum dicit *erat*, tacite indicat, μακαρισμὸν hunc jam deſiiſſe, quaſi dicat, at quo nunc felicitas illa veſtra receſſit? vel, quo nunc abierunt illæ voces, quibus vos beatos eſſe per meum adventum prædicabatis?

Teſtor enim vobis. [l] Magnitudinem ipſorum erga ſe affectus ac ſtudii denuo exprimit, ut oſtendat, quanti ipſum tunc fecerint, quamque beatos ſe ob illius adventum judicaverint, atque adeo etiam prædicaverint.

[a] Et oppoſita membra nectit. [b] Per pro cum. [c] Infirmitas carnis pro afflictione. [d] Apoſtoli carne infirmi. [e] Spiritu validi.

[f] Paulus bis ad Galatas venit. [g] Tentatio pro afflictione ob veritatem. [h] Summum Galatarum ſtudium erga Paulum. [i] Quis pro Quantus. [k] Μακαρισμὸς [l] Magnitudo amoris Galatarum erga Paulum.

Si poſſibile, oculos veſtros effodiſſetis & dediſſetis mihi. Loquendi modus e vulgo petitus. dicit *ſi poſſibile*, vel quia dare alicui oculos, ut nimirum ille iis utatur, ſit prorſus impoſſibile; vel potius, quia id totum, nempe eruere oculos & alteri dare, naturæ humanæ repugnat; eſtque præterea prorſus inutile; eaque de cauſſa plane inauditum.

Verſ. 16. *Ergo inimicus veſter factus ſum, veritatem vobis dicens?* [a] Inimicus eorum factus fuerat, non quod ipſe Galatas odiſſet, ſed quod Galatæ ipſum; vel ſaltem quod arbitrarentur, eum iniquiori eſſe adverſus ſeſe animo, & ſic eum pro inimico ſuo haberent. Utitur autem interrogatione, ut oſtendat, id fieri minime debuiſſe: quaſi dicat, [b] Cum ergo me tantopere amaveritis, decuitne, ut me poſtea odiſſetis, aut pro inimico haberetis, quia veritatem vobis dixi?

Vox [c] ἀληθεύων, ſignificat candide cum aliquo agere, veritatem ſine ſuco dicere, nihil diſſimulare, maxime in monendo, corrigendo, reprehendendo. [d] Hæc autem veritas odium parit, ut vetus eſt verbum: quanquam minime omnium debebat. debebat enim amorem potius conciliare. Sed reprehendi moleſtum eſt: laudari omnes cupiunt, & magis fere ii, qui minus merentur. [e] Conſentaneum eſt, Paulum jam antea Galatas de quibuſdam vitiis monuiſſe, fortaſſe de contentionibus aliiſque rebus ſimilibus: quas cap. 5. 15, 26 in illis notari videbimus, & hoc illos aliquanto moleſtius tuliſſe. [f] Videtur autem id ab eo factum cum ſecundo apud ipſos eſſet. Itaque ab eo tempore ipſos de ſuo erga Paulum ſtudio remiſiſſe credibile eſt: unde ipſorum erga ſe amorem commendare volens, non ſecundi, ſed primi ſui ad illos adventus meminit; ubi nulla proculdubio, recenti ob repertum ſalutis theſaurum gaudio, & mutuo omnium fidelium inter ſe amore, talis reprehendendi occaſio extitit.

[g] Quod ſi vox ἀληθεύων id ferret, ita locus poſſet accipi ac ſi dixiſſet apoſtolus: Num ergo eam ob cauſſam, ob quam antea me tantopere dilexiſtis, nempe quod veritatem divinam vobis ſincere propoſui, nunc me odio proſequimini? Nullam enim aliam exputare poſſum cauſſam, cur id factum ſit, nulla certe re id commerui. Iſtos nempe nunc amatis qui adulteratam Chriſti doctrinam vobis propinant; ac porro me, qui id haudquaquam feci, minus amatis. Summi amoris cauſſa in cauſſam odii verſa eſt.

Verſ. 17. *Depereunt vos non bene.* [h] Notat nunc apoſtolus odii illius flabella, nempe falſos Galatarum doctores, eorumque fraudem hac in parte detegit. Sumit autem ſimilitudinem a procis, vel rivalibus, qui eandem virginem ambiunt. Galatas virgini; pſeudodidaſcalos procis comparat, & prope omnem odii iſtius Galatarum in ſe culpam, in procos iſtos rejicit.

Depereunt vos, inquit, iſti, veſtrum amorem ac ſtudium ambiunt: ſed *non bene*, ſeu *non honeſte*. [i] Id enim non faciebant bonum atque honeſtum in finem, ſed ut excluſo apoſtolo, ipſi apud Galatas regnarent, & gloriolam inde ac commodum carnale aucuparentur, qua de re audiemus iufra cap. 6, 12, 13. Ambiebat quidem eos etiam Paulus: verum non ſibi, ſed Chriſto, cui eos deſpondere volebat, ut alibi de ſe loquitur 2 Cor. xi. 2. non enim ſuum aliquod lucrum, non gloriam quærebat: ſed id tantum agebati ut illi ſincere Chriſto adhæreſcerent.

Sed excludere nos volunt. Opponit hæc voci *honeſte*, ideo utitur particula *ſed*. Non honeſte, inquit, vos depereunt atque ambiunt: ſed excludere nos volunt, nempe ab amore veſtro; id agunt, ut veſtrum erga me, ac proinde etiam erga doctrinam meam ſtudium atque amorem corrumpant; ut veſtros a me ac doctrina mea animos alienent: [k] quemadmodum proci ac rivales facere ſolent, qui pati non poſſunt, ut puella quam ambiunt, ullum alium præter ipſos amet. At quicunque ita veſtrum amorem ambit, ut vos a me ac doctrina mea, quæ ipſa veritas eſt, alienet, is inhoneſte ac turpiter vos amat atque ambit.

[l] *Nos*, id eſt me, loquitur Paulus de ſe in plurali numero, ut ſupra cap. 1. 8, 9. Et hic quidem ſimplex videtur eſſe numeri enallage, vel, ſi mavis, ſynecdoche qua de re dicto loco cap. 1.

Finem autem, cur ſe excludere velint, ſubjicit, *ut ipſos depereatis*, ut omnem amorem ac ſtudium in ipſos convertatis; illos pro doctoribus ac ducibus recipiatis, illos ſectemini; ac proinde ut ex vobis gloriam ac commodum illud quod quærunt conſequantur.

Verſ. 18. *Bonum autem* [eſt] *deperire, vel deperiri,* (eſt enim in Græco ζηλοῦσθαι) *ſemper, & non tantum cum præſens ſum apud vos.* Hic notat Galatarum in amore ſui inconſtantiam & mobilitatem quandam, non recedens, ut videtur, a ſimilitudine. Varium enim & mutabile eſt mulierum ingenium, facile amore accenduntur, facile deferveſcunt: præſertim ſi abſit is quem amare cœperant, & rivalis verſetur in oculis, & illarum amorem eblandiri omnibus modis conetur. Illis ergo Galatas non vult eſſe ſimiles apoſtolus, quaſi dicat: Volunt vos ab amore mei abducere; præſertim quia ego nunc abſum, qua occaſione nunc illi apud vos utuntur. At non decet vos, ut me, quem præſentem tantopere amaveratis, idque honeſtiſſima de cauſſa, nunc abſentem amare deſinatis. [m] Honeſtum enim eſt, in amore, ſi is ſit honeſtus, conſtantem eſſe, & ſemper amare: non tantum cum præſens eſt is qui ſit amandus, ſed etiam cum eſt abſens. Non debet propterea animo excidere, quod ex oculis exceſſerit.

Dicit ἐν καλῷ, hoc eſt, cum hic amor & ex honeſtis juſtiſque cauſis natus eſt, & honeſtum in finem tendit: cum non obſcœna voluptas, non turpe lucrum aut quippiam ei ſimile, ſed honeſtus ac ſalutaris quidam fructus quæritur; ut in amore Galatarum erga Paulum fiebat. Idem verborum manet ſenſus, etiamſi verbum ζηλοῦσθαι per paſſivum reddas, & ſic ad Paulum referas, quaſi dicat bonum atque honeſtum eſt, cum ipſe amor honeſtus eſt honeſtumque in finem tendit, non ad tempus tantum amari, ſed ſemper; non præſentem tantum, ſed etiam abſentem; adeoque etiam me a vobis amari convenit, non tantum cum præſens vobis adſum, ſed etiam cum abſum.

Verſ. 19. *Filioli mei, quos iterum parturio.* [n] Verba mire elegantia, quibus ardentiſſimum ſuum erga Galatas amorem, & anxiam ſalutis eorum

[a] *Animus Galatarum in Paulum mutatus.* [b] *Cauſſa.* [c] Ἀληθεύων. [d] *Veritas odium parit.* [e] *Paulus monuit Galatas.* [f] *Quando?* [g] *Alia explicatio.* [h] *Pſeudodidaſcali odii Galatarum in Paulum cauſa.* [i] *Eorum finis.*

[k] *Inhoneſte ambit, qui apoſtolum excludit.* [l] *Paulus de ſe in plurali loquitur.* [m] *Amor honeſtus conſtans eſſe debet.* [n] *Pauli erga Galatas ſtudium.*

curam

eaque ratione efficiat, ut facilius ſe ab errore revocari, ac veluti refingi patiantur. Conjungunt autem hæc nonnulli cum præcedentibus, ut eandem cum illis periodum conſtituant : alii novam hic periodum incipiunt, quaſi ex abrupto, amore erga Galatas & ſummo ſalutis eorum ſtudio animique dolore abreptus, ita eos alloquatur apoſtolus ; quo quidem pacto elegantior eſt, & plus affectus habet oratio. Et hi, verba illa *quos iterum parturio*, uſque ad finem verſiculi, velut in parentheſi legunt. In iis autem matri ſe comparat Paulus, Galatas liberis. Parturio, inquit, id eſt, magno cum animi dolore, magno labore vos ratione Chriſtianæ religionis gigno.

(a) *Parturiendi* vox de tota generatione ſeu fœtus procreatione videtur uſurpari ; quandoquidem de re loquitur, quæ formationem, ut ita dicam, fœtus, non conſequatur, ſed antecedat, ejuſve ſit cauſſa, ut mox audiemus. Utitur autem parturiendi potius quam gignendi verbo, ut ſignificet, quanta moleſtia, quanto labore, quanta animi anxietate hæc illi res conſtet. In partu enim maximus labor & dolor eſt. ait autem, *iterum parturio* ; qua in re omnes matres ſuperavit. Jam eos per euangelii prædicationem ſemel genuerat ac pepererat, hoc eſt Chriſtianos effecerat ; nunc iterum eos parturit, eademque in re laborat.

Donec formetur Chriſtus in vobis, hoc eſt, donec vobis figura ac forma Chriſti denuo imprimatur, donec formam Chriſtianæ religionis denuo recipiatis, quæ per falſos iſtos doctores jam pene deleta fuerat, qui Moſis formam ac figuram vobis impreſſerunt, & ex Chriſtianis Judæos quodammodo effecerunt. (b) Fœtui enim certa forma ac figura debet imprimi, quæ in Chriſtianis eſt Chriſtus, hoc eſt ea religionis ac vitæ ratio, quam Chriſtus in doctrina ſua nobis expreſſit.

Verſ. 20. *Vellem autem adeſſe apud vos nunc, & mutare vocem meam.* Utitur vocula *autem*, vel quia hæc verba aliqua ratione opponit illis verſ. 18, *& non tantum cum præſens ſum apud vos*, præſertim ſi verſ. 19 cum præcedenti connectas : quaſi dicat : Quanquam nunc quidem valde cuperem apud vos eſſe, ut mutare poſſem vocem meam : vel, ut interpretibus quibuſdam placet, δὲ poſitum eſt pro δὴ (ut ſupra etiam vidimus cap. 2. 4.) *autem* pro *ſane* : & ſic verba hæc cum initio verſ. præced: *filioli mei* connectuntur, iis quæ interjecta ſunt parentheſi incluſis. (c) Hoc autem dicere vult apoſtolus : O quam vellem nunc præſens adeſſe vobis,* ut orationem meam vobis poſſem attemperare, & prout res, neceſſitas, occaſio exigeret, ita vobiſcum loqui : quod nunc abſens ita commode facere nequeo. Cum enim abſentes ſumus, non poſſumus tam commode pro cujuſque captu & ingenio, pro rei neceſſitate, variarum circumſtantiarum ignari, diſſerere, quam ſi præſentes eſſemus.

Quia dubito in vobis. Quia quid de vobis ſtatuam, neſcio : num alte in vobis error radices egerit, nec ne ; ſimplicine errore teneamini, an aliqua acceſſerit animi malitia ; qua in parte potiſſimum hæreatis ; quis vos, vel unumquemque veſtrum ſcrupulus maxime urgeat ; ac proinde quid vobis potiſſimum inculcem, quo argumento vos aggrediar : quod, ſi adeſſem, facile ſcire poſſem.

(a) Parturio *pro Gigno.* (b) Chriſtus *pro religione ac vita ab ipſo præſcripta.* (c) Optat Paulus *adeſſe Galatis.* * *Cur?*

Verſ. 21. *Dicite mihi qui ſub lege vultis eſſe.* (d) Hic incipit tertia cap. pars, in qua apoſtolus, poſt longam ſatis digreſſionem, redit ad propoſitum & novo argumento docet, Chriſtianos legi mancipatos non eſſe, ac male ſibi conſulere ſi ei ſe ſubjiciant. Ex abrupto autem hæc ſuperioribus ſubjungit apoſtolus, quaſi ita diceret : Etiamſi autem nunc abſens, non ita poſſim orationem neceſſitati rei, aut uniuſcujuſque veſtrum ingenio attemperare : nihilominus tamen ratio adhuc ſuppetit, qua, etiam abſens, vos omnes erroris convincam.

Agite igitur, reſpondete mihi, *qui ſub lege vultis eſſe*, hoc eſt, legi vos ſponte veſtra mancipatis, & ex ejus præſcripto vivere, ac juſtificationem conſequi cupitis. de voce *vultis* dictum eſt verſ. 9.

Legem non auditis? quaſi dicat, haudquaquam convenit eos, qui legi ſe addicunt, non attendere quid lex ipſa, ſeu libri in quibus lex deſcripta eſt, dicant ; quod vos facere videmini : ſiquidem libri illi, in quibus lex deſcripta eſt, errorem veſtrum arguunt, voſque peſſime vobis conſulere oſtendunt qui ab euangelio ad legem migratis, & in eam conditionem tranſitis, in quam ii qui ſecundum carnem ex Abrahamo prodierunt, nati ſunt. Quare ſi legem audiretis atque expenderetis, id non faceretis. Vel ſimpliciter : An non auditis, legis libros veſtræ ſententiæ adverſari, veſtrum conſilium ac inſtitutum noxium eſſe oſtendere? (e) Videmus, alia atque alia ſignificatione vocem *legis* ſumi in hoc verſiculo. Priori enim loco ſignificat legis Moſaicæ diſciplinam & inſtituta, quæ olim in monte Sinai per Moſem fuerunt tradita : poſteriori autem libros Moſis deſignat ; quo ſenſu etiam ſæpe ſumi ſolet, & ſic a Prophetarum ſcriptis & monumentis diſtingui, cum ea aliquando etiam in ſe complectatur. Conſer inter ſe Luc. 24. 44. Rom. 3. 19, 20, 21, (ubi itidem diverſimode legis vox ſumitur, per antanaclaſin huic noſtræ non abſimilem ;) & 1 Cor. 14. 21.

Verſ. 22. *Scriptum eſt enim, quod Abraham duos filios habuerit, unum ex ancilla, & unum ex libera.* (f) Hic jam oſtendere incipit, quomodo lex ſeu legis libri errorem Galatarum redargaunt, eoſque ſibi peſſime conſulere doceant, quod ab euangelio ad legem tranſeant, & eandem conditionem cum Judæis carnaliter ex Abrahamo oriundis, & ſub lege natis ſubeant. Probat enim, Judæos ſub lege exiſtentes ſervili eſſe conditione, & hæreditatem Abrahami, de qua præced. cap. actum, non addituros : Chriſtianos libertatem, certamque hæreditatis Abrahamicæ ſpem naſci. (g) Hujus autem argumentationis fundamentum in verbis hujus verſ. 22 ſternit ; nempe hiſtoriam de duobus Abrahami filiis, Iſmaele & Iſaaco ; utpote in quibus utriuſque populi, Judaici nimirum ſub lege exiſtentis, & Chriſtiani, conditio nobis fuerit adumbrata. Oſtendit enim in ſequentibus apoſtolus, Judæos, qui carnaliter tantum ex Abrahamo ſunt geniti, & legis diſciplinam ſectantur, reſpondere Iſmaeli ejuſque poſteris : legem & montem Sinai, in qua lex data fuit, Agari, Iſmaelis matri : Chriſtianos autem, qui ſpiritualiter ex Abrahamo naſcantur, reſpondere Iſaaco ejuſque poſteritati : Novum fœdus & cæleſtem Hieroſolymam, ex qua fœdus iſtud prodiit, reſpondere Saræ matri Iſaaci. Unde conſequitur, conditionem populi iſtius carnalis & le-

(d) *Tertia cap. pars.* (e) Lex *diverſimode ſumitur* (f) *Quomodo lex errorem Galatarum arguat.* (g) *Delineatio argumentationis.*

galis

galis, ſimilem eſſe conditioni Iſmaelis, qui una cum matre ſua fuit ejectus, & hæreditatem Abrahami non adiit. Conditionem autem populi ſpiritualis & euangelici, ſimilem eſſe conditioni Iſaaci, cui licet ad tempus Iſmael moleſtus fuerit, quemadmodum & nunc carnalis populus ſpirituali; ſolus tamen hæreditatem paternam adiit. Ut autem tanto melius oſtendat Judaicum populum, ex Abrahamo carnaliter natum, reſpondere Iſmaeli ex ancilla nato: populum autem ſpiritualiter, ſeu ratione fidei ex illo natum, reſpondere Iſaaco; addit:

Verſ. 23. *Et is quidem, qui ex ſerva, ſecundum carnem natus eſt: qui autem ex libera, per promiſſionem.* Quædam exemplaria habent, ἀλλ' ὁ μὲν, *ſed is quidem*: quaſi dicat, etiamſi autem uterque ex eodem fuerit patre genitus; diverſa tamen ratione ac modo eſt ab eo procreatus. Quædam vero exemplaria habent, καὶ ὁ μὲν, *& is quidem.* [a] Quia enim unam diverſitatem inter eos indicaverat, quod unus quidem ex ſerva, alter ex libera fuerit natus: nunc indicat alteram, quod is qui ex ſerva natus fuit, [b] ſecundum carnem natus fuerit, id eſt, naturalibus carnis viribus, conſueto naturæ ordine, nulla Dei extraordinaria virtute & potentia accedente: [c] qui vero ex libera natus fuit, natus fuerit per promiſſionem, id eſt, non naturali vi & ratione: (quandoquidem ne de Abrahami ſenectute nunc quicquam dicam, Sara & ſterilis ſemper fuerat, & poſtea ſenectute omnem concipiendi vim penitus amiſerat;) ſed vi promiſſionis divinæ, qui id quod promiſit, non quod id futurum tantum prævideret; ſed quod ut fieret conſtituiſſet, etiamſi id per naturam eſſet impoſſibile; ſua divina & immenſa potentia præſtitit.

Quod hic dicit *per promiſſionem* fuiſſe natum Iſaacum, paulo poſt verſ. 29 dicit eum fuiſſe natum *ſecundum ſpiritum.* quia vi divini ſpiritus, qui potentia Dei eſt, natus fuit. [e] Optimo ergo jure Judaicus populus reſpectu populi Chriſtiani Iſmaeli reſpondet: quandoquidem carnali ratione ex Abrahamo prodiit. [f] Chriſtianus autem populus reſpondet Iſaaco: quandoquidem non naturali aliquo curſu & ratione, ſed vi divinæ promiſſionis & extraordinaria Dei efficacia ac potentia Abrahamo fide ſimilis evaſit, nec carnali ſed ſpirituali ratione ex illo prodiit.

Verſ. 24. *Quæ ſunt allegorica.* [g] Hic jam oſtendere incipit, quomodo id, quod ex hiſtoria ſacra attulerat, ad inſtitutum ipſius faciat. Vult autem ut non maneant in ſolo verborum iſtorum cortice, qui hiſtoriam continet; ſed ut ad medullam ipſam pertingant, & ſignificationem myſticam ſpectent. Docet enim, hanc hiſtoriam continere typum quendam rerum quæ futuræ erant. Cum autem hæc, [h] quæ de duobus Abrahami filiis, Iſmaele & Iſaaco, ſunt ſcripta, allegorica eſſe dicit, non id vult, ea nunquam, prout verba ipſa ſonant, contigiſſe; quod in allegoriis fieri ſolet, in quibus aliud dicitur, aliud ſignificatur, vel intelligitur. Sed iſtis idem quidem intelligi quod dicitur, verum non hoc ſolum; ſed aliud aliquid præterea, cujus iſtud ſit figura quædam & typus. [i] Duo enim ſunt revera ſacrarum literarum veteris fœderis ſenſus, licet alii quatuor conſtituant: [k] Unus literalis, ex quo ſemper firmiſſime concludere licet: [l] alter myſticus ſeu reconditus, qui & verbis, & rebus literali ſenſu ſignificatis innuitur. [m] Ex hoc ſenſu non poſſumus firmiter argumentari, niſi eum vel Chriſtus, vel ipſius apoſtoli, aut alii homines divini ipſis ſimiles, qui ſpiritus ſanctus in ſcriptura loquentis mentem perſpectam habebant, nobis aperuerint; vel eventus ipſe eum retexerit; vel denique illi, cum quibus nobis res eſt, eum agnoſcant. [n] Solent etiam ſæpe verba ſcripturæ per accommodationem citari, quemadmodum in ſermone communi ſæpe ſolemus verba variorum auctorum, licet de alia re prorſus fuerint uſurpata, ad rem noſtram accommodare: ut cum utimur verbi cauſa illo Virgiliano, *Urget præſentia Turni*; aut, quod ille de apibus dixit, *Animaſque in vulnere ponunt*; nos de hominibus uſurpamus: vel cum illud Lucani, hominibus ambitioſis & inter ſe de honore certantibus accommodamus, *Pompeiuſve parem, Cæſarve priorem*; & infinita alia. Sed hic verborum ſenſus non eſt revera ſcripturæ ſenſus, ſed eam uſurpantis.

Hæc enim ſunt duo teſtamenta. [o] Allegoriam iſtam incipit explicare. Αὗται, inquit, *hæ*: vel quia ſolas mulieres intelligit; vel, quia pronomen antecedens induit genus nominis conſequentis: quod ſæpe fit tum in ſcriptura, tum apud alios auctores: vide inter alia Joh. 17. 3. Col. 1. 27: ita ut fœmininum poſitum cenſeri debeat pro neutro, αὗται pro ταῦτα hæc. Ait ergo Paulus, hæc, quæ hactenus de Abrahamo, & ejus filiis, ac eorum matribus dixit, eſſe duo teſtamenta, hoc eſt adumbrare teſtamenta ſeu fœdera duo, & eas ſive res ſive perſonas quæ ad ea pertinent, earumque imaginem continere: vel etiam ipſas iſtas filiorum Abrahami matres adumbrare duo teſtamenta, ſeu potius fœdera. Utrumque enim voce διαθήκης apud LXX interpretes, & N. Fœderis ſcriptores ſignificari, jam alibi monuimus ſup. cap. 3. 15. Non eſt autem neceſſe, ut matres hæ ita exacte reſpondeant ipſis fœderibus, ut nihil præterea quod ad fœdera iſta pertineat ſignificare queant. Imo una cum teſtamentis ſeu fœderibus comprehendendi ſunt etiam loci, e quibus illa ſunt profecta, aut in quibus eſt propria illorum ſedes; cum videamus in ſeqq. & Sina montem, & Hieroſolymam terreſtrem cum Agare conferri: contra autem Hieroſolymam cæleſtem cum Sara. Conciſi enim ſunt hi loquendi modi, & ex parte aliqua metonymici. Significantur enim fœderum nomine, non ipſa tantum fœdera; ſed etiam eorum circumſtantiæ quædam, late hoc nomine ſumto; atque inprimis eorum ſubjecta, hoc eſt loci unde ſunt profecta, & ubi eorum propria veluti ſedes eſt; quemadmodum contra etiam in hujuſmodi comparationibus ſubjecta pro adjunctis ſumi ſolent, eave in ſe comprehendere. Ut cum dicitur regnum cælorum eſſe ſimile huic aut illi homini, qui hoc illudve fecerit. Significatur enim, non homini ipſi regnum cælorum eſſe ſimile: ſed perinde ſe habere regnum cælorum, ſeu ejus rationem, ac ſi homo aliquis hoc vel illud faceret.

Dicuntur autem hoc loco fœminæ iſtæ, vel ea, de quibus hucuſque ſermo fuit, *eſſe duo teſtamenta* ſeu *fœdera*, quia eorum ſint typi, ſeu figuræ atque imagines. Uſitatiſſimum enim vulgo eſt, ut imago ac figura rei, dicatur eſſe id cujus eſt imago ſeu figura; ut cum picturam aliquam dicimus eſſe, vel virum, vel mulierem,

[a] *Diſcrimen inter Abrahami filios duplex.* [b] *Secundum carnem natus Iſmael.* [c] *Iſaac per promiſſionem.* [d] *Seu ſecundum ſpiritum.* [e] *Judæi Iſmaeli reſpondent.* [f] *Chriſtiani Iſaaco.* [g] *Accommodatio hiſtoriæ ad rem præſentem.* [h] *Allegoricum quid apoſtolo.* [i] *Duplex ſacrarum literarum ſenſus.* [k] *Literalis.* [l] *Myſticus.* [m] *Quando ex hoc argumentari liceat.* [n] *Accommodatio verborum ſcriptorum ad rem aliam.* [o] *Explicatio allegoriæ.*

vel

vel equum &c. Itaque in ejuſmodi locutionibus tropus, nempe metaphora, eſt in prædicato; quia rei nomen ſumitur pro rei typo & imagine. quo ſenſu etiam Chriſtus panem, quem frangebat, dixit eſſe corpus ſuum, id eſt, corporis ſui mox per diros cruciatus, tormenta, ac mortem noſtra cauſa frangendi, imaginem ac figuram quandam.

Unum quidema monte Sina. Unum fœdus eſt a monmonte Sinai, id eſt, quod a monte Sina eſt profectum, inde primum fuit promulgatem.

Quod generat in ſervitutem. Teſtamentum ſeu fœdus generat homines ratione animi ac morum quos in iis producit; dum nimirum eos ex ſua diſciplina format, & quendam animi habitum iis imprimit. (a) Generat autem antiquum fœdus in ſervitutem; quia homines, qui eo tenentur, in ſervilem conditionem abjicit, iis ſpem hæreditatis bonorum divinorum vi ſua adimit, & contra ut perpetuo pœnas divinas ac maledictionem ſempiternam metuere cogantur efficit: unde, homines ſub eo exiſtentes, ſpiritum ſervitutis, ſeu ſervilem, in timorem accepiſſe dicuntur Rom: 8. 15; quandoquidem maledictionem omnibus ſui tranſgreſſoribus interminatur: ac præterea tot ceremoniis homines onerat, & jugo illos ſubjicit quod ipſa honeſtatis ratio nemini imponit. Sed tota hac de re actum jam eſt ſupra hoc ipſo capite verſ. 7, & aliis locis paſſim.

Quæ eſt Agar, (b) id eſt, quod fœdus eſt Agar, id eſt, Agari eſt ſimile, Agari reſpondet: tropus, nimirum metaphora, itidem eſt in prædicato: nomen enim rei ſumitur pro eo quod rei eſt ſimile. Simile autem eſt, non (quemadmodum antea) ut typus antitypo; ſed contra ut antitypus typo.

Verſ. 25. Agar enim Sina mons eſt in Arabia. (c) Poterat quidem partim ex conditione ac ſtatu Agaris, partim ex ratione fœderis antiqui ſatis apparere, fœdus hoc Agari reſpondere: Agar enim ancilla fuit, ac porro, (d) cum prolis conditio matris conditionem hac in parte ſequatur quemadmodum docent Juris conſulti, non niſi ſervos generare poterat: fœdus autem antiquum ſervos generaſſe ſatis patet, eſtque jam a nobis oſtenſum: nihilominus tamen alio adhuc indicio probat Paulus, fœdus illud Agari reſpondere, & Judæos ſub lege exiſtentes, quorum metropolis erat Hieroſolyma, recte Agaris filiis, nempe Iſmaeli & ejus poſteris, comparari. Docet enim id, tum ex nomine ejus loci, ubi fœdus illud primum fuit latum, & unde Judæi ratione religionis ſuæ prodierunt & geniti quodammodo fuerunt: tum ex ſitu ac conditione loci illius, ubi præcipua atque adeo unica fuit religionis illius ſedes, quem tanquam matrem ſuam colebant Iudei, nempe Hieroſolymæ. Nam primum quod ad nomen attinet loci, ubi V. fœdus primum fuit promulgatum, mons Sina, in quo lex lata fuit, (e) dictus eſt Agar, ab ipſa nimirum Agar, Abrahami ancilla, quæ in illius montis vicinia, una cum Iſmaële filio, ab Abrahamo ejecta, habitavit, & cujus poſteri Iſmaelitæ ſeu Agareni, qui ſe poſtea Saracenos appellarunt, montem iſtum accoluerunt. Dicitur enim Agar ab Abrahamo ejecta habitaſſe in deſerto Pharan Gen. 21. 21. Jam vero deſertum Pharan, & Sinai, vicina ſunt ac contigua, ut apparet ex Num. 10. 12: eſtque ibi continuus quidam montium tractus, inter quos Sina aliqua ratione eminet. Eſt autem Sina quoque non unus mons ſeu collis ſed itidem montium tractus, cujus collis, in quo lex fuit lata, Horeb dicitur ut e Sac. litteris notum eſt. Conf: Exod. 19. 18, & d. Deut: 4. 10, 11. v. 2. xxix. 1. eſtque veriſimile non ipſum tantum montem Sina, ſed totum illum montium ordinem, qui pertingit ad deſertum Pharan ubi Agar proprie habitavit, ab ea fuiſſe appellatum: ſic ut ut verba apoſtoli ita ſint accipienda, ac ſi dixiſſet: Agar enim eſt Sina mons una cum contiguis. Montem enim præcipuum, ac ob legis promulgationem maxime illuſtrem, pro cæteris etiam poſuit, præſertim cum de eo ipſi potiſſimum loquendum eſſet. Cum ergo Judæi ratione religionis inde prodierint, inde ortifuerint, nonne Agareni quodammodo cenſendi ſunt, & Iſmaelitis ſimiles? (f) Sed ne forte dicerent, ſe urbis potius Hieroſolymitanæ filios cenſendos eſſe, quæ unica ſit religionis in lege præſcriptæ ſedes, quæque in ipſis ſacris literis, ut paulo poſt videbimus, tanquam Judeorum mater conſideretur; ideo oſtendit Paulus, hanc quoque cum monte Sina, qui Agar dictus ſit, recte computari, & Agari ſervæ ſimilem eſſe: cum partim cum monte Agar veluti connexa ſit; partim & ipſa ſerviat, quemadmodum olim Agar.

Quod ad conjunctionem locorum attinet, de ea ita loquitur apoſtolus: συστοιχεῖ δὲ τῇ νῦν Ἱερουσαλήμ hoc eſt (g) *conjunctus autem eſt*, vel, *in eodem ordine eſt* (nempe mons Sina, dictus Agar,) *cum ea quæ nunc* eſt *Hieroſolyma.* Hieroſolymam quæ *nunc* eſt dicit, ad differentiam *ſuperne* ſeu cæleſtis, de qua in ſequentibus. Accipi autem hæc verba ſolent a non paucis, de analogia ac ſimilitudine, ſeu convenientia inter montem Sina & Hieroſolymam terreſtrem. Sed videtur apoſtolus adhuc hiſtorice aliquid referre de monte Agar ſeu Sina, non vero ſuum de illius cum urbe Hieroſolymitana ſimilitudine judicium exponere. Significare ergo videtur, illum montium ordinem, qui Agar dicitur, cum ipſis Hieroſolymitanis collibus per intermedium montium tractum connecti, & ad ipſam Judæorum metropolim hoc pacto porrigi, ita ut hæc ipſa conjunctio loci indicio ſit, Hieroſolymam Agari eſſe conjunctam ac vicinam, ſeu cum Agare in hac allegoria conſerendam.

Adde quod ſtatus quoque ac conditio congruat, de qua ita porro ſcribit apoſtolus: (h) *ſervit autem cum filiis ſuis*, ſeu *liberis ſuis.* eſt enim in Græco vox τέκνων quæ utriuſque ſexus liberos ſignificat. (i) Non deſunt etiam ex doctiſſimis interpretibus qui hæc verba ad montem Sina, de quo in præcedentibus verbis ſermo eſt, referant. Sed duo obſtant: primum, particula *autem*, quæ in proxime præcedentibus poſita hic repetitur. duriuſcule autem hæc ſonant, ſi ad eandem rem referre velis: *conjunctus autem eſt cum ea quæ nunc eſt Hieroſolyma, ſervit autem cum liberis ſuis.* hoc illi utcunque excuſant, dicentes *autem* pro & ſumi. alterum, quod magis adhuc ſententiæ illorum adverſatur, eſt pronomen ἀυτῆς fœminini generis, quod ad Agar montem Sina referri nequit. Nam & Agar & mons Sina neutro genere in Græco effertur: τὸ γὰρ Ἁγὰρ Σινᾶ ὄρος ἐστίν. Quibus de cauſſis nonnulli præcedentia parentheſi incluſerunt, &

(a) *V. Teſtamentum generat in ſervitutem.* (b) V. *Teſt: Agari reſpondet.* (c) *Probatio.* (d) *Servus ex ſervo naſcitur.* (e) *Sina Agar dictus.* (f) *Prolepſis.* (g) *Sina cum Hieroſolyma conjunctus.* (h) *Hieroſolyma ſervit.* (i) *Aliorum explicatio.*

verba hæc, *ſervit autem cum liberis ſuis*, conjunxerunt cum illis *quod* (ſcil. teſtamentum) *eſt Agar.* Sed ea nec cum voce *quod*, pro Teſtamenti nomine poſita, recte conjunguntur, ſiquidem jam dictum fuerat, Teſtamentum illud in ſervitutem generare: neque cum Agare. obſtat enim inter alia, vox præſentis temporis *ſervit.* (a) Quid ergo? maxime veritati conſentaneum videtur, quod (b) nonnemo habet interpretum, id ad Hieruſalem proxime nominatam referri debere, ut ſit alterum indicium convenientiæ Hieroſolymæ cum Agare. quaſidicat: Hæc autem ſervit cum filiis ſeu liberis ſuis; & ſic iſta quoque in parte affinitatem habet cum Agare, quæ & ipſa ſerva fuit, & in ſervilem conditionem genuit Iſmaelem filium ſuum. Favet huic ſententiæ non parum id quod apoſtolus in verbis ſtatim ſequentibus, ſupernam Hieroſolymam tanquam liberam ei opponit: quaſi nimirum in præcedentibus dixiſſet, Hieroſolymam terrenam ſervam eſſe: quibus autem potius in verbis id aſſeruit, quam in iis de quibus agimus? Dicitur autem ſervire, quia externo dominatu prematur, & quidem a longo jam tempore. (c) Illæ enim urbes, regiones, populi ſervire inprimis dicuntur, quæ non ſuæ gentis principibus ac ſummis rectoribus ſubſunt, ſed quarum cervicibus externus dominus eſt impoſitus, cui vel invitæ parere coguntur.

(d) Τέκνα vero ſeu liberi aut filii Hieroſolymæ ſunt non tantum urbis illius indigenæ, ſed omnes in univerſum Iudæi, qui eam tanquam matrem ſuam colebant ac venerabantur. quod ſi velis alia minora oppida, pagos, vicos, metropoli huic adjectos, & aliqua ratione ſubjectos intelligere, quæ in ſacris literis filiæ majorum urbium dici ſolent, non multum pugnabimus. Ea ratione ſignificabitur, totam eam regionem ſervituti eſſe obnoxiam. Hæc autem ſervitus, ut diximus, facit, ut Hieroſolyma recte cum Agare, Iudæi cum Iſmaele & ejus poſteris conferantur: fuitque ea ſpiritualis eorum ſervitutis figura.

Explicata priori allegoriæ parte, quæ in eo conſiſtit, quod vetus teſtamentum Agarem referat, ejus teſtamenti filii Agarenos ſeu Iſmaelitas, ſervilis conditionis homines: (e) nunc poſterioris etiam partis explicationem aggreditur, quæ eſt, Novum teſtamentum, ſeu id quod ad illud pertineat, Saram referre, ac porro illius filios, nempe Chriſtianos, Saræ filio Iſaaco, & ejus poſteris ſimiles eſſe; qui cum liberi fuerint, utpote ex libera nati, & Abrahami hæredes; neceſſe eſt etiam Chriſtianos illis ſimiles, liberos eſſe, ac hæreditatis Abrahamicæ, quæ eadem eſt cum divina, participes. Quia vero apoſtolus proxime non ipſum vetus teſtamentum, ſed Hieroſolymam præſentem ſive terreſtrem, teſtamenti illius ac religionis in eo præſcriptæ ſedem, Iudæorum matrem conſtituerat, & eam cum Agare ſerva contulerat: ideo in ſequentibus etiam, non ipſum teſtamentum novum commemorat, ſed Hieroſolymam ſupernam ſeu cæleſtem, unde novum teſtamentum fuit profectum, & ubi teſtamenti illius filiorum propria ſedes eſt, alteri illi opponit. Ita enim ait:

verſ. 26. *Superna autem Hieroſolyma libera eſt.* (f) Supernam opponit præſenti, ſeu ei quæ nunc eſt, & contra, hanc illi; indicans, & hanc eſſe terrenam, ſiquidem ſupernæ ſeu cæleſti opponatur; & illam eſſe futuram, cum præſenti opponatur. Quod enim in altero oppoſitionis membro non eſt expreſſum, ex altero facile intelligitur.

(g) Eſt autem Hieroſolyma illa ſuperna, *futura*, reſpectu noſtri, quatenus eam nondum incolimus, ſed olim incolemus, (h) cæteroquin ipſa per ſe jam exiſtit, inque ea vivit caput noſtrum Chriſtus, inde eum expectamus; & dum ea mater noſtra eſſe indicatur, non obſcure aſſeritur, eam etiam noſtri reſpectu aliquo modo jam extare, quæ cauſſa fortaſſe fuit, cur eam hoc loco maluerit *ſupernam* quam *futuram* nominare, licet eam *præſenti* opponeret. (i) Intelligitur autem per Hieroſolymam illam, urbs illa ſeu habitatio cæleſtis, immortalitatis ac beatitatis veræ ſedes, quam una cum Chriſto aliquando debemus incolere, cujus imago quædam eſt in terris eccleſia. De ea vide Heb. 11. 10, 16: & Apoc. 3. 12: 21, 2, 3, 10, & deinceps.

(k) Dicit autem apoſtolus eam eſſe *liberam.* quæ vox duplici modo accipi poſſe videtur: (l) vel generaliter, ita ut ſimpliciter ſervæ, ſeu ei, quæ ſervitute oppreſſa ſit opponatur, & ſignificet eam quæ libertate ſua gaudeat: nempe quia Hieroſolyma illa cæleſtis, nulla ſervitute, quemadmodum terreſtri illi contigit, premi, nulla vi, nullo externo dominatu opprimi queat, non vero quod nullius plane imperio ſit ſubjecta. Id enim fieri non poteſt, cum neceſſe ſit eam Dei ac Chriſti ſubeſſe imperio. Neque vero Sara, cui hac in parte Hieroſolyma ſuperna confertur, ita fuit libera, quin mariti, quem dominum ſuum appellabat, ſubeſſet imperio. (m) Vel vox *liberæ* nominatim ſignificat Saram, quæ aliquoties in hac Pauli tractatione *liberæ* nomine ſignificatur. vide verſ. 22, 30, 31, ut ſenſus ſit, Hieroſolymam illam eſſe Saram, ſeu Saræ, quæ libera fuit, ſimilem: quemadmodum ſupra verſ. 24 dixerat, Teſtamentum e monte Sina profectum, eſſe Agarem, hoc eſt Agari ſimile. Utraque ſententia habet quæ ipſi faveant. (n) Prior, quod articulus in Græco abſit, qui cæteris omnibus in locis voci ἐλευθέρα ſeu *liberæ*, cum Sara hoc nomine deſignatur, eſt præpoſitus; hic autem ſimiliter non videbatur omittendus, vel propter ἀφαίρεσιν ſeu diſtinctionem hujus liberæ, nempe Saræ, ab aliis; vel propter διαφορὰν, ſeu relationem ad ſuperiora; vel denique propter id ipſum, quod ea vox hoc loco non nudam qualitatem, ſed ipſum illius ſubjectum, licet figurate, denotet.

Deinde, quod hæc verba proxime præcedentibus opponantur, in quibus de Hieroſolyma præſenti, ut explicuimus, dicitur, eam ſervire. (o) Poſteriori iſta favent: primum, quod quemadmodum apoſtolus antea dixerat, vetus teſtamentum eſſe Agarem, ſeu Agari reſpondere: ita etiam hic omnino videatur dicere debuiſſe, novum teſtamentum, vel id quod cum eo conjunctum eſt, quodque ejus loco hic reponitur, eſſe Saram, ſeu Saræ reſpondere: alioqui ſecundam allegoriæ partem explicare non videretur, quam in eo, quod nunc expreſſimus, totam contineri, ſupra oſtendimus. Manifeſtum autem eſt, apoſtolum hic alteram allegoriæ partem explicare velle.

Deinde, quod in ſeq. verſiculo, quo probatio hujus continetur, id revera oſtendi videatur, matrem noſtram,

(a) *Vera ſententia.* (b) *W. Muſculus.* (c) Servire *pro externo domino ſubeſſe.* (d) *Filii Hieroſolymæ.* (e) *Secundæ allegoriæ pars.* (f) *Hieroſolyma ſuperna.* (g) *Quatenus futura.* (h) *Quatenus præſens.* (i) *quænam ea.* (k) *Quomodo libera dicatur.* (l) 1. *ſententia:* (m) 2. *ſententia.* (n) *Rationes prioris.* (o) *Rationes poſterioris*

ſtram ſpiritualem, Saræ eſſe ſimilem, eive reſpondere. Quare id aſſertum eſſe in hoc verſiculo oportuit. aſſertum autem non fuiſſet, niſi *liberæ* nomine Sara fuiſſet intellecta.

Idem oſtendit concluſio quæ eſt, nos non *ancillæ*, id eſt Agaris, ſed *liberæ*, hoc eſt Saræ, eſſe filios *verſ. ult.* Utrobique enim præfixus articulus, & collatio ejus verſiculi cum præcedenti, ſatis oſtendit, non de ſerva & libera in genere, ſed de certis illis fœminis Agare & Sara earumve antitypis ſermonem eſſe.

Ne id nunc repetamus, quod alias ſemper in hac argumentatione Pauli, *liberæ* nomine Sara intelligatur. Quid ergo? (*a*) Credibile eſt apoſtolum conciſe loquutum, & utramqae ſententiam iiſdem verbis complexum eſſe, hoc eſt ſignificaſſe, & ipſam Hieroſolymam ſupernam eſſe liberam, non ſervam, ſerviliſve conditionis; & eam eſſe liberæ ſeu Saræ ſimilem. iiſdem enim verbis utraque ſententia efferri poterat; niſi quod illa articulum non poſtulabat, hæc poſtulat. Omiſit autem illum ea potiſſimum de cauſſa, ut tanto commodius hæc verba præcedentibus opponeret. Alioqui poſterior potius ſententia hic videretur eſſe amplectenda, dicendumque articulum omiſſum, quia vox ἐλευθέρα prædicati loco ſit poſita; oppoſitioni autem eo ipſo ſatisfactum, quod Hieroſolymam ſupernam *liberæ* ſimilem, ejuſque antitypum conſtituat. Ejus enim antitypus non eſſet, ſi & ipſa, Agaris inſtar, ſerva eſſet. Sed prius nobis ſit veriſimilius.

Hinc jam patet, verba illa, *quæ eſt mater omnium noſtrum*, ad *liberam* proxime nominatam, nempe Saram, referri poſſe: præſertim cum, uti jam ante monuimus, infra in concluſione, *nos liberæ illius*, ſeu Saræ, *filios eſſe* dicat. Alioqui ſtatuendum erit, hæc verba per trajectionem quandam ultimo loco poſita eſſe, quæ alias ita videntur fuiſſe collocanda; *Superna autem Hieroſolyma, quæ omnium noſtrum mater eſt, libera eſt.* (*b*) Sara autem figurate ſumta, ſeu Hieroſolyma cæleſtis, mater Chriſtianorum eſt, (hos enim *noſtrum* nomine intelligit) partim quidem, quia inde novum fœdus, & in eo comprehenſa Chriſtiana religio, profecta eſt; & ſic nos ipſi ratione religionis inde ſumus orti; qua ratione Sinajenſi monti, unde vetus teſtamentum fuit profectum, magis proprie opponitur: partim vero, quia inde alimur ac ſuſtentamur, & ad eam tanquam ad matrem noſtram nobis patet receptus: ſiquidem ejus municipes ſumus, ſeu jus civitatis ibi ſumus adepti Phil. 3. 20. & hoc pacto Hieroſolymæ terreſtri magis proprie opponitur.

(*c*) Neque vero eſt, quod quis dicat, priorem cauſſam etiam veteri teſtamento convenire: quandoquidem id quoque Deum habeat auctorem, & ſic e cælo ſit profectum. Etenim auctor ditinus epiſt. ad Hebr. ſatis aperte euangelium eo nomine legi præfert, quod hæc in terra ſeu in monte Sina, illud è cælo ſit promulgatum; nempe quia angelus, qui Dei perſonam in lege ferenda ſuſtinuit, ac ſingulari cum majeſtate repræſentavit, in terra, ſuper ipſo monte Sina, fuit loquutus: (*d*) Euangelium vero Deus in cælo manens, nec perſonam ſuam aliqua ratione hominibus conſpiciendam præbens, per filium ſuum nobis promulgavit; illic ſe quippiam terrenum ac humile proponere: hic ſublime quippiam ac plane cæleſte tradere ſignificans. Ita enim loquitur divinus ille Scriptor Heb. 12. 25: *Videte ne recuſetis loquentem. Si enim illi non effugerunt, qui ſuper terra loquentem* ſeu *oracula edentem recuſarant: quanto magis nos* (ſcil. non effugiemus) *qui de cælo* ſcilicet loquentem averſaremur?

(*e*) Dicit autem Hieroſolymam illam eſſe matrem *omnium noſtrum*, hoc eſt non tantum Judæorum, quemadmodum olim Hieroſolyma terrena; ſed omnium prorſus Chriſtianorum, ſive ex Judæis illi ſint, ſive ex gentibus. Quibus verbis indicat præſtantiam matris noſtræ præ illa Judæorum, & id aliqua ratione ſignificat, quod poſtea clarius in verbis Eſaiæ, quæ ad ſententiam ſuam probandam adducit, exprimitur, nempe plures eſſe liberos cęleſtis Hieroſolymæ, quam terrenæ; ſaltem quod attinet ad conſilium divinum, & efficaciam earum rerum, quas Deus ad id reipſa efficiendum adhibuit. Verba autem illa, quæ affert ad ſententiam ſuam probandam, ſunt deſumpta ex Eſa. 54. 1.

Verſ. 27. (*f*) *Lætare ſterilis, quæ non paris* vel *pariebas, rumpe* vel *erumpe & clama, quæ non parturis* vel *parturiebas. quoniam plures* ſunt *liberi deſertæ, quam habentis virum.* In quibus verbis, (*g*) ſi ſenſum literalem ſpectes, Hieroſolyma ſeu Judæorum reſpub. jubetur exultare; quia etſi ad tempus a marito ſuo, nempe Deo (verſ. 5, 6, 7,) deſerta fuerit, vel potius deſerenda ſit: (nondum enim prophetia impleta tunc fuerat:) (*h*) nihilominus tamen plures ab eo tempore ſit habitura incolas, qui inſtar filiorum ad eam ſeſe recipiant, quam antea habuerit, cum Deum haberet propitium ac præſentem. Deſerta autem fuit a Deo, cum a Chaldæis fuit vaſtata. Itaque non diverſæ urbes, ſed eadem urbs Hieroſolymitana aut Reſpub. Judaica, ratione diverſi temporis, diverſique ſtatus ac conditionis, ſecum ipſa confertur, & felicior ac populoſior poſt vaſtationem, quam ante ea eam, futura dicitur. vide quædam in eandem ſententiam infra capite 60, verſ. 4, 9, 10, 15.

(*i*) At ſenſu myſtico, qui etiam verbis cap. 60 ſubeſt, Hieroſolyma duplex, terreſtris & cæleſtis, inter ſe confertur; & per eam, quæ ſterilis fuerit, ac deſerta, & plures tamen poſtea habuerit liberos, quam ea, quæ viro fuerit juncta, intelligitur Hieroſolyma cęleſtis; per eam autem, quæ viro juncta fuerit, terreſtris. (*k*) Etenim licet Hieroſolymæ cęleſti Deus ſemper adfuerit, quatenus ibi habitavit: nihilominus tamen, quatenus ex ea nullos ſibi, ut ita dicam, genuit filios, nullos illius incolas produxit, eatenus quodammodo deſerta fuit; perinde nimirum, ut Sara tunc deſerta quodammodo dici potuit, cum Abrahamus non ei, ſed Agari ad tempus ſe applicaret, licet interim Sara Abrahami uxor maneret, & cum marito ſemper verſaretur. Neque vero obſtat, quod Deus etiam tum temporis, cum antiquum adhuc fœdus duraret, & Hieroſolyma terreſtris eo tanquam marito gauderet, quoſdam homines pios Hieroſolymæ cęleſti pararit incolas, & ſic ex ea filios videatur genuiſſe. Etenim id & extraordinarie factum eſt, ac præter

(*a*) *Conciliatio utriuſque.* (*b*) *Hieroſolyma Chriſtianorum mater.* (*c*) *Occupatio.* (*d*) *Lex in terra, euangelium è cælo promulgatum.*

(*e*) *Hieroſolyma ſuperna* omnium *Chriſtianorum mater.* (*f*) *Probatio præced.* (*g*) *Senſus literalis.* (*h*) *Hieroſolyma poſt vaſtationem populoſior quam ante.* (*i*) *Senſus myſticus.* (*k*) *Hieroſolyma cæleſtis quomodo olim ſterilis ac deſerta.*

rationem fœderis; nec cuiquam id Deus perspicue promisit; nec adeo multi illi fuerunt, si præsertim conferantur cum multitudine illorum, qui novo fœdere patefacto fuerunt geniti, ac cælestis urbis cives effecti: adeo ut illorum nulla hic habenda fuerit ratio. Ex his vero facile intelligitur, per eam, quæ virum habuerit, (a) terrestrem intelligi Hierosolymam; ex qua quidem Deus, quamdiu ea floruit, & legalis disciplina in ea viguit, multos suscepit liberos, legali ista disciplina imbutos; verum præterquam quod in servilem conditionem essent nati, (b) pauciores etiam fuerunt longe, quam ii, quos cælestis Hierosolyma genuit, aut ex Dei consilio, & efficacia gignere debuit, ac porro debet. Illa enim Iudæos tantnm genuit: hæc omnes fideles, sive Iudæi sint, sive gentiles, qui totum orbem complent.

(c) Patet etiam hinc, illam nostram matrem Saræ esse similem. Nam ut Sara sterilis antea fuit: ita & illa: ut Sara ad tempus, licet breve, fuit ab Abrahamo quodammodo deserta, seu ei ad tempns non juncta: ita & illa Deo similiter videtur aliquamdiu ad generationem sobolis spiritualis non fuisse juncta: ut Sara postea plures habuit liberos, seu posteros: (major enim longe posteritas fuit Isaaci, quam Ismaëlis:) ita & illa plures habet ac habere debet liberos, quam Hierosolyma terrena olim habuit. unde tandem consequitur, quemadmodum olim Sara gavisa fuit vehementer sobole sua; ita & illam gaudere & exultare ob tam numerosam sobolem debere.

vers. 28. *Nos autem fratres secundum Isaac filii promissionis sumus.* (d) Particula Ν, quia hoc loco conclusio quædam esse videtur ex præcedentibus fluens, sumi potest pro ἄρα; *autem* pro *igitur*, ut nonnullis interpretibus placuit. idem accidit Rom. 8.8. 1 Ioh. 4.18. Sed potest etiam propriam suam vim retinere, ut sit nota quædam oppositionis inter hæc, & illa vers. 26; versiculo intermedio veluti parenthesi incluso. quasi dicat: Illa quidem, nempe libera, seu Sara, est mater omnium nostrum, nempe Christianorum: nos vero, ut ex illo intelligitur, sumus filii promissionis secundum Isaac. (e) Nihil enim prohibet hæc oppositio, quæ inter relata est, alterum ex altero simul colligi ac deduci.

Secundum Isaac, prout Isaac, ad instar Isaaci, ita ut nos ei tanquam typo respondeamus.

(f) *Promissionis filii sumus.* Duplici modo hoc sumi potest; (g) primum ita ut significetur, nos esse hæredes promissionis divinæ Abrahamo & semini ejus factæ, quemadmodum Isaac cum suis posteris hæres fuit promissionis ejusdem, sensu literali sumtæ, seu benedictionis terrenæ ac carnalis, qua de re superiori cap. satis dictum. Simili ratione Petrus Iudæos alloquens, Act. 3.25 dicit eos esse *filios Prophetarum & testamenti, quod disposuerit Deus cum Patribus eorum, dicens Abrahamo, & in semine tuo benedicentur omnes familiæ terræ.*

Deinde ita illud potest sumi, ut significetur, nos vi promissionis divinæ, non vero carnali ac naturali ratione ex Sara matre nostra esse genitos; quemadmodum & olim Isaac, de quo sup: fuerat dictum vers. 23, eum esse natum per promissionem. hoc pacto sumuntur *filii promissionis* Rom 9. Cum enim dixisset, vers. 7: *neque quia sunt semen Abrahæ*, (nempe secundum carnem) ideo *omnes filii* (tales nimirum, ad quos hæreditas Abrahæ pertineat) *sed in Isaaco vocabitur tibi semen*; subjicit vers. 8, 9: *hoc est, non filii carnis, hi* sunt *filii Dei: sed filii promissionis reputantur in semen. Promissionis enim sermo hic, Secundum tempus hoc veniam, & erit Saræ filius.* Hoc autem ideo commemorare potuit apostolus, quia in proximo Prophetæ testimonio, mater nostra, nempe cælestis Hierosolyma, dicta fuerat sterilis, & tamen plures habere filios, quam quæ virum habeat vel habuerit. Hinc enim sequitur, nos non naturali aliqua ratione ex ea natos, sed vi promissionis divinæ; quemadmodum & Isaac ex Sara sterili. Et hanc quidem posteriorem sententiam non parum videtur confirmare collatio hujus loci, cum illo ad Rom. 9 a nobis adducto, ubi eadem de re agitur. (h) Interim tamen & prior sententia optime quadrat, ita ut, etiamsi posteriorem interpretationem amplectamur, tacite tamen etiam prior tanquam istius consequens, subaudienda esse videatur. Qui enim Isaaci instar, vi divinæ promissionis nascitur; etiam instar Isaaci, promissionis divinæ Abrahamo factæ fit hæres. Satis jam ex his præstantia Christianorum præ Iudæis sub lege existentibus patet. (i) Sed ut tanto illustrior fiat, tum similitudo inter Christianos & Isaacum, & contra inter Iudæos & Ismaëlem; tum Christianorum præ Iudæis præstantia ac felicitas; objectionem quandam contra ea occupat apostolus, eamque ita solvit, ut in eadem comparatione persistat, & tum objectionem ipsam, tum ejus solutionem ex Isaaci & Ismaëlis exemplo petat. Objectio continetur illis apostoli verbis:

vers. 29. *Sed quemadmodum tunc ille qui secundum carnem natus fuit, persecutus est eum qui secundum spiritum, sic & nunc.* (k) Ideo enim adversativam particulam *sed* præponit, quia, cum antea magnam Christianorum præ Iudæis prærogativam ac dignitatem esse docuisset, nunc ostendere velit, quid ex adverso illis durum & insuave accidat, quidque Iudæorum statum, quam Christianorum, meliorem videatur ostendere, nec exiguam habere possit vim ad hominum animos percellendos & a Christiana religione absterrendos. (l) Istud autem est, quod a Iudæis persecutionem pati cogantur, ut olim Isaacus ab Ismaële. (m) Talibus autem hic verbis utitur in descriptione tum Ismaëlis, tum Isaaci, tum injuriarum ab illo in hunc profectarum, quæ antitypo longe melius, quam ipsi typo conveniunt. quod & alibi in Sacris literis contingit. Nam & voces *secundum spiritum*, & vox *persequutionis*, longe melius in antitypum quadrat.

(n) *Secundum spiritum* Isaacus ideo natus dicitur, quod non carnis aut naturæ, sed Dei virtute, quæ spiritus ipsius dicitur, fuerit genitus: (o) Christiani autem non tantum divina virtute, eaque singulari, generati sunt; sed etiam non quoad carnem, verum quoad spiritum. Notanda autem est oppositio inter *carnem* & *spiritum*, de qua diximus etiam Rom. 1.3,4. Nec enim *caro* unquam opponitur divinæ alicui naturæ, in uno eodemque subjecto, sed semper oppponitur *spiritui*. (q) Et etiamsi tandem caro, ipsam etiam

(a) *Hieros. terrestris quomode virum habuerit.* (b) *Pauciores ejus filii, quam cælestis.* (c) *Cælestis Saræ similis.* (d) Ν pro ἄρα. (e) *Christiani Isaaco similes.* (f) *promissionis filii.* (g) 1 *sensus.* (h) *Conciliatio sententt.* (i) *Connexio verborum.* (k) *Objectio.* (l) *Christiani a Iudæis afflicti.* (m) De typo dicuntur, quæ melius de antitypo. (n) *Isaac quomodo secundum spiritum natus.* (o) *quomodo Christiani.* (p) Caro spiritui *opponitur.* (q) *non* naturæ divinæ.

humanam

humanam naturam significet, & opponatur alteri cuipiam naturæ; non tamen naturæ divinæ, sed spirituali, seu non Deo, sed spiritui opponitur. Cujus rei exemplum habes Esa. 31. vers. 3: *& Ægyptius homo & non Deus, & equi eorum caro; & non spiritus.* (a) Persecutus autem Ismael Isaacum ideo dicitur, quod eum illuserit; qua de re legitur aliquid, vel potius innuitur Gen. cap. 21. vers. 9. Ubi Sara dicitur vidisse Ismaelem ludentem, id est illudentem, irridentem, (b) (composita enim verba non habent Hebræi, sed pro iis simplicibus utuntur:) quem autem potissimum, eo præsertim tempore, irriserit, illuseritve, ex loci circumstantiis, & præcipue ex indignatione Saræ consequuta, quæ eum cum matre domo ejici propterea jubebat, colligi facile potest.

Ita & nunc. Judæi tunc prope soli persequebantur (c) Christianos gentiles fere Judæorum tantum instinctu. quod ex Pauli exemplo satis manifestum est, de quo in Actis. vide etiam 1 Thess. 2. 14, 15; & credibile est Galatas, quæ supra c. 3. 4. passi dicuntura, Judæis fuisse passos.

Vers. 30. *Sed quid dicit scriptura?* (d) Responsio hic continetur ad objectionem præcedentem: ideo iterum addit particulam *sed.* quasi dicat: passus quidem est Isaacus ludibria Ismaelis, & hac in parte inferior illius fuit conditio: sed ex altera parte videamus, qualem utraque hæc res exitum habuerit, & quanto Ismaeli constiterint congesta in Isaacum ludibria. (e) Quem in finem citat Saræ verba ad Abrahamum, quibus eum, ludibriis Ismaelis irritata, hortatur, ut Agarem Ancillam una cum Ismaele ex familia sua ejiciat.

(f) Citat autem non tanquam ipsius Saræ, sed tanquam scripturæ seu mavis Dei in scriptura loquentis verba; propterea quod Deus hæc verba Saræ comprobarit, &, ut iis Abrahamus obsequeretur, jusserit Gen. 21. 10, 12: *Ejice ancillam & filium ipsius; non enim hæreditabit filius ancillæ cum filio liberæ.* Sara dicit, *cum filio meo*: sed Paulus, quia Scripturæ, seu Deo in ea loquenti hæc verba, Saræ tribuit, debuit dicere, quemadmodum fecit, *cum filio liberæ*, de Sara, tanquam de alia persona, in voce *liberæ* loquens. (g) Hinc jam patet, quis finis & exitus omnes Judæos maneat, qui ex euangelio & cælesti illa Hierosolyma nasci nolunt.

Ejice ancillam. Ancilla sensu mystico, ut jam diximus, est lex: *filius ancillæ*, sunt illi, qui legem sectantur, repudiato euangelio. Ejiciuntur autem ex domo seu familia Dei, id est, ecclesia; vel etiam simpliciter, a gratia divina, tanquam alieni, arcentur. Unde consequitur, quod hæreditatem etiam non adeant, utpote servi, non liberi. Servus, ut Christus dicit, non manet in domo in seculum: sed filius manet in seculum Joh. 8. 35.

Vers. 31. *Igitur fratres, non sumus ancillæ filii, sed liberæ.* quasi dicat: (h) Cum ergo tanta inter nos & Isaacum intercedat similitudo: apparet, nos non ancillæ, sed liberæ, esse filios. Videri autem posset, alio modo concludere debuisse apostolum; nempe nos Christianos, utpote ex libera natos, in domo patri, nostri æternum permansuros, & hæreditatem Abrahamicam adituros: Judæos autem, utpote natos ex serva, ab ea decasuros. Sed maluit is, tum evitandæ invidiæ caussa, id quod mollius erat concludere, & summam totius comparationis colligere; tum ut ad sequentem adhortationem viam sibi sterneret, qua eos hortatur, ut in libertate Christiana persistant.

Idem ergo hic concludit quod vers. 28: *non sumus ancillæ filii*, id est (i) non sumus similes agaris, quæ serva fuit, posteris; adeoque non in servitutem servilemve conditionem, de qua jam audivimus, geniti; vel, non sumus ex Agare, hoc est, ex ejus antitypo, nimirum lege Mosaica progeniti. Tacite ergo Judæos ancillæ filios esse docet; non quatenus ex Sara progeniti sunt, sed quatenus ex lege & Sinaiensi monte, & terrestri illa Hierosolyma prodierunt. Sara enim suam dignitatem semper retinet.

Sed liberæ id est Saræ, quæ respondet cælesti Hierosolymæ matri omnium Christianorum. Non ergo Judæi, sed nos Christiani Saræ filii sumus, seu ejus liberis posterisve similes. Unde postea consequitur, quod unicuique cogitandum relinquit apostolus, non Judæos, nec eos qui disciplinam legis sectantur, (k) sed Christianos demum, qui euangelicam veritatem amplexi sunt, & in libertatem natos, & hæreditatem Abrahami patris sui adituros.

(a) *Ismael quomodo persequutus Isaacum.* (b) Compositis carent Hebræi. (c) *Judæi persecuti Christianos.* (d) *Responsio ad objectionem præcedentem.* (e) *Ismael cum matre ejectus.* (f) *Verba Saræ Deo tacite tribuuntur.* (g) *Judæorum infidelium exitus.* (h) *Conclusio.*

(i) *Christiani non in servitutem nati.* (k) *Sed in libertatem, & jus hæredit: Abrahami.* (l) *Libertas Christ: tuenda* (m) *Ellipsis in.* (n) *Quænam ea libertas.* (o) *Christus quomodo ejus auctor.*

CAP. V.

ARGUMENTUM.

Duæ sunt istius capitis partes: In quarum prima hortatur apostolus Galatas, ad tuendam ac retinendam Christianam libertatem. In altera libertatem hanc limitat a vers. 13 medio, & certis quibusdam terminis, nempe charitate, atque adeo in universum spiritus legibus circumscribit: & hac ratione transit ad eam istius epistolæ partem, qua Galatas ad Christiana pietatis officia hortatur.

Vers. 1. *Libertate igitur, qua Christus vos liberos fecit, state.* (l) Libertate state. (m) ellipsis est particulæ *in.* State autem in libertate, est libertatem firmiter tueri, ac in ea persistere. Particula *igitur* ostendit, illationem hic fieri ex superioribus. Cum enim simus in libertatem nati; libertas autem sit bonum, & quidem eximium; quis non videt, eam tuendam, & constanter retinendam esse?

Non loquitur autem de omni libertate, sed de ea, *qua Christus nos liberos fecit*, (n) de libertate spirituali; quæ in eo consistit, tum quod non amplius maledictioni legis subjaceamus; utpote non amplius ex operibus, sed ex fide justificandi: tum quod a circumcisione, & omni illa legis disciplina, quæ externum & carnalem cultum præcipit, liberi & immunes simus. (o) Christus nos manumisit, & ex servis liberos, & Dei filios effecit, quatenus novum fœdus, in quo

credentibus omnibus juſtificatio promittitur, & omnes illæ ceremoniæ legales abrogantur, panxit. Rem a contrario magis illuſtraturus, addit:

Et ne iterum jugo ſervitutis implicemini. Ex libertate intelligi poteſt, quod & quale ſit hoc jugum, ſeu ſervitus. *iterum* autem dicit, eam inprimis ob cauſſam, quod etiam gentiles, e quorum numero fuerant olim Galatæ, multis profanis ſuperſtitionibus imbuti eſſent, in quibus non minor erat ſervitus, quam in legalibus ritibus: qua de re diximus cap. 4. 8,9. Neque vero Judæis adhuc ſervis, gentiles ex Dei conſilio poterant eſſe liberi. Itaque hos cum illis hac in parte jungit apoſtolus.

Verſ. 2. *Ecce ego Paulus dico vobis.* (a) Hic cauſam ſubjungit, cur velit ut in libertate iſta Chriſtiana perſiſtant, ſumtam ab ingenti detrimento, quod ex prodita ab iis libertate conſequuturum ſit.

(b) Dicit *Ecce*, quia rem dicturus eſt Galatis inſperatam & inopinatam.

(c) Addit, *ego Paulus dico vobis.* Se opponit falſis Galatarum doctoribus, & ſuam aſſertionem illorum aſſertioni.

Illi aſſerebant, *niſi circumcidamini ritu Moſis, ſervari non poteſtis* Actor. 15. 1, Paulus contra: *Si circumcidamini, Chriſtus vobis nil proderit*, ac porro ſervari non poteſtis. Non eſt enim ſalus, niſi per Chriſtum. Non obſcure auctoritatem ſuam Galatarum animis objicit, & falſorum iſtorum doctorum arrogantiæ opponit. quaſi dicat: Ego Paulus, cujus munus atque auctoritatem probe antehac cognoviſtis, & ſupra a me aſſertam vidiſtis, id affirmo, quicquid contra dicant veſtri illi doctores: major longe mea debet apud vos eſſe auctoritas hoc aſſerentis, quam illorum, qui contrarium aſſerunt. Orationem autem ad Galatas dirigit, & in ipſorum perſona de gentibus loquitur, quibus lex lata numquam fuerat, & qui euangelium abſque circumciſione cæteriſque ceremoniis legalibus traditum ac confirmatum acceperant, deque Chriſtiana libertate ſatis fuerant edocti. His dicit.

Si circumcidamini, Chriſtus vobis nihil proderit. (d) hoc eſt, ſi circumcidi vos curetis, vel ſponte veſtra permittatis, arbitrantes nimirum hanc ceremoniam vobis ad ſalutem neceſſariam; (e) tantum abeſt, ut ea vobis ſit ad ſalutem profutura, ut potius obfutura ſit. Chriſtus enim, hoc eſt, ejus religio, ac gratia divina per eum nobis oblata, nihil vobis proderit; beneficia, quæ ipſe hominibus attulit, ad vos non pertinebunt, qua de re infra iterum verſ. 4. Nihil autem minus Galatæ cogitaverant; quorum oculis hoc glaucoma a ſeductoribus fuerat objectum, ut putarent, Chriſtum ſine circumciſione ſibi non profuturum: hac una de cauſſa ad recipiendam circumciſionem impellebantur. Quare hoc glaucoma illis nunc detrahit Paulus, & contrarium ejus, quod illis perſuadebatur, oſtendit. (f) Paſſivum *circumcidamini* poſitum eſt pro reciproco: quemadmodum & verſu ſeq. omni *qui circumciditur*. Neque enim hic loquitur de iis, qui vel inviti, vel inſcii, ut Hebræorum infantes, circumciduntur; ſed qui ſeipſos ultro circumcidunt, aut circumcidi curant. De hoc paſſivorum uſu dictum eſt ſup. cap. 1. 6. (g) Quare non ipſa circumciſio per ſe, tantum damnum afferebat; ſed tum demum, ſi ab homine gentili, eo præſertim, qui de libertate Chriſtiana antea fuerat probe inſtructus, & doctrinam Chriſti, auctoritate apoſtolica fultam, ſine ceremoniis receperat, ſponte ſuſciperetur, & quidem ideo, quod eam ſibi ad ſalutem putaret eſſe neceſſariam, ea lege qua illa præcipitur, ſe quoque teneri autumaret. (h) Alia enim tunc ratio erat Judæorum, non modo quia in infantia, & ſic non ſua ſponte, circumcidebantua; verum etiam, & quidem potiſſimum, eam ob cauſſam, quia illis circumciſio olim tam ſevere fuerat præcepta; & hic magna erat cauſſa arbitrandi, ſibi eam adhuc eſſe ad ſalutem neceſſariam, utut tandem gentibus non eſſet. Veniam ergo merebatur illorum ignorantia, ſi cæteroquin pertinacia abeſſet. At in hujuſmodi hominibus, quales erant Galatæ, quibus lex Moſaica nunquam fuerat lata, & quibus abſque ceremoniis ſalus per apoſtolum fuerat oblata, qui diviſſima habebant veritatis doctrinæ illius, quam ab eo acceperant, argumenta ac teſtimonia: in his, inquam, error hic excuſari non poterat. (i) Patet etiam ex dictis, Apoſtolum non loqui de iis, qui ædificationis tantum alienæ cauſſa circumcidi ſe patiuntur, quemadmodum ipſe Paulus, ut cap. 2. 5 jam monuimus, Timotheum circumciderat, ut aditum ad Judæos habere poſſet: ſed qui religione id faciunt, eo quod legem Moſaicam adhuc vigere putent, ſeque ea ad id faciendum obſtringi atque adigi. Rationem autem iſtius ſui dicti allaturus, addit:

Verſ. 3. (k) *Teſtificor autem rurſus omni homini qui circumciditur, quod debitor eſt totam legem facere.* (l) Vocula *rurſus* non ſignificat hoc loco, Paulum eandem rem teſtificari; ſed ſimpliciter tantum, eum denuo aliquid (m) teſtificari, ſeu affirmare atque edicere, quemadmodum proxime fecerit, licet aliud nunc teſtetur, quam antea. quaſi dicat: Quod ut intelligatur, hoc quoque edico, ſeu illud quoque pro certo affirmo. Illa prior aſſertio hac poſteriore nititur. Illi enim, qui obligatus eſt totam legem ſervare, Chriſtus nihil prodeſt. quandoquidem Chriſtus non alia ratione prodeſt, quam quod nos ab obligatione legis liberos faciat, ita ut non cogamur univerſam legem ſervare, ſi juſtificari velimus nec ceremonias ejus obſervare, qua de re agetur verſ. 5,6. (n) At vero quicunque ideo circumciditur, ut ita legi Moſaicæ pareat, & religionem in ea præſcriptam ſe amplecti profiteatur, ille debitor eſt ut totam legem faciat, hoc eſt, ille vi hujus facti ſui obſtringitur ad totam legem ſervandam. (o) Qui enim in uno ſe ſubjicit legi Moſaicæ, ſubjicit ſe in omnibus: cum illa non minus hæc, quam illud jubeat. (p) Adde quod circumciſio, ut modo innuimus, ſit ſignum quoddam & teſſera totius religionis Judaicæ in lege præſcriptæ; ita ut ea ſuſcepta, veluti pignore quodam ſe homines legi obſtringant: non aliter quam baptiſmus in Chriſti nomine ſuſceptus, vel etiam cœnæ dominicæ uſus, teſſera quædam eſt & ſymbolum Chriſtianiſmi. Hinc jam conſequitur, omnibus iſtis, qui circumcidi ſe ea intentione, qua dictum eſt, curant, Chriſtum nihil prodeſſe. Ipſi enim ſe Chriſti beneficio privant, & cum Chriſtus illos ab obligatione legis liberos fecerit, ipſimet ſe legi ultro ſubdunt ac ſubjiciunt, ac proinde debitores ſunt ut totam legem

(a) *Cur libertas tuenda.* (b) Ecce. (c) *Paulus auctoritatem ſuam opponit pſeudodidaſcalis.* (d) *Circumciſio Chriſti beneficium tollit.* (e) *Quatenus id faciat.* (f) Paſſivum *pro* reciproco. (g) *Gentilibus noxia circumciſio.*

(h) *Judæis non item.* (i) *Nec ob ædificationem ſuſcepta.* (k) Probatio. (l) Rurſus *quid hoc loco ſignificet.* (m) Teſtificari *pro* affirmare. (n) *Qui circumciditur toti legi ſe obſtringit.* (o) *Ratio 1.* (p) *2 Circumciſio Judaiſmi teſſera.*

ſervent,

ſervent, & ni ſervent, maledictionem ſubeant. Lex enim nemini delectum in præceptis ſuis vel ſervandis vel negligendis concedit, ſed ad omnia æque ſub comminatione maledictionis obligat & obſtringit. Volenti autem, ut dici ſolet, non fit injuria. Obſtrinxiſti te toti legi ſervandæ; jam ergo tibi aditum ad Chriſti gratiam & remiſſionem peccatorum præcluſiſti. (a) Loquitur autem apoſtolus de eo quod fiat & conſequatur rei natura inſpecta, quodque ſi Deus ſuo jure uti vellet, omnino facere poteſt. Nam alioquin veriſimile eſt, Deum etiam iſtos, qui ſeſe ſervandæ legi obſtringunt, dummodo fidem veram in Chriſtum habeant, ex gratia ſua juſtificaturum eſſe, præſertim ſi non malo aliquo & perverſo animo, ſed errore ſimplici abrepti, nec ſatis vim legis ejuſque ab euangelio differentiam intelligentes, id faciant. Nam ſi alio animo id faciant, ne veram quidem in Chriſtum fidem habent; & ſic vi Novi Fœderis ſervari nequeunt.

Verſ. 4. *Aboliti eſtis a Chriſto, quicunque in lege juſtificamini.* (b) Ratio in his verbis affertur conſequentiæ, ſeu mavis ſententia majoris argumenti apoſtolici. Affirmaverat apoſtolus verſ. 2, Galatis, (c) ſi circumcidi ſe curent, Chriſtum nihil profuturum: rationem attulerat verſ. 3, quia ea ratione univerſæ legi ſervandæ ſe obſtringant. Quomodo autem ex hoc poſteriori illud ſequatur, nunc oſtendit. Ita enim ratiocinari cenſendus eſt apoſtolus: quiſquis ex lege juſtificationem quærit, aut quærere tenetur, ei Chriſtus, & gratia divina per eum nobis oblata, non prodeſt. At vos, ſi circumcidamini, ex lege juſtificationem quærere tenemini: univerſæ enim legi ſervandæ vos hoc pacto obſtringitis. Ergo ſi circumcidamini, Chriſtus ejuſque gratia vobis nil proderit. Majoris ſententia Galatis applicata, in his verbis continetur, quemadmodum ſententia minoris in verſic. præcedenti. Hinc autem intelligitur, quod etiam alias ſatis eſt manifeſtum, idem eſſe (d) *aboliti eſtis a Chriſto*, & *Chriſtus vobis nihil proderit* verſ. 2. Abolitum ergo eſſe a Chriſto, eſt, cum ejus gratia nil habere amplius commune; ad eam nullum amplius jus habere; reſpectu Chriſti ac beneficii per eum hominibus oblati nullum eſſe, ſeu mavis, Chriſtum ejuſque gratiam nullas in eo vires amplius habere, & reſpectu ipſius nullam eſſe. (e) Notant enim nonnulli interpretes, hypallagen quandam in his verbis eſſe, ut eorum durities emolliatur. dicendum enim alioqui fuiſſe, *Chriſtus vobis eſt abolitus*, ut ita exactius reſponderet illi, *Chriſtus vobis nihil proderit*. Similem quandam hypallagen, ex eadem cauſſa natam, eſſe Rom. 7. verſ. 4, *mortificati eſtis legi*, pro, lex vobis eſt mortificata, ut ſimilitudo propoſita requirere videbatur. Sed ſimilem huic praſin habes eodem cap. 7 Rom. verſ. 2, ubi ait apoſtolus: fœminam viro junctam, ſi mortuus fuerit vir, *abolitam eſſe a lege viri*, hoc eſt, legem, qua viro obſtringebatur, eam non amplius obſtringere; obligationem legis reſpectu ejus ceſſare; ac porro viciſſim mulierem a lege illa ſolutam, & reſpectu ejus nullam eſſe.

Qui in lege juſtificamini, id eſt, qui per legem, ejuſve obſervationem juſtificari vultis, qui legis vi juſtificationem conamini aſſequi. (f) Actus ipſe pro ſtudio ac conatu ponitur. Reipſa enim per legem juſtificari eſt impoſſibile, ut non uno loco diximus.

Gratia excidiſtis. Hæc verba ideo addidit, ut conſequentiæ rationem quodammodo redderet, vel potius ut id quod antea obſcurius dixerat, clarius & magis perſpicue efferret. (g) Lex enim opponitur gratiæ, & gratia legi; lex operum meritum requirit; meritum gratiam excludit. Quare qui legem ſibi ad juſtificationem ducem elegit, gratiam deſeruit, eaque ſeipſum ſponte privavit. Non poteſt Chriſtus cum lege commiſceri; aut lex retinenda, & Chriſtus deſerendus; aut Chriſtus retinendus, & lex deſerenda eſt.

Verſ. 5. *Nos enim ſpiritu ex fide, ſpem juſtitiæ expectamus.* (h) In his verbis continetur probatio præcedentis dicti. quaſi dicat: Ideo aſſero, eum qui per legem juſtificationem quærit, Chriſti beneficio, ac gratia divina per eum nobis oblata excidere: quia univerſum illud Chriſti beneficium, gratiaque divina per eum nobis oblata, eo redit, quod nobis præſcripſerit (i) rationem juſtificationem conſequendi *ſpiritu ex fide*, hoc eſt, per ſpiritualem Dei cultum, non per carnalem ſeu ceremonialem; & quidem per fidem, non per opera: atque illo modo nos Chriſtiani, vi religionis noſtræ, juſtificationem quærimus atque expectamus. At modus juſtificationis in lege præſcriptus contrarium poſtulat: poſtulat enim ceremonias, poſtulat opera. Quare qui hunc ſectatur, Chriſti beneficio ac gratia ſe ſponte privat.

Jam, ſingula verba videamus. Cum ait, *Nos* expectamus, ſe & alios Chriſtianos opponit *iis qui in lege*, ſeu per legem, *juſtificari volunt*.

Cum dicit *expectamus*, non tam de facto ipſo, quam de jure loquitur, ſeu mavis, non tantum de facto ſed & de jure loquitur, alias nullam vim ipſius haberet ratiocinatio. quid enim, ſi injuria, ſi præter Dei ac Chriſti voluntatem expectarent? Hoc ergo vult dicere, nos Chriſtiani vi religionis noſtræ adacti, ſeu ex præſcripto religionis noſtræ expectamus ſpem juſtitiæ *ſpiritu ex fide*. In his autem duabus vocibus *ſpiritu & fide*, deſcribitur univerſa cultus divini ſub N. Fœdere præſcripti ratio. Prior qualitatem: poſterior perfectionem ejus magis reſpicit. Eſtque in iis expreſſum duplex diſcrimen inter modum juſtificationis conſequendæ in lege præſcriptum, & eum qui in euangelio; & (k) ſic duplex inter ipſam legem & euangelium differentia. Primum eſt, quod lex requirat, ut carne Deo ſervias: euangelium ut ſpiritu; quemadmodum & Chriſtus docet Joh. 4. 23, 24. Alterum, quod lex opera exigat; euangelium fide contentum ſit.

Spiritus hoc loco per metonymiam cauſæ, ſumitur pro ſpirituali cultu, ſeu ratione Deo ſerviendi, qui & ſpiritu potiſſimum peragitur, ab eoque proficiſcitur; & ex divini ſpiritus impulſu ac dictamine manat. Opponitur autem *ſpiritus* iſte (m) *carni*, id eſt carnali & externæ rationi divini cultus, quæ in carne & per carnem potiſſimum exercetur: qualis erat circumciſio, & omnes illæ legales ceremoniæ, quo ſenſu ſuperius cap. 3 dixit, Galatas ſpiritu incepiſſe, nunc carne perficere, id eſt, a ſpirituali cultu, qualem divinus ſpiritus dictabat, ad carnalem deſcendere. Sic in epiſtola ad (n) Philip. cap. 3 eodem ſenſu carnem opponit ſpiritui, verſ. 3.

(a) *Quatenus ea Chriſti beneficio privet.* (b) *Ratio conſequentiæ argumenti verſ. 3 propoſiti.* (c) *Chriſtus ei non prodeſt, qui per legem vult juſtificari.* (d) *Abolitum eſſe a Chriſto.* (e) *Hypallage.* (f) Actus *pro* conatu.

(g) Lex & Gratia *opponuntur.* (h) *Probatio verſus præced.* (i) *Modus juſtificationis euangelicus.* (k) *Diſcrimen inter legem & euangelium.* (l) Spiritus *pro cultu ſpirituali.* (m) Caro *pro carnali.* (n) *Locus Phil.* 3, 3.

Nos inquit, *ſumus circumciſio, qui ſpiritu Deo ſervimus, & gloriamur in Chriſto Jeſu, & non in carne confidimus.* Quid autem per carnem intelligat, in ſequentibus exponit, dum recenſet circumciſionem, genus, perfectionem in diſciplina legali; qua in re continetur omnis ille externus & ceremonialis cultus, qui in ſacrificiis carnalibus, in ciborum & dierum delectu, & ſexcentis aliis conſiſtit. Hoc etiam in loco ſequenti verſiculo, circumciſio & præputium ſpiritui iſti opponitur. Dicit ergo Paulus: ſe & alios Chriſtianos, non carnali illa & externa ratione, in circumciſione & aliis ceremoniis legalibus poſita, ſed ſpirituali, ſeu ea, ad quam nos & divinus ſpiritus impellit, & quæ ſpiritu noſtro potiſſimum peragitur, ac in charitate & omnis generis pietate conſiſtit, ut in ſeqq. audiemus, ad juſtificationem contendere, & hac ratione ac via eam ſe aſſequuturos vi religionis ſuæ ſperare.

Addit (*a*) *ex fide*, qua in re potiſſimum gratia divina per Chriſtum nobis oblata continetur, (quanquam & hæc non exigua eſt divinæ gratiæ pars, quod tot ceremoniis & ritibus ſoluti ſimus) nempe quod Deus non requirat a nobis opera, ſeu operum meritum, quod exactam ac perpetuam præceptorum ipſius obſervationem poſtulat, & omnem cujuſcunque veri peccati actum excludit; ſed fide contentus eſt, quæ in eos etiam cadit, qui graviſſime ac creberrime peccarunt antea, & nunc etiam interdum ex fragilitate labuntur; ac porro remiſſionem peccatorum non excludit, ut opera, ſed eam ex divina benignitate parit. quanquam interim, ut cap. 2 jam explicuimus, & in ſeqq. videbimus, omnis generis pietate fœcunda eſt; (*b*) pietate, inquam, ejuſmodi, ut & conſuetudinem delinquendi, & quoſvis graves voluntarioſque peccandi actus tollat & excludat: licet alioqui non in omnibus ſit æqualis, ut eodem cap. 2. verſ. 16 dictum eſt.

Spem juſtitiæ expectamus. Proprie loquendo non expectamus ſpem: nam ſpes nihil aliud eſt, quam expectatio rei bonæ ac deſiderabilis: ſed (*c*) ſpes hoc loco ſumitur pro eo, quod ſperatur, vel potius, quod ſperandum eſt, ſeu cujus nobis ſpes eſt facta. Quid autem hoc ſit, genitivus *juſtitiæ* additus declarat. Eſt (*d*) enim genitivus ſpeciei ſeu differentiæ; quaſi dicat, ſperandam juſtitiam expectamus: juſtitiam, cujus ſpes nobis eſt facta, expectamus. hoc modo dicitur: *ſpes quæ videtur*, id eſt res ſperata quæ videtur, ſeu qua quis jam reipſa potitur Rom. 8. 24: *Spes beata* Tit. 2. 13, id eſt, beatitudo ſperata, ſeu ſperanda: *Spes viva* 1 Pet. 1. 3, id eſt, vita ſperanda.

Juſtitia (*e*) autem pro juſtificatione ponitur per metonymiam: quia juſtificatio eſt juſtitiæ præmium, ſeu juſtitiam conſequitur. Aliquando (*f*) autem conſideratur ut conſequens juſtitiæ in genere, ſeu juſtitiæ perfectæ; aliquando ut conſequens juſtitiæ noſtræ, quæ licet imperfecta ſit, & multis modis manca, eam tamen Deus juſtificatione dignatur. Priori modo magis eam conſiderat Paulus, qui juſtificationem legis impleri in iis dicit, qui nou ſecundum carnem, ſed ſecundum ſpiritum ambulant Rom. 8. 4. Poſteriori autem modo magis eam conſiderare videtur Petrus 2 Pet. 3. 13, qui dicit, in novis illis cælis juſtitiam habitare, quaſi dicat, juſtitiæ noſtræ præmium. (*g*) Juſtificatio autem nunc ſtricte ſumitur, nunc laxe. Stricte ita, ut a vita æterna diſtinguatur, & ſignificet tantum liberationem a reatu peccatorum, ſeu abſolutionem ab obligatione ad pœnam. (*h*) Liberatio autem illa vel adhuc ſub conditione futura pendet, vel non pendet amplius. Priori modo juſtificamur dum vivimus; poſteriori cum in fide morimur. (*i*) Latius autem ſumta juſtificatio, continet in ſe, ut ſupra cap. 2. 16 monuimus, non ſolum a pœnis immunitatem, ſed etiam verum & perfectum juſtitiæ præmium, hoc eſt, æternam illam ſalutem; quæ non ſua natura, ſed divino decreto ac voluntate, cum juſtificatione connexa eſt. Hoc autem poſteriori ſenſu, ſumitur hoc in loco juſtitia ſeu juſtificatio. Dubium enim non eſt, quin hoc loco apoſtolus bonum illud poſitivum, ut loquuntur, quod fidei noſtræ ac pietatis finis eſt, quodque Chriſtiani ſperare & expectare jubentur, complectatur; non vero bonum tantum privativum, qualis eſt abſolutio ſeu liberatio ab obligatione ad pœnam. Idem nempe hic dicit apoſtolus, quod ad Tit. 2. 13, ubi cum de pietate loquutus eſſet, ad quam nos Dei gratia ſalutariis erudiat, addit: *expectantes illam beatam ſpem*, de qua paulo ſuperius diximus. Hæc eſt illa corona juſtitiæ, hoc eſt, corona quæ eſt juſtitia, quam & ſibi, & cæteris omnibus, qui apparitionem Chriſti amant, in illa die datum iri idem Paulus 2. Tim. 4. 8 ait. Itaque in his Pauli verbis compendium quoddam univerſæ religionis Chriſtianæ, & quicquid ſive ad noſtrum officium, ſive ad divinam gratiam ac felicitatem noſtram pertinet, continetur.

Verſ. 6. *Etenim in Chriſto Jeſu neque circumciſio aliquid valet, neque præputium; ſed fides &c.* (*k*) In hoc verſic: ratio affertur præcedentis. Oſtenditur enim, Chriſtianos, ex præſcripto religionis ſuæ, atque adeo jure, expectare juſtitiam *ſpiritu ex fide*, non ex obſervatione ceremoniarum, & operibus legis. Ratio prioris eſt a remotione contrarii petita: (*l*) quia in Chriſto Jeſu, hoc eſt, in Chriſti religione, in ratione cultus divini ab ipſo præſcripta, nihil valent iſta carnalia & externa, quæ in Moſis diſciplina magni habentur momenti; nihil illa ad juſtificationem hodie faciunt aut proſunt.

Jeſus Chriſtus opponitur Moſi ſeu legi; circumciſio ſpiritui. (*m*) Illius enim nomine omnia carnalia, ſeu omnes externi ritus intelliguntur, ſeu ex eo, quod de circumciſione dicitur, etiam de cæteris judicandum eſt. Nam ſi circumciſio, quam tanta ſeveritate lex inculcat, tanta religione coli præcipit, ſuitque a Judæis ſemper ſtudioſiſſime obſervata, nullius eſt in religione Chriſtiana pretii aut momenti: quod pretium eſſe poteſt cæteris ceremoniis, inter quas illa principem tenet locum?

(*n*) *Præputium* adjecit, vel ideo, ut tanto magis circumciſionem elevaret, quæ cum ſuo contrario, nempe præputio, hac in parte plane æquetur: vel ne quis ex eo, quod circumciſio adeo elevetur, conjiciat, aliquid in præputio ei contrario ſitum eſſe; præſertim quia facile homines ex contrario in contrarium prolabuntur, & dum unum contrarium elevari vident, alteri aliquod pondus ineſſe credunt. Quod etiam hodie

(*a*) *Ex fide juſtificamur*: (*b*) *Quali fide.* (*c*) Spes *pro re ſperanda.* (*d*) Genitivus *ſpeciem notat.* (*e*) Juſtitia *pro juſtificatione.* (*f*) *Ratio appellationis.*

(*g*) *Juſtificationis acceptio ſtrictior.* (*h*) *Ejus ratio duplex.* (*i*) *Acceptio laxior.* (*k*) *Ratio præced. verſ.* (*l*) *Ceremoniæ hodie nil valent.* (*m*) *Circumciſio pro omnibus ceremoniis.* (*n*) *Præputium cur additum.*

uſu

uſu venit. Multi enim ſunt, qui, agnito quam ſit vanum, & ad religionem Chriſtianam nihil prorſus pertinens, a carnibus & aliis cibis certis diebus abſtinere, aliquam religionis partem in eo collocant, quibuslibet cibis quovis tempore promiſcue uti.

Sed fides per charitatem efficax, ſeu *operans*. [a] Hic jam poſterius, quod ſuperiori verſiculo aſſeruerat, nempe nos Chriſtianos, ex præſcripto religionis noſtræ, *ex fide*, non ex operibus, juſtitiam expectare, potiſſimum comprobat atque illuſtrat. dico potiſſimum; quia & id, quod prius dixerat, nemque quod *ſpiritu*, non carne eandem expectemus, aliqua ratione declarat, dum fidei charitatem addit. Duplici enim de cauſſa id facit, partim ut oſtendat, qualis ſit cultus ille ſpiritualis, quo juſtitia a Chriſtianis quæritur, talis videlicet, qui in charitate ejuſque operibus inprimis conſiſtat: hanc ceremoniarum legalium eſſe loco: partim vero ideo, ut oſtendat, ſe, cum fidei juſtificationem adſcribit, non loqui de fide aliqua nuda, & bonis operibus deſtituta: ſed de fide fœta bonorum operum; ſic ut nobis mediam quandam viam inter duos ſcopulos deſignet, qua ad juſtificationem contenditur. [b] Unus, ſunt *perfecta opera*: alter, *nulla opera*. quorum ille ita eſt arduus, ut hominibus dici poſſit inacceſſus: hic vero deſcenſu facilis & declivis; atqui non in cælum, ubi juſtificatio eſt, ſed in ima tartara ducat. [c] Ex his igitur apoſtoli verbis apparet, qualem ille fidem intelligat, cum illi juſtificationem ſimpliciter, ſeu nulla re alia adjecta tribuit; talem nimirum, quæ charitate ſit veluti animata. Cum enim brevius loquitur, plura iiſdem verbis complecti ſolet: cum loquitur fuſius ac diſtinctius, accipit verba ſtrictius, & magis proprie, & ſic pauciora iis comprehendit. Superiori verſic. [d] cum fidem nominavit, incluſit in ea & charitatem, & charitatis opera: [e] nunc quia peculiarem charitatis & ejus operum mentionem facit, eamque fidei effectum conſtituit, ſtrictius vocem fidei ſumit. Alibi adjicit ad fidem & charitatem, [f] ſpem 1 Cor. 13. 13. 1 Theſſ. 5. 8: [g] hic quia ſpei nullam facit mentionem, nomine fidei eam incluſiſſe cenſendus eſt. Simile quippiam in voce charitatis accidere, infra videbimus verſ. 22, ſi cum verſ. 14 conferatur. [h] Non ergo charitas & ejus effecta, excludenda ſunt a comparanda nobis juſtificatione, quandoquidem, quod hic apoſtolus ait, nec circumciſionem, nec præputium quicquam valere in Chriſto; ſed *fidem quæ per charitatem ſit efficax*, id 1 Cor. 7. 19 dicit, circumciſionem & præputium nihil eſſe; *ſed obſervationem mandatorum Dei*. Et alibi charitati & bonis operibus, ex fide prodeuntibus, juſtificatio ſeu æterna ſalus adſcribitur 1 Joh. 3. 14, 19, 21, 22. Matth. 25. 34. & ſeqq. 1 Petr. 4. 8. imo Jacobus aperte teſtatur Jac. 2. 14, 17, & deinceps uſque ad fin: cap: ea in comparanda nobis juſtificatione ita cum fide concurrere, ut fides, proprie nempe ac ſtricte ſumta, locum corporis teneat; bona opera locum ſpiritus: adeo ut, quemadmodum corpus ſine ſpiritu eſt mortuum, ſic fides bonis operibus vacans, ſit mortua, & ſic nullas habeat vires in nobis juſtificandis.

Prœterea ſatis apparet, Paulum hic voluiſſe fidem eam, quæ juſtificandi vim habeat, ab ea diſtinguere, quæ vim talem non habeat; ut quiſque ea ratione admonitus, hujuſmodi fidem ſibi comparet, qualis hic deſcribitur: non vero vana aliqua fidei larva ſibi imponat. Atqui non eſt conſentaneum, eum diſcrimen iſtud petiiſſe a re, quæ ad juſtificationem comparandam nihil profit, ac proinde plane ſit extra fidei, cui ſoli juſtificatio ex parte noſtra abſcribitur, naturam.

[i] Cur enim non potius differentiam eſſentialem ac ſpecificam, ut vocant, exprimeret? præſertim cum nequaquam credibile ſit, illam obſcuram eſſe, aut talem, quam etiam rudiſſimus quiſque non poſſit cognoſcere: ſiquidem unuſquiſque hanc fidem præſtare, ſi ſalutem adipiſci velit, debeat. Sed deinde ex eo ipſo, quod hæc differentia fidem juſtificandi vim habentem, ab ea, quæ vi hac careat, diſtinguat; conſequitur, eam ſaltem cum fide vera ſeu juſtificante, tanquam effectum cum cauſſa propria, neceſſario cohærere.

Atqui neceſſario non cohæreret, niſi ipſa quoque ad ſalutem conſequendam eſſet neceſſaria, ſeu conditio, ſine qua ſalutem Deus nobis dare non vult, [k] ac proinde etiam fidei illius, cui ſoli ex parte noſtra tribuitur juſtificatio, pars exiſteret. Etenim ne fingi quidem poteſt ulla fides, quæ neceſſario charitatem & bona opera producat, ſi bona opera nihil ad juſtificationem conferre ſtatuantur. Inde enim fit, ut fides vera, quæ juſtificationis cauſa eſt, quoad nos, prima, bona opera neceſſario pariat; quia ejuſmodi eſt animi inductio, ac certis fundamentis nixa perſuaſio, te non aliter, niſi pie vixeris, ſempiternam vitam conſequuturum; atque adeo pietatem vitæ, ſeu bona opera ſalutis adipiſcendæ conditionem cauſſamque eſſe. Tolle hujuſmodi ex fide ſententiam ac perſuaſionem, & ſuſtuleris ab eadem neceſſitatem bona opera pariendi. Si enim ea nihil ad ſalutem facere per ſe credis, quæ res, quæ fides te adiget ut ea neceſſario tibi putes præſtanda, atque adeo reipſa præſtes? Qui ſalutis cauſa pie non vivit, is nullius rei cauſa pie neceſſario vivet.

Quocirca contradictione ſe involvunt, quicunque bonis operibus omnem juſtificationis nobis comparandæ vim adimunt, & tamen ea fidei neceſſarium conſequens eſſe ſtatuunt: vaniſſimaque eſt illa, hac quidem in parte, diſtinctio, cum dicunt, ſe opera non tollere, ſed operum meritum. Nam ſi tam late meritum extendunt, ut eo nomine complectantur quamvis vim bonorum operum, quam, etiam divina gratia accedente, ad juſtificationem pariendam habeant, adeoque nullum illis inter ſalutis cauſſas relinquant locum; qui tale meritum tollit, bonorum operum neceſſitatem, & ſic ipſa bona opera tollit. Quod ſi meritum proprie ſumunt, ita ut id gratiam divinam in nobis juſtificandis excludat; jure quidem id faciunt; ſed propterea non debent bonis operibus omnem vim ad nos ex gratia Dei juſtificandos adimere, ſeu ex mediis juſtificationis cauſis ea penitus eliminare. Neque enim omnis juſtificationis cauſſa protinus meritoria eſt; ſiquidem nec fides juſtificationem proprie meretur, aut gratiam Dei excludit, & tamen media ſalutis cauſſa eſt. Eodem ergo pacto & bona opera inter medias ſalutis cauſſas locum habere poſſunt, etiamſi eorum meritum tollas.

Fides autem *per charitatem efficax*, ſeu *operans*, eſt fides quæ charitatem ex ſe gignit, & per eam omnis generis bona opera edit: [l] Fides enim ſtricte ac magis

[a] *Sola fides per charitatis efficax hodie valet.* [b] *Erroneæ ad juſtificationem viæ.* [c] *Qualis ſit fides juſtificans.* [d] *Ea nunc charitatem in ſe continet:* [e] *Nunc ab ea diſtinguitur.* [f] *Sic & a ſpe.* [g] *Hic ſpem continet.* [h] *Bona opera juſtificationis cauſſa media.*

[i] *Charitas ſpecifica fidei differentia.* [k] *Fides neceſſaria pietatem parit, quia hæc ad ſalutem neceſſaria.* [l] *Fides charitatis cauſſa.*

proprie ſumta, eſt charitatis mater; charitas bonorum operum, quæ ad uſum & utilitatem proximi diriguntur. [a] Unam tantum pietatis partem, quæ ad proximum refertur, commemorat pro omnibus: quia hæc & latiſſime patet, & maxime hominibus inculcari debet. qua de re paulo inferius plura verſ. 14.

Verſ. 7. *Currebatis pulchre.* Poſtquam explicuit apoſtolus Chriſtianæ religionis naturam ac normam, eamque cum legalis diſciplinæ norma conſiſtere non poſſe docuit; nunc Galatas miratur & miſeratur, quod a recto illo Chriſtianæ religionis tramite, paſſi ſe fuerint abduci, eaque ratione illorum in fide inconſtantiam, quamquam molliter, tangit. Similitudinem autem ſumit ab iis, qui in ſtadio currunt; & ſignificat, [b] Galatas non modo in rectum veritatis euangelicæ tramitem fuiſſe deductos, ſed etiam in eo per aliquod tempus perſeveraſſe. Eſt enim quidam perſeverationis veluti curſus. pulchre autem currit, qui non in errore, ſed in veritate conſtanter perſeverat. In hac autem perſeverantia aliquo modo continetur fidei per charitatem operantis curſus, cujus modo fecerat mentionem, qui ſane pulcherrimus eſt.

Quis vos impedivit? [c] quis hunc veſtrum tam pulchrum curſum veluti abſcidit & abrupit?

Veritati non obedire hoc eſt, ut veritati non pergeretis obedire, eique conſtanter judicium veſtrum ſubmittere. Ex his verbis apparet, quis fuerit iſte curſus, de quo in præcedentibus verbis loquutus eſt apoſtolus. Hic enim ejus exprimitur contrarium. De voce *veritatis* dictum eſt cap. 2. verſ. 5, 14. quid autem *veritati non obedire* ſignificet, explicatum eſt cap. 3. verſ. 1.

Verſ. 8. *Hæc perſuaſio non eſt ex vocante vos.* [d] Occurrit Galatarum opinioni, qui putabant, Deo auctore ſe a priſtina ſententia diſceſſiſſe, & ſic tacitam objectionem occupat, quaſi dicat: Hæc perſuaſio, qua factum eſt ut veritati non obſequeremini, ſeu deſerta ſincera euangelii doctrina, legem ac legales ceremonias amplecteremini, non eſt, ut arbitramini, ex vocante vos, nempe Deo, hoc eſt, Deum, qui vos vocavit, autorem non habet, ſed, ut mox dicemus, impoſtores, ſeductores; ac proinde abjicienda eſt. Maluit autem apoſtolus dicere *ex vocante vos*, quam ſimpliciter ex Deo; quia in hac deſcriptione Dei, tacita quædam ratio ejus, quod dicit apoſtolus, continetur. Nam ſi contraria huic perſuaſioni perſuaſio eſt ex vocante; hæc certe ex vocante eſſe non poterit. Atqui contrariam ex vocante eſſe, facile illis conſtare poterat: quandoquidem Deus, qui eos per Paulum vocaverat, Pauli doctrinam, quæ libertatem a lege & ejus ceremoniis prædicat, & ſolam fidem per charitatem efficacem inculcat, multis ſignis & miraculis confirmaverat, præſertim ſpiritus ſancti diſtributione, de qua cap. 3 egimus.

Per *Vocantem* [e] autem Deum intelligi, vel etiam Chriſtum, quivis videt. Non additur, ad quid fuerint vocati; ſed id ex aliis ſcripturæ locis ſupplendum eſt, ad gloriam nimirum Dei, ad regnum illud cęleſte capeſſendum 1 Theſſ. 2. 12. 1 Petr. 5. 10.

Verſ. 9. *Parum fermenti.* [f] Hic cauſam indicat, unde perſuaſio iſta fuerit profecta; nempe a paucis quibuſdam ſeductoribus, quaſi d. [g] non a Deo fuit profecta iſta perſuaſio, ſed a paucis ſeductoribus, qui inſtar fermenti fuerunt, quo, licet id exiguum ſit, magna tamen maſſa fermentari ſolet. Quæ vitioſa ſunt, facile a paucis ad plures dimanant. [h] Videtur autem illis tacite imprudentiam objicere, quod ſibi non caverint ab iſtis hominibus, a quibus corrumpi facile poſſent. Nonnulli interpretes cenſent, occupari hic tacitam quandam objectionem. Potuiſſe enim illos dicere: Quid eſt, cur tantopere ſententiam eam, quam ſumus amplexi, exagites, quaſi de univerſo Chriſtianiſmo noſtro actum ſit, aut univerſum Judaiſmum nos ſimus amplexi; cum non niſi unam atque alteram ejus partem receperimus: vel, cur nos omnes ita generatim accuſas, cum non niſi pauci ſententias illas ſint amplexi? Reſpondere apoſtolum, non eſſe id parvi pendendum. Modicum fermenti facile poſſe univerſam maſſam fermentare: hoc eſt, vel paucos illos errores, poſſe univerſum illorum Chriſtianiſmum inficere, & ipſos ex Chriſtianis Judęos facere: vel paucos illos, qui eo errore ſint infecti, facile etiam alios inficere poſſe: nec immerito eos omnes accuſari, qui illos inter ſe tolerent. Eandem autem ſententiam proverbialem habes 1 Cor. 5. 6, ubi apoſtolus monet, ut inceſtum illum ab eccleſiæ communione ſegregent, ne ſuo exemplo alios corrumpat: quod idem in cæteris quoque vitioſis hominibus obſervandum monet.

Verſ. 10. *Ego confido in vos.* [i] Mollit iterum ſuam orationem & ſtylum; vocem enim ſubinde mutat: nunc in eos acrius invehitur; nunc eos iterum blandius alloquitur. Itaque his verbis ſignificat, ſe nihilominus bene de iis ſperare, utpote hominibus ſinceris, & veri amatoribus, [k] quique non animi aliqua malitia veritatem deſeruerint: ſed ab aliis decepti & circumventi, in errorem abducti fuerint.

In vos, id eſt, de vobis. Eam habeo de vobis ſpem ac fiduciam. Ideo autem videtur dicere maluiſſe *in vos*, quam ſimpliciter de vobis: quia hęc de iis fiducia nitebatur aliqua re; quæ ipſis Galatis inerat, hoc eſt, eorum ſinceritate & candore.

In Domino. [l] Quaſi dicat, accedente ope & auxilio Domini. Itaque non ſolis Galatis, eorumque probitati, religioni, ac candori confidebat: ſed multo magis Domino, qui illis, ut ad meliorem redirent ſententiam, opem eſſet laturus.

Quod nihil aliud facietis, nempe prętер id, quod antea, quam a ſeductoribus illis fuiſſetis decepti, feciſtis, cum nimirum pulchre curreretis: nihil facietis prętер id, quod a Deo, per me vos vocante didiciſtis.

Qui vero vos turbat, portabit judicium. [m] Quaſi dicat, de vobis quidem ſpem honam habeo: ſed illi, qui vos turbant pœnas improbitatis ſuæ dabunt. *Portabit judicium*, [n] id eſt, pœnam, quæ judicii de homine nocente & ſententiæ damnatoriæ effectus eſt. Nam κρίμα videtur in hoc & ſimilibus locis poſitum eſſe pro κατάκριμα, id eſt, condemnatione per Hebraiſmum ſimplicis pro compoſito; etiamſi interdum κατάκριμα aliquid denotet gravius, quam κρίμα, nempe ſempiternum ſupplicium, ut 1 Cor. xi. 32. quem confer etiam cum pręced. 29 & deinceps,

[a] Charitas *pro omnibus virtutibus.* [b] *Priſtina Galatarum fides.* [c] *Ab ea defectio.* [d] *A Deo non profecta.* [e] Vocans *pro Deo.* [f] *Unde Galatarum defectio,* [g] *Prava facile inficiunt plures.* [h] *Imprudentia Galatarum.* [i] *Paulus bene de Galatis ſperat.* [k] *Ob Galatarum candorem:* [l] *Et Chriſti opem.* [m] *Minatur ſeductoribus.* [n] Judicium *pro* pœna.

quia

quia vox, quæ proprie denotat genus, καθ' ἐξοχὴν de certa ſpecie ſumitur.

Quiſquis fuerit. [a] quaſi dicat, cujuſcunque tandem ſit auctoritatis atque exiſtimationis, pœnam non effugiet. Apparet, aliquos inter illos ſeductores, magni cæteroqui fuiſſe nominis, & fortaſſe magnæ ſanctitatis opinione tumuiſſe, adeo ut impunitatem ſibi jure polliceri poſſe viderentur.

Verſ. 11. *Ego vero ſi adhuc circumciſionem prædico.* [b] Vel verbum *prædico*, non de ipſo facto, ſed de jure ſumendum eſt, quaſi dicat, ſi circumciſionem adhuc prædicare debeo, ſeu prædicare deberem, quemadmodum veſtrorum doctorum fert ſententia: quid cauſſæ eſt, cur ego perſecutionem hucuſque ſuſtineam? Nihil certe. Stultiſſime agerem, qui me tot afflictionibus, quæ a Judæis, aut Judæorum inſtinctu, a gentibus mihi imminent, objicerem. At quis me adeo ſtultum putet, qui temere ac ſine ulla juſta cauſſa, me tantis malis objiciam? Quare apparet, me non debere amplius circumciſionem prædicare.

Vel, inquam, ita ſumendum eſt verbum *prædico*; [c] vel ſi ſimpliciter de prædicandi actu ſumatur, dicendum eſt, apoſtolum hic diluere velle calumniam quandam, qua traduceretur, ac ſi circumciſionem alibi doceret. Fieri enim potuit, ut iſti Judaizantes, & veritatis euangelicæ corruptores, quo autoritatem Pauli enervarent, talia de illo ſpargerent, ac ſi ille ſibi minime conſtaret, & pro locorum, hominum, ac temporum varietate, varius & ipſe in doctrina ſua eſſet: alibi circumciſionem & legem oppugnaret, alibi urgeret. Quanquam aliqui, non tam ut Pauli auctoritatem, cujus majus eſſe pondus apud Galatas viderent, quam ut elevari poſſet, labefactarent, quam ut ea ad ſuum inſtitutum abuterentur, tale quidpiam de ipſo potuerunt jactare, & affirmare, eum ab initio iis, quos ex gentibus ad Chriſtum traduceret, legem Moſaicam non imponere, ne eos a Chriſtiana religione protinus abſterreat: ſed iis, qui jugo ſuaviori leviorique paululum jam aſſueviſſent, hoc etiam, quod aliquanto durius eſſet, imponere, aut ut imponatur curare. Hanc ergo calumniam hoc loco diluit apoſtolus, argumento ſumto a perſecutione, quam ubique patiebatur.

Patiebatur autem utplurimum a Judæis: [d] qui, ſi ipſi non poterant Paulum vexare, gentiles incitabant. Hoc autem tantum Judæorum in Paulum odium unde erat, niſi quod eum apoſtaſiam a lege docere crederent? quemadmodum etiam legimus in Actis Actor. 21. 21,28. Ergo ſi circumciſionem, ſi legem urſiſſet & propugnaſſet, vix ullus perſecutioni locus fuiſſet relictus. Judæi tum temporis jam ferre didicerant Chriſtianos, modo legem cæteroquin obſervarent: cum tot Chriſtianorum millia Hieroſolymis perpetuo verſarentur. Inter gentes autem paſſim, atque adeo in toto Romano imperio, Judaica religio ferebatur, & libere docebatur; nec adeo periculoſum erat, proſelytum vel facere vel fieri. Quare ſi Paulus legem cum Chriſti doctrina conjunxiſſet, facile eum, tanquam legis promotorem, & Judæi tuliſſent, & gentes: imo gaviſi fuiſſent Judæi, eſſe, qui tanto ſtudio gentes ad legis diſciplinam adducere conaretur. Hinc infra cap. 6. 12 docet Paulus, Judaizantes illos ideo circumciſionem urgere, ne cruce Chriſti urgeantur ipſi. [e] *Circumciſio* hoc loco pro univerſa legis diſciplina, cujus erat teſſera, ut ſupra vidimus, ſumitur.

Ait autem apoſtolus, ſi circumciſionem *adhuc* prædico, ut oſtendat, (f) ſe eam antea prædicaſſe, nimirum cum adhuc phariſæus eſſet, & legis zelo flagraret: quo ſane tempore non patiebatur, ſed inferebat perſequutionem. Neque obſtat verbum κηρύσσω, quod non ſatis videtur convenire Paulo, habita ratione ejus temporis, cum adhuc phariſæus eſſet; ſiquidem tum non videtur circumciſionem prædicaſſe, ſed tantum ſimpliciter urſiſſe. [g] Notandum enim eſt, ſæpe accidere, ut cum uno verbo duplicem rem, ob quandam utriuſque inter ſe comparationem, ſignificare & exprimere volumus; uni hoc verbum proprie aptemus, alteri improprie, & tantum propter alteram, dummodo aliqua ſit inter ipſas convenientia. Quare cum apoſtolus reſpectu ejus temporis, quo præco euangelii erat factus, proprie prædicarit; etiam illius temporis ratione, quod anteceſſit, cum legem urgeret, prædicationem ſibi tribuit; ſed ita, ut non idem, quod ante, prædicare ſe dicat. (h) Niſi malis ſubaudire verbum cognatæ ſignificationis: quaſi dicat, Si adhuc circumciſionem prædicarem, quemadmodum eam olim, cum adhuc phariſeus eſſem, urſi. quemadmodum fieri videtur Rom. 4. 4. 1 Cor. 3. 2: & 14 ſup. 34. In primo enim loco pro *imputandi* voce, in poſteriori membro, ſubaudiri debet vox *dandi* vel *tribuendi*: in ſecundo vero, pro verbo *potandi*, vox *alendi*: in tertio denique pro *permiſſum eſt*, vox *jubendi*. Vel ſimiliter in his locis ſtatuendum eſt, verba iſta utrique parti accommodanda eſſe: alteri quidem proprie, alteri improprie; ut paulo ante dictum eſt.

Beza ut hanc difficultatem evitaret, pro ἔτι hoc loco, non *adhuc*, ſed *etiam* poſuit, quod & Piſcator fecit. *Igitur abolitum eſt ſcandalum crucis.* Circumciſionis prædicatio tollit perſecutionem: perſecutione autem ſublata, ſcandalum crucis tollitur: quod Deus noluit tolli, ut homines improbi & inſinceri habeant, in quod impingant.

Scandalum crucis, [i] per genitivum ſpeciei, eſt ſcandalum quod eſt crux, hoc eſt perſecutio: vel ſcandalum, quod a cruce proficiſcitur; ut ſit genitivus cauſæ efficientis. Nullum enim majus ſcandalum Judeis erat, quam tum Chriſti ipſius, tum omnium Chriſti diſcipulorum crux. Hoc erat, quod eos maxime a Chriſto & ejus diſcipulis abſterrebat, & abſtrahebat. Ideo autem crucis nomine uſus eſt, quo ſupplicium maxime infame ſignificatur; [k] quia hoc ſupplicio affectus fuit Chriſtus, Chriſtianorum rex & caput, qui exemplo ſuo docuit, hanc fore Chriſtianorum omnium communem ſortem, ut regem ſuum imitentur, & per varias calamitates in regnum illud cæleſte ingrediantur. Chriſtus crucem ſubiens nos omnes ſubjecit cruci, & afflictionum viam ſuis afflictionibus veluti dedicavit ac conſecravit. Neque enim convenit meliorem eſſe ſervorum conditionem, quam Domini & regis. Qua de cauſſa dixit: *qui vult me ſequi*, ſeu meus fieri diſcipulus, *abneget ſeipſum, & tollat crucem ſuam, & ſequatur me* Matth. 16. 24. Luc. 9. 23. XIV. 27. Unde conſequitur, non ita eſſe comparatam Chriſti do-

[a] *Nemo ſeductorum effugiet.* [b] *Prior verborum explicatio.* [c] *Poſterior.* [d] *Paulus ideo afflictus, quod legem non prædicaret.*

[e] Circumciſio *pro diſciplina legali.* [f] *Paulus antea legem prædicavit.* [g] Idem verbum diverſimode eodem loco ſumitur. [h] Verba cognatæ ſignificationis interdum ſubaudiuntur. [i] *Scandalum crucis.* [k] *Crux Chriſtianorum propria.*

trinam

ctrinam ac religionem, ut crucem, & quod inde nascitur scandalum tollat, sed potius ut pariat, ac secum trahat. At si circumcisionis prędicatio vigere in ecclesia Christi debuisset, jam olim, ut vidimus, maxima saltem ex parte cessasset persequutio, seu crucis scandalum. Quod si quis hic de ipsius tantum Christi cruce seu morte agi putet; dicendum erit, eatenus sublatum iri scandalum crucis Christi, si circumcisio prędicaretur, quatenus non amplius ex Christi morte cruenta & ignominiosa, quam in cruce subiit, abolitio legis & ceremoniarum peteretur. Non enim dubium esse videtur, quin Judæis Christi crux scandalum præbuerit, quod nova religione per eam stabilita, legem abolevisse videretur; quam mortis Christi vim Paulus sæpe urgit.

Vers. 12. *Utinam & abscindantur qui vos inquietant.* [a] Antea prędixerat turbatoribus istis pœnam & divinum supplicium; nunc rei indignitate magis magisque permotus, & Galatarum vicem dolens, qui tantum bonum istorum hominum fraude perdiderant, optat, ut etiam, si Galatæ sanari aliter nequeant, abscindantur penitus & recidantur isti.

Putat Beza, Paulum occasione circumcisionis, usum fuisse hoc verbo *abscindendi*, quasi convenientem peccato pœnam illis imprecari vellet, ut quemadmodum illi Galatas circumcidi curarent, ipsi quoque abscinderentur. Sed longius adhuc in ista allusione progressi, Ambrosius, Augustinus, Hieronymus, Chrysostomus, Theophylactus, & alii, in eas devenerunt ineptias, ut eas memorare pigeat, quas apud interpretes [b] vide, si libet. Quid autem per abscissionem istam intelligemus?

[c] Duplicem abscissionem intelligere possumus. [d] primum separationem ab ecclesiæ corpore seu communione: quemadmodum incestuosum illum jubet ex ecclesia tolli, hoc est, ab ea sejungi & separari 1 Cor. 5. 2, 12; & alibi hæreticum hominem vitandum præcipit Tit. 3. 10. Cui sensui id obstare videtur, quod apostolus non pręcipiat istud fieri, sed tantum optet. Sed responderi fortasse potest, ideo id apostolum facere, quod auctoritas ejus inter Galatas labefactata per impostores istos fuerit; horum autem, quos ejectos cupit, auctoritas valde creverit. Itaque id potius agit, ut Galatas ad veritatem reducat, & errores istorum ac impostoras detegat: quibus detectis & a Galatis animadversis, hoc suo voto monere eos tacite potuit, quid cum impostoribus iis, si resipiscere nolint, agere debeant: nempe ut eos tanquam fermentum, ejiciant, & veluti putrida membra abscindant.

[e] Deinde per abscissionem istam, e medio sublationem intelligere possumus; eo præsuppositio, quod corrigi nolint. Nam quis dubitat maluisse apostolum eos corrigi quam tolli? Rursus si corrigi nolint, quis non videt, optare potuisse Paulum, paucos aliquot impostores tolli potius a Deo, quam totam ecclesiam ab iis seduci & misere turbari?

[f] Neque vero, si Paulo licuit mortem istorum optare, idcirco aliis etiam, ut iis, quos hęreticos & ecclesiæ turbatores ducunt, imprecentur, protinus licebit, nedum ut cuiquam propterea gladium in eos strin-

[a] *Paulus abscindi seductores optat.* [b] *Vide Cornel: Corn: Jesuit: & Erasm. & Bezam.* [c] *Quænam illa abscissio.* [d] 1 *sententia.* [e] 2 *sententia.* [f] *Hoc apostoli factum non facile imitandum.*

gere liceat. Nam quod ad prius attinet, cuinam tanta inest sapientia, quanta inerat Paulo, qui spiritus sancti ope, quo fuit repletus, scire poterat, quis esset qui errores spargeret, qui ecclesiam turbaret, qui prędicte id faceret, & cujus pœnitentia vel esset, vel non esset speranda? Adde quod verendum sit, ne affectu etiam Paulo minime simus similes, nec tam gloriæ divinæ zelo, & alienæ salutis amore ducamur, quod procul omni dubio ab apostolo factum est, quam iræ & odio indulgeamus. Denique, non simpliciter & sine conditione, ut vidimus, abscindi istos optabat Paulus, sed resipiscere eos malebat, ideoque ipsum rei exitum divino arbitrio permittebat, & ab eo votum suum pendere volebat. Hæ porro causæ faciunt, cur multo minus rem gladio gerere fas sit, ipsis etiam magistratibus. Qui mortem alicui a Deo optat, adhuc rem divinæ committit voluntati, an mori, an vivere eum potius malit: at qui ad cędem progreditur, jam quid facto sit opus, plane definivit. Quid, quod optare quędam fas sit, quorum tamen faciendorum jus potestatemque nullam habeamus. Non ergo, si Paulo hęreticis imprecari licuit, propterea eos occidere magistratui licebit. [g] Non concessit enim Deus hanc magistratui potestatem, qua profecto eum, non tam in hæreticos nocentes, quam in veros & insontes Christianos, armasset. Cum quanto quisque minus est Christianus, tanto fere facilius alterum pro hęretico damnare soleat: & pauci sint homines potentes, qui religionem Christi, prędertim sinceram, amplectantur. Et etiamsi tandem ab aliis erroribus sint liberi, inter res tamen ad salutem necessarias, & non necessarias accurate distinguere pauciissimi norunt, quod hic fieri oportet. Cum alioquin, si plura ad salutem necessaria credideris, quam revera sint, eum etiam pro hęretico sis habiturus, qui tamen revera non sit: utpote qui in re ea, quam tu ad salutem necessariam esse falso existimas, erret. unde consequitur, si magistratus officium esse putes, hæreticos morte plectere, ut omnino statuas, te eum tanquam hæreticum occidere debere. At quam facile fieri potest, ut in ipsa quoque sententia, per se considerata, tu potius erres quam ille? Pauci omnino Christiani sunt tales, qui non ea solum, quæ ad salutem sint necessaria, sed etiam quæ sufficiant, sciant. Multo autem minus credibile est homines, potentes potissimum, quibus tam difficilis est in cælum aditus, aliis plerumque rebus quam religionis cura occupatos, recte hac de re judicaturos. Aliorum autem arbitrio rem tantam committere non debent, ne forte crudelitatis alienæ ministri fiant, quanquam dum eos, quibus de hęreticis judicandi potestatem concedunt, in doctrina sequuntur duces, eo ipso, suo quoque nituntur judicio.

[h] Alia est ratio cęterorum criminum, quæ ipsa communis ratio damnat, & quæ ipse nocens damnare cogitur; vel saltem, si sint contra positivam aliquam legem, quæ nihil inhonesti jubeat, commissa, excusare non potest, si sciens prudens ea perpetravit; cum salva conscientia potuerit, imo debuerit eam legem servare. De hujusmodi criminibus magistratus recte judicare, & potest & solet, utut tandem ipse non sit a crimine immunis. At de erroribus quomodo recte judicare potest, qui ipse erret? In religionis negotio, errores plerumque magis hominibus iisque potentibus arridenț, quam veritas. Documentum ejus rei est, quod Chri-

[g] *Magistratui non licet hæreticos occidere.* [h] *Alia crimina cur punire possit.*

stianæ

ſtianæ veritatis profeſſores, & ab ipſo initio diras perſecutiones ſuſtinuerint, etiam ab iis qui, dum Chriſtianos occidebant, putabant ſe, ut Chriſtus ait, cultum offerre Deo; & quod in ſacris literis teſtatiſſimum ſit, crucem ac perſecutionem, ad ipſorum ducis exemplum, perpetuo eos comitaturam. Pater ille familias, zizaniorum evulſionem, tritico perniciosam eſſe judicavit, & idcirco ſervos ſuos cohibuit, ne ei ante meſſem incumberent: num vero tritico imperaſſe cenſendus erit, ut zizania longe uberius ac feracius provenientia velleret, ea nimirum quæ tritici nomen ſibi vindicant, & tritico zizaniorum nomen imponunt? Præterea quid iniquius eſt, quam conſcientiæ cauſſa quempiam vexari? Nam conſcientia & veritatis opinione, pleroſque ſaltem eorum duci neceſſe eſt, qui vitam etiam profeſſioni ſuæ impendunt. Quid item ſtultius eſt, quam externa vi animum hominis velle cogere? aut ſi id non ſperes, quid immanius, quam aliquem tormentis ad ſimulationem & mandacia, quæ miſer impio & blaſphema ducat, adigere? Denique quid indignius, quam, aut veritatis profeſſores occidere, aut hæreticis martyrum gloriam concedere, & tanto argumento errores armare, quanto vix majus, quo ſeſe commendet, divina nunc invenit veritas? Æquum ergo fuit, ut Deus nulli magiſtratui poteſtatem hæreticos damnandi, & morte plectendi daret: ſed ſuo illos judicio & tribunali reſervaret. *qui vos turbant.* qui vos in veritate conquieſcere non patiuntur, ſed animos veſtros falſis etiam rumuſculis, ut dictum eſt, de me ſparſis turbant: vel etiam, qui motus ac turbas inter vos excitant contentionum & rixarum.

Verſ. 13. *Vos enim ſuper libertate vocati eſtis fratres.* (*a*) His verbis concludit apoſtolus ſuperiorem tractationem & diſputationem, de Chriſtianorum libertate, & a lege immunitate; concludit autem, præcedentis dicti rationem afferens. quaſi dicat: propterea iſtos turbatores abſcindi etiam, ſi aliter fieri nequeat, velim, quia vos ingenti bono, id eſt libertate, ſpoliatum eunt.

Ἐπ' ἐλευθερίᾳ, id eſt, (*b*) ad libertatem, ut in epiſtola 1 ad Theſſ. cap. 4. 7; non vocavit vos Deus, ἐπὶ ἀκαθαρσίᾳ, id eſt, ad impuritatem. Vel, quod fere eodem recidit, hac phraſi ſignificatur conditio vocationis noſtræ, quaſi dicat: Vos enim ea conditione vocati eſtis a Deo (nempe ad vitam ſempiternam) ut liberi ſitis, & a ſervitute legali immunes. Quæ autem ſit iſta libertas, ſuperius, præſertim ab initio hujus capitis, dictum eſt. Hoc poſteriori ſenſu vox (*c*) *vocandi* abſolute poneretur, & tacite tantum ſubaudiretur iſtius vocationis finis, quemadmodum ſupra verſ. 8 vidimus.

Tantum ne libertatem in occaſionem carni. (*d*) Hic jam tranſit ad eam epiſtolæ partem, quam in hortandis ad Chriſtianam pietatem Galatis tranſigit, occaſione iſtius libertatis, in quam per Chriſtum aſſerti & vindicati ſint. (*e*) Jubet ergo eos hac libertate uti, ſed non abuti. (*f*) Abutitur autem libertate, qui ex ea occaſionem ſumere patitur carnem ſuam, ut pro libitu ſuo agat. (*g*) Iam vero pro duplici iſtius libertatis parte, duplex ex ea licentia aut petulantia carnis, niſi caveamus, conſequi poteſt. (*h*) Primo, cum audimus, Deum nolle ex legis ſeveritate nobiſcum agere, quæ ob quemvis peccati actum homines maledictioni ſubjiciebat; facile hinc caro arripit occaſionem, ut nunc hos nunc illos peccati actus patret: (*i*) deinde cum audimus nos eſſe præceptis illis ceremonialibus plane ſolutos, hinc quoque caro occaſionem ſumit, ut ſibi tantum indulgeat, nec ullam habeat rationem aliorum, qui, ſi noſtra libertate utamur, offendi poſſunt. Hoc ergo ne fiat, monet apoſtolus, neve libertatem noſtram in licentiam vertamus: ſed ita liberi ſimus, ut carnem ſemper ſub ſervitute detineamus. Talis eſt noſtra libertas, quæ ſervitute quadam ſit temperata; & ſervitus viciſſim libertate. Hinc Paulus 1. Cor. 7. 22 ſervum vocatum in Chriſto, libertate donatum ſeu manumiſſum eſſe; & viciſſim liberum in Chriſto vocatum, ſervum Chriſti eſſe docet. Petrus etiam monet 1 epiſt. cap. 2. 16: Ne libertatem noſtram Chriſtianam malitiæ prætexamus, ſed nos geramus, ut ſervis Dei convenit, utut cæteroqui ſimus liberi. (*k*) Eſt autem in verbis apoſtoli, *tantum ne libertatem in occaſionem carni*, ellipſis, & ſubaudiri debet verbum aliquod, verbi cauſa *præbete* vel *convertite:* ſeu mavis, tantum *cavete*, ne libertatem *convertatis* in occaſionem carni, ita ut quod illa cupit faciatis. Quomodo autem ſit hæc libertas circumſcribenda, & quibus veluti limitibus caſtiganda, ne in licentiam & petulantiam degeneret, in ſequentibus oſtendit: & primo vult, ut libertati charitatem erga proximum adjungamus. (*l*) Charitas enim optime libertatem iſtam temperabit.

Sed per charitatem ſervite alii aliis. Etſi liberi eſtis, tamen ſervite alii aliis; eſtote alii aliorum ſervi. (*m*) Sed quia hujus ſervitutis cauſa eſt charitas; propterea hæc ſervitus non eſt coacta, ſed voluntaria, & mire ſuavis. Nihil quidem charitate imperioſus: ſed etiam nullum quam charitatis imperium, ſuavius. Videtur autem his verbis id vel potiſſimum inculcare, ne intempeſtivo libertatis noſtræ uſu aliis ſcandalo ſimus: ſed ita nos in ea geramus, ac ſi aliorum ſervi & mancipia eſſemus: quemadmodum de ſeipſo loquitur apoſtolus 1. Cor. 9. 19: Liber cum ſim ab omnibus, omnium me ipſum ſervum feci, ut plures lucrifaciam &c. Vide etiam Rom. 14. verſ. 15. & 1 Cor. 8. 1, & d. quanquam ſervitus iſta ad omnis generis officia ex charitate profluentia extendi debet; excluditque omnes rixas ac contentiones, quæ ei verſ. 15 opponuntur. ἀλλήλοις, vult ut ſervitus illa ſit mutua.

Verſ. 14. *Lex enim omnis in uno ſermone impletur.* (*n*) His verbis ratio redditur adhortationis præcedentis, qua juſſerat, ut per charitatem alii aliis ſerviamus; quia hoc pacto univerſam legem ſimus impleturi; qui fructus charitatis, eſt longe maximus. (*o*) Poteſt autem *legis* nomen hoc loco vel de ea tantum legis parte ſumi, quæ ad proximum ſpectat: (*p*) quemadmodum indicare videntur verba, quæ ſubjicit: *Diliges proximum tuum ſicut teipſum*; quæ proprie ſunt compendium ſecundæ, ut vocant, legis tabulæ, ſeu omnium moralium præceptorum ad proximum ſpectantium, quorum major eſt numerus: (*q*) Vel de tota lege quatenus ea etiam ſub novo fœdere locum habet, hoc eſt de tota lege morali. Nam etſi aperte

(*a*) *Concluſio quædam ſuperiorum.* (*b*) *Chriſtiani ad libertatem vocati.* (*c*) *Vocare.* (*d*) *Tertia tractationis principalis pars.* (*e*) *Hortatur ad pietatem.* (*f*) *Libertatis Chriſtianæ abuſus.* (*g*) *Duplex.* (*h*) 1 *in illicitis per ſe.*

(*i*) 2 *In liberis.* (*k*) *Ellipſis.* (*l*) *Libertas charitate temperanda.* (*m*) *Chriſtiani ſibi mutuo ſervire debent.* (*n*) *Ratio adhortationis ad charitatem.* (*o*) *Legis ſignificatio.* (*p*) *Strictior.* (*q*) *laxior.*

hic tantum commemoretur charitas erga proximum; tamen in ea tacite quodammodo continetur charitas in Deum, ſine qua proximus ita, ut oportet, diligi non poteſt 1. Joh. 5. 2. In charitate autem erga Deum, reliqua moralia legis præcepta continentur. Et hæc quidem ſententia apoſtoli ſcopo admodum eſt accommodata, & magis ferit adverſariorum ſententiam, eorumque objectionem excludit. Poſſent enim illi dicere: Etiamſi charitate ducti alii aliis ſerviamus, legi tamen divinæ, niſi ceremonias addamus, non ſatisfiet. (a) Reſpondet apoſtolus, toti legi, ſi charitas exerceatur, abunde ſatisfactum iri, ita ut pro tranſgreſſore legis nemo haberi queat, quicunque charitati operam dederit, ſed potius pro legis obſervatore.

Omnis lex, id eſt, tota lex, nempe, ut diximus, moralis; vel nominatim ea, quæ ad proximum ſpectat, quæ longe latius patet; quaque obſervata, illa quæ Deum reſpicit, non poteſt non obſervari. Nam quod attinet ad legem cremonialem, hæc non amplius legis nomine cenſeri debet: quandoquidem veritate & gratia adveniente, omnia illa ex lege evanuerunt, quæcunquæ veritati vel gratiæ ſunt contraria Joh. 1. 17. Veritati inprimis adverſantur ceremoniæ, quæ ſunt umbrarum inſtar: Gratiæ autem, rigor ille & ſeveritas legis. *In uno ſermone impletur* Rom. 13. 9. In epiſtola ad Romanos dixit, in uno ſermone ἀνακεφαλαιώσει id eſt, in ſummam & compendium redigitur; hic plenior eſt ſenſus, ſed ſermo æque brevis: & perinde eſt, ac ſi diceret, tota lex unius ſermonis impletione impletur; ſeu, uno ſermone impleto, tota lex impletur. hoc autem ideo fit, quod in hoc uno ſermone totius legis ſumma & compendium contineatur. Quis autem eſt iſte ſermo?

Diliges proximum tuum ſicut teipſum. (b) Proximus, ſi vim Hebrææ vocis, quæ illi reſpondet, ſpectes, amicum, ſocium, aliquo neceſſitudinis vinculo mihi junctum ſignificat, & quanto eſt conjunctior, tanto magis. (d) Hinc ſub lege Judæus Judæo ſoli proprie cenſebatur proximus, propter commune ſanguinis, adde, & religionis vinculum. Unde in eo Levit. loco, unde hæc verba deſumta ſunt, pro eodem ſumuntur, *proximus tuus, frater tuus, filius populi tui.* confer. inter ſe verſ. 16, 17, 18 cap. 19 dicti libri. (e) Verum quia inter omnes homines eſt commune aliquod naturæ & ſanguinis vinculum; & præterea diſcrimen illud Judæorum & gentium, quod olim fuit ratione fœderis & religionis, hodie Dei voluntate ac conſilio ſublatum eſt; ideo etiam Samaritanus Judæo, ut ex parabola Luc. 10. conſtat, & contra hic illi, hoc eſt quivis cuivis, proximus eſt, (f) præſertim ſi amico ſit in eum animo, vel ſaltem non inimico, (diximus enim id nomen proprie amicum ſignificare, unde inimico opponitur Matth. 5. 43, 44:) (g) ſed maxime Chriſtianus Chriſtiano *proximus* eſt; cum ſit ejuſdem corporis membrum eodemque cæleſti Patre genitus. Unde κατ' ἐξοχὴν Chriſtiani nobis dicuntur proximi Eph. 4. 25. (h) Jam quod ad præſentem locum attinet; facile ex dictis intelligitur, Moſen olim proprie intellexiſſe *proximi* nomine ejuſdem gentis hominem: ſed ſi, ut hic fieri oportet, dictum hoc ſecundum euangelicum ſenſum interpretemur, de quovis homine ſumi debet: ita ut omnem hominem, quemcunque poſſumus, omni genere officiorum, oblata occaſione juvare debeamus, etiamſi ſit inimicus: multo autem magis, ſi inimicus non fuerit: adhuc magis ſi amicus: omnium maxime, ſi Chriſtianus.

Sicut teipſum. (i) Hæc eſt amoris in proximum menſura, amor quo nos ipſos, & noſtra commoda complectimur. Itaque hoc a nobis poſtulatur, ut inter amorem, quo nos ipſos proſequimur, & quo proximum complecti debemus, ſit juſta quædam proportio ac convenientia etiamſi omnimoda æqualitas abſit: particula enim *ſicut* (k) non ſemel hoc modo accipitur, ut ſup. cap. 4. verſ. 14. Convenientia autem ac proportio iſta in eo conſiſtit, ut ea præſtemus aliis, quæ nos ipſi, ſi eodem eſſemus loco ac conditione, nobis ab aliis præſtari non immerito cuperemus. Ita enim nobis ipſe Chriſtus hoc præceptum explicuit, Matth. 7. 12, cum inquit: *omnia quæcunque volueritis ut faciant vobis homines, ſic & vos facite illis. Hæc enim eſt lex & prophetæ.* (l) Porro charitatis hujus ratio latiſſime ſub euangelio extenditur: ſub lege vero anguſtius patebat. Intelligendum enim eſt hoc præceptum accommodate ad præcepta ſpecialia, quibus officia charitatis erga proximum exercendæ præſcribuntur; quæ multo anguſtius patent ſub lege, quam ſub euangelio. quod vel ex ipſa charitatis deſcriptione quæ 1. Cor. 13 extat, ſi conferatur cum præceptis Moſaicis, facile cuivis apparere poteſt. Hujus autem amoris faſtigium eſt pro fratribus animam ponere Joh. 3. 16, quod Chriſtus præceptum novum, præceptum ſuum vocat Joh. 13. 34. & 15. verſ. 12, 13.

Verſ. 15. *Si vero alii alios mordetis & comeditis.* (m) A contrario illuſtrat illud præceptum, ut per charitatem alii aliis ſerviant; quaſi dicat, ſervite alii aliis per charitatem: non vero vos invicem mordete & comedite. Nam ſi loco charitatis, (n) mutuis odiis flagrabitis, & vos invicem mordebitis, ac comedetis; videte ne ab invicem conſumamini. Apparet tum ex his, tum ex ultimis hujus cap. verbis, laboraſſe, (o) iſtis vitiis eccleſias Galaticas, & hinc factum eſſe, ut apoſtolus in moderatione libertatis, primo omnium illis charitatem inculcaret, ejuſque finibus ac terminis libertatem includeret.

(p) Mordere, ſimilitudine ſumta a canibus, eſt alicui dolorem aliquem & injuriam inferre, eum lædere, quod ſolet fieri in rixis & contentionibus: alii enim alios conviciis & contumeliis impetunt ac proſcindunt.

Comeditis, κατεσθίετε. (q) arroditis, carpitis; amplius quippiam eſt, quam mordere. Mordet, qui dentem imprimit, etiamſi nihil a corpore avellat, κατεσθίει, qui partem decerpit & avellit a corpore. hoc fit cum alter alterius famam & exiſtimationem imminuit. Similirudo enim tranſferenda eſt a corpore ad animum.

Vide te ne ab invicem conſumamini. Horum verborum non is eſt ſenſus, ut ſignificet apoſtolus, eos, licet ſe invicem mordere & comedere pergant, nihilominus diſpicere debere, ne ab invicem conſumantur: ſed potius, quia alii alios hoc pacto conſumturi ſint, ideo a

(a) *Lex tota charitate impletur.* (b) Omnis *pro totus.* (c) *Proximus proprie amicus.* (d) *Sub lege idem cum populari.* (e) *Sub euang. quivis homo.* (f) *præſertim amicus.* (g) *maxime Chriſtianus.* (h) *Accommodatio dictorum ad locum præſentem.*

(i) *Amor erga ſeipſum menſura amoris in proximum.* (k) *Sicut non ſemper æqualitatem denotat* (l) *Charitas euangelica perfectior legali.* (m) *Illuſtratio rei a contrario.* (n) *Contentiones perniciosæ.* (o) *iis laborarunt Galatæ.* (p) *Mordere.* (q) *Arrodere.*

rixis

rixis & contentionibus prorsus absistant. Ita enim loqui solemus, cum quempiam a re pernicioſa dehortamur; non ut significemus, fieri posse ut damnum illud ex re ista non consequatur; & sic tacite concedamus, ut is rem illam aggrediatur, aut in ea pergat, dummodo caveat, ne damnum illud ex ea consequatur: sed contra potius, ut indicemus, damnum illud omnino ex ea consequuturum, & frustra eum, si rem illam aggrediatur, aut in ea pergat, incommodo illi obviam iturum. quare si id evitare cupiat, rem quoque istam esse vitandam.

Ἀναλωθῆτε, *consumamini.* (a) Hoc & de singulis seorsim intelligi potest, & de omnibus simul junctis, seu habita ratione totarum ecclesiarum. (b) De singulis quidem ita, quasi dicat apostolus: videte, ne istiusmodi rixis & insectationibus alii alios, quod ad salutem attinet, (de hac enim magis videtur loqui apostolus, quam de rebus ad carnem pertinentibus,) conficiatis, seu salutem alii aliis eripiatis. Etsi enim, dum ego cum altero contentiones exerceo, mihi ipsi salutem primo eripiam: eripio tamen & alteri eatenus, quatenus illum quoque ad rixas provoco, & animum ipsius exacerbo; quo pacto is, qui scandalum alteri præbet, eum etiam perdere dicitur Rom. 14. vers. 15. 1 Cor. 8. 11. (c) De totis autem ecclesiis ita potest accipi, ac si diceret apostolus: Cavete ne ecclesiæ vestræ dissipentur: nam ut ipse Christus ait, cum regnum, aut etiam domus secum ipsa dissidet, eam cadere necesse est. Jam vero dissipatis ecclesiis, singulorum etiam salutem periclitari necesse est. Cum enim homines non conveniunt, verbum Dei non audiunt, a pastoribus non gubernantur, suæ saluti mutuo non consulunt, quid aliud ex his consequitur, quam ut homines deserta veritate aut vitæ pietate, ad pristinos errores ac mores revertantur?

Vers. 16. *Dico autem spiritu ambulate.* (d) Aliam rationem paulo generaliorem, & quæ priorem istam complectatur, proponit, quia libertas restringi debeat, ne in licentiam & petulantiam abeat.

Dico autem. quasi dicat: dum charitatem vobis tantopere inculco, huc tendo, huc specto, id volo dicere, ut *spiritu ambuletis*: (e) qua in re consistit universæ pietatis Christianæ summa, & quod qui facit, nunquam libertate Christiana abutetur. (f) Ambulare, est vitæ actiones obire. Spiritu autem ambulare, est spiritus ductum & impulsum in omnibus vitæ actionibus sequi, eique se plane gubernandum tradere. (g) Per spiritum autem intelligitur vis & efficacia divina, quæ omnibus Christianis ineſt, iisque & animum & robur indit ad vitæ pietatem colendam. Ea vero partim in divino illo spiritus sancti dono consistit; partim ex Christi doctrina ab hominibus percepta & recepta manat: qua de re in epist. ad Rom. cap. 8. Ita apostolus Christianorum hominum officium descripsit, ut simul indicaret causam, quæ efficiat, ut & velint, & possint officium facere, atque ita omni excusationi locum præcluderet. (h) Hæc autem causa, est spiritus.

Et cupiditatem carnis non perficietis. οὐ μὴ τελέσητε. (i) Hæc verba per futurum indicativi, non per imperativum reddi debent: quemadmodum etiam post veterem interpretem plerique recentiorum reddiderunt, & verbis, & sententia id requirente. Verbis quidem: quia & apud prophanos auctores particulæ * οὐ μὴ conjunctæ, non prohibendi, sed simpliciter negandi vim habere solent; & in novo Testamento nullus hactenus nobis occurrit locus, ubi aliam, quam negandi vim habeant, etiamsi cum subjunctivo, ut quidem plerumque fit, construantur. Exempla apud Matth. extant plurima. Inter cætera vide cap. 5. vers. 18, 20, 26. & 10. vers. 23, 42. & 16. vers. 28. Luc. 21. vers. 32. Heb. 8. vers. 11. 12. Apoc. 18. vers. 7. 14, 21, & seqq. Sententiâ vero; (l) tum propter apostoli scopum, qui est, ostendere modum & rationem coercendæ libertatis, ne in licentiam degeneret, & variis peccatis fenestram aperiat: tum propter sequentia verba, quibus causam affert, propter quam fiat, ut is, qui spiritui obtemperat, (m) carnis concupiscentiam non faciat. Quocirca istis verbis hoc dicitur, eum, qui spiritu ambulat, (n) carnis concupiscentiam non perfecturum.

Cupiditatem carnis, id est, id quod cupit caro. Per (o) carnem autem intelligitur, appetitus, seu vis illa animæ nostræ, quæ movet affectus, seu cujus motus sunt affectus, ferturque in res sensibus corporis gratas, atque adeo ad bona terrena, sine ullo respectu vel turpitudinis vel honestatis.

Vers. 17. *Caro enim concupiscit.* (p) Hæc est causa, cur is, qui spiritui obtemperat, carni non sit obtemperaturus; quia in contraria feruntur, contraria concupiscunt. (q) Spiritus fertur in res honestas & rationi convenientes, in varias virtutum actiones: Caro autem fertur, & hominem rapit, in varia peccata & actiones turpes, ut pote quibus suavitas & voluptas carnalis insit. Quocirca si quis spiritui obediat, carni obedire nullo modo potest. Non significat autem apostolus, carnem semper concupiscere; ac porro fieri non posse, quin ubi aliquid jubeat spiritus, ei protinus caro reluctetur. potest enim ita caro domari, ut in certis saltem virtutum actionibus, non modo spiritui non repugnet, sed etiam cum eo prorsus consentiat: sic nonnulli vehementer ab ingluvie, ab ebrietate, a crudelitate, a luxu, aliisque vitiis abhorrent, nec in ea re luctam carnis & spiritus experiuntur: sed hoc dicere vult apostolus: cum caro concupiscit, eam concupiscere solere adversus spiritum: ita ut, generatim loquendo, carnis & spiritus concupiscentia sibi invicem adversetur.

Hoc adhuc magis exprimere volens, addit: *Hæc autem opposita sunt invicem, ut non, quæ velitis, ea faciatis.* Si enim vultis aliquod bonum & honestum, caro repugnare solet: si vultis aliquod malum & turpe, repugnat spiritus; (r) & sic caro & spiritus de possessione voluntatis inter se certant. Spiritus eam ad se trahit & vocat; caro retrahit & revocat. quod si spiritus eam sibi vindicaverit, vicit; si caro eam in suas pertraxerit partes, caro vicit.

Notandum autem est, quod apostolus de mutua pugna & lucta spiritus & carnis loquatur; ac proinde ista verba, *ut non ea, quæ velitis, faciatis*, quemadmodum observatum est ab (s) aliis, non minus de iis, quæ secundum carnem volumus, quam de iis, quæ volumus secundum spiritum, sint accipienda. Nam non

(a) *Contentiones, fidelium pernicies:* (b) *tum singulorum;* (c) *tum omnium simul.* (d) *Generalior libertatem moderandi ratio.* (e) *Spiritu ambulandum.* (f) *Ambulare quid.* (g) *Spiritus quid hoc loco.* (h) *Is caussa pietatis.* (i) *Versio.* (k) *Vide Budæum, Erasm.*

* οὐ μὴ. (l) *Scopus verborum.* (m) *vide Ioh. Piscat.* (n) *Carni non paret, qui spiritui.* (o) Caro *pro appetitu.* (p) *Ratio dicti.* (q) *Caro & spiritus contraria.* (r) *Voluntas inter carnem & spiritum media.* (s) *Vide Musculum.*

minus ſpiritus carni & ejus cupiditati repugnat, quam caro ſpiritui. quamquam non deſunt (*a*) interpretes, tum veteres, tum recentiores, qui hæc verba *quæ velitis*, tantum de iis, quæ carni noſtræ allubeſcant, accipiant. Sed ſatius eſt, id de voluntate, ſive a carne, ſive a ſpiritu profecta, accipere. Quare nequaquam adeo inſanire debemus, ut putemus, apoſtolum his verbis dicere, tantam eſſe carnis adverſus ſpiritum luctam, ut Chriſtiani non poſſint ea, quæ volunt ſecundum ſpiritum honeſta, ad exitum perducere. Quam enim apoſtolus ridiculus eſſet, qui ideo velit nos ſpiritus ductum ſequi, ne carnis concupiſcentiam perficiamus, vel, ut aliis placet, prohibeat ne carnis concupiſcentiam perficiamus, quia non poſſimus, & ſpiritum ſequi, & carnem non ſequi. A page iſtas ineptias, aut potius errores graviſſimos & pernicioſiſſimos.

Itaque particula ἵνα *ut*, propriam ſuam vim retinet, & finem atque intentionem agentis denotat, & ſic, quid hinc quidem caro, illinc vero ſpiritus ſpectet ac quærat, ſignificat: non vero ſumitur pro ὥστε *ita ut*: quo pacto eventum denotaret. alioqui ſequeretur, Chriſtianos nec id quod caro vult, nec id quod ſpiritus, facere; tum contra rei naturam, tum contra apoſtoli mentem.

Verſ. 18. *Si vero ſpiritu agimini.* (*b*) Hic jam fructum inſignem ejus rei exprimit, ſi quis ſpiritu ſe agi ac regi patiatur, ut eos tanto magis incitet ad id, ut ſpiritum potius, quam carnem, ſequantur ducem. Jam vero ſi impoſſibile eſſet ſpiritus ductum ſequi, quorſum apoſtolus hujus rei fructum commemoraret? Perinde eſt ergo ac ſi dicat: Porro ſi ſpiritui, non carni, morigeri fueritis, hoc inde commodum conſequemini, ut *non ſitis ſub lege*, id eſt (*c*) ſub legis imperio, ita ut ullam vim ad vos damnandos, habeat, quod vel aliquando peccaveritis, vel nunc etiam labamini, vel ceremonias illas legales & circumciſionem penitus negligatis: ſecuri eſſe poteritis ab omnibus legis minis. Quocirca ſi hoc facitis, non eſt cur legem vereamini, ut propterea eam obſervare, & illivos mancipare velitis. E contrario apparet, eos omnes, qui carnis mancipia ſunt, quidquid tandem ceremonias obſervent, imperio, ac proinde damnationi & rigori legis ſubeſſe.

Verſ. 19. *Manifeſta autem ſunt opera carnis.* (*d*) In his & ſequentibus apoſtolus exemplis declarat, primum quid ſit *carnis cupiditatem perficere:* deinde verſ. 22 quid ſit *ſpiritu ambulare*, ſeu *ſpiritu agi* ac *duci*. ſimul etiam, quæ utriuſque rei effecta, hoc eſt quod ex illo damnum, quod contra hinc commodum fluat, oſtendit: quaſi dicat, Ut autem utrumque iſtorum, quæ dixi, aliqua ratione declarem; primum quidem non eſt neceſſe multum dicere de eo, quid ſit carnis cupiditatem perficere, ſeu id quod illa cupit patrare: (*e*) cum opera illa, ad quæ caro incitat, unicuique ſint manifeſta, præſertim Chriſtianæ religioni initiato. Vel ſimpliciter: Non eſt autem, quod vel vos quæratis, quid ſit carnis cupiditatem perficere, vel ego in eo explicando multum laborem; cum carnis opera ſatis ſint cuivis manifeſta. Talia enim ſunt v. g. adulterium, ſcortatio &c. Facile eſt ſcire, quænam ſint actiones, ad quas caro ſeu appetitus incitet: præſertim ſi eas excipias, quas ipſa natura poſtulat, hoc eſt, eas quæ ad hominum conſervationem pertinent, & quas ratio ipſa inhoneſtas non eſſe docet. Exempli autem cauſa, non exiguum earum actionum, ad quas caro impellit, catalogum recenſet.

Quæ ſunt. (*f*) Quatuor peccatorum genera enumerat: quorum unum pugnat cum caſtitate; alterum cum Dei honore; tertium cum charitate erga proximum; quartum cum ſobrietate. Vel, (*g*) ſi quis malit tria peccatorum genera ſeu claſſes hic recenſeri: Unum, quod nos ipſos reſpicit: alterum, quod Deum: tertium, quod proximum: quorum primum, iterum in duo dividitur. vel enim refertur ad voluptates venereas, vel ad voluptatem cibi & potus. (*h*) Illud peccatorum genus in fronte collocavit, utpote maxime carnale, & in quod potiſſimum caro rapitur, quodque gentilibus illis hominibus perpetuo uſu ac conſuetudine jam veluti in naturam abierat, & turpitudinem quodammodo apud eos depoſuerat: hoc vero poſuit in fine. In medio autem ea peccata collocavit, quæ Deum & proximum reſpiciunt.

(*i*) *Adulterium.* Locum habet hoc peccatum in iis, qui in matrimonio vivunt: ſi vel uxor alteri cuipiam viro, ſive is matrimonii legibus adſtrictus ſit, ſive ſolutus; vel maritus alteri cuipiam fœminæ corpus jungat. (*k*) Olim ſub lege non erat adulterium, ſi maritus rem haberet cum alia muliere, modo non cum aliena uxore: ſed tantum ſi uxor alicujus congrederetur cum alio viro, ſive legibus matrimonii adſtricto, ſive ſoluto. Confer inter ſeſe Levit. cap. 19. verſ. 20 cum cap. 20. verſ. 10. & Deut. cap. 22. verſ. 28, 29. Neque id mirum, ubi licuit tot habere uxores, eaſque, ſi diſplicerent, repudiare, & alias ducere. At vero ſub novo fœdere, ubi tanta libertas maritorum eſt imminuta, & ad naturalem æqualitatem redacta; ubi non licet niſi unius uxoris eſſe maritum, eamque repudiare, niſi ipſa adulterio vinculum matrimonii fregerit, eſt nefas Matth. 19. 5, 6. 1 Cor. 7. 2. Matth. 5. 32; ubi tantum eſt jus uxori in mariti corpus nempe ut ſit in poteſtate uxoris, non minus, quam uxoris corpus eſt in poteſtare viri d. l. 1 Cor: 7. 4; ſub hoc, inquam, fœdere, non tantum uxor cum quovis alio viro, ſeu vir cum uxore aliena rem habens, ſed etiam maritus cum quavis alia fœmina congrediens, adulterium committit. Hinc Chriſtus eum Matth. 19. 9. Luc. 16. 18, qui uxore dimiſſa alteram duxerit, mœchari dixit; quod dicere non potuiſſet, ſi abſque adulterii crimine poſſet maritus cum ea, quæ non ſit alterius conjunx, rem habere. (l) Hæc tantum inæqualitas eſt inter virum & uxorem, quæ etiam naturalis plane eſt, & ex imperio ac dominio mariti in uxorem derivatur, quod marito uxorem adulterii cauſa repudiare liceat, uxori autem maritum non liceat.

(*m*) *Scortatio.* Peccatum eſt, quod committitur ab iis, qui ſunt a vinculo matrimoniali liberi. (*n*) *Impuritas* locum habere poteſt tum in iis, qui in matrimonio vivunt, tum in iis, qui extra matrimonium. Videtur autem hoc nomine potiſſimum intelligere iſtas libidines, quæ naturæ limites excedunt, quæ κοπὶ ἐξοχὴν impuritates dici merentur. de quibus agitur Rom. cap. 1. 26, & d. Levit. 18 ubi, præter inceſtus, & alia recenſentur huc pertinentia.

(*a*) *Chryſoſt. Piſcator.* (*b*) *Fructus vitæ ſecundum ſpiritum actæ.* (*c*) *Non eſſe ſub lege.* (*d*) *Declaratio præcedentium.* (*e*) *Carnis opera manifeſta.*

(*f*) *Quatuor peccatorum genera.* (*g*) *Ad tria reducuntur.* (*h*) *Primi generis peccata, in voluptatibus impuris.* (*i*) 1. *Adulterium.* (*k*) *Latius patet ſub N. fœdere quam ſub Vet.* (*l*) *Marito uxorem ob adulterium repudiare licet, non contra.* (*m*) 2. *Scortatio* (*n*) 3. *Impuritas.*

Ἀσέλγεια, (a) *Laſcivia.* Hæc non tam in ipſis impuris libidinibus ſeu voluptatibus conſiſtere videtur, quam illis veluti præludere, & eſſe iter quoddam ad ipſas. Conſiſtit autem in aſpectu, in contactu, in oſculis, in ſermonibus obſcœnis & ad libidinem compoſitis. Salacitas etiam hoc nomine ſignificari poteſt.

Verſ. 20. *Idololatria.* (b) Alterum peccati genus ſequitur: cujus duæ hic ponuntur ſpecies: quarum (c) prior eſt idololatria; (d) cujus iterum duæ ſunt ſpecies: quarum una eſt, cum peccatur adverſus primum Decalogi præceptum; altera cum peccatur adverſus ſecundum.

(e) Non enim illi ſolum idololatræ dicuntur, qui imagines colunt; ſed etiam qui falſos colunt Deos. nominis tamen proprietas imaginum cultoribus competit. (f) Ille autem falſum colit Deum, qui vel aliquem alium præter illum unum Deum pro Deo ſummo habet, vel eum divino cultu afficit, qui eum non meretur. (g) Divinus autem cultus non tantum in eo conſiſtit, ut aliquem eo reſpectu colamus, quod ſummus ille Deus ſit. Nam ne ethnici quidem ſuos Deos omnes eo reſpectu coluerunt, quod eos ſummos Deos eſſe crederent. Habebant enim multos Deos minorum gentium: & cæleſtibus omnibus præficiebant Jovem, inferis Plutonem, marinis Neptunum; nihilominus tamen divinum cultum iis exhibebant. Sed ille eſt divinus cultus, qui alicui eo nomine defertur, quod eum putes habere poteſtatem, aut virtutem ac ſapientiam divinam, ita ut tuas cogitationes noſſe, preces tuas, licet longiſſime diſſitus, audire, tui curam habere, tibique opem ſublimiori aliqua ratione, quam natura cæteroquin patiatur, ferre, & ut id quod ab eo petis obtineas, efficere poſſit; cujuſmodi cultum religioſum apellare ſolent, & civili opponere. Talem cultum qui alteri alicui defert, quam Deo & Chriſto, domino ac regi noſtro cæleſti, ſive eum angelis exhibeat, qui talem cultum nunc omnino repudiant Apoc. 19. 10. XXII. 8, 9; ſive ſanctis hominibus, vel vivis, vel mortuis; ſive ullis aliis rebus; idololatriæ crimine tenetur. (h) Vana autem eſt illa diſtinctio inter cultum *duliæ* & *latriæ*, quæ utraque vox proprie ſervitutem ſignificat, & eodem verbo apud Hebræos exprimitur, eo nimirum quod ſervire ſignificat, & verbo δουλεύειν, unde *dulia*, exacte reſpondet: ita ut ubi latria alicujus, ſive perſonæ, ſive rei, prohibetur, ſimul etiam ejuſdem dulia prohibeatur. Unde apoſtolus ſupra cap. 4. 8 idololatriam Galatarum priſtinam illis in memoriam revocans ait, eos *ſerviiſſe iis qui non natura erant Dii*, utens voce δουλεύειν. Solet quidem nomen *dulia* crebro de ſervitute vulgari, ſeu civili uſurpari, de qua vox *latriæ* non ita frequenter ſumiter: ſed cum dulia ad cultum vel ſervitutem religioſam ſignificandam adhibetur, nulla prorſus eſt inter eam & latriam differentia; nec ullum ejus diſcriminis exemplum proferre ejus patroni poſſunt. Quocirca ipſimet ſe conficiunt, & idololatriæ convincunt, qui iis perſonis aut rebus, quibus latriæ cultus non conveniat, duliæ tamen cultum ſe exhibere fatentur. Nam dum hunc deferunt, illum ſimul deferunt iis quibus nequaquam convenit; quam idololatriam eſſe, ipſi diffiteri non poſſunt.

(a) 4 *Laſcivia.* (b) *Secundi generis peccata adverſus Deum.* (c) 1. *Idololatria.* (d) *Duplex.* (e) 1. *Idololatriæ ſpecies.* (f) *Falſu Deum colere.* (g) *Divinus cultus, quinam.* (h) *Latria, & Dulia religioſa idem.*

(i) Imaginum autem cultus omnino prohibitus eſt, ſive imago ad ipſum Deum repræſentandum, & in honorem illius poſita ſit; ſive falſum aliquem Deum repræſentet. Nec eſt quod effugium in eo quærant, quod dicunt, ſe imagines habere pro imaginibus, non pro ipſo Deo; ac proinde ſe non imagines, ſed ipſum colere Deum, vel eum, cujus ſit imago. (k) Sufficit enim, ut pro imaginum cultoribus habeantur, quod deum, aut quemcunque alium colant in imaginibus, aut per imagines. Nam nec ethnici, qui tot imagines unius alicujus Dei habebant, & una vetuſtate aut alia ratione ſublata, novam ponebant, imagines illas ipſum illum putabant Deum; ſed tantum numen imagine illa ſibi repræſentabant, ac propterea ad imaginem preces & vota ſua, & reliquum cultum dirigebant, ut per imaginem ad eum, cujus hæc imago erat, referretur. Ne imagines pro diis colantur, primo præcepto revera eſt interdictum: ne Deus, aut quiſquam alius per imagines, in ſecundo. (l) Idololatria autem carnis opus dicitur, tum quod imagines oculis ſint valde gratæ, & ſic ſenſus corporis atque appetitus ad eas homines invitet: tum quod caro ſemper præſentem & oculis expoſitum cupiat Deum, nec ita velit attolli, ut inviſibili Deo non aliter confidat, ac ſi eum oculis coram cerneret. (m) Quæ cauſæ etiam faciunt, ut avari homines idololatræ vocentur Epheſ. 5. 5. Col. 3. 5. Nam & auro mirifice delectantur, oculoſque ſuos paſcunt, & cum Deum non videant, eique non confidant, in auro, quod vident, ſpem ſuam ponunt, idque Dei veluti loco collocant.

(n) *Veneficium.* Altera ſpecies peccati, quod Dei honorem & majeſtatem lædit: eſtque id omne, quod ope dæmonis peragitur, ſive quis aperte dæmonem advocet, ſive non advocato dæmone, id tamen efficiat, quod nec divina, nec naturali virtute efficiatur. Quocirca huc etiam pertinent omnes (o) arioli, qui res futuras, vel etiam occultas, non naturæ viribus, aut cum etiam ſpiritu divino revelante in apertum producunt, aut producturos ſe profitentur Levit. 19. 31: 20. 6, 27. Deut. 18. 10, 11, 14, quibus graviſſima fuit in lege pœna conſtituta.

Inimicitiæ. (p) Tertium peccati genus, in multas ſpecies diviſum, jam ſequitur, quod ad proximum refertur. Ideo autem iſtius peccati tot recenſet formas, quia ut jam antea verſ. 15 indicavimus, Galatas hujuſmodi morbis inprimis laboraſſe apparet. Prima ſpecies ſunt (q) *inimicitiæ*, id eſt, animus ab aliquo averſus & alienus, ita ut vel occaſionem lædendi exſpectes; vel etiam, ut quacunque ratione illi male ſit, cupias, ejuſve infortunio gaudeas; vel ſaltem commodis illius minus faveas, eumque cum poſſis, juvare nolis, id alioquin, niſi inimicitiæ iſtæ obſtarent, facturus.

(r) *Rixæ* ſeu *contentiones* ſunt verborum pugnæ, ex animo irato, aut alio aliquo affectu immoderato profectæ. (ſ) Nam alioquin diſputationes quoque verborum ſunt pugnæ; quæ tamen contentiones per ſe non ſunt: licet ex iis contentiones oriri poſſint, & facile oriantur. Diſputationes tamdiu ſunt, quamdiu rationibus & argumentis, ſine animi ac verborum acerbitate, pugnatur. Contentiones eſſe incipiunt, cum non tam argumentis, quam verbis pugnatur & affecti-

(i) 2 *Idololatriæ ſpecies imaginum cultus.* (k) *Nec Deus per imagines colendus.* (l) *Idololatria cur carnis opus dicatur.* (m) *Avari cur idololatræ dicti.* (n) 2. *Veneficium.* (o) *Ariolia* (p) *Tertii genus peccata adverſus proximum.* (q) 1 *Inimicitiæ.* (r) 2 *Rixæ.* (ſ) *Diſputationum a rixis diverſitas.*

bus, nemine cedere ob ambitionem & gloriæ cupiditatem volente. Unde tandem conſequuntur convicia & contumeliæ, vel ſaltem dicta aculeata & pungentia, quibus animus irritatus, magis ac magis efferatur.

Ζῆλοι, [a] *æmulationes.* Recte eas contentionibus adjunxit. Ex æmulatione enim creberrime lites proficiſcuntur. Eſt autem æmulatio de honore quædam contentio, ex nimia ejus cupiditate, cui ſe invidia facile admiſcet, profecta; cum nimirum quiſque ſibi honorem integrum & illibatum vindicat, neminemque in eo ſibi eſſe vult ſocium & rivalem, & quicquid alteri accedit exiſtimationis, ſibi detrahi putat.

Θυμοὶ, [b] *excandeſcentiæ.* Hoc loco latius ſumenda eſt hæc vox, ut complectatur omnem iram immoderatam, cujus non unus eſt gradus. [c] Eſt enim ira aliqua immoderata quidem, quatenus voluntatem trahit in conſenſum, & ad vindictam ſumendam inducit, [d] ſed quæ non excuſſit omne conſilium & rationem; imo ratione armata, nocentius ſurgit in vindictam, quæ peculiariter ab apoſtolo *ira* nominatur alibi, & [e] *a θυμῷ* diſtinguitur Epheſ. 4. 31. Col. 3. 8, qui vehementem iram, & tanto impetu concitam proprie ſignificat, quæ omnis rationis regimen excuſſit, in qua locum habet illud: *Fertur equis auriga, nec audit curſus habenas.*

[f] Ἐριθεῖαι. Ἐριθεία idem eſt quod φιλονεικία, id eſt, contendendi ac litigandi ſtudium; quod eorum eſt, qui aliis libenter contradicunt, ad aliena dicta ac facta carpenda ſunt proni, atque adeo alios intempeſtivis reprehenſionibus irritant, & ad contentiones provocant. Hoc ſtudium in animo revera reſidet; unde & Jacobus Jac. 3. 14 id in corde habitare dixit. Hoc loco plurali numero poſitæ ἐριθεῖαι, ejus vitii actus ſeu effecta externa denotant, hoc eſt provocationes ad verborum pugnam, irritationes, quibus ſi alter commoveatur, ad rixam ac contentionem fiat progreſſus. Itaque ἔριδες, hoc eſt, lites ſeu contentiones, quarum antea facta eſt mentio, τῶν ἐριθιῶν ſunt effecta; quamquam non perpetua. Nam interdum ἐριθεία eſt, licet non ſequatur ἔρις; & hæc interdum ſine illa exiſtit. Eodem modo diſtinguuntur hæc duo vitia 2 Cor. 12. 20. Ab hoc autem ἐριθίας vitio nominatim infra dehortatur Galatas apoſtolus, ſub finem hujus cap. cum monet, *ne alii alios provocent.*

[g] Διχοστασίαι, idem ſunt quod ſchiſmata ſeu ſectæ, cum homines quibus commune inter ſe vinculum eſſe deberet, ab invicem diſcedunt, & communem amicitiam ac ſocietatem non colunt. Quod vitium licet in omni ſocietate locum habeat, potiſſimum tamen de Chriſtianorum hominum ſocietate hoc loco intelligi debet, quæ cum omnium ſanctiſſima ſit, & in finem omnium præſtantiſſimum inſtituta, eam ſine juſta cauſa rumpere, ſceleſtum prorſus eſt. [h] Duo autem tantum ſunt, quæ hoc Chriſtianæ communionis vinculum rumpere poſſunt: vel peſtilens aliquod dogma, quod ſalutem prorſus adimat; vel mores minime Chriſtiani. Licet autem unuſquiſque fidelium ab ea eccleſia ſejungere ſe debeat, quæ in hujuſmodi, qualem deſcripſimus, errore pertinaciter hæreat, aut etiam ob flagitia pro ſynagoga ſatanæ haberi debeat; [i] nihilominus tamen, ob mores præſertim vitioſos, niſi prorſus ſint flagitioſi, non tam licet uni alicui, aut multo minori parti, ab aliis recedere, quam omnibus ab uno, vel longe pluribus a paucioribus; ſi ipſis interea paucioribus liceat ſecundum Dei præcepta vivere, ac conſcientiæ ſuæ conſulere; & nullus extet cœtus Chriſtianus purior, cui potius ſit adhærendum, vel etiam ſperari poſſit, plures ex eccleſia illa ad frugem a paucioribus illis revocatum iri, ſi hi diſceſſionem ab illis minime faciant. Tamdiu enim unus omnibus, & pauciores pluribus adhærere debent, [k] quamdiu illi ab his tolerantur, hi vero moneri ſe patiuntur. quemadmodum nec eccleſia Chriſtiana ſtatim a Judæorum ſynagoga ſe ſejunxit. [l] Quanto ergo ſcelere ſe obſtringunt illi, qui ab eccleſiæ ſocietate & communione, non quod eccleſiam aut erroribus aut moribus corruptam videant, [m] ſed quod ipſi corrupti ſint, & ſua delicta reprehendi ægre ferant, ultro diſcedunt; ; & hi quidem alpha ſchiſmaticorum ſunt. [n] His proximi ſunt illi, qui ideo ab aliis ſecedunt, aut eos a ſe pellunt, quia ſuos errores ab iis non approbari, ſed refelli ac reprehendi indigne ferunt. [o] Schiſmatis etiam rei ſunt illi omnes qui vel ſe ab aliis ſegregant; , vel alios a ſe arcent ac ferre nolunt, propter errores, qui cum fide in Chriſtum, veraque pietate conſiſtere poſſunt, nec eam directe evertunt; etiamſi tandem per conſequentiam, quam tamen illi non agnoſcant, cum fide & pietate pugnent; quam conſequentiam ſi agnoſcerent, mallent potius iſta dogmata, quam fidem in Chriſtum, ac pietatem abjicere. [p] Similiter & illi hujus peccati merito accuſari poſſunt, qui ob lapſus atque infirmitates aliorum, quos tolerare ac emendare deberent, vel illos a ſe, vel ſe ab illis ſeparant; [q] ac multo magis, ſi id faciant ob diſſenſionem in conſiliis, & rebus ad ordinem eccleſiaſticum conſtituendum pertinentibus. [r] Quod ſi autem ii hoc crimine tenentur, qui, aut ſententiis, aut moribus deteriores a ſe ſegregant, vel ſe ab illis; quanto magis illi, qui rectius ſentientes, aut etiam meliores a ſe pellunt, vel ab iis ſecedunt?

[ſ] *Hæreſes* aliquid amplius ſignificant, quam ſectæ. [t] Sunt quidem & hæreſes divortia quædam, ſed inter eos, qui ratione habita ſententiarum de rebus ad religionem pertinentibus, unionem inter ſe ſacram colerenon poſſunt: ſectæ inter eos, qui & poſſent, & deberent. [u] Hæreſis enim eſt ejuſmodi a vera Chriſti eccleſia diſceſſio aut diſſenſio, ut quiſpiam ſententiam ejuſmodi foveat, quæ cum fide in Chriſtum & vera pietate conſiſtere nequeat, ſed eam omnino evertat; [x] unde ſi eam, ſemel atque iterum monitus, defendere pergat Tit. 3. 10, niſi ſorte ſponte ſua ab eccleſiæ communione jam diſceſſerit, ab ea ſegregandus eſt; præſertim ſi ipſe eam ſententiam excogitarit, non vero in errorem ab aliis inductus ſophiſmatis aliquibus fuerit; & ambitione aut alio animi vitio, non vero imbecillitate judicii, eum in hanc ſententiam prolapſum

[a] 3. *Æmulatio.* [b] 4. *Excandeſcentia.* [c] *Iræ duo genera.* [d] Ira *ſtricte ſumta.* [e] 4 *Excandeſcentia ſtricte ſumta.* [f] 5 *Ἐριθεῖαι provocationes ad rixam.* [g] 6 *Diſcidium, ſeu ſecta.* [h] 2 *Cauſſæ ſeceſſionis ab eccleſia aliqua juſtæ.*

[i] *Non æque licet uni ab eccleſia ſecedere, ut huic unum excludere.* [k] *Quamdiu in corrupta eccleſia perſiſtendum.* [l] *Schiſmaticorum genus* 1. [m] *qui ob peccata ſua reprehenſi ſecedunt.* [n] 2. *qui ob errores ſuos.* [o] 3. *qui ob errores aliorum tolerabiles.* [p] 4. *qui ob lapſus alienos.* [q] 5. *Aut diſſenſionem in conſiliis.* [r] *Schiſmaticorum peſſimi.* [ſ] 7. *Hæreſis.* [t] *Differt a ſecta.* [u] *Quid ſit.* [x] *Hæretici quomodo tractandi.*

fuiſſe

fuiſſe appareat. Diutius enim ferendi ſunt ii, qui imbecillitate judicii errant, quam qui alia aliqua cauſſa impulſi errorem defendunt. [a] Sunt nempe hæreticorum quidam gradus.

In aliis hæreſis vitium eſt potiſſimum intellectus: quales ſunt iſti, qui in ea nati & educati fuerunt, nec unquam veritatem habuerunt cognitam, nec illius agnoſcendæ ejuſmodi occaſionem, ut perverſitate quadam animi aut pertinacia eorum ſit factum, quod eam non agnoverint; quales verbi cauſa ſunt illi, qui inter Pontificios naſcuntur, nec ſincerioris doctrinæ vocem unquam audivere; quibus vicini ſunt illi, qui veritatem quidem ſalutarem cognitam habuere, ſed non probe; nec objectionibus adverſariorum ſatisfacere poſſunt ipſi, aut qui ſatisfaciant, ad manum habent, alias veritati conſtanter adhæſuri.

In aliis vero hæreſis vitium eſt etiam voluntatis; quod in pleriſque locum habet, qui cum divinam veritatem habuiſſent cognitam, ab ea defecerunt, & in ejuſmodi errores, quales diximus, prolapſi ſunr: præſertim quibus adſunt ii, qui ſcrupulos, quibus veritas a falſis doctoribus labefactatur, iis commode eximere queant. quibus accenſendi ſunt ii, qui eximiam veritatis agnoſcendæ, & erroris peſtiferi abjiciendi occaſionem habuerunt, ſed id facere noluerunt. [b] Diſtinguuntur autem hæretici ab apoſtatis proprie & ſtricte ſumtis, quod illi tamen Chriſtiani audire & haberi velint; hi vero penitus Chriſti religionem abjurarint.

Verſ. 21. *Invidiæ.* [c] Dolor ſeu mœror ac triſtitia ex alienis commodis proveniens.

[d] *Homicidia.* cum quis hominem occidit, cujus occidendi nullum jus & poteſtatem habet.

Ebrietates. [e] Peccati, quod ſobrietati repugnat, duas commemorat ſpecies, *ebrietates & comeſſationes.* [f] Ebrietas eſt immoderatus uſus potus, qui animum aggravat, & rationem turbat; vel, etiamſi tandem ſive ob naturæ quandam firmitatem, ſive ob diuturnam potandi conſuetudinem, eam non turbet, voluptatis tantum cauſa ſit, non neceſſitatis, nec in eo indulgetur naturæ, ſed tantum carnali cupiditati, aut conſuetudini.

[g] *Comeſſationes*, licet immoderatum cibi uſum includant, non tamen ſolum: ſed ſignificant omnia convivia, carnalium & immoderatarum voluptatum cauſa inſtituta: quicunque iſta convivia agitant, ac celebrant, comeſſatores ſunt, ad quæ pertinent temulentorum luſus, tripudia & choreæ, quæ comeſſationis pars ſunt, & laſcivientis carnis effecta.

Et ſimilia his. [h] Ne quis putet apoſtolum omnia carnis opera enumeraſſe: quorum plura enumerantur Marc, 7. 21, 22. cap. 1. ad Rom. verſ. 29, & deinceps. 1 Tim. 1. 9, & deinceps. 2 Tim. 3. 2, & ſeqq. & alibi. Ex his tamen æſtimari poterunt & reliqua. [i] Quæcunque enim opera, nec ſpiritus euangelicus jubet, nec ratio ipſa ſuadet, naturave ad ſui conſervationem viriumque refectionem requirit, ea a carne proficiſci eſt neceſſe, ac proinde carnis eſſe opera. Jam videamus, quod incommodum ſequatur, ſi quis talia opera faciat; an nihilominus is regnum Dei conſequi poſſit, quemadmodum hodie, proh dolor! nimis multi opinantur.

[k] *Quæ prædico vobis, quemadmodum & prædixi, quod qui talia faciunt, regnum Dei non hæreditabunt.* Pronomen relativum ἃ, *quæ*, poſitum eſt pro περὶ ἃ, *de quibus.* Non ſatis autem habuit apoſtolus, ſimpliciter referre incommodum, quod eos, qui talia faciunt, manet: ſed ut tanto altius animis eorum infigeretur, dixit, ſe id *prædicere*, imo *& ante jam prædixiſſe:* ne ignorantiam aliquam ea in re poſſent prætexere. Hinc ergo videmus, libertatem noſtram Chriſtianam, non eſſe tam late extendendam, ut nobis quicquam turpe & inhoneſtum facere liceat, & carni ulla in re indulgere.

Vox autem *facientes* ſeu πράσσοντες, [l] pro diverſa ipſorum peccatorum operumve carnis ratione, diverſimode accipi debet. Sunt enim quædam, in quibus facilis eſt lapſus, ac proinde quorum actus unicus, habita ratione benignitatis divinæ in novo fœdere nobis promiſſæ, non damnat, ſed habitus & actiones iteratæ ſeu frequentatæ, ſive unius generis, ut ſi quis crebro iraſcatur, ſive diverſorum generum, ut ſi quis nunc iraſcatur, nunc invideat, nunc inebrietur, &c. Alia vero ſunt adeo turpia, ut a nemine, qui vero Dei timore, & vera fide præditus ſit, committi poſſint. Talium peccatorum vel unus actus hominem a regno Dei merito excludere poteſt; nunc nimirum, cum nec ignorantia, nec infirmitas locum habet, ut ſane in quibuſdam peccatorum generibus rarius locum habet. talia ſunt, idololatria, incantatio, adulterium, homicidium, & his paria, quæ niſi ſubſequente reſipiſcentia, ac vera animi ac factorum mutatione in melius eluantur, ſalute hominem privandi, poſita licet Novi fœderis gratia, vim habent. [m] In ſumma, gratia euangelii ne tantillum quidem carni blanditur, aut honeſtatis & virtutis diſciplinam laxat, nec ei, qui in ſpem veniæ & gratiæ peccat, gratiam promittit: ſed tantum humanæ infirmitati ac fragilitati ingens affert ſolatium. [n] Incommodum autem ipſum, quod ex patratione operum carnis conſequitur, eſt regni Dei amiſſio, & ab eo excluſio; quo nullum majus & gravius cogitari poteſt. Hæreditas regni Dei, Dei filios manet, ad ejus imaginem ac ſimilitudinem rena tos ac reformatos, quam in ſe abolet, vel non habet, quiſquis opera carnis facit.

Verſ. 22. *Fructus autem ſpiritus eſt.* [o] Enumeravit multa carnis opera, & ſic declaravit, quid ſit carnis cupiditates perficere: nunc etiam enumerat quoſdam fructus ſpiritus; eaque ratione oſtendit, quid ſit ambulare ſpiritu; quandoquidem non tantum id ſuperius monuit, ne carni indulgeamus; ſed contra etiam, ut ſpiritu ambulemus, eoque nos duci patiamur. Unde patet, non tantum opus eſſe ut malum vitemus, ſed etiam ut bonum faciamus.

[p] Utitur autem voce *fructus*, cum antea de carne loquens, uſus eſſet voce *operum*; eam ut videtur, ob cauſam, ut hac ipſa appellatione oſtenderet, hæc opera, quæ ex ſpiritu proficiſcuntur, eſſe quippiam bonum. Fructus enim nomen abſolute poſitum, res bonas fere denotare ſolet.

[q] *Charitas.* Ideo charitatem primo loco nominat, quia ſuperius charitati omnia tribuerat, verſ. 6, & 13.

[a] *Eorum genera ac gradus.* [b] *Quid ab apoſtatis differant.* [c] 8 *Invidia.* [d] 9 *Homicidium.* [e] *Quarti generis peccata adverſus ſobrietatem.* [f] 1 *Ebrietas.* [g] 2 *Comeſſatio.* [h] *Multa carnis opera hic omiſſa.* [i] *Carnis opera quæ.*

[k] *Eorum effectus perniciоſiſſimus.* [l] *Facere opus carnis.* [m] *Gratia euangelii infirmitatis ſolatium, non malitiæ;* [n] *Opera carnis regno Dei privant.* [o] *Declarat, quid ſit ambulare ſpiritu.* [p] *Fructus ſpiritus.* [q] 1 *Charitas.*

cujus rei cauſſam ibi attulimus. [a] Quanquam ibi charitatis vocem tam late extendit, ut ea omnes virtutes, quæ ex ipſa naſcuntur, complecteretur: [b] hic vero ſtrictius charitatis nomen ſumit, ita ut reliquas virtutes, quæ ad proximum ſpectant, & ex ipſa naſcuntur, ab ea diſtinguat. Solent enim, ut ſupra monuimus, ſacræ literæ nunc expreſſius & explicatius loqui, nunc preſſius & conciſius, & eodem verbo nunc plura, nunc pauciora complecti. [c] Charitas ergo hoc loco nihil aliud eſt, quam affectus aut voluntatis propenſio & inclinatio, in bonum ac commodum alterius.

[d] *Gaudium.* hoc, quia inter eas virtutes recenſetur, quæ circa proximum occupantur, [e] vix videtur accipiendum eſſe de illo gaudio, quod ex ſpe immortalis vitæ in nobis exiſtere debet, & ad quod nos alibi apoſtolus hortatur Rom. 2. 12. Phil. 3. 1: iv. 4. 1 Theſſ. 5. 16: ſed vel ille animi habitus intelligendus eſt, quo fit, ut bonis ac commodi proximorum lætemur, quemadmodum alibi præcipit apoſtolus Rom. 12. 15; [f] vel potius, ut proximis noſtris, & potiſſimum fratribus, gaudio ſimus; (g) ita ut hæc virtus ab effectu ſuo, quem parit, nempe gaudio, gaudium nominetur. [h] Hæc virtus tum exercetur, cum operam damus, ne ulla actione proximum ita lædamus & offendamus, ut ei triſtitiæ cauſam & materiam præbeamus; quod tum aliis fit modis, tum etiam eo, cum in rebus indifferentibus libertate noſtra abutimur, & aliquid cum aliorum ſcandalo facimus; unde fiat, ut frater noſter triſtetur, quemadmodum Paulus ait Rom. 14. verſ. 15, &, ſi exemplum noſtrum imitatus fuerit, cum minus, quam nos, ſcientiæ habeat, conſcientiam ſuam offendat; unde poſtmodum animi mœror & triſtitia conſequatur. qua de re vide etiam 1 Cor. 8. 10, 12.

[i] *Pax*, hoc eſt, pacis ſtudium. nam ut ſit pax actu ipſo, non eſt in poteſtate ſingulorum, ſed omnium. Verum ſi in omnibus Chriſtianis ſtudium pacis fuerit, pax neceſſario inter eos ſequetur. Eſt autem pax, voluntaria quędam hominum conjunctio & conſpiratio, qua fiat, ut alter alterius commoda non modo non impediat, ſed etiam promoveat.

[k] *Longanimitas*, eſt ad iram tarditas, etiamſi ſubinde ſuppetant iraſcendi cauſæ.

[l] χρηστότης eſt comitas, humanitas, ſeu ſuavitas quędam morum, quæ elucet in verbis, in vultu, aliiſque rebus externis, ob quam fiat, ut ſis amabilis omnibus.

[m] Αγαθωσύνη, *bonitas*, eſt beneficentia: illa jucunditatem ſeu honeſtam delectationem; hæc commodum proximi ſpectat.

[n] *Fides* hoc loco, quia inter virtutes ad proximum ſpectantes refertur, fidelitatem ſignificat, quæ juſtitiæ pars eſt. Complectitur autem non tantum conſtantiam in promiſſis, verum etiam in omnibus aliis officiis alteri debitis prędandis, in quibus eum deſtituere ac fallere alioquin poſſes. Itaque hoc loco non ſignificat fidem ejus, qui confidit, ſed cui confiditur, ne confidentem ſibi deſtituat ac fallat. quo ſenſu etiam Deo & Chriſto tribuitur, & nobis reſpectu Dei 1 Cor. 1. 9. x. 13. 1 Theſſ. 5. 24. 1 Joh. 1. 9. Hebr. 2. 17. iii. 2, 5. Apoc. 2. 10. Nam & Deus ac Chriſtus fidelis dicitur, quia ea præſtet, quæ pomiſit, nec nos unquam fallat ac deſtituat: & quædam nos, cum ad eum accederemus, promiſimus, in quibus prędandis fides ac conſtantia noſtra requiritur. Sic etiam a ſervis & œconomis fides exigitur.

[o] *Manſuetudo* eſt virtus quæ iram moderatur; ſeu, quæ facit, ne iraſcamur cum non oportet, ne iraſcamur vehementius, quam oportet, hoc eſt, ne ad vindictam ejuſve propoſitum deſcendamus; neve iraſcamur diutius, quam oportet: ſed ut cito iraſci deſinamus, ac placabiles ſimus. [p] Complectitur alias longanimitatem quoque. Eſt enim etiam manſuetudinis, prohibere ne iraſcamur celerius, quam oportet. ſed hoc loco ab ea diſtinguitur, & paulo ſtrictius ſumitur.

[q] *Continentia* eſt abſtinentia a voluptatibus corporis vitioſis; [r] & idem eſt quod temperantia: neque enim ſacræ literæ inter continentiam & temperantiam ita diſtinguunt, ut Philoſophi. [ſ] Dividitur in ſobrietatem & caſtitatem, quarum poſterior opponitur vitiis ſeu operibus carnis primi generis: prior vero ultimi. Charitas autem una cum virtutibus ei annexis, opponitur illis carnis operibus, quæ ad proximum ſpectant. Illis enim, quæ ad Deum referuntur, nullam hic virtutem oppoſuit.

[t] *Contra hujuſmodi non eſt lex.* Id eſt, nullam habet vim ad damnandum hominem, in quo tales virtutes reperiantur: plus habent hæ virtutes virium ad hominem ejuſmodi abſolvendum, quam lex ad damnandum. qua de re verſ. 18 egimus. Non dicit autem κατὰ τούτων, ſed κατὰ τῶν τοιούτων, indicans, ſe non omnes ſpiritus fructus enumeraſſe: quemadmodum nec antea omnia carnis opera enumeraverat: ſed alios adhuc reſtare his ſimiles; nec ſatis eſſe iſtas tantum, quas enumeravit, virtutes colere ad id ut damnationem legis effugias: [u] ſed opus eſſe, ut & has, & hujus generis alias virtutes omnes habeas. [x] Ea enim eſt inter carnis opera & fructus ſpiritus differentia, quod illa etiam ſigillatim, ea, qua ſupra explicatum eſt, ratione, hominem a regno cælorum excludant: hi vero non niſi omnes ſimul juncti, hominem regni cæleſtis faciant participem, ſeu a legis condemnatione liberum. Malumus autem vocem τοιούτων, referre ad fructus ſpiritus, quorum expreſſe facta eſt mentio, quam ad homines iis prędotos, quorum nulla: quamquam alias idem ſenſus eſt.

Verſ. 24. *Qui vero ſunt Chriſti.* [y] Poſtquam apoſtolus recenſuiſſet varia, tum carnis, tum ſpiritus effecta; jam porro oſtendit, homines Chriſtianos, & poſſe & debere, opera quidem carnis vitare, fructus autem ſpiritus ſequi. Cui poſtea ſubnectit dehortationem ab illis carnis operibus, quibus Galatæ inprimis laborabant, nempe a rixis & contentionibus, eorumque fontibus; & ſic ad principium univerſæ iſtius exhortationis quodammodo revertitur. [z] Poſſe autem & debere homines Chriſtianos carnis opera vitare, hoc verſiculo docet, in quo eſt tacita quædam objectionis occupatio. [*] Poterat enim aliquis dicere, fieri non poſſe, ut ſpiritus ductum in omnibus ſequamur, & opera carnis abdicemus: quandoquidem carne circumdati, & variis cupiditatibus & affectibus

[a] *Nunc laxius ſumitur.* [b] *Nunc ſtrictius.* [c] *Quid ea ſit.* [d] 2 *Gaudium.* [e] 1 *ſignificatio.* [f] 2 *ſignificatio.* [g] 3 *hujus loci propria.* [h] *Frater non contriſtandus.* [i] 3 *Pax.* [k] 4 *Longanimitas.* [l] 5 *Humanitas.* [m] 6 *Bonitas.* [n] 7 *Fides.*

[o] 8 *manſuetudo.* [p] *Alibi longanimitatem in ſe continet.* [q] 9 *continentia.* [r] *Eadem cum temperantia.* [ſ] 2 *ejus partes.* [t] *Fructus ſpiritus a damnatione legis liberant:* [u] *Sed omnes ſimul juncti.* [x] *Opera carnis ſingula damnant.* [y] *Scopus ſeqq.* [z] *Chriſtiani & poſſunt & debent carnis opera vitare.* [*] *Prolepſis.*

obnoxii

obnoxii ſimus. Huic objectioni reſpondet apoſtolus, & ſimul indicat, eos omnes, in quibus adhuc caro & cupiditates vigent, non eſſe Chriſti, ac proinde etiam nullum jus habere ad hæreditatem Chriſti, quaſi dicat: Nec vero eſt, quod quiſpiam objiciat, homines Chriſtianos non poſſe eo modo, quo explicatum eſt, vivere: quandoquidem non minus, quam cæteri homines carnem habeant, & in carne varios affectus & cupiditates, quæ eos ad carnis opera ſtimulent. Licet enim carnem & cupiditates habeant; habent tamen mortuas ſeu crucifixas, non vivas.

Per eos [a] *qui Chriſti ſunt*, intelliguntur illi, qui Chriſti doctrinam recte cognitam animo tenent, ei ſunt addicti, ac cum eo conjuncti, atque adeo ſpiritus ejus ſunt participes: quandoquidem qui Chriſti ſpiritum non habent, non ſunt ipſius Rom. 8. 10. vide etiam ſup. cap. 3. ult.

Carnem crucifixerunt. [b] Per *carnem* intelligi debet fons & fomes peccatorum in nobis exiſtens: qui ut ſuperius verſ. 16 in fine jam indicavimus, nullus alius eſſe poteſt, quam appetitus, ſeu illa animi vis, quæ affectibus & cupiditatibus agitatur, earumque ſedes eſt. Appetitus enim ab affectibus & cupiditatibus non aliter diſtinguitur, quam ut potentia ab actu. [c] Hunc ergo appetitum illi, qui Chriſti ſunt, crucifixerunt, quatenus ei vim ademerunt, quam habuit ad nos vitioſis actionibus ſubjiciendos: non quod illum penitus exciderint, (id enim fieri nec poteſt, nec debet:) ſed quod ejus vim ita imminuerint, ita mitigarint & manſuefecerint, ut non amplius adverſus ſpiritum efferetur; ſed ei ie tractabilem & obſequentem præbeat. Unde fit, ut una cum appetitu, [d] etiam caro noſtra hęc externa, id eſt, omnia ejus membra, reſpectu peccati ſint veluti cruci affixa. Quemadmodum enim corpus cruci affixum, vel vivit quidem, ſed non amplius eſt ſui juris, & nec pedes, nec manus movere poteſt; vel etiam per crucis tormenta vitam amiſit: ſic qui appetitui omnes ad peccandum vires ademerunt, eorum membra, ratione peccati, veluti clavibus affixa aut penitus interemta, ſeſe non movent. qua de re vide cap. 6. epiſt. ad Rom. verſ. 11, & ſeqq. & cap. 8. 10.

Cum omnibus affectibus & cupiditatibus. Hæ ſunt proximæ peccati cauſæ. ubi per [e] παθήματα ſeu *paſſiones*, in genere intelligit omnes affectus, omnes motus, quibus appetitus noſter afficitur; [f] qui cernuntur tum in fuga alicujus mali, tum in inclinatione ad aliquod bonum, hoc eſt, vel voluptatem, vel utilitatem, vel denique honorem.

[g] *Cupiditates* autem, ſunt ſpecies τῶν παθημάτων, eaque inſignior ac potior, quæ conſiſtit in inclinatione ac impetu quodam ad res jucundas. [h] Hos affectus & cupiditates eatenus crucifixerunt homines Chriſtiani, quatenus illis vim ademerunt, quam antea ad peccatum habebant. Sunt quidem adhuc aliqua ratione; [i] ſed non vivunt, non regnant, non laſciviunt. Recalcitrant etiam, in aliis crebrius, in aliis rarius: ſed irrito fere conatu, ac contra ſtimulum. [k] renituntur, inquam, rationi ac ſpiritui; præſertim in iis actionibus, quæ raræ ſunt & arduæ, quęque longam conſuetudinem non admittunt, & ſic ire in habitum non poſſunt: quale verbi gratia eſt, euanngelii cauſa jacturam omnium bonorum & vitæ etiam ſubire ac perpeti. [l] Dominium enim rationis in affectus, eſt politicum ſeu civile, non tyrannicum. In tyranni enim imperio, civibus ne mutire quidem fas eſt contra tyranni juſſa: ſed affectus petulantiores ſunt, quam ut nunquam contra rationis imperium muſſitent. Danda tamen opera eſt, ut eos quam obſequentiſſimos, & ſervire volentes habeamus. Qui ita affectus domuit, ut ſemper cum voluntate conſpirent, voluntas autem rationi obtemperet, næ ille hominum fortunatiſſimus & virtute præſtantiſſimus eſt. Affectus enim veluti vigorem quendam conciliabunt voluntati, & facient ut omnes actiones vividius ac longe alacrius obeas.

Utitur autem apoſtolus *crucifigendi* verbo, [m] ut oſtendat, ſimilitudinem eſſe debere inter Chriſtianos & inter Chriſtum: nempe ut cum Chriſto crucifigantur ac moriantur peccato; utque cum eo reſurgant a mortuis nunquam amplius morituri, idque vi mortis & reſurrectionis Chriſti. qua de re ſupra nonnihil jam diximus cap. 2. verſ. 20. idque etiam docet Petrus 1. epiſt. cap. 4. ab initio. Affirmat autem Paulus de iis, qui Chriſti ſunt, quod carnem crucifixerint; non quod omnes actu ipſo id fecerint, [n] ſed quod eas habeant vires, ex Chriſtiana religione manantes, ut ſi modo ipſi velint, ſtudiumque adhibeant, eam reipſa crucifigere queant, idque facere omnino debeant: adeo ut, ſi vim & naturam Chriſtianæ religionis ſpectes, eam crucifixerint. [o] Non ſemel enim verba, quæ de actu loquuntur, de vi atque efficacia, deque eo, quod fieri omnino debet, ſunt intelligenda. quo pacto & ſupra dixit, Galatas omnes eſſe Dei filios per fidem; omnes Chriſtum induiſſe, quicunque in eum baptizati ſint cap. 3. 26, 27, 28; eos eſſe unum in Chriſto Jeſu; non quod omnes revera & actu ipſo tales eſſent, ſed quod, ut ibi monuimus, vi ſuæ religionis ac profeſſionis tales eſſe & poſſent & deberent. Et ad Rom. ait cap. 6. 2, nos mortuos eſſe peccato; veterem noſtrum hominem cum Chriſto eſſe crucifixum verſ. 6; Romanos non amplius eſſe in carne, ſed in ſpiritu cap. 8. 9; quod idem eſt reipſa cum eo quod hic dicit: & alia his ſimilia ſępe pronunciat.

Verſ. 25. *Si vivimus ſpiritu.* [p] Poſtquam docuiſſet apoſtolus, tum poſſe tum debere homines Chriſtianos carnis opera vitare: [q] nunc contra docet, eos etiam poſſe & debere fructus ſpiritus præſtare. quaſi dicat: Cum ergo & cauſſa peccatorum efficiens, ut modo dixi, fuerit ſublata, & cauſa efficiens pietatis, ſeu vis ad eam in hominibus excitandam ſatis valida ſit in vobis; quid aliud reſtat, quam ut pie vivatis?

Si vivimus ſpiritu. [r] Vita hęc opponitur morti, ſeu crucifixioni carnis. qualis autem ſit hęc vita, ſeu cujus rei, indicat vox adjecta *ſpiritu*, id eſt, quam efficit in nobis ſpiritus; ſpiritus nimirum euangelicus, qui noſtrum ſpiritum vegetat, animat, alacrem ad omnes actiones honeſtas facit, illique vires ad domandam carnem ſuppeditat.

Quocirca ſi hanc vitam in nobis habemus, quam ſpiritus, ut ſic dicam, inſpirat, ſi nos ſpiritus divinus

[a] *Chriſti eſſe.* [b] Caro *pro appetitu.* [c] *Ea in Chriſtianis crucifixa.* [d] *Corpus noſtrum peccato mortuum.* [e] *Affectus.* [f] *Duplices.* [g] *Cupiditates.* [h] *In Chriſtianis crucifixæ.* [i] *Non penitus exciſæ.* [k] *Quatenus reluctentur ſpiritui.*

[l] *Dominium rationis in affectus politicum.* [m] *Chriſtiani cum Chriſto moriuntur, & reſurgunt:* [n] *Hoc eſt vires ad id faciendum habent.* [o] *Verba actum ſignificantia de efficacia aut officio ſumuntur.* [p] *Nexus.* [q] *Chriſtiani & poſſunt & debent ſpiritu ambulare.* [r] *Vivere ſpiritu.*

animat, *spiritu etiam incedamus*, (*a*) id est, spiritus etiam divinus nos regat, ejus ductum sequamur in actionibus. Incedere enim & ambulare, Hebraica phrasi, actiones vitæ obire significat, ut jam ante diximus vers. 16. His & præcedentis versic. verbis, respondet ille cap. 8 ad Rom. vers. 10 locus: (*b*) *Si Christus* (hoc est, spiritus ipsius) *est in vobis, corpus quidem mortuum est propter peccatum* (hoc est, vim quodamodo amisit ad peccata nos adducendi, eaque patrandi:) *spiritus autem vita est propter justitiam*, hoc est, spiritus noster vivit ac vires habet ad justitiam colendam.

Vers. 26. *Ne simus vanæ gloriæ sectatores.* (*c*) Post generalem admonitionem dehortatur eos a specialibus quibusdam vitiis, charitati & mutuo amori, quem jam ante inculcaverat, oppositis: nempe quod videret, eos hac dehorratione valde indigere. (*d*) Dehortatur autem eos primo ab eo vitio, quod reliqua duo ex se gignit. Istud autem est vanæ gloriæ sectatio aut cupiditas. Inter homines enim ambitiosos & vanæ gloriæ procos, qui tanquam rivales ac æmuli eam ambiunt, necesse est plurimas esse lites & contentiones. Vana gloria autem in eo est, cum alii aliis doctiores, sapientiores, digniores, imo & meliores videri, non autem meliores reipsa esse, volunt. Solius enim virtutis honestissima est & pulcherrima ambitio.

(*e*) *Alii alios provocantes*, nimirum ad verborum duella: quod fit, (*f*) cum alii alios verbis aut factis irritant, & veluti lacessunt: qua de re dictum sup. vers. 20 in voce ἐριθεῖαι. Ex hac deinde provocatione oriuntur pugnæ, lites, & variæ digladiationes, athletarum instar in arena depugnantium. Ab iisdem vitiis dehortatur etiam Philippenses, cum 2. cap. vers. 3 inquit: *Nihil per contentionem aut inanem gloriam.*

Alii aliis invidentes. (*g*) Alterum vitium ex vanæ gloriæ cupiditate manans. quicquid enim laudis & dignitatis æmulo accedit, id laudis cupidus sibi decedere putat; ac proinde aliena uritur & torquetur laude. Non ambire gloriam, unicum invidiæ hujus est remedium. Qui autem gloriam non ambit, hic eam celerrime consequitur. Fugit enim sequentes, fugientes sequitur.

(*a*) *Incedere spiritu.* (*b*) *Explicatur locus Rom. 8. 10.* (*c*) *Dehortatio.* (*d*) *Ab ambitione,* (*e*) *& ejus effectis.* (*f*) *1 irritatione aliorum.* (*g*) *2 invidia.*

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

In priori hujus capitis parte pergit in tradendis præceptis Christianæ pietatis ad vers. 11. *In altera parte,* (**) *quæ Epilogum hujus epistolæ constituit, monet Galatas, ut sibi à seductoribus caveant, & ipsum potius ac doctrinam ipsius, quam illos, sequantur; & sic id, quod in principali hujus epistolæ tractatione docuerat, concludit.* 1 *ad vers.* 11.

(*) *Duo capitis partes.* 2 *Epilogus epist.*

Vers. 1. *Fratres, si & præoccupatus fuerit homo in aliquo delicto.* (*a*) Hactenus docuit, quomodo Christiani vivere debeant, nempe ne carnis opera patrent, contra vero spiritus fructus ferant: nunc docet, quid fieri debeat, si quis Christianorum nihilominus in delicto aliquo præoccupatus fuerit.

Dicit ἐὰν καὶ. *Si &*, id est, si tamen, quasi dicat: Hactenus quidem docui, Christianum hominem & posse & debere esse immunem a vitiis ac delictis; quod si tamen contingat, aliquem non esse talem; jam vos docebo, quid cum illo fieri velim.

Προλαφθῇ *præoccupatus fuerit.* (*b*) Præoccupari nihil aliud significat, quam anteverti, & subito veluti opprimi, priusquam de defensione, ut sic dicam, cogites, & arma corripias. Videtur hoc verbo voluisse indicare apostolus, (*c*) quomodo fieri possit, ut Christianus, cui tantas vires esse ad superandum peccatum superius docuit, possit nihilominus superari a peccato: nimirum si eum tanquam ex insidiis aggrediatur, aut stertentem ac suæ salutis incuria laborantem inveniat: & sic priusquam viribus suis utatur, armaque expediat, eum opprimat. Diximus enim jam supra, Christianam religionem nobis vires & arma ad debellandum peccatum suppeditare, atque ut cum eo fortiter pugnemus, incitare: sed si armis illis ac viribus uti, & excubias pro salute tua agere nolis, a peccato opprimi facile poteris.

(*d*) Quanquam alii hanc præoccupationem non ad peccatum, sed ad homines referunt, qui aliquem in peccato quopiam, antequam ipse se recolligat, deprehendant: quasi dicat, si quispiam ex Christianis in aliquo peccato versari aut hærere deprehendatur, antequam ipse se recolligat, & sese emendet.

In delicto aliquo, id est, si priorem sententiam sequi malis, per aliquod delictum. (*e*) Videtur autem apostolus non tam loqui de peccatis, quæ ex mera ignorantia & incogitantia, aut etiam ex mera infirmitate interdum a Christianis, in ipso pietatis cursu committuntur; quam de iis, quæ nec ob ignorantiam, nec ob infirmitatem excusari mereantur, quæque adeo hominem, quamdiu in tali statu versatur, regni cælesti aditu excludant: partim quidem, quia hanc occupationem in aliquo delicto, superiori Christianorum hominum pietati & sanctimoniæ apostolus videatur opponere: partim vero, quod istiusmodi homini *spirituales* aperte satis opponat; infirmitates autem & errores, etiam in spiritualem cadere possint.

Homo, (*f*) id est, aliquis. ita enim solent loqui Hebræi. Sic dicitur inimicus homo; homo mercator; homo rex; id est, inimicus, mercator, rex quidam Matth. 13. 28, 45: XVIII. 23. XXII. 1. Non enim est necesse, ut in *hominis* voce Paulum ad humanam fragilitatem dicamus respexisse. Sic & infra vers. 7: quicquid seminaverit *homo*, id est, quispiam. Huic homini, videamus quid fieri velit apostolus.

Vos, inquit, *qui spirituales estis, corrigite talem, in spiritu lenitatis.* (*g*) Corrigi eum vult apostolus. (*h*) Καταρτίζετε. Καταρτίζειν nihil aliud est, quam dare operam, ut res aliqua omnibus suis partibus & numeris constet, id est, ut & membra sua habeat omnia,

(*a*) *Nexus.* (*b*) *Præoccupari a delicto.* (*c*) *Quomodo Christianus ad peccatum adduci possit.* (*d*) *Alia verborum explicatio.* (*e*) *Delictum quid hoc loco.* (*f*) Homo *pro aliquis.* (*g*) *Delinquens corrigendus:* (*h*) Καταρτίζειν

& inte-

& integra, & ſuis locis apte diſpoſita & connexa. Vult ergo apoſtolus, ut talis homo ad perfectionem Chriſtinæ pietatis adducatur, & omnes ejus partes habeat, ne quicquam illi deſit eorum, quæ ad hominem Chriſtianum conſtituendum requiruntur. In eo enim correctio iſta & emendatio conſiſtit. Quis autem iſtud curare debet?

Vos ſpirituales. [a] Vos qui ſpiritu ducimini, in quibus ſpiritus regnat, & carnem cum affectibus edomuit. His enim vere competit alios corrigere, qui ſeipſos jam correxerunt. Merito enim is, qui vitiis laborat ipſe, alium corrigere volens, audit: Ejice prius trabem ex oculo tuo &c. Matth. 7. & illud: medice cura teipſum. quomodo autem corrigendus eſt?

[b] *In ſpiritu lenitatis.* [c] *In* per Hebraiſmum redundat. quia enim Hebræi caſus non habent, ideo eos particulis adjectis exprimunt, quas deinde, cum alia lingua utuntur, ſuo more ſæpe retinent. [d] *Spiritus* autem *lenitatis*, vel ſpiritum, hoc eſt, animum lenem, lenitate & manſuetudine temperatum ſignificat: [e] vel lenitatis & manſuetudinis vim quandam, [f] ſeu lenitatis quendam, ut ſic dicam, afflatum, qui in omnibus noſtris actionibus & verbis cernatur & eluceat. Non vult ergo apoſtolus hunc hominem rigide, & cum auſteritate quadam & inſultatione tractari & objurgari, ne irritetur potius, quam ſanetur. Ipſa reprehenſio, etiam lenibus verbis concepta, acrimoniam habet, & ægre auditur: quid ergo ſi verborum accedat acerbitas? ut auſtera inſuaviaque remedia, medici dulcioribus ſuccis condiunt: ita Chriſtiani pharmaca ſua, lenitate & ſuavitate verborum. Cauſam affert, adhortatione quadam comprehenſam.

Spectans teipſum, ne & tu tenteris. [g] Ex eo, quod alium peccare, & ab officio diſcedere videamus, debemus communis noſtræ ſortis & conditionis eſſe memores, id eſt, nos quoque ſimiliter poſſe labi, & non minus, [h] quam alios, peccatis eſſe obnoxios: ac proinde duo hinc diſcere. Unum, ne eos, qui deliquerunt, [i] rigidius tractemus, quam nos ipſos in pari caſu tractari vellemus: ſed ut eam humanitatem ac lenitatem eis exhibeamus, quam nobis exhiberi, ſi eorum eſſemus loco, cuperemus: ſecundum illud Matth. 7. 12. [k] Alterum, ut tanto diligentius, aliorum exemplo moniti, nobis caveamus, ne & ipſi in peccatum aliquod incidamus. Eſt autem in verbis [l] apoſtoli mutatio numeri, Hebræis non inuſitata, qualem habuimus ſup. cap. 4. verſ. 7. Dicit enim primum, *Vos ſpirituales corrigite*: poſtea, *ſpectans teipſum.*

Tentari [m] hoc loco per metonymiam, effectum tentationis ſignificat, id eſt, peccatum, ſic 2 Theſſ. 3. 5. Neque enim in noſtra poteſtate eſt ne tentemur, hoc eſt, ad peccatum aliunde incitemur; ſed ne incitationi iſti locum demus, eique obſequamur.

℣. 2. *Alii aliorum onera portate.* [n] Onera, ut vox ipſa indicat, ſignificant, quicquid alterum aggravat, & incommodum, ſive ſentienti, ſive non ſentienti afferat. [o] Talia autem ſunt inprimis *peccata*, ad quæ hic potiſſimum reſpicitur: quemadmodum ex ſuperiori verſu apparet. Ea enim pœnam alicui imponunt, & ſi ſentiantur, valde animum & conſcientiam gravant: ſi vero non ſentiantur, tanto magis homines in interitum deprimunt.

(p) *Portamus* autem *aliena onera*, cum eorum veluti partem in nos recipimus, ſeu, ut alios onere levemus, labores ac moleſtias non defugimus. Prout autem onera aliena diverſa ſunt, ita etiam diverſimode id fit. Peccata quidem aliena portamus, dum homines iis gravatos, quamdiu reſipiſcentiæ ſpes eſt, toleramus, eos leniter ac manſuete admonemus ac tractamus, non ſuperbe iis inſultamus, aut verborum aſperitate eos exacerbamus: quod ſi puſillanimes ſint, eos erigimus ac ſolamur. Hæc enim qui facit, tum alios, quantum in ſe eſt, onere levat; tum oneris partem in ſe quodammodo recipit: cum ea, quæ diximus, carni noſtræ haudquaquam grata eſſe ſoleant. Statim enim affectus jubet ejuſmodi homines aut contemnere, & a cœtu fidelium arcere, aut acerbe inſectari, & probris inceſſere; præſertim ſi iniquo animo reprehenſiones accipiant, monentibus recalcitrent, conviciis etiam ac contumeliis non parcant; eorum peccata ab extraneis nobis exprobrentur, & ad ipſam quoque eccleſiam veritatemque divinam, aliqua ex iis redundet ignominia. Qui erga hujuſmodi etiam homines lenitate ac manſuetudine utitur, & tamdiu eos fert, quamdiu eos non prorſus deploratos eſſe videt, is vere eorum onus portat. (q) Sed præter peccata ſunt & alia onera, ad quæ dictum hoc apoſtoli extendi debet. Etenim Rom. 15. 1 apoſtolus vult, ut infirmitates imbecillorum feramus; quæ in eo conſiſtunt, quod quiſpiam, quia nondum plene agnovit libertatem Chriſtianam, multa faciat, quæ facere non tenetur, & veluti ſupervacuum onus ſubeat, ac bajulet; (r) quod in nos recipimus tum, cum illius cauſa nec ipſi libertate noſtra utimur, ſeu id facimus, ad quod faciendum alioquin obſtricti non ſumus. (ſ) Poſſis denique hoc apoſtoli dictum etiam ad ea onera, quæ carnem noſtram premunt, ac ſimul etiam animum aggravare facile queunt, extendere, qualia ſunt, variæ afflictiones, paupertas, aliaque his ſimilia, in quibus ſolatio & auxilio opus eſt; quod qui præſtat alteri, eum onere levat, & ejus partem in ſe quodammodo recipit. (t) Vult autem apoſtolus, ut illud officium ſit mutuum; non quod ſemper neceſſe ſit ut id mutuo præſtetur; ſed quod id contingere ſaltem poſſit, & creberrime contingat. Eo ipſe autem tacite nos monet, ut aliena onera tanto promtius feramus: quia contingere queat, ut aliena ope nos viciſſim indigeamus.

Et ſic implete legem Chriſti. (u) His verbis fructus ſuperioris præcepti de aliorum oneribus ferendis exprimitur: ſed ſi Græcum textum ſpectes, (Latinus enim interpres habet *adimplebitis*,) exprimitur per modum præcepti: quia iſte fructus eſt talis, ut nihilominus ad noſtrum officium pertineat. Ingens fructus eſt, ſi quis Chriſti legem impleat: ſed non minus id officium uniuscujuſque eſt, ut impleat. (x) Lex Chriſti, eſt lex charitatis, quæ inter ipſius diſcipulos vigere inprimis debet. hanc quia omnium perfectiſſimam primus nobis præſcripſit Chriſtus, ideo præceptum, quo ejus perfectio nobis injungitur, & novum, & ſuum

[a] *Spiritualium eſt alios corrigere:* [b] *Sed in ſpiritu lenitatis.* [c] In *redundat.* [d] *Quid ſpiritus lenitatis.* [e] 1 *explicatio.* [f] 2 *explicatio.* [g] *Ratio dicti.* [h] *Ex alienis lapſibus diſcendum,* [i] 1 *ut lapſos leniter tractemus.* [k] 2 *ut nobis à lapſu caveamus.* [l] *Mutatio numeri.* [m] Tentari *pro peccare.* [n] *Onera aliena.* [o] 1 *peccata.*

(p) *Ea portare quod ſit.* (q) 2 *infirmitates aliæ.* (r) *Quomodo portandæ.* (ſ) 3 *afflictiones.* (t) *Mutuum hoc officium.* (u) *Ejus fructus.* (x) *Lex Chriſti, lex charitatis.*

præceptum

præceptum appellat. vide Joh. 13. 34, 35: xv. 12. [a] Hanc legem implet, qui aliena in ſe quodammodo recipit onera, quique peccatorum etiam ſalutem ſummo ſtudio quærit, & ne vitæ quidem ſuæ ea in re parcit; atque ut infirmitates aliorum ſublevet, libertate ſua non utitur, ſeque ipſum re jucunda ſponte fraudat. quorum utrumque non Moſes, ſed Chriſtus præcipit.

Verſ. 3. *Si enim videtur quis eſſe aliquid.* Rationem affert, cur alii aliorum, præcipue lapſorum onera portare debeamus, cum quadam, ut videtur, [b] prolepſi conjunctam. [c] Poterant enim aliqui nimia ſui opinione turgentes ita cogitare: quid nobis cum ejuſmodi hominibus, qui tam fœde labuntur, eſt negotii? cur eos aut curemus, aut toleremus? Nunquam nobis vel evenit, vel in poſterum eveniet, ut tam turpiter nos geramus: non opus eſt nobis alieno hac in parte auxilio. quare nec nos opem debemus aliis. Horum ergo de ſe opinionem minuit apoſtolus, & ſic cauſſam tollit, ob quam fieri facile queat, ut ſuperius præceptum negligatur.

Ait ergo: *Si videtur quis eſſe aliquid.* [d] nempe *ſibi ipſi.* [e] Pronomen τι in talibus locutionibus, non ſimpliciter ſignificat aliquid, ſed aliquid magnum & eximium Actor. 5. 36. (meliores enim codices omittunt vocem μέγαν) 1 Cor. 3. 7. & 10. 19. Ille autem hoc loco ſibi videtur eſſe quidpiam, qui peccantes, aut infirmos præ ſe contemnit; qui exiſtimat, ſe ejuſmodi peccatis, quibus alii infeſtantur, non eſſe obnoxium; qui dicit, ut ille inquit, ego ſum gallinæ filius albæ.

Jam videamus, quid de illo ſtatuat apoſtolus, *Nihil exiſtens, ſeipſum decipit.* Quemadmodum antea vocem *aliquid*, non ſimpliciter aliquid ſignificare diximus, ſed aliquid eximium: ita hoc loco vox [f] *nihil*, illi oppoſita, non ſimpliciter nihil ſignificat, ſed nihil eximium, nihil quod ſit alicujus pretii; quo pacto ſumitur apud eundem apoſtolum 1 Cor. 13. 2: & 2 Cor. 12. 11. Verba autem μηδὲν ὤν, *nihil exiſtens*, non ſunt limitatio ſubjecti: ſed continent cauſam, propter quam prædicatum inſit ſubjecto; quaſi dicat apoſtolus: [g] Qui ſibi perſuadet, ſe eſſe aliquid eximium, & hominem, qui, ut alii, labi & errare non poſſit, is valde ſeipſum decipit; propterea quod revera nihil ſit, nullius ſit pretii, ſeu non is, quem eſſe ſe putat. Si enim his verbis μηδὲν ὤν, limitatio ſubjecti contineretur, quid eximii diceret apoſtolus? aut quis id ignoraret? deinde nullus eorum, qui vel maxime ſui opinione tument, hoc ſibi dictum putaret: quanto enim quiſque plura ſibi arrogat, tanto minus ſe nihil eſſe putat. Non abſimili ratione locutus eſt Jacobus cap. 1. 26: *Si quis videtur religioſus eſſe in vobis, non refrenans linguam ſuam, ſed decipiens cor ſuum, hujus vana eſt religio.* Ubi illa verba, *decipiens cor ſuum*, non ſunt pars ſubjecti, ut quidem Grammatices, ſeu mavis, communis loquendi conſuetudinis ratione habita, omnino videtnr, ſed prædicati: quaſi dicat, is decipit ſeipſum, cum vana ſit ejus religio.

Verſ. 4. *Opus autem ſuum probet unuſquiſque.* [h] His verbis oſtendit apoſtolus, qua ratione futurum ſit, ne quis nimia ſui opinione & φιλαυτίᾳ laboret, nempe ſi non ex alienis vitiis & defectibus laudem captet, ſed ex propriis virtutibus ac meritis ſolidam quærat gloriam.

Opus ſuum. [i] Opus pro omnibus operibus, ſeu tota vitæ ratione ac moribus ſumitur. Sic Apoc. 22. 12. 1 Petr. 1. 17. δοκιμάζειν probet, id eſt, exploret, trutinet; non alienorum operum ac morum rigidum cenſorem agat, ſed ſuorum; ſuos mores ad divini verbi obruſſam exigat. [k] Poteſt autem id non tantum ad actiones præteritas extendi, ſed etiam ad conſilia & actiones eas, quas ſuſcipimus atque aggredimur, ut eas diligenter exploremus, & num divinæ voluntati ſint conſentaneæ necne, expendamus. quo modo etiam accipiendum videtur illud 1 Cor. xi. 28, *probet homo ſeipſum.* [l] quaſi dicat, examinet quiſque actiones ſuas, tum præteritas, ut ſi quid in illis peccatum ſit, Deum deprecetur, ſeque emendet: tum eas ipſas, quas aggreditur, ut, quemadmodum par eſt, in iis ſeſe gerat. Hoc poſterius, nempe ut conſilia & actiones noſtras, quas ſuſcipimus, ad normam divinæ voluntatis exigamus, ſignificat apoſtolus alibi, eodem quidem verbo, ſed alia tamen phraſi, cum monet, [m] ut *probemus quæ ſit voluntas Dei*, vel, *quid ſit bene placitum Domino* Rom. 12. 2. Epheſ. 5. 10; hoc eſt, ut ſemper expendamus, num id, quod aggredimur, Deo ac Domino Jeſu Chriſto placeat, & ſic id tantum ſequamur, quod ei gratum eſſe deprehenderimus. Quod ſi tam late hic extendamus verbum *probandi*, ut ad præſentes etiam actiones, ac conſilia de rebus in poſterum ſuſcipiendis referatur, ſimpliciter intelligendum erit, quod ſimpliciter aſſeruit apoſtolus, ita porro ſcribens:

Et tunc in ſeipſum ſolum gloriationem habebit, [n] id eſt, gloriandi habebit materiam. Qui enim omnes ſuas actiones diligenter explorat, nec quicquam aggreditur, niſi id divinæ voluntati conſentaneum eſſe cognoverit, eum vera pietate præditum eſſe, ac gloriandi materiam in ſe invenire neceſſe eſt. [o] At ſi illa exploratio tantum ad præteritas actiones referatur, aliquid erit ſubaudiendum, nempe ſi actiones ſuas divinæ voluntati conformes repererit: nam ſi eas a præceptis divinis abhorrere deprehenderit, tantum abeſt, ut gloriationem in ſe habeat, ut potius pudefieri eum ſit neceſſe.

[p] *Gloriationem* autem, pro gloriationis materia ſeu cauſſa, per metonymiam intelligimus; tum quod verbum *habendi* id videtur poſtulare; [q] tum quod qui ſua facta maxime explorat, eaque ad divinæ voluntatis normam attemperat, omnium minime de ſua pietate gloriatur; quin potius ſe ſervum inutilem eſſe profitetur, & ſuorum potius delictorum, quam pietatis meminit; quin ipſam illam pietatem ſuam, divinæ gratiæ, non ſibi adſcribit. Itaque etiam *gloriationis* [r] voce apoſtolus hoc loco per quandam conceſſionem utitur, ex illorum opinione, qui ſeſe ſupra alios efferebant, & ſuam pietatem ideo jactabant, quod aliis ſibi viderentur eſſe meliores. quaſi dicat, & tunc (ſi ipſi liberet hominum iſtorum exemplo gloriari) materiam gloriandi in ſeipſo ſolo inveniet.

[ſ] *In ſeipſum tantum*, id eſt, ſui ipſius tantum reſpectu habito.

[a] *Ejus impletio.* [b] *Prolepſis.* [c] *Philautia aliena onera portare vetat.* [d] *Ejus deſcriptio.* [e] Aliquid, *pro aliquid magnum.* [f] Nihil, *pro nihil eximium.* [g] *Philautiæ vanitas.* [h] *Ejus remedium, ſui operis probatio.*

[i] Opus *pro operibus.* [k] *Quam late pateat ea probatio.* [l] *Probatio ſui ipſius.* [m] *Voluntatis divinæ.* [n] *Probationis illius fructus.* [o] *Alia verborum explicatio.* [p] Gloriatio *pro gloriandi materia.* [q] *Qui ſe maxime probat, minimum gloriatur.* [r] *Conceſſio.* [ſ] *Gloriatio in ſeipſum.*

Et non

& non in alterum, id eſt, non vero ex comparatione cum altero, ſubintellige *ſolum* vel *tantum*. Nam qui per ſe præſtans eſt, ille etiam alterius inferioris reſpectu præſtans eſt.

Verſ. 5. *Quiſque enim proprium onus portabit.* (b) Cauſſam affert, cur quiſque operam dare debeat, ut per ſe pietate præſtans ſit, non vero alterius tantum comparatione præſtare videatur, & ſit tanquam luſcus inter cæcos; quia nimirum Dominus Jeſus ſententiam ſecundum cujuſque opera per ſe conſiderata, (c) non vero cum alienis delictis comparata, feret. Neminem aliena peccata juſtificabunt: nec qui cæteris erit melior, continuo bonus judicabitur. Quiſque ſecundum ſua propria, non ſecundum aliena delicta judicabitur, eorumque pœnas dabit.

Verſ. 6. *Communicet autem.* (d) Aliud præceptum, quod non ſolum ad charitatem; ſed etiam ad juſtitiam pertinet. Hoc autem eſt, ut auditores ſuis doctoribus de omnibus bonis communicent.

Qui docetur ſermonem, ὁ κατηχούμενος τὸν λόγον. (e) Κατηχούμενοι peculiariter vocantur ii, qui prima religionis Chriſtianæ tyrocinia docentur. hinc (f) catecheſis, puerilis quædam inſtitutio, & nominatim quidem in Chriſtiana religione, vocatur. Sed hoc loco κατηχούμενος quemvis ſignificat, qui euangelii doctrinam ex paſtorum ſuorum ſermonibus haurit:

In omnibus bonis. (g) Id eſt omnibus bonis, ad hujus vitæ nimirum conſervationem pertinentibus; quanquam non eſt neceſſe res ipſas, ſeu de rebus ipſis ſemper dare, cum rerum vicarius ſufficit numus. Satis autem unicuique patet, hujus præcepti non eum eſſe ſenſum, ut quiſque auditorum ſigillatim doctori & paſtori ſuo de omnibus bonis ita communicet, ut illi id omne largiatur, quo hæc vita indiget. Nam hac ratione doctor nimis magnam bonorum iſtorum copiam conſequeretur: ſed quemque auditorum pro ſua parte & facultatibus tantum conferre debere, ut collectis omnibus, quæ ſinguli præbent, is, qui docet, liberalem & honeſtam vitam agere, & docendi muneri unice vacare queat. quanto ergo plures erunt auditores, tanto quiſque minus: quanto vero pauciores, tanto quiſque plus conferre debet. (h) Niſi autem hanc legem Chriſtus eccleſiæ impoſuiſſet, quotuſquiſque eſſet, qui aut vellet, aut poſſet docendi munus ſuſcipere? & adhuc pauciores eſſent, qui eo digne defungerentur. Rebus enim terrenis acquirendis occupati, quomodo muneri ſuo, & rebus ad illud peragendum neceſſariis vacare poſſent? Quare recte hac lege eccleſiæ eſt conſultum, beneque hæc ſocietas docentium, & diſcentium conſervatur, ſi doctores quidem, quantum in ſe eſt, curent animum ac ſalutem auditorum: auditores autem, quantum ſat eſt, curent eorum qui docent corpora ac vitam præſertim, cum auditores ut plurimum rebus hujus vitæ ſint occupati; doctores autem doctrinæ & rebus ad ſpiritum ſpectantibus unice invigilare debeant. Ita fiet, ut alter alterius neceſſitati ſubveniat. Hac de re copioſe diſſerit Paulus 1 Cor. 9, ubi ita ait inter alia verſ. 11: *Si nos vobis ſpiritualia ſeminavimus, magnumne, ſi nos veſtra carnalia metemus*; vide etiam 1 Tim. 5. 17, 18.

(a) *In alterum.* (b) *Non ex comparatione cum aliis pietatis laus quærenda.* (c) *Quiſque ſecundum ſua tantum opera judicabitur.* (d) *Doctoribus neceſſaria ſuppeditanda.* (e) *Catechumeni.* (f) *Catecheſis.* (g) *Doctoribus quatenus dandum de omnibus.* (h) *Cur eos ab eccleſia ali voluerit Chriſtus.*

Verſ. 7. *Ne erretis.* (i) Pergit in eodem præcepto, eoſque ſerio, ne id negligere velint, monet, pœnam, ſi aliter faciant, divinam non obſcure illis interminans. Unde apparet, paulo negligentiores Galatas fuiſſe in hoc officio. ideo inquit: *Ne erretis*, nempe ita, ut exiſtimetis, hoc non eſſ veſtri muneris & officii, doctorum & paſtorum veſtrorum curam gerere.

Deus non irridetur. (k) Quibus verbis tacite indicat, iſtos homines Deum irridere quodammodo: qui iis, a quibus docentur, quique eorum ſaluti toti vacant, de rebus ad hanc vitam ſpectantibus non proſpiciunt. Dupliciter autem hæc (l) irriſio intelligi poteſt: vel ſpecialiter, & ad hoc unum tantum præceptum accommodate: vel generalius, ita ut etiam ad alia Chriſtiani hominis officia extendatur. 1. Specialiter, quatenus quis velit vitam ſempiternam a Deo obtinere, nec tamen eam in rem ſumtum atque impenſam tam exiguam, tam juſtam, tam neceſſariam atque ab ipſo Deo præceptam facere. (m) Generalius, quatenus quis velit æternam ſalutem a Deo obtinere, nec tamen interim facere velit ea, quæ Deus ab ipſo requirit; quorum unum etiam hoc eſt, ut divini verbi præcones alamus, & tantum iis de facultatibus noſtris ſuppeditemus, quantum ad vitam honeſtam & liberalem eſt opus. Utrique irriſioni ſeu irridendi modo ſequentia verba aptari poſſunt. Si ea priori aptabimus, preſſius, & ad rem propoſitam propius accipi debent. Sin poſteriori, latius, & ad omnes actiones noſtras extendi. *Deus* autem (n) *non irrideri* dicitur, non quia a multis non irrideatur: ſed quia nemo ferat impune, quod eum irrideat, ſeu ita cum eo agat, ac ſi eum ludibrio ac contemptui haberet. quaſi diceret: Deus non patitur ſe irrideri, ſeu non impune ipſi illuditur.

Quod enim ſeminaverit homo, hoc & metet. (o) Hæc verba ut jam diximus, tum ſpecialiter, & ad propoſitum præceptum accommodate, tum generaliter de omnibus actionibus accipi poſſunt. Affert his verbis rationem, cur Deus non irrideatur: quia nimirum quiſque ſecundum ſuum laborem mercedem accipiet: qualem ſementem fecerit, talem habebit meſſem: quemadmodum etiam in rebus terrenis fieri videmus. Quocirca Deum irridere nemo poteſt: quandoquidem nemo impune feret, quod ea vel impendere vel facere neglexerit, quæ ad vitam ſempiternam comparandam pertinent. (p) Cum dicit, hominem *id* meſſurum, *quod ſeminaverit*; primo quivis videt, id non poſſe ita accipi, ut plane idem quis metat, quod ſeminat: ſed idem dicitur metere, quia fructum, ei quod ſeminavit convenientem, & veluti debitum, referat. de quo loquendi modo vide & Epheſ. 6. 8. (cum quo loco confer Col. 3. 25) & 2 Cor. 5. 10. Præterea notandum eſt, (quemadmodum ſequentia verba, quæ horum explanatio quædam ſunt, indicant) (q) Apoſtolum non tam hic reſpicere ad ipſum ſemen, quod ſeritur, quam ad ſeminandi modum & rationem, ad quam illud vel inprimis referendum eſt, quali agro ſemen credas; & id velle dicere: quo quiſque modo ſementem fecerit, talem etiam meſſem habebit: ſi ſemen ſparſerit in terram bonam & ferti-

(i) *Idem præceptum inculcatur.* (k) *Deum irridere, qui doctores alere nolunt.* (l) *Irridere Deum.* (m) *Irrideri non patitur.* (n) *Ratio dicti.* (o) *Fructus laboris reſpondet.* (p) Res pro fructu rei conveniente. (q) Quod ſeminatur *pro ratione ſementis.*

lem, uberem etiam habebit meſſem: ſi in malam aut ſterilem, contra: ſubjungit enim,

Verſ. 8. *Quoniam qui ſeminat in carnem ſuam, de carne metet corruptionem.* In quibus verbis, explicare id volens quod nunc dixit, carnem & ſpiritum (*a*) cum agro confert: carnem quidem cum agro malo: (*b*) ſpiritum autem cum agro bono.

(*c*) *Seminare autem in carnem*, ſi accommodate ad præceptum ſuperius loqui volumus, (*d*) nihil aliud eſt, quam ſumtum facere & opes profundere in eas res, quæ tantum ad carnem & ad hanc præſentem vitam ſpectant. (*e*) Seminationi enim ſæpe conferuntur ſumtus & impenſæ, etiam in ſacris literis. vide Matth. 25. 24, 26. 2 Cor. 9. 6, 9, 10. (*f*) Seminare autem in ſpiritum, (*g*) eſt ſumtibus non parcere in res ad ſpiritum pertinentes; (*h*) inter quos ſumtus vel primum locum iſte habet, qui fit in eos, qui nos in divina veritate inſtruunt & erudiunt. Qualis autem eſt ager, talis etiam ex eo meſſis proveniet.

(*i*) Caro eſt corruptibilis; propterea etiam *corruptionem* ſeu *interitum* ex ea *metent*, quicunque eum agrum conſerunt. (*k*) Spiritus autem eſt incorruptibilis; propterea etiam incorruptionem vitamque æternam ex eo metent, quicunque eum conſeverunt. (*l*) Promittitur autem hujuſmodi hominibus vita æterna; non quod aliter fieri nulla ratione queat; ſed quod ea ſit vis hujus ipſorum actionis, ut ex divina benignitate vitam æternam conſequantur, niſi aliud aliquid impediat: & hac ratione non ſemel uni alicui virtuti ſalus promittitur. Vide inter alia Matth. 5. verſ. 3, & ſeqq. & cap. 6. verſ. 14. (*m*) Cum hac ſatione in ſpiritum, quæ fit doctoribus ſumtus neceſſarios ſuppeditando, conjungenda eſt etiam, quemadmodum ex ſequentibus intelligitur, liberalitas in alios, ope noſtra indigentes. Nam qui in inopes ſumtus facit, & pecunias ſpargit, is merito in ſpiritum ſeminare dicitur: quandoquidem ideo id facit, ut eum pulcherrima virtute veluti excolat. (*n*) Sed ſi hæc verba ad omnes actiones extendere velimus; (*o*) ſeminare in carne, erit circa carnem occupari, illam veluti agrum quendam curare, excolere, totum ſe carni dare: quò pertinent omnes actiones, quæ carni ſunt gratæ & jucundæ. hanc ſationem vel ſementem, corruptibilitatis meſſis conſequitur. (*p*) Contra ſeminare in ſpiritum erit, circa ſpiritum occupari, & rebus ad ſpiritum pertinentibus indulgere ac vacare. hanc ſationem æternæ vitæ meſſis excipit.

Verſ. 9. *Bonum autem facientes ne defatigemur.* (*q*) Poſtquam eos ad id, quod bonum eſt, incitavit, nunc etiam monet, ut in eo ſint conſtantes. Utitur autem voce (*r*) καλὸν, quæ proprie rem pulchram & honeſtam ſignificat: hoc autem loco id, (*ſ*) quod alteri bonum atque utile eſt, denotat, & ponitur pro voce ὠφέλιμον ſimpliciter, ut apparet ex ſequente verſu, niſi velimus ſic de induſtria locutum fuiſſe apoſtolum, ut ad generalem illum præcedentium verborum ſenſum ſimul reſpiceret. Rationem addit, permanens in eadem ſerendi ac metendi ſimilitudine:

Tempore enim proprio metemus non deficientes. (*t*) Non

(*a*) *Caro ager malus*; (*b*) *Spiritus, bonus.* (*c*) *Seminare in carnem.* (*d*) 1 *ſenſus.* (*e*) Seminare *pro ſumptus facere.* (*f*) *Seminare in ſpiritum:* (*g*) 1 *ſenſus.* (*h*) *Doctoribus neceſſaria largiri.* (*i*) *Carnis fructus interitus.* (*k*) *Spiritus, vita æterna.* (*l*) *Uni virtuti quomodo ſalus adſcribatur.* (*m*) 2 *ſenſus ſeminare in ſpiritum egenis largiri* (*n*) 2 *Senſus.* (*o*) *Seminare in carnem, carni dare operam.* (*p*) *Seminare in ſpiritum, huic dare operam.* (*q*) *Ad conſtantiam beneficentiæ hortatur.* (*r*) Τὸ καλὸν. (*ſ*) *Quod alteri utile.* (*t*) *Ratio hortat: a fructu.*

debemus defatigari in ſerendo: quia etiam non defatigabimur in metendo. Dicit, *Tempore proprio*, (*a*) quemadmodum etiam nunc fit. habet enim & ſatio ſuum tempus, & meſſis: neque qui ſerit, ſtatim vult metere, ſed meſſis tempus patienter expectat. Sic & nos futuræ illius meſſis tempus patienter expectare debemus. Tempus autem illud eſt, conſummatio ſeculi hujus, ſeu adventus Chriſti: inde meſſis noſtra incipiet.

Non deficientes, μὴ ἐκλυόμενοι. His verbis duo ſignificare voluiſſe videtur: (*b*) primum quod meſſis illa noſtra in cælis, futura ſit ſine ullo tædio ac moleſtia, non quemadmodum nunc fit. Meſſe enim licet nihil ſit utilius, nihil tamen fere eſt laborioſius. hinc videmus etiam ſæpe homines in meſſe viribus deficere, cum ad laborem etiam ſolis ardor accedit. Sed in illa futura meſſe percipienda nullus erit labor, nullum tædium; quicquid laboris ac moleſtiæ fuit, id omne in ſerendo fuit. Alterum eſt, quod tanta ubertate proveniet fructus, (*c*) ut nunquam in metendo ceſſaturi ſimus.

Verſ. 10. *Ergo igitur cum tempus habemus.* (*d*) Jam ex ſuperioribus infert & concludit ſuum præceptum, de liberalitate ſine defatigatione, id eſt conſtanter exercenda. Dicit autem, *Cum tempus habemus*, ὡς καιρὸν ἔχομεν. Particula ὡς poſita eſt (*e*) pro *cum*, ut 1 Cor. xi. v. ult. id eſt, quandocunque tempus & opportunitatem (*f*) (καιρὸς enim tempus opportunum ſignificat) habemus, (*g*) quotieſcunque ſe offert occaſio; vel etiam, dum tempus habemus, quaſi jam tempus iſtius rei adſit, quod paulo poſt effluet, quemadmodum nec ſemper ſerendi tempus eſt. Itaque tum, cum opportunum eſt, omnes agricolæ agros conſerunt: quod tempus ubi ſemel effluxerit, poſtea fruſtra requiritur. (*h*) Tempus ſationi noſtræ deſtinatum vita noſtra eſt. Quare quamdiu nobis vita ſuppetit, quamdiu bona noſtra ſunt in noſtris manibus & poteſtate, ſerendum eſt, & ſpiritus noſter eſt excolendus. Quo pertinet illud vulgatum: *Da tua dum tua ſunt.*

Operemur bonum, id eſt, (*i*) benefaciamus, ſeu benefici ſimus.

Erga omnes, quicunque noſtra ope & benignitate indigent cujuſcunque conditionis ſint homines, etiam infideles.

Maxime autem erga domeſticos fidei. (*k*) Oſtendit, quibus inprimis benefacere debemus. Omnibus quidem benefacere debemus, ſed non æque: domeſticis fidei ante omnes benefaciendum eſt. (*l*) Domeſtici autem fidei, ſunt domeſtici ratione fidei, hoc eſt, ii, qui nobiſcum ſunt in eadem Dei domo, in eadem familia, quæ eſt eccleſia. Ita enim fieri ſolet, ut homines domeſticis citius ſuccurrant, quam alienis. Hoc idem inter Chriſtianos fieri debet, ut ſe invicem inprimis omni officiorum genere juvent, & mutuis afficiant beneficiis. Ideo Chriſtianus Chriſtianum citius & magis juverit, quam alium, ſi utrumque æque juvare non poſſit.

Verſ. 11. *Videte quantis vobis literis ſcripſi mea manu.* (*m*) Sequitur altera pars capitis, in qua monet Galatas, ut ſibi a ſeductoribus & eorum doctrina caveant, & ipſum potius, ac doctrinam ipſius

(*a*) *Tempus meſſis noſtræ expectandum.* (*b*) *Ea carebit moleſtia.* (*c*) *Et ſine.* (*d*) *Concluſio hortationis.* (*e*) ὡς *pro cum.* (*f*) Καιρὸς. (*g*) *Occaſio benefaciendi non prætermittenda.* (*h*) *Dum vivimus, bene agendum.* (*i*) *Omnibus bene faciendum.* (*k*) *Sed præcipue fidelibus.* (*l*) *Domeſtici fidei.* (*m*) 2 *pars capitis & epilogus epiſtolæ.*

ſequan-

ſequantur. (b) Primo autem teſtatur ſuum erga eos, eorumque ſalutem, affectum ac ſtudium, per id, quod ſibi non fuerit grave, propria manu tam prolixas literas ad eos exarare. (c) Miſit quidem Paulus ad alias eccleſias literas ſæpe tam longas, aliquando etiam longiores: ſed eas, ut apparet, dictavit, non ipſe ſcripſit. Epiſtolæ ad Romanos ſcriptor fuit Tertius, Rom. 16. 22. (d) In aliis etiam epiſtolis idem factum fuiſſe hoc indicat, quod eas ideo propria manu ſubſcribere conſueverit, & ſalutationem apponere, ut a ſuppoſitiis dignoſcerentur. quod ſignum non ita fuiſſet neceſſarium, ſi totas ipſe epiſtolas ſua manu ſcribere fuiſſet ſolitus, vide hac de re 2 Theſſ. 3. 17, & confer cum c. 2. 2, & Col. 4. verſ. ult. Longe autem moleſtius eſt & tædioſius literas ſcribere, quam dictare; ideo non mirum eſt, quod apoſtolus in ſignum ſui erga Galatas amoris & affectus hoc commemoret.

Verſ. 12. *Qui volunt* εὐπροσωπῆσαι *ſpecioſi apparere in carne.* (e) Iam ſeductores iſtos deſcribit, & eorum conſilium detegit, oſtendens, quo illi tendant, & quid ſpectent, legem & circumciſionem obtrudere volentes: ut hinc appareat, eos non ſincero affectu & amore in Galatas duci, quod erat in Paulo, ſed ſuum carnale commodum ſpectare. (f) Id erat duplex, quanquam alterum ad alteram tanquam finem ſuum, ab iis maxima parte referebatur, ita ut unicum tantum quodammodo eſſe videretur. (g) Primum erat, ut hac ratione perſecutionem, quæ veros Chriſtianos, ad exemplum ducis ipſorum, ſemper manet & manere debet, evitarent: (h) alterum, ut ex adductis ad legem & legales ceremonias Galatis, veluti triumphum quendam agere, & gloriolam conſequi apud Judæos poſſent.

Qui volunt εὐπροσωπῆσαι. (i) Οσοι, *quotquot*, videtur poſitum eſſe pro ὅστινες, *qui*. (k) Deſcribuntur autem his verbis ſeductores iſti, quod ſint illi, qui volunt εὐπροσωπῆσαι in carne, id eſt qui volunt eximii & egregii videri & apparere, propter res carnales, ſeu ad carnem pertinentes, qualis erat circumciſio, & reliquæ ceremoniæ legales; ac proinde ex iis laudem & commendationem quærunt, ac notabiles iſtis rebus eſſe volunt. (l) Caro enim, ut jam ſupra vidimus cap. 3. 3, & alibi repetiimus, per metonymiam ſubjecti pro adjuncto, ſignificat res, quæ in carne fiunt, & ad eam tantum ſpectant. (m) Tacite indicat Paulus, Chriſtianum hominem aliis rebus debere eminere, & notabilem nobilemque eſſe; non carnalibus, ſed ad ſpiritum pertinentibus, & in quibus nova creatura conſiſtit. Itaque vel ob id id ipſum iſti homines Galatis ſuſpecti eſſe debebant.

Hi cogunt vos circumcidi: (n) non quod eis vim quoad corpus facerent, ſed quoad conſcientiam; cogebant eos perſuaſionibus, & veri ſpecie fucatis argumentis.

Tantum ne cruce Chriſti perſecutionem patiantur. (o) Hic jam eorum ſcopum aperit, & oſtendit, quo conſilio Galatas ad circumciſionem & legem cogant; qui nullus alius erat, (p) quam ut hac ratione perſecutionem effugerent. (q) Judæi enim tum temporis Chriſtianos ob id maxime, imo unice perſequebantur, quod per eos legem Moſaicam abrogari, & in vilipendium adduci viderent. Ab initio quidem ideo perſecuti ſunt Chriſtianos, (a) quod Jeſum pro Chriſto ac Domino ſuo cæleſti agnoſcerent: (b) ſed cum viderent, hanc fidem adeo invaleſcere, ut nullo modo ei obſiſti poſſet, deſerbuit paulatim hoc odium; (c) quod deinde vehementius exarſit & recruduit, cum euangelio ad gentes propagato, legales ceremoniæ negligi, & ſenſim per Chriſti doctrinam abrogari cœperunt: (e) quod quia Pauli apoſtoli potiſſimum miniſterio fiebat, ideo Paulus tanquam omnis invidiæ ſcopus, & odii publici victima petebatur. Quare ne in eandem afflictionem & perſecutionis ſcopulum impingerent iſti; ideo Moſaicam diſciplinam hominibus ad Chriſtum converſis obtrudebant, qua de re diximus jam nonnihil ſup. cap. 5. 11.

Non dixit autem ſimpliciter, *ne perſecutionem patiantur*, ſed addidit hæc verba, *ne cruce Chriſti* perſecutionem patiantur. id eſt, ne ad exemplum Chriſti, qui crucis mortem pertulit, & ipſi ignominiam & cruciatus varios pati cogantur.

Itaque *Crux Chriſti*, (f) hoc loco, ut & ſuperius viſum eſt c. 5. 11, 18, non pro ſola ipſius Chriſti cruce, ſeu morte illa quam in cruce pertulit, ſumenda videtur, ſed pro mortibus, cruciatibus, afflictionibus, contumeliis eorum, qui ad Chriſti ſimilitudinem patiuntur, hoc eſt, & ſimilia Chriſto patiuntur, & ſimilem ob cauſſam, atque adeo propter ipſum Chriſtum: Sic ſumuntur paſſiones Chriſti 2. Cor. 1. 5, mortificatio Domini Jeſu ead. epiſt. cap. 4. 10, conf. verſ. ſeq. 11. (g) Indicat autem his verbis apoſtolus, crucem eſſe veluti Symbolum quoddam Chriſtianorum, qui ad exemplum ſui capitis ac ducis, cruci, hoc eſt, afflictionibus ac contumeliis variis ſubjecti eſſe debeant: ideoque non recte facere eos, qui crucem defugiant; (h) & doctrinam eam, quæ ad evitandam crucem ſit comparata, abludere a vera Chriſti doctrina, quæ quemadmodum ipſi Chriſto crucem attulit, ſic omnibus ejus membris affert: itaque ex hoc ipſo apparere poſſe, an iſti homines ſint veri Chriſtianæ religionis doctores, qui non tantum nullam communionem crucis cum Chriſto habeant, ſed etiam habere nolint, & id unice agant, ut quam longiſſime ab ea abſint.

(i) Cum dicit *ſolum*, non id vult, quod nihil prorſus aliud præter hoc ſpectent. Nam ut ſequenti verſu pocet, etiam id quærebant, ut in Galatarum carne gloriari poſſent. Sed hæc particula, tantummodo excludit fines ſibi minime ſubordinatos, non vero ſubordinatos, quales ſunt iſti, vitare aiffictiones propter Chriſtum, & gloriam ac laudem ex rebus carnalibus captare. Hoc enim poſterius ad prius obtinendum eſt accommodatiſſimum, & ab iſtis pſeudodiſcalis ad id vel inprimis referebatur.

Verſ. 13. *Neque enim qui circumciduntur, ipſi legem cuſtodiunt.* (k) Occupatio eſt tacitæ objectionis, ſeu potius ſuperioris dicti ratio per occupationem. Poterat enim aliquis dicere, homines iſtos non hunc ſibi ſcopum habere præfixum, (l) ſed legis ſtu-

(b) *Studium Pauli erga Galatas.* (c) *Paulus dictare epiſtolas ſolitus* (d) *& ſua manu ſubſcribere.* (e) *Seductores Galatarum, ſuum quærebant commodum.* (f) *Idque duplex.* (g) 1 *ut perſequutionem evitarent.* (h) 2 *Ut gloriolam conſequerentur.* (i) Οσοι pro ὅστινες (k) *Seductorum deſcriptio ab ambitione.* (l) Caro *pro rebus externis.* (m) *Chriſtianus rebus ſpiritualibus non externis excellere debet.* (n) Cogere *pro vehementer impellere.* (o) 1 *Finis ſeductorum:* (p) *Perſecutionis fuga.* (q) *Iudæi cur Chriſtianos perſecuti?*

gis ſtudio & zelo teneri, idque ſpectare, ut ab omnibus lex obſervetur. Hoc amovet apoſtolus, per id, quod illi ipſi legem non cuſtodiant. (*) Qui enim ipſe legem non cuſtodit, quomodo id unice ac ſincere quærere & ſpectare poteſt, ut lex ab aliis cuſtodiatur & obſervetur?

Ait οἱ περιτεμνόμενοι, ſeu, ut alii codices habent, οἱ περιτετμημένοι, *illi circumciſi*; quaſi dicat: neque enim illi ipſi doctores veſtri, licet circumciſi, vel, qui circiſionem ſuam tantopere jactant, & circumciſi audire gaudent, legem ſervant. Nam oratio non videtur eſſe generalis, quemadmodum verba prima fronte præ ſe ferunt. Facile autem intelligi poteſt, cur apoſtolus aſſerat, eos ipſos homines legem non cuſtodire ſeu ſervare: nempe quia eſſent homines carnales, & eorum Deus (ut de iiſdem farinæ hominibus in epiſtola ad Philip. loquitur cap. 3. 18. 19, eſſet venter: ac propterea, ut Phariſæi olim faciebant Matth. 23. 23, etiamſi ſingularem pietatis ſpeciem præ ſe ferrent, & ceremonias, aliaqua faciliora legis præcepta diligenter obſervarent, omitterent tamen legis graviora, nempe judicium, ſeu jus faſque, miſericordiam, & fidem, aliaque quæ eorum cupiditatibus, ambitioni, avaritiæ obſtarent.

Sed volunt vos circumcidi, ut in veſtra carne glorientur. (*a*) Hic alter erat eorum ſcopus, ſed ad priorem illum directus: quaſi dicat, non ergo obſervationem legis ſibi pro ſcopo habent præfixam, cum eo vos adducere volunt, ut circumcidi vos patiamini:

Sed hoc potius agunt, *ut in carne veſtra glorientur*, (*b*) id eſt, ut caro veſtra illis gloriandi cauſam & materiam ſuppeditet; ut hinc gloriam & nomen conſequantur; idque ipſi etiam jactent, non quod vos ſecundum ſpiritum meliores fecerint, virtute ac pietate auxerint; ſed quod vos ad obſervationem legalium ceremoniarum adduxerint: ut ex præciſa carnis veſtræ cuticula pulcherrimum triumphum, vobis quodammodo oſtentui habitis, agant.

Verſ. 14. *Mihi autem abſit gloriari, niſi in cruce Domini noſtri Ieſu Chriſti.* (*c*) His verbis ſemetipſum opponit ſeductoribus iſtis, ut appareat, quantum inter Paulum & illos interſit. Illi crucem Chriſti evitare volebant; (*d*) Paulus tantum aberat ut eam vitare vellet, ut nulla in re niſi in Chriſti cruce gloriaretur. Illi in carne Galatarum gloriari volebant: Paulus tantum in Chriſti cruce. Quis ergo non videt, Paulum eſſe ſectandum audiendumque, iſtos vero repudiandos?

Per *Chriſti crucem* (*e*) intelligenda iterum videtur, tum Chriſti ipſius crux, hoc eſt, afflictio & mors ignominioſa, quam in cruce pertulit; tum etiam afflictio, quam quis Chriſti cauſa, ad Chriſti exemplum & imitationem, ſubit. In utroque iſtorum gloriari ſe, (*f*) dicere videtur Paulus, hoc eſt, tum de eo, quod aliquando Chriſtus crucem ſubierit, per quam novum & æternum fœdus ſancivit, & ſimul vetus abrogavit: (*g*) tum de eo, quod Chriſti, & ejus doctrinæ cauſa, calamitates & perſecutiones patiatur, atque hac ratione Chriſto conformetur. (*h*) Quod ſi hoc loco alterutrum horum nominatim intelligendum ſit, veriſimile eſt poſterius intelligendum eſſe: partim quidem, quia hanc glorationem ſuam in Chriſti cruce, opponit illi pſeudodidaſcalorum ſtudio, quos id unice agere paulo ante dixerat, *ne cruce Chriſti perſecutionem patiantur:* partim vero, quia 2 Cor. 11. 30. & 12. 5. 9 aperte aſſerit, ſe non gloriaturum niſi in afflictionibus & infirmitatibus ſuis: quemadmoduu hic ait: *mihi abſit*, vel *non contingat gloriari, niſi in cruce Chriſti*: (*i*) licet interim neutro in loco excludendæ ſint propriæ iſtarum afflictionum cauſſæ, inter quas mors Chriſti, eamque conſequuta reſurrectio: itemque propria earum effecta, inter quæ eminet ſpes immortalitatis firma. (*k*) Nam alias Paulus gloriabatur non minus in ſpe gloriæ divinæ, quam in afflictionibus: imo in his non niſi propter illam, ut apparet ex cap. 5 Rom. verſ. 2, & ſequentibus, cui adde Hebr. 3. 6: gloriabatur (*m*) idem in Deo, eodem cap. 5 Rom. verſ. 11. gloriabatur (*n*) in Chriſto Jeſu, totaque ejus religione ac diſciplina Phil, 3. 3. (*o*) Maximum ergo in ea re decus ſitum eſſe putabat Paulus, quod Chriſto afflictionum ratione conformaretur: quemadmodum ex verſ. 10 ejuſdem cap. 3. Phil. cum præcedentibus collato apparet. (*p*) Et ſane nihil glorioſius in hac vita contingere homini poteſt, quam ſi Chriſto, tum in afflictionibus ipſis, tum in afflictionum cauſſa (martyrem enim, ut ille dixit, non pœna facit, ſed cauſſa) conformetur. Unde ad eoſdem Philipp. cap. 1. 29 ita ſcribit Paulus: *donatum eſt vobis pro Chriſto, non ſolum ut in ipſum credatis, ſed etiam ut pro ipſo patiamini.* Cauſſas vide tum ibid. verſ. præced. tum Matth. 5. 10, 11, 12. Rom 5. 3, 4, 5. 2 Theſſ. 1. 5, & d. Jac. 1. 2, 3. 1. Pet. 1. 6, & d. IV. 13, 14. adde Hebr. XI. 26.

(*q*) *Per quam mihi mundus crucifixus eſt, & ego mundo.* Vim crucis Chriſti ſeu effectum exprimit, ob quem tanto magis de ea gloriabatur Paulus, & quidem ejuſmodi, qui ſtudiis ac conſiliis adverſariorum Pauli, ſeu falſorum iſtorum doctorum, penitus adverſabatur, & Paulum verum ac genuinum Chriſti ſervum ac diſcipulum eſſe arguebat. Is vero erat, quod per eam mundus ipſi, & viciſſim ipſe mundo crucifixus eſſet.

Dupliciter autem hæc verba intelligi poſſunt, quanquam eodem res redit: vel ut *crucifixus* (*r*) ſignificet eum, a quo aliquis abhorreat, & quem veluti deteſtetur, qui ſit tanquam piaculum quoddam; quales eſſe ſolent homines infami ſupplicio affecti, quos omnes horrent ac refugiunt: vel ut *crucifixus* ſimpliciter ſumatur pro mortuo, quemadmodum ſæpe contingit apud Paulum, alluſione ad crucem Chriſti, ſeu mortem ejus in cruce perlatam facta. (*ſ*) Si priorem ſequamur ſenſum, mundus crucifixus erat Paulo, quatenus ab eo abhorrebat Paulus, eumque ceu hominem infami ſupplicio affectum fugiebat ac deteſtabatur: & viciſſim Paulus mundo, quod eum mundus quoque, tanquam hominem aliquem ſceleſtum & piaculum, abominaretur.

(*u*) Per *mundum* autem intelliguntur homines mundani, id eſt, moribus mundanis præditi, & Chriſti legibus ac doctrinæ adverſi, (*x*) una cum ſuis, quas ſequerentur, religionibus, & rebus quas in pretio habe-

(*) *quia ipſi eam non ſervabant.* (*a*) 2 *Finis gloriatio* (*b*) *De carne Galatarum,* (*c*) *Paulus falſis Doctoribus longe diſſimilis.* (*d*) *Tantum in Chriſti cruce gloriabatur.* (*e*) Chriſti crux & *ipſius, & ſimiles fidelium afflictiones notat.* (*f*) *Paulus de Chriſti morte gloriabatur.* (*g*) *De ſuis pro ipſo afflict.* (*h*) *De his hic potiſſimum.*

(*i*) *Non excludendæ afflictionum cauſæ & effecta.* (*k*) *Paulus gloriatur de ſpe gloriæ divinæ.* (*m*) *De Deo.* (*n*) *De Chriſto.* (*o*) *Decus ejus ſummum afflictiones pro Chriſto.* (*p*) *& cujuſvis Chriſtiani.* (*q*) *Effectus crucis Chriſti eximius.* (*r*) Crucifixum eſſe alicui *dupliciter accipi poteſt.* (*ſ*) *Mundus priori ſenſu quomodo Paulo crucifixus.* (*t*) *& Paulus mundo.* (*u*) Mundus *pro hominibus mundanis.* (*x*) *Una cum religionibus, ac ſtudiis ſuis.*

rent,

rent, Christiano homini fugiendis. Hoc vero effecerat crux Christi, quæ eam vim habet ut omnes, qui eam cognoscunt, ad Christum rapiat & ei mancipet: qui autem Christo totum se mancipat, non potest non detestari mundum, quatenus is Christo est adversus; & vicissim detestabilis esse mundo. quin & afflictiones Pauli, quas Christi caussa a mundo fuerat perpessus, ei mundum cum suis religionibus ac studiis, & vicissim, ipsum mundo tanto magis invisum atque exosum reddiderant.

Si posteriorem vocis *crucifixi* explicationem sequamur, sensus erit: Christi cruce & morte effectum esse, ut & mundus Paulo fuerit mortuus, & Paulus vicissim mundo: hoc est, ut & mundus nihil cum Paulo commercii haberet, ut eum amaret, foveret, complecteretur; sed respectu Pauli esset instar mortui; & ut vicissim Paulus nihil commune haberet cum mundo, nulla in re ei placeret; sed respectu mundi esset veluti mortuus, & omni vita destitutus. (*b*) In eo autem Paulo plane dissimiles erant falsi isti doctores, qui circumcisionem urgendo, id unice, ut vidimus, agebant, ut mundo, nempe Judæis infidelibus, placerent, & rebus hujus mundi quiete frui possent.

Vers. 15. *In Christo Iesu enim neque circumcisio quid valet, neque præputium.* (*c*) Ratio præcedentium cum quadam prolepsi. Poterat enim quispiam dicere, Cur vero, Paule, non nisi in cruce Christi vis gloriari, cur non etiam in carne? cur non, ut isti doctores faciunt, id agis, ut gloriandi materiam inde consequare, quod ad circumcisionis, & aliorum carnalium & externorum rituum observationem, alios adduxeris? respondet Paulus, recte omnino se facere, qui de sola Christi cruce glorietur, non vero, ut isti, ex circumcisione aliisque similibus ceremoniis gloriandi quærat materiam: (*d*) quia in Christo Jesu, hoc est, in ejus religione ac disciplina, quæ omnibus est sequenda, (*e*) nihil valeat circumcisio, nullam vim, nullum momentum habeat, ad Dei gratiam, ad justificationem comparandam, non magis quam præputium: (*f*) sed nova tantum creatura. hanc solum a Deo in nobis respici, & ad justificationem ac salutem sempiternam requiri. Quare his verbis non tam ratio redditur ejus, (*g*) cur in Christi cruce glorietur Paulus, quam cur *non nisi* in hac, cur in hac sola. Quanquam negare nolimus, apostolum in posterioribus verbis, quibus indicat, solam creaturam novam in Christi disciplina valere, etiam ejus rei reddere rationem, cur in Christi cruce glorietur: nempe quia ea effecerit, ut & ipsi mundus, & ipse mundo esset crucifixus, qua in re novæ creaturæ ratio vel inprimis consistit. Jure ergo Paulus in cruce Christi gloriabatur, quæ id sibi afferret boni, quod solum in Christi disciplina valet. De verbis *in Christo Jesu*, itemque cur *præputium* addatur *circumcisioni*, dictum est supra loco simili cap. 5. 6.

(*h*) Vox autem κτίσις seu *creatura* aut *creationis*, videtur hoc loco abstracte potius, ut natura ejus fert, quam concrete, quemadmodum alibi fere solet, cum genitivus materiæ seu subjecti non apponitur, sumenda esse, ut tanto rectius & circumcisioni & præputio opponi possit, & canon seu regula, secundum quam incedendum sit, appellari.

(*i*) Itaque *creatura nova* significat eam mutationem hominum, quam Christi religio iis affert; (*k*) & opponitur veteri tum religioni, qualis erat & Judaica & gentilis, seu circumcisioni & præputio; tum vitæ ac morum rationi; & consistit in spirituali Dei cultu, seu, ut ex similibus apud eundem Paulum testimoniis manifestum est (vide sup: c. 5. ℣. 6. 1 Cor. 7. 19: & 2 Cor. 5. 17) in fide per charitatem efficaci, in observatione divinorum mandatorum novo fœdere præscriptorum, in similitudine seu imagine Dei ipsius, hoc est, ut in epistola ad Eph. cap. 4. vers. 24 loquitur, in justitia & sanctitate veritatis. Quare creatio hoc loco non significat ipsam Dei creantis actionem, sed actionis istius in hominibus effectum, respectu cujus homines dicuntur novi, & creaturæ novæ.

(*l*) Inepte autem ex hoc verbo *creationis* colligunt quidam, Deum, sicut in prima creatione solus fuit opifex hominis minime συνεργὸς, sic etiam in hac nova creatione solum, non modo non concurrente, sed etiam, tunc cum Deus ipsum reformat, quantum in se est repugnante homine, illum refingere. (*m*) Aliud enim est, hominem, qui prorsus non fuerit, condere; aliud, eum existentem, viventem, intelligentia & arbitrio præditum reformare; & quidem reformare, non quoad essentiam, sed quoad voluntatis inclinationem & mores, id est, efficerea, ut velit certim aliquam doctrinam & religionem ac vivendi rationem sequi, eamque porro reipsa sequatur: ad illud homo concurrere nullo modo potest: hoc sine hominis opera, & ad id concursu, fieri nec debet, nec potest. Non debet, quia alioquin nullus esset virtuti locus, & omnis ratio religionis ac pietatis everteretur. Non potest, quia necesse est, ut homo & velit, & faciat: (*n*) at quomodo homo aliquid sine seipso potest & velle & facere? Ideo sacra scriptura nos ipsos non semel hortatur ad id, ut novi homines & novæ creaturæ fiamus. At si ad istud nulla hominum opera interveniret, quomodo hortari homines, ut id faciant, divinus spiritus posset? qua de vide quid scribat apostolus Eph. 4. vers. 22, & seqq. & Col. 3. 8, 9, & seqq. Quare ii, qui contrarium ex verbo creandi aut aliis similibus colligunt, figuratam ac metaphoricam vocum significationem cum propria hac in parte confundunt, nec intelligunt, similia hæc esse, non eadem, hoc est, non ejusdem generis synonymi, sed ali quousque tantun analogi: nec meminerunt, omnem similitudinem (similitudo autem contracta, est metaphora) claudicare, ut in scholis loqui solemus.

Vers. 16. *Et quicunque regula hac incedent.* (*o*) Postquam ostendit, in Christo Jesu nihil valere, nisi novam creationem; jam etiam docet, quis fructus & quod commodum ex eo consequatur, si quis nova creatura sit, ut eam tanto magis commendet, & simul ostendat, nil opus esse ceremoniis.

Dicit *quicunque*; (*p*) quasi dicat sive sint Judæi, sive gentiles, sive cicumcisi, sive præputiati, sine ullo discrimine homines.

Regula hac incedent. (*q*) Futurum pro quovis tempore, ut 1. Cor. 2. 16. Regula hæc, est nova creatura, seu illa mutatio, quam superius diximus. (*r*) Secundum

(*a*) *Posterior explicatio.* (*b*) *Dissimilitudo inter Paulum & falsos doctores.* (*c*) *Ratio dicti cum prolepsi.* (*d*) Christus *pro sua disciplina.* (*e*) *in hac nil valet circumcisio.* (*f*) *Sed nova tantum creatura.* (*g*) *Cur in cruce Christi merito glorietur* Paulus. (*h*) Creatura *abstracte hic sumitur.*

(*i*) *Creatura nova quid.* (*k*) *ejus opposita.* (*l*) *Refutatio erroris.* (*m*) *Deus sine nobis nos creavit, sed non sine nobis denuo creat.* (*n*) *Sacra scriptura nos hortatur, ut novi homines fiamus.* (*o*) *Fructus novæ creaturæ.* (*p*) *Quam late pateat.* (*q*) Futurum pro quovis tempore. (*r*) *Quomodo obtineatur.*

hanc regulam incedunt, quicunque talem mutationem in se habent, & operam dant, ut isti normæ, ac veluti ideæ novæ creationis, quam maxime respondeant, & quam proxime ad eam accedant. Ex quibus apostoli verbis etiam apparet, operam nostram, incessum ac laborem ad id requiri, ut reipsa novæ creaturæ fiamus.

Fructus autem istius rei exprimitur, (a) cum ait: *pax super ipsos & misericordia.* (b) Pax, ut in salutatione apostoli diximus, felicitatem significat, Hebræorum more. (c) Misericordia autem est caussa efficiens, & veluti fons omnis felicitatis, quæcunque a Deo in populum divinum derivatur. Frustra ergo misericordiam, ac proinde & felicitatem sperat, quisquis creatura nova non est, utut sit circumcisus, & alios ritus legales observet: contra autem, si nova creatura sit, istis non indiget.

& super Israelem Dei. (d) Videtur hæc verba adjecisse, ut causam redderet, cur talibus pacem & misericordiam polliceatur, (e) nempe quod sint verus Dei Israel, quasi dicat, utpote super eos, qui sint verus Dei Israel. (f) Israel autem sumitur pro Israelitis, seu Jacobi posteris. (g) Israel enim, ut omnes norunt, est Jacobi nomen, quo eum angelus ille, quem divino robore confirmatus vicerat, decoravit, & significat victorem Dei Gen. 32. 28; (h) ut vel ex ipso nomine cognosceret, non esse sibi metuendum Esaum fratrem, vel ullum alium mortalem: nihil suæ virtuti ac fortitudini fore impervium, utpote divina vi ac robore confirmato, quo factum fuerit, ut etiam Deum, hoc est, angelum, qui hominibus longe est robustior, luctando vicerit. Ideo autem & scriptura V. fœderis, & eam sequutus Paulus, (i) Dei populum Israelem potius nominavit, quam Abrahamum, vel Isaacum: quia non omnes Abrahami vel Isaaci posteri, sunt illud semen, quod Deus singulari sua gratia ac favore prosequi decreverat: sed tantum Jacobi seu Israelis posteritas; olim quidem ante Christi adventum posteritas carnalis; nunc autem spiritualis, quam non constituit carnalis ex Jacobo prognatio, sed nova ex Deo creatio.

Dei Isaael (k) vocatnr, quia Deus eum sibi peculiariter fovendum, amandum, & omni ratione juvandum delegit.

Vers. 17. Τῦ λοιπῦ, vel positum est pro (l) τὸ λοιπὸν, quod latine dicimus *de cætero*, vel *quod reliquum est*, seu *quod supereſt*. qua phrasi uti solemus, cum aliquid ultimo jam loco dicere volumus; vel etiam subintelligi debet vox χρόνε, quæ sæpius non exprimitur: ut in illis ἀφ' πολλῦ, μακρεῦ, & similibus; ut significet *posthac, in posterum*; quemadmodum interpretes quidam notant.

Molestias mihi nemo exhibeat. (m) Concluſurus hanc epistolam hoc addidit, idque superiorum occasione, quo seductorum istorum sugillationes & calumniæ egregie retundi poterant. (n) Quia enim crucis Christi mentionem fecerat, quam isti revera ut crucem horrebant, Paulus autem unicum suum decus ac laudem esse ducebat; ideo hinc documentum ministerii sui petit, (o) seque verum Christi servum, ei penitus addictum ac mancipatum, esse ostendit, & sic ex hoc crucis veluti propugnaculo ultimum telum contorquet in adversarios, scrupulum, ut ille ait, abeunti, *molestias mihi nemo exhibeat*, sugillans scilicet munus meum, & objiciens mihi, quod non sim verus Christi servus, ejusve apostolus, sed nescio quis hominum quorundam emissarius, ut hac ratione doctrinam meam in dubium vocet, & auctoritatem meam elevet. Facessant isti homines, & soli caliginem offundere desinant. Habeo enim, quo eorum calumnias ac criminationes retundam, eosque penitus convincam.

Ego enim stigmata Domini Jesu Christi in corpore meo porto. (p) Stigmata sunt puncta aut notæ, quæ rebus, quæ ad alicujus peculium ac proprietatem pertinent, inuri aut imprimi solent, ut a cæteris dignoscantur. Stigma erat & illud cum dominus aurem servi, qui anno septimo e servitute egredi nolebat, ad januam domus subula perforabat Deut. 15. 16, 17; qua ratione eum suæ servituti penitus addicebat, & domui suæ perpetuo affixum esse debere significabat. Ad has similesve notas alluſit apostolus: quasi dicat, habeo enim signa & notas multas, quas corpori meo veluti inussit impressitque Dominus Jesus, ut quivis ex iis cognoscere possit, me servum ac mancipium illius esse. (q) Per stigmata autem ista intelligit perpetuas afflictiones, quas ille Christi & doctrinæ, quam prædicabat, causa perferebat: ex quibus & 2. epist. ad Cor. cap. 11 vers. 23, & sequentibus, tanquam certissimis signis, se Christi esse servum demonstrat. Tanto autem elegantius afflictiones istæ stigmata appellari poterant, si ut verisimile est, multa sui vestigia, varias cicatrices ac vibices, in corpore ejus reliquerant. His notis quondam signatus fuit Dominus Jesus: his notis signat etiam servos suos. Itaque qui iis signatus est, habet quo se fidelem Christi servum esse probet: qui vero non modo non habet, sed etiam eas penitus horret ac defugit, & ideo quippiam vel docet, vel docere negligit, ut eas effugiat, quales seductores isti erant, quid aliud, quam se fugitivum & nequam esse prodit? (r) Fieri potest, ut etiam apostolus hæc stigmata circumcisioni, quæ discipulorum legis erat nota, quaque Moses, non Christus, homines signabat, opponere voluerit; ut ostenderet, Christum alias habere notas, quam erat circumcisionis illa occultanda potius, quam ostentanda ac jactanda cicatrix.

Vers. 18. *Gratia Domini nostri Jesu Christi sit cum spiritu vestro.* (s) Id est, Dominus Jesus vobis favore suo adsit, in rebus ad spiritum vestrum spectantibus; spiritum vestrum corroboret, & efficiat, ut spiritualem, non carnalem & legalem vitam agatis; spiritum enim iterum carni videtur opponere.

Fratres. (n) Notandum est, quod eos tota epistola nuspiam sanctos vocaverit, quod tamen in omnibus epistolis ad alias ecclesias facere solet. Id enim temere factum fuisse non videtur, sed propterea, quod ex Christi discipulis, pene in Mosis discipulos degeneraverant.

Eadem gratia Domini nostri Jesu Christi, sit cum spiritu omnium qui ista legerint. Amen.

(a) *Quis sit.* (b) Pax *pro felicitate.* (c) *Misericordia, ejus caussa.* (d) *Ratio dicti.* (e) Israel Dei, *homines vere pii.* (f) Israel *pro Israelitis.* (g) *quid proprie.* (h) *Cur hoc nomen Iacobo impositum.* (i) *Cur Dei populus Israel potius, quam Abrahamus, aut Isaacus dicatur.* (k) Dei Israel. (l) τῦ λοιπῦ. (m) *Clausula epistolæ.* (n) *Paulus ex suis afflictionibus ministerium suum asserit.* (o) *Ejus nomine negotium sibi facessi non vult.*

(p) Stigmata. (q) *Stigmata Christi in Pauli corpore, ejus afflictiones.* (r) *Circumcisioni opposita.* (s) *Votum, seu valedictio.* (t) *Paulus Galatas nuspiam sanctos vocat.*

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ Pauli

Ad

GALATAS.

PARAPHRASIS

Epistolæ Pauli Apostoli

AD

GALATAS.

Vers. 1. EGo Paulus, qui sum legatus, non ut quidam falso dictitant, ab hominibus, neque interveniente hominis cujuspiam vulgaris mortalisve opera constitutus; sed a Jesu Christo jam immortali ac Domino omnium effecto, atque adeo ab ipso Deo, qui tum illius, tum noster est Pater, quique ipsum ex mortuis ad immortalem vitam, & supremam gloriam revocavit, ut jure & legationis mihi impositæ munus, & quicquid ab illo factum est, illo autore factum dici queat:

Vers. 2. Ego, inquam, & reliqui Christiani omnes, fratres nostri spirituales, qui mecum nunc versantur, & suum in religione consensum una mecum testari voluerunt, optamus ecclesiis in Galatia congregatis,

Vers. 3. Favorem, &, quæ exinde, manat, felicitatem proficiscentem a Deo, Christi ac nostro Patre, atque ab ipso Domino nostro Jesu Christo: qui tantum in nos contulit beneficium:

Vers. 4. Ut seipsum in mortem cruentam & ignominiosam conjiceret peccatorum nostrorum expiandorum, seu pœnarum quas propterea commeriti eramus, tollendarum causa: ut ita porro tanta spe excitos tantoque obligatos beneficio, ab hominibus hujus seculi pessimis nos abstraheret, & ad meliorem vivendi rationem revocaret. Hoc autem totum fecit ex voluntate ac jussu Dei summi, qui patrem se nunc nostrum constituit ac reipsa præstitit præstatque:

Vers. 5. Cui eo nomine laus debetur ac honor in secula sempiterna, Amen.

Vers. 6. Non possum autem non mirari, quod tam cito desciveritis a Christo, qui tanta cum benignitate vos ad salutem per me vocaverat, & relicto vero ejus euangelio, in quo justificatio ac salus æterna per fidem adipiscenda vobis oblata fuit, [vel a me doctrinaque mea, qui vos ex Christi benignitate ad salutem vocaveram,] amplexi fueritis aliud quodpiam, ut quidem vobis videtur, euangelium.

Vers. 7. Cum tamen nullum revera sit aliud præter id, quod accepistis: tantum sunt inquieti ac perversi nonnulli homines, qui animos vestros turbant [vel: Cujus rei nullam aliam possum exputare causam, quam quod quidam sint, qui vestros animos alioqui nihil tale cogitantes terrent,] idque unum agunt, ut euangelium, seu doctrinam Jesu Christi salutarem pervertant, itaque immutent, ut ejus jam prorsus alia sit ratio.

Vers. 8. Atqui tantum abest, ut hujusmodi hominibus fidem habere debeatis, ut etiamsi nos ipsi, qui vos docuimus, aut etiam angelus aliquis cœlestis (si fieri id ulla ratione posset) euangelium vobis prædicaret aliud, quam id sit, quod nos vobis annunciavimus, seu aliam justificationem aut salutem assequendi modum vos edoceret, pro anathemate ac re execrabili esset habendus.

Vers. 9. Et, ne forte putetis, dictum hoc temere mihi excidisse, id quod modo dixi nunc denuo repeto ac enuncio: Si quis vos euangelium aut doctrinam de salute doceat diversam ab ea, quam antea a nobis accepistis, pro anathemate seu re execrabili habeatur.

Vers. 10. Nunquid enim ego hactenus humanum aliquod inventum, seu doctrinam ab hominibus excogitatam, passim persuadere conor, quam proinde repudiare impune liceat, & non potius rem divinam, seu doctrinam ab ipso Deo profectam, quam rejicere aut mutare nemini fas sit? [vel: Nunquid enim ego id nunc ago, ut hominibus tantum causam meam persuadeam, an vero ut Deo eam probem? certe ut Deo.] [aut, numquid ego id ago, eumque mihi scopum habeo præfixum, ut hominibus placeam, & illorum favorem euangelium prædicando ambiam?] Haudquaquam. Nam si ego adhuc, ab eo tempore, ex quo Christianus sum factus, id agerem, ut hominibus placerem, (nam ante illud tempus me ab eo studio penitus abstinuisse non ausim dicere) Christi nollem esse servus, & religionem ipsius sequi, nedum promulgare, atque omnibus viribus promovere: cum nimis sit apertum, me hac ratione scopum istum attingere, hoc est, hominum favorem demereri nequaquam posse; sed potius in contrarium irem, & universos adversum me irritarem. [Vel: Christo revera non servirem, nec id quod ipsi placeret exequerer; cum contrariæ esse soleant Christi ac hominum voluntates, ita ut qui illius gratiam quærit ejusque voluntati satisfacere cupit, non possit simul hominum gratiam aucupari ac studiis satisfacere. Perspicere autem ex factis meis, & maxime ex tot tantarumque afflictionum, quas euangelii causa sustineo, patientia, unumquemque arbitror, me Christo vere atque ex animo servire.

Vers. 11. Ut autem res tota fiat manifestior, planum

nunc vobis faciam, fratres, euangelium a me prędicatum non esse humanum inventum.

Vers. 12. Etenim ego id non ab homine aliquo accepi idve sum edoctus; sed per singularem ac prorsus divinam ipsius Jesu Christi revelationem, nullius hominis opera interveniente, totum illud didici.

Vers. 13. Potestis tutem id facile colligere ex iis quę audivistis de ratione vitæ meæ cum Judaicam adhuc religionem sequerer ac profiterer. Ea vero erat, quod vehementissime persequerer Christi, atque adeo ipsius Dei ecclesiam, eamque funditus conarer evertere;

Vers. 14. Ac proficerem in Judaicæ religionis studio præ multis, qui & ætate mihi erant æquales, & ex eadem gente Judaica orti, adeoque eandem habebant causam patriam religionem defendendi ac promovendi: quos tamen ego haud paulo superabam fervore ac zelo tuendarum doctrinarum, quas a majoribus accepimus, hoc est, ipsius legis Mosaicæ, earumque rerum omnium, quę tanquam illi consentaneæ, erant a majoribus nobis velut per manum traditæ. Quæ omnia satis docent, fieri haudquaquam potuisse, ut ego religionem hanc, tanto studio tantisque animis a me defensam, hominis tantum alicujus suasu, divinis testimoniis, iisque apertissimis non convictus, desererem, & ad eam, quam omnibus viribus oppugnaram, transirem.

Vers. 15. Verum cum ita benignissimo Deo esset visum, qui me nondum etiam natum, atque adeo nullo meo merito ad munus istud, quod nunc sustineo, ex reliquis hominibus selectum destinavit; quique me postea, ex singulari gratia ac misericordia ad salutem accivit, eamque mihi obtulit:

Vers. 16. Cum, inquam, Deo illi benignissimo ita visum esset, ut per me, vel mihi patefaceret filium suum Jesum Christum, eamque doctrinam, quæ circa ipsum occupatur, ita nempe, ut eum prædicarem inter gentes extraneas: ita statim egi, ut cum nemine mortalium de Christiana religione conferrem, quasi nimirum ejus adhuc essem ignarus, & aliquid mihi ad docendi prędicandique munus deesset. Quod si conferre ea de re cum ullo mortalium voluissem, & quippiam ab illo discere, quod ad euangelium pertineret, ascendissem sane Hierosolymam ad eos, qui ante me apostolicum munus obiissent, tanquam ad euangelii doctores ac prędones. Sed id haudquaquam feci. [Vel: ut eam porro prædicarem gentibus extraneis, nullus fuit apud me dubitandi aut cunctandi locus. Quam ob causam ita statim me gessi, ut non conferrem rationes ac consilia cum hominibus mortalibus, tanquam adhuc hæsitans, utrum revera divina esset illa patefactio nec ne, & quid mihi porro faciendum esset, dubitans.]

Vers. 17. Nihil, inquam tale ab ipso statim initio, cum res apud me esset certissima, feci: imo tantum abest, ut cum aliquo homine consilium ea de re caperem, ut ne quidem Hierosolymam Damasco ascenderem ad apostolos, quasi eorum, quæ ad munus recte obeundum essent necessaria, ignarus; sed statim doctrinam Christi promulgaturus in Arabiam profectus sum, atque inde redii Damascum.

Vers. 18. Postea demum, cum exactum jam esset triennium ab eo tempore, ex quo Christum agnovi, profectus sum Hierosolymam, Petri visendi, non vero aliquid ab eo discendi gratia; & cum ad eum venissem, quindecim dies sum apud ipsum commoratus: quæ ipsa temporis brevitas satis potest arguere, me non tunc demum ab eo didicisse doctrinam, quam & postmodum aliis tradidi; cum ad eam rem haudquaquam sufficiant quindecim illi dies.

Vers. 19. Quod vero ad cæteros attinet apostolos, eorum ego neminem vidi, excepto Jacobo, Jesu consanguineo: ut proinde nihil sit, quod quispiam suspicetur, me ab illis forte euangelii doctrinam accepisse.

Vers. 20. Ea vero, quæ vobis scribo, sancte vobis confirmo, ac Deus ipse testis est, me non mentiri.

Vers. 21. Post illud demum tempus veni in regiones Syriæ & Ciliciæ.

Vers. 22. Eram autem adhuc ignotus de facie ecclesiis in Judæa hinc inde collectis (quod ipsum etiam argumento est, me inter apostolos discendæ religionis gratia non fuisse versatum, alias Judaicis ecclesiis sat notus futurus fuissem.)

Vers. 23. Id tantum de me absente fratres illi in Judæa habitantes audiebant, eum, qui se aliquando fuisset persecutus, nunc annunciare ac promulgare doctrinam de fide, quam aliquando oppugnasset, & funditus eversum iviisset;

Vers. 24. Et Deum pro beneficio tanto in me collato, tamque mirabili ipsius opere, quod in me convertendo patrasset, laudabant.

CAP. II.

Vers. 1. POstea, cum elapsi essent jam anni quatuordecim ab eo tempore, ex quo primum eram post conversionem meam Hierosolymam reversus, denuo profectus sum Hierosolymam una cum Barnaba, accepto etiam Tito itineris comite.

Vers. 2. Profectus autem eo sum divina revelatione admonitus, & exposui Hierosolymitanis fratribus doctrinam euangelicam, quam inter extraneas gentes & tunc prædicabam & adhuc prædico: exposui, inquam, generatim omnibus, sed seorsim, ac paulo familiarius iis, qui opinabantur ac verebantur ne forte irritus esset labor meus, quem in euangelio prædicando susciperem, aut hactenus suscepерim, propterea quod doctrina mea ad salutem haud quaquam sufficeret. [vel; Ne forte ut quidem aliis nonnullis videbatur (quanquam id mihi videri nequaquam poterat) frustra laborem, vel antea laboraverim in euangelio prædicando.] [Vel sic: qui præ cæteris videbantur eminere; ne forte, si scilicet illorum auctoritas non accederet, meaque ab illis doctrina non approbaretur, penitus ego frustra laborarem, aut laborassem hactenus, convulsa mea apud gentes extraneas a me ad Christum conversas autoritate: cum a quibusdam turbatoribus id ageretur, ne doctrina, quam ego illis tradidissem, ad salutem crederetur sufficere; sed legis Mosaicæ adderetur observatio.]

Vers. 3. Sed tantum abest, ut judicatum tum fuerit, ea, quæ ego aliis tradidissem, ad salutem consequendam non sufficere, ac circumcisionem & cætera legis Mosaicæ instituta præterea esse observanda, ut ne Titus quidem, qui mecum aderat, cum esset natione Græcus, atque adeo ethnicus, fuerit ab illis compulsus, seu jussus circumcidi, quod tamen omnino fieri debuisset, si circumcisio fuisset judicata necessaria.

Vers. 4. Id vero potissimum factum est propter falsos quosdam fratres, [vel: Urgentibus prępsertim falsis quibusdam fratribus, seu iis, qui nomine magis

quam

quam re Christianæ religioni essent addicti, Judaico interim spiritu inflati:] qui instar exploratorum quorundam in conventum illum nostrum, ab aliis, ut apparet, subornati atque submissi, clam irrepserant; ut ita, qua parte libertas nostra, quam per Jesum Christum & sanctissimam ejus religionem consecuti sumus, utpote qui nos a jugo ceremonialium legum vindicavit, expugnari & eripi nobis posset, observarent, atque ita, si ullam ejus rei occasionem animadverterent, nos in servitutem redigerent, & jugo legis Mosaicæ subderent.

Vers. 5. Sed nos iis ita restitimus, ut ne ad punctum quidem temporis iis cederemus & obsequeremur, ut veritas doctrinæ euangelicæ, quam a me didicistis, apud vos inconcussa maneret; non vero, si illis allquid hac in parte largiremur, ac gratificaremur, in animis vestris labefactaretur. Nam etsi alias quippiam concordiæ causa Judæis fratribus concedi hac in parte potuisset, & non quia ad salutem Titi aut aliorum gentium id esset necessarium, sed quia ædificatio quædam id postularet, permitti, ut Titus circumcideretur: tamen id a me spectandum atque adeo spectatum fuit, ne postea a falsis istis fratribus jactaretur (quod omnino futurum fuisset) ita tunc judicatum fuisse, circumcisionem omnino ad salutem esse necessariam, & me apostolorum auctoritate erroris fuisse convictum, ac porro compulsum, ut Titum circumcidi paterer. Quæ res mirum in modum animos vestros solicitare, & veritatem doctrinæ euangelicæ a me prædicatæ si non penitus evertere, saltem vehementer labefactare potuisset.

Vers. 6. Quod vero ad eos attinet, quorum auctoritas mihi potissimum opponitur, propterea quod viderentur præ aliis omnibus eminere, quanquam mea nihil refert, nec quicquam muneris mei auctoritati aut præstantiæ derogat, qualescunque illi aliquando fuerint, quodque, verbi gratia, cum ipso Christo in terris fuerint versati, quin & ab eo priores ad munus apostolicum electi, quam ob causam ego præ illis despicior ac contemnor: apud Deum enim & illos, qui Dei judicium hac in parte sequuntur, nihil ista valent, qui ejusmodi externas hominum qualitates non respicit) ab illis, inquam, qui præ cæteris videbantur eminere, nihil fuit doctrinæ meæ adjectum, tanquam nimirum ei aliquid adhuc deesset, quod ad salutem omnino pertineret: [vel: inter eos & me, qualescunque olim ii fuerint, aut quacunque dignitate præ me cæteroquin præditi, nihil revera interest, nec ego illis sum, quod ad muneris ac doctrinæ rationem attinet, inferior. Nam si quis mihi objiciat pristinam eorum dignitatem, quod aliquando cum Domino Jesu in terris conversati fuerint, id nil hic habet momenti, cum Deus atque adeo illi qui cum ipso sentiunt, externam hujusmodi qualitatem aut conditionem hominum non respiciat. Nam quod ad doctrinam ipsam attinet, ii, qui præ cæteris eminere videbantur, mihi nihil contulerunt, aut aliquid iis, quæ docui, adjecerunt:]

Vers. 7. Sed contra potius ii ipsi manifeste cernentes, quod mihi nominatim commissum esset a Deo Christoque munus prædicandi euangelii inter homines incircumcisos, seu ethnicos, quemadmodum Petro cæterisque ejus sociis ac collegis munus prædicandi euangelium inter homines circumcisos, seu Judæos.

Vers. 8. (Cernebant enim Deum ac Christum, qui Petro ejusque sociis adfuisset, & efficaciam ei fuisset largitus, ad fungendum legationis munere inter circumcisos, eundem mihi quoque adfuisse, & efficaciam ac vires suppeditasse ad idem munus inter gentes extraneas cum fructu obeundi.)

Vers. 9. Animadvertentes, inquam, Jacobus, & Petrus, & Johannes, qui videbantur præ cæteris singulares atq; eximiæ esse ecclesiæ Christi columnæ, munus illud ex gratia divina mihi concessum, & quæ cum munere illo conjuncta essent dona atque adjumenta, porrexerunt mihi & Barnabæ, eorundem laborum socio ac collegæ, dextras, quibus suum nobiscum in religione consensum animorumque conjunctionem ac societatem testarentur, significantes, conjunctis viribus ac operis idem negotium a nobis curandum tractandumque esse: ita, ut nos quidem apud gentes id faceremus, & legationis munere apud eas perfungeremur; ipsi vero inter circumcisos seu Judæos.

Vers. 10. Id tantum addebant, ut pauperum, qui essent inter Judæos Christianos, hinc inde apud ecclesias gentium extranearum meminissemus, & eleemosynam pro illis colligeremus; id quod summo etiam studio facere sum conatus. Ex iis igitur, quæ hactenus narravimus, satis constat, nihil a præstantissimis etiam apostolis fuisse in doctrina mea desideratum, aut ei adjectum; sed eam tanquam salutarem ab omnibus agnitam: ita ut frustra ab iis eorum mihi opponatur autoritas.

Vers. 11. Contra autem a me ipse Petrus in eo, de quo agimus, monitus ac reprehensus fuit. Cum enim is Antiochiam venisset, ego illi coram ac aperte restiti, propterea quod reprehensione dignus esset.

Vers. 12. Nam ante adventum quorundam ex Judaica gente fratrum, qui a Jacobo Hierosolymis eo venerant, solebat Petrus cum fratribus gentium extranearum cibum una capere, eaque in re delectum ex Mosis præscripto non adhibere; cum sciret id per Christianam religionem licere, & charitatem erga fratres summamque illam conjunctionem, quæ inter utriusque gentis Christianos esse debet, atque inprimis fratrum gentilium ædificationem ac solatium id postulare: Verum postquam ii, quos dixi, fratres Hierosolymis venissent, subduxit sese a fratribus ethnicis, & ab eorum consortio abstinuit, veritus ne offenderet Judæos illos, seu circumcisos.

Vers. 13. Unde factum est, ut reliqui etiam Judæi fratres ibidem commorantes, qui alias cum quibusvis Christianis, etiam alienigenis familiariter versari, & cibum cum illis capere solebant, una cum illo simularent, se ab ethnicorum etiam Christianorum consuetudine familiari ac commercio abhorrere, nec cibum cum illis capere audere; sed legem ceremonialem sibi omnino observandam judicare. Inde adeo factum fuit, ut Barnabas quoque, meus in gentium conversione socius ac collega, qui earum rationem potissimum habere debebat, nec infirmitati eorum offendiculum præbere, hoc tum Petri, tum cæterorum Judæorum fratrum exemplo ac simulatione inductus fuerit, ut idem cum illis simularet.

Vers. 14. Postquam ergo vidi, [vel: Sed postquam vidi] quod recto talo non incederent, nec ita se hac in parte gererent quemadmodum veritas euangelica postulat; utpote quæ libertatem illam Christianam, præsertim inter gentes extraneas, cupit defendi, & paulatim etiam ipsis Judæis, ut ex parte jam Hierosolymis factum fuerat, innotescere, ceremonias autem illas abrogari & tolli, quæ & cultui spirituali fere officiunt,

& arctissimam illam, quæ inter Christianos cujusque nationis esse debet, conjunctionem & amicitiam vehementer impediunt, tanquam paries quidam intergerinus, quem Christus, ut utraque gens in unam coalescere posset, sustulit: ideo ego Petro, omnibus audientibus, nulliusque Judæi offensionem verendam ratus, dixi: Si tu, cum Judæus sis natione ac sub lege Mosaica natus, nihilominus tamen aliarum extranearum gentium ritu, quod ad res externas attinet, hactenus vixisti, non vero Judæorum more ciborum delectus aliarumve ceremoniarum Mosaicarum rationem habuisti; cur nunc tuo facto ac exemplo fratres extranearum gentium legi Mosaicæ minime obstrictos propemodum cogis ac eo adigis, ut ipsi quoque Judæorum more vivant, & ciborum delectum aliaque similia observent, partim quidem, ut tecum & cum cæteris Judæis Christianis conversari queant; partim vero quod suspicari cogantur, aliquid ad salutem ceremoniarum istarum observationem habere momenti, adeoque vereri incipiant, ne forte iis non observatis, salute excidant: quandoquidem tu ac cæteri tam religiose nunc eas observatis, itaque vos geritis, ac si penitus persuasi essetis, omnino eas observatu esse necessarias, & vos antea peccasse, cum iis neglectis cum præputiatis cibum caperetis, indicare videamini.

Vers. 15. At nequaquam ita se res habet: cum ex lege ejusque observatione justificatio ac salus sempiterna non pendeat: alias nos ipsi haudquaquam fidem in Christum fuissemus amplexi, nec ulla fuisset causa, cur id faceremus. Eramus enim ipso ortu Judæi, & sic a primis annis in religione Mosaica educati ac instituti; non vero homines profani ex ethnicis, qui generatim omnes impii sunt, & a Judæis inprimis habentur mali: ita ut non major esset nobis causa legem deserendi & ad Christum transeundi, quam aliis; nec adeo quia cæteris essemus deteriores, ea cogitatio fuit a nobis suscepta:

Vers. 16. Sed propterea, quod manifeste cerneremus, neminem hominum justitiam eo adipisci, aut adipisci posse, quod opera in lege præscripta exacte servasset, & sic vi ac merito factorum suorum pro innocente a Deo haberi, & præmio innocentibus proposito potiri deberet; sed justificationem adipiscendam esse per fidem, quam Jesus Christus nobis præscripsit, quæ id tantum postulet, ut recepta ipsius doctrina, & spe præmiorum pietati in ea propositorum concepta, pro viribus in posterum Deo pareas. Hæc ergo fuit causa, ob quam nos quoque in Jesum Christum credidimus, nempe, ut ita per fidem ab ipso præscriptam in eo statu collocaremur, quo apud Deum sunt homines justi ac innocentes; non vero vi operum nostrorum ad legis Mosaicæ præscriptum præstitorum: quandoquidem justitiam istam, seu justitiæ præmium nemo mortalium vi operum secundum legis præscriptum præstitorum consequi potest; ut sacræ scripturæ docent, dum asserunt, neminem viventem in conspectu Dei justificatum iri. Si enim Deus ad judicium severum facta hominum revocare velit, certum est, neminem examen ipsius sustinere, & in judicio ipsius consistere posse.

Vers. 17. Sed (ut hac occasione ad ipsius quæstionis nostræ caput accedamus; vel potius cum id occasione sermonis ad Petrum habiti, jam attigerimus, in eo jam pergamus) objiciet hic nobis aliquis: Si interea temporis, dum id aliquo modo agimus, ut per Christum, seu fidem ab eo præscriptam justificationem assequamur, contigerit, ut nos non minus quam gentes peccatores aut impii deprehenderemur, secuturum, ut Christus peccato egregie subserviat, dum peccatoribus etiam & in sceleribus suis perseverantibus justificationem conciliet. Sed absit, ut hoc statuatur, neque illud ex hoc conficitur. [vel: Si enim nos, qui Judæi sumus, eo ipso, quod justificationem per Christum ejusque religionem quæsivimus, deprehensi sumus non secus atque ethnici peccasse, & eam ob causam, quod per legem justificationem nos consequi non posse videremus, ad Christum confugimus, tanquam eum, apud quem peccatores etiam justificationem adipisci possent, nonne inde sequitur, Christum peccato veluti subservire, & homines ad id quodammodo invitare, dum iis nihilominus justitiam patere docet? Verum absit, ut hoc de Christo statuamus. Nam nos Christiani ad ipsum accedentes, vi religionis ipsius compulsi, peccatum abdicavimus, atque adeo extinximus.]

Vers. 18. Quod si contingat, ut ad illud denuo redeamus, idque veluti in vitam revocemus, nos ipsos ejusdem doctrinæ vi transgressores, seu transgressionis reos ac pœnæ illius obnoxios constituimus, atque ita justificatione excidimus: [vel: Nam (ut quod omnibus veris Christianis commune est, de me docendi causa nunc efferam, & in mea persona ostendam) ego vi religionis Christianæ peccatum, simul atque eam sum amplexus, penitus abdicavi ac destruxi. Quod si ergo fiat, ut illud iterum exstruam, & quod jam extinctum in me fuerat, resuscitem; non est quod Christum hac in parte ejusque religionem accusem, tanquam ejus rei causam; sed me ipsum transgressorem constituo, & omnis ejus rei culpa in me ipso hæret.]

Vers. 19. Ego enim legem, cum ipsa me moveret, & partim duritie sua in ratione justificationis adipiscendæ, partim testimonio, de justitia per fidem in Christum consequenda, me ad id faciendum compelleret, abdicavi: sed non ut pro arbitrio ac libitu postea viverem ac peccatis indulgerem; sed potius ut ad Dei nutum ac voluntatem, quod sub lege ob illius imbecillitatem, concupiscentiæ autem carnalis violentiam facere non poteram, omnes vitæ meæ actiones in posterum componerem: ita ut nemo suspicari debeat, eam legis desertionem, & ad religionem Christianam transitum, quem nos fecimus, eo spectare, ut peccatis in posterum indulgeatur, neque id Christianæ religioni ullo modo esse imputandum.

Vers. 20. Quod vero & legem simul & peccatum ita abdicavi, ut utrique sim mortuus, id potissimum morti Christi adscribendum est; quæ cum novum fœdus sanxerit, & rationem justificationem assequendi confirmaverit, me impulit, ut ipsi similis evaderem, hoc est, & legi & peccato morerer. Quod cum religioni illius initiarer, statim in baptismo sum professus. Interim tamen vivo quidem, sed non secundum pristinam meam religionem, vel ad voluntatis meæ arbitrium, aut carnis libitum; sed ad præscriptum Jesu Christi, qui universam vitam meam ita regit ac gubernat, ut non ego, sed is ipse in me vivere dici queat. Quod si quis dicat, me nihilominus vitam hanc naturalem terrenamque una cum cæteris hominibus degere, & ea agere, quæ ad religionem nihil pertineant; fateor quidem ita esse: sed non id evertit ea, quæ modo dixi de vitæ meæ ratione. Nam omnes etiam vitæ terrenæ actiones ita moderor,

moderor, ut in iis ſemper cernatur fides a Jeſu Chriſto unigenito Dei filio tradita; cum eæ fidei iſti ſemper ſint conſentaneæ, atque ad illius normam exactæ. Hanc autem fidem ſum jure merito amplexus, ejuſque ductum in omni vita ſequor; cum, ut paulo ante indicavi, illius auctor ac primus annunciator, quem filium Dei eſſe dixi, tantopere me delexerit, ut ſemetipſum ſalutis meæ cauſa in mortem acerbiſſimam tradiderit: ut nempe novum fœdus a ſe hominibus promulgatum, & rationem juſtificationis per fidem adipiſcendæ, in eo fœdere comprehenſam ſanciret ac ſtabiliret.

Verſ. 21. Hanc tantam Dei gratiam ac benignitatem (neque enim Dei filius, niſi Deo Patre ſuo ita volente, rem tantam ſuſcipere aut voluit, aut potuit) nequaquam ſane vilipendere ac ſpernere decet, atque adeo eam haudquaquam repudio. Repudiarem autem, ſi Legem adhuc ſequerer, & ex operibus ab ipſa præſcriptis juſtificationem vel mihi, vel aliis petendam arbitrarer. Nam ſi per Legem ejuſque obtemperationem nobis quærenda eſt juſtificatio, nulla fuit juſta ac legitima cauſa, cur Chriſtus aliam juſtificationis rationem ac modum præſcriberet, &, quod omnium caput eſt, ejus confirmandæ cauſa mortem tam diram ſuſtineret. Rem autem tam duram, tam acerbam temere a Chriſto ſuſceptam, atque ab ipſo Deo juſſam eſſe, quis ſanus crediderit? Id ſane eſſet Deo ac Chriſto ſapientiſſimo inſipientiam adſcribere. [Vel: Fruſtra Chriſtus nulloque conſilio mortem tam diram adiiſſet: quandoquidem, ut jam dictum eſt, ob nullam aliam cauſam mortem adiit, quam ut novam juſtificationis adipiſcendæ rationem, quam hominibus promulgaſſet, a legali diverſam, ſanciret. At ſi nobis nihilominus ex Lege ejuſque obſervatione petenda eſt juſtificatio, quorſum id ab ipſo eſt factum?]

CAP. III.

Verſ. 1. QUid ergo vobis, ô inconſiderati, & hac quidem in parte amentes Galatæ! in mentem venit? aut quiſnam vos ita dementavit, ut veritati huic ſalutari non crederetis, vel potius credere deſineretis? præſertim cum ea vobis tam delucide fuerit oſtenſa. Etenim mortis Chriſti, quam in cruce pertulit, vis, quam ad Legem abrogandam, rationem autem juſtificationis per fidem aſſequendæ ſtabiliendam habet, clariſſime fuit a me vobis explicata, &, ut ita dicam, ipſe Chriſtus cruci affixus ante oculos veſtros poſitus, & vivis coloribus depictus: ut ſi aliquid ad ſalutaris hujus veritatis notitiam uberiorem momenti afferre potuiſſet, ipſum Chriſtum in cruce pendentem intueri, & non ſecus eum cernere poſſetis, atque ſi is ipſe inter vos ipſos, inque conſpectu veſtro cruci fuiſſet affixus. Nempe, ut dixi, nihil eorum a me fuit prætermiſſum, quæ ad vim mortis Chriſti, & rationem juſtificationis eo modo conſtitutam ac ſancitam pertinerent, quin vobis luculentiſſime proponerem & inculcarem.

Verſ. 2. Sed ut vobis ipſis appareat, quam temere atque inſipienter in ſalutari illa doctrina deſerenda egeritis; illud nunc a vobis libet quærere, quod vel ſolum hunc inſignem veſtrum errorem ac imprudentiam detegere poteſt, quænam doctrina vobis Spiritus Sancti donum attulit? An tum diviniſſimum iſtud donum accepiſtis, cum reciperetis doctrinam de operibus in Lege præſcriptis, & juſtificatione vi eorum adipiſcenda? An vero tum, cum doctrinam de fide & juſtificatione per eam conſequenda audiviſſetis & amplexi eſſetis? Negare certe non poteſtis, poſteriorem hanc doctrinam, quæ eſt de fide, tanto vos munere auxiſſe atque ornaſſe, atque adeo vos in veritate valide ſimul confirmatos fuiſſe, vobiſque datam cauſam longe maximam, ut eam, tam divino, apertiſſimoque teſtimonio comprobatam, firmiter retineretis.

Verſ. 3. Qui ergo adeo eſtis inſipientes, ut cum ſpiritu illo ab initio accepto, ſpiritualem etiam Dei cultum ac vivendi rationem ſequi cœperitis, nunc ad carnalem quandam, ſeu circa corpus reſque externas occupatam, & nullum cæleſte ſeu ſpirituale beneficium vobis afferentem, delabamini, ac tam inſigni converſionis veſtræ initio finem illi minime reſpondentem adjicere velitis; cum progredi vos potius quam regredi oporteret?

Numquid fruſtra hactenus tantas ſuſtinuiſtis afflictiones, doctrinæ, quæ eſt de fide, a vobis receptæ, cauſa? Certe id fruſtra factum fuiſſet, ſi ad aliam doctrinam delapſi ad meliorem ſententiam redire nolletis. Quod tamen ominari nolo. Confido enim fore, ut fruſtra id factum non fuerit, voſque a me admoniti errorem ejuretis, atque ad ſalutarem veritatem penitus redeatis. [Vel: Num tantum beneficium, quod in vos per fidei prædicationem collatum eſt, fruſtra fuit apud vos collocatum?] Sed quid dico fruſtra? Nam ita quidem adhuc non peſſime vobiſcum ageretur. Sed verendum eſt niſi reſipiſcatis, ne pœna ſequatur, & ſic vos non tantum fructu veritatis, a vobis aliquando agnitæ ac receptæ excidatis, verum etiam graviſſimas illius deſertæ pœnas detis. [vel: Fruſtra certe fuiſſet collocatum, ſi ea doctrina deſerta ad Legem tranſire, aut ad eam delapſi pedem referre nolletis. Quod tamen abſit ut ominer. Meliora enim de vobis ſpero, confiſus fore, ut a me admoniti reſipiſcatis, & ſic non fruſtra beneficium illud in vos ſit collatum.]

Verſ. 5. Nunquid ergo (ut rem paucis repetam, ex qua ſola, ut dixi, errorem veſtrum poteſtis agnoſcere) Deus ac Chriſtus, qui vobis Spiritum Sanctum largitus eſt, & tanta miracula inter vos edidit, fecit id occaſione doctrinæ de operibus Legis? an vero potius occaſione doctrinæ de fide inter vos prædicatæ, ut ea hac ratione penitus apud vos ſtabiliretur? Certe cauſa ac occaſione doctrinę de fide. Hæc tam illuſtribus documentis fuit confirmata, hæc cum ei fidem adhibuiſſetis, vos tanto bono ditavit.

Verſ. 6. Quo pacto etiam (ut alia adhuc argumenta afferamus) de Abrahamo ſcriptum legimus, quod cum Deo copioſam admodum progeniem ſibi promittenti fidem adhibuiſſet, ea res tantum illi pepererit bonum, aut felicitatem, ut ex divina benignitate id illi cederet in juſtitiam, ſeu ut ita a Deo tractaretur, ac ſi perpetuo ac perfecte fuiſſet juſtus ac innocens.

Verſ. 7. Ex quo cognoſcere debetis [poteſtis,] illos, qui fidem revera ſectentur, eſſe genuinos, ſpirituales tamen, Abrahæ filios, & bonorum ipſi promiſſorum hæredes. Hæreditas autem illa eſt juſtificatio, quam ipſe quoque Abrahamus adeptus eſt; cujus indicium quoddam eſt Spiritus Sancti donum, doctrinæ Euangelicæ credentibus datum:

Verſ. 8. Neque vero eſt, quod quis forte putet, juſtificationem illam per fidem ipſi tantum Abrahamo, aut ad ſummum ipſius poſteris ſecundum carnem conti-

contigisse, aut contingere debuisse; non vero etiam gentibus extraneis, etsi fidem Abrahami sequantur. Nam Deus ad decretum suum, de gentibus non secus atque cum Abrahamo fecerat per fidem justificandis respiciens, ipsaque scriptura, quid futurum esset prospiciens, ita refert promissionem a Deo Abrahamo jam olim factam: vel [Nam Moses, Geneseos author, velut prospiciens fore, ut Deus aliquando Gentes extraneas, non secus atque Abrahamum per fidem justificaret, ita promissionem Abrahamo jam olim factam refert]: Tecum, ô Abrahame! omnes gentes a Deo beabuntur, seu eandem, quæ tibi contigit, felicitatem consequentur. Etsi enim ipsa verba Scripturæ literali sensu nil significant aliud, quam fore, ut cum homines aliarum gentium sibi bene precari velint, Abrahamum in exemplum adducant, atque optent, ut eadem sibi, quæ Abrahamo, contingat felicitas: verba tamen ita sunt comparata, ipsius Dei consilio, qui rem longe diviniorem sub iis occultavit, ut non tantum de voto, sed etiam de re ipsa, deque ipso eventu accipi queant, & a nobis, qui non corticem, sed nucleum Scripturæ spectamus, sint accipienda.

Vers. 9. Ex iis igitur apparet, eos qui Deo fidem habent beari a Deo, ad instar Abrahami, qui itidem Deo crediderat, eaque ratione justificationem divina benignitate fuerat consecutus. Hæc enim fuit propria Abrahami felicitas, quod Deus ipsum non propter opera perfecta sibi præstita; sed ob fidem vivam, ex mera benignitate eo præmio donare decrevit, quod justis atque innocentibus esset repositum.

Vers. 10. Patet etiam insuper hoc, quod de ratione nunc diximus, qua Deus gentes decreverat justificare, ex eo, quod si gentibus ex fide beatitas illa, quam iis destinatam videmus, non contingeret, contingere nullo modo posset. Nam si ullus ejus assequendæ restaret modus, is solus esset, quem turbatores ac seductores vestri urgent, quemque vos estis amplexi; nimirum ut vi operum a Lege præscriptorum id fiat. At eo modo nemini benedictio contingit. Etenim quoquot eam sectantur, & hoc pacto ad justificationem adspirant, ii tantum abest ut benedictionem adipiscantur, ut potius æternæ maledictioni reddantur obnoxii. Quandoquidem hæc legis Mosaicæ est sanctio, a scriptura nobis expressa: *Execrabilis Deo*, & sic sempiterno supplicio obnoxius esto, *quisquis non* ita *perseverat* constanter *in* iis *omnibus*, *quæ in libro Legis scripta extant*, *ut ea opere ipso compleat*. Hoc vero nemo unquam præstitit, aut præstat: unde manifeste constat, eos qui Legem sequuntur, & per ejus opera justificationem quærunt, frustra laborare, ac nihil consequi aliud, quam ut vi Legis maledictioni æternoq; supplicio fiant obnoxii.

Vers. 11. Sed præterea ex eo quoque patet, neminem ideo, quia legem Mosaïcam observaverit, justificationem apud Deum consequi; quod apud Prophetam, durante adhuc Lege, ita scriptum videmus: Justus, inquit, ideo vitam salutemque consequetur, quia fidem habuit. [Vel, is demum qui ob fidem quam Deo habet Justus ab eo pronunciatur, vitam salutemque consequetur.] Ubi cernis, fidei vitam ac salutem, atque adeo etiam justificationem, quæ in vita ista revera continetur, abscribi, & eam commemorari tanquam verum unicumque medium, per quod tanto bono potiri debeamus.

Vers. 12. Atqui lex Mosaica non fidem, præsertim præcipue urget, nempe tanquam conditionem sufficientem ad justificationem consequendam, atque adeo illi, qui fidem habeat, salutem non promittit protinus; sed exactam sui observationem urget. Nam loco ejus quod Propheta dicit, justus ob fidem suam vitam salutemque consequetur; Lex hoc modo pronunciat: ille demum, qui hæc omnia, quæ Deus præceperit, opere compleverit, vitam ac salutem consequetur. Ut ita manifeste cernatur, diversam esse justificationem eam quam Lex urget, ab illa quæ est per fidem. Quod si ergo hæc apud Deum rata est, illam tolli est necesse, quæ isti locum relinqueret nullum.

Vers. 13. Sed dices: Si ita se res habet, tamque diversa est ratio justificationem adipiscendi a Lege præscripta, ab ea quæ est per fidem; omnesque ii, qui Legem servant, execrationi & supplicio sempiterno sint obnoxii; cum gentibus quidem extraneis bene agetur, quæ cum legi Mosaicæ nunquam fuerint obstrictæ, poterunt per fidem, ut tu antea docuisti, justificari, ac benedictionem Abrahami consequi: sed quid de nobis Judæis fiet, qui legi illi obstricti sumus, atque adeo, quia eam non præstitimus, justificari non possumus, sed maledictioni manemus obnoxii. Verum non est, quod illud metuas. Attulit huic quoq; Christus remedium. Is enim nos Judæos liberavit a maledictione, quam Lex nobis comminabatur, seu ab ejus obligatione nos penitus vindicavit, ac magno impendio facto redemit. Nam dum ipse mortis genus, quod sub Lege non nisi hominibus Deo execrabilibus imponi debebat, nostra causa adiit, Novum nempe Fœdus, quod nobiscum Dei nomine pepigerat, sanciturus, & rationem justificationis per fidem confirmaturus; eo ipso, inquam, sanctionem istam Legis, quæ maledictionem omnibus sui transgressoribus comminabatur, sustulit, ita ut propemodum dici queat, ipsum loco nostro factum execrabilem, cum ne nos Judæi vere & proprie execrationi legali subjiceremur, ipse legalem quandam execrationem subiit. Etenim ita in lege Mosaica scriptum legimus: *Execrabilis Deo est*, *quisquis e ligno suspensus morte afficitur*. Quare cum Christus e ligno suspensus, idque Dei consilio, mortem acerbissimam sustinuerit, & sic hominibus Deo verè execrabilibus similis factus fuerit, recte dixi, eum quodammodo factum fuisse execrabilem, eaque ratione nos ab execratione redemisse.

Vers. 14. Factum autem est hoc non Judæorum tantum causa, sed etiam eum in finem, ut gentibus quoque per eundem Jesum Christum ejusque religionem reipsa jam contingeret benedictio ei similis, quæ aliquando Abrahamo contigerat, & gentibus quoque occulte seu mystice fuerat promissa. Quæ tamen ad eas pertinere non poterat, niti prius populo Israëlitico contigisset, & sic maledictio ei contraria, seu legalis sanctio, quæ eum maledictitioni reddebat obnoxium, fuisset sublata: quandoquidem ad eum populum primo ac proprie spectabant bona a Deo per Christum danda, & Abrahamo ejusq; semini olim promissa. Postquam ergo jam populus ille ab obligatione maledictionis fuit vindicatus, & aditus quidam per Christum ad benedictionem seu justificationem illi patefactus; consequens fuit, ut ad gentes quoq; hujus benedictionis divinæ opulentia dimanaret, & sic utrique, non quidem carnale promissum, quod carnali Abrahami progeniei erat destinatum, verum spirituale, hoc est justificationem ac vitam sempiternam, quæ spirituali ejusdem progeniei, ex Judæis primum deinde ex gentibus collectæ, a Deo fuit destinata, acciperemus, non operibus Legis,

gis, ſed fide tantum. [Vel: & in apertiſſimum ejus rei ſignum, & veluti pignus quoddam, imo arrhabonem, qui boni promiſſi particula quædam eſt, acceperimus Spiritum Sanctum a Deo promiſſum, idque per fidem tantum, ut ita nobis conſtaret, per fidem nos reliquam hæreditatem nobis promiſſam adituros.]

Verſ. 15. Ut autem totum id, quod hactenus diximus, fiat manifeſtius, & liquido appareat, non ex Lege ejuſque obſervatione petendam eſſe juſtificationem ac vitam æternam; ſed eam obtinendam eſſe per fidem, vi promiſſionis divinæ jam ante legem Abrahamo ejuſque ſemini factæ, utar, fratres chariſſimi! exemplo ex communi hominum conſuetudine deſumto, ac proinde vulgo noto. Cum Teſtamentum, licet id ab homine tantum aliquod ſit factum, jam penitus eſt confirmatum, & iis quæ adhiberi debent, ſolennitatibus inſtitutum, nemo id poſtea abrogare audet, aut ci aliquid quod in eo non fuerit ſcriptum adjicere, ut ita voluntas teſtatoris vel in totum, vel ex parte fiat irrita. Quæ eadem eſt fœderum ratio. Quod ſi id in humanis fit, quanto magis in divinis fieri, aut fieri debere ſtatuendum eſt.

Verſ. 16. Jam vero Deus in Teſtamento, ſeu in fœdere, quod cum Abrahamo pepigit & ſanxit, cum ipſi Abrahamo benedictionem (quam nihil aliud diximus eſſe quam juſtificationem ac ſalutem æternam) promiſit, tum ipſius ſemini ſeu progeniei. Ubi obiter notari velim id, quod in re de qua agimus non exiguum habet momentum; Deum in promiſſionis ſuæ verbis concipiendis non dixiſſe Abrahamo, ego tibi benedicam, vel terram hanc dabo, & ſeminibus ſeu progeniebus tuis, quaſi nimirum diverſæ Abrahami poſteritati, ſeu poſteris diverſorum generum facta eſſet iſta promiſſio: ut ita credere quis poſſet, & carnali Abrahami poſteritati, quæ legem Moſaicam obſervaret; & ſpirituali, promiſſionem eodem modo acceptam ſervire, adeoque cauſæ nihil ſe habere, cur relicta Lege ad Chriſtum tranſeat, & ſpirituali Abrahami progeniei accenſeatur, propterea quod Legi etiam adhærens, benedictionis illius ſpiritualis nihilominus poſſit eſſe particeps, quia ad carnalem Abrahami progeniem pertineat. Non ita, inquam, locutus eſt Deus, quaſi de pluribus Abrahami progeniebus, ſeu diverſorum generum poſteris loqueretur, quemadmodum fieri debuiſſet, ſi ita res, ut paulo ante diximus, ſe haberet; ſed ita locutus eſt, ut aperte conſtaret, eum de una tantum poſteritate Abrahami, ſeu unius generis progenie loqui, hoc nimirum pacto: tibi, o Abrahame! benedicam, vel terram hanc dabo, & *ſemini tuo*, ſeu poſteritati tuæ: quæ nulla eſt alia, quam Chriſtus ejuſque populus, ipſi tanquam capiti ſuo adhærens; cum dubitare nemo poſſit, quin Chriſtus ſeu Meſſias jam olim a Deo promiſſus, eam demum afferre debuerit populo Iſraëlitico felicitatem, quæ omnium eſt maxima, quamque vos, qui illius nomen profitemini, in promiſſione Abrahamo facta myſtice contineri agnoſcitis.

Verſ. 17. Hoc ita velut in tranſitu obſervato, ad id quod antea dicere cœperam, redeo, & quorſum id pertineat, quod de teſtamentis humanis ac fœderibus aſſerui, explico. Hoc ergo mihi volo, & ex eo quod dixeram, concludo: ſi teſtamenta aut fœdera humana, poſtquam confirmata ac ſolenni ratione ſancita ſunt, non poſſunt a quoquam abrogari, aut iis aliquid adjici, quod iis deroget: fieri multo minus poſſe, ut teſtamentum ſeu fœdus jam olim a Deo cum Abrahamo pactum, ac ſolenni quadam manifeſtaque ratione confirmatum, quod ad Chriſtum ejuſque populum, tanquam Abrahami progeniem, ſpectat, cui in eo fœdere benedictio Abrahamica fuit promiſſa, abrogetur per legem Moſaicam, annos 430 poſt fœdus illud conſtitutum, latam, atque promiſſio divina in eo fœdere comprehenſa fiat irrita. Faceret autem Lex omnino irritam promiſſionem illam, ſi ex ipſa, ſeu ipſius obſervatione ac vi nobis eſſet adeunda hæreditas bonorum Abrahamo promiſſorum, hoc eſt, juſtificationis & poſſeſſionis futuri illius mundi; cujus typus quidam fuit terra Cananæa, carnali Abrahami progeniei a Deo promiſſa.

Verſ. 18. Nam ſi ex Lege ejuſque obſervatione nobis petenda eſſet illa hæreditas, non amplius ea nobis obtingeret vi promiſſionis ſeu pollicitationis gratuitæ, ex mera nempe benignitate profectæ: ſiquidem Legis obſervatio, & operum quæ ab ea requiruntur merita, gratiam excludunt, & vi ſua juſtificationem poſtulant. Jam vero Deus Abrahamo ejuſque progeniei per promiſſionem illam hæreditatem donavit, ſeu ex mera benignitate deſtinavit.

Verſ. 19. Dices: ſi hæreditas progeniei Abrahami promiſſa non contingit hominibus vi Legis, ſed vi promiſſionis divinæ, ipſi Abrahamo factæ, quorſum Lex, promiſſione jam exiſtente, fuit lata? An non enim ipſius promiſſionis impletio ſubſequi ſtatim debuit; non vero promulgari Fœdus, quod promiſſionis illius effectum tam diu impediret, quamdiu id permaneret? Reſpondeo: ſi progenies illa Abrahami, nimirum ſpiritualis, cui in Fœdere ſuperius commemorato benedictio fuerat a Deo promiſſa, ſtatim extitiſſet, nihil opus fuiſſe futurum Lege Moſaica; ſed neceſſe potius fuiſſet, ut promiſſio illa ſtatim impleretur, ac juſtificatio per fidem obtinenda promulgaretur. Sed non ſtatim progenies illa Abrahamica vel extitit, vel ex Dei conſilio exiſtere debuit; ſed longo demum poſt tempore. Itaque poſt promiſſionem illam a Deo factam lata, atque illi quodammodo ſuperaddita fuit lex Moſaica, ne progenies Abrahami carnalis omni morum diſciplina viveret ſoluta, & in omne nefas inpune rueret; ſed ut legis illius ſeveritate a peccatis atque flagitiis coërceretur, aut ſi ab illis retrahi ſe non pateretur, ac legem latam nihilominus tranſgrederetur, tanto eos validius obligaret ad pœnam, ac tanto amplior gratiæ divinæ poſtmodum promulgandæ & exhibendæ locus fieret, idque ad illud tempus uſque [vel: durare autem diſciplina ea debuit, ut ex hoc ipſo Dei conſilio perſpici poteſt, ad illud uſque tempus] donec progenies Abrahami illa, cui promiſſionem iſtam factam diximus, exiſteret. Itaque ut ea tanto majorem haberet autoritatem, ſolenni & eximia quadam ratione lata eſt. Nam primo miniſterio angelorum in ea tradenda ac promulganda Deus eſt uſus; ſiquidem ii a Deo miſſi perſonam ipſius ſuſtinuerunt, atque ipſius nomine legem illam diſpoſuerunt ac fixerunt. Deinde intervenit opera mediatoris ſeu ſequeſtri, quales in fœderibus pangendis adhiberi ſolent, iſque ab angelis, Dei perſonam ſuſtinentibus, ac ſecum loquentibus, acceptam Legem ad populum pertulit, eique publicavit, ac ſolennibus ceremoniis

sanxit, adeo ut appareat, pactum quoddam ac verum fœdus super Lege fuisse cum populo initum, & sub conditione observationis legalium præceptorum ei quippiam promissum fuisse, nimirum justificationem ac vitam.

Vers. 20. Mediator enim non unius tantum est partis, sed ad minimum duarum inter se paciscentium, & certis conditionibus contrahentium. Jam vero Deus, qui Legem tulit, unus tantum est: proinde necesse fuit ex altera parte alios constitui, qui mediatore interveniente cum Deo paciscerentur, & conditione observandæ Legis in se recepta, certa viciſſim promissa a Deo quodammodo stipularentur.

Vers. 21. Dices: si ita se res habet, lex illa omnia tollet, atque irritam istam Dei promissionem, Abrahami progeniei factam, reddet: quandoquidem vi hujus pacti Deus omnino tenetur justificationen ac vitam Legis observatoribus promissam præstare. Jam vero si Legis vi homines justificationem & vitam adipiscuntur, atque adeo adipisci debent, nihil opus est eam per fidem obtinere, nec amplius ea obtinget ex promissione illa Abrahamo facta. Firmum ergo illud manere videtur, quod supra affirmatum est, per Legem abrogari istam promissionem. Sed absit, ut hoc absurdum admittamus, neque id ex modo dictis consequitur. Tum demum id sequeretur, si ejusmodi lex fuisset a Deo lata, quæ vires posset hominibus, ad eam exacte servandam, alioquin invalidis atque imbecillibus, subministrare, quibus adjuti ac suffulti ei possent satisfacere, & sic vitam in Lege promissam assequi. Tum enim revera ex Lege ejusque observatione peti deberet justificatio, nec ullus amplius relinqueretur locus implendæ promissioni illi antiquæ, quæ est de justificatione per fidem obtinenda; cum huic rationi justificationis adipiscendæ tum demum locus esse debeat, cum prior illa locum habere non potest.

Vers. 22. Atqui illud concedi nequaquam debet, & male in objectione ista pro concesso sumtum fuit: Scriptura enim Sacra non tantum Ethnicos, verum etiam Judæos, quibus Lex fuit lata, peccati reos peragit; ita ut locus ea ratione sit factus implendæ Dei promissioni, de qua jam sæpius locuti sumus; & justificatio ac vita, quam in illa Deus proposuit, reipsa jam contingat iis qui fidem habent. [Vel: ut appareat, non per Legem ejusq; observationem hominibus contingere justificationem ac vitam, Abrahamicæ progeniei olim promissam; sed iis contingere, qui fidem habent, idque propter id ipsum, quod fidem a Jesu Christo præscriptam ac nobis insertam habeant.] Hos enim una cum hoc duce ac capite suo progeniem illam Abrahamicam esse, cui tantum bonum fuit promissum, jam supra monuimus.

Vers. 23. Antequam autem doctrina de fide, atque adeo etiam de justificatione per eam obtinenda promulgaretur, & sic promissio illa Abrahamo olim facta impleretur, nos Judæi universi legi Mosaicæ subjecti, & arcta ejus disciplina, tanquam ergastulo quodam custodia conclusi coërcebamur, & quodammodo asservabamur ad illud usque tempus, donec promulgaretur doctrina de fide; cujus publicationem jam ante Deus promiserat, ut nimirum tunc, velut è carcere in libertatem emissi, avidissime eam amplecteremur.

Vers. 24. Adeo ut recte dici queat, legem Mosaïcam instar pædagogi cujusdam fuisse, qui rudem adhuc pueritiam nostram ad Christi ac religionis ipsius tempora erudiret, & ad eam veluti manuduceret, atque ita nos per fidem demum justificationem vitamque sempiternam adipiscemur.

Vers. 25. Quemadmodum autem pueri, cum eo jam sunt perducti a pædagogis, quo ab iis perduci poterant, ac debebant, jamque pubertatis annos ingressi libertatis sunt capaces, non amplius sub pædagogis esse solent: ita etiam nobis nunc contingit. Postquam enim promulgata jam est doctrina de fide, & sic nos in libertatem fuimus emissi, non amplius Legi, quam pædagogi cujusdam fuisse instar dixi, ideo quod nos adhuc pueros erudiret, ac disciplina severa coërceret, sumus subjecti atque obnoxii. Neque enim ullum amplius est pædagogo imperium in filium herilem, qui filii conditione revera gaudeat & gaudere debeat, ac libertatis sit compos; cum servilis cujusdam conditionis sit sub pædagogi esse ferula ac disciplina. Quare nec in Dei filios, qui jus hæreditatis divinæ plenum habent, & bona sua jam norunt, eaque veluti in manu habent, pædagogo illi severo, nimirum Legi, ullum amplius jus est ac imperium, utpote herile, & in servos ac mancipia proprie competens.

Vers. 26. Jam vero vos omnes, ut & cæteri Christiani, ejusmodi estis Dei summi filii, ut in libertatem sitis emissi, bona jam vobis destinata noritis, & jus potestatemque plenam iis aliquando perfruendi habeatis, per fidem illam, quam Jesus Christus promulgavit, vobisque inseruit; nec ulla est hac in parte inter vos diversitas.

Vers. 27. Patet id vel ex solenni illo ritu, quo Christo primum fuistis initiati, & sanctissimam illius religionem tanquam publica aliqua tessera professi: quæ quidem est Baptismus. Etenim quotquot per immersionem in aquam Christo estis initiati, eique nomen dedistis, significastis, vos eum porro in religione secuturos ducem, vosque ipsi similes evadere, & omnis non modo sanctitatis, sed etiam conditionis, & quæ Christianam pietatem consequitur, felicitatis participes fieri velle; imo etiam vi hujus religionis, quam amplectimini, omnino participes fore: quandoquidem & mortem & resurrectionem ipsius in vobis ipsis quodammodo adumbrastis, & sic ostendistis, vos peccato mori, & ad novitatem vitæ, hic quidem sanctæ, aliquando vero etiam immortalis, resurgere velle, atque adeo vi religionis hujus omnino resurrecturos.

Vers. 28. Neque vero est quod quis arbitretur, aliam in Christiana religione Judæi, aliam Ethnici esse rationem; alia hunc, alia illum conditione ad salutem esse vocatum. Nulla habetur neque hujus neque alterius cujuspiam similis personarum discriminis ratio; non spectatur in Christiana religione, quod quispiam sit Judæus, atque adeo circumcisus; neque quod Græcus seu ethnicus, atque adeo præputiatus: quod discrimen sub Lege maximi erat momenti: Non spectatur etiam, num quis sit servus, an vero liber ac ingenuus: quæ res ibi, ubi terrena spectatur felicitas, maximam etiam vim habet. Non denique spectatur, num quis sit vir, vel fœmina; quæ sub Lege videtur longe deteriori fuisse conditione, quam mares. Nulla, inquam, nationis aut conditionis, aut status, neque ullius sexus externa, atque ad carnem pertinentis qualitatis hic habetur ratio: sed vos omnes ratione Christianæ religionis veluti pro uno homine censemini, seu eadem omnes estis conditione,

tione, haud ſecus ac ſi unus quiſpiam eſſetis.

Verſ. 29. Jam vero ſi vos ad Chriſtum ut religionis ducem pertinetis, eique tanquam capiti adhæreſcitis, omnino conſequitur, vos quoque ſpiritualem illam Abrahami progeniem eſſe, de qua ſupra actum eſt: quandoquidem jam ante monuimus, ſpiritualem illam Abrahæ progeniem nullam eſſe aliam præter Chriſtum ac populum ipſi addictum; qui Iſaaco & ejus poſteris hac in parte reſpondet. Quemadmodum autem Iſaacus cum ſuis poſteris fuit hæres promiſſionis carnalis ſeu terrenæ, a Deo in fœdere cum Abrahamo percuſſo promiſſæ: ita & vos, cum ſpirituales ſitis Abrahæ poſteri, vi promiſſionis divinæ in fœdere cum dicto Abrahamo propoſitæ, hæredes eſtis benedictionis divinæ ſpiritualis ac æternæ, & jus adeundi cæleſtem hæreditatem habetis.

CAP. IV.

Verſ. 1 UT vero id, quod hactenus dixi, melius declarem, & rationem amplius explicem, ob quam Deus populum Iſraëliticum, qui hæres futurus erat benedictionis iſtius ſpiritualis, non ſtatim hujus promiſſi compotem fecerit, ſed eum prius ſevere legibus Moſaicæ diſciplinæ manciparit; nunc vero poſtquam promiſſionis iſtius divinæ effectus apparuit, is a jugo iſto ſit liberatus: libet uti ſimilitudine e communi hominum vita petita; qua jam aliquo modo ſum uſus, cum legem pædagogum noſtrum dixi, & ſic nos ante Chriſtum pueris quibuſdam comparavi. Ita ergo videmus fieri, ut quemadmodum filius herilis, qui hæres aliquando bonorum paternorum futurus eſt, pueritiæ annos nondum eſt egreſſus, nec ad pubertatem pervenit, ſed infantis cujuſpiam inſtar eſt, conditione vix quippiam differt a ſervo licet dominus quodammodo ſit omnium bonorum paternorum; nam jus quidem ea bona hæreditandi habet, quo aliquando ſit uſurus; ſed quamdiu jure hoc ſuo recteüti nondum novit, facultatem ac poteſtatem plenam eo utendi nondum habet; ſed ſervili quodam modo tractatur, & alieno ſub arbitrio vivit, omneſque actiones vitæ ſecundum alienam voluntatem componere cogitur.

Verſ. 2. Subjectus enim eſt poteſtati tutorum ac curatorum, qui ſunt paternorum bonorum diſpenſatores ad illud uſque tempus, quod pater pro arbitrio præfixit ac conſtituit: quod ubi advenit, tum demum ille hæres, tanquam libertatis plene capax, & eo rationis uſu præditus, quo paternis bonis jam recte uti poſſit, emancipatur, atque e poteſtate tutorum ac curatorum in libertatem exit.

Verſ. 3. Simile quippiam nobis quoque Judæis contigit; qui cum eſſemus ſimul juncti a Deo quodammodo inſtituti hæredes in teſtamento cum Abrahamo facto, hæredes inquam divinorum bonorum Abrahamo patri noſtro promiſſorum, non tamen ſtatim plenam hæreditatis illius adeundæ poteſtatem adepti ſumus, & ſic in libertatem emiſſi: ſed quoniam adhuc animo ſimiles infantibus, & carnali quadam terrenaque religione eſſemus ad ſpiritualem virilemque Dei cultum informandi, tanquam incapaces adhuc paternorum bonorum, ſuimus mancipati legi Moſaicæ, & primis religionis elementis ac tyrociniis, quibus homines quaſi progymnaſmatis quibuſdam ad religionem ſolidiorem, perfectionem magiſque virilem erudiri debebant, & ad ſpiritualem Dei cultum paulatim præparari ac perduci. Atque hæc ſervilis noſtræ gentis conditio (univerſa enim gens unius inſtar hominis conſideranda eſt, qui varias habet ætates, infantiam ac pueritiam, cum qua adoleſcentia pubertatis annos nondum egreſſa conjungenda eſt, & virilem ſtatamque ætatem) tam diu durare debuit, atque adeo duravit, donec adveniret terminus a Deo patre noſtro pro ipſius arbitrio ac ſapientia, qua pravidit, quid cuique ætati conveniret, cujus rei capaces futuri eſſent vel incapaces, præſtitutus ac definitus.

Verſ. 4. Poſtquam ergo adultior ac perfectior ætas ſucceſſit, majorumque rerum capax, [vel: Poſtquam autem jam exactum atque ad finem perductum fuit tempus illud,] miſit Deus, tanquam legatum quendam ſuum, per quem nobis voluntatem ſuam annunciaret, filium ſuum chariſſimum ex fœmina natum, atque adeo hominem ad homines, conditione naturali eis plane ſimilem. Sed quia nominatim ad Judæos, qui legi Moſaicæ erant mancipati eum miſit, ideo ut eis quoque conditione ſimilis eſſet, ſub eadem lege natum, atque adeo eidem obſtrictum miſit:

Verſ. 5. Ut ita primum eos, qui legi Moſaicæ eſſent ſubjecti, ab ea ſervitute liberaret, & vita ſua eam in rem impenſa in libertatem vindicaret, ut ſupra ſuo loco eſt expoſitum; atque ita porro nos omnes, tum Judæi, tum gentes (neque enim Judæis ſolis id beneficii præſtare debebat; ſed illis primum, gentibus deinceps) per eum in Dei filios adoptaremur, ſeu jus ac poteſtatem plenam acciperemus hæreditatem patris noſtri cæleſtis adeundi, quæ eis deſtinata eſt, quos in filios adoptavit, quoſque ea ratione, quæ in hoc ſeculum cadit, ex ſe progenuit. Quare hoc beneficium ad vos quoque Galatæ pertinet, eodemque cum Judæis jure gaudetis.

Verſ. 6. Nam quod vos nunc Dei ſitis filii a Deo adoptati, imo etiam geniti, apertiſſime docet ſpiritus ſancti donum, quo Deus ipſum filium ſuum Jeſum Chriſtum primogenitum inter multos fratres, primum impleyit, tum dein per eum cæteros, quos per eum in filios adoptavit atque adoptat. Hunc vero ſpiritum Deus quoque vobis impertiit, & cælitus in corda demiſit. Is vero in animis veſtris eum affectum eamque fiduciam erga Deum excitat, ut ab eo impulſi ad eum ita clametis, abba, hoc eſt, ô pater: plane quemadmodum filii terreni quodam affectu & ſingulari in patres fiducia clamare ſolent, & eorum opem hunc ſenſum. Cum autem huic ſenſum hanc fiduciam divinus ille ſpiritus animis veſtris ingeneret, an dubitare ullo pacto poteſtis vos eſſe filios Dei? cum teſtimonium iſtud divini ſpiritus neutiquam fallere poſſit.

Verſ. 7. Quapropter, quiſquis es qui in Chriſtum credis, non amplius ſervus quidam es, nec ſervilis apud Deum conditionis, ſed filius, adeoque in eo ſtatu in quo filius eſſe ſolet vel eſſe debet, eo nimirum tempore quo omnino a ſervo diſcretii incipit.

(Singuli enim Christiani Dei filii nunc sunt perfecta quadam ratione; non vero universi tantum simul juncti, & quidem imperfecte, ut Judæi sub lege.) Si vero filius es Dei, consequitur, te quoque ejusdem esse hæredem, seu ad bona paterna, quæ sunt immortalis vitæ gaudia aliquando obtinenda, jus te ac facultatem habere, idque interventu Jesu Christi, qui cum primus est eorum bonorum hæres constitutus, tum eorum distribuendorum Dominus, atque eorum fratribus largiendorum veluti dispensator. Hæc ergo nunc ita est conditio vobis cum Judæis qui in Christum crediderunt communis, beatissima sane ac felicissima.

Vers. 8. Sed quemadmodum alia erat antea Judæorum conditio, nimirum servilis, & ratione habita præsentis status infelix, ad quam eos relabi indignum est: ita etiam vestra, antequam Christianam religionem essetis amplexi, servilis fuit, & longe quam Judæorum miserior, adeo ut indignum sit vos vel ad eandem, vel ad Judaicam illam pristino vestro statui similem relabi. Etenim ut illi mancipati erant jugo ceremoniarum, quibus mundus ad religionem paulatim informabatur, seu placitis illis, quæ non natura valebant, sed decreto et arbitrio constituentis: ita vos mancipati eratis iis, qui non revera dii erant, sed opinione tantum hominum tales censebantur, atque adeo cum re ac natura ipsa obsequium ac cultum mererentur nullum, ipsorum tamen hominum arbitrio fiebat, ut cum cæteri omnes tum vos quoque ipsi eis cultum exhiberetis, vosque iis manciparetis.

Vers. 9. Sed id tum temporis mirandum non erat; quandoquidem verum illum Deum opificem ac summum rerum omnium monarcham ignoraretis, ac proinde, ne athei prorsus videremini, ac religionis omnis essetis expertes, quidvis pro numine colere malletis. Verum nunc, postquam illum verum Deum cognovistis, vel, ut ad rem accommodatius loquar, ab ipso Deo estis cogniti ac summopere dilecti; atque adeo in beatissimum statum ab ipso ducti (neque enim vestra sponte Deum agnovistis, aut de eo cognoscendo soliciti fuistis: sed ipse Deus vos nihil tale cogitantes, plena benignissimæ voluntatis suæ cognitione donavit, atque in felicissimo statu posuit) nunc, inquam, vehementer mirandum est, quo pacto fiat, ut ad pristini status similitudinem redeatis, & quemadmodum antea diis nullas vires, nullam opem habentibus serviistis; ita vos nunc mancipatis religionis tyrociniis nihil in se solidi, nihil virium atque opis vel ad veram vitæ pietatem, vel ad divinam ac supremam felicitatem parandam habentibus. Id certe dum facitis, quid aliud agitis, quam quod ad pristinam servitutem quodammodo redeatis?

Vers. 10. Etenim certos dies festos tanquam aliis sanctiores observatis, & a laboribus omnibus in iis abstinendum, tanquam id Deus præcepisset, putatis, qualia sunt Judæorum sabbata, seu septimus quisque dies, novilunia, seu calendæ, & alia solenniora anni cujusque festa in lege præscripta, ut festum paschæ, pentecostes, scenopegiæ seu tabernaculorum, celebratis; & integros denique annos, nimirum septimum quemque, quem Deus otio & quieti dari voluit, quibus addendus est jubilæus, qui annorum, ut ita loquar, hebdomadæ septimæ revolutæ adjicitur. Hæc certe plane pertinent ad illa, quæ dixi rudimenta, cum natura ac ratione ipsa haudquaquam nitantur; nec ulla sit causa, cur hic sive dies, sive annus potius quam alius sacer sit habendus, & eo quo Judæis est præceptum modo celebrandus.

Vers. 11. Hæc ergo cum vos agere intelligo, vehementer de vobis incipio metuere, ne frustra tantos labores exantlaverim in vobis ad Christum ac sanctissimam ejus religionem pertrahendis: siquidem ab ea ad Judaismum descisatis, adeoque, nisi pedem referatis, nullus ad vos rediturus sit fructus ex religione Christi aliquando agnita ac recepta.

Vers. 12. Quia vero non injuria suspicor, non parum ad animos vestros a veritate, quam a me didiceratis, alienandos id habuisse virium, quod adversarii mei, qui vos a Christo ad Judaismum adducunt, odium mihi apud vos conflarunt; aut etiam vos ipsi arbitrati estis, me, quia vos graviter monuerim, a vobis alieniorem esse; idque ex odio vestri profectum: ideo vos vehementer rogo, ut me amore complectamini intimo, & mei hac in parte similes esse velitis, penitus persuasi, me vos quoque vicissim intimo amore prosequi, & penitus esse vestrum. Quid enim est, quod ea de re dubitare debeatis? an ulla privatim mihi a vobis data est causa, ut vobis irascerer, & vos amare desinerem? Nulla certe. Nulla enim me unquam affecistis injuria; imo vero permagna data est causa, vos propterea impensissime amandi. Quod ipsimet, qui id fecistis, ignorare non potestis.

Vers. 13. Nostis enim ac probe meministis, quod cum ego primum euangelii vobis doctrinam prædicarem variis fuerim obnoxius ac subjectus corporis afflictionibus ac periculis, ita ut non fuisset mirandum, si vobis fuissem contemptui, & tanquam homo abjectissimus fuissem repudiatus.

Vers. 14. Imo potius mirandum fuit, repertos, qui me tamen & susciperent fovendum, & magni etiam facerent: tantum enim abfuit, ut me propter istiusmodi corporis afflictiones, quibus constantia ac fides mea solicitabatur vilipenderetis, ac tanquam hominem abjectum respueretis, ut etiam me tanquam Dei angelum cælitus ad vos demissum reciperetis. Sed quid dico, vos me recepisse tanquam cælestem quendam angelum? imo non secus ac ipsum Jesum Christum excepistis; cujus me legatum esse certissimis indiciis deprehenderatis.

Vers. 15. Ex quo facile apparet quam beatos vosmetipsos tum temporis judicaveritis, atque adeo prædicaveritis, quod ego ad vos venissem, & salutis æternæ rationem vobis aperuissem. [vel: Quam ergo beati, quam felices tunc eratis, cum veritatis doctorem ita amaretis, itaque suspiceretis; qui amor sine ipsius veritatis cælestis amore existere non poterat.] Etenim ego ipse de vobis testari cogor, tantum fuisse vestrum in me amorem, tantum affectum, ut, si fieri potuisset, aut mihi ullo pacto prodesset, & oculos vestros effodissetis, & mihi dedissetis.

Vers. 16. Quare cum nunc longe alio vos in me animo esse comperio, nullam aliam invenire possum causam, quamobrem me odio prosequi cœperitis, quam quod veritatem vos docuerim, quam una mecum in odium vestrum adducere conantur adversarii, quodve

sincere

ſincere & candide vos monuerim, [vel: quid ergo? num inimicus veſter factus ſum? vel idcirco me odio habere cœpiſtis, quod veritatem vobis dixerim, & vos ſincere, ac candide monuerim atque reprehenderim? ego certe nullam aliam cauſam invenire poſſum, ob quam id factum fuerit, quamvis ob hanc rem non ſolum nullo odio, quin potius amore veſtro ſim dignus.

Verſ. 17. Non debetis exiſtimare, quod illi qui id præcipue agunt, ut me in odium veſtrum adducant, ſincera erga vos charitate ad id faciendum impellantur quodque in eo veſtrum commodum & utilitatem ſpectent, licet magnum amorem & ardens ſtudium erga vos præ ſe ferentes: diligunt quidem vos aliquo modo, ſed non prout oportet, & prout vera ſinceraque charitas exigit: id enim propter ſeipſos faciunt, ideoque volunt ut ego meique ſimiles excludantur: ut nobis tanquam rivalibus quibuſdam repudiatis, eos ut veſtros amatores hoc veſtro amore complectamini, eoſque ſolos pro veris doctoribus foveatis & colatis, aliis in veſtrum odium adductis.

Verſ. 18. Minime autem permittere debetis, id apud vos efficiant, ut deſinatis me abſentem diligere, quem præſentem, juſtiſſima de cauſa, cum pietate conjuncta, ardentiſſime diligere cœpiſtis: amare enim aliquem ardenter propter cauſam honeſtam, non ad tempus tantum, ſed perpetuo id fieri oportet. Cum igitur me ob ſanctiſſimam cauſam dilexeritis, etiam nunc in abſentia mea ſemper me deligere debetis, & non tunc tantummodo cum præſens vobis adſum.

Verſ. 19. Quemadmodum etiam ego ex meo parte facio, qui vos haud aliter quam pater, vel etiam matris inſtar cujus affectus ſæpe eſt tenerior, diligo tanquam eos qui mea opera Chriſto geniti vel Chriſtiani facti eſtis. Etenim, chariſſimi filii, (quos meus labor in vobis ad Chriſtum adducendis, atque ardens meus in vos affectus ſic compellare jubet) [vel: chariſſimi filii] quantopere nunc denuo vobis adeſſe opto! annitor voſque de novo, non ſine ægri animi, de ſalute veſtra ſoliciti, doloribus, parere, atque in vobis formandis ac figurandis efficere, ut Chriſtum ejuſque ſanctiſſimam religionem vobis rurſus quaſi imprimam, cujus forma & figura, per Judaiſmi introductionem, adeo in vobis diſparuit, ut vix appareat vos eſſe Chriſtianos.

Verſ. 20. Cum autem dum abſum huic meo affectui & deſiderio non ita ſatiſfacere queam, quemadmodum ſpero me ſi præſens adeſſem, facere vobis poſſe, valde exopto vobis adeſſe, & pro rei ac perſonæ conditione, in præſentia veſtra, ſermonem meum ita moderari, eumque cujuſque naturæ ac captui ita accommodare, ut quemque ea in re, ubi laborare & hæſitare eum cognoſcerem juvare, & ab errore in viam veritatis pietatiſque revocare poſſem. Etenim ego nunc ſuſpenſus ſum, non certo mihi de vobis conſtat, quam in partem magis inclinetis, præſertim ſinguli, quis ſorupulus unumquemque veſtrum urgeat, quid a vero tranſverſos agat: quæ omnia, ſi in rem præſentem veniremus, & animadvertere poſſemus, facilius etiam ita orationem meam temperarem, ut diverſis animi morbis diverſa adhiberem remedia. Sed quoniam id præſtare nunc non poſſum quod velim, neceſſe eſt me generalibus uti argumentis, quæ cuivis veſtrum jure debeant ſatisfacere, & eum a Judaiſmo ad Chriſtianiſmum revocare, nec permittere, ut quiſquam ab hoc ad illum deficiat.

Verſ. 21. Quare, ut in argumentis, quæ ad id efficiendum vim habent, nunc pergam, dicite, quæſo, mihi vos, quicunque eſtis, qui ſub legis Moſaicæ diſciplina vultis vivere, & vel ei vos mancipare ac addicere, vel in ea porro perſiſtere: an libros illos, in quibus legis diſciplina primum expreſſa eſt, non auditis, aut, quid in illis ſcriptum ſit, non attenditis? Certe attendere non videntur illi, qui a Chriſto ad legem redeunt aut tranſeunt:

Verſ. 22. Quandoquidem in ipſis libris ſacris oſtenditur, feliciſſimam quidem eſſe eorum conditionem, qui euangelio Chriſti adhærent, miſeram autem & infelicem eorum; qui legi Moſaicæ. Scriptum enim eſt in iis, quos dixi, libris, Abrahamum duos habuiſſe filios, Iſmaëlem nimirum & Iſaacum; quorum illum quidem ſuſceperit ex ancilla ac ſerva, nimirum Agare; hunc vero ex libera atque ingenua, nimirum Sara, illius ancillæ domina, vera Abrahami uxore ac matrefamilias.

Verſ. 23. Etiamſi enim illi duo ex eodem patre eſſent nati; tamen diverſa ratione fuerunt ab eo procreati: ſiquidem ille, nimirum Iſmael, qui ex Agare ancilla fuit ſuſceptus, plana carnali ratione, ſeu virtute naturali, quam habuit Abrahamus, generatus ab eo fuit, nec ulla extraordinaria vi, ut gignere poſſet, a Deo fuit inſtructus; ſed alter, nimirum Iſaacus genitus ab eo fuit vi divinæ promiſſionis, adeoque etiam virtute quadam divina Abrahamo ad procreandum, & Saræ ad concipiendum data, cum naturæ vires in utroque parente deficerent, & tum Abrahami, tum vero multo magis Saræ, quæ perpetuo ſterilis erat, corpus vel ob ipſam ſenectutem effœtum eſſet: ita ut jure dici poſſit, Iſmaëlem quidem carnali quadam ratione fuiſſe genitum, Iſaacum vero ſpirituali.

Verſ. 24. Dices, quorſum iſta, aut quid hæc ad inſtitutum faciunt; quandoquidem ea, quia olim facta fuerunt, ad nos nihil pertinent? Sunt quidem iſta ita olim geſta, quemadmodum ipſa verba ſonant: ſed ſubeſt iis alius quidam ſenſus myſticus ac figuratus iiſque literali illo ac hiſtorico potior, quem divinus ſpiritus magis etiam quam hiſtoricum illum reſpexit: quandoquidem alias non adeo multum retuliſſet, iſta tam diligenter ſcripta eſſe; & mirum eſſet, rem tam miraculoſam omni myſterio carere, ac Deum, qui iſta ita dirigere & deſcribi voluerit, longius non proſpexiſſe. Quare cortice remoto nucleum nunc quæramus, & myſterium involucro quodam tectum evolvamus. Duæ ergo illæ fœminæ, duorum Abrahami filiorum matres, imaginem nobis quandam exhibent duorum fœderum, quæ Deus cum Abrahami poſteris erat pacturus, atque adeo pepigit; ac ſimul etiam eorum locorum, ex quibus Abrahami poſteri fœdera illa acceperunt, & e quibus ratione religionis quodammodo nati ſunt. Ex quo facile apparet, ipſis illis filiis reſpondere Abrahami poſteros, qui vel ſub hoc, ſive ſub illo fœdere vivant, et ex eo ratione religionis, ut diximus, quodammodo ſunt geniti. Fœdera autem illa

duo sunt; quorum unum latum est in monte Sina; & ab eo veluti profectum, fœdus nimirum antiquum seu Mosaicum; alterum, ut postea videbimus, nimirum novum, quod per Christum Deus pepigit, e cælesti Hierosolyma profectum. Illud Agari respondet: quæ, ut ipsa serva fuit, ita etiam filium in eandem conditionem genuit: quandoquidem ad hereditatem, ut infra videbimus, non fuit admissus, sed una cum matre e domo paterna est ejectus; quæ servorum est conditio, non filiorum. Eodem ergo modo vetus testamentum a monte Sina profectum, loco servituti obnoxio, eos etiam, quos ex se progignit, in servilem conditionem gignit, eosque paternorum bonorum hæredes non efficit.

Vers. 25. Recte autem comparationem hic a me institutam esse, rectequeassertum, vetus testamentum Agari respondere, eique esse simile, docet & nomen, & conditio loci, ubi testamentum id primum extitit, & sic ii, qui religionem ex eo didicerant, quodammodo fuerunt geniti. Nam quod ad nomen attinet, Agar significat montem Sina, qui in Arabia Petræa situs est, & continuo veluti jugo ac serie collium usque ad ipsam Hierosolymam, quæ nunc est, seu ad Hierosolymam terrenam pertingit; ita nimirum dictus ab ipsa Agare Abrahami ancilla, Ismaelis matre, quæ ibi habitaverit. Quod ad conditionem attinet loci, ea servilis est. Nam a longo jam tempore, multisque adeo seculis, locus ille, & quæ illi adjacent oppida & vici, & in illis habitantes incolæ externo dominatu premuntur, & sic aliis populis sunt mancipati. Ita ergo utrumque non obscurum est indicium, testamentum a monte Sina profectum, & Hierosolymam, tanquam in propriam suam sedem, cum Israelitis delatum, quo montem quoque Sina pertingere diximus, Agari respondere, & sic Judæos sub lege viventes Ismaeli similes esse; ac per legem non in filiorum, sed in servorum conditionem nasci aut poni.

Vers. 26. At vero alterum fœdus seu testamentum, nimirum novum, ac suprema illa ac cælestis Hierosolyma, unde illud profectum est, Saræ respondet, utpote liberæ: cum ipsa quoque Hierosolyma cælestis nullo externo dominatu, nulla servitute premi queat. Ex hac autem Hierosolyma cælesti & fœdere novo inde profecto, tanquam matre quadam, nos Christiani omnes, sive Judæi sive gentes, spiritualiter nati sumus, ac religione hac sacrosancta, quam profitemur, imbuti. Unde facile apparet, nos quoque in libertatem quandam spiritualem esse genitos: siquidem non modo patre, sed & matre libera ac ingenua nati sumus.

Vers. 27. Recte autem a nobis hac in parte comparationem esse institutam, ac jure dictam cælestem Hierosolymam, ex qua nos Christiani omnes nati sumus, respondere Saræ, apparet ex Esaia, ita de hac matre nostra vaticinante, & quam copiosa ejus esset futura progenies, longe ante prædicente. Ita enim apud ipsum cap. LIV scriptum legimus: Exulta præ gaudio, ô sterilis, quæ hactenus nullam peperisti prolem: prorumpe, inquam, in laudem ac jubilum, & præ lætitia exclama tu, quæ hactenus non parturi isti. Quia etiamsi adhuc deserta fueris a marito, plures tamen nunc habes liberos, quam sunt ullius, quæ maritum habuit. [Vel: quam ea, quæ maritum ad hoc usque tempus habuit.] Quæ verba primo sensu respiciunt ad populum gentilem seu incircumcisum, qui cum a Deo quodammodo rejectus esset, sine eo, tanquam mulier sine marito, ipsi filios parere non poterat, quemadmodum gens Judaica, quæ eo fruebatur propitio, eique tanquam marito juncta erat, & sic complures ipsi filios, hoc est, homines ipsi gratos ac acceptos proferebat. Sed futurum erat, ut Deus populo gentili aliquando jungeretur, & cum eo in gratiam, tanquam maritus cum uxore antea deserta, rediret, isque ipsi plures, quam antea gens Judaica filios produceret, [vel: ad Hierosolymam terrenam, seu mavis gentem Judaicam, quæ sæpe cum fœmina quadam comparatur, & Deo desponsata, & illi tanquam juncta apud prophetas introducitur. Ea enim a Deo per tempus aliquod veluti deserta, & ejus auxilio destituta, non multos ex sese producebat Dei filios, ipsi nimirum gratos ac divina ipsius benignitate liberaliter fruentes, seu filiorum instar dilectos: cum interim Deus ad gentes externas videretur favorem suum transtulisse, & cum illarum republica, tanquam maritus cum uxore, sese conjunxisse. Quare prædicit Esaias, fore, ut Judæorum gens ac respublica denuo marito suo, nimirum Deo, fruatur propitio, isque illi quodammodo restituatur, & cum ea conjungatur:] Unde consecutum sit, ut longe plures ex sese veluti gignat ac producat Deo liberos, hoc est, ipsi instar filiorum dilectos ac gratos; quam gentium respublica interea temporis produxisset, cum ejusdem favore uteretur, & eum tanquam maritum haberet: unde illam lætari & præ gaudio exclamare jubet. Sed eadem verba sensu mystico, quem divinus spiritus magis quam illum, seu literalem, intendit, quemque nos hic spectamus, ad cælestem Hierosolymam seu rempublicam nostram ac civitatem pertinent. Etenim ea ad Christum usque sterilis fuit, nec ullos ex ea Deus genuit liberos, seu homines, quos instar verorum filiorum diligeret; cum interea terrestris Hierosolyma, & Judaica gens ipsi tanquam marito juncta esset, eique liberos pareret quamplures, quanquam non ita ipsi charos, utpote ex terra natos. Sed futurum erat, atque adeo nunc reipsa factum est, ut illius Hierosolymæ cælestis, quæ hactenus fuerat sterilis, longe plures existerent liberi, quam olim gentis Judaicæ: quandoquidem Deus, non ex Judæis tantum, verum etiam ex gentibus per fœdus novum cælestemque illam Hierosolymam generaturus erat filios, & nunc generare cœpit; ut jure hæc præ illa lætetur & exultet. Ex his autem verbis satis luculenter apparet, cælestem hanc Hierosolymam Saræ esse similem: siquidem ut Sara sterilis aliquando fuit, & per longum tempus nullum genuit marito suo filium; ita etiam cælestis hæc Hierosolyma sterilis aliquando dicitur fuisse, & nullum Deo, tanquam marito genuisse filium. Dein quemadmodum factum est, ut Abrahamus Saræ maritus jungeretur ad tempus ancillæ, ita ut ea potius quam ipsa Sara maritum habere ea in parte consenda esset: ita etiam factum est, ut Deus, cælestis Hierosolymæ maritus, interea dum illa sterilis esset, jungeretur servæ, id est, genti Judaicæ, aut, si mavis, testamento Sinaico. Unde pendet tertia similitudinis ratio, quod nimirum ut ancilla ista Saræ marito dominæ suæ juncte genuit ei filium, ex quo postea copiosa ei succrevit posteritas, & sic complures ex ea extiterunt Abrahamo liberi: ita etiam antequam cælestis Hierosolyma ac novum fœdus Deo produceret filios, gens Judaica ac Sinaicum fœdus multos pareret Deo liberos. Ac denique quemadmodum Deus voluit, ut Isaaci ex Sara nati posteritas haud paulo esset major ac copiosior progenie Ismaelitica;

tica; ita ut hac ratione dici posset, plures fuisse filios, id est, posteros Saræ aliquando sterilis, & ad tempus propemodum desertæ, quam Agaris, quæ maritum antea habuerat: ita etiam factum est, ut cælestis Hierosolima plures Deo ederet filios quam gens Judaica, aut testamentum e Sinai profectum.

Vers. 28. Ex quibus jam facile intelligere potestis, fratres charissimi, nos, qui in Christum credidimus, Abrahami, atque adeo ipsius Dei filios esse (hi enim duo patres sibi invicem subordinati concurrunt, & filii sunt iidem, eademque est eorum hæreditas) qui non carnali ratione, seu vi naturali ex Abrahamo sumus geniti; sed vi divinæ promissionis Abrahamo olim factæ, qua factum est, ut Deus ipse virtutem suam exeruerit, ut nos ex Abrahamo tanquam patre, & cælesti Hierosolyma novoque fœdere inde profecto gigni possemus; ita ut hac in parte Isaaco omnino similes existamus.

Vers. 29. Ex quo porro consequitur, quod quemadmodum Isaaci præ Ismaele jus ac conditio fuerit melior, ita etiam nostra præ Israelitis legi Mosaicæ mancipatis; interim tamen aliqua ratione etiam est deterior, sed ad tempus. Nam hoc quoque ad comparationem a nobis hactenus institutam referri potest, eamque non parum illustrat ac confirmat: quod quemadmodum olim factum est, ut is Abrahami filius, qui naturali ratione usitataque fuerat ab ipso genitus, quem Ismaelem fuisse diximus, rideret & exagitaret illum, qui vi divini spiritus, seu virtute a Deo suppeditata fuit natus; is scilicet, qui jure ac conditione cæteroquin erat inferior, potiorem ac præstantiorem, quemadmodum in sacra historia aliquo modo innuitur: ita etiam nunc accidit. Nam Judæi quoque legi Mosaicæ addicti, qui secundum carnem sunt Abrahami filii, naturalis ortus ratione ab ipso proficiscentes, & Ismaeli, ut vidimus, similes, nos Christianos exagitant ac varie affligunt, qui virtute divina accedente sumus ex Abrahamo prognati.

Vers. 30. Sed id, ut antea diximus, non erit perpetuum: & quemadmodum olim secuta est inopinata rerum catastrophe; ita etiam postea respectu nostri & Judæorum legem Mosaicam sequentium accidet. Quid enim hac de re scriptura sacra narrat? Hoc nimirum, quod cum vidisset Sara proterve ludentem, nempe, ut facile intelligi potest, cum ipsius filio Isaaco cui illuderet, dixerit, ejiciendam esse Agarem ancillam cum filio suo Ismaele ex Abrahami domo, quia is non sit una cum filio suo Isaaco hæreditatem aditurus paternorum bonorum. Quæ Saræ verba licet graviter acciperet Abrahamus, Deus tamen ipse approbavit, ita ut Deus ipse hunc in modum censendus sit Abrahamum allocutus, cum Saræ verba approbavit: Ejice Agarem ancillam cum Ismaele filio ipsius: quia non erit filius ancillæ hæres una cum Isaaco filio Saræ, quæ libera atque ingenua, veraque tua uxor est. Hoc idem ad Judæos Ismaeli similes, ac contra ad nos Christianos Isaaco respondentes transferendum est. Illi nempe, (quæ servorum est conditio) e domo ac familia divina, quæ ipsius etiam Abrahami est, ejicientur, & in ea non censebuntur, nec hæreditatem Abrahami posteris a Deo destinatam, atque adeo Dei ipsius bona non sortientur: nos vero Christiani soli eam hæreditatem adibimus, ac in domo patris nostri æternum manebimus.

Vers. 31. Quare, ut totius hujus comparationis summam quandam colligamus, fratres charissimi: quandoquidem nos Christiani non sumus veluti ex serva procreati & sic in servilem conditionem nati; sed veluti ex libera, & sic in libertatem geniti, [vel: illi similes, qui ex serva fuit susceptus ab Abrahamo & sic servili conditione natus; sed similes illi, qui ex libera atque ingenua, atque adeo in libertatem genitus fuit:

Vers. 1. Cap. quintus. Ideo mihi monendi estis, ut in ista libertate, in quam vos Christus dux vester vindicavit, atque asseruit, constanter persistatis, nec committatis, ut jugo Mosaico alligemini, ac tantum onus cervicibus vestris imponi sinatis, quod olim Judæis fuerat impositum: cui simile fuit illud, quo vos aliquando vestra sponte implicati tenebamini ad, quem statum vos relabi indignum est.

CAP. V.

Vers. 2. AT ne forte meam hanc admonitionem susque deque habeatis, arbitrati, si ad salutem vobis non profutura sit legis Mosaicæ observatio, eam saltem nihil obfuturam; vos probe velim attendere quod nunc dicturus sum, vobis proculdubio inopinatum. Ego enim Paulus, cujus munus & in rebus ad religionem pertinentibus auctoritatem ignorare nec potestis nec debetis, hoc vobis dico ac confirmo, quod si circumcidi vos patiamini quantum in vobis est privaturi sitis vosmet ipsos eo beneficio, quod vobis attulit Christiana religio, atque effecturi, ne ea vobis prosit amplius.

Vers. 3. Cujus rei rationem ut intelligatis, iterum hoc testor atque confirmo cuivis homini, qui seipsum circumcidendum curat, & sic religionem Judaicam, cujus ea est tessera ac symbolum certissimum, amplectitur, quod jam omnino sit obstrictus universæ legi Mosaicæ exequendæ, eamque omni ex parte observare prorsus teneatur: siquidem id, ut ex iis quæ supra disputavimus constat, Judaicæ, seu mavis Mosaicæ religionis exigit ratio, ac proinde qui eam se amplecti circumcisione suscepta testatur ac profitetur, is universæ legis jugo collum eo ipso subdit.

Vers, 4. Quid vero prodest Christus ejusque sanctissima religio illi homini, qui legi Mosaicæ adhuc sit subjectus, eamque totam observare teneatur, si justificari velit? Nihil certe. Quare nihil cum Christo commune habetis quicunque per legem ejusque observationem justificationem quæritis, & eo ipso gratia euangelica, per Christum hominibus allata ac primum promulgata, excidistis, vosque eo beneficio sponte vestra, quantum in vobis est, privastis, seu, ut clare dicam, jure illo quod habebatis ad justificationem, non per opera, sed per fidem adipiscendam, vos, si vim facti vestri spectetis, abdicastis, atque ut jam Deus, salva promissione sua in euangelio proposita, vobis eam denegare possit, effeciistis, ut nulla vobis sit certa ac promissione divina nitens salutis æternæ spes, & ejus hæreditandæ potestas.

Vers. 5. Nam eam ingressi estis justificationis adipiscendæ rationem, quæ ab ea, quam Christus nobis præscripsit, quamque nos qui ei penitus adhærescimus, sequimur, diversa est, imo ei contraria. Etenim dum vos per circumcisionem legi mancipastis, justificationem ita quærere porro tenemini, ut & ceremonias externas, ad carnem magis quam ad spiritum spectantes, observetis, & opera perfecta, quæ præstare nequa-

quam potestis, prestetis, seu exacte legem universam exequamini, nulla in re unquam lapsi: quandoquidem hæc, ut supra vidimus, via est a lege præscripta ad justificationem ac vitam perveniendi. Nos vero, qui Christum sequimur ducem, eique fideliter adhæremus, ea conditione justificationem, hoc est, immortalitatem beatam, quæ justitiæ merces a Deo est constituta, cujusque nobis spes plenissima facta est, expectamus; atque ea ratione consecuturos nos confidimus, ut spiritu nobis divinitus dato adjuti, spiritualem etiam vitæ rationem sequamur, quæ non corpus exterius occupet, sed mentem potius atque animum hominum excolat virtutibus solis, & inde nascentibus sanctissimis vitæ actionibus; neque ut exacte omnino Dei mandata observare teneamur, sed ut fidem tantum veram, ac certam salutis spem tenentes, pro virili Deo in posterum pareamus, tantum nempe facientes, quantum ea spes seu fides animis nostris concepta, in hac infirmitate nostra efficere potest, ac merito debet. Hæc est, inquam, ea justificationis consequendæ ratio ac via, quam nos Christiani vi religionis nostræ sanctissimæ compulsi ingressi sumus.

Vers. 6. Etenim in religione Christiana nihil habet momenti circumcisio, similesve aliæ ceremoniæ; quemadmodum nec præputium: nulla, inquam, istarum rerum in justificatione cuipiam vi religionis Christianæ tribuenda habetur ratio: sed unice spectatur fides illa, quam diximus, seu spes ac desiderium sempiternæ salutis ex assensu doctrinæ Christi adhibito manans; sed tamen non vana atque emortua, sed vegeta atque efficax, ita nimirum, ut charitatem erga proximum, quæ inter cæteras Christianas virtutes familiam quasi ducit, imo omnes vel in se complecti, vel secum trahere videtur, animo hominis penitus inserat atque infigat, ac per eam postea fructus pietatis, eos præsertim qui ad proximum redundent, proferat.

Vers. 7. Et vos quidem antea (a) verissimam hanc de fide doctrinam amplexi, non modo in ea persistebatis, verum etiam strenue proficiebatis, [vel: in hoc fidei per charitatem fraternam efficacis cursu egregie strenueque pergebatis,] ut jure mirari possim, & ex vobis quærere, quis vobis remoram injecerit, & in vobis effecerit, ne divinæ huic veritati amplius assensum præbeatis, eive pareatis: quandoquidem vix cuiquam credibile fieri poterat, fore, ut vos, qui eidem assensum tam firmiter præbuistis, tam facile tamque cito ab ea dimoveamini, & ab illo cursu revocemini.

Vers. 8. Neque est quod dicatis, non humano sed divino prorsus consilio atque ope factum esse, ut pristina sententia deserta aliam nunc amplecteremini. Neque enim fieri potest, ut recens hæc vestra opinio potius quam fides Deum habeat autorem: quandoquidem nostis, eum cum per me vos efficacissime ad regnum ac gloriam suam vocaret, vosque ad Christum pertraheret, aliam vobis doctrinam huic vestræ persuasioni contrariam per me proposuisse: adeo ut, nisi dicere velitis id quod vel inpium est cogitare, Deum sibi ipsi adversari, non possit simul hęc vestra opinio recens concepta & contraria ei sententia ab eodem profecta dici. Jam vero satis indicavi, dubitare vos non posse, Deo auctore me vobis euangelium annunciasse, eumque aditum per me vobis ad regnum cælorum patefeciisse, cum id ex apertissimis miraculis a me patratis, & spiritus sancti dono in vos collato sit planissimum.

Vers. 9. Non ergo hæc, quam opinamini, hujus vestræ persuasionis causa est: sed, si verum amatis, hæc est, quod non satis cauti fueritis in ferendis quibusdam hominibus, aut in vestrum numerum recipiendit, a quibus error ad cæteros omnes dimanavit. Nostis enim, exiguum fermenti universam massam solere fermentare. Quare cum vos paucos quosdam homines erronea illa opinione imbutos vel ferretis, vel reciperetis, factum est porro ut totum ecclesiarum vestrarum corpus ab eodem errore inficeretur. Ab his initiis malum est profectum.

Vers. 10. Verumtamen non despero de vobis; sed ita potius mihi de vobis vestroque candore ac pietate persuadeo, fore, ut Domini Jesu ope ac favore accedente, idem plane mecum sentiatis; nec salutarem, quam hactenus defendo, doctrinam repudietis. Ii autem qui vos nunc ita perturbant, & animos vestros a veritate abducere laborant, sibi metuant ac caveant. Pœnam enim divinam, ni resipuerint, haudquaquam effugient, quicunque tandem sint, quibuscunque dotibus ornati; [vel: Interea illi &c. Vel: quod si vero quispiam huic rei obsistere conatus fuerit, & animos vestros perturbare, atque a salutari veritate abalienare laboraverit, is sibi metuat ac caveat. Pœnam enim divinam haudquaquam effugiet, quisquis tandem fuerit, quacunque dignitate, quibuscunque cæteroquin dotibus præditus.] nihil illos ulla a suppliciis divinis defendet dignitas, quam Deus, ut pote qui personam haud accipit, haudquaquam spectat.

Vers. 11. Quorum quidem hominum mira est audacia, & summa impudentia; cum, ut animos vestros turbent, & veritatem apud vos per me stabilitam labefactent, vobis persuadere conantur, me quoque ipsum alibi circumcisionem, atque adeo etiam reliquas ceremonias universamque legem Mosaicam prędicare, & ad ejus observationem homines compellere: ut ita, cum mea auctoritate vos potissimum niti videant, in lege non admittenda, eadem per summam calumniam ac malitiam abutantur ad legis onus vobis imponendum. Sed nimis apertum est atque impudens mendacium. Etenim, fratres charissimi, si ego adhuc circumcisionem universamque legem Mosaicam prędicarem, atque inculcarem, & ut ea ab omnibus servetur allaborarem, quid causæ restaret amplius, ob quam persecutionem pater? Nam quæ afflictioues mihi adhuc doctrinæ a me promulgatæ causa contigerunt, eæ vel a Judęis ipsis, vel Judęorum instinctu mihi contigerunt: quibus ademta revera esset mei persequendi causa, si ego legem Mosaicam, inter gentes præsertim extraneas, promulgarem, urgeremque, & ad ejus cultum ethnicos adigerem. Certe etiamsi tandem aliquid diversum ab ea admiscerem; plus tamen haberent causæ, cur me amarent ac foverent, quam cur odio aut supplicio aliquo dignum judicarent; cum nihil illis posset esse gratius, quam suam religionem longe lateque propagari, & eos etiam populos ad ejus studium adduci, qui ab ea antea alie-

nissimi

nissimi fuissent. Quare sequeretur, me nunc nihil adversi pati, contra manifestissimam rei veritatem. Consequeretur etiam, religionem Christianam, & mortem illam Christi ignominiosam, quam in cruce pertulit, quaque doctrina Christi nova & a Mosaica diversa fuit confirmata, Judæis non amplius esse offendiculo; & sic causam, ob quam ii ab hac religione & cruce Christi abhorreant, sublatam esse. Quod nemo non videt esse longe absurdissimum.

Vers. 12. Quare cum istorum hominum, qui vos turbant, & dubios ac inquietos animos vestros reddunt, impudentiam & quidvis fingendi libidinem, qua in vestram perniciem abutuntur, considero, venit in mentem, optare etiam, non quidem ipsarum personarum odio (quas resipiscere ac servari longe malim) sed salutis vestræ ac gloriæ divinæ, quæ ab iis vehementer impeditur, studio, ut ii homines e medio tollantur. [vel: Vehementer opto, ut ii à vestro corpore, tanquam putrida membra resecentur: ne, quemadmodum hactenus factum est, malum hoc latius adhuc serpat, & membra etiam sana penitus corripiat. Videre enim jam potestis, fratres charissimi, quanto quamque insigni bono vos privent; siquidem vos in servitutem miserabilem cogere conantur; quibus tamen Deus ipse libertatis spem fecit, eaque conditione ad se suamque ecclesiam vos excivit.

Vers. 13. Verum quemadmodum vos hortor, ut libertatem hanc vestram constanter tueamini: ita etiam vicissim diligentissime monendi estis, ne ea abutamini, eamque in licentiam, ut fere fieri solet, vertatis. Pronus enim est a libertate in licentiam lapsus. Quare ita illa debetis gaudere, ne occasionem ob libertatem vestram præbeatis appetitui vestro carnali, ut sub ejus prætextu ea in vobis perficiat, quæ ipsi libuerint; cum appetitus ille libenter undecunque obtentum quærat peccatis; sed potius spontaneam quandam, & liberis hominibus dignissimam in vos suscipite servitutem; ut charitate fraterna impulsi alii aliorum usibus vos quodammodo mancipetis, ita ut nec ullum officii genus adversus vos mutuo prætermittatis, nec grave sit a libertatis vestræ usu, cum de rebus mediis seu adiaphoris res est, abstinere, si fratrum infirmorum ædificatio ad salus id aliqua ratione exigat; nec illis forte offensionis causam præbeatis & eorum sempiternam felicitatem intempestivo libertatis usu impediatis.

Vers. 14. Hoc si feceritis, non est quod legis transgressores ob neglectas cæremonias audire mereamini; imo potius id consequemini, ut legem impleviisse merito dicamini, quo quidem pacto impleri ab homine libero ac Christiano & potest, & debet. Etenim lex universa, ac nominatim ea, quæ ad proximum aliqua ratione spectat, patetque latissime, & pietatem universam quodammodo in se complectitur, uno quodam præcepto generali comprehenditur, quo impleto atque observato impletur universum. Id vero præceptum est, Dilige proximum tuum, hoc est, eum, qui tibi vel religionis, vel saltem naturæ societate ac cognatione quadam devinctus est (quo posteriore modo omnes omnino homines proximi nostri censeri possunt, &, cum nobis est aliquid cum iis negotii, debent) & quidem ita dilige, quemadmodum teipsum diligis; adeo ut quæ tibi ipsi cupis ac desideras bona, ea quoque alteri ex animo optes, & quantum in te est, eum in illis parandis, retinendis, augendis adjuves: uno verbo, quicquid tibi ab altero vis fieri, id alteri ut facias. Hanc ergo charitatem summo studio colere, & ea impulsi alii aliorum utilitatibus inservire pro viribus debetis.

Vers. 15. Id si facere neglexeritis, contra autem rixis ac contentionibus, quemadmodum nunc fieri cœptum esse intelligo, indulseritis, & sic alii alios admordere, arrodere & carpere perrexeritis, illud vobis metuendum est, ne hoc pacto a vobis invicem consumamini ac ut ita dicam, devoremini; hoc est, ne vestræ ecclesiæ internis his dissidiis ac discordiis penitus collabantur ac dissipentur, etiamsi ab externo hoste non oppugnemini, & porro ne vos omnes salutis naufragium patiamini.

Vers. 16. Id autem, quod hactenus dixi, de cancellis, quibus religio vestra circumscripta est, ut meliusadhuc declarem, & paulo latius extendam, illud in universum moneo ac præcipio, ut spiritus divini, quo donati estis, ductum in omnibus sequamini vitæ actionibus, & quo ille vos impellit, eo agi ac rapi vos patiamini. Hoc enim pacto futurum est, ut id, quod appetitus vester carnalis concupiscit, quodque illi allubescit, non perficiatis [vel: contra autem, id quod appetitui vestro carnali allubescit, nequaquam faciatis, ejusve cupiditatem expleatis.] sive opere, sive certo animi decreto ac consilio: quod, ne fiat, cavendum esse jam antea dixi.

Vers. 17. Cujus rei hæc est ratio, quod contraria sint duarum illarum rerum desideria, seu propensiones atque impetus: ita quidem, ut carnalis appetitus ea concupiscat, quæ spiritui sunt adversa atque ingrata; contra autem spiritus ad ea nos ducat atque impellat, quæ ingrata ac invisa sunt carni. Quandoquidem appetitus quidem ille ad voluptates aliaque terrena bona, quæ fere sunt cum peccato conjuncta, totus spectat ac fertur, iisque mirifice delectatur: contra autem divinus ille spiritus cum doctrina evangelica in animis hominum concepta junctus, aut ipsius evangelii vis, quæ animum hominis occupavit, tota spectat ad virtutem, honestatem, pietatem, & a rerum terrenarum cura hominem quam maxime abducit. Unde sat manifeste apparet, hæc duo ita invicem sibi adversari, ut utrique simul obtemperare haudquaquam possitis; sed eorum unum efficere, si sit validius, ne id opere exequamini, quod cæteroquin ex alterius instinctu facere velletis: hoc est, si appetitus carnalis fuerit, ut velitis voluptatibus perfrui, & sic peccatum aliquod committere, spiritum ei rei obstare, & conatum hunc carnis impedire, si sit ea validior; contra etiam, si spiritus divinus ad honestatem ac pietatem vos excitet atque impellat, appetitum carnalem, si eo sit fortior, vel, ut apertius loquar, si voluntas hominis se sponte adjungat, effecte, ne spiritui obsequamini, & id faciatis, quo vos allicit. Ut facile appareat, recte a me assertum fuisse, vos, si spiritus ductum in omnibus vitæ actionibus sequamini, non facturos id quod carnalis appetitus concupiscit, & sic appetitum istum ex vestra libertate occasionem licentiæ haudquaquam nacturum.

Vers. 18. Jam vero vos omnino spiritui obsequi ut potestis, ita etiam debetis. Id enim si feceritis, hunc consequemini fructum, qui longe est præstantissimus; ut non sitis obnoxii exsecrationi illi, seu pœnæ illi, quam lex Mosaica suis transgressoribus comminatur, & qua vos hactenus terrent doctores illi vestri, contendentes, vos nisi universæ legis jugum in vos receperitis, & cæremonias etiam in ea præscriptas observaveritis, supplicium illud effugere non posse. Atqui non hæc,

sed alia longe expeditior, imo unica supplicii istius effugiendi est ratio, quam nunc vobis præscripsi: nimirum ut a spiritu divino vos regi patiamini; ea vero, quæ ex carnali appetitu nascuntur, opera quam longissime fugiatis.

Vers. 19. Neque est quod quisquam hic quærat, quænam sint illa opera ex appetitu carnali proficiscentia, quæ vobis adeo sint fugienda. Nam ea sunt per se unicuique qui vel levem Christianæ religionis gustum habet, manifesta; cum pleraque vel ipsa ratione duce cognosci queant. Sed tamen, ut rudioribus etiam consulam, & omnibus ignorantiæ excusationem adimam omnem, quædam istiusmodi operum genera recensebo, ex quibus cætera agnosci & dijudicari facile poterunt. Ad istorum ergo operum censum pertinent primum quæ ad voluptates ac libidines impuras spectant (ut ab his, quæ & admodum sunt fœda, & passim inter gentes prope sine pudore exercentur, initium faciam) qualia sunt adulterium, quod eorum est, qui matrimonii vinculis sunt adstricti, sive utrique, sive alteruter; itemque scortatio, quæ eorum est, qui conjugii vinculis sunt soluti; tum impuritates, quæ omnes nefandas libidines, sive naturæ limites excedant, sive incœstuosæ sint, complectitur, & omnino totum voluptatum Venerearum genus, quod exercetur extra matrimonii leges, nec tamen vel ad adulterium vel ad scortationem pertinet; & denique lascivia, quæ nihil aliud est, quam libidinosa cupiditas ac cogitatio Veneræ voluptati veluti præludens, sive aspectu, sive contactu impuro, sive denique verborum obscœnitate ac spurcitie.

Vers. 20. Alterum genus operum carnis constituetur id, quod in Deum ipsum est contumeliosum atque impium. In quo quidem genere duo inprimis eminent. Alterum est idololatria, hoc est, & falsorum deorum, & imaginum quibus, cui peccato omnes gentes sunt deditæ; alterum est veneficium omnesque artes magicæ, quæ opera dæmonis interveniente aliquid efficere conantur. Quo referendæ sunt omnes artes ariolorum, pythonum, & si qui sunt his similes. Tertium genus patet latissime, estque eorum peccatorum, quæ sunt adversus proximum, & cum charitate, nonnulla etiam cum justitia ipsa pugnant. Inter illa ordinem quodammodo ducunt inimicitiæ, seu odia adversus alterum, nocendi occasionem seu opportunitatem expectantia, saltem male aliis cupientia. Inimicitias excipere solent rixæ, seu verborum pugnæ, quibus aliquid admistum est fellis, aliquid aculeorum, quibus alter pungatur aut mordeatur. His fere adjuncta esse solent æmulatio, & ambitiosa quædam de honore concertatio, qua fit, ut alteri nolis cedere, nec facile possis parem, multo autem minus superiorem ferre, si modo cum æquare posse videaris, & quicquid illi dignitatis, famæ ac existimationis accesserit, tibi detractum putes: quæ res hominum animos vehementer concitat, & rixas sæpe cie pertinaces, ut licet veritate vincaris, cedere tamen nolis, ne victus esse videaris. Huic vitio cum natura sua vicinum est, tum adjungi libenter solet ira atque excandescentia, quæ ad vindictæ consilium aut decretum progreditur, utut tandem ad ipsum ultionis actum non prorumpat. His vitiis iterum affine est studium quoddam alios irritandi, & ad pugnas quasdam ac contentiones lacessendi ac provocandi: hoc enim suadet æmulatio, suadet ira. Ex his porro facile nascuntur schismata seu factiones & sectæ, quæ eos, qui pacem & concordiam inter se colere deberent, & ita inter se conjunctim vivere, ut unum veluti corpus constituant, a se invicem divellunt, atque in partes scindunt: quemadmodum fit, cum ii, qui in dogmatibus ad salutem necessariis inter se consentiunt, ob dissensionem in non necessariis, vel in certa quadam agendi ratione, aut consilio, a se invicem discedunt; vel saltem unus aut alter ab ecclesiæ societate seipsum segregat, illaque ferre non vult, quæ ferre debebat. Hi, inquam, schismatis seu dissidii sunt rei. Schismata sequuntur hæreses, ubi dissensio oritur ab eo, qui dogma aliquod propugnat, quod salutem prorsus evertit, & sic in rebus ad salutem necessariis a vera Christi ecclesia dissentit, ab eoque errore, licet semel atque iterum convictus, monitus ac reprehensus, desciscere non vult: unde fit, ut vel ipse ab ecclesia sponte sua se segreget, & alios forte secum trahat; vel ecclesia illum a consortio suo removere atque excludere cogatur. Quale vitium non nisi vel ab ambitione & nimia sui opinione proficiscitur; vel a lucri ac quæstus, quem inde apud alios sperat, cupiditate; vel a voluptatum amore, si præsertim error ille peccatis, ut quidem aliter fieri vix potest, patrocinetur & carnalibus voluptatibus habenas laxet.

Vers. 21. His autem vitiis commemoratis facile admiscetur quædam invidia, hoc est, dolor & ægritudo animi ex alienis bonis concepta, quibus is gaudere potius debet. Quod venenum licet illi maxime noceat, qui illudintus continet: sæpe tamen etiam in aliorum damna atque in cædes erumpit. Quare tum huic, tum reliquis vitiis, quæ adversus proximum committuntur, adjiciendum est homicidium, seu quævis hominis cædes illegitima. Quod scelus inter ea summum est, quæ adversus alterum committuntur: siquidem qui vitam eripit, omnia, quæ quidem homini eripi possunt, eripit. Quare hoc vitium cæterorum hujus generis agmen claudat. Quarto atque ultimo loco ponemus ea, quæ adversus temperantiam & sobrietatem pugnant, quæ quidem sunt duo. Primum ebrietas, quæ modum in bibendo superat, nec poculorum usum ad necessitatem ac valetudinem, sed ad voluptatem refert, atque animum ita obruit, ut eum neque ad precum devotionem, neque ad rerum honestarum cogitationem ac studium aptum & vacuum relinquat. Alterum est comessatio, seu epulæ, quæ itidem non ad necessitatem, sed ad superfluam voluptatem, atque ad ventris saginam referuntur. Cum quibus conjuncti solent esse varii hominum temulentorum lusus ac choreæ. Hæc, inquam, & his similia, quæ ex illis agnosci ac colligi ob affinitatem quandam poterunt (neque enim omnia, ut antea dixi, recensere institui) sunt opera ejusmodi, quæ ex appetitu carnali nascuntur, suntque vobis diligentissime fugienda ac cavenda tanquam certissimæ animarum pestes. Etenim, ne quis ea parvi pendat, & non monitum se esse causetur, illud vobis certo de iis prædico, quemadmodum etiam jam antea cum apud vos præsens adessem prædixi atque præmoui; eum, qui aliquo horum peccatorum habitu ac consuetudine teneatur, vel etiam si quid adeo est grave, ut ne semel quidem committi possit ab eo, qui fidem in Deum habeat, sciente ac prudente, nihilominus tamen id perpetret, regni cœlestis hæreditatem non aditurum, &, quam diu in

diu in eo ſtatu verſatur, ut peccata illa non reliquiſſe merito cenſeri debeat, ſpem tantæ felicitatis non habere, nec ea conditione eſſe, ut ſi in eo ſtatu moriatur, beatam immortalitatem ſit adepturus. Et hęc quidem ſufficere vobis nunc poſſunt ad opera ea cognoſcenda, quæ ex carnali appetitu naſcuntur, quæque vobis quam diligentiſſime cavenda eſſe docui.

Verſ. 22. Verum quia non tantum appetitus carnalis opera vitanda eſſe dixi; ſed contra etiam ſequenda ea, ad quæ ſpiritus euangelicus animis noſtris inſitus ducit atque impellit: ideo quaſdam virtutes, quas ſpiritus ille homini, quem regit, ingenerat, & ad quas eum incitat, hic recenſebo, e quibus reliquas quoque ſimiles deprehendere haud difficulter poteritis. Inter eos autem effectus & fructus ſuaviſſimos, quos ſpiritus euangelicus, tanquam fertiliſſima aliqua arbor profert, primum locum jure do *charitati*; quæ eſt affectus ſeu inclinatio animi, ac voluntatis propenſio conſtans, in bonum ac commodum aliorum, & maxime fratrum; ex qua eæ naſcuntur virtutes, quas mox ſubjungam, earumque ſimiles, ita ut charitas earum mater, fons, ac caput merito cenſeri debeat; quas omnes, cum nos ſupra ſolam charitatem fidei adjunximus, & in ea omnium prĕceptorum divinorum obſervationem quodammodo contineri diximus, comprehendimus. Ex ea igitur manat *gaudium*, cui proximum ab ea locum tribuimus. Id eſt, ejuſmodi virtus atque animi affectio, ut ſemper cupias ac ſtudeas gaudio eſſe tum cĕteris omnibus, tum maxime fratribus, itaque omnes tuas actiones modereris & dirigas, ut honeſtæ ac piæ ipſorum lætitiæ ac voluptati velificeris; contra autem quam maxime caveas, ne facto tuo quemquam offendas aut contriſtes, ſeu contriſtandi occaſionem prĕbeas; quemadmodum ii faciunt, qui ſcandalum atque offendiculum aliis ponunt: qui vero ædificationi aliorum unice dant operam, illi iiſdem magno ſunt gaudio. Ex eadem charitate manat etiam *pacis* ac concordiæ ſtudium, cui tertium inter fructus euangelici ſpiritus locum damus. Hæc omnibus diſſidiis, omnibus contentionibus ac rixis maxime eſt adverſa, jubetque abſtinere ab iis omnibus, quæ animos aliorum irritare & alienare poſſunt; contra vero conſectari diligentiſſime ea, quæ eos adjungere ac conciliare queant; qua in parte & a gaudio iſto, de quo egimus, atque iis, quas ſtatim ſubjungemus, virtutibus maxime adjuvatur. Quartus ſpiritus euangelici fructus, charitatis autem tertius, a nobis ponitur *longanimitas*: quæ nihil eſt aliud, quam diuturna quędam in ferendis injuriis patientia; ſeu virtus ejuſmodi, qua fiat, ut licet irarum cauſæ ſępe prĕbeantur, aut diu durent, nihilominus tamen iram animumque tuum coërceas, ne te ad vindictam vindictæque conſilium progredi patiatur, ſive illæ injuriæ ſint privatæ, ſive publicæ: breviter, ut diu feras moleſtias illas, ad quas vel vindicandas, vel relinquendas atque abjiciendas ira te ſolicitare poſſet. Idem etiam in infirmioribus fratribus tamdiu tolerandis cernitur, donec infirmitatem in malitiam abiiſſe ſatis aperte conſtet, aut commune eccleſiæ bonum gloriæque divinæ ratio non amplius ferendos eſſe demonſtret. Quam virtutem quis non videt & ex charitate naſci, & ei, qui pacem cum aliis, ſive Chriſtianis, ſive extraneis colere velit, cumprimis neceſſariam? Quintus euangelici ſpiritus fructus, qui ex charitate quoque manat, atque ad pacem conciliandam plurimum facit, eſt *humanitas* ſeu comitas, ac quidam in omni convictu, in congreſſu, in ſermone ac colloquiis ſuavitas, facilitas, affabilitas, quæ gravitatem quandam Chriſtianam non tollat, ſed temperet ac moderetur, ac jucunditate veluti quadam condiat, teque omnibus amabili reddito, nulli odioſum atque inviſum eſſe patiatur; moroſitatem, acerbitatem verborum, non ad ſanandum, ſed ad vulnerandum potius atque ad exulcerandum animum comparatam excludat atque arceat. Huic aliquo modo vicina eſt *beneficentia*, quæ itidem ex ſpiritu euangelico ac charitate Chriſtiana promanat. Quemadmodum enim humanitas, de qua modo dictum eſt, ſuavis vult eſſe alteri, ita hęc utilis. Cernitur enim beneficentia in eo, ut non modo conſilio, ſed etiam re atque opera alteri proſis, & commodis ejus pro virili inſervias, inopiæ ſubvenias, afflictionem ſubleves, eaque in re nec labori nec ſumtui parcas. Septimum ſpiritus hujus fructum, eundemque charitatis quoque, facere poſſumus *fidem* ſeu fidelitatem; quæ conſtantiam in promiſſis ſervandis, diligentiamque in omnibus, quæ tibi ab altero commiſſa ſunt, curandis prĕſtandiſque complectitur. Breviter, virtus ejuſmodi illa eſt, quæ facit ut ita te geras iis in rebus, in quibus fides tibi ab altero habetur, ut oſtendas, merito tibi eſſe fidem habendam; & licet fallere alterius de te ſpem atque opinionem potueris, non tamen fefelleris. Octavum ſpiritus euangelici fructum, qui ut cæteri, quos proxime conſideravimus, ex charitate quoque manat, conſtituo *manſuetudinem* ſeu lenitatem; quæ virtus iram ita cohibet, ut non permittat eam tunc exoriri atque effervescere, cum non decet, vel adverſus quem non decet; nec unquam (id quod prĕcipuum eſt ejus virtutis officium) ad vindictæ conſilium atque decretum, nedum ad effectum progredi, aut ita animum occupare tuum, ut in ſua poteſtate non ſit, & id quod rectum & honeſtum eſt vel cernere nequeat, vel conſtituere; nec denique iram alioquin etiam licitam diu durare permittit, ſed placabilem reddit hominem & ad ignoſcendum facilem, & talem, qui iram ad occaſum uſque ſolis non foveat. Quæ virtus longanimitati aliquid adhuc addit: cum longanimitatis quidem ſit diu iram ſuſtinere, ſed non ſemper; & vehementer iraſci poſſet qui diu iratus non fuit; quin etiam diu juſtam iram fovere, a qua diu animum revocaret: illorum autem nihil, uti jam vidimus, permittit manſuetudo Chriſtianis hominibus prĕcepta. Hi ergo ſunt inter alios ſpiritus euangelici fructus atque effectus cum iis carnalis appetitus operibus pugnantes, quibus adverſus proximum peccatur, quorum non minoremnumerum contra conſtituimus. His adjungatut ille ſpiritus jam ſæpius dicti fructus, qui ad nos ipſos primo ac per ſe refertur, opponiturque iis appetitus carnalis effectibus atque operibus, quæ primo atque ultimo lŏco recenſuimus; hoc eſt, partim fœdis libidinibus, partim immoderato cibi ac potus uſui. Is vero ſpiritus effectus ſeu fructus eſt temperantia ſen continentia, quæ virtus in voluptatibus corporis eum ſervat modum, ut nec eas, quæ ipſo genere turpes ac illicitæ ſunt, unquam tibi permittas, nec eas quæ ipſo genere ſunt licitæ, ultra modum uſurpes, & ſic illicitas facias. Complectitur in ſe tum caſtitatem, quæ omnem libidinem averſatur ac repellit; tum ſobrietatem, quæ modum in cibo ac potu ſervat. Quemadmodum autem antea diximus, alia etiam eſſe appetitus carnalis opera prĕter ea, quæ tradidimus, iis tamen ſimilia atque ex iis agnoſcenda: ita etiam de fructibus ſpiritus ſentiendum eſt, alios quoque his, quos enumeravimus, ſimiles eſſe.

Verſ. 23.

Vers. 23. Quos omnes si quis spiritus euangelici vi & animo conceperit, & factis expresserit, is eum inde referet fructum, ut legis execrationi ac pœnis non sit obnoxius: adeo ut non sit necesse eum, qui pœnam non observatæ legis Mosaicæ effugere velit, totius legis onus subire; sed satis sit spiritus euangelici ductum sequi, quemadmodum jam antea monuimus. Etenim contra spiritus fructus nihil lex potest, nec tantum habet virium ut eum damnet, in quo virtutes istæ omnes reperiuntur: plus inquam hæ habent virium ad eum absolvendum, quam lex ad eum damnandum. Quapropter videtis maximam esse causam, ob quam ab operibus illis abstineatis, ad quæ carnalis appetitus ducit, & contra illa sequamini, ad quæ spiritus euangelicus.

Vers. 24. Quod si quis dicat, ideo homines Christianos istiusmodi carnalia opera intermittere non posse, quia sint adhuc carne circumdati, in qua resideat ac vigeat appetitus, ad ea homines ducens & rapiens quæ corpori sunt grata; nec eos esse stipites, qui nulla rerum istarum cupiditate tangantur, & nullis moveantur affectibus; ei hoc respondsum volo; quemadmodum Christi caro cruci fuit affixa ac mortua, ita etiam carnem eorum, qui Christum ducem sequuntur, quique ei vi religionis suæ similes evadere debent, seque evasuros professi sunt, esse crucifixam, hoc est, carnalem eorum appetitum vim ac vitam, ut ita dicam, suam perdidisse, ita ut etsi adhuc extet, tamen pro mortuo sit habendus; eodemque modo affectus illi, qualescunque cęteroquin sint, & cupiditates, seu rerum carni jucundarum desideria omnem vigorem suum perdiderunt: quandoquidem vi Christianæ religionis ipsiusque mortis Christi, qua est sancita, ita sunt edomita ac debilitata, ut spiritum vincere, atque in homine ipso dominari ejusque actiones gubernare pro arbitrio suo non possint amplius; nisi quis seipsum sponte tam fœdæ servituti velit addicere. Quemadmodum autem caro seu appetitus noster carnalis mortuus est, & vitam quodammodo suam amisit: ita contra spiritus noster, spiritu euangelico veluti excitatus atque animatus, vitam recepit; ita ut loco vitæ carnalis successerit vita quędam spiritualis. Quemadmodum etiam Christus amissa carnali seu corporali vita, Dei spiritu excitatus recepit vitam spiritualem, quam nunc degit.

Vers. 25. Jam vero si nos spiritualem quandam vitam accepimus vi Christianæ religionis, & spiritus istius sancti, qui cum ea nobis donatus est, quid restat aliud, quam ut ejusdem spiritus ductum in ipsis quoque actionibus sequamur? Ut qui nos quodammodo animat ac vivificat, idem etiam omnes vitæ nostræ actiones informet ac moderetur.

Vers. 26. Quapropter inter alia, quæ carnalium sunt hominum, & non spiritus euangelici, sed appetitus sui ductum sequentium, id quoque vitemus, ne simus fiamusque gloriæ vanæ cupidi atque ambitiosi; neve alii alios lacessamus ac provocemus ad contentiones & rixas, quæ ex ambitione illa nasci solent, dum alii aliis cedere nolunt, sed gloriolam ex victoria, quam spe perceperunt, captant; ne denique alii aliis invideamus. Quod vitium ut ex gloriæ cupiditate nasci solet, ita etiam contentiones inter vanæ gloriæ procos ac rivales excitare: quæ causæ esse videntur, cur alii alios, ut supra innui, mordeatis, & mutuis pugnis vos quodammodo conficiatis.

CAP. VI.

Vers. 1. Etsi autem hactenus ostenderim, homines Christianos & posse & debere peccata omnia, quæ non nisi ex appetitu carnali proficiscantur, vitare, eosque vi religionis suæ ad id faciendum adigi: inde tamen haudquaquam consequitur, quempiam ex iis, qui sanctissimam hanc religionem profitentur, non posse in aliquod delictorum a nobis enumeratorum eisque similium incidere; aut, si inciderit, de ejus salute jam prorsus desperandum esse, eumque tanquam jam deploratum esse relinquendum. Haudquaquam ita sentite, fratres charissimi; sed etiamsi contingat, ut quis, contra quam vi religionis suæ & poterat & debebat, in aliquo peccati genere ita hęreat, ut priusquam resipiscat ab aliis notetur, eoque delicto irretitus deprehendatur, [vel: ab aliquo peccato veluti circumventus, eo teneatur irretitus,] vos nihilominus, qui spiritus euangelici ductum sequimini, ac proinde ab hujusmodi peccatis immunes estis, non debetis eum aspernari, & vestra ope indignum putare, eumque duriter ac inclementer tractare: sed potius hoc vestri, qui hujusmodi estis atque ad eam rem idonei, est officii, ut hujusmodi hominem emendetis, atque ad frugem melioremque mentem reducatis; idque quanta maxima fieri potest animi lenitate ac mansuetudine, qua fiat, ut ob omni & verborum & factorum asperitate abstineatis, quæ non ad sanandum illius morbum, sed ad exasperandum, atque ad remedia in posterum aspernanda pertinere queant: ut ita non insultare misero videamini, sed eum erigatis ac sublevetis, & tum vobis, tum virtuti maxime concilietis. Neque vero est, quod quempiam superba ista incessat cogitatio; quid mihi, qui ab hujusmodi factis immunis & fui, & ero semper, est negotii cum isto homine qui hujusmodi flagitio se contaminavit? dignusne ille sit, in quo corrigendo operam insumam? dignusne ille sit, cum quo agatur leniter, qui contra sanctissimæ religionis professionem, tanta cum aliorum offensione, hac ratione facere est ausus? quæ verborum aut pœnæ atrocitas tanta excogitari potest, quam ille non fuerit commeritus? Absit a vobis, qui spirituales vel estis, vel haberi vultis, hujusmodi cogitatio: imo unusquisque vestrum infirmitatis suæ memor, dum alterum peccantem videt, cogitet, sibi ipsi contingere posse; ac proinde & mansuetudine utatur erga lapsum majore; & sibi ipsi tanto diligentius caveat ne a Satana carneque sua tentatus atq; illectus, ipsemet etiam aliquid simile committat peccetq;.

Vers. 2. Est quidem grave ac molestum hominem ejusmodi non modo ferre in ecclesia, sed etiam eundem sublevare, & oneris illius, quod sibi ipsi imposuit, veluti partem in se recipere, &, ne ei succumbat, omni ope vitare ac conari: difficila ac molestum est tanta, quemadmodum adhibendam esse dixi, animi mansuetudine in eo corrigendo uti, & tanto quidem molestius, quanto ille deliquit gravius, & quanto plus inde redundat ad ecclesiam ipsamque euangelii doctrinam ignominiæ atque infamiæ, quanto plus ab eo metuendum est ex contagione periculi, quanto denique ipse æger est morosior, in defendendo peccato pertinacior, in admittendis monitis impatientior: Sed nihilominus tamen devoranda est omnis molestia, &, ne quis oneri succumbat, itaque pereat, alii quoque humeros quodammodo debent supponere, & sic se invicem omnes, quicunque

cunque illi sint, in iis ferendis juvare. Quod si feceritis, eam legem, quæ Christi ejusque religionis maxime est propria, quamque implere omnino tenemini, implebitis, legem nimirum charitatis a Christo præscriptæ, qui Mosi hac in re multum dissimilis, eos qui in peccata prolapsi sunt, non fulmine protinus ferit, aut absque misericordia è medio tolli jubet: sed cum ipse peccatores venit servatum, eumque in finem gravissimum diræ atque ignominiosæ mortis genus recepit; tum nos sequi, ac idem facere jussit.

Vers. 3. Quare si molestum est ita tractare lapsos, cogitate, quantum inde reportaturi sitis fructum. Quod si nihil ominus quispiam erit, qui sibi videatur non esse ex reliquo Christianorum hominum numero, & communi eorum forte veluti exemtus, ita ut arbitretur, lapsibus ejusmodi se obnoxium non esse, ac proinnon afficiatur etiam lapsorum periculo atque miseria, eosque tanquam indignos præ se aspernetur; is se ipsum vehementer decipit, & longe opinione sua fallitur: siquidem cum se prę cæteris putet esse præstantem, omnium est minimus, atque adeo nullus, tantoque longius infra cæteros eum ista animi superbia dejicit, quanto eum altius opinionis errore extulerat.

Vers. 4. Solet autem ad eam arrogantiam & falsam sanctitatis persuasionem id plerosque impellere, quod se ipsos non satis norint, nec in seipsos penitus descendant, ita ut sua ipsorum facta cum præceptorum divinorum norma conferant, & ad eam regulam exigant; sed fere tantum soleant facta sua conferre cum factis peccatisque aliorum, & ideo se putare egregie functos officio, deque sua sanctitate gloriari, quod aliis quibusdam sibi videantur meliores, quorum quidem delicta semper habent in oculis, non videntes id manticæ quod in tergo est. Quare ne quis vestrum in eum de quo diximus, errorem incidat, atque animi arrogantiam; unusquisque vestrum sua ipsius opera Deo ac conscientię suæ probet, seu ut merito probari queant det operam: non quidem ita, ut comparata tantum cum factis alienis laudari mereantur, sed etiam per seipsa. Hoc enim si fecerit, habebit gloriandi materiam. [*Vel:* examinet diligentissime exploretque non tam aliena, quam sui ipsius facta: & tunc, si nimirum ea recta deprehenderit ac divinę voluntati consentanea, habebit gloriandi materiam (quanquam pietas jactabunda non est, & qui maximam habent gloriandi materiam minime solent gloriari) respectu sui ipsius, seu habita ratione factorum propriorum, non vero tantum respectu aliorum, quibus melior esse videatur:] quemadmodum homines illi arrogantes faciunt, qui cum gloriantur de pietate maxime, non tamen in seipsis prorsus gloriandi inveniunt materiam, sed ex sui cum aliis, iisque non optimis, comparatione gloriolam captant; quasi nimirum is sanctus censeri debeat, qui Christianorum pessimis infimisque est melior. Qua quidem in re vehementer decipiuntur: & ne vos quoqve decipiamini, ideo vos, ut facta vestra diligenter exploretis, moneo.

Vers. 5. Etenim neminem aliena coram Christi tribunali absolvet culpa; nec quisquam ideo, quia alius deliquerit gravius, innocens declarabitur, ac pœnam commeritam effugiet: non ex comparatione cum cæteris judicabitur, sed ex propriis uniuscujusque factis; & quisque suorum delictorum pœnas feret, qualescunque tandem fuerint alii, sive probi, sive improbi: nihil illud neque oberit cuipiam, nec proderit ad impunitatem.

Vers. 6. Istud autem hoc loco monendi estis, quod ad officium Christianorum hominum vehementer pertinet, ut unusquisque vestrum, qui ab aliquo in doctrina euangelica instituitur, & rerum salutarium cognitionem ab eo haurit, vicissim doctori ac magistro huic suo largiatur de omnibus, quibus hæc vita indiget, quibusque ipse fruitur, bonis, atque ita pro facultatum suarum modo juvetur; ut is nulla re, quæ ad honeste ac commode traducendam vitam pertinet, destituatur: ut quemadmodum is tibi impertit spiritualia, eique rei, neglectis aliis, unice vacat; ita etiam vicissim illi de temporariis ac terrenis commodis, in quibus comparandis tu plurimum insumis temporis ac studii, impertiaris.

Vers. 7. Postulat hoc ipsa æquitatis ratio, postulat Deus, qui (ne forte erretis) illudi sibi haudquaquam patitur. Non feret is impune, si tu ei per quem spirituale ac immortale beneficium accipis, denegas tantillum de bonis tuis carnalibus, seu ad hanc vitam terrenam pertinentibus, alioqui brevi perituris. Nec est quod putes, te eum ita circumvenire posse, ut vitam tibi largiatur sempiternam, etiamsi tu id, quod a te postulatur, nolis impendere. Vehementer falleris, si ita arbitraris, ipsaque te natura facile refellit. Idem enim hic accidit, quod in communi hac vita videmus contingere. Quo pacto quis seminat, eodem etiam metere solet. Si in rerram bonam ac fertilem ea, qua par est, copia semen spargit, magno etiam cum fœnere lætissimas fruges metit: sin vero agro sterili concredit semen, aut ipsi semini parcit, is vel nihil prorsus metit, vel operam ludit.

Vers. 8. Ad nostrum negotium hoc transferamus. Duos diversi admodum generis hic habemus agros, carnem & spiritum; quorum uterque fructum fert suæ naturæ consentaneum. Quapropter qui in carnem semina sua spargit, seu in eas res vel maxime, vel unice sumtus facit, quæ ad carnem pertinent, eique sunt gratæ & jucundæ, is ex hoc agro nullum alium referet fructum, quam corruptionem, seu æternum interitum. Iste enim ager sua natura corruptibilis nil nisi interitum homini afferre potest. Qui vero in spiritum, tanquam optimum quendam agrum sementem facit, seu in eas res sumtus libenter liberaliterque impendit, quæ spiritui sunt gratæ, eumque fœcundum locupletemque reddunt, quod faciunt ii, qui suos in Christiana religione doctores liberaliter sustentant, quique in alios omnes, prout res exigit, sunt benefici, ii ex agro hoc, natura sua, ac multo magis ex Dei gratia, incorruptibili, optimum metent incorruptibilitatis fructum, seu vitam sempiternam.

Vers. 9. Neque vero satis est semel cœpisse benefacere, sed in eo constanter est persistendum; id quod omnium est, ut in cæteris virtutibus, ita etiam in hac difficillimum, & admodum paucorum. Molestum enim est subinde largiri, & seipsum suis fraudare commodis; præsertim quia ejus rei fructus non protinus apparet. Quare nos inprimis cavere debemus, ne, ubi inceperimus benefacere, paulatim defatigemur, ac tandem penitus cessemus: sed constantia hac in re utamur summa spe fructus nunquam finiendi. Imitari hac in parte debemus agricolas, qui arandi laborem ac seminandi summum perferunt, spe mediocris fructus, etiamsi is non statim appareat, nec propterea, quia molestum sit, labores illos sane maximos fugiunt. Norunt illi, certum esse messis tempus;

quod ubi advenerit tanto majorem ſperant fructum, quanto majores ſuſtinuerint labores. Noſtræ etiam meſſi certum præſtitutum eſt tempus, quod expectare nos patienter decet: id ubi advenerit, nos metemus fructum æternæ vitæ, abſque omni labore, abſque omni defatigatione. Agricolæ non tantum ſummo cum labore ac moleſtia conſerunt agrum, ſed etiam metunt, & in ipſo votorum ſuorum fructu fatiſcunt, nec tamen propterea a ſemente facienda abſterrentur: cur ergo nos beneficentiæ ſementem facere deſinamus, & ob moleſtiam, quæ in ea eſt ceſſemus, qui æternum fructum abſque omni labore ac moleſtia, imo cum ſumma voluptate ac lætitia metemus.

Verſ. 10. Quemadmodum autem non ſemper eſt ſementis faciendæ tempus, quod ubi ſemel neglexeris fruſtra poſtea requiras, aut meſſem ſperes: ita etiam in hoc noſtro negotio contingit. Nunc quam diu vivimus, & in poteſtate noſtra habemus ea, quibus prodeſſe poſſumus aliis, ſerendi tempus eſt; quo neglecto fruſtra lætam ſperes meſſem. Quare quamdiu tempus & oportunitatem habemus ad benignitatem, benefaciamus quibuſvis hominibus ope noſtra indigentibus. [vel: quapropter quandocunque ſe nobis offert occaſio, beneficentiam exerceamus in quoſvis ope noſtra indigentes:] eo tamen habito delectu, ut iis qui ad nos Chriſtianos propius, imo proxime pertinent, maxime ſuccurramus, iiſque inopia laborantibus opem prompte feramus. Ii vero ſunt, qui fidei ac religionis ratione nobiſcum ſunt conjuncti. Docet communis ratio, iis potiſſimum eſſe benefaciendum, ſi cæteroquin par ſit ratio, qui nobis ſunt conjunctiores, quique ad eandem domum ac familiam pertinent. Eſt vero Chriſtianorum quædam domus ac familia, ad quam pertinent hi omnes, qui ſanctiſſimæ hujus religionis ſocietate nobiſcum ſunt copulati. Quare his potiſſimum eſt benefaciendum.

℣ſ. 11. Videtis, fratres, quam prolixas ad vos ſcripſerim literas, idque contra quam alias ſoleo, mea ipſius manu, non aliena: ex qua re etiam præter alias complures ſingularem meum erga vos affectum & ſalutis veſtræ ſtudium agnoſcere poteſtis.

℣ſ. 12. Quale nequaquam in iſtis doctoribus veſtris, ut ut illud præ ſe ferant, deprehendetis. Neque enim veſtrum, quicquid alias fingant ac ſimulent, bonum quærunt, ſed ſiſum. Quotquot enim ſunt, qui externam ſpeciem ſanctitatis ſectantur, idque agunt, ut ob res in carne apparentes, qualis eſt circumciſio, vel ſaltem corpore potius, quam animo peragendas, eximii viri ac præſtantes Dei cultores habeantur, ii vos impellunt, ut circumcidi vos patiamini, & ſic Moſaicam religionem, in ceremoniis maxima ex parte conſiſtentem amplectamini: non eum in finem, ut vobis ſit melius ac ſaluti veſtræ conſultius; ſed in eum tantummodo finem, ne ob religionem morte Chriſti infami ac dira, quam in cruce pertulit, confirmatam, ad ſimilitudinem ipſius Chriſti ducis noſtri affligantur, eandemque crucem ſubire cogantur: quandoquidem, ne Judæis ob Chriſti religionem receptam aliiſque traditam ſint inviſi, ac proinde ab iis nihil patiantur adverſi; ſed potius ut legis inſignes patroni, qui extraneas etiam gentes ad ejus diſciplinam adigant, apud eos audiant, & ſic ab iis amentur ac colantur, ideo omnibus modis vobis perſuadere conantur, ut circumciſionem recipiatis.

Verſ. 13. Neque eſt quod quis hic objiciat, eos nihil aliud hic ſpectare, quam ut lex divina ſacroſancte obſervetur, & ſic debita ei præſtetur obedientia. Hujuſmodi enim in legem divinam ſtudium eos præ ſe ferre non ignoro, idque unum agere, ut aliis id perſuadeant, & fucum imprudentibus faciant. Sed vos non tam verba, quam facta remque ipſam ſpectare debetis, & ex iis æſtimare, utrum verus an ſimulatus ſit in legem divinam zelus. Deprehendetis autem, illis legem ejuſque obedientiam cordi non eſſe; neque eos ideo curare ut vos circumcidamini, quo legi debitus præſtetur honos ac obſequentia. Nam ſi revera id agerent, ipſi quoque primi legem obſervarent. Quod tamen illi, licet circumciſi ſint, haud faciunt; adeo ut facta ipſa eos refellant. Quorſum ergo volunt ut vos circumcidamini? Id unice ut dixi, ſpectant, ut non quidem de eo, quod ſpiritum animumque veſtrum meliorem reddiderint; ſed tantum quod ad ritus quoſdam carnales, & corpore potiſſimum peragendos vos adegerint, apud Judæos glorientur, ſeque tanquam legis Moſaicę propagatores venditent, atque ita, ut antea monui, perſecutionem, quę a Judæis alias ipſis euangelii cauſa imminneret, effugiant. At vero mihi longe alia mens eſt.

Verſ. 14. Abſit enim, ut ego ulla alia de re glorier, aut mihi gratuler, quam de morte atque afflictionibus, quas dominus noſter Jeſus Chriſtus in cruce perpeſſus eſt, ut ſanctiſſimam religionem ſuam ſtabiliret, & nobis exemplum, quod imitaremur, patientię relinqueret: tantum abeſt, ut ego crucem, ſeu mortem aut afflictiones illis ſimiles, quas Chriſtus perpeſſus eſt, averſer, & ita, ut falſi doctores faciunt, fugiam, eaque de cauſa religionem morte Chriſti confirmatam prædicare nolim. Jure autem de morte domini Jeſu, quam in cruce perpeſſus eſt, glorior: quia per eam factum eſt, ut homines hujus mundi, una cum omnibus & religionibus quas colunt, & rebus quibus unice delectantur atque occupantur, nihil habeant mecum commune, & reſpectu mei veluti mortui ſint & crucifixi; & viciſſim ego veluti mortuus ſim iiſdem hujus mundi hominibus, nec quicquam mihi ſit amplius cum illis in rebus atque religionibus, quas illi unice conſectantur, commune, nec verear eas Chriſti cauſa relinquere, & adverſa quæque ſubire.

Verſ. 15. Qua quidem re nihil poteſt eſſe ad ſalutem ac felicitatem ſupremam accommodatius. [*Vel*: Hæc domini Jeſu mors in me effecit, ut hujus mundi gratiam & favorem, quemadmodum ipſi faciunt, aucupari nec velim amplius, nec poſſim. Per eam enim factum eſt, ut homines iſti omnes mihi propemodum redderentur abominabiles, quemadmodum ii abominabiles eſſe ſolent, qui tam infamis mortis genere afficiuntur, & ego viciſſim redderer hominibus hujus mundi abominabilis, adeo ut nec mihi cum illis, nec illis mecum, quod ad religionem præſertim pertinet, in eo commune quicquam velim eſſe: quod quidem ego pro lucro inſigni reputo.] Etenim in Chriſtiana religione nihil quicquam valet, nec ullum affert ad juſtificationem ac ſalutem momentum circumciſio cæterę-que ceremonię ſimiles; quemadmodum contra nec præputium: ſed hoc ſolum ad felicitatem ſupremam conſequendam prodeſt, quod ita animum & actiones in melius mutaveris, ut earum reſpectu denuo creatus cenſeri poſſis, & novus quidam homo evadas, novaque ratione, quę a Chriſto præſcripta eſt, Deum jam porro colas: quod totum is præſtat, qui per mortem Chriſti eſt conſecutus, quod ego me conſecutum eſſe dixi, nempe, ut ducem Chriſtum ſecutus, ipſe quoque

reſpectu

reſpectu hominum hujus mundi mortuus & crucifixus videar.

Verſ. 16. Hæc eſt illa vitę regula, quę nobis omnibus ſequenda eſt; non illa legalis, quę ceremonias præcipit. Iſtam qui ſequuntur,& novę creaturæ evadunt, quicunque tandem illi ſint, cujuſcunque nationis, ſuper eos divina redundabit felicitas, his divina continget miſericordia, ex qua peccatorum remiſſio atque æterna ſalus in nos fluit: utpote cum hi demum ſint vera illa & ſpiritualis Iſraëlis progenies ac Dei populus, cui Deus perpetuam benignitatem ac felicitatem promiſit.

Verſ. 17. Quod reliquum eſt, moneo, ne quis mihi amplius, ut hactenus factum eſt, moleſtiam exhibeat, ac mihi controverſiam moveat de meo miniſterio, quod domino Jeſu Chriſto præſto; quemadmodum iſti faciunt, qui me negant verum eſſe fidelemque domini Jeſu ſervum, ac genuinum ipſius apoſtolum. Etenim etiamſi ego omnia iſta ab adverſariis ferre paratus ſim, cogitandum tamen illis eſt, ſumma cum injuria miniſterii mei fidem ab illis in dubium vocari. Nam, ut nihil aliud eſſet, ipſæ tot tantæque afflictiones, quas pertuli, atque adhuc perfero, & quarum veſtigia apertiſſima corpori meo ſunt impreſſa, fidem unicuique faciunt, me verum ac genuinum Jeſu Chriſti ſervum eſſe. Quemadmodum enim heri res ſuas, præſertim chariores, notis ac ſtigmatis quibuſdam inuſtis notare ſolent, ut ab alienis & ad ſe nihil pertinentibus dignoſcantur: ita dominus Jeſus iſtis afflictionibus & cicatricibus, quę ipſius cauſa corpori meo ſunt impreſſæ, me veluti notavit, & ſuum eſſe ſervum ſibique charum oſtendit: ut male illi ſibi conſulant, & in me vehementer ſint injurii, qui id mihi derogare ac detrahere conantur.

Verſ. 18. Dominus noſter Jeſus Chriſtus, qui univerſum ſalutis noſtræ negotium gubernat, vobis faveat, & vobis adſit propitius, efficiatque ut animis veſtris bene ſit, hoc eſt ut ſincera fide, religione ac pietate diteſcatis, animarumque ſalutem tandem adipiſcamini. Ita opto.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epiſtolam Pauli

Ad

EPHESIOS.

COMMENTARIUS

In Epistolam Pauli

AD

EPHESIOS.

CAPUT. I.

Vers. 1. *Apostolus.* Id est, legatus Jesu Christi, sed tamen *per voluntatem* Dei, id est, ita volente Deo, ne forte quis crederet Pauli prædicationem & doctrinam cum voluntate ipsius Dei minime consentire, præsertim quia Paulus inprimis justificationem ex fide urgebat, legisque observationem ac ceremonias ad eam haudquaquam necessariam esse docebat, ac gentes non minus quam Judæos ad eam pertinere omnium apertissime asserebat, quæ omnia cum voluntate Dei in lege revelata pugnabant. Itaque necessarium fuit sæpius protestari, quicquid ejus a se fiat', id Dei voluntate, jussu atque auctoritate fieri, utpote cum ab eo per Christum munus apostolicum acceperit.

Sanctis. Id est segregatis & separatis ab hominum vulgo seu profano cœtu per veritatis cognitionem professionemque. Deus enim vere sanctus est, hoc est ab omnibus sejunctus & segregatus, & illæ omnes, sive res, sive personę, quæ illi consecrantur, quatenus ad eum aliquo modo accedunt, sanctæ vocantur, & quatenus propius Deo adjunguntur tanto sunt sanctiores.

Et fidelibus. Explicatio est vocis præcedentis. Ideo enim erant sancti, quia credebant seu credere se profitebantur.

In Christo Jesu. Ut differentiam specificam credentium istorum adderet, ostendit se loqui de eo credentium genere, qui Christi Jesu doctrinam & religionem amplectuntur (nam isti vere sunt sancti, reliqui omnes profani) nam voces istæ, *fidelibus in Christo* Iesu, perinde sunt accipiendæ ac si dictum esset, qui fidem Jesu Christo ejusque doctrinæ adhibent.

Vers, 2. *Gratia vobis.* Id est precor vobis gratiam seu favorem, animum propitium ac faventem.

Et pax favoris est effectus, quo omnis generis felicitas, sed præcipue spiritualis, intelligi debet. Hebræi enim pacis nomine omnia bona complectuntur per metonymiam vel causæ vel adjuncti: nam pax omnis felicitatis est mater & nutrix (pace cuncta virent, pace tellus seritur, pace metitur, pace securos ducere somnos licet.) Quemadmodum igitur Hebræi pacis nomine omnem felicitatem terrenam complexi sunt, ita Christiani spiritualem, licet ea quoque quæ ad carnem spectant, quantum opus est, non excludant.

Vers. 3. *Benedictus Deus.* Incipit commemorare divina beneficia in fideles collata, sed incipit ut apostolum decebat, & tanta beneficia merebantur, cum εὐλογίᾳ seu celebratione divini nominis. Benedicatur seu celebretur.

Benedictus sit Deus, qui benedixit nos. Benedicere proprie est, alicui bene precari, optima quæque optare (velle & cupere.) Deus autem non solet hac ratione benedicere, bene alicui optando & precando, sed benefaciendo, & id reipsa præstando, quod homines non nisi votis & vocibus præstare solent; perinde igitur est, ac si diceret, qui maximis beneficiis nos affecit & ditavit, qui plurima in nos dona contulit.

In omni benedictione.. Benedixit benedictione. Nam vocula ἐν ex Hebræorum consuetudine addita apud Latinos & Græcos redundat. Idem hæc valent, quod simplex verbum benedixit. Nam ita etiam interdum solent loqui Græci & Latini, pugnare pugnam: perinde igitur est, ac si diceret, qui nos omni felicitate ac bonorum copia ditavit.

Spirituali. Ut ostenderet se non loqui de felicitate aut de bonis corporis, sed animi, seu ad spiritum nostrum spectantibus, ac proinde etiam spiritualibus.

In supercælestibus. Nonnulli volunt subintelligi ut ℣. 20, & 2. 6, cælum seu cælestia loca: sed sive loca ipsa, sive res beatas intelligamus, sensus idem est. (a) Vult enim dicere, nos non terrena aliqua bona, sed cælestia, quæ cælo continentur & ad cælum spectant consecutos esse. Est enim hoc aliquid amplius, quam spiritualia, cum possint esse spiritualia bona, quæ tamen cælestia non sint, qualia sunt plurima, quæ animum & spiritum nostrum afficiunt.

In Christo. Per Christum, nam hunc ubique adjungit in sequentibus. Christus enim est per quem omnia. Alia exemplaria habent simpliciter *Christo*, sed ut videtur mendose, si quis tamen id malit, Christus nihilominus poterit haberi pro causa instrumentali, vel pro fine *cui*, ut vocant, vel ut id cedat in honorem Christi, vel potius ut hac ratione Christo consecremur. Sed, ut diximus, illa lectio probabilior est.

Vers. 4. *Quemadmodum elegit nos:* benedixit seu beneficiis spiritualibus & cælestibus nos affecit, convenienter nimirum illi suo de nobis decreto, quod ante conditum mundum de nobis beneficiis istis afficiendis fecit.

(a) Οὐδὲ, ὡσὰν ἀλφίτα, *nihil ad farinam & culinam.*

Elegit nos in ipſo. Id eſt, decrevit nos vocare per Chriſtum, ſed quia huic vocationi, adjungenda erat conditio, quam veriſimile erat plurimos repudiaturos, ac proinde ipſam etiam vocationem, quemadmodum poſtmodum eventus probavit, propterea jam tunc de eligendis hominibus decretum a Deo factum eſſe dicitur; quatenus enim vocationi ejuſmodi conditionem addidit, quam plurimi ſua culpa & voluntate rejecturi erant, elegiſſe dicendus eſt. Eos enim Deus ſumit ex aliorum numero aliis relictis, qui euangelio ſeu vocationi fidem adjungunt, id autem proprie eſt eligere.

Ante jacta mundi fundamenta. Alibi ante tempora ſecularia, ubi non loquitur de æternitate, quæ omne tempus prorſus antecedit, ac nullum habet initium; ſed de ſeculis quæ cum hoc mundo fluere cœperunt. Nam ante æternitatem nihil decerni poteſt: cum æternitas omni æternitate, ut ſic dicam, ſit prior.

Ut eſſemus ſancti & inculpati. Finem electionis deſignat. In hunc enim finem Deus nos ex aliorum numero ſibi ſejungit & veluti ſeorſim conſtituit, ut non cæterorum hominum more profani ſimus & irreligioſi, ſed ſancti & inculpati.

Coram ipſo. Veritatem & perfectionem ſanctitatis exprimit, & ejus judicem ac arbitrum: quaſi dicat, non coram hominibus vel hominum judicio, ſed judicio ipſius Dei, cui ſatis eſt placuiſſe, quamvis mundo diſpliceas.

In charitate, ſeu per charitatem. Quidam de Dei charitate, quæ iſtius decreti cauſa fuit impulſiva quam cap. 2. ℣. 4 commemorat, intelligunt: quidam ad ſanctitatem iſtam referunt, cujus compendium eſt charitas.

Verſ. 5. *Prædeſinivit nos in filiorum adoptionem.* Id eſt decretum fecit immutabile de nobis in filios adoptandis, quod partim in hoc ſeculo, licet minus perfecte, partim in futuro, perfectiſſima ratione ad exitum perducetur: tum enim in filios vere erimus adoptati, cum Deo immortalitate & felicitate ſimiles evademus, qua de filiatione loquitur idem Paulus Rom. 8. 23.

Per Jeſum Chriſtum. Per hunc enim adoptio iſta fit. Nam hæc particula non jungitur cum verbo prædeſtinavit, ſed cum nomine verbali adoptionis, quaſi dicat conſtituit nos per Chriſtum adoptare ſibi in filios.

In ſe ipſum, id eſt, ſibi ipſi. Quia ſimpliciter dixerat εἰς υἱοθεσίαν, dubium erat reſpectu cujus loqueretur: propterea addit *in ſe ipſum*, ut ſciremus nos a Deo in filios adoptandos eſſe. Hebraiſmus eſt *bo* pro *lo*.

Secundum beneplacitum voluntatis ejus. Id eſt quia ſic placuit benignæ ipſius voluntati (ô magnam Dei clementiam & benignitatem!) Abeant nunc & dicant Deum ab aliquo vel placatum & mitigatum fuiſſe, vel alia aliqua ratione motum, ut nos ſervaret.

Verſ. 6. *In laudem gloriæ gratiæ ſuæ.* Finem ejus gratiæ exprimit, qui eſt glorioſa laus, ſeu celebratio tantæ divinæ gratiæ & miſericordiæ; quanquam nonnulli vocem gloriæ ad gratiam referre malunt, ut ſit ſenſus in laudem gratiæ glorioſæ. Nam fere hoc modo loquitur ℣. 5, 12, 14.

In qua ἐχαρίτωσεν. In redundat, quaſi dicat, qua gratia nos affecit, qua nos complexus & proſecutus eſt.

In dilecto, id eſt per Chriſtum. Abſolute dilectus dicitur Chriſtus, quia omnium dilectiſſimus. Apte autem & accommodate Chriſtum dilectum nominat, ut ejus quod commemorat beneficii fidem aliqua ratione aſſerat.

Verſ. 7. *In quo*, id eſt, *per quem habemus redemtionem.* Id eſt, liberationem a peccatorum pœnis, non quidem in ipſo actu, ſed in jure conſiſtentem.

Per ſanguinem ipſius. quod jus Chriſti ſanguine nobis partum eſt & acquiſitum, dum is fœdus novum, quo liberatio hæc promittitur, ſuo ſanguine facit. (a) Jam enim fœdus hoc reſcindi nequit (quod dilectiſſimi Dei filii ſanguine ſancitum eſt) adeoque pleniſſimum jus ad fœderis promiſſiones habemus. Sanguis enim Chriſti Deum ad fœdus ſervandum movet. Hic ſanguis dicitur fœderis in remiſſionem peccatorum fuſus. Si quis tamen redemtionem pro expiatione ſumere hoc loco malit (nam interdum redemptio habet hanc ſignificationem propter Hebraum *ſopher*, quod utrumque ſignificat) erit in ſanguine Chriſti alluſio, non ad fœderis ſanguinem, ſed ad ſanguinem victimarum, quo a peccatis olim homines expiabantur. Similiter enim & nos ſanguine Chriſti ab omnibus peccatis, ſeu eorum reatu expiati ſumus, non per ſolutionem pœnarum, ſed per eorum remiſſionem gratuitam, ut ſtatim ſubjicit apoſtolus.

Remiſſionem peccatorum. Remiſſio peccatorum hoc loco non ipſam a pœnis liberationem, quæ actu fiat, quemadmodum in voce redemtionis jam indicavimus, ſignificat, ſed eam, quæ in jure conſiſtat, ſeu mavis, liberationem a peccatorum reatu, ſed nec illam prorſus completam. Reatus autem eſt obligatio ad pœnam, quam obligationem Deus clementia ſua reſcindit, qua reſciſſa, nullus eſt pœnę cum factis noſtris nexus juridicus, ac proinde a pœna liberi erimus & immunes.

Secundum divitias gratiæ ejus. Cauſa impulſiva, dives, ampla, ingens Dei gratia. Eant nunc & dicant, Deum ſolutionem aliquam accepiſſe. *Secundum*, cauſæ impulſivæ nota, ut Tit. 3. 5. 1 Pet. 1. 3, & alibi.

Verſ. 8. *Qua abundat in nos.* In Græco eſt ἧς pro ᾗ qui Græciſmus omnibus eſt notus. Relativum imitatur caſum ſui antecedentis, præcedit autem genitivus χάριτος, quaſi dicat qua gratia nos veluti torrente quodam plane inundavit.

In omni ſapientia & φρονήσει. Id eſt, cum omni ſapientia & intelligentia, ſeu dum nobis omnem ſapientiam & intelligentiam rerum divinarum, ac tantorum ſuorum beneficiorum largitus eſt. Niſi enim Deus nobis iſta revelaſſet & aperuiſſet, parum nobis tanta ejus beneficia profuiſſent. Hoc amplius explicaturus, ſtatim ſubjungit:

℣. 9. *Notum faciens nobis myſterium.* Myſterium ſignificat arcanum, ſed apud divinos ſcriptores non omne ſed id, quod ad religionem & numinis cultum ſpectat.

Myſterium voluntatis, id eſt, voluntatem ſuam arcanam de nobis ſalvandis, & modo ſervandi.

Secundum beneplacitum ſuum. Iterum cauſam moventem exprimit, quæ eſt Dei beneplacitum; quod ſic placuerit Deo. Εὐδοκία autem iſta vel poteſt jungi cum voce *voluntatis*, & oſtendere, qualis ſit iſta arcana nobis revelata Dei voluntas, quaſi dicat, revelavit nobis arcanam ſuam voluntatem, talem, qualis illi viſa eſt, qualis illi placuit; vel cum verbo γνωρίσας, idque dupliciter: vel quod ſimpliciter nobis patefecerit, quæ patefactio & tantum beneficium ipſius τῆ εὐδοκίᾳ imputari debet: vel quod hoc tempore demum non alio aliquo revela-

(a) *Tertium Dei beneficium priorum illorum auctarium & quod maxime Dei benignitatem, clementiam, miſericordiam, & adverſus nos immenſum amorem declarat. Vide Anti-Grotium cap. 8. & d.*

verit,

verit, cauſam iſtius rei oſtendens eſſe εὐδοκίαν ſeu beneplacitum Dei:

Quam poſuit in ſeipſo. προέθετο ſignificat, vel ante decrevit, vel ſimpliciter *conſtituit*, aliquando ad effectum perducendam.

Verſ. 10. *In, ad diſpoſitionem plenitudinis temporis.* Videtur jam velle beneplacitum illud explicare, quod erat, ut omnia ſummatim colligeret, & veluti in unum caput redigeret, in Chriſto.

Sed impleto eo tempore quod ille definierat. Ubi finis advenisſet temporum, a ſe ei deſtinatus. Vox οἰκονομίας abſtracta pro concreta ponitur, hoc eſt, pro re diſpoſita; adeoque loco adjectivi ſubjungenda eſt, vel voci πληρώματος vel etiam καιρῶν. Nam etſi ille Hebraiſmus ſit frequentior, quo genitivus nomini ſubjunctus pro adjectivo ſumitur, reperitur tamen etiam contra, genitivum pro ſubjecto, & nomen, cui adjungitur, pro adjuncto ejus ſumi; cujus rei exempla habes Matth. 24. 15. 2 Cor. 4. 17. Εἰς videtur hoc loco ſignificare terminum temporis, ad quem uſque rei hujus effectum rejecerit Deus. Sic dicimus ad hunc aut illum diem, dixit ſe venturum.

Οἰκονομία proprie ſignificat domus & familię regimen ac gubernationem. Hoc loco autem videtur accipi pro ordinatione ſeu conſtitutione alicujus rei certæ, (quemadmodum videmus patres familias multa in domo ſua ordinare & conſtituere) nempe pro ordinatione temporis, quam ſummus ille διοικητὴς in hac magna mundi domo pro ſuo arbitrio ac voluntate facit. Diſpoſuit enim tempora, & ſuis quæque temporibus agit, prout illi viſum eſt.

Hoc igitur tempore expleto, jam beneplacitum illud ſuum ad effectum perduxit, quod erat ἀνακεφαλαιώσασθαι, in ſummam & velut faſciculum colligere, & amoris vinculo ligare, vel uni capiti annexa inter ſe colligare.

Omnia quæ ſint ſtatim explicat apoſtolus. *In Chriſto* qui eſt vinculum velut omnium cui omnia ſunt innexa, quaſi dicat per Chriſtum. Nam quæ conveniunt uni tertio, inter ſe conveniunt. Tacite in illo vocabulo ἀνακεφαλαιώσασθαι indicaſſe videtur, Chriſtum eſſe tale vinculum, quod ſit caput omnium, & in hoc uno capite cuncta uniri. Quemadmodum multa membra ſub uno capite, multa regna ſub uno rege & principe, qui inſtar capitis ad ea ſe habet, uniri ſolent.

Quæ in cælis & quæ in terra in ipſo. Angeli cum hominibus, & rurſum homines inter ſe, in Chriſto Jeſu, qui eorum omnium rex & dominus eſt.

In ipſo redundat Hebræorum more, ut apud Petrum cujus livore ejus &c. 1 Pet. 2.

Verſ. 11. *In quo & nos*, quia dixerat omnia, quæ in terris, id eſt homines inter ſe unitos in Chriſto, nunc in ſpecie de Judæis loquitur, paulo poſt de gentibus etiam locuturus, in, ſeu per quem *& nos* Judæi.

Sortiti ſumus, id eſt ſortem accepimus, hæreditatem & portionem quiſque conſecuti ſumus. In iſta omnium rerum collectione non ſumus excluſi, ſed admiſſi in partem & ſocietatem tantæ felicitatis. Alludere autem videtur ad illam ſortitionem tribuum, quę duce Joſua Paleſtinam ingreſſę terram illam ſortitæ ſunt.

Prædeſtinati ſecundum propoſitum. Non caſu hæc ſortitio noſtra evenit, ſed antiquiſſimo Dei decreto nobis deſtinata evenit.

Verſ. 12. *Ut ſimus in laudem gloriæ ejus.* Dubium eſt, quo verba iſta referri debeant, an ad ἐκληρώθημεν, an vero ad προορισθέντες, ad utrumque enim referri poſſunt. Eſt dubium, an præſentem hanc vitam, an futuram reſpiciant.

Laus gloriæ, id eſt laus glorioſa; quanquam nonnulli gloriam, hoc eſt gratiam glorioſam, per metonymiam effectus pro cauſa ſtare volunt. Tanta enim gratia Dei, qualem nobis in Chriſto exhibuit, ingentem Deo gloriam conciliat, adeo ut merito gloria Dei nominari poſſit.

Qui ante ſperavimus in Chriſto. Dubium eſt, an loquatur de ſpe, quatenus ſalutem antecedere debeat, quam ſalutem nemo conſequetur, niſi qui ante ſpem ſuam in Chriſto collocavit; an ita loquatur reſpectu Judæorum tantum, qui gentes ſpe in Chriſtum anteceſſerant. Quia tamen, ut jam monuimus, apoſtolus loquitur hic de Judæis, veriſimilior eſt poſterior ſenſus.

Verſ. 13. *In quo & vos*, vos Epheſii, aliique veſtri generis, *obſignati eſtis*, id eſt veluti ſigno notati. Solent enim homines merces ſuas aliaque mobilia, ſupellectilem ſuam, reſque pretioſiores, ut dignoſci facile poſſint, ſigillo notare. Similiter Deus Epheſios, alioſque qui ex gentibus crediderant, veluti ſigillo ſuo quodam notavit, ut ii, qui ante Dei non erant, nec ad illum pertinebant, ſigillo hoc notati pertinere ad Deum cognoſcerentur, non tantum ab aliis, verum etiam, idque inprimis, ipſi a ſe ipſis, ut ex ſequentibus patet. Ad hanc ſigillo notandi conſuetudinem alluditur etiam Joh. 6. 27. Apoc. 7. 3 & ſequentibus.

Spiritu promiſſionis ſancto. Id eſt ſpiritu ſancto, quem Deus antea ſe daturum promiſerat. Vide Luc. ult. 49. Act. 1. 4. Hoc eſt iſtud ſignum, quo ſignati fuerant, ſpiritus ille ſanctus, quem Deus in omnes credentes per Chriſtum tam largiter ac copioſe effuderat.

Verſ. 14. *Quæ eſt arrhabo hæreditatis noſtræ.* Arrhabo eſt id quod in anteceſſu datur ut de mercede certi ſimus. Spiritum ſanctum igitur Deus in anteceſſum hominibus largitus eſt, ut certi eſſe poſſint de pacta mercede, ac propterea divinis promiſſis fidem habentes, alacri animo mandata ejus exequantur.

In redemtionem acquiſitionis. Εἰς pro uſque ad, ut cap. 4. 30, in diem redemtionis; quaſi dicat tantiſper poſſidendum, donec redimamur, id eſt liberemur ab æterna morte, aut hæreditatem *D*ei ad nos jure adoptionis pertinentem conſequamur. Nam id quoque nonnunquam ſignificat redimere in ſacris literis. Sed illud uſitatius.

Acquiſitionis autem nomen abſtractum poſitum videtur pro concreto, id eſt rei acquiſitæ, quæ eſt Dei populus, quem jam Deus acquiſivit veluti poſſeſſionem quandam ſuam, eamque jam ſuo ſigillo ſignavit, ſed nondum plane redemit. Jam juris ejus eſt & aliquo modo etiam poſſeſſionis, ſed nondum plene & perfecte, quia tum demum fiet, cum ab æterna morte vindicati, in ipſum cælum fuerimus tranſlati.

In laudem gloriæ ipſius. Finis ejus gratiæ exprimitur, de quo jam dictum eſt.

Verſ. 15. Commemoratis divinis beneficiis, nunc etiam ſuum erga illos affectum ac benevolentiam exprimit apoſtolus, dum ſe pro illis gratias agere & Chriſtum continenter orare teſtatur.

Propter hoc, id eſt propter tanta in nos collata, quæ jam recenſui, beneficia.

Et ego. Vel abundat vocula &, vel alios etiam connotat, qui una cum apoſtolo id officii Epheſiis præſtabant. Vel denique comparationis cujuſdam nota eſt, non quidem rei cum re, ſed veritatis enunciationis,

cum veritate antea dictorum: quaſi dicat, quemadmodum iſta Deus in vos contulit beneficia, ita ego viciſſim poſtquam audivi &c. non ceſſo gratias agere &c. Vide Piſcatorem ad illud Luc. 1. 35.

Audiens eam, quæ ſecundum vos fidem. Secundum vos, id eſt, apud vos, vel inter, quaſi dicat audita fide veſtra.

In Domino Jeſu. Non videtur hic de fiducia animi in Dominum Jeſum loqui, ſed de fide tali, quæ poterat audiri. Ea autem erat, quod Domini Jeſu doctrinam & religionem receperant ac profitebantur (id autem eos ſincere & ex animo feciſſe, teſtatur eorum charitas in omnes ſanctos, quam ſtatim commemorat apoſtolus. Quia vero Chriſtianos amabant, & ipſam religionem eos amare oportebat.)

Verſ. 16. *Non ceſſo gratias agens.* Εὐχαριστῶν pro ὑχαριστῶν, id eſt, non deſino gratias agere pro vobis. Crebro ac ſine intermiſſione gratias ago Deo meo, quod vos tantis beneficiis affecerit, & ad fidem in Dominum Jeſum adduxerit, ex qua manat in omnes ſanctos amor & charitas. Sed quia poterant adhuc plurimis divinis donis cumulari, propterea etiam ſe pro iis ſubinde preces fundere teſtatur; & quid iis optet ac poſtulet, in ſequentibus exprimit.

℣. 17. *Ut Deus.* Primum illis precatur uberiorẽ adhuc profectum in myſteriis divinæ veritatis cognoſcendis.

Deus Domini noſtri Jeſu Chriſti. Inſolens eſt hæc ſummi illius Dei deſcriptio, & fortaſſis huic tantum loco propria ac ſingularis. Ipſe quidem Dominus Jeſus ſæpe ſummum illum Deum, Deum ſuum ſimpliciter vocat, ſed an idem fecerit ullus apoſtolus non memini. Deus autem Domini noſtri Jeſu Chriſti dicitur, tum quia ſummus ejus benefactor eſt, quo ſenſu etiam ipſe Deus, Deum Abrahami, Iſaaci & Jacobi ſe vocat; tum & quia Dominus Jeſus dependens a Deo imperium habet; ideoque etiam Deus caput ipſius eſſe dicitur.

Pater gloriæ. Vel pater glorioſus, id eſt gloria & luce inacceſſa ac majeſtate cæleſti corruſcans. Nam gloria afficiendus & laudibus celebrandus eſt; tum propter naturalem ſuam excellentiam, tum inprimis propter tot in nos collata beneficia ac miſericordiam, quæ ei merito immenſam apud omnes gloriam conciliant. Aut denique pater gloriæ, id eſt author gloriæ omnium. Hunc Jacobus cap. 1 patrem luminum vocat, vel quia & luce ac ſplendore circumfuſus eſt ac totus lucidus: vel quia eſt author omnis in nobis lucis ac luminis, vel propter utrumque ſimul.

Det vobis ſpiritum ſapientiæ ac revelationis. Vel illis plura precatur ſpiritus ſancti dona, atque ejus pleniorem menſuram, atque inprimis prophetiæ donum, quod apoſtolus alibi omnibus aliis ſpiritus ſancti donis præfert: vel illis tantum ſimpliciter precatur & optat pleniorem exactioremque in dies divinæ voluntatis notitiam, non quaſi Deus peculiari aliquo dono, aut ratione miraculoſa & inſolita eam det, animis eorum infundi. Solemus enim, cum ſimpliciter alicui boni aliquid optamus, imo cum, ut id aſſequatur monemus & adhortamur, Deum precari, ut id ipſi largiatur, cum tamen ſciamus, Deum nihil hac in parte amplius, niſi quod induſtriæ illius, qui mediis ab ipſo ſibi jam ſuppeditatis uti velit, ſit faviturus. Ita autem loquimur, tum quia hęc res (quę & ſecundum Deum eſt, & illi placens) nihilominus Deum autorem habet, iſque eſt, qui hoc quærit, & ut fiat, curat, ac media ad eam perficiendam ſuppeditavit; tum quia convenit, ut omne, quod uſpiam boni eſt, ad Deum, tanquam omnis boni fontem & authorem revocemus, qui licet non omnia, quę bona ſunt, immediate & miraculoſe largiatur (nam ſi via ordinaria & ſolita id fieri queat, quorſum hoc extraordinarie faciat Deus?) tamen omnia ad hæc conſequenda media, ac varias occaſiones & commoditates nobis ſuppeditat, & ſine ipſius nutu ac numine, ſine ipſius favore & gratia nihil evenit. Plena eſt ejuſmodi locutionum vita, ut Deum aliquid dare aut dediſſe dicamus, quod ſtudio ac labore noſtro, non tamen ſine divina benedictione acquiſivimus. Ita & ſcriptura loquitur, cum ait: non dedit Deus vobis cor intelligens, id eſt, non habetis cor intelligens, quia non dediſtis operam, ut illud haberetis. Itaque dum apoſtolus ipſis ſpiritum ſapientiæ & revelationis precatur, non vult, ut ipſi interea ſegnes ſint & otioſi, ſed ut manus admoveant, & labore ac ſtudio, pro quo Deus hæc dona dat, conſequantur. Solet enim ejuſmodi precatio, quam pro aliquo ad illum ſcribentes, vel illum alloquentes concipimus, vim admonitionis & adhortationis habere, & perinde eſt, ac ſi quis diceret, da operam ut iſta conſequaris, & Deum in ea re propitium & faventem, ſine cujus ope & auxilio nihil evenit, experiaris. Spiritus autem ſapientiæ, ſi poſteriorem hunc amplectamur ſenſum, erit ipſa ſapientia. Ἐν ἐπιγνώσει αὐτοῦ id eſt, ita ut ipſum cognoſcatis. Ἐπίγνωσις eſt plenior cognitio, loquitur autem de cognitione divinæ voluntatis, ut ex loco parallelo ad Coloſſ. cap. 1. 9 apparet, ubi etiam quod hic dicit, *ſpiritum ſapientiæ & revelationis*, illic ſimpliciter *ſapientiam & intelligentiam ſpiritualem vocat.*

Verſ. 18. *Illuminatos oculos mentis veſtræ.* Metaphora eſt, id eſt concedat vobis Deus, ut oculi mentis veſtræ acutius cernant. Duo autem illos cernere vult & prævidere, primum præſtantiam illius boni, ad quod vocati ſunt: deinde ejus certitudinem ac fulcrum.

Ut ſciatis vos quæ ſit ſpes vocationis ejus. Id eſt, quantum ſit illud bonum, ad quod vocati eſtis, & ſperare debetis ſeu ſperatis. Spes in hoc loco, pro eo quod ſperatur accipitur, ut ſæpe alias. Id quod dixerat, explicaturus, ſtatim ſubjungit:

Et quæ divitiæ gloriæ. Id eſt, quam dives gloria, vel divitiæ, ſeu copia ac magnitudo glorioſa.

Hæreditatis ipſius in ſanctis. Id eſt ejus hæreditatis, quam quis inter ſanctos & una cum ſanctis ſortiturus eſt, quo ſenſu ita loquitur Act. 20. 32. Act. 26. 28.

Verſ. 19. *Et quæ ſit* &c. Alterum, quod illis precatur, ut ſcilicet cognoſcant, quam firmum ſit fulcrum ac fundamentum iſtius hæreditatis ac ſalutis, ad quam vocati ſunt; fundamentum autem ejus eſt divina potentia, cujus magnitudinem ut agnoſcant illis precatur.

Et quæ excellens magnitudo potentiæ ipſius, id eſt, quam ingens & immenſa ſit divina potentia.

In nos credentes, id eſt, quam aliquando in nos exerturus eſt, vel quam jam exſeruit, dum Chriſtum caput ac ducem noſtrum ex morte vindicatum in tantam ſublimitatem & faſtigium evexit. Nam dum Chriſtum evehit, ut ſequenti capite ait ℣. 6, potentiam ſuam quam in nobis exeret oſtendit.

Secundum ἐνέργειαν roboris virium ejus. Ἐνέργεια hoc loco vel pro efficacia, vel potius pro operatione ſumitur. Nam etiam alioqui in hæc iſtius vocis eſt propria ſignificatio. Poſſunt autem hæc verba, tum ad proxime præcedentia, nimirum *ad credentes*, tum ad priora, id eſt, ad *magnitudinem potentiæ* referri. Si ad credentes referamus, cauſa his verbis exprimitur *fidei noſtræ*, nam

voculæ hujus καὶ ea interdum vis est, ut causam efficientem significet, ut ℣. 5, 7, 9. 11. Causa vero cur credamus est operatio ista roboris virium ejus, seu Christi a mortuis resuscitatio & exaltatio, quam solet commemorare apostolus, cum nos ad credendum vult obstringere Rom. 4. ℣. penult. Sic ad Colossenses fidem nostram vocat τῆς ἐνεργείας Dei, quia ab hac ἐνεργείᾳ, quam ibidem statim explicat quę sit, producta est cap. 2. ℣. 12. Si ad magnitudinem potentiæ referemus, sensus erit magnitudinem istam ex vi vel operatione Dei, quam exeruit in Christo, æstimandam esse.

Vers. 20. *Quam operatus est.* Pergit explicare divinę potentiæ in Christo effecta, quorum primum est, quod illum a mortuis suscitaverit, quo continetur vita Christi immortalis; secundum, quod illum in tantam sublimitatem evexerit, quam primo simpliciter exprimit per sessionem Christi in dextra ipsius in cælestibus. Ipso enim Dei solio nihil est sublimius, nihil magis editum. Christus autem a dextera Dei. Secundo per comparationem etiam Christi sublimitatem ostendit, dum longe supra principatus omnes &c. exaltatum eum esse dicit. Videntur per ἀρχὰς intelligi sive angeli, sive etiam homines illi, qui ab ipso tantum Deo immediate dependent, & qui post Deum sunt primi. Ἐξουσίαι autem videntur esse gradus inferioris & a principatibus istis dependentes, δυνάμεις ab ἐξουσίαις. Dominationes videntur esse inferiores dignitates, multi enim sunt domini qui paucioribus imperant.

Tandem in genere ait apostolus, *supra omne nomen quod nominatur &c.* id est, supra omnes omnium dignitates, quocunque tandem nomine aut titulo insigniantur. Nominibus enim dignitates significari solent, & quanto alicujus major est dignitas, tanto nomen sublimius. Sed quia poterat aliquis cogitare, etsi nemo nunc sit tam dignus & excellens, quo Christus non sit excellentior, esse tamen potest aliquod tempus, quo sublimiorem dignitatem quisquam possit consequi.

Ideo ait apostolus: *non solum in hoc seculo, sed etiam in futuro.* Neque nunc est quisquam Christo dignior & sublimior, neque erit, sive ista utraque secula intra hujus mundi fines definias, sive ultra hujus mundi terminos extendas.

Vers. 22. Tertium divinæ potentiæ effectum est, quod illi Deus in omnia imperium dedit, adeo ut pedibus ejus cuncta subjecerit, & inprimis ecclesiam, cujus ille caput constitutus est, & quidem *super omnia*, ita, ut nihil eorum, quæ ad eam spectant, sit exceptum ab illius imperio, quasi dicat quoad omnia, quo Christi absolutum in ecclesiam dominium & imperium significatur, simulque imperium benignum, paternum, cum capite, quod membra sua fovet, comparatur.

Vers. 23. *Plenitudo*, quam implet Christus. Ecclesiam plenitudinem nominat, quod plena sit, & exundet variis Christi donis & beneficiis, qui omnia in omnibus implet, id est, qui omnia bona salutaria omnibus suppeditat, ita ut nihil sit donorum spiritualium, quod ab ipso non proveniat.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Pergit apostolus in commemorandis divinis beneficiis, in Ephesios, eorumque similes collatis.

Vers. 1. ET *vos cum essetis mortui.* Occasione mortis & resuscitationis Domini Jesu ostendit, eos simile quippiam a Deo consecutos esse, quasi dicat, non solum autem Christum, sed etiam vos a mortuis resuscitavit seu vivificavit.

Explicans autem se, de quali morte loquatur, addit *delictis & peccatis*, id est de morte spirituali, quę peccatis continetur. Nam quemadmodum mortui nihil agunt, ita peccatis implicati, nihil agunt rerum spiritualium, seu nihil agunt boni, nihil agunt Deo, ideoque etiam morti æternæ sunt destinati, quod mortis istius spiritualis necessarium est consequens. Pendet autem interim hæc apostoli oratio, quinto demum versiculo resumenda, & quæ sequuntur interserta sunt, tum, ut peccata eorum exaggerando, divinam gratiam ac beneficium in liberatione ab iis extolleret, tum, ut hac occasione Judæos quoque tale beneficium consecutos, ad cumulum adjiceret.

Vers. 2. *In quibus quondam ambulastis.* Ambulare in peccatis quid sit, notum est. Nihil autem aliud est, quam eorum consuetudine teneri, & frequenter committere.

Secundum seculum mundi hujus. Seculum pro hominibus sumi videtur, & perinde est ac si diceret, *secundum homines hujus mundi*; vel, ut alii, pro vita, seu vivendi ratione aut moribus.

Et secundum principem. Majus aliquid & gravius indicat: quasi dicat, plane eo modo quo diabolus volebat, & quo ille homines impellit, vixistis. *Princeps potestatis* Hebræorum more significat principem potestatem habentem; vel potestas abstractum positum pro concreto, & significat potestates, quarum ille princeps est. Hoc modo sumit vocem potestatis apostolus, cum ait, non est potestas nisi a Deo, & consuetum alioquin est, ut potestas eos, qui potestate præditi sunt (seu magistratus) designet. Vide Sap. cap. 1. 21.

Aeris. Aerei sive in aëre degentis πνεύματος. Antiptosis seu mutatio casus est, genitivus ponitur pro accusativo propter antecedentem genitivum. Est autem descripto istius principis, quod scilicet sit spiritus, id est spiritualem habeat essentiam. *Qui nunc operatur*, licet & antehac operatus fuerit, tamen nunc potissimum vires suas omnes exserit a Christo oppugnatus, & tanta regni sui parte devictus, ne omne imperium amittat.

In filiis τῆς ἀπειθείας, in iis, qui ei malunt adhærere, quam Christum vindicem ac liberatorem suum sequi & suscipere. Filii autem alicujus rei dicuntur homines, cum vel ea res ad ipsos pertinet, ac veluti hæreditario quodam jure eorum sit, quo sensu dicuntur filii regni, filii testamenti, filii etiam iræ sequenti ℣. 5; vel jam in illis est, quo sensu hic dicitur, filii incredulitatis & inobedientiæ.

Vers. 3. *In quibus, nos omnes conversati* &c. Jam ostendit mutata persona secunda in primam, Judæos quoque eadem spirituali morte sopitos par gentibus beneficium consecutos esse, ne forte meliores se gentibus fuisse crederent, ac tantam Dei gratiam minus agnoscerent.

In quibus, id est filiis τῆς ἀπειθείας, quorum inquit similes & nos quondam fuimus, (non quidem incredulitate, sed) vitiis ac flagitiis. Quanquam enim ἀπείθεια etiam gentibus, quæ Christi doctrinam erant amplexæ respectu temporis exacti tribuitur Rom. xi. 30, quatenus hæ non secundum Dei voluntatem ac leges (vel

per Mosen latas vel etiam) a natura menti insculptas & inditas, vixerunt: hoc loco tamen ἀπιθεια incredulitatem designat, licet etiam tacite reliqua peccata ac flagitia, quæ causa sine dubio istius incredulitatis erant, complectatur, respectu quorum Judæi ad Christum conversi, *in eis*, id est inter eos & cum eis, conversati.

In cupiditatibus carnis nostræ, id est cupiditatibus carnalibus (caro appetitum significare solet) impulsi facientes.

Voluntates carnis & cogitationum. Faciebamus ea, quæ volebant carnales cogitationes. Voluntas enim volita significare solet, ut cum dicimus, hæc est voluntas Dei, aut facere voluntatem Dei, id est ea quæ Deus vult. Videtur autem hoc loco esse ea figura, quę dicitur ἀπὸ δύο, ut *caro & cogitationes* significent cogitationes carnales, sic ut spiritus & ignis significant ignem spiritualem, aut spiritum igneum, *spiritus & aqua* significant *spiritualem aquam*: *Verba mea spiritus & vita sunt*, id est, ut quidam volunt, spiritus vivificus sunt.

Et eramus filii natura iræ. Ira hoc loco per metonymiam pœnam significat, ut de magistratu loquitur Paulus, vindex in iram, id est pœnam male agenti. Pœnæ igitur filii, inquit, eramus, id est pœna ad nos veluti hæreditario jure pertinebat. Addit autem ad *filios* vocem naturæ (vel propter vocem filiorum, filii enim sunt natura filii, vel) ut indicet, nos vere filios iræ fuisse, licet forte opinione nostra non essemus. Unde Theophylactus & alii nonnulli patres vocem hanc φύσει explicant per γνησίως, germanè ac genuine. Judæi enim sibi præ gentibus videbantur sancti nec supplicia divina commeriti; quare illorum opinioni opponit vocem φύσει. Hoc sensu utitur hac voce Paulus ad Galat. 4: Serviebatis, inquit, iis, qui non erant natura Dii, ubi Beza quoque vocem hanc sumit pro reipsa, & ait ei opponi δόξᾳ, id est opinionem: quasi dicat, qui opinione tantum errõnea ac inani divinitatem habent, nõn vere, non reipsa. Nam si reipsa habuissent, reprehendi non potuissent ii, qui eos colebant. Quod si hoc tantum voluisset dicere eo loco Paulus, coluistis eos qui non fuerunt *essentia Dii*, tacite indicasset eos nihilominus fuisse Deos veros, licet ex gratia aut alterius concessione. Atqui dicere voluit eos coluisse falsos Deos, & inania deorum figmenta; vel etiam ob eam causam, addit vocem *natura*, ut indicet Judæos validius ad pœnam obstrictos fuisse, quam gentes. Quemadmodum id quod naturaliter alicui insitum est, firmius hæret, quam id, quod vel arte vel consuetudine aliqua acquiritur & inolescit: ita Judæi, cum legi divinæ exsequendæ obstricti essent, eamque probe nossent ac tenerent, validiori ad pœnam, ac veluti naturali tenebantur nexu, adeo ut Judæi naturales iræ filii essent, illi vero quodammodo adscititii, ut sic dicam.

Quemadmodum & reliqui, sive ex gentibus, sive ex Judæis increduli. Si tantum hanc postremam filiorum natura explicationem sequamur, de solis Judæis hoc accipiendum esset, quanquam vox ista *quemadmodum* non requirit, ut isti reliqui & natura filii iræ sint, sufficit dummodo filii iræ sint. Hoc igitur misero & infelici statu utrorumque explicato, nunc revertitur ad explicandum istud Dei beneficium, quod erat exorsus, & primo quidem causam Deum, a quo beneficium istud profectum est, impellentem commemorat.

Vers. 4. *Deus vero*, inquit, *dives existens in misericordia.* Nos quidem eramus maximi peccatores & omni supplicio dignissimi: at Deus ditissimus in misericordia, id est, ut sic dicam, misericordissimus, & ingentes miserationis thesauros possidens, non sumsit de nobis, prout merebamur, supplicium, sed sua erga miseros misericordia impulsus *propter multam charitatem*, *qua dilexit nos*, id est magnam (*multa* enim pro *magna* sumitur, quantitas discreta pro continua) charitatem, qua in nos flagravit adhuc peccatores, omni morte dignissimos, quid fecit?

Vers. 5. Καὶ ὄντας ἡμᾶς νεκρούς, nos, inquam mortuos delictis, in peccatorum & scelerum morte positos, æternæque mortis reos.

Convivificavit Christo, quod quid sit, mox dicetur. Interim animadvertendum est, apostolum, licet resumat sermonem, quem ab initio capitis exorsus, non tamen dicere *& nos* existentes mortuos, licet hoc modo loqui debuisse videatur, quia occasione resurrectionis Christi, de nostra quoque resurrectione verba facit, sed transpositis vocibus, ait: *Et existentes nos*, quod sine dubio fecit ideo, ne quis putaret, eum in prima persona loqui de Judæis, ut ℣. 3, ad distinctionem cæterarum gentium: sed ut in prima persona omnes tanto aptius complecteretur, licet primam & secundam personam ad distinguendos alios ab aliis antea adhibuerit, quod notandum videtur propter locum illum 1 Cor. 1. 2: *Invocantibus nomen Domini nostri Jesu Christi in omni loco* ἀὐτῶν τε καὶ ἡμῶν. Ubi quidam hæc pronomina ad locum referunt, sed satius est ea ad Christum referre. Nam licet dixerit apostolus, Domini nostri Jesu Christi, potuit tamen iterum dicere *nostri & vestri*, quia prius omnes fideles erat amplexus in nomine nostri. Posterius autem eos velut in duas partes divisit, & unum quidem se cum iis, ad quos scribebat, constituit, alterum vero omnes reliquos. Sed jam ad beneficium istud Dei ingens explicandum accedamus.

Convivificavit nos, inquit, *Christo*, id est, Christo a mortuis in vitam, eamque mimortalem vindicato, nos quoque eadem opera a more spirituali, id est peccatorum, ad vitam revocavit, quatenus scilicet Christi resurrectio eam vim in se habet, ut Christianos ex morte ista peccati vindicet & eripiat; quod si quem non vindicat, ipsius fit obstinata malitia, & præfracto scelere ac contumacia & incredulitate. Propterea tantum Dei beneficium considerans apostolus, quod tanta, tam gravia peccata nostra toleraverit Deus, nec solum toleraverit, sed etiam tantam medicinam, sanandis animis nostris peccatorum morbis ac morte oppressis, temperaverit, ac nobis propinaverit, qua nos penitus sanavit, & quidem nullo alio fine, quam ut remissionem tot scelerum & peccatorum nostrorum cum æterna felicitate conjunctam consequeremur; propterea, inquam, non potuit se continere apostolus, quin erumperet in has voces, easque orationis cursui insereret.

Gratia estis servati. Nam & ipsa salus, & salutis media, quæ Deus a nobis requirit, nimirum a peccatis ad justitiam conversio, ejus gratiæ imputari debet. Videtur autem hoc addidisse potissimum propter Judæos, qui operibus suis & sanctitate præ cæteris gentibus turgere ac tumere solebant, nec facile se æquari cæteris hac in parte patiebantur.

Vers. 6.

Vers. 6. *Et resuscitavit & collocavit in cælestibus.* Videtur jam de resuscitatione propria loqui, ut apparet ex addita statim nostra collocatione in cælestibus, quę jam quodammodo facta esse videtur, cum Christus, qui nostrum caput & dux est, cælum possideat: propterea addit, *in Christo Jesu.* Christo Jesu enim a mortuis vindicato & in cælum translato, nos jam una eam videmur adepti, cum hac ratione certissimum jus & aditum ad hoc simul consecuti, ac veluti intromissionem in cælos adepti, suo tempore per eundem Christum æternam ac realem possessionem adepturi.

Vers. 7. *Ut demonstraret in seculis futuris.* Finis, cujus gratia Deus id fecerit, nempe, quod eorum peccatis non solum veniam clementissime ac benignissime mitissimus Deus concesserit, sed etiam ut eos a peccatis avocaret, tantopere curaverit, ac tantis facmoribus perfecerit, id eum feciſſe ideo, ut venientia usque ad mundi finem secula, ingens & illustre documentum habeant uberrimæ ac ditissimæ ejus gratiæ, tantam ejus benignitatem, erga tantos peccatores considerantes; ac propterea ad eum sese convertant, illi se mancipent, certi se eandem quoque prorsus clementiam ac misericordiam experturos. *In benignitate super nos in Christo Iesu*, id est, per eam benignitatem, qua nunc erga nos utitur per Christum Jesum.

Vers. 8. *Gratia enim servati estis.* Divina misericordia, ejus mera benignitate, præsertim vos Ephesii, atque ex gentibus collecti, certam spem ac jus æternæ salutis adepti estis.

Per fidem. Fidei conditione interveniente, quæ est divinis promissis ex animo assentiri, & eorum desiderio divinam voluntatem facere.

Et hoc non ex vobis, Dei hoc donum est. Hæc veluti in parenthesi legenda, quasi dicat, & hæc ipsa fides Deo accepta referenda est, qui eam vobis donavit, dum vobis euangelium annunciari, idque tantis documentis confirmari curavit, (perinde enim est ac si fidem vobis donasset) quo pacto etiam de Philippensibus loquitur, iis donatum esse, non solum ut crederent in Christum, sed etiam, ut pro illo paterentur. Donatam illis afflictionem seu passionem dicit, quia quemadmodum ut possent pati concesserat illis Deus, ita, ut possent credere, dederat.

Vers. 9. *Non ex operibus.* Opponitur verbis illis *per fidem*, quibus hæc particula proxime jungenda est, quasi dicat, non meritis nostris aut factis, quibus Deus fuerat motus aut inductus ad nos servandos.

Ne quis glorietur, ut sibi non Deo potius acceptam ferens salutem.

Vers. 10. *Ipsius factura sumus.* Videtur his verbis causam reddere, cur non ex operibus servemur, id est cur non operibus nostris Deus fuerit inductus, ut nobis salutem offerret, cum quicquid bonorum operum habeamus, id per Christum demum in nobis produxerit. Ipse enim est qui nos veluti fecit ac finxit, dum nobis fidem instillavit.

Conditi in Christo Jesu. Ipse nos creavit & novos homines effecit, dum ad Christum adduxit, vel per Christum ejusque religionem.

Super operibus bonis, id est ad opera bona, eum in finem, ut multa bona opera edamus. Nam hoc modo vocula ἐπὶ dativo casu constructa, interdum accipitur, ut Matth. 26. 50: ἑταῖρε ἐφ' ὃ πάρει, & ad Philipp. 3. 12, ἐφ' ᾧ καὶ κατελήφθην.

Quæ præparavit Deus, ut in ipsis ambulemus. Viæ cuidam assimilat ista bona opera, quam Deus veluti stravit, ut eam incederemus, id est jam ante in consilio suo descripsit ac constituit ea, quæ nos facere oporteat.

Vers. 11. *Ideo memineritis.* Expendite igitur, atque animis vestris altissime defixum esto, ex quam misera sorte & conditione in tam sublimem gradum elati estis vos, qui quondam gentes eratis in carne. Distinctionem inter gentes & Judæos hac voce ostendit, quod rebus carnalibus differant, quæ nunc Christi beneficio sublatæ sunt.

Qui dicimini vel *dicebamini præputium*, vel *præputiati, ab ea quæ dicitur circumcisione*, id est circumcisis, hoc est Judæis, nam illi soli circumcisi vocabantur, quia Abrahami erant posteri, & divino jussu circumcidebantur.

In carne, id est carnaliter circumcisis, circumcisione quæ fit manu.

Vers. 12. *Quod eratis.* Epanalepsis, jam enim præcesserat τὸ *quod* versu præcedenti, quasi dicat, memineritis, inquam, quod fueritis alienati &c.

In tempore illo sine Christo, id est eo tempore, quo Christum nondum agnoveratis, nec ejus religionem receperatis.

Abalienati a politia Israelis, ab Israëlitarum republica.

Peregrini fœderum, nihil ad fœdera juris ac privilegii habentes, veluti illi, qui in alieno solo & republica versantur, nihil juris habent ad illius reipublicæ leges ac immunitates. Fœdera autem nominat, quia duo erant fœdera: Unum cum Abrahamo & ejus posteritate pactum, cujus signum erat circumcisio: Alterum per Mosen.

Promissionis spem non habentes. Promissio non ἐπαγγελία vocatur promissio Messiæ, tantopere omnium prophetarum oraculis celebrata, & Israëlitis expectata.

Et athei in mundo. Non tantum istis omnibus, sed ipso Deo caruistis, quem non noveratis, non curabatis, & ille vicissim vos. Postquam illis depinxisset priorem statum, nunc incipit commemorare præsentem.

Vers. 13. *Nunc vero in Christo Jesu.* Id est nunc vero postquam Christi religionem amplexi estis.

Vos qui longe eratis, qui longe eratis remoti a republica Israëlis, ac cæteris rebus commemoratis.

Facti estis prope, adducti estis ac inserti Dei populo.

Per sanguinem Christi, quo scilicet fœdus Dei, quo omnibus gentibus remissio peccatorum, & vita æterna sine discrimine, ceremoniisque sublatis, offertur, confirmatum est ac sancitum.

Vers. 14. *Ipse enim est pax nostra*, id est pacis nostræ author & causa.

Qui fecit utraque unum, id est qui effecit, ut ex utroque populo, id est Judæis & gentibus, unus efficeretur populus.

Et intergerinum parietem solvens. Explicat, qua ratione unum populum effecerit, nempe sublata causa, quæ utrumque populum dividebat, & inimicitiarum erat causa.

Propterea adjecit: *inimicitias* id est inimicitiarum causam ac proinde ipsam etiam inimicitiam.

In corpore suo, corpus suum morti exponendo.

Vers. 15. *Legem mandatorum in decretis abolens.* Explicat,

plicat, quid per parietem illum intergerinum ac inimicitias intellexerit, nempe illam ceremonialem legem quæ Judæos a gentibus moribus discernebat.

In decretis, scilicet sitam & consistentem. Hocque addit, ut ostenderet, se non de tota lege loqui, sed de ejus parte, quæ dogmata, id est præcepta, non ex ipsa natura aut honestatis ratione hausta, sed a libero legislatoris placito pendentia continebat.

Ut istos duos conderet, ut utrumque hunc populum reno varet ac reformaret.

In se ipso, vel per se, hoc est sua opera, vel sibi insertos ac religionem suam amplexos.

In unum novum hominem. Quasi dicat, ita ut in unum Dei populum coalescerent, qui novam ac eandem vivendi, Deumque colendi rationem sequeretur.

Faciens pacem. Quasi dicat, eaque ratione pacem & concordiam inter illos constituit. Ἐπιγνῶσις seu expolitio. Idem enim aliis verbis inculcat, addito tamen fine hujus rei ultimo, quasi dicat:

Vers. 16. *Et reconciliaret utrosque*, & in gratiam reduceret ac componeret, tum gentes, tum Judæos.

In uno corpore, ita ut unum corpus constituerent. Modum & perfectionem reconciliationis istius exprimit. Simili modo loquitur apostolus Col. 3. vs. 15. *Deo.* Deus hic est πλοσ ὁ, quasi dicat, ad gloriam Dei, ad id, ut Deo servirent, eique se totos dicarent ac consecrarent. Addit hoc, ne quis putet hanc reconciliationem contra Deum initam, lege ejus repudiata.

Per crucem. Per mortem crucis, qua divinum fœdus sancitum ac stabilitum fuit, & qua *inimicitiam in ipsa*, id est, cruce interfecit. Explicat quomodo per crucem hæc pax fuerit effecta, quia nimirum inimicitia, id est inimicitiarum causa, per Christi crucem seu mortem, sublata fuerit. Eleganter autem ait inimicitiam fuisse interfectam per crucem, quemadmodum in epistola ad Colosss. ait cap. 2. 14: *Delens contrarium nobis* &c. Quidnam autem per hanc inimicitiam intelligat, dictum supra vs. 15.

Vers. 17. *Et veniens.* Videtur positum pro itaque. *Veniens* nimirum per legatos & apostolos suos.

Annunciavit pacem. Per pacem intelligi potius videtur felicitas illa vera, quam aliquid quod ad officium nostrum pertineat: quatenus enim omnibus ex æquo summa illa felicitas annunciata fuit, causæ inimicitiarum omnes fuere sublatæ.

Vobis qui longe & iis qui prope, id est tum vobis gentibus, tum Judæis.

Vers. 18. *Quia per ipsum habemus aditum utrique.* Quia utrisque aditus ad paternam illam gratiam Dei per Christum patefactus est, utrisque paterna Dei gratia per Christum oblata est.

In uno spiritu. Dum eundem spiritualem Dei cultum sequimur (& spirituali quodam vinculo continemur, quemadmodum Judaicus populus carnali vinculo continebatur:) vel etiam, dum unum spiritum sanctum utrique largitur, qui de divina erga nos benignitate testatur. Vide Actor. 10. 47 & xi. 15. 17, & xv. 8.

Vers. 19. *Igitur nunc non amplius estis hospites.* Ex superioribus deducit, gentes, non ut quondam, terrenæ, ita nunc cælestis istius ac spiritualis reipublicæ hospites, atque ab ea alienos esse, seu ad eam non pertinere.

Sed concives sanctorum. Civitatis ac Reipublicæ istius una cum sanctis jus æquale habetis:

Ac *domestici Dei*, & ad familiam magni istius διοικητου pertinentes.

Vers. 20. *Superædificati super fundamentum* &c. Innuit eos hac in parte non incerta aliqua & dubia fide, sed solido plane fundamento niti, nimirum doctrina & testimonio apostolorum ac prophetarum, novi scilicet fœderis, qui secundo post apostolos loco ponuntur. Hi enim testabantur divinam gratiam non minus ad ipsos, quam ad Judæos pertinere. Comparat autem tacite totum hunc populum ad Christum conversum, illique conjunctum & insitum, cuidam ædificio seu templo, cujus fundamentum apostolos & prophetas, qui primi doctrinam Christi sunt amplexi, eamque aliis tradiderunt, esse ait: fundamenti autem angularem lapidem ipsum Christum: reliquos autem omnes, tum Judæos, tum gentes, ædificium ex fundamento illo assurgens.

Vers. 21. Propterea addit: *In quo totum ædificium*, id est, in Christo, velut angulari lapide, reliquæ omnes partes istius ædificii, apta quadam structura inter se connectuntur ac concinnantur, ut in ædificiis solet fieri.

Crescit in templum sanctum. Assurgit quotidie hoc opus ut tandem templum sanctum efficiatur, illi naturali templo respondens, in quo & Deus habitet, & rite colatur. Utrumque enim in illo templo Hierosolymitano fiebat.

In Domino. Repetitio est, ut cap. 1. 10, id est, in Christo tanquam angulari lapide.

Vers. 22. *In quo Christo & vos*, id est, Ephesii *coædificamini in habitaculum Dei*, ut una cum cæteris Dei habitaculum ac domicilium constituatis.

In spiritu, spirituale, seu ratione spiritus: vel notatur medium, quo Deus cum hominibus conjungitur, ac in illis sedem ac domicilium figere solet 1 Joh. 3. 14. 1 Cor. 3. 16.

CAP. III.

Vers. 1. *Hujus gratia.* Gratia hic non finem, sed causam impulsivam designat.

Ego Paulus devinctus Jesu Christi. Alii subaudiunt *sum*, quasi dicat *ego sum devinctus*, sed videtur potius ὁ δεσμιος per appositionem legendum, qui sum vinctus *Jesu Christi*, id est, ob Christi negotium, quod perago.

Pro vobis gentibus, in usum & commodum, in bonum & utilitatem gentium, quarum ille erat apostolus, & cujus præconio salutaris fides gentium nitebatur. Propterea alibi dicit, se implere passiones Christi in carne sua, pro corpore ejus, quæ est ecclesia. Deerat enim aliquid passionibus, quatenus non aperte morte sua confirmaverat Christus, gentibus ad salutem patere aditum, & ad novum fœdus, quem defectum Paulus gentium apostolus, suis calamitatibus & malis, sarciebat. Vincula autem Pauli non erant carcer aliquis, sed Romanorum civium more revinctus

erat

erat catena manu dextera ad lævam militis ipsum comitantis. Pendet adhuc oratio. Delabitur enim Paulus alio, & orationem cœptam demum 13 aut 14 versibus resumere videtur.

Vers. 2. *Siquidem audivistis dispensationem gratiæ Dei, quæ data est mihi.* Confirmaturus id quod dixerat, *pro vobis gentibus*, subjungit hæc verba. Οἰκονομία proprie significat domus gubernationem. Sumitur autem sæpe pro distributione alicujus rei familiaris, quæ fit in domo, cum paterfamilias familiæ suæ aliquid distribuit, atque ita hoc loco sumitur, quasi dicat: quandoquidem audivistis, quænam veluti portio mihi obtigerit divinę gratiæ, nempe ea, ut gentibus euangelium annunciarem. Propterea subjungit, *in vos*, id est vestram vel ad vos spectantem.

Vers. 3. *Quoniam secundum revelationem notum mihi fecit mysterium.* Explicat, quomodo illi hæc gratia data fuerit, nimirum, quod illi revelatum fuerit mysterium.

Per ἀποκάλυψιν intelligit revelationem miraculosam ac plane divinam. Quid per mysterium intelligat, postea explicabit.

Quemadmodum præfatus sum paucis. Hic incipit novam parenthesin & ℣. 4, eam finit. Quidam interpretes putant Paulum aliud quoddam scriptum suum significare; quidam respectu superiorum quæ habentur cap. 2 hæc dici putant, verisimiliori conjectura.

Vers. 4. *Ad quod potestis legentes cognoscere.* Voces ad quod junguntur cum illis, *potestis cognoscere*, non cum *legentes*, quasi dicat ad quod veluti respicientes potestis cognoscere, ex eo veluti metiri potestis. *Legentes* dum scilicet ea, quæ scripsi, legitis.

Intelligentiam meam in mysterio Christi: quantam habeam intelligentiam, id est quam bene quam exacte mihi notum & exploratum sit mysterium Christi, ac proinde quam firmiter doctrinę meæ fides vestra inniti debeat.

Vers. 5. *Quod in aliis generationibus notum factum non est filiis hominum.* Incipit hoc explicare mysterium, & ut illud commendaret, ostendit, quod fuerit arcanum. Mysteria enim sunt arcani quidam & reconditi sensus in rebus sacris & ad religionem spectantibus.

Quemadmodum nunc revelatum est sanctis apostolis ipsius. Vox quemadmodum hoc loco non usurpatur ad designandum modum revelationis, quasi perfectiori aliquo modo nunc fuerit revelatum quam olim, sed ad rem ipsam tantum simpliciter significat apostolus, olim quidem notam non fuisse, nunc autem revelatam esse. Solet enim hæc vocula quemadmodum sæpissime ita sumi ut Matth. 5. ult. 1 Pet. 1. 16. Joh. x1, & 20. Sanctos vocat apostolos, quod peculiari ratione sancti essent, & illis hoc καὶ ἐξοχὴν conveniebat.

Et prophetis, id est novi fœderis, loquitur enim de revelatione, quæ his facta fuerit. Hinc apparet apostolum superiori capite ℣. 20 prophetas novi fœderis intellexisse.

In spiritu, id est per spiritum, scilicet cælitus illis datum.

Vers. 6. *Esse gentes cohæredes.* Jam mysterium hoc explicat, nempe gentes eadem cum Judæis hæreditate gaudere debere, æquale jus ad hæreditatem adeundam adeptas. Videtur hæc vox *cohæredes* per se stare propter interjectum verbum *concorpores*, nec ad vocem promissionis referri. Non recte enim dicitur, concorpores promissionis.

Et concorpores, id est in unum corpus cum Judæis coalituras, seu coalescere debere sub uno capite Christo.

Et participes promissionis ipsius, id est promissionem Judæis factam ad gentes quoque ex æquo pertinere.

In Christo Jesu. Quænam sit ista promissio explicat, nempe ea quam Deus per Christum Jesum hominibus obtulit.

Per euangelium. Vel, quam dominus Jesus per euangelium annunciavit; vel significat modum, quo gentes participes factæ sint promissionis, nempe quod illis euangelium fuerit annunciatum ex Dei voluntate ac decreto, ut ei credentes promissionis istius fierent compotes.

Vers. 7. *Cujus factus sum minister.* Id est euangelii præco.

Secundum donum gratiæ Dei, ex Dei dono ac mera ejus gratia ac liberalitate. Donum gratiæ est donum gratiosum. Omne quidem donum gratiosum est, sed apostolus gratiam addit, ut ex mera gratia sibi obtigisse innueret, utpote prorsus indigno tanto munere, ut postimodum subjungit:

Quod datum est mihi, scilicet donum.

Secundum operationem potentiæ ipsius. Medium ostendit, per quod illi hoc donum reipsa fuerit datum, nimirum summam Dei potentiam, quæ illum tantis donis impleverit, ut hoc munus digne gerere & administrare posset.

Vers. 8. *Mihi minimo omnium sanctorum.* Indignitatem suam exprimit, ut Dei gratiam extolleret. Minimum autem sanctorum se vocat ideo, quod Christi fideles tantopere fuerit persecutus, quam etiam ob causam se primum peccatorum vocat.

Data est gratia hæc. Quasi dicat mihi, inquam, datum est hoc munus & officium ex summa Dei gratia & benignitate. Quodnam munus?

In gentibus læta annunciare, ut gentibus annunciarem sive lætum afferrem nuncium. Objectum istius annunciationis addit:

Imperveſtigabiles divitias Christi, divitem illam gratiam, quæ Christi doctrina continetur. Divitem vocat, vel quod plane in se sit dives, id est copiosa, vel quod late pateat & ad plurimos spectet. *Imperveſtigabiles* vocat, quod nullus mortalium per se cognoscere potuerit, tum gratiam hominibus exhibitam in tantum excellentem, tum non solum ad Judæos, sed etiam ad gentes ex æquo eam dimanaturam.

Vers. 9. *Illuminare omnes*, & omnibus velut facem accendere, seu lumen afferre, ut videre & cognoscere possint:

Quæ sit communio mysterii abscondıti a sæculis in Deo. Vel quam late pateat, quam multis sit commune, ad quam multos spectet decretum illud in Deo latens de servandis hominibus, & æterna vita donandis: vel, (si nolimus vocis mysterii significationem mutare) quam late pateat decretum illud, de quo hactenus sum locutus, de gentibus populo Judaico conjungendis, & una cum eo servandis. Poterat enim quispiam cogitare, Dei consilium esse, ut ex gentibus hinc inde tantum aliqui decerpantur, & per euangelicam fidem Judæis conjungantur: quemadmodum & olim sub lege proselyti Judęis accedebant; non ut gentes tam longe lateq; per euangelium vocentur, & illis ex professo ac plane ex æquo cum Judęis euangelica gratia offeratur. Hoc

enim Deum voluiſſe, nulli mortalium venire poterat in mentem, antequam tot eccleſiæ, in diverſis gentibus ac nationibus, ſine ullo diſcrimine, Pauli præcipue miniſterio, colligerentur. Hinc apoſtolus alibi, ut oſtenderet quam late hoc myſterium pateat, non ſolum Græcos, ſed etiam barbaros ac Scythas, populum omnium ferociſſimum & maxime incultum nominat. Vel denique communio ſive κοινωνία myſterii ipſum ſignificat myſterium, quod jam communicatur aliis, id eſt revelatur.

A ſeculis, id eſt, ab antiquis temporibus.

I*n Deo*, ſoli Deo notum, qui id facere decreverat, & per prophetas prædixerat.

Qui omnia creavit per Chriſtum Jeſum. Qui nunc non ſolum Judæos, ſed etiam gentes reformavit ac novos ex illis homines effecit: quemadmodum alibi loquitur apoſtolus: Vetera præterierunt, ecce nova facta ſunt omnia. *Per Chriſtum Jeſum*, id eſt ejus operâ.

Verſ. 10. U*t nota fieret nunc.* Ut hoc tempore cognoſceretur; vel finalis cauſa ſignificatur, aut tantum effectus, ut ἵνα ſignificet adeo ut.

Principatibus, poteſtatibus in cœleſtibus, id eſt, angelis. Dubitatur num bonis, an vero malis. Si finalem cauſam intelligas, non niſi boni intelligi debent; ſi eventum, ne ſic quidem mali recte intelligerentur. Quid enim præclari ac commemorandi in eo eſſet, quod diabolis divina ſapientia innotuerit? De bonis autem loquitur Petrus, quod deſiderent, id eſt ament ea intueri ac contemplari, quæ Deus per Chriſtum cum humano agit genere.

Per eccleſiam, quaſi dicat, per ea quæ circa eccleſiam fiunt.

Multiformis ſapientia Dei. Id eſt, dum ea conſiderant & contemplantur, quæ Deus cum eccleſia, & in eccleſia fecit, quomodo & inter quos eccleſiam collegerit (attoniti) ſtupentes divinam ſapientiam quam πολυποίκιλον vocat, quod variis in rebus (vel ut variis in rebus (vel ut variis in locis) variis in partibus ſe prodat, nunc hic nunc illic, & quocunque inciderint, nil niſi ſapientia Dei apparet (vario colore) vario habitu, prout res & materiæ ſunt diverſæ, in quibus eam Deus exercuit. Hoc ſenſu variam eruditionem vocamus, quod in variis & diverſis cernatur ac ſeſe prodat rebus ac materiis.

Verſ. 11. *Secundum propoſitum.* Amplificat myſterium illud de vocandis gentibus, vel ipſam eorum vocationem per apoſtolum factam, & oſtendit id non temere factum eſſe, ſed æterno Dei decreto, quale cum non ſoleat fieri, niſi de rebus ſummis & maximis, appareret inſigne eſſe illud, de quo Deus quid ab æterno conſultat.

Secundum &c. Videtur hoc referri ad verſ. 9, ut vel ad creationem referatur, vel ad illuminationem omnium gentium. Acceſſoria enim erant proxime antecedentia. Alii ad ſapientiam Dei referunt hæc verba, hoc eſt ad ejus effectum, qui fuit, vocatio gentium: quaſi dicat, qui effectus ſapientiæ Dei eſt conformis propoſito Dei æterno, vel quam ſapientiam exſeruit, prout ab æterno decreverat.

Propoſitum, decretum, quod Deus apud ſe conſtituit.

Seculorum. Genitivus pro adjectivo; per decretum, ſive propoſitum æternum.

Fecit in Chriſto Jeſu, id eſt, ad effectum perducere conſtituit in Chriſto. Facere pro decernere ſe aliquid facturum; vel proprie ſumitur, pro effectum dare, quaſi dicat, quod decretum ſeu propoſitum jam ad finem perduxit.

Verſ. 12. I*n quo*, per quem (illo tempore, quo gentes vocatæ eſſent) *habemus libertatem & acceſſum*, id eſt, libertatem ſine metu ac confidenter ad Deum accedendi: vel ſimpliciter facultatem ac libertatem veniendi ad Deum, de quo Cap. 2. 18. *Libertas* eſt animi confidentia, qua fit ut nihil metuere cogamur.

Per fidem, interveniente tamen fide. Fides Chriſti, ut etiam ad Rom. 111, eſt fides a Chriſto revelata & oſtenſa.

Verſ. 13. I*deo.* Hic poteſt finiri parentheſis, ut particula *ideo* ſit poſita per epanalepſin verſus primi verborum *hujus gratia*, quaſi dicat, ideo inquam; vel poteſt hoc referri ad proxime præcedentia, & una cum illis parentheſi adhuc includi.

I*deo peto* &c. Quaſi dicat, quandoquidem etiam vos eſtis vocati ad regnum cælorum, ideo peto a Deo ne deficiatis, id eſt, ne animo concidatis, & dubitare incipiatis de veſtra ſalute ob afflictiones meas, qui gentium ſum apoſtolus.

I*n afflictionibus.* Id eſt, propterea quod ego affligor.

Quæ eſt gloria. Id eſt, tantum abeſt, ut debeatis animo frangi, ut potius gaudere poſſitis, quia id in gloriam veſtram cedat. Poteſtis enim de eo gloriari, quod ego, qui vos docui euangelium, veſtri cauſa tanta patior; quia hoc cedebat ad confirmationem Epheſiorum maxime, quod Romæ iſta coram Cæſare profiteretur tantus Chriſti ſervus.

Verſ. 14. *Hujus rei gratia.* Hæc verba qui vult poteſt ad proxima referre; ſed ego crediderim, eſſe epanalepſin relata ad verſum primum.

Genua flecto. quaſi dicat *ſupplex* & flexis genibus venerabundus precor. Ex geſtu orationis oratio deſcribitur, ſignum pro ſignato. Aliquando hac voce tantum adoratio intelligitur.

Verſ. 15. *Ex quo*, id eſt, patre Chriſti. Non tantum Chriſtus a patre ſuo proficiſcitur, ſed etiam omnes, qui ſunt in cælis & in terra, id eſt omnes qui ad familiam cæleſtem vel terreſtrem pertinent. Illi enim tanquam patrem eum agnoſcunt & caput ſuum.

Πατριὰ. Conjunctio multorum, qui ex uno patre ortum ducunt. *Cæleſtes*, Chriſtus & angeli. *Terreſtres*, id eſt, fideles in terra ex Judæis & gentibus conflati. Et huc potiſſimum reſpicit Paulus, nec deſunt, qui putent, non diſtribuere illum familiam in eam, quæ in cælis eſt, & eam quæ in terra, ſed tantum univerſitatem loci denotare: quaſi dicat, quæ ubivis locorum eſt.

Verſ. 16. *Ut det vobis ſecundum divitias*, id eſt, ſecundum beneficentiæ ſuæ amplitudinem & ubertatem.

Potentia corroborari, id eſt, ut valde confirmemini.

Per ſpiritum ſuum. melius, ſi eſſet ipſius, ut eſt apud Ariam Montanum, id eſt, Dei.

I*n interiorem hominem*, id eſt, quoad interiorem hominem, quaſi dicat non loquor de robore corporis, ſed animi, quatenus religione eſt imbutus & illuſtratus.

Verſ. 17. *Chriſtum habitare.* Chriſtus pro religione & doctrina Chriſtiana: quaſi dicat, ut firmiter credatis doctrinæ Chriſti. de officio illorum hic ſermo eſt.

Per

Per fidem. Vinculo fidei connexa sit animis vestris doctrina Christi.

Altera est *in charitate*, id est, ut in charitate Christiana inprimis radices firmas agatis, & illi veluti inædificemini. Metaphora desumpta ab arboribus, quæ radicibus actis firmæ sunt. 2. a fundamentis domuum, quæ ubi sunt, ibi firma sunt ædificia. Commemorat autem fidem & charitatem, quæ sunt duæ partes interni hominis. (fides est veluti solum, in quo debeant radices agi: charitas autem est quasi terra, qua solent radices & fundamenta figi.)

Vers. 18. *Ut possitis comprehendere.* Augmentum gratiæ precatur, ut scilicet fide & charitate præditi ulterius progrediamini in cognitione rerum divinarum.

Cum omnibus sanctis. Ut & vos & omnes sancti comprehendatis, vel ut vos gentes, sicut & Judæi fideles possitis comprehendere. Possunt enim intelligi sancti, qui hoc jam habebant, quod Paulus optat Ephesiis. Sed prius magis placet.

Quæ sit latitudo. Non exprimit cujus rei latitudinem hic intelligat, possuntque subaudiri vel vita æterna, vel Dei gratia, vel quod mihi maxime probatur, Christiana religio, eaque bona quæ hominibus in ea proponuntur. Hoc enim maximè illis optare videtur, ut credant non esse arctis terminis comprehensam religionem Christianam, sed latissime patere, nihil tam humile, nihil tam altum, nihil tam longe dissitum, quo illa non pertingat, hoc enim creditu erat admodum difficile. Tarda solet magnis rebus inesse fides.

Vers. 19. *Cognoscere supereminentem charitatem Christi.* Cognoscere charitatem Christi, id est, charitatem Jesu Christi, quæ superat cognitionem. Causam innuit. Charitas Christi, id est, qua a Deo per Christum diligimur, quæ Dei quidem est, sed quia a Christo nobis revelata & oblata est, & per eum aliquando effectu ipso est exhibenda, ideo charitas vel gratia Christi dicitur ad Rom. I. 15, & VIII. 35. confer cum 39. Hanc autem subjungit amplitudini religionis Christianæ, quia ejus est causa. Cur vero religio Christi tam late patet? quia tanta est, & omnem humani ingenii captum per se superans Dei gratia, per Christum hominibus revelata. Quod si quis hoc loco velit esse sermonem, de charitate ipsius Christi, morte ipsius nobis contestata, vel mortem ipsam charitatis illius effectum, cum eo non valde pugnarim. Facit enim ea plurimum ad ostendendam Christianæ religionis & bonorum in ea oblatorum amplitudinem, siquidem pro omnibus hominibus mortuus est Christus. Vide I. Tim. II. 6. 2 Cor. V. 14. Non debent autem ita verba Græca reddi, *supereminentem cognitionis charitatem*, nullus enim commodus erit hujusmodi verborum sensus: sed, *charitatem quæ superat cognitionem*, seu quę superat intellectum omnem, ut alibi loquitur de pace apostolus. De hac interpretatione verborum Græcorum vide Bezam. Significat autem Apostolus charitatem illam Christi humanum captum per se superare, seu ab homine naturalibus viribus cognosci non posse.

Ut impleamini ad omnem plenitudinem Dei, id est, ut impleamini omnibus donis divinis, ut nihil vobis desit donorum, quæ a Deo proficiscuntur, ut omnia dona accipiatis, quæ Deus solet conferre in homines. Εἰς pro quoad sumi potest, quasi dicat non aliis donis impleamini, quam quæ sint vere divina, vel pro usque ad, quemadmodum explicatum est.

Vers. 20. *Illi autem.* Δοξολογία quædam additur.

Super omnia longe abundantius. Id est, & plura & majori cumulo seu copia. Hic Deum non tantum laudat, sed etiam spem facit Ephesiis, ut id quod precatur, consequantur: quasi dicat, etiamsi ego multa vobis precatus fuerim, tamen Deus plura & majora vobis potest præstare. Potentiam commemorat solam, licet voluntatem etiam subintelligat, quia multa & magna optavit, ad quæ præstanda viribus singularibus est opus. In potentia tacite voluntas includitur: Γνῶις οὐ πίστις id est, abundantius, non tantum iis quæ petimus, sed etiam cogitamus.

Secundum potentiam ἐνεργουμένου ἐν ἡμῖν, id est, per illam potentiam, cujus operationem & specimen videbitis in nobis apostolis. Hæc addit, ut tanto facilius credant Ephesii, se id consequenturos, quicquid illis precabatur apostolus, cum eadem & ex parte majora cernerent in apostolis &c.

Vers. 21. *Ipsi gloria in ecclesia*, vel per ecclesiam, *quæ in Christo Jesu*, id est Christianam, quasi dicat inter Christi fideles, id est, a Christi fidelibus id fiat: vel per Christum id fiat, id est, ut laus illa sit conformis doctrinæ ac religioni Christianæ; vel quatenus etiam Christus laudatur, eoque laudato ipse Deus celebratur.

In omnes generationes seculi seculorum. Et si generationi in omnes generationes, id est, æternas successura sit, tamen non finiatur.

In ecclesia, id est, ut propter illa quæ fiunt in ecclesia Deo laus tribuatur.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM.

Altera hic incipit epistolæ pars, in qua apostolus præscribit pietatis Christianæ officia Ephesiis. Officia sunt duplicia: Generalia & specialia. Generalia, hoc est, quæ ad omnes Christianos, cujuscunque status sint ac conditionis, pertinent. Explicantur potissimum hæc Cap. IV Cap. V usque ad ejus fere medium. Inde specialia persequitur reliquo Cap. V & VI, quæ generali iterum præcepto de constantia ac fortitudine in afflictionibus propter Christum, claudit. In generalibus officiis primo loco pacis studium collocat, easque virtutes Ephesiis commendat, sine quibus pacem inter se tueri fideles nequeunt.

Vers. 1. *Hortor vel oro.* Utroque modo reddi potest vox Græca Rom. XII ab initio, & alibi idem vocabulum.

Ego vinctus in domino, id est, ob negotium domini.

Ut digne &c. ut vivatis, quemadmodum convenit isti vocationi. Potest vocatio sumi vel pro ipsa vocatione nimirum ad regnum cælorum, vel sumitur pro statu & conditione ad quam sumus vocati. Posterius videtur magis quadrare. Vocationis nomen sumitur pro accitione, ut sic dicam, ad regnum Dei, & ejus vis est, quod ne quidem cogitantes & immerentes gratia sua præverterit Deus.

Vers. 2. *Cum omni humilitate.* Jam speciatim explicat, qua in re consistat, ut digne vivant vocationi, nimirum, ut cum omni humilitate & mansuetudine vivant.

Cum omni modeſtia. *Omnis* ſumitur pro perfecta & conſummata, cujus omnes partes adſint, de qua virtute in Ethica Chriſtiana. Eſt virtus quæ moderatur honorum cupiditatem.

Manſuetudo in ira cohibenda verſatur. Ponit virtutes, quæ inprimis ad pacem conſectandam faciunt.

Longanimitas eſt perfectio quædam manſuetudinis, virtus quæ diu fert offenſas.

Suſtinentes. Tolerantia hæc refertur ad omnes infirmos, vel in fide vel in vita.

In fide, cum ignorantia rerum quarundam laborant, quæ tamen ſalutem per ſe non adimat.

In vita, ſi ex imbecillitate adhuc labantur, præſertim novitii, qui quamvis habitus peccatorum, non enormium tamen, nondum excuſſerint, ferendi ſunt, & paulatim ad frugem reducendi.

Alii alios. Oſtendit, mutuam debere eſſe illam tolerantiam;

In charitate, per charitatem, charitate impulſi.

Verſ. 3. *Studentes*, id eſt, id agentes unice, ut conſervetis inter vos unitatem ſpiritualem, vinculo illo, quod eſt pax, quo inter vos debetis connecti &c. Niſi quis malit pacis nomine intelligere pacis ſtudium.

Unitas poteſt eſſe nexus & conjunctio Chriſtianorum: Pax vero ſtudium ſingulorum, quo nexum & unitatem illam tueri nituntur.

Verſ. 4. *Unum corpus.* Sententiæ diſcrepant: quidam exiſtimant, hic jam indicari argumenta, quibus oſtendat eos paci ſtudere debere; alii autem perfectionem pacis putant hic exprimi. Itaque alii ſubaudiunt verba, *Sicut eſt*, quaſi dicat ſicut eſt unum corpus. Alii autem, *ut ſitis* quaſi dicat ut ſitis unum corpus & unus ſpiritus. Si priori modo accipias, debet intelligi Dei conſilium, vis & efficacia potius, quam effectum, quaſi dicat, vos jam eſtis unius corporis inſtar, quaſi unum corpus. Ex omnibus enim apte in ſe compactis conſtituitur unus Dei populus. Si poſteriori modo, de effectu id intelligi debet: quaſi dicat ita ſitis conjuncti, vel ita debetis inter vos cohærere, ut unum quodammodo ſitis corpus. De qua metaphora vide 1. Cor. xii. Rom. xii.

Unus ſpiritus. Si priori eorum, quos diximus, modorum ſumatur, de uno ſpiritu ſancto, quo omnes regimur Chriſtiani, quique eſt inſtar animæ, hæc particula erit capienda: Si vero poſteriori modo, pro ſpiritu hominis. Sic dicitur Act. iv. 32, quod credentium fuerit anima una.

Quemadmodum etiam vocati eſtis. Qui poſteriorem ſententiam ſequuntur, putant hic demum inchoari rationes, quibus concordiam ſuadet apoſtolus. Alii connectendum putant cum prioribus: quaſi dicat, non mirum vos unum veluti corpus conſtituere, eodemque ſpiritu a Deo donatos, cum ad eandem ſpem aut felicitatem vocati ſitis. Ἐν, vel pro ἐις ſumitur, vel pro σὺν aut μετὰ cum. Senſus eſt, vocati vel ad unam ſpem, vel cum una ſpe, id eſt, ita ut una ſpes vobis fuerit propoſita. Spes vocationis ſumitur pro bono, quod ſperatur, & ad quod vocati ſumus, vel pro ipſa ſpe, quæ ex vocatione naſcitur.

Vocati, id eſt, acciti ad id bonum: oſtendit, non temere illos ſibi hanc ſpem fingere, ſed ab ipſo Deo excitos; debent autem omnes, qui ejuſdem felicitatis ſpem habent, pacem inter ſe colere, quique uno cœlo capi debent, in terris concorditer vivere.

Verſ. 5. *Unus Dominus.* Id eſt, communis vobis omnibus Dominus noſter Chriſtus; unius autem Domini ſubditi pacem inter ſe debent colere.

Una fides. Aſſenſus præſtitus doctrinæ Chriſti, vel perſuaſio de rebus divinis una dicitur, propter unitatem doctrinæ, cui aſſenſus præbetur metonymia ſubjecti, occupatio pro occupante. Nam fides, quæ eſt aſſenſus ſumitur pro doctrina illo aſſenſu apprehenſa. *Una fides*, quaſi dicat, idem creditis.

Unum baptiſma, id eſt, ſpirituale. Vide Socinum de aquæ baptiſmo. Si de aquæ baptiſmo accipias, unitas illa cernitur in ſcopo, quia qui baptizabatur, uni ſe doctrinæ conſecrabat. quaſi dicat, quemadmodum eſt eadem fides ita eſt & eadem fidei profeſſio; eidem doctrinæ eſtis initiati.

Verſ. 6. *Unus Deus.* Communis Deus, & quidem pateromnium.

Qui eſt ſuper omnes, id eſt, homines, nam de fidelibus eſt ſermo. Quanquam etiam *ſuper omnia* poteſt tolerari: id vero non tantum ad præſtantiam Dei, qua omnibus eminet, ſignificandam, ſed quod omnibus præſit, imperet, omnes regat. vel ita: *ſuper omnes* non quod ſit omnibus præſtantior (quid enim hoc ad concordiam ſuadendam) ſed quia omnium eſt rector, imperator, atque omnibus præeſt, omnes gubernat.

Per omnes. quaſi dicat diffuſus per omnes, & cujus providentia per omnia eccleſiæ membra patet. Sup. 11. 3 de ſpiritu.

Et in omnibus. Reſidet in nobis per ſpiritum. Prius de ſingulari providentia capiendum eſt, poſterius de ſpiritu Dei, qui habitat in nobis.

Verſ. 7. χάρις dona ſignificat, quæ Chriſtus unicuique ea menſura, qua ſibi libuit, diſtribuit.

Verſ. 8. *Captivam duxit captivitatem*, id eſt, magnam captivorum turbam. Captivitas pro captivis, per metonymiam.

Dedit dona. In textu Hebraico eſt, *accepit dona in hominibus*, id eſt, accepit dona, *ut daret in* hominibus, id eſt poneret, Hebræorum more.

Verſ. 9. *Inferiora terræ*, partes terræ depreſſiores Deut. xxxii. 22 Significatur autem ſepulchrum.

Verſ. 10. *Ut impleret omnia*, vel ut perficeret & perageret omnia, quæ perfici voluit Deus. vel potius *omnia* in neutro genere pro *omnes* in maſculino poſitum, ut donis impleret omnes.

Verſ. 11. *Apoſtolos.* Apoſtolorum munus erat fundare eccleſias & religionis Chriſtianæ principia ponere ac demonſtrare, quibus univerſa religio Chriſtiana innititur.

Prophetæ erant alii qui futura prædicebant: alii, quos potiſſimum intelligere videtur apoſtolus, qui exactius doctrinam Chriſti tradebant, & ea quæ ad pleniorem ejus notitiam ſpectant, explicabant, ac penitiora ejus myſteria eruebant.

Euangeliſtæ erant apoſtolorum adjutores in prædicando euangelio, hinc euangeliſtæ dicuntur: non enim ubique apoſtoli per ſe prædicare poterant, ſed iſtis utebantur miniſtris ac delegatis ac veluti legatis: quemadmodum imperatores per legatos ſuos multa adminiſtrare ſolent, bella gerere ac perficere: euangeliſtæ autam apoſtolorum authoritate intebantur, quorum veluti perſonam referebant. Talis erat Timotheus, Titus, Philippus, Demas, & alii.

Paſtores & doctores. Particula & innuere videtur,

detur istos non fuisse diversos, aut saltem valde sibi vicinos & propinquos. Pastores tamen proprie videntur esse illi, qui regunt, doctores, qui docent.

Καταρτισμὸν, *sanctorum.* Vel sancti omnes considerantur, tanquam unum corpus, vel quisque seorsim: si illud, videtur καταρτισμὸς (qui in se includit & omnia membra & membrorum aptam inter se structuram ac nexum) sanctorum in eo consistere, cum sanctis varia membra acceduut, cum plurimi ad ecclesiam aggregantur, & hoc spirituale corpus veluti omnibus membris integratur: si quisque seorsim, καταρτισμὸς in eo consistit, ut quisque omnes veluti partes ac membra tum cognitionis tum pietatis habeat, ita ut nihil illi desit, quod ad spiritualem hominem constituendum pertineat, non sit mutilus aut mancus, aut luxatis aut debilitatis membris.

In opus ministerii, id est, ad ministrandum. Opus ministerii est opus, quod est ministerium. Opus autem non significat hic, quod existit post actionem, sed ipsa est actio.

Ad ædificationem corporis Christi. Corpus Christi est ecclesia: quasi dicat, ut ecclesia, ædificetur & omni ex parte absolvatur. Ædificio ecclesiam hic comparat, ut antea corpori.

Vers. 13. Οἱ πάντες. Quidam omnes tum Judæos, tum gentes generatim: quidam de solis fidelibus intelligunt, & rectius. Unitas fidei in eo consistit, ut eadem credant & sentiant in rebus ad religionem spectantibus, non solum in præcipuis, sed etiam in multis aliis, quæ ad perfectionem religionis Christianæ spectant.

In mensuram staturæ plemitudinis &c. id est, qualis convenit Christo, qualem corpus hoc Christi mysticum requirit.

Vers. 14. *Infantes.* Opponit viro. Ne, inquit, fluctuemus, ut illi solent, qui habent immaturum judicium, & circumferamur omni vento doctrinæ. Navigiis comparat homines instabiles & male fundatos, doctrinas vento: ne nunc hæc, nunc illa doctrina nobis arrideat, nunc hunc nunc illum sequamur, & a veritate Christiana deviemus.

In alea hominum. Id est, per aleam hominum. Seductores aleatoribus conferri videntur, qui meras callent artes & fraudes; doctrina illorum aleæ; instrumento illi lusorio. Quemadmodum enim alea emungere alios solent aleatores; ita isti alea sua, id est, doctrina veteratoria decipiunt alios, quanquam & alea pro fraudibus & artibus aleatoriis accipi potest, ut falsorum doctorum artes & dolos exprimat.

In astutia. Hic videtur explicare, quid per aleam significet.

Ad μεθοδίαν erroris. Μεθοδία assultus callidus & improvisus, quo verbo utitur cap. VI. vers. 11. Ostendit astutiam eo tendere, ut cum quadam veluti methodo, & per compendia homines in errorem abducantur; simul innuit istos seductores artem quandam & alios decipiendi methodum callere.

Vers. 15. Ἀληθεύοντες *in charitate.* Alii explicant, veritatis cognitionem cum charitate conjungentes: sed magis convenit ipsi verbo ἀληθεύειν, ut ad charitatem referatur, & sensus sit, sinceram charitatem habentes.

Augescamus in ipsum, id est quoad ipsum scilicet Christum. Τὰ πάντα, subintellige κατὰ ut sæpe. Ὀχετὸς cum verbis εἰς ἀυτὸν conjungi debet, licet mutato casu.

Vers. 16. *Ex quo*, scilicet Christo, tanquam capite, a quo vitalis quædam virtus in totum corpus defluit, & emanat.

Totum corpus coagmentatum, id est membris apte inter se collocatis

Et compactum, & arcte cohærentibus.

Per omnem contactum suppeditatur, hominis scilicet, crescit, seu augetur. Quasi dicat dum sese membra contingunt, & articulis invicem connectuntur, sibi invicem alimentum & vitalem facultatem suppeditant. Nisi enim membra in corpore sese contingerent & sibi devincirentur, nutriri non possent, sed per hunc mutuum contactum ac veluti oscula, succum ac vitam accipiunt & vegetantur. Contactum igitur suppeditationis vocat, quia hoc contactu membra sibi invicem vim spiritumque suppeditent.

Secundum efficaciam, per efficaciam, scilicet ex corpore manantem.

Augmentum corporis facit, id est crescit & saugetur.

In mensura uniuscujusque membri. Crescente unoquoque membro in eam magnitudinem, quæ ipsi conveniat. Non debet enim digitus tantus esse, quantum caput, sed justum ac sibi convenientem, & cæteris proportione æquabili respondentem habere magnitudinem.

In ædificationem sui ipsius, ut tandem plane perficiatur & ædificetur.

In charitate, vel per charitatem, vel adjuncta charitate; vel quæ ædificatio in mutuo amore posita est & consistit.

Vers. 17. *Hoc igitur dico & testor in Domino.* Redit ad id quod dicere instituerat ab initio capitis. Testor in domino, obtestor domini authoritate interposita; vel clare denuncio, ne quisquam sit qui ignorantiam obtendat, nomine Domini.

In vanitate mentis suæ, id est vanissimas suas & stultissimas cogitationes, atque animi consilia secuti.

Vers. 18. *Obtenebrati mente.* Id est, ignorantia rerum divinarum veluti tenebris ac caligine mentem habentes obscuratam.

Abalienati a vita Dei. Per vitam Dei, vitam piam & quæ Deo placeat intelligere videtur.

Propter callum cordis ipsorum, quod animum plane obfirmarunt adversus divinam veritatem, nec ea tangi possunt.

Vers. 19. *Qui postquam dedoluerunt*, id est nullum in animo & conscientia dolorem post varia perpetrata peccata sentiunt, sed animi quodam stupore præditi sunt.

Ἀσέλγεια est vitium, quod in sectandis carnis cupiditatibus, sed præcipue in obscænis, positum est. Continet & luxuriam & lasciviam.

In avaritia. Plerique cum aviditate, sed nihil prohibet, quo minus Apostolus aliud genus peccati adjungat, quod & inter gentes istas regnabat, nempe avaritiam, quam etiam capite sequenti vs. 5 cum impuritate conjungit.

Verſ. 20. *Chriſtum*, id eſt, religionem Chriſti.

Verſ. 21. Εἴγε, ſi modo, vel, ſiquidem.

Et in ipſo edocti eſtis, in ipſo, vel per ipſum ejus operâ: vel in ipſo ſignificat, ſubjectum iſtius doctrinæ, ut cum dicimus aliquem vel in philoſophia vel in medicina edoctum eſſe: Ita hic in ipſo, id eſt, in ejus religione ac diſciplina.

Quemadmodum eſt veritas in Jeſu. Id eſt, ita edocti eſtis in Chriſti diſciplina & religione, quemadmodum ſe res habet, ſeu ſecundum rei veritatem; non adulteratam & vitiatam erroribus Chriſti doctrinam hauſiſtis: vel ut alii, quemadmodum ſane pro re certiſſima & exploratiſſima in religione Chriſti habetur; & ſic iſta Chriſti verba in parentheſi legenda ſunt, ſed cum reſpectu ad ſequentia non antecedentia.

Verſ. 22. *Deponere* vos, ut deponatis. Poteſt ſubaudiri verbum λέγω. *Secundum priorem converſationem veterem hominem*, id eſt, antiquos mores & priſtinos, quales nimirum ſuperiori tempore ſectati eſtis.

Explicat enim per illa verba, *ſecundum priorem converſationem*, veterem hominem, & oſtendit, in quo ſit ſitus, ut oſtenderet, ſe non loqui de homine naturaliter conſiderato, aut etiam de quovis vitæ inſtituto, ſed tantum de illo, quod in moribus cernitur & ad actiones ſpectat.

Qui corrumpitur: id eſt, depravatur, & ſubinde fit deterior. De morali loquitur corruptione. Sic corrupti dicuntur mores.

Secundum cupiditates, id eſt a cupiditatibus, ſeu per cupiditates. Deceptionis, id eſt, deceptrices, ſeducunt enim animum, ac tenebras illi offundunt.

Verſ. 23. *Renovari*, ut renovemini.

Spiritu mentis veſtræ, id eſt, ſpiritu, qui mens veſtra eſt. Renovatur autem mens noſtra non ſolum cum ea cognoſcit, quæ non noverat, ſed cum vitæ conſilia ac inſtituta mutat, cum aliquis novum animum ſumit, novas ſpes, nova a prioribus plane diverſa ſequitur conſilia. Mente renovata ſequetur morum innovatio & indutio hominis novi, qui ſecundum Deum conditus eſt, id eſt, qui ſimilis Deo eſt factus, ejuſque imaginem gerit, quemadmodum etiam ab initio creatus eſt homo ad Dei imaginem ac ſimilitudinem, licet illa ſimilitudo in alia re potiſſimum conſiſteret. Eo enim videtur alludere apoſtolus, ut ex parallelo ad Coloſſenſes loco appareat Col. 3. 10. Quemadmodum igitur prima creatio hominis ad imaginem Dei facta eſt, ita & hęc ſecunda, nova novi hominis.

In juſtitia & ſanctitate. Explicat qua in re creatio iſta nova conſiſtat, & quæ ſit veluti forma, quæ per creationem hanc inducta eſt. Eſt enim creatio formæ inductio. *Veritatis*, id eſt, vera.

Verſ. 24. In ſpecie nunc veluti partes quaſdam ac membra veteris hominis recenſet, eaque deponere jubet, & ſic in ſpecie mutationem illam morum, de qua hactenus in genere fuerat loquutus, explicat. Primo *mendacium* vetat, mendacium autem tale intelligit præcipue, quo proximo nocetur, & quod nocendi cauſa fit.

Sumus alii aliorum membra. Impropria locutio. Commembra, vult dicere, ſumus unius corporis. Proximi vocem ſtricte & κατ' ἐξοχὴν, accipit pro eo, qui Chriſtianæ religionis una nobiſcum eſt particeps & ejus ratione nobiſcum conjunctas.

Verſ. 25. *Iraſcimini.* Imperativus quidem eſt, ſed permittit non jubet, ideo ſtatim ſubjicit limitationem. Non raro enim ſolemus duos imperativos conjungere, quorum tamen prior permittit, non imperat revera, poſterior autem jubet ac mandat, ut in illo, *fide*, ſed cui *vide*. Sic dicimus *Idz tedy ale nie czyn tego abo oswego*. Non peccat autem is, quem ira & commotio non abripit ad vindictam aut vindictæ decretum. Quod ſi res tibi ſit cum eo, cujus puniendi poteſtatem habes, ira licet uti, dummodo eam ſic regas, ne quicquam contra honeſtatem & juſtitiam facias, & non ut te vindices, ſed ut alium corrigas.

Verſ. 26, 27. *Sol ne occidat.* Jubet ut quam celerrime iram animo exigamus, ne quam opportunitatem Diabolo demus nos tentandi & ad punitionem ac vindictam nos pertrahendi.

Verſ. 28. Ἵνα ἔχῃ. Ut habeat, melius ut poſſit. Nam apud Græcos ἔχειν ſępe accipitur pro poſſe.

Verſ. 29. *Sermo putridus.* Corruptus vel inſipidus ac inſulſus, ut putrida eſſe ſolent: vel putridus ac fœtens. Neſcio enim an voluerit ad graven oris anhelitum alludere apoſtolus, quæ ex putrefactione oritur.

Bonus id eſt, utilis.

Ad ædificationem neceſſitatis, id eſt neceſſariam.

Ut det gratiam audientibus. Gratia vel beneficium aliquod ſignificat, vel, idq; accommodatius, jucunditatem, id eſt, qui audientium aures jucunditate quadam ac ſuavitate perfundat, ut ſit acceptus, ac gratiis veluti propitiis natus. Non vero quoſvis audientes intelligit apoſtolus, ſed eos, quibus non niſi honeſta ac pulchra placent, qui nimirum guſtum non vitiatum habent, ac purum caſtumque judicium.

Verſ. 30. *Et non contriſtate ſpiritum ſanctum.* Veluti perſonam quandam ſpiritum ſanctum introducit, quæ noſtris dictis ac factis interſit, quem contriſtamus veluti hoſpitem quendam, cauſam ponit pro effectu, id eſt, ſedibus noſtris & hoſpitio ejicimus.

Quo obſignati eſtis. Quo veluti nota ac ſigillo impreſſo ſignati eſtis, qua de re cap. primo dictum eſt.

Verſ. 31. *Omnis amarulentia.* Per amarulentiam vel odium atque animi acerbitas vel moroſitas & auſteritas intelligitur.

Blaſphemia, eſt cum alicujus famam lædimus. Convicia intelligit.

Κακία videtur de ſpeciali vitio accipi, & ſignificat omne nocumentum, quod alicui inferimus ira ducti. Vide Coloſſ. 3.

Verſ. 32. Χρηστοὶ opponitur ἀγρηστοις, humani; *Miſericordes in.* Miſericordia beneficiis conferendis locum habet, ut Luc. 6. 35. Sed hic de non inferendo malo accipi debet.

CAP. V.

Verſ. 1. *Sitis igitur imitatores.* Ad ſuperiora pertinet hic verſiculus. Vult apoſtolus, ut Deum in eo, quod dixerat, imitemur, addens rationem: Quia convenit filiis, præſertim tam dilectis, parentes ſuos imitari.

Verſ. 2. *Et ambulate in charitate*, id eſt, charitatem exercete, vivite charitatem ſectantes, vivite cum charitate.

Oblationem & victimam. Ad commendationem Chriſti facti hæc appoſuit apoſtolus. Quibus verbis oſtendit, quam grata hæc Deo fuerit res, quod Chriſtus nos tantopere amaverit, ut mortem etiam noſtri cauſa ſubiret. Oblationes vero & victimæ Deo gratiſſimæ

tissimæ res censebantur, & ille odor, qui ex combustione ferebatur ad superiora, vocabatur odor quietis, odor fragrantiæ. Suavitas enim odoris mire demulcet ac delectat.

Vers. 3. Redit nunc ad enumeranda vitia, quæ a nobis abesse vult, duplicemque libidinem, alteram voluptatum, alteram habendi

Ne nominetur, inquam, inter vos, id est, ut ne nomen quidem ejus usurpetis: vel tam longe a vobis absit, ut ne nominare quidem aliquando necesse sit.

Et turpitudo. Turpiloquium intelligit, quod vel in libidinosis sermonibus positum est, vel in inverecundis ac dissolutis, cum naturalia nimis libere proferimus.

Stultiloquium est scurrilitas, qualis est morionum, qui stultitiam etiam sæpe simulant, ut risus & cachinnos extorqueant.

Facetia, sales honestiores complectitur, sed vel nimios, vel ad scurrilitatem vergentes, & ad risum excitandum, non ad humanitatem & comitatem ac suavitatem conversationis remissionemque aliquam comparatos, eosque valde moderatos, ac salis instar & condimenti alicujus adhibitos, nec a gravitate recedentes.

Quæ non conveniunt. Occurrit illis, qui hæc extenuare & elevare fortasse vellent.

Sed magis gratiarum actio. Unam piis & Christianis convenientis sermonis speciem commemorat, sed totum genus intelligit.

Vers. 5. *Venit ira*, vel venire solet, vel ventura est ira nimirum illa ultima 1 Thess. 1. vers. ult.

Filii inobedientiæ vel incredulitatis, id est, inobedientiæ, vel increduli, *ut filii iræ*, id est, iræ obnoxii. Filii obedientiæ, quorum inobedientia veluti mater est. Potius tamen *increduli*, scilicet ii, qui Christi religionem amplexi non sunt, intelligi videntur propter sequentia verba:

Vers. 7. *Ne sitis participes ipsorum*, nimirum, incredulorum & infidelium, ne sitis socii eorum in sceleribus ac flagitiis.

Vers. 8. *Eratis enim tenebræ.* Subjungit causam, id est tenebricosi. Abstractum posuit pro concreto, adjunctum prædicatur de subjecto per metonymiam, id est in summa Dei ignorantia, quæ tenebræ animi sunt, versabamini.

Nunc autem lux estis, nunc autem religione Christi collustrati estis.

In Domino, vel per Dominum & ejus religionem, vel quatenus religionem Christi amplexi estis.

Ut filii lucis ambulate, id est ita vivite, ita agite, ut homines tanta luce & cognitione veritatis illustratos decet.

Vers. 9. *Fructus enim spiritus*, vel ut alii *enim* pro porro, vel autem. *Spiritus* pro *lucis*, ut vulgata & alia quædam exemplaria habent. Vel si *enim* proprie sumitur, & causam significet, non ad proxime præcedentia, sed ad ea, quæ de pietate in universum dixerat, referendus hic erit versiculus.

Per spiritum hoc loco intelligere videtur, vel animum divinæ voluntatis cognitione illustratum, vel abstracte ipsam notitiam divinæ voluntatis, & vim ex ea in animum nostrum manantem, qua fructus ejusmodi producuntur. Exprimit istos fructus:

In omni bonitate, justitia, veritate. Vel speciales virtutes per hęc verba intelligi debent, vel in universum pietas Christiana per hęc describitur. Si hoc posterius, tum unumquodque hoc loco diversas veluti proprietates pietatis Christianæ notabit.

Bonitas id omne, quod honestum est & decorum. Nam *bonum* pro honestate sumitur.

Justitia id, quod justum ac debitum. Justum autem est omne id, quod divinis legibus præscribitur, ac jure divino sancitur.

Veritas sinceritatem quandam ac puritatem, id est germanam ac genuinam, non adulteratam, non mixtura aliqua vitiorum, insinceram pietatem. Sin prius: Bonitas beneficentiam significabit, Justitia eam virtutem, quæ in tribuendo unicuique suo posita est, veritas, candorem & veracitatem.

Vers. 10. *Probantes*, primo inquirentes, explorantes, deinde etiam approbantes, id quod placet Domino.

Vers. 11. *Infructuosis.* Infructuosa vocat opera per μείωσιν, nam non tantum sunt infructuosa; sed etiam valde noxia & perniciosa. Similis tropus Hebr. XIII. 17. Tenebrarum, vel quæ tenebris conveniunt, vel quæ ex tenebris & ignorantia divinæ voluntatis oriuntur: vel tenebræ ipsos homines divinam voluntarem ignorantes significant, ut vers. 8.

Vers. 12. *Potius reprehendite*, redarguite. Ita reprehendi ea vult a nobis & corripi, ut ea plane mala esse demonstremus, convincamus & redarguamus. Videtur alludere ad tenebras veras, & ea quæ in tenebris fiunt, in iis enim honesti ac decori, non tanta solet haberi ratio, vide Rom. XIII. Ostendit autem facile hęc posse redargui & convinci, cum & nominare ea sit turpe, in verbis sequentibus.

Vers. 13. *Omnia autem a luce.* Causam affert, cur Christiani homines ea redarguere debeant, quia manifestantur, id est, eorum turpitudo apparet, cum a luce, id est, hominibus divina voluntate illustratis, reprehenduntur.

Omne enim quod manifestat lux est, id est, lucidum est. Causam affert, cur ea a luce redarguantur; quia omne quod manifestatur, lucidum redditur, & luce collustratum apparet, ac lucem veluti participat. Lucidum autem reddi nihil, nisi a luce potest. Quare cum nonnisi a Christianis, qui veritatis luce sunt collustrati, vitia illa ethnicorum redargui, & eorum turpitudo demonstrari possit, consequens est ut ipsi ea redarguant, *Quia a luce res* manifestantur, & in apertum producuntur, quæ absente ea latent, & non apparent.

Vers. 14. *Propterea dicit*: Sed quis? Non est verisimile extitisse hæc verba ipsa alicubi in scriptura: nunc certe non extant. Sed videtur potius sensum earum sententiarum, quæ hinc inde in scriptura continentur, expressisse apostolus, & ad initium cap. VI inprimis allusisse. Nisi quis velit hæc verba monitionem quandam divinam esse, quam Deus per servos suos hominibus identidem inculcat ac intimat.

Quidnam dicit? *Excitare qui dormis*, somno nimirum vitiorum & ignorantiæ sopitus, imo sepultus.

Et illucescet tibi Christus, & Christi doctrina, quæ veluti sol radiat & lucet, statim oculos tuos feriet: quasi dicat, aperi solummodo oculos tuos, ac veternum excute, statim clarum solis jubar videbis. Non dormiendi nunc tempus est, cum nox præteriit & dies lucet.

Vers.15. *Videte igitur*, id est, dispicite, date operam, ut quam accuratissime vos geratis, quo vestris tum dictis tum factis aliorum vitia in ruborem detis & traducatis.

Non ut insipientes. Id est, non ut insipientes & imprudentes solent ac consueverunt agere, qui alios corrigere nequeunt, & ipsi facillime corrumpuntur; sed quemadmodum decet sapientes ac prudentes.

Vers.16. *Redimentes τὸν καιρὸν*, id est opportunitates & commodas occasiones ne patiamini vobis effluere & elabi; sed iis estote intenti, & cum dispendio etiam aliquo ac rerum vestrarum detrimento eas servate perituras, eoque veluti pretio earum jacturam redimite. *Quia dies sunt mali.* Non dies proprie, sed homines: diebus tamen malitia tribuitur, quia per malitiam transiguntur.

Vers.18. *In quo est dissolutio.* Hic jam speciale vitium taxat, ebrietatem. Ἀσωτία est vita dissoluta, vita inordinata atque confusa, omni consilio carens, qualis eorum esse solet, qui temulenti sunt, & quibus rationis usum Bacchus eripuit.

Sed impleamini in spiritu. In redundat per pleonasmum. Spiritus hoc loco est vis quædam divina & veluti mentis quidam motus ac raptus, quem in nobis excitare solemus, cum diligenter divinam gratiam, qua nos complexus est, rimamur ac consideramus, & religiosis quibusdam cogitationibus animum implemus, ac cælesti quodam ardore inflammamus, & alacritate vegetamus, ad laudes Deo dicendas. Opponit hanc spiritualem lætitiam ac veluti ebrietatem quandam illi carnali.

Vers.19. Quam deinde consequuntur *psalmi, hymni, cantiones spirituales.* Psalmi proprie erant cantiones, quibus instrumento aliquo musico accinebant, quarum nænia potest esse materia ut ex psalmis Davidicis patet. *Spirituales* carnalibus opponuntur & profanis, quales sunt ebriorum. Hymni videntur fuisse cantiones absque instrumento musico numinis laudes prædicantes. Cantionis spiritualis sunt genera. Respicit apostolus in his nominibus ad ea quæ olim fiebant, ut erant psalmi ab hymnis distincti.

In corde vestro, domino. Cor est veluti instrumentum quoddam musicum, quod pulsare debemus & in illo modulari, proferentes sonos ac verba.

Vers.21. *Subjecti vobis ipsis*, id est alii aliis. *In timore Dei.* Deum hac in parte metuentes ac respicientes. Huic merito apte subtexit officium uxorum erga maritos. Jam enim incipit certarum personarum officia persequi.

Vers.22. *Sicut Domino.* Sicut est nota similitudinis, non æqualitatis.

Vers.23. Causam addit, *quia vir est caput uxoris*, quia vir habet imperium in uxorem, sed imperium benignum, quale est capitis in membra, cum quibus summam conjunctionem habet, quæ si lædat aut inclementer tractet, seipsum lædit. Sui igitur rationem habere cogitur.

Quemadmodum Christus est caput ecclesiæ. Quare sicut domino vos subjicitis, quia ecclesiæ membra estis, cujus caput est Christus; ita vos uxores subjicite vos viris, qui vestrum sunt caput.

Et ipse est salvator corporis. Salvator, qui & fecerit, & faciat, & facturus sit ea, quæ ad salutem, scilicet æternam ecclesiæ faciunt & spectant. Tacite viros Christo conferre videtur, ut & illi Christum imitentur, & id quod saluti respondet, id est incolumitatem, vitæque commoditates suis uxoribus præstent.

Vers.24. *Sed sicut ecclesia.* Sed pro *itaque* per enallagen particularum istarum, vel etiam perinde est ac si diceret: sed ut ad rem redeam.

Subjicit se Christo, vel subjicere se debet, seu jure ipso subjecta est, vel actu ipso subjicit sese, nempe illa vera & invisibilis, quam vocant.

Ita & uxores propriis viris, scilicet se subjicere debent. Non enim de actu ipso loquitur apostolus, aut laudat uxores, sed præceptum illis dat, & quid illorum officii sit exponit.

In omni. Quodcunque voluntati divinæ non repugnat; precibus tamen agere, & maritorum imperia duriora eo pacto declinare licet, dummodo preces sint cum humilitate & observantia conjunctæ, & rationis aliquid habeant & marito decernendi relinquant libertatem.

Vers.25. *Viri diligite.* Jam tradit præceptum viris, & ex eadem cum Christo comparatione & similitudine elicit, nempe ut ament suas uxores, quemadmodum & Christus dilexit ecclesiam, & quidem tantopere, ut se in mortem ejus causa tradiderit. Finem mortis Christi pro ecclesia susceptæ exprimit.

Vers.26. *Ut ipsam sanctificaret.* Ipsam materialiter, non formaliter sumtam, in sensu diviso, ut scholastici loquuntur, non composito, id est homines omnes qui nunc ecclesiam constituunt, olim profanos: ut illos per veritatis cognitionem, a profano hominum vulgo segregaret, & ad vitæ sanctimoniam traduceret.

Καθαρίσας postquam abluisset proprie; sed aoristus præsentis habet significationem: modum enim explicat, quo fuit sanctificata.

Lavacro aquæ. Alludit ad morem lavandarum sponsarum.

In verbo. Ostendit, quale lavacrum hoc fuerit, nimirum id quod fit per verbum seu euangelium.

Vers.27. *Ut sisteret eam sibi gloriosam &c.* Gloriosam, id est splendidam, pulchram, formosam, nitidam, quemadmodum sponsæ solebant ac solent in gratiam sponsorum omnibus modis ornari. Τῷ ἐκκλησίᾳ subjectum est, & refert pronomen αὐτὴν, quasi dicat, id est ecclesiam.

Non habentem maculam &c. Explicat, quid per illud ἔνδοξον intelligat: in sponsam enim omnium oculi conversi sunt; unde fit, ut si quid turpe aut inelegans & indecorum sit, ab omnibus reprehendatur.

Vers.29. *Sed nutrit ac fovet eam.* Id est carnem, id est victum & amictum illi suppeditat.

Quemadmodum & dominus ecclesiam fovet ac nutrit. Ipsius curam ac benignitatem in ecclesiam exprimit.

Vers.30. *Quia membra sumus.* Causam addit, quemadmodum quis corpus suum alit ac fovet; ita cum nos Christi corpus simus, ab eo fovemur & alimur.

Ex carne ipsius &c. Alia hic videtur contineri causa, quod ex ipso originem trahamus, ipsique similes simus, ac proinde summe & arcte cum eo conjuncti & connexi. Alludit enim ad Evam, quæ ex costa viri facta fuit: propterea illa conspecta Adamus dixit caro ex carne mea, os ex osse meo. Non dubium est, quin spiritu divino motus hæc verba protulerit; sed possunt

etiam

etiam id tantum significare, quod Eva illi fuerit similis. Nam in Hebræo est: Hac vice caro ex carne mea, & os ex osse meo, quasi dicat: Antehac, cum animalia omnia lustrarem, nihil vidi, quod mecum aliquam conjunctionem & similitudinem haberet; sed nunc plane huic acquiesco, quæ tantam mecum similitudinem habet, ac si ex mea carne ac ossibus nata esset. Laban ad Jacobum nepotem ex sorore Genes. xxix. ait: Caro mea & os meum. Notatur igitur his verbis summa conjunctio ecclesiæ & Christi, quæ ex illo ortum ducat, ac spiritualis, ut sic dicam, naturæ vinculo illi copulata sit.

Vers. 31. *Et erunt duo in carnem unam*, id est, ratione corporis inter se unientur. Vir & fœmina veluti unum corpus sunt.

Vers. 32. *Mysterium hoc magnum est.* Id est, magnum & eximium plane his verbis mysterium, id est doctrina continetur & occultatur, non ratione viri & mulieris, sed ratione Christi & ecclesiæ, quod scilicet & Christus adhæresçat ecclesiæ, & ecclesia Christo, ut unus fiant spiritus, quemadmodum alibi ait 1 Cor. 6. 17.

Vers. 33. *Verum tamen & vos.* id est, licet hæc verba mysterium contineant, ad Christum & ecclesiam spectans: vel potius, licet tantopere extollam mysterium Christi & ecclesiæ conjunctionem, eamque conjunctioni conjugum præferam, nihilominus tamen jubeo ut vos viri uxores ametis ut vosmet ipsos.

CAP. VI.

Vers. 1. *Liberi &c.* Absolvit unum par apostolus eorum, inter quos imperium versatur, & parendi necessitas, id est, maritum & uxorem, officia eorum præscribens. Nunc alterum par subjungit, ac liberos & parentes instituit, & primo quidem liberis præcepta dat.

In Domino. Horum verborum explicationem habes in epistola ad Coloss. 3. 18. Ubi, in præcepto, quod uxoribus dat apostolus, addit: quemadmodum convenit in Domino, quæ verba postmodum in liberorum officio omittit. Itaque in Domino hoc loco, eam vim habet, ac si diceret apostolus: quemadmodum decet ac convenit eos facere, qui Christo nomen dederunt, ejusque sanctissimam religionem profitentur.

Obedite in Domino, significare etiam potest talem obedientiam, quæ cum Christi præceptis conveniat, id est, liberos non debere obedire in iis, quæ Christi præcepta vetant ac prohibent. Sed prior sensus verior est. Affert rationem apostolus:

Hoc enim justum est. Quæ ratio magis cum priori sensu convenit. Non enim id justum esse hoc loco dicit, ut Christo potius obediamus, quam parentibus: sed simpliciter ut parentibus obediamus. Justum autem hoc esse probat allato præcepto decalogi.

Vers. 2. *Honora patrem tuum &c.* Honor ille duabus in rebus potissimum consistit: primo in obedientia: deinde, ut parentum, si opus sit, curam habeamus illisque prospiciamus & vicem rependamus; quemadmodum jubet facere nepotes apostolus 1 Tim. 5. 4. 8. Idemque contineri docet servator in hoc præcepto decalogi honorandorum parentum, dum ostendit pharisæos abrogasse istius præcepti vim cum hominibus persuaserunt, illos ad sublevandum parentes non fore obstrictos, qui id, quod in eorum usus conversuri erant, Deo consecrarent. Mavult enim Deus misericordiam quam sacrificium: mavult pecuniam impendi in necessitates parentum, quam sibi in munera, quibus non indiget. Alibi etiam sæpe occurrit vocis istius τιμᾶν idem usus, ut in illo ad Timotheum citato loco vers. 3, 7.

Quæ sequuntur verba, *quod est primum &c.* tam possunt in parenthesi legi, quam extra parenthesin, id est, ut sequens versiculus. *ut tibi bene sit*, promissionis istius sit explicatio, & subaudiatur vocula *nempe* post vocem *promissionis.*

In promissione, id est, cum promissione. Nam etsi post secundum præceptum addita fuerit & comminatio impiis, & promissio piis, ac servantibus divina præcepta usque ad mille generationes, tamen hæc promissio non uni alicui præcepto seorsim, sed omnibus fuit addita. Hoc autem est primum, cui sigillatim promissio adjuncta est, ut ostendatur præcepti istius magnitudo ac præstantia. Primum autem cum promissione dicitur, non ratione sequentium aliquorum ejusmodi, (nam nulli in decalogo promissio aliqua seorsim apposita est) sed quia etiam aliis promissio addi potuisset, licet addita non fuerit. Sic solemus interdum dicere, primogenitum, vel primum librum ab aliquo editum, etsi forte tantum unicus sit ab eo editus, quia alii adhuc sequi possint.

Vers. 3. Sequitur ipsa promissio. *Ut bene sit tibi.* Duo promittuntur, felix vita, commodis nimirum variis affluens, & longa. Quæri posset, num hæc promissio hodie eandem vim habeat. Respondendum est, habere, quantum ratio Christianæ religionis permittit. Nam ista verba, *super terram*, de terra illa Chananæa literali sensu accipi debent, quæ promissio nunc nullam vim habet. Deinde, omnes terrenæ promissiones, nescio quomodo ab illis cælestibus amoventur, atque illorum vis quodammodo abrogatur. Dubium tamen esse non debet, quin Deus etiam in hac vita persæpe pietatem in parentes compenset.

Vers. 4. *Et vos parentes.* Jam transit ad parentes, quibus duo præcipit. Primum, *Patres ne provocate ad iram liberos vestros.* Patres nominat, sed includit simul & matres, quæ blandiores esse solent in liberos, iisque magis indulgent. Quod hic dicit παροργίζειν, in epistola ad Coloss. extulit per ἐρεθίζειν, id est, irritate. Irritatur autem, cum aspere nimis ac rigide tractatur, quod multis in rebus potest fieri, vel quia verberibus nimium ac sæpe mulctantur, præsertim si exigua aut etiam nulla de causa id fiat. Callum enim tandem obducunt, & excussis pudoris repagulis omnem authoritatem parentum prosternunt ac pedibus conculcant: vel etiam cum semper austeram & contractam parentem frontem vident & intuentur, aut nil nisi convicia audiunt; vel cum parentes nimium in se parcos & restrictos experiuntur. Hæc enim omnia & alia his similia excutere filiis erga parentes possunt amorem illum, quem ipsis natura insevit, & vertere in odium. Nam amore carentem parentem, quid mirum est, si non amet filius? Si naturam exuere potuerit pater, quid mirum filium illam exuere? In epistola ad Colossenses addit apostolus causam, ne, inquit, animum desponderent, ne velut in desperationem quandam acti, omnem obedientiam ac metum excutiant: vel etiam ne animum demittant & dejiciant servilem in morem.

Alterum eſt, cum addit: *Sed enutrite ipſos* &c. ſed illos educate, in tali diſciplina, quæ ſit conformis domino, ejuſque ſanctiſſimæ religioni ac doctinæ; qualem decet adhibere illos, qui Chriſtianæ religionis ſunt participes. Notandum autem eſt, apoſtolum hic potiſſimum loqui de liberis, qui nondum ſunt emancipati, id eſt, qui adhuc ſunt ſub parentum imperio, & ab iis pendent. Nam qui jam ſunt ſui juris & ſeorſim habitant, non videntur iis injuriis ita expoſiti eſſe, quæ a parentibus proficiſci poſſint, ut ii qui adhuc in paternis ædibus vivant. Jam vero quam diu liberi in parentum tutela & juriſdictione ſunt, tam diu verbum hoc enutriendi illis competere poteſt. Parentum enim opibus enutriuntur, donec eo perveniant, ut ſibi ipſis proſpicere & ſui juris eſſe queant. Quanquam voluit apoſtolus eos etiam complecti, qui teneriores ſunt, & horum potiſſimum ratione educandi verbo uſus eſt.

Verſ. 5. *Servi obedite.* Tertium par eſt, ſervorum & dominorum: Vocat dominos ſecundum carnem, ut eos a domino ſecundum ſpiritum diſcernat. Vocantur enim domini ſecundum carnem, quod in carnem non vero in animum & conſcientiam imperium habeant; quodque in eas tantum res, quæ ad carnem, id eſt, ad hanc præſentem vitam ſpectant, ejuſque commoda & uſus, imperium eorum extendatur.

Cum metu & honore, id eſt, anxie & ſolicite, ſumma cura, quemadmodum ii ſolent, qui aliquem valde metuunt. Metonymia cauſæ pro effectu. Eodem modo loquitur apoſtolus de Corinthiis, qui Titum cum timore ac metu ſuſceperint 2. Cor. VII. verſ. penultimo, id eſt, quod ſolicite & anxie caverint, ne ei ulla in re diſplicerent, eumque offenderent, cujus poſtmodum apud Paulum ab illo accuſarentur, ſed ſummo ſtudio operam darent, ut illi placerent. Idem etiam apoſtolus vult, ut cum timore & metu ſalutem noſtram perficiamus, id eſt, diligentiſſimo ſtudio ac cura adhibita.

In ſimplicitate cordis, id eſt, ſincere, uno veluti corde, non duplici. Duplex enim cor & animus in iis eſt, qui dant operam, ut exteriori quadam ſpecie placeant, animo id interim non curantes; non ſolum quia externa ſpecies cum animo non conſentit, ſed etiam quia animus ipſe veluti in partes diſtrahitur. Nam etiam exterior iſta ſpecies, ſine animo ſimulari nequit. Hoc eſt, quod Hebræi in hominibus ejuſmodi inſinceris dicunt eſſe cor & cor, id eſt, non unum cor ſed duo.

Tanquam domino, id eſt, eo modo, quo domino Jeſu Chriſto ſerviendum eſt, quem externa ſpecie nemo deludet, utpote qui animum ipſum ejuſque ſecretiſſimas cogitationes & conſilia rimatur.

Verſ. 6. *Non ſecundum oculorum &c.* Explicat pluribus verbis apoſtolus; quaſi dicat, non eo modo ſerviatis, quo ſolent illi, qui ad oculum ſerviunt, id eſt, qui officium tantum demum faciunt, cum dominorum præſentiam ſentiunt, & in ipſorum oculis quippiam agunt, ſed ubi dominus oculos averterit, ceſſant.

Vt hominibus placentes, ut ii, qui hominibus tantum placere volunt, qui de occultis non judicant, ſed tantum de rebus apertis & manifeſtis, animum ipſum & ſecretiores actiones non penetrant.

Sed tanquam ſervi Chriſti; ſed tanquam ii, qui Chriſto ſerviunt, qui illi ex animo placere volunt, vel tanquam ii qui Chriſto ſervitis, ſeu ejus ſervi eſtis.

Facientes voluntatem Dei. Ut omnem voluntatem, ita etiam hanc, quæ eſt, ut dominis ſummo ſtudio & ſincere ſerviatis. Continetur hic deſcriptio ſervorum Chriſti.

Verſ. 7. *Cum benevolentia.* Id eſt, animo in commoda dominorum ſuorum propenſo, eorumque cupido.

Servientes domino. Vel ſubaudiri debet particula ὡς, quæ etiam in nonnullis exemplaribus expreſſa eſt, quemadmodum in epiſtola 1 Theſ. 11. verſ. 13. vel ſimpliciter intelligendum, ſervos ipſi Chriſto ſervire, cum dominis ſuis fideliter inſerviunt, non hominibus, quemadmodum expreſſe in epiſt. ad Coloſſ. 3. ait: Scientes, quod a domino accipietis retributionem hæreditatis, Domino enim Chriſto ſervitis. Ideoque hic etiam ſubjicit ſtatim:

Verſ. 8. *Scientes* &c. Unde apparet eos domino Jeſu ſervire, & ab eo præmium accepturos eſſe, cum officium ſuum ex animo faciunt, & quidem Chriſti cauſa. Dicuntur autem bonum, quod fecerunt, laturi, quia id referent, quod iſti bono ſit conveniens ac conſentaneum, quodque illi reſpondet ac quadrat, & cujus hoc bonum cauſa eſt.

Sive ſervus &c. Sine ullo conditionis diſcrimine. Hoc addit, ne vel ſervus animum deſpondeat, neve deſperet ob ſuam vilitatem, vel liber pœnam ſecure contemnat, ob ſuam in hac vita dignitatem.

Verſ. 9. Jam tranſit ad dominos. *& vos domini* &c. Eadem, inquit, τὰ αὐτὰ, non quia proprie eadem, ſed quia condigna talibus ſervitiis. Reſpondete eorum officiis pari officio & benignitate:

Remittentes comminationem. Quia de comminatione in ſingulari loquitur, videtur non hoc velle, ne iis minentur, id eſt, non de actu comminandi loqui, ſed potius de minacitate quadam, hoc eſt, de ſeveritate, aſperitate, auſteritate & rigore; de quo eos remittere vult apoſtolus.

Scientes quod & vos &c. Scientes quod & vos dominum habeatis. Quocirca qualem vultis dominum erga vos experiri, tales vos aliis præbete. Quod ſi rigidi nimium & ſeveri fueritis in veſtros ſervos, idem vobis expectandum erit a domino veſtro.

In cælis. Licet in terris forte nemo ſit, qui in vos dominetur, ſed eſt in cælis omni terreno dominio major & auguſtior.

Verſ. 10. *Quod reliquum.* Denique ſeu ad extremum. Revertitur ad monita generalia, quæ ad omnes ſpectant.

Corroboramini. Acquirite & ſumite vires ac robur. *In domino.* Oſtendit, tum unde robur hoc mutuari & petere debeant, tum de quali robore ac viribus loquatur, ſcilicet non corporis, ſed animi, iiſque ad religionem & pietatem Chriſtianam pertinentibus. Propterea addit:

Et in robore virium ipſius. Robur virium, ſunt robuſtæ vires. Jubet autem apoſtolus, ut eas acquiramus ipſi, quia id in noſtra poteſtate eſt. Vires enim iſtæ acquiruntur, ex diligenti verbi divini meditatione ſeu promiſſorum divinorum, quæ

quæ cum perpendimus, excutimus, rimamur, cæleſti quodam robore implemur. Acquiruntur precibus ardentibus & aſſiduis, acquiruntur denique vitæ pietate, qua digni efficimur, ut ſpiritum ſanctum conſequamur.

Verſ. 11. *Induite* πανοπλίαν. Alludit ad milites, quos non ſatis eſt viribus pollere, ſed etiam armari oportet ad pugnam, licet in hac armatura ſpirituales illæ vires revera conſiſtant. Πανοπλία autem eſt armatura integra, cui nihil deſit, quod ad tegendum corpus & ad feriendum hoſtem requiritur. Addit autem *Dei*, ut oſtendat, ſe de divinis & cæleſtibus armis, non de humanis ac terrenis loqui. Cauſam autem iſtius rei, id eſt, cur & vires illas & armaturam comparare debeamus, ſtatim reddit, quam poſtmodum latius explicat & exaggerat.

Ut poſſitis ſtare, id eſt, ut poſſitis fortiter ſuſtinere, ſeu conſiſtere adverſus μεθοδίας *diaboli*, hoc eſt ejus artes ac callidos inſultus, ejus dolos, quibus rem agit.

Verſ. 12. *Cum carne & ſanguine.* Id eſt, cum hominibus fragilibus, cum quibus ut pugnemus, tantis viribus & tali armatura non eſt opus.

Sed adverſus principatus. Non addit, quales, ſed ex re ſubjecta facile eſt intelligere, niſi illa verba ἐν τοῖς ἐπουρανίοις ubique ſubintelligi velimus. Principatus autem ſunt primi principes & capita exercituum malorum ſpirituum. Inter quos eſt unus præcipuus, & authoritate quadam ac dignitate eximius, quemadmodum inter plures ſocios unus aliquis eminet, non qui cæteris imperet, ſed illis præeat: adeo ut reliqui omnes ejus nomine cenſeantur; ut olim Romanorum erant plures ſocii, inter quos Romani primum tenebant locum, & præcipui erant, eorumque nomine cæteri continebantur.

Poteſtates. Hac voce, etiamſi ſumma poteſtas ſignificari poſſit, & ſæpe ſoleat, tamen ſua natura inferiorem & a ſuperiore dependentem ſignificare poteſt, nam ejus origo eſt ab ἔξειν, *licet*. Licentia autem a ſuperiori ſumi ſolet.

Adverſus mundi potentes, id eſt, mundi dominos, qui mundo imperant, licet nullo jure; ſed quia homines ultro ſeſe iis ſubjiciunt, imperium Dei invaſerunt, hominibus divinas leges excutientibus. Quia vero mundo imperant, eumque regunt, ac homines ad obediendum pronos habent, facile eos adverſum vos incitare poſſunt, & magnas in vos copias educere.

Tenebrarum hujus ſeculi. Per appoſitionem ad vocem mundi hæc verba legi debent, quaſi dicat, principes mundi, id eſt hominum in tenebris & ignorantiæ caligine verſantium, quales nimirum in hoc ſeculo vivunt.

Adverſus ſpiritualia malitiæ. Spiritualia eſt adjectivum pro ſubſtantivo, id eſt, ſpiritus malitiæ, ſeu ſpiritus malos. Genitivus enim ejuſmodi ſæpe adjectivi ſignificationem habet. Vocantur autem mali, quia etiam improbi ſunt, & libenter nocent. *In cæleſtibus*, id eſt, in ſublimioribus partibus aëris ſup. 2. 2.

Verſ. 13. *Propter hoc* ἀναλάβετε, veluti manu arripite arma, iis vos induturi ac munituri.

In die mala, id eſt, tempore tentationis ſeu afflictionum. Mali dies vocantur, quia nobis ſunt noxii ac moleſti.

Ut omnibus peractis, omnibus defuncti officiis, quæ Chriſtianos milites facere conveniebat.

Stare, id eſt, conſiſtere, non vertere terga, ſed campum obtinere, victoria potiri: quemadmodum ſolet victor exercitus, ſeu miles, qui depulſis, & in fugam verſis hoſtibus campo potitur, non jacet proſtratus, vel fugam capeſſit. Stare etiam pugnantium eſt aut pugnam expectantium, ut in ſequentibus, ſed hoc loco eorum qui vicerunt.

Verſ. 14. *State igitur*, id eſt, eſtote parati ad hoſtem irruentem excipiendum. Similitudo ducta eſt a militibus, qui in acie ſtant, vel etiam intra vallum, quæ altera eſt hujus vocis *ſtandi* ſignificatio. Nam verſ. 13 eſt eorum qui vicerunt. Hæc eſt militum ad pugnam capeſſendam paratorum & expeditorum, quibus nihil jam deeſt præter hoſtem.

Præcincti lumbos in veritate. Incipit enumerare partes iſtius panopliæ. Prima pars eſt cingulum militare. Ante omnia enim cinctura opus eſt, ut veſtes fluxæ firmiter corpori adhæreant, alioquin ejus motum impedituræ. Cingulum autem hoc eſt veritas. Particula *in* abundat. Veritas iſta ſignificare poteſt veritatis notitiam. Ad hanc enim pugnam capeſſendam & ſuſtinendam primo omnium opus eſt, ut quis in divina veritate bene ſit verſatus & exercitatus, optimeque perſpectum habeat, cujus cauſa illi tanta mala & pericula ſint adeunda. Sed ſignificare etiam hoc loco poteſt *veritas* candorem & ſinceritatem animi, qua animus præparatur ad pugnam, ut nolit veritatem diſſimulare vel abnegare. Homini enim ſincero & aperto gravius eſt animum occultare, quam quodvis ſuſtinere & pati. Aperte agit vir candidus, ſimulationis artes ignorat.

Secundum membrum panopliæ eſt, *primo thorax juſtitiæ*, qui eſt juſtitia, ſecundo omnis generis virtutes & recte facta, ex quibus recta oritur conſcientia, quæ nos mirifice confirmat in tolerandis pro veritate malis. Hinc quidam recte;

——— Hic murus aheneus eſto,
Nil conſcire ſibi, nulla palleſcere culpa.

Virtutes etiam ſunt veluti murus quidam animi, qui obſtat, ne uſquam irrumpere poſſit ſatanas. Moderantur enim animi cupiditates, eaſque regunt. Qui autem cupiditates habet frenatas, is rebus adverſis parum movetur, nec ademtis iis bonis, in quæ cupiditas fertur, dejicitur; quod ſi alicubi deficit virtus, illuc facile irruet ſatanas.

Verſ. 15. Tertia pars eſt pedum munimentum, ſeu ocreæ quædam militares. *Induti pedes* ἐν ἑτοιμασίᾳ. Promptitudo eſt hoc indumentum, quæ promptitudo videtur eſſe animi alacritas ad capeſſendam pugnam, qualis in bonis militibus eſſe ſolet; quam *euangelii pacis* eſſe dicit, quia per nuncium iſtud lætum æternæ pacis, id eſt felicitatis, excitatur ſpes; adeo ut euangelium pacis ſit veluti claſſicum quoddam & tubarum concentus, ſeu ſonitus tympanorum, quo milites ad pugnam animari & excitari ſolent. Forte etiam, ut vult Muſculus, alluſerit apoſtolus ad nuncios bellorum, quibus homines militares mirifice eriguntur. Hinc cum tympana pulſantur, & delectus militum habetur, lætum nuncium id appellant, & pugnæ ſe parant, ac nomina ſua inter milites profitentur. Quemadmodum autem nuncium belli milites mundanos excitare ſolet & erigere, ita etiam nuncium hoc pacis milites Chriſtianos alacritate implere. Vel ſi quis malit hunc eſſe ſenſum, ut promptitudo iſta, qua pedes muniri debent, referatur ad annuncian-

dum

dum euangelium pacis, qui enim aliquid annunciat, venire ex aliquo loco ſolet. Hinc illud Rom. 10. 15: quam jucundi pedes annunciantium pacem. Quiſque enim Chriſtianus, cui hæc armatura præſcribitur, ſuo modo annunciat euangelium profeſſione, vita & morte ſi eſt opus; vel denique inſtructum eſſe euangelio pacis vult apoſtolus.

Verſ. 16. *Super omnia*, vel imprimis, vel inſuper, *aſſumpto clypeo fidei*. Fides hoc loco firmiſſimum aſſenſum Chriſti doctrinæ præbitum ſignificat, aut fiduciam eam, qua quis ſibi certo perſuadet Deum ſibi ad pugnam adſuturum. Fides enim hoc loco fiduciam æternæ ſalutis non ſignificat. Nam hac ratione a galea ſcutum hoc non differret. Spes enim ſalutis fiduciam iſtam in ſe continet. Uſum iſtius clypei deſcribit:

Quo poteritis omnia tela. Telum eſt quod è longinquo venit, ut lædat & fauciet. Tela autem iſta ignita ſunt ea omnia, quibus ſatanas animum noſtrum vulnerare vult, ſive ſint mala & afflictiones, ſive etiam varii ſcrupuli & argumenta, quibus ille nos tentat, & veritatem euangelii in dubium vocat. Extingui autem ſolet telum ignitum, cum impingitur tali materiæ, quę ignem difficulter concipit.

Et galeam ſalutaris. Salutare hoc loco, ut alibi etjam ſalutem ſignificat, quemadmodum cum dicitur, & videbit omnis caro ſalutare Dei. Salutem autem capiti imponere debemus, ſpe, veluti manu, acceptam. Hinc in 1 epiſt. ad Theſſal. cap. 5. 8 dicit galeam, quę eſt ſpes ſalutis. Salus igitur eſt galea, quatenus ſpe ſumitur & apprehenditur.

Et gladium ſpiritus, ſpiritualem, qui eſt verbum Dei, quo hoſtes & repellere & vulnerare etiam poteritis.

Verſ. 18. Quia ad militiam alluſerat, etiam ad excubias & vigilias alludere videtur, quæ ſunt in milite Chriſtiano preces. *Per omnem precationem*, id eſt, omnis precationis genere utentes: precatione precari Hebraiſmus eſt, & ſignificat intente precari, quemadmodum de Elia loquitur Iacobus cap. ultimo.

In omni tempore, id eſt, ſemper: non tantum certis & ſtatis temporibus, ſed qualibet hora, vel ſi fieri poteſt, quovis momento. Omne tempus autem etiam locorum delectus tollit.

In ſpiritu, id eſt, ex corde, ex animo, non ore tantum, ſed mente. Præterea etiam ardenter ſeu devote, & cum quadam religioſa mentis commotione, qua nos impleri etiam vult apoſtolus, ut ſupra vidimus cap. 4.

In hoc ipſum vigilantes, id eſt, intenti in preces, & omnes occaſiones ſtudioſe captantes, nullam prætermittentes. Similitudine ſumta ab iis, qui alicui rei invigilant, & fortaſſe etiam innuens, ut ſomno aliquid demamus, eumque ſubinde precibus interrumpamus.

In omni perſeverantia, nunquam defeſſi & fatigati ſeu relangueſcentes, ſed conſtantes hac in re ſitis. Solemus enim interdum de hac diligentia, quæ carni noſtræ admodum eſt moleſta & laborioſa, remittere. Magna enim animi contentione eſt opus, qua cito homines veluti gravari ac fatigari ſolent, quod ne fiat, monet apoſtolus. Quanquam & hæc perſeverantia ita accipi poteſt, ut ſignificet, nos debere Deum, veluti urgere ac illi inſiſtere, donec id quod petimus, obtineamus, etiamſi ſæpius repulſam feramus, præſertim cum videmus aliquid divinæ voluntati congruum eſſe.

Et precationem pro omnibus ſanctis. Quaſi dicat, non tantum preces pro vobis ipſis adhibete tanta diligentia, ardore, conſtantia, ſed etiam pro omnibus ſanctis.

Verſ. 19. 20. *Et pro me.* Nominatim autem pro me, *Pro* quo (euangelio) quod ut patefaciam & promoveam, legatione fungor catena revinctus ad manum.

Verſ. 23. *Pax fratribus.* Quia paci adjungit charitatem & fidem, videtur pax non de felicitate, ſed proprie accipienda, hoc eſt, de concordia & animorum conjunctione ac conſenſu, quæ voci *fratribus* adjuncta, pacem indicare etiam videtur. Ideo enim fratres eos nominat, ut hoc ipſo concordiam perſuadeat.

Verſ. 24. *In incorruptione*, id eſt, ſincere. Amor enim inſincerus corruptus eſt: & præterea indeſinenter ac perpetuo, cum enim deſinit amor, corrumpitur; vel ſi quis velit, poterit de morum integritate ac vitæ incorruptione hæc verba accipere.

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ Pauli

Ad

EPHESIOS.

PARAPHRASIS

In Epiſtolam Pauli

AD

EPHESIOS.

CAPUT I.

Verſ. 1. EGo Paulus, legatus Jeſu Chriſti, Deo ita volente, iis qui Epheſi degunt per agnitionem veritatis a profano hominum vulgo ſeparatis, hoc eſt iis, qui doctrinam a domino Jeſu Chriſto promulgatam ſunt amplexi:

Verſ. 2. Vobis, inquam, gratiam ac favorem precor Dei ſummi, qui ſe patrem nobis exhibuit; & domini, noſtri Jeſu Chriſti, atque ex eo favore manantem felicitatem.

Verſ. 3. Summis laudibus evehendus eſt Deus ille altiſſimus, pater domini noſtri Jeſu Chriſti, qui cumulavit nos omni genere beneficiorum ſpiritualium ad cæleſtem felicitatem ſpectantium per Chriſtum.

Verſ. 4. Quandoquidem decrevit nos eligere [vel: idq; non temere ſed convenienter æterno illi decreto ſuo,] quod antequam fundamenta mundi ab ipſo jacerentur, fecit de nobis per eundem Jeſum Chriſtum vocandis atque ſeligendis, eum in finem, ut ſancti & inculpati evaderemus, non hominum tantum judicio, ſed judicio ipſius, idque per charitatem, quę ſanctificationis iſtius compendium eſt [vel: quod quidem fecit charitate erga nos ſua impulſus.]

Verſ. 5. Quo quidem tempore ſimul nos tantæ felicitati deſtinavit, ut conſtitueret nos propter ſemetipſum: [vel: ſibimet ipſi in filios adoptare per Jeſum Chriſtum,] nulla alia re permotus quam benevola ſua voluntate atque in nos affectu.

Verſ. 6. Quanquam ad laudem glorioſam gratię illius ſuæ, qua nos acceptos ſibi fecit, [vel: amplexus eſt] per unicum dilectum filium ſuum, in quem primum affectus ille Dei, de quo dixi, ferebatur.

Verſ. 7. Per quem adepti ſumus liberationis jus, interveniente ipſius ſanguine, quo novum fœdus fuit ſancitum, hoc eſt, jus remiſſionis peccatorum omnium obtinendę, quod beneficium manavit ex uberrima ipſius in nos miſericordia.

Verſ. 8. Quam in nos copioſiſſime effudit, dum nobis veram plenamque ſapientiam atque intelligentiam largitus eſt, patefaciendo nobis arcanam ſuam voluntatem, idque non aliam ob cauſam, quam ob benevolum illum ſuum, de quo antea diximus, erga nos affectum, quem in ſe ipſo acceperat, & firmo decreto ſanxerat.

Verſ. 10. Is vero id ſibi habebat propoſitum, ut, ubi expleta eſſent tempora ab ipſo diſpoſita ac conſtituta, velut in faſciculum aliquem colligeret per Jeſum Chriſtum, tanquam communem dominum ac caput omnium qui in cælis ſunt, & qui in terris, angelos nempe ac homines, tum hos cum illis, tum hos inter ſe, per ipſum, inquam, Chriſtum:

Verſ. 11. In quo etiam nos veluti ſorte partem aliquam accepimus, & bonorum ipſius participes evaſimus, non merito, ſed ob decretum ab eo de nobis factum, qui omnia hæc ad novam hanc omnium rerum reformationem pertinentia regit ac moderatur pro arbitrio ac voluntate ſua, hoc eſt, ab ipſo Deo, ut antea diximus.

Verſ. 12. Eum in finem, ut nos qui prius quam alii in Chriſto ſpem veram collocavimus, laudi ac honori ipſi ſimus & gloriæ.

Verſ. 13. Cujus opera cum effectum eſſet, ut & vos audiretis doctrinam veritatis: [vel: per quem (Chriſtum) etiam vos Epheſii, cum audiviſſetis ſermonem illum veraciſſimum,] hoc eſt, lætum illum nuncium de ſalute vera, per quem, inquam, etiam cum credidiſſetis veluti ſigillo quodam impreſſo notati atque inſigniti eſtis, donati ſpiritu illo ſancto, olim a Deo promiſſo.

Verſ. 14. Qui eſt inſtar arrhę cujuſdam in anteceſſum nobis datę, qua de hæreditate nobis deſtinata certi reddimur, duraturus eouſque donec redimatur aliquando ab iis, quibus premitur malis, populus illę a Deo Chriſtoque acquiſitus, & magno pretio comparatus, quod ipſum quoque ad laudem ipſius glorioſam cedere debet.

Verſ. 15. Ob hoc beneficium, vel, cum ergo Deus tanta in nos contulerit beneficia. [vel: Hac de cauſa ego quoque inter alios,] cum audiviſſem de vera fide, quam doctrinę a Domino Jeſu traditę attribuiſtis, & de charitate, qua omnes a Deo ſibi conſecratos complectimini,

Verſ. 16. Non deſino pro vobis gratias agere Deo, & nominatim mentionem veſtri facere in precibus meis.

Verſ. 17. Illud unice flagitans, ut ſummus omnium rerum Dominus, qui maxime extitit Domini Jeſu benefactor, eumque ad tantum imperium evexit: [vel:

Deus ille Domini nostri Jesu Christi, hoc est, pater, gloriæ illius cælestis, nobis obventuræ [vel: tum ipsius tum noster glorioſus,] largiatur vobis ſpiritum, qui vos ſapientes reddat, & ea vobis revelet, quæ ad cognitionem ipsius, ſeu divinæ ipsius voluntatis, pertinent.

Verſ. 18. Hoc est, ut mentis vestræ oculos ita colluſtret, ut cognoſcatis, quam excellens ſit bonum illud, cujus ſpem vobis fecit, & ad quod vos vocavit, & quam glorioſa ſupra modum ſit hæreditas illa quam quis inter ſanctos obtineat: [vel: inter ſanctos diſtribuenda.]

Verſ. 19. Ac præterea quam excellens & ſuperemineus magnitudo potentiæ ipsius in nos exertæ: [vel: exerendæ,] exiſtimanda ex illa operatione, [vel: impulſæ operatione validiſſimarum ipsius virium.]

Verſ. 20. Quam exercuit in Chriſto, cum eum reſuſcitavit ex mortuis, & ad dexteram ſuam in ipsis cælis collocavit.

Verſ. 21. Longe ſublimiorem quibuſcunque, qui dignitatem aliquam aut imperium habent, [vel: quibuſvis angelis poteſtate virtute aut dominatione præditis,] non tantum hoc tempore, verum etiam uſque ad mundi finem ſecuturo: [vel: non tantum in hoc ſeculo, quod uſque ad mundi finem futurum eſt, ſed etiam in eo, quod poſtea eſt ſecuturum: nec tantum ſublimiorem fecit ut inter omnes emineat Chriſtus, verum etiam omnia ejus pedibus ſubjecit, atque imperio ſubdidit.] [vel: non in hoc tantum mundo inferiori, ſed etiam in illo cæleſti, qui nobis futurus eſt.]

Verſ. 22. Et omnia, ſe ipso tantum excepto, ſubjecit ipsius pedibus, & imperio ejus ſubdidit, atque in primis eum conſtituit caput eccleſiæ, in omnibus rebus ad ipsam pertinentibus.

Verſ. 23. Hæc enim ipsius veluti corpus eſt, quod omni donorum genere complet, cujus eſt omni bonorum cæleſtium abundantia omnes implere, qui quidem ipse Chriſtus eſt.

CAPUT II.

Verſ. 1. NEque vero Chriſtum tantum a mortuis reſuſcitavit Deus, verum etiam vos devinctos morte delictorum ac peccatorum.

Verſ. 2. In quibus antea vitam traducebatis prout fert vita ac conſuetudo hominum hujus mundi. [vel: perinde atque alii homines hujus mundi,] ad nutum ac voluntatem principis illius in aëre degentis, hoc eſt illius ſpiritus, qui nunc in impiis vim ſuam exerit, in iis, qui contumaces eſſe pergunt, ac doctrinam Chriſti non ſuſcipiunt.

Verſ. 3. Inter quos etiam nos Judæi omnes (ne quis forte exiſtimet ab hoc cenſu nos exemtos) aliquando fuimus verſati, ejuſdemque fuimus cum illis cenſus, cum cupiditatibus carnis atque appetitus noſtri impulſi ea perpetraremus, quæ ſuaderent cogitationes carnales ſeu ab appetita carnali. [vel: appetitus & cogitationes improbæ.] Et licet opinione ſanctitatis meritorumque noſtrorum plerique tumeremus, nihilominus tamen eramus vere obnoxii iræ pœnæque divinæ, quemadmodum & cæteri homines.

Verſ. 4. Verum Deus cum eſſet ubertima ipsius atque ampliſſima miſericordia, ob ingentem illam charitatem, qua nos complexus eſt,

Verſ. 5. Nos, ut dicere cœperam, ſive Judæos, ſive gentes, cum devincti eſſemus morte delictorum, Chriſtum ad vitam reducendo, una quoque vita donavit (quod ſane indicio eſt ex mera benignitate vos ſervatos eſſe.)

Verſ. 6. Simul inquam vos cum ipso tum ad vitæ pietatem, tum ad vitæ immortalis ſpem excitavit. [vel: ſuſcitavit, & una cum ipso in ipsis cælis collocavit Chriſto Jeſu inſertos, ac veluti in cæleſtis illius hæreditatis poſſeſſionem vos miſit.]

Verſ. 7. Eum in finem, ut hominibus, iis quæ ſequentur poſthac, ſeculis, ingentem gratiæ ſuæ amplitudinem oſtenderet, per eam benignitatem, qua erga nos utitur qui Jeſu Chriſto ſumus inſerti. [vel: per Jeſum Chriſtum.]

Verſ. 8. Nam ex mera benignitate ſalutis ſpem ac veluti jus adepti eſtis fidei conditione interveniente (quæ ipsa quoque non vobis ipsis veſtroque ſtudio imputanda eſt ſed Deo, cujus donum eſt, quique ad eam vobis inſerendam omnia præſtitit.)

Verſ. 9. Fide, inquam, interveniente. [vel: Ex benignitate, inquam, mera] tantum vobis bonum contigit, non ob veſtrorum operum merita: ne quis hic ſe jactet, & aliquam gloriæ partem ſibi decerpat.

Verſ. 10. Nam quod aliquid præſtamus boni, id ipsum quoque Deo debemus, cujus etiam quoad religionis & pietatis negotium ſumus, per Chriſtum Jeſum ejuſque religionem reformati, ac veluti denuo creati ad bonorum operum exercitium, quæ Deus jam antea apud ſeſe conſtituit, ac nobis præſcripſit, ut in illis vitam noſtram traduceremus.

Verſ. 11. Quapropter memineritis vos, qui aliquando eratis ethnici, ſi ea ſpectes, quæ ad natales & cætera carnalia diſcrimina pertinent; qui dicebamini præputiati ab iis, qui dicuntur circumciſi, nempe in carne, quæ circumciſio manibus perficitur.

Verſ. 12. Quod, inquam, eo tempore, quo a Chriſto adhuc eratis alieni, non pertinueritis quicquam ad rempublicam Iſraëliticam, quę divina ſola tunc erat; neque ad fœdera, quæ Deus cum eo populo eorumque majoribus pepigerat, & promiſſionis illius ſingularis de Meſſia & felicitate per ipsum dandę ſpem nullam habueritis, & denique, ut uno verbo omnia complectar, abſque Deo veraque religione in mundo vixeritis.

Verſ. 13. Hæc veſtra erat olim conditio, hæc infelicitas. At nunc, poſtquam Chriſti religionem amplexi eſtis vos, qui aliquando longe aberatis ab iis, quas recenſui rebus, atque ab ipsa republica Iſraëlis, prope admiſſi eſtis ad ea omnia, interveniente cruenta morte Chriſti, qua fœdus tum iuter Deum & vos, tum & inter populos tam diverſos ſancitum eſt.

Verſ. 14. Chriſtus enim ille eſt, qui pacis inter nos mutuæ auctor eſt, qui ex utroque populo unum Dei populum conſtituit, & intergerinum illum, qui diverſos populos a ſe invicem diſjungebat, parietem, & inimicitię inter ipsos erat cauſa, per corpus ſuum carneum morti traditum, diruit.

Verſ. 15. Hoc eſt, antiquavit & abolevit legem Dei per Moyſen datam, mandata ea continentem, quę ritus præſcribebant, non ex natura rei, & ipsa honeſtatis ratione, ſed ex arbitrio legiſlatoris pendentes: ut ita duos diverſos populos, diverſis antehac utentes ſacris ac moribus, ſibi inſertos, ac religionem ſuam amplexos reformaret, quo coaleſcerent in unum,

eumque

eumque novum populum, nova ratione Deo servientem, constituta inter dissidentes pace.

Vers. 16. Et sic utrosque inter se conciliaret in unum veluti corpus compactos: non ut pro animi sui libitu inposterum viverent, sed ut Deo certatim servirent. [vel: ad Dei gloriam ac cultum ei præstandum,] idque per mortem, quam in cruce sustinuit, per quam inimicitiam inter utrumque populum extinxit.

Vers. 17. Atque ut id totum ad effectum in nobis perduceretur, per legatos suos ad nos quodammodo venit, & felicitatem sempiternam annunciari curavit, tum vobis, qui longe antehac a Deo ejusque populo aberatis, nempe gentibus; tum illis, qui erant Deo conjuncti.

Vers. 18. Nam per Christum habemus aditum ad Deum, tanquam patrem nostrum utrique, sive Judæi, sive gentes, unam spiritualem religionem colentes, ac per eam Deo placere studentes [vel: una spirituali religione colligati, eodemque spiritu a Deo donati.]

Vers. 19. Quapropter non estis amplius peregrini respectu Dei populi, & inquilini, qui iisdem, quibus illi privilegiis non gaudeatis, sed eodem cum cæteris ex Judaico populo sanctis atque fidelibus civitatis jure gaudetis, & domestici estis Dei.

Vers. 20. Qua in re firmo nitimini fundamento, nempe apostolis ac prophetis, eorumque doctrina atque auctoritate, cujus fundamenti imus angularis lapis ac firmamentum est Jesus Christus.

Vers. 21. Super quo totum populi divini ædificium, cujus membra apte sunt inter se coagmentata, subinde crescit atque assurgit, ut evadat templum sanctum, ope ac cura domini Jesu.

Vers. 22. Super quo & vos una cum aliis fidelibus ædificamini, seu pars populi divini evaditis, ut in vobis Deus per spiritum suum habitet. [vel: ut sitis habitaculum Dei spirituale.]

CAPUT III.

Vers. 1. QUandoquidem ergo tanta vobis a Deo contigit felicitas, ut in societatem populi divini allegeremini, ego Paulus, qui ob negotium Jesu Christi ejusque sanctissimam religionem vinctus sum in vestrum, hoc est, gentium bonum.

Vers. 2. (Neque enim dubium mihi est, quin audiveritis, quo pacto Deus inter alios mihi ex singulari benignitate impertiverit munus, quod ad vos vestramque utilitatem, hoc est, euangelium vobis annunciandum spectat.

Vers. 3. Quandoquidem peculiari revelatione mihi aperuit rem illam reconditam (prout antea scripsi paucis verbis.)

Vers. 4. Quæ legentes potestis inde animadvertere, quam plene ego habeam cognitum mysterium hoc, seu doctrinam ante reconditam, per Christum patefactam:

Vers. 5. Quæ præcedentibus seculis non innotuit hominibus, nunc autem revelata est sanctis illis Christi apostolis seu legatis, & prophetis, hoc est rerum reconditarum ad Christi doctrinam pertinentium interpretibus, per spiritum sanctum utrisque datum.

Vers. 6. Ea vero doctrina antea inaudita hæc est, quod gentes extraneæ ad eandem cum populo Judaico hæreditatem pertineant, & unum cum illo corpus constituere debeant, ac participes fieri promissionis illius, quę per Christum Jesum hominibus est oblata per euangelium.

Vers. 7. Ad quod annunciandum aliisque ministrandum ego sum delectus & constitutus ex dono Dei gratuito, mihi concesso per efficacem virtutem ejus, quę in munere meo vim suam exerit.

Vers. 8. Mihi, inquam, qui sum minimus inter omnes fideles ac Deo consecratos, contigit hoc ex divina benignitate munus, ut inter omnes extrancas gentes annunciarem ac prædicarem amplitudinem illam, quam nemo ingenio suo perveſtigare ac perscrutari potuit, religionis Christianæ.

Vers. 9. Et omnibus aperte ostenderem, quam multis sit commune, quamque late pateat mysterium illud ab antiquis temporibus, ipsoque adeo mundi initio reconditum in Deo, qui omnes homines non tantum Judæos, verum etiam gentes, quantum in se est, aut reformare ac veluti condere cœpit, aut reformavit ac denuo veluti creavit per Jesum Christum.

Vers. 10. Ut nunc demum patefiat principibus illis & potestatibus, quę in cælis degunt, per ea, quę in ecclesia fiunt, multiformis illa, atque in tam variis rebus administrandis ipsius conspicua sapientia.

Vers. 11. Quod Dei factum congruit: [vel: congruens proposito ipsius æterno,] quod ad effectum jam perduxit. [vel: perducere decrevit] per Jesum Christum dominum nostrum:

Vers. 12. Per quem liberum habemus ad Deum ejusque gratiam accessum, cum plena animi spe atque fiducia, interveniente fide ab eodem Christo nobis præscripta.

Vers. 13. Quapropter cum hæc ita se habeant, rogo ac postulo, ne animo concidatis ob afflictiones meas, qui vere sum apostolus, quas in vestrum commodum sustineo, cum eæ vobis sint glorioſę, tantum abest, ut eę vos conturbare debeant.

Vers. 14. Ut igitur ad institutum sermonem redeam, quandoquidem tanta vobis obtigit felicitas, ego flexis genibus supplicio patri domini nostri Jesu Christi.

Vers. 15. Ex quo, tanquam communi patre, universa familia, quæ in cælis atque in terris existit, originem ac nomen suum ducit:

Vers. 16. Ut pro gloriosa sua munificentia vobis largiatur, ut valde corroboremini per ipsius spiritum quoad interiorem hominem, seu quoad animum religionis sensu imbutum.

Vers. 17. Ita ut Christiana religio constanter in animis vestris hæreat, fide assensuque firmo illis infixa, utque in charitate erga alios firmas agatis radices & solidum jaciatis fundamentum, ne ab illa unquam dimoveamini.

Vers. 18. Iisque rebus instructi porro etiam possitis animo comprehendere una cum cæteris omnibus fidelibus Deoque sanctis hominibus, quanta sit religionis illius ac bonorum in ea comprehensorum latitudo, longitudo, profunditas & sublimitas, hoc est quanta ejus sit amplitudo, quę neminem excludit, seu omnes longe lateque dissitos capit, nihilque sit tam sublime, nihil tam humile, quod non attingat atque comprehendat.

Vers. 19. Utque cognoscatis charitatis erga nos Christi [vel: Dei per Christum nobis exhibitæ & præstitę:] vim tam late diffusam, quę cognitionem humanam per se superat, ut ita impleamini omni donorum divinorum ubertate.

Vers. 20. Illi vero, qui potens est plura his omnibus, & longe abundantius facere, quam nos vel petimus, vel animo cogitamus, pro illa virtute, cujus vim & efficaciam in nobis jam cernitis, quem Deum illum summum esse facile intelligitis, illi, inquam, tribuatur gloria in ecclesia per Christum Iesum [vel: Christo Jesu addicta] in generationes æternis seculis successuras.

CAPUT IV.

Vers. 1. QUare cum tanta, ut superius ostendi, vobis obtigerit a Deo felicitas, ego qui vinctus sum domini nostri Jesu Christi causa oro, obsecro [vel: hortor] vos, ut vitam traducatis ita, quemadmodum convenit conditioni tam sublimi, ad quam estis divina gratia acciti.

Vers. 2. Nempe, cum omni animi modestia & mansuetudine ac longanimitate ferentes alii alios ex charitate, quam vobis invicem debetis.

Vers. 3. Atque id unice agentes, ut retineatis inter vos unitatem ac conjunctionem animi [vel: spiritualem] connexi vinculo illo, quod est pacis & concordiæ studium [vel: pax & concordia.]

Vers. 4. Quandoquidem unius corporis instar estis, Dei consilio colligati, & uno spiritu veluti anima regimini ac vegetamini: [vel: ut ita sitis unius corporis instar, & una veluti anima] prout etiam ad eandem felicitatem cujus spes vobis facta est, acciti per divinam gratiam estis.

Vers. 5. Quin etiam unus idemque vobis est dominus, eadem fides ac de rebus divinis sententia, una eademque fidei professio, quam per baptismum edidistis, [vel: unum idemque baptisma spirituale.]

Vers. 6. Unus denique & communis est Deus, qui idem pater est communis omnium, cujuscunque alioqui sint generis aut conditionis, qui idem omnibus fidelibus æque præsidet, & per omnes beneficia sua providentiamque diffundit, & in omnibus vobis habitat, atque adeo arctissime est vobiscum conjunctus.

Vers. 7. Neque vero huic conjunctioni quicquam obstare debet diversitas donorum spiritualium, quæ unicuique nostrum ex benignitate singulari contigerunt, ea mensura, qua cuique donare voluit Christus.

Vers. 8. Quod prædicere volens divinus spiritus, inquit: ascendit in altum, ipsum nempe cælum, atque instar ducis post victoriam triumphantis duxit ingentem hostium captivorum multitudiem, & distribuit dona inter homines.

Vers. 9. Verbum autem illud ascendit, quo utitur divinus spiritus, ἐπάνοδον sua non caret, sed subindicat, quod antea humili loco fuerit is, de quo sermo est. Id quod in Christo contigit, cum in partes terræ inferiores descendit, ac post mortem in sepulchro fuit conditus.

Vers. 10. Idem nimirum est, qui & in tam humilem locum descendit, & qui postmodum etiam ascendit super omnes cælos, ut omnia ad salutem humanam spectantia perficeret, atque ad exitum perduceret: [vel: donis suis compleret.]

Vers. 11. Is igitur posuit ac constituit alios quidem apostolos ac præcipuos ad humanum genus legatos, alios vero prophetas, ac rerum in religione Christiana abditarum explanatores atque interpretes; alios vero euangelistas, qui apostolis in euangelio annunciando adjumento essent, & vicariam veluti illis præstarent operam; alios pastores, qui ecclesias certas regerent & gubernarent, & doctores, qui populum Christianum doctrina salutari instruerent.

Vers. 12. Hos autem omnes constituit Christus eum in finem, ut sanctorum communio instrueretur ac perficeretur, ita nempe, ut illi, quos enumeravimus, fungerentur ministerio, ad augendum tum numero, tum salutaris veritatis cognitione Christi populum, qui corporis cujusdam est instar.

Vers. 13. Et id quidem eo usque, donec omnes, qui religionem Christianam amplexi sumus, habeamus plenissimam occasionem perveniendi: [vel: perveniamus eo,] ut idem plane credamus ac sentiamus de rebus divinis, eodemque modo agnoscamus filium Dei ejusque sanctissimam religionem, & ejus ratione excrescamus in virum adultum, & pertingamus ad mensuram staturæ perfectæ, qualis quidem Christo ejusque corpori convenit, vel staturæ Christi adulti, [vel: eam mensuram ac modum staturæ Christi in membris suis veluti crescentis, quæ sit perfecta:] hoc est nihil nobis desit eorum, quæ ad religionem Christianam pertinent.

Vers. 14. Unde fiet, ut non amplius simus instar infantium, qui fluctuemus & abripi nos patiamur quavis doctrina veluti vento aliquo, quod fit per aleatorias hominum artes atque fraudes, hoc est, per astutiam, qua utuntur ad alios compendiose ac veluti per insidias in errorem abducendos.

Vers. 15. Sed potius, in charitate Christiana sincere ac candide nos gerentes, [vel: veritatem divinam arcte tenentes, juncta simul charitate,] incrementum sumamus in omnibus, ac per omnia quoad Christi disciplinam, utpote qui caput est scientiæ rerum divinarum.

Vers. 16. Ex quo veluti capite totum populi Christiani corpus apte inter se connexum ac compactum per omnes juncturas, quibus vim atque alimentum membra membris suppeditant, per efficaciam ex capite illo, hoc est Christo, fluente, pro modo ac mensura uniuscujusque membri incrementum capit corpori conveniens, ad sui ipsius stabilimentum ac perfectionem, interveniente charitate, quæ nimirum illud præstat, ut membra alia aliis adhærescentia sibi invicem suppeditent virtutem a Christo acceptam, eaque suis donis juvent, ut pro captu ac modulo suo incrementum sumere queant.

Vers. 17. Ut igitur ad id redeam, quod initio cœperam dicere, id dicere volo, & palam testor ac denuncio Christi Domini nomine: [vel: obtestor per Dominum Jesum,] ne amplius vivatis quemadmodum reliquæ gentes extraneæ, in quorum numero vos aliquando fuistis, vivunt, ob mentis suæ vanitatem ac stultitiam.

Vers. 18. Quandoquidem intellectus ipsorum ignorantiæ tenebris obsidetur, suntque ipsi alienati animo atque aversi a vita, quam Deus præscripsit, atque unice probat, propter illam, quam dixi, ignorantiam, quæ ipsos occupavit, & animi duritiem obstinatamque contumaciam.

Vers. 19. Ob quam factum est, ut deposito dolore, quem ex malefactis conscientia solet parere, ad omnem

illius

illius ictum jam ſtupentes, mancipaverint ſe impudicitiæ ac libidini, ad exercendam quamvis turpitudinem impuramque voluptatem avidiſſime [vel una cum avaritia,] vel: cum aviditate.

Verſ. 20. At vos, cum Chriſtianam religionem edoceremini, non ita vivendum eſſe didiciſtis.

Verſ. 21. Siquidem doctrinam illam audiviſtis, eamque ita edocti eſtis, ut ſane in doctrina Jeſu Chriſti certiſſima eſt. [vel: prout ea ſe habet.]

Verſ. 22. Nempe, deponere vos debere vetus vitæ inſtitutum, quod quidem attinet ad priſtinas actiones ac mores, quod depravatur ac vitioſum redditur per cupiditates deceptices, menti nebulas offundentes, ne rectum ac honeſtum videat ac ſequatur:

Verſ. 23. Sed potius contra animum ac mentem novam ſumere vos debere, & novum vitæ inſtitutum amplecti:

Verſ. 24. Novumque adeo hominem induere, qui ad Dei voluntatem [vel: ipſius Dei ſimilitudinem] conformatus eſt, cujus natura in juſtitia & ſanctitate vera conſiſtit.

Verſ. 25. Quapropter abjicite mentiendi libidinem ac conſuetudinem, & loquimini unuſquiſque id quod verum eſt cum proximo ſuo, ſeu homine Chriſtianæ religionis ſocietate ſecum conjuncto: quandoquidem unius ejuſdemque corporis ſumus membra, adeoque alii alios non decipere, ſed potius omni ratione honeſta juvare debemus.

Verſ. 26. Quod ſi contingat vos iraſci, ne peccetis, vindictam animo decernentes, aut reipſa eam ſumentes: neque ad ſolis uſque occaſum duret iſta animi commotio.

Verſ. 27. Ne forte hoc modo detis diabolo locum, vos ad peccatum, hoc eſt vindictam adducendi.

Verſ. 28. Qui aliquando furabatur, ne furetur amplius, ſed potius laboret, & utile quippiam ac honeſtum manibus operetur: ut non modo ſeipſum alere, verum etiam habeat unde impertiat egenti. [vel: egenti impertiri aliquid poſſit.]

Verſ. 29. Nullus ſermo vitioſus ac corruptus ex ore veſtro procedat, ſed is demum, qui ſit utilis ad ædificationem ſalutaremque inſtructionem, qua alteri eſt opus ut vere ſit gratus atque acceptus audientibus. [vel: ut ita utilitatem pariat, & beneficii alicujus ſit inſtar audientibus.]

Verſ. 30. Nec committite, ut per ſermones iſtiuſmodi vitioſos offendatis, atque a vobis repellatis, ſanctum illum Dei ſpiritum, quo ita eſtis a Deo obſignati ac veluti notati, ut is ad diem uſque plenæ liberationis veſtræ vobiſcum duret.

Verſ. 31. Omnis præterea moroſitas. [vel: acerbitas animi] & excandeſcentia, quæ inſtar furoris cujuſdam eſt, & ira, vindictæ habens conſilium, & vociferatio, qualis iratorum eſſe ſolet, ac maledicentia, abſita vobis, cum omni malitia, ſeu aliis nocendi ſtudio:

Verſ. 32. Sed contra potius ſitis alii erga alios benigni ac humani, miſericordes, largoque affectu condonantes vobis mutuo injurias: quemadmodum etiam Deus per Jeſum Chriſtum vobis offenſas condonavit, earumque remiſſionem obtulit.

CAPUT V.

Verſ. 1. QUapropter ut in aliis, ſic quoque hac in parte imitemini Deum, ut filios tantopere ab ipſo dilectos decet.

Verſ. 2. Charitatemque erga vos mutuo exercete, quemadmodum etiam Chriſtus charitatem erga nos ſuam exercuit, adeo ut ſeipſum ſalutis noſtræ cauſa acerbiſſimæ morti traderet, quæ res fuit oblationis inſtar ac victimæ Deo gratiſſimæ ac ſuaviſſimæ, ut dubitare nequaquam debeatis, vos quoque rem facturos Deo gratiſſimam, ſi eum hac in parte æmulemini.

Verſ. 3. A ſcortatione vero & impura quavis voluptate, itemque ab avaritia tam longe abſitis, ut ne nomina quidem iſtorum vitiorum inter vos audiantur, prout decet eos, qui Deo plane ſunt conſecrati, & a profano vulgo ſeparati.

Verſ. 4. Præterea vitate etiam ſermonum obſcœnitatem & ſcurrilitatem, quæ, ut aliis riſum excutiat; ſtultitiam quandam ſimulat; quin etiam jocos ac ſales, quibus alii alios ad cachinnos provocant. Hæc enim minime decent homines, præſertim Deo Chriſtoque ſacros; ſed potius ſi cujus animus exultat, gratias Deo agat, & laudes ipſius celebret.

Verſ. 5. Nam ut de ſceleribus paulo ante commemoratis aliquid adhuc dicam, illud certo ſciatis, nullum ſcortatorem, aut libidini deditum impuræque voluptati, aut avarum, qui dum divitias ſuas adorat, iiſque confidit, merito pro idololatra haberi poteſt, habere jus adeundi hæreditatem regni illius, quod Chriſtus ac Deus illius Pater poſſidet, ac hominibus ſibi parentibus impertit.

Verſ. 6. Cavete, ne quis forte contrarium vobis perſuadeat, & ſic vanis ſermonibus vos decipiat. Etenim propter hujuſmodi ſcelera iraſci ſolet Deus hominibus contumacibus, atque in incredulitate perſeverantibus, adeoque etiam eos punit.

Verſ. 7. Quare ne una cum illis participes ſitis eorundem ſcelerum, quemadmodum olim eratis.

Verſ. 8. Alia enim nunc veſtra conditio eſt. Nam aliquando quidem eratis tenebris ignorantiæ implicati: nunc autem luce cæleſtis veritatis colluſtrati eſtis, quatenus Religionem Chriſtianam eſtis amplexi, eamque tenetis, per Dominum Jeſum ſanctiſſimamque ejus religionem: quapropter ita ambulate, ut illis convenit, qui in luce verſantur.

Verſ. 9. (Porro autem fructus ſeu effectum ſpiritus Euangelici, qui idem eſt cum luce ea, qua vos colluſtratos dixi, conſiſtit in omnis generis beneficentia, juſtitia, candore bonitate, ſeu honeſtate ac juſtitia, quæ jura divina in omnibus diligenter obſervat, & ſinceritate, cui nihil admixtum eſt falſitatis vel improbitatis.)

Verſ. 10. Diligentiſſime perpendentes, quidnam Domino Jeſu probetur, ut illud in omnibus vitæ actionibus exequamini.

Verſ. 11. Quare ne quid commune habeatis cum operibus illis, quæ ex ignorantiæ tenebris oriuntur, iiſque conveniunt, [vel: quæ perpetrantur ab iis qui in ignorantiæ tenebris verſantur,] ac nullum fructum;

imo potius damnum afferunt: sed multo magis ea redarguite, & improbitatis convincite.

Vers. 12. Quod quidem admodum est facile: quandoquidem ea, quæ ab istis hominibus, qui in ignoratione religionis Christianæ versantur, occulte perpetrantur, adeo sunt fœda, ut ea etiam nominare sit turpe. Nam etsi forte honestatem & sanctitatem quandam morum præ se ferant, occulte tamen ea designant, quæ non tantum factu sed & dictu sunt turpia. Ea vero turpitudinis convincere, nulli magis convenit quam vobis:

Vers. 13. Quandoquidem ea omnia dum a luce, seu iis hominibus qui luce ista sunt collustrati, eamque tenebris etiam inferre possunt, redarguuntur, manifesta fiunt, eorumque turpitudo patet, nec occultari se amplius patitur. Omne enim quod manifestatur lucidum est, seu de luce participat, adeoque non nisi a luce, quæ extra Christum nulla est revera, tale effici potest.

Vers. 14. Unde in hanc sententiam Scriptura [vel: Deus in scripturis, vel spiritus ejus] dicit. Evigila, qui ignorantia ac peccatorum somno veluti sepultus jaces, & exsurge ex hac peccatorum morte. Nam statim cernes Christum tibi illuscentem.

Vers. 15. Quapropter date operam, ut caute vos in omni vita geratis, non ut insipientibus, sed ut sapientibus convenit.

Vers. 16. Et occasionem omnem, quæ se forte vobis offert ad alios a sceleribus avocandos, etiam cum rerum vestrarum detrimento aliquo captate atque arripite: quandoquidem raro ea sese offert, cum mala soleant esse tempora, & fere pessime ab hominibus conterantur.

Vers. 17. Hac igitur de causa ne sitis imprudentes, sed potius operam date, ut maxime sitis gnari voluntatis Domini Jesu Christi.

Vers. 18. Quapropter etiam vino ne inebriemini, qua in re cerni solent mores dissoluti, nec quicquam recti atque honesti agitur: sed contra potius impleamini spiritu, seu spiritualibus ac piis cogitationibus.

Vers. 19. Adhortamini alii alios, Psalmos ac hymnos in Dei Christique laudem recitantes ac decantantes, aliasque cantiones, non mundanas ac turpes, quales sunt ebriorem, sed spirituales atque ad religionem spectantes, ita ut ore quidem canatis, sed corde, tanquam egregio quodam instrumento musico, psallatis, suavissima eadem oris & animi harmonia exoriente.

Vers. 20. In laudem Domini Jesu, gratias agentes summas semper pro omnibus beneficiis Deo illi summo qui pater est, ex præscripto Domini nostri Jesu Christi.

Vers. 21. Præterea etiam alii aliis obtemperate, timore divini numinis impulsi. [Vel: quantum timor divini nominis permittit.]

Vers. 22. Verum insignitè vos uxores ita parete maritis vestris, ut ipsi Domino Jesu.

Vers. 23. Etenim maritus est caput, atque adeo Dominus ac rector uxoris, quemadmodum & Christus caput Ecclesiæ est, idemque servator est hujus mystici sui corporis.

Vers. 24. Itaque quemadmodum Ecclesia parere tenetur Christo, ita & uxores maritis suis, omnibus in rebus divinæ voluntati non adversantibus.

Vers. 25. Mariti diligite uxores vestras, quemadmodum & Christus, cum quo vos hactenus comparavi, dilexit Ecclesiam, & se ipsum pro ejus salute morti atrocissimæ tradidit.

Vers. 26. Ut nempe eam sanctam redderet, purificando eam verbo seu sermone Euangelii, tanquam lavacro quodam aquæ, quo sponsa alicui marito adducenda ablui solet.

Vers. 27. Ut ita eam Ecclesiam sibi ipsi sponsæ alicujus instar constitueret splendidam ac formosam, quæ non haberet peccati alicujus maculam aut rugam, atque aliud hujusmodi, quod deformare eam possit; sed ut esset sanctissimis moribus prædita, & irreprehensibilis.

Vers. 14. Ita, inquam, debent mariti diligere uxores suas, quemadmodum diligunt sua corpora. Etenim qui uxorem suam diligit, seipsum revera diligit.

Vers. 29. At vero nemo unquam seipsum suumve corpus odio prosequitur; sed potius alimentum illi suppeditat, & illud fovet, atque adversus injurias aëris munit: quemadmodum & Dominus Jesus, cui maritos similes esse dixi, Ecclesiam rebus ad spiritualem vitam sustentandam necessariis instruit, eamque hoc pacto alit ac fovet.

Vers. 30. Propterea quod membra sumus corporis ipsius mystici, a quo ortum spiritualem trahimus, [vel: atque ex ipso tanquam spirituali Adamo, nos qui spiritualem ejus uxorem, constituimus naturam hanc nostram trahimus Spiritualem,] ita ut, quemadmodum Eva ex ossibus & carne Adami sumta est, adeoque ei fuit arctissima cognatione devincta; sic nos qua Christiani sumus, ex Christo, qui noster servator est, ortum ducimus, [eique arctissimo veluti vinculo] ac veluti cognatione spirituali eidem sumus conjuncti, vel: atque, ut ita loquar, de carne & ossibus illius.

Vers. 31. Propter hanc tam arctam mariti & uxoris conjunctionem ait scriptura, relicturum esse virum patrem & matrem suam, & arcte adhæsurum uxori suæ; ita ut ex duobus fiat una caro, seu unum corpus.

Vers. 32. Qua verba in se continent mysterium magnum, non quod attinet ad maritum & uxorem, de quibus verba ista aperte loquuntur; sed quod attinet ad Christum & Ecclesiam, ad quorum conjunctionem summam verba hæc occulto sensu respiciunt.

Vers. 33. Veruntamen. ut ad institutam exhortationem revertar? [vel: quanquam interrea dum hæc ad Christum & Ecclesiam accommodo, & eorum inter se conjunctionem, charitatisque vinculum, mystice in illis comprehensum, extollo, nolo elevare vim verborum propriam, quæ id postulat, ut mariti proprie dicti cum uxoribus suis arctissimo nexu jungantur, sed volo potius, ut unusquisque vestrum uxorem suam diligat ut se ipsum; contra vero uxor maritum suum metuat ac revereatur.

CA-

CAPUT VI.

Verſ. 1. VOs vero liberi obtemperate parentibus veſtris, prout convenit religioni a Domino Jeſu traditæ: id enim ut fiat, æquum eſt.

Verſ. 2. Nam Deus ita olim in decalogo præcepit: honora, ſeu obſequium omnis generis præſta tum patri tuo, tum matri tuæ. Præceptum hoc ut ſanctius obſervaretur, primum eſſe voluit Deus, cui ſeparatim annexa promiſſio, hæc nempe:

Verſ. 3. Ut proſpere tibi omnia cedant, & diu vivas in terra.

Verſ. 4. Viciſſim vos parentes, atque nominatim patres, cavete, ne liberos veſtros durius tractando, eos ad iram provocetis; ſed potius educetis eos ea utentes diſciplina & inſtitutione, quam doctrina Chriſti præcipit, quæque ejus voluntati ſit conſentanea.

Verſ. 5. Vos etiam, qui ſervi eſtis, dominis, qui in corpora veſtra poteſtatem habent, anxii, ac veluti tremebundi obtemperate; non ſimulatè, ſed animo ſimplici, ac ſincero, & perinde atque ipſi Chriſto.

Verſ. 6. Hoc eſt, non tantum illis obſequium præſtate cum ipſi adſunt præſentes, & quid agatis cernunt, quaſi id tantum ageretis, ut hominibus placeatis; ſed, ut ſervis Jeſu Chriſti convenit, ex animo præſtantes id, quod a vobis requirit Deus, & ut ita dominis veſtris miniſtretis, ut propenſo in commoda dominorum veſtrorum animo ſitis, ut ipſi Domino Jeſu, non vero ut hominibus, [vel: Domino Jeſu, huic enim revera id præſtatur obſequium, non vero ut, arbritramini, hominibus vel tantum, vel potiſſimum] qui ea, quæ oculis ſubjecta ſunt, æſtimant:

Verſ. 8. Id vobis firmiter perſuadentes, quod quiſpiam præſtiterit boni, ejus rei convenientem mercedem eum reportaturum a Domino Jeſu, ſive ſervus ſit, ſive liber, nullo perſonarum diſcrimine.

Verſ. 9. Vos etiam, qui domini eſtis, viciſſim præſtate ſervis ea, quæ tam fideli miniſterio digna ſunt, ac de ſeveritate ac minacitate, qua uti ſere ſolent adverſus ſervos domini, remittite, iiſque æquitatem ſingularem præſtate, ſcientes, quod, utut hic nullum habeatis dominum, qui injurias, quas ſervis infertis, vindicare queat, habetis tamen in cælis Dominum, & quidem ejuſmodi; qui perſonarum in judicando rationem non habet, ſed factorum meritum ſolummodo reſpicit, non conſiderans, utrum quiſpiam ſit ſervus, an vero dominus ac liber.

Verſ. 10. His officiis ita ſeparatim præſcriptis, illud extremum, chariſſimi mei fratres, vos moneo omnes, ut per Dominum Jeſum & ſanctiſſimam ejus religionem confirmemini, robore animi accepto a validiſſimis ipſius, quas vobis ſuppeditat, viribus.

Verſ. 11. Et inſtar fortiſſimorum Chriſti militum induatis vos omni armorum, non humanorum, ſed divinorum genere, eum in finem, ut poſſitis invicti conſiſtere adverſus inſidioſos diaboli aſſultus atque incurſiones.

Verſ. 12. Neque enim nobis pugnandum eſt, cum hominibus carne ac ſanguine conſtantibus, adverſus quos arma humana valent; ſed cum principibus, cum iis qui poteſtatem habent, cum iis, inquam, qui huic mundo imperant, hoc eſt, hominibus in ignorantia divinæ voluntatis verſantibus, & maximam hujus mundi partem conſtituentibus, qui principes ſunt ſpiritus illi maligni in ſublimi aëre habitantes, & veluti è ſuperiori loco in nos pugnantes.

Verſ. 13. Quare, cum tam validos habeatis hoſtes, ac tantopere metuendos, corripite omnia illa arma divina, quibus vos penitus munire ac defendere poſſitis, ut hoſtibus illis tempore afflictionis variarumque calamitatum ob veritatem ingruentium queatis fortiter reſiſtere, & omnibus bonorum militum officiis functi conſiſtere, ac palmam obtinere.

Verſ. 14. Quapropter in procinctu ſtate, & quemadmodum milites *cingulo* lumbos ſuos conſtringere ſolent: ita vos ejus loco comparate ſinceritatem animi: [vel: cognitionem veritatis Euangelicæ,] loco *thoracis* vobis ſit juſtitia, ſeu omnis generis pietas.

Verſ. 15. Loco *ocrearum*, quibus milites muniunt pedes, ſit alacritas & promitudo ad pugnam & conflictum, [vel: ad annunciandum beatiſſimum de ſempiterna felicitate nuncium,] quam Euangelium, ſeu beatiſſimus ille de cœleſti pace ac felicitate nuncius, animis hominum inſerit. [vel: ſitis inſtructi Euangelio pacem ac felicitatem annunciante, ſeu Euangelii cognitione.]

Verſ. 16. Inſuper apprehendite *ſcuti* inſtar [vel: præ cæteris omnibus ſcuti vobis inſtar ſit] fiduciam [vel: aſſenſum firmum, veritati Euangelicæ adhibitum] in Deum Chriſtumque collocatam, qua poteritis non tantum excipere, verum etiam extinguere illa ignita tela, quibus vos malignus ille ſpiritus configere conabitur, hoc eſt omnia illa, ſive verba, ſive facta, reddatis irrita, quibus ſatanas vos a veritate abducere ſataget.

Verſ. 17. Porro pro *galea* vobis ſit ſpes æternæ ſalutis, quæ ſummum in ſpirituali hac armatura locum obtinere, & veluti caput Chriſtiani militis munire debet. Ac denique ut dextra ferreum ſolent tenere *gladium*, ita vos arripite gladium ſpiritualem, qui eſt verbum Dei; quo non tantum vos defendere, verum etiam argumentis inde depromptis adverſarios veſtros proſternere ac vincere poteritis.

Verſ. 18. His armis inſtructi addite præterea omne genus precum ac ſupplicationum, quibus Deum interpelletis aſſidue. Verum eas fundere debetis non frigide, ſed ferventi ſpiritu; nec demum ubi vobis prorſus vacat, ſed potius huic rei invigilate, & tempus ſomno aliiſque rebus ereptum illis impendite, magna hac in parte perſeverantia ac conſtantia uſi.

Verſ. 19. Nec pro vobis tantum orate, ſed adjungite preces etiam pro omnibus Deo conſecratis, qui ſunt Chriſtiani homines, ac nominatim pro me, qui id mihi inprimis velim a Deo impetrari, ut mihi tum, cum ad docendum os meum aperuero, oratio ſuppeditetur, quo poſſim audacter ac ſine metu [vel: ut mihi ſuggeratur & inferatur oratio eo pacto, uti os meum aperiam, atque ad homines loquar audactes, ſine ullo metu ac trepidatione, quo poſſim in tanto hominum ſplendore, ac urbis hujus celebritate, omnibus patefacere myſterium illud Euangelicum: vel: doctrinam illam reconditam, quam Euangelium promulgat.]

Vers. 20. Cujus patefaciendi causa legatione fungor a Domino Jesu mihi commissa, catena vinctus: ut, inquam, de mysterio hoc Euangelico ita libere atque audacter loquar, quemadmodum convenit me, qui ad illud annunciandum cælitus missus sum, loqui.

Vers. 21. Ut autem, quemadmodum ego aveo scire, quo loco sint res vestræ, ita etiam vos sciatis, quid me fiat, quidve rerum geram, omnia ista vobis significabit Tychicus, charissimus noster frater, qui in rebus ad Christianam Religionem pertinentibus fidelem tum ipsi Domino, tum Ecclesiæ ejus operam præstat:

Vers. 22. Quem eum ipsum in finem ad vos misi, ut sciatis quis sit rerum mearum status, & animos vestros, meo fortasse periculo perculsos, erigat ac consoletur.

Vers. 23. Precor autem omnibus, qui fraternitatis Christianæ vinculo connexi sunt, pacem & concordiam inter se colant, ac charitate, quæ illius fons est, se invicem complectantur, atque una constanter doctrinæ Christi fidem adhibeant.

Vers. 24. Id vero præstet Deus ille qui Pater est & Dominus Jesus Christus, cujus utriusque gratia ac favor contingat omnibus qui Dominum nostrum Jesum Christum integre ac constanter diligunt. [vel: ita diligunt, in cum effectu suo integritatem vitæ conjungant.] [vel: non ita ut olim mortalem ac corruptibilem, sed nunc immortalem diligant.]

COM.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epiſtolam Pauli

Ad

PHILIPPENSES.

PHILIPPENSES

COMMENTARIUS IN EPISTOLAM AD PHILIPPENSES.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

In hac epistola id agit apostolus, ut ostendat, curæ sibi esse salutem Philippensium, eosque hortatur ad officium hominum Christianorum, monetque ut caveant sibi a falsis doctoribus volentibus eos abducere a sinceritate doctrinæ euangelicæ. Præterea de statu suo eos reddit certiores. Timotheum & Epaphroditum commendat. Philippensium factum, qui pecuniarium sibi misissent subsidium laudat. In primo capite, effecta sua in eos charitatis effundit. Salutatione præmissa, tum quis sit ipsius status, & quæ effecta vinculorum ejus, docet; tandem hortatur eos ad pietatem.

CAPUT I.

Vers. 1. *Paulus & Timotheus.* Conjungit autem secum Timotheum hic & alibi, ubi Sylvanum seu Silam adjungit. In 2 epistola ad Corinth. cap. 1 Timotheum iterum secum conjungit. 1 epist. ad Thess. 1, & Sylvanum addit. In 1 Cor. 1 Sosthenem addit, ubi Timotheus non adjungitur, qui missus fuit ad eos, nec præsens fuit, ut patet ex ultimo capite ejusdem epistolæ. *Servi*, non vulgari & communi, sed peculiari ratione, qui unice sese addixerunt euangelio Christi, nempe in eo prædicando. Alii tantum serviunt Christo in pietate, alia interim tractantes; illorum vitæ genus hoc erat.

Omnibus sanctis, per Christum sanctificatis, & a cæteris hominibus separatis, qui Christianam religionem sunt amplexi. *Philippis.* Philippi urbs Macedoniæ celebris.

Cum episcopis, id est non tantum vulgaribus fidelibus, sed & episcopis, qui ecclesiam gubernant, quorum alii pastores ac doctores, quanquam in iisdem utrumque esse potest, qui inspiciunt ecclesiam; diaconi non regunt ecclesiam, sed ministrant ei in rebus carnalibus, doctores omnes videntur esse episcopi.

Vers. 2. *Gratia vobis.* Vide alibi.

Vers. 3. *Gratias ago Deo.* Incipit suum testari erga Philippenses affectum, quia & gratias agit pro iis Deo, & orat, quod posterius explicat statim. Pro qua re gratias agat vs. 5 demum exprimitur, pro communione scilicet cœtus.

Super omni mentione, id est quoties ego vestri memini. Beza aliter, sed non sat recte. Sensus est is, sæpe sum vestri memor, & cum sum memor, non possum me continere, quin id faciam.

Vers. 4. *Semper in omni.* Hoc postremum in parenthesi legatur, etsi cum prioribus constructione cohæreat. Apparet enim Paulum tunc egisse gratias, cum oravit. Quoties mentionem vestri facio, toties gratias ago. Facio autem id sæpissime, quia quoties precor, tum pro omnibus vobis precor cum gaudio. Possunt enim sic distingui verba: semper in omni precatione mea pro omnibus vobis cum gaudio gratias ago. Si distinctio Bezæ esset retinenda, tum non hoc Paulus faceret quod instituit, sed tantum quod cum gaudio gratias ageret pro iis, non autem quoties memor eorum esset id faceret. Ostendit autem precationem illam conjunctam esse gratiarum actioni. Vix enim hoc gaudium potuit esse sine gratiarum actione pro iis, ex quibus gaudium percipiebat. Breviter, in omni præcatione mea, id est quando & quotiescunque preces facio cum gaudio pro vobis precationem facio: vel ita: In omni mea precatione pro vobis semper cum gaudio precationem facio.

Vers. 5. *Super communione*, pro eo quod participes una nobiscum sitis euangelii. *A primo die.* Hoc videtur cohærere, cum illis verbis *Gratias ago Deo.* Etsi etiam possunt verba cohærere cum voce communionis, magis tamen prior probatur, ut ostendat Paulus, quod gratias ageret pro iis, ab ipsa die, qua receperant euangelium usque ad illud tempus, quasi dicat: Quoties ego sum vestri memor, gratias ago domino meo pro vobis ab illo die, ex quo recepistis euangelium. *In euangelium.* Vel εἰς pro ἐν positum est, vel, in euangelium est ratione euangelii.

Vers. 6. *Confisus.* Potest hoc tanquam diversum adjungi superioribus, ut nec rationis nec conditionis sit nexus, ut dicat, gratias ago & confido: aut etiam ei cui alacriter gratias ageret, qui contuli illud. Pro invito enim beneficio, non facile est gratias agere alacriter.

Confisus idipsum. Dubium est, a referendum sit vox idipsum, ad mox sequentia, an ad superiora. Si ἀντὶ habet vim consuetam videtur addendum κρεῖττον: quasi dicat, perinde atque hactenus factum est, & secundum id quod hactenus vidi hoc spero, convenienter iis, quæ facta sunt a nobis: si non retinet vim, tum sensus, erit hic, quasi dicat confisus quod qui in cepit bonum opus &c.

Opus bonum. Id est fidem adhibitam Christi euangelio ejusque effecta, vitæ nimirum sanctimoniam. *Ad finem perducet*, id est ad mortem, quod enim ad mortem fit, censetur factum ad diem adventus domini Jesu. Medii temporis non habetur ratio, nec enim sentitur illud tempus nec ratione salutis ulla interveniet mutatio. Causa cur ita loquatur apostolus, hæc est. Primo Quia solatium exprimit, & fugit funestum ferale, propter ἐυφημίαν, ideo dicere maluit, finem quam mortem, quia mortis mentio feralis est est. Secundo. Quia non tantum singulorum voluit habere rationem, sed & universorum, ut spectaret universam ecclesiam eorum ita duraturam. Potuit enim & de eo confidere cujus bonum erat initium. Magis tamen singulorum habuit rationem, quandoquidem neque de universis desperabat.

Diem Jesu Christi. Dicitur dies Jesu Christi, quia tum Jesus Christus insigne opus est facturus, imo operum ipsius maxime insigne & compendium quoddam omnium suorum operum illum diem occupaturum est.

Vers. 7. *Quemadmodum æquum est.* Indicat, non injuria se ita sperare, Deum id facturum, ut essent constantes ad mortem usque. Æquum enim est, ut de vobis omnibus id sentiam & bene sperem. Disceptant in sequentibus interpretes, ubi est amphibolia, cum non constet, quod sit agens, quod patiens, an antecedens an consequens. Alii sic reddunt: *quod ego vos habeam in cordei alii*, quod *vos me habeatis* in corde, quę sententia est satis commoda, & nihil habet incommodi, sed altera commodior esse potest ex Beza: quod habeam in corde vos esse participes istius meæ gratię in vinculis meis. Secunda sententia est, quod vos me habeatis in corde, vos, inquam, qui tales estis, qui in vinculis meis estis participes: quasi dicat, ideo ego ita de vobis sentio, quia probe animo cernam vos esse participes meorum malorum, in quo est singularis gratia Dei, quia perpessum Paulum viderent, & causam, ob quam passus est, viderent, & participes etiam essent ejus afflictionis. Habere in corde, est bene meminisse & profunde cogitare. Οὕτως pro εἶναι esse sive existere ponitur, ut sæpe fit. Si sumatur secundo sensu, significabit eos bene cogitasse de Paulo, & in corde eum habuisse afflictum. Bis autem posuit apostolus ὑμᾶς; itaque videtur hoc pronomen ex Hebræorum pleonasmo redundare, qui sæpe antecedentibus conjungunt affixa, quæ vocant. Sed propter multa interposita commodissime illud explicari potest per epanalepsin. Vos, inquam. Omnes autem participes erant in vinculis, in apologia, in confirmatione euangelii, quatenus ejus curam sic gesserunt, ac si ipsimet vincti & in conditione Pauli constituti fuissent. quo sensu etiam author ille ad Hebræos dicit, fideles illos participes fuisse eorum, qui Christi causa calamitates pertulerant Heb. 10. 33. χάριτος. χάρις, divinum beneficium, vel etiam ipse divinus favor est. Per metonymiam autem transfertur etiam ad ea, quæ ex hoc favore proficiscuntur. Hoc autem loco significat afflictiones & mala seu vincula, quæ Christi causa tolerabat apostolus. Magnum enim Dei beneficium est, Christi & euangelii causa affligi. Ideoque ℣. 29 dicit apostolus, illis donatum esse, ut pro Christo paterentur. Donum hoc vocat apostolus, quod non cuivis contingit, nisi ei, quem Deus singulari favore suo complectitur. Ideo autem gratiam afflictiones suas vocat, ut eis animos adderet, se jure ex istis eorum officiis ac communione secum hanc spem & opinionem, quam supra expresserat, de iis concipere. Potuit quidem sine hac Paulus contentus fuisse prædictis, sed magis eam rem explicat, & divinum beneficium esse addit. Vel quod gratiæ nomine vult celebrari illa vincula, accusationem &c; aut etiam, quia diversæ res erant istę explicatę a gratia divina, cum in illis enunciatis per se non sit gratia. Diversa hic esse potest ratio constructionis, ut per appositionem χάριτος vox addatur, nec tamen est secundum grammaticam, sed tantum quod ad sensum attinet. Si sine appositione est constructio, ut diversa consideret illa a gratia. Non dixit autem συγχάρητε in dativo casu, ut innueret, calamitates ipsas per se gratiam non esse, sed ratione præmii tantum & mercedis, quæ iis toleratis consequatur. Illa communio vel participatio fuit in eo quod paterentur, vel potius, quod ita essent ejus memores, & curam gerebant, quasi una vincti essent.

Defensio, quod euangelium defendebant adversus calumnias adversariorum, & munus suum commendabant; quod etiam per confirmationem intelligi potest, ubi, & vincula, & oratio pro defendendo euangelio includitur, quod perinde erat atque si adessent juvando Paulum, quantum in se erat.

Vers. 8. *Testis enim est.* Hoc videtur ad totum, quod superius dixerat a ℣. 3 referri, nempe ad gratiarum actionem & preces, cæterum horum causa addita. Testis gnarus est, videt, & potest de eo testari, est juramentum quoddam. Subauditur enim imprecatio. Nam qui audet Deum in re falsa citare, is quasi eum ultorem vocat.

Testis Deus, id est gnarus est, consequens pro antecedente.

Quod desiderem, quantopere ego vos diligam. Improprie desiderium pro amore, hoc enim ad rem pertinet, & respicit ad superiora. Ex amore fluit gratiarum actio & precatio. Ὡς pro ὅτι potius quod significat, quam quomodo seu quantopere, nisi significet, quantopere velim vos diligi a Christo Rom. 1. 9.

Cupio pro amo, tum quia amor in cupiditate quadam consistit, tum ex Hebræorum idiotismo, apud quos idem valet & verbum *chamad* quod *hithavah*. Sic sumitur 2 Cor. 9. 14, & apud Latinos authores: alioquin cupere significat; quos enim amamus, eos quodammodo cupimus, & libenter unum cum iis fieri vellemus.

In visceribus Jesu Christi, id est intimo affectu, tenerrimo affectu, vel affectu isto, qui a domino Jesu præscriptus est, & illi vehementer placet, quasi dicat affectu Christiano penitus convenit hæc dilectio doctrinæ Christi & moribus ex ea profectis, & illi vehementer probatur. Magnitudinem itaque & intensionem amoris istius declarat apostolus. Solent enim Heborei viscera seu rachamim omnes teneriores ac veluti maternos affectus vocare.

Vers. 9. *Et hæc oro.* Si legamus in superiori versu ὡς pro ὅτι, hic versiculus refertur ad id quod dixerat: Testis est mihi Deus, tum quod vos amem, tum quod

precibus

precibus meis a Deo flagitem. Præstat tamen prior sensus verborum, quoad viscera Christi, posteriori, quia si de amore Christi dissereret, hoc ad gratiarum actionem nil faceret, ac tum debuisset potius Dei mentionem facere, aut cum Christo Dei præsertim, cum antea dixerit, se Deo gratias agere & precari. Possunt verba sic conjungi, Deus etiam testis est, quod hoc orem, pendet enim præstantius ex eadem particula, quanquam simplicitati sermonis apostolici hoc non contravenit.

Ut charitas &c. id est ut in dilectione fraterna magis ac magis augeamini.

In cognitione, id est cum cognitione, ut scilicet simul cum charitate crescat cognitio. Vel *in* positum est pro cum, ita ut illis precetur incrementum in charitate pariter & cognitione: vel charitas abstracte posita est pro concreto, id est pro charitate præditis, tanquam si diceret, hoc oro ut vos, qui tanta charitate flagratis, & ea præditi estis, incrementum etiam rerum divinarum capiatis. Solemus enim virtutibus aliquid precari, quod virtute præditis propter virtutes istas optamus & precamur. Ut si quis diceret, precor ut liberalitas tua divitiis & opibus abundet & affluat. Non enim id ipsi precamur liberalitati, sed homini liberali propter liberalitatem. Cognitio hoc loco significat rerum divinarum ad religionem Christianam pertinentium notitiam.

Et sensu omni, id est perfecto, ut simul cognitio abundet cum charitate & sensu perfecto. Possunt etiam eadem verba construi, ut optet illis, ut charitas illa in hac re abundet, ut ratione cognitionis charitatis incrementum sumat; hoc fit, quatenus in eo, qui charitate est præditus crescit cognitio. Aut ergo optat charitatem cum cognitione, aut cognitionem in charitate, ut illi qui charitatem habent cognitionem etiam acquirerent plenam. Priori sensu duo optat, posteriori tantum præstantius, alterum autem tribuit Colossensibus cap. 2. 2. Verba duplicem sensum patiuntur, aut, ut subinde in fide proficiatis & gratiarum actione, aut etiam, ut per fidem vobis contingat, ut gratias agatis. Cognitio refertur ad veritatem, non enim apostolus aliud vult eos nosse, quam id quod ipse nosset, nempe euangelium.

Omni sensu. Id est intelligentia, nil enim hic noster sensus valet aliud Hebr. 5 14. Intelligentia non ad precationem tantum, sed & ad discretionem boni a malo pertinet. Cum enim ea, de quibus ait, apostolus non sint ἀισθητὰ sed νοητὰ apparet ἀισθησιν, hoc loco metaphorice sumi, ut ἀισθητήρια dicto hoc loco ad Hebræos.

Vers. 10. *Ad probandum τὰ διαφέροντα.* Id est quæ discrepant a salutari cognitione veritatis & a rebus honestis. Breviter, quæ a vero & recto discrepant.

Ut sitis sinceri. Ne autem admisceatis aliquid impuri, doctrinæ Christi, aut labamini alicubi, vel ne sitis vitiis aut erroribus infecti:

Sincerum id est quod purum & defæcatum ab omni impuritate: quod si transferas ad cognitionem, a falso discernitur, si ad mores, ab inhonesto; huc utrumque potest referri, ne vel errent in veritate, vel in pietate deficiant.

Et sine offendiculo. Quasi dicat, ac proinde nusquam offendatis & prolabamini, sive errori, sive peccato alicui tanquam palo impacti.

In diem Christi. Jam dictum de eo versu 6.

Vers. 11. Ita sitis puri vel sinceri, ut simul sitis impleti, ut etiam non tantum credatis, sed etiam sitis repleti *fructibus justitiæ*, id est opibus ex pietate manantibus.

Per Jesum Christum, id est qui fructus per Jesum Christum fiunt, hoc est ex præscripto Christi:

Ad laudem &c. Finis, nisi quis velit ita explicare, qui per Christum fiunt ad gloriam Dei.

Vers. 12. *Scire autem.* Sequitur tertia pars, in qua apostolus indicat, quid secum fiat, quique sit vinculorum ejus effectus, ita nempe: eæ quæ mihi eveniunt calamitates, tantum abest ut cesserint ad euangelii oppressionem, ut potius ad ejus profectum.

Profectum, id est ut doctrina euangelii tanto magis increbesceret & latius spargeretur.

Vers. 13. *Adeo ut.* Plerique putant esse transpositionem verborum istorum in Christo, & debuisse ita poni *vincula mea in Christo*, & id quidem verisimile est. Quod si quis aliud malit, sensus erit. Quod ego vinctus sum manifestum fuit omnibus, sed ita, quod ego id Christi causa faciam; Nam quod aliqui volunt nobis Christum patefacere, id falsum est.

In toto prætorio. Aula Cæsaris.

Vers. 14. *Et plures fratrum*, Alterum quod oriebatur ex vinculis ejus.

Fratrum in domino, non quoad carnem nec in Judaismo. *Confisi*, quia enim præsens erat apostolus, & ille potuisset confirmare euangelium eo magis, si illi deficerent. Animum ex eo sumserant, quod cum euangelium in vinculis defenderet, & quidem animose, ut etiam non renuerit vincula pati, Christi & euangelii causa. Idem vs. 15 indicat.

Plures præsertim constantia ipsius nixi, animos sumserunt, & magis fuerunt persuasi de veritate euangelii.

Vers. 15. *Nonnulli quidem.* Hic non satis constat, an distinguat fratres in domino, an vero hos opponat illis fratribus in domino: quasi dicat, sunt etiam nonnulli, qui per invidiam loquuntur, non confidentes meis vinculis, sed odio & æmulatione mei impulsi; sed sunt quidam, qui ex animo idem faciant. Certum tamen est Paulum in verbis prioribus eos potius intellexisse, qui ex animo id faciebant, interea tamen veluti consequenter cæteros inclusisse; & ita loquitur ut excludat quodammodo eos & includat.

Quidam quod propter invidiam. Non desunt quidam, qui velint inclarescere ex euangelii prædicatione, ne ego solus hic laudem habeam quod euangelium promulgem, & patiar ejus causa. Ἔρις æmulationem, contentionis studium de honore ambitum significat. Prædicabant illi euangelium, sed ægre faciendi Paulo & eum irritandi causa.

Et propter beneplacitum. Quia beneplacitum opponit æmulationi, verisimile est intelligi benevolentiam erga se præsertim, ut indicet, illos sibi fuisse bene cupientes. Et amore impulsi volebant illum juvare in vinculis; alias recte hoc transferri potest ad id in quo erant occupati, ut pro bono animo sumatur, sincere & studio promovendæ veritatis.

Illi vero ex amore, scilicet erga Paulum & ejus munus.

Vers. 16. *Illi quidem ex contentione.* Id est illi quidem contentionis studio ducuntur.

Non sincere, id est, non sincero animo. Non intelligit eos corruptam doctrinam prædicasse.

Arbitrantes. Putant enim ſe ægre mihi facturos, ſi aſſeclas habeant plures, quaſi ego id curem, aut etiam quod putaverint hac ratione cauſam Pauli, apud Cæſarem gravare, quod ſub ipſius nomine plures ad euangelium adducant, ut poſtea accuſaretur novis religionibus repleviſſe urbem. Poterant illi Chriſti doctrinam amare, Paulum odiſſe.

Verſ. 17. *Illi vero ex charitate* ſcilicet erga me, cum videant ideo me huc a Chriſto miſſum & retentum, ut eccleſiam propugnem & defendam.

Poſitus, id eſt deſtinatus a Chriſto.

Verſ. 18. *Quid enim.* Quaſi dicat, etiamſi alii ex contentione id faciant, nil refert, quod ad hoc negotium, quod ego ſpecto, attinet, nihilominus

Chriſtus annunciatur, ſive hoc ſive illo modo. At ego vehementer gaudeo quod quacunque de cauſa id fiat, Chriſtus tamen annuncietur.

Sive prætextu, id eſt eam ob cauſam, ob quam fieri non debet, nec eo ſtudio. Prophaſis occaſio eſt alias & cauſa procatarctica: apud Paulum ſumi ſolet pro cauſa non ſatis juſta rei bonæ, ut ſi quis Chriſtum prædicet avaritiæ cauſa 2 Tim. 2. prætextu avaritiæ. Occaſio pro cauſa non vera, quæ minime vera eſſe poterat.

Sive veritate, ſive ſincere ea in re ageretur.

Chriſtus tamen prædicatur. Apparet illos utroſque ſincere Chriſtum prædicaſſe. Nam ægre illi ſemper fuit, qui impure Chriſtum prædicabat. Ego autem hoc gaudeo, & in poſterum mihi gratum erit.

Verſ. 19. *Scio enim.* Cauſam poſteriorum verborum addit, quia id ipſum erit cauſa quædam ſalutis meæ, & in ſalutem mihi cedet, atque adjuvabit me. Nam cum aliquis triſtia patitur ita, ut inde alii occaſionem habeant prædicandæ veritatis, id ei cauſa magis, ſalutis. Quia hoc magis commendabat, apud Deum. Hoc enim notetur quod id ex Pauli conſilio fuit. Voluit enim Paulus prædicari Chriſtum. Quaſi dicat ſcio enim quod Chriſtus ex meis vinculis ſumta occaſione prædicetur in ſalutem meam:

Per veſtram precationem, ſi tamen accedat veſtra precatio, & ita veſtris precibus impulſus Deus & Chriſtus ſuppeditaverit mihi ſpiritum. Non enim eadem ſemper vis fuit ſpiritus domini in apoſtolis, ſed copioſior ſeu major ipſis ſuppeditabatur, ſi in loco celebri erat dicendum. Interdum dicitur Paulus plenus ſpiritu; quo maxime apud Cæſarem opus habebat, in defendendo veritatem. Hoc promittit Chriſtus apoſtolis, ne cogitate quid dicturi ſitis. *Spiritus Chriſti*, qui ab eo proficiſcitur & in ejus manibus eſt poſitus.

Verſ. 20. *Secundum exſpectationem.* Quaſi dicat, quemadmodum ego vehementer exopto, deſidero & ſpero etiam. Referri hoc poteſt ad ſuppeditationem ſpiritus Chriſti, niſi quis malit ſpem referre ad illa inferiora.

Quod in nulla re pudefiam, ut ſuppeditetur mihi ſpiritus Chriſti, quemadmodum ego etiam ſpero & expecto mihi id eventurum, ne pudefiam; & quemadmodum ſemper ita nunc.

Per corpus, id eſt per me ipſum Chriſtus prædicabitur, ſive vitam mihi produxerit Chriſtus ſive non. Probabile eſt id intelligi de eo, quod corpore ipſius futurum erat, ſed ſequentia abſterrent.

Mihi enim vivere. Non fruſtra tamen dicit apoſtolus *in corpore*. Credendum enim eſt, Paulum velle dicere. Chriſtum magnifice de ſe prædicatum iri. Qui in vinculis ſum & in corpore patior ſive vivam ſive moriar. In corpore enim maxime Chriſto ſerviebat.

Sive per vitam &c. Sive moriar.

Verſ. 21. *Mihi enim vivere.* Id eſt quia vita mea nihil aliud ſpirat niſi Chriſtum, in Chriſto tota vita mea eſt. Ergo magnifice per me prædicabitur Chriſtus dum vivam.

Mori lucrum. Quaſi dicat, ego libenter mortem pro Chriſto ſubibo. Ergo magnificabitur in mē Chriſtus. Libenter id faciam, quia hoc lucrum erit mihi, propter lucrum libenter moriar. Jam autem dum moriar, Chriſtum morte magnificabo.

Verſ. 22. *Si vero vivere in carne.* Duplex poteſt eſſe ſententia. Alii interpretes ſubaudiunt, *contingat.* Si in carne vivere contingat, iſtud vivere mihi pariet fructum, ut operer. Poteſt & alius eſſe ſenſus: ſi vero in carne vivere mihi eſt fructus operis, hoc aberit.

Ideo neſcio quid eligam. Antea dixerat, mihi vivere Chriſtus; nunc dicit hæc de fructu operis.

Verſ. 23. *Teneor enim ex duobus.* Quaſi dicat ex duabus partibus premor, utrinque coarctor. Ex una parte habens cupiditatem, id eſt volens diſſolvi. A nautis ſumitur metaphora Luc. 12. 36. 2 Tim. 4. 6. Ita agit ac ſi ſtatim poſt mortem cum Chriſto futurus eſſet. Sed tamen quia medium tempus inter mortem & reſurrectionem non numeratur, ideo licuit ei ita dicere.

Verſ. 24. *Magis neceſſarium.* Multo a ſubauditur. Sed poteſt etiam ſumi pro multo melius. Melius eſſe dicit reſpectu ſui. *Manere in carne*, id eſt vivere in carnali corpore magis neceſſarium vobis.

Verſ. 25. *Et hoc confiſus.* Et quia hoc vobis magis neceſſarium & utile eſſe perſuaſus ſum, ſcio quod manebo.

Et una, id eſt non tantum in vita, ſed etiam vobiſcum ſum manſurus. Eraſmus participium συνοῦσα pro adverbio ſumit in paraphraſi.

Ad *veſtrum profectum*, id eſt ut proficiatis in fide & gaudeatis.

Verſ. 26. *Ut gloriatio veſtra.* Videtur alium quendam finem ponere, ut illi propter Paulum, quod rurſus ad illos veniſſet, gloriarentur de Chriſto Jeſu. *In me* id eſt, per me.

Per meam præſentiam, quod tantum beneficium Paulo præſtitiſſet, quod ex illis vinculis preſentem eum ſtatuiſſet Philippis. Gloriari, eſt ſe felicem prędicare.

Verſ. 27. *Tantum digne.* Eſt altera pars capitis primi, qua hortatur eos in genere ad conſtantiam in religione Chriſtiana, tum in ſpecie ad afflictiones.

Tantum digne. Oratio quodammodo abrupta. Requirit enim aliquid replendum; ſed quicquid mihi contingat, hoc vos tantum agite digne, id eſt, prout convenit, alii explicant, prout dignum eſt euangelio. Sed apoſtolus vult eos, prout decet, qui euangelium amplectuntur, vel ut Chriſtianos decet πολιτεύεσθαι, vivere, vitam agere. Tranſit poſtea ad exhortationem ad concordiam.

Ut ſive &c. Priora verba ita poſſunt conjungi, ut ſive venero, videbo vos, ſive abſens fuero, audiam. Magis ad abſentem refertur animus: vel ſimpliciter ſenſus eſt: ſive eo venero & videro vos, audiam, ſive abſens fuero, itidem audiam &c.

Quod ſtetis. Conſtantia indicatur hoc vocabulo: quaſi dicat, vivatis conſtanter in uno ſpiritu, id eſt ita ut unus veſter animus, ſpiritus & anima, idem eſſe poſſint.

Aut

Aut per prius intellectus, per posterius voluntas significatur, quasi dicat, ut idem sentiatis & velitis, aut ut idem nolitis, idem velitis.

Una certantes. Hoc duobus modis accipi potest, vel ita quasi diceretur, ut una certetis cum fide euangelii, vel & omnes una certetis fide euangelii, vel ut hortetur ut illi omnes una velint certando operam dare fidei euangelii, atqua ita fides euangelii sit finis cui certando operam dare debeant, ut qui conjuncta manu certent doctrinæ Christi: vel sic quasi dicat fides euangelii habet multos adversarios, vos ergo una cum illo certate, & adversus eosdem adversarios a quibus illa oppugnatur, depugnate. Hoc sensu doctrina euangelii erit instar ejus, qui oppugnatur, & cui pugnanti opus est suppetias ferre. Tertius sensus est: Certate fide euangelii, id est per fidem euangelii. Si, duo priores sensus admittantur, fides sumi poterit pro doctrina fidei in euangelio tradita: Si ultimus, fides pro assensu qui adhibetur euangelio sumetur.

Vers. 28. *Et non terreamini.* Perseverat in metaphora, quasi dicat ne animo concidatis conterriti. A militibus aut athletis petita similitudo.

In nullo scilicet opere, quasi dicat, nunquam, aut nulla in re, seu nulla re: quasi dicat, quicquid fiat ab adversariis, nulla in parte istius pugnæ sit aliquis timor.

Ab adversariis, id est ab iis qui vos persequuntur.

Est demonstratio, id est illa res ostendit illos perituros.

Vobis autem salutis, id est vos salutem consecuturos. Ratio ejus rei redditur 2 Thessal. 1. 4, 6.

Et hoc a Deo. Nempe quod affligimini. Est quasi altera ratio ne terreantur illis afflictionibus, vel qua doceantur ipsis hoc cessurum ad salutem.

Vers. 29. *Siquidem vobis.* Declarat hoc ex Dei voluntate factum. Quia vobis donatum est *per Christum*, id est in negotio Christi, vel quod attinet attinet ad illud quod pro Christo fit, vel quod attinet ad ea quæ ad Christi gratiam spectant.

Pati pro ipso. Id est ad regnum ipsius promovendum pati, & in gratiam illius, quod opus est fidei.

Donatum. Oblata est nobis occasio a Deo, & campus præbitus, ostendendæ virtutis. Hinc patet, quando fides a Deo donetur.

Vers. 30. *Idem certamen.* Id est ita ut eodem modo certetis quemadmodum alioquin me vidistis certare, & nunc auditis.

In me. de me. Sic meditari in lege domini, id est de lege. Non observavit apostolus constructionem. Possunt etiam eadem verba conjungi cum eo quod dixerat, *ne terreantur ulla re.* Sed nihil est opus. Act. 16.9. & deinceps patet quid viderint Philippi, quid audiverint, ex eo quod Roma, ubi patiebatur, ad eos scripserit.

CAPUT II.

ARGUMENTUM.

Pergit apostolus primo hortari ad vitam piam, deinde quædam de Timotheo & Epaphrodito adjungit. Pergit autem adhortari ad fraternam charitatem, ad quam caperat hortari supra cap. 1 vers. 22.

Vers. 1. *Si quæ ergo consolatio.* Duobus modis vox παράκλησις verti potest, nempe *exhortatio* aut *consolatio.* Deest verbum *est.* Si sumas vocem Græcam pro adhortatione, ut Calvinus facit, vox supplenda erit, *locum habet*; si vero pro consolatione, ita explicabis, si quæ consolatio, quæ a Christo est præscripta, esse debet, seu locum habere debet.

Si quod solatium charitatis. Id est si quod solatium, scilicet est, vel esse debet, quod in charitate perficitur, quasi dicat, si ex charitate aliqua potest ac debet procedere consolatio. Sensus igitur, tum horum, tum præcedentium verborum est: Si Christiana religio jubet alios consolari, aut Charitas ipsa. Si pro consolatione sumatur vox παράκλησις, solatium effectus erit a duabus causis pendens, nempe a Christiana religione & charitate ipsa: nam & Christiana religio & charitas ipsa jubet solari afflictos.

Si quæ societas, id est si quid valet conjunctio spiritualis, quæ inter nos est. Nam conjuncti debent se mutuo solari.

Si quæ viscera, id est si in vobis reperitur aliquis affectus internus, & nostis alicujus misereri.

Vers. 2. *Implete.* Ostendatis omnia hæc, & illam consolationem & conjunctionem & viscera in me. Ego sum afflictus, indigus solatii, me solamini, implete meum gaudium. Gaudebat ille jam de Philippensibus, sed idem etiam vult imposterum. Impleri vult gaudium, quia deest adhuc aliquid. Apparet inter illos non satis viguisse concordiam, ideo illos monet, ut perficiant gaudium suum.

Jam porro ostendit, qua in re, *ut idem sapiatis*, in eo, inquit, ut idem spiretis, ut sitis concordes; pluribus verbis utitur ad inculcandam necessitatem & perfectionem illius concordiæ. Φρονῶ de voluntate & desiderio usurpatur: Sic Rom. 8. 5.

Eandem charitatem habeatis. Mutuo affectu vobis invicem respondeatis, par in omnibus sit dilectio.

Unanimes. Idem velitis. (verba plura & quidem emphatica, rei perfectionem & necessitatem indicant) Deinceps ostendit quid obstet concordiæ, & proinde quid fugiendum.

Vers. 4. *Nihil*, scilicet agentes *per contentionem*, per studium contentionis, vel per æmulationem, qua alii alios vincere laborant, cedere nescii:

Aut vanam gloriam. Id est vanæ gloriæ studium atque amorem. Contentio rumpit charitatem, gloriæ vanæ studium parit contemptionem: qui gloriam amat, vult aliis esse superior, alios deprimit, spernit. Contentio per se concordiæ adversatur, vana gloria per accidens. Sic ad Galat. 5 ℣. ult. His opponit alia.

Sed contra seu potius. *Humillitatem animi colite*, & ea impulsi, alios eminentiores vobis quisque cogitate, id est ita vos gerite erga alios, ac si eos vobis superiores judicaretis, utut vos illos donorum excellentia vincatis. In Christo id videmus, qui humilitatis fuit exemplar, is suo exemplo humilitatem docens legitur dixisse, vos vocatis me dominum & magistrum &c. *sum enim.* Itaque & agnovit suam excellentiam, & tamen se submisit, illis pedes lavando. Opinio esto vera, facta sint talia, quasi sis humilimus: Hoc etiam

sit, quando alter cum altero non contendit, sed cedit; honore eum prævenit, ne alter offendatur.

Vers. 4. *Non* &c. id est ne quisque id tantum spectet & quærat, quod ipsi placet, aut commodum videtur, sed & quæ aliis placent. Hoc referendum inprimis ad usum adiaphororum; sed & ad alia; honore, verbi gratia, ersi eo digni simus, ne utamur ob offensam aliorum; commodis etiam cedendum, etiam voluptati: ne alii offendantur, ut illis nos spoliemus aliorum causa. Hoc humilitatis est, aliis incommodo, suo gratificari, ac servum se aliorum quasi facere. Prudentia etiam hic adhibenda, & videndum, ex qua re majus periculum sit; & an ex tuo facto sit secutura duplex, sibique invicem contraria offensio, quæ majori quæ minori cum periculo sit conjuncta. Non dicit autem apostolus, ut solu ea, quæ aliorum sunt spectemus, sed etiam ea quæ aliis placent; ut hæc conciliemus cum illis, quæ nobis placent. Rem mire librat & limitat apostolus. Nam prior pars hujus sententiæ simpliciter fuerat elata, ita nimirum ac si plane non liceret sua quærere. Sed in posteriore parte, dictum id aliquo modo limitat, addita particula *etiam*, quæ indicat ita propemodum accipienda esse priora verba, ac si iis apposita fuisset particula *tantum*. Non apposuit tamen eam apostolus, ut indicaret, potius aliorum, quam nostri ipsorum, habendam esse in iis, de quibus agitur, rationem.

Vers. 5. *Hoc sentiatis.* Exemplo Christi animi humilitatem, modestiam, & obsequendi aliis studium comprobat: quasi dicat, is sit vester animus, qui in Christo fuit, ita affecti atque animati, ita vos gerite.

Vers. 6. *Qui in forma.* Primo ostendit Christi summam, qua fuit præditus, excellentiam, deinde quomodo se demiserit. Ut alicujus modestia ostendatur, primo videatur præstantia, & quam multa fuerint quæ ipsum potuerint impedire, quo minus se demitteret; deinde quantopere se demittat. Forma servi non est essentia subjecti illius, qui servus dicitur, sed conditio. Servum autem & mancipium esse non est aliquod substantiale. Antea erat instar Dei; post instar servi. Deo nemo sublimior; servo quid vilius? Μορφὴ forma seu species externa. Non philosophum apostolus egit, vide Piscatorem. Forma Dei consistit tum in virtute divina, quæ in ipso residebat miracula patrandi, & cum aliis communicandi; tum in eo quod adorabatur, non vulgari sed divina ratione. Cæcus natus Christum adorabat; ideo quia filius Dei &c.

Non duxit rapinam. Donum Dei esse ratus est, ideoque id ad Dei, a quo acceperat, nutum deposuit, non se gessit ut raptores; qui non deponunt rapta, ad arbitrium eorum, quibus eripuerunt. Piscator aliter, nempe de eo qui non ostentarit hoc tanquam prædam.

Æqualia. Adverbialiter sumitur, minuiturque vis argumenti adversariorum, æqualem neminem esse Deo præter Deum. Quod argumentum in ipsos retorqueri potest. Sed Græca significant non *æqualem esse*, sed *æqualiter esse*, hoc est *æqualiter sese habere* aut sese gerere Deo, referturque ad aliquam qualitatem, non ad naturam; & significat, quomodo quis se gerat. Sed legatur sane, ut volunt, tamen æqualitas erit non absoluta, sed ratione rei certæ, ut Matth. 20. 12, feciſti eos nobis æquales, cum tamen in pretio tantum fuerit æqualitas. Præterea æqualitas, in vulgari loquendi ratione, non sumitur exquisite pro omnimoda æqualitate, sed tantum in ea re, in qua æqualitas illa spectatur. Æqualitas in miraculorum patratione, & virtute, in ipso residente, tum in eo, qui cultu divino celebratur, consistit, uti diximus Joh. cap. 5. ubi explicat & æqualitatem illam & inæqualitatem: Hucusque operatur pater &c.

Vers. 7. *Sed seipsum exinanivit*, se se veluti privavit ea Dei forma, dum non usus est virtute & majestate sua, *formaservi* sumta pro conditione.

In similitudine hominum, id est hominibus vulgaribus similis. Sic Samson loquitur Judic. 16. ℣. 7; & Psalmo 82: moriemini ut homines. Ita se gessit Christus, ac si nihil habuisset super homines egregii.

Et habitu. Explicat idem aliis verbis. Externis nempe actionibus, & illis quæ patiebatur, fuit ut alius homo.

Vers. 8. *Humiliavit.* Explicat ulterius humilitatem Christi;

Usque ad mortem crucis. Quasi dicat non vulgarem, sed ignominiosissimam ac crudelissimam.

Vers. 9. *Propterea.* Hactenus exemplum modestiæ atque humilitatis nobis exhibuit, nunc etiam fructum ostendit, ut tanto magis nobis humilitatem commendet. Illud enim non sufficit ad commendationem.

Superexaltavit. Quasi dicat ex illo humili loco eum in summam sublimitatem evexit; est hypotiposis quædam. *Nomen.* Non de appellatione aliqua loquitur: nulla enim fuit tam excellens appellatio, quæ ipsi in terris non servierit, sed de dignitate & imperio. Nominis autem voce ista describuntur, quia illustre solet esse nomen eorum, qui in dignitate sunt & imperio. Sic ad Hebræos 1: quo excellentius præ angelis sortitus est nomen, nempe summam dignitatem & summum imperium.

Vers. 10. *In nomine*, id est propter nomen, id est dignitatem. *Jesu.* Jesus Christus personam denotat, quasi dicat ut ob nomen, quod adeptus est Jesus, id est ob dignitatem istam, omne genu cælestium &c. flectatur. Papistæ & alii putant materialiter sumendam vocem Jesu, quasi explicetur vox nomen.

Omne genu flectat, scilicet sese, vel flectatur, passive, ut 1 Cor. 5: ubi (se) convertit ad dominum. Sic Rom. 14. vers. 11: Vivo ego, quia mihi flectetur; ad quem locum Paulus alludit. Verba hujusmodi reciproce usurpantur, converto, flecto, exerceo & alia similia, de quibus Beza. Genua flectere, est adorare, aut honorem exhibere, Metonymica locutio. Sumitur signum honoris pro honore, sed simul etiam est metaphora a rebus terrenis ad divinas: vel synecdoche, speciei pro genere. Matth. 8. 2 dicitur leprosus adorasse Christum. Marc. 1. ℣. 40 genua flexisse. Luc. 5. ℣. 12 in faciem cecidisse. Si licet illum adorare, etiam genua flectere licet iis qui ea habent.

Cælestium, non genubus, quia non habent, sed animo. Hoc facit ad comprobandam adorationem Christi Jesu. Sed & ratio dictat imperium mereri honorem; & divinum quidem, divinum, humanum vero & civile civilem.

Terrestrium, quæ sunt in terra, hoc est hominum viventium.

Subterrestrium, quę sunt sub terra, ut sunt mortui, qui nunc

qui nunc sunt sub terra, ex vulgari opinione, indulsit aliquid apostolus elegantiæ ac concinnitati divisionis. Isti autem maxime intelliguntur, qui alioqui agnituri sunt bonitatem Christi & potentiam. Hoc autem fiet, quando ad tribunal Christi adstabunt, quo locus ad Rom. 14 pertinet. Etsi enim de Deo sermo sit; in Christo tamen Deo honor exhibebitur. Cælestes semper Deo honorem exhibent, & in terra fere omnes, dum agnoscunt illius imperium & potestatem. Quod ad Christum attinet, cælestes ab ejus ascensione id faciunt; Terrestres, prout agnoscunt illius imperium. Mortui tum eum sunt agnituri. Non mortui te laudadabunt domine, dicit David. Adoratio ista consistit in demissione animi, qua cum reverentia agnoscimus alicujus imperium, & ad omnia nos illi submittimus, tum etiam temporis quum habile ad hoc corpus habebimus.

Sequitur apud apostolum professio nominis & celebratio Christi.

Vers. 11. *Et omnis lingua*, proprie de hominibus quod dominus sit Jesus, hoc est illud nomen summum. Dominus, id est ille unicus, cælestis, qui omnibus in cælo & in terra imperat. Vix arbitror hic angelos intelligi, quanquam haud nego illis quoque hæc verba accommodari posse, non secus ac superiora.

Dominus, subaudi, *sit* Rom. 10. Si confessus fueris ore tuo dominum, scilicet dominum Jesum; idem vult ut credamus & ore profiteamur, sed diversa ratione id explicat. (Nota apostoli semper præsupponunt ei, qui credat Jesum esse Christum, salutarem Christi doctrinam, nempe ejus præcepta & promissa nota esse aut fore, quo posito, qui credit Jesum esse dominum, is ex Deo nascetur ac servabitur.) Summus Christi titulus, quod sit dominus, quod ei nomen super omne nomen donatum.

Ad gloriam Dei patris. Gloriam divini nominis esse finem domini Jesu hinc patet. Omnia Deus propter se fecit. Non intelligi hic dominium independens patet ex eo, quod gloriam Dei patris, finem ejus statuat. Ex hac ergo professione, quod Christus sit dominus, ipse Christus quidem gloriam habebit, sed tamen id in gloriam Dei patris redundabit, eam potissimum ob causam, quod tantam potestatem Christo dedit.

Vers. 12. *Quare dilecti*. Cum ita præiverit nobis dominus Jesus in demissione & obedientia Deo præstita, & tantum præmium sit consecutus: vos etiam Deo obedite, & coram eo vos demittite, & ipsius causa, etiam ipsius servis parete; latius extendit demissionem, ut omnem obedientiam includat.

Semper obedistis. Nempe Deo & Christo, & proinde & nobis & nostris monitis. Potest etiam vox *quare* referri ad illa cap. 1, ubi monuit, ut digne ambulent euangelio; ipsorum exemplo illos ad bonum hortatur. Non enim decet a recto cursu quemque discedere.

Non tamen, scilicet ita operemini; quanquam etiam ad præcedentia eadem verba possint referri, nempe ad id quod semper obedierint. Sed rectius referuntur ad sequentia. Non tantum obedite, ut præsente me deceret, sed magis in absentia.

Salutem operari, id est agere ea, quæ ad salutem adipiscendam spectant.

Cum timore, anxii, diligentes, ac soliciti, verentes, ne salute forte excidatis, ac pœnas æternas incurratis.

Vers. 13. *Deus enim*. Quasi dicat quia etsi nos absimus, & non sint ii, qui vos hortentur, est tamen Deus, qui vobis præest. Hortatur enim eos, ut in absentia sua sint diligentiores in salute sua curanda. Etsi inquit, nos absumus, Deus tamen vobis regendis præest. Ne hominum habetote rationem, Dei est habenda ratio. Magis objectioni occurrit, quam rationem reddit, quasi dicat, non debetis cogitare; nunc apostolus non animadvertit, quid rerum geramus; Adest enim vobis interea Deus, dum nos absumus: ne temere quicquam agatis in absentia nostra. Alii ita nectunt: quia jam sufficientia media habetis ad salutem, debetis etiam ex vestra parte facere omnia; Deus agit quod ejus est. Inultum non relinquet Deus, si vos velitis vobis ipsis deesse. Tertia connexionis ratio nimirum ut ad humilitatem tantum prior adhortatio valeat, quasi dicat, sitis humiles, non enim vos estis authores bonorum operum quæ exercetis, Deus operatur hæc omnia. Est nimis restricta ista ratio; cum superior adhortatio plura omnino in se videatur hic comprehendere.

Timore & tremor Ephes. 6. 5 etiam in dominorum absentia requiritur. Alludit ad id, quod dominis servi debent, ideo prior sensus magis placet. Non debetis, quasi ad oculum tantum servire, sed etiam Dei rationem habere.

Operatur ut velitis scilicet aliquid boni facere. Operatur actum voluntatis. Id facit dum revelat ac confirmat suam voluntatem, & promissa proponit, quæ nemo spernere potest. Summum bonum pro labore exiguo: facultas in vobis est, seu potentia volendi; actus ut sit opus est, ut sint quę vos moveant. Movent autem inprimis promissa. Sed in iis requiritur, tum ut res sint certæ, tum etiam ut præstantes. Si voluntatis potentia deest nobis, non debebat apostolus monere, ut operentur cum timore & tremore. Paulus dicit se pro iis orare Deum, ut id in illis efficiat. Notandum est, ubi oratur Deus ut quid faciat, semper Deum agere ita ut Deum decet; non extorquere obedientiam ab invitis. Non enim esset hic cultus. Honor non est, qui ab invitis extorquetur. Ita Deus operatur, ut sponte & libera voluntate aliquid faciamus. Facit id dum proponit præmia. Juvat autem voluntatem & beneficiis aliis Qui vult, in illo effectus est facilis. Idem facit per pœnas, adhortationes &c.

Pro beneplacito. Latina verba hunc videntur sensum exhibere. Non vestro merito, sed sola sua voluntate adactus. Sed vocabulum ὑπὲρ aliud denotat. Quare videtur hic esse sensus: Deus ideo id facit, ut benignam suam voluntatem de salute vestra ad exitum perducat, non sibi studens, sed vestro commodo. Alii hoc ita explicant, quasi dicat ut id fiat, quod ipsi placet, ut idem sit sensus, qui illorum verborum Coloss. 1. 9, 10: ad omnem placentiam, id est ut in omnibus placeatis.

Vers. 14. *Omnia facite*. Jam specialior sequitur adhortatio ad pietatem, quamvis non valde specialis.

Omnia facite. Hoc cum timore & tremore convenit. Maxime hic commendat officium Christianorum, ut obediant suis pastoribus, qui Dei nomine eis imperant. Apparet illos non satis suis episcopis fuisse obsecutos. Deum tamen adjicit, quia eatenus tantum eis obtemperandum, quatenus Dei nomine imperant. Inde in timore Dei aliis obsequi jubemur Ephes. 5. & ab obedientia aliis præstanda discedit Petrus 1Pet. 5, ad obedientiam Deo exhibendam, seu ad humilitatem, qua sub potentem Dei manum nos demittimus.

Vers. 15. *Ut sitis*, nimirum si faciatis ea quę jubemini, idque alacriter. Sitis irreprehensibiles, omnia faciendo,

& quidem sine murmure. Sic eritis irreprehensibiles; *In medio nationis pravæ.* Totus enim mundus plenus est impiis hominibus. Decet autem homines separatos ab improbis, singularem pietatem sectari, ut non tantum in confessione pateat eorum ab aliis diversitas, sed etiam in moribus.

In quibus, id est inter quos homines perversos.

Lucetis, nempe quia veritatem divinam habebant, & in omnium oculis erant; quia erant ex tenebris eruti in lucem veritatis, ut statim addit.

Sermonem. Altera similitudo huic conformis. Vos sermonem vitæ tanquam lucernam in vobis sustinetis. Erant quasi candelabrum, aut locus sublimior, in quo lumen esset repositum, ut aliis luceret.

Sermo vitæ, id est vivificus sermo, qui vitæ consequendæ æternæ rationem monstrat. Illi ergo erant tanquam candelabrum, *sermo vitæ* quasi lumen. Verbum φαίνεσθε reddi potest, tum *lucetis* tum *lucete*. Locus utramque versionem patitur. Luminaria enim erant & sic lucebant Philippenses, quia sermonem vitalem hominibus præferebant. Si posteriori modo reddas *lucete*, sensus erit, pietate vestra, & bonis operibus sitis aliis conspicui.

Tanquam luminaria. Quasi dicat: estis enim luminaria ratione doctrinæ. Idem faciatis in vita & moribus.

Ad gloriationem, id est ut gloriari possim in diem Christi, id est qua utar usque ad diem domini Jesu; vel qua utar in die domini Jesu. Lucete, inquam, ad gloriationem meam, ut ego inde glorier in adventu Christi. Aut etiam *lucetis*, quod pertinet ad gloriationem meam.

Quod non in vanum. Id ostendit me jure gloriari posse, qui non in vanum cucurrerim, si vos a me ad Christum perducti, ad ipsius etiam præscriptum vitam composueritis.

Vers. 17. *Sed etsi libor.* Non satis patet, quomodo hæc cum superioribus nectantur. Attamen sensus est, quasi dicat, non tantum antea vestri causa laboravi, sed etiam nunc ita sum propensus in vestram salutem, ut non detrectem libari & victima fieri, ut vos in fide retineam; quin etiam ea re sim gavisus.

Libari pro cædi, victimam fieri.

Super victima ut ego fidem vestram victimæ instar Deo offeram. Simili ratione loquitur Paulus ad Rom. 15. 16.

Oblatio fidei, quatenus efficiebat, ut crederent & fide firmi starent. Hæc enim erat quasi victima Deo & hoc quæsivit Paulus per immolationem. Si etiam contingat hoc, inquit Paulus, gaudebo ego, & quidem *vobiscum*, qui istius beneficii fietis participes; vobis potissimum ea de re gratulabor.

Vers. 18. *Idem autem.* Propter eandem rem vos gaudium capiatis, id est quod ego vestri causa tantum paratus sim facere, congratulari Paulo de eo animo debebant, quod tam alacriter Deo serviret, ipsorum salutem tantopere amaret ac curaret. Vult illos congratulari sibi de hoc animo.

Vers. 19. *Spero autem*, id est me domini Jesu beneficio spero assecuturum, ut Timotheum, quam citissime mittam.

Et recreer, ut gaudium habeam in meis afflictionibus. Sperabat enim eum læta allaturum.

Vers. 20. *Neminem*, qui ejusdem sit animi & voluntatis mecum.

Qui germane, qui tam solicite sit curaturus ea, quæ ad salutem vestram pertinent; aut qui eo plane animo, quo ego, curaturus sit ea, quæ ad statum ecclesiæ vestræ salutarem spectant.

Vers. 21. *Omnes enim* &c. Non curant diligenter ea, quę ad negotium Christi pertinent. Itaque si alios mitterem, negotiarentur interea forte aut lucellum quærerent, hoc enim est sua quęrere. Non loquitur de re illicita prorsus, sed indecora ei, qui eam facit. Non est gratus Deo, qui suum negotium agit missus ad aliorum salutem curandam.

Vers. 22. *Probationem ejus* γινώσκετε. vel in imperativo, vel in indicativo, quasi dicat: inde videte ejus experimentum in pietate, vel etiam nostis eum, qualis sit in negotiis domini. Δοκιμὴ experimentum est.

Quia tanquam patri filius, quia, inquit, ita mecum laboravit in prædicando euangelio, quemadmodum filius cum patre ageret. Ambiguum est. Nam non constat, an id dicere velit Paulus, Timotheum sibi serviisse; an vero una secum Christo in euangelio. Videtur utrumque indicare voluisse, nimirum quod benevolo, & ut ita dicam, filiali affectu Paulo servierit, & una cum ipso Paulo servierit Christo in negotio euangelii, quemadmodum filius patrem solet adjuvare. Filius enim probus multos in se labores suscipit. Hinc agnoscite, ipsius pietatem & studium in promovendo religionis negotio.

Vers. 23. *Hunc igitur spero.* Ubi cognovero, quid mecum sit futurum, utrum moriendum sit, an liberandus sim, an diutius detinendus. *Spero*, non omnino pollicetur, sed ad illos se venturum tantum sperat.

Vers. 25. *Necessarium* &c. Jam ostendit, se per Epaphroditum illos invisere, & rationem reddit, cur non una cum Timotheo eum mittere maluerit. Commendat eum, quod frater & cooperarius Pauli & commilito, qui & varia pericula una cum Paulo sustinuerit, non tantum laborarit.

Apostolum, id est legatum. *& ministrum*, qui detulit ad me ea, quæ sufficerent indigentiæ meæ. Pecuniam enim ab eis collatam attulit.

Vers. 26. *Quandoquidem.* Quia ille tanto vestri desiderio tenebatur & affligebatur, quod sciebat vos audivisse de adversa ipsius valetudine; adeoque de ipso vehementer fuisse solicitos, quæ res ipsum viciſſim solicitum habuit, eaque de causa quamprimum ad vos redire voluit, ut vos adventu suo recrearet. Apparet Philippenses illum ut magnum virum amasse. Ideo desiderabat illos suo adventu recreare.

Vers. 27. *Nam & ægrotavit.* Quasi dicat non fuit rumor vanus de ipsius invaletudine.

Verum Deus misertus. Causa pro effectu, id est ipsum valetudini restituit, in quo dicit se Deum respexisse. Satis afflictus fuit vinculis & morbo. Gravius adhuc fuisset, si obiisset.

Vers. 28. *Studiosius*, id est tanto magis in eo laboravi, ut eum mitterem.

Ut videretis. Tanto celerius eum misi, ut vos ipsum videretis iterum & gauderetis videndo illum incolumem, & ego minus angerer. Eo enim pergavisurus erat Paulus quia Philippenses Epaphroditum viderent, & sic solicitudine liberarentur. Hoc tanto magis optabat Paulus, quia per ipsum.

Vers. 29. *Recipite*, excipite advenientem. *In domino*, quemadmodum decet Christianos, prout dignum est Christiana religione.

Cum omni gaudio. Explicat aliqua ratione, quomodo in domino debeant eum excipere.

Tales qualis est Epaphroditus, cur autem hoc?

Vers. 30. *Quia propter* &cid. est ut opus perageret, &

rem

rem perficeret, quæ Christo esset valde grata, & non ad privatum aliquod negotium spectaret, quod nunquam suscepisset, nisi Christi causa.

Vsque ad mortem, id est vicinus factus fuit morti, periculosum, & valetudini noxium iter susceperat. Multis enim discriminibus, & maris & hominum vitam objicere eum necesse fuit. παραβολευσάμενος, non habita ratione suæ animæ, parvi eam pendens.

Anima pro vita temporaria. Saluti enim suæ æternę tantum consuluit. Neglectum animæ & vitę indicat, idque consilio, quod non tantum factum, dum iter emoliretur, sed eo ipso etiam quod Romam Paulo pecuniam adferret. Poterat invisus esse Neroni & hostibus Pauli, quia cum Paulo societatem coleret. *Ut impleret*, id est ut præstaret id, quod vos præstare debebatis, propter absentiam autem non poteratis.

Ille supplevit. Jam me visitavit & pecuniam dedit. Implevit ergo defectum officii a vobis mihi præstandi.

CAPUT III.

Vers. 1. Τὸ λοιπόν. Hinc apparet apostolum hanc epistolam isto præcepto concludere voluisse. Ideo seq. capite ad illud redit.

Eadem scribere vobis. Respectu sequentium hæc dicit apostolus, ut apparet ex eo, quod dicat: Vobis vero tutum, id est ad vestræ salutis securitatem id pertinet; seu ut salus vestra tanto magis sit in tuto ostenso vobis, quid inprimis cavere debeatis.

Vers. 2. *Videte canes*, id est circumspicite & observate canes istos, ut ab iis vobis cavere possitis. Sic Rom. 16. 17. Quanquam simpliciter *videte* pro cavete accipi potest. Canes vocat istos falsos doctores, ob similitudinem, eamque duplicem, tum quia impudenter allatrarent & morderent veram doctrinam ejusque doctores ac professores, tum quia ignari & inertes alieno cibo caudam jactantes & assentantes inhiarent. Unde infra dicit, illos esse inimicos crucis Christi, ventrem esse illorum Deum ℣. 18, 19. *Malos operarios*. Si dicas, eos esse non otiosos, nec gratis alienum cibum captare, cum laborent in aliis docendis; fatebor illos agere quidem & operari aliquid, sed mala.

Videte concisionem. Abstractum pro concreto, non concidentes, sed concisos, quemadmodum sequentis versiculi oppositio requirit. Cum ait apostolus, *nos sumus circumcisio*. Non enim dicit nos non circumcidimus ecclesiam, sed circumcisi sumus. Circumcisionem autem illam carnalem, quæ spirituali destituta est, concisionem vocat, quasi dicat malam sectionem. Est enim κατατομὴ, sectio mala, seu non illo in loco quo esse debebat, nec talis qualis esse debebat in epistola ad Rom. 2. 25. Non minus recte dici potest, ob eandem causam περιτομὴ verti in κατατομὴ.

Vers. 3. *Nos enim sumus circumcisio*. Id est circumcisi. Christus dicitur fuisse minister circumcisionis, hoc est circumcisorum Rom. 15. Sic Rom. 4. Galat. 2 & alibi, & hoc capite paulo post ℣. 4. *Qui spiritu Deo servimus*, id est spirituali, non carnali ratione, animo & actionibus ex animo erumpentibus, nec iis rebus, quæ in carne & cum carne ab externa aliqua causa fiunt.

Gloriamur in Christo. Gloriamur, quod Christ religionem fuerimus amplexi, & remissionem peccatorum ac justificationem gratuitam sine operibus per fidem in ipsum consecuti.

Non in carne fidentes, id est non in rebus carnalibus, quæ olim aliquid valebant, fiduciam collocantes.

Vers. 4. Et ne quis putaret apostolum, carnalia ista elevare & extenuare, quod ipse met illis esset destitutus, subjungit: *Quanquam ego*. Non quod revera istis rebus fideret, sed quod haberet ista omnia, quibus alii fidunt, seu, quod haberet fidendi causam ac materiam, si fidere istis rebus liceret, ut adversarii opinabantur. Effectum ponit pro causa per metonymiam.

℣. 5. *Hebræus ex Hebræis*. Quasi dicat. Non Helleniſta, nec ex Helleniſtis natus, sed ex illis qui antiquam gentis nostræ linguam constanter retinuerunt, eoque ipso se germanos Israëlitas esse ostenderunt. Apparet enim Judæos alios fuisse Hebræos alios Helleniſtas Act. 6. 1. Et Hebræorum fuisse majorem dignitatem ac prærogativam, quia Helleniſtæ in aliam nationem degeneraverint, & Græcam linguam maternam sibi fecerint. Hebræi autem nunquam majorum linguam deseruerunt. Ex talibus igitur parentibus ortum se esse dicit Paulus, talemque eum quales fuerant parentes.

Vers. 6. *Irreprehensibilis*. Secundum legem literali sensu acceptam, adjuncto beneficio expiationis; idque ab ineunte ætate, quemadmodum lex requirebat.

Vers. 7 *Sed quæ mihi* &c. Hic jam suo exemplo ostendit, in rebus istis, quæ olim sub lege magno erant in pretio, gloriandum non esse. Dicit ista sibi lucro fuisse, quia ex vi legis ac disciplinæ Mosaicę magnam afferebant utilitatem, & hominem Deo gratum acceptumque reddebant.

Hæc duxi, ζημίαν. Non significat rem noxiam & detrimentosam, sed potius damnum, hoc est rei alicujus utilis amissionem & jacturam. Illa igitur damnum duxit apostolus, quomodo mercatores imminente naufragio, ut vitam redimant, merces suas damnum ducunt, id est judicant illas esse perdendas, & in mare abjiciendas; illarum jacturam esse faciendam, ac proinde eas in mare devolvunt ac præcipitant, & sese iis privant. Non aliter etiam apostolus, simul atque illi Christianæ religionis jubar illuxit, hæc omnia perdenda & abjicienda esse censuit, ut tanto & tam ingenti bono potiretur.

Vers. 8. Ἀλλὰ μενοῦνγε. Ne quis putaret apostolum, hæc inconsulto quodam & temerario animi impetu, & calore fecisse, ac legis disciplinam deseruisse, & tanta bona, quę consecutus erat, perdenda duxisse, ideo addit, se etiamnum ea in re constantem esse, & omnia prorsus (quod verbum superiori dicto addidit) perdenda ducere.

Propter excellens &c. Neutrum adjectivum pro substantivo positum, pro excellentia seu præstantia. Non simpliciter dixit, propter cognitionem, sed propter præstantiam cognitionis, ut ostenderet, optimo consilio se rebus illis valedixisse, & æs auro permutasse, illisque desertis & abjectis, se longe majus bonum & excellentius consecutum esse, quę est Christi Jesu domini nostri cognitio, id est sanctissimæ ejus religionis, quę mirum in modum præstans est, quod circa præstantissima objecta versetur, quę sunt divina voluntas, quia immensa illa & ingentia promissa, ac divinissima continet præcepta.

Propter quem omnia ἐζημιώθην. Passivum ponitur pro reciproco. Non ab alio istis omnibus sum privatus & spoliatus, sed ipse me iis omnibus propter Christum dominum meum privavi, & ea ultro abjeci. Quæri potest, quomodo apostolus istis rebus seipsum mulctaverit, cum id fieri per naturam non potuerit. Nam nec circumcisus esse desierat, nec Israelita, nec Benjamita, nec Hebræus ex Hebræis, (pharisaicam quidem disciplinam deseruerat) & illud manebat quod ecclesiam persecutus fuerat, quod irreprehensibilis secundum legis disciplinam erat. Eatenus igitur hæc omnia perdiderat vel abjecerat apostolus, quod eam religionem esset amplexus, in qua hæc omnia, ne tantillum quidem valebant, & perinde erat, ea habuisse & non habuisse. Quemadmodum si quis in ecclesia pontificia constitutus, ad magnos honores & titulos perveniisset, ac variis illic muneribus esset perfunctus, agnita autem postmodum veritate Christi ecclesiæ se adjungeret & aggregaret, illi harum omnium rerum jactura facienda esset, cum earum nullus sit in Christi ecclesia usus, nullum pretium. Tam cara igitur, ut sic dicam, pignora abjecit apostolus, ut eorum bonorum, quæ Christus attulit foret particeps; adeo se humiliavit, & ad Christi pedes abjecit, ut ista omnia, quarum vix media parte alii mirifice se efferre ac tumere solebant, pro perdendis duceret. Vel quia apostolus dixerat, se istarum rerum jacturam fecisse, iisve mulctatum esse, poterat videri eas adhuc per se magnifacere. Jactura enim non est, nisi rei alicujus pretiosæ: ideo per correctionem quandam addit, si eas pro quisquiliis habere, eamque non tam jacturam fuisse, quam quisquiliarum aut sordium abjectionem.

Et duco sordes. Sed inquiet aliquis, fortassis tibi dolet, quod tantarum rerum jacturam feceris, & omnem earum fructum amiseris? Nequaquam. Sordes ac quisquilias hæc omnia duco, quarum abjectione tantum abest ut doleant homines, ut potius lætentur, quod eas ejecerint. Non duco ista omnia eo loco, quo mercatores merces suas, quas si contingat, ut vitæ conservandæ causa in mare projiciant, earum jacturam doleant ac conservatas vellent. Sordes sunt quisquiliæ, & omnia, quorum jactura Christum ejusque sanctissimam religionem lucramur. Hoc sanctum lucrum abunde compensabit id quicquid, ut eam consequamur, impendi potest.

Vers. 9. *Et inveniar* &c. Ut ipsi, id est Christo insitus per fidem inveniar seu deprehendar, judicer atque æstimer, a Deo scilicet, non meam justitiam ex lege habens, id est ut non secundum meam justitiam, sive illam, quam vi legis consecutus fueram, tracter, sed potius illa veluti exutus ac carens, oculis Dei appaream. Per justitiam istam intelligi potest justificatio illa, quæ ex legis observatione oriebatur. Siquidem & in membro opposito, quod subjicit mox apostolus, per justitiam intelligi justificatio debet. Sed nihil prohibet, quo minus ipsam illam Pauli justitiam intelligamus, quam superius sibi attribuerat, cum diceret, se irreprehensibilem fuisse, si ejus justitia ad legis normam exigatur. Justitia enim ista causa erat justificationis, ac propterea opponi potest justificationi ex fide. Ideo, inquit Paulus, Christum ejusque religionem amplexus sum, ne secundum illam justitiam meam, quæ legi conformis est, vel ex legis observatione oritur, a Deo tracter, sed potius, ut ejus vi penitus abolita & expuncta aliam quandam justitiam consequar.

Sed eam quæ est per fidem Christi. Loco illius justitiæ legalis consequor justitiam, id est justificationem, quæ non ex legis observatione, sed ex fide in Christum hominibus contingit. Illa justitia requirit in omnibus æqualem ac perpetuam obedientiam. Hæc vero per fidem non in omnibus æqualem, sed in diversis diversam, pro ingeniorum, naturæ, educationis, ac conditionis varietate, nec perpetuam ab ineunte ætate, dummodo sit vera, etiamsi fuerit, ut loquuntur, sera, & multa ac gravissima peccata eam fuerint antegressa, ac præterea justificatio ista legalis, qualem Paulus fuerat consequutus, temporarium tantum habebat fructum.

Per fidem. Ex fide igitur maluit apostolus justificari, quam ex lege; tum quia per naturam fieri poterat, ut in aliquod ejusmodi peccatum alioquin prolaberetur, cujus sub lege nulla esset venia, tum quod illa justificatio, quæ ex legis secundum sensum externum ac literalem acceptæ observatione sequebatur, nihil aliud in se continebat, quam immunitatem a pœnis in lege expressis, & præmii similiter in lege expressi adeptionem, hoc est, hujus vitæ. At justitia per fidem Jesu Christi, æternæ mortis amotionem, & sempiternæ illius ac cælestis vitæ adeptionem includit. Erat igitur causa, cur nollet Paulus ex legali illa sua justitia justus pronunciari & secundum eam tractari, sed veluti ea penitus caruisset, ex fide Jesu Christi justificari mallet.

Quæ ex Deo justitiam. Justitiam *ex Deo* opponit justitiæ suæ. Sic in epist. ad Rom. cap. 10 3 Dei justitiæ opponit propriam Judæorum justitiam. Justificatio enim, quam per fidem consequimur, plane est ex Deo, utpote quæ ejus misericordia ac benignitate mera, non ex nostris meritis, non ex vi operum nostrorum pendeat ac proficiscatur.

Super fide. Ex Deo quidem est, & liberalissima ejus voluntate, sed præstita conditione fidei. Fidem autem Christi vocat, quia Christus eam præscripsit, vel etiam, quia in Christo defigitur, & in eum, tanquam objectum suum, tendit.

Vers. 10. *Vt cognoscam ipsum*. Non videntur verba hæc cum præteritis, sed cum superioribus connectenda, licet tale bonum ac commodum includant, quod cum justificatione illa conjunctum atque connexum sit. Quare videntur ita superioribus conjungi: Hæc omnia perdidi ac pro sordibus duco, ut Christum cognoscam. Vox *cognoscendi* propter sequentia verba, nempe *communionem afflictionum Christi*, non videtur proprie accipienda esse. Quod si proprie accipi deberet, respectu istius communionis saltem non posset. *Cognoscere* aliquando accipitur pro experiri, & re aliqua (si bona sit) perfrui. Ut cum dicitur de Christo Ephes. 5, 3, *qui cognoverit dolores*, id est expertus fuerit ac senserit. Sic hoc loco *ut cognoscam ipsum*, id est ut ipsum atque ejus beneficia quæ nobis attulit experiar ac sentiam.

Et virtutem resurrectionis. Virtus seu vis resurrectionis est duplex: primo quod certissimam spem vitæ æternæ nobis ingeneret, & jus ejus adeundæ nobis largiatur 1 Pet. cap. 1. vers. 3; deinde quod nos è morte & sepulchro peccatorum eruat, & ad vitam novam agendam traducat, ac Christi resurrectioni conformet. Ephes. 2, ab initio. Hanc igitur vim in se ut experiretur apostolus, ideo legem & ea

quæ

quæ per legem consequutus fuerat abjecit ac deseruit.

Et communionem passionum. Ipsam communionem ac societatem in afflictionibus cum Christo tanti æstimat Paulus, ut pro ea cuncta illa, quibus sub lege tumere ac gloriari poterat pro stercoribus ducat.

Conformatus. Societatem ignominiosæ ac violentæ etiam mortis istis omnibus longe præfert. Explicat communionem illam passionum ita, ut aliquo modo augeat & perfectionem ejus rei summumque apicem exprimat. Verum quia hoc paradoxon videri poterat, ideo addit, quo fine hæc omnia faciat, cur, inquam, Christianam religionem, deserta lege, ac omnibus illis quibus sub lege niti ac gloriari poterat, amplexus sit, vim resurrectionis Christi experiri voluerit, & denique calamitatum ipsius ac mortis truculentæ particeps ac socius esse.

Vers. 11. *Si quo modo.* Resurrectionis a mortuis causa hæc omnia fecit apostolus, quæ nemini nisi in Christo contingit. καταντᾶν est pervenire ad locum ex adverso situm. Resurrectio a mortuis est terminus ad quem. Huc tendebat, huc ferebatur apostolus. Tendebat autem per hæc media quæ proxime explicuit. Verba autem ista, *si quo*, non dubitantis revera sunt (nam alioquin dubitasset apostolus se per illa media resurrectionem consecuturum) sed omni studio connitentis, & bonum illud ad quod connititur vehementer desiderantis; licet interim tacite significet istud bonum tale esse, ut quis illo excidere possit, nempe quia maximis laboribus ac studio paretur. Hinc autem apparet, resurrectionem sub lege, quod ad sensum literalem attinet, non fuisse promissam. Nam si promissa & fœdere sancita fuisset, nihil erat opus, ut lege deserta Christum amplecterentur, Judæi præsertim illi, qui legem secundum literalem sensum acceptam penitus observassent. Nec enim Deo integrum fuisset pactum ac fœdus rescindere.

Vers. 12. *Non quod jam acceperim.* Si ipsa verba spectes, videtur esse occupatio objectionis. Verum hoc paulo difficilius ostendere, quomodo hæc objectio locum habeat, quia in prioribus verbis non est causa data objectionis, ideo alii verba transponunt sic: *quia nondum accepi.* Si autem est objectionis occupatio, hic erit sensus: quod hactenus dixi, omnia me projecisse, quæ antea pro lucro habui, non ideo dixi, quasi jam apprehenderim, seu per id ipsum jam præmii mihi propositi fuerim factus particeps, adeo ut nihil amplius consequendi causa faciendum mihi restet, sed adhuc occurro. Non est ergo in proxime præcedentibus occasio objectionis movendæ, sed in tota oratione præcedente. Quia enim de se prædicaverat adeo multa, poterat aliquis cogitare apostolum jam illud quod quæsierat adeptum, & jactura sola pristinorum bonorum nova redemisse, & nihil amplius eum in hunc finem facere debere. Ideo dicit:

Non quod jam acceperim scilicet præmium, vel apprehenderim, scilicet metam: (Cœpit enim metaphoram ab iis, qui in stadio currunt, ductam.

Si quomodo perveniam. Potest etiam subaudiri nomen resurrectionis mortuorum, sed tamen potius est prius. Certum enim erat resurrectionem mortuorum eum nondum accepisse. Si tamen ista subintelligatur, phrasis accipienda erit improprie, & ille dicitur eam accepisse, & ei manum veluti injecisse, qui est in eo statu positus, ut omnia perfecerit, pertinentia ad resurrectionem, nec amplius quicquam ei sit resurrectionis causa faciendum. Similis enim est illi, qui manu metam, aut brabeum sibi suspensum apprehendit. Hoc autem potuisset aliquis de apostolo, ut diximus, cogitare, nihil amplius ei esse faciendum resurrectionis adipiscendæ causa. Alii sic verba ea accipiunt (Ostorodius, Smalcius) quasi dicat non quod jam accepissem, id est, antea in Judaismo præmium, & postea reliquerim sponte mea, & Christo adhæserim.

Sed sequentia: *persequor autem ut comprehendam* &c. ut ego existimo, non suadent hunc sensum. Nam loquitur de præsenti tempore, *Jam* non tempus denotat in Judaismo transactum, sed in Christianismo.

Aut jam perfectus. Perfectio quid sit, videndum; præsertim quia dicitur ℣. 15: *Quotquot ergo perfecti sumus.* Necesse est aliter atque aliter sumi, nisi illa sola de Judaismo accipiatur. Intelligenda est perfectio respectu felicitatis, & certitudinis spei de præmio consequendo, quasi dicat: nondum ego eo loco sum, ut jam immortalitate sim donandus, quomodo ad Heb. 12, justi illi ad quos accesserant Hebræi ℣. 23. *Perfecti* non qui immortalitatem fuissent assecuti, sed qui in eo statu versarentur, ut eos certo maneat. Perfectio sumitur pro immortalitate ipsa, vel alioquin pro certo futura, Hebr. xi. ℣. ult. vox perfectionis sumitur de ipso actu; hic de jure ad eam & certitudinem ejus consequendam. Sensus est: Quod in eo statu versor, ut mihi immortalitas omnino sit danda, & mihi nemo eam adimere possit. Hebr. 5. 9 vox perfectionis sumitur pro immortalitate, & ad Hebr. 2, ut & cap. 7. Ubi tamen interpretes reddunt *consecrati*, metaphora, sumta ab illis sacerdotibus, qui initiati primum, postea consecrabantur. Potest etiam perfectio pietatis hic intelligi non intensionis, sed extensionis. Intensionis est, in qua graduum habetur ratio, non temporis; extensionis, in qua temporis spacium consideratur: quasi dicat, non quod apprehenderim metam, & ad finem stadii ac curriculi mihi propositi pervenerim. Notandum, objectionem sumi ex præcedentibus; responsionem autem ad objectionem esse confirmationem proxime præcedentium. Quasi dicat: ego tanta feci & facio, ut ad resurrectionem perveniam, at non ideo dixi tanta me fecisse Christi causa, quasi jam nihil restet faciendum, imo nondum perveni.

Persequor autem, id est, verum adhuc persequor, adhuc curro, cursu insequor, & celeri gradu contendo, id agens,

An forte, id est si qua ratione. Id experiri volens, num aliqua ratione possem comprehendere. Hoc autem faciebat in pietate sibi præscripta pergens. Conatum suum indicat voculis ἐφ' ᾧ, *in quo*; alii vertunt per *quatenus* vel *propterea*, quod magis placet, masculino, *vel ad quod, quem in finem*, ego contendo ut comprehendam. Quid autem dicet aliquis, non id, ad quod ego etiam apprehensus sum, nempe illud præmium, ad quod capessendum me dominus Jesus veluti è medio cursu abripuit 1 Thess. 4. 7. *in sanctificationem*, id est, ut sanctitatem sectemur. Sic ad Galat. 5. *ad libertatem vocati estis.* Ubi vox εἰς cum dativo constructa habetur. Sic Matth. 26. 50. Pulchra verbi

ejuſdem repetitio & collocatio. Apprehenſus dicitur Paulus, quia cum diverſa via curreret, aliorſum Chriſtus eum apprehendit, & viam & metam ei oſtendit aliam. Apprehendit enim dominus Jeſus, & retraxit.

Verſ. 13. Idem quod hactenus dixerat, poſt repetit: *Ego me ipſum.* Ego nondum apprehendi, reſtant adhuc plura facienda.

Verſ. 14. *Vnum* ſcilicet *ago*: In hoc uno ſum:

Illa quæ retro, id eſt illa quæ hactenus egi, oblivioni propemodum trado, id eſt, ita me gero ac ſi oblitus eſſem. Ut ei qui ad brabeum currit, non eſt impedimento iter quod emenſus eſt, ſed ejus propemodum obliviſcitur; ſic apoſtolus ſemper erat ſolicitus de eo, quod reſtabat pietatis officio. Qui de Judaiſmo volunt intelligi ſuperiora, nolunt iſtorum Judaicorum illum oblitum. Dicit ſe quaſi pronum in anteriorem partem ſeſe extendere. Curſus eſt & deſiderium præmii, currentes in ſtadio inclinant ad metam.

Κατὰ σκοπὸν, *ſecundum metam.* Wedle Kreſu, id eſt, recta ad ſcopum feror, quemadmodum ſcopus oſtendit, ita curſum dirigo, (recta linea, omnium breviſſima) hoc eſt, non ago aliena, ſed tantum illa, quæ ad ſcopum illum faciunt.

Ad brabeum. Finem actionis denotat. Videtur eo reſpicere quod præmia curſoribus deſtinata ſoleant interdum metæ appendi.

Superne, id eſt, ad brabeum illud, ad quod cælitus ſum vocatus; quod mihi cum vocarer fuit propoſitum. Vocatio eſt, cum aliquis ad bonum aliquod, de quo non cogitarat, & quo fuit indignus, amplectendum accitur. Supernam autem vocat vocationem, quia è cælis fuit vocatus, & ſingulari modo. Poteſt enim hic innui ſingularis illius vocatio. Quanquam omnium Chriſtianorum vocatio eſt de cælo.

Et in Chriſto Jeſu, id eſt, facta per Jeſum Chriſtum.

Verſ. 15, *Quotquot ergo perfecti.* Perfecti ſumuntur pro adultis, ut 1 Cor. 14: quotquot in Chriſto non ſumus infantes, ſed pleniore cognitione veritatis donati.

Id ſentiamus, id eſt, id curemus, ut omnibus relictis præmium aſſequamur. Poteſt hoc ad illa pertinere, quæ ſupra dixit de iis, quæ ſecundum carnem habuit, a ſe Chriſti cauſa ſpretis, ut & ſequentia verba, quæ urgent illi, qui volunt perpetuo apoſtolum ad Judaiſmum reſpicere.

Si quid aliud, id eſt, ſi adhuc illa carnalia curatis, Deus vobis veritatem oſtendet, nempe vel, quod per ſpiritum ſuum illis id ſit revelaturus, & excitaturus aliquos, qui eis id præſtent, vel, quod maxime placet, quod ipſi hoc eſſent agnituri ex religione Chriſtiana, etſi Deus nihil ea in re ageret amplius quam egerit; ſed tamen quia effectus ex prioribus quæ a Deo in ipſos profecta fuerant eſſet conſecutus etiam ipſa hæc res Deo adſcribitur.

Verſ. 16. *Verum* Quaſi dicat, & ſi aliud ſentiatis, vel dum id fiat quod dixi, tamen quatenus jam eandem cognitionem aſſecuti ſumus, eadem regula vivendi utamur. Quouſque in doctrina conſentimus, eo uſque etiam vita & moribus conſentiamus. Conſenſus autem erat inter eos, in iis, quæ ad pietatem Chriſtianam omnino ſunt neceſſaria.

Idem ſentire, ſimus & concordes. Sufficiunt enim illa ad concordiam, in quibus convenimus. In vita pia inter nos conveniat. In diverſis ſententiis nos feramus, conſentiamus inter nos illo vinculo colligati, quod ea quæ ad ſalutem omnino ſunt neceſſaria omnes amplectimur.

Verſ. 17. *Imitatores mei.* Coimitatores Græce, quaſi dicat, omnes ſimul imitemini nos, & eos, qui eodem modo ambulant. Cæteros ne ſectemini.

Et ſpeculamini, id eſt, mei ſimiles ſpectate. Me pro exemplari quodam & typo ponite, & ſi quem mei ſimilem in vita deprehenderitis eundem imitemini.

Verſ. 18. *Multi autem ambulant.* Ideo dixi vos debere animadvertere diligenter, quos imitemini. Nam multi ambulant, inimici crucis Chriſti, id eſt, ita ut appareat illos eſſe inimicos crucis Chriſti, & ut pateat illorum Deum eſſe ventrem.

Ut ſæpe dixi. Reſpicit ad id; idem ſcribere vobis mihi non eſt moleſtum.

Flens cum lachrymis. Apparet Paulo cordi fuiſſe ſalutem Philippenſium, præſertim cum videret eos corrumpi ab aliis. Salus aliorum & gloria Dei, eum zelo implebat.

Inimici crucis Chriſti, id eſt, quos offendunt iſta, quæ dominus Jeſus morte ſua confirmavit, & ſtabilire voluit. Hoc autem fuit, quod abrogavit ceremonias; Itemque debeamus pati etiam duriſſima & ignominioſiſſima. Id enim vel inprimis crux ejus docet. Quare per crucem Chriſti ſignificatur id quod Chriſtus maxime novum præcepit ac crucis morte confirmavit. Illi autem maxime ceremonias urgebant, quod cultui ſpirituali repugnabant, nolebantque perſecutiones pati juſtitiæ cauſa. Vide, Gal. 3. 1. confer cum fine cap. 2. cap. 6. 12 & 14.

Verſ. 19. *Quorum finis interitus*, quaſi dicat, non ad ſalutem progrediuntur, ſed ad interitum.

Quorum Deus venter. Qui omnia adventrem & voluptates carnales referunt, qui ventri ſerviunt tanquam Deo. De vita eorum inprimis loquitur.

Gloria in pudore, vel qui gloriantur in eo, cujus ipſos pudere debet, alii enim deſpumant ſuas nequitias. Jud. epiſt. ver. 13: Fluctus maris deſpumantes ſuas turpitudines, ut fluctus maris, qui ſordes ſuas deſpumant. Sic in cap. gloriaris in malitia. Poteſt etiam alluſiſſe ad circumciſionem, quæ in pudendo erat illorum membro, quaſi dicat, gloria illorum maxima ſita eſt in re pudenda. Terrena ſapiunt, ſpirant, curant, amant.

Verſ. 20. *Noſtra enim converſatio.* Quia hic redditur ratio ſuperiorum, dubium eſt, an hoc ad proxime dicta, an ad ſuperiora referendum ſit, ubi dixit, ut ſe imitarentur. Quaſi dicat, non illos imitemini, ſed nos, qui ſumus municipes cæli, & ut cælorum civibus dignum eſt, nos gerimus. Et ſi ſic accipiatur vox πολίτευμα, ſignificabit converſationem. Quemadmodum fit cap. 1 ad Philipp. ver. 17; Act. 23. 1; vitamque Chriſtianorum hic deſcribit apoſtolus, nempe, ut ita ſe gerant, ut municipes cæli decet, ut animos & actiones conforment cæleſti vocationi. πολίτευμα dici poteſt etiam de illo qui præeſt in civitate, & qui in civitate aliquid agit, & civis munia obit, ſeu exequitur munus, quod cuivis bono civi incumbit. Et ſi eo modo ſumatur, opponetur terrena ſpirantibus, & ratio quidem ſuperiorum reddetur, proxime vero præcedentia per oppoſitionem illuſtrantur.

ſtrantur. Nam falſos illos doctores ſibi oppoſuerat; nunc moribus illorum opponit ſuos. Si ad proxima hæ voces referantur ſenſus erit: Ideo hoc illis vitio duco, quod terrena ſapiant, quia noſtra civilis couverſatio eſt cæleſtis, vel civitatis noſtræ jus & uſus eſt in cælis. Πολίτευμα poteſt accipi pro politia, vel etiam pro civili converſatione, in qua & felicitatis noſtræ & officii actionumque noſtrarum & harum inprimis habetur ratio. Ἡμῶν, ſi ſumatur priori ſenſu, ſtricte ſumitur pro illis, quos imitandos antea dixerat apoſtolus. Si autem poſteriori ſenſu, tum ſumetur generalius pro omnibus Chriſtianis.

Eſt *in cælis*, id eſt, conſentanea cælis & conformis.

Ex quo etiam ſcilicet loco. His verbis confirmat præcedentia, ubi aſſeruit noſtrum πολίτευμα eſſe in cælis, quia inde ſervatorem expectamus. Progreditur & oſtendit, quomodo Chriſtiani ex hac vita in cælum debeant transferri, cum indicat non tantum venturum è cælis Chriſtum, ſed etiam addit:

Qui transformabit &c. Ubi etiam rationem tacite indicat, cur non debeamus ventri ſervire; quia non debet a nobis curari quod peritarum eſt. Vide 1 Cor. 6. 13. Servatorem nominat Chriſtum, quia deſcribit faſtigium officii ſervatoris. In illis enim quæ ſequuntur conſiſtit potiſſimum ſalus noſtra.

Expectamus, proprie ſumi debet, quod eum magno cum deſiderio præſtolamur.

Verſ. 21. *Qui transformabit.* Id eſt, mutabit, ita apoſtoli loquuntur, ac ſi externa tantum corporis facies & forma eſſet mutanda. Reſpicit autem maxime ad gloriam & humilitatem, quæ videntur externa eſſe.

Corpus humilitatis, id eſt humile, pro vili & ſubjecto variis calamitatibus. In 1 Cor. 15. 42, & ſeqq. aliquot verbis iſta vilitas exprimitur.

Ita ut fiat. Comprobat aliquo modo apoſtolus id quod dixerat, fore, ut Chriſtus corpora noſtra vilia glorioſo ſuo corpori reddat conformia ſeu ſimilia. Nempe quia vis atque efficacia ejus tanta eſt, ut ſibi ipſi omnia ſubjicere poſſit, ac proinde etiam mortem. Nam pars ultima ſubjectionis omnium rerum in tranſmutatione corporum noſtrorum conſiſtit. Tum enim mors ultimus hoſtis, delebitur. Ita loquitur apoſtolus, ac ſi Chriſtiani omnes tum victuri eſſent, non autem quidam mortui, quidam vivi reperiendi ſint. Vox enim *transformationis* vivis proprie competit, non autem mortuis. Quemadmodum etiam vox mutationis, qua tamen apoſtolus interdum utitur generatim tam de iis, qui vivi reperientur, quam de mortuis, qui immortales reſurgent 1 Cor. 15. 51. Poſtea dicit de tranſmutatione, quæ mortuis non competit ver. 52: Nam reſurgent incorruptibiles.

CAPUT IV.

ARGUMENTUM.

In hoc capite jam adjungit quaſdam exhortationes ad vitam piam ſpectantes. Deinde oſtendit ſibi gratum fuiſſe munus; quod accepit ab illis per Epaphroditum, & ejus rei occaſione quaſdam objectiones occupat. Tandem ſalutationes annectit.

Verſ. 1. QUapropter. Quaſi dicat: Itaque ut ad rem redeam aut eam concludam. Videtur vocula iſta eſſe hoc loco particula connectendi. Si tamen quis velit eſſe reductionis particulam, ſenſus erit: Cum ea ſit reſpublica noſtra, conſtantes eſtote in iis quæ nobis hæc religio proponit.

Fratres deſiderati, hoc eſt, chariſſimi, quo pacto nos quempiam exoptatum, vel exoptatiſſimum dicimus, quaſi dicat, quem quis merito ſibi optare debeat. Gradus amoris ſummus & perfectus, cum quis aliquem ita diligit, ut ſe eo vehementer oblectet, eum deſideret.

Gaudium. Metonymice: pro gaudii cauſa.

Corona, id eſt, qui honori mihi eſtis, tum quod ego lucrifecerim vos, tum quod pie vivatis, idque mihi ſummo eſt honori. Magni eſt momenti, quod aliquis ad veritatem alterum adduxerit; at ſi idem pie vivat, tum demum honori eſt ei, qui id præſtitit. Alludit ad coronas victoribus dari ſolitas. Quemadmodum corona alicui olim erat honori; ſic illi, quia Pauli gloriam augebant.

Ita. Quemadmodum hactenus dixi, ut non patiamini vos abduci a via recta, conſtanter retinentes ſalutarem doctrinam Chriſti, pie vivatis.

State etiam dilecti. Iterum repetit amoris nomen, ut eo magis oſtendat, quantopere illos diligat, quemadmodum hactenus feciſtis. (vel poteſt etiam vox iſta accipi ita, ac ſi dicatur, ita ſtate in domino, quemadmodum nunc ſtatis.) Eſtote in Chriſtiana religione eo modo conſtantes.

Verſ. 2. *Euodian.* Apparet has fœminas fuiſſe in illa eccleſia præſtantes, & ſuper alias eminentes, in quarum concordia multum ſitum erat. Fieri poteſt, ut vel pauperes ſuſtentarent, vel etiam miniſtros alerent. Egregiam & operam poterant præſtitiſſe eccleſiæ, ſi fuerunt diaconiſſæ. Apparet autem illas in negotio euangelii miniſtraſſe Paulo.

Hortor illas in domino &c. ut concordes ſint in religione Chriſtiana, aut ob Chriſtianam religionem, qua ſunt inter ſe devinctæ, animis conſpirent. Nonnulli volunt *adhortor* jungi cum *in domino*, quæ ſententia non eſt abſona.

Verſ. 3. *Certe rogo*, alii habent *& rogo.*

Socie germane (Conjugem Pauli etiam ex veteribus nonnulli denotari volunt.) Quaſi dicat, præterea rogo te, qui es verus & genuinus ſocius meus, & qui veluti jugum unum mecum trahis. Quod poteſt intelligi de inſigni fratre, qui cæteris præfuerit, & quidem præclare; qui illam eccleſiam rexerit. Quia eum non nominat, apparet ſatis fuiſſe notabilem, & apparuiſſe quinam fuerit. Alii tamen, quia vocabula ferunt, ut fœminino genere poſſint efferri, putant Pauli conjugem denotari, præſertim quia cum fœminis junxerit, & præcedentibus & ſequentibus verbis. Sed nihil vetat, quo minus commemoret inter mulieres viros, ut facit. Sed locus 1 Cor. 7. 7, 8 videtur huic ſententiæ obſtare. Græca vox ſignificat *conjugem* ac *comparem*, qui unum eundemque laborem ferunt. Vox ducta a jugo, vel a conjungendo, quia eas vult eſſe concordes in re-

ligione, vult ut conſpirent in hoc negotio tractando. Vult ergo ut ille tanquam ſocius verus, non adulterinus, non nomine tenus opitularetur illis in negotio euangelii.

Quæ in euangelio, multum laborarunt in negotio euangelii, id eſt, multos labores exantlaverunt, & pericula ſubierunt.

Una cum Clemente. Hoc poteſt conjungi vel cum proxime antecedentibus: quaſi dicat, quæ mecum & cum Clemente laborarunt. Vel etiam juva illas, & Clemens idem faciat. Prius magis probatur. (De eo Clemente dicunt, eum fuiſſe epiſcopum ſecundum Romanum. Dicitur Clemens Romanus, ad differentiam Alexandrini. Linus autem dicitur fuiſſe primus Romanus epiſcopus, de quo alibi.)

Quia addit *cooperarios*, prior ſententia magis placet, nam non eſt credibile, eas ibidem manſiſſe, eccleſiam forte foverunt, in ædibus ſuis, & viam ad alios lucrifaciendos munierunt aliis illæ fœminæ.

Quorum nomina id eſt, qui operarii mei non perdiderunt oleum & operam, ſed deſtinavit illis Deus dare vitam æternam, non ſecus ac ſi nomina illorum libro alicui inſcripſiſſet memoriæ cauſa, ut eos donet vita æterna. Metaphora ducta a pugillaribus, quibus nomina, quorum homines volunt meminiſſe, inſcribunt. Quod ſolet fieri etiam a regibus, qui nomina eorum, quos donare volunt, codicillis inſcribunt. De libro vitę in apocalypſi cap. 20, ubi alterius libri fit mentio, diſtincti ab illis libris, in quibus facta hominum etiam malorum fuerunt ſcripta. Dicitur liber vitę, quia ibi notantur vita æterna donandi. De Moſe dicitur, quod voluerit deleri de libro vitę. Veriſimile eſt eſſe locutum Deum de libro in quo notarit illos, quibus donaturus eſſet illam æternam vitam felicem, & quos etiam in poſteritate ipſorum eſſet beaturus. Indicatur enim, quod alios Iſraëlitas voluerit delere de libro vitę. Vide Exod. 32, ubi libri Dei fit mentio; ibi apparet eos deletos, qui peccarunt ipſi, quod & alii ibidem erant ſcripti; quod illi ſcripti fuerint, in libro vitæ æternæ, nec ſuadet quippiam, nec ratio permittit.

Verſ. 4. Revertitur ad ſuperiorem illam adhortationem in cap. ſuperiori, quaſi dicat: Etſi vobis multi labores & pericula ſint exantlanda, tamen ne patiamini vobis eripi hoc gaudium *in Domino*, id eſt Chriſtianum, religioni Chriſtianæ conforme.

Gaudete Ne quis putet hæc mihi incogitanti excidiſſe, iterum dico: Sed quia potuit quis dicere, multa nobis eveniunt triſtia; dicit:

Verſ. 5. *Modeſtia* aut *æquitas*. De æquanimitate ſeu æquitate animi videtur loqui, id eſt, moderatione, qua adverſam fortunam placide ferimus. Detis operam ne animo nimis dejiciamini. Alii volunt, ut æquitate utamur erga eos qui nos perſequuntur. Prius videtur loco magis conſentaneum, etſi illius nullum exemplum in ſacris literis reperiatur. Cernitur etiam æquitas eadem in ſecundis, ne quis animo efferatur. Cauſa eſt:

Dominus prope eſt, id eſt, Chriſtus, quia præfixus eſt articulus. Quaſi dicat, quia Chriſtus auxilium vobis eſt laturus. Habetis præſentem & faventem Chriſtum; vel etiam, quia adventus Chriſti inſtat, qui finem allaturus eſt omnibus malis. Jam ante fores eſt, nam ad adventum domini tantum intereſt temporis, quantum ad mortem noſtram. Poſterior ſenſus videtur genuinus.

Verſ. 6. *Nulla de re ſoliciti ſitis.* Non quod debeant omni cura eſſe vacui, ſed quod ea cura vacare debeant, quæ animum agit & torquet, quæ cum dubitatione de divino auxilio eſt conjuncta, ſeu cum ἀλογιστίᾳ, quæ a tranquillitate & moderatione abducit hominem.

In omni, vel neutrius vel maſculini generis eſt, ut dicatur vel de re vel de tempore. Ἐν παντὶ ſcilicet πράγματι, vel καιρῷ aut χρόνῳ. Nam ad Νῶτα vel σφυρὰ referri non poteſt, quia hæc ſunt generis fœminini.

Sed quaſi dicat, ſi quid ejuſmodi eveniat, quod angere queat animum; en aliud medium ad arcenda mala, & amolienda, idque duplex. Prius erat in ipſis, nempe moderatio animi. Alterum preces, quarum effectus a Deo pendet. Differunt preces ab orationibus. Προσεύχεσθαι eſt bona optare Νῶτα deprecari malum.

Cum gratiarum actione. Cum plura bona Deus homini dederit, quam immmittit mala, non debemus in adverſis beneficentiæ dominicæ obliviſci. Eſt hoc illius medii, hoc eſt, precum adjumentum & ornamentum. Gratiores Deo ſunt preces, quibus gratiarum actio eſt adjuncta.

Petitiones veſtræ innoteſcant, id eſt, commendate Deo negotia veſtra, ſeu quæ deſideratis, perinde agentes ac ſi Deus ignoraret, vel eſt metaphora vel metonymia. Metaphora a poſtulatoribus humanis, ubi oramus quæ alius ignorat, vel metonymia effecti; notificatio pro commemoratione. *Apud Deum*, id eſt, coram Deo commemoretis.

Verſ. 7. *Et pax Dei.* Id eſt, ſi ita egeritis tum pax Dei cuſtodiet &c. Preces illas a fructu vel fine commendat. Pax Dei, felicitas a Deo proveniens, & gaudium quoddam ſingulare. Felicitas ſingularis non humana, quæ ne animo quidem concipi poteſt. Non admodum liquet, utrum intelligat illud gaudium, quod homines ſentiunt, dum in terris degunt, an ipſam felicitatem cæleſtem æternamque, quatenus tamen firma ſpe concipitur. Eodem tamen res recidit. Gaudium enim & pax iſta eſt beata immortalitas, quam ſpe concipimus ex verbo Dei, & inſtinctu ſpiritus ſancti, qui ſpem noſtram adjuvat. *Cuſtodiet*, id eſt, non permittet, ut quicquam velitis vel cogitetis, quod non ſit conſentaneum doctrinæ Chriſti, ſed ut cum illa omnia conveniant faciet. Cuſtodit, quatenus non permittit, ut is, qui gaudium habet ex ſpe immortalitatis ad malum declinet, quo ſibi adimat hoc bonum.

Verſ. 8. *Quod reliquum eſt* &c. Concludit breviter iſtas admonitiones: quaſi dicat, ut breviter omnia comprehendam, multa paucis.

Vera id eſt, veritati conſentanea. Hæc ad linguam pertinent.

Σεμνὰ. Id eſt, gravitati conſentanea. Hoc ſpectatur in rebus externis. Opponuntur hæc levitati, quæ

quæ ſeſe ludibrio exponit, autoritatem minuit, quam gravitas retinet.

Juſta. Ut ab omni injuſtitia abſitis.

Caſta. Libidini opponuntur quæ caſtitati conſentanea.

Amabilia, quæ ſunt humanitati & comitati conſentanea, quæ grata & accepta ſunt aliis: opponuntur auſteritati & moroſitati.

Bonæ famæ. Quæ honeſtum alicui nomen pariunt. Si quid eſt a quo non licet diſcedere, per conſuetudinem illud retinendum honeſtæ famæ cauſa. Et lucrum & commodum fugiendum, etiamſi conſcientia admittat ſi famam lædat.

Si qua virtus, quod eſt decorum, honeſtum, & virtutis nomen meretur.

Laus, ut ſunt inſignia inter honeſte facta.

Cogitate, id eſt, animis volvite, ut illa amplectamini & exequamini.

Verſ. 9. *Quæ & didiciſtis*, quæ alioquin cum vos docerem, percepiſtis. Explicata hæc ſunt vobis.

Accepiſtis, id eſt, approbaſtis, & judicaſtis recipienda.

Audiviſtis, intellige non ex me, ſed de me.

Et vidiſtis, de me abſente ea audiviſtis, in me præſente vidiſtis ſupra cap. 1. Qualia vidiſtis in me & nunc auditis de me.

Hæc facite. Non tantum animo volvite, ſed etiam agite.

Et Deus pacis, id eſt ille, qui omnis felicitatis eſt author, & a quo ea pendet.

Erit vobiſcum. Favore vos ſuo non dedignabitur, donabit felicitatem, felices vos reddet. Hactenus potiſſima capitis pars. In altera parte capitis prædicat Philippenſium in ſe beneficium, ita tamen ut oſtendat, ſe non tam ſua, quam illorum cauſa eo gaudere.

Verſ. 10. *Gaviſus ſum in domino valde.* Quaſi dicat, vehementer quidem, ſed non mundano gaudio nec carnali, qnale eſt, cum quis ob commodum carnale de accepta pecunia gaudet. Ortum quidem hoc gaudium eſt ex pecunia, ſed tamen non ideo gaudeo, quod miſeria mea ſublata ſit, ſed potius quod virtutis veſtræ fuerit indicium & cauſa felicitatis veſtræ. Erat hoc gaudium Chriſtianum ac ſpirituale.

Quod reviruiſtis &c. quod cum videamini per tempus ſat emarcuiſſe, quod attinet ad curam de me habendam, mihique proſpiciendum, nunc iterum ad priſtinam de me ſolicitudinem redieritis. Nam apparet eos antea ipſi miſiſſe pecuniam, poſt intermiſiſſe, & tandem ad priſtinam Pauli curam rediiſſe. Corrigit tamen aliquo modo ac lenit dicti aſperitatem apoſtolus.

Super quo, quanquam ea de re eratis ſolliciti: quaſi dicat, non adimo vobis ſolicitudinem de me; non depoſuiſtis eam, ſed opportunitate deſtituti fuiſtis, non habuiſtis occaſionem. Alii ita explicant, Adverſa vobis erant tempora, ipſi egeſtate laborabatis. Sed prior explicatio nobis magis probatur. Videbatur antea indicare illos languiſſe in ſuo erga ipſum ſtudio; ſed ſe corrigit, dum docet, id de effectu curæ intelligendum, non de cura ipſa. Jam occurrit tacitæ objectioni, ne quis illorum exiſtimaret ipſum inopia fuiſſe fractum. Dicit igitur:

Verſ. 11. *Non ſecundum penuriam.* Quaſi dicat, non hæc dico reſpectu penuriæ, quaſi illa mihi fuerit tam gravis, ut nunc gaudeam ob miſſum ſubſidium ac inopiæ meæ levamen.

Ego enim didici. Non fuit mihi gravis mea paupertas neque me dejecit, ut iniquo animo eſſem. Ego enim aſſuetus ſum, & ita me compoſui, ut contentus ſim quavis fortuna. Quapropter gaudium meum non eſt ex accepto beneficio ob penuriam ortum. Nam ubi non eſt magnus dolor ob penuriam, ibi quoque non eſt magnum gaudium ex copia.

Verſ. 12. *Novi.* Hoc amplius illuſtrat; novi paupertatem ferre. *Novi* id eſt, poſſum & ſoleo id facere: ita ſum compoſitus, ut ſatis facile id poſſim facere. *Humiliari*, eſt pauperem eſſe, penuriam pati.

Et abundare novi, id eſt tamen me gerere ſcio ut ſoleo in copia ac abundantia rerum poſitus.

In omni & in omnibus, id eſt, quovis tempore & in omnibus rebus ac quovis negotio. Μεμύημαι, id eſt, edoctus ſum ſaturari, id eſt cum habeo quod ſatis eſt, vel plus quam ſatis eſt, novi me recte gerere, ne ſcilicet luxuriem. Novi etiam famem patienter ferre. Idem quod antea dixerat, aliis verbis explicat. Sed quæret quis, unde iſta tibi animi moderatio?

Verſ. 13. *Omnia poſſum.* Quæ ſunt ardua & difficilia hominibus factu, & mihi aliquo pacto occurrere poſſint. Difficile eſt moderate quamvis fortunam ferre; ſecundis non efferri, adverſis non deprimi.

In Chriſto, partim quia Chriſtus vi religionis ſuæ id eum docuit; partim quia Chriſtus ei ſuppeditavit vires per ſpiritum ſuum pro re nata; quo pacto ſupra dixit, quod per preces illorum ſpiritum Chriſti conſecuturus eſſet. Ne autem Philippenſes dolerent, ſe miſiſſe Paulo pecuniam, quia hactenus videbatur extenuaſſe beneficium ratione inopiæ, neve putarent eum contempſiſſe, dicit:

Verſ. 14. *Veruntamen* vos bene feciſtis. Hæc quæ modo dico, non ideo dico quaſi bene non feceritis.

Communicaſtis. Plerique ita ſumunt, quod meæ afflictionis participes facti eſtis. Condolet enim qui ſuccurrit, quia ſentit quam ægre ſit illi. Vel ita poteſt accipi, ac ſi dixiſſet: quod omnes afflicto communicaſtis, ſeu largiti eſtis, non quod afflictionum participes eſſent; ita ℣. 15. Senſus ergo eſt, una communicaſtis afflictioni, id eſt afflicto.

Verſ. 15. *Noſtis autem vos.* Videtur non ad proxima ſed ad ſuperiora reſpicere, quaſi dicat, paupertatem mihi non fuiſſe gravem, inde poteſtis colligere, quod ſcitis etiam vos, non tantum ex eo quod ab initio euangelii, cum cœpi gentibus prædicare, vel vobis Philippenſibus, non captarim nec acceperim munera. De Pauli prædicatione intellige euangelii initium; idque ut videtur de eo, quo cœpit Philippis & in Macedonia prædicare (in Macedonia erat urbs Philippi & quidem in finibus) *Cum egreſſus ſum, nulla eccleſia mihi ſuppeditavit.* Inde apparet me non captare munera.

Quod datum &c. Alludit ad tabulas dati & accepti, quibus ſolent talia inſcribi. Sed cur tantum addit ad rationem dati & accepti? Videtur tantum eſſe illuſtratio dationis vel acceptionis pecuniæ, quaſi dicat nulla eccleſia mihi dedit quicquam ita ut in tabulas accepti aut dati id referendum eſſet. Vel limitatio hæc eſt dationis illius: quaſi dicat, nulla eccleſia mihi tale quid ſuppeditavit, quod poſſit debeatque referri in tabulas dati

& acce-

& accepti. Si quid forte datum fuit, non dignum fuit quod notaretur, quod in tabulas referretur.

Vers. 16. *Quia etiamsi Thessalonicæ & semel & bis* &c. Quia scilicet etiam cum Thessalonicæ essem; miserunt semel atque iterum, id est, aliquoties. Thessalonica alias erat metropolis totius Macedoniæ, Philippis autem non tam opulenta urbs erat. Hoc ergo dicit, vos misistis etiam eo, ubi inter ditiores vivebam. Maluit Paulus accipere ab hominibus pauperioribus, qui liberali & promto animo darent, quam a divitibus, qui alias sunt morosi, quod minor erat suspicio avaritiæ ac cupiditatis, si ab illis acciperet quam ab aliis.

Vers. 17. *Non quæro*, id est, non ideo dico, ut vos mihi etiam donetis postea; sed potius specto illum fructum, qui subinde ad vos redundat.

Ad rationem vestram. Ut inde rationibus illis, in quibus notatur quid a vobis acceperim subinde accedat, ut Deus multa quę vobis reddat ibi notata reperiat; ut liber rationum, quæ mihi vobiscum intercedunt, crescat: ego enim volo quod Deus vobis persoluturus est.

Vers. 18. Postea veluti Apocham scribit: *Ego recepi omnia.* Bene mihi sunt omnia reddita. Ἀπέχω est verbum Jurisconsultorum.

Abundo. Non tantum meæ necessitati succurristis, sed etiam supra necessitatem redundat.

Impletus sum acceptis. Mea inopia ex omni parte impleta est. Prædicat porro beneficium, ita ut appareat habiturum id apud Deum remunerationem.

Odorem, id est, quod donum a beneficentia vestra profectum, est odor Deo gratissimus & suavissimus, qualis ab hostiis solebat aut credebatur proficisci.

Oblatio. Oblationes ita Deo erant acceptæ, ut hominibus tamen ideo bene cuperet. Oblatio est rei consecratæ repræsentatio coram Deo cum certis ceremoniis. Sanguis & adeps potissimum offerebantur Deo, quanquam & alia, ut far, oleum, placentæ, id est, quæ in ara solebant comburi, & ex illis erat odor Deo suavis.

Vers. 19. *Deus autem meus.* Id est, ille Deus quem & ego colo, & qui in me est benignus, qui me diligit, & cui proinde gratum est, quod mihi exhibetur. *Implebit.* Est promissio potius quam votum, id est suppeditabit vobis omnia necessaria, & indigentiam vestram explebit.

Secundum divitias suas, id est, pro sua immensa benignitate.

In gloria. Abundanter etiam, quia id futurum sit ad gloriam Dei, & cum ea erit conjunctum.

In Christo Jesu, id est, per Jesum Christum. Loquitur autem ambigue, ita ut non satis appareat, quorsum hæc verba *in Christo Jesu* spectent. Videri potest ea ideo adidisse, ut magis spiritualia notet. Nisi quis ita velit intelligere, quasi dicat cujus rei spem concipio ex Christo Jesu.

Vers. 20. *Deo autem.* Deo ex omnibus hujusmodi rebus cedat gloria.

Vers. 21. *Salutate omnem sanctum.* Quemvis Christianum.

In Christo. Qui per Christum est sanctificatus, & ea ratione segregatus ab aliis. Vel in Christo, prout dignum est Christo Jesu. Vox in Christo Jesu, potest vel ad salutationem referri, vel ad sanctos.

Vers. 22. *Maxime ex familia.* Hos imprimis commemorat, quia isti vel maxime diligebant Philippenses, vel quod insigni commemorari merebantur, ut intelligerent quod ex imperatoris familia etiam quidam amplexi sunt religionem Christianam. Nam supra cap. 2 dixit, manifesta fuisse facta sua vincula in Christo, etiam in toto prætorio.

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ Pauli

Ad

PHILIPPENSES.

PHILIPPENSES

PARAPHRASIS EPISTOLÆ AD PHILIPPENSES.

CAPUT I.

Vers. 1. EGo Paulus & Timotheus, qui in euangelio prædicando Jesu Christo servimus, vobis omnibus qui Philippis degitis, per Christum ejusque religionem a profano hominum vulgo separatis, Deoque consecratis, una cum episcopis seu seniorибus, qui vos regunt ac docent, & Diaconis, qui in rebus ad hanc vitam pertinentibus vobis ministrant.

Vers. 2. Vobis, inquam, omnibus precamur favorem Dei illius summi, qui paterno nos affectu complectitur, & Jesu Christi, domini nostri, indeque manantem felicitatem.

Vers. 3. Ego Paulus gratias ago Deo, cujus favorem singulariter experior, quemque ego nunc colo, quotiescunque vestri recordor: recordor autem sæpissime:

Vers. 4. Et quidem quotiescunque Deum oro, pro vobis omnibus singulari quodam cum gaudio animique alacritate eidem supplico.

Vers. 5. Gratias, inquam, ago Deo, pro tanto ipsius beneficio, quod vos quoque una nobiscum facti fueritis participes euangelii, idque facio jam inde ab ea die, ex qua primum euangelium fuistis amplexi, nec cesso ad hodiernum usque diem:

Vers. 6. Præsertim quia ea spes me tenet fore, ut is qui in vobis opus hoc bonum cœpit, vosque ad fidem euangelio adhibendam perduxit, id etiam ad finem perducat, vosque in fide constantes efficiat, usque ad illum diem, quo Dominus Jesus venturus, orbemque judicaturus est, seu usque ad finem vitæ, cum quo adventus domini Jesu Christi veluti conjungitur, ubi fide jam non amplius nobis erit opus, sed fidei succedet præmium.

Vers. 7. Et sane æquum est, ut ita de vobis omnibus sentiam, itaque bene sperem, propterea quod mei memores sitis vos, cum vincula hæc patior, & defendo confirmoque doctrinam Christi, a me prædicatam, adeoque omnes una mecum estis participes beneficii illius divini, quod mihi hac in parte contigit, quod Christi causa hæc patior & facio: [vel: quod animo probe teneam ac considerem, vos beneficii illius divini, quod mihi contigit, dum in vincula conjectus euangelium a me prædicatum defendo ac confirmo, vos, inquam, omnes participes esse:] utpote qui non tantum mihi condoluistis, verum etiam subsidio in hac afflictione fuistis.

Vers. 8. Neque vero quisquam mirari debet, me tantopere meum erga vos affectum, qui me ad gratias Deo pro vobis agendas, ac preces ad ipsum fundendas incitet, prædicare, non sunt ista vana, & ad benevolentiam vestram mihi conciliandam conficta. Etenim Deus ipse optime novit, quem testem hic invoco, me intimo affectu, singularique amore, qui Christo Jesu vere sit dignus, ejusque religioni consentaneus, vos complecti.

Vers. 9. Idque assiduis precibus ab ipso flagitare, ut vos, qui fraterna charitate jam estis præditi, proficiatis etiam in veritatis divinæ cognitione [vel: fraterna illa, qua jam præditi estis, charitas, majus subinde capiat incrementum,] atque una etiam doctrinæ euangelii cognitio atque intelligentia ejusmodi,

Vers. 10. Qua possitis inter plura quæ vobis proponuntur, ea, quæ optima sunt, antegressa dijudicatione & exploratione approbare atque deligere, [vel: qua possitis ea, quæ a salutari doctrina discrepant, explorare ac discernere,] ut ita ab omni erroris admixtione sitis vacui atque immunes, neque uspiam, sive in doctrina, sive in vita, impingatis atque labamini, usque ad vitæ finem, cum quo dies, quo dominus Jesus apparaturus, ac mundum judicaturus est, quodammodo conjungitur:

Vers. 11. Sed contra potius vita vestra plena sit recte factis a justitia ac pietate manantibus, seu ejusmodi, quæ per Jesum Christum sunt præscripta, ad divini nominis gloriam laudemque.

Vers. 12. Scire autem vos volo, fratres dilecti, tantum abesse ut ea quæ mihi eveniunt mala ac tristia, cursum euangelii impedierint, ut potius effecerint, quo magis illud innotesceret, & latius spargeretur:

Vers. 13. Ita quidem, ut innotuerit tum iis qui in Cæsaris aula degunt, tum cæteris omnibus qui Romæ vivunt, me religionis Christi causa vinctum hic attineri.

Vers. 14. Et plerique fratrum, fratrum inquam qui ob communem nobiscum Christi religionem [vel: & complures ex iis, qui una eandem nobiscum Christi religionem] profitentur, eo confisi, quod ego evangelii defendendi causa hic vinctus sim, animum sumant, vereque cum audacia doctrinam Christi prædicent, ac de ea cum aliis loquantur.

Vers. 15. Non desunt quidem aliqui, qui invidia adversum me, & contentionis studio impulsi id faciant: sed contra etiam non desunt, qui benevolo erga me affectu, meique in labore mihi demandato adjuvandi studio, Christi religionem prædicent.

Vers. 16. Alii, inquam, mecum contendendi meique irritandi studio Christianam religionem promulgant, animo non sincero, arbitrantes se hoc pacto posse mihi vincto, & jam afflicto afflictionem addere, quia nimirum alio illi modo, quam ego hactenus faciam, religionem Christianam annuntient, legis ceremonias cum ea conjungentes, quas ego observatu haudquaquam necessarias esse contendo [vel: quasi nempe ægre sim laturus, alios quoque Christum annunciare, & gloriam hanc mihi præripere:]

Vers. 17. Alii vero id faciunt charitate erga me impulsi, cum sciant me ideo in vinculis hic Dei voluntate detineri, ut doctrinam euangelicam defendam, ejusque certitudinem omnibus demonstrem.

Vers. 18. Non est quidem illud probandum, quod priores illi non eo quo decebat animo doctrinam Christi prædicent; sed quid faciendum? cum nihilominus doctrina Christi tum hoc, tum illo modo, hoc est, tum sub specie ac prætextu asserendi honoris divini, ac studii salutis humanæ, tum sincero candidoque animo promulgetur. Et certe ob id ipsum gaudeo, mihique gratulor, atque imposterum etiam gavisurus sum.

Vers. 19. Novi enim, id quoque, cum ob afflictiones meas meamque in illis constantiam id fiat, mihi apud Deum adjumento fore ad salutem, felicitatemque sempiternam consequendi, præsertim si vestra pro me apud Christum intercesserit precatio, indeque fiat, ut mihi subministretur spiritus ille divinus, qui a domino Jesu Christo in nos proficisci solet:

Vers. 20. Id quod ego vehementer desidero atque expecto, futurumque spero, ut spiritu isto a domino Jesu confirmatus, nulla unquam in re, nulloque tempore erubescam, sed intrepide illius causam agam, itaque fiat, ut quemadmodum hactenus semper, ita etiam hoc afflictionis meæ tempore, illustris admodum fiat Christus per me in corpore vincula ferentem, sive me diutius velit vivere, ac mortem mihi nunc imminentem effugere, sive eam me nunc velit subire.

Vers. 21. Etenim vita mea universa unum spectat Christum, in ejusque gloria ac regno promovendo omnes vitæ meæ actiones sunt occupatæ, ut non possit non illustris per me fieri Christus, si me diutius velit vivere: mors vero, præsertim ipsius causa, proque ipsius gloria perferenda, mihi lucrum atque insigne commodum esset allatura, adeo ut eam non possim non alacriter subire, eoque pacto nomen ipsius illustre reddere.

Vers. 22. At vero si, ut dixi, ex vita mea eum capturus sum fructum, ut multum adhuc operer in iis quæ ad negotium Christi pertinent, ideo haud scio utrum mortem, an vero vitam eligere debeam.

Vers. 23. Etenim utrinque urgeor, & in diversas partes distrahor; siquidem ex una parte vehementer cupio ex hac vita migrare ad Christum, ut cum illo vivam (hoc enim mihi ipsi esset longe melius & utilius;)

Vers. 24. Sed ex altera parte video, magis esse vobis vestrique similibus, quos adhuc erudire possim, necessarium, ut in hac mortali vita diutius permaneam.

Vers. 25. Et quia ita plane sum persuasus, vitam meam vobis adeo esse necessariam, inde colligo me in hac vita diutius mansurum, & quidem ita, ut vobiscum omnibus sim futurus, atque inter vos versaturus, ut ita in fide per me proficiatis, indeque gaudium singulare capiatis.

Vers. 26. Unde fiet, ut ex Jesu Christi benignitate vestra de me gloriatio incrementum sumat, vel: ut gloriatio vestra de me, gloriatio, inquam, non ex carnalibus causis orta, sed Christiana, incrementum sumat. [vel: ut magis adhuc gloriari possitis de Jesu Christo ejusque benignitate in me vobis exhibita,] ubi iterum ad vos ipsius ope venero.

Vers. 27. Verum quicquid de me fiat, id unum a vobis enixe peto, ut vitam agatis euangelicæ doctrinæ usquequaque convenientem, ac tam sancta professione dignam, ut sive e vinculis liberatus venero & coram vos videam. [vel: coram vobis videro,] sive hic absens, id interim audiam, vos ita adhærescere doctrinæ Christi, ut animis ac voluntatibus sitis inter vos mutuo conjunctissimi, atque adeo unus sit vester spiritus, unaque anima, vosque una cum doctrina euangelica de fide, quæ per varias difficultates eluctatur, & cum adversariis suis quodammodo certat, ipsi quoque decertetis & auxiliares manus præbeatis. Vel: ad retinendam fidem, quam euangelio adhibuistis subnixi atque armati, [vel: conjuncta veluti manu certare pro doctrina de fide, quam euangelium præscribit,]

Vers. 28. Nec ab ea ulla in parte deterreri ab adversariis vestris eorumque insultibus: quod illorum factum, quod nempe vos insectentur, & tam acriter oppugnent, argumentum est atque indicium, ipsis quidem, quod perituri sint, tanquam veritatis ejusque professorum hostes; vobis vero, quod salutem, cujus causa calamitates istas sustinetis, sitis consecuturi. Neque enim temere fit, quod his adversariorum insultibus atque injuriis sitis expositi; sed Dei id fit consilio, ac benevola illius erga vos voluntate.

Vers. 29. Etenim benignitati illius hoc imputandum est, & pro dono ipsius habendum, quod ad Christi gloriam vobis contigerit [vel: quantum attinet ad ea, quæ ad Christi negotium regnumque spectant, vobis contigerit,] ut non tantum occasionem haberetis ac facultatem plenissimam in ipsum credendi, verum etiam pro ipsius nomine ac gloria patiendi, atque ita pro veritate divina certandi, qua in re eadem vestra est conditio quæ mea. Sic enim me aliquando in urbe vestra certantem, ac calamitates Christi causa ferentem oculis vestris vidistis, & nunc certare me absentes auditis.

CAPUT II.

Vers. 1. ITaque ut in exhortatione superius instituta pergam, si quid apud vos valet admo-

admonitio Christianæ religioni consentanea, vel Christi nomine facta. [vel: si qua est consolatio, quam Christi religio aliis, præsertim ejusdem religionis consortibus, præbere jubet (ut sane est)] si quod est solatium, ad quod afflictis hominibus præbendum charitas incitat, huc refer; si quid valet conjunctio spiritualis quæ inter nos est, ut sane valere debet; si denique qui sunt affectus, quibus in afflictionibus amicorum tanguntur homines, & commiserationes, quibus ipso naturæ sensu ducimur ad erigendos homines afflictos,

Vers. 2. Id totum mihi affligito, & de vobis optime merito, nunc præstate, & gaudium, quod ex vobis jam magna ex parte capio, penitus implete ac perficite: quod quidem eo fiet pacto, si concordes fueritis, & idem plane spiraveritis, pari vos invicem amore prosequentes, animo conjuncti, atque ut dixi, unum idemque spirantes.

Vers. 3. Adeoque nihil feceritis studio contentionis, aut ambitione, vanæque gloriæ amore ducti, quæ res concordiæ vehementer obstat: sed potius ex animi modestia ac demissione ita vos gesseritis alii erga alios, itaque vobis invicem cesseritis & obsequuti fueritis, ac si alium quisque superiorem ac præstantiorem sese duceret.

Vers. 4. Id vero fiet, si illud imprimis agetis, ut non tantum id quisque spectet ac quærat, quod sibi placet, sed etiam, idque multo magis, id quod alteri probatur, atque ad ejus ædificationem pertinet, ita ut, si non possit re alioqui licita perfrui nisi alium offendat, ipsi potius quam sibi indulgeat ac gratificetur.

Vers. 5. Ejusmodi autem animus ac voluntas in vobis esse debet, qualis in ipso Jesu Christo, salutis nostræ duce, manifeste apparuit:

Vers. 6. Cujus quanta fuerit demissio videte. Is cum Deo illi summo esset similimus, & ejus majestatem ac potentiam nobis repræsentaret virtute infinitorum miraculorum, quam cum aliis etiam communicabat; & veneratione, quæ ab hominibus ob tantam potestatem ipsi deferebatur, hanc suam cum Deo æqualitatem ac similitudinem non pro spolio hostibus detracto habuit, &, ut victores triumphatoresque solent, ostentavit: [vel: non retinuit mordicus, quemadmodum prædam solent raptores:]

Vers. 7. Sed, cum eam divinæ gratiæ in totum referret acceptam, ad Dei etiam arbitrium eam deposuit, & servo ac mancipio, hoc est, omnium vilissimo homini evasit similis, ejusque conditionem ac statum subiit, dum se vinciri, flagellis cædi ac conspui passus est, ac in rebus hujusmodi similis plane evasit aliis vulgaribus hominibus.

Vers. 8. Et vitæ statu actionibusque externis talis fuit compertus, qualis quisquam est è vulgo hominum: nec illud tantum, verum etiam adeo se ex tanta sublimitate demisit, ut cum ipsum vellet Deus mortem subire, ei obsequeretur, & ferret mortem, non quamvis, sed eam quæ omnium erat ignominiosissima ac truculentissima, nempe crucis.

Vers. 9. Quam ob causam vicissim etiam Deus, cum ex tanta sublimitate se demisisset ad tantam humilitatem, eum in summam sublimitatem extulit, hoc est, donavit ei dignitatem atque imperium, quod omne aliud imperium ac dignitatem longe superat.

Vers. 10. Ut ob imperium dignitatemque illam, quam Jesus Christus ex gratia divina accepit, ipsum adorent, ac coram illo procumbant omnes cælestes spiritus, & homines in terra degentes, quin etiam dæmones ii, qui in sub terraneis specubus degunt [vel: ii, qui nunc sub terra conditi aliquando resurgent, ac divinam Christi majestatem oculis cernent.]

Vers. 11. Utque propterea sive in cælis sive supra terram, sive sub terra nunc degentes. [vel: omnes] ore ac lingua confiteantur, Jesum Christum esse Dominum, divinique imperii consortem, profiteantur, in quam, sed ad laudem ac gloriam Dei, hoc est, patris, qui ad tantam majestatem Christum evexit, & ad quem ultimo omnis rei hujus gloria redundare merito debet.

Vers. 12. Quapropter charissimi mei fratres, cum tantus sit demissionis atque obedientiæ fructus, vos, quemadmodum hactenus semper mihi, vel potius ipsi Deo Christoque obedivistis, ac salutaribus monitis paruistis, ita etiam nunc quoque obedite, & non tantum ea cura ac sollicitudine qua tum usi estis cum apud vos degerem, sed etiam cum a vobis nunc absim, multo majori in salutis vestræ negotium incumbite, eaque facite, quæ ad illam consequendam spectant.

Vers. 13. Suppetunt enim vobis omnia, quæ ad eam rem sunt necessaria, ut excusari nemo queat eorum, qui fuerit negligentior. Deus enim vobis ipse omnia ad eam rem adminicula suppeditat, & vi euangelicæ doctrinæ efficit, ut & velitis ea quæ sunt salutaria, & reipsa faciatis, [vel: Tantum enim abest, ut propterea quia ipse non adsim, & vitam moresque vestros non inspiciam ac regam, remissiores ac securiores esse debeatis, ut potius majori sollicitudine, ut dixi, in salutis vestræ negotio vobis sit utendum: quandoquidem non humanum aliquid est, quod agitis, nec homini hac in parte obsequimini; sed, utut nos absimus, Deus est qui vobis præsidet, & salutis vestræ negotium gubernat, divinisque suis promissis ac monitis efficit in vobis, ut & velitis facere id, quod ad salutem est necessarium, & opere ipso exequamini,] eum tantum in finem, ut benevolam suam de vestra felicitate voluntatem ad exitum perducat, non quod merita vestra id postulent, aut ipsius tantopere interfit.

Vers. 14. Ad eam vero obedientiam, quam a vobis postulo, ac solicitudinem timoremque, quem in perficiendo salutis negotio adhibendum esse docui, illud quoque pertinet, ut omnia, quæ vestri sunt officii, & a pastoribus vestris forte vobis injunguntur, exequamini alacriter, non obmurmurantes, non obloquentes, ut servi immorigeri solent, non disceptantes ac contendentes cum iis, qui monita salutaria vobis inculcant, &, quid vobis sit faciendum, præcipiunt:

Vers. 15. Ut ita omni ex parte sitis irreprehensibiles, atque ab omni labe immunes, sitisque non tantum professione, sed etiam reipsa Dei filii, quos patri suo tum similes, tum obsequentes esse decet, in quibus culpari nihil queat, præsertim cum vivatis in medio hominum improborum ac perversorum, inter quos lucetis, omniumque oculis estis expositi, tanquam mundi quædam luminaria astraque lucidissima; siquidem sermonem & doctrinam euangelii vivific m sustinetis, atque omnium hominum oculis veluti prætenditis ac conspiendam præbetis,

[vel: pietate vestra ita vos velim splendere, ut lumina quædam totius orbis:]

Vers. 16. Quandoquidem doctrinam, salvificam & rationem æternæ vitæ consequendæ monstrantem tenetis, ac universi orbis oculis exhibetis, ut id mihi cedat in materiam gloriationis in adventu domini Jesu Christi, apud quem laudi mihi erit, quod non frustra ita cucurrerim, nec irritus fuerit meus labor, quem euangelio prædicando vobisque erudiendis impendi.

Vers. 17. Qua in re ita persisto, ut etiamsi tandem futurum sit, ut ego ipse, dum in eo sum, ut vos ad fidem euangelio adhibendam ac constanter retinendam adducam, eamque fidem vestram instar victimæ cujusdam Deo offeram, eoque pacto Deo ministrem, ipsemet immoler ac macter, nihilominus gavisurus sim, & vobis, quorum commodo id fiat, gratulaturus, tantum abest, ut mihi ea res dolorem sit paritura.

Vers. 18. Quapropter eodem modo etiam vos gaudere de tanta felicitate debetis, & non dolere, mihi tam tristia contingere, sed potius ea de re mihi gratulari.

[Cætera desiderantur]

CAPUT III.

Vers. 1. QUod superest, fratres mei dilecti, id vos moneo, ut perpetua fruamini lætitia, non mundana quidem illa, qualis est hominum hujus seculi, aut ex rebus ullis terrenis ac carnalibus orta; sed Christiana, & sanctissimæ domini Jesu disciplinæ consentanea, ex eaque ortum ducente, ob spem immortalitatis in ea propositæ. Addo præterea illud, quod licet antehac vobis non semel dixerim, tamen nunc scribendo repetere non erit mihi grave, vobis autem ad evitanda animæ ac salutis vestræ pericula utile ac salutare.

Vers. 2. Nempe, ut caveatis falso illos doctores, qui instar canum salutarem ac puram euangelii doctrinam impudenter allatrant, eosque mordent ac insectantur qui eam proponunt, contraque cibi ac ventris sui causa, his a quibus aliquid sperant, abblandiuntur. Cavete, inquam, homines istos; qui si forte dicant, se labore suo mereri, ut a vobis alantur, & varia capiant munera, mali sunt operarii, ut non modo nullo sint digni præmio, sed etiam digni, ob operam ad vos seducendos collocatam, odio. Cavete eos, qui se circumcisos esse gloriantur, & ea se potissimum ratione aliis commendant, tanquam veros Dei cultores, legemque ceremonialem urgent: non tamen vere circumcisi dici merentur, sed cum vera cordis circumcisione destituantur, concisi potius aut male secti, merentur appellari.

Vers. 3. Etenim nos vere sumus circumcisi, & sic vere Dei populo inserti, quotquot cultum Deo exhibemus spiritualem, eumque ad animum, non ad carnem, qualis est ceremonialis ille, spectantem, & gloriamur de religione a Christo Jesu nobis tradita, gratiaque divina, quæ in ea est comprehensa; non vero in ulla re carnali fiduciam ac spem salutis ponimus.

Vers. 4. Neque vero hæc eo dico, quasi ipsemet rebus hujusmodi ad carnem pertinentibus, quibus illi sese jactant, caream, & propterea ista tantopere elevem; sed certo potius rectoque animi judicio ac firmis rationibus inductus ea nihili estimo: quandoquidem si quid illis rebus esset tribuendum, ego sane haberem satis amplam fidendi materiam. Certe, si quisquam est alius, qui videatur habere causam rebus istis carnalibus fidendi, ac de iis gloriandi, ego habeo, atque adeo etiam amplius, quam quisquam alius.

Vers. 5. Etenim ego circumcisus sum octavo die, quemadmodum Deus jusserat: genus duco ex Israële, Judaici populi progenitore: ortus sum ex tribu Benjamin, quæ una fuit ex illis duabus, quæ regibus Davidici generis semper adhæsit, & puriorem Dei cultum, quam decem reliquæ tribus a Davidis stirpe segregatæ, fovit, in cujus territorio locus divino cultui consecratus situs est, quæ una cum tribu Juda sola post captivitatem Babylonicam in patrium solum reducta est; præterea non ex illorum Judæorum sum numero, qui Helleniſtæ vocantur; quod Græco idiomate utantur, sed ex illorum, qui Hebræi dicuntur, quod Hebræo, hoc est, patrio, & majorum nostrorum sermone utantur, neque id ideo, quod linguam eam in schola demum didicerim, sed quod ex Hebræis ortus sim, atque adeo ex hujusmodi majoribus ac parentibus natus, qui linguam hanc originis priscæ tesseram retinuerunt. Quod vero attinet ad legalem disciplinam, Pharisaicam, quæ omnium exquisitissima ac præstantissima habetur, & sanctimonię laude præ cæteris excellit, secutus sum sectam.

Vers. 6. Si spectes zelum & fervorem in patria lege, institutisque meæ sectæ imbuendis, ego ecclesiam Christi, quæ aliam a legali disciplina religionem introducebat, & pristinam paulatim convellere videbatur, persequebar: si denique spectes justitiam seu vitæ integritatem, atque inde consequentem justificationem, legis præscripto consentaneam, ita me gessi, ut irreprehensibilis essem, & nullius criminis possem convinci.

Vers. 7. Sed hæc omnia, quæ ego tunc pro insigni lucro & incomparabili thesauro habebam, postea luce cælestis veritatis collustratus judicavi talia esse, quorum jacturam propter Christianam religionem ac beneficia, quæ ea nobis affert, merito ac lubens facere deberem.

Vers. 8. Neque vero tunc tantum, repentino quodam animi affectu abreptus, ita judicavi, aut nunc ejus me rei pœnitet, sed in eadem animi sententia adhuc persisto, & adhuc ita judicio, omnia ista merito esse abjicienda propter summam excellentiam longe ista omnia superantem cognitionis Jesu Christi domini mei, seu rerum istarum, quas Jesus Christus nobis patefecit: cujus causa ego omnia a me enumerata projeci, eorumque, si quis esse poterat, fructu meipsum privavi, atque adhuc judico illas quisquilias esse & stercora, ut Christum, seu sanctissimam ejus religionem, & ea, quæ nobis attulit, bona, tam vilis rei jactura (si modo quisquiliarum potest esse jactura) lucrifaciam.

Vers. 9. Et religionem illius amplexus ita æstimer ac judicer a Deo, ac si non haberem justitiam illam meam legalem, seu justificationem, quam legi parendo ex ejus promisso videbar consecutus, sed ut is, qui habeam justificationem eam, quam adipiscimur per fidem,

fidem, quam Jesus Christus nobis præscripsit ac tradidit, illam, inquam, justificationem, quæ non ex hominum merito, sed ex Deo ejusque summa benignitate pendet, nec iis qui opera habeant, legemque semper per omnia impleverint, sed qui fidem habeant, ac sub spe promissorum divinorum pro viribus Deo pareant, licet ante sæpe ac gravissime peccaverint, & nunc quoque nonnunquam labantur, contingit.

Vers. 10. Cum quo simul conjunctum est, ut Christum seu ejus religionem non cognitione tantum, sed reipsa potius atque experimento cognoscam sentiamque, inprimis vero vim efficaciamque resurrectionis, quæ & spem ejusdem resurrectionis beatæ in nobis gignit, & ad vitæ novitatem nos excitat; nec resurrectionis tantum vim, quæ non potest non esse & videri omnibus læta, sed etiam ut particeps fiam afflictionum, quas Christus pertulit, eique, mortis ipsius tam truculentæ & ignominiosæ ratione, conformis efficiar.

Vers. 11. Quod totum ideo desidero, ut stadium hoc pietatis decurrens, pertingam aliquando ad optatam illam metam, vel potius brabeum, quod est resurrectio ex mortuis, &, quam hoc nomine complector, immortalitas.

Vers. 12. Neque vero ideo dixi, me tot tantaque Christi & salutis ab eo promissæ consequendæ causa projeciisse, ac pro nihilo reputasse, ut significarem me omnia jam feciisse, quæ eum ad finem spectant, atque adeo jam metam ipsam apprehendisse, & brabeo mihi proposita veluti manum injeciisse, haudquaquam: sed adhuc in stadio hoc pietatis curro, & ad præmium istud contendo, summo conatu id agens, ut apprehendam id, ad quod persequendum Jesus Christus me veluti ex medio vitæ pristinæ cursu retraxit, & manu sua comprehensum revocavit.

Vers. 13. Fratres mei, iterum hoc vobis confirmo, utut non pauca hactenus Christi causa me feciisse videatis, unde quispiam suspicari forte posset, nihil mihi superesse laboris, me tamen haudquaquam apud me statuere, me jam apprehendisse metam, aut ipsum brabeum, seu omnia peregisse, quæ ad id aliquando reipsa adipiscendum factu sunt necessaria.

Vers. 14. Id unum potius ago, ut eorum quæ a tergo sunt, quæque Christi causa hactenus feci, veluti obliviscar, ita ut non patiar ea mihi quicquam ad reliquum itineris emetiendum obstare: contra vero quemadmodum ii qui in stadio currunt, prono corpore ad ulteriora sese protendunt atque inclinant, ita etiam ego ea quæ adhuc facienda mihi restant, semper cogito, atque ad ea anhelo. Hoc, inquam, animo præditus, rectà, dirigente me scopo mihi præfixo, contendo ac curro ab brabeum istud, ad quod cælitus sum vocatus atque accitus a Deo per Jesum Christum.

Vers. 15. Quotquot ergo nostrum sunt, qui perfectiorem rerum divinarum notitiam adepti sumus, & in doctrina Christi veluti adolevimus ac viri evasimus, hoc ipsum etiam, quod ego me hactenus facere docui, sentiamus ac spiremus. Quod si vos aliquid adhuc fortasse aliud censetis, & præter ea quæ Christus tradidit aliquid adhuc rebus istis carnalibus, quæ ego me abjeciisse ac procul asse dixi, tribuitis, ea quoque in parte Deus vobis veritatem tandem, ut spero, aperiet atque ostendet, nil præter ea quæ Christus nobis præscripsit, apud eum quicquam valere.

Vers. 16. Veruntamen interea dum id faciat, id nobis faciendum incumbit, ut quousque jam consentimus, & in cognitione doctrinæ Christi utrique progressi sumus, eousque etiam eandem sequamur vitæ regulam ac normam, ac inter nos conspiremus, animisque simus concordes, nec patiamur levem istam in cæteris rebus discrepantiam, quæ inter nos est, unitati ac concordiæ fraternæ obstare.

Vers. 17. Quemadmodum autem jam antea monui, ut idem quod ego facio, ii quoque faciant qui perfectiorem rerum divinarum cognitionem sunt adepti, ita nunc vos omnes hortor, charissimi fratres, ut me velitis imitari, & diligenter circumspicere ac intueri eos qui eodem modo vivunt quo me videtis vivere, quem instar exemplaris alicujus hac in parte habetis.

Vers. 18. Id vero eam ob causam tam diligenter moneo ac inculco, quia multi, qui sese doctores jactant, ita vivunt, ut, quemadmodum vobis sæpe dixi, & nunc etiam cum lacrymis, quas sollicitudo de vestra salute mihi exprimit, dico, appareat, eos crucem Christi, eamque vivendi rationem, quam ignominiosa hæc Christi mors nobis confirmat, atque inprimis afflictiones & persecutiones, quas nobis ferendas esse ducis nostri exemplum in cruce propositum clarissime docet, odisse.

Vers. 19. Eorumque vitæ finem fore æternum exitium, cum ventri suo tantum serviant, eumque pro Deo quodam habeant, voluptatibus carnalibus gulæque suæ addicti; & summa illorum gloria, quam jactant, consistat in re pudenda, seu circumcisis genitalibus, [vel: ac de rebus factisque turpibus, quorum ipsos pudere deberet, glorientur;] nil denique aliud sapiant ac spirent, quam terrena, de nulla re minus quam de cælestibus solliciti.

Vers. 20. Ideo vero nos imitandos dixi, hos vero homines fugiendos, quia nos non ut illi terram sapimus, sed ut municipes cælorum nos gerimus: [vel: At nos haud quaquam rebus terrenis addicti esse debemus, sed in cælo versari, & ea quæ loco isti sunt convenientia agere] siquidem ibi respublica nostra est ubi jus civitatis habemus; quandoquidem ex eo loco exspectamus Jesum Christum servatorem nostrum, ibi hactenus, ut nobis exemplo sit, degentem, qui postmodum etiam nos aptos reddet, ut beatas illas sedes incolamus. [vel: At vero nos ut cælorum municipes nos gerimus, ibi felicitatem nostram, ibique sedem stabilem esse scientes, siquidem ibi etiam degit nunc caput nostrum, hoc est, servator noster dominus noster Jesus Christus, quem exinde venturum speramus, magnoque cum desiderio expectamus.]

Vers. 21. Is vero ubi advenerit, adeo immutabit ac transformabit corpora nostra, ut quæ nunc sunt adeo vilia atque abjecta, fiant consormia glorioso ipsius atque incorruptibili corpori. Id quod præstabit ea virtute atque efficacia, quæ in ipso tanta est, ut possit sibi reipsa subjicere non tantum res quasdam imbecilliores, sed etiam omnes; adeoque hostes suos potentissimos, quorum ultimus mors est, in nobis delere atque extinguere: quod fiet immortalitate nobis donata, per quam apti fiemus, ut cælestem nostram patriam una cum ipso incolamus.

CAPUT IV.

Vers. 1. QUapropter, cum tanta nos maneat felicitas, charissimi atque exoptatissimi fratres, qui mihi & gaudio & honori estis singulari, mihi, qui vos viros tam probos ac pios Christo lucrifecerit, ita quemadmodum hactenus cœpistis in Christiana religione porro perstate, ac constanter perseverate, charissimi mei.

Vers. 2. Peculiariter autem moneo atque obsecro Euodiam & Syntychen fœminas quę inter alias eminent, ut inter se concordes sint, quemadmodnm disciplinâ Domini Jesu dignum est. [vel: ut in negotio Domini penitus conspirent, ac sese mutuo adjuvent.

Vers. 3. Quin etiam te rogo, quem hactenus germanum plane ac verum laborum socium sum expertus, ut auxilium feras in rebus ad Christi negotium pertinentibus fœminis a me commemoratis, quæ in euangelio promovendo magnos mecum labores exantlarunt, certaminaque ac pericula sustinuerunt, atque una cum Clemente & cæteris in eodem Christi negotio cooperariis meis, quorum labores ac pietatem adeo non tradidit oblivioni Deus, ut eos vita æterna donare decreverit, eorumve non secus meminerit, ac si ipsorum nomina in librum quendam retulisset, in quo eos consignare soleat, quibus æternam illam felicitatem destinat.

Vers. 4. Id vero omnes in universum moneo, ut perpetuo gaudeatis, non ex rebus carnalibus, ut homines hujus seculi solent, sed gaudio potius Christiano ac spirituali, quod ex spe immortalis vitæ, quam euangelium vobis inserit, nascitur. Ac ne quis forte putet, mihi hoc temere excidisse, quod vos, qui affligimini, gaudere jubeam, iterum hoc dico ac pronuncio, gaudete eo quo dixi gaudio.

Vers. 5. Quod si afflictiones vos urgent ac premunt, & gaudium hoc animis vestris excutere conantur, animi æquitate ac moderatione in iis ferendis utamini, ita ut omnes videant, quam patienter omnia mala ferre noritis. Ideo vero æquo animo tolerare omnia debetis, quod non diuturna ea sunt futura: Christus enim vobis opem cito est laturus, & auxilium ipsius præsto est. [vel, Christus enim, qui adventu suo iis finem est impositurus, non longe abest, sed mox est adventurus.] Et quantulum restat temporis usque ad Domini adventum!

Vers. 6. Nulla ergo sollicitudo animique anxietas, ex rebus adversis orta, gaudium illud vestrum spirituale, quod vobis præcepi, turbet: sed si quid est quod vos sollicitos habere posset, id Deo benignissimo vestro patri commendate, & assiduis precibus cum gratiarum actione, cujus ne in adversis quidem obliviscí debetis, conjunctis usi, ipsi exponite quid velitis ac postuletis.

Vers. 7. Quibus ex rebus eum consequemini fructum, ut felicitas illa divina, quæ intelligentiam humanam prorsus superat, nec mente ullius mortalis concipi potest, vos adversus omnia animæ pericula ita communiat, ut nil vel velitis ac desideretis, vel cogitetis, nisi quod consentaneum est Christianæ religioni.

Vers. 8. Denique ut finem jam monendi faciam, & multa paucis complectar, fratres charissimi, quæcunque veritati, quæcunque honestati ac gravitati sunt consentanea, quæcunque justa, quæcunque casta, quæcunque humanitati ac comitati conveniunt, atque ad amicitiam aliorum parandam ac retinendam accommodata sunt, quæcunque famam honestam apud alios conciliant, si quæ est virtus, si quid est laudabile, id semper meditamini, & animo proponite.

Vers. 9. Neque vero ea vobis sunt nova atque hactenus incognita, siquidem ea a me fuistis edocti, eaque recepistis atque approbastis; neque sermone tantum ea audivistis a me explicari, verum etiam exemplo meo eadem fuistis edocti. Etenim partim de me absente audivistis, hæc omnia a me diligenter observari; partim etiam, cum apud vos viverem, oculis vestris ea in me vidistis ac conspexistis. Hæc ergo & vos factis exprimite, unde hunc consequemini fructum, ut Deus ille summus, qui felicitatis omnis autor est, vobis adsit propitius, & præsenti favore vos complectatur.

Vers. 10. Gavisus vero sum vehementer, non quidem eo modo quo vulgus hominum solet, quod lucro mirum in modum capitur, sed gaudio Christiano homine digno, quod tandem aliquando resumseritis pristinam illam vestram de me sollicitudinem ac curam, quæ aliquantulum videbatur elanguisse; non quidem in animis vestris, sed ratione operis ac fructus, qui inde manare debebat. Fateor enim, vos fuisse de me sollicitos, sed oportunitate mihi aliquid mittendi destituebamini.

Vers. 11. Quod vero dixi, me tantopere gavisum, quod curam mei denuo susceperitis, id non dixi penuriæ meæ, qua laboravi, ratione habita, quasi ea mihi fuerit admodum gravis, adeoque nunc tam gratum, eam ope vestra fuisse sublevatam. Ego enim ita me composui atque assuefeci, ut quæcunque mihi sors obtigerit, ea sim contentus.

Vers. 12. Novi eo quo decet pacto rerum angustiam ac penuriam ferre, novi etiam in rerum copia atque affluentia recte me gerere, ita nempe, ut nec illa dejiciar, nec hac efferar, aut ad luxum ea abutar, quodcunque incidat tempus, quicquid denique fiat, ita in potestate animum habeo, ut meminerim & eo quo decet modo saturari, ac rerum abundantia frui, & famem pati inopiamque tolerare.

Vers. 13. Omnia, inquam, ejusmodi, & si quæ sunt alia, cæteroquin ardua ac difficilia, quę mihi vel facienda vel ferenda incumbunt, præstare possum, non meis quidem subnixus viribus, sed iis quas Christus, qui me perpetuo confirmat, suppeditat.

Vers. 14. Etsi vero hactenus ostenderim, paupertatem mihi meam non fuisse gravem, adeoque mea causa non adeo fuisse lætatum subsidio mihi a vobis transmisso, nihilominus tamen recte feciśtis, quod mihi afflicto volueritis aliquid rerum vestrarum largiri atque subministrare, [vel: quod hoc pacto volueritis participes fieri mearum afflictionum, & eas mihi minuendo, earum portionem aliquam in vos recipere.]

Vers. 15. Non est autem ignota vobis continentia mea, sed vos quoque Philippenses nostis, quod, cum ab initio vobis cum reliquis hinc inde gentibus euangelium prædicarem, cum nimirum è Macedonia sum egressus, nulla mihi ecclesia quicquam suppeditarit, quod a me in tabulas dati & accepti referri mereretur [vel: esset referendum,] præter vos solos.

Vers. 16.

Verſ. 16. Qui etiam cum Theſſalonicæ eſſem, urbe alias opulentiſſima, & Macedoniæ metropoli, ſemel atque iterum in uſus meos neceſſarios pecuniam mihi miſiſtis.

Verſ. 17. Quæ non ideo commemoro ac prædico, quod requiram a vobis munus aliquod, & donum per ſe ipſum ſpectem: haudquaquam: ſed eum muneris fructum ſpecto, qui faciat, ut in tabulas illas, in quas ea refero quæ a vobis accepi, quæque vobis Deus ſit redditurus, ſubinde plura ſint adſcribenda, atque adeo uberior vos maneat apud Deum remuneratio.

Verſ. 18. Quod vero attinet ad ea quæ nunc mihi miſiſtis, omnia recte accepi, & non tantum penuriam nunc amplius non patior, ſed etiam abundo; penitus ſum ſatiatus, poſtquam accepi ab Epaphrodito ea quæ miſiſtis. Quod quidem munus adeo Deo eſt gratum, ut ei ſit inſtar ſuaviſſim cujuſdam odoris, & victimæ admodum acceptæ, ipſique vehementer placentis, adeo ut non poſſit non apud ipſum facti hujus præmium vos manere.

Verſ. 19. Quemadmodum autem vos inopiam meam expleviſtis munificentia veſtra, ita viciſſim Deus, qui me amat ac curat, quemque ego viciſſim ſummo ſtudio colo, indigentiam, ſi qua erit, veſtram per Jeſum Chriſtum explebit, omniaque vobis ſuppeditabit neceſſaria, pro glorioſa illa ſua beneficentia, qua per Jeſum Chriſtum erga nos utitur vel: [pro divite ſua beneficentia, quæ res conjuncta erit cum eximia illius gloria.]

Verſ. 20. Deo vero illi ſummo qui pater noſter eſt, reddatur gloria in ſecula infinita. Amen.

Verſ. 21. Salute, Chriſtianorum in morem, quemvis per agnitionem divinæ veritatis a profano hominum vulgo ſeparatum ac Deo conſecratum. Salutate omnes eos qui per Jeſum Chriſtum ſanctificati, & cognitione ejus a profano vulgo ſunt ſeparati.

Verſ. 22. Salutant vos fratres qui mecum ſunt, nec tantum hi, verum etiam omnes cæteri Chriſtiani, ſeu per agnitionem Chriſti ab aliis ſegregati, atque imprimis ii qui ex ipſius Imperatoris ſunt familia, ejuſque domeſtici.

Verſ. 23. Dominus noſter Jeſus Chriſtus favore ſuo vos omnes complectatur. Amen.

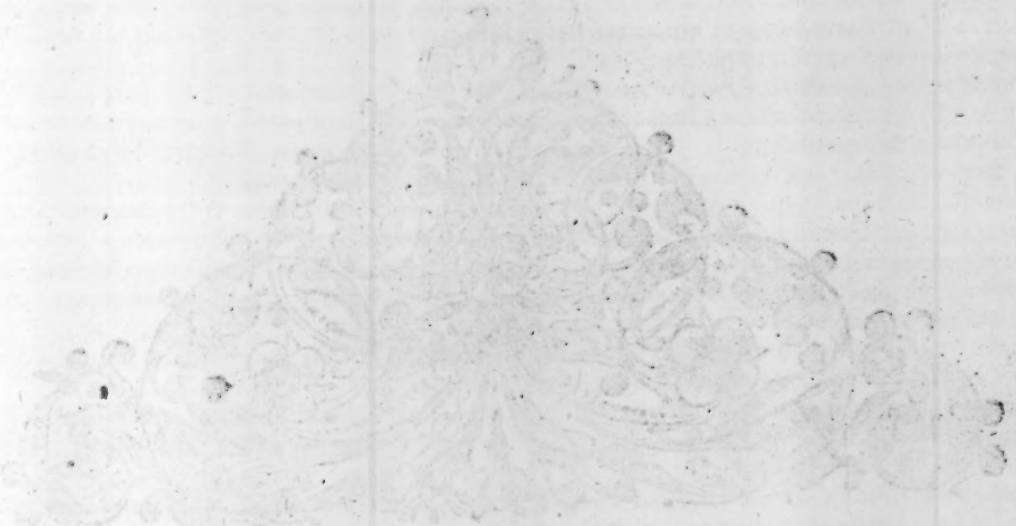

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Epiſtolam Pauli

Ad

COLOSSENSES.

COLOSSENSES

COMMENTARIUS IN EPISTOLAM AD COLOSSENSES.

CAPUT I.

Vers. 1. *PEr voluntatem Dei.* Id est Deo volente ac consentiente, vel per eam causam efficientem eamque principalem, declarat quæ est Dei voluntas ac decretum, sive quia quicquid Christianis facit Deus id vult ac facit: (Christi enim voluntas cum Dei voluntate conspirat) sive etiam, quia Deus id jam olim decreverit ac constituerit, ut Paulus apostolus inter gentes munere apostolorum fungeretur. Nam si Johannes ad munus illud præcursorium destinatus ac decreto divino natus fuit, cur non etiam idem Paulo evenisse dici queat? cum Pauli munus illo munere longe fuerit sublimius ac præstantius. Propterea ipse dicit, se ex utero matris segregatum (nimirum ad hoc munus) fuisse, non quidem decreto absoluto & prorsus immutabili, sed conditionato. Nam si Paulus veritati divinæ animo præfacto ac maligno, ac sciens prudens restitisset, non est credendum eum nihilominus hoc munus fuisse consecuturum. Nam quibus hominibus Deus remissionem peccatorum denegavit, quomodo apostolatus munere eos dignaretur? Denegavit autem eis, qui peccant adversum spiritum sanctum: peccat autem is, qui divinam veritatem sciens prudens non solum mendacium vocat, sed etiam exstirpare conatur, & professores ejus capitali hostilique odio prosequitur & persequitur, eosque blasphemare cogit. Similiter si apostolus vocanti Christo parere recusasset, quod illi utique liberum erat, munere isto sibi destinato excidisset. Decreta enim ejusmodi conditionem aliquam præsupponunt, quæ ex ex libera hominum voluntate pendet ac proficiscitur. Sic Deus elegisse nos dicitur ac distinasse ad salutem, etiam ante orbem conditum, sed præsuppositâ conditione ab arbitrii nostri libertate pendente. Particula autem hæc *per*, licet sua natura mediam causam declaret, hic tamen potius de principali usurpatur. Utroque autem sensu simul usurpata fuisse videtur in eadem materia ad Galat. 1, ubi *per Jesum Christum* opponitur illi *per hominem*, istis verbis *per Deum patrem* opponitur *ab hominibus*. Solet autem apostolus libenter divinæ voluntatis, cum se apostolum Christi vocat, meminisse, ne quis suspicetur, eum Deo adversari, quod ceremonias olim a Deo sancitas ac consecratas, non solum non urgeret, sed sæpe etiam oppugnaret. Quemadmodum in hac quoque epistola fit, & doctrinam a lege admodum diversam promulgaret.

Vers. 2. *Fidelibus fratribus* &c. In epistola ad Ephesios habet *Fidelibus in Christo*. Videtur autem *in Christo Jesu* utrique huic voci subjecisse, ut & de quali fide, & de quali fraternitate loquatur, exprimeret, nimirum de Christiana.

Vers. 3. *Deo & patri.* Deus videtur absolute poni; Pater autem domini nostri Jesu Christi per exegisin, quasi dicat Deo, qui est pater domini nostri Jesu Christi.

Gratias agimus &c *orantes.* Preces enim gratiarum actionem includunt, ut apud Lucam cap. 18, ibant duo ut precarentur, Pharisæus & publicanus, orationes sola gratiarum actio continetur, nulla petitionis facta mentione: hoc loco tamen apud Paulum utrumque continetur. Semper autem orare se dicit apostolus, non quod plane semper, id est singulis momentis id faceret, sed quod diligens ac assiduus in ea esset. Sic dicimus aliquem semper studere, semper legere, sine intermissione quippiam facere, nempe quod diligens ea in re sit & assiduus. De precibus autem id fere dici solet, quia ad eas jugis occasio suppetit, quæ non tam suppetit aliis virtutibus: orare enim fere singulis momentis possumus, quicquid sive animo sive manu agimus precibus interrumpi potest.

Vers. 4. *Fidem vestram* &c *In Christo Jesu.* Non videtur hoc loco significare in Christum Jesum, sed est fidei istius descriptio, quod sit fides ea quæ pro objecto suo habet Christi doctrinam & disciplinam, quasi dicat fidem doctrinæ Christi adhibitam, vel per Christum traditam.

Charitatem in omnes sanctos. Charitatem eam, quæ tendit & dirigitur, non in natos ac propinquos, vel etiam vicinos nostros, sed in quosvis fideles seu Christianos. De tali charitate loquitur, quæ eo solummodo nomine præstetur, quo quis est sanctus, seu Christi discipulus & religionis ejus professor. Nam qui hoc nomine amat, is vere Christiana charitate præditus est; quisquis tandem fuerit modo Christianus sit, ad charitatem illi sufficit: multi enim sunt, qui non tam Christianos, quam amicos, propinquos, gentiles, vicinos, natos ac familiares suos amant.

Vers. 5. *Propter spem.* Causa efficiens istius charitatis (hoc prioribus verbis connectendum) quam apparet

non in solis verbis, imo ne in effectu quidem solo positam fuisse, sed in ipso, effectu quæ scilicet liberalitatem aliquam, aut hospitalitatem aliquam, charitatis officia erga sanctos, exercuissent. *Spes* hoc loco sumitur pro bono & felicitate sperata & speranda, si quæ jure aliquo sperari debet, ac speratur. Ideo enim spes sæpe ab apostolo vocatur beata illa immortalitas, quia eam non solum speremus, sed optimo jure speremus ac sperare debeamus, utpote quæ certissimis promissis ac fulcris nitatur.

Repositum autem bonum istud dicit, quia velut asservetur ac custodiatur, ne nobis pereat, sed aliquando nobis detur. Hoc sensu dicit Petrus, hæreditatem illam incorruptibilem pro nobis custodiri. Quemadmodum autem spes est duplex, ita etiam repositio duplex. Spes una est, quæ oritur ex promissione divina, conditione ea sub qua promissio est facta, nondum præstita, sed præstanda demum. Altera oritur præstita jam conditione illa. Hæc certior, illa incertior, quod ad nos ipsos attinet, similiter & repositio. De posteriori repositione loquitur apostolus 2 Tim. 4. 8.

In cælis, ut & locum felicitatis nostræ designet, & simul ostendat quod pereximio & tuto loco spes ista seu bonum nobis promissum, nobis asservetur: eo, nempe ubi est Christus ait, nec fures suffodere ac furari, nec tinea potest arrodere &c.

Quam antea audivistis, id est superiori tempore. *In sermone veritatis.* In sermone, qui est veritas, nempe κατ' ἐξοχὴν, vel etiam in sermone veracissimo. Quis autem sit iste sermo, declarat, addita voce *euangelii*, ille nimirum sermo euangelicus.

Vers. 6. Commendat hunc sermonem: *Qui adest inter vos*, qui ad vos etiam pervenit, ad vos usque pertigit.

Quemadmodum & in toto mundo. Παντὶ pro ὅλῳ, omni pro toto. Qua in re commendat euangelium, quod tam brevi tempore per totum fere orbem fuerit propagatum. Ἐν autem videtur hic omnino positum pro εἰς. Ita enim sensus loci, & superior particula εἰς ὑμᾶς, cui opponitur οὐ παντὶ κόσμῳ postulat.

Et est fructificans. Altera commendatio, quod vel crescat pluribus quotidie accedentibus, vel potius homines reformet, regeneret, & toto terrarum orbe plurimos virtutum fructus afferat.

Cognovistis gratiam Dei. Nempe eam, qualis in euangelio annunciatur, quod Deus velit peccata remittere, & vitam æternam in Christum credentibus donare.

In veritate, id est vere. Attestatur Paulus hoc verbo, quod vere illis & incorrupte Christi doctrina fuerit tradita, ne vero putarent se falso aliquid edoctos fuisse, quod non ab ipso apostolo, sed ab aliis, de quorum authoritate, aut infallibili rerum divinarum scientia dubitari poterat, edocti fuissent.

Vers. 7. *Quemadmodum & didicistis.* Quemadmodum sane didicistis ab Epaphra.

Conservo meo. Non vulgari ratione, quemadmodum omnes fideles sunt conservi, sed peculiari, in annunciando nimirum & propagando euangelio, ab eo qui nihil aliud curet, quam quod euangelium propagetur. *Pro vobis*, id est in usum & commodum vestrum.

Vers. 8. *Charitatem in spiritu*, id est spiritualem non carnalem, qualem ℣. 4 descripserat, quæ a carnali differt carnalibus efficitis, carnalis enim oritur ex re aliqua carnali, seu ad carnem & ad hanc vitam pertinente, Spiritualis ex causis spiritualibus, ex consortio & conjunctione in religionem Christianam.

Vers. 9. *Propter hoc & nos*, id est vestra fides & charitas in spiritu est causa impulsiva cur & nos indesinenter oramus. Vocula & non ideo videtur addita, ut significet alios etiam fuisse qui idem facerent, sed perinde est ac si diceret apostolus, vos fidem & charitatem habetis, nos vicissim pro vobis oramus. Sæpe enim hæc particula non rem cum re simpliciter comparat, sed prioritatem orationis sequentis cum antecedente, præsertim cum posterior ex priori aliqua ratione pendet ac deducitur. Vide Piscat. in Luc. 1. 35.

Ut impleamini cognitione. Alii accusativum pro ablativo positum putant per Enallagen. Sed possunt hæc ita constitui, *ut impleamini in omni*, id est omni simplicitate, redundat *in.*

Sapientia & intelligentia spirituali: verba autem *cognitionem voluntatis ipsius*, sapientiam hanc limitabunt. De ea nempe sapientia apostolum loqui ostendens, quæ ad divinæ voluntatis cognitionem pertinet, ita ut subaudiatur vocula κατὰ, quæ solet sæpe supprimi: ut Ephes. 4. 15. Sapientia autem & intelligentia Synonyma videntur esse. Si quis subtilius hæc distinguere velit, sapientia erit cognitio, notitia solida quidem, non tamen exquisita, verum ad salutem nostram pertinens. Σύνεσις autem solet definiri facultas judicandi de consiliis alienis, cum quis non tantum alicujus decreta simpliciter habet cognita, sed etiam præterea novit consiliorum istorum causas, originem, progressus, & finem, quam sapienter & appposite cuncta fuerint decreta & destinata. Spiritualem autem vocat, ut carnali opponeretur.

Vers. 10. Περιπατῆσαι. Digne domino, finis istius sapientiæ est vita pia & Christo digna, talis qualis ejus nomini, honori ac dignitati conveniat & congruat.

In omni opere bono fructificantes. Fructum ferentes, qui est omne bonum opus: quemadmodum dicimus, hunc hortem omnis generis fructus ferre; ita Christianus omnis generis, id est omnis boni operis fructum ferre debet.

Et crescentes in cognitione Dei. Mutuo se ista consequuntur. Crescente notitia divinæ veritatis, crescit pietas, & hac crescente, crescit vicissim illa. Sed videntur hæc verba eo sensu ab apostolo fuisse edita, ut significaret quomodo illos vellet crescere & augescere in divinæ voluntatis notitia, nimirum, ea demum ratione, ut omnis generis pietatem exerceant. Is enim vere Deum novit, ac in ejus cognitione proficit, qui sancte & inculpate vivit, quasi dicat: nolo ut animum tantum contemplatione rerum divinarum pascatis, sed ut voluntatem excolatis, atque ea demum ratione in cognitione divina augescatis. Activam illis sive practicam, non theoreticam & speculativam cognitionem inculcat.

Vers. 11. Porro constantiam illis in omnibus afflictionibus precatur, *robur gloriæ ipsius.* Pronomen *ipsius* cum nomine *robur* non cum voce gloriæ connectendum est. Robur autem gloriæ est robur gloriosum, quod spiritus sanctus est ad Ephes. cap. 3. ℣. 16, & reliqua omnia quibus roboramur & fulcimur in sustinendis calamitatibus, qualia sunt arma illa spiritualia, ad Ephes. 6.

In omnem patientiam. Ad perferendas omnis generis calamitates.

Et longanimitatem. Plus est longanimitas quam patientia, hæc enim diuturnitatem ac constantiam illi addit.

Cum

Cum gaudio, adhuc plus eſt, adeo ut gradibus quibuſdam aſcendere videatur apoſtolus ad tolerantiæ faſtigium.

Verſ. 12. Τῷ ἱκανώσαντι. Qui dignos nos reddit. Nam ita ſolet vox ἱκανὸς accipi, ut cum dicit Lucas de Johanne; non ſum ἱκανὸς ſolvere calceamenta Chriſti. *Sors ſanctorum* eſt illa cæleſtis hæreditas, cujus partem ut acciperemus, dignos nos fecit Deus. Sors enim idcirco dicitur, quod ſorte dividi ſoleat hæreditas.

In luce. Quidam ad ſortem hoc referunt, ut indicetur ejus præſtantia & locus. Sed probabilius eſt cauſam mediam denotari, per quam id factum fuerit, nimirum per lucem euangelicam, qua ii de quibus ſermo eſt, fuerint colluſtrati.

Verſ. 13. *Poteſtate tenebrarum.* Poteſtatis vox aliquando perſonam poteſtate præditam, aliquando ipſum imperium deſignat, ſeu aliquando concrete aliquando abſtracte accipitur: illo modo vox *poteſtatis* ſignificat diabolum, qui eſt princeps tenebrarum, hoc vero modo accepta poteſtatis voce, tenebræ accipienda erunt de diabolo, ut ἐξουσία opponatur τῇ βασιλείᾳ, & tenebræ opponantur filio Dei. Sic Luc. 22. 53. Quod ſi quis tamen velit apoſtolum per proſopopœiam quandam loqui de ignorantia divinæ voluntatis, & impietate, quæ veræ ſunt tenebræ, iiſque imperium quoddam & dominium tribuere ex quo Deus nos vindicavit per lucem euangelii ſui, per nos licet.

In regnum, id eſt effecit, ut ſubditi fieremus Chriſti.

Filii dilectionis ſui. Filii dilectiſſimi. Nam vox τοῦ ἰδίου non cum ἀγάπης ſed cum αὐτοῦ jungenda eſt. Similem locutionem habuimus ℣ſ. 11. Philip. 3. 21: σῶμα τῆς ταπεινώσεως ἡμῶν, ubi vox ἡμῶν ad σῶμα referri debet. Et σύμμορφα τῇ δόξῃ αὐτοῦ, ubi vox αὐτοῦ, ad vocem σύμμορφα referenda eſt.

℣ſ. 14. De verſu 14 vide in epiſtola ad Epheſ. cap. 1. 7.

℣ſ. 15. *Qui eſt imago Dei.* Dum Dei beneficia enumerat, intexit Chriſti, per quem ea nobis contigerunt, commendationem. In ea ulterius hic pervehitur, ut dignitate ſumma ac plane divina Chriſti præſtantia demonſtrata, tacite eos hortetur, quo præcipue collimat apoſtolus, ad conſtantiam in ejus religione ac doctrina. Imago autem Dei Chriſtus dicitur, quod quemadmodum hominem imago exprimit & repræſentat, ſic Chriſtus Deum repreſentavit, non ratione perſonæ aut eſſentiæ, ſed ratione voluntatis ejus: voluit enim apoſtolus his verbis declarare, quomodo per Chriſtum remiſſionem peccatorum ſimus adepti, nempe ea ratione, qua Dei ea de re voluntatem nobis expreſſerit, eamque Dei nomine nobis annunciaverit, & ſanguine ſuo obſignaverit ac ſanxerit: hinc enim oritur nobis jus remiſſionis iſtius conſequendę. Nihil enim aliud apoſtolus hac phraſi ſignificare voluit, quam id quod iiſdem, quibus hic verſ. 14 utitur verbis, in epiſtola ad Epheſios ſubjicit: *notum faciens vobis myſterium voluntatis ſuæ.* Propterea ergo Chriſtus imago Dei dicitur, quia nobis notum fecerit myſterium voluntatis. Maluit autem apoſtolus ipſam Chriſti & Dei perſonam nominare, non vero illius qui doctrinam aut ipſius voluntatem notam fecit, ut tanto aptius ad rem quæ imagine delineatur ac depingitur, & ad ipſam imaginem (utraque vero aliquid per ſe ſubſiſtens eſt, & perſonis plerumque competit imagine repræſentari) poſſet alludere. Hinc eſt, quod dicat Chriſtus Philippo: *Qui me videt, videt patrem meum* Joh. 14. 9. Chriſtum enim de divina voluntate loqui res ipſa indicat, cum nemo divinam Chriſti naturam unquam viderit, aut videre potuerit, & verba quæ mox ſubjicit, *Verba*, inquit, *quæ loquor vobis, a me ipſo non loquor, ſed pater in me habitans ipſe facit opera*, poſteriori itidem ad Corinthios epiſtola cap. 4. 3. Chriſtus eodem ſenſu imago Dei dicitur, quod per ejus euangelium divina voluntas nobis fuerit expreſſa & revelata ℣ſ. 4, & author epiſtolæ ad Hebræos, Chriſtum radium quendam divinę glorię, & characterem hypoſtaſeos ipſius Dei nominat, non aliam ob cauſam, quam quod veluti radius aliquis corpus lucidum, aut character ſeu typus Archetypum, ſic Chriſtum Deum expreſſit.

Inconſpicui. Cauſam indicat apoſtolus, cur imagine quadam opus fuerit ad Deum videndum, nempe ideo, quod conſpici, id eſt ab hominibus adiri, audiri, Deus nequeat. Quomodo autem Deus inconſpicuus per Chriſtum fuerit repreſentatus & expreſſus hominibus, declaravit Johannes, cum ait: *Deum nemo vidit unquam, filius, qui eſt in ſinu patris ipſe enarravit nobis.* Enarrando ergo exprimitur. Enarravit autem Chriſtus non eſſentiam divinam, aut perſonam, ſed voluntatem. Deum autem videre, ſignificare, ipſummet adire, & ex ejus ipſius ore, ut ita dicam, audire, apparet ex Chriſti verbis Joh. 6. 45, 46. Poſtquam enim Chriſtus dixiſſet omnes a Deo edoctos iri, idque veluti explicans addidiſſet, omnis ergo qui audit a patre & diſcit, venit ad me, veluti per correctionem quandam, ne forte quiſpiam cogitaret, Chriſtum affirmare, fore, ut homines Deum, tanquam diſcipuli magiſtrum adeant, audiantque, ſubjungit: *Non quod patrem quis viderit*, id eſt adierit, & ex ore ejus aliquid didicerit & acceperit, neminem enim talem eſſe præter ſe ſolum, ut ſtatim ſubjicit; ubi εἰ μὴ poſitum eſt pro ἀλλά, ut & in aliis nonnullis locis.

Primogenitus omnis creaturæ. Effunditur apoſtolus in laudes domini Jeſu, pergens in commemoratione ejus dignitatis ac præſtantiæ: quo fine jam dictum eſt. Voluit enim Chriſtum tacite opponere angelis, per quos legem olim Deus dederat, quorum præſtantia magnam legi conciliabat authoritatem, qua, ut apparet, permoti Coloſſenſes, legem magni faciebant. Itidem etiam author ad Hebræos epiſtolæ, Chriſtum cum angelis comparavit, ut ejus dignitate ac majeſtate, qua angelos longe ſuperat, oſtenſa, euangelii inconcuſſam conciliaret auctoritatem. Piſcator hanc vocem πρωτότοκος non vult ad generationem ex eſſentia divina accommodari, ut nec poteſt, cum primogenitus ratione aliorum fratrum dicatur, ſi non genitorum, ſaltem eorum qui poſſint gigni, & ait, πρωτότοκος cum participio modo poſitum, cum ſubſtantivo genitivi caſus conſtructum, non habere eam ſignificationem ac ſi cum πρωτότοκος componatur. Cum igitur Chriſtus dicitur eſſe primogenitus omnis creaturæ, per creaturam non intelligitur creatura vetus ſed nova; nam alioquin Chriſtus ab apoſtolo vetus creatura ſtatueretur; ſiquidem primogenitus eſt ex ordine & numero earum rerum, quarum dicitur primogenitus. Eſt autem nova creatio nihil aliud, quam mutatio quædam ſeu renovatio & reformatio, ſeu potius pręter formam eſſentialem eſt quędam novæ formæ introductio (quam vel ſola privatio antecedit, ut in Chriſto, vel contrarium, ut in reliquis omnibus:) nova igitur creatura dicitur id eſſe, quod hac ratione, mutatum, renovatum, ac reformatum eſt. Hujus creaturæ Chriſtus eſt primogenitus, id eſt omnium primus a Deo creatus, ab ipſo Deus initium fecit

fecit in condendis istis novis creaturis: Unde in Apocalypsi dicitur principium creaturæ Dei. Sed dicet aliquis, apostolum non dicere *primo creatus* omnis creaturæ, *sed primogenitus*. Respondeo, duplicem ob causam sic locutum esse apostolum; primo ut ostenderet hanc creationem Christi fuisse tam perfectam, ut per eam Christus Deo similis evaserit, ac propterea ejus filius factus fuerit, unde generationis nomine hæc creatio exprimi merito debuerit. (generatio enim ad Deum relata, sub creatione merito continetur, tanquam sub genere species: nam creare est formam inducere. Maluit autem apostolus speciem pro genere commemorare ob dictam causam.) Altera causa est, quod voluerit apostolus hoc ipso nomine docere, Christum non solum tempore cæteras creaturas antecedere, sed & dignitate ac præstantia: alludit enim ad primogenitos, quorum Deus sub lege magnam præ cæteris prærogativam esse voluit. Primogenitus enim filius cæteris aliquo modo dominabatur, & solus duas paternorum bonorum capessebat partes. Ista autem Christi generatio eo continetur, quod eum Deus sibi simillimum fecerit, sanctitate, sapientia, potestate & immortalitate. Nec tamen est necesse, quia Christus primogenitus dicitur, ut credamus fore ullum alium, qui Christo futurus sit omni ratione similis (nullus enim illi similis evasit in imperio & potestate) sed sufficit ad id, ut Christus primogenitus respectu aliorum dicatur, ut illi generati etiam dici quant, licet non perfecte. Verum dicet aliquis, cur ergo apostolus non nominat eum primogenitum omnium fratrum, sed omnis creaturæ? Responsio est in promtu, qua in nonnullis creaturis, ut in angelis, non fuerit talis mutatio facta, quæ generatio dici potuerit, id est per quam angeli filii Dei facti fuerint. Sed mutatio hæc, quæ facta fuit, generatim creationis nomine designari potuit.

Vers. 16. Ostendit porro apostolus Christum primo, id est ante reliquas creaturas omnes conditum fuisse, utpote cum in ipso seu per ipsum omnes fuerint conditæ seu creatæ, quocirca necesse est, ut illos tempore anteceserit. Primo autem in genere asserit, omnia per Christum seu in Christo esse creata. Deinde istam cretionem ratione subjectorum dividit ac distinguit. Ait igitur; *Quoniam in ipso creata sunt* &c. Creatio ista ex eo proficiscitur, quod Christus omnium istorum dominus absolutus & rex constitutus est.

Sed quæri potest, quomodo per Christum dici possit hæc mutatio seu creatio & renovatio facta esse, siquidem hac ratione Christus in creando nihil egit?

Responderi potest dupliciter: Primo, *in aliquo vel per aliquem* fieri aliquid latissime sumi potest, nec tamen tantum causam aut medium ejusmodi, qua ipsemet proprie aliquid agat, significare, sed in aliquo vel per aliquem & id fieri optimo jure dici potest, quod quacunque ratione ad aliquid efficiendum intervenit, sic dicitur quispiam per aliquem in calamitatem conjectus ideo, quod ille verbi causa mortuus fuerit, vel etiam bonorum suorum jacturam fuerit passus, non quod ille quidpiam in calamitate hac afficienda revera egerit, sed quod ex illius vel morte vel damno hæc calamitas fuerit consecuta. Sic quia ex Christi exaltatione, & divino, quod accepit, imperio, consecuta est hæc angelorum hominumque reformatio ac renovatio, per illum & in illo facta esse dicitur, seu illi creati, id est renovati dicuntur. Secunda ratio in sequentibus est expressa, quod huc referri debet. Est autem hæc magna mutatio, ob quam merito creati, seu novæ quædam creaturæ facti dicuntur angeli, non tantum vulgares, sed & præcipui illi ac primi, quod non solum, ut olim, illi uni Deo rerum omnium conditori, sed nunc etiam filio ejus Jesu Christo pareant, eum adorent, ac venerentur. In eo enim istam angelorum creationem consistere docet epistola ad Ephesios, in qua sparsim dixit apostolus, quod hic in fasciculum quendam collegit, ubi inter alia huc pertinentia dixit: Quem (id est Christum) collocavit in dextera sua in cælestibus, longe supra omnem principatum & potestatem & potentiam, & dominationem &c. Norunt enim omnes hanc ad Colossenses epistolam esse illius compendium quoddam, magnamque inter utrumque esse convenientiam, quod etiam in hoc ipso loco cernitur; ℣. 14 respondet Ephes. 5. ℣. 7. & 15 respondet ibi 8, 9; & ℣. 16 & 20 respondet 10. (In quo per verbum ἀνακεφαλαιώσασθαι complectitur apostolus universam hanc creationem novam, quæ duabus in rebus consistit; primum, quod omnia Jesu Christo, tanquam regi ac domino suo cælesti ac divino pareant, atque hac ratione ad caput unum, id est dominum unum spectent ac referantur: secundo, quod inter se vinculo quodam & societate connectantur, quæ res ex priore illa pendet ac consequitur. Utrumque autem istorum per ἀνακεφαλαίωσιν istam aperte significari potest. Ideoque cap. 3. 9 creationis vocabulo usus est apostolus); ℣. autem 11 epistolæ ad Ephesios & consequenter respondent parti ℣. 16, in qua de cælestium creatione agitur, ℣. 19, 21 respondet; ℣. 18, respondet ℣. 22. Præterea ideo per Christum dicuntur creati angeli, quod Christus etiam revera aliquid in iis renovarit ac reformavit. Non enim dubium esse potest, quin nova quædam munera ac officia illis injunxerit: novum enim regnum, quale est ecclesia, quæ Christi regnum est, novam administrationem ac regimen requirebat. Angelorum autem dominus propter ecclesiam Christus effectus est, ut ejus commodis plenissime ac perfectissime consulere posset. Emittuntur enim angeli propter eos qui debent hæreditario jure salutem consequi Hebr. 1. ult. Dum ergo Christus illis nova officia, nova ministeria, ad regnum suum tutandum & gubernandum præscribit; eos creasse ac reformasse optimo jure dicitur. Itaque fieri potest, ut is angelus qui regnum aliquod, aut regimen sibi commissum habuit, vel ecclesiam aut unum ex fidelibus, id sit Christi jussu. Ipse enim ait; Angelos eos, qui perpetuo videant faciem patris sui, hoc est præcipuos (similitudine ducta ab aulis regum in quibus aulici præcipui coram regis vultu adstare solent) parvulorum, id est fidelium, curam habere ac gerere. Per omnia autem ista, quæ sunt in cælis & in terris, non intelligere apostolum nisi res intellectu & ratione præditas, tum specialis eorum enumeratio indicat, tum id, quod istas ipsas res inferius reconciliatas fuisse dicat. Cujus capaces non sunt res mente & intellectu destitutæ, sed solæ intelligentes.

Visibilia & invisibilia. Alio modo, eodem tamen sensu res istas creatas distinguit. Per visibilia enim intelligit terrestria, per invisibilia cælestia. Quæ sint autem invisibilia ista, in specie connumeratis exemplis præcipuis ostendit apostolus:

Sive throni sive dominationes. Videtur esse bimembris tantum, non autem revera quadrimembris divisio, ita ut thronis & dominationibus respondeant principatus

patus & poteſtates, cujus diviſionis ſimile videtur eſſe „ exemplum 1 Cor. 14. 6. Quid vobis, inquit, prodero, „ ſi vobis non fuero locutus, aut in revelatione, aut in „ cognitione, aut in prophetia, aut in doctrina? Revelatio non alia ratione a cognitione diſtingui videtur, quam quod hæc ſtudio & inquiſitione paretur, illa ſine ullo noſtro labore ac prævia indagatione cælitus nobis pateſcat. Itaque revelationi prophetia reſpondebit, cognitioni autem doctrina. Docemus enim ea quæ ipſi didicimus & quæ per revelationem accepimus, magis proprio nomine prophetando tradimus. Quod ſi quis velit hic apoſtolum non tantum de angelis, ſed etiam de hominibus, non quatenus ſunt eccleſię membra, (nam hac de re poſt agit) ſed ſimpliciter conſideratis loqui, quemadmodum ille, quem huic ſimilem eſſe diximus: epiſtolæ ad Epheſios locus indicare videtur, & huic ſententiæ favere, videntur throni & dominationes de hominibus eorumque poteſtate accipiendi eſſe; principatus autem & poteſtates de angelis. Nam hoc ſemper iſtis vocibus deſignat apoſtolus, illud vero alibi nuſpiam. *In ipſum condita ſunt*, id eſt ad ejus gloriam & laudem. Cauſa finalis hac locutione deſignari ſolet, ut ℣ſ. 28.

Verſ. 17. *Et ipſe eſt ante omnes.* Particula & videtur habere vim particulæ concluſivæ igitur, ut etiam alibi ſæpe. Nam cur alias id adderet? Jam enim hoc dixerat, cum eum & primogenitum vocaverat, idque confirmaverat, cum dixit: per eum & in eum cuncta creata eſſe, ac condita. Quod ſi dicas concluſionem hanc eſſe rationis præcedentis, ſatis concinna erit verborum connexio. Recte enim id quod antea propoſitum fuerat, ratione allata iterum concluditur, eique alia deinde annectuntur.

Ante omnes autem vel *omnia*, eſt Chriſtus, quatenus ſunt, nova creatura. Solet autem ſimpliciter de aliquo in ſacris literis quidpiam dici & affirmari, quod tamen illi non niſi ſecundum certas qualitates aut accidentia convenit, ut in hac ipſa creationis vel creaturæ voce evenit. Creati enim dicuntur illis in ſacris literis, qui moribus antiquis, vel priſtinis depoſitis, novam vivendi rationem iniverunt. Sic regenerari, ſic mori, vel crucifigi dicimur, & novi homines fieri. Eodem modo dicitur hic de iſtis omnibus, quod Chriſtus ante eos ſit, non habita ratione eſſentiæ, & perſonæ, ſed habita ratione earum qualitatum, quæ eas novas creaturas conſtituunt.

Et omnia in ipſo. Quemadmodum omnia creavit, ſic eadem conſervat, intellige ſimiliter, quatenus ſunt novæ creaturæ. Nam cujus eſt creare ac condere, ejuſdem etiam eſt conſervare, & ſua providentia ac viribus efficere, ut conſiſtant ac perſtent. Jam ad terreſtria ſeu viſibilia tranſit, & oſtendit, eccleſiam quoque a Chriſto conditam & creatam eſſe, quatenus idem Chriſtus caput ejus evaſit.

Verſ. 18. *Et ipſe eſt caput.* Ut metaphora capitis ſit plena, non tantum Chriſti in eccleſiam imperium ac poteſtatem denotari ſtatuendum eſt, ſed etiam certam ejus qualitatem, nempe quod ſit benignum, beneficium & in eccleſię commodum, utilitatem ac ſalutem redundans. Tale enim eſt dominium capitis in corpus.

Corporis eccleſiæ. Poteſt vox eccleſiæ per appoſitionem legi, poteſt etiam eodem ſenſu manente alterum ab altero regi, & ſic corpus eccleſiæ ſignificare corpus, quod eſt eccleſia.

Qui eſt principium. Vox ἀρχὴ ſumi poteſt pro πρωτοτόκος ut in epiſtola 1 Cor. 15, quod veluti declarare volens apoſtolus inſivit vocem πρωτότοκος primogeniti, quaſi dicat principium, hoc eſt primogenitus. Cujus autem rei principium & primogenitus ſit declarat, addens:

Ex mortuis. Quemadmodum in epiſtola ad Corinthios primitias eorum qui obdormierunt, Chriſtum nominat. Primogenitus autem ex mortuis vocatur, qui primus ex omnibus mortuis ad vitam immortalem pervenerit, atque hac ratione ex morte veluti genitus a Deo fuerit.

Ut ſiat in omnibus ipſe &c. Dubium eſt an hæc verba ad ſuperiora omnia referri debeant, an tantum ad proxima.

In omnibus autem, vel ad perſonas referri debet, vel ad res in quibus vera aliqua felicitas & dignitas ſita ſit: ſi ad perſonas, eaſque non ſolum terreſtres, id eſt homines, ſed etiam cæleſtes, id eſt angelos, hæc verba ad ſuperiora omnia referentur.

Et in omnibus erit *in omnes.* Sic ſimiliter ad res, cum proximis verbis apte cohærebunt, ut ſit ſenſus: Chriſtum ante omnes ex morte immortalitatem conſecutum, ut in omnibus rebus ad felicitatem dignitatemque ſpectantibus, ac proinde etiam immortalitatis adeptione primas partes ferret, & præ cæteris prærogativam haberet.

Verſ. 19. *Quia in ipſo complacuit.* Iſtorum verborum duplex afferri ſenſus poteſt. Prior eſt, complacuiſſe Deo, & illi ſic viſum eſſe, ut per Chriſtum, ſeu in Chriſto (divino nimirum imperio & poteſtate in omnia ei conceſſo) omnem plenitudinem, id eſt res univerſas inhabitaret, hoc eſt regeret, gubernaret, moderaretur, & hac ratione, veluti præſentem ſeſe oſtenderet & exhiberet.

Ratio autem, cur verbum εὐδόκησεν ad Deum referatur eſt triplex. Prima (quod hæc verba non admodum apte cum ſuperioribus cohærebunt, ſi vero hunc ſenſum ſequamur aptiſſime.) Quia verbum, unumquodque, quod cum verbo εὐδόκησεν conjungitur, actionem illius ipſius deſignat, cui complacentia iſta tribuitur. Vide inter alia 1 Cor. 1. 21. 2 Cor. 5. 8, nec uſpiam in ſacris literis aliter, qua de re conſulantur concordantiæ.

Secunda, quod ſequenti verſiculo verbum ἀποκαταλλάξαι cum verbo iſto εὐδόκησεν cohæret, & de Deo effertur ac illi tribuitur.

πλήρωμα autem univerſitatem ſignificare commode poteſt, (præcipue autem eccleſiam Epheſ. 1. ℣ſ. ult.) cum univerſitati nihil deſit, ſed perfectum quippiam ſit, ac veluti plenum. Eo ſenſu loquitur alibi apoſtolus, donec plenitudo gentium fuerit ingreſſa. Ubi plenitudo univerſitatem ſignificat, ſed ad gentes reſtrictam propter vocem gentium.

Tertia ratio adducetur paulo poſt, ubi alterum horum verborum ſenſum explicuerimus; qui quidem hic eſt: complacuiſſe Deo, ut in Chriſto Jeſu habitaret omnis plenitudo divinorum donorum, quæcunque in homines a Deo derivari poſſunt, & inprimis cognitio perfectiſſima divinæ voluntatis. Hoc ſenſu dicit Johannes, Chriſtum fuiſſe plenum gratiæ & veritatis Joh. 14. 16, & ex ejus plenitudine omnes hauſiſſe, & infra cap. 2. 9, dicitur in Chriſto habitare omnis plenitudo Deitatis corporaliter. Sed (ut tertiam jam ſuperioris explicationem addamus) annon potuit plenitudo iſta inhabitare in Chriſto, etſi ſuperiora illi non convenirent? Quomodo igitur illa Chriſto convenire debeant, quod

plenitudo in eo habitare debuit: niſi forte dicamus, plenitudinem iſtam ita debuiſſe in Chriſto habitare, ut ex ea exundaret ac derivaretur in reliquos omnes etiam quidem ipſo Chriſto ea in re agente atque operante, id eſt divinis donis homines afficiendo. Sed prior explicatio minus eſt coacta, quod magis apparet ex ỳſ. 20.

Verſ. 20. *Et per illum.* Altera ſpecies creationis iſtius, quæ in rerum omnium inter ſe conciliatione conſiſtit.

In ſe ipſum, id eſt ad ſuam laudem ac gloriam. Reduxit autem Deus in gratiam omnia ac reconciliavit, ut hinc gloriam ac laudem conſequeretur. Alioquin hæc eſſet conjuratio, & potius conſpiratio quam reconciliatio. Non loquitur autem apoſtolus de reconciliatione rerum cum Deo: nam cæleſtia, id eſt angeli, nunquam ab eo diſſeſſerant, (angelos intellige bonos, nam quod ad malos attinet, nunquam cum Deo in gratiam redierunt) & tamen non terreſtria ſolum, ſed etiam cæleſtia in ſe ipſum reconciliaſſe Deus dicitur.

Patefacta &c. Hæc verba veluti in parentheſi legi debent. Explicat enim quomodo reconciliaverit, nempe pace conſtituta. Reconciliatio enim in pace conſtituenda inter diſſidentes conſiſtit. Dum autem per ſanguinem pacem hanc factam dicit, alludit ad veterem morem fœderum ſanciendorum, quibus diſſidentes partes in gratiam redibant, vel amicitiam inter ſe inibant, quæ ſanguine pecudum ſanciebantur ac firmabantur. Hinc jam pax conſequebatur certa & ſolida. Sic Chriſti ſanguine fuſo, & divino cum hominibus fœdere ſancito, & angeli animum erga homines inimicum depoſuerunt, cum Deum illis viderent amiciſſimum, & homines inter ſeſe in unum coaluerunt, cum viderent, neminem a fœdere divino excludi, ſed omnes in eo comprehendi.

Per ipſum. Per ipſum, inquam, reconciliatio iſta facta eſt, ſanguine ejus, ſeu morte cruenta interveniente, non per ſolam mortem, ſed multo magis per id quod Chriſtus, communis omnium rex ac dominus fuerit conſtitutus, ſeu quod Deus per ipſum omnes inhabitet, id eſt regat atque gubernet, & gratiam ſuam in omnes diffundat. Hinc apparet aptiſme hunc quoque verſiculum cohærere cum priore illo ſenſu verſiculi 19.

Verſ. 21. *Et vos quondam* &c. Continetur iſtis verbis alia reconciliationis ſpecies, hominum nimirum cum Deo. Applicat autem beneficium hoc quod ad omnes homines generatim ſpectat, ad Coloſſenſes in particulari, ut ſæpe fit, propter majorem orationis efficaciam. Non eſt autem neceſſe ut credamus apoſtolum de eadem reconciliationis ſpecie agere in hoc verſu, de qua egit ſuperiori, propter voces *& vos*, quaſi beneficium generale antea expreſſum, in particulari ad Coloſſenſes accommodaret. Potuit enim aliam reconciliationis ſpeciem priori ſpeciei ſubjungere, eamque Coloſſenſibus in ſpecie applicare. Sic cap. xi. 12, 13, cum dixiſſet Chriſtum a Deo ex mortuis fuiſſe reſuſcitatum: *Et vos*, inquit, *cum eſſetis mortui una cum ipſo reſuſcitavit*, unam ſpeciem reſurrectionis, nempe metaphoricam ſubjunxit alteri ſpeciei, id eſt veræ, & propriæ dictæ reſurrectioni. Atque hæc & illa reſurrectio æquivoce dicuntur: utraque autem iſta reconciliatio univoce & ſub eodem genere continetur, & ſubjectis tantum diſtinguitur.

Inimicos mente. Non id vult apoſtolus, quanquam id verba præ ſe ferant, eos Deum proprie fuiſſe animo averſatos, idque illorum fuiſſe conſilium, ut cum Deo bella gererent, (Deum ignorabant, ad adeoque eum proprie odiſſe non poterant) ſed eos res ejuſmodi cogitaſſe, ac data opera perpetraſſe, quæ Deo adverſantur ac ſummopere diſplicent, & licet conſilio inimici non eſſent, inimici tamen erant & re, & opere. Quid quod contra propriam conſcientiam hæc faciebant, at qui conſcientiæ reluctatur, ipſi Deo refragari cenſendus eſt, & illi bellum indicere: conſcientiam enim & judicium recte ac honeſte factorum hominibus Deus indidit, ut vel hoc fræno eos contineret, quod qui excutiunt, & effectibus atque cupiditatibus feruntur, in ipſum Deum injurii ſunt & contumelioſi. Explicat quænam fuerit iſta inimicitica & quanam in repoſita.

In operibus illis malis. Hæc qui exercet inimicus eſt & hoſtis Dei.

Verſ. 22. *Nunc vero reconciliavit.* Videlicet *vos*. Particula *vero* vel redundat, vel in ſuperioribus ſubaudienda eſt particula quidem μὲν, quaſi dixiſſet:

Et vos erat is quidem abalienati quondam &c, *nunc vero conciliavit*. Reconciliavit ſcilicet ſibi, id eſt effecit ut animum hoſtilem, id eſt impietatem omnem, & opera mala abjeceritis.

Cauſam mediam reconciliationis iſtius exprimit: *per corpus carnis ipſius*. Per corpus Chriſti carneum, non myſticum, cujus paulo ante fecerat mentionem & mox facit. Sed quomodo per corpus reconciliati ſumus?

Per mortem. Dum morti traditus fuit. Morte enim Chriſti Deus novum fœdus pepigit ac ſanxit, qui nobis ingentia offert promiſſa, ſub conditione pie ac inculpate in poſterum vivendi.

Vt conſtitueret nos ſanctos &c. Verba hæc, tum de ipſa vitæ ſanctimonia intelligi poſſunt, tum de juſtificatione & a peccatis noſtris abſolutione.

Coram ſe. Referri poteſt tum ad proxima adjectiva ſanctos & inculpatos, quaſi dicat vere ſanctos, non hominum, ſed ſuo judicio: tum ad verbum *conſtitueret*.

Verſ. 23. *Si permanſeritis.* Niſi enim in fide conſtanter permanſeritis, omnia cadent in irritum. Explicans hoc ſubjungit:

Non dimoti a ſpe. Hoc enim eſt in fide ſtabilem ac firmum eſſe, non tranſverſum agi aut moveri a ſpe euangelii, id eſt ab ea ſpe quam ex euangelio hauſimus ac concepimus, qua nobis ſummum illud bonum offertur & a Deo promittitur.

Quod audiviſtis. Quaſi dicat non eſt neceſſe, ut vobis hanc ſpem euangelii explicem, ſiquidem illud audiviſtis, optime vobis notum eſt iſtud euangelium, quodnam & quantum bonum in eo ſit comprehenſum.

Quod prædicatum eſt in omni creatura. Commendatio eſt euangelii, quod volente Deo tam longe lateque propagatum fuerit, non ut olim lex, quæ anguſtis, intra unius gentis terminos, continebatur limitibus, aut philoſophicæ diſciplinæ, quæ pauciſſimis ſemper fuere cognitæ. Per creaturam intelligit certam ejus ſpeciem, nempe rationalem, eamque non omnem, ſed ſolos homines. Hoc modo etiam loquitur Chriſtus apud Marcum cap. 16. 1: *Prædicate euangelium omni creaturæ*. Eſt enim in his verbis ſynecdoche, cum quadam hyperbole conjuncta.

Cujus ego Paulus. Quaſi dicat: ne putetis hoc temere factum eſſe, aut humana aliqua curioſitate, nec nolente, nec mandante Deo. Ego Paulus apoſtolus, quem noſtis, qui nunc divino munere ſum a Deo miniſter euangelii conſtitutus, ut illud omnibus gentibus annunciem:

Verſ. 24. *Nunc lætor* &c. Subaudiendum eſt pronomen re-

relativum *qui*, Qui nunc lætor. Sed hoc pronomen creberrime apud Hebræos omittitur. Similem ellipsin habes Jacobi 1. 18. Continetur autem his verbis confirmatio ejus rei, quod Paulus divino jussu ac voluntate gentibus euangelium annunciavit. Siquidem afflictiones in quas ob hanc causam incidit, magna animi lætitia ferebat. Nisi malis hoc tanquam prioris rei effectum subjici: quasi dicat, qui cum ob eam causam nunc gaudeo me affligi. *Pro vobis* id est gentibus ut Ephes. 3. 1. addit, in vestrum bonum ac commodum.

Et vicissim sustinens impleo. Explicare videtur, quomodo pro gentibus afflictiones sustineret, nimirum, quia veluti personam Christi sustinens, dum patiebatur & affligebatur, id quod Christi afflictionibus aliquo modo deerat, implebat, quatenus nimirum annunciando euangelium, & gentibus, & sine ullis legis ceremoniis; ejus causa multas, easque gravissimas calamitates & mala incurrebat, atque hac ratione ostendebat, ad gentes quoque a lege Mosaica & ceremoniis alienas, euangelii gratiam pertinere, quod quia Christus aperte non fecit, nec euangelium aliis præter Judæos annunciavit, nec ceremonias legis abrogavit dum in terris ageret, propterea aliquid morti & afflictionibus ejus, quod ad eorum fructum & effectum attinet, defuisse videtur, quem defectum apostolus & ejus legatus qui Christi ea in re personam sustinebat, abunde compensavit; palamque per ejus afflictiones universo mundo constitit, Deum non solum Judæos, sed etiam gentes sine operibus legis & ceremoniis sola, in Christum fide, velle servare.

Vers. 24. *Secundum dispensationem Dei.* Per dispensationem, quia per synecdochen omnem constitutionem sæpe significare solet, intelligit non solum ordinationem, sed ejus effectum, nempe munus & officium, seu gratiam illam, quæ in munere apostolico consistebat; quod vox διακονίαν, quæ muneri ac gratiæ illi magis competit, ostendit. In epistola ad Ephes. 3 dispensationem cum gratia conjunxit: alibi solius gratię meminit Rom. 15, 15, hic vero solius dispensationis.

In vos. Vel in bonum & usum vestrum, vel eodem fere manente sensu, *ad vos*, scilicet spectantem, ut notet eos, quibus hac sua gratia servire debuerit, nimirum gentes. *Implere sermonem* &c. Sermo Dei prædicationem euangelii hoc loco significat, quemadmodum Rom. 15. 19 Euangelium, pro euangelii prædicatione sumitur: impletur autem euangelium vel sermo Dei, hoc est ejus prædicatio, cum latissime diffunditur ac spargitur, & ex angustis limitibus & terminis in immensa spatia perfertur ac propagatur, (licet ante hæc veluti in imo fundo manens extremis oris exundat) sed tum demum absolvitur ac perficitur euangelii prædicatio, cum ad omnes ejus notitia pervenit. Hic illius est terminus & ultimus perfectionis gradus.

Vers. 26. *Mysterium illud.* Per appositionem declarat, qualis sit iste sermo, & simul etiam tacitæ objectioni occurrit, cur Deus multis ante seculis euangelium prædicandum non curaverit. Mysterium vocat, quia absconditum fuisse statim declarat: Mysterium enim dicitur id quod est absconditum & occultum ad religionem spectans. Mysterium autem hoc versiculo non tantum ipsam doctrinam euangelii per se sumtam includit, sed etiam ejus certam qualitatem, id est quæ non ad unam aliquam gentem ac nationem, sed ad omnes in universum.

A generationibus. Ex quo homines esse cœperunt.

Nunc vero, νυνὶ δὲ ἐφανερώθη, vel hic dicere debebat φανερώθεν, seu φανερωθὲν, vel ante ὃ ἀπεκατέστην. Sed tam accuratam sermonis, ubi sensus manifestus est, rationem apostolus non habet. *Sanctis ipsius.* Non omnibus sed certis (de primo vide Ephes. 3. 5) per hoc autem reliquis omnibus.

Vers. 27. *Quibus voluit Deus.* Non videntur ad distinctionem sanctorum ab aliis hæc verba addita, sed potius ad explicationem causæ, cur illis notum factum fuerit mysterium, nempe, quia Deus voluerit id illis notum fieri.

Quæ divitiæ gloriæ, id est gloriæ, ingentes, magnæ: *Mysterii hujus.* Mysterium hic ipsam per se doctrinam euangelii de hominibus per fidem in Christum servandis significat. Divitiæ autem glorioſæ mysterii istius in eo consistunt, quod non ad unam gentem Judæorum, sed ad omnes pertineat doctrina ipsa euangelii: propterea addit:

In gentibus, id est ratione gentium, quæ non intra unius regni terminos, sed per totum terrarum orbem funduntur.

Qui est Christus, ὅς ἐστι Χριστός. Ὅς ad mysterium refert genere masculino, propter consequens masculini generis: quasi dicat, ratione, inquam, vestri, vobis gentibus annunciata & a vobis recepta.

Spe gloriæ. Quasi dicat: unde spes illa glorioſa vel gloria æterna manat, (Christianæ religionis potissimam ac præcipuam partem nominat) spem nimirum illam gloriæ illius futuræ, quæ gentibus per Christi doctrinam contigerat.

Vers. 28. *Omnem hominem.* Non Judæum tantum, sed sine discrimine omnes cujuscunque nationis ac conditionis.

In omni sapientia. Accipi potest de sapientia, qua docendo utebatur apostolus, qua docetur, vel quæ docet.

Hominem perfectum in Christo &c. Id est perfectum Christianum, seu perfectum ratione Christianæ religionis, in Christiana religione ac disciplina.

Vers. 29. *Id quod & laboro. Et* pro *sane*, ut vers. 2, vel pro *adhuc, etiam, num*; vel laboro seu κοπιῶ aliquid amplius significat quam superiora, quod declarare etiam videtur, vox sequens ἀγωνιζόμενος, id est, omni conatu & studio id persequens, id urgens, ut cap. XI. 1.

Secundum efficaciam. Secundum illam vim ac robur Christi, quæ operatur in me, quæ se in me exserit, per varia sua effecta. *In potentia*, id est potenter.

CAPUT II.

Vers. 1. *Volens vos.* Exemplo, id quod dixerat, confirmat & illustrat, nempe, se certare, id est omni ope niti, ut omnem hominem perfectum redderet in Christo Jesu. Volo autem est pro *velim*, ut alibi sæpe, inter alia 1 Cor. 7. 7.

Quantum certamen. Quantopere sim sollicitus, quantopere laborem, quantum enitar ac contendam.

Περὶ ὑμῶν, de vobis vel pro vobis, vestræ salutis ac commodi causa.

Quotquot non viderunt. Singulariter pro istis erat sollicitus apostolus: majorem enim habebat ejus rei causam: nam facilius isti poterant labefactari, & ab agnita veritate abduci qui apostolum non viderant, & ex eo ipso virtutem non didicerant, nec oculis usurpaverant ea, quæ ille ad confirmationem veritatis divinæ adhibebat.

Verſ. *Ut conſolentur*. Effectus ponitur pro cauſa, quæ eſt confirmatio in agnita veritate. Magnam enim conſolationem conſequitur, qui ſeſe in via ſalutis eſſe probe novit; quemadmodum contra, qui nutat & dubius animi pendet, ignarus an ſalutis viam teneat, metuens ne in devios abeat errores, magnam animi ſentit conturbationem. Hoc loco autem conſtituti videntur fuiſſe Coloſſenſes, pſeudodidaſcalis animos eorum verberantibus, & legis jugum imponere illis volentibus. Conſolatio etiam hæc oritur ex pleniore & exactiore divinę veritatis ac religionis Chriſtianę cognitione: qui enim eam exactius novit ac tenet, ac ſecreta ejus rimatur, mirifica afficitur lætitia, & ob hoc ipſum in ea redditur certior ac confirmatior.

Συμβιβασθέντων. Alter finis & utilitas compactio cordium in charitate, id eſt per charitatem, charitas enim corda compingit ac veluti unum facit ex multis. Unum cor & una anima fuiſſe dicitur eorum, qui primi in Chriſtum crediderunt. *Et in omnes divitias.* Subintellige proveniant. πληροφορία autem eſt pleniſſima certitudo. Metaphora ſumta a navigiis, quæ plenis velis ferantur. πληροφορία eſt plena laboratio vel curſus, cum ſcilicet nihil deeſt ad rei certitudinem. Omnes autem divitiæ τῆς πληροφορίας ſunt abundantiſſima & copioſiſſima πληροφορίας. Σύνεσις ſeu cognitio ſumitur κατ' ἐξοχὴν pro cognitione rerum divinarum in Chriſti doctrina comprehenſarum. Vult igitnr apoſtolus, ut earum rerum quas in Chriſtiana religione didicerant, perfectiſſimam ac pleniſſimam confirmationem ac certitudinem conſequantur.

In cognitione myſterii. Non videtur hic diverſum quidpiam velle dicere apoſtolus, ſed diverſis verbis eandem rem exprimere, quod indicare videtur omiſſione particulæ conjunctivæ &. Utitur autem apoſtolus voce ἐπιγνώσεως, que perfectiorem ac pleniorem cognitionem ſignificat. Quanquam prioribus verbis magis certitudinem ſeu confirmationem rerum cognitarum exprimit apoſtolus: In his vero magis ipſam cognitionem ac notitiam. Sed hæc duo ab invicem divelli nequeunt. Scientia enim & cognitio non in nuda contemplatione ac opinione conſiſtit, ſed certis ac ſolidis argumentis nixa eſt.

Per *myſterium* intelligitur doctrina myſtica, id eſt abſcondita & abſtruſa, nimirum euangelica. Vocatur autem myſterium Dei, vel quia Deus, & illius author & promulgator eſt, vel quia circa Deum ejuſque voluntatem occupatur. Et patris voci non additus articulus, indicat patrem hunc a Deo non eſſe diverſum, ſed eundem, & perinde eſt ac ſi dictum fuiſſet, Dei, qui pater eſt. *Et Chriſti.* Articulus voci Chriſti additus, Chriſtum ut a patre, ſic a Deo diverſum ac diſtinctum eſſe demonſtrat.

Verſ. 3. *In quo.* Longe commodius ad myſterium, quam ad Chriſtum hoc refertur, cum de illo principaliter agatur. Dicit igitur apoſtolus in myſterio, id eſt in Chriſtiana religione ac doctrina contineri id quod ad ſapientiam & cognitionem, id eſt rerum divinarum ac cæleſtium notitiam ſpectat. Sapientia enim & cognitio κατ' ἐξοχὴν ſumi debet, id eſt de earum rerum cognitione, quæ ad veram felicitatem, ejuſque conſequendæ rationem ac modum pertinent. Dicit autem non theſaurum aut theſauros, ſed *omnes theſauros*, ut indicet omne quicquid ad univerſam Dei notitiam ſpectat illic contineri.

Verſ. 4. *Hoc vero dico.* Iſta verba ad proxime dicta referri poſſunt, & ita etiam accipi, ut explicatio ſint 2 verſiculi, ut Galat. 3.17, quaſi dicat: id vero eſt quod dicere volo, ſeu huc ſpectat mea oratio.

Verſ. 5. *Etſi enim corpore.* His verbis continetur occupatio. Poterat enim aliquis cogitare, quomodo tantam ſollicitudinem pro nobis gerere ac contendere potes, cum abſis, & a nobis ſejunctus ſis. Reſpondet apoſtolus, ſe corpore quidem abeſſe, ſed ſpiritu, id eſt animo ac mente illis adeſſe. Quod veluti confirmaturus ſubjungit.

Gaudens & videns. Hebraiſmus eſt, quaſi dicat gaudens cum video & cognoſco.

Veſtrum ordinem, id eſt ordinatam vitam ad Chriſti leges & normam exactam; vel etiam gaudens ut videam, quemadmodum de Abrahamo dictum legimus, gaviſus eſt ut videret diem meum Joh. 8.

Verſ. 6. *Accepiſtis Chriſtum* &c. Chriſti doctrinam, Chriſtus pro doctrina, vel etiam ratione doctrinæ, ſeu quatenus doctrinam & religionem tradidit, conſideratur. *In ipſo ambulate.* Id eſt eum in ratione cultus divini ſequimini, eum recte teneatis: magis ad res eas quibus divinus cultus peragitur referendum videtur, quam ad mores & actiones vitæ.

Verſ. 7, *Quemadmodi edocti iſtis.* Ab Epaphra ſcilicet. Vult ut conſtantes fiant in fide Chriſtiana, ſecundum eam normam & doctrinam, quæ illis fuit tradita, ne ab ea deflectant, nec doctrinas aliquas recipiant, quæ cum illa norma ac ratione non congruant. *Abundantes in ipſa* &c. vel, abundantes in gratiarum actione per fidem.

Verſ. 8. Συλαγωγῶν. Συλαγωγεῖν eſt prædam abducere, captivum ducere. Monet igitur apoſtolus, ut darent operam, ne ab aliquo capiantur, inſtar prædę alicujus, & abigantur ac rapiantur in diverſa caſtra.

Per philoſophiam. Quod fieret, ſi quis philoſophiæ vellet acquieſcere, ac crederet ſe beatitudinem veram per eam conſequi poſſe. Philoſophia enim non ſolum eſt imperfecta, ſed etiam in multis rebus eſt erronea. Sic Ariſtoteles in contemplatione ſummam collocavit felicitatem, ac beatitudinem ponit in actione civilium virtutum. Sed virtutes iſtas non recte definivit. Magnanimitatem ita deſcripſit, ut ſuperbiam redoleat, non ut magnanimus illic libenter ſit, ubi aliquis eſt illo ſuperior. Fortitudo etiam illa bellica præcipuum in virtutum ordine locum tenet. Divitias etiam & opes ad felicitatem requiri aſſerit. Recte quidem Ariſtoteles felicitatem aliquam humanam & terrenam definivit, & fortaſſis hæc ratio eſſet optima, ſi divinitus nobis aliquid melius non fuiſſet revelatum. Itaque alio fine conſtituto, alia & media conſtituere eſt neceſſe, & aliter de virtutibus Chriſtianus ſentit, aliter philoſophiam, doctrinæ patefactione deſtitutam, ſentire neceſſe eſt.

Et vanam deceptionem &c. Omnis deceptio eſt vana, perpetuum deceptionis epitheton. Deceptio autem vocatur, quod probabilibus & ſpecie veri alludentibus argumentis nitatur: vana tamen, quia non veris nec ſolidis: Generalius eſt hoc quam illud prius. Per philoſophiam ſignificat id omne quod diverſum quidpiam ſuadet præter Chriſti religionem ac doctrinam.

Secundum elementa mundi, id eſt mundi rudimenta ac tyrocinia, quibus mundus altioribus diſciplinis quodammodo præparatus fuit, quæ rudimenta præcipue legem ſignificant. Sed Philoſophicas etiam diſciplinas ſignificare poſſunt.

Et non ſecundum Chriſtum, id eſt ejus diſciplinam ac do-

ac doctrinam omnium exactiſſimam & abſolutiſſimam.

Verſ. 9. *Quia in ipſo.* Cauſam affert, cur diligenter ſibi cavere debeant, ne a Chriſti religione diverſi abeant, & veluti in diverſum rapiantur, & cur dixerit: *Et non ſecundum Chriſtum?* Eo ipſo doctrinas cæteras diſciplinaſque reprehendens. *Quia in Chriſto*, id eſt ejus doctrina, vel etiam in ipſo ratione doctrinæ ſuæ conſiderato, habitat omnis plenitudo divinę voluntatis. Θειότητος, quæ vox hoc tantum loco reperitur, idem ſignificat quod Θεῖ, abſtractum pro concreto, plenitudo Deitatis idem eſt, quod plenitudo Dei, de qua plenitudine in epiſtola ad Epheſios ait apoſtolus, ut impleamini in omnem plenitudinem. Dei plenitudo autem eſt plenitudo divinæ voluntatis. Nam Deus ſæpe ſumitur pro voluntate Dei, ſubjectum pro adjuncto, vel etiam ſubjectum ratione adjuncti ſui ſumitur & conſideratur; ut in his apoſtoli verbis. *Chriſtus* nunc pro perſona ſumitur, nunc pro doctrina, ratione doctrinæ ſumta. *Corporaliter* ſignificat vere, ſolide ac realiter, non per umbras & ſimulachra ut olim ſub lege, vide ℣. 17. Non poteſt autem Θειότης ipſam divinam eſſentiam, vel Deum ratione eſſentiæ ſuæ conſideratum, ſignificare, quia plenitudo partibus & perfectioni opponitur. Divina autem eſſentia nullas habet partes. Quemadmodum enim in epiſtola ad Epheſios vult nos impleri in omnem plenitudinem Dei, ita hic ſtatim ſubjungit.

Verſ. 10. *Et eſtis* &c. Quemadmodum Johannes ait; ex plenitudine ejus nos omnes accepimus. *Qui eſt caput.* Quaſi dicat, quod ſi legem ideo in pretio habetis, quod angelorum miniſterio fuerit lata ac tradita, quanto magis Chriſti doctrinam & ejus euangelium, cum Chriſtus ſit angelorum omnium dominus & caput. Ideo etiam author ad Hebræos cap. 1. 2 Chriſtum angelis prætulit, ut ejus doctrinæ authoritatem aſſereret.

Verſ. 10. *In quo & circumciſi* &c. Quod ſi quis circumciſionem requirit, eſtis & vos circumciſi, habetis & vos regnum populi divini, ſi quem forte movet, quod circumciſio ſuerit ſignum populi Dei. Sed circumciſio veſtra eſt non manu facta, non terrena, ſed cæleſtis ac divina, manu factum enim ſolet cæleſti opponi 1 Cor. 5. & in epiſt. ad Hebr. 9. 24. *Corpus peccatorum*, id eſt peccata, ſic corpus diei pro die Geneſ. 7. 13. Peccata carnis vocantur, quia carnis opera ſunt, quaſi dicat carnalia.

Verſ. 12. *Conſepulti ipſi* &c. Quia nimirum per baptiſmum, ſeu baptiſmum ſuſcipientes, profeſſi eſtis, & baptiſmo adumbraſtis vos cum Chriſto ſepeliri velle. Sepulturam accipit pro morte, conſequens pro antecedente. Profeſſionis autem iſtius cauſa eſt, quod Chriſti religio hanc vim omnino habeat, ut ejuſmodi effectus producat.

In quo & reſuſcitati. In quo videtur aptiſſime ad baptiſmum referri poſſe, quo ut ſepultura, ita etiam reſurrectio adumbratur, quaſi dicat: per quem baptiſmum ſimiliter profeſſi eſtis & adumbraſtis, velle vos jam cum Chriſto reſurgere.

Reſurrectio autem iſta fit per fidem. *Per fidem* τῆς ἐνεργείας τοῦ Θεοῦ vel ſignificat fidem quam Deus eſt operatus dum Chriſtum a mortuis reſuſcitavit, quam dum in reſuſcitando Chriſto operatur, nos quoque una reſuſcitavit: vel ſignificat fidem, cujus objectum eſt efficacia illa Dei, quam in Chriſto reſuſcitando exſeruit, quæ amplectitur hanc efficaciam. Nam qui credit Chriſtum a mortuis eſſe reſuſcitatum, cauſam habet ex qua cætera omnia quæ ad ſalutem requiruntur, derivantur.

Verſ. 13. *Præputio carnis.* Præputium carnis ſunt peccata. Quemadmodum enim præputium eſt in corpore, ita præputium hoc metaphoricum eſt in carne, id eſt in appetitu. Præputiis autem comparantur peccata, quia præputium pro re impura etiam habebatur, & eorum propria qui a Dei populo eſſent alieni.

Verſ. 14. Χειρόγραφον τοῖς δόγμασιν. Chirographum quo obſtringebamur placitis, ſeu ad ſervanda iſta placita, non leges ceremoniales. Placita vero nominantur, quod non naturali nitantur honeſtate, ſed imperantis voluntate & arbitrio, licet unumquodque habuerit cauſam aliquam, cujus fuerit juſſu hoc inſtitutum, ſed non eam cauſam, qua fiat ut qui id non obſervaverit, contra honeſtum & decorum per ſe peccet. Chrographum videtur ſumi pro ipſa obligatione, per metonymiam: chirographo enim obligamur ad aliquid præſtandum. Tenebantur enim Judæi eas leges obſervare, tum quod Deus juſſiſſet, tum quod proprius eorum conſenſus ad ea ſervanda aceeſſerat. Hanc obligationem Deus delevit, expunxit.

Contrarium autem ipſis fuiſſe dicitur, quia admodum erat oneroſum, & pœnam in tranſgreſſores ſecum trahebat.

Affigens ipſum cruci. Illud ut creditores ſolent, cum chirographum abolent, perforant & pertrudunt ac invalidum reddunt. Unde id quoque per mortem Chriſti ac crucem, qua novum fœdus, in quo nulla ceremoniarum eſt mentio, ſuit ſancitum, & vetus abrogatum & antiquatum, non ſecus, ac ſi id una cum Chriſto cruci affixiſſet ac perforaſſet.

Verſ. 15. *Exuens principatus.* Debellatos illos malos angelos dicit, & quidem ita, ut ſuis opibus, ſuo regno fuerint exuti, & capti ac publice oſtentati, & veluti in triumpho ducti. Commemorare autem iſtud videtur apoſtolus, ut quanta tyrannide gentes, in quibus diabolus regnabat, liberatæ fuerint, oſtenderet. Judæi quidem a jugo ceremoniarum, gentes autem a jugo variarum ſuperſtitionum, quas diabolus illis obtrudebat, & ab ipſius tyrannide per Chriſtum vindicatæ fuere. Quo ſignificatur malis iſtis ſpiritibus omnem vim & imperium, quo hominibus nocebant, ademtum eſſe. Ἐν αὐτῷ vel Chriſto, vel σταυρῷ. Inter alios autem modos quo eis hæc poteſtas adempta fuit, is etiam eſſe videtur, quos lex illa de ceremoniis fuerit abrogata, qua ſtante, cum multa adverſus eam committi eſſe neceſſe, fiebat, ut diabolus in puniendis & affligendis hominibus vim ſuam exerceret. Hinc tot erant obſeſſi Chriſti tempore, quæ calamites, ut & aliæ multæ, per Chriſti euangelium ab hominibus depulſæ fuere, Diabolo tantas occaſiones & aditus ad homines affligendos & iniclementer tractandos non habente. Niſi ſequentia viderentur obſtare, viderentur iſta verba de exutione principatuum intelligenda eſſe, de ademptione imperii ac ac poteſtatis ingentis, qua eas antea ſpiritus mali premebant, Chriſtus illas eis tanquam ſpolia quædam detraxit.

Verſ. 16. *Nemo vos igitur* &c. Cum igitur iſta præcepta ceremonialia ſint abrogata, nemo ſibi id juris ſumat & vendicet, ut nos ſecundum hæc præcepta judicet ac damnet, quod ea non obſervetis. Quod ſi quis judicaverit, judicium ejus aut ſententia damnatoria nulla eſt.

In parte feſti, id eſt reſpectu ſeu ratione feſti: per feſta intelligit feſta illa ſolennia paſcatis, primitiarum & & tabernaculorum. Σαββάτων, pluralis numerus pro ſingulari, ut τοῖς σάββασιν.)

Verſ. 18. Μηδεὶ ὑμᾶς καταβραβευέτω. Βραβεύειν, eſt de

brabeo ſeu præmio certaminis judicium aut ſententiam ferre, illud alicui vel adjudicando, vel ab eo abjudicando; καταβραβεύειν autem eſt alicui injuriam ea in re facere, brabeum alicui inique & pro libidine adimere, ſeu aliquem eo indignum immerito pronunciare. Hoc autem faciebant illi, qui ob non ſervatas legis ceremonias, tanquam ſi certaminis arbitri atque judices conſtituti eſſent, Chriſtianos damnabant, & brabeo illo æternæ ſalutis indignos pronunciabant.

Θέλων ἐν ταπεινοφροσύνῃ. Θελεῖν reſpondet Hebraico *chaphetz*, quod ſæpe non ſolum cum accuſativo, ſed etiam cum nomine interveniente particula, *bi* conſtituitur, & ſignificat in aliqua re acquieſcere, illam rem amare, in illa totum eſſe, in eam ſtudio ferri, ut Matth. 27. 43, ſi vult eum, id eſt Deus. Verba ex Pſalmo 22. 9 ſumta. Græci autem non dicunt θελεῖν αὐτόν, ſed Hebraiſmus eſt *chaphetz* velle, id eſt amare: ſic θελόντων ἐν στολαῖς περιπατεῖν, id eſt qui amant in ſtolis ambulare ut Matth. 23. ℣. 6. Marc. 12. 38 dicitur: ſic hoc loco θελεῖν ἐν ταπεινοφροσύνῃ eſt humilitati ſtudere, in illa acquieſcere, eam amare. Humilitas autem hoc loco non animi humilitatem, quæ inſignis eſt virtus, ſignificat; ſed eam, quæ in rebus externis ſita eſt, utpote abſtinentia a cibis, aut etiam corporis cultu & habitu.

Καὶ θρησκείᾳ τῶν ἀγγέλων. Religio angelorum, vel ſignificat religionem quandam angelicam, qualem iſti putabant hanc quæ in rerum iſtarum externarum obſervatione conſiſtit, quod crederent, ipſos angelos ab iſtiuſmodi rebus abhorrere, & cum in terris verſantur eas non contingere; cui egregie convenit id quod ſequitur:

Quam non vidit in eam ſe ingerens. Vel religionem quæ angelis exhibetur, vel denique religionem per angelos traditam, qualis erat Moſaica iſta & legalis, & hoc fortaſſis tutiſſimum eſt. Nam priorem illam fuiſſe a quopiam traditam, nullum extat indicium. Ἐμβατεύων eſt pedem in aliqua re ponere, id eſt ſeſe ingerere in aliquam rem. Dicit igitur, iſtos judices, qui brabeum pro arbitrio ſuo adjudicant, in eas res ſeſe ingerere & inſerere, quas non intelligunt. *Videre* enim (ut & aliæ actiones ſenſuum) Hebraice ſignificat intelligere. Non enim intelligebant ceremonialia iſta non in perpetuum eſſe lata ac ſancita. Non intelligebant veram ſanctimoniam & juſtitiam eis non contineri: non intelligebant, in illis obſervandis communi ædificationi ab hominibus vere piis conſuli, non alicui neceſſitati.

Fruſtra inflatus. Arrogantiam ipſorum & vanitatem perſtringit. Inflatos illos eſſe dicit, id eſt tumidos & turgentes opinione majoris cujuſdam ſanctitatis. Sed hoc *fruſtra*, id eſt vanus hic eſt ipſorum flatus, & nil niſi tumor, & vana opinio.

Mentem carnis vocat mentem carnalem. Mens iſta carnalis eſt veluti flatus, quo tument iſti. Opinione enim ſanctitatis turgent, quæ opinio non a ſpiritu ſed a carne originem habet. Carnis enim eſt ſibi ipſi placere & alios præ ſe contemnere, & indignos æterna vita pronunciare.

Verſ. 19. *Et non tenens caput.* Non quod plane Chriſtum & ejus religionem rejiceret, ſed quod ab ejus doctrina in multis diſſideret, adeoque ea in parte & capiti, id eſt Chriſto non adhæreſceret.

Ἐξ οὗ. Debebat dicere ἐξ ἧς in fœminino, ſed quia ad Chriſtum, qui caput iſtud eſt, reſpexit, dixit in maſculino ἐξ οὗ per σύνεσιν.

Omne corpus ſuppeditatum &c. id eſt toti corpori vis quædam vivifica ac ſalutaris ex capite ſuppeditatur & in illud dimanat.

Et compactum. Similis videtur eſſe locutio illi, *gaudens & videns* ℣ſ. 5, id eſt cum gaudens video: ita hic, ſuppeditatur copori vis iſta, eo quod compactum ſit, & invicem membra cohæreant.

Propterea ait: *per commiſſuras & connexus.* Iſta ſuppeditatio omnibus membris fit, per membrorum commiſſuras & mutuum contactum, dum membra ſe invicem oſculis contingunt & nutriunt. Commiſſuræ autem iſtæ ſunt vincula, quibus Chriſtiani inter ſe veluti unius corporis membra conjuncti ſunt, tum fraterna charitas, tum aliorum indigentia, aliorum affluentia, ratione divinorum donorum. Hinc fit, ut corpus hoc creſcat.

Augmentem Dei, eſt augmentum ſeu incrementum divinum, quod carnali opponitur, id eſt augmentum in rebus ſpiritualibus & ad Deum ſpectantibus.

Verſ. 20. *Si igitur mortui.* Dixerat illos ℣ſ. 12 cum Chriſto eſſe mortuos, id eſt priori vita & actionibus, prioribus diſciplinis & religioni, ſeu *elementis mundi*, id eſt diſciplinæ illi, qua mundus adhuc rudis informabatur & tyrocinia ſua deponebat.

Mortui ſunt, id eſt deſeruerunt iſta omnia, morte Chriſti & illius vi adacti, quæ tanta eſt, ut omnes quicunque eam cognoſcunt, adigantur ad deſerenda vitæ priora conſilia & inſtituta, & ad mancipandum ſeſe uni Chriſto: verba enim *cum Chriſto* non tantum ſimilitudinem ſignificant, quæ ratione mortis Coloſſenſibus cum Chriſto interceſſerit, atque adhuc intercedit, ſed ſimul etiam indicat cauſam cur illi fuerint mortui *etiam mundi* fuiſſe mortem Chriſti:

Quid tanquam viventes? Cur non ſecus tanquam illi quibus cum Chriſto nihil eſt commercii, qui Chriſtum & ejus mortis vim non agnoverunt, ſed mundi rudimentis adhuc impliciti ſunt, ac ſi pars mundi adhuc eſſetis, placitis iſtis operam datis.

Verſ. 21. Μὴ ἅψῃ. Placita iſta commemorat. Ἅπτειν quod proprie de manus prehenſione dicitur, ad ipſum cibi manu prehenſi eſum ex conſequenti refertur. Hoc loco per gradus paulatim aſcendit, minus enim eſt guſtare quam edere, rurſus minus adhuc attingere, quam guſtare.

Verſ. 12. *Quæ omnia ſunt* &c. Varia eſſe docet hæc placita apoſtolus, quibus ciborum quorundam uſus prohibetur, utpote quod omnia iſta eum in finem a Deo ſint condita ut corrumpantur & quidem uſu ipſo. Uſus autem is qui rem corrumpit, ſeu qui in rei corruptione conſiſtit ἀποχρῆσις vocatur, qualis eſt verbi gratia ciborum uſus, vel illarum rerum ex quibus cibi conficiuntur, quibus cum utimur eas corrumpimus. Dicit igitur apoſtolus hæc omnia eo fine eſſe condita a Deo, ut iis utamur; idque non ulla alia ratione, quam ea corrumpendo & conſumendo. Secundum præcepta, vel cum verbo διδασκαλίαι, hæc verba conjungi debent. Vel per appoſitionem quandam legi, ſeu potius argumentum alterum continent, quo apoſtolus docet eos placitis iſtiuſmodi adſtringi non debere, utpote ab hominibus non a Dei auctoritate, poſtquam ea Deus abrogavit, pendentibus.

Verſ. 23. *Quæ omnia rationem.* Vox *rationis* hoc loco eo ſenſu accipi videtur quo vervi gratia dicimus, univerſam philoſophiæ rationem in eo conſiſtere: nonnihil tamen præceptis iſtis tribuere videtur apoſtolus & concedere illa aliquam rationem ſapientiæ habere, aliquid de natu

de natura ſapientię participare, primo cum ſe in iis voluntarius quidam cultus (religio) cernatur, dum ſeſe illis rudimentis religionis & divini cultus cauſa ſubjiciunt. Secundo cum in iis humiliatio quædam corporis ſit. Tertio cum rerum iſtarum obſervatione non parcatur, ſed illud durius habetur.

Non in honore aliquo, id eſt, non cum aliqua cura (πυὴ enim curam ſæpe ſignificat) quæ in eo conſiſtit, ut caro infarciatur, ſeu expleatur.

CAPUT III.

Verſ. 1. *Si igitur reſurrexiſtis.* Dixerat ſuperiori capite ℣ſ. 12, 18, eos una cum Chriſto revixiſſe ac reſurrexiſſe ex morte quadam ſpirituali, nunc idem ſumit argumentum, ut eas ad vitam novam ac cæleſtem exhortetur. Quemadmodum autem paulo ante ex morte qua una cum Chriſto fideles moriuntur, argumentum duxerat, ita hic ex reſurrectione. Reſurgere autem cum Chriſto eſt, quemadmodum Chriſtus ad novam glorioſamque vitam eſt ex morte revocatus, ita etiam nos vi reſurrectionis iſtius ad novam vitæ rationem traducimur, veteri animo & inſtitutis depoſitis, & nova vitæ conſilia irire, animo ac ſpiritu, qui antea erat mortuus, reviviſcere.

Quæ ſurſum ſunt &c. Quod per ea quæ ſurſum ſunt, primo & potiſſimum intelligi debent bona illa cæleſtia, ad quæ vocati ſumus, deinde etiam illi felicitati cæleſti conformis vivendi ratio, quæ tum peccatis, tum ceremoniali illi obedientiæ opponitur. Nam quemadmodum ad cæleſtem felicitatem, ſic etiam ad cæleſtem ac ſublimem vivendi rationem & modum vocati ſumus. Unde paulo poſt ℣ſ. 5 opponit his membra quæ ſunt ſuper terram. Alludit autem hic ad aſcenſionem Chriſti, quæ reſurrectionem ipſius eſt conſecuta. Quaſi dicat, quemadmodum Chriſtus in vitam revocatus non manſit in terris, ſed in cælos aſcendit, ita etiam vos una cum ipſo reſuſcitati, non in terris hærete, ſed animo in cælum aſcendite, & felicitatem vivendique rationem conſentaneam agite & conſequi ſtudete.

Verſ. 2. *Superna cogitate.* In illis toti ſitis, hæc perpetuo animo volvite, hæc ſpirate, in iſtis omnes cogitationes ac curas defigite, hoc enim eſt φρονεῖν apud apoſtolum.

Non quæ ſunt &c. Non terrena bona, terrenam felicitatem, non terrenæ felicitatis conſequendæ rationem ac modum, qualis olim in lege erat propoſitus, & a Philoſophis aliis hominibus traditus (qui cum cæleſtem felicitatem ignorarent, ſolam terrenam ſcirent) hominibus non illius conſequendæ modum ac rationem tradiderunt. Nam peccato, quæ rerum terrenarum occaſione & amore ab hominibus perpetrantur mortui eſtis.

Verſ. 3. *Mortui eſtis.* Ut jam dictum eſt, mortui peccato, mortui omnibus doctrinis & diſciplinis Philoſophorum, ut ſoli Chriſto viveretis.

Et vitæ veſtra. Vitam amiſiſtis, intellige hanc terrenam, quæ peccatis traducitur, ſed illa omiſſa nihilominus etiam habetis, ſed *quæ abſcondita eſt*. Quæ vita primo de illa futura & beata accipi debet, deinde etiam de vita ſancta ſecundum Chriſti præcepta inſtituta, quę etſi ab hominibus videatur, quia tamen ejus dignitas ac præſtantia non apparet, abſcondita etiam dici poteſt. Homines autem mundani vitam piam miſeram eſſe putant, & ejus exitum calamitatem quandam, ut in libro ſapientiæ introducuntur loquentes; ſed aliquando apparebit ac conſpicua fiet, cum nimirum quantam felicitatem ſuis ſectatoribus afferat, omnes videbunt. Dicitur autem *Chriſtus in Deo eſſe abſconditus*, quia apud Deum & divino conſilio ac voluntate abſconditus eſt. Noſtra autem vita cum illo abſcondita dicitur, tum quia ipſe eſt vita noſtra, ut ſtatim loquitur apoſtolus, (itaque illo abſcondito vitam quoque noſtram abſcondi neceſſe eſt) tum quia tam diu divina voluntate vita noſtra latebit apud Deum, quamdiu illic latebit Chriſtus.

Verſ. 4. *Apparebitis.* Gloriam ponit pro vita. Dicere enim debebat, tunc etiam vita veſtra apparebit; ſed ut eam tanto magis commendaret, eamque nobis obventuram oſtenderet, maluit dicere nos apparituros, idque in gloria, glorioſos. Vita enim illa ſempiterna ſumma cum gloria, ut ſit conjuncta, neceſſe eſt.

Verſ. 5. *Mortificate* igitur &c. Antea dixerat, mortui eſtis: hic dicit mortificate, quia illic loquebatur de eo quod vera religio Chriſtiana in illis eſſe poterat & debebat; hic autem id revera eſt, & id ad tanto præmio illis propoſito, hortatur.

Membra veſtra. Per membra non ipſa membra intelligit, ſed peccata quæ membris perpetrantur. Membra autem ea vocat, ut illis tanto elegantius mortificationem accommodet. Mortificantur autem peccata, cum vitantur ac omittuntur, eorumque radices ac fibræ ex animis exſcinduntur. Peccata autem membra eodem modo vocantur, *quo vetus homo*, quem jubemur exuere, crucifigere, mortificare. Homo autem ex membris eſt compoſitus.

Verſ. 6. *Quæ ſunt ſuper terram*, id eſt terrena πάθη. Videtur impuritatem eorum, qui patiuntur venerem mulierum more, ſignificare; hinc pathici & molles vocantur. Cupiditas mala eam quæ in libidines impuras fertur, ſignificat. Computari enim hæc duo peccata cum impuritate debere & in eadem claſſe collocari, ex epiſtola ad Epheſios patet, ubi ſub impuritate tanquam generali cuncta comprehenſa dicuntur.

Verſ. 7. *In quibus & vos* &c. Id eſt, ea exercuiſtis.

Cum viveretis in iis. Vel cum viveretis inter homines terrenos, Chriſto nondum cognito: vel potius vox οἷς refertur ad peccata antea commemorata, quaſi dicat: cum vita veſtra nihil aliud quam peccata iſtiuſmodi ſpiraret & peccandi quodam ſpiritu, qui inſtar animæ ac vitæ veſtræ erat, duceremini; quæ vis eſt veluti vita quædam, ex qua facta vitioſa manant & oriuntur. Quo ſenſu in contrarium Galat. v. ℣ſ. penult. dicit apoſtolus: *Si ſpiritu vivimus, ſpiritu & incedamus*, ſi in nobis eſt ſpiritualis quædam vita ſeu vis & facultas ſancte vivendi, eam factis & operibus demonſtremus. Vita enim actionibus & operibus demonſtrari ſolet. Dicit igitur, cum viveretis in eis, tacite innuens eos vitam hanc, id eſt, peccandi vim ac facultatem amiſiſſe & mortuos eſſe.

Verſ. 8. *Deponite iram.* Ira ea quæ in ſe vindictam habet, nobis penitus interdicitur, eſtque affectus iraſcendi ab animo noſtro comprobatus.

Diſtinguitur autem ab ea θυμοὶ quod hic omne conſilium & rationem eripiat, illa rationem & conſilium

aliquo modo adhibeat, propterea hæc terribilior, illa innocentior.

Κακία autem est affectuum istorum effectus, ultio seu vindicta, sive in verbis, sive in factis posita.

Vers. 9. *Ne mentiamini*, vel in damnum & detrimentum aliorum, sive commodorum, sive famæ, vel etiam alias, cum alter alteri quid narratis.

Exuentes veterem. Quia vim hoc loco ab actionibus distinguit, significabit animum & consilium seu vitæ institutum pristinum, ipsumque animi habitum.

Vers. 10. *Quæ renovatur.* Cognitio videtur esse posita pro medio quo renovatio ista fiat, nempe per cognitionem. Εἰς positum pro κατὰ vel etiam pro ἐν eodem sensu. Abstinuit autem a vocula κατὰ, fortassis quia statim hanc vocem erat usurpaturus. Κατ' εἰκόνα &c. secundum imaginem conditoris. Deus dicitur novi hominis conditor, tum quia ipse præscripsit hanc vivendi rationem, quæ novum hominem constituit, tum quia vires subministrat ita vivendi.

Vers. 11. *Neque Græcus* &c. In qua vivendi ratione non spectatur ullum nationum, ceremoniarum, conditionis, sexus discrimen.

Sed omnia in omnibus Christus, id est, sed in omnibus hominibus, cujusque tandem sint nationis & conditionis, Christus seu ejus religio est omnia. Hæc facit utramque paginam, hæc est fac totum, ut ita loquar, hoc est, hæc sola a Deo spectatur, non item cætera quę dicta sunt; ob hanc solam Deus homines gratos habet, & æterna felicitate donaturus est. Hoc si adsit, adsunt omnia. Hocsi si absit, licet omnia adessent, nihil est eorum, quę hominibus Dei gratiam ac favorem conciliare possunt.

Vers. 12. *Induite igitur* &c. Dixerat in genere, ut novum hominem induerent, nunc in specie & veluti in partibus hominem hunc novum explicat.

Tanquam electi. Causam hæc verba continent ac tacite complectuntur, propter quam his virtutibus præditi esse debent.

Electi Dei, sancti. Tum seorsim ac sejunctim sumi possunt, quasi dicat, electi a Deo & sancti; tum sic accipi, ac si significarent electi a Deo ad sanctitatem, ut vocatus apostolus, pro vocatus ad apostolatum.

Χρηστὸς significat hoc loco benignitatem ut Luc. 6. 35, magis quam humanitatem seu comitatem & suavitatem in moribus, eleganterque subjungitur misericordiæ.

Humilitatem. Ut humiliter admodum de nobis sentiamus, nec divinis donis efferamur, aliosque non tantum non contemnamus, sed etiam factis præferamus nobis ipsis, quod fiet, si non detrectemus ulla, vilissima etiam in eorum gratiam & commodum ministeria.

Subjungit *mansuetudinem.* Virtutem in ira moderanda occupatam, quæ humilitatis veluti filia quædam est (quemadmodum ira superbiæ) nec sine humilitate datur. Nam qui superbi sunt & fastu pleni, facile se contemni ac sperni putant, nec ullas, vel minimas injurias ferre ac concoquere possunt, & quia alios præ se contemnunt facile etiam bilem suam in eos despumant.

Longanimitas etiamsi in mansuetudine aliquo modo contineatur, maluit tamen eam apostolus expresse nominare, & mansuetudinem ea ratione extendere, ut doceret, nos non tantum injurias sine vindicta ferre debere, sed etiam diu admodum. Nam quæ mansuetudo facit in singulis actibus, hoc longanimitas in multis ac frequentibus. Longanimitas præterea non ad privatas tantum offensas refertur, sed ad publicas etiam extenditur, magis quam mansuetudo, propterea subjungit,

Vers. 13. *Tolerantes vos.* Quod non tantum privatim sed etiam publice locum habet. Tolerare autem est non statim ad vindictam & pœnam, aut ad renunciationem fraternitatis prorumpere, cum fueris, quocunque tantum modo, læsus & offensus.

Et condonantes ἑαυτοῖς, pro ἀλλήλοις, familiare apostolo, (plus autem est hoc, quam illud quod præcesserit: nam qui tolerat alterum, juri suo non protinus renunciat, sed qui injuriam condonat, juri suo ad eam vindicandam renunciat) quanquam probabile est, apostolum in his verbis modum, quo alii alios tolerare debeant, exponere. Quemadmodum & Christus vel tanquam propheta, qui Dei nomine remissionem peccatorum nobis obtulit, & suo sanguine sanxit, & jus ad eam repetendam nobis etiam dedit, vel tanquam rex, qui nobis ad se conversis, omnia peccata condonavit & in gratiam recepit. *Sic & vos.* Jam erat plena apostoli oratio, maluit tamen id quod jam dixerat repetere, ut fidelibus hanc virtutem inculcaret.

Vers. 17. *Sub omnibus*, id est, ad hæc, seu præter hæc omnia *Charitatem quæ est vinculum perfectissimum*, vinculum perfectissimum, quo hominum animi stricte ac validissime inter se conjunguntur ac constringuntur. Ideo statim ad pacem omnes hortatur.

Vers. 15. *Et pax Dei.* Pax sive concordia, hoc est illius amor ac studium, quam Dei pacem vocat, quia Deo maxime placet, & est secundum ipsius voluntatem. Hinc etiam ipse vocatur Deus pacis.

Regnet in cordibus. Vestra corda possideat, ac illis imperet, in sui obsequium trahat. De verbo βραβεύω, quo utitur apostolus vide supra.

In quam & vocati. Ad quam pacem vocati estis, aliique aliorum membra sub uno capite Christo, vel ita, ut unum debeatis constituere corpus. Perfectionem aut modum pacis, ad quam vocati fuerant, videtur exprimere.

Et grati estote. Gratiarum actionem Colossensibus inculcat apostolus cap. 1. 12. cap. 2. 7. cap. 3. 17. cap. 4. 2. Gratias agere illos vult, cum pro omnibus divinis donis, quæ per Christum fuerunt consecuti, tum in hoc loco propterea, quod in unum corpus cum fidelibus Dei coaluerint, sine ullo gentium ac conditionum discrimine.

Vers. 16. *Sermo Christi.* Occasione gratiarum actionis hortatur eos ad profectum in Christi disciplina. Nam quanto quisque in ea versatior est, quanto melius, exactius, profundius eam novit ac rimatur, tanto etiam Deo gratias agere ac nomen ejus celebrare melius & ardentius novit ac potest. Hinc subjungit, ut se invicem doceant atque exhortentur, *psalmis ac carminibus*, in eam rem compositis ac confectis. Apparet moris fuisse, ut carmina & hymni a Christianis componerentur in Dei Christique laudem, & postea publice recitarentur, iisque auditores fuisse erectos atque excitatos. Habent autem vim quandam peculiarem

harem carmina in numeros digesta, & verborum quodam pondere animum ferientia. Hinc 1c. cap. 1. ad Trajanum. Plinius de Christianis sentit, illos solitos fuisse carmen aliquod Christo dicere, fortassis dicendi verbo non usurus, si ceciniſſent. Quanquam illo persecutionis tempore cum clam convenirent, probabile est eos a cantu abstinuisse, prodidissent enim sese.

Psalmi sunt cantiones, quæ una cum instrumento aliquo Musico cani solebant, materiâ etiam latius patent quam hymni, qui laudes numinis continebant, Psalmi autem & preces & gratiarum actiones, & multa ad virtutem & officia ac felicitatem hominum spectantia continere possunt.

Cantiones spirituales. Generale est. Spirituales autem cantiones vocantur ad distinctionem profanarum & mundanarum cantionum.

In gratia canentes, id est, suaviter, jucunde.

In corde vestro. Sine hoc enim nulla cantio Deo & Christo suavis est. Propterea addit τῇ κυρίῳ, isque non non ut alii homines, externo aliquo cultu, sed interno delectatur.

Vers. 17. *Et omne quodcunque.* Non solum canere in laudem Christi debetis, sed etiam omnia tum facta tum dicta ad laudem ipsius dirigere.

Omnia in nomine Christi. Non solum Christi voluntati congrue ac conformiter, sed etiam ea intentione ac consilio, ut Christo pareamus ac placeamus: omnia cum respectu ad Christum fieri ac dici a nobis debent.

Per Christum Deo gratias agere, est secundum Christi præscriptum atque ut ipsi pareatur id facere.

Vers. 18. *Uxores subditæ estote viris in domino.* Quemadmodum est consentaneum Christianæ religioni, & iis qui eam amplectuntur, vel ratione Christianæ religionis.

Vers. 19. *Viri* μὴ πικραίνεσθε. Ne sitis acerbi, asperi, duri in illas sermone aut factis; ne sitis morosi, iracundi, difficiles.

Vers. 20. Ἐυάρεστον τῷ κυρίῳ. Acceptam Christo.

Vers. 21. Ἵνα μὴ ἀθυμῶσιν. Ne animum despondeant, ne desperent, animoque averso parentum perspecto, desperata consilia ineant, ne ad desperationem adigantur, quia non sperent se id quod æquum esse putant a parentibus habituros.

Vers. 22. *Secundum carnem*, qui in corpus vestrum imperium habent: qui carnali ratione dominantur, distinguit a domino spirituali.

Ἐν ὀφθαλμοδουλίαις. Non tantum in præsentia serviatis eis, quasi id agatis ut favorem eorum promereamini, sed *ut Deo*, qui videt omnia.

In simplicitate, id est animo sincero, ex animo non fraudulento.

Metuentes Deum. Id est, ad Deum respicientes, qui videt & rependet omnia.

Vers. 23. *Et omnem.* Quasi dicat: itaque quicquid feceritis ex animo facite, tanquam domino, non secus atque si domino Jesu serviretis non hominibus, quasi dicat, præcipue in eo domino serviatis non hominibus.

Vers. 24. *A domino accipietis retributionem.* Christus id sibi ipsi patietur imputari, præsertim quia ipse præcepit, mercedem a domino Jesu referetis, etiamsi a dominis vestris carnalibus nullum referatis, qui vos hæredes non instituent; sed dominus Jesus vos hæredes faciet suorum bonorum, ac sempiternæ illius felicitatis, cæteris sepositis, domino Jesu hac in parte servitis, qui id præcepit.

Qui autem injuriam facit. Et ad dominos & ad servos refertur, id est quilibet id reportabit quod ei convenit, dignum facto præmium.

Non est ἀπροσωπολημψία. Et domini & servi iniquitas non erit impunis. Neque enim in judicando Christus qualitatem ullam personarum externam respiciet seu conditionem, nec domini dignitas, nec servi vilitas vel pœnæ vel præmio obstabit.

CAPUT IV.

Vers. 1. *VOs domini justitiam & æquitatem &c.* Quod dignum est opera ista servorum, id illis præstate, convenientem victum, cultum & alia præmia servitii, tum ut remittatis minas, scientes esse arbitrum actionum vestrarum, qui & vos propter injurias servis illatas sit puniturus.

Vers. 2. *In precatione.* Assidui sitis in precatione & vigilate in ipsa, id est, ipsi invigilate, quemadmodum aliquis dicitur invigilare literis. *Ut precemur* tempus captandum, quasi dicat, tanto studio incumbentes precationi, ut aliquod tempus etiam somno adimatis.

In gratiarum actione, id est, cum gratiarum actione.

Vers. 3, *Orantes simul*, ut & ad Ephesios. Sed ille locus est obscurior, hic manifestior. Insigniter pro me orate. Ex hoc loco apparet ad Ephes. 6. 18, verba illa ἀλλὰ πάσης προσευχῆς usque ad illa καὶ σοί, de precibus illis intelligi debere quas pro se fundere debebant Ephesii.

Ut Deus aperiat, id est, id inprimis orate ut occasionem aptissimam nobis det loquendi de mysterio Christi, id est, patefaciendi euangelium, quod est doctrina mystica a Christo patefacta & circa eum versans.

Propter quod, id est patefaciendum & promulgandum &c.

Vers. 4. *Ut oportet*, id est quemadmodum convenit, animo divino ac vultu intrepido. A domino sibi postulat impetrari, ut & occasionem habeat ut audacter ea de re loquatur, tanquam de re cum certissima, tum maxime insigni.

Vers. 5. *In sapientia*, id est, sapienter versemini cum eis qui sunt extra ecclesiam, præsertim ut alios lucrifaciatis, nec ab eis depravemini. Sciatia vos illis accommodare, cogitandum quid deceat, quid aptum loco, quid personæ. De prudentia loquitur & quidem Christiana.

Tempus redimentes, id est, occasionem captantes cum vestrarum rerum aliqua jactura. Vide ad Ephes. 5.

Vers. 6. *Sermo vester sit cum gratia*, id est, gratiosus, suavis, non sit talis qui possit irritare homines, sed illis sit acceptus.

Sale conditus. Explicat illud. Sale prudentiæ nos vult aspergere sermonum, nimirum ne offendatur aliquis. Prudenter instituatur sermo, ut & prosit & delectet, salubriter sit gratus sermo.

In gratia, id est, suaviter, sit salubris suavitas.

Ut sciatis. Ut diligenter cogitetis quomodo sit respondendum, vel potius, ut intelligenter seu sapienter

unicuique reſpondeatis, quemadmodum opus eſt & decet. Scire non eſt finis, etſi inſtar finis proponatur.

Verſ. 7. *Quæ ad me*, id eſt, quid mecum fiat, quæ ad me ſpectant. *Fidelis miniſter*. Quod miniſtravit eccleſiis (fortaſſe & Paulo). *Conſervus in domino*, id eſt, in rebus ad dominum pertinentibus. Non vulgare agit ſervitium, negotium Chriſti agit mecum.

Verſ. 8. *Miſi*. Ut ſciat quid vobiſcum fiat, & denunciando, quid mecum fiat & euangelio, conſoletur corda veſtra.

Verſ. 9. *Oneſimo fideli*. Qui credidit in dominum Jeſum, & qui fidelem fraternitatem ſervet.

Ex nobis. Vel quia inde ortus eſſet, vel quod è Philemonis familia, ibidem degentis, eſſet.

Verſ. 10. *De quo accepiſtis* &c. Per mimeſin mandatum repetit & præceptum exprimit, verbaque mandati recitat. Mandatum præceptionem ab eo gratam, qui autoritatem habet, ſignificat.

Οἱ ὄντες ἐκ περιτομῆς. Judæi genere. Hi ſoli, id eſt, qui ſoli etiam una mecum laborant, in opere euangelii, una mecum promovent regnum Dei, qui in afflictionibus mihi fuerunt gaudio.

Verſ. 12. *Epaphras*. De eo ſupra. *Ex vobis*, id eſt ex veſtro numero.

Semper certans, id eſt, qui ſemper ardenter orat pro vobis ſumma animi contentione.

Ut ſtetis &c. Ut conſtantes ſitis ac perfecti, ratione cognitionis veritatis. *Impleti in omni voluntate Dei*, id eſt, eo omni quod Deus vult: quaſi dicat, ut in perfecta cognitione veritatis conſtantes ſitis, plenique eo quod Deus vult. *In omni voluntate*. Dubium eſt an ad ſolam cognitionem divinæ voluntatis, an & ad ipſa facta divinæ voluntati congrua referri hæc verba debeant, fortaſſis tutiſſimum ad utrumque referre.

Verſ. 13. *Teſtor*, id eſt, teſtimonium præbeo, quod fervide vos amet & de vobis admodum ſit ſollicitus, deque iis qui Laodiceæ & Hierapoli vivunt.

Verſ. 17. *Vide miniſterium*. Cura tuum miniſterium diligenter, id ſcilicet miniſterium quod a Deo accepiſti eccleſiaſticum. *Ut impleas*, illud exequaris illi ſatisfacias.

Verſ. 18. *Salutatio mea*, quaſi dicat, ſaluto vos ego Paulus, manu propria. *Memores ſitis*, cogitate de meis vinculis ſeu de me vincto.

PARA-

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ Pauli

Ad

COLOSSENSES.

COLOSSENSES

PARAPHRASIS

Epiſtolæ Pauli ad

COLOSSENSES.

CAPUT I.

Verſ. 1. EGo Paulus legatus Jeſu Chriſti, ita volente Deo, & Timotheus veſter ob communem religionem frater,

Verſ. 2. Vobis, qui Coloſſis degitis, per veritatis agnitionem a profano hominum vulgo ſeparatis, ac Deo conſecratis, hoc eſt doctrinam Jeſu Chriſti amplexis, eamque ob cauſam fratribus noſtris, gratiam ac favorem Dei illius ſummi, qui ſe patrem noſtrum conſtituit, & Domini noſtri Jeſu Chriſti, atque ex eo favore manantem felicitatem precamur.

Verſ. 3. Gratias veſtro nomine agimus Deo, qui Pater eſt Domini noſtri Jeſu Chriſti, in orationibus noſtris, quas ad ipſum pro vobis aſſidue fundimus:

Verſ. 4. Poſteaquam audivimus vos doctrinam Jeſu Chriſti recepiſſe, ac charitatem exercere, quod fidei veſtræ argumentum eſt, erga omnes ejuſdem religionis conſortes, Deo Chriſtoque conſecratos.

Verſ. 5. Id enim a vobis fit non terrenum aliquod ob commodum cauſamve; ſed ob præmium, [vel: propter ſpem illius boni,] quod in cælis vobis eſt repoſitum atque a Deo deſtinatum; de quo edocti fueratis ex prædicatione illa veriſſima, hoc eſt Euangelio:

Verſ. 6. Quod ad vos quoque pertigit, quemadmodum etiam brevi tempore in univerſo mundo ſparſum eſt, nec tantum ſparſum eſt, verum etiam fructum fert eximium, omnis generis pietatis ac bonorum operum: quemadmodum etiam in vobis ipſis [vel: inter vos ipſos] fructum ejuſmodi profert, ab eo ipſo tempore, ex quo audiviſtis atque agnoviſtis gratiam Dei, quæ in Euangelio offertur, veriſſime: [vel: doctrinam illam, quæ cum ſummum Dei in humanum genus favorem explicet, jure gratiæ nomen meretur,] [vel: benigniſſimam illam Dei voluntatem veriſſime vobis prædicatam] veriſſime inquam:

Verſ. 7. Quia eo modo edocti eſtis ab Epaphra chariſſimo noſtro in Euangelii prædicatione conſervo, qui (ne forte de ipſius fide dubitetis, aut vos ab eo deceptos ſuſpicemini) eſt fidelis ac ſedulus Chriſti miniſter in iis rebus quæ ad veſtram ſalutem ſpectant.

Verſ. 8. Qui idem nobis ſignificavit ſpiritualem illam veſtram charitatem, ſeu ex religione manantem, qua fit, ut omnes ejuſmodi religionis conſortes diligatis.

Verſ. 9. Quapropter cum iſta tam præclara de vobis audiverimus, nos quoque officio noſtro deeſſe noluimus, ſed ab eo ſtatim tempore, ex quo iſta accepimus, non deſiimus, nec adhuc deſinimus pro vobis Deum orare, & ab eo petere, ut vos impleat, quod attinet ad cognitionem voluntatis ſuæ, perfecta ſapientia & intelligentia, non rerum humanarum, aut ad carnem pertinentium, ſed ſpiritualium. [Vel: cognitione voluntatis ſuæ, ita ut perfecta præditi ſitis ſapientia, & rerum ſpiritualium divinarumque cognitione.]

Verſ. 10. Id vero non eum in finem ut iſta tantum ſciatis, ſed potius ut iſta cognitione adjuti, ita vivatis quemadmodum dignum eſt Domino Jeſu Chriſto, ejuſque ſanctiſſima religione, adeoque in omnibus ipſi placeatis, omniumque bonorum operum fructum proferentes, eo pacto oſtendatis, vos proficere in cognitione divinæ voluntatis. [Vel: indeque rurſus hunc capiatis fructum, ut in cognitione rerum divinarum incrementum capiatis.

Verſ. 11. Utque omni virtute ac robore Dei glorioſo atque inſigni, penitus in religione Chriſtiana confirmemini, adeo ut mala omnia, ubi opus fuerit, ferre ſitis parati, idque quam diutiſſime, non ad tempus aliquod; ſed non triſtes atque gementes, verum cum gaudio.

Verſ. 12. Utque de felicitate veſtra vobis gratulantes, gratias agatis benigniſſimo illi Deo ac vere patri, qui nos omnes tanto favore dignatus eſt, ut nos admitteret, imo advocaret ad capiendam partem hæreditatis illius ſanctis deſtinatam, dum nos luce veritatis ſuæ colluſtravit.

Verſ. 13. Noſque eo pacto eripuit ex poteſtate atque imperio ſatanæ, ignorantiæ & impietatis principis, & traduxit nos in Eccleſiam, in qua regnat filius ipſius dilectiſſimus. [vel: ex imperio ignorantiæ atque impietatis qua eramus oppreſſi, & ſubjecit nos imperio filii ſui dilectiſſimi.

Verſ. 14. Per quem adepti ſumus hoc quoque inſigne ac plane ſingulare beneficium, interveniente morte ipſius cruenta, qua novum fœdus inter nos & Deum per eum fuit ſancitum, nempe redemtionem a mortis æternæ ſervitute, remiſſione peccatorum obtinendam.

Verſ. 15. Quandoquidem in ipſo, veluti in viva quadam imagine, Deus nobis per ſe inviſibilis, ejuſque benigniſſima de ſalute noſtra voluntas, abſtruſa olim ac recondita nobis fuit patefacta atque oſtenſa; idemque eſt primogenitus, atque adeo princeps inter res omnes intelligentia præditas, a Deo nunc renovatas, ac veluti denuo creatas.

Verſ. 16. Etenim per ipſum, cum fuit conſtitutus caput ac Dominus omnium, reformatæ, atque in alium veluti ſtatum traductæ ſunt res illæ, quas dixi, omnes, ſivo in cælis, ſive in terris, ſive, inquam, nobis viſibiles ſint, ſive inviſibiles, ac ſenſibus noſtris haud ſubjectæ, hoc eſt & homines & Angeli, & in cælis quidem non vulgares tantum Angeli, ſed etiam cæterorum omnium præcipui, ſive in thronis collocati potentiam inſignem habent, ſive dominatu aliquo alio prædíti ſint, ſive principatu, ſive poteſtate, quocun-

que, inquam, nomine, quacunque sint dignitate, omnes qui in cælis degunt, & per ipsum sunt reformati, & in ipsius honorem ac gloriam.

Vers. 17. Ipse vero Christus est ante res istas omnes, quatenus sunt novæ creaturæ, eæque omnes ipsius potentia ac virtute, in eo statu, in quem sunt jam traductæ, conservantur ac retinentur.

Vers. 18. Quemadmodum autem res cælestes intellectu præditæ eatenus imprimis sunt per ipsum reformatæ, quatenus ipsarum Dominus ac caput evasit, ita non minus res terrestres, id est ipsi homines, cum singulari quadam ratione caput est constitutus corporis mystici, hoc est, Ecclesiæ, ex omnis generis hominibus, tanquam membris quibusdam, constantis: & eatenus quoque initium, ac sui ordinis primus est, quatenus principio est ex mortuis ad immortalem vitam genitus: ut ita inter omnes ipse primas teneret, atque omnibus, ut dignitate, ita etiam tempore antecederet. [vel: in omnibus rebus, in quibus cælestem ac divinam quampiam cernere licet felicitatem.]

Vers. 19. Hoc vero ideo factum est, quia Deo illi summo visum est, per eum ad tantam sublimitatem evectum, in tota illa rerum cælestium ac terrestrium universitate veluti habitare: & in eam imperium providentiamque suam infundere, & per ipsum illa ratione beneficiorum divinorum ubertatem in alios demum derivare. [Vel: ut in ipso primo veluti habitaret, ac tanquam in thesauro quodam reposita esset, omnis divinorum beneficiorum ubertas, per ipsum in alios demum derivanda, atque imprimis voluntatis divinæ cognitio.]

Vers. 20. Atque inprimis voluntatis divinæ cognitione inter sese conciliare, verum in suam gloriam atque honorem, pace constituta, & veluti fœdere percusso per fusionem sanguinis ipsius, quæ in cruce peracta est; per ipsum, inquam, Christum visum est ipsi reconciliare inter se res omnes intelligentia præditas, sive quæ in terris sunt, sive quæ in cælis, hoc est tum Angelos cum hominibus, tum homines, hoc est Judæos & gentes inter sese.

Vers. 21. Quemadmodum autem Deus per Christum reconciliavit creaturas inter sese, ita etiam vos, qui aliquando ab eo eratis alieni, & inimico adversus ipsum animo, cum opera improba, atque ab ipsius voluntate abhorrentia patraretis, nunc secum ipso reconciliavit, atque amicos sibi fecit,

Vers. 22. Per ejusdem Christi corpus carneum, dum illud in mortem tradidit, & suum hac ratione erga vos amorem apertissime probavit. Id vero fecit eum in finem, ut vos redderet sanctos, & omni culpa ac reprehensione vacantes, non hominum, sed suo ipsius judicio.

Vers. 23. Quod quidem fiet, si constanter ac firmiter in doctrina Christi permanseritis, nec patiemini vos dimoveri a spe supremæ illius felicitatis, quam accepistis ex doctrina Euangelica, quæ non tantum apud vos, sed etiam apud omnes orbis nationes, quæ sub cælo degunt, promulgata est, mea porissimum opera, cui hoc officium ac ministerium fuit a Deo demandatum.

Vers. 24. Cujus rei ego nunc plenam facio fidem, dum cum gaudio perfero afflictiones, quas ob vestrum, omniumque adeo gentilium commodum ac salutem perfero, & hoc pacto veluti suppleo id quod deest afflictionibus Christi, quatenus ex iis non adeo clare patet, ad gentes etiam Euangelium, eaque bona, quæ in illo hominibus a Deo offeruntur pertinere. Suppleo, inquam, id in mea hac carne in qua vincula perfero, in utilitatem ac salutem corporis ipsius Christi mystici, quod est Ecclesia:

Vers. 25. Cui ego hoc officii debeo, quandoquidem ejus constitutus sum minister in rebus ad salutem pertinentibus, ita disponente atque constituente Deo, qui mihi hoc dedit muneris ad vos gentes, ut prædicem hoc Euangelium ab ipso profectum, atque a Christo inceptum absolvam, atque ad eos omnes perferam, ad quos pervenire debet.

Vers. 26. Quod quidem Euangelium est doctrina mystica, quam Deus ab æternis temporibus, ex quo homines esse cœperunt, in sese abscondidit, ac nemini patefecit, nunc vero revelavit hominibus sibi penitus consecratis:

Vers. 27. Quibus hoc etiam nominatim voluit patefacere, quam insignis sit amplitudo doctrinæ hujus mysticæ, quamque late pateat, cum non solum Judæis, ut lex Mosaica, verum etiam inter omnes gentes sit annuncianda. Ea vero doctrina nulla est alia, quam religio a Christo primum patefacta, ex quo spes illa amplissima ac divinissima pendet.

Vers. 28. Ne quis fortasse credat, nos, qui Euangelium primi inter gentes annunciavimus, novam doctrinam annunciare, & novæ nos constituere religionis authores, quod longe aliter se habet: siquidem nos nil aliud quam Christum ejusque sanctissimam religionem prædicamus, admonentes non unius gentis, sed omnium nationum homines, eosque erudientes in omni sapientia spirituali, [vel: summa cum sapientia a Deo nobis data,] ut ita eos omnes efficiamus perfectos Christianos, seu perfecta divinæ voluntatis per Christum Jesum revelatæ cognitione præditos.

Vers. 29. Quam sane in rem non ante tantum laboravi, sed & nunc omnes intendo nervos, & contendo, non meis viribus nixus, sed vi atque efficacia ipsius, quæ scilicet se in me ac muneris mei functione potenter admodum exerit, ac vires mihi ad tantum munus cum fructu administrandum suppeditat.

CAPUT II.

Vers. 1. NEque vero frustra dico, me tantopere laborare, ac summa animi attentione in id incumbere, ut omnium hominum saluti prosim. Etenim velim, vos fratres, scire quantopere laborem, ac solicitus sim de vobis & de illis qui Laodiceæ vivunt, Christo addictis, atque adeo de omnibus qui me præsentem nunquam viderunt, quosque adeo ipsemet coram non edocui:

Vers. 2. Tum ut gaudium ac solatium capiant illorum animi, eo pacto ut salutarem veritatem sese amplexos, ac in felicitatis sempiternæ via constitutos esse sentiant; tum ut charitatis vinculo arctissime inter se colligantur, qui fructus veritatis est potissimus, ac ptopterea ut ita proficiant in veritatis cognitione, ut tum certissime ac firmissime sint persuasi de iis quæ intelligunt, tum ut penitus intelligant doctrinam illam mysticam, atq; superioribus seculis absconditam, a Deo, qui Pater noster est, per Christum revelatam.

Vers. 3. In qua continetur quicquid est sapientiæ ac scientiæ ad res divinas pertinentis, ita ut nihil sit opus quicquam illorum, quæ ad religionem pertinent, aliunde petere.

Vers. 4. Hoc vero eam ob causam dico, ne quis vos elo-

eloquentia ſua, ac oratione ad perſuadendum egregie comparata, decipiat, atque a doctrina Chriſti abducat.

Verſ. 5. Neque vero eſt quod quis putet, me, quia a vobis abſim, de vobis etiam parum cogitare, parumque eſſe ſollicitum. Etenim licet corpore a vobis abſim, animo tamen vobiſcum verſor, & vehementiſſime gaudeo, cum video atque intelligo, [vel: cum gaudio expectans ut videam] vos recte atque ordine vivere, & firmiter in Chriſtum credere, ejuſque doctrinæ conſtanter adhærere.

Verſ. 6. Quare, quemadmodum recepiſtis Jeſu Chriſti, Domini illius cæleſtis, doctrinam, ita etiam ſecundum eam vitam veſtram inſtituite, ac Deum colite;

Verſ. 7. Actis in ea firmis radicibus, & ei tanquam firmiſſimo cuidam fundamento valide innixi, hoc eſt, firma eam fide amplexi, eo modo explicatam, quo pacto eam fuiſtis a viris divinis edocti; (recte enim ab iis edocti eſtis) atque in ea fide majores ſubinde greſſus facientes, gratias Deo, qui eam vobis revelaverit, atque ita ad ſupremam felicitatem iter vobis oſtenderit, agite. [Vel: Inde vere hic redundet fructus, ut Deo, qui eam vobis inſeruerit, gratias ſubinde agatis.]

Verſ. 8. Itaq; diligenter cavete, ne quis forte vos in caſſes ſuos pertrahat, & inſtar prædæ cujuſdam vos abducat per Philoſophiam, tanquam ea perfectam ſolidamq; ſapientiam in ſe contineat, & rectam verę felicitatis adipiſcendæ rationem commonſtret: quæ tamen, quatenus id profitetur, nil niſi vana eſt deceptio, ac diſciplina nugatoria: ne item alius vos abripiat, præcepta vobis tradens, non a Deo, ſed ab hominibus inventa, & legales illas ceremonias, quibus Deus humanum genus adhuc rude, & veluti in pueritia conſtitutum, tanquam primis religionis elementis ac tyrociniis erudiit, quaſi earum obſervatione ſalutem conſequi debeamus, omiſſo interim Chriſto, & ſanctiſſima ipſius diſciplina.

Verſ. 9. In qua tantum perfectiſſima Dei voluntas ſolide atque expreſſe, non umbratili aliqua delineatione, ut in lege, continetur.

Verſ. 10. Unde etiam vos per ipſum ejuſque doctrinam plenam rerum divinarum notitiam adepti eſtis, ſeu, ut adipiſcamini, facultatem habetis ampliſſimam, per ipſum, inquam, qui eſt caput ac princeps omnium Angelorum, non vulgarium tantum, ſed etiam eorum, qui principatum aut poteſtatem aliquam habent: ne quis forte ideo legem Moſaicam doctrinæ Chriſti præferat, & ad illam vos pertrahere conetur, quod ea ſit Angelorum miniſterio interveniente tradita: cum hæc religio, quam vos nunc eſtis amplexi, a Domino ac principe Angelorum ſit tradita, ideoque Legi longe præferenda.

Verſ. 11. Ac ne quis forte circumciſionem in vobis deſideret, quæ populi divini ſymbolum fuit a Deo conſtitutum, eamque vobis neceſſariam eſſe urgeat, eam quoque per Chriſtum ejuſque religionem eſtis adepti, quanquam circumſionem, non ut legalis illa erat, manu peractam, qualis non niſi carnalis, externa terrenaque eſt, ſed ſpiritualis ac divina virtute facta quæ non conſiſtit inpelliculæ virilis membri abſciſſione ac detractione; ſed in exutione ac depoſitione univerſi corporis peccatorum carnalium: quæ circumciſio non Moſaica illa eſt, ſed Chriſtiana, Chriſto vere digna:

Verſ. 12. Hoc vero, ab initio ſtatim, cum religionem Chriſtianorum amplecteremini, eſtis profeſſi, & vi religionis hujus fieri a vobis & poſſe & debere oſtendiſtis, cum aquæ immerſi eaque obruti indicaſtis, quemadmodum Chriſtus mortuus ſepultuſque eſt, ita etiam vos ſepeliri, atque etiam, (quod hujus eſt antecedens) mori velle, hoc eſt, priſtinæ vivendi rationi penitus renunciare. Præterea in eodem baptiſmo, cum ex aquis denuo emergeretis, & veluti ex ſepulchro reſurgeretis, profeſſi eſtis, quemadmodum Chriſtus ad vitam novam ac glorioſam reſurrexit, ita etiam vos novam ac præclaram vivendi rationen inchoaturos, ſimilem ei vitæ, quam Chriſtus nunc vivit: quod quidem perficitur vi illius fidei, quam in vobis opereratus eſt Deus, cum Chriſtum ex mortuis ad ſempiternam glorioſamque vitam reſuſcitavit: cujus rei ſane effectus in vobis apparet.

Verſ. 13. Nam cum vos cum omni ſenſu ac vita ſpirituali eſſetis deſtituti, ac Deo plane mortui, [vel: ac morti æternæ deſtinati,] propterea quod peccatis eſſetis immerſi, & (quod eorum eſt, qui a populo divino ſunt ſejuncti atque ab eo alieni) præputium quaſi illud animis veſtris adhæreſceret, quod eſt carnalis affectus, atque ab eo manantia opera, ad vitam ſpiritualem, & immortalitatis ſpem eo ipſo revocarit Deus, quod Chriſtum a morte in vitam reduxit, eo inſuper addito beneficio, quod omnia illa quæ antea commiſeratis delicta, benigniſſime vobis condonaverit, eorumque remiſſionem obtulerit:

Verſ. 14. Quin etiam aboleverit eam, quæ nobis Judæis vehementer oberat, & graviter nos premebat, obligationem, & veluti chirographum, quo obſtricti eramus legibus ceremonialibus: non ex rei natura, ipſaque honeſtatis ratione, ſed ex Dei arbitrio ac libera voluntate pendentibus, id quod Deus jam ſuſtulit, è medio, & quemadmodum creditores perforare atque diſcindere ſolent chirographa, quæ irrita eſſe volunt, ita Deus chirographum iſtud noſtrum, de quo diximus, cruci Chriſti quodammodo affixit, atque, ut ita dicam, perforavit: quandoquidem Chriſto cruci affixo, & ſic novo fœdere ſancito, illud irritum eſſe, & neminem impoſterum obligare oſtendit.

Verſ. 15. Præterea ſpiritus illos malos, qui principatum aliquem imperiumque habent, hoſtes nempe ſuos, exarmavit, ac ſpolia illis detraxit, [vel: poteſtate illis erepta, homines ob neglectas ceremonias tam ſæpe tamque graviter, ut antea fieri ſolebat, affligendi] vindicato ab ipſorum tyrannide humano genere, cujus pars maxima gentes ſunt, in quas imperium ſuum maxime exercebant, eaſque veluti captivas tenebant; atque ita exutos hoſtes noſtros tanquam in ſpectaculo traduxit, & publice omnibus devinctos oſtentavit, triumpho de illis per Chriſtum acto.

Verſ. 16. Quapropter nemo audeat vos damnare, aut vos quicquam curetis ſi quis vos damnet ratione cibi & potus, quod nimirum eo cibi aut potus genere utamini, quod Lex interdixit, ſed neque etiam ratione Feſti alicujus a vobis neglecti, aut novilunii atque ſabbatorum, Judæis olim præceptorum.

Verſ. 17. Ea enim omnia umbræ quædam fuerunt ad imaginem rerum ſecuturarum, & jam exhibitarum: quandoquidem corpus, ſeu res ipſæ, per umbras illas deſignatæ, in Chriſtiana religione, quam vos amplexi eſtis, continentur, adeo ut umbris illis non ſit opus.

Verſ. 18. Nemo inquam, eorum, qui ſibi forte placent in modeſtia quadam externa, ac corporis abjectione, & cultu ſeu religioſa obſervatione earum rerum, quæ per Angelos aliquando fuerint traditæ, velut

agonothetæ sibi partes sumens, præmio pietatis vos indignos judicet, ea nempe de causa, quod easdem vos non observetis, eoque pacto sese ingerat rebus quas nunquam didicit: siquidem tam inique de rebus ad cultum divinum spectantibus judicet, nec cui vel adjudicandum, vel adimendum sit præmium pietatis, novit, ideoque frustra sibi sumat spiritus, atque a mente sua carnali, & nil nisi terrena spectante, est inflatus, seque propterea quod ista observet, supra alios effert.

Vers. 19. Cum tamen interea Christum, qui omnium Dei cultorum caput est, ejusque doctrinam non teneat, ex quo tamen totum Ecclesiæ Deique cultorum corpus, interveniente omnium membrorum apta aractaque inter se conjunctione, vim atque efficaciam cælestem accipit, & tum cum ipso capite, tum inter se valide compactum, augmentum capit, augmentum, inquam, non tale, quale est corporis humani, hoc est naturale ac carnale, sed divinum ac cæleste, quod in pietatis ac veritatis cælestis profectu consistit. Illius autem efficaciæ participes non sunt, qui capiti illi firmiter non adhærent, & a corpore hoc sunt sejuncti.

Vers. 20. Quare, ut ad institutum redeam, si quemadmodum Christus mortuus est, ita vos quoque, vi veritatis illius a vobis agnitæ, mortui estis ac liberati a ceremoniis, quæ rudimenta fuerunt humani generis, & elementa prima religionis, qua mundum Deus voluit ad sublimiora veluti manuducere, cur adhuc patimini ita vos adstringi decretis & legibus ceremonialibus, tanquam adhuc vitam illam pristinam retineretis, & in mundo illo rudi, cui ceremoniæ illæ fuerant traditæ, versaremini?

Vers. 21. Hujusmodi sunt decreta illa, quæ vestri magistri vobis subinde inculcant, dum inquiunt: ne contrectaveris, neve gustaveris, ne denique attigeris.

Vers. 22. Sed quasnam res? eas nimirum, quæ omnes sunt in eum finem a Deo productæ, ut usu absumantur ac corrumpantur: [vel: ut usu ejusmodi qua res consumuntur tandem pereant,] quæ decreta consentanea sunt præceptis & doctrinis hominum, & iis tantum, postquam divina authoritate ceremoniæ abrogatæ sunt, nituntur.

Vers. 23. Interim haud eo inficias, ea cæteroquin sapientiæ aliqua ex parte esse consentanea, quatenus spontaneum quendam cultum præscribunt, & humilitatem seu abjectionem quandam sui ipsius, qua fit ut corpori non parcatur, idque non curetur, eive ita indulgeatur, ut caro satietur ac farciatur.

CAPUT III.

Vers. 1. ITaque sicut antea diximus, quemadmodum Christus a mortuis resuscitatus est, ita & vos vi ejus rei ad vitam spiritualem estis revocati, [vel: professi estis vos vitam inchoaturos novam] in eo quoque Christum imitemini, ut quemadmodum ille è mortuis resuscitatus in terris his non substitit, sed in cælum ascendit, ubi nunc ad dextram Dei residens, & illius nomine omnia gubernans perpetuo habitat, ita etiam vos, relictis terrenis curis ac cogitationibus, animum ad cælestia erigatis, & bona eo loco vobis reposita, vivendique rationem loco accommodatam unice consectemini.

Vers. 2. Cælestia, inquam, penitus sapite ac spirate, non terrestria:

Vers. 3. Quandoquidem vitam hanc terrenam ac carnalem reliquistis, [vel: professi estis vos morituros, ac vitam hanc terrenam carnalemque relicturos,] eoque pacto ad Christi similitudinem, vi mortis ab ipso toleratæ, & ipsi mortui estis, adeoque vita vestra non amplius hujusmodi est, ut oculis hujus mundi pateat: sed quemadmodum Christus ipse apud Deum in cælis degit, hominum oculis inconspicuus, & in ipso veluti, qui ipsum in cælis vult degere, occultatur; ita etiam vita vestra, hoc est, tum immortalis illa, tum pia, apud ipsum Deum, qui eam vobis destinavit, & in Christi manibus posuit, hanc vero solus æstimat, occultatur, & ab hominum oculis semovetur.

Vers. 4. At vero ubi apparuerit Christus, in quo vita vestra reposita est, & a quo ea pendet, tunc etiam vos una cum ipso glorioſi apparebitis, atque ita vita vestra, ejusque dignitas ac præstantia, quæ nunc latet, sese conspiciendam præbebit, vobis immortalitate, quæ pietatis præmium est, donatis.

Vers. 5. Quapropter, quod vi religionis, quam amplexi estis, facere debetis, ac debere vos agnoscitis, facite, & perimite peccata in membris vestris degentia, & eorum opera ac ministerio peragi solita, nimirum scortationem, inpuram libidinem, masculorum concubitum, obscœnam pathicorum mollitiem, cupiditatem voluptatum hujusmodi obscœnarum, & avaritiam, quæ cum auro confidat, & vitam suam in divitiis positam credat, pro idololatria merito habetur, utpote divitias pro numine quodam habens ac venerans.

Vers. 6. Propter hæc enim peccata aliaque similia Deus gravissime solet irasci hominibus, [vel: gravissime puniturus est homines] in incredulitate perseverantibus, & veritatem Euangelii recipere nolentibus.

Vers. 7. Ea vos quoque aliquando patrare consuevistis, cum adhuc vitam viveretis carnalem ac peccatricem. [vel: cum inter homines istos versaremini.]

Vers. 8. Verum, cum nunc alia sit vitæ vestræ ratio, postquam Euaugelii lumine collustrati estis, deponere atque abjicere debetis omnia ista scelera, ac non modo ista quæ enumerata sunt, verum etiam cætera iis similia, verbi gratia, iram, quæ vindictæ habet consilium ac decretum; excandescentiam, quę cum animum totum occupet, consilium nullum admittit, estque instar furoris, brevitate temporis ab eo distincta; præterea malitiam, quæ in ipsa vindicta cernitur, aliisque nocet; & cum ea conjunctam maledicentiam, seu conviciandi libidinem; obscœnitatem quoque sermonis; cavéntes, ne quid hujusmodi ex ore vestro unquam audiatur.

Vers. 9. Ne etiam quisquam mendacio suo vel imponat alteri, vel alio quovis modo noceat. Hoc, inquam, pacto, veterem illum hominem, hoc est, pristinum animi habitum, actionesque inde proficiscentes, deponite.

Vers. 10. Contra vero assumite atque induite mentem novam, novamque vivendi rationem, quam quidem assequemini vi cognitionis veritatis cælestis, qua ita reformatur vita hominis, ut similis reddatur Deo, qui ipsum ad novam hanc vivendi rationem produxit:

Vers. 11. In qua non spectatur utrum aliquis sit Græcus, hoc est gentilis, aut Judæus, utrum sit circumcisus aut præputiatus, utrum Barbarus aliquis atque incultus Scytha, nec denique utrum servus an liber, nulla, inquam, discriminum istorum habetur ratio; sed in omnibus personis, cujuscunque sive nationis, sive conditionis, sive ordinis, cujuscunque denique religionis antea fuerint, tantum spectatur ea vivendi

vendi ac Deum colendi ratio, quam Chriſtus præſcripſit, hæc complectitur omnia ea quæ in nova hac creatura ſpectantur atque a Deo remunerantur.

Verſ. 12. Quapropter amplectimini, quemadmodum decet eos quos ex hominibus elegit Deus, & a profano vulgo ex ſingulari charitate ſelegit, ac ſibi conſecravit, amplectimini, inquam, atque exercete intimam erga afflictos miſericordiam, benignitatem item, humanitatemque ſingularem, modeſtiam inſuper, ſeu animi demiſſionem, manſuetudinem ſeu lenitatem, ac longanimitatem injurias moleſtiaſque diu patientem.

Verſ. 13. Ea ratione ferte alios ac tolerate, & condonate vobis invicem injurias quas forte ab aliis accepiſtis, ob quas habetis juſtam de aliis conquerendi cauſam: quemadmoduw & Chriſtus veſtra vobis delicta Dei nomine condonavit, & jus liberationis a pœna conceſſit, ita etiam vos, inquam, agite, ac mutuo injurias remittite.

Verſ. 14. Inſuper etiam charitatem ac dilectionem, quæ animos hominum penitus colligat atque unit, animis veſtris inſerite.

Verſ. 15. Studiumque concordiæ a Deo præſcriptum, eique longe gratiſſimum, quod ex charitate naſcitur, animis veſtris imperet, & inſtar brabeotæ affectus omnes coerceat: cum ad pacem eam inter vos mutuo colendam fueritis a Deo per euangelium vocati, ita quidem, ut conſtitueretis unum veluti corpus, atque inſtar membrorum inter vos colligaremini. Illud denique addite, quod Deo debetis, & gratiarum actione Dei nomen invocantes, qui vos per Chriſtum affecit beneficiis, voſque ad populi ſui corpus admiſit, celebrate.

Verſ. 16. Quod ut tanto rectius Deoque dignius facere queatis, operam date, ut quam pleniſſimam doctrinæ Chriſti cognitionem adipiſcamini, eamque firmiter retineatis, ita ut plena rerum divinarum ſcientia, quæ vera ſapientia eſt, ſitis præditi, eaque adjuti doceatis & moneatis alii alios, atque ad religionem pietatemque excitetis, tum aliis rationibus, tum inprimis & pſalmis, ſeu carminibus, res divinas atque ad religionem pertinentes ſublimiori orationis genere explicantibus; & hymnis, quibus divinæ laudes canuntur ac prædicantur; cantionibus, inquam, non profanis ac carnalibus, ſed ſpiritualibus ac religioſis, ita ut ſuaviter canatis non ore tantum, ſed etiam, idque multo magis, corde atque animo, in Domini Jeſu honorem.

Verſ. 17. Ad cujus præſcriptum non tantum iſta, quæ dixi, conformanda ſunt, ſed etiam quicquid ſive dixeritis, ſive opere aliquo alio feceritis, id debetis facere ſecundum ipſius juſſum ac mandatum, atque inprimis illud, ut ex ipſius præſcripto Deo illi ſummo, qui pater eſt & ipſius & noſter, gratias agatis, ac pro beneficiis acceptis laudes ei reddatis.

Cætera paraphraſi vix indigent, præſertim cum in epiſtola ad Epheſios ea fuerint explicata copioſius.

CAPUT IV.

Verſ. 1. VIde epiſtolam ad Epheſios.

Verſ. 2. Precibus aſſidue operam date, iiſque invigilate, ſed ita, ut gratiarum actionem cum iis conjungatis.

Verſ. 3. Neque vero pro vobis ipſis tantum, ſed etiam pro aliis orare debetis, & ſimul etiam pro me, ut Deus mihi tum occaſionem præbeat ad euangelium prædicandum, & myſticam illam doctrinam Chriſti promulgandam, cujus rei cauſa hic vinctus detineor;

Verſ. 4. Tum vero etiam, ut ita euangelium prædicem, eaque cum animi perſeverantia, qua me illud prædicare decet.

Verſ. 5. Id quoque monendi eſtis, ut prudentia ſingulari utamini, quando cum hominibus extraneis atque a veritate alienis verſamini, ut occaſionem, quæ ſe vobis offert, ad eos commonefaciendos, ac Chriſto lucrifaciendos, ſtudioſe captetis, & cum rerum etiam veſtrarum aliquo detrimento arripiatis, eaque utamini.

Verſ. 6. Ad eam vero prudentiam, qua vos uti volo, hoc etiam inprimis pertinet, ut linguæ diligentem habeatis rationem, operamque detis ut ſermo veſter ſit ſuavis, & ob utilitatem, quam audientibus afferat, gratus atque acceptus, ac prudentia, veluti ſale, qui cibos ſalubriter jucundos efficit, conditus, ut ſcienter unicuilibet reſpondeatis prout decet.

Cætera paraphraſi vix indigent.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Priorem Pauli Epiſtolam

Ad

THESSALONICENSES.

PETRUS MORKOVIUS à MORSKOUW.

Chriſtiano Lectori S.

OFferrimus tibi Chriſtiane Lector Commentarium in utramque apoſtoli Pauli ad Theſſalonicenſes epiſtolam, a nobis è prælectionibus illius Johannis Crellii Franci elucubratum: utinam tanto tuo fructu & emolumento, quanto ſtudio, & animi in te propenſione noſtra. Materiæ certe in qua primum vires præeunte illo nunquam ſatis laudato viro noſtras experire voluimus, is eſt genius, ut tanto magis unumquemque allicere & trahere ad ſe debeat, quanto acrioribus ille ſe ſtimulis ad veræ pietatis orbitam inoffenſo pede calcandam agitari ſentit. Tametſi enim non ea hic ſeges eſt abſtruſiorum illorum Chriſtianæ religiones myſteriorum, nos in ſacratiſſima ipſius adyta introducentium, qualem in aliis hujus apoſtoli ſcriptis conſpicias; at illorum quæ ſolidæ pietati & conſtantiæ in religione commendandæ & fovendæ faciunt, ideoque iſtis minime cedunt, proventus longe uberrimus. Ita divinus iſte gentium doctor, qui verum nobis Chriſtianum ſermonis ſui penicillo depinxit alibi; hic in exempli quaſi quodam ſpeculo, vivam & ſpirantem ejus imaginem ſpectandam propoſuit; quodque præſtare cæli candidatum debere docuit alibi, id etiam poſſe, hic luculentiſſime demonſtravit. Animaturus nimirum Theſſalonicenſes ad conſtantiam in religione Chriſtiana, ſeu ad παῤῥησίαν *& gloriationem*, (ut divinns ille author ad Hebræos loquitur) *ſpei uſque ad finem firmam retinendam*, ea cum de ſua & inter illos converſatione, & in illos voluntate, tum de illorum viciſſim & in ſe animo, & in religionem Chriſtianam affectu prædicat, quæ & paſtorem nobis undequaque abſolutum exhibent, & auditorem. Nam quid in illo paſtore deſideres amplius, qui non ut caput referat unctius, aut plauſum mereatur, & ſe aſſignet famæ, ſed ut gloriæ Dei, & hominum ſaluti velificetur, curam ſuſcipit gregis, eoque nihil quod ſalutare putat, reticet, ſed candide, ſed ex animo oracula divina pandit, ac ut a veritate prædicanda nullis periculis abſterretur, ita prædicationem ſuam tanta ſanctitate & morum integritate fulcit, ut omnem caluminatori aditum, ad ſe præcludat, potiuſque cum ſumma ſua moleſtia & labore de jure ſuo remittat multum, quam offenſionis anſam præbeat aliquam; eorum vero quos gubernat amore ardeat tanto, ut & præſentes non ſecus atque nutrix mater ſolet, foveat, & abſentium deſiderio teneatur incredibili, pro iis oret, & gratias agat indeſinenter, nullam rationem implendi defectus illorum fidei prætermittat, illos coronam ſuæ gloriationis, ſpem, gaudium ſuum eſſe credat,

se denique animamque suam usibus eorum impendere, & devovere sit paratus! Atqui hæc omnia in se a Thessalonicensibus conspecta, non illorum solum, sed ipsius etiam Dei, qui intimorum mentis nostræ recessuum arbiter & inspector est, testimonio comprobat apostolus. Jam quid ad justam veri Christiani staturam desit ei, qui veritatem circumtonantibus undique periculorum procellis, imo cum persecutione ipsa, & tanta alacritate, ac animi robore receperit, ut non credentium tantum circa se omnium exemplar, sed ipsius etiam Christi apostolorumque in eo æmulus ac imitator esset, & tanta constantia tantaque fiducia ac spe profiteretur, ut velut per ipsas afflictiones fides in Deum crescceret, & spes ac patientia radices altius ageret, omnes circumstrepentis satanæ turbines impavidus & imperterritus frangeret; charitate vero, quæ legis perfunctio & veri Christiani character est certissimus, tam ardenti, tam nulla hypocriseos & privati quæstus ærugine infuscata, cum in omnes in universum, tum in singulos privatim ferretur, ut eam a natura hausisse, imo a Deo ipso didicisse videretur! aut si quid tandem tam generosæ, tam cælesti, imo tam Deo suo plenæ defuerit animæ, quis non videt, vel non tanti id esse momenti ut de summa spei suæ periclitari propterea possit, vel certe, qualis qualis ille defectus fuerit, tam in proclivi esse illum complere, atque imber quando pluit. Atque horum omnium laudem Thessalonicensibus suis non modio neque trimodio, sed horreo, quod ajunt ipso, hic admetitur apostolus; adeo ut non tam novam aliquam eis virtutem per istas epistolas inserere voluisse, quam ne ob afflictionum magnitudinem de studio remitterent, & tempore in cursu langueścerent timuisse, atque ideo ut ad cœpti tanto cum omnium plausu & admurmuratione curriculi calcem, se ipsos quotidie votaque de se concepta superantes properare vellent, orationis suæ velut quodam classico impulisse & animasse videatur. Et hinc sunt illæ tam liberali manu in eos congestæ, totiesque repetitæ laudes; hinc tam effusa Pauli de suo in illos & illorum in se animo prædicatio, hinc denique tot tam crebra, tamque ardenter pro iis concepta vota, ut vix aliquid hujus simile in reliquis apostoli hujus epistolis animadvertas. Quanquam sunt & aliæ harum epistolarum dotes, illis vel peculiares, vel certe cum pauciſſimis communes. Nam ubi, si epistolas ad Corinthios excipias, sive de mysterio resurrectionis nostræ, sive de animadversione ecclesiastica plenius tractatur & uberius? Atqui ut illud est prora quod ajunt & puppis fidei spesque nostræ; ita hæc unicum ordinis in ecclesia conservandi remedium, & instrumentum. Jam de apostasia adventum Christi ad judicium anteceſſura, revelandoque illo homine peccati, & quod jam tum iniquitatis perageretur mysterium, in omnibus hujus apostoli, ne dicam omnium scriptis altissimum silentium. Nam etsi S. Johannes in epistolis suis innuat, in apocalypsi vero etiam pluribus nonnulla persequatur, harum tamen epistolarum verba, lucem illis omnibus fœnerantur: absque quibus omnes hic velut in illuni nocte erraremus, & horrendis illis scopulis tot Christianorum ossibus albis, conscientiæ navis allidenda foret: quos nunc ista signa, licet tecte propter temporum

rationem

rationem ab apoſtolo poſita, candido & veræ pietatis amore flagranti oculo intuentibus, ſine periculo, divina ope invocata, prætervehi haud ita operoſum. Sed quid ego harum epiſtolarum decora, culpa detero potius ingenii, quam meritis exorno laudibus; cum longe plus ipſa lectio & venerationis ſit ipſis allatura & præconii, quam quantum ego ullis verborum apparatibus conſequi poſſim? Ad commentarium venio; de quo malumus tuum judicium expectare, quam noſtrum; quod hic facile cæcutire poteſt, apponere; & præterea, res eſt experimenti, non verborum. Hoc tantum de illo in præſentiarum tibi videtur indicandum, rem fere hic eſſe a Crellio, verba vero a nobis, & ea quidem non omnia. Erat videlicet in more magno illi Theologo, viva tantum voce auditoribus ſuis in evolutione & explicatione ſcriptorum apoſtolicorum ſine ullo ſcripto præire: qua ratione cum iſtarum quoque epiſtolarum interpretationem aggrederetur, author ipſe mihi fuit, ut ſcripto iſta, propter & memoriæ ſubſidium, & aliorum qui lectionibus iſtis non intereſſent emolumentum conſignare vellem: parui ego libenter, tam juſta & non cum aliorum tantum verum meo etiam ipſius ſingulari fructu conjuncta imperanti: cumque ita quæ tum ex illius diſſerentis ore hauriebam in chartam conjicerem, quædam etiam quæ non dicta videbantur, de meo, ſenſus illius expiſcandi gratia adderem, tradebam illi recognoſcenda: quæ ille poſtea ad ſuum arbitrium finxit & refinxit, multis inductis, nonnullis etiam de ſuo additis. Inprimis vero illa in poſteriori epiſtola cap. 3. a verſ. 6 ad finem uſque omnia ſunt plane illius. Nam cum in his, doctrinæ de excommunicatione, in qua multi cæcutiunt plenius pertractandæ, campus mihi aperiri videretur, nixus ego an abuſus dicam facilitate, & in omnes de quolibet bene merendi partes accincta propenſione viri, ſpatium tantum nudum & ſine literis in charta reliqueram, addito, velle me, ut iſtam materiam ſuis ipſe verbis pro ut ipſi videretur pertractandam ſuſciperet. Nec detrectavit ille, qui omnibus cuperet eſſe omnia, & ſuo ipſe ſtylo prout ambiveram omnia perſequutus eſt; addito tamen, tam plenam doctrinæ de excommunicatione tractationem non hujus eſſe loci, & velle poſtmodum Ethicæ ſuæ recognitæ inſeri, quæ commentationis hujus pomœria excedere viderentur. Verum ut ipſum commentarium ſcribebam ego, & recognoſcebat ille, non fine edendi; ita nec iſta poſtquam tradiderat mihi, aut ille in manus reſumpſit unquam, aut ego vel in minimis mutare fas mihi putavi; exceptis tamen iis quæ temporibus condonanda videbantur. Quæ tibi Lector, tam multis a me memorantur, ut ſi minus forte tibi in hoc commentario arriſerint omnia, ſpeque forſitan tua minora fuerint viſa, æquior ſis, cum illi qui facem prætulit nobis, nec tamen morte præventus, ita ut par erat, rudem hanc & informem carunculam relambere potuit, tum vero nobis ipſis, quibus religio fuit, aut addere aliquid poſt ipſius recognitionem, ne cornicum oculos configere diceremur, aut cum tamdiu Ethices illius editio differatur, omittere quæ ille hic de excommunicatione utiliſſime adjecerat. Inde videlicet nec ſtylus ubique decurrit æquabiliter, & nonnulla

pendere, nec ſatis ubique adſtricta videntur. Nam quod non attollatur & humi plerumque ſerpat, id nec excuſandum videtur; cum rem nobis non verba propoſita haberemus, & genus iſtud ſcriptionis, lautitias illas elegantiarum, ſi non reſpuat, ambiat certe ac deſideret minime. Quod ſupereſt, ſi in his, quæ tuo candore nixa lucem aſpicere non erubeſcunt, aliquid quod ſit ad palatum tuum inveneris, pro iis Deo optimo-maximo, cujus gloriæ omnis noſtra deſudat opera, gratias agito, pro nobis ardenter ad eundem ſuſpiria mittens, ut vitam nobis & otium largiatur, quoalia generis hujus quæ domi affecta habemus, recognoſcere & tecum communicare poſſimus. Dominus autem dirigat cor tuum in charitatem Dei, & expectationem ſui. Vale. 3 Maii Anno Chriſti 1636.

COM-

COMMENTARIUS
In I. Epiſtolam Pauli Apoſtoli
AD
THESSALONICENSES

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

QUum (a) Theſſalonicenſes (b) perſecutionem a civibus ſuis paterentur ob euangelium, quod per divi Pauli prædicationem tanta cum alacritate receperant, & conſtantia profitebantur, ut exemplo eſſent omnibus in Macedonia & Achaia credentibus; Apoſtolus veritus, ne ſub afflictionis onere fatiſcerent, & per impoſtores ab illo qui tentat ſeducti, a religione Chriſtiana reſilirent, in eo quidem initio erat ſemel & iterum, ut ipſe illos inviſeret; ſed cum id præſtare non poſſet, Timotheum, ſuum in euangelio illis prædicando ſocium, ad illos miſerat, ut ſtatum illorum propius inſpiceret, & ad afflictiones illas infracto animo perferendas animaret. A quo deinde ad ſe reverſo, cum nihil illos afflictionibus illis moveri, & in fide erga Deum ac charitate erga ſe invicem permanere cognoviſſet, hinc ſcribendi ad illos occaſionem arripit, a qua præterita eorum in recipiendo euangelio alacritate, qua præſenti in eo firmiter retinendo conſtantia collaudata, ad illos ulterius confirmandos, & uberius in iis quæ maxime illos ſcire intererat, inſtruendos progreditur. (c) Eſt igitur hac epiſtola apoſtolo propoſitum incitare Theſſalonicenſes, primum ad conſtantiam in fide, & perſeverantiam in patientia: deinde ad pietatem Chriſtianis hominibus dignam. Verum prius via quodammodo obliqua præſtatur: neque enim hortationem ad fidei ac patientiæ conſtantiam aperte proponit, ſed velut molles aditus quærens, & ſenſim ſine ſenſu animis illorum irrepere, & quod cupiebat inſinuare volens, ſuum erga eos ſtudium prædicat, iis rebus partim excitatum, partim oſtenſum ac demonſtratum, quarum commemoratio magnam vim habere poterat ad Theſſalonicenſium animos in fide confirmandos, & ad patientiam impellendos. (d) Tum deinde varia pietatis officia præſcribit, inſerens doctrinam de reſurrectione mortuorum; Chriſtique ad judicium adventu; ut huic velut fundamento ſtructura pietatis innixa tanto ſurgeret felicius; cum præſertim appareat inter Theſſalonicenſes non defuiſſe, qui ea de re non ſatis recte eſſent inſtructi, vel potius non ſatis recte ſentirent. (e) Et ad hæc duo ſumma capita, vel (ſi ea quæ de reſurrectione fidelium deque adventu Chriſti ad judicium dicuntur, pro peculiari parte numerare velis) ad hæc tria revocari poteſt tota iſta epiſtola: extra quæ, ut in aliis epiſtolis aſſolet, ponitur *Exordium*, in quo nomen authoris a quo, & eccleſiæ ad quam ſcripta eſt iſta epiſtola, una cum voto ſive ſalutatione, quæ epiſtolis præmitti ſolet, exprimitur, & *Epilogus* ſalutatione ac voto claudens epiſtolam.

(a) Occaſio Epiſtolæ. (b) *Theſſalonicenſium perſequutio. ut aſſequatur, primo eos commendat, ut ſe illis inſinuet.* (c) *Scopus confirmatio, & ad pietatem cohortatio. Quem reſurrectione piorum interſerens.* (d) *Deinde varia pietatis officia præſcribit, doctrinam de* (e) Partes epiſtolæ.

CAPUT I.

ARGUMENTUM.

Poſt exordium epiſtolæ benevolentiam Theſſalonicenſium captat, ſui erga eos amoris, tum effecta, tum cauſas aperiens. * Partes capitis duæ.

Verſ. 1. PAulus. (a) Nomen eſt autoris epiſtolæ, ſeu ut vulgo vocant, moris noſtri habita ratione, ſubſcriptio.

(a) 1 Exordium Epiſtolæ.

(b) Adjungit autem ſibi *Silvanum & Timotheum*, approbatores eorum quæ ſcriberet, quos magnam apud Theſſalonicenſes authoritatem habuiſſe certum eſt, quia comites fuerant, atque etiamnum erant Pauli, ac laborum quos euangelii propagandi cauſa ſuſcipiebat ſocii, & in ipſis Theſſalonicenſibus ad Chriſtum convertendis, inque iis erudiendis ac confirmandis una cum Paulo, & poſt ipſum, ſedulam collocaverunt operam: ut partim ex Actis, partim ex hac ipſa epiſtola conſtat. Præterquam quod eorum pietas Theſſalo-

(b) *Cur ſibi adjungat Sylvanum & Timotheum.*

nicensibus satis perspecta, & apostoli erga illos affectus ac charitas plane paterna, eos Thessalonicensibus vehementer commendare posset. (a) Quæ causa etiam inter alias esse potuit, cur usitatum sibi in aliis epistolis apostoli titulum, hoc loco apponere neglexerit, ne videlicet illis apostolorum nomen negare videretur, qui si aliis non erant apostoli, Thessalonicensibus videri poterant, apud quos existimationem eorum, non tantum non minuere, sed etiam augere cupiebat apostolus. (b) Sylvanum vero hunc eundem esse, quem Silam Lucas in Actis vocat, ostenderunt ante nos alii, nomine Hebraico in Romanam terminationem flexo. Ut enim ipsum imperium tunc in orbe potentissimum fuit, ita nomina quoque Romana majus aliarum gentium & linguarum nominibus pondus habuisse, iisve illustriora fuisse credibile est.

Ecclesiæ Thessalonicensium. Id est congregationi sanctorum fidelium, quæ est Thessalonicæ. Inscriptio, seu nomen eorum, ad quos scripta epistola.

In Deo patre & domino Jesu Christo. Vel cujus Deus pater & dominus Jesus author est, ut ἐν sit positum pro ἀπό: vel, quæ Deo, qui pater est, & domino, qui Jesus Christus est, conjuncta & consecrata est, quæque non aliam ob causam unita & collecta est, quam Dei patris dominique Jesu Christi colendi causa. Nota autem, cum absolute Deus vocatur pater, relationem fere haberi ad nos, qui in Christum credimus, nisi aperte ad dominum Jesum superius nominatum referatur, aut ipse dominus patrem eum ablolute vocet.

Gratia vobis & pax. Id est favor, ac benevolentia, & ex ea flueus omnigena felicitas.

A Deo patre nostro. Tanquam causa prima.

Et domino Jesu Christo. Tanquam media & secunda. Est salutatio seu votum, de quo abunde dictum alibi.

Vers. 2. *Gratias agimus.* (c) Incipit prima epistolæ seu tractationis præcipuæ, & altera capitis pars, in qua benevolentiam Thessalonicensibus ab apostolo captari diximus, indicatione sui erga eos amoris: (d) Cujus hic eum effectum, ex quo quantus esset facile cognoscere poterant, tum causas, quæ illum peperissent, exprimit. Effectum amoris erga Thessalonicenses Paulini, ex quo illius magnitudo facile perspici posset, hoc erat, quod Deo gratias ageret, *semper*, id est quotiescunque ad preces, privatas præsertim, accederet, vel subinde, ac quam sæpissime.

Pro omnibus vobis. (e) Id est pro integra vestra ecclesia, non pro certis tantum pietate inter vos eminentoribus, aut aliquam ob causam mihi privatim charioribus. Nam singulos nominatim recensuisse, nec erat necesse, nec forte possibile.

Mentionem vestri facientes. Id est vos nominatim vestramque ecclesiam *in precibus* meis commemorans. (f) Apparet autem hinc non solum assiduitas Pauli in precibus, sed & pervigil ad Deum, pro iis, quos Christo lucrifecerat, interpellatio. Nam in compluribus, ut vidimus, epistolis, id de seipso testatur 1 Cor. 1. 4. Eph. 1. 16. Philip. 1. 3 &c. Coloss. 2. 1, & Rom. 1. 8. Quodsi, ut ex epistola ad Colossenses apparet, pro iis etiam orabat & gratias agebat, quos ne viderat quidem, quanto magis excubat pro salute eorum, quos ipse plantaverat?

Vers. 3. *Indesinenter memores.* Id est nunquam ex animo memoriam ejicientes, semperque ante oculos habentes. (g) Descendit ad causas, quæ hunc affectum in se producerent, quas ponit duplices; insignes videlicet illorum virtutes, & ingens Dei in ipsos collatum beneficium. (h) Ac virtutes quidem (ut ita dicamus cardinales) commemorat tres, etsi cum tertia quartam quoque insinuet. Quarum prima est:

Memores vestri operis fidei. Quæ verba dupliciter explicari possunt: vel ita: memores vestri illius tam præclari operis ac facinoris, quod edidistis, cum fidem adhibuistis doctrinæ Christi, eamque recipistis, tanta cum alacritate animi, tanta cum fortitudine, tam intrepide, cum omnes remoras & obstacula perrumpentes, contemptisque omnibus periculis, quæ vobis imminebant, fidem in dominum Jesum complexi estis: ut vox *fidei* sit genitivus speciei. Vel ita: memores *vestri operis*, id est animosæ illius professionis, ex fide, quam domino dederatis, in corde vestro ei assentientes, proficiscentis, cum videlicet nihil morati hostium euangelii perversitatem, & ex ea imminens vobis præsentissimum discrimen, palam vos esse Christianos estis professi. Ut voce *operis*, professionem fidei primam appellet, quæ operosa erat, propter circumstantia undique pericula, religionis Christi sectatoribus; ut sit genitivus causæ. Res eodem redit, sed prior explicatio videtur esse accommodatior.

(i) Altera virtus, (k) *& laboris charitatis*: id est, charitatis laboriosæ: vel, laboris illius ex charitate vestra erga sanctos proficiscentis; dum videlicet nulli nec sumptui nec operæ parcitis, omnique in eo contentione virium elaboratis, quo charitatem vestram erga sanctos exerceatis, illorumque usibus serviatis. Genitivus causæ. Vox *laboris*, indicat non otiosam aut segnem erga proximos Thessalonicensium charitatem fuisse, sed efficacem, sed ardentem, & nihil arduum fratrum causa detrectantem. Quod etiam clarius exprimere videtur apostolus infra cap. 4 vers. 9, 10.

(l) Tertia virtus, *& sustinentiæ spei*: id est & vestræ in afflictionibus, cum summa animi æquitate patientiæ, ac perseverantiæ, ex immortalis vitæ spe, quam animo fovetis, ortæ.

(m) Atque hæc est illa quarta virtus, *spes* puta immortalitatis firma & inconcussa, in Deo ac Christo collocata, quæ animos ipsis fecerat, ut (quemadmodum inferius hanc ipsorum virtutem quodammodo explicans ait,) cum gaudio afflictiones illas propter euangelium perferrent & sustinerent. Iterum genitivus causæ. *Domini nostri Jesu Christi*, id est spei illius, cujus author & conciliator ac veluti fundamentum est Dominus Jesus: unde & *spes* nostra dicitur 1 Tim. 1 vers. 1.

Ante Deum & Patrem nostrum. (n) Verba ista vel ita accipi possunt, ut referantur ad remotius, vocem videlicet *mentionem facientes* seu *memores*, sitque transpositio: vel ut referantur ad propius nominatas virtutes, quas ab illis dicit exeri in conspectu Dei, id est, Deo velut earum arbitro, easque inspectante & approbante, non simulate, non ficte, sed vere & re ipsa.

(a) Cur *apostoli* titulum hic non apposuerit. (b) *Sylvanus* idem qui Silas. (c) *Altera pars capitis.* (d) *Magnitudo amoris Pauli in Thessalonicenses.* (e) *Gratiis Deo pro iis agendis expressa.* (f) *Pauli pro iis quos Christo lucrifecerat in precibus assiduitas.*

(g) *Ejus causæ.* (h) *Primæ virtutes Thessalonicensium.* (i) 1 *Fides.* (k) 2 *Charitas cum laboriosa.* (l) 3 *Patientia.* (m) 4 *Spes immortalitatis firma.* (n) *Christus cur spes nostra dicitur.*

Verſ. 4. *Scientes.* Id eſt ut qui ſciamus. (a) Altera gratiarum actionis pro Theſſalonicenſibus Paulinæ cauſa, & quidem magis propria quam illa ſuperior, collatum videlicet in eos inſigne Dei beneficium; ideoque illam ſine ulla nota quæ aliam eſſe innuat adjungit. Ut illa prior occaſionem tantum gratiarum actioni præbuerit, hæc vero propria ipſius cauſa ſit. Regitur enim vox εἰδότες a ſuperioribus, & refertur ad vocem εὐχαριστοῦμεν. Quam tamen ita tractat, ut non ſolum quantum in eos Dei beneficium redundarit exprimat, ſed etiam quam dignos ſe illo oſtenderint indicet, atque ita fuſius eorum laudes a quibuſdam ex iis virtutibus ductas perſequitur, quas ſuperius ſtrictim & conciſe attigerat; quaſi diceret. (b) Indeſinentis autem iſtius meæ pro vobis gratiarum Deo actionis cauſa eſt, inſigne illud Dei beneficium, quod in capita veſtra effudit, cum vos è reliquorum hominum cenſu ſegregatos ad ſe pertraheret; veſtraque in eo ſequacitas, & ea probitas animi, qua non indignos tanto munere vos fuiſſe ſatis abunde declaraſtis, & adhuc declaratis.

Fratres dilecti. (c) Serviunt hæ voces captandæ benevolentiæ, de quibus alibi: cum quibus alii jungunt ſubſequentia verba, a *Deo*, ut ſenſus ſit, utpote quibus, (fratres a Deo unice dilecti, ſcilicet quos Deus habet chariſſimos:) optime cognitum & exploratum eſt, qualis fuerit electio veſtra. Sic *ſcire electionem* eorum, erit ſcire qualis ſit aut fuerit electio ipſorum. Alii vero, inter quos Beza, verba iſta *a Deo* jungunt cum ſequentibus *electionem veſtram*; ut ſenſus ſit, ut qui ſciamus a Deo profectam eſſe electionem veſtram, ſeu a Deo vos electos eſſe. Vide Act. 16. 10. Priori interpretationi favet locus ſimilis, in 2 ad eoſdem Theſſalonicenſes cap. 2. 13, ubi eſt *fratres dilecti* (ἠγαπημένοι) a domino: favet ipſa vox ἠγαπημένοι, pro qua alias videretur poſiturus fuiſſe vocem ἀγαπητοί; favent & ſequentia. Nam paulo durior eſt illa connexio verborum, ὑπὸ Θεῦ τὴν ἐκλογὴν ὑμῶν *a Deo electionem veſtram*; Et vox ipſa electionis tacite includit Deum authorem, ita ut ſi conſtet aliquos fuiſſe electos, non ſit neceſſe inſuper docere eorum electionem eſſe a Deo profectam. Adde, quod in ſequentibus non tantum exponuntur ea, quæ docent Deum fuiſſe electionis ipſorum authorem, ſed etiam quam prompte ipſi quoque Deo paruerint, & ſic eligenti Deo fuerint obſequuti: quod longe melius quadrabit, ſi priori modo connectas verba, & ita accipias, quaſi dictum ſit; Scientes, fratres a Deo dilecti, qualiſnam electio veſtra (quæ a Deo eſt) extiterit, videlicet eximia & ſingularis, in qua non obſcura, & divinæ erga vos benignitatis argumenta, veſtræ erga Deum pietatis documenta eluxerint. (d) Jam electionis voce infirmior illa, ut quidem illam vocare ſolemus, intelligitur, quæ revera cum vocatione idem eſt: niſi quod illa innuit ex reliquorum cenſu iſtos (e) qui eliguntur eximi, quod vocatio non inſinuat. Hoc ſenſu electi ſeu vocati ſunt ii, qui doctrinam Chriſti ſunt amplexi, & ad ejus præſcriptum ſeſe componere cogitant. Hoc igitur vult Paulus; ad gratias Deo pro iis aſſidue agendas ſe impelli, partim illo ſingulari Dei opt. Max. in eos beneficio, quod iis euangelium annunciari curarit, eoſque ad ſempiternam vitam invitarit, variiſque modis effecerit, ut oblatam ab ipſo gratiam amplecterentur; partim eximiis quæ tum in illis exſplenduerunt, virtutibus; quod, utrumque in ſequentibus declarabitur.

Verſ. 5. *Quia.* Si Bezæ interpretationem ſequamur, rationem reddit ejus quod verſiculo præcedente dixerat, hoc eſt oſtendit eorum electionem a Deo revera fuiſſe profectam; ſi vero priorem retineamus interpretationem, quam nobis magis diximus probari, illuſtrat tantum dicta, & explicat qualiſnam fuerit illa electio. Idque tum ex (f) parte Dei, tum ex parte ipſorum Theſſalonicenſium. Quibus interſerit quædam ad ipſorum qui Dei in ea miniſtri fuerunt perſonam pertinentia; ut ita omni ex parte dignam eſſe rem oſtendat, pro qua Deo gratias ſemper agat. Ex quo tacite colligi vult apoſtolus, ut ſemel datam Chriſto fidem ſervent ad extremum conſtantiſſime, nec ob ea ullis deinceps afflictionum acerbitatibus dimoveri ſe patiantur. Qui enim conveniret deſerere fidem ad quam divinitus eſſent perducti, & quæ tot a Deo argumentis eſſet comprobata? quam turpe eſſet a virtute ac pietate ſua degenerare, & religionem, quam certiſſimis argumentis convicti, ſumma cum alacritate animique fortitudine receperint, abjicere.

Euangelium meum. (Id eſt prædicatio mea euangelii apud vos.

Non fuit ad vos in ſermone tantum. Id eſt non conſtitit intra ſola verba, quibus doctrinam Chriſti vobis explicabamus, & ad eam capeſſendam vos hortabamur.

Sed & in virtute. 1 Sed ad prædicationem adjunximus etiam ſtupenda miracula, quæ ad ejus veritatem demonſtrandam, Deus per nos inter vos operabatur. Rom. 15. 19 vocat potentiam ſignorum, vide & 1 Cor. 2. 4, 5, & 4. 20. Quanquam in his poſterioribus locis, præter potentiam miraculorum amplius quid intelligi poteſt, videlicet ſapientia cælitus infuſa, & doctrinæ ſoliditas, ac quidam veluti nervi.

Et in ſpiritu ſancto. (h) Duplici ratione id accipi poteſt, vel de divino ſpiritu in ipſis apoſtolis, hoc eſt in Paulo & ſociis ejus ſeſe exſerente, tunc cum euangelium Theſſalonicenſibus annunciarent. Solebat enim interdum, ut in Actis non uno in loco legimus (vide Act. cap. 2. tot cap. 4. 2. cap. 5, 6, &c) divinus eos (i) ſpiritus quodammodo invadere, eoſque penitus occupare, ut non ipſi, ſed ſpiritus divinus linguam eorum regeret, & tum ſententias, tum verba illis ſuppeditaret, ac ſimul animos eorum ita accenderet, ut in mediis licet periculis, animi fortitudo, dicendi libertas, & in promulgando euangelio alacritas in iis conſpiceretur; omnibuſque appareret divino quodam eos afflatu duci; vel intelligi poteſt divinus ſpiritus, in ipſos Theſſalonicenſes, per impoſitionem manuum apoſtolicarum effuſus, poſtquam doctrinam Chriſti receperant, vel ſaltem in eorum aliquos qui primi doctrinam Chriſti eſſent amplexi; unde & ipſi credentes fuerunt in fide confirmati, & alii quoque ad eam amplectendam excitati: quaſi dicat, quibus acceſſit & illud viſibile (etſi nec inviſibile excludendum ſit) ſpiritus ſancti in vos collati donum, quod varios eoſque mirabiles & ſtupendos

(a) *Gratiarum actionum Pauli pro Theſſalonicenſibus cauſa altera eaque potior.* (b) *Beneficium divinum in illos, cum vocarentur, collatum.* (c) *Vocum* fratres dilecti a Deo *duplex conſtructio.* (d) Electio infirmior. (e) Vocati qui.

(f) *Finis ob quem iſtud beneficium commemorat.* (g) *Quantum autem fuerit, apparuit primo in perſona prædicantium.* (h) Prædicatio Pauli *ſpiritu ſancto* quomodo. (i) *Spiritus ſanctus apoſtolos prædicantes invadebat, & linguam eorum regebat.* (k) *Spiritus ſanctus donum viſibile in primitiva eccleſia fidelibus generatim omnibus dari ſolitum.*

pendos

pendos in vobis pariebat effectus. (a) Scimus enim in primitiva ecclesia dari solitum spiritus sanctus donum, generatim omnibus doctrinæ Christi assentientibus. Unde & author divinus epistolæ ad Hebr. cap. 2 ỳs. 4 ait, Deum euangelii sui prædicationem contestatum *signis & portentis, & variis virtutibus, & spiritus sancti distributionibus secundum suam voluntatem:* de quo etiam 1 Cor. 12 disserit apostolus.

Et in πληροφορίᾳ multa, id est *plena persuasione*, alii *plena certitudine*, id est & in omnibus iis, quæcunque ad euangelii certitudinem omni ex parte ostendendam faciebant. Ea autem fuerunt, cum illa animositas Pauli, ejusque sociorum in prædicando euangelio, propter quod paulo ante afflicti fuissent Philippis (quod ipse explicat cap. 2. 2.) tum vero vitæ integritas, de qua eodem cap. 5. 10. Huc autem ipsum respexisse indicant sequentia verba, cum statim addit:

Sicut scitis quales fuerimus. Id est, id vero ita esse, nec me quicquam hic comminisci, vel vos ipsi luculentissimi nobis testes esse potestis, ut qui sciatis, quæ quantaque fecerimus, quales nos Deus vobis exhibuerit, & quomodo ipsi quoque nos gesserimus.

In vobis. Id est inter vos, *propter vos*, id est idque nullam aliam ob causam, quam, ut vobis vestræque saluti prodessemus, vos videlicet ad amplectendam euangelii doctrinam pertrahendo. Videntur enim hæc verba referri ad totum id quod eodem hoc versiculo præcesserat, nempe ad patrationem miraculorum, ad ostensionem aut effusionem spiritus sancti & cætera argumenta quæ per apostolum ejusque comites ac laborum socios fuerunt Thessalonicensibus exhibita, ut fides doctrinæ Christi fieret, & porro ipsi Thessalonicenses ad eam recipiendam adducerentur. Nam si ad mores tantum & vitam ipsorum apostolorum id velis referre, declarabitur tantum proxima hujus versiculi particula, nimirum & *in certitudine multa.* Sed prius est credibilius.

Vers. 6. *Et nos* id est. (b) Sed nec vos tanto Dei beneficio indignos esse vos ostendistis, aut id quod vestrarum erat partium, ulla ex parte neglexistis.

Quandoquidem *imitatores nostri facti estis.* (c) mei videlicet, Sylvani, & Timothei, qui vobis euangelium prædicavimus.

Et domini. Videlicet Jesu Christi, qui doctrinæ istius dux & antesignanus est. Sensim ad illorum commendationem delabitur, illudque paulo fusius persequitur, quod initio paulo brevius expresserat.

Vers. 3. (d) Accipe autem id non de imitatione in latissimo significatu, respectu omnium virtutum & vitæ integritatis in genere, quomodo alibi imitatores esse jubemur Christi & apostolorum 1 Cor. 4. 17. xi. 1. Eph. 5. 1. Philip. 3. 17: sed in certa tantum virtute: ad quam apostolum respexisse indicant subsequentia verba, quibus explicat quanam in re imitatores cum sui, tum Christi facti essent.

Excipientes verbum seu sermonem in tribulatione multa. Id est (e) doctrinam euangelicam (quæ istud verbum seu sermo est) amplectentes cum multis afflictionibus; quatenus videlicet in præsens periculum se conjiciebant, imo statim & persecutionem patiebantur ob editam professionem suam, qua Christi religionem sese amplecti, eumque se pro domino suo agnoscere testabantur. Vide Act. 17. 5 & seq. *Tribulationem* autem vocat *multam*, vel simpliciter quatenus varia paterentur ob Christi nomen, vel (f) πολλῇ voce pro *magna* usurpata, ut 2 Cor. 3. 12. vii. 4. viii. 8, 22. Ephes. 2. 4. Philem. ỳs. 8 & alibi sæpe. Cæterum imitatio ista Christi & apostolorum non in ipsa receptionis ratione consistit, quasi perinde atque Thessalonicenses Christus etiam aut Paulus recipiens doctrinam, afflictionem aliquam pateretur, sed in sola afflictionum pro veritate patientia; quod sicut olim Christus, apostoli autem ad eum usque diem illas sustinerent, ita & illi. Non contentus autem dixisse quod euangelium receperint cum tribulatione, & quidem multa seu magna, ascendit altius.

Cum gaudio. (g) Id est nihil animo dejecti, propterea quod simul atque ad istam doctrinam accessistis, imo ut accederetis, patiendum vobis erat, sed læti, alacres & exultantes; Ad Coloss. 1. 11 tres veluti gradus istius divinæ virtutis constituit, tolerantiam, longanimitatem, & denique gaudium. (h) 1. Et sane quidem magna virtus est pati aliquid propter nomen domini, præsertim statim, simulatque doctrinam hanc receperis, & necdum ad ejus adyta penitus accesseris & penetraveris: 2. major si diutius & constantius patiaris: 3. maxima, si non solum id non facias gemens, aut fortunæ ob id tuæ iratus & reluctanter, sed cum lætitia ac gaudio, felicem etiam te reputans eo nomine.

Spiritus sancti. (i) Id est quod gaudium creabatur in vobis & excitabatur a spiritu sancto in cordibus vestris habitante; quanquam non sine vestra opera ac studio. (k) Scintillæ enim est similis; quæ ut vim suam exerat, & excitatione per flabellum, & materiæ aggestione indiget; sic etiam ille qui Spiritus sancti ope adjuvari ac corrobari vult, necesse est aptum se huic divino igni præbeat, & ut Paulus ad Timotheum scribens loquitur 2 Tim. 1. 6, excusitet donum ac vim in se latentem, quæ ita excitata mirabiles effectus in pectore producit, paritque id gaudium, de quo hic Paulus ait.

Vers. 7. *Ita ut facti sitis forma seu exemplaria omnibus credentibus.* Intendit amplius commendationem fortitudinis & tolerantiæ ipsorum, eamque ab effectu eximio illustrat; quasi dicat, quæ quidem animositas & patientia vestra adeo fuit excellens, eximia, (l) adeoque conspicua extitit, ut omnes fideles a vobis exempla capiant, vosque sibi tanquam exemplar quoddam proponant ad quod ipsi sese componere debeant. Quanquanquam ita extendi hæc verba possint, ut intelligamus cæteros in Macedonia & Achaia fideles, non tantum postquam jam fidem essent amplexi, eorum constantiam & patientiam sibi proposuisse imitandam; sed etiam ad fidem ipsam, proposito licet periculo, recipiendam, eorum exemplo incitatos fuisse, quemadmodum sequentia videntur indicare.

In Macedonia. Cujus caput Thessalonica.

Et *Achaia.* Quæ contermina Macedoniæ, potestque per Synecdochen sumi pro tota Græcia.

Vers. 8. *A vobis enim.* (m) Explicat & illustrat

(a) *Spiritus sancti donum visibile in primitiva ecclesia fidelibus generatim omnibus dari solitum.* (b) *Deinde in persona Thessalonicensium.* (c) *Iterum ad eos fusius laudandos delabitur.* (d) Thessalonicenses Christi & apostoli imitatores. (e) *Quod euangelium receperint.* 1 *cum multis afflictionibus.*

(f) Vox πολλῇ pro *magna.* (g) 2 *Cum alacritate.* (h) Patientiæ propter nomen domini, gradus tres. (i) *Qua proficiscebatur a spiritu sancto.* (k) *Spiritus sanctus* scintillæ similis. (l) 3 *Adeo ut essent credentibus exemplaria.* (m) *Quomodo?*

quomo-

quomodo facti sint exemplaria omnibus credentibus; quia, inquit, *a vobis personuit sermo Domini*, doctrina nempe Euangelica. Quæ *Domini* dicitur, (a) quia a Domino primum in terras allata & promulgata est, & ejusdem jussu atque ope postmodum ab Apostolis per orbem fuit divulgata. Id est, a vobis disseminata est fama, & ubique percrebuit, esse quandam novam & eximiam doctrinam, quam tanto animi ardore ac robore Thessalonicenses, viri ob loci celebritatem non obscuri, & magni nominis, receperint, nec ab ea se ullis periculorum & afflictionum minis & acerbitatibus abstrahi sint passi. Ab illis autem ait sermonem Domini personuisse, licet prius Philippis prædicatum esset Euangelium, & assensum invenisset, quia forte & pauciores isti fuerant, & non ita conspicui ut Thessalonicenses, quorum ut illustri loco positorum, exemplum, longe majorem procul dubio ad alios in societatem trahendos vim habere poterat.

Non solum in Macedonia & Achaia, quæ viciniores sunt, *sed & in omni loco.* Puta quo fama nominis vestri pervenit, eodem etiam rumor de doctrina Euangelica pervenit. Ita universalis locutio restringenda; nisi hyperbolen subesse malimus. Credibile autem est longe lateque dimanasse famam de fide Thessalonicensium, & passim non sine admiratione & narratum & auditum fuisse, novam eos quandam religionem amplexos fuisse. Fuit enim urbs illa non tantum totius Macedoniæ præcipua atque opulentissima, sed simul etiam, prout hodieque est, emporium celeberrimum, quo ex omnibus terrarum partibus, magnus subinde fieret hominum confluxus.

Fides vestra quæ ad Deum exiit. Ad omnium quicunque vos norunt aures, fama de fide vestra, quam in Deo collocastis, assensum videlicet doctrinæ Euangelicæ præbendo, permanavit:

Ut non sit necesse nobis loqui quicquam. id est, adeo ut non sit opus a nobis, qui horum omnium oculati testes fuimus, quicquam cuiquam tanquam novum & inauditum indicari; ita omnes omnia probe norunt.

vers. 9. *Ipsi enim.* Proxime dicta confirmat, ut simul declaret ea quæ vers. 5 & 6 superius dixerat. Vocula autem *ipsi*, vel respicit credentes, v. 7 nominatos, vel per Synthesin (sensum videlicet non constructionem attendendo) refertur ad illa verba *in omni loco*; ut voce *ipsorum* intelligat homines illa loca incolentes; maxime tamen fideles. Quasi dicat: ipsi enim locorum quæ nominavi incolæ, ad quos rei hujus fama permanavit,

De nobis annunciant. Ultro de nobis prædicant, & passim narrant.

Qualem introitum habuerimus ad vos. Id est, qualis nostra inter vos prædicatio fuerit: quamque non solum audacter & animose, summa animi constantia ac robore, doctrinam Euangelii cum ad vos venissemus prædicavimus, sed etiam quibus miraculis eam confirmavimus, & quibus modis vos ad fidem illi præbendam permoverimus. Respicit ad ea quæ versu 5 dixerat. Hæc autem de industria interserit Apostolus, ut ad alterum caput transeundi occasionem sibi faciat, quo omissis illis miraculis, quibus non tam ipse, quam Deus ac Christus doctrinam suam inter Thessalonicenses comprobabat, commemorat suas quoque virtutes, quibus doctrinam suam Thessalonicensibus plurimum commendaverat. Nam miraculorum, rerumque plane divinitus ad comprobandam Christi doctrinam factarum, sat aperta mentio jam fuerat v. 5. Quid vero ipsemet Apostolus una cum laborum sociis, ex sua quoque parte ad commendandam ac comprobandam suam (quæ Christi erat) doctrinam fecerit, leviter tantum atque obscure fuerat indicatum; exponitur autem clare capitis secundi parte prima, ad quam hoc loco aditum sibi struit. Hujus enim dicti explicandi illustrandique causa, caput secundum annectit: ut hic vinculum dici possit contineri, quo caput secundum superiori sermoni annectitur.

Et quod conversi estis ad Deum. Id est, & quam non fuerit noster ad vos adventus, & susceptus inter vos labor, vanus atque irritus, sed fructum in vobis ingentem pepererit; de quo superius vers. 6 & seq. dixerat: (a) hic autem eum velut pugillo includens, totam conversionis rationem, & religionis Christianæ summam, aliquot verbis aperit, & quidem ita, ut ipsa hac descriptione factum ipsorum insigniter commendetur, ac porro ipsi ad constantiam in re tam præclara excitentur. Quia vero conversio est in melius mutatio, & omnis mutatio est a termino, ut ajunt, a quo, ad terminum ad quem, utrumque hic exprimit Apostolus, & quæ religionis Christianæ natura sit edocet.

(b) Terminum a quo exprimit, dum ait, *ab idolis.* Id est, tum ab imaginibus, quæ proprie idola dicuntur, tum ab iis numinibus quibus illæ ponuntur, quorumque quasi significativæ sunt; ut non excludantur etiam Dæmones, quatenus (cum illa numina cerebri revera humani figmentum essent, nec in rerum natura extarent) pro illis sese fistebant, & in cultum illorum Deorum quos hominibus obtrudebant, ipsi succedebant.

(c) Terminum ad quem exprimit, dum ait, *ad Deum.* Illum nempe qui Pater est, ut ex seqq. intelligitur. (d) quem statim describit, duos fines conversiones ad Deum exprimens.

Prior est: *Ut serviretis Deo vivo & vero.* Id est, ut pro eo, quod antea res mortuas, puta imagines, & fictas colebatis, illarum obsequiis penitus addicti, (e) nunc vos totos Deo manciparetis, qui & vivus est, quo differt proprie ab imaginibus sensu omni destitutis, & *verus*, id est, qui ut revera est, ita est id quod esse dicitur; quo distat ab illis fictitiis numinibus, quæ nomine tantum, & non re erant. Unde sacra scriptura saxa & ligna coli ab Ethnicis pro diis asseverat, quia revera illa quorum significatrices erant imagines, in rerum natura non extabant. Nota autem vocem (f) δουλεύειν loco λατρεύειν usurpari, cum de religioso cultu loquatur qui Deo competat: qua ratione de Galatis dicitur δουλεύσαι iis qui non essent natura Dii.

vers. 10. *Et expectaretis filium ejus.* Alter finis istius conversionis ad Dum, Fides videlicet in Dominum Jesum, filium Dei vivi & veri: (g) quæ est religionis Christianæ differentia specifica, qua Christiani a Judæis ut superiori, ab Ethnicis distinguuntur. Ponitur autem hic pars pro toto; nempe pro universa in Dominum Jesum fiducia.

Expectatio ejus adventus. (h) Quæ obtemperationem sacrosanctis ejus mandatis ex se parit. Notum enim est ex Euangelica doctrina, eum in finem venturum esse Christum, ut unicuique reddat secundum opera ejus, & piis quidem vitam æternam largiatur,

(a) *Euangelium cur dicitur, domini.*

(a) *Tota conversionis Thess. ratio, & Christianæ religionis summa.* (b) *Terminus a quo.* (c) *Terminus ad quem.* (d) *Fines conversionis duo.* (e) *Deus cur dicatur vivus, & verus.* (f) δουλεύειν *pro* λατρεύειν. (g) *Christianæ religionis differentia specifica.* (h) *Expectatio adventus Christi parit pietatem.*

mpios ignis æterni ſupplicio afficiat. At qui hoc ex animo credit, & expectat, eum neceſſe eſt, & pro Domino ac Rege ſuo Chriſtum agnoſcere, & ei penitus confidere, mandatiſque ejus obtemperare.

De cœlis. Cum videlicet advenit extremo die, vivos mortuoſque judicaturus. Significat Chriſtum in cælis nunc degere, ibique regnare.

Quem ſuſcitavit ex mortuis. Nempe ille Deus vivus, cujus filius ipſe eſt Chriſtus. Unde intelligitur Chriſtum a Patre ſuo eſſe a mortuis ſuſcitatum, quemadmodum & Gal. 5. 1 expreſſe ſcribitur. Antequam proprio ipſum nomine inſigniat, dupliciter deſcribit, & ut a Patre diſtinguat, (a) eum filium vocat, & ut certitudinem religionis Chriſtianæ inſinuet, cum a Deo reſuſcitatum ex mortuis eſſe dicit illum, qui prima ipſius in terris ſemina jecit. Eſt enim reſuſcitatio Chriſti, cum illis præſertim quæ illam conſequuta ſunt juncta, ejus quam per Chriſtum in Deo habemus fidei ſpeique certiſſimum fundamentum. Tandem eum nominat *Jeſum.* Quem iterum deſcribit ab effectu, ſed qui cauſa eſt cur adventus ejus a Theſſalonicenſibus expectetur, & ab omnibus fidelibus expectari debeat.

Liberantem nos ab ira ventura. Id eſt, qui nos liberaturus eſt a pœna peccatorum noſtrorum, ob quæ in iram Dei incurreramus. Pœna, inquam, quam in adventu ſuo irrogaturus eſt iis, qui ipſi non obedierunt, hoc eſt, ſupplicio ignis æternoque interitu. (b) *Iræ* vocem pro *pœna*, cauſſam videlicet pro effectu poni, habes exempla Rom. 1. verſ. 18. cap. 2. verſ. 9. xiii. 5 & alibi. Jam ἐνίστησι & ἐνεστῶτος, præſentia pro futuris ponuntur, propter certitudinem, more ſacris literis uſitato: quanquam id alias quoque in voce ἐνεστῶτος nulla habita ratione certitudinis, ſacris literis familiare eſt. Ex hac autem converſionis Theſſalonicenſium deſcriptione patet, quam præclarum hoc ipſorum factum fuerit, quamque felix hæc religionis mutatio extiterit: unde porro conſequitur, ipſos in eo quod cœperant debere conſtanter perſeverare, peſſimeque facturos ac ſibi conſulturos ſi pedem referrent. Etenim quis non videt optime factum, quod ab inanimis idolis, & a falſis fictiſque numinibus, ad Deum vivum verumque ſe converterint, & illis relictis hujus ſeſe cultui atque obſequio penitus addixerint? Quam vero ſtultum, quamque impium foret, Deo vivo ac vero deſerto, ad inania ſimulachra, ac numina commentitia reverti? Deinde, quis non cernit recte eos amplexos Chriſtum, ejuſque ſanctiſſimam religionem, & in eo fiduciam ſuam collocaſſe: cum eum & filium Dei eſſe, & a Deo a mortuis excitatum, & nunc in cælis vivere ac regere, & inde aliquando ad judicium venturum, certis argumentis deprehenderint; præſertim cum tantum ab ipſo bonum ſint obtenturi, ut aliquando ab ignis ſupplicio ſempiternoque interitu ab eo liberentur. Quanta vero ſtultitia atque adeo inſania foret, eum denuo deſerere, & ſe in eorum numerum recipere, quibus ultimum illud ac maxime horrendum ſupplicium eſt irrogaturus?

(a) *Cur hic reſuſcitationis Chriſti meminit.* (b) *Ira Dei, pro pœna.*

CAPUT II.

ARGUMENTUM

Hujus capitis tres ſunt partes: In prima uberius explicat, & confirmat id, quod ſuperiori capite verſ. 5 & 9 breviter de ſuo ad Theſſalonicenſes ingreſſu, & ratione inter ipſos vivendi indicaverat. Docet enim quomodo ſe inter Theſſalonicenſes geſſerit, quoque animi robore, ſinceritate, & denique contentione Euangelium illis prædicarit. In ſecunda ingenuam illorum in Euangelio recipiendo alacritatem, ſuæ in docendo fidei diligentiæ egregie reſpondentem, & quæ cum illa conjuncta erat, afflictionum patientiam, denuo commendat, uſque ad verſ. 17. In tertia excuſat ſeſe, cur ad eos, uti ſtatus ipſorum, ac ſalutis ratio in tam gravibus afflictionibus poſtulare videbatur, non venerit; idque non defectu voluntatis, aut amoris ac ſtudii erga illos ſui, ſed ob impedimenta ſibi a Sathana objecta, factum fuiſſe docet.

Verſ. 1. *Ipſi enim ſcitis.* (c) Indicavimus jam paulo ante, hoc caput cum priore ita connecti, ut quod ſuperioris cap. verſ. 5, de ſua inter Theſſalonicenſes converſatione innuerat, hic apertius, & quaſi per partes declaret, quæ vero aſſeruerat verſ. 9 confirmet; quaſi dicat. (d) Et recte quidem, cum Macedones & Achæi omnes, tum omnes etiam illi ad quos fama hujus rei pervenit, iſta commemorant, nec quicquam in ea re fama in majus, ut ſolet, auxit: ſive noſtras qui vobis Euangelium prædicavimus, ſive veſtras, qui illud amplexi eſtis, perſonas ſpectes.

Ac nos quidem quod attinet, *ipſi ſcitis.* Veſtram ipſorum appello memoriam, vos ipſos in teſtimonium advoco, cum probe noritis *introitum noſtrum ad vos.* Id eſt quomodo nos geſſerimus inter vos, toto illo tempore quo apud vos degentes, Euanglium vobis annunciavimus, ab illo uſque tempore, quo oppidum veſtrum ſumus ingreſſi:

Quia, vel *quod non vanus fuit*: ſcilicet introitus. Id eſt, quod commoratio noſtra inter vos, Euangeliique prædicatio, non fuerit vacua illis argumentis, quæ vobis veritatem doctrinæ, quam prædicabamus, perſuadere, & vos ad illam amplectendam pertrahere poterant, ac proinde nec effectu etiam ac eventu optato caruerit. Non fuit, inquam, vanus, ſive conſideres efficaciam reſpectu prædicantium, ſive ſucceſſum reſpectu audientium. Ad prius, ut ſequentia verba indicant, potius reſpexiſſe videtur, effectum pro cauſſa ponens; ſed tamen ita, ut nec ipſe effectus, quod ex ſecunda capitis parte apparebit; excludatur; ut veluti conſulto hac voce uſus videatur Apoſtolus, quæ utrique ſenſui faveat, unius propoſitionis vinculo, quæ poſtea in duas veluti partes diſpeſcitur, membra capitis duo connectere volens.

verſ. 2. *Sed ante paſſi.* Probat id, quod antecedenti verſiculo aſſeruerat, non caruiſſe videlicet prædicationem ſuam iis argumentis, quæ doctrinæ ipſius

(c) *Nexus capitis hujus cum priori.* (d) *Prima capitis pars ad verſ. 14 converſationem inter Theſſalonicenſes Pauli commendant.* (e) *Ab iis virtutibus, quæ in illo conſpectæ certitudinem illius doctrinæ demonſtrabant.*

certitu-

certitudinem ob oculos ponere, & Theſſalonicenſes ad eam amplectendam allicere poterant. (a) Quæ quidem argumenta ita producit, ut unum ex alio velut deducens, & alterum in alterius patrocinium advocans, inter ſe devinciat, & rationem quandam ex iis conficiat, dum videlicet ſemper poſterius a priori pendens, novum quid illi adjicit. (b) In fronte autem collocat fortitudinem, & invictum in annunciando Euangelio animi robur, ut quæ longe maximam vim ad eorum mentes expugnandas habuerit; dum ſcilicet viderent Paulum cum ſuis comitibus, nec illis quas Philippis proxime pertulerant afflictionibus fractos, nec inſtantibus Theſſalonicæ periculis deterritos, in prædicando publice Euangelio conſtantiſſime perſeveraſſe. Erat enim evidens argumentum fidei ac ſinceritatis ipſorum in doctrina Chriſti promulganda, & ea illos ſuſpicione apud cordatos liberare facile poterat, quaſi aliquid fingere, aut commenta ſua aliis obtrudere vellent, quemadmodum & ſequentia oſtendunt. Cauſſam enim procreantem iſtius fortitudinis ſubjicit, nempe ſinceritatem ſuam animique candorem, ut ſuo loco apparebit.

Sed ante paſſi, & contumeliis affecti. Id eſt, ſed licet & paulo antequam pedem Theſſalonicam intulimus, multa eo ipſo tantum nomine quod Euangelium prædicaſſemus paſſi, multiſque contumeliis affecti adeo eſſemus, ut ipſa tam recentis calamitatis recordatio, nos ab urgendo propoſito deducere facile poſſet.

Sicut ſcitis Philippis. Id eſt, quod non eſt neceſſe vobis fuſius referre, cum ipſimet optime ſciatis, quæ nobis contigerint Philippis, ejuſdem regionis urbe. Vide Act. 16. 12 & ſeqq.

Libertate uſi ſumus. Id eſt, nihilominus tamen adeo confidenter & intrepide apud vos egimus, ut animum noſtrum ſupra omnia ejuſmodi mala eſſe, omnibus appareret.

In Deo noſtro. Id eſt, freti auxilio Dei, cujus ſervi ſumus, cujuſque negotium egimus. Vel, Deo ipſo animum nobis ac robur inſpirante.

Loqui apud vos Euangelium Dei. Id eſt, ut prædicaremus vobis Euangelium, cujus cum authorem Deum ipſum eſſe ſciremus, promotorem etiam futurum non dubitabamus.

In multo certamine. Licet multos graveſque haberemus adverſarios, cum quibus eſſet decertandum, & ſtatim multa nobis patienda eſſe, ac longe graviora inſtare liquido videremus.

verſ. 3. *Nam exhortatio noſtra.* (c) Expreſſurus cauſſam illius fortitudinis, quæ fuit Fides & Sinceritas in prædicando, primo ejus contraria, quæ illam fortitudinem infringere poterant, removet; quaſi dicat: Non ſolum enim de fundamento, cui hæc doctrina, quam propagari cupiebamus, niteretur, luculentiſſime perſuaſi, ſed nobismetipſis optimè conſcii eramus; ut quorum *exhortatio*, qua videlet vos ad renunciandum idolis & peccatis, (d) doctrinam autem cæleſtem, & quæ illius eſt anima, pietatem, capeſſendam incitabamus.

Non ex impoſtura. Scilicet proficiſcebatur, quaſi ſcilicet imponendi ſtudio obtruderemus vobis ea, quæ aliter ſeſe habere ſciremus, aut etiam ipſi confinxiſſemus. (e) Impoſtura duplex eſt, una, cum quis in fraudem ipſe inductus ab alio, falſum, quod verum eſſe credit, alteri perſuadere nititur. Altera cum quis aliquid a ſe confictum, quodque falſum eſſe optime novit, pro vero alteri obtrudit: & hic proprie imponit; adeoque impoſtor eſt, quod hic a ſe amolitur Apoſtolus. Nam de priore ſuſpicio eſſe vix poterat. Neceſſe enim fuiſſet Paulum multa confinxiſſe, ſi falſa fuiſſent quæ docebat; nimirum ſe a Chriſto tam admirabili ratione fuiſſe converſum, & Euangelium prædicare, ac nominatim ad gentes extraneas ire juſſum. Hoc enim non aliunde accipere poterat, ſed ipſummet confinxiſſe neceſſe fuiſſet, ſi aliter ſe res habuiſſet.

Neque ex immunditia. (f) Id eſt, neque proficiſcebatur ex animo ſordibus & ærugine cupiditatis alicujus infecto, avaritiæ puta, & ambitionis; ut explicare videtur ipſe verſ. 5 & 6. Etſi id ad voluptates etiam extendant alii, quarum cupiditas vitioſa, impuritas ſolet appellati. Sed quia de re ſanctiſſima, Euangelii nimirum prædicatione agebat, quæ aliis etiam affectibus vehementer contaminatur ac polluitur, videtur nomen hoc latius extendiſſe.

Neque in dolo. *In* pro *cum* id eſt, (g) ſed neque in modo vobiſcum agendi, ulla fraude doloque uſi ſumus. (h) Sinceritatem ſuam & fidem in prædicando Euangelio indicat, quæ tribus his violatur, ſi aut conficta quis pro veris venditet, & hoc impoſturam vocavit: aut vera quidem prædicet, ſed non honeſta aliqua cauſſa, puta bono proximi; ſed propria cupiditate impulſus: aut denique ſi in ipſa verorum prædicatione fucum aliquem adhibeat, & in modo agendi fraudem uſurpet; atque ita honeſtæ prædicationis cauſſæ fuci aliquid admiſceat.

verſ. 4. *Sed ſicut probati ſumus a Deo.* (i) Remotis a prædicatione ſua vitiis candori & ſinceritati contrariis, quandam ipſius ſinceritatis deſcriptionem per oppoſitionem ſubjicit, & quidem ita ut duplex ſimul ſinceritatis illius argumentum afferat. Quorum prius valde conciſe proponit, hujus verſiculi initio. Senſus eſt; quaſi dicat; ſed quem animum ſe in nobis inveniſſe Deus oſtendit, cum nobis exploratis, & receſſibus mentium noſtrarum inſpectis, Euangelii prædicandi munus nobis concredidit (neque enim hominibus callidis & fraudulentis, aut non ſatis candidis, tam ſanctum munus committeret,) eundem etiam ſervamus, & in prædicando Euangelio tum apud vos adhibuimus, tum ad hunc uſq; diem adhibemus. Vel. Quam ſinceritatem in nobis vidit, & concredendo Euangelio ſe reperiſſe oſtendit Deus, eam in prædicando uſurpamus.

Non quaſi hominibus placentes, ſed Deo qui probat corda noſtra. (k) Alterum ſinceritatis illius argumentum: q. d. ita loquimur, ut illos facere par eſt, qui non id agunt ut hominum gratiam acupentur, ſed ut Dei ſibi favorem concilient; hunc enim nos unice quærimus. Novimus autem probe, nobis, ſi Deo velimus placere, & ejus gratia potiri, omnino neceſſe eſſe, ut candide ac ſincere agamus, non aliud verbis aut factis externis ſimulemus, aliud pectore clauſum habeamus; quandoquidem ſcimus Deum, animi etiam noſtri cogitata, intimoſque pectoris noſtri receſſus explorare, atque inſpicere, & ex illis judicium de nobis facere. Hæc ergo cogitatio nos perpetuo impellit ut ſincere ac candide loquamur.

(a) *Quo artificio hic producta.* (b) *Earum prima Fortitudo in prædicando & invictum animi robur.* (c) *Cauſa fortitudinis iſtius, altera Pauli virtus Fides & ſinceritas in prædicando.* (d) *Apparuit enim alienum fuiſſe ab imponendi ſtudio.* (e) *Impoſtura duplex.* (f) *Et ab omni cupiditatis ærugine.* (g) *Denique fraude ac dolo.* (h) *Fides in prædicando tripliciter violatur.* (i) *Quin eum candorem, quem ipſe Deus concredendo Apoſtolat illi ineſſe oſtendit, ſemper uſurpavit.* (k) *Deo placere ſtudendo, non hominum gratiam aucupando.*

verſ. 5. *Neque enim aliquando.* Ex re atque effectu ipſo probat Apoſtolus id quod proximo verſiculo aſſeruerat, nempe candide ac ſincere ſe in Euangelio prædicando fuiſſe verſatum, & iis ſe caruiſſe vitiis quæ verſiculo 3 a ſe removerat, ſinceritati contrariis. Quod ſi ad illud ſolum quod verſiculo præcedente dixerat Apoſtolus, ſe non id agere ut hominibus placeat, comprobandum, hæc verba referre volueris; non multum pugnabimus. Ita autem id probare cenſendus erit, ut removeat a ſe tum modum agendi quo animi hominum pignerantur, tum cauſas propter quas eorum favor captari ſolet. Illud præſtat in his verbis:

Neque enim aliquando in ſermone adulationis facti ſumus. Id eſt, (a) neque enim unquam vobis ſupparaſitati, aut eo ſermone ad vos uſi ſumus, qui aſſentationem aliquam redoleret. Sed eadem etiam verba oſtendunt, eum nullo dolo, nulla fraude atque aſtutia, ut verſ. 3 dixerat, fuiſſe uſum:

Sicut ſcitis. Id eſt, (b) id quod ita ſe habere, vos ipſi luculentiſſimi nobis teſtes eſſe poteſtis. Meminerant enim nunquam Apoſtolum eos præter meritum laudare, aut ad ipſorum peccata vitiaque connivere ſolitum, ſed ea libere reprehendiſſe, & eos qui meruerant, nullo perſonarum diſcrimine, verbis caſtigaſſe. Rationem ab ipſorummet teſtimonio petitam, ideoque apud ipſos longe firmiſſimam, adjicit. Hoc vero, nempe ut cauſas propter quas favor hominum captari ſolet, removeat, in ſequentibus præſtat. Quod quia duas partes habet, cum favor hominum vel corradendarum opum, vel etiam ambitionis ſtudio colligi ſoleat; utriuſque ſuſpicionem ſeparatim a ſe removet, & eadem opera id probat quod verſu 3 aſſeruerat, hortationem doctrinamque ſuam, non profectam eſſe ex impuritate, ſeu affectu aliquo turpi, & a muneris Apoſtolici ac doctrinæ Euangelicæ ſanctitate abhorrenti.

Neque in prætextu avaritiæ. Id eſt, (c) neque verbi divini prædicatione ad noſtra privata incrementa, remque augendam ſumus abuſi, ut ſub ſpecioſo religionis ac ſalutis veſtræ prætextu, avaritiam noſtram expleremus, ſenſimque in animos veſtros irrepentes, nummis vos emungeremus.

Deus teſtis. Id eſt, (d) Cujus rei Deum ipſum, qui cordium ſcrutator eſt, teſtem advoco. (e) Avaritiæ ſuſpicionem amolitur juramento, cum adultationis crimen ſolo ipſorum teſtimonio repuliſſet, quia hoc, ut manifeſtius, ab aliis quoque facile deprehendi poteſt, illud vero multas latebras & ſinuoſos anfractus habet. Quare juramento ſe purgat, ne qua in alicujus forte animo ſuſpicio hæreat, utut Apoſtolus non poſſit avaritiæ convinci, non tamen protinus ab ea immunem eſſe.

verſ. 6. *Nec quærens ex hominibus gloriam.* Id eſt, (f) ſed neque etiam gloriam ex eo nobis ullam venabamur. Ne quis forte ita nos avaritiæ crimine liberet, ut tanquam ventoſæ gloriæ ancillariolos, os populi mereri & volitare per ora virum, cupiviſſe inſimulet.

Addit, *Neque a vobis, neque ab aliis.* Id eſt, a nullo penitus; ne quis & hic cavillari poſſet; non reſpexiſſe quidem Apoſtolum ad Theſſalonicenſes, quo nomen ſibi apud illos illuſtre compararet, reſpexiſſe tamen ad alios, a quibus propterea ſummis laudum encomiis celebrari poſſet, quod in ſuam ſententiam Theſſalonicenſes tam celebris urbis incolas pertraxiſſet.

verſ. 7. *Cum poſſemus in pondere eſſe.* Ἐν βάρει εἶναι, (g) Vetus interpres, *oneri eſſe*: quam lectionem retinet & propugnat Beza, ita tamen ut imprudens ad illam quæ nobis veriſimilior videtur, ſenſim delabatur; cum ait ἐν βάρει, huc refero, quod cum ſuo jure uti potuiſſent, ſicut in Epiſtola utraque ad Corinth. Paulus teſtatur, & Eccleſiarum ſumptu vivere, ſuis tamen manibus victum quæſiviſſent, manifeſto ſane argumento, ſe ab omni tum avaritia, tum ambitione maxime eſſe alienos. Atqui id ſine indicatione authoritatis & poteſtatis Apoſtolorum fieri non poterat; id quod vocibus *oneri eſſe* minime innuitur, ut quæ ſolum alicujus in erogandis ſumptibus, ut ita dicam gravamen ob oculos ponant. Rectius itaque ἐν βάρει εἶναι interpretabimur *in pondere eſſe*: quaſi dicat, licet enim poſſemus pro authoritate & poteſtate noſtra vobiſcum agere, & jure noſtro vobis præcipere, ut nos propriis ſumptibus ſuſtentaretis. Ut ita vocula iſta utrique membro verſus antecedentis opponatur, confirmetque id quod ultimo loco gloriam ſe ex hominibus non quæſiviſſe dixerat. Quo illum omnino reſpexiſſe antitheſis ipſa ſequentium indicat.

Ut Chriſti Apoſtoli. Id eſt, tanquam ii, qui ſumus legati ejus qui veſter Dominus eſt, eoque ſummo honore digni; digni qui veſtris ſumptibus, ſine ullo noſtro labore ac mole ſtia aleremur, ac liberaliter ſuſtentaremur.

verſ. 7. *Sed facti ſumus lenes in medio veſtrum.* (h) In his verbis tertiam ſibi virtutem tribuit, quam Theſſalonicenſibus probarit, nimirum lenitatem ac humanitatem, (i) quæ ſi vera eſt, a modeſtia ſejungi non poteſt, ſed eam quodammodo in ſe includit. Quæ cauſa eſt cur eam opponat iis factis, quæ, ſi vitioſæ ſint, ad arrogantiam aut ambitionem ſpectant. Itaque modeſtiam illis potius, quam manſuetudinem videtur opponere debuiſſe. Sed quia Apoſtolus veluti catenam quandam, ut antea diximus, nectere voluit, maluit virtutem modeſtiæ vicinam, & cum ea arctiſſimo vinculo nexam, factis illis opponere; ut ita non uni virtuti immoraretur, ſed ab alia ad aliam ſubinde tranſiret. Senſus verborum eſt: Sed nullo ſupercilio, nulla verborum acrimonia, & aſperitate, quæ arrogantiæ ſpeciem præbere poſſet, ſumus inter vos uſi, multumque de noſtro jure remittentes, in iis etiam rebus, lenitatem, manſuetudinem, humanitate m noſtram vobis approbare ſtuduimus, in quibus minime vobis obſtricti eramus: ut omnem a nobis ambitionis ſuſpicionem amoliremur, ac manſuetudine potius, comitate, & demiſſione, animos veſtros nobis conciliaremus, quam authoritate premeremus, juriſque noſtri ſtricta uſurpatione, vos a nobis abalienaremus.

Tanquam ſi nutrix foveat ſuos ipſius filios. Id eſt, (k) ita comiter, ita blande vobiſcum agentes, atque ſolet mater nutrix cum prole ſua agere, quæ viliſſima ac admodum ſordida miniſteria prolis ſuæ cauſa non dedignatur; nec ſua, ſed ea quæ fœtus ſui ſunt quærit, ſoli ejus fomentationi, & alimentis uniceintenta. Illuſtrat quod ſuperius dixerat, a ſimili, & auget menſuram lenitatis ſuæ, ponens eam quæ in matribus erga proprios fœtus conſpicitur. Nutricis enim nomine, non fœmina nutriendo infanti mercede conducta, a ut pretio empta, ſed mater infantem alens ſignificari videtur.

(a) *Ut qui nulli Theſſalonicenſium ſupparaſitatus eſt.* (b) *Ipſis etiam teſtibus.* (c) *Nec enim prædicatione ad avaritiam abuſus.* (d) *Deo ipſo teſte.* (e) *Cur Paulus avaritiæ ſuſpicionem juramento a ſe amolitur.* (f) *Nec gloriam ex ea venabatur a quoquam.*

(g) *Unde nec pro poteſtate ſua victum ab illis exegit.* (h) *Tertia Pauli virtus, lenitas ac humanitas.* (i) *Vera humanitas modeſtiam in ſe includit.* (k) *Paulus cum Theſſalonicenſibus egit ut agere ſolet mater cum prole ſua.*

vers 8. *Ita cupidi vestri. i. e.* vestris usibus & incrementis ita addicti. (a) Quartam his verbis sibi virtutem adscribit, Charitatem videlicet erga Thessalonicenses ardentem: quæ causa quoque fuit illius, qua erga eosdem usum se fuisse versu præcedenti dixit, lenitatis, ac modestæ comitatis. Comprobat autem id quod de sua erga illos charitate ac studio dixerat, ab effectu, per collationem imparium,

Dum ait, *avebamus tradere vobis non solum Euangelium Dei, sed etiam nostras ipsorum animas.* i. e. ut parati essemus, non Euangelium solum, quod nobis Deus concredidit, quodque ipsius proprie donum & beneficium est, vobis tradere, hoc est ejus cognitione vos imbuere; sed nosmetipsos vitamque nostram vobis emolumentisque vestris penitus devovere & consecrare, seu vitæ etiam nostræ jactura vestris usibus, salutique vestræ servire.

Quoniam chari nobis facti estis. i. e. quia eximio in vos amore flagravimus, vosque egregie charos animo nostro habuimus. Causam proxime nominati effectus aperit.

vers. 9. *Memores enim estis.* (b) Cum ea, quæ ultimo loco dixerat, tum etiam remotiora, (non enim est insolens Paulo ut unica vocula γὰρ, non proxima tantum confirmet, sed etiam ad superiora respiciat,) comprobat ab effectis, laboribus videlicet suis: atque ita quintam præcedentibus virtutem annectit, nimirum laborum tolerantiam, & in munere fungendo diligentiam. Quod ipsum rursus primo ipsorum testimonio roborat, dum ait *memores estis*: deinde ipsos labores suos exprimit, eosque duplicis generis, sed utrosque Thessalonicensium gratia susceptos. (c) Alii enim manuum erant, alii animi ac linguæ, hoc est labores docendi ac prædicandi Euangelii.

Priores ita exprimit, ut eorum simul gravitatem ostendat, dum non contentus una voce *laboris*, addit *& fatigationis*, (d) quod priori significantius est: nam potest esse labor sine fatigatione ac lassitudine, (e) deinde & assiduitatem, cum ait:

Nocte enim & die operantes. Id est, sine intermissione; Non quidem quasi nunquam interjungerent, & a labore requiescerent, quod erat impossibile; sed quod quicquid superesset a prædicandi Euangelii labore, ac necessaria quiete, viriumque refectione temporis, id totum labori huic impenderent, ut quo seipsos sustentarent & victum sibi prospicerent.

Ad non grævandum quenquam vestrum. Id est ne cuiquam vestrum molesti essemus, nec a quoquam sumptum ad vitam sustentandam necessarium exigere cogeremur. Causam exprimit cur illis laboribus tantopere essent intenti; quia, ut mox explicat, gratis Euangelium ipsis prædicare voluerunt. Alterum igitur laboris genus adjicit.

Prædicavimus in vos Euangelium εἰς ὑμᾶς vel *vobis.* Per Hebraismum, qui Lamed & Beth inter se non raro permutat. Beth autem præfixum, pro ratione ac circumstantia locorum, nunc per ἐν, nunc per εἰς efferunt Græci. vel *apud vos* εἰς pro ἐν posito, ut supra cap. 1. 5. & Hebr. 2. 3. 1. Pet. 1. 25.

vers. 10. *Vos testes, & Deus.* (h) Hucusque speciales quasdam ipsorum virtutes recensuit Apostolus, quibus doctrinam ac prædicationem suam apud Thessal. commendarit, & efficacem reddiderit; nunc omnia illa velut in fasciculum colligens, in tota sua vita & actionibus universis nihil ejusmodi apparuisse ostendit, quod prædicationis, ut ita dicam, luminibus quoquomodo obstrueret, ejusque cursum remoraretur, & non potius eam vehementer commendaret, ac cursum ejus promoveret. Idque ostendit argumento a duplici, ipsorum videlicet, & Dei testimonio petito, quasi dicat: Quid multa? vel in summa, ut rem in pauca conferam, nec argumenta plura conquiram; vos ipsos, & ne qua suspicio forte in vobis hæreat, ipsum etiam Deum, qui abditissima quæque cernit, testem omni exceptione majorem citare possum.

Scitis enim vos, novit optime ille cordium scrutator Deus, *ut sancte*, id est (i) quam nos gesserimus religiose, quam & sermo noster, & facta omnia, summum cultum & reverentiam divini numinis spirarint, palamque nostra omnia studia & conatus illius honori & gloriæ unice dicatos & consecratos esse testata fuerint.

Et juste, id est (k) integre, honeste. Justitia enim hæc, qua se usum fuisse Apostolus indicat, (ut sæpe alias,) pro integritate, ac honestate vitæ in universum sumi videtur. Quanquam nil prohibet, quo minus de justitia particulari, ut vocant, ea vox sumatur: quasi dicat, omnibus, scilicet proximis, suum cuique tribuendo, neminem ulla injuria afficiendo, imo unicuique quantum in nobis erat commodando; quanquam hoc postremum ad benignitatem potius spectat.

Et inculpate vobis credentibus. (l) Consequens hoc est priorum. Qui enim sancte ac juste vivit, is etiam vivit inculpate. quasi dicat: nihil prorsus in sermonibus aut actionibus nostris apparuit, quod vestram etiam qui credidistis, ac proinde majorem notiam recti & pravi tenetis, nedum extraneorum ullam reprehensionem merito incurrere posset; sed eam semper orbitam præstimus, ita mores nostros, ad ejus quam prædicavimus doctrinæ amussim exegimus, ut nihil in nobis culpare habentes, exempla a nobis tutissime capere possetis.

vers. 11. *Sicut scitis.* I. e. Prout & hoc etiam scitis. Ostendit Apostolus, ita eos vitæ ipsius testes esse, quemadmodum fidelissimæ institutionis, & diligentissimæ animarum ipsorum curæ.

Quam ita sibi tribuit, ut effusum in illos amorem studiumque suum, quod uberius versu 8 declaraverat, repetat, (m) *quo modo unumquenque vestrum sicut pater filios suos hortantes vos* scil. eramus, vel fuimus. Ellipsis verbi substantivi, vel Hebraismus, quo participium ponitur pro verbo, seu indicativo. Pronomen autem *vos* redundat: præcesserat enim *unumquemque vestrum.* Significat autem his verbis, se paternam plane pro salute Thessalonicensium curam gessisse, & paterno amore, affectu, ac sollicitudine, eos non tantum generatim omnes nunc monuisse, nunc solatum fuisse, sed etiam singulos cum opus esse videret nominatim; & in ipsis monitionibus, verbis quoque usum esse paternum plane affectum spirantibus. Effecta autem paterni sui in illos affectus, ac piæ pro salute ipsorum sollicitudinis, duo exprimere videtur; quanquã eorum alterum duobus verbis describitur, quorum alterum altero est ἐμφατικώτερον.

Prius est *hortari*, quod postea exprimitur significantiori, ac prægnantiori verbo *obtestari*,

(a) *Quinta virtus Pauli charitas ardens erga Thessal.* (b) *Quinta virtus Pauli, laborum Tolerantia & in obeundo munere diligentia.* (c) *Labores Pauli in Thessalon. gratiam.* (d) *Alii manuum quoque graves.* (e) *Et assidui* (f) *Cur suscepti.* (g) *Prædicatio Euangelii.* (h) *Dicta duplici, videl. ipsorum & Dei testimonio, comprobat.*

(i) *nempe quod sancte* (k) *Juste.* (l) *Et inculpate coram credentibus vixerit.* (m) *Paternam pro Thessalonic. sollicitudinem exprimens.* (n) 1. *Hortando.* 2 *Obtestando.*

quod fervorem quendam ac studium Apostoli, quod in adhortando adhibuerit, exprimit: significat autem, origine inspecta, testibus adhitis aliquem monere aut rogare: (a) sed sumitur simpliciter pro graviter hortari, aut enixe rogare.

Posterius est *consolari*. (b) Cum enim veritatis causa affligerentur, etiam consolandi erant, & hac ipsa ratione ad patientiam ac constantiam animandi atque excitandi. Quanquam vox Græca παραμυθεῖσθαι etiam adhortationem significare solet; quo pacto eandem rem tribus vocibus describeret, eo ipso suum in ea re studium ac diligentiam expressurus. Et sane, quia ea vox inter duas alias est posita, adhortandi vim ac significationem quandam habentes, non satis congruens videtur, ut eæ, voce aliam significationem habente, dirimantur. Sed tamen, si & statum Thessalonicensium, quidque salus eorum, cum hæc ipsorum esset conditio, requisierit, & quid paternus Apostoli erga eos affectus flagitarit, consideres, (c) *consolandi* vox satis commode interseritur; præsertim cum ipsa quoque consolatio monendi vim haberet, ne ob afflictiones deficerent a fide, aut de ejus studio remitterent.

Ad ambulare vos. I. e. ut vitam traduceretis (phrasi Hebræis, ut alibi notavimus usitata,)

Digne Deo. (d) Prout dignus est Deus; ut scil. in honorem ejus vita vestra cedat, & prout digna est ista vocatio, qua vos vocavit. Utrunque enim concisa hæc loquendi ratio denotat: ut nimirum & ad Deum ex factis nostris honor redeat, tanto ejus beneficio dignus, & vita nostra respondeat huic statui ac conditioni nostræ, sitque illi felicitati conveniens, ad quam vocatione divina nobis aditus aperitur. Finem anxiæ de illis curæ suæ exprimit; qui porro ulteriorem respicit, quem satis expressit descriptione Dei proposito ipsius valde apposita.

Ea enim rationem exprimit, ob quam illi vitam digne Deo traducere debeant, nempe quia *vocavit vos in suum ipsius Regnum & gloriam.* i. e. qui vobis obtulit non rem aliquam levem, aut minime tanta vitæ integritate dignam, (e) sed id quod ipsius est, quodque summum apud ipsum est; regnum videlicet & gloriam suam, quibus participatio illa naturæ divinæ, & vita æterna, cum cœlestium bonorum affluentia & summa gloria conjuncta describitur. Regnum enim pro beatissimo habetur statu.

Gloria (f) autem glorioſissimum statum ac conditionem hic denotat. Quæcunque autem Apostolus hucusque de se dixit, eo spectant, ut ipsius tum personæ, tum doctrinæ sua constet apud Thessalonicenses authoritas, nec ullis ii se machinis ab eo dimoveri patiantur.

v. 13. *Propter hoc.* (g) Transit Apostolus ad secundam capitis hujus partem, ostenditque ex Thessalonicensium etiam parte non fuisse vanum, neque successu suo caruisse, suum ad illos introitum, ipsorumque alacritatem in recipienda veritate, fidei, ac diligentiæ ipsius, quam in Euangelio ipsis prædicando adhibuerit, egregie respondisse. Qua quidem in re ipsorum Thessalonicensium insignis commendatio continetur. Vocula *propter hoc*, significat in præcedentibus causam contineri, ob quam gratias Deo agat; licet ea non contentus aliam adjiciat, cum ait:

Quoniam accipientes &c. Duas enim sibi causas esse indicat, quæ se ad gratias agendas impellant, (i) quarum prior in ipso fit aut fuerit, posterior in Thessalonicensibus. Quæ quidem posterior simul materia erat atque argumentum gratiarum actionis. Priorem jam explicuit, indefessum videlicet & pertinax in iis Deo mancipandis studium. Tanto enim charior unaquæque res nobis esse solet, tantoque acrius ad gratias Deo pro ea, si voto nostro respondet, agendum excitamur, quanto majori nobis impendio constat. Posterior est ipsorum in Euangelio alacriter & animose amplectendo ingenuitas.

Et nos. Vocula &, aut comparandi notat est, quasi dicat: Non solum vos, sed & nos; aut tantum res diversas connectendi; paritatem veritatis superiorum cum posterioribus indicans, ut Col. 1. 9.

Gratias agimus Deo indesinenter. (k) Scil. pro vobis, de quo supra vidimus cap. 1. 3. Laudaturus eos, inirio affectum quendam in se, cum ex labore circa illos susceptо, tum vero ex illorum virtutibus ortum exprimit, qui & affectus in eos Paulini ingens erat documentum, & ipsi eorum commendationi pondus addebat. Ut enim egregie charos Paulo necesse est fuisse eos, pro quibus ille Deo gratias ageret indesinenter, ita nec vulgares, sed excellentes eorum virtutes, quibus ad tam jugem gratiarum actionem excitaretur: quasi dicat, quanto autem acrius vobis Christo consecrandis insudavi, & quanto majori virium contentione in id connixus sum, tanto majori perfundor lætitia, tam felicem in vobis successum animadvertens, adeo ut semper mihi in ore sitis, quoties Deo meo adgeniculor, gratiasque pro vobis agam sine intermissione.

Quoniam accipientes verbum auditus a nobis. Verbum *accipientes*, (l) Græce παραλαβόντες, vel nihil aliud hoc loco significat quam edoceri, erudiri, quo pacto *tradere* & *accipere* sunt correlata. (vide 1 Cor. 11. 23.) (m) vel significat assensum præbere & amplecti. Neque enim huicposteriori interpretationi obstat, quod sequitur δεξάμενοι excepistis, seu recepistis, in quo assensus ille continetur. Nam non simpliciter ibi dicitur eos recepisse sermonem illum, sed additur:

Non ut sermonem hominum, sed Dei. Quasi dicat, cum doctrinam illam amplexi fuistis, & assensum ei præbuistis, non amplexi fuistis ut hominum inventum, sed ut doctrinam divinitus profectam.

Verbum vel *sermonem auditus*, (n) vocat doctrinam, quam ex ore loquentis Pauli auribus suis hausissent. *Dei* i. e. quod verbum seu sermo est Dei, hunc authorem habet. *Excepistis non (ut) verbum hominum.* i. e. non ita illud recepistis atque solent recipi humana inventa & commenta, seu non quasi humanum aliquid, ac ideo minus curandum, estis amplexi. In Græco deest particula ὡς, (o) (ut 2. Pet. 3. 4. Psal. 11. 1. xiv. 4. xxii. 14. lxviii. 18. Oseæ 7. 5.)

Sed sicut vere est verbum Dei. i. e. Sed tanquam verbum Dei, quemadmodum etiam revera verbum Dei est. (p) Receperant autem doctrinam Euangelicam

(a) *Obtestari proprie quid sit.* (b) 3. *Consolando.* (c) *Consolatio monendi vim habet.* (d) *Ut digne Deo ambularent.* (e) *Propter summum illius in ipsos beneficium.* (f) *Obtinuit enim eis regnum.* (g) *Et gloriam.* (h) *Altera capitis pars, qua Thessalonic. in recipienda Euangelii doctrina alacritatem Pauli laboribus respondisse docetur.*

(i) *Nexus ejus cum parte prima.* (k) *Quæ tanta fuit, ut gratias Deo Paulus ageret pro illis.* (l) *Accipere pro edoceri.* (m) *Receperant quippe Euangelium, non ut sermonem hominum.* (n) *Verbum auditus.* (o) *Exempla ubi deest particula, ὡς* (p) *Sed tanquam verbum Dei.*

ut

ut divinam, quia, ut in seqq. dicetur, ab ea recipienda nullis periculis, (a) nullis afflictionibus passi sunt se absterreri; sed omnia alacri animo doctinæ illius causa sustinenda sibi judicarunt, ac re ipsa etiam sustinuerunt; ut versiculo sequenti declarabitur: Hoc enim nequaquam fecissent, nisi doctrinam illam divinitus profectam fuisse judicassent. Nam cur, si hominum inventa esse putassent, in tantum discrimen tantasque angustias se conjecissent. Illud ergo dum fecerunt, sermonem illum ut divinum sese amplecti clarissime sunt testati. Illorum autem sive factum, sive de doctrina hac judicium, comprobat dum subjicit.

Qui & operatur in vobis. Pronomen relativum *qui*, vel *ad sermonem*, vel ad *Deum* proxime nominatum referri potest. Si ad sermonem Dei referatur, effectus ex illa, tanta cum alacritate, fortitudine, ac patientia, verbi divini receptione proficiscens exprimetur; ut ex suavitate fructus facti eorum præstantia tanto magis elucescat, quasi dicat: Cujus quidem facti vestri rationem vel ex ipso effectu animadvertere potestis, quem in vobis operatur verbum Dei, nempe virtutibus iis, quæ in vobis post agnitam veritatem resplenduerunt, & ad hanc usque diem conspiciuntur. Nisi malis statuere, Apostolum ex effectu probare; eos doctrinam suam non ut humanam, sed ut divinam recepisse, quia uberrimos in iis pietatis ac virtutis fructus proferat; quos non proferret, si eam non ut divinum, sed ut humanum quoddam inventum recepissent. Sed haud scio, an satius sit de ipso Deo, cujus proxime fuerat facta mentio, id accipere, ut ex hoc effectu, Deum revera sermonis illius authorem esse, intelligatur. Duo enim in proximis verbis asseruerat Apostolus. Primum est, Thessalonicenses doctrinam a se prædicatam, ut divinam recepisse. Alterum eam doctrinam revera etiam divinam esse; quod posterius pertinet ad approbationem prioris, seu ad ostendendum Thessalonicenses minime falsos, aut judicio lapsos fuisse, cum doctrinam illam divinam esse judicarunt, & ut talem receperunt. Hoc igitur posterius, tanquam accessorium, breviter ac veluti in transitu comprobat, Deum, cujus ille sermo vel doctrina sit, ab effectu describens; quasi dicat, qui Deus variis Spiritus sui donis, quibus vos copiose donavit, & quorum vis sese in vobis assidue exerit, se istius, quam recepistis, doctrinæ authorem esse, luculentissime vobis ostendit & demonstrat. Prius autem, quod principale hoc loco est, fusius demonstrat in sequentibus, ubi ex afflictionibus, quas doctrinæ illius causa pertulerant, eam illos ut divinam recepisse demonstrat.

v. 14. *Vos enim imitatores facti estis.* (c) Rationem, ut diximus, ejus quod de Thessalonicensibus asseruerat, affert ab effectu, quem illustrat a simili. Supra cap. 1. 2. 6 eos cum Christo, & secum contulerat, ipsos imitatores sui, & Christi fuisse asserens; nunc eos cum Ecclesiis in Judæa existentibus confert, ejusdem patientiæ, & afflictionum tolerantiæ nomine.

(d) *Ecclesiarum Dei, quæ sunt in Judea in Christo Jesu.* i. e. quæ ad Christum Jesum pertinent, eique addictæ & consecratæ sunt, ut cap. 1, ad distinctionem Synagoge Judaicæ, quæ Dei etiam Ecclesia suo tempore fuit, sed non Christi; quasi dicat, illarum Ecclesiarum, quæ ita illi Deo vero adhærent, eumque venerantur, ut simul Filium ejus Dominum Jesum agnoscant, in eum credant, eumque colant.

Quia eadem passi estis. (e) Eadem, sive genere, sive specie: id est, illis similia; sive etiam prorsus talia.

A propriis contribulibus. i. e ab ejusdem sive linguæ, sive nationis hominibus.

Sicut & ipsi a Judæis. (f) Nempe infidelibus, qui interdum nominatim Judæi appellantur, ad distinctionem Christi discipulorum, quod apud D. Johannem est frequens. Vide etiam 1 Cor. 1, 22, 23, 24. x. 32.

v. 15. *Qui & Dominum.* (g) Quia mirari poterant Thessalonicenses, qui fieret, ut Judæi, qui Dei & legis ipsius notitiam haberent, eo improbitatis progrederentur, ut homines Christianos, quorum religio nil nisi meram spiret pietatem, persequerentur; alia adhuc addit majora isti, quod commemorarat, eorum facto cæteroqui similia, quæ admirationem illam quodammodo tollunt, & minime mirandum esse docent, Judæos eo impietatis ac crudelitatis progressos, ut Christi discipulos persequantur, cum majora etiam fuerint ausi.

Nam, inquit, *& Dominum* ipsum, (h) nempe Jesum, ipsum Christianorum Regem ac magistrum, Dominum illum gloriæ, principemque salutis *occiderunt*; quid mirum igitur si membra etiam servosque ejus persequantur? Ac ne quis cogitaret, hoc ab iis forte ideo factum, quia fraudem aliquam ac dolum, in ipso ejusque doctrina deprehendissent.

Addit Apostolus, *& proprios Prophetas*, (i) quos ipsi pro legatis Dei agnoscunt, quorumque memoriam venerantur, & monumenta iis extruunt, scripta exosculantur, & pro divinis habent. (k) Quod auget improbitatem eorum, cum nullam hic excusationem sceleri suo prætexere possint. Intelligenda autem hæc sunt non de iisdem personis seu individuis, sed de eodem genere seu populo. Neque enim iidem Judæi, seu eædem plane personæ fuerunt, quæ Christum, & quæ Prophetas occiderunt: sed idem hominum genus, seu ejusdem gentis homines. Similes loquendi modi non raro in Sacris litteris occurrunt. Et huic quidem plane geminus extat in verbis Christi Matth. 23. 34. Vide Joh. 6. 32. Act. 3. 22. ex Deut. 18. 1 Cor. 15. 52, & infra hac eadem Epistola ad Thessalonicenses cap. 4. 17. Plura exempla vide apud Soci: contra Palæologum, cum disputat de verbo *Audistis* cap. 5 Matthæi aliquoties repetito.

Et nos persequentibus. i. e. quin & nos, legatos Christi, licet tot signorum miraculorumque testimoniis conspicuos, oderunt & persequuntur.

Amplius, & (l) *Deo non placent.* i. e. imo nec Deum quidem ipsum curant, neque quomodo ejus gratiam promereantur elaborant. Non de eo enim videtur loqui, quommodo erga ipsos affectus sit Deus, sed quomodo illi erga ipsum sint animati, ut & antecedentia, & consequentia ostendunt, in quibus non quid Judæis fiat, sed quid ii faciant exprimitur.

Et omnibus hominibus adversantur. (m) i. e. & o-

(a) *Quomodo id intelligendum.* (b) *Quod judicium illorum Deus Spiritu suo illis infuso approbavit.* (c) *Illi vero patientiæ suæ manifestarunt.* (d) *Judaicarum in eo Ecclesiarum imitatores.*

(e) *Eadem videlicet a suis passi.* (f) *Quæ illæ a Judæis incredulis.* (g) *Quos talia patiare non mirum.* (h) *Quia & ipsum Christum.* (i) *Imo propter eo etiam Prophetas occiderunt, licet scripta eorum exosculentur.* (k) Scriptura solet individuis & personis attribuere, quod eidem generi seu populo competit. (l) *Et Apostolos persequebantur.* (m) *Denique nec Deum curant.*

mnium hominum in se odium provocant, non studiis & amicitia, sed inimicitiis & simultatibus cum illis certantes, & odiosis factis eos irritantes, ac adversus se concitantes, quasi dicat: Et ut tem in pauca conferam; nec Domini favorem ambiunt, & homninum studia factis suis prorsus à se abalienant. Tales igitur cum sint, taliaque cùm non in Dominum solùm, nosque ipsius legatos, sed in suosmet etiam prophetas designarint; quid mirum si improbitatis suæ virus in alios Christi sectatores evomant.

vers. 16. *Prohibentes nos gentibus loqui ut salventur.* Id est, (a) qui ægerrimè id ferunt, neque patiuntur nos gentibus extraneis id annuciare, quo pateſiat illis aditus ad salutem, atque illos hortari, ut amplectantur istam doctrinam, cujus vi atque ope salutem postea, si ipsi constanter abhæserint, consequantur. Ab effectu speciali, & valde quidem insigni ostendit quod asseruerat, illos adversari omnibus hominibus, de quo vide Act: cap: 13. 45, 50. XVI v. 4. & d. & vers. 19. cap: 19. vers. 19. cap: 22. vers. 21, 22, & nominatim etiam cap: 17. vers. 4, 5. & d. ubi quid in ipsæ Thessalonicensium urbe contigerit narratur. In vocibus istis *ut salventur*, est metonymia effecti, pro, loqui ut amplectantur doctrinam, per quam postea salventur.

Ad implendum sua peccata semper. (b) Id est, ut adimpleant, quemadmodum solent, mensuram peccatorum suorum; ne quid illis de summa improbitatis suæ desit. Verba hæc non finem denotant quem ipsi haberent sibi propositum, (c) sed effectum qui sponte ex illorum improbitate consequeretur, licet illi id minimè cogitarent. Similis loquendi modus notatur ab interpretibus Gen: 15. 16: *Nondum completæ sunt iniquitates Amorrheorum*, & Matth: 23. 32, *& vos implete mensuram* (intellige impietatis, aut crudelitatis) *patrum vestrorum*. quasi dicat: id quod adhuc deest patrum impietati aut crudelitati, ut in supplicium erumpat, addite, ut ita in vos impietatis illius pœna effundatur, nec differatur amplius rebus jam maturis.

Prævenit autem super illos ira in finem. (d) Id est, sed non sinet hanc tantam eorum improbitatem impunitam Deus: quia imminet illis, imò jam illos occupavit indignatio Dei, quæ super illos mansura est.

In finem. Id est, (e) indesinenter perpetuò, ut Lucæ 18. 5. Respondet id Hebræo *Lanetsach*, ut est ab interprætibus quibusdam notatum. Id enim verti solet à Græcis εἰς τέλος. vide Psalm: 13. 1. XLIV. 23: XXIV. 1. Vide & Syr. 10. 15, & ibidem Drusium. Adjicit hæc verba, ne impunè laturos hanc suam malitiam Judæos arbitrarentur; ut ita omnem hac de re sinisteriùs cogitandi, & exinde vel de providentia divina, vel de veritate doctrinæ Christi, quam Judæi tamdiu impunè infestent, dubitandi, ansam præcidat; quemadmodum & 2. Thess: 1. 6 *Justum esse apud Deum* ait *retribuere tribulantibus eos tribulrtionem* &c.

v. 17 *Nos autem fratres.* (f) Tertia capitis pars, in qua suum erga eos studium declarat, (g) ex ardentissimo ipsos videndi desiderio. Quod primò exprimit, deinde cur illud ad exitum non perduxerit, aperit: & denique causam ipsius explicat. (h) Ad desiderii autem istius mentionem per prolepsin & occupationem quandam descendere videtur. Nam quia poterant ipsi objicere: Tu verò interea quid cogitasti; forte de (i) nobis securus fuisti, nec te quicquam tanta angustia nostra afficiebat, aut quiquam animo ob tuum à nobis discessum commovebare? Me verò, inquit Paulus, maximoperè id afficiebat, & vehementissimè hæc distracti nostri angebat.

Nos autem fratres. Quasi dicat, & his quidem vester fuit status.

Nos autem *postquam orbati fuimus vobis.* Hoc est separati ac disjuncti à vobis, atque ita non secus ac parentes distracti, liberis, aut iis privati, orbi quodammodo facti. Verbo illo *orbati* significat (k) quam molesta sibi sit ac fuerit hæc à Thessalonicensibus distractio, & perinde eâ se affici indicat, ac parentes solent liberis orbati: quod ipsum argumento illis esse poterat, quantoperè ab ipso diligerentur, quové loco apud ipsum essent, nempè liberorum charissimorum loco. *Ad tempus horæ.* Id est, ad tempus breve: quasi dicat; paulò post quàm à vobis discessimus, cùm per exiguum tempus vestro conspectu caruissemus. Facit hoc ad exaggerandum Apostoli erga Thessalonicenses amorem. Significat enim, non tum demum, cùm jam diu ab illis abfuisset, illorum revisendorum desiderium subiisse, & ut ad eos redire posset se laborasse; sed paulò postquàm ab illis discessisset. Valdè charos Paulo fuisse eos apparet, quorum videndorum desiderium tam citò illum invaserit, & ut re ipsa ad eos redire cogitaret effecerit. Nam quæ non ita chara sunt, eorum absentiam diutiùs ferre possumus, eorumque revisendorum desiderium lentè ac tardè solet subire.

Aspectu seu *facie, non corde.* (l) Et hoc Pauli erga Thessalonicenses affectum illustrat ac commendat: limitat enim id quod dixerat, se illis fuisse orbatum, & ostendit corpore quidem se ab illis sejunctum fuisse, sed non animo, quasi dicat; Et orbati quidem sumus vobis aspectu tantùm, quia nimirum ora vestra contueri non licuit, at non animo ac cogitatione. Animo enim vobis semper adfui, & vos mihi; semper vos pectore circumtuli, atque adhuc circumfero. Perpetuò enim de vobis cogitavi, & de vobis sollicitus fui. Continetur in his verbis causa seqq: hoc est desiderii ac studii Paulini, Thessalonicenses revisendi, cum quadam prolepsi. Poterant enim cogitare, Paulum postquam corpore discessisset, animo etiam discessisse, & sui memoriam deposuisse. (m) Respondet igitur, non ideò animo excidistis, quia ab oculis fuistis amoti, neque cum conspectu vestro vestri etiam memoriam deposui, ut ab illis fit, in quorum animis affectus amoris nondum altas egit radices: sed absens etiam vestri perpetuò fui memor.

Abundantiùs studuimus faciem vestram videre. Quasi dicat, tantum abest, ut discessus ille meus atque à vobis separatio affectum erga vos meum vel extinxerit, vel minuerit, ut etiam auxerit. Tantò enim magis fui accensus ut vos revisere cogitarem, & re ipsa conarer.

In multo desiderio. Id est, magno cum desiderio, seu magno desiderio inflammatus atque impulsus: quasi dicat, tantò majori cupiditate flagravi vestri videndi,

(a) *Unde nec Euangelium gentibus annunciari patiuntur salutem ipsis invidentes.* (b) *Ut mensuram suæ improbitatis impleant.* (c) *Implere peccata quid?* (d) *Sed non ferent ista impunè.* (e) Voces *in finem* quid significent (f) *Tertia capitis pars.* (g) *Ardentissimum eos invisendi studium, & causam cur adexitum non fuerit perductum aperiens.* (h) *Nexus cum superioribus.*

(k) *Simulac enim ab iis ablit, ita se affici sensit atque parentes cum liberis orbantur.* (l) *Et aspectu ab illis sejunctus, animo præsens illis fuit.* (m) *Unde tantò majori invisendorum eorum studio flagravit.*

ac post

ac porro operam tanto majorem dedi, ut ad vos redire poſſem.

v. 18. *Quapropter voluimus venire ad vos.* (a) Exprimitur hic effectus illius deſiderii, cujus proxime facta fuerat mentio, cum objectionis occupatione. Effectus eſt voluntas, hoc eſt conſilium ac conatus ad Theſſalonicenſes eundi.

Quem magis illuſtrat Apoſtolus, dum de ſe nominatim ait, ſe *ſemel atque iterum*, hoc eſt, aliquoties id voluiſſe, conatumve eſſe. Id quod affectum Pauli erga Theſſalonicenſes eximium arguit. Sed quia dicere poterant Theſſalonicenſes: Cur ergo non veniſti? Si redire ad nos ſerio voluiſſes, conatuſve eſſes, etiam rediiſſes. Reſpondet Paulus, non voluntatis defectu id factum, ſed quia venire ob impedimenta ſibi a Sathana objecta non potuerit.

Ait enim, (b) *& impedivit nos Sathanas. Et*, pro *ſed* ut alibi ſæpe. (c) Impedivit autem Sathanas, vel quia pericula objecit varia, inter quæ procul dubio fuit & illud Berrhœæ a Judæis Theſſalonicenſibus ipſi creatum, quod niſi interveniſſet, potuiſſet ad Theſſalonicenſes cum in propinqua eſſet urbe, facile redire; vel quia alibi faceſſivit Paulo negotium, excitando homines improbos, cum quibus depugnandum eſſet Paulo, ne forte fideles quos alibi collegerat ſeducerent aut corrumperent. Quare quoties Paulum in eo eſſe videbat ut Theſſalonicenſes reviſeret, eoſque in fide confirmaret, animaretque, toties ei remoram aliquam injecit, & conatum ejus impedivit. Deus autem talia non ſemper impedit, (qui & Sathanæ, & hominum improbitati locum relictum eſſe voluit, nec vim illis penitus inferre decrevit,) & fidei, patientiæ, conſtantiæ piorum, hac ratione exercendæ, campum relinquit aut aperit.

verſ. 19. *Quæ eſt enim noſtra ſpes aut gaudium.* (d) Cauſum adfert impulſivam illius ſuæ voluntatis, hoc eſt conſilii ac conatus ad Theſſalonicenſes redeundi, & hac ratione proxime dicta confirmat, ac pluſquam verſimile facit, non voluntatis, ſed facultatis atque opportunitatis, defectu factum eſſe, quod ad illos non venerit.

(e) Cauſa autem hæc eſt, quia illi ſint ipſius *ſpes, gaudium, ac corona gloriationis.* Dicuntur autem hæc per Metonymiam effecti de Theſſalonicenſibus, ultimum ſimul etiam per Metaphoram.

Spes. Id eſt, ii ob quos præmium laborum meorum, quos in prædicando Euangelio exantlo, à Domino Jeſu ſperare merito poſſum, atque adeo ſpero. Cur enim non ſperaret a Domino præmium, quod tot homines, tam probos, quorum in fide amplectenda tanta extitiſſet alacritas, fortitudo, patientia, ipſe lucri fecerit, eumque in finem tanta ſuſtinuerit certamina, tam gravia adierit pericula, tot labores ſuſceperit, tot devorarit moleſtias.

(f) *Gaudium.* Id eſt, ii qui mihi gaudium adfertis, quorum fides, pietas, patientia, ac conſtantia, ſummam mihi ſubinde adfert lætitiam. Vide infra cap. 3 verſ. 7, 9. Quanquam etiam eatenus gaudium ipſius cenſeri poterant, quia gaudio ipſi olim eſſent futuri in Domini adventu, ſiquidem propter eos præmio eſſet a Domino donandus, ut modo diximus.

(h) *Corona gloriationis.* Id eſt, in cauſa eritis ut coroner a Chriſto, & præmium tam amplum conſequar, ut de eo maximopere gloriari poſſim: vel laudi mihi, honori, & gloriæ, & nunc eſtis, & olim eſtis futuri; adeo ut non ſecus de vobis gloriari poſſim, quam victor de corona ſolet, imo multo magis, majorique jure, quam quiſquam de corona. Alludit ad præmia victorum, quibus corona ſeu ſertum dabatur; quæ res magno illis honori erat, non exiguam illis gloriandi materiem videbatur præbere. Non ſimpliciter autem affirmat Apoſtolus Theſſalonicenſes eſſe ſuam ſpem, gaudium, coronam gloriationis; ſed ait, *Nonne & vos*, ne alios fideles, Theſſalonicenſibus ſimiles, quos itidem lucratus eſſet Domino, excludere videretur; ideo ait: *Et* ſeu *etiam vos:* quaſi dicat; vos quoque inter cæteros. Quanquam ſequenti verſiculo id ſimpliciter aſſerit non; quod excludi velit cæteros, & ſolos Theſſalonicenſes eo loco habeat; ſed ſimpliciter, quod tales eos eſſe cenſeat, vel inter primos eſſe exiſtimet.

Deinde addit eodem verſiculo 19. (i) *Ante Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum*, ſeu *in conſpectu Domini noſtri Jeſu Chriſti eſtis, in adventu ejus.* Quaſi dicat; non apud homines tantum mihi eſtis honori ac laudi, ac porro gaudii materiam mihi præbetis, ſed etiam apud ipſum Dominum Jeſum: idque non tantum nunc, ſed etiam, idque inprimis, cum veniet judicatum vivos & mortuos, unicuique daturus ſecundum ipſius opera. Tunc, inquam, laudi mihi eritis, cum propter vos corona illa gloriæ, hoc eſt, immortalis vitæ, ſingulariſque dignitatis præmio, donabor; tunc materiam gaudii ampliſſimam mihi præbebitis. Itaque tacita quædam hic eſt amplificatio rei, a comparatis imparibus. Magnum putatur laudem habere apud homines, ſed longe ſine ulla comparatione majus eſt, laudem ac gloriam conſequi apud Chriſtum, cœleſtem Regem, atque adeo apud ipſum Deum, & quidem tum cum decretorius ille dies veniet, quo præmia cuique pro factis digna perſolventur, cum ſummæ Regis illius majeſtas apparebit, cum tam illuſtris eſt futura ſpectatorum corona, cum preſentes aderunt univerſæ legiones Angelorum & piorum hominum tot myriades. Ex quo etiam liquet, quam charos neceſſe fuerit eſſe Apoſtolo Theſſalonicenſes, ac porro quam credibile fuerit, magno eum ipſorum videndorum deſiderio flagraſſe, & ad eos redire non ſemel conſtituiſſe, nec denique a conſilio deſtiturum fuiſſe, niſi fuiſſet impeditus.

verſ. 20. *Vos enim eſtis gloria noſtra & gaudium.* Vim præcedentis interrogationis exprimit, atque ita eandem ſententiam cum aſſeveratione repetit. Senſus verborum ex prædentibus patet, quaſi dicat: Ita loquor, quia vos vel inter primos eſtis, qui mihi & ſunt, & olim futuri ſunt honori, apud Dominum Jeſum, in ipſius adventu, ac proinde inſignem mihi voluptatem ac lætitiam & nunc pariunt, & porro etiam parituri ſunt. In hac autem commendatione Theſſalonicenſium, latet argumentum valde efficax, ad permovendos eorum animos, ut quemadmodum cœperant, pergant in Chriſtiana religione profitenda ac tuenda, neu ſpem Apoſtoli fallant, & qui gaudio ac honori hucuſque

(a) *Et in eo, ut illos reviſeret, aliquoties erat.* (b) *Sed impedivit Sathanas.* (c) *quomodo.* (d) *Nec immerito id tentavit.* (e) *Erant enim Theſſalonicenſes Pauli ſpes.* (f) *Et gaudium.*

(h) *Corona gloriationis.* (i) *Coram Domino Jeſu, idque ultimo die.*

ſuerant, & porro futuri videbantur, dolorem ipſi, pedem referentes, afferant, remque eo deducant, ut eorum pudere ipſum ſit neceſſe.

CAPUT III.

ARGUMENTUM.

Pergit in ſui erga Theſſalonicenſes ſtudii teſtificatione. Nam primum refert Timotheum à ſe miſſum, ut eos viſeret, & quid illis fieret cognoſceret. Deinde ſumma ſe affectum lætitia, cum Timotheus de eorum in fide conſtantia & amore erga Paulum, nuncium referret, tantoque majori ſe videndorum illorum deſiderio accenſum. Denique votum adjicit, ſingularis erga eos benevolentiæ plenum.

Verſ. 1. *Ideo non ampliùs.* (a) Prima capitis particula uſque ad verſ. 6 porrigitur, ubi de miſſione ad illos Timothei acturus, (b) primo cauſam ejus efficientem indicat, atque ita ſimul id, quod de ſuo ad eos veniendi deſiderio, ſub finem ſuperioris capitis aſſeruerat, comprobat. Deinde perſonam miſſi commendat. Denique finem miſſionis indicat, quæ itidem eidem aſſertioni probandæ, ſuoque erga ipſos ſtudio declarando faciunt.

Ideo non amplius ſuſtinentes. (c) Scilicet deſiderium videndi veſtri: quaſi dicat: Tam alte igitur pectori meo cum inſideatis, ut gloriam vos gaudiumque meum putem, nec vero voti mei ob Sathanæ impedimenta compos fieri poſſem; ideo cum jam deſiderio videndi veſtri eſſem impar, nec illud ferre amplius poſſem, de eo leniendo ac mitigando cogitare cœpi, & cum ipſemet proficiſci non poſſem, me velut alterum, Timotheum, ad vos viſendos ablegavi.

Optimum duximus ſoli Athenis relinqui. Maluique ſolus Athenis remanere, licet id magna cum moleſtia mea conjunctum eſſet, dummodo aliqua ratione incitatiſſimæ vos videndi voluntati meæ ſatisfacere poſſem. Significat Apoſtolus ſuum ſe commodum Theſſalonicenſium commodis poſtpoſuiſſe. Ægrè enim comitis chariſſimi, atque adeo Filii ſui opera carebat, & eum a ſe divelli grave erat, præſertim cum tam celebrem urbem eſſet ingreſſus, ubi laborum ſociis indigere vel inprimis videbatur. Sed maluit ſeipſum tam jucundo Timothei convictu ejuſque miniſterio fraudare, quam ſuo erga Theſſalonicenſes affectui non ſatisfacere, quemadmodum ex ſequentibus plenius intelligetur. Nota, quod de ſeipſo loquens plurali numero utatur. Neque enim eſt quod putes, eum de ſe ac Sila loqui. Silam enim, cujus initio mentionem fecit, ipſi tum non adfuiſſe apparet ex cap: 18 verſ. 5. Act. ubi Silas & Timotheus, dicuntur ad Paulum Corinthum demum veniſſe; de quo Timothei adventu loqui videtur infra verſ. 6.

(a) *Prima capitis pars, ad verſ. 6.* (b) *Cauſa miſſionis Theſſalonicæ Timotheum impellens.* (c) *Nexus cum ſuperioribus.*

verſ. 2. *Et miſimus Timotheum fratrem noſtrum.* Id eſt, qui nobis unice dilectus eſt, & tanquam alter ego: charus autem & dilectus, quia dignus.

Ideo addit: *& miniſtrum Dei, & cooperatorem noſtrum in Euangelio.* (d) Ut authoritatem ipſi conciliet, ſimulque ex dignitate ipſius perſonæ factum ſuum commendet, ſuique in eos ſtudii ardorem inſinuet: quod licet ſibi unice charus, & maxime accommodus, imo neceſſarius ob laborum ſocietatem fuerit; maluerit tamen illo ad tempus carere, dummodo affectum erga illos ſuum teſtaretur, illorumque neceſſitati conſuleret.

Miniſtrum autem *Dei* vocat, non ea ratione, qua omnes Chriſtiani ſervi Dei ſunt; ſed peculiari, & iis propria, qui præſunt Eccleſiæ, & prædicando Euangelio, ac gloriæ divinæ propagandæ unice incumbunt. Quo & non vulgarem ipſum eſſe fratrem oſtendere vult, & ſingulari ſuo amore dignum.

Id quod amplius adhuc indicat, cum ſuum in prædicatione Euangelii *ſocium* vocat. (e) Euangelium enim hic ſumitur pro prædicatione Euangelii, ut Rom: 1. 9, & xv. 19. 1. Cor: 9. 14: imo & hac ipſa Epiſtola cap: 1 verſ: 5, & alibi ſæpe.

Ad vos ſtabiliendos & exhortandos ſuper fide veſtra. (f) Finem miſſionis Timothei exprimit, qui erat, (g) ut ipſos ad conſtantiam in ea quod ſemel fuerant profeſſi, & invictum animi robur in afflictionibus hortaretur, atque ita eos in fide, quam Chriſto ſemel dederant, confirmaret, & in iis, quæ ad eam ſartam tectam ipſis conſervandam pertinerent, inſtrueret. Alii legunt *ſuper fide noſtra*, eo ſenſu: ſuper iis, quæ ad fidem, quæ mihi vobiſcum eſt communis, pertinent.

verſ. 3. *Ut nemo commoveatur ob afflictiones iſtas.* Id eſt, (h) ne quiſquam veſtrum turbetur, aut animo concidat, & ſive de deſerenda prorſus, ſive etiam de diſſimulanda religione Chriſtiana cogitet, ob tantas afflictiones, quas eo nomine perferre cogimini. Finem præcedenti verſiculo expreſſum, uberius explicat, cauſamque cur de eo cogitaverit, indicat.

Ipſi enim ſcitis. Narrationi rationem ipſorum confirmationi ſervientem interſerit; quaſi dicat: Quod quidem, etiamſi tandem Timotheum non miſiſſem, minime vos turbare debebat, neque adeo nunc turbare debet, ut qui habeatis exploratum:

Quod in hoc poſiti ſumus. Id eſt, (i) quod ea ſit conditio omnium noſtrum, quicunque Chriſto nomen dedimus, ejuſque ſacratiſſime militiæ adſcribi voluimus, & ea Dei, qui hujus religionis author eſt, voluntas, ut per varias afflictiones & anguſtias, ad cœleſtis gloriæ culmen enitamur. (k) Eſt autem hæc Dei voluntas non abſoluta; quaſi ſcilicet ille homines malos eſſe velit, qui negotium poſtea nobis faceſſant, (ita enim author foret peccati) ſed ex hypotheſi, ſeu ſuppoſitione, ut loquuntur, quia videlicet exiſtentem in mundo afflictionum cauſam, nempe malitiam improborum, cujus ipſi ſibi cauſa ſunt, nolit ſemper coëcere, & penitus reprimere: ſed aliquando habenis improbitati ipſorum quodammodo laxatis,

(d) *Commendatio miſſi.* (e) Euangelium pro *prædicatione Euangelii.* (f) *Finis miſſionis.* (g) *1. ut eos Timotheus ad conſtantiam hortaretur.* (h) *Ne ob afflictiones animo concidrent.* (i) *Scientes eam eſſe Dei voluntatem.* (k) *quomodo id intelligendum?*

fideles

fideles ſuos, ipſorum fidei explorandæ, ſuæ vero gloriæ demonſtrandæ cauſa, ab iis nonnunquam affligi, ac vexari velit; licet interim imbecillitatis virium ipſorum reſpectum habeat, neque ipſis ultra quam ferre poſſint, oneris imponi ſinat.

verſ. 4. *Etenim cum apud vos eſſemus.* Sciviſſe illos jam ante, hanc eſſe conditionem fidelium, ac proinde non debuiſſe tanquam re nova inopinato accidente commoveri, oſtendit, & ſua prædicatione, & ipſo ſtatim ſubſequente eventu: quaſi dicat. Simulac enim vos ac doctrinam Euangelii prædicatione noſtra incitare cœpimus, illud etiam prædiximus, fore ut affligeremur, tum nos qui illud prædicaremus, tùm vos qui illud amplexi fuiſtis.

Quod & evenit. Id eſt, nec defuit prædictioni eventus.

Et noſtis. Quod ſcilicet & nos ipſi, & multi inter vos, adverſa Euangelii cauſa ſuſtinuerint.

verſ. 5. *Propter hoc & ego non amplius ſuſtinens,* (a) Deſiderium ſcilicet cognoſcendi, quo ſtatu res veſtræ, ratione habita religionis, eſſent. Vocala διὰ τοῦτο, vel ad proxime præcedentia reſpicit, afflictionem nempe, quam ob Euangelii doctrinam perferrent; vel ad remotiora, deſiderium videlicet eos videndi; ut per Epanalepſin repetat ea, quæ verſiculo primo dicere cœperat, quaſi dicat: Propterea, inquam, miſi eum, *ut cognoſcerem fidem veſtram.* Alium miſſionis Theſſalonicam Timothei finem exprimit, qui ipſum magis Paulum reſpiciebat, ſicut ille prior Theſſalonicenſes. Is autem erat, ut per illum certior fieri poſſet de illorum ſtatu ratione fidei ac religionis.

Cui ſtatim ſubjicit cauſam, qua ad id impulſus fuerit, *ne forte tentaverit vos.* Id eſt, (b) metuens, ne per abſentiam meam, aliorumque mei ſimilium, qui vos confirmare, atque animare potuiſſent, in fraudem vos aliquam induxerit, & tentatione ſua in vobis aliquid profecerit, ut videlicet vos de ſtatu veſtro dimoverit, voſque a fide abſtraxerit. Vox *tentaverit* hoc loco prægnans eſt, nec ſolum Sathanæ impetum & aſſultum, ſed etiam effectum & ſucceſſum ſignificat, ut Matthæi 6. 13 in precatione Dominica, ubi ſignificat, ne permittas ut Sathanæ vi aut fraude, a fide aut pietate abducamur, & Gal. 6. 1.

Is qui tentat. (c) Id eſt, Sathanas, cujus id eſt artificium & unica cura, ut homines tentet, & circumveniat. Πειράζω, pro πειρασής Hebraico more poſitum, ut Matth. 4. 3.

Et in vanum fiat labor noſter. Id eſt, atque fruſtranei eſſent labores noſtri, quos in perducendis vobis ad Chriſtum ſubiimus.

verſ. 6. *Nuper autem veniente Timotheo ad nos a vobis.* (d) Veniente ſcilicet Corinthum, ut ex Actis apparet. Eſt alterum capitis hujus membrum, quo, quid conſequutum ſit miſſionem illam Timothi, explicat. Id autem eſt, lætus de ipſorum in fide conſtantia & memoria Pauli nuncius, qui ingenti ipſum gaudio replevit, & deſiderium ipſorum videndi in ipſo vehementius accendit.

Et annunciante nobis fidem. Quaſi dicat, cum nobis retuliſſet, vos in fide adhuc perſiſtere, ac religionem Chriſtianam, quam ſemel eſtis amplexi, conſtanter ſequi ac profiteri. *Et charitatem veſtram,* nempe erga proximum, de qua cap. 1, ubi laborem charitatis illis tribuit, quam inferius cap. 4 verſ. 9 & 10, adhuc luculentius commendabit.

Et quia habetis memoriam noſtri. (e) Id, eſt cum illud quoque nobis retuliſſet, non effluxiſſe me ex animo veſtro, ſed vivere atque vigere apud vos memoriam mei, adeoque vos mei mentionem facere.

Eamque bonam. Id eſt, honorifica vos mentione me ipſum, vitæ rationem, laborſque meos inter vos ſuſceptos, proſequi. *Semper.* Id eſt, identidem quomodo me inter vos geſſerim, quomodoque in me vos animati ſitis commomorando.

Deſiderantes nos videre. Id eſt, ita vos mei miminiſſe, meive mentionem facere ſolere, ut ſimul ſignificetis, vehementi vos deſiderio teneri videndi mei, & meo colloquio ac conſuetudine fruendi.

Sicut & nos vos. Id eſt, non ſecus atque ego ardeo incredibili deſiderio videndi veſtri. Vel: Qua quidem in re paria mecum facitis, qui idem ardentiſſime exoptem. Subinde aliquid de ſuo erga ipſos ſtudio interjicit, ut tanto magis illlorum feſe animis inſinuet.

verſ. 7. *Propter hoc conſolati ſumus fratres.* (f) Id eſt, qui quidem Timothei nuncius, longe maximum mihi ſolatium attulit. *vobis* In Id eſt, propter vos. *In omni tribulatione & neceſſitate noſtra.* Id eſt, cum in magnis tum calamitatibus verſaremur, multaque adverſa Euangelii cauſa pateremur; quaſi dicat; adeo me nuncius tam lætus exhilaravit, ut omnem dolorem & moleſtiam, ex afflictione & anguſtia qua undique premebar proficiſcentem, ſi non penitus ſuſtulerit & extinxerit, maximam certe partem lenierit & mitigaverit.

Vocibus iſtis duabus, *tribulatione & neceſſitate*, una eademque res intelligi poteſt: ita ut poſterior augendi vim quandam habeat, eaſque in afflictionibus anguſtias inſinuet, quibus fiat ut quid conſilii capias, & quo te verras, penitus ignores, ſitque idem quod στενοχωρία, quam 2. Cor. 6 verſ. 4 diſtinguit ab ἀνάγκαις quæ illo loco anguſtiam in rebus ad victum neceſſariis ſignificant, ut cap. 12 verſ. 10, quod cap. xi verſ. 27, famis & ſitis nomine (quo in loco neceſſitatum iſtarum non fecit mentionem) expreſſiſſe videtur. Quæ etiam ſignificatio hic locum habere poteſt, ſi duo omnino diverſa his vocibus exprimi malis. Videtur autem præcipue reſpicere ad illa de quibus legimus Act: 18 verſ. 12.

Per veſtram fidem. Id eſt, propter veſtram fidem. Fidei vocem in latiori quam paulo ante ſignificatione ſumit, ut charitatem etiam complectatur.

verſ. 8. *Quoniam nunc vivimus.* Id eſt, (g) id enim nos reficit ac recreat, adeo ut nunc vere nobis vivere, & quaſi a limine mortis, in hanc vitam revocari & reſtitui videamur. vel: Id enim eſt, quod ipſam vitam nobis reddat vitalem, omnemque adeo vim mœroris deleat, atque abſtergat. Genus dicendi figuratum, in repentini, ejuſq maximi inter afflictiones gaudii affluxu, uſurpari ſolitum. Cujus exemplum habes Johan: cap: 14 verſ. 19, *quia ego vivo, & vos vivetis.*

(a) 2. *ut de illorum ſtatu quoad fidem cognoſceret.* (b) *Verebatur enim ne per ſuam abſentiam Sathan eos ſeduceret.* (c) *Ejus deſcriptio.* (d) *Altera capitis partie. ad verſ.* 12. *Lætus de ipſorum conſtantia nuncius.*

Et memoria Pauli apud ipſos. (f) *Qua adeo Paulum in ſummis tunc afflictionibus conſtitutum exhilararunt,* (g) *Ut vel idipſum vitam ipſius redderet vitalem.*

Ver-

Verbum enim *vivetis*, non ad futuram tantum, ut forte videri poſſet, ſed hanc etiam vitam reſpicit, reſpectu cujus de ſummo gaudio, & quod æquale quodammodo ſit ejus felicitati qui poſtliminio quaſi ad vitam redeat, accipiendum videtur Pſal. 22. verſ. 27

Vivet cor eorum in ſeculum. Id eſt, animus eorum exhilarabitur, & lætitia perenni recreabitur.

Si vos ſtatis. Id eſt, (a) quandoquidem vos firmi & robuſti atque conſtantes eſtis.

In Domino. Id eſt, quod attinet ad Dominum, conſtanter videlicet doctrinæ ac religioni ab ipſo traditæ adhærentes. Vocula (b) *ſi* non ſemper rem dubiam ſignificat, ſed ſæpe etiam de rebus certiſſimis uſurpatur. Vide 1. Cor. 15. verſ. 12, & ſeqq: quanquam fere id evenit in argumentationibus hypotheticis ut vocant. Poſſet autem & propriam vim ſuam obtinere, ut id vitam ſuam, ſummamque adeo lætitiam dicat eſſet abſolute, ſi illi conſtanter in fide Chriſto data permaneant; niſi obſtaret vocula *nunc*, quæ præſentis temporis nota eſt, & aperte ad id quod ſignificaverat Timotheus reſpicit.

verſ. 9. *Quam enim gratiarum actionem poſſumus Deo retribuere pro vobis.* Id eſt, (c) tanta enim eſt gaudii vis ac magnitudo, ut nullas poſſimus condignas gratias reperire, quas Deo agamus pro tanta lætitia, quod in nos ex vobis, veſtraque conſtantia & fide, quæ ipſius gratiæ & auxilio imputanda eſt, exuberavit. Ab effectu fidem facit ei, quod *ſe vivere*, id eſt, ſummopere ex illorum in fide perſeverantia, lætari dixerat.

In omni gaudio, vel *ſuper omni gaudio.* Id eſt, (d) pro ſummo gaudio, *omne* ponit pro eo, quod eſt magnum, omnibus ſuis partibus abſolutum. *Propter vos.* Id eſt, veſtra vauſa, eas in vobis dotes, donaque Dei conſpicientes.

Ante Deum noſtrum. Idque non ſimulate & coram hominibus tantum, ſed vere & coram ipſo etiam Deo, qui eam gaudii noſtri magnitudinem videt.

verſ. 10. *Nocte ac die.* (e) Redit iterum ad exaggerationem deſiderii ſui, de quo ſub finem ſuperioris capitis apertius diſſeruerat, & cujus mentionem paulo ante verſ. 6 fecerat, ut tanto magis ſtudii amoriſque in eos ſui ardorem, iis teſtatum faciat. Et hic eſt alter effectus læti illius nuncii, de Theſſalonicenſibus a Timotheo allati, cum priori ita nexus, ut ex illo velut efflorescat. Magnitudinem autem deſiderii iſtius cenſeri vult ex precum, quas eo nomine ad Deum funderet, aſſiduitate.

Nocte ac die. Id eſt, (f) aſſidue, ſine intermiſſione, quamque frequentiſſime, ſeu quoties Deum meum precibus adeo, toties id facio. Facio vero id & nocte & die: ſermo proverbialis, ſed qui ſingularem aſſiduitatem ſignificet. Addit autem ὑπὲρ ἐκπερισσοῦ δεόμενοι. Id eſt, admodum abundanter, ſeu vehementer, atque ardenter orantes: ut non moris tantum cauſa, non frigide id ſe facere oſtendat; ſed ex animo, junctumque eſſe aſſiduitati ardorem, adeo ut veluti quotidie creſceret, & incrementum ſui caperet orationis fervor.

Ad videndum veſtram faciem. Finis & objectum prædicationis. *Et complere defectiones fidei veſtræ.* Id eſt, (g) ut quod fidei veſtræ, propter præproperum a vobis diſceſſum meum deeſſe neceſſe eſt, id præſentia mea impleam; uberiore videlicet vos earum rerum notitia imbuendo, de quibus tum non niſi carptim cogebar ob temporis anguſtiam dicere; & ſi qua vobis exciderunt, in memoriam revocando, aut ſi quæ intellexiſtis, manifeſtius declarando. His autem verbis effectus ac finis exponitur prioris, nempe viſitationis Theſſalonicenſium, & ſic cauſſa indicatur, quæ ipſum impellat, ut & videre eos tantopere cupiat, & Deum tam fervide oret, ut id ſibi beneficii præſtet. Cauſam autem eſſe ſignificat, non ſuam, ſed ipſorum Theſſalonicenſium utilitatem ac commodum, ipſis admodum neceſſarium. Ideo autem hunc ejus rei fontem aperit Paulus, ut inde illius erga ſe amorem perſpiciant Theſſalonicenſes, utque corum animos ſibi penitus devinciat & obliget; quaſi dicat: Aveo vero tantopere vos videre, non ut oculos tantum meos conſpectu veſtro mihi longe cupidiſſimo paſcam, neque mei ipſius cauſa, aut ob carnalem aliquem reſpectum; ſed propter voſmet ipſos, ut vos erudiam, ut veſtræ ſaluti, in qua omnes ſpes veſtræ ſitæ ſunt, proſim & conſulam.

verſ. 11. *Ipſe autem.* (h) Voto ſecundam hujus capitis particulam claudit, quo deſiderii ſui, de quo hucuſque locutus eſt, compotem ſe fieri exoptat; quaſi dicat: Ego quidem ita opto ac voveo, itaque Deum oro; Deus autem ac Chriſtus, in cujus manu eſt diſpoſitio noſtrorum cona conatuum & intentionum, eventum præſtet, & votis meis benignus annuat, felicemque conſilio huic meo ſucceſſum largiatur.

Et pater noſter. Id eſt, qui Pater noſter eſt. Qui titulus cum ardentiſſimi in nos amoris divini nota ſit, ſpem facit, fore ut Deus vota impleat, & quæ filii ipſius tam ardentibus precibus ab ipſo flagitant, præſtet.

Et dominus noſter. Id eſt, & ille qui a patre ſuo in nos imperium accepit, & cui gubernatio ac cura Eccleſiæ, rerumque ad eam pertinentium, nominatim a Deo eſt commiſſa, nempe

Jeſus Chriſtus. Verba enim hæc prioribus per appoſitionem addita.

Dirigat viam noſtram ad vos. Id eſt, ſecundet, expediat, impedimenta omnia amoliatur, Sathanæ conatus, qui mihi hucuſque obſtiterunt, reprimat, meum vero conſilium aura divini favoris ſui promoveat, & me vobis ſalvis incolumen ſiſtat. Inſigne ut curæ & providentiæ circa nos Domini Jeſu argumentum, ita invocati ipſius exemplum. (i) Votum enim ejuſmodi, quod eum, a quo aliquid voveo, audire ſum perſuaſus, precationis vim habet, atque adeo ipſa, licet indirecta, precatio eſt.

verſ. 12. *Vos autem.* (k) Studii in eos ſui teſtificationem voto alio claudit, quo comprecatur ipſis omnia ſecundum ſpiritum fauſta & proſpera, quam tertiam hujus capitis partem eſſe diximus: in qua etiam aditum ſibi ad eorum officia explicanda facit. quaſi dicat: Hoc quidem eſt deſiderium meum, quod utinam Deus impleat benedictione ſua.

(a) *quod conſtantes eſſent.* (b) ſi *pro* quoniam. (c) *Unde & gratias Deo ardentiſſimas agebat propterea.* (d) Omne *pro* perfecto. (e) *Orans nocte & die, ut eos videre poſſet* (f) Pauli in precibus aſſiduitas

(g) *Ad complendum decectum illorum fidei.* (h) *Et nunc a Deo & Chriſto vovet, ut viam ipſius dirigat.* (i) Votum precationis vim habet. *Tertia capitis pars, votum, quo comprecatur iis omnia ſecundum ſpiritum proſpera.*

Sed

Sed interim dum id fiat, vobis unice opto & comprecor, ut vos *Dominus*, nempe Jesus Christus; ut ex articulo & superiori etiam versiculo patet *multiplicet*: id est (a) augeat & cumulet, *& abundare faciat charitate invicem*, id est, faxit ut in dies magis ac magis proficiatis, & exuberetis in charitate.

Et erga vos invicem. Qui Thessalonicæ fraterno inter vos vinculo per Christum copulati estis.

Et in omnes. Quicunque tandem illi sint, sive fratres, hoc est, Christiani, sive extranei, nec sacra vobiscum communia habentes, ut sunt gentiles, & Judæi.

Quemadmodum & nos in vos. Ut videlicet eo proximorum fratrumque amore flagretis, quo ego flagro adversus vos. Illorum erga alios charitatis mensuram suum erga ipsos amorem ponit, ut eorum animos sibi penitus pigneret, ac devinciat, insinuataque sui erga eos affectus exundantia, ad paria facienda provocet. Ita nullam occasionem prætermittere videmus Apostolum, quin suum erga illos studium atque affectum eximium testetur.

vers. 13. *Ad confirmanda vestra corda.* (b) Finem voti exprimit, vel potius pergit ulterius in enumeratione eorum, quæ ipsis precetur: *ut corda vestra*, id est, vos ipsos, animos spiritusque vestros *confirmet*, id est, roboret, viresque vobis largiatur.

Inculpata in sanctitate. Quo possitis ita vitam moresque vestros componere, ut sitis irreprehensibiles; utpote sanctitate præditi, seu ideo quia sanctitate præditi sitis, omnique crimine, quod maculam aliquam vobis aspergere possit, vacetis.

Ante Deum & Patrem nostrum. Idque non tantum in oculis hominum, qui & facile decipi possunt, nec sunt nostri judices; sed coram ipso Deo, qui Pater noster est, sed talis qui sine prosopolepsia judicat, secundum uniuscujusque opus, cujusque oculorum aciem nemo effugere potest.

In adventum Domini nostri. Vel, ut usque ad adventum Domini nostri Jesu Christi sitis inculpati, seu ad mortem, quæ cum adventu illo quodam modo conjungitur, nosque ante tribunal Christi sistit: vel potius, ut tum appareatis inculpati, quando maxime intererit vestra inculpatos apparere, nempe in extremo judicio, cum retribuet unicuique secundum opera ipsius. Ut non solum exprimat a quo precetur; sed etiam quid, & quam perfecte, quemque in finem cupiat id illis evenire. *In adventu Domini nostri Jesu Christi.* Id est, suo. (c) Antecedens pro relativo, Hebræorum more, ut paulo ante vers. 9, *cum omnibus sanctis ejus*, nempe Angelis. Ita posteriori Epist. cap. 1 vers. 9 ait *in revelatione Domini Jesu de cœlo cum angelis virtutis ejus.* Judas autem vers. 14: *Ecce venit Dominus in sanctis millibus suis.* (d) Auget porro spiritualibus bonis fideles suos, & confirmat corda eorum inculpata in sanctitate Dominus Jesus, non si ipsi interea otientur, & in utramque aurem securi dormiant; sed si ipsi etiam adnitantur, & quantum possunt, vires suas extendant, ac sedulo, ut inculpate coram Deo vivant, elaborent. Et videtur sane Apostolus, votum hoc pro Thessalonicensibus concipiens, divinæ opis quasi quadam pollicitatione eos ad dirigenda brachia contra torrentem peccatorum incitare voluisse. (e) Præstat autem hæc Dominus Jesus sua ex parte, cum & uberiori fideles suos rerum divinarum notitia complet, & vires adversus omnes Sathanæ insultus subministrat, variaque media, quibus corroborentur, porrigit: idque vel Spiritus sancti sui afflatu, vel servorum suorum ad id excitatorum opera; cum sæpe sufficiat unus vir cœlesti sapientia instructus, & divino spiritu præditus, uti ad salutare lumen, vel innumeris in illuni errorum nocte vagantibus præferendum, ita etiam ad eosdem pleniori veritatis notitia instruendos, gressusque eorum ad pietatis tramitem dirigendos, & in ejus semita retinendos ac stabiliendos.

(a) 1. *Ut charitate abundent.* (b) 2. *Ut corroborentur a Domino Jesu, quo sint irreprehensibiles.* (c) Antecedens *pro* relativo. (d) *Id tamen præstat Dominus non sine opera nostra.*

CAPUT IV.

ARGUMENTUM

In altera Epistolæ hujus parte, quæ ab hoc capite incipit, primo hortatur Thessalonicenses ad officia pietatis, tum in genere, tum in specie: Deinde subjungit doctrinam de resurrectione mortuorum, quæ fundamentum est pietatis Christianæ. Et hæ sunt capitis etiam hujus partes.

Reliquum ergo: (f) Prima capitis hujus pars ad vers. 13 porrigitur. In qua hortatur eos ad varia pietatis officia, quæ ipsis tacite sub finem capitis superioris insinuaverat, ea ipsis a Domino Jesu optando, quorum compotes, nisi & ipsi manum admoverent operi, fieri non poterant.

Connexionem horum cum prioribus innuit particula *reliquum*, quasi dicat: [g] Hæc igitur cum ita se habeant, nec ullum possit esse dubium vos a Deo per nos ad cœleste regnum esse vocatos, vosque tam alacriter doctrinam nostram amplexi, superatis tot tantisque ob eam causam calamitatibus, in ea constanter ad hanc usque diem persistatis; id superest, ut in cæteris quoque officium ita faciatis, quo pietatem vestram Deo in dies magis magisque approbetis. Vel, si hæc cum proximis tantum connecti censeas; postquam vobis Domini Jesu auxilium ad pietatem colendam necessarium sum precatus, minime dubitans id vobis præstitum iri; nil jam restat aliud, quam ut vos ipsos quoque rogem ac moneam, ut vos quoque quod vestrarum est partium sedulo faciatis, neu officio vestro ullatenus desitis, sed divinæ opi, conatu ac contentione virium subserviatis. [h] Hortatur autem eos tum in genere, ut in ea quam ipsis non obscure tribuit integritate vitæ proficiant, tum in specie ad certas quasdam pietatis partes.

Ut vero id quod intendit, tanto facilius effectum reddat, [i] *Rogamus* ait, *vos, & hortamur.* Demissionem amantis, cum auctoritate præcipientis jungit. Rogare enim est demittentis sese, & blanditiis quodammodo quod vult obtinere cupientis; hortari autem, authoritatem quandam usurpantis. Rogamus igitur, inquit, tanquam ii, qui vobis optime cupimus, & ingentem inde lætitiam capimus, cum vos nostra opera ad Euangelicam veritatem perducti officium facitis.

(e) *Quamodo.* (f) *Prima capitis pars ad vers.* 13. (g) *Nexus cum superioribus.* (h) *Varia pietatis officia parte prima præscripturus.* (i) *Rogat.*

Hortamur autem tanquam ii qui jus vos monendi, vobiſque præcipiendi habemus, idque *in Domino Jeſu*, id eſt, authoritate & nomine Domine Jeſu, vel quod ad doctrinam & religionem Domini Jeſu attinet.

Quemadmodum recepiſtis. (a) Trajectio quædam eſt, quia vocula *ut*, quæ præcedere debebat, in fine verſiculi ſequitur. Senſum haud male expreſſit vetus interpres: *ut quemadmodum accepiſtis a nobis, quomodo oporteat vos ambulare, & placere Deo, ſicut & ambulatis, ita abundetis magis.* Vult videlicet ut in pietate, quam illis ſuperius ex parte tribui vidimus, cum laborem charitatis illis adſcribit cap. 1 verſ. 3, majores indies profectus faciant.

Ait vero, *quemadmodum accepiſtis a nobis.* Id eſt, quemadmodum a nobis didiciſtis, & ex ore noſtro hauſiſtis. (b) Accipere traditionis correlatum eſt. Menſuram illorum vitæ & morum, vult eſſe ſuam doctrinam, non illorum opinionem.

Quomodo oporteat vos ambulare. Id eſt, quomodo debeatis vitam inſtituere. Hebraiſmus notus eſt.

Et placere Deo. Inſtituere, inquam, ita, ut Dei favorem vobis conciliare, & in illius gratiam vos inſinuare poſſitis. (c) Finis actionum vitæ noſtræ eſt, ut placeamus Deo: quo verò pacto id conſequi poſſimus, ex iis quæ nobis Apoſtoli tradiderunt, diſcimus.

Ut abundetis magis. Id eſt, ut non modo de priſtino pietatis ſtudio nihil remittatis, ſed etiam enitamini, ut in pietate quotidie creſcatis, & longe cumulatius id, quod hucuſque feciſtis præſtetis.

verſ. 2. *Scitis enim.* Confirmat id quod dixerat, *accepiſſe illos a ſe quomodo oporteat ambulare*, eoſque ipſos teſtes quodammodo appellat; ſimul autem oſtendit non poſſe eos ignorantiam hic aliquam prætendere; ſiquidem ipſi probe ſciant, quænam præcepta ipſis fuerint data, quibus virtutis ac pietatis officia continerentur.

Quæ præcepta dederimus vobis. Id eſt, quænam vobis præſcripſerimus & injunxerimus.

Per Dominum Jeſum. Id eſt, authoritate non noſtra propria, ſed Domini Jeſu, cujus ſervi ſumus, cujuſque nomine legationem iſtam obimus. Sic eadem verba ſumuntur 2 Theſſal. 3. 12.

verſ. 3. *Hæc enim eſt voluntas Dei.* Id eſt, (d) id enim vult, & exigit a vobis Deus. Voluntas pro objecto voluntatis. Vocula γὰρ, ſervit declarationi. Declarat enim Apoſtolus, quænam ſint illa præcepta, quæ Theſſalonicenſibus dederit, ac porrò quomodo eos ambulare ſeu vivere oportere docuerit.

Declarat autem id primo generaliter, (e) ſi vocem ἁγιασμῦ *ſanctificationis*, ita late ſumamus, ut omnem virtutum complexum ſuo ambitu coerceat, eam vitæ puritatem ſignificans, ut ab omni peccati labe puri & immunes ſimus. Quo pacto ea, quæ ſequuntur, ſpecies erunt hujus ſanctificationis; quaſi dicat; Non aliud, (ut breviter quæ jam ante dixi, repetam) a vobis exigit Deus: nec ulla alia, qua in ipſius gratiam irrepere queatis, eſt via, quam ut vosmetipſos integros & illibatos ab omni vitiorum impuritate conſervetis, vitamque coram Deo in ſanctitate traducatis, cujus inter alia hæ etiam ſunt partes, ut ſcortationem & injuriam fugiatis, in fraterna vero charitate indies proficiatis, & ab ambitione ac rerum alinarum cura alieni; laboribus quiete incumbatis. Hæc enim quatuor ſunt illa ſpecialia; ad quæ illos in ſequentibus hortatur Apoſtolus.

Quod ſi voce (f) *ſanctitatis*, ſola tantum caſtitas intelligatur, ut alii volunt, & inferius hæc eadem vox repetita poſtulare videtur, (g) dicendum erit Apoſtolum rectè ad enumerationem ſpecialium officiorum, declarandæ tantum generalis hortationis cauſa, deſcendere.

(h) Quo ſenſu verba ſequentia *abſtinere vos a fornicatione*, explicatio erunt ejus, quod ſanctitatis nomine appellaverat. Sed prior ſententia longe veriſimilior eſt. Cum enim nomine *voluntatis Dei* ſignificet Apoſtolus quicquid Deus a nobis poſtulat, fierique vult, non eſt veriſimile, Apoſtolum dicere voluntatem Dei eſſe ſolam caſtitatem. (i) Porro quod ad proxime ſequentia verba attinet; fornicatio adeo late hoc loco extenditur, ut adulterium & impuritatem ac omnem laſciviam, animumque adeo impudicum complectatur: omnia enim iſta ſanctitati adverſantur, & hominem cœno pejus inquinant. Et hoc eſt primum e ſpecialibus, ad quæ hortatur Theſſalonicenſes, pietatis officiis. (k) Quod primo loco poſuit, tum quia ipſius contrarium res per ſe eſt longe turpiſſima, & ſanctitati, quæ in puritate conſiſtit, maxime adverſa, atque inimica, tum quia illud vitium adeo fuit illo ſeculo inter gentes vulgare, ut ne in vitiorum quidem cenſu poneretur, & a Chriſtianorum vulgo, ut ex Actis (l) Apoſtolicis, & Epiſtola ad Cor. priori patet, inter adiaphora cenſeretur.

verſ. 4. *Scire unumquemque.* Declarat manifeſte quid ſibi illo præcepto velit, & quo uſque pomœria illius extendat.

Suum ipſius vas poſſidere in ſanctificatione & honore. Id eſt, cum ſanctificatione ſeu caſtitate; quaſi dicat: ut unuſquiſque corpus ſuum, quo tanquam inſtrumento quodam animus noſter, ſeu mavis nos ipſi utimur, conſervet purum, ne quicquam eo deſignet quo ſe polluat, (m) atque ita & ſe ipſum, corpuſque adeo ſuum dehoneſtet, & ignominiæ maculam ei aſpergat. Nam cum totum hoc voluptatum genus aliquid impuri trahat, tum vero ſi extra limites conjugii, imbecillitati humanæ conceſſos, libido evagetur, non tantum per ſe turpis eſt, adeoque hominem coram Deo conſpurcat, ſed & dedecore atque ignominiâ peculiari afficit. Unde *honor* hoc loco cum caſtitate conjungitur, & ſcortationi opponitur, & Rom. 1 verſ. 24 & 26, dicuntur homines ignominia affeciſſe corpora ſua impuritate: & cupiditates impuræ appellantur πάθη ἀτιμίας, affectus ſeu cupiditates ignominioſæ. Huc facit & illud Heb. 13. 4.

(n) *Vas* pro inſtrumento ſumi familiare eſt ſacris ſcriptoribus. Vide Gen. 17 verſ. 3. & cap. 49 verſ. 5. Judic. 18. 11. 2. Paralip. 23. 7. Eſaiæ 13. 5. Pſalm. 7. 14. Sed locus 1. Sam. 21. 5 huic noſtro ſimillimus eſt: nam & ibi vas pro corpore ſumi videtur: quanquam & ſtrictius ſumere poſſis, pro iis, quæ generationi deſtinata honeſtè hoc nomine deſignantur. Jam vox *Scire* practicam hic ſcientiam notat. quaſi dicat: ut quiſque ſummo ſtudio corpus ſuum ſervet, caſtum atque ab omni libidine illibatum.

(a) *Primo in genere ut nimirum ſervent, quæ ab ipſo didicerant.* (b) Accipere *traditiones correlatum.* (c) *Finis actionum noſtrarum quis, & quomodo conſequendus.* (d) Voluntas *pro* objecto voluntatis. (e) *Vocis* ἁγιασμῦ, *ſignificatio latior.*

[f] *Strictior.* [g] *Deinde in ſpecie.* [h] 1. *Ut fugiant fornicationem.* [i] *Cujus hoc loco ſignificatio latiſſima.* [k] *Cur eam primo loco poſuit.* [l] *Vide Act. cap.* 14. 1 *Cor. cap.* 6. [m] *Eſt vero omnium voluptatum fœdiſſima.*

verſ. 5.

verſ. 5. *Non in paſſione deſiderii.* Μὴ πάθει ἐπιθυμίας, *non in affectu cupiditatis.* Id eſt, affectu, qui eſt cupiditas. Genitivus ſpeciei. Cupiditatis autem voce eam, quæ voluptatis impuræ eſt incentiva, intelligit. *In,* poſuit pro *cum*, ut verſiculo præcedente, *in ſanctificatione & honore.* (a) Porro videntur hæc verba regi a ſuperioribus, & a contrario illuſtrari, quid ſit *vas poſſidere in ſanctitate & honore*, id videlicet, ut alieniſſimi ſimus ab illo belluino affectu, quo homines cæco impetu in venerem rapiuntur, & licet a flagitio ipſo, ob occaſionis aut facultatis defectum, aliave impedimenta temperant, ipſam tamen cupiditatem animo fovent, & illa ſemet titillant ac oblectant.

Sicut & gentes, quæ ignorant Deum. Id eſt, quod faciunt gentes, quibus non affulſit veri Dei notitia, id inquam eſt gentium quodammodo proprium, qui vera Dei cognitione deſtituuntur, quem quia vos noſtis ejuſque voluntas nobis docentibus probe vobis cognita & explorata eſt, ideo diſſimiles illorum hac in parte eſſe debetis. Diſſimilitudo ſtatus ac conditionis, diſſimilia quoque facta ac mores poſtulat. (b) Vocula τὸν abundat, ut alias ſæpe: ſatis enim erat dicere, *Sicut gentes.*

verſ. 6. *Non opprimere & circumvenire,* Conjunguntur hæc cum illis, *abſtinere*, verſ. 2, *ſcire*, verſ. 4 per aſyndeton, ita ut pendeant, una cum illis, ex verbis verſ. 3: *hæc enim eſt voluntas Dei ſanctificatio veſtra*, & ad ſanctificationem illam explicandam ſpectent. (c) Eſt enim hic alterum e ſpecialibus officiis, quo ab injuria alteri & præſertim fratri, inferenda arcemur. Ὑπερβαίνειν proprie *ſupergredi* ſignificat. Cum enim omne jus commutativum in æqualitate conſiſtat, requiratque ut tantundem reddat alter quantum accepit, & contra; qui in contractu, quem cum aliquo habet, ut emptione, venditione, ſocietate negotiatoria, plus de lucro ſibi ſumit quam alter, ſeu illi tribuit, ut Ariſtoteles ait, minus, ſibi autem plus ſumit, illum velut ſuperare & ſupergredi videtur, & eum πλεονεκτεῖν, ſeu defraudare dicitur, *in negotio* puta συναλλακτικῷ ſeu contractu. Nam quod alii πράγματος voce fornicationem intelligi putant, & πλεονεξίας thori interpretantur, ut ſit ſermo de adulterio; id nec vox πράγματος, nec verbum πλεονεκτεῖν ferre videtur. Quod enim illi locum adferunt Eph. 4 verſ. 19, ubi vocem πλεονεξίας hoc ſignificatu uſurpaverit Apoſtolus, id nullo negotio refelli poteſt. Nihil enim vetat ibi Apoſtolum vocem πλεονεξίας proprie uſurpaſſe, & impuritati conjunxiſſe, tanquam vitium æque late atque illud inter Ethnicos patens, & illis æque atque illud uſitatum ac familiare. Id quod etiam alibi eum feciſſe, hanc procul dubio ob cauſam, quam modo diximus, deprehendere licet. Vide Rom. 1. 29, ſi vox πονηρίᾳ, ut (d) nonnullis placet, ſuppoſititia eſt: & 1 Cor. 6 verſ. 9 & 10, inprimis autem Epheſ. 5 v. 5, & Col. 3 verſ. 5, quibus in locis etiam ratio eadem plane quæ hic adjicitur. De argumento quo illi ad ſententiam ſuam adſtruendam utantur, ex voce ἀκαθαρσίας & ἁγιασμῷ petito, mox dicetur.

(e) *Fratrem ſuum.* Non quod liceat extraneum circumvenire, ſed quia maxime dedeceat, ita cum eo agere, qui ob communem ex Deo nativitatem arctiſſimo fraternitatis vinculo tecum ſit devinctus. (f) Eſt enim juſtitia ſocietatis, & conjunctionis vinculum ac cuſtos, tantoque accuratior ejus habenda eſt ratio, quanto major eſt ſocietas, & conjunctio arctior. At cum quo arctior ſocietatis nexus eſſe poteſt, atque cum eo, qui uno tecum gaudeat patre? Vide 1 Cor. 6. 8.

Quoniam vindex Dominus de omnibus his. Id eſt, (h) hæc vero vitia ideo deteſtari, & ab iis abſtinere debetis, quia Dominus Jeſus ſevere animadverſurus eſt, vel animadvertere ſolet in eos, quicunque his ſceleribus ſeſe contaminaverint, mandatumque ipſius his in rebus ſpreverint. Ratio ſumta ab effectu admodum damnoſo, pœna videlicet gravi irroganda iis, qui virtutum ſuperiorum ſepta tranſilire fuerint auſi. Eſt vero iſta ratio, non poſterioris tantum hujus officii, licet ei proxime annexa eſt, ſed etiam prioris. Id quod & ex plurali numero, cum ait *de omnibus his*, conſpicitur, & maxime ex verſiculo 7, cujus verba prima fronte ad prius tantum reſpicere videntur. Unde etiam occaſionem ſumſerunt nonnulli, ad unum genus officii referendi omnia, quæ hucuſque diſſeruit Apoſtolus. Vocula περὶ ſervit objecto.

Vindex eſt de omnibus his. Id eſt, omnia iſta flagitia ulciſcitur.

Sicut & prædiximus vobis. Id eſt, id quod non nunc demum vobis indicavimus, ne quis forte ignorantiam prætendere audeat, aut etiam ſibi non eſſe dictum a nobis queratur; ſed initio ſtatim id prædiximus vobis.

Imo *& teſtificati ſumus.* Id eſt, vel obteſtati, Deo quaſi teſte advocato, vel ſimpliciter *conteſtati ſumus*, id eſt, identidem ingeminavimus, repetiimus, urſimus, adeo ut voſmet ipſi teſtes locupletiſſimi ſermonum noſtrorum eſſe poſſitis. Faciunt hæc non tantum tollendæ illi objectioni, quam inſinuavimus, ſed etiam neceſſitati horum monitorum oſtendendæ; ut videlicet tantopere ea inculcari videntes, non parum, ſed plurimum in iis eſſe ſitum crederent.

verſ. 7. *Non enim vocavit nos Deus.* (h) Vel cauſam hic reddit Apoſtolus, cur tam diligenter ea jam antea inculcaverit, & porro etiam cur a Theſſalonicenſibus monita hæc tam ſedulo ſint, obſervanda, & peccata de quibus hucuſque actum tam ſtudioſe cavenda, vel futurum vindicem Dominum, ut verſiculo præcedenti aſſeruerat, probat ex natura vocationis noſtræ, quaſi dicat: Non enim ea lege & conditione vocati ſumus a Deo, ut impuritatem exerceremus, ſed ut ab omnibus vitiorum inquinamentis puri ſimus. (i) Ἀκαθαρσίας vox perſæpe iis tantum ab Apoſtolo tribuitur, quæ circa voluptates venereas verſantur. Latius tamen patere & ad ipſam avaritiam extendi poſſe, vel ex ſecundo hujus Epiſtolæ capite verſ. 3 liquet.

Sed in ſanctificatione. Id eſt, in ſanctificationem, ſeu ea conditione ut ſanctificationem ſectaremur, id eſt, vitæ puritatem & innocentiam. Sic eadem vox ſumitur Hebr. 12. 17. Quare & ex his vocibus, quæ natura ſua latius porriguntur, fruſtra præceptum verſ. 6, ad libidinem vagam, & inordinatam torquetur. De Particula (k) ἐπὶ diximus Galat. 5. 13. ſignificat hoc loco finem, & ponitur pro εἰς, vel, quod ſi rem ſpectes, eodem recidit, conditionem qua vocati ſumus.

verſ. 8. *Itaque hoc rejicens.* Novam quandam ex præcedentibus rationem elicit, qua Theſſalonicenſes a vitiis antea memoratis abducere conatur, cum qua-

(a) Vas poſſidere in ſanctitate & honore *quid?* (b) Vocula τὸν abundat. (c) 2. *Ne in contractibus quenquam defraudent.* (d) *Vide* Bezam. (e) *Inprimis autem fratrem.* (f) *Juſtitia ſocietatis vinculum.*

[g] *Ratio monitorum pœna gravis in tranſgreſſores.* [h] *Quod liquet & ex vocationis noſtræ natura.* [i] ἀκαθαρσία *quam late ſumatur.* [k] ἐπὶ *pro* εἰς. [l] *Et quia peccata illa Deum ipſum feriunt.*

dam prolepſi. Quia enim nimis communia & trita erant inter Ethnicos hæc duo vitia, a quibus hic dehortatur Theſſalonicenſes; ideo ne cogitarent, non adeo magnum periculum eſſe, ſi monita hæc negligantur, pondus illis addit, & oſtendit, quàm graviter illi peccent, qui præcepta hæc contemnant, & iis ſuſque deque habitis, peccata illa deſignent, à quibus eos eſſet dehortatus. Rationem autem petit ex hujuſmodi contemptus effectu quodam, ejuſque vero ac præcipuo, ſeu mavis ultimo objecto, in quod contumelia hæc redundet. Deducit vero ipſam ex iis verbis, quibus aſſeruerat, hac eos conditione eſſe vocatos, nempe a Deo, ut omni impuritate abdicata, ſanctè viverent; quaſi dicat: Talis igitur cùm ſit vocatio veſtra, ſeu, cum tali ſitis conditione a Deo ipſo per nos vocati; nemo veſtrum cogitare audeat, hæc mandata, tanquam à me, hoc eſt ab homine profecta, violari poſſe.

Sed ſciat, quòd quicunque illa rejicit, & ſpernit, libidinibus & injuriæ aliis inferendæ fibulam laxans, *non hominem rejicit.* Id eſt, non me tantum ille qui homo ſum rejicit, & ſpernit, nec in me tantum delinquit, ut ſcilicet in me, tanquam præcipuo ultimove objecto terminetur iſtud peccatum,

Sed Deum. Id eſt, ſed porrigitur ulterius, & aſcendit iſtud delictum altius, ipſumque adeo Deum ferit, in eum omnis illa redundat contumelia: ut jam nullam amplius cauſam dubitandi de eo habeatis, quod Dominum ultorem horum futurum aſſerui.

Et dantem ſpiritum ſuum ſanctum in nobis. Id eſt, (a) cujus rei documentum, capere poteſtis ex eo, quod in nos effudit ſpiritum ſuum ſanctum, quo inſpirante, impellente, dictante, hæc præcepta vobis tradidimus, atque etiamnum tradimus, & mentem divinam aperimus. Rationem conſequentiæ, cur videlicet qui Apoſtolica præcepta ſpernit, Deum ipſum ſpernat, adducita cauſa præceptorum Apoſtolicorum efficiente, Spiritu S. in illorum pectoribus inhabitante, qui manifeſtiſſimis ſeſe in iis exerebat indiciis ac documentis, ita ut dubitare non poſſent Theſſalonieenſes, quæ Apoſtolus aſſereret, ejus impulſu dicere. Quanquam nihil prohibet, hoc argumentum ita accipere, ut non tam a cauſa efficiente præceptorum Apoſtolicorum ductum cenſeatur, quam ab effectu Dei, Apoſtolorum autem adjuncto, ex quo apparet, Apoſtolos Dei ipſius legatos eſſe, & non ſuo, ſed Dei nomine loqui ac præcipere, quicquid præcipiant. Spiritus enim Sanctus in illis habitans, & in iis ſeſe manifeſtiſſimè exſerens, erat apartum muneris atque authoritatis ipſorum ſigillum, ac veluti nota illis a Deo impreſſa, ex qua conſtaret eos eſſe viros divinos, Deive legatos. Alii legunt, *dantem Spiritum S. in vobis*, ſenſu ejuſmodi; Id vero vel ex ipſa collatione in vos Spiritus S. animadvertere poteſtis: qui cum in confirmationem doctrinæ, vobis a nobis prædicatæ, datus ſit; inde liquidum eſt, noſtra præcepta non noſtra eſſe, ſed illius potius, qui ea ſpiritu ſuo confirmavit, ac proinde contemptum eorum, in ipſum ultimo ac præcipuo redundare.

verſ. 9. *De charitate autem fraternitatis.* Id eſt, de eo autem ut fratres, qui ſunt ejuſdem vobiſcum religionis, ac cœleſtis vocationis conſortes, ametis. (b) Tertium e ſpecialibus præceptum, de charitate erga fratres, quod per quandam præteritionem tractat Apoſtolus, ut non tam ad eam nunc demum amplectendam hortetur, quam laudem ejus ipſis prolixe tribuens, ad progreſſus in ea faciendos, blande invitet.

Non opus habetis ſcribere vobis. Id eſt, non eſt neceſſe ut vobis ſcribam, tanquam admonitionis hac in parte egentibus. Verba hæc ita laudem hujus virtutis tribuere videntur Theſſalonicenſibus, ut non obſcure indicent in cæteris, quas illis hucuſque commendavit, virtutibus, plus illis deeſſe; quia nimirum, ut dictum eſt, vitia illis contraria tunc fuerunt omnium Gentilium morbi quidam epidemici.

Ipſi enim vos a Deo docti eſtis. (c) Rationem ſuperioris verſiculi affert, a cauſis per diſſentanea elatis; quaſi dicat; jam ante enim Deus effecit, ut virtutem hanc diſceretis, & eam vobis omnino colendam eſſe probe agnoſceretis. Deus operam hanc in parte meam antevertit, eo veluti magiſtro eſtis uſi, ut meis monitis jam amplius indigere non videamini. Non eſt autem credibile, ita eos a Deo edoctos fuiſſe, ut nulla a Paulo apud eos verſante præcepta de charitate in fratres exercenda acciperent. Qui enim res tam neceſſaria, tam eximia, quam Chriſtianæ religionis animam non immerito dixeris, reticeri a tanto hujus religionis magiſtro potuit? Sed intelligendum eſt, non opus fuiſſe ut multa hac de re Paulus diceret, eoſque ad hanc virtutem vehementius incitaret; quia nimirum ob rectum, quo erant præditi, judicium & inſignem animi probitatem, ipſi facile animadverterent, omnino convenire, ut qui tam ſanctam Chriſti doctrinam eſſent amplexi, & ad eandem in cælis felicitatem à Deo vocati, ac viam ad eam tendentem una ingreſſi, ſe mutuo amarent & quibus poſſent officiis proſequerentur. Et hoc eſſe videtur quod (d) Θεοδίδακτοι appellat: Θεοδίδακτοι enim illi recte dicuntur, qui animo ſunt ita probo, atque ad virtutem propenſo, ut vel nemine prorſus, vel prope nemine hominum monente, quid ſui ſit officii videant, velut Deo ipſo interius eos erudiente, & occulta quadam vi id illis perſuadente. Facit hoc ad intelligendum illud Chriſti Joh. 6. 45, *Et erunt omnes docibiles Dei.* Simulac enim Chriſtus adveniens voluntatem divinam hominibus revelare cœpit, ii qui eſſent animo improbo, ab eo velut a petra ſcandali & ſcopulo aliquo reſilierunt, illi vero qui probo eſſent animo, ſine ulla cunctatione ipſam ſunt amplexi, ut quaſi ab ipſo Deo, & occulta quadam vi, propter animi ſui probitatem eſſent tracti. Hanc ergo animi probitatem, quod ad charitatem attinet, Theſſalonicenſibus tribuit hic Apoſtolus, ita illos ad eam propenſos fuiſſe indicans, ut velut ab ipſo Deo eam didiciſſe viderentur.

verſ. 10. *Etenim facitis illud.* Ipſos Θεοδίδακτους eſſe probat ab effectu, ea videlicet charitate, quam re ipſa exhiberent omnibus fratribus in Macedonia exiſtentibus, illis nimirum omnibus, cum quibus, ob locorum vicinitatem, commercium aliquod habere ſolerent. Siquidem ipſi in Macedoniæ metropoli vivebant.

Rogamus autem vos fratres abundare magis. Id eſt, hoc tamen interim non tam monemus, quam incitatam in id ſponte voluntatem veſtram videntes, pro eo, quo vos proſequimur, amore, vos obſecramus, ut in eo ipſo, quod bene facitis, indies progredi, & vos ipſos ſuperare velitis. Correctio quædam eſt, qua calcar currentibus addit.

(a) Cur, *qui Apoſtolica præcepta ſpernit, Deum ſpernat.* (b) 3 *ut in charitate erga fratres proficiant indies.*

(c) *Cujus laudem ita illis tribuit, ut velut a Deo docti eam videantur.* (d) Θεοδίδακτοι *qui.*

verſ. 11.

verſ. 11. *Et contendere.* (a) Quartum e ſpecialibus præceptum, ad quietæ vitæ ſtudium, cujus aſſequendæ medium oſtendit, curioſitatis & otii fugam. Hæc enim duo plurimum quietem noſtram turbare ſolent, multiſque nos curis ac difficultatibus implicare, ſi aut in aliena inquiramus, rebuſve ad nos non pertinentibus nos ingeramus, aut rerum rd victum neceſſariarum inopia laboremus.

Et contendere quiete agere. Id eſt, ſtudioſe curetis, & in id ſedulo incumbatis, ut dum alii ſe ſpeſque ſuas ambitione donant, vos vitam quietam & tranquillam agatis, a turba, a litibus negotiiſque forenſibus, quoad ejus fieri poteſt, recedentes, & velut intra voſmetipſos ſecedentes. Hæc vos ambiatis, huc curam ac laborem veſtrum convertatis, quaſi hic honorum veſtrorum ſumma eſſet ſita. Ad ambitioſorum enim & gloriam conſectantium ſtudia, & prenſationes, alluſiſſe Apoſtolum, indicare videtur vox φιλοτιμεῖσθαι, quæ proprie ſignificat honoris conſequendi gratia eniti: ut tacita quædam ſit inter ambitionem aliorum, turbis ac negotiis, a quibus abeſſe poſſent, ultro ſe ingerentium, & ſtudium Theſſalonicenſium in quiete ſectanda, comparatio ſimul quædam & contentio. (b) Quanquam & alias hoc voce utitur Apoſtolus, pro ſedulo eniti & ſtudioſe elaborare Rom. 15. 20.

Et agere propria. Id eſt, ut veſtrum negotium curetis, alienis rebus vos minime immiſcentes, neve alienorum curioſi ſcrutatores ſitis. Hæc enim vitæ quietem, ut diximus, turbant, & varias nobis curas conciunt. Et hoc eſt unum exmediis ad vitam quietam ducentibus.

(c) Alterum eſt, *& operari propriis manibus veſtris.* Quod etiam ab ipſa πολυπραγμοσύνη avocat, ut ex illo Terentiano ſene apparet, ait: *Tantumne eſt abs re tua otii tibi, aliena ut cures, eaque nihil quæ ad te attinent?* Vult ergo Apoſtolus, ut manibus ipſi ſuis victum ſibi acquirant, præſertim ii, quos res anguſta domi premeret, ne otio, & (d) torpore marcidi, aliis negotium faceſſant, in illorum res, ut fere ſolent deſides, inquirendo, aut ad extraneorum opem confugere neceſſe habeant, ut in ſequentibus dicetur. Idem præceptum copioſius tractatur 2. Epiſt: cap: 3 verſ. 10, 11, 12. Ex quo loco cauſa ejus tradendi apparet. Dicit enim ibi Apoſtolus, audire ſe, eſſe inter ipſos nonnullos otioſos, rebus inanibus occupatos, quam famam apparet jam tum quoque ad apoſtoli aures perveniſſe. Quare eos monet, ut labori incumbant honeſto, nec aliis ſint moleſti, victum videlicet ab illis emendicando, quem propria induſtria optime poſſent ſibi comparare.

Sicut vobis præcepimus. Id eſt, quemadmodum etiam antea cum apud vos eſſemus, vos monuimus, ac vobis injunximus. Dum antehac ſe dicit præcepiſſe Apoſtolus, tum ne ignorantiam quis prætexere audeat, occurrit; tum vero neceſſitatem præceptorum indicat; ut qui non videatur fuiſſe res exigui momenti tam ſerio, idque ſæpius inculcaturus

verſ. 12. (e) *Ut ambuletis honeſte ad eos qui foris ſunt.* Præceptum ſuum comprobt, à fine, ſeu potius effectu. Senſus eſt: ut vitam tranſigatis decenter, & cum cum quadam veluti dignitate, ratione inprimis habita extraneorum, ſeu a doctrina Euangelica & Eccleſia alienorum; ne nimirum illis voſmetipſos contemnendos quodammodo ac vilipendendos propinetis, ſi ad illorum opem confugere cogamini. Huc enim Apoſtolum proprie reſpicere, oſtendunt ſequentia: Quanquam alias, & ratio ipſa, & verba ita ſunt comparata, ut latius extendi queant, & nominatim ad ea, quæ proxime anteceſſerunt, de vitando πολυπραγμοσύνῃ, & rerum alienarum cura; quaſi dicat Apoſtolus: ut ita vos geratis, ut homines a fide alieni cernentes vos nec ambitionis vento agitari, & ab alienarum rerum cura alienos veſtrum negotium curare, & propiis manibus victum vobis acquirere, nec alienæ opis indigere, vos & admirentur, & nullam occaſionem vos vilipendendi, aut verbis detrahendi habeant. Sed prius, ut diximus, Apoſtoli menti magis eſt conſentaneum. Sequitur enim explicandi quodammodo gratia:

Et nullo opus habeatis. Vox *nullo*, ad homines extraneos videtur hoc loco proprie pertinere; quaſi dicat: ita nimirum, ut nullius extranei ope indigeatis, nec ad eorum auxilium, vitæ ſuſtentandæ cauſa, confugere cogamini, qua in re conſiſtit τὸ ἴσχημον ſeu honeſtem illud, de quo modo dixi, eave nititur. Etenim qui ad alienam opem confugit egeſtate adactus, is ei ſe ſubmittit, & occaſionem illi præbet ſe contemnendi, & ſibi inſultandi, atque exprobrandi, hominibus præſertim impotentis animi, & alienis a Chriſti religione, quod ſine ipſorum ope vivere non poſſit. Quod ſi ob ignaviam etiam Chriſtianorum id accidat, cauſa illis præbetur tanto major, ut ipſis in probrum id vertant.

verſ. 13. *Non volumus autem vos ignorare.* (f) Altera capitis pars, in qua doctrinam de piorum reſurrectione, de qua non ſatis fuerant Theſſalonicenſes inſtructi, proponit, collocans illam in medio præceptorum ad pietatem ducentium, quia illa ſit velut fundamentum, cui pietas noſtra innitatur, & nihil nos ad eam potentius incitare poſſit, atque vitæ futuræ ſpes. (g) Ad hunc autẽ locũ doctrinã illã potiſſimum videtur reſervaſſe, quia traditurus adhuc erat præceptum de ſobrietate ac vigilantia, quę virtutum omnium Chriſtianarum veluti cuſtos eſt. Hujus vero fundamentum quoddam eſt ſpes, & expectatio adventus Chriſti, mortuos reſuſcitaturi, & una cum illis etiam ſuperſtites pios ad ſe collecturi, atque in cælum delaturi, cujus adventus tempus ignotum eſſe velit. Quare Apoſtolus ignorantiam Theſſalonicenſium circa reſurrectionem mortuorum erudiens, rem totam illis breviter explicat, & effectis adventus Chriſti hoc capite expoſitis, initio ſequentis capitis de tempore illius nonnihil addit, hoc eſt, id nobis ignotum eſſe aſſerit, & hac ratione præceptum de ſobritate ac vigilantia ſubjicit huic fundamento ſuperſtructum, atque ita ad interruptum præceptorum curſum revertitur. Reliquo igitur hoc capite Theſſalonicenſes de reſurrectione melius inſtructurus, initio rẽ, de qua ſit acturus, proponit: deinde eam explicat ſimul & comprobat: tum tacitæ illorum cogitationi occurrens, totã rationem, qua omnes pii olim, ſive mortui, ſive vivi, ſint ad ſupremam felicitatem perducendi, uberius declarat. Tandem finem hujus doctrinæ in ipſa propoſitione poſitum monito incluſum repetit. (h) Propoſitionem autem inchoat verbis ſibi uſitatiis, cum de re locuturus eſt, illis, ad quos ſcribit ſcitu vel neceſſaria, vel ſaltem utili, ut 1. Cor: 10. 1. XII. 1. 2. Cor. 1. 8.

(a) *Ut quietæ vitæ ſtudeant.* (b) *Quæ paratur fuga curioſitatis.* (c) *Et otii.* (d) *Deſides enim curioſi.* (e) *Ratio præcepti a fine, ne ad extraneorum opem ob inopiam confugere coacti, illorum ſe contemptui & inſultationi expo nant.*

(f) *Altera pars capitis, doctrinam de reſurrectione adeoque ſumma felicitate piorum continens.* (g) *cur hoc loco tradatur* (h) 1. *Eam tracturus, initio rem proponit.*

De iis qui obdormierunt. Id eſt, (*a*) Nolo autem vos in ignorantia verſari eorum, quæ pertinent ad ſtatum ac conditionem eorum, qui fide Domino Jeſu ad extremum vitæ halitum ſervata mortui ſunt: Ii enim in ſacris litteris Novi Fœderis obdormiviſſe dicuntur, qui mortui ſunt in Domino, metaphora pleniori, quia non ſecus e morte, atque e ſomno in vitam revocabuntur. Etſi enim in Veteris Fœderis ſcriptis, impiis quoque morientibus idem verbum tribuitur, id tamen fit tantum propter ἐυφημίαν, metaphora dilutiori.

Ut non contriſtemini. Id eſt, (*b*) ne ita ob eorum obitum animo afficiamini, itaque eos lugeatis, tanquam actum de illis eſſet. Gravius enim mortem hominis chari eum ferre neceſſe eſt, qui eum periiſſe jam exiſtimat, quam qui ſcit, eum haudquaquam periiſſe, ſed certam melioris vitæ ſpem ei ſupereſſe. Quanquam & ſua cauſa triſtari poterant Theſſalonicenſes, ne & ipſi morte abrepti perirent. Qui enim pios mortuos periiſſe putat, de ſeipſo, præſertim cum mortem ſibi imminere videt, non poteſt non eſſe ſollitus

Ut & reliqui. (*c*) Scilicet gentiles, *qui ſpem non habent.* Sibi videlicet a Deo factam, ut Tit: 3. 7, cui ſcilicet uno innitantur. Cauſam finalem in his verbis, *ut non contriſtemini*, affert, qua ad doctrinam hanc de reſurrectione tractanda fuerit invitatus. Verſimile autem eſt, Theſſalonicenſes, cum audirent Chriſtianos in adventu Domini Jeſu præmia reportaturos, ſæpiuſque illis inculcaretur, perpetuo eos ad adventum illum paratos eſſe debere; id ipſis adhuc ſuperſtitibus futurum animo præſumpſiſſe: quod etiam nonnullos iis perſuadere conatos, ex ſecunda Epiſtola conſtat. Unde cum interim viderent, alios Chriſtianos, & ſibi forte ſanguine junctos, mori; & propter illos mœrore conficiebantur, infelices eos eſſe æſtimantes, quia una cum cæteris mortalibus periiſſent: & ſibiipſis procul dubio metuebant, ac propterea in ſummo animi angore & cruciatu erant, ne eos ante adventum Domini mors occuparet.

verſ. 14. *Si enim credimus.* (*d*) Rem ipſam explicat, & argumento a reſurrectione Chriſti ſumpto futuram eorum, qui obdormierant, reſurrectionem probat. Argumentum ex loco parium ductum eſt: vult quippe dicere: ſi Chriſtus, cum eſſet mortuus, reſurrexit, ii etiam, qui membra ipſius ſunt, licet moriantur, reſurgent. Atqui prius verum, ergo & poſterius. Porro oratio Apoſtoli verbis ἀναπόδοτος eſt. Ratio enim connexionis aliud requirere videbatur conſequens, ex iſto Apoſtoli antecedente aptum. Ita nempe videtur concludere debuiſſe: Si credimus, quod Jeſus mortuus eſt, & reſurrexit; etiam credere debemus, quod Deus eos, qui dormiunt, per Jeſum adducet cum eo. At conſequens ab Apoſtolo expreſſum, *ſic & eos qui obdormierunt per Jeſum, ducet cum eo*, hujuſmodi revera requirebat antecedens; quemadmodum Jeſus mortuus eſt & reſurrexit: Non autem iſtud quod hic ponitur: *Si credimus, quod Jeſus mortuus eſt & reſurrexit.* Sed nimrum conciſa hac loquendi ratione voluit ſimul & antecedentis ipſius, in quo tota vis argumenti ſita eſt, manifeſtam apud ipſos veritatem exprimere, & conſequentiæ ſimul rationem oſtendere. Ac illud quidem voce *credimus*, hoc vero vocula οὕτω *ſic*, quæ ſimilitudinis ac paritatis inter noſtram & Domini reſurrectionem nota eſt, præſtitit: ita ut in hac enunciatione Paulina tacite includantur rationis ſubſidia, ſeu antecedentis & conſequentiæ probatio. quaſi dicat: Si enim verum eſt, quod Chriſtus, cum eſſet mortuus, reſurrexit, ut ſane verum eſſe omnes, qui Chriſti nomen profitentur, voſque una nobiſcum certiſſimis argumentis convicti creditis; etiam illud verum eſt, quod Chriſtiani, etiamſi moriantur, reſurgant: Si quidem par eſt hujus & illius ratio, itaque ſunt hæc inter ſe connexa, ut illud verum eſſe non poſſit, niſi etiam hoc ſit. In antecedente autem iſtius propoſitionis hoc amplius eſt obſervandum, in vocibus *mortuus eſt & reſurrexit*, eſſe ὑποτακτικὰ, pro, *cum eſſet mortuus reſurrexit:* quæ loquendi ratio frequens eſt ſacris ſcriptoribus. Neque enim Apoſtolus duo voluit reſurrectionis noſtræ argumenta adferre, mortem Chriſti, & ipſius reſurrectionem: ſed reſurrectionem tantum, morte tanquam neceſſario antecedente illuſtratam. In conſequente vero cauſa reſurrectionis efficiens, quam non expreſſerat in antecedente, nominatur; nempe Deus.

Vocibus vero *qui obdormierunt per Jeſum*, deſcriptio Chriſtianorum continetur, & voce *Jeſu*, Metonymice doctrina ſeu religio ab ipſo tradita intelligitur. quaſi dicat: qui obdormierunt in religione Chriſtiana: ut idem ſit *per Jeſum*, & *in Jeſu*, ſeu *cum Jeſu*, ejuſve religione. Nam *per* pro *cum* uſurpari, frequens eſt. Vide Rom: 2. 27: IV. 11: XIV. 20: 2. Cor: 3. 11. Quemadmodum autem Chriſti nomen pro ejus religione non raro ſumitur, ita & nomen Jeſu nonnunquam. Vide Epheſ: 4. 21.

Ducet cum eo. Id eſt, quemadmodum illum reduxit, puta ex mortuis, ita reducet & ipſos. Hæc enim eſt vis hujus loquendi rationis *cum eo*, ut oſtenditur (*e*) alibi. Vide inter alia Rom: 8. 32. Videtur autem vox ſimplex ἄξει poſita pro ἀναξει, qua voce in eadem materia utitur alibi ſcriptura, ut Hebr: 13. 20. Rom: 10. 7. Niſi quis malit poſitum pro προσάξει, aut συνάξει, qua ratione ſenſus eſſet: Deum eos, qui in Chriſto obdormierunt, ſimul cum Chriſto ipſo ad ſe adductorum, vel congregaturum; ſed prior ſententia veriſimilior eſt.

verſ. 15. *Hoc enim vobis dicimus in verbo Domini.* Id eſt, hoc enim vobis aſſevero & confirmo, non meis, quæ forte in dubium vocare quiſpiam auderet, ſed ipſius Domini Jeſu verbis, tanquam ſi ex ore ipſius Chriſti id audiretis, ego enim id ab ipſo audivi. Vocula *in* redundat: Deſcendit ad uberiorem totius hujus myſterii explicationem, & primo quidem dictis ſuis authoritatem verbis jam explicatis conciliat. Deinde iterum tacitæillorum cogitationi ocurrens, quia nihilominus putare poſſent infeliciores eſſe eſſe mortuos, quam futuri ſint quos vivos inveniet adventus Domini; ne id quidem dici poſſe oſtendit, quia vivi minime in præmio accipiendo priores iis qui obdormierunt, futuri ſunt.

Quia, vel potius, *quod nos viventes relicti in adventum Domini.* Id eſt, quod illi quicunque vixerint uſque ad adventum Domini, ſive ego, ſive vos, ſive quicunque tandem futuri ſunt, quibus viventibus adveniet Dominus Jeſus. Neque enim in prima perſona

(a) *Quod ſit de iis actum, qui ſunt in Domino mortui.* (b) *Finis hujus tractationis, ne animo contriſtentur.* (c) *Ut gentiles qui ſunt ſine ſpe.* (d) 3. *Reſurrectionis noſtræ certitudo ex reſurrectione Chriſti.*

(e) *Vide lib. 1. de Uno Deo Patre Sect. 3. c. 8. pag. 441. 442.*

ideo

ideo hæc effert, quod perſuaſus omnino ſit, aut ſe, aut illos Theſſalonicenſes, ad adventum uſque Chriſti victuros ſed cum utrique tum temporis adhuc viverent, ſe quoque illi hominum generi accenſent, quos in adventu ſuo deprehendet Chriſtus: ſeu ut clarius rem exprimamus, vocibus illis, *nos viventes*, non ſpeciem aut individua hæc, hoc eſt ſe ipſum, & Theſſalonicenſes, alioſque Chriſtianos eo ipſo, quo hæc ſcribebat, tempore viventes intelligit, ſed genus, ſeu homines ejuſdem generis, hoc eſt, Chriſtianos viventes, e quorum numero ipſe una cum Theſſalonicenſibus tum temporis erat. Solet enim ſcriptura ſacra, non ſemel vocibus *nos*, *vos*, ac ſimilibus, non quidem illa ipſa individua quæ loquuntur, aut ad quæ ſermo ſit, denotare, ſed idem individuorum genus, ſeu ejuſdem generis ſingularia. Vide inter alia multa Jud. 2. 1, 9: 1. Sam. 17. 8. & Act: 7 verſ. 53. Vide quoque Socinum contra Palæologum part. 1. cap: 4 pag: 76 & ſequen: edit: ſecundæ.

Relicti in adventum Domini. Id eſt, ſuperſtites uſque ad adventum Domini. Nam εἰς poſitum eſt pro μέχρι.

Non præveniemus eos, qui obdormierunt. Id eſt, non prius accipiemus, ſeu non accipient ii, qui tum vixerint, præmium, quam mortui: imo ut in eo Chriſtiani vivi mortuis quodammodo ſuperiores erunt, quod mortem non guſtabunt, ita mortui priores quodammodo in acceptione præmii futuri ſunt. Dico quodam modo, quia tamen non prorſus & omnino poſteriores illis vivi futuri ſunt, ut ex ſequentibus apparebit, ubi de modo & ordine ad felicitatem pios, tum vivos, tum mortuos perducendi plenius agetur.

verſ. 16. *Quoniam ipſe Dominus.* Confirmat quod antecedente verſiculo aſſeruerat, & ſimul totam reſurrectionis, atque adeo præmii fidelibus dandi rationem aperit. Primo enim ipſum præmii datorem exprimit, deinde quæ præparatio, quique acceſſus ad tantum opus ſit futurus exprimens, majeſtatem hujus brabeutæ depingit. Tertio demum ordinem & modum, quo in præmio unicuique aſſignando ſit uſurus explicat.

Ipſe Dominus. Nempe Jeſus Chriſtus. Hic enim eſt judex vivorum & mortuorum a Deo conſtitutus. Vocula *ipſe* non eſt otioſa, ſed hanc vim habet, ut ſignificet, non per alios hæc perfecturum eſſe Chriſtum, ſed ipſummet e cælo, ubi tanquam in regia nunc habitat, deſcenſurum ad opus tantum, quo nullum cogitari poteſt illuſtrius, perficiendum: ut ita omnibus pateat, per ipſum tantam nobis a Deo felicitatem dari, utque illius majeſtas etiam illis pateat, qui ipſum antea contempſerant, aut etiam, ut ſcriptura loquitur, confixerant; atque ita cernant, jure ſe impietatis ſuæ pœnas nunc dare, & ab illo, quem ſcelerate vel in ipſiuſmet corpore, vel in membris myſtici corporis confixerant, ſe nunc confici & mactari.

Deſcendet de cælo. Hęc præparatio & acceſſus eſt ad tantum opus, deſcenſus de cœlo, in quo nunc degit ad dexteram patris conſidens, in mediam hanc aëris regionem, ut ex verſ. 17 apparet: in quo cum dicuntur fideles in occurſum Domini in aëra raptum iri, non obſcure aſſeritur Dominum in ipſam uſque terram non deſcenſurum, ſed in aëre cum ſuo cœleſti comitatu ſubſtiturum: deſcendet autem illo ultimo die, quem pater conſtituit, ut juſte judicet orbem terrarum, per virum quem definiit, fide palam facta omnibus, illo a mortuis exercitato, quemadmodum aſſeritur Act: 17 verſ. 31.

In hortationis clamore, in voce Archangeli, & in tuba Dei. In pro *cum*, ut alibi ſæpe, id eſt, cum læta & ingenti cœleſtis exercitus ſui acclamatione, & veluti triumphantium oratione, cui præibit Archangelus, unus videlet e præcipuis militiæ cæleſtis ductoribus, voce ſua, quæ erit inſtar ſonoræ cujuſdam, & inter homines inuſitatæ, ac Deo ipſo dignæ tubæ. Pertinet id ad majeſtatem adventus Domini, ſeu mavis ipſius Domini advenientis demonſtrandum, de qua plura legimus alibi, & inprimis Matth: 24 verſ. 31. Vox κελευσματικὸν ovantibus propria, vel etiam nautis, qui ſublato clamore ſeſe incitant, ut uno eodemque impetu remis incumbentes navem impelant, præſertim ubi portum ingrediuntur. Ita tum videlicet cæleſtis illæ exercitus, ſedibus ſuis, à Duce ſuo, ſummum gloriæ ſuæ faſtigium impoſituro, & majeſtatem univerſis terrarum populis oſtenſuro, excitus, mutua ſemet acclamatione, velut ad properandum, & juſſa ejus exequendum cohortabitur, vel potius certiſſima jam ſpe triumphum mox ſequuturum præſumens ovabit. Porro tubæ nomine non videtur quid diverſum ab illa Archangeli voce intelligendum; quam etſi hic diſtinctæ a tuba commemoret, in priori tamen ad Corinth: cap: 15, ubi etiam totam hujus myſterii rationem pleniſſime perſequitur, ſolius tubæ meminit: quam vocat *Dei tubam*, ad diſtinctionem humanarum tubarum, quia non quali duces aut reges terreni utuntur, ſed quæ nemini niſi Deo, aut primum à Deo locum tenenti, & ejus perſonam ſuſtinenti, convenit.

Tubam, hoc eſt Tubæ ſonum, vocat illam Archangeli vocem, quia tubæ ſono erit ſimilis. ſonora, clara, penetrans, & digna tanto duce ac rege. Eſt ergo in tubæ nomine metaphora cum metonymia conjuncta. Accommodabit Chriſtus adventus ſui tam illuſtris rationem humano quodammodo ingenio ac conſuetudini. Solent enim duces, cum exercitibus præſertim, ac copiis advenientes, itemque Reges cum magno comitatu locum aliquem ingredientes, tubarum ſono adventum ſuum ſignificare, & populum velut ad ſpectaculum evocare, aut convocare: ſic Deus olim vel potius Angelus, Dei nomine legem laturus, cum ſono tubæ in montem Sinai deſcendit: quia ut ſummus rerum Monarcha, & ut Rex populi Iſraelitici, majeſtate venerandus advenit, & ea ratione populum velut ad ſpectaculum convocavit, & ad legem audiendam excitavit, qua de re vide Exod: 19. 16. & Hebr: 12. 19.

Et mortui in Chriſto. Id eſt, qui mortui ſunt religionem Chriſtianam conſtanter profitentes, & ei ad extremum uſque ſpiritum adhærentes.

Reſurgent primum. Id eſt, prius illi à mortuis excitabuntur, quam præmium reddatur illis, quos vivos adventus Domini reperiet: reſurgent autem incorruptibiles, ut teſtatur idem Apoſtolus 1. Cor: 15 verſ. 52. Explicat id, vel potius probat, quod aſſeruerat, viventes minime in accipiendo præmio præventuros eos qui obdormiver unt; cum contra potius futurum ſit, ut pii qui obdormiverant, prius reſurgant, quam immutentur vivi. Quare mortuos eatenus feliciores viventibus futuros innuit, nedum ut quiſquam illos infelices eſſe autumare debeat, & propter eos nimium, ut Theſſalonicenſes feciſſe apparet, afflictari.

verſ. 17. *Deinde nos viventes relicti.* Id eſt, tum demum poſtquam illi fuerint reſuſcitati, nos etiam, ſeu ii, quos vivos adventus Domini invenerit,

Simul cum illis rapiemur. Tres veluti gradus in præmio fidelibus reddendo conſtituit: in quorum primo mortui vivos antevertent: in duobus reliquis cum illis plane conjungentur. Primus gradus erit mortuorum quidem reſuſcitatio, viventium autem immutatio. Sed viventium mutatio conjungetur cum altero felicitatis gradu, nempe cum raptu ipſorum in aërem. Dum enim una cum piis reſuſcitatis abripientur in nubibus, immutabuntur, & corpore glorioſo induentur, ac immortales evadent. Ait igitur. *Simul cum illis,* jam nimirum reſuſcitatis.

Rapiemur in nubibus. Quæ tanquam vehiculum quoddam erunt, quo ſubvehamur in altum, quæ ſubvexerunt etiam Dominum, imo in quibus ipſe Dominus quoque veniet.

Rapiemur autem *in occurſum Domini in aëra.* Ut Domino occurramus, qui tum in aëre ſubſiſtet, nos velut expectans, ut teterrimo hoſtium noſtrorum jugo exempti ad illum veniamus.

Tertius atque ultimum gradus felicitatis noſtræ exprimitur illis verbis, *Et ſic ſemper cum Domino erimus.* Deducemur enim inde in cæleſtia, in quibus nunc habitat, palatia, ubi vita nunquã finienda, omnibuſque delitiis & voluptatibus plena fruemur. Neque enim aër ſedes noſtra eſt, ſed cælum illud unde Chriſtum ſervatorem exſpectamus ubi noſtra eſt republica Phil. 3. 20. Vide etiã Joh. 12. 26. XIV. 2, 3. XVII. 24. Summã autẽ hac tota in re videmus Dei æquitatem; Nam quia pii vita functi infeliciores videntur eſſe vivis; mors enim ſine dolore non advenit, & non immerito terrorem omnibus incutit: (unde cupiebat Paulus *non exui*, hoc nimirum mortali corpore, ſed *ſuperindui*, corpore nimirum immortali, ut abſorberetur mortale ab illa vita 2. Cor: 5. 4) ideo prærogativa illis aliqua reſpectu viventium concedetur in adeunda felicitate futura. Siquidem prius reſurgent incorruptibiles, quam vivi incorruptibilitatem induant, & hoc pacto illis compenſabitur infelicitas illa, ac dolor, quem in ſubeunda morte ſuſtinuerunt. Hac porro ratione vivis jam æquati, in cæteris felicitatis gradibus illos non antevertent, ſed pari, ut ita dicam, paſſu, cum illis ad ſupremum felicitatis faſtigium progredientur. Simul illi ad Chriſtum in aërem rapientur, ſimul illun aſpicient, ſimul ab illo in cæleſtes beataſque ſedes deducentur, & ad Dei conſpectum admittentur, una cum illis æternum victuri.

verſ. 18. *Itaque conſolamini alii alios in verbis iſtis.* Id eſt, iſta ergo doctrina, quam jam vobis propoſui. nimium vobis mœrorem excutite, quem capitis ex mortibus aliorum fidelium, præſertim amicorum, & ſanguine vobis, aliave neceſſitudine junctorum, & metum quoque ac ſollicitudinem, ſi quæ vos coquit, dum horretis ne ante adventum Domini mors aliquem veſtrum præveniat.

CAPUT V.

ARGUMENTUM

Capitis hujus partes ſunt tres. Initio de incertitudine temporis adventus Domini diſſerit. Deinde ad adhortationes ad pietatis officia redit. Tandé poſt votum & admonitiones ſpecialiores, Epiſtolam familiari ſibi ſalutatione concludit.

Verſ. 1. *De temporibus autem.* (a) Quia de reſurrectione fidelium diſſerens, dixerat ipſum Dominum Jeſum e cælis venturum, ut & mortuos reſuſcitatos, & vivos ad ſe tranſlatos, ad ſuprema gaudia perducat: (b) de adventus autem illius tempore nihil prorſus definierat; ne & hic ſuſpenſi eſſent, aut erronea aliqua cognitatione illaquearentur, de eo etiam aliquid adjiciendum putavit. Itaque & affinitate materiæ huc Apoſtolus fuit invitatus, & ea ratione de qua ſuperius diximus, quod hoc pacto commodiorem aptioremque habiturus eſſet tranſitum, ſeu mavis reditum ad cætera pietatis officia explicanda, ac nominatim ad vigilantiam Theſſalonicenſibus commendandam. Ut enim ſpes adventus Domini Jeſu eſt fortiſſimum ad perſuadendam pietatem argumentum, ita illius incertitudo, ad excutiendum torporem, & procraſtinationem; ingenerandam autem vigilantiam & indefeſſum pietatis ſtudium. Ita igitur hujus doctrinæ tractationem moderatur, ut ſenſim ab uno ad aliud tranſiliens, fundamentum prius ſequentium adhortationum ſtructuræ ponat, deinde iis quæ conſtituerat, alia ſuperædificet. quaſi dicat: Modum quidem & ordinem, quo ad felicitatem ſupremam tum mortui, tum vivi ſint perducendi, aperui vobis, & in adventu demum Domini totum id futurum indicavi. Verum de illius ipſius tempore, ejuſque articulo, puta anno, menſe, die, nihil addo, neque enim opus eſt, ut ea de re quicquam ad vos ſcribatur.

verſ. 2. *Ipſi enim accurate ſcitis.* Id eſt, (c) ipſi enim probe cognitum & exploratum habetis, ſtatimque ab initio id a me didiciſtis. Superiorem aſſertionem confirmat ex adjuncto, incertitudine videlicet adventus Domini: quam deſcribit a ſimili:

Quia ſeu *quod, dies Domini.* Dies videlicet judicii ille ultimus, & decretorius, quo Chriſtus veniet jura fatorum daturus.

(d) Sicut fur in nocte, ita veniet. Id eſt, ita improviſus & inexpectatus, præterque omnium ſpem & cogitationem ingruet, atque fur noctu venire ſolet: quamque increta eſt hora & momentum furis noctu venientis; (aucupari autem ſolet id tempus fur, quo minime omnium expectetur aut ſentiatur) tam eſt incerta hora & momentum adventus domini Jeſu. (e) Vox enim *in nocte*, non determinatio eſt temporis adventus Chriſti, ſeu non jungi debet cum *die Domini*, quaſi innueret, noctu venturum Dominum, ut quidam ariolantur; ſed cum proxime præcedenti voce *furis*: ut ſenſus ſit; ſicut fur noctu ita venire ſolet, (nocturnum enim tempus furtis eſt accommodatiſſimum, & a furibus potiſſimum captari ſolet) ne hora & momentum adventus ejus præſciatur: ita & adventus Domini improviſe homines opprimet. Id quod ex verbis ipſius Domini hac eadem ſimilitudine utentis manifeſtiſſime conſpicitur Matth. 24. 43. Luc. 12. 39. Quanquam & ex Apoſtoli verbis, eorumq; poſitu, res ſatis hoc loco patet. Nam ſi voces *in nocte*, deberent jungi cum *die Domini*, non cum nomine *furis*; non debuiſſet ſubjici particula *ſic* ante verbum *veniet*: ſed ſimpliciter dicendum fuiſſet: dies Domini ut fur noctu veniet. Sed de hoc plus ſatis. Eadem ſimilitudine utitur. Et

(a) *Nexus cum ſuperioribus.* (b) *Pars capitis prima ad verſ. 6, incertum tempus Chriſti ad judicium adventus docens.* (c) *Quia dies ille Domini improviſus ingruet.* (d) *Ut fur noctu ſolet.* (e) Voces *in nocte* quomodo accipiendæ,

Petrus

Petrus 2. Epheſ: 3 verſ. 10. & Apoc. 3. 3. & 16. 15. quibus duobus locis Chriſtus ſeipſum furi advenienti, habita nimirum ratione incerti temporis, comparat. (a) Ex locis autem illis omnibus cauſa ſatis intelligitur, ob quam Deus incertos nos eſſe voluerit de tempore adventus illius definito; nempe ut ſemper parati eſſemus & intenti, nunquam ſecuri, ac proinde ſemper noſmet in officio contineremus, nec quicquam de pietatis ſtudio unquam remitteremus.

verſ. 2 *Cum enim dixerint.* Aſſertionem ſuam demonſtrat, hoc eſt, oſtendit ita adventurum illum diem atque fur noctu venit. (b) Ut enim ille tum maxime advenire ſolet, cum homines maxime ſecuros & ſomno ſolutos eſſe putat: ita cum *dixerint*, puta impii, vel homines generatim omnes, quia generatim omnes impii ſunt futuri,

Pax ſecuritas. Id eſt, cum minime ſperabunt, imo cum maxime ſecuri erunt, & vel omnino non futurum, (quales homines extituros indicat Petrus) vel adhuc longe abeſſe adventum Domini, atque ideo nil mali ſibi imminere putabunt.

(c) *Tunc repentinus eis ſuperveniet interitus.* Id eſt, tum illos opprimet adventus Domini, qui illis perniciem & interitum adferet, nempe pœnam atque interitum. Pro cauſa, nempe adventu Domini, ponit, ſeu mavis, una cum effectu cauſam intelligi vult. Satis enim ex re ſubjecta apparet, de illo interitu hic ſermonem eſſe, quem Domini adventus impiis adferet. Sub tempus autem ultimi judicii, (d) maxime ſecuros, & nimium ſibi blandientes futuros homines impios, docet ipſe Dominus Matth. 24. 37. Etſi autem ſimpliciter dictum fuerit diem Domini inſtar furis adventurum; ſignificat tamen Apoſtolus, id reſpectu impiorum revera intelligendum eſſe, ſeu illorum tantum reſpectu rem illam vim eſſe habituram. Nam licet adeo incertum ſit adventus Chriſti tempus, adeoque improviſo ſit adfuturus Chriſtus, ut fur noctu: ob perpetuam tamen piorum vigilantiam fiet, ut illis non videatur fuiſſe improviſus, nec opprimat inexpectato. Quemadmodum enim fur nunquam circumſpecto patrifamilias improviſus advenit, ut ipſum incautum opprimat, nec operæ pretium adventu ſuo facit, niſi ubi ædes negligentis & ſecuri patrisfamilias invaſit, ita & hic eveniet.

Sicut dolor in utero habentis. (e) Alia ſimilitudine idem illuſtrat; & in hac quidem ſimilitudine duo ſunt, quæ in priori deſunt. Alterum eſt, quod prægnanti certus inſtet partus, licet tempus ſit incertum: Furis autem adventus prorſus incertus eſt, poteſt etiam nunquam advenire. Alterum eſt, quod certi iique graves prægnantem dolores maneant; quemadmodum certus imminet impiis in adventu Chriſti cruciatus atque interitus.

Et non effugient. Scil. interitum. (f) Additum id ad certitudinem pœnæ, quæ maneat impios indicandam, ſimulque inter hujus ſeculi pœnas, quas multi ſæpe impii effugiunt, & illius diſcrimen inſinuandum.

verſ. 4. *Vos autem fratres.* (h) Occurrit tacitæ piorum cogitationi. Poterant enim Theſſalonicenſes denunciatione tam inſperati adventus, certiſſimum hominibus incautis exitium allaturi, perterrefieri, atque ita ſibi etiam metuere. Liberat igitur ipſos hoc metu Apoſtolus, in eadem metaphora perſiſtendo, quaſi dicat: Et hoc quidem impiis metuendum eſt, vobis vero minime, ſi modo ſtatui ac conditioni veſtræ convenienter vos geratis.

Non eſtis in tenebris. Id eſt, (i) Non enim verſamini in caligine ignorantia voluntatis divinæ, quæ homines ſecuros & oſcitantes reddit.

Ut dies vos tanquam fur comprehendat. Id eſt, ut in hac ignorantiæ tanquam nocte, dies ille ultimus, adventus videlicet Domini, tanquam fur inopinato vos opprimat. Ubi dies & lux eſt, ibi nox & tenebræ non ſunt. Apud vos dies eſt, quia eſtis illuſtrati luce veritatis Euangelicæ. Quare nox apud vos eſſe non poteſt. Quad ſi nox eſſe non poteſt, non eſt quod vobis metuatis, ne vos Chriſtus inopinantes tanquam fur noctu adveniens opprimat. Removit initio ſecuritatem, nunc removet etiam nimium metum.

verſ. 5. *Omnes vos filii lucis eſtis, & filii diei.* (k) Idem hic eſt *lux* & *dies*: lux enim tantum diem efficit, ſeu conſtituit. Senſus eſt: omnes enim vos participes eſtis lucis & diei: (l) nam filium eſſe rei alicujus, phraſi Hebraica, eſt participem eſſe alicujus rei ad eamve pertinere. Sic filium eſſe regni, filium thalami, eſt ad regnum aut thalamum pertinere, Matth. 8. 12. IX. 15, & ejus aliqua ratione participem eſſe. Filium eſſe incredulitatis ſeu inobedientiæ, Epheſ: 2. 2. eſt eſſe inobedientem, adeoque inobedientiæ participem. (m) Participes autem lucis dicit, quia cognitione veritatis divinæ erant imbuti, quæ illa lux eſt, ut apparet ex loco Eph: 5 verſ. 8, 9. Oſtendit his verbis Theſſalonicenſes *non eſſe in tenebris*, a contrario, quod ſimul eſt adjunctum Theſſalonicenſium, nempe cognitione voluntatis divinæ.

Non ſumus noctis neque tenebrarum, ſcilicet filii. (n) Illuſtrat id quod dixerat, à contrario. Loco ejus autem quod antea in ſecunda perſona dixerat, *omnes vos filii lucis eſtis*, nunc in prima perſona loquitur; *non ſumus noctis* &c. ut & ſe, & cæteros omnes eandem Chriſti religionem profitentes comprehendat, & eandem omnium hac in parte rationem eſſe oſtendat; forte etiam propterea, quia ſubjuncturus eſt dehortationem a ſecuritate, & adhortationem ad vigilantiam ac ſobrietatem. Mollior autem eſt adhortatio in prima perſona concepta, cum is qui hortatur ſe quoque ipſum includere videtur.

verſ. 6. *Nempe igitur.* (o) Superiori argumento ſuperſtruit jam adhortationes ſuas. Argumentum eſt ex loco diſſentaneorum, ſi prædicatum reſpicias; ſi autem ſubjectum, ex loco adjunctorum. Inprimis autem, in eadem metaphora perſiſtens, dehortatur eos ab oſcitantia & ſecuritate.

Non dormiamus ſicut & reliqui. Id eſt, ne ſimus ſecuri & oſcitantes, ne in negotio religionis, ac ſalutis dormitemus, ſicut faciunt illi, qui voluntatis divinæ ſunt expertes, & in Cimmeriis ignorantiæ tenebris verſantur. Tranſlatio eſt a corpore ad animum; vel ex

(a) Cur tempus adventus Domini ignorare nos voluerit Deus (b) *Cum minime ſperabitur,* (c) *Repente impios opprimet.* (d) *qui cum erunt maxime ſecuri.* (e) *Atque prægnantem, dum partus tempus non dum adeſſe putat, dolores invadunt.* (f) *Nec effugient interitum, ut ſolent aliquando temporales pœnas* (g) *Theſſalonicenſes tamen & piis omnibus minime id metuendum.*

(h) *Quia non ſunt in tenebris ignorantiæ, quæ ſecuros facit,* (i) *Sed ſunt filii lucis.* (k) *Filium eſſe rei alicujus quid ſit?* (l) *Theſſalonicenſes cur filii lucis.* (m) Tertiam perſonam cur in primam mutet. (n) *Pars capitis altera ad verſ.* 23. (o) *Qua adhortatur eos primo in genere ad vigilantiam.*

vulgato adagio, quo qui ſecurus eſt, in utramque aurum dormire dicitur. Particula (*a*) καὶ comparationi ſerviens quodammmodo redundat, ut & cap: 4 verſ. 5, 13.

Sed vigilemus. Simus circumſpecti, officio noſtro unice intenti, etiam atque etiam providentes, ne dies Domini nos incautos opprimat, quantoque certius, quam aliquis pater familias furem, venturum ſcimus diem Domini, horam autem adventus ipſius omnino ignoramus, tanto magis omnem veternum mentis excutiamus, ne dormientibus obrepat.

Et ſobrii (b) ſimus. Id id, ab immoderato potus uſu abſtineamus. Altera virtus jam ſpecialior, quæ inſtrumentum eſt, imo mater quædam prioris. Ut enim in corpore ebrietas immoderati ſomni, ſobrietas vigilantiæ cauſa eſt, & ad illam tum acquirendam certiſſimum medium; ita & in animo. Confer cum hoc loco illud Chriſti Luc: 21. 34. & 1. Petr: 4 7.

verſ. 7. *Qui enim dormiunt, noctu dormiunt, & qui inebriantur, noctu inebriantur.* (*c*) Id eſt, Nam qui ſomno indulgere, & ebritati vacare ſolent, noctu id facere conſueverunt. Eſt major propoſitio rationis Apoſtolicæ, cujus aſſumptio & præceſſit, verſ. 5. & ſequitur mox in parte verſ. 8. Concluſio verſ. 4 præceſſit. (*d*) Ratio huic mundi ſenio, ſicut & illa D. Petri Act: 2. verſ. 15 (ad ruborem depravati ſeculi noſtri) non foret accomodata: Sed quicquid hodie fiat, illud certum eſt tam fœdam eſſe ebrietatem, ut merito lucem fugere debeat, ac proinde nullum ibi habere locum ubi perpetuo dies, perpetuo lux eſt. (*e*) Nihil autem hujus argumenti firmitati obſtat, quod Apoſtolus *luci* ac *diei* improprie ſic dictæ, hoc eſt cognitioni veritatis, opponat noctem propriè ſic dictam. Cum enim ait, *Nam qui dormiunt, noctu dormiunt* &c, noctis nomen proprie ſumit. Robori, inquam, argumenti id nihil detrahit, orationi autem elegantiæ plurimum addit. Nam tacita hic latet comparatio. Nam ſi luci aut diei proprie dictæ non convenit ſomnus proprie dictus, nec ebrietas; multo minus convenit ſomnolentia in re pietatis ac ſalutis, luci ſeu diei improprie dictæ, hoc eſt, ei tempori quo veritatis luce ſumus colluſtrati: ſimiliter nec ebrietas huic tempori convenit.

verſ. 8. *Nos autem diei exiſtentes filii, ſobrii ſimus.* Vox νήφωμεν generalis eſt, & tam vigilantiæ, quam ſobrietati ſignificandæ ſervit. Repetit fundamentum totius hujus ſuæ ratiocinationis, ut tanto felicius reliqua quæ intendit ſuperſtruat, annectens finem hujus ipſius vigilantiæ & ſobrietatis, (*f*) quo continetur adhortatio brevis & nervoſa ad omnia Chriſtianorum officia. Tranſit autem ſenſim ad aliam metaphoram, vigilantiam iſtam, de qua hucuſque dixerat, ad certam ſpeciem reſtringendo, (*g*) nempe eam quæ militum eſt, rationemque qua eam obire debeant explicat.

Induti thoracem fidei. Id eſt, (*h*) vigilate autem ita armati & muniti, atque ſolent ii qui hoſtes ſibi imminere ſciunt, cum ſciatis vitam veſtram eſſe militiam, & inprimis induite thoracem, id eſt, pectus veſtrum munite, ne facile ad ictus hoſtium pateat.

Thoracem fidei & charitatis. Id eſt, thoracem, qui eſt fides ae charitas, ſeu quod eodem redit, fide ac charitate conſtat. Genitivus eſt ſpeciei, ſi fides ae charitas junctim ſumatur: nam alias partes ſunt illius thoracis. Sic Eph: 6 dicitur thorax juſtitiæ, ſcutum fidei, id eſt, thorax qui eſt juſtitia, ſcutum quod eſt fides.

Prior ergo (*h*) hujus thoracis pars eſt, *Fides.* Firmiſſimus doctrinæ Euangelicæ aſſenſus; ne videlicet quicquam animo dubitationis & hæſitationis de illa foveatis; ſed de illius veritate & certitudine perſuaſi, ab illa nullis hujus mundi minis, nullis calamitatibus, vos abduci & abſterreri patiami. Ad Ephēſos ſcuto fidem comparat; ſed ſibi paulo fuſius atque accuratius παραπλήσιον Chriſtianam perſequitur: quanquam ſcuti eadem quodammodo quæ thoraris partes ſunt, ut videlicet ictum a pectore repellat.

Poſterior thoracis hujus pars eſt *charitas* (*i*) videlicet erga proximum. Quam ita quidem late hic ſumit, ut omnia præter fidem & ſpem officia noſtra, per Synechdochen ſpeciei in ſe complectatur, quo pacto ſumitur & alibi 1. Cor: 13. ult. Gal: 5. 6. 1. Joh: 3 verſ. 22.

Et galeam ſpem ſalutis. (*k*) Poſtquam munivit pectus, munire etiam jubet caput, jubetque ei aptare galeam, quæ eſt *ſpes ſalutis*; (*l*) non quidem illa, quæ præmium potius eſt pietatis, ex recta conſcientia manans; ſed quæ oritur ex aſſenſu doctrinæ Euangelicæ præſtito, quæque inter fidem & charitatem, hic ab Apoſtolo nominatam, intercurrit, ita ut illius ſit conſequens, hujus vero cauſa procreans, ac conſervans, quo pacto ſumitur 1. Cor. 13 verſ. ult. Col. 1. 5: quanquam ibi metonymice pro re ſperata ſumitur; & (*m*) ſupra cap: 1. 3. Conſiſtit autem in eo, ut quis immortalem ſibi vitam, ſi Deo conſtanter paruerit, datum iri firmiter perſuadeat, ſummoque ad eam deſiderio feratur. Quanquam pro ipſo deſiderio ſalutis, quam tibi datum iri certo confidas, ſi Deo ad extremum uſque paruerit, ſumi poteſt.

verſ. 9. *Quoniam.* (*n*) His verbis ita ultimum adhortationis membrum, de capienda videlicet galea ſpei ſalutis, comprobare videtur, ut toti ſimul adhortationi robur addat; hoc eſt ad vigilantiam illam nos excitet de qua hucuſque fuerat loquutus, quæ excubias ſpirituales, nobis fide ac ſpe ſalutis armatis, agendas, complectitur. Quanquam nihil prohibet, Apoſtolum ſimul etiam ad ſuperiora oculum intendiſſe; quibus nimium piis metum eximere voluit, inde ortum, quod improviſo adventu ſuo Chriſtus & incautos oppreſſurus, & exitium ſit allaturus iis quos ſecuros deprehenderit: Inde enim ſibi quoque ac ſuæ ſaluti metuere poterant. Hunc igitur metum hic ita temperat Apoſtolus, ut oſtendat alium longe illorum ac hominum impiorum ſtatum ac conditionem eſſe, adeo ut, modo ſibi ipſis deeſſe nolint, interitum poſſint effugere. Et hæc cauſa eſt, cur ſpem, licet media inter fidem & charitatem intercurrat, ultimo loco poſuit; ut ſit illa hoc loco velut quoddam ſuperiorum cum inferioribus vinculum. (*o*) Ratio autem ſumta eſt a fine, quem Deus ſibi habuit propoſitum, ſive in ſuo de Chriſtianis vocandis conſilio, ſive in ipſo facto & vocatione.

(a) καὶ *abundat.* (b) *Subjungens ſpecialem virtutem ſobrietatem.* (c) *Ratio utriuſque adhortationis.* (d) *Hoc mundi ſenio minus plauſibilis.* (e) *Firma tamen.* (f) *Vigilantia Chriſtianorum qualis.* (g) *Obeunda in armis,* (h) *Debent enim pectus munire thorace; cujus partes duæ.*

(h) *Prior thoracis Chriſtiani pars Fides.* (i) *Poſterior pars Charitas.* (k) *Caput autem muniendum galea, quæ eſt* Spes ſalutis. (l) *Ea duplex.* (m) *Qualis hic intelligenda.* (n) *Cur capiti imponenda.* (o) *Quia Chriſtianos vocando Deus non pœnæ deſtinavit.*

Verba

Verba enim ista, *non posuit nos Deus in iram*, tam ita possunt accipi, non id fuit consilium Dei, non id Deus intendit & sibi proposuit de Christianis, ut eos puniret ac perderet: quam (& quidem melius) ita; non ideò nos vocavit, atque in hoc statu, ut nempe ejus doctrinæ assentiremur, velut posuit ac collocavit, ut nos perderet, & exitii pœnam, quam commeriti eramus, nobis irrogaret. *Ira* pro pœna seu supplicio & quidem ultimo atque æterno, causa nempe pro effectu ponitur.

Sed in (a) acquisitionem salutis. Id est sed ut acquireremus salutem, nempe illam æternem, quam D. Petrus 1.pet:1.20 animarum vocat. Sensus est, quasi dicat: Ideo vero salutis spem, tanquam galeam capiti vestro imponere, & in adventum Domini, quo ea vobis afferetur, intenti vigilare debetis, thorace fidei ac charitatis induti, nec fracti metu, nec securitatis somno velit sopiti; quia non id in consilio suo, quod olim de Christianis fecit, constituit, neque id porro cum nos per Euangelii doctrinam ad se vocaret, & in eo quo nunc sumus statu collocaret, spectavit Deus, ut nos in ira sua perderet, & in exitium præcipitaret: sed potius ut salutem ex ejus misericordia consequeremur. Quod ipsum ut metum, ita securitatem etiam & torporem ac veternum spiritualem excutere unicuique debet; cum sciamus, in nostra jam esse manuut exitium effugiamus, eam esse conditionem nostram, ut salutem consequi possimus, modo advigilare velimus. Jure autem Apostolus asseruit, Deum non posuisse nos in iram, seu ut nos perderet, sed in acquisitionem salutis: quia ipsa vocationis nostræ ratio, seu promissa Euangelica, illustribus documentis confirmata, id clarissime comprobant, uti ex sequentibus aliqua ratione (b) intelligetur.

Per Dominum Jesum Christum. Id est & ea via, quam Dominus Jesus Christus præscripsit ac ostendit, & vi promissionum, quas ille primus nobis a Deo attulit, & denique ejus misericordia, potentia, ope interveniente. Mediam salutis nostræ causam subjicit, ut aditum sibi sternat ad comprobationem ejus, quod de consilio & intentione Dei, ratione habita status nostri, vel, si mavis, de statu, in quo nos per Christum collocavit, asseruerat.

vers. 10. *Qui mortuus est pro nobis.* (c) Id est, qui nostra causa mortem oppetiit, ut videlicet nos mortis servitute ereptos, in veram vitæ libertatem assereret. Descriptio est Domini Jesu ab effectu, quo comprobatur, tale esse Dei de nobis consilium, talem conditionem nostram, qualem versu superiori dixerat. (d) Mors enim Christi pró nobis susceptа, medium est nostræ ab interitu liberationi, ac salutis acquisitioni, destinatum, & ejusdem certissimum pignus. Ut ergo præcedenti capite ex Christi resurrectione spei nostræ firmamentum petiit; ita nunc ex more. (e) Porro cum sacræ literæ dicunt, Christum esse pro nobis, seu nostræ salutis causa mortuum, id duas præcipue partes habet, prior est, quatenus morte sua nobis plenum jus ad remissionem peccatorum acquisivit, dum promissa Novi Fœderis de remissione peccatorum ac vita sempiterna sanxit, posterior, quatenus per sanguinis fusionem in cælum ingressus potestatem ac munus nos a pœnis peccatorum liberandi, & exitio ereptos salute æterna donandi, est adeptus.

(a) *Sed salutis* (b) *Idque per Dominum Jesum.* (c) *Quod & mors ipsius demonstrat.* (d) *Quam pro nobis susceptit.* (e) *Quomodo id intelligendum.*

Ut sive vigilemus sive dormiamus. (f) Finem mortis Christi uberius expressurus, statum nostrum per distributionem ita describit, ut significet neutrum saluti nostræ, modo spirituales illas vigilias seu excubias, de quibus antea dixerat, agamus, obsuturum. Qua in re objectionem tacitam diluit, ut paulo post intelligetur, ubi verba ipsa explicuerimus. Possunt autem ea tam proprie accipi de somno & vigilia, quam improprie de vita & morte: ut sensus sit; Ideo Christus nostra causa mortem subiit, ut sive adventus illius nos vivos, sive mortuos, vel sive vigilantes, sive dormientes invenerit:

Simul cum illo vivamus. (g) Id est, non secus atque ille vivit, vitam nempe beatam ac sempiternam vivamus, ut cap: 4 vers. 14 ostendimus. (h) Non est autem absurdum, (i) utrumque sensum conjungi; cum videatur Apostolus, alludere volens ad somnum illum & vigiliam, de qua superius loquutus est, consulto ejusmodi vocibus usus esse, quæ ad omnem vitæ nostræ statum referri & accommodari possent: ut ostenderet, in quocunque tandem statu nos adventus Christi reperturus esset, sive viventes, sive mortuos, sive dormientes, nihil nobis metuendum esse, si modo illum, de quo nos superius monuit, somnum excusserimus, vigiliam vero intenderimus. Occurrere enim videtur tacitæ cuidam objectioni, metuique piorum. Potuisset enim quispiam cogitare: si, ut interitum effugiamus vigilare nos oportet, quid nobis fiet, si dormientibus nobis evenerit Christus, aut etiam jam mortis sopore oppressis? Neque enim naturæ nostræ fert imbecillitas, ut corpore perpetuo vigilemus, & aliquando non obdormiscamus. Huic objectioni hoc loco occurrit Apostolus, dum in utroque statu salutem nos consequi posse docet, & hoc pacto significat, cum vigilare nos antea jussit, & somnum excutere, si interitum in adventu Domini effugere velimus; non de ejusmodi vigilantia loquutum, quæ somnum naturæ nostræ refocillandæ necessarium excludat, nec somnum illum naturalem, aut soporem mortis nobis noxium fore, sed somnum securitatis ac negligentiæ in re pietatis, somnum peccatorum. Hunc si excusserimus, nil nobis obsuturum, vel illum corporis somnum, vel soporem mortis, etiamsi nos hoc illove somno oppressos Christus deprehenderet.

(k) Affertur & tertia hujus loci explicatio, qua priora verba, nimirum vigilandi & dormiendi, de somno & vigilia proprie dicta accipiuntur, *vivere* autem *cum Christo*, non de vita immortali, sed de vitæ pietate; quasi dicat: ut, sive dormiamus, vitam nostram componamus & traducucamus, atque Christus olim vixit & nunc vivit, id est, ut eum imitemur, ipsique similes integritate ac sanctitate vitæ simus. Id quod respectu vigiliæ planum est. Respectu vero somni explicari solet ita, nimirum religiosi ad somnum etiam accedamus, non tantum precibus nos Deo commendantes, sed jam jam in somnum ituri religionis pleni simus; ut hanc velut scintillam ignis spiritualis somni favilla ad tempus sepeliat (quemadmodum circumspectis patribus familias cubitum se conferentibus moris est) statim ubi evigilaverit, leni statu excitan-

(f) *Finis propter quem pro nobis Christus mortuus.* (g) *Ut simul cum illo vivamus.* (h) *Quomodo id intelligendum.* (i) *Sensus duo recepti.* (k) *Tertius repudiatus.*

da

dam. (a) Verum hæc interpretatio coactior videtur, & concionanti potius, quam Apoſtolicæ intentioni apta. Satis enim apparet Apoſtolum in his verbis ſpem ſalutis noſtræ, de qua hucuſque diſſeruerat, confirmare voluiſſe. Iſta vero interpretatio ad ſecuritatem tantum excutiendam pertinet, quaſi ſignificat Apoſtolus tantum a nobis pietatis ſtudium requiri, ut ne ſomnus quidem noſter ea prorſus vacare debeat. Id quod metum potius, quam ſpem excitat.

verſ. 11. *Ideo hortamini alii alios.* (b) Ex ſuperioribus novam adhortationem educit, quaſi dicat: Cum igitur tam læta ſit conditio veſtra, qui Chriſto nomen deſtiſtis, nolite vobiſmet ipſis deſſe: (c) ſed ſubinde & vobis ipſis, & aliis omnem veternum animo excutientes, mutuo vos ad iter pietatis ſtrenue & inoffenſo pede decurrendum adhortemini, vel (d) *conſolamini alii alios*, ne videlicet metu frangantur. Nam & ita vox παρακαλεῖτε verti poteſt, ut ſit velut repetitio ejus quod ſub finem cap: 4 dixerat; quandoquidem ſpem ſalutis noſtræ uberius nunc confirmavit, morte quoque Chriſti velut in ſubſidium vocata: cum capite præcedente reſurrectionem revera tantum urſiſſet, mortem autem non niſi reſurrectionis gratia commemoraſſet.

Et ædificate unus unum. Id eſt, (e) inſtruite; qua mentem interiori rerum divinarum notitia imbuendo, qua voluntatem ad pietatem ſtudioſe capeſſendam flectendo & impellendo; & quidem ſubinde aliquid huic ſtructuræ adjiciendo, donec faſtigium operi imponatur; ut ratio metaphoræ iſtius poſtulat.

Sicut & facitis. (f) Id eſt, quod etiam facitis. Adhortationi laudem ſubjungit, ut calcar currentibus addat, & ſimul ſuſpicioni eorum occurat, (g) ne forte exiſtiment hanc adhortationem eſſe tacitam officii intermiſſi ac negligentiæ exprobrationem.

verſ. 12. *Rogamus autem vos fratres.* (h) Nova adhortatio, & ex ſpecialibus hoc capite propoſitis ſecunda, honorem & curam paſtorum: quam blande proponit, obſecrans potius quam admonens, ut ipſa hac ejus lenitate, tanto citius animis eorum illaberetur: præſertim quia apud eos, qui huic rei nondum aſſueverant, videri poterat officium hoc ſervitutem aliquam reſipere. Quia vero velut novam adhortationis telam orditur, ideo illos compellat *fratres*.

Ut noritis, id eſt, ut conſideretis, & ante oculos habeatis laborem ipſorum, & quid ipſi agant diligenter expendatis. Niſi cum quibuſdam malis verbum *noſſe* per metonymiam accipere, pro colere ac debita reverentia proſequi.

(i) *Qui laborant in vobis.* Id eſt, inter vos. Laborant autem, vos docendo ac monendo, ut paulo poſt ait. Presbyteros intelligit ac paſtores, quorum officium deſcribit.

Et præſunt vobis in Domino. Id eſt, qui vobis in iis quæ ad Dominum pertinent, quæ ad religionis negotium ſpectant, præſunt, Eccleſiæque gubernacula tenent. Cujus autem generis ſint labores iſtorum explicat.

Et admonent vos. Id eſt, veſtri vos officii ſubinde admonent, a vitiis avocant, ad virtutes cohortantur. Quanquam hoc nomine comprehendenda eſt etiam aliorum Chriſtianæ religiones capitum, ſeu ſententiarum, quibus pietas Chriſtiana ſuperſtruitur, explicatio: omnia enim hæc ad νουθεσίαν ſeu admonitionem tandem ſpectant.

verſ. 13. *Et ducatis illos ſuper ex abundanti in charitate.* (k) Hic eſt effectus ac finis ejus, quod antea dixerat, ut *noritis eos*. Duplici autem modo id poteſt explicari; vel, & æſtimetis ſtatuatiſque eos præ cæteris & ſupra omnes charitate veſtra eſſe digniſſimos, atque omne genus honoris & obſequii ipſis deferatis, rebuſque ac neceſſitatibus eorum præ cæteris proſpiciatis; ut charitas ſit id, quo illos admodum dignos judicare ſeu æſtimare debeant. Vel, ut eos præ cæteris æſtimetis, & honore ſummo proſequamini, ex charitate, ſeu charitate erga eos impulſi atque inflammati, ut charitas ſit cauſa efficiens honoris illis exhibendi.

Propter opus illorum. Id eſt, (l) propter illorum munus & functionem, cauſam ſubjicit admonitionis, ſeu mavis rei ipſius quam ſenioribus præſtare jubet. *Opus* pro functione Joh. 17. 4. 1. Cor. 16. 10. 1. Tim. 3. 1.

Pacem habete in vobis ipſis. Id eſt, (m) inter vos autem mutuo pacem & concordiam colite. Tertium officium ſpeciale.

verſ. 14. *Rogamus autem vos fratres.* (n) Quarta adhortatio ſpecialis, quadruplex officium continens, ad aliorum utilitatem atque ædificationem ſpectans, ex charitate erga illos manans. Officia enim illa diverſa & varia eſſe debent, pro diverſitate & varietate ſubjectorum, ut videlicet uniuſcujuſque ſaluti, prout cuique opus eſt, conſulatur.

Et primum quidem inquit, *Monete inordinatos.* (o) Id eſt, eos qui a via pietatis aberrant, (p) nec eam, quam debeant, officiorum orbitam premunt, ſalutaribus monitis veſtris in viam reducite, & ut pietatis tramiti inſiſtere velint admonete, cum delictorum gravitate ac turpitudine, & pœnarum quæ ipſos maneant, acerbitate, tum præmii, ſi recte ſe geſſerint, præſtantia ob oculos poſita.

Deinde (q) *conſolamini puſillanimes.* Id eſt, (r) cum iis qui vel ob ante actæ vitæ peccata ac ſcelera, vel etiam ob præſentes infirmitates & lapſus, animum erigere non poſſunt, aut ſpem ſibi gratiæ divinæ ac ſalutis ſempiternæ, indignitatem ſuam expendentes, facere non audent; (s) (quod cum aliis non raro contingit, tum ſæpius iis, qui morti ſunt vicini, eamque prope ante oculos verſari cernunt) vel ob afflictionum, quibus propter nomen Domini premuntur, acerbitatem animo ſunt abjecto & puſillo: (t) cum iis, inquam, ita agite, ut conſolationibus veſtris animos eorum erigatis; miſericordiam videlicet & fidelitatem Domini illis ob oculos ponendo, propter quam ille peccata quidem, qualiacunque tandem fecerint, ſit ipſis remiſſurus, ſi pro virili ea vitaverint, & ſi quid impoſterum etiam reſtiterit temporis, id ſecundum mandata Domini tranſigentes, integritate ſua expiaverint; in afflictionibus vero, ſi modo ſeſe ipſi penitus commiſerint, minime eos ſit deſerturus, & vel finem afflictionibus allaturus, vel levamen adhibiturus, vel vires ad eas fortiter perferendas ſubminiſtraturus.

(a) *Concionatori potius convenit, quam intentioni Apoſtoli.* (b) *Altera generalis hortatio.* (c) *Ut ſe mutuo ſive admoneant,* (d) *ſive conſolentur;* (e) *Et inſtruant.* (f) *Cujus rei laudem eis tribuit.* [g] *Quare?* [h] *Adhortatio ſpecialis altera ad curam Paſtorum.* [i] *Quos tripliciter deſcribit,*

[k] *Qualis & quanta ea.* [l] *Quare?* [m] Opus pro functione. [n] *Adhortatio ſpecialis tertia ad concordiam.* [o] *Quarta adhortatio ſpecialis quadripartita.* [p] 1. *monere inordinatos.* [q] Inordinati *qui.* [r] 2. *Conſolari puſillos.* [s] *Qui tales?* [t] *Quando maxime,* [v] *Quomodo.*

Tertio

Tertio (a) *Sustinere infirmos.* Id est, (b) eos vero, qui ob exilem rerum divinarum notitiam, in rebus fundamenta salutis non subvertentibus errant, neque exactam religionis habent notitiam, tolerate: (c) non statim videlicet illos rejiciendo, aut usurpatione libertatis Christianæ a vobis abalienando, & propter exctiorem, qua estis præditi, rerum cælestium notitiam, contemnendo; sed potius de jure vestro in illorum gratiam remittendo, & iis vos accommodando, atque ita eos sensim ad cognitionem rerum exactiorem perducendo. Debemus enim, qui firmi sumus, imbecillitates infirmorum portare, ac non placere nobis ipsis, ut ait Apostolus Rom. 15. 1. Vide & cap. 14. 21, & 1 Cor. 8. 9. (d) Posses infirmorum nomine etiam illos intelligere, qui in pietatis stadio decurrere conati, sæpius tamen ex imbecillitate aliqua labuntur. (e) Sed credibilius est, illos hic intelligi, quos locis dictis, vel *infirmos* simpliciter, vel infirmos fide appellat. Qui vero pietatis habita ratione infirmi sunt, ii sequenti præcepto comprehendi possunt.

Denique (f) *Longanimes estote ad* vel *erga omnes.* Præceptum hoc, licet ad privatam lenitatem ac mansuetudinem, qua nimirum uti debemus erga eos qui nos privatim læserunt, referri possit; credibile est, illud vel magis, vel certe non minus, ad publicam, ut ita dicam, lenitatem ac mansuetudinem pertinere, (g) qua uti debent fideles erga eos, qui licet in ipsos privatim non deliquerint, in Dei tamen honorem Ecclesiæque integritatem aut famam peccant: itemque in eos, qui errores forte suos pertinacius defendunt. Itaque per vocem *omnes* Christiani omnes potissimum videntur intelligendi. Nam de privata mansuetudine erga eos, qui nos ipsos læserunt, sequens præceptum loquitur. Nisi dicere velis, sequens præceptum huic declarando atque amplificando subnecti.

vers. 15. *Videte, ne quis.* (h) Adhortatio ad mansuetudinis & lenitatis studium, ac curam, ratione effectuum ejus virtutis habita. Ita vero hæc verba concepta sunt, ut tam eam curam quæ alios, quam eam quæ nos ipsos etiam respiciat, in se complectantur. *Videte*, id est, (i) etiam atque etiam curate (verbum id ad necessitatem, vel simul etiam difficultatem quandam rei quam præcipit indicandam, additum) (k) ne quis inter vos reperiatur, qui malum pro malo reddat. Monet videlicet, ut quisque ab hoc vitio sibi caveat, & ne alii forte ei indulgeant, provideat.

Malum pro malo reddat. Id est, injuriam ulciscatur, pro dolore dolorem, pro damno damnum reponens. De vindicta loquitur, privatos alloquens, (l) non tantum ea quam ipsi privatim repetant de iis a quibus sunt læsi, sed etiam ea quam per magistratum repetere queant. Non tamen ut tollat pœnam, quæ a magistratu ipso boni ordinis causa irrogetur, læso licet minime instigante, neque etiam ut privatos arceat a legitima suorum per magistratum repetitione: aliud enim est restitutionem damni requirere; aliud pœnam: præsertim si ita compensationem damni moderaris, ut, quantum in te est, caveas, ne is qui te læsit, pœnam incurrat.

Addit vero *alicui*, (m) id est, cuicunque, sive frater sit, sive extraneus: ut affectui libenter hic effugia quærenti frenos imponat, ne quis ad certum tantum genus hominum id præceptum adstringat, aliterque ibi cum extraneis, & aliter cum fratribus (quod etiam hodie nonnulli vellent) hac ipsa in re agendum esse existimet: id quod ex opposita antithesi clarius elucescit.

(n) *Sed bonum semper sectamini.* Id est, sed quoties vobis ab aliquo illata fuerit injuria, pro eo, quod alii vindictam quærunt, vos (ut alibi ait, Rom. 12. ult.) bonitate vestra malitiam illorum vincite. *Bonum* accipitur hic respective, ut loquuntur, pro utili, quod scilicet alteri bonum sit, seu, ut nonnulli vertunt interpretes, pro ipsa beneficentia.

Et in vos mutuo. Seu in vos, aut erga vos mutuo, qui estis vinculo Christianitatis copulati.

Et in omnes. (o) Cujuscunque tandem sint status, conditionis, ac religionis. Quasi dicat: etiam in extraneos, & a Christiana Religione alienos, ubi vos læserint, beneficentiam exerceatis. Vult ergo Apostolus mansuetudinem ita a nobis exerceri, ut etiam beneficentiam exerceamus, & tam longe abesse a vindictæ cupiditate, ut ejus contrarium etiam faciamus.

vers. 16. *Semper.* (p) Sequuntur tres numero adhortationes ejusdem generis, ad ea videlicet officia ducentes, quæ pietatem in strictiori significatione, hoc est, religionem cultumque divinum respiciunt: quanquam eorum primum ad ipsos quoque fideles spectat.

Id vero est, (q) *semper gaudete.* Gaudio videlicet non carnali, seu ex carnali causa proficiscente; sed spirituali, (r) quod videlicet inprimis ex spe immortalitatis, nobis per Christum a Deo factæ, proveniat. De hoc gaudio loquitur idem Apostolus Rom. 12. 12 Phil. 4 vers. 4.

Vult autem isto gaudio Thessalonicenses gaudere; (s) *semper*. Id est, omni tempore, tam rebus prospere & ad voluntatem fluentibus, quod quidem sponte videtur provenire, in animo felicitatis salutisque suæ recto æstimatore; quam in afflictionibus & calamitatibus, & præsertim si ejusmodi incidant tempora, quibus omnia adversus eos conspirare, & velut classicum canere videantur: ut videlicet in maximis etiam angustiis & angoribus constituti sese erigant, nec quantumlibet gravissimis & acerbissimis casibus ita a mœrore opprimi se patiantur, ut animum despondeant, & se tristitiæ penitus dedant, atque ita gaudium istud spirituale amittant; sed potius tanquam palma, tanto acrius contra ea nitantur, & gaudii istius cœlestis vi omnia, quæ ipsos premunt onera excutiant & disjiciant, (t) In quo quidem casu, fatendum est, eclipsin velut quandam & deliquium istius gaudii posse contingere, (u) non quidem illam totalem, sed tamen talem, ob quam minus vires suas explicet, & cælesti subsidio ad eas resovendas & recreandas egeat. Ita quantum in Christianis tum supererit spei, misericordiæ & benignitatis divinæ, beatæque immortalitatis, qua se tum sustentent, & recreent, tantum supererit istius gaudii.

vers. 17. *Indesinenter orate.* (x) Alterum præceptum, de precum assiduitate. *Indesinenter*, id est, quam creberrime, quam frequentissime. (y) Illa enim dicimur

(a) 3 *Sustinere infirmos.* (b) *Ii qui.* (c) *Quomodo tolerandi.* (d) *Alia infirmorum significatio.* (e) *Sed non loci hujus.* (f) 4 *Longanimitas erga omnes.* (g) *Quid ea?* (h) *Quinta adhortatio ad officia, cum sumus ab aliquo læsi.* (i) *Quam diligenter ea observanda.* (k) *Vindicta hic fugienda.* (l) *Quomodo.*

(m) *Quam late id extendendum.* (n) *Pro ea, beneficentia sectanda.* (o) *Erga omnes.* (p) 6 *Adhortatio ad tria officia, cultum divinum respicientia.* (q) 1 *Gaudium spirituale.* (r) *Unde id oritur.* (s) *Gaudendum autem omni tempore.* (t) *Et si posset hic eclipsis intervenire.* (u) *Non tamen totalis.* (x) 2 *In precibus assiduitas.* (y) *Quomodo id id intelligendum.*

indeſinenter agere, quæ quam creberrime facimus, & quibus dediti intentique ſumus, licet etiam aliquando in iis, natura rei ita ferente, interjungere cogamur. Quanquam & alia quadam ratione jubemur ſemper orare, & non ſegneſcere, ne videlicet animum deſpondeamus, & ab oratione ceſſemus, ſi non ſtatim, in re quam patefactæ a Deo voluntati conſonam eſſe novimus, exaudiamur: ſed potius tanto magis preces intendamus, acriuſque inſtemus, ſcientes, Dominum quandoque non quia preces noſtras ſpernat, opem denegare, ſed probandæ fidei noſtræ tantum differre. Et de hac in precibus aſſiduitate loquitur ipſe Dominus Luc. 18. 1.

verſ. 18. *In omni gratias agite.* (a) Tertium præceptum. *In omni*, ſcilicet tempore: ad tempus enim illum potius reſpicere, quam ad objectum, cum antecedentia præcepta indicant, tum vero quia in malis ac ſuppliciis non eſt proprie gratiarum actioni locus, niſi forte per accidens, quatenus utilitatem aliquam nobis afferre poſſunt. (b) Quanquam ad Epheſeos utrumque conjungit Apoſtolus cap. 5 verſ. 20, ſenſu quem hic innuimus, ibi vero luculentius explicuimus.

(c) *Hæc enim eſt voluntas Dei.* Id eſt, id enim vult Deus, ut ſupra cap. 4 verſ. 5.

In Chriſto Jeſu. Id eſt, in Religione Chriſti Jeſu, vel, per Jeſum Chriſtum tradita. *In vos.* Id eſt, reſpectu veſtri, vel ad vos ſpectans: Breviter, hoc a vobis requirit Deus. Ratio cum hujus ultimi, tum priorum etiam duorum præceptorum.

verſ. 19. *Spiritum ne extinguite.* (d) Sequuntur tria alia præcepta, ſpectantia ad officia in rebus de donis ſpiritualibus, præſertim quæ in aliis appareant. (e) Quorum primum eſt, ne *ſpiritus* id eſt, afflatus divinos, & dona ex divina efficacia proficiſcentia *extinguant*, ſive in ſe; tum oſcitantia, tum vitæ impuritate; ſive in aliis (nam huc potius reſpicere videtur) conatibus videlicet illorum obſtando, illos ſpernendo. (f) Fit enim ſæpe, ut etiamſi quis maximo Dei dono ſit præditus, ſi videat ſua dicta nihili fieri, & ſe nihil promovere, adeoque contra torrentem brachia dirigere, velut oppreſſus animum deſpondeat, & ab eo, quod cœperat, deſiſtat: ex quo tandem & illud conſequitur, ut ipſum etiam donum, ubi tanquam ignis velut quodam flatu non excitatur, paulatim deſinat & extinguatur.

verſ. 20. *Prophetias ne nihili facite.* (g) Alterum hujus generis præceptum, priori velut ſubſerviens, eique ſubjectum. In ſpecie enim, & exemplo quodam declarat, quod generaliter dixerat, quaſi dicat: Inprimis vero *Prophetias*, id eſt, ſi quis ſe Prophetam eſſe profeſſus fuerit, qui Deo inſpirante ac patefaciente, abſtruſa in Religione Chriſtiana myſteria pandere atque explicare poſſit.

Ne nihili facite. Id eſt, ne contemnite, ne ſtatim rejicite: ita enim ſpiritum extinguetis, atque ab optimo perſæpe conatu eum, qui dono aliquo divino præditus eſt, abſterrebitis; ſicut ex contrario, ubi quis locum induſtriæ videt, non libenter celat ea, quibus ipſum Deus ornavit.

verſ. 21. *Omnia explorantes.* (h) Tertium præceptum, quo occurrit tacitæ illorum cogitationi & objectioni. Poterant enim dicere: Vis igitur nos ſtatim aſſentiri, ſimulac quis ſpiritus afflatum & Prophetiæ donum præ ſe ferens nobis aliquid obtrudere cœperit? Minime vero, inquit Apoſtolus. Nec ideo ab uno extremorum vos avoco, ut in alterum pertraham; ſed mediam quandam viam vos inſiſtere volo; ut non ſtatim omnia rejicere, ſic nec ſtatim cæco quodam impetu approbare debetis. Sed quicquid vobis fuerit oblatum & propoſitum, explorate, & rationes ejus excutite. (i) Explorate vero, ad Lydium veritatis illius, quam profeſſi eſtis, quamque a nobis didiciſtis, lapidem.

Illudque tandem quod (k) *bonum eſt*, id eſt, rectum & veritati conſonum, *tenete.* Ita ſcilicet & a periculoſa credulitate vobis cavebitis, & ſpiritum non extinguetis. (l) Præceptum hoc non Apoſtoli tantum temporibus unice neceſſarium, quibus complures impoſtores, prophetiæ & ſpiritus donum jactabant, periculum vero erat, illa ut ſtatim recipere, ita & ſtatim rejicere, ob ingentium in Eccleſia donorum copiam; ſed noſtris etiam: partim quidem, ne protinus tanquam fanaticum, aut hæreticum damnemus ac repudiemus, ſi quid a quopiam proferatur de rebus divinis, antea nobis inauditum; partim vero etiam, ne temere credamus, ſed examine diligenti inſtituto, rejiciamus falſa, vera ac ſalutaria retineamus.

verſ. 22. *Ab omni.* (m) Ultima adhortatio, quæ velut in ſummam omnia pietatis officia colligere videtur. Quaſi dicat: Breviter, ut uno verbo dicam, *Ab omni ſpecie mali abſtinete.* Id eſt, vel ab omni eo, quod licet malum revera non ſit, tale tamen eſſe videatur; nedum ab eo quod revera malum eſt: (quod tamen ſi res per ſe honeſta eſt, tum tantum locum habet, ubi vel metus eſt ſcandali, vel ſpes majoris ædificationis) vel etiam,

Ab omni ſpecie mali. (n) Id eſt, ab omni eo, quodcunque malum eſt, quamcunque formam aut ſpeciem habeat, ab omni genere malitiæ; ut *ſpecies* idem ſit Apoſtolo, quod forma: Quamcunque faciem & formam improbitas induerit, qualis qualis tandem fuerit, ab ea abſtinete.

verſ. 23. *Ipſe autem Deus.* (o) Tertia capitis pars, cujus ſunt tria membra. Nam primo votum magnificum ponit, deinde monita quædam ſpecialiora interſerit, (p) tandem uſitata ſibi formula, ſeu voto Epiſtolam concludit. Et quod ad votum quidem prius attinet, non tantum illud verbis ampliſſimis expreſſit, ſed ſpem etiam iis non ambiguam, futurum certo quod vovebat, fecit; quaſi dicat: (q) & hæc quidem ego vobis præcipio, voſque proinde pro virili exſequi ea ſtudere debetis, ſed Deus ipſe conatum utrinque noſtrum, opera ſua adjuvet, & ad eam vos ſanctitatem, ad quam vos exſtimulo, perducat.

Vocat autem eum, *Deum pacis*, hoc eſt, authorem pacis ac felicitatis omnis. (r) Duplici enim ratione Deus appellatur *Deus pacis*, vel quia concordiæ eſt author, eaque vehementer delectatur: vel quia eſt felicitatis omnis author. Utrumque enim vox *Pacis* ſignificat. Priori modo ſumitur 1 Cor. 14. 33. Poſteriori modo ſæpius in hujuſmodi votis, ubi non nominatim pax, ſeu concordia optatur fidelibus, ſed ſimpliciter id, quod ad felicitatem eorum pertineat, ut & hoc loco accidit. Deſcriptiones enim hujuſmodi accommodatæ ſolent eſſe rei qua de ſermo eſt.

(a) 3 *Gratiarum omni tempore actio.* (b) *Et de omnibus.* (c) *Ratio omnium iſtorum trium.* (d) *Adhortatio ſeptima ad officia tria quoad dona in aliis conſpecta.* (e) 1. *Ne Spiritus extinguant.* (f) *Quomodo id fiat.* (g) 2. *Prophetias ne nihili faciant.* (h) 3 *Omnia explorent.*

(i) *Quomodo?* (k) *Bonum vero teneant.* (l) *Precepti hujus neceſſitas.* (m) *Octava adhortatio generalis, ut ab omni ſpecie mali abſtineant.* (n) *Species mali h. l. quid?* (o) *Tertia capitis pars: Ejus membra tria.* (p) 1 *Votum magnificum.* (q) *Nexus cum ſuperioribus.* (r) Deum cur vocet Deum pacis.

Summa

quam illis optat, eſt, *ſanctificet vos totos*, Græce ὁλοτελεῖς, [a] quaſi dicat, omni ex parte, ac plane ſanctos atque inculpatos vos reddat, auxilium nempe vobis eam ad rem ferendo. * Neque enim ita ſanctificat homines Deus, ut eorum ipſorum opera & conatus excludatur. Hoc autem votum poſtea declarat, maxime habita ratione illius perfectionis, quam ſignificaverat voce ὁλοτελεῖς. Ea enim duplex eſt: partim quidem habita ratione partium ſubjecti, ſeu hominum ſanctificandorum: partim habita ratione ipſius qualitatis, hoc eſt ſanctitatis in ſubjectum illud introducendæ.

Ait enim, *& integer veſter ſpiritus, & anima, & corpus, inculpate in adventu Domini noſtri Jeſu Chriſti ſervetur.* [b] Hominem in tres diſtribuit partes: *in ſpiritum*, hoc eſt intellectum ac mentem, qua Deum, cœleſtia, honeſta conſideramus, ac cognoſcimus.

Animam, hoc eſt, voluntatem (ſic ſumitur cum jubemur ex tota anima Deum diligere) quanquam hic appetitum quem voluntas dirigit, cum ea conjungere poſſumus, vel potius debemus,

[c] *Et corpus*, ſeu corporis membra, quibus ſententiam mentis, ac voluntatis decreta exequimur.

Vult autem ut [d] *integer* ſpiritus, anima, corpus, inculpata ſerventur: ne qua pars iſtarum rerum ſanctitate vacet.

Sanctitas autem illa exprimitur, dum dicitur, *ut inculpate ſervetur*:

Ejus perfectio, ac plenitudo quædam, dum additur, *in adventu Domini noſtri Jeſu Chriſti.* Inculpata enim in adventu præſertim Jeſu Chriſti eſſe ea non poſſunt, niſi ſint ſancta. Quod enim eſt ſanctum, culpari non poteſt; quod ſanctum non eſt, culpa non vacat. [e] Inculpatus autem eſt integer ſpiritus, cum mens atque intellectus noſter omni vacat errore, qui ipſum polluere, atque inquinare aliqua ratione poſſet. Talis autem error foret, qui pietatem aliqua ex parte tolleret, aut labefactaret: ut ſi quis quidpiam præceptis Chriſti adverſum ſtatueret, aut quod ſpem futuræ vitæ, qua omnis Chriſtiani hominis pietas nititur, ſubverteret. [f] Anima ſeu voluntas inculpata eſt, cum nihil ſtatuit, nihil deſiderat, quam quod divinis mandatis eſt conſentaneum, & in pietatem ac ſalutem toto impetu fertur. [g] Corpus denique inculpatum eſt, cum nihil aliud facit, nec quicquam membrorum miniſterio exequitur, niſi quod cum iiſdem Dei ac Chriſti mandatis convenit.

Vult autem ea omnia ſervari *inculpate in adventu Chriſti.* [h] Ita enim cohærere videntur verba, ut ſignificetur vera ac ſolida ſanctitas, non ficta, & ſpecie tantum pietatis hominum oculis imponens: non etiam mutila, quæ in adventu Chriſti inque ipſius judicio conſtare, & nos inculpatos præſtare non poſſit; ſed talis, quæ coram ipſo Chriſto olim, cum judicabit mundum, & unicuique pro operibus reddet mercedem, inculpatos nos præſtet, hoc eſt in cauſa ſit, ut ab omni ſupplicio immunes, in regnum cœleſte admittamur. Non arbitramur ergo ἐν hic poſitum pro εἰς, & hoc rurſus pro μέχρι, quaſi dicat, *uſque ad adventum Domini noſtri Jeſu Chriſti*, ut nonnulli cenſent, & ſic verba hæc cum ſequenti verbo *ſervetur* conjungunt, quaſi Apoſtolus durationem iſtius ſanctitatis eo pacto exprimat. Quanquam nihilominus eam durationem his verbis involutam arbitramur. Nam dum ait *conſervetur*, non tantum partes illas hominis inculpatas ſanctaſve ſemel effici, ſed eam ſanctitatem conſtanter a Deo foveri cupit, eamque fixam ac ſtabilem eſſe optat: Deinde cum vult, ut ea ſerventur *inculpate in adventu Chriſti*, hoc eſt ita, ut in adventu Chriſti culpari nequeant; ſimul indicat ad adventum Chriſti uſque, vel ſaltem uſque ad mortem, ea inculpate ſervari debere. Si enim ante illud tempus inculpata eſſe deſinant, in adventu Chriſti inculpata non erunt. Eo ipſo autem dum adventus Chriſti fit mentio, inſinuatur animis neceſſitas atque utilitas ejus ſanctitatis, quam Theſſalonicenſibus optat Apoſtolus. Quandoquidem notum erat omnibus Chriſtianis, Chriſtum in adventu ſuo orbem univerſum judicaturum, & cuique pro operibus juſtam mercedem redditurum. Quare & neceſſe eſt in adventu illo inculpatum reperiri, & fructum ea res habitura eſt incomparabilem.

verſ. 24. Voto expreſſo, ſpem quoque facit Theſſalonicenſibus Apoſtolus, fore ut, quod ipſis optaverat, conſequantur, dum ſubjicit: *Fidelis qui vocat vos, qui etiam faciet.* Ubi & cauſam exponit, unde effectus voti ſui manaturus ſit, & unde tanti boni ſpem ac fiduciam capere illi merito poſſint, deinde & ipſum effectum ſubjungit.

Cauſa eſt, *Dei*, qui Theſſalonicenſes ad ſuum regnum ac gloriam vocaverat, *fides*. Hoc eſt conſtantia in ſervandis promiſſis, omnibuſque illis præſtandis, quæ promiſſionibus ipſius, aut gratiæ hominibus oblatæ, ſunt conſentanea. Quare cum & promiſſa Dei, & gratia Theſſalonicenſibus oblata poſtulet, ut quatenus vires ipſorum deficiant, ope illos ſua atque auxilio ſulciat, ut ſancti atque inculpati in adventu Domini Jeſu ſerventur: fides quoque Dei poſtulat, ut id præſtet. Quare nihil dubitandum eſt, Deum auxilium illis laturum, ad ſanctitatem omni ex parte, conſtanterque colendam. Deſcribit autem Deum, nomine non expreſſo, dum ait, *qui vocat*, aut per Enallagen temporum, *vocavit vos*, ut ſignificet, quænam ſit, aut unde pendeat illa obligatio Dei, ad auxilium illis, ut omni ex parte inculpati evadant, ferendum. Comprehenditur enim ea in vocatione à Deo profecta, aut ex ea pendet. Etenim vocat nos Deus, cum nos ad cœleſte regnum capeſſendum invitat, & aparte declarat, cupere ſe, ut regnum illud aliquando re ipſa obtineamus, ea nimirum via, quam nobis per Chriſtum præſcripſit. Id vero dum facit Deus, ſignificat ſe nos vehementer diligere, omniaque quæ ad ſalutem noſtram ſunt neceſſaria, in quibus vires noſtræ deficiunt, facere paratum eſſe. Nam alias, quod verbis offerret, re ipſa negare videretur, ſi, cum viam ad cœlum præſcripſerit, quam nobis ipſis relicti, & ope ipſius deſtituti, emetiri non poſſimus, nos poſtmodum deſtitueret. Quare vel ipſa hæc ad cœleſte regnum vocatio tacitam quandam complectitur Dei obligationem, ac eu tu mavis promiſſionem, quæ poſtulet, ut auxilium ferat ad ſanctitatem conſtanter colendam: ſed extant etiam aperta Dei promiſſa, vocationi huic annexa, quibus Deus ſpiritu ſe nos ſuo corroboraturum, & in pietatis curſu nos adjuturum pollicetur.

[a] *Summa voti ut eos Deus ſanctos reddat.* * Quomodo id Deus præſtat. [b] *Et totos quoad 1 Spiritum.* [c] 2. *Animam.* [d] 3. *Corpus* [e] *Et perfecte.* [f] *Spiritus noſter quando inculpatus.* [g] *Anima quando inculpata.* [h] *Corpus quomodo.* [i] *Inculpate ſervari* corpus, animam, ſpiritum, *in adventu Chriſti* quid ſit?

Effectum ſubjicit, *qui etiam faciet*. Particula *etiam* comparationi parium ſervit, & ſignifieat, quemadmodum verum eſt, Deum, qui nos vocavit, fidelem eſſe; ita & illud, facturum eſſe eum id, quod antea Theſſalonicenſibus precatus fuerit, hoc eſt, eos ſanctificaturum totos.

verſ. 25. *Fratres orate pro nobis.* [a] Sequuntur nunc alia quædam monita, quæ privata dicere poſſis: [b] quorum primum eſt, ut pro ſe Deum orent, ut nimirum, quemadmodum in ſecunda ad eoſdem Epiſtola cap. 3 ſcribit, *ſermo Domini currat, & glorificetur, quemadmodum etiam apud ipſos, & ut eruatur*, tum ipſe, tum alii laborum ſocii, *ab abſurdis & malis hominibus*, ut, quemadmodum ſcribit ad Eph. cap. 6. 19: *Ipſi detur ſermo in apertione oris ipſius, in libertate, ut patefaciat myſterium Euangelii:* ut liberetur a periculis, ut oſtium fidei aperiat Deus, & occaſionem largiatur commodam Euangelium prædicandi, ut victoriam de ejus hoſtibus largiatur. Vide etiam Rom. 15. 30, & 2 Cor. 1. 10, 11. Phil. 1. 19.

[c] verſ. 26. *Salutate fratres omnes in oſculo ſancto.* Hoc eſt meis verbis, oſculo addito, non profano, ſed ſancto, ac Chriſtiano, ſeu ex charitate Chriſtiana profecto, ſalutate omnes fratres. Præceptum hoc eſt ſecundum, ad eos pertinens, qui Epiſtolam primi eſſent accepturi, ac lecturi, nempe, ut conſentaneum eſt, ſeniores; quemadmodum & ſequens præceptum. Id autem eſt.

verſ. 27. *Adjuro vos*, [per] *Dominum, ut legatur Epiſtola omnibus ſanctis fratribus.* [d] Graviter illos obteſtatur, Domino Jeſu Chriſto veluti teſte advocato, & quodammodo etiam vindice, ſi ſecus faxint, ut qui primi Epiſtolam hanc acceperint, legerintve, eam ne ſupprimant, aut ſibi ſolis rerum in ea ſcriptarum notitiam reſervent, cæteris vel nihil de iis ſignificantes, vel quantum ſibi videatur; ſed ut univerſo fidelium cœtui eam prælegant, aut prælegi curent; quandoquidem in illis ea continentur, quæ omnibus ſcitu erant neceſſaria, ita ut ſalutis omnium intereſſet ea cognoſcere.

Sanctos [e] vocat fratres, quod eſſent cognitione veritatis a profano hominum vulgo ſegregati, ac Deo conſecrati. Similis loquendi modus eſt Hebr. 3. 1.

verſ. 28. *Gratia Domini noſtri Jeſu Chriſti.* De hoc voto, quo Epiſtola clauditur, dictum eſt alibi.

[a] II. *Monita privata.* [b] *Primum ut pro Apoſtolo orent.* [c] *Alterum, ut omnes nomine ipſius ſalutent in oſculo ſancto.*

[d] *Tertium, ut legatur Epiſtola omnibus.* [e] *Cur eos vocet* Sanctos. [f] III. *Epilogus.*

IN

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

IN

Posteriorem Pauli Epistolam

Ad

THESSALONICENSES.

IN POSTERIOREM D. PAULI AD THESSALONICENSES EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

PRæcipuus hujus Epiſtolæ ſcopus eſt, confirmare Theſſalonicenſium fidem, & eos tum ad progreſſum in cæteris virtutibus Chriſtianis, tum vero inprimis ad conſtantiam in patientia ac tolerantia afflictionum ob Chriſti nomen perferendarum, excitare. Hoc autem ut conſequatur, eorum fidem, charitatem, ſed patientiam maxime, atque omnium fuſiſſime commendat: deque his virtutibus ipſis gratulatur, ſui erga illos ſtudii atque affectus argumenta ubique interſpergens, ut orationem hoc pacto velut animet, & ad eorum pectora tum conſolanda, tum ad conſtantiam permovenda, efficaciorem reddat. Deinde, quia nunnulli inter eos reperiebantur, qui jamjam adventum Domini, de quo ſuperiori Epiſtola diſſeruerat, inſtare dicerent, hunc etiam errorem animis eorum eximit, cum alia quædam, tum Antichriſti adventum diem illum anteceſſurum, prædicens. Tandem ad præcepta, & cohortationes ad varia pietatis officia, more ſuo deſcendit. Tres igitur ſunt hujus Epiſtolæ partes: quarum ſingulæ, ſingulis capitibus continentur. Præter hæc (ut in aliis etiam Epiſtolis vidimus) ponitur Exordium, & Epilogus.

CAPUT I.

ARGUMENTUM.

(a) Salutatis in exordio, more ſuo, Theſſalonicenſibus, virtutes nonnullas ipſorum commendat, omnium autem fuſiſſime patientiam, ut ad eam illos tanto magis exſtimulet; tandemque voto ſuum erga eos ſtudium exprimit. (b) Ita tria ſunt capitis membra.

(a) Prima Epiſtolæ pars hoc capite continetur.
(b) Capitis membra tria.

Verſ. 1 & 2. PAulus, &c. (a) Prima capitis pars, ſeu exordium Epiſtolæ, verſiculis duobus comprehenſum; de quo quid ad priorem Epiſtolam dixerimus, vide. Iiſdem enim plane verbis conceptum eſt.

verſ. 3. *Gratias agere debemus.* (b) Incipit ipſa Epiſtola, & alia capitis pars: in qua gratulatur Theſſalonicenſibus, de quibuſdam eorum virtutibus, commendans inprimis eos a fide & charitate, fundamentis & fontibus omnium pietatis officiorum: quarum magnitudinem & perfectionem a duplici in ſe ex illis orto effectu arguit. Prior eſt gratiarum actio, ut aſſidua, ita ipſorum merito, vel potius divinæ erga eos benignitati, unde pietas eorum profluxit, debita.

(a) 1. *Exordium.* (b) 2. *Commendaturus Theſſalonicenſibus gratias pro iis ſe Deo agere oſſenit.*

Ait enim: *Gratias agere debemus Deo, ſemper pro vobis, fratres*, quaſi dicat: gratias, prout quidem debemus, agimus pro vobis ſemper. Vel & debemus agere gratias, & porro reipſa agimus. Non magis enim his verbis voluit expreſſum, quid officii ſui hac in parte eſſet, quam quid re ipſa faceret; cujus facti quia ratio ipſi conſtabat, meritoque id ab eo fiebat, ideo exprimere id volens, conciſa hac loquendi ratione uſus eſt.

Quanquam id ipſum denuo mox his verbis expreſſit, *ita ut dignum eſt.* Id eſt, ſicut ſane decet ac convenit a nobis fieri, ſeu, æquum eſt ut fiat. Itaque alterutrum harum vocum, nempe aut hæ poſteriores, aut illa ὀφείλομεν, redundat.

Quoniam ſuperaugeſcit fides veſtra. Id eſt, (c) quoniam majora ſubinde incrementa ſumit, ſeu vehementer creſcit, ſive aſſenſus veſter Euangelicæ doctrinæ adhibitus, ſive fiducia in Deum ac Chriſtum ex aſſenſu illo manans: ita, ut tum in eorum, quæ ſemel

(c) *Ideoque tum propter fidem ipſorum.*

recipistis veritate magis ac magis corroboremini, tum in fiducia erga Deum quotidie crescatis: spei videlicet vestræ anchoram in omnipotentiæ, misericordiæ, & providentiæ ejus oceanum profundissime per Christum demittentes, una gratiarum actionis Paulinæ causa, virtusque Thessalonicensium prior à Deo profecta, ex qua illos commendat.

Altera causa, & posterior virtus; [a] *Et abundat charitas.* Id est, & charitas vestra erga proximum, non est tenuis, non manca, sed absoluta, & bonorum fructuum copia exuberans. *Uniuscujusque* id est, in unoquoque vestrum. Ut illud ad intensionem, ita hoc ad extensionem, ut ita dicam, charitatis, utrumque autem ad insignem Thessalonicensium commendationem, & divinæ erga eos beneficentiæ laudem spectat: quod & tam eximia esset illorum charitas, & tanta virtutis laus non esset quibusdam tantum inter eos peculiaris, sed communis omnibus.

Ideoque his verbis non contentus, insuper addit vocem *omnium*, dum ait, *uniuscujusque omnium vestrum.* Quæ licet videatur redundare; non est tamen prorsus otiosa. Apertius enim ostendit, quam late hæc virtus ejusque incrementa in Ecclesia Thessalonicensium pateant. Significat quippe, non alicui tantum inter ipsos ordini hominumve generi eam esse propriam; sed toti Ecclesiæ esse communem: non in senioribus tantum, verbi gratia; sed & in auditorum vulgo conspici.

In invicem. Id est erga vos mutuo. De charitate loquitur qua Christiani Christianos, & quidem ob id ipsum quod Christiani essent, prosequerentur. Porro generalibus fidei & charitatis vocibus videtur per quandam synecdochen complecti voluisse omnia pietatis officia.

vers. 4. *Ut nos ipsi in vobis gloriemur.* Id est, quæ quidem laus vestra tam illustris & eximia est, ut nos etiam ipsi gloriemur de vobis. *In* hoc loco denotat objectum, ut & Rom. 5. 3, 11, quemadmodum est ab aliis notatum.

In Ecclesiis Dei. Id est, coram cœtibus omnium fidelium. Ecclesias enim Christianas intelligit, quibus solis sub Novo Fœdere is titulus convenit. Alter effectus, manans ex virtutibus Thessalonicensium, & cum illorum magnitudinem, tum ipsorum Thessalonicensium commendationem augens. Nec enim vulgare quid & protritum, sed eximium & excellens sit oportet, omniumque adeo vulgarium laudum titulos supergressum, de quo tautus Apostolus cum sociis tantopore glorietur.

Pro patientia vestra & fide vestra. Id est, de patientia & fide vestra, ὑπὲρ pro περὶ, ut 2. Cor. 1. 7, 8 & alibi in eadem Epistola sæpius. Explicat quid sit illud, de quo dixerat se gloriari in illis, seu mavis quatenus, cujusve rei respectu de iis glorietur, quæque sit illius gloriationis materia atque argumentum, fides mempe & patientia illorum. [c] Fidei vocem in alterutra significationum paulo ante explicatarum sumit, patientiam tanquam ipsis custodem cum illa collocat, & in locum charitatis superius nominatæ substituit, tum quod illa maxime illustre esset illorum fidei documentum, magisque cæteris, præsertim longe dissitis, quam ipsa charitas, conspicua: tum quia de illa pluriqus dicturus, & ad constantiam in ipsa Thessalonicenses inprimis animaturus esset.

(a) *Tum propter charitatem.* (b) *Quæ tantæ in Thessal. fuerunt, ut de illis gloriaretur Apostolus in Ecclesia.* (c) *Quin & de patientia illorum.*

[d] *In omnibus persecutionibus & tribulationibus quas sustinetis*, nempe propter doctrinæ Euangelicæ professionem. Ad eas enim tantum (ut & sequentia indicant) afflictiones proprie respicit.

vers. 5. *Indicium certum.* Hic jam longius excurrit in patientiæ ipsorum, ad cujus constantiam eos præcipue excitare atque animare constituit, laudem & commendationem. [e] Hæc enim virtus fidei ac porro etiam salutis custos est, eaque Thessalonicenses maximopere indigebant, cum veritatis Euangelicæ causa, ab adversariis gravissime premerentur. Commendat autem eam ab affectis revera duobus, quamvis si verborum structuram spectes, unus tantum esse videatur, quia prior, qui hujus seculi est, respicit posteriorem, ut in quo tota vis sita est, futuro demum seculo implendum. Porro in verbis est solœcophanes: per appositionem enim Dativo θλίψεσιν *afflictionibus* jungitur ἔνδειγμα *indicium* seu demonstratio; [f] sed Hebræorum more potest subaudiri relativum *quæ* vel *quod*, & ellipsi aliis quoque linguis usitata verbum *sunt* vel *est*. Unde nonnulli interpretes sic orationem supplent: *quæ res manifestum est indicium.* Id est, luculentum documentum. *justi judicii Dei.* Id est, illius quod olim juste decreturus est de vobis Deus.

Ut digni [g] *habeamini vos regno Dei.* Explicat quale de ipsis futurum sit Dei judicium, cujus indicium sint afflictiones, quas patiantur. Quasi dicat: talis nimirum judicii Dei, ut digni ab ipso censeamini, seu pro dignis reputemini, qui regno & gloria ipsius potiamini. Non enim de ejusmodi dignitate loquitur, quam Deus in nobis sit effecturus eatenus, ut virtutem in nobis producat hoc præmio dignam: sed, ut pro summa sua erga nos benignitate, ac secundum promissa sua liberalissima, virtutem ac patientiam nostram tanto præmio dignetur. Hanc ejusdem vocis καταξιωθῆναι significationem habes Luc. 21. 36. Excludit hæc vox meritum proprie dictum. Censeri igitur & reputari dignum regno illo cœlesti, est præcipuus patentiæ fructus. Cui accedit alter, illius veluti prodromus, habere certum quoddam atque indubitatum tantæ felicitatis tantæque mercedis augumentum. Id quod unumquemque animare debet, ut omnia acerba propter nomen divinum perferat & obduret, memor quod hic dolor sit sibi profuturus olim. Vocula εἰς, non tam finem hoc loco significat, quam effectum potius illius judicii divini, quod justum appellavit.

Pro quo & partimini. Id est, propter quod, videlicet regnum Dei, seu cujus consequendi gratia etiam sustinetis has afflictiones. Vel causam insinuat, cur illi digni reputandi sint regno Dei, quia illius gratia patienter tolerent calamitates varias ac graves: vel significat, ipsorum consilio ac desiderio eventum non defore: consequuturos eos quod quærant, & cujus causa tam acerba patiantur. Pati eos, ut regno Dei potiantur, proinde etiam certo fore, ut potiantur: [h] vocis ὑπὲρ finem denotantis clarissimum exemplum.

[i] vers. 6. *Siquidem justum est apud Deum.* Id est, Dei judicio ac sententia. Effectum superius expressum confirmat, ab adjuncta justitia seu æquitate, & quidem ejusmodi, ob quam fieri nequeat, quin

[d] *In omnibus persecutionibus.* [e] Patientiæ locus. [f] *Quæ documentum sint certum.* [g] *Quod sint digni regno Dei reputandi.* [h] Vox ὑπὲρ finem denotat. [i] *Quia justum est apud Deum, ut qui pios affligant, ipsi ab eo affligantur.*

bonum

bonum illud, cujus ſpem fecerat Theſſalonicenſibus, iis re ipſa obveniat. *Juſtum* enim hoc loco dicitur id, quod ut fiat æquum eſt, ſeu quod æquitas ac rectitudo poſtulat, ſive ob ipſius rei naturam, ſive ob decretum aut effatum Dei irrevocabile. Simul autem iſtud effectum illuſtrat a contrario. Non ſolum enim quid piis & afflictis, ſed etiam quid impiis, & pios Chriſti ſervos affligentibus eventurum ſit docet.

Retribuere tribulantibus vos tribulationem. Id eſt, ut iis qui affligunt vos & perſequuntur, propterea quod Chriſto adhæreatis, reddat, quam ſua iſta crudelitate merentur, pœnam & afflictionem. Intelligendum nimirum (*a*) niſi reſipiſcant, & ab hac crudelitate deſiſtentes, ipſi potius ob Chriſti nomen omnia perpeti ſint parati. Nam hujuſmodi conditionem eſſe ſubaudiendam, & tam benigne interpretandam eſſe hujus decreti divini ſeveritatem, tum alia multa Novi inprimis Fœderis dicta ac promiſſa, tum exemplum Pauli ipſius evidentiſſime docet: de quo vide 1. Tim. 1. Ab uno contrariorum incipit hoc loco Apoſtolus, eo nimirum judicii divinii effectu, qui impios manet, & deſinit in altero, eo videlicet, qui piis deſtinatus eſt, propter quos hic univerſus ſermo ſuſceptus eſt.

verſ. 7. *Et vobis afflictis relaxationem.* Id eſt, (*b*) Vobis autem, qui ab illis affligimini, liberationem ab omnibus calamitatibus, & requiem illius æterni & nunquam ceſſaturi gaudii, mercedis veluti loco reddere, æquum eſt. μὴ poſitum pro ἀλλὰ vel Ν. Effectus poſterior ex patientia in perſecutione profluens, & cauſa conſtantiæ, animique in afflictionibus invicti. Dicit autem juſtum eſſe apud Deum, ut Theſſalonicenſibus cœleſtis regni cauſa tanta patientibus, hæc requies detur; (*c*) non quod patientia ipſorum tantam felicitatem proprie loquendo mereatur: (quæ enim finiti eſt ad infinitum proportio?) ſed quod Deus ad hoc præmium piis perſolvendum promiſſione ac fœdere ſeſe obſtrinxerit. Hunc vero judicii divini effectum illuſtrat primum a ſimili, ſeu mavis a pari, cum ait *nobiſcum.* Id eſt, mecum & cum aliis mihi ſimilibus, qui itidem Chriſti cauſa affligimur: qua in re latet argumentum, quo comprobatur effectus ille lætus, ad Theſſalonicenſes olim ex ipſorum patientia rediturus. Nam quemadmodum Paulo afflictiones Chriſti cauſa patienti Deus daturus eſt præmium hujus tolerantiæ ac conſtantiæ, relaxionem nimirum & requiem ab omnibus moleſtiis; ita & Theſſalonicenſibus.

Deinde eundem effectum illuſtrat ab adjuncta temporis circumſtantia, cum ait: *in revelatione.* Id eſt, (*d*) illuſtri ac conſpicuo adventu *Ieſu Chriſti.* Quam rem amplificaturus revelationem ſeu adventum hunc uberius deſcribit, & ejus majeſtatem eleganter depingit, ut ita Theſſalonicenſes, non modo quando præmium hoc accepturi ſint, & contra impii ipſos affligentes pœnas ſint daturi, intelligant, ſed etiam per quem, & quo pacto. Adventum ergo illum Chriſti deſcribit primum a loco, unde ſit (*e*) venturus, nimirum, *e cœlo*, ubi ad hunc uſque diem ad Dei dexteram ſedens, omnibuſque rebus imperans, ac ſalutis noſtræ curam gerens, habitat ac reſidet, deſcenſurus inde in hunc aërem, ad judicium vivorum & mortuorum, uti 1 Theſſ. 4 videmus. Pertinet hoc ipſum ad majeſtatem judicis illius demonſtrandam, quod e cœlis ſit proditurus, ut pote non terrenus, ſed divinus judex, qui ipſius Dei perſonam in judicando ſuſtineat. Quanquam ſimul etiam indicatur locus noſtræ quietis ac felicitatis; ut intelligitur ex Phil. 3. 20, 21.

Deinde adventum illum Chriſti deſcribit atque illuſtrat ab adjuncto itidem inſigni, (*f*) *cum angelis virtutis* ſeu *potentiæ ſuæ* ſeu mavis *ſuis.* Id eſt, cum angelis ſuis potentibus, robore ac viribus inſigniter pollentibus. Unde fortes robore dicuntur pſalmo 103. Genitivus eſt adjuncti, & Hebraiſmus, dum genitivus pro adjectivo ponitur, & pronomen αὐτῦ magis cum remotiori *angelis*, quam cum proximo *potentiæ* cohæret: imo, ſi ſenſum ſpectes, non cum hoc, ſed cum illo jungitur. De hoc Angelorum comitatu & miniſterio vide etiam Matth. 24.

verſ. 8. Tertio illuſtrat adventum illum ab effectu duplici; qui quidem eſt effectus ipſius Chriſti advenientis, in eoque judicii ab eo tum exercendi ratio, ac porro ipſum quoque Dei judicium, cujus verſ. 5 & 6 facta eſt mentio conſiſtit. Prior effectus (*g*) eſt pœna impiorum, *in igni flammæ dantis vindictam.* Id eſt, qui vindictam ſumet, ſeu puniet, igni flammante. Non enim hæc verba (*h*) *in igni flammæ*, ut quidam putant, ad priora referenda, revelationem videl. de cœlo, quaſi majeſtatis exaggerandæ cauſa addantur, dicaturque Chriſtum de cœlo cum ignis flamma venturum, (quanquam id eo ſenſu ferri poſſit, ſi intelligatur eum ita venturum, ut ignis flammam quodammodo ſecum adferat, ſeu impiis adveniens immittat) ſed ad poſteriora, ut modum pœnæ impiis irrogandæ exprimant, de quo legimus Matth. 13. 42. Vox *in* poſita eſt pro *per*, ſeu mavis ex Hebraiſmo poſita, in Græco redundat. Modum enim ſeu medium pœnæ infligendæ denotat.

Porro *dare vindictam* Græciſmus eſt, aut potius Hebraiſmus, pro quo Latinis dicitur ſumere vindictam. Vindicta vero hic nihil aliud eſt quam pœna.

Iis qui non noverunt Deum. (*i*) Deſcribit homines puniendos ab adjuncto, ſeu mavis effectu. Ignorantia enim hæc ita illis ineſt, ut eorum culpa inſit. Meritum pœnæ hac deſcriptione exprimit, & tacite vult oſtendere, eos jure hoc ſupplicium luituros; quaſi dicat: qui cum poſſent Deum ita cognoſcere, ut illius voluntati & arbitrio ſeſe penitus dederent, habentes occaſionem, & audientes prædicationem Euangelii; ad cognitionem tamen Dei animum non adjecerunt, neque porro illi ſeſe penitus addicere & mancipare voluerunt. Non enim ita generaliter hæc vox poni videtur, ut ad illos etiam extendi dedeat, qui ut nulla penitus Dei notitia præditi ſunt, ita nullam ad eum conoſcendum occaſionem habuerunt. Quod etiam ſequentia verba demonſtrare videntur, quæ explicationis ergo ſubjicit Apoſtolus.

Et non obedientibus Euangelio Domini noſtri Jeſu Chriſti. Quaſi dicat: hoc eſt, iis, ſeu, qui ſunt illi, qui oblatum ſibi Euangelium recipere noluerunt, aut licet forte receperint, ab eo tamen vel penitus per apoſtaſiam reſilierint, vel ſaltem vita & moribus ſuis diſſentiunt, ita ut licet ipſi non erubeſcant Euange-

(a) *Niſi reſipiſcant* (b) *Quid vero affligantur, requiam æternæ vitæ accipiant.* (c) *Non quidem quaſi id proprie patientia mereatur, ſed quia Deus id promoſit.* (d) *Utrumque in adventu Chriſti futurem.* (e) *Qui deſcendet e cœlo.*

(f) *Cum Angelis potentiæ.* (g) Cur ita appellantur. (h) *Ut vindictam ſumat de malis* (i) *In igni flammante.* (k) *Qui & quales ii.*

ilum, illud tamen ipsos erubescat. Verum hic ii potissimum videntur intelligi, qui Euangelium recipere noluerunt, sed id contumaciter repudiarunt.

vers. 9. *Qui pœnas luent exitium æternum.* Id est, (a) Qui exitii æterni pœna mulctabuntur. Magnitudinem pœnæ exprimit, cujus versiculo superiori modum attigerat.

(b) *A facie Domini.* Id est, a Domino, cujus decreto, sententia, ac jussu, illis ista pœna irrogabitur. Hypallage est Hebræa. Causam enim illam efficientem, quæ pœnam illam & effectum deductura sit, emphatice & cum majestatis Christi regalis insinuatione exprimit; quod videl. a facie, seu ab ore ipsius, tanquam regis ac judicis cœlestis, decretum istius pœnæ proditurum, & gloriosis viribus ipsius executioni mandandum sit, a facie enim Domini ideo id futurum dici videtur, quia sententia ore judicis prolata velut a facie ejus prodire videtur. Sic Psalmo 17. 2 ait David: *a facie tua jus meum prodeat:* hoc est, tu ore veluti tuo pronuncia sententiam de me justam, jus atque innocentiam meam tuo decreto asserе. (c) Quanquam alias a facie alicujus, phrasi Hebraica, idem est quod ab aliquo, ut indicant inter alia loca ista Deut. 20. 19. Psalmo 17. 2. 1 Paral. 29. 12. Esaiæ 57. 16. Dan. 2. 18. & 7. 26. Itaque *a facie Domini*, simpliciter accipi potest, quasi dicat *a Domino*. Quidam modum pœnæ impiis infligendæ his verbis exprimi putant: quasi dicat, *expulsi a facie Domini*, seu ita abjecti, ut illis faciem Domini intueri, aut coram ipso versari non liceat, sed ab eo procul disjuncti pœnas luant.

vers. 10. *Cum venerit glorificari in sanctis suis.* Id est, (d) illo, inquam, tempore, quo veniet ut quam gloriosus sit, vel laudem ac gloriam insignem referat, ex eo, quod sanctis suis, hoc est, fidelibus suis præstiturus est; cum præmium illorum virtutibus, & inprimis patientiæ, ex promisso debitum conferet. Idem tempus judicii Domini illustrat ab effectu, superiori contrario, atque ita ad fideles, propter quos in hunc sermonem descenderat, paulatim redit, quo tanto melius sequentia cum antecedentibus connectere possit.

(e) Glorificandus autem dicitur in die judicii *in sanctis* Dominus, quia tum maxime illius splendor ac majestas, tum vera ac solida gloria apparebit, & laus ei maxima ab omnibus tribuetur, cum suos omnes in vitam revocabit, eosque immortales & vere glorioſos ac beatos efficiet, quin omnes etiam, qui a condito orbe in Deo fidem suam collocaverant, in possessionem æternæ illius hæreditatis introducet.

Et admirabilis fieri in omnibus credentibus. Id est, ut eum in suis fidelibus potentiæ & imperii sui effectum exserat, quæ summam ipsi admirationem apud omnes conciliet. Maximam enim omnium admirationem excitabit beatissimus ille status ac gloria, ad quam omnes, qui in illum crediderint, tum temporis perducet. Auget id, quod superius dixerat, amplitudinem gloriæ Domini, quæ tum sese exeret, exaggerando.

(*Quia creditum est testimonium nostrum, super vos* vel *apud vos.*) Verba hæc in parenthesi ponenda, hiatusque velut quidam (quia concise prolata sunt, nec prima facie, quid illis velit apparet) explendus. quasi dicat: Et inter illos etiam in vobis, quia & vos in credentium numero estis, ut qui credideritis *testimonio nostro.* Id est, illi sermoni seu doctrinæ de qua testimonium perhibuimus inter vos. Sub genere enim, hoc est *omnibus credentibus* quorum fecerat mentionem, etiam speciem inserest Thessalonicenses ad quos & de quibus hic præcipue tam, hoc sermo est, quorumque causa hæc omnia dicuntur, tacite vult conprehendi. *In die illo.* Id est, extremi judicii. Verba hæc addenda post parenthesin, & jungenda verbo *admirabilis fieri*, quasi dicat: nempe in die illo. Dies ponitur pro tempore.

vers. 11. *In quod* seu cujus rei gratia *etiam oramus semper pro vobis.* Id est, quod quidem, ut vobis eveniat, oramus creberrime: (f) Ultima hæc est capitis pars, in qua postquam eos ad constantiam in patientia satis animavit, votum etiam suum subjungit, quo id illis re ipsa obvenire cupit, quo eos in officio, & præcipue perseverantia in afflictionibus continere voluit. Quod quidem Apostoli votum, & benevolentiæ singularis contestatio, ad eos consolandos animandosque vim haud exiguam habere poterat: quasi dicat: Cujus quidem tam illustris & augusti boni, ut vos etiam compotes fiatis, & in numero istorum, in quibus glorificabitur & admirabilis apparebit Dominus, censeamini, adeo vobis voveo & opto, ut vos ad id quod vestrarum est partium ducens, cœleste insuper vobis auxilium implorem, interpellemque pro vobis identidem.

Ut vos dignetur vocatione Deus noster. (g) Vel, ut id in vobis præstet & efficiat, ut digne vos geratis vocationi vestræ, seu ut eos decet, qui ad tantam felicitatem sunt vocati; vel (quod magis probamus) ut vos dignos censeat eo, ad quod vos vocavit, nempe resurrectionis & immortalitatis bono, voce *vocationis* pro ejus objecto, hoc est, re ad quam vocati essent, per metonymiam adjuncti, ut ab aliis est annotatum, usurpata. Ut tacite simul duo velut argumenta includat, quibus ipsos voti istius haud ægrè compotes fieri posse verisimile reddit. Quorum unum est in *vocationis* nomine, quia videlicet Deus id ipsis bonum sponte obtulerit, & promiserit. Alterum in voce *Deus noster*, quia videl: is, qui eos vocavit, & a quo illis ista voveat, *Deus noster*, id est, benefactor noster est is, qui se nobis tam propitium, tam faventem, nostrique tantopere amantem exhibuit. Esse enim Deum alicujus, est esse ipsius benefactorem, ipsumque singulari amore ac benevolentiæ complecti.

Et (h) *impleat omnem bonam voluntatem* seu *beneplacitum bonitatis.* Id est, ad finem in vobis perducat illam insignem beneficentiam suam, ex libero ejus beneplacito manantem: vel beneplacitum suum ex mera benignitate profectum. Explicat idem quod paulo ante aliis verbis dixerat. Vox ἀγαθωσύνης nomini εὐδοκίας seu *beneplaciti* subjecta, ut jam innuimus, potest dupliciter accipi: vel pro genitivo causæ efficientis, ut scilicet significet benignitatem divinam, unde beneplacitum illud, seu decretum divinum liberrimum, amoris ac benevolentiæ in homines plenum, quo salutem illis æternam destinavit, profectum fuit: vel progenitivo

[a] *Magnitudo illorum pœnæ.* [b] Vocibus *a facie Domini* quid significetur? [c] A facie alicujus fieri *quid sit.* [d] *Punientur autem die ultimo.* [e] *Quando glorificabitur Dominus in sanctis suis.*

(f) *Tertia capitis pars Votum.* (g) *Ut Deus eos dignetur vocatione.* (h) *Et ad finem perducat suam beneficentiam ex beneplacito libero profectam.*

effecti;

effecti; quo pacto ſignificabit effectum beneficentiæ, ſeu benignitatem in ipſo effectu conſiſtentem; quæ quidem ab *εὐδοκία* ſeu beneplacito ipſius liberrimoque decreto pendet. Uſurpatur vox *ἀγαθωσύνης* pro beneficentia ab Apoſtolo Gal. 5. 22. Eph. 5. 9.

(a) *Et opus fidei.* Scilicet impleat, hoc eſt, opus totum fidei in Chriſtum, ac religionis, in vobis cœptum, ad exitum perducat. Fides enim hoc loco per ſynechdochen metonymicam totum religionis ac pietatis Chriſti, ut loqui ſolemus, negotium complecti videtur: ut iterum ſit genitivus ſpeciei: quaſi dicat; opus ſeu negotium id, quod eſt fides. Quanquam interim non pugnamus, quo minus ſtrictius ac magis proprie ſumatur pro ſola fide; quaſi dicat: atque adeo in ipſa iſta fide, quæ tot tantiſque ærumnis & afflictionibus vobis conſtat, quæque medium eſt ad illam felicitatem ducens, confirmet, ac corroboret: ne ſub onere ipſarum afflictionum fatiſcentes, animo concidatis; ſed viribus illius animati, inconcuſſo animi robore, afflictiones iſtas perferatis, fidemque Domino ad extremum integram & illibatam in patientia ſervetis. Non multo aliter *opus fidei* ſumptum fuit cap. 1 prioris Epiſtolæ verſ. 2 pro fide magno certamine parta ſuſceptave. Non ſolum ipſis vovet a Deo finem ipſum, hoc eſt, beatitatem ſempiternam, ſed etiam medium quod ad illã ducit. (b) Præſtat autem id Deus cum non ſolum metes noſtras ſermonis Euangelii luce magis magiſque indies colluſtrat, promiſſorumque ſuorum amplitudinem mentibus noſtris oſtendit, & tum hac ipſa ratione, tum aliis beneficiis nos ſibi devincit, & media varia augendæ fidei noſtræ ſervientia ſubminiſtrat, ſed etiam ſpiritus ſui gratia nos confirmat, & iſto auxilio cœleſti nos cum contra carnis & mundi, tum ipſius denique Satanæ impetus munit & ſuffulcit.

In potentia. Id eſt, cum potentia, ſeu potenter, aut per potentiam. Jungenda eſt hæc particula cum verbo *impleat:* quaſi dicat. Deus iſtud efficiat potentia veribuſque ſuis.

verſ. 12. *Ut glorificetur.* (c) Cauſam finalem voti ſeu rei quam illis optabat, ſubjicit, quæ ipſum ad preces hujuſmodi pro illi fundendas, idque quod jam diximus, illis vovendum impellat. Ea vero duplex eſt, prior, quæ reſpicit caput noſtrum glorioſum, nempe Chriſtum, poſterior, quæ nos ipſos. Et illa quidem hujus ſeculi magis propria eſt, hæc vera potius futuri.

Eſt vero illa in his verbis, (d) *Ut glorificetur nomen Domini noſtri Jeſu Chriſti in vobis.* Id eſt, ut per vos veſtramque in fide, pietate, ac patientia conſtantiam, nomen Domini fiat illuſtre, ipſeque dignis majeſtate ſua laudibus & honoribus concelebretur ab omnibus, qui maſculum hunc & malis infractum ſpiritum, adeoque integram vitam veſtram, ad vere honeſtatis amuſſim exactam, propius inſpexerint; animadvertentes inde veritatem ac vim Chriſtianæ religionis, quæ hujus tantæ conſtantiæ ac pietatis ſit cauſa. *In vobis.* Idem valet quod per vos, aut propter vos, quod eodem recidit: propter ea quæ vobis cernuntur, ut paulo ſuperius verſu 10, & Gal. 1. 24.

Hæc eſt *& vos in illo.* Id eſt, (e) & vos viciſſim per illum glorificemini, cum ex hujus vitæ mortiſque ergaſtulo liberatos in libertatem cœleſtis regni ſui transferet, & corporis hujus exuviis detractis glorioſo corpori ſuo conſimiles reddet.

Secundum gratiam Dei noſtri. Id eſt, id quod eventurum eſt non ex noſtro merito, ſed ex gratia ac benignitate Dei, qui tantum nobis bonum, (f) ex mero gratuitoque favore obtulit ac promiſit. Refertur hoc ad proxime præcedentia, hoc eſt, ad glorificationem Chriſti in nobis, quam in immortalitate ac felicitate cœleſti nobis danda conſiſtere diximus. Ideo autem hoc adjeciſſe videtur, quia proxime ante nomen Domini Jeſu, in illis ſeu per illos glorificandum eſſe dixerat, & huic glorificationi, quæ ab illis proficiſci debeat, glorificationem ipſorum a Chriſto profecturam ſubjecerat, tanquam illius præmium ac mercedem. Verendum enim erat, ne forte gloriam, quæ a ſe in Domium Jeſum proficiſcatur, hanc glorificationem ſeu ſalutem proprie mereri exiſtimarent. Quare hæc verba addit, ut oſtendat glorificationem illam noſtram ex pura gratia & miſericordia in nos Dei profecturam; de quo docuimus alibi.

Adjungit autem gratiæ Dei gratiam etiam Domini Jeſu, dum ait, *& Domini Jeſu Chriſti.* Expectamus enim, ut Judas ait, miſericordiam Domini noſtri Jeſu Chriſti ad vitam æternam. Cum enim ille Dominus ſit immortalitatis conſtitutus, & in ipſius manibus ſalus omnium hominum ſit poſita, ut vivificet quem vult, ab ipſius quoque gratia felicitas noſtra ſempiterna pendet.

(a) *Et opus fidei impleat.* (b) *Quomodo hæc Deus præſtet.* (c) *Finis Voti* (d) 1. *Glorificatio Domini Jeſu.* (e) 2. *Glorificatio eorum.*

CAPUT II.

ARGUMENTUM.

(g) *Hoc capite ſecunda hujus Epiſtolæ pars continetur.* (h) *In qua primo errorem de tempore adventus Domini inter illos ſpargi cœptum refutat; non prius illum adfuturum indicans, quam Apoſtaſia in Eccleſiam fuerit invecta, & Antichriſtus tyrannidem in ipſa occupaverit. Cujus hic & ingenium ſeu mores ac facta, & finem ſeu eventum deſcribit. Deinde, tum conſolatione adverſus malum iſtud, ſeu nimium mali illius ingruentis metum ipſos præmuniens: tum ad conſtantiam admonens, in voto deſinit.*

Verſ. 1. *Rogamus autem vos fratres.* (i) Prima capitis hujus pars extenditur ad verſ. 13. Cujus ſunt duo membra. Nam prius errorem inter illos de jamjam inſtantis adventus Domini tempore diſſeminari cœptum confutat. Deinde, quod ſit illum præceſſura generalis quædam defectio, indicat; atque inde occaſione ſumpta, de Antichriſto, illius defectionis capite ac principe, diſſerit. Refutat autem errorem illum, ſublatis fundamentis, quibus niti videbatur, ſeu rationibus, quæ prætexebantur, convulſis.

(f) *Ex gratuito Dei favore profecta.* (g) *Secunda Epiſtolæ pars.* (h) *Capitis partes duæ.* (i) *Prima pars cap: errorem de tempore adventus D. confutans.*

Rogamus autem vos. (a) Quia magni momenti res erat, & erroris istius admissio ruinam fidei ipsorum minabatur, ideo & compellat ipsos, & admonitionis genere blandissimo, atque ad persuadendum (consideratis utrorumque personis) potentissimo, ipsos aggreditur. (b) Sane enim si hunc errorem imbibissent, & pro Apostolica doctrina recepissent, & vere postea rem aliter habere animadvertissent; facile de veritate totius religionis Christianæ dubitare, ac tandem ut falsam penitus abjicere, atque ad Ethnicismum relabi potuissent.

Per adventum Domini nostri Jesu Christi. Vel potius, de adventu Domini nostri Jesu Christi, seu quod attinet ad adventum. ὑπὲρ pro περὶ, ut supra cap. 1 vers. 4, quem locum vide.

Et nostræ congregationis ad ipsum. Vel potius, & de nostra congregatione, seu quod ad ad nostram congregationem attinet, de qua egit superius Epistola priori cap. 4. 13. Subjunxit autem hujus mentionem adventui Christi, consolationis ergo; (c) ut ostenderet adventum illum Christi longe exoptatissimum & desideratissimum esse, ut Thessalonicensibus, ita omnibus Christianis; quandoquidem tum temporis omnes omnium temporum ac locorum homines pii sint ad Christum aggregandi, ut ab eo ad cœlestia gaudia deducantur.

vers. 2. *Ut non cito moveamini a mente*, (d) seu *sensu.* Id est, ne tam cito, cum videlicet a nostris adhuc sermonibus caletis, aliud vobis persuaderi patiamini, vosque abduci ab eo, quod semel a nobis edocti, sentire ac statuere cœpistis, quod semel animo fuistis amplexi.

Voces autem illæ *ut non cito*, non eo spectant, quasi significare velit Apostolus, licere illis aliquando a sententia ex ipsius ore ac doctrina hausta discedere, modo id non fiat cito: sed pertinet ad rei indignitatem exaggerandam, & ad ostendendam levitatem, quæ in hujusmodi sententiæ mutatione cernatur. Q. d. ne dimoveri vos patiamini a sententia, præsertim (ut a vobis fieri aliqua ratione video, vel ne fiat vereor) tam cito. A vera sententia abduci, semper turpe est; sed cito abduci, turpissimum. Similem locum habes Gal. 1. 6. Apparet autem hinc, non multo post abitum Apostoli a Thessalonicensibus, irrepsisse impostores, qui contrarium doctrinæ Apostolicæ de tempore adventus Domini urgerent, illisque persuadere niterentur.

Neque terreamini. Terror hic ac mentis perturbatio, vel inde oriri poterat, quod contraria eis, quæ semel audierant ac crediderant, sub speciosis titulis obtrudi viderent, atque ita de certitudine ac veritate doctrinæ quam imbiberant, dubitare quodammodo cogerentur; vel inde, quod licet adventus Domini summam consolationem fidelibus adferat, fieri tamen vix posset, quin ipsius propinquitas terrorem incutiat, iis præsertim qui nondum sunt satis ad eum parati, nec usquequaque sibi bene conscii: quia ut piis felicitatem summam, ita impiis extremum supplicum atque infelicitatem adferet: ut taceam, res admodum terribiles, quemadmodum Christus prædixit, eum proxime antegressuras.

(a) *Quid adeo noxius ut ruinam fidei Thessalonicensibus minaretur.* (b) *Ideoque illum evulsurus blande & potenter ipsos aggrediatur.* (c) Adventus Christi piis desideratissimus. (d) *Ratio monitionis Apostolicæ ab absurdo.* (e) Adventus Christi cur & quibus terribilis.

Neque per spiritum. Id est, (f) neque si quis à spiritu sancto id sibi revelatum inspiratumque dicat. *Neque per sermonem.* Id est, neque si nos id dixisse docuisseque quispiam asserat, & velut ex ore nostro exceptum confirmet. *Neque per Epistolam.* Id est, neque si vel Epistolam, tanquam a nobis ad vos, aut etiam aliorum scriptam ostentet, & hac ratione id vobis persuadere conetur. Tollit omnia istius erroris præsidia ac firmamenta, quibus illum impostores quidam adstruere nitebantur, ne vana earum rerum specie moverentur Thessalonicenses, seque à vera sententia abduci paterentur. Apparet impostores illos divinam authoritatem suis sermonibus prætexuisse, atque nonnullos quidem Spiritus Sancti afflatum & revelationem jactasse, alios & impudentissime Apostolorum ea de re sermones aut Epistolas a se confictas ostentasse. (g) Viderint hic quam lubrico nitantur fundamento, qui traditionibus per manus acceptis tantum in religionis negotio tribuunt, ut eas cum illis, quæ ab Apostolis scripto consignata esse, nec ipsi diffitentur, non solum componere, sed etiam aliqua ratione illis anteponere audeant, & sacram scripturam ad illarum normam intelligendam esse contendant. Ecce vixdum digresso a Thessalonicensibus Apostolo, vivente adhuc certe, ex quo fraudem cito detectum iri facile subodorari poterant, ausi tamen sunt quidem Spiritum Sanctum, alii vero sermones traditionesque Apostolicas, nonnulli etiam Epistolas ipsius ad homines illaqueandos, fingere & venditare: Et nunc post tot non annorum tantum, sed etiam seculorum decursum, tanti scilicet fiet a cordato, traditionum nullo scripto fide digno conprehensarum authoritas, ut contra illam ne hiscere quidem audeat? Quid enim, si aut multis post Apostolorum abitum seculis pleræque illarum pullularint? aut ipsorum Apostolorum ætate, ab hoc hominum genere, quod hic notat Apostolus, in Ecclesiam intrusæ, & postmodum in illa confirmatæ fuerint? Certe cum hic videamus fuisse, qui ipsorum Apostolorum tempore talia auderent, qua eum jure accusare poterit, qui vereatur ne id in aliis quoque factum fuerit. In aliis sane jam tum quoque factum fuisse, id satis ostendit, quod Apostolus paulo post dicet, jam tum, cum hæc scriberet, mysterium iniquitatis operatum fusse; id est, jam tum Antichristum in Ecclesiæ visceribus conceptum fuisse. Quanquam præterea omnem illud dubitationem eximit, quod videamus traditiones illas contrarias esse iis, quæ vere Apostolica esse inter omnes convenit, hoc est, iis, quæ literis ab Apostolis prodita omnes agnoscunt. Sed de his alibi.

Quasi instet dies Christi. (h) Id est, Quasi præ foribus sit adventus Domini, jamjam adfuturus, maximeque vicinus. *Diem* pro tempore posuit, ut 1. Thess. 5. 2 monuimus. Hic est ille pestilens error, quam Thessalonicensium animis eximit, sublatis illius tibicinibus, quibus ipsum sui patroni fulcire tentabant.

vers. 3. *Ne quis vos seducat ullo modo.* Id est, Cavete ne quis ullo prorsus, quicunque tandem sit, modo vobis imponat, & mox venturum Dominum persuadeat. Alterum hic incipit primæ partis membrum. Eandem enim propositionem repetit iterum, ut tanto

(f) *Modo, quibus impostores venientibus Apostolis sua somnia hominibus obtrudebant, tres.* g) Traditionum, quas vocant, & verbi non scripti fundamentum quam lubricum. (h) *Error autem fuit ille, quod putarent præ foribus esse adventum Domini.*

altius

altius eam eorum animis infigat, ſimulque remotiorem eſſe, quam illi ariolabantur, adventum Domini, probat ex eo, quod ipſum neceſſario eſſet anteceſſurum, id vero eſt Apoſtaſia: (a) cujus caput ac Patronus & promotor eſt Antichriſtus ille magnus.

Quoniam niſi venerit. Oratio Elliptica; quæ dupliciter impleri poteſt. vel ita.

Quoniam non inſtabit, Scilicetad ventus Domini. *Niſi venerit diſceſſio primum*, Ut periodum videlicet inchoet; vel ut ſuperius inchoatam continuet, ita, *ne quis vos ſeducat ullo modo*, quod venturus ſit dies Domini *niſi venerit diſceſſio primum:* Senſus eodem redit. Vult videlicet oſtendere, non prius Chriſtum ad judicium illud extremum adventurum, quam facta fuerit Apoſtaſia, hancque illum omnino præceſſuram. (b) Apoſtaſiæ autem ſeu diſceſſionis voce intelligitur generalis quædam orbis, qui Chriſtum pro rege & Domino ſuo agnoſcebat, ab ipſo defectio, ſive craſſior illa, qua jugo Chriſti penitus excuſſo ejus religio aperte deſeritur, & alia in ipſius locum ſubſtituitur, qualem videas Machometanis; ſive aliquanto ſubtilior, qua prioris Domini, Chriſti videlicet nomine retento, hoſtis ipſius imperium revera agnoſcitur, & ſub religionis Chriſtianæ titulo ac ſpecie alia ipſi adverſa colitur. Conſiſtit autem in eorum dogmatum aſſertione, quæ fundamentum noſtræ ſalutis ſubvertant, eaque tum cultus divini, tum vitæ ratione, quæ legibus a Chriſto traditis repugnat: (c) Non reſpexiſſe autem Apoſtolum ad illam craſſiorem, & id ſuadere videtur, quod caput illius deſcribens, in templo ipſum Dei ſeſſurum dicat: hoc vero nonniſi improprie de Machomete dici poteſt, cum is non animo tantum, ſed caſtris etiam ipſis ab Eccleſia diſſideat, ab eaque penitus ſeceſſerit. Ut taceam ea quæ de adventu Antichriſti hic ab Apoſtolo dicuntur, ad hunc vix accommodari poſſe, qui armis potius & tyrannide deliria ſua promovit, quam ſignis & prodigiis, quæ tanta a Pſeudochriſtis & Pſeudoprophetis, (iſtius puta ſatellitibus, vel potius ipſo) editum iri ipſe Dominus aſſeveravit, ut in errorem inducerentur, ſi fieri poſſet, & electi: quale certe nihil a Machomete editum legimus, etſi nonnulla, ſed redicula & leviuſcula, attentarit. (d) Non debet tamen & Machometes hinc penitus excludi, utpote, qui id quod Antichriſti ſpiritus in Eccleſia aliquanto occultius majorique arte cœpit, apertius poſtea in certis Chriſtiani orbis partibus perfecit. Corrupta enim jam Chriſti doctrina ab Antichriſti partim prodromis, (quos jam ſua ætate fuiſſe queritur Divus Joannes) partim aſſeclis, & ſincero Dei cultu ex Eccleſia ſublato, legibuſque Chriſti procultatis, Machometi velut janua ad Eccleſias Orientis aperta fuit, & robur ipſius impoſturis ad leves alioquin Orientalium animos a Chriſto penitus abducendos additum, adeo ut omnes ipſius ſucceſſus iſti jure adſcribi non tantum poſſint, ſed etiam debeant.

Et revelatus fuerit. (e) Id eſt, & aperte extiterit, ac ſe mundo conſpiciendum exhibuerit. (f) Revelari enim in ſacris litteris id dicitur, quod licet antea quidem aliqua ratione fuerit, ſed tectum & quaſi in ſuis cauſis latens, in apertum prodit, & ſe omnibus conſpiciendum præbet. Et certe jam tum jactis iſtius defectionis ſeminibus, & furtim in Eccleſiam irrepentibus erroris nefarii ſentibus, fuiſſe intra ſuas cauſas magnum illum Antichriſtum dici poteſt: cum jam ipſius ſpiritum in mundo extare, & præcurſores eſſe, conqueratur Apoſtolus 1 Joh. 2. 18. iv. 3. 2. Joh. 7.

Porro in deſcribendo iſtius defectionis capite, ita procedit Apoſtolus, ut primo generaliter, qualenam illud futurum eſſet, & quis finis illum maneat, indicet. Secundo, ſpecialius illum, ab adjunctis ſeu moribus depingit. Tum, tempus illius tyrannidis inſinuat. Quarto, exitium illius deſcrit. Quinto, artes quibus imperium ſuum ſtabiliturus & propagaturus eſſet, aperit. Denique cauſam quæ orbem in illius tyrannidem deductura eſſet, indicat. (g) Generalis tum morum tum eventus illius delineatio eſt; illorum quidem in his verbis, *Homo peccati.* Id eſt, peccati mancipium, omnium peccatorum genere pollutus & contaminatus. Hujus vero iſtis, (h) *ille filius perditionis.* Id eſt, qui eſt exitio deſtinatus, quem eventus triſtiſſimi exitii manet: qua ratione & Judas *filius perditionis* dicitur. Joh: 17. 12. Quem Antichriſti eventum prædicit & Daniel cap. 7. 26 ſub typo ejus Epiphane. Voce vero eadem, in deſcribendo falſorum doctorum qui in Eccleſia eſſent orituri, ſupplicio, utitur Petrus 2 Epiſt. 2. 3, quos ad hanc damnationem deſcriptos eſſe ait Judas verſ. 4. (i) Cæterum caput iſtius Apoſtaſiæ, & principem, ſeu Antichriſtum, tanquam unam aliquam perſonam deſcribit: non quod omnino velit Antichriſtum unum aliquem ſingularemque hominem futurum, ut nonnulli ariolantur, & ex iſta loquendi ratione, ac inprimis articuli ſæpius repetiti vi, concludi debere putant: (k) ſed quia uno decedente, alter in alterius locum ſucceſſurus, & unum omnium regimen, idemque regiminis ſcopus futurus eſſet, & unius inſtar omnes cenſeri non immerito poſſent. (l) Qua ratione videmus a Daniele Propheta quatuor regna ſeu Monarchias vocari quatuor reges cap. 7 verſ. 17. confer verſ. 23, 24: & Græcorum imperium, vel potius eorum imperatores, tanquam unum quendam conſiderari, licet multi eſſent, aliique aliis continua ſerie ſuccederent Dan. 8. 21, ubi ait hircum caprarum eſſe regem Græcorum, & poſtea tamen de cornu, quod erat inter oculos illius, ait illum eſſe Regem primum: aperte vocem *regis* aliter & aliter uſurpans, & poſterius quidem certam perſonam, nempe Alexandrum, prius vero Monarchiam Græcorum, ſeu mavis ordinem regum, qui monarchiam illam tenuerunt, intelligens. Eundem vocis uſum deprehendere licet & Apoc. 17. 10 & ſeqq. Quin & ille locus Moſis Deut. 18. 15, *Prophetam e medio tui, e medio fratrum tuorum, ut ego ſum ſuſcitabit tibi Jehova Deus tuus*, etſi ſenſu myſtico de certa perſona, Chriſto videlicet, intelligendus eſt, ſenſu tamen litterali ad quemlibet Prophetam legitimum referri, & de illo, ut antecedentium & conſequentium circumſtantiæ indicant, accipi poteſt & debet. Idem deprehendes etiam in voce *Pontificis*, Hebr. 9. 7, 25. xiii. 11 in voce *mendacis*, & *Antichriſti*, & *ſeductoris* 1 Joh. 2. 22. 2. Joh. 7. Quibus in locis, nominibus illis eſt in Græco præfixus articulus: ut facile cuivis pateat, falſum eſſe quod vulgo aſſeritur, articulum illum individui certi notam eſſe. Vide etiam Matth. 12. 35. xix. 19.

(a) *Apoſtolus vero oſtendit Apoſtaſiam præceſſuram.* (b) *Apoſtaſiæ nomine quid intelligatur?* (c) *Non reſpexit Apoſtolus ad Machometem primario.* (d) *Licet nec ille penitus hinc ſit excludendus.* (e) *Apoſtaſia caput Antichriſtus.* (f) Revelari in S. L. quid dicatur?

(g) *Antichriſtus homo peccati* (h) *filius perditionis.* (i) *Voce* Antichriſti *non ſignificatur una perſona.* (k) *Cur tanquam una perſona in S. L. introducatur.* (l) *Exempla ſimilis loquutionis.*

verſ. 4.

vers. 4. *Qui adversatur.* (*a*) Nempe Christo, qui Ecclesiæ caput & Dominus est; unde & Antichristus dicitur. Hic jam ulterius ipsum ab adjunctis, moribus videlicet, describit, & quasi vivis depingit coloribus. (*b*) Quorum primum est, quod sit Christo velut e diametro oppositus, eique contrarius. Dupliciter autem aliquis oppositus & contrarius esse alicui potest, vel aperte, id est, tam ore quam corde factisque ipsis, vel occultius; ut licet ore ipsi blandiatur, animo tamen ac factis ab illo sit aversus. Quod autem occultius quis facit, adeo non excusat, ut aggravet potius augeatque hostilitatis crimen; cum tanto nocentior tantoque abominabilior hostis sit, quanto ob hypocrisin & fictæ benevolentiæ simulationem tectior est, & quanto facilius minus cautis amicitiæ specie imponere potest. (*c*) Quicquid igitur aliquis lingua Christum pro Domino suo agnoscat, ipsiusque in terris negotium se promovere simulet; si modo ostendi potest, illum plurima, quæ ad majestatem Christi convellendam spectant, facere, dum videlicet dominium sibi atque imperium in Christi subditos eorumque conscientias arrogat, & decreta ipsius rescindendo, imperium ipsius quantum in se est convellit atque abrogat, & sua in illorum locum substituendo, ad eam reverentiam atque honorem, quem Christo debent omnes, sibi præstandum adigit; hostis utique est & adversarius Christi, & quidem tanto gravior, quanto magis odii erga ipsum sui, virus fictæ reverentiæ velo celare nititur.

Et effertur supra omnem, qui dicitur Deus. Id est, (*d*) & sese effert supra omnem cuicunque is titulus competit ut Deus vocetur. Vetus interpres legit *supra omne quod*, seusu eodem. Alterum hoc est ex Antichristi adjunctis, immanis ipsius superbia; quam Apostolus tantam futuram ait, ut sese supra omnes omnino homines, & Reges, & Monarchas, angelos, ipsumque adeo Dei filium, ejusque Patrem elaturus esset. Ii enim sunt qui isto titulo gaudent. Quod velut melius explicaturus, addit, *aut numen*, Græce σέβασμα, id est, cuicunque cultus aliquis, etiam religiosus, & humano major competit. Concretum de homine, sed qui inter Ethnicos numinis haberet opinionem, nimirum de Cæsare seu Imperatore Romano, usurpat Lucas Act. 28. vers. 26. Ac supra omnes homines titulo isto a Deo ipso condecoratos extollit seipsum, qui se nulli omnino homini subesse, a nemine judicari posse, adeoque supra jus omne se esse credit. Deum ipsum ejusque filium, ac consequenter administratorios illos spiritus quod attinet, id ex collatione prophetiæ Danielis de Antiocho Epiphane, ad quem locum videtur hic Apostolus respexisse, conjici haud difficulter potest. (*e*) Nam de Antiocho Antichristi typo dicitur Daniel. 8. vers. 11, 25, *eum* etiam usque *ad Principem fortitudinis*, hoc est, ad ipsum Deum altissimum *pervenisse*, seu *contra eum surrexisse*, *& ab eo tulisse juge sacrificium*, *& dejecisse locum sanctificationis ejus:* quo ipso sane supra eum se, quantum in se fuit, extulit, & veluti victor spolia ei in terris detraxit. Unde dicitur cap. XI. 36, eo nimirum loco, ad quem satis aperte hic alludit Apostolus, *faciet secundum voluntatem suam & elevabitur, & magnificabitur adversus omnem Deum, & adversus Deum Deorum loquetur magnifica.* Quocirca, si aliquem, cui reliquæ hic ab Apostolo enumeratæ Antichristi notæ conveniant, doceri possit, juge sacrificium, hoc est, verum ac sincerum Dei cultum sustulisse, idolatria in ejus locum substituta, veram ejus Ecclesiam, locum sanctificationis divinæ evertisse, leges divinas suis stabilitis abrogasse: quis non videt, de eo jure dici posse, quod se etiam supra Deum altissimum in terris, quantum in se fuit, extulerit.

Ita ut ipse in templo Dei. Id est, (*g*) in Ecclesia: Hæc enim est templum Dei, ut patet ex 1 Cor. 3. 16, & VI. 19. Ut supervacua sit illa subtilitas in voce ναῷ argutantium, & de templo aliquo materiali vocem istam accipientium. Licet autem Ecclesia illa, in qua Antichristus præsidet, Ecclesia vere adeoque templum Dei non sit, ideo nihilominus templum Dei dicitur, vel quod antea templum Dei revera fuerit, (retinent enim res sæpe nomina, eo ob quod illa fuerat sortita, mutato, ut Matth. 21. 31, & XXVI. 6 in voce *leprosi*, & Joh. 9. 17.) vel quod adhuc nomen Ecclesiæ & sic templi Dei sibi usurpet. Εἰς positum est pro ἐν, ut Marc. 2. 1. Act. 23. 11, nisi ita verba malis vertere, ut se in templum Dei collocet.

Tanquam Deus sedeat. Id est, id sibi jus & eam potestatem usurpando, quæ solius Dei est. Locum in quo Antichristus sedem suam fixurus esset, indicat, ut simul summum ipsius superbiæ culmen exprimat.

Quam etiam uberius explicat, cum addit, (*g*) *ostendens seipsum quod sit Deus.* Sive titulos Deo proprios sibi usurpando, sive, rem illis expressam ad se trahendo: exempli gratia, si quis regis regum in suos subditos jus adeo sibi vendicet, ut etiamsi infinitas animas secum in infernum traheret, nemo ei debeat dicere, quid facis? aut in se summum utriusque potestatis, tam secularis videlicet quam spiritualis, apicem esse credat, aut se posse mutare quadrata rotundis, per administros suos orbi persuadere velit.

vers. 5. *Non meministis.* Institutæ de Anchristo narrationi interserit hujus versiculi verba, ut fidem dictis suis conciliet, simulque eos perstringat tacite, qui eorum non satis memores se fuisse ostenderent, dum aures præbuerint iis, qui diem Domini jamjam instare docebant. Quasi dicat: hæc vero omnia non nunc demum vobis dico, ne quis aut errori suo ignorantiam prætexat, aut in dubium ista, quasi nunc demum ad sententiam de vicino adventus Christi tempore evertendam conficta, vocare audeat. Ipsi enim meminisse potestis, me, cum adhuc vobiscum versarer, Christianæ religionis capita ac mysteria vobis traderem atque explicarem, ista etiam inter alia vobis indicasse.

vers. 6. *Et nunc obstaculum*, (*h*) vel potius id, quod obstat seu retinet, cohibet, (in Græco enim est participium τὸ κατέχον) *scitis.* Id est, quin & illud estis à me edocti, quid sit in causa, quominus ille statim veniat, quidque ipsius adventum remoretur. In vocibus est trajectio quædam. Non enim vocula *nunc* verbum *scitis* respicit; quasi nunc demum id illos resciisse dicat Apostolus, sed potius vocem *obstaculum*, seu id *quod obstat:* ut illos id etiam scire asserat, quod obstet ac impediat, quominus hoc ipso tempore quo hæc scribat, aut quamdiu illi vivant, Antichristus compareat.

[a] *Specialior Antichristi ab ejus moribus descriptio.* [b] 1. *Christo contrarius.* [c] *Hostis tanto gravior, quanto tectior.* [d] *Antichristus effertur supra omne quod dicitur Deus.* [e] *Antiochus Epiphanes* typus Antichristi. [f] *Antichristi sedes templum Dei* quomodo. [g] *Ostendet se ipsum esse Deum* [h] *Adeoque scire quid ipsius adventum remoretur.*

Obstans

Obſtans igitur *nunc*, eſt quod nunc obſtat. Occurrit autem hic tacitæ objectioni aut cogitationi Theſſalonicenſium. Poterant enim dicere: Cur ergo non apparet Antichriſtus ille? Reſpondet Apoſtolus, eſſe adhuc aliquid quod obſtet quominus in apertum prodire poſſit, quod ipſi non ignorent; nondum adeſſe tempus quo ille emergere debeat; tum id fore, ubi obſtaculum ipſis notum, fuerit ſublatum. Eo ipſo autem ſimul tacite cogitandum relinquit Apoſtolus Theſſalonicenſibus, quid de tempore adventus ipſius Chriſti ſentire debeant. Si enim nondum advenerat tempus adventus Antichriſti, & impedimentum adhuc ei obſtabat, quod non admodum cito videbatur amovendum, facile inde poterant colligere, non adeo vicinum eſſe adventum ipſius Chriſti, qui Antichriſti demum adventum, atque Apoſtaſiam per illum orbi invehendam, debeat ſubſequi, eamque tollere.

Ut reveletur. Id eſt, manifeſte exiſtat atque appareat.

Suo ipſius tempore. Id eſt, (*a*) tempore ad id deſtinato; non quod Deus illius adventum per ſe ac ſimpliciter procuraverit, ideoque tempus ipſius adventus præciſe definierit; ſed quia cauſis ipſius jam in genere humano exiſtentibus, ipſoque in ipſius Eccleſiæ viſceribus concepto, & velut latente, ita rem moderatus ſit, ut tum demum ipſum prodire & caput ſuum efferre voluerit, cum omnia ipſius adventui propter hominum improbitatem parata ac matura eſſent, & orbis jam ſatis habuiſſet temporis atque occaſionis, ut veritatem Euangelicam incorruptam ſuſciperet, ac porro, cum eam impie ſpreviſſet, dignus eſſet qui in mendacia atque errores ab Antichriſto induceretur.

verſ. 7. *Nam myſterium iniquitatis jam operatur.* (*b*) In Græco eſt trajectio quædam. Vox enim *iniquitatis* a nomine *myſterii*, cum quo jungitur ſenſu, dirempta eſt. id eſt: Impius Antichriſti dominatus, ſeu Apoſtaſia per eum penitus introducenda ac firmanda, jam per viſcera Eccleſiæ latenter ſerpit, viruſque illius occulte ſe ipſi inſinuat: jam ejus ſemina jacta ſunt, ſeque exſerere paulatim incipiunt. Pergens in temporis, quo patefieri debebat Antichriſtus, inſinuatione, illuſtrat & confirmat præcedentia, occurrens cogitationi ex ſuperioris verſiculi aſſertione ſuborienti. Quia enim dixerat eſſe aliquid, quod Antichriſtum cohibeat, ut ſuo tempore reveletur, poterat aliquis cogitare: num ergo Antichriſtus jam extat? Neque enim id dicitur cohiberi, quod nullo pacto eſt, ſed quod aliqua ſaltem ratione extat, & progredi ulterius nititur. Cui rei & revelandi verbum favet, quo Apoſtolus de Antichriſto eſt uſus. Quare Apoſtolus reſpondet, ita omnino ſe rem habere. Antichriſtianæ impietatis ſemina jam extare, & fundamenta ſecuturæ Apoſtaſiæ Satanam in Eccleſia occulte moliri. Eo ipſo autem monet tacite Theſſalonicenſes, ne ſint ſecuri, neve exiſtiment, quia nunc ob certum impedimentum emergere non poſſit, ſua tempora ab illius impietatis contagione prorſus fore immunia, & ſibi nihil ab eo eſſe metuendum periculi; ſed ſibi caveant, ſcientes jam malum illud in Eccleſiæ viſceribus occulte ſerpere, & Antichriſtum, ejuſve impietatem jam veluti conceptam intus latere, tum in lucem prodituram, ubi obſtaculum fuerit amotum.

Agebat enim jam tum Satanas ſuum in Eccleſia negotium, *myſteriumque iniquitatis.* Id eſt, iniquitas myſtica ſeu occulta, & vulgo ignota, nec cuiquam niſi patefaciente Dei ſpiritu cognita, *tum etiam operabatur.* Id eſt, (*c*) ſeſe exerebat, ſed clam, unde myſterium dicitur. Quod vero de obſtaculo dixerat ſuperius, id repetit, & rem ipſam indicat, ſed ita tecte, ut inſinuet potius tacite, & in memoriam revocet, quod coram apertius ipſis dixerat, & verſiculo ſuperiori illos ſcire aſſeruerat.

Ait enim. *Solum obſtans ſeu tenens nunc, donec e medio fiat.* Tenentis ſeu ejus qui obſtat, vel retineat au: cohibeat nomine, idem intelligit, quod ſuperius obſtaculi, ſeu ejus quod obſtet nomine expreſſerat quaſi dicat: Et tamdiu quidem nefarius ille latebit, neque caput ſuum efferet:

Donec fiat e medio. Id eſt, tollatur & aboleatur:

Qui nunc tenet. Id eſt, qui nunc ei obſtat quominus emergere poſſit Verum quisnam ille ſit, non exprimit; ſed illis, tanquam jam antea ea de re edoctis, memoria repetendum relinquit. Quisnam vero ille κατέχων fuerit, qui conatus Antichriſti moraretur, de eo duplex eſt inter eruditos ſententia. (*d*) Putant enim quidam, illius nomine Apoſtolos ipſos intelligi, qui quamdiu ſupereſſent, non poterat negotium Satanæ ita ſuccedere, ut palam & aperte doctrinam Chriſti doctrinæ contrariam in Eccleſiam inveheret; ſed ſi quid ejuſmodi fuerit, id tamen clam, & ſub ipſorum prætextu ab hominibus nequam intruderetur. Et verum id quidem eſt, ſi rem ipſam reſpicias, ipſos etiam Apoſtolos maxime Satanæ conatibus impedimento fuiſſe, neque tam audacter impoſtores illos ſeſe ipſis opponere auſos fuiſſe. Quanquam nonnullos etiam aperte illis ſeſe oppoſuiſſe, ex ipſorum Apoſtolorum ſcriptis conſtat, & quidem eos, qui Antichriſti prodromi cenſeri debebant, quique Antichriſtiano ſpiritu afflati, viam ei præparabant, ut ex Johanne intelligitur 1 Joh. 2. 18, 22. 2 Joh. 7. Sed tamen plurimos authoritas Apoſtolorum cohibuit, qui illis vita defunctis caput ſuſtulerunt, ut teſtatur (*e*) Egeſippus, vir Apoſtolicis temporibus proximus: & Apoſtolus ipſe ſenioribus Eccleſiæ Epheſinæ prædixit, ut Actor. 20 legimus. (*f*) Verum enimvero non videtur eo Apoſtolus hoc loco reſpexiſſe. Quorſum enim ita obſcure loqueretur, ſi ſe & ſuos in Apoſtolatu ſocios intelligeret? cur non rem tantam aperte, & ſine circuitione aut verborum involucris explicaret. Aſſentimur igitur aliorum ſententiæ, qui (*g*) κατέχοντες nomen denotare putant Imperatorem Romanum Ethnicum; ſeu potius Imperatores Ethnicos; qui quamdiu habenas imperii moderarentur, tamdiu in cavernis ſuis ſerpens iſte deliteſcere cogebatur, nec emergere ad tantum potentiæ faſtigium poterat. Quin & illud dici poteſt, quamdiu Roma Imperatorum ſedes fuit, tamdiu ad ſummum imperii culmen aſcendere Antichriſtum, licet in Eccleſia jam excluſum atque in lucem editum, non potuiſſe; ita, ut ſi verba hæc Apoſtoli accipere velis de ultima dominatus Antichriſtiani perfectione, jure dicere poſſis, imperium hic vetus intelligi, ab Ethnicis imperatoribus conſtitutum, ipſoſque adeo imperatores, qui in veterum illorum potentiam ſucceſſerunt.

verſ. 2. *Et tunc revelabitur.* Id eſt, & tunc palam exiſtet, tunc emerget, & ſe conſpiciendum omnibus præbebit.

[a] *Cujus tempus definitum.* [b] *Et vivente jam Apoſtolo ipſius virus occulte ſe Eccleſiæ viſceribus inſinuabat.* [c] *Aperte rem geſſurus impedimento ſublato.* [d] *Per quod & Apoſtoli ipſi intelligi poſſunt.* [e] 2 *Joh.* 7. 1 *Joh.* 2. 18, 22. [f] *Euſeb. Hiſt. Eccl. lib.* 3. *cap.* 26. [g] *Non tamen id reſpexit Apoſtolus.* [i] *Qui* obſtantis *nomine videtur Imperatores Ethnicos intellexiſſe.*

Impius ille. (*a*) In Græco est ἄνομος proprie *exlex*; quia videlicet nullis legibus subesse, nullius imperio coerceri velit, sed omnia divina humanaque jura proculcet, suoque unius arbitrio subjiciat. (*b*) Tempus illius conspicuæ in Ecclesia existentiæ & imperii exprimitur, dequo quid sentiamus, versiculo superiori diximus. Ortu illius descripto, & tempore ejus rei indicato, etiam exitum seu interitum exprimit, quod quartum esse diximus eorum, quæ in hac Antichristi descriptione ab Apostolo explicantur. In descriptione autem hujus interitus ita progreditur, ut & authorem illius exprimat, qui est Dominus Jesus, & modum quo sit ab eo perimendus, nempe jussu ac robore ipsius, & denique tempus, quo id futurum sit, aperiat.

(*c*) Quem *Dominus*. Nempe Jesus (quod etiam vulgata addit, sed in Græcis codicibus non est vox Jesu) *perdet*, seu abolebit.

(*d*) *Spiritu oris sui.* Id est, potenti jussu ac decreto suo. [*e*] Est enim hic antropopathia seu metaphora ab hominibus potentibus desumpta, aliquid fieri jubentibus, quod effectui a ministris statim detur, ita ut ipsa propemodum voce ac spiritu seu halitu, (qua voce hic Piscator in Germanico utitur) rem conficere videatur. Sic sumitur spiritus oris Domini Psal. 33 vs. 9. quasi dicat: simulac halitum oris emisit, constitit omnis ornatus cœlorum, omnes stellæ instar exercitus exstiterunt. Vide Vatabl. Esaiæ cap. 11 vers. 4, (ad quem locum hic, ut omnes doctiores interpretes animadverterunt, respicit Apostolus) de Christo juste judicaturo dicitur.

Percutiet terram virga oris sui. Hoc est, justo suo decreto ac sententia, quam ore proferet, tanquam virga percutiet, & pœnam irrogabit orbi impio. *Et spiritu labiorum suorum interficiet impium.* Hoc est, simulac halitum oris emittet, sententiam pronuntians, & pœnam decernens, eum perdet. Et hic est ille gladius anceps, qui progreditur ex ore ejus, qui percutit gentes Apoc. 1. 26. 11. 16. XIX. 15.

[*f*] *Et illustri adventu suo abolebit.* Id est, radicitus exstirpabit, cum venerit ad reddendum unicuique secundum opera sua. Quem adventum *illustrem* vocat, quia tum maxima ipsius majestas & potentia conspicietur, omniumque sese oculis inferet. Veniet quippe cum omnibus angelis potentiæ suæ, in nubibus, multis illustribus sui adventus signis præmissis. [*g*] Patet hinc non debere ejusmodi ruinam Antichristi ante Christi adventum sperari, ut ille penitus tollatur, nullosque sui sectatores habeat, cum illustri demum adventu Christi dicat abolendum. Sed nimirum, ut aliquandiu jam conceptus latuit, & occulte tantum negotium suum promovit, & jam in lucem editus, non protinus ad summum potentiæ apicem pervenit, nec statim tantam, quantam postea, in conscientias hominum tyrannidem exercuit: ita ad eas iterum incitas redigetur, ut ista, qua nunc terribilis & intolerandus est, authoritate & potentia exutus, etsi aliquos sui cultores retineat, a plerisque tamen pro impostore agnoscatur, (hectica laboranti similis, qui vivat quidem, & aliquando etiam vires & sanitatem se recuperare, morbo autem relevari putet, interim tamen sensim conficiatur & absumatur,) donec decretorius ille adventus Domini dies venerit, quo penitus emoriatur, & supplicio ignis sempiterni conficiatur.

[a] *Antichristus exlex*, cur? [b] *Antichristi interitus.* [c] *A quo.* [d] *Quomodo.* [e] Spiritus oris Christi quid? [f] *quando.* [g] *Antichristus ad Christi adventum duraturus* quomodo.

vers. 9. *Cujus est adventus.* Quintum in hac Antichristi descriptione. Indicat enim hic Apostolus quibus artibus tantam corruptionem in Ecclesiam Christi invecturus, eamque sibi potentiam sit stabilituaus. Poterant enim Thessalonicenses tantam Antichristi impietatem, sceleriscque importunitatem ac magnitudinem ex Apostolo audientes cogitare, qui fieri possit, ut tam sceleratus homo in Ecclesiam Christi tanta veritatis luce collustratam irrepat, & fidelium animis obrepat, seque ita illis venditet, ut ab eo non protinus abhorreant atque resiliant, & tanquam monstrum quoddam horrendum fugiant. Quare ut dubitationem atque admirationem iis demat, ostendit quibus artibus sibi tantam authoritatem sit in ecclesia etiam ipsa, apud homines Christo initiatos, conciliaturus, & ad tantum potentiæ fastigium ascensurus.

Et primo quidem indicat unde vires sit habiturus, quibus subnixus rem tantam aggressurus sit, cum ait adventum ipsius fore *secundum operationem Satanæ.* [*h*] Quasi dicat: nec vero mirari quisquam debet, illum rem tantam perfecturum; adventus enim ipsius causa erit operatio Satanæ, vel, erit conjunctus cum operatione Satanæ; ipse Satanas una cum ipso operi manum admovebit, ejusque viribus & auxilio fretus Anrichristus emerget, caputque efferet. Notandum est hoc loco, relativum *Cujus* non referri ad subjectum proximum, quod est *Dominus* seu Christus, sed ad remotius, quod est *Antichristus.* Idem sit inter alia loca etiam 2 Joh. 7, qui locus cum de Antichristis agat, huic est prope geminus. [*i*] Deinde in specie explicat Apostolus rationes & media, quibus res suas promoturus sit Antichristus, seu quænam & qualis illa Satanæ operatio futura sit.

In fronte autem collocat verba *in omni virtute.* Id est, cum omni virtute seu potentia. *In* ponitur pro *cum*, quanquam alii pro *per* positum malunt. Indicat Apostolus, potentia ipsum ac viribus Satanæ hac in re usurum, & viribus quidem longe maximis. Unde non simpliciter dicit adventum ipsius futurum in potentia, sed cum ejusmodi additione *in omni*, ut significet, vires Satanam suas omnes explicaturum, & Antichristo impertiturum; quicquid potentiæ habeat eo conversurum, ut Antichristum ejusque conatus adjuvet, & imperium ejus promoveat. Vox enim omnis accomodate ad materiam subjectam est accipienda, & restringenda ad eas vires, quæ a Satana suppeditari homini possint.

Quo autem pacto hac tanta potentia, qua eum Satanas sit instructurus, usurus sit Antichristus ad homines seducendos ac sibi subjiciendos, statim subjicit Apostolus, dum ait: *& signis* [*k*] *& prodigiis mendacii.* Id est, mendacibus, fallacibus, seu falsis. Non tam enim novum revera medium, & a priori diversum in his verbis exprimit Apostolus, quam prius ex suo effectu proprio declarat. Unde doctissimi quidam interpretes notarunt, hic esse *endiadys in potentia & signis*, pro cum potentia signorum ac prodigiorum scilicet edendorum. Miracula nimirum editurus erat Antichristus diabolica potentia adjutus, ad homines in fraudem pertrahendos, atque ad authoritatrm sibi conciliandam, ac potentiam suam adstruendam. Nihil enim ad persuadendum aliquid, præsertim in rebus ad religionem cultumq; divinum pertinentibus, efficacius est miraculis

[h] *Vires Antichristi unde.* [i] *Artes quibus Antichristus res suas promoturus est.* [k] 1. *Miracula.*

Æmu-

Æmulaturus nimirum erat Antichriſtus ſubdole Chriſtum, & quo mediorum genere hic in veritate Euangelii hominibus commendanda eſt uſus, eodem ille ad homines in fraudem inducendos, fidemque ſibi ipſi conciliandam uſurus erat. Chriſtus prodigiis & miraculis potiſſimum orbem terrarum ad credendum Euangelio adduxit: (a) Iſte etiam, ne fraus ſua deprehenderetur, cum his acceſſit, atque ſi Dei ac Chriſti ipſius cauſam promoveret.

Ut autem diſcrimen inter Antichriſti, & Dei Chriſtique miracula indicaret, addidit vocem *mendacii*, non tam quia multa falſo jactaturus eſſet, quæ non eſſent omnino patrata, (etſi nec id excludi debet, certumque eſt, multa ab ipſo confingi facta, quæ nunquam ſunt facta) (b) quam quia non eſſent vera, ſeu divinitus profecta (pro qualibus venditarentur) miracula: ſed Diaboli efficacia ac fraude perfecta; quare falſa mendaciique ſigna ac prodigia jure dicuntur. Huc referri poſſunt & apparitiones quædam ac viſiones, ſpectra, aliaque ad ſenſus externos internoſque fallendos terrendoſque pertinentia; quin & alia paulo majora, ut ſanationes quorundam morborum, aliaque his ſimilia. Etſi enim multa Satanas præter naturæ curſum patrare poteſt, non tamen talia ac tanta, quanta olim per Chriſtum & Apoſtolos, alioſque veros Dei prophetas fuerunt edita. (c) Quocirca, cum Romanenſes Eccleſiæ ſuæ authoritatem miraculis & prodigiis, quæ hic vel illic a ſuis myſtis fieri jactant, propugnare ſolent; adeo non eſt confugiendum eo, quo plerique confugere ſolent, ut illa omnia penitus conficta eſſe dicamus, (etſi id quoque majori ex parte verum eſt) ut potius inde argumentum ad eos convincendos capiamus; cum veritas quidem Euangelica nullis hodie miraculis indigeat, Antichriſti autem fraus indigeat; unde eum plurima editurum ſigna ac miracula hic prædictum videmus. Nec illa ipſorum miracula ſunt tanta, ut divinorum nomen revera mereri poſſint; utpote in quibus fiant quidem aliqua præter naturæ curſum, (etſi id quoque, præſertim hodie, admodum raro) non tamen tanta, quæ non niſi ab ipſo Deo fieri poſſint, & quæ omni ſuſpicione colluſionis cum Satana ſint vacua.

verſ. 10. *Et in omni deceptione injuſtitiæ.* Pendent hæc una cum ſuperioribus ex illis verſiculi præcedentis verbis: (d) *cujus adventus erit* &c, *in omni deceptione:* hoc eſt, cum omnis generis fraudibus, fallaciis, ac decipiendi artibus conjunctus. Dicitur autem hæc deceptio ſeu fraus *injuſtitiæ*, quia ad injuſtitiam ſeu impietatem deducat, ut ſit genitivus objecti, ſeu mavis ſcopi & finis, vel (nam eodem res recidet) effecti. Pertinet enim fraus Antichriſti ad homines ad apoſtaſian ſeu defectionem a Deo ac Chriſto ejuſque vero cultu, ac vitæ pietate ab eo præſcripta, ſolicitandos ac pertrahendos. Apoſtaſia vero hujuſmodi ſumma eſt impietas. (e) Quare etiam fraudes, quibus ad eam impellantur homines, admodum impias ſeu cum ſumma impietate conjunctas eſſe neceſſe eſt. Unde poſſis deceptionem injuſtitiæ, per Hebraiſmum uſitatum, accipere pro deceptione ac fraude injuſta, vel ut nonnulli, pro mendaci, ac fallaci, ſeu impia. His verbis complectitur Apoſtolus cætera media, quibus Antichriſtus præter miracula ad potentiam ac dominatum ſuum, impiaque ſua dogmata ſtabilienda, ſit uſurus; quod nimirum ſtrophis ac fallaciis, iiſque variis & mirabilibus, imo omnibus quæcunque tandem excogitari poſſunt, homines ſit circumventurus capturuſque. Quod ſitne aliquando in Eccleſia Chriſti factum, aut potius in quanam ſit factitatum, utinam majorem nunc inquirendi neceſſitatem haberemus! nunc vel cœcus iſta omnia digito monſtrare poteſt.

In iis qui pereunt. (f) Addit iſta verba ut occurrat tacitæ objectioni, ſimulque limites aliquos Antichriſti ſucceſſibus ponat, & apud quoſnam ſuis iſtis artibus & technis aliquid profecturus ſit, indicet; ne quis forte cogitaret, in fidelibus etiam Chriſti ſervis, fraudibus iſtis & ſignis ac potentia ſua aliquid profecturum, eoſque ſibi mancipaturum; putetque fieri non poſſe, quin ii quoque, quantamcunque adhibeant diligentiam, capiantur irretianturque, quaſi dicat: id autem, quod dico, ad eos tantum extendi debet, (g) *qui pereunt.* Id eſt, qui digni ſunt ut pereant; in his plurimum proficiet Antichriſtus, non in hominibus piis.

Cujus ipſius rei mox cauſam ſubnectit, *eo quod charitatem veritatis non receperunt, ut ſalvi fierent.* (h) Ideo autem peribunt, aut digni ſunt qui pereant, quod cum illis Deus veritatem Euangelicam patefaceret, & ejus amorem illis inſerere vellet, variis eam modis confirmando ac commendando, noluerint ita eam amare, ut eam amplecterentur, cum tamen ea ratione ſalutem ſempiternam eſſent conſequuturi. Summa hæc fuit eorum hominum impitas, quod cum illis veritas divina nullo errore admixto patefieret, divinis inſuper miraculis confirmaretur, eam tamen contempſerint ac repudiarint, imo ejus profeſſores exquiſitiſſimis ſuppliciis affecerint, cum eam amplexi felicitatem ſempiternam poſſent conſequi. Poſſis hæc cum ſuperioribus ita etiam connectere, ut non pendeant a proximo tantum participio τοῖς ἀπολλυμένοις, ut nimirum cauſa reddatur, cur illi ſint perituri, ſed a ſententia tota præcedente, nimirum quod Antichriſtus ſit venturus cum omni deceptione injuſtitiæ in iis qui pereunt: quia nimirum illi veritatem repudiarunt, ideo & digni ſunt & opportuni, ut Antichriſti fraudibus circumveniantur. Quodſi admittas, particula &, in verbis proxime ſequentibus poterit ſumi pro *nam*, quaſi dicat: Nam propter hanc cauſam, hoc eſt, impium Euangelii contemptum, mittet illis Deus efficaciam erroris. Sed priori connectendi ratione admiſſa, vim connectendi conſuetam retinebit, quaſi dicat; Et ſane ob hanc ipſam cauſam mittet illis Deus efficaciam erroris.

verſ. 11. *Et propter hoc mittet illis Deus.* Ex occaſione ejus quod in fine verſiculi ſuperioris dixerat, deſcendit Apoſtolus ad rei longe maximæ explicationem, anſamque aperit, (i) cur nefario iſti tantos ſucceſſus, & tyrannidem Deus eſſet in eos permiſſurus, quorum ſaluti tanto ſtudio antea invigilaſſet. Nam ſi attendas ea quæ Deus eo fine fecit, ut homines veræ felicitatis compotes faceret, poſſet quis mirari, cur tantopere Satanam in eos graſſari, remque eo deducere, ut Eccleſia Chriſti tyrannide Antichriſti opprimatur, permiſſurus eſſet. Huic igitur cogitationi occurrens Apoſtolus, oſtendit Deum malitia & ingratitudine hominum illius ſeculi irritatum, non tantum

[a] *Quæ a Chriſti miraculis diverſa, quod mendacia.* [b] *Cur* mendacia *vocat Apoſtolus.* [c] Quid de miraculis quæ hodie jactari ſolent, ſentiendum. [d] 11. *Fraudes & deceptiones generis omnis.* [e] *Eæque cum ſumma impietate conjunctæ.*

[f] *Apud quos iſta valitura.* [g] *Nempe eos qui digni ſunt ut pereant.* [h] *Quare digni* [i] *Cur Deus tantos ſucceſſus in ſuæ Eccleſia Antichriſto permiſſurus.*

Impius ille. (*a*) In Græco est ἄνομος proprie *exlex*; quia videlicet nullis legibus subesse, nullius imperio coerceri velit, sed omnia divina humanaque jura proculcet, suoque unius arbitrio subjiciat. (*b*) Tempus illius conspicuæ in Ecclesia existentiæ & imperii exprimitur, dequo quid sentiamus, versiculo superiori diximus. Ortu illius descripto, & tempore ejus rei indicato, etiam exitum seu interitum exprimit, quod quartum esse diximus eorum, quæ in hac Antichristi descriptione ab Apostolo explicantur. In descriptione autem hujus interitus ita progreditur, ut & authorem illius exprimat, qui est Dominus Jesus, & modum quo sit ab eo perimendus, nempe jussu ac robore ipsius, & denique tempus, quo id futurum sit, aperiat.

(*c*) Quem *Dominus.* Nempe Jesus (quod etiam vulgata addit, sed in Græcis codicibus non est vox Jesu) *perdet*, seu abolebit.

(*d*) *Spiritu oris sui.* Id est, potenti jussu ac decreto suo. [*e*] Est enim hic antropopathia seu metaphora ab hominibus potentibus desumpta, aliquid fieri jubentibus, quod effectui a ministris statim detur, ita ut ipsa propemodum voce ac spiritu seu halitu, (qua voce hic Piscator in Germanico utitur) rem conficere videatur. Sic sumitur spiritus oris Domini Psal. 33 vs. 9. quasi dicat: simulac halitum oris emisit, constitit omnis ornatus cœlorum, omnes stellæ instar exercitus exstiterunt. Vide Vatabl. Esaiæ cap. 11 vers. 4, (ad quem locum hic, ut omnes doctiores interpretes animadverterunt, respicit Apostolus) de Christo juste judicaturo dicitur.

Percutiet terram virga oris sui. Hoc est, justo suo decreto ac sententia, quam ore proferet, tanquam virga percutiet, & pœnam irrogabit orbi impio. *Et spiritu labiorum suorum interficiet impium.* Hoc est, simulac halitum oris emittet, sententiam pronuncians, & pœnam decernens, eum perdet. Et hic est ille gladius anceps, qui progreditur ex ore ejus, qui percutit gentes Apoc. 1. 26. 11. 16. XIX. 15.

[*f*] *Et illustri adventu suo abolebit.* Id est, radicitus exstirpabit, cum venerit ad reddendum unicuique secundum opera sua. Quem adventum *illustrem* vocat, quia tum maxima ipsius majestas & potentia conspicietur, omniumque sese oculis inferet. Veniet quippe cum omnibus angelis potentiæ suæ, in nubibus, multis illustribus sui adventus signis præmissis. [*g*] Patet hinc non debere ejusmodi ruinam Antichristi ante Christi adventum sperari, ut ille penitus tollatur, nullosque sui sectatotes habeat, cum illustri demum adventu Christi dicat abolendum. Sed nimirum, ut aliquandiu jam conceptus latuit, & occulte tantum negotium suum promovit, & jam in lucem editus, non protinus ad summum potentiæ apicem pervenit, nec statim tantam, quantam postea, in conscientias hominum tyrannidem exercuit: ita ad eas iterum incitas redigetur, ut ista, qua nunc terribilis & intolerandus est, authoritate & potentia exutus, etsi aliquos sui cultores retineat, a plerisque tamen pro impostore agnoscatur, (hectica laboranti similis, qui vivat quidem, & aliquando etiam vires & sanitatem se recuperare, morbo autem relevari putet, interim tamen sensim conficiatur & absumatur,) donec decretorius ille adventus Domini dies venerit, quo penitus emoriatur; & supplicio ignis sempiterni conficiatur.

[a] *Antichristus exlex*, cur? [b] *Antichristi interitus.* [c] *A quo.* [d] *Quomodo.* [e] Spiritus oris Christi quid? [f] *quando.* [g] *Antichristus ad Christi adventum duraturus* quomodo.

vers. 9. *Cujus est adventus.* Quintum in hac Antichristi descriptione. Indicat enim hic Apostolus quibus artibus tantam corruptionem in Ecclesiam Christi invecturus, eamque sibi potentiam sit stabilituaus. Poterant enim Thessalonicenses tantam Antichristi impietatem, sceleriscque importunitatem ac magnitudinem ex Apostolo audientes cogitare, qui fieri possit, ut tam sceleratus homo in Ecclesiam Christi tanta veritatis luce collustratam irrepat, & fidelium animis obrepat, seque ita illis venditet, ut ab eo non protinus abhorreant atque resiliant, & tanquam monstrum quoddam horrendum fugiant. Quare ut dubitationem atque admirationem iis demat, ostendit quibus artibus sibi tantam authoritatem sit in ecclesia etiam ipsa, apud homines Christo initiatos, conciliaturus, & ad tantum potentiæ fastigium ascensurus.

Et primo quidem indicat unde vires sit habiturus, quibus subnixus rem tantam aggressurus sit, cum ait adventum ipsius fore *secundum operationem Satanæ.* [*b*] Quasi dicat: nec vero mirari quisquam debet, illum rem tantam perfecturum; adventus enim ipsius causa erit operatio Satanæ, vel, erit conjunctus cum operatione Satanæ; ipse Satanas una cum ipso operi manum admovebit, ejusque viribus & auxilio fretus Anrichristus emerget, caputque efferet. Notandum est hoc loco, relativum *Cujus* non referri ad subjectum proximum, quod est *Dominus* seu Christus, sed ad remotius, quod est *Antichristus.* Idem fit inter alia loca etiam 2 Joh. 7, qui locus cum de Antichristis agat, huic est prope geminus. [*i*] Deinde in specie explicat Apostolus rationes & media, quibus res suas promoturus sit Antichristus, seu quænam & qualis illa Satanæ operatio futura sit.

In fronte autem collocat verba *in omni virtute.* Id est, cum omni virtute seu potentia. *In* ponitur pro *cum*, quanquam alii pro *per* positum malunt. Indicat Apostolus, potentia ipsum ac viribus Satanæ hac in re usurum, & viribus quidem longe maximis. Unde non simpliciter dicit adventum ipsius futurum in potentia, sed cum ejusmodi additione *in omni*, ut significet, vires Satanam suas omnes explicaturum, & Antichristo impertiturum; quicquid potentiæ habeat eo conversurum, ut Antichristum ejusque conatus adjuvet, & imperium ejus promoveat. Vox enim omnis accomodate ad materiam subjectam est accipienda, & restringenda ad eas vires, quæ a Satana suppeditari homini possint.

Quo autem pacto hac tanta potentia, qua eum Satanas sit instructurus, usurus sit Antichristus ad homines seducendos ac sibi subjiciendos, statim subjicit Apostolus, dum ait: *& signis* [*k*] *& prodigiis mendacii.* Id est, mendacibus, fallacibus, seu falsis. Non tam enim novum revera medium, & a priori diversum in his verbis exprimit Apostolus, quam prius ex suo effectu proprio declarat. Unde doctissimi quidam interpretes notarunt, hic esse ἐν δυνάμει *in potentia & signis*, pro cum potentia signorum ac prodigiorum scilicet edendorum. Miracula nimirum editurus erat Antichristus diabolica potentia adjutus, ad homines in fraudem pertrahendos, atque ad authoritatrm sibi conciliandam, ac potentiam suam adstruendam. Nihil enim ad persuadendum aliquid, præsertim in rebus ad religionem cultumq; divinum pertinentibus, efficacius est miraculis

[h] *Vires Antichristi unde.* [i] *Artes quibus Antichristus res suas promoturus est.* [k] 1. *Miracula.*

Æmu-

Æmulaturus nimirum erat Antichriſtus ſubdole Chriſtum, & quo mediorum genere hic in veritate Euangelii hominibus commendanda eſt uſus, eodem ille ad homines in fraudem inducendos, fidemque ſibi ipſi conciliandam uſurus erat. Chriſtus prodigiis & miraculis potiſſimum orbem terrarum ad credendum Euangelio adduxit: (a) Iſte etiam, ne fraus ſua deprehenderetur, eum his acceſſit, atque ſi Dei ac Chriſti ipſius cauſam promoveret.

Ut autem diſcrimen inter Antichriſti, & Dei Chriſtique miracula indicaret, addidit vocem *mendacii*, non tam quia multa falſo jactaturus eſſet, quæ non eſſent omnino patrata, (etſi nec id excludi debet, certumque eſt, multa ab ipſo confingi facta, quæ nunquam ſunt facta) (b) quam quia non eſſent vera, ſeu divinitus profecta (pro qualibus venditarentur) miracula: ſed Diaboli efficacia ac fraude perfecta; quare falſa mendaciique ſigna ac prodigia jure dicuntur. Huc referri poſſunt & apparitiones quædam ac viſiones, ſpectra, aliaque ad ſenſus externos internoſque fallendos terrendoſque pertinentia; quin & alia paulo majora, ut ſanationes quorundam morborum, aliaque his ſimilia. Etſi enim multa Satanas præter naturæ curſum patrare poteſt, non tamen talia ac tanta, quanta olim per Chriſtum & Apoſtolos, alioſque veros Dei prophetas fuerunt edita. (c) Quocirca, cum Romanenſes Eccleſiæ ſuæ authoritatem miraculis & prodigiis, quæ hic vel illic a ſuis myſtis fieri jactant, propugnare ſolent; adeo non eſt confugiendum eo, quo plerique confugere ſolent, ut illa omnia penitus conficta eſſe dicamus, (etſi id quoque majori ex parte verum eſt) ut potius inde argumentum ad eos convincendos capiamus; cum veritas quidem Euangelica nullis hodie miraculis indigeat, Antichriſti autem fraus indigeat; unde eum plurima editurum ſigna ac miracula hic prædictum videmus. Nec illa ipſorum miracula ſunt tanta, ut divinorum nomen revera mereri poſſint; utpote in quibus fiant quidem aliqua præter naturæ curſum, (etſi id quoque, præſertim hodie, admodum raro) non tamen tanta, quæ non niſi ab ipſo Deo fieri poſſint, & quæ omni ſuſpicione colluſionis cum Satana ſint vacua.

verſ. 10. *Et in omni deceptione injuſtitiæ.* Pendent hæc una cum ſuperioribus ex illis verſiculi præcedentis verbis: (d) *cujus adventus erit* &c, *in omni deceptione:* hoc eſt, cum omnis generis fraudibus, fallaciis, ac decipiendi artibus conjunctus. Dicitur autem hæc deceptio ſeu fraus *injuſtitiæ*, quia ad injuſtitiam ſeu impietatem deducat, ut ſit genitivus objecti, ſeu mavis ſcopi & finis, vel (nam eodem res recidet) effecti. Pertinet enim fraus Antichriſti ad homines ad apoſtaſian ſeu defectionem a Deo ac Chriſto ejuſque vero cultu, ac vitæ pietate ab eo præſcripta, ſolicitandos ac pertrahendos. Apoſtaſia vero hujuſmodi ſumma eſt impietas. (e) Quare etiam fraudes, quibus ad eam impellantur homines, admodum impias ſeu cum ſumma impietate conjunctas eſſe neceſſe eſt. Unde poſſis deceptionem injuſtitiæ, per Hebraiſmum uſitatum, accipere pro deceptione ac fraude injuſta, vel ut nonnulli, pro mendaci, ac fallaci, ſeu impia. His verbis complectitur Apoſtolus cætera media, quibus Antichriſtus præter miracula ad potentiam ac dominatum ſuum, impiaque ſua dogmata ſtabilienda, ſit uſurus; quod nimirum ſtrophis ac fallaciis, iiſque variis & mirabilibus, imo omnibus quæcunque tandem excogitari poſſunt, homines ſit circumventurus capturuſque. Quod ſitne aliquando in Eccleſia Chriſti factum, aut potius in quanam ſit factitatum, utinam majorem nunc inquirendi neceſſitatem haberemus! nunc vel cœcus iſta omnia digito monſtrare poteſt.

In iis qui pereunt. (f) Addit iſta verba ut occurrat tacitæ objectioni, ſimulque limites aliquos Antichriſti ſucceſſibus ponat, & apud quoſnam ſuis iſtis artibus & technis aliquid profecturus ſit, indicet; ne quis forte cogitaret, in fidelibus etiam Chriſti ſervis, fraudibus iſtis & ſignis ac potentia ſua aliquid profecturum, eoſque ſibi mancipaturum; putetque fieri non poſſe, quin ii quoque, quantamcunque adhibeant diligentiam, capiantur irretianturque, quaſi dicat: id autem, quod dico, ad eos tantum extendi debet, (g) *qui pereunt.* Id eſt, qui digni ſunt ut pereant; in his plurimum proficiet Antichriſtus, non in hominibus piis.

Cujus ipſius rei mox cauſam ſubnectit, *eo quod charitatem veritatis non receperunt, ut ſalvi fierent.* (h) Ideo autem peribunt, aut digni ſunt qui pereant, quod cum illis Deus veritatem Euangelicam patefaceret, & ejus amorem illis inſerere vellet, variis eam modis confirmando ac commendando, noluerint ita eam amare, ut eam amplecterentur, cum tamen ea ratione ſalutem ſempiternam eſſent conſequuturi. Summa hæc fuit eorum hominum impitas, quod cum illis veritas divina nullo errore admixto patefieret, divinis inſuper miraculis confirmaretur, eam tamen contempſerint ac repudiarint, imo ejus profeſſores exquiſitiſſimis ſuppliciis affecerint, cum eam amplexi felicitatem ſempiternam poſſent conſequi. Poſſis hæc cum ſuperioribus ita etiam connectere, ut non pendeant a proximo tantum participio τοῖς ἀπολλυμένοις, ut nimirum cauſa reddatur, cur illi ſint perituri, ſed a ſententia tota præcedente, nimirum quod Antichriſtus ſit venturus cum omni deceptione injuſtitiæ in iis qui pereunt: quia nimirum illi veritatem repudiarunt, ideo & digni ſunt & opportuni, ut Antichriſti fraudibus circumveniantur. Quodſi admittas, particula &, in verbis proxime ſequentibus poterit ſumi pro *nam*, quaſi dicat: Nam propter hanc cauſam, hoc eſt, impium Euangelii contemptum, mittet illis Deus efficaciam erroris. Sed priori connectendi ratione admiſſa, vim connectendi conſuetam retinebit, quaſi dicat; Et ſane ob hanc ipſam cauſam mittet illis Deus efficaciam erroris.

verſ. 11. *Et propter hoc mittet illis Deus.* Ex occaſione ejus quod in fine verſiculi ſuperioris dixerat, deſcendit Apoſtolus ad rei longe maximæ explicationem, anſamque aperit, (i) cur nefario iſti tantos ſucceſſus, & tyrannidem Deus eſſet in eos permiſſurus, quorum ſaluti tanto ſtudio antea invigilaſſet. Nam ſi attendas ea quæ Deus eo fine fecit, ut homines veræ felicitatis compotes faceret, poſſet quis mirari, cur tantopere Satanam in eos graſſari, remque eo deducere, ut Eccleſia Chriſti tyrannide Antichriſti opprimatur, permiſſurus eſſet. Huic igitur cogitationi occurrens Apoſtolus, oſtendit Deum malitia & ingratitudine hominum illius ſeculi irritatum, non tantum

[a] *Quæ a Chriſti miraculis diverſa, quod mendacia.* [b] Cur mendacia *vocat Apoſtolus.* [c] Quid de miraculis quæ hodie jactari ſolent, ſentiendum. [d] 11. *Fraudes & deceptiones generis omnis.* [e] *Eæque cum ſumma impietate conjunctæ.*

[f] *Apud quos iſta valitura.* [g] *Nempe eos qui digni ſunt ut pereant.* [h] *Quare digni* [i] *Cur Deus tantos ſucceſſus in ſua Eccleſia Antichriſto permiſſurus.*

id permissurum esse; sed certo quodam modo etiam ita fieri velle, utque fiat, curaturum esse; non quidem quasi eo homines esset impulsurus ipse, ut Antichristi jugum reciperent; sed quia Satanam, quominus vires suas omnes in illis experiretur, non esset prohibiturus, passuruque eum pro suo libitu cum hominibus agere: qui cum, sole veritatis Euangelicæ clarissime ubique terrarum lucente, rerum terrenarum amore, atque afflictionum, quæ veritatis professores comitari solent, metu præpediti, manus Christo dare noluissent; ad eam tamen postmodum jam pace florentem, & imperatoribus ac viris magnis conspicuam, non tam veritatis amore compulsi, quam hac illius felicitate tracti, sese contulerunt. Unde cum in religione non id quærerent, quod ipsis erat quærendum, amplecti quidem illam eos voluit Deus, sed tum demum, quando jam esset depravata, & receptaculum hostis ipsius facta: ac proinde non ut servarentur, sed ut nihilominus perirent, etiamsi Christiani utcunque evasissent. Noluit nimirum Deus eos, qui veritatem nudam, inopem, afflictam, cum jactura rerum omnium amplecti recusaverant, imo alios eo nomine afflixerant, eandem pace florentem, opibus circumfluentem, ac probe veluti dotatam, sine ullo periculo, sine pulvere ac sudore reperire, & tam facili ratione salutis viam ingressos, ad salutem æternam pervenire. Quare Christianam religionem tenebris involvi permisit, antequam tam facilis, tam latus ad eam apireretur omnibus aditus; ut qui abjecto paganismo interitum effugisse sibi jam viderentur, in eum hic nihilominus incurrerent. Et hæc est illa *operatio* seu *efficacia impostura*, id est, efficacia seducendi vim habens; vel, ut nonnulli volunt, per hypallagen Hebraicam, deceptio efficax, quam Deum ipsis immissurum ait, id est, minime impediturum, dum Satanas ipsam explicaret.

vers. 12. *Ut judicentur.* Id est, (a) damnentur puniantur que omnes. Finis tam horrendi divini judicii, quod amplecti quidem illos voluerit religionem Christi, sed jam ab Antichristo pollutam & contaminatam. Hic autem est, ut id cedat in pœnam ac supplicium illorum ingratitudinis & malitiæ, per quam a salutari & nondum corrupta doctrina oculos animosque suos averterant.

Qui non crediderunt veritati, sed beneplacitum habuerunt in injustitia. Impia illorum hominum contumacia, qua pœnam hujusmodi sint commeriti, exprimitur. Summa videlicet fuit ista perversitas, quod veritati Euangelicæ prætulerunt mendacium, & errores suos impios quibus assueverant. Mendacium enim *injustitiam vocat*, quia cum impietate sit conjunctum, aut genus quoddam injustitiæ seu improbitatis. Nisi forte simplicius ipsam vitæ impietatem velis hic intelligere, quæ veritati Euangelicæ ideo potest opponi, quod hæc omnis generis virtutem ac pietatem præcipit, inculcat, urget. Similem oppositionem habes Rom. 8.2.

vers. 13. *Nos autem debemus.* (b) Altera pars capitis, in qua, occasione sumpta ex eo quod ultimo loco de tam horrendo Dei judicio dixerat, primo consolatur Thessalonicenses, & de eorum felicitate ipsis gratulatur, deinde monet ac hortatur; tandem votum etiam suum adjungit. Poterant videlicet Thessalonicenses, talia de tanta in homines ira Dei audientes, sibi etiam ipsis metuere, & cogitare an non ipsi etiam in numero perditorum essent futuri. Ideo ipsos erigit & solatur, ostendens minime id ipsis verendum aut pertimescendum esse: cum ipsorum ad Christum conversio, seu receptio, doctrinæ Euangelicæ tam funesta & horribilia tempora antecesserit. Nisi quis ista cum antecedentibus simpliciter connectere velit in hunc modum, quasi dicat: Quod cum ita sit, tantaque in religione nox, aut potius tanta ira Dei immineat mortalibus; tanto ardentiores nobis agendæ sunt gratiæ pro vobis, adeoque vos tanto feliciores vos censere debetis, quod longe ante illa tempora, simulac aures vestras attigit veritas, illam obviis ulnis receperitis. Ut autem beneficium istud quod illis obtigerat a Deo, exaggeret, illosque tanto melius erigat atque consoletur, non simpliciter rem ipsam describit, sed quodam circuitu utitur.

Primo cum ait, *se pro illis gratias agere debere Deo*, & quidem *semper*. Bonum enim, & quidem non vulgare ac tralatitium sit oportet, de quo tam ardenter gratias agat agereque debeat vir tantus.

Deinde, cum ipsos vocat *a Domino dilectos*. Non est enim quod secum male aut agi aut actum iri putent, quos Dominus ipse diligit. Tum rem ipsam aperit, & causam ob quam gratias agere Deo perpetuo debeat, atque adeo materiam gratiarum actionis, exprimit, eademque opera docet, & cur dilectos a Domino dixerit, & cur ipsi contristari animoque concidere non debeant, audientes de tyrannide Antichristi, & judicio divino in homines contumaces ac veritatis Euangelicæ contemptores.

Quod elegerit vos. (d) Puta ex numero reliquorum hominum, gentilitiis superstitionibus & idololatriæ deditorum.

Ab initio. Puta prædicati inter gentes Euangelii, & ante illa tempora misera & acerba, quibus Antichristus dominari debet. *In salutem.* Hoc ipso fine, ut vobis salutem animarum olim largiretur.

In sanctificatione Spiritus, & fide veritatis. Id est, per sanctificationem spiritus, & fidem Euangelicæ veritati adhibitam, seu, dum vos spiritu suo sanctificavit, & ex reliquorum numero ad sibi serviendum segregavit, postquam veritati fidem adhibuistis, eique assensi estis. Genitivus *veritatis* nomini *fidei* subjunctus objectum significat. Quod si Hebraica consuetudine pro adjectivo positum velis, quasi dicat & fide vera; non pugnabimus; licet illud verius putemus.

Verbis (e) *in salutem*, explicat finem electionis, qui opponitur fine vers. 11 nominato, *ut judicentur*; ut ostendat longe aliam esse conditionem horum temporum quibus illi crediderant, & illorum de quibus prophetaret; seu mavis, longe aliam ipsorum esse conditionem, & eorum, quos esset Antichristus fraudibus suis circumventurus, & in suas partes pertracturus: ipsos enim esse ad salutem a Deo electos, hos damnationi ac interitui destinatos.

(f) Verbis vero *in sanctificatione & fide*, explicat formam istius electionis, & media ad illum finem, salutem nimirum æternam ducentia: quorum unum est ex parte Dei, sanctificatio spiritus, oppositum verbis *mittet illis operationem erroris*. Alterum ex parte nostri, nempe fides veritati adhibita, oppositum verbis *ad credendum mendacio & beneplacitum habentes in injustitia*.

vers. 14. *In quod vocavit vos.* Id est, atque id

(a) *Finis tam horrendi judicii divini.* (b) *Altera pars capitis, qua primo eos consolatur ne ob dicta concidant animo.*

[c] *Ut pote dilecti a Deo.* [d] *Et electi ante illa tempora luctuosa.* [e] *In salutem.* [f] *Per quæ media id Deus perfecerit.*

quidem

quidem ut perficeret & ad exitum perduceret, hoc eſt, ut vos ad fidem Euangelio adhibendam pertraheret, ac pertractos ſpiritu ſuo ſanctificaret, atque hoc facto ad ſalutem æternam eligeret, vobis Euangelium per nos annunciari curavit, & ad tantum bonum capeſſendum vos invitavit. Vel; nec alio, quam quem jam dixi, fine, vos ad ſe invitavit, per Euangelium noſtrum, ſeu per prædicationem doctrinæ Chriſti, mea opera perfectam. Amplius conſolationi inſiſtens, qua ratione electio iſta illis obvenerit, indicat, & ejus certitudinem animis illorum inſinuat.

In acquiſitionem gloriæ Domini noſtri Jeſu Chriſti. Id eſt, nempe ut acquiratis gloriam, quam Chriſtus ſuis fidelibus Dei nomine promiſit, quamque ipſemet jam poſſidet, & aliquando ſuis reipſa eſt daturus. Finem vocationis atque electionis Theſſalonicenſium, voce *ſalutis* verſiculo ſuperiori expreſſum, repetit.

verſ. 15. *Nempe igitur fratres ſtate.* Id eſt, (a) conſtantes eſtote in eo quod ſemel credidiſtis, nec patiamini vos ab eo unquam, nedum tam cito, ut facere cœperatis, dimoveri. Conſolationi ſubjungit exhortationem, quam ex ſuperioribus deducit. Tam autem promanare poteſt ex principali hujus capitis theſi, quaſi dicat: cum igitur videatis quo pacto vos in errorem inducere voluerint impoſtores iſti, conſtanter illud quod ſemel recepiſtis, tenete; quam ex conſolatione proxime præcedente; quaſi dicat: cum igitur videatis, quam auguſtus ſit vocationis veſtræ finis, perſtate in ea quam ſemel Chriſto dediſtis fide, nec eam ulla ratione ſubrui patiamini, ne tanto ſimul bono excidatis. Videtur tamen illud potius reſpexiſſe.

(b) *Et tenete traditiones.* Inſiſtit inſtituto, & illam conſtantiam aliqua ratione explicat. quaſi dicat: Conſtantes autem in fide veritati adhibita eritis, ſi traditiones tenueritis. (c) Traditiones vocat doctrinam ſuam, quam illis tradiderat, quamque ex ipſo hauſerant. Quod quia duobus ab illo factum modis, ideo addit:

Sive per ſermonem. Id eſt, ſive viva voce explicatas, cum ipſe vos coram alloquutus ſum:

Sive per Epiſtolam noſtram. Id eſt, cum ad vos ſcripſi. Hunc locum credunt Pontificii traditionibus ſuis patrocinari, & inſufficientiam Scripturarum arguere, quia Apoſtolus præter Epiſtolas ſuas teneri velit etiam ea, quæ per ſermonem Theſſalonicenſibus tradiderat, non facturus proculdubio, ſi in Epiſtolis omnia creditu aut factu neceſſaria continerentur. Sed non vident iſti, minime ad univerſam Scripturam torqueri poſſe, quod de ſolis Epiſtolis ad Theſſalonicenſes ſcriptis ab Apoſtolo dicitur. Non enim ſequitur, quia nonnulla ad ſalutem creditu factuve neceſſaria in Epiſtolis ad Theſſalonicenſes ſcriptis non continentur, ideo ne in univerſo quidem ſacrarum litterarum codice eſſe ſcripta. Ne de eo nunc quicquam dicam, quod quas illi traditiones nobis obtrudunt, ex verbo Dei ſcripto, quod irrefragabilis eſſe authoritatis una nobiſcum fatentur, repugnant. Sed de his dictum ab aliis fuſius alibi.

verſ. 6. *Ipſe vero Dominus noſter.* (d) Reſtat votum, quo affectum erga eos ſuum ac benevolentiam ſingularem oſtendit, dum videlicet ad ea de quibus eos monuit præſtanda, divinitus illis opem ferri cupit. quaſi dicat: verbis autem meis pondus adſit cœlitus, dicta-

(a) *Secundo monet ut ſint conſtantes in fide.* (b) *Et traditiones ipſius teneant.* (c) *Quænam illæ.* (d) *Denique ſubjicit Votum ut opem ejusdem accipiant ad ea præſtanda, ad quæ ipſos hactenus excitaverat.*

que mea ſanciat Deus & Dominus Jeſus, ut ea præſtetis, ad quæ vos ſum hortatus. Votum vero ita concipit, ut perſonas, a quibus iſta, quæ verſiculo ſequenti expreſſit, vovet, deſcribat ab ejuſmodi adjunctis, quæ veriſimile faciant, obventura Theſſalonicenſibus omnia ea quæ illis voveret. Perſonas nominat duas, Deum videlicet Patrum, & Dominum Jeſum. Ab hoc autem incipit, tanquam nobis quodammodo conjunctiori, & eo, per quem fides & ſpes noſtra tum a Deo proficiſcitur, tum ad Deum viciſſim porrigitur, & per quem a Deo omnia ſpiritualia bona in nos conferuntur. Hunc *Dominum noſtrum* vocat, non tantum honoris ipſius cauſa, ſed ut inſinuet, cum ſit noſter Dominus, nos autem ipſius ſervi & peculium, non utique ſuos deſerturum, ſed nobis in omnibus quæ ad obſequium ipſi præſtandum pertinent, adfuturum.

Noſter. Id eſt, qui idem meus, & veſter, imo omnium Chriſtianorum Dominus eſt.

Et Deus. Eſt altera perſona, fons & principium tum noſtri quod Chriſto debemus obſequii, tum eorum omnium, quæ per Chriſtum in nos proficiſcuntur, donorum. Quem hic ſuaviſſime, & ad propoſitum ſuum accommodatiſſime deſcribit, cum primo ait: *ac pater noſter.* Id eſt, qui eſt Pater noſter, vocula enim explicandi hic vim habet, non autem diverſa connectendi. Ut autem vocabulo *Dei* potentiam, ea quæ vovet præſtandi, ita vocabulo *Patris* voluntatem notat; quaſi dicat: is qui nos adeo tenero affectu dilexit, ut nos pro filiis ſuis receperit, patremque ſe noſtrum eſſe pronunciet. Cujus documenta ſtatim addit ab effectis paterni ejus in nos affectus, quæ arguant illud etiam ipſis ab eo, quod optabat, collatum iri, cum ait:

Qui dilexit nos & dedit conſolationem æternam. Id eſt, Qui nos ita dilexit, ut daret nobis id, quod nos in æternum ſolari, & beatos ac felices reddere poteſt.

Spem nobis dedit bonam. Hoc eſt, promiſit nobis vitam æternam, ejuſque ſpem certam & inconcuſſam animis noſtris inſeruit. (e) *Spem* autem illam *bonam* vocat, quia & ſummi ſit boni expectatio, & certa atque indubitata. Duo enim illa ad ſpei bonitatem ac præſtantiam pertinent, magnitudo boni futuri, & certitudo. Hoc autem totum ut ex dilectione paterna profectum eſſe tanto melius inſinuet, addit:

In gratia ſeu *per gratiam.* Id eſt, non ullo noſtro merito aut dignitate impulſus, aut invitatus; ſed ex ſola gratia, miſericordia, benignitate.

verſ. 17. *Conſoletur corda veſtra.* Adverſus afflictiones videlicet & metum malorum impendentium, ne afflictionibus propter nomen Chriſti preſſi, forte etiam ob metum inſtantis Apoſtaſiæ, animo concidatis; ſed potius erecti & alacres ſitis; certi, omnia iſta nihil vobis officium veſtrum facientibus nocitura.

Et ſtabiliat in omni ſermone. Id eſt, vireſque vobis addat, quo & dicatis & faciatis ea quæ ſunt bona, voluntati videlicet ejus conſentanea. Hoc voto comprehenduntur omnia quæ ad officium Chriſtianorum pertinent, & etiam ea nominatim, ad quæ Theſſalonicenſes hortatus fuerat Apoſtolus.

Nam dum eos cupit ſtabiliri, *in omni ſermone bono*, conſtantiam illis optat in doctrina ſalutari, quam ab ipſo acceperant, ad quam fideliter tenendam illos antea excitavit. Sed quia conſtantia in doctrina pura, ſine vitæ pietate, eaque plena ſimul ac cœſtanti, nil

(e) Spes Chriſtianorum *bona* cur.

prodest, ideo etiam optat ut stabiliantur *in omni opere bono.* Nam vox *omni* non ad sermonem tantum, sed etiam ad opus bonum referri debet.

CAPUT III.

ARGUMENTUM.

Tertia hujus Epistolæ parte, quam hoc capite contineri diximus, (a) *primo seipsum precibus Thessalonicensium commendat, atque inde sumpta occasione eos consolatur, & voto suam erga illos benevolentiam denuo testatur. Deinde hortatur ad certa pietatis officia. Tandem Epistolam votis & salutationibus sibi familiaribus ita concludit, ut notam ac signum apponat, ex quo genuinas ipsius Epistolas ab adulterinis ac suppositiis dignoscere queant.*

Vers. 1. *Quod reliquum.* (b) Primum capitis hujus membrum, quo continetur admonitio ad preces pro se instituendas, per modum cujusdam obsecrationis proposita. Exprimit autem & id quod a Deo petere debeant, & causam cur id petere debeant. (c) Connectitur caput hoc cum superiori his verbis, *quod reliquum.* Quasi dicat: Et hæc quidem ego vobis a Deo Patre, & Domino Jesu, voveo & opto, quod etiam ipsum facturum certo mihi persuadeo, si modo vobis ipsi deesse nolueritis. Quare illud unicum restat, ut vestrorum officiorum sitis memores, ad idque quod vobis a Deo voveo, pro virili amplectendum, totis ipsi viribus connitamini. Inter quæ illud quoque est, ut mei in precibus sitis memores. Vel brevius: Et hæc quidem quæ hucusque dicta sunt, potissimum vobis scribenda putavimus; sed ut quæ adhuc supersunt attexam, illud vos primum oro, ut mei in precibus sitis memores.

Orate fratres pro nobis. (d) Id est, fundite ad Deum preces pro me, meosque illi labores in Euangelio hominibus annunciando commendate. Duo autem hic exprimit, quorum illos in precibus pro se fundendis meminisse vult, quorum prius videtur esse finis posterioris; & hoc quidem primo personam Apostoli ejusque sociorum concernit, illud primum gloriam Dei.

Continetur autem verbis versiculi hujus: (e) *Ut sermo Domini currat.* Id est, ut Euangelium quod a nobis prædicatur, cito & sine ullis impedimentis inter homines propagetur, & omnes terrarum oras pervagetur, nec quicquam sit quod illius cursum sistere & sufflaminare possit.

Et glorificetur. Id est, laudetur, approbetur, ac prædicetur ab omnibus; omnes Euangelium cum quadam veneratione suscipiant, omnes admirentur, sit in omnium, ad quorum aures notitia ejus pervenerit, oculis glorioſum: ita quidem, ut qui illud amplexi fuerint, pro summo id bono suo ducant, votivamque sibi conditionem obtigisse videntes, Deum pro ejus oblatione debitis laudibus venerentur; cæteri vero qui recipere noluerint, admirentur tamen, ac suspiciant, adeo ut volentes nolentes, illud honorifica mentione prosequi cogantur.

Sicut & apud vos. Id est, & glorificetur ita, quemadmodum glorificatum est in urbe vestra. Exemplo ipsorummet Thessalonicensium rem illustrat Apostolus, ut tanto melius intelligant, quid illos hac in parte a Deo petere velit.

vers. 2. *Et ut liberemur ab importunis & malis hominibus.* Id est, & ut liberemur a variis machinationibus hominum, cum judicio perverso præditorum, tum moribus pravis contaminatorum, ne ab illis impediamur, ne cum illis nobis sit luctandum ac conflictandum: quod non modo molestissimum est viris piis, sed & magnum ipsorum laudibus ac conatibus adfert impedimentum, & multorum hominum saluti obstat. Est alterum quod pro se orare vult Thessalonicenses; remotio unius ex præcipuis cursus Euangelii remoris ac impedimentis. (h) Hominum importunorum seu ἀτόπων nomine intelliguntur ii quorum mens prava est, & judicium corruptum, ac perversum, distortumque; qui absurde de rebus sentiunt, nec se in certum veritatis iter, ob contumaciam ac perviciam animi, flecti patiuntur. Hi multum negotii verbi divini doctoribus facessere, & veritatis cursui obsistere solent.

Mali autem sunt homines vita improbi, & moribus corrupti; præsertim si animo quoque malitiam ita imbiberint, ut virtutem in aliis oderint, ac doctrinam pietatis ferre non possint, ad injurias aliis inferendas, ad persequendum pios, & inprimis pietatis doctores, sint proni.

(i) *Non enim omnium est fides.* Posterius ex iis quæ sibi a Deo impetrari per eos cupit, objectione tacita occupata confirmat. Ratio autem hæc pro duplici antecedentium verborum acceptione dupliciter explicari potest. Vel enim importunorum & malorum hominum nomine eos intelligit, qui professione Christiani essent, & hac ratione gremio Ecclesiæ continerentur; quomodo sensus erit: Non omnes enim, qui fidem præ se ferunt, vere credunt; sed multi fidem tantum simulant, vel extraneos; & ab Euangelica doctrina prorsus alienos; unde sensus emerget talis: Non omnes enim idonei & apti sunt ad fidem hoc est ad doctrinam Christi amplectendam. Qui sensus melior esse videtur, cum nihil cogat verba absolute prolata ad certum tantum genus hominum restringere. Occurrit autem his verbis tacitæ Thessalonicensium cogitationi. Poterant quippe mirari, cur ab illis liberari tantopere cuperet, quos erudire & in viam reducere ipsius muneris esset. Id igitur se non posse præstare his verbis indicat: atque simul causam, cur ab illis liberari cupiat, demonstrat. (k) Non sunt autem omnes fidei capaces, non per se & natura sua; cum omnes Deus ad agnitionem veritatis pervenire, atque ita salvari cupiat, omnesque, qui modo non sunt mente capti, natura sua & credenda intelligere, & præstanda facere, si modo velint, possint; sed ob susceptam & acquisitam sponte animi improbita-

(a) *Tertia Epistolæ pars.* (b) *Capitis membra tria.* (c) *Primum capitis membrum ad vers. 6.* (d) *Nexus cum superiori capite.* (e) *Rogat Thessalonicenses ut orent pro ipso.* (f) 1. *Ut sermo Domini currat.*

[g] 2. *Ut liberetur ab hominibus importunis.* [h] *Quibnam ii.* [i] *Cur hoc sibi a Deo velit impetrari.* [k] *Fidei non omnes capaces.*

ctm; qua in habitatum versa, id quod natura sua erat possibile, redditur quodammodo impossibile. Breviter, facultatem ab illis removet proximam, ut vocant, non remotam: illa enim est voluntatis, hæc naturæ.

vers. 3. *Fidelis autem est Dominus.* (a) Quia superioribus verbis Apostoli consternari, atque ita secum cogitare poterant: si tantus Christi Apostolus, tantopere a perversis hominibus liberari cupit, nec fieri potest ut illi emendentur; quid nobis tandem fiet, quorum vires longe viribus Apostolicis sunt imbecilliores? Forte ejusdem farinæ homines, improbitatis ac perversitatis suæ cuniculis mœnia fidei nostræ subruent, atque ita actum erit de salute nostra: Eximit hunc scrupulum Apostolus, & solatur ipsos protectionis & custodiæ Domini Jesu spe; quam superstruit constantiæ in promissis servandis Domini Jesu; quasi dicat: Cum vero & me tantopere expetentem liberari a perversis hominibus, & causam hujus meæ petitionis auditis, non debetis animo concidere, & de vestra salute desperare. Is enim, sub cujus vexillo meretis, cuique fidem dedistis, (b) nempe Dominus Jesus, *fidelis est.* Id est, in eo quod promisit præstando verax ac constans. Promisit autem opem suam omnibus quicunque sese ei dediderint; quo in numero & vos estis: ac porro fide ipsius ita postulante, auxilium vobis feret, ut omnes tentationes sustinere ac vincere possitis, ne a fide vos depellant ac dejiciant.

Qui confirmabit vos. Effectus hic est fidelitatis Christi; quasi dicat: qui tantum roboris, tantum constantiæ vobis inspirabit, ut in veritate semel agnita & recepta immoti persistere possitis, nec ab ea vos abduci, nisi per ignaviam armis abjectis, herbam hostibus ultro porrigere velitis, patietur.

(c) *Et custodiet a malo.* Id est, & providebit ac procurabit, ne quicquam vobis Satanas fraude sua affricet, itaque vos circumveniat, ut veritatem Euangelicam vel penitus deseratis, vel errorem amplectamini saluti vestræ noxium. *Mali* vox in masculino genere potius, pro Satana malorum principe ac capite, quam in neutro genere, pro re mala, sumenda videtur; quemadmodum & in peccatione Dominica: ut, quia malorum hominum superiori versu meminit Apostolus, ad vocem alludens, malitiæ ipsius & improbitatis fontem, qui extra hominem est, tangat. Quod nonnulli interpretes animadvertentes, ita tradunt verba *stabiliet vos, & tuebitur ab illo malo*, exprimentes vim articuli qui hoc loco est τοῦ πονηροῦ, & malum ὡς ἰδιαν sic dictum denotat.

vers. 4. *Confidimus autem in Domino super vos.* (d) Id est, sumus autem persuasi de vobis, ope Domini, quem fidelem esse diximus, & auxilii ipsius spe freti. Ne superiorem consolationem ita interpretentur, ut sibi esse securis licere arbitrentur, Dominumque ipsos sine ulla ipsorum opera & labore confirmaturum ac custoditurum putent, hæc addit verba, quibus torporem & securitatem excutiat, quemadmodum superioribus metum ac desperationem; minimeque ipsos aut ob hominum perversitatem animo frangi, aut ob custodiæ divinæ spem in studio pietatis relangueſcere debere doceat. Artificiose autem id eis tribuit ad quos eos hortari volebat, & pro eo quod monere debebat ut sibi ipsis etiam advigilarent, nec sine interveniente etiam ipsorum studio illos confirmaturum Deum crederent, spem de illis quod id facturi sint, se concepisse ait; quasi dicat: cum vero Dominum vos custoditurum a Satana dico, non existimo vos mea verba ita interpretaturos, quasi Deus id non sentientibus & dormientibus vobis sit confecturus. Persuasus enim sum, imo credo firmissime, vosmetipsos auxilio Domini invocato, ejusque ope fretos, & facere quantum in vobis, & facturos porro ea quæ vobis præscribimus; ut qui sciatis id esse officii vestri ad quod estis vocati.

vers. 5. *Dominus autem.* (e) Nempe Jesus Christus, quem voce ista absolute posita ab Apostolo designari notum est, & in his ipsis epistolis aliquoties vidimus. Subjicit votum benevolentiæ in eos suæ (cujus expromendæ nullam occasionem prætermittit) plenissimum, ut stimulos ipsis acriores ad ea facienda subdat, ad quæ eos artificiose versiculo superiori fuerat hortatus. Quasi dicat, quod quidem ut præstare etiam porro possitis, officioque vestro advigilantes omnem Sathanæ insultibus ad vos aditum intercludatis, atque ita mea de vobis fiducia sit perpetua & stabilis, ea vobis ab eo qui *Dominus* nostrum omnium est, & quidem benignissimus, eoque ut nobis mancipiis ejus bene sit providet, opto & voveo, quorum ubi compotes facti fueritis, meum etiam desiderium implebitis, & nihil quod ad illius mali fraudes præcavendas fuerit necessarium vobis deesse patiemini. Charitas nimirum Dei & expectatio Christi, quæ duo hic ipsis vovet, sunt media ad unumquemque nostrum in officio continendum, studiumque veræ pietatis in nobis qua excitandum qua augendum, & fovendum, ut certissima ita potentissima. Quanto enim quisque majore Dei Opt: Max: flagrabit amore, ipsumque amandi causas quanto pervidebit acrius, tanto impensius eum sibi demereri studebit, & quanto majori adventus Christi desiderio tenebitur, tanto studiosius ut sibi veniat propitius elaborabit.

Dirigat corda vestra. Id est, omnia cogitata & consilia vestra eo convertat, ita illa temperet, eumque vobis animum qui nunc in vobis est porro conservet, imo cœlesti favore suo in dies magis ac magis firmet & augeat.

In charitatem Dei. (f) Id est, ut ardentissimo amore & charitate feramini in Deum, eumque tam alte condatis pectore quam alte descendere debet admiratio simul & consideratio ac memoria, cum aliorum ejus innumerorum in vos beneficiorum, tum hujus vel maxime cujus per nos estis facti participes; cum nobis prædicantibus conversi estis ad ipsum ab idolis; per quod quidem ex statu deterrimo & miserrimo in felicissimum & lætissimum asserti & translati estis.

Et expectationem Christi. (g) Græce ὑπομονὴν. Vetus interpres *Patientiam* alii, *patientem expectationem.* Vox enim ὑπομονὴ ut annotant interpretes, significat perseverantiam in re quapiam non sine molestia, sed rursum cum evpectatione præmii, aut certe finiendi mali. Id est ante oculos vero semper habentes venturum de cœlis Christum, ut judicet mundum in justitia, & reddat unicuique secundum opera sua: eo vos in cruce confirmetis, ipsumque ut finem omnium afflictionum & miseriarum vobis allaturum, & ab ira ventura vos

(a) *Quod tamen non debet ad consternationem Christianum provocare.* (b) *Quia D. Jesus est fidelis.* (c) *Qui promisit custodiam a malo.* (d) *Ut nec hæc ingenerare debet torporem & negligentiam.*

[e] *Votum continens media studium pietatis in nobis excitantia.*
[f] 1. *Amor Dei.* [g] 2. *Expectatio adventus Christi.*

liberaturum, patienter expectetis. Posuit autem *expectationem Christi*, pro *expectationem sui*, antecedens pro relativo, per Hebraismum sacris scriptoribus usitatum, quam habuimus & priori Epist. cap. 3 vers. 13. Dirigit vero Dominus Jesus corda fidelium in charitatem Dei & expectationem sui, non vim illis cui resisti nequeat inferendo, aut oscitantibus & securis ista obtrudendo, sed sponte in ea incitatis, imo currentibus, blande & suaviter, qua per verbum, qua per spiritum S. suum, cum causas & fructus eorum animis objiciendo, tum magnitudinem simul & suavitatem eorum penitius aperiendo; quibus veluti flabellis quidusdam affectus isti in iis excitati quotidie magis ac magis inardescant, & flamma ipsa ab iis ipsis quæ eam peperere alimentum semper capiente velut angeantur.

vers. 6. *Præcipimus autem vobis fratres.* (*a*) Sequitur altera hujus capitis pars, in qua præcepta quædam Thessalonicensibus tradit, atque ea inprimis quæ ad Ecclesiasticam quam vocant disciplinam sanciendam spectant. Primum autem præceptum illud & proponit & confirmat, quod hujus loci est præcipuum, & cujus occasione cætera quoque interseruntur, quo nimirum præcipit, (*b*) ut a familiari eorum qui inordinate, se gerunt, commercio ac familiaritate abstineatur. Deinde alia duo præcepta adjicit, quorum alterum ad eos spectat, qui ita ut dictum est ab aliis notari mirentur; alterum ad eos qui illos notare & ab eorum conversatione abstinere jubentur. Denique præceptum primum aliqua ratione repetit, & uberius explicat atque illustrat. Præceptum principale ita proponit, (*c*) ut authoritatem ei statim conciliet, dum non simpliciter ait *præcipimus autem vobis fratres*;

Sed addit *in nomine Domini nostri Jesu Christi.* Id est, authoritate ac jussu ipsius Domini Jesu Christi: hujus enim est hoc mandatum, ab ipso profectum, ad Ecclesiæ disciplinam stabiliendam; non meum hoc est placitum aut consilium, quod negligi absque peccato forte possit, aut posse a quopiam putetur. (*d*) Non frustra authoritatem hujus præcepti ita stabilit Apostolus, quia plerisque hic obrepit aut negligentia quædam, aut nimia quædam lenitas. Alii enim existimant satis esse si ipsi suum officium faciant, parum pensi habentes quid cæteri agant, quoque modo se gerant. Alii, licet monendos existiment & cæteros ut & ipsi officium faciant, non tamen tam duriter putant in eos consulendum, si officium facere noluerint, ut in eos quoquo modo animadvertant, ab eorumque familiari convictu abstineant, præsertim si alia quædam illis amicitiæ vincula cum ipsis intercedant, aut tales sint, quorum amicitia ipsis videatur appetenda. Quare, ne quid hujusmodi obstaret apud Thessalonicenses hujus præcepti observationi, authoritate Christi interposita illud munit, quæ cum sit prorsus irrefragabilis atque inviolabilis, siquidem est *Dominus noster*, qui divinum in nos absolutumque habet imperium, nulla quantumvis speciosa ratio efficere debet, ut ejus mandata negligamus. Ipsum autem mandatum continetur illis verbis,

Ut subducatis vos ab omni fratre qui inordinate ambulat. Hoc est, ut abstineatis a familiaritate, convictu, consuetudine fratris hujusmodi. Fratrem hoc loco appellat quemvis Christianum, qui nimirum salutarem Christi doctrinam una nobiscum profitetur, 1. Cor. 5. 11, ubi de eadem re agens, ait: *si quis frater nominetur.* Appellabatur autem frater a Christianis, quisquis & ipse Christianus esset, seu Jesum profiteretur esse Christum, ejusque religioni addictum se esse testaretur. (*e*) Itaque hoc præceptum non obstringit nos ad vitandum commercium aliorum hominum vitiosorum, ac peccatis aliquibus deditorum, si a religione Christiana sint alieni, uti Apostolus eodem loco 1. Cor. 5 expresse monet vers. 10, 12, 23. Quod idem hodie quoque statui potest de iis, qui licet Christianam religionem profiteantur, & Christiani tum ipsi nominari velint, tum ab aliis dicantur, pro nostris tamen fratribus vulgo non habentur, neque ad Ecclesiam se se nostram aggregant, aut unquam adjunxerunt; præsertim si eadem de religione sententias nobiscum non profiteantur. Nam ad eos qui ad Ecclesiam non pertinent, animadversio etiam Ecclesiastica non pertinet: quid enim, inquit Apostolus, mea interest etiam extraneos judicare? 1. Cor. 5. 12: nec eorum improbitas ecclesiæ nocere, vel saltem non tantopere nocere potest, sive infamiam spectes, quæ ad Ecclesiam ipsamque veritatem divinam ex mala eorum vita redundet; sive contagionem, quæ ad cæteros manare queat. Interim tamen, si quis eandem nobiscum religionem profiteatur, etiamsi ad Ecclesiam alioqui non accesserit, si tamen sæpius monitus non resipiscat, ejus consortium est vitandum. Nam aliqua saltem ratione jam ad Ecclesiam pertinet, & infamia quædam ad veritatem divinam, & Ecclesiam quæ eam profitetur, ex ejus peccatis redundat, & contagio aliorum est metuenda: Majori tamen lenitate (nisi forte vita hominis hujusmodi sit prorsus infamis) utendum, & diutius ferendus est hujusmodi frater, vel saltem diutius ferri potest, quam si se Ecclesiæ adjunxisset. Minor enim fere solet esse Ecclesiæ ex hujusmodi hominis moribus infamia, & minor contagionis metus. (*f*) Etiamsi autem non jubemur hoc loco vitare commercium hominum malorum extra Ecclesiam, tamen & ipsa honestatis ratio, & pietatis amor postulat, ut quantum ejus fieri potest, vitemus eorum familiaritatem quorum vita est infamis, licet pro fratribus nostris non habeantur. Secus si quis faxit, non quidem in hoc, quo de nunc agimus, præceptum Apostoli peccat, sed in illud quod ab eodem traditur 2 Cor. 6, *Ne alienum jugum trahamus cum infidelibus*, & quæ sequuntur.

(*g*) Porro, quid sit *inordinate ambulare*, ipse Apostolus aliqua ratione explicuit verbis sequentibus, dum addit. *Et non secundum traditionem quam accepit a nobis.* Hoc est, qui non ita se gerit quemadmodum postulat doctrina quam vobis tradidimus, quamque & ipse una cum aliis a nobis accepit, id est, didicit, amplexus ac professus est. Per traditionem enim doctrinam intelligi, aliis propositam atque explicatam, vidimus superiori cap. vers. 15. Qui ergo id non facit quod doctrina Apostolica præcipit, aut facit quod illa prohibet, is inordinate ambulat, is extra orbitam a Deo & Christo nobis constitutam evagatur, disci-

[a] 2 *Cap. pars præcepta in primis ad Ecclesiasticam disciplinam spectantia, continens.* [b] 1. *Ut abstineatur commercio familiari inordinate ambulantium.* [c] *Cui authoritatem inire conciliat.* [d] *Quare?*

[e] *Quousque hujus præcepti pomeria extenda.* [f] *Quid de commercio hominum extra Ecclesiam malorum sentiendum.* [g] *Inordinate ambulare quid sit.*

plinam

plinam morum violat. (a) Loquitur autem hic Apoſtolus non tam de ſingulis delictorum adverſus doctrinam Chriſti admiſſorum actibus, quam de habitibus ſeu mavis conſuetudine peccandi.

Nam & verbum *ambulandi* hanc vim habere videtur, & res ipſa id poſtulat. Etenim ſi de ſingulis peccatorum actibus id eſſet intelligendum, quotuſquiſque foret qui ad familiarem convictum ac conſuetudinem admitti deberet? Ita ſane cito dilaberetur Eccleſia, imo vix conſtitui unquam poſſet. (b) Interim tamen, quia nonnulli peccatorum actus ita ſunt graves, itaque enormes, ut jure dici poſſit eos vitioſis peccatorum aliquanto leviorum habitibus æquipollere, ſententia hujus præcepti etiam ad eos extendenda eſt, qui hujuſmodi actus committunt, & in eos acies hujus animadverſionis ſtringenda, præſertim, ſi eos publica quædam infamia comitetur, ſequaturve. Nam & infamiam Eccleſiæ conciliant, & ignominiæ labem veritati aſpergunt hujuſmodi flagitia, dum vulgo ſunt nota, & niſi animadverſione aliqua coërceantur, in exemplum ire facile poſſunt, & efficere, ut minoris æſtimentur, & facilius ab aliis admittantur. Quare his malis animadverſione ſeveriori occurrendum eſt, & non tam uſitata verborum hujus præcepti ſignificatio, quam mens & ſententia Apoſtoli, aut ipſius potius Chriſti, qui hanc Eccleſiæ ſuæ diſciplinam conſtituit, attendenda.

(c) Erratur autem hic non leviter ab iis, qui exiſtimant tam ſevere cum illis agendum non eſſe, qui tale quippiam faciunt, quod per ſe ac ſimpliciter conſideratum a Chriſto ejuſve Apoſtolis prohibitum non eſt, ſed tamen cum infirmerum ſcandalo & offenſione exrraneorum non exigua eſt conjunctum, & infamiæ labem veritati divinæ & Eccleſiæ Chriſti aſpergit. Etenim licet id quod faciunt, per ſe ac ſimpliciter conſideratum peccatum non ſit, nec cum doctrina Chriſti & Apoſtolorum pugnet; tamen cum hujuſmodi circumſtantiis ſpectatum, vere peccatum eſt, & cum Chriſti doctrina omnino pugnat, ſi modo illi videre ac cernere poſſint, offenſionem hujuſmodi facile ſequuturam. Doctrina enim Chriſti præcipit, ut omnia quæcunque facimus, utut per ſe adiaphora ſint, & ſimpliciter ſpectata, nec præcepta ſint, nec prohibita, ad gloriam Dei faciamus, ſimuſque abſque offenſione & Judæis, & Græcis, & Eccleſiæ Dei 1 Cor. 10. 32, ne per nos fiat, ut bonum noſtrum, ut inquam religio noſtra ſanctiſſima, ut Dei ſermo blaſphemetur Jacob. 2. 7; ut omnia ad ædificationem faciamus, alioqui contra charitatem facturi 1 Cor. 14. 16, & quantum in nobis eſt perdituri alios Rom. 15. 2. Philip. 4. 8; ut omnia faciamus quæ bonæ ſunt famæ, ſi quæ gloria, ſi quæ laus, ut ea meditemur, & re ipſa ſequamur Rom. 12. 17. 2 Cor. 8. 21; ut honeſta coram omnibus hominibus procuremus, exemplo Apoſtoli, qui honeſta procuravit non tantum coram Domino, ſed etiam coram hominibus.

Quod ergo factum aliquod licet per ſe licitum, ob circumſtantiarum tamen rationem ad offenſionem aliorum faciat, & in cauſa ſit ut religio noſtra divinaque veritas blaſphemetur, ſi cum bona fama pugnet, ſi in reprehenſionem, præſertim gravem, apud omnes incurrat, ſi infamiam conciliet, certe cum doctrina Apoſtolica pugnabit, ac proinde qui illud committere ſolet, inordinate ambulat, ut qui nec Dei gloriam ita ut debeat amet, nec proximorum ſuorum ſaluti ita ſtudeat, ut pietas a Chriſto ejuſque Apoſtolis præſcripta poſtulat; cum & gloriæ divinæ & alienæ ſalutis cauſa ſuam quoque vitam deberet impendere, nedum aliquod commodum aut voluptatem, aut quidpiam ſimile ei poſtponere. Unde intelligitur in hujuſmodi hominem legis hujus Apoſtolicæ ſeveritatem jure ſtringi poſſe, vel potius debere, & tanto quidem ſeverius cum eo agendum, quanto majori cum offenſione, dedecore, atque infamia factum ejus eſt conjunctum. Quodſi tale ſit ut vulgo apud omnes valde enorme, flagitioſum, atque impium cenſeatur, quia nimirum ſua natura aliquam habeat cum rebus valde flagitioſis, & a Deo ſevere prohibitis cognationem; contrarium autem ejus virtuti & honeſtati admodum ſit conſentaneum; nulla videtur eſſe cauſa cur non poſſit quiſpiam ob unum hujuſmodi factum a familiaritate fidelium arceri; præſertim ſi prænonitus fuerit, & ſæpius quidem, ita ut ejus contumacia etiam acceſſerit. Si enim enormia peccata ſeveriori animadverſione ſunt digna, & licet ſingularia ſint facta, tamen leviorum peccatorum conſuetudinem æquant; idem etiam de hoc peccatorum genere ſtatuendum eſt, quod ob circumſtantiarum rationem ut peccatum eſt, ita & enorme eſſe poteſt. Sed hæc obiter. Jam ad verba Apoſtoli redeamus; in quibus poſtquam vidimus quinam ii ſunt in quos Eccleſia animadvertere, & cenſoriam virgulam ſtringere debeat, jam nonnihil etiam dicamus de animadverſionis genere quo in eos uti debeat. (d) Uſidimus autem illud contineri eo, ut nos ſubducamus ab hujuſmodi fratre, & quidem ne proſopolepſiæ hic ſit locus, *ab omni*, ſeu quovis qui inordinate ſe gerat, qua de re poſtea nonnihil dicemus explicatius.

Quod hic dicit ſubducere ſe ab hujuſmodi fratre, id inferius verſiculo 14 dicit, *non commiſceri cum eo*, (e) hoc eſt, familiaritatem non colere, cum eo commercium ac conſuetudinem non habere, quo eodem verbo eadem in re utitur Apoſtolus 1 Cor. 5, 9, 11; quo loco etiam oſtendit quouſque ſit vitanda hujuſmodi hominum conſuetudo ac familiaritas.

Cum ait: *cum hujuſmodi fratre neque edendum eſſe.* Hoc eſt, non alia tantum facta ac negotia quibus familiaritas colatur fugienda eſſe, ſed ne communem quidem cibum cum eo capiendum, licet id alioqui arctæ familiaritatis argumentum non ſit, vel non adeo magnum. Sunt enim longe majora arctioraque vincula, quibus familiaritas conſtat, quam communis cibus, quem non raro etiam cum alienis capimus. (f) Non ergo in eo ſolo hæc animadverſio ſita eſt, ne cibum una cum hujuſmodi fratre capiamus; ſed etiam in fuga aliarum rerum, quibus familiaritas conſtat, ut ſunt amplexus, & (ubi id conſuetudo fert,) oſcula, crebri congreſſus, colloquia ac ſalutationes etiam, tum inſtitutæ cum nec ulla urget neceſſitas, nec ad delinquentem ea corrigendum adhibeantur, miſſiones munuſculorum, non neceſſitati alienæ, ſed ſolius amicitiæ teſtanda cauſa inſtitutæ, & ſi quæ his ſimilia.

(a) *Loquitur autem potiſſimum de habitu in delictis.* (b) *Etſi nec actus quidem penitus excludendi.* (c) *Imo nec illæ actiones, quæ licet per ſe non prohibitæ a Chriſto, infirmiores tamen offendere poſſunt.*

[d] *Proſopolepſiæ hic locus nullus.* [e] *Quid ſit non commiſceri cum inordinate ambulantibus.* [f] *Animadverſio iſta non in eo ſolo ſita, ne cibum cum eo capiamus.*

(a) Apparet autem diligenter hæc esse cavenda, ut etiamsi sese nonnunquam offerat occasio cum hujusmodi homine colloquendi, isque seipsum nobis offerat, aut nos invitet, nos tamen ejus congressum ac colloquium subterfugiamus; nisi, ut dictum est, necessitas aliqua, aut ejus hominis emendatio eo adigat. (b) Nam & hoc significare verba apostoli, cum jubet sese subducere ab hujusmodi homine, (is enim ab aliquo se subducit, qui utut forte alter ipsum ad se invitet, eumve sectetur, subterfugit ejus convictum ac consuetudinem, & sibi ab ea cavet) & illud quoque argumento est, quod Apostolus eum in finem id fieri vult, ut is pudefiat, id quod non fieret, nisi ad eum modum consuetudo ejus vitaretur, & quidem ita, ut id ipse animadvertere possit, ac probe intelligere, se indignum quodammodo aliorum conversatione ob facta sua censeri. Argumento est & illud, quod ea familiarirate nobis cum fratre inordinate ambulante interdicit Apostolus, quam nobis cum hominibus a Christiana religione alienis, licet idololatris, scortatoribus, rapacibus, conviciatoribus permittit 2 Cor. 5,9, 10. Atqui ne cum illis quidem jugum trahere nobis licet, nec ita illis adhærescere debet animus noster, ut cum nulla prorsus necessitas, nulla honesta utilitatis ratio, atque inprimis pacis conservandæ studium postulat aut suadet, cum illis vivere ac versari cupiamus. Siquidem ipsa honestatis ratio, & virtutis ac pietatis amor ab hujusmodi hominis consuetudine nos avocare cæteroqui debet, quemadmodum supra diximus. Cum ergo Apostolus doceat, ne illud quidem familiaritatis genus cum fratre inordinate ambulante, nobis permissum esse, quod cum fidelibus, seu a Christiana religione alienis, permissum nobis est, facile est intelligere, quam longe a fratris inordinate viventis consuetudine sit recedendum, quamque diligenter sit ipsius commercium ac familiaritas vitanda.

(c) Sed hic quatuor potissimum in disquisitionem veniunt, a nobis breviter explicanda, Primum, utrum quivis Christianus a quovis inordinate vivente sese subducere vi hujus præcepti Apostoli debeat, utrum etiam uxor a marito, liberi a parentibus, servi a Dominis, subditi a magistratibus; vel contra. Quin etiam utrum pares a paribus semper omnino discedere, & alii aliorum consortium vitare debeant.

Secundo Annon casus aliquis incidere possit, ut cibum cum homine inordinate se gerente, capere liceat ei, cui commereium ejus interdicit Apostolus.

Tertium An protinus sit vitandus frater, qui inordinate se gerit, an vero & monendus prius, & mora aliqua interponenda, ut se emendare possit.

Quartum quid illi faciendum fratri, qui a familiari fratrum conversatione segregatus, resipiscere noluerit, sed in pristina vivendi, ac male agendi consuetudine perseveraverit. Qua in re illa etiam continetur quæstio, supersitne præter hanc qua de nunc agitur, alia animadversio, qua Ecclesia hodie uti possit aut debeat in eos, qui in suis peccatis ac vitiis perseverant, & non tantum moniti, sed etiam ita ut hoc loco jubet Apostolus, notati, atque a familiaritate cæterorum fideliumremoti, resipiscere nolunt.

[a] *Quam longe a familiaritate inordinate ambulantis fratris recedendum?* [b] *Subducere se ab aliquo quid* [c] *Quæstiones 4.*

Ad primam quæstionem respondemus. (d) Non esse consentaneum, præceptum hoc ad omnes plane simpliciter, seu mavis respectu quorumvis inordinate ambulantium extendendum esse, ita ut quivis in Ecclesia a quovis, quocunque tandem modo sit cum ipso conjunctus, sese subducere, ejusque consuetudinem vitare debeat; sed ad illos id spectare, in quorum potestate cæteroquin est cum aliis vel commercium habere, vel non habere. Nam primum nullo modo concedendum Apostolum velle, ut illi, qui aliis ita sunt vel divino vel humano jure devincti, ut indissolubilem cum iis vitæ consuetudinem colere, aut iis parere, & quoties jubent, adesse, ac sermonem cum iis sociare, resve alias una cum illis obire tenentur, ut ab iis, si inordinate se gerant, discedant, & eorum consuetudinem vitent. Nec enim Christus aut Apostolus, ejusmodi Ecclesiæ præscribit animadversionem, quæ cum injuria cujuspiam sit conjuncta, seu id cuipiam deneget, quod ipsi jure debeatur. Debetur autem, v. g. marito ab uxore, ut arctissimam cum eo colat per universam vitam consuetudinem; (e) similiter & parentibus debetur a liberis, Dominis a servis, ut hi cum illis præsertim omnino volentibus ac jubentibus versentur, iis ad manum sint, colloquia corum nequaquam subterfugiant, ant communem cum illis cibum capere detrectent. Idem & de magistratibus respectu subditorum statui debet, & tanto quidem magis, quanto majus eorum aut absolutius est in nos imperium. Hinc porro intelligitur, statuendum esse idem de iis, qui cum inter se sint pares, invicem tamen ita sunt colligati, ut vitare alter alterius consortium, sine illius, aut alterius cujuspiam injuria nequeat: ut si duo ministri eidem Domino serviant, quorum alter ab Ecclesia notatus, cæteroqui sit vitandus; aut si duo plureve societatem victus acquirendi gratia inter se inierint, quæ familiarem ipsorum convictum ac consuetudinem omnino postulet. (f) Intelligitur etiam nec uxoris consuetudinem marito esse fugiendam; cum non uxor tantum marito, sed & maritus uxori vicissim arctissimo, atque indissolubili (nisi adulterium hujus intercesserit) vinculo sit copulatus: & etiamsi tandem uxor consentiret in seperationem, quam vocant, thori, seu convictus dissidium, (divortium enim uno tantum adulterii casu licitum est) alia tamen ratio separationi huic posset obstare, de qua mox dicemus. (g) Parentibus in liberos, Dominis in servos plus licet. Non enim æque parentes liberis, Domini servis sunt obstricti, ut hi illis. Itaque nonnunquam licet, nonnunquam etiam decet parentes aut Dominos ut a familiari convictu arceant liberos aut servos. (h) Verum tamen causæ nonnunquam justæ obstare possunt, quo minus hujusmodi separatio instituatur. Earum prima jam dicta est, si jus alterius partis, licet inferioris, obstet, quo minus separatio fiat. (i) Nam & inter Dominum & servum potest esse mutua obligatio, & quidem ejusmodi, quæ non permittat ut Dominus pro arbitrio suo servum a convictu suo removeat, præsertim si servi nomine mercenarium intelligas, aut ministrum certo precio ad certum tempus conductum.

[d] 1. *An quivis Christianus a quovis inordinate ambulante recedere debeat. Respondetur negative, quia præceptum Apostoli ad illos tantum pertinet, in quorum sit propria potestate, commercium cum aliquo habere, vel non habere* [e] *Quare nec liberis, a parentibus nec subditis a magistratu &c.* [f] *Nec marito ab uxore recedere licet.* [g] *Magis licet parentibus a liberis, & Dominis a servis* [h] *Nisi obstet.* [i] 1. *Jus partis inferioris.*

Neque

(a) Neque vero ea, quæ juſta cauſa eſt cur Eccleſia quempiam notet, & a ſanctorum communione arcendum ſtatuat, protinus etiam juſta cauſa eſt, cur Dominus ſervum abdicare & a ſuo convictu arcere poſſit. Idem aliqua ratione etiam de liberis eſt ſtatuendum. Nam etiamſi parentibus liceat nonnunquam arcere a ſuo convictu liberos, quin etiam, ſi ita mereantur, eos penitus abdicare; non tamen quamvis ob cauſam, aut quovis tempore licet. Quare videndum eſt, utrum tam gravis ſit illa cauſa ob quam Eccleſia eorum familiaritatem fugiendam ſtatuit, ut etiam a parentum conſuetudine, quorum amicitiam liberis natura ipſa primum conciliavit, ſint amovendi.

Sed præter hanc, & alia poteſt eſſe cauſa, quæ diremptionem convictus ac familiaritatis jam inſtitutæ impediat, quæ inter pares etiam locum habere poteſt. (b) Ea vero eſt, indigentia, ſive utriuſque ſive alterius partis, ac porro quædam neceſſitas, quæ alteram partem alteri ita devinciat, ut eam ab ea divelli, vix ac ne vix quidem patiatur. Etenim non eſt credibile Apoſtolum ita præcepiſſe fugam familiaritatis ac convictus cum inordinate ambulantibus, ut vellet etiam pios propterea magnum aliquod detrimentum incurrere, & iis ſeſe commodis atque uſibus privare, quos illis præſtare debeant, ii qui inordinate ſe gerunt. Itaque conſentaneum non eſt voluiſſe eum omnino, ut parentes liberos aut Domini ſervos non recte ſe gerentes a ſe arcerent, & ſic eorum miniſterio ſeſe privarent quo indigent. (c) Hoc pacto non raro contingeret, ut piis noceret hujuſmodi animadverſio, ipſis nocentibus ſeu inordinate ſe gerentibus prodeſſet. Atqui hos, non illos pœna hac (ſi eam licet ita appellare) affici vult divinus ſpiritus. Unde jam intelligitur, etiamſi tandem aliæ rationes non obſtarent quo minus maritus ab uxoris inordinate viventis convictu diſcederet, eam tamen rationem ſufficere, ſi maritus uxoris conſuetudine atque officio carere nequeat. Idem locum habere poteſt inter eos, qui ſocietatem jam inter ſe inierunt ejuſmodi, quæ convictum ac familiares congreſſus frequentiores poſtulet, ſi ſine notabili incommodo ſuo pius a nocente diſcedere non poſſit, etiam ſi id ſine hujus injuria facere poſſit. Quanquam autem dictum eſt, ſenſum hujus animadverſionis, aut (ſi ita appellare licet) pœnæ, ad eum redundare totum debere, qui meruit; hoc eſt ad eum qui ex præſcripto Chriſti & Apoſtolorum vitam ſuam non inſtituit; (d) non eſt tamen concedendum, velle Apoſtolum ut ab Eccleſia (de civili enim aut domeſtica diſciplina hic non agitur) tam ſevere cum eo agatur, ut is etiam commodis ſuis fraudetur, & honeſta ei victus quærendi ratio eripiatur, atque in anguſtias conjiciatur rerum ſuarum. Neque enim aliud in hac animadverſione ſpectavit Apoſtolus, quam ut hac ratione pudore ſuffundatur frater inordinate vivens verſ. 14: quia nimirum ii qui familiarius alioqui cum illo verſari ſolerent, poſtea ab ejus congreſſu abſtineant, eumque ſua conſuetudine ob morum improbitatem indignum judicent. (e) Adde quod aperte cavet Apoſtolus, ne eum cæteri pro inimico habeant, ſed ut fratrem moneant verſ. 15. Quin & verſ. 13 non obſcure indicat, ne hujuſmodi quidem hominibus neceſſaria prorſus vitæ ſubſidia eſſe neganda, ut illic videbimus. Quare non eſt credendum, Apoſtolum ita velle ſeparationem illam inſtitui, ut damno ſimul afficiantur, & honeſta victus ratione, aliiſve commodis protinus priventur. Quod ſi alioqui ſuo delicto civilem pœnam mereantur, aut, ſi ſub patriſfamilias poteſtate ſint, domeſticam aliquam animadverſionem incurrant, aut in privatorum commodo peccantes digni ſint ut ſuo aliquo commodo viciſſim priventur, id hoc loco non attenditur, ubi de Eccleſiaſtica tantum diſciplina cenſuraque agitur, quæ civilis ac domeſticæ poteſtatis jura ſibi non vindicat, ſed aliis relinquit.

Denique & illa poteſt eſſe juſta cauſa, cur convictus jam inſtitutus inter domeſticos non dirimatur, & nec parens liberos, nec Dominus ſervum a ſe amoveat, aut qui ſocietatem iniit cum altero, eam non dirimat, (f) ſi ſpes ſit, fore, ut is qui exorbitat in orbitam cito redeat; præſertim ſi & illud accedat, ut metus ſit, ne, ſi deſeratur, deterior evadat, aut veritatem etiam penitus deſerat.

(g) Atque ut ſummatim videamus quod ad quæſtionem illam penitus diſſolvendam pertinent; non eos hoc Apoſtoli præceptum ſimpliciter obligat qui in eadem familia vivunt, aut illos, qui peculiari jure ſunt inordinate viventibus obligati, ut ſine eorum injuria ab illis ſubducere ſe nequeant, ſed eos qui in diverſis vivunt familiis, & qui ſine violatione juris alieni poſſunt ab aliis diſcedere, ut pote in quorum arbitrio ſitum eſt cum illis verſari vel minus, idque tum, cum nulla eos ad colloquia ac congreſſus adigit neceſſitas, nec civilis concordiæ ac pacis ratio eos huc compellit. Itaque & cognati a cognatorum, affines ab affinium familiaritate, cum diverſas familias conſtituut, abſtinere debent, quatenus civilis honeſtas ac vitæ concordia permittit. Et quia inter eos qui eadem familia vivunt, aut ſocietatem aliquam inierunt, vel major vel minor eſſe poteſt conjunctio, ut inter miniſtros ejuſdem heri; etiamſi ab iis qui inordinate ambulant diſcedere vel non poſſint, vel ut diſcedant conſultum non ſit; eatenus tamen ſeſe ab illis ſubducere debent, quatenus ullo pacto licet, & minus tamen arcte cum illis vivere quam alias victuri eſſent, omnibuſque modis oſtendere, quantopere ſibi illorum mores diſpliceant: qua in re quia plus licet ſuperioribus in inferiores, plus etiam paribus in pares, quam inferioribus in ſuperiores, plus etiam hac in parte facere debent.

(h) Ad ſecundam quæſtionem reſpondemus, *accidere nonnunquam poſſe, ut eidem menſæ, una cum inordinate ambulante, abſque violatione hujus præcepti Apoſtolici, aſſideas, & communem cum illo cibum capias*, v. g. ſi contingat ut inviteris a patrefamilias ad cibum capiendum, cujus vel uxor, vel filius, vel ſervus, ab aliorum fidelium conſortio ſit remotus; aut hoſpes adveniat, qui invitatus ab eodem patres familias, eidem menſæ accumbat. Neque enim ille conſeſſus protinus familiaritatis, cum inordinate ambulante indicium eſt, præſertim ſi illi ipſi fratri inordinate

(a) *Non continuo qui ab Eccleſia excommunicatus & a domeſticis arcendus.* (b) 2. *Indigentia piorum etiam inter pares.* (c) *Alioquin hæc pœna impiis inflicta, magis noceret piis.* (d) *Nec ipſe nocens commodis ab Eccleſia fraudandus.* (e) *Non enim habendus pro inimico.*

[f] 3. *Spes citæ emendationis.* [g] *Regula in hujus quæſtionis ſolutione omnibus intuenda.* [h] 2. *An poſſit aliquis caſus incidere, ut cibum una cum inordinate ambulante capere liceat ei, cui id interdictum eſt? Reſponſio Affirmative.*

ambu-

ambulanti non præbibas, aut præbibenti responsurum te modeste neges, & prout locus, tempus, aliæve circumstantiæ ferunt, conditionis tuæ, & illius ipsum admoneas, nec sermones, nisi forte quibus illum admoneas ac reprehendas, cum eo, præsertim tua sponte, jungas, & quibus possis modis ostendas, te ejus conversationem fugere, ac vitare. (a) Interim tamen satius est, si modo honeste possis, istiusmodi mensas ac convivia fugere, quibus is interfit, qui est ab Ecclesia ad eum modum notatus, præsertim si verendum sit, ne vel ille qui inordinate ambulat, vel alii infirmiores, id in familiaritatis argumentum trahant, aut tu ipse hoc pacto familiarius cum ipso versari assuescas. Atque hac in re tanto major est adhibenda cautio illis, quorum major est in Ecclesia authoritas, & quorum exemplum vel prodesse, vel nocere aliis plus potest.

Præter hos autem casus possent & alii accidere, ubi non videatur illicitum cum ejusmodi fratre cibum capere, ut si ad nuptias suas aut liberorum suorum, vel cognatos suos invitet, vel alios, quorum opera carere, eo tempore vix ac ne vix quidem possit. Neque enim credibile est velle Apostolum, ut hujusmodi tempore necessaria illi humanitatis officia denegentur. Neque vero extraordinarius hic convictus pro familiaritate jure potest habere. Nobis autem familiaris tantum cum inordinate ambulantibus usus ac consuetudo est interdicta; cibus vero communis eatenus, quatenus est conversationis ac familiaritatis vel pars vel argumentum.

Itaque etiam interdum ut majus evitetur incommodum, v. g. rixæ, pugnæ, aut quidpiam simile cibus cum inordinate ambulante communis capi posse videtur, qua in re & prudentia, & timor Domini, veneratioque præceptorum ejus adhibenda est, bonique ratiocinatores officiorum esse debemus, ut medium inter nimiam facilitatem nimiumque rigorem teneamus.

Illud etiam probabile est non prohibere Apostolum, quominus inordinate ambulantem, si in ædes nostras vel ultro veniat, & cibum una nobiscum capere velit, a mensa nostra arceamus, vel si videamus eum alibi divertere sine suo incommodo non posse, eum invitare in ædes nostras non audeamus. Etenim satis esse videtur, si cum illo ita hac in parte agamus, quemadmodum Judæi cum Ethnicis, ac publicanis, quorum exemplum hac in parte nobis proponere videtur Christus Matth. 18. At Judæi licet ad Ethnicorum mensas ipsi non accederent, eorumve cibis uti horrerent, a suis tamen mensis accedere volentes non arcebant. Quare ne illud quidem in usitatum fuisse videtur, ut Judæi Ethnicos, cum ea re indigere eos viderent, ad mensam suam invitarent; ut nihil videatur esse absurdi, si frater fratrem inordinate ambulantem ad se invitet, ubi viderit eum hoc humanitatis officio indigere; quia ut antea dictum est, beneficentia ipsi necessaria nequaquam hoc Apostoli præceptum est vetita. (b) Interim tamen etiam hic modus est, & cautio adhibenda, ne in familiaritatem res abeat, & qua licet, aliter cum hujusmodi fratre, aliter cum aliis hospitibus agendum. Sunt enim & officiorum humanitatis, ac hospitalitatis gradus; & alii majoris sunt familiaritatis, alii minoris. (c) Breviter, *familiaritas cum inordinate viventibus, ita est vitanda, ut nec beneficentiam in eos, cum eorum necessitas eam requirit, negligamus, nec pacem ac concordiam, civilem aut domesticam violemus.* Interim tamen non est quævis offensio fratris inordinate ambulantis, pro violatione concordiæ aut pacis habenda; & si id agatur ab altero, ut in se disciplinæ Ecclesiasticæ nervi laxentur, & vel nemo, vel certe nonnulli, vitare ipsius consortium non audeant; fortius obsistendum est, & cum quodam etiam periculo, nulla habita ratione istiusmodi offensionis, ab ejus commercio absistendum. Majoris enim momenti apud nos esse debet, ordo ac disciplina Ecclesiæ, gloriaque divina, quam hujusmodi hominis offensio, nostrumve periculum.

(d) Ad tertiam quæstionem respondemus: In enormibus delictis, atque iis quæ semel admissa nec facile repeti solent, nec emandari possunt, qualia sunt matrimonia cum idolatris contracta; moram ejusmodi adhiberi non posse, vel non debere, sed statim animadversionem adhibendam esse: præsertim si quis jam antea præmonitus satis fuerit, aut enormitas facinoris tanta sit, ut Christiani hominis animus ab eo, nullo etiam monente, ita abhorrere debeat, ne unquam id audeat committere. Talia sunt abnegatio veritatis, homicidium, latrocinia, incestus, adulterium, & alia his similia. Nam cum vel unicus hujusmodi scelerum actus, hujusmodia animadversionem mereatur, absurdum fuerit expectare hujusmodi hominis facinorosi emendationem. Etenim vel statuendum esset, ejusmodi hominem non esse arcendum, a piorum conversatione, nisi sæpius idem facinus repetierit; quod absurdum esse, facile homines pietatis amantes videre possunt, multaque inde consequerentur in commoda, in gloriam divinam, humanamque salutem redundantia; vel tum demum esset arcendus a consortio piorum, ubi se se emendasset, & per resipiscentiam facinus suum quodam modo expiasset; quod itidem absurdum esse quivis facile cernit. Quomodo enim auderes eum emendatum arcere a familiaritate tua, quem non dum emendatum arcere non fueris ausus? Animadversio hæc ad emendationem delinquentis potissimum spectat, unde ea subsequuta tolli solet. Quare absurdum foret, eam tandiu differre, donec is qui deliquit sese emendaverit, & per resipiscentiam, prioris vitæ labem, gloriæ divinæ, veritati cœlesti, & Ecclesiæ aspersam eluerit. (e) Sed in aliis minus gravibus delictorum generibus, & vulgo usitatis, in quæ facilior ac pronior est lapsus, & quæ infamiam Ecclesiæ non tam facile afferunt, mora est adhibenda, & monendus prius est frater, ut se se emendet, & emendatio aliquousque exspectanda, antequam ab ejus convictu, ac consuetudine absteneatur. Docet id ipse Apostolus non obscure, dum de hominbus otiosis, quorum causa atque occasione potissimum hoc Thessalonicensibus de disciplina Ecclesiastica præceptum præscripsisse eum apparet, ait vers. 14: *Quodsi quis non auscultat nostro per Epistolam sermoni, hunc notate: & ne commercium habete cum eo.*

(a) *Cautio.* (b) *Cautio.* (c) *Regula*

(d) 3. *An protinus sit vitandus qui inordinate se gerit, an mora interponenda, ut se emendare possit. Responsio in enormibus & quæ non facile repeti solent, moram nullam adhibendam.*
(e) *In minoribus & vulgo usitatis delictis, non statim ad animadversionem ipsam descendendum.*

Vul-

hac Epiſtola expreſſum, nimirum ut cum quiete operantes, pane ſuo veſcantur, proponi, & demum eos notari, atque a familiari conſuetudine piorum arceri; ſi non auſcultarint huic ſermoni. Ut autem conſtare poſſet utrum auſcultarent nec ne, mora aliqua poſtquam illis præcepta Apoſtolica fuiſſent propoſita, interponenda erat. (a) Quanta autem mora ſit adhibenda, ex gravitate aut levitate delicti, itemque ex ejus qui monetur, aut ad obſequendum promptitudine, aut contraria contumacia, atque adeo ex ſpe, quam de ejus emendatione habeas, vel non habeas, æſtimandum eſt. Nec mirum eſt, ſi non nunquam optimorum etiam in Eccleſia virorum judicia, hac in parte diſcrepent. Res enim illa prudentiæ eſt, nec generali aliqua ratione ita comprehendi poteſt, ut non ſit neceſſe ex circumſtantiarum ratione eam definire. Unde fit ut in eodem quoque delicti genere, ita exigentibus circumſtantiis, aliter atque aliter agi non tantum poſſit, ſed etiam debeat verum ita, ne proſopolepſia locum habeat, & rerum ipſarum ratio, ac cauſæ meritum, diſciplinæq; hujus ſcopus attendatur.

(b) Poſſemus jam ad ultimam quæſtionem tranſire, niſi nobis difficultatem adhuc objiceret locus Matth. 18, ubi videtur Chriſtus præcipere, ut is, qui fratrem aliqua in re offendit, ſi & privatim ſemel atque iterum monitus & ab Eccleſia publice reprehenſus ac convictus, culpam agnoſcere, atque emendare nolit; habeatur ſeu tractetur ut Ethnicus ac publicanus. Qua in re illud videtur comprehendi, quod hoc loco præcipit Apoſtolus, ut ejus conſuetudo ac familiaritas vitetur. Quanquam enim vel ex hoc ipſo loco apparet, cum frater in fratrem peccavit, non protinus eum a conſortio cæterorum eſſe amovendum, ſed prius monendum, & aliquantiſper ſaltem ejus emendationem expectandam; tamen & illud videtur inde apparere, fratrem etiam ob unum delictum in fratrem admiſſum, licet non enorme, ſi id agnoſcere nolit, nec id ſibi dolere teſtetur, ab Eccleſiæ conſortio, arceri non tantum poſſe, ſed etiam debere: id quod non ſatis videtur conſentire cum iis, quæ & ſuperius in explicatione Apoſtolici præcepti, & eorum præcipue verborum ubi inordinate ambulantes commemorat, & paulo ante in hujus ipſius quæſtionis tractatione diximus. Sed nihil dictis noſtris contrarium ex illis Chriſti apud Matth. verbis elici poteſt. Nam cum dicimus, in levioribus delictorum generibus non ob ſingulos peccatorum actus homines eſſe a communione fidelium removendos, ſed ob male agendi conſuetudinem, actusve crebro repetitos: non volumus eum ferri fratrem, qui cognitione præceptorum Chriſti inſtructus quidpiam deliquit, & peccati convictus ſatis ſuperque tum privatim tum publice fuerit, culpam tamen agnoſcere nolit, & non teſtetur id ſibi dolere, ac velle impoſterum vitare, ſed eum qui culpam agnoſcat, & ſpem correctionis atque emendationis faciat, utut forte ob fragilitatem, aut inveteratam conſuetudinem, aliaque peccati irritamenta iterum poſtea peccet, & in eundem lapidem ſæpius impingat. Nam ſi quis culpam licet demonſtratam, ita ut eam, niſi affectus ac pertinacia eum excæcaverit, non poſſit non agnoſcere, agnoſcere tamen ac fateri nolit, eamque defendere quam corrigere malit, eum ſi juſta ei mora fuerit conceſſa, ut ſeſe recolligere poſſit, nec nos ferendum eſſe exiſtimamus, nec Apoſtolus præcipit. Jam enim non error amplius aut fragilitas, ſed contumacia, ſed malitia ac perverſitas eſt, quæ lenitate Eccleſiæ fovenda non eſt, ſed ſeveriore animadverſione emendanda. Dicimus autem nihilominus, moram hujuſmodi homini aliquam eſſe concedendam, ut ſe recolligere, & re melius conſiderata, ſequeſtratoque affectu, qui nebulam judicio ipſius offuderat, emendare errorem poſſit. Neque enim id verba Chriſti prohibent, & alias æquitas jubet ſeveritatem legum, cum verba & res patitur, minuere potius quam augere ac intendere, & in mitiorem potius partem ſententiam flectere, quam in duriorem. Non dicit autem Chriſtus, ea protinus hora, aut die, quo Eccleſia primum ſuam de controverſia inter fratres, ſeu injuria alteri ab altero illata ſententiam dixerit, habendum eſſe eum inſtar ethnici & publicani, qui deliquerit, ſi non protinus Eccleſiæ ſententiæ ſubſcripſerit, eamve non audierit. Poſſunt enim verba illa *ſi non audierit Eccleſiam* laxius aliquanto ſumi; nimirum, ſi nec ſtatim, nec mora juſta interpoſita Eccleſiæ auſcultaverit, ejuſque ſententiam ac judicium ſequutus fuerit. Neque vero Chriſtus nullum prudentiæ, æquitati, lenitati, longanimitati locum hic reliquit fratribus in fratres lapſos, quorum ſervandorum cauſa venit, animamque ſuam poſuit; cum alias ipſe us lenitatem ac longanimitatem erga delinquentes imitari jubeamur, quanquam probe novimus, id abſque relaxatione nervorum diſciplinæ fieri debere. Hujuſmodi autem mora ſi non ſit nimia, ad emendationem morum multum facit, & pœnam, quæ poſtea ſequitur contumaciam ejus, cui ſpatium reſipiſcentiæ datum eſt, magis intendit. Cum autem prudentiæ atque æquitati locum hic relictum eſſe dicimus, illud etiam intelligi volumus, ne vel privatim læſi, quaslibet etiam leviſſimas offenſas ſuas velint ita urgere, ut ad Eccleſiam omnes deſerant, vel Eccleſia quaſvis & ſuſcipere, & ob eas non agnitas velit a communione ſua delinquentem excludere: Sed illas demum quæ alicujus ſint momenti, & quas agnoſcere quivis, vulgari licet judicio ſit præditus, poſſit. Cætera enim tegere potius, ac nonnunquam diſſimulare, aut tolerare, alii in aliis debent, ita tamen ut privatim eorum correctioni ſtudeant, caveantque ne a levioribus injuriis ac delictis ad graviora fiat progreſſus. Eſt autem & illud obſervandum, illa delicta quæ ad pacem ac concordiam fratrum turbandam ac dirimendam pertinent, quales ſunt injuriæ fratribus illatæ, de quibus ait dicto loco Chriſtus, ſi cætera ſint paria, aliquanto ſeverius eſſe cohibendas, ne in publicum Eccleſiæ malum, ejuſque diſſipationem tandem erumpant. Plurimum enim ad ſalutem cum totius Eccleſiæ, tum ſingulorum ejus membrorum, in pace ac concordia ſitum eſt. Quare proportio inter alia delicta, & inter injurias fratribus illatas ita eſt inſtituenda, ut tum demum ad alia delicta id extendatur, quod Chriſtus ait, eum, qui Eccleſiam non audiverit eſſe habendum inſtar ethnici & publicani, cum ea ſua gravitate injuriarum fratribus illatarum gravitatem atque incommoda æquant ac compenſant. Nihil de eo nunc dicimus, quod verba Chriſti apud

(a) *Quanta mora interponenda, ex delicti gravitate judicandum.* (b) *De loco Matth. 18. ubi eſt præceptum de eo, qui fratrem offendit.*

Mattheum, *sit tibi tanquam ethnicus & publicanus*, quandoquidem ad eum sunt directa, qui ab altero est offensus, possint ita accipi, ut magis quid liceat significent, quam quid fieri omnino debeat, quasi dicat, licet tibi cum eo postea agere, ut cum ethnico ac publicano; quemadmodum viri quidam doctissimi censuerunt: quo pacto, non ageretur hic de publica Ecclesiæ in peccatorem animadversione, ad disciplinam morum stabiliendam pertinente, sed facultas tantum daretur læso, ut non majorem jam amplius hujusmodi fratris, quam hominis extranei haberet rationem. Sed sequentia verba valde faciunt verisimile, verba hæc, licet ad læsum fratrem sint directa, utpote ad quem præcedentia quoque pertinent, de re tamen loqui quæ non minus ad alios in Ecclesia, quam ad ipsum pertineat.

(a) Restat quarta quæstio; de qua ita sentimus; non reperire nos aliud aliquod animadversionis genus, Ecclesiæ aut præscriptum, aut in perpetuum permissum, quo uti possit aut debeat in eos, qui ita ut hoc loco docemur, ab Ecclesia notati ac consignati resipiscere noluerint, præter hanc ipsam eorum a consortio fidelium separationem atque exclusionum; licet arbitramur hanc ipsam pœnam intendi aliqua ratione posse, imo interdum etiam debere; si homines ejusmodi, in impietate longius progrediantur, & denique si veritatem etiam abnegent, & Christianam religionem deserant, aut alioqui prophani, aut piorum hostes evadant, ut tanquam anathemata quædam vitentur. Nam si quis existimet id quod est apud Mattheum, *sit tibi tanquam ethnicus & publicanus*, diversum quoddam genus ab eo de quo hic agimus, Ecclesiæ præcipere, & eo quidem gravius ac severius, quo nimirum extrema quædam a cœtu fidelium exclusio contineatur; is inde errorem suum facile potest animadvertere, quod hæc pœna ei sit infligenda, qui vel semel illata fratri injuria, eam privatim publiceque monitus agnoscere ac deprecari, dato ad resipiscentiam spatio, non vult. Atqui hujusmodi hominem protinus esse habendum pro extraneo, ea nimirum ratione qua nonnulli crediderunt, absurdum sane foret dicere; cum Apostolus ne in idololatras quidem, scortatores, rapaces, aliam 1 Cor 5 pœnam constituat, quam ne cum illis hominibus commercium habeatur, aut cibus cum illis capiatur. Itaque nec verba illa, *sit tibi tanquam ethnicus & publicanus*, etiam si præcepti vim habere censeas, a qua sententia nos non sumus alieni, tam late erunt extendenda, ut omnes ex parte ethnicis & publicanis hujusmodi homo comparetur, sed habita ratione conversationis ac convictus; ut nimirum ita ab eorum consuetudine abstineamus, quemadmodum Judæi solerent abstinere a consuetudine ac convictu ethnicorum ac publicanorum. Verum tamen, quia dictum est, posse eo rem devenire, ut ab hominibus inordinate ambulantibus, tanquam ab anathemate quodam sit abstinendum; hoc ipsum ultimæ ex Ecclesiæ exclusionis seu ex communicationis loco esse potest. (b) Illud vix est commemorandum, Ecclesiæ præceptum nuspiam esse, ut peccantes Sathanæ tradat. Nam tale præceptum ostendi nuspiam potest, imo ne exemplum quidem, quod Ecclesia ipsa quempiam aliquando Sathanæ tradiderit; sed cum bis ea de re legamus 1 Cor. 5 vers. 3, 4, 5. & 1 Tim. 1, vers. 20, utrobique tradendi actio Paulo Apostolo tribuitur; licet in priori loco Ecclesiæ veluti consensum ac conspirationem, hominem illum Ecclesia ejicientis, velit accedere. Fuit nimirum ea res potestatis Apostolicæ, quæ miraculosum soleret habere effectum, primorum illorum temporum proprium; de qua potestate loquitur inter alia Apostolus 2 Cor. 10.6 deinceps & cap. 13.7, 10. Sed de his hactenus. Nunc ad Apostoli verba revertamur.

Vers. 7. *Nam ipsi scitis quomodo oporteat.* (c) Exposito præcepto, ad disciplinam morum in Ecclesia sanciendam spectante, jam ratione illud munit, & per prolepsin quandam, causam adfert cur id Thessalonicensibus tradat ac perscribat. Ratio petita est ab Apostoli ipsius exemplo: cui altera sed specialior annectitur ab ipsius præcepto, antea Thessalonicensibus coram tradito, cujus sanciendi causa exemplo illis suo præire voluerit. Et exemplum quidem suum primo generaliter proponit hoc versiculo deinde specialius in sequenti explicat.

Ait ergo, *Nam ipsi scitis.* Vim hoc addit rationi, quod res esset ejusmodi, quam ipsi probe nossent, & quæ non nunc demum illis esset persuadenda, sed jam dudum persuasa. *Quomodo oporteat nos.* i. me (nam de se loquitur) *imitari.* Quam diligenter meum vitæ exemplum omnibus sit sequendum, dandaque opera ut mores actionesque meas exprimant, & ad eas se quoque ipsos & actiones suas conforment. Quanquam vox *quomodo* ita quoque accipi posse videtur, ut nullam majorem vim habeat, quam si simpliciter dictum esset, quod oporteat &c.

Quoniam non inordinate ambulavimus inter vos. Id est, non discessimus ab orbita honestatis, virtutis ac pietatis, non deflexímus a norma doctrinæ Christi, ac nostris ipsorum præceptis quæ aliis præscripsimus: sed quæ mandavimus aliis, & ipsi fecimus. Docet his verbis, & jure se velle ut Thessalonicenses suum exemplum sequantur, & qua in re exemplum suum sequi debeant.

Ait autem *inter vos*, non quod alibi aliter se gesserit, sed quod rem illis ipsis probe cognitam ac perspectam ante oculos ponere voluerit, & vim exemplo addere ad eos tanto magis excitandos. Segnius enim irritant animos demissa per aures, quam quæ sunt oculis subjecta fidelibus. Quæalibi essent acta a Paulo, quidve egisset, ignorari a multis poterant, a pertinacioribus forte etiam negari. Itaque quorum ipsi oculati fuerant testes, ea sola commemorat, aliis omissis, quæ tamen illis similia erant, & ex iis quæ oculis subjecta erant, facile poterant æstimari.

Vers. 8. *Neque enim gratis panem edimus a quoquam.* Scilicet acceptum: quam vocem nonnulli interpretes perspicuitatis causa inserunt verborum contextui. Exemplo speciali declarat id quod dixerat; se inordinate non vixisse inter Thessalonicenses; non quod, si gratis accepisset a quoquam ipsorum panem, inordinate revera fuisset ambulaturus, sett violaturus doctrinam Christi, (docet enim in sequentibus id se jure facere potuisse, si modo jure dici potest gratis edere panem alterius, qui eum in doctrina Evangelica instituendo victum abunde meretur) sed quod

[a] 4 *An reperiatur aliud præter hoc animadversionis Ecclesiasticæ genus.* [b] *Ecclesiæ non est præceptum, ut aliquem Satanæ tradat.*

(c) *Rationem præcepti reddit, a suo exemplo.*

in

in cæteris id sit inordinate vivere, & ipse si ab aliis victum accepisset; nec labore manuum acquisivisset, speciem quandam præbere potuisset, inordinate ambulantis. *Panem* (a) pro cibo simpliciter sumi, atque adeo pro rebus quibusvis ad vitam tolerandam necessariis, vulgo quoque usitatum est; atque ita in precatione Dominica sumitur: Videtur enim hoc loco, etiam amictus eo nomine comprehendi, per Synecdochen sive partis, sive speciei. *Gratis* hoc est labore proprio non acquisitum, aut pretio justo non comparatum.

Sed cum labore & ærumma nocte & die operantes. A contrario illustrat vocem *gratis*, seu mavis aliqua ratione demonstrat, se panem a quoquam acceptum gratis non edisse, quia dies ac noctes manibus suis laboraverit summo studio, necminore molestia, victus acquirendi gratia. Rem exaggerat, vel potius magnitudinem laboris hujus explicat, dum & contentionem, seu intensionem, & assiduitatem exprimit. Illam, dum non contentus voce *laboris* & *ærummam* commemorat, quæ molestiam apertius significat quam illa.

Hanc cum ait, *nocte dieque* se operatum, hoc est quicquid temporis superfuerat prædicatione Euangelii, & necessariæ corporis ac virium refectioni, hoc est cibo ac somno, quarum rerum parcissimus fuerit, id totum & interdiu & noctu se laboribus manuariis impendisse. Erat autem scenopega seu opifex tabernaculorum, ut legimus Act 18.3.

Ne quenquam vestrum gravaremus. Finem explicat hujus tanti laboris, tantique studii in victu acquirendo, ne cuiquam Thessalonicensium onerosus, molestus ac gravis esset, victum ab eo petens, aut stipendium accipiens; qua de re dictum est etiam in priori Epist. c.2.9.

Vers. 9. *Non quod non habeamus potestatem.* Finem ulteriorem hujus sui & laboris & abstinentiæ a victu ab aliis petendo, expositurus, prolepsi utitur. Potuisset enim aliquis cogitare, non mirum esse, te manuum labore victum tibi comparasse, nec eum a nobis postulando atque exigendo, quenquam nostrum gravare voluisse; nam ne poteras quidem jure, non licebat tibi gratis a nobis victum exigere. Respondet Paulus, imo vero licuisse; nec ideo se ab ea re abstinuisse, quod non liceret sibi exigere ab auditoribus victum: justissimum enim est, ut qui Euangelium docent alios, ab illis necessaria vitæ subsidia, mercedis cujusdam loco referant; dignus est operarius mercede sua: & leve est si qui aliis seminant spiritualia, metant eorum carnalia, qua de re prolixe disputat Apostolus 1 Cor.9. Aliam ergo hujus rei causam sibi fuisse indicat, & mox aperte docet. Addit hæc res magnum exemplo Apostolico pondus. Nam si Apostolus ab aliis gratis acceptum panem non comedit, cum summo jure posset eum ab illis postulare; si tam diligenter labori manuum incubuit, cum abstinere ab eo posset, quanto minus alii debent victum ab aliis gratis petere aut sumere, qui nullo jure petere possunt, quantoque magis labore suo vitam tolerare aut sustentare debent? Quæ ergo inquies causa fuit id faciendi, quod omittere poterat, quodque non cum tanta molestia erat conjunctum? Id exprimit Apostolus:

(a) *Sed ut nosmet ipsos exemplar demus vobis ad nos imitandos.* Ut nostro exemplo doceremus vos, non esse vobis otio indulgendum, sed labore assiduo victum acquirendum, utque ad id faciendum vos incitaremus. Si enim, ut paulo ante dictum est, Apostolus labore manuum vitam toleravit, qui poterat stipendium ab aliis accipere, & eorum sumptibus vivere: quanto magis cæteri suis laboribus victum sibi quærere debebant? Itaque Apostolus suo exemplo laborandi necessitatem quandam imposuit. Non est autem intelligendum hunc solum fuisse finem cur Apostolus labore manuum victum quæreret, qui hoc loco exprimitur. Habebat enim & alios, huic tamen admodum consentaneos, nimirum ut suspicionem avaritiæ a se amoliretur, ne forte putaretur lucri tantum ac quæstus sui causa Euangelium prædicare, præsertim apud homines divites, inque urbibus opulentis, qualis erant Thessalonica, Corinthus, Ephesus, in quibus Euangelium prædicavit; Quare ne hac ratione cursum Euangelii impediret, stipendium non accepit; simul etiam ut præcideret ansam gloriandi falsis quibusdam doctoribus, qui Apostoli labores ac laudem sibi vindicabant, cum interea lucrum captarent, & avaritiæ, ambitionique suæ velificarentur, qua de re disserit 1 Cor.9.12,18 d. & 2 Cor. 11.7,12. & d. & cap.12.14. Sed hos fines nunc non commemorat, eo contentus solo qui ad rem præsentem facit, qui quidem fuit unus ex primariis; & fieri facile potest, ut cum alibi, aut in Achaja, quam nominatim hac in re commemorat, & Macedoniæ quodam modo opponit, illum potissimum finem respiceret quem in Epist. ad Corinth explicatum videmus, apud Thessalonicenses hunc potius respexerit; quia plures ibi deprehenderet otio indulgere, qui exemplo essent ad labores adducendi.

Vers. 10. *Etenim cum essemus apud vos.* (c) Causam hic adfert Apostolus proxime præcedentium, sed simul etiam superiora aliqua ratione illustrat ac confirmat. Docet enim cur laborando & victum hoc pacto sibi quærendo exemplum aliis præbere voluerit, & incitamento iis esse ad se se imitandum. Nempe quia præceperat verbis, ut quivis labore honesto victum sibi quæreret, eumque ab aliis, si laborem fugeret, ne auderet exigere. Quare quod verbis docuerat facto etiam docere ac sancire voluit, licet alioqui id facere non teneretur. Norat enim efficacius docere exempla, quam præcepta; facta verbis esse ad commovendos hominum animos validiora. Noluit ergo verbis facta, & præcepto exemplum deesse, omnemque aliis excusationis ansam & otii prætextum præcidere voluit. Iisdem autem verbis simul etiam illustrat ac confirmat Apostolus quæ dicta sunt vers.6. Nam & exemplo quodam speciali illustrat id quod de inordinate ambulantibus, ac non secundum doctrinam a se traditam, dixerat, & causam explicat, cur hoc genus inordinate ambulantium mereatur notari, & a consuetudine aliorum arceri, quia jam antea præceptum hac de re acceperint, cum illis coram adesset, ita ut ignorantiam prætendere non possent.

Si quis nolit operari, etiam non edito. Non ait Apostolus simpliciter, *si quis non operetur*. Fieri enim potest, ut quis ob virium imbecillitatem sive naturalem, sive ex morbo, sive ob senectutum, sive alio aliquo casu contractam non laboret; quia nimirum non possit, non quia nolit; cui homini victus nequaquam est denegandus. Sed *si quis operari nolit*, cum ni-

[a] Panis *pro victu & amictu.*

(b) *Cur Paulus manibus suis laboravit,* (c) *Cur laborando exemplum aliis præbere voluerit.*

mirum possit: si quis inquam otio indulgeat, & a labore abstineat, non virium defectu, sed voluntatis ac studii, is dignus est qui etiam non edat; indignus qui ab aliis alatur. Etenim cum victus non nisi labore hominum quæratur, & ipse Deus olim dixerit Adamo (quæ conditio est etiam ipsius posterorum) *in sudore vultus tui comedes panem*: qui laborem subterfugit, jure etiam fructu laboris, hoc est victu caret, & injuria eum ab aliis exigit. Latet in hoc præcepto uno duplex quodammodo præceptum: alterum quod præcipue intendit Apostolus, ut quivis laboret, & hoc ad officium nostrum potissimum pertinet: alterum aliquo modo ad pœnam, ne is qui laborare non vult, panem seu victum ab aliis exigere audeat. Id enim esse videtur, dum ait, *etiam non edito:* quanquam etiam simpliciter accipi potest; quasi dicat, dignus est qui non edat, unde sequitur victum ei ab aliis negari jure posse.

Vers. 11. *Audimus enim quosdam inter vos ambulantes inordinate* &c. (a) Ambulantes participium, ponitur pro infinitivo *ambulare*, Græcorum more. Hic causam reddit, ut diximus, tum præcepti superius traditi, de vitanda familiaritate inordinate ambulantium, tum eorum, quæ illius confirmandi ac stabiliendi causa hucusque disseruit: idque per quandam prolepsin. Poterat enim aliquis dicere: Quid causæ est, cur nobis inordinate ambulantes fugiendos esse præcipias, & victum labore acquirendum inculces? Nunquid enim ea re nos tantopere indigemus? aut estne inter nos quispiam, qui contra faciat? Respondet Apostolus, omnino audire se quosdam hujus generis homines, inter ipsos, seu in ipsorum Ecclesia versari, & hanc esse causam, cur hæc illis præcipiat atque inculcet.

Audimus, inquit, non *scimus*, qui absens erat.

Quosdam inter vos. Ne omnes accusare videretur:

Qui inordinate ambulent. Seu non ita ut decet, non ita ut præcepimus, se gerant: quo autem pacto, explicat dum subjicit:

Nihil agentes. Seu nullo honesto labore, quo victum comparent, occupati.

Sed inaniter satagentes. Hoc est, rebus non necessariis occupati; occupati rebus supervacaneis, inutilibus, aut ad se nihil pertinentibus, operose nihil agentes; ut faciunt ii, qui alienis se ingerunt, turbis se immiscent, & sub specie curandæ Reipublicæ, aut ambitioni vacant, aut otii tantum prætextum ac laborem diverticulum quærunt; aut studiis vanis, vel ad ostentationes tantum, vel ad inanem oblectationem spectantibus dediti sunt; quo in numero etiam illi collocari possunt, qui ætatem in carminibus ludicris scribendis, aliisve argutiis consumunt, aut id quod περίεργον studiorum esse debebant, tanquam ἔργον tractant. Vide etiam illa, quæ dicta sunt prioris Epistolæ cap.4 vers.11, 12. In Græcis verbis paronomasiam esse elegantem, notarunt doctiores quidam interpretes.

Vers. 12. *Iis autem, qui sunt hujusmodi, præcipimus*. (b) Sequitur alterum hujus loci præceptum, ex præcedentibus veluti enatum; illi hominum generi, quod versiculo præcedente notaverat, nimirum otiosis nominatim propositum. Etiamsi enim ad omnes revera spectet, (omnes enim cum quiete operantes, pane suo vesci debent) tamen id hominibus otiosis hoc loco solis inculcat, tanquam ea re indigentibus. Qui enim officium hac in parte jam faciebant, illos ea de re monere nihil erat necesse.

Vt autem apud hujusmodi homines otio assuetos, & laborem fugientes, tanto plus ponderis habeat hoc præceptum, authoritatem ei conciliat, dum addit: *& eos* (c) *admonemus per Dominum nostrum Jesum Christum*. h. e. authoritate Domini Iesu Christi interposita, ejusve nomine ac jussu. Ejus enim est hæc voluntas, hoc mandatum. Sic paulo ante authoritatem conciliavit præcepto de vitanda hominum inordinate viventium familiaritate vers.6. De simili usu particulæ Per vide 1 Thess. 4.2, ubi ait *præcepta vobis tradimus per Dominum Jesum*. Præceptum autem ipsum his continetur verbis, *ut cum quiete operantes vescantur pane suo*. Cum *quiete* ait, ut a turbis recedant, nec se negotiis aut alienis aut publicis, a quibus abesse honeste possunt, & utilitatis parum habent, ingerant, sed quantum licet ea fugiant, & intra sese veluti recedant. Opponitur enim hæc quies τὴ πολυπραγμοσύνῃ. Vide quæ hac de re dicta sunt, dicto paulo ante loco 1 Thess. 4.11,12.

Suo inquit pane vescantur, non alieno, non emendicato, non ex aliena liberalitate vivant, aliisve sint graves, fucorum instar, qui mel ipsi non colligunt, sed apum labore ac sedulitate collectum, otiosi, aut rebus vanis occupati absumant. Panis iterum omnia ad victum, vitæque sustentationem spectantia, per Synechdochen complectitur, ut paulo ante vers.8.

Vers. 13. *Vos autem fratres ne segnescite in benefaciendo*. (d) Tertium præceptum, non jam hominibus otiosis propositum, sed aliis qui labore manuum tantum parassent, vel re ab aliis relicta ita abundarent, ut etiam in alios liberales esse possent. Natum autem hoc præceptum ex proximo est, in eoque errori, quem nonnulli inde trahere possent, occurritur. Cum enim audirent Apostolum velle, ut homines otiosi (cæterorum autem eandem esse rationem quivis videt) cum quiete operantes, suo pane; non gratis ab aliis accepto vescantur: cogitare poterant, nihil jam opus esse eleemosyna ac beneficentia in alios; siquidem unusquisque suo labore sibi victum comparare, & seipsum sustentare debeat. Itaque de beneficentiæ studio, cujus nomine eos superiori epistola commendaverat, facile poterant remittere, inque ea re segnescere; præsertim cum alias quoque molestum sit, suam liberalitatem cum aliis communicare, & suis sese commodis aliorum causa privare. (e) Quare ne id fiat Thessalonicenses monet. Etenim licet omnes victum sibi ipsis labore quærere debent, non tamen omnes possunt, aut vix ac ne vix quidem, vel ob virium imhecillitatem, vel ob casum aliquem atque infortunium, vel ob liberorum multitudinem possunt.

Itaque his saltem beneficentia succurrendum est. Præceptum enim Apostoli de victu proprio labore acquirendo non nisi eos obstringit, qui laborare ac victum parare possunt, & quatenus possunt; & otium tantum voluntarium prohibet. Itaque nequaquã prohibet

(a) *Causa præcepti superioris de vitanda familiaritate inordinate ambulantium.* (b) *Alterum præceptum otiosis, ut laborent.*

(c) *Quod proponit, authoritate Dn. Jesu interposita.* (d) *Tertium præceptum, ne tamen propterea in beneficentiæ studio segnescant, qui benefacere possunt* (e) *Quibus benefaciendum.*

ad

ad alienam liberalitatem confugere, cum ipsa urget necessitas, & calamitas quempiam huc compellit; tantum abest, ut alienam liberalitatem ac beneficentiam restringat aut coërceat.

Illis autem qui beneficentia aliena indigent, etiam illi accenseri possunt, qui cum hucusque otiosi fuerint, postea ad laborem quidem sese accingunt, sed vel vires eos deficiunt, vel saltem non ea est illis facultas, ut se suosque sine aliena liberalitate sustentare possint. Itaque licet liberalius iis largiri debeamus, qui laboribus honestis perpetuo vacarunt, nec suæ paupertatis fortunæve ipsi sunt fabri: tamen ne illis quidem necessaria benignitas est neganda, qui vellent quidem sese labore suo alere, sed jam non possunt amplius. Atque ad hoc quoque apostolum respexisse, nequaquam a veritate alienum est.

Addi potest & illud, ne otiosis quidem eo usque negandum esse victum, ut eo adigantur, ut veritatem divinam abnegent. Satius enim est otiosum fratrem, utut tenuiter alere, eumque corrigere, & ad laborem subinde incitare, quam permittere, ut a veritate inopia adactus, penitus deficiat. (a) Verbum ἐκκακεῖν significare etiam segnescere, notatum est a doctissimis quibusdam interpretibus, quia κακὸς etiam ignavum significat.

Vers. 14. *Quod si quis non auscultat sermoni nostro per epistolam.* (b) Præceptis his duobus verss. 12 & 13 interiectis, ad primum vers. 6. propositum quodammodo redit, & ad certum illud hominum inordinate ambulantium genus, hoc est ad homines otiosos explicatum, quo pacto executioni mandari a Thessalonicensibus debeat, ostendit. Ait ergo eum qui huic præcepto, quo otiosis hominibus præcipit, ut labore honesto victum sibi quærant, (nam de hoc sermone hic nominatim loqui videtur) non pareat; notari ab illis debere, & a consuetudine ipsorum arceri, seu mavis ipsos consuetudinem ejus fugere debere.

(c) Recte autem monent doctissimi quidam interpretes, verba per epistolam non cum sequentibus, sed cum præcedentibus connectenda esse, quasi dicat *Si quis non auscultat nostro per epistolam sermoni*, hunc notate, & hoc quidem modo ambiguitatis tollendæ causa, interpretes illi verba in ipso contextu collocarunt. Rationes attulit Johannes Piscator in suis super hunc locum annotationibus, has. *Primum quia non dicit σημαίνετε*, id est *significate* sed σημειοῦσθε id est *notate. deinde quia proxime sequentia præcipiunt, quomodo se gerere debeant erga sic notatum*, hoc est *excommunicatum. tertio quia non dicit indefinite δι' ἐπιστολῆς sed διὰ τῆς ἐπιστολῆς, articulo innuens epistolam certam, nempe hanc ipsam epistolam. quarto si illud διὰ τῆς ἐπιστολῆς coheret cum verbo σημειοῦς tum pronomen τοῦτον potius præcederet ad hunc modum: τοῦτον διὰ τῆς ἐπιστολῆς σημειοῦσθε.* quibus addi & illud potest, quanquam in secunda ratione ab illo allata, quodammodo comprehensum, (d) nullam apparere satis gravem causam, cur apostolus velit sibi nominatim indicari, quinam essent illi, qui ipsius sermoni non auscultarent. Quid enim? num forte ut ipsius hac de re judicium exquirerent, & tum demum ab ejus consuetudine abstinerent, ubi ejus consensus accessisset? Atqui statim præcipit ut ita notatum vitent; & frustra sane vellet apostolus præcepto generali Thessalonicensibus ea de re dato, suam demum de singulis exquiri sententiam, & quidem absentis; cum res ex præsentium judicio pendeat.

Præterea cum apostolus per varias & longe dissitas terrarum oras Euangelii prædicandi causa discurreret, & nonnunquam longe a Thessalonicensibus abesset, longum fuisset & apostolo per litteras rem proponere, & ejus demum expectare sententiam; cum & illi ignorare possent ubinam versaretur, & commoda mittendi epistolas deesset occasio. Ita cunctando res ipsa elapsa sæpe fuisset e manibus, & impune ii qui excludi a communione fidelium mererentur, fuissent in ecclesia versati, ac nervo soluto laxata fuisset Ecclesiæ disciplina.

Adde, quod si volebat sibi apostolus judicium de singulis in ecclesia Thessalonicensium relinqui, nulla est causa, cur non etiam de cæteris Ecclesiis ab ipso collectis idem statuamus. Atqui nec ullum ejus rei indicium apparet, quod idem a cæteris quoque ecclesiis fieri voluerit; quin potius videmus, eum Corinthios graviter objurgare, quod incestum illum e cœtu non ejecissent: & non est consentaneum, cum cæterarum ecclesiarum judicio exclusionum inordinate ambulantium permitteret, solis eam facultatem Thessalonicensibus negasse, eorumve hac in parte judico fuisse diffisum. Ergo nisi Apostolus supereresset, non possent illi Ecclesiæ disciplinam tueri? Vel ergo Thessalonicensibum quoque judicio rem hanc permisisse censendus est, vel cæteris quoque Ecclesiis negasse. Fuisset autem res immensi laboris, si Apostolus de singulis a quavis Ecclesia excludendis judicium ferre debuisset. Quæ etiam causa est inter alias, cur non sit existimandum, ideo eum nomina illorum qui inordinate viverent ad se perscribi voluisse, ut eos ipse prius moneret. Nam & hoc infiniti fuisset laboris; & fieri sæpe non potuisset, & denique facile apparet, id factum non esse. Infinitis enim Epistolis ad eam rem fuisset opus, quas nec itinera nec labores Apostoli ferebant. Sed nihil opus est pluribus. Ex his autem Apostoli verbis, jam superius in quæstionis tertiæ explicatione, conclusimus, non præcipisse Apostolum, ut protinus excluderentur a familiaritate fidelium ii, qui hucusque inordinate ambulassent, sed voluisse iis prius hanc epistolam ac præcepta in ea comprehensa proponi, eosque ut parerent moneri; tum demum ubi non paruissent, a consuetudine aliorum arceri.

Hunc notate. (e) Id est, sententia in eum vestra animadvertite, censoriam veluti virgulam in eum stringite, & quæstione ac judicio publico instituto, mores ejus tales esse pronunciate, qui ferri in Ecclesia, seu in Christiano homine non possint aut debeant, & hac velut nota sententiis vestris illi inusta, ejus consortium postmodum vitate, quemadmodum statim subjicit Apostolus. Notatio ergo illa in sententia adversus eum lata, quæ illi quodammodo sit ignominiosa, seu qua indignus communione ac consortio fidelium pronuncietur, consistit, quam postea sequi debet ipsa castigatio.

& Ne commiscemini cum illo. Id est, ne cum eo commercium habete, cum eo familiariter nolite versari, qua de re jam supra dictum est vers. 6, ubi similem loquendi modum adduximis ex 1 Cor. 1. 9, 11.

(a) *Vide Piscat. & Vorst.* (b) *Quo pacto præceptum illud de inordinate ambulantibus debebant exequi.*
(c) Verba *per epistola* cum quibus jungenda.
(d) *Nempe ut epistola apostoli proposita, officii commonean-tur primo.*
(e) *Tum notentur, & commercium cum illis non habeatur.*

Ut pudefiat. (a) Finem exprimit hujusmodi animadversionis, charitate ac lenitate Christiana dignum, qui est, ut frater, qui inordinate hucusque se gesserat, hac castigatione correptus, & quadam veluti ignominia a cæteris notatus atq; affectus, (ignominiosum enim est, bonorum ac piorum hominum, Deoque consecratorum consuetudine indignum indicari) pudore suffundatur, itaque pudefactus resipiscat. Etenim per metonymiam Synechdochicam, una cum pudore ac confusione, ejus etiam consequens, seu effectum, nimirum emendatio ac correctio hominis hujusmodi comprehendi debet. Neque enim alias pudorem cujusquam quærere jubet Christiana charitas ac mansuetudo. (b) Finis hic ostendit etiam, quousque in hac animadversione progrediendum sit, & quamdiu durare debeat. Etenim cum is qui peccaverat ad frugem redit, eaque de re certis argumentis ac testimoniis constat, pœna illa tollenda est. Fine enim posito cessant media, quorum præsentia ad finem illum tuendum necessaria non est. Cum vero in leviorum delictorum genere, inde emendatio ejus qui peccaverat potissimum sit æstimanda, si is ea non repetat, licet occasionem forte ac invitamenta ad ea perpetranda habeat; quædam delicta, aut ita sunt enormia, aut alias eorum natura ita comparata est, ut repeti non facile possint, aut soleant, quorum in numero est matrimonium cum idololatris contractum: non ex eo æstimanda est ejus qui peccavit emendatio, si eandem rem non repetat: sed partim ex eo si & verbis constanter per tempus haud exiguum testetur, sibi factum suum vehementer displicere, sibique dolere, præsertim si & lachrymæ verbis accedant, & alia doloris signa; & ex tota hominis vita appareat, eum ita mutasse animum in melius, ut etiamsi similem habeat peccandi occasionem, peccatum tamen istud aut aliud simile, commissurus non videretur. Itaque tam diu detinendus est frater qui peccaverat, nec ad familiaritatem fraternam admittendus, donec judicium ea de re ab ecclesia probabiliter (nam certum ac indubitatum de ea judicium, Deo tantum ac Christo προδυνατῶς competit) ferri potest. Qua in re etiam ejus rei jure habetur ratio, ut videatur, sitne labes illa infamiæ atque ignominiæ, quæ ecclesiæ ac veritati divinæ hominis illius facto fuerat aspersa, temporis diuturnitate, & Ecclesiastica censura ac castigatione jam quodammodo deleta atque obliterata; & exemplo in ecclesia ita satis factum, ut non facile videantur alii exemplo illius incitati, idem facinus ausuri. Etenim licet illius qui deliquit correctio, vel inprimis in hujusmodi animadversione sit ex præcepto apostolico spectanda; non est tamen existimandum, hanc solam esse hujus castigationis causam. Nam partim res ipsa, partim dicta quædam apostolica, satis ostendunt, ideo adhiberi eam correctionem, ne Ecclesia aut doctrina Christi male audiat, neve cæteri exemplo corrumpantur, sed potius animadversa hac severitate in aliis, & ipsi sibi metuant. De quo posteriori vide 1 Cor. 5.6,7. & confer cum præcedentibus, & 1 Tim. 5.20.

Vers. 15. *Et non ut inimicum ducite.* Per prolepsin quandam præcedens præceptum aliquo pacto declarat, & certos veluti limites severitati hujus animadversionis, qua in fratres peccantes sit utendum, ponit, ultra quos progredi non debeat. Occurrit nempe errori, qui forte ex præcepto priori non satis recte intellecto oriri colligique poterat. Audientes enim Thessalonicenses, hominem ejusmodi esse vitandum, nec ad familiaritatem piorum admittendum, cogitare poterant, eum inimici loco habendum, & pro homine extraneo reputandum, nec amplius fraterne ut se corrigere velit, monendum, sed instar anathematis fugiendum. Hoc ergo ne cogitarent, neve facerent Thessalonicenses, hæc verba apponit, & novo veluti præcepto, priori certos cancellos circumdat, certisque limitibus severitatem illius circumscribit. Non vult hominem ita notatum, & a communione ac consortio fidelium excluſum, pro inimico Ecclesiæ aut veritatis haberi, itave cum illo agi, ut cum extraneo ac inimico (quanquam ne hic quidem odio est habendus, aut ullum hostilitatis genus in eum exercendum) liceret. Licet autem inimicum non monere: imo si verendum sit, ne, ut Christus ait, porci instar non modo margaritas sibi projectas pedibus conculcet, verum etiam in nos conversus, nos laniet, ac discerpat, ne decet quidem eum monere. At hic ut frater monendus est:

Addit enim apostolus: *sed admonete ut fratrem.* (d) Hoc est ut Christianum, & vobiscum professione conjunctum, & catenus adhuc ad ecclesiam pertinentem. Quamdiu enim veritatem cælestem amplectitur ac profitetur, nec pietatis aut piorum evadit hostis, nec ad prophanam prorsus vitam delabitur; adhuc pro Christiano, quanquam ægro, ac morbis animi laborante habendus est. Nam & in aliqua ad huc gratiæ divinæ parte hæret, nec a salutis via tam longe abest, quin ad eam aditum habeat, nisi forte contumacia accesserit, & mora malum inveterascens ita induretur, ut jam vix ac ne vix quidem sanari possit. Quare in aliqua etiam amoris fraterni parte hærere debet, & officium illi fraternum, quod in admonitione ac correptione, amica consistit, ei non est negandum. Quia frater inimico seu hosti opponitur, apparet non tantum communionem professionis ac religionis eo nomine intelligi, sed & ejus communionis consequens, hoc est amicitiæ sacratioris vinculum ac conjunctionem ejusmodi, quæ amorem singularem, & extraneis non communem, postulet: Non ergo ita fugienda est fratris hujusmodi consuetudo, ut ne colloqui quidem, ejus corrigendi causa, sustineas; ut supra quoque monuimus. (e) De aliis rebus colloquia, cum necessitas ipsa non cogit, fugienda sunt. Similiter autem intelligendum est, nec alia humanitatis ac benignitatis officia ei etiam deneganda, præsertim si ad opem ille nostram confugiat; cum ea ne inimico quidem sint neganda, hic autem magis quam inimicus diligendus est.

Vers. 16. *Ipse autem Dominus pacis*, (f) Restat jam ultima hujus capitis & epistolæ particula, voto ac salutatione rem totam ita concludens, ut signum ostendat apostolus Thessalonicensibus, cujus indicio possint genuinas ipsius epistolas ab adulterinis ac suppositiciis dignoscere, ne circumveniri a quopiam prætextu authoritatis apostolicæ, & in errorem induci possint. (g) Votum autem triplex est, vel potius ter diversis verbis repetitum. Salutatio enim ipsa voto continetur.

(a) *Finis animadversionis* (b) *Quandiu hæc animadversio durare debeat,* (c) *Non tamen ista censura notatus inimici loco habendus.*

(d) *Sed monendus ut frater.* (e) *Quin & alia officia humanitatis illi non deneganda, si ad nostram opem confugiat.* (f) *Tertia & ultima capitis pars continens* 1. *Votum,* (g) *Idque ter diversis verbis repetitum.*

Primum

Primum optat; ut *ipſe Dominus pacis, det illis pacem per omnia, ſeu ſemper* (Græce eſt διὰ παντὸς ſcilicet χρόνου, per omne nimirum tempus) *omni modo* παντὶ τρόπῳ, pro quo Vetus interpres habet *omni loco*, ut appareat eum pro τρόπῳ legiſſe τόπῳ, una littera omiſſa. Quæ lectio etiamſi viris quibuſdam doctis probetur, haud ſcio tamen, an melior ſit vulgarium codicium Græcorum lectio. Nam cum ad Theſſalonicenſes ſolos ſcriberet apoſtolus, qui eodem loco eademve in urbe viverent, non eſt credibile eum voluiſſe optare ut pax illis in omni loco concedatur: Plus enim videntur ſignificare verba in omni loco, quam ut ad eos accommodari poſſint, qui eadem in urbe verſentur. Alia ratio eſt loci 1 Cor. 12, ubi non modo ad Cor: ſcribit, ſed etiam ad cæteros, qui per totam Achajam nomen Chriſti invocarent, ejuſque religionem amplecterentur. Confer locum dictum cum inſcriptione poſterioris ad eoſdem Corinthios Epiſtolæ cap. 1 verſ. 1, cum ait: *Ipſe autem Dominus pacis*, (a) perinde eſt ac ſi dixiſſet, & hæc quidem ego vobis præcipio ad felicitatem veſtram facientia; ſed ipſe Dominus pacis cætera ſua ope, auxilio ac benignitate ſuppleat. Vel, quod reliquum eſt, ipſe Dominus Jeſus vos beet. Etenim per (b) dominum *pacis* intelligit Dominum noſtrum Jeſum Chriſtum: quem eodem modo appellat *pacis* Dominum, quo Deum vocare ſolet Deum pacis, hoc eſt Pacis authorem. (c) Pacis autem nomine, ut alibi in hujuſmodi votis ſolet, Hebræorum more felicitatem intelligendam putamus; licet nihil prohibeat quo minus concordia ea nomine intelligatur. Quo pacto videretur ad præcedentia reſpexiſſe, ubi præceperat, ne fratrem notatum pro inimico haberent, ſed ut fratrem admonerent: id quod ad concordiæ rationem aliquatenus pertinet. Sed altera ſignificatio magis convenire videtur. Hoc pacto melius hæc Chriſti deſcriptio quadrabit cum deſcriptione rei, quam illis optat Apoſtolus, ut mox in explicatione verborum ſequentium apparebit. Quomodo Chriſtus author ſit pacis & felicitatis, ſatis notum eſt. Eſt enim proxima illius ſecundum Deum cauſa tanquam unicus ille Dominus per quem omnia. Unde apoſtolus toties gratiam & pacem ſeu felicitatem a Deo patre & Domino noſtro Jeſu Chriſto fidelibus optat.

Der vobis pacem ſemper omni modo. (d) Hoc eſt, felices vos reddat, vos beet, & ſemper & omni ex parte. Perfectionem nimirum hujus felicitatis exprimit, dum & perpetuam eſſe vult, & plenam. Poteſt enim quis eſſe beatus (quatenus quidem in hac mortalitate beato cuipiam eſſe licet) ad tempus tantum; vel perpetuo quidem, ſed non omni ex parte. Etiamſi autem felicitas hic ſpiritualis potiſſimum ſit intelligenda; nihil tamen prohibet, quominus & corporalem atque terrenam, ſed quæ ſpiritualem haudquaquam evertat aut labefactet, eadem voce comprehendat. (e) Habet enim felicitas ſpiritualis ſuas quasdam partes. Nam & plena rerum divinarum myſteriorumque cæleſtium cognitio ad eam pertinet, & ſolida vitæ pietas ac conſtantia in veritate, & ſpes firma felicitatis ſempiternæ, animi tranquillitas, lætaque conſcientia, & gaudium ſpiritus ſancti, ac guſtus voluptatum cæleſtium, aliaque divini ſpiritus dona, quæ in primæva illa Chriſti Eccleſia vigebant. Non parum etiam huc pertinet totius Eccleſiæ concordia, ſummaque animorum conjunctio, & felix labor circa rem gloriæ divinæ, & ſalutis humanæ ſucceſſus.

Dominus cum omnibus vobis. Scilicet ſit. Alterum votum ſeu voti prioris repetitio, cum quodam argumento. Etenim cum in verbis præcedentibus felicitatem Theſſalonicenſibus precatus eſſet, & conſtantem ſeu perpetuam ac plenam omnibusque numeris (quatenus quidem in hac vita licet) abſolutam: hic jam etiam precatur ut quam poſſit latiſſime pateat, omnibusque illius Eccleſiæ membris ſit communis. optat enim ut *Dominus*, id eſt dominus noſter Jeſus Chriſtus (hunc enim ſuo more ſimplici hoc nomine & quidem articulo in Græcis notato intelligit) a quo pacem illis ſeu felicitatem fuerat modo precatus, *illis omnibus adſit*, nempe gratia, favore, benignitate, ope atque auxilio. Idem enim eſt Dominum Jeſum eſſe cum aliquo, & gratiam Domini Jeſu (quæ una cum ſuis effectis, nimirum auxilio ac beneficiis inde manantibus, intelligenda eſt,) eſſe cum aliquo. Ideo quod hic dicit, *Dominus ſit cum omnibus vobis*, paulo poſt, ut & alibi dicit, *Gratia Domini noſtri Jeſu Chriſti ſit cum omnibus vobis*, ſeu vobis omnibus adſit. Hac autem in re felicitas humana revera continetur: quem enim Dominus Jeſus gratia, favore, ac benignitate ſua proſequitur, cui ope & auxilio ſuo adeſt, is non poteſt non eſſe felix ac beatus.

verſ. 17. (g) *Salutatio mea manu Pauli.* Hic veluti obiter Theſſalonicenſibus, ſignum ac notam quandam oſtendit, ex qua veras ac genuinas ipſius epiſtolas agnoſcere, & a falſis ſeu adulterinis ac ſuppoſitiis dignoſcere queant. Vidimus enim ſupra cap. 2 verſ. 2, impoſtores quoſdam, ut ſuos errores Theſſalonicenſibus perſuaderent, authoritate apoſtoli inter alia fuiſſe abuſos, & alios quidem dicere auſos fuiſſe, illa quæ dicerent ſe ex Apoſtoli ore audiviſſe, alios etiam litteras tanquam ab ipſo ſcriptas confingere, ac proferre auſos fuiſſe, ac Theſſalonicenſibus pro genuinis obtruſiſſe. Quare ne hac fraude circumvenirentur, oſtendit hic illis certam quandam ſuarum Epiſtolarum notam, quæ ſi in aliqua Epiſtola non extaret, eam non admitterent, ſed tanquam ſuppoſititiam repudiarent. Poſſunt autem hæc verba & ad ſequentia & ad præcedentia referri: & de ſequentibus quidem dubium eſt nullum, quandoquidem dicat, *ſic ſcribo*, ſubjectis protinus his verbis.

Gratia Domini noſtri Jeſu Chriſti &c. Idem fit in Epiſt. ad Coloſſ: ubi ſcripta extant verba, quæ ad ſequentia non ad præcedentia referri illic poſſunt. Col. 4 verſ. 18.

Salutatio mea manu Pauli. Gratia vobiſcum &c. Sunt tamen nonnulli, & (h) doctiſſimorum interpretum, qui etiam ad præcedentia referre videntur, dum ita paraphraſtice hæc verba reddunt: *Hanc ſalutem ego Paulus mea ipſius manu adſcribere volui. Hoc enim ſignum eſt omnibus Epiſtolis noſtris, hactenus annexum, quo veræ ac germanæ a falſis ac ſuppoſititiis ſecernantur, Itaque ſic ſcribere ſoleo,*

(a) 1. *Optat a Domino Jeſu pacem.* (b) *Quem vocat Dominum pacis.* (c) *Cujus nomine, felicitatem intelligit.* (d) *Eamque perfectam.* (e) *Felicitas ſpiritualis in hoc ſeculo quæ.*

(f) 2. *Ut illis Dominus adſit gratia ſua* (g) 2. *Signum, quo debebant veras apoſtoli epiſtolas ab adulterinis diſcernere.* (h) *Vorſtius.*

gratia Domini nostri Jesu Christi adsit vobis omnibus. Et nobis quidem ista sententia non plane displicet. Etenim non est incredibile, Apostolum, cum primo voto subjecisset sua manu votum brevius, *Dominus cum omnibus vobis*; hac occasione voluisse eos de signo Epistolæ suæ veluti impresso monere, & ut tanto rectius adhuc manum suam agnoscerent, idem postea votum aliquanto plenius manu sua exprimere ac suscribere. Quod si quis absurdum putet, Apostolum bis sua manu idem votum voluisse subscribere, & cum de superioribus jam dixisset, ea sua manu esse scripta, denuo subjicere, *ita se scribere solere. Gratia Domini nostri Jesu Chriisti* &c, cum illo nequaquam pugnabimus. (a) Et hoc si sequamur, perinde erit, atque si post salutationem ab amanuensi, quem vocant, descriptam; ita subjiceret: saluto vos ego Paulus verbis mea ipsius manu adscriptis: Vel; salutationem ego Paulus mea ipsius manu nunc appono: (quod signum est cuivis Epistolæ meæ appositum) sic autem scribo *Gratia Domini nostri Jesu Christi* &c. (b) Apparet ex his verbis, Apostolum consuevisse Epistolas ad Ecclesias aut certos ex fidelium numero homines, dictare, alienaque manu descriptas, & postea salutione sua manu subjecta notatas mittere. Quod etiam nominatim in Epistola ad Romanos videmus cap. 16 ejus Epist. vers. 28; ubi dicitur: *saluto vos Tertius, qui scripsi* seu *descripsi si hanc Epistolam.* Epistolam ad Gal. sua manu totam scripsisse Apostolum, inde apparet, quod cap. 6 vers. 11 ait, *videte quantis vobis literis* (hoc est quam prolixam vobis Epistolam.) *scripserim mea manu.* Quod quia commemorat tanquam argumentum singularis suæ erga illos benevolentiæ ac studii; ex eo ipso facile intelligitur, eum alias Epistolas, præsertim aut æque prolixas, aut etiam prolixiores quam est illa ad Galatas, non consuevisse sua manu scribere: qua de re eo loco dictum est. Cæterum quod ad notam hanc attinet, non est intelligendum hæc sola verba, *Gratia Domini nostri Jesu Christi sit cum omnibus vobis,* (c) esse certam Paulinarum Epistolarum notam: quod tamen haud pauci viri doctissimi videntur statuere, qui exinde quoque colligunt, Epistolam ad Hebræos Paulinam esse, quia habeat notam Epistolis Paulinis appressam; quia sub illius finem adjiciatur, *Gratia cum omnibus vobis:* Quasi vero non potuerint alii Apostoli, aliique divini viri eadem verba suis Epistolis subjicere. Videmus sane Joannem eadem prorsus verba quæ hic exprimit ad Thessalonicensus Apostolus, Apocalypsi subjicere; cum alibi Apostolus, ut paulo post dicemus, aliquantulum sua verba variet, & author Epistolæ ad Hebræos longius adhuc a consuetudine Apostolica recedat. Etenim nullam invenies Apostoli Epistolam, ad universam aliquam Ecclesiam scriptam, in qua ipsum *Domini Jesu Christi* nomen non sit expressum, præter eam quæ est ad Colossenses ubi ubi dicit salutationem sua manu esse scriptam. Hæc sane nota admodum fuisset dubia atque incerta. Quid enim? Annon & alii, non modo pii viri, sed etiam impostores illi, imitatione Apostoli, poterant eadem aut similia verba Epistolis suis subjicere? sane tanto magis id feciissent homines fraudulenti, si resciviissent (rescire autem id vel ex hac Epistola publice lecta facile potuissent) hanc notam suarum Epistolarum Apostolum esse voluisse, ac porro sub hac nota facile se posse Thessalonicensibus Epistolas a se confictas obtrudere, ac pro Paulinis venditare. Non ergo hæc verba, aut etiam sententiam hujus voti, simpliciter voluit haberi pro nota germanarum suarum Epistolarum, sed sententiam hanc sua manu descriptam. Itaque cum ait *sic scribo*, non tantum ad verba aut sententiam ipsam eos vult attendere, sed etiam ad litterarum figuras ac ductum. Si ergo viderent votum hoc litteris plane hujusmodi, seu iis ita similibus, ut solent ejusdem hominis litteræ, diverso tempore scriptæ, inter se similes esse, descriptum, & Epistolæ alicui subjectum esse, tum demum eam pro Apostolica agnoscerent. Itaque si quis ex illo voto Epistolæ ad Hebræos subjecto, colligere velit eam esse Paulinam, ei necesse esset ostendere, illa verba ipsius Pauli manu fuisse scripta. Deinde & illud notandum est, quod jam paulo ante indicavimus, non eadem ubique verba Paulum suis Epistolis annumerare, sed sententiam, nunc brevius, nunc pluribus, paulo aut paulo aliis verbis conceptam. Vide finem Epistolæ ad Corinthios, præsertim posterioris, & ad Galat. Ephes. Coloss. & Tim. Tit. Philem.

(a) *Paulus in scribendis Epistolis aliena manu solebat uti.* (b) *Tantum certam notam iis subjiciebat propria manu, ut illius esse noscitaretur.* (c) *Quænam illa nota.*

GRATIA TIBI DOMINE JESU.

DECLARATIO
SENTENTIÆ

De Cauſis Mortis CHRISTI.

JOANNIS CRELLII FRANCI.

Candido & erudito Lectori Salutem.

INter innumera Dei & Chriſti ejus in genus humanum propenſiſſimæ voluntatis pignora, nullum extitit, in quo eminentius atque illuſtrius ſingularis ſupremi numinis charitas,& dulciſſimi Domini Jeſu erga nos affectus apparuerit, quam eſt ſancti & præcioſi ſanguinis ab agno illo intaminato & irreprehenſo, noſtræ ſalutis cupientiſſimo, uberrime profuſi impendium. Porro inter omnia diviniſſima religionis Chriſtianæ arcana nullum aut profundius abditum, aut denſioribus opinionum nubibus involutum, quam mortis tam cruentæ ab unigena, qui eſt in ſinu Patris, ſponte ob peccata noſtra oppetitæ myſterium: cum interim non ſit aliud, vel majeſtate cognitionis auguſtius ac ſublimius, vel ubertate emolumentorum ex cognito manantium fœcundius ac fructuoſius. At vero inter ſelectiores, qui veræ ac genuinæ de eodem ſententiæ lucem fœnerarunt, qui meo quidem judicio pauciſſimi ſunt, non poſtremus, ni fallor, eſt noſtro ſeculo JOANNIS CRELLIUS. Nam & in conflictu cum Ampliſſimo Viro Hugone Grotio, eruditionis noſtro ſeculo facile principe, quo nemo acutius, aut doctius, quod ſciam, nos oppugnavit, non parum præſtitiſſe videtur: & in hoc brevi licet ſcripto (quod pro compendio diſputationis cum dicto Grotio haberi poteſt) ita ſe geſſit, ut procul dubio inventurus ſit non unus quod hic diſcat, atque haud ſcio, an etiam is, qui ſe jam didiciſſe, vel ſciſſe, perſuaſum habuerat. Etſi vero non defuturi ſunt, forte inter eos, qui, cum alioquin in ſumma rei, vel ſaltem in præcipuo ejus capite, cum autore noſtro conveniant, in quibuſdam tamen ejus circumſtantiis nonnihil diſcrepent, aut certe diverſum ejus explicandi modum ſequantur; nihilominus juvat tractatum hunc CRELLII in lucem proferre. Nullius præterquam ſolius in Chriſti, unici Magiſtri noſtri, verba juravimus. Prophetandi in Eccleſia Domini aurea libertas integra unicuique maneat, dummodo inter tyrannicam ſervitutem & effrenem quidvis ſtatuendi licentiam medium teneamus; & ex animo credamus Jeſum eſſe Chriſtum: quod ſolum diſcipulus ille, quem unice dilexit Jeſus, ſufficere nos docuit 2 Joh. 5, ad conſtituendum filios Dei, piumque fraterni amoris affectum demerendum. Quod ſane ab Eccleſia adeoque ſalute æterna excluduntur non tantum Athei & Pagani, ſed etiam Judæi ac Turcæ aliique eorum ſimiles; imo vero & ii, qui Chriſtianiſmum profeſſi, vel blaſphemiæ in ipſum ſunt rei, vel adorationis aut invocationis ipſius hoſtes, quæ ſingula crimen læſæ majeſtatis regiæ Domini Jeſu arguunt, vel denique vitio alicui obnoxios ſe præbent, quod operibus carnis, (ut ſacra loquitur pagina) in quibus Idololatria principem locum tenet, accenſeri poteſt. Ab horum omnium culpa quam longe abſit noſter CRELLIUS, ſcripta & vita illius abunde teſtantur. Itaque etiamſi in hac materia perdifficili eum aliquantulum aberraſſe putes, benevole Lector, cave ne illico ipſum condemnes: ſed potius eos, qui vel eandem cum ipſo ſententiam amplectuntur, vel ipſo autore in errorem induci poſſunt, tempeſtive admone, & rationes ſolidas, & ob quas ab eo diſſentias, profer, aut ipſius rationes refelle. Quodſi CRELLII ſententia probe expenſa & percepta, animadverteris, eum non temere in illam deſcendiſſe, nobiſcum una Deo pro tanto Viro gratias age, & ejus laboribus ad ſalutis tuæ emolumentum fruere.

JOHANNES STOINSKI
E. R. M.

DE CAUSIS MORTIS CHRISTI.

QUæstio, quam explicare instituimus, est: *Cur Christus fuerit mortuus, mortuus*, inquam, *morte tum dira ac ignominiosa*. Hæc vero quæstio potissimum loquitur de causa impulsiva, & finali: Itaque de hac utraque nobis inprimis est disserendum. In iis autem, quæ finis gratia fiunt, rectissime a fine fit initium.

Finis igitur mortis Christi, ut sacræ literæ sat aperte docent, est remissio peccatorum nostrorum, & vitæ nostræ emendatio. Ad quorum finium priorem, vel solum, vel potissimum, illi loquendi modi referendi sunt, quum dicitur, Christum mortuum esse pro peccatis nostris, aut pro nobis, hoc est, propter nos, seu salutis nostræ gratia: ut est alibi a nostris explicatum. Consistit autem remissio peccatorum in liberatione a reatu ac pœna peccatorum. Pœna vero peccatorum nostrorum maxime propria, ex Dei decreto, est mors æterna. Quare remissio peccatorum in liberatione ab illa morte seu interitu sempiterno constit. Hanc ergo liberationem ut consequeremur, Christus est mortuus. Qua vero id ratione perfectum sit, postea distinctius explicabimus. Nunc ad causas impulsivas progrediemur.

De causis vero impulsivis non tam illis nunc loquemur, quæ Christum impulerunt, ut mortem illam, prout a Patre decretum fueret, subiret; cum hæc res controversia videatur carere: quam de illis, quæ ipsum Deum Patrem moverunt, ut mortem hanc Filii sui decerneret, ac porro illum morti reipsa subjiceret. Causa autem impulsiva duplex est: interna & externa: illa in hoc argumento est amor Dei erga nos, seu ipsius gratia; quemadmodum apertissime sacræ litteræ docent: hæc vero sunt peccata nostra; id quod itidem aperte sacræ literæ docent, dum ajunt, Christum propter peccata nostra percussum, vulneratum, & traditum esse. Et ea quidem, quæ huc usque diximus, controversia carent.

Illud quæritur; quo pacto peccata nostra Deum impulerint, ut Filium suum unigenitum in mortem tam diram tamque contumeliosam traderet? Id vero æstimare non admodum erit difficile, si causam impulsivam internam, ac finem jam ante a nobis explicatum, consideraverimus. Necesse enim est, rationem, qua peccata nostra Deum ad Flii sui mortem decernendam impulerunt, utrique esse consentaneam, & apte respondere.

Hic duæ se se aperiunt sententiæ. Altera est, quod noluerit Deus tot tamque gravia peccata nobis remittere, nisi Filius ipsius charissimus tam diram mortem subiret, & tam insigni facinore ipsum penitus permoveret, ut nobis resipiscentibus, atque in ipsum credentibus, peccata remittere vellet: ut nimirum hac ratione odium suum adversus peccata ostenderet, & majestatem suam velut a contemtu vindicaret, doceretque non tam facile peccata elui posse.

Altera sententia est, quod peccata tam multiplicia tamque gravia vehementer impedierint, quominus nos certam firmamque remissionis peccatorum spem conciperemus, & nos a morte sempiterna libertatum iri crederemus; ac porro viam quoque remissionis peccatorum ac salutis sempiternæ consequendæ ingrederemur; præsertim quia Deus eam salutis viam constituerat, quæ ad æternum interitum, peccatorum scilicet nostrorum pœnam, nos ducere videretur. Constituerat enim nos per gravissimas afflictiones, morteſque dirissimas ad salutem perducere. Jam vero & ipsa mors sua natura ad interitum ducit; ac, nisi vis illius impediatur, ad eum plane perducit: & ejusmodi afflictiones ac tormenta iram divinam videntur arguere, & suppicium aliquod in sese continere: præsertim Lege extante, quæ immunitatem ab hujusmodi malis mortiumque generibus promittat iis, qui innocenter vixerint; & contra, hominibus maleficis tantum hujusmodi mala comminetur.

Sed præter hanc caussam, quæ nascitur ex ratione, qua nos ad salutem Deus perducere velit, aliunde peccata nostra vim habebant, spem remissionis peccatorum liberationisque a morte sempiterna nobis eripiendi. Primum ob ipsius rei naturam, atque evidentem rationem: quis enim tot tamque atrocibus sceleribus admissis, pœnam gravissimam se commeritum esse non videat, eamque non metuat? quis speret, se, si a morte veluti absorptus fuerit, a Deo, quem tam atrociter offenderit, in vitam revocatum, & ad statum meliorem traductum iri? deinde ex Lege, quæ omnibus maledictionem comminabatur, qui non permansissent in omnibus, quæ scripta essent in libro Legis. Voluit autem Deus, ut nos firmam remissionis peccatorum ac liberationis ab interitu spem conciperemus, ac porro alacri animo salutis viam ingrederemur, relictisque peccatis sanctitati nos totos traderemus, ne atrocissima quidem morte proposita deterriti; quemadmodum alter mortis Christi finis docet. Ex quo apparet, hanc rationem, qua peccata nostra Deum impulerint ad Christum morti tradendum, fini posteriori mortis Christi a nobis antea expresso, ad quem prior ille aliqua ratione tendit, satis esse consentaneam. Dubitare etiam nemo potest, eandem rationem esse consentaneam caussæ impulsivæ internæ, hoc est, amori ac gratiæ, qua Deus ad mortem Christi decernendam, ac porro etiam perficiendam fuit impulsus.

Prior autem illa ratio, quæ ab aliis constituitur, cum caussa illa impulsiva non satis congruit; imo cum illa per se pugnat. Nam ira potius quædam divina, & defectus amoris Deum impulisset ad mortem Filii sui decernendam, quam ipse amor & gratia; cui uni, nec cuiquam alteri caussæ impulsivæ internæ, mortem Christi sacræ literæ imputant. Nam si Deus noluit nobis, etiamsi tandem in Christum crederemus, ac vitam nostram ex ipsius mandatis componeremus, peccata condonare, nisi Christus pro nobis moreretur, (hæc enim vis est sententiæ illius) certe aliquid ad summum Dei erga nos amorem defuisset: præsertim cum nobis sub hac fidei & resipiscentiæ conditione, &

jure, &

ure, & ſumma cum clementiæ laude peccata remittere, & nos ab interitu liberare poſſet. At ſi ſtatuas, Deum vehementer cupiiſſe, ut nos ab æterno interitu liberaremur, vitæque æternæ participes evaderemus, & id tantum revera a nobis exegiſſe, ut in Chriſtum credentes vitam emendaremus, (quam conditionem ſalva ſanctitate & majeſtate ſua non poterat non exigere) & ut hoc totum tanto facilius ad exitum perduceretur, chariſſimum ſuum Filium pro nobis impendiſſe; ſalvus eſt ſummus Dei amor, & undiquaque magnitudo ejus elucet. Sed hujus ſententiæ veritas ex dicendis magis adhuc apparebit. Satis fuerit nunc rationem intellexiſſe, qua cenſeamus Deum peccatis noſtris ad Filium ſuum morti tradendum fuiſſe impulſum.

Nunc enim ad finem revertemur, & modum explicabimus, quo mors Chriſti remiſſionem peccatorum nobis pariat. Poſſe enim quiſpiam exiſtimare, quemadmodum ſane non pauci exiſtimant, eatenus tantum mortem Chriſti ad remiſſionem peccatorum nobis comparandam facere, quatenus nos impellat ad præſtandam conditionem, ſine qua nobis Deus peccata remittere nolit. Habet quidem eam vim mors Chriſti, & in eum, ut vidimus, finem, hoc eſt, ut vitam in melius mutemus, & pietatem ad extremum uſque ſpiritum conſtanter ſequamur, Chriſtum eſſe mortuum, ſacræ literæ ſat clare non uno loco docent. ſed non id ſibi vel ſolum vel præcipue volunt ſacræ literæ, cum Chriſtum ajunt vel pro nobis, vel pro peccatis noſtris eſſe mortuum, vel in remiſſionem peccatorum ſanguinem fudiſſe. Ideo dicere ſolent, Chriſtum pro nobis, aut pro peccatis noſtris eſſe mortuum, aut peccata noſtra ſuſtuliſſe in lignum, ut nos eriperet ex præſenti ſeculo malo, ut nos ſanctificaret, & ab omni labe repurgaret; ut nos redimeret ab omni iniquitate, & pararet ſibi populum eximium, ardentem ſectatorem bonorum operum; ut nos pecatis mortui juſtitiæ viveremus, & ſi quæ ſunt his ſimilia. Ex quibus apparet, diſtincta hæc eſſe, & alterum ad alterum tanquam finem ſuum referri. Alia ergo ratio invenienda eſt, qua mors Chriſti ad remiſſionem peccatorum nobis comparandam ſit apta, nec tamen ea, ut ſtatuatur, Chriſti mortem conditionem fuiſſe, ſine qua Deus nobis, etiam reſipiſcentibus, ac in Filium ejus credentibus, peccata remittere noluerit; ſed qua mors Chriſti medium atque iuſtrumentum quoddam fuiſſe ſtatuatur remiſſionis peccatorum noſtrorum perficiendæ. Intelligendum enim eſt, Chriſtum ratione mortis ſuæ in ſacris literis conſiderari revera ut Deo ſubordinatum; non vero ut eum, qui noſtro veluti nomine quippiam Deo præſtet, ſine quo is nolit quippiam nobis concedere. Etenim mortem Chriſtus ſubiit duplici ratione: partim quidem ut fœderis mediator ſeu ſponſor, & veluti teſtator quidam; partim ut ſacerdos Deo ſeipſum oblaturus. Jam vero ſatis apparet, Chriſtum priori modo ſpectatum, Deo penitus ſubordinatum eſſe. Neque enim vel ſeipſum ingreſſit, vel a nobis immiſſus fuit, ad fœdus inter Deum & nos peragendum: ſed Dei, qui ipſum in hunc finem miſerat, miniſter atque internuncius hac in parte fuit: nec quicquam Deo noſtro nomine ſpopondit; ſed Dei nomine nobis. Cumq; Teſtamentum Novum a Deo revera fuerit conſtitutum, qui nobis ſua, ut ita loquar, bona in eo legat; Chriſtus nonniſi eatenus teſtator eſt, quatenus Dei perſonã in eo Teſt. condendo quodammodo ſuſtinuit, & quæ ad illud confirmandum pertinuerunt, ejus juſſu ac nomine perfecit.

Cum vero conſideratur ut Sacerdos, etſi ſimilitudinem refert ejus, qui Deo aliquid hominum nomine præſtet, ſi tamen rem ipſam penitius ſpectes, deprehendes, talem eum eſſe ſacerdotum, qui Dei nomine nobis aliquid præſtet. Nam, ut alia nunc taceam, ſi Chriſtus, qua Sacerdos eſt, noſtro revera nomine aliquid Deo præſtaret, & conditionem impleret, ſine qua nobis ipſis directe nollet Deus remiſſionem peccatorum concedere, utut in Chriſtum credentibus, & vitam emendantibus; certe id maxime præſtitiſſet & præſtaret ſeipſum Deo offerendo. Eatenus enim ſacerdotes proprie dicti conditionem aliquam olim præſtabant, ſine qua hominibus peccata deus remittere nollet, quatenus victimam Deo offerebant. Atqui Chriſtus victimam Deo offerendo id non præſtitit: quandoquidem, ut alibi oſtenditur, oblatio Chriſti expiatoria in cœlis, tanquam ſancto ſanctorum, revera peracta eſt, & adhuc aliquo modo peragitur. At quicquid in cœlo Chriſtus egit, aut acturus eſt, id non conditio eſt remiſſionis peccatorum a Deo vere ac propre impetrandæ; ſed medium potius eſt ejuſdem nobis a Deo obtinendæ. Quanquam, ut ante indicavimus, ſimilitudinem habet cum conditione tali, qualem diximus. Unde & ſacerdotii & oblationis metaphora eſt orta.

Interea tamen haudquaquam negamus, Chriſti mortem veluti indirecte, ſeu mavis ſecundario, conditionem quandam fuiſſe remiſſionis peccatorum nobis concedendæ; quatenus conditio fuit Chriſto impoſita, ſine qua poteſtatem obtinere ex Dei decreto non potuit peccata nobis remittendi, & nos ab æterno interitu vindicandi. Verum de hujuſmodi conditione controverſia nobis cum aliis non eſt; ſed de ea, quæ primo ac directe ad nos, aut remiſſionem peccatorum a Deo impetrandam pertineat, ſine qua nimirum Deus nobis, utut credentibus ac reſipiſcentibus peccata remittere, ſive per ſe, ſive per alium noluerit.

Jam, ut ad rem aliquanto propius accedamus, apparere aliqua ratione poteſt, quam vim mors Chriſti ad remiſſionem peccatorum nobis comparandam habeat. Duplex enim ea eſt, ſaltem præcipue: altera ad munus Mediatoris, quo in terris aliquando functus eſt Chriſtus, magis proprie pertinet; altera ad munus Sacerdotis. Nam in morte utrumque munus veluti coit: & prius quidem in ea deſinit, eaque confirmatur; poſterius autem incipit, & ad id Chriſtus quodammodo fuit præparatus.

Jam vero quidnam mediator fœderis, ab una paciſcentium parte legatus, & ipſius ſponſor conſtitutus, ac quoddam veluti teſtamentum ejus nomine conſtituens, qua talis eſt; aliud præſtat, quam ut jus alteri parti, & jus quidem plenum largiatur, ad fœderis hujus aut teſtamenti promiſſa conſequenda? Obſtringit nimirum atque obligat promiſſorem qui ipſum obligaverat, ad ſervanda fœderis promiſſa, eaque rata prorſus habenda: &, ſi ſuam quoque operam ad illa præſtanda interventuram aperte dicat, ſeipſum quoque ſimul obligat. Hoc ergo primum nobis præſtat mors Chriſti, fœderi per eum promulgato annexa. Hæc ratio (ut id quoque nunc veluti obiter adamus) & amori divino, a quo decretum mortis Chriſti profluxiſſe ſacræ literæ oſtendunt, admodum eſt conſentanea; & illi rationi, qua diximus peccata noſtra Deum impuliſſe ad Chriſtum morti deſtinandum ac tradendum, ac porro etiam fini mortis Chriſti ſecundo,

qui eſt,

qui eſt, ut nos Chriſto fidem habentes, & in eo ſpem collocantes, vitam emendemus, & in ſalutis via ad extremum uſque perſiſtamus. Nam & ſummi Dei amoris fuit, tale jus nobis largiri, ac tam certa documenta immutabilis ſuæ voluntatis ad ſalutem noſtram ſpectantis nobis dare. Et hac re eriguntur animi noſtri ad ſpem certiſſimam veniæ, liberationiſque ab interitu ſempiterno, utut graviſſime in Deum peccaverimus; ac porro hac ſpe animati ad ingrediendam & conſtanter emetiendam ſalutis viam inducimur. Quam ob cauſam tam crebro, ut ſupra jam vidimus, ſacræ literæ, poſtquam hanc vim mortis Chriſti ad remiſſionem nobis parandam expreſſerunt, id totum eo pertinere dicunt, ut ab impietate ad pietatem ac juſtitiam traducamur. Quo quidem loco hoc etiam animadvertendum eſt, diſtingui debere vim atque efficaciam mortis Chriſti, a fine ac ſcopo, ob quem Deus voluit, ut mors Chriſti vim illam haberet. Vis atque efficacia mortis Chriſti ad remiſſionem peccatorum comparandam tanta eſt, ut etiam deum, ſi forte eum promiſſionis ſuæ de remiſſione peccatorum & liberatione ab interitu nobis concedenda pœniteret, (utimur phraſi ſacris literis uſitata) movere atque impellere poſſet, ne promiſſum ſuum reſcinderet, ſed quod pollicitus eſſet, reipſa præſtaret. Hæc enim obligationis ac juris alteri parti dati vis eſt. Quare, ſi illam vim mors Chtiſti non haberet, mors Chriſti jus remiſſionis peccatorum obtinendæ nobis non fuiſſet largita. Habere autem, indicat & autor Epiſtolæ ad Heb. cap.12 verſ.24, cum ait: *ſanguinem aſperſionis*, nempe Chriſti, quo ſumus veluti reſperſi, ac fœderi novo inſcripti, *meliora loqui quam Abel*, hoc eſt, non vindictam a Deo flagitare, ut Abelis olim ſanguis, ſed potius ſcelerum omnium veniam. Veruntamen fieri poterat, ut efficacia illa reſpectu Dei revera opus non eſſet, quia nimirum Deus ipſe illo amore, gratia, ac miſericordia, qua impulſus fuerat ad remiſſionem peccatorum nobis decernendam promittendam, & ſanguine Chriſti confirmandam, ſatis moveatur ad eam nobis reipſa præſtandam, nec unquam iſtius vel decreti vel promiſſi ſui ipſum pœniteat. Opus nihilominus fuit, ut iſtam efficaciam mors Chriſti haberet: quia nimirum ſpei noſtræ, ac porro etiam ſalutis noſtræ multum intererat, eam vim morti Chriſti ineſſe. Nam ut nos tanto certius credere poſſemus, nobis in Chriſtum credentibus peccata remiſſum iri, noſque ab æterno interitu liberandos eſſe; plurimum referebat, Deum ad id faciendum obligatum eſſe, & nos jus ad bonum illud promiſſum obtinendum habere, jus, inquam, manifeſtiſſimis ac certiſſimis documentis nixum, quod jam, quicquid tandem interveniret, Deum non pateretur promiſſa ſua reſcindere. Et hic revera finis ac ſcopus fuit, cur Deus morte Chriſti ſe nobis obligare voluerit, ut porro ad Chriſtum morti tradendum impulſus fuerit. Et quia Deus revera eo ſpectavit, non ut ſibi ipſi obſtaculum veluti poneret, quominus voluntatem aliquando mutaret, & promiſſa ſua reſcindere prohiberetur; ſed ut nos firmum ſpei noſtræ de remiſſione peccatorum obtinendæ fundamentum haberemus: ideo nonnulli ex noſtris, dum rationem primam explicare volunt, qua mors Chriſti nobis remiſſionem peccatorum pariat, dicere ſolent, Chriſtum mortuum eſſe, ut nos certam, ſive remiſſionis peccatorum, ſive ſalutis æternæ ſpem conciperemus: quæ tamen loquendi ratio non tam efficaciam mortis Chriſti, quam ad remiſſionem peccatorum nobis parandam habet, plene aut ſatis proprie exprimit; quam finem ac ſcopum oſtendit, ob quem mors Chriſti vim illam ex Dei voluntate habuit, aut habere debuit. Excuſari autem ea loquendi ratio jure poteſt, quod cum verum Dei ſcopum clare exprimat, ſimul etiam vim illam mortis Chriſti veluti in ſe includat, tanquam nimirum antecedens ac fundamentum illius proprium. Quo vero pacto mors Chriſti Novum Fœdus, & remiſſionis peccatorum promiſſionē in eo comprehenſam confirmaverit, poſtea explicabimus.

Nunc enim ad alteram rationem declarandam accedemus, qua mors Chriſti ad remiſſionem peccatorum nobis parandam apta nata eſt; quæ, ut antea diximus, ad munus ſacerdotale magis proprie pertinet. Eſt autem hæc, quod præparatio fuerit victimæ, Deo pro peccatis noſtris in cœlis offerendæ, atque adeo ipſius Chriſti ſacerdotis, cui poteſtatem ac munus peccata noſtra expiandi, ac nos ab interitu vindicandi, daturus erat Deus. Id vero non ea tantum ratione factum eſt, quia mors Chriſti oſtendit, quanto ſalutis noſtræ, qui graviſſime peccaveramus, deſiderio teneretur, quamque fidelis eſſet aliquando futurus in peccatis noſtris expiandis, qui tam dura ac horrenda noſtra cauſſa ſubire non horruiſſet, id quod in Pontifice noſtro Deus maxime ſpectari voluit; ſed etiam quia tenerum quendam erga nos affectum & miſericordiam ei inſeruit, ut nobis afflictis atque in media morte verſantibus tanto libentius ſuccurreret; & nos ab interitu vindicaret; quandoquidem ipſemet eaſdem calamitates, mortemque diram fuiſſet expertus. Quæ cauſa fuit inter alias, cur Deus noluerit Chriſto tantam poteſtatem dare, & ſalutem humani generis in ejus manibus ponere, niſi prius mortem pro ipſis peccatoribus ſuſtinuiſſet. Etenim cum Deus ideo non per ſeipſum immediate, ſed per Chriſtum ſalutem noſtram ad exitum perduci voluerit, ut nobis tanto certius conſtaret, nos ſalutem æternam, ſi ipſi paruerimus, conſecuturos; neceſſe omnino fuit, ut Chriſtus ita comparatus eſſet, ut nobis aliquo modo certius de ipſius erga nos amore atque affectu ſingulari conſtare poſſet, quam de ipſius Dei. Alias enim ſi noſtri habeatur ratio, vel ſatius, vel ſaltem perinde fuiſſet, ipſummet Denm immediate ſalutem nōſtram perficere, & omnia, quæ ad eam pertinent, procurare, atque nunc, cum id ipſius nomine facit Criſtus. Quare cum Deus per ipſum vellet totam ſalutis noſtræ rationem gubernare, atque ad exitum perducere, ad tantam eum poteſtatem evehere noluit, niſi id prius feciſſet, unde nobis de ſummo erga homines peccatores, atque infirmos, & maximis calamitatibus ſubjectos, amor eluceret; imo unde affectui ipſius erga nos, & juvandi propenſioni aliquid adhuc accederet. Id vero eſt mors ipſius, quemadmodum res ipſa, & ſacræ literæ oſtendunt. Hanc ergo conditionem ipſi propoſuit, ſi ad tantam poteſtatem evehi, & ſalutis noſtræ princeps ac pontifex fieri vellet. Itaque mors Chriſti præparatio quædam fuit pontificis hujus noſtri, & quia victima cum pontifice eadem eſt, etiam ipſius victimæ. Atque inde factum eſt, ut Chriſtus cœlo illatus, quia per ſanguinem ingreſſus fuerat, velut gratiſſima Deo victima coram ipſo ſiſteretur, & remiſſionis peccatorum nobis largiendæ poteſtatem pieniſſimā adipiſceretur: & porro, quicquid ille ſalutis noſtræ cauſa coram Deo perpetuo apparens faceret, id a Deo ſuaviſſima hac victima veluti oblectato, ratum haberetur, & potentia ipſius, quā in ipſo Chriſto poſuit, perficeretur.

Atque hic jam apparet, quam apte oblatio Christi morte interveniente facta, oblationi pontificium legalium, & apparitio ipsius horum apparationi respondeat, ac similitudinem referat conditionis, qua Deus ad remissionem peccatorum nobis concedendam moveatur. Satis autem & illud ex dictis intelligi potest, quod hanc vim, quam hucusque explicuimus, morti Christi inesse Deus voluit, ad remissionem peccatorum nobis pariendam; id ad eundem scopum pertinere, ad quem & priorem spectare demonstravimus. Nam & hanc Deus in primis eo direxit, ut spes remissionis peccatorum, & liberationis ab æterno interitu; quam firmissima nobis insereretur, ac porro nos ad viam salutis ingrediendam perduceremur.

His ita explicatis, illud jam declarandum est, quod antea nos facturos polliciti sumus; nempe, qua ratione mors Christi Novum Fœdus, & promissionem remissionis peccatorum in eo comprehensam confirmaverit. Duplex autem potissimum ejus rei modus est: alter per se generalior est; alter magis specialis, & ad promissionem remissionis peccatorum aliquanto propius spectans; ex quo utroque tertius quodammodo resultat, ut postea dicemus.

Prior autem ex duobus illis modis, quem generaliorem esse diximus, hic est; quod Iesus Nazarænus, cum tam constanter asseruit, se esse illum Christum Dei Filium, & in eum finem truculentissimam mortem est passus, eo ipso ostendit universam suam doctrinam divinitus peofectam esse; ac porro, (cum hic doctrinæ ipsius sit nucleus,) liberationem ab interitu vitamque sempiternam nobis esse propositam, si in ipsius nomen credamus. Et ad hunc modum respicit Iohannes 1 Epist. 5, ubi cum inter testes divinos, qui docent, Iesum esse illum Christum, seu Dei filium, etiam sanguinem, cum quo venerit, nominat; & postea, vim illius testimonii a tribus illis testibus profecti exprimens, ait vers. 11, *hoc esse testimonium, quod vitam æternam dedit nobis Deus, & hæc vita in filio ejus est.* In vita autem illa, nobis, qui gravissime peccavimus, proposita, remissio peccatorum omnino continetur, ut prope perinde sit, ac si dictum fuisset, hoc esse testimonium, quod remissionem peccatorum nobis dedit Deus, & hæc remissio in Filio ejus est. Ex illo autem Iohannis loco intelligi potest, etiamsi hac quidem ratione, ad quam istic respicitur, mors Christi nominatim non fuerit testata, nobis vitam æternam dedisse Deum, & hanc vitam in Filio ejus esse repositam; Iohannem tamen huc referre illud testimonium, quod una cum aqua & spiritu mors Christi cruenta perhibet: nempe quia ex doctrina Christi apertissimum erat, vitã æternam per eum nobis esse promissam, eamque fide in ipsum collocata esse obtinendam; & ut huic promisso fidem abhiberemus, voluisse Deum triũ illorum testium communi veluti voce demonstrare.

Neque vero est quod quis dicat, ex eo, quod Christus in hunc finem fuerit mortuus, constare quidem posse, ipsum certo persuasum fuisse de veritate ejus rei, cujus causa mori, tamque crudeliter occidi voluerit; sed inde non constare, rem ipsam etiam fuisse veram: quandoquidem possit quis etiam ob falsam sententiam, quam tamen veram esse sibi persuadeat, mortem acerbam atque ignominiosam subire. Etenim ita res hæc, quam sanguine suo asseruit Christus, est comparata, ut non potuerit de ejus veritate persuasus esse, præsertim tam firmiter, ut mortem tam truculentam eo nomine sustineret, nisi ea vera omnino certaque esset: quandoquidem si aliter habuerit, necesse fuisset, Christum eam sibi commentum esse. Etenim id quod morte sua asseruit, illud, ut diximus, fuit, se esse Dei Filium, eumque non vulgarum, sed illum unigenitum; se esse Regem olim populo divino promissum, qui in cœlis ad dexteram potentiæ Dei considere debeat: se ab ipso Deo fuisse missum, ut hanc, quam orbi publicaverat, doctrinam traderet: quam quidem ex ipsomet Patre se audivisse dicit, & si quæ sunt his similia. Hæc si falsa essent, necesse fuisset ipsum Christum sibi comminisci, & quidem ita, ut apertissime cerneret, ea falsa esse. Neque enim Christus mente captus fuit, nec ullum ejus rei, in ipsius sermonibus aut doctrina indicium apparuit. Neque id adversarii ipsius illi objiciunt: imo potius apparet, adversarios ipsius contrarium deprehendisse: quandoquidem ideo curarunt eum in crucem agi, ne doctrina ejus, quæ cum tanto applausu reciperetur, nimium invalesceret. Itaque non tanquam mente captum, sed tanquam veteratorem & seductorem e medio sustulerunt.

Dicet hic aliquis, primum, videri in hac ratiocinatione latere petitionem ejus quod in principio: quia ad probationem ejus, quod doctrina Christi vera sit, illud inter cætera adhibeatur, quod ab ipsomet non sit conficta: id quod cum illo propemodum idem esse videtur. Deinde quia ad illud ipsum rursus probandum, vel saltem ad ostendendum, fieri non posse, quin Christus sciret ea quæ assereret falsa esse, si ea ipsi primum in mentem venissent, non vero ab alio, nempe Deo ipsi tradita fuissent, qualitas doctrinæ ipsius adhibeatur. Nam ex ratione doctrinæ ipsius ostenditur, eum illo fuisse ingenio ac judicio, ut non potuerit non errorem illum suum deprehendere; cum tamen de ratione doctrinæ illius hic instituatur quæstio. Præterea non videri impossibile, quempiam talia, qualia Christus sibi tribuerit, sibi ipsi firmiter persuadere, ac certa esse credere, ac porro etiam illorum causa multa perpeti mala, cum hodie quoque reperiantur homines, qui existimant se esse ipsum Christum, nonnulli se esse ipsum Iohannem B. aut quempiam ex Apostolis Christi, seque a Deo esse missos, & alia his similia, qui tamen non pauca ejus rei causa mala perferant. Quo accedit quod videatur quispiam a Diablo ita deludi posse, ut omnino credat, vel Deum vel angelum aliquem secum loqui, aut alia quadam ratione sibi persuadeat quippiam, quod postea summa constantia ad extremum usque spiritum tueatur, & ne atrocissima quidem morte ab ea deduci se patiatur. Denique non videre impossibile, quempiam scientem, prudentem quippiam comminisci, idque cum præsentissimo etiam vitæ periculo asserere, gloriæ forte aucupandæ causa, etiamsi id falsissimum esse probe sciat.

Ad primum respondemus: non committi in eo petitionem ejus quod in principio, cum Christi doctrinam falsam non esse ex eo probatur, quod ipsemet eam non confinxerit, & hoc ipsum rursus ex morte, quam ejus asserendæ causa susceperit, demonstratur, Neque enim eadem hæc sunt, neque semper æque incerta, doctrinam alicujus esse falsam; &, & eam ab ipsomet esse conflctam atque excogitatam: cum multa dogmata falsa a multis proponantur, quæ illi tamen ab aliis acceperunt, quæque nisi aliunde accipissent, nunquam fuissent excogitaturi; & nova (ut ex rebus quotidianis exemplum petamus) multa a quibusdam & credantur

dantur falſa, uti & hiſtoriæ, vel potius fabulæ, quas ipſi nunquam fuiſſent conficturi. Itaque cum hominem nonnunquam ipſum novimus, qui aliquid narret, & eum virum bonum ac gravem eſſe ſcimus, facile credimus, cum talia minime confinxiſſe, licet falſa eſſe putemus; &, ſi ita res ſit comparata, ut alterutrum nobis ſit ſtatuendum, vel hominem eum id confinxiſſe atque commentum eſſe, vel rem eſſe veram, (ut ſi dicat, ſe rem oculis ſuis vidiſſe, & probe exploraſſe,) malimus credere verum eſſe, quam eum id confinxiſſe. Unde apparet, tum temporis illa duo, nempe rem eſſe falſam, & ab eo confictam eſſe, non modo eſſe diſtincta; ſed etiam ex negatione hujus poſterioris, prioris negationem recte concludi poſſe. Idem autem contingere poteſt etiam tum, cum aliis quibuſdam modis quiſpiam planum facit, ſe rem quampiam minime confinxiſſe, & nequaquam alios decipere velle; quo in numero mortem, præſertim tam truculentam, tam acerbam ponimus, qualem Chriſtum volumus doctrinæ ſuæ aſſerendæ cauſſa ſubiiſſe, quemadmodum ex ſequentibus melius apparebit, ubi oſtendemus, fieri non potuiſſe, ut talem mortem Chriſtus doctrinæ ſuæ aſſerendæ cauſſa ſubiret, ſi eam ipſemet confinxiſſet.

Ad ſecundum quod attinet, ne hic quidem circulus aliquis fit, aut petitio ejus quod in principio committitur, dum ad veritatem doctrinę Chriſti aſſerendam adhibemus inter alia, ac pro conceſſo ponimus certam quandam doctrinæ illius rationem ac qualitatem. Alia enim eſt illa doctrinæ Chriſti qualitas, quam ad probationem adhibemus; alia illa, quam probamus. Hæc enim, ut jam diximus, eſt doctrinæ veritas; illa vero eſt illius doctrinæ ſublimitas quædam & majeſtas, & vis quædam ad perſuadendum apta, atque ut ita dicam, probabilitas tanta, ut nonniſi a ſummo quodam ingenio & judicio valde acri potuerit proficiſci. Itaque hanc qualitatem ſejungimus ab ipſa veritate: ita ut dicere poſſis, nos nihil aliud quam ingenium in ea hic ſpectare, ingenium, inquam, acre, ac ſublime, quod res hujuſmodi complecti & tradere potuerit; quicquid tu interim de rerum ipſarum veritate aut falſitate ſentias: Hoc ingenium, rerumque admirandam majeſtatem ac ſublimitatem, & Judæus, & Turca, & paganus in doctrina Chriſti cernere poteſt, etiam antequam fidem ei adhibeat, & veritatem illius agnoſcat. Itaque nil prohibet quominus hanc doctrinæ Chriſti qualitatem adhibeamus ad veritatam illius probandam, ſeu mavis, ad exceptionem quandam excludendam, quæ argumentum noſtrum labefactare poſſe videatur, quo veritatem doctrinæ Chriſti probamus.

Ad tertium quod attinet, reſpondemus iterum, non magnam ejus rei habendum eſſe rationem, propterea, quod, ut jam antea indicavimus, Chriſtus ab adverſariis ſuis, non ut homo errore mentis lapſus, ſed ut fraudulentus impoſtor ac veterator accuſatus ac damnatus fuit; ſatis nempe animadvertentibus, Chriſtum, ſi vera illa non eſſent, quæ doceret, ipſummet ea commentum. Quare, ut a falſitatis ſuſpicione doctrinam ſuam liberaret, ejuſque veritatem aſſereret, ſatis erat oſtendere, ſe eam commentum non eſſe, nec fraude populum voluiſſe circumvenire. Sed deinde res etiam ipſa id evincit, errorem talem, qualem in quibuſdam hominibus deprehendere licet, in Chriſto locum non habuiſſe; ac proinde exempla, quæ adduci poſſe videantur, huc non quadrare, ſi & rerum ipſarum, quas ſibi Chriſtus tribuit, rationem, & ingenium ac judicium, quod ex ipſius doctrina cæteroqui eluxit, expendas, & inter ſe veluti contendas. Nam utut quidam fuerint inventi, hodieque inveniantur, qui ſe Chriſtos eſſe putaverint; (de illis loquor, quos non credimus pro veteratoribus omnino habendos) eorum neminem audire memini, qui ita ſe Chriſtum aut Dei filium eſſe arbitraretur, ut putaret, ſe quoque ad Dei dexteram ſeſſurum, & ſuper omnia regnaturum, mortuos olim excitaturum, & omnium judicem futurum, qui alios ſempiterna vita donet, alios in tartara mittat; qualia Chriſtum ſibi tribuiſſe conſtat. Quin videntur illi potius Ieſum illum Nazarenum pro Chriſto adhuc habere atque agnoſcere, ſed qui ſpirituali quadam ratione in ipſos migrarit, aut ipſos in ſe commutarit, unde etiam ſe gloriæ illius atque immortalitatis participes fore exiſtimant, forte etiam nonnulli muneris illius, quod in terris olim geſſit, partes quaſdam aſſumunt. Satis autem apparet, quam longe hæc ab illis diſtent, quæ Ieſum ſibi tribuiſſe diximus, tum habita ratione præteriti ac præſentis temporis, tum ratione futuri. Quod ſi forte quidam extiterunt, qui ſe ita Chriſtos eſſe putarunt, ut exiſtimarint ſe hic in terris aliquando regnaturos; & hoc credere facilius potuerunt, quam illud, quod Chriſtus ſibi tribuit. Quid enim interdum homines ſibi hic non pollicentur? Quanquam ego vehementer dubito, utrum ullus unquam extiterit hominum, qui ita ſe Chriſtum eſſe jactarit, ut regnum ſibi terrenum vel arrogaret, vel polliceretur, qui non eſſet inſignis veterator, qui ſubdolis artibus vellet homines circumvenire: ita ut hujuſmodi hominum exempla ad rem noſtram nihil pertineant. Iam vero quod ad ingenium attinet, eamque judicii vim, quam δύναμιν Græci vocant, quæ ex doctrina Chriſti, ipſiusque reſponſis variis eluxit; illa tanta eſt, ut cum ea haudquaquam comparari poſſint eorum hominum ingenia, qui talia, qualia antea dicta ſunt, ſibi mentis errore fingunt. Solent enim ejuſmodi homines, utut forte in aliis rerum generibus aliquid cernant, & literis etiam ſint exculti, tamen in rebus divinis explicandis, mirum in modum ineptire, & ſeſe rediculos præbere, & ſæpe ea loqui, quæ ne ipſi quidem intelligunt. Itaque tantum abeſt, ut admirationem ac ſtuporem quendam in audientium animis excitent, ut riſum potius cordatis ſæpe moveant; & ſi quos inveniant aſſeclas, iis vel ob ſimilitudinem ingenii placeant, vel quadam vitæ innocentia ac probitate illis ſeſe commendent. At Chriſti conciones quantam vim habuerint, nos quidem ex hiſtoria ſacra nunc diſcimus; ſed res ipſa olim adverſariorum oculis ſatis fuit ſubjecta. Unde legimus, populum frequentiſſimum obſtupuiſſe, auditis ipſius ſermonibus; eum hac in parte Phariſæos & ſcribas longe ſuperaſſe; admiratas fuiſſe integras ſynagogas ſermones gratiæ, qui ex ore ipſius fluxerint, & quæſiiſſe alios ex aliis, unde huic tanta ſapientia? præſertim cum ſcirent, eum literas non didiciſſe: adverſarios etiam acutos, reſponſis ipſius auditis, obmutuiſſe.

Ad quartam objectionem quod attinet, eam ipſius doctrina Chriſti ſanctitas ac vis, quam ad Satanæ regnum evertendum habuit, ſatis excludit. Neque enim Satanas ita ſibi eſt inimicus, ut id præmoveat, quod ipſius conſiliis maxime eſt adverſum, & quo nihil eſt ad regnum ipſius atque imperium evertendum aptius. Atque id feciſſet Satanas, ſi hanc, quam Chriſtus

ſtus promulgavit orbi, doctrinam ei inſpiraſſet, eumque ita ſuis artibus ac præſtigiis faſcinaſſet, ut ſibi penitus perſuaderet, a Deo ſe eam præſente accipere. Quid enim doctrina Chriſti ejusque præceptis univerſis ſanctius? quid magis vel impellere potuit, vel impulit hominum animos, ut, ejurata omni impietate, ſanctitatis ſtudio ſe penitus dederent, & neglectis omnibus hujus mundi illecebris ad cœleſtia contenderent, quam Chriſti doctrina hominum animis inſerta (Ut jure pronunciarit unus ex præcipuis Chriſti diſcipulis, ideo juvenes viciſſe illum malum, nempe Satanam, quia robuſti ſint, & verbum Dei (Chriſti autem doctrinam intelligit) in illis habitet: & alibi rurſus victoriam hujus mundi dixerit eſſe fidem noſtram; ita quidem, ut nemo poſſit oſtendi alias, qui vincat mundum, hoc eſt, omnia quæ in mundo ſunt, & ad nos a pietate abducendos aut depellendos vim aliquam habent; præter eos qui fide illa ſunt prædíti, & Jeſum eſſe Dei filium credunt. *Quis eſt*, inquit, *qui vincit mundum, niſi qui credit, quod Jeſus eſt Dei filius*? Quo accedit, quod quanto latius hæc doctrina poſtmodum ſparſa eſt, (ſparſa autem fuiſſet ipſius Satanæ ope atque inſtinctu, ſi is illius eſſet auctor,) tanto plus conſiliis Satanæ obfuit; quem in eo eſſe perpetuo novimus, ut pietatem penitus extinguat, & omnes ejus fibras ex animis hominum evellat. Certe doctrina Chriſti, non in Judæa tantum, ſed in toto terrarum orbe inter exteras nationes promulgata, infinitam hominum multitudinem impietati valedicere, ac pietati ſe penitus addicere coëgit. Hæc certe ſi quis Satanæ aſtui ac fraudibus adſcibere velit, is ex SatanaDeum fecerit, qui pietatis & ſanctitatis opus tam ſedulo urgeat: & ſi Deum huic religioni tanquam falſæ ac commentitiæ adverſari dicat, Deum impie de ſolio ſuo detruſerit, & quod horrendum dictu eſt, in Satanæ locum repoſuerit. Taceo nunc, quod ea quoque doctrinæ ac religionis Chriſti, cujus cauſa mortem obiit, vis fuerit, quemadmodum eventus ſatis docuit, ut impia illa ſacra, quæ toto paſſim orbe fiebant, & quibus maximus dæmoniis ſub falſorum deorum aut idolorum nomine latentibus exhibebatur honos, ſimul & oracula, quibus regnum Satanæ inter homines ſtabiliebatur, ſuſtulerit. Si quis ergo doctrinam Chriſti, cujus vi hæc omnia peracta ſunt, Satanæ tanquam auctori tranſcribere, & illius artibus imputare velit, is aſtutiſſimum callidiſſimumque ſpiritum, vel ſtultiſſimum ac ſtupidiſſimum, vel ſibi inimiciſſimum, ſuæque ambitionis ac ſuperbiæ penitus jam oblitum finget.

Ad ultimam objectionem quod attinet, etſi eatenus id, quod in illa aſſeritur, impoſſibile non eſſe dici queat, quod contradictio in iſta aſſertione contineatur nulla; adeo tamen a natura humana abhorret, ut id impoſſibile dici jure queat; nempe quia ad id quod penitus eſt impoſſibile, proxime accedat: unde nec ullum ex univerſa memoria produci poſſe exiſtimamus, qui ad id quod ipſemet ſciens prudens ſit commentus confirmandum, ultro mortem, & quidem tam ignominioſam, tamque diram adierit, etiamſi infinita cæteroqui temeritatis & audaciæ humanæ prodita ſint exempla. Illud certum eſt, ſi quis velit fidem aliis facere, & argumento aliquo demonſtrare, candide ſe agere, nec quicquam fallendorum aliorum gratia comminiſci, ulterius eum hac in re progredi non poſſe, quam ut mortem, & quidem truculentam ac contumelioſam ejus ipſius rei aſſerendæ gratia ſubeat, & ſanguine ſuo dicta ſua ſanciat, ita ut ab homine cordato, candoris ac ſinceritatis ipſius evidentius argumentum non poſtuletur, nec poſtulari a quoquam jure poſſit. Tanto autem minus inChriſto ejuſque morte ſuſpicioni illi eſt locus, quod gloriæ forte aucupandæ cauſa doctrinam novam commentus, eam etiam morte ſua ſtabilire voluerit; quanto magis mortis illius circumſtantiæ, & doctrinæ illius, quam aſſertam voluit, ratio repugnat. Nam primum teſtantur illi, qui ejus lateri adhæſerunt, Chriſtum non ignarum fuiſſe, quid ſibi eventurum eſſet; ſed mortem ſibi ſubeundem eſſe ipſis prædixiſſe, & mortis etiam ipſius genus deſignaſſe, ac in eum ipſum locum ſe ultro obtuliſſe, ibique perſtitiſſe, ubi mortem illam eſſet paſſurus, & tam diros cruciatus ſubiturus. Simul autem illud teſtantur, eum ad mortis ac cruciatuum illorum memoriam, præſertim cum jam imminerent atque inſtarent, vehementer cohorruiſſe, atque animo conſternatum fuiſſe. Etiamſi enim quempiam ambitio ac gloriolæ alicujus vanæ cupiditas inceſſiſſet, is tamen vel ad locum, ubi tam acerbum, tam infame ſupplicium eſſet luiturus, ultro non contenderet, aut, ſi contendiſſet, pedem referret, horrore mortis iſtam gloriolæ cupiditatem animo penitus excutiente, & vim ejus obruente. Fugiſſet certe Chriſtus, & noctis auxilio atque opportunitate ad fugam fuiſſet uſus, mortis ſupplicio imminente, ad cujus memoriam tantopere trepidabat. Deinde non ſubita ac repentina morte extinctus eſt Chriſtus, ita ut impetus ille aut pertinacia, quam ipſi gloriolæ vanæ cupiditas indidiſſet, durare poſſet: ſed hinc inde ad impios judices raptatus, variisque contumeliis ac verberibus affectus, atque in crucem ductus, lenta tandem morte fuit affectus. Nam per tres minimum horas in cruce vivus pependit. Qui fieri poteſt, ut inter tantas contumelias, inter tam dira tormenta, quod ſimulatum ab ipſo fuiſſet, non aliqua ſe proderet, & non veram aliquam vocem dolor tam exquiſitus exprimeret, ex qua pateret, eum doctrinæ ſuæ factique hujus ſui pœnitere. Tanta certe in homine pertinacia vix fingi poteſt: tantantum abeſt, ut revera queat exiſtere.

Præterea unde Chriſtus vel adverſus terrorem mortis, cum paulo ante mortem tantopere augeretur, ſolatia, vel adverſus cruciatuum aſperitatem lenimenta quæſivit, cum in cruce penderet? Num forte oſtendit, ſe nihil aliud, quam perpetuam nominis inter homines gloriam, & famam per hominum ora pervagatam cogitare? Haudquaquam: ſed ad preces, ad divinam opem unice confugit, & in ipſis etiam propemodum precibus exſpiravit. Ignarus ſane videtur ingenii ſenſusque humani, qui id ipſum quoque gloriolæ cupiditati audeat imputare. Quodſi autem id ſerio fecit, apparet, quam bene de cauſſa ſua perſuaſus fuerit, quamque integra conſcientia in toto illo negotio, cujus cauſſa hæc perpetiebatur, fuerit verſatus. Denique ſcire velim, unde Chriſto tanta eſſe potuerit gloriæ, quam tantopere concupiviſſet, ſpes, quæ illum non tantum ad ingentes cruciatus ſubeundos incitare, verum etiam patientiam ad illos ſuſtinendos indere illi poſſet; ſi doctrinam ſuam, cujus cauſſa illa patiebatur, falſam eſſe ſcivit? Nam ipſa mors, ejuſque genus, & quæ anteceſſerunt contumeliæ, ſummam potius infamiam & in præſens afferebant, & in poſterum pollicebantur: quæ autem gloria eſſet ſecutura, quæ tantam infamiam deleret, non apparebat.

Nam

Nam ſi quis dicat, ſpem illi fuiſſe, fore, ut doctrina ipſius, conſtantia hac illius confirmata, ab hominibus paſſim reciperetur, ipſeque porro laudibus in cœlum veheretur, & pro Chriſto Regeque cœleſti paſſim coleretur; is nihil proficiet. Etenim ne hanc quidem ſpem concipere Chriſtus potuiſſet, ſi doctrinam ſuam falſam ſciviſſet, & ſe Dei filium revera non eſſe ſenſiſſet. Etenim cum illud inter cætera vel præcipue aſſeruiſſet, & diſcipulis ſuis confirmaſſet, fore ut tertia, poſtquam e vivis ſublatus eſſet, die a mortuis reſurgeret, ſeque ipſis conſpiciendum præberet; facile animadvertit, niſi id reipſa conſequeretur, ſe a diſcipulis pro homine mendace atque impoſtore habitum iri: ſi non ſtatim, ſaltem poſt aliquod tempus. Certe id ſibi pollicéri non potuit, ut diſcipuli ipſius, homines præſertim ſimplices, & quos gloriæ ſtimulis ad tantum facinus excitari poſſe non apparebat, doctrinam ipſius adeo inviſam, cum ſummo vitæ periculo non modo profiterentur, ſed & propagandam omnibus modis ſuſciperent, nullis præſertim aliis miraculoſis effectis, quæ doctrinæ ipſius veritas afferre omnino deberet, apparentibus. Atqui ſi Chriſtus doctrinam illam ſuam confinxiſſet, illud liquido cernere potuiſſet, atque adeo reipſa vidiſſet, nec ſeſe a morte reſurrecturum, nec quicquam eorum extiturum, quæ is diſcipulis ſuis divinitus promiſiſſet, quæque ſine miraculo exiſtere non potuiſſent. Imo quanto plura quantoque majora extitura dixiſſet, tanto magis ſe pro mendace a diſcipulis & ab aliis omnibus habitum iri animadvertiſſet. Unde ergo tanta gloriæ ſpes, quæ non tantum ad ſuſcipiendam, ſed etiam ad ſuperandam rem omnium difficilimam ſufficeret? Ex quibus etiam intelligitur, non potuiſſe ipſum concipere ſpem, præſertim tantam, quanta ad tantos cruciatus tantamque contumeliam tam conſtanter ſuſtinendam eſſet opus, voluptatis alicujus, quam anima ipſius poſt mortem eſſet ex eo perceptura, quod religio ab ipſo primum promulgata, & una nominis ipſius gloria longe lateque ſpargeretur: quandoquidem oſtendimus, eum hanc ſpem, ſi falſa ea eſſe ſciviſſet, quæ de ſe aſſeruit, concipere non potuiſſe. Certe, ſi id intendiſſet, diligenter caviſſet, ne quid aſſereret ejuſmodi, quod brevi mendacii ipſum apertò convinceret, & fidem, quam ſibi apud diſcipulos conciliaſſet, in ipſorum animis penitus extingueret: quale illud eſt, quod de ſua ex mortuis reſurrectione tertia die ſubſecutura, atque ad diſcipulos reditu affirmavit. Quanquam præterea non apparet, quo pacto ullam ſpem voluptatis alicujus poſt mortem conſequendæ facere ſibi potuerit, ſi ea confinxit, quæ de ſe prædicavit. Neque enim arbitror, quenquam fuiſſe unquam repertum, qui immortalitatem animarum a corporibus ſejunctarum firmiter crederet, & aliquam poſt mortem voluptatem reſtare certo ſibi perſuaderet, qui idem tamen putaret, ſe per ſummum nefas hanc poſt mortem voluptatem conſequi poſſe. Profecto qui hujuſmodi opinionem, non modo falſam, ſed & a ratione vehementiſſime abhorrentem Chriſto tribuere velit; præſertim tam conſtantem, ut ad intolerandos cruciatus ſuperandos ſufficeret, is rem dicet ab omni veriſimilitudine alienam, & quodammodo in illud impinget, quod tertio loco ſupra refutavimus. Fieri enim non poteſt, ut is, cujus tantum eſt de rebus judicium, quantum ex doctrina Chriſti apparet, in tam gravem errorem non modo incidat, verum etiam tam conſtanter in eo perſeveret, qui nullius etiam vulgari judicio præditi hominis eſſe videtur. Tanto autem minus id credendum eſt, quod tota Chriſti doctrina, quam & perpetuo urſit, & ipſa morte aſſeruit, a mendacio, a fraude, ab omni ſcelere atque omni impietate homines quam longiſſime abducat. Qui ergo fieri poteſt, ut a quo longiſſime homines abducere conatus eſt, per id ipſum putaret ſe ad inſignem poſt mortem voluptatem & felicitatem perventurum? Neque enim quenquam extitiſſe crediderim, qui animorum immortalitatem crederet, qui non ſimul etiam numen aliquod eſſe cenſeret, quod animarum poſt mortem conditionem ac ſtatum pro hominum meritis diſpenſaret. Quam opinionem aut ſententiam qui fovet, qui fieri poteſt, ut per ſcelus aliquod inſigne, in quo ipſo animam etiam profundat, ad felicitatem pertingere ſe poſſe exiſtimet? Neque vero non potuit intelligere Chriſtus, cujus omnis quodammodo ſermo de virtute eſt, & cujus tantum de rebus ad mores pertinentibus, tamque eximium, vel potius divinum judicium fuiſſe deprehendimus, inſigne mendacium aut ſceleſtam fraudem eſſe, tantum ſibi falſo arrogare, quantum ille ſibi tribuit; nempe ut ſe Chriſtum illum eſſe aſſerat, & ſe a Deo ad novam religionem miſſum affirmet, & quæ ſunt alia huc pertinentia, ſuperius a nobis enumerata; & omnibus perſuadere velle, ut novam religionem tanquam divinam amplectantur, quæ divinitus profecta non ſit; & ad id ipſum confirmandum mortem adire. Quomodo ergo vel tantillum in ipſo ſpei exiſtere potuit voluptatis alicujus, quam anima ipſius eſſet poſt mortem perceptura, ſi falſa illa eſſe ſcivit, quæ de ſe affirmavit, & morte ſtabilire voluit?

Colligamus nunc ea, quæ diximus, velut in ſummam quandam.

Qui mortem ſubit, & acerbiſſimam, & maxime infamem, ejus doctrinæ cauſa, quam, niſi veriſſima eſſet, falſiſſimam eſſe plane ſciret, nec ullam vacillantis animi aut ſententiæ dat ſignificationem, ubi maxima foret occaſio, vel neceſſitas potius; is morte ſua doctrinam illam valide adſtruit, eamque veriſſimam eſſe oſtendit.

At Chriſtus illud quod diximus præſtitit.

Unde porro, quid ſequatur, quivis facile cernit.

Majoris probatio iis potiſſimum continetur, quæ ad quintam objectionem refellendam diximus; Minoris autem probatio in iis quæ ad tertiam & quartam.

Sequitur nunc, ut alteram rationem explicemus, qua Chriſtus remiſſionem peccatorum Dei nomine nobis promiſſam morte ſua ſtabilivit, quam quidem diximus eſſe magis ſpecialem, quam eſt prior illa, de qua hucuſque diximus; ſiquidem ea non ut prior illa ad univerſam Chriſti doctrinam per ſe ſpectat, ſed ad hanc illius partem, quæ promiſſis Chriſti continetur, hic eſt ad remiſſionem peccatorum, ad ſalutem æternam, ſi modo Chriſtum ſecuti fuerimus, comprobandam. Quanquam hoc uno ſtabilito univerſa Chriſti religio confirmatur. Eſt autem ratio illa, quod Chriſtus, poſtquam mortem inſtar hominis malefici atque a Deo maledicti ſuſtinuit, ad vitam ſempiternam ac beatam fuerit a Deo excitatus, ut exemplo eſſet omnibus eum ſequentibus, fore ut ſimiliter ex mortuis excitentur; & licet infame aliquod forte ac dirum mortis genus ſubeant, non tamen in morte relinquantur, & ſic veram illam peccati pœnam a Deo decretam ſubeant, ſed ab illa liberati in cœleſtia gaudia transferantur. Cujus rei vis ut melius intelligatur,

ac comprobetur, objectiones quaſdam, quæ moveri hic poſſent, diluemus.

Prima eſt, quod effectus hujuſmodi non ſoli morti Chriſti adſcribi poſſit, aut debeat, ſed etiam reſurrectioni; & huic quidem præcipue. Quin videri poſſet mors ad eam rem non niſi per accidens interveniſſe; ſiquidem omnis confirmationis vis in liberatione a morte videatur ſita; in morte autem, quæ præceſſerit, non niſi propter conſequutam liberationem. At ſacræ litteræ cum aſſerunt Chriſtum pro nobis aut pro peccatis noſtris eſſe mortuum, videntur hunc effectum morti Chriſti in ſolidum tribuere. Quo accedit, quod hujuſmodi confirmatio non tam Chriſto, quam Deo videatur tribuenda, quandoquidem liberatio a morte, in qua vis hujus confirmationis ſita eſt, non Chriſti, ſed Dei fuit opus.

Præterea, ne tum quidem ex morte Chriſti videtur apparere, homines peccatores a morte liberatum, & ad ſempiternam vitam traſlatum iri, ſi reſurrectionem cum illa conjunxeris; ſiquidem non appareat, eundem quoque eventum fore eorum, qui Chriſtum ſequuti fuerint, qui fuerit ipſius Chriſti. Accedit & illud, quod inepte videatur liberatio Chriſti a morte pro exemplo ſtatui remiſſionis peccatorum, quæ contingere nobis debeat: quandoquidem Chriſtus, utpote nullius peccati reus, remiſſionem peccatorum non fuerit conſecutus, ſeu, quod eodem recidit, cum liberatio Chriſti a morte remiſſio peccatorum non fuerit.

Denique ad ſpem nobis faciendam remiſſionis peccatorum, videtur id adhibitum fuiſſe, ſi ratio a nobis explicata admitti debeat, quod ipſa remiſſione peccatorum obſcurius atque incertius ſit: ſiquidem ipſa Chriſti a mortuis reſuſcitatio probatione indigeat, & facilius videatur credi poſſe, Deum nobis peccata eſſe remiſſurum, quam Chriſtum eſſe reſuſcitatum. Illud etiam Judæi ſub Veteri Fœdere facile videntur credidiſſe, qui hoc tamen poſterius conſtanter, vel potius contumaciter negarunt. Quo loco illud etiam examinari poteſt, quod a nonnullis objicitur, ne opus quidem fuiſſe, ut Chriſtus aliquo argumento comprobaret, nedum ut tam acerbam mortem eum infinem ſuſtineret, ut nobis ſpem faceret remiſſionis peccatorum a Deo obtinendæ, ſi vitam emendaverimus, ſiquidem id credere admodum videatur facile. Nam & alias libenter credere ſolemus, quod libenter volumus; & olim Prophetis remiſſionem peccatorum populo, ſi reſipuerit, promittentibus fides haud difficulter adhibita fuiſſe videtur.

Ad primam objectionem reſpondemus, iſtiuſmodi verborum, cum ſacræ literæ aſſerunt, Chriſtum aut pro peccatis noſtris, aut pro nobis eſſe mortuum, aut ſanguinem ejus eſſe effuſum in remiſſionem peccatorum, & ſi quæ ſunt his ſimilia, non eam eſſe vim, ut ſignificent omnino, effectum illum, qui morti Chriſti in his locutionibus tribuitur, proxime ex ea fuiſſe conſequutum; aut mortem per ſeipſam plus habuiſſe virium ad effectum illum pariendum, quam id quod mortis fuerit conſequens, & finis quidam inter effectum illum & mortem ipſam intermedius. Satis enim eſt ad vim iſtiuſmodi verborum explendam, ſi mors ad eum effectum, nempe remiſſionem peccatorum, nobis comparandum ſuſcepta fuerit, eaque vim habuerit ad fructum illum pariendum, utut re quadam alia, nempe reſurrectione, interveniente: præſertim ſi mors non per accidens, ſed per ſe fuerit ad effectum illum comparandum directa. Animadvertendum enim eſt id, quod (a) alibi docuimus, cum plura media ad eundum finem comparandum fuerunt adhibita, id ſæpe ſolum commemorari, eique affectum communem adſcribi, quod ſuſceptu fuit difficilius, & vel virtutem ejus qui ſuſcepit, vel ſaltem amorem ac ſtudium erga eum cujus gratia ſuſcepit, magis arguit; etiamſi id proxima ejus effectus cauſſa non fuerit, ſed remota, & per ſe nullam habuerit vim ad effectum illum comparandum, atque adeo nonniſi per accidens ad effectum illum producendum intervenerit. Hoc enim pacto dicitur alquis pro patria, aut patriæ ſalute, pro communi libertate, ſanguinem profudiſſe, mortem adiiſſe, aut vulnera accepiſſe, ſi quæ ſunt his ſimilia, licet hæc ipſa per ſe non modo libertatem aut ſalutem patriæ non attulerint, ſed etiam, ſi vim earum propriam ſpectes, eam impedire potuerint. Etenim ad ſalutem patriæ, aut libertatem conſtituendam, plus etiam virium haberet, ſine fuſione ſanguinis proprii hoſtem v. g. profligare, & ſic vires patriæ illibatas conſervare. Quodſi nihilominus tales loquendi modi & elegantes ſint & communi loquendi conſuetudine recepti; quanto magis ferendi ſunt illi loquendi modi, in quibus ei rei communis effectus adſcribitur, quæ non tantum ſuſceptu fuit duriſſima, & maximam Chriſti erga nos charitatem arguit, verum & per ſe fuit ad eum affectum, hoc eſt, ad remiſſionem peccatorum nobis conparandam, ſeu jus illius nobis pariendum, directa. Nam ne illud nuuc repetamus, quod antea docuimus, Chriſti mortem etiam per ſe, hoc eſt, ſequeſtrata omnino reſurrectione conſequuta, vim habuiſſe magnam ad doctrinam ipſius, in eaque comprehenſam promiſſionem remiſſionis peccatorum ſtabiliendam ac conciendam; ut, inquam, id taceamus, animadvertendum eſt, ideo non tantum mortem, ſed mortem etiam tam diram tamque infamem eſſe a Chriſto ſuſceptam, ut reſurrectione conſecuta tanto evidentius appareret, nos a Deo propter peccata noſtra punitum non iri; nec quicquam tam triſte tamque acerbum nobis poſſe evenire, quod ſpem remiſſionis peccatorum animis noſtris excuteret, & metum irati numinis hominibus Chriſti veſtigia ſequentibus incuteret. Etenim tum fere demum peccatorum noſtrorum magnitudinem æſtimamus, & iram divinam adverſus nos accenſam horremus, cum calamitates nos undique premunt, & maxime omnium cum præſentem ſimul ac diram intentant omnia mortem. Quare ut tum quoque ſpes remiſſionis peccatorum, ac liberationis a morte. firma ſubſiſtere poſſet, Chriſtus mortem ejuſmodi, quæ peccatoribus inprimis debebatur, quæque execrationis ſeu maledicti genus quoddam erat, ſuſtinuit, utut inde liberatus, omnibus ſeſe ſequentibus ſpem faceret, fore, ut & illi a morte liberentur, neque calamitates ac mortem ſibi in peccatorum pœnam, ſed potius in felicitatem ſupremam eſſe ceſſuram. Intelligendum nempe eſt, Chriſtum, ut liberationis a peccatorum pœna exemplum quoddam præberet, non quidem factis (id enim minime conveniebat) ſed conditione peccatoribus factum eſſe ſimilem, &, ut ſacræ literæ loquuntur 2 Cor. 5 ult. peccatum. Ab ea enim poſtea liberatus, peccatoribus, vitam tamen ipſius imitantibus; ſpem fecit ſimilis liberationis. Quare non mirum eſt, mortem potius quam reſurrectionem commemorari, cum de medio

(a) *De Satisfactione cap.* 1. 8. 26. *P.* 27. *ſeqq.*

agitur

agitur, quod ad remiſſionem peccatorum nobis comparandam, noſve a morte liberandos adhibitum fuerit. Ex dictis autem ſatis apparet, non eſſe id concedendum, quod in objectione ea, quam hucuſque refutamus, ponitur, mortem Chriſti per accidens tantum ad hunc effectum concurrere: cum non tantum ex rei natura mors ad liberationem e morte conſtituendam ſit neceſſaria; verum etiam morte Chriſti tam acerba vim addiderit reſurrectioni, ad liberationem noſtram a peccatorum pœnis tanto evidentius demonſtrandam.

Quod vero ad ſecundam objectionem attinet; in eo nihil abſurdi eſt, ſi id, in quo præcipua hujus confirmationis vis ſita eſt, Deo adſcribatur. Satis enim eſt Chriſto id tribui, ſine quo exiſtere res ea non potuit, in qua vis illa præcipue eſt ſita, & quod in eum plane finem directum fuit, ut ſpes nobis certa liberationis a pœnis peccatorum fieret. Neque vero ſacræ literæ ita remiſſionem peccatorum morti Chriſti adſcribunt, ut vel aſſerant, vel aliqua ratione indicent, divinam virtutem ad hunc effectum pariendum non interveniſſe; aut præcipuam ad effectum hunc comparandum vim in eo, quod ipſe Chriſtus fecit, ſitam eſſe: quin potius indicant, quicquid hac in parte factum ſit, id Deo auctori tribuendum eſſe; & per Chriſtum ejuſque mortem, tanquam medium quoddam, Deum ipſum nobis redemtionem pro divite ſua gratia eſſe largitum. Recte nihilominus hic effectus Chriſto ſimpliciter adſcribi poteſt; quia id, quod in toto hoc negotio duriſſimum ſuſceptu fuit, nempe mors, proprium ipſius opus jure dici poteſt. Oſtenſum autem paulo ante fuit, ſolere ſacras literas effectum pluribus mediis communem illi libentius adſcribere, quod inter cætera fuit duriſſimum. Unde facile intelligitur, mirum non eſſe, effectum ei præcipue perſonæ adſcribi, cujus proprium opus id fuit, quod ex mediis ad communem effectum pertinentibus duriſſimum ac difficillimum fuit: præſertim ſi cætera, quæ ad eundem finem pertinent, ſine illo exiſtere non potuerint.

Ad tertiam objectionem quod attinet, docuimus in commentario in Cap. xv. 1 ad Corinth. verſ. 20, quomodo ex reſurrectione Chriſti conſequatur, nos quoque, ſi ipſius veſtigia ſequamur, e morte ad vitam ſempiternam reſuſcitandos eſſe. Id quod ſacræ literæ non ſemel indicant, quæ Chriſtri reſurrectionem noſtræ reſurrectionis exemplum conſtituunt. Ita enim poſtulat proportio, quæ inter nos & Chriſtum ducem noſtrum eſt, qui nos ſeſe conſequi juſſit, & ibi nos fore pollicitus eſt, ubi ipſe ſit futurus. Qua de re in dicto commentario fuſius egimus.

Ad quartam objectionem reſpondemus, nihil prohibere, quominus exemplum remiſſionis peccatorum, ſive liberationis a pœna peccati, e reſurrectione Chriſti petamus, etiamſi is non peccarit, neque adeo remiſſionem peccatorum a Deo fuerit conſecutus. Satis enim eſt, id Chriſtum fuiſſe conſecutum, in quo noſtrorum peccatorum remiſſio continetur, ſeu quod, cum nobis continget, liberatio erit a pœna peccatorum perfectiſſima. Neque enim quiſquam ad vitam ſempternam ac beatam reſuſcitabitur, quin eo ipſo a pœna peccatorum in perpetuum liberetur. Eadem ergo res in illo qui peccato caruit, remiſſio peccatorum non eſt, in illo, qui aliquando peccaverat, eſt. Et ſufficit nobis exemplum, id in Chriſto nobis eſſe oſtenſum, ejuſve nobis ſpem eſſe factam, quod, cum nobis continget, nos extra omnem pœnarum metum ac periculum ponet, omni etiam jure deleto, quod Deus ad nos puniendos habuerit.

Ad quintam quod attinet, concedendum non eſt, reſurrectionem Chriſti eſſe quippiam obſcurius aut incertius, quam ſit noſtrorum peccatorum remiſſio: ſi modo expendatur, quam remiſſionem hic intelligamus, nempe eam quæ in ipſa a morte liberatione præcipue conſiſtat. Hæc enim viſa nondum fuit, ſed futura demum ſperatur; & non pauca ſunt, quæ de illius ſpe dejicere nos poſſunt, tum præſertim, cum mors, & quidem truculenta, ante oculos verſatur. At Chriſti reſuſcitatio & jam olim præteriit, & certiſſimis documentis tum deprehenſa, tum confirmata fuit, quorum indubitata veſtigia hodieque extant. Qua de re videatur Socinus lib. de Auctorit. S. S. cap. II. part. 2: unde intelligitur, nec facilius credi remiſſionem peccatorum, quam Chriſti reſurrectionem.

Quod vero tandem addebatur, nihil fuiſſe opus, remiſſionis peccatorum ſpem nobis aliquo argumento facere, ac multo minus rem tam arduam eum in finem ſuſcipere; quia facile ſit promiſſioni ea de re factæ fidem adhibere: id nihil eſſe, ex dictis itidem intelligitur; ſiquidem hic fidei noſtræ apex eſt, & inter omnia, quæ nobis ſperanda ſunt, creditu difficillimum, fore, ut e morte ad vitam ſempiternam reſuſcitemur. Siquidem & rei per ſe inſpectæ difficultas, & quædam, ut ita dicam, impoſſibilitas, & felicitatis magnitudo, fidem noſtram minuit, cogitantibus præſertim nobis pecatorum noſtrorum tum multitudinem, tum magnitudinem.

Tarda ſolet magnis rebus ineſſe fides.

Itaque nec ſemper illud verum eſt, quod ad objectionem illam firmandam ſumebatur, facile nos credere, quæ valde cupimus. Id enim tum demum verum eſt cum aliæ graves atque evidentes cauſſæ ſpem noſtram non labefactant: cujus contrarium hic evenire ſatis ex dictis patet. Nam quod Prophetis remiſſionem peccatorum olim pollicentibus facile fuerit adhibita fides, id nec uſquequaque verum eſt; nec conceſſum ſententiam noſtram labefactat, ſi conſideremus, cujuſmodi fuerit olim a Prophetis populo Iſraëlitico promiſſa peccatorum remiſſio, & quæ nobis. Nam ut de hoc poſteriore prius dicamus; remiſſio peccatorum olim populo aperte promiſſa, non liberatio fuit a morte ſempiterna, ſed liberatio a pœnis temporalibus. Hæc autem facilius credi poteſt, quam illa: & iis ſæpe mediis hæc peragitur, quæ naturalem quandam ad eam perficiendam vim habent. At liberatio a morte ſempiterna, quæ reſuſcitatione ex mortuis continetur, & vitam perennibus gaudiis circumfluentem adfert, naturali ratione confici nequaquam poteſt; imo rei naturæ quodammodo repugnat. Adde, quod tum facilius ſpes alicujus boni durat, cum ejus cauſſa minus eſt laborandum. At ubi arduum quippiam ejus cauſſa ſuſcipiendum eſt, tum demum argumenta, quibus certitudo ejus boni nitatur, poſtulamus, & illa ſæpe ſcrupulum faciunt, quæ factura non fuiſſent, ſi tam difficilis conditio bono promiſſo non fuiſſet appoſita. Jam vero ut difficiliora magiſque ardua nobis ſunt ſub N. F. præcepta, ſi remiſſionem peccatorum nobis promiſſam obtinere velimus, quam ſub V. Iſraëlitis; ita illis facilius fuit ſpem remiſſionis non tantum concipere, ſed & firmam validamque ad extremum uſque conſervare, quam nobis.

Quod vero ad prius attinet, nec illic ſemper iſti promiſſioni tam pronis animis credebatur, cum vel jam

ante

ante oculos verſarentur pœnæ, & ſcelera ſua homines revera expenderent, ſeque graviter peccaſſe animadverterent; aut liberatio a pœna diutius differretur. Et videmus apud Prophetas, populum de liberatione a pœna nonnunquam pene deſperaſſe. Vide Ezec.37.11.

Ex dictis autem illud quoque ex parte animadverti poteſt, quid iis ſit reſpondendum, qui urgent; etiamſi promiſſio de remiſſione peccatorum confirmatione eguerit; opus tamen non fuiſſe, ut Deus filium ſuum propterea tam truculentæ morti objiceret; quandoquidem id ſine morte efficere potuerit. Suffeciſſe enim ad rem hanc totam comprobandam miracula tam illuſtria, tamque multiplicia, quibus tota Chriſti religio abunde fuerit comprobanda, ac porro & promiſſio remiſſionis peccatorum, in ea comprehenſa, ſatis ſtabilita. Nam utut miracula, per Chriſtum ejuſque Apoſtolos ac cæteros fideles edita, doctrinam Chriſti ita generatim conſideratam confirmarint; imbecillitas tamen noſtra propius ſeu magis proprium argumentum deſiderabat ejus promiſſionis, quæ Novi Fœderis eſt maxime propria, & creditu tamen, ſi rem recte intuearis, difficillima, hoc eſt, promiſſionis de remiſſione peccatorum, ſeu liberatione ab illius pœna, quæ mors eſt ſempiterna. Propius autem argumenti genus, & ex natura rei cum promiſſione illa arctius conjunctum, eſt exemplum liberationis a morte, & morte quidem acerbiſſima in ipſo duce, & tam benignæ promiſſionis primo præcone nobis propoſitum. Quodſi ratio illa, ad quam nunc reſpondemus, robur aliquod habet in promiſſione remiſſionis peccatorum, haberet etiam in promiſſione reſurrectionis & vitæ ſempiternæ. Nam ſi miracula ad comprobandam promiſſionem remiſſionis peccatorum abunde ſufficiebant, quia ad univerſam Chriſti doctrinam, cujus illa pars ſit, confirmandam ſuffecerint; idem de promiſſione quoque reſurrectionis ac vitæ ſempiternæ ſtatuendum erit, cum & hæc pars ſit doctrinæ Chriſti miraculis ſtabilitæ. Et profecto, ſi recte attendas, eatenus potiſſimum remiſſio peccatorum nobis promiſſa confirmatione egebat, quatenus ea in liberatione a morte, quæ reſurrectione continetur, ſita eſt; ut ſuperius aliquo modo oſtendimus. Jam vero & illi ipſi quibuſcum nobis res eſt, fatentur, & ex ſacris literis ſatis patet, Deum ad reſurrectionem noſtram comprobandam, non ſola miracula adhibere, ſed vel inprimis Chriſti exemplo nos ad eam ſpem exigere voluiſſe. Quam ob cauſam Petrus dixit, Deum reſuſcitaſſe Chriſtum a mortuis, eique gloriam dediſſe, ut fides noſtra & ſpes eſſet in Deum. Et videmus Apoſtolum, cum reſurrectionem noſtram confirmat, quod inprimis facit 1 Cor. xv, non ad miracula confugiſſe, quibus doctrina Chriſti fuerit confirmata; ſed exemplum Chriſti vel inprimis urſiſſe: quod facit etiam alibi, licet verbis brevioribus 1 Cor. vi. 14. 2 Cor. iv. 14. 1 Theſſ. iv. 14. Unde etiam, cum Timotheum 2 Tim. 2. 8 ad ſuſtinenda pericula propter Euangelium animare vellet, meminiſſe eum jubet Jeſu Chriſti ex mortuis reſuſcitati: & paulo poſt, rem quodammodo explicaturus, atque oſtenſurus, hoc exemplum ad nos quoque pertinere addit verſ. 11. illa verba, *Fidelis ſermo. Si enim una mortui ſumus, etiam una vivemus*, &c. Et ipſe Chriſtus Joannem animaturus, illa protulit verba, quæ leguntur Apoc. 1. 17, 18: *Ego ſum primus & ultimus, & vivens, & fui mortuus, & ecce vivo in ſecula ſeculorum, amen: & habeo claves inferni & mortis:* Exemplo primum ſuo, deinde etiam poteſtate, quam habeat ad nos ex morte eripiendos, ſpem erigens. Quod idem aliqua ratione facit in Epiſtola ad angelum Eccleſiæ Smyrnenſium ſcripta Apoc. 2. 8, quem itidem ad perſecutiones, atque adeo mortem pro ſuo nomine ſuſcipiendam hortaturus, ita orditur: *Hæc dicit primus & ultimus, qui fuit mortuus & vixit*, id eſt revixit. Nam ſi quis dicat, peti quidem ex reſurrectione Chriſti argumentum noſtræ reſuſcitationis; ſed non tamen conſequi, Chriſtum in eum finem fuiſſe reſuſcitatum, ut nos inde reſurrectionis vitæque ſempiternæ ſpem conciperemus: illi primum obſtant verba, quæ ex Petro primo loco citavimus, qui dicit, *Deum reſuſcitaſſe Chriſtum ex mortuis, & gloriam illa dediſſe, ut fides & ſpes noſtra eſſet in Deo*: quibus & illa conſentiunt, quæ eodem capite ſuperius verſ. 3 ſcripſit, nempe Deum pro multiplici ſua miſericordia nos regenuiſſe in ſpem vivam, per reſurrectionem Chriſti ex mortuis; ſatis indicans, reſurrectionem Chriſti fuiſſe pro ſingulari ipſius erga nos bonitate adhibitam, ut nos in ſpem vivam regeneraremur, & aditum obtineremus ac hæreditatem illam incorruptibilem, de qua poſtea verba facit. Quanquam præterea illud jure dici poteſt; quicquid Deus Chriſto vel mandavit, vel dedit, id totum hominum cauſſa illum mandaſſe, aut dediſſe, totumque Chriſtum *nobis*, ut Propheta loquitur Eſa. 9. 6, hoc eſt, in noſtrum commodum eſſe datum. Quicquid ad Chriſtum ducem ſalutis noſtræ conſtituendum ſpectat, id noſtra cauſſa factum eſt. Inter illa autem ſane eſt reſuſcitatio ex mortuis, in qua nobis exemplo præivit. Et quid multis opus? Ipſe Paulus ad Epheſ. ſcribens cap. 1, ut ſpem glorioſæ illius hæreditatis, ad quam vocati ſumus, confirmet, potentiam illam commemorat, qua Chriſtus reſuſcitatus fuit a mortuis, eamque ad nos credentes ſpectaſſe ſignificat, cum ait verſ. 19, *Et quæ ſit ſupereminens magnitudo potentiæ ipſius erga nos, qui credimus ſecundum operationem roboris virium ipſius, quas operatus eſt in Chriſto, cum reſuſcitavit eum ex mortuis.* Ubi itidem, ut hoc quoque veluti obiter addamus, ad ſpem felicitatis noſtræ confirmandam, non ad miracula confugitur; ſed ad Chriſti reſuſcitationem & exaltationem. Et mirum ſane eſſet, ſi, cum videamus Deum multa feciſſe, vel, ut rectius dicamus, omnia, ut ſpem nobis vitæ æternæ inſereret, & ad ſibi parendum nos adduceret, id quoque ejus rei cauſſa non feciſſe, quod ad id efficiendum vim ac robur maximum habuit. Mirum etiam foret, ſi quid reſurrectione & exaltatione Chriſti ad ſpem illam nobis inſerendam efficacius eſſet, id ibi non commemorari, ubi de ea confirmanda agitur, & reſurrectionem exprimi, illo ne commemorato quidem, quod majorem ad ſpem illam corroborandam vim haberet.

Neque vero quicquam dictis obſtat, quod reſurrectio Chriſti etiam eo pertinuerit, & quidem primo, ut Chriſtus ipſe ſanctitatis ac patientiæ ſuæ præmium fructumque a Deo referret. Nihil enim prohibet, quominus eadem res ad duplicem finem, & quidem æque, referatur. Sacræ ſane literæ ſatis docent, vitam Chriſto ſempiternam, & poteſtatem tantam, quantam eum conſecutum eſſe ſcimus, ideo eſſe datam, ut præmium laboribus ſuis dignum referret: & inter alia non pauca docet locus Eſa. LIII. 11, 12. & Phil. 2. v. 9 ſeqq. & nihilominus tamen ſacræ literæ teſtantur,

Chriſtum

Chriſtum *perpetuo vivere ut pro nobis interpellet*, Hebr. 8. 25, *eum dextra Dei exaltatum eſſe principem & ſervatorem, ad dandam pœnitentiam Iſraëli, & remiſſionem peccatorum; eum aſcendiſſe quoque in altum, aut ſupra omnes cœlos, ut omnia impleret*, intellige donis ſuis, ut patet ex Eph. 4. 10 coll. cum antecedentibus & ſeqq. Quin & hoc addi poteſt, divinam gloriam fuiſſe totius hujus rei præcipuum finem, & non mediate tantum, ſed immediate cum reſurrectione & exaltatione Chriſti, quatenus ea hominibus innotuit, connexum. Sic ſi quis pro fratre animam ponat, illius quidem vitam ac ſalutem pro fine ſibi proponit; ſed non minus tamen ſuam felicitatem ſempiternam. Neque vero ſuam felicitatem ſibi proponit tanquam finem quendam remotum, qui tum demum ſit conſecuturus, ſi obtinuerit illum finem, qui ad fratrem ipſius ſpectat, nempe vitam ac ſalutem ipſius; ſed tanquam immediatum, qui conſecuturus ſit ex ipſius facto, ad ſalutem tamen proximi reſpiciente, etiamſi tandem alter, pro quo animam ponit, fructum eum non referat, quem ipſe ſpectavit. Et, ut alia quoque ex rebus humanis exempla petamus, quam multa faciunt & boni principes, & patresfamilias, quæ & ſibi & parentibus commodum aut felicitatem afferant; in quibus ſuſcipiendis non minus ſuum, quam alienum, aut non alienum minus, quam ſuum commodum quærunt. Ut igitur id, quod ante diximus, concludamus; apparet, cauſſam fuiſſe ſatis gravem, cur Deus non contentus miraculis, etiam morte filii ſui promiſſionem remiſſionis peccatorum nobis factam voluerit ſancire.

Reſtat nunc, ut tertium explicemus modum, quo mors Chriſti remiſſionem peccatorum nobis a Deo per ipſum oblatam confirmavit, quem quidem diximus ex duobus illis prioribus quodammodo reſultare, iiſque inniti. Is autem eſt, quod mors Chriſti inſigne eſt documentum ſingularis ac plane admirabilis Dei ac Chriſti erga nos charitatis: quemadmodum ſacræ literæ non uno loco aperte aſſerunt, & res ipſa docet: quandoquidem Deus id, quod habuit chariſſimum, nempe unigenitum ſuum filium, noſtra cauſſa impendit; uti & ipſe Chriſtus, qui ſeipſum ſuamque animam pro nobis dedit. Hinc autem facile intelligitur, quam certa ſit ſpes remiſſionis peccatorum per illum nobis oblatæ: quandoquidem Deus ac Chriſtus charitate, præſertim tanta, quanta major inveniri nequit, proſequi nos non poteſt, ſi nos in æternum vult perdere, & peccata noſtra ſempiterno ſupplicio vindicare; maxime cum tam pronum illi ſit, nos ex morte ereptos immortalitate donare. Hinc Paulus Rom. 5, 6, 10 ex charitate Dei, morte filii ipſius conteſtata, (a) oſtendit, quam firma ſit ſpes ſalutis noſtræ, quamque certo nobis polliceri poſſimus, fore, ut ab ira futura, ſeu pœna ſempiterna, per Chriſtum liberemur. Diximus autem, tertium hunc confirmandæ remiſſionis peccatorum modum prioribus illi duobus niti. Etenim, ut charitas Dei ac Chriſti ex hujus morte perſpici poſſit, nec eſſe eſt, ut jam aliunde vel notum ſit, vel intelligi poſſit, mortem illam ad fructum aliquem nobis comparandum pertinuiſſe. Nam etſi homines nonnunquam cœco quodam amore impulſi ea faciunt, quæ illis, quibus amorem ſuum comprobare volunt, nihil proſunt: in Deum tamen ſapientiſſimum id haudquaquam cadit; tantum abeſt, ut rem omnium, ut ita dicam, difficillimam acduriſſimam fecerit, aut ſuſcipi a Filio ſuo chariſſimo voluerit, ad ſuum erga nos amorem comprobandum, quæ nihil nobis prodeſſet, imo inſignem atque incomparabilem fructum nobis non afferret. Unde ſacræ literæ, quæ ex morte Chriſti ſummam Dei ac Chriſti erga nos charitatem demonſtrant, id ponere, ac pro conceſſo ſumere ſolent, Chriſtum pro nobis mortuum eſſe. Verba autem illa hanc vim habere, ut ſignificent, Chriſtum boni noſtri, ipſiuſque ſalutis cauſa mortuum eſſe, ſatis non tantum apud (b) nos, ſed etiam apud doctiores adverſarios conſtat. Jam vero ad explicandum, quo pacto Chriſtus ſalutis noſtræ cauſſa ſit mortuus, illa vel inprimis pertinent, quæ de duabus illis rationibus ante diximus, quibus mors Chriſti promiſſionem remiſſionis peccatorum ſtabilivit. (c) Dicimus autem non illa ſola, ſed illa inprimis huc pertinere: quia Paulus dicto Paulo ante loco Rom. 5 etiam id, quod ex illis rationibus conſequitur, includit, (d) nempe quod Chriſti mors eo pertinuerit, ut nos cum eo reconciliaremur, hoc eſt, ad Deum converteremur. Nam & hoc ad ſalutem noſtram ſempiternam pertineret: quandoquidem ſine eo ſalvi eſſe ex Dei decreto non poſſimus. Quanquam etiam viciſſim ſacræ literæ 2 Cor. 5. verſ. 15 ſeqq. eo ipſo, quod Deus ac Chriſtus nos tantopere dilexit, nos impellere conantur, ut cum Deo reconciliemur, & peccatis omnibus abdicatis juſtitiæ nos penitus dedamus. Itaque non eſt exiſtimandum, ubique, cum Chriſtus pro nobis aut pro peccatis noſtris mortuus dicitur, ad hanc rationem reſpici, in qua explicanda nunc ſumus, & intelligi, eatenus Chriſtum dici ſalutis noſtræ cauſſa mortuum, quatenus inter alia, charitatis erga nos ſuæ Patriſque ſui documento, nobis confirmare remiſſionem peccatorum voluerit: quandoquidem ſæpe contra fit, ut ad charitatis illius demonſtrationem, quæ ex morte Chriſti petitur, illud ponatur, Chriſtum pro nobis, aut etiam pro peccatis noſtris mortuum eſſe.

(a) *Vide de Satisfactione ab initio.*

(b) *de Satisfactione cap.* I & IX. (c) *de Servatore lib.* I. (d) *de Satisfactione cap.* VII.

FINIS.

JOANNIS CRELLII FRANCI

Operum exegeticorum

TOMUS SECUNDUS.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Priorem

Pauli Epiſtolam

Ad

TIMOTHEUM.

COMMENTARIUS

in Pauli Apoſtoli priorem

Ad

TIMOTHEUM

EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

SCopum Epiſtolæ hujus aperit apoſtolus ipſe ſub finem cap. III ejuſdem epiſtolæ cum ait: *Hæc tibi ſcribo, ſperans venire ad te cito. Si autem tardavero: ut ſcias quomodo oporteat in domo Dei verſari.* Quocirca hoc quaſi argumentum & ſumma hujus Epiſtolæ conſtitui poterit, quod in ea Timotheum Epheſinæ pro illo tempore Eccleſiæ antiſtitem, qui non ſolum auditoribus, ſed & ipſis etiam Epiſcopis [ergo Archiepiſcopus] inſpector & Epiſcopus erat relictus, ſalutaribus monitis & præceptis inſtruit & informat, quibus ille munitus, cum ſibi ipſi tum aliis qua fidelibus, qua Epiſcopis attenderet, & ſeipſum & alios in officio retinendo, quo, ut ad finem cap. IV Apoſtolus ait, & ſemetipſum ſervaret, & alios qui ipſum audirent. Cæterum Epiſtolæ hujus eædem ſunt, quæ & aliarum partes generales. Quarum *prima* continet ea quæ etſi ad ipſam proprie naturam Epiſtolæ non pertinent, illi tamen fere ſemper præmitti ſolent, ut ſunt inſcriptio & ſubſcriptio. *Secunda* eſt ipſa Epiſtola, in varia membra diviſa, quæ ad duo hæc capita facile revocari poſſent, quod in illa præſcribat ipſi tum facienda tum docenda, ſive quid & ipſe & alii quibus præerat facere deberent, niſi eſſent ita mixte ab Apoſtolo poſita, ut jam hoc jam illud proponat, nec ordine alias uſitato ab uno ad aliud tranſeat, ſed prout occaſio huic vel illi inſerendo ſe daret. *Tertia* Epilogus ſeu concluſio.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis duæ ſunt partes. Nam primo præmittuntur illa, quæ etſi extra ipſius ſunt epiſtolæ ſcopum, in ea tamen & cum ea ſemper jungi & conſiderari ſolent, ſubſcriptio videlicet ſeu a quo miſſa epiſtola, inſcriptio ſeu ad quem, & denique gratulatio ſeu votum. Deinde incipit ipſa epiſtola, cujus cum ſint varia, ut diximus membra, *hic* primum *pertractat Apoſtolus, hortatur videlicet Timotheum, ut coerceat falſos quoſdam doctores, qui legem cum euangelio miſcerent & confunderent.*

verſ. 1 PAulus *Apoſtolus.* Hoc verſiculo continetur ſubſcriptio, & deſcribitur is a quo conſcripta eſt epiſtola. Is autem eſt Paulus. Qui cum more ſuo authoritati ſibi doctrinæque ſuæ ſtabiliendæ apoſtolum ſe vocaſſet, quo illa major eſſet, ſubjicit ſui hujus muneris efficientes cauſas cum principalem, tum inſtrumentalem: Illa eſt, *ſecundum ordinationem Dei Servatoris noſtri*, mandatum videlicet Dei patris, qui ſeparavit ipſum ab utero matris ejus, vocavit per gratiam ſuam ut revelaret filium ſuum illi &c. ut ipſemet ait Gal. I. Vocat autem illum Servatorem noſtrum, quia ille eſt fons & origo, ex quo tanquam prima cauſa defluxit ſalus noſtra: qua deſcriptione Dei Patris hac ipſa Epiſt. cap. II. verſ. 3. & IV. 10. Tit. III. 4. utitur, & Jud. verſ. 25.

Et Domini Jeſu Chriſti, Poſterior cauſa efficiens media apoſtolatus Pauli Jeſus Chriſtus, quem hic verbis licet a patre diverſis idem tamen ſpirantibus deſcribit, cum ait, *ſpei noſtræ.* Dicitur enim Chriſtus ſpes noſtra per metonymiam, ea videlicet ratione qua *vita noſtra*, quia videlicet ille eſt conciliator *ſpei* noſtræ, quam fovemus de glorioſa immortalitate obtinenda.

Verſ. 2. *Timotheo germano filio.* Hic continetur inſcriptio, & exprimitur is ad quem directa epiſtola, Timotheus videlicet, epiſcopus Epheſinus, quem γνήσιον id eſt genuinum vocat fili, quia eſſet expreſſa effigies atque imago pietatis Paulinæ, quem moribus non ſecus referret atque filii parentes ſuos externis corporum lineamentis & indole. Ideoque addit *in fide*, fundamentum, ut ita dicam, iſtius filiationis exprimens, quod cauſa eſſet cur Timotheus eſſet genuinus Pauli fi-

lius: Fides videlicet cujus conſequens eſt pietas & ſanctimonia. Voluit videlicet Apoſtolus tenerrimum, quo in Timotheum ferretur exprimere affectum utriuſque ætati convenientem, cum ille jam in ætatis eſſet flexu. Hic vero ἐνάρετῳ ac vigore, quem affectum ſicut erga ipſum, non ſemel & in hac & in poſteriori expreſſit epiſtola, tum etiam erga Titum cap. 1. 4.

Verſ. 3. *Gratia.* Hoc verſu continetur Salutatio ſeu votum Apoſtoli, in quo etiam relucet ſingularis erga hunc virum Apoſtoli affectus. Nam præterquam ad Timotheum, & quem titulo geminum ipſi voluit eſſe Titum, non ſolet ejuſmodi ſalutationibus uti, ut *Gratiæ* & *Paci* addat *Miſericordiam.* Etſi autem Gratia idem videtur eſſe cum miſericordia & favore, quod de Gratia alibi diximus, denotare Divinam, miſericordiæ tamen vox ut ſtrictior ita prægnantior eſt, & eum tantum favorem ſignificat, qui ſingularis plane ſit, & ipſa quidem indignis, dignis vero ira conferatur. Non quemvis igitur, ſed eximium & inſignem, quique è viſcerum Dei erga ipſum commotione oriatur, favorem optat Timotheo. Quibus adjungitur tertio loco *Pax*, quæ gratiæ iſtius & miſericordiæ effectum quoddam eſt, felicitas nempe cum in hac tum vel maxime in illa futura vita, ut oſtendimus alibi.

A Deo Patre noſtro & Chriſto Jeſu. Duos exprimit autem quibus illa bona vult in Timotheum dimanare, Deum nempe, ut primariam, Jeſum vero ut ſecundariam cauſam. Et hactenus fuit prima capitis, atque adeo totius epiſtolæ hujus pars.

Verſ. 4. *Sicut rogavi te.* Eſt altera hujus capitis pars, a qua incipit ipſa Epiſtola, in varia ut ſupra monuimus membra diviſa. Quorum primum ad finem uſque hujus capitis extenditur, in quo hortatur Apoſtolus Timotheum, ut falſos doctores fræno ſalutaris doctrinæ coërceat, ne effrænes in eccleſiam Dei ferantur, legemque cum euangelio miſcentes eccleſiam turbent. Initio autem revocat ipſi in memoriam hanc ſuam admonitionem non eſſe novam, ut tanto majoris, multumque in ea ſitum eſſe ſignificaret. Verba ſunt ita concepta, ut ſenſus pendeat; quia enim præceſſerat *ſicut rogavi te*, debebat ſubſequi, *ita nunc rogo*, vel ſimile quid, quem hiatum explere alii volentes addunt, *permaneto*, vel *vide ut denuncies.* Sed nihil opus eſt expletione. Videtur enim eſſe hic ὡς ἀναπόδοτον cum Hyperbato, cujus apodoſis ſubſequatur demum ver. 18, licet alia, quam ratio protaſeos requirebat loquendi forma; quia longius priorem admonitionem exorſus quaſi retexebat omnia, quæ illi mandaverat, in Macedoniam proficiſcens. Senſus itaque erit, Quemadmodum tunc proficiſcens in Macedoniam hortatus ſum ut Epheſi remaneres & denunciares quibuſdam &c. ita nunc hoc mandatum commendo tibi &c. *ne diverſam doctrinam doceant*, puta a doctrina quam a Paulo hauſerat. Exprimit id ad quod hortatur ipſum, & in quo falſos quoſdam doctores reprimere & compeſcere debebat.

Ne *attendant*, ne harum rerum ſatagant; doctores quidem docendo, auditores iis auſcultando.

Exprimit duas iſtius diverſæ doctrinæ ſpecies, cum ait *fabulis & genealogiis.* Per fabulas, quas alibi vocat aniles, intelligens, ut explicat inferius, profanos illos de rebus inanibus clamores ſeu commenta Judæorum varia ab ipſorum Rabbinis conſarcinata de his vel illis rebus quoad religionem, qualia & olim hodieque vigent inter monachos, de miraculis, ſpectris, viſis, &c. Per *Genealogias* recenſionem & inquiſitionem anxiam ſimul & ſuperſtitioſam ortus & natalium uniuſcujuſque, in quo magnum olim pondus eſſe rebantur Judæi ad gratiam Dei magis vel minus promerendam: & veriſimile eſt illos Doctores perſuadere nonnullis ſolitos, multum quoad religionem in eo ſitum eſſe, ſi quis exactiſſime uniuſcujuſque cultoris Dei præſertim teneret incunabula.

Vocat autem iſtas genealogias *infinitas*, quia haud facile ſit exitum orationis reperire, ubi quis ſemel hunc labyrinthum ingreſſus omnes ejus angulos & anfractus ſollicite perveſtigare voluerit. Simile quid taxat in quodam Seneca, & Suetonius in Tiberio, quæ loca lucem huic aliquatenus fœnerari poſſunt. Simul autem indicatur multum temporis & operæ exhaurire curioſam ejuſmodi genealogiarum inquiſitionem, quod robur addit ad ſequentem illarum reprehenſionem, cum addit Apoſtolus:

Quæ potius quæſtiones præbent. Quibus verbis annectit cauſam, cur illis minime debeant attendere: adeoque cur doctorum illas frequentantium & in eccleſiam introducentium futilitatem coërcere debeat Timotheus; quia quæſtionibus januam aperiunt innumeris, ex quibus rixas citius, concertationes, temporiſque adeo in res ſanctioris operæ impendendi jacturam expectes, *quam ædificationem Dei*, id eſt, inſtructionem & exactam cognitionem eorum, quæ ad Deum ejuſque voluntatem pertinent, ſeu talem *quæ eſt per fidem*, ut ipſe explicat, id eſt, quæ fidem nobis ingeneret, cujus conſequens ſit pietas, ſeu fiduciam certam, quæ aſſenſum quidem & notitiam rerum divinarum præexigat, integritatem autem vitæ ex ſe pariat.

Verſ. 5. Quia vero quærere poterat Timotheus, quodnam eſſet ſignum & veluti regula, per quam poſſet veram doctrinam ab adulterina dignoſcere, ideo ſubjungit Apoſtolus ſcopum & obruſſam omnium mandatorum, ad quam exigendæ ſint omnes doctrinæ, ex qua judicium fieri poſſet de una quaque doctrina, ut quæ cum illa conſentiat ſana, quæ ab illa diſcrepet infecta & aliena cenſeatur. Eſt autem rectum ſui & obliqui index. Subjungit autem hunc ſanæ doctrinæ ſcopum Apoſtolus prioribus, ita ut ſimul rationem videatur afferre cur genealogias negaverit facere ad ædificationem Dei. Si enim omnium præceptorum Dei regula eſt charitas, hanc autem non pariant illæ genealogiæ, quia pariunt potius quæſtiones & eas conſequentes contentiones, ac rixas; neceſſario ſequitur illas non facere ad ædificationem Dei. *Porro finis* ſeu ſcopus *mandati*, ſcilicet divini, Syſthema & quaſi corpus omnium mandatorum Dei quibus hodie tenemur, intelligit ſingulari numero utens pro plurali, ut Joh. VI. 29: ut non ſolum illa quæ Chriſtus nominatim nobis præcepit includantur, ſed illa etiam quæ lex, non ſunt autem per Chriſtum ſublata. Apparet enim ex inferioribus illos perverſos Doctores ſpecioſo legis titulo illas nugas ſuas velare ſolitos. Senſus igitur horum Apoſtoli verborum eſt ac ſi dicat, Ut autem ſcias ô Timothee veram a ſuppoſitia doctrinam dignoſcere, ſcito Charitatem eſſe veluti ſcopum & cynoſuram, quam omnia Dei mandata reſpiciant, ita ut quicquid cum ea conveniat, pro genuino ſit agnoſcendum, quicquid autem diſcrepet, repudiandum ſit, Charitas erga proximum videlicet. Ejuſmodi enim quam hic deſcribit Charitas neceſſario præſupponit Charitatem erga Deum. Quia vero intellexit charitatem non tam in affectu quam in

effectu,

effectu, adjunxit ejus descriptionem, qua et perfectio ipsius & ortus vivis coloribus depingitur.

Ex puro corde. Id est, sincero, quod & ipsi hypocrisi opponitur, cum videlicet quis lingua & externis gestibus amorem simulat, a quo in corde alienus est, & ejusmodi amori, qui verus licet sit, oriatur tamen, non tam propter proximum, quam propter teipsum, quia videlicet per eum tuis servias commodis, vel velificeris honoribus, quæ species quædam hypocriseos est. Primum igitur Charitatis requisitum est, ut oriatur ex candido pectore, & cujus natales sint non tui ipsius, sed proximi respectus.

Et conscientia bona. Est alterum Charitatis requisitum & ipsius perfectio, ut charitatis ipsius obrussa sit conscientia bona, quæ duo requirit, primo ut in iis tantum charitatem proximo exhibeamus in quibus permittit conscientia, neque ultra velimus nostra erga illum officia extendere, minime servientes in illis, quæ conscientiam lædunt. Deinde ne minus præstemus proximo, quam illa jubet. Sæpe enim fit ut id quidem, quod conscientia dictet exhibeamus proximo, non tamen tantum, quantum illa jubet. Unde cum interius videamus nos plus proximo debere, nec tamen præstamus, fit, ut tum dictatum illius non usquequaque sequamur.

Et fide non ficta. Fidem adjungit tum propter illos vaniloquos legis Doctores, ut ostendat, non quamvis charitatem, etsi nihil demum hypocriseos admixtum habeat, & bonæ conscientiæ magisterium sequatur, esse illam *sanæ doctrinæ*, sed illam demum, quæ ex fide oriatur, tum ut ostenderet, non solum charitatem commendare fidem, sed etiam ipsam fidem addere charitati pondus. Nomine enim illius intelligit fiduciam ex assensu cognitioni Dei præstito promanantem, atque in ipso Deo ejusque promissis defixam. Etsi autem mutuas operas tradant charitas & ejusmodi fides, & nonnisi intellectu separari possint, est tamen in ipsa fiducia aliquid, quod Deo placeat, ut cernere est in Abrahamo. Eam igitur Charitatem, quæ non Mosaica sit aut Ethnica, sed Christiana, quæque ex fiducia in Deum collocata, quia videlicet Deus eam præceperit, proficiscatur, vult esse scopum mandatorum Dei. Quam *fidem* ait debere esse *non fictam*, id est, veram, non simulatam. Epitheton est fidei non tam propter charitatem additum, jam enim hypocrisis a charitate fuit exclusa, illis verbis, *ex puro corde*, quam propter eos, qui hanc fidem lingua præ se ferrent, aliud clausum in pectore gerentes, & homines ad Mosen sensim adducentes.

Vers. 6. *A quibus nonnulli*, charitate videlicet & fide, nam hęc duo respicere videtur Apostolus. Necessitatem exponit suæ monitionis, qua superius se usum dixit cum illum reliquerit Ephesi. *Nonnulli aberrantes veluti a scopo*, ut Græca vox ἀστοχήσαντες indicat. Intelligit illos, quibus vs. 3 denuncians jusserat ne diversam doctrinam docerent, quam hic vocat *vaniloquentiam*. Cum enim quis a scopo aberrat, quicquid loquitur, in vanum loquatur oportet.

Vers. 7. *Volentes esse Legis Doctores.* Pergit in istorum Doctorum reprehensione, & declarat, in quo sita esset illa ipsorum vaniloquentia, in quam ab isto scopo excidentes diverterant, nempe volentes, id est, præ se ferentes & jactantes se esse, cum revera non essent, legis Doctores, neque scopum teneant ad quem collimare debeant, & proptera illud pro scopo habeant sibi propositum, quod revera non est; neque porro de his ipsis sciant, quid dicant, & præter propter rem loquantur, minime utentes mediis ad id quod credi volebant evincendum accommodatis. Hoc expressit Apostolus illis verbis, *Nec intelligentes quæ loquantur*, illud his, *neque de quibus asseverant*. Apparet illos ex lege Mosaica gentibus justificationem promisisse qua illi propter peccata exciderant, & id ipsum verbis ex Mose per vim ad suum sensum traductis, quæ tamen longe aliud vellent persuadere, atque ita legem cum euangelio confundendo, illius quidem sensum stabilire, hujus vero tacitè enervare & subvertere voluisse.

Vers. 8. *Scimus autem.* Occurrit tacitæ objectioni Apostolus, quia enim legis illos Doctores vaniloquos esse, ac proinde a Timotheo compescendos dixerat, tanquam eos, qui a scopo mandatorum Dei aberrassent, excipere poterant, quid ais Paule? igitur legem ipsam vituperas cum nos vituperas: nos enim nihil a lege diversum in Ecclesiam introducimus, cum legem ipsam vel maxime urgemus; occupat hanc objectionem Apostolus, & se legem ipsam non vituperare, sed tantum abusum ipsius, in illis, qui cum illa se venditant, reprehendere. *Scimus autem*, quasi dicat, Cum vero horum vaniloquorum audaciam ate refrenari cupio, non legem ipsam everssum eo: exploratum enim nobis est, *legem bonam esse*, id est, non tantum veram, sed etiam ut utilem & salutarem retinendam. *Si quis ea legitime utatur*, id est, secundum eam normam, ad quam exigi debent omnia præcepta legalia. Quod eleganti Paronomasia expressit Apostolus, voce *legitimè*, propter elegantiam a lege deducta, sed in alia significatione libertatis nimirum illi legi, hoc est euangelio, non illi Mosaicæ accommodata. Sunt enim in euangelio quasi quædam principia & regulæ, ad quorum amussim exigi debeant omnia præcepta legalia, ita ut quæ cum illis conveniant, retinenda, quæ vero abhorreant respuenda sint Christiano. Ita verè principium est quoad præcepta euangelicum, Deum esse colendum in spiritu & veritate, cum quo quia pugnat cultus Dei carnalis; & in umbris seu cæremoniis, si quis hodie hunc cultum urgeat, non legitime lege uteretur, tum quoad promissa; Deum collaturum in se credentibus immortalitatem, & peccata resipiscentibus condonaturum. Quod itidem quia cum promissionibus & comminationibus legis pugnat, qui has hodie urgere velit, is lege Dei abuteretur. Sed de his actum est fusius alibi.

Vers. 9. *Sciens.* Quia legem esse utilem dixerat, si quis ea recte, prout par est, utatur, nunc declarat in certo exemplo, quis sit legitimus ille legis usus, quisve ipsa recte uteretur; Ille nempe qui sciat *legem non esse positam*, id est cominationes & execrationes legis non esse metuendas justo, id est, homini ex præscripto euangelii integrante vita prædito, quique licet non in illo rigido, quem lex exigebat justitiæ gradu consistat, in illo tamen in quo Deus pro sua benignitate acquiescit, ut nimirum ei ad remissionem peccatorum obtinendam, adeoque comminationem legis effugiendam, nihil obstent anteacta vitæ delicta, si nunc ea redimat moribus ad regulam præceptorum divinorum exactis & castigatis.

Sed legis contemptoribus. Δὲ pro sed positum. Ex antithesi ostendit, quibus sit lex metuenda. Primo loco autem ponit legis contemptores, seu exleges & *inobsequentes*, seu qui subjici nesciunt, qua posteriori voce prior explicari videtur. Gravissimis vocibus utitur ad exprimendos eos, qui omne & rationis & religionis magisterium exuentes, effrenes in omne flagitium feruntur, quibus subjicit impios & peccato-

res, quæ voces, paulo videntur prioribus ſpecialiores, cum latius illa ἀνομία patere poſſit, niſi quis illo malit tangi vitium, quo proprie adverſus Deum & religionem peccatur; hoc vero quoad proximum. Sed ſatius eſt illas priori modo ſumere.

Sequuntur enim ſtatim *Irreverentes & profani*, per quos exprimuntur proprie delinquentes adverſus tabulam primam, qui nulla religione ducuntur, qui nihil ſacrum ducunt.

Patrum percuſſoribus & matrum percuſſoribus. Ad ſecundam tabulam deſcendit, & peccatum adverſus quintum præceptum exprimit, quo cum illi intelliguntur, qui cædunt, tum qui occidunt parentes: utroque enim modo vox Græca verti poteſt.

Verſ. 10. *Homicidis.* Peccatum adverſus ſextum præceptum.

Scortatoribus, ſub quibus continentur adulteri.

Maſculorum concubitoribus. Peccata adverſus ſeptimum præceptum.

Plagiariis. Peccatum contra octavum præceptum. Poſiti autem ſunt pro furibus, quia illis mortem lex interminabatur, his non item.

Mendacibus, perjuris. Peccata adverſus nonum præceptum. Mendacium enim nominans proprie intelligit calumniatores, qui vel accuſationibus & criminibus, vel teſtimoniis falſis proximum circumveniebant & opprimebant. Quibus adjungit *perjuros*, quia teſtes olim jurare ſolebant.

Et ſi quid aliud eſt. Peccatoribus quibus diſerte lex comminabatur ſupplicium capitis ſubjungit alia vitia, quibus eadem pœna ex interno legis ſenſu imminebat, & nunc imminet ex mente euangelii, quam hic vocat *ſanam doctrinam.* Pro peccatoribus autem mutato orationis filo, ſubjicit vitia ipſa, pro eo quod dicere debebat, & iis omnibus, qui ſanæ doctrinæ adverſantur.

Verſ. 11. *Secundum euangelium.* Hæc verba conjungunt quidam cum proxime præcedentibus, quaſi explicet Paulus, quid nomine illius ſanæ doctrinæ intellexerit, ideoque ſolent addere pronomen *quæ*, ſubaudiendo articulum, qui eſſet omiſſus, quod fieri alias ſolet. Sed ſatius eſt illa referre ad integram iſtam Pauli diſſertationem, & maxime ad illa: *Sciens quod juſto lex non eſt poſita* ut ſequentia omnia; *ſed injuſtis* &c. quaſi in parentheſi legantur, & verba iſta, *ſecundum euangelium* ſint velut confirmatio illius enunciati Paulini, *quod juſto lex non ſit poſita.* Quanquam poſſet quis arbitrari de induſtria ita verba eſſe concepta, ut & ad proxima, & ad remotiora referri poſſent. In hoc poſteriori ſenſu verba *ſecundum euangelium*, idem valebunt atque ſi diceret, prout docet euangelium, ut ita doctrinâ Euangelii confirmet illud enunciatum ſuum. Quam vocis *ſecundum euangelium* acceptionem habes Rom. xi. 16 & 2 Tim. 2. 8. Porro euangelium ipſum, & ab adjunctis & a cauſis efficientibus deſcribit. Illud eſt, cum illud nominat euangelium *Gloriæ*, id eſt glorioſum. Eſt autem glorioſum tum ratione præſtantiſſimorum præceptorum, tum ratione eximiorum promiſſorum, ſed ratione horum maxime.

Beati Dei. Cauſſam efficientem primam euangelii exprimit, Deum videlicet, quem perappoſite & accommodate deſcribit, vocans Beatum, non tantum quia in ſe eſt beatus, ſed etiam quia fons & author eſt, cum omnis beatitatis, tum hujus vel maxime, ob quam euangelium dicitur glorioſum, ut oſtendat, ex mera ipſius benignitate tantum bonum in nos defluxiſſe.

Quod concreditum eſt quod mihi. Ad verbum concreditus ſum ego, Helleniſmus. Inſtrumentalem hujus euangelii cauſam commemorat ſe videlicet, per quem illud beneficium hominibus offerri voluit Deus, concredendo illud ipſi. Alias ſolet vocare *euangelium ſuum*, ut diſtinguat illud ab euangelio aliorum Apoſtolorum, qui non ita manifeſte atque ille, qui fuit doctor gentium conſtitutus, de iſto legis uſu & natura juſtificationis docuerunt. qui ſimul authoritatem conciliat, cum illud ſibi *concreditum* eſſe ait, puta a Deo & Chriſto, nec eſſe illius cerebri figmentum, ſed ipſius Dei depoſitum, quo etiam ipſo tacite jactantiam illorum legis Doctorum reprimit, ſuæ vero authoritatis pondus exerit, quaſi d. Noſti autem, tu Timothee, me iſtam doctrinam, qua legem non eſſe juſto metuendam confirmare ſoleo, non ab hominibus, prout illi qui ſe mihi opponunt ſuorum ſomniorum, nonniſi homines authores habere poſſunt, ſed ab ipſo Deo hauſiſſe, qui eam mihi concredidit, & me ejus non ſolum annunciatorem & promulgatorem inter Gentes eſſe voluit, ſed etiam in meipſo illius vim & efficaciam oſtendit.

Verſ. 12. *Et gratiam habeo.* [Καὶ pro itaque ut Marc. ix. 5. x. 26. xi. 30, 37. [Joh. xi. 13. Beza.] iv. 24. Mald. Eph. 2. 17. Phil. i. 22. 1 Tim. i. 12. 2 Tim. 2. 19. iii. 5. Heb. iii. 19. Apoc. xiii. 8. xvi. 6. Gen. xliv. 11.] Quod dixerat legis condemnationem non eſſe juſto metuendam, & doctrinâ euangelii ſui confirmarat, id exemplo ſuo declarat, oſtendens ita cum ipſo eſſe actum, ut licet ille commeruiſſet pœnam ob anteactam vitam ſuam, minime tamen maledictionem illam legis perhorreſcat, quia reſipuerit. Quod ipſum quia tacite jam, ut diximus, innuerat in iſis verbis, quod concreditum eſt mihi, nunc diducit & amplificat. Neque enim nude tantum aſſerit, ſe eſſe ex numero eorum, cui legis minæ non ſint formidabiles, licet in illas anteacta vita incurriſſet, ſed ut oſtendat, quanti hoc beneficium faciat & æſtimet, gratitudinem initio ſuam exprimit, cum inquit: *Gratiam habeo.* Mos hic videlicet erat Apoſtolorum, ut ingens aliquod Dei beneficium commemoraturi, a gratiarum actione ordirentur, animi ſui grati teſtandi cauſâ. Ita Epheſ. i. 3, & 1 Pet. i. 3. Deinde deſcribit ſimul & nominat iſtius beneficii datorem.

Ei qui me robuſtum facit Chriſto. Qua deſcriptione exprimit ſimul aliud beneficium, hujus, ad quod hic reſpicit, conſequens neceſſarium, nempe quod vires ipſi ſuas inſpiraverit, et ex infirmo potentem reddiderit, inſtruendo partim vi miracula edendi, partim etiam patientia in ſuſtinendis perſecutionibus ob euangelium.

Denique ipſum beneficium exprimit: *quia fidelem me exiſtimavit.* Metonymia cauſæ efficientis, id eſt, quod fidelitatis meæ rationem habendam cenſuerit, *ponendo in miniſterium*, atque ita dignum judicaverit, cui munus miniſterii committeret. Διακονίας vox paulo latius ſumitur, quaſi pro loco quodam, in quo collocatus eſſet Apoſtolus, niſi ἐις pro πρὸς poſitum dicamus, ut non raro evenit. Hoc igitur illud eſt beneficium, quod munus miniſterii ipſi commiſerit, et aptitudinis ad illud, ſeu fidelitatis ipſius rationem ſibi habendam duxerit, licet multa eſſent, quæ ab illo beneficio conferendo ipſum avocare poſſent, et efficere, ne quicquam reſpiceret ad eam, ſi quæ forte in illo fuit, aptitudinem. Beneficii vero conſequens, quod providens ne fruſtra eſſet illi tributum, et ſine effectu, iis eum viribus armavit, quibus inſtructus dignitati muneris reſpondere poſſet. Sed Apoſtolus brevitati ſtudens hoc

poſterius

posterius priori loco in ipsius Christi descriptione maluit exprimere.

Vers. 13. *Qui prius blasphemus.* Exaggerat hoc Christi beneficium, magnitudinem ejus ob oculos ponens ab enumeratione causarum, quæ ab eo præstando Christum revocare poterant, & ob quas illo plane indignus censeri poterat. In hujus autem indignitatis suæ enumeratione gradatim quasi ascendit: nam primo dicit, *fui blasphemus*, id est conviciator. Si enim alios cogebat ut blasphemarent nomen Domini Act. 26. 11, quid ni faceret id ipse, cum procul dubio ille ipse suggereret verba quibus illos blasphemare cuperet.

Deinde & persecutor. Hoc jam majus est priori. Nam illud intra linguæ virulentiam consistit, hoc ad opus jam extenditur; quod de se loco supra nominato testatur Apostolus.

Tertio inquit, *fui contumeliosus.* Gradus tertius & summus, ultra quem malitia hominis ascendere nequit; cum quis non solum ore virulento aliquem proscindit, & quacunque ratione infestat, sed etiam contumeliis onerat, & ignominiosissimis quibusque modis non bonis solum & vita, sed fama etiam bona, quam sani omnes vitæ ipsi prætulerunt, exuit & spoliat.

Sed misericordiam consecutus sum. Puta a Deo. Poterat hic aliquis occurrere, cum igitur tanta malitia tua esset, quomodo tu audes gloriari, quasi nil metuenda tibi sit execratio Legis? Occupat Apostolus, & licet, inquit, talis fuerim, non est mihi tamen horrori interminatio Legis, misertus enim mei est Dominus. Quæ misericordia cum in remissione delictorum in ignorantia commissorum, tum in concredito Euangelii prædicandi munere consistit.

Quia ignorans feci. Causam affert cur misericordiam esset consecutus, ignorantiam, & hujus porro aliam, *in incredulitate constitutus* videlicet. Quibus verbis non tam extenuat illa sua peccata, quam ostendit magna licet & enormia fuerint, misericordiæ tamen superfuisse locum, quia cum esset in incredulitate, ac proinde religionem Christianam seductoriam esse arbitraretur, ignorans fecit, id est nescivit se delinquere, & contra Dei voluntatem niti, cum talia patraret. Verum quia multas dederat Deus causas & occasiones, & incredulitatem deponendi, & ignorantiam abjiciendi, utraque harum non erat omnino excusabilis. Unde etiam misericordiam consecutum ait, non dicturus si ista ignorantia illum omni criminis suspicione eximeret. Et hæc est una causa misericordiæ quæ fuit in ipso.

Vers. 14. *Superabundavit autem.* Est altera causa misericordię, quę fuit extra ipsum, quam subindicasse videtur tacite illis verbis, cum Deum sui misertum dixit. Ea est ineffabilis gratia Christi: quam ita exaggerat, ut non solum illam pro potiori misericordiæ Dei causa quam priorem agnoscat, sed etiam eximiam prorsus, & singularem fuisse ostendat voce *superabundavit:* quasi dicat, quanto autem graviora mea peccata fuerunt, tanto major apparuit erga me gratia Christi. Nam licet ea ipsa ignorantia in incredulitate tueri me aliquatenus & excusare poterat, quia tamen neque omnes in iisdem mecum tenebris hærentes talia designarunt, & Deus multas prębuerat ansas ex illis emergendi, in eo etiam ipso ingens enituit misericordia, quod illius habendam rationem duxerit. Ideoq; cum in versiculo 13 adversativam ἀλλὰ posuisset, qua misericordiam opposuit suis peccatis, hic vocem δὲ usurpat, ut ostendat gratiam Christi se opponere cum suis delictis, tum vero ipsi ejus ignorantiæ suæ, tanquam præcipuam tanti beneficii conciliatricem, id quod ex effectis istius gratiæ adjunctis apparet. Potuit enim misericordia, cujus causam fuisse dixerat ignorantiam suam, intra securitatem a metu pœnarum, ob enumerata delicta impendentium, consistere. At quod insuper inseruerit ipsi fidem in se & dilectionem erga proximum, id non erat illius necessarium consequens, sed luculentissimum exuberantis in eum gratiæ Christi argumentum.

Cum fide & dilectione in Christo Jesu. Id est quæ est in Christo Jesu, antecedens pro relativo positum. Hæc autem sunt illa insignia insignis gratiæ Christi effecta, enumeratis delictis, & incredulitati opposita, hoc illud in quo supergressa est omnia gratia Christi, quod incredulo fidem in se ipsum, persecutori vero & osori fidelium acerrimo, dilectionem erga proximum talem indiderit, quæ est ejus mandatis consentanea. Neque enim hic dilectionem erga Deum intelligere videtur, cum superiora respiciat, & illis hæc, ut diximus, opponat. Indidit autem tum fidem, tum dilectionem Paulo Christus Dominus, cum ei suppeditavit largiter omnia media, quę ipsum utraq; imbutum reddiderunt, qualis fuit illa apparitio Christi, miraculorum patrandorum vis, raptus in tertium cœlum, & alia Spiritus Sancti dona.

Vers. 15. *Certus est hic sermo.* Est conclusio superiorum, quam colligit ex exemplo suo, generaliter verum id esse quod supra asseruerat; homini ad normam præceptorum Christi mores suos exigenti minime pertimescendas esse comminationes Legis. Etsi paulo aliter jam hic loquatur, & manifestius suam aperiat sententiam: quasi dicat, cum igitur meo ipsius exemplo, qui tam enormibus fui pollutus sceleribus, pateat non esse ob anteactæ vitæ sordes formidabiles legales pœnas, iis qui modo (in posterum) mandata Christi pro regula consequentis vitę habuerint, id quod dixi est in genere ratum & firmum. *Fidelis est sermo.* Id est verus, minime subdolus, & qui in fraudem inducere possit credulum.

Et omni acceptione dignis. Id est cui nemo obloqui audeat, & quem cum summa quilibet reverentia acceptare debeat.

Quia Christus Jesus venit in hunc mundum. Id est, ut legatus Dei voluntatem hominibus annuncians apparuit, siquidem ut alibi ostensum est, *venire in mundum*, est publice munus aliquod aggredi, illudque obire.

Ut peccatores servaret. Peccatores primum intellige respectu vitæ in incredulitate actæ, sed qui fide regeniti postmodum resipuerunt, quomodo meretrices Pharisæos dicuntur præcessuræ in regnum cœlorum. Deinde non tantum eos qui levioribus vitiis illaqueati tenerentur, sed etiam qui in gravissimorum peccatorum & fœdissimarum sordium cœno voluntarentur, è quorum numero, quantum ad commemorata peccata attinet, fuerat ipse Paulus. Porro quod venisse dicitur Christus in mundum ut servaret peccatores, id tres partes habet. Nam primo, quoad illud tempus quo in terris versatus est, servasse peccatores dici potest, quia & jus illis dedit vitam æternam adipiscendi, & media ad illam consequendam necessaria suppeditavit. Ac illud quidem, cum ipsis promissis, tum eorum qua vita innocenter traducta, qua morte truculenta, ut illa sanciret, obita, confirmatione prestitit, hoc vero precepta ad illam ducentia tradendo, ipsa in vita sua exprimendo, & denique cum hoc ipso tum illis ipsis quibus jus nobis ad vitam dedit eternam, pietatis amorē & constantiam nobis

imprimendo ; quibus omnibus Propheticum Chriſti munus abſolvitur. Deinde, quoad hoc tempus; quia poſtquam aſcendens in cælum conſedit ad dexteram Dei patris, non ſolum in ſe ipſo nobis ſalutem noſtram repræſentat, ſed etiam quia eam procurat, media ad eam conſequendam ſubminiſtrando, hoſtes a nobis noſtros arcendo, & denique ſpiritus noſtros in manus ſuas recipiendo, quo ipſo, cum illorum cuſtos veluti quidam eſt ne intereant, initium nobis quoddam confert futuræ felicitatis. Atque hoc partim ſacerdotalis, partim regii muneris Chriſti eſt. Denique quoad futurum ſeculum, cum reipſa coronam juſtitiæ imponet capitibus noſtris, & è faucibus mortis ac inferni ereptos in ſolio majeſtatis ſuæ collocabit. Qui regii Chriſti muneris effectus longe præcellentiſſimus futurus eſt. Verum de his copioſius & diſtinctius actum eſt alibi.

Addit denique Paulus: *Quorum*, id eſt peccatorum, *primus ſum ego*, id eſt præcipuus, non quod nemo ante vel poſt eum talis fuerit, ſed quia inter primos & præcipuos fuerit peccatores. Adjicit autem hoc Paulus cum modeſtiæ & demiſſionis ſuæ cauſa, tum ut indicaret peccata hæc tanto graviora in illo quam in aliis fuiſſe, quanto magis ille fuiſſet Legis præceptis innutritus, illarumque rigidior cuſtos & obſervator. Omne enim vitium, ut ille ait, tanto conſpectus in ſe crimen habet, quanto major qui peccat habetur. Quod ipſum etiam ſervit exaggrandæ magnitudini gratiæ Dei ſub Euangelio, ut mox patebit.

Verſ. 16. *Sed propter hoc miſericordiam conſequutus ſum.* Rationem reddit Apoſtolus conſequentiæ, cur videlicet ex ſuo exemplo generalem illam concluſionem de ſervandis peccatoribus collegerit, oſtenditque valere id in omnibus quod in ſeipſo probavit. Quod exprimere volens, occurrit prius tacitæ cuidam objectioni, quæ oriri poterat ex ultimis ipſius verbis, cum ſe præcipuum peccatorem nominaſſet. Poterat enim aliquis dicere; cum igitur, ut ipſemet fateris, tam inſignite malus fueris, ut ignorantiam etiam tuam ſupergreſſa ſit gratia Domini, neque eam tanti fuiſſe ut te a culpa redimeret, & metu ſuppliciorum divinorum eximeret, niſi ſuperabundans ſit gratia Domini, tacite conceſſeris; profecto aut tu fruſtra iſtam gratiam jactas eaque gloriaris, aut cauſa ſubſit oportet ſupereminentis iſtius gratiæ Dei. Reſpondet Apoſtolus, ſe quidem non fruſtra gloriari aſſerendo, cum ſe miſericordiam conſecutum dicit, cęterum cauſam fuiſſe finalem aliam, ad quam reſpexerit cum Deus, tum Chriſtus ipſe, in tanta gratia ipſi conferenda; ex qua deinde nexus illius conſequentiæ Paulinæ, adeoque ipſius concluſionis verſ. 15 expreſſæ, certitudo conſpicitur.

Ut in me primo oſtenderet. Id eſt præcipuo, eadem ſignificatione vox primi uſurpata qua ſuperius.

Omnem longanimitatem. Id eſt perfectiſſimam & numeris omnibus abſolutam manſuetudinem & lenitatem, ita ut nihil omnino omiſerit, quo teſtari poſſet ſuam in patienda (ferenda), quam per ſuos fideles ipſi inferret, contumelia, patientiam, conſtantiam, & nulla re quæ ipſam frangere poſſet, ab ea ſe dimoveri permiſiſſet. Iterum tacite cum ſuæ indignitatis, tum miſericordiæ Dei magnitudinem exaggerat; ut eo ipſo majus robur & pondus addat concluſioni ſuæ.

Ad informationem, πρὸς ὑποτύπωσιν. Id eſt ad exemplar, ut eſſem quaſi quoddam ſpeculum in quo reluceret imago perfectiſſimæ longanimitatis Chriſti, ſeu viva ac ſpirans imago exundantis benignitatis ejus.

Eorum qui crediturí ſunt in illo. Id eſt fiduciam ſuam in Chriſto collocabunt, atque adeo in Deo per illum: eſt enim ἐπ' αὐτῷ, quod indicio eſt, non de ſolo aſſenſu vocem fidei hic intelligi.

In vitam æternam. Id eſt ſpem habentes ſe vitam æternam ex illius manibus conſecuturos. Senſus igitur hujus verſiculi eſt, quaſi dicat, quod autem mihi tanto peccatori, qui omni genere malorum & contumeliarum eccleſiam Chriſti premere cupiens, præ ardenti illi nocendi ſtudio amenti ſimilis eram, quemque adeo tenuiter ignorantia in incredulitate excuſare & ab juſta Dei vindicta tegere poterat, ut jure unum ex primis & præcipuis peccatoribus me fuiſſe fatear, nihilominus tanta miſericordia obtigerit, id non factum eſt temere, aut mei ſolius tantum cauſa & reſpectu. Alio reſpexit divina benignitas, aliumque hujus tantæ gratiæ ſcopum habuit. Me videlicet adeo aperte ipſius in me iram & judicia provocantem, & cum ipſo bellum gerentem, è medio reliquorum peccatorum ſumpſit, & perfectiſſimam in me ad ſe reducendo lenitatem declaravit, dum videlicet nulli ſe cauſæ, tot licet eſſent quæ illum frangere poſſent, ab ea revocari paſſus eſt, ſed clementiſſime ad ſe recepit, & fidem cum dilectione inſevit, ut eſſem quaſi vivum exemplar, ex quo cæteri peccatores, quales quales tandem ſint, diſcere poſſent, quid ſibi etiam ſperandum eſſet, ſi abjurata omni impietate, ut ego feci, reſipuerint, & fiduciam ſub ſpe vitæ æternæ in Chriſto collocantes, vitam, moreſque ſuos ad ejus arbitrium compoſuerint, ex quo jam, ut manifeſtum eſt, neceſſitas conſecutionis Paulinæ apparet, adeoque nullam condemnationem eſſe iis qui in Chriſto Jeſu, non ſecundum carnem ſed ſecundum ſpiritum, ut apte alibi ait, ambulaverint, conſequitur.

Ipſi autem regi ſeculorum. Id eſt Deo Patri, qui eſt Rex & gubernator ſempiternus, ſeu a ſeculo in ſeculum. Ut exorſus eſt inſignis hujus ſibi collati beneficii relationem a gratiarum actione, ita & terminat. Jam vero cum initio Chriſto, qui ut omnium, ita hujus etiam beneficii non niſi media eſt cauſa, gratias egiſſet, hic Deo ipſi, qui fons, origo & prima, ut omnium, ita illius cauſa fuit, gratias agit. Nam quod quidam patrocinium forte erroris ex hoc loco quærentes, ad Chriſtum ſequentia verba referant, fruſtra eſt, ſiquidem aperte diſtinguit iſtas perſonas vocula ℵ. Cæterum quia in illius conſideratione defixus, tum ſuam indignitatem, tum gratiæ quæ ſibi obtigit excellentiam exaggeraſſet, ideo ſolennem etiam, & conquiſito verborum apparatu contextam gratiarum actionem, inſtituit. Nam & illum cui gratias agit, variis epithetis majeſtatem ejus exprimentibus, depingit, ornat, & quomodo celebrari ipſum velit, exprimit.

Immortali. Quia & in ſe corruptibilitatis expers eſt, & illius quam omnes alii habent habiturive ſunt immortalitatis, dator & author.

Inviſibili. Quia, ut inferius vj. 16, *lucem habitat inacceſſam, quam nullus hominum vidit, nec videre poteſt.* Convenit igitur hoc Epithetum reſpectu hominum.

Soli ſapienti. Ipſe enim fons & ſcaturigo eſt omnis ſapientiæ, ita ut & ipſe perfectiſſime ſit ſapiens, & quicquid alii ſapientiæ obtinent, id munere & beneficio ipſius obtinent.

Honor & gloria. Exprimit ea quibus Deum velit celebrari. Quorum priori exprimitur reverentia

ipſius

ipſius majeſtati debita, poſteriori laudum ipſius concelebratio. Eſt enim honor ſignum opinionis præcellentiæ in aliquo; gloria vero laus ex eadem proficiſcens.

Vult igitur, ut non ſolum omnis cultus & veneratio, ſed etiam laus & concelebratio tribuatur Deo, idque *in ſecula ſeculorum*, id eſt perpetuo & indeſinenter.

Verſ. 18. *Hoc mandatum commendo tibi fili Timothee.* Eſt Apodoſis ſeu redditio eorum quæ dixerat verſ. 3; quanquam, ut ante monuimus, forma loquendi paululum immutata, ob exactiorem, ideoque & longiorem, illius quod ſe ipſi ante injunxiſſe dixerat, explicationem & confirmationem. Quaſi dicat, quemadmodum antea cum Epheſi te relinquerem Macedoniam petens hortatus ſum, ut denunciares quibuſdam, ne diverſam doctrinam introducant in eccleſiam, cujus præcepti & neceſſitatem & utilitatem vides, ita nunc idem tibi, ut filio meo injungo &c. Cur autem ipſum filium vocet, diximus ſuperius.

Secundum prægreſſas de te prophetias. Verba iſta reguntur a verbo commendo, ut ſenſus ſit: commendo tibi, permotus iis Prophetiis quæ de te viri divino ſpiritu afflati, cum ad Euangeliſtæ munus ordinareris prædixerunt, ut ita cauſam denotet efficientem impulſivam, cur ipſi id injungat & præcipiat. Unde etiam inferius IV. 14 ait, *noli negligere illud quod in te eſt donum, quod datum eſt tibi per prophetiam, cum impoſitione manuum Presbyterii.* Apparet hinc, quemadmodum tum temporis abundabat eccleſia donis ſpiritualibus, & viris qui impulſu ſpiritus ſancti varia prædicerent, quæ ad ædificationem eccleſiæ ſervirent, ita etiam tunc, cum ſenatus ille eccleſiaſticus per manuum impoſitionem Timotheum muneri Euangeliſtæ, quod erat illi proprium, inauguraret, multa tum ipſi obtigiſſe ſuffragia virorum in eccleſia Dei præcipuorum, qui Divino ſpiritu acti, varia de ipſo, qualis quantuſque futurus eſſet, prædixerunt. Quod enim non unus, ſed multi fuiſſent, pluralis numerus indicat, cum ait, *Prophetias*, inter quos primus procul dubio fuit ipſe Paulus. Ideoque illa quæ ſpiritus Divinus per os prophetarum ſuorum de illo prædixerat, impuliſſe ſe dicit ad hoc mandatum ipſi committendum.

Ut milites. Cauſam denique finalem præcepti adjungit, nempe, ut diligenter provideat, adeoque ſemper in ſtatione ſit, ne perverſi illi doctores novas doctrinas in eccleſiam ſenſim invehendo ipſam turbent, adeoque ſpem fidelium ſubruant. Quod voce *militandi* & *militiæ* metaphorica expreſſit, non ob eam rationem, qua omnium Chriſtianorum cum ſathana, mundo, carne, bellum ἀκατάπαυστον gerentium, militia dici ſolet, ſed ad ipſius proprie munus reſpiciendo, & illius quod ipſi injunxit mandati naturam, quod ipſi cum perverſis doctoribus decertanti, omnia illa expectanda eſſent dura, acerba, aſpera, quæ in militia evenire ſolent, & omnia providenda quæ ante oculos habere ſolent ii qui cum laude militare, & hoſtes ſuos peſſundare poſſunt.

Vocat enim iſtam *militiam bonam.* Tacite illam opponens militiæ hujus ſeculi, quæ licet vulgo magni fiat & honeſta vocetur, ſordeſcat tamen & nihil ſit revera præ hac quæ vere demum & honeſta & bona ſit.

Ait autem, *ut milites per eas.* Id eſt prophetias, quaſi illarum ſtimulis incitatus & munitus. Solent iſta velut omina & præſagia de nobis virorum magnorum, vires & calcar ad opus quod aggredimur, cum majori cum diligentia, tum vero cum alacritate peragendum addere, ne videlicet ſpem illorum de nobis conceptam deſtituiſſe, aut potius ipſi nobis defuiſſe videamur; & præſertim, ſi conſtet illa à divino ſpiritu proficiſci, & non tam eſſe omina cupientium, quam vaticinia præſcientium, ob illam aptitudinem & indolem, quam vident in aliquo, niſi ipſe illam propria ſocordia decoquere malit; qualia fuerunt præſagia prophetarum de Timotheo: quæ hic Apoſtolus pro cauſa ponit utrumque impellenti, illum quidem ut præciperet, hunc ut ipſi tanto promtius obſequeretur.

Verſ. 19. *Retineas fidem.* Fini mandati ſubjicit media, quibus illum aſſequi, ſeu arma quibus inſtructus recte militare poſſit: *Fidem* nempe, ſeu aſſenſum firmum Chriſto & ejus Euangelio præſtitum.

Et bonam conſcientiam. Id eſt pietatem, per metonymiam effecti, quia ex hac illa oritur. Quia vero facilius eſt credere quam pie vivere, ne quis putaret aſſenſum fidei ſufficere ad iſtam militiam, neceſſitatem conſcientiæ bonæ oſtendit ab incomparabili damno, ſi quis illam neglexerit, cum ait;

Qua expulſa nempe conſcientia, *nonnulli naufragium fidei fecerunt.* Quaſi dicat, adeo autem neceſſaria eſt ad fidem ſeu aſſenſum conſcientia bona, ut illa quoque ſine hac conſiſtere non poſſit, quod apparet ex iis qui cum hanc neglexiſſent, illa etiam exciderunt. Metaphora eſt à navigiis notiſſima. Porro per iſtud fidei naufragium, vel relapſum ad Ethniciſmum ſeu Atheiſmum aut Judaiſmum, intelligit Apoſtolus, vel cum exteriori doctrinæ Euangelicæ profeſſione ejuſmodi doctrinarum patrocinium, quæ ipſum Euangelium peſſundent & evertant, ita ut quis ſub Euangelii prętextu virus peſtilentis doctrinæ foveat & propaget. Etſi enim utrumque horum conſequi ſoleat pietatis & conſcientiæ bonæ neglectum, ad poſterius tamen reſpexiſſe videtur, ſi modo hi quorum exemplo comprobat verſ. 20 *Hymenæus & Alexander*, iidem ſunt qui commemorantur in Epiſtola poſteriori. Ac de Alexandro quidem, quem ſibi multa mala oſtendiſſe ait, ac proinde illi etiam vitandum monet, ut qui valde reſtiterit ſermonibus illius, etſi id minus apertum eſt, probabile tamen illos ſermones ſpecie Euangelica ab illo palliari ſolitos, qui quanto atrocius virus ſpirarent, & quanto ab illo magis urgerentur, tanto etiam plus negotii exhibuiſſe Apoſtolo. De Hymenæo vero manifeſtius eſt, quem cum Phileto cuidam conjunxiſſet, & ſermonem eorum ut gangrænam paſtum habere dixiſſet, addit: *Qui circa veritatem aberraverunt, dicentes reſurrectionem eſſe factam, & ſubverterunt quorundam fidem*, quæ verba iſtius naufragii velut quædam explicatio cenſeri poſſunt. Fuerunt nimirum in primordiis Eccleſiæ multi philoſopho-Chriſtiani, qui cum Chriſtianam religionem novam quandam philoſophiæ ſectam arbitrarentur, titulo tamen ejus cenſeri volebant, ideoque & reſurrectionem, quam Chriſtiani tantopere jactarent, ad philoſophiæ regulas explicantes, veram negabant; ſuam autem commentitiam ſtabilientes, felicitatem Chriſtianorum, recte factorum conſcientia & donorum, quæ tum paſſim conſpiciebantur, ſpiritualium copia æſtimabant. Ex horum procul dubio cenſu fuerunt cum ii contra quos diſputat Apoſtolus 1 Cor. XV, tum etiam hi quos hic nominat. Jam vero ut vitiorum amor facile hominem ad negandam immortalitatem adducit, ita illius firma & inconcuſſa fides non poteſt non & neceſſitatem & ar-

dorem ad pietatis ſtudium ingenerare unicuique.

Verſ. 10. *Quos tradidi Satanæ.* Exprimit denique eventum qui conſequutus ſit illud naufragium quod circa fidem fecerant, & pœnam quam ipſis irrogaverat addit, cum ut ſoletur Timotheum, quem forte male habere poterat iſtorum hominum proceſſus, tum vero ut terreat & oſtendat quam deteſtabile ſit hoc facinus, quia nimirum illud tam atrox pœna conſequetur. Tradere autem aliquem Satanæ, eſt aliquem permittere arbitrio & poteſtati Satanæ ut corpus affligat, maceret & torqueat, ut carnifices ſolent, & lento genere lethi ſenſim ſine ſenſu perimat.

Ut caſtigati diſcerent non blaſphemare. Subjungit & finem hujus pœnæ, ut illius atrocitatem, ad quam non niſi coherreſcere quilibet cogitur, mitiget, & oſtendat, ſe non id feciſſe illis nocendi ſtudio, ſed ad illorum ſpirituale bonum, ut nimirum variis ab iſto tortore cruciatibus exerciti & caſtigati, diſcerent *non blaſphemare*, id eſt nullam ejuſmodi doctrinam fovere & promulgare, quæ conviciis & contumeliis oneret ſacroſanctam Chriſti religionem. Apparet illos homines liberioris oris fuiſſe, & ſermonibus ſuis procacibus & calumniarum ac deriſionum plenis, ſacroſanctam Chriſti religionem proſcidiſſe, & in odium ac ſubſannationem aliorum vocaſſe & expoſuiſſe. Quod etiam ex verbis de Alexandro conſpicitur, quem cum Apoſtolus multa mala ſibi exhibuiſſe dixiſſet, veluti explicans, addit: *Valde enim reſtitit noſtris verbis.*

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Hoc capite continetur ſecundum hujus Epiſtolæ membrum, quo præſcribit Apoſtolus Timotheo, quid publice præſcribere debeat cum univerſæ in genere Eccleſiæ, tum cuique ſexui ſpeciatim. Quare duæ ſunt, ut liquet, hujus capitis partes. In prima hortatur ad preces ab omnibus habendas pro omnibus & maxime magiſtratibus. In altera, quomodo utrique ſexui, maribus videlicet & fœminis, orandum ſit, præſcribit.

Verſ. 1 *Adhortor igitur.* Quia ſuperius monuerat Timotheum, ut militaret militiam bonam, id eſt munere miniſterii duro, & propter quod cum pluribus depugnandum erat, fungeretur ſtrenue, inſtruxeratque ipſum adverſus perverſos quoſdam mateologos, nunc ulterius illum inſtructurus illis quæ ad hanc militiam obeundam pertinent, incipit ab eo quod ſibi maxime neceſſarium monitu videatur, quaſi dicat. Ut hanc Spartam, quam divino nactus es munere, ornare poſſis, ſequentes admonitiones meas avida animi aure combibito. Principio autem & præcipue memor ſis hujus, ut precationes qua publice qua privatim fiant pro omnibus. Etſi autem in utriſque huic præcepto obſequi debemus, ad illas tamen potius ipſum reſpicere ſequentia docere videntur.

Jam illæ voces *ante omnia*, non ordinis tantum cauſa poſita videntur, quomodo ſolent rem aliquam tractaturi dicere, principio hoc vel illud dicimus, minime ipſius dignitatem attendentes, ſed ut indicaret rem ſe injungere maxime neceſſariam, cum abſolute propter ſalutem omnium & inde promanantem gloriam divinam, tum vero propter hominum opinionem, quibus illam leviter æſtimantibus minime eſſe curæ haud poterat ignorare. Quanquam ipſa etiam vocum iſtarum coacervatio, quod non contentus unica, quatuor ſimul poſuit, indicio eſt, magni hoc præceptum æſtimaſſe Apoſtolum. Neque enim ſolent viri divini plures voces ſibi vicinas ſine gravi cauſa ſimul ponere; ſed ſemper iſta, ut ita dicam ſedulitate, neceſſitatem rei, ad quam exprimendam pluribus ſimul vocibus utantur, nobis ob oculos ponere volunt.

Poſſunt autem ita inter ſe diſtingui, ut *per deprecationes* ſeu δεήσεις ejuſmodi intelligantur orationes, quibus deprecamur mala ne eveniant nobis, quare nonnulli δεήσεις dictum volunt à δέος ſeu metu.

Per *preces*, quibus petimus ut eveniant nobis *bona*. Προσευχὴ enim venit ab εὔχομαι, cupio, voveo.

Per *interpellationes* hoc loco quid generalius prioribus, & tanquam genus illorum intelligitur, ut videatur generaliori vocabulo exprimere voluiſſe quod antea dixit, cauſa imprimendi animo illorum hoc monitum. Interpellamus enim pro aliquo non ſolum cum interceſſione noſtra omnia mala ab illo avertere cupimus, ſed etiam cum bono illum optato noſtra opera potiri deſideramus.

Pro quibuſvis hominibus. Nempe deprecationibus, precibus & interpellationibus, ut mala quidem ab illis arceat, beneficiis autem cumulet, qua ſpiritualibus, qua terrenis procurando. *Gratiarum* autem *actionibus* numen Dei ob ea quæ in eos contulit beneficia, laudibus concelebrando.

Verſ. 2. *Pro regibus, & quibuſvis in eminentia conſtitutis.* Nominat autem ſigillatim reges, non quod illi non contineantur inter omnes homines, ſe quia pro illis preces inſtitui maxime intererat. Poterant autem forte fideles illorum vita nefaria inſpecta ſuſpicari, minime opus eſſe pro ipſis, aut forte non ita ut pro aliis vigilare in precibus. Regum autem nomine *Cæſares* etiam & principes, imo omnes magiſtratus intelligit.

Ut tranquillam. Quidam, ex quibus eſt Beza, his verbis putant deſcribi finem ob quem magiſtratus inſtituerit Deus, ut ita ſimul tacite argumentetur Apoſtolus: quando igitur ideo ſunt inſtituti ut tranquillam vitam degamus, debetis huic fini ſubſervire, niſi velitis ἡσυχάζειν, ideo ante voculam conſtitutis, inſerit de ſuo *idcirco*. Sed ſatius eſt verba ut ſonant accipere, ut exiſtimemus Apoſtolum, quia ſpeciatim reges nominavit, cauſam etiam ſpecialem cum iſtius ab aliis exemtionis, tum etiam inſtituendæ pro illis orationis exprimere voluiſſe, quæ videlicet illis propria eſt, neque ita cum aliis communis ut illæ poſteriores; quæque evincat, non contentos eſſe nos debere ſi generaliter omnes in precibus nominentur, ſed ſpecialiter exprimi debere reges & omnes magiſtratus, tanquam eos in quorum manu pax publica & omnium rerum gubernacula. Eſt igitur pro regibus & magiſtratibus petenda à Deo cum ſapientia, tum inprimis juſtitia, ut rerum habenas ſecundum illarum præſcriptum moderari ſciant; ex quo deinde hic longe optatiſſimus effectus conſequatur, nempe *ut tranquillam & quietam vitam degamus*, tuti videlicet ab omnibus malis quæ bellum comitari ſolent. Sed ad quæ bona pacis potiſſimum reſpexerit Paulus, nominat his verbis.

Cum omni pietate & honeſtate. Hæ ſunt enim ſolius pacis pediſſequę, quas non eſt reperire unde pax exulat. Et quod de legibus dixit quidam, illas videlicet ſilere inter arma, id verius de his pronunciaveris, niſi quod dura & aſpera illa fortitudinis Chriſtianæ virtus tempore perſecutionis maxime conſpiciatur. Verum cæteris officiis pietatis vix eſt locus in turbis & tumultu bellico. Porro

ἐυσε-

ἐυσεβείας voce illa omnia expreſſit, quæ ad religionis ipſius, & ſacrorum corpus, ut ita dicam, pertinent, & officia, quæ Deum proxime reſpiciunt; σεμνότητος autem illa omnia, quæ in converſatione civili conſpiciuntur; quod ipſa vox indicat, quæ gravitatem proprie ſignificat.

verſ. 3. *Nam hoc bonum & acceptum eſt.* Subjungit rationem generaliorem præcepti hujus, quæ evincat, non ſolum pro regibus ſed etiam pro omnibus omnino hominibus orandum eſſe, quia videlicet id ſit bonum, vel per ſe, quia honeſtum & decorum, vel reſpective, quia Deo ſit gratum, ut ita poſterior vox ſit prioris explicatio. Non ſimpliciter enim Deum nominat, ſed utitur deſcriptione rei, de qua res eſt, valde accommodatâ, ab adjuncto ejuſmodi, in quo, ut ipſe ſtatim explicat, vis lateat, cui innititur iſta ipſa ratio, cum ait, *Servatore noſtro Deo.* Cur autem Servator noſter dicatur Deus vidimus ſupra cap. 1, nempe quia ex illo tanquam primo & perenni omnis boni fonte dimanat ſalus noſtra. *Coram Deo* Hebraiſmus.

Verſ. 4. *Qui quoſvis homines vult ſervari.* Ex adjuncto ſuperiori, quo Deum deſcripſerat, oſtendit placere ipſi, ut fiant preces pro omnibus, quia Servator cum ſit, omnes ſervari cupit. Ita enim vox voluntatis explicanda eſt, ut non de voluntate illa neceſſaria & abſoluta, quamque immutabiliter effectus conſequatur, intelligatur, ſed de illa, quæ hominibus liberum relinquat arbitrium; ſeu deſiderio tali, quod indicio ſit per Deum minime ſtare, quominus omnes ſerventur, adeo ut quando homines pereunt, id non ideo fiat, quia Deus nolit illos ad ſalutem pervenire, ſed propria ipſorum culpa.

Quod Dei deſiderium amplius explicare volens, addit: *& ad agnitionem veritatis venire.* Quibus verbis exprimitur medium ducens ad ſalutem conſequendam, *Agnitio* nempe *veritatis*, quæ videlicet præſupponat aſſenſum euangelio, quod hic veritas nominatur, præſtitum, & includat pietatem. Ut vero ſola ſcientia ſine aſſenſu fruſtranea eſt, ut quæ diabolis etiam & incredulis ineſſe poſſit, ita aſſenſus ſine pietate mancus & mutilus eſt ad ſalutem conſequendam. Hoc vero modo vocem cognitionis uſurpari non novum eſt in ſacris literis: inde patet jam cum quomodo velit homines ſervari Deus, tum quæ ſit ea voluntas. Quia enim vult eos ſervare per hoc medium, nempe ſi ad cognitionem veritatis perveniant; hoc vero, poſtquam illos Deus illuſtravit, totum in libero hominum arbitrio ſitum eſt, cui vim non infert Deus, conſequitur etiam iſtam voluntatem talem eſſe, quæ nihilominus hominibus relinquat locum, quid velint faciendi. Quam exſerit Deus, cum media & occaſiones ſubminiſtrat hominibus, quo veterno ſuo expergiſci & ſordibus vitiorum, in quibus volutantur, emergentes, vitam ſuam ad pietatis & juſtitiæ regulam exigere queant. Et hoc illud eſt, quod cum pro omnibus a Deo petimus, rem gratiſsimam & acceptiſsimam Deo præſtamus, ut qui filiorum ſuorum vota cum ſuis facere videns, facile illorum precibus flectatur, & ſalutarem errantibus dexteram porrigat.

Verſ. 5. Quia vero æque hoc ipſum dubium eſſe poterat, atque prius, ideo duas adfert rationes, quibus id comprobet: quæ ita poſitæ ſunt, ut videatur Judaico ſpiritui, cum quo illi hic & alibi perpetuo lis eſt, occurrere voluiſſe. Radebat proculdubio id eorum aures, nec facile fidem inveniebat, Deum omnibus ſalutem velle largiri, ut quam putarent cum ſuis promiſſis & beneficiis ad ſolam Abrahę propaginem eſſe alligatam. Hoc igitur ut ſimul animis illorum eximat, & illud aſſerat, ait. *Unus enim eſt Deus*, quaſi dicat, Cum enim Deus ſit omnium hominum Deus, & nonniſi unus ſit, certe ſi Judæorum eſt, eſt etiam gentium, & ſi illis bene vult, etiam his. Neque enim alius eſt Deus horum, alius illorum; ſed unus omnium. Huc pertinet locus ad Rom. 3. 29, qui hunc egregie explicat, cum ait apoſtolus: *An Judæorum Deus tantum, nonne vero & gentium? imo & gentium. Siquidem unus eſt Deus qui juſtificat circumciſionem ex fide, & præputium per fidem.*

Unus etiam mediator. Eſt alia ratio qua Deum omnes velle ſervare oſtendit apoſtolus, quia videlicet mediator etiam non alius ſit Judęorum, & alius gentium, ſed nonniſi unus omnium.

Mediator Dei & hominum. Id eſt, qui intermedius inter Deum & homines intervenit. Etſi autem, qui inter aliquos mediatoris partes obit, illos placare & invicem reconciliare ſoleat, non tamen id quoad vim vocis perpetuum eſt, cum non raro is etiam mediator vocetur, per quem tanquam internuncium partes inter ſe uniantur, & in fœdera coëant, nullo reſpectu habito, fuerint illæ partes ſibi offenſæ, annon: quod ad uſum vero ſacrarum literarum, is dicitur mediator quo Deus ut internuncio & interprete ad fœdera ſua cum heminibus ferienda utitur, quique cum homines legatum ad Deum mittere non poſſint, nomine Dei ad homines veniens, voluntatem ipſius illis aperiat, qua inſtructi ad illum accedere ipſique uniri poſſint. Talis fuit olim mediator inter Judæos, & Deum Moſes, ut teſtatur apoſtolus Gal. 3. 19. Talis hodie Dominus Jeſus. Ut autem vox mediatoris de illo uſurpata minime Dei iram, quam ipſe porro mitigaret, ob oculos ponebat, ita & hic. Sed hoc copioſius oſtenſum eſt a noſtris alibi.

Non dicit autem ſimpliciter *Jeſus*, ſed cum additione *homo*, conſolationis noſtræ ergo, ut nexu, qui eſt inter nos & mediatorem animadverſo, tanto firmiorem ſpem & fiduciam in Deum concipiamus, credamuſque vere illum cupere omnibus hominibus ſalutem.

Verſ. 6. *Qui dedit ſemetipſum.* Novo inſuper argumento roborat ſuam ſententiam apoſtolus, quod tamen Chriſti prȩcipue reſpicit perſonam, etſi & ipſum Deum concernat, qui hujus ipſius facti domini Jeſu ab apoſtolo hic expreſſi dux & author fuit, ut alibi teſtatur apoſtolus, verum verba ita ſunt concepta, ut ſolum Chriſtum reſpiciant. Majus autem quid videtur illo priori exprimere, & quod evidentius fortiuſque theſin ipſius confirmet, quod videlicet non ſolum divinæ voluntatis internuncius fuerit, ſed etiam vitam ſuam impenderit pro omnibus. Verba dupliciter poſſunt interpungi, vel ut vocula *dans* abſolute ponatur, pro tradens ſemet in mortem, quomodo vocem iſtam a ſacris ſcriptoribus uſurpari obſervavimus alibi, vel, ut jungatur cum redemtionis voce. Verum ſenſus manet idem, quia nonniſi morte interveniente id factum eſt. *Dedit* autem *ſemetipſum pretium redemtionis pro omnibus*, quia ut omnes ex ſervitutis, in qua detinebantur, jugo eximerentur, vitam ſanguinemque ſuum impendit. Qui licet revera nemini datus fuerit; & ob id proprie dicti pretii ratione excidit, quia tamen ad eos qui in ſervitute erant, in libertatem aſſerendos impen-

ſus fuit, pretium redemtionis non minus eleganter quam emphatice dicitur. Quo genere dicendi amant ſacri ſcriptores uti, quod magis nobis exundantem erga nos Dei charitatem, & Chriſti cujus hoc opus eſt, ob oculos ponit, quam ſimplex liberationis vox, ſimulque inſinuat, quanti ſteterit iſta liberatio noſtri. Porro vox ἀντιλύτρωσις eandem ſignificationem obtinet, quam & ſimplex λύτρωσις, & præpoſitio ἀντὶ, quæ alias commutationem innuit, hic plane otioſa eſt, cum non ſit perpetuum, ubi dicatur ἀντίλυτρον, commutationem ejuſmodi reperiri, ut is qui eſt ἀντίλυτρον, ſubeat conditionem ejus cujus eſt ἀντίλυτρον; id quod in permutatione captivorum, & pecuniæ pro illis erogatione, quam ἀντίλυτρον dici poſſe fatentur eruditi, conſpicitur; etſi quoad Chriſtum libenter id agnoſcimus. Nobis enim mors ſubeunda erat, è cujus faucibus ut nos eriperet, mortem ſuſtinuit ipſe, licet non eandem; hæc enim temporaria fuit, illa quæ impendebat nobis, æterna futura erat.

Teſtimonium temporibus propriis. id eſt ad eam rem deſtinatis, & ut alibi dicit, cum veniſſet plenitudo temporum. Per appoſitionem factum hoc Chriſti commendat, & ſimul innuit, quam vim habuerit factum hoc ad aſſertionem ſuam comprobandam; quia videlicet perfectiſſimum fuerit ſingularis & omnibus numeris erga genus humanum abſolutæ benevolentię Dei, quam temporibus ad id jam ante deſtinatis & definitis in genus humanum effudit & exeruit.

Verſ. 7. *In quod poſitus ſum.* Occurrit objectioni tacitæ. Poterat enim quis dicere: Placentia quidem & allubeſcentia maxime gentibus loqui Paulum, ſed unde id ſciret, gentibus etiam, non vero Judæis tantum, imo omnibus indiſtincte hominibus hoc Dei beneficium ſervire.

Se vero ſcire id reſpondet apoſtolus, nec tantum placentia, ſed vera etiam & certa loqui aſſerit, idque a ſuæ vocationis & functionis authoritate comprobat, quia videlicet in eum ipſe finem fuerit conſtitutus *apoſtolus*, id eſt Dei & Chriſti ad homines legatus & *prædicator*, ut ipſis aperiret & patefaceret. Denique *doctor gentium*, quod expreſſe addit propter Judæos, qui profanari gratiam Dei putabant, cum ad gentes porrigeretur, ut eos qui ſibi eo nomine erant moleſti, retundat, ſimulque gentes erigat, quibus non poterat non jucundum eſſe ἀκοῦσμα audire Paulum ob id ipſum eſſe apoſtolum conſtitutum, ut illos inſigni erga ſe Dei & Chriſti amore ac charitate erudiret & inſtrueret.

Vocibus *in fide & veritate* exprimit, qualis ille fuerit doctor, fidelis videlicet & verax. Majoris autem authoritatis ſuis verbis conciliandæ cauſa interjicit verba iſta, *Veritatem dico in Chriſto*, id eſt prout Chriſtianum decet, non mentior, non tam propter Timotheum, quam propter Judæos, quibus non ſolum novum, ſed etiam vix poſſibile id poterat videri, ut ita geminata iſta aſſeveratione omnem dubietatem animis illorum eximeret, remque ſe ita certo habere omnino ſibi perſuaderent.

Verſ. 8 *Volo ergo.* Eſt altera capitis pars, in qua utrique ſexui peculiari a prę ſcribit prę cepta, conventus potiſſimum publicos eoſque religioſos concernentia, & cum illo priori connexa, ut ita in eodem quaſi monitorum genere verſari videatur, eorum videlicet, quibus dum publice precum gratia congregari ſolemus, attendere debeamus, etſi latius quoque ad privatam videlicet unius cujuſque vivendi rationem extendi queant. Initio in genere, qua viros, qua mulieres ſeparatim, quid præcipue curare, quid fugere debeant, in precibus oſtendit. De viris hoc verſiculo, quibus hic præcipue dat præcepta, non quod non illis obligatæ ſint etiam mulieres, (ſunt enim illis communia) ſed quia ob imperium & poteſtatem, qua illos mulieribus eminere voluit Deus, plus ſibi quam illis in illis quæ hic vetat licere poterant arbitrari, ad alia vero illæ ſunt proniores. Ubi etiam illud animadvertendum eſt, etſi publicas hic preces maxime reſpiciat apoſtolus, ad privatas etiam prę cepti hujus pomœria extendi debere, cum utrobique eædem ſint rationes & ſectandorum & fugiendorum. Videtur autem cauſa fuiſſe de illis potiſſimum monendi, quia ob libertatem differendarum precum privatarum minor metus ſit, & ſcandali ex neglectu eorum, quæ hic monentur orituri, & fruſtrationis in precibus.

Inprimis vero vult, ut *orent in omni loco.* Opponens id ſuperſtitioni Judæorum, qui legi inhærentes nonniſi certis & deſtinatis locis Dei nomen rite poſſe celebrari ſomniabant. Huc faciunt illa Chriſti ad Samaritanam mulierem verba, quæ legimus Joh. 4. 21, 23.

Deinde ait, *levantes puras manus*, id eſt a cæde & percuſſione, & per Synecdochen ab omni omnino exteriori opere malo, quod membris exterioribus perpetrari poteſt: quanquam proprie ad illud prius reſpicere videtur quia ad cædes & verbera viri proniores & procliviores ſunt. Deus autem id maxime exprobrat apud prophetas Iſraëlitis, quod manus ſanguine fluentes ad ipſum attollerent. Dicit autem *levantes*, non quod omnino ad eſſentiam, ut ita dicam, precum pertineat manus levare, nec ſine levatione iſta preces rite abſolvi poſſint, ſed quia iſte ſit uſitatus ac ſolennis precantium geſtus, quomodo ad Epheſios ſe dicit flectere genua; ſimiliter per hunc orantibus uſitatum morem rem ipſam, precatione videlicet ſe vacare inſinuans.

Sine ira. etiam illa, quæ alias ob imbecillitatem noſtram licita eſt. Si vero alias, quod ille ait, impedit ira animum, ne poſſit cernere verum; maxime tum quomodo ſit propitiandum numen divinum, non patitur nos pervidere. Et notum eſt, quid dominus privatim orantibus præcipiat apud Matthæum. Iram vero preces adeuntibus viris cavere jubet, non quod idem non obſtringat mulieres, aut quod ab iſto affectu ſecuræ ſint, cui maxime patent, ſed quia ob eam, quam præ mulieribus ſortiti ſunt eminentiam, plus ſibi hic licere poterant arbitrari.

Et diſceptatione. Poſſunt & contentiones, quę proxime preces anteceſſerint, intelligi, ſed potius illa rationum inter ſe luctantium ira æſtuante animo colliſio et pugna, quę ad precum majeſtatem intendere prohibet. Nam quod hæſitationem nonnulli vertunt διαλογισμὸν, id extra rem & connexionem videtur verborum, quæ aptiſſime inter ſe necti apparet ex eo, quem indicavimus, ſenſu. Jam vero & commotionem efferveſcentis animi ſtatim conſequi ſolet digladiantium inter ſe variorum motuum et rationum lucta, ob quæ incertus ſit iraſcentis animus, quid agere et non agere debeat.

Verſ. 9. *Similiter & mulieres.* Officia ſexui muliebri in congreſſibus publicis, iiſque religioſis cuſtodienda exprimit, etſi latius quoque pateant ut in illorum explicatione apparebit. Hæc autem potiſſimum exprimit, quia ſexus hic ad ea, a quibus illum hic revocat apoſtolus, maxime propendeat. Sunt enim cum maximo ſcandalo juncta, et licet minora quam ut iis debeant attendere videantur, condemnationem etiam aliquando accerſere poſſint.

Duo

Duo autem ipsis præcipit apostolus, primum ratione habitus cum in genere, tum in specie. (1) Illud est *in habitu honesto*. Ita vocem κοσμίῳ verto, quemadmodum verti debere infra III. 2 agnoscet quilibet, qui modo personam fuerit intuitus, de qua ibi enunciatur. Et sane cum alias naturale videatur mulieribus, comere sese & ornare, minime necesse fuit in eo illas commonefacere, quod illæ minime neglecturæ per se fuisse videantur. Vult igitur illas vestiri honestè, observata videlicet ratione decori secundum vocationem & professionem illarum, cujus ut in omnibus aliis ita in ipso etiam corporis cultu gravitas elucere debeat. Id quod explicat primo in genere, cum ait:

Cum verecundia & modestia. Illâ excludens omnia vestitus genera impudicitiam redolentia, quibus aut alii in cogitationes impuras & libidinosas prolabendi habeant occasionem, & de se ipsis quasi aliis, quę sese venditant, similes sint suspicandi: hâc vero luxum haud vanum ambitionis & superbiæ testem. Hæc igitur velut helice & cynosura mulieribus erit, ad quam in suo cultu respicere debeant, ut quicquid sit intra hos ab apostolo fixos limites, id sibi licitum arbitrentur, quicquid vero illos egrediatur, & vel cum utroque, vel alterutro saltem pugnet, id pro vetito minimeque concesso habeant. Porro verbum κοσμίῳ paulo aliter atque nomen κοσμίου usurpatum videtur, & magis propriam hic *ornatus* videlicet significationem retinere, ut ostendat hunc vere splendidum & conquisitum, quique illos vere *ornare*, Deo & hominibus commendare possit esse *ornatum*, qui sit verecundiæ purpura tinctus & frugalitatis lenociniis nitens. Apparet autem hinc, quam circumspectæ esse debeant circa suum vestitum mulieres. Verecundia enim ac modestia non propriæ solum & peculiares huic sexui videntur virtutes, sed etiam tales, quibus illæ censeri soleant, imo debeant: Ut illæ, quæ modum in cultu vestituque suo excedunt, hoc ipso, quasi quodam notissimo signo sublato, nullum vel utrique vel alterutri saltem harum virtutum apud se esse locum ostendat. Sed explicat apostolus in specie id, & vitanda exprimendo, cum ait:

Non in cincinnis. quo taxat torquendorum in cincinnum crinium olim, imo & hodie, in nonnullis regionibus usitatum morem, quo speciem indicasse videtur cultus verecundiæ fines transilientis, etsi reperiuntur hodieque proh dolor! plures, ut sunt ejusmodi aut linteorum, aut etiam vestium species, quibus non satis obteguntur eæ corporis partes, quarum conspectus sit incentivum libidinis & alia hujus generis.

Aut auro, aut margaritis. Hoc pertinet ad alterum membrum, quo notatur luxus modestiæ oppositus. Sunt autem hæc omnia κατ' ἐπέκτασιν intelligenda pro ratione statuum ac conditionis uniuscujusque; & habenda est ratio loci & temporis, cum non raro necesse sit, ne ipsa vestis ad contemptum nostri alios invitet, splendidius vestiri in publicis, præsertim inter extraneos, conventibus, quibus abesse homo Christianus non potest. Etsi nec hic tamen tantum indulgere debeamus, ut septa illa ab apostolo nominata egredi nobis licere putemus. Unde, quod ad prius quidem membrum, nullum potest incidere publicorum conventuum tempus, in quo non verecundiæ in vestiendis nobis rationem habere debeamus. Quod ad posterius vero, etsi pretiosioribus & sumptuosioribus vestibus aliquando uti possimus, id tamen cavendum, ne superbia potius & ambitio, quarum illæ sint indices, quam necessitas, id est vilipendii metus, ex quo possit aliquid in universam ecclesiam ingruere mali, eas nobis imposuerit. Nonnulli propter sequentem adversativam minime hic luxum etiam interdictum putant ab apostolo, sed tantum ne pretioso vestitu censeri se vellent, & propter illum sibi nimium placerent & se suspicerent, sed propter opera bona, ut subjungit apostolus. Verum ipsa vox *modestiæ* superius posita amplius quid & ad minimum luxum hic ab apostolo vetari ostendit. Quod & ex illis Petri verbis, quia sensui huic magis favere videntur, diligentius intuenti apparebit 1 Pet. 3. 3.

Vers. 10. *Sed quod decet.* In locum vitandorum subjicit ea, quibus ornare sese debeant mulieres.

Per opera bona. Generalius quid exprimit, quam superius, ut ostendat pietatem verum esse ornamentum, ut satis illa niteat, quæ virtutum omnium ornamentis circumfulgeat.

Quod ipsum ratione communit, *quod decet mulieres pietatem promittentes*, id est profitentes voventesque se ad domini nutum vitam moresque suos composituras. Cujus voti unamquamque memorem esse cum deceat, omnia se, quæ se cum Deo tum hominibus commendare queant consecutam ornamenta putet, quæ ejus rea facta est.

Vers. 11. *Mulier in silentio discat.* Est alterum, quod sexui muliebri præcipit apostolus, etsi semper observandum, in publicis tamen conventibus præcipue, ob metum majoris propter ejus neglectum scandali orituri. Quod si ad privata etiam, ut debet, vivendi septa porrigatur, respectu viri tantum, ut mox explicat apostolus, non vero respectu aliarum fœminarum, multo vero minus liberorum & familiæ intelligi debet. Est autem hoc præceptum germanum illi 1 Cor. XIV. 34, 35. Quare quod hic discere jubet mulieres, si ad publicos congressus videlicet religiosos referatur, sine ullo quærentis aut interrogantis mulieris antegresso sermone accipiendum erit; quo alias uti ipsis licet, in convictu privato.

Addit autem, *in silentio & omni subjectione*, id est tanquam ea, quæ non solum pollere virum præ se sapientia fateatur, adeoque posse ab illo se erudiri credat, sed etiam jus & imperium illi in se esse sciens, ab illo instrui debere sciat. Siquidem discere quippiam ab aliquo cupienti, tum de sapientia, tum vero de jure docendi inprimis constare debet, quorum illud silentium, hoc præstat subjectionem.

Vers. 12. *Mulieri autem docere non permitto.* Ex contrario idem præceptum illustrat, unde catholicum illud esse, omnique tempore & loco mulieres obstringere perspicitur. Est videlicet docendi munus cum usurpatione quadam authoritatis, & præeminentiæ conjunctum, ut omnis qui alterius docendi sibi provinciam sumit, eo ipso superiorem se illo esse, jusque in illum habere ostendat. Quod quia penitus nullum mulieri in virum est, ut expresse addit apostolus, ideo etiam docendi alios jure excidit. Interim tamen ut docere non permittitur illi, ita minime vetatur, si viro juncta fuerit infideli, & fuerit ab ipso interrogata, seu alia commoda oblata occasione eos de religione injicere sermones, qui & ejus, quam illa fovet animo, spei rationem reddant, simulque ipsum ad ulteriorem de ea inquisitionem illicere possint; verum & hic subjectionis, quæ sibi propria est, esse memor debet, ab omnique usurpandæ authoritatis docendi suspicione aliena, ut non

(1) *Ornamentum opponitur sordibus.*

ut non docere, ſed perſuadere, imo ſi res ita ferat rogare potius videatur.

Sed eſſe in ſilentio, ſcilicet mando. Ellipſis contrarii, nam præceſſerat, non permitto. Simile habes exemplum infra IV. 3.

Verſ. 13. *Adam enim primus.* Subjungit rationes hujus poſterioris præcepti duas. Quarum prior eſt ſumpta ab ordine creationis, qui non aliam ob cauſam a Deo eſt obſervatus, quam ut oſtenderet, dignitate etiam priorem Adamum Eva fuiſſe, quemadmodum prior fuit tempore & creatione. Cum enim ejuſdem fuerint ambo generis, & nulla appareat cauſa, cur ad Evam, tanquam medium ad finem debeat referri, utique illud ipſum, quod in Evam habiturus erat imperium hoc temporis indicare voluit. Addo autem diſerte, *ejuſdem generis*, quia quod ad diverſa creatarum a Deo rerum genera attinet, cum prius ad poſterius, tanquam medium ad finem, referatur poſteriora creatione prioribus præſtantiora ſunt. Unde cum omnibus rebus creatis hominem ultimo tanquam illarum dominum ſuperinduxiſſet, dixit: *Non eſt bonum hominem eſſe ſolum, faciamus ei adjutorium*; aperte ſignificans Evam, etſi ſociam imperii Adæ futuram, minime tamen illi parem, nedum illo ſuperiorem, ſiquidem ad illius bene eſſe, tanquam medium ad finem referatur.

Verſ. 14. *Et Adam non eſt ſeductus.* Alia ſuperioris præcepti, & ſubjectionis a muliere viro debitæ ratio ſumta a facto primorum parentum. Eſt autem repetenda vox ἀπατᾶται aut λόγῳ, aut verba alioqui eodem ſenſu explicanda. Siquidem non Adam, ſed Eva & primo & immediate a ſerpente decepta fuit, ab hac deinde in fraudem inductus Adam, cujus tanto minus videri poterat crimen, quanto minus ab illa periculi ob ipſam conjunctionem impendere videbatur, & inquam naturalis amor & propenſio fecit, ut incautius, & ſine diligenti, unde eſſet, inquiſitione, porrectum ſibi pomum guſtaverit, cum tamen illa prius cum eo, cum quo nullam cognationem habuerat, diſceptatione congreſſa, paſſa eſſet ſibi Deum invidia, cujus inſimulabat ipſum ſerpens, laborare perſuaderi. Quod ipſum ejus factum, cum vera mulierem ſapientia deſtitui teſtatur, tum vero quia obedientia etiam mariti, miſeriæ ipſius cauſa fuit, & male cedere imperia mulierum, & ipſas viris perpetuo ſubeſſe, ab illiſque regi debere loquitur.

Verſ. 15. *Salvabitur autem.* Hæc verba occupandę tacitæ cujuſdam objectionis cauſa ſubjunxit apoſtolus. Poterat enim nonnemo cogitare. Si igitur Eva ſeducta trangreſſionis mandati divini, adeoque omnium malorum, quæ exinde generi humano incubuerunt, cauſa fuit, verendum eſt, ne propterea univerſum genus mulierum Deo ſit exoſum, omnique ejus gratia excidat. Minime id metuendum eſſe ait apoſtolus, licet veſtigia ad hoc uſque tempus illius trangreſſionis reliquerit: Si modo religionem Chriſtianam amplexæ, non ſolum conſtanter in ea permanſerint, ſed etiam omni virtutum genere præſtiterint.

Salvabitur autem. De univerſo mulierum genere, tanquam de una loquitur, ideoque mox numerum mutat. *Si manſerint.* ut Paulo ante verſ. 9, & 11, & Gal. 6. 1.

Per filiorum generationem. Verba iſta aliquantum difficiliora, dupliciter accipi poſſunt, vel ut ſumatur vox διὰ pro cum, ut non raro fit. Vide Rom. 2. 27. & IV. 11. & XIV. 20. 2 Cor. 3. 11. 1 Joh. 5. 5. ita ſenſus erit, ſalvabitur etiam generans liberos, etiam cum illis doloribus & tormentis, quæ cum trangreſſionis & peccati pœna ſint, illas adhuc in ira Dei eſſe teſtari videntur. Vel, ut præpoſitio iſta vim ſuam retineat quidem, ſed ut voce τεκνογονίας, non ſolum actus pariendi, partuſque ipſe, qui naturalis eſt, ſed etiam educatio & inſtitutio liberorum, cum in religione, tum in moribus ad ejus normam exigendis componendiſque intelligatur. Quomodo hanc vocem ſumit apoſtolus inferius verſ. 14, ut apparet ex collatione cum verſ. 10. Eandem ſignificationem, quod ad vocem γίνομαι, habes Act. 7. 19. Quod præcipue monendi habuiſſe occaſionem docere videtur improbus temporum illorum mos, delicatioribus & præſertim illuſtribus fœminis uſitatus, quæ voluptatem tantum in conjugiis quærerent, partum vero vel medicamentis abigerent, ne dolores parturientium experiri cogerentur, vel ſi quid natum eſſet exponerent. Unde illa jura trium liberorum apud Romanos. Vult igitur dicere apoſtolus, minime illis illud *Evæ* delictum, & illud conſecutas afflictiones, quas in puerperiis & ante perpeti cogerentur, ad obtinendam gratiam Dei, obfuturas, ſi modo fœtus ſuos tollerent, & in timore Dei enutrirent; nedum potionibus partus prohibeant, omnes illas moleſtias, quæ his annexæ ſunt, æquo animo devorantes & perferentes. Utrocunque autem modo verba iſta explices, res eodem recidit. Addit enim apoſtolus: ſi *manſuerint*, id eſt conſtantes fuerint, & ad ultimam vitæ periodum perſeverantes. *In fide.* aſſenſu videlicet præſtito euangelio & religioni, quam ſint complexæ Chriſtianæ.

Et dilectione. Erga proximum, nam hæc dilectionem erga Deum præſupponit. Fides vero illam parit.

Et ſanctificatione, id eſt, caſtitate, præcipuo mulierum ornamento. In qua ſignificatione uſurpatur vox eadem 1 Theſſ. 4. 4.

Cum modeſtia, id eſt, frugalitate. Latius enim vox iſta hic accipi videtur, quam ſupra ℣. 9, cum de moderatione in cultu exteriori corporis loqueretur; ut eam etiam quæ eſt in cibo & potu moderationem complectatur. Unde præcipue mulieres ætate provectiores monere jubet, ne ſint multo vino deditæ ad Tit. 2. 3.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

In hoc capite præſcribit officia ſpecialiora, ad perſonas tantum publico in Eccleſia munere defungentes, ſpectantia, quod eſt tertium hujus Epiſtolæ membrum. Partes Capitis ſunt duæ, quarum priori officia ipſa exprimuntur, poſteriori ratio redditur a cauſa finali depromta, cur officia iſta præſcripſerit. Verum quia perſonæ iſtæ duplices ſunt, & aliæ præſunt Eccleſiæ, ut Epiſcopi, aliæ ipſi miniſtrant, ut Diaconi, ideo hæc prior pars in duas iterum ſpecialiores ſubdividi poteſt.

Verſ. 1. *Certus eſt hic ſermo.* Eſt prius prioris partis membrum, quod ad ℣. 8 extenditur. In quo oſtendit Apoſtolus, quales debeant eligi Epiſcopi, & quibus qualitatibus præditi: quas antequam enumeret, & qualem eſſe velit Epiſcopum exprimat, aditum ſibi parat, munus epiſcopale commendando. *Certus eſt*, id eſt, indubitatus, & cui fidem adjungere tuto quilibet poſſit, ut ſupra 1. ℣. 15.

His

Hic sermo qui videlicet sequitur. *Qui episcopatum desiderat*, i. e. cupit *bonum opus*, i.e. egregium, et non solum honestum, sed etiã utile. Apparet hinc multos in primitiva ecclesia munus pastoratus ambiisse, proculdubio propter abundantiã donorum illorum spiritualium, quibus conspicui tum erant Antistites ecclesię, ut quasi cum ipso illa connexa viderentur, & in illum statim, qui ipsum aggrederetur, dimanatura. Quod desideriũ, ut minime vituperat hic apostolus, imo commendat ab istius muneris eximia dignitate, ita cum postmodum qualitates illo fungentis recenset, non obscure indicat, minime promiscue illud unicuiq; appetenti committendum esse, ut videatur, sub versiculo isto & posteriori discretiva ejusmodi enunciatio latere, q. d. apostolus. Minime quidem damnandus est iste zelus episcopatum ambientium, cum sit istud munus valde excellens, eximium, qua honestatis, qua etiam utilitatis ratione, minime tamen cuilibet propter id ipsum, quia illum appetat, demandandum, sed diligenter circumspiciendum, et videndum cui sit committendum; quia ut ipsum in se est eximium, ita nonnisi eximiis & singularibus ornati qualitatibus lacertos, cui innitatur, requirit. Porro notandum est, distinctionem istam presbyterorum & pastorum ab episcopis posterioris ævi esse, nec ex usu sacræ scripturæ, cui seniores & episcopi iidem esse videntur, ut patet Actor. 20 ex collatione ℣. 17, cum 28, & Tit. 1. 5 cum ℣. 7. in quo utroque loco, quos superius vocaverat presbyteros inferius nominat episcopos. Vide etiam 1 Pet. 5. 1, & 2.

℣. 2. *Oportet igitur*. Hic jam incipit enumerare qualitates eligendi in episcopum, ponens vocem δέ, pro οὖν, ut sit connectens tantum & non rationem aliquam reddens.

Primo autem loco vult *esse irreprehensum*, quod est veluti genus quoddam sequentium, et denotat immunitatem ab omni ejusmodi labe & macula, non solum habitus alicujus vitii, in quo nunc hęreat, cum de ejus electione agitur, sed actus etiam alicujus notorii ante agnitam veritatem vel semel admissi, qui inurat aliquam ejus nomini notam & infamiam apud homines ineluibilem, quorum hic maximopere spectandum est judicium. Neque enim videtur gregi domini cum ædificatione prefuturus, qui stigmate ejusmodi faci noris fuerit velut inustus, quod illum contumelię et ignominiæ facile exponere possit. Etsi nec id prætereundum est, voce ipsa *episcopi*, proprietatem quandam muneris istius tacite insinuare, quam loco superius laudato clarius expressit S. Petrus: quemadmodum et *operis*.

℣. 3. *Unius uxoris virum*. Est alterum in pastorem elihendi requisitum, verbis quidem, ut videtur, planis ab apostolo expressum, sed tamen de cujus genuino sensu magna lis est et contentio inter omnes, qui nuncium Romanæ ecclesię remiserunt, & ipsam Romanam Grecamque ecclesiam; quanquam ne his quidem ipsis usquequaque inter se convenit. Ac in genere quidem in eo consentiunt omnes, illud spectare ad castitatem & continentiam, quam singularem et prę reliquis eximiam requirat in episcopo, in specie tamen illi ad bigamiam polygamiamve illo tempore et regionibus usitatam excludendam positum censent, cui cum in ipsis ecclesiæ primordiis statim occurri non posset, in illis autem, quas in eo statu agnitio veritatis deprehenderat, toleranda videretur, ad episcopatum tamen illa irretitum negat accessum apostolus. Bigamorum autem et Polygamorum nomine etiam eos, qui temere repudiata una, alteram superinduxerint, intelligi volunt, quanquam inter eos nonnulli paulo subtilius Unius uxoris virum dici volunt, ob singularem quæ in ipso requiratur castitatem, ut uni tantum sit addictus, nec alteras oculo inverecundiori intueatur: contra plurium uxorum dicatur is, qui licet re vera non habeat uxores plures, sit tamen quoad alias lascivis et natantibus oculis, aliasque præter suam uxorem adamet. Hi vero, id est Græci & Pontificii, simpliciter verba apostoli accipiunt, ut dicatur episcopus unius uxoris propterea, quia non debeat iterare conjugium, & una uxore mortua, ad alias nuptias transire. Etsi pontificii nonnisi eum ad sacra admittant, qui vel uxoratus quidem fuerit, nunc autem sit cœlebs, vel licet uxoratus, voverit tamen simul cum uxore perpetuam continentiam, & a re matrimoniali abstinentiam. Græci vero patiuntur sacerdotes suos præsertim inferiores conjugatos sacris operari. Istę omnes sententiæ cum non authorum tantum sed & rationum, quibus nituntur, patrocinium & advocationem habeant, non ita proclive est secundum quam pronunciandum sit, definire. Ac subtilior illa quidem, utut eam, quam prima statim fronte repræsentat inconvenientiam, quod nihil illa videatur soli episcopo peculiare præscribi, facile eo ipso redemerit, quod ne illa quidem omnia, quę ipsi præscribit apostolus, ita sint ipsi propria ut non sint cum aliis communia: ita ipsa subtilitate sua suspectior videri potest, cum presertim id alia, continentiæ videlicet voce, expressum videatur ab apostolo ad Titum, ubi tamen separatim istius, ut sit unius uxoris vir, fit mentio. Illa vero quam omnibus, qui a Romana Græcave ecclesia secesserunt communem diximus, tutior est quidem ab omnibus sathanæ insultibus, & verbis ipsis apostoli non inconveniens, cum morem illum plures concubinas una cum uxore habendi, aut repudiata una aliam ducendi usitatum illis temporibus et locis fuisse constet: quominus tamen solide obtineat, obstare videtur, quod inferius de vidua dicit, eam eligere jubens, quæ fuerit unius viri uxor. Plures enim viros uni mulieri habere ne olim quidem licuisse constat. Quod vero dici solet, ne videlicet, si fuerit repudiata, alteri nubat, id nimis dilutum est, cum repudiatæ nubere honori sit, & in repudio viduæ permanere infamiæ, saltem quoad homines; & videretur meliori conditione ponere eam, quæ in repudio senuerit, quam eam, cujus maculam ducens illam alius absterserit. Nam de Romanensium opinione, quæ sacris addictum vetant omnino conjugatum esse, non attinet dicere, cum in præsenti dicat apostolus, sitq; ἀπὸ κοινῆ repetendum εἶναι. Restat Græcorum opinio, quæ & verbis apostoli, & ipsius muneris dignitati convenientissima cum videatur, illi, quæ inter priores verisimilior apparuit, præferenda esset, nisi rationes pro illa, vitandæ præsertim scortationis causa militantes, intercederent, cum evenire posset ut alicui presbytero in virium ἀκμῇ & vigore constituto, uxor rebus humanis eximeretur, & ille cum dono continentiæ careret, cœlebs manere non posset. Ex quo facile sequeretur, ut aut ob hoc ipsum munere isto deponendus esset, si ad alias nuptias transiret, aut si id metuens in cœlibatu perseveraret, metuendum esset ne scortaretur. Etsi huic quidem impedimento ita forte occurri possit, si dicamus præceptum hoc cum quadam ἰπιεικείᾳ esse intelligendum, nec esse ex eorum numero, quæ nunquam relaxare etiam maxima urgente necessitate liceat, cum præsertim nuptias contrahere non sit alias res illicita. Et sane ob ipsam muneris istius excellentiam ac sanctitatem, cui castitas maxime videtur convenire, verisimile videtur, in primordiis ecclesiæ aut seniores ad id fastigii evectos fuisse, de quorum domitis affectibus ejusmodi constaret; aut si juvenes, ejusmodi, qui continentiam tacite voverent, ut aut nunquã conjugio implicarentur, aut certe, quod illi proximum est, postquam illius jugo liberati essent, illud non iterarent: siquidem ad alteras nuptias transitus vivere & vigere affectus illos libidinis incentivos testatur, et ipsi prensatio

num & ambientium nuptias geſtus, & mores, perſonam epiſcopi dedecere, & quodammodo inhonorare videntur, ut ſatius cenſeatur aliquem, antequam huic muneri admoveatur, matrimonium inire quam poſtmodum. Ex quo tandem perſpicitur, maxime quidem ſanctitati muneris hujus convenire, ſi is eligatur, qui in perpetuo cœlibatu vivat, proximum vero illi eſſe, qui una uxore mortua aliam non ducat. Ita arbitrabimur arcere quidem apoſtolum ab ineundo hoc officio eum, qui alteris nuptiis ſit implicatus, ac proinde etiam, qui in illo conſtitutus uxorem amiſerit, aliam ducere prohibere, cum eadem ratio ſanctitatis videlicet hic etiam maneat. Quod ſi tamen contingat juvenem aliquem in epiſcopum, qui ſit uxoratus, eligi, ejus non ita multo poſt, vel ſaltem cum adhuc eſt ævi integer, uxor decedat, rem ad eccleſię arbitrium & deciſionem deferendam, cui ſi ob illius ſingularia dona, damnumque ſi ob alias nuptias loco moveatur, in eccleſiam redundaturum, re bene excuſſa permittantur nuptię, neceſſitatis id eſſe putetur in exemplum minime trahendæ. Sed jam forte de his ſatis, de quibus licet multa dixerimus, illud tandem veterum uſurpandum videtur, qui de re dubia & ancipiti judices conſtituti, cum in quo ſenſum tuto figerent non reperiebant, Non liquere pronunciabant. De illo vero quaſi velit apoſtolus omnino epiſcopum uxoratum eſſe, ut quidam ariolantur, ne monendum quidem videtur, cum ex iis, quę jam diximus, appareat aliud quidpiam ab hoc longe diverſum his verbis ſpectaſſe apoſtolum, & voluiſſe illi ſtatui, quam proximum eſſe, quo excidunt omnes conjugati, qui niſi hoc pręſtantior eſſet, utique ad illum minime duceret epiſcopum apoſtolus.

Vigilantem, id eſt ſolertem & induſtrium, rebuſque eccleſiæ attentum & intentum. Reſpondet hæc virtus ipſi nomini et etymo epiſcopi. Eſt autem ſimilitudo deſumta a corpore ad animum, & ab iis qui præſunt aliis, ſeu ducibus; quos ut corpore, ita animo decet invigilare illis, quorum curam gerunt. Huc pertinet illud Ezech. 3. 17, & xxxiii. 2 & 7. Act. 20. 28, et 1 Pet. 5. 1.

Sobrium. Alii reddunt prudentem: ſed hæc virtus, cum in illa ſuperiori voce includatur, tum vel maxime in omnibus, eſt enim omnium quaſi quædam cuſtos & directrix. Rectius igitur videtur reddi *ſobrium*, ut velit apoſtolus, frugalem eſſe epiſcopum, et modum in cibo & potu obſervantem, quę virtus illius ſuperioris ut adjuvans ita conſervans quodammodo eſt, ideoque ob hanc connexionem recte illi ſtatim ſubjungitur.

Ornatum, κόσμιον. Beza compoſitum, alii modeſtum. Omnibus tamen convenit hac voce gravitatem epiſcopi denotari, non in veſtitu tantum et externo corporis cultu, ſed in omnibus etiam exterioribus geſtibus et actionibus, ne quicquam in illo conſpiciatur leve, quod ipſius perſonę gravitatem dedeceat, ſed nec auſterum et incultum, aut etiam tetricum et ſupercilioſum, utque in vultu, inceſſu, veſtitu, geſtu, eluceat aliquid, quod nos ad honorem et reverentiam illi deferendam invitet et alliciat, et quemadmodum ille ait, ſtatus, inceſſus, ſeſſio, accubatio, vultus, oculi, manuum motus, teneant illud decorum.

Hoſpitalem, id eſt qui libenter ſuſcipiat et excipiat domi ſuæ extraneos, maxime tamen domeſticos fidei, et inter eos præcipue, qui fuerint aut peregrini, aut ob nomen domini exules, et alia quavis ratione afflicti. Quæ virtus olim propter publicorum diverſoriorum inopiam maxime fuit neceſſaria. Unde jus hoſpitii Ethnicis etiam ut ſacroſanctum fuit commendatum. Sed et hodie non vacat ſua commendatione, et pretium habet in epiſcopo præſertim, cum ſit indicium animi et comis ac manſueti ſeu humani et ab avaritia alieni.

Doctorem. Διδακτικὸν, rectius reddiderunt, *qui ſit ad docendum aptus*; quanquam & hæc vox anguſtior ſit paulo Græca, quæ non ſolum aptitudinem, ſed & propenſionem ad docendum denotare videtur, ut non ſolum ad docendum idoneus ſit, ſed etiam velit docere, & in id ſtudio ac propenſione animi feratur, ut alios doceat & inſtruat: multi enim cum poſſint, nolunt, & abhorrent ab aliis erudiendis.

Verſ. 3. *Non vinolentum*, id eſt qui non ſolum non ingurgitet ſe mero, ut rationis uſum amittat, ſed etiam qui caveat, ne ita vino delectetur, ut illud præter neceſſitatem bibat, unde fieri poſſit, ut menſuram excedat, & calefaciat cerebrum.

Non percuſſorem, id eſt qui non libenter familiam liberoſve cædat, juſque ſuum ſemper & rigide perſequatur. Plagoſum enim eſſe & jure ſuo decedere nunquam velle, aut perraro, pugnat cum animi manſuetudine, & ea, de qua mox agit apoſtolus, ἐπιεικείᾳ, cujus eſt jure ſuo decedere, non omnia ad vivum reſecare. Ad caſtigationem igitur, præſertim eam quę plagas infligat, perraro accedet, neque ſummum jus, quod ſumma injuria vulgo etiam dici ſolet, perſequetur, ut ad illam nonniſi invitus, nec tam ira accenſus, quam neceſſitate impulſus ob metum majoris mali accedere videatur. Ita non objurgatio & caſtigatio, quę aliquando neceſſaria eſt, præſertim in liberis, interdicitur paſtori, ſed ejus exceſſus, qui tamen non in eo ſolum cernatur, quando immerenti pœna infligitur, ſed etiam, & quidem, ad quem hic maxime reſpicere videtur, in eo, quando aliquis pœnam commeruit, nec ea unquam remittitur condonaturve.

Non turpis lucri cupidum. Id eſt qui ſit alienus ab omni quæſtu qui ſit turpis, neque rem facere velit ex ejuſmodi rebus, quę vel per ſe turpes & inhoneſtæ ſint, vel licet ipſæ quidem honeſtę, illarum tamen exercitium & tractatio perſonam vocationemque illius dedeceant, & notam aliquã exiſtimationi ipſius inurere poſſint. Tam late enim vox turpis lucri extendi videtur, cum multa ſint, quę licet in alio vulgari auditore toleranda viderentur, in epiſcopo & paſtore minime ſunt ferenda; veluti ſi in ipſius domo cereviſia aut vinum aduſtum venderetur, vel ſi uxor ipſius in foro ſederet inter propolitides: quin & a fœnore aliis licito accipiendo ſatius eſſet abſtinere, ſi res ejus ita paterentur, vel certe ad ſocietatis rationes in mutuo danda pecunia res revocanda eſſet, in qua is qui pecuniam alii dat non lucri tantum, ſed & damni ſortem ſubire cogitur, quam etiam rationem ſi omnes ſequerentur, cum ab eo quod hic Deus prohibet remotiores eſſent, tum vero aliis eccleſiam taxandi omnem præſcinderent occaſionem.

Sed modeſtum. Tria hæc ſequentia ſuperioribus per adverſativam particulam explicationis et amplificationis ergo ſubjiciuntur, etſi illis quibus opponi videntur generaliora ſint. Ἐπιεικείας vox legitur etiam ad Phil. 4. 5, pro ea animi æquitate, qua patienter ferimus omnia mala, quę vel ob nomen Dei, vel aliam aliquam rationem nobis ingruunt. Verum hic paulo ſumitur aliter, ut eam etiam virtutem complectatur, quę πραότης ſeu manſuetudo alioquin dicitur, & eam animi ſignificat æquitatem, qua non ſolum jure noſtro nimium ſtricte non utimur, nec etiam omnia ad vivum reſecamus, ſed de illo multum remittentes injurias noſtras condonamus: quę virtus illa ſuperiori, cum ait μὴ πλήκτην εἶναι, eo latior eſt, quod illa locum tantum habeat in iis, qui epiſcopi imperio ſubſunt, et ab illo ut inferiores herili imperio reguntur,

ut

ut sunt liberi et familia: hæc vero etiam ad eos porrigitur, qui ipsius non sint subjecti potestati, suntque ipsi pares. Subjungit autem ejus effectum, cum ait:

Non pugnantem. Id quod de pugna, non verberum tantum, sed etiam verborum intelligitur. Nam μάχας contentiones etiam et rixas significant, ut inferius Epist. 2 cap. 2. 23, et 24 et Tit. 3. 9, et hac ipsa Epistola 6. 4, λοιδορίας. Unde et vetus interpres hoc loco ἄμαχον reddit *non litigiosum.* Non solum igitur verberibus, sed etiam verbis asperioribns abstinebit episcopus, ut ita qua dictis qua factis τὸ ἐπιεικὲς illud observet. Ut enim, quod vulgo dicitur, qui nimium emungit, elicit sanguinem, ita qui ne tantillum jure suo decedere vult, facile ad rixas et contentiones, indeque ni mature provideat, ad verbera et pugnas prolabitur.

Non cupidum argenti. Et hoc generalius est φιλοχρηματίαν, in quo etiam, ut & in hoc cernitur avaritia. Verum quia fines illius excessu cum acquirendorum tum retinendorum continentur; prius illud in acquirendo, hoc vero in retinendo maxime conspicitur. Ut igitur ante voluit episcopum esse alienum ab accumulandis opibus non ex re turpi solum & inhonesta per se, sed quæ licet aliis non inhonesta sit, illum tamen dedecorare possit; ita hic vult ipsum non esse tenacem & adstrictum ac sordidum, causam nempe amorem argenti pro effectu ponens.

Vers. 4. *Propriæ domui*, id est uxori, liberis, familiæ, *bene præpositum*, id est ut sciat illos regere & illis recte præesse. Est novum episcopi requisitum, proprie spectans ad regimen domus propriæ, quod habet partes duas. Etsi ad priorem maxime respexisse videtur apostolus, quæ est, ut diligenter caveat, ne quid domi suæ ab iis quibus ipse præest, sive uxore, liberis, & familia, admittatur indignum et vocatione Christiana, & domo pastoris, sed ut omnia illorum facta dictaque, ipseque adeo illius cum ipsis convictus, ipsius personæ & vocationi exacte respondeat, domusque adeo ipsius pietatis & sanctimoniæ officina, speculum & exemplar audire possit: Quanquam huc etiam pertinet, ne sit omnino circa rem familiarem dissolutus, & sui suorumque adeo negligens, ut sua culpa se suosque ad extremas egestatis metas redigat.

Filios habentem. Signum seu partem quandam recti domesticorum regiminis subjicit, ut filii, si nimirum illos habuerit, sint illius imperio audientes, subjectionem tanquam causam, pro pietate & obedientia tanquam effecto ponens, quod etiam explicat ipse, cum addit:

Cum omni honestate, id est ne quid temere et lascive, ne quid petulanter faciant et luxuriose dissipent; sed in omnibus illorum dictis & factis ea σεμνότης et gravitas seu honestas conspiciatur, quæ & patrem sciviss rationem recte liberos educandi, et filios illi minime refractarios fuisse, adeoque dignam esse tali patre prolem testetur. Id quod intelligitur amplius ex eodem præcepto aliis verbis in epist. ad Tit. exposito cap. 1. 6. Apparet autem hinc quod superius innuimus, nonnisi seniores in principios ad hoc munus admissos fuisse, cum junioribus non usquequaq; conveniat id quod hic de liberis dicit. Notandum autem, aliam esse rationem eligendi in episcopatum et jam electi, cum videatur non posse sine scandalo eligi in episcopum is, cujus liberi fuerint luxuriosi aut alias vitæ dissolutioris. Id quod tolerandum videretur in hoc cujus jam episcopatu fungentis liberi tales evaserint, si nimirum omnibus liquido constet, omnem illum movisse lapidem, ut illos in officio retineret & quam rectissime educaret, omninoque illum extra omnem illorum nequitiæ culpam et suspicionem esse.

Vers. 5. *Si autem.* Δὲ pro γὰρ, quia hæc præpositio est adversativa illius prioris, potiores tamen erant partes causalis. Exempla passim obvia ubi causa redditur priorum, ut istud ipsum sit adversativa illius. Ratio sumpta a minori ad majus, qua necessitas requisiti hujus exprimitur.

Si quis propriæ domui præesse non novit, quod est longe minus, quia regimen domesticum est in inferiores, nec omnino liberos, & circa res terrenas leviores que, ideoque etiam longe facilius quam ecclesiæ Dei, cujus regimen est populi liberi & circa longe majora & spiritualia, ideoque tanto operosius & difficilius, quanto majus est regere liberos quam subditos, & quanto majoris momenti sunt cœlestia terrenis, spiritualia carnalibus.

Curam aget, id est recte administrabit. Ratione autem præceptum hoc roboravit, cum cætera simplicitur posuisset, quia videri poterat, si modo illa superiora illi infuissent, non adeo curandum hoc fuisse.

Vers. 6. *Non novitium*, id est nuper in ecclesiam insertum, puta vel ab ethnicis, vel etiam Judæis, etsi id possit ad eos quoque extendi qui licet augusto Christi titulo censeri velint, sunt tamen blasphemiæ aut idololatriæ rei. Requisitum hoc in episcopum eligendi a prioribus differt, quia illa omnia interna sunt, hoc vero exterius, tempus ipsius in ecclesiam, ut ita dicam, insitionis respiciens.

Addit autem causam; *ne inflatus.* Cum enim munus episcopatus eminentię sit, soleantque in pretio & honore esse, qui illud sustinent, evenire facile potest, ut qui sit in ecclesia Christi novitius, si subito ad id fastigii evehatur, dignitatis illud tantum non etiam oneris esse existimet, eoque animo efferatur & insolescat.

In criminationem incidat diaboli. Vox κρίμα significat tum judicium et condemnationem ut Matth. 7, tum criminationem. Itidem vox διάβολος tum illum serpentem antiquum, tum quemvis in genere calumniatorem denotat. Inde pro duplici harum vocum acceptione, duplex horum verborum apostoli sensus esse potest. Nam si vox διάβολος pro illo seductore spiritu accipiatur, & vox κρίμα condemnationem significet, sensus erit, si opinione honoris & scientiæ tumeat, fore ut propter hujus superbiæ typhum condemnationem diaboli subeat, eodemque, quo ille, modo puniatur a Deo. Quanquam & ex alia κρίματος significatione, quia diabolus sit & vocetur fratrum accusator, sensus non absurdus emergeret, nempe ejusmodi hominem ob superbiam, eamque concomitantia vitia in eum scopulum incursurum, ut illum diabolus criminetur & accuset coram Deo, non quidem voce, quanquam & id fieri posse Jobi historia testis est locuples, sed ad alia enormia peccata subinde instigando & illiciendo quæ unumquemque criminantur, & accusant coram Deo Appellatur autem veterator ille κατ' ἐξοχὴν calumniator, tum quia calumniæ author, ut qui ipsum etiam Deum coram primis parentibus nostris calumnia appetere ausus est, tum quia, ut jam diximus, accusator est fratrum. Accusatorum autem & delatorum mos est calumniari, & veris criminibus falsa assuendo reum onerare. Quod si & vox κρίματος criminationem, & διάβολος quemvis in genere calumniatorem denotet, sensus erit, eum qui recenter honore episcopi auctus, proptetea se suspexerit, latus apertum præbiturum unicuique calumniatori ad se in odium apud omnes vocandum et omnium criminationibus et suspicionibus exponendum. Quia enim qui

opinione ſui tumeat, multis perſæpe vitiis arrogantiæ pediſſequis contaminati ſint, omniumque propter ipſum faſtum odium & malevolentiam mereantur, inde ſit, ut falſa etiam & quæ accuſatori libuerit comminiſci, facile credantur & pronis omnium auribus excipiantur. Quod ipſum cum in ipſius paſtoris, tum vero in eccleſię totius & gloriæ denique Dei ignominiam & opprobrium vergit. Et hic forte ſenſus hujus loci proprius eſt, ut apparet ex verſic. ſequenti, qui itidem commodius de quovis calumniatore, quam de illo malo accipitur.

Verſ. 7. *Oportet autem eum etiam.* Ultimum in epiſcopo eligendo requiſitum; quod a prioribus illis eo differre videtur, quod illa omnia ipſam potius eccleſiam & domeſticos fidei reſpiciant, hoc vero ipſos, qui extra ipſam ſunt.

Vult autem eum *bonum habere teſtimonium ab extraneis*, id eſt iis qui ſunt extra gremium eccleſiæ, ne videlicet illi poſſint aliquod notorium ipſius facinus exprobrare, (talia enim tantum illi notare ſolent) ſed ipſi etiam fateri cogantur illum ſine crimine vitam privatam traduxiſſe. Quod ne minoris forte videretur, quam ut cujus tantopere ratio eſſet habenda, cauſam priori ſimilem, imo genuinam, ſubjungit.

Ne in probrum incidat & laqueum diaboli. id eſt ne calumniatori famę eccleſiæ inſidianti, omniaque quibus illam traducere queat, ſtudioſe venanti, aditum ad ſe aperiat, & velut in caſſes ipſius, quas ille capiendis ejuſmodi catharmatis poſuit incidens, ignominiam & probrum ſubeat. *In probrum & laqueum*, εἰς ὄνειδος pro laqueum probri: Metaphora ſumpta a venatoribus & aucupibus, quod ſicut illi feris & avibus retia tendunt, ita quidam ſtudioſe invigilant omneſque rumuſculos aucupantur, quibus poſtea eccleſiam differant, & omnium ſannis ac criminationibus exponant. In has plagas ſeſe induere ait apoſtolus eum qui notorii alicujus & publice vituperandi reus habenas eccleſiæ acceperit, quia videlicet ingens ea occaſione calumniatoribus aperiatur campus, ad probroſiſſima quæque de ejuſmodi homine comminiſcendum: apertiſſima enim perſæpe mendacia & calumniæ ſi non aſſenſum in animis aliorum inveniunt, certe ſuſpicionem relinquunt, ubi oggeruntur iis, quos alias inſignis alicujus & fœdi criminis eſſe reos non ignorant.

Verſ. 8. *Diaconos itidem*, ſcilicet oportet eſſe: ex ſuperioribus vero ἔχειν χρὴ repetendum. Eſt poſterius prioris hujus capitis partis membrum, in quo requiſita enumerat eorum, qui in *diaconos* ſunt eligendi, id eſt eorum qui publicam pecuniam aſſervant, ex eaque neceſſitatibus pauperum proſpiciunt. Ut autem ſuperius cum de epiſcopis ageret, non tam eo reſpicit, ut doceat, quomodo ſe gerere in ſuo munere, ſed quibus qualitatibus inſtructi gubernaculis eccleſiæ admoveri debeant, etſi hoc illius neceſſarium ſit conſequens, ita & hic. Porro ſpecialiter diaconorum requiſita recenſet, quia illi ſunt publicæ perſonæ, et cum ipſis epiſcopis proximi eſſe videantur, tum vero permultum interſit, qui & quales ſint illi quibus publicum ærarium & cura pauperum concredi debeat.

Honeſtos, id eſt qui ſint graves, compoſiti, decorum obſervent, & exterioribus corporis actionibus ejus, quam ſuſtinent, perſonæ, gravitati reſpondeant.

Non bilingues, id eſt non ſolum qui non loquantur aliud ſtantes, aliud ſedentes, ſintque ab omni mendacii et vaniloquentiæ ſuſpicione immunes, ſed etiam qui levitatem in ſermonibus et temeritatem fugiant. Maxime enim in perſonis ejuſmodi requiritur fides, cui cum mendacibus & levibus non convenit.

Non multo vino deditos, id eſt qui non ſolum ſe mero non ingurgitent eoque ſe plenis faucibus proluant, ſed & qui non delectentur eo, adeoque adbibant plus paulo. Nam alias ut paſtoribus, ita & diaconis modico vino et ex neceſſitate licet uti.

Non turpem quæſtum facientes. Itidem requiſivit in epiſcopo, quare vide verſ. 3, 9.

Verſ. 9. *Habentes myſterium fidei.* Requiſitum generale, in quo illa etiam ſuperius poſita continentur. Fidei nomine doctrinam intelligit euangelicam, ita ut myſterium fidei ſit, vel quod eſt fides, vel quod eſt de fide ſeu doctrina euangelica, quam myſterium vocat, quia fuerit a multis retro ſeculis apud Deum abſcondita, & in illo velut latens.

In pura conſcientia, nempe quoad homines, ſeu quatenus id ſub illorum judicium cadere poteſt. Nam perfecte de uniuſcujuſque conſcientia pronunciare ſolius Dei eſt. Duo requirere videtur; notitiam videlicet veritatis euangelicæ, et vitam ad ejus normam ita compoſitam, ut omnes, quicunque actiones illorum intuentur, dicere poſſint; iſtius hominis ſunt nivei mores, candidum pectus, conſcientiam puram et illibatam hic coram Deo habet.

Verſ. 10. *Et hi autem probentur primum.* Hoc eſt affine illi, quod ſuperius in epiſcopo requiſivit, cum noluit illum nuper eſſe in eccleſiam inſitum; amplius tamen illo patet, et non paulum ab illo diſtat. Vult autem ne ſtatim et temere quis ad diaconatum ordinetur, ſed prius exploretur illius cum dexteritas et ſolertia, tum vero inprimis mores. Quorum hoc accurata decurſæ vitæ penſitatione perficitur, illud vero ſi aliqua eis minoris momenti negotia committamus, ex quibus tamen ut ex ungue leonem, quam ſolertes et induſtrii, imo quam ad rem, quæ ipſis injungitur, attenti et intenti ſint, elucere poſſit.

Deinde miniſtrent, id eſt officio ſuo fungantur.

Inculpati exiſtentes, ſi nimirum nihil in illis deprehenſum fuerit ejuſmodi, quod notam ipſorum exiſtimationi aliquam, et per eos ipſi muneri inurere poſſit. Ea quippe muneris iſtius ratio eſt, ut cum circa pecunias Deo dicatas egenis et pauperibus erogandas, ipſorum neceſſitatibus inſerviendo verſetur, ſi aut ad id præſtandum minus apti et agiles, indiligenteſque futuri, aut etiam aliqua anteactæ vitæ macula aſperſi fuerint, facilè cum ipſorum miniſterium, tum vel maxime fides (quæ vel maxime in hoc munere requiritur) ſuggillari et in dubium vocari poterit.

Verſ. 11. *Mulieres ſimiliter.* Requiſitis in diaconos eligendorum interſerit requiſita uxorum, ut tanto magis cum ipſius muneris iſtius gravitatem ob oculos ponat, tum vero ut oſtendat, quanta circumſpectio & diligentia in aliquo iſti muneri præficiendo adhiberi debeat, cum non ſolum ipſe, ſed uxor etiam ipſius omni culpa vacare debeat. Quod autem in uxoribus diaconorum requiritur, id tanto magis ab epiſcoporum uxoribus exigi nemini dubium eſt, quanto magis hoc munus illi præſtat et antecellit. Etſi non injuria quis hinc ſuſpicari poſſit, non temere apoſtolum de uxoribus epiſcoporum reticuiſſe, cum tam de diaconorum uxoribus fuerit ſolicitus, ſed tacite epiſcopos ad cœlibem & angelicam vitam ducere, & hoc ipſo illos diaconis eminere voluiſſe.

Honeſtas, id eſt graves & quæ cum veſtitu & corporis cultu, tum etiam omnibus exterioribus actionibus de-

corum

corum illud obſervent, quo maritorum authoritatem tueri poſſent. *Non calumnioſas.* Cum garrulitas vitium ſit mulieribus proprium, ex qua cum obtrectationes, tum vero calumniæ facile oriri poſſunt, ideo præcipuè monet, ne in diaconos eligendorum uxores ſint ex illarum cenſu quæ alios calumnia appetere ſolent. Diaconorum enim eſt ſublevare afflictos & erigere; at calumnia opprimit. Et multum de maritorum fide, quę ſacroſancta eſſe debet, delibari poteſt, ſi uxores illorum mendaciorum ærugine infectas fuerit deprehenſum. Eodum ſpectat & illud, cum illas vult eſſe

Sobrias. Id quod etiam in ſenioribus mulieribus & viduis requirit alibi. Eſt enim hic ſexus vini appetentior. Omne autem honeſti & pudoris dictamen exulat pectoribus vino pluſculum ſeſe invitantium mulierum.

Fideles in omnibus. Propter concreditum viris ipſarum publicum Eccleſiæ ærarium. Maritus enim cum uxore unum ſunt corpus. Et illa fidei teſſeram frangere ac aliena ſublegere volente, facile fieri poſſet ut uſibus ſacris deſtinata alio converterentur, debitiſque ſibi auxilii pauperes fraudarentur.

Verſ. 12. *Diaconi ſint unius uxoris viri.* Redit ad requiſita ipſos immediate concernentia, qui ad diaconatum admittendi erant. Eſt autem hoc idem cum illo quod ℣.2 in epiſcopo requiſiverat, quod matrimonii vinculo implicitum eum tantum in diaconum ordinari velit, qui ad alteras nuptias non tranſiverit. *Filii bene præſidentes.* Et hoc ℣.4 in Epiſcopo requiſiverat, ſicut & illud *propriis domibus*, id eſt domeſticis & familiæ.

Verſ. 13. *Nam bene miniſtrantes.* Rationem ſubjicit cur iſta, ut & ſuperiora omnia, requiſiverit in iis qui ad diaconatum provehendi eſſent, quia *ſi bene miniſtraverint*, id eſt laudabiliter & ſecundum rectam conſcientiam munere ſuo defuncti fuerint,

Gradum ſibi bonum acquirunt. Id eſt aditum ſibi parant, ut ad altius munus epiſcopatus promoveantur.

Et multam libertatem. Id eſt fiduciam & audaciam alios commonefaciendi *in fide*, id eſt doctrina de fide & religione. Duos fructus inſignes ex bene adminiſtrata diconatus provincia pollicetur. Nam & digni reputabuntur quibus gubernacula eccleſię committantur, & omnium honorem & reverentiam meriti, magna cum authoritate in aliorum mores & actiones inquirere poterunt.

Verſ. 14. *Hæc tibi ſcribo.* Eſt alia capitis pars, qua rationem reddit cur iſta de epiſcopis & diaconis, imo & ſuperiora omnia præceperit. *Sperans.* Id eſt etiamſi ſperem me cito venturum: qua ratione uſurpati participii exemplum habes 2 Cor. 3. 7, & x. 3. Joh. 20. 29. Occurrere videtur tacitæ objectioni. Nam poterat ſubire cogitatio animum Timothei, ideo Paulum hæc ſcripſiſſe, quia nollet ipſum convenire. Dicit Paulus ſe quidem ſperare cito ad ipſum venturum, ſcripſiſſe tamen nihilominus propterea; quia fieri poſſit ut illius adventus differatur, neceſſe autem ſit omnio præceptis iſtis inſtructum eſſe Timotheum.

Verſ. 15. *Si autem tardavero.* Id eſt adventus meus opinione mea tardior fuerit, & ego impeditus fuero quo minus tam cito atque mihi propoſui ad te veniam.

Ut ſcias quomodo oporteat. Cauſa ipſa exprimitur ſcriptionis & præceptionum Paulinarum, ſumta ab inſigni eccleſiæ Dei commendatione, cujus præſtantia neceſſitatem ſcriptionis oſtendit. *Quomodo oporteat verſari.* Id eſt gerere ſe, & officium ſibi impoſitum adminiſtrare.

In domo Dei. Id eſt eccleſia, quam domum Dei vocat, tum quia fideles omnes comparari ſolent ædificio, jubenturque ædificari in ſua ſanctiſſima fide domus ſpiritualis; tum quia fideles ſint quaſi quidam domeſtici & familiares Dei. Sed vox *verſandi* ad prius reſpicere videtur, quod eccleſia Dei ſit quaſi quoddam Dei palatium, in quo ſit velut major domus Timotheus: quomodo eccleſia domui in epiſtola ad Hebræos comparatur. Senſus eſt: Propterea licet ſperem me propediem te viſurum, ſcribendum de his ad te putavi, quia cum fieri facile poſſit ut meus ad te adventus differatur, neceſſarium eſt interim ſcire te quomodo rite munus tuum obire & adminiſtrare poſſis. Nec enim homines iſti, quibus tu præfectus & præpoſitus es, ſunt vulgares & cæteris ſimiles, ſed domus & palatium Dei ſunt; quibus dum tu præes, domui Dei præes. Jam autem ipſe animadvertere potes quantum interſit, tenere modum & rationem tam inſignem & arduam ſimul provinciam adminiſtrandi. Atque hinc cum dignitas muneris epiſcopalis perſpicitur, tum illud imprimis, quam attenti, vigilantes & circumſpecti in hoc munere obeundo eſſe debeant.

Quæ eſt eccleſia. Quid nomine *domus Dei* intellexerit explicat, & ſimul in laudes eccleſiæ effunditur, ut tanto majorem neceſſitatem præceptionum ſuarum exprimat.

Cum autem eccleſiam *viventis Dei* vocat, opponit illam omnibus aliis licet religioſis & cœtibus & ſynagogis, de quibus id aſſeri non potuit, ac ne de Judæorum quidem pro illo tempore ſynagoga. Præcipue tamen reſpicit ad ethnicorum cœtus & conciliabula, quæ cum fictos, eoque minime vivos, & omni prorſus robore virium deſtitutos Deos colerent, vivi Dei eccleſia dici non poterant. *Vivus* enim Deus dicitur, tum ut opponatur illis fictitiis ethnicorum diis, tum ut vires & robur illius exprimatur, ut cum dicitur, *Horribile eſt incidere in manus Dei vivi.* Etſi vivi Dei nomen pro vero perſæpe ponitur in ſacris literis. Hoc eſt unum eccleſiæ elogium.

Alterum, quod ſit *veritatis* nempe Euangelicæ, quæ κατ' ἐξοχὴν veritas appellatur, *columna & firmamentum*; nempe quoad homines commodiſſima illius ſedes: non ſolum quod veritatem cæleſtem illam foveat & promoveat, ſed etiam quod veritas per & propter eccleſiam in illuſtri velut & conſpicuo loco ponatur ac conſtituatur, eique tanquam editæ alicui columnæ innitatur, ruitura, niſi ab illa fulciatur; non quidem quaſi penitus nulla, ſed ut rudera collapſæ domus deſpecta & abjecta futura ſit, adeo ut ipſam nemo agnoſcat, & velut lucerna ſub modio in ſola ſcriptura deliteſcat. Eccleſiæ autem accenſeo ſi excellentes aliquot eruditione & pietate viri illam profiteantur, licet actu inter ſe non ſint uniti, & ſibi invicem noti, quia potentia eccleſia ſunt. In ejuſmodi enim caſu non poteſt uſquequaque dici veritatem eſſe penitus in ruinis & ſqualore. Obſervandum autem hic non totum membris, ſed ſpeciem ſpeciei opponi, ſeu eccleſiam non cum Hæreticis illorumve cœtibus, ſed cum aliis hominum ſocietatibus, alia inter ſe religione unitis conferri, & dici, quicquid illi rectam rationem promerendi gratiam Dei, ſincerumq; ejus cultum jactent, minime tamen id illis tribui poſſe, ſolumque in Chriſti nomine ſociatorum cœtum & eccleſiam hoc ſibi vindicare, adeo ut niſi hi ſuperfuerint, nuſquam inter homines comparitura & ea ratione ruitura ſit. Non tamen inde ſequitur aut veritatem ab Eccleſia pondus & authoritatem ſumere, aut etiam inquirenti veritatem ab inquiſitione Eccleſiæ neceſſario ordiendum eſſe. Non hoc, quia poteſt eccleſia deficere, veritate interim, hac columna & ἑδραιώματι ſublata, in ſola ſcriptura, licet contempta & proculcata, nihilominus tamen ſuperſtite, & in illa velut latitante. Poteſt autem aliquis rem aliquam quam fulcro ſuo ſubruto corruiſſe putat, inquirere, licet non inquirat fulcrum, quod ſubrutum eſſe credit; niſi in ſuis eam ruderibus, ſi modo aliqua ſuperſint, quærat. Adde quod eccleſia tum

demum nomini ſuo reſpondet, cum in illa veritas veluti nidulatur, eique incubat. At qui veritatem velut abditam & ab omnium oculis remotam inquirit, cum ipſam doctrinam, quæ in cœtu omnibus obvio frequentatur ſuſpectam habet, tum illum ipſum cœtum minime Eccleſiæ nomine dignum cenſet. Non etiam illud: quia non eſt Eccleſia ejuſmodi veritatis columna & firmamentum, cui ſalus & incolumitas, ac ut ita dicam, vita, ſed dignitas tantum & gloria veritatis innitur, ſeu in qua loco velut excelſo & omnibus conſpicuo collocatur. Quo etiam modo pendere quodammodo ejus authoritas ab Eccleſia dici poteſt. Sed hoc aliud eſt ab eo quod quæritur.

Verſ. 16. *Et manifeſte magnum.* Quia commendaverat Eccleſiam ex eo quod ipſi tanquam columnę cuidam veritas Euangelica inniteretur, nunc ipſius illius veritatis excellentiam exprimit. Fruſtra enim ab ea commendatur Eccleſia, ſi ipſa quid protritum & proculcatum eſſet; ſicut neceſſario conſequitur, ſi veritas Euangelica eximium quid eſt, ac cęteris anteſtet omnibus, Eccleſiam etiam, quæ dignitatis illius quaſi quoddam fulcrum eſt, vulgarium laudum titulos longe ſupergreſſam eſſe.

Ait igitur, *myſterium pietatis.* Id eſt doctrinam de pietate, per ſynecdochen ſpeciei, aut potius univerſam religionem Chriſtianam, quam εὐσεβείας vocabulo exprimi habes locum infra vj. 5,6. Dicitur autem religio Chriſtiana κατ' ἐξοχὴν pietas, quia nil niſi pietatem ſpirat, eamque unice hominibus inſinuare ſtudet. *Myſterium* vero, quia a multis retro ſeculis in Deo fuerit abſcondita, & ab omnium oculis remota Rom. 16. 25. *Myſterium* igitur *pietatis*, id eſt myſterium quod eſt pietas, nempe religio Chriſtiana. Ait eſſe *magnum*, non vulgare quid & protritum, ſed excellens, eximium & ſingulare, & quidem. ὁμολογουμένως, id eſt omnium conſentientibus votis & calculis, non tantum eorum qui in ejus caſtris manent, ſed ipſorum etiam adverſariorum, qui licet errorem eſſe putent quæ in illa continentur, ſublimia tamen, & illis omnibus quibus ſeſe aliæ religiones venditabant, celſiora.

Deus manifeſtatus eſt. Inductione id quod de religione Chriſtiana & veritate Euangelica aſſeruerat comprobat, dum certas illius particulas enumerat, ex quibus inſignis illius magnitudo ipſa per ſe radiat. Quæ verba antequam explicemus, notandum eſt in hujus verſiculi lectione variare codices. Nam editio vulgata, & cum ea Syrus, pro voce Θεὸς legit ὃ, omniaque iſta de myſterio pietatis effert, quod *ſcilicet manifeſtatum ſit in carne* &c. Græci vero conſtanter pro ὃ legunt Θεὸς. Et in eo quidem conſentiunt omnes malam manum huic loco fuiſſe adhibitam, fraudemque à Macedonio attentatam; licet illud non uſquequaque recte explicare videantur. Ajunt enim illum, propter ſuam de filio Dei opinionem, articulum ὃς vertiſſe in ὡς, & legiſſe ὡς Θεὸς cum antea fuiſſet ὃ Θεὸς. At prętерquam quod nihil ad ejuſmodi gloſſema invitare ipſum poterat, neque ulla inſerti ipſius quoque articuli ratio apparebat, etiam ſic prout vulgo legitur non minus atque illo modo ipſi patrocinaretur hic locus. Unde verſimilius eſt, ſi quid ille hic attentavit pro articulo ὃ illum ſubſtituiſſe vocem ΘΣ, haud difficili falſatione, ſi ὃ cum aſpiratione ponatur, cum tranſverſa linea ipſi inſerta fiat Θ, & ſigmate addito Θς, prout hodieque Θεὸς ſcribi ſolet. Utut ſit, cum nemo ambigat tentatum eſſe aliquid circa hunc locum, de quo mox dicemus aliquid, varientque hodie lectiones, nil ex illo ſolidi ad aliquod in religione dogma ſtabiliendum duci poſſe certum eſt. Etſi autem vox Θεὸς inſerta procul dubio videatur à Macedonio, propter patrocinium illius erroneæ de filio Dei ſententiæ, nihilo plus tamen promovit. Nam prętерquam quod ΘΣ nomen ſubjective poſitum nuſquam pro Chriſto legatur, nulla etiam connexio harum inter ſe particularum apparet ex recepta hodie interpretatione, quam quoad reliqua omnia, unico tantum apice excepto, ipſius etiam Macedonii poſtulat opinio.

Et poteſt dari alius ſenſus convenientiſſimus huic loco, & Paulino ſcopo accommodatiſſimus; hic videlicet, ut vox Θεὸς quemadmodum alias ſolet, ubi ſubjective ponitur, Deum patrem ſignificet, de quo aſſeratur primum, quod ſit *manifeſtatus* ſeu apparuerit *in carne*, quia nimirum Deus pater quoad voluntatem ſuam *in carne*, ſeu *per carnem*, id eſt per homines mortales eoſque imbecilles, & multis calamitatibus obnoxios, ſemetipſum hominibus patefecerit & revelaverit, dum nimirum theſaurum ineffabilis miſericordiæ ſuæ fictilibus Chriſti apoſtolorumque vaſis concludens, per illos ſuam omnibus cum potentiam & majeſtatem, tum vero ſapientiam & bonitatem conſpicuam reddidit. Quas Dei proprietates dum homines cognoſcunt, Deum videre & cognoſcere, imo ipſe Deus ipſis apparere dicitur, ut apparet ex illis Chriſti verbis, *qui videt me videt patrem:* quæ verba ad cæleſtem ipſius doctrinam, & admiranda quæ in nomine patris faciebat opera referenda eſſe, & antecedentia & conſequentia indicant. *Carnis* vero vocem in ſacris literis ita ſumi, ut non ſolum ipſos homines, ſed inhærentem ipſis illam fragilitatis qualitatem ſimul denotet, notius eſt quam ut moneri debeat.

Jam illud; *Juſtificatus eſt in ſpiritu*, commodiſſima antitheſi ad patrem refertur, quatenus videlicet ille, qui ſeſe quoad voluntatem ſuam per homines fragiles & caducos revelaverat, *juſtificatus eſt*, id eſt pro juſto & promiſſorum memori ab omnibus agnitus, declaratus, & denique approbatus eſt.

In ſpiritu. Id eſt per illa magnifica & ſtupenda, quę vi ipſius ſpiritus per Chriſtum & apoſtolos edebantur, miracula; imo illam perennem velut Spiritus Sancti ſcaturiginem, qua mundabantur qui primitus ad Chriſti Eccleſiam accedebant, ut Eccleſia temporis illius velut quidam alveus, latiſſimo fluvio decurrentis in ſe Spiritus Sancti eſſet. Quod certe adeo eximium & excellens eſt, ut prius præ illo vaneſcat, omnemque penitus non admirationem tantum, ſed & valorem amiſiſſet, niſi hoc acceſſiſſet. Jam juſtificari cum de Deo effertur, id quod diximus ſignificare, vel unus ille locus Rom. 3. 4 docuerit.

Sequitur: *Apparuit angelis.* Quia per Euangelii demum promulgationem, quod eſt illud pietatis myſterium, Angeli qualis quantuſque Deus eſſet, tum ratione majeſtatis, tum ratione voluntatis, cognoverunt, in eorumque notitiam pervenerunt, dè quibus ante ne cogitarunt quidem: *Innotuit enim*, ut idem Apoſtolus ait, *principatibus & poteſtatibus in cæleſtibus per Eccleſiam multiformis ſapientia Dei.* Jam apparere Deus ſacris ſcriptoribus tum dicitur, ubi vel majeſtas, vel voluntas ejus conſpicitur.

Idem *prædicatus eſt gentibus*, ut habes Act. 17. 30,31. Hæ enim ante erant ſine Deo, ſervientes iis qui non erant natura Dii. Id quod etſi per alios quoque Apoſtolos, ut Petrum, qui vadum hoc primus tentavit; ſed præcipue per Paulum Apoſtolum factum eſt, qui doctor gentium à Chriſto fuit conſtitutus.

Idem

Idem *creditus est in mundo.* Id est, inde per universum orbem terrarum habebatur fides & assensus iis in quibus semet ipsum revelaverat per carnem, quæque prædicari curaverat Gentibus, cum ob effusum in omnes ad se accedentes Spiritum Sanctum pro justo esset agnitus & approbatus.

Denique *receptus est in gloria*, ut Erasmus & Arias Montanus verterunt. Nam alii *assumtus est*, vel *sursum receptus est*, idque *in gloriam*, ut Beza. Quod præterquam quod præposterum aliquem sensum, si de Christo acciperetur, induceret, nempe prius esse Christum & prædicatum Gentibus, & creditum illi in mundo quam ascendisset in cœlos, ut ordo narrationis ostendit, cum tamen contra factum fuisse norint omnes, hocque illorum velut causa quædam fuerit; verbum etiam ἀναλαμβάνειν non semper sursum assumere, sed aliquando simpliciter recipere significat, ut Ephes. vj. 13, 16. 2 Tim. iv. 11. Denique ut ἐν pro ἐπὶ usurpari non novum est in sacris literis, ita ἐπὶ pro ἐν non ita facile quis ostenderit ut speraverat. Ex quo consequitur necessario legendum, *receptus est in gloria*, id est cum gloria seu gloriose, per Hebraismum *in* pro *cum* posito. Sensus est, non solum ita creditum esse Deo in mundo, ut eam fidem & notitiam intra privati pectoris scrinia, tanquam in Vestali quodam secreto continerent, & cum ea notitia latere & hominum notitiæ sese substrahere vellent; sed quod ita Deo Patri sit creditum, ut abjectis idolis, illum reciperent cum summo plausu & gloria, non solum id manifeste præ se ferentes, se iis quæ de Deo Patre quoad ejus voluntatem didicerant penitus assentiri, sed id pro summa sua felicitate ducentes, eo nomine palam summis Deum laudibus concelebraverint: ex quo summa ipsius tum majestas, tum etiam gloria effulsit. De hac illustri & splendida Dei Patris receptione vide 1 Thess. 1. 5 & deinceps.

Et hæc est totius hujus loci sententia, si vocem Θεὸς cum Græcis retineamus. Quod si Latinam & Syriacam lectionem sequamur, quæ Erasmo quoque & aliis convenientior visa est, citaturque ita a veteribus Latinis, ut scilicet non de Deo, sed de pietatis mysterio loquatur, omnes hujus versiculi particulæ, multo melius magisq; proprie ad mysterium pietatis quam ad Deum accommodantur. Quod consentientibus omnium suffragiis *magnum* ideo vocet, quia quale quantumque est id *in carne* quidem, id est per carnem, homines videlicet fragiles & calamitatibus variis obnoxios, apparuerit, id est promulgatum & propalatum fuerit; *justificatum* vero, id est confirmatum & approbatum, *in spiritu*, id est divina virtute, quæ sese per illa stupenda miracula exseruit. Idem *dicitur apparuisse Angelis, prædicatum esse gentibus, creditum ei in mundo, & receptum fuisse in gloria.* Ubi nec illud reticendum videtur, vocem ἐπιστώθη, prout hic quidem posita est, vix posse ad Deum aut Christum referri, cum ita posita nunquam de Deo aut Christo legatur, & nonnisi ea qua hic posita est ratione, ipsi mysterio accommodari queat. Quod vero initio de falsatione loci hujus monuimus, id nobis ita aperit Liberatus Archidiaconus Carthaginensis, in breviario causæ Nestorii & Eutychetis, cum ait Macedonius Constantinopolitanus Episcopus ab Anastasio Imperatore dicitur expulsus, tanquam Euangelia falsaret, & maxime illud Apostoli dictum: *Quod apparuit in carne, justificatum in spiritu.* Hunc enim mutasse, ubi habet quod hoc est ὃ monosyllabum Græcum, litera O mutata in Θ vertisse & fecisse ΘΣ, ut esset, *Deus apparuit per carnem.* Vide concil. Tomum 11. fol. 6 Colonensis editionis in folio.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Hujus capitis duæ sunt partes. In priori quædam ad ecclesiæ statum pertinentia prædicit. In posteriori admonet Timotheum ad alia ejus officia.

Vers. 1. *Spiritus autem dicit.* Prima pars capitis hujus extenditur ad vers. 7, vel ut alii volunt ad 6. In qua continetur Apostoli Prophetia, qua apostasiam posterioribus temporibus ecclesiam invasuram prædicit. Quæ prædictio ut tanto majori cum authoritate a Timotheo reciperetur, additum sibi sternit, & fidem dicendis conciliat, dum ait: *Spiritus autem* nempe *Dei*, seu homines spiritu illo impulsi & afflati, *diserte dicit*, id est manifeste, non per unum aliquem aut alium, neque per conjecturas quasdam & obscure, sed & per complures, ut fuerunt Apostoli, Prophetæ, & sine ullis integumentis ac aperte. In ipsa vero prædictione, omnia scitu necessaria accurate persequitur. Nam primo tempus quo erat implenda innuit, deinde rem ipsam de qua prophetatur exprimit, tertio mali prædicti fontem aperit, & authores ejus indicat, quarto modum quo id quod prædicit in ecclesiam irrepere debebat ob oculos ponit, quinto authores mali graphice depingit, sexto id quod in genere prædixit duobus particularibus exemplis illustrat, & denique in posterius è duobus exemplis singulatim invehitur, illudque explodit.

Tempus exprimit, cum ait: *Posterioribus temporibus.* Non *novissimis*, ut vulgata vertit, ne quis id vaticinium ad mundi *tantum* finem referat; sed posterioribus respectu temporis quo hæc scripsit Apostolus, post Apostolorum videlicet decessum, quibus adhuc superstitibus mysterium iniquitatis pullulabat, sed caput efferre & in publicum prorepere non audebat. Deinde rem ipsam exprimit, corruptionem videlicet ecclesiæ futuram prædicit.

Desciscent quidam. Particula *quidam* similiter hic usurpari videtur atque Heb. iij. 16, ubi quosdam ait *exacerbasse Dominum:* At quotusquisque hujus criminis exsors fuit? Sumitur igitur hæc vox *generaliter*, ut non tam denotet paucos futuros qui se huic crimini implicaturi sint, quam *non omnes*, licet interim numero *plures*, ut olim a fide, nempe doctrina Euangelica. *Desciscere* autem *a fide* dicuntur, non tantum qui religione Christiana abjurata ad alia sacra se transtulerint, sed etiam qui sub augusto illius velamine doctrinas religionis Christianæ fundamenta subruentes, aut certe ab ea dissentientes, foverent & tuerentur. Hoc igitur prædicit hic Timotheo Apostolus, fore ut post illius decessum, & temporibus respectu illorum quibus hæc scriberet posterioribus, multi notitiam veritatis & rerum ad salutem necessario pertinentium abjiciant & deserant. Prædicit autem tum ut tanto majorem Timotheus adhibeat in sua functione curam & diligentiam, ne quid tale irrepat in ecclesiam, tum ut principiis, si quæ fuerint, nascentis mali statim occurrat, ne per incuriam admissum latenter firmiores agat radices, & ubi vires ei suæ placuerint,

plures postmodum inficiat ac inquinet. Cum enim prædictionum istarum, quæ pœnas in se continent, qualis & hæc est, fundamentum sit in perversis moribus & malitia hominum, non adeo immutabiles eæ censendæ, quin si homines sibi vellent cavere, & precibus ad Deum ardentissime fusis saluti suæ invigilare, & Satanæ fortiter obsistere, si non penitus tolli possint, quia vix possibile videatur ut omnes homines velint saluti suæ pro eo ac debeant satagere, & divinum auxilium emendicare, at certe leniri & mitigari; vel ut non tam cito malum ecclesiam invadat, vel ejus contagio tam late serpat, latius vires suas sparsura & citius emersura, nisi Pastorum pervigil, & ad omnes mali suspiciones pavida ac intenta cura obstaret & intercederet.

Postquam homines lue ista & tabe infectos descripsit, tertio fontem mali aperit, cum ait: *Attendentes spiritibus dececeptoribus*, vel *erroneis*. Id est sequentes ductum perversorum hominum, qui spiritum Dei mentirentur, revera autem spiritu deceptore ducerentur.

Indicat & exteriores causas & interiorem. Et exteriores quidem sunt, *pseudo-Prophetæ* ac impostores seu Hæresiarchæ & Diabolus, qui illis tanquam instrumentis ad id negotium peragendum uteretur. Interior, illorum ipsorum in obtemperando facilitas. Illos autem ipsos Hæresiarchas *spiritus impostores* seu *erroneos* vocat, per metonymiam, quia nimirum agerentur spiritu impostore. Et quemadmodum superius id quod homines spiritu divino afflati prædicebant, ipsi spiritui tribuit, ita hic illos ipsos homines qui spiritum illum deceptorem haberent, illoque ad alios seducendos non uterentur solum, sed etiam illum tanquam divinum jactarent & præ se ferrent, spiritus deceptores vocat. Id quod paulo clarius, licet eadem loquendi ratione, explicat, dum addit,

Ac doctrinis dæmoniorum. Id est a dæmone profectarum, quarum author & architectus est Satanas: Ubi itidem Dæmonia vocat ipsos illos impostores, per emphasin, quia essent Diaboli organa per quæ ille loqueretur, negotiumque suum perageret. Quomodo Christus Petrum vocat Satanam Matth. xvj. 23.

Vers. 2. *Per hypocrisin falsiloquorum.* Amplius ista dæmonia, pseudo-Prophetas nempe dæmoniorum satellites & administros, describit, & cum a modo illorum agendi, quo erant in Christi ovile grassaturi (quod nimirum externa specie studium veritatis præ se ferendo, falsa dogmata disseminaturi, & zelum gloriæ Dei salutisque aliorum curam mentiendo, in animos hominum tacite irrepere, eorumque collecta benevolentia virus mendaciorum longe lateque sparsuri essent) tum etiam ab insigni illorum & enormi improbitate.

Quorum conscientia cauterio notata est. Quod videlicet suæ ipsorum fraudis & impostura, quæ per animi aliorum salutis divinæque gloriæ zelo flagrantis simulationem incautorum credulitati illuderent, adeo sibi futuri essent conscii, ut semper in pectore gestarent sauciam & veluti stigmate aliquo inustam conscientiam, dum videlicet illis semper exprobraret, & tam, insignem fraudem ac impudentiam ob oculos poneret. Metaphora sumta a servis & maleficis, qui olim stigmate cum addito cauterii elogio notari solebant, ut omnes sibi ab illis cavere possent. Nam quod Beza, & secutus eum Piscator, vertit *conscientiam cauterio resectam habentium*; id præterquam quod voci Græcæ κεκαυτηριασμένων repugnat nec sententia ipsa usquequaq; concedi potest, cum sceleratissimi etiam aculeos & morsum conscientiæ sentiant, eoque solitudinem vitent & in actu esse soleant, ne tempus in se redeundi habeant, atque ita sub isto gravissimo tortore & carnifice vapulent. Denique longe insignior est illius nequitia qui sciens prudens scelus designat, & cæcum intus conscientiæ vulnus alens, videns meliora probansq; deteriora sequitur, quam qui jam stupet vitio & nullius delicti conscientia tangitur.

Vers. 3. *Prohibentium nubere, abstinere a cibis.* Ellipsis contrarii, subaudiendumq; *jubentium* abstinere, ut superius, vide & Bezam. Duas species exprimit doctrinarum illarum Dæmoniacarum, quas in ecclesiam impostores illi invecturi erant, quarum una est conjugii inhibitio, alia ciborum delectus. Non enim omnes omnino hic cibos intelligi, quasi ab omnibus omnino cibis abstinentiam imperaturi essent, notius est quam ut moneri debeat. Impleta vero est Prophetia hæc non ita multo post Apostolorum obitum, in Tatianis, Catharis, Encratitis, Manichæis & Cataphrygibus, qui omnes sub castitatis & abstinentiæ specioso velamine fraudem occultantes, in eas & sese & alios plagas induxerant, ut a carnium esu & conjugio, tanquam rebus illicitis & impuris, penitus abhorrerent. Nam carnes quidem quod attinet, inter Ethnicos etiam nonnullos ex Pythagoræ sententia, illorum usus minus humanus, & crudelitatem a mitissimo hominis genio abhorrentem, redolere credebatur, ut de Judæis tale quid, non tantum ex Lege quæ certa ciborum genera vetabat, sed ex Rabbinorum suorum deliriis somniantibus, nunc taceam.

Perpetuus vero cœlibatus, & a re matrimoniali abstinentia, sanctitati religionis Christianæ vel maxime convenire, eamque professos unice decere, & Angelis quam hominibus similiores reddere videtur. Et hæc erat illa hypocrisis (etsi Manichæi a carnibus abhorrebant, quia illas a malo Deo ortas putabant) qua conscientias hominum illaqueabant, mendacia sua iis sensim instillantes, & conjugium cum esu carnium in odium illorum vocantes. Porro antequam hinc abeamus, notandum & illud est, etiamsi Apostolus primario respicere videatur ad illa Hæreticorum catharmata, quæ modo nominavimus; non tamen illos etiam hinc excludi posse, si qui postea vestigia ipsorum vel leviter prementes aliqua ex parte ipsorum similes fuerint; ita nimirum, ut de illis jure ista quæ hic exprimit Apostolus prædicari queant. Neque enim aut causam ob quam has doctrinas acceptaturi, aut quousque limites illarum extensuri essent, indicavit Apostolus; sed ita indefinite utramque posuit, ut quacunque tandem ratione aliquis illas promoturus esset, hic intelligi debere videatur. Ut taceam, minime hic ipsas aliquam doctrinam promoventium personas, sed ipsas doctrinas respici.

Quare si modo aliqui illam affectari deprehendantur, quiqui tandem fuerint, hic comprehendi necesse est. Quod propter pontificios monemus, qui cum ob interdictum clero conjugium, & ciborum certis delectum temporibus, ex hoc loco urgentur, injuriam sibi fieri queruntur, quia videlicet quæ hic prædixerit Apostolus impleta sint in aliis, cum quibus illis revera nil commune sit. Nam nec omnibus conjugium interdicimus (ajunt) nisi iis qui se voto obstrinxerunt; a cibis vero non in perpetuum, quasi impuri sint, sed abstinentiam, sed ad certum tempus domandæ ferocientis carnis causa injungimus: quasi scilicet ad personam tantum, non vero rem respexerit Apostolus, ideoq; aliquis extra culpam esse possit, quia alius ante ipsum deliquerit, licet eandem & ipse orbitam premat, aut quia

non

non eodem, quo alius, modo licet ad idem, impingat & offendat.

Sane apoſtoli oratio eſt indefinita,& ut nec rationem ob quam, ad hos ſcopulos alliſuri, ita nec modum, ſeu potius ad quos ſeſe ejuſmodi doctrinæ porrecturæ, omneſne an quoſdam obligaturæ eſſent, determinavit. Quodſi licet, ut ipſa quoque indicat oratio, nemo aut fuit aut futurus etiam erat adeo mentis inops, ut propter numen propitiandum, crederet ab omni omnino cibi genere eſſe abſtinendum, eamque opinionem animis aliorum inſtillaret, prout tamen abſolute apoſtolus de iis,qui ciborum delectum erant introducturi,pronunciat eos juſſuros abſtinere fideles a cibis, ne propterea, quia nemo illorum adeo fuit effrons, ut omnem omnino cibum impurum eſſe diceret, minus teneri hac enunciatione apoſtolica putetur; quidni licet non omnibus omnino hodie interdicatur conjugium illud, ſed iis tantum, qui ſacris manum admovent, jure tamen de illis illud apoſtolicum dici debeat, quod prohibeant nuptias. Eadem quippe eſt enunciationis indefinitæ ratio, majorque videtur fuiſſe ratio, ut ibi determinatio ad prædicatum aliqua adjiceretur, quam hic ad ſubjectum. Longe autem commodius indefinite aliquid de aliquo effertur, ſi totum quidem, ſed non omni inſit, quam ſi omni ſed ex parte tantum. Nam quod voti religione teneri ſacerdotes dicunt, quominus ineant matrimonium, non prohibitione aliqua obſtingi, id ficulneo obtegumento levius eſt, cum nemo neſciat ad votum ejuſmodi unumquemque neceſſario adigi, qui modo ſacris operari velit, nec ullus ad clerum pateat aditus, niſi voto ejuſmodi obligere.

Jam autem ut votum ejuſmodi minime vituperandum eſt, imo ſi quis in illo conſtanter perſeveraverit, ultra humanum faſtigium quodammodo aſſurgere videtur, ita ad illud aliquem adigere & adſtringere, eſt laqueos conſcientiis aliorum nectere, & ex re licita illicitam eoque impuram pronunciare. Utut dicant, ſe non quia impurum cenſeant eſſe matrimonium, a ſacris arcere conjugio implicitos, ſed propter majorem, quæ requiratur in antiſtite ſanctitatem, a cujus perfectione longe abſunt conjugati, quia tamen pollui re matrimoniali ſacerdotale munus cenſetur, ipſum quoque matrimonium aliqua ſaltem ex parte impurum exiſtimatur. Quod niſi ita magnis illorum Rabbinis eſſet perſuaſum, nunquam majorem in uſu conjugii perſeverantibus quam in fornicatione deprehenſis mulctam conſtituiſſent.

Quid quod aperte Apoſtolus, ob vitandam fornicationem unicuique habere uxorem permittat: an vero ſacerdos ſolus ab omni ejuſmodi metu & periculo immunis? alia hujus & aliorum ratio,& illi ſub cultro, & ut ita dicam, inter malleum & incudem Diaboli eſſe tuto licebit, aliis non item? Atqui ipſe apoſtolus permittit initiatis conjugium, cum nonniſi unius uxoris virum in Epiſcopum vult eligi, & ſibi, quemadmodum aliis apoſtolis licuiſſe circumducere uxorem pronunciat.

Licet igitur non omnibus omnino interdicant,adeoque omnibus impurum eſſe dicant conjugium Pontificii, qui tamen interdicunt Clero, dum nemini ad ſacra aditum concedunt, niſi prius caſtitatem omnino voveant, atque adeo pollui ſacerdotem conjugio putant, quo minus in indefinita nuptias prohibentium enunciatione contineantur, nunquam ſpecioſios illis quidem, ſed rerum & veritatis pondere caſſis, effugiis & ſophiſmatibus obtinebunt. Idem & de ciborum delectu dicimus; a quibus ut aliquando, qua publice qua privatim ad certum tempus carni domandæ, & numini per orationem propitiando abſtinere laudabile eſt, magnamque in ſacris literis habet commendationem; ita ad id præſtandum ita adſtringi, ut *ſtata tempora* obſerventur; multo magis autem, ſi ejuſmodi, quem hodie vigere inter Pontificios videmus, delectus obſervetur, & ratione caret, & Judaicum prorſus eſt, adeoque non poſtrema ejus doctrinæ ſpecies, quam hic apoſtolus dæmoniorum vocat. Caret, inquam, ratione: Ut enim taceam, perire gratiam ejuſmodi obſervamentis,ſi non tam ſponte quam ex neceſſitate quadam proficiſcantur: non ſunt interdicta multa, quæ non minus, imo magis ad libidinem inſtigant, faceſque luxurianti carni ſubminiſtrant, ut vini generoſioris uſus, delicatius aromatibus conditi cibi & alia. Unde non ſolum fine ſuo excidere videmus, qui talia propter refrænandam carnem adinvenerunt, ſed etiam multo magis in conceſſis illis cibis luxuriare & inſanire, atque in carnium eſu feciſſent.

Judaicum vero, quia & illi non ſolum quoſdam cibos omnino impuros eſſe cenſebant, ſed aliquos etiam pro ratione temporum, nunc puros & licitos, nunc vero impuros & illicitos, ut vel ex ipſo Moſe patet: quorum in hac materia ſpiritum, cum ubique in ſuis Epiſtolis retundat apoſtolus, quin & hic ad illum reſpexerit, non eſt dubium. Iam cum Pſeudo-prophetas illos in hypocriſi mendacia locuturos, dicat apoſtolus, valde veriſimile eſt, hunc purpureum ſuperſtitionis Judaicę clavum fimbriis iſtarum ſuarum lacernarum de ciborum delectu iſtos aſſuiſſe. Nec enim plauſibilius in ſpeciem quidquam ab illis dici potuit, quodque authoritatis divinę pondus redoleret, atque hoc quod olim Deus in lege præceperat.

Ex quo tandem & illud conſequitur, cum & apoſtolus ad Judaicum in hac materia ſpiritnm reſpexerit, & hodiernus ciborum delectus, licet non quoad ipſos in ſpecie cibos, quoad rationem tamen & modum illis abſtinendi, Judaicis ſomniis perſimilis ſit, minime eum ab ea, de qua hic apoſtolus vaticinatur, doctrina excludi poſſe; maxime quia hic ex re licita fit illi cita, & vix non magis æque certe ac divina oracula urgetur.

Nec obſtat quicquam, quo illi tanquam tutiſſimo aſylo gloriantur, quia non omnino jubeant iſtis cibis abſtinere; quia nec apoſtolus determinate id protulit. Et ſicut conſtare ſibi iſtam enunciationem non inficiantur, licet omnino quidam cibi ab ea ſint excludendi, ita etiam conſtabit ſibi, licet non ſemper id fiat, ſed aliquando tantum. Etſi ipſa ſtati temporis ratio id poſtulare videtur, ut quod tam ſæpe fit fere ſemper fieri dicatur. Nam quod non propterea ſe abſtinere dicunt, quaſi impuros eſſe hos alios credant, ſuis ipſorum placitis confunduntur, cum pollui unumquemque violatione hujus præcepti adeoque confeſſione egere putent. Ut igitur craſſiſſimi erroris Tatianorum, Encratitarum, & Manichæorum aliorumque farinæ hujus hæreticorum crimen minime impingimus Pontificiis, ita a ſpiritu ipſorum illos minime liberos eſſe, ex iis, quæ jam dicta ſunt, liquere poteſt.

Et ſane ſi quis mente ad illorum nugas reflexa, id quod fit hodie preſſius intueatur, non tam illa penitus ex eccleſia exterminata videbit, quam reſectis & amputatis iis, quæ aperto vertice contra doctrinam apoſtoli

præliabantur, paululum exculta et lævigata in hunc uſque diem retenta eſſe. Ut non tam bello et victoria, quam compoſitione cum ipſis tranſegiſſe videantur olim, qui tunc gubernacula Homouſianorum tenebant eccleſiæ. Quod enim illi omnibus adimebant, id iſti quibuſdam aſſeruiſſe contenti, in aliis authoritatem illorum ſecuti videntur: et quod illi ſimpliciter ex eccleſia exterminare voluerunt, id ipſis ſecundum quid largiti ſunt.

Quos Deus creavit. Quia de ciborum delectu doctrina paulo plauſibilior futura videbatur, quam prior illa, ut quæ legis ipſius patrocinium habere videretur, eoque ab illa magis eccleſię cavendum eſſet, ideo illam expreſſiſſe contentus, in hanc his et ſequentibus verbis fertur apoſtolus, oſtendens a fine propter quem cibi eſſent creati, nullum ex ipſis tanquam impurum et illicitum rejici debere. Quo autem res liquidior eſſet, non ſolum finem *cujus* ut vocant, ſed etiam *cui* expreſſit apoſtolus, quorum etſi ille rem conficiat, hic tamen pondus addit rationi. Ille eſt, *Ad acceptionem cum gratiarum actione.* Ubi ſimul exprimitur et id, quod Deus ſpectavit, cum cibos uſibus humanis deſtinaret, quave lege illos homini indulſerit, nempe ut gratos ſeſe tanti beneficii oſtendentes, nonniſi cum gratiarum actione ad illos ſumendos accederent. Ex quo jam conſequitur, quandoquidem id in creandis cibis intenderit Deus, neminem ab illo cibo arceri poſſe, quem cum gratiarum actione ſumere velit. Verum quia non omnes cum gratiarum actione cibis utuntur, nec vero id alius condigne *Deo* præſtare poſſit, niſi amorem ejus ante oculos perpetuo habeat, ideo et finem *cui* iſtud privilegium ſerviat expreſſit, cum ait

Fidelibus, quo, ut jam diximus, pondus rationi apoſtolicæ additur, cum illis ſolis jus eſſe in omnes cibos docetur: nedum ut illi delectum inter illos facere debeant, et alios extraneis, alios ſibi convenire cenſeant. Convenit hic locus cum illo Tit. 1. 15. Eſt inſignis ad præſtantiam Chriſti fidelium præ aliis oſtendendam, dum videlicet docet illos ſolos pleno jure gaudere, quod olim Deus in omnes ſuas creaturas homini dedit. Voluit nimirum Deus, ut homo, cui eadem qua omnes aliæ creaturæ materia conflato, in omnia manuum ſuarum opera imperium eſſe juſſerat, quemque incomparabilibus animi dotibus præ reliquis inſtruxerat ſemper a ſe penderet, tantorumque beneficiorum memor, gratum pro iis animum, quando aliud non poſſit, ipſi ſemper offerret. Inde et ciborum uſum, quos ut ille vitam hanc prorogare poſſet produxerat, non alia ratione ipſi indulſit, quam ut ſemper ad eos accedens, orique, ut ita dicam, admovens, et ſuperioris in ſe dominii, a quo iſta omnia promanarent, admonitus, gratitudinem animi ſui gratiarum actione teſtaretur. Quod quia omnibus hominibus infixum animo eſſe voluit, omnes etiam eatenus ad veſcenda omnia ciborum genera condidit. Verum quia non omnes ſunt hujus ſibi propoſitæ conditionis memores; ſed multi loco gratitudinis debitæ effreni morum ſuorum petulantia ipſum ad vindictam provocant; ſoli vero qui per Chriſtum omnes ſuas in illo ſpes collocarunt, id facere non ſolum poſſunt, quia vitam ad illius legem componere ſatagunt, ſed etiam conſueverunt, ut qui toti a Deo pendent, inde illis tantum creati eſſe cibi dici poſſunt, quia videlicet ſoli implent conditionem, ſub qua uſus illorum eſt indultus; reliqui vero velut ex rapto illis utuntur, & licet illorum domino non ignorante, cum videat omnia, certe invito quodammodo; quatenus non ſub lege ab ipſo lata ſumuntur, ſed tamen connivente & in hoc ipſo inenarrabilis miſericordię ſuę divitias nobis repræſentante, ut innuit ipſe Dominus Matth. v. 45.

Et us qui cognoſcunt veritatem videlicet euangelicam. Explicat apertius quid nomine *fidelium* intellexerit, ut vocula καὶ ſit explicativa. Nam quod nonnulli vocula iſtam vim ſuam retinere volunt, et voce veritatis intelligi putant id, quod ſtatim ſubjungitur; quaſi velit apoſtolus illis creatos eſſe cibos qui cognoverunt *iſtam veritatẽ, quod omnis creatura Dei bona eſt* &c, id admitti non poteſt, quia veritatis iſtius notitia poteſt in infideles etiam cadere, ſicut in fideles ignorantia, adeoq; ſequeretur jus plenum in cibos etiam infideles habere, fideles autem aliquando non habere, quod tamen abſurdum eſt.

℣ſ. 4. *Quia omnis creatura.* Eandem rationem illuſtrat, ut ſimul occurrere videatur objectioni, quæ oriri poterat ex indefinita Pauli oratione. Nam dicere quis poterat, neminem inficiari, non eſſe abſtinendum a cibis, quos Deus creavit ad percipiendum &c. verum unde mihi conſtabit iſtos, de quibus res eſt, eſſe tales? an omnium eadem eſt conditio? Reſpondet apoſtolus, eandem eſſe omnium ciborum conditionem, quia videlicet *omnis creatura bona ſit*, id eſt utilis & ad humanum uſum producta. *Et nihil rejiciendum* puta tanquam impurum & illicitum.

Quod percipitur cum gratiarum actione. Tam ſolicite gratiarum actionem inculcat, ut doceat, non in cibis hęrere qualitatem aliquam, ob quam illi liciti ſint nobis aut illiciti, ſed in nobis ipſis, adeoque niſi cum gratiarum actione illos capiamus, tum non quoſdam, ſed omnes, non in ſe, ſed propter noſtram ingratitudinem, nobis impuros & illicitos eſſe.

℣ſ. 5. *Sanctificatur enim.* Id eſt, ad uſum uniuſcujuſque noſtrum ſeparatur fitque nobis pura & licita. Non quod in ſe alias impura ſit (eſt enim bona) ſed ratione noſtri. Rationem vel ejus addit, cur gratiarum actionis meminerit, vel cur fidelibus omnes cibi liciti ſint, vel utriuſque. Duo autem ponit media per quę omnes cibi unicuique noſtrum puri & liciti evadunt. Quorum unum eſt extra nos. *Per verbum Dei*, id eſt Dei decretum & voluntatem, cum nimirum poſtquam cibos creaſſet, jus in eos homini dedit, quod facit ut nullus cibus in ſe ſit impurus & illicitus, cum Deus omnes homines eſſe gratos voluerit, ſub hac conditione omnibus etiam ciborum uſum indulſiſſe dici poteſt. Alterum eſt in nobis ipſis, & ratione cujus (ſi videlicet gratiarum actio cum omnibus ad illam pertinentibus requiſitis conſideratur, & latius quam ad oralem, cum cibum ſumus capturi, gratiarum actionem extendatur) ſolis tantum fidelibus cibi liciti ſunt, adeo ut ſi hoc abſit, cibi per ſe liciti, per accidens illiciti evadant.

Per orationem. Loco gratiarum actionis poſuit orationem, quia ipſa gratiarum actio oratio quædam eſt. Gratiarum actioni vero proprie locum eſſe in cibis capiendis teſtatur exemplum Chriſti ipſius, quem gratiis actis ad cibos acceſſiſſe legimus, non vero oraſſe.

℣ſ. 6. *Hæc ſubjiciens fratribus.* Hinc incipiunt quidam partem capitis alteram. Sed videtur eſſe conſectarium ex prioribus natum, cui poſtmodum ℣ſ. 7 ita altera pars capitis aſſuitur, ut hinc incipere videatur. Monet Timotheum, ut iſta, quæ de doctrinis Dæmoniorum prædixit, non ſibi tantum ſciat, ſed alios etiam de iis inſtrutat, ratione addita ab adjuncto muneris ejus, cum dicit:

Bonus eris miniſter Jeſu Chriſti, id eſt facies id quod tui eſt officii, in eo tuam fidelitatem & vigilantiam, quam Domino, cujus ſervus es, debes, probabis.

Enutritus verbis fidei. Hęc verba quidam ita cum prioribus jungunt, ut unam ex illis enunciationem efficiant:

ſed

ſed eſſe duas vel hinc patet, quia hoc poterat in illo eſſe abſque illo. Satius eſt igitur ut hęc ſeorſim accipiantur, ut illis ratio priorum contineatur, quaſi d. quod & facere debes, id eſt, hæc annunciare, vel potius anniti, ut ſis bonus miniſter, *quia enutritus es.* Participium ἐντεθραμμένος vel ita poteſt ſumi, ut præſentis ſignificationem habeat, *qui innutriaris*, vel ut præteriti quidem, *qui enutritus es*, ſed in continuo actu. Inde ſumit argumentum ad permovendum, ut ſatagat eſſe bonus Jeſu Chriſti miniſter, quia nimirum inde a teneris unguiculis imbiberit doctrinam euangelicam, & ad hoc uſque tempus in illa erudiatur, ſitque ejus gnarus, ut nullum ignorantiæ velum negligentiæ ſuæ obtendere poſſit. Participium vero præſens pro præterito ſumi exemplum habes Matth. XXVII. 3. ὁ παραδιδοὺς αὐτὸν, qui tradiderat ipſum, & Joh. XII. 12 ὁ ἐλθὼν pro præterito pluſquam perfecto qui fuerat.

Verbis fidei. Verba fidei ſunt verba de fide, id eſt doctrina euangelica, ut ipſe explicat, cum addit:

Et bonæ doctrinæ, ut particula καὶ ſit explicativa. Bonam vero vocat, quia & honeſta & recta eſt, utpote a bono profecta, quo epitheto tacite illam doctrinis dæmoniorum opponit, quę bonæ dici non poſſunt, cum a malo proficiſcantur.

Quam aſſectatus es. Nova admonitionis ratio & quidem priori efficacior, ab anteacta ipſius vita & moribus ſumpta, quia non ſolum verba fidei exacte tenuerit, ſed etiam illis ſemper adhæſerit, & ſanæ doctrinę rigidus cuſtos & aſſiduus ſectator fuerit, quaſi d. Hoc ipſum te ad id, quod moneo, curandum & porro præſtandum impellere debet, quia ad hoc uſque tempus, non aliter atque nunc ego volo, te geſſiſti. Id quod a contrario iterum illuſtrat initio v. 7.

Verſ. 7. *At prophanas & aniles fabulas rejice*, per quas intelligit & illas, quas recenſuerat, doctrinas, & alias ipſis ſimiles. *Fabulas* autem vocat, quia nil veri in ſe continerent. *Prophanas* autem, quia omni religione, & *aniles*, quia ratione prorſus deſtituerentur, & non homines numinis reverentiam ante oculos habentes, aut alioqui ductum rationis ſequentes, ſed illos, quos nulla religionis cura tangit, & qui anili ſunt ingenio, decerent.

Exerce autem te ipſum. Eſt alia capitis pars προγυμναστική, quia ipſum Timotheum ad varia ipſius officia hortatur & admonet. Conſtat autem membris duobus. Nam ad verſum uſque 11 in genere illum hortatur ad ea officia, quæ unicuique noſtrum accommodari debent. A verſu 11 ad finem uſque in ſpecie ad ea, quæ ipſius muneri erant ptopria.

Exerce te ipſum ad pietatem, id eſt in hoc totis viribus incumbe, & omnes induſtriæ tuæ nervos intende, ut pietatem omniaque virtutum officia colere poſſis. *Pietatis* vox latiſſime ſumitur, pro complexu omnium virtutum. Exercendi autem vox tranſlata eſt ad animum a corpore & ludis gymnaſticis tota Græcia olim frequentatis, qua innuere voluit, tantum eſſe ipſi in eo diligentiam adhibendam, & ita ſeſe aſſuefaciendum, & variis modis & rationibus in id unice incumbendum, quo perpetuus virtutis aſſectator, & aſſiduus in univerſa vita ſatelles eſſe poſſit.

Verſ. 8. *Nam corporalis exercitatio.* Rationem προγυμνάσεως ſuæ ſubjungit a fine, ingenti videlicet emolumento, quo pietas cultores ſuos mactat. Quam illuſtrat a diverſis, per collationem illius, quo tum fervebant ſtudii, gymnini, videlicet & Olympici, cui univerſa Græcia dedita erat, cum ſtudio pietatis & exercitio virtutis, & oſtendendo longe ampliores fructus dimanare in eos, qui in virtutis, quam qui in Græcanicorum ludorum ſtudio & palæſtra deſudarent, roburque ſuum, & agilitatem experirentur. Collationi huic occaſionem dedit vox γύμναζε in paræneneſi expreſſa, quaſi d. Quod autem ſtudia & exercitia laboreſque tuos, quibus tete, ut in virum adoleſcas, aſſuefacere debeas, attinet, quantum alii in ludis gymnicis & Olympicis curſu & palæſtra inſaniunt, corpus ſuum varie torquentes, & ad aliquid operæ in illis præſtandum aſſuefacientes; tu in ſtudio pietatis invigila, omnemque vitę tuæ curſum, omnes vitæ rationes & conſilia eo converte, ut virtutis campum decurras, & in illius palæſtra animum tuum ſubigas & exerceas. *Nam corporalis exercitatio*, id eſt, iſtæ exercitationes, in quas adeo intenta eſt univerſa Græcia, ut illis optimam vitæ partem impendat, in illiſque omnes ſpes & opes conſequentis ætatis collocare videatur.

Ad modicum eſt utilis. Etſi non ſint illæ quidem omnino vituperandæ, habeantque ſua lenocinia, quibus ſe aliis inſinuare queant; verum illa quam ſuis ſectatoribus pollicentur, utilitas, qualis quantaque eſt? Et ſi maxima illa eſſet, cum tamen vix ſit alicujus momenti, certe eſt momentanea adeoque prorſus evanida. Quod autem nonnulli corporis exercitationis nomine inſinuari putant illas ſuperius recenſitas doctrinas de corporis certis ceremoniis, maceratione & a quibuſdam cibis abſtinentia, id eo ipſo refellitur, quia illas penitus vituperavit adeoque dæmoniacas nominavit; ex quo neceſſario conſequitur illas nihil in ſe utilitatis continere; cujus hic de iſtis contrarium non obſcure pronunciat.

At pietas ad omnia utilis eſt. Alia collationis pars, qua emolumentum ex pietatis & virtutum exercitio promanans infinitis partibus anteſtare oſtendit, ut quæ ſit omnibus commodis fœta, omneſque omnino utilitates & emolumenta complexu ſuo coërceat. Id quod etiam probat, cum ſubjungit:

Promiſſionem habens, puta a Deo per Chriſtum, *vitæ quæ nunc eſt & futuræ*, id eſt, quicquid uſpiam ab homine boni ſperari poſſit, ſive id ad hujus fragilis & caducæ vitæ conſervationem & prorogationem, & inprimis ad favorem in ea ſibi Dei conciliandum, ſive etiam ad illius futuræ, & nullo ęvo terminandæ poſſeſſionem pertineat, illius totius adeoque utriuſque vitæ promiſſionem habet pietas, illud eſt pollicitus ex miſericordia ſua Deus iis qui pietatem ſectari voluerint.

Verſ. 9. *Fidelis eſt ſermo*, id eſt nihil in ſe falſi & commentitii continet.

Et omni acceptione dignus, id eſt dignus, quem omnes cum ſummo plauſu & fauſta admurmuratione obviis ulnis recipiant, cui pleniſſime aſſentiantur. Quia nimis ampla & humana omnia vota longe multumque ſuperantia præmia pietati conſtituta eſſe dixerat, ſciret vero haud ita pronis auribus aſſertionem iſtam atque decebat exceptum iri, cum vix milleſimus quiſque reperiatur, qui tralatitia dignum opera ſtudium pietatis cenſeat, nedum ut illi nos totos omnibus aliis exercitationibus & laboribus poſthabitis tradere & immergere debeamus, ideo tanta aſſeveratione fidem ei apud omnes & aſſenſum conciliare voluit cap. 1.

Verſ. 10. *In hoc enim laboramus & maledicimur.* Non contentus ſimplici aſſeveratione, ab exemplo inſuper

ſuper ſuo ſuiſque in hoc decurrendo ſtadio certaminibus & palæſtris confirmat. Quaſi dicat, Ne autem putes dicis tantum cauſa id a me tantopere aſſeverari, me vide meoſque inexhauſtos & indefeſſos labores, quos hucuſque exantlavi, & inprimis contumelias, probra, ignominias, quas invicto animi robore pertuli & devoravi. An ego ſi aliter atque aſſevero ſentirem ſecuſque adeo ſe res haberet, tot tantaſque ærumnas tam alacriter ſubirem? tot tantaſque contumelias & probra infracto animo exciperem; omniumque me odio & malevolentiæ exponerem? Nam qui ab omnium Chriſtianorum exemplo argumentari apoſtolum putant, non ſatis attendunt voce κοπιῶμεν non quoſvis nec quorumlibet labores, ſed eos plerumque denotari qui ſingulares, eorumque qui caput altius propter excellentia ſua munera inter Chriſti fideles extulerant, ut fuerunt Apoſtoli, euangeliſtæ, *Doctores* &c. id quod elenchus locorum, in quibus vox iſta uſurpatur, facile unicuique ſubjicere poteſt.

Quia ſperavimus in Deo; id eſt quia ab ipſo & hujus & futuræ vitæ bona promitti pie viventibus audientes, fidem adjecimus, ſpemque inconcuſſam animo concepimus, fore ut quod nobis promiſit ſuo tempore ſit præſtiturus. Conſequens præbiti aſſenſus ſermoni de præmio pietatis, ſpem videlicet, pro ipſo aſſenſu ponit. Quæ cauſa efficiens eſt laborum & probrorum, quę perferebat apoſtolus; ipſa vero hujus & futurę vitæ bona, finalis. Porro ἠλπίκαμεν præteritum poſitum eſt pro preſenti, ut infra ℣ſ. 5, niſi quis ita vertat: Spem collocavimus: ut continuum actum denotet.

Deo vivente, qui eſt ſalvator. Ne quis tacite hæc audiens ſecum cogitaret, Fieri quidem poteſt, te non aliter atque dicis ſentire, ſpemque adeo te in Deo defixiſſe, ſed quis mihi ſpondebit ſpem tuam te non decepturam, unde conſtat te non vana ſpe lactari; ideo ſubjungit deſcriptionem iſtam Dei, quæ & ſpei iſtius firmitatem, & iſtius de premio pietatis enunciati, adeoque ipſius præmii certitudinem demonſtrat. Oſtendit enim Deum id & poſſe facere & velle. Poſſe, quia eſt vivens, qua voce non ſolum Deum fictitiis Ethnicorum diis opponi, ſed robur etiam & vires illius inſinuari ſupra docuimus. Velle, quia eſt *conſervator*, id eſt, protector & benefactor *omnium hominum*, qui omnia bona omnibus hominibus largiatur & conferat, cujus tutela & patrocinio omnes mortales gaudeant & glorientur.

Maxime fidelium, tenerrima vero cura & affectu eos, qui in ipſo fiduciam collocarunt, foveat, & in eos ſingulari animi propenſione feratur. Ex quo neceſſario conſequitur, cum promiſerit & hujus & futuræ vitæ bona iis, qui pietati ſe dediderint, minime fruſtratum iri ſpe ſua omnes, quicunque fidem ei ſuam adjunxerint, & in eo ſpes opeſque ſuas omnes collocaverint.

Verſ. 11. *Annuncia hæc.* Ut oſtenderet admonitionem ſuperiorem, vel potius id ad quod ipſum ſuperius hortatus eſt, non eſſe illi ſoli peculiare, ſed cum aliis fidelibus, ut ſupra monuimus, commune, ſubjungit hanc admonitionem, annuncia, præcipue ut faciant, doce, ut ſciant. Illud ad reformationem voluntatis, hoc ad informationem mentis ſpectat.

Verſ. 12. *Nemo tuam adoleſcentiam contemnat.* Alterum poſterioris Capitis partis membrum, quo Timotheum ad officia ipſi peculiaria, & muneri, quod in ſe ſuſceperat, propria, hortatur. Ex quibus hoc eſt primum, ad quod videtur occaſione ſuperiorum admonitionum delapſus, & tacitæ cuidam objectioni occurrens. Nam poterat dicere Timotheus: Cur tanta & tam gravia lacertis juvenilibus imponis, ac tantopere ut iſta denunciem eccleſiæ urges? An neſcis me juvenem, adeoque propter ipſam ætatem contemptui expoſitum; unde facile fieri poſſit, ut vix aliquis fidem dictis meis adhibeat? Cur igitur in caſſum deſudem & me macerem? Occupat apoſtolus, & hortatur, ut id quod ętati deeſt vitæ gravitate compenſet, quaſi dicat ut autem hæc, de quibus te admonui, cum fructu ac ædificatione præcipere & docere poſſis, in id omnium primum ſerio incumbe, ne quis ob juventutem tuam te contemnendi juſtam occaſionem habeat, morumque tuorum gravitate, a contemptu, cui ætas tua eſt obnoxia, te vindica, utque in viridi ætate ſit cana virtus elabora. Non enim hic de eo dicere apoſtolum quod alii facere debeant, cum ipſa, quæ ſequitur, antitheſis indicat, tum vero quia abſurdum eſſet de eo moneri Timotheum, de quo alii potius eſſent monendi. Metonymia effecti.

Sed exemplum eſto. Indicat rationem, & exprimit media, quibus aſſereret ſe a contemptu, cui ob juventutem ſubjacebat. Si nimirum ita ſeſe componeret, ut velut quidam typus eſſet & ſpeculum, quem omnes intuentes ab eo exempla omnis pietatis caperent.

Fidelium, eorum nempe, quibus te præpoſui. Media autem iſta primo exprimit generaliter; *in verbo*, id eſt omnibus tuis ſermonibus, quibus in perpetuo convictu uteris. Nam in prædicatione verbi divini, quod alii volunt, quonam modo ſuorum auditorum typus eſſet? *In converſatione*, id eſt in omnibus tuis actionibus, & præſertim iis, quæ quotidianum cum aliis convictum reſpiciunt. Deinde in ſpecie.

In charitate: erga proximum videlicet, de qua cap. 1. 5.

In ſpiritu, id eſt in fervore & zelo erga gloriam divinam, qui etiam ratione ipſius officii manifeſtiſſime conſpiciatur & eluceat.

In fide, fiducia erga Deum ſingulari, vel ſimpliciter in fide Domini noſtri Jeſu Chriſti.

In caſtitate, quia juvenis erat, & efferveſcentiam in iſta ætate cupiditatum quaſi quædam incus, ut velut immotæ rupi aſſilientes ab ipſa frangerentur & diſſiparentur.

Verſ. 13. *Dum venio.* Aliud ex ſpecialibus ipſi peculiaribus officium, ad quod illum hortatur. Dicit autem, *dum venio*, ne adventum apoſtoli, quem ſe præcipitaturum dixerat ille, opperiens, per quem poſſet in iis quæ ipſi in notitia veritatis divinæ deeſſent erudiri, interea otioſe ipſe ageret.

Attende lectioni, ſacrarum nempe literarum veteris teſtamenti, quas Epiſt. II. cap. III. ℣ſ. 16 utiles eſſe ait ad doctrinam, ad redargutionem, ad correctionem & eruditionem, quæ in juſtitia.

Et hic cum ſubjungit ſtatim, *exhortationi*, *doctrinæ*, ſcilicet attende, ita poteſt accipi, ac ſi lectionem præcepiſſet, tanquam medium, ducens ad iſtos duos fines, quaſi dicat invigila ſacrarum literarum lectioni, ut poſſis vacare exhortationi & doctrinæ, quę duo tui ſunt vel maxime muneris, quibus unice intentus eſſe debes. Sed etſi ita hæc verba accipiantur, quaſi tria ſeparatim prępcepiſſet, ut verba poſtulare videntur,

eodem

eodem res recidet, propter eum respectum, quem ad illa duo habet lectio. Notandum autem voces istas paulo latius hic sumi atque in secunda epistola, ut *exhortationis* voce id comprehendatur quod ibi correctionis & eruditionis nomine expressit, *doctrinæ* vero, quod ibi redargutionem & doctrinam vocavit.

Vers. 14. *Ne neglige illud in te donum.* Quasi dicat, meminisse vero te decet. Tertium istius specialioris paræneseos membrum, in quo ab adjuncto insigni videlicet præstantia officii ipsum sui commonefacit. *Doni* enim nomine ipsum munus euangelistæ, ad quod erat ordinatus, intelligit, non peculiariter donum aliquod, ad rite obeundum munus istud necessarium, quod simul atque in hoc munus electus est, in eum divinitus collatum fuerit.

Quod datum tibi est. Donum id illustrat a causa instrumentali duplici, per quam in ipsum redundaverit.

Prior est *per Prophetiam*, id est per Prophetam divino spiritu afflatum suo suffragio tibi id muneris deferentem, & spiritus sancti nomine, qui per ejus os loquebatur, te illi destinantem. Apparet, ut & superius monuimus, simile quid in electione Timothei evenisse illi quod Act. XIII. 2 de Saule & Barnaba legimus. Alia est

Cum impositione manuum presbyterii, id est cum senatus, ut ita dicam, ecclesiasticus manus tibi imponens te in id munus ordinaret. Presbyterii enim nomine collegium presbyterorum intelligitur. Impositione autem manuum ordinari solitos fuisse cum presbyteros tum omnes, qui muneri alicui ecclesiastico, & inprimis docendi destinarentur, cum ex aliis locis sacræ scripturæ liquet, tum ex illa, quam modo laudavimus Pauli & Barnabæ electione vers. 3, tum & ex iis quæ infra vers. 22 dicit. Hoc autem ritu, ut vel ex Christo pueris manus imponente liquet, testabantur singularem in illos favorem & propensionem suam, & flagrans desiderium, quo velut illorum spiritus & aptitudo ad id cui destinabantur in illos dimanaret, unde et precationes ei addi solebant, ut ex eadem historia patet. Hunc denique ritum dona spiritus sancti visibilia sequebantur. Quod ultimum licet hodie istum ritum non consequatur, ipse tamen ritus satis laudabiliter hodieque in ecclesia retineri debet.

Vers. 15. *Hæc meditare.* Hucusque præcepit quid illum facere voluit; hic vero quanta cum diligentia & intentione id facere debeat, docet, dum non segniter & desidiose, non oscitanter & velut tralatitia opera his defungi jubet; sed de his meditari, in his esse, istis semper immersum, semper attentum.

Adeo *ut profectus tuus manifestus sit in omnibus*, id est ut omnibus liquido appareat, in omnibus istis adeo te tritum & exercitatum esse, ut velut callum duxisse, & in his omnibus ad justam staturam adolevisse videare.

Vers. 16. *Attende.* Concludit denique paræneſin suam per repetitionem eorum, de quibus ipsum ante monuerat. *Attende tibi ipsi*, quo ita ipse, quemadmodum decet, te geras.

Et doctrinæ, quo alii etiam suum officium præstent. Hic vocem doctrinæ generalius sumit, ut sub illa exhortationem complectatur.

Persiste in illis. Hoc est idem cum illo quod vers. 15 dixerat: Quod etiam ratione ab effectu utili sumpta roborat.

Hoc enim faciens, si videlicet mandata hæc mea exhauseris monitisque parueris.

Et te ipsum servabis & audientes. Causa cum tuæ ipsius, tum auditorum tuorum salutis eris, interveniente, puta, misericordia Dei.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus partes sunt tres. In prima docet Timotheum Apostolus, quomodo se gerere debeat, in admonendis variorum statuum, & sexuum personis. In altera de viduis præcipit. In tertia de Presbyteris.

Vers. 1. *Seniorem.* Prima pars quæ duobus primis versiculis continetur. Ut autem sexus est duplex, ita vtrumque in duas velut species dividit. De priori sexu hoc versiculo præcipit. Seniorem autem intelligit, non ratione muneris, ut paulo ante & ℣. 17, sed ratione ætatis.

Eum igitur qui ætate fuerit provectiori, *non increpaveris*, inquit, id est si reprehensionem fuerit commeritus, noli verbis asperis et austeris in illum detonare, vultuque adeo tetrico & minaci in illum invehi. Etsi enim vox hæc increpandi ita posita sit, ut ad omnis etiam ætatis auditores referri possit, pendereque ab illa quodammodo reliqua videantur, ad eos tamen præcipue respicit, qui sunt jam natu grandes et ætate in senium devexa; licetque paulo acrius juniores objurgare, senes vero nequaquam.

Sed admone, puta ipsius officii.

Tanquam patrem cum omni honore et observantia quam ætas ipsa meretur, tanquam si cum patre tibi tuo res esset, quem admoniturus nolles verbis inclementioribus, et durioribus uti, ut ex ipsa admonitione tua quanti illum facias appareat, simulque illud eluceat; te, cum ipsum admones, non tam inhonorare, quam id potius satagere, ut vel maxime honore et observantia dignus evadat.

Juvenes similiter quoad ætatem, qui videlicet ejusdem sint tecum ætatis, vel etiam paulum ab ea ex utraque parte distent.

Ut fratres, nempe in omni comitate et mansuetudine, ne ipsis insultare, et in illos contumeliosus esse videare, sed ut ex ipsa adhortatione fraternus erga illos affectus eluceat, appareatque ex amore et charitate fraterna quicquid illud est in admonitione acerbitatis proficisci. A tyrannide et dominatu in eos, qui pastorum castigationi ob vitæ suæ nævos, sunt obnoxii, exercendo avocat Timotheum, instruitque quomodo hic etiam decorum personæ suæ conveniens observare possit. Id quod non tam ideo præcipere videtur, quia vulgo solent omnes duriores

eſſe in eos, in quos jus aliquod habent et præſertim juniores quam ne propter ætatem ipſam vel in ſuſpicionem aliquam inſultationis et arrogantiæ cadere poſſet.

Verſ. 2. *Seniores mulieres.* Ab uno ſexu tranſit ad alterum, ejuſque duas ſimiliter atque prioris ſpecies conſtituit. Prior, *ſeniores mulieres*, ratione ætatis videlicet: quarum ætas decurſa ſit, aut ad exitum properet.

Ut matres, videlicet admone, ſi opus ſit, cum debito honore & obſervantia, ut appareat quantum illis propter ætatem tribuas. Poſterior:

Juvenculas ut ſorores, id eſt non ut contumelia illas afficias aliqua, ſed ita, ut appareat admonitionem tuam ex animo erga illas fraterno proficiſci, itaque te geras, atque gereres te, ſi tibi cum ſorore tua res eſſet. Subjungit autem huic de juvenculis præcepto propter ætatem utrarumque

In omni caſtitate, ſive cum omni caſtitate, id eſt ita caute & circumſpecte agat in colloquiis, ne aut in ipſius animum propter colloquium cum junioribus fœminis habitum illabatur aliqua cupiditas inhoneſta & amor illicitus, concipiatque animo ſuo ignem aliquem, aut etiam verbis & geſtibus ſuis det occaſionem aliquam ſathanæ, ſe in illius amorem illiciendi, adeoque in ſuſpicionem aliquam apud alios incidat, eaque famam ſuam, quæ apud omnes illibata eſſe debeat, inquinet. Hactenus prima capitis pars.

Verſ. 3. *Viduas honora.* Eſt altera capitis pars ad verſum 17 porrecta. Quia viduæ ſunt duplicis generis, ſeniores & juniores, de utriſque autem quid fieri velit, præcipit Apoſtolus, ideo pars hæc in duo velut membra ſubdividitur. Prius autem agit de viduis ſenioribus, poſt de junioribus. Ac de illis quidem, & in genere, quatenus vere viduæ ſunt, id eſt dignæ ſuſtentatione eccleſiaſtica, licet operam illi ſuam nulla in re addicant; & in ſpecie, quatenus certo alicui in eccleſia miniſterio præficiendæ. Etſi dici poteſt de iiſdem utrobique ſermonem eſſe, ideoque cum hic in genere illarum requiſita recenſuiſſet, ne quis putaret iſta ſufficere, ad ſpecialia deſcendiſſe. In genere, cum ait: *Viduas honora*; id eſt illarum curam habe, omnia officiorum genera illis præſtando, & illarum neceſſitatibus proſpiciendo. Non enim hic honorandi vox in ea ſignificatione uſurpatur, quatenus honor opinio de alicujus excellentia definiri ſolet, ſed pro reali, ut ita dicam, officiorum illis quos honorare jubemur præſtatione. Quomodo honoris vocem accipi videbimus verſ. 16, & uſurpata eſt ab ipſo Chriſto Matth. 15; ubi in vocabulo honorandi, contineri officium alimenta parentibus præbendi ex eo patet, quia Chriſtus docet Phariſæos ſolviſſe præceptum de honorandis parentibus, quod cura de illis omiſſa, putarent ſatis eſſe illorum neceſſitatibus proſpicere, ſi aliquid altari obtuliſſent. Sed et ipſa contextus ac propoſiti apoſtolici ratio ita vocem hanc accipi exigit, agit enim de viduis ejuſmodi, quæ ab eccleſia eſſent alendæ, ut ex inferioribus apparet, ideoque et reſtrictione utitur, quę nullum habet locum in vulgata honoris ſignificatione.

Reſtrictio eſt: *Illas quæ ſunt vere viduæ.* quaſi dicat, Illarum neceſſitatibus ſubvenire te et proſpicere volo, quæ nomini ſuo reſpondent; (χήρα enim dicitur ἀπὸ τῦ χερῦσθαι, quod eſt deſtitui, privari) ſuntque revera id quod eſſe dicuntur, nempe & ab omnibus derelictæ, & ita vitam tolerantes atque ſtatus ipſarum exigit. Hæc enim duo vere viduarum velut requiſita quædam ſunt & κεφάλαια, quemadmodum & ipſe ſtatim nos docet apoſtolus.

Verſ. 4. *Si autem qua vidua.* Rationem adfert ſuperioris reſtrictionis, atque adeo occurrere videtur interrogationi, quæ ex illa ſuperiori reſtrictione poterat oriri, non omnes eſſe vere viduas, quæ tales eſſe videntur.

Ac primo illam non eſſe vere viduam, quæ *filios aut nepotes habet*, ſive aliquos omnino ſanguine ſibi proxime junctos. Cum enim viduitas orbitatis nomen ſit, illa cui ſuperſunt filii, nepotes & conſanguinei, qui ejus neceſſitatibus inſervire poſſint, non eſt vere derelicta. Atque ad illas hoc ſuum præceptum non pertinere ſatis indicat Apoſtolus.

Diſcant primum. Quaſi dicat quod autem de honorandis viduis dixi, id minime ad iſtas, quæ filios & nepotes habeant, extendi volo: cum enim habeant, qui illis ſubvenire poſſint & debeant, vere viduæ non ſunt; quin potius liberos & nepotes ipſis proſpicere volo. *Diſcant primum*, id eſt, inde velut officiorum, quæ aliis debent, telam ordiantur.

Propriam domum regere, ut parentibus ſuis opitulentur. In Græco eſt ἰυσεβεῖν pietatem exercere. Quę vox Latinis eriam in ſtrictiori ſignificatione ſignificat ea officia, quę debemus parentibus, natu majoribus, & iis cum quibus ſanguine ſumus juncti, in quorum etiam numero ſunt viduæ, id eſt ne illos deſerant neque rerum ad vitam hanc conſervandam ceſſariarum inopia premi ſinant.

Et mutuam vicem reddere. Vocula καὶ explicatiua eſt, videtur enim explicare voluiſſe, quid ἰυσεβεῖαν nomine intellexiſſet, etſi quis poſſit dicere vocibus iſtis rationem ſimul tacite tum iſtius reddi cur alimentorum præbitionem ἰυσεβείας nomine appellaverit, tum etiam cur viduas ſuas alere debeant nepotes & liberi, quia videlicet iſtos aluerint ipſæ. Illorum vero parentes, quod educando et illorum neceſſitatibus proſpiciendo ſimul etiam ipſis vivendi cauſa et origo fuerunt. Juſtum autem eſt, imo naturale videtur, alere viciſſim eos, cum jam ſibi ipſi ob ætatem ſuccurrere non poſſunt, qui nos aluerunt noſtrique curam geſſerunt, cum nos etiam nobis opitulari non poſſemus, quique adeo ſuis ſumptibus et indefeſſa cura eo rem deduxerunt, ut nos nunc ſine cortice nare, atque adeo vitam propriâ curâ tolerare queamus. Et hoc eſt illud ἀντιπελαργεῖν quod in ciconiis conſpectum omnes liberos et nepotes ad reddenda alacriter parentibus et majoribus officia, quę ab illis acceperunt, invitare debeat. Sed non contentus apoſtolus innuiſſe id, ipſam quodammodo naturam ab unoquoque noſtrum exigere, juſtumque adeo eſſe, annectit aliam longe potentiorem rationem.

Hoc enim eſt honeſtum & acceptum coram Deo. Acceptum coram Deo, id eſt Deo, Hebraïſmus uſitatus. Senſus eſt, quaſi dicat, Ideo non non debet eccleſia onera-

onerari viduis, quæ liberos & nepotes habuerint, quia illorum est officium hoc onus in se libenter recipere, non tantum quia id quasi naturale est, & ipsa natura ad eam pietatem unumquemque incitare debeat, sed etiam quia & honestum, & Deo gratum. Ratio sumpta cum ab adjuncto facti istius, quod videlicet res sit honesta, tum ab effectu, quia videlicet utilis sit & magnis nos utilitatibus cumulare possit, cum sit Deo grata & accepta.

Vers. 5. *At vere vidua.* Ex contrario subjungit, quę sit verè vidua, proponens duo illius signa, quibus internosci possit ab alia quę vere vidua non sit, quorum prius opponitur illi viduæ, de qua vers. 4 disseruit.

Et sola relicta, id est quæ neque liberos, neque nepotes, imo nullos omnino consanguineos, qui illius curam suscipere aut velint aût possint, habeat, quæque adeo neque ipsa sibi consulere possit, & ab omnibus sit derelicta ac destituta. Ea enim vere est id quod esse dicitur. Quod ut jam antea diximus non convenit proprie iis, quę licet viris orbatæ sint, aut ipsę tamen sibi prospicere possunt, aut eos etiam habent, qui sine pietatis neglectu ipsos destituere non possunt.

Speravit in Deum. Præteritum pro præsenti ut supra IV. 10. Nisi quis vertere malit, spem collocavit, ut videlicet continuum, ut ita dicam, spei actum notet. Nam alias quæ speravit quidem aliquando, nunc vero eam spem abjecerit, huc non pertinet, ut mox apparebit. Est posterius ejus quam supra vere viduam vocavit, signum, cum priori necessario conjunctum, ideoque ita cum illo junctim extulit, ac si unum esset. Et sane quando aliquis ab omnibus spretus & derelictus est, quando nemo illius curam, & rationem habet, reliquum est, ut in solo Deo spem collocet, tanquam unico & certissimo derelictorum refugio. Esse tamen illud absque isto potest, ut versu sequenti apparebit, fierique potest, ut licet alicui in solo Deo spes residua sit, non tamen ipsam in illo figat, ab ejusque auxilii expectatione totus pendeat.

Et *perseverat in obsecrationibus & orationibus nocte & die.* Exprimit effectum spei collocatæ in Deo, vel potius ipsum signum, ex quo quis colligere possit illam totam a Deo pendere, ejusque auxilii spe foveri. Et sane nullum certius ac locupletius collocatæ in Deo spei documentum, quam perpes & assidua oratio, quæ quanto crebrior & ardentior fuerit, tanto magis aliquem solius divini præsidii spe sustentari loquitur. Id vero cum omnibus omnino necessarium est, cum vani sint omnes nostri conatus, qui non fuerint divinis viribus suffulti, tum vel maxime decet viduas, quarum solus Deus patronus & protector est.

Vers. 6. *At delicioſa.* Necessitatem posterioris in vidua requisiti a contrario indicat, quia illa quæ sit *delicioſa*, id est quæ aut lasciva sit, & mollius quam par est cuticulam curet, aut etiam cum vultu & gestu, tum etiam sermone omnique exteriori cultu levitatem & luxuriem præ se ferat;

Vivens est mortua, id est cum secundum carnem, quam molliter curat, vivat, secundum spiritum tamen, cujus ductum non sequitur, & omne ipsius regimen respuit, est mortua. Deliciari enim & cum verbis, tum exteriori corporis cultu amœnitatem & lasciviam præ se ferre, extra est viduarum statum. Quas cum per viduitatem omnibus ejusmodi exterioribus officiis nudaverit Deus, decet etiam suum decorum observare & in suo statu permanendo spiritus potius quam carnis magisterium sequi, ut hæc penitus in illis mortua, hic vigere & virere videatur. Porro huic locutioni Paulinæ similis est illa Christi *Sine, ut mortui sepeliant mortuos suos.*

Vers. 7. *Et hæc denuncia.* Instructioni interserit admonitionem ut, ostendat non propterea tantum se hæc scribere, quo ipse sciat, quæ & quales viduæ ab ecclesia sustentari debeant, sed ut aliis etiam id annunciet & præscribat.

Idque propterea, *ut irreprehenſibiles ſint*, id est scientes non alia conditione se posse sub ecclesiastici patrocinii alas recipi, studeant extra omnem reprehensionis & scandali suspicionem esse. Ratio sumpta a fine.

Vers. 8. *Si autem quis.* Redit ad id de quo vers. 3 dicere cœperat, simulque occurrit tacitæ cuidam interrogationi. Nam posset quis dicere, Quod si nolint liberi & nepotes curare suas viduas? Respondet apostolus, id minime ferendum esse in ecclesia summaque adeo reprehensione dignum. Id quod duplici ratione comprobat.

Primo cum ait *Fidem negavit.* Doctrinam videlicet euangelii, ex quo vel maxime improbitas ejusmodi hominum elucet. Cum enim ad liberalitatem & munificentiam unicuique exhibendam nos invitet, hoc ipsum satis loquitur istas nullo religionis sensu duci, qui ne erga eos quidem munifici sunt, ad quos sublevandos ipsa natura unumquemque ducat & invitet.

Et est infideli deterior, quia nimirum & gentes aliique prophani homines, quibus instinctus naturæ tantum pro lege est & regula, αὐτοφυὴς ejusmodi sentiunt in se, nec solum non esse deserendos liberis & nepotibus progenitores norunt, sed etiam curam ipsi suorum habent. Nota distingui proprios a domesticis.

Vers. 9. *Vidua*, nempe cui publicum aliquod ab ecclesia officium injungitur (ut curandorum ægro- & pauperum, quas ecclesiastica historia Diaconissas vocat) cui illis invigilantibus ecclesia de ipsarum necessitatibus prospiciat. Neque enim eatenus tantum hic de viduis agi, quatenus ab ecclesia alendæ sint & sustentandæ, (qua ratione aliis pauperibus & egenis accenseri possunt) vel id ipsum satis indicat, quia videretur hac ratione omnem sublevationis & liberalitatis fraternæ spem adimere iis, quæ aliqua ex istis, quas hic enumerat, conditionibus careant. Non videtur autem adeo scrupulose & sollicite in omnia ista inquirendum, cum sunt viscera misericordiæ aperienda; sufficit, si egeat & vere sit digna, id quod esse potest,

etiamſi illi aliquæ ex iſtis conditiones deſint. Apparet autem & honoris ac officii hoc nomen olim in eccleſia fuiſſe, & illas quæ in viduarum collegium eſſent cooptatæ, eccleſiæ humeris plane altas & ſuſtentatas fuiſſe; cum non minus de eligendarum in viduas requiſitis anxius & ſollicitus ſit Apoſtolus, atque prius de epiſcopi & diaconorum.

Primo autem exprimit ætatem, *non minor annis ſexaginta.* Græce *non minus*, neutrum pro fœminino. Mirum autem videri poſſit, cur nonniſi adeo grandævam ad hunc ſtatum promoveri voluit, ſi aliquid olim officii incumbebat viduis, cum ad omnem prorſus operam, propter ipſam ſenectutem inutilis videri poſſit, niſi quis putet, junioribus tantum iſtas præcipere ſolitas, quę illæ exequerentur. Cauſam aperit mox ipſe apoſtolus verſ. 11 & 13.

Quæ fuerit unius viri uxor. Simile illi quod in epiſcopis & Diaconis requiſivit, niſi quod ibi in præſenti dicat, *qui ſit unius uxoris vir*: id eſt, quæ vel marito mortuo, vel ſi repudiata fuerit, ad alias non tranſierit nuptias, qualem commemorat Lucas Annam Phanuelis filiam Prophetiſſam cap. 2 ℣. 36. Nam quod vulgo explicari ſolet, quæ non fuerit duorum ſimul maritorum, id eſt quæ repudiata, vivente adhuc priori marito, non nupſerit alteri, fruſtra eſt. Ut enim taceam nunc nimis obſcure aut conciſe locuturum fuiſſe apoſtolum, ſi id voluiſſet, caſus iſte, quem iſti volunt, nonniſi tum locum habet, ubi antequam eccleſię inſerta eſſet, repudiata fuiſſet. Nam alias ne toleranda quidem eſſet in eccleſia, ſed penitus albo fidelium eradenda. Sed ne tum quidem illam eſſe duorum ſimul virorum uxorem dici poteſt. Cum enim Deus olim repudium permiſiſſet, revera repudiata ſolvebatur priori vinculo, & libera evadebat cui vellet nubere. In ethnicorum vero conjugiis non ſolet vinculi ejus, quod eſt inter conjuges, nexum attendere ſcriptura, ut quæ non uſquequaque videatur inter illos conjugium agnoſcere. Ex quo tandem conſequitur, ideo ſimpliciter aliquam unius viri uxorem dici, quę ad alias nuptias nunquam tranſiverit, ſive vivo ſive mortuo marito, ſive repudiata fuerit ante ſive non. Non quod damnet ſecundas nuptias apoſtolus, ut quidam ex iſta ſententia colligi volunt, ſed quia majoris continentię & pudoris indicium eſt, unum tantum virum expertam eſſe, quam plures; præſertim ſi quæ ad eam ſenectutem, quam hic definit apoſtolus, pervenerit, quod de Anna dici modo vidimus. Voluit autem huic muneri præficiendam apoſtolus hac etiam pudoris & continentiæ laude cæteris mulieribus anteſtare.

Verſ. 10. *In operibus bonis teſtimonium habens*, non ſolum in eccleſia, ſed etiam ab extraneis, de qua conſtans omnium ſermo & opinio ſit, illam eſſe virtutum cultricem, oſorem autem vitiorum. Quod autem in genere de operibus bonis dixit, id in ſpecie explicat, cum addit:

Et liberos educavit. Liberos puta tum ſuos, ſi nimirum illos habuerit, tum etiam ſuorum, & qui illius curationi concrediti eſſent. Educationis autem nomine non tantum alimentorum præbitio, & illorum quoad corpus cura intelligenda, ſed etiam ſalutaris inſtitutio & ad boni moris ac honeſti cultum directio: id eſt ſi ita liberorum, quorum cura ipſi incumbebat, educationi invigilavit, ut illos in virtutis ac pietatis ſtudium & exercitium introducens, in iis adoleſcere curaret. Porro vocula *ſi ει*, ſi proxime antecedentia reſpicit, ut videtur, quia iſta membra ſunt bonorum operum, in quibus illam teſtimonium habere vult, quædam velut enumeratio, idem valebit atque ὅτι. Si vero ſenſum ſpectemus, & ad ulteriora illum reſpicere dicamus, ſuam ſignificationem retinebit, ut a voce *allegitor* pendeat hoc modo: *Vidua allegitor ſi liberos educavit* &c.

Si fuit hoſpitalis, nempe & vivente adhuc marito, & multo magis poſt ejus obitum, cum ipſa jam domus ſuæ gubernatrix eſſet, ſi hilari & alacri animo peregrinos, & præſertim domeſticos fidei, domi ſuæ exceperit illis humanitatis officia prolixe exhibendo.

Si ſanctorum pedes lavit, ſi ſe ad infima quæque & humillima ſervitia fidelibus præſtanda demiſit. νιπτειν enim hic lotio pedum pro infimi cujuſque & abjectiſſimi ſervitii fratri præſtatione ponitur, ſed ita tamen, ut ipſa lotio pedum hinc minime excludatur. Erat enim id in more in illis regionibus poſitum, ut cum peregre advenientes viatores & hoſpites exciperent, pedes illorum lavarent.

Si afflictis ſubvenit. In Græco ἐπήρκεσεν ſuffecit, id eſt ſi egenorum & indigentium neceſſitatibus pro virili opitulata eſt, & quacunque re potuit, illos juvit.

Si omne bonum opus. Generaliter denique concludit oſtendere volens ſingulari quadam & eximia ſanctitate debere eſſe eam, cujus humeris illud officii imponi debeat, quamque in viduarum collegium allectam ſuis humeris alere & ſuſtentare debeat eccleſia.

Verſ. 11. *Adoleſcentiores autem viduas.* Occaſione illius requiſiti, quo nonniſi ſexagenariis aditum ad collegium viduarum publicum in eccleſia miniſterium obeuntium patere voluit, quid junioribus, & quæ ad illam ætatem nondum perveniſſent, fieri velit, indicat. Quærere enim Timotheus poterat, Cum igitur nonniſi ſexagenariam in viduam eligi vis, quid junioribus, ſi quæ idem munus ambierint, & ab eccleſia ſuſtentari voluerint, faciendum erit.

Reſpondet apoſtolus, *Adoleſcentiores viduas repudia*, non ſimpliciter quaſi aditum ad eccleſiam illis debeat pręcludere, nec intra ipſius gremium recipere, ſed ratione muneris iſtius, & ſuſtentationis eccleſiaſticæ, quaſi dicat, Quæ autem ætate fuerint vernanti, nec eum quem prefixi numerum annorum expleverint, earum ſi ali ab eccleſia, & munere viduis deſtinato præfici voluerint, rationem nullam habeto, neque ut in viduarum collegium allegantur permittito.

Cum enim luxuriatæ fuerint adverſus Chriſtum. Cauſam pręcepti hujus ſubjungit ab adjuncto, ex qua etiam illius de ſexagenario numero requiſiti ratio patet. Voluit nimirum apoſtolus adeo caſtitate & verecundia conſpicuas officio iſti deſtinari, quæ nullos cupiditatum ſtimulos ſentiunt, extraque omnem illarum aſſultus ſuſpicionem eſſent, nedum illas in animo ſuo hoſpitari permitterent, eaſque fovere ne aliquo judicio deprehenderentur; quorum utrique juniores ſunt obnoxiæ & ob ætatem excitandis fovendiſque ejuſmodi cupiditatibus aptam, quarum velut quoddam vehiculum & incentivum eſt, & ob pingue propter proſpicientem ſibi de omnibus eccleſiam otium, cujus velut quodam flabello illæ facile in ipſis excitari & exardeſcere poſſunt. Inde cum vox καταστρηνιάζειν duplicem

plicem ſignificationem habere poſſit, & eam laſciviam denotare, quæ animum libidine ſaucium ſuum ipſius vulnus non alere tantum & ſervare, ſed illo etiam impenſius delectari, adeoque friguttire, ut ille ait, arguat; quo pacto στρηνιάσωσι denotabit, vel eam, quæ cupiditates libidinis incentivas fervere quidem & vigere in ſe ipſa teſtetur, ut licet ipſis non ſuccumbat, uri tamen ipſam (ut apoſtolus alibi ait) evidens indicium ſit: duplex etiam hujus phraſeos luxuriari adverſus Chriſtum vis & notio eſſe poteſt. Reſpectu prioris, adverſus Chriſtum luxuriari dicentur, quia quæ rupto interiori pudoriis & verecundiæ obice adeo alte cupiditatem in pectus demittunt, ut in libidines exardeſcant variiſque facibus agitentur, velut ſignum attollere, & inſurgere adverſus Chriſtum eique penitus renunciare videntur. Reſpectu poſterioris, quia quæ cum munus illud acciperent, domitos jam & extinctos in ſe penitus eſſe omnes cupiditatis igniculos profeſſæ erant, ſi illarum facibus incaleſcere & agitari cœperint eatenus adverſus Chriſtum laſciviunt, quatenus & illi ſuæ profeſſioni non reſpondent, nec muneri illi, cui ſe addixerant, vacare velle præ ſe ferant.

Videtur tamen ad poſterius reſpexiſſe apoſtolus, ut vel ex conſequenti, ſeu potius ſubjuncto effectu hujus laſcivię patet, cum ait, *nubere volunt*, id eſt, ad alias nuptias tranſire, quod ipſum hic revera vituperat apoſtolus; cum tamen ſecundas nuptias per ſe licitas eſſe conſtat, ſicut cupiditatum tam altam in pectus admiſſionem ut illis tete oblectare videare, prorſus illicitam. Id quod & veriſimilius redditur ex iis quæ de pœna, cui obnoxię ſint, cum nupturire cœperint, ſubjungit apoſtolus.

Verſ. 12. *Habentes damnationem.* Ob iſtam ad alteras nuptias tranſeundi cupiditatem, obnoxiæ ſunt pœnæ & judicio (ita enim iſta verba connectenda ſunt) id quod ipſum comprobatur ſequentibus verbis.

Quia priorem fidem, id eſt quę anteceſſit, *abjecerunt* vel *irritam fecerunt*. Jam cum fidei iſtius nomine & illa quam Chriſto cum omnibus fidelibus ad ipſius eccleſiam accedentes dederant, & illa qua ſe peculiariter eccleſiæ & fidelibus ipſis, & per eos peculiariter ipſi Chriſto, cum viduarum albo inſcriberentur, obſtrinxerant, (veniat vel accipiatur) ſi in priori ſignificatione vocem fidei hic ſumi velis, vox etiam illa κρίσιν in priori & graviori notione accipienda erit, ſenſuſque erit, Illas quę efferveſcentibus cupiditatum æſtibus animos ſubmiſerint, illiſque ſeſe regendas permiſerint, irritam facere illam fidem ſuam, quam Chriſto ad ipſius eccleſiam accedentes dederant ipſique probaverant. Id quod de illis, in quibus propter ipſum ætatis ver ebullirent quidem aliquæ laſciviæ notæ, non tamen ipſæ illis penitus ſuccumberent, aſſerere nimis durum eſſet. Si autem in poſteriori, vox etiam κρίσιν in poſteriori ſignificatione accipienda erit, quaſi dicat, Ideo judicio & pœnæ obnoxias eſſe eas, quę juvenantis animi luxurie motę alteras nuptias appetierint, quia fidem, quam eccleſię rite procurandi quod ſibi injunctum erat officium, ideoque caſtitatem illibatam conſervandi adſtrinxerant, repudient & abjiciant, idque non tam conſilio & intentione, quam ipſo effectu & eventu; quia jam alterius poteſtati ſubjectæ, & curis rei familiaris implicitæ, non amplius illius muneris, in quod ſeſe eccleſiæ obligarunt, numeros implere poſſunt.

Verſ. 13. *Simul autem otioſæ.* Subjungit alias rationes priori, cur nolit juniorum viduarum rationem a Timotheo haberi, ita videlicet, ut numero ſuſtentandarum ab eccleſia inſerantur, & miniſterio alicui publico vacent. Sunt autem omnes ſumptę ab effectis quæ conſequi ſolent adjunctum illis propter eccleſiæ curam pingue otium. Verba porro dupliciter accipi poſſunt, vel ut duo ſeparata videatur notare, quaſi dicat, cum enim de omnibus abunde proſpiciatur ipſis ab eccleſia, eoque de victu ſibi comparando minime ſint ſollicitæ, evadunt inertes, otio marcidæ, corpori ac deſidiæ ſe penitus dedunt, & deinde huc illuc pererrant, domos circumeunt: vel ut unicum in illis notet, cauſa addita, unde oriatur.

Cum enim propter ſuppetentem ſibi victus copiam abundent otio, neque id concoquere poſſint, pro eo quod deberent alicui operæ utili vacare, *diſcunt circumeuntes*, id eſt diſcunt circumire, aſſuefiunt paulatim non continere ſe domi, atque res ſuas agere, ſed hinc inde oberrare. Participium Hebræorum more pro infinitivo poſitum ut Rom. VII. 13.

Non ſolum autem otioſæ, ſed & nugaces. Horum effectum prioris conſequens, quod videlicet cum otium domi deſidentes pati nequeant, eoque per viciniam errantes ſola lingua laborioſæ ſint, quicquid in os venerit, auditum, inauditum, verum, falſum deblaterando, & linguæ volubilitate omnia movendo.

Et curioſæ. Quartum effectum, quod de ſuis rebus ſecuræ, in alienas ſcrupuloſe inquirant, quod familiare eſt deſidibus & linguacibus. Et notum eſt illud Poëtæ, percontatorem fugito, nam garrulus idem eſt. Rectiſſime igitur hæc tria, otium, garrulitatem & curioſitatem junxit apoſtolus, quod fere ſemper ſe invicem ſequi mutuaſque operas ſibi tradere ſoleant.

Denique generaliter concludit, *loquentes quæ non oportet*, hac circumlocutione per quandam μείωσιν, omnes illorum ſermones denotans, qui linguæ ſuæ frenum laxaverint, ut non ſolum putres illos, qui non ſerviant ædificationi, ſed ſcandaloſos etiam & detractorios & alienam famam varie ſugillantes & arrodentes, imo procaciores etiam ac ineptos, ut ita dicam, complectatur.

Verſ. 14. *Volo ergo juniores.* Hactenus apoſtolus rationem perſequutus eſt, cur vellet juniores viduas a Timotheo rejici, atque ita quid nollet illis fieri indicavit; ſed quia nondum confecta res erat, & poterat hæc animnm Timothei ſubire cogitatio, Quid igitur illis ego faciam, ubi inopia & egeſtate preſſæ (nam de his ſermo eſt) ad me confugerint, & in viduarum collegium allegi ambierint? hic etiam inſtruit ipſum Apoſtolus, quid ipſis fieri velit declarans. *Volo ergo* quaſi dicat, Quod ſi vero contigerit aliquas juvenculatum deſtitutas ad hoc collegium contendere, potius illis ſuadeto ut nubant &c. quam ut onerent eccleſiam, unde illa incommoda, quæ ſuperius notavi, provenire non poſſunt. Eſt hic notanda inſignis apoſtoli & vere divina ſapientia & prudentia, qui licet adeo cœlibatum efferat, omneſque ad illum quaſi quodam vocis ſuæ claſſico hortetur & animet, maluerit tamen conjugium ſuadere illis, de quibus ſuboleſcere propter ætatem ſuſpicio poterat, illas propter ætatem votum nequaquam impleturas, rejicique potius & negligi voto iſto obligari volentes juſſerit, quam ſcortationibus & diffamandæ eccleſiæ Dei januam

aperire. Atque id utinam preſſius advertiſſent Pontificii, nunquam in eos laqueos, quibus ſeſe nunquam extricare poterunt, multorum conſcientias induiſſent, neque Chriſti hoſtibus pipulo velut nomen ipſius differendi tam latam portam aperuiſſent. Cum enim neutiquam tantæ curę cœlibatum epiſcoporum atque viduarum apoſtolo fuiſſe vidiſſent, tum vero neutiquam obſtringere eorum conſcientias, quorum ver ætas agit, in quibus fervet ſanguis, virent genua, voto ejuſmodi ſibi licere animadvertiſſent.

Sed ad orbitam. *Volo*, inquit, *eas nubere*, quia vitę ſocium nactę, facilius ſibi ipſis proſpicere, & ſine onere eccleſiæ vitam tolerare poſſunt.

Addit autem, *filios procreare*, ne ſibi dedecori putarent ut in ſecundo matrimonio liberos procreare, ſimulque ut doceret non ſolum non eſſe indecorum, ſed bonum etiam ac laudabile opus liberos generare, quaſi dicat pro eo quod operam ſuam eccleſiæ in viduarum ſtatu addicere volebant, quia ejus voti per ætatem ſuam potiri non poſſunt, illæ nubentes etiam eccleſię prodeſſe poſſunt, liberos procreando & in viis Domini erudiendo. Voce autem τεκνογονεῖν non ſolum actum ipſum pariendi, ſed & omnes educationis honeſtæ moleſtias intelligi monuimus ſupra 2. 15.

Subjungit, *Domum adminiſtrare*, id eſt familiam regere & gubernare.

Denique *nullam occaſionem præbere*, id eſt, atque ita nullam anſam præbere ad id ut adverſarius eccleſiæ juſtam habeat cauſam, illam differendo & infamando de eccleſia maledicendi. *Adverſarii* nomine quemvis intelligit, qui famæ alicujus & exiſtimationi inſidietur. Voce autem κάκεν non finis ſed eventus denotatur. Reſpicit ad ea quę ſuperius recenſuerat otii vitia, ideoque negotium præcipit, quo unico præciditur anſa adverſario curioſius vitam noſtram ad nos in hominum odium vocandos ſpeculanti. Non vacat enim laſcivire diſtrictis, & certum eſt, otii vitia negotio diſcuti.

Verſ. 15. *Jam enim quædam.* Rationem hujus præcepti & conſilii ſui ſubjungit ab experientia, quæ videlicet docuerit, complures ſine ætatis & aliarum qualitatum, maxime tamen illius delectu, adminiſterium eccleſiæ allectas,

Converſas eſſe retro ſathanam, in mollitiem & laſciviam reſolutas vel penitus religionem Chriſtianam abjuraſſe, vel ore quidem illi adhęreſcentes vitæ ſuæ impuritate illam abnegaſſe, atque ita Sathanæ mancipia evaſiſſe.

Verſ. 16. *Si quis fidelis habet viduas*, id eſt matrem, aviam, proaviam, materteram &c. Repetit quod ℣ſ. 4 dixerat, ut oſtendat, quanti ſit illud præceptum faciendum.

Sufficiat illis, id eſt pro virili omnibus illarum neceſſitatibus provideat.

Simulque rationem ejus exprimit, *ut vere viduis ſufficiat*, id eſt illis, quæ & deſtitutæ ab omnibus fuerint, nullumque conſanguineum ad quem confugere poſſent habuerint, & illis fuerint ſupra enumeratis qualitatibus præditæ.

Verſ. 17. *Bene præſidentes.* Tertia capitis pars incipit, in qua præcipit quomodo erga presbyteros gerere ſe debeat. Cujus ſunt tria velut membra. Primum ad illorum victum & ſuſtentationem pertinet, alterum ad delicta; tertium ad ordinationem. Primum continetur verſ. 17 & 18. *Bene præſidentes*, id eſt qui recte & laudabiliter eccleſiam Dei regant, illiſque in omnibus, doctrinę & pietatis exercitiis exemplo præluceant.

Presbyteri ſeu epiſcopi. Eoſdem enim epiſcopos fuiſſe & presbyteros ratione officii non vero ætatis conſideratos ſupra monuimus.

Duplici honore digni cenſeantur, largior victus omniaque ad vitam hanc ſuſtentandam neceſſaria copioſe illis ſuppeditentur, & velut duplex ipſis demenſum præbeatur. Vocem enim *honoris* ita accipi cum ex verſu 3 & ſubſequentibus, tum vero ex ſubjunctis huic præcepto rationibus apparet. Erit igitur in voce *honoris* Synedoche generis, in voce *duplici* Synecdoche ſpeciei; ſicut in voce *digni cenſeantur* Metonymia cauſæ efficientis. Nec enim vult apoſtolus, ut illi tantum pro dignis reputentur, quibus non parca & adſtricta manu alimenta præbeantur, ſed ut in re & effectu id illos ita cenſere appareat.

Maxime laborantes. In quibus præcipue id præceptum cuſtodiendum ſubindicat, quaſi dicat omnibus quidem id presbyteris rite munus ſuum obeuntibus ſervire volo, ſed inter eos præcipue illis, qui docendo & erudiendo in notitia veritatis divinæ, & viis Domini inſudant. Apparet hinc non unius generis epiſcopos tum fuiſſe, & alios quidem tantum regimini eccleſię incubuiſſe, alios etiam cœleſti doctrina auditores ſuos imbuendi donum habuiſſe. Nam quod Eraſtus non ad ipſarum perſonarum ſed functionis ipſarum diſcrimen refert, quaſi omnes quidem docuerint, ſed alii aliis diligentius officio docendi ſint intenti, ſenſumque his verbis aſſignat ejuſmodi, quaſi diceretur (verba ipſius ſunt) Ego omnes Miniſtros & Paſtores amo, maxime vero illos, qui indefeſſo ſtudio intentiſſimaque cura oves ſuæ fidei concreditas paſcunt: id eo ipſo refutatur, quia de iis loquitur apoſtolus, qui bene præſint. Qui vero cum poſſit majorem diligentiam adhibere, non adhibet, nec tantum præſtat quantum poteſt, bene præeſſe dici non poteſt.

Verſ. 18. *Dicit enim ſcriptura, Bovi trituranti.* Præceptum ſuum comprobat, duplici ratione. Quarum prior eſt ab authoritate ſcripturę, quam etiam in eodem negotio citat apoſtolus 1 Cor. 1x. 9. In loco autem Moſis proprie dicitur de bove, ſed videtur hic argumentari apoſtolus a minori ad majus. Si enim vult Deus non obſtrui os bovi laboranti & trituranti, quanto magis decet ſeminantem, ut alibi ait, bona ſpiritualia, metere carnalia et ad hanc vitam ſpectantia.

Et dignus operarius. Alia ratio ab æquitate ſumpta. Videtur autem proverbialis iſte ſermo inter Judęos fuiſſe, quo etiam in hac materia utitur Dominus Matth. x. Luc. x.

Ut autem vox *operarii* curam et laborem ab epiſcopo in ſuo munere inſumendum ob oculos ponit, ita vox *mercedis* indicat alimenta quæ ipſi ſubminiſtrat eccleſia, non tanquam gratuita eleemoſynę nomine, ſed tanquam debita epiſcopis pro labore dari. Quaſi dicat, Quod vero in genere dicere ſolemus omnem operarium dignum eſſe mercede ſua, id vel maxime locum habet in epiſcopo, qui in nobis cœleſti pabulo reficiendis, et in veritatis ac virtutis callem dirigendis nulli labori parcit.

℣ſ. 19. *Adverſus presbyterum.* Eſt alterum membrum hoc et ſequenti verſiculo expreſſum, quo docet Timotheum, quomodo ſe gerere debeat tum, quando aliquis

defert

defert epiſcopum,& criminis alicujus nomine ipſi litem intendere vult, tum etiam quando peccaſſe convictus fuerit. Prius eſt hoc verſiculo, quo non ſolum non vult credi temere crimini,adeoque condemnari ſtatim presbyterum, ſi quis illum detulerit, id enim erga unumquemque auditorum obſervari decet; ſed ne accuſationem quidem inſtitui & permitti, ut velut reus cauſam dicere cogatur. *Præterquam in duobus aut tribus teſtibus*, id eſt, niſi duo aut tres teſtes, qui illum convincere ſint parati, adfuerint. Quod cum alias in lege quoad omnes præcepiſſet Deus, tanto magis hic eſt obſervandum, quanto plus eſt in integritate famæ epiſcopi ſitum, & quanto magis illorum bonæ exiſtimationi inſidiatur humani generis hoſtis,minime unquam tam bellam ipſis odium conciliandi occaſionem neglecturus; ſi omnia de ipſis crimina pronis ſtatim omnium auribus exciperentur. Et hoc habent privilegium epiſcopi præ reliquis, ne ob majeſtatem muneris ipſorum permittatur cuilibet ipſos reos coram judicio ſiſtendi & actionem contra illos inſtituendi, niſi duo aut tres teſtes adfuerint, id quod in aliis quorum exiſtimationi non ita cito nota aliqua inuri poteſt, non adeo ſcrupuloſe obſervari debet. Loquitur autem de ejuſmodi accuſatione, in qua coram epiſcopo vel eccleſia tanquam reus ſiſtatur epiſcopus; nam alias ut alium quemvis, ita præcipue epiſcopum licet privatim monere; ſi quid etiam ſine ullo teſte ſiniſtrius de illius vita et moribus ab aliquo audiveris, eademque exiſtimationis ipſius, quę accuſationem ſuſcipi prohibet, id fieri jubet ratio.

Verſ. 20. *Peccantes* videlicet epiſcopos, ſi convicti a teſtibus fuerint, et accuſatione inſtituta eos deliquiſſe apparuerit. *Coram omnibus argue*, in conſpectu omnium auditorum reprehende et caſtiga.

Ut cæteri horrorem habeant. Ratio præcepti a fine, ut videlicet pœna ad unum timor ad omnes perveniant, omneſque animadverſo ne ſenioribus quidem & iis, qui ob muneris ſui majeſtatem a correptione velut exempti videntur, ne illis quidem parci ubi reprehendenda admiſiſſent, ipſi etiam peccare oderint, & ita ſe componant, ne in aliorum correptionem & diſciplinam incurrere mereantur.

Verſ. 21. *Obteſtor coram.* Quia propter dignitatem epiſcoporum minus videbatur auſurus in illos animadvertere, obteſtationem graviſſimam ſubjungit quo illum teſtium, quos hic advocat, majeſtate tanto magis obſtringat, & ad exequendum hoc ſuum mandatum compellat. Quaſi dicat, Quod meum præceptum ne minoris forte æſtimes, aut ab illo implendo ſive metu ſive benevolentia aut alia aliqua cauſa abducare, ecce Deus, qui eſt author & fons omnis boni & ſalutis noſtræ, & dominus Jeſus filius ejus, cujus ſervi ſumus, & qui explorator eſt intimorum cordis; & beati angeli ipſius, qui ſaluti noſtræ procurandæ mittuntur, ſunt teſtes & audiunt me hæc tibi præcepiſſe & injunxiſſe; quare ne tibi non dictum putes, aut levi pendas præter mittereque audeas cave.

Coram Deo patre videlicet, a quo ſalus noſtra dimanat.

Et domino Jeſu Chriſto tanquam eo qui caput & ſponſus eſt eccleſiæ, in qua tanquam ipſius domo ſervi ſunt omnes epiſcopi.

Et electis angelis, tanquam iis, quorum miniſterio Deus pater & Dominus Jeſus cum in bonis fidelibus conferendis, tum in malis ab iis avertendis utitur. Non dicit autem ſimpliciter *coram angelis*, ſed cum adjectione coram *electis*, quæ vox dupliciter accipi poteſt, ut per eam aut ſpiritus tantum immundi excludantur, reſpectu quorum omnes boni angeli electi dici poſſunt, aut etiam boni qui ſint ordinis inferioris, ut electorem nomine præcipui tantum intelligantur,quos principatus & thronos ſeu archangelos ſacra ſcriptura vocat, quique videntur iidem cum illis ſeptem ſpiritibus, qui exiiſſe dicuntur in univerſam terram, & a quibus pacem & miſericordiam optat ſanctus Joannes, tanquam iis per quos dominus populo ſuo præſit, & eccleſiam ſuam gubernet.

Ut hæc cuſtodias quæ videlicet tibi de objurgandis & caſtigandis delinquentibus presbyteris injunxi.

Sine præjudicio, non adferens ad judicium favorem aut odium, quæ efficiant, ut ante cauſam auditam aut abſolvas aut condemnes.

Nihil faciens ſecundum inclinationem, id eſt ne quicquam facias in gratiam perſonarum,quod derogare poſſit veritati; breviter ne ſis προσωπολήπτης. Explicat id quod voce præjudicii prius expreſſerat.

Verſ. 22. *Manus cito nemini impoſueris.* Tertium membrum præceptionum epiſcopos reſpicientium, quo jubet non properare in ordinando aliquo & ad epiſcopatus officium promovendo, ſed adhibita mora propter tanto meliorem & accuratiorem de ejus moribus inquiſitionem; ne videlicet ſtatim ac quiſquam ipſi arridere cœperit, dignuſque prima fronte iſto munere videri, inauguretur. Manuum impoſitione creari ſolitos fuiſſe epiſcopos in veteri eccleſia, nemo negat. Quidam id de admiſſione peccatorum reſipiſcentium ad eccleſiam, inter quos poſſunt & ſeniores comprehendi, accipiunt: ſed fuiſſe hunc ritum in primitiva eccleſia, ut per manuum impoſitionem peccatores pœnitentes in eccleſiam reciperentur, non ſatis certo conſtat. Præterea rectiſſime hæc ita conhærebunt cum ſuperioribus, quaſi dicat, Ut vero id quod te tantopere cuſtodire jubeo rarius eveniat, neque reperiantur ejuſmodi in eccleſia epiſcopi, qui publicam reprehenſionem mereantur, facile occurres; ſi non ſtatim atque quis pietatis amorem præ ſe tulerit, & illis, quas ſuperius enumeravi, qualitatibus præditus eſſe viſus fuerit, ei gubernacula eccleſiæ commiſeris. Signum poſuit, nempe impoſitionem manuum, pro ſignato, nempe ad epiſcopatum promotione.

Neque communices. Non ſolum enim is communicat peccatis alienis, qui illorum proprie cauſa eſt, aut etiam ad illa connivet, ſed etiam qui occaſionem alicui dedit ad id ut gravius peccaret, dum videlicet hominem inexploratum eo faſtigio collocavit, ex quo impuritas illius & conſpectior ac notabilior & eccleſiæ probroſior eſſe ſolet; quod ultimum hic attenditur. Cauſam præcepti ſubjicit apoſtolus, licet verba ita poſita ſint, ut pars præcepti eſſe videantur. Communicaturus autem erat peccatis alienis, ſi cito aliquem, ſine antegreſſo diligenti examine & diuturna morum exploratione elegiſſet in epiſcopum, non quia illius peccatorum cauſa eſſet, ſed quia feſtinata inauguratione ſua daret occaſionem ipſi gravius peccandi ob infamiam & opprobrium in eccleſiam ex ejus delicto promanaturam.

Te ipſum caſtum cuſtodi. Quia qui jus in alienos mores inquirendi habent, ipſi ſibi libenter indulgere ſolent, & ſui, cum neminem in ſe jus habere putant, minorem curam gerere: ſubjicit hoc monitum apoſtolus,

quaſi dicat, Cum autem tibi præcipio, ut in aliorum mores diligenter inquiras, & voce tua converberes; ſimul te quoque moneo, ne propter jus in alios tibi a me conceſſum tibi plus licere putes, adeoque tibi liberius vivendi licentiam dari exiſtimes. Cum alios in recti viam & tramitem ducito, tum vero inprimis te ipſum cum ab omnibus vitiorum ſordibus & inquinamentis tum vero etiam ab impura libidine & ejus generis voluptatibus purum & illibatum præſtato. Ut enim vocem ἁγνὸν in latiſſima ſignificatione ſumi debere poſtulant antecedentia, ita ſtrictiorem requirere videntur ſequentia, ut mox indicabitur, in qua etiam uſurpata eſt ſuperiori cap. verſ. 17. Non eſt autem novum in ſacris literis vocem unam ita poni, ut duarum naturarum ſit ſignificativa, præſertim ſi una ſub alia contineatur; ut hic evenit. Neque enim poteſt de eo tuto pronunciari, illum nullis vitiorum ſordibus pollui, qui ſeſe libidinibus polluerit. Alias enim connexio inter hæc & ſuperiora nulla penitus eſſet.

Verſ. 23. *Ne amplius aquam bibito.* Subjecta hæc admonitio indicat Timotheum domandis & ſub jugum continentiæ mittendis affectibus libidinis incentivis, inter alia media hoc etiam adhibuiſſe, ut vino abſtineret, & aquæ potu ſiti reſtinguendæ uteretur. Quare cum admonuiſſet ipſum apoſtolus ut caſtitati ſuæ ſedulo provideret, ſubjicit commode velut in parentheſi: quod autem ei conſervandæ incumbens facere conſueviſti, ut aquam bibas, ab eo te revoco: Potes enim alio modo id ipſum quod intendis & quod te decet conſequi.

Sed vino modico utere. Abſtine ab aqua & pauxillo vini utere, quodve non excitet in te ignes *libidinis*, ſed vires marcentis ſtomachi inſtauret, ut ſtatim addit.

Propter ſtomachum tuum. Cauſam ſubjungit, cur ab aqua illum velit abſtinere, & panxillo vini uti. Apparet autem aquæ potatione illum κωνσπάσμον evaſiſſe.

Et frequentes tuas infirmitates, ex vitio ſcilicet ſtomachi proficiſcentes, ad alias enim quid faceret vini uſus?

Verſ. 24. *Quorundam hominum peccata.* Redit ad id quod verſ. 22, ne videlicet quenquam propere ad epiſcopatum admitteret, dixerat: Poterat enim Timotheus dicere; quid opus eſt tam diutino examine & tanta expectatione, aut cur ego ejuſmodi periculum pertimeſcere debeam, ne dicar alienis peccatis communicare, cum manifeſtum ſit quis malus & improbus, & quis bonus ſi, idque in oculos unicuique ſtatim incurrere poſſit, præſertim ſi ſuperius ab apoſtolo enumerata requiſita ante oculos habeantur. Reſpondet apoſtolus, non fruſtra hoc ſe præcipere, nec uſquequaque verum id eſſe quod pro conceſſo, quaſi qualis quiſque interius eſt, talis ſtatim exterius appareat, ſumitur; ſed in nonnullis tantum id verum eſſe, ut eorum peccata manifeſta ſint, et de quibus non neceſſe ſit inquirere; ſed ſimulac nomina illorum audiuntur, aut etiam mores inſpiciuntur, ſtatim collutulatus vitiorum ſordibus animus eorum appareat. *Præcedentia ad judicium.* de quibus hominibus ſi velis examen inſtituere, et eorum vitam exploraturus eos velut ad judicium et conſiſtorium aliquod vocare, antecedunt illos tanquam anteambulones vitia, quæ antequam judicium inſtituatur, qualeſnam tandem illi ſint, clamitent et teſtentur. Sed ſunt alii, qui ſumma nequicquam pelle decori, ſe Curios ſimulant et Bacchanalia vivunt.

Quoſdam autem & ſubſequuntur, id eſt quos velut longo poſt intervallo ſequuntur illorum vitia, et quæ nonniſi tum apparent, ubi illis familiarior redditus ſingula illorum facta et dicta diligenter excuſſeris, moreſque illorum, quos aliqua vicinitate virtutum male ſucaverunt, ad divinæ veritatis ſtateram diligentius expenderis, ut qui ad illud faſtigium evecti inſolentiores eoque minus cauti reddantur.

Verſ. 25. *Similiter & bona opera ante manifeſta ſunt.* Dictum verſus ſuperioris illuſtrat a contrario, quaſi dicat, Quod autem de malis operibus dixi, idem & ad bona referendum eſt, ut illa ſe prodant; nec latere poſſint. Quia vero etiam aliquando mala boni ſpeciem mentiuntur, & vitia ſe pro virtutibus perſepe venditant, ſubjungit: *Et quæ ſe aliter habent abſcondi non poſſunt*, quaſi dicat, Quodſi vero etiam contingat, ut pro bonis ſeſe venditent, quæ minime ſunt bona, nec id diu latere celarique poteſt. Quanquam & ſic hæc verba accipi poſſunt, ut voces iſtæ *quæ aliter ſe habent*, opponantur iis *ante manifeſta*, quaſi dicat, & ea quæ non ilicò apparent eſſe bona, licet ſint revera talia, diu latere non poſſunt.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

Capitis hujus ſunt particulæ ſex: Prima eſt de ſervorum officiis.

Verſ. 1 *Quicunque ſunt ſub jugo ſervi.* Prima hujus capitis particula, in qua de ſervorum officiis tractat; idque tum in genere qualem qualem tandem ſervitutem ſervierint; tum in ſpecie de officiis eorum, quibus fideles domini contigiſſent. In genere hoc verſiculo, ut comprehendi omnes ſive fideles ſive infideles domini poſſint; etſi hunc verſum ad infideles tantum quidam referant. Porro verba iſta vel ita poſſunt accipi, ac ſi vox *ſervi* ſit ſubjectum, licet poſteriori loco poſita, priora vero illa ſint velut ejus quædam deſcriptio, & vocula ὅσοι, ut non raro ſolet, idem valeat quod *qui*; vel ut vocula *ſervi*, ſit velut per appoſitionem prioribus addita, ita, *quicunque ſunt ſub jugo*, nempe *ſervi*. Non enim poſſunt revera diſtingui ſervi, ita ut alii ſub jugo eſſe dicantur, alii non, quod verba iſta præ ſe ferre videntur; niſi quis voce *jugi* duritiem & gravitatem ſervitutis, quam experirentur, qui heros haberent infideles, denotari putet. Nam poſtea velut per oppoſitionem verſ. 2 addit: *At fideles habentes dominos*, ut ſub jugo eſſe idem ſit hoc loco, quod ſervitutem ſervire duram & acerbam, qualis eſt apud infideles.

Proprios dominos omni honore dignos arbitrentur. Id eſt heris ſuis omnem reverentiam & obſequium deferant. Honoris vox aliter hic atque cap. ſuperiori magiſque proprie accipitur; & ſignificat omne genus officii, quod debent ſervi ſuis dominis, præcipue obſequium, cujus velut cauſa quædam eſt excellens animo de heri ſui in ſe poteſtate & eminentia concepta opinio. Eſt metonymia cauſæ efficientis, ut & in ſeq. *dignos arbitrentur*, non enim vult ut eam tantum in animo ſuo foveant opinionem, ſed ut re ipſa iſtum honorem præſtent. Vocem ἡγεῖσθαι hoc ſenſu uſurpat etiam apoſtolus 1 Theſſ. 5. 13.

Ne nomen Dei & doctrina blaſphemetur, id eſt ne ſi

in

in officio ſuo ſegnes & deſides aut etiam penitus heris ſuis immorigeri fuerint, inde arripiant occaſionem heri ipſorum infideles, cum Deum ipſum, cujus ſervos ſe eſſe profiterentur, contumeliis appetere, tum vero doctrinam, nempe euangelicam, cui nomen dediſſent, conviciis proſcindere. Cauſam præcepti ſui de officiis ſervorum ſubjungit, ab effectu damnoſo ſumptam, niſi illi obtemperaverint. Exprimit vero primo illum, in quem velut opprobrium quoddam ex eo promanaturum erat, niſi officium ſuum impleverit, deinde modum quo id in eum redundaturum erat, nempe ſi doctrina ipſius ſugillaretur & variis conviciis oneraretur. Facile enim dicere poterant infideles: Apparet nihil boni iſtam novitiam doctrinam, qua ſe iſti jactitant, præcipere, imo ad jugum excutiendum & obſequium dominis debitum exuendum, adeoque omnem ordinem bonum ex mundo tollendum quaſi ſignum quoddam tollere; id quod non poterat niſi in contumeliam ipſius Dei, a quo illa eſt, vertere & redundare.

Verſ. 2. *At fideles habentes dominos.* Subjungit præceptum de officiis ſervorum fideles dominos habentium, ſi de infidelibus tantum verſic. primo egiſſe ſententias, propterea quia nondum expreſſerat, quomodo ſe gerere deberent, quibus ſervitus apud fideles obveniſſet; ſin ita priorem verſiculum accipias, ut generaliter illo expreſſa ſint officia heris cujuſcunque ſtatus & religionis præſtanda, ſpecialiter addit de officiis fidelibus heris præſtandis, ne videlicet putarent ſe illo jugo exemptos & ab omni ſervitio immunes, propterea quia fidelibus ſerviant. Quo reſpexiſſe apoſtolum indicant ſtatim ipſa ejus verba, cum velut occurrens tacitæ ſervorum cogitationi, ipſum mali fontem tangit.

Non contemnant, quia fratres ſunt. Poterant videlicet ob illud arctiſſimum Chriſtianæ charitatis vinculum ſuſpicari, non eſſe ſe illis ad ea obſequia præſtanda obligatos, quæ alii domini a ſervis exigerent, utpote qui illis pares eſſent. Contemptus enim hic honori, de quo verſiculo priori dixit, oppoſitus, non aliud ſignificat, quam obſequiorum debitorum denegationem; nec tam innuit aliquam eminentiæ præ dominis uſurpationem, quam cum illis exæquationem, ut vel ex contrario vocis hujus cum ait *ſerviant* elucet, unde etiam, quid ſibi voce *honoris* verſiculo primo voluerit, conſpicitur. Hunc igitur inde natæ opinionis fumum adeo vanum eſſe oſtendit apoſtolus, ut tanto fidelius & impenſius, tanto promptius & vigilantius illis ſervire debeant, quia fratres ſint, nedum illis obloqui propterea & immorigeros ſe præbere deberent.

Sed magis ſerviant, quia fideles ſunt & dilecti, quin hoc ipſum illos excitet et inflammet ad omnia officia & miniſteria illis tanto alacrius deferenda, quia & *fideles* ſint, nempe Deo per Chriſtum ratione profeſſionis euangelicæ, *& dilecti*, digni videlicet qui diligantur, & dilectionem propter Chriſtianitatis vinculum meriti. Loqui enim videtur non de ea dilectione, qua Deus heros dilexerit, ſed qua ipſi ſervi erga illos flagrare debent. Si enim illis omne obſequiorum genus, ne male audiat nomen domini, debent, qui neque Deo fideles ſunt, adeoque ipſius inimici, & cum quibus nullum intercedit arctius vinculum, ob quod amorem & dilectionem mereantur, quanto magis hæc omnia præſtanda ſunt iis, qui & Dei ſunt amici & nobis deberent eſſe omnino chari.

Porro voces illæ οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι variea variis accipiuntur, & in hoc plerique conſentiunt, rationem illis obſequii fidelibus dominis præſtandi contineri, ideoque illa ita vertunt: qui ejuſdem *beneficii participes ſunt*, beneficii nomine æternæ vitæ hæreditatem intelligentes; quaſi ideo ſine tergiverſatione & ullo murmure velit illis miniſtrari, quia ad eandem cœleſtis gloriæ ſocietatem cum illis vocati ſunt. Sed præterquam quod id voce fidelium indigitatum eſt, vocula connectenti τε omnino opus fuiſſet, præſertim cum articulus οἱ, licet nullam hic ἐχθλῶ denotet, *ſubjecti tamen* locum omnino hæc verba obtinere ſignificat, ad prædicatum autem omnino eſſent referenda ex illa ſententia. Quare verba iſta ſubjecti deſcriptio tantum ſunt, ut εὐεργεσίας nomine intelligantur officia & obſequia, quæ a ſervis in dominos proficiſcuntur, quæ dicuntur domini ἀντιλαμβανέσθαι, id eſt recipere, & velut ex adverſo ab illis ſtantes accipere. Nam eam etiam vim vox ἀντιλαμβάνομαι habet, quaſi dicat, Ideo non debetis dominis veſtris refractarii & immorigeri eſſe, ſed tanto promptiores ad illorum mandata exhaurienda, quia οἱ τῆς εὐεργεσίας ἀντιλαμβανόμενοι, ii quibus vos inſervitis, ad quos ex veſtro ſervitio utilitas redundat, id eſt heri & fideles ſunt & dilecti.

Hæc doce & exhortare, id eſt hæc quæ de ſervorum officiis præcepi; quanquam & ad ſuperiora omnia præceptionum genera id referri poſſit. Subjungit præceptis ἐπίστασιν, ut oſtendat, quantum in illis ſitum ſit. Ideoque non contentus dixiſſe, *Doce*, id eſt explica, indica, in illorum notitiam introduc, addit *exhortare*, id eſt urge, & quantum in te eſt elabora, ut non ſolum ſciant id ita faciendum eſſe, ſed etiam moveantur iis ad officium præſtandum. Niſi quis vocem *docendi* generalem ad omnes doctrinam & admonitionem, *exhortandi* ad ſingulos ſeparatim, cum eguerint, inſtitutam exhortationem intelligi malit.

Verſ. 3. *Si quis aliter docet*, id eſt atque ego hucuſque præcepi. Nam non ad proxime præcedens tantum præceptum id referendum eſſe, manifeſtum eſt ex acrimonia verborum Pauli, quibus ἑτεροδιδασκαλίαν iſtam impetit. Eſt altera capitis particula, qua præmunit Timotheum adverſus falſos doctores, occaſione ſumpta ex admonitione quæ præceſſit, cujus neceſſitatem id ipſum indicat quod ſubjungit, quaſi dicat: Ideo autem hæc docere & exhortari debes, quia qui aliter docet, ille & arrogans & ſtolidus, & denique avarus eſt, adeoque tibi vitandus. Initio autem quid ἑτεροδιδασκαλίας nomine intelligat, explicat; deinde cum illos ipſos, qui illam urſuri eſſent, ab adjunctis deſcribit vitiis, videlicet mentis & voluntatis, tum illorum doctrinam ab effectis graphice depingit. Denique vitandos monet.

Et non accedit ſanis ſermonibus domini noſtri Jeſu Chriſti. Per ſanos iſtos ſermones intelligit euangelicos, qui dicuntur ſani, quia & in ſe ſani ſunt, & nihil in ſe vitii & falſitatis continent, & reſpectu aliorum, quorum mentes ſanant. Quod quia generalius dictum erat, ut tanto manifeſtiorem notam apponeret, per quam vera doctrina a falſa internoſceretur, adjungit:

Et ei quæ ſecundum pietatem doctrinæ, id eſt doctrinæ, quæ pietatem & ſanctimoniam unice urget. Hæc autem idem eſt cum ſanis illis ſermonibus, ut particula τε non tam connexiva ſit, quam explicativa. Erit igitur hic velut Lydius lapis, quo verum aurum doctrinæ Chriſti a ſubærato dignoſci poſſit, ut quicquid pietatem vere promoveat, id ſanis Chriſti ſermonibus ſit

annumerandum; quicquid vero ab ea abludat, etiamsi tandem exteriori specie allubescat, adulterinum censeatur, & ἑτεροδιδασκαλίας nomine venire debeat.

Vers. 4. *Turget nihil sciens.* Ipsos vanos istos ἑτεροδιδασκάλους describit ab adjunctis, arrogantia videlicet & insciti. *Turget nihil sciens* quod licet sint ab omni prorsus scientia imperiti & inopes, opinione sui tamen tumeant, & se scientiæ apicem contigisse somnient & glorientur, eoque sibi nomine applaudant & se circumspiciant. Et hæc erit una ex præcipuis impostorum nota; ut statim pavidi & suspicosi, suspiciamus, etiamsi nondum doctrinam novitiam exploraverimus, ubi ejus promotores, etiamsi vix in limine sapientiæ hæreant, in ejus tamen se adyta penetrasse credunt, & propterea animo efferuntur ac insolescunt.

Hęc vero adjuncta insuper ab objectis exaggerat, *sed ægrotans*, id est ut Erasmus & alii ipsum secuti vertunt *insaniens*, cum insania mentis ægritudo sit. Verum cum id inferius speciatim illis objiciat apostolus, satius est simpliciter istam vocem accipere de pruritu, & febricitantis istius sapientiæ morbo, quo illi tenentur.

Circa quæstiones, id est tricas & ineptias sophismatum & nullius frugis interrogatiunculas. Quorum nomine quid intellexerit, explicare ipse videtur.

Et verborum pugnas, id est disputationes & concertationes de verbis tantum & lana caprina, non autem de rebus & pietate institutas. Videtur autem idem malum hoc tangere, de quo superius monuit cap. 1.4.

Ex quibus nascitur invidia. Descriptioni ἑτεροδιδασκάλων interserit descriptionem doctrinæ ipsorum ab effectis. Poterat enim quis cogitare, quandoquidem nugax ista sapientia circa corticem tantum verborum occupatur, et tricis ac quæstionibus inexplicabilibus sese ostentat, nihil ab ea periculi esse metuendum, adeoque quamvis non amplectendam, ita neque admodum aversandam.

Ut igitur non nugacem tantum, sed etiam valde noxiam ostendat, subjungit effecta ex illa promanantia, quorum primaria est *invidia*. Ζῆλον intelligit, dum scilicet unus veretur ne alter illi gloriolæ palmam præripiat, & quem suis luminibus officere putet, exercitatioremque in istis somniis videt, depressum cupiat.

Inde alterum *contentiones*: ut enim ambitio invidiam parit, ita hæc in causa est, ut rem calide & fervide inter se agant isti quæstionarii, nullusque alteri cedere velit.

Unde tertio devenitur ad *blasphemias*, ut se non scommatibus modo variis pungant et sannis excipiant; sed etiam ore virulento alter alterum impetat et proscindat, famamque et existimationem alter alterius involet. Quorum omnium veluti coronis suspiciones malæ, quod ejusmodi litigiis et concertationibus sinistram alter de altero opinionem concipiat, & mala secum fide agere, adeoque aut sibi insultare et se præ alio efferre, illum vero depressum cupere opinetur. Ad deteriorem enim partem, ut ait ille, strenua est suspicio.

Vers. 5. Et denique παραδιατριβαὶ ut veteres codices habent, vel διαδιατριβαὶ, ut vult Beza et qui illum sectantur. Illud significat *mutuos attritus*, qui ejusmodi alterationibus se velut atterant, et dum alter alterius famam admordet, se invicem perimant et pessundent; *hoc perversas exercitationes*, quod operose istis nugis occupati præter propter rem vagentur, nec finem concertationum invenientes, quo magis se aliquid agere putant, tanto longius a scopo aberrent; cum ejusmodi futili subtilitate animus quidem obtundatur et judicium pervertatur, veritas vero penitus amittatur. Porro voces istæ παραδιατριβαὶ διεφθαρμένων &c. possent accipi, quasi per appositionem illis verborum pugnis subjicerentur, nisi constructionis ratio obstaret. *Corruptorum hominum mentem.* Redit iterum ad descriptionem ἑτεροδιδασκάλων, ut in vera facie ante conspectum Timothei positos tanto magis reddat exosos. Exprimit autem tria ipsorum adjuncta, quorum priora duo mentem respiciunt, tertium voluntatem.

Primum est, quod *mentis vitio laborent*, judicioque penitus destituantur, ut qui in verborum cortice summam rei positam arbitrentur.

Alterum *privatorum veritate*, quod sint veri penitus steriles, & quanto magis de veritate clamosis illis altercationibus solliciti esse videntur, tanto minus illius habeant, imo illa penitus sint orbati et destituti.

Denique *existimantium quæstum esse pietatem.* Tertium et ultimum adjunctum, quo fons istarum digladiationum tangitur, et vitium voluntatis aperitur, nempe *avaritia*, quod *pietatem*, id est religionem Christianam (ita enim vocem pietatis sumi supra vidimus, et sequens versus docet) putent esse quæstum, id est medium quoddam et instrumentum corradendarum opum et augendæ rei. Quo cum perventuros se commodissime vident, ubi eruditionis et sapientiæ reconditioris opinionem sibi comparaverint ad has ineptias et affanias dilabuntur, in eoque toti sunt, ut acumine inventionum variarum et subtilitate inextricabilium quæstionum alii alios superent et antecellant, quibus deinde credulitati plebis imperitæ illudentes facultatibus illam emungant, atque ita in exhaustam cumulandarum opum libidinem expleant.

Abscede ab hujusmodi, id est nihil tibi sit cum illis commune. Descriptioni falsorum doctorum subjungit admonitionem, ut illos caveat et vitet.

Vers. 6. *Est autem.* Tertia capitis particula. In qua occasione ultimi illorum falsorum doctorum adjuncti, dehortatur Timotheum ab avaritia, commendans illi contrarias illi virtutes. Initio autem quasi seipsum corrigit, dum illud idem asseverat, ex quo doctores illos reprehenderat, verum sensu longe ab illo, in quo accipiebant illi, diverso, quasi dicat, Et in eo quidem minime falluntur quod religionem lucrum esse putent, sed quod lucrum istud in fluxarum opum affluentia collocant, id vero est quod illos tibi suspectos reddere debet.

Est sane lucrum pietas, id est magnis utilitatum proventibus et commodis sui cultoaes mactat religio Christiana.

Sed cum animo sua sorte contento. Sed non exundantia opum lucrum illud metitur, ut quæ nos sorte nostra contentos esse jubeat; alia longe meliora et ampliora expectare decet unumquemque a religione Christiana; quoad opes et divitias ita circumscribere cupiditates suas, ut iis quæ suppetant nobis divina benignitate acquiescamus.

Vs. 7. *Nihil enim intulimus.* Quia sectandâ esse αὐτάρκειαν tacite insinuaverat, rationem ejus addit ab effectu, quia nihil ablaturi hinc sumus nobiscũ, quod illustrat a simili.

Quem

Et quemadmodum nihil naſcentes attulimus. Huc pertinet illud Job. 1. 21. Nudus egreſſus ſum ex utero matris meæ, nudus revertar illuc.

Habentes autem alimenta & tegumenta. Naturam denique αὐτάρκειας exprimit, & ſimul tacitæ cogitationi ejuſmodi occurrit. Poterat enim non unus cogitare ex occaſione rationis ſuperioris, etiamſi nihil poſt mortem nobiſcum ablaturi ſumus, quamdiu tamen ætherea aura fungimur & vitam hanc vivimus, neceſſe nos nobis proſpicere. Reſpondet apoſtolus, nos debere acquieſcere, ſi ea quæ ad victum & amictum noſtrum pertinent habuerimus. Ea enim cum non ſint paratu difficilia, imo quivis Chriſtianus ſciat Deum minime ſe dereliƈturum, non eſt quod nimis anxie de re ſtruenda cogitet, idque pro fine vitæ ponat. Victus autem & amictus nomine comprehenduntur ea omnia, quæ proprie ad converſationem commodam vitæ & noſtræ ipſorum, & eorum, quorum cura nobis incumbit ſpectant, etiamſi paulo largius, quam omnino par eſt, illa habere ſatagamus. Quod enim parum diſtat, nihil differre videtur.

Verſ. 9. *At volentes diteſcere.* Ratio altera cur debeamus animo ſua ſorte contento præditi eſſe, ſumpta ab effectis contrarii αὐτάρκειας, quæ ita ſunt concatenata & inter ſe nexa, ut unum ex altero fluere videatur.

Qui volunt diteſcere, id eſt qui accumulandis opibus inhiant, in id totis viribus incumbunt, non tantum ut ſibi de victu aut amictu proſpiciant, aut etiam ut aliquantulum illis ſuperſit propter caſum neceſſitatis & ſublevandos inopes, verum etiam ut quammaximas poſſunt opes cóacervent, & rem quacunque ratione ſtipent.

Incidunt in tentationem. Eſt effectum cupiditatis diteſcendi. Incidere autem in tentationem, ex ſacrarum literarum conſuetudine non tam ipſum tentandi actum ſignificat quam effectum ex eo promanans, eſtque idem quod a ſathana tentatione ita irretiri, ut ſi non ipſum peccatum perpetres, initium tamen ejus animo concipias, conſiliumque illud ad exitum perducendi foveas, ut apparet & ex verbis precationis dominicæ, & ex illis verbis apoſtoli Galat. 6. 1. & 1 Theſſ. 3. 5.

Et laqueum. Laqueus iſte idem eſt quod tentatio, additur autem propter emphaſin, quod velut aviculæ in laqueum ſibi ab aucupe poſitum, ita illi in caſſes ſathanæ incidánt, & ab illo irretiti & illaqueati teneantur.

Qui vero iſte laqueus & quæ tentatio, propriis verbis explicuit, cum declarationis cauſa addit *& cupiditates multas amentes & noxias.* Cupiditates igitur ſunt illæ tentationes & ille laqueus, quibus irretiuntur a ſathana omnes, quicunque inexſaturata habendi ſiti flagraverint. Has, dicit, primo *multas*, quid enim non tentant & moliuntur, unde lucelli alicujus odor nares illorum afflaverit. Deinde *amentes*, & per ſe, quia multa ſæpe ſtolida & temerario auſu incœptant ſpe lucelli, unde ſe verum rationis uſum penitus amiſiſſe produnt; ſed multo magis ex conſequenti, quia vera & cæleſti illa prudentia deſtituuntur, cui nihil cum iſto improbo diteſcendi ſtudio convenit. Denique *noxias*, in quo ipſo tacite ratio redditur, cur illas amentes vocaverit.

Id autem ipſum ita probatur ab apoſtolo, *quæ mergunt homines in interitum & perditionem*, id eſt in extremum exitium & perniciem præcipitant eum, quiſquis illis ſeſe illaqueandum & conſtringendum dederit. Metaphora ſumpta ab iis qui conſtricti in altiſſimum aliquem puteum aut fluvium demerguntur, unde nequaquam enatare poſſint.

Verſ. 10. *Radix enim omnium malorum eſt pecuniæ cupiditas.* Quod de effectis diteſcendi dixerat, id comprobat & ratione & exemplis. Ratione, quod *pecuniæ cupiditas*, quæ idem eſt cum diteſcendi cupiditate, *ſit radix*, id eſt fons & origo, unde ſcaturiant & promanent omnia mala, alia quidem per ſe, alia ex conſequenti & propter aliud aliquid annexum. Nihil enim eſt adeo ſanctum, quod non violet auri ſacra fames, nihil quod non audeant homines ubi doloſi ſpes refulſerit numi.

Exemplis & experientia, *quam quidam appetentes*, id eſt ſectantes. φιλαργυρίαν appetere durior phraſis eſt, cum avaritiam nemo proprie appetat, ſed illa, ubi animum poſſidet, eſt quæ opes & divitias appetit, niſi vocem ὀρέξεως ſumas pro animum applicáre. Sed ſatius eſt cum Piſcatore vocem φιλαργυρίας ita poſitam exiſtimare, ut duarum ſignificationum vicem ſubeat, & relata quidem ad ſuperiora proprie ſumatur, ad poſteriora vero pro objecto, pecunia videlicet, per metonymiam, quod in voce etiam *ſpei* apud ſacros ſcriptores obſervavimus, ut Hebr. 6. 19, & Rom. 4. 18; vel cum aliis, qui cum vox φιλαργυρίας compoſita ſit, & amorem pecuniæ deſignet, hanc quidem reſpici putant, ſed propter compoſitionis rationem apoſtolum in genere fœminino perſeveraſſe. *Aberrarunt a fide*, id eſt religionem Chriſti abjurarunt. Et hic ille eſt interitus & exitium, in cujus barathrum præcipitat inexplebilis opum cupiditas.

Et ſe ipſos transfixerunt. Per metaphoram auget effectum modo nominatum. Dolores enim iſti morſus ſunt ſauciæ conſcientiæ, quibus ſe tranfixiſſe dicuntur, quia ipſos perpetuo conſcientia urgeret, ſub cujus flagellis tanquam implacabili tortore perpetuo vapulantes gemerent, nec ullum ſolatii levamen, ullas ab ipſius ſtimulis ferias haberent, videntes ſcilicet, quanto flagitio ſeſe obſtrinxiſſent, a religione Chriſtiana deſciſcendo, & ſeſe iterum alienis ſuperſtitionibus implicando &c.

Verſ. 11. *Tu vero o homo Dei.* Quarta capitis particula, in qua poſtquam dehortatus eſſet Timotheum ab avaritia, ad varias reum officii ejus partes & virtutes hortatur, inprimis vero ad eas, quę avaritiæ vel per ſe & aperte, vel ex conſequenti bellum ἀπροσώπως indixerunt. In principio autem dehortatur ab avaria.

Tu vero iſta fuge, id eſt cum iſta mala quæ in animum arrepta tanto mactant infortunio, tum vero fontem ipſum ex quo illa ſcaturiunt, avaritiam videlicet, deteſtare.

O homo Dei, id eſt cum ſis homo Dei, id eſt Deo peculiariter addictus & conſecratus, & quem cum ob ipſam religionis Chriſtianæ profeſſionem, tum vero ob muneris iſtius eminentiam, ita decet eſſe vitæ & actionum rationibus ab aliis eſſe diverſum, atque iſtis duobus ab illis diſſitus & ſeparatus es. Ut hac voce ratio exhortationis implicite contineatur, in qua hærere videtur ἰδέα quædam ut 2 Tim. 3. 17.

Sectare autem. Dehortationi ſubjungitur adhortatio, ad eas inprimis virtutes, quibus cum avaritia non convenit; quibus juxta avaritiam poſitis ſimul & illud eluceſcit, quam recte avaritiam radicem malorum omnium nominarit apoſtolus.

Juſtitiam. Cujus cum ſit unicuique quod ſuum eſt redde-

reddere, haud facile reperias avarum, qui non alienis inhiet, proximumque vel vi vel etiam per cuniculos non defraudet.

Pietatem, cujus cum præcipue ſurculum intelligit qui Dei cultum concernit. Huic vero vacare ut par eſt avarus nec vult, cum præſentia futuris anteponat, ſitque idololatra, nec poteſt, cum ſit ita rei quærendæ immerſus & negotiorum mole obrutus, ut ad cœleſtia vix animum attollere poſſit.

Fidem, id eſt fiduciam erga Deum, qua caret avarus, cum ſpem omnem in vitæ hujus bonis & affluentia repoſuerit. Unde hoc præcipue cavere jubentur divites infra verſ. 17.

Charitatem, erga proximum, quæ cum tota in aliorum uſus feratur, ſublevandiſque egentibus ſit intenta; avarus viſcera *miſericordiæ* adverſus omnes claudit, ut qui vix ſibi ipſi bonus ſit.

Patientiam. Neque hæc in corde avari, ſtabulari poteſt: multa enim ſufferre jubet; avaro vero nihil concoctu facile videtur, tum quia ob exuberantiam facultatum elatus eſt, tum vero in minimis maxima verti credit, illicoque de ſe opibuſque ſuis actum putat, ſi vel tantillum jure ſuo cadat.

Manſuetudinem. At qui omnia ad vivum reſecat, ut avarus; malletque ipſe, quam unicam de ſuis proventibus micam intercidere, quomodo injurias & damna vel a proximo, vel a domeſtico illata placide perferet & condonabit? Qualia multa cum in rei familiaris adminiſtratione accidere perſæpe ſoleant; cum hic præcipue caſus ubique paginam faciat, & pectus avari plenum ſit iracundia, jurgiis, conviciis, verberibus, & quaſi quædam jugis carnificina.

Verſ. 12. *Certa bonum certamen fidei.* Occaſione ſuperioris admonitionis in generalem παρίνεσιν effunditur, qua illum quodam quaſi vocis ſuæ claſſico ad ſtrenue officii ſui munera obeunda excitat, quaſi dicat, Et ut rem in pauca conferam, et in quo omnes conatus ac induſtriam tuam conſumi et occupari volo ſemel aperiam. *Certa bonum certamen*, id eſt pro eo quod alii vel in corporalibus exercitiis, quæ nunc ubique gentium maxime vigent, vel etiam in fluxis et ſuis ſæpe cultoribus pernicioſis opibus conquirendis tempus detrimentoſiſſime collocant; tuus labor, tuum opus et exercitium, tua palæſtra ſit *fides*, id eſt in quo exeratur fides, et quod circa fidem tanquam objectum ſuum occupetur. Utrumque autem horum intellexiſſe apoſtolum eſt veriſimile. Poſſis autem vocem *certaminis* eo uſque extendere, ut non tantum luctas et pugillatus, ſed pugnas etiam veras et cruentas, quæque ſanguine et cæde terminentur, quod non raro ſolet, reſpexerit apoſtolus; quomodo non tantum contentio in labore et illum comitantes moleſtiæ, ſed pericula etiam et afflictiones ob fidem devorandæ, in quibuſque fides ipſius eniteſcat, erunt intelligendæ. Ad prius tamen reſpexiſſe apoſtolum indicant ſtatim ſubjuncta verba.

Apprehende vitam æternam. Vox enim apprehendendi propria in ſtadio currentium, & brabeum victoribus propoſitum manu capientium, indicat quanta animi & virium contentione ſtadium hoc fidei decurrere debebat, ut nimirum vitæ æternæ brabeum metam contingens conſequi poſſet 1 Cor. 9. 24. Simulque rationem affert cur iſtud certamen certare, in eoque vires ſuas experiri debeat, quia nimirum præmium illius ſit vita ſempiterna. Quæ cauſa etiam eſt, cur certamen iſtud vocaverit *bonum*, quia videlicet non honeſtum ſolum adeoque pulchrum & decorum ſit, ſed etiam ſummo compendio circa ſe deſudantes augeat & mactet. Jam autem ita annectere admonitionibus ipſarum rationes quaſi pars & illæ admonitionum eſſe videantur, familiare eſt divinis ſcriptoribus. Vide inter alia Epheſ. 4. 30, et hoc ipſo cap. verſ. 19.

In quam videlicet vitam æternam *vocatus es*, nempe a Deo per doctrinam euangelii, in qua omnibus fidem in ſe collocantibus vitam æternam liberaliter offert & pollicetur. Subnectit alias rationes, quibus illum ad conſtantiam contentionemque in hoc certamine certando promoveat, ſimulque hoc & non aliud brabeum ipſi eſſe propoſitum oſtendat. Quia videlicet Deus ut omnibus per euangelium, ita & ipſi vitam æternam obtulerit, ejuſque præmio ipſum ex alia religione ad fidem ſibi dandam allexerit & invitaverit, & ipſe huic vocationi aſſenſus fuerit, nec rem aliter habere crediderit.

Id quod eo ipſo ſignificavit, cum *confeſſus eſt pulchram confeſſionem*, ſe nimirum velle ſpem fidemque ſuam in Deo collocare, ab eoque totum ſub ſpe vitæ æternæ ſecundum euangelii præſcriptum pendere, & omnes vitæ ſuæ rationes ſuſpenſas habere.

Coram multis teſtibus, qui non ſolum oculati manus Deo datæ, ſed etiam auriti confeſſionis editæ teſtes fuerunt. Efficaciſſimum genus perſuaſionis eſt, cum ad rem aliquam ſtrenue urgendam aliquem hortaturi, anteactæ ipſius vitæ actiones ob oculos ponimus, quibus ille ſibi idem ante placuiſſe demonſtravit, nec nunc ut ab illis deſiſtat ullam rationem oſtendere poteſt.

Verſ. 13. *Præcipio tibi.* Quo majus cum ſuperioribus omnibus, tum etiam proxime antecedenti hortationi pondus addat, fortiuſque monita ſua Timothei animo infigat, obteſtationem ſubjungit, teſtibus omni exceptione majoribus advocatis, & quaſi in illorum conſpectu ipſum conſtringit, ne ſibi id non eſſe dictum poſtea cauſari poſſet. Teſtes autem illi irrefragabilis authoritatis & fidei ſunt Deus & filius ejus, quos non ſimpliciter exprimit, ſed ab iis effectis deſcribit, quorum conſideratio animum & vires addere Timotheo poterat ad omnia ea ſedulo cuſtodienda, de quibus ipſum tantis teſtibus advocatis commonefacit.

Coram Deo vivificante omnia, quæcunque videlicet vitæ capacia ſunt. Vivificare autem Deus omnia dicitur, non tantum quia ſimpliciter ille fons et origo ſit uniuſcujuſque vitæ, ſed etiam, quia eos, qui jam eſſe per mortem deſierant, in vitam porro revocaturus eſt. Qui effectus eſt ex præcipuis omnipotentis Dei operibus unus, imo cæterorum omnium ſummus et maximus, a quo hic deſcribere voluit ipſum apoſtolus, ne quia utut quis ſtrenue fidei certamen certaverit, moriendum illi tamen ſit, nonnunquam etiam propter hoc ipſum, quia in hoc campo decurrerit et atrociſſima quæque ſubeunda, et mors ipſa truculerita oppetenda, ſegnior redderetur Timotheus; ſed potius ſciens Deum qui ſit hujus certaminis brabeutes vivificare omnia, nullius diſcriminis metu ab urgendo propoſito avocare ſe pateretur, imo tanto in eo alacrius et promptius pergeret.

Et Chriſto Ieſu. Eſt alter teſtis, quem ideo adjungit, quia ille ſit hujus fidei dux et præmonſtrator, et deſcribit ab effecto itidem huic apoſtolicæ admonitioni accommodatiſſimo, quo ab illo exemplum ſimiliter capiens,

capiens, vel in ipso mortis discrimine, fidei Deo per ipsum datæ memor esset, eamque qua factis qua etiam verbis exprimeret.

Testato coram Pontio Pilato pulchram confessionem. Vocula ἐπὶ dupliciter in sacris literis usurpatur: vel enim simpliciter tempus designat ut Luc. 3. 2; quomodo ἐπὶ Ποντίου Πιλάτου idem erit quod imperante vel præsidente Judææ Pilato; quasi ad integram prædicationem Christi, omniaque ejus, quod ad hoc negotium, dicta respexisset apostolus. Vel significat idem quod *coram*, quomodo respexisse apostolum dicemus ad illud Christi cum Pilato colloquium, & illam magnanimam ipsius confessionem, qua sine ulla tergiversatione se Christum esse professus est. Et hoc quidem verisimilius est. *Præcipio tibi*, id est mando & injungo. Vices enim Christi, imo Dei ipsius, quoad salutis humanæ negotium, in terris obibat: quare & simpliciter illis facienda vitandaque præscribere & injungere poterat. Sensus est quasi dicat, Ne autem minoris forte quam par est has adhortationes meas facias, neque eam quam merentur in iis observandis diligentiam adhibeas, ecce ne tibi non dictum id postea dicere audeas, testes mihi sint Deus ipse, & qui ut omnium vitæ perennis fons est, ita ad vitam omnes sib fidentes est revocaturus, & dominus Jesus qui in ipso mortis agone animosissime illam illustrem de se coram Pilato confessionem edidit, quæ ipsorum tam admiranda opera calcar tibi ad strenue hoc fidei certamen certandum addere debent, quod tibi præcipiam & injungam &c.

Vers. 14. *Ut serves mandatum.* Sive hoc quod proxime præceperat, sive omnia de quibus superius illum admonuit, tanquam unum in singulari numero extulit, ut dominus Jesus Joh. 6, quia virtutum officia concatenata sunt, & ubi unum est, alia adesse necesse sit, nec nisi omnium virtutum complexui, quod pietas appellatur, brabeum vitæ æternæ propositum est.

Immaculatus & irreprehensibilis. Voces ἄσπιλον, & ἀνεπίλημπτον commnnis sunt apud Græcos generis: quas ita construo, ut non a voce *mandatum* regantur, sed a verbo *serves*. Exprimit videlicet, ad quam perfectionem in custodiendo isto mandato pervenire debeat & intensive, quod ajunt, & extensive, seu quanta animi contentione, & quam diu illud mandatum servare debeat. Illud his verbis *immaculatus*, nempe respectu Dei, *& irreprehensibilis*, nempe quoad homines; istud his, *Usque ad apparitionem domini nostri Jesu Christi*, nempe usque ad mortem, quæ unicuique est instar adventus domini, quia prout quisque extremum vitæ hujus velut actum peregerit, ita judicabitur. Maluit vero adventus domini ad judicium, quam mortis mentionem facere, non quasi crederet Timotheum ad tempns ultimi judicii victurum, quod nondum instare probe noverat, adeoque prędixerat; sed quia mors inter vitam nostram & ultimum judicium intercurrens non solet a sacris sctiptoribus attendi, adeoque pro nihilo reputatur, maluit gratiori voce uti, quę æque his qui moriuntur servit, atque illis quos vivos Christi adventus reperiet: præcipue vero quia mentio adventus domini in judicium, in quo redditurus est unicuique secundum opera sua, hinc spe vitę æternę ad constantiam & intentionem in officio animare, illinc metu supplitii a segnitie & datę fidei neglectu absterrere poterat. Utriusque vim expressit apostolus 2 Cor. 5, et pręcipue posterius vers. 11.

Vers. 15. *Quam temporibus propriis ostendet.* In adventus domini descriptione immoratur, & tempus & authorem ipsius ac primam causam exprimens, ut certitudinem illius simul innuat, ipsumque adeo Timotheum promptiorem & alacriorem ad parendum suæ hortationi reddat.

Ostendet, id est reipsa exhibebit. Neque enim de sola eminus apparitione loquitur.

Temporibus propriis, id est ad id a se destinatis. Id quod ad alicujus rei certitudinem multum facit, si tempus ejus perficiendæ constitutum esse sciamus; multo autem magis, si perfici etiam posse perspectum habeamus, quod in nobis efficit istarum, a quibus ipsum hic describit, proprietatum notitia.

Beatus & solus potens, nempe Deus ille pater domini nostri Jesu Christi: quod ante nos agnoverunt etiam alii. Porro voces μόνος δυνάστης subjecti locum obtinent, μακάριος prædicati. Solum δυνάστην vocat, id est principem, ut robur & imperium ipsius describat, ostendatque quicquid alii imperii sive divini habeant, sive humani obtineant, ab ipso obtinere; illum vero solum ex seipso omnium dominum, imperatorem & principem esse; μακάριον vero, quia ex se omnium omnino bonorum exuberantia circumfluat, nihilque non ex se habeat, quod modo vitam ipsi jucundam & beatam præstare possit, adeoque expers sit omnium istorum, quę aliquid de ipsius perfectione deterere aut delibare possint.

Rex regnantium & dominus dominantium. Quid δυναστης voce intellexerit, explicat ipse, quod videlicet omnium ipse, quicunque vel reges vel omnino domini sint & dicantur, supremus rex & gubernator sit.

Vers. 16. *Solus habens immortalitatem*, puta ex seipso & ab omni æternitate: quod de aliis dici non possit, cum omnes principium habuerint, & si qui ratione finis, immortalitatis participes sint, ipsius dono id obtineant. Et hoc est non postrema felicitatis divinę pars. Facit vero maxime cum priori junctum ad persuadendum id Timotheo quo ducit ipsum apostolus.

Lucem habitans inaccessibilem. Majestatem & splendorem, quo circumfusus est, omnipotentis Dei exprimit, alludendo sine dubio ad mores regibus & principibus terrenis usitatos, quod sicut illi constituant atriensęs & admissionum magistros, ne temere a quocunque adeantur raroque conspiciantur, ne si vulgentur omnibusque semper pateant, vilescant, ita Deus optimus maximus circumfuderit sibi lucem & splendorem, qui neminem patiatur ad ipsum propius accedere, ejusque, ut ita dicam, faciem intueri.

Id quod tamen proprie respectu hominum videtur intelligendum, ut sequentia sint horum velut explicativa, cum addit; *quem vidit nullus hominum nec videre potest.* Ubi vox *hominum* ita sumi videtur, atque cum solet Christus hominibus opponi, qui se patrem vidisse ipse testatur. Porro quia nec angelos in sua ipsorum essentia videre possumus, notandum est, dupliciter aliquid invisibile dici, vel quia subtilitate sua fugiat visus nostri aciem, vel quia excellentia fulgoris facultatem visivam perimat. Et illo quidem modo angeli, hoc Deus optimus maximus invisibilis nobis esse videtur.

Cui honor. Δοξολογίαν subjungit, ut cap. 1. 17, ad quam ipsum consideratio majestatis & imperii divini invitavit. Quod & in aliis facit Epistolis, ut vel de-

scriptione Dei, vel etiam commemoratione insignis ipsius operis alicujus effundatur in laudes & celebrationem ipsius. *Honor*, scilicet reddatur & deferatur, nempe cultus, veneratio, laus &c.

Robur, scilicet concelebretur. Non enim de ipsius roboris delatione loqui ipsum, sed de illius prædicatione, satis unicuique liquet. Atque ita hæc vox usurpanda est ubicunque in δοξολογία ponitur ut Apoc. 5. 13. Judæ vers. 25. 1 Pet. 5. 11.

Sempiternum, id est concelebretur robur & imperium ejus, quod est æternum & sempiternum, vel æternum concelebretur robur & imperium ejus. Illo roboris ipsius, hoc celebrationis, ut ita dicam, extensio designatur. *Amen* ita fiat.

Vers. 17. *Divitibus in hoc seculo.* Quinta capitis particula, qua Timotheum instruit de quibus divites speciatim moniturus esset. *In hoc seculo*, nempe respectu eorum quæ ad vitam hanc commode & splendide traducendam sunt necessaria; divites secundum carnem, & qui ut sanctus Joannes ait, habent victum mundi 1 Joh. 3. 13. His opponit Jacobus pauperes mundi, divites in fide. Ex quibus apparet, ut paupertatem ita & divitias in duplici esse differentia, quoad spiritū videlicet & quoad carnem. Divites juxta carnem vocibus *in hoc seculo* describere voluisse apostolum, nec ad tempus solum respexisse vel inde patet, quia divitibus in futuro seculo nihil præcipi potest, quod tamen secundum hanc interpretationem insinuaretur. *Præcipe*, nempe Dei ac Christi, cujus tu servus es cujusque negotium agis, nomine. Non solum autem indicat Timotheo, de quibus eos esset moniturus, sed quibus etiam rationibus id eis persuasurus, etsi ratio ipsa tanquam pars quædam officii posita est. Quod adofficium ipsorum, tum quid cavere, tum quid agere ac persequi deberent, exprimit. Cavenda indicat duo, quorum prius est:

Non sublime sentire, id est non altum sapere, neque ob affluentiam opum alios præ se contemnere, ac infra se despicere. Habent enim inter alia hoc mali opes, ut animos faciant & inflent.

Alterum, *neque sperare in divitiarum incertitudine.* Hypallage, pro divitiis quę sunt incertæ. Qui modus loquendi satis frequens est sacris scriptoribus. Vide inter alia illum insignem locum 1 Cor. 4. 17. Exprimitur simul ratio, cur spem in divitiis reponere non debeant, quia videlicet sint fluxæ & caducæ, eoq; adeo lubricæ ut tuto in ipsis spes nostra defigi nequeat. Solet autem, quia cum sint ad vitam hanc traducendam vel solum vel certe maximum instrumentum, omnia, ut ille ait, pulchris divitiis inesse putantur; neque alia est causa, cur inexhausta illarum siti mortales teneantur, quam quia tutissimum in omni casu ac necessitate asylum & refugium esse credantur. Unde etiam idolis in sacris literis comparantur, & avari idololatræ esse dicuntur, quia dum spes suas omnes in illis esse repositas credunt, id ipsis deferunt, quod soli Deo est deferendum.

Sed in Deo ilo vivente. In locum eorum, quæ cavere jusserat divites, subjicit alia duo, quæ ipsos vult persequi & in vitæ actionibus exprimere. Prius est istud, ut pro eo quod spem in fluxis opibus collocabant, in Deo ipsam omnipotenti collocarent: quem ita hic describit, ut non solum rationem reddat, cur in illo spes nostra collocari debeat, sed simul etiam, cur illa duo priora detestari jusserat, insinuet. Opponit vero Deum divitiis, quem quia idolis se ut modo diximus comparari solent, hæc autem vitæ expertia sunt, *Deum viventem* appellat, ut ostendat opes esse dæmonia mortua, quæ cum ipsa vita careant, aliis eam prorogare, multo vero minus largiri nequeunt; Deum vero eum esse qui ut ipse est *vivens*, omnisque vitæ fons & scaturigo, ita & pro arbitrio suo jam dare, jam auferre, jam prorogare, jam abbreviare vitam unicuique possit, ab eoque profluant ea omnia, quæ animos divitibus faciunt, & ob quæ tantum divitiis stulti mortales deferre solent: quod expressit luculentius his verbis, cum addit:

Præbente nobis abunde omnia ad fruendum, quasi dicat ipsæ etiam opes, illa omnia, quæ secum illæ adferunt, & ob quæ tantopere expetuntur, ipsius Dei dona sunt, ab illius misericordiæ perenni fonte jugiter et largiter dimanant et profluunt. Quare ab iis quæ ipsæ per se nihil opis et refugii in se habent, et non raro obsunt magis quam prosunt, certe instabiles sunt, ad illum qui ipsarum dator et largitor est, animus est elevandus, qui ut ipsas opes, ita omnia quæcunque ad vitam hanc commode honesteque transigendam sunt necessaria, in omnes conferre solet: hic cum vivens sit ab eoque vita omnium omnino animantium profluat, id nobis præstabit, quod opes nobis resque polliceri non possunt.

Vers. 18. *Bene agere.* Aliud officium divitibus speciatim observandum, liberalitas videlicet et munificentia; quam hic simpliciter boni operis vel bonæ actionis nomine propter excellentiam expressit, ut et alibi. Ita Jacobus cap. 3. 17 ait *Sapientiam quæ est desuper plenam esse fructibus bonis*, per eos idem plane quod hic intelligens; quod ipsius adjunctum subjunxit illi *plena misericordiæ*, quia ex viscerum erga inopem commotione oriatur promptitudo ad pecuniam in ipsius necessitatibus erogandam, ipsique liberalitate nostra subveniendum. Ne autem, ut facere solent opulenti et præsertim ad rem nimis attenti ac tenaces, officio suo se defunctos putarent, si aliquando in vita et aliquid egeno de suo tribuissent; modum etiam liberalitatis istius ac fines describit apostolus, cum ait:

Ditescere in bonis operibus. Id est pro eo quod quæsitis semper addere, atq; ita rem strenue satagerent, id sui officii esse scirent, ut veteribus benefactis nova semper superadderent, et ut uno verbo rem absolvam, nec raro nec parca manu, sed sæpissime et liberaliter opes suas in pauperum necessitates erogarent. Ut enim non is quoad opes mundi hujus ditescit, qui raro et pauxillum lucrifecit, sed qui et semper rem bene gerit et luculenti lucri accessione mactatur; ita etiam non hic bonis operibus ditescit, qui aliquando tantum, et licet sæpe, parum tamen, verbi gratia solidum aut obolum mendico dedit; sed qui nunquam viscera misericordiæ claudit coram inope, et in cujus liberalitate semper est tutum refugium duris inopiæ compedibus vincto. Quia vero dum hæc audiunt divites fere semper similes esse solent illi diviti, qui contristatus est super sermone Christi jubentis ipsi vendere possessiones et largiri pauperibus; addit apostolus,

Faciles ad impertiendum, id est ne rugosa et striata, sed hilari et serena fronte id faciant.

Et denique ut velut fastigium huic operi addat, *Pronos ad communicandum.* Quo non tantum et sæpe et pro facultatum copia et hilare, sed vel ad communionem eorum, quæ ipsis suppetunt egenos admittendos promptos esse debere divites indicat apostolus.

Vers. 19. *Thesaurizantes sibi.* Ratio quæ ad ista officia sedu-

ſedulo cuſtodienda ipſos impellere deberet tanquam pars quædam officii, ut ſupra indiovimus, ab apoſtolo poſita, quemadmodum & ſupra verſ. 12, *apprehende vitam æternam*, & alibi ſæpe, quaſi dicat, Ideo autem ea quæ dixi præſtare debent divites, quia ſi in illa gnaviter incubuerint, ſternent ſibi ad vitam æternam aditum: & pro eo quod coacervantes opes in futurum falſo ſibi perſuadent illas ſibi tempore neceſſitatis ſubventuras, & vitæ huic proſpecturas, cum & illæ incertæ ſint, & vita nonniſi profluat a Deo; ſi erga afflictos miſericordes & liberales fuerint, largaque manu ac hilari fronte neceſſitatibus egenorum proſpexerint, tum vere colligent ſibi ingentem theſaurum in futurum, cui velut ſolido alicui fundamento inſiſtentes, & ab illo in ſublime elevati, illam veram nullo ſeculo finiendam vitam omnium rerum abundantia circumfluentem ſunt apprenhenſuri. Alludit videlicet ad mores opulentorum, qui quanto majores opes ſtipaverint & numeroſiores theſauros collegerint, tanto tutiores ſe adverſus omnes caſus arbitrantur, & tutiori loco in futurum res ſuas collocaſſe credunt; oſtendens, tum vere id illos facere, ubi ad egenos ſublevandos prompti, & ad opes ſuas in eorum uſus delibandas alacres fuerint.

Id quod vocat *fundamentum bonum*, id eſt liberalitatem, ſeu ut cum Apoſtolo, licet paulo duriuſcule, loquamur, in illa affluentiam, ejuſque theſaurum eſſe vere id, quod dicitur, fundamentum in futurum: ut ſtatim inſinuet, meros opum acervos non eſſe bonum, id eſt vere fundamentum in futurum. Verum autem fundamentum id eſt, quod eſt ſtabile, fixum, & non lubricum aut ruinoſum, quales non eſſe auri cumulos eo ipſo indicavit apoſtolus, cum divitias incertas eſſe dixit.

Quia vero munificentia diſſipantur potius & atteruntur opes, ideo quid vocibus *in futurum* intellexerit, indicat.

Ut apprehendant vitam æternam, quaſi dicat, Ut ut deſtituti videantur præſidiis ad hanc vitam ſuſtentandam neceſſariis, aſt recipient futuram a Deo. Voce *apprehendendi* liberalitatem cuidam cumulo & acervo comparans per quem velut in ſublime elevati divites contingant vitam æternam, ſimulque inſinuans, quod ſibi temere ex opibus ſpondent quoad vitam hancce temporariam, id ſibi certius & tutius quoad æternam ex munificentia ipſos polliceri poſſe. Intelligendum vero id ſecundum illa Jacobi verba, *miſericordia gloriatur ſuper judicium*.

Verſ. 20. *O Timothee.* Sexta & ultima capitis particula, qua velut in faſciculum ea de quibus monet Timotheum colligens, breviter repetit id, quod ipſius erat officii, quodque ab ipſo unice exigeret. Exprimit autem & quid illum facere, & quid vitare velit. Illud his verbis:

Depoſitum cuſtodi. Sis memor ejus theſauri quod tibi concreditum eſt, ut illud ſartum tectumque conſerves, & ad ejus regulam cum te ipſum, tum alios conformes; depoſiti nomine ſanam, ut ipſe illam vocat, doctrinam intelligens, euangelicam videlicet, quæ penes ipſum erat depoſita, quatenus id erat ejus humeris impoſitum, ut non ſolum ipſe eam in ſe exprimeret, ſed alios etiam ad eam amplectendam & cuſtodiendam duceret & hortaretur, ita infra 2 epiſt. cap. 1. verſ. 13 & 14. Hoc vero, *devitans prophanas inanitates vocum.* Pauca deſunt.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Epiſtolam

PAULI

Ad

TITUM.

COMMENTARIUS

in Pauli Apoſtoli

AD

TITUM

EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

EPiſtolæ hujus argumentum ſimile eſt argumento prioris ad Timotheum, Poſt præmiſſam videlicet more ſibi familiari ſalutationem, hortatur Titum ad ſtrenue urgendum munus quod ipſi erat impoſitum, ſeu ut ipſe ait verſ. 5 cap. 1 ad reliqua ordinanda in eccleſiis, quarum apoſtolus fundamenta jecerat, nec in iis ob ſuum ab illis diſceſſum omnia penitus abſolvere poterat. Quod ut tanto commodius Titus præſtare poſſet, primo apoſtolus docet quales ad epiſcopatum promovere debeat. Secundo ut impoſtoribus, falſarumque doctrinarum patronis obſiſtat eoſque caveat monet. Tertio quid & ipſum & alios facere vellet præſcribit. Et deniquæ quædam privata ſubjungens concludit Epiſtolam. Eſt vero ita hæc Epiſtola concepta, ut licet titulus ſoli Tito ſerviat, ad ipſas etiam Cretenſium eccleſias reſpiciat, & quaſi pro concione prælegenda ea contineat præcepta, quæ ad ſolos ipſos auditores pertineant. Unde & concluſit ſimpliciter, quaſi ad omnes ſcriptam: *Gratia cum omnibus vobis*, cum ad Timotheum ſcribens præmiſiſſet illa verba: *Gratia cum ſpiritu tuo.* Quod eo conſilio ab apoſtolo factum videtur, ut ſi qui forte ordinationi Titi obſiſtere vellent, producto hoc inſtrumento authoritatis apoſtolicæ facile reprimi poſſent.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

In hoc capite poſt Epiſtolæ exordium, ſeu ut vulgo dicere ſolemus, ſubſcriptionem, inſcriptionem & votum, primo requiſita in epiſcopos ordinandorum exprimit, qualeſque ad id faſtigii evehere debeat, inſtruit. Deinde, ut impoſtores, & doctrinæ ſanæ corruptores caveat iiſque obſiſtat, monet. Sunt igitur tres hujus capitis partes.

Verſ. 1. PAulus *ſervus Dei.* Exordium Epiſtolæ hujus continetur primis quatuor verſibus. Cujus pars prima, nempe authoris ipſius deſcriptio ſeu, ut vulgo dicere ſolemus, ſubſcriptio, tribus verſibus abſolvitur. In qua munus ſuum ab inſigni ipſius tum quoad cauſas procreantes, tum quoad objectum finemque, præſtantia & dignitate commendat, ut authoritatem ſibi, non tam apud Titum, apud quem procul dubio longe maxima erat; quam apud Titi auditores, conciliet, & per eam ipſius etiam Titi dictis fidem in omnibus adſtruat. Ut vel id ipſum illuſtris documenti loco ſit, Epiſtolam hanc ad Titum titulo tenus, re autem vera ad totam eccleſiam directam eſſe. Initio autem nomen ſuum exprimit, quod eſt *Paulus*, de quo diximus alibi. Deinde munus deſcribit, idque dupliciter, primo generalius, *Servus Dei* nempe peculiaris, nec unus de multis, ſed ſingularis; propter munus videlicet peculiare, cui erat ab ipſo conſecratus, quales olim erant prophetæ, qui ad populum nomine Dei loquebantur.

Deinde ſpecialius, *Apoſtolus autem Jeſu Chriſti*, id eſt talis Dei ſervus, quem dominus Jeſus nuncium & legatum ſuum eſſe voluit. Diſtincte hos titulos ſibi attribuit. Non quaſi in ipſo revera diſtincti eſſent, & ille Dei tantum ſervus non etiam apoſtolus, Chriſti vero tantum apoſtolus non etiam ſervus eſſet; ſed propter Judæos maxime, qui hæc diſtincta eſſe putabant, ut oſtenderet, eſſe Apoſtolum & Dei ſervum, minimé inter ſe pugnare, imo optime inter ſe conſpirare, doceretque ſe non talem prorſus eſſe Dei ſervum, quales olim erant prophetæ, ſed qui ſimul eſſet etiam Chriſti apoſtolus. Etſi & id dici poteſt Paulum Dei ſervum fuiſſe immediate, Apoſtolum vero non niſi mediante Chriſti miſſione, ſicut Apoſtolum eſſe

Chriſti immediate, ſervum autem nonniſi mediante apoſtolatu. Cæterum de ratione muneris apoſtolici dictum alibi.

Secundum fidem, id eſt ut annunciem fidem, vel ſimpliciter quod attinet ad fidem. Vocula κατὰ ſignificat convenientiam, ut ſupra 2 Epiſt. ad Timoth. 2 & mox. Munus ſuum commendat a ſcopo ipſius, quod ſimul etiam objectum ipſius erat, nempe fide, illa videlicet quæ non aſſenſum ſolum ſed & fiduciam, ex eaque manantem pietatem complectatur; quam vocat *electorum Dei*, id eſt quæ electorum Dei propria eſt, & quæ electos facit. Utrumque enim notionem, conjuncti videlicet & cauſæ, in ſacris literis genitivi ſubire ſolent. Jam fides electos facit, quatenus non niſi propter eam homines electi eſſe dicuntur, eamque in illorum electione Deus & intendit & requirit. Ratione autem notionis vocis fidei, hujus quoque vocis ſignificatio intelligenda; nimirum ſi fiduciam denotet, electio firmior; ſi vero tantum aſſenſum, infirmior, eaque quæ ſit per bona opera demum, ut S. Petrus ait firma & rata facienda.

Et agnitionem veritatis. Id eſt, & qui introducere debeam homines in perfectam veritatis euangelicæ notitiam.

Quæ ſecundum pietatem. Id eſt cujus ſcopus & objectum eſt vitæ integritas. Clarioribus verbis explicat, quod paulo obſcurius indicaverat.

Agnitionis voce nonniſi efficaciam, ut vulgo ajunt, eamque quæ ipſo opere ſe exerat cognitionem intelligens. *Veritatis* autem doctrinam euangelicam, de cujus appellationis ratione diximus 1 Tim. 2. 4.

Verſ. 2. *In ſpem vitæ æternæ*. Id eſt ut ſpem vitæ æternæ animo concipiant. Objecti muneris ſui, nempe fidei finem expreſſit, ut tanto magis ipſum munus commendaret, authoritatemque ei conciliaret.

Quam promiſit. Sunt qui pronomen *quam* ad proxime nominatam *vitam* referant. Sed præterquam quod voce *promiſit*, nonniſi decretum de promittendo, intelligendum eſſet, unde potius conſtantem quam ἀψευδῆ vocare debuiſſet Deum, cum in decretis non tam veritas quam conſtantia locum habeat: Durior etiam explicatio eſſet illorum verſus tertii verborum, *verbum ſuum* &c. Satius eſt itaque ad remotius nominatam *veritatem* pronomen iſtud referre, ut dicta verſus tertii verba per appoſitionem legantur ita, nempe *verbum ſuum*: quomodo omnia recte ſibi recte conſtabunt, verbumque *promiſit* ſimpliciter erit accipiendum, ut Rom. 1. 2.

Expers mendacii Deus, id eſt qui nec ipſe fallitur, nec alios fallit, illud ob ſapientiam, hoc ob veritatis amorem. *Ante tempora ſecularia*, id eſt a multis retro ſeculis, jam inde ab illo tempore, cum prophetam ſuſcitandum poſt Moſen, & fœdus novum cum populo ſuo pangendum promiſit, (1) ut Rom. xvi. 15.

Verſ. 3. *Manifeſtavit autem*, id eſt reipſa repreſentavit & exhibuit, *temporibus propriis*, id eſt ad id a ſe deſtinatis, ut 1 Tim. cap. 2. ℣. 7, quæ Gal. iv, ℣. 4 vocat plenitudinem temporis, & Rom. 5 dicit Chriſtum mortuum ſecundum tempus.

Verbum ſuum. Per appoſitionem, ut jam monuimus legendum ita *nempe verbum*, ita ut explicet, quid veritatis illius nomine intelligat, quam olim quidem promiſſam, nunc vero exhibitam dixerat.

(1) *Diſtinguit forte traditionem a promiſſo.*

In prædicatione, id eſt quod conſiſtit in prædicatione, ſubaudiendus articulus τῷ ante ἐν κηρύγματι, ut & alibi monuimus.

Quæ credita eſt mihi, id eſt quæ meæ fidei eſt commiſſa, & apud me quaſi depoſita, ut illa defungerer, nempe a Chriſto Domino, cujus ſum apoſtolus.

Addit autem: *Secundum præceptum ſalvatoris noſtri Dei*, id eſt ut ad Galat. cap. 1, qui me ex utero matris meæ ad id munus deſtinavit, & ſuo tempore illud injunxit, propter Judæos & omnes ſuos adverſarios, qui eum temere apoſtolatus munus ſibi arrogare jactabant. Idem habes 1 Tim. 1. 1, quem locum vide. Servatorem autem Deum vocat, quia ab illo tanquam prima cauſa, & omnis boni fonte uberrimo, ſalus noſtra pendet ac dimanat.

Verſ. 4. *Tito*. Inſcriptio ſeu deſcriptio ejus ad quem direxit epiſtolam. Is autem eſt Titus, quem & amoris ſui erga eum indicandi, ac proinde ad ſe mutuo redamandum provocandi & ipſius aliis commendandi;

Primo vocat *filium* nempe ſuum, eumque *germanum*, quod videlicet non ſecus atque filii parentes ſuos oris lineamentis, ita Titus fide & morum ſanctitate Paulum referret & repræſentaret, ut vera tanti patris proles: quorum prius amorem pauli erga Titum indicat, poſterius Titum tanto amore dignum fuiſſe indicat.

Deinde iſtius filiationis cauſam & veluti fundamentum exprimit, ſed ita ut Titi extollendi, ſuæque modeſtiæ cauſa ſimul, partem quodammodo ſibi eſſe Titum oſtendat, dum ait: *Secundum communem fidem*, id eſt quem ego genui per fidem, quæ tamen ita hujus filiationis cauſa eſt, meamque præ illo eminentiam indicat, ut quia nihilominus mihi cum illo communis eſt, in eadem quaſi lance cum eo me conſtituat. Similem locutionem habes 2 Petr. 1. 1.

Gratia, miſericordia. Salutatio, quæ iiſdem fere verbis concipitur, ut ad Timoth. quem locum vide. Niſi quod hic Servatoris voce Dominum Jeſum deſcribit, de cujus etiam appellationis ratione diximus non ſemel ſuperius.

Verſ. 5. *Hujus gratia reliqui te*. Incipit ipſa epiſtola, & capitis hujus altera pars, in qua poſtquam generaliter ſcopum ſcriptionis ſuæ & relictionis ipſius in Creta indicaſſet, in ſpecie de requiſitis & qualitatibus in epiſcopos ordinandorum diſſerit, rationibuſque dicta confirmat.

Ut reliqua corrigas, id eſt ut ea quæ a me propter diſceſſum meum diſponi & ordinari non poterant, conſtituas, & inchoato a me operi formam velut & complementum addas. Eſt ſcopus generalis cum relictionis ipſius in Creta, tum etiam epiſtolæ hujus; ex quo apparet, ab Apoſtolo quidem erectas & excitatas fuiſſe illas eccleſias, non tamen ab eodem in abſolutam ordinis formam redactas; ſed id Tito injunctum fuiſſe ab ipſo, ut pote euangeliſtæ. Inter Euangeliſtarum autem munera hoc quoque fuiſſe diximus ſuperius, ut ab apoſtolis relicti, ordinarent ea quæ ab Apoſtolis alio properantibus nondum eſſent conſtituta.

Et conſtituas per civitates presbyteros, id eſt & inprimis autem, ut oppidatim paſtores & epiſcopos conſtituas. Eoſdem enim in primitiva eccleſia fuiſſe eos qui reſpectu muneris presbyteri dicebantur, & epiſcopos, indicat cum collatio verſ. 17 cum verſ. 28

cap.

cap. 20. Actor, ubi quos ſuperius presbyteros vocavit, inferius epiſcopos appellat 1 Tim. 5. 17. tum etiam epiſt. ad Philip. 1. 1, ubi publicas eccleſiæ perſonas in epiſcopos & diaconos partiri videtur. Preſbyteri autem dicebantur non tam propter ætatem, etſi grandævos initio utplurimum legi ſolitos diximus alibi, quam propter morum compoſitam gravitatem, muneriſque ſui eminentiam. In ſpecie exprimit id quod prius in genere dixerat.

Sicut ego tibi mandavi, id eſt ad eam formam, quam tibi tum delineavi, iiſque inſtructos dotibus & conſpicuos qualitatibus, de quibus te tum admonui. Non enim ad formam inaugurationis (1) reſpexiſſe videtur, quæ accurata exquiſitione opus minime habebat; id quod ex iis etiam, quæ ſtatim ſubjungit apparet.

Verſ. 6. *Si quis eſt*. Explicat ſpecialius quod modo dixerat, typumque eligendorum, quem ſe præſcripſiſſe illi affirmaverat, ob oculos ponit; requiſita videlicet & qualitates, tum quoad intellectum ſive notitiam rerum divinarum, tum quoad voluntatem ſeu mores enumerans, & etiam ſubjunctis rationibus fulciens. Incipit autem ab iis quæ concernunt mores.

Inculpatus, id eſt qui non ſolum nullius vitii habitu conſtrictus nunc teneatur, ſed ne olim quidem crimine aliquo ſeſe obſtrinxerit, quod licet non repetitum quidem ab ipſo, neque ſua natura omnium graviſſimum, notorium tamen fuerit, & tale quod ipſum per univerſam vitam infamiæ labe aſpergat. Non eſt autem talis aptus ædificationi, quæ hic unice attenditur.

Unius uxoris vir. De his verbis multa diximus 1 Tim. 3. 2, quæ vide.

Filios habens fideles. Si nimirum illi nondum fuerint emancipati & adhuc ſub poteſtate parentis agant. Alia quippe videtur ratio, ſi agatur de illo in epiſcopatum eligendo, qui improbos quidem liberos habeat, ſed jam ſui juris, quos tamen ille, quamdiu in ſua poteſtate habuit, in officio continuit, ut non illius, ſed ſua propria culpa, aut ſi illius quidem, ante cognitam tamen ab ipſo veritatem, in improbitatem lapſi videantur.

Non in accuſatione luxuriæ, id eſt qui non accuſentur vitæ petulantis & diſſolutæ, ob exceſſum ſive in cibo ac potu, ſive in voluptatibus venereis. *In procum. Aut non ſubditos*, id eſt qui non fuerint morigeri, & dicto audientes parentibus. Idem requiſitum vide 1 Tim. 3. 4.

Verſ. 7. *Oportet enim epiſcopum*. Rationem eorum quæ in promovendo ad epiſcopatum requiſivit, ſubjungens, amplius recenſet, quibus ornato qualitatibus epiſcopatum committi velit, quaſi dicat, Non temere hæc in eo, quem ſeniorem ordinaturus ſis requiſivi. Ejus enim eſt mores & vitam aliorum inſpicere.

Talem autem neceſſe eſt eſſe *inculpatum*, id eſt ſine crimine.

Sicut diſpenſatorem Dei, id eſt utpote qui in auguſta Dei domo œconomus & velut atrienſis eſt, cui cura hujus domus familiæque in ea degentis regendæ & gubernande incumbit. Idem ſibi quoque & ſui ſimilibus tribuit 1 Cor. 4. 1.

Non arrogantem μὴ αὐθάδη, id eſt qui ſibi nimium placeat, ſuiſque placitis ac conſiliis adeo adhæreſcat, ut ab eis nulla nec authoritate, nec ratione dimoveri ſe patiatur. Decet enim cummaxime modeſtia epiſcopum, quo ſententiam ſuam & modeſte promat, & aliis aliud ſentientibus ædificationis cauſa haud gravate cedere paratus ſit.

Non iracundum, id eſt qui nec cito aut temere in iram ebulliat & excandeſcat, nec ſi in quem efferbuerit, iram diu animo foveat, ſed ut ad iraſcendum tardus, ita ad condonandum promptus faciliſque ſit.

Non vinolentum, non percuſſorem, non turpis lucri cupidum. De his egimus 1 Tim. 3. 3.

Verſ. 8. *Sed hoſpitalem*. Vide 1 Tim. 3. 2. *bonos amantem*, id eſt qui ſingulari animi propenſione in viros bonos feratur, eoſque nulla alia re, ſed ſola tantum in illis conſpecta bonitate illectus, amet.

Sobrium ſeu frugalem, ut docuimus 1 Tim. 3. 2. & videtur requiſitum hoc cum ſequentibus duobus eadem notione & ſignificatione poſitum, ut infra cap. 2. verſ. 12.

Juſtum, id eſt qui ab alienis oculos, mentem, manum abſtineat, & quod ſuum eſt unicuique tribuat. *Sanctum* qui divini numinis cultu ſit reverendus, pietatemque non factis tantum & verbis, ſed vultu etiam ipſo ſpiret & præ ſe ferat.

Continentem, id eſt caſtum & a voluptatibus alias etiam licitis abſtinentem, nec niſi propter ipſam neceſſitatem illis indulgentem.

Verſ. 9. *Tenacem ejus qui ſecundum doctrinam fidelis ſermonis*, id eſt ſermoni fide digno, qui cum euangelica doctrina conſentiat ita addictum, ut non animo ſolum ipſum teneat comprehenſum, ſed etiam illum tanquam normam & regulam quandam ſibi conſtantiſſime ſequendam proponat. Vox enim ἀντιλαμβάνω tam exactam rei notitiam quam conſtantem illius quod noſti, ut ſic dicam, retentionem eique obſequium in ſe complectitur.

Ut potens ſit. Requiſitum hoc a fine comprobat, vel potius perfectionem in eo exprimit, nempe ut poſſit.

Et exhortari in doctrina, id eſt unumquemque inſtruere ac erudire tum in iis quæ facere, tum in iis quæ tenere in religione debeat. Ita enim late videtur vox παρακαλεῖν accipienda, ut ſuo ſenſu comprehendat tam id quod διδασκαλίαι, quam quod παιδείαν τὴν ἐν δικαιοσύνῃ nomine 2 Tim. 3. 16 expreſſit apoſtolus.

Et contradicentes coarguere, a veritatis quidem tramite deviis falſitatem ejus quam urgent ſententiæ commonſtrando: in vitiorum autem cœno hærentes in virtutis ſemitam reducendo, ut vox ἐλέγχειν complectatur etiam ἐπανόρθωσιν. Tam enim contradicere poſſunt, qui falſam aliquam ſententiam mordicus tuentur, quam qui vitiorum retibus implicati ſunt, ſi præſertim mores ſuos acriori veritatis ſale defricari audiant.

Verſ. 10. *Sunt enim multi*, nempe ex iis, inter quos degis, & quibus præes, Cretenſibus. Ratione confirmat, id quod poſtremo loco in epiſcopo requiſierat, nempe ut poſſet contradicentes arguere, ſumpta a ſumma neceſſitate, multorum videlicet ex Cretenſibus perverſitate. Quam ita proponit, ut ſimul ſenſim delabatur ad id quod ultimo ab ipſo hoc capite moneri diximus, nempe ut ab erroribus, & deceptoribus Cretenſes avocet, & ne illis attendant, provideat. Etiam vocula γὰρ omittitur a quibuſdam ſenſu per ſe ſatis plano; quodſi retineatur, ſubintelligenda quædam erunt tanquam omiſſa, quaſi dicat, Quod autem dixi epiſcopos adeo res divinas exacte noſſe debere, ut poſſint contradicentes arguere, id quam-

(1) *Conſecrationis potius.*

vis prima ſpecie minus neceſſarium per ſe videri queat, eſt tamen vel propterea ſumme neceſſarium, quia licet ſint nonnulli faciles ad aſſenſum doctrinæ euangelicæ præbendum, nec ejuſmodi convictione habeant opus, ſunt tamen etiam alii, iique non pauci, imo oppido quam *multi inobedientes* ἀνυπότακτοι, id eſt, contumaces & refractarii, quique ſive de ſententia, quam ſemel amplexi ſunt, licet rationem etiam videant, cedere, ſive recte monentibus obtemperare, & vitio a quo retrahuntur renunciare nolunt. Contrarium hujus eſt facilitas ad credendum, quam cum laudaſſet in Romanis Apoſtolus, cautionem tamen adhibet cap. XVI. 19 & 20; & eadem epiſt. cap. VI. ℣. 17, ubi illos per obedientiam velut traditos in formam fidei pronunciat.

Vaniloqui, id eſt qui ſapere quidem ſibi videantur, & aliquam non vulgaris ſapientiæ opinionem obtineant & jactent, interim tamen vera ſapientia deſtituantur, dentque ſine mente ſonum. Vide 1 Tim. cap. 1. verſ. 7.

Et mentium deceptores, id eſt, qui erroneis dogmatibus alios faſcinant, & mentem eis obnubunt, ne verum pervidere poſſint.

Maxime illi ex circumciſione, id eſt & præcipue qui ſunt ex Gente Judæorum. Hi enim præ cæteris maxime legis voluntatiſque divinæ notitiam jactabant, eoque ad alios de recti tramite in ſuorum ſomniorum & legis ceremonialis obſervationem abducendos ut promptiſſimi, ita ſolertiſſimi erant. Abſtractum autem pro concreto, circumciſionem pro circumciſis poſuit, more ſibi ut alibi vidimus uſitato.

Verſ. 11. *Quibus oportet os obturare*, id eſt quos neceſſe eſt ita redargui & convinci, ut ſenſatis liquido conſtet, nullam eos juſtam pervicacis vaniloquentiæ ſuæ cauſam prætendere poſſe. Nam ut ejuſmodi homines, qui frontem plerumque exuunt, ne hiſcere quidem audeant [vix eſt ut ab iis expectes] optandum magis quam ſperandum eſt. Exprimitur illa neceſſitas coarguendi contradicentes; quam inſuper auget ab effectis eorum perniciosis & fine pudendo.

Effecta ſunt, *qui univerſas domos ſubvertunt*, id eſt quorum perverſitas non anguſtis unius ant alterius conſcientiæ finibus continetur, unde minus curandi viderentur, ſed latiſſime ſeſe explicat, cum integras familias & inprimis ſumma eorum capita peſſumdent & ſubvertant, a veritate videlicet euangelica deducendo, & cum exitioſis erroribus, tum variis vitiis implicando.

Docentes quæ non oportet, id eſt ea urgentes non ſolum quæ nulli ſunt uſui, neque ea urgeri eſt neceſſe, ſed etiam quæ non doceri, & ſileri omnino eſt neceſſe. Modum exprimit, quo conatus ſuos ad effectum deducant, contra quem militat concluſio, quam hic ſibi ſuſcepit apoſtolus probandam: ut videlicet os illis obturetur, oſtendaturque illos eſſe vaniloquos, & ea docere, quæ non oporteat &c.

Turpis lucri gratia, id eſt, idque propterea ut famem ſolari, & ab illis, quos faſcinant, pecuniam emungentes, rem ſuam amplificare poſſint. Lucrum hoc ideo turpe vocat, quia ex rebus divinis fuerit quæſitum, ex quibus omnis nundinatio fœda eſt, eſtque in hac materia epitheton hoc lucri perpetuum; cum divina, non ut tu caput unctius referas, ſed ut Deus gloriam, proximus bonum conſcientiæ habeat, urgeri docerique debeant. Eſt finis illorum impoſtorum, qui illos ad dogmata ſua erronea ſpargenda impellebat.

Verſ. 12. *Dixit quidam ex illis*, nempe Cretenſibus, inter quos degis: eſt relativum ſine antecedente, quod & alias obſervavimus. *Proprius ipſorum propheta*, id eſt Poëta *Callimachus*, vel ut alii volunt *Epimenides*, quem *proprium* vocat, quia & ipſe Cretenſis erat: prophetam autem, vel quia Poëta fuit, quos vates appellari mos erat, vel quia olim ab illis pro fatidico habitus. Teſtimonio iſto, cum ſuperiora comprobat, quæ de nonnullis Cretenſium affirmaverat, tum quaſi quoddam fundamentum præſtruit, cui mox inædificaturus eſt admonitionem ſuam, quaſi dicat, Nec eſt mirandum, talia hominum portenta, qualia tibi delineavi, inter illos reperiri. Olim enim iſtud de illis teſtimonium perhibuit popularis eorum, cui in eadem terra nato non poterant non eſſe mores illorum perſpectiſſimi; quemque ipſum communis patriæ vinculum omnis malignitatis & æruginis ſuſpicione eximit.

Cretenſes ſemper mendaces, id eſt utplurimum ad mentiendum proni. Non enim univerſaliter omnino id accipiendum eſſe vel id docet, quia hoc ipſius teſtimonium falſum eſſe ſequeretur, cui tamen veritatis laudem tribuit apoſtolus.

Malæ beſtiæ, id eſt homines efferati, moribus agreſtibus & indomitis, quique nulla ratione manſuefieri poſſunt, prædiți.

Et *ventres pigri*, id eſt abdomini tantum & diſtendendo aqualiculo ſervientes, fœdiſſimiſque voluptatibus unice dediti, cætera inertes & deſidioſi.

Verſ. 13. *Teſtimonium hoc eſt verum*. Dictum hoc Epimenidis ſua comprobat authoritate, ſimulque ex illo educit adhortationem ad Titum, ut ſerio moneat Cretenſes, diligenterque caveat ne ab illis, quos ſuperius deſcripſit impoſtoribus, in errores & vitia pertrahi ſe patiantur, quam tertiam hujus capitis partem eſſe diximus: cum ait *ob quam cauſam*, quaſi dicat, Cum igitur ita ſervili & ad malum proclivi ſint ingenio

Increpa illos ſevere ſive *præciſe*, id eſt acrius in mores et errores illorum invehere, hos quidem redarguendo, illos caſtigando et acrioribus verbis corripiendo et converberando. Utrumque reſpicere videtur, hoc tamen magis, ut vocula ἐλέγχω indicat, cui vix eſt locus in errorum refutatione.

Ut ſani ſint in fide, id eſt ut fidem ſuam integram et illibatam Deo conſervare poſſint, ſive quoad aſſenſum, ſi nihil ſibi falſi et adulterini perſuaderi patiantur, ſive quoad fiduciam, et ex ea promanantem vitæ pietatem, ſi nullis ſe vitiorum illecebris, in conſortium improbæ vitæ abduci permittant. Finem monitionis addit, ſubjungens ſtatim et media, quibus illum conſequi, ſeu rationem, qua ſanitatem illam tueri poſſent;

Verſ. 14. *Non intendentes Judaicis fabulis*, id eſt variis eorum quoad religionem dogmatibus, quæ nugarum ſunt plena, et a veritate prorſus aliena. Reſtibilem eſſe nugarum apud Judæos quotidie ſubnaſcentium in religione ſegetem, novit quicunque libros illorum attigit vel ſermonem unquam cum illis ſociavit. Pauli vero tempore ſpeciem etiam quandam habebant illa, ad quæ ille proculdubio reſpicit, quibus legis ceremonialis obſervationem pertinaciſſime urgebant.

Et mandatis hominum averſantium veritatem, nempe euangelicam, id eſt et aliorum præceptis, qui ſunt

euange-

euangelii, quod veritas hic ut & alibi vocatur, oſores, & adverſarii, licet exterius pietatis & religionis amorem præ ſe ferant.

Verſ. 15. *Omnia quidem.* Occurrit objectioni tacitę, ex iis quæ dicta ſunt, ſubnaſcenti. Quia enim Judęi potiſſimum legis ceremonialis obſervationem, ut jam monuimus, urgebant, cujus præcipua capita erant, a quibus, quando, quomodo abſtinendum eſſet, poterat quis cogitare immerito iſta fabulas vocari, doctrinaſque ejuſmodi neceſſarias eſſe, ut quæ licitum ab illicito, purum ab impuro diſtinguerent. Reſpondet apoſtolus minime doctrinas ejuſmodi neceſſarias nullique prorſus uſui eſſe, quia puritas impuritaſve rerum non in ipſis, ſed in hominibus qui illis utantur fruantur, reſideat, adeo ut *omnia*, qualiacunque tandem ſint, ſive olim vetita, ſive minus, *munda ſint*, id eſt licita, juſque ad illa habeant fideles: *mundis*, id eſt qui ſint & quoad doctrinam & quoad vitam puri, & nulla ſive erroris ſive improbitatis labe contaminati. Illis enim conditi ſunt ad veſcendum cum gratiarum actione, ut ait 1 Tim. 4. 3, quem locum vide.

At pollutis, id eſt iis qui ſeſe ſceleribus & erroribus polluerint.

Et infidelibus, id eſt iis, qui vel nunquam ad Chriſtum acceſſerint, vel licet ei ſeſe addixerint, aut ab illius doctrina penitus recedunt, aut ſimul cum illa peſtilentes errores & fœda vitia conſectantur & adamant. Explicat iſta voce priorem.

Nihil mundum, id eſt nihil eſt licitum, ad nullam rem jus habent, utut illa tandem non ſit olim vetita, ejuſque uſus conceſſus.

Sed polluta ſunt eorum & mens & conſcientia, id eſt prout toti ſunt, & quoad mentem, & quoad voluntatem inquinati, ac mens quidem illorum errorum conſcientia flagitiorum ſordibus oppleta; ita quicquid in hoc illorum, ut ita dicam, vas imfunditur, impurum, ſordidum, graveolens redditur. Oppoſitionis ratio poſtulabat, ut diceret, Sed omnia ipſis immunda; verum conciſe maluit antecedens aut cauſam ſtatim pro conſequente ſeu potius effectu ponere, ut ſimul inſinuaret, unde iſta ciborum impuritas promanaret, non a cibis videlicet, ut illi matæologi jactabant, ſed ab ipſorum, qui illis uterentur, impuritate.

Verſ. 16. *Deum confitentur noſſe.* Iterum alteri objectioni occurrit. Poterant enim dicere, Atqui illi habent Dei notitiam; quomodo igitur aut ipſi impuri, aut omnia illis impura erunt? Negat antecedens apoſtolus, quia utut ore id jactent & præ ſe ferant, quod Deum norint (non enim ſimplicem confeſſionem aut etiam profeſſionem vox ὁμολογοῦσι hoc loco notat, ſed eam cum qua ſe illi efferrent & oſtentarent.)

At operibus negant. id eſt ſed revera Deum non norunt, & quod ore; actant, id minime ex corde proficiſci operibus teſtantur, quibus apertum faciunt omnibus, nulla ſe numinis reverentia teneri. Familiare eſt ſacris ſcriptoribus, ut de eo, cognoverit quis Deum nec ne, ex vita uniuſcujuſque pronuncient, eique notitiam Dei vel Chriſti attribuant, qui mandatis ipſius obtemperet 1 Joh. 2. 3, & viciſſim removeat ab eo qui peccat 1 Joh. 111. 6. Exempla ſæpe non in novi tantum, ſed & in veteris Teſtamenti libris occurrunt: inter quæ non poſtremus eſt locus Rom. 2. 17, ad finem.

Abominati exiſtentes. Quod dixerat operibus illos Deum negare, probat a triplici hominum iſtorum adjuncto: quorum primum eſt, quod ſint mores eorum coram majeſtate Dei abominabiles, nefandi, quos Deus averſetur, & qui clare clamitant illos nullo Dei metu teneri. Alterum *& rebelles*, id eſt contumaces & in retinendis erroneis ſententiis pervicaces, & in moribus corruptis refractarii, ac bene monentibus parere & cedere neſcii.

Denique tertium: *Et ad omne opus bonum reprobi*, quaſi dicat breviter, ad nullam rem bonam utiles & idonei. Ita imbiberunt errores, ac mentibus & viſceribus quaſi ſuis immiſcuerunt, ut nihil bonæ frugis ſperare ab iis queas. *Reprobi* pro *inutiles*, conſequens pro antecedente. Inutilia enim & quæ nulli nobis uſui fore putamus, reprobare ac rejicere ſolemus.

CAP. II.

ARGUMENTUM.

Hortatur Titum ad varia officia, tum quæ aliis præſcribere, tum quæ ipſe præſtare deberet; ſubjungens admonitionis ſuæ graviſſimas omniumque facile principes cauſas, ubi ſimul generaliter omnia Chriſtianorum officia deſcribit.

Verſ. 1. *Tu autem loquere.* Prima capitis pars ad verſ. 11. In qua primo hortatur eum ad varia officia, variis perſonis pro ætatis & ſexus uniuſcujuſque ratione præſcribenda. Deinde ad ea, quæ ipſum proprie ejuſque munus & perſonam concernebant, & denique ad ea de quibus certæ conditionis in eccleſia homines, ſervos videlicet, moniturus eſſet. Ut autem ad iſtas admonitiones aditum quendam ſibi præſtruit apoſtolus, ita cauſis poſtea earum expreſſis, epiphonemate quodam illas concludit. Aditum ſibi parat hoc verſiculo; quaſi dicat, Hæc igitur illi dicunt faciuntve: At tu qui Deum vere cognoviſti, & fidelis Chriſti ſervus es, qua ſermone qua vita diverſus ab illis eſſe debes. Ac ſermones quidem tuos quod attinet, ea loquere, ſive publice cum doctoris partes & munia obis, ſive privatim in quotidiano convictu (ad publica tamen potius reſpicit)

Quæ decent ſanam doctrinam, id eſt quæ ſunt doctrinæ euangelicæ conſona: quam vocat *ſanam*, quia et in ſe nihil vitii habet, et ſui ſectatoribus veram ſanitatem largitur.

Verſ. 2. *Ut ſenes.* Perſonas diſtinguens et quoad ætatem, et quoad ſexum, diſtincta unicuique et ætati et ſexui præſcribit officia, quæ Titus ipſis injuncturus erat.

Ac initio vult *ut ſenes vigilantes ſint*, id eſt circumſpecti et providi, diligenterque caveant ne aut ipſi aut alii ab impoſtoribus illaqueentur. Alii vertunt *Sobrios*; et hanc ſignificationem νηφάλιος habet, verum ſequitur mox σώφρονας, quæ vox potius hanc virtutem denotat, ut notavimus alibi. Notum autem eſt id eſſe in animo vigilantiam, quod eſt in corpore ſobrietas; eſt enim hujus illa velut quoddam conſequens, et hæc illius raro fallibile ſignum.

Graves, id eſt qui in ipſo corporis cultu, geſtu, inceſſu, exterioribuſque ceremoniis ſint venerandi, quos omnes, ſimul atque conſpexerint, ſuſpiciant et revereantur.

Σώφρονας, id eſt frugales, et qui ab omni luxu ſint alieni, nec facile fibulam intemperantiæ laxent, ad

quam in potu præſertim ætatis vitio ſunt propenſiores, ut qui vires ſibi recreari & quodammodo refocillari putent ampliori vini hauſtu, cujus ſenes ſunt appetentiores. Alii vertunt *Prudentes*, quam etiam interpretationem vox admittit, ſed videtur id voce νηφαλίς jam expreſſum. Niſi quis illam vulgari modo interpretari velit, in quo parum intereſt. Præſcribi autem hæc officia nominatim vult ſenibus, ut & ſequentia, tum quia mazime ætatem illam deceant, tum vero quia ab illis reliqui exempla capere & ſoleant & debeant, ad contraria autem quorundam vitio quodam ſeneſcentis naturæ propendeant.

Addit autem *Sani fide*, id eſt qui nihil vitioſi, nihil, ut ita dicam, affecti & morbidi contineant in iis, quæ notitiam rerum divinarum ſpectant, ſed qui doctrinam euangelicam integram & nullo errore vitiatam profiteantur. Fides enim pro aſſenſu ſumi videtur, cum proculdubio alludat ad id, quod ſuperius de Cretenſibus aſſeruerat, quoſque propterea moneri ſevere juſſerat, ut eſſent ſani in fide. Niſi quis ad ipſius ætatis, quoad corpus, mala reſpexiſſe credat apoſtolum, ut quia viribus fatiſcentibus corpus ipſorum variis morbis obnoxium eſt, animus ſaltem ab illis immunis ſit, cujus morbi ſunt errores & peſtilentia in religione dogmata.

Dilectione ſcilicet ſint ſani, id eſt ut ferveant dilectione erga proximum; cujus ſtudium refrigeſcere ſolet in illis, ut qui ſibi ipſis tantum intenti eſſe & vacare ob deficientem naturalem calorem ſoleant.

Patientia in afflictionibus videlicet perferendis, ſive alias, ſive & quidem potiſſimum propter nomen domini. Cui maxime impares videntur ſenes, ut qui paulo molliores per ætatem redditi dolores maxime fugere & meticuloſiores eſſe ſoleant. *Vult* igitur ne ut corpus, ita fides, dilectio & patientia eorum quicquam ab ætate attrahant vitii, ſed ut in his omnibus ſanitatem retineant eamque curent diligenter; ut qui ſint velut duces reliquorum, a quorum illi authoritate & exemplo in dicendis faciendiſve pendere ſoleant.

Verſ. 13. *Anus ſimiliter*, id eſt quemadmodum illa officia ſenibus, ita hæc quæ ſubjicio propone vetulis. Aliud officiorum genus in eadem ætate, ſed diverſo ſexu.

In habitu ſancte decentes, id eſt ut corporis cultu & habitu utantur, qui nihil molle & delicatum nedum laſcivum reſipiat, ſed qui ſanctimoniæ, quæ illas mame deceat, conveniens ſit, neque aut corpori ad laſciviam, aut ſuperbiæ ad oſtentationem ſerviat.

Non calumniatrices, id eſt ut veritatis ſint ſtudioſæ, nec confictis criminibus alienam famam appetant. A quo vitio etiam immunes eſſe voluit Diaconorum uxores 1 ad Tim. III. verſ. 11; ad quod cum illo loco omnes fœminas ob innatum garrulitatis vitium proniores eſſe dixerimus, maxime decet illarum numero eximi ætate provectiores, quæ tanquam communes juniorum matres, illis, ut in aliis, ita in veritatis ſtudio exemplo ſuo prælucere debent.

Non vino multo ſervientes, id eſt ut a crebriore & largiore, quam par eſt vini, cujus per ætatem appetentiores ſunt, uſu abſtineant. Omnes quidem fœminas dedecet ebrietas, ſed maxime vetulas, quibus maxime convenit rationis uſus, ab ebrii cerebro exulantis.

Bona docentes id eſt, ut reliquarum, quas ætate antecedunt, ſint magiſtræ: doceant autem illas non mala & vitioſa, ſed ea quæ bona & honeſta ſunt, ut non tantum ipſæ honeſte vitam tranſigant, ſed etiam alias inſtruant, præeuntes illis non vita ſolum, ſed & voce ubi fuerit opus.

Verſ. 4. *Ut ſapere doceant adoleſcentes*. Tranſit ad tertium genus officiorum in ſexu eodem, ſed ætate diverſa; quod præcipit tanquam ſeniorum officium, ut illæ officii ſui id eſſe ſciant, juniores qua exemplo qua monitis viam ad honeſti & pietatis arcem præire. Jam adoleſcentulas fœminas, id eſt quæ maritos quidem habeant, ſed ætate ſint integra, inſtrui jubet inprimis in eo, ut virorum amantes ſint. Viris quidem id officii injungit alibi ſacra ſcriptura, ut uxores ſuas ament, has autem illis ſubjectas eſſe, aut etiam illos timere jubet, verum ipſa matrimonialis vinculi ratio requirit, ut quæ amantur, redament, cum amore maxime provocetur amor. Quem facile violabunt, ætate fervidæ, ubi quid ipſis non ad guſtum a viris evenerit, niſi illorum vere amantes fuerint. Unde poſtea ad rixas, verborum manuumque pugnas & reliqua calamitoſi conjugii mala deferuntur.

Filiorum amantes. Id quidem matribus naturale, quæ ardentiori quam patres in prolem ſuam affectu ferri ſolent; quia tamen multa in eorum educatione & præſertim ubi adhuc in cunis vel etiam bimuli aut trimuli ſunt, devoranda ſunt matribus, ſæpe ad illa nauſeare ſolent juvenculæ, & aliis id officii, quod tamen illorum vel præcipuum eſt, demandare, ut quæ vernante ætate uti, & deliciis ad quas integer eas ſanguis vocat, interim perfrui malint. Et neſcio an non ipſum quoque pariendi, non tantum tollendi liberos actum reſpexerit apoſtolus, cum ſciamus illo tempore multas metu dolorum, quas parturientes experiri coguntur, medicamentis partum abigere ſolitas, unde & ampliſſimis ad ſuſcipiendos tollendoſque liberos præmiis invitabantur.

Verſ. 5. *Sobrias*, id eſt frugales, modum in cibo & potu ſervantes, quæ virtus illius, quæ ſequitur, tutatrix & conſervatrix vel unica. Illa autem eſt qua vult eas eſſe *caſtas*, id eſt quæ libidine extra matrimonialem thorum non vagentur & in illo ſint abſtinentiores; vel ſimpliciter ſi maritatæ non ſint, quæ caſtitatem integram & illæſam conſervent. Voce ἁγνείας caſtitatem denotari habes exemplum 1 Tim. IV. 12. v. ῥſ. 2. & 1 Pet. III. 3.

Domi manentes, id eſt quæ non libenter hinc inde vagentur & oberrent aliorumque domos circumeant, quod in junioribus viduis reprehendit 1 Tim. 5. 13. Fœminarum enim proprium eſt ſervare domum, & ut virorum verſari foris & quærere, ita harum manere domi & parta cuſtodire.

Bonas, id eſt quæ & mites ac manſuetæ, & comes ac affabiles & denique beneficæ ac liberales ſint. Ita enim ſtricte vox ἀγαθὰς accipi videtur, cum præſertim inter alias virtutes ponitur, ut non omnem in genere bonitatem ſeu vitæ integritatem notet, ſed illas tantum tres Galat. 5. 22 expreſſas, χρηστότητα videlicet, ἀγαθωσύνην & πραότητα.

Subditas propriis viris. De hoc illarum officio dictum & alibi.

Ne verbum Dei blaſphemetur, id eſt ne extranei videntes juvenculas Chriſtianas aliter ſe gerere, atque officium illarum poſtulat, occaſionem habeant verbum Dei,

id

id est, doctrinam euangelicam, quæ a Deo profecta & ejus velut dictantis ore excepta est, blasphemare, id est maledictis & conviciis differre & impetere, vitium personarum religioni, ut assolet fieri, imputantes, sed potius illarum vitæ integritate & in officiis suis jugi constantia conspecta habeant causam de ipsa, cui detrahunt doctrina melius sentiendi ipsamque adeo amplectendi. Ratio sive ultimi illorum officii, sive, quod potius est, omnium, sumpta, a summa necessitate, effectu videlicet contrariorum damnoso.

Vers. 6. *Juvenes similiter hortare.* Quartum officiorum genus eandem ætatem, sed in diverso sexu, concernens.

Vult autem juvenes, id est qui adhuc sunt ætate vegeta vel juvenante, hortari, *ut sint temperantes*, id est frugales & a voluptatibus in cibo & potu sibi temperent, nec iis cupiditatibus tum vel maxime regnantibus obsecundent & morem gerant. Intemperantia est vitium, in quod maxime sunt proni juvenes, ideoque ab ea unice revocandi. Unde & superius cap. 1. ℣. 6, cum vellet Episcopi liberos esse fideles, vidimus in exemplum hanc virtutem adduci, cum ait: *non in accusatione luxuriæ.*

Vers. 7. *In omnibus*, vel *circa omnia.* Alterum prioris partis membrum, in quo a sermonibus seu iis quæ docere & aliis proponere debet, ad vitam seu facta Titi transit. Interserit autem hanc ad ipsius personam spectantem adhortationem, adhortationi ad officia, quæ aliis injungere debebat (nam ut ante diversis ætatibus & sexui utrique sua præscripsit officia, ita post subjungit ea quæ certæ conditioni hominum sunt propria) ut ostenderet illum non doctrina tantum sed etiam exemplo, et hoc ipso non tantum in verbis, sed etiam in factis præire debere auditoribus suis. Frustra enim id in alio quispiam exigit, quod ipse non exhibet, & cujus facta discrepant a verbis audire cogitur illud, medice cura te ipsum: vel illud, Ejice primum trabem ex oculo tuo, & post ejicies festucam è meo.

Per omnia, sive *in omnibus*, tam factis quam dictis, *te ipsum præbens typum* seu exemplar bonorum operum, id est id serio emitere & allabora, ut vita tua sit exemplar quoddam et expressa omnis pietatis effigies, ut ex tuis factis & moribus tanquam typo quodam & norma exemplum capiant cæteri, quomodo vitam sint traducturi, iisque tanquam spiranti Deo placenti pietatis imagini omnes actiones cogitationesque suas conformare possint. Vide 1 Tim. IV. 12. & 1 Pet. v, 3.

Verba ista *in doctrina* ad bona opera referenda, quasi dicat præbe te ipsum exemplar bonorum operum, quæ in doctrina, puta euangelica, traduntur & præscribuntur (seu quæ alios doces, eadem ipse præsta) ut sit subaudiendus ante voces ἐν τῇ διδασκαλίᾳ articulus τῶν, ut alibi etiam observavimus. Non qualiumcunque scilicet bonorum operum, quæ videlicet talia esse quibusdam videantur, sed eorum quæ doctrina præscribit euangelica. Typum vult esse Titum apostolus. Nam quod ad sequentia referunt alii ἀφθαρσίας voce moti, id et propter fundamentum ipsum ruinosum, cum hæc vox absit a nonnullis exemplaribus, nec locus illi hic commodus esse potest, non satis apte jungitur cum *integritate* et *gravitate*; quandoquidem illâ explicari videtur, quid bonorum operum nomine intellexerit, nempe immunitatem ab omni labe et crimine: hæc vero illud condimentum actionum viri boni omnium conversationisque civilis, nempe ut absit ab illo omnis levitas, sed decenti sit in omnibus gestibus, ceremoniis, victu quotidiano, gravitate, compositisque moribus.

Dicit autem *integritatem*, ut et in *seqq. verbum sanum* &c. in accusandi, ut vocant, casu; cum constructionis ratio generandi casum postularet, sensui magis serviens quam verbis per quandam synesin.

Vers. 8. *Verbum sanum.* Explicavit quomodo se typum præbiturus erat in factis, nunc explicat quomodo in verbis, id est victu; sermonibusque quotidianis, ut nihil videlicet ex illius ore prodiret, quod non esset sanum, seu ut apostolus ad Ephes. ait, IV. 29 bonum, cujus tres veluti species exprimi videntur eadem ad Ephesios epistola v. 4, de quibus eo loco diximus. Huc pertinent et illa ad Coloss. IV. 6.

Irreprehensibile, id est quod nulli reprehensioni sit subjectum, ne videlicet ei quicquam excidat, cui quispiam obloqui illudque traducere ausit, quasi imprudenter, nec suo loco aut tempore prolatum.

Ut is qui ex adverso erubescat, id est ut adversarius, qui omnibus occasionibus imminet, spe sua frustratus, intra se confundatur.

Nihil habens de vobis dicere malum, ubi nullam ex sermonibus conversationeque vestra ansam prehendere potuerit, ecclesiam traducendi et diffamandi. Ratio moniti, non ad ultima tantum adhortationis apostolicæ verba, sed et ad remotiora respiciens.

Vers. 9. *Servos.* Tertium prioris partis membrum officia certo hominum generi, videlicet servis præscribenda complectens. Exprimit autem tum quæ vitari tum quæ præstari ab illis vult. Et hujus quidem generis priora sunt duo.

Propriis dominis subjici, id est in omnibus eorum voluntati ac nutui obsequi, illosque pro suis dominis, quorum voluntas sibi pro norma et regula vitandorum faciendorumque esse debeat, agnoscere, in rebus puta, quæ superioris dominio, nempe divino juri non contraveniunt, ut qui norint penes dominos esse facti rationem, sibi solam obsequii gloriam esse relictam. Expressit id officium apostolus *honoris* vocabulo prioris Epist. ad Timotheum cap. 6. 1, quem locum vide.

In omnibus bene placentes esse, id est quorum unica cura sit dominorum suorum gratiam et favorem demereri, nec tantum expressam dominorum voluntatem expectent, cui morem gerant; sed quę ipsis allubescunt, et quibus in illorum amorem sese insinuare possunt animadvertentes, jussa ipsorum anteveniant, omnique occasioni illorum animum sibi pignorandi sedulo instent.

Non contradicentes, id est non obmurmurantes, neque respondantes aut tergiversantes. Familiare servis vitium et unica favoris erga illos herilis pestis, qui citius ferant damno se aliquo ab illis mulctari, quam verbo acriori suum jus violari. Est unum ex iis, quę vitare jubet servos.

Vers. 10. Alterum, *non fraudantes*, id est nihil intervertentes de rebus dominorum suorum fidei suæ commissis. Si quid est, de quo maxime moneri debeant servi, hoc certe est, cum id fere huic hominum generi videatur innatum, ut tum tantum fidem colant, ubi rem ab hero resciri posse credunt, cætero qui vix pro vitio ducant, res domino suppilare, et illum quoties datur occasio admutilare et adtondere. Ideoque

non

non contentus ſemel id indicaſſe apoſtolus, illuſtrat a contrario.

Sed fidem omnem oſtendentes bonam, id eſt in omnibus fidelitatem ſuam dominis exhibendo, & ſincere cum iis in rerum ipſorum adminiſtratione, ſine ulla illorum injuria damnoque procedendo. *Fidem omnem* poſuit pro *totam*, aut *in omnibus*. *Bonam* autem dixit, non quaſi ulla fides mala ſit, ſed epitheton addens, ut vocant, perpetuum.

Ut doctrinam ſervatoris noſtri Dei ornent, id eſt ut ita doctrinam eam quam profitentur, quæque Deum ipſum, & quidem quatenus ſervator eſt noſter, authorem habet, ornent & illuſtrent, nempe dando occaſionem aliis, ut videntes mores illorum niveos & candidos, longeque a moribus aliorum ſervorum diſtantes, doctrinæ id, cujus ſunt ſectatores, imputent, eandem proculdubio incuſaturi, ubi quid, cujus ſpeculatores ſunt acerrimi, ſecus deprehenderint. *In omnibus*, id eſt tum quoad officia, quæ heros ipſorum præcipue concernunt, tum quoad reliquam vitæ rationem. Rationem adjungit cum ejus officii, quod ultimo loco a ſervis requiſiverat, tum etiam ſuperiorum omnium.

Verſ. 11. *Apparuit enim.* Altera capitis pars. In qua cauſam omnium maximam & præcipuam exprimit, ob quam unuſquiſque pietati & integritati vitæ unice ſtudere debeat, ſimulque generalia pietatis noſtræ capita deſcribit & enumerat. Eſt autem ab apoſtolo ſubjuncta tanquam omnino quędam ejus, propter quod ultimo loco ſervos officii ſui memores eſſe juſſerat confirmatio, ſed ita ut primo latius ad omnia omnium omnino hominum officia extendi & porrigi queat. Quaſi dicat, Tanto autem magis ſervi eniti debent, ut doctrinam, cujus profeſſores ſunt, ornent, imo omnes omnino homines, & illi quorum paulo ante memini, officii ſint mémores, quia *apparuit*, id eſt illuxit & ſplendidum jubar ſuum ubique diffudit, fugatis denſiſſimis ignorantię tenebris, quibus mentes humanę involutę velut in illuni nocte errabant, ignari quo pedem proferrent, et in quo veſtigium tuto figerent.

Gratia Dei, id eſt immenſus ille et ineffabilis favor Dei patris. Ratio ſumpta a cauſa pietatis efficiente primaria, gratia videlicet Dei patris, cujus omnes theſauros per euangelium recluſit, et in genus humanum manu largiſſima effudit. Quę cum in pietatis negotio hominibuſque ad eam et amandam alliciendis, et jugiter urgendam confirmandis utramque paginam faciat, ideo in ejus deſcriptione inſiſtit apoſtolus, non ſolum adjunctum ejus et objectum, ſed effecta etiam numero tria exprimens, quę et omnia ſimul, et ſingula per ſe multiplicem vim habent ad pietatis ſtudium, unicuique ſuum bonum adamanti, inſtillandum; ut iſta generalis ratio in multos velut ramos diffuſa plurium incitamentorum ad pietatem, ſufflaminumque a vitio inſtar cenſeri poſſit. Ac adjunctum quidem exprimitur hoc verbo.

Salutifera, id eſt non vulgaris et ſolita, cujus participes olim facti homines, ſed eximia et ſingularis, vereque Deo ſervatoris nomen ſibi uſurpante digna, ut quę ſalutem offerat et offerat. Salutem inquam κατ' ἐξοχὴν, quę in ſe cum liberationem ab ingenti malo, mortis videlicet ęternę tyrannide, tum ineffabilis boni ęternę nimirum vitę donationem et hęreditatem complectatur.

Objectum *omnibus hominibus*, ſive genera ſingulorum intelligas, id eſt cujuſcunque ſtatus et conditionis, ſive ſingula generum, ut nemo prorſus ab oblatione tanti boni excludatur. Nam quod Prædeſtinarii prius tantum agnoſcunt, vocem πᾶσιν interpretantes *quibuſvis*, id & exemplo caret, & apoſtolicæ rationis vim enervat, vim, ubi res cum ſingulis Tito eſſet, minime habituræ, cum tam electorum quam reproborum numerus & perſonæ in occulto ſint. Ne addam nunc quicquam de eo, nimis dure, ne dicam ridicule πάντας dici pauculos quoſdam, & ne milleſimum quidem ex ipſis ſingulorum generibus. Sed id copioſius eſt oſtenſum a noſtris alibi. Jam voces iſtæ, cum priori, nempe ſalutifera, non cum remotiori *apparuit* conjungendæ ſunt, ut non tam cui apparuerit (niſi forte ex conſequenti) quam cui ſit ſalutifera, explicetur, nempe quod talis ſit, quæ omnibus omnino ſalutem afferat. Alias enim vis rationis apoſtolicæ periret, cum poſſit aliquid omnibus quidem apparere, non tamen omnium id quod apparuerit intereſſe, ſeu non omnibus utilitatem ſecum afferre. Quomodo enim id me ad aliquid amplectendum quamvis illuſtre & emolumenti plenum ſit movebit, quod ad me minime pertineat, quodque videre tantum mihi detur, alii vero ex eo commoda capiant? Taceo autem hoc ipſum, nempe, quod omnibus iſta gratia apparuerit, implicite in voce ἐπεφάνη contineri, cum non niſi illud vere illuceſcat, quod non certis quibuſdam tantum, ſed omnibus notum & conſpicuum redditur, ut ſi ad hoc tantum reſpexiſſe dicatur apoſtolus, cum expreſſe verba *omnibus hominibus* adjiceret, fruſtra id omnino feciſſe videatur.

Verſ. 12. *Erudiens nos.* Primus gratię divinæ effectus, qui ita exprimitur, ut ſimul generales pietatis officiorumque noſtrorum partes explicentur. Eſt autem is, quod in illis, qui ipſam obviis ulnis ſunt amplexi (quod indicavit voce *nos*, id eſt qui illam grato animo a Deo offerente acceperunt) non ſit otioſa, ſed illos *erudiat*, inſtruat, tum viam ac rationem oſtendendo, quam capeſſere & ingredi debeant, ſi illius compotes fieri cupiant, tum vires etiam & robur addendo, ut iter id ſtrenue corripiant, nec in eo ſtrigare aut interquieſcere ſibi permittant, ſed ut illud uno quaſi ſpiritu & inoffenſo curſu conficiant. Iter illud ipſum, in quo nos iſta gratia Dei erudiat, ſeu potius viam, qua ad ipſius complexum pervenire poſſimus, quamque illa ipſa nobis monſtret, in duobus collocat, quorum alia quidem vitanda, alia vero ſectanda ſunt. Et illa quidem duorum rurſus ſunt generum.

Ut abnegantes impietatem, cujus nomine cum omnia omnino ſcelera ac vitia, tum præcipue craſſiora ac enormia intelliguntur.

Et mundana deſideria, per quæ intelliguntur vitia ſubtiliora, & quæ ſi non virtutum, nomen, excuſationem certe vulgo merentur. Affectus videlicet noſtros, & illa ad quæ nos ipſi rapiunt & inſtigant, mundanos vocat, & quia circa res mundi hujus occupantur, & quia hominibus hujus mundi perplacent. Petrus eos vocat carnales, & militare contra animam aſſerit 1 Epiſt. 2. 12. *Abnegantes* autem ait voce metaphorica, nihil nobis cum illis eſſe debere commune indicare volens, tum ut illis homines addictos olim fuiſſe, ad eaque maxime propendere inſinuet; tum etiam quantopere illas averſari et abhorrere debeant, admoneat: non ſecus videlicet atque, ſi minime nobis

cum

cum aliquo convenire volentes demonſtrare, dicamus nobis illum ne de facie quidem aut etiam nomine notum eſſe.

Sobrie & juſte & pie vivamus. In tria diſpeſcit ea quæ facienda ſunt Chriſtianis, quæ ſi adeo late extendantur, ut illa etiam, qnæ non directe ſub illis continentur, ad illa referri poſſint, his tribus verbis omnia omnino Chriſtianorum officia continebuntur. Quo ſenſu vivemus *ſobrie*, id eſt frugaliter, moderate, ſi in omnibus actionibus conſiliiſque noſtris, quæ nosmet ipſos concernunt, modum ſtudioſe obſervaverimus, ab illius orbita neque in hanc neque in illam partem exerrantes.

Juſte cum proximo, ſi videlicet nihil, quod quacunque tandem ratione illi debeatur, detraxerimus, & viciſſim omnia quæ ipſius ſunt ſufficienter tribuerimus.

Pie cum Deo, ſi nimirum in iis, quæ ipſum Deum majeſtatemque illius reſpiciunt, ſemper numen ipſius ante oculos habeamus; ipſumque cum ſummó tremore & alacritate nos colere ac venerari demonſtremus.

In hoc ſeculo, id eſt per totum vitæ noſtræ curriculum, quam diu vita ſuppetet.

Verſ. 13. *Expectantes.* Alterum gratiæ in nobis divinæ effectum, Spes videlicet immortalitatis, quæ ita effectus eſt gratiæ divinæ, ut pietatem noſtram & antecedat & conſequatur; ſitque illius & cauſa efficiens ſumpta in ſignificatione laxiori, & effectus, conſiderata ſtrictius pro ſpe videlicet firmiori, & quæ ut apoſtolus ait, non pudefacit.

Expectantes beatam ſpem, id eſt ſpem firmam animo foventes, fore ut aliquando illa beata immortalitate potiamur. Quam hic *ſpem beatam* nominat, vocem *ſpei*, pro re ſperata, ut & alibi obſervavimus, uſurpans. Vide Rom. 8. 24. Gal. 5. 15. 1 Pet. 1. 3.

Et apparitionem gloriæ, id eſt cum apparebit & conſpicua fiet gloria ἐν διὰ δύο Satius autem ita hæc verba accipere, quam ut alii volunt, *apparitio glorioſa.* Quamvis enim res eodem tandem recidat, hæc tamen interpretatio ſimplicior eſt, cum ſciamus ingentem tum gloriam Dei apparituram, atteſtante præſertim ſcriptura Chriſtum venturum in gloria, id eſt cum gloria patris ſui. Unde & pœnas inobedientes luituri dicuntur, a facie domini, & a gloria fortitudinis ejus, cum venerit glorificari in ſanctis ſuis 2 Theſſal. 1. 9.

Magni Dei, nempe patris, *& Salvatoris noſtri Jeſu Chriſti*, qui tanquam judex ab ipſo conſtitutus nomine ipſius veniet, & judicium id adminiſtrabit. Hinc nonnulli, quia unico articulo junguntur, *magnus Deus & Dominus Jeſus*, colligunt expreſſe hoc loco Dominum Jeſum magnum Deum, & quidem, ut dicitur, ſubjective nominari. Verum quanti facienda ſit hæc collectio, docent plurima ſacrarum literarum loca, in quibus ipſorum etiam ſententia perſonæ eſſentia a ſe diſtinctæ unico tamen articulo conjunguntur.

Verſ. 14. *Qui dedit ſemetipſum*, id eſt ſeipſum impendit & dedit, puta in mortem, ut cap. 1 ad Galat. ℣. 4 docuimus, adductis ſimilibns ſacrarum literarum locis, in quibus *dare* imo & *tradere* ſimpliciter poſita ſignificant dare aut tradere in mortem. Velut deſcripturus Dominum Jeſum, tertium gratiæ divinæ effectum exprimit, qui eſt altera ſpecialior pietatis nobis perſuadendæ cauſa, Mors videlicet cruenta domini Jeſu, quam ita commemorat, ut non ſolum ipſius, ſed totius hujus operis ſeu mortis ob hunc finem ſuſceptæ ulteriorem adhuc finem aperiat, qui unumquemque ad id movere debet, ut improbitati vale dicto, pietatem colere & ſectari velit.

Finis ipſius mortis eſt *pro nobis*, id eſt noſtri cauſa, propter nos, noſtrumque bonum, quod alibi fuſius explicavimus. Totius autem hujus operis ſeu mortis ad hunc finem ſuſceptæ, ulterior ad quem reſpexit finis eſt bipartitus, & verbis licet a ſuperiori pietatis deſcriptione alius, re ipſa tamen idem. Prior ejus pars eſt in his verbis:

Ut redimeret nos ab omni iniquitate, id eſt ex duriſſimo peccati ſervitio, cujus tyrannide conſtricti tenebamur, liberaret & eriperet. Redimendi vox, ut ſervitutem nos ſerviiſſe, ita liberationem noſtri magni conſtitiſſe inſinuat; quia videlicet ſeipſum Chriſtus pro nobis impenderit, cujus ſanguis ideo pretium dicitur; quia tamen nemini ad liberationem noſtri proprie datus eſt, ideo ut ipſe pretii, ita iſta liberatio redemtionis proprie dictæ ratione excidit, ut oſtenſum eſt Galat. 3. 13, ubi etiam ratio explicata, cur liberationem noſtram Redemtionis voce ſacri ſcriptores exponere ſoleant.

Poſterior pars. *Et mundaret ſibi ipſi*, id eſt, Sed ea lege ut illa ſervitute erepti illius dulce jugum ſubirent & ſe ipſi emptos eſſe ſcirent, qui eos ſuo ſanguine ſibi acquiſivit. Metaphora ſumpta ab iis, qui aliquem ſordibus & ſquallore obſitum ex carcere liberantes a ſitu in quo erat, vindicant, atque ita mundant.

Populum peculiarem, id eſt acquiſivit autem, non ut ipſis abuteretur, ſed ut peculium ipſius eſſent; qua ratione Petrus Chriſtianos vocat λαὸν εἰς περιποίησιν, populum in acquiſitionem 1 Epiſt. 2. 9.

Et zelatorem bonorum operum, id eſt qui ardenti amore ferretur in bona opera, eaque ſtudioſe ſectaretur ac tota vita ſua exprimeret. Nota abnegare impietatem & mundanas cupiditates, idem eſſe, quod redemtum eſſe ab omni iniquitate; Item ſobrie, juſte & pie vivere in hoc ſeculo, idem quod mundatum eſſe Chriſto populum peculiarem & zelatorem bonorum operum.

Verſ. 15. *Hæc loquere & exhortare & argue.* Tandem epiphonemate ſuam admonitionem concludit, inculcans ut illa loquatur, id eſt prædicet, exhortetur, & errantes quidem in dogmatibus ſolidis rationibus convincat, in vitæ autem moribus, ſaluberrimis ſuis caſtigationibus converberet.

Cum omni imperio, id eſt ſine ullo metu, audacter, nec tam obſecrans quam mandans & præcipiens nomine meo, imo & ipſius Chriſti, ut qui ſcias quam perſonam geras, quidve humeris tuis ſit concreditum.

Nemo te contemnat. Vel ita ut diximus ad illum locum 1 Tim. 4. 12, quem locum vide: vel potius a nemine patiaris te contemni, ſciant ſibi rem eſſe cum eo, cui ſalus ipſorum ſis demandata.

CAP. III.

ARGUMENTUM.

Partes capitis hujus ſunt tres. Primo enim præſcribit officia a Chriſtianis, quatenus ad politiam aliquam pertinent & pars ſunt Reipublicæ, præſtanda. Deinde monet ut ſanam doctrinam urgeat, depravatam arceat, & illius promotores vitet. Denique ſubjunctis quibuſdam magis familiaribus, & quæ ſunt extra primum hujus epiſtolæ ſcopum, epiſtolam concludit.

Verſ. 1. *Admone.* Prima capitis pars verſiculis ſeptem abſolvitur. In qua & explicat officia Chriſtianis a Tito quatenus pars ſunt reipublicæ & in ſtatu politico conſiderantur, præſcribenda, & rationem addit ita comparatam, ut quia in illa fere totam ſalutis noſtræ rationem deſcribit, non ad hæc tantum, ſed ad omnia omnino officia noſtra nobis perſuadenda multiplicem & irrefragabilem vim habeat. Præſcribit autem in hac parte officia duum generum, nempe erga magiſtratum & erga pares. Nam omnes hic Chriſtianos tanquam paria Reipublicæ alicujus membra, eaque vulgaria & aliis ſubjecta conſiderare videtur. Officia quidem magiſtratui debita verſu primo exprimit. *Admone illos* ὑποτάσσεσθαι ἀρχαῖς, id eſt ſubinde ipſis id de quo jam dudum ſunt moniti, quodque optime norunt, in memoriam revoca.

Ut principatibus & poteſtatibus ſubjiciantur, id eſt ut magiſtratui ſuo, ſive ſummo, ſive illius vicariis & locum ut vocant tenentibus, ſint ſubjecti, illius in ſe videlicet imperium agnoſcendo, neque rebellionem contra eos attentando. Porro abſtractum ponit pro concreto, principatus videlicet & poteſtates, pro iis qui ſunt in principatu & poteſtate aliqua conſtituti. Ἀρχῶν nomine intelligitur ſummus & a nullo alio dependens magiſtratus, ut ſunt Cæſares, Reges, Principes abſoluti, & liberarum rerum publicarum ſupremi magiſtratus. Ἐξουσιῶν autem, illorum ſubdelegatos & ipſis ſubordinatos, licet ἐξουσιῶν vox generalior ſit priori, illamque in ſe complectatur, ut quæ omnem quidvis faciendi, & præſertim cum authoritate, facultatem denotet. Unde illa ſimpliciter utitur ad Rom. 13. 1, de eadem loquens materia. Sed ut alias quando ſub genere aliquo ſpecies aliqua eminet inter alias, illam nominare volentes generis voce utimur, idque ἐξοχὴν appellare ſolemus, ita non raro evenit, ut quando ſpecies principalior proprium nomen habet, ad inferiorem denotandam, & præſertim cum principaliori opponitur, generis nomen accommodemus, id quod hic etiam evenit, ut ex dictis patet. Exempla qui volet videbit a nobis allata ad eadem verba capitis xv prioris ad Corinthios.

Obtemperent, id eſt ad juſſa mandataque eorum exhaurienda ſint alacres & proni. Alterum Chriſtianorum erga magiſtratus officium, a priori ita diſtinctum, ut hoc amplius quid illo complectatur, & ἀπειθεῖσθαι apertam tantum rebellionem excludat, quo fiat ut quis aperte jugum magiſtratus excutere non audeat, licet interim fremens frendenſque juſſa eorum exequatur; παραιτεῖσθαι autem etiam contumaciam, quo fiat ut quis non ſolum adverſus magiſtratum ſuum minime inſurgat, eumque palam pro Domino ſuo agnoſcat, ſed etiam reverentiæ majeſtatis ejus in animo plenus, ad omnia ejus mandata explenda ſit promptiſſimus. Tandem utrumque generalius adhuc illuſtrat, ut tanto fortius imprimat.

Ad omne opus bonum parati ſint, id eſt breviter, quicquid illi boni & honeſti præceperint & injunxerint, ad id minime frontem ſtrient & adducant, ſed alacres & expediti faciant & impleant. Præſupponit civiliter nihil a magiſtratibus imperari ſubditis, niſi quod bonum et honeſtum eſt. Ut Rom. 13. 4, 5, quo ipſo veros obedientiæ magiſtratui debitæ limites figit, & quouſque extendi ea debeat, docet. Honeſti enim nomine venit omne id, quod licet injuſte & inhoneſte, cum meaque adeo injuria & contumelia præcipitur a magiſtratu, nec ego legitime id ac ſine violatione boni publici recuſare poſſim, a me honeſte *exequi* poſſit, quodque præceptu tantum non etiam effectu turpe eſt, etſi tandem indecorum ſit, niſi illud damnum aliquod publicum & præſertim ſcandalum aliquod inſigne conſequatur.

Verſ. 2. *Neminem blaſphement*, id eſt ab aliis inſectandis & conviciandis abſtineant, neminem ex ſuis concivibus, eoque ſibi paribus, maledictis inceſſant. Alterum officiorum, Chriſtianis in ſtatu politico adverſus pares obſervandum.

A pugna alieni ſint, id eſt non contentioſi & litigioſi, qui non libenter ad rixas & contentiones provolent, ſed ab omnibus ejuſmodi concertationibus ſint averſi. *Modeſti* ἐπιεικεῖς, id eſt qui non rigide jus ſuum exequantur, ſed propter bonum pacis, cujus debent eſſe ſtudioſiſſimi, multum de illo remittant. Eſt enim ἐπιείκεια virtus ejuſmodi, qua quis cum ſtricto jure cum aliquo agere poſſit, legis alicujus ſummique adeo juris præſidio ſubnixus, non tamen illud pertinaciter & obfirmate urget, ſed quia aliquam habet rationem, quæ illo decedere ſuadet, illi potius obſequitur, & a ſummo jure ad æquitatem ſeipſum flectit & revocat.

Omnem oſtendentes manſuetudinem ad omnes homines, id eſt cum omnibus omnino manſuete agentes. Verbum autem *oſtendendi*, ut ſupra 1 Tim. 2, monuimus, exhibere & reipſa aliquid præſtare hoc loco ſignificat. Jam omnis manſuetudinis nomine perfectam ſuiſque numeris abſolutam manſuetudinem intelligit; ut ſuperiori cap. de ſervis, omnem oſtendentes fidem, id eſt in omnibus fideliſſime adverſum illos procedentes. Eſt vero perfectæ manſuetudinis, non ſolum non citius iraſci, aut diutius iram animo fovere quam par eſt, nedum iraſci ob quod non debes, aut iraſci cui non debes quandove non debes, ſed ad condonandum facillimum eſſe, plumbeaſque iras adverſus eos, qui te offenderunt, minime gerere.

Verſ. 2. *Eramus.* Rationem adfert, primo quidem intuitu, ejus quod ultimo loco de manſuetudine dixerat, ſed quæ altius expenſa, non ad priora tantum, ſed etiam omnia omnino Chriſtianorum officia ſeſe porrigat, ad eaque illis perſuadenda longe maximam vim habeat. Eſt autem ſumpta ab exemplo Dei, ipſiuſque nobiſcum in ſimili negotio agendi modo; quæ ita tractatur ab Apoſtolo, ut licet

una

una esse videatur, plures tamen revera in se complectatur, & præcipue duas, quæ sunt reliquarum velut principes; unam a pari, alteram a minori. Cæterum subjunguntur ab apostolo per modum responsionis cujusdam tacitæ objectioni. Poterant enim Cretenses illi cogitare; quid nos mansuete cum illis agamus, & de jure nostro illis remittamus, qui hac æquitate propter suos agrestes, imo & improbos mores minime sunt digni? Respondet apostolus par esse & æquum, non prout illi digni sunt, sed prout nobis dignum est, illos tractare; quia & vos, inquit, similes illis aliquando eratis, & tamen tum, non aliter, atque ego præcipio, vobiscum agi postulabatis. Quasi dicat, quod si forte qui cogitent, minime dignos illos esse ob vitę morumque suorum perversitatem ac improbitatem, ut ita quemadmodum vis apostole, cum illis agatur, sed tractandos esse pro meritis, ii velim in memoriam sibi revocent quales & ipsi olim fuerint, cumque se similes illis per omnia fuisse invenerint, ea adversus illos æquitate & mansuetudine agendum sibi essę putent, qua tunc secum agi cupiissent. Ratio sumpta, ut diximus, a pari.

Eramus enim aliquando & nos, id est vos Cretenses, sed se per communicationem orationis, quæ per se videtur exprobratoria, molliendæ gratia illis adjungit, ut 1Pet.4.3. Neque enim aut Petrus unquam idololatra, aut Paulus ejusmodi sceleribus pollutus fuit, qui alibi se conscientiam integram coram Deo habuisse testatur.

Insipientes, id est mentis, & consilii inopes, in omnibus actionibus suis temerarii & præcipites, qui nunquam rationem in consilium advocant, sed securi quo pes ferat ex tempore vivunt.

Ἀπειθεῖς, contumaces, monitoribus asperi, qui rationis ductum aspernantur, & non tam temerario impetu, quam obstinatione quadam contra rationis magisterium ad ea rapiuntur, quæ ipsi adversarii non ignorant.

Errantes, id est a notitia voluntatis divinæ & honestatis tramite devii, ac velut oves dispersæ, & tum quoad mentem, tum quoad voluntatem desipientes, præter propter vitam vagantes, & alia omnia tum quoad religionem profitentes, tum quoad vitæ officia designantes, quam quæ profitenda & designanda erant.

Servientes desideriis, id est mancipati affectibus & cupiditatibus, dum illorum nutum velut alicujus heri [demissis auriculis] sequuntur, & voluptatibus variis, inprimis autem iis, quæ ex percolandis deglutiendisque cibis & libidinibus percipiuntur indulgent. Ad hoc enim inprimis nos instigant cupiditates nostræ earumque dirissimæ & impotentissimæ tyrannidi implicant.

In malitia, qua fit ut alicui vel reipsa noceamus, dictis, factis, aut si id non possumus, nocere tamen cupimus. Unde & si aliquid boni iis, quos perditum volumus, eveniat, nimiopere dolemus & contristamur.

Et invidia, qua prosperis alterius rebus angimur, & ut ille ait, marcescimus contabescimusque illi bene esse dolentes, & ut male sit avide sitientes. Dicit autem *in malitia & invidia*

Agentes, ut ostendat non semel aut iterum casuque potius & fragilitate, quam deliberato animi consilio in vitia lapsos fuisse, sed hujus coloris integram eorum vitam fuisse. Στυγητοί, id est odio digni, qui propter improbos & a civili societate aversos insociabilesque mores nostros omnium odium mereremur.

Odientes alii allos, & ipsi nemini faveremus, sed ab aliis implacabili odio dissideremus.

Vers. 4. *Cum autem.* Rationis apostolicæ pars altera, in qua divinæ misericordiæ in nos collatæ exemplo, eos ad illius æmulationem tacite ducit, ut animadvertentes quomodo nobiscum, qui similes aliis mundi hujus mortalibus fuimus, egerit, tanto simus promptiores ad eandem cum iis, qui nobis sunt pares, agendi vivendique rationem. Ita autem illam floride, ita plene & solide tractavit apostolus, ut fere totam simul nobis rationem salutis nostræ aperiat & ob oculos ponat. Non contentus enim generalibus quidem sed tamen emphaticis verbis explicare rem, cujus hic exemplum nobis imitandum proponit, nihil fere ad illam pertinens omisit. Expressit quippe primo causam salutis nostræ principalem, deinde impulsivam internam, quæ ipsum moverit, tertio medium quo fuit usus in perducendo ad exitum beneficio suo, filium causam secundariam, quæ nomine primæ causæ mediis illis usa; quarto denique finem.

Cum autem apparuit, id est licet igitur tales, ut dixi, essemus, quando nobis illuxit & revelata est, sub novo videlicet fœdere & euangelio

Benignitas, id est ea bonitas quæ ἀγαθωσύνῃ etiam in se complectitur & beneficentiam, quam χρηστότητα significationem habes Rom. 2.4. XI.22. quo sensu & ipse Deus Luc. 6.35 χρηστὸς dicitur, ut apparet ex loco apud Matthæum parallelo.

Et *humanitas* φιλανθρωπία, id est amor erga homines, sed qui simul comitatem & suavitatem quandam in se includat; ut vox ista magis hoc loco quam alias solet, quando solum affabilitatem notat, proprie sumatur, causamque ipsius istius suavitatis, non tamen illa exclusa, denotet, quæ est amor erga homines. Est autem benignitas, ut & φιλανθρωπία ista, non vulgaris & usitata, sed singularis, eximia, & ante novi fœderis tempora invisa, inaudita intelligenda. Nam etiamsi alias quovis tempore illuxit hominibus χρηστότης & φιλανθρωπία Dei, quia minime cum ista est comparanda, ideo nunc demum illuxisse dicitur.

Servatoris nostri Dei, Patris, a quo tanquam primo principio universa salutis nostræ ratio proficiscitur & dimanat. Descriptio Dei ad rem, de qua agit, apposita. Nam mox subjungit, quod nos servaverit. Et hæc est causa salutis nostræ prima.

Vers. 5. *Non ex.* Causam impellentem expressurus, primo removet illam quæ videri poterat Deum ad hoc beneficium nobis conferendum invitasse, nempe operum nostrorum merita. *Non ex operibus in justitia quæ fecimus nos*, id est non operum nostrorum a nobis juste & ex ejus voluntate administratorum merito. *In justitia* enim valet idem quod *cum justitia*. Nam jam ante ostenderat opera nostra odium potius quam gratiam aliquam meruisse.

Deinde *veram causam* ponit, *sed secundum suam misericordiam*, id est propter misericordiam suam, & misericordia ipsa adductus. Hæc autem vox cum indignos nos ista gratia, dignos autem odio fuisse, tum illius benignitatis & φιλανθρωπίας magnitudinem indicat, simulque

mulque rationem illam a minori continet, cur ſimiliter nos cum iis, qui nobis ſunt pares, procedere debeamus. Miſericordia enim præſupponit meritum pœnæ in eo cui confertur, & inſignem atque eximium quendam erga eum favorem ac viſcerum commotionem poſtulat, ipſamque adeo clementiam includit.

Servavit nos, id eſt extrema pernicie & miſerrimo ſtatu ereptos, in veram felicitatem aſſeruit, dum videlicet jus nobis dedit plenum ad excutiendum prioris miſeriæ jugum veramque felicitatem adipiſcendam, idque tum ipſam felicitatem, tum regiam ad eam viam oſtendendo & undique muniendo, greſſus denique noſtros, ne in via fatiſceremus, corroborando. Non enim de ſolo decreto ipſum loqui, ut ſenſus ſit *ſervavit*, id eſt *ſervare decrevit*, tum ipſum verbum in præterito elatum indicat, tum inprimis ſubſequentia, quæ in iſto ſenſu haud eſſet facile interpretari.

Per lavacrum regenerationis, id eſt per ablutionem, cujus conſequens vel potius effectum eſt regeneratio. Quod quale ſit, explicat ipſe apoſtolus cum ſubjungit:

Et renovationis ſpiritus ſancti, id eſt quæ eſt illa renovatio a ſpiritu ſancto facta, medium quo Deus nos beneficii ſui participes effecit. Alii lavacrum regenerationis interpretantur lavacrum, quod eſt regeneratio, vocemque ἀναϰαινώσεως cum voce λυτρῷ jungunt. Sed cum jungi etiam poſſit cum voce παλιγγενεσίας, & ipſi fateantur vocibus poſterioribus priores explicari, ſatius erit illam cum iſta jungere, ut vocula τοῦ ſit explicativa, quaſi dicat, id eſt renovationis; vox autem *ſpiritus ſancti* inſinuet cauſam, vel potius id per quod illa ablutio eſt facta, quæ regenerationem & renovationem parit. Et autem nihil aliud quam ejus quod nobis ſpiritus ſanctus in verbo Dei ſeſe exerens dictat, ad ſeipſum applicatio, atque ita ſordium mentis & voluntatis depoſitio. Ex hac reſultat regeneratio ſeu renovatio, id eſt talis hominis immutatio, ut & quoad mentem & quoad voluntatem velut novus imo alius repente appareas; quoad mentem quidem per voluntatis divinæ notitiam, quoad voluntatem autem per ejus executionem. Huc pertinent illæ apoſtoli locutiones Rom. 12. 2. Eph. 4. 23, 24. Coloſſ. 3. 8, 9. Ad Epheſios quidem aperte ipſi verbo id tribuit v1. 26, quod hic ſpiritui ſancto. Sed nulla eſt pugna, quia ſpiritus iſte ſanctus, nonniſi cum verbum ad aures humanas pervenit, aut poſtquam pervenit, ſimul cum illo hunc effectum operatur, efficaciam ipſius quaſi augens. Ideoque addit ſtatim

Verſ. 6. *Quem effudit in nos*, nempe Deus Pater, *abunde* non parca & adſtricta ut quondam manu, cum & pauci illo donabantur, & longe minori, ut ita dicam, menſura, ſed large & copioſe. Scimus etenim primitivam Eccleſiam, præſertim vero in ipſis primordiis, adeo ſpiritus ſancti copia exuberaſſe, ut & varia ejus eſſent dona & pleriſque communia, cum generatim omnibus doctrinam Chriſti recipientibus conferrentur: ut illius ſeculi eccleſia viſibile viſibilis ſpiritus ſancti receptaculum ac domicilium quoddam videri poſſet.

Per Ieſum Chriſtum. Secunda ſalutis cauſa, quem ideo, ut & alibi docuimus, ſervatorem noſtrum vocat, quia per illum omnia, prima illa cauſa, Deus nempe Pater, ad effectum perducit. Ille nomine ipſius hoc beneficio genus humanum cumulavit, dum nimirum verbum & doctrinam ſuam hominibus annunciat. In quo & cum quo ſpiritu ſancto omnes ſibi aſſentientes afflavit, qui accedentibus ad id etiam credentium conatu ac ſtudio, & iſta ſpirituali aqua ſeipſos a ſordibus mentis ac voluntatis repurgantibus, renovationem ac regenerationem in nobis peperit; quam jus illud plenum pelago miſeriarum emergendi, & in optato veræ felicitatis portu conſiſtendi, ita volente illa benignitate & humanitate Dei ſervatoris noſtri, comitatur.

Verſ. 7. *Ut juſtificati.* Exprimitur finis beneficii illius in nos a Deo collati, illiuſque ſalutis, quam in hac vita conſequimur, nempe juris ad illam animarum ſalutem. Poſſunt autem iſta verba dupliciter accipi, vel ita, ut unus tantum illis finis exprimatur, nempe poſſeſſionis vitæ æternæ, alter autem ex ſuperioribus præſupponatur, nempe juſtificationis. Quaſi dicat, *Ut* ita *juſtificati*, id eſt pro juſtis a Deo eo ipſo renunciati atque habiti, quia ita nobiſcum Deus egit, noſque illi fidem adjunximus *hæredes ſimus vitæ* &c.

Verum hac ratione juſtificationis vox in ſignificatione imperfectiore ſumetur, quatenus ſcilicet denotat, quod Deus nobiſcum, pœnam licet meritis, nihilominus tamen ac ſi juſti eſſemus agere ac procedere vult. Cujus voluntatis & decreti divini cum particeps unuſquiſque fiat, ſimul atque fidem doctrinæ Chriſti adjunxerit, ſtatim etiam juſtificationis fit particeps, adeoque juſtificatus dicitur: quo ſenſu Romanis juſtificationem tribuit cap. 3. 2, 4. Unde 1 Cor. 1. verſ. 31 juſtitiam præmittit ſanctificationi, cum Chriſtum ait, nobis eſſe factum a Deo ſapientiam, tum juſtitiam & redemtionem, quia ſcilicet primus gradus eſt, quod nos cæleſti ſapientia imbuat, voluntatem Dei nobis aperiat: alter ut nos ubi illam amplexi fuerimus, ſciamus Deum nobiſcum, non ſecus ac ſi juſti eſſemus, velle agere, imo ex parte jam ita nobiſcum agere; tertius, ut iſtius divini beneficii compotes pie vivamus; & denique quartus Redemtio, id eſt ipſa glorificatio, eodem ſenſu quo ad Rom. 8. 30. Verum iſta juſtificatio imperfectior eſt, quia conditionem ſibi habet adjunctam, ſi nimirum conſtanter & pro virium modulo perfecte Deo paruerimus, qua deficiente illa etiam mutatur.

Vel ut duo fines contineantur, quorum prior eſt, *ut juſtificaremur*, id eſt in hac quidem vita firmum Dei nos non ſecus atque ſi juſti eſſemus ab illo tractandi decretum conſequeremur (quod fit ubi pietati immorimur) in illa vero, reipſa ab illo tanquam juſti & innocentes tractaremur. Et hæc juſtificationis ſignificatio plenior eſt.

Alter eſt. *Et hæredes ſimus* &c. Utraque explicatio tolerari poteſt, cum non ſatis liqueat, quæ cui præferenda ſit.

Voces *ipſius gratia*, repetunt id quod ſuperius dixerat, non ex operibus, ſed ex miſericordia ſua; ut tanto magis nobis divitias iſtius beneficii Dei exaggerent. Inde loco ad Romanos citato his verbis non contentus addit in ſuper *gratis*: *Juſtificati gratis gratia Dei.* Jam vocula *ipſius* ad patrem, licet remotius, nominatum, referenda eſt, ut eſt ingenium vocis ἴδιος, quæ plerumque ad remotius refertur, niſi quis malit referre ad Chriſtum eo ſenſu quo legimus Rom. 5. 15,

Gratiam

gratiam Dei & donum in gratia unius hominis Jesu Christi in multos abundasse. *Hæredes simus*, id est jure optimo & plenissimo, quod est filiorum, & eorum ad quos jure successionis hæreditas aliqua devolvitur, possideamus.

Secundum spem, id est prout quidem nobis spes facta est, prout promissis nixi spem eam animo fovemus.

Vers. 8. *Fidelis sermo*, id est verus ac ideo fide & omni acceptione dignus, ut 1 Tim. 1. 15, & 2 Tim. 2. 11; hic videlicet de quo hucusque disserui, de ratione salutis nostræ divino beneficio nobis per Christum exhibitæ. Transit ad alteram capitis partem, in qua ipsum monet, primo ut sanam doctrinam urgeat, secundo ut erroneas cohibeat; tertio ut hæresiarchas vitet.

Primum est hîc: *Et de his volo te confirmare*, id est, itaque de his quæ hucusque tibi exposui volo te magna cum asseveratione loqui, id serio & assidue auditoribus tuis inculcare. Καὶ pro itaque cujus significationis plura loca in priori ad Timotheum Epistola notavimus.

Ut curent bonis operibus præstare, id est in hunc finem & propterea, ut ejusmodi salutaribus præceptis & monitis a te instructi, in eo toti sint diligenterque elaborent, quo vitæ pietati & integritati, velut operi sibi demandato illique præpositi immineant & sedulo instent, diligenterque videant, ne ulla ex parte in officio claudicasse reperiantur. Finem exponit, cur illa tantopere ab illo urgeri & διαβεβαιοῦσθαι velit, vocem istam ad priora referens, non autem ad posteriora, quod quidam volunt; quasi hoc confirmare jubeat, ut curent præesse bonis operibus, ut vel ipsa vox indicat, cujus proprius locus in doctrinæ alicujus promulgatione & confirmatione.

Credentes Deo, id est qui Deo fidem adjunxerunt.

Hæc sunt bona & utilia, id est hujusmodi doctrinæ, quas a me audivisti & sermones, & honesti sunt & magnis utilitatum proventibus homines cumulant. Non enim hæc verba ad commendationem bonorum operum subjuncta esse, indicat versiculi sequentis oppositio, præterquam quod ejusmodi bonorum operum commendatio nimis jejuna & diluta esset.

Vers. 9. *Stultas autem quæstiones*, id est contortas autem illas & spinosas quæstiunculas, de ipsisque institutas disputationes, quæ utut sapientiam extra ostentent et præ se ferant, revera tamen illa sunt destitutæ, et stultitiæ potius quam sapientiæ sui patronorum indices, vide 2 Tim. 2. 23.

Et genealogias, quas 1 Tim. 1. 4 vocavit infinitas, ubi hanc vocem enucleavimus.

Et contentiones, id est rixas, ad quas facillime in disputationibus de ejusmodi nugis devenitur, quæque illarum sunt effectus, ut diximus 1 Tim. 6. 4.

Et pugnas legales, id est concertationes de ceremoniis legalibus, legisque ipsius vi ac usu sub euangelio, cujusmodi quæstionibus fœti erant Judæi, quibus velut restibili quadam segete aliæ post alias subinde succrescebant.

Cohibe περιΐστασο, Quasi dicat circumsiste & ne pedem in ecclesiam inferant, ibique domicilium figant, provide 2 Tim. 2. 16.

Sunt enim inutiles & vanæ, id est nihil & utilitatis & succi boni in se continent. Ratio præcepti, oppositæ rationi præcepti superioris.

Vers. 10. *Hæreticum hominem*, id est qui sit Hæresiarcha, & qui non tam mentis & judicii imbecillitate in aliquod dogma fundamenta religionis subvertens inciderit, aut etiam ab aliquo seductus fuerit, quam perversitate propria aliquid ejusmodi excogitaverit, quod postea ingenio fisus non solum pertinaciter defendat, sed etiam rem aliter se habere sciens inter alios spargat ac disseminet. Nam illius prioris, si præsertim pertinaciæ suspicio absit, alia videtur habendaratio.

Post unam & secundam admonitionem, id est ubi semel atque iterum (prius tamen convictum) ut ab ea perversitate desistat & sanæ doctrinæ adhærescat, monueris, nec quidquam apud eum profeceris.

Devita, id est nihil cum eo commune habe, & congressum ejus fuge, & sermonem cum eo sociare noli. Tertium secundæ partis membrum de vitandis impostoribus in foveam a se fossam alios præcipitantibus.

Vers. 11. *Sciens quia subversus est hujusmodi*, id est cum probe noris hominem ejusmodi esse perversum, & a via non ducentium vitio, sed propria improbitate delirasse.

Et peccat existens sponte condemnatus, id est ultro illud scelus ac flagitium admittit, in eoque contra propriam conscientiam hæret, graves illum pœnas propterea manere sciens.

Vers. 12. *Cum misero Artemam ad te*. Tertia capitis pars, in qua magis familiaria quædam continentur: quorum hoc est primum. Missurus autem proculdubio erat Artemam aut Tychicum, ut vices illius ad se abeuntis in ecclesia suppleant, ne in illius absentia auditores interim sine pastoribus & salutis suæ curatoribus essent.

Festina ad me venire Nicopolim. Non liquet, fueritne ibi jam tum, cum hæc scriberet, an mox venturus esset.

Vers. 13. *Zenam legis peritum*, id est qui ab ineunte ætate legem didicerit, in eaque optime versatus fuerit. De quo plura dicere non habeo, nisi quod appareat virum aliquem magnum fuisse, & qui ex Judæo Christianus factus sit. Cui adjungit insignem illum virum Apollo, vel ex epistola priori ad Corinthios notum. Est alterum ex familiarioribus præceptum, quo vult ut illis in negotio forte religionis aliquo proficiscentibus de viatico abunde prospiciat.

Solicite præmitte σπουδαίως προπέμψον, diligenter rebus ad viam necessariis instrue, de viatico illis sufficienti provide, ne aliquid illis desit, idque facias non parce & adstricte sed sufficienter.

Vers. 14. *Discant autem*. Occasione hujus familiaris præcepti, generale proponit, quod omnes Christianos obligat & liberalitatis hospitalitatisque pars est: Ut nimirum de sufficienti eorum viatico prospiciamus, qui iter aliquod propter negotium aliquod religionem concernens suscipiunt, imo ut liberales ac benefici erga eos simus, qui salutem nostram procurant.

Discant autem & nostri scilicet fratres & fideles, quasi dicat, Et hac occasione moneo te inculces id fratribus, ut quod vides alios tum Ethnicos tum Judæos factitare, qui de victu & amictu suis in religione ducibus provident, id etiam nostri discant.

Bonis operibus præstare, id est officii id esse sui ac muneris credant, ut erga tales liberales sint ac munifici. Bona enim opera hic strictius pro beneficis operibus sumuntur.

Ad necessarios usus hoc est, præbendo illis quæ ad vitæ hujus sustentationem pertinent.

Ut non sint infructuosi, id est ut illis ratio aliqua & fructus laborum suorum constet, utque appareat eos

non inutiliter & fruſtra doctrinam euangelii profiteri. Ratio præcepti.

Verſ. 15. *Salutant te.* Tertium & ultimum ex familiaribus, quo ab aliis quidem ipſum, ab ipſo autem ſalutari illos vult, qui *ipſum amant in fide*, id eſt cum ſint fideles. Apparet non omnes Paulum dilexiſſe, ut euenire neceſſe eſt doctoribus, qui leniter aliena ulcera curare nolunt, inter quos præcipui procul dubio erant illi matæologi & Judaicarum quæſtiuncularum patroni.

Gratia, id eſt favor & bededictio Domini *cum omnibus vobis*, id eſt & tecum ô Tite, ad quem ſcripſi, & vobiſcum, quicunque hæc legitis lecturive eſtis. Amen.

COM-

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Epiſtolam

PAULI

Ad

PHILEMONEM.

COMMENTARIUS

in Epiſtolam S. Pauli

AD

PHILEMONEM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

EPiſtolæ hujus argumentum eſt ſimplex. Commendat videlicet Apoſtolus *Philemoni* viro nobili & inter Coloſſenſes primario, *Oneſimum* ſervum ejus, qui cum ſuppilatis, ut fere ſervi ſolent domini ſui rebus, ab ipſo aufugiſſet, inque Panlum Romæ agentem incidiſſet, ab eo ad Chriſtum converſus doctrinam euangelicam receperat, Pauloque aliquamdiu in vinculis ipſius inſervierat. Nunc igitur remittens eum domino ſuo, rogat ut ignoſcat, eumque non tantum tanquam ſervum, ſed etiam tanquam fratrem in Chriſto recipiat, & ſi quid forte ipſi fugiens damni intulerat, ſe reſtituturum pollicetur, etſi adjungat nonnulla extra hunc ſcopum, de quibus ſuo loco. Cæterum quod alibi vidimus, hujus quoque epiſtolæ tres ſunt partes generales. Exordium ſive inſcriptio generaliter ſic dicta, ut nimirum inſcriptionem proprie ſic dictam, ſubſcriptionem & ſalutationem complectatur; contenta epiſtolæ & epilogus.

CAP. I.

Verſ. 1. PAulus *vinctus Chriſti Jeſu.* Inſcriptio ſeu nomen authoris epiſtolæ, id eſt ego Paulus, qui ſum nunc Romę catenis oneratus, non ob turpem aliquam aut ſonticam cauſam, ſeu ſcelus aliquod a me deſignatum, ſed ob Jeſum Chriſtum dominum noſtrum ejuſque euangelium. Ita 2 Tim. 1. 8, *Ne te pudeat teſtimonii domini, neque mei qui ſum vinctus ipſius.* Non vocat autem ſe apoſtolum, quia nihil illi pro authoritate præcipit, ſed potius rogat, ut & verſ. 8 ipſe ait; & alias noverat probe Philemon quanti ipſum facere debeat. Jam vero roganti aptiſſima iſta deſcriptio quæ favorem facile miſericordiamque elicit ac conciliat, ideoque etiam iterum eadem quaſi ratione utitur verſ. 9.

Et Timotheus frater. Hunc non ſemel in epiſtolis ſuis ſubjungit ſibi; tum propter eximium ſuum in illum amorem, tum propter inſignem illius inter eccleſias authoritatem, quam proculdubio ipſi cum dotes propriæ, tum vero Paulus ipſe commendatione ſua pepererant.

Philemoni dilecto, id eſt charo. Subſcriptio ſive nomen illius ad quem epiſtola directa, etſi adjungantur illi aliæ perſonæ, ſed quaſi ſecundario, quas videtur nominaſſe ut ſocios ſibi ad deprecandum ſecum pro Oneſimo adſciſceret. Apparet virum aliquem inſignem & opulentum fuiſſe, & non procul ab ipſo Archippo (ut ex iſta ejus cum illo conjunctione liquet) habitaſſe, qui ut ex apoſtolo ad Coloſſ. conſtat, Coloſſenſium præpoſitus erat; apoſtoloſque in doctrina euangelii promovenda ſive opibus, ſive re & conſilio voceque adeo, ſive denique boni ordinis in eccleſia promotione adjuviſſe.

Addit autem, *cooperario noſtro*, id eſt qui ſimul nobiſcum in Chriſti vinea laborat, qui iiſdem quibus nos laboribus promovendæ gloriæ Dei vacat.

Verſ. 2. *Et Appiæ dilectæ.* Uxor forte ipſius fuit. Non eſt cur Archippo externam aliquam fœminam præmitteret.

Et Archippo. Hic erat Coloſſenſium antiſtes, ut conſtat ex epiſtola ad Coloſſenſes.

Commilitoni noſtro, id eſt in doctrina videlicet Chriſti prædicanda & officio eccleſiam conſtituendi & in fide retinendi urgendo ac adminiſtrando. Ita 1 Tim. 1. 18 animans ipſum ad munus ſuum ſedulo & ſtrenue obeundum, jubet militare bonam militiam.

Et illi quæ apud domum tuam eccleſiæ, id eſt & domeſticis tuis omnibus, qui quia plures erant, ſive filii & alii ſanguine juncti, ſive familiares, eccleſiæ alicujus inſtar cenſeri poterant. Ut etiam ad Rom. 16. ſimiliter facit. Nam quod alii volunt eccleſiam in ipſius domo congregari ſolitam, in qua etiam Achippus viveret,

id & incertum est, nec est hæc sufficiens causa, cur ista verba, *quæ domi tuæ est*, adderet, revera enim nondum illius erat.

Vers. 3. *Gratia vobis & pax*, id est favor & benedictio &c. Salutatio apostolo familiaris, de qua satis alibi non semel vidimus.

Vers. 4. *Gratias ago*. Sequitur ipsa epistola. In qua primo aucupatur & conciliat sibi benevolentiam Philemonis more suo, quo majus pondus habeant preces ipsius, quas pro Onesimo interpositurus erat, utque ita sensim in animum illius irrepens tanto faciliorem eum ad reliqua epistolæ legenda haberet. Deinde ipsam petitionem subjicit. Tertio causas quibus id quod petit obtinere cupiebat a persona qualitatibusque illius pro quo petit depromptas exprimit, cum præmisisset similiter eas, quæ & a petentis & ab ejus a quo peteretur personis profluerent: & denique subjungit de parando sibi hospitio, quod jam est extra scopum epistolę. Favorem ac benevolentiam sibi conciliat atque ita in animum Philemonis sese insinuat, dum de suo erga eum ardenti amore testatur, cujus & magnitudinem & causas expressit. Illud cum ait

Gratias ago Deo meo, cujus videlicet servus sum, scilicet pro te, ut ex sequentibus, licet id non addat, intelligitur.

Semper memoriam tui faciens in orationibus meis, id est quotiescuntque preces ad Deum fundo, toties tui nominatim mentionem facio, Deo quod te sibi adjunxerit, & ecclesiæ suæ donaverit gratias agens. Idem de se testatur respectu Timothei 2 Tim. 1. 3.

Vers. 5. *Audiens tuam charitatem & fidem*. Causæ impellentes ad gratiarum pro illo actionem, & cujus illæ certissimum indicium erant, ardentissimum adversus ipsum amorem, quas alibi in eadem materia exprimit, ut Ephes. 1. 15. Col. 1. 3. 1 Thess. 1. 2, 3. 2 Thess. 1. 3; nisi quod in illis locis ubique fidem tanquam causam præponit charitati, utpote quæ ex illa nascatur sitque illius effectum. Verum hujus transpositionis peculiaris hoc loco fuit causa: institutæ videlicet materiæ ratio, quæ quia ferventi charitate opus habebat, ideo primo loco ipsam collocavit, ut quid ipsi animum impetrandi, quod petere destinaverat, faceret, in ipso statim limine indicaret. Quam tamen transpositionem velut emendaturus, simulque tacite fidei præ charitate eminentiam intimaturus, retrogrado ordine istarum virtutum objecta collocat, prius fidei, postea charitatis. quarum utramque pingit pronomine singularis numeri per usitatum Zeugma.

Quam habes ad dominum Jesum, quam exprimis constanter, domino Jesu, cui credidisti, adhærescendo, illiusque doctrinæ penitus assentiendo. *Et in omnes sanctos*. Charitatem videlicet, qua præditus es erga sanctos, fideles videlicet, eosque vivos, qui sur sancti vocentur docuimus alibi. Nam quod ad sanctos mortuos torquent pontificii, verborumque ordinem urgentes fidem erga eos in Philemone laudari volunt, id & universæ religionis Christianæ analogiæ repugnat, ut ostensum est ab aliis, & parallelis, quæ paulo ante laudavimus, locis refutatur, in quibus cum iisdem plane verbis utatur apostolus, & de vivis aperte loquitur, & charitatem non fidem erga sanctos attribuit. Sed & istius epistolæ versiculus septimus, quo rationem horum reddere videtur, longe aliud sibi velle apostolum satis lucu-

lenter indicat. Porro ordinis istius retrogradi habes exemplum Gal. 1. 1, ubi similiter causam mediam priori, & summam posteriori loco ponit, licet oppositas illarum inverso prius ordine posuisset, & Matth. 12. 22, 23; item Hebr. 11. 32, 33, 34, ubi effecta non eodem ordine ponuntur, quo ipsarum causæ procedentes sunt enumeratæ.

Vers. 6. *Ut communicatio*. Finem precum pro illo suarum exprimit, & quid ipse mentionem illius faciens precaretur indicat, nempe eas charitati ipsius & liberalitati quam egenis exhiberet, vires & efficaciam, ut extranei ipsam in illo, aliisque ipsi similibus Christianis conspicientes, ex soloque in Christum ejusque doctrinam amore & religione proficisci animadvertentes haberent ansam & religionem ipsam approbandi, & Deum ipsum ac Christum glorificandi. Hunc sensum esse putamus verborum istorum subobscurorum & intricatorum.

Communicatio fidei, id est communicatio ex fide proficiscens. Genitivus effecti, ut Tit. 3. 5 *renovationis spiritus sancti*, id est ex spiritu sancto proficiscentis, ut illo loco ostendimus. Et *communicatio* non passive, quatenus communionem in aliqua re cum alio denotat accepta, sed active ut Rom. 12. 13. xv. 26. Philip. 4. 14, 15, & Hebr. 13. 16, ubi etiam ἐυποιΐας vocem adjungit, id est beneficentiæ, quatenus videlicet munificentiam pluribus communiter exhibitam significat.

Efficax fiat, id est non sit otiosa, sed fructum aliquem pariat, eum videlicet quem jam expressimus.

In agnitione omnis operis boni, id est per agnitionem, dum videlicet agnoscunt homines & conspiciunt omnia opera bona, id est ut alias vitæ integritatem, ita præcipue cum afflictis compassionem & erga eos viscerum commotionem ac beneficentiam.

In vobis, id est, quæ in vobis sunt, quibus vos præditi & conspicui estis.

In Christum Jesum, id est propterea quia Christi discipuli estis, & ejus doctrinam profitemini ac ipsi adhærescitis; ut ista verba, *in vobis*, *in Christum Jesum*, ita inter se referantur, quæ in vobis sunt, quia creditis in Christum Jesum, vel quæ vos facientes, ad Christum Jesum tanquam finem horum operum respicitis. Similiter Hebr. 8. 10. ait, non esse injustum Deum ut obliviscatur operis illorum & laboris & dilectionis, quam ostenderint.

In nomen ipsius, id est ad Deum tanquam finem respicientes, & propter eum sanctis, ut ipse postea explicat, ministrantes.

Vers. 7. *Gaudium enim habemus multum*, χαρὴν plures χάριν, id est voluptatem ac suavitatem; quomodo istam vocem nonnulli accipiunt in illo Ephes. 4. 29. *ut det gratiam audientibus*, id est sit suavis & acceptus. Et Coloss. 4. 6. Ὁ λόγος ὑμῶν πάντοτε ἐν χάριτι. Rationem reddit proxime antecedentium, tum vero eorum quæ vers. 5 dixerat, quasi dicat, Incredibili enim voluptate perfundor ac recreor.

Et consolationem, id est ac in afflictionibus vinculorum meorum, hoc etiam inter alia solatium & quasi levamen malorum habeo.

In charitate tua, dum de tua charitate audio, dum illa animum meum velut pasco,

Quia viscera sanctorum requieverunt per te, id est quia Christi fideles benignitate, & liberalitate tua refocil-

resocillantur, necessitatibus eorum subveniendo, & cor eorum angustia rerum necessariarum oppressum recreasti:

Vers. 8. *Ideo multam.* Transit ad aliam epistolæ partem, nempe petitionem, sed mirum quam artificiose. Antequam enim ipsam petitionem exprimat, animum ipsius præparat & sensim affectus ipsius pertentat, ne illa ex abrupto posita protinus resiliat, sed potius prius quam quid petatur, audiat, illud omnino facere velit. *Ideo.* Cum igitur tam ardenti & singulari charitate erga omnes sanctos flagres.

Multam in Christo habens libertatem, licet magnam habeam libertatem, id est potestatem & facultatem, ἔχων, id est licet habeam, ut 1 Tim. 3. 14 ἐλπίζων ἐλθεῖν, licet sperem me venturum, quem locum vide.

Præcipiendi tibi, τοῦ ἐπιτάσσειν. Id est mandandi tibi tanquam apostolus tuusque in Christo pater, id quod tui est officii, in quo quia Christianus es teneris obedire mihi; non tamen utar ista potestate & libertate mea.

Vers. 9. *Propter charitatem magis obsecro.* Id est, sed potius quia te valde amo, rogare & petere a te malo, ut id petenti mihi potius dedisse, atque in hoc etiam charitatem illam tuam contestatam exhibuisse videare.

Talis existens, id est & præsertim in hoc rerum mearum statu, hac conditione, ut *Paulus senex* qui jam in ultima vitæ tegula sto.

Nunc autem & vinctus Jesu Christi, id est & cui ad senectutis mala accesserunt vincula ob nomen domini Jesu, quæ singula & argumentose ut dicitur, ponuntur, ut misericordiam erga Paulum in animo Philemonis excitarent, atque ita cum personam ipsam petentis favorabiliorem, tum rem impetrabiliorem redderent.

Vers. 10. *Obsecro.* Exprimit pro quo petat, sed & id ipsum non simpliciter, nam primo ipsum describit, velut timens ne ipso nominato renuat, & descriptione ipsa animum ipsius flectens, atque ad tribuendum illi quicquid id erat quod petiturus esset velut quodammodo cogens.

Pro meo filio quem genui in vinculis meis. Quis patri & quidem ejusmodi, pro filio, & quidem qui tanto charior, quanto in majori afflictione natus, petenti annuere non æquum censeret? Genuerat autem ipsum per prædicationem euangelii, ut explicatur 1 Cor. 4. 15.

Onesimum. Relativum sequitur, cum tamen antecedens aliûs casus esset, quanquam & relativum ipsum a suo antecedente genere differt, ut sensum potius quam verba respexerit apostolus.

Vers. 11. *Illum aliquando.* Hactenus argumenta fuerunt duorum generum, videlicet ex persona tum ejus a quo peteretur, tum ejus qui peteret; nunc sequuntur ex ejus persona pro quo petitur & qualitatibus sumpta, etsi jam hujus generis argumentum unum præcessisse videatur, cum illum filium suum nominavit, quasi dicat, Quem fateor quidem tibi olim fuisse *inutilem*, imo damnosum, proinde si ex anteacta ipsius vita illum nunc censeas, gratia & clementia tua indignum.

Nunc autem tibi & mihi utilem, id est, verum nunc alius est atque olim fuit. Nam & tibi cujus est, & mihi qui pro illo intercedo, quemque tu valde amas, ac proinde quod mihi boni fit tibi fieri censes, valde utilis est, quorum utrumque dignum eum gratia tua efficit, magnamque vim habet, ut petitio mea pondus apud te inveniat.

Vers. 12. *Quem remisi*: tu *autem*. Est ipsa petitio, in qua simul repetitur illud argumentum, quod ex ipsius qualitatibus depromptum diximus. *Tu autem illum.* Hunc igitur talem & tantum virum. In voce *illum* est emphasis, quam explicat, cum addit.

Id est, mea viscera, id est qui est mihi ex animo charus, qui est mihi (utpote filius) ut cor meum dilectus. Viscera pro corde Hebraismus.

Suscipe, id est ne repudia, ne ipsum acrius objurga, sed te illi facilem præsta, gratiamque ac benevolentiam exhibe.

Vers. 13. *Quem ego volueram.* Hic versus cum sequenti velut in parenthesi legendus. Occurrit objectioni causam reddens cur eum remiserit, & obscure gratum sibi futurum, si porro sibi remittatur, innuens. Nam poterat nonnemo cogitare, si tam sibi charus, si tam utilis, cur igitur tam cito remittis? Respondet apostolus, Volueram quidem ego ipsum Romæ retinere, justamque causam retinendi habebam.

Ut pro te ministraret mihi, id est ut id quod tui est officii ille impleret & loco tui mihi ministraret.

In vinculis euangelii, id est in vinculis, quæ propter euangelium sustineo. Genitivus causæ. Non recusaturum autem fuisse Philemonem ipsum servire Paulo propter Christum vincto, imo id oneris libenter subiturum fuisse, nemo dubitat.

Vers. 14. *Sine autem tua sententia nihil volui facere.* Id est, verum sine tuo permissu, antequam tuum de eo sensum expiscarer, nihil in hoc negotio ipse constituere volui. Δὲ pro sed; σου, universale ad subjectam materiam restrictum:

Ut ne velut ex necessitate bonum tuum esset, id est ne velut coactus a me id beneficii mihi offerres; si videlicet te inconsulto & ignorante illum apud me retinerem, & ne illud potius a te extorsisse, quam te illud mihi sponte obtulisse viderer.

Sed voluntarium, id est, sed ut si quid hic obtinerem ex libera voluntate & munificentia tua obtinerem; quo ipso gratum sibi futurum innuit, si sibi iterum ab ipso mittatur, simulque petitionem tacitam, ut id faciat, infert.

Vers. 15. *Forsitan enim.* Rationem petitionis quam ℣. 12 expresserat, adfert sumptam a fine accidentario & qui penderet a casu seu eventu. Pertinet autem ad illud genus rationum, quas ex ipsius Onesimi qualitatibus peti diximus. Videtur autem ita concepta, quasi occurreret exceptioni Philemonis; Sed ille me sprevit & contempsit, ille a me aufugit, cur igitur eum, & quidem ita atque tu vis Paule excipiam, rursusque domi meæ retineam? Hoc vero, inquit, prodesse etiam ipsi apud te debeat, nedum noceat tuumve ab illo animum abalienet.

Forte enim ideo discessit ad horam, id est ad parvum tempus te deseruit, ut pauxillum id damni, quod parvi temporis decursu per illius absentiam adire potuisti, cum fœnore tibi restitueret; fierique potest illius abitum ita temperasse Deum, facinusque ipsius malum in bonum tibi perpetuum convertere voluisse, dum eum ad me dirigit, atque ita opera mea in gremium ecclesiæ introducit.

Ut illum æternum reciperes, id eſt ut tibi jam perpetuus comes, a te nunquam divelleretur, & diſcederet, quamdiu videlicet vita ipſi ſuppetet. Vocem *æterni* hac ſignificatione ſumi habes exempla Joh 13.8, & 1 Cor.8. 13. *non comedam carnes in æternum.* Fieri perſæpe ſolet, ut ſi quando factum aliquod malum bene ceciderit, licet non per ſe ſed per accidens illud evenerit, leniendi tamen aut etiam excuſandi cauſa illi effectum illum adſcribamus, qua ratione etiam Chriſtus dominus factum mulieris illius, quæ unguentum pretioſum in caput illius effuderat, excuſat, dicens illud in honorem ſepulturæ ſuæ eſſe factum, de quo tamen illa ne cogitarat, ſed exundantia charitatis in dominum id fecerat, quia videlicet factum hoc brevi ſepultura ſubſequuta, ad quam velut inungebatur & præparabatur illius unguenti effuſione.

Verſ. 16. *Non jam ut ſervum*, ſcilicet reciperes, adeoque longe utiliorem uſibuſque tuis accommodatiorem.

Sed ſupra quam ſervum, id eſt majori & melior quam olim conditione, quo ipſo iterum nova ratio a qualitate Oneſimi ſumpta continetur.

Fratrem, nempe ob religionis ejuſdem communiſque patris vinculum.

Dilectum, id eſt dilectione dignum, dignum qui ametur.

Maxime mihi, id eſt & a me quidem, ſi amor meus cum reliquorum fidelium erga ipſum comparetur, maxime; ut quem ego in ſenectute vinculiſque meis tanquam ſolatium afflictis rebus meis mihi genuerim.

Quanto autem magis tibi, id eſt ſed multo tamen magis a te, ſi tuus cum meo erga illum amore amor quo illum proſequi debes comparetur, *& in carne & in domino*, id eſt quia ego unam tantum cauſam illum amandi habeo eamque ſpiritualem, nempe *in domino*, id eſt propter dominum; tu autem habes duas, unam carnalem, quia domeſticus, alteram ſpiritualem, quia fidelis, ideoque tanto uſibus tuis accommodatior, & cui tu multo jam tutius tanquam fratri tuo tuam rem perinde atque ſuam procuraturo credere & committere poſſis. Quibus cauſis ſimul in uno concurrentibus, amorem tuum erga illum magna oportet ſumere incrementa; licet adeo meum erga illum amorem eſſe putarem magnum, nihil ut ei addi poſſe videretur.

Verſ. 17. *Si ergo me habes communicantem*, id eſt ſocium. Si ergo me pro tuo agnoſcis in vinea domini cooperario. Argumentum ſuperius concludit, ſimulque preces a perſona ſua intendit.

Suſcipe illum, id eſt recipe & excipe, & quidem non tralatitia humanitate & benevolentia.

Sed ſicut me, id eſt eum illi favorem & benevolentiam advenienti exhibe, quam mihi exhiberes, ſi ad te ipſe venirem, ſive domi tuæ hoſpitem haberes.

Verſ. 18. *Si autem.* Iterum alii objectioni occurrit. Poterat enim Philemon dicere, ſed ille abiens magnum mihi dedit damnum res meas intervertit aut diſſipavit. Reſpondet Paulus, & quidem dupliciter, primo dum ſe damnum refuſurum pollicetur.

Si autem aliquid nocuit tibi, nempe res tuas ſibi concreditas ſive per luxum, ſive per negligentiam, ſive denique per malitiam diſſipavit & intervertit, aut ſi quid clam fugiens ſurripuit.

Aut debet, id eſt a te ſibi mutuo datum & fidei ſuæ concreditum, nec tamen reddidit.

Hoc mihi imputa damnum illud debitumve in me tranſfer.

Verſ. 19. *Ego Paulus ſcripſi mea manu.* Ego me pro illo obligo, hocque ſcriptum mea manu exaratum pro ſungrapha a te haberi volo.

Ego dependam. Id eſt, reddam, reſtituam.

Ut non dicam tibi. Poſterior reſponſio ad objectionem, qua oſtendit, ne cogitare quidem de damno ſibi ab illo, qualecunque tandem eſſet, illato debere, quandoquidem Paulus pro ipſo preces ſuas interponeret; verum artificioſe per quandam præteritionem & reticentiam poſita, quaſi dicat, Ut illud nunc taceam, nec eo nunc aures tuas vellicem.

Quod & te ipſum mihi debes, id eſt teipſum meum eſſe, quanto igitur magis omnia tua eſſe mea. Quare ne in animum quidem tibi venire debet quicquid ille tandem injuriæ intulerit tibi, quando ego te illi conciliare volo. Verum hac ratione nunc non utor, ut qui paratus ſim omnia ex aſſe tibi reſtituere, ne quicquam ſuperſit, quod tuum erga illum amorem & benevolentiam remorari debeat.

Verſ. 20. *Ita frater*, vel *quæſo frater*. Nam Græca vox ναί interdum idem valet quod Hebraicaba. Intendit iterum preces eaſque a ſua perſona ſumpta ratione.

Ego te fruar in domino, id eſt fac ut hunc ex te fructum capiam propter dominum cui ſervio, ut te Chriſtiano dignum & æquum eſt.

Reſtee mea viſcera, id eſt recrea hac ſingulari munificentia tua cor meum.

In Domino, propter dominum.

Verſ. 21. *Confiſus obedientiæ*, vel potius facilitati tuę, quomodo vox ὑπακοή ſumitur Rom. 16. 19. Excuſat ſe denique, cur tam confidenter ad ipſum ſcripſerit, ſimulque novam cauſam petitionis ſuæ adfert, a perſona ipſius Philemonis ſumptam.

Sciens quoniam & ſuper quod dico facies. Quod ſi forte nimis audax & confidens tibi videbitur iſta petitio mea, non tam mihi id quam tibi ipſi tuæque ad ea omnia quæ ego peto præſtanda facilitati imputato: per quam mihi probe perſpectum eſt te longe quam ego peto plura ſponte facturum eſſe.

Verſ. 22. *Simul autem & para mihi hoſpitium.* Petitioni ſuperiori ſubjungit aliam, quæ jam extra ſcopum videtur epiſtolæ primarium, ſed priori longe plauſibiliorem, ut qui rei Philemoni lætiſſimæ nuncium in ſe complecteretur. Quam tamen ita nuuciat, ut petere potius ab ipſo aliquid videatur. Servit autem & hoc ipſum aliquatenus ad pondus ſuperiori petitioni addendum.

Spero enim quod per orationes veſtras donabor vobis, nempe a Deo, id eſt magna enim me ſpes tenet, ut Deus propter preces veſtras, quas aſſidue pro me ad ipſum mittitis, liberet me ex iſtis vinculis, & adhuc ſiſtat incolumem.

Vobis, id eſt non ſolum in ſolatium & voluptatem ex conſpectu, ſed etiam in veſtrum uſum & commodum pirituale, quem ex ſermonibus & convictu meo capere poteſtis. Factum autem id necne ſit, in incerto eſt.

Verſ. 23. *Salutant te.* More ſuo ſubjungit ſalutationes a variis perſonis, & primo quidem ab *Epaphra*, qui Coloſſenſis fuit, de quo legimus Coloſſ. 1. 7.

Concaptivus meus, id eſt qui mecum ſimul captus in vinculis detinetur, eandem ob cauſam, ob quam ego.

In Chriſto Jeſu, id eſt propter Chriſtum Jeſum.

Marcus

Verſ. 24. *Marcus Ariſtarchus.* Ariſtarchi hujus fit mentio Act. 19. 29. & xx. 4. & xxvii. 3. Utriuſque Colloſ. 4. 10. Demas, de hoc diximus, 2 Tim. 4. 10, 11. *Lucas*, & hujus mentio fit Coloſſ. 4. 14.

Cooperantes mei. Id eſt mei in prædicando evangelio adjutores.

Verſ. 25. *Gratia*, id eſt favor, benedictio. Epilogus epiſtolæ, quam concludit more ſuo.

Cum ſpiritu veſtro. Id eſt dominus Jeſus favore & benedictione ſua adſit ſpiritui veſtro, illum regendo, informando, & corroborando, ut non ſolum in cognitione voluntatis ejus uberiori in dies proficere, ſed etiam in gratia domini robur verum acquirere poſſitis. Dicit autem non *cum tuo* ſed *cum veſtro ſpiritu*, quia pluribus epiſtolam inſcripſit, & ut eos etiam qui illam præterea lecturi eſſent, benedictione ſua impertiat. Similiter concluſit epiſtolam ad Galatas, & poſteriorem ad Timotheum.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Epiſtolam

Ad

HEBRÆOS.

HEBRÆOS

VI.

In Epistolam

COMMENTARIUS

IOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS
IN EPISTOLAM
Ad
HEBRÆOS.

JONAS SCHLICHTINGIUS
à BUKOWIEC.

Lectori Salutem.

ANte annos aliquot, amice Lector, Commentarium in Epistolam Pauli ad Galatas publici juris fecimus: nunc alium, in eam quæ ad Hebræos inscripta est, in publicum damus. Optimum enim factu duximus, ut materia de justificatione nostra, de fide & operibus pertractata; quod in priore quam diximns epistola factum est; in explicando Christi sacerdotio, peccatorumque nostrorum expiatione, præcipuo hujus ad Hebræos argumento, operam proxime poneremus. Quid enim utroque hoc argumento illustrius? quid in tota Christiana religione, vel ad cognitionem uberius, vel ad explicationem gravius, vel ad pietatis profectum utilius? adeo ut is qui harum rerum notitiam sit adeptus, nihil ignorare possit eorum quæ vel sui sint officii, vel divini beneficii. Et vero, cum prius illud de justificatione, de fide & operibus argumentum, ad explicationem muneris Christi prophetici pertineat; æquum omnino convenienſque fuit, ut iis quibus Pro-

pheticum Chriſti munus inprimis continetur expoſitis, proximum ſibi locum ſumeret muneris Chriſti ſacerdotalis, prophetico quippe proximi, explicatio: tantoque magis, quod munus Chriſti ſacerdotale maxima noſtra ſolatia, maxima fidei ſpeique fulcra contineat. Suave eſt prophetæ ſeu Legati nomen Chriſto tributum, quippe quod nos lætiſſimi illius nuncii, a Chriſto in terris olim promulgati, admoneat: ſed regis appellatio multo ſuavior, quippe quæ Chriſto ipſi omnem nos ſervandi poteſtatem, omne in cælis & in terris imperium aſſerat. At vero Chriſtum ſummum noſtrum ſacerdotem ſeu pontificem vocari, omnium profecto ſuaviſſimum. Nam ne nunc prophetæ ſeu Legati nomen in contentionem veniat, quod Chriſtum prædicatione peracta, rebus noſtris præeſſe eaſque curare non arguit, quam multa regium nomen non indicat, quæ ſacerdotis appellatio animis noſtris cogitanda ſubjicit? nec enim quem regem dominumque noſtrum cæleſtem conſtitutum audimus, protinus & hominem cogitamus: non protinus victima, ſanguiſque pro nobis fuſus, ſubit animum. Nec quia rex ac dominus eſt, protinus nos indigna mancipia ſua amabili illo fratrum nomine dignatur: protinus infirmitates noſtras expertus, & ad miſereſcendum imbutus inſtitutuſque intelligitur. Non idcirco protinus unicam ſollicitamque ſalutis noſtræ curam gerere; nos victimaſque noſtras conſecrare; peccatoribus omnibus, dummodo pœnitentia noxas eluant, non perpetuo vitæ tenore juſtis tantum, præſidio perfugioque eſſe arguitur. At hæc omnia blandiſſimum illud ſuaviſſimumque ſacerdotis ſeu pontificis ſummi nomen complexum eſt. Utut vero viciſſim ſacerdotis appellatione, per ſe, ſuprema poteſtas ac dominatus in omnia non indicetur; tamen cum cogitamus ad quem nomen hoc tituluſque referatur, nempe ad Chriſtum illum unctumque Dei, quem in dextra majeſtatis in cæleſtibus conſediſſe firma omnes fide tenemus; non tantum quanta Chriſti ſit majeſtas ac poteſtas intelligimus; ſed etiam penitius muneris Chriſti ſacerdotalis vim rationemque perſpicimus: quod nempe non ut antiquus ille olim, propria populum ſervandi poteſtate deſtitutus, alienam vere clementiam oblationibus ſuis ſollicitet: ſed ipſe ſua propria virtute ſuaque poteſtate ſibi a Deo tradita populum ſuum ſervet, criminumque pœnis eripiat. Unde & hic ipſe D. Autor, pontificium Chriſti munus dignitatemque deſcribens, illud rerum caput ſummamque dixit, *quod talem habeamus Pontificem qui conſederit in dextra throni Majeſtatis in cælis, ſanctorum Miniſter & tabernaculi veri, quod fixit dominus & non homo.* Regium nempe Chriſti munus a ſacerdotali haudquaquam rebus ipſis ſeparatum voluit Autor; quin divino prorſus conſilio, huc mentis & ſtyli aciem vertit, ut quod a cæteris ſacris ſcriptoribus intactum prope viderat, ipſe in hoc pulcherrimo ſummi ſacerdotis typo, regni Chriſti naturam ac proprietates penitius deſcriberet. Eſtque hæc epiſtola inter reliqua ſcripturæ ſacræ monumenta, pro ſingulari quadam & pretioſa

gemma

gemma, divino munere nobis conceſſa & conſervata, æſtimanda. Fuit & illud nobis incitamento, ut poſt explicatam in argumento juſtificationis noſtræ veritatem, gradum proxime faceremus ad explicandum Chriſti ſacerdotium, quod non minoribus nec pauciori-bus hic quoque divina veritas obſcurata lateat erroribus. Quotuſquiſque enim eſt, qui rationem muneris Chriſti ſacerdotalis recte perſpectam cognitamque habeat? qui non in ipſa Chriſti morte omnem illius oblationem ſacrificiumque collocet? Quotuſquiſque eſt, qui intelligat aliam ab hoc D. Autore oblationem Chriſti expiatoriam conſtitui, quam qua ſe ipſum victimæ inſtar pro peccatis noſtris cædendum obtulit? Hanc etenim vivus & mortalis in terris; illam vero redivivus & immortalis in cælis peregit: illa Chriſti vita; hæc morte continetur. Quotuſquiſque eſt, qui perſpiciat Chriſtum non ante pontificem ſummum penitus conſecratum fuiſſe, eoque nec perfectam oblationem expiatoriam peragere potuiſſe, quam depoſitis mortalitatis exuviis, hauſtoque illo æternitatis ſpiritu, æternus & ipſe effectus eſſet? Jam porro quam vim tum Chriſti mors cruenta, tum ejus in cælum ingreſſus & coram Dei vultu apparitio in comparanda nobis peccatorum expiatione habeat; itemque quo ſenſu Chriſtus pro nobis interpellare dicatur, quove modo, quibus conditionibus peccatorum expiationem nobis conciliet; denique quid ipſa peccatorum expiatio per Chriſtum facta includat, quam late pateat, adeo ut noſtrum quoque complectatur officium, quam pauci ſunt qui noverint? Adeo hominum alioqui perſpicacium mentes præconcepti occæcarunt errores, ut quæ ab hoc ipſo ſcriptore etiam apertiſſimis clariſſimiſque prodita ſunt verbis, non videant, non obſervent. Has ergo tenebras ut tandem clara & dilucida epiſtolæ iſtius commentatione ab hominum oculis, ſi fieri queat, depelleremus, conſilium cepimus. Alia nunc complura religionis noſtræ myſteria ab hujus epiſtolæ Autore explicata non commemoro, quæ in prolegomenis velut in typo delineata ſpectantium oculis ſubjecimus, ut vel ob hæc ipſa commentario illuſtrata edi quamprimum meruerit. Accipe igitur novum hoc munus, Chriſtiane Lector, mente benevola, ipſo quidem ſucceſſu effectuque fortaſſis parvum, ſed ſtudio & contentione non exiguum, rerum vero quæ tractantur, pondere & dignitate maximum. Verſati ſumus in graviſſimi ſcriptoris explicatione, qui ſi ullus alius divinorum virorum res maxime a ſenſibus remotas, & explicatu, ut & ipſe fatetur, difficiles perſecutus eſt; atque ita ſeſe ſubinde in profundum demergit, vel ſi mavis, in ſublime attollitur, ut veſtigia illius ſecuto arduum ſit factu, ſive ex tanta profunditate emergere, ſive in tantam altitudinem animi cogitationes evehere, & quocunque ſeſe dederit igneus ille divinæ mentis impetus, nuſquam relinqui, nuſquam hærere,

ubique promptum & expeditum adeſſe. Nec ducem hic habuimus ullum, qui, in iis præſertim quæ difficilia habet hæc epiſtola, primam, veluti glaciem nobis fregerit, aut in tenebris facem accenderit. Ubique fere nobis primis aperiendus erat aditus, viaque tentanda, quod eorum qui nos antegreſſi ſunt, alio ducerent veſtigia. Tuum eſt Lector providere, an rectam nos ingreſſos viam an erroribus actos exiſtimes. Tuo periculo in utramvis partem errabis. Proinde affer animum rectum & ſimplicem, veritatis ſupra cætera amantem, præjudiciis vacuum. Ne protinus tanquam nova, tanquam inaudita & abſurda damnaveris, quæ tibi nova, tibi inaudita & abſurda occurrent. Ea quæ dicimus, non cum aliorum judiciis, non cum vulgi inveteratis opinionibus compone, ut inde rem æſtimes; ſed cum Autoris divini verbis, ſcopo, ipſoque orationis filo. Hinc tibi veritas petenda eſt, hinc de nobis ferenda ſententia. Sed utram tandem in partem judicium inclinaveris, odiis certe & acerbis inſectationibus in nos pugnare non debes. Nam nec nobis errare, alioſve in errorem inducere propoſitum eſt: nec veritas talibus armis indiget. Eorum eſt diverſam ſecutos viam odiſſe, tumultuari, indignari, fremere, qui ſuæ non ſatis fidunt, quique idoneis rerum argumentis deſtituti cauſæ præſidium in ira vique collocant. Non ſic ſolent, qui veritatis probe ſibi ſunt conſcii. Manſueti ſunt, quieti, placidi, ſecuri. Lenis & mitis ſapientia vere ſapientes decet. Unde merito D. Jacobus: *Quis* inquit *ſapiens & ſcientia præditus eſt inter vos? demonſtret ex bona converſatione opera ſua, in lenitate ſapientiæ. quod ſi zelum amarum habetis & contentiones in cordibus veſtris, nolite gloriari & mendaces eſſe adverſus veritatem. Non eſt enim iſta ſapientia ſuperne deſcendens, ſed terrena, animalis, diabolica: quæ autem ſuperne eſt ſapientia, primum quidem pura eſt, deinde pacifica, pura, obſequens, plena miſericordiæ & fructuum bonorum, abſque diſceptatione & ſimulatione. Fructus autem juſtitiæ in pace ſeritur facientibus pacem.* Hunc tam illuſtrem locum vel ideo integrum inſerui, ut tandem modeſtius cum diſſentientibus agere diſcant, qui docti & ſapientes videri volunt. Equidem nos, ſicubi lapſi aut D. Autoris mentem non ſatis aſſecuti ſumus, amice admoniti ultro manus dabimus, grateſque inſuper accumulabimus. Porro Commentario huic totum epiſtolæ ipſius contextum, quamvis articulatim, inſeruimus: quo pacto etſi libellum aliquantum auximus: hoc tamen interea, ne legentibus neceſſe ſit ſubinde ad ipſius Autoris verba alio recurrere, compendifecimus. Secuti vero ſumus Latinum interpretem, niſi ſi quando nimium Latinus non eſt, aut aperte a Græco textu recedit. In cæteris verba illius retinuimus, ita tamen, ut, quoties non ſatis commode Græca reddidiſſe videretur, alia a nobis pone adjiceretur interpretatio. Eſt vero Commentarius hic vivente adhuc Joanne Crellio doctiſſimo literarumque monumentis clariſſimo viro, Collega meo deſideratiſſimo, a me confectus & elucubratus, ita ut in eruendis epiſtolæ iſtius ſenſibus omnis mihi cum Crellio

ſociata

sociata fuerit opera, idque ita ut ei primas hic partes merito deferre debeam, quod te Lector monitum volui, ut tanti viri nomine Commentarius hic tibi esset commendatior. Tu laboribus nostris fruere, & si quid ex iis vel ad veritatis notitiam, vel ad virtutis incrementum profeceris, Deo refer acceptum, qui mentem tibi aperiat, teque per veritatis ac pietatis tramitem ad illam sempiternæ felicitatis arcem perducat. Amen.

IN EPISTOLAM
Ad
HEBRÆOS.

Prolegomena.

HÆc Epiſtola, ſi ejus ſcopum ſpectes, Parænetica eſt. *(a)* Licet enim Auctor multa dogmata proponat: tamen eam ob cauſam id facit, ut Hebræos ad quippiam faciendum hortetur. Hortatur autem eos potiſſimum ad conſtantiam in religione Chriſtiana; a qua ne ad Judaicam deficiant, proponit eis tum felicitatis maximæ præmium, ſi in illa conſtantes fuerint; tum graviſſima ſupplicia, ſi ab ea deſciverint. Hæc enim adhortatio per totam fere epiſtolam durat. In parte ejus poſtrema alia etiam nonnulla Chriſtianæ pietatis officia inculcat.

Quia vero divinus Autor videbat, eſſe nonnulla, quæ ipſorum in Chriſtiana religione conſtantiam labefactarent, eoſque ut Legem euangelio præferrent incitarent: *(b)* ideo ea amoliri, & ne ullam in ipſorum animis vim habeant, efficere ſtudet. Fuerunt autem, ut apparet, duo potiſſimum, quæ eos a Chriſti religione, ad Moſaicam avocarent: Unum, legis & diſciplinæ Moſaicæ præſtantia; alterum variæ afflictiones Chriſtianæ profeſſionis comites; quo accedit, quod præmium in ea propoſitum in longum tempus differri videatur. Præſtantia legis petitur primum ex dignitate eorum, per quos & tradita fuit, & adminiſtrata: quales erant angeli, prophetæ, & inter hos præcipuus Moſes, ſacerdotes. His omnibus unum opponit & præponit Chriſtum: qui non tantum eſt inſtar omnium, ſed & ſupra omnes.

(c) Verum omnium copioſiſſime perſequitur Chriſti cum ſacerdote antiquo comparationem: qua oſtendit, Chriſtum eſſe ſacerdotem ad ſimilitudinem Melchiſedeci, quem Abrahamo ipſo, omnibuſque ex eo prognatis, & nominatim ſacerdotibus Leviticis præſtantiorem fuiſſe docet, ut ſimul Chriſtum longe ſupra illos extollat. Nam ſi Melchiſedecus umbra quædam Chriſti eaque tenuiſſima, tantæ fuit dignitatis, quid de ipſo Chriſto, qui umbræ illius ſolidum corpus fuit, ſtatuendum eſt? Deinde legis præſtantia petitur ex iis uſibus & commodis, quæ populo Judaico afferebat: inter quæ erat felix illa Palæſtinæ requies; cui opponit Autor veram in cælis requiem per Chriſtum partam: (qua in re etiam Joſuam illum Iſraelitarum poſt Moſen ducem obiter ac veluti in tranſcurſu cum Chriſto conferre voluiſſe videtur:) erant item variæ peccatorum expiationes ac ſacrificia; quibus opponit Chriſti ſummi pontificis noſtri ſacrificium & expiationem, quam ſuo ſanguine peregit. Hinc in contentionem ipſius novi fœderis cum veteri delabitur. Expiationis enim & ſacrificiorum vis ex fœdere pendet, & quicquid Chriſtus tanquam pontifex præſtat, id prius tanquam fœderis Mediator ſanxit.

Tertium; quod legi magnam conciliabat autoritatem, erat ſtupendus ille ac majeſtatis divinæ plenus terribiliſque modus, quo promulgata fuit; nempe quod populus Iſraeliticus ad Sinaïenſem montem igne fumantem, caligine circumvallatum, turbine ac procella agitatum atque trementem acceſſerit. Huic acceſſui divinus Autor, alium ad montem, res & perſonas longe diviniſſimas acceſſum; & promulgationi legis, in terris peractæ, promulgationem euangelii è cælis factam opponit. Quod vero ad afflictiones attinet, quibus homines Chriſtiani premuntur, has non ita graves eſſe docet, ut animos eorum concutere debeant; quem in finem tot exempla Deo fidentium congerit, & inprimis Chriſti ipſius ducis

(a) Scopus epiſtolæ & argumentum. *(b) Oeconomia.* *(c) Euangelii cum lege comparatio.*

noſtri

noſtri exemplum proponit, ut eo confirmati, in cœpto curſu conſtanter pergant, & ad idem immortalis vitæ brabeum contendant: neque quod a Deo malorum immiſſione caſtigentur, impatienter agant, animumve deſpondeant; ſed hinc, amari ſe a Deo & pro filiis cenſeri colligant: ideoque animum erigant potius, & Deo tanto alacrius obtemperent. Moram vero iſtius præmii (quam tamen valde exiguam eſſe docet) eo æquiori animo ferant, & alios quoque qui ſe ſequentur, eo libentius expectent, quod & ipſi ab aliis, qui ad mortem uſque Deo fidem ſervarunt, in capeſſendo vitæ illius ſempiternæ præmio, expectentur.

(*d*) Quis fuerit iſtius epiſtolæ Autor, non conſtat; etiamſi eam divini alicujus viri eſſe liquido appareat.

Antiqua & communi opinione, præſertim Græcorum, (nam hanc epiſtolam a Latina conſuetudine non recipi, Hieronymus crebro affirmat) tribuitur Paulo; (*e*) quod, etſi nos non penitus approbamus, non tamen ita rejicimus, ut non veri aliquid ſubeſſe ſuſpicemur, qua de re infra dicemus. Cæteroquin quominus eam ab ipſo Paulo ſcriptam fuiſſe credamus, ſtyli & orationis diſſimilitudo, ab omnibus, quod ſciamus, doctioribus interpretibus animadverſa facit. Nam quemadmodum ex faciei & vultus diſſimilitudine, diverſum eſſe hominem apparet: ſic vultus, ut ſic dicam, orationis diſſimilis, forma diverſa diverſum autorem arguit. Paulo alia eſt phraſis, breves fere & conciſæ periodi, plura in ejus oratione hyperbata, ſermo frequentius abruptus & ἀνακόλουθον: In hac autem epiſtola eſt oratio plenior, planior, ſuis numeris conſtans. Neque vero habent ii, qui contrarium ſentiunt, quod ad hoc argumentum reſpondeant, niſi unicum illud, Paulum hanc epiſtolam Hebraice ſcripſiſſe, eandem vero poſtea a viro quopiam diſerto in linguam Græcam verſam eſſe. Jam ſi hoc falſum, & invalidum eſſe docuerimus, quod infra fiet, argumento noſtro vis ſua conſtabit. Illud etiam in hac quæſtione non minimi videtur eſſe momenti, quod nuſquam in hac epiſtola, quæ tamen ad Hebræos, & quidem ad Legem reditum propemodum meditantes, ſcripta eſt, Opera fidei opponi videas. An enim Paulus hoc argumentum, quod toties, etiam cum non ita magna cauſa & occaſio eſſet, (ut in epiſtola ad Epheſ. 2. 9 factum videmus,) inculcat, quodque maximi eſt momenti ac roboris ad homines a legis diſciplina deterrendos, prætermiſiſſet? An ſuis propriis armis, ut ſic dicam, ſuo telo, quod ubique contra legem torquet, ne ſemel quidem uſus fuiſſet?

Neque hoc omittendum eſſe videtur, quod cap. 2. verſ. 3 Autor iſtius epiſtolæ ſeſe disjungat ab iis qui doctrinam Chriſti ab ipſo Chriſto audiverant, aliiſque confirmaverant, hoc eſt Apoſtolis, & ſeſe cum iis, quibus ea fuerit aliunde confirmata, conjungat, nulla plane ejus rei facta mentione, quod per ipſum quoque Deus, variis iiſque ſtupendis miraculis varias per regiones ac loca editis eandem confirmaſſet: quod in ſuis epiſtolis Paulus, cum eſt occaſio, merito nuſquam reticet. Nec decuiſſet ſane apoſtolum, qui cum auctoritate ſemper Hebræos alloqueretur, & in qua conſervanda tantum eſſet ſitum, illud reticere, imo a ſe tacite propemodum removere, quod ad muneris apoſtolici dignitatem adſtruendam pertineret: debuiſſet potius idem facere quod Petrus, ita 2 epiſt. cap. 3 verſ. 2 ut habent Græca ſcribens: *Memores ſitis mandati illius noſtri, qui ſumus Apoſtoli domini & Servatoris:* ut fruſtra ſint, qui hoc dicendi quadam figura excuſatum volunt.

Non minimo indicio & illud eſt, quod Paulus omnibus ſuis epiſtolis, & ſuum, & eorum, ad quos ſcribit, nomen præſcribat: quod in hac epiſtola factum non eſt. Nam quod quidam ad hoc reſpondentes dicunt, Paulum, cum nomen ejus Hebræis inviſum eſſet, invidiæ declinandæ cauſa id feciſſe: neve ideo ſcriptum hoc, quia Pauli nomem præferret, omnem apud eos gratiam & pondus amitteret: ii non videntur animadvertere, omnes eos, qui epiſtolam ad ſe ſcriptam & miſſam legunt, ſtatim de ejus autore inquirere, præſertim ſi videant eum, qui ſcribit, auctoritatem quandam ſingularem, & divino tantum viro convenientem, ut ſane hic autor facit, ſibi aſſumere. Neque enim hæc epiſtola tanquam ab incerto aliquo autore miſſa & divulgata fuit: ſed is, qui eam ſcripſit, omnibus conſtare voluit, ſe ejus eſſe autorem. Licet enim ſeſe non nominet, ſic tamen deſcribit, tanquam iis optime notus, imo acceptus, & apud eos gratioſus, utpote cujus vincula & calamitates

(*d*) *De epiſtola Autore.* (*e*) *An Paulus ejus Autor?*

ægro & dolenti animo tuliſſent, quodque ſuum illis adventum tanquam rem gratam brevi polliceatur, imo, ut abnndantius pro ſe orent, quo tanto celerius iis reſtituatur, eos incitet.

Unde potius apparet, adſcriptum quidem fuiſſe huic epiſtolæ autoris nomen & eorum etiam, ad quos ſcripta erat: ſed vel, ut olim a Latinis fieri ſolitum viri quidam docti tradunt, utrumque exterius fuiſſe ſcriptum probabile eſt, cum præſertim ex Italia ſcriberetur hæc epiſtola, vel ſaltem ita ut a reliquo epiſtolæ contextu, inſcriptio, ſubſcriptio, ut vocant, & ſalutatio ſeu votum, (quod itidem hodie non extat, nec tamen ullo modo videtur prætermiſſum) eſſent disjuncta. Unde facile poſtea fieri potuit, ut epiſtola ſine autoris nomine deſcriberetur, & dimanaret, quod aliquandiu in hominum memoria hæſit: qua cum hominibus extincta, & illud intercidere neceſſe fuit. Denique addi & hoc poteſt, quod appareat, Autorem hujus epiſtolæ tunc cum iſta ſcriberet, fuiſſe liberum ac ſolutum, & in animo habuiſſe ad eos, ad quos ſcribit, celeriter reverti. Jam vero ſi, ut multi, nec ſine argumento, ſtatuunt, Paulus ex vinculis illis, in quibus deductus Romam fuerat, nunquam fuit liberatus, illud de Paulo concidere eſt neceſſe. Si vero liberatus fuit, eum non retro ad Judæos in Aſia viventes cogitaſſe, ſed potius in Hiſpaniam & conterminas regiones, docent illa Rom. 15. 23, 24, & Act. 20. 25, & illi, qui eum liberatum aſſerunt, ajunt Roma in Hiſpaniam profectum, & inde Romam rediiſſe, ibique martyrio coronatum eſſe.

(*f*) Præcipua argumenta, quæ in contrariam afferuntur partem, & quibus Paulo hæc epiſtola vindicatur, ſunt duo: Unum, tot hominum & ſeculorum conſenſus: qui ſane non eſt prorſus contemnendus. Ut vero ei plane cedamus, tot argumenta, quibus contrarium probavimus, & rationes tam validę non ſinunt. Plus enim rationes & argumenta roboris habere debent, quam fama. Adde, quod hęc fama non ita ſit conſtans, ut non a multis in dubium fuerit vocata. Latina certe conſuetudine, ut ſupra vidimus, ne recepta quidem fuit olim hæc epiſtola; non exiguo ſane documento, eam a Paulo, idque Roma, ut volunt ii qui diverſum a nobis ſentiunt, non fuiſſe ſcriptam. Quo pacto enim, non maxime Romana ſeu Latina conſuetudine ab ipſo initio comprobata fuiſſet? Verumtamen dandum aliquid eſſe videtur iſti famæ, & tam antiquæ multorum opinioni; & exiſtimandum, aliquid cauſę ſubfuiſſe, propter quam hæc epiſtola Paulo fuerit adſcripta: quę hæc pręcipua fuiſſe videtur, quod, licet Paulum ipſum autorem non habuerit, ex ejus tamen, ut ſic dicam, officina prodierit, hoc eſt, ab aliquo ex ejus ſociis & comitibus, fortaſſis etiam Pauli inſtinctu, ac, ut ita dicam, ſpiritu ſcripta fuerit. Niſi id ideo factum fuiſſe dicamus, quod cum homines, pręſertim poſterioris ævi, verum iſtius epiſtolæ autorem neſcirent, nullum alium magis illa dignum quam Paulum, reperire potuerint: præſertim cum in hac epiſtola de eo potiſſimum agatur, ne ab euangelio ad legem tranſeant ii, ad quos ſcribitur, oſtenſa legis imperfectione: quod Pauli quodammodo fuit proprium. Quæ cauſa eſſe potuit, cur ab ipſo etiam initio, licet aliud nomen præferret hæc epiſtola, tamen Pauli eſſe credêretur, ac dictitaretur ab iis, qui legis plus æquo amantes, Paulum eidem iniquiorem eſſe, & apoſtaſiam ab ea paſſim docere putabant.

Alterum argumentum ſumtum eſt ex Petri verbis, quibus in ſecunda ſua epiſtola capite ultimo verſu 15 affirmat, Paulum ſcripſiſſe ad eoſdem illos, ad quos & ipſe ſcribat, qui erant Hebræi: (quandoquidem ſecunda iſta epiſtola Petri ad eoſdem ſcripta fuit, ad quos & prima, quemadmodum ex initio cap. 3 iſtius ſecundæ epiſtolæ apparere videtur.) Sed iſti non vident, Petrum ibidem expreſſiſſe id quod Paulum ſcripſiſſe dicit: nempe, *ut Domini longanimitatem ſuam ducerent eſſe ſalutem*: quod cum nuſpiam in hac epiſtola ad Hebræos extet, contrarium potius ex hoc argumento colligitur, dicendumque videtur, aliam aliquam fuiſſe epiſtolam Pauli ad Hebræos ſcriptam, quæ interciderit.

(*g*) Ambigitur etiam, qua lingua hæc epiſtola fuerit ſcripta. Multi enim exiſtimant, qui Paulum ejus autorem eſſe credunt, eam a Paulo Hebræa lingua, non quidem illa pura, qualis eſt in Scriptis V. Fœderis, ſed quæ tum temporis inter Hebræos erat in uſu, fuiſſe ſcriptam: ideoque cum materna & nativa lingua ſcripſerit hanc epiſtolam, elegantiori ſtylo,

(*f*) *Reſponſio ad argumenta quibus hæc epiſtola Paulo vindicatur.* (*g*) *An Græce ſcripta fuerit hæc epiſtola.*

quam

quam alias ſcripſiſſe; eam vero deinde vel a Luca, vel ab alio quopiam pari elegantia in linguam Græcam fuiſſe converſam. Ut nunc demus, epiſtolam hanc Hebraica lingua fuiſſe ſcriptam, fruſtra tamen eam Paulo vindicant. Nec enim credibile eſt, eloquentiorem fuiſſe Paulum in lingua Hebræa, quam fuerit in Græca: cum non minus illi Græca, quam Hebraica eſſet nota ac vernacula, utpote homini Tarſenſi, & inter Græcos æque diu atque inter Hebræos verſato. Et ut demus, Paulum penitius linguam Hebræam, quam Græcam habuiſſe cognitam, ita ut magis eſſet gnarus ſelectiorum verborum & phraſium linguæ illius, quam hujus, ideoque pulchrioribus verbis ac phraſibus in una, quam in altera uti poſſet: id tamen fieri non potuit, ut forma, ac veluti genius quidam orationis Paulinæ in utraque lingua adeo eſſet diverſus, ut in una lingua oratio eſſet plena, ſuis numeris abſoluta, & inoffenſo pede decurrens; in altera vero (quam tamen ita cognitam habuit. ut nunquam ei verba commoda deeſſe poſſent) conciſa, interrupta, & ſalebroſa. An qui in una lingua facundus eſt & diſertus, in altera quoque, modo ei non deſint verba, ſui ſimilis non erit? præſertim quod attinet ad ſtructuram periodorum, & ſententiarum inter ſe connexionem? Sane videmus hunc ipſum Lucam non paucos Pauli ſermones in Actis recenſentem eoſque lingua Græca non Hebraica a Paulo habitos, frequentibus iſtic ſcatere Hebraiſmis. Quo vero pacto Hebraicum Pauli ſermonem, in Græcum convertens, & magis interpretis quam hiſtorici officio ad ipſa auctoris verba adſtrictus, non ita denſus Hebraiſmis, & Græco ſtylo multo vicinior incedit? Sed deinde multa ſunt ejus rei indicia & argumenta epiſtolam hanc Græce fuiſſe ſcriptam: & non aliunde orta eſt hæc opinio, eam Hebraice fuiſſe conſcriptam, quam quod crederent, Paulum ejus eſſe autorem. Quia enim tali ſtylo Græco Paulus nuſpiam utitur, ſed valde, ut dictum eſt, diſſimili, huc confugiendum putarunt, ut dicerent, eam Hebraica lingua a Paulo fuiſſe ſcriptam, & deinde ab alio in Græcam converſam, atque hinc iſtam ſtyli diſſimilitudinem inter hanc & alias Pauli epiſtolas manaſſe. Græce autem eam fuiſſe conſcriptam ea indicant.

Primum quod ex Græca verſione V. T. dicta & teſtimonia citat, quorum nonnulla ſunt talia, ut, ſi ex Hebræo textu citentur, ad rem non ita forent accommodata, quemadmodum videbimus cap. 1. 7.

Deinde quod cap. 9 tale argumentum nectat, quod totum innititur duplici ſignificationi vocis Græcæ διαθήκης, quæ & teſtamentum & fœdus ſignificat. At in Hebræa lingua diverſa ſunt utriuſque rei nomina, nec unum pro altero ſumitur. Itaque in Hebræa lingua hoc argumentum proponi nullo modo potuit.

Tertio quod nominum Hebraicorum, quorum ſignificatio Hebraice ſcientibus non poterat non eſſe notiſſima, quæque clarioribus verbis, quam illa ipſa ſunt, quæ explicantur, in ea lingua reddi poſſe non videntur, interpretatio in hac epiſtola ponatur, & quidem ita, ut appareat, eam autoris Epiſtolæ eſſe, non interpretis. Nam cap. 7. 3 de Melchiſedeco ſcribitur: *primum quidem ex interpretatione dicitur Rex juſtitiæ: poſtea vero & Rex Salem, quod eſt, Rex pacis.* Quis eſt eorum, qui Hebræam linguam attigerunt, qui neſciat, quid ſignificet *Melchiſedek* aut vox *Salem?* aut num clariora vocabula in eadem lingua ad eaſdem res ſignificandas reperiri queunt? Interpretis autem non ſunt verba hujuſmodi. Nam cum interpretes nominum ejus linguæ, ex qua quippiam transferunt, explicationem ponunt, non novas hinc periodos aut ſententias faciunt, ut hic fit, ſed ita eam inſerunt contextui, ut is conſtare integer poſſit, etiamſi interpretationes illæ ex eo eximerentur, quemadmodum apparet ex Latina interpretatione Bibliorum vulgata. Vide inter alia Gen. 35. 18. Exod. 12. 11. & 16. 15. At ſecus ſe hic rem habere quivis animadvertere poteſt, & agnoſcit docetque Ribera, qui tamen hanc epiſtolam Hebraice ſcriptam contendit. Quarto, quod major fuerit cauſa, ut Græce potius, quam Hebraice ſcriberetur. Multo pluribus enim eorum, ad quos dirigitur, Græce conſcripta prodeſſe potuit, quam Hebraice; præſertim ſi, ut illi urgent, contra quos diſputamus, ad eos ſcripta eſt, ad quos epiſtola Petri. Illi enim inter Græcas gentes habitabant, eaque lingua utebantur. Unde ad eoſdem Petrus Græce, non Hebraice ſcripſit. Cur ergo Paulus ad eos ſcriberet Hebraice? Illa ſane tempeſtate adeo Græca lingua fuit communis, ut plurimi eſſent Judæi, qui Hebraice neſcirent, pauciſſimi, vel potius nulli, in imperio

Romano, qui neſcirent Græce. In ipſa Hieroſolyma Græca lingua valde fuit communis. Hinc in ea Helleniſtarum Scholæ: hinc inter Judæos multa Græca nomina, ipſorum etiam Regum ac Principum, ad quorum, ut dici ſolet, exemplum totus componitur orbis. Præſtabat ergo omnibus potius ſcribi, quam aliquibus; præſertim cum divini iſti viri talium ſcriptorum Autores, & inprimis Paulus præviderit ac prædixerit, Judaicam gentem jam rejectum iri: ideo ſatius erat, ut doctrinam ſuam earum Gentium lingua conſignarent, quæ in Chriſtianæ fidei profeſſione permanſuræ eſſent, utque nobis potius, quam Judæis brevi perituris, ſcriberent. Sed hæc hactenus. Nobis ſufficit ſcire Epiſtolam hanc a ſpiritu ſancto dictatam fuiſſe, quod vel ex ipſa rerum atque ſententiarum majeſtate facile intelligitur. Itaque jam ad illius explicationem, Deo bene juvante, accedimus.

CAP. I.

ARGUMENTUM.

In hoc capite fundamentum ſibi ſternit divinus Autor ad inferendam eam concluſionem, quam initio ſequentis Capitis ponit: nempe, debere nos magis attendere euangelio, quam legi, propterea quod is, qui euangelium primus annunciavit, longe præſtantior fuerit, quam illi qui annunciaverant legem: quod hoc capite oſtendit autor. Et primo verſ. 1 uſque ad verſ. 4 eum omnibus prophetis opponit; deinde angelis, a verſ. 4 uſque ad fin. cap. per quos lex tradita fuerat, longe præſtantiorem ac ſublimiorem eſſe docet & evincit. (a) Unde duas hujus capitis partes eſſe liquet.

(a) *Partitio Capitis.*

Verſ. 1. *Multifariam multiſque modis*, πολυμερῶς καὶ πολυτρόπως *multoties & multipliciter*. Prius adverbium indicat, Deum ſæpius, non ſemel fuiſſe locutum: ita ut hæc Dei locutio in multas veluti partes dividi queat. Iſtud enim adverbium multitudinem partium indicat. Quot erant prophetæ, toties Deus eſt locutus, imo per unum prophetam locutus eſt ſæpius. Poſterius autem adverbium varios & multos loquendi modos denotat, non tam ideo, quod prophetæ patribus variis modis Dei voluntatem annunciaverint, quam quod (a) Deus ipſis prophetis, ac proinde in iis etiam patribus, non uno, ſed vario & multiplici modo fuerit locutus. (b) Moſi quidem eo modo, quo nulli alii prophetæ, qua de re Num. 12 ſcriptum extat verſ. 6 & ſeq. ubi etiam alii modi, quibus Deus cum prophetis loqui ſoleat, enumerantur: *Si quis fuerit inter vos* (inquit Deus) *propheta Domini, in viſione apparebo ei, vel per ſomnium loquar ad illum: at non talis ſervus meus Moyſes, qui in omni domo mea fideliſſimus eſt. Ore enim ad os loquor ei & non per ænigmata & figuras Dominum videt.* Sic Deut. ult. cap. ỳſ. 10 dicitur, quod non extiterit ullus in Iſraëlitis propheta ſicut Moyſes, quem noſſet Dominus facie ad faciem. Deus cum illo tanquam amicus cum amico colloquebatur & veluti familiaritatem quandam colebat. Cæteri autem prophetæ, vel cum angelis pro Dei legatis & miniſtris ſeſe gerentibus, colloquebantur; vel vocem aliquam divinitus miſſam auribus animoque percipiebant: vel viſiones quaſdam ſeu rerum imagines oculis vigilantium objectas contuebantur, vel denique per ſomnia divinitus monebantur.

(a) *Deus prophetis variis modis locutus.* (b) *Moſis ſupra alios prophetas dignitas.*

Olim id eſt antiquis illis temporibus, ſeu ante complura ſecula. Nam a tempore Machabæorum vix ullus propheta extiterat in populo Judaico. In quibuſdam tamen, præſertim in ſummis ſacerdotibus, aliqua ſpiritus prophetici veſtigia nonnunquam apparuiſſe, ex illis Johannis de Cajapha verbis, quæ euangelii ejus verſ. 51. cap. XI leguntur, colligi poteſt.

(c) *Deus loquens* vel *locutus*. Nempe ille ſummus & unicus, olim quidem Deus Iſraëlis, nunc vero Deus & Pater Domini noſtri Jeſu Chriſti appellatus, unde & paulo poſt, locutus nobis in filio nempe ſuo dicitur. *Patribus*. Per patres intelliguntur non patriarchæ, ſed tantum iſtorum, ad quos hic autor ſcribit, majores, ſcilicet populus Iſraëliticus, qui olim, cum Deus per prophetas locutus eſt, vixit.

(d) *In prophetis*, id eſt per prophetas, uſitatiſſimo Hebraiſmo.

Noviſſime diebus iſtis, aut, *in extremo dierum iſtorum*; vel, *in extremis diebus iſtis*. Nam utraque lectio reperitur in diverſis exemplaribus: & hæc poſterior prioris eſt explicatio. Extremum enim dierum nihil aliud eſt, quam extremi dies. (e) Porro dies ſumuntur pro tempore. Vocat autem dies iſtos extremos, reſpectu temporis anteacti, & perinde eſt, ac ſi dixiſſet, in noviſſimis iſtis diebus. * Noviſſimi enim dies ſunt velut extremum quoddam temporis præteriti. Opponuntur extremi iſti dies adverbio πάλαι, olim.

Locutus eſt nobis in filio, idem nempe Deus, qui olim locutus eſt patribus. Idem utrobique Deus loquitur, nec ullum eſt hac in parte diſcrimen: ſed olim per prophetas, nunc per filium, nempe Chriſtum loquitur. (f) Filium opponit prophetis, non quod prophetæ etiam non eſſent Dei filii: ſed quod cum Chriſto comparati propemodum filii cenſendi non ſint. Adeo longo intervallo eos Chriſtus, qua filius Dei eſt, poſt ſe reliquit. (g) Ideo κατ' ἐξοχὴν Filius Dei vocatur. Conſiderat autem Chriſtum, cum eum filium Dei appellat, adhuc ejus temporis ratione, quo nobis Dei nomine locutus eſt, qui jam tum Dei filius κατ' ἐξοχὴν erat, licet poſtea longe excellentiori adhuc ratione Dei filius evaſerit, & quemadmodum antea omnes Dei filios longe ſuperaverat, ſic deinde ſemetipſum. (h) Dum adhuc in terris munere prophetico fungeretur, erat Dei filius.

(c) *Dei Iſraëlis ſub N. fœdere appellatio.* (d) In *pro* per. (e) Dies *pro* tempore. * *Extremi dies qui?* (f) *Filius Dei prophetis opponitur, & quare?* (g) *Chriſtus* κατ' ἐξοχὴν *Dei Filius etiam cum prophetæ munus obiret.* (h) *quas ob cauſas?*

1. Primo, quod non viri alicujus opera fuerit genitus, ſed tantum virtute divina.

2. Deinde, quod ad munus omnium ſanctiſſimum a Deo ſegregatus fuerit, & in mundum miſſus. Hac enim in re continetur ſimilitudo, quæ inter Deum & Chriſtum munus ſuum in terris obeuntem fuit. Tale namque munus ſuſtinere & obire non potuit, niſi Deo ſimillimus ſapientia, ſanctitate, potentiaque divina fuiſſet. Quomodo enim ſine rerum iſtarum participatione, reconditam illam & nulli antehac, nec angelorum, nec hominum cognitam Dei voluntatem, perfecte & annunciare & confirmare (quibus in rebus munus hoc ſitum erat) potuiſſet? Hanc etiam cauſam ipſe Chriſtus Joh. 10. 36 affert, cur ſe Dei filium appellaverit.

3. Tertio, quod jam jus habuerit ad hæreditatem Patris ſui cæleſtis adeundam, hoc eſt ad poſſidenda omnia, quæ in cælo ſunt & in terra, ipſumque adeo cælum & terram. *(a)* Quam hæreditatem poſtquam adiit, tum demum perfectiſſima ratione Dei filius evaſit, quod mortalis ejus natura & conditio antea non permiſit.

Verſ. 2. *Quem conſtituit hæredem univerſorum.* Pergit in Chriſti præſtantia ſupra prophetas explicanda. *(b)* Nulla autem hac major eſſe poteſt quod Chriſtus ſit omnium hæres. Ἔθηκε poſuit, id eſt conſtituit. *Hæres* hic non ſignificat eum, qui jus tantum habet adeundæ hæreditatis: ſed qui jam re ipſa hæreditatem, ſeu bona paterna crevit & poſſidet. Poſſidet autem non poſt Patrem, ut fit in rebus humanis: ſed una cum Patre.

Univerſorum. Alludit ad unicum filium, qui ſolus bonorum paternorum eſt hæres. Nam & Chriſtus eſt unicus, ſeu unigenitus Dei filius: non quod & alii filii non ſint; ſed quod tales non ſint. Cum ergo pater ſit omnium rerum Dominus, ideo etiam Chriſtus unicus ejus filius omnium rerum hæres & Dominus evaſit, ac proinde & Angelorum omnium, & hominum tam viventium, quam mortuorum. Verum ſane eſt, nos quoque dici Dei hæredes & Chriſti cohæredes: ſed nunc quidem hæredes ſumus in Chriſto, dum ſumus ſub Chriſto: aliquando vero hæredes erimus cum Chriſto, ac proinde nec ſinguli omnium, ſed omnes omnium rerum ac bonorum nobis a Deo promiſſorum hæredes erimus: nec ullo in angelos, aut alii in alios imperio potiemur; ſicut Chriſtus & ſolus omnium plane rerum hæreditate gaudet, & ſummo in omnes tam angelos, quam homines imperio ac dominatu pollet. Licet autem iſtis verbis ſignificata ſit ſumma Chriſti præſtantia ac divinitas, & veluti cum Deo unitas: tamen ſimul ſignificata eſt etiam Chriſti a Deo diverſitas. *(c)* Chriſtus eſt filius, ac proinde eſt ab alio; Deus eſt pater, nec ullius filius, ac proinde a nullo: Chriſtus eſt conſtitutus; Deus eſt qui conſtituit: Chriſtus eſt hæres; Deus non eſt hæres. Nec enim ab alio hæc, quæ poſſidet, accepit, ſed ipſe ſibi ea condidit.

Per quem fecit & ſecula. Particula &, augendi aliquam vim hoc loco habet; quaſi dicat, non tantum eum ad hæreditatem bonorum ſuorum omnium admiſit; ſed etiam in ſeculis condendis ſocium ſibi adjunxit, tantique operis participem, imo opificem quendam eſſe voluit, *(d)* quo non tantum rerum omnium poſſeſſione, ſed & ſeculorum opificio, quemadmodum unicum filium decebat, ſibi quam ſimillimus eſſet.

Ait autem, quod *per ipſum fecerit ſecula*, ut in hac ipſa creatione ſarta tecta maneat patris prærogativa, utpote cum ipſe primus autor, *(e)* ſive cauſa principalis conſtituatur hujus operis; Chriſtus autem media, ſeu primæ, ut dici ſolet, ſubordinata. Quemadmodum enim ex eo quod Chriſtus Dei filius dicitur, Deo partim ſimilis, partim diſſimilis oſtenditur: ſimilis, quia ea illi inſint, quæ patri; diſſimilis, quod pater a nullo ea acceperit, ipſe vero a patre: ita etiam in operibus, quæ ipſi tanquam Dei filio conveniunt, ſimilis cernitur differentia. Creat quidem filius, ut pater, ſed non a ſe ipſo, ut pater; verum pater per ipſum. Hinc *(f)* autem patet, non eſſe hic ſermonem de veteri creatione, quæ nunquam dicitur per cauſam aliquam intermediam fuiſſe peracta: ſed tantum ad eam alluditur: *(g)* ad quam etiam alluſit Johannes cap. 1 euangelii ſui. Ideo iiſdem verbis exordius eſt hiſtoriam euangelii, quibus Moſes hiſtoriam creationis mundi: ideo dicit, omnia eſſe per ſermonem facta, quia & Deus olim per ſermonem omnia condiderat: ideo lucis meminit, quia etiam Deus olim primo omnium lucem condiderat, & tenebris illis intulerat. Cæterorum, quibus in nova creatione nihil reſpondet, ne obſcura quidem fit mentio.

(b) Porro *ſecula* Deus per Chriſtum feciſſe dicitur, non quod omnia, quæ unquam extiterunt ſecula per eum condiderit; ſed quod condiderit aliqua, nempe nova & à prioribus diverſa, iiſque longe feliciora; ſolet enim ad ſpeciem ſignificandam non raro generalis vox per ſynecdochen adhiberi: quo etiam referri poteſt articulus voci *ſeculorum* in Græco præfixus, qui generalem vocis ſignificationem ad ſpecialem aliquam minuſque communem ſolet reſtringere. *(i)* Per Chriſtum namque vere nova & alia ſecula Deus condidit, dum per eum plane novam & a priori longe diverſam rerum ac mundi faciem induxit. Credibile eſt divinum autorem ſuo more ad Græcam bibliorum tranſlationem, quam etiam Latinus interpres ſecutus eſt, reſpexiſſe, in qua Chriſtus apud Eſaiam Eſai. 9. 5 *pater*, id eſt autor *futuri ſeculi* nominatur, *(k)* quatenus Deus per eum futura quædam eaque valde felicia ſecula conditurus erat, quod non tantum de ſeculis illis beatis, poſt mundi finem extituris: ſed etiam de iis, quæ a Chriſti regno & totius mundi per eum facta reformatione fluere cœperunt, merito intelligi debet. Idem erit ſenſus, ſi ſeculorum voce mundum intelligamus. *(l)* Nam & ipſe D. Autor infra eadem ſignificatione vocem hanc uſurpavit, adeo ut ſi rem ipſam ſpectes, nihil aliud hic dicat quam quod Johannes dixit Joh. 1. 8, 10, *Mundum per ſermonem eſſe factum*, aut Paulus, *omnia per Chriſtum eſſe condita* Col. 1. 16. *(m)* Deus vero per Chriſtum mundum fecit, quatenus humanum genus, præcipuam mundi partem, per eum reformavit, novumque ejus ſtatum

(a) *Chriſtus quando perfectiſſima ratione Dei filius?* (b) *Chriſti maxima dignitas.* (c) *Chriſti & Dei diſcrimen.* (d) *Chriſtus etiam ſeculorum opificio Deo ſimilis.* (e) *Inter ipſum & Deum hac in parte diſcrimen.* (f) *Non agitur hic de veteri creatione.* (g) *Alluditur ad eam. Iohan. item cap. 1 euangelii ad eam alluſit.* (h) *Quo ſenſu* ſecula *per Chriſtum dicantur facta.* (i) *Per Chriſtum nova & alia ſecula facta.* (k) *Chriſtus quo ſenſu* pater ſeculi futuri *dicatur.* (l) Seculorum *voce mundus intelligitur.* (m) *Mundus quo pacto per Chriſtum factus?*

& con-

& conditionem, priore multo feliciorem effecit. (n) Fieri enim aliquid (præſertim apud Hebræos, qui (o) compoſita verba non habent) & illud dicitur, quod ratione qualitatum quarundam ſit aliud, & quod novam veluti formam ac figuram induit. Sic Pſalmo 100 dicit de Deo David: *Ipſe fecit nos, & non ipſi nos.* Non enim loquitur de factione ratione naturæ, ſed ratione ejus qualitatis ac conditionis, quod eſſent Dei populus. Sic Chriſtus dicitur infra cap. 3. 2 *factus*, nempe habito reſpectu ad legati & Pontificis munus. Sic nos dicimur, *creati in Chriſto Jeſu ad opera bona*: Epheſ. 2. 10. Sic *nova creatura* dicitur non ratione novæ naturæ, ſed ratione novarum qualitatum. (a) *Plantationem cœli & fundationem terræ Eſai.* 51. 16 vocavit ipſe Deus rerum illam mutationem, qua populus Iſraëliticus ex miſera Babylonicæ captivitatis ſorte in priſtinum ſtatum ac libertatem reſtitui debuit. At hæc rerum mutatio, quid fuit aliud, quam tenuis quædam umbra iſtius, qua non unus populus, ſed omnes gentes, ex diaboli & mortis teterrima ſervitute erepti, & in glorioſiſſimam filiorum Dei libertatem per Chriſtum vindicati ſunt? Quanto ergo hæc meliori jure per *cæli & terræ*, & quod idem reipſa eſt *ſeculorum creationem* deſignari poteſt; imo haud dubie myſtico ſenſu in his prophetæ verbis deſignata fuit? (b) Qui locus tanto rei accommodatior eſt, quod in eo ipſi prophetæ, plantatio cæli & fundatio terræ tribui videatur. Ait enim Deus prophetam alloquens: *Et poſui verba mea in ore tuo, & in umbra manus meæ protexi te, ad plantandum cælos & ad fundandam terram, & ad dicendum ad Sion, populus meus* (es) *tu.* Ubi Latinus interpres, verba hæc ad prophetam referens, vertit, *ut plantes Cælum & fundes terram, & dicas* (nempe, nomine meo) *ad Sion, populus meus es tu.* Et ſane cum his verbis finis ac ſcopus deſignetur, cujus cauſa Deus & verbis ſuis prophetam inſtruxerat, & manu ſua protexerat, res ipſa poſtulat, ut ipſius quoque prophetæ in hac cæli plantatione, & terræ fundatione, partes aliquas fuiſſe agnoſcamus. At quas partes? non alias ſane, quam quod eam verbis ac vaticiniis ſuis prædixerit, ſeu, ut ſtatim additur, quod Sioni, ad futurum illud liberationis tempus reſpiciens, Dei nomine dixerit, *populus meus* (es) *tu.* (c) Nec enim novum eſt, apud prophetas præſertim, ut rerum ipſarum effectio, pro earum annunciatione, ſeu prædictione ponatur. (d) At ſi prophetæ ob id ſolum cæli plantatio & terræ fundatio tribuitur, quod de ea cecinerit ac vaticinatus fuerit; quanto magis Chriſto tribui debet, qui eam non verbis prædixit, aut olim futuram celebravit, ſed opere ipſo, Dei nomine perfecit. Illud ſane negari haud poteſt, myſtico ſenſu hæc verba ad Chriſtum referri. Atque ita plerique interpretes exponunt; *referentes hæc*, ut celeberrimi cujuſdam ſcripturæ (e) interpretis potius, quam noſtris utamur verbis, *ad Chriſtum, cui pater verba ſua in os ipſius dederit, inque mundum miſerit, ut cælum novum & terram novam conderet, hoc eſt, ut inſtauraret Epheſ.* 1, *& per ſanguinem crucis pacificaret Col.* 1 *omnia quæ in cælo ſunt, & in terra, perque ſpiritum ſuum faciem terræ renovaret, & omnia nova faceret.* (f) Cæli ergo plantatio, & terræ fundatio Chriſto apud prophetam tribuitur, quatenus per eum novum cælum, & terra nova, id eſt mundus novus, novus videlicet Dei populus, *nova*, ut idem autor loquitur, *eccleſia condenda*, nova rerum facies inducenda erat. (g) Hæc autem mundi totius reformatio, ex qua nova ſecula ſunt conſecuta, per Chriſtum adhuc in terris exiſtentem, & propheticum ſuum munus obeuntem cœpta quidem eſt, at non perfecta. Unde & (h) D. Autor, ipſarum rerum ordinem ſecutus, * primum id poſuit, quod Deus per Chriſtum nobis locutus ſit; deinde, quod eum hæredem omnium conſtituerit; denique quod per eum & ſecula condiderit: ut vel hinc appareat, hoc poſtremum ex priore demum pleniſſime conſecutum eſſe. (i) Cœptam vero dicimus mundi reformationem a Chriſto propheticum munus obeunte, ideo quod doctrinam propoſuerit ad totum mundum ſpectantem, quamvis ab una mundi parte, hoc eſt a populo Judaico incipiendum omnino eſſet. (k) Apoſtoli deinde, Chriſto in cælos aſſumto, & illic in regali ſolio conſidente, tanquam miniſtri ſucceſſerunt, per quos Chriſtus hanc orbis & ſeculorum reformationem perfecit. Nec enim ſuas leges & inſtituta propoſuerunt: ſed omnes Chriſti leges & diſciplinam ſeſe proponere & ſub ejus auſpiciis ſeſe militare profeſſi ſunt. *Omnia per ipſum*, nempe Chriſtum, *facta ſunt*, ait Joannes, de rebus ad hanc mundi reformationem pertinentibus loquens, *& ſine ipſo factum eſt nihil, quod factum eſt.* (l) Quis prophetarum in eo cum Chriſto conferendus eſt? Moſes exiguam quandam mundi partem, hoc eſt Iſraëliticum populum olim reformavit, & quidem valde rudi & imperfecta atque ad certum tempus duratura ratione: Solus Chriſtus omnes populos ea ratione novos effecit, quæ non ſolum ad mundi finem duratura, ſed etiam poſt mundi interitum, omnium perfectiſſime initium ſumtura, nec ullum unquam terminum ac finem habitura eſt.

Verſ. 3. *Qui cum ſit* vel *eſſet ſplendor gloriæ.* Adhuc plenius & veluti reſumto impetu Chriſti præſtantiam deſcribit. (m) ὢν. Participium ὢν eſt & præſentis & præteriti imperfecti temporis. Itaque verti poteſt vel per præſens, vel per præteritum imperfectum. Quia tamen connectitur cum verbo temporis præteriti ἐκάθισεν, *conſedit*, videtur potius per præteritum eſſe vertendum. (n) Itaque deſcribit primo Chriſti præſtantiam, qualem habuit etiam in terris agens: non quod ea ceſſaverit, poſtquam in cælum ſuit evectus: ſed quod etiam antea in eo fuerit. Nam cum poſtea ſubjiciatur, eum purgatione peccatorum noſtrorum per ſeipſum facta conſedisſe in dextra majeſtatis in excelſis, dubitari non poteſt, quin eadem & longe major illius poſtea extiterit præſtantia, quam antea fuiſſet.

(o) Ἀπαύγασμα eſt ſplendor ac jubar ex lucido aliquo corpore promanans: ideo dicitur eſſe ἀπαύγασμα τῆς δόξης. Per δόξαν enim intelligitur ipſius Dei luciditſima illa & glorioſiſſima majeſtas, cujus majeſtatis Chriſtus imago quædam ac veluti reſplendeſcentia fuit. Cum ipſe Deus ab hominibus conſpici non poſſet propter immenſam & & infinitam ſuam lucem, lucis

(n) Fieri aliquid *quo ſenſu interdum dicatur?* (o) *Hebræi compoſita verba non habent.* (a) *Plantatio cæli & fundatio terræ, quo ſenſu dicatur?* (b) *Ipſi Prophetæ cæli plantatio & terræ fundatio tribuitur.* (c) *Effectio rerum pro earum annunciatione poni ſolet.* (d) *Cæli plantatio & terræ fundatio Chriſto multo meliori jure, quam prophetæ competit.* (e) *Muſculus.* (f) *quo ſenſu.*

(g) *Mundi per Chriſtum reformatio quando cœpta?* (h) *quando perfecta?* * *In verbis D. Autoris ordo.* (i) *Cur mundi reformatio a Chriſto in terris agente, dicatur cœpta?* (k) *Apoſtolorum miniſterio perfecta.* (l) *Nullus prophetarum in eo cum Chriſto conferendus; nec Moſes.* (m) *Participium* ὢν. (n) *Chriſti præſtantia adhuc in terris.* (o) *Splendor gloriæ quid.*

ſuæ

ſuæ veluti radium quendam ac jubar a emiſit, & in illo hominibus majeſtatis ſuæ conſpectum quendam exhibuit. Hanc autem appellationem Chriſto tributam eſſe ideo multi putant, quod divinam voluntatem, (*b*) quam nemo videre potuerit, ipſe nobis enarraverit, quo etiam ſenſu Paulus Chriſtum imaginem Dei inconſpicui vocavit Coloſſ. 1. 15. Sed nihil prohibet, quo minus hanc appellationem & deſcriptionem latius extendamus, & referamus ad univerſam ſimilitudinem, quam Chriſtus in terris vivens cum Deo habuit, & qua Deum nobis retulit ac repræſentavit: ita ut hoc idem ſit cum eo, quod de Chriſto ſcripſit Paulus Philip. 2. 6, *eum fuiſſe in forma Dei, & Deo æqualem.* (*c*) Ea erat ſapientia, ut Dei arcana noſſet, & Dei nomine oracula ederet, ac reſponſa daret, (*d*) ut hominum cogitationes & corda cognita haberet; ea ſanctitate, ut eſſet ſine omni macula; (*e*) ea potentia, ut omnibus in terris rebûs, etiam Dæmonibus, ut Deus, imperaret. Hinc merito Joannes, *Vidimus*, inquit, Johan. 1. 14 *gloriam ejus, gloriam quaſi unigeniti a Patre.* Idem aliis verbis exprimere volens ſubjungit autor: *& figura* vel *character ſubſtantiæ ejus.* (*f*) Character eſt forma ab aliquo archetypo impreſſa. Deus vel hypoſtaſis Dei, eſt χαρακτὴρ, Chriſtus eſt character illius, vel εἰκὼν; (*g*) Deus illi ſuam formam veluti impreſſit, ſic ut nobis ipſum Deum referret. Ideo etiam ipſemet dixit: Joh. 14. 9, *qui me videt, videt & Patrem meum*: propterea *quod & verba Dei loqueretur, & opera ederet.*

Subſtantia, ſeu, ut eſt in Græco textu, (*h*) *hypoſtaſis Dei*, ſumitur pro ipſo Deo, vel ſi mavis, pro perſona Dei. Ideo autem hypoſtaſeos voce videtur uſus eſſe, ut tanto melius exprimeret, quid inter Deum & Chriſtum, (*i*) Deo alioquin ſimillimum & eum repræſentantem interſit. Chriſtus nempe eſt character, Deus autem eſt ipſa hypoſtaſis. Pronomen *ejus*, reſpicit etiam ad nomen *gloriæ*, cumque eo non minus, quam cum voce *hypoſtaſeos* conſtrui debet.

Portanſque vel *ferens omnia verbo virtutis ſuæ.* Videtur his verbis priora explicare voluiſſe: (*k*) ita ut particula τε, quemadmodum etiam ſæpe particula καὶ, exegetica hoc loco ſit, non conjunctiva. Eatenus enim Chriſtus Dei ſimilitudinem ac majeſtatem inprimis referebat, quatenus omnia verbo ſuo potente ferebat: niſi quis dicere malit prioribus verbis repræſentationem divinæ voluntatis, poſterioribus divinæ potentiæ, per quam divina voluntas confirmata fuit, ſignificari. Participium φέρων, quemadmodum & ſuperius ὤν, per præteritum tempus explicandum eſt. (*l*) Ferre autem hoc loco nihil aliud eſt, quam movere, agitare: quo ſenſu eodem verbo uſus eſt Petrus 2 Epiſt. cap. 1. verſu ult. cum ait, Prophetas a Spiritu S. fuiſſe *actos*, Græce φερομένους.

(*m*) *Verbum* autem Hebraica conſuetudine pro juſſu ac imperio ſumitur, ut Pſal. 33. 6, & 147. 15, 17, & 148. 8. (*n*) Ferebat ergo Chriſtus omnia, quatenus omnia ad ejus nutum ac placitum movebantur; nihil erat, quod ejus imperio non cederet, non pareret. Illo jubente quieſcebant maria, ceſſabant venti, diffugiebant morbi, redibat vita, cedebant ſpiritus immundi.

Ferebat autem omnia τῷ ῥήματι τῆς δυνάμεως αὐτοῦ. Pronomen αὐτοῦ, ſi ſenſum ſpectes cohæret cum voce ῥήματι, non cum voce δυνάμεως. (*a*) *Verbum* autem *potentiæ* per Hebraiſmum eſt verbum potens. Ferebat omnia ſuo potenti verbo. Non magno aliquo conatu & molimine opus fuit, ut Chriſtus omnia moveret: ſolo nutu ac verbo cuncta peragebat: quod plane divinum eſt, & merito is, qui id facit, Dei ipſius character & effigies nominatur. (*b*) Talis autem nullus hominum extitit, qui virtute in ſe ſemper reſidente, quotieſcunque vellet, cuncta unico ſuo nutu ac verbulo, ut ſic dicam, moveret. Huc facit, quod Matthæus de Chriſto ſcriptum reliquit, *eum ejeciſſe ſpiritus verbo, & omnes male habentes curaſſe.* Unde & centurio ille ad Chriſtum, Matth. 8. 8, 16, *domine tantum dic verbo & ſanabitur puer meus.*

Per ſe ipſum purgationem peccatorum noſtrorum faciens, (Græce ποιησάμενος *poſtquam feciſſet.*) Adhuc explicuit Chriſti dignitatem, (*c*) quam habuit etiam in terris exiſtens: ab ea tranſire volens ad illam, quam poſt mortem conſecutus eſt, quia vix poterat ad eam tranſire, niſi mortis quoque mentionem faceret, quæ Chriſti tantam dignitatem & præſtantiam ignominia ſumma & dedecore obſcurare videbatur, ita Chriſti mortis meminit, & iis eam verbis complectitur, ut oſtendat, quantus & quam ingens fructus ex ea in nos manarit; & ſic fructus ac utilitatis magnitudine & pondere, omnem quæcunque in Chriſti morte videtur eſſe infirmitatem & ignominiam obruit, eamque in Chriſti decus ſummum gloriamque convertit.

Per ſe ipſum, id eſt ſe ipſum offerendo, non quemadmodum Pontifex legalis faciebat, qui alius erat a victima, quam offerebat: (*d*) Chriſtus & victima ſimul eſt, & ſacerdos, qua de re infra.

Iſtis enim verbis oblationem Chriſti ſignificari, effectus is qui adjungitur, id eſt *purgatio peccatorum*, indicat. Peccata enim oblatione & ſacrificio purgabantur. (*e*) Oblatio autem non eſt idem quod mactatio. Mactatio eſt tantum antecedens oblationis, & ad oblationem præparatio, ac ſacrificii quoddam initium. Loquimur enim de oblatione, non qua vivum animal, ad oſtium ſeu facies tabernaculi conventus, ut ſcriptura loquitur, adduci, & ſic Deo primum veluti ſiſti debuit Levit. 17. 3, 4, 5, 6, 9; ſed quæ cæſo animali ab ipſo ſacerdote fiebat. Ideo etiam apud Ezech. cap. 44. 10, & ſeqq. legimus, Levitas, qui a Deo receſſerant, ita fuiſſe punitos, ut hoſtias quidem mactarent, ſed munere ſacerdotali minime fungerentur, nec Deo ſanguinem & adipem offerre poſſent. (*f*) In oblatione autem rei viventis tacite includitur & ponitur mactatio. Res enim vivæ ſeu animalia offerri Deo non poterant, niſi prius mactarentur. Sive enim ſanguis eorum tantum offerendus eſſet, ſive adolendus adeps, ſive integra comburenda, mactari ea opus fuit. Ideo etiam divinus autor, mortem, veluti neceſſarium antecedens, in hac Chriſti oblatione incluſit. Oblatio autem hæc Chriſti, apparitio ejus eſt coram vultu Dei pro nobis, per ingreſſum ejus in ipſum cælum (quod in hac comparatione ſanctis illis ſanctorum

(*a*) *Chriſtus divinæ majeſtatis imago.* (*b*) *Quam ob cauſam?* (*c*) *Chriſti ſapientia.* (*d*) *Sanctitas.* (*e*) *Potentia.* (*f*) *Character quid?* (*g*) *Chriſtus quare Dei character?* (*h*) *Hypoſtaſis Dei pro ipſo Deo.* (*i*) *Cur hac voce uſus ſit autor?* (*k*) *particula & ſæpe exegetica.* (*l*) Ferre *quid hoc loco ſignificet?* (*m*) Verbum *pro juſſu.* (*n*) *Chriſti adhuc in terris agentis potentia ac divinitas.*

(*a*) *Verbum potentiæ, quid?* (*b*) *Chriſto nullus hominum comparandus.* (*c*) *a Chriſti dignitate quam in terris habuit, ad eam quam in cælis obtinuit, tranſitus.* (*d*) *Chriſtus & victima ſimul & Pontifex.* (*e*) *Oblatio non idem quod mactatio.* (*f*) *In oblatione rei viventis tacite includitur mactatio.*

reſpondet) (a) mortis interventu ſanguiniſque proprii fuſione facta, quemadmodum infra ipſe D. Autor docet cap. 9, 24. Ingreſſui pontificis in ſancta, reſpondet ingreſſus Chriſti in cælos: Victimæ, quæ mactabatur, reſpondet Chriſtus ipſe mactatus: oblationi ſanguinis, reſpondet Chriſti ipſius per ſanguinis fuſionem in cælum ingreſſi, & immortalis effecti, coram Deo pro nobis apparitio. Morte enim, quam pro peccatoribus ſubiit, eamque conſecuta immortalitate, victima hæc ita præparata fuit, ut Deo penitus allubeſceret, ejuſque conſilio ac intentioni plane accommodata, & ad peccatorum noſtrorum expiationem peragendam aptiſſima eſſet. Nam morte quidem & cruce ſua, non modo teſtatus eſt Chriſtus, quanto humani generis amore flagret, & quantopere eorum qui peccarunt ſalutem cupiat, ſed etiam ita per eam exercitus & imbutus fuit, ut in aliorum malis ac doloribus facile miſericordia commoveri poſſit, & ad opem iis prompte ferendam, eoſque ab interitu vindicandos, ſingulari ratione propendeat. Immortalitate vero id conſecutus eſt, ut in ſancta illa cæleſtia ingredi, & illic coram vultu Dei perpetuo apparere, poteſtateque ſibi conceſſa peccata noſtra perfecte expiare, eorumque pœnas in perpetuum auferre poſſit. (b) Porro in apparitione continetur interpellatio. Interpellatio enim latius patet, quam ut tantum preces pro aliquo adhibitas ſignificet; referrique poteſt ad multa alia, quæ fiunt ut alter liberetur, ſive ſint preces, quæ offeruntur, ſive alia dona & munera. Unde nec in Hebraico textu uſpiam de antiquo Sacerdote legimus, quod in expiandis peccatis preces adhibuerit pro populo, aut quopiam ex populo. Ex hac autem Chriſti oblatione conſecuta eſt purgatio peccatorum noſtrorum. Per purgationem peccatorum hoc loco ſignificatur ablatio reatus & pœnæ peccatorum: (c) quemadmodum etiam per oblationem a Pontifice legali factam, auferebatur reatus & pœna peccatorum omnium, quibus tum expiatio erat conceſſa. (d) Notandum autem eſt, aliter ſe rem habere in oblatione & ſacrificio Chriſti, quod ad ablationem ipſam peccatorum attinet; aliter in oblatione & ſacrificio legali. Ex hoc enim protinus ipſo actu ſequebatur ablatio peccatorum, quia cæteræ conditiones ad eam rem neceſſariæ jam ponebantur: ex Chriſti autem oblatione non aliter ſequitur ablatio peccatorum, quam quod vim & efficaciam habeat ad omnia peccata noſtra tollenda: effectus autem non ante conſequitur, aut conſecutus non aliter permanet, quam ſi nos viciſſim officium noſtrum faciamus, id eſt in Chriſtum credamus eique obtemperemus. (e) Verum quia Chriſti ſacrificium & nos movet ad fidem ac obedientiam Chriſto præſtandam, eamque in nobis efficit ac producit, & tum Chriſto poteſtatem omnia peccata noſtra auferendi, tum nobis jus peccatorum veniam adipiſcendi conciliavit; quibus ex rebus, ſi nos officium noſtrum faciamus, neceſſario effectus ipſe conſequitur, ideo oblationi Chriſti ſimpliciter ablatio peccatorum noſtrorum adſcribitur. In lege aliter ſe res habebat, quia ejus populi peccata expiabantur, qui jam ſub lege vivens officium faceret: ſed ſub euangelio, Chriſti oblatio officium noſtrum antevertit, & nos ad illud movet ac impellit, quo a nobis præſtito, tum demum effectu ipſo ex oblatione Chriſti, ablatio peccatorum noſtrorum conſequitur. Participium quidem ποιησάμενος neceſſario non arguit, Chriſtum antequam conſediſſet in dextera throni Dei, nedum adhuc in cruce, purgationem peccatorum noſtrorum peregiſſe: (f) (Participia enim indefinita, quando præteriti temporis verbo adhærent, non ſemper per præteritum, ſed ſæpe per præſens tempus efferri debent; cujus rei multa occurrunt exempla, inter alia vide cap. 6. 13, & 11. 9. 2 Pet. 2. 6; imo ſequenti ſtatim verſiculo hujus rei exemplum habes: dicitur enim Chriſtus conſediſſe in dextra Dei, tanto præſtantior γενόμενος τῶν ἀγγέλων: non quaſi eum ante ſeſſionem in dextra Dei præſtantiorem jam factum fuiſſe velit dicere, ſed quod per hanc ipſam præſtantior evaſiſſet, quo etiam modo loquitur idem Autor cap. 9. 12;) (g) ſed nihil tamen facit, quominus concedamus, Autorem hunc velle dicere, Chriſtum prius peregiſſe purgationem peccatorum noſtrorum, quam conſediſſet in dextera throni Dei. Prius enim Chriſtus cæleſte illud tabernaculum eſt ingreſſus, & Deo ſe, ut ſic dicam, morte interveniente, ſtitit ac præſentavit, quam in dextera throni Dei conſideret. Per illum autem ſuum in cælos ingreſſum & ſui ipſius oblationem Chriſtus peccata noſtra expurgavit, id eſt id fecit, unde pleniſſima peccatorum noſtrorum ablatio ſeu remiſſio ex parte Dei ſtatim eſt conſecuta, & a Deo veluti obtenta: quandoquidem ipſe Chriſtus Pontifex noſter, qui ſe ipſum pro nobis obtulerat, omnem illico peccatorum pœnas a nobis auferendi poteſtatem eſt adeptus; quo ipſo Deus, quantum in ſe erat, peccata nobis remiſiſſe cenſendus eſt. Quod in hac epiſtola diligenter obſervari debet, ut tanto melius collationem Chriſti & ejus oblationis, cum ſacerdote legali & ejus oblatione intelligamus. (h) Alio modo Deus expurgat peccata; alio ſacerdos; alio victima; alio denique is, qui victimam pro peccato ſuppeditat. Deus maxime proprie: illius enim eſt & reatum & pœnam peccati tollere: Chriſtus, quatenus eſt rex & ſupremam a Deo poteſtatem habet, hoc modo quo Deus peccata tollit: ſed quatenus fuit mactatus; quatenuſque deinde in cæli adyta ingreſſus, ſeipſum obtulit ſeu præſentavit Deo, & ſic coram Deo apparet, & pro nobis interpellat; eatenus peccata noſtra tollit ut ſacerdos. Chriſum cum ſacerdote legali tacite conferens Autor, oſtendit differentiam inter hunc & illum, quod ille quidem ſeipſum obtulerit; hic vero non ſeipſum, ſed ſanguinem animalis mactati: nunc præſtantiam Chriſti ſupra omnes prophetas & ipſum Moſen, atque adeo ſupra angelos univerſos, cum quibus deinde Chriſtum peculiariter comparat, oſtendere volens, concludit & terminat ea quæ adhuc de Chriſto dixit, eo, (i) quod in ipſo eſt omnium maximum & diviniſſimum, cum addit:

Conſedit ad dextram throni majeſtatis. Quibus verbis Chriſtum plane conjunxit & quodammodo æquavit cum ipſo Deo. Pontifex legalis, cum ingrederetur in ſancta, in quibus Deus habitare & Cherubinis

(a) *Oblatio Chriſti quid?* (b) *Interpellatio latius patet quam ut preces pro alio adhibitas notet.* (c) *Purgatio peccatorum quid?* (d) *Diverſitas inter Chriſti & Pontificis antiqui oblationem, ratione purgationis peccatorum.* (e) *Chriſti ſacrificium nos movet ad fidem & obedientiam.*

(f) *Participia indefinita aliquando per præſens tempus efferri debent.* (g) *Quo pacto dici jure poſſit Chriſtus prius peccatorum noſtrorum purgationem peregiſſe, quam a dextris Dei conſederit?* (h) *Diverſis rebus diverſimode peccatorum expiatio tribuitur?* (i) *Quid in Chriſto omnium maximum & diviniſſimum.*

inſidere

insidere dicebatur, non consedit una cum Deo inter Cherubinos: sed tanquam minister, summa cum veneratione divinæ majestatis, sanguinem cum quo fuerat ingressus, offerebat & spargebat. (*a*) At Christus Jesus in ipsa cæli adyta ingressus, non tanquam minister & supplex coram throno Dei mansit, sed in dextera throni istius consedit. Nec eminentiæ hujus tantæ obliviscitur autor infra, ubi ex professo Christum cum Pontificibus Aaronicis confert, & iis præfert; quin præcipuum id esse affirmat in quo præstantia Christi maximaque dignitas eluceat. Vide init. cap. 8, & cap. 10. vers. 12.

Thronus majestatis τῆς μεγαλωσύνης, significat thronum Dei ipsius summa majestate venerabilem. Alia exemplaria habent simpliciter; *ad dexteram majestatis*, quæ si sequamur, post vocem *majestatis*, vel subaudienda est vox *Dei*, quasi dicat ad dexteram majestatis divinæ, aut ad dextram (*b*) Dei cujus summa est majestas: vel vox *majestatis* ipsum Deum per metonymiam adjuncti significat; quemadmodum etiam in tali locutione *virtutis* vox seu *potentiæ* apud Matth. 26. 64 accipi videtur.

Considere autem *in dextra*, ἐν δεξιᾷ, est considere *ad dextram*, ut & Latinus convertit interpres, seu, a dextra alicujus manu vel parte, sive latere. (*c*) Cum autem Christus dicitur ad dextram Dei consedisse, non est intelligendum ipsum ita dextrum assidere Deo, quemadmodum præcipui Regum ministri ac consiliarii regibus: sed ita, ut una cum Deo Patre regnet. Paulo enim 1 Cor. 15. 25 *ad dextram Dei sedere* idem est quod *regnare*; ut verba ipsius cum verbis Psalmi 110. 1 conferenti patet; regno autem opponit, *tradere regnum Deo & Patri* eique *subjici*. (*d*) Sedere igitur ad dextram Dei dicitur, quatenus absoluta potestate in Dei populum & propter hunc in cætera omnia gaudet, adeo ut auctore Paulo Deo Patri subjectus non sit; sed pro suo arbitrio ac voluntate, in iis omnibus quæ legibus divinis plane definita non sunt, cuncta gubernet: quæ vero legibus divinis sunt constituta, ipse perficiat & ad effectum perducat. Nam si olim tanta fuit Israëliticorum Regum, (*e*) qui Christi typi & umbræ quædam fuerunt, dignitas & majestas, ut leges divinæ ad æqualitatem juris inter omnes Israëlitas stabiliendam pertinentes per Mosen traditæ, eorum dignitati ac sublimitati cedere coactæ fuerint: quemadmodum apparet ex regio jure, quod Israëlitis Deus per Samuelem denunciaverat, (qui non contenti se Deum habere pro rege, aliarum gentium more hominem pro rege dari sibi petierant 1 Reg. 8. 11, & seq.) si inquam tanta fuit Israëliticorum regum majestas, quanto magis dicendnm erit, non solum Christi majestati veteres illas Mosaicas leges ac ritus jure meritoque cedere debuisse: sed etiam totum id quod Novi Fœderis legibus aut decretis divinis penitus definitum non est, in ejus manu ac potestate positum esse. (*f*) Hic quæri potest num Christus respectu solius Dei dexter & quidem æquali gradu sedere dicatur; num vero respectu aliorum, qui veluti a Dei sinistris confidentes considerari possint, sic ut Deus quasi medius altiorque cunctis spectetur: non quod aliqui sint, qui a Dei sinistris, pari alioquin altitudinis aut sublimitatis cum Christo gradu sedeant; (id enim Christi majestati repugnaret, (*g*) cum omnes throni & omnes omnium dignitates ac nomina sint pedibus ejus subjecta) sed quod assidere possint, & saltem mente concipi. Si posterius hoc amplectamur, sessio a dextris Dei significabit honorificentissimum altissimumque post Deum locum, quo excepto nullus eminentior ac sublimior esse & cogitari queat, Si prius: dicendum foret, Christum saltem aliquo respectu priorem habere in regenda ecclesia locum, quam ipsum Deum. Illi sententiæ plerique videntur adstipulari. (*h*) Nam ut verbis utar unius ex doctissimis Pontificiorum sacræ scripturæ interpretibus: *Thronus regius*, inquit, (talem autem Dei thronum hoc loco statuit) *ubicunque sit, dignissimus locus censetur & amplissimus; & extra comparationem cum aliis est. Cæteræ sedes inter se comparantur, & altera alterâ censetur honorificentior: Regia sedes non censetur cum illis, sed ab ea honos & dignitas egreditur ad reliquas; ut illæ sint ampliores quæ illi aut propiores sunt, aut meliori in loco respectu ejus collocatæ. Rex enim ubicunque sit, amplior & honoratior omnibus est. Rex autem quem maxime honoratum vult, ad dexteram suam collocat* 1 Reg. 2. *Rex surrexit in occursum matris adoravitque eam, & sedit super thronum suum, positusque est thronus matri Regis, quæ sedit ad dexteram ejus*: & Psal. 44. (45) *Astitit Regina a dextris tuis in vestitu deaurato. Ita, ut jam diximus, electi ad Christi dextram, damnandi ad sinistram constituuntur.* (*i*) Verum in alteram sententiam magis inclinat Johannes Maldonatus, qui inter Interpretes sacrarum literarum pontificios, quos vidimus, ordinem ducere jure censendus est. Ita enim inter alia scribit ad Matth. 16. 19: *Valde meus in eam sententiam animus inclinat, ut existimem, per dextram non solum æqualitatem, sed quiddam etiam æqualitate majus significari: non quod Filius quippiam majus quam pater habeat: sed quod majorem præ se, si officii functionem consideremus dignitatem ferat; cum ad dexteram id est regali in sede sit, Ecclesiam inde gubernans, donec Pater ponat inimicos ejus scabellum pedum ejus: sicut in judicio non habebit quidem re ipsa majorem, quam Pater, honorem, non majorem potestatem; sed majorem tamen ostendet ac præ se feret: quia ipse, non Pater, Judicis visibiliter officium exercebit. Omne enim judicium Pater dedit Filio Joh. 5. 22. Moveor consuetudine loquendi, unde sine dubio metaphora ista ad dextram Dei Patris sedendi tracta est. Cum tres simul sedent, omnium more gentium, qui honoratissimus est, sedet in medio: cum autem sedent duo, qui honoratior est, sedet ad dextram. Exemplum est* 3 *Reg.* 2. 19, *ubi cum Bethsabee mater Salomonis Regis eum inviseret, jussit Salomon ad dexteram suam alterum poni thronum, in eoque sedere matrem, ut eam superiorem agnosceret. Animadverto autem in S. L. nusquam Spiritum Sanctum, sed solum Patrem & Filium dici sedere; quod sedere, ut dixi, gubernare sit, & non spiritus S. sed Pater & Filius dicuntur gubernare, gubernare, inquam, extrinsecus. Cum ergo solus Pater & Filius sedeant; & Filius ad dextram patris*

(*a*) *Quantum inter Christum & Pontificem antiquum intersit.* (*b*) *Vox majestatis ut & potentiæ pro ipso Deo.* (*c*) *Quo pacto Christus a dextris Dei consideat.* (*d*) *Quid per id significetur?* (*e*) *Inter Christum & Reges Israëliticos comparatio.* (*f*) *An Christus solius Dei respectu dexter considere dicatur, an aliorum?*

(*g*) *Christi majestas.* (*h*) *Franciscus Ribera Jesuita;* (*i*) *Johannes Maldonatus Jesuita.*

ſedere dicatur, ſignificatur honoratiore quodammodo eſſe loco: non quod re ipſa major ſit; ſed quod cum Regis officium exerceat, majorem præ ſe ferat dignitatem. (a) Valde quidem urgent Maldonati verba: ſed tamen illinc pugnat ratio, quæ etiam nobis ipſis tacentibus, omnium animis ſtatim occurrit, nempe, quod abſonum prorſus videatur, Chriſtum quodam modo honoratiore loco ſedere, quam Patrem: cum præſertim Pater Chriſti Deus ac caput eſſe dicatur, & Chriſtus imperium ab illo acceperit, itaque illud adminiſtret, ut Deus per ipſum omnia facere ac regere, ipſum denique ultimum judicium, in quo majeſtas Chriſti regia maxime elucebit, unde & Chriſti regnum dicitur 2 Tim. 4. 1, quodque vel inprimis dicto loco Joh. 5. 22 a Maldonato adducto intelligitur, per ipſum peracturus eſſe dicatur Act. 17. 31. Rom. 2. 16. Atque ut alia taceam, in Apocalypſi ſolus Pater tanquam in throno ſedens conſideratur, & ea ratione ab Agno diſtinguitur, licet is in medio throno eſſe dicatur: *Sedenti in throno, & Agno*, acclamant omnia & cæleſtia & terreſtria. Vide cap. 5. 6, 7, 13. VI. 16. VII. 10, 15, 17. Licet autem Maldonatus ſententiæ ſuæ duritiem eo emolliat, quod addat vocem *quodammodo* aut, *non reipſa* Chriſtum Patre majorem eſſe dicat, ſed majorem oſtendere ac præ ſe ferre dignitatem: tamen neutrum ſufficere prorſus videtur ad phraſeos hujus vim exhauriendam, ſi ſedere ad dextram ſit honoratiore loco ſedere; & prius illud abſurditatem non prorſus tollit. Majeſtas enim Patris prohibere videtur, quo minus aliquo etiam modo Chriſtum honoratiore, quam Patrem, loco ſedere dicamus. Quid igitur dicemus? (b) In re quidem difficili ac ſublimi ignorantiam fateri turpe non ducimus; ſed interea conari debemus, ut difficultatem illam aliqua ratione tollamus, &, quod magis eſt vero conſentaneum, probemus. Diximus autem jam antea, videri poſſe Chriſtum ratione dignitatis comparari potius cum aliis, quam cum Deo: non quod alii ad ſiniſtram æquali cum Chriſto gradu Deo aſſideant; ſed quod aſſidere poſſint & ita conſiderari queant. Cur autem cum iis, licet ii reipſa non extent, conferatur Chriſtus, in cauſa eſſe videtur ſenſus ejus loci in quo ea phraſis primum extat, literalis ac terrenus. (c) De Davide enim, quod & alii ante nos agnoverunt, primo ſeu typico ſenſu Pſalmus loquitur. Nam licet David ejus autor fuerit, & myſtico ſenſu is ipſe, ut Chriſtus docet, Chriſtum Dominum ſuum vocet: tamen ita fuit compoſitus hic Pſalmus, ut a populo, aut ab unoquoque è populo tunc caneretur de Davide. Davidem vero Deus inter omnes reges ac principes terræ ad dextram ſuam, hoc eſt omnium honoratiſſimo loco collocavit, & primam imperii ſui, quod in terris habuit, partem ei conceſſit, nimirum regium imperium in ſuum populum. (d) Quia ergo & Chriſtus Davidis antitypus imperium habet in populum Dei, & quidem cæleſte, ac primus poſt Deum eſt, locoque honoratiſſimo; ideo ad dextram ipſius in cælis conſediſſe dicitur. Hoc niſi ſtatueretur, aut dicendum foret, Chriſti thronum quamvis Deo dextrum proximumque, tamen Dei ipſius throno veluti inferiorem cogitandum ſpectandumque eſſe; quod ejus majeſtati ſummoque imperio, propter quod ne Deo quidem patri nunc ſubjectus eſſe, ut vidimus, ſtatuitur, non congruit: aut fatendum, Chriſtum ſaltem aliquo reſpectu priore loco ſedere quam Deum patrem, (e) nempe quatenus Deus non ſolum ipſi gubernandam eccleſiam commiſit; ſed etiam abſolutam, eo quo ſuperius diximus pacto, poteſtatem illi conceſſit, ſic ut illi nullo modo intercedere velit. Sed utrovis ſive primo ſive poſtremo modo id accipias, patere inde poteſt, quanta majeſtas quantaque ſublimitas hac ſeſſione Chriſti ad dextram majeſtatis Dei ſignificetur, quamque deinde merito ex ea autor divinus Chriſti longe majorem quam angelorum præſtantiam excellentiamque colligat. (f) *In excelſis.* Non in terris; ſed in cælis. Per iſta enim *excelſa*, cæli illi altiſſimi etiam alibi ſignificantur, & Paulus Chriſtum *in dextra Dei, in cæleſtibus*, nempe locis, collocatum eſſe aperte ſcribit Epheſ. 1. 20. Si Chriſtus cum Pontifice hic tacite comparetur, habebitur ratio illius throni Dei qui erat in ſanctis ſanctorum: in quo Deus inſidere dicebatur, quia peculiari ratione illic præſens erat; qui thronus erat in terris, non vero in cælis. Chriſtus autem in cælis conſedit ad dexteram throni Dei. Si vero cum Rege Iſraëlitico, & inprimis cum Davide, qui primus non a populo efflagitatus, ſed ab ipſo Deo ultro rex fuit conſtitutus, Chriſtus comparetur; tacite ſignificabitur, Davidem quidem etiam (g) *a dextris* Dei conſediſſe, quatenus nimirum primum & digniſſimum locum poſt Deum, ac regnum in populum divinum adeptus erat, unde & *primogenitum eum poſuiſſe* Deus dicitur, *excelſum præ regibus terræ* Pſal. 89. 28; ſed conſediſſe in terra, non vero in cælis, quod ejus ſolium & in terris fixum eſſet, & ad cæleſtia ſeſe non porrigeret, ſed tantum ad aliquam terræ hominumque in ea degentium partem pertineret, & terrena ratione adminiſtraretur, & ratione terrenorum duntaxat principum, primum poſt Deum locum obtineret, non vero reſpectu cæleſtium. (h) Poteſt autem David conſiderari ſedens a dextris Dei vel reſpectu aliorum principum Iſraëliticorum; vel reſpectu aliorum in terris Regum. Si priori reſpectu, tam late id extendetur, ut non ſolum honorificentiſſimum inter eos poſt Deum habuiſſe locum; ſed etiam in eos regnum imperiumque exercuiſſe ſignificetur. Si poſteriori reſpectu, eatenus dicetur a Dei dextris conſediſſe, id eſt primo inter omnes Reges loco, quod regnum fuerit adeptus in Dei populum peculiarem; ac proinde tale, quod omnium aliorum regnorum primum ac nobiliſſimum digniſſimumque eſſet.

Verſ. 4. *Tanto melior* vel *præſtantior Angelis effectus.* Adhuc Chriſtum oppoſuit Prophetis, & tacite etiam pontifici legali, docuitque illum eſſe longe præſtantiorem iſtis omnibus, utpote qui conſederit in dextera Dei in cælis ſeu cæleſtibus (intellige locis) ut Paulus loquitur Epheſ. 1. 20, quo veluti monitus D. Autor, tranſit ad comparandum (i) Chriſtum cum Angelis, eumque Angelis longe præſtantiorem effectum eſſe demonſtrat. Notanda igitur eſt hæc Autoris divini theſis, ut ſciamus quo dirigantur omnia (k) Veteris Scripturæ teſtimonia, quæ uſque ad finem Capitis ab ipſo afferuntur; nempe huc, ut evincat Chriſtum Angelis præſtantiorem eſſe effectum, & quidem ab eo tempore, quo conſedit ad dexteram

(a) *Utra ſententia alteri præferenda videatur?* (b) *Difficultas hujus quæſtionis:* (c) *David ſenſu typico a dextris Dei ſediſſe dicitur.* (d) *Chriſtus Davidis antitypus.*

(e) *Chriſti abſoluta poteſtas.* (f) *Excelſa, pro cæleſtibus locis.* (g) *David a dextris Dei in terris, non in cælis ſedet.* (h) *Quo pacto a dextris Dei ſediſſe conſiderari poſſit David?* (i) *Ad Chriſtum cum Angelis comparandum tranſitio.* (k) *Verborum Autoris theſis notanda.*

Dei.

Dei. Huic theſi argumentum evidens ſtatim annectit, dum ait: (a) *quanto differentius* vel *præſtantius præ illis nomen hæreditavit*, quaſi dicat ex ipſo nomine quod adeptus eſt Chriſtus, colligere poteſtis quantum inter ipſum & inter Angelos interſit. Contendite Chriſti nomen cum Angelorum nomine, & hinc facile colligere poteritis, tanto Chriſtum angelis præſtantiorem eſſe, quanto nomen ejus angelorum nomine majus eſt & auguſtius.

(b) Nam per *Nomen* iſtud non videtur eſſe intelligendum vel imperium, vel etiam dignitas; quemadmodum alibi in S. L. contingit. (c) Etenim, quo minus per nomen imperium intelligamus, id obſtat, quod argumenta peti debeant ex rebus notioribus, quam ſit id, quod probandum eſt. At apud eos, qui Chriſtum Angelis eſſe præſtantiorem dubitabant, aut etiam non putabant, æque dubium ac ignotum erat Chriſtum adeptum eſſe majus ac dignius imperium, quam haberent angeli. (d) Multo minus autem per nomen dignitas intelligi poteſt. Nam hæc autoris D. comparatio videretur eſſe tantologica. Quid enim aliud eſt præſtantiorem eſſe effectum angelis, quam majorem præ illis dignitatem ſortitum eſſe? (e) Quare per nomen intelligi debet titulus & appellatio, quæ conditionem & ſtatum alicujus notet & ſignificet. Ex ejuſmodi enim titulis, præſertim a Deo datis, cujuſque dignitas facile apparet & colligitur.

Jam videamus qualem titulum habeant cæleſtes illi Spiritus: *Angelorum* nimirum, hoc eſt legatorum ſeu nunciorum. Ex hoc titulo ipſorum dignitas ac conditio cuivis patere poteſt. At Chriſtus qualem honoris titulum eſt adeptus? (f) Vocatur *Dei filius*; ita ut hæc appellatio illi propria evaſerit, & quandocunque Dei filius ſimpliciter nominatur, nullus alius intelligitur, quam Chriſtus. At quis non videt, quantum interſit inter appellationem *Angeli*, & inter appellationem *Filii*, unius reſpectu, nempe, Dei. Tantum ergo etiam intereſt inter angelos ipſos & inter Chriſtum.

(g) *Hæreditavit*, vel *ſortitus eſt*. Hoc verbum indicat, Chriſtum nomen iſtud nec natura ſine Dei beneficio, nec ab æterno habere. Oſtenſurus vero D. Autor longe præſtantius nomen quam Angeli conſecutum eſſe Chriſtum, ſubjicit:

Verſ. 5. *Cui enim dixit aliquando Angelorum: filius meus es tu, ego hodie genui te?* (h) Appellantur quidem aliquando in Scriptura Angeli filii Dei, ut apud Job. cap. 1. ℣ſ. 6; ſed, ut omittam eos nunquam hoc nomine ab ipſo Deo legi compellatos; multo minus id eſt, ſi in genere & in commune filii Dei nominentur, quam ſi unus aliquis inter reliquos omnes peculiariter Filius Dei vocetur. (i) Sic & omnes Chriſtiani in commune Filii Dei appellantur; & tamen longe a Chriſto abſunt, quippe qui ſolus inter omnes Filii Dei nomen peculiari jure mereatur, quaſi dicat divinus Autor: quem unquam angelorum Deus (k) peculiariter & a reliquis ſejunctim ac ſeorſim filium ſuum vocavit, ſic ut hanc appellationem illi veluti propriam fecerit? Atqui hoc contigit Chriſto, quemadmodum Pſalmo ſecundo ℣ſ. 7 legimus.

Hunc enim Deus illic ita alloquens inducitur: *Filius meus es tu, ego hodie genui te.* (l) Notari hic debet D. Autorem a negato, ut in Scholis loquuntur, ſcripturæ teſtimonio argumentum ſuum ducere. Ideo enim negat ullum unquam Angelorum his aut ſimilibus verbis a Deo compellatum fuiſſe, quod id nuſpiam in ſcriptura ſit expreſſum. Nec enim ex eo quod ſibi peculiariter revelatum ſit argumentatur; cum & ubique ſcripturæ teſtimoniis pugnet, & hoc argumentum per interrogationem ita proponat, ut appareat etiam illis ipſis ad quos ſcribit, præſertim ita monitis, rem fore aut eſſe manifeſtam: unde autem, niſi quia id nuſpiam Scriptura teſtetur? Idem facit hoc ipſo capite infra ℣ſ. 13. Similiter argumentatur etiam cap. 2. 16, cum ait: *non enim Nusquam*, id eſt, *ullibi ſane Angelos apprehendit*, quaſi dicat nullo ſcripturæ loco id contineri, ac proinde nec dici debet. (m) Unde liquet argumenta etiam ex negato ſcripturæ teſtimonio aliquando duci poſſe, nempe cum agitur de rebus haud exigui momenti, quæque tam inſignes ſint, ut verisimile non ſit eas Spiritum S. prætermiſſurum fuiſſe; quippe quarum notitia multum lucis afferre, noſque in divina voluntate aut majeſtate cognoſcenda haud parum juvare poſſit.

(n) Pronomen *Tu* vim habet cæteros omnes præter Chriſtum excludendo & a tituli iſtius participatione arcendi, quaſi dicat tu, & non alius: ut vel inde appareat, Chriſto filii Dei appellationem peculiariter convenire. Quid autem his verbis ſignificetur, cum ad Chriſtum referuntur myſtice, ex eorum ſenſu literali, ad Davidem ſpectante, facile colligi poteſt. His enim verbis, quemadmodum ex Pſalmo ipſo apparet, David Rex populi divini conſtituitur.

(o) Quare *Filius* nempe Dei hoc loco ſignificat eum, qui imperium ac potentiam, eamque in terris ſummam accepit: quemadmodum & Judices Pſal. 82. 6 & *Dii*, & *filii altiſſimi* eandem ob cauſam vocantur. Et ſane merito. Deus enim propter ſupremum imperium ac potentiam Deus dicitur: quare ii, quos hac in parte fecit ſibi ſimiles, quantoque propius ad ſe accedere voluit, tanto majori jure filii ipſius dicuntur. Is autem omnium maxime qui illi poteſtate, imperio ac potentia æquilis eſt effectus. (p) Non ſolum autem hæc filii Dei appelatio ſimilitudinem cum Deo notat: ſed & ſimilitudinis iſtius cauſam efficientem ſeu originem, nempe Deum.

Quod utrumque iſtis verbis, quæ ſubjunguntur ad oſtendendam iſtius appellationis cauſam, continetur: *Ego hodie genui te.* Quaſi dicat, Quia ego te genui, id circo te filium meum voco. *Genui te.* Id eſt te ex morte (cui in Davide pericula maxima reſpondent) ereptum, mihi ſimilem effeci, & Regem populi mei conſtitui. Hinc jam apparet, iſta Pſalmi verba nihil habere commune cum generatione ex eſſentia Dei ante omnia ſecula: (q) ſed ad Chriſti reſuſcitationem ex mortuis, & exaltationem, cum rex populi divini conſtitutus fuit, ſpectare ac referenda eſſe: quemadmodum etiam expreſſe a Paulo factum fuiſſe Act. 13. 32, 33 legimus. Et certe ſi verbis iſtis æterna iſta Chriſti ex eſſentia Patris generatio ſignificaretur, quomodo ex ea Chriſtum Angelis factum eſſe præſtantiorem, & quidem ab eo tempore quo ad dexteram Dei collocatus eſt, Autor D. colligere poſſet? Filium autem ſuum Deus Chriſtum tum temporis vocavit, & tum temporis genuit, cum eum a morte

(a) *I. Autoris argumentum.* (b) *Quid per nomen Chriſti hic intelligat Autor?* (c) *Non ſignificari imperium.* (d) *Nec dignitatem.* (e) *Quid ergo?* (f) *Chriſti appellatio, ex qua dignitas ejus maxima colligitur.* (g) *Chriſtus nomen Filii Dei beneficio habet.* (h) *Angeli interdum filii Dei appellantur.* (i) *etiam Chriſtiani.* (k) *Verborum Autoris ſenſus.* (l) *D. Autor a negatione teſtimonii argumentatur.*

(m) *quando id recte fiat.* (n) *Pronomen* Tu, *in verbis illis* filius meus es tu, *quam vim habeat.* (o) *Filii Dei nomine Rex a Deo conſtitutus ſignificatur.* (p) *Filii Dei appellatio, quid notet?* (q) *Pſalmi 2. verba de Chriſti ex eſſentia patris generatione non agunt.*

vindicatum regem cælestem populi sui constituit: non quod antea eum filium suum non vocaverit, aut etiam non genuerit, eo scil. modo, quo Deus generare filios potest, sed quod antea non tam præstanti, tam perfecta & excellenti ratione id factum fuerit, quam tum temporis: quo pacto etiam tunc demum *causa salutis æterna omnibus sibi obtemperantibus* dicitur factus, infra cap. 5. 9: non quod antea quam consummatus esset, causa salutis obtemperantibus sibi haud fuerit: sed quod tam perfecta ratione non fuerit. Und & a Petro *dux & servator*, id est ut esset dux & servator, seu in ducem & servatorem, dextra Dei exaltatus fuisse dicitur Act. 5. 31. Quo minus autem Davidis etiam hinc major quam angelorum præstantia colligi possit, id obstat, quod David Christi tantum typus & umbra hac in parte fuerit, ac proinde David respectu hominum aliquorum Dei filius fuerit appellatus: Christus autem Davidis antitypus, & illius imaginis corpus, etiam Angelorum omnium, quorum Dominus est, respectu hoc sibi nomen proprio quodam jure vindicet.

(a) *Hodie.* Hæc etiam vox æternæ illi generationi penitus repugnat. Solet autem, Hebraico præsertim more, adjici in talibus locutionibus, quibus vel præcipitur quippiam alicui, vel promittitur, vel etiam datur, ut hoc loco; quod dies illa memoriæ infigatur, & albo, ut dici solet, lapillo signetur, utque tanto magis hæc quæ isto die gesta sunt animo impressa hæreant, & perpetua memoria recolantur: cujus rei, in Deuteronomio inprimis, multa extant exempla, quæ capitibus prope omnibus occurrunt. Sic Ieremiæ cap. 1. 10 dixit Deus: *Ego hodie constitui te super Gentes.* Vide etiam Genes. cap. 4. 12 *Et rursum:* Aliud scripturæ testimonium citat, in quo Deus Christum filium suum vocat, quasi dic. non hoc tantum in loco, sed etiam in alio Deus Christum filium suum peculiariter appellat. *Ego ero illi in Patrem & ipse erit mihi in filium.* (b) His verbis summus Dei amor & affectus in Christum significatur, ex quo paterno amore & affectu, quo (c) Christum Deus præ omnibus complecti se testatur, id consequi necesse fuit, ut Christus omnes dignitate ac feliciate superaret, & hæres omnium paternorum bonorum evaderet. Porro in patrem alicui esse aut in filium, Hebraica phrasi dicitur, pro, esse alicui patrem aut filium, vel, pro patre aut filio. Sic infra cap. 8. 10: *Ero illis in Deum, & ipsi erunt mihi in populum.* Quoties autem hæc loquendi ratio, qua quidpiam in aliquid futurum dicitur, & qua veluti terminus ad quem res quæpiam pervenire debeat indicatur, in Scriptura occurrit, quod non raro usu venit, semper eâ significatur, rem istam, id demum quod futura dicitur, evasuram esse, non vero vel jam id ipsum, saltem eo modo quo futura dicitur, esse, vel semper fuisse. Unde consequitur, nec Deum jam tum cum hæc diceret, nedum ab omni æternitate, Christi patrem fuisse, aut Christum Dei filium: sed & illum Patrem, & hunc Dei Filium certo tempore evasisse. Hæc verba, quemadmodum & priora Psalmi. 2 mystice ad Christum referuntur, literaliter ad alium: illa quidem, ut diximus, ad Davidem; hæc ad Davidis filium (d) Salomonem, (qui etiam Christi typus fuit) quemadmodum & ex loco unde sumta sunt, nempe 2 Sam. 7. 14 cuivis apparet, & ex verbis proxime consequentibus, quæ Christo accommodari non possunt. Additur enim, *& si quid deliquerit, ego in eum virga humana animadvertam.* Christus autem nec deliquit, nec talis fuit ut metuendum esset, ne delinqueret. (e) Unde, ut obiter hoc notemus, apparet, falsum id esse, quod aliqui urgent, cum testimonium infra v. 10 ab Autore divino allatum, contra nos adducunt, Autorem istum divinum de eodem illo hæc dicta, quæ citat, accipere, de quo in veteri scriptura primo seu literali sensu prolata fuerint.

(a) *Vox* hodie *æternæ generationi repugnat.* (b) *Summus Dei in Christum amor.* (c) *Ejus effectus.* (d) *Salomon Christi typus.*

Vers. 6. *Et quum*, vel *cum autem iterum introducit primogenitum in orbem terræ*, vel *in habitatam*, *dicit*: *& adorent eum omnes Angeli Dei.* (f) Aliud testimonium Scripturæ affert, ex quo Christi longe major quam Angelorum omnium præstantia dignitasque colligitur, (g) nempe quod omnes Angeli sint jussi Christum adorare, quod ex filii illa, quam tanti nominis dignitas evincit, conditione ac statu omnino consequitur. Herilem enim filium, præsertim cum illi hæreditatem omnium tradit pater, omnes famuli ac servi venerari, & eodem, quo patrem ipsum, cultu prosequi debent. Ut autem tanto aptius & commodius verba hæc, quæ de ipso Deo in Psalmo dicuntur, ad Christum referre posset, deque illo mystico sensu dicta fuisse tacite evinceret, revocat nos ad Psalmi istius ex quo verba hæc sumpta sunt, nempe 97 inscriptionem, quę extat in (h) Græca versione, ex qua tum temporis, utpote ab omnibus recepta, divini viri testimonia petere solebant. Psalmi enim istius inscriptio sic habet: *Psalmus Davidis, cum terra illi fuit restituta*: seu ut est in Græco, ὅταν ἡ γῆ αὐτοῦ κατοικεῖται. Nam cum in hoc Psalmo de Dei regno, judicio ac majestate, deque ei ab omnibus Diis seu Angelis debita adoratione agatur, merito sane ex ista Psalmi inscriptione, quæ si mysticum sensum spectes, ad futurum Christi regnum, ejusque in possessionem orbis introductionem, digitum intendit, colligitur, ita Dei regnum hic mystico similiter sensu describi, quatenus in ipso Christo Deus regnat, & per eum omnia sua divina opera perficit, sic ut Christus ipsius Dei personam hac in parte sustineat; ac proinde adorationem istam Deo ab Angelis debitam, non minus ad ipsum Christum, Dei nomine regnantem ac cunctis imperantem, quam ad ipsum Deum pertinere, imo in Christo Deum ipsum ab Angelis adorandum esse. Quanquam etiam ipsa Christi, tanquam primogeniti, in cælestem illum, ut mox dicemus, orbem introductio, qua ei orbis iste subjectus est, per se arguit & evincit, eum ab Angelis adorandum esse. Angeli enim sunt orbis illius incolæ. Ex his ergo rebus D. Autor sensum Psalmi istius mysticum eruit, & verba quibus Deus adorari jubetur, merito ad Christum quoque refert.

(i) Dubitatur autem ab Interpp. de vocula *iterum*, num ad verbum *introducit*, quemadmodum ordo verborum postulat; an vero ad verbum *dicit*, per transpositionem referri debeat. Ut ad verbum *introducit* referatur, suadet primum ordo & structura verborum, deinde Psalmi istius inscriptio, ad quam omnino respexisse videtur D. Autor; in qua terra Davidi restituta fuisse dicitur, ac proinde is iterum in ejus possessionem immissus significatur. Ex altera parte etiam non desunt rationes, cur potius ad verbum *dicit* referenda videretur vox *iterum*: quarum hæc est præcipua, quod iterata ista introductio Christi in

(e) *Observatio.* (f) 2. *Autoris argumentum.* (g) *Christum Angeli debent adorare.* (h) *Græca versio V. T. tum temporis recepta.* (i) *Vox* iterum *in verbis Autoris quo referenda.*

orbem,

orbem, iteratæ introductioni Davidis respondere deberet. At non minus, imo multo melius respondet primæ, cum David Rex fuit in terra Israëlitica post Saulum constitutus, quam secundæ, cum per Absolonem filium regno pulsus & exutus, iterum, devicto Absolone, regnum recepit. Christus enim regno cælesti semel susceptо nunquam ex eo exactus est, ut illud iterum recuperaret. Quorsum ergo D. Autor iteratæ istius introductionis in orbem, de Christo loquens, mentionem faceret? Responderi tamen potest, ideo (a) D. istum autorem id facere, quod Christus bis fuerit ingressus & introductus in cælestem illum orbem: semel, ut a patre instructus, acceptisque mandatis ad nos mitteretur; iterum, ut in throno ac solio patris sui consideret. Et in prima quidem introductione non fuit ab angelis adoratus, utpote nondum eorum dominus & caput constitutus: in altera autem adoratus fuit. Hactenus ergo duplex Christi introductio in orbem, cum duplici introductione Davidis conferri potest: non vero quod necesse sit, ut sibi in omnibus respondeant. Sufficit aliquam esse similitudinem, non omnem, prout nempe istorum qui inter se conferuntur conditio ac natura postulat, sive permittit. Prima quidem introductio Davidis præ prima introductione Christi hoc habuit, quod in illa David statim rex fuerit constitutus: Christus demum in secunda, & ea in parte dissimilitudo est. Unde etiam in secunda introductione David regnum amissum recuperavit: Christus autem, cum illud ante secundam introductionem non habuerit, regnum suum non recuperavit, sed adeptus est. Similitudo autem est in eo, quod quemadmodum David bis in terram Israëliticam introductus est, sic Christus bis in orbem illum cælestem: quemadmodum David cum secundo in terram introduceretur, terræ illius regimen ac gubernacula suscepit, imperioque jam in perpetuum stabilito potitus est: sic Christus denuo in cælestem orbem introductus, pacificam ejus, stabilem ac perpetuam possessionem dominiumque consecutus est. Quod si tamen vox *iterum*, ad verbum *dicit* referatur, & quemadmodum versu superiore, ad novum scripturæ dictum afferendum adhibeatur; sensus erit longe simplicior & planior. Ordo autem verborum minus habet roboris; cum (b) plurimæ in S. L. transpositiones verborum, & sæpe duriores reperiantur. Hoc autem loco etiam elegantia quædam & numerus orationis, cujus fortasse rationem aliquam habuit autor, requisivisse videtur, ut potius diceret, ὅταν δὲ πάλιν, quam πάλιν δὲ ὅταν.

Primogenitum. (c) Christus hic tacite cum omnibus fidelibus confertur, qui una quidem cum ipso ex Deo geniti sunt & ejus filii, ac proinde etiam hoc respectu Christi fratres: sed Christus est ex iis primogenitus. Non frustra vero D. Autor, postquam Christum superioribus testimoniis singulari ratione filium Dei esse demonstrasset, hic tam repente mutato veluti stylo, *primogenitum* eum, nempe Dei filium appellat, innuens hoc pacto plures Dei esse filios, etiam ad Christum respectu habito; scilicet ut ostenderet, non ita Christum esse Dei filium, quin alii etiam, videlicet Christi fideles, eodem filiationis genere contineantur, quanquam filiationis perfectione & gradu Christo multo inferiores. Adde quod hac ipsa appellatione tacite causam D. Autor exprimere voluerit, cur *Deus* Christum in orbem illum futurum introduxerit, id est orbem istum ei & subjecerit, & ante reliquos filios subjecerit. Quia enim filius est, non mirum etiam, quod sit orbis illius hæres; quia vero primogenitus, non mirum, quod ante reliquos omnes filios hæreditatem Dei adierit, eorumque ut infra loquitur, dux ac princeps evaserit. (d) Primogeniti enim filii, & primi, cæteris nondum ætate maturis, & præcipui paternorum bonorum hæredes erant. * Quemadmodum Adamus πρωτότοκος, primus terram possedit, & sibi subjectam habuit: sic Christus ex *Dei* filiis πρωτότοκος, futurum illum orbem primus occupavit: quem tam diu solus tenebit, quam diu mortalis hujus vitæ immatura, ut sic dicam, ætas, cæteros *Dei* filios hæreditatem illius adire non sinet. (e) Primogenitus autem dicitur Christus, quod eum *Deus* ante omnes filios suos, eos nimirum, qui Christi fratres appellantur, genuerit, eo scil. modo, quo *Deus* filios gignere solet. Eos autem gignit, quos sibi similes efficit. Primus est Christus, qui *Deo* ea sanctitate similis fuit, qualem in Novo Fœdere præcepit. Primus est *Christus*, qui ex morte ad vitam sempiternam *Dei* virtute pervasit, propter quam etiam causam primogenitus ex mortuis nominatur. *Denique* omnibus in rebus, quæcunque faciunt ut *Christi* fideles filii *Dei* sint, *Christus* universos antegressus est, & ut cum apostolo loquamur, primatum tenet.

In orbem terræ, εἰς τὴν οἰκουμένην, *in habitatam* intellige γῆν, *terram*. Terra enim est quæ habitatur, ab hominibus scilicet. Per terram autem istam non esse intelligendam hanc quam mortales incolimus; sed cælestem illam, quam aliquando immortales effecti incolemus, & res ipsa, & *D.* iste autor sequenti cap. vers. 5 aperte declarat. (f) Res ipsa, quod *Christum* hominem non ante angeli adorarunt, quam eorum dominus & caput evasit: hoc vero tum demum factum est, cum in cælum abiit, & ad dexteram *Dei* consedit, hoc est futurum illum orbem occupavit 1 Pet. 3. 22. Idem patet ex typo, qui fuit *David* in possessionem terræ Israëliticæ inductus: hic vero respondet *Christo* in cælestis regni possessionem introducto. Autor vero D. ipse cap. seq. aperte ostendit, de quali terra loquatur, cum ait vers. 5: *Non enim angelis subjecit mundum illum futurum*, (τὴν οἰκουμένην) *de quo loquimur*. Quid enim sibi volunt hæc verba quæ addit, *de quo loquimur?* Si enim ea adjecit, ut sciremus quod in istis ipsis verbis non de terra hac præsenti quam nunc incolimus, sed de futura quam olim incolere debeamus, loquatur, quid opus erat ea addere, cum eam *futuram* aperte nominasset, adeo ut nemo ignorare posset, eum non de præsenti, sed de futura loqui. Apparet igitur hæc verba ita esse accipienda ac si dixisset: de qua etiam paulo ante locuti sumus, vel, de qua, cum *mundum* vel *terram* in hac materia nominamus, loqui & verba nostra accipere solemus. *Dicit*, nempe Deus, nam & superiora testimonia ab ipso Deo dicta sunt. Licet enim subjecta verba ab autore Psalmi proferantur; quia tamen divini spiritus instinctu ab eo prolata sunt, idcirco ipsi Deo merito adscribi potuerunt. Quod si mavis scriptorem aut ipsum Psalmi istius Autorem, nempe Davidem, ut habet Græca inscriptio,

(a) *Christus bis in cælos est ingressus.* (b) *Transpositio verborum in scrip. non infrequens.* (c) *Inter Christum & populum ejus comparatio.*

(d) *Primogeniti filii prærogativa.* * *Adami & Christi collatio.* (e) *Christus quare primogenitus?* (f) *Quando Christum angeli adorare cæperunt?*

per eum qui dicit, intelligere; (a) necesse est, ut introductionem primogeniti in orbem, non de ipso introductionis effectu, sed de introductionis celebratione, haud inusitata phrasi intelligas. Psalmi enim istius autor primogenitum in orbem terræ non introduxit, sed introductionem ejus hoc carmine cecinit ac celebravit.

Et adorent eum omnes angeli Dei. Hinc vero appareret quantum Christus dignitate præcellat, quod angeli eum adorare Deo jubente debeant, atque adeo adorent. Christus enim personam Dei sustinet, & ejus nomine omnibus imperat, & in Christo adoratur ipse Deus. (a) Unde factum est, ut D. Autor Psalmum hunc, qui literaliter de ipso Deo intelligitur, mystico sensu etiam ad Christum, de cujus regno in eo agitur, referat. Jam vero si angeli Christum adorare tenentur, quanto magis homines: nec humano tantum aut civili cultu, sed divino prorsus, seu tali qualis ipsi Deo debetur: cum & Deus in Christo, ut diximus, adoretur, & angeli nonnisi divino cultu aliquem adorare queant.

Omnes, nullo excepto: ne quis putet, præcipuos illos angelorum veluti duces exceptos.

Angeli Dei. (b) Sic habet Græca versio, quam Autor divinus sequitur: quæ licet sæpe ab Hebraico textu, si verba spectes, aliquando etiam sensu recedat; quia tamen ab omnibus approbata & recepta erat, merito eam in citandis sacræ scripturæ testimoniis, cum vel rem eandem quam & textus Hebraicus, vel saltem nihil falsi continet, (c) secuti sunt N. T. scriptores, ne scripturæ testimonia corrupisse potius, quam citasse vulgo viderentur. Hebraicus textus habet: *Et adorent eum omnes Dii, Elohim.* Vocem *Elohim*, opponit voci *Elilim*, qua significavit Idola seu Gentium Deos, id est vana, futilia, quorum cultores erubescere jubet, iisque eum opponit Deum, qui non tantum ipse *Elilim* non est; sed quem omnes *Elohim*, id est *Dii*, nempe veri adorare & coram eo procidere debeant. (d) Per istos autem *Elohim*, quia nulli melius quam angeli intelligi possunt, idcirco merito Græcus textus in locum *Elohim*, *angelos Dei* reposuit. Id saltem verum est, angelos in hac voce omnino includendos esse. (f) Ex hoc vero loco perspicuum est, Dei & quidem veri non falsi nomen etiam aliis sua natura commune esse, quamvis summo illi Deo perfecta ratione conveniat, & de eo solo κατ' ἐξοχὴν dicatur.

Vers. 7. *Et ad angelos quidem dicit:* (g) Tertio loco producit autor ea scripturæ testimonia, quibus collatio inter Christum & angelos ita instituitur, ut Christum angelis longe præstantiorem esse ostendatur: (h) quæ quidem comparatio in eo consistit, quod angeli sint *Dei* servi & ministri qui mandata ejus obeant & exequantur: Christus autem sit *Deus*, qui in throno, & quidem sempiterno, consideat, ac proinde omnibus imperet, non vero imperata faciat. Primum autem observandum est, verbis ex Psalmo 104. 4 allatis, nempe, *qui facit angelos suos spiritus &c.* non compellari ipsos angelos, quemadmodum & alii notarunt; (i) sed tantum angelorum in iis fieri mentionem, & aliquid de iis enunciari. Unde patet hæc verba, *ad angelos dicit*, idem significare, ac si scriptum esset, *de angelis dicit.* Quod ideo notandum est, ne quis infra vers. 10. a superioribus vers. 8 verbis, *ad filium autem* (scilicet, dicit) pendere videns, existimet in eo similiter ipsum compellari filium. Hinc enim patet verba *ad filium*, ita sumi posse, ac si scriptum esset, *de filio.* Ejusdem locutionis exemplum habes etiam Rom. 10. vers. ult. Gen. 20. 2, ubi id quod in Latina versione est dixit *de Sara*, in Hebræo est *ad Saram.* Job. 42. 7, ubi in Hebræo ita Deus amicos Jobi alloquitur: *Non estis locuti ad me rectum*, id est *de me. Dicit.* Subaudi Scriptura, ac proinde is qui illius est Autor.

Qui facit angelos suos, spiritus, & ministros suos, flammam ignis. Verba scripturæ sunt, ex quibus apparet, quæ sit conditio spirituum istorum, cum quibus Christum confert Autor, nempe quod sint Angeli & ministri *Dei.* In ipsa enim angelorum & ministrorum appellatione, quæ in his scripturæ verbis continetur, videtur collocare vim argumentationis suæ divinus iste (a) scriptor, & nihil aliud voluisse probare, quam id quod vers. 14 ad hunc scripturæ locum collimans dicit, *angelos esse spiritus ministratorios.* Dubium autem videri posset, quo sensu dictum sit, angelos esse spiritus, & ignis flammam, num hic natura angelorum definiatur: num vero similitudine tantum illustretur, quod sint spiritibus, hoc est ventis, & ignis flammæ similes, nempe subtiles, agiles, penetrabiles, invisibiles, magnaque simul vi ac potentia præditi. Nam & ventis & flammis nihil subtilius, agilius, penetrabilius, potentius; (b) præsertim si per *flammam ignis*, seu ut est in Hebraico textu, *ignem flammantem*, seu *urentem*, intelligamus fulgura & fulmina: (hæc enim intelligenda esse contextus ipse indicat:) nam istis nihil pernicius ac penetrabilius. Quod si posteriorem hanc sententiam sequamur, quæ magis cum Psalmi contextu convenit, ante vocem πνεύματα (c) subintelligenda est particula similitudinis *tanquam*, aut alia aliqua. Ut cum Psalmo 11. 1. dicitur: *vola in montes avis*, id est sicut avis. Solent enim istæ particulæ similitudinis aliquando omitti, quod etiam locum habere potest in illis Petri verbis 1 Pet. 3. 20: *quando semel expectavit*; pro, *quemadmodum*, *quando semel expectavit:* similiter in illis 2 Pet. 3. 4. *Omnia sic manent ab initio creationis*, pro, *quemadmodum ab initio creationis.*

(d) Verbum præterea *facit*, ὁ ποιῶν, si contextum Psalmi attendamus, non de angelorum creatione intelligi debet: sed de eorum ad opera aliqua peragenda emissione. Cum enim a Deo jussi instar turbinis & fulminis emicant, merito dicuntur spiritus & ignis flammans fieri. (e) Sed dicere adhuc quisquam posset, hæc verba nihil ad rem pertinere, quandoquidem, si quis Hebraicum textum consulat, manifestum sit, nihil in iis agi de angelis ipsis, seu cælestibus spiritibus; sed in iis tantum dici, quod (f) alii etiam viri docti agnoverunt, Deum spiritus seu ventos, & ignem flammantem, ut fulgura ac fulmina, emittere quo illi placuerit, ad jussa sua peragenda, illisque non

(a) *Effectus rei, pro ejus annunciatione vel celebratione.* (b) *Psalmi istius sensus literalis & mysticus.* (c) *Græca versio sæpe ab Hebraico textu recedit.* (d) *Cur eam secuti sint S. scriptores.* (e) *Græcæ versionis cum Hebraico textu conciliatio.* (f) Dei *nomen pluribus commune.* (g) 3 *Autoris argumentum.* (h) *Christi cum angelis comparatio.* (i) *Franciscus Ribera, Cornel: Cornelii, Beza, Piscator, &c.*

(a) *Vis argumenti ab Autore allati.* (b) *Per flammam ignis seu ignem flammantem intelligit fulgura & fulmina Psal.* 104. (c) *Particulæ similitudinis aliquando omittitur.* (d) *Verbi* facit *hoc loco significatio.* (e) *Objectio.* (f) *Vatablus.*

aliter

aliter quam nunciis ac miniſtris uti: angelorum autem ipſorum nullam fieri in his verbis mentionem, ſic ut vox *angelorum* & *miniſtrorum*, non ſubjecti locum, ut in ſcholis dicitur, quemadmodum facit D. Autor, (ut ex articulo voci appoſito apparet;) & facere, ſi id quod vult concludere velit, neceſſe habet; ſed prædicati occupare debeat. (*a*) Reſpondeo, rem quidem, ſi Hebræum textum ejuſque proprium ſenſum reſpicias, ſic ſe habere: ſed Autorem D. Græcam verſionem eſſe ſecutum, (unde etiam apparet, (*b*) epiſtolam hanc Græce fuiſſe conſcriptam, quæ tum temporis vulgo pro authentica habebatur; præſertim cum nihil in hac iſtius loci verſione contineretur falſi, nihil quod non veriſſimum ab omnibus agnoſceretur, idque tanto magis, quod Hebraica verba hanc interpretationem ferant, imo, ſi quis ordinem verborum ſpectet, etiam requirant; nec quicquam hac interpretatione dicatur, quod ad rem iſtam, de qua hoc in Pſalmo agitur, id eſt ad majeſtatem divinam extollendam, illiuſque potentiam deprædicandam vehementer, & quidem magis quam ſi Hebraicæ lectionis ſenſum ſequamur, non pertineat: hoc ſolo excepto, quod illi ſenſui contextus ipſe antecedentium & conſequentium magis faveat.

Verſ. 8. *Ad filium autem, Thronus tuus Deus in ſeculum ſeculi.* (*c*) Jam filium opponit angelis, afferens ſcripturæ dictum, quo illi thronus ſempiternus & regnum tribuitur. Unde apparet tanto hunc eſſe illis præſtantiorem ac ſublimiorem, quanto rex miniſtris ſuis major eſt ac ſublimior. Sunt autem verba ex Pſalmo 45 ſumpta, quo Epithalamium Salomonis continetur, cum filiam regis Ægypti, vel etiam regis Tyri duxit: utramque enim duxit. (*d*) Itaque ſenſu literali ad Salomonem primum pertinent: (*e*) ſenſu deinde myſtico, ad Chriſtum, cujus typus fuit Salomon: quod etiam in poſteriori ſcripturæ teſtimonio ℣ſ. 5 ab autore citato obſervavimus. Hæc autem verba Salomoni conveniunt tanquam umbræ, Chriſto tanquam corpori, id eſt ſenſu longe auguſtiori & ſublimiori, videturque ſpiritus ſanctus, tanta verborum ſublimitate de induſtria fuiſſe uſus, ut appareret, eum alio etiam quam ad ipſum Salomonem & terrenum ejus regnum reſpexiſſe. (*f*) Vocatur Salomon Deus, Elohim, propter ſublimem illam poteſtatem & regiam dignitatem, quam in populo divino in terris habuit. Hujus thronus dicitur in ſeculum ſeculi duraturus, quod in ſua poſteritate per multa ſecula, quam diu nimirum carnalis ille & terrenus ſtatus populi divini, in quo terreno rege erat opus, permanſurus eſſet, regnare debuerit: qua de re vide, quæ ſcripta ſint Pſal. 88. 30, confer. anteced. & conſeq. & ℣ſ. 37, 38. Nam quod ante Chriſtum poſteritas ejus fuerit tandem regno exuta, quod tamen in Chriſto, quanquam diviniori ratione, reſtitutum fuit, id poſteritatis iſtius graviſſimis peccatis & ſceleribus factum eſt, quæ Deus diutius tolerare nec potuit, nec debuit. Hanc enim conditionem appoſuit in fœdere, quod cum Davide & poſteritate illius pepigit, ut poſteritas pactum ejus obſervaret, & legem cuſtodiret: quemadmodum patet ex 1 Paral. 28. 7. (*g*) In Chriſto Jeſu hæc omnia longe auguſtiorem & verbis ipſis convenientiorem ſenſum habent, qui & propter ſuam divinam poteſtatem longe meliori jure Deus, quam Salomon, appellatur: & propterea quod ipſe in æternum vivat, ac tam diu regnaturus ſit, quam diu populus divinus hujuſmodi opus habebit Rege, quod ad mundi uſque ſeculorumque finem & omnium inimicorum ejus abolitionem durabit, multo juſtius & verius thronus ejus in ſeculum ſeculi durare dicitur. ὁ Θεός, nominativus poſitus eſt pro vocativo, dirigitur enim oratio ad ipſum.

Virga æqualitatis vel *rectitudinis*, *virga regni tui.* Hæc & quæ ſequuntur verba adjunxit prioribus D. Autor, non tam quod ad rem præſentem multum faciant, (quanquam in iis fit etiam mentio Chriſti regni) quam quod, cum de eodem loquantur, valde ſint elegantia, & uno cum cæteris contextu cohæreant, unoque veluti ſpiritu ſint prolata.

(*h*) Per *virgam* intelligitur ſceptrum, regię dignitatis inſigne. Sumptum id a paſtoribus videtur. (*i*) Sunt enim reges paſtores quidam populorum. (*i*) *Sceptrum rectitudinis* eſt ſceptrum rectum, id eſt æquiſſima & juſtiſſima imperans. Senſus eſt, Chriſtum ut potentiſſimum & ſempiternum, ſic etiam juſtiſſimum optimumque fore populi divini regem.

Verſ. 9. *Dilexiſti juſtitiam & odiſti iniquitatem.* (*k*) Præterita Hebræorum more videntur poſita eſſe pro præſentibus. His enim verbis illuſtratur id quod dictum fuit; ſceptrum regni ejus eſſe ſceptrum rectitudinis. Quia enim juſtitiam diligit, & injuſtitiam odit, tum in ſe, tum in aliis, propterea juſtiſſime & rectiſſime regnum adminiſtrat. Nam nec ipſe cuiquam injuriam, aut id quod iniquum eſt facit, nec ab aliis fieri patitur inultumve ſinit.

Propterea unxit te Deus, Deus tuus, oleo exultationis. Difficilius hæc verba, quibus effectus iſtius rei quæ prioribus ſignificatur exprimi videtur, cum iis connecti poſſunt, ſi præterita pro præſentibus, quemadmodum dictum eſt, ſumantur. (*l*) Idcirco non nemo interpretum vocibus διὰ τοῦτο *propter hoc*, non effectum ſignificari putat; ſed tantum per eas res diverſas conjungi ac copulari: cujus rei quædam affert exempla. Alii, cauſam finalem iis ſignificari crediderunt; ac ſi dictum eſſet: in hoc ipſum te Deus unxit, ut juſtitiam diligeres, & iniquitatem odio proſequerere. (*n*) Sed nihil obſtat, quo minus ſuperiora verba in præſenti tempore ſumamus; & tamen unctionem effectum eſſe ejus rei, quod Chriſtus diligat juſtitiam, & odio proſequatur iniquitatem, dicamus. Sic enim loqui ſolemus, cum ſignificare volumus id quod adhuc duret, quale eſt conſtans alicujus juſtitia, cauſam cuipiam fuiſſe, cur boni quidpiam conſecutus fuiſſet. Ut cum dicimus, aliquem ideo, quia vir bonus & juſtus ſit, hoc vel illud, puta ſingulare aliquod in Republica munus eſſe adeptum.

(*o*) *Unxit.* Vel alludit ad unctionem regum; vel quod magis nobis probatur, ad unctionem convivarum. Mos enim antiquitus erat, convivas in lautiore convivio oleo inungere, quod putarent oleum valetudini conducere, vires fovere, & ad hilaritatem quandam facere, præſertim ſi ſuavi odore imbutum eſſet.

(*a*) *Reſponſio.* (*b*) *Epiſtola hæc Græce fuit ſcripta.* (*c*) *Chriſtus angelis quanto dignior.* (*d*) *Senſus literalis.* (*e*) *Myſticus.* (*f*) *Salomon vocatur* Elohim. (*g*) *Chriſtus longe majori jure dicitur* Deus *quam Salomon.*

(*h*) *Virga regni.* (*i*) *Reges populorum paſtores.* (*k*) *Chriſtus rex optimus & juſtiſſimus.* (*l*) *Præterita pro præſentibus.* (*m*) *Franciſ. Ribera Jeſuita.* (*n*) *Nexus cum ſuperioribus.* (*o*) *Unctio.*

(a) Ideo oleum *exultationis* vel *lætitiæ* dixit, quod ad lætitiam in convivis excitandam faciat, & tum adhibeatur, cum homines maxime læti & hilares reddi debeant. Ad hunc morem reſpexit & Chriſtus, cum Phariſæo dixit: *caput meum oleo non inunxiſti*: & cum jubet jejunantem ungere caput ſuum: & Pſaltes Pſal. 23. verſ. 5: *Præparabis mihi menſam; impinguaſti oleo caput meum, calix meus exuberans.* Senſus ergo eſt, Salomonem a Deo veluti lautius quam cæteros omnes fuiſſe tractatum; & caput unctius retuliſſe: id eſt ſummis maximiſque muneribus a Deo auctum ac cumulatum fuiſſe.

(b) *Præ participibus tuis.* Videtur inprimis intelligere cæteros Davidis filios, Salomonis fratres, qui multa cum Salomone habebant communia; ut, quod ex eodem patre, ex eadem familia prognati eſſent, in eadem domo educati fuiſſent: idem denique jus ad regnum Iſraëliticum capeſſendum habere viderentur. Hoc autem factum eſt, cum eum Deus ad regnum Iſraëliticum unxit & evexit, & omnes fratres non tantum illi poſtpoſuit, ſed etiam ſubjecit. Indicatur quidem, & fratres Salomonis a Deo fuiſſe unctos, id eſt beneficiis affectos & bene tractatos; erant enim omnes principes honoribus atque opibus procul dubio affluentes: ſed Salomonem tamen præ omnibus illis eximia quadam & ſingulari ratione exceptum tractatumque fuiſſe. Unde & David Salomonis Pater merito gloriatur, Deique benignitatem deprædicat, quod ex omnibus Iſraëlitarum tribubus, tribum Judæ ad regiam dignitatem elegerit: in tribu autem Judæ, domum patris ſui; in domo patris ſui numeroſa, ſeſe; inter tot vero ſuos liberos, Salomonem. Hæc omnia transferantur a typo ad antitypum, ab umbra ad corpus. Chriſtus reſpondet Salomoni: Chriſti fideles reſpondent Salomonis fratribus ac ſociis. Licet enim una cum Chriſto ex eodem Patre Deo progeniti ſint, & multa cum Chriſto habeant communia, licet etiam a Deo ſpiritu ſancto ungantur: nihilominus tamen Chriſtus ultra omnes unctus a Deo fuit, immenſaque ſpiritus ſancti (c) vis in eum effuſa eſt, præſertim poſt reſurrectionem a mortuis; quo ſpiritu penitus ſanctificatus, cæleſtis populi divini rex ac dominus effectus eſt. Nam & olim iis qui populi Iſraëlitici reges conſtituebantur, ſpiritus quidam divinus dabatur, qui eos invaderet & ad regnum adminiſtrandum aptos idoneoſque redderet, quod in Saule, in Davide, & aliis uſu veniſſe legimus,

Deus, Deus tuus. (d) Prior vox *Deus*, ὁ Θεὸς, & ad Chriſtum referri poteſt; eritque nominativus poſitus pro vocativo, quod ſæpe in hac voce contingit: idque etiam in ſuperioris verſic. verbis obſervavimus: & ad ipſum Deum, Chriſti patrem, ſic ut primo ſimpliciter Deus appelletur, deinde Deus Chriſti vocetur: quaſi dicat, unxit te Deus, ille, inquam, Deus, qui Deus tuus eſt, hoc eſt qui inſigniter tibi benefacit. (e) Hic aperte videmus Chriſtum ita dici Deum, ut & ipſe Deum habeat; quod & multis ex aliis ſcripturæ dictis perſpicuum eſt. Unde quid conſequi ſit neceſſe, quivis videre poteſt.

Verſ. 10. (f) *Et, tu in principio domine terram fundaſti, & opera manuum tuarum ſunt cæli.*

Verſ. 11. *Ipſi peribunt, tu autem permanebis, & omnes ut veſtimentum veteraſcent.*

(a) *Oleum lætitiæ.* (b) *Salomonis participes.* (c) *Chriſti unctio.* (d) *Nominativus pro vocativo.* (e) *Chriſtus ita Deus eſt ut Deum habeat.* (f) *4 Autoris argumentum.*

Verſ. 12. *Et velut amictum convolves eos, & mutabuntur: Tu autem idem ipſe es & anni tui non deficient.* Particula & initio verſ. 10 poſita, novum adferri docet ſcripturæ teſtimonium, quo Chriſtum angelis præſtare oſtendat. Superius autem verſ. 7 oſtendimus, verba *ad angelos*, pro, *de angelis*, debere; verba vero, *ad filium*, verſ. 8 pro *de filio* poſſe accipi, ad quæ particula & hoc loco reſpicit; quod ideo monemus, ne quis putet hic ſermonem ad filium omnino converti. (g) Notandum autem eſt, teſtimonium hoc hactenus ad Chriſtum pertinere, quatenus ad autoris ſcopum facit. Scopus autem autoris eſt, ut ex verſ. 4 apparet, probare, Chriſtum poſtquam a dextris Dei conſedit, præſtantiorem eſſe angelis effectum: quo nihil prorſus facit, ſi cælum & terram condidiſſe dicatur. (h) Sciendum enim eſt, veteris ſcripturæ teſtimonia, quæ de alio quopiam prolata ſunt, ad alium etiam referri a ſcriptoribus N. fœderis ſolere: vel propter convenientiam & ſimilitudinem, quæ inter utrumque eſt; vel propter ſubordinationem, ut dicitur. Propter ſimilitudinem, vel quod is de quo in Novo Fœdere ſermo eſt, figuratum eſt ſeu antitypus ejus de quo verba accipiuntur in veteri: quo pacto duplex ſemper eſt verborum ſenſus, unus literalis, alter myſticus; quorum ille typo, hic antitypo convenit, quemadmodum ſupra verſ. 5, 8, 9 vidimus: vel quod, licet unum figuratum, alterum antitypus non ſit, propter ſimilitudinem tamen quandam eadem verba: quæ de uno ſimili dicta ſunt, alteri applicentur; quo pacto Chriſtus Matth. 15. 7, 8 Judæis ſuo tempore viventibus Eſaiæ verba, de patribus ipſorum olim prolata, accommodat. Propter ſubordinationem, cum verbi gratia ea quæ de Deo dicta fuerunt, ad Chriſtum referuntur, ideo quod *Deo* in iis ſubordinatus ſit. Cujus rei, ne alia commemorem, apertum exemplum habuimus ſupra verſ. 6: quo pacto etiam illa Dei verba, *poſui te in lucem Gentium*, Eſa. 49. 6 de Chriſto myſtico ſenſu dicta, propter ſubordinationem apoſtolis accommodat Paulus Act. 13. 47. Et hujuſmodi quidem locorum non neceſſario duplex eſt ſenſus, ita ut verba ad alium literaliter, ad alium myſtice pertineant; ſed eodem manente ſenſu ad alium primo ac præcipue referuntur verba, ad alium vero ſecundo, quia nimirum illi ſit ſubordinatus. Quare ſi nonnunquam contingat, ut duplex etiam ſit verborum ſenſus, id ex eventu eſt. Neque enim verbi gratia ideo verba Pſalmi. 97. 7, quæ de Deo primo loquuntur, ad Chriſtum quoque referuntur, quod de Deo literaliter, de Chriſto myſtice loquantur: ſed quod de *Deo* primo, de Chriſto ſecundo intelligenda ſint: nec illa Eſai. 49. 6, literali ſenſu de Chriſto loquuntur, myſtico de apoſtolis: (nam de utriſque myſtice tantum agunt) ſed de illo primo, de his ſecundo. Jam vero non omnia teſtimonii alicujus verba, ſeu res verbis ſignificatæ, quæ ei de quo primo prolatæ ſunt, competunt; protinus locum habere credi debent in eo, ad quem ſecundo propter aliquam ex cauſis jam dictis referuntur: quemadmodum in illis verbis, quæ de Salomone literali ſenſu primum prolata ſunt verſ. 5 vidimus: *Ego ero illi in patrem, & ille erit mihi in filium.* Sequitur enim, ut illic vidimus: *Si quid autem deliquerit, arguam eum in virga virorum:* quæ verba ad Chriſtum referri non debent, adeoque myſticam ſignificationem non habent. Itaque quoties aliquod teſtimonium, quod prius de alio ali-

(g) *Autoris ſcopus.* (h) *De veteris ſcripturæ teſtimoniis.*

quo di-

quo dictum eſt, ad Chriſtum refertur; videndum eſt, quid ſcopo conveniat, quid ipſius Chriſti naturæ ac conditioni, & ſecundum hæc ſenſus eruendus & de Chriſto intelligendus eſt. Quocirca, cum verba Pſal. 102. 26, primum de Deo, ut apertum eſt, prolata ſint; & tamen ab Autore ad Chriſtum quoque referantur; videndum eſt, quid ex iis ad ſcopum ipſius faciat, quidve Chriſti naturæ & conditioni, quem hominem fuiſſe conſtat, accommodari poſſit: quale certe non eſt vetus illa cæli ac terræ, de qua Pſalmus loquitur, creatio. Et quia D. Autor eos alloquebatur, qui Chriſti naturam ſatis noverant, & ſcopum, ad quem collimaret, ob oculos habebant; (a) nullum prorſus periculum erat, ne in prioribus iſtius teſtimonii verbis hærerent, eaque ad Chriſtum ab Autore referri putarent: ſed procul dubio id tantum ſpectabant, & ad Chriſtum ab Autore D. accommodari cogitabant, quod in iſtis verbis demum futurum, non quod jam olim præteritum (qualis eſt terræ cælique creatio) dicitur. Quid? ne referre quidem hæc priora verba de cæli terræque creatione loquentia ad Chriſtum potuiſſet Autor, niſi pro conceſſo ſumſiſſet Chriſtum eſſe ſummum illum Deum, cæli & terræ creatorem; præſertim ſi ea, ut quidem neceſſe foret, primo ac directe ad Chriſtum dicta eſſe cenſeas.

(b) Nam cum omnia Pſalmi verba manifeſte de Deo ſummo loquantur, Chriſtum autem Deum illum eſſe ne unico quidem verbo in toto hoc Pſalmo indicetur; neceſſe eſt, ut ſi verba illa ad Chriſtum directa eſſe velis, pro conceſſo ſumas Chriſtum eſſe Deum illum ſummum, de quo in Pſalmo ſermo eſt. At ſi hoc pro conceſſo ſumpſiſſet D. Autor, ne ille mire ineptus fuiſſet, qui tanto argumentorum apparatu, tot ſcripturarum teſtimoniis, iiſque multo quam res ipſa, quæ probanda eſſet, obſcurioribus, creatorem creaturis dignitate præſtare evincere conatus eſſet. Uteretur ſanè in re minime dubia teſtibus non neceſſariis. (c) Auguſtinus de verbis Chriſti ad Nicodemum Ioh. 5 diſſerens, loci hujus credo oblitus, & ſui; *Si diceretur*, inquit, *Chriſtus major quam angeli, ridendum erat. Incomparabiliter enim major eſt creator omni creatura, per quem facta eſt omnis creatura.* Aut ergo, teſte Auguſtino, ipſaque ratione, ridendum ſe propinavit D. Autor, qui Chriſtum angelis dignitate præſtare, tot argumentis efficere conatus eſt, idque ut euangelium ſimul a Chriſto promulgatum lege per Angelos tradita præſtantius eſſe poſſet concludere: aut ſi hoc abſurdum eſt, Chriſtum creatorem cæli & terræ eſſe haud credidit.

(d) Et quid putamus, fueritne Hebræis iſtis jam perſuaſum, Chriſtum eſſe Deum ipſum ſummum, cæli & terræ creatorem, an ſecus? Si prius volumus, quid opus erat ut Autor cum illis agens, tot argumentis & ſcripturæ teſtimoniis pugnaret, quo Chriſtum angelos dignitate præſtare, apud illos evinceret? Uno verbo omnia conficere poterat, ſi Chriſtum creatorem, angelos vero creaturas eſſe dixiſſet. quid? ne dubitare quidem illa de re poterant, nullumque periculum erat, ne legem per angelos traditam, euangelio per Chriſtum, quem angelorum creatorem eſſe ſcirent, promulgato anteponerent. Si poſterius dicimus, quam tanto molimine nihil agentem divinum hunc virum inducimus! Id enim pro conceſſo ſumpſiſſet, de quo maxima quæſtio eſſe poterat, & quo conceſſo nullus reliquæ diſputationi, quippe ſuperfluæ, locus ſupereſſet. Et quid magis incongruum cogitari poſſet, quam illud quidem quod Chriſtus angelis præſtantior ſit effectus, tanto ſtudio, tot conquiſitis ſcripturæ teſtimoniis probare, quo, omni hac de re dubitatione ſublata, Chriſto & euangelio ſuus honor, ſua præ lege dignitas illibata maneat: hoc vero, quod Chriſtus ſit ipſe Deus, pro conceſſo ſumere? quaſi qui illa de re dubitet, non multo de hoc magis dubitaturus ſit? & qui hanc admittat, angelos, per quos lex tradita fuit, Chriſto, per quem euangelium eſt promulgatum, opponere audeat?

(e) Neque vero, ut apparet, ſola autoritate ſua in hac quæſtione pugnare voluit: ſed argumentis & ſcripturæ teſtimoniis aſſenſum extorquere. Et ſane cur in hoc potius, quod creditu multo magis eſt arduum, autoritate ſua illos contentos eſſe vellet, quam in illo quod facilius credi poterat? An quod iſtud quidem ſcripturæ teſtimoniis confirmari potuerit, illud nullis? Cur ergo ſcripturæ teſtimonium in ſpeciem affert, quaſi probaturus eo quod aſſeruit? Cur non ſuis tantum rem expreſſit verbis, ſi an locus id aſſerat, totum affirmantis autoritate nititur? Neque vero iſti nudæ dicentis autoritati facile ceſſiſſent; ſcripturis convincendi erant, quippe Hebræi, ſcripturis ita addicti, ut non facile crederent, niſi quod earum teſtimoniis comprobari poſſet.

(f) Quærere adhuc libet ex iſtis, qui creationem cæli & terræ ad Chriſtum hoc loco referri putant, quid cenſeant, an Chriſtum cum angelis comparatum, ſecundum humanam naturam conſideret Autor, eamque quam per exaltationem ſuam adeptus eſt gloriam; an ſecundum divinam? Si prius, quid huc facit cæli ac terræ creatio? An enim Chriſtus qua homo eſt, & ſupra angelos evectus, cælum ac terram condidit? Si poſterius, cur eum angelis præſtantiorem effectum eſſe dicit? An qua Deus ille ſummus eſt, quoquam præſtantior effici potuit?

(g) Neque eſt quod dicas, Chriſtum quidem ſecundum humanam naturam, & eam, quam qua homo per exaltationem adeptus eſt majeſtatem, cum angelis comparari, iiſque præſtantiorem effectum eſſe aſſeri; ſed hujus rei argumentum a divina ejus natura, cælique & terræ creatione hoc loco duci. Nam primo, quam præpoſterum abſurdumque eſſet, pro argumento ſecundario id afferre, quod ſolum per ſe, ſi clarum apertumque ſit, rem totam multo melius certiuſque confiſcere poſſit; ſi vero dubium & controverſum, pro argumento afferri non debeat. Deinde, non videtur ſatis recte, aut ſaltem aperte conſequi, ſi Chriſtus ſit ſummus Deus cæli ac terræ creator, eum etiam qua homo eſt, angelis præſtantiorem eſſe effectum. Nam ſi hæc ejus divinitas impedire non potuit, quo minus aliquando angelis qua homo inferior eſſet, quomodo ex ea neceſſario & evidenter concludi poterit, eum qua homo eſt non tantum angelis dignitate parem, ſed etiam longe ſuperiorem evaſiſſe? Præterea ordo teſtimoniorum ſcripturæ hic adductorum ſententiam hanc refellit, de quo paulo poſt. Denique ſi Chriſtus certo tantum reſpectu angelis præſtantior eſt effectus, nempe habita ſolummodo ratione illius dignitatis, quam qua homo

(a) *Nullum periculum erat, ne Chriſtiani tum cæli & terræ creationem ad Chriſtum referrent.* (b) 1 *Ratio, cur cæli & terræ creationem ad Chriſtum non referat Autor.* (c) *Auguſtini teſtimonium.* (d) 2 *Ratio.* (e) *Occupatio.* (f) 3 *Ratio.* (g) *Occupatio.*

per exal-

per exaltationem eſt adeptus, ratione vero illius dignitatis quam qua Deus ſummus habuerit, ſemper angelis præſtantior fuerit: quo pacto D. Autor non addita ulla limitatione, Chriſtum ſimpliciter angelis præſtantiorem effectum eſſe aſſeruit? Nam quod certo tantum reſpectu verum eſt, ſimpliciter aſſeri non debet: quod vero ſimpliciter aſſeritur, ſimpliciter etiam & abſolute verum ſit oportet. At ſi ſimpliciter verum eſt Chriſtum angelis præſtantiorem effectum eſſe, non tantum ex cæli & terræ creatione nullum ejus rei argumentum duci poteſt; ſed etiam contrarium inde manifeſte concluditur, qui enim cæli ac terræ creator eſt, nullo præſtantior effici poteſt, ſed abſque comparatione omnibus præſtantior eſt. Duo adhuc afferemus argumenta, quæ doceant, creationem cæli & terræ ad Chriſtum hoc loco referendam non eſſe.

(a) Unum ex uſu & conſuetudine ſcripturæ, quod nullus tota ſcriptura locus extet, in quo Chriſtus quippiam ipſemet abſolute creaſſe legatur: ſed quotieſcunque illi creatio tribuitur, tribuitur tanquam cauſæ mediæ, & per eum, vel in eo quippiam creatum eſſe dicitur. Hoc autem loco is, de quo primo ac directe Pſaltes loquitur, terram ipſe fundaſſe dicitur, & opera manuum ejus cæli eſſe perhibentur. (b) Quominus autem Chriſto propter ſubordinationem aliquam & veluti ſecundo ac indirecte (quod Arrianorum cauſa dictum eſſe volumus) creationem cæli & terrę ab Autore hoc tribui quiſpiam putet, illud argumentum facit, quo & ipſum Autorem fortiter pugnare ſupra vidimus, nempe quod nuſpiam ſcriptura ſecundum iſtum cæli & terrę opificem commemoret. Nam quod dicat, verbo domini cælos eſſe firmatos &c. vel ex ipſa creationis rerum a Moſe deſcripta hiſtoria, cuivis patere poteſt, (quod & alii jam viderunt) verbi domini nomine, non filium aliquem Dei, divinamve ullam perſonam, ſed domini ſeu *Dei* ipſius juſſum ac dictum denotari, nempe quia, ut eodem in loco ſcriptum extat, *Ipſe dixit, & facta ſunt, ipſe mandavit, & creata ſunt* Pſal. 33. 6, 9. Num vero fieri potuiſſet, ut non alicubi, imo ſæpiſſime ſcriptura id proderet, ſi Deus in mundi fabricatione filii alicujus ſui opera, tanquam media opificii iſtius cauſa, uſus fuiſſet? Num juſſum potius Dei, quam filium nominaſſet? An dignus non erat filius, qui ſecundus poſt Deum univerſi iſtius ac noſtri opifex audiret, & in tantæ laudis ac gloriæ partem veniret? Num Moſes, qui de induſtria conditi a Deo orbis hiſtoriam deſcripſit, aut tantæ rei penitus ignarus erat; aut tam ſui oblitus tamque in Dei filium injurius, ut ne verbo quidem ullo minimove indicio id teſtatum reliquerit? Cur novi fœderis ſcriptores, de nova mundi creatione, id eſt reformatione loquentes, diſertiſſimis verbis cauſæ mediæ, nempe Chriſti, per quem ea peracta ſit, mentionem faciunt? Non idem facturi & veteris Teſtamenti ſcriptores, ſi tam vetus creatio per intermedium opificem peracta fuiſſet, quam nova? multo vero magis, ſi per eundem, per quem & nova.

(c) Alterum argumentum ſumtum eſt ex ordine teſtimoniorum hoc loco ab Autore divino adductorum. (d) Videmus enim eum Chriſti præſtantiam, qua angelis ſuperior ſit effectus, primum probaſſe ex appellatione, quod Chriſtus, Dei filius; Deus autem pater illius κατ' ἐξοχὴν vocetur: deinde progredi ad adorationem Chriſto tanquam cæleſtis illius orbis hæredi ab angelis debitam: tertio loco, ad regium Chriſti honorem ac dignitatem & thronum ſempiternum, quem, ut a Deo unctus, conſecutus eſt: poſt hæc, adducere teſtimonium iſtud, quo de nunc agimus: tandem commemorare regni Chriſti, quod nunc in terris adminiſtrat, terminum, qui cum inimicorum ejus omnium abolitione, quos cæli &, terræ ruina involvet, ſit conjunctus. Jam quomodo quæſo iſtis apte & convenienter interſeri potuit creatio cæli & terræ, quam Chriſtus peregerit? At ſi prioribus verbis in hoc teſtimonio prætermiſſis, quæ de creatione cæli & terræ loquuntur, reliqua Chriſto accommodemus, omnia eleganti quodam ordine & ſerie cohærent. Regno enim Chriſti ejuſque in ſeculum ſeculi duratione commemorata, commemoratur deinde, tum ipſius Chriſti ſempiterna nulloque unquam tempore, non cælorum ac terræ ruinis finienda, duratio; tum regni ejus ingens ille, qui cælorum ac terræ abolitione continetur effectus: tandem huic effectui vicinus regni finis ac terminus.

(e) Dices, cum hæc verba de Deo in Pſalmo prolata ſint, non magis potuiſſe divinum Autorem abolitionem cæli & terræ quam creationem Chriſto verbis iſtis Pſalmi attribuere; nec minus in illa, quam in hac Chriſto vindicanda, pro conceſſo ſumere, Chriſtum ipſum Deum eſſe, quem Pſalmus iſte celebret, eique & creationem & abolitionem cælorum ac terræ tribuat.

(f) Reſpondeo aliam eſſe rationem creationis; aliam abolitionis cæli & terræ. Creationis enim actio ad regnum *Dei*, quod per Chriſtum adminiſtrandum erat, & nunc adminiſtratur, non pertinet: abolitio autem pertinet, & inter præcipuos maximoſque illius effectus cenſeri debet; idque Hebræi iſti, qui Chriſtiani erant, ignorare haud poterant, proinde cum in hoc Pſalmo, ex quo teſtimonium iſtud ſumptum eſt, agatur myſtico ſenſu de regno *Dei* per Chriſtum olim inſtaurando & adminiſtrando; merito abolitio cæli & terræ, cujus hoc in loco fit mentio, Chriſto, tanquam ea in re Deo ſubordinato, attributa eſt. Ex hac autem cæli & terræ abolitione, quam Deus per Chriſtum tanquam dominum ac regem a ſe effectum, ſuo tempore perficiet, facile quantum dignitate ac majeſtate Chriſtus præcellat, intelligi poteſt.

(g) Dices adhuc: Cur ergo *D.* Autor priora verba citavit, quandoquidem ad rem & ſcopum non pertinent, & ad Chriſtum referri nec debent, nec poſſunt?

(h) Iſtud ideo factum eſt, quod ſequentia verba in quibus ei abolitio cæli & terrę tribuitur, ita cum illis per pronomen *ipſi* cohæreant, ut abſque mutatione ſine iis citari non potuerint. Senſus enim verborum intelligi non potuiſſet, ſi ita cœpiſſet verba illa citare Autor, *Ipſi peribunt* &c. Quid enim intelligendum eſſet per vocem *ipſi*, quæ relativa eſt, & ad ſuperiora reſpicit, non apparuiſſet. Præſtabat autem integrum afferre locum, quamvis non omnia illius verba ab ipſo initio ad propoſitum facerent, quod ſæpe in locorum citationibus uſu venire ſolet, verbis ac ſententiis inter ſe conſertis atque connexis; quam eum non neceſſaria mutatione mutilatum ac veluti temeratum adducere, præſertim cum, ut ſupra diximus, ad eos ſcriberet

(a) 4 *Ratio.* (b) *Arriani refutantur.* (c) 5 *Ratio.* (d) *Ordo teſtimoniorum ſcripturæ, ab Autore citatorum.* (e) *Objectio.* (f) *Reſponſio.* (g) *Alia objectio.* (h) *Reſponſio.*

Autor,

Autor, quibus nullum in eo eſſet erroris periculum.

Sed jam ipſa Pſalmi verba conſideremus: *Tu in principio domine, terram fundaſti, & opera manuum tuarum ſunt cæli.* Κατ' ἀρχὰς in Græco, *ſecundum principia*, plurale pro ſingulari poſitum, id eſt in principio, ſeu a principio, rerum nimirum omnium ad nos & ſeculum hoc aliquo modo pertinentium; ſeu cum primum cœpit hæc rerum unlverſitas: quo ſenſu etiam Moſes in principio Deum cælum & terram creaſſe dicit. Ubi per cælum & terram complexus eſt ea omnia, quæ deinde creata fuiſſe enumerat. Voluit enim quaſi ſummam quandam totius creationis, quam poſtea ſigillatim deſcripturus erat primo loco ponere.

(a) *Terram fundaſti.* Alludit ad ædificia, quæ fundamento nituntur. Terra enim eſt inſtar fundamenti in hoc univerſi opificio, utpote infimo loco poſita, ideoque & fundationem terræ primo loco commemorat, quod omnis ædificii ſtructura a fundamentis incipiat. Fundata autem eſſe dicitur, quod reddita ſit immota, & nullam in partem nutans ac fluctuans: quemadmodum fundamenta immobilia eſſe ſolent.

Et opera manuum tuarum ſunt cæli. (b) Manus Deo per ſimilitudinem ab hominibus ſumtam tribuuntur. (c) Per cælos intelligi debet tum expanſio illa, quam Deus fecit inter aquas deorſum, nempe mare fontes & flumina, & inter aquas ſurſum, id eſt nubes, nebulas & vapores ut Gen. 1. 6, 7, 8: (d) (hæc enim, cum antehac terræ & aquis vicina eſſent, & inferiorem hanc aëris plagam tenerent, divino juſſu in ſublime abire ſunt juſſa, & in media aëris regione ſuſpenſa, ut animalibus in terra viventibus pura & pellucida hæc aëris regio relinqueretur) tum etiam illud corpus, ſeu corpora, quibus infixa ſunt aſtra omnia & ſtellæ: verbo enim domini, ut alibi dicitur Pſal. 33. 6, cæli facti ſunt, & ſpiritu oris ejus omnis exercitus eorum.

Ipſi peribunt] Αὐτοὶ pronomen refert τοὺς οὐρανοὺς eodem genere: licet per Zeugma ad terram quoque referatur.

(e) *Peribunt.* Hic habemus apertiſſimum teſtimonium de cælorum interitu & abolitione: ut mirum ſit homines in tanta luce caligare, & neſcio quid de cælorum iſtorum in meliorem quandam formam permutatione ſomniare. Quod enim idem permanens in meliorem mutatur formam, & perfectiores acquirit qualitates, perire certe non dicitur. Num nos peribimus, cum ex mortalibus & corruptibilibus immortales & incorruptibiles, longeque quam antea purioris & perfectioris naturæ participes fiemus? Hinc Petrus ait 2 Petr. 3. 10, 11 cælos cum ſtridore tranſituros, hoc eſt perituros. (f) Tranſire enim dicitur, quod perit: quia ubi nunc eſt, illic cum nuſpiam ſit, amplius futurum non eſt. Quo ſenſu etiam D. iſte Autor infra cap. 12. 26 cælum & terram tranſferenda dixit: cui tranſlationi permanſionem opponit eorum, quę non agitantur, ſeu non concutiuntur. Quemadmodum etiam hoc in loco abolitioni cæli & terræ opponitur permanſio Dei.

Additur enim: *Tu autem permanebis* vel *permanes*, id eſt nunquam eſſe deſinis, ſeu quemadmodum infra dicit; anni tui non deficient, id eſt tua vita & duratio nullum finem ac terminum habebit.

Rem eandem metaphorica locutione perſequitur Pſaltes, cum addit: *Et omnes ut veſtimentum veteraſcent.* Similitudinem ſumit a veſtibus. (g) Cæli enim ſunt inſtar veſtimenti cujuſdam expanſi: ideo etiam illis per metaphoram, ad veſtem accommodate, tribuitur, quod veteraſcant; non quod ipſi cæli ſenſim veteraſcant, & diuturnitate temporis, ut veſtimenta ſolent, atterantur; (h) ſed quod, cum tandem penitus corrumpendi ſint, videantur propter tam longam durationem veluti deteri, & vetuſtate quadam, ut in veſtibus & aliis omnibus rebus fieri videmus, ad interitum deduci. Veteraſcere enim eſt ad interitum tendere. Nam quod, ut idem D. Autor loquitur, veteraſcit & ſeneſcit, proximum eſt ut diſpereat & evaneſcat cap. 8. ℣. ult. Quomodo autem veteraſcent, ſi renovabuntur? num veteraſcere dicenda eſſet illa veſtis, quæ ex bona fieret adhuc multo melior & ſplendidior? Hinc Petrus ſcribit 2 Petr. 3. 7, 10, eos qui nunc ſunt cælos una cum terra, tanquam in theſauro, igni ſervari, in diem judicii & perditionis impiorum hominum: & cælos & terram & quæ in ea ſunt opera, & elementa, igne ſolutum exuſtumque iri; quo certe non purgatio iſtorum omnium ſed corruptio deſignatur.

Et velut amictum convolves eos. (i) Perſtat in eadem meraphora. Veſtes enim, quibus amplius tegi nolumus, convolvimus & complicamus. Unde apparet, cælo aliquando non amplius terram cooperturn iri, ac proinde cælum perdendum & abolendum eſſe.

Et mutabuntur. Hebraicus textus in priori membro, pro, *ipſi peribunt*, habet: *mutabis eos*: cui deinde reſpondet iſtud: *& mutabuntur.* (k) Qualis autem mutatio intelligi debeat, ex ſuperioribus oſtendimus; quod futura ſit eorum mutatio, non in melius, ſed in deterius: quemadmodum veſtis mutatur in deterius, & ex nova ac integra in lacera tandem fruſta & vilem materiam reſolvitur. Hoc modo etiam cæli mutabuntur, (l) ab eſſe ad non eſſe: quod, ut jam antea indicavimus, etiam oppoſitio inter Deum nunquam deficientem nullique mutationi obnoxium & inter cælos docet. Sequitur enim:

Tu autem idem ipſe es, ὁ αὐτὸς εἶ. quaſi dicat, Cæli quidem mutabuntur, & cum nunc ſint, aliquando non erunt: tu autem ab omni æternitate duras, & is ipſus es, qui ſemper fuiſti.

Et anni tui non deficient, id eſt idem ille perpetuo permanebis: vita tua, & eſſe tuum nunquam ceſſabit. (m) Per ſimilitudinem ab hominibus ſumptam Deo tribuuntur anni, nec aliud ſignificatur, quam Dei, ſimiliterque Chriſti, nullo unquam tempore finienda duratio. Porro verba, quæ de duratione & perpetua permanſione loquuntur, non tribuuntur Chriſto propter ſubordinationem, quam hac in parte cum Deo habebat: ſed tantum propter ſimilitudinem & convenientiam ea in re cum Deo; nec in illis eſt vis ulla argumenti, qua major Chriſti quam angelorum præſtantia probetur, cum angeli quoque incorruptibiles ſint & perpetuo permanſuri.

(a) *Terra velut fundamentum univerſi.* (b) *Manus Deo per ſimilitudinem tribuuntur.* (c) *Cæli quid?* (d) *Expanſio illa quid?* (e) *Cælorum & terræ abolitionis apertum teſtimonium.* (f) *Tranſire pro perire.* (g) *Cæli inſtar veſtimenti.* (h) *Cur dicantur veteraſcere?* (i) *Cælorum convolutio.* (k) *Mutatio cælorum.* (l) *Ab eſſe ad non eſſe.* (m) *Deo tribuuntur anni per ſimilitudinem.*

Verſ. 13. *Ad quem autem angelorum dixit aliquando, ſede a dextris meis.* (a) Ultimum argumentum, quo Chriſtum angelis dignitate præſtare probatur; a quo exorſus quidem erat D. Autor verſ. 3, ſed illud indicavit magis, quam explicuit & urſit. Nunc illud tanquam fortiſſimum cauſæ ſuæ præſidium in aciem producit, præſertim cum in eo terminus quoque regni illius, quod nunc adminiſtrat Chriſtus, ſit expreſſus: quaſi dicat quem angelorum unquam tanto honore dignatus eſt Deus, ut illi diceret, *ſede a dextris meis?* (b) Superius vidimus, quid per hanc phraſin ſignificetur, nempe tale Chriſti regnum, ut una cum Deo Patre imperium in cuncta exerceat. Tantum autem & tam ſublime regnum ac dominationem in omnia: quis unquam angelorum adeptus eſt? Iſtius præterea regni duratio & terminus indicatur, iſque talis, qui regni iſtius ſit maximus quidam & præſtantiſſimus effectus; (c) ut mirum non ſit, illud poſt hunc effectum finem terminumque ſuum ſortiri: quæ omnia ad ſummam iſtius regni commendationem ſpectant. Nam ſi Chriſtus ad breve aliquod tempus regnum iſtud obtineret, aut illud ante deponeret, quam omnes penitus ſuos ſuorumque hoſtes perderet & aboleret, multum de hujus tanti imperii dignitate decederet.

Terminus ergo, ad quem Chriſti regnum durare debeat, qui ſimul ſit glorioſiſſimus ac maximus iſtius regni effectus, exprimitur, cum ait Deus: *quoadusque ponam inimicos tuos ſcabellum pedum tuorum.* Ubi *inimicorum* voce non tantum hoſtiles perſonæ, ſed etiam res omnes Chriſti populo noxiæ & adverſę intelligi debent: (d) qualis inprimis eſt mors, quatenus Chriſti fidelibus nocet, aut nocere poſſet, quemadmodum docet apoſtolus 1 Cor. 15. 26. (e) Nam mors, quæ in impios ac infideles graſſabitur, non abolebitur; utpote quę Chriſto operam ſuam navet ac militet. Ponuntur autem inimici ſcabellum pedum, cum illis omnes vires nocendi adimuntur, ita ut amplius ne mutire quidem ac hiſcere contra queant. Cujus rei exemplum habemus in illis quinque regibus Joſ. 10. verſ. 24, quorum colla Joſue ducibus ſuis ac tribunis militum calcanda præbuit. Hanc inimicorum, ſcabelli inſtar, ſub Chriſti pedes poſitionem, exponit idem apoſtolus dicto loco ad Cor. per *abolitionem*. Sibi vero Deus hanc Chriſti hoſtium pedibus illius ſubjectionem vindicat; (f) non quod Chriſtus ea in re ſit, & futurus ſit ocioſus; ſed quod virtute ſibi a Deo conceſſa id facturus ſit, quemadmodum etiam ſcriptura dicit, 3 Reg. 5. 2, *Deum ſubjeciſſe pedibus Davidis hoſtes ejus*: qui tamen hac in re minime fuit otioſus: aut quemadmodum nunc quoque rex aliquis, debellatis hoſtibus, diceret, Deum ſubjeciſſe ſibi hoſtes ſuos, nempe quia vires ſibi & potentiam ad id præſtandum dediſſet. Sic & ipſi Iſraëlitæ Pſal. 47. 4 de Deo canunt: *ſubjecit populos nobis, & gentes ſub pedibus noſtris.* Chriſtum ſane ipſum hoſtes ſuos ſibi ſubjecturum, aperte conſtat ex apoſtoli verbis Phil. 3. 21, & 1 Cor. 15. 24, 25. Tanta Chriſti majeſtate ac ſublimitate expoſita, nunc ex adverſo illi opponit angelos, ut quantum inter ipſum & hos interſit quiſque videat.

Verſ. 14. *Nonne omnes ſunt adminiſtratorii ſpiritus?* Omnes, inquit, ne quis excipiendum aliquem eſſe putet. (g) Chriſtus ſedet, & ſedet quidem ad dexteram Dei, hoc eſt regnat: regnantium enim eſt ſedere; quemadmodum ſervientium ac miniſtrantium ſtare, apparere, vel ad obeunda miniſteria emitti, & ad alienum imperium diſcurrere: Angeli autem omnes ſunt miniſtrantes ſpiritus. Oppoſitio ergo hic notanda eſt, inter ſeſſionem a dextris Dei, & inter miniſtrationem emiſſionemque ad miniſterium; quod quale inprimis ſit ſtatim exponit autor, & ſimul non obſcure innuit, quam diu durare debeat, nempe, quoad illi, quorum cauſa ad miniſterium mittuntur, ſalutem æternam non adipiſcentur: atque adeo toto regni Chriſti tempore.

(h) *In miniſterium miſſi*, vel *qui in miniſterium mittuntur*, εἰς διακονίαν ἀποστελλόμενα, id eſt qui eum in finem mitti ſolent a Deo vel Chriſto, ut miniſtrent.

Sed cui bono, aut quorum gratia? *propter eos, qui hæreditatem accipient ſalutis.* Noluit dicere, ut miniſtrent iis, qui hæreditatem accipient ſalutis. Non enim proprie miniſtratur & ſervitur illi, qui imperandi aut jubendi nullum jus habet; licet miniſterium alteri præſtitum in alterius commodum ſæpe ſuſcipiatur, atque vertatur. (i) Angeli proprie miniſtrant Deo ac Chriſto, ſed tamen in piorum uſum atque commodum. Idcirco maluit dicere: *propter eos, qui hæreditatem accipient ſalutis.* (k) Hoc autem fit, cum mittuntur, ut ipſorum & corpora & animas cuſtodiant, corporiſque pariter & animi incolumitatem procurent. Cum enim diabolus cæterique dæmones non tantum corporibus, ſed etiam animis hominum inſidientur, ac nocere poſſint: angelorum ſimiliter officium eſſe credendum eſt, non corpora ſolum, ſed animos quoque piorum protegere. (l) Diabolus ſane eam vim habet, ut animis hominum cogitationes malas poſſit injicere, eoſque ad varia peccata impellere, quemadmodum ſcriptura teſtatur Matth. 5. 37. XIII. 38. Joh. 8. 44. 1 Joh. 3. 6, 10. Apoc. 12. 9. Epheſ. 2. 2, & VI. 12. Joh. 12. 31. XVI. 11. 2 Cor. 4. 4. Joh. 13. 2. Act. 5. 3; quem propterea omnis peccati autorem & parentem facit, quem efficaciter operari dicit in filiis inobedientię, quem κοσμοκράτορα, mundi principem, & Deum vocat, qui etiam in Judę cor injecit cogitationem & conſilium Chriſti prodendi, quemque Petrus dicit impleviſſe cor Ananię, ut ſpiritum S. fallere ac deludere conaretur. Quod ſi autem id poteſt diabolus, ut cogitationes malas hominibus injiciat; cur cogitationes bonas angeli boni non poterunt injicere, & mentem per varia objecta ad id quod Deo placeat impellere? Hinc eſt quod Abraham Gen. 24. 5 & ſeqq. ſervo ſuo, quem ut filio uxorem adduceret, mittebat, iſque quæreret, quid fieri velit, ſi illa ſequi nolit, dixerit: *Mittet dominus angelum ſuum coram te, & accipies inde uxorem filio meo*: q. d. Deus angelum ſuum mittet, qui efficiet, ut uxorem ibi accipias filio meo, illaque te has in terras ſequi velit: quod certe non alia ratione poſtmodum, ut prædixerat Abrahamus, effecit, quam & fratres & matrem Rebeccæ, & ipſius inprimis Rebeccę animum movendo, eique abeundi cum Abrahami ſervo cogitationes & conſilium injiciendo. Unde & angeli iſtius opera

(a) 3 *Et ultimum Autoris argumentum.* (b) *Chriſti regnum quantum.* (c) *Quo effectu terminabitur?* (d) *Mors quatenus Chriſti inimicus.* (e) *Quatenus Chriſto militet.* (f) *Chriſtus in ſubjiciendis ſibi hoſtibus minime otioſus.*

(g) *Omnes angeli ſunt ſpiritus miniſtrantes.* (h) *Angeli toto regni Chriſti tempore miniſtrant.* (i) *Angeli proprie Deo & Chriſto miniſtrant non hominibus.* (k) *Angeli & corporis & animi incolumitatem procurant.* (l) *Diaboli vires.*

eveniſſe

eveniſſe credendum eſt, ut Rebecca nihil tale ſuſpicata, famulo Abrahami, poſtquam id a *D*eo in ſignum divini favoris precibus contendiſſet, ad fontem occurreret, & tum ei, tum camelis ejus aquam præberet. Sic tamen & diabolus, & angelus bonus animum alicujus per objecta aut ſpecies phantaſiæ injectas movere dicendus eſt, ut homini libera vel aſſentiendi vel repudiandi, & cogitationes illas ex animo ejiciendi voluntas facultaſque relinquatur. Angelus etiam erat, qui admirandas illas viſiones Johanni in Apocalypſi deſcriptas Apoc. 1. 1, & XXII. 2. 6, 16 monſtravit, animoque illius objecit. (*a*) Quin imo cum angelus mittitur ad liberandum aliquem ex periculo, creberrime hominem non alia ratione liberat, quam vel ei cogitationem aliquam & conſilium, quo periculum declinet, injiciendo; vel illius, qui invaſurus erat, animo aliquid objiciendo, eumque à ſuſcepto conſilio divertendo. (*b*) Non eſt autem neceſſe, ut credamus, cuivis certum aliquem angelum, qui eum perpetuo cuſtodiat, eſſe aſſignatum: quin potius hoc *D.* Autoris verba indicare videntur, angelos ſubinde piorum cauſa mitti; ut vero conſentaneum ſit, nec certum, nec perpetuum eſſe piorum ſingulorum cuſtodem: ſed prout res neceſſitaſque poſtulat, nunc aliquem mitti, nunc non mitti; & ſi mittitur, nunc hunc nunc illum. (*c*) Quanquam credibile eſt, tum totas eccleſias in uno aliquo loco degentes, tum viros pietate & donis divinis præ cæteris inſignes, ac proinde gloriæ divinæ hominumque ſaluti perutiles, cum illis maxime & perpetuo inſidietur ſatanas, perpetuas etiam quodammodo angelorum circa ſe habere excubias. (*d*) Illi etiam, qui infirmi adhuc ſunt, & facile offendi ac propterea perire poſſunt, præcipuos angelorum, teſte Chriſto, & ut non ſemper eoſdem, aliquos tamen ex illis perpetuo pro cuſtodibus habent Matth. 12. 10. Ait enim *ipſorum angelos ſemper intueri vultum patris ſui celeſtis.* Non fruſtra hos angelos *ipſorum angelos*, id eſt proprios veluti ipſorum cuſtodes, ſeu iis cuſtodiendis a *D*eo deputatos, appellavit. Quocirca cum & incertum ſit, angelum aliquem cuivis perpetuo adeſſe; & quamvis adſit, non tamen quidvis pro arbitrio ei præſtare liceat, ut ut tandem vires ad id præſtandum habeat; ſed ex nutu & arbitrio plane pendeat ejus, a quo mittitur: (*e*) inconveniens eſt angeli opem & auxilium implorare, ſed potius eſt implorandus is qui ſemper potentia ſua & providentia nobis adeſt, & a cujus nutu cuncta pendent; & angeli, quotieſcunque juſſerit, ad auxilium nobis ferendum fulminis ritu emicant. Illud vero nulla ratione fieri debet, angelum ſic invocare, ut eum abſentem, & vel in cælis vel etiam alibi terrarum verſantem ac longiſſime a te remotum aliave miniſteria obeuntem, iiſque intentum, preces tuas exaudire, & animi tui vota & cogitationes intelligere, tibique ſemper opem ferre poſſe credas: præſertim cum fieri poſſit, ut eundem angelum, puta Michaëlem aut alium aliquem, multa hominum millia diverſiſſimis in locis eodem illo tempore invocent. (*f*) Hæc enim invocatio plane divina eſt, & ſoli *D*eo ac Chriſto deferenda. (*g*) Quemadmodum nec adoratio, ne præſenti quidem angelo, nedum abſenti nullique ſenſui expoſito, præſertim talis, ut coram eo ſupplex ac venerabundus procidas, deferri debet. Angeli enim non habent in *C*hriſti ſervos ullum imperium ac poteſtatem, ob quam hoc pacto adorari debeant, aut poſſint: ſed eorum conſervos ſeſe ſocioſque appellant. Et licet eximiam quandam humanaque majorem habeant virtutem, & ad aliquos juvandos aut malo liberandos, vel bono cumulandos mittantur: tamen nunc ſub N. F. coram iis procidere, aut iis ſupplices fieri non debemus, ne quidem, ſi, ut olim non ſemel factum legimus Joſ. 5. ℣. 14, 15. Jud. 13. 20. 4 Reg. 4. 27 & ſeqq. oculis noſtris forma aliqua viſibili aſſumpta ſeſe conſpiciendos exhiberent. Alia enim eſt ratio Novi, alia V. Fœderis. Nam ſub V. F. non ſolum angelos, quibus magna quædam in homines conceſſa erat poteſtas; ſed etiam homines divina virtute præditos, quales erant inprimis prophetæ quidam, adorare permiſſum erat, tanquam Dei ſervos & miniſtros; cujus rei extant in S. L. exempla. Sed nunc poſtquam Chriſtus homo angelorum caput & dominus evaſit, nec angeli, (*h*) nec homines etiam diviniſſimi adorari ſe permittunt, ne quidquam de *C*hriſti majeſtate & omnium ejus fidelium dignitate atque præſtantia, quorum conſervi ſunt, delibent. Hinc angelus ille in Apocal. *D.* Johannem bis prohibuit, ne coram ſe procideret. Petrus vero *C*ornelium coram ſe procumbentem non tulit; ſed eum manu prehenſum ſublevavit ac ſurgere juſſit, hominem ſe, ipſius ſimilem, eſſe dicens Act. 10. 25, 26. (*i*) Regibus tamen & principibus, quibus Deus in nos jus vitæ ac necis conceſſit, adoratio quędam humana, & illorum poteſtati imperioque reſpondens nec juſtum modum excedens, deferri debet. In iis enim ipſum Deum, cujus vicarii ſunt, & per quos *D*eus nos regit ac gubernat, veneramur. (*k*) Cum vero D. Autor dicit, angelos mitti propter nos, qui hæreditate ſimus accepturi ſalutem; hoc non ita intelligi debet, ac ſi aliorum quoque hominum cauſa nunquam mitterentur. Ante Chriſtum certe ſcriptura teſtatur angelos fuiſſe miſſos eorum etiam cauſa, ad quos ſalutis hæreditas non ſpectaret. Inter cætera apud Danielem legimus *D*aniel. X. & XII angelorum alium fuiſſe principem Perſarum, alium Græcorum, alium populi Judaici, qui Michaël appellatur; quid vero hoc aliud eſt, quam eos Perſarum, Græcorum, Judæorum populis fuiſſe præfectos? quo in loco etiam legimus, eos inter ſeſe, ſententiis nimirum ac ſtudiis, pugnaſſe; (*l*) & Michaëlem quidem principem Judæorum, cum Græcorum principe communem cauſam ſuſtinuiſſe adverſus Perſarum principem. Quod quidam magni nominis interpres explicans, ita ſcriptum reliquit: (*m*) *qua de re hi principes pugnarint, neque hoc loco ſignificatur, neque debemus plus velle ſapere, quam oportet. Sed licet conjecturarum veſtigia ſequentes exiſtimare, de ea re ipſa pugnaſſe, pro qua Daniel Deo ſupplicabat. Diximus autem ſimile vero eſſe, Danielem pro templi urbiſque reſtauratione, quam interruptam audierat, ſupplicaſſe*: (*n*) *pro ea igitur Angeli pugnabant, dum alter ut perficiatur, alter ut impediatur Regi ſuadet.*

(*a*) *Angelus quo pacto ſæpe ex periculo liberet.* (*b*) *An cuivis certus angelus ſemper adſit?* (*c*) *Eccleſiarum & virorum in ea inſignium per angelos cura.* (*d*) *Infirmorum cura.* (*e*) *Angeli invocari non debent.* (*f*) *Invocatio divina quæ?* (*g*) *Angeli adorari non debent.*

(*h*) *Nec homines ulli etiam diviniſſimi.* (*i*) *Regibus & principibus qualis adoratio competat.* (*k*) *Angeli etiam aliorum hominum cauſa mittuntur.* (*l*) *Angelorum apud Danielem pugna.* (*m*) *Joh. Maldonatus Jeſuita comm. in hunc locum.* (*n*) *Angeli cauſam Dei apud reges agunt.*

Quid ergo? angelus bonus templi restaurationem impedire vellet? non quidem ipsam restaurationem templi, sed, ut Theodoretus ait, Judæorum libertatem impediebat, quod nondum eos pro meritis satis pœnarum luisse existimaret. Venit ergo Michaël in auxilium, ut pluribus rationibus majoreque vi Regis Persarum animum expugnaret. Poterat hoc idem Deus, & per unum & per nullum, si vellet, angelum facere: sed decet ejus majestatem, pluribus uti ministris, & non dubium, quin plus multi angeli, quam unus, possint. Hæc ille, nec sine magna veritatis specie. (a) Hinc vero conjecturam capere licet, singulis ecclesiis, quæ regnum Christi sunt, angelum esse præfectum, aut plures, qui eas curent. An enim putabimus Christo angelorum domino minoris esse curæ singulas ecclesias, quam olim non tantum Judęi, sed Græci etiam & Persæ fuerunt Deo? Unde facile colligi potest, necessario etiam Christum, postquam angelorum caput evasit, novo in terris regno sibi constituto, & ecclesiis collectis, mutationem quandam in eorum ordinibus instituisse, dum iis nova quędam officia & ministeria assignat, (b) & novos principatus, thronos, potestates condit, prout res ecclesiæ & regni illius in terris postulabant. Idcirco non mirum est, apostolum de nova creatione loquentem dixisse, in Christo Jesu creata esse omnia, non solum quæ in terris, sed etiam quę in cælis sunt, sive thronos, sive dominationes, sive principatus, sive potestates Col. 1. 16. Sed, ut ad propositum redeamus, satis constat, angelos ante Christum, etiam eorum causa fuisse missos, qui salutem hæreditate accepturi non essent; causa vero nulla est, cur Christi quoque temporibus non idem fieri credamus, quandoquidem præter illius ecclesiam, non minus, quam olim præter Dei populum, varia hujus mundi imperia ac regna sunt, & sæpe res ecclesiarum ita sunt cum civili regnorum statu conjunctæ, ut hunc valde curare oporteat, si ecclesiis bene consuli ac prospici debeat. Quocirca hæc D. Autoris verba ita sunt intelligenda, ut putemus, Christianos non esse unicum prorsus finem missionis angelorum; sed præcipuum ac principalem, adeo ut sæpissime eorum causa & commodo, in aliorum etiam hominum ac regnorum usus & emolumenta mittantur. Et ex hoc ipso, quod Christo omnes prorsus angeli sint subjecti, qui proprius ecclesię rex est ejusque solius causa a dextris Dei collocatus, apparet, illorum ministeria præcipue circa ecclesiam versari.

(a) *Ecclesiis singulis Angeli præfecti.* (b) *Christus novos angelorum principatus ac potestates condidit.* (c) *Autoris verba quo pacto intelligenda.*

CAP II.

ARGUMENTUM.

*Hujus capitis * duo sunt membra: In primo exstruit adhortationem & argumentum, cujus fundamentum capite præcedenti jecerat, illudque adhuc nova ratione, ad quam tamen superiori capite aditum quendam sibi jam fecerat, munit ac fulcit. In secundo occurrit tacitæ cuidam objectioni, aut dubio, quod fundamento ipsi, capite præcedenti structo, nempe quod Christus angelis multo præstantior sit effectus, poterat objici, simulque aditum sibi struit ad sacerdotii Christi explicationem. † Prius membrum tractatur octo prioribus versiculis: posterius reliquis.*

* Partitio capitis in duo membra.

† 1 *ad vers.* 9.

Vers. 1. *Propterea abundantius oportet observare nos ea, quæ audivimus. Propterea*, id est propter id quod superius dixi ac probavi, nempe quod Christus sit longe præstantior angelis effectus. *Abundantius*, id est magis, majore diligentia cura ac studio, quam olim legis institutis: quandoquidem longe præstantior est is, qui euangelium primus in terris promulgavit, quam qui legem tulerat ut mox subjicit Autor. Breviter enim id quod præcedenti capite fusius tractaverat, insinuat.

Observare vel *attendere*, id est animum & cogitationem advertere.

Ea quæ audivimus, vel *iis quæ audita sunt*, nempe non ita pridem, per prædicationem scilicet eorum quos vers. 3 commemorat. Neque enim vel de rebus profanis loquitur, vel de iis, quę cum Mosis adhuc discipuli essent, audiverant.

Ne forte, vel *ne quando perfluamus.* Scopum ac finem attentionis, ad quam eos hortatus est, exprimit.

(b) Sumit a vase similitudinem, quod rimas ducere & perfluere possit. Vult ergo ut arcte animo & memoria complectamur Christi disciplinam, ne quando cælestis ille Christi sermonis liquor ex animis nostris elabatur & effluat. Effluit autem cum quis ejus vel obliviscitur, vel etiamsi non obliviscatur, ei tamen amplius fidem non habet, eumque repudiat: quo etiam referri debet, si ex illius præscripto vitam & mores non formet. Qui enim id non facit, cum Christi disciplina eam vim habeat, ut hominem obsequentem sibi reddat, ex ejus animo ea effluxisse, jure optimo dici potest.

Vers. 2. *Si enim qui per angelos dictus est sermo.* Hoc & sequenti versu non solum causam exprimit D. Autor, propter quam debeamus omni ope ac studio conniti, ne unquam perfluamus, (quę est, quod alioqui justa Dei judicia nullo modo evasuri simus:) (c) sed simul etiam id ipsum probat, argumento a minori ad majus ducto; cujus fundamentum superioriori capite jactum ac præstructum fuit. Nam si per angelos dictus sermo, qui tamen Christo dignitate sunt longe inferiores, quemadmodum jam probatum est, firmus fuit, & omnis trangressio & inobedientia justam habuit retributionem: quanto magis contemptores ac trangressores euangelii, quod per ipsum, non hominum tantum, sed & angelorum omnium dominum promulgatum fuit, justis mactabuntur suppliciis. Sermo per angelos dictus est Lex Act. 7. 38. Gal. 3. 19. Hanc enim euangelio opponit D. Autor. (d) Hinc autem duo colliguntur: Unum, (e) non ipsum Deum vere ac proprie in montem Sinaïensem descendisse, ac ibidem Legem promulgasse; sed nomine illius angelum, nomen & personam ipsius Dei sustinentem. Si enim ipsemet Deus præter angelos ad Legem promulgandam è cælo in montem illum descendit,

(a) *Nexus.* (b) *Similitudo a vase sumta.* (c) *Argumentum autoris a minori ad majus.* (d) *Lex per Angelos fuit tradita.* (e) *Deus ipse vere & proprie in montem Sinai non descendit.*

non

non tantum autoris argumentum plane concidet: ſed etiam contrarium concludendum erit, & lex euangelio hoc nomine longe præferenda, quod illam quidem ipſe *D*eus, qui Chriſtum exaltavit & angelorum caput conſtituit, è cælis in terram deſcendens publicavit: hoc vero is tantum, qui a Deo exaltatus eſt, in terris promulgavit. (*a*) Solent vero angeli, maxime quondo cum ſumma aliqua majeſtate, aut etiam ſingulari aliqua cum dignitate apparent, quemadmodum in Sinaienſi monte, aut in rubo factum eſt, ipſius Dei nomen ac perſonam ſuſtinere. Nam angelum fuiſſe iſtum, qui in rubo Moſi apparuit ſeque Deum ipſum nominavit, docuit nos expreſſis verbis Stephanus Protomartyr Act. 7. 30 & ſeqq. quem tamen ſtatim bis dominum ipſum vocat, nimirum quod ipſius domini perſonam geſſerit. (*b*) Cum autem plane non apparent, ſed tantum verba Dei ipſius loquentis referunt, tunc præcones tantum Dei agere cenſendi ſunt. Alterum, quod hinc colligitur, eſt; quam vanum ſit id, quod quidam dicunt, hunc dominum; (*c*) qui ipſe legem in monte tulit, quem eundem eſſe volunt cum illo, qui Moſi in rubo apparuit, fuiſſe Dei filium, ſecundam divinitatis perſonam, qui jam tum ſuæ in mundum miſſioni veluti præluſerit. Nam ſi lex per *D*ei filium data fuit, quomodo D. Autor per angelos eam traditam fuiſſe affirmare, & hac in parte eam euangelio, quod hoc per Dei filium & dominum ipſum annunciatum ſit, opponere, eoque nomine euangelio poſtponere potuit, ſi non minus lex, quam euangelium, ipſum Dei filium, & necdum in ſtatu humiliationis, ut illi loquuntur, conſtitutum, latorem & prædicatorem habuit? (*d*) Huic autem *ſermoni per angelos dicto* opponit autor *ſalutem* in euangelio revelatam, ut mox videbimus verſ. 3. *Factus eſt* vel, *fuit firmus*, hoc eſt ratus fuit, ſtabilis, certus, vim ſuam & robur habuit. Quo ſenſu ſumitur etiam cap. 9. 17, & 2 Pet. 1. 10.

Per effectum autem declarat, hunc ſermonem fuiſſe firmum, & vim ſuam ac robur habuiſſe, cum addit: *Et omnis prævaricatio* vel *tranſgreſsio & inobedientia accepit juſtam mercedis retributionem.* Si hæc verba intelligamus de eo tantum, quod cuilibet trangreſſioni fuerit conſtitutum in lege ſupplicium, non videbitur D. Autor recte argumentari: ſi vero non de jure tantum, ſed de facto ipſo, non videbitur id poſſe conſiſtere. Nec enim ſemper lex pœnam decernens executioni mandata fuiſſe videtur. Et cum de re, ut apparet, loquatur aperta & vulgo nota, credibile non eſt eum pœnas ab ipſo Deo cuivis privatim inflictas voluiſſe intelligere. Hæ enim ſæpe occultæ ſunt, nec ſemper agnoſci poſſunt. Quocirca dicendum eſt, Autorem D. ad ſacras literas inprimis reſpexiſſe, & ad exempla eorum, quorum in S. L. tranſgreſſiones commemorantur; quos omnes ſcriptura graviter & pro meritis a Deo punitos fuiſſe teſtatur. (*f*) Nam quod in quibuſdam rigor legis relaxatus fuit, ut in Davide; ejus, quia extra ordinem & raro factum eſt, ratio in hac generali regula haberi non debuit. Quanquam David quoque non leviter a Deo punitus fuiſſe narratur. Nam de pœnis, quas divinitus inflictas conſtat, hic ſermo eſt. Neque enim alias ſequeretur, legem fuiſſe ratam, nempe apud ipſum Deum, quia magiſtratus tranſgreſſores legis punierit; ſed quia Deus ipſe id fecerit, fierive ſive per magiſtratus, ſive per alios curaverit. Nam & in altera parte, in qua de contemptoribus euangelii agitur, pœnę ab ipſo Deo infligendę intelliguntur.

(*a*) *Tranſgreſsio* eſt peccatum contra expreſſum & apertum præceptum. Omnis quidem trangreſſio eſt peccatum; ſed non omne peccatum eſt tranſgreſſio, poteſt tamen omne peccatum fieri tranſgreſſio, ſi nimirum aperta lege fuerit prohibitum alias *ubi non eſt lex, ibi nec tranſgreſsio* Rom. 4. 15.

(*b*) *Inobedientia* idem eſt quod tranſgreſſio, ſed magis animi contumaciam & malitiam exprimit, vocemque *tranſgreſsionis* quodammodo reſtringit. Non enim de quavis tranſgreſſione hic loquitur D. Autor. (*a*) Nam peccata illa, quæ ex ignorantia & fragilitate adverſus Dei legem committebantur, expiationem habuerunt ſub lege: ſed quę contumaci animo, & elato, ut ſcriptura loquitur, brachio perpetrabantur, non poterant alia ratione, niſi pœna capitis in lege ſancita, expiari. Qua de re videatur id quod Num. 15. a verſ. 27, uſque ad finem capitis ſcriptum extat.

(*c*) *Iuſtam mercedis retributionem.* Juſtam, id eſt facto convenientem, condignam, meritam: non quod omnino juſtitia id requiſierit, ut quævis tranſgreſſio & inobedientia puniretur; ſed quod permiſerit.

Verſ. 3. *Quomodo nos effugiemus?* Altera pars connexi: Si illi non effugerunt pœnam, & quidem jure ac merito; quomodo nos effugiemus, id eſt multo nos minus effugiemus.

Si tantam neglexerimus ſalutem? His verbis novam addit vim & robur argumento. (*d*) Nam pro eo quod dicere poterat, ſi neglexerimus aut tranſgreſſi fuerimus ſermonem ab ipſo domino traditum, (nam hoc ſolum ſufficiebat ad inferendam concluſionem,) maluit hoc modo loqui, & ſermonis Chriſti partim objectum, partim effectum ſeu fructum exprimere, ut non ſolum ex illius, qui ſermonem hunc promulgavit; ſed etiam ex ipſius ſermonis ſumma præſtantia ac dignitate argumentum duceret, & tanto efficacius concluderet. *Effugiemus*, id eſt pœnam & ultionem divinam. (*e*) *Tanta neglecta ſalute.* Vel *ſalutem* ppſuit pro ſermone de ſalute per metonymiam ſubjecti, vel per metonymiam cauſæ; *neglectionem ſalutis* pro neglectione ſermonis euangelici. Salutis enim neglectus ſeu contemptus parit ſermonis euangelici neglectum contemptumque: viciſſim hujus neglectus & contemptus affert amiſſionem ſalutis. Nam de ſermone hic proprie agi, & oppoſitio ſermonis angelici docet; & ſequentia. Additur enim a quo primum hic ſermo dici narrarique cœperit, & a quibus primum exceptus, aliis deinceps traditus confirmatuſque fuerit.

Non ſimpliciter autem nominavit ſalutem, ſed addidit; *tanta ſalute.* Varia enim & multiplex ſalus eſſe poteſt, ſed in euangelio ingens prorſus & omnium maxima ſalus promiſſa eſt, ſalus animarum, futuri illius ſeculi hæreditas. (*f*) Negligitur autem tum ipſa hæc ſalus, tum ſermo de ſalute; cum aut ipſa ſalus

(*a*) *Angeli ſolent Dei nomen perſonamque ſuſtinere.* (*b*) *Aliquando præcones Dei agunt.* (*c*) *Dominus in monte Sinai non fuit Dei filius.* (*d*) *Legi opponitur ſalus in Euangelio revelata.* (*e*) *Rigor legis in Davide fuit relaxatus.*

(*a*) *Trangreſsio quid?* (*b*) *Inobedientia quid?* (*c*) *Tranſgreſsiones quædam ſub lege expiabantur.* (*d*) *Juſtitia in puniendo.* (*e*) *Robur argumento Autoris additum.* (*f*) *Salus pro ſermone de ſalute.* (*g*) *Neglectus ſalutis quid?*

ſpernitur, aut promiſſionibus de illa fides non habetur, aut non ea, vel non tanta, ut ad obſervationem præceptorum promiſſionibus adjunctorum nos adducat; ſed ita vivitur, ac ſi tam ingentia promiſſa non extarent, nobiſve cognita eſſent. Tranſgreſſioni præcepti legis Moſaicę opponitur *neglectus ſalutis*: qui neglectus longe plura in ſe includit, quam unius alicujus præcepti violationem ſimplicem, ut hic quoque ſit vis aliqua argumenti.

Salutem autem, vel ſermonem de ſalute, nempe euangelium, ſermoni opponit angelico, id eſt legi: (a) quia lex nec promiſſionem apertam illius ſalutis continebat, ſed tantum ſub umbris quibuſdam & verborum involucris occultatam; nec eam conditionem apponebat, qua homines ſalutem facile conſequi poſſent, ſed qua damnationem & mortis ſupplicium potius incurrebant. Idcirco Paulus dixit, *Lex iram operatur* (b) Rom. 4. 15, legemque *miniſterium mortis* appellavit, & *literam* quæ *occidit* 2 Cor. 3. 6, 7, adeo ut longe juſtius appellari potuerit *ſermo mortis & damnationis*, quam *ſalutis*; ſermo qui non tam ſalutem attulerit, quam damnationem & mortis ſupplicium intentarit. Quod ſi ergo illi ſupplicium non effugerunt, qui unum aliquod præceptum Legis, non tam ſalutem promittentis, quam ſupplicium minitantis, contumaciter tranſgreſſi ſunt: quomodo nos effugiemus, ſi ſermonem, quo nobis æterna ſalus apertiſſime promittitur, quo omnium criminum remiſſio nobis offertur, ea tantum conditione, (c) ne ulli in poſterum peccato mancipati, ulloque ſcelere polluti, conceſſa nobis veræ infirmitatis venia, ſancte, quantum vera in Deum fide, tantæque ſalutis haud dubia ſpe conniti poſſimus, coram Deo vivamus; ſi hunc, inquam, adeo præſtantem & eximium, omnique veneratione ac receptione dignum ſermonem contemſerimus, nec ei fidem adjungere ac obedientiam tam facilem præſtare voluerimus? quæ unquam gravior a nobis in Deum ἀιχαρισία committi poſſet, cujus quanto major eſt gratia, tanto majus crimen ſi contemnatur; maximum autem, ſi contemnatur maxima?

Quæ quum initium accepiſſet enarrari per dominum. (d) Jam ſermonis iſtius primum præconem & prædicatorem exprimit, qui eſt dominus, quem opponit angelis, qui domini iſtius miniſtri ſunt, eumque venerantur & adorant. Quod ſi ergo illi non effugerunt, qui ſermonem angelicum contempſerunt, quomodo iſti effugient, qui dominicum ſermonem contempſerint? Sed quia hanc ſalutem alii quoque prædicarunt: propterea expreſſit diſcrimen hac in parte inter dominum & alios ſalutis iſtius præcones. (e) Illud autem eſt, quod dominus primus eam annunciaverit; alii autem edocti a domino, poſt ipſum. In prædicatione autem iſta domini includitur omne id, quicquid dominus vel fecit, vel paſſus eſt, ut prædicationi ſuæ fidem faceret, quemadmodum paulo poſt viciſſim in confirmatione, prædicatio euangelii continetur. Et ne quis diceret, non omnes audiviſſe prædicationem ipſius domini; propterea adjunxit domino alios quoque ſalutis iſtius præcones, qui a domino edocti, & ad prædicandum euangelium in totum orbem terrarum dimiſſi fuerunt.

Per dominum dicit, quia & Legem, ſermonem *per angelos* dictum vocaverat, nempe ut ſignificaret, (f) primum ſermonis euangelici autorem non eſſe Chriſtum, quemadmodum nec angeli, Legis fuerunt: ſed utriuſque tum Legis tum euangelii, primum quidem autorem eſſe Deum; cæterum legem per angelos, euangelium per dominum angelorum promulgatum eſſe.

Ab iis qui audiverunt. Nempe ex ipſo domino.

In nos confirmata eſt. Εἰς ἡμᾶς, id eſt *nobis*. (g) Particula εἰς reſpondet Hebraico *Lamed*, quę dativi caſus nota eſt. Hoc modo locutus eſt etiam Petrus 1 Epiſt. 1. ℣. ult. Ex hoc autem loco non injuria colligitur, ut diximus tunc, cum de hujus epiſtolæ autore ageremus, autorem ejus non fuiſſe Paulum. (h) Nec enim ille unquam ſe apoſtolorum numero eximit, & in auditorum apoſtolicorum ordinem refert, quod hujus epiſtolę autorem facere hic videmus. Semper ille ſuam autoritatem apoſtolicam tuetur, & ſartam tectam eſſe vult. Idque vel inprimis illi faciendum erat, quoties ipſi cum Judæis res eſſet, qui autoritatem ejus elevabant. Ita ut hic illi oratorum ἀναγκαῖον nullus ſit locus. Non ergo apoſtolum, ſed apoſtolicum quendam virum hæc epiſtola habet autorem.

(i) *Confirmata eſt* maluit dicere, quam ſimpliciter prædicata eſt. In confirmatione enim ipſa prædicatio includitur, ſeu ab ea ponitur: ut ſimul oſtenderet, hunc ſermonem de ſalute non eſſe vanum, aut argumentis & probationibus ſolidis deſtitutum, ſed cui fides habeatur digniſſimum; ne quidquam prętexere poſſint, qui illi non credunt, eumque negligunt. Neve quiſquam putaret, euangelium hac in parte inferius eſſe Lege: quod legis quidem promulgatio multis argumentis & admirandis operibus confirmata fuerit; Euangelii autem prędicatio iis fuerit deſtituta. (k) Tantum enim abeſt, euangelii prædicationem inferiorem hac etiam in parte fuiſſe Lege, ut ea ſibi confirmationis ſuę cauſa habuerit adjuncta, quę antehac nunquam viſa, nunquam audita fuere, quæque diviniſſima ſunt prorſus, & omni exceptione majora: quales inprimis erant ſpiritus ſancti diſtributiones, quas ultimo loco ℣. ſeq. commemorat D. Autor.

Verſ. 4. *Conteſtante*, ſeu *ſimul atteſtante Deo ſignis & portentis & variis virtutibus, & ſpiritus ſancti diſtributionibus.* Hic exprimit quomodo ſuam prædicationem confirmarint apoſtoli, nempe & ſignis, & prodigiis, & virtutibus variis, & ſpiritus ſancti diſtributionibus. Verum quia hæc non ſua propria, ſed divina virtute patrabant: propterea Deum introducit Autor, una cum iis veluti teſtantem, & illorum dictis ſuffragantem. Deus enim erat, qui hæc per ipſos efficiebat. Quis ergo tantis confirmationibus, & tanto teſti non credet? Neque poterant hæc negari, cum ad eos ipſos ſcribat, quibus prædicatio euangelii per iſta ſigna ac prodigia confirmata fuerat, quique ea oculis ipſi ſuis viderant. Neque vero & a nobis, qui ea non vidimus, poteſt. Merito enim alicubi quidam: (l) *Scimus, vi miraculorum totum pene orbem ad Chriſtum fuiſſe pertractum: quod qui negant, majus ipſi, miracula tollendo, miraculum faciunt. Incredibilius enim miraculum eſt, totum orbem terræ, aliis religionibus antiquitus imbutum, tam pau-*

(a) *Cur ſalus opponatur Legi?* (b) *Lex ſermo mortis potius quam ſalutis appellari debuit.* (c) *Salutis adipiſcendæ conditio.* (d) *Sermonis euangelici primus prædicator dominus.* (e) *Diſcrimen inter dominum, & alios ſalutis præcones.*

(f) *Primus euangelii Autor Deus.* (g) *Particula εἰς.* (h) *Paulus non eſt hujus epiſtolæ Autor.* (i) *Nec apoſtolus ullus, ſed vir aliquis apoſtolicus.* (k) *Euangelium non minus quam lex confirmatum.* (l) *Auguſtinus.*

cis apo-

cis Apoſtolis, tam imperitis, tam incredibilia humanæ rationi prædicantibus, ſine ullis miraculis credidiſſe; quam illa ipſa miracula, quæ per eos facta narrantur.

(a) *Signis.* Signa ſunt ea omnia, quę indicio ſunt, aliquem vera dicere & a Deo miſſum eſſe. *& portentis*, τέρασι, *prodigiis*: ſunt (b) ſigna ſtupenda prorſus & ingentia qualia erant, mortuis vitam reſtituere, cæcis & claudis natura, oculorum & membrorum integritatem uſumque non reſtituere, ſed dare: quale & illud erat, quod umbra Petri, ſudaria Pauli, omnes morbos ſanarent.

(c) *Et variis virtutibus* δυνάμεσι, *potentiis*, ſunt varia facta potentia, id eſt quæ ſummam potentiam requirebant & arguebant: generalius hoc eſt priore.

(d) *Et ſpiritus ſancti diſtributionibus.* Hoc nominatim commemorat Autor, quia diviniſſimum fuit opus & euangelio proprium, nempe quod ſpiritus ſanctus apoſtolis vel prædicantibus, vel manus imponentibus, datus fuerit prædicationi eorum aſſentientibus. (e) Diſtributiones autem vocat, non ſolum quod unicuique portio quædam ſpiritus ſancti contigerit; ſed præcipue, quod variis varia ſpiritus ſancti dona contigerint. Cujus diverſitatis non alia fuit cauſa, quam divina voluntas.

Propterea addit: *ſecundum ſuam voluntatem.* Hanc iſtius ipſius rei cauſam apoſtolus etiam fuiſſe teſtatur 1 Cor. 12. 11. & alibi dicit, Epheſ. 4. 7, *unicuique datam eſſe gratiam*, qua ſpiritus ſancti donum intelligitur.

Secundum menſuram donationis Chriſti, id eſt ea menſura non tantum quantitatis, ſed etiam qualitatis, qua Chriſto donum ſuum cuipiam admetiri libuit. Ut enim diverſa diverſis, non eadem aut omnia omnibus dona contingerent, requiſivit id eccleſiæ in unum veluti corpus collectæ, & ex variis compoſitæ membris, uſus ac neceſſitas: quo alii aliorum opera indigentes, tanto magis mutuo inter ſe amore & concordia conſpirarent. Quod vero hæc dona iſtis, illa vero aliis, & huic quidem præſtantiora, illi vero minus præſtantia contigerint, id non alii rei, quam divinæ voluntati ſeu placito imputari debet. Porro de donorum varietate legatur id quod ſcribit Paulus 1 Cor. 12. Epheſ. 4.

(f) Verſ. 5. *Non enim Angelis ſubjecit.* Hæc verba duplici ratione cum ſuperioribus connecti poſſunt: vel ut reſpiciant ad illa ℣ſ. 3 (g) verba, *tanta neglecta ſalute*; ita, ut his verbis explicetur ſalutis iſtius magnitudo, quod nimirum Deus futurum illum orbem hominibus ſubjecerit, quo jure Angeli non gaudeant, & hac in parte hominibus ſint inferiores: (h) vel potius, ut hic iterum D. iſte Autor ad comparationem Chriſti cum Angelis redeat, & ſic nova quadam ratione fundamentum illud argumentationis ſuæ modo propoſitæ ſuperiori cap. jactum muniat ſimulque cauſam tacite innuat, propter quam Chriſtus, Angelis, ratione naturæ quondam mortalis, aliquanto minor, iis longe major ac ſublimior evaſerit; quippe cum ipſi, non angelis futurus ille mundus ſubjectus ſit. (i) Nam quo magis hanc poſteriorem hæc verba cum ſuperioribus connectendi rationem approbemus, id facit, quod D. Autor adhuc de Chriſto ipſo loquatur, eumque ſolum Angelis opponat, & Pſalmi octavi quæ citat verba, quibus homini futurum orbem ſubjectum eſſe demonſtrat, ipſi Chriſto applicet ℣ſ. 5, quod & Paulus fecit 1 Cor. 15. 27. Epheſ. 1. 22. (k) Idcirco autem hoc teſtimonium de Chriſto angelis præſtantiore effecto ad extremum reſervare voluiſſe videtur, quod in eo ſimul dicatur, Chriſtum debuiſſe etiam, antequam ad tantum faſtigium perveniret, angelis minorem eſſe: ut hac ratione & dubium illud, cur Chriſtus antehac Angelis inferior, iis multo ſublimior evaſerit, una diſſolveret; & aditum ſibi ad explicandam imminutionis iſtius cauſam, quo præcipue ſpectabat, aperiret, atque ita porro ad Sacerdotium Chriſti explicandum, ſenſim gradum faceret.

Ait igitur: *Non Angelis ſubjecit orbem terræ futurum.* Nempe ſic, ut illis jus dominii aut hæreditatis vel dederit, vel dare decreverit. (l) Angeli futurum illum orbem incolunt: ſed tanquam alienam domum aut regnum, non ut ſuum proprium: nec ullam iis injuriam faceret Deus, ſi eos ex iſtis ſedibus in alias transferret & migrare juberet. *Servus enim*, ut huc quoque Chriſti verba accommodemus, *non manet in domo in æternum* Joh. 8. 35, id eſt manendi in perpetuum jus non habet, licet alioquin facto ipſo ſemper in domo manere poſſit: *ſed filius manet*, id eſt perpetuo manendi jus habet.

Orbem terræ futurum, τὴν οἰκουμένην τὴν μέλλουσαν, *illum orbem, illum futurum*, articulo utrobique addito: id eſt locum illum, in quo jam quidem habitat & Deus, & Chriſtus, & omnes ſancti angeli, ſed olim demum omnes homines pii. Futurum enim noſtri reſpectu appellat; cum cæteroquin ſit præſens, ſeu jam reipſa extet. Locus autem iſte cum omnibus bonis intelligendus eſt, quorum illic uberrimus eſt proventus.

De quo loquimur. Hæc verba, quemadmodum capite ſuperiori monuimus, non ideo addidit, ut doceret, ſe hoc loco de futuro orbe loqui, quis enim hoc ignorare potuit, poſtquam futurum orbem nominavit? ſed quod reſpexerit ad ſuperiora verba, in quibus τῆς οἰκουμένης mentionem ſimpliciter fecerat, ſic ut in illis quoque futurum intelligamus orbem.

Verſ. 6. *Teſtatus eſt autem.* Pro eo quod ſubjicere debuit autor, *ſed homini ſubjecit*, maluit ſtatim verba Pſalmi, quibus id dicitur, citare. (m) Δὲ, *autem*, poſitum pro ἀλλὰ *ſed. In quodam* ſcil. *loco quis*, vel *alicubi quiſpiam.* Non ex ignorantia ulla & loci ſcripturæ, & autoris ſic loquitur. Qui enim verba ipſa tam exacte recitare novit, quomodo illa, etiam vulgo nota, ignorare poteſt? imo quia & locus hic ſcripturæ, & Autor iſtius dicti omnibus erat notiſſimus, propterea nec locum notavit, nec autorem nominavit, ne curſum orationis non neceſſariis nominibus interrumperet. (n) Habetque id in more D. iſte autor, ut tot ſcripturę dicta citans, nuſpiam vel locum, vel autorem indicet. Infra quidem cap. 4. 7 Davidem citat autorem dicti ſuperius a ſe allati: ſed ut de temporis ratione, non de autoris nomine conſtaret.

(a) *Signa.* (b) *Portenta.* (c) *Virtutes.* (d) *Spiritus ſancti diſtributiones.* (e) *Cur diſtributus dicatur.* (f) *Nexus cum ſuperioribus duplex.* (g) *Prior.* (h) *Poſterior.* (i) *Poſterior præfertur priori.*

(k) *Cur teſtimonium ex Pſal. 8 ad extremum reſervarit Autor.* (l) *Angeli jus futuri orbis non habent.* (m) Autem *pro* ſed. (n) *Autoris conſuetudo.*

(a) *Quid eſt homo quod memor es ejus, aut filius hominis, quod viſites eum.* Verba ſunt Pſalmi 8, quæ duplicem habent ſenſum, literalem & myſticum. (b) Literali ſenſu intelliguntur de dominatu hominis terreni in hunc orbem viſibilem, & ea omnia quæ in illo reperiuntur. (c) Myſtico autem ſenſu de dominatu hominis ſpiritualis ac cæleſtis etiam in orbem illum inviſibilem, eaque omnia quæ in illo continentur. Per *hominem* autem utrobique intelligitur quidem totum hominum genus; ſed maxime utriuſque generis caput ac parens primus: (d) illic quidem Adamus ille primus: * hic vero ſecundus, nempe Chriſtus. Nam in utroque plena & perfecta quadam ratione id quod in verbis iſtis exprimitur, licet diverſo, ut diximus, ſenſu, impletum eſt; in cæteris autem ſigillatim ſumtis, nonniſi ex parte. Quemadmodum enim olim cum ſolus (e) Adamus, humani generis pater, in terris extaret, aut haberet quidem jam liberos, ſed nondum adultos, nec a ſe ſeparatos, ſolus ſuo & liberorum nomine totius iſtius orbis erat Dominus, imo liberos quoque ipſos ſub ſuo habebat imperio curaque paterna: ſic nunc Chriſtus, qui ſecundus eſt Adamus, humani generis reſtaurator, & omnium Chriſtianorum ſpiritualis pater, ſolus tam diu imperium in orbem illum futurum cæteraque omnia obtinebit, donec nos omnes, qui nunc ſub paterna illius cura ac imperio ſumus, ad ſpiritualem illam maturitatem, hoc eſt immortalitatem, pervenerimus. Tunc enim non amplius in Chriſto, noſtro ſpirituali patre & capite; ſed nos ipſi futuri iſti orbis domini & poſſeſſores erimus, non ſecus atque Adami liberi, poſtquam adoleviſſent, non ut antehac ſub patre, ſed una cum patre, in orbis iſtius jura ſucceſſerunt. (f) Per *hominem* ergo, ut diximus, ſenſu literali intelligi debet primo Adamus, & conſequenter quivis ex Adamo progenitus, poſtquam ad annorum maturitatem pervenit, & ſub patris ſui poteſtate ac cura eſſe deſiit. Nam ante hoc tempus eatenus tantum hujus orbis jus habet, quatenus parentibus adhæret, & in imperandi jura natus eſt. (f) Senſu myſtico per hominem primo intelligendus eſt Chriſtus, deinde Chriſtiani conſequenter omnes, poſtquam ad immortalitatem pervenerint. Nam ante hoc tempus nonniſi in Chriſto futuri illius orbis domini & poſſeſſores ſunt.

Quod memor es ejus, hoc eſt quod eum cures, ejus rationem habeas. (h) *Filii* autem *hominis* appellatio tam late ſumitur in ſcriptura, quam *hominis*, ſic ut non minus quam hæc Adamo conveniat.

Quod viſites vel *inſpicias eum.* Ἐπισκέπτεσθαι, (i) *inſpicere*, idem eſt quod curare. Quæ enim diligenter curamus, ea ſubinde viſere ac inſpicere ſolemus.

Verſ. 7. *Minuiſti eum paulo minus ab Angelis.* Βραχύ τι, *breve quid.* (k) Senſu literali verba iſta βραχύ τι, non de exiguo ac brevi tempore, quo homo ſit minor angelis, debent intelligi; ſed de exiguo dignitatis ac præſtantiæ, quod inter homines & angelos interſit, diſcrimine, hoc autem eſt, quod angeli quidem natura ſint immortales, homo vero natura mortalis. (l) Senſu autem myſtico, non de re aliqua exigua, qua homo ſpiritualis ac cæleſtis, ſeu qui cæleſtis evaſurus eſt, angelis ſit inferior; ſed de brevi quodam temporis ſpatio, quo angelis eſt minor, nempe quamdiu adhuc in terris agit, quod momenti cujuſdam inſtar eſt, intelligi debent. Huic ſenſui res ipſa magis convenit. Multo enim verius eſt hominem mortalem, qui immortalis evaſurus eſt, ad breve tempus, quam exiguo quodam dignitatis gradu angelis eſſe minorem. Non enim adeo exiguum quiddam eſt, immortalis natura cum mortali conditione collata: (a) adeo ut literalis ſenſus ſit hyperbolicus. Quæ res etiam indicat myſticum, quem diximus his verbis ſubeſſe ſenſum. Nam quod ad voces ipſas attinet, tam Hebraicam *mehat*, quæ in Pſalmo habetur, quam Græcas βραχύ τι, nullum eſt dubium; de temporis brevitate uſurpari ſolere, qua de re vide quid notent (b) Interpretes.

Gloria & honore coronaſti eum. Senſu literali intelligitur ea gloria, (c) & is honor, qui in dominatione in univerſum hunc orbem, & quæ in illo ſunt, conſiſtit, quemadmodum ſequentibus Pſalmi explicatur verbis. (d) Senſu myſtico, per gloriam & honorem intelligitur dominatus in futurum illum orbem inprimis, & quæ in illo ſunt. Hinc videmus ſubjectionem viſibilis iſtius orbis, quæ Adamo & poſteris ejus contigit, figuram quandam, & typum fuiſſe inviſibilis illius orbis Chriſto ſubjecti, & in Chriſti adventu omnibus qui ipſius ſunt ſubjiciendi.

Et conſtituiſti eum ſuper opera manuum tuarum. His verbis explicatur iſta gloria & honor, quo homo coronatus eſſe dicitur.

Verſ. 8. *Omnia ſubjeciſti ſub pedibus ejus.* Hæc adhuc pertinent ad gloriæ iſtius & honoris explicationem. (e) Senſu literali vox *omnia*, reſtringenda eſt ad oves, boves, pecora campi, piſces & alia, quæ ſtatim in Pſalmo enumerantur: (f) ſenſu myſtico prorſus univerſe eſt accipienda. Senſus enim myſticus amplitudini verborum magis convenire ſolet.

Ideo ſtatim addit: *In eo enim quod omnia ei ſubjecit*, (intellige homini, vel filio hominis,) nihil *dimiſit*, vel *omiſit non ſubjectum ei.* In his & quæ proxime ſequuntur verbis, docet hunc Pſalmi locum, etiam de alio quopiam eſſe intelligendum, quam de homine terreno: quandoquidem verba hæc abſolute prolata indicio ſint, ſpiritum ſanctum alio quodam ſenſu voluiſſe ea univerſe prorſus accipi, quemadmodum etiam ea accipit Paulus 1 Cor. 15. 27; adeoque orbem etiam futurum iis comprehendi. Nam ſi verba iſta univerſe accipiantur, quivis videt, ea quamdiu mortalem hanc vitam agimus, impleri non poſſe. Ideo ſubjicit:

Nunc autem necdum videmus omnia ſubjecta ei. Nunc id eſt dum præſentem hanc & mortalem vitam agit homo, ad hoc uſque tempus non videmus illi omnia ſubjecta eſſe. Unde ſequitur iſtorum verborum impletionem, nonniſi in eo homine, qui ex hac mortali vita ad immortalem fuerit tranſlatus, locum habere.

Necdum vel *nondum*, id eſt ab initio mundi uſque ad hoc tempus non vidimus ulli mortali homini in univerſum omnia fuiſſe ſubjecta; cum tamen βραχύ τι, id eſt *ad parvum tempus*, ut ſupra explicavimus,

(a) *Verborum Pſalm. 8. 5 ſenſus duplex.* (b) *Literalis.* (c) *Myſticus.* (d) *Adamus primus.* * *Adamus ſecundus.* (e) *Eorum comparatio.* (f) *Senſu literali per* hominem *primo intelligendus eſt Adamus.* (g) *Senſu myſtico, primo Chriſtus.* (h) *Filius hominis* pro *homine.* (i) Inſpicere, *pro* curare. (k) *Verborum* βραχύ τι *in Pſal. 8 ſenſus literalis.* (l) *Senſus myſticus.*

(a) *Senſus literalis hyperbolicus.* (b) *Beza.* (c) Gloria *ſenſu literali.* (d) *Senſu myſtico.* (e) *Vox* omnia *ſenſu literali reſtringenda eſt.* (f) *Myſtico non item.*

homo

homo angelis minor esse debuerit. Proinde non de homine mortali, sed de homine aliquo ad immortalitatem translato, id intelligendum est. Adhuc docuit D. Autor homini seu hominis filio, absolute subjicienda fuisse omnia, ideoque futurum etiam illum orbem: quinam vero ille homo sit, nondum ostendit. Jam ergo versiculo sequenti docet, hoc in Christo Jesu ad immortalitatem translato esse impletum. (a) Unde apparet, hæc Psalmi verba si sensum mysticum spectes, principaliter ac proprie de Christo accipienda esse; & ex parte tantum ac veluti consequenter de Christianis. Nec enim proprie ex fidelibus quisquam omnia possidebit: sed omnes omnia; & ne illa quidem plane universa, si a fidelibus caput ipsorum sejungas. Nec enim in angelos dominatum habebunt, cum illi tantum dominari in angelos conveniat, qui ipsis etiam fidelibus dominetur.

Vers. 9. *Eum autem, qui modice quam Angeli minoratus est, videmus Jesum propter passionem mortis gloria & honore coronatum, ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem.* Hic jam, ut diximus, docet, verba ista Psalmi, quibus Deus omnia plane hominis filio subjicere decrevit, impleta esse in Jesu; seu Jesum esse istum hominem vel filium hominis, cui plane omnia, proinde & futurus ille orbis subjiciendus erat: simulque alterum capitis istius membrum aggreditur. (b) Hinc enim jam apparet, nihil esse in eo absurdi aut veritati contrarium, quod is, qui ratione naturæ angelis fuerit minor & inferior, illis multo major ac sublimior evaserit: imo cum scriptura testetur, eum, qui angelis esset minor, id est filium hominis, debuisse universorum Dominum evadere, quis non videt, Christi hominis exaltationem, quæ omnes omnium Angelorum dignitates longe exsuperet, optime cum scriptura congruere? (c) Quocirca his verbis facile amolitur D. Autor absurditatem, quæ in eo esse videri poterat, quod Christus homo angelis longe præstantior, eorumque Dominus effectus fuisse dicatur.

(d) *Quam angeli minoratus.* Non quod ulla ex parte minor adhuc sit, postquam tanta gloria & honore coronatus est: sed quod minor fuerit. De verbis βραχύ supra jam egimus. Hinc videmus, cum D. Autor adeo sollicite laboret, & Scripturæ dictis pugnet, ut evincat eum qui angelis fuerit ratione naturæ minor, nempe Christum, debuisse suprema gloria & honore coronari, angelosque dignitate longe superare; nec ipsi autori, nec cuipiam (e) Christianorum, ad quos scribit, divinæ præter humanam in Christo naturæ in mentem venisse. Nam si hanc in Christo agnovissent, nullo negotio etiam Christum angelis longe præstare, naturamque humanam ei rei minime obstare vidissent. Quid quæso tanto molimine, tantoque argumentorum apparatu, ad rem omnibus apertissimam persuadendam opus fuisset? quid conquisitis aliunde argumentis laborat autor, cum uno ictu, unica naturæ istius divinę mentione rem totam conficere potuerit?

Videmus Jesum. Id est Jesum, qui fuit per breve aliquod tempus, vel aliquantum minor quam angeli, videmus gloria & honore coronatum: quasi dicat illud nondum videmus, nec unquam videbimus, ut homo in hac vita mortali degens ea gloria & honore sit præditus, ut omnia prorsus subjecta suis pedibus habeat: at Jesum immortalem redditum in eo honore ac dignitate positum videmus: id est tam certo id novimus, quam si oculis nostris id usurparemus. Videmus animi, non corporis oculis, videmus fide, non sensu.

Interserit vero verba, *propter passionem mortis*, ut causam indicaret, propter quam Jesus, qui nunc tanta gloria & honore cororatus est, fuerit & debuerit esse (f) Angelis natura naturalive conditione minor. Poterat enim aliquis cogitare; cur non angelum potius aliquem Deus ad tantam gloriam evexerit, eumque cœlestem regem ac Dominum, & filiorum suorum ducem, caput ac principem effecerit, quam hominem mortalem? Itaque causam indicat propter quam Jesus, qui nunc populi divini cœlestis est Rex ac Dominus, fuerit angelis mortalis naturæ conditione minor: nempe id factum esse *propter passionem mortis*, id est ideo ut mortem pateretur. Nam vocula *propter* hoc loco non causam *minorationis* formalem, ut loquuntur, sed finalem significat. Si enim minoratio in ipsa mortis perpessione sita fuit, quomodo illius causa finalis statui posset perpessio mortis?

Addit enim D. Autor: *ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem.* Num ergo gustavit mortem, ut eam gustaret? (g) Neque etiam putamus hæc verba, *propter passionem mortis*, conjungenda esse cum seqq. id est *gloria & honore coronatum*: quasi divinus autor voluerit dicere, Jesum esse propter passionem mortis gloria & honore coronatum. Etsi enim id verissimum est, & a Paulo assertum Phil. 2. 8, 9. tamen non id hic agebatur, propter quam causam Jesus gloria & honore fuerit coronatus: sed id potius indicandum erat, propter quam causam fuerit angelis naturæ conditione ad breve tempus minor. Deinde quo sensu diceretur aliquis propterea quod passus sit mortem, gloria & honore esse coronatus, ut pateretur pro omnibus mortem? quasi post coronationem istam pati possit. Nam aliud est dicere, ut mors, quam antea passus sit, per coronationem eam consequentem omnibus fiat salutaris, quod non dicitur: aliud ut eam adhuc patiatur, quod hic dicitur. (h) Est ergo in istis verbis agnoscenda transpositio quædam; vel ut verbum *videmus* collocetur post hæc verba, *propter passionem*, hoc modo; *Jesum autem, qui breve quid ab angelis minoratus fuit, propter passionem mortis: videmus gloria & honore coronatum*: Vel ut sensu eodem manente ita ordinemus verba, quemadmodum & (i) non nemo Interpretum fecit: *Iesum autem videmus gloria & honore coronatum, qui breve quid ab angelis minoratus fuit propter passionem mortis, ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem*, (k) estque sensus quem deinde vers. 14 plenius & uberius exponit; Jesum, quia hominum servator esse debuit, debuisse hominem etiam esse mortalem, non angelum, ut mortem pateretur, & per eam nos summo bono afficeret, quod eodem versiculo explicatur. Quemadmodum autem Jesus homo verus & naturali conditione cæteris hominibus similis esse debuit:

(a) *Soli Christo vere competit.* (b) *Alterum capitis istius membrum.* (c) *Christi hominis exaltatio.* (d) *Christus non amplius angelis ulla ex parte minor.* (e) *Christianis tum in mentem non venit alterius præter humanam in Christo naturæ.*

(f) *Cur Christus natura angelis minor esse debuerit?* (g) *Verba* propter passionem mortis *quo referenda?* (h) *Transpositio verborum.* (i) *Piscator.* (k) *Cur Christus esse homo debuerit non angelus,*

(a) sic duplicem naturam, humanam & divinam habere non debuit. Neque enim eorum servator est, qui natura & Dii sunt & homines; sed hominum tantum: ut ex ejus resurrectione & immortali post mortem vita omnem mortis metum possent deponere vers. 15. (b) *Gloria & honore coronatum*: illo nempe de quo in Psalmo agitur, quod sit constitutus super omnia opera Dei, quod omnia in universum sint pedibus ejus subjecta, ac proinde ab omnibus ei debeatur cultus & honor tam sublimi imperio ac potestate dignus.

Addit Autor: *ut gratia Dei pro omnibus gustaret mortem.* Hæc verba nihil aliud sunt, quam repetitio istius causæ, propter quam Jesus angelis minor esse, id est non angelicam, sed humanam naturam, quæ corruptioni ac morti obnoxia esset, habere debuerit. Causam istam verbis Psalmi ad Christum accommodatis breviter inseruerat, ut rerum ordini serviret, & scrupulum quamprimum ex lectoris animo eximeret: rursus autem uberius eam explicare noluit, ne seriem cursumque verborum Psalmi turbaret. Hanc ergo resumit, ut ea ratione aditum sibi faciat ad seqq. in quibus de causis, quæ Deum impulerint ut Jesum morti subjiceret, plenius disserit, & ab ultimo fine ac scopo telam hanc retexit. Quia enim Dei gloria & hominum salus id requirebat, ut princeps salutis eorum mortem pateretur: propterea Deus decrevit ut ita fieret. Hanc vero ut pati posset, natura homo mortalis, non angelus esse debuit. Itaque post particulam *ut*, in his verbis subaudiri debet particula, *inquam.* Non simpliciter vero causam hanc minorationis, quod ea sit mors Christi, repetit, sicut ante fecerat: sed addit hujus quoque causam, & efficientem, quæ est gratia Dei: (c) & finalem, quæ est maximum omnium hominum bonum. Ab ipso statim initio simulatque apertam mortis Christi mentionem fecisset, voluit maximas gravissimasque illius causas afferre, (d) ne quis eam elevaret, & non tanti faciendam putaret, ut propterea populi divini rex ac Dominus angelis esse minor debuerit. *Gratia Dei*, id est Dei benignitate seu gratuito erga homines favore & benevolentia. Ingenti Dei beneficio id factum est, ut Christus mortem, quæ cum omnium hominum maximo commodo conjuncta est, subiret.

Vers. 10. *Decebat enim eum, propter quem omnia & per quem omnia, qui multos filios in gloriam adduxerat*, vel *multos filios in gloriam adducentem*; *auctorem* vel *principem salutis eorum per passiones consummare.* His verbis redditur causa, propter quam Deus aliter facere non debuerit, quam ut Christum, quem populo suo ducem ac principem jam destinaverat, morti objiceret, nec alia ratione quam per mortem ad gloriam perduceret. (e) Poterat enim aliquis cogitare, convenientius longe fuisse, Regem populi divini, etiamsi tandem non angelus, sed homo esse debuerit natura quondam mortalis: mortem tamen & varias calamitates non experiri, & quemadmodum rege tanto dignum erat, in summa semper felicitate ac dignitate versari. Imo respondet D. Autor, maxime decuit Deum, ut non aliter faceret, quam eo modo, quo fecit: propterea quod hæc res scopo illius apprime conveniret, & medium esset ad id quod animo intenderat assequendum accommodatissimum. (f) Decet autem eum, qui est omnium rerum & ultimus finis, & prima efficiens causa, quique cuncta & propter se, & per se operatur ac peragit, talia media adhibere, quæ maxime ad rem sint accommodata. Sapientissime enim sapientissimum agere convenit. *Eum*, id est Deum, cujus paulo ante mentionem fecerat, cum diceret Christum gratia illius mortem gustasse.

Propter quem omnia. Describit Deum, ut hac descriptione tacite causam indicet, propter quam ipsum decuerit, ut Christum per afflictiones & mortem perduceret ad gloriam: nempe quia, cum id maxime faceret ad scopum, quem animo intendebat, conveniens omnino erat, ut cum Deus propter se omnia faciat, seu omnia in suam gloriam dirigat, sui maximam ea in re rationem haberet, & id faceret quod ad consequendum hunc scopum accommodatissimum, seque adeo ipso suaque sapientia ac bonitate dignissimum esset.

Omnia, τὰ πάντα. (g) Articulus τὰ videtur hoc loco restringere vocem πάντα ad subjectam materiam. Subjecta autem materia, est nostra salus. Quocirca ad ea omnia nominatim est referendus, quæcunque ad salutis nostræ rationem causamque pertinent.

Et per quem omnia. His verbis vel ratio redditur, cur propter Deum sint omnia, quia nimirum per illum sunt omnia. Nam qui omnium est prima efficiens causa, ille etiam est ultimus finis: vel etiam pars sunt rationis, quam in hac Dei descriptione contineri diximus, cur ipsum decuerit, ut populi sui ducem per afflictiones perficeret. Non minus enim decet primam efficientem causam, apta ad finem media eligere, quam eum, qui sit ultimus finis. (h) Vocula *per*, hoc loco, non instrumentalem & mediam, sed principalem efficientem denotat: quod semper contingit, quotiescunque de Deo aliquid efficiente usurpatur. Ea autem illius particulæ ad Deum relatæ vis esse videtur, ut significet, eum non tantum res, de quibus sermo est, primum invenire ac decernere; sed etiam sua virtute ac robore, aut mediis a se productis, non aliunde mutuatis, ad exitum perducere. Hinc Rom. 11 versu ult. distinguuntur ista, *ex quo omnia* & *per quem omnia*; quorum illud ad prius, hoc ad posterius significandum Apostolus adhibuit: noster vero autor verbis, *per quem omnia*, utrumque complexus est: quod vero Paulus ibidem adjicit, *& in quem omnia*, noster dixit, *propter quem omnia.*

Multos filios in gloriam adducentem. (i) Hic exprimit Dei scopum & intentionem, quæ erat, multos filios perducere ad gloriam. *Multi* non opponuntur hoc loco omnibus; sed tantum paucis. Non paucos, inquit, filios, sed valde multos Deus ad gloriam adducere constituit, ac propterea tot filiorum causa non mirum est quod duci ipsorum non pepercerit. Si pauci fuissent, fortassis eorum causa tot tantisque malis ducem eorum non objecisset.

(k) *Filios*, nempe suos, quales sunt omnes, qui in Christum credunt. Ex Deo enim nati seu ab eo progeniti sunt, unde mirum non est, quod eos, utpote filios suos, ad gloriam, nempe suam, velit perducere. Præterea in hac filiorum appellatione est magna vis. Cum enim illi, quorum saluti consulendum erat, Dei filii, & sic

(a) *Cur nec duplicem naturam habere debuerit?* (b) *Christi gloria & honor.* (c) *Causa Christi mortis & efficiens & finalis.* (d) *Mors Christi elevari non debet.* (e) Occupatio.

(f) *Deus cuncta propter se & per se operatur.* (g) *Vox* omnia *ad subjectam materiam restringenda.* (h) *Vocula* per *de Deo usurpata, quem sensum habeat?* (i) *Dei scopus.* (k) *Filii Dei qui?*

Christi

Christi fratres essent; decuit sane Deum, ut filium hunc, licet charissimum, salute eorum id exigente, afflictionibus ac morti subjiceret. *In gloriam*, (a) id est summam illam ac cælestem, quæ κατ' ἐξοχὴν gloria dicitur: in gloriam ei similem, qua paulo ante Christum Jesum coronatum esse dixit, & quam in Psal. 8, mystice intelligendam esse docuit, quæ alias etiam gloria Dei appellatur.

Ducentem. Alia exemplaria habent ἄγοντα in præsenti, (b) vel præterito imperfecto: alia ἀγαγόντα in præterito aoristo. Illud fortassis rectius: quasi dicat cum Deus in eo esset, ut multos filios in gloriam perduceret. Quanquam & ἀγαγόντα satis convenit, si præteritum istud de decreto multos filios in gloriam perducendi accipiamus.

(c) *Cum perduxisset.* Id est perducere decrevisset. Aliis, eodem sensu manente, præteritum per enallagen temporis positum videtur pro futuro *adducturus.*

Principem salutis eorum. Hic medium quoddam exprimitur, quo Deus in deducendis ad gloriam filiis suis uti voluit, nempe quod iis ducem ac principem salutis dare decreverit. Tantus enim exercitus ducem poscebat. Hic vero, ut omnes tanti muneris partes penitus impleret, cunctas itineris istius molestias perferre, & laboribus variis exerceri debuit. (d) Ἀρχηγὸν. Ἀρχηγὸς proprie significat eum, qui primus ducit. Hoc autem loco duo complectitur. Significat enim eum, tum qui in itinere cæteros omnes anteit; tum qui cæteris omnibus præest, eos regit, gubernat, eorumque caput ac Dominus est. In exercitu enim Duces & anteire, & regere cæteros solent. Itaque ἀρχηγὸς hoc loco non distinguitur a *Consummatore*, quemadmodum fit cap. 12. 2, sed eum in se includit, quemadmodum ex seqq. D. Autoris verbis apparet, in quibus de Christo tanquam de illo qui cæteros Dei filios sanctificet, quique eorum sit summus pontifex, agit, ostenditque convenientissimum fuisse, ut is, qui alios sanctificaturus esset, eorumque Pontifex futurus, similis etiam iis per omnia fieret. Quare ἀρχηγὸς τῆς σωτηρίας *dux* vel *princeps salutis* hoc loco significat eum, tum qui cæteros ad salutem ducit, seu iis in itinere ad salutem præit, tum qui rationi salutis præest, eamque in manu sua habet & administrat. Jam ergo, cum iter hoc salutis ducat utplurimum per mortem, per varias afflictiones & calamitates Act. 14. 22, an non decuit ut istius itineris dux & mortem & afflictiones varias experiretur prius, quam ad metam illam sempiternæ salutis penetraret, quo exemplo suo doceret, viam hanc adeo asperam & salebrosam, quæ in sempiternum interitum homines præcipitare videtur, ad supremam illam sempiternæ salutis arcem tendere? similiter, annon convenientissimum, & Dei sapientia dignissimum erat, ut is, in cujus manu ipse omnium filiorum suorum salutem positurus erat, quemque supremum eorum pontificem constituere volebat, per omnia fratribus suis similis fieret, eandem cum ipsis malorum & afflictionum sortem experiretur, quo mali non ignarus ipse miseris succurrere disceret?

Salutis eorum, id est gloriæ illius sempiternæ, ad quam eos Deus vult perducere, ut prius locutus est autor.

(a) *Gloria filii Dei destinata.* (b) *Diversa lectio.* (c) *Enallage temporis.* (d) ἀρχηγὸς *quo sensu hic dicatur.*

Per afflictiones consummare. Et *consummare* eum decuit, ut, & ipse sua signa sequentibus perfecte opem ferre, salutemque eorum omni ex parte procurare posset; & hi vicissim expressum in suo duce salutis exemplum haberent: & *per afflictiones* id fieri oportuit; tum ut hi viderent, eum hoc ipso itinere quod sibi calcandum est, non alio ullo ad salutem perveniisse, sicque in ejus exemplo itineris & vestigia & exitum cernerent: tum ut ipse dux, itineris & militiæ istius laboribus exercitus. laborantium veluti notis sibi malis ac doloribus tanto facilius commoveri, & ad opem iis promte ferendam excitari posset.

(e) Afflictionum seu παθημάτων nomine, & mortem ipsam, præsertim violentam, &, quæ eam tum antecedere, tum comitari solent mala complexus est omnia. Cum enim ingens filiorum Dei multitudo mortem violentam & varias afflictiones subeat, propterea ipsorum dux ab iis immunis esse non debuit.

(f) *Consummare*, τελειῶσαι. Id est ad gloriam istam, filiis Dei decretam, perducere, salvare. Nam cui hoc contingit, ille undiquaque perfectus & consummatus evadit; huic jam nihil, quod ad summam felicitatem pertineat, deest. Quocirca hac voce isto loco summam beatitatem & felicitatem, & vitam gloriosam, nullis malis obnoxiam significat. Quo sensu eadem voce D. Autor aliquoties est usus cap. 5. 9. & VII. 28. & XI. 40. Alias solet hæc vox ab eodem etiam autore latius sumi, & aliud quoque perfectionis genus significare cap. 7. 11, 19, & IX. 9 & X. 1.

Vers. 11. *Qui enim*, vel, *nam & qui sanctificat, & qui sanctificantur ex uno omnes: propter quam causam non confunditur, fratres eos vocare.* (g) Hic docet quanta sit inter Christum & Christianos conjunctio, quamque merito non tantum Christus, sed etiam cæteri fideles filiorum Dei nomine censeantur: ne quis putaret, tantum inter Christum & ejus discipulos esse discrimen, (h) ut eorum conditionem ac sortem calamitosam subire non debuerit; sed potius videns tantam conjunctionem inter Christum & reliquos Dei filios, convenientissimum id fuisse censeret, ut Christus eandem quam cæteri Dei filii sortem experiretur.

Videtur autem in istis verbis esse generalis quædam regula de eo qui sanctificat, & iis qui sanctificantur, quod nimirum tum hi, tum ille sint *ex uno omnes*; id est ex uno principio originem ducant, uno Patre sint progeniti & procreati: cujus rei exemplum fuit sub lege. (i) Summus Pontifex erat, qui populum sanctificabat, id est peccata illius purgabat: (hoc enim sensu vox sanctificandi sæpe, ab hoc præsertim autore, sumitur:) populus erat qui sanctificabatur: & tum pontifex, tum populus ejusdem erant gentis ac nationis, eodem patre sati ac progeniti: unde & alii alios fratres appellabant. Similiter etiam sese res habet in summo Christianorum pontifice Christo, & ejus populo: ut & populus, qui a Christo sanctificatur, id est ab omnibus peccatis penitus expurgatur; & Christus, qui populum sanctificat, unius sit cum illo, ut sic dicam, generis, ex eodem patre, nempe Deo, procreatus.

Propter quam causam non confunditur fratres eos vocare. Egregie hoc ex illo consequitur. Quia enim ex

(e) *Afflictiones quid includant?* (f) *Consummare hoc loco quid?* (g) *Conjunctio inter Christum & Christianos.* (h) *Occupatio.* (i) *Sanctificandi vox quid hic declaret?*

eodem

eodem patre una cum ipſo ortum ducunt; idcirco jure optimo non erubeſcit vocare ipſos fratres, nimirum ſuos. Cum vero ait, *non confunditur*, vel *non erubeſcit*, ἐπαισχύνεται: ſignificat, contemptibilem alioqui & erubeſcendam ſortem illorum eſſe, ſic ut non injuria pudori ſibi ducere poſſit, quod tales fratres habeat. Quo ſenſu etiam infra cap. XI. 16 dicit autor, *Deum non pudere Abrahami, Iſaaci, Iacobi, quominus Deus ipſorum vocetur.* Quam enim viles ſunt iſti homines cum ſummo Deo rerum omnium Domino collati, & quidem a tot jam ſeculis in pulverem redacti! Similiter omnes Chriſtiani quam viles ſunt, quam miſeri, egeni, afflicti, contempti, abjecti! ſic ut merito Chriſtus, Rex tantus, tantæ majeſtatis & gloriæ dedignari poſſit eos pro fratribus ſuis agnoſcere.

Verſ. 12. *Dicens, nunciabo nomen tuum fratribus meis, in medio eccleſiæ laudabo te.* Probat ſcripturæ dictis, rem ita ſe habere, nempe Chriſtum non dedignari, fideles alios fratres ſuos appellare. Prius hoc teſtimonium extat Pſalmo 22. 45: *Annunciabo nomen tuum fratribus meis, in medio eccleſiæ laudabo te.* (a) His verbis David Rex, Chriſti typus, populum Iſraëliticum fratrum nomine dignatur, & profitetur, ſe Deum pro beneficio in ſe collato in ipſorum congregatione celebraturum. Iſtud in Chriſto myſtico ſenſu impletum fuiſſe non injuria cenſetur tum, cum maximo Dei beneficio affectus, id eſt ex morte vindicatus & in vitam revocatus in diſcipulorum ſuorum cœtu apparuit, & eo ipſo Dei nomen annunciavit, cum ſe redivivum iis, immenſa Dei potentia ex mortuis reſuſcitatus, ſpectandum propoſuit. Quanquam procul dubio etiam verbis & laudibus nomen Dei extulit ac celebravit. Hinc apud Johannem cap. 20. 17 legimus, Chriſtum poſt ſuam reſurrectionem juſſiſſe Mariam, ut iret ad *fratres* ſuos, & illis diceret nomine ſuo: *aſcendo ad patrem meum, & patrem veſtrum, ad Deum meum, & ad Deum veſtrum.* Quibus verbis cauſam indicat, cur eos fratres ſuos appellaſſet, nempe quia communem cum illis patrem ac Deum haberet.

Verſ. 13. *Et iterum, Ego ero fidens in eum. Et iterum, Ecce ego & pueri quos dedit mihi Deus.* Alia ejuſdem rei teſtimonia citat, quæ proculdubio ex uno eodemque ſcripturæ loco ſumta ſunt. Uno enim contextu cohærent Eſaiæ 8 capite; prius verſ. 17, ſequens verſ. 18. Et quod ad prius attinet, in Græca Bibliorum verſione, ex qua autorem hunc teſtimonia petere videmus, ita plane ſcriptum eſt: ἐγὼ ἔσομαι πεποιθὼς ἐπ' αὐτῷ, quemadmodum hic citatur. Quæri autem poteſt, quomodo hoc teſtimonium ad rem propoſitam demonſtrandam faciat? An quia de ſe dicit Chriſtus quod confidat in Deo, propterea oſtendit, ſe ex Deo pendere, & illum omnis felicitatis ſuæ autorem agnoſcere, ac proinde eodem modo, nempe ex divina gratia, (b) Dei filium eſſe, quo cæteri omnes, ut ſic merito eos pro fratribus agnoſcat? Si enim Chriſtus ita Dei filius fuiſſet, ut a Deo Patre ſuo pendere, & in ipſo ſpes ſuas collocare opus non habuiſſet, quod cæteris omnibus Dei filiis uſu venit, nulla ſane cauſa eſſet, cur eos pro fratribus ſuis agnoſceret. Quare ex hoc loco apparet, Chriſtum talem eſſe Dei filium, qui non minus, quam cæteri omnes, ſpes ſuas in Deo collocarit, & totus ab ipſo pependerit. An vero ita accipiendum eſt hoc teſtimonium, ut ſequens, quod additur, ſit illius explicatio quædam, ita ut ex eo appareat, quanta ſit inter Chriſtum & reliquos Dei filios conjunctio? Cum enim prius ſe ſolum nominaſſet Chriſtus, ſecundo loco oſtendit, ſe una ſecum incluſiſſe reliquos Dei filios: quaſi dicat ego, inquam, & filioli cæteri, quos dedit mihi Deus. Quia enim Deus illos ipſi dedit, & ejus proprios effecit, propterea non mirum eſt, quod eos antea in ſeipſo veluti incluſerit. Unde apparet, (c) quanta ſit inter Chriſtum & reliquos Dei filios conjunctio, quamque merito hic concludatur, Chriſtum eos pro fratribus ſuis agnoſcere, quos unum ſecum eſſe cenſet. Si hanc poſteriorem explicationem ſequamur, verba *Et iterum*, poſteriori teſtimonio præfixa; non diverſi alicujus teſtimonii nota erunt, quod ad prius non referatur, ſed ejus, quod ad illud explicandum adhibeatur. Quanquam ipſum etiam per ſe, nulla habita ſuperioris ratione, rem eandem quam hoc loco D. Autor probandam ſumſit, arguit. In hoc enim teſtimonio: *Ecce ego & pueri, quos dedit mihi Deus*, aperte Chriſtus cæteros fideles pueros, vel natos, ſeu filiolos, (eſt enim in Hebræo *hajeladim*, quod natos ſeu liberos ſignificat,) nempe Dei, ac proinde etiam fratres ſuos appellat.

Quos dedit mihi Deus. Dat Deus Chriſto filios ſuos, quatenus eos ad Chriſtum adducit, & ut in eum credant efficit, eoſque Chriſti curæ committit: qua de re vide Joh. 6. 37, 39. Non quod, antequam Chriſto dentur & in eum credant, Dei ſint filii: (per fidem enim, ut Paulus inquit, Filii Dei ſumus & ſimus:) ſed quod ſimul atque Chriſto quiſpiam datus eſt, Dei fiat filius, & niſi datus ſit, Dei filius eſſe non poſſit. Vide Joh. 6. 37, 44, 45.

Verſ. 14. *Quia ergo pueri communicaverunt carni & ſanguini, & ipſe ſimiliter participavit eiſdem.* Poſtquam docuit, tam arcto fraternitatis vinculo cæteros Dei filios Chriſto conjunctos eſſe: nunc etiam docet, qualis ſit ipſorum ſtatus & conditio, ut hinc talem quoque Chriſti ducis ac pontificis eorum conditionem eſſe debuiſſe concludat. Et ſic revertitur ad id, quod verſu 9 dixerat, *Jeſum fuiſſe paulo quam Angeli minoratum*, iſtius rei cauſam efficientem impulſivam hic exprimens. *quia* inquit, *pueri communicaverunt carni & ſanguini*, id eſt carnem & ſanguinem habent, ſeu carnis & ſanguinis ſunt participes: *Et ipſe.* Quaſi dicat, Ideo & ipſe, nempe eorum dux ac princeps, tanta cognatione illis devinctus *participavit eiſdem*, vel *particeps factus eſt eorundem*, nempe carnis & ſanguinis.

(d) Per *carnem & ſanguinem* intelligitur natura & conditio infirma, fragilis, caduca, corruptioni & variis malis obnoxia. *Similiter*, παραπλησίως. Quaſi dicas, ratione vicina, quæ enim ſimilia ſunt vicina dicuntur. Summa eſt: (e) Cum Chriſtus hominum mortalium & fragilium dux & ſervator ſit, propterea is non angelus aliquis, multo vero minus ipſe Deus ſummus, qui ſolus immortalitatem habet; ſed homo ſuo tempore morti & variis calamitatibus obnoxius eſſe debuit. Nec eſt quod quis incarnationem (f) Chriſti ex his verbis concludere velit. Nam eodem modo reliquorum *Dei*

(a) *David Rex Chriſti typus.* (b) *Chriſtus gratia Dei eſt filius.*

(c) *Conjunctio inter Chriſtum & reliquos Dei filios.* (d) *Caro & ſanguis hoc loco quid?* (e) *Cur Chriſtus homo tantum eſſe debuerit.* (f) *Chriſti incarnatio ex hoc loco colligi non poteſt.*

filiorum

filiorum, id est Christianorum incarnatio hinc concludeuda esset: cum & Christus iis hac in parte similis fuisse aperte dicatur, & verbum κεκοινώνηκε, quod de iis usurpat autor, non minus, imo natura sua magis participandi actionem significet, quam verbum μετέσχε de Christo usurpatum. (a) Imo vero cum reliqui Dei filii nihil cum incarnatione commune habeant, propterea nec ipsorum Dux & pontifex incarnari debuit. Alioquin enim maxima inter ipsum & reliquos Dei filios in eo, in quo simillimi esse debuerunt, diversitas & dissimilitudo foret; quaque posita, ex Christi morte & eam consecuta resurrectione, suæ resurrectionis seu immortalitatis post mortem & per mortem consequendæ exemplum capere non possent, ac proinde per Christi mortem metu mortis, ut mox subjungitur, liberati haudquaquam fuissent.

(b) Pergit autor, *ut per mortem destrueret eum, qui habebat mortis imperium, id est diabolum.* Jam exprimit finalem causam mortalis conditionis, & denique ipsius mortis Christi; eamque duplicem constituit, quarum tamen una ex altera consequitur & dependet. Una est cum ait: *Ut per mortem destrueret eum, qui imperium habebat* vel *habet mortis.* Quis autem ille sit statim addit: *hoc est diabolum.* (c) Hæc diaboli abolitio de abolitione imperii, vel si mavis, virium quas diabolus ad homines æternæ morti mancipandos habuit, intelligenda est. Qua de causa etiam D. autor eum non simpliciter uominavit, sed prius hoc pacto descripsit, *quod imperium* vel *robur habeat mortis.* (d) Imperium autem diaboli in eo positum fuit, quod homines sibi plane mancipatos habuerit, ad suosque nutus, id est ad varia peccata & flagitia perpetranda obsequentissimos, sic ut ab hoc diræ servitutis jugo sese extricare non possent: (e) quod imperium, mortis imperium D. autor vocat, quia mortem, æternam nempe, hominibus affert: ita ut imperium vel robur mortis, per Hebraismum, idem sit, quod imperium seu robur mortiferum. Christus ergo mortem subiit, ut homines ex hac teterrima servitute eriperet, & diaboli tyrannidem everteret, omnesque ei vires & robur homines in hac servitute detinendi adimeret, adeo ut in posterum nemo nisi volens sub tristi ejus jugo gemeret. Idcirco etiam dicimur ex potestate Satanæ fuisse erepti Act.26.18. Col. 1.13. (f) Per mortem autem Christi diabolum omni robore & imperio spoliatum esse, apud Johan. legimus cap. 12.31,32, & apud Paulum ad Colosſ. 2.15. (g) Duplici vero ratione imperium aut robur hoc Diaboli mortiferum, per mortem suam Christus abolevit: (h) Primum quia per mortem adeptus est supremam in omnia potestatem, qua omnes inimicos suos, quorum caput est diabolus, coërcet, eorum vires frangit; eosque tandem penitus abolebit. Hæc ratio diabolicum imperium abolendi si hoc loco admittatur, pro concesso ponetur, Christum salutis æternæ ducem debuisse diaboli vires atque imperium suo imperio ac potestate frangere & conterere: quod, quamvis natura rei inspecta, etiam sine morte fieri posset, Dei tamen consilio factum esse, ut non nisi morte interveniente fieret, ob alterum nimirum finem, qui in seqq. verbis exprimitur: quæ proinde eo modo cum iis, de quibus hic agimus, connectentur, quasi dictum esset: *atque ita liberaret eos, qui timore mortis per totam vitam obnoxii erant servituti.* Hoc pacto abolitio imperii ac roboris diabolici per se non sufficiet ad ostendendum, Christum mori debuisse; cum illa, natura sua, haudquaquam mortem postularet; sed eatenus tantum, quatenus ad posteriorem finem, nempe liberationem a mortis metu refertur. (i) Altera ratio, qua diabolicum robur atque imperium mortiferum per mortem Christi fuit abolitum, est, quod Christus per mortem suam, præsertim postquam eam resurrectio & vita immortalis est consecuta, (nam hæc isto præsertim loco, poni debet, ut versu seq. videbimus,) eas hominibus vires indiderit, ut diaboli jugum facile excutere possint, atque adeo innumeri excusserint, & Christo sese manciparint: quod post mortem suam futurum fuisse ipsemet asseruit Joh. 12.32. Mors enim Christi eamque consecuta resurrectio omnes homines ad Christi fidem amplectendam trahit, iisque immortalitatis spem certam, si Christo obtemperaverint, inserit, ac proinde ut jugo diaboli excusso Christo sese mancipent, facit. Sed prior ratio magis nobis hoc loco probatur. (k) Nam posterior requirit, ut liberatio a metu mortis pro medio habeatur abolitionis imperii diabolici, ac proinde tanquam illius antecedens spectetur. Atqui autoris verba contrarium ostendunt. Ipse enim eorum ordo indicat, abolitionem imperii diabolici, præsertim quatenus per mortem seu morte interveniente facta est, tanquam medium referri ad liberationem a mortis metu, illamque hujus antecedens esse.

(l) Vers. 15. *Et liberaret eos, qui,* vel, *quotquot timore mortis per totam vitam obnoxii erant servituti.* Alterum mortis Christi finem, ut paulo ante indicavimus, his verbis exprimit. Hic autem est, ut Christus homines ex gravissima servitute vindicaret. Nam *obnoxii servituti,* ἔνοχοι δουλείας, hoc loco non significant eos, qui nondum re ipsa serviunt, seu tantum servitutis juri subsunt; sed eos, qui re ipsa serviunt. Servitus autem ista est mortis metus, mortis inquam æternæ, seu quatenus verendum sit, ne sempiternum duret. Nam metuere eorum est, qui serviunt. Hinc Paulus *spiritum servitutis,* dixit esse *in metum.* Rom.8.15. (m) Unde apparet, eos omnes quicunque mortem metuunt, expertes esse libertatis, & in gravissima servitute versari. Metuere autem eam cogitur, quisquis certam resurrectionis spem non habet. Quam vero gravis sit ista servitus, ex eo patet, quod toto vitæ tempore nulla ab ea detur respiratio. Ab hac servitute Christus homines morte sua liberavit, dum per mortem non tantum ad immortalem vitam evasit: (n) sed etiam potestatem coërcendi & abolendi diabolum adeptus est. Hinc ipse ad Johannem Apoc. 1.17,18, *Noli timere: ego sum primus & novissimus, & vivus: & fui mortuus: & ecce sum vivens in secula seculorum, & habeo claves mortis & inferni.* Quis enim jam mortem, id est interitum sempiternum metuet, cum ex morte exitum, eumque glorioſissimum, si Christum fuerit imitatus, conspiciat? cum videat, nihil sibi amplius metuendas esse vires ejus hostis qui nos antea oppresserat ac morti sempiternæ manciparat, easque fractas esse ab eo, qui mortem truculentam adiisset? quis amplius erit locus impiorum illis sermonibus, Sap.2.15: *Non est refrigerium in*

(a) *Imo tollitur.* (b) *Mortis Christi finalis causa duplex.* (c) *Diaboli abolitio quid?* (d) *Diaboli imperium.* (e) *cur mortis imperium?* (f) *Per mortem Christi abolitum.* (g) *Qua ratione?* (h) *Prior ratio.*

(i) *Posterior ratio.* (k) *Utra alteri præferenda?* (l) Posterior *mortis Christi finis.* (m) *Mortis metus.* (n) *Ab eo liberatio.*

ſine hominus, & non eſt qui agnitus ſit reverſus ex inferis, nemo eſt qui revertitur. Hinc autem apparet, cum morte conjungendam eſſe hoc loco Chriſti reſurrectionem. Nam ne mortem amplius metueremus, non tantum Chriſtum mortem ſubire, ſed etiam ex ea redire oportuit. *Si enim Chriſtus non reſurrexit*, ut Paulus docet, *vana eſt fides noſtra, adhuc ſumus in peccatis noſtris*: & *qui in Chriſto mortui ſunt, perierunt.*

Verſ. 16. *Nuſquam enim* vel, *non enim ſane alicubi* (ου δηπου,) *angelos apprehendit, ſed ſemen Abrahæ apprehendit.* Argumentum verſ. 14 allatum fulcit, & per quandam prolepſin docet, conveniens fuiſſe, ut Chriſtus mortalis homo naſceretur, variaſque afflictiones ſubiret: nempe, quod non angelis, qui morti naturæ non ſunt ſubjecti; ſed hominibus mortalibus & variis calamitatibus obnoxiis ſervandis, deſtinatus eſſet. Hinc vero apparet, quam incongrue hæc verba ad aſſumptam a Chriſto humanam naturam torqueantur. (a) Nam præter ipſa verba, quæ hunc ſenſum nullo modo patiuntur, ut poſtea dicemus, contextus & ratiocinatio autoris id repudiat: qui pro ratione & argumento id ſumere non potuit, debuitve, quod ſibi hoc ipſo argumento & ratione probandum ſumſiſſet. De eo enim erat quæſtio, cur Chriſtus, qui nunc ad tantam majeſtatem & gloriam eſt evectus, non angelicam, ſed humanam, morti & variis calamitatibus obnoxiam habuerit naturam? Hujus vero rei quo pacto ratio redderetur per id, quod non angelicam, ſed humanam aſſumſerit naturam; cum iſtius ipſius rei, quæ in hac aſſertione continetur, nempe quod Chriſtus homo fuerit natus, nunc cauſa ratioque quæratur? At vero ſi hæc verba de juvandis non angelis ſed hominibus, deque ope iis ferenda intelligamus, pulcherrime omnia cohærent, nempe Chriſtum idcirco hominem mortalem fuiſſe, non angelum aliquem, quod non angelis, ſed hominibus juvandis ſervandiſque fuerit deſtinatus.

(b) Verbum επιλαμβανεσθαι ſignificat proprie manu aliquem apprehendere, ſive ut illum aliquo ducas, ſive ut ſuſtentes infra cap. 8, 9. Luc. 9. 47. & 14. 4. Hinc ad opitulationem ſignificandam commode transfertur. Quos enim adjutos volumus, ne cadant, vel ſub onere aliquo ſuccumbant; aut ſi ceciderint, erectos cupimus, iis manum injicere ſolemus. Quo ſenſu Eccl. 4. 12 de ſapientia dictum eſt, *quod filios ſuos exaltarit και επιλαμβανεται των ζητουντων αυτην*, hoc eſt *opituletur quærentibus ſe.* Eadem ſignificatio eſt verbi (c) αντιλαμβανεσθαι; quod qui aliquem ſublevatum velint, illi ex adverſo manum porrigere ſoleant. Hoc ergo ſenſu dicitur Chriſtus επιλαμβανεσθαι ſemen Abrahæ, quod hominibus manum veluti injiciat, ut eos ſuſtentet, fulciat atque ducat, id eſt eos adjuvet iiſque opituletur; quemadmodum autor ſeipſum inferius explicat verſ. ult. quod enim hic dicit επιλαμβανεσθαι, illic per βοηθησαι effert. De eadem enim re utrobique loquitur, & rationem conſequentiæ argumenti, quod in hoc verſiculo proponit, illic explicat. Argumentum eſt Chriſtum ideo, quod ſemen Abrahæ επιλαμβανεται ſeu *apprehendit*, debuiſſe in omnibus fratribus eſſe ſimilem, id eſt ut ſequente verſu dicemus, non tantum conditione naturæ, ſed etiam afflictionibus. Ratio autem conſequentiæ eſt: quia in quo paſſus eſt ipſe tentatus, poteſt iis, qui tentantur, auxiliari. Manifeſtum ergo eſt, (d) βοηθησαι, *auxiliari*, poſitum eſſe pro επιλαμβανεσθαι. Non poſſe autem ipſa hujus loci verba ad aſſumptam a filio Dei humanam naturam trahi, agnovit etiam unus ex præcipuis pontificiorum (e) interpretibus, in hunc locum ſcribens: 1. *quod utrobique ſit verbum præſentis temporis: quæ autem cauſa*, inquit, *eſſe potuit locutionis hujus, ut præſens pro præterito hic uſurparet? quomodo proprie dici poteſt, Chriſtum nunc aſſumere humanam naturam?* 2. *quod non dicatur aſſumere naturam angelicam vel angelum: ſed angelos. Atqui nullus* (inquit idem) *dicet, Chriſtus aſſumſit homines: cur ergo dicatur aſſumſiſſe angelos?* 3. *quod ſemen Abrahæ ſignificet non naturam, ſed perſonam, id eſt filium vel filios Abrahæ.* Sed nos erroribus miſſis, id quod res eſt, dicamus. Semen Abrahæ, quod collectionem & multitudinem ſignificat, (f) (ſemen enim, præſertim apud Hebræos, fere ſemper eſt nomen collectivum, & multitudinem includit,) recte oppoſuit angelis in plurali numero. (g) Semen ergo Abrahami ſunt filii aut poſteri Abrahami. Maluit hos nominare, quam ſimpliciter homines dicere; quia Chriſtus non aliis hominibus proprie, quam Abrahamidis toties in Scriptura promiſſus fuiſſe legitur. Videtur autem hic tale quippiam autor affirmare voluiſſe, quod Scripturæ teſtimoniis & autoritate nitatur, & ex illa hauſtum ſit.

Ideo dixit: *Non enim ſane alicubi* (δηπου) *angelos apprehendit. Sane alicubi*, id eſt in aliquo S. Scripturæ loco:

Apprehendit, id eſt apprehendere dicitur vel affirmatur. (h) Non raro enim rem ipſam pro rei declaratione ſeu affirmatione ponimus. At vero quod ſemen Abrahami apprehendat, id eſt illud adjutet, ei opem ferat, illique ſervando proprie ſit deſtinatus, iſtud multis S. Scripturæ locis expreſſum eſt. Tanto vero libentius ſemen Abrahami nominavit D. Autor, quod non ſolum verum id eſſet quod de eo affirmat, & in Scripturis teſtatiſſimum; ſed etiam Hebræis, ad quos ſcribit, quippe Abrahami poſteris, auditu jucundiſſimum. Cæterum hac ambigua appellatione, quæ ſemen Abrahami tum carnale, tum ſpirituale ſignificare poteſt, ita Judæis gratificatus eſt, ut ſimul tacite indicarit eos debere Chriſtianos fieri, qui ſoli, cujuſcunque gentis, ſpirituale ſemen Abrahami ſunt Gal. 3. 29, ſi a Chriſto ipſo facto juvari & ſervari velint. Iſtis enim ſolis ipſo opere juvandis ſervandiſque Chriſtus deſtinatus eſt, iſtorum tantum miſericors fideliſque eſt pontifex. Unde hic ſpirituale Abrahami ſemen intelligendum eſt potius, quam carnale; quamvis ii qui Abrahami ſemen utraque ratione & ſpirituali & carnali ſunt, duplici quodammodo jure Chriſti ſibi opem auxiliumque vindicent.

Verſ. 17. *Unde debuit per omnia fratribus ſimilari, ut miſericors fieret & fidelis pontifex ad Deum, ut repropitiaret peccata populi.* Hucuſque præcipue docuit, cur Chriſtus mortalis homo eſſe debuerit: (i) nunc etiam ex eadem proxime explicata cauſa deducit, cur non tantum mortalis & variis afflictionibus obnoxius eſſe; ſed etiam cur reipſa omnia adverſa, quibus cæteri fideles adflictantur, experiri debuerit. Ex fine enim

(a) *An hæc verba ad aſſumptam a Chriſto humanam naturam trahi debeant?* (b) *Verbum* επιλαμβανεσθαι. (c) αντιλαμβανεσθαι. (d) βοηθησαι *ab autore poſitum pro* επιλαμβανεσθαι.

(e) *Franciſcus Ribera.* (f) *Semen eſt nomen collectivum.* (g) *Semen Abrahami.* (h) *Res ipſa pro rei declaratione poni ſole.* (i) *Cur Chriſtus varias afflictiones experiri debuerit?*

progre-

progreditur ad inferenda media. Quia namque ſemini Abrahami, (qui ſane homines ſunt mortales, & ob fidem in Jeſum Chriſtum variis afflictionibus ſubjecti) opitulari, eorumque ſummus pontifex conſtitui debuit, ideo miſericors & fidelis eſſe debuit. Ut vero miſericors & fidelis eſſet, fratribus per omnia ſimilis efficiendus erat. Conſecutionis autem hujus rationem ſequenti verſic. declarat.

Vnde. Ex fine infert medium.

Debuit per omnia ſimilari vel *ſimilis fieri.* Id eſt non ſolum quod ad naturam naturalemve conditionem, ſed etiam quod ad varias afflictiones & tentationes, ut dicitur cap. 4. 15, attinet. *Fratribus.* Magna eſt vis in hac appellatione. Quia enim fratres adjuvare iiſque opem ferre, & eorum pontifex eſſe debuit; propterea mirum non eſt, quod Deus eum voluerit ſumme eſſe miſericordem, & tenero quodam affectu erga eos imbutum; ac proinde, ut hic illi affectus tanto magis ingeneraretur, tot malis & laboribus exercitum.

Vt miſericors fieret & fidelis pontifex. Pontifex eſſe debuit reliquorum filiorum Chriſtus; quod autem pontificis ſit officium, mox explicabit autor. Addit, τὰ πρὸς τὸν θεὸν, id eſt peragendo ea, quæ ad Deum pertinent: qualia ſunt, dona & victimas offerre pro peccatis, quemadmodum ipſe autor infra cap. 5. 1 explicat. (*a*) Cui rei in Chriſto pontifice noſtro id reſpondet, quod per ſanguinis fuſionem in cælum, tanquam ſacrarium, ingreſſus, ibidem appareat vultui Dei, atque interpellet pro nobis: id eſt ea omnia apud Deum in cælis degens peragat & adminiſtret, quæ ad nos a pœnis peccatorum noſtrorum liberandos pertinent.

(*b*) Additur enim finalis cauſa pontificatus, & eorum quæ ex hoc munere peragenda ſunt: *ut repropitiaret*, vel, *ad expiandum peccata populi*, εἰς τὸ ἱλάσκεσθαι τὰς ἁμαρτίας τοῦ λαοῦ. (*c*) Verbum ἱλάσκεσθαι, quo hic utitur autor, reſpondet Hebræo *kipper*; cujus radix *caphar*, *tegere*, *oblinere* ſignificat. Peccata enim non alia ratione expiantur, quam quod veluti tegantur & obducantur, ne amplius in conſpectu Dei appareant. Ad hoc verbum Hebraicum exprimendum LXX Interpretes uti ſolent verbo ἱλάσκεσθαι, ne in hac ſacrificiorum materia a Græca loquendi conſuetudine prorſus abeant. Aliquando autem hoc verbum cum voce *peccatorum* accuſandi caſu conſtruunt, quemadmodum etiam hoc loco factum videmus; aliquando vero, idque aliquanto frequentius, generandi caſu, interjecta præpoſitione περὶ, ſecuti phraſin & conſtructionem Hebraicam. Hebræi enim verba tegendi ſignificationem habentia, cum præpoſitione *hal* vel *bead* conſtruere ſolent, cui in Græca lingua reſpondet περὶ, & aliæ ſimiles particulæ. Eodem autem plane ſenſu dicitur ἱλάσκεσθαι ἁμαρτίας, & ἱλάσκεσθαι περὶ ἁμαρτιῶν: nec unquam hæc vox a ſacris ſcriptoribus ad Deum ipſum paſſive refertur. Idcirco autem hac voce, quę proprie placationem & propitiationem ſignificat, Græci Interpretes in hac materia uti potuerunt, quia in omni ſacrificio id agitur, ut numen propitietur: (*d*) non quidem ſemper, ut ex irato placatum & propitium reddatur; ſed ſæpe ne propitium placatumque eſſe deſinat, utque irarum juſtas alioqui cauſas omittat. Quod certe in ſacrificiis illis divina lege olim conſtitutis fiebat. Populo enim Deum propter illa peccata quibus expiationem ſub lege conceſſerat, tum cum is ſecundum legis præſcriptum eorum expiationem tempeſtive procuraret, reipſa iratum fuiſſe non eſt conſentaneum. Quocirca iſtis ſacrificiis Deus non ex irato propitius reddebatur: ſed ut propitius porro eſſet, nec propter iſta peccata gratiam ſuam & clementiam averteret a populo, opera dabatur. Non eſt ergo, cur quiſpiam ex hac *placandi*, (*e*) aut, *propitiandi* voce concludat, Deum a Chriſto nobis fuiſſe placatum: ſed cum hanc vocem ad peccata referri audit, nihil aliud, quam eorum expiationem purgationemque a Chriſto factam intelligat: quemadmodum ſupra cap. 1. 3. locutum hunc ipſum autorem vidimus. Quo pacto autem Chriſtus nunc in cælis manens, & pontificium ſuum munus exercens peccata noſtra purget, ex ſequentibus verbis intelligitur, nempe non alia ratione, quam quod poteſtate ſibi ab ipſo Deo conceſſa curet, ne peccatorum noſtrorum pœnas luamus, & in æternum pereamus. *Populi.* (*f*) Summi ſacerdotis enim erat, non tam ſingulorum, quam univerſi populi ſimul peccata expiare; certe hoc ipſius fuit proprium, illud cum aliis etiam ſacerdotibus commune. Cum ergo Chriſtus ſummus pontifex reliquorum omnium Dei filiorum eſſe debuerit, debuit etiam eſſe miſericors & fidelis in expiandis totius populi divini peccatis.

(*g*) *Miſericors*, qui fratrum ſuorum doloribus & ærumnis tangi poſſit, iiſque ſuum, ut ſic dicam, dolorem impertiri. Miſericordia enim nihil eſt aliud, quam dolor quidam & affectus ex alterius malis & miſeria ortus, ad ferendam illi opem & auxilium impellens.

(*h*) *Fidelis*, qui ſumma cura & ſtudio ea omnia peragat & adminiſtret, quæ ad peccata expianda miſeroſque & afflictos ſublevandos pertinent: quæ fidelitas ex miſericordia aliqua ratione ortum incitamentumque ſumit. Atqui ut talis eſſet, debuit ipſe prius dura omnia experiri. Conſequentiæ rationem ſubjungit autor, cum ſubjicit:

Verſ. 18. *In eo enim in quo paſſus eſt ipſe tentatus, potens eſt & iis, qui tentantur, auxiliari.* Ἐν ᾧ γὰρ πέπονθεν αὐτὸς (*i*) ἐν ᾧ idem hic eſt, quod *quia*, vel *quatenus.* Non ſimpliciter autem dicit, quod ſit paſſus: (*k*) ſed addit, *tentatus*, vel, *cum tentaretur*, ut oſtendat ejus perpeſſiones non fuiſſe pœnas, ſed fidei ſummæque pietatis experimenta. Idcirco infra capite 4. 15 de ejus tentationibus loquens expreſſe addit, eum fuiſſe tentatum ſine peccato, id eſt eum afflictiones iſtas peccatis non fuiſſe promeritum.

Potens eſt, vel *poteſt iis, qui tentantur auxiliari.* Verba *poteſt auxiliari*, tam late hic extendi debent, quam miſericordem ac fidelem eſſe pontificem, id eſt ut non tantum ipſam juvandi potentiam, ſed etiam voluntatem, propenſionem, ſtudium ac diligentiam ſignificent. Recte enim ab illa dictum eſt: *Non ignara mali miſeris ſuccurrere diſco. Iis qui tentantur*, (*l*) id eſt qui ſimiliter in experimentum fidei, juſtitiæ cauſa, affliguntur.

(*a*) *Pontificatus Chriſti quid?* (*b*) *Cauſa illius finalis.* (*c*) ἱλάσκεσθαι. (*d*) *In ſacrificiis Deus ex irato propitius non reddebatur.* (*e*) Placandi *aut* propitiandi *vox, Deum placatum non arguit.* (*f*) *Summi ſacerdotis proprium.* (*g*) *Pontifex miſericors.* (*h*) *Fidelis.* (*i*) ἐν ᾧ *pro* quia *vel* quatenus. (*k*) *Chriſti perpeſſiones non fuerunt pœnæ.* (*l*) *Tentari quid?*

Auxiliari, id est iis præsto esse, ne propter mala, quibus premuntur, pereant: quod facit, cum iis robur ad sustinendas afflictiones suggerit, (*a*) ne earum vi in fide labascant, eamque deserant; aut etiam ipsas afflictiones ita moderatur, ne vel nimium graves, vel nimium longæ ac diuturnæ sint: utque si longæ sint, sint leves; si magnæ, breves: cum denique morientium spiritus suscipit, quos illis suprema cum gloria suo tempore sit redditurus. Dum autem Christus suis hoc pacto auxiliatur, eo ipso peccata eorum expiat. Operam enim dat & summa cura providet, ne vel in afflictionibus succumbentes, vel in morte destituti, pœnas hac ratione peccatorum suorum luant. Atque hinc patet, quomodo Christus pontifex noster summus peccata nostra in cælis manens expiet; (*b*) præcipuamque muneris ejus sacerdotalis functionem in cælis peragi, non vero in morte peractam esse, in qua præparatio tantum quædam ad eam fuit. Unde sequitur, nec sacerdotale Christi munus, nec peccatorum expiationem, quæ per illud procuratur, in eo consistere, quasi Christus peccatorum nostrorum pœnas luerit, quandoquidem id in cælis locum nullum habet.

(*a*) *Auxilium Christi.* (*b*) *Præcipua sacerdotii Christi functio in cælis peragitur.*

CAP. III.

ARGUMENTUM.

(*c*) *Pergit in explicanda Christi præstantia, eumque cum Mose conferens ostendit, quanto hunc intervallo post se relinquat; ut eo ipso, quantum Christiana religio Mosaicæ disciplinæ præstet, (quo etiam superior Christi cum Angelis collatio spectabat,) doceat. Unde porro exhortationem infert, ne Christi doctrinam deserere unquam in animum inducant* 1 *ad vers.* 7. *Atque ita (d) duæ capitis istius partes constitui possunt, quarum prior sex prioribus versiculis continetur, posterior sequentibus absolvitur.*

(*c*) *Argumentum capitis.* (*d*) *Partes duæ.*

Vers. 1. *UNde fratres sancti, vocationis cælestis participes, considerate apostolum & pontificem confessionis nostræ Iesum.* Vox *unde*, & ad proxime dicta referri potest, & ad superiora omnia quæ de Christi dignitate sunt allata, idque fortassis rectius, quasi dicat: (*e*) Cum ergo tanta sit Christi Jesu præstantia, quantam audivistis, propterea vos merito ad considerationem illius extimulandos censeo.

(*f*) *Fratres sancti*, id est divinæ veritatis notitia a profano hominum vulgo separati: vel etiam, non illa vulgari & carnali, sed divina & spirituali fraternitate mihi conjuncti.

(*g*) *Vocationis cælestis participes.* Μέτοχοι, id est qui una mecum aut una cum cæteris Christi discipulis cælesti vocatione vocati estis. Cælestis vocatio non tantum eam vocationem significat, quę cælitus fit & a Deo proficiscitur: sed etiam quæ ad cælum tendit ac dirigitur, seu quæ cælum habet prò scopo. His ipsis tam præstantibus & eximiis titulis, quos suscepta Christi religione adepti fuerant, commendare eam illis voluit.

(*e*) *Nexus.* (*f*) *Christiani fratres sancti.* (*g*) *Cælestis vocatio.*

Considerate apostolum, seu *legatum & pontificem confessionis nostræ Christum Iesum.* In Græco enim additur vox *Christi*. Per confessionem istam intelligenda est religio nostra quam profitemur; (*h*) cujus Christus legatus fuisse dicitur, quia primus ad eam mundo inferendam & annunciandam a Deo missus fuit. (*i*) Pontifex etiam ejus dicitur, quod illi veluti præsideat, eam procuret, & quæcunque ad eam spectant, perpetuo administret; quod istius religionis homines per ipsum ad *D*eum accedant, & ille peccata eorum expiet, ille operam det ut in templo Dei, quod huic religioni dicatum est, omnia, quæcunque divinum ad cultum spectant, rite peragantur. (*k*) Ideo autem pontificis seu summi sacerdotis nomine, hac de re loquens, utitur, quod olim summi sacerdotes templi Dei & sacrorum præsides essent. Ex utroque isto munere, quod Christus unus sustinet, apparet ejus maxima dignitas. (*l*) Olim alius fuit legatus religionis Judaicæ, qui fuit Moses; alius pontifex, qui fuit Aaron, & ejus successores. Christus unus, & legatus est nostræ confessionis, & pontifex. Omnes omnium dignitates in unum Christum collatæ sunt. Tam late autem hoc loco extendendum esse videtur pontificis nomen, ut regiam Christi dignitatem & officium in se complectatur. Nec enim verisimile est D. Autorem in hoc Christi præstantiæ & dignitatis, seu mavis, munerum compendio, id quod maximum est omittere voluisse, & quidem hoc loco, in quo ad Christi contemplationem omnes excitat: præsertim cum eum talem pontificem esse dixerit, qui tentatis auxilium ferat, quod etiam ad regiam Christi potestatem pertinet; cumque cap. 1 regiam ejus dignitatem productis scripturæ testimoniis luculenter descripserit.

Vers. 2. *Qui fidelis est ei, qui fecit illum, sicut & Moses in omni domo ejus.* Postquam Hebræos ad considerandam Christi dignitatem & præstantiam exhortatus est, non contentus superioribus, quæ hac de re dixit, (*m*) cum Christum cum Angelis conferret, eumque iis longe anteponendum esse doceret; nunc seorsim etiam Christum cum ipso Mose (cujus summa erat apud Judæos dignitas, quique Christo solebat ab iis opponi & præponi) conferre instituit, idque occasione sumta ex eo, quod de Mose ab ipso *D*eo ad singularem ejus præ cæteris prophetis laudem dictum fuerit, eum fuisse fidelem in tota *D*ei domo: qua in fide etiam Christum Mosi parem fuisse autor asserit. (*n*) Quibus verbis tacitæ occurrit objectioni, ostendens haudquaquam ea in re Christum Mosi cedere, quæ ei aliquando ita fuerit a *D*eo tributa, ut cæteris prophetis præponeretur Num. 12. 7. Ait enim *D*eus: *Si quis fuerit inter vos Propheta Domini, in visione apparebo ei, vel per somnium loquar ad illum. At non talis servus meus Moses, qui in omni domo mea fidelissimus est. Ore enim ad os loquar ei.* &c. Quibus verbis quis non videt, quantum Mosi præ reliquis prophetis tribuatur? Jam ne quisquam etiam Christo Mosen præferendum esse crederet, idcirco eodem fidelitatis elogio Christum ornat D. autor, quo Mosen ornaverat Deus, ut eadem opera omnem præ Christo prærogativam Mosi adimat. (*o*) *Fides* autem, id est fidelitas ista Christi, ad utrumque ipsius munus, & legati nimirum, & pontificis, referenda

(*h*) *Christus legatus.* (*i*) *Et pontifex.* (*k*) *Summus pontifex templi, Dei præses.* (*l*) *Christi maxima dignitas.* (*m*) *Christi cum Mose comparatio.* (*n*) *Occupatio.* (*o*) *Fides Christi.*

est.

est. Legati quidem fides in eo cernitur, ut & vere & omnia referat, quæcunque sibi dicenda commissa sunt; ut omnia faciat, quæcunque ad persuadendum, fidemque legationi conciliandam spectant; præsertim si ea illi a legante injuncta fuerint. Pontificis autem fides in eo consistit, ut omnia diligenter procuret, quæcunque ad divinum cultum, Deumque hominibus propitiandum pertinent.

Ei qui fecit illum, nempe legatum & pontificem: qui ei hæc munera commisit in quibus fidei exercendæ est locus. Hic autem est Deus ille summus. (*a*) Verbum *fecit*, hoc loco non videtur referri ad Christi essentiam vel personam, quamvis & illius respectu Christus a Deo factus sit; sed ad ejus munera, quæ diximus. Quo sensu etiam 1 Sam. 12. 6 dicitur de Deo: *qui fecit Mosen & Aaron*, nempe ratione tantorum munerum quæ gesserunt.

Quemadmodum Moses. Par est fidelitate Mosi, qui etiam diligenter obivit, quæcunque sibi a Deo commissa fuerant.

In omni vel *tota domo ejus.* Respicit, ut monuimus, ad ipsius Dei verba paulo ante a nobis citata. Dicitur autem Moses in tota domo fuisse fidelis, quod nullam domus istius curandæ & administrandæ partem neglexerit. Quanquam verba hæc ita quoque possunt accipi, quemadmodum ea accepit vetus interpres dicto loco Num. 12, quæ ita, ut vidimus, reddit: *qui* (Moses) *in omni domo mea fidelissimus est*: quasi dicat qui est inter omnes, qui ad domum seu familiam meam pertinent, fidissimus. (*b*) Domus enim ibi familiam significat. Sed autor hanc vocem ad domicilium significandum deflexit; ita tamen, ut nihilominus & familiam significet, sicut apparet ex vers. 6.

Vers. 3. *Amplioris enim gloriæ iste præ Moyse dignus est habitus, quanto ampliorem honorem habet quam domus, qui fabricavit illam.* Hic jam ratio redditur, quam merito Christum considerare, quantusque sit expendere debeant. Nam superior versiculus ad descriptionem Christi Jesu adhuc pertinet, qua docetur, Mosi par fuisse fidelitate erga Deum. Quanquam in ea aditus simul ad hanc rationem struitur. Perinde ergo est, atque si dicat autor: Considerate Christum Jesum, in ejusque præstantia & dignitate, animum & cogitationem defigite, quandoquidem Mosen ipsum honoris & gloriæ amplitudine longe superat. Quantum autem? tantum, quanto ampliorem habet domo, cujus mentio facta est, is qui eam fabricavit sive construxit. Nam & per domus fabricatorem eum intelligit qui sibi, non qui alteri mercenaria opera domum extruxit. Jam vero cur fabricatoris domus mentionem fecerit, subjungit causam, cum addit:

Vers. 4. *Omnis namque domus fabricatur ab aliquo.* Quem porro per fabricatorem & architectum ejus domus, de qua hic sermo est, intelligat, similiter docet; nempe se Deum ipsum intelligere.

Subjicit enim: *qui autem hæc omnia creavit*, vel potius, *construxit Deus est.* Hinc apparet, quandoquidem per architectum domus istius, de qua sermo est, intelligit Deum, id velle D. Autorem dicere: (*c*) Christum tanto præstantiorem esse Mose, quanto Deus præstantior est sua domo quam construxit, id est populo suo qui Dei domus est; idque merito. Quemadmodum enim Moses cum domo Dei conjungendus est, cujus pars quædam præcipua fuit: sic Christus cum Deo conjungi debet, qui una cum Deo domum & construxit, & in eam dominium imperiumque exercet, adeo ut hac ratione consideratus non sit pars aliqua domus, sed supra domum. Porro autem si ea est dignitatis differentia inter Mosem & Christum, quæ est inter Deum & ejus domum: (*d*) eadem etiam proportio dignitatis erit inter Christum & inter Deum, quæ est inter Mosem, & inter reliquam domum. In ejusmodi enim proportionibus quadripartitis convertibilis esse solet proportio. Quocirca quemadmodum Moses reliquæ domui dignitate aliquatenus cessit, utpote ejus minister & procurator, qui etsi quemvis in domo seorsim dignitate superavit; omnibus tamen collectim sumtis inferior fuit: sic Christus Deo secundus est, a quo omnem, ipsius nomine & construendæ & regendæ domus, divinam vim, autoritatem & potestatem accepit. Animadvertendum autem est, in tota hac Mosis cum Christo comparatione, non haberi rationem ejus rei, (*e*) quod alia fuerit domus illa antiqua, in qua Moses olim Deo fidelis fuisse dicitur; alia hæc nova, in qua & construenda & gubernanda curandaque Deus Christum sibi adjunxit. Satis enim est ad id quo de agitur utramque domum Dei esse, & (quanquam hoc posterius ad comparationem hanc non ita est necessarium) eam quam Christus gubernat, veluti in locum successisse illius, in qua Moses Deo fidelis fuisse dicitur, ita ut hactenus pro una quodammodo haberi queat. Quodsi quispiam urgere velit diversas esse domus; is non modo Christi gloriam ac dignitatem, cujus adstruendæ causa ista omnia dicuntur, non minuet; sed etiam augebit, cum nova hæc domus longe præstet veteri.

Vers. 5. *Et Moses quidem fidelis erat in tota domo ejus, tanquam famulus in testimonium eorum, quæ dicenda erant.* Hoc versu clarius & speciatim explicare vult istam Christi ampliorem præ Mose gloriam; quam antea tantum in genere proposuerat. (*f*) Particula & hoc loco exegetica est. Hac autem Christi gloria explicata, apparebit eum tanto præstantiorem esse Mose, quanto Deus præstantior est sua domo seu populo: id est Mosen quidem domui annumerandum, Christum autem cum Deo conjungendum esse. Nam Moses quidem fidelis erat in tota domo Dei tanquam famulus seu minister. (*g*) Hæc erat Mosis dignitas, quod totam quidem Dei domum curaverit atque rexerit, sed tanquam minister domini, non vero tanquam Dominus domus. Fuit procurator quidam domus Dei, id est ex familia præcipuus, cui reliquæ familiæ cura a Patrefamilias commissa erat: qui idcirco semper a Dei nutu, tanquam Domini, pendere coactus fuit, & in omnibus ejus jussum & imperium expectare. Hinc ne castra quidem movere aut metari poterat, nisi ejus rei signum prius a Deo accepisset.

Quod autem ejus (*h*) præcipuum munus fuerit, expressit autor, cum addit: *in testimonium dicendorum.* Id est minister erat in hac Dei domo, ut ea, quæ Deus populo dici volebat, nomine Dei referret. Testimonium enim hoc loco sumitur per metaphoram, pro re-

(*a*) *Verbum* fecit *hoc loco non refertur ad essentiam.* (*b*) *Domus pro domicilio & pro familia.* (*c*) *Christus quanto Mose præstantior.* (*d*) *Christi cum Deo comparatio.* (*e*) *Domus Dei antiqua & nova differunt.* (*f*) *Particula* & *exegetica hoc loco est.* (*g*) *Mosis dignitas.* (*h*) *Mosis præcipuum munus.*

latione & narratione eorum, quæ ab altero audiverit. Nam teſtes audita referre ſolent. Unde euangelium ſermo quidem Dei appellatur; ſed quatenus a Chriſto aut Apoſtolis annunciabatur, teſtimonium non raro vocatur. Vide Apoc. 1. 2, 9. VI. 9. XII. 11, 17. XIX. 10. XX. 4. vide etiam 1 Cor. 1. 6. 11. 1. 2 Theſſal. 1. 10. 2 Tim. 1. 8. Sic illi duo præcones, teſtes Dei vocantur Apoc. XI. 3. dicit enim, *& dabo duobus teſtibus meis, & prophetabunt.* Ideo enim videntur teſtes Dei fuiſſe vocati, quod prophetent; ſic ut iſti teſtes idem ſint, quod Prophetæ ſeu præcones. Ideo (*a*) viri quidam docti ad verſic. 7, quo dicuntur conſummaſſe teſtimonium ſuum, notant, *id eſt poſtquam legationem ſuam obierint.*

Verſ. 6. *Chriſtus vero tanquam filius ſuper domum ſuam.* (*b*) Nunc Chriſti dignitatem & gloriam Moſis dignitati opponit: quod hic quidem fuerit herilis in domo miniſter; Chriſtus autem ſit herilis ſuper domum filius, id eſt divinæ domus Dominus & hæres. Quocirca non in familiæ cenſum, ut Moſes, referendus, ſed cum ipſo Patre familias, domus iſtius Domino, eſt conjungendus: ac proinde tanto dignior Moſe, quanto Deus ipſe ſua domo cenſendus.

Pronomen (*c*) ἑαυτῦ dubium, num cum aſpiratione ἑαυτῦ id eſt *ſuam*, num ſine aſpiratione αὐτῦ, id eſt *ipſius*, nempe Dei, legi debeat. Si priori modo legamus, dicetur Chriſtus eſſe ſuper domum ſuam, ſic ut tribus in rebus ſit inter Chriſtum & Moſen oppoſitio. 1. (*d*) quod Moſes ſit Dei Miniſter: Chriſtus autem Dei filius. 2. (quod prioris eſt conſequens) quod Moſes ſit in domo, id eſt domus pars, atque ita cum reliqua domo, Domino domus ſubjectus: Chriſtus autem ſit ſuper domum, hoc eſt domui imperet & abſolute dominetur. 3. (quod ſimiliter ex duobus prioribus fluit) quod Moſes alienam curaverit domum: Chriſtus autem non alienam, ſed ſuam propriam regat atque gubernet, utpote & a ſe conſtructam; (cum Moſes in parata jam Dei domo, id eſt populo Iſraëlitico muneris ſui partes obiverit;) & ſibi hæreditatis jure a Deo traditam; quod Moſi non contigit. Veriſimilem tamen & alteram lectionem, ut ſcil. legamus *ſuper domum ipſius*, hoc eſt Dei, (*e*) id facit, quod comparatio iſta exigere videatur, ut utrinque commemoretur domus Dei. Aut enim pro conceſſo ſumeret D. Autor, Chriſti domum eſſe illam ipſam, de qua loquebatur, Dei domum; aut non ſumeret. Si prius, quid attinebat dicere, Chriſtum eſſe ſuper domum ſuam? Si enim ejus dominus eſt, etiam ut ſuper eam ſit neceſſe eſt. Poterat brevius & compendioſius dicere, Moſen in domo Dei tanquam aliena fuiſſe miniſtrum: at Dei domum, ipſius Chriſti propriam eſſe factam. Si poſterius, non conſtabit comparationis iſtius, & argumenti ex ea ducti ratio. Nec enim ex eo ſolo, quod Chriſtus ſit ſuper ſuam propriam domum, Moſes autem in Dei domo miniſtrum egerit, ſequitur Chriſtum Moſe longe digniorem eſſe, cum ſæpe majoris ſit dignitatis, alienæ domus, præſertim Dei ipſius, adminiſtrum eſſe, quam ſuæ dominum. Adde quod hic agatur de ea domo, in qua & Chriſtus & Moſes fidelis Deo ſit aut fuerit; at fides in domo aliena ſpectatur, non in ſua, vel ſaltem non qua ſua, ſed qua aliena eſt. Ne de eo nunc dicamus, quod hic reſpiciatur ad illa Dei verba, ſuperius allata, quod Moſes fidelis fuerit in tota domo Dei.

(*a*) *Beza.* (*b*) *Chriſti dignitas.* (*c*) *Lectio.* (*d*) *Prior.* (*e*) *Poſterior.*

(*f*) Pergit autor, *cujus domus ſumus nos.* Hæc verba & declarationem continent, quid per domum Dei aut Chriſti intelligendum ſit, nempe omnes illos, qui Chriſti religionem amplectuntur, quorum è numero erant etiam iſti Hebræi: & ad ſequentem exhortationem aditum aperiunt. Sunt autem credentes domus Dei, ſive per domum familiam intelligas ſive ædificium. Utrumque enim hoc loco intelligi poteſt. Familia Dei & Chriſti ſunt, quia Deo & Chriſto ſerviunt, illique curæ ſunt. Ædificium etiam illius ſeu ſpirituale templum ſunt, quia Deus & Chriſtus in iis habitat per ſpiritum ſuum ſanctum, ſuntque divini cultus domicilium quoddam: qua de re multa teſtimonia S. Literarum extant. (*g*) Hinc apparet, quanta ſit Chriſtianorum dignitas. Dare igitur operam debent, ne unquam dignitate hac excidant, ſed ut ea illis ſit ſtabilis ac perpetua.

Ideo ſubjicit autor, *ſi*, vel, *ſiquidem fiduciam & gloriam*, vel potius, *gloriationem ſpei uſque ad finem firmam retineamus.* Hinc apparet, ad id ut domus Dei ſimus, requiri ut fiduciam & gloriationem ſpei habeamus, ac proinde, ſi domus Dei perpetuo eſſe cupimus, ut ad finem uſque fiduciam ac ſpei gloriationem retineamus. Quocirca illud *ſumus* præſentis temporis, ita in ſuperioribus verbis accipiendum eſt, ut etiam ad futurum tempus ſeſe porrigat. Neque enim ad id, ut homines in præſenti tempore ſint domus Dei, requiritur ut ad finem uſque in fide ſint conſtantes: ſed tantum, ut in præſens fide ſint præditi. At vero, ut porro perpetuoque domus Dei ſint & permaneant, requiritur, ut etiam in fide perpetuo maneant. Pro *fiducia*, Græcus textus habet (*h*) παῤῥησίαν: quod verbum proprie ſignificat loquendi libertatem, cum quis intrepido animo loquitur, licet alioquin cauſæ ſint metuendi. Unde ſæpe ad animi audaciam quandam, atque ad fiduciam, ex qua illa oritur, ſignificandam, traducitur. Hoc loco & in propria ſua, & in metonymica ſignificatione accipi poteſt: nempe ut non ſolum fiduciam ſignificet; ſed etiam in profitenda religione libertatem quandam, ſic ut Chriſtianus, quicunque tandem metus ingruerit, palam & aperte profiteatur, nullis deterritus minis, ſe Chriſti diſcipulum eſſe. Eadem ſignificatione videtur etiam ſumi hæc vox cap. 10. 35. Illic enim non tantum de fide, ſed etiam de profeſſione Chriſtianæ religionis agitur.

(*i*) *Et gloriationem ſpei.* Per ſpem intelligitur ſpes Chriſtianorum hominum, id eſt ſpes æternæ vitæ. (*k*) Gloriatio autem ſpei eſt gloriatio de ſpe: quam idcirco requirit D. Autor, quia ſpem firmam in animo latentem certiſſimo ſigno & indicio prodit, ejuſque effectus eſt. Fieri enim nequit, quin is, qui ſpem eamque certam ac firmam habet æternæ ſalutis, de ea etiam glorietur, id eſt perpetuo eam in ore habeat, eoque nomine ſe felicem ac beatum prædicet. Unde mirum non eſt, quod gloriationem hanc in hominibus Chriſtianis requirat. Nam & Paulus de iiſdem affirmat, *quod glorientur in ſpe gloriæ Dei* Rom. 5. 2. Eadem autem gloriatio neceſſario ſecum trahit, & quodammodo complectitur gloriationem de religione Chriſtiana, ex qua ſpes illa pendet, quaque nititur. Nec immerito exiſtimare poſſis Autorem, vel per quandam ſynecdochen, vel per metonymiam complexum eſſe

(*f*) *Domus Dei & Chriſti.* (*g*) *Chriſtianorum dignitas.* (*h*) παῤῥησία. (*i*) *Spes Chriſtianorum.* (*k*) *Gloriatio ſpei.* (*l*) *Gloriatio de religione Chriſtiana.*

gloriatio-

gloriationem de religione Chriſtiana : cum id revera agat, ut hanc firmiter uſque ad finem teneant, eamque non modo libere atque audacter profiteantur ; ſed etiam de ea glorientur, utpote quæ certam ſempiternæ felicitatis ſpem nobis afferat.

Uſque ad finem, id eſt ad extremum uſque vitæ ſpiritum.

Firmam retineamus. Videtur eſſe explicatio fiduciæ ad finem durantis. Talis enim demum fiduciæ eſt firma ac ſtabilis. Niſi dicamus, fiduciam firmam opponi fiduciæ non ſatis firmæ ac veluti fluctuanti. (*a*) Hinc autem apparet, fieri poſſe, ut Chriſtianus vera præditus fide ab ea deficiat. Nam cur alioquin hanc conditionem in fide perſeverandi apponeret autor, ſi illi, qui domus Dei ſunt & fidem habent, a fide deficere non poſſent ? cur ſequenti admonitione eos ad conſtantiam adhortaretur ? cur dare operam omnes juberet, ne quiſquam a *Deo*, deſerta fide, deſciſcat ?

Verſ. 7. (*b*) *Quapropter, ſicut dicit ſpiritus ſanctus, hodie ſi vocem ejus audieritis.* (*c*) Hic incipit altera pars capitis, quæ adhortationem continet, eamque duplicem. Nam primo eos hortatur verbis ex Pſalmo ſumtis, ne divinæ voci, id eſt euangelio duros ſe & intractabiles præbeant ; quod vel maxime fieret, ſi ab eo deficerent. Deinde monet, ut alii alios exhortentur ad perſeverantiam in fide.

Quapropter. (*d*) Hęc vox indicat, adhortationem iſtam ex ſuperioribus educi. Educi autem poteſt, tum ex proxime dictis, quibus oſtenſum eſt, ad id ut domus Dei ſimus & perpetuo maneamus, requiri conſtantiam in fide & ſpe ſalutis æternę, quæ in Chriſtiana religione continentur, unde jure admonitio infertur, ut, cum tantum ea in re ſitum ſit, operam demus, quo divinæ voci morigeros & obſequentes nos præbeamus, & ſic in fide conſtantes ſimus, tum etiam ex ſuperioribus, nempe ex ſumma Jeſu Chriſti, qua Moſem longe ſuperat, dignitate & præſtantia. Nam ſi divinæ voci per Moſen traditæ omne obſequium erat præſtandum: quanto magis ea reverentia & obſequium debetur divinæ voci per Chriſtum Jeſum promulgatæ.

Sicut dicit ſpiritus ſanctus, quaſi dicat, ut ſpiritus ſancti verbis utar. Tribuit autem ſpiritui ſancto Davidis verba, quia *David* ſpiritus ſancti inſtinctu ea protulit. Nam quod deinde dicat ; *ubi tentaverunt me patres veſtri*, *Deum* ipſum, qui a patribus Judæorum tentatus fuit intelligens, (*e*) in eo eſt uſitata perſonæ mutatio, & Deus ipſe inducitur loquens, cum paulo ante in tertia perſona de eo David locutus eſſet. Dixerat enim : *ſi vocem ejus*, id eſt *Dei audieritis.* Qui vero hinc concludunt, ſpiritum ſanctum eſſe illum Deum, qui a Judæis olim fuerit tentatus ; quia nempe hic *Deus* ipſe loquatur, & ſe a patribus Judæorum tentatum eſſe dicat ; Autor autem aſſerat, ſpiritum ſanctum hæc dixiſſe : ii non animadvertunt, ex primis hujus loci, atque adeo ex prioribus totius Pſalmi verbis, in quibus *David* ipſe ex ſua perſona revera loquitur, ſeque unum ex *Dei* populo, quem ad Deum adorandum exhortatur, eſſe profitetur, ſimiliter conſecuturum, ſpiritum ſanctum eſſe ipſum Davidem. Non enim minus tribuuntur ſpiritui ſancto priora verba, in quibus David loquens introducitur. (*f*) Neque vero cum ſpiritui ſancto tribuuntur dicta ſanctorum virorum, intelligitur, ſpiritum ſanctum eſſe perſonam illam, quæ revera loquatur, & cui reipſa conveniant quæ is ſibi tribuit qui loquitur aut loquens introducitur : ſed tantum ſignificatur, divini ſpiritus vi atque impulſu verba illa fuiſſe prolata, non ipſorum tantum hominum voluntate, ut Petrus ait 2 Epiſt. 1. 21, quiſquis tandem ille ſit qui loquitur. Alioquin una ſemper tantummodo perſona, nempe, ut adverſariis placet, ſpiritus ſanctus loquens introduceretur, & omnia ei uni forent tribuenda, quæcunque is ſibi tribuit qui loquitur : quo nihil eſt a vero alienius ; cum prophetæ utplurimum ex ſua perſona loqui ſoleant, nonnunquam Deum illum cujus is eſt ſpiritus, nonnunquam alios quoque loquentes introducant. Præterea ex eo, quod ſpiritui ſancto ipſius Dei verba attribuantur, immerito concluditur, ſpiritum ſanctum idcirco eſſe ipſum Deum. An enim non merito illi tribui poſſunt ideo quod Deus per illum loquatur ? (*g*) quemadmodum verba ipſius Chriſti, ſpiritui attributa legimus cap. 2 & 3 Apocal. licet ſpiritus iſte Chriſtus non ſit. Sic Paulus oraculo Rom. xi. 4, hic autem ipſe autor admonitioni cap. 12. 5 attribuit Dei ipſius verba : non quod vel oraculum vel admonitio ſint Deus, ſed quod Deus per oraculum & admonitionem cenſendus eſt loqui.

(*h*) *Hodie.* Vox hæc literali ſenſu videtur intelligenda de die feſto & ſolenni, quo ingredi debebat populus in templum Dei, ut illic cultum divinum perageret ; quo tempore etiam lex populo prælegi ſolebat. Ideo monet Pſaltes, ut illo die vocem *Dei* audituri, obſequentes ſe ei præbeant. Nam Pſalmus iſte 95 totus eſt in eo, ut populum excitet ad ingrediendum *Dei* templum, in eoque divinum cultum peragendum. Sed ſenſu myſtico, cum vox *Dei* ſumitur de voce per Chriſtum & ejus euangelium revelata & hominibus tradita, (*i*) *hodie* ſignificat feſtum tempus gratiæ & ſalutis, quo *Deus* ſalutem offert, & per euangelicæ prædicationis nuncium ad ſe invitat, quod tempus non ſemper quorumvis reſpectu habito durare ſolet. (*k*) Aliquando enim *Deus* hominum contumacia eo quodammodo adigitur, ut vel verbi ſui prædicationem iis auferat ; vel pervicaces eorum animos propriaque malitia induratos tandem & ipſe induret, ne, ut ipſe loquitur, videntes videant, audientes audiant, ne convertantur, adeoque ſanentur ; vel denique diem gratiæ & ſalutis in diem pœnæ & iræ ſuæ penitus convertat : quæ omnia tandem Judaicæ genti juſto Dei judicio accidere. Quare his ipſis verbis monentur, ut quamprimum Deo ſe præbeant morigeros, & ſimul ac vocem divinam audierint, non procraſtinantes, nec de die in diem differentes, ei obſequium præſtent : ne forte tempus hoc ſine ullo fructu iis præterlabatur & effluat.

(*l*) *Si vocem ejus audieritis. Si* poſitum pro *cum*, quaſi dicat cum vocem Dei auditis, vel poſtquam audiveritis. Per hanc autem vocem Dei intelligit euangelicam vocem autor, quam Deus per Chriſtum, non per Moſem, edidit.

Verſ. 8. (*m*) *Nolite obdurare corda veſtra.* Indurat aliquis cor, cum divinæ voci obnititur, ab ea flecti ſe non ſinit : quemadmodum res duræ fingenti non cedunt, nec tractari ac flecti ſe facile patiuntur : quod fit, cum quis divinæ voci vel credere, vel obedire non vult ;

(*a*) *Deficere a fide.* (*b*) *Altera pars capitis.* (*c*) *Duplicem continet admonitionem.* (*d*) *Nexus.* (*e*) *Perſonæ mutatio.* (*f*) *S. S. virorum dicta quo pacto ſpiritui ſancto tribuantur.*

(*g*) *Chriſti verba ſpiritui tribuuntur.* (*h*) *Vocis hodie hoc loco literalis ſenſus.* (*i*) *Senſus myſticus.* (*k*) *Tempus gratiæ.* (*l*) *Si* pro *cum.* (*m*) *Induratio cordis.*

vult; ſive antea crediderit, aut obedierit, ſive minus.

Corda veſtra, id eſt animos veſtros.

Sicut in exacerbatione. In Hebræo eſt, *ſicut himribah*, hoc eſt *in contentione*, ſive *contradictione*, vel *ſecundum contentionem.* Notat nobilem illam Iſraëlitarum cum Moſe contentionem apud Raphidim, propter aquæ defectum; quæ etiam locum, in quo facta eſt, nominibus Meriba, id eſt contentionis, & Maſſa, id eſt tentationis, nobilitavit: qua de re vide Exod. 17.

(a) *Exacerbationem* Græci interpp. poſuerunt pro *contentione*: quia in contentione eſt exacerbatio, & is cum quo contenditur, irritatur & exacerbatur. Exacerbarunt autem, quantum in ſe erat, Iſraelitæ primo quidem Moſen, deinde per ipſum, etiam Deum. Etenim contentio hæc, ac proinde exacerbatio, quæ pro contentione ponitur, ad Moſen primo ac proprie referenda videtur, non ad Deum: (b) quemadmodum tentatio ad Deum refertur, non ad Moſen. Sic enim ipſe Moſes populum tunc allocutus legitur: *quid mecum contenditis, & tentatis dominum* Exod. 17. 2? Ideoque deinde locum hunc contentionem & tentationem nominavit. Verum dum Iſraëlitæ cum Moſe, qui nil niſi Dei juſſu fecerat, contendunt & jurgantur, ea ratione cenſendi ſunt cum ipſo Deo contendiſſe, eumque exacerbaſſe. Unde cum iterato, ſimili ratione apud Cades Num. 20 ob defectum aquæ tumultuati eſſent, dicuntur iſtę aquæ eſſe, *aquæ Meriba*, id eſt *jurgii ſeu contentionis, quibus jurgati ſunt filii Iſrael cum domino* ℣ſ. 13; cum tamen non ipſum dominum, ſed Aaronem & Moſen acerba expoſtulatione adorti eſſent ℣ſ. 3, 4, 5. Contendunt autem cum Moſe, ac proinde cum ipſo Deo, dum cum ira & indignatione aquam ſibi dari poſtulant Exod. 17. 2, dum Moſi contumelioſe & admodum inique exprobrant, ſe ab eo ex Ægypto fuiſſe eductos, ut in deſerto una cum liberis & pecudibus ſiti conficerentur ℣ſ. 3. Dum vero hac ratione Iſraëlitæ contendunt & jurgantur cum ſervo Dei Moſe, nonne duritiem cordis ſui produnt, qui tot ſtupendis Dei operibus, tot ingentibus in ſe collatis beneficiis, ut Deo confiderent, & ab eo ſe aquam accepturos eſſe ſibi perſuaderent, adduci non potuerunt?

Secundum diem tentationis in deſerto. In Hebræo eſt: *in die maſſa*, id eſt *tentationis.* Legit fortaſſe Græcus interpres, *kejom*, ſecundum diem, pro *bejom*, in die. Facilima enim eſt permutatio literarum *caph* & *beth* propter figuræ ſimilitudinem. (c) Hoc ſi ſequamur, particula כְּ *ſecundum*, ſimilitudinis erit, ut ſit ſenſus: ne induretis corda veſtra, ſicut factum eſt in exacerbatione, & ſicut factum eſt in die, quo tentatus fuit Deus in deſerto. Similem loquendi modum habes in Job. 29. 2: *quis mihi tribuat, ut ſim juxta menſes priſtinos, ſecundum dies quibus Deus cuſtodiebat me*: Et Jerem. 44. 6: *Et verſæ ſunt in ſolitudinem ſecundum diem hanc*, id eſt ſicut in die hac; & Dan. 9. verſ. 15. Hoſ. 2. 3. Mich. 7. 15. Alioquin *ſecundum diem tentationis* idem ſignificare poteſt, ac *in die tentationis*: ita ut hæc verba non ad indurationem, quemadmodum fit priori ſenſu, ſed ad exacerbationem referantur. (d) Dies autem ille, dies tentationis vocatur, quia illo die populus Iſraëliticus Deum inſignier tentavit. Quomodo autem tentaverit, ibidem exprimitur ℣ſ. 7; nempe quod dixerit: *num Dominus eſt inter nos nec ne?* quibus verbis oſtendunt, ſe de divina præſentia dubitaſſe, id eſt Deo diffiſos fuiſſe: (e) quę de Dei vel bonitate vel potentia dubitatio ac erga eum diffidentia, tentatio Dei nominatur, quia omnis tentatio ex diffidentia, vel ſaltem dubitatione quadam oritur. Is ergo Deum tentat, qui, cum plurima habeat divinæ vel bonitatis erga ſe, vel potentiæ documenta, adhuc tamen vel de bonitate erga ſe, vel de potentia dubitat certuſque de illa non eſt, ſed plura ejus rei indicia & argumenta requirit. (f) Vulgaris eſt error exiſtimantium, Deum tentari tum, cum quis modum in fiducia erga Deum excedit, id eſt temere & ſine ulla neceſſitate ſeſe in periculum conjicit, divino fretus auxilio. Qui error ex illo Chriſti reſponſo, quod ſatanę dedit, manaſſe videtur, (g) cum poſtulanti, ut ſe ex pinnis templi deorſum præcipitem daret, reſpondit: *non tentabis dominum Deum tuum*: quaſi tentare Deum, ſit nimia divini auxilii fiducia in periculum ſeſe temere conjicere. At vero non id egit Satanas, cum Chriſtum alloquens ait: *ſi filius Dei es, mitte te deorſum* &c. ut eum ad nimiam iſtam & inconvenientem erga Deum fiduciam adduceret; ſed ut Chriſtus hoc quoque experimentum capere vellet, an vere Dei filius eſſet; quandoquidem de Dei filio ſcriptum ſit, eum angelis fore curæ, ſic ut eum manibus ſuis geſtent. Cui rectiſſime reſpondet Chriſtus: *ſcriptum eſt, non tentabis dominum Deum tuum:* quaſi dicat cum mihi jam ſatis abunde conſtet, me Dei filium eſſe, Deoque chariſſimum, nolo id pluribus experiri, Deumque ſic tentare quod ille prohibuit. Quocirca hoc præceptum a Chriſto allatum ad exceſſum iſtum in fide nihil pertinet; ſed ad diffidentiam, ut cætera omnia loca, in quibus de tentando Deo agitur, referendum eſt: præſertim cum in hoc ipſo præcepto additum ſit, quo pacto Deum tentare non debeamus.

Additur enim: *quemadmodum eum tentaſti in Maſſa* Deut. 6. 16. Atqui jam vidimus, Iſraëlitas in Maſſa Deum non exceſſu, ſed defectu fidei tentaſſe. Sic Petrus Act. 15. 10: *Nunc vero quid tentatis Deum, imponere jugum* &c. quaſi dicat, an non ſatis jam documentorum Deus dedit, non eſſe diſcipulis jugum legis & ceremoniarum imponendum: cum iis ſpiritum ſanctum dedit, quemadmodum & nobis Judæis, cum nullum diſcrimen fecerit inter nos & illos, fide purificans corda eorum? quid ergo ac ſi res nondum ſatis liquida eſſet, plura ejus rei argumenta & indicia requiritis, & ſic Deum tentatis?

In deſerto. Locum etiam iſtius exacerbationis & tentationis adjicit, ut nobilis illa tentatio & exacerbatio tanto certius denotaretur, & ab aliis, quæ poſt illud tempus inciderunt, diſtingueretur.

Verſ. 9. *Ubi tentaverunt me patres veſtri.* Quaſi dicat, non illo tantum tempore me tentarunt patres veſtri in deſerto; ſed & alias ſæpe. Ideo etiam Deus tum, cum vel maxime illi diffiſi non crediderunt ſe poſſe terram ſibi promiſſam occupare, (quam etiam eorum ἀπιστίαν jusjurandum illud Dei ſecutum eſt,) ita de iis conqueritur Num. 14. 11, 27: *quouſque tandem me hic populus irritabit? quouſque mihi tot mira-*

(a) *Exacerbatio.* (b) *Tentatio* (c) *Vocula* כְּ *hoc loco ſignificatio.* (d) *Dies tentationis.*

(e) *Tentatio Dei quid?* (f) *Vulgaris de tentatione Dei error.* (g) *Explicatio loci Matth. 4, non tentabis dominum Deum tuum.* (h) *Iſraelitæ Deum ſæpe tentarunt in deſerto.*

cula,

cula, quæ inter eos feci, videns, non credet? Usquequo multitudo hæc pessima murmurat contra me? & ℣. 22 dicit, *se jam decies*, id est persæpe ab iis fuisse tentatum. *Probaverunt me.* Alio verbo rem eandem exprimit. (*a*) Quemadmodum autem probare aliquem, diffidentiam erga eum & dubitationem aliquam notat: sic etiam tentare.

Et viderunt opera mea. (*b*) *Et* vel *etiam*, Hebræorum more positum est pro *licet* vel *etsi*: quasi dicat, si non vidissent opera mea tam stupenda, minus mirum fuisset, si me tentassent; sed nunc etiamsi illa viderint, tamen de mea vel bonitate erga se, vel potentia dubitant: quanta hæc illorum de me diffidentia est!

Quadraginta annis. Hoc quadraginta annorum spatium, quemadmodum & historia ipsa, & textus Hebraicus ostendit, & hic ipse Autor ℣. 17 significat, non ad tentationem & visionem operum Dei, quæ per quadraginta annos duraverit; sed ad indignationem Dei tam diu durantem referendum est. Verum quidem & hoc est Deum ab Israëlitico populo in deserto, cum tot ejus stupenda videret opera, per totos ilos quadraginta annos fuisse tentatum: (nam etiam exspirantibus jam annis illis, iterum contra Mosen & Aaronem ob aquæ penuriam, quemadmodum in Meriba & Massa patres eorum fecerant, tumultum excitarunt: ubi ipse quoque Moses & Aaron peccarunt Num. 20; quæ causa videtur fuisse hujus lectionis Græcę, quam hic autor, cum in eam incidisset, secutus est, ne quidquam mutasse videretur: cum tamen inferius ℣. 17 indicet, se veram non ignorasse lectionem:) sed hic agitur de ea tentatione, quæ indignationem illam Dei antecessit, qua juravit, se populum in requiem suam non introducturum. Additur enim:

Vers. 10, & 11. *Propter quod infensus fui generationi huic, &c. quibus juravi in ira mea, si introibunt in requiem meam.* At hæc tentatio eamque consecuta tanta Dei indignatio, ante istos quadraginta annos accidit. Unde inter alia Deus Israëlitis infensus: *Filii vestri*, inquit, *erunt vagi in deserto annis quadraginta, & portabunt fornicationem vestram, donec consumantur cadavera patrum in deserto, secundum numerum* 40 *dierum, quibus considerastis terram* Num. 14. 33. Quocirca 40 isti anni ad durationem indignationis & iræ Dei, non vero tentationis, de qua hic agitur, referendi sunt. *generationi huic*, id est isti hominum generi, patribus nempe vestris, seu populo illi. *Et dixi, semper errant corde.* Væcordes atque amentes sunt; vel aliud cogitant, aliud agitant animo quam ego volo, & eis persuadere conor: erroneas animi sui cogitationes sequuntur; mihi obsequi nolunt, sibi suisque consiliis indulgent. *Ipsi autem non cognoverunt vias meas.* Per *vias* (*c*) *Dei* intelligi possunt & *Dei* præcepta, & varia facta atpue opera. Nam & hominum facta operaque viæ ipsorum in scriptura appellari solent. Utraque merito non cognovisse dicuntur, quia etsi præcepta Dei audiverant, & facta Dei viderant; ita tamen sese gerebant, ac si nec illa audivissent; nec ista vidissent. Nam nec divinis præceptis obedientiam præstabant; nec ejus promissis, tot tantisque operibus confirmatis, fidem præbebant. (*d*) Insignis est de hac illorum stupiditate locus Deut. 29. 2, 3, 4. *Vos vidistis*, inquit Moses, eos alloquens, *universa, quæ fecit Dominus coram vobis in terra Ægypti Pharaoni, & omnibus servis ejus, universæque terræ illius, tentationes magnas, quas viderunt oculi tui, signa illa portentaque ingentia; & non dedit vobis dominus cor intelligens & oculos videntes, & aures quæ possunt audire, usque in præsentem diem.* Spectabant *Dei* opera ingentia, brutorum instar, non considerantes quantus esset is, qui ea patrabat, quantæ potentiæ; quamque merito promissis illius fides adhibenda, & præceptis ejus obedientia præstanda sit. Simile quippiam & Christi discipulis accidisse legimus Marc. 6. 52, & XVIII. 17, 18, & seq.

Vers. 11. *Quibus juravi in ira mea.* Ita vulgata habet *quibus*, ut & Hebraicus textus, facilique negotio ὃις in ὡς, ut Græci codices legunt, permutari a scribentibus potuit. Apparet tamen ex cap. 4. ℣. 3, ubi iterum hæc verba eodem modo citantur, Autorem legisse ὡς. (*e*) Videtur ergo ὡς *sicut*, positum pro ὥστε, *ita ut, adeo ut.* (*f*) Juramentum autem istud Dei expressum est Num. 14. 21, 28, & formula consueta, qua Deus in juramentis utitur. *Vivo ego*; quasi dicat ne habeat pro vivente Deo, nisi id præstitero, nempe quod assero.

Quid autem tum asseruerit apud Mosen pluribus, hic paucioribus verbis expressum est, *si introibunt. Si* post verba jurandi apud Hebræos idem valet quòd *non* 1 Reg. 14. 45. Psal. 89. 35, & 131. Marc. 8. 12. Quanquam usus iste particulæ hujus ortus est ex illis juramenti formulis, in quibus vocula *si* proprie sumitur, adjecta nimirum imprecatione aliqua, vel per apostopesin suppressa. Solent enim homines, præsertim ira conciti ac conturbati, abrupto uti sermone, & non raro imprecationem, qua se, ni faciant quod dicunt, devovent, subticere, & cogitandam potius relinquere. Adjectam inter alia habes imprecationem a Davide 1 Sam. 25. 22. *Hæc faciat*, inquit, *Deus inimicis David & hæc addat, si reliquero de omnibus quæ ad ipsum*, nempe Nabalem, *pertinent, usque ad mane, mingentem ad parietem.* Suppressam habes Psal. 131. 2, 3, 4, 5.

(*g*) *In requiem meam.* Id est ut apud Mosen dicto loco dicitur, in terram quam patribus eorum me daturum juravi. Hæc requies vocatur, quia illic post maximos labores exantlatos, post Ægyptiacam duram servitutem, post itinera & frequentes loci mutationes, præeunte tabernaculo, requiescere debebant. Suam autem vocat, quia suo munere & beneficio illam adepturi erant: quanquam alia adhuc mystica est ejus voculæ vis, de qua cap. seq. agetur.

Vers. 12. *Videte fratres.* Postquam eos monuisset verbis Davidis, ne corda sua indurent, sicut in exacerbatione; id est ne majoribus suis obstinatione & in Deum contumacia similes esse velint, memores quantum ea res illis nocuisset: adhuc eos hortatur, ut & ipsi diligenter inter se dent operam, ne quisquam eorum tanti criminis sese affinem reddat.

Videte Animadvertite, cogitate, omnes rationes inite, vel cavete.

Ne forte, vel *ne quando sit in aliquo vestrum.* (*h*) Particula μήπω, vel ita hoc loco usurpatur, quemadmodum apud Latinos *forte*, ut cum dicimus *ne forte*; vel si vim suam propriam retinere censenda est, sensus erit, etiamsi nunc non sit, ne tamen postea labente tempo-

(*a*) *Tentare aliquem aut probare, diffidentiam & dubitationem aliquam denotat erga eum.* (*b*) *Et* pro *etsi.* (*c*) *Viæ Dei.* (*d*) *Israëlitarum stupor & pervicacia.*

(*e*) Ὡς *pro* ὥστε. (*f*) *Formula juramenti divini elliptica.* (*g*) *Requies Dei.* (*h*) *Particula* μήπω.

re ſit. Facile enim, niſi diligenter caveamus, ἀπιστία in animos noſtros ſeſe inſinuat.

In aliquo veſtrum. Non tam ſigillatim hic unumquemque monet, ut ſibi caveat ab hoc vitio; quam collectim omnes, ut diligenter proſpiciant, ne quiſquam ex eorum numero evadat aut deprehendatur illo inſectus.

(a) *Cor malum.* Cor malum eſt cor illud durum & intractabile, erga *D*eum contumax. Quid autem per malitiam iſtam cordis intelligat, ſtatim declarat, cum addit: *incredulitatis*, id eſt incredulum: quaſi dicat cor adeo malum ut credere nolit.

Ut vero incredulitatem quoque iſtam ſtatim limitet & plane deſignet, addit: *diſcedendo a domino*, vel, ut Græca habent, *a Deo vivo*. Duplex eſt enim incredulitas; una eorum, qui nunquam Deo credunt; altera eorum, qui credere deſinunt, hoc eſt a Deo deſciſcunt ſeu apoſtatæ fiunt. Et ab hac ſibi *C*hriſtiani diligenter cavere debent. *Diſcedendo:* hoc eſt ita ut diſcedat. Diſcedit autem a Deo, quiſquis diſcedit a Chriſto & ejus ſacroſancta religione: quemadmodum olim, qui legem deſerebat, deſerebat ipſum Deum. Nam ſicut, qui in Chriſtum credit, non tam in ipſum credit, quam per ipſum in *D*eum, ut Chriſtus ipſe pronunciat Joh. 12. ỳſ. 44: ſic etiam contra, qui *C*hriſtum deſerit, non tam ipſum deſerit, quam Deum qui ipſum miſit, & dominum ac ſervatorem noſtrum conſtituit. (b) *Vivo*, quaſi dicat vero: *vivens* enim appellatur *D*eus per oppoſitionem *diis gentium*, *diis falſis*, qui omni vita & ſenſu tam deſtituti ſunt, quam eorum imagines ac ſtatuę, in quibus coluntur. Addit autem hoc epitheton, ut iis tanto majorem incutiat terrorem, ne diſcedere a tanto *D*eo unquam cogitent. Ideo & infra cap. 10. 31 *Terribile eſt*, inquit, *incidere in manus Dei viventis*. Immenſam enim potentiam eſſe neceſſe eſt illius, qui verus & vivens Deus eſt. Vivens autem dicitur, quia non tantum vere ac perpetuo vivit: ſed etiam quia a ſeipſo vivit, alia omnia ex ipſo; ſeu fons omnis vitæ eſt.

Verſ. 13. *Sed adhortamini voſmetipſos per ſingulos dies.* (c) Hic modum & rationem oſtendit, quo pacto incredulitati occurrere poſſint, nempe ſi ſeſe mutuo admoneant & exhortentur, idque *quotidie*, non raro & per temporum intervalla: ſed ut mutuæ adhortationes inter ipſos ferveant.

Donec hodie cognominatur, id eſt quam diu illud hodie, cujus in Pſalmo fit mentio, durat. Notavimus autem ſupra verſ. 7, ſenſu literali ſignificari diem feſtum & ſolennem, quo populus ad cultum divinum peragendum templum petebat, ubi ſimul lex divina prælegi ſolebat. Huic diei ſeu feſto reſpondet ſenſu myſtico noſtra *C*hriſtiana feſtivitas, ſeu tempus gratiæ, quo invitamur ad capeſſendam illam æternam ſalutem, nobiſque ad eam patet aditus.

Ut non obduretur quis ex vobis. Reſpicit ad verba Pſalmi, *ne induretis corda veſtra.* (d) Induratur autem is, quicunque Deo vel promittenti credere, vel præcipienti parere abnuit.

Fallacia ſeu *deceptione peccati.* Cauſam indurationis iſtius aperit. Ideo enim refractarii divinæ voci ſumus, quod a peccato decipiamur, id eſt illecebris illius capiamur & irretiamur, ſeu peccati ſuſurros divinæ voci præferamus.

(a) *Cor malum.* (b) *Deus cur* vivens *appellatur* (c) *Inter Chriſtianos quotidianæ adhortationes.* (d) *Indurare cor.*

Verſ. 24. (e) *Participes enim Chriſti effecti ſumus.* Videtur occurrere tacitæ objectioni. Poterant enim cogitare iſti Hebræi, ad ſe non pertinere hæc monita, ut ſibi ab incredulitate, ac proinde etiam ab ira divina caveant: quandoquidem jam in Chriſtum credidiſſent, & ſic ad illam Chriſtianorum felicitatem pertinerent. Quibus hic reſpondet, concedens illos jam participes factos eſſe Chriſti, id eſt ejus felicitatis, quam Chriſtus ſuis impertit; ſed ea conditione, ſi ad extremum in fide *C*hriſti perſeveraverint. (f) Iſta vero Chriſti, ſeu felicitatis *C*hriſtianæ participatio, quatenus ad hanc vitam refertur, conſiſtit in pleno felicitatis jure. Hoc autem jus ſtatim amittitur, quando a *C*hriſti fide receditur.

Si tamen, vel *ſiquidem initium ſubſtantiæ ejus uſque ad finem firmum retineamus.* Ἐάνπερ τὴν ἀρχὴν τῆς ὑποστάσεως, non addito pronomine αὐτοῦ, quod Latinus adjecit interpres. Reſpondent hæc verba verſic. ſexti verbis. Nam domum Dei & Chriſti eſſe quid aliud eſt, quam eſſe Chriſti participem? Id ſaltem facile quivis cernere poteſt, hæc ita inter ſe eſſe connexa, ut divelli ab invicem nequeant. Et ſimiliter, initium ſubſtantiæ ad finem firmum retinere, idem eſt, ſi mentem *D.* autoris ſpectes, quod retinere fiduciam & gloriationem ſpei ad extremum firmam. (g) Per ὑπόστασιν quidam intelligunt noſtram ſpiritualem ſubſiſtentiam, quæ in eo conſiſtit, quod Chriſto credamus, & præceptis ejus pro virili obtemperemus. Quam diu enim in hoc ſtatu ſumus, tam diu ſpiritualiter ſubſiſtimus. Alii ſimplicius per ὑπόστασιν fidem intelligunt, quę ab eodem autore cap. XI. 1 dicitur quidem ὑπόστασις, ſed τῶν ἐλπιζομένων, non ſimpliciter, ut hic. Multum autem intereſt inter hunc & illum loquendi modum. Quodſi tamen fides hoc loco ὑπόστασις nominatur, ideo ſic appellata cenſeri debet, quod nobis rem nunquam viſam, vel etiam nondum exiſtentem ob oculos veluti ponat, & repræſentet, ſive tam certos nos de ea reddat, ac ſi illam oculis cerneremus, vel ea jam rei ipſa potiremur.

Verſ. 15. *Dum dicitur hodie ſi vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda veſtra, quemadmodum in illa exacerbatione.* His verbis Pſalmi, quæ citat, oſtendi vult, rem ita ſe habere, ſicut proxime dixit; nempe eos demum, qui in fide ad extremum conſtantes fuerint, Chriſti ejuſque felicitatis participes eſſe; qui vero ab ea defecerint, quæcunque tandem eorum antehac felicitas conditiove fuerit, perituros. Nam cum dicitur in iſtis verbis: *ne induretis corda veſtra*, audita nimirum voce Dei, *quemadmodum in exacerbatione*; cuivis ex eo patere poteſt, quinam iſti ſint, qui audientes Dei vocem, corda indurent eumque exacerbent. Nam ut ipſemet autor addit:

Verſ. 16. *Quidam enim audientes exacerbaverunt, ſed non univerſi.* Videatur ergo, qui audientes vocem Dei exacerbarunt, & qui non, ac inter eos inſtituatur collatio; & tum facile agnoſcetur, eos corda ſua adverſus vocem Dei induraſſe *D*eumque exacerbaſſe, qui ei ad extremum credere noluerunt: eos vero non exacerbaſſe *D*eum, qui conſtantes in fide fuerunt, quales fuerunt Joſue & Calebus.

Dum vero addit: *qui profecti ſunt ex Ægypto per Moſen*, oſtendit utroſque fuiſſe tales qui jam ex Ægypto per Moſen exierint, id eſt qui Moſen ducem

(e) *Occupatio.* (f) *Participatio Chriſti.* (g) Ὑπόστασις *hoc loco quid?*

ſecuti

secuti sint ejusque ductu deseruerint Ægyptum, quique Mosi jam per aliquod tempus adhæserint. (a) Quibus ex rebus apparet, eos quoque, qui Christum ducem secuti sunt, & ei per aliquod tempus adhæserunt, adversus Dei vocem corda sua indurare eumque exacerbare, si nimirum Christum ducem suum deseruerint, & iterum in spiritualem hujus seculi Ægyptum regredi voluerint. Contra vero, qui Christum ducem suum secuti ad extremum illi adhæserint, quemadmodum fecit Josue & Calebus qui Mosen nunquam deseruerunt, eos felicitate illa & requie sempiterna potituros.

Vers. 17. *Quibus autem infensus est quadraginta annis?* Nunc ex reliquis quoque Psalmi verbis idem probat Autor: (b) nempe dandam esse iis, qui Christum ducem secuti sunt, operam, ne contra Deum delinquant & peccent; seu quemadmodum antea locutus erat, ne fallacia peccati indurentur, habituris aliqui Deum sibi infensum & iratum, ac proinde perituris.

Nonne illis qui peccaverunt? scil. infensus fuit Deus:

Quorum cadavera prostrata sunt in deserto. Unde similiter ex his Psalmi verbis concludendum est, infensum quoque fore Deum Christianis peccantibus, & præcepta ejus transgredientibus. Infensum autem fuisse peccantibus, annorum quadraginta tempore, hinc patet, *quod eorum membra* seu *corpora πεσοῦνται ceciderint in deserto*, id est omnes ad unum ab homine viginti annorum & supra in deserto perierint, nec terram illam promissam viderint & attigerint. Quadraginta enim annos hæc ira Dei duravit, donec omnes variis vel cladibus, vel exitu absumerentur. Vide Num. 14. ℣s. 29, 33, 34.

Vers. 18. *Quibus autem juravit non introire in requiem ipsius, nisi illis qui increduli fuerunt?* Quemadmodum superiora verba demonstrant, eos Christianorum, qui peccatis indulgent, perituros: (c) sic ista similiter ostendunt, perituros eos, nec in veram illam cælestemque ac perpetuam Dei requiem ingressuros, quicunque divinis promissionibus credere nolunt, aut postquam crediderunt, a fide deficiunt. Quid enim Deum adduxit, ut juramento se obstringeret, quominus Israëlitas in requiem suam induceret, nisi ipsorum incredulitas, quod desperarint, se posse terram illam occupare? Vide Num. 14 ab initio.

Vers. 19. *Et videmus, quod non potuerint ingredi propter incredulitatem.* Ex superioribus verbis conclusionem hanc infert. (d) *Et*, pro *igitur* positum: sicut & alibi Phil. 1. 22, quasi dicat: Hinc igitur videmus, Israëtas, licet jam ex Ægypto egressos, non potuisse terram promissam ingredi propter suam incredulitatem. Unde similiter concludendum est, Christianos quoque Christum ducem secutos, non ingressuros in cælestem illam requiem, (e) nisi exemplo Josue & Calebi usque ad extremum duci suo fidi mnserint, nec in *ἀπιστίαν* prolapsi fuerint. Ex hoc apparet, (quasi dicere velit Autor,) quam merito vos monuerim, ut diligenter videatis, ne in quopiam vestrum, quamvis jam credatis aut credere vobis videamini, reperiatur cor malum & incredulum, apostasiamque a Deo vivente cogitans,

(a) *Christiani corda indurare possunt.* (b) *Peccata vitare debent.* (c) *Divinis promissionibus credere debent.* (d) Et *pro* igitur. (e) *Josue & Calebus nobis imitandus est.*

quam suam adhortationem ex superioribus hoc modo deductam & demonstratam, capitis seq. initio plenius repetit & inculcat.

CAP. IV.

ARGUMENTUM.

Pergit occasione superiorum in adhortandis Hebræis, ut sibi ab incredulitate seu desertione fidei Christo datæ diligenter caveant; †istamque suam adhortrtionem illustrat & confirmat: quæ prima capitis pars est. Sub finem capitis & in altera illius parte ad pontificiam Christi dignitatem, a qua fuerat digressus, redit: cujus rei occasione iterum brevem quandam adhortationem subnectit.

† *Partes duæ* 1 *ad vers.* 14.

Vers. 1. *Timeamus ergo.* Quasi dicat, Quia videmus majores illos nostros ob incredulitatem non esse admissos in requiem Dei, illorumque exemplum nobis esse propositum, ut eo cautiores redderemur; propterea metuamus, ne in eundem scopulum impingamus.

Ne forte, seu *ne quando relicta pollicitatione*, vel *promissione introeundi in requiem ejus, existimetur aliquis ex vobis deesse.* (a) Vox *κάτι*, vel nullam singularem vim habet, perinde ut Latina *forte*, (qua & hic & supra cap. 3. 12 usus est vetus interpres) vel si vim aliquam habet, indicat eum qui per aliquod tempus Christo adhæsit, posse posthac a Christo deficere, promissionem relinquere seu deserere, nisi diligenter caverit.

Quidam interpretes verba *καταλειπομένης ἐπαγγελίας, relicta promissione*, ita accipiunt, ut iis relictam scilicet nobis quoque promissionem significari putent, inducti, ut apparet, verbis autoris infra scriptis, cum ex ante dictis infert & concludit: *Itaque relinquitur sabbatismus populo Dei.* Nobis tamen minus hæc expositio probatur, nec autor eodem plane verbo utrobique utitur. (b) Relinquitur ergo, seu deseritur promissio, quando ei non amplius creditur: quemadmodum fecerant majores isti, quorum, ut vidimus, exemplum superius nobis est propositum, qui per aliquod tempus divinas promissiones fuerant amplexi. Nam ea spe ex Ægypto exierant, ut terram sibi majoribusque suis promissam ingrederentur.

Ingrediendi in requiem ejus. Exprimit istam promissionem, quam relinquere non debeamus, *ne existimetur aliquis ex vobis deesse.* (c) *Ὑστερηκέναι.* Effectus est desertæ promissionis istius. *Ὑστερηκέναι* significat a tergo remanere, vel etiam retrocedere: quo sensu hæc vox usurpatur cap. 12. 15. Utrumque rei eleganter convenit. Quemadmodum enim majores illi postquam non amplius divinæ promissioni de terra Cananæa sibi in possessionem danda crediderunt, ulterius progredi noluerunt & Mosen sequi; sed potius redire in Ægyptum, novis sibi ducibus creatis voluerunt: sic qui Christi promissis non amplius fidem adhibent, Christi signa ulterius sequi nolunt, & in Ægyptum hujus seculi, ex qua exierant, reditum moliuntnr.

(a) *Vox κάτι.* (b) *Relinquere promissionem.* (c) *Ὑστερηκέναι.*

Non

Non ſimpliciter autem dixit, *ne quis deficiat*; ſed *ne quis exiſtimetur*, vel *videatur defeciſſe*: quod longe minus eſt, quam illud. Adeo enim nos abeſſe vult ab hoc peccato, ut ne occaſionem quidem ullam juſtam ita de nobis ſentiendi cuiquam præbere debeamus. Talis enim de aliquo opinio fere trahit aliquid ex vero; & ſi quis nondum plane defecit, initia ſaltem ejus rei aliqua jam adeſſe ſolent. Eam vero de quopiam opinionem id excitare poteſt, ſi paulatim remittat de ſtudio & ardore pietatis, nec tanta, quanta par eſt, alacritate Chriſto ſerviat.

Verſ. 2. *Etenim & nobis nunciatum eſt, quemadmodum & illis.* (a) Occupat objectionem. Poterat enim aliquis dicere: quid ad nos pertinet promiſſio ingrediendi in requiem Dei? Nonne hæc majoribus noſtris olim data fuit, iiſque in terram Cananæam introductis jam dudum impleta eſt? Reſpondet pertinere ad nos quoque promiſſionem iſtam, nec minus nobis lætum de ingreſſu in requiem *Dei* nuncium contigiſſe, quam patribus illis olim contigerat. Qualis autem nobis requies promiſſa ſit, inferius explicat.

(b) *Sed non profuit illis ſermo auditus.* Hic cauſam tacite affert, cur monuerit ut promiſſioni fidem adhibeamus: quia alioquin promiſſio Dei, niſi ad eam acceſſerit noſtra fides, non magis nobis ſit profutura, quam patribus illis ex Ægypto egreſſis olim profuerit. ὁ λόγος τῆς ἀκοῆς *ſermo auditionis*, id eſt ſermo auditus, auribus hauſtus. Per ſermonem autem intelligitur promiſſio ingrediendi in requiem.

Cur autem non profuerit illis hæc promiſſio ſeu ſermo, cauſam indicat: *non admiſtus fidei ex illis quæ audierunt*, vel *non commixtus fide iis, qui audiverant*, μὴ συγκεκερασμένος τῇ πίστει τοῖς ἀκούσασιν. Quia audientibus non fuit commixtus, id eſt non fuit illorum animis penitus inſertus, nec in ſuccum & ſanguinem, ut dici ſolet, converſus. Hoc autem fit *fide*, ſeu, *per fidem*, cum divino ſermoni & promiſſionibus firmus adhibetur aſſenſus.

Verſ. 3. *Ingredimur enim in requiem, qui credimus.* Rationem proxime dicti reddit: quia illi demum ex nobis, qui credunt, in requiem ingrediuntur, proinde qui non credunt, ingredi non poſſunt. (c) Intelligenda ergo ſunt hæc verba cum quadam excluſione aliorum, ſeu particula excluſiva *tantum* vel *demum*, aut ſimilis alia ſubaudienda eſt, quaſi dicat. Etenim tum demum, ſeu hac demum lege in requiem Dei ingredimur, ſi credamus.

Solos autem credentes ingredi, verbis illis ex Pſal. 95 petitis probat, cum addit: *quemadmodum dixit*, nimirum Deus, *ſicut juravi in ira mea, ſi introibunt in requiem meam.* Ex his enim Dei verbis conſtat, ut ſuperiori capite oſtenſum eſt, eos qui non credunt, in requiem *Dei* non ingredi: quandoquidem fidei defectus in cauſa fuit, propter quam homines illi hoc iræ divinæ fulmine proſtrati, & a promiſſo ſibi in requiem ingreſſu prohibiti fuerunt.

Et quidem operum a conſtitutione mundi factorum. Καίτοι τῶν ἔργων ἀπὸ καταβολῆς κόσμου γενηθέντων Particula καίτοι recte eſt ab interprete Latino converſa, *& quidem.* (d) Docet enim hic autor, qualis requies in illis Pſalmi verbis myſtico ſenſu ſit intelligenda, idque propterea, ut poſſit intelligi veritas eorum, quæ ℣ſ. 1 & 2 aſſeruerat; nempe nobis quoque promiſſam eſſe requiem Dei, ſeu aditum ad eam patefactum: quod intelligi, vel admitti non poterat ab Hebræis, de requie terrena ſeu terra Cananæa, majoribus ſuis olim a Deo promiſſa & poſtea etiam conceſſa, cogitantibus; niſi explicetur quæ ſit illa requies nobis promiſſa, & ab iſta quiete terrena ad vere divinam animi legentium abducantur. Primo ergo omnium autor requietem illam Dei explicat & dicit, eam eſſe *requietem operum.* Ita ut verba *idque*, ſeu *& quidem operum* &c. cum proxime dictis cohæreant, & vox *operum* conſtruatur cum voce *quietis.* (e) Porro *requies* operum idem eſt quod requies *ab operibus*, ab operibus nempe a conſtitutione mundi factis; requies ſcil. Dei ipſius propria: quemadmodum ipſa Pſalmi verba indicant, quibus hanc requiem Deus ſuam requiem vocat. Requies enim ipſius Dei propria, ſeu qua *Deus* requieſcit, longe meliori jure requies *Dei* dicitur, quam cujus Deus ſolummodo eſt autor; qualis erat requies illa Iſraëlitarum in terra promiſſa. Non quidem quod requies iſta Dei propria, ſit plane eadem numero cum futura illa quam nobis deſtinavit; ſed quod ſit ejuſdem generis. Quemadmodum enim Deus requievit ab operibus ſuis in perpetuum: ſic nos quoque poſt varios exantlatos labores perpetuas perfectiſſimaſque ferias agitabimus, ut verſ. 10 explicatur. Porro & Latini *requiem laborum, curarum* &c. dicunt, pro *a laboribus, a curis.*

Verſ. 4. *Dixit enim quodam loco de die ſeptima ſic.* Cauſam affert cur requietem iſtam Dei, de requiete ab operibus, quæ Deus ab initio mundi fecit, intelligat & explicet: quia nimirum ſcriptura, vel ſpiritus ſanctus in ſcriptura loquens, de die ſeptimo ſic alicubi, nempe Gen. 2. 2. Exod. 20. 11, dicat: *Et requievit Deus die ſeptima ab omnibus operibus ſuis.* His ergo verbis commonſtratam habemus *Dei* requietem; nec in tota ſacra ſcriptura, ad quam hic nobis reſpiciendum eſt, alia ulla Dei ipſius, in cujus nimirum participationem & populus veniat, requies indicatur aut nominatur.

Verſ. 5. *Et in iſto rurſum: Si introibunt in requiem meam.* Quaſi dicat, Quocirca cum hic iterum in iſtis Pſalmi verbis fiat mentio requietis *Dei*, cujus & populus divinus fiat particeps, merito ea, ſenſu genuino prorſus & myſtico, de illa unica *Dei* requiete in ſcriptura monſtrata intelligimus. (f) Hanc vero requietem etiam ad populum *Dei* pertinere, ipſa ſabbati feſtivitas & quies, populo divino præcepta, argumento eſt; qua divinæ illius requietis non ſolum memoria celebratur, ſed etiam olim populo divino concedendæ imago quædam ac præludium continetur, qua de re verſ. 9 plura.

Verſ. 6. *Quoniam ergo ſupereſt, quoſdam ingredi in illam.* Poſtquam docuit, in verbis Pſalmi ſenſu myſtico intelligendam eſſe requietem ipſius *Dei* propriam, ſeu, qua ipſe etiam *Deus* requieſcit: nunc ulterius pergit, & oſtenſurus requietem Dei, de qua in Pſalmi verbis fit mentio, ad nos pertinere, ſeu aditum ad eam nobis patefactum eſſe, fundamenta quædam ejus ſententiæ collocat, & ea removet, quæ illi obſtare poterant. Primum ergo ponit, aliquos in requietem illam ingreſſuros: deinde illos, quibus promiſſio de requiete illa obtinenda primum fuerat propoſita, non fuiſſe ingreſſos. Ex his enim conſequitur, alios quoſdam

(a) *Occupatio.* (b) *Promiſſio Dei ſine fide noſtra non prodeſt.* (c) *Particula excluſiva ſubaudienda.* (d) *Requies Dei ſenſu myſtico.*

(e) *Requies operum* pro *requie ab operibus.* (f) *Sabbati quies futuræ quietis imago & ſignum.*

poſt id

poſt id tempus ingredi debere. (a) Sed quia objici poterat, Iſraëlitas olim, primorum illorum qui ex Ægypto egreſſi fuerant liberos, Joſua duce in requietem illam ingreſſos, ideoque nondum concludi poſſe, Chriſtianos eos eſſe qui in eam ingredi debeant; etiam hanc objectionem, ſeu mavis exceptionem diluit, & oſtendit, in iſtis Pſalmi verbis, de quibus adhuc actum eſt, aliquot poſt populum Iſraëliticum in Palæſtinam introductum ſeculis, aliud tempus conſtitui, quo in requietem divinam patefaciendus ſit aditus; unde conſequatur, nondum per Joſuam veram illam requiem adeptum eſſe populum. Quare tandem concludit autor, adhuc ſabbatiſmum ſeu requietem Dei populo reliquam eſſe: quo facto, adhortationem ab initio capitis propoſitam repetit, & ſic eo, unde digreſſus fuerat, revertitur. Hæc eorum, quæ uſque ad ỳſ. 11 finem dicuntur, ſumma ac ſententia eſt. Nunc ſingula verba ordine conſideremus.

Quoniam ergo ſupereſt, inquit, *quoſdam ingredi in illam.* Patere aliquibus in eam aditum, ſeu Deum velle, ut quidam in eam ingrediantur, tanquam notum minimeque dubium ponit autor. Nam quod primi illi ſua culpa ab ea excluſi fuerint, hoc promiſſioni divinæ, qua poſteris Abrahami requietem ſuam juramento addixit, nihil derogat, in aliis nihilominus dignioribus & melioribus implendæ? (b) Sub involucro, autem carnalium promiſſionum & requietis terrenæ, latuerunt promiſſiones ſpirituales & requietis cæleſtis ad ſemen ſpirituale Abrahami pertinentes. Iſraëlitarum quoque duce Joſua in requietem terrenam conſecutus ingreſſus, quid aliud eſt, quam umbra & typus futuri illius Chriſtianorum duce Chriſto in requietem cæleſtem ingreſſus?

Et ii, quibus prioribus, vel, *prius annunciatum eſt*, (Græce, οἱ πρότερον εὐαγγελισθέντες, *qui prius lætum nuncium acceperunt*) *non introierunt propter incredulitatem.* Hoc alterum, quod præmunit, eſt, & cujus occaſione ſpiritus ſanctus ſequentem admonitionem reliquerit: *hodie ſi vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda veſtra.* Quia enim patres illi, quibus requietem ſuam Deus promiſerat, contumacia ſua excludi ab ea promeriti fuerant: idcirco ſpiritus ſanctus poſteris eorum aliam his verbis conſtituit diem, id eſt tempus, quo in Dei requietem ingredi poſſint ac debeant, eoſque hortatur, ne majorum ſuorum contumaciam imitati, ſimilem cum iis impietatis exitum ſortiantur.

Verſ. 7. *Iterum terminat*, ſeu, *conſtituit diem quendam; hodie in David dicendo poſt tantum tempus, ſicut dictum eſt, hodie ſi vocem ejus audieritis, nolite obdurare corda veſtra.* Merito ſane alius in Dei requiem ingrediendi conſtituitur dies, ſi omnino ingrediendum aliquibus eſt; illi vero, qui prius invitati fuerant, ingreſſi non ſunt. Si vel non oporteret ullos ingredi, vel ingreſſi jam forent aliqui, tum diem alium conſtitui neceſſe non eſſet. (c) Conſtitui vero in his ſpiritus ſanctus verbis ſenſu myſtico, qui nimirum ad Meſſiæ tempora pertineat, diem ejuſmodi, argumento eſt.

1 Quod his verbis moneatur populus, ut patrum ſuorum, qui ex Ægypto egreſſi fuerant, exemplum vitet, illiſque ſimilis eſſe peccando nolit. Atqui patres illi in eo potiſſimum peccarunt, quod divinis promiſſionibus de ingreſſu in requietem, fidem adhibere noluerint. Ergo ſi illis vere vel ſimiles vel diſſimiles eſſe debemus, promiſſionem Dei de ingreſſu in requietem ejus etiam nos habere oportet, ac proinde dies hic nobis in eam ingrediendi conſtituitur.

2 Quod in hoc Pſalmo proponatur populo pœna divina, in quam patres illi inciderant, ut ea territus, ſimilemque metuens, patres imitari nolit. Atqui pœna iſta erat non admiſſio in requietem Dei; quam ſane nemo poteſt incurrere, niſi is, qui prius in eam ingrediendi facultatem habeat, ad eamque invitatus ſit. Cum ergo his ſpiritus ſancti verbis moneatur populus, ut pœnam hanc vitet, conſentaneum eſt, diem illi ſeu tempus, quo in requiem Dei ingredi poſſit, in iis conſtitui, ut quod olim patres illi facere noluerunt, hoc nos hodie faciamus. Pſalmum vero iſtum ad Meſſiæ quoque tempora pertinuiſſe, & illud indicio eſt, quod apertum ſit, in eo ad ſolenne aliquod feſtumque tempus reſpici, quo populus in templum Dei confluere, ejuſque cultui vacare ſoleret; quod & verba populi ſeſe ad laudes Deo dicendas, templumque ejus adeundum cohortantis, & ipſa vox *hodie* a ſpiritu ſancto uſurpata, docet: quæ certe non vulgarem aliquem, ſed inſignem, audiendæque voci divinæ inprimis deputatum diem, quales feſti illi ac ſolennes erant, deſignare videtur. At vero quod tempus magis feſtum, qui dies magis ſolennis, quæ celebritas populorumque concurſus major, quam is qui Meſſiæ temporibus & futurus erat, & ab omnibus expectabatur? Ex his ergo merito colligi debet, moneri iſtis ſpiritus ſancti verbis myſtico ſenſu populum, ut Dei, veram illam atque cæleſtem requietem per Meſſiam annunciantis & ad eam invitantis, audita ſuo tempore voce, promtis animis pareant, ſecus quam majores eorum, audita ejuſdem per Moſen requietem terrenam promittentis voce, feciſſent. (d) Senſu literali pertinuit hic Pſalmus ad Iſraëlitas ante Chriſti tempora viventes, in quo monebantur, ut illo die, quo divinam legem audirent, obſequentes ſe ei præberent, ne patrum ſuorum erga Deum contumaciam imitati vel a requiete illa, in quam beneficio divino introducti fuerant, exturbarentur, vel aliis pœnis & cladibus a Deo afficerentur. Sed quis non videt ſenſum illum aptius quadrare, quo & peccatum & pœna ejuſdem generis ſignificatur, quam quo utrumque iſtorum diverſi generis? Poſtquam docuit Deum conſtituere aliam diem ingrediendi in requiem, ne quis hanc diem ſumeret de illo die, quo Deus patrum illorum liberis facultatem in terram Cananæam duce Joſua ingrediendi conceſſit, interjicit illa verba autor:

In Davide dicens, poſt tantum tempus. Ait ſpiritum ſanctum hanc diem conſtituere in Davide, hoc eſt per Davidem demum dicendo, *hodie ſi vocem ejus audieritis*, &c. Unde apparet, hic non conſtitui diem ingredientibus in terram Cananæam, nec de ingreſſu in eam agi. David enim aliquot ſeculis poſt ingreſſum Iſraëlitarum in terram Cananæam vixit: imo eo regnante maxime populus hac terra frui, & in ea florere cœpit.

Poſt tantum tempus. Videlicet, quo Deus patres illos ob incredulitatem aditu in requiem prohibuit. Quocirca cum dies iſte ingrediendi in requiem non poſſit intelligi de requiete illa terrena, quam populus

(a) *Occupatio.* (b) *Sub involucro carnalium promiſſionum, latuerunt ſpirituales.* (c) *Myſticus verborum Pſalmi ſenſus probatur.* (d) *Senſus literalis.*

per Joſuam eſt adeptus, hinc certe apparet, aliam eſſe requietem præter illam terrenam, quæ populum Dei adhuc maneat, multo illa perfectiorem.

Verſ. 8. *Nam*, ut ſubjungit autor, *ſi eis Jeſus requiem præſtitiſſet, nunquam*, vel, *non utique de alia loqueretur poſthac die.* (a) *Jeſus*, id eſt Joſue, qui a LXX interpretibus appellatur Jeſus, & a Græcis cæteris: nomen enim utrumque idem ſignificat, nempe ſervatorem.

Requiem præſtitiſſet, id eſt perfectam, & qua nulla daretur ulterior. Nam alioquin illis requiem præſtitit; ſed non perfectam illam, & populo divino adhuc relictam.

Non utique de alia poſt hæc loqueretur die, id eſt ſi illud eſſet, ſane ſpiritus ſanctus poſt populum in iſtam requiem introductum, & in ea degentem & habitantem, non loqueretur de alia die, qua populus in requiem ingredi debeat.

Verſ. 9. (b) *Itaque relinquitur ſabbatiſmus populo Dei.* Ex ſuperioribus jam concludit, reſtare adhuc populo Dei ſabbatiſmum, id eſt requietem aliam poſt illam requietem in terra Cananæa partam, non in illa ſtare requiem & felicitatem populi divini.

Utitur autem nunc voce *ſabbatiſmi*, non καταπαύσεως, ſicut antea; ut oſtendat, ſe reſpicere ad ſeptimum diem, quo & Deus requievit, & populum Iſraëliticum in hujus rei memoriam requieſcere juſſit, qui etiam idcirco *ſabbati*, id eſt *requietis* nomine inſignitus fuit: utque ſimul indicet, qualis requies populum Dei maneat, nempe ſabbati requies, hoc eſt requies divinæ requieti ſimilis, & cujus tenuiſſima quædam umbra ſunt ſabbati feriæ, quibus populus curis & laboribus ſolutus, in ipſa requiete (id eſt terra Cananæa) requieſcebat.

Verſ. 10. *Qui enim ingreſſus eſt in requiem ejus, etiam ipſe requievit ab operibus ſuis, ſicut a ſuis Deus.* His verbis confirmat, ſupereſſe nobis ſabbatiſmum, id eſt talem requiem, qualis illa eſt, a qua ſeptimus dies denominatus fuit, & in cujus memoriam ac repræſentationem feriis perpetuo tranſigi juſſus eſt. Hæc autem requies in eo conſiſtit, ut non amplius laboremus, quemadmodum & Deus non amplius operatus eſt. Probat autem id ex eo, quod debeamus ingredi in requietem Dei, quemadmodum apparet ex Pſalmi verbis. At vero ingredi in requietem Dei, quid aliud eſt, quam eodem modo, quo Deus, requieſcere ſeu ſabbatum agere. Idcirco ait: *Qui ingreſſus eſt in requiem ipſius*, id eſt qui ejuſdem requietis cum Deo particeps eſt factus: (c) (præterita Hebræorum more ponuntur pro præſentibus:) *& ipſe requievit ab operibus, ſuis, ſicut a ſuis Deus.* Hic vere eſt ſabbatiſmus, nullis amplius, ut jam diximus, laboribus fatigari, æternam agitare quietem & ferias. Poſſunt etiam hæc cum verbo ſuperioris verſic. *relinquitur* connecti, quaſi dicat: Idcirco affirmo, relinqui adhuc quietem populo Dei, quia populus ille non ita requieverat ab operibus ſuis, ut nullis amplius curis & laboribus exerceretur. At qui in requietem Dei ingreſſus eſt, in quam, ut jam vidimus, populus Dei ingredi debet, is ita requieſcit ab operibus ſuis, ſicut Deus a ſuis. Quemadmodum Deus defunctus eſt omni ſuo, ut ſic dicam, labore, poſt mundum ſex diebus conditum: ſic & ille omni labore ſuo, id eſt curis, moleſtiis, doloribus, & quicquid homines in hac vita fatigat, & exercet, in perpetuum defunctus, altiſſima quiete & otio ſumma cum felicitate conjuncto perfruetur. Vide Apocal. 14. 13.

Verſ. 11. *Feſtinemus ergo*, vel *ſtudeamus ingredi in illam requiem.* Poſtquam docuit reſtare adhuc requietem populo Dei, eamque omnium maximam & jucundiſſimam, repetit ſuam admonitionem initio cap. hujus poſitam, hortaturque, ut in requiem iſtam ingredi omni ope contendant.

Studeamus ergo, σπουδάσωμεν. Tanto aptius hoc verbo utitur D. autor, quod, ſi originem ejus inſpicias, feſtinandi ſignificationem habeat: unde & a Latino interprete, *feſtinemus*, redditum eſt. (d) Feſtinare nempe debemus in hoc ſpirituali noſtro itinere, quod ad ſempiternam requietem nos ducit; id eſt diligentes eſſe & gnavi in calcando fidei ac pietatis tramite, non remiſſi & ignavi; quippe qui ſumma cupiditate & deſiderio tanti boni flagrare perpetuo debeamus, proinde omni ope ac ſtudio ad id contendere: quemadmodum illi faciunt, qui iter in patriam aut ad locum aliquem valde gratum & deſiderabilem ſuſcipiunt. *In illam requietem.* Non in hanc terrenam, ſed in illam ipſius Dei propriam, quæ populo Dei adhuc relicta eſt.

Addit autor, *ut ne in id ipſum quis incidat incredulitatis exemplum*, vel potius, *ne quis in eodem exemplo cadat incredulitatis.* Eſt enim in Græco, ἵνα μὴ ἐν τῷ αὐτῷ τις ὑποδείγματι πέσῃ τῆς ἀπειθείας. Idcirco debemus omni ope & ſtudio in illam requiem contendere, ne ſimilem cum patribus illis exitum ſortiamur.

Ne quis cadat, id eſt occidat ſeu pereat, quemadmodum illi ceciderunt in deſerto, ſupra cap. 3. ℣. 17.

In eodem exemplo incredulitatis, id eſt ſimili incredulitate laborans, ſimilique pœna affectus: quaſi dicat habetis exemplum illorum incredulitatis: ſcitis etiam quantum malorum illis hęc incredulitas pepererit. Date ergo operam, ut monſtratum vobis ſcopulum quam longiſſime fugiatis.

Exemplum incredulitatis aut *contumaciæ* (nam & hanc ſignificat ἀπείθεια, & prope magis uſitate,) non tantum ſimilitudinem ratione peccati, ſed etiam ratione pœnæ conſecutæ, hoc loco ſignificare videtur.

Verſ. 12. (e) *Vivus enim eſt ſermo Dei & efficax, & penetrantior omni gladio ancipiti.* Per hunc ſermonem Dei multi Chriſtum ipſum deſignari putant, alii Chriſti doctrinam. Neutrum hic videtur locum habere. Nam quominus Chriſtum per hunc ſermonem intelligamus, id facit. 1. quod Chriſtum hoc nomine appellare ſoli Johanni ſit proprium, ut a multis obſervatum eſt. 2 quod hic ſermo, & ἐνεργὴς, ſeu *efficax* appelletur, & cum gladio conferatur; quorum utrumque rebus rectius quam perſonis convenit. (f) Quo minus etiam de Chriſti doctrina hunc ſermonem accipiamus, id cauſæ eſt, quod nulla videretur eſſe horum verborum congrua & concinna cum ſuperioribus connexio: quomodo enim hæc apte cohærent: Date operam, ut in requiem illam ingrediamini, ne quis incredulitatis illud in patribus exemplum imitatus, ſimiliter ut illi corruat & pereat, quia Chriſti doctrina eſt viva & efficax? (g) Quocirca per ſermonem iſtum Dei intelli-

(a) Joſue *appellari ſolet* Jeſus. (b) *Sabbatiſmus populi divini.* (c) *Præterita pro præſentibus.*

(d) *Feſtinatio in requiem Dei.* (e) *Sermo Dei an Chriſtum hoc loco ſignificet.* (f) *An Chriſti doctrinam?* (g) *Quid ſignificet?*

genda

genda ſunt Dei decreta, quibus incredulos & contumaces interitui & ſuppliciis deſtinat; cujus generis eſt illud ipſum Dei juramentum, quo patres illos, & in illis omnes eorum ſimiles a ſua requiete excludere conſtituit. Ita enim elegans erit inter hæc verba & ſuperiorem verſic. connexio: Ideo date operam ut in requietem illam ingrediamini, & cavete ne patrum contumaciam imitati cadatis: quia ſermo *Dei*, quo contumaces & immorigeros ingreſſu requietis ſuæ prohibet ſuppliciiſque devovet, vivus eſt & efficax. Quam explicationem id confirmat, quod alibi etiam in ſcripturis de divinis decretis, quibus ille aliquid fieri vult & imperat, non modo ſimiles uſurpari proſopopœias videamus, eaque *ſermonis*, & quidem *viventis* nomine indigitari; ſed etiam, ut hic factum eſt, cum gladio ancipiti conferri, aut gladium acutum atque ancipitem ex Chriſti ore egredientem appellari, & variorum operum effectionem iis tribui. Vide Pſal. 105. ℣ſ. 18, 19. & CVII. 20. & CXLVII. 15, 18. Eſai. 40. ℣ſ. 8. & LV. 11, quem locum Petrus 1 Epiſt. 1. 23, 25 ad euangelicum ſermonem retulit, propterea, quod in eo etiam decretum Dei de ſervandis hominibus contineatur.

(*b*) Hunc ergo Dei ſermonem *vivum* eſſe dicit, id eſt non intermori, aut temporum & ſeculorum tractu irritum fieri & exoleſcere. (*c*) *Et efficax.* Id eſt, non tantum ratus & firmus eſt, quatenus eum Deus nunquam revocat, nec, ut principes ſæpe ſolent, vel per oblivionem, vel per incuriam aut negligentiam, vel propter inconſtantiam excidere patitur aut conſulto mutat: ſed etiam viribus omnia quę continet perficiendi pollet, ſeu quæcunque vult, poteſt. Huc pertinent illa Dei apud prophetam verba Eſa. 55. 10, 11. *Quomodo deſcendit imber & nix de cælo, & illuc ultra non revertitur, ſed inebriat terram & infundit eam, & germinare eam facit, & dat ſemen ſerenti, & panem comedenti: Sic erit verbum meum quod egredietur de ore meo, non revertetur ad me vacuum: ſed faciet quæcunque volui & proſperabitur in his, ad quæ miſi illud.* Pergit autor: *Et penetrantior omni gladio ancipiti.* (*d*) Ferit & plectit omni gladio atrocius & funeſtius. Alibi quoque in ſcripturis Chriſti decretum in impios & contumaces gladio ancipiti ex ore ejus exeunti comparatur, ſeu per eum ſignificatur. Verbo enim quod ex ore egreditur, id eſt potenti atque efficaci ſuo juſſu *Deus* & Chriſtus tanquam gladio omnes ſibi adverſantes interimit 2 Theſſal. 2. 8. Apoc. 1. 6, 11. XIX. 15, 21.

Addit: *& pertingens uſque ad diviſionem animæ & ſpiritus, compagumque ac medullarum.* Hæc verba *pertingit* vel *penetrat uſque ad diviſionem*, dupliciter accipi poſſunt: (*e*) vel, ut diviſio animæ & ſpiritus intelligatur tanquam locus aliquis ad quem gladius iſte penetret: vel ut ſit effectum penetrationis, hoc eſt ita gladius iſte penetrare dicatur, ut dividat ſeu diſſecet animam & ſpiritum, compages & medullas. Si poſteriorem ſenſum amplectamur, oſtenditur his verbis quantopere Dei decretum ac juſſum omni gladio ſit acutius & penetrantius; quippe quod non tantum corpus aliquomodo diſſecet, ſed animam quoque & ſpiritum hominis, corpuſque ipſum ita penetret, ut non cutem ſolum & carnes diſcindat, verum etiam omnes artus & nexus membrorum, ipſas denique medullas, ac proinde & oſſa, quibus medullæ continentur, perrumpat. Si priorem explicationem ſequamur, ut diviſio animæ & ſpiritus, inſtar loci cujuſdam conſideretur, ad quem gladius iſte penetrare poſſit; vix poterit diviſionis vox ad compages & medullas referri, quaſi inter compages & medullas ſit aliqua diviſio: cum non compages & nexus membrorum ſeu ἁρμοὶ, ſed ipſa membra per compages & nexus dividantur; medullæ etiam ſint aliquid continuum. Quocirca ita erunt hæc verba accipienda, ut voces ἀρμῶν τε καὶ μυελῶν, non cum nomine μερισμοῦ, ſed cum adverbio ἄχρι conſtruantur, id eſt, ut gladius iſte penetrare dicatur ad loca in homine abditiſſima, etiam illuc, ubi anima cum ſpiritu connectitur, & ab eo dividitur, itemque ubi ſunt membrorum compages & medullæ. (*f*) Itaque ſi hunc ſenſum ſequamur, dicendum erit autorem de ſpiritu & anima per ſimilitudinem quandam a rebus corporeis ſumtam loqui. Res enim corporeæ, quoties junguntur, extremis ſeſe contingunt, illicque eorum eſt diviſio, ubi contactus. Hoc ergo ſenſu ſignificabitur gladium iſtum non tantum ferire ea quæ exterius patent, & oculis ipſis ſubjecta ſunt, hoc eſt decreti ac ſententiæ divinæ vi non tantum animadverti in ea crimina, quæ ſunt in propatulo, quemadmodum magiſtratuum decreta ac ſententiæ ſolent, ac porro & gladii, quos ad ſupplicium pœnamque infligendam adhibet: ſed etiam ea vindicare peccata, quæ ſint abditiſſima atque occultiſſima, quæque in animæ & ſpiritus illo veluti confinio, quo nullus in nobis magis abditus cogitari poſſit locus, in artuum ac membrorum compagibus, in ipſis denique medullis lateant. (*g*) Eſt autem anima facultas in nobis inferior, quæ cupiditates & affectus habet, ſeu ea tantum ſpectat quæ corpori allubeſcunt; unde qui hanc ſequuntur & ab ea ſe regi patiuntur, animales homines dicuntur in ſcriptura. (*h*) Spiritus autem eſt vis ſuperior, quæ honeſta ab inhoneſtis diſcernit, & ab his nos avocat, ad illa impellit, quæ videt meliora probatque; qua intelligimus, qua Deum ejuſque voluntatem & ſupremam felicitatem agnoſcimus. Quanquam etiam ſpiritus ſumi poteſt pro ea noſtri parte, quæ corpus primo vivificat, quæque poſt mortem remanet: Anima vero pro vita, ſeu ea facultate, quæ a ſpiritu illo in univerſum corpus manat. Ut autem melius id, quod de ſermone Dei nunc dictum eſt, inculcetur, & fieri poſſe intelligatur, addit autor: quod ſit *diſcretor cogitationum & intentionum cordis.* Κριτικὸς ἐνθυμήσεων καὶ ἐννοιῶν καρδίας, qui dijudicat cogitationes & conceptus cordis, nempe, quod eos tum cognoſcat, cum cognitos, ſi mereantur, puniat. Hoc autem idcirco dicit, ne quis putet, ſe poſſe latere, & vim aciemque divini decreti effugere, ſi incredulitatem in animo tantum & ſecretis tacitiſque cogitationibus reconditam foveat. Adeo nulla noſtra cogitatio, quamvis occulta, nulla in fide hæſitatio latere Deum poteſt.

Verſ. 13. *Et non eſt ulla creatura inviſibilis in conſpectu ejus.* In genere nunc dicit, quod in ſpecie dixerat; quaſi dicat non tantum cogitationes cordis diſcernit ac perſpicit: ſed nulla res eſt, quæ aciem oculorum ejus fugiat. Creaturæ enim nomine, res in genere omnes intelligit.

Omnia autem nuda & aperta ſunt oculis ejus. (*i*) Δὶ poſi-

(*a*) *Cur vivus appellatur?* (*b*) *Cur efficax?* (*c*) *Cur gladio conferatur?* (*d*) *Diviſio animæ & ſpiritus.* (*e*) *Similitudo a rebus corporeis ducta.* (*f*) *Anima quid?* (*g*) *Spiritus quid?* (*h*) Δὶ pro διὰ.

tum pro ἀπλᾶ, ex contrario id quod prius dixit, illuſtrat. *Omnia nuda.* Nihil tectum, involutum, ſic ut acies oculorum ejus inhibeatur. Oculi autem idcirco ei tribuuntur, quod quaſi omnia etiam abditiſſima videret, ita nihil impunitum relinquit.

(a) *Aperta.* Τετραχηλισμένα. Varie hanc vocem exponunt interpretes. Aliis enim τραχηλίζειν eſt in cervicem vertere, ſeu reſupinare, quo pacto facies alicujus reſupinata oculis omnium exponitur: aliis a cervice uſque ad caudam pellem detrahere: (b) aliis denique τραχηλίζειν dicuntur ea, quæ a collo ſuſpenſa excoriantur & per dorſi ſpinam tandem reſupinata finduntur, ut tota foris & intus pateant. Omnia eodem redeunt, nempe nihil eſſe ita tectum & occultum, quod ſermoni divino non pateat, acies oculorum ejus non tantum externum tegumentum penetrat, ſed illa etiam perſpicit, quæ intus & in cute, ut dici ſolet, latent.

(c) *Ad quem nobis ſermo. Ad quem* pro *de quo*, ut cap. 1. ℣ſ. 7. Oſtendit ſe non quemvis Dei ſermonem intelligere, ſed certum quendam, quaſi dicat: ille ſermo Dei eſt vivus & efficax, de quo loquor, ſeu quem deſigno, quique in hac materia intelligendus eſt, quinam vero ille ſit, jam explicavimus.

Verſ. 14. *Habentes ergo pontificem magnum.* (d) Altera pars capitis, in qua revertitur ad pontificiam Chriſti dignitatem, a qua fuerat aliquantum digreſſus, & in adhortationem eam, quam hucuſque expoſuimus, delapſus. Illud ergo argumentum hic reſumit, & ex eo admonitionem ad conſtantiam in Chriſtianæ religionis profeſſione elicit.

(e) *Pontificem.* Pontificium Chriſti munus, ut hic aliquanto fuſius ea de re agamus, in eo conſiſtit, quod omnium noſtrum peccata coram Deo expiet, & univerſam religionem tanquam ſummus ſacrorum præſes adminiſtret. Ideo vero dicimus eum omnium noſtrum peccata expiare, quia pontificis ejuſque ſummi erat, non unius aut alterius hominis tantum, ſed totius populi peccata expiare. Cæterum in modo quo peccata noſtra expiat Chriſtus ſummus noſter pontifex, magna eſt inter ipſum & pontificem legalem diverſitas, ſic ut Chriſtus hac in parte Deo ſit ſimilis; imo ejus vices quodammodo obeat, non pontificis. Chriſtus enim in cælis manens ita peccata noſtra expiat, ut poteſtate ſibi conceſſa, omnes pœnas a nobis avertat, eaque amoliatur omnia quæ nos pœnæ involvere poſſint. Unde apparet, pontificium ejus munus non tam re, quam ratione tantum quadam, a regio ejus munere diſtingui. (f) Neque enim Chriſtus revera nunc aliquid circa Deum agit, aut conditionem aliquam præſtat, qua præſtita ex Dei decreto conſequatur peccatorum purgatio: quemadmodum olim in pontifice legali uſu veniebat. Is enim tabernaculum cum ſanguine ingrediebatur, ibique coram Deo apparens ſanguinem certo ritu ſpargebat ac Deo offerebat, quo præſtito peccatorum purgatio ſequebatur. Nam licet Chriſtus ſanguinem ſuum olim, dum in terris ageret, fuderit, ſeque per afflictiones ſuas huic muneri ſuſtinendo paraverit, quo ſcilicet noſtrarum infirmitatum ſenſu tanto facilius affici poſſet, quæ conditiones erant a Deo requiſitæ, & a Chriſto prius præſtandæ: (g) nunc tamen in cælis degens, & pontificium ſuum munus plene adminiſtrans, peccatorumque noſtrorum expiationem procurans, nullas revera conditiones amplius implet. Nam quod, poſt fuſum ſanguinem, cæleſte tabernaculum ingreſſus eſt, & hac ratione ſeipſum Deo obtulit, iſtud non fuit vera aliqua conditio, ſub qua nobis decreta fuerit a Deo peccatorum remiſſio; quandoquidem ingreſſus iſte & oblatio maximum Dei beneficium eſt in Chriſtum collatum: ſed fuit tantum medium, per quod Chriſtus ſupremam in cælo & in terra poteſtatem eſt adeptus, ex qua conſequitur peccatorum noſtrorum purgatio, & qua Chriſto conceſſa aperte teſtatus eſt Deus, ſe eorum omnium, qui Chriſti ſunt, peccata punire nolle. Illud ſane verum eſt, hunc Chriſti in cælo ingreſſum, & coram Deo apparitionem, ſimilitudinem habere cum pontificis in ſancta illa ingreſſu, atque iſtic coram Deo apparitione, a Deo olim requiſita; quæ ſimilitudo etiam in cauſa eſt, cur Chriſtus cum pontifice legali comparetur, ejuſque nomen & appellationem ſortiatur, ut paulo poſt dicemus. (h) Neque vero etiam putandum eſt, Chriſtum in cælis habitantem, proprie loquendo, pro nobis orare aut interpellare: id enim pugnaret cum ſupremo illius in omnia dominatu & imperio. Quocirca munus ejus ſacerdotale in eo ſitum eſt, quod poteſtate ſibi a Deo data, pœnas peccatorum a ſuis auferat, eorumque ſalutem omni ratione procuret. (i) Proinde hoc munus idem eſt reipſa cum regio Chriſti munere, quemadmodum diximus. Hinc dicitur nos *perfecte*, ſeu mavis, *in perpetuum ſervare*, ut ſacerdos cap. 7. 25; dicitur nobis ut ſacerdos *in tentationibus auxiliari* cap. 2. verſ. ult. & hoc loco verſ. 16, quorum utrumque regium eſt. Hinc fit, ut alii ſcriptores ſacri, ſacerdotii Chriſti nullam expreſſam faciant mentionem: hic vero ſcriptor capite 3 ℣ſ. 1 in ſacerdotio Chriſti regium ejus munus incluſit; & cap. 5 ℣ſ. 5 teſtimonium ſcripturæ quod de regio Chriſti munere ac dignitate agit, de pontificia Chriſti dignitate interpretatus eſt. (k) Sacerdos ergo ſeu pontifex appellatur Chriſtus, non quod hoc munus re diverſum ſit a munere regio: ſed propter varias ſimilitudines, quas Chriſtus cum legali pontifice habet, & propter varias regii Chriſti muneris proprietates ac circumſtantias, quibus ſimilitudo iſta nititur, & quas metaphorica illa pontificis appellatio animis noſtris melius inſinuat, quam propria. (l) Similitudo potiſſimum in eo eſt, quod Chriſtus, fuſo prius ſanguine, cælum peccatorum noſtrorum expiandorum, ſeu pœnarum, quas peccatis commeriti eramus, auferendarum gratia fuerit ingreſſus, & coram Deo apparuerit: quemadmodum pontifex legalis fuſo victimæ ſanguine ingredi in tabernaculum, & ibi coram Deo apparere, peccatorum expiandorum, ſeu reatus ac pœnæ auferendæ cauſa, conſueverat. Quia vero pontifex id præſtabat victimæ cæſæ ſanguinem in conſpectum Dei afferendo, eumque certis ritibus offerendo, & ſic pro peccatoribus apud Deum, a quo peccatorum remiſſio proficiſcebatur, intercedendo atque interpellando: ideo etiam de Chriſto, qui inſtar victimæ cæſus fuerat, & ſanguinem ſuum fuderat, dicitur, quod in cæleſte tabernaculum ingreſſus ſeipſum Deo obtulerit, & coram ejus vultu apparens pro no-

(a) Τετραχηλισμένα. (b) *Beza.* (c) Ad quem *pro* de quo. (d) *Altera pars capitis.* (e) *Pontificium Chriſti munus in quo conſiſtat.* (f) *Quo pacto differat a Regio?* (g) *Chriſtus nullas in cælis conditiones revera implet.*

(h) *Chriſtus proprie loquendo pro nobis non orat.* (i) *Sacerdotium Chriſti reipſa idem eſt cum regio ipſius munere.* (k) *Chriſtus per ſimilitudinem appellatur ſacerdos.* (l) *In quibus conſiſtat ſimilitudo Chriſti cum legali pontifice.*

pro nobis interpellet: non quod id proprie loquendo faciat; ſed quod, ut diximus, offerenti ac interpellanti pontifici ſit ſimilis, præſertim quia non ſua propria, ſed a *Deo* accepta poteſtate ac virtute, & quidem ſollicita cura adhibita, peccata remittit, & ſic cum eo non injuria confertur, qui peccatorum veniam à Deo ſedula interpellatione impetrat. Ex quibus aliqua jam ratione colligi poſſunt proprietates illæ ac circumſtantiæ (*a*) muneris *Chriſti* regii, quas appellatio pontificis animis noſtris melius quam regis nomen inſinuat, licet illa ſit metaphorica, hoc proprium. Regis nomen non indicat, eum peccatores ſervare; pontificis indicat. Illud non indicat, eum eſſe hominem; (nam & Deus rex noſter eſt & dicitur) hoc indicat. Nam, ut initio ſtatim ſequentis capitis docet ipſe D. autor: *Omnis pontifex ex hominibus aſſumtus pro hominibus conſtituitur.* Illud non indicat, eum autoritatem & poteſtatem ſuam ab alio accepiſſe; hõc indicat cap. 5. ℣ſ. 1, 4. Illud non indicat, eum ſenſu miſeriarum noſtrarum tangi poſſe; hoc indicat. (*b*) Illud non indicat eum ſanguinem ſuum ad expianda peccata noſtra fudiſſe; hoc indicat. Sacerdos enim victimas pro peccatis offerre debet, quæ ſine effuſione ſanguinis offerri non poſſunt: Chriſtus vero nullum ſanguinem fudit, præterquam ſuum. Illud non indicat eum è cælo egreſſurum eſſe; hoc indicat. Hinc ergo factum eſt, ut Chriſto nomen pontificis a ſpiritu ſancto inditum fuerit.

Magnus. (*c*) Magnus vocatur non ſolum ad diſtinctionem inferiorum pontificum & ſacerdotum, ſed etiam illius olim ſub lege magni & ſummi, qui cum Chriſto comparatus valde parvus eſt; (*d*) imo nil niſi tenuis quædam & exilis Chriſti pontificis umbra. Hic enim vere magnus eſt pontifex, qui immortalis eſt; qui omnia, etiam graviſſima peccata, expiat; qui ipſe poteſtatem habet auferendi pœnas peccatorum omnes, in quibus eſt ipſa mors æterna; cui jus vireſque ſunt vitam æternam dandi, ſuis in omnibus afflictionibus ſuccurrendi;

Et, ut paucis rem omnem cum ipſo hoc autore complectamur, *qui conſedit in dextera throni majeſtatis in cæleſtibus* cap. 8. ℣ſ. 1.

(*e*) Quod & hic indicare volens addit primum: *qui penetravit cælos.* Ideo enim inter alia eſt magnus, quod omnes cælos tranſierit.

(*f*) Per *cælos* intelliguntur omnes cæli, qui inter nos & *Deum* ſunt interjecti, nempe & tota aëris regio, quæ etiam cælum in ſcriptura vocatur, & cæli in quibus ſunt ſol, luna, cæteræque ſtellæ ac mundi lumināria, quibus omnibus Chriſtus ſublimior eſt factus, infra cap. 7. 26. Epheſ. 3. 10. Poſt hos omnes eſt cælum illud in quo Deus habitat, immortalitatis domicilium, quod ingreſſus eſt pontifex noſter, non ſupergreſſus.

Jeſum. Nominat hunc pontificem, & oſtendit, quis ſit, quanquam in eo nomine tacite continetur id quod poſtea expreſſe dicturus eſt, videlicet eum poſſe, ut autor loquitur, *compati infirmitatibus noſtris.* Dum enim Jeſum nominavit, hominem eum dixit, de cujus perpeſſionibus ac morte conſtabat.

(*a*) *Regii Chriſti muneris proprietates pontificis nomine ſignificatæ.* (*b*) *Similitudo prima repetitur.* (c) *Cur Chriſtus* Magnus *pontifex vocetur?* (*d*) *Diſſimilitudo & præſantia præ legali pontifice.* (*e*) *Sacerdotis igitur vox in Chriſto idem deſignat quod apud Dan. 7. & Joh. 5 vox filii hominis.* (*f*) *Cæli inter nos & Deum interjecti.*

Verum quia ejus ſummam præſtantiam prius clare ante oculos ponere inſtituit, ideo ut melius adhuc appareat quam magnum eum ſacerdotem eſſe oporteat,

Addit ſecundo, *filium Dei* τὸν υἱὸν τοῦ Θεοῦ, præfixo voci *filii* articulo, ut indicet eum non vulgarem aliquem Dei filium eſſe, ſed ſingularem illum & eximium, (*g*) illum nempe, de quo cap. 1 egit, quem Deus hæredem omnium conſtituit, qui angelis longe præſtantior & ſublimior eſt factus. Ita enim convenit, ut *Dei* filius unicus & ſingularis in maximo ſit apud *Deum* amore, in maxima dignitate, utque jus & dominatum habeat in omnia paterna bona. Eum igitur pontificem habemus. Ex quo apparet, ipſum omnia apud patrem & amore & autoritate, qua pollet, effecturum. Quocirca, ut adjicit autor, *teneamus confeſſionem.* Infert admonitionem ſuam, ut, cum tantum pontificem noſtræ confeſſionis habeamus, confeſſionem noſtram firmiter retineamus: id eſt conſtanter religionem Chriſtianam, non tantum animo complectamur, ſed etiam ore profiteamur.

Verſ. 15. *Non enim habemus pontificem, qui non poſſit compati infirmitatibus noſtris.* (*h*) Occupat objectionem. Poterat enim aliquis dicere: quid me magnus iſte pontifex dura confeſſionis noſtræ cauſa patientem juvabit, qui quanto major eſt, quanto a nobis remotior, tanto minore fortaſſis noſtri cura tangetur? Huic rei occurrens ait, illum non eſſe talem, *qui non poſſit compati infirmitatibus noſtris.* (*i*) Infirmitates noſtræ hoc loco ſignificant dolores & perpeſſiones, tum animi, tum corporis, quas cum affligimur religionis noſtræ cauſa ſubimus: quæ infirmitates appellantur, quia infirmitas noſtra naturalis illis locum facit; vel etiam ab effectu, quod animum pariter & corpus noſtrum infirmum reddant. Animus enim ipſe dolore langueſcit quaſi morbo. (*k*) Tanto autem libentius hac voce utitur autor, quia & pontifex legalis infirmitatibus populi divini *compati* debuit: licet hæ infirmitates fuerint, humani quidam lapſus & errores.

Compati autem *infirmitatibus* hic eſt, affectu & ſenſu quodam, id eſt miſericordia tangi in alienis doloribus.

Poſſe autem *compati* hoc loco non eſt ſimpliciter *compatiendi*, ut hac voce nunc utamur, facultatem habere. Nam quivis etiam angelus facultatem eam habet: ſed habere compatiendi facilitatem, pronitatem, & voluntatem: quemadmodum idem verbum cap. 2 ℣ſ. ult. explicuimus. Perinde eſt, ac ſi dicat: non habemus pontificem durum, qui alienis malis & doloribus non facile commoveatur; quales eſſe ſolent ii, qui mala nunquam ſunt experti.

Qualem ergo pontificem habemus? *tentatum autem per omnia.* (*l*) Δὲ poſitum pro καὶ. Ex contrario rem illuſtrat, ſeu potius, ex cauſa contrarii effectus. Quia enim tentatus fuit per omnia, poteſt noſtris infirmitatibus commoveri. (*m*) *Tentatum*, id eſt afflictum. Tentationum enim nomine non raro afflictiones ſignificantur, inter alia Jacob. 1. 2, 12. Afflictionibus enim homo tentatur, id eſt experimentum virtutis ac patientiæ cujuſque ſumitur. Unde & Sap. 2. ℣ſ. 19, dicunt impii, ad

(*g*) *Chriſtus ſingularis Dei filius.* (*h*) *Occupatio.* (*i*) *Infirmitates noſtræ quid hoc loco ſignificent?* (*k*) *Infirmitatum voce cur hic uſus autor?* (*l*) *Δὲ pro καὶ.* (*m*) *Tentationes pro afflictionibus.*

perſecutionem juſtorum ſeſe invicem cohortantes: *contumelia & tormento interrogemus eum, & probemus patientiam ejus.*

Pergit: *per omnia*, κατὰ πάντα, *ſecundum omnia*, id eſt afflictum omnis generis malis. (*a*) Expertus eſt calumnias, contumelias, vincula, varios & animi angores, & corporis dolores ac cruciatus, mortem denique diram & infamem. Scholaſtici, niſi fallor, dicerent; non de ſingulis generum, ſed de generibus ſingulorum id eſſe accipiendum. *Pro ſimilitudine*, καθ' ὁμοίωσιν *ſecundum ſimilitudinem*, id eſt ſimiliter atque alii homines Chriſtiani: quemadmodum ſuperius dixit cap. 2. 14, 17, eum debuiſſe *ſecundum omnia fratribus ſimilem fieri.* (*b*) Addit, *abſque peccato*, ut oſtendat, Chriſtum innoxium prorſus fuiſſe, nec ullo modo hæc mala, quæ paſſus eſt, commeritum. Id vero dixit, partim ut eorum occurreret calumniæ, qui eum merito ſupplicio affectum dictitabant; partim ut reliquos etiam Chriſtianos tacite moneret, innocentiæ ſtuderent, & caverent, ne ob maleficium aliquod jure ad ſupplicium rapi poſſint; ſed potius ut Chriſto, qui nulla ſua culpa paſſus eſt, ſimiles evadere contenderent; neve, quod innoxii eſſent calamitates varias ob Chriſti nomen ſubire detrectarent, nec mirarentur id ſibi contingere, quod Chriſto duci ac domino ſuo contigiſſe viderent, tantoque promptius Chriſtum ſibi auxilium laturum exiſtimarent, quanto ipſi quoque ad perſecutiones, ad tormenta & mortes, innocentiam majorem attuliſſent. (*c*) Vulgaris eſt error opinantium, Chriſtum hoc loco nobis, omnibus in rebus, ſolo excepto peccato, ſimilem dici: quod ſane nec verba autoris ferunt, nec rei veritas patitur; cum Chriſtus etiam aliis in rebus præter peccatum, puta divina virtute, poteſtate, ſapientia, munere ſingulariſſimo, ne admirabilem illum naſcendi modum commemorem, omnibus multum fuerit diſſimilis. Nam quominus de ſolius naturæ ſimilitudine hic agi dicas, ipſa peccati, quod ad naturam fruſtra referas, mentio facit.

Verſ. 16. *Adeamus ergo cum fiducia.* (*d*) Aliam ex dictis exhortationem infert, quæ tamen illi priori ℣. 14 explicatæ ſubſervit ad eamque tendit: nempe, ut tali gaudentes pontifice, omnis generis mala experto, auxilium audacter imploremus.

(*e*) *Cum fiducia.* Μετὰ παῤῥησίας. Παῤῥησία, quia hic de precibus agitur, non animi tantum certam impetrandi auxilii ſpem, ſed etiam ex ea manantem precandi, thronumque divinum adeundi, & alloquendi fiduciam & audaciam quandam ſignificare videtur. Παῤῥησία enim audacia & libertas in verbis dicitur: quæ quidem tunc apparet, cum a loquendo vel majeſtas atque autoritas, vel ſeveritas aliena, vel offenſionis metus abſterrere alias quempiam poſſet, quod hoc loco optime quadrat. Cum enim throni iſtius, ad quem nobis ſupplicibus accedendum eſt, maxima ſit majeſtas, fieri facile poſſet, ut quiſpiam illa deterritus, & indignitatis ſibi ſuæ conſcius, thronum hunc adire, & in illo conſidentem affari non auderet. Quare animos noſtros erigit autor, & παῤῥησίαν in nobis excitare conatur, dum tantam cum iſta majeſtate clementiam, & erga miſeros benignitatem ac miſericordiam conjunctam eſſe docet.

(*f*) *Ad thronum gratiæ.* Non nominat eum, ad cujus thronum accedere debeamus, ſeu qui in throno iſto ſedeat: ſed quia ideo ad thronum hunc accedere nos jubet, quod pontificem habeamus talem qui poſſit *compati* noſtris infirmitatibus, ac proinde qui ad miſerendum auxiliumque ferendum ſit pronus, idque eum in finem fieri a nobis debeat, ut miſericordiam & auxilium referamus; apparet, ipſius pontificis hunc eſſe thronum: ſicut dictum eſt in Pſalmo 4. 5, 7, *Thronus tuus ô Deus, in ſeculum ſeculi.* Thronum autem nominat, ut ejus majeſtatem ſummamque poteſtatem nobis ob oculos ponat: tum ne illa parrheſia reverentiam minuat; tum ut cogitemus, eum non tantum miſericordem eſſe, ut velit; ſed etiam potentem, ut poſſit nos juvare: Rurſus tamen, ne thronus & tanta majeſtas Chriſti animos noſtros percellat, addit vocem *gratiæ*: ut cogitemus pontificem illum, licet in throno ſedeat, & ſumma majeſtate venerandus ſit, valde tamen erga nos benignum, & amoris pleniſſimum eſſe. Et ſic thronus quidem & majeſtas Chriſti ſummam in animis noſtris excitare debet reverentiam: gratia autem ejus & benignitas fiduciam & παῤῥησίαν. Qui ipſius Dei thronum hunc eſſe dicunt, nobis non adverſantur, cum Chriſtus in ipſius Dei throno conſideat; niſi forte hoc ideo faciant, ut Chriſtum ab hoc throno contra tot aperta ſcripturæ teſtimonia, hujuſque ipſius loci vim ac ſententiam excludant, & nobis hoc argumentum pro Chriſti invocatione extorqueant. Illud facile largimur Deum hic non minus quam Chriſtum intelligi poſſe, ac veriſimile eſſe D. Autorem *thronum gratiæ* in genere, quam vel Dei vel Chriſti in ſpecie, dicere maluiſſe, ut nobis ſive ad Deum pontificis iſtius noſtri fiducia, ſive ad pontificem ipſum accedendi æquale jus libertatemque faceret. Nam ſive ad Deum in Chriſti nomine, ſive ad Chriſtum ipſum accedamus, ubique thronum gratiæ reperimus.

Ut conſequamur. (Græce) *ut accipiamus miſericordiam, & gratiam inveniamus in auxilium opportunum.* Cauſa finalis adeundi iſtius throni, eaque duplex exprimitur; quarum una alterius eſt medium, & prior ad ſecundam dirigitur. Prior eſt, *accipere miſericordiam* & *invenire gratiam*: altera eſt *opportunum auxilium*, quod ex priori illo proficiſcitur. (*h*) Accipere miſericordiam nihil aliud eſt, quam id conſequi, ut alter tui miſereatur; quod facile eſt apud miſericordem, qualis eſt hic noſter pontifex. (*i*) Invenire gratiam, eſt gratioſum eſſe apud aliquem, & peculiari affectu ab eo amari: hoc ſenſu Luc. 1. 30 dicit angelus ad Mariam, quod *invenerit gratiam apud Deum.* Facile vero eſt invenire gratiam & favorem apud eum qui benigniſſimus eſt & gratiæ pleniſſimus.

In auxilio opportuno, vel potius, *in opportunum auxilium*, ut diximus. Eſt enim Græce εἰς εὔκαιρον βοήθειαν. (*k*) Cauſa finalis miſericordiæ & gratiæ Chriſti eſt, *auxilium oportunum*, id eſt ut nobis opem ferat in pietatis & patientiæ certamine verſantibus, ne ullis tentationibus victi unquam ſuccumbamus; inprimis vero ut ſpiritus noſtros è corporibus emigrantes in manus ſuas ſuſcipiat, nobiſque conſervet, & tandem in adventu ſuo reſtituat, qua de re vide verſ. 7 capitis ſequentis.

(*a*) *Chriſtus omnis generis mala expertus.* (*b*) *Chriſtus omnis peccati expers.* (*c*) *Vulgaris opinio refellitur.* (*d*) *Nova exhortatio.* (*e*) Παῤῥησία *hoc loco quid?* (*f*) *Thronus gratiæ.*

(*h*) *Accipere miſericordiam.* (*i*) *Invenire gratiam.* (*k*) *Opportunum Chriſti auxilium.*

CAP.

CAP. V.

ARGUMENTUM.

(a) *Confirmaturus ea, quæ de* Chriſto *pontifice noſtro ſecunda ſuperioris capitis parte dixerat, nempe eum poſſe* compati infirmitatibus noſtris, *noſque apud eum opem & auxilium opportunum reperturos eſſe, recenſet ab ipſo capitis initio generalia quædam ſummi pontificis requiſita; quæ deinde* Chriſto *ordine retrogrado accommodat: ex quibus utrumque iſtorum, quæ diximus, conſequitur, atque hæc prior capitis iſtius pars eſt, ad verſ.* 11 *Ingreſſurus porro uberiorem explicationem ſacerdotii Chriſti, delabitur ad reprehendendam Hebræorum, ad quos ſcribit, ſocordiam, ob quam fiat, ut iſtorum myſteriorum, quæ de Chriſti pontificatu pandere velit, non admodum ſint capaces: quæ capitis hujus pars eſt poſterior.*

(a) *Argumentum capitis, ejuſque partitio.*

Verſ. 1. *OMnis namque pontifex ex hominibus aſſumtus.* (b) Primum pontificis requiſitum in eo conſtituere videtur autor, quod ſit unus ex hominum numero, idque propter ſequentem cauſam, quod *pro hominibus*, id eſt hominum bono, conſtituatur. Quam priorem pontificis proprietatem obiter tantum & occaſione ſequentis indicare, ſimulque ad ſuperiora, quibus Chriſtum hominem non angelum aliquem eſſe debuiſſe evicerat, oculum dirigere voluiſſe videtur. Ideo, cum poſtea recenſitas ſummi pontificis proprietates Chriſto applicat, iſtius non meminit, utpote de qua cap. 2 jam abunde diſſeruerit.

Pro hominibus conſtituitur. Id eſt hominum bono ac commodo pontificiam dignitatem & munus adipiſcitur & gerit.

In iis quæ ſunt ad Deum, τὰ πρὸς Θεὸν. Id eſt ut procuret & peragat ea, quæ ad colendum ac propitiandum numen pertinent. Quæ vero ſint iſta, ſtatim explicat:

Ut offerat dona & ſacrificia, ſeu *victimas pro peccatis.* (c) Dona ſunt, quæ populus ſponte offerre ſolitus eſt, cujuſmodi erant ſacrificia quæ appellabantur pacifica; de quibus inter alia tribus primis capitibus Levit. legere eſt, quæ vel ad Deum demerendum, & munere veluti devinciendum, vel ad teſtandum animum accepti beneficii memorem ac gratum offerebantur. Niſi quis putet *donorum* nomen tam late ſumi, ut quaſvis oblationes, etiam pro peccatis factas, includat. Nam & Chriſtus *doni* nomine omnia quæcunque ſuper altare ponebantur ac Deo offerebantur, complexus fuiſſe videtur, Matth. 5. 23. (d) *Victimæ pro peccatis*, erant animalia, quæ ex legis præſcripto ad tollendum peccati reatum offerebantur, de quibus Levit. 4, & alibi. Voces, *pro peccatis*, ita accipi poſſunt, ut cum ſolo proximo *victimarum* nomine conſtruantur. Nihil tamen impedit, quominus etiam cum remotiori *donorum* voce, quamvis eâ ſola pacifica intelligantur, cohærere cenſeatur. Licet enim ſine talibus donis peccata expiari, & eorum reatus tolli potuerit: (e) nam alioquin non fuiſſent vere dona, ſed debita: tamen nihil impedit, quominus præter conſtituta a Deo pro peccatis expiandis ſacrificia, oblata fuerint pro eorundem expiatione voluntaria dona ac munera. Unde holocauſtis, quæ è numero ſacrificiorum voluntariorum erant, peccatorum expiationem tribui legimus Levit. 1. 4. Quo reſpexit etiam David, cum de peccati ſui expiatione agens, holocauſta ſe daturum fuiſſe dicit, ſi in talium peccatorum expiatione quidquam valuiſſent Pſal. 51. 18. (f) Hoc ergo ſummi pontificis maxime proprium eſt, hominum & quidem eorum qui peccarunt cauſam apud Deum agere, & curare, ut Deum placidum ac propitium, non iratum & infenſum experiantur.

Verſ. 2. *Qui condolere poſſit iis, qui ignorant & errant.* (g) Hoc tertium eſt, quod in pontifice requiritur. *Condolere*, μετριοπαθεῖν. Μέτριος, ut (h) Interpretes quidam notant, dicitur homo modeſtus, moderatus, ſubmiſſe ſe gerens, & humanus. Unde ille * μετριοπαθεῖν *ignorantibus* dicitur, qui ſubmiſſe ſe gerens non contemnit aut dedignatur lapſos, ſed humane & amice ſublevat, ſuæ quoque non immemor infirmitatis. (i) Alii μετριοπαθεῖν dici putant eum, qui quantum ſatis ſit, ſeu pro miſeriæ alienæ magnitudine ac menſura miſereatur, non infra modum ſubſiſtat.

Ignorantibus. Ignorantes hoc loco dicuntur ii, qui per ignorantiam peccant. (k) Ignorantia autem, ut vulgo diſtinguitur, alia eſt juris, alia facti: & poſterior quidem factum excuſabile reddere cenſetur; prior non item. Verum datur quædam & legum ignorantia, quæ excuſationem aliquam meretur, nimirum ſi magnus ſit legum numerus, ut non facile animo comprehendi ac memoria teneri, ſemperque ob oculos verſari queant: tanto vero magis ſi leges non ipſa naturali honeſtate, quam ipſa ratio cuique dictet, ſed ſola legiſlatoris voluntate arbitrioque nitantur. In talibus enim quam facilis eſt mentis aut memoriæ lapſus, præſertim cum non æqualis ſit omnium capacitas! Jam vero utrumque iſtorum locum habuit in legibus (l) Moſaicis, quarum & tantus fuit numerus, ut ultra ſexcentas numerentur; & ea ratio, ut pleræque non a naturali ulla honeſtate ipſoque rationis dictamine, ſed a ſola legiſlatoris voluntate nutuque penderent. Peccata ergo per eam juris ignorantiam, quæ aliqua ratione excuſabilis eſſet, admiſſa, expiari ſub lege ſolebant, & hoc loco proculdubio ab autore D. *ignorantiæ* voce comprehenduntur. Similiter & illa, quæ per incogitantiam, aut errorem in facti circumſtantiis, quæ ignorantia facti dicitur, committebantur. Niſi malis hæc ſequenti *errorum* voce comprehendi.

Errantibus. Vox hæc aut idem ſignificat quod prior, aut ſi diverſum quippiam denotat, vel ea erit diverſitas quam innuimus, nempe ut *ignorantiæ* voce juris illa ignorantia, *erroris* autem, facti ſeu circumſtantiarum ignorantia, delictumque ex ea profectum deſignetur: vel ſi mavis, hac voce non tam mentis error,

(b) *Pontificis primum requiſitum.* (c) *Dona.* (d) *Victimæ pro peccatis.*

(e) *Pacificorum etiam in expiandis peccatis uſus.* (f) *Secundum pontificis requiſitum.* (g) *Tertium.* (h) *Ribera.* * μετριοπαθεῖν (i) *Beza.* (k) *Ignorantia duplex.* (l) *Legum Moſaicarum numerus.*

quam error in ipſo facto conſiſtens indicabitur, ita ut eâ non tantum delicta ex mentis aliquo errore; ſed etiam ſine mentis errore ex imbecillitate quadam humana profecta, aut etiam quibuſdam in rebus ſuapte natura levioribus admiſſa, contineantur. (a) Neque ſane dubium eſt, quin D. autor his duabus vocibus complecti voluerit omnia leviora delicta, quæ non ex mera animi malitia, elatoque ut ſcriptura loquitur brachio, ſed vel ex ignorantia excuſabili, vel etiam ex humana fragilitate, inque rebus levioribus committebantur, quibus ſolis expiatio olim fuit ſub lege conceſſa. Hic affectus & (b) μετριοπάθεια erga eos, qui ignorantia & fragilitate, non vero ex animi malitia ac contumacia peccant, licet non minus ſit in noſtro pontifice Chriſto, quam olim fuerit in pontifice legali: tamen in hujus comparationis apodoſi, in qua de Chriſto agitur, non hæc μετριοπάθεια in ipſo ſpectanda proponitur, nec ad eam in Chriſto demonſtrandam hæc comparatio adhibetur; ſed ad eam ſympathiam & commiſerationem, quam Chriſtus habet erga afflictos & ærumnoſos: quod etiam ex iis, quæ de ſympathiæ hujus effectrice cauſa hic ſubjiciuntur, patet.

Additur enim: *quoniam & ipſe circumdatus eſt infirmitate.* Cauſam & fontem iſtius ſympathiæ indicat: (c) quæ in pontifice legali fuit infirmitas peccati; in Chriſto autem infirmitas perpeſſionis: id eſt legalis pontifex fuit infirmus, quia & ipſe in ignorantiam ac errorem labi potuit: Chriſtus autem infirmus fuit, quia non minus, quam quivis alius, doloribus & afflictionibus fuit obnoxius. Illa infirmitas legali pontifici humanitatem quandam & μετριοπάθειαν ingenerabat erga ignorantes & errantes: hæc Chriſto pontifici noſtro συμπάθειαν indidit erga afflictos & calamitoſos. Porro pontifex legalis infirmitatibus circumdatus perpetuo fuit; Chriſtus autem tantum ad aliquod tempus: utrumque merito. Nam pontifex quidem legalis, quia quotannis oblationem pro peccatis repetebat, perpetuo hac infirmitate circumdatus eſſe debuit: Chriſtus autem, quia unica oblatione in perpetuum peccata ſuorum omnia expiavit, ideo ante iſtam oblationem tantum infirmitate circumdatus fuit. Neque ſane, ut quis ſit ad miſerendum pronus, opus eſt ut ipſe in miſeriis perpetuo verſetur, ſufficit quod miſerias aliquando fuerit expertus: ut vero miſeros juvare & ex miſeriis ereptos felices ipſo facto poſſit reddere, opus omnino eſt, ne ipſe amplius miſera rerum ſorte prematur, ſed ut beatus ſit & potens. *Poſſit*, δυνάμενος. Iterum hæc vox non ſolum facultatem, ſed condolendi, (utamur enim jam hoc verbo) pronitatem ac propenſionem ſignificat, ut ſupra cap. 2. & 4.

(d) Verſ. 3. *Et propterea*, vel *propter hanc debet, quemadmodum pro populo, ita etiam pro ſemetipſo offerre pro peccatis.* Aliud ex hac infirmitate elicit pontificis proprium, nempe quod non minus pro ſe, quam pro populo offerre debeat pro peccatis. *Propter hanc*, id eſt, infirmitatem. Ob hanc enim fiebat, ut pontifex in ignorantiam aut errorem labi poſſet, ac proinde veriſimile, imo prope neceſſarium erat, eum ſæpe fuiſſe prolapſum. Unde ut pro ſuis non minus, quam pro populi peccatis offerret, non tantum cum ſibi certi alicujus peccati eſſet conſcius, ſed in anniverſario ſacro, etiamſi nullius delicti nominatim conſcientia tangeretur, obſtrictus erat; Chriſti ſimiliter infirmitas, id eſt, non patibilis natura tantum, ex qua neceſſario perpeſſiones ipſæ non fluunt, ſed ſtatus ac conditio patiendi, in qua ex Dei decreto poſitus erat, in cauſa fuit ut pro ſe quoque in malis & afflictionibus conſtitutus offerret. Atque hæ peccatis pontificis antiqui in hac comparatione reſpondent, & propterea per (e) κρύβηθον quandam ſub uno *peccatorum* nomine tacite cum iis comprehenduntur. Pontificem autem legalem debuiſſe non minus pro ſe, imo prius pro ſe quam pro populo offerre, conſtat ex Levit. 16. 6, 11, 17 & ſeq. Offerebat autem pro ſuis peccatis juvencam, pro populi hircum. Idcirco infra cap. 9. 12 per ſanguinem *hircorum* & *vitulorum* ingreſſus fuiſſe in ſancta ſignificatur. Quomodo autem Chriſtus pro ſe obtulerit ℣ſ. 7 ab autore explicatur.

Verſ. 4. *Nec quiſquam ſumit ſibi hunc honorem*, τὴν τιμὴν. (f) Alia muneris ſacerdotalis proprietas, quod nemo iſtius muneris honorem & dignitatem arrogare ſibi jure poſſit.

Sed qui vocatur a Deo, nempe ad hoc munus dignitatemque capeſſendam: ille demum hoc munere rite fungi poteſt.

Quod illuſtrat exemplo Aaronis, cum addit: *tanquam*, vel *ſicut & Aaron.* Qui non ultro ſeſe in hoc pontificium munus ingeſſit: ſed a Deo ſibi injunctum & demandatum ſuſcepit. Elegit enim Deus Aaron, deinde ejus filium natu maximum, certiſque legibus jura ſucceſſionis in hoc munere deſcripſit, quæ ſemper fuerunt ſervatæ, dum Reſpublica ſecundum Dei leges adminiſtrata fuit. (g) Hucuſque varias ſummi pontificis proprietates recenſuit, quæ ad tria capita reduci poſſunt. Unum, quod offerat pro peccatis, & cauſam hominum coram Deo agat: ad quod refertur, quod & ipſe homo eſſe debeat. Secundum, quod debeat eſſe erga peccantes facilis ac miſericors: quo pertinet, tum quod & ipſe ſit infirmitate circumdatus; tum quod non minus pro ſuis, quam pro populi peccatis offerendum illi eſſet. Tertium eſt, quod ab ipſo Deo ad hoc munus vocari debuerit. (h) Nunc ordine retrogrado, ab ultimo incipiens, ea omnia Chriſto quoque competere demonſtrat. Unde conſequitur, eum & vere pontificiam dignitatem, utpote a Deo acceptam habere, & ſingulari miſericordia afflictorum tangi, & auxilium opportunum veramque ſalutem ſuis allaturum eſſe.

Verſ. 5. *Sic & Chriſtus non ſemetipſum clarificavit, ut pontifex fieret.* Ab eo, quod ultimo loco in pontifice commemoraverat autor, nunc incipit: & illud Chriſto competere demonſtrat: nempe, quod non ipſe ſibi muneris iſtius dignitatem arrogaverit. Hoc vero non alio fine facit D. autor, quam ut oſtendat Chriſti ſacerdotium verum ac legitimum eſſe. Quo ſane indicat autor, Chriſtum vere ſacerdotem non fuiſſe futurum, ſi honorem hunc ipſe ſibi ſumſiſſet, non vero a Deo Patre demandatum accepiſſet. *Si ego*, inquit ipſe Chriſtus, *glorifico meipſum*,

(a) *Quæ peccata ſub lege expiata fuerint?* (b) μετριοπάθεια *in Chriſto.* (c) *Infirmitas pontificis, & Chriſti diverſa.* (d) *Quarta pontificis proprietas.*

(e) κρύβηθον *in voce* peccatorum. (f) *Quinta muneris ſacerdotalis proprietas.* (g) *Proprietates ſummi pontificis ad tria capita revocantur.* (h) *Chriſto ordine retrogrado applicantur.*

gloria

gloria mea nihil eſt. Eſt pater meus qui glorificat me. Simili ratione & doctrinæ ſuæ veritatem aſſerere volens, negat ſe ex ſeipſo loqui, ſed doctrinam ſuam ad patrem refert, eamque ſe a patre accepiſſe teſtatur: eo ipſo innuens, eam non futuram fuiſſe veram, ſi ex ſeipſo locutus eſſet. Id vero, quod hic D. autor de Chriſto aſſerit, tanto magis locum habet, quod ea ſit pontificatus iſtius, qualem Chriſtus gerit, ratio, ut eum nemo ſibi ipſi ſumere, nemo niſi a Deo collatum habere poſſit. Pontificatum ſub lege poterat ſibi quiſpiam arrogare, & corrupta Republica nonnulli arrogarunt: ſed hunc, quo Chriſtus fungitur, pontificatum, nempe ut æternum in cæleſtibus illis adytis miniſtret, & ſumma poteſtate ac virtute omnes peccatorum pœnas a nobis auferat, opemque nobis in anguſtiis poſitis ferat, ac tandem ex morte ereptos ad cæleſtem illam vitam regnumque ſempiternum transferat, quibus rebus ſacerdotium Chriſti continetur; hunc, inquam, pontificatum nullus unquam mortalium ſibi vindicare poteſt, niſi eum Deus ipſe ad tantum faſtigium evehat. Idcirco etiam D. autor videtur uſus verbo δέδοξαι, de Chriſto ejuſque pontificatu loquens, nempe quia ſacerdotium Chriſti ſummam gloriam complectitur. Hinc vero manifeſtum eſt, Chriſtum Deum illum ſummum non eſſe. (*a*) Si enim Deus ſummus eſſet, cui alii, quam ſibi ipſi hanc gloriam acceptam ferre poſſet? At hoc aperte negat autor, indicans eum alioqui verum & legitimum ſacerdotem non fuiſſe futurum. Deus ergo ſummus non fuit. Mitto nunc Deum ſummum ſacerdotem eſſe nequaquam poſſe.

Sed qui locutus eſt ad eum, Filius meus es tu, ego hodie genui te. Non nude aſſerit autor Chriſtum a Deo ſacerdotem conſtitutum eſſe: ſed ſtatim ipſius Dei edicta profert, quibus Chriſtum ſummum ſacerdotem conſtituit, ex quibus eum non a ſe, ſed ab ipſo Deo ſacerdotem effectum eſſe, liquido apparet: quorum primum ex Pſalmo 2, alterum ex Pſalmo 110 ſumtum eſt. Hæc enim verba ab ipſo Deo dicta fuiſſe, nemo eſt qui ignoret: In iſtis autem conſtituitur Chriſtus ſummus pontifex: unde manifeſte conſequitur, eum dignitatem hanc non ſibi uſurpaſſe, ſed a Deo adeptum eſſe.

De priori teſtimonio ſatis egimus cap. 1. 5. Hoc loco tria tantum notabimus. Primum, quod is Deus, qui Chriſtum pontificem fecit, Chriſti ſit Pater. Hujus enim eſt Chriſtum filii ſui nomine compellare, quod his ſit verbis. Unde apparet Chriſtum hoc loco quantus quantus eſt, imo qua filius Dei eſt, Deo opponi, deque eo quod ſibi pontificatum ſumſerit negari.

Secundum, quod ſacerdotale Chriſti munus ab ejus regio munere re ipſa non diſtinguatur: quandoquidem hæc verba, *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, quæ, ut capite 1 vidimus, de Chriſti regia dignitate agunt, ob quam is potiſſimum Dei filius eſt, de ipſius ſacerdotio D. autor uſurpet. (*b*) Addi hic poteſt, quod Chriſtus ſacerdotis munere eo tempore non fuerit functus, præſertim perfecte, cum crucis mortem ſuſtinuit, nec hanc fuiſſe Chriſti perfectam oblationem expiatoriam: ſiquidem hæc Pſalmi verba de reſurrectione ipſius & gloria S. literæ apertiſſime interpretantur, Act. 13, & ſupra cap. 1, & hoc loco. At in morte Chriſtus maxime fuit humiliatus atque abjectus. Cum Chriſtus eſt Dei filius his Pſal. verbis declaratus, ſimul longe præſtantior evaſit angelis; ut ex cap. 1. 4, 5 conſtat: at mortis ratione vel inprimis, angelis fuit minor. Quid multa? quatenus mortem ſubiit Chriſtus, regium munus non exercuit, ſed id egit, ut illud adipiſceretur: cum vero pontificium munus adminiſtrat, ſimul regii muneris partes obit. Quare illud in morte nondum revera obiit, ſed ut obire poſſet præparatus fuit.

Tertium eſt, quod in iſtis Pſalmi ſecundi verbis, *Filius meus es tu, ego hodie genui te*, non agatur de generatione aliqua Chriſti ex eſſentia patris ante omnia ſecula; ſed de tali, qua Chriſtus ſummus a Deo ſacerdos conſtitutus eſt, ac proinde de tali, quæ certo tempore facta ſit: quandoquidem Chriſtus non ab æterno, ſed a certo tempore demum ſacerdos noſter eſt effectus.

Verſ. 6. *Quemadmodum & in alio loco dicit.* Alterum ſcripturæ teſtimonium ſeu Dei decretum, ſumtum ex Pſalmo 110. *In alio*, vel loco, ut addit Latinus interpres, vel Pſalmo. *Dicit*, ſcilicet Deus.

Tu es ſacerdos in æternum, ſecundum ordinem Melchiſedec. In hoc teſtimonio expreſſe agitur de ſacerdotio Chriſti. Unde apparet, in priori quoque de eodem agi, quandoquidem ad eandem rem probandam afferuntur. Nam quod quidam, ut verum & a ſpiritu ſancto monſtratum verborum prioris teſtimonii, *filius meus es tu ego hodie genui te*, ſenſum eludant, dicunt, ea verba non tanquam teſtimonium collati a Deo in Chriſtum pontificatus, ſed tanquam deſcriptionem ſolum, ejus qui munus hoc in ipſum contuliſſet, afferri, in eo manifeſtam veritati ipſiſque D. autoris verbis injuriam faciunt. Quomodo enim cum prioribus cohærerent verba iſta quæ ſubjicit: *quemadmodum & in alio dicit*? Nonne his verbis aperte oſtendit, alium nunc locum ſeu Pſalmum a ſe citari, in quo idem quod in priori a ſe commemorato dicatur? (*c*) *In æternum.* Id eſt in æternum durans; cui nullus unquam in munere ſacerdotali ſucceſſurus eſt. Tam diu enim fungetur ſacerdotio Chriſtus, quam diu expiatione peccatorum erit opus, nempe uſque ad mundi finem.

Secundum ordinem Melchiſedec. Id eſt ad inſtar Melchiſedeci ſacerdotis, ſeu quemadmodum ipſe autor infra cap. 7. 15 loquitur, *ſecundum ſimilitudinem Melchiſedeci.* De his verbis plura cap. 7, ubi ipſe autor hanc rem explicat. Tacite autem hic occurritur dubitationi, quam de Chriſti ſacerdotio concipere quiſpiam ex eo poſſet, quod Chriſtus non eſſet ex familia Aaronis aut tribu Levi, cui tribui ſacerdotium lege divina fuit adſtrictum. (*d*) Melchiſedeci enim typus non tantum æternum ſacerdotium exigit; ſed etiam id requirit, ne ulla tribus aut familiæ ratio in illo habeatur, ut poſtea dicemus.

Verſ. 7. *Qui in diebus carnis ſuæ preces ſupplicationeſque ad eum qui poſſit illum ſalvum facere a morte, cum clamore valido & lachrymis offerens*, vel potius, *obtulit, & exauditus eſt pro ſua reverentia*; vel potius, *ex metu.* Ab ultimo, quod in pontifice ſpectandum propoſuerat, & Chriſto competere evicit, aſcendit adſecundum, dicitque Chriſtum etiam & infirmitate fuiſſe circumdatum, & propter eam pro ſe obtuliſſe,

(*a*) *Chriſtus Deus ille ſummus non eſt.* (*b*) *Chriſtus in ſubeunda morte, ſacerdotis munere nondum perfecte functus eſt.*

(*c*) *Sacerdotii Chriſti æternitas.* (*d*) *Melchiſedeciani ſacerdotii ratio.*

quod hoc verſ. 7 facit, & denique per eam miſericordem erga infirmos & afflictos eſſe didiciſſe, quod facit verſ. 8.

(a) Per *dies carnis* Chriſti, intelligit tempus infirmitatis Chriſti, & præſertim illud quo infirmitas ejus maxime apparuit. (b) Per *carnem* enim intelligitur infirmitas. Nam caro eſt infirmitatis & ſubjectum & cauſa quædam. Quocirca dies iſti carnis ſunt inprimis dies illi, quibus Chriſtus eſt paſſus: tum enim maxime Chriſtum carnem eſſe apparuit.

(c) *Preces & ſupplicationes* &c. *obtulit.* Jam docet Chriſtum etiam pro ſe obtuliſſe. Cujus rei infirmitas ejus afflictioneſque fuerunt cauſa: quarum ſenſus quam alte in animum ejus adactus fuerit, quantumque ipſum exercuerit, ex iis rebus quas obtulit, apparet. Docet enim tum quid obtulerit; tum cui; tum oblationis iſtius adjunctum; tum denique exitum.

Obtulit preces. Generale hoc eſt nomen, & omnem petitionem ſignificat.

Addit *ſupplicationes.* (d) Græce ἱκετηρίας, quod verbum preces ſupplices ſignificat. Ἱκετηρία enim eſt, ſupplicum precatio, qualis eorum eſt, qui ſe ad pedes abjiciunt, aut genua tangunt eorum, quos orant. Unde etiam ἱκετηρία, ut (e) Interpretes notant, dicitur ramus oleæ lana obvolutus, quem ſupplices in manibus ferebant. (f) Hinc vero conjicere facile eſt, in quanto animi angore Chriſtus fuerit, quantoſque dolorum ſtimulos ſenſerit, quippe qui eum ad preces tam ſolicitas, tamque ſupplicia vota adegerint? Quas porro preces & ſupplicationes intelligat autor, ex ſequentibus patebit, in quibus ita deſcribitur is, cui preces obtulit Chriſtus, ut hinc facile intelligi queat, quid fuerit precatus; quanquam etiam adjuncta precum iſtarum id aliqua ratione indicant.

Obtulit *ei, qui poterat ipſum ſervare ex morte.* Quibus verbis non tantum indicatur is, cui Chriſtus obtulit, ſed ſimul cauſa, cur ei preces obtulerit, quidve ab eo tantis precibus contenderit. Et hæc eſt cauſa, cur maluerit hoc modo deſcribere Deum, quam ſimpliciter nominare. Idcirco enim Deo ſupplex fuit, quia Deus eſt is, qui ſervare ex morte poteſt, quod Chriſtus ſupplicibus ſuis votis inprimis quærebat. Quærebat quidem & alia, (g) nam & in horto calicem a ſe transferri, id eſt ab illo ſummo animi angore pavoreque quem animo hauriebat, liberari ſe, magna animi contentiione & in faciem proſtratus ac plane ſupplex, iterum iterumque petiit; & in cruce pendens, voces illas ad Deum fudit, *Deus meus, Deus meus, cur me dereliquiſti?* Luc. 23. 41, 42, 43, 44. & Marc. 14. 33, 34, 35, 36. collat. Joh. 12. 27; quibus maximis doloribus ſuis modum conſtitui finemque imponi precatus eſt: ſed omnium iſtarum precationum ſumma quædam & compendium, vel ſaltem caput eſt precatio conſequendæ liberationis ex morte. Qui enim ex morte eo ſenſu, quo Chriſtum petiiſſe conſtat, liberatur, omnium & animi & corporis dolorum finem invenit, ſupremamque felicitatem adipiſcitur. Hanc vero liberationem Chriſtus Deo ſpiritum ſuum, jam jam moriturus, commendans petiit. Commendare enim Deo ſpiritum, ſeu, ut illum in manus ſuas ſuſcipiat, rogare, quid aliud eſt, quam ut eum conſervet, ac poſtmodum reſtituat, & ſic hominem, cujus ſpiritus eſt, ex morte in vitam revocet, petere? Ad iſtas vero Chriſti precationes autorem reſpexiſſe, earum etiam adjunctum, quod commemorat, indicat.

(h) Ait enim preces iſtas ac ſupplicationes *cum clamore valido* oblatas a Chriſto fuiſſe. Teſtatur autem hiſtoria ſacra Matth. 27. 46, 50. Luc. 23. 46, Chriſtum in cruce pendentem magno cum clamore, & ſe a Deo derelictum verbis illis Pſalmi queſtum eſſe, & poſtea moriturum Deo ſpiritum ſuum commendaſſe.

Cum lacrymis. Hiſtoria quidem ſacra lacrymarum Chriſti, tunc temporis fuſarum non meminit: ſed apparet id nihilominus factum eſſe, autorique ea de re conſtitiſſe. Porro clamor hic & lacrymæ iterum docent, quam alte Chriſto impreſſus fuerit dolorum ſenſus, quippe qui tantum clamorem & lacrymas Chriſto expreſſerit. Unde ſane conſtat fieri non poſſe, quin Chriſtus tanto malorum ſenſu exercitus ſuorum calamitatibus ac doloribus moveatur, eorumque ad ſe lamentabiles voces ac quiritationes pronis auribus excipiat: proinde afflictis & laborantibus oportunum auxilium ferat. Ex his vero D. autoris verbis apparet, quomodo Chriſtus pro ſeipſo obtulerit: nempe quod non ſeipſum, ſed preces ſuas, nec in cæleſti tabernaculo jam immortalis factus, ſed in diebus carnis ſuæ obtulerit. Neque ſane immortalis jam factus, ut ex morte ſervaretur, offerre potuit, quem oblationis ejus pro ſe finem fuiſſe ex verbis autoris docuimus. Adde, quod in cælis ſeipſum immaculatum obtulerit; ac proinde, ut pro ſe in cælis offerret, opus non fuit. Quocirca alio modo pro ſe, alio modo pro nobis obtulit Chriſtus. Pro ſe preces in terra, pro nobis ſeipſum in cælo: pro ſe, cum adhuc mortalis eſſet, ſeu in diebus carnis ſuæ, pro nobis, immortalis & ſpiritus æternus factus.

(i) *Ex exauditus eſt a metu.* Effectum & exitum oblationis iſtius exprimit. *Exauditus*, id eſt ereptus, liberatus, per metonymiam cauſæ pro effectu. Quem enim Deus talia precantem exaudit, hunc liberat & eripit: vel ideo fuit ereptus, quia fuit exauditus, ut ita metonymia ſit ſynecdochica, & ſignificetur cauſa cum ſuo effectu. Sic Pſal. 22. 22 dicit David, Chriſti typum gerens: *a cornibus unicornium exaudias me*, id eſt ut viri docti notarunt, exaudiendo eripias me. *A metu*, id eſt ab eo quod metuebat, nimirum morte. (k) *Metus* per metonymiam pro re metuenda. Omnium vero terribilium maxime terribilis eſt mors. Hoc Chriſti exemplum docere nos poteſt, tum quanta animi contentione in anguſtiis conſtituti divinam opem implorare; tum quid potiſſimum petere debeamus; tum denique qua in re oportunum illud auxilium, de quo in fine ſuperioris capitis egit autor, maxime conſiſtat; nempe in eo, ut nobis Chriſtus ex morte vindicatis ſempiternam vitam largiatur.

Verſ. 8. *Et quidem quum*, vel, *quamvis eſſet filius, didicit ex iis quæ paſſus eſt, obedientiam.* His verbis docet, Chriſtum per iſta mala quæ paſſus eſt, talem eſſe effectum, qui poſſit μετριοπαθεῖν, ut ſupra locutus eſt, iis qui Deo per ardua obedire nituntur.

Didicit obedientiam. Id eſt didicit quid ſit Deo obedire, quam hæc res ſit ardua & difficilis, quam carni inſuavis & acerba.

(a) *Dies carnis Chriſti.* (b) *Caro.* (c) *Chriſtus pro ſe obtulit.* (d) ἱκετηρία. (e) *Ribera.* (f) *Chriſti preces.* (g) *Calicis tranſlatio.*

(h) *Quas preces Chriſtus cum clamore valido obtulerit.* (i) *Chriſti oblationis pro ſe effectus.* (k) Metus *per metonymiam pro re metuenda.*

Obedien-

Obedientiam hoc loco ſumit pro ea obedientiæ parte, quæ in rebus maxime arduis cernitur, quale eſt juſtitiæ & veritatis divinæ cauſa affligi & diram mortem ſubire.

Ex iis quæ paſſus eſt. Græce *ab iis.* (a) Ἀπὸ poſitum pro ἐκ, ut in illis Chriſti verbis ἀπὸ τῆς συκῆς *diſcite parabolam; ab arbore fici*, pro *ex arbore fici* Matth. 24. 32. Ex propriis ergo malis ac laboribus didicit Chriſtus, quantum aſperitatis ac moleſtiæ ſit poſitum in ſubeundis pro juſtitia perſecutionibus: ideoque fieri non poteſt, quin eum innocentium ac pro nomine ipſius patientium cruciatus & dolor, pari ſenſu doloris afficiat, & ad opem ferendam extimulet.

Quamvis eſſet filius. Illuſtratio ex adverſis, quaſi dicat, tanta Chriſti cum Deo conjunctio, tantus Dei erga illum amor plane paternus, utpote erga filium unicum, obſtare videbatur, quominus illum in hac malorum palæſtra exerceri vellet; nec tamen obſtitit. (b) Hinc vero manifeſtum eſt, quantopere Deus humanum genus dilexerit, qui unigenam ſuum tam duriter tractari voluerit, eo fine, ut mali non ignarus ipſe, miſeris ſuccurrere diſceret. Apparet etiam, non obſtare paternum Dei erga ſibi fidentes amorem, quominus eorum fidem & patientiam per dura exerceat & exploret.

Verſ. 9. *Et conſummatus, factus eſt obtemperantibus ſibi omnibus cauſa ſalutis æternæ.* Tandem id quod primo loco in pontifice commemoraverat, de Chriſto aſſerit, nempe quod hominum ſalutem procuret, operamque det, ut Deus illis ſit propitius, & pœnas peccatorum ipſis condonet. Quam rem his expreſſit verbis, *quod* iis *ſit factus cauſa ſalutis æternæ.*

Et conſummatus. Τελειωθεὶς. Τελείωσις iſta, ſeu conſummatio Chriſti, opponitur (c) *diebus carnis* ejus. Tum enim cum Chriſtus infirmus eſſet, & ipſe alieno auxilio indigeret, non potuerat aliis perfectum in omnibus auxilium ferre. Sed poſtquam *conſummatus eſt*, id eſt poſtquam immortalitatem ſeu naturam incorruptibilem, ſupremamque in cælo & in terra poteſtatem eſt adeptus, ſic ut nihil illi deſit amplius:

Seu poſtquam eſt a Deo penitus conſecratus, & plene in ſacerdotem inauguratus, (quemadmodum aliqui hanc vocem explicandam putant,) *factus eſt cauſa ſalutis æternæ*, nempe cauſa perfectiſſima. Nam & in diebus carnis ſuæ erat cauſa ſalutis æternæ; ſed conſummatus, factus eſt cauſa perfectiſſima. Tunc cauſa erat noſtræ ſalutis tanquam Dei maximus legatus & apoſtolus, nunc tanquam ſummus pontifex & rex noſter cæleſtis a Deo conſtitutus. Eſt vero perfectiſſima ſalutis cauſa, quia perfectiſſima ratione ſalutem affert: nihil illi deeſt, nec ad vires ac facultatem, nec ad ſtudium ac voluntatem ſalutis noſtræ perficiendæ. Nam & pœnas peccatorum omnes a nobis potentia ſua arcet, & vitam ſempiternam largitur; ſpiritus noſtros in manus ſuas ſuſcipit; ſuccurrit nobis in afflictionibus & opem prompte fert, ne in fide ſuccumbamus, inque pœnas peccatis debitas ea ratione incidamus. Maluit D. autor generalibus vocibus deſcribere Chriſti pontificatus vim & efficaciam, quam habet in comparanda nobis ſalute, ut vocibus magis propriis eam explicaret. Nec enim eadem prorſus ratione ſalutis eſt cauſa Chriſtus, qua pontifex legalis, quippe qui non ipſe, ut Chriſtus facit, ſalutem populo dabat, ſed tantum, ut a Deo daretur, oblationibus efficiebat. Quanquam & in eo magnum eſt inter Chriſtum & pontificem legalem diſcrimen, quod Chriſtus *æternam ſalutem* nobis pariat; ille vero temporalem tantum & caducam. (d) Porro locus hic exemplum nobis ejus rei ſuppeditat, quod quædam ſimpliciter fieri dicantur, dum perfectius fiunt. Huc pertinet & ille inter alios locus, in quo Chriſti diſcipuli, qui in Chriſtum jam crediderant, dicuntur nihilominus conſpecto illo aquæ in vinum converſæ miraculo in eum credidiſſe Joh. 2. 11; nempe quia multo quam ante certius ac perfectius in eum crediderant, ſeu quod fides eorum magnum ſumſiſſet incrementum. Sic Chriſtus ipſe apud eundem Johan. Joh. 15. 8. diſcipulis ſuis dicit, eos fore diſcipulos ſuos, *ſi fructum plurimum ferant*; quia videlicet hoc pacto perfecta ratione diſcipuli futuri eſſent. (e) Quod vel ideo monemus, ne mirum cuiquam videatur, quod ſcriptura plura notet tempora, quibus Chriſtus filius Dei evaſerit: nempe quia ſubinde perfectiori ratione id factum fuerit, quamvis Chriſtus etiam ab ipſo conceptionis ſuæ initio filius Dei vere eſſet.

Porro addit autor quibus hominibus ſalutis ſit cauſa Chriſtus, nempe *obtemperantibus ſibi omnibus.* Omnibus quidem, ſed ſibi obedientibus. Nam horum proprie pontifex eſt Chriſtus, & ad iſtorum peccata expianda a Deo conſtitutus. Unde apparet, omnes eos, qui a Chriſto expiari volunt, & æternam ſalutem conſequi, debere illi obedire. Eſt quidem Chriſtus cauſa ſalutis etiam iis, qui nondum obediunt, quatenus efficit ut obediant, ac porro ſerventur, ſed remotior: multo propior eſt ſalutis cauſa iis, qui obediunt, quod in munere ejus pontificali præcipue ſpectatur. Non abſimile eſt huic dictum illud Petri Act. 5. 31: *Hunc Deus*, nempe Chriſtum, *ducem & ſervatorem dextera ſua exaltavit*, id eſt exaltavit, ut eſſet dux & ſervator; quod quid aliud eſt, quam ut eſſet ſalutis cauſa? Porro qua ratione ſervet & ſalutis cauſa ſit, ſtatim explicat Petrus cum ſubjicit; *ad dandam pœnitentiam Iſraël & remiſſionem peccatorum.* Quæ poſterior ſervandi ratio, utpote perfectior, in loco noſtro continetur.

(f) Verſ. 10. *Appellatus a Deo pontifex* &c. His verbis exponit, quo pacto Chriſtus ſit cauſa ſalutis æternæ factus, nempe per id, cum a Deo pontifex ſecundum ordinem Melchiſedec conſtitutus eſt. Nam dum eum pontificem appellat Deus, eo ipſo pontificem facit.

Pontifex ſecundum ordinem Melchiſedec. Id eſt procurator noſtræ ſalutis & expiationis peccatorum, talis qui ſimul ſit Rex & Dominus noſter cæleſtis, ſupremamque poteſtatem pœnis omnibus nos eximendi habeat, qua de re cap. 7 plura.

(g) Verſ. 11. *De quo grandis* vel *multus nobis ſermo.* Tranſit ad alteram capitis partem, qua eorum, ad quos ſcribit, ignaviam, & in rebus divinis cognoſcendis ſegnitiem reprehendit, eo fine ut eos excitet, & præparet ad ea myſteria capienda, quæ de Chriſti pontificatu pandere in animo habet. *De quo*, id eſt pontifice Chriſto: vel ut referatur ad rem ſubjectam nempe Chri-

(a) Ἀπὸ *pro* ἐκ. (b) *Divini erga homines amoris argumentum.* (c) *Chriſti conſummatio.*

(d) *Quædam ſimpliciter fieri dicuntur, quæ perfectius fiunt.* (e) *Scriptura plura tempora notat, quibus Chriſtus filius Dei evaſerit?* (f) *Chriſti pontificatu cauſa ſalutis noſtræ continetur.* (g) *Altera pars capitis.*

pe Christi pontificatum & cum Melchisedeco comparationem.

Multus nobis est sermo, id est multa nobis sunt dicenda, seu multa dicere in animo habemus, copiosam habemus dicendi materiam. Sermo enim hoc loco per metonymiam pro rebus sermone explicandis sumitur.

(a) *Et ininterpretabilis* seu *difficilis interpretatu ad dicendum.* Δυσερμήνευτος λόγος. Verbum λόγος per (b) pleonasmum quendam additur. Omnis enim interpretatio fit dicendo. Sermo igitur δυσερμήνευτος λόγος, est sermo dictu difficilis, seu difficilis ad eloquendum, nempe sic, ut facile ab audientibus percipi & intelligi queat.

Hoc autem partim propter rerum magnitudinem & sublimitatem, partim propter auditorum tarditatem & segnitiem; quemadmodum statim additur: *quoniam*, vel *quandoquidem*, *imbecilles*, potius, *segnes facti estis ad audiendum* vel *auditu*: quasi dicat, difficilia sunt ista explicatu, non tam rerum ipsarum aut mei, cui res istæ satis sunt perspectæ, quam vestri habita ratione; nempe propter vestram ignaviam. Si enim animo prompti & excitati essetis, facile esset & vobis omnia capere, & mihi explicare.

Segnes, νωθροί, tardi, nempe ad audiendum, id est ad attendendum, auscultandum & diligenter considerandum ac perpendendum ea, quæ dicuntur de rebus sacris.

Τοῖς ἀκοαῖς *auditibus.* In plurali numero, quia de multorum hominum auditu loquitur.

Vers. 12. *Etenim cum deberetis magistri esse propter tempus.* (c) Ex effectu probat, illos esse segnes & tardos ad audienda & percipienda mysteria sacra: nempe quod adhuc primorum religionis Christianæ principiorum rudes & imperiti essent, cum tamen tantum temporis in Christi schola triverint, ut non solum Christianam religionem probe scire, sed etiam alios eam docere posse debuerint. Quod certe magnum est indicium & argumentum eorum ignaviæ ac tarditatis.

Rursum indigetis ut vos doceamini quæ sint elementa exordii sermonum Dei. Doceri aliquid non est mirum, neque arguit desidiam aliquam & tarditatem: sed iterum ac de novo doceri, præsertim prima principia & elementa, hoc non nisi tardi & ignavi hominis est. Est autem elegans oppositio inter eum, qui doctorem aliorum agere deberet, & inter eum, qui opus habet doceri, idque elementa, eaque omnium prima alicujus disciplinæ.

Elementa exordii seu *principii*, id est elementa prima, seu quæ in ipso principio tradi solent. *Sermonum Dei.* Id est doctrinæ Christianæ, quæ nihil nisi Dei eloquia & oracula continet.

Et facti estis quibus lacte opus sit non solido cibo, quasi dicat proindeque facti estis tales, qui lacte nutriendi sint, & non solido cibo, id est quibus doctrinæ simplicissimæ & intellectu facilimæ proponi debeant, (quemadmodum lac cibus digestu & concoctu facilimus est, &, ut statim videbimus, pueris accommodatus;) non vero abstrusiora & magis recondita mysteria, quæ sunt instar solidi cibi, quod non ab omnibus capi ac digeri possint.

(a) *Sermo pro rebus sermone explicandis.* (b) *Pleonasmus.* (c) *Hebræorum istorum segnities.*

Vers. 13. *Omnis enim, qui lactis est particeps, expers est sermonis justitiæ.* His verbis videtur rationem reddere, cur iis, qui lacte indigent, solidus cibus proponi non debeat, quod modo tacite asseruerat. Ratio autem est, quod is qui *particeps est lactis*, id est qui adhuc lacte nutritur, expers sit sermonis justitiæ.

Hoc vero iterum probat, cum subjicit; *parvulus* seu *infans enim est*, nempe is qui lacte adhuc nutritur. Cum ergo infans sermonis justitiæ sit expers, necesse est & eum, qui lacte adhuc nutritur, ejusdem sermonis expertem esse. Participem esse lactis hoc loco non significat, lacte inter alios cibos vesci, (id enim adultis competit) sed vel solo lacte vesci, vel, quod eodem recidit, ideo lacte uti, quod aliter nutriri nequeas.

Expers sermonis justitiæ, scil. est: Ἄπειρος est is, qui nondum tentavit quippiam, nec rei alicujus experimentum fecit.

(d) *Sermo justitiæ* videtur positus pro sermone justo, hoc est perfecto ac solido. Justum enim, verum, ac perfectum sæpe inter se confunduntur. Sic Christus apud Lucam Luc. 16. 11. *mammonæ injustitiæ*, opposuit mammonam verum, seu perfectum ac solidum. Qui ergo solo lacte adhuc nutritur, is nondum attigit sermonem perfectum, seu doctrinam solidam, nec ullum ejus animo hauriendæ concoquendæque periculum fecit, proinde illius non est capax, eaque statim obrueretur. Prius enim tentando experiendæ sunt vires, & animus veluti præludiis quibusdam ad majora præparandus: quemadmodum infantes & pueri, quam diu solum lac sugunt, nec paulatim solidioribus cibis adsuescunt, incapaces eorum sunt. (e) Est vero in autoris verbis similitudo contracta, seu a simili ad rem ipsam fit transitio; ita ut antecedens enunciationis seu subjectum παρόμοιον similitudinis ex parte indicet; Consequens autem seu prædicatum, ἀπόδοσις; quemadmodum inter alia fit Luc. 9 versu ult. Explicata enim similitudo hæc esset: quemadmodum omnis lactens, seu qui solo lacte adhuc nutritur, nondum solidum cibum attigit, proinde illius non est capax: sic etiam is, qui in primis religionis Christianæ initiis adhuc erudiendus est, nondum animo solidiora ejus mysteria degustavit, ideoque eorum neutiquam est capax.

Vers. 14. *Perfectorum autem est solidus cibus.* Postquam docuit, infantibus solidum cibum non esse proponendum, nunc ex adverso ostendit, quibus solidus cibus competat.

(f) *Perfectorum*, id est adultorum. Sic 1 Cor. 14. 20. & Eph. 4. 13, 14, νήπιοι infantibus vel pueris opponuntur. *Eorum, qui consuetudine* seu *propter habitum sensus exercitatos habent, ad discretionem* seu *dijudicationem boni & mali.* (g) Articulus τῶν in Græco non ἀγαθῶν, sed διαλογικῶν est hoc loco: seu non distinctionis gratia est additus, sed ad causam rei explicandam. Causam enim indicat autor, cur perfectorum seu adultorum tantum sit cibus solidus, & illis solis proponendus: quia nimirum illi soli habent exercitata διανοητικὰ sensoria, id est & oculos, & linguam, & palatum, ut possint facile dignoscere, qui cibus bonus & salubris, qui malus & noxius sit. Exercitata autem habent propter habitum, id

(d) *Sermo justitiæ.* (e) *Similitudo contracta in verbis autoris.* (f) Perfecti *pro adultis.* (g) *Articuli vis hoc loco.*

est

est consuetudinem ciborum videndorum, tangendorum & gustandorum. His *perfectis* respondent illi, qui animum suum exercuerunt & excoluerunt frequenti & assidua rerum divinarum contemplatione, qui multarum rerum divinarum cognitionem jam hauserunt, & varia dogmata velut cibos quosdam degustarunt, eumque sibi habitum animi compararunt, ut facile quid verum, quid falsum, quid Christianæ doctrinæ conveniens, quid ab ea abhorrens sit, dignoscere queant: quod illi tantum possunt, qui religionis Christianę totum veluti corpus animo jam complexi sunt, nec in primis ejus principiis hæserunt.

CAP. VI.

ARGUMENTUM.

(a) In hoc capite primo docet autor, cur missis Christianæ religionis elementis ac tyrociniis sublimiora ejus mysteria pandere velit; simulque Hebræos illos monet, ut (b) relictis tandem primis istis principiis, ad perfectiorem ejus cognitionem contendant. Deinde, quæ altera capitis pars est, hortatur eos, & argumentis urget, ut in fide Christiana ad extremum constantes esse velint. Desinit autem in illis, de Christo secundum ordinem Melchisedec sacerdote facto, Psalmi verbis, quæ antea commemorarat, & a quibus in reprehensionem ignaviæ Hebræorum istorum digressus fuerat, ut hac ratione eo, unde profecta fuit ejus oratio, regressus, provehatur in altum, & in mysteria illa de Christo sacerdote tandem excurrat.

(a) *Capitis argumentum & partitio.* (b) *Prima cap. pars ad vers.* 11.

Vers. 1. *QVapropter intermittentes inchoationis Christi sermonem*, vel *relicto principii Christi sermone*. (b) Duplex potissimum apud interpretes horum verborum sententia reperitur;(c) quę duplicem etiam cum superioribus connectendi rationem postulat. Inferuntur enim hæc verba ex superioribus, quemadmodum indicat particula *quapropter*. Utraque autem verborum sententia requirere videtur, ut ea per (d) communicationem rhetoricam accipiantur; sed ratione contraria. Vel enim id quod scriptori huic proprie competit, communicatur cum iis ad quos scribit, vel contra: hoc est vel autor hic de se revera loquitur, & se hoc loco, (e) missis doctrinæ Christi elementis, ad sublimiorum mysteriorum in ea comprehensorum explicationem progressurum asserit; (f) vel eos, ad quos scribit, monet, ut relictis istis elementis ad pleniorem religionis Christianæ cognitionem progrediantur. Nobis prior sententia, quæ & multis viris doctis placuit, magis probatur: sed tamen, quia nec posterior est prorsus aspernanda, idcirco utramque explicabimus. (g) Si ergo priorem sententiam recipiamus, perinde erit ac si dicat autor: Ideo ego relicto sermone de principiis Christianæ religionis ad perfectionem contendam, & profundiora ejus mysteria proponam, non jaciens iterum fundamentum pœnitentiæ agendæ & fidei in Deum collocandæ, nec tradens baptismorum doctrinam, impositionisque manuum, itemque de resurrectione mortuorum, & de æterno judicio, quibus dogmatis veluti fundamentis superstruitur, pœnitentia & fides in Deum: Hæc, inquam, dogmata nè tractemus iterum, satis est ea jam semel esse proposita: quanquam & hoc facere non recusaverim, dummodo permittat Deus. Quod ideo dico, quia impossibile est, eos qui semel sunt illuminati &c. iterum renovare in pœnitentiam. Hanc ergo sententiam si sequamur, omnia satis quadrabunt: in connexione tantum videbitur esse aliqua difficultas. (h) Quomodo enim, dicet aliquis, ex eo quod dixerat autor, Hebræos istos opus habere, ut iterum principia religionis doceantur, ut lacte, non solido cibo nutriantur, infert, ideo se principia, id est lac velle missum facere, & profundiora mysteria, hoc est cibum solidum illis proponere; cum potius contrarium hinc inferre debuerit? (i) Huic difficultati facile medebimur, si dicamus, hæc connectenda esse cum verbis versic. 11 cap. præcedentis, cum dixit: *de quo* (id est pontifice Christo) *multus nobis est sermo & explicatu difficilis*. Ut ad hæc verba respiciens, subjiceret: Quapropter missis principiis feramur ad perfectionem, & mysteria ista explicemus. Intermedia vero verba, quæ ex certa occasione adjecta fuerunt, & quibus ad diligentem attentionem excitantur Hebræi, veluti in parenthesi legi debent. Quodsi ergo hunc sensum sequamur, dicemus, autorem in prima hujus capitis parte asserere, se velle nihilominus progredi in mysteriis explicandis, licet Hebræi propter tarditatem ac negligentiam suam non admodum illorum capaces sint; nolle se in tradendis Christianæ disciplinæ principiis operam nunc ponere. Priore sententia exposita, proponamus & secundam. (k) Reprehenderat Hebræos autor, quod adeo ignavi & segnes in Christianæ religionis studio essent, ut cum propter temporis longitudinem aliorum magistri & doctores esse deberent, opus haberent ipsi iterum doceri prima principia religionis Christianæ; & lacte adhuc infantium more, non vero solido cibo nutriendi essent. Idcirco eos nunc monet, ut hoc animi veterno excusso, missis tandem aliquando principiis istis, in profundiorem rerum divinarum cognitionem sese penetrent. Itaque quod illis objecit supra, eos opus habere, ut iterum prima principia religionis Christianę doceantur, non ita intelligendum erit, ac si eorum jam penitus fuissent obliti; hoc enim vix fieri, præsertim generatim loquendo, poterat: sed quatenus illorum negligentia factum erat, ut non satis illa tenerent, & necesse haberent ea sibi denuo inculcari & comprobari. Etenim non obscure apparet ex iis quæ & hoc ipso capite & alibi leguntur, eos de religionis Christianæ fide ac veritate dubitare cœpisse. Qui autem tales sunt, illi iterum opus habent, ut iis religionis Christianæ principia inculcentur, & de novo confirmentur. Neque vero vult ut *sermone principii* plane neglecto ad perfectionem ferantur: hoc enim fieri nec potest, nec debet: sed ut ulterius progrediantur, nec in hoc sermone consistant. Qui enim ulterius progrediuntur, relinquunt post se ea quæ prius eundo attigerunt. Sic possis dicere puero: mitte

(b) *Duplex verborum sententia.* (c) *Nexus.* (d) *Communicatio rethorica.* (e) *Prior sententia.* (f) *Posterior.* (g) *Prioris explicatio.*

(h) *Objectio de ratione nexus cum superioribus.* (i) *Responsio.* (k) *Posterioris sententiæ explicatio.*

tandem elementa Grammaticæ, & ulterius progredere.

(a) *Sermo principii*, eſt ſermo, ut ſic dicam, initialis, ſeu qui in principio diſciplinæ tradi ſolet. *Chriſti.* Id eſt ad Chriſtum ejuſque religionem pertinens.

Ad perfectionem feramur. Perfectio hic ſumitur ratione doctrinæ Chriſtianæ. *Feramur.* Id eſt progrediamur ſeu contendamus.

Non rurſum jacientes fundamentum. (b) Fundamentum jacere hoc loco eſt, vel docere, ſi priorem ſententiam ſequamur, vel diſcere ſi poſteriorem, prima Chriſtianæ religionis principia, quæ ſunt veluti fundamenta iſtius ædificii, quod in perfecta cognitione Dei & Chriſti conſiſtit. Iſtis enim principiis cuncta ſuperſtruuntur.

Rurſum autem ſeu *iterum* hoc fundamentum jacere, eſt de novo, vel hæc principia tradere, vel iis initiari ſeu de novo Chriſti diſcipulum fieri, poſtquam ſemel ejus diſciplinam deſerueris. Quod Hebræos iſtos poſita poſteriore ſententia cavere & vitare vult: nam huic malo admodum vicini erant, &, ne in illud inciderent, eo pacto, quo facit autor, excitari debebant. Neque enim adhuc Chriſti religionem penitus deſeruerant, quod tum ex tota epiſtola, tum ex eo apparet, quod infra verſ. 9 de iis dicat, *ſe meliora de ipſis ſperare*, quam de illis intellige, qui poſt agnitam veritatem prolapſi ſint, ſeu ab ea deſciverint, *& viciniorá ſaluti*; quod ibidem aſſerat illos adhuc ſanctis miniſtrare verſ. 10, denique quod eos ad conſtantiam in religione Chriſtiana hortetur. Nam ut hæc verba, de *iterum jaciendo fundamento*, admiſſa nempe poſteriore ſententia, accipiamus de iis, qui Chriſti religione repudiata, iterum eam amplecti volunt, non vero de illis, qui Chriſti religione ſemel ſuſcepta ſemper quidem ei adhæſerunt, eo tamen ſocordiæ devenerunt, ut iterum opus habeant doceri prima ejus principia, id facit, quod in ſequentibus verbis, quibus cauſam adfert, cur iterum fundamentum non ſit jaciendum, manifeſte agat de iis, qui prolapſi fuerunt. (c) At prolapſi iſti ſeu παραπεσόντες, quos ait Chriſtum denuo crucifigere & opprobrio afficere, non poſſunt de iis, qui ſocordes tantum & oblivioſi ſunt accipi; ſed neceſſe eſt, quemadmodum & eorum tam grande crimen, & Dei tanta adverſus ipſos ſeveritas requirit, ut eos ſignificent, qui Chriſti religionem ſemel ſuſceptam iterum deſerunt, & falſitatis damnant.

Addit autor, *pœnitentia ab operibus mortuis, & fidei ad Deum.* Incipit explicare hoc fundamentum diſciplinæ Chriſtianæ: plures autem ejus partes collocat. Prima eſt *pœnitentia.* (d) *Fundamentum pœnitentiæ*, dicitur pro fundamento, quod eſt pœnitentia, per genitivum ſpeciei ſeu differentiæ. Quia vero hoc loco, ut dictum eſt, agitur de jaciendo fundamento, non ratione vitæ Chriſtianæ, ſed ratione doctrinæ Chriſtianæ; quemadmodum apparet vel ex iis, quæ ſequuntur, nempe *reſurrectione mortuorum*, & *judicio æterno*, quæ doctrinæ tantum ratione repeti denuo poſſunt: propterea hic *pœnitentiæ fundamentum jacere*, (e) eſt doctrinam de pœnitentia vel docere vel diſcere; ſimiliterque doctrinam de fide in Deum, de reſurrectione mortuorum, de judicio æterno. Quæ dogmata (f) principia ſunt Chriſtianæ diſciplinæ, & reliquorum omnium dogmatum veluti fundamentum.

Mortua opera, ſunt opera mortifera. (g) Pœnitentia autem iſta, quæ inter prima Chriſtianæ religionis principia traditur, non tantum dolorem includit animi, quod mortua opera perpetraveris; ſed etiam, ac multo quidem magis, doloris iſtius effectum; qui eſt, longe a priori diverſum animi & vitæ inſtitutum. Unde nonnunquam pœnitentia a dolore illo, tanquam effectus a ſua cauſa, diſtinguitur. Vide 2 Cor. 7. 9, 10.

Fidei ad vel *in Deum.* Quid fides in Deum ſit, infra cap. 11 docebit autor.

Verſ. 2. *Baptiſmatum doctrinæ, impoſitioniſque manuum.* (h) Hæc verba dupliciter accipi poſſunt: vel ut ſignificent (i) partem aliquam fundamenti, de quo loquitur autor, ab iis quæ anteceſſerunt, quæque ſequuntur, nempe a doctrina de pœnitentia, fide, reſurrectione & judicio æterno, diſtinctam; (k) vel ut cæteris tantum per appoſitionem, amplificandi cauſa, addita cenſeantur: quaſi dicat quæ doctrina, nempe de pœnitentia, de fide ad eos qui baptizantur, & quibus manus imponuntur, pertinet. (l) Si priori modo hæc verba accipiantur, ut ſignificent doctrinam de baptiſmis, deque impoſitione manuum, primo quæri poteſt, quænam ſit doctrina iſta? Reſpondeo hanc doctrinam in eo potiſſimum conſiſtere, ut intelligatur, quid baptiſmi; quid impoſitio manuum ſignificent, ſeu quo fine tum hæc, tum illi adhibeantur. Idcirco vero dogmata iſta inter prima Chriſtianæ diſciplinæ rudimenta commemorantur, quia, cum a principio eccleſiæ ad homines Chriſto initiandos adhiberentur, neceſſe erat, ut de iis Chriſti diſcipuli erudirentur, eorumque finem ac ſcopum docerentur. (m) Secundo quæri poteſt, cur in plurali numero *baptiſmorum* meminerit, de pluribus loquens, (quanquam Syriaca tranſlatio in ſingulari habet, *baptiſmi*,) cum tamen Chriſtiani non niſi unum baptiſmum aquæ ſuſcipiant? Hoc vel ideo factum videtur, quod loquatur habita ratione eorum, qui eum ſuſcipiebant, qui, quod multi eſſent, multos quoque baptiſmos faciebant; quo pacto & ſupra plures *auditus* Hebræis tribuit cap. 5. 11; vel quod reſpexerit tum ad Johannis, Chriſti præcurſoris, baptiſmum; tum ad eum, quo Chriſti diſcipuli, Chriſto præſertim jam poſt mortem in cælos recepto, tingebant. Baptiſmus enim Joannis erat baptiſmus pœnitentiæ in remiſſionem peccatorum, qui ſcilicet in ſignum & pignus quoddam adhibebatur agendæ in remiſſionem peccatorum pœnitentiæ; propterea quod & pœnitentiam & remiſſionem peccatorum ablutione referret. Utraque enim ablutio quædam eſt a peccatorum ſordibus: illa quidem a peccatorum actibus; hæc vero a reatu & pœnis: illa ſignificabatur, quatenus baptiſmus ipſorum hominum, qui ſponte baptizabantur, actio quædam erat: hæc, quatenus actio ipſius Joannis, qui perſonam Dei, quippe legatus illius, aliqua ratione ſuſtinebat, & remiſſionem ſeu purgationem peccatorum hominibus nomine Dei pollicebatur eamque ablutionis illo ſigno declarabat: Chriſti vero baptiſmus, non ſolum pœnitentiam & peccatorum remiſſionem repræſentat, ſeu in

(a) *Sermo princ.pii.* (b) *Fundamentum jacere.* (c) *Prolapſi.* (d) *Genitivus ſpeciei ſeu differentiæ.* (e) *Pœnitentiæ fideique fundamentum jacere.*

(f) *Principia Chriſtianæ diſciplinæ.* (g) *Pœnitentia.* (h) *Verborum duplex ſenſus.* (i) *Prior.* (k) *Poſterior.* (l) *Prioris explicatio.* (m) *Cur baptiſmorum dicat autor, non baptiſmi in ſingulari.*

ſignum

ſignum agendæ pœnitentię conſequendæque peccatorum remiſſionis ſuſcipitur : ſed inſuper ſuſcipitur in ſignum Chriſti induendi, & cum illo tum peccato moriendi, tum ad vitæ novitatem reſurgendi, ut aliquando etiam cum ipſo ad vitæ æternitatem reſurgas : quam cum Chriſto mortem & ſepulturam baptiſmus immerſione in aquam; reſurrectionem autem emerſione ex aqua, eleganter adumbrat. qua de re videantur illa quæ Paulus ad Rom. 6. 3 & 4. Coloſ. 2. 12 inprimis ſcripta reliquit.

(a) Per *impoſitionem manuum* ſunt qui intelligendam putant illam manuum impoſitionem, quam in veteri eccleſia in uſu fuiſſe conſtat, ut iis qui ad communionem & ſocietatem fidelium admittebantur, manus a ſenioribus imponerentur; qui mos, ut videtur, ab apoſtolis, qui ſpiritum ſanctum accepturis manus imponere ſoliti ſunt, ad cæteros manavit. Sed præſtat, præſertim ſi priorem quem nunc explicamus iſtorum verborum ſenſum ſequamur, ut iſtam manuum impoſitionem de apoſtolicarum manuum impoſitione, quę in eum fiebat finem, ut Chriſti diſcipuli ſpiritum ſanctum acciperent, ſumamus: de qua vide Act. 8. 17, 18, & XIX. 6. 2 Tim. 1. 6. (b) Non minus autem eleganti ſenſu hæc verba, *baptiſmorum doctrinæ, impoſitioniſque manuum*, poſteriori modo accipi poſſunt, ut ſignificent doctrinam ad eos qui baptizantur, & quibus manus imponuntur, pertinentem : quaſi dicat autor, ne redeamus ad diſcendam doctrinam de pœnitentia & fide in Deum, quę iis proponi ſolet, qui baptizantur, & quibus manus imponuntur : Nos autem jam olim baptizati ſumus, manuſque nobis ſunt impoſitæ. Relinquamus iſta novitiis, & nunc primum ad Chriſti diſciplinam accedentibus. (c) Hunc ſenſum ſi admittamus, qui & aliis placuit, hæc verba tanquam in parentheſi legenda erunt.

Pergit autor, *reſurrectionis mortuorum & judicii æterni.* Reliqua duo dogmata fundamentalia de reſurrectione mortuorum, & de judicio æterno. (d) *Reſurrectio* hoc loco ut & alibi ſæpe, immortalem vitam videtur comprehendere, & ſic præmium ſignificare, quod pii poſt mortem ſint conſecuturi : quemadmodum *judicium æternum*, quod ſubjicitur, pœnam impiis deſtinatam. Nam cum duo hoc loco videatur poſſe ſignificare vox *judicii*; (e) vel in genere, ſententiam de hominibus atque decretum; vel, ut alibi, damnationem in ſpecie ac ſupplicium : poſterius huic loquendi rationi magis eſt conſentaneum, propter vocem *æternum*, quæ *judicio* adjicitur. Rectius enim ac uſitatius *ſupplicium æternum* dicitur, quam ſententię latio, cujus effectus futurus ſit æternus. Si ergo *judicium æternum* ſignificabit pœnam æternam, *reſurrectio mortuorum* hoc loco ſignificabit præmium ſempiternum, id eſt vitam illam beatam ac immortalem. Quod pontificius quidam (f) interpres animadverſſe videtur, qui in hunc locum ſcribens, *Inter alia*, inquit, *hæc duo maxime tradebantur Catechumenis, reſurrectionis mortuorum doctrina, & judicii : ut ſpe reſurrectionis omnibus periculis ſe libenter exponerent pro Chriſto; & timore judicii nunquam ad peccata prima redirent.*

Verſ. 3. *Et hoc faciemus, ſiquidem permiſerit Deus.* Id eſt iterum fundamentum jaciemus: Quaſi dicat, etiamſi omni ratione cavere debeamus, ne eo res deveniat, ut nobis irerum fundamentum jacere ſit neceſſe; tamen & hoc, ſi ferat neceſſitas, faciemus dummodo permittat Deus; tacite indicans, non ſemper id a Deo permitti. Cæterum ita hæc autoris verba ſunt comparata, ut quemadmodum non omnino ſperandum id eſſe, ita nec plane deſperandum doceant. Unde & in ſequentibus verbis ad utrumque reſpicere videtur : & in proximis quidem verſ. 4 ad prius; in illis vero, quæ poſtea verſ. 9, 10, ſubjicit, in quibus meliora ſe de Hebræis ſperare dicit, ejuſque rei cauſam a Dei juſtitia ac bonitate ductam affert, ad poſterius.

Verſ. 4. *Impoſſibile enim eſt, eos qui ſemel ſunt illuminati.* Rationem his verbis reddit autor, partim ejus quod modo de divina permiſſione innuerat, partim ejus, quod aperte de non jaciendo iterum fundamento dixerat : quia ſcilicet impoſſibile ſit eum effectum conſequi, quem hac re intendas. Porro, ut ſupra monuimus, apparet, hic proprie de apoſtatis agi, (g) ſeu illis qui a Chriſti religione deſciverunt, eamque pro falſa damnarunt.

Hos ait *impoſſibile eſſe iterum renovare ad pœnitentiam.* Quæ impoſſibilitas partim pendet ex ipſa naturali difficultate, ut tales homines ad Chriſtum convertantur, qui ſemel Chriſtum deſeruerunt : facilius enim eſt (h) Chriſtianam religionem ſemel ſuſceptam retinere, quam recuperare amiſſam : ſi vero id, quod facilius eſt, homines iſti non præſtiterunt, multo minus præſtabunt id quod difficilius eſt : & ſi religio Chriſtiana efficere in ipſis non potuit, quominus eam repudiarent : quo pacto efficiet, ut repudiatam iterum amplectantur, & pro vera ſuſcipiant? partim pendet ex divino decreto ac voluntate, qui tales homines, utpote incredibili ſcelere obſtrictos, indignos gratia ſua judicare, reprobare & maledicere (quo verbo infra verſu 8 ſimilitudine a terra infrugifera ſumta autor utitur) ſolet. Unde ſit ut eos, ſicut ſcriptura loquitur, induret, judiciiſque ſuis conſtrictos & irretitos teneat. (i) Quod tamen non ita intelligendum eſt, quaſi Deus nunquam hunc juſtiſſimum rigorem ac ſeveritatem relaxare velit; ſed quod non ſoleat. Dicunt autem Juris periti : *quod pendet a voluntate principis, impoſſibile cenſeri.* Id eſt quod ſecundum jus commune non poteſt fieri, niſi poteſtate ſua princeps uſus id concedat, non judicatur poſſibile; præſertim ſi res ſit ex iis, quæ a principe concedi non ſolent. Impoſſibile eſt ergo, niſi Deus ſingularem gratiam & favorem erga talem hominem exerceat, non ſolum ne ipſum induret illiuſque converſioni ſeſe opponat; ſed etiam ut peculiari ratione eum adjuvet, & efficaciſſima aliqua remedia ad eum convertendum ſuppeditet. Nam alioquin locum habebit illud Jerem. 13. 23: *Si mutare poteſt Æthiops pellem ſuam, & pardus varietates ſuas, & vos poteritis benefacere, cum didiceritis malum.* Pergit, *eos qui ſemel ſunt illuminati.* Incipit deſcribere homines qui ad Chriſtum converſi fuerunt : qua deſcriptione oſtendit, quantis a Deo muneribus afficiantur ii, qui ad Chriſtum convertuntur. Unde mirum non eſt, ſi tantis Dei muneribus ſpretis atque contemptis, a Deo poſtmodum reprobentur.

(a) *Impoſitio manuum.* (b) *Poſterioris ſenſus explicatio.* (c) *Calvinus.* (d) *Reſurrectio.* (e) *Judicium.* (f) *Ribera.*

(g) *Agitur hic proprie de apoſtatis.* (h) *Converſio apoſtatarum impoſſibilis.* (i) *Impoſſibilitatis iſtius limitatio.*

(a) *Illuminati.* Luce nimirum euangelica, per quam, ut apostolus loquitur, *vitam & incorruptibilitatem Christus illuminavit*, per quam omnes errores, omnem mentis caliginem ac cæcitatem depulit.

Gustaverunt etiam donum cæleste. Insigne quoddam & eximium donum designari articulus in Græco additus ostendit. (b) Non videtur autem spiritus sancti donum intelligi; quippe qui statim distincte commemoretur. Itaque id potius intelligitur, quod post illuminationem euangelicam in animis nostris nasci & oriri solet: qualis est animi, cum pax & tranquillitas, quæ oritur ex notitia plenissimæ remissionis omnium peccatorum; tum liquidissimum illud gaudium & spes immortalis vitæ. Hæc enim vere sunt cælestia dona quæ gustarunt, id est quorum suavitatem & dulcedinem senserunt animoque perceperunt ad Christum conversi.

Et participes facti sunt spiritus sancti. Id est divinæ illius virtutis & efficaciæ, qua magis adhuc certiusque animi illorum collustrati, & donis ac muneribus divinissimis aucti & ornati fuerunt: quaque in diem redemtionis obsignati, tanquam arrhabone cælestis illius hæreditatis ac pignore certissimo exultarunt, & porro fidei Christianæ, quæ iis tantum Dei beneficium conciliaverat, certissimam veritatem perspexerunt.

(c) Vers. 5. *Et bonum gustaverunt Dei verbum.* Bonum Dei verbum etsi universam Christi doctrinam significare potest, quæ valde bona, pulchra & undiquaque rationi ac honestati conformis est; tamen ex scripturæ usu eam divini verbi partem nominatim significare videtur, quæ divinas continet promissiones, quod & alii notarunt. Sic Jerem. 29. 10: *Visitabo vos*, inquit Deus, *& suscitabo super vos verbum meum bonum, & reducam vos ad locum istum. Verbum bonum* vocat promissionem de eorum captivitate solvenda, sicut dixit cap. 25. Et cap. 33 *verbum bonum* vocat promissionem de suscitando Davidi germine justo, cujus meminit cap. 23.

(d) *Virtutesque seculi venturi* aut *futuri.* Δυνάμεις, *potentias.* Istæ *potentiæ* videntur esse præstantissimæ qualitates seculi illius futuri, quales sunt, gloria, splendor, dignitas, vis, robur, incorruptibilitas, sempiterna voluptas, & ab omnibus malis ac doloribus perpetua immunitas. Quas qualitates gustant, qui ad Christum accedunt: quia non solum earum notitiam adipiscuntur, & spe delectantur, sed etiam jucundissimo quodam & ineffabili sensu afficiuntur.

Vers. 6. *Et prolapsi sunt.* Jam ante monuimus, non agi hic de simplici in peccata lapsu; (e) sed de lapsu qui est apostasia; cujus cap. 3. 13 meminit: Primo quia Deus non solet statim reprobare homines ad Christum conversos & in eo quem descripsit statu collocatos, si post conversionem, adhærentes Christianæ religioni, prolabantur in quodvis peccatum simpliciter. Unde scriptum reliquit Joannes apostolus 1 Joh. 2. 1: *Si vero quis peccet*, (nempe eorum qui Christo nomen dederant,) *paracletum habemus apud Patrem, Jesum Christum justum*: significans, homines Christianæ disciplinæ addictos, eorum etiam peccatorum, quæ post susceptam in Christum fidem admiserunt, veniam a Deo adepturos esse, dummodo tandem iis valedicant, & omni peccati jugo penitus excusso Christianis virtutibus sese mancipent. Deinde quod de talibus loquatur autor, qui iterum Christum crucifigant, & contumelia afficiant. At hoc nullis melius competit, quam apostatis, ut in horum verborum explicatione videbimus. (f) Sunt vero quædam peccata, quæ ad apostasiam per analogiam quandam reduci possunt: qualia sunt ea quæ elato brachio, id est posito Dei metu ac reverentia committuntur post agnitam veritatem. Qui enim Christi doctrinam adhuc animo complectitur, adeo effrenis in peccando esse non potest. Aut, si quis post agnitam veritatem, susceptamque in Christum fidem, serio de resipiscentia & emendatione vitæ non cogitet; sed ut antehac libero solutoque animo peccatis indulgeat: vel, peccatorum jugo excusso, iterum se peccatis vinciendum & constringendum tradat, quorum hominum miseram & calamitosam sortem describit Petrus 2 Epist. cap. 2. Nam qui tales sunt parum admodum Christi sanctissimam religionem, quam amplexi sunt, curare videntur, ac proinde non longe absunt ab iis, qui eam prorsus abjiciunt. At vero is qui eum perpetuo animum habet, ut spe consequendi præmii a Christo promissi, peccata deponat, idque etiam conatur, licet per aliquod tempus habitum alicujus vitii non excutiat, aut etiam gravioris alicujus delicti reum se ex infirmitate quadam faciat, non idcirco protinus ita reprobatur ac maledicitur, ut impossibile sit, eum a talibus peccatis liberari, ac proinde, postquam liberatus fuerit, justificari & servari.

Rursus renovari, potius *renovare in pœnitentiam*, Ἀνακαινίζειν verbum est activæ significationis. Ex quo apparet, (g) autorem in superioribus verbis, cum ait, *ne iterum fundamentum jaciamus* &c. itemque in iis, *& hoc faciemus* &c. vel de seipso tantum revera locutum esse; vel saltem seipsum etiam tanquam docentem inclusisse. In his enim verbis causam reddit illorum: Quasi dicat, cavete ne vos rursum ad pœnitentiam renovare necesse habeamus; quia impossibile est iterum ad pœnitentiam renovare eos qui Christiani esse desierunt.

(h) *In pœnitentiam.* Ita ut pœnitentiam agant, hoc est animum in melius mutent, damnatoque priori consilio religionem, quam impie projecerant, denuo suscipiant, ac porro secundum ejus normam vitam componant.

(i) *Rursum crucifigentes sibimetipsis filium* Dei. His verbis, quæ per appositionem prolapsis istis adjecit, ostendit, qua in re lapsus hic consistat, vel potius, quanto cum scelere conjunctus sit, ac proinde quam merito Deus nolit istiusmodi homines renovari ad pœnitentiam. *Filium Dei crucifigere*, ingens est scelus quanto majus denuo crucifigere; postquam jam glorioſus, immortalis, omnium rerum Dominus evasit.

Sibimetipsis. Non revera ac proprie: id enim fieri non potest: sed *sibi ipsis*: ipsorum respectu habito, perinde est ac si Christum crucifigerent, nempe dum eum seductorem fuisse, falsa docuisse, & sic merito cruci-

(a) *Lux euangelica.* (b) *Donum cæleste.* (c) *Bonum Dei verbum* (d) *Virtutes futuri seculi.* (e) *Agi hic de Apostatis probatur.*

(f) *Quæ peccata ad apostasiam reduci possint.* (g) *Autor in superioribus verbis de se vere loquitur.* (h) *Pœnitentiam agere, quid?* (i) *Apostasia quantum crimen.*

fixum

fixum esse, ejus doctrinam tanquam falsam rejicientes, judicant. Ideo addit:

Et ostentui habentes. (a) Græce παραδειγματίζοντες, id est publica ignominia afficientes, quemadmodum illis fit, qui publico & infami supplicio afficiuntur, seu παραδειγμα fiunt: quod scelus cap. 10, aliis verbis, sed idem significantibus autor expressit vers. 29, cum ait; eos *filium Dei conculcare, & sanguinem fœderis communem*, hoc est, profanum *ducere.*

Vers. 7. *Terra enim.* (b) Argumento a simili ducto confirmat atque illustrat id, quod superius asseruit, quanquam etiam simul a contrario. Nam dum ostendit, quid fiat hominibus probis & bonorum fructuum feracibus, simul indicat, quid fiat hominibus collatorum in se a Deo beneficiorum oblitis & immorigeris. Contrariorum enim, ut dicitur, contraria sunt consequentia. (c) Proponit autem similitudinem concisa & contracta loquendi ratione, αδιαν & λαλιαν commiscens atque confundens: quod sæpe in sacris & profanis scriptoribus occurrit. Quam ob causam etiam de terra dixisse videtur, eam, quod sit frugifera, accipere benedictionem a Deo: quod non nisi propter comparationem & improprie dici potest. Nec enim in fertilitatis præmium Deus (d) terram frugibus ditat, quæ ista benedictio est, ut apparet ex Gen. 27. 27, 28 cum Isaac de Esauo loquens ait: *Ecce odor filii mei, sicut odor agri pleni, cui benedixit Dominus*: sed quia terra frugifera diligentius colitur, hinc fit, ut etiam magis frugibus utiliumve herbarum proventu exuberet. Ideo vero, ut innuimus, sic locutus est autor, quia in similitudinis istius apodosi id proprie locum habet; nempe hominem terræ frugiferæ similem, seu fructibus bonorum operum exuberantem, in præmium pietatis accipere a Deo benedictionem.

Sæpe venientem super se bibens imbrem. (e) Hic imber sæpe terram irrigans respondet divinis illis donis in homines effusis, de quibus vers. 4, 5 egit: quæ ideo imbri sæpe decidenti merito assimilantur, quod & multiplicia sint ac copiosa, & hominis animum sufficienter irrigare, succoque spirituali ad producendos varios virtutum fructus fœcundare possint. Potest etiam respondere divini verbi assiduæ & frequenti prædicationi, quod, cum prædicatur, velut imber quidam cælitus defluens, animos irrigat ac fœcundat. Sed prior sententia & plenior est, & loco convenientior.

Pergit autor: *& generans herbam oportunam* seu *accommodam.* Huic (f) herbæ accommodæ & utili respondent varii virtutum fructus, & opera Deo accepta, ejusque legibus conformia.

Illis a quibus & colitur. Græce δι' ους cum accusativo, *propter quos*; vel positum est pro δι' ων, *per quos*, seu *a quibus*, ut habet vetus interpres; vel ita loquitur autor, ut eum indicet, cujus gratia ager colitur, nempe agri dominum, ad quem fructus ex eo proveniens pertinet: qui in similitudinis istius apodosi Deus est. Unde apostolus 1 Cor. 3. 9, *Dei sumus cooperarii, Dei agricultura estis, Dei ædificatio estis.* Ait autem, *& colitur*, addita in Græco textu particula &, quam vetus Interpres neglexit, ut ad imbrium irrigationem etiam terræ istius diligentem accedere culturam ostendat. Nec enim solus imber ad producendos fructus sufficit, arvorum quoque cultu opus est. Ideo & Deus non solum donis suis, velut imbre frequenti ac tempestivo, animos nostros irrigat, sed etiam opera ministrorum suorum variam circa nos ac diligentem culturam adhibet.

Accipit benedictionem a Deo. Cur ita de terra locutus sit autor, & quid benedictio ista ad terram relata significet, paulo ante diximus. (g) Relata vero ad homines bonorum operum feraces, tum multiplicatione donorum divinorum in hac vita: (*habenti enim dabitur*, inquit Christus, soletque Deus palmites fructus feraces purgare, ut uberiori fructu luxurient) tum maxime, sempiternæ felicitatis collatione continetur. Tunc namque Deus benedicit, cum ut alicui bene sit facit; melius autem nobis fieri non potest, quam cum æternum beati feliceque efficimur.

Vers. 8, *Proferens autem spinas ac tribulos, reproba est.* Intellige, quamvis & imbre frequenti irrigetur, & diligenter colatur. Unde apparet de hominibus hic agi, qui divinæ veritatis notitiam habent, quemadmodum etiam ipsa thesis, ad quam probandam hæc verba afferuntur, requirit; & quidem de talibus, qui per tempus aliquod non exiguum diligenter a Deo culti & variis muneribus affecti fuerunt. (h) Spinæ autem istæ & tribuli sunt omnis generis opera mala, quæ nullum habent usum nisi malum. Unde a Paulo Eph. 5. 11 ακαρπα seu *infructuosa* appellantur. Inter quæ agmen ducit apostasia, seu a Christo defectio. Ex hac vero similitudine patet, idem supplicium, quod apostatas manet, imminere & iis qui cum apostatis conjunctionem habent, de quibus supra egimus, quique post agnitam veritatem, post tot Dei munera ac beneficia in se collata peccatis indulgent, nec vitæ meliori divinisque legibus conformi incumbunt.

(i) *Reproba*, scilicet *est*, ut addidit vetus Interpres, reprobatur, rejicitur. Nemo enim operam inanem vult ponere, & inutili labore fatigari. Quod ergo terræ, quamvis summa cura ac labore culta fuerit, pro tritico frugibusque spinas ac tribulos aliasque inutiles herbas proferenti, ab hominibus fieri solet: idem hominibus terræ istius ingenium referentibus fit a Deo; (k) reprobat illos Deus, rejicit, nullam amplius curam & operam illis impendit.

Et maledicto proxima, vel *maledictioni vicina.* Non longe abest ab eo, quin ei maledicat agricola. Sic tales homines non longe ab eo absunt. (l) quin eis maledicat Deus: non secus ac olim Christus ficui maledixit Marc. XI. 21. Quod si fiat, jam nulla emendationis & pœnitentiæ spes superest. Maluit autem dicere autor terram hanc *maledictioni esse vicinam*, quam jam maledictam: quandoquidem Deus non statim, licet meritos, tali supplicio mactat, sed diu pœnam differt, ac pœnitentiæ fructus expectat, qua de re Christus apud Lucam cap. 13.

Cujus consummatio, vel *finis in combustionem.* (m) Solent agri steriles, qui agricolæ spem ludunt, & pro frugibus leves stipulas aut inutiles herbas proferunt; igne incendi. Unde Poëtæ illud:

(a) παραδειγματίζειν. (b) *Argumentum a simili.* (c) *Similitudo concisa.* (d) *Terræ benedictio.* (e) *Imber terram irrigans.* (f) *Herba utilis.*

(g) *Benedictio.* (h) *Spina & tribuli.* (i) *Reprobatio terræ.* (k) *Reprobatio hominum.* (l) *Maledictio divina.* (m) *Agri steriles incendi solent.*

Sæpe etiam steriles incendere profuit agros,
Atque leves stipulas crepitantibus urere flammis.

Ad hunc morem videri potest allusisse D.autor, docens homines virtutum steriles tandem esse igne supplicii æterni exurendos; (a) quo de igne loquitur etiam cap. 10. 27. (b) Nam quod terra sterilis per incendium non corrumpatur, sed corrigatur, hoc in similitudine hac non attenditur: sufficit, quod utrobique sit incendium, quodque in sterilitatis veluti pœnam terræ inferatur, licet in eo sit diversitas, quod terræ incendium terram corrigat, hoc vero homines improbos plane perdat, & miserrimos efficiat. Omne enim simile, ut dici solet, etiam est dissimile.

Vers. 9. *Confidimus autem de vobis, dilectissimi, meliora & viciniora saluti.* His verbis tacitæ objectioni occurrere videtur, simulque redire ac respicere ad id quod supra innuerat, non esse illis, si ita fors ferat, omnino de fundamento iterum jaciendo desperandum: (c) poterant enim Hebræi isti cogitare, autorem superioribus verbis plane omnem salutis spem ipsis ademisse. Ostendit ergo se eos in hominum reprobatorum devotorumque, quos nil nisi ignis æterni supplicium maneat, numerum non referre; nec in tam misero ac deplorato statu versari credere, sed aliter de iis sentire; proindeque superiora non ideo scripsisse, quod putaret eos esse tales; sed potius ut metum iis incuteret, ac diligenter moneret, caverent sibi ne tales fierent.

Dilecti ἀγαπητοί. Apposite eos sic vocat, ne putarent eum aliquo ipsorum odio laborare, sed ut scirent eum amore Christiano erga ipsos flagrare; (d) qui amor facit ut semper meliora ominemur iis quos amamus, & si quid severius dicimus, animo corrigendi non nocendi cupido dicamus.

Meliora, nempe quam ut putem vos a Deo reprobatos & rejectos esse, ita ut Deus vobis maledicere jam velit, & igni ac combustioni vos destinet.

Et viciniora vel *conjuncta saluti. ἐχόμενα σωτηρίας.* Saluti, non maledictioni vicina. Ista enim opponit autor, quasi dicat; puto vos adhuc in eo statu versari, ut salvi esse possitis, modo velitis.

Tametsi ita loquimur. Quasi dicat, meus superior sermo, de istorum qui prolapsi sunt, & qui terræ infrugiferæ & ingratæ respondent, misero & infelici statu, nihil obstat, quominus ego mihi vos in meliori statu versari persuadeam. Quod sane non ideo fit, quasi minus certum verumque sit quod affirmaverat, adeo ut his verbis tacite velit ipse labefactare, quod nimia quadam severitate videri poterat asseruisse: sed quod vel Hebræi isti nondum plane ex hominum superius descriptorum numero essent, quippe qui adhuc sanctis ministrarent, & virtute tam eximia præditi essent, quique adhuc Christianæ religioni adhærerent, eamque nondum penitus abjecissent: vel etiam quod Deus, ut ex sequenti ab ipso autore allata ratione apparet, magnam in illis causam relaxandæ istius severitatis haberet, proindeque cum injustus non sit, sed omnis æquitatis ac benignitatis plenissimus, id ipsum quoque eum facturum, sperandum esset. (e) Quamvis enim Hebræi isti nondum a Christo plane defecissent, eo tamen socordiæ devenerant, ut opus quodammodo haberent doceri iterum prima Christianæ religionis nis principia. Unde apparet, quam segnes quamque frigidi fuerint Christi discipuli; quam sane ob causam, si cum iis severe agere voluisset Deus, digni erant ut ab eo reprobarentur, & penitus rejicerentur. (f) Sed quia Deus benigne cum hominibus agere solet, & leges, quibus pœnas sancit, æquissima ac benignissima ratione interpretari, idcirco autor meliora de iis sperat sibique pollicetur.

Vers. 10. *Non enim injustus Deus, ut obliviscatur operis vestri.* His verbis rationem reddit cur meliora de iis speret, quam ut ipsos a Deo rejectos putet. Ratio autem est, quod Deus non obliviscatur operum laborumque sua causa susceptorum. Hoc rursum inde probat, quod injustus non sit. Unde consequitur, eum injustum fore, si obliviscereturetur. (g) Quæret aliquis, quomodo hoc consistere possit cum iis quæ apud Ezechielem cap. 18. 24 Deus ipse de se testata reliquit: *Si averterit se justus a justitia sua, nunquid vivet? omnes justitiæ ejus quas fecerat, non recordabuntur; in peccato suo quod peccavit, in ipsis morietur*: (h) Respondemus, Deum diverso respectu oblivisci præteritorum operum, virtutumque diverso respectu non oblivisci. Obliviscitur, quatenus neminem propter præteritas virtutes, si ab iis recesserit, justificat, vel pœnæ ac damnationi eximit; qua de re Ezechielis verba loquuntur. Non obliviscitur, quatenus homini propter virtutes præteritas diutius parcit, nec eum protinus reprobat ac rejicit, sed ejus pœnitentiam expectare & adjuvare solet; præsertim si adhuc quibusdam virtutibus iisque eximiis, qualis est charitas & beneficentia erga pios, sit ornatus, quod Hebræis istis tribuit autor. (i) Sed an idcirco Deus injustus esset, si hujus rei nullam rationem haberet? Dicimus injustitiam, quemadmodum & justitiam dupliciter accipi posse. (k) Justitia enim vel sumitur pro ea æquitate quę in hoc consistit, ut cuique tribuatur id quod illi jure competit, & contra, opposita illi injustitia eam iniquitatem significat, quæ alienum jus infringit: vel justitia talem denotat æquitatem, quæ magis ad beneficentiam ac benignitatem vergit, quæque in tribuendis illis rebus cernitur, quarum quispiam nullum jus proprie dictum habeat, sint tamen aliquæ causæ, quæ concedendum alicui quidpiam esse suadeant; ita ut si id non concedas, iniquius & durius cum illo agere merito dici possis. Hac posteriori ratione injustus videretur dici posse Deus, si & præteritarum virtutum ac laborum, & præsentium quorundam ita esset immemor, ut homines alioquin, si jure agendum esset, reprobatione dignos, non expectata eorum pœnitentia penitus rejiceret, & iis omnem aditum ad gratiam clementiamque suam præcluderet: præsertim si non appareat, obstare Deo aliquas validiores causas, quæ hanc ejus benignitatem inhibeant: ut verbi causa, si exemplum pœnæ sit constituendum. Neque etiam injustus statim dici posset, si cum uno ac altero severius ageret; sed si hoc facere soleret, aut etiam cum integris Ecclesiis sic ageret. Quocirca non affert hic autor rationem aliquam apodicticam, & talem ut Deo aliter sine injustitiæ & iniquitatis proprie dictæ nota facere non liceat; sed tantum valde probabilem, & a divina benignitate & clementia, quæ voluntaria est, magna ex parte ductam.

(a) *Ignis supplicii.* (b) *Dissimilitudo in hac similitudine.* (c) *Occupatio.* (d) *Amoris ingenium.* (e) *Hebræorum socordia.*

(f) *Dei benignitas.* (g) *Quæstio.* (h) *Responsio.* (i) *Alia quæstio.* (k) *Justitia & injustitia dupliciter sumi potest.*

Obliviſca-

Obliviſcatur, id eſt nullam rationem habeat, pet meronymiam effecti. Nam proprie loquendo, nulla in Deum cadit oblivio.

Operis veſtri. Vel intelligendum eſt id quod ſtatim ſequitur, nempe *labor charitatis*, ὑπὸ τῆς ἀγάπης, ut eſt in Græco, (*a*) ita ut una res duplici ratione deſcribatur: vel potius id quod certamen, ab initio ſuſceptę in Chriſtum fidei, ſuſtinuerint afflictionum, ut cap. 10 ℣. 32 autor de illis loquitur.

Cui rei deinde ſubjungit *laborem charitatis.* Nam & infra dicto loco poſt illud certamen quod ſuſtinuerint, commemorat officia charitatis, quæ ſanctis præſtiterint. Neque veriſimile eſt hoc loco, ubi vel inprimis eorum egregia opera commemoranda erant, voluiſſe autorem prætermittere præclariſſimum ipſorum factum, quod in ferendis Chriſti cauſa calamitatibus conſiſtit. Paulus etiam *opus-fidei* cum *labore charitatis* conjunxit in epiſt. ad Theſſ. priore cap. 1 ℣. 3, ubi per *opus fidei* videtur intelligere id quod illi veritatis cauſa multa adverſa ſubierint. Tale enim opus proxime ex fide naſcitur; quemadmodum beneficentia & labor, qui ſuſcipitur ſanctorum cauſa, proximum fontem habet charitatem, ideoque *charitatis labor* recte dicitur. Nam *tolerantia ſpei*, id eſt tolerantia quæ ex ſpe proficiſcitur, quam illic adjungit Paulus *operi fidei*, & *labori charitatis*, conſtantiam in tolerandis afflictionibus denotare poteſt.

Et laboris dilectionis. Ita enim eſt in Græco, ut diximus, καὶ τοῦ κόπου τῆς ἀγάπης. Sed nec Latinus interpres, nec Syrus vocem κόπου ſeu *laboris* legit. Adjungit aliud non minus Deo gratum & inſigne eorum opus, *Labor charitatis* eſt labor ex charitate profectus: quem tamen charitas ſuavem & levem facit: nihil enim charitate potentius nihil imperioſius. Qui (*b*) labor in eo quem diligas, omni ſtudio, omni ope & contentione juvando cernitur. Sed quænam eſt iſta Deo tam grata charitas? *quam oſtendiſtis in nomine*, vel potius *in nomen ipſius*, quam exercuiſtis erga nomen ipſius Dei. Unde merito hæc charitas vos Deo charos efficit, neque permittit, ut vos Deus plane rejiciat, & omni ad ſalutem aditu prohibitos velit. (*c*) Dicit autem hanc charitatem erga ipſius Dei nomen fuiſſe ab iis oſtenſam, ideo quod non aliter eam exercuerint, quam divini nominis reſpectu. Quod quo pacto contigerit ſtatim explicat autor, cum ſubjicit; *qui miniſtraſtis ſanctis, & miniſtratis.* Demonſtratur charitas, cum alicui miniſtratur: demonſtratur in nomen Dei, cum ſanctis, propter id ipſum quod ſancti ſint Deoque conſecrati, miniſtratur. Qui enim ſanctis miniſtrat & charitatem erga eos exercet, idque ideo facit quod ſancti ſint, & Dei nomen præferant, ille erga ipſum Dei nomen charitatem exercet, quemadmodum qui Chriſti diſcipulo, quia Chriſti diſcipulus eſt, miniſtrat, Chriſto ipſi miniſtrat: *quicquid enim*, ait Chriſtus Matth. 25. 40, *uni ex iſtis fratribus meis minimis feciſtis, mihi feciſtis.* (*d*) Porro miniſterium iſtud erat, quod in afflictionibus ſanctorum ſuo non defuerint officio, eoſque quantum in ſe opis eſſet, adjuverint: quod cap. 10. ℣. 33 exprimens ait, eos κοινωνοὺς, (*e*) *participes factos fuiſſe afflictionum*, quod fit, cum alter alterius afflictionem, ſuam quodammodo ducit, dum ſcil. afflicti ſingularem rationem habet, & id afflicto ipſe præſtat, quod ſibi, ſi ejus eſſet loco, ab alio præſtari vellet. *Et miniſtratis.* Nec dum hæc virtus & pietas in vobis ceſſavit, licet forte remiſerit.

(*a*) *Opus Hebræorum.* (*b*) *Labor charitatis.* (*c*) *Charitas erga Dei nomen.* (*d*) *Miniſterium ſanctis exhibitum.* (*e*) *Participatio afflictionum.*

Verſ. 11. (*f*) *Cupimus autem unumquemque veſtrum eandem oſtentare ſollicitudinem, ad expletionem ſpei uſque in finem.* Tranſit ad alteram capitis partem, qua illos ad diligens & conſtans pietatis ſtudium exhortatur, monetque ne in fide ac ſpe ſua unquam labaſcant. (*g*) Primum autem his verbis videtur tacitis Hebræorum cogitationibus velle occurrere. Poterant enim proximis verbis nimium in ſpem erigi, ut crederent ſecum jam ſatis bene agi; quandoquidem Deus ſine injuſtitiæ nota non poſſit eorum obliviſci, quæ a ſe *Dei* cauſa & facta eſſent & adhuc fierent. Hoc ne cogitarent, oſtendit autor, quid eos adhuc facere cupiat, quidve in iis deſideret, ſi certam ſalutis ſpem animo concipere velint. (*h*) Prudenter ſane cum iis agit *D.* iſte vir: Paulo ante cum eos nimium terruiſſe & ab omni ſpe ſalutis prohibuiſſe viſus eſſet, iterum eos, ne animo plane conciderent, erexit, & oſtendit non hoc ſe ſentire, quin imo ſibi perſuaſum eſſe, melius adhuc cum iis agi, aditumque ipſis ad ſalutem patere: rurſus, ne nimia ſui fiducia laborarent, & animis inſoleſcerent, ſibique jam certiſſima ſpe ſalutis blandirentur, quid eis deſit oſtendit; ut ſic ad mediocritatem redacti, nec deſperarent ſalutem, nec rurſum nimium ſperarent.

Unumquemque veſtrum. Non tantum totam eccleſiam in commune, ſed etiam quemvis ex vobis viritim.

Eandem oſtendere ſolicitudinem: nempe quam ab initio ſuſcepti euangelii demonſtravit.

Ad expletionem ſpei, πρὸς τὴν πληροφορίαν. (*i*) πληροφορία cum paſſivæ vocis eſt, ſignificat certo ſciri ac compertum eſſe: cum vero mediæ vocis eſt, & neutralem, ut vocant, ſignificationem habet, nil eſt aliud quam plenam rei notitiam habere, aliquid penitus compertum habere, certiſſime noſſe; & πληροφορηθεὶς dicitur, qui certiſſime aliquid novit. Hinc (*k*) πληροφορία eſt certiſſima rei notitia, ſive, ut cum vulgo loquamur, certitudo. πληροφορία ergo hoc quoque loco certitudinem ſignificat, ſed ſpei ut ſtatim additur, ſpei nimirum Chriſtianæ, (*l*) quæ ſempiternæ ſalutis expectatione continetur. Spes vero iſta conſtantia in fide & ſtudio bonorum operum augetur, indieſque plenior efficitur. Habebant illi ſpem ſalutis, tum ex divinis promiſſionibus, tum ex eo quod ab initio *Dei* cauſa fecerant, & adhuc faciebant manantem; ſed plenam non habebant: necdum enim & ipſi Chriſtiani nominis & officii menſuram impleverant, quanto autem plura deſunt, tanto minus ſpei relinquitur.

Uſque ad finem. Hæc verba referri poſſunt ad ſuperiora, quaſi dicat autor, eandem oſtendite ſolicitudinem uſque ad finem. Referri etiam poſſunt ad proxima: *ad expletionem ſpei uſque in finem*, id eſt quæ ſpei expletio duret uſque ad finem. Poſſet enim aliquis plenam vitæ æternæ ſpem conſequi, & eandem iterum amittere.

Verſ. 12. (*m*) *Ut non ſegnes efficiamini* vel *ſitis.* Segnities eſt, cum aliquis in ſtudio pietatis remiſſior fit. Quocirca vult, ut idem pietatis ſtudium, quod ab initio adhibuerunt, uſque ad finem conſtanter adhibeant. (*n*) Remiſſio autem & languor in pietatis ſtudio oritur ex remiſſione & languore fidei. Atque hoc idem eſt

(*f*) *Altera capitis pars.* (*g*) *Occupatio.* (*h*) *Autoris prudentia* (*i*) πληροφορίαν. (*k*) πληροφορία. (*l*) *Spes Chriſtianorum.* (*m*) *Segnities.* (*n*) *Unde oriatur.*

cum eo quod ab initio capitis 4 dixit: *Timeamus ne forte relicta promiſſione introeundi in requiem ejus, videatur aliquis ex vobis defeciſſe.* Τύχοι verti poteſt, vel *ſitis*, vel *fiatis*, ſeu *efficiamini*, ut habet vetus interpres; *ſitis* magis convenit, quia jam ſegnes erant. Unde & ſupra ſegnitiem illis quandam autor objecit cap. 5. 11.

Verum imitatores eorum qui fide & patientia hæreditabunt promiſſiones. Iſti ſegnitiei & ignaviæ opponit fidem & patientiam, ſeu longanimitatem; & ſegnibus, eos qui fide & longanimitate ſunt prædíti. (*a*) Fides enim iſta & longanimitas ſegnitiem in pietatis ſtudio tollit. Διὰ poſitum pro ἐκ. Fides eſt credere divinis promiſſionibus. Longanimitas hoc loco ſignificat conſtantiam & perſeverantiam in fide, ſeu conſtantem & diuturnam expectationem divinarum promiſſionum.

Per fidem & longanimitatem. (*b*) Poteſt in his verbis eſſe illa loquendi figura, quæ vocatur ἓν διὰ δυοῖν, quaſi dicat, per fidem longanimem ſeu conſtantem etiamſi divina differantur promiſſa. Quæ longanimitas non tantum id requirit, ne temporis mora fidem noſtram labefactet: ſed etiam ne eam labefactent ulla mala & incommoda, quæ interea temporis, ſi divina promiſſa conſequi velimus, nobis perpetienda veniant. In qua ſignificatione uſus eſt hac voce Jacobus cap. 5. ℣ſ. 7, 8, 10.

Hæreditant promiſſiones. Noluit ſimpliciter dicere, imitatores eſtote eorum qui in fide ad extremum conſtantes fuerunt; ſed maluit iſtius conſtantiſſimæ fidei fructum ſimul adjungere, qui eſt hæreditas promiſſionum, nempe Dei, ut tanto fructu conſtantis & inconcuſſæ ad extremum fidei, ad eam ſectandam excitarentur. Qui vero ſint iſti homines ſtatim verſu ſequenti indicat, nempe patriarchæ illi, quorum primum & præcipuum commemorat. (*c*) Dicit autem, qui *hæreditant*, κληρονομοῦντας, in præſenti tempore, quia præſens tempus pro quovis tempore indiſtincte poni ſolet, ut legentium animi veluti in rem præſentem deducantur.

Verſ. 13. *Abrahamo namque promittens Deus, quoniam neminem habuit per quem juraret majorem, juravit per ſemetipſum.* His verbis non reddit rationem, cur imitari debeant eos qui per fidem & longanimitatem divinarum promiſſionum hæredes ſunt facti: ſed cur mentionem faciat talium. Poterat enim aliquis quærere, an tales aliqui ſint, & quinam ſint? His ergo verbis in exemplum iſtius rei adducit patrem omnium credentium, (*d*) Abrahamum, qui & in fide fuit conſtantiſſimus, & iſtius fidei fructum tulit maximum. Primum autem oſtendit, eum habuiſſe divinam promiſſionem, qua nixa fuerit ipſius fides: deinde ℣ſ. 15 ejus in fide conſtantiam, fideique fructum commemorat. (*e*) Promiſſionem Dei Abrahamo factam commemorans, meminit etiam divini juramenti, quo Deus promiſſionem ſuam Abrahamo confirmare voluit: quod ideo facit, ut, cum eadem promiſſio ad nos quoque potiori ac myſtico ſenſu, ut paulo poſt dicemus, pertineat, tanto majorem ac firmiorem fidem ei adjungamus, Abrahamumque in eo & alios patriarchas Abrahamo ſimiles imitemur.

Notandus vero eſt loquendi modus quo hic uſus eſt autor, cum ait: ἐπαγγειλάμενος εἰπεῖν; non quod prius promiſiſſet quam juraverit, ſed quod promittens ſeu promittendo juraverit: (*f*) ut appareat verum eſſe, quod & ſupra de participiis indefinitis verbo præteriti temporis adjunctis monuimus, ea non ſemper per præteritum, ſæpe per præſens efferenda eſſe. (*g*) Sic infra cap. 9. 12 dicitur Chriſtus ingreſſus ſuiſſe per proprium ſanguinem in ſancta, *æterna redemptione* (id eſt, expiatione) *inventa*, αἰωνίαν λύτρωσιν εὑράμενος vel εὑρόμενος, non quaſi prius Chriſtus expiationem peccatorum noſtrorum invenerit ſeu perfecerit quam in ſancta ingreſſus eſſet: ſed quod ipſo illo ingreſſu eam invenerit ac perfecerit, qua de re ſuo etiam loco.

Obiter autem indicat autor cauſam, cur Deus per ſeipſum juraverit, cum ait: *quoniam neminem habuit per quem juraret majorem, juravit per ſemetipſum.* Ideo non juravit per alium, quia is, per quem illi jurandum eſſet, major eſſe deberet, utpote qui vindex advocaretur temeratæ fidei, & cui veneratio quædam hac ratione a jurante tribueretur. At Deus neminem ſe majorem habuit, habetve, quare cum nihilominus jurare vellet, propter cauſam infra verſ. 16, 17, expreſſam, jurandum illi per ſeipſum fuit. Cum autem Deum juraſſe dicit autor, reſpicit ad ipſa Dei verba, qui Abrahamo promittens dicit: (*h*) *Per meipſum juravi* Gen 22. 16. Solennis autem formula quam Deus jurans adhibet, eſt *vivo ego*, quaſi dicat, ne habear pro vivente Deo, ad quam formulam aliæ omnes referuntur, ut, cum dicitur jurare per animam, per vitam, per ſanctitatem, per brachium, id eſt robur & poteſtatem, per dexteram, id eſt fidem vel etiam potentiam ſuam.

Verſ. 14. *Dicens.* Refert promiſſionis divinæ Abrahamo factæ ſummam: *niſi*, vel, *certe.* Græce εἰ μὴ. (*i*) Alia exemplaria habent ἢ μὴ. Ἢ μὴν, particulæ ſunt expletivæ, & nihil aliud ſignificant quam *certe, ſane, utique.* Εἰ μὴ autem eſt *niſi*, ut habet verſio vulgata, quæ particula poſt verba jurandi ſolet apponi, quemadmodum & particula *ſi.* Et *niſi* quidem ſumitur pro *quod*: *ſi* autem pro *non*, id eſt, negatio pro affirmatione, affirmatio pro negatione. Vide Ezech. 5. ℣ſ. 11.

Benedicens benedicam te, & multiplicans multiplicabo te. Aliis quidem verbis promiſſionem hanc Deus apud Moſen extulit: ſed hæc eſt illius ſumma: *valde tibi benedicam, valde te multiplicabo.* Id enim geminata verba ex Hebræorum uſu ſignificare ſolent. (*k*) Deſcribitur hæc promiſſio Gen. 22. Notandum autem eſt, promiſſionem iſtam non tantum ad ipſum Abrahamum pertinere, ſed etiam ad ſemen ejus; imo ſi carnalem ſenſum hujus promiſſionis ſpectes, Abrahamus in ſemine demum ſuo benedici debuit. (*l*) Benedictio enim iſta in eo ſita erat, quemadmodum Deus ipſe declarat, (*m*) quod multiplicaturus eſſet ſemen ejus ſicuti ſtellas cæli, & veluti arenam quæ eſt in litore maris, quodque ſemen ejus poſſeſſurum eſſet portas inimicorum ſuorum, & omnes gentes in eo ſeſe benedicere deberent, id eſt quod habiturus eſſet poſteritatem & numeroſiſſimam & feli-

(*a*) *Fides & longanimitas.* (*b*) Ἓν διὰ δυοῖν. (*c*) *Præſens tempus pro quovis tempore.* (*d*) *Abrahami exemplum.* (*e*) *Juramentum Dei.*

(*f*) *Participia indefinita præteritis juncta.* (*g*) *Sup. cap. 1. in verſ. 3.* (*h*) *Formula qua Deus in juramentis utitur.* (*i*) Ἢ μὴν, *particulæ.* (*k*) *Geminatio verborum apud Hebræos.* (*l*) *Benedictio Abrahami.* (*m*) *Promiſſionem Abrahamus adeptus etiam dicitur tum in ſemine ejus impleta &c.*

ciſſimam:

tissimam: quæ omnia ad Abrahamum non nisi per semen pertinent & referuntur. (a) Quod si spiritualem istius promissionis sensum spectemus, benedictio Abrahami distincta erit ab ejus multiplicatione: & benedictio quidem consistet in justificatione, quemadmodum nos docuit Paulus Gal. 3. 8, 9, in qua includitur & sempiterna felicitas; quæ benedictio non tantum ad Abrahamum pertinet, sed etiam ad ejus spirituale semen, quod est Christus, id est Christianus populus, qua de re vide Gal. 3. 16. Multiplicatio autem ad innumeram credentium multitudinem referetur. Omnes enim in Christum credentes sunt filii posterique Abrahami Rom. 4. 16, 17, & Gal. 3. 9.

Vers. 15. *Et sic longanimiter ferens adeptus est repromissionem.* Nunc fidem Abrahami constantem, fideique fructum commemorat. Nam quod Abrahamus diu expectaverit divinas promissiones, & expectaverit usque ad mortem, in fideque mortuus fuerit, ex historia notum est, & hic ipse autor infra docet cap. 11, ℣. 13. (b) Adeptum autem eum esse promissionem, literali sensu acceptam, posteritas ejus ignorare non potuit. Spiritualia vero bona, quæ tum in perfecta justificatione & vita æterna; tum in multitudine credentium consistunt, quo pacto ei contigerint, nos videmus. Nam & tot gentium patrem illum esse cernimus; & quod Deum non pudeat se illius, quamvis defuncti, Deum vocare, novimus, qua de re infra cap. XI. 16.

Vers. 16. *Homines enim per majorem jurant.* His verbis rationem reddit, cur dixerit Deum juravisse, licet non juraverit per alium se majorem, sed per seipsum: quia homines quidem cum jurant, per alium majorem jurant; subaudi, sed Deus, cum se majorem neminem habeat, jurat per seipsum. (c) Ostendit ergo autor diversitatem inter humana & divina juramenta, quasi dicat aliter se res habet cum Deus jurat, aliter cum homines. Isti quoties jurant, per majorem jurant, quia majorem se habent, Deum nempe: Deus autem, quo nullus est major, cum jurat, per seipsum ut juret necesse est. Particula *enim*, non refertur hoc loco ad id quod proxime dictum fuerat, sed ad remotius ℣. 13 expressum.

Et omnis controversiæ eorum finis, ad confirmationem, (est) juramentum. (d) His verbis ostendit certum quendam juramentorum usum & vim, quod juramentum omnem controversiam quæ inter homines exoritur, cum alter aliquid affirmat, alter negat, nec res aliunde certo deprehendi potest, (tum enim demum juramentum recte exigitur,) finiat & terminet.

Ad confirmationem, id est ita finit & terminat controversiam, quatenus nimirum alterius partis dicta confirmat. Id enim certum existimatur, quod juramento comprobatum fuerit.

Vers. 17. *In quo abundantius volens Deus ostendere pollicitationis hæredibus immobilitatem consilii sui, interposuit jusjurandum. In quo*, id est propter quod. *In* sumitur pro *per*; (e) *per* autem omnem causam significare potest, quasi dicat, quia juramentum rem dubiam & incertam confirmat, & illo interposito finitur controversia: propterea etiam Deus volens abundantius ostendere immutabilitatem consilii sui, interposuit juramentum.

(a) *Promissionis Abrahamo datæ spiritualis sensus.* (b) *Abrahamus promissionem literali sensu est adeptus.* (c) *Diversitas inter humana & divina juramenta.* (d) *Juramentorum usus.* (e) *Per omnem causam significare potest.*

(f) Finis juramenti istius divini exprimitur, qui est, *abundantius demonstrare immutabile consilii sui*, id est immutabilitatem consilii & propositi sui, quod est, Abrahamo & semini ejus benedicere.

Non dicit autem simpliciter, volens demonstrare, sed *abundantius demonstrare*; quia etiam sine juramento simplici asseveratione Deus abunde ostendere potuit, quam immutabili consilio decreverit Abrahamo & semini ejus benedicere: sed ut abundantius adhuc id demonstraret, atque ita, ne quidquam ad ejus rei confirmationem deesset, juramentum insuper adhibuit. Quibus vero hominibus hoc tam abunde demonstratum voluit?

Hæredibus promissionis, id est iis ad quos hæc promissio spectat. (g) Ad quos vero spectat alios, quam ad Abrahamum, Isaacum, Jacobum, & eorum semen? quod cum duplex sit, spirituale & carnale; ad carnale quidem pertinent promissiones carnali sensu acceptæ; ad spirituale autem acceptæ spirituali. Promissa est Abrahamo & semini ejus hæreditas & benedictio, quo etiam refertur promissio ingrediendi in requietem Dei, de qua cap. 4, egit autor. Carnali sensu intelligitur hæreditas terræ Cananææ, terrenaque felicitas, quæ olim contigit semini Abrahami carnali: spirituali vero sensu, est hæreditas perfectæ justificationis & immortalis vitæ, quæ contingit semini ejus spirituali.

Interposuit juramentum. Ἐμεσίτευσεν ὅρκῳ. Juramentum veluti vadem ac fidejussorem adhibuit, ut hæredibus promissionis, qui sunt semen Abrahæ, indubitata fieret promissionis divinæ fides, quemadmodum autor ipse subjicit.

Vers. 18. *Ut per duas res immutabiles*, id est promissionem & juramentum divinum, quorum neutrum fallere potest, seu ut ipse autor addit:

In quibus impossibile est mentiri Deum, non quod possibile sit unquam Deum mentiri, sed quod, ut ut possibile id alias videri cuiquam possit, in promissione tamen, idque juramento sancita, Deum ipsum non hominem aliquem mentiri, sit impossibile, & ab omni vel specie possibilitatis, ut sic dicam, alienissimum. Infirmitati id nostræ dat Deus, quoties hominum more credi sibi volentium, non nudis tantum verbis, sed etiam juramento adhibitio fidem suam nobis obstringit, ut si hominibus juramenti religione constrictis credimus, multo magis Deo sanctissimo juranti non credere nefas ducamus. Non desunt viri docti, qui *mentiendi* vocem hoc loco aliquanto latius extendi putant, ita ut id quoque quod speciem quandam mendacii & deceptionis habere videatur, includat, quale foret si jurans conditionem aliquam subticeret, qua deinde non præstita, is cui juratum fuerat juramenti eventu frustraretur.

Fortissimum solatium habeamus. (i) Solatium inde oritur, cum quispiam spem habet alicujus felicitatis: sed magnum validumque solatium ex spe maximi boni, quam certissimam & prorsus infallibilem esse cernas, proficiscitur; qualis sempiternæ salutis spes est, & promissione, & juramento divino subnixa.

Qui confugimus ad tenendam propositam spem, id est nos qui speramus. At non de quavis spe loquitur: sed de spe hominum Christianorum, de ea spe quæ nobis

(f) *Finis juramenti divini.* (g) *Abrahami semen duplex, spirituale & carnale.* (h) *Deus jurans nostræ consulit infirmitati.* (i) *Solatii nostri origo.*

propoſita eſt, (a) nimirum de ſpe immortalis vitæ, quam ſpem Deus ipſe nobis propoſuit, dum nos ad eam vocavit, dum ejus cauſas nobis dedit; promiſſionem nimirum immortalitatis, ejuſque ingentia pignora ac documenta. Dicit autem, *nos confugiſſe ad eam tenendam.* Καταφυγόντες κρατῆσαι, ut indicet nos veluti gravi tempeſtate adactos & alioqui perituros ad hanc ſpem, tanquam ad ſacram, ut dici ſolet, anchoram confugiſſe. Κρατῆ eſt manu injecta, rem aliquam firmiter comprehenſam tenere: quo indicatur, quam arcte quamque firmiter animo ſpem hanc complecti debeamus. Porro his verbis deſcribuntur *promiſſionis hæredes.*

Verſ. 19. (b) *Quam ſicut anchoram habemus animæ.* Similitudinem, quam innuerat, explicat, ſpem æternæ ſalutis anchoræ firmæ ac ſtabili; animam vero noſtram ſpe hac ſuffultam naviculæ anchora nitenti æquiparans. Spes æternæ ſalutis eſt animæ noſtræ anchora, quia quamdiu anima noſtra hac ſpe tenetur, nullis malorum tempeſtatibus vincitur, nullis ſcopulis aut vadis illiſa mergitur.

Tutam ac firmam, quia hoc in anchora maxime requiritur. Si anchora fallit, actum eſt; & anchora quidem ſæpe fallit: at ſpei noſtræ anchora fallere non poteſt, ſecure ei inniti poſſumus.

Et ingredientem uſque ad interiora velaminis. Etiam hoc in anchora requiritur, ſi tuta ac firma eſſe debet, ut ad navim religata fundum ipſum contingat, nec in ſummo fundi hæreat, ſed altius terram rimetur. Idem & anchora ſpei noſtræ habet, niſi quod illa ima petat, hæc vero in ſublime erigatur, & ad cælum uſque pertingat, inque ejus adyta ac penetralia ſeſe inſinuet. (c) Maluit autem *velaminis* ſeu *veli* voce cælum deſcribere, quam proprio vocare nomine, quia aditum vel potius reditum parabat ad inſtitutam de Chriſti ſacerdotio tractationem, a qua adhuc digreſſus fuerat. Veli enim, quod tabernaculo & ſanctis obtenſum erat, mentione facta, ſtatim datur occaſio commemorandi ſummi pontificis, cujus proprium fuit in ea quæ intra velum erant ingredi. Ideo addit:

Verſ. 20. *Quo præcurſor pro nobis introiit Jeſus.* Ita de Chriſto loquitur, ut cauſam tacite indicet, cur ſpes noſtra tam alte in ipſo cælo defigatur: nempe quia & præcurſor noſter Jeſus in illud ingreſſus eſt, & pro nobis ingreſſus eſt. (d) Præcurſorem eum vocat, quod ſit itineris noſtri in cælum dux & veluti anteſignanus, qui totum agmen præceſſerit. Is ſimul cælum eſt ingreſſus, ſpem noſtram eo ſecum traxit. Neque vero tanquam ſimplex quidam itineris dux in cælum eſt ingreſſus, qui nobis exemplo tantum ſuo iter eo ducens oſtenderet, & rectum atque erroris expers eſſe demonſtraret: ſed qui ſimul etiam locum, nobis ſequentibus, in cælo præpararet. Ita enim ipſe de ſe apud Johannem; *ibo præparare vobis*, inquit, *locum, & poſtquam locum vobis præparavero, iterum veniam, & accipiam vos ad me, ut ubi ſum ego, ibi & vos ſitis* cap. 14. ℣. 23: quod ſignificare volens autor addidit, *pro nobis*, hoc eſt noſtræ ſempiternæ ſalutis ac felicitatis cauſa.

Quod amplius declarat confirmatque, cum addit: *ſecundum ordinem Melchiſedec pontifex factus in æternum.* (e) Eo ipſo quod Chriſtus pontifex noſter cæleſtis & æternus eſt factus, ſempiterna ſalus nobis parta eſt. Fieri enim nequit, quin tantus pontifex peccata ſuorum pleniſſime expiet, omnem Dei iram, & quæ commeriti ſunt ſupplicia ab illis avertat, divinique favoris præcipuum ac promiſſum effectum, vitam nimirum ſempiternam, tandem ipſis conciliet; præſertim cum ipſemet ſalutem eorum in ſua manu poſitam habeat. Hinc ergo fit, ut noſtra ſpes ſeſe in cælum uſque attollat, & in ipſa ejus penetralia cum Chriſto ſeſe recondat, ac proinde animas noſtras firmiſſime ſuſtentet, ita ut nullis malorum fluctibus vinci obruique poſſint. (f) His vero aditum ſibi jam fecit ad inſtitutum de Chriſti ſacerdotio ſermonem, quem deinceps perſequitur.

(a) *Spes nobis propoſita.* (b) *Comparatio ſpei noſtræ cum anchora.* (c) *Reditus autoris ad tractationem de Chriſti ſacerdotio.* (d) *Chriſtus cur noſter præcurſor?*

(e) *Pontificatu Chriſti ſalus nobis ejuſque ſpes certiſſima parta eſt.* (f) *Aditus ad ſequentia.*

CAP. VII.

ARGUMENTUM.

*In hoc capite redit autor ad tractationem de ſacerdotio Chriſti, & quemadmodum ſupra, ac inprimis cap. 5 Chriſti pontificis cum Leviticis ſeu Aaronicis pontificibus ſimilitudinem; ſic hoc & ſequentibus duobus, decimique dimidia parte, inter Chriſtum & pontifices illos diſſimilitudinem exponit. Docet enim quantum Chriſtus ſacerdotes Leviticos dignitate ſuperet, quantoque major ex illius, quam ex horum pontificatu fructus proveniat. Unde conſequitur, his relictis, illius ſacris utendum eſſe. Incipit autem a Chriſti cum Melchiſedeco ſacerdote comparatione, ad quam ſibi in fine ſuperioris capitis aditum aperuit. Melchiſedecum enim, Chriſti typum, Leviticis pontificibus haud paulo excellentiorem fuiſſe oſtendit, ut inde quantum Chriſtus iis præſtet, apparent. In hoc igitur capite, primum ea ſummatim ex (g) S. literis repetit, quæ in Melchiſedeco ſacerdote conſideranda veniunt, * quæque inſtar fundamenti cujuſdam ſunt tractationis ſequentis. (h) Ex his deinde oſtendit, quantum Melchiſedecus ſacerdotes Leviticos dignitate ſuperaverit. (i) Hinc tertio, cum poſt Leviticos ſacerdotes debuerit conſtitui ſacerdos Melchiſedeco ſimilis, colligit, Leviticum ſacerdotium, (ac proinde etiam ipſam legem, quæ illud conſtituit,) Chriſti ſacerdotio, Levitico multum diſſimili, inducto, ſublatum eſſe; idque merito accidiſſe.*

(g) *Capitis membra.* * *a verſ. 1, ad verſ. 4.* (h) *a verſ. 4 ad 11.* (i) *a verſ. 11 ad finem capitis.*

Verſ. 1. HIc enim Melchiſedec. (a) Particula cauſalis *enim*, oſtendit autorem hic velle rationem afferre, cur Chriſtus dicatur factus eſſe ſacerdos ſecundum ordinem Melchiſedec:

(a) *Nexus.*

nempe

nempe quod inter Melchiſedecum & inter Chriſtum magna convenientia ac ſimilitudo intercedat. Nam & nomen habuit, & regnum Chriſto convenientiſſimum, & maxima fuit dignitate præditus, qua ipſum quoque Abrahamum patriarcham ſuperavit; & denique in ipſa ſacerdotii ratione Chriſto ſimilis fuit.

(a) *Rex Salem.* Apparet fuiſſe urbem quandam hoc nomine vocatam, in qua Melchiſedec regnaverit. Nec enim aſſentimur iis qui dicunt eum non fuiſſe vere regem Salem, ſed tantum nomine id ſignificante, ut & *regem juſtitiæ*, appellatum. Verum ſi hæc fuiſſet ejus tantum appellatio, non dixiſſet autor *rex Salem*, ſed Melechſalem: quemadmodum non dixit *rex Sedek*, ſed Melchiſedek. Quis enim alicujus nomen referre volens, partem ejus lingua aliena effert, partem propria? Quocirca cum Melchiſedec dicitur in ſcripturis rex Salem, apparet nomen regis denotare regium munus ac dignitatem: (b) Salem vero denotare locum in quo regnaverit. Multi credunt, urbem hanc *Salem*, fuiſſe eandem cum Jeruſalem, quæ ab initio ſimplici nomine Salem, poſtea vero cum adjectione vocis *Jeru*, Jeruſalem, quaſi *pacis viſionem* dicas, fuerit appellata.

Sacerdos Dei ſummi, ſeu, *altiſſimi*. Sic enim eum vocat ſcriptura Gen. 14. 18. (c) Nam quod vox *Cohen*, quæ etiam principem ſignificat, (ut cum filii David dicuntur fuiſſe *Cohenim* 2 Sam. 8. ℣. ult. quam vocem iſtic Græci interpp. verterunt ἀνλέχοι,) Melchiſedeco tributa, ſacerdotem denotet, tum id indicat quod ei additum fuerit, *Deo altiſſimo*, vel *Dei altiſſimi*: hoc enim addito, tollitur ambiguitas, ſi qua in voce Hebraica erat, ſacerdoſque Deo dicatus intelligitur: tum quod hoc pro cauſa afferatur, cur Abrahamo, peculiari nimirum, ut paulo poſt dicemus, ratione benedixerit: tum denique quod Abrahamus ei decimas dederit, quas ſacerdotibus dari mos erat. Unde apparet, eandem vocem *Cohen* Chriſto cum Melchiſedeco comparato Pſal. 110 tributam, non ſimpliciter tantum principem, ut Judæi contendunt, ſed proprie ſacerdotem ſignificare. Manifeſte enim Pſalmi verba ℣. 4 ad hunc Geneſ. locum, in quo Melchiſedec appellatur *Cohen*, reſpiciunt. Non mirum autem eſt Melchiſedecum, cum rex fuerit, & ſacerdotem fuiſſe. (d) Olim enim reges ſacra ſimul facere ſolebant, qui mos ex eo manaſſe videtur, quod principes in unaquaque familia ſoliti fuerint ſacra facere. Unde evenit, ut illi qui poſtea totius civitatis principes evaſerunt, totius quoque civitatis publici quidam ſacerdotes fuerint, qui ſacra quædam pro populi ſalute peragerent. Ad honorem etiam Dei id maxime pertinuit, ut digniſſimus quiſque Deo miniſtraret.

Qui obviavit, vel *obviam venit Abrahamo regreſſo*, vel *revertenti a cæde regum*. Hoc non ideo refert autor, quaſi in iſto quoque occurſu contineatur aliquod myſterium: ſed quia dicturus erat Melchiſedecum Abrahamo benedixiſſe, & viciſſim Abaahamum Melchiſedeco decimas dediſſe: quibus in rebus, ut inferius explicat, ſumma Melchiſedeci dignitas cernitur. Propterea ergo hujus occurſus meminit, ut tempus, occaſionem & circumſtantias facti deſignet. Nota autem eſt hiſtoria ex cap. 14 Geneſ. *& benedixit ei*, id eſt Abrahamo. Ita enim loquitur ſcriptura: (e) *& benedixit ei, & dixit: Benedictus Abram Deo altiſſimo poſſeſſori cæli & terræ*, id eſt benedicat Abrahamo Deus altiſſimus; magnam in eum donorum ſuorum copiam congerat. Ne vero quis putaret, hanc benedictionem fuiſſe vulgarem, quales amicorum eſſe ſolent ſibi invicem fauſta precantium gratulantiumque, propterea dictum fuit prius, Melchiſedecum fuiſſe ſacerdotem Dei altiſſimi; ut intelligeremus hanc benedictionem ſingularem fuiſſe, ab eoque tanquam peculiari Dei miniſtro profectam. Unde etiam apparet, his verbis quibus Melchiſedecus dicitur fuiſſe ſacerdos Dei altiſſimi, non reddi cauſam, cur panem & vinum protulerit, ſeu eduxerit, (f) ut ii volunt qui dicunt Melchiſedecum panem & vinum Deo obtuliſſe, ideoque ſacerdotem vocari; ſed cur Abrahamo benedixerit, curque ei, ut ſtatim adjungitur, Abrahamus decimas dederit. Iſtorum autem errorem, ſua ſtabilire volentium, vel id manifeſte coarguit, quod D. autor, qui diligentiſſime ſimilitudinem inter Melchiſedecum & inter Chriſtum ſacerdotem perſequitur, ne minimam quidem mentionem oblationis panis & vini faciat, in qua tamen re iſti præcipuam inter Chriſtum & Melchiſedecum ſimilitudinem conſtitutam putant; & certe ſi uterque panem & vinum obtuliſſet, conſtituenda foret. Aut ergo D. autor id quod præcipuum erat, in tam accurata Chriſti cum Melchiſedeco comparatione omiſit: aut Melchiſedecum, vel Chriſtum, vel utrumque panem & vinum Deo obtuliſſe, iſtorum ſomnium eſt. Melchiſedecus panem & vinum protulit, id eſt promſit, ut Abrahamum & comites ejus, ex pugna & itinere feſſos reficeret; non vero Deo obtulit, quod etiam ipſum proferendi ſeu educendi verbum, quo hic ſcriptura utitur, nunquam de oblationibus uſurpatum, & præterea locus ac tempus, quo id factum fuiſſe narratur, refutat. Neque enim ut ſacra in via peragamus, aliis occurrere ſolemus. (g) Chriſtus etiam nunquam legitur panem & vinum Deo obtuliſſe: ſed tantum ritum ſacrum inſtituiſſe, in quo panis frangatur, fractuſque comedatur & vinum ex poculo bibatur; non ad oblationem aliquam peragendam, ſed ad memoriam Chriſti corporis pro nobis fracti, & ſanguinis effuſi celebrandam. (h) Nam quod ad Chriſti oblationem expiatoriam pro peccatis noſtris attinet, ea non in terris peragitur, ſed in cælis Heb. 8. 4; nec in oblatione panis & vini, ſed in oblatione ipſius Chriſti conſiſtit, quemadmodum non ſemel teſtatur hic autor; nec ſæpe repetenda, ſed ſemel tantum peragenda fuit, ut hoc ipſo capite ℣. 27 dicitur. *Unica enim oblatione conſummavit in ſempiternum ſanctificatos* cap. 10. 14.

Verſ. 2. (i) *Cui & decimas omnium diviſit Abraham.* Quintum eſt quod in Melchiſedeco obſervat autor, quod illi Abrahamus decimas dederit, quemadmodum in eadem hiſtoria narratur: unde paulo poſt, quantum Melchiſedecus ſacerdotibus Leviticis præſtiterit, colligit.

Omnium, vel *ex omnibus*, nempe ſpoliis, ut ℣. 4 additur. His dictis, partim nonnulla eorum quæ de Melchiſedeco ex ſcriptura retulit, explicat; partim alia quædam obſervat, ex quibus appareat quantus Melchiſedecus fuerit, quamque merito Chriſti typum geſſerit.

(a) *Urbs Salem.* (b) *Jeruſalem.* (c) *Hebraica vox* Cohen. (d) *Reges ſacra facere ſoliti.* (e) *Melchiſedecus benedicit Abrahamo.* (f) *An Melchiſedecus panem & vinum Deo obtulerit?* (g) *Chriſtus panem & vinum non obtulit.* (h) *Chriſti oblatio expiatoria.* (i) *Abrahamus Melchiſedeco decimas dat.*

Primum

Primum quidem interpretatus rex justitiæ. (a) Primo nomen Melchisedeci expendit, & docet in nomine fuisse omen. *Interpretatus*, ἑρμηνεύσας, scilicet ὁ Μελχισέδεκ ab ipso capitis initio nominatus, *rex justitiæ*, id est nomen Hebraicum *Melchisedek* in aliam linguam translatum significat *regem justitiæ.* (b) Sunt qui dicant, hoc nomen significare *rex meus justus*: sed usitatissimum est apud Hebræos primo nomini in compositis addere י. euphoniæ & ornatus causa, ut Adonisedec, Adonibesec, Abimelech, Achitob, Achimelech, Haminadab, Abisag, &c. atque idem factum est in Melchisedec. Ex his vero verbis, quemadmodum in prolegomenis diximus, manifeste constat, (c) epistolam hanc Græce, non Hebraice fuisse scriptam. Aut enim hæc verba Græci interpretis esse volumus, aut Hebræi autoris. Græci interpretis esse non possunt, cum pars sint contextus ipsius & argumentationis. Hebræi vero autoris quo pacto esse possunt? quid ineptius esset, quam Hebræis primum interpretari nomen *Melchisedek & Salem*, cum Hebræorum nullus nominum istorum significationem ignorare possit. Deinde Melchisedec interpretari Melechsedec, & Melechsalem Melech Salem. Ita enim interpretari necesse fuit hæc nomina, si Hebraice scripta fuit epistola; nisi forte Hebræa nomina, Hebræus autor, Hebræis scribens alia quam Hebraica lingua est interpretatus? Apparet ergo Græcum fuisse hujus epistolæ scriptorem, qui Hebraicum nomen *Melchisedec & Salem* interpretatur, & ex his ipsis appellationibus tacite argumentum ducit, indicans Melchisedecum eleganti typo respondere Christo, qui rex est omnium justissimus, & maxime pacificus. (d) Unde & Esai. 9. 5, 6, *princeps pacis* appellatur, nempe quia bella perosus, & ab iis maxime abhorret, nec bellis ut hujus mundi reges, sed pace vult esse clarissimus, simul & felicissimus est, veræque felicitatis populo suo autor. Nam & hanc vox *pacis* apud Hebræos, ut notum est, significat.

Vers. 3. *Sine patre, sine matre, sine genealogia, neque initium dierum neque finem vitæ habens, assimilatus autem filio Dei manet sacerdos in perpetuum.* Dixerat illum fuisse sacerdotem Dei altissimi: nunc porro ostendit, qualis fuerit sacerdos, & quam hac in parte dissimilis Leviticis sacerdotibus: contra autem quam similis Christo. In sacerdote Levitico, præsertim summo, spectandum ante omnia erat, quo patre, qua matre, quo genere satus esset: in Melchisedeco autem sacerdote, apparet nullam istius rei habitam fuisse rationem, cum scriptura, quæ eum sacerdotem fuisse testatur, nec patrem ejus, nec matrem, nec genus prodiderit.

(e) Vocatur ergo Melchisedec ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, non quod patre aut matre caruerit; sed quod nec pater nec mater ejus scripturæ annalibus memoriæ sint proditi.

Unde etiam statim ἀγενεαλόγητος vocatur, id est ut paulo post dicemus, non is qui genere careat, sed cujus genus seu majores nulli recenseantur. Porro etiam profani scriptores, eos quorum genus seu parentes ignoti sunt, homines sine gente appellant, itemque patrem vel matrem non habere (f) dicunt: *qui quamvis perjurus erit, sine gente, cruentus sanguine fraterno.* Sine gente dixit, cujus genus ignoratur. Et alter duorum Romanorum regum, scribit, *unum non habere patrem, alterum matrem.* (g) *Nam de Servii*, inquit, *matre dubitatur: Anci pater nullus, Numæ nepos dicitur.* Non male in hæc *D.* autoris Theodoretus: (h) *Abrahæ*, inquit, *& aliorum multorum genealogiam divina recensuit scriptura, tam eorum qui illum præcesserunt, quam eorum qui secuti sunt, & illius patrem, & avum, & abavum, & majores illius. Porro adjecit etiam, quod tot annos natus genuit etiam, & rursus, cum tot annos natus esset, mortuus est. Melchisedeci autem nec patrem nec genus docuit divina scriptura, & neque quanto tempore vixerit, neque quando vitæ finem ceperit.* (i) Porro in sacerdote Levitico constituendo spectatum fuisse quo pacto natus esset, nemo est qui ignoret. Necesse enim erat, sacerdotem Leviticum ex Aarone prognatum esse, quemadmodum & ipse Aaron ex tribu Levi oriundus fuit, cui tribui Jacobus patriarcha sacerdotium addixerat, quemadmodum tribui Judæ regiam dignitatem. (k) Matris rationem fuisse habitam, tum ex eo apparet, quod ea ex genere Israëlitico esse debuerit, alias sacerdos ex illa natus filius fuisset illegitimus, ut inter alia ex cap. 9. 10 Esdræ manifestum est; tum, quod summus pontifex, nonnisi ex ea quæ virgo illius patri nupsisset, vel saltem ab alio pontifice vidua relicta fuisset, quæque non ex plebeja ac vili aliqua familia orta esset, legitime nasci potuerit, qua de re vide Levit. 21, ℣. 13 & seq.

Sine genealogia. Ἀγενεαλόγητος, id est is cujus genus recensitum non est. (l) Genealogia enim est recensio aut memoratio generis. (m) Quare ἀγενεαλόγητος, non ille est qui genere caret, sed cujus genus memoratum ac descriptum non extat, propterea que ignotum est. Ex hac voce constare potest, quo pacto intelligendum sit id quod dixerat autor, Melchisedecum sine patre, sine matre esse, nempe quatenus, ut generis majorumve ejus, sic neque parentum ulla extet mentio; quorum illud sane istius est consequens. Cujus enim nulli memorantur parentes, ideoque ignorantur, quo pacto genus ejus majorumque series recenseri potest?

Neque initium dierum, neque finem vitæ habens. Dies possunt hoc loco non pro tempore vitæ, sed pro tempore, quo munere sacerdotali functus est, sumi: quo pacto scriptura Matth. XI. 12 *dierum Herodis*, aut *Joannis Baptistæ* &c meminit. Hoc sensu, dierum principio & vitæ fine carere dicitur Melchisedec, quia scriptura non prodidit, quo tempore pontificatus ejus cœpit, quove finitus fuit; nempe ut appareat, nullam in ejus pontificatu, nec antecessoris, nec successoris habitam fuisse rationem. Ideo enim vel inprimis tempora & initi & finiti ab unoquoque sacerdotii notabantur, ut quem quisque antecessorem quemve successorem habuerit, constare posset.

Porro muneris sacerdotalis principio, potuit recte vitæ finis opponi, quia nimirum una cum vita pontificatus expirabat. Quodsi per *dies* intelligamus vitæ tempus, dicendum erit oppositionis & amplificationis causa, quemadmodum sæpe fit, principium vitæ Melchisedeci commemorari, quod etiam accidere potuit in superioribus verbis, cum eum non tantum ἀπάτορα, sed etiam ἀμήτορα vocavit. Satis enim

(a) *Nominis* Melchisedec *interpretatio.* (b) *Hebræorum usus in formandis nominibus compositis.* (c) *Epistola hæc Græce scripta.* (d) *Christus vere rex justitiæ, & rex pacis.* (e) *Melchisedec quo sensu* ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, *vocetur?* (f) *Horatius lib.* 2. *Satyra* 5.

(g) *Seneca epist.* 108. (h) *Theodoreti testimonium.* (i) *Sacerdotis Levitici pater.* (k) *Mater.* (l) *Genealogia* (m) Ἀγενεαλόγητος.

erat

erat autori, oſtendere quod Melchiſedeco nullus inveniatur in pontificatu ſucceſſiſſe, ut hac quoque in parte Chriſti typum gereret: quod ut exprimeret, dixit, eum vitæ finem non habere. Verum plus adhuc illuſtrationis cauſa dicere volens, quemadmodum fine vitæ, ſic principio quoque vitæ eum carere aſſerit, ut adeo mirum non ſit, ejus vitæ finem non fuiſſe notatum, cujus vitæ notatum non fuerit principium.

Aſſimilatus autem filio Dei: manet ſacerdos in perpetuum. Adhuc ex contrario id quod dixerat, illuſtrat: quaſi dicat non habet vitæ finem: ſed manet in perpetuum ſacerdos. Ubi vero id aſſerat ſcriptura, exprimere volens, ait: *aſſimilatus filio Dei*, id eſt illic ubi comparatus eſt cum Chriſto. Non enim uſquam ſcriptura de Melchiſedeco ſeorſim & expreſſe dixit, eum manere ſacerdotem in perpetuum: ſed tantum in comparatione cum Chriſto, in illis nempe verbis de Chriſto prolatis:

Tu es ſacerdos in æternum, ſecundum ordinem Melchiſedec. In quibus ſimul tacite & vi ſimilitudinis, Melchiſedecum ſacerdotem in perpetuum manere innuit, & veluti pro conceſſo ſumit. Niſi enim id poneret, quomodo Chriſtum hac in parte Melchiſedeco ſimilem eſſe dicere poſſet? Dicit autor, Melchiſedecum aſſimilatum fuiſſe Chriſto, cum potius dicendum videretur, (a) Chriſtum aſſimilatum fuiſſe Melchiſedeco: verum ita loqui non ſolum potuit, ſed etiam aliqua ex parte debuit autor. Potuit, nam ſimilia ſibi invicem aſſimilari merito dici poſſunt. Debuit, quia cum rotunde loqui vellet, & illa Pſalmi verba, *Tu es ſacerdos in æternum*, directe ad ipſum etiam Melchiſedecum referre; Melchiſedecus ei in recto caſu, non filius Dei nominandus, ac proinde is filio Dei, non filius Dei ipſi aſſimilatus eſſe dicendus fuit; alioquin enim aut Pſalmi verba, ad filium Dei, ut fit in Pſalmo, referenda viderentur, non vero de Melchiſedeco ab autore directe prolata: aut certe alia ratione, non tam rotunda & brevi, æternitas Melchiſedeci hoc ſcripturæ teſtimonio aſſerenda fuiſſet. Addi & hoc poteſt, autorem hac ipſa loquendi ratione oſtendere voluiſſe, æternitatem Melchiſedeci, cum Chriſti æternitate collatam, umbratilem tantum & typicam fuiſſe, hujuſque rei reſpectu Melchiſedecum potius Chriſto, quam Chriſtum Melchiſedeco aſſimilandum eſſe.

In perpetuum. (b) Εἰς τὸ διηνεκὲς. Διηνεκὲς eſt id quod continuata veluti ſerie excurrit, nec ab ulla re interrumpitur; quod de tempore uſurpatum ſignificat *perpetuum*. Quomodo autem in perpetuum ſacerdos fuerit Melchiſedecus, (c) antitypus ejus qui eſt Chriſtus pontifex, docere nos poteſt. Chriſtus enim ideo dicitur ſacerdos in æternum durans, quia & longiſſimo tempore durat ſacerdotium ejus, & tam diu durat, quamdiu aliquis ſacerdotio erit locus, ſeu quamdiu rerum ſtatus ita non mutabitur, ut ſacerdotii nullus plane ſit uſus; quod fiet cum Chriſti populus in cælum tranſlatus, nullis amplius peccatorum expiationibus indigebit. Sic ergo Melchiſedec ſacerdos æternus dicitur, quod & ſacerdotem per longum aliquod temporis ſpatium egerit, & una cum ipſo veri Dei cultus ac notitia inter homines illos extincta fuerit, ita ut, quod quidem vero Deo dicatum foret, nullus inter eos relictus eſſet locus. (d) In æternum enim aliquid durare dicitur, quod & per longum tempus durat, & tam diu durat, quamdiu natura rei ipſius patitur. Sic David Deum ſe in æternum laudaturum dixit: ſic lex vocatur æterna, imo & euangelium ipſum hoc ſenſu æternum dicitur, & multa alia. Hoc ergo modo & Melchiſedec ſacerdos æternus dicitur, licet cum Chriſto collatus, utpote umbra cum ſuo corpore, umbratilem etiam æternitatem ſacerdotii habuerit, cum æternitate ſacerdotii Chriſti comparatam. *Si enim undique futura erat ſimilitudo*, (e) ut quidam non inepte dixit, *non jam figura eſſent iſta & veritas, ſed aut utraque figura, aut utraque veritas.* (f) Tribus ergo in rebus hoc loco conſtituitur ſimilitudo inter Melchiſedecum & inter Chriſtum: Una eſt, quod quemadmodum in Melchiſedeci ſacerdotio nulla habita fuit ratio generis ſeu familiæ, quod indicatur illis verbis, cum vocatur ἀπάτωρ, ἀμήτωρ, ἀγενεαλόγητος: ſic neque in ſacerdotio Chriſti, quippe qui ex ea tribu prodierit, ſecundum carnem, quæ nihil cum ſacerdotio commune habuit. Altera, quod uterque fuerit ſacerdos æternus, licet ille umbratili tantum ratione; hic, vera & ſolida. Unde tertia conſequitur, quod quemadmodum Melchiſedecus nullum anteceſſorem, nec ullum ſucceſſorem habuit in ſuo ſacerdotio, ſic neque Chriſtus in ſuo.

Verſ. 4. *Intuemini autem quantus ſit hic.* (g) Incipit pars capitis hujus altera, in qua oſtendit autor, quantum Melchiſedec ſuperet dignitate ſacerdotes Leviticos: ut inde appareat, quanto dignior ſit ille pontifex, qui ſecundum ordinem Melchiſedec pontifex eſt conſtitutus, imo cujus Melchiſedec umbra tantum fuit, quam is qui ſecundum ordinem Aaron pontifex legitur. (h) Nam ſi umbra tantæ fuit dignitatis, quid de ipſo corpore ſtatuendum eſt? (h) Præſtantiorem autem Melchiſedecum Leviticis ſacerdotibus fuiſſe triplici ratione oſtendit: primum ex eo, quod decimas illi dederit Abrahamus, quæ ratio eſt bipartita. Unam ejus partem proponit primo loco; alteram ultimo. Secundo ex eo, quod Abrahamo benedixerit. Tertio hinc quod ſcriptura teſtetur, eum æternum vivere.

Ait ergo autor: *Intuemini quantus ſit hic*, ut eos excitet ad expendendam ex iis quæ dixit Melchiſedeci præſtantiam: quaſi dicat jam breviter ex ſcriptura recenſui, quid de Melchiſedeco in ea dicatur, vel etiam taceatur. Nunc agite, expendite hæc mecum, ut inde cognoſcatis quantum dignitate præſtet ſacerdotibus Leviticis. Unde vero hæc ejus tanta dignitas æſtimanda eſt?

(i) *Cui & decimas dedit de præcipuis*, vel *ſpoliis, Abraham patriarcha.* Ex eo primum, quod ei Abrahamus decimas dederit. Particula &, quæ exaggerandi cauſa eſt addita, dubium an ad Abrahamum referri debeat, quaſi dicat cui & *Abraham*, id eſt non vulgaris aliquis homo, ſed ipſe Abraham decimas dedit. Huic ſententiæ eleganter convenit quod per appoſitionem ad nomen Abrahami, additum fuerit *patriarcha*, idque cum articulo in Græco. Solemus

(a) *Cur autor Melchiſedecum Chriſto, non Chriſtum Melchiſedeco aſſimilatum dicat?* (b) Διηνεκὲς. (c) *Melchiſedeci ſacerdotii perpetuitas ex antitypo explicatur.* (d) *In æternum durare.* (e) *Theophylactus.* (f) *Triplex inter Chriſtum & Melchiſedecum ſimilitudo.* (g) *Altera pars capitis.* (h) *Melchiſedecus Leviticis ſacerdotibus præſtantior.* (i) *Primæ rationis pars prior.*

enim in talibus exaggerationibus appoſitione libenter uti. Sed nec impedit quidquam, quominus, ut ordo verborum poſtulare videtur, ad decimas referatur: ita ut duabus ex rebus eluceat Melchiſedeci ſumma dignitas; tum ex eo, quod ipſi non vulgare aliquod donum Abrahamus obtulerit, ſed inſigne, & ſacerdotibus & principibus dignum; tum quod non vulgaris aliquis homo id fecerit, ſed Abrahamus ille patriarcha. ὁ πατριάρχης. Articulus voci patriarchæ in Græco præfixus oſtendit, (a) Abrahamum non quidem ſolum, ſed tamen inſignem quendam ac præcipuum eſſe patriarcham: ut ſane eſt, cum ipſorum patriarcharum ſit pater ac princeps, & primus Judaici generis, quippe ſibi a Deo promiſſi, autor. Ex hoc vero quod tantus vir totius Iſraelitici generis pater & princeps, Melchiſedeco decimas dederit, apparet, quanta fuerit Melchiſedeci dignitas. Minor enim eſt ille, qui decimas dat, quam is cui dat. Ipſo ergo Abrahamo, qui totius Iſraëliticæ gentis eſt maximus, majorem Melchiſedecum fuiſſe oportet.

Verſ. 5. *Et quidem de filiis Levi ſacerdotium accipientes.* Amplificat atque illuſtrat ſuperius argumentum, & Melchiſedecum, ratione acceptarum decimarum, cum ſacerdotibus Leviticis confert: ita ut magnam quidem ipſorum dignitatem in eo fuiſſe agnoſcat, quod reliquæ omnes tribus, quamvis eodem cum ipſis Abrahamo prognatæ eſſent, decimas eis perſolvere tenerentur: ſed tamen Melchiſedeci multo majorem fuiſſe dignitatem evincat. (b) Non ſimpliciter dicit, *filii Levi ſacerdotium accipientes*, ſed, *qui ex filiis Levi ſacerdotium accipiunt*, quia non omnes Levitæ ſacerdotii jure gaudebant, ſed tantum quidam ex illis, nempe ſolius Aaronis poſteri, ut videre eſt Num. 3. & XVIII. (c) Cæteri Levitæ ſacerdotibus erant adjuncti, ut illis in rebus ſacris miniſtrarent, templum cuſtodirent & vaſa ſacra, arcam fœderis, cum opus eſſet, geſtarent, (quam tamen illis nec contingere, nec aſpicere non involutam licebat,) hoſtias, hominum præſertim vulgarium, mactarent, & ſimilia peragerent.

Mandatum habent decimas ſumere a populo, id eſt id juris habent ac privilegii ſibi a Deo conceſſi, ut a populo decimas exigere poſſint. Alioquin enim non tam ſacerdotum reſpectu quam populi ad dandum decimas lege divina obſtricti proprie præceptum id erat.

Secundum legem. Quia quo pacto quibuſve ex rebus dandæ eſſent decimæ, divina lege definitum fuit, quale erat, quod Levitis primum a populo dandæ eſſent Num. 18. 21, 24, qui deinde decimas decimarum, Aaroni & ſacerdotibus, ejus poſteris, pendere tenerentur. verſ. 28: qua in re tanto major cernitur ſacerdotum iſtorum dignitas, quod non ſolum reliquæ tribus, ſed ipſi ex eadem cum illis tribu prognati Levitæ, decimas iis dare tenerentur.

Id eſt, a fratribus ſuis quanquam & ipſi exierint de lumbis Abrahæ Magna ſane dignitas. Non tanta foret, ſi alii aliqui homines decimas illis pendere obſtricti eſſent: ſed quod ipſorum fratres, quamvis una cum illis ex ejuſdem Abrahami lumbis egreſſi, id facere lege divina teneantur, hoc vere magnæ ſacerdotum iſtorum dignitatis & eminentiæ argumentum eſt.

(a) *Abrahamus inſignis & præcipuus patriarcha.* (b) *Non omnibus Levitis ſacerdotii jus erat.* (c) *Levitarum officia.* (d) *Sacerdotum Leviticorum dignitas.*

Verſ. 6. *Cujus autem generatio*, vel *genus non annumeratur in*, vel *ex eis, decimas ſumpſit ab Abraham. Ex eis*, id eſt ſacerdotibus verſu ſuperiore ab initio nominatis. Docet, quantum hac in parte Melchiſedecus ſacerdotibus Leviticis præſtet, quem prius talibus deſcribit verbis, quæ eleganter ejus antitypo, hoc eſt Chriſto conveniunt; ut tacite oſtendat, (e) nihil obſtare Chriſto ad ſummi pontificis dignitatem, quod ex Levi prognatus non ſit, nec in Levitica tribu numeretur. Perinde enim eſt ac ſi dixiſſet autor: hoc quidem juris ac dignitatis habent Levitici ſacerdotes, quod a fratribus ſuis, quamvis ex eodem Abrahamo ſecum prognatis, decimas accipiant: at vero quanto majus eſt, quod is qui ſicut ex eorum genere non eſt, ita nec ad eos genus ſuum refert, ab ipſo Abrahamo decimas acceperit? majus enim ac dignius multo eſt, Abrahamum ipſum vectigalem habere, quam eos qui ex lumbis illius prodierunt. Quare non eſt quod ſeſe efferant Levitici ſacerdotes, quaſi ſuo generi tantum hoc conceſſum ſit privilegium & jus tributum decimas accipiendi a populo: quandoquidem is, qui ad eorum genus nec pertinet, nec ſeſe refert, ipſum, ut autor loquitur, decimaverit Abrahamum. Videtur autem per metonymiam eum, cujus genus non refertur ad filios Levi ſacerdotes, poſuiſſe pro eo qui genus ſuum ex illis non ducat. Cauſa enim cur aliquis genus ſuum ad quempiam non referat eſt, quod ab eo genus ſuum non ducat.

Et hunc qui habebat repromiſſiones benedixit. Diximus ſupra, autorem triplici ratione Melchiſedecum ſacerdotibus Leviticis præferre, quarum primam bipartitam eſſe, ejuſque priorem partem ab initio, alteram in fine ab autore proponi. Prior ergo pars primę rationis adhuc eſt propoſita: (f) nunc ſequitur ſecunda ratio, ex eo ſumpta, quod Melchiſedecus Abrahamo benedixerit. Ut vero tanto evidentius appareat, quantæ fuerit dignitatis Abrahamo benedicere, non nominat Abrahamum, ſed deſcribit, *habentem*, inquit, *promiſſiones*, *benedixit*: quaſi dicat eum benedixit, cui Deus jam benedictionem ſuam promiſſionibus adſtrinxerat. Jam enim illi dixerat Deus Gen. 12. 1, 2, 3: *faciam te in gentem magnam, & benedicam tibi, & magnificabo nomen tuum, eriſque benedictio. Et benedicam benedicentibus tibi, & maledicentibus tibi maledicam, & benedicent ſe in te omnes familiæ terræ. Omnem terram, quam conſpicis, tibi dabo, & ſemini tuo uſque in ſempiternum, faciamque ſemen tuum ſicut pulverem terræ.* Hunc igitur hominem promiſſiones eaſque tantas quantæ in rebus terrenis ſunt maximæ, (g) a Deo habentem benedicere, & quidem benedicere, (id eſt, fauſta ei precari, non ex charitate tantum & benevolentia; ſed ex officio ſingulari, nempe quod ſis Dei miniſter & ſacerdos, cujus votis Deus obſtringi quodammodo velit; ſummæ certe dignitatis & præſtantiæ eſt. Unde etiam concludi vult autor, Melchiſedecum Abrahamo fuiſſe præſtantiorem, cum addit:

Verſ. 7. *Sine ulla autem contradictione, quod minus eſt, a meliore benedicitur.* Minorem propoſitionem, ut loquuntur, expreſſerat, quæ eſt, quod Melchiſedecus Abrahamum benedixerit: Nunc ſubjicit

(e) *Chriſto ad ſacerdotium non obſtat, quod ex Levitis ortus non ſit.* (f) *Secunda ratio.* (g) *Melchiſedeci dignitas.*

majo-

majorem, (a) conclusionem unicuique formandam relinquens, nempe Melchisedecum Abrahamo esse præstantiorem. Jam vero si Abrahamum ipsum dignitate antecellit Melchisedec, quanto magis Leviticos sacerdotes?

Addit autem in hac majore autor verba *sine omni contradictione*, ut ostendat enunciationem hanc adeo esse liquidam & apertam, ut a nemine jure negari possit. Idque sane merito. Non enim quævis benedictio seu faustorum precatio hic intelligenda est, cum etiam minimus maximo & dignissimo benedicere ac fausta precari possit, sæpeque id fiat: sed ut ante monuimus, singularis quædam seu sacerdotalis benedictio. (b) Qui enim alicui benedictionem dat tanquam Dei sacerdos ac singularis minister, cui id juris & officii a Deo demandatum sit, adeo ut Deus votis ejus annuere velit iisque quodammodo obstringi; is proculdubio major est & dignior, quam ille qui ab eo benedictionem accipit. Major autem & dignior est, si non fortunarum aut civilis dignitatis ratione, ut si benedicat regi cum ipse rex non sit; (quod tamen in Melchisedeco locum non habuit) at saltem officii tam sacri ratione habita. Deo enim propior est quam alter, cum inter Deum fortunantem, & hominem fortunandum sit veluti intermedius, eique jus quoddam largiatur ad ea quæ precatus est a Deo obtinenda. Idcirco legimus Num. 6. ult. Deum, postquam jussisset ut Aaron & ejus filii Israëlitis benedicerent, modumque benedicendi præscripsisset, profiteri, se eorum benedictioni ac votis annuere, eaque rata habere velle. *Ponent*, inquit *nomen meum super filios Israel, & ego benedicam eis.* Unde & Syracides cum Deo pro populo supplicat, eumque precibus suis permovere conatur, cap. 36, non obliviscitur benedictionis Aaronicæ, id est sacerdotum populi divini, inquiens: *Exaudi deprecationem servorum tuorum, domine, secundum benedictionem Aaron de populo tuo vers.* 9.

Vers. 8. *Et hic quidem decimas morientes homines accipiunt; ibi autem contestatur quia vivit*: vel potius, *ibi autem is qui testimonium habet quod vivat*. Μαρτυρούμενος ὅτι ζῇ. Sequitur nunc tertia, quam diximus ratio, qua. Melchisedecum Leviticis sacerdotibus præstantiorem esse evincit. (c) Ea est, quod Levitici quidem sacerdotes decimas accipiant, sed tamen unus post alium moriatur, & alter alteri in sacerdotio succedat: Melchisedecus autem testimonium habeat, (nempe in scriptura) quod vivat.

Hic, id est sub lege, aut apud nostros.

Ibi autem. Scilicet ubi Abrahamum decimas dedisse legimus, is eas accepit qui a scriptura vivere dicitur. (d) Notandum vero est, quod non mortalibus hominibus, sed morientibus tantum Melchisedecum autor opponat, nec immortalem eum esse, sed tantum vivere dicat. Vita autem non mortalitati, sed morti proprie opponitur. Porro scriptura Melchisedecum illic vivere dicit, ubi eum sacerdotem in æternum esse asserit. Asserit autem in comparatione cum Christo, in illis Psalmi 110 verbis: *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec*: quemadmodum vers. 3 explicuimus. Ostendimus autem istic Melchisedecum æternum sacerdotem dici, quod longe aliquo tempore, & expleto plane naturali vitæ cursu sacerdotio fuerit functus, & quod tamdiu sacerdotem egerit, quamdiu inter eos homines veri Dei notitia viguit, sacerdotioque publico locus fuit; adeo ut Melchisedec in suo sacerdotio fuerit instar omnium sacerdotum Leviticorum sibi invicem succedentium, quæ sane æternitas umbratilis tantum est, ut ante monuimus, respectu æternitatis Christi. (e) Proinde & vita Melchisedeci nihil aliud est, quam umbra ejus vitæ quæ est in Christo. Nec sane alia æternitas & vita umbram Christi decuit, quam umbratilis respectu Christi. Neque, si scopum autoris argumentumque spectes magni refert Melchisedecum tandem fatis, id est naturæ legibus concessisse: non enim de Melchisedeco propter ipsum loquitur; sed propter Christum, qui vere in æternum vivit: sufficit in Melchisedeco, æternitatem vitæ Christi aliqua ratione adumbratam & a scriptura significatam fuisse. Atque hæc causa est, cur Melchisedecum morientibus hominibus opposuerit autor, & vivere, nempe in æternum, dixerit. Cum enim de typo loquimur propter antitypum, sæpe ita de eo loquimur, tanquam de ipso antitypo: licet deinde typo, figurato, antitypo autem, proprio sensu verba accommodanda sint.

Et, ut ita dictum sit, per Abraham, & Levi, qui decimas accipit, decimatus est. (f) Hic tandem altera illa pars primæ rationis, qua Melchisedeci dignitatem asserit autor, proponitur: nempe, quod dum ab Abrahamo decimas accepit Melchisedec, ipsum Levi, decimas accipientem, & sic omnes ex eo prognatos sacerdotes decimaverit. Non satis erat D. autori, ad ostendendam Melchisedeci præstantiam, dixisse, quod ipsum Abrahamum decimaverit, (utamur enim jam hoc verbo, D. autorem secuti) sed ipsum quoque Levi, decimas accipientem, ab eo decimatum fuisse asserit, nempe per Abrahamum, seu dum ab eo decimatus est Abrahamus: perinde enim erat, ac si ab ipso Levi decimas accepisset, dum eas accepit ab eo, in cujus lumbis tum adhuc hærebat Levi. Ita-que per metaphoram quandam, ex metonymia vel synecdoche ortam, etiam Levi per Abrahamum decimatus fuisse ab autore dicitur. Hinc jam tanto magis perspicuum est, quantum præstet Melchisedec ipso Levi, ac proinde & sacerdotibus ab eo prognatis. Quia vero proprie id dici nequit, nempe Levi Melchisedeco per Abrahamum decimas dedisse, ne cuipiam id durum videretur, (g) propterea dicti sui emolliendi causa inseruit hæc verba, ὡς ἔπος εἰπεῖν, *ut verbum dicam*, quod Latini efferre solent, *ut sic dicam*: quibus verbis indicat autor, id quod hic de Levi asseruit, non esse proprie & simpliciter accipiendum; sed tantum certo quodam sensu & forma loquendi.

Levi, qui decimas accipit. Nempe in sua posteritate; ita ut mirum non sit, eum in patre suo decimas dedisse dici, qui eas in posteritate accipere dicatur. Sed videamus quomodo dictum suum probet autor.

Vers. 10. *Adhuc enim in lumbis patris erat* (nempe Abrahami) *quando obviavit ei Melchisedec*, quasi dicat, Si jam tum fuisset Levi ab Abrahamo disjunctus, & res sibi suas seorsim habuisset, nihil ad illum

(a) *Melchisedecus Abrahamo major.* (b) *Quo pacto qui benedicit major sit eo qui benedicitur?* (c) *Tertia ratio.* (d) *Melchisedecus morientibus hominibus opponitur, non mortalibus.*

(e) *Vita Melchisedeci, umbra vitæ Christi.* (f) *Primæ rationis pars posterior.* (g) *Autor dictum suum emollit.*

hoc Abrahami factum, quod Melchisedeco decimas dederit, pertinuisset: sed quia tum Abrahamo adhuc ita conjunctus fuit, ut in lumbis ejus lateret, propterea merito in Abrahamo seu per Abrahamum decimas & ipse Melchisedeco dedisse censeri potest. (a) Quæ tamen sententia non ad omnes actionus tranferenda est: sed ad eas tantum, quæ proprie versantur vel in auctione, vel in diminutione rerum quæ a parentibus in liberos devolvi, & hæreditario jure transferri solent: qualis actio est, decimarum persolutio. Persolvuntur enim de bonis & facultatibus, quæ hactenus jam sunt liberorum, quatenus jus hæreditatis ad eos spectat, præsertim si certum sit, fore liberos, qui in bona succedant, quemadmodum Abrahamo contigit, cui certa fuit a Deo promissa posteritas. Quemadmodum enim hæredes personam patris post mortem ratione possessionis bonorum veluti repræsentant: ita antequam hæredes a patre separentur, & de bonis paternis statuendi arbitrium habeant, pater omnium suorum liberorum ac hærodum personam quadam ratione refert, & quidquid de illis statuerit aut fecerit, id hæredes quodammodo fecisse censentur. Dico, *quodammodo*, quia proprie id dici non potest, nec autor hic D. id proprie factum esse asserit, sed inproprietatem verbis suis subesse ipsemet profitetur, ut antea vidimus. Ex dictis autem facile intelligitur, id quod nos una cum D. autore statuimus, ad eos tantum successores seu posteros esse extendendum, ad quos vel certo, ut Abrahami posteris contigit, vel saltem verisimiliter perventura sit hæreditas parentis, & notabilis aliqua bonorum ab eo profectorum portio. Alioquin enim vis illa hæreditatis, de qua diximus, exspirabit, nec posteris tribui poterit id quod majorum aliquis circa bona sua fecerit. (b) Quibus ita explicatis, facilè jam apparet, falli eos, qui ex hoc D. autoris loco colligunt omnem Adami posteritatem in ipso Adamo parente suo peccasse, & mortis supplicium vere fuisse commeritam. Nam, ne de eo nunc quidquam dicam, ipsum autorem improprietatem in hac loquendi forma agnoscere, nequaquam id extendendum est ad parentum majorumve peccata ac merita. Etenim peccata ac merita, qua talia, mere sunt personalia, seu personam ejus qui peccat non egrediuntur, nec eatenus parentes posteritatem suam repræsentant: licet fieri queat, ut ex eorum delicto damnum aliquod, neque exiguum, ad liberos redundet, quemadmodum quidem in Adami delicto contigit: ipsum tamen peccatum ac meritum Adami revera non communicatur cum ejus posteritate, illive imputatur; ac proinde posteri Adami ob parentis sui noxam revera non puniuntur, nisi & ipsi parentem fuerint imitati. Postquam docuit, per comparationem Melchisedeci cum Leviticis sacerdotibus, sacerdotem Melchisedec, & diversum esse a sacerdotibus Leviticis, & illis longe præstantiorem ac digniorem: jam ad tertiam, quam diximus capitis istius partem progreditur, & ex eo quod alius post constitutos Leviticos sacerdotes debuerit constitui sacerdos secundum ordinem Melchisedec, & non secundum ordinem Aaron, arguit, Levitici sacerdotii, ac porro ipsius legis, qua id fuit constitutum, imperfectionem atque abrogationem: & sic in sequentibus argumentatur.

Vers. 11. (c) *Si ergo consummatio*, seu *perfectio per sacerdotium Leviticum erat*, (*populus enim sub ipso legem accepit*) *quid adhuc necessarium fuit secundum ordinem Melchisedec alium exsurgere sacerdotem, & non secundum ordinem Aaron dici?* (d) Perfectionis seu τελειώσεως nomine hoc loco nihil aliud intelligit autor, quam veram & perfectam peccatorum expiationem, qua non tantum quorundam, sed omnium, etiam gravissimorum, criminum reatus, isque non tantum pœnæ alicujus temporariæ & ad hanc vitam spectantis, sed ipsius æternæ mortis aufertur, jusque homini vitæ sempiternæ conceditur: qua denique non tantum reatus omnis omnium peccatorum, sed & ipsa peccata in hominibus tolluntur. Namque his in rebus vera hominum perfectio coram Deo consistit. Si ergo hæc perfectio hominibus contingere potuisset per sacerdotium Leviticum, certe nullus fuisset usus novi sacerdotii Melchisedeciani: (e) sacerdotium enim propter peccatorum expiationem constituitur. At si perfecta peccatorum expiatio contingebat per Aaronicum sacerdotium, quid opus erat, novum istum superinducere sacerdotem, secundum Melchisedeci ordinem, ut scilicet perageret id quod peragere poterat Aaronicus? Quocirca cum Deus illum constituere voluerit, atque adeo jam constituerit: hinc patet, nemini per Leviticum sacerdotium perfectionem seu perfectam expiationem contigisse: ut certe non contigit. (f) Quorundam enim tantum peccatorum expiatio per illud fiebat, nempe, ut supra jam monuimus, ignorantiarum & infirmitatum: gravium autem peccatorum & scelerum pœna morte luenda erat. Nec ista expiatio ad tollendam æternam mortem quidquam virium habuit; sed tantum ad tollendas quasdam pœnas temporarias, & huic vitæ proprias. Nec denique illis sacrificiis ulla vis inerat, homines ab ipsis peccatis retrahendi, quæ omnia persequitur D. autor in sequentibus. (g) Non uno modo hac voce τελειώσεως utitur D. autor, nam etiam variæ sunt rei perfectiones, quocirca ex subjecta materia colligendum est, qualem perfectionem intelligat. Hic quia loquitur de perfectione ex sacerdotio manante, non potest alia intelligi, quam quæ in expiatione perfecta cernitur, nempe ut quispiam plane sit inculpatus, immaculatus, nulli pœnæ ac damnationi coram Deo obnoxius. Quo sensu eadem voce usus est capite 10 vers. 14.

Populus enim sub ipso legem accepit. Hæc verba superiori argumentationi inseruit autor, quo consilio, mox videbimus; nunc de eorum interpretatione dicamus. In Græco est ἐπ' αὐτῇ, scilicet ἱερωσύνῃ νενομοθέτηται. Plerique interpretes verba, quod & Latinus, quem sequimur, fecit, ἐπ' αὐτῇ vertunt, *sub ipso*, intellige, sacerdotio. Verum hæc interpretatio nec verbis Græcis respondet, quæ non *sub ipso*, sed *super ipso* significant; nec rei veritati congruit, quia lex sub sacerdotio lata non fuit, quasi sacerdotium ante legem latam jam extiterit, quin potius magna & præcipua pars legis ante sacerdotium constitutum lata est, adeo ut verius dici potuerit, sacerdotium sub lege, quam legem sub sacerdotio esse latam: nec denique menti autoris convenit, aut quidquam ad rem

(a) *Autoris sententia quibus in actionibus locum habebat.* (b) *An hinc colligi possit posteros Adami in Adamo peccasse?* (c) *Tertia pars capitis.* (d) Τελείωσις *est perfecta peccatorum expiatio.* (e) *Sacerdotii finis.* (f) *Sacerdotii Leviticii imperfectio.* (g) Τελείωσις *varie ab autore accipitur.*

facit,

facit. Quid enim quæso ad rem propositam pertinet, legem tempore sacerdotii esse latam? Num ex eo sequetur, vel per sacerdotium istud perfectionem esse debere; vel si per illud esset perfectio, non opus fore alio sacerdotio; vel denique abrogato sacerdotio abrogari ipsam legem? Quocirca, ut ipsa Græca verba sonant, *super sacerdotio Levitico*, non *sub eo* populus legem accepisse hoc loco dicitur: *super sacerdotio* autem legem accipere nil aliud est quam *de sacerdotio*, quem sensum agnoverunt & alii (*a*) nonnulli interpretes. Respondet enim Græcum ἐπὶ, particulæ (*b*) Hebrææ *hal*, quæ objectum seu materiam sæpe denotat.

Jam videamus quo pacto hæc verba cohæreant cum autoris sententia. Triplici ratione videntur connecti posse. 1 Ut dicamus, causam in iis reddi cur Leviticum sacerdotium nominaverit, non aliud ullum: quasi dicat, propterea Leviticum dico, quia de isto populus legem accepit. 2 Ut in iis causa reddatur, cur videri possit, per istud sacerdotium perfectionem debuisse contingere, quia nimirum de eo populus legem acceperit. 3 Ut ista verba confirmationem quandam & peculiarem causam contineant, cur, si per Leviticum sacerdotium sit perfectio, non debuerit alius sacerdos a Leviticis diversus constitui. Licet enim hoc per se sufficeret ad excludendum alium pontificem: tanto tamen magis id consequitur, si non solum perfectio contingat per sacerdotium Leviticum, sed etiam istud sacerdotium lege fuerit stabilitum; (*d*) atque hæc ratio nobis maxime probatur. Itaque perinde est, ac si dixisset autor: si per sacerdotium Leviticum esset perfectio, præsertim cum de eo leges latæ fuerint populo, quid adhuc opus foret, alium constitui sacerdotem? (*e*) Solent enim non raro rationes pendente adhuc sententia inseri, cujus rei exemplum inter alia habes 1 Pet. 4. ℣. 1, 2, in illis verbis, *quia qui passus est in carne desiit a peccatis*, quæ veluti in parenthesi legi debent. Continent enim causam, cur Christiani cum Christo in carne pati, hoc est carnem crucifigere debeant: quia qui in carne passus est, id est cujus caro morte est affecta, is a peccato cessavit; ratioque generalis est, & omnibus mortuis competit: proinde quæ sequuntur ab initio ℣. 2 verba, *ut non amplius* &c. non cum verbis proxime præcedentibus, *desiit a peccatis*, conjungenda sunt; sed illis, ut diximus, tanquam generali causa parenthesi inclusis, ad superiora, *& vos eadem cogitatione armamini*, tanquam finalis causa, referenda. Planior erit sententia verborum D. autoris, si verba ista de quibus agimus, ad finem versiculi rejeceris, hoc modo: Itaque si perfectio per Leviticum sacerdotium esset, quid adhuc opus foret secundum ordinem Melchisedec alium exsurgere sacerdotem, & non secundum ordinem Aaronis dici? præsertim cum de hoc (nempe Aaronico seu Levitico sacerdotio) lex sit populo lata: inde enim consequitur statim, una cum hoc sacerdotio legem esse abrogandam, sacerdote secundum ordinem Melchisedec constituto; quod non fit, nisi in ea aliquis sit defectus, ut infra ostendetur.

Secundum ordinem Melchisedec. (*f*) Ordo Melchisedec aliquanto aliter sumitur, quam ordo Aaron. Nam illo significatur similitudo tantum cum sacerdote Melchisedec, ut infra ℣. 15 autor loquitur: hoc vero non similitudo tantum cum Aarone, sed etiam naturalis successio in locum ac sacerdotium Aaronis continetur.

Alium exsurgere sacerdotem. Ex superioribus jam ponit, sacerdotem secundum ordinem Melchisedec, esse alium & diversum a sacerdotibus secundum ordinem Aaron. (*g*) Ille enim est & rex simul & sacerdos; hi tantum sacerdotes: ille genealogiam sacerdotalem non habet; isti habere debent: ille nec antecessorem habuit, nec successorem; isti sibi invicem succedunt: ille est æternus sacerdos; hi moriuntur: ille denique est Abrahamo ipso, multoque magis ipsis Leviticis sacerdotibus dignior ac præstantior.

Vers. 12. *Translato enim sacerdotio, necesse est ut & legis translatio fiat.* Causam affert (quæ tamen in illa parenthesi, quam exposuimus, tacite indicatur) cur secundum ordinem Aaronis debuerit sacerdos constitui, non vero secundum ordinem Melchisedeci alius exsurgere, si per sacerdotium Aaronicum seu Leviticum perfecte expiari homines potuissent. Ratio est, quod sacerdotium transferri non possit, quin simul transferatur, id est abrogetur lex, qua id constitutum fuit. Quocirca vel ad ipsius legis autoritatem conservandam, si non propter ipsius sacerdotii Levitici dignitatem, secundum ordinem Aaronis sacerdos constitui debuit; si per hoc sacerdotium perfectio contingebat. Quod quia factum non est, hinc apparet, perfectionem per istud sacerdotium non dari, proinde illud merito ob suam imperfectionem concidere. (*h*) Transferri autem sacerdotium dixit, non solum quod in aliam tribum a Levitica diversam, sacerdote alio secundum Melchisedeci ordinem constituto, transferatur, sed etiam quod ipsum illud sacerdotium per se, suo veluti loco motum, in aliud quoddam genere diversum transeat & commutetur: quanquam ut ista voce etiam ad posterius hoc significandum uteretur autor, ex priori illo, nempe tribus mutatione occasionem sumere potuit, qua de sacerdotio usurpata, consequenter eam & de lege usurpat, eaque legis abrogationem significat. (*i*) Unde infra ℣. 18, cum de sola lege loquitur, pro voce *translationis* ponit ἀθέτησιν, seu abrogationem. Porro legis abrogatio, licet hoc loco proprie ad eam in specie legem referenda sit, qua sacerdotium illud Aaronicum constitutum fuit, simul tamen intelligendum est, hac sacerdotii lege sublata, totam legis Mosaicæ, præsertim ad ceremonias ritusque externos spectantis vim autoritatemque corruisse. Nam ut omittam, cum sacerdotio, non unam aliquam legem, sed multas leges ritusque varios concidisse, nec ullam causam esse cur tot legibus sublatis, non reliquæ omnes ejusdem generis ac naturæ sublatæ esse censeantur: hæc ut omittam, inquam, nonne uno Mosaicæ legis præcepto abrogato, illud ejus vinculum dissolvitur, quo maledictioni obstringitur is qui non manserit in omnibus quæ scripta sunt in libro legis? at hoc vinculo soluto, totam legis compagem fluere necesse est. Apparet enim ex eo legislatoris eam fuisse mentem, ut omnia legis istius præcepta aut simul stare voluerit, aut in unius casu totius simul legis autoritatem periclitari.

(*a*) *Junius & Tremellius, Piscator.* (*b*) *Hebraicum* hal. (*c*) *Triplex verborum nexus.* (*d*) *Postremus maxime probatur.* (*e*) *Rationes pendente sententia inseri solent.* (*f*) *Ordo Melchisedeci.* (*g*) *Sacerdotis Melchisedecian supra Leviticos præstantia.* (*h*) *Translatio sacerdotii.* (*i*) *Legis abrogatio ex sacerdotii Aaronici abrogatione consequitur.*

Vers. 13. *In quem enim hæc dicuntur, de alia tribu est.* Hic probat autor sacerdotio translato, seu sacerdote alio secundum ordinem Melchisedec constituto, legem transferri seu abrogari. Ratio est, quod is qui verbis illis designatur, *tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec*, ex alia tribu quam Levitica sit ortus, ex ea, inquam, tribu, ex qua nemini sacrorum peragendorum causa ad altare accedere fas fuit. Lex vero sacerdotium Aaronicum constituens, & describens, illud expresse cavit, ne quisquam, non tantum ex alia tribu quam Levitica, sed ne quidem ex alia Leviticæ tribus familia quam Aaronica, sacerdotium iniret. Unde patet sacerdotem secundum ordinem Melchisedec constitui non posse, quin legi vis fiat.

Ἐφ' ὃν, *super quem*, hoc est quem spectat ac designat is qui hæc verba protulit: *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec.* Sic paulo post dicit autor, εἰς ἣν φυλὴν, *in quam tribum nihil de sacerdotio dixit Moses.* Sensus eodem recidit, si, ut multis visum est, Ἐφ' ὃν, pro περὶ οὗ *de quo*, positum esse dicamus. *Hæc*, ταῦτα, nempe quibus sacerdos secundum ordinem Melchisedec constituendus esse dicitur; illa nimirum, ut diximus, Psal. 110 verba: *Tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec.* Pergit, *de qua nullus altari præsto fuit*, seu *attendit.* Προσέσχηκε, quædam exemplaria habent ἀφεστηκε *astitit*; quo verbo infra de sacerdotibus utitur autor. (a) *Attendere* autem, sive *astare altari*, est sacra peragere, sacerdotis munere fungi, seu curare ea quæ ad altare pertinent. Loquitur vero D. autor non de facto, sed de jure. (b) Notum enim est quosdam reges ad altare accedere & suffitum facere ausos, verum temerario ausu, nulloque jure.

Vers. 14. *Manifestum est enim quod ex Juda ortus sit dominus noster, in quam tribum nihil de sacerdotio Moyses loquutus est.* His verbis confirmat, eum de quo dictum est: *Tu es sacerdos in æternum sec. ord. Melchisedec*, ex ea tribu esse ortum, ex qua nullus unquam sacerdotio functus est, quia ortus est ex tribu Juda, in quam nihil de sacerdotio Moses locutus est; proinde quæ nullum sacerdotii jus ex lege habet, hoc enim ex illo intelligi debet. Pro concesso autem sumit autor, istum de quo verba illa in Psalmo dicta sunt, (c) esse dominum nostrum, id est, Christum Dei. Christum autem ex familia Judæ ortum esse πρόδηλον id est apertum omnibusque notum affirmat. Ex Davidis enim stirpe Christum nasci debuisse, nullus est qui ignoret. Illud vero merito pro concesso sumit, quia hæc verba, *tu es sacerdos in æternum*, dicuntur de illo ipso quem David initio istius Psalmi dominum in spiritu suum vocavit. Qui vero Davidis ipsius est dominus, quo pacto noster dominus non erit? qui cum ab ipso Jehova seu summo illo unicoque Deo, tanquam is cui dictum est, ab eo qui ipsi dixit *sede a dextris meis* &c, itemque *tu es sacerdos in æternum &c.* distinctus memoretur, profecto nullus alius esse potest, quam *Christus Dei.* Hoc & apud ipsos Judæorum magistros atque doctores in confesso fuisse, vel inde manifestum est, quod Christus cum pharisæis disputans, id ipsum tanquam rem minime dubiam & ab omnibus concessam ponat, cum ex illis quærit, quo pacto Christum David dominum suum vocet, si, ut illi responderant, filius illius est? Nisi enim id in concesso apud omnes fuisset, in proclivi erat responsio, dominum istum nec Christum esse, nec a Davide hoc nomine vocari. Sumit item pro concesso autor, dominum nostrum, id est Christum Dei, ex Juda jam ortum esse: nempe quia ad eos scribebat, quibus jam persuasum erat Jesum illum Nazarenum esse Christum. Quo vero pacto Jesus, licet ex spiritu sancto sine ullius viri opera conceptus sit, (d) nihilominus ex Juda vel Abrahamo vel Davide ortus fuisse dicatur, alibi a nostris explicatum est. Ideo nempe id dicitur, quod natus sit ex Josephi uxore, qui fuit ex Davidis, Judæ, Abrahami posteris. (e) Quicunque enim filius ex alicujus uxore, quæ corpus censetur mariti, nascitur, dum non nascatur viri ullius alterius opera, quamvis nec ex ipso marito generetur, ipsius tamen est filius. Liberum enim est Deo sive naturali ratione, ex marito, sive supernaturali sine marito, dare cuipiam filium Deut. 25. 6. Gen. 38. 8. Lege divina olim constitutum erat, ut marito sine liberis defuncto, frater ejus, si qui esset, uxorem relictam duceret, & quam primum prolem ex ea suscepisset, semen defuncti diceretur: quanto vero majori jure Christus, Josephi, ac proinde & Davidis vel Judæ aut Abrahami filius dici meretur, quod quamvis non ex ipso Josepho, eo tamen adhuc vivente, non defuncto, nec viri ullius alterius in Josephi vices succedentis opera, sed solius spiritus divini operatione atque virtute ex Maria Josephi uxore desponsata procreatus sit. Quæ hic ab aliis differuntur, an Christus ratione materni generis non referatur ad tribum Levi, & dubia sunt, & ad rem pertinere non videntur. Nec enim quisquam, apud Judæos præsertim, ad tribum aliquam referri solet, nisi per patrem. Hinc in omnibus genealogiis scripturæ viri nominantur; mulierum autem genealogia nunquam describitur, aut non nisi per viros, ut genealogia Judith cap. 8. Quod si mulieris mentio fiat in aliqua non solent ejus parentes referri, ut Matth. 1: *Boos genuit Obed ex Ruth: Judas genuit Phares ex Thamar: David genuit Salomonem ex ea, quæ fuit Uriæ.* Ratio est, quia quod ad genus attinet, nihil referebat, ex hac ne muliere, an ex illa quis prognatus esset. Pater enim cuique tribum ac familiam dabat. Unde nec Christi genealogia a Matthæo & Luca contexta est ex Mariæ genitoribus, sed ex Josephi.

Vers. 15. *Et amplius adhuc manifestum est, si secundum similitudinem Melchisedec, exurgat alius sacerdos.* Alio argumento ostendit exortu sacerdotis secundum ordinem Melchisedec abrogari legem, sumpto ex ipsius istius sacerdotii natura; quemadmodum prius sumptum erat ex ipsius sacerdotis genere seu familia: quasi dicat manifestum quidem est, si sacerdotium tranferatur in aliam familiam, quam quæ a lege definita fuit, abrogari legem: sed multo adhuc manifestius id apparet, si secundum similitudinem Melchisedec alius sacerdos exsurgat. Si sacerdotium in aliam tantum familiam tribumque translatum esset, idem tamen sacerdotii genus maneret, minor legi vis fieret: sed cum & sacerdotium in aliam familiam ac tribum, cui lex nihil cum eo commune esse voluit, transfertur, &, priore abrogato, (f) novum prorsus alte-

(a) *Attendere altari.* (b) *Autor non de facto loquitur.* (c) *Autor quid pro concesso sumat?*

(d) *Faustus Socinus in lectionibus sacris.* (e) *Chr Christus ex Juda natus dicatur?* (f) *Sacerdotium Christi ab Aaronico diversi generis.*

riusque

riusque generis sacerdotium inducitur; multo manifestius apparet, per istam sacerdotii translationem, ipsam transferri abrogarique legem.

Alius sacerdos. *Alius* exsurgit sacerdos cum non ex familia Aaronis legitur: *secundum similitudinem autem Melchisedeci* exsurgit, cum Melchisedeco non Aaroni similis, id est æternus constituitur, quemadmodum statim explicat autor in sequentibus, cum addit:

Vers. 16. *Qui non secundum legem mandati carnalis factus est, sed secundum virtutem vitæ insolubilis*, quasi dicat, Qui sacerdos secundum similitudinem seu ad instar Melchisedeci, non est talis quales sunt Aaronici, qui secundum legem præcepti carnalis sacerdotes fiunt. Neque enim ad tempus tantum constituitur sacerdos, ut illi; sed, ut paulo post dicetur, in æternum.

Legem mandati carnalis. (*a*) Per *mandatum* seu *præceptum* intelligitur præceptum de sacerdote eligendo & constituendo: quod *carnale* vocatur, quia totum ad carnem spectabat, carnisque rationem habebat: partim enim ad certam stirpem, nempe Aaronicam sacerdotii dignitatem adstrinxerat; partim mortalitati pontificum, quæ carnis propria est, consulens, successionis jura descripserat. Inde enim factum est, ut unum alteri succedere juberet, quo, morientibus sacerdotibus, sacerdotium tamen ipsum perpetuaretur. (*b*) Porro *lex mandati carnalis* dicitur per genitivum speciei seu differentiæ, & significat eam legem, qua continetur mandatum, seu præceptum carnale, de eligendis ex familia Aaronica uno post alium sacerdotibus: vel *lex* sumitur pro norma seu regula, ut (*c*) *secundum legem mandati carnalis* idem sit quod secundum normam seu regulam mandati carnalis, seu, prout mandatum illud constituit & sancit. Secundum hoc præceptum igitur non est factus sacerdos iste, qui ad similitudinem Melchisedec constitui debuit. Nam hic nec antecessorem habuit, nec successorem habebit, præterquam quod, ut antea vidimus, nec ex familia Aaronis ortus est. Etsi autem arbitrari quispiam posset, particulam *secundum*, in utroque hujus versiculi membro significare, ut alibi non raro, causam efficientem impulsivam; quasi dicat non factus est Christus (*d*) sacerdos, vi præcepti carnalis, cum id Aaronis tantum posteris sacerdotium addixerit, ex quorum censu non est Christus, sed ideo quod immortalis evaserit, seu vitam adeptus fuerit quæ dissolvi nunquam potest: contextus tamen verborum monet, particulam *secundum* hoc loco denotare modum rei ad certam quandam normam accommodatum, quæ significatio illius est usitatior. Quare hic spectanda proponitur qualitas sacerdotis illius qui est secundum similitudinem Melchisedec, & qualitas quidem contraria qualitati sacerdotum Aaronicorum: nempe quod, ut jam ante monuimus, sacerdotum Aaronicorum quisque ad tempus tantum constitueretur sacerdos; ille vero qui est secundum ordinem seu similitudinem Melchisedec, sacerdos constituatur in æternum. Hunc sensum requirunt sequentia, præsertim si spectes probationem versu sequente comprehensam. Adde, quod alterum illud, nempe Christum ideo secundum legem præcepti carnalis non esse factum sacerdotem, quia non sit ex familia Aaronica lectus, jam superius fuerit explicatum: hic vero aliquid a superioribus diversum ab autore afferri, verba illa, ab initio vers. 15 *& amplius adhuc manifestum est*, quibus hanc rationem superiori, de tribus mutatione agenti, connectit, aperte docent. Quare perinde est, ac si dixisset autor; qui sacerdos Melchisedeco similis, non est factus sacerdos talis, quales sunt illi qui constituuntur ex lege præcepti illius quod carnis adeoque mortalitatis rationem habens, successores in eodem munere constituit: id est non est factus temporarius sacerdos.

Sed secundum virtutem, seu, *vim vitæ insolubilis.* Quasi dicat sed talis, qualem vel efficit, vel requirit vis vitæ indissolubilis seu sempiternæ. Hic autem æternus ac potentissimus est sacerdos, non carnalis, non infirmus & mortalis, non successoris indigus. Cui sensui, uti diximus, optime respondet id quod sequitur.

Vers. 17. *Contestatur enim: Quoniam tu es sacerdos in æternum secundum ordinem Melchisedec.* Quasi dicat, ideo dico sacerdotem secundum ordinem Melchisedec esse sacerdotem æternum, quia id aperte testatur Deus, cum dicit: *Tu es sacerdos in æternum, secundum ordinem Melchisedec.*

Vers. 18. *Reprobatio enim fit præcedentis mandati propter infirmitatem ejus, & inutilitatem.* Dixerat superius vers. 12, (*e*) sacerdotio translato transferri legem, istiusque dicti consequentiam adhuc probavit: nunc porro per occupationem quandam causam reddit, cur lex translata seu antiquata fuerit. Videtur autem respicere sicut ad principale institutum & scopum superiorum verborum; qui est mutationem legis demonstrare vers. 12, aliquomodo expressum, & vs. 15 repetitum: sic ad vers. 16, in quo dixerat Christum non esse factum sacerdotem secundum legem præcepti carnalis; quibus verbis indicavit, præceptum legis de constituendo sacerdote, in Christo fuisse neglectum, proinde & reprobatum. Itaque nunc, ne quis id factum esse miretur, causam ostendit, cur lex merito abrogata fuerit. (*f*) Causa autem hæc est, quod sit infirma & inutilis. Jam vero omnis lex abrogari solet, cum inutilis & inefficax esse deprehenditur. Nec aliam sane ob causam leges abrogari a sapientibus consueverunt. Ἀθέτησις hic ponitur pro μεταθέσει vers. 12; ἀθέτησις autem significat legis antiquationem seu abrogationem.

Propter infirmitatem ejus & inutilitatem. In Græco est, διὰ τὸ αὐτῆς ἀσθενὲς καὶ ἀνωφελές. (*g*) Neutra pro substantivis, ut & Latinus, quem sequimur, habet interpres. Infirmitas autem (*h*) legis in eo cernitur, cum præstare non potest id cujus causa constituitur: quam infirmitatem statim per (*i*) inutilitatem, vel explicat, vel amplificat. Infirmitas enim ista legem inutilem reddit.

Vers. 19. *Nihil enim ad perfectum adduxit* vel *consummavit lex.* Hic probat legem esse infirmam & inutilem. Superiori versiculo, qui regulam generalem continet de legum antiquatione, ejusque causam exprimit, tacite innuerat autor legem, quam antiquatam dixerat, etiam esse inutilem & inefficacem. Nam sub dicto generali intelligendum est speciale quo de agitur, seu thesis applicanda est ad hypothesin. Nunc ergo rationem affert, qua probet, legem Mosaicam

(*a*) *Lex mandati carnalis.* (*b*) *Genitivus speciei seu differentiæ.* (*c*) *Lex pro norma & regula.* (*d*) *Vocis* secundum *usus.*

(*e*) *Nexus.* (*f*) *Causa abrogatæ legis.* (*g*) *Neutra pro substantivis.* (*h*) *Legis infirmitas.* (*i*) *Inutilitas.*

fuiſſe inefficacem, atque adeo inutilem. *Quia nihil ad perfectum adduxit* ſeu *conſummavit*. Perfectio iſta ponitur pro perfecta expiatione, quemadmodum & ſupra verſ. 11 vidimus, & cap. 10. 1, 14 videbimus. (a) Quæ conſiſtit in ablatione reatus quorumvis peccatorum & pœnarum, non tantum temporalium, ſed etiam æternarum. (b) Talem expiationem nemini lex attulit. Si enim illam, ut verſ. 11 vidimus, ſacerdotium afferre non potuit, quo pacto lex poſſet, cum eam nonniſi per ſacerdotium afferre deberet? Lex damnabat homines, non juſtificabat: expiationem concedebat leviorum delictorum, idque ratione pœnæ alicujus temporariæ tantum; gravioribus autem peccatis, quibus mortis pœnam fixerat, nullam reliquerat veniam, maledictionis fulmen vibrans in omnes qui gravius peccaſſent. In hac πλειώσει ſeu perfecta expiatione, antecedenter, ut ſic dicam, continetur abductio a peccatis. Iſta namque conditione perfectam expiationem nobis contingere, vel ſequens, ut videbimus, oppoſitio indicat.

Nihil οὐδὲν. (c) Neutrum poſitum eſt pro maſculino *neminem*, ſeu *nullum hominem*. Sic & ψſ. 7 neutrum pro maſculino ponitur. Si ergo lex nemini poterat perfectam expiationem & juſtificationem afferre, merito dicitur eſſe inefficax & inutilis, nempe quod ad productionem veri ac perfecti hominum boni attinet.

Introductio vero melioris ſpei, ἐπεισαγωγὴ, in Græco, *ſuperinductio*, quod ſcilicet veluti ſuper legem, ſeu lege jam data introducta ſit. Δὲ poſitum pro ἀλλὰ. Itaque διὰ νόμου repetendum eſt verbum *perficiendi*, quaſi dicat, lex neminem perficiebat: ſed ſuperinductio melioris ſpei homines perficit. Illuſtratio ab oppoſito.

(d) Nomine *melioris ſpei* intelligit ſpem vitæ illius ſempiternæ, adjuncta peccatorum omnium perfecta remiſſione pœnitentibus a Deo conceſſa, ſine qua inutilis fuiſſet humano generi vitæ æternæ promiſſio: quandoquidem omnes peccavimus, & vita ſempiterna nos reddidimus indignos. Conceſſa vero hominibus peccatorum remiſſione perfecta, nec ſpes vitæ æternæ abeſſe poteſt. Ideo etiam Novum Fœdus infra cap. 8. 6, 12 verbis prophetæ deſcribens autor, illudque in melioribus promiſſionibus ſancitum eſſe docens, ſolius remiſſionis peccatorum in Novo Fœdere conceſſæ meminit. Per novum autem fœdus, ſeu, per euangelium, eique adjunctum Chriſti ſacerdotium, iſta melior ſpes eſt ſuperinducta legi. Affert enim ſpem meliorem fœdus novum, in melioribus quippe promiſſionibus ſancitum, ſed non ſine Chriſti ſacerdotio; quod non ſolum confirmat ac ſancit fœderis promiſſiones, ſed etiam præſtat ac perficit. Ex Chriſti enim ſacerdotio peccatorum noſtrorum perfecta remiſſio pendet. (e) Quare ſacerdotium Chriſti, de quo hoc loco agitur, cum novo fœdere eſt hic conjungendum: quemadmodum & cum lege conjungi debet ſacerdotium & ſacrificium antiquum. Superinductio igitur melioris ſpei, hoc eſt fœdus novum Chriſti ſacerdotium continens, quod certiſſimam nobis ſpem facit vitæ ſempiternæ, & perfectæ remiſſionis peccatorum, homines perfectiſſime expiat, & ab omni peccatorum omnium reatu purgat.

Cujus rei rationem reddere volens autor, addit: *per quam appropinquamus Deo*. Hæc enim ſpes ſeu ſuperinductio iſtius ſpei efficit, ut propinquemus Deo, id eſt favorem ejus ambiamus, illi toto pectore ſerviamus, & obtemperemus. Qui enim hanc ſpem in Deo habet, purificat ſemetipſum, quemadmodum ille purus eſt 1 Joh. 3. 3. Quia vero nos Deo appropinquamus, hinc fit, ut nobis Deus viciſſim appropinquet, id eſt nos etiam arctiſſimo favore complectatur, & ſic ab omnibus peccatis repurgatos ab æterna morte eripiat, & vita ſempiterna donet. Unde Jacobus *appropinquate*, inquit, *Deo, & appropinquabit vobis*. Lex ergo quia iſta ſpe caruit, efficere non potuit, ut homines Deo appropinquarent: &, quia id efficere non potuit, nequivit etiam eos perfectæ expiationis reddere participes. Appropinquatio noſtri ad Deum, via eſt ad πλείωσιν ſeu perfectam expiationem: dum Deo appropinquamus, vitia deponimus, ac pie vivimus: dum Deus nobis appropinquat, perfecte expiamur & juſtificamur. Quatenus ergo iſta melioris ſpei inductio facit ut appropinquemus Deo, eatenus nos perficit. Quod lex præſtare non potuit: tum propter ſuum rigorem, quo excluditur plena peccatorum remiſſio pœnitentibus conceſſa; tum propter defectum apertæ promiſſionis vitæ æternæ, quæ maximas homini ad obediendum Deo vires ſubminiſtrat.

Verſ. 20. *Et in quantum non ſine jurejurando.* Καὶ καθ' ὅσον οὐ χωρὶς ὁρκωμοσίας. Poſtquam (f) docuit, per ſacerdotium Chriſti abrogatam eſſe legem, & cauſam etiam abrogationis addidit, oſtenditque in ejus locum longe præſtantius fœdus ſucceſſiſſe: nunc novo argumento docet, quantum Chriſtus pontifex legalibus pontificibus, novumque fœdus antiquo præſtet. (g) Sumit autem argumentum ex eo, quod Chriſtus ſit conſtitutus pontifex cum jurejurando; antiqui autem ſine jurejurando: unde ſane apparet, Chriſtum longe illis præſtare. Etenim juramentum rei veritatem ac firmitatem declarat. Quæ vero Deus firma, certa & immutabilia eſſe vult, ea præſtare illis oportet, quæ iſtam firmitatem non habent; qualia ſunt quibus juramentum non eſt additum, quæ Deus ex ſuo arbitrio vult pendere, ut ea vel abroget, vel ſi ita videatur, retineat. Porro autem quanto præſtantior (h) ſacerdos, tanto præſtantius fœdus: omnem enim dignitatem & præſtantiam ſacerdotium ex fœdere divino ſumit, & per ſacerdotium effectus fœderis præſtatur. Itaque recte colligit autor, *in quantum non ſine jurejurando* ſcilicet Chriſtus conſtitutus eſt ſacerdos; *in tantum* (ut verſ. 22 ſubjicit) *melioris teſtamenti* vel *præſtantioris fœderis ſponſor factus eſt Jeſus*: hoc eſt quanto præſtantior eſt ſacerdos qui cum juramento divino conſtituitur, illo ſacerdote qui ſine juramento conſtitutus eſt: tanto etiam præſtantius eſt novum fœdus antiquo.

Verſ. 21. *Alii quidem ſine jurejurando*, vel, *Nam hi quidem ſine jurejurando ſacerdotes facti ſunt: hic autem cum jurejurando per eum, qui dixit ad illum, Juravit Dominus & non pœnitebit eum, Tu es ſacerdos in æternum.* Verſiculus hic in parentheſi legi debet, qui oppoſitionem continet inter antiquos ſacerdotes,

(a) *Perfecta expiatio.* (b) *Lex eam nemini attulit.* (c) *Neutrum pro maſculino.* (d) *Spes melior.* (e) *Fœderi ut veteri ita & novo ad opus expiationis peragendum ſacerdotium adjungi debet.*

(f) *Nexus.* (g) *Chriſtus cum jurejurando pontifex conſtitutus.* (h) *Sacerdotium ex fœdere dignitatem ſumit.*

& inter

& inter ſacerdotem Chriſtum; quatenus illi ſine juramento divino conſtituti ſunt ſacerdotes; hic vero cum juramento.

Hic autem, id eſt Chriſtus.

Cum juramento, per eum qui dixit ad illum, nempe verba illa *Tu es ſacerdos in æternum*, poſt quæ ſubaudi, *factus eſt ſacerdos*. Per eum autem qui verba illa dixit ad Chriſtum, ipſe Deus intelligendus eſſe videtur, licet proxima quæ citantur verba, *Juravit Dominus & non pœnitebit eum*, non videantur eſſe ipſius Dei verba, ſed prophetæ, qui juramentum Dei referat. Verum quia ſeqq. *Tu es ſacerdos in æternum*, Dei verba ſunt: propterea merito per dicentem ad Chriſtum Deum ipſum deſignare potuit autor. Nam licet in verbis iſtis nullum Dei juramentum expreſſum ſit: tamen perinde eſt ac ſi expreſſum fuiſſet, cum propheta Deum hæc verba proferentem juraſſe teſtetur, quæ idcirco etiam ab autore prætermiſſa non ſunt, licet ipſius Dei, non prophetæ verba illi referenda eſſent. Si vero per eum quem autor hæc ad Chriſtum dixiſſe aſſerit, non ipſum Deum, ſed prophetam intelligamus, quemadmodum non uni ex Pſalmi iſtius Interpretibus placet, qui hæc verba ita exponunt, ac ſi dixiſſet Pſaltes: *Juravit Dominus* &c. *quod tu ſis ſacerdos in æternum*, tum prophetæ tribuetur non inuſitato dicendi genere, quale & ſupra bis in eodem autore notavimus, quod Chriſtus per eum ſacerdos ſit factus, quatenus eum his verbis ſacerdotem conſtituendum eſſe prædixit ac declaravit. (*a*) Solet enim non raro rei declaratio verbis ipſum rei effectum denotantibus ſignificari. Hoc ſenſu inter alia dicitur Jeremias conſtitutus fuiſſe ad regna diruenda, conſtituenda, evellenda & plantanda. Sic Eſaiæ vati plantatio cæli & fundatio terræ, reductio Jacob, excitatioque ejus tribuum adſcribitur, inque lucem gentium poſitus eſſe dicitur, quatenus hæc omnia futura cecinit & vaticiniis ſuis celebravit. Itaque ſi is qui verbis iſtis Chriſtum affatus dicitur, Deus intelligetur, particula *per* in autoris verbis, cauſam principem facti ſacerdotis Chriſti deſignabit: ſi vero propheta, cauſam inſtrumentalem, ſeu mediam. *Juravit Dominus*. De Dei juramentis vide quæ diximus cap. 6. 13. *Et non pœnitebit eum*. Juramentum iſtud oſtendit rem hanc magnam, certam, atque immutabilem eſſe: id vero quod Deum pœnitere iſtius rei non debeat, oſtendit, eam valde bonam Deoque gratam futuram; ſic ut non tantum propter juramentum, ſed etiam propter ipſam ejus bonitatem mutari non debeat. Niſi quis putet his verbis nihil aliud denotari, quam Deum id quod juravit, nunquam mutaturum eſſe, ita ut (*b*) pœnitentiæ vox ſimilitudine ab hominibus ſumta, per metonymiam cauſæ, pro facti mutatione ſumatur. Nam quorum nos pœnitet, ea mutare, ſi poſſimus, ſolemus.

Verſ. 22. *In tantum melioris teſtamenti* vel *fœderis*. Hæc verba aperte reſpondent initio verſ. 20. Id enim evincit relatio inter κατ' ὅσον, *in quantum*, & κατὰ τοσοῦτον, *in tantum*, qua de re jam verſ. 20 egimus. *Sponſor factus eſt Jeſus*. (*c*) Sponſor fœderis appellatur Jeſus, quod nomine Dei nobis ſpoponderit, id eſt fidem fecerit, Deum fœderis promiſſiones ſervaturum eſſe. Non vero quaſi pro nobis ſpoponderit Deo, noſtrorumve debitorum ſolutionem in ſe receperit. Nec enim nos miſimus Chriſtum; ſed Deus, cujus nomine Chriſtus ad nos venit, fœdus nobiſcum panxit, ejuſque promiſſiones ratas fore ſpopondit & in ſe recepit; ideoque nec ſponſor ſimpliciter, ſed fœderis ſponſor nominatur: ſpopondit autem Chriſtus pro fœderis divini veritate, non tantum quatenus id firmum ratumque fore verbis perpetuo teſtatus eſt; ſed etiam quatenus muneris ſui fidem maximis rerum ipſarum comprobavit documentis, tum perfecta vitæ innocentia & ſanctitate; tum divinis plane, quæ patravit, operibus; tum mortis adeo truculentæ, quam pro doctrinæ ſuæ veritate ſubiit, perpeſſione. Unde & apoſtolus ejus Joannes tres iſtos, tanquam indubitatæ fidei teſtes, pro firmanda Chriſtianæ profeſſionis veritate produxit, *ſpiritum*, & *aquam*, & *ſanguinem* 1 Joh. 5. 8. (*d*) *Spiritus* enim nomine divinam illam in Chriſto virtutem deſignat, quæ ſeſe in admirandis ejus operibus exſeruit: *aquæ* vero nomine puriſſimam omnique labe vacuam Chriſti vitam: *ſanguinis* denique voce mortem illius cruentam intelligit. His namque teſtibus ſeſe commendat Chriſtiana veritas. Spiritus ille divinus, tot ſtupendis operibus teſtatus, nonne evidenter docet, Chriſtum divinum plane hominem fuiſſe, divinituſque miſſum; proinde nihil a ſe confictum, ſed id ſolum, quod a verace illo Deo acceperat, hominibus prædicaſſe. An enim Deus ille ſanctiſſimus impoſtorem, tot tantiſque ſpiritus ſui muneribus cumulaſſet? Integerrima vero & ſanctiſſima Chriſti vita, nonne aperto indicio eſt, nihil terreni a Chriſto ſpectatum fuiſſe, nullas ab eo opes, nullos hujus ſeculi honores, nullas voluptates quæſitas: ſed omnes eum ſpes ſuas in Deo, & in cæleſtibus illis bonis, quæ aliis pollicitus eſt, repoſitas habuiſſe? Unde enim alias tanta vitæ ſanctitas, tantuſque rerum omnium humanarum contemptus proficiſci poteſt? At (*e*) impoſtorum non eſt Deo confidere, & ab eo cæleſtia præmia expectare. Impoſtorum non eſt in tanta ſanctitate, & ab omni peccato abſtinentia, vitam exigere. Cur enim impoſturis ſuis & dolis illudere hominibus conantur? an ut tantum ſine ullo operæ pretio fallant, & nil niſi periculis variiſque moleſtiis, quæ impoſturas hujuſmodi comitari ſolent, ſeſe exponant, hocque uno gratuito ſcelere obſtricti in cæteris omnibus pietatem colant? nihil minus. (*f*) Commoda ſua quærunt iſti homines, ut opes accumulent, ut gloriam ac ſplendorem nominis acquirant, ut voluptatibus affluant, quæ quiſquis ſpectat, vitam ab omni labe puram & innocentem agere non poteſt. Unde merito apoſtolus de impoſtoribus loquens aſſerit ventrem illis eſſe pro Deo, terrenaque ab iis ſpectari, inimicos eſſe crucis Chriſti, conſcientiam illorum cauterio eſſe peruſtam Philip. 3. 18, 19. 1 Tim. 4. 1, 2. Et Chriſtus ipſe ſuos, ut ſibi diligenter ab impoſtoribus caveant, monens, ex fructibus, hoc eſt ex eorum operibus tanquam ex ſigno minime fallaci deprehendendos eſſe docuit Matth. 7. 15, 16. *Num* (*inquit*) *colligunt ex ſpinis uvam? aut ex tribulis ficus? non poteſt arbor mala fructus bonos proferre*. Utut enim interdum probitatem ſimulent, at conſtanter id facere non poſſunt. Non diu aut celata latet improbitas, aut ſimulata durat pietas. Chriſti ergo uno & perpetuo ſanctitatis & innocentiæ tenore tranſacta vita, ab omni eum impoſturæ crimine vindicat. Hinc & ipſe Chriſtus hoc argumento pugnat in Judæos: *quis ex vobis* (inquiens) Joh. 8. 46

(*a*) *Effectus rei pro rei declaratione.* (*b*) *Pœnitentia pro facti mutatione.* (*c*) *Jeſus cur ſponſor fœderis.*

(*d*) *Tres teſtes Spiritus, Aqua, ſanguis.* (*e*) *Impoſtorum mores.* (*f*) *Inſtitutum.*

arguet me de peccato, si verò veritatem dico, quare non creditis mihi? quasi dicat, aut me peccati alicujus reum peragite, aut si id facere non potestis, & mea me innocentia ab omni crimine vindicat, cur me tanquam impostorem & falsiloquum rejicitis, & non potius me vera docere agnoscitis? *Sanguis* denique Christi, hoc est mors illa cruenta & infamis, quam tanta constantia, ut ea quæ docuit assereret, & inprimis ut se Christum ac filium Dei esse testaretur, perpessus est, quam quæso fraudis ac falsitatis vel tenuissimam suspicionem relinquere potest? an enim si fraudis ullius & impostura sibi conscius fuisset Christus, tam infami diræque morti sese objecisset, tantaque animi constantia eam pertulisset? an cum forte nomen sibi aliquod dolis ac mendaciis parare vellet, in maximum dedecus & ignominiam ultro sese conjecisset, nec ulla alia re quam infami supplicio famam quæsivisset? quid enim aliud ad crucem condemnatus, si impostor erat, sperare potuit? At si Christus nullius sibi fraudis & impostura conscius mortem pro sua doctrina asserenda adiit, quis non videt eam omni falsitatis crimine vacare? Si enim falsa erat, ab ipsomet eam confictam fuisse oportuit. Patrem enim se vidisse, ab eo mandata accepisse, missumque in mundum fuisse, sese illum a Deo promissum populi divini regem ac Dei filium esse, palam professus est: quæ si falsa erant, quo pacto ea Christus falsa esse ignorare potuit? At si falsa esse scivit, unde tantus pro iis asserendis mortis contemptus? tanta animi tamque invicta constantia? Cum ergo tantis veritatis documentis subnixum sponsorem novi fœderis habeamus Jesum, an dubitabimus, fidem ei firmiter adjungere, ac porro cœlestium, quæ nobis in hoc fœdere promisit, bonorum spe fiduciaque freti, excusso peccati jugo, Deo ac justitiæ nosmet mancipare?

(a) Mirum porro alicui videri posset, cur D. autor de Christi sacerdotio & in superioribus & in seqq. agens, derepente eum sponsorem fœderis, non vero sacerdotem vocet, cur non dixerit, tanto præstantioris fœderis factus est sacerdos Jesus? hoc enim plane requirere videtur totus orationis contextus.

(b) Credibile est in voce sponsoris sacerdotium quoque Christi intelligi. (c) Sponsoris enim non tantum est alieno nomine quippiam promittere, & fidem suam pro alio interponere: sed etiam, si ita res ferat, alterius nomine id quod spopondit præstare. In rebus quidem humanis, si id non præstet is pro quo sponsor fidejussit: hic vero propter contrariam causam: (nam prior hic locum habere non potest) nempe quatenus ille pro quo spopondit Christus, per ipsum Christum promissa sua nobis exhibet, qua in re præcipue Christi sacerdotium continetur. (d) Christus enim quatenus sacerdos est nihil magis nunc in cælis facit, quam quod promissa divina nobis præstet, hoc est peccatorum pœnas auferat, divinis donis ac muneribus nos cumulet, ut tandem cælo nos asserat.

Vers. 23. *Et hi quidem plures facti sunt sacerdotes idcirco quod morte prohiberentur permanere.* (e) Novam differentiam ac diversitatem ostendit, inter sacerdotem Christum secundum ordinem Melchisedec, & inter sacerdotes Aaronicos; & simul etiam longe illius majorem, quam horum præstantiam. Ea autem est, quod illi plures fuerint; hic autem unus tantum sit. Causa utriusque rei ex ℣. 16, 17 petita redditur: quia illi mortales fuerunt, ideoque uno mortuo alter succedere debuerit: hic autem immortalis sit & in æternum vivat.

Particula &, quemadmodum supra quoque ℣. 20, ostendit nova hic afferri argumenta, ad probandam & ostendendam diversitatem inter pontifices legales, & eum qui est secundum similitudinem Melchisedec, proinde ad ostendendum; per istius sacerdotis introductionem, antiquatam esse legem.

Vers. 24. *Hic autem eo quod maneat in æternum, sempiternum habet sacerdotium.* Græce ἀπαράβατον, id est tale sacerdotium habet quod in successorem non transit.

Vers. 25. *Unde & salvare in perpetuum potest.* (f) Consectarium ex superiori versiculo elicit, in quo etiam maximum discrimen inter hunc & illos sacerdotes, hujusque præ illis dignitas apparet: nempe quod iste in perpetuum seu in omne tempus servare possit, illorum autem nullus potuerit.

In perpetuum. Εἰς τὸ παντελὲς Græce: quod ad perfectionem temporis, non vero ipsius in se salutis hoc loco referendum est. Nam licet & ipsa salus in se spectata, quam Christus pontifex nobis affert, omni ex parte perfecta sit: tamen non hoc, sed illud duntaxat ex superiori deducitur. Quare εἰς τὸ παντελὲς idem hic est quod εἰς τὸ διηνεκὲς, quemadmodum & posterior hujus versiculi pars, in qua causa istius rei, ut mox dicemus, redditur, docet.

Salvare vel *servare.* Hæc salus ad Christum relata, etiam in se, ut diximus, perfectissima absolutissimaque est. Servat enim Christus, quatenus peccatorum omnium reatum pœnasque etiam æternas a suis aufert; in infirmitatibus, ne propter eas succumbant, & sic peccatorum suorum pœnas dare cogantur, succurrit; animas eorum in manus suas suscipit, quas illis suo tempore summa cum gloria & sempiterna felicitate restituat. Qua de re cap. 2 & 4 & 5 egimus.

Accedentes per ipsum ad Deum. Non omnes effectu ipso servat iste pontifex; sed accedentes per ipsum ad Deum. (g) Accedere ad Deum, est Deum colere, ei toto pectore servire, sacrificia ipsi offerre: quemadmodum autor ipse loquitur cap. 13, 15. (h) *per ipsum offeramus victimam laudis Deo.* Per ipsum autem, id est per Christum id fit, cum ex Christi præscripto, seu Christo confisi Deum colimus; quo etiam pertinet cum ipsum Christum colimus, laudibus celebramus, invocamus. Nam qui hoc facit, non tam Christum quam Deum ipsum per Christum colit, veneratur, & invocat.

Semper vivens ad interpellandum pro eis. His verbis expresse rationem istius consectarii addit; servare semper potest, quia semper vivit ad interpellandum pro eis. (i) Interpellare vel intercedere dicitur Christus ad similitudinem pontificis legalis, qui eo ipso, quod in sacrarium ingressus offerebat, intercedebat. Sic etiam Christus, quatenus cęleste illud tabernaculum per sanguinem suum ingressus perpetuo illic degit, & salutem nostram, peccatorumque expiationem procurat, in-

(a) *Quæstio.* (b) *Responsio.* (c) *Sponsoris est non tantum alieno nomine quid promittere sed etiam alterius nomine id quod spopondit si ita res ferat præstare.* (d) *Christus qua sacerdos promissa Dei nobis præstat.* (e) *Nova inter Christum & sacerdotes Aaronicos differentia.*

(f) *Consectarium.* (g) *Accedere ad Deum.* (h) *Per Christum accedere.* (i) *Interpellare, vel intercedere Christus ad similitudinem pontificis legalis dicitur.*

rat, interpellare seu intercedere pro nobis dicitur. Verum quatenus ipse tradita sibi a Patre omni potestate nos servat, ipse peccatorum pœnas aufert omnemque nobis felicitatem largitur, hactenus interpellare seu intercedere pro nobis dicendus non est: quanquam istæ actiones magis ratione, quam re differunt.

Vers. 26. *Talis enim decebat ut nobis esset pontifex*, vel *talis enim nos decebat pontifex*. Rationem affert, cur Christus sit talis pontifex effectus, qui semper vivat ad interpellandum pro nobis; quia talis nos pontifex decebat, id est talis nobis pontifex conveniebat. Unde apparet sequentibus verbis seu epithetis Christo tributis non mores ipsius seu vitam ab omni peccati labe puram, sed felicem ac beatum statum describi ac designari, ob quem fiat ut in æternum vivens nostri quoque perpetuam gerat curam. Licet enim omnia ista ratione vitæ ac morum de Christo intellecta, verissima sint; tamen nihil ad præsens autoris institutum faciunt.

Sanctus seu *venerabilis*, ὅσιος, ratione immortalis naturæ, quæ ipsum penitus sacratum efficit.

Innocens, ἄκακος, id est omnis mali expers, nullis amplius miseriis aut calamitatibus obnoxius.

Ἀμίαντος *impollutus*, id est cujus felicitas & beatitas nulla vel minima adversitate, quasi labe pollui inficique possit.

Segregatus a peccatoribus. Et loco nimirum & conditione; nempe, ut statim additur,

Et excelsior cœlis factus. Omnia vero hæc aliquo modo ad similitudinem legalis pontificis dicuntur. Quanquam in iisdem iterum non exigua est inter hunc & Christum dissimilitudo, ut mox dicemus. (*a*) Si tamen dignitatem muneris sacerdotalis spectes, Aaronicus quoque sacerdos sanctus & venerabilis esse debuit, & malitiæ expers, &, quantum cura ejus provideri poterat, non debuit pollui, nec cum peccatoribus commisceri; sed sacrarii illius, cælo respondentis, esse incola, Verum nec ista omnia propter sacerdotis infirmitatem in ipso perfecta esse poterant, nec, etiamsi perfectissima fuissent, aliud quam umbra erant earum, quas in Christo exposuimus, divinissimarum qualitatum. Quod vero talem nobis pontificem dari decuerit, res ipsa demonstrat. Nisi enim talis esset, non posset perpetuo pro nostra salute excubare, & omnes per ipsum ad Deum accedentes servare. Istarum enim quas enumerat autor qualitatum contraria, hanc muneris ejus functionem vel turbarent, vel penitus impedirent: quemadmodum nec pontifex legalis, quamdiu ipsemet pollutus erat, sacra peragere poterat, & pro aliis offerre; nec pro alienis peccatis sacrificare, quin prius pro suis initium aliquod sacrificandi fecisset.

Vers. 27. *Qui non habet necessitatem quotidie, quemadmodum sacerdotes, prius pro suis delictis hostias offerre, deinde pro populi.* (*b*) Aliud discrimen inter Christum & legales pontifices ostendit, ex superioribus pendens, seu eorum consequens. Perinde enim est, ac si diceret; qui proinde non habet opus &c. Discrimen autem in eo est, quod legales pontifices quotannis victimas debuerint offerre, prius pro suis peccatis, deinde pro populi: Christus autem id tantum semel fecerit.

(*a*) *Similitudo cum pontifice Aaronico.* (*b*) *Aliud inter Christum & pontifices legales discrimen.*

Quotidie, Græci codices habent κατ' ἡμέραν, *secundum diem*, nempe statam ac definitam: in anniversario illo videlicet sacrificio. De hoc enim autorem loqui inde constat, quod dicat, pontificem prius pro suis, deinde pro populi peccatis offerre. At non legitur eum alio tempore id fecisse, seu facere debuisse quam in anniversario illo sacro. Alias enim vel pro se tantum, si alicujus peccati sibi esset conscius, offerre debuit; vel si una cum populo peccasset, una tantum victima & se & populum expiare, non vero primum pro se, postea pro populo sacra facere. Vide infra cap. 10. 11, ubi similiter κατ' ἡμέραν, *secundum diem* sacerdos ministrare dicitur.

Hoc enim fecit semel, de pontifice Christo loquitur. Quid vero fecit semel Christus? quid aliud, quam quod pontifex antiquus stata die quotannis faciebat? Principaliter autem hic non de oblatione pro peccatis populi; sed de oblatione pro ipsius pontificis peccatis agi, ex superioribus, ipsoque rationum contextu manifestum est. (*c*) Peccata vero proprie dicta, id est divinarum legum transgressiones, cum in Christo locum non habeant ullum; necesse est ut in peccatorum voce sit improprietas, significenturque Christi infirmitates & perpessiones: qua de re jam egimus cap. 5. 2, 3. Sic vidimus istarum infirmitatum ac perpessionum contraria, *sanctitatis & innocentiæ* nomine paulo ante versu superiore describi: qui duo versiculi mutuo sese illustrant.

Seipsum offerens. (*d*) Docet quando Christus pro se obtulerit, preces nimirum & supplicationes, ut capite 5. 7 vidimus; tunc nempe cum in eo esset ut seipsum Deo offerret, cum sese ad oblationem sui ipsius accingeret, hoc est cum tanquam victima mactaretur. Oblatio enim Christi sic hoc loco extendenda est, ut mortem ipsius, tanquam necessarium antecedens, & quoddam veluti initium complectatur. Christus ergo, quia nunc ipse in perpetuum felix ac beatus vivit, nihilque est quod illius summam felicitatem turbare & interrumpere possit, propterea de se securus, de nobis tantum & nostra salute unice est solicitus: quia tamen aliquando tempus erat, quo illi quoque pro se offerre necesse fuit: ideo mali non ignarus ipse, miseris tanto promtius succurrit. Cum vero hic versiculus, aut id quod in eo dicitur, ex superiori commate pendeat & inferatur, vel hinc apparet, non agi isthic de moribus, sed de natura deque felici statu ac conditione pontificis nostri. Nec enim ideo Christus opus non habet amplius pro se offerre, quod sanctus sit & inculpatus ratione morum seu actionum suarum, cum semper talis fuerit; sed quod in perpetuum ab omnibus malis & afflictionibus sit liberatus. Quemadmodum ergo *peccata* pontificis nostri dolores & afflictiones significant: sic illis oppositæ *sanctitas & innocentia*, superiori versiculo, immunitatem ab illis declarat.

Vers. 28. *Lex enim homines constituit sacerdotes infirmitatem habentes.* Causam istius inter Christum & legales pontifices differentiæ addit: quia Lex constituebat *sacerdotes infirmitatem habentes*. id est, tales qui nunquam suam infirmitatem deponere possent, ob quam fiebat ut post peractam expiationem iterum in peccata & errores prolaberentur, qui expiationem denuo requirerent.

(*c*) *Peccata proprie dicta, nullum in Christo habent locum.* (*d*) *Quando Christus pro se obtulit.*

Sermo

Sermo autem jurisjurandi, nempe ille, de quo ℣ſ. 21 actum eſt. *Illius quod poſt legem*, nempe, factum eſt; ne quis putet iſtud ſacerdotium ullo pacto a lege pendere, ſeu ab illa conſtitutum eſſe. Legi enim ſermonem jurisjurandi poſt legem facti opponit.

Hic, inquam, ſermo jurisjurandi, id eſt ſermo juramentum continens, (a) *filium in ſeculum conſummatum*, intellige, conſtituit pontificem. *Filium* nempe Dei, κατ' ἐξοχήν, opponit hominibus infirmitatem habentibus, id eſt vulgaribus, quales antiqui illi a lege conſtituti ſacerdotes erant. Sic & Gal. 1. 1. Phil. 2. 7.

In æternum perfectum ſeu *conſummatum*. Id eſt expiatum in perpetuum, non reſpectu præteriti temporis tantum, ut olim ſub lege; unde quotannis expiationem repetere neceſſe fuit. Iſte vero ab infirmitatibus omnibus & perpeſſionibus in omne ævum liberatus eſt: ideo nec opus habet, ut pro iis amplius offerat. Hinc autem apparet Chriſtum non ante pontificem noſtrum plane & perfecte conſtitutum fuiſſe; quam *in perpetuum conſummatus*, ſeu *expiatus eſſet*, hoc eſt immortalis evaſiſſet.

(a) *Filius Dei, opponitur hominibus.*

CAP. VIII.

ARGUMENTUM.

(b) Pergit in commemoranda Chriſti pontificis, qua legales longe ſuperet, excellentia ac dignitate; & hac occaſione ad ipſorum quoque fœderum veteris & novi comparationem deſcendit, (c) quorum illud priorem, hoc poſteriorem capitis partem conſtituit.

(b) *Argumentum & partes capitis.* (c) *Prima cap. pars ad verſ.* 16.

Verſ. 1. *Capitulum autem ſuper ea quæ dicuntur. Talem habemus pontificem.* Κεφάλαιον δὲ ἐπὶ τοῖς λεγομένοις. (d) Dixerat jam multa de pontifice Chriſto, qualis quantuſque ſit, & quam longe præſtet pontifices legales: nunc quiddam partim additurus, partim ex ſuperioribus aliquo modo repetiturus eſt, quod κεφάλαιον ἐπὶ τοῖς λεγομένοις eſſe dicit. (e) Κεφάλαιον autem, & ſummam ſignificare poteſt, & id quod caput rei eſt, ſeu quod præcipuum ac principale & veluti rei ipſius apex eſt, quæ poſterior ſignificatio nobis hoc loco magis probatur. (f) Ἐπὶ videtur poſitum eſſe pro ἐν *in* vel *inter*. Quaſi dicat; Iſtorum autem omnium quæ de Chriſto pontifice dicuntur aut dici poſſunt, ſumma vel potius caput & ſupremus apex eſt hoc, quod talem habeamus pontificem qui conſedit in dextera throni &c.

Qui conſedit in dextera ſedis magnitudinis ſeu *majeſtatis in cælis*. De his verbis egimus cap. 1. 3. Tanta autem iſtis verbis Chriſti pontificis dignitas atque majeſtas ſignificatur, (g) ut ejus ne umbra quidem in antiquis pontificibus extiterit, cum nullus conſederit unquam in dextra throni illius qui poſitus erat in ſacratiori tabernaculo, nempe operculo arcæ, quod expanſis Cherubinorum alis contectum, thronus Dei vocabatur. Unde Deus inter Cherubinos conſidere iiſve inſidere dicebatur. Sed omnes cum ſacratius illud tabernaculum ingrederentur, coram arca ejuſque operculo ſtare cogebantur. Chriſtus autem tantus eſt ut conſederit in dextera throni majeſtatis, idque in cælis ipſis. *Sedes* ſeu *thronus majeſtatis*, (h) eſt thronus ſumma majeſtate venerandus, quippe in quo Rex ille Regum & Dominus dominantium, qui ſolus eſt potens, ſoluſque immortalitatem habet, & lucem habitat inacceſſam, conſideat.

(d) *Nexus.* (e) *κεφάλαιον quid denotet.* (f) *ἐπὶ pro οὗ*, in *vel* inter. (g) *Chriſti majeſtatis ne umbra quidem in antiquis pontificibus fuit.*

Verſ. 2. *Sanctorum miniſter & tabernaculi veri.* Per *ſancta* ſignificatur ſacrarium Dei. Intelligenda autem ſunt ſancta non quævis, ſed illa vera, ſic ut epitheton *veri* tabernaculo additum, non minus ad ſancta quam ad tabernaculum, eo loquendi modo, qui in ſcholis (i) Zeugma dicitur, referatur. * Verum autem tabernaculum ſeu ſancta vera, non reſpectu falſorum aut fictorum, ſed reſpectu umbratilium illorum & terrenorum dicuntur vera, id eſt perfecta, ſolida, cæleſtia, talia quibus hoc nominis demum perfecte competat, utpote in quibus Deus ipſe vere habitat.

(k) Horum *miniſter* eſt Chriſtus, λειτουργός, quemadmodum pontifex legalis erat miniſter ſanctorum in terris. Pertinent enim hæc verba ad declarandum id quod dixerat, noſtrum pontificem conſediſſe ad dextram throni Dei in cælis. Miniſtrum autem ſanctorum eſſe, nihil aliud eſt, quam in ſanctis Deo miniſtrare, circa ſanctuarium occupari, eaque curare quæ ad Dei cultum in ſanctuario peragendum pertineant. Sic ergo & Chriſtus miniſtrat in cælis, id eſt Dei decreta in cælis reſidens exequitur, cæleſtia curat, & quæ ad cæleſtem Dei cultum in novo fœdere præceptum pertinent. (m) Vox λειτουργεῖν non ſemper ſimplicem ſignificat miniſtrum ſeu famulum; ſed aliquando talem qui ſingulari cum autoritate & poteſtate munere ſuo fungatur: quemadmodum & pontifex legatis in tabernaculo ſeu circa divini cultus adminiſtrationem ſummam habuit autoritatem, quanta ſupremo ſacrorum præſidi conveniebat.

Quod fixit Dominus & non homo. Vel cauſam his verbis apponit, cur tabernaculum cæleſte, *verum* eſſe dixerit, quaſi dicat, utpote quod non ab homine, ut illud ſub lege, ſed ab ipſo *Domino*, hoc eſt ſummo illo Deo *fixum*, id eſt erectum & conſtitutum eſt. Illud enim demum tabernaculum verum eſſe neceſſe eſt, quod non hominum manus Deo, ſed ſibi ipſi Deus ſua manu conſtruxit. Vel hæc verba majoris illuſtrationis & amplificationis cauſa ſubjecit, ut tanto magis appareat, quantum cæleſte tabernaculum a terreſtri illo differat, quantumque illi præſtet. (m) Sic & Paulus 2 Cor. 5. 1 terreſtri & caduco corporis noſtri mortalis tabernaculo, cæleſte illud glorioſi corporis ex Deo ædificium nulla hominum manu factum oppoſuit. Eandem oppoſitionem habes infra, apud hunc ipſum autorem, inter ſancta illa terreſtria & hæc cœleſtia cap. 9. 11. & 24. Similiter inter urbes hominum manu factas, & cæleſtem illam piis paratam, cujus architectus & opifex eſt ipſe Deus cap. 11. 10.

(b) *Thronus majeſtatis.* (i) *Zeugma.* * *Vera ſancta.* (k) *Chriſtus ſanctorum miniſter.* (l) Λειτουργός. (m) *Oppoſitio inter manu facta, & ab ipſo Deo facta.*

Verſ. 3.

Vers. 3. *Omnis enim pontifex ad offerendum munera, & hostias constituitur.* Probat Christum pontificem esse ministrum sanctorum, argumento ducto a specie ad genus, ut in scholis loquuntur. (a) Nam si omnis pontifex ad offerendum dona & victimas constituitur, estque hoc ex natura sacerdotalis officii; sane necesse est ut simul sanctuarii minister constituatur, cum hoc sit illius genus. Posita autem specie ponitur genus. Cum ergo Christus sit constitutus pontifex, necesse est, (quod & statim subjicit autor) ut ille quoque offerat, proinde & sanctuarii minister sit.

Unde necesse est & hunc habere aliquid quod offerat. Non hic de eo agitur, an Christus simpliciter tantum habeat aliquid quod offerat, quemadmodum ex ipso autoris contextu patet; sed an reipsa offerat & sanctuario ministret. Quare verborum istorum sensus non ille tantum est, quasi Christus habeat quidem quod offerre possit, adhuc vero dubium sit an offerre velit, vel debeat neque ipsa offerat: sed etiam quod muneris sui ratione id omnino faciat. Quo sensu sæpe dicere solemus, *habeo quod tibi dem*, vel, *quod tibi dicam*. Id est dicere tibi vel dare aliquid volo vel debeo, sive dicendum aut dandum est tibi aliquid a me. Ex his vero autoris verbis apertissimum est, (b) Christum nunc in cælis offerre, nempe, ut infra cap. 9. 14 docebit autor, seipsum Deo. Probat enim, ut diximus, Christum ministrare, nempe ut ex præcedentibus & ex sequentibus patet, cælesti illi sanctuario; unde vero id probat, quam quod omnis pontifex, proinde & Christus, ad offerendum munera & hostias sit constitutus, ideoque si munere suo fungi velit, offerre omnino debeat. Hoc vero si faciat, sanctuario ministrabit.

Vers. 4. *Si ergo*, vel potius *si enim esset super terram, nec esset sacerdos.* Hic alteram versic. 2 partem confirmat, qua dixerat, illum esse sanctorum & tabernaculi veri, hoc est cælestis, non umbratici illius & terrestris, ministrum. Quia si in terra esset, ne sacerdos quidem esset. Hinc ergo apparet, eum cælestis tabernaculi ministrum esse illicque Deo offerre. (c) Unde necessario consequitur, Christum cum adhuc in terris esset, oblationem suam perfectam, expiatoriam, de qua in hac epistola agitur, non peregisse. An enim illam extra sacrarium suum, quod cælum est, peragere posset?

Cum essent qui offerrent, vel, *cum sint qui offerant secundum legem munera.* Rationem reddit ejus quod asseruit, nempe cur sacerdos non esset Christus, si in terris ministraret: quia scilic. jam alii sunt sacerdotes a Deo constituti, qui in terris ministrant, & munera offerunt: ex quorum numero Christus non est, nec esse potest, ut præcedenti capite fuit ostensum.

(d) Offerre autem *secundum legem* dicuntur, quatenus illis solis hoc juris & privilegii lex concessit, ut nemo alius salva lege arrogare sibi illud possit, ut in terris offerat, aut terreno sacrario ministret.

Vers. 5. *Qui exemplari & umbræ deserviunt cælestium.* Vel rationem quandam D. autor his verbis exprimit, cur Christus, si in terris esset, sacerdos esse non posset, nempe quia sacerdotes illi qui in terris degentes offerunt, umbræ tantum serviunt cælestium: at Christus pontifex non debuit servire umbræ cælestium: vel tantum a contrario illustrat id quod de pontifice nostro dixerat, nempe eum esse veri tabernaculi ministrum; legales vero pontifices umbræ tantum & exemplari illius cælestis tabernaculi servire.

Cælestium id est sanctorum. Sancta autem cælestia, cæleste illud sacrarium significant in quo Christus munere suo sacerdotali fungitur. Probat autem scripturæ testimonio, antiquos pontifices exemplari & umbræ cælestis sanctuarii servire.

Sicut responsum est Moysi, vel *sicut oraculo monitus est Moses quum consummaret tabernaculum, vide inquit omnia facito secundum exemplar, quod tibi ostensum est in monte.* Citat S. scripturæ verba quibus jubetur Moses tabernaculum illud antiquum & cuncta ad illud pertinentia conficere secundum typum sibi in monte ostensum. Tabernaculum igitur in monte ostensum erat prototypus seu archetypus.

(e) Tabernaculum a Mose confectum erat illius παράδειγμα & ὑπόδειγμα *exemplar & effigies.* Illud porro, quia exemplar quoddam erat divinitus ostensum, ad cujus formam Moses, quoad humanæ manus artificium posset, & materia pateretur, tabernaculum parari curaret, ratione formæ fuit haud dubie præstantius, quam quod ad similitudinem ejus ex materia crassa & terrea effictum est. Et quia in monte sublimi exhibitum est, respectu illius quod infra montem conficiendum erat, fuit quodammodo cæleste. Quanquam & hoc ipsum nil nisi inanis umbra veri illius sacrarii fuit, cujus Christus minister est, adeo ut tabernaculum antiquum exemplar tantum fuerit exemplaris, & umbra umbræ.

Vers. 6. *Nunc autem melius sortitus est ministerium.* Quasi dicat, Illi quidem umbræ cælestium inserviunt: at vero noster pontifex longe præstantius ministerium adeptus est, quatenus nimirum longe præstantioris tabernaculi minister est, quod etiam præstantiorem multo ministrandi rationem sibique congruam ac convenientem requirit.

Nunc autem, (f) Νυνὶ δὲ non est particula temporis hoc loco, sed adversativa, idemque valet quod *atqui.* Sic Rom. 7. 17. 1 Cor. 5. 11, & 7. ℣. 14.

Ostendit autem, Christum præstantius ministerium esse adeptum ex eo quoque quod præstantioris etiam fœderis sit mediator, tantoque præstantius, quanto ipsum fœdus est præstantius, cum ait: *quanto & melioris testamenti*, seu *fœderis mediator est, quod in melioribus repromissionibus sancitum est.* Quanto fœdus est præstantius, cujus Christus est mediator, tanto præ-

(a) *Natura muneris sacerdotalis.* (b) *Christus nunc in cælis offert.* (c) *Christus in terris oblationem suam perfectam expiatoriam peregit.* (d) *Sacerdotum legalium privilegium.*

(e) *Tabernaculum antiquum cælestis exemplar.* (f) Νυνὶ δὲ, *pro* atqui.

stantius est etiam illius ministerium seu sacerdotium. Debent enim sibi dignitate respondere fœdus & sacerdotium; cum, ut superiori cap. diximus, sacerdotii dignitas ex fine & usu suo potissimum pendeat: (a) Finis autem & usus sacerdotii ex fœdere. (b) Fœdere enim divinæ promissiones sanciuntur, sacerdotio a nobis obtinentur. Atque hic jam altera capitis pars, qua comparatio novi fœderis cum antiquo continetur, incipit. (c) Mediatorem fœderis esse, nihil aliud est quam *Dei* esse interpretem & internuncium in fœdere cum hominibus pangendo, per quem scilicet & Deus voluntatem suam hominibus declaret, testatamque faciat; & illi vicissim divinæ voluntatis notitia instructi ad Deum accedant, cumque eo reconciliati pacem in posterum colant. Innuitur autem hoc loco, quod Paulus expresse dixit Gal. 3. 19, etiam veteris fœderis mediatorem fuisse, nempe Mosen. (d) Qua de re egimus in commentario in epistolam ad Gal. loco dicto. Notandum autem hic est Christum hac quoque in parte pontifices antiquos supergressum esse, quod illi quidem pontifices fuerint, sed mediatores fœderis non fuerint: (e) Christus autem fœderis, ejusque longe quam antiquum fuit præstantioris, & mediator simul sit & pontifex. Præstantius autem fœdus hoc esse quam illud, ex eo docet, quod hoc, nempe cujus Christus est mediator, in melioribus promissionibus sancitum sit. (f) Quivis videt, tanto præstantius esse fœdus, quanto præstantiora in illo continentur promissa. Cum ergo in novo fœdere, cujus mediator est Christus, præstantiora promissa contineantur, necesse est ut vetere præstantius sit, & tanto quidem præstantius, quanto promissa ipsa sunt præstantiora. (g) Hinc vero perspicuum est, vitam æternam in veteri fœdere aperte promissam non fuisse, nec plenam omnium peccatorum remissionem. Cum enim utroque istorum nil possit cogitari præstantius, quo pacto, si utrumque in illo promissum fuisset, novum fœdus præstantiora promissa habere dici posset? Inprimis autem hoc de plena peccatorum remissione urgemus. Nam & hæc sola commemoratur in descriptione fœderis istius: & vitam æternam in promissis veteris fœderis (h) occulto sensu comprehensam fuisse non diffitemur. Quod vel ex Paulo manifestum est, qui verba legis, vitam illis promittentis Rom. 10. 5. Gal. 3. 12, qui omnia ejus præcepta exacte servassent, de vita æterna & justificatione, qualem per Christum adipiscimur, interpretatur & accipit. Lex ergo vitam quidem æternam occulto sensu promittebat; sed sub conditione exactę & omnibus numeris absolutę obedientię, ideoque nullam concedebat expiationem ratione pœnę æternę mortis; & quam concedebat ratione pœnarum quarundam temporalium, ea non ad omnia peccata, (k) sed tantum ad ignorantias & fragilitates ac lapsus quosdam, in quos hominibus incidere sit proclive, spectabat. (l) Populo tamen universo, postquam non leves dedisset pœnas, si reversus ad Deum, & pœnis illis ad saniorem adductus mentem esset, remissio omnium etiam gravissimorum criminum, quod ad pœnas temporarias seu ad hanc vitam spectantes attinet, etiam nullis victimis intervenientibus, perpetuo fœdere constituta fuit Levit. 26. 40 & deinceps usque ad finem. At vero novum fœdus apertissimam clarissimamque vitę æternę promissionem continet, ideoque vere vitam æternam promittere dicendum est. (m) Nam promissio occulta, & cui datur ignota, seu talis de qua nulli certo constare possit nisi illi tantum qui promittit, vere promissio dici non debet, eo præsertim sensu quo hic promissio, cum de fœderis promissionibus agitur, accipienda est. Præterea novum fœdus non requirit a quoquam omnibus numeris exactam absolutamque obedientiam, (n) sed vera pœnitentia, & ea vitę emendatione contentum est, ut ne unquam peccare Deumque offendere velimus, proinde divini spiritus auxilio freti, nulli in posterum peccato mancipati, omnibus autem virtutibus exornati simus, licet fieri possit ut humana fragilitate interdum adhuc labamur, (o) qua in re peccatorum continetur remissio. Contra quam adhuc diximus qui sentiunt, ajunt ideo promissa (p) novi fœderis vocari præstantiora, quia sint clariora. At nos vicissim quærimus, an illa adeo clara esse putent, ut ab hominibus certo ex ipso fœdere cognosci & credi potuerint, nec ne? Si illud dicant, negamus id non solum de peccatorum remissione, quam ipsa legis Mosaicæ, meritum operum requirentis, ratio respuit; sed etiam de vita æterna. Nec sane divinus autor ex eo quod aliquanto vel etiam multo clarius promissa in novo fœdere fuissent proposita, simpliciter ea præstantiora appellare potuisset; multo minus ex eo majorem novi fœderis, quam antiqui illius præstantiam colligere; adhuc etiam minus inde sacerdotium Christi quam legale præstantius esse elicere potuisset; quid quod ne aliud quidem fœdus ideo pangi, & prius abrogari ullo pacto conveniens fuisset. (q) Neque enim declaratio prioris fœderis, novum fœdus est, & a priori diversum: nec illud antiquat, sed stabilit atque illustrat. Novum fœdus non prioris tantum declarationem; sed novas conditiones, proinde & promissiones Dei nomine factas omnino postulat: nec Christus novi fœderis fuisset mediator; sed veteris tantum interpres quidam & explanator. Si posterius dicant, concedimus id quidem de vita æterna, sed non de peccatorum omnium plena remissione mores emendantibus concessa; quam nec occulta, nec aperta ratione in promissionibus ipsius fœderis per Mosen sanciti contineri, imo ei plane adversari asserimus. Verum, ut jam diximus, talis occulta promissio, pro promissione fœderis censeri vere non debet, sed ea tantum, quam quisque intelligere, & de qua ex fœdere certus, si conditiones præstiterit, esse possit.

Sanctum est, in Græco, νενομοθέτηται, quasi dicat *legislatum*, posita est species pro genere, tantoque justius, (r) quod novum fœdus legem quandam, id est præcepta varia contineat, quæ quisque exequi, si promissiones adipisci velit, teneatur.

Vers. 7. *Nam si illud prius culpa vacasset, non utique secundi locus inquireretur.* Probat quod asseruit, prius illud fœdus non habere tam præstantia promissa; ideoque non esse tam præstans ac novum: (s) quandoquidem culpa ac vituperatione non careat, non quidem tanquam per se malum; sed tanquam id

(a) *Altera pars capitis.* (b) *Fœdere divinæ promissiones sanciuntur, sacerdotio a nobis obtinentur.* (c) *Mediator fœderis.* (d) *Moses mediator veteris fœderis.* (e) *Christus & mediator & pontifex.* (f) *Novum fœdus antiquo præstantius.* (g) *Vita æterna in veteris fœdere aperte promissa non fuit.* (h) *Occulto sensu promissa fuit.* (i) *Qua conditione?* (k) *Expiatio sub vetere fœdere singulorum.* (l) *populi.*

(m) *Promissio occulta.* (n) *Conditio novi fœderis.* (o) *Peccatorum remissio.* (p) *Elenchus.* (q) *Declaratio fœderis non est fœdus.* (r) *Novum fœdus leges continet.* (s) *Antiquum fœdus culpa non vacavit.*

quod

quod defectu aliquo laboret, seu imperfectum sit. Unde apparet tam præstantia promissa in eo non contineri. Si enim illa contineret, reprehendi non posset. Quomodo enim istud fœdus, quod & promissiones omnium maximas ac divinissimas habeat, & conditiones illarum adipiscendarum omnium optimas ac convenientissimas præscribar, jure vituperari posset? Vituperabile autem illud fuisse, seu culpa non vacasse, ex eo probat, quod alteri, nempe novo, quæsitus fuerit locus, hoc est quod aliud se fœdus cum populo percussurum Deus promiserit. Cur enim aliud fœdus, priori abolito, iniret Deus cum populo, si prius illud promissionum, consequenter vero & conditionum præstantia ac bonitate alteri par esset, aut omni culpa vacaret? Non enim solent priora fœdera aboleri, & nova in eorum locum induci, nisi propter ipsorum defectus & vitia quædam, seu (ut supra de legibus cap. 7. 18 locutus est) propter earum infirmitatem & inutilitatem.

Vers. 8. *Vituperans enim eos*, vel potius *eis dicit*. Probat prophetæ verbis alteri fœderi quæsitum fuisse locum, illudque prius vituperatum esse. Verba enim Græca μεμφόμενος γὰρ αὐτοῖς λέγει, sic videntur esse interpungenda, (quod & (*a*) aliis quibusdam placuit) ut participium μεμφόμενος, non ad pronomen αὐτοῖς, hoc est Judæos, sed ad fœdus illud prius, quod ex superioribus intelligendum est, referatur, quasi dicat; Reprehendens enim, nempe fœdus illud, dicit eis, hoc est, Israelitis aut Judæis. (*b*) Pronomen loco nominis, Hebræorum more. Videtur enim autor in voce μεμφόμενος *vituperans*, plane ad verba sua respicere, quibus prius illud fœdus non fuisse ἄμεμπτον *invituperabile*, ut hac voce utar, dixerat. *Ecce dies venient*, vel *veniunt dicit Dominus*. Refert prophetæ verba Jerem. 31. 31, & sequentibus quibus Deus se novum fœdus cum populo percussurum pollicetur, priori fœderi dissimile: cujus ita meminit Deus, ut appareat id ab ipso reprehendi & vituperari, ut paulo post patebit.

Et consummabo, vel *perficiam*. (*c*) Particula & posita est pro *cum*. * Hebræi enim vocula & varie utuntur, pro variis, quas vocant, particulis indeclinabilibus, & pro relativis etiam pronominibus.

Super domum Israël & super domum Juda. Id est tale fœdus, quod ad Israëlitas & Judæos pertineat. Domus Israël sunt posteri & familia Israëlis seu Iacobi; quemadmodum domus Judæ, sunt posteri Judæ, unius ex Jacobi filiis. Distinguit autem istas familias, vel populos, non quod Judæ posteri non etiam sint Israëlis posteri; sed quod illo tempore in duas partes Israëlis posteri essent divisi: (*d*) & in una quidem parte decem erant tribus; quæ propterea communi nomine Israëlitarum vocabantur: in altera vero tantum duæ, (*e*) Juda & Benjamin, quæ tamen duæ a solo Juda denominabantur, quia hæc tribus erat illustrior, utpote in qua regiæ dignitatis decus esset; quemadmodum & (*f*) Ephraim aliquando pro decem illis tribubus ponitur, propter eandem causam.

Testamentum vel *fœdus novum*, διαθήκην quæ vox apud Græcos (*g*) testamentum proprie significat: sed hoc loco quemadmodum ex verbis prophetæ patet, designat fœdus, & ita frequenter apud LXX accipitur, quos novi fœderis scriptores sunt secuti.

(*a*) *Piscator.* (*b*) *Pronomen pro nomine.* (*c*) Et *pro* cum. * *Particulæ & usus.* (*d*) *Israëlitæ pro* 10 *tribubus.* (*e*) *Judæi pro duabus.* (*f*) *Ephraim pro* 10 *tribubus.* (*g*) *Vox* testamenti *pro fœdere.*

Vers. 9. *Non secundum testamentum* vel *fœdus quod feci patribus eorum*. Declarat quare novum fœdus percussurum se dixerit, quia nimirum non futurum est priori simile; sed ab eo diversum.

In die qua apprehendi manum eorum, ut educerem illos è terra Ægypti. Id est illo tempore quo apprehensa illorum manu eduxi eos ex terra Ægypti. Plane designat fœdus Mosaicum.

Quoniam ipsi non permanserunt in testamento vel *fœdere meo*. (*h*) Hic causam aperit, cur novum fœdus a veteri illo diversum percutere cum populo velit. Hæc autem est, quod antiquum illud fœdus tantarum virium non fuerit, ut populum in officio continere posset. Hinc enim factum est, ut populus ab eo desciscere, illudque transgrederetur. Itaque consequens ponitur, ut ex eo antecedens, id est (*i*) fœderis illius defectus & impotentia quædam intelligatur. Si enim in fœdere nullus fuisset defectus, nullum vitium, sed tantum in populo; propter solius populi vitium fœdus ipsum tolli non debuisset. Ideoque apparet, ut populi vitio, sic ipsius quoque fœderis defectu factum esse, quod observatum non fuerit.

Et ego neglexi eos, dicit Dominus. Prioris hoc est consequens. Qui enim non permanet in fœdere divino, negligitur a Deo, id est deseritur; nec solum deseritur, sed etiam punitur ab eo, & multis malis afficitur. Hinc ergo manifestum est, prius illud fœdus fuisse infirmum & inutile, quandoquidem non potuerit id præstare, ut populus Deum rite constanterque coleret, & legibus illius pareret, utque vicissim ab eo diligeretur, ac bonis omnibus cumularetur.

Vers. 10. *Quia hoc est testamentum quod disponam domui Israël post dies illos, dicit Dominus*. Rationem affert, cur dixerit, istud fœdus priori fore dissimile ab eoque diversum, quia nimirum tale futurum erat, ut sufficientes habiturum esset causas populum in officio continendi. Atque hoc est, quod sequentibus verbis significatur. *Domui Israël*. Nunc domus Israël latius sumitur, quam paulo ante. Solent enim sacræ literæ iisdem verbis nunc plura, nunc pauciora includere, nunc brevius, nunc explicatius loqui; quod ad earum inter se conciliationem & intelligentiam notandum est. Hinc & illud est, (*k*) quod aliquando soli fidei salutem & justificationem adscribant: aliquando vero fidei alias adjungant virtutes, easque nunc plures, nunc pauciores: nempe quia illic fidei vocem latius sumunt, ejusque amplexu reliqua comprehendunt; hic strictius & distinctius.

Dando leges meas in mentem eorum, & in corde eorum superscribam eas. Hic describit istud fœdus. (*l*) Participium διδούς, Hebræorum more, positum est pro indicativo, id est *do* vel *dabo*, cujus rei rei exempla habes inter alia Act. 26. 20. Rom. 7. 13 & 9. 28. 1 Cor. 3. 19. Quanquam si subaudias verbum substantivum εἰμὶ *sum* vel ἔσομαι, *ero*, erit Græcismus, sed cum ellipsi conjunctus, quasi dicat, non ut olim curabo leges meas in lapideis tantum tabulis inscribi, sed tale fœdus cum illis feriam, ut meæ leges ipsorum mentibus & cordibus insculpantur. Quia vero his verbis describitur fœdus divinum, apparet inde, inscriptionem hanc divinarum legum in mentibus hominum ex fœderis natura pendere ac proficisci; ideoque hæc verba intra

(*b*) *Causa novi fœderis.* (*i*) *Fœderis antiqui impotentia.* (*k*) Fidei *vox.* (*l*) *Participium pro indicativo.*

vim & efficaciam accipienda eſſe, non vero ad ipſum inſcriptionis effectum neceſſario porrigenda, qui ſemper in libera hominis poteſtate poſitus eſt. Id ipſum docent & ſequentia Dei verba verſ. 12, quibus ipſe Deus cauſam ſeu modum ac rationem hujus rei aperit, quæ ingenti illius gratia ac miſericordia populo exhibenda continetur. Hac futurum dicit, ut populus tanto ardore ſibi ſerviat, ſuaſque leges obſervet. At hoc modo non niſi volentibus divinæ leges inſcribuntur. Senſus ergo eſt: Tale percutiam fœdus quod maximas & ſufficientiſſimas vires habebit, populum meum in officio continendi. (a) Leges menti inditas & cordi inſcriptas habere, nihil aliud eſt quam earum ita ſemper meminiſſe, ut ne unquam ab iis declines ſtudeas, operamque des.

Et ero eis in Deum. Hoc conſequitur ex priore: quemadmodum & ſuperius illud, huic oppoſitum, *& ego neglexi illos*, conſequebatur ex eo, quod & populus fœdus divinum neglexerit; quod ſimiliter inſcriptioni divinarum legum in cordibus hominum opponitur. Id eſt, Ero ipſorum ſummus protector, omnibuſque eos beneficiis cumulabo.

Et ipſi erunt mihi in populum. Vel hoc idem re ipſa eſt cum priore, ejuſque amplificatio quædam, mutua conſtans relatione, qualem & ſupra cap. 1.5 habuimus in verbis illis: *Ero illi in Patrem. & ipſe erit mihi in filium*; vel perinde eſt ac ſi dicat: Et illi mecum agent, quemadmodum meum populum decet. Utrique fungemur noſtris partibus: ego benefaciendo; illi recte agendo meque colendo.

Verſ. 11. *Et non docebit unuſquiſque proximum ſuum, & unuſquiſque fratrem ſuum dicens, cognoſce Dominum.* Id eſt non erit opus ut alter alterum moneat & hortetur, ut mea decreta meaſque leges cognoſcat, & cognitas exequatur: ſed omnes ea animi alacritate ad me cognoſcendum ferentur, ut monitore opus habituri non ſint.

(b) *Proximus* autem & *frater*, pro eodem ſumuntur. In lege enim permutantur inter ſe nomina, *amici, fratris, proximi.* Vide Levit. 19. 18.

Quoniam omnes ſcient me. Iterum de efficacia, non de effectu ipſo Deus loquitur.

A minori uſque ad majorem eorum. In Græco eſt, *a parvo eorum uſque ad magnum eorum*, eodem ſenſu. Poteſt hoc & de ætate, dummodo jam divinæ cognitionis ſit capax; & de ſtatu ac dignitate cujuſque intelligi.

Verſ. 12. *Quia propitius ero iniquitatibus eorum, & peccatorum eorum* (In Græco adhuc additur καὶ τῶν ἀνομιῶν αὐτῶν, *& tranſgreſſionum ipſorum*) *non memorabor*, vel *non recordabor amplius.* Hic nobis tam ardentis in ſe ſtudii cauſam aperit Deus, ſimulque fœderis iſtius rationem explicat: (c) nempe quod in eo propitius eſſe velit iniquitatibus populi ſui, nec peccatorum ac tranſgreſſionum ejus unquam memor eſſe. Hoc tantum beneficium obſtringet omnium animos, & vim illis quodammodo faciet, ut Deo ſeſe penitus conſecrent, inque legum ejus aſſidua obſervatione conſtantes permaneant, quod cum non quævis peccatorum remiſſio poſſit efficere, patet inde talem hic intelligendam eſſe, cujus eæ ſint vires; nempe plenam & perfectam, qua vere & ex animo pœnitentes, ſanctèque in poſterum viventes, omnium anteactorum criminum reatu ſolvuntur, non tantum ratione pœnæ ac mortis temporariæ, ſed etiam æternæ, vitaque immortalis illis deſtinatur. Hæc enim demum peccatorum remiſſio, conditione ejus quam diximus pœnitentiæ adjecta, hanc vim habet, ut homines a peccatis abſtrahere, Deoque inpoſterum mancipare poſſit.

Voces *injuſtitiarum*, *iniquitatum*, *tranſgreſſionum*, quibus hic peccata deſignantur, ſimiliter docent, agi hic de quorumvis etiam graviſſimorum peccatorum remiſſione. (d) Hinc videmus talem peccatorum remiſſionem, propriam eſſe novi fœderis promiſſionem. His enim verbis re ipſa probatur id quod ſuperius dictum fuerat, novum fœdus eſſe in præſtantioribus promiſſionibus ſancitum quam vetus. Hic eſt ſenſus iſtorum prophetæ verborum myſticus. (e) Literalis erat, quod Deus Judaicum populum ex captivitate Babylonica liberaturus, & ſic præterita illorum graviſſima peccata & ſcelera obliteraturus eſſet, ſublatis nimirum pœnis eorum temporariis, quo tanto beneficio populus Deo mirifice obſtringi, & ad ipſum in poſterum conſtanter colendum adduci debuit. Verum hic ſenſus longe exilior eſt, quam ut verbis tam auguſtis plene & in ſolidum reſpondeat. Nam neque tunc ullum fœdus novum & a priori diverſum proprie loquendo Deus cum populo inivit, nec beneficium illud tantarum prorſus fuit virium, ut populum in officio continere perpetuo poſſet, ideoque apparet, ſpiritum ſanctum alium quendam hoc longe auguſtiorem deſignare ſenſum. Literali ergo ſenſu, iſta remiſſio de ablatione temporariæ illius pœnæ re ipſa perfecta intelligi debet: ſenſu vero myſtico de promiſſione ablationis æternæ imprimis pœnæ, a Deo ſub conditione pœnitentiæ ſuo tempore peragendæ, quemadmodum natura fœderis requirit. Atque hinc eſt, cur Judæi illius divini beneficii, utpote præteriti, tandem obliti, iterum in varia peccata prolapſi a divina lege deſciverint: Chriſtianus vero ſeu novi fœderis populus perpetuo ad officium faciendum Deoque alacriter ſerviendum excitetur, quo promiſſum illud bonum, cujus jure jam gaudet, reipſa tandem conſequatur, nec eo ſeſe ſua culpa indignum reddat.

Verſ. 13. *Dicendo autem*, vel *dum dicit novum, veteravit prius.* Jam oſtendit iſtis ſpiritus divini verbis repudiari quodammodo & reprehendi fœdus antiquum. Dum enim dicit Deus ſe novum fœdus percuſſurum, eo ipſo antiquat prius. Unde ſane apparet, illud vituperabile fuiſſe, ac proinde tantas ac tam præſtantes promiſſiones nequaquam habuiſſe. Hinc certe manifeſtum eſt, (f) novum fœdus a veteri plane diverſum eſſe, nec ut a multis creditur, ſola claritate aut perſpicuitate, ſed ipſis promiſſionibus conditionibuſque differre.

Quod autem antiquatur & ſeneſcit prope interitum eſt, vel, *ut diſpereat*, ſeu *evaneſcat.* Obiter & velut ὁ περίεργος ex ſuperioribus infert, vetus fœdus, quamvis tum temporis adhuc videretur apud Judæos vigere, & ſtante eorum templo ac republica ſtare, ſenſim tamen ad interitum vergere, utpote jam antiquatum a Deo ac ſeneſcens. Quod enim ſeneſcit, id licet adhuc extet & appareat, brevi tamen interiturum

(a) *Leges cordi inſcriptas habere.* (b) Proximus, frater, amicus, *idem in lege ſignificant.* (c) *Fœderis novi ratio, illiuſque efficacia.*

(d) *Plena peccatorum remiſſio, novi fœderis propria.* (e) *Senſus literalis.* (f) *Novum fœdus a veteri diverſum.*

diſpari-

diſpariturumque eſt; cum ſeneſcere nihil aliud ſit, quam ſenſim deſtrui ac aboleri. Idem ergo & fœderi Moſaico ominatur autor, nec omini defuit eventus. Templo enim & Judæorum repub. non multo poſt everſa, religio quoque Moſaica ac publicus ille Dei cultus in fœdere antiquo præſcriptus intercidit & diſparuit, ita ut reliquiæ tantum quædam, & nil niſi rudera ejus hodie appareant.

CAP. IX.

ARGUMENTUM.

(a) Pergit autor in comparatione novi & veteris fœderis ratione expiationis peccatorum, oſtenditque quantum novum præſtet veteri: quod perinde eſt, atque ſi ſacerdotium cum ſacerdotio conferret. Fœdus enim, ut alibi jam diximus, & ſacerdotium, per quod peccatorum expiatio peragitur, inter ſe connexa ſunt. Unde, quemadmodum ſuperiori capite a ſacerdotio ad fœdus tranſiit autor: ita nunc a fœdere ad ſacerdotium regreditur. Primo ergo κεφάλαιον *iſtius comparationis explicans docet quid vetus fœdus habuerit, (b) quod ad ſacerdotium peccatorumve expiationem attinet, & quid ei defuerit. (c) Deinde* ὑπόδειγμα *ſubjiciens, quantum hic vetus fœdus a novo ſuperetur, oſtendit: quorum illud unam, hoc alteram capitis partem conſtituit.*

(a) *Argumentum capitis.* (b) *Partes capitis duæ.* (c) *Prior ad verſ.* 11.

Verſ. 1. HAbuit *quidem & prius* vel *primum.* In Græco additur particula illativa οὖν, (d) *ergo* vel *igitur*; quæ indicat hæc ſuperioribus ita ſubjici, ut aliqua ratione ex iis deducantur. Videntur autem non tam connecti cum proxime præcedentibus (licet etiam cum his aliquo modo cohæreant,) quam cum iis quorum occaſione autor in ſuperiorem de fœdere antiquo ſermonem devenerat; nempe cum iis quæ de comparatione Chriſti cum ſacerdotibus Leviticis dixerat: in quibus aſſeruit cap. 8. 5, 6, illos umbræ ſerviiſſe cæleſtium, ſeu in terreſtri tabernaculo Deo miniſtraſſe, victimaſque obtuliſſe, Chriſtum autem præſtantiorem adeptum eſſe miniſterii functionem. (e) Huc ergo aliquo modo rediens, veluti per epanalepſin quandam repetit & fuſius explicat ea quæ antea breviter de Leviticis ſacerdotibus dixerat, quantoque dignitatis intervallo Chriſtus eos hac in parte antecellat, in ſequentibus oſtendit.

Et primum. Quædam exemplaria addunt vocem *tabernaculum*, quaſi hic de tabernaculo, non de fœdere velit loqui D. autor: nec recte ex ſuperioribus inferretur hæc oratio, cum jam a tabernaculo ad fœdus digreſſus fuerit autor; nec ſequentia recte ad tabernaculum referri poſſent. Si vero hæc verba ad fœdus referantur, & ex ſuperioribus rectiſſime inferetur hæc oratio: & ſequentia aptiſſime quadrabunt. (f) Itaque vera eſt lectio, quæ non addit vocem *tabernaculum*, ſed ſimpliciter habet: *habuit ergo & primum,*

(d) *Nexus.* (e) *Epanalepſis.* (f) *Lectio vera.*

nempe fœdus. Proxime enim, de fœdere loquens dixerat, *dum dicit novum, antiquavit primum.*

(g) *Juſtificationes*, id eſt inſtituta, juſſa. Juſtificationum enim ſeu δικαιωμάτων nomine reddere ſolent Græci veteris teſtamenti interpretes vocem *chukkim*, quæ inſtituta, decreta & præcepta ſignificat.

Culturæ ſeu *cultus*; λατρείας. Quę vox genitivo caſu cum voce δικαιωμάτων cohæret, ſignificatque inſtituta de cultu nempe divino, ſeu quibus deſcriptus eſt modus Dei colendi: qualia erant præcepta de variis ſacrificiis & oblationibus, aliiſque rebus ad cultum divinum ſpectantibus.

Et ſanctum ſeculare, κοσμικὸν in Græco, *mundanum.* Intelligitur tabernaculum vel ſanctuarium; quod *ſeculare* ſeu *mundanum* vocat, reſpectu illius cæleſtis; ita ut mundanum idem, quod terrenum ſit. Vel hinc apparet non eſſe ſuperius vocem *tabernaculi* legendam, ut dictum eſt. Quomodo enim tabernaculum diceretur habuiſſe tabernaculum?

Verſ. 2. (h) *Tabernaculum enim factum eſt.* Explicat quale ſanctum hoc ſeculare fuerit. Incipit enim a poſteriori explicare ea, quæ primum fœdus habuiſſe dixit: primum enim deſcribit ſanctuarium; deinde, quem prius nominaverat veteris fœderis cultum: tum porro, quid temporibus illis quidque ſacrificiis expiatoriis defuerit oſtendit.

Primum in quo erant candelabra, & menſa, & propoſitio panum. Tabernaculum *primum* opponitur *ſecundo*, quod vocabatur ſanctum ſanctorum: de quo paulo poſt.

Propoſitio panum. Matth. 12. 4 dicitur *panes propoſitionis* inverſa loquendi ratione. Utroque modo ſignificantur panes poſiti coram Deo.

Quod dicitur ſancta. Quod, ſcilicet *tabernaculum*, non *quæ*, ita ut pronomen αἵτινες in Græco ad vocem σκηνή, id eſt *tabernaculi*, non ad vocem *propoſitionis* referatur, contra quam fecit Latinus interpres: quare & ſequens vox ἅγια in neutro plurali, non ἁγίαι in fœminino ſingulari legi debet. Opponuntur enim *ſancta*, *ſanctis ſanctorum.* Et prius quidem tabernaculum vocabatur *ſancta* ſimpliciter: ſecundum autem *ſancta ſanctorum*, vel *ſanctum ſanctorum.*

Verſ. 3. *Poſt velamentum autem ſecundum, tabernaculum quod dicitur ſancta ſanctorum*, id eſt ſanctiſſimum tabernaculum. (i) Hebræi enim cum ſuperlativos non habeant, vel addito adverbio *valde*, vel repetitione poſitivorum ſuperlativos exprimere ſolent.

Verſ. 4. *Aureum habens thuribulum & arcam teſtamenti circumtectam ex omni parte auro. Thuribulum* θυμιατήριον eſt in Græco. (k) Altare ſignificatur, in quo adolebantur incenſa Deo Exod. 30. 7. quod revera quidem in primo tabernaculo erat; ſed quia ſecundo velo, quo poſterius tabernaculum a priore dividebatur, adhærebat, & iſti tabernaculo adeo vicinum erat, propterea illud ſecundo tabernaculo tribuit autor. Præter hoc altare thuribulum (l) aliquod fuiſſe in ſanctis ſanctorum nihil legitur, nec in libris Moyſis, nec alibi. Neque ſane id conſentaneum eſt. Nam in ſacratius illud tabernaculum ingredi ſine ſuffitu non licuit; itaque thuribu-

(g) *Iuſtificationes pro inſtitutis.* (h) *Tabernaculum antiqui fœderis.* (i) *Hebræi ſuperlativos non habent.* (k) *Altare aureum.* (l) *Thuribulum.*

lum, quo ad suffitum faciendum uti debuit summus pontifex, ead ex sacratiore illo tabernaculo primum petere non potuit.

2. *In qua urna aurea habens manna, & virga Aaron quæ fronduerat, & tabulæ testamenti.* Voces ἐν ᾗ referendas esse ad *arcam*, non ad σκηνὴν, seu *tabernaculum*, tabulæ fœderis docent, quæ in ipsa arca erant; & de arca, non de tabernaculo nunc agi versiculi sequentis initium indicat, ubi pronomine ἥντινος arca significatur. Oppositio etiam istorum *in qua*, & *supra quam*, versu sequente, idem postulat. Verum quomodo in arca fuit & (*a*) urna mannæ & virga Aaronis; cum expresse legamus, nihil in arca fuisse præter tabulas fœderis? Aut ergo particula * *in* hoc loco latius extendenda est, ut includat ea etiam quæ alicui rei adjacent, seu circa eam sunt: sic dicitur Joannes in Bethabara baptizasse Joh. 1. 28, quia prope seu circa eam baptizavit. Sic Josue dicitur fuisse *in Jericho*, cum tantum esset in ejus vicinia Jos. 5. 13. Hoc sensu primo loco exprimit autor ea quæ circa arcam erant; urna nimirum aurea cum manna, & virga Aaron; deinde quæ in ipsa arca, nempe tabulæ fœderis; denique sequenti versu ea quæ supra arcam, videlicet Cherubim: & hæc fortassis fuit causa, cur sub particula *in* prius complexus sit vicina arcæ, quam intus posita, ut hac gradatione uti posset. Aut dicendum est, successu temporis factum esse, ut & urna mannæ, & Aaronis virga in arcam ipsam fuerint imposita.

Vers. 5. *Superque eam*, vel *supra ipsam autem erant Cherubim gloriæ, obumbrantes propitiatorium, de quibus non est modo dicendum per singula.* Cherubim sunt imagines humanæ alatæ.

Gloriæ, id est glorioſi, seu splendidi. (*b*) Gloria enim pro splendore sæpe ponitur.

Propitiatorium. Id est arcæ operculum; quod ἱλαστήριον est a Græcis interpretibus appellatum, quod nempe Deus cum Mose ex hoc operculo loquens suaque dans responsa populo, propitium se præberet. (*c*) Quanquam huic appellationi ansam dedit ambiguitas quædam nominis Hebræi, quo operculum illud vocatur. Id enim est *Capporeth* a verbo *Caphar*, quod in *Kal* tegere, *operire* significat, in *Piel*, *expiare*, quod apud Græcos interpretes est ἱλάσκεσθαι. Itaque licet nomen Hebræum simpliciter reddi possit, *operculum*: Græci tamen interpretes alteram verbi, a quo deducitur, significationem secuti, ea voce id reddiderunt, quæ operculum illud a cæteris omnibus operculis distingueret, eique esset peculiaris. Et consentaneum est, spiritum quoque divinum id ipsum voce ista ambigua significare voluisse.

Vers. 6. *His vero ita compositis, in prius quidem tabernaculum semper introibant* vel *introeunt sacerdotes, sacrificiorum officia consummantes.* (*d*) Descripto tabernaculo, nunc etiam rationem cultus describit; qui secundum duplex tabernaculum, erat & ipse duplex. Priorem describit hoc versiculo; alterum sequenti.

(*e*) *Semper* πάντοτε, significat hoc loco quotidie seu singulis diebus.

Vers. 7. *In secundum autem semel in anno solus pontifex non sine sanguine quem offert.* (*f*) Apparet hinc, oblationem illam pontificis non fuisse positam in ipsa mactatione pecudum, proinde nec oblationem Christi illi respondentem, de qua autor agit, in ipsius morte fuisse peractam; sed post mortem demum per ingressum ejus in cælum. Dicitur quidem etiam ipsa mors (*g*) Christi oblatio & victima, sed ob similitudinem cum sacrificiis voluntariis seu pacificis; & quidem ob id præcipue, quod Deo valde grata & accepta fuerit. Quo pacto & alia præclara pietatis opera, oblationes & victimæ Deo, dici possunt, & in scriptura dicuntur. Vid. cap. 13, 15, 16.

Pro sua & populi ignorantia, vel *pro suis & populi ignorantiis*; ὑπὲρ ἑαυτοῦ καὶ τῶν τοῦ λαοῦ ἀγνοημάτων. Videmus post vocem ὑπὲρ subaudienda esse particula τῶν, cujus (*h*) ellipsis etiam alibi occurrere solet: sic ut nomen ἀγνοημάτων etiam ad pontificem ipsum, non solum ad populum referatur, hoc pacto: *pro suis & populi ignorantiis.* Hunc sensum & vetus interpres secutus est; nisi quod pluralem numerum, qui est in textu Græco, mutarit in singularem, *pro sua*, *& populi ignorantia.* Porro ellipsin articuli hujus habes inter alia Joh. 5. 36 τὸ ἐμαρτύρησεν pro τῆς τοῦ ἐμαρτύρησεν. 1 Joh. 2. 2 περὶ ὅλου, pro περὶ τῶν ὅλου τοῦ κόσμου.

Ignorantiis. Hic videmus, (*i*) quæ peccata in illo anniversario sacrificio fuerint expiata: Ignorantiæ, nimirum, hoc est talia peccata, quæ, ut supra vidimus, vel ex ignorantia sive oblivione juris alicujus divini, (in tanta enim legum, earumque ad ritus varios, non solum ad res natura sua honestas spectantium, facile aliquid ignorari aut memoria excidere poterat) vel ex ignorantia facti & circumstantiarum; vel etiam ex humana quadam imbecillitate, quæ perinde fere atque ignorantia, præsertim juris, factum reddere poterat excusabilius, profecta fuerant. Itaque ad hoc peccatorum genus restringi debent illa Levitici verba Levit. 16. 34. Confer vers. 16 20, 34, cum jubetur sacerdos in hoc anniversario sacrificio *omnia peccata populi* expiare, vel sanctuarium ab illis expurgare.

Vers. 8. *Hoc significante spiritu sancto, nondum propalatam esse sanctorum viam, adhuc priore tabernaculo habente statum.* His & sequentibus verbis ostendit autor, & fœderis antiqui imperfectionem, & temporum illorum infelicitatem, quibus tabernaculum & cultus ille externus duravit. (*k*) Nam primo docet tum temporis nondum fuisse patefactam in cælos viam. Deinde sacrificiorum illorum in expiandis peccatis infirmitatem ostendit. Quod posterius in sequentibus facit; prius hoc versu, quo docet, quid ea res significarit, (*l*) quod in secundum illud tabernaculum nemini patuerit ingressus, præterquam semel in anno summo sacerdoti. Ait ergo, spiritum sanctum, cujus instinctu hæc omnia facta traditaque sunt, id per eam rem declarare voluisse, quod nondum patefacta fuerit sanctorum via, id est via in sancta, nempe vera illa & cælestia ducens, quamdiu istud tabernaculum statum suum habuit, hoc est quamdiu ex Dei instituto durare & sanctum esse debuit: Illius autem

(*a*) *Urna mannæ, & virga Aaronis.* * *Particula in.* (*b*) *Gloria pro splendore.* (*c*) ἱλαστήριον. (*d*) *Cultus antiqui fœderis.* (*e*) Semper *pro* quotidie.

(*f*) *Oblatio pontificis.* (*g*) *Christi mors quo pacto dicatur victima & oblatio?* (*h*) *Ellipsis.* (*i*) *Peccatorum in anniversario illo sacrificio expiatio.* (*k*) *Temporum antiqui fœderis infelicitas.* (*l*) *Clausus sanctorum aditus.*

profanatio

profanatio, ut sic dicam, & abrogatio, ita ut non amplius sit nefas cuivis in illud ingredi, apertum esse omnibus in sancta cœlestia ingressum declarat. Sancta enim illa verorum sanctorum erant typus: clausa via in illa sancta typus etiam erat nondum manifestatæ in sancta cœlestia viæ. Apertio viæ & ingrediendi in sancta illa cuivis concessa potestas (quod tum factum est, cum Deus non amplius quidquam valere tabernaculum illud voluit) libertatem quoque, seu ut inferius autor loquitur, παῤῥησίαν in cœlestia sancta ingrediendi omnibus concessam designat. Unde etiam, simul atque Christus spiritum emisit ac mortem obiit, qua nobis in cœlum aditus apertus est, velum illud sacrarii scissum ruptumque fuit, ne quenquam amplius sacrarii aditu prohiberet. (a) Nam quod adhuc in sancta illa cœlestia nullus, præter summum pontificem nostrum Christum, ingrediatur, id non fit propterea, quod jus & libertatem in ea intrandi Christi cultores non habeant: sed quod mortalis naturæ exuvias prius deponere debeant; quibus suo tempore, nempe in Christi adventu, depositis, tunc cæleste illud sacrarium, immortalitatis domicilium, certatim petent, & cujus jure nunc gaudent, tunc possessione sempiterna fruentur.

Vers. 9. *Quod parabola est.* Docet tabernaculum illud fuisse *parabolam*, hoc est simile quiddam, seu exemplar quoddam. Ἥτις, scilicet σκηνὴ *tabernaculum*; ideoque pronomen ἥτις verti debet *quod*, non *quæ*, secus quam fecit Latinus interpres. Παραβολὴ, scilicet ὢν, *fuit.*

Temporis instantis, vel, *in tempus instans.* Εἰς τὸν καιρὸν τὸν ἐνεστῶτα, hoc est parabola tempori illi tunc labenti & instanti serviens. Opponitur enim tempus illud instans tempori futuro, seu, ut ℣. 10 loquitur, *tempori correctionis.* Tabernaculum vero illud, cujus rei parabola, hoc est simile quiddam seu exemplar fuerit, jam diximus; nempe veri illius & cœlestis tabernaculi.

Secundum quod munera & hostiæ offeruntur, quæ non possunt secundum conscientiam perfectum facere servientem. Κατὰ ἣν, nempe κατὰ ταύτην. Latinus, *juxta quam*, ea exemplaria secutus quæ legunt κατ' ἣν, nempe παραβολὴν, vel σκηνὴν. Declarat tempus illud instans, cui tabernaculum parabolicum, ut ita dicam, fuit deputatum. Illi nempe tempori quo etiam parabolica sacrificia offerri sunt solita. Ubi simul innuit, jure optimo tabernaculum hoc non habere nunc statum suum, id est non stare, nihil amplius valere. Sublatis enim parabolicis sacrificiis, quæ tantum ad tempus correctionis fuerunt instituta, & ipsum hoc parabolicum tabernaculum tolli fuit necesse. (b) Sacrificia vero illa umbram tantum & imaginem fuisse verorum, ex eo docet, *quod non potuerint secundum conscientiam perficere servientem.* Τὸν λατρεύοντα. Cultus Dei in sacrificiis istis positus designatur.

(c) *Perficere* hoc loco est expiare, quemadmodum & supra cap. 7. ℣. 11, 19, 28, vidimus. (d) *Secundum conscientiam perficere*, seu expiare, nihil aliud est, quam, ut ex oppositione eorum peccatorum apparet, quæ per legalia sacrificia expiata fuisse versu sequenti dicuntur, ea peccata tollere, quæ conscientiam ipsam, non carnem tantum maxima ex parte polluebant & aggravabant; tollere reatum peccatorum gravissimorum; atque ita tollere, ut non solum temporarias pœnas non metuas, sed nec æternas, & porro æternam vitam speres, certusque sis, te ob anteacta peccata, quamvis gravissima, ab ea excluſum non iri, (e) dummodo mutato vitæ consilio sancte in posterum vivas, & quantum tantæ salutis adeo explorata spe, tantaque Dei gratia inflammatus, & ejus auxilio fretus, conniti queas, purum te ab omni peccato serves.

Vers. 10. *Solummodo in cibis.* Ostendit qualia peccata legalibus sacrificiis fuerint expiata, (f) quibus in rebus hæc sacrificia fuerint constituta.

In cibis, nempe si quis impurum aliquem cibum gustasset.

Et in potibus. Si quis verbi causa ex impuro aliquo secundum legem vase bibisset, vel potu, in quem impuri quidpiam incidisset, usus esset.

Et variis baptismatibus, id est ablutionibus; si quis videlicet ablutionem aliquam in lege præceptam neglexisset.

Et justitiis vel *justificationibus* δικαιώμασι, id est institutis. Vide versu 1 hujus capitis.

Carnis, id est ad carnem seu corpus spectantibus, significantur reliqua omnia ritibus illis externis & lege ceremoniali definita, qualis inter cætera erat vel contactus rei cujuspiam impuræ. (g) Licet enim & peccata quædam adversus morales, ut vocant, leges admissa, sacrificiis illis expiata fuerint: nulla tamen ex iis animo elato divinæque legis contemptu perpetrata, proindeque conscientiam vere polluentia; sed ea tantum, ut jam monuimus, in quibus vel excusabilis aliqua ignorantia vel infirmitas quædam hominibus perquam familiaris, nec Dei clementia prorsus indigna, locum habuit. (h) Præterea hactenus tantum expiata fuerunt, quateuus sacrificiis illis, facta prius injuriæ, si cuipiam illata esset, compensatione, pœna talium peccatorum non alia quam ad carnem, hoc est ad corpus & ad hanc vitam spectans, ablata fuit. Nam æterna iis auferri non potuit.

Usque ad tempus correctionis imposita, ἐπικείμενα, nempe δῶρα seu *munera* superiori versiculo nominata. Licet enim θυσίαι seu *victimæ* fœminino genere posteriori loco fuerint nominatæ: potest tamen adjectivum cum priori substantivo ratione generis convenire, ut taceam neutra pluralia posse ad substantiva plura diversi generis referri. Id tantum obstare videtur, quod prius adjectivum, δυναμένας versic. superiore cum victimis posterius nominatis cohæreat. Vetus interpres legit *injunctis*, quod recte de cibis, potionibus, baptismis, aliisque legibus ac justificationibus carnis modo nominatis diceretur, nisi Græcorum codicum obstaret fides. Vide quid hic notarit Beza. Hic videmus aperte, qualia inprimis peccata sub lege per sacrificia illa fuerint expiata, seu, ad quæ peccata expianda ea fuerint instituta. Videmus etiam, quam vim in peccatis expiandis habuerint, nempe quod ad veras illas & graves conscientiæ labes eluendas pertingere nequiverint, nec per ea expiatos omnis pœnæ divinæ metu solvere. Carnis potissimum labes mundabant, ne ob eas impuri censerentur homines, & a civili conversatione ac reipublicæ usu prohiberentur. Ait autem munera ista & sacrificia carnis maculas abluentia non

(a) *Occupatio.* (b) *Sacrificia antiquæ imago verorum.* (c) Perficere *pro* expiare. (d) *Secundum conscientiam perficere.* (e) *Conditio peccatorum remissionis consequendæ.* (f) *Sacrificia legis.* (g) *Quæ peccata moralia expiaverint?* (h) *Ea quatenus.*

in perpetuum fuiſſe inſtituta: ſed tantum *ad* (*a*) *tempus correctionis*, διορθώσεως. Intelligit tempus, quo omnia quæcunque vel ad divinum cultum, vel ad populi divini felicitatem pertinent, corrigenda, & in optimum ſtatum perducenda erant: tempus nimirum Chriſti, qui adveniens, ut mulier illa Samaritana dixit Joh. 4. 25. annunciaturus nobis erat omnia; quo tempore carnalis ille cultus in ſpiritualem converſus eſt, taleque ſacrificium inſtitutum, cujus beneficio homines ſecundum conſcientiam penitus expurgantur, ita ut omnium etiam graviſſimorum criminum reatu coram Deo ſoluti, pœnarumque non temporalium tantum, ſed & æternarum metu liberati, immortalis vitæ ſpe exultent, tantiſque Dei muneribus ac gratia incenſi, & ne ea ejuſve fructu futuro unquam excidant toti amore Dei ac juſtitiæ flagrent, & ad omne bonum opus incitati ferantur. Adhuc habuimus comparationis inter fœdus antiquum & fœdus novum, ratione tabernaculi & cultus, protaſin: ſequitur nunc apodoſis, in qua ſacerdos ſummus ſacerdoti ſummo, tabernaculum tabernaculo, cultus cultui, victima victimæ, oblatio oblationi, expiatio denique expiationi opponitur.

Verſ. 11. *Chriſtus autem.* (*b*) Duobus verſiculis, hoc & ſequenti, complexus eſt D. autor omnia quæ ad hanc apodoſin pertinent; quæ deinde in ſequentibus amplificat & illuſtrat.

Aſſiſtens, ſeu *adveniens*, vel, *poſtquam advenit pontifex futurorum bonorum.* Παραγενόμενος ἀρχιερεύς, id eſt exortus pontifex. (*c*) Sæpe enim in ſcripturis advenire quippiam dicitur, cum primum exoritur, vel exiſtere incipit. Quæ enim exiſtere incipiunt, veluti ex alio loco ad nos venire videntur. Exortus autem hic dicitur Chriſtus ratione pontificatus; ideo dicit παραγενόμενος ἀρχιερεύς, *exortus pontifex.* Reſpicit ad tempus quo primum Chriſtus a Deo ſacerdos æternus, ſecundum ordinem Melchiſedec, eſt conſtitutus.

(*d*) Dicitur autem eſſe pontifex *futurorum bonorum*, ad differentiam pontificis antiqui. Per *futura bona* intelligi poſſunt tum ea bona, quæ reſpectu legis erant futura, tum quæ reſpectu hujus ſeculi ſunt futura. Reſpectu legis futura erat perfecta peccatorum expiatio. Reſpectu hujus ſeculi futura eſt vita immortalis & ſempiterna, perfectæ expiationis complementum. (*e*) Iſtorum bonorum pontifex dicitur Chriſtus, quia per ejus ſacrificium & oblationem illa conſequimur; ipſe eſt, qui curat, ut his bonis potiamur; non ſecus ac legalis pontifex curabat, ut bona ſub lege promiſſa, quæ quidem hujus vitæ erant, in populum redundarent.

Per amplius & perfectius tabernaculum non manufactum. Si hæc verba dependent a verbo *introivit*, ℣ſ. ſequentis, quomodo Chriſtus per tabernaculum idque majus & perfectius ingreſſus dicitur in tabernaculum, ſeu, in ſancta majora illa & perfectiora? (*f*) Aut igitur particula διὰ, *per*, idem hoc loco valet, quod *cum*, ita ut hæc verba non dependeant a ſequenti verbo *introivit*, ſed pertineant adhuc ad pontificatus Chriſti deſcriptionem quandam ab adjuncto; quaſi dicat pontifex majus habens & perfectius tabernaculum: Aut dicendum eſt, autorem iſtum, quia commemoravit ℣ſ. 2, 3, duplex tabernaculum terreſtre, duplex etiam in cæleſti illo domicilio ac templo adytum, duobus illis antiqui templi ſacrariis aliquo modo reſpondens, conſiderare. Unum eſt commune magis & latius, in quo degunt angeli; alterum intimum ac ſacratiſſimum, in quo eſt ipſius divinæ majeſtatis thronus. Licet enim unum ab altero non ita forte ſit ſeparatum, quemadmodum ſacraria illa in templo parietibus ipſis ſejuncta erant; ſufficit tamen, ſi ſplendore ac claritate inter ſe differant: non ſecus atque in regum ampliſſimo aliquo penetrali, diſtinguere potes locum, in quo ipſe regalis thronus poſitus eſt, utpote majori magnificentia conſpicuum, a loco reliquo, quamvis continuo. Ut taceam & tabernaculum illud interius ac ſacratius olim cum priori fuiſſe continuum, & non niſi velo diſtinctum; cum ſine tali corporeo ac craſſo diſſepimento unum ab altero diſtingui non poſſet. In cælo autem differentia ſplendoris atque gloriæ pro velo eſt. Chriſtus ergo in ipſum ſacratiſſimum Dei penetrale ingreſſurus per prius illud tranſire neceſſe habuit: quemadmodum & legalis pontifex per primum tabernaculum intrabat in ſecundum.

Favet huic ſententiæ 1 quod antea, ut vidimus ℣ſ. 2, 3, duplex tabernaculum commemoraverit & deſcripſerit autor: unde ipſius comparationis apodoſis requirit, ut duplici tabernaculo duplex etiam opponatur in cælo locus: unus ſacer, alter ſacratiſſimus.

2 Quod hæc verba videantur pendere a ſequenti verbo *introivit*, quemodmodum indicat particula *neque* ſequentem incipiens verſiculum. Hæc enim ea copulare ſolet, quæ ſub uno verbo continentur, quod hic eſt, *introivit.*

3 Quod id videatur requirere ſumma divini numinis majeſtas, ut in illo cæleſti domicilio quod procul dubio patentiſſimum eſt, ſacratiſſimus ſit quidam locus, illius inacceſſæ lucis ſplendore maxime radians, in quo ipſe Deus ſupremus rerum omnium dominus reſideat; (*h*) cui ſanctum illud ſanctorum, in quo etiam thronus Dei eſſe dicebatur, reſponderit.

Amplius ſeu *majus* dicitur non tantum ratione quantitatis; ſed etiam ratione præſtantiæ.

Ideo addit: *& perfectius*, id eſt præſtantius, nempe terreſtri illo:

Huc pertinet & quod ſequitur, (*i*) *non manufactum*, quale erat illud ſub lege. (*k*) Verum oſtendere volens autor amplius ſe quiddam his verbis complecti, quam prima fronte appareat, declarat, quid illis ſignificet.

Id eſt hujus creationis vel *creaturæ*, quaſi dicat non hoc tantum dicere volo, quod tabernaculum illud, in quod pontifex noſter Chriſtus introivit, non ſit humana manu aut arte factum; ſed etiam quod non ſit ex numero viſibilium creaturarum, quæ licet nec ipſæ ulla hominum manu aut induſtria ſint factæ, manufactis tamen ſunt ſimiles, quia & craſſæ & corruptioni ſunt obnoxiæ, non ſecus ac illa: quo ſenſu & apoſtolus 2 Cor. 5. 1, ædificium illud glorioſi corporis huic caduco corpori noſtro opponens, id non manufactum eſſe dixit. Aut ſi mavis, *non hujus creaturæ* tabernaculum Chriſti dicitur, quod non ſit conſtructum ex materia vel ulla re, quæ pertineat ad numerum creaturarum oculis noſtris ſubjectarum, ex quibus conficiuntur omnia quæ manibus hominum

(*a*) *Tempus correctionis vel tempora reſtitutionis Act. v.* 3. (*b*) *Pars capitis ſecunda.* (*c*) Advenire *pro* exoriri. (*d*) *Inter Chriſtum & antiquum pontificem oppoſitio.* (*e*) *Chriſtus futurorum bonorum pontifex.* (*f*) Per *pro* cum.

(*g*) *Duplicis in cælo adyti conſideratio.* (*h*) *Oppoſitio inter Chriſti & pontificis antiqui tabernaculum.* (*i*) Non manufactum. (*k*) *Quid hoc loco complectatur;*

fiunt,

fiunt. Itaque hæc verba, *non hujus creaturæ*, latius extendenda ſunt, quam proprie ſignificant illa, *non manufactum*. Neque enim ſtatim ſequitur: ſi non eſt manufactum, ergo non eſt hujus creaturæ; niſi manufactum, ut diximus, ſic ſumamus, ut illud etiam per metaphoram ſignificet, quod manufacto ſimile eſt: qualia ſunt omnia quæ ſunt hujus creaturæ ſeu creationis, id eſt ea quæ ab initio mundi ſunt condita: vel (quod eodem recidit) ſic, ut complectatur omnia quæ ratione materiæ ejuſdem ſunt generis cum manufactis; quales ſunt res omnes initio mundi a Deo conditæ: ex iis enim res manufactæ conſtant. (*a*) Hinc autem apparet aliam eſſe creationem ſeu creaturam Dei, hujus mundi creatione longe præſtantiorem, cujus nempe & forma & materia alterius ſit generis, hac quam videmus longe pulchrior, purior, ſubtilior & ſtabilior. Atque ad hanc creationem cæleſte illud pontificis noſtri tabernaculum, quod ipſius ſummi Dei domicilium & templum eſt, pertinet.

Verſ. 12. *Neque per ſanguinem hircorum & vitulorum.* (*b*) Nunc etiam opponit ſacrificium ipſum Chriſti, ſacrificio pontificis antiqui. Pontifex antiquus per ſanguinem hircorum & vitulorum ingrediebatur in ſancta Levit. 16. 12, 15, 18: Chriſtus vero non per ſanguinem tam vilem, ſed per ſanguinem precioſiſſimum, qui alius eſſe non potuit, quam ipſius proprius. Nam ſanguis quidem humanus ſanguine brutorum; ſed ſanguis Chriſti ſanguine cæterorum omnium hominum longe eſt pretioſior: cum ipſe quoque cæteris hominibus omnibus, imo omnibus creaturis longe ſit præſtantior, Deoque charior ac propior, utpote unigenitus ejus filius.

Addit ergo autor: *ſed per proprium ſanguinem.* (*c*) Δὲ poſitum pro διὰ, ut ſæpe. Notandum autem eſt, autorem, ut elegantiæ iſtius comparationis conſuleret, uſum eſſe in priori membro voce *per*; licet pontifex legalis non tantum per ſanguinem hircorum, & vitulorum, hoc eſt fuſo prius ſanguine iſtorum animalium, ſeu interveniente ſanguinis eorum fuſione, ſed etiam cum ipſorum ſanguine in ſancta fuerit ingreſſus ℣ſ. 7. Verum quia in Chriſti ſacrificio ſimilitudo eo uſque extendi non potuit, cum Chriſtus non alienum, ſed ſuum ſanguinem fuderit, nec ſanguinem ſuum poſt mortem, ſed ſeipſum, & quidem jam immortalem depoſitis carnis & ſanguinis exuviis, quippe quæ regnum Dei poſſidere nequeant, in cæleſti illo tabernaculo obtulerit: proindeque non cum ſanguine, ſed tantum fuſo prius ſanguine; ſeu interveniente ſanguinis ſui fuſione, in ſancta fuerit ingreſſus: Idcirco D. autor minus de legali pontifice dixit, quam res erat; vel potius ambiguitate particulæ *per*, quæ, ut non multo ante diximus, etiam idem quod *cum*, in ſacris literis ſignificare ſolet, comparationis concinnitati conſulere voluit. Aliter enim ex parte in Chriſti ſacrificio res ſeſe habuit, quam in illo antiquo. In antiquo illo, ut & in aliis, quæ pro peccato lege divina conſtituta erant, non offerebatur ipſum animal mactatum, hoc eſt nec in odorem ſuavitatis, ut ſcriptura loquitur, adolebatur ſed renes ejus & adeps tantum; nec inferebatur in ſancta, ſed illius ſanguis tantum. In Chriſti autem ſacrificio non ſanguis ipſius, quem mactatus effudit, ſed ipſe offerri, & in illa ſancta cæleſtia ingredi debuit. Idcirco infra ℣ſ. 14 dicitur ſeipſum, non vero ſanguinem ſuum Deo obtuliſſe: licet alias comparatio cum ſacrificiis expiatoriis poſtulare videretur, ut hoc poſterius potius diceretur.

Introivit ſemel in ſancta. (*d*) Ingreſſus in ſancta neceſſario ad ſacrificium iſtud requiritur: nec ante oblatio, in qua ſacrificii ratio potiſſimum conſiſtit, peragi potuit, cum ea in ſanctis iſtis fieri debuerit ℣ſ 7. Hinc manifeſtum eſt, pontificis noſtri oblationem & ſacrificium non in cruce, ſed in cælo peractam eſſe, & adhuc peragi.

Semel. Non quotannis, ut pontifex legalis.

In ſancta. Illa nimirum vera, in quibus ipſe Deus vere habitat. Vide verſiculum præcedentem.

Æterna redemtione inventa. (*e*) Jam opponit expiationem per Chriſti ſacerdotium partam expiationi veteri. *Redemtionis* nomine intelligit expiationem ſeu liberationem a reatu peccatorum. Eſſe enim peccati reum, ac proinde mortis ac damnationis mancipium, graviſſima eſt ſervitus atque captivitas. *Æternam* autem dum dicit, tacite cauſam reddit, cur dixerit Chriſtum ſemel tantum ingreſſum eſſe in ſancta; quia nimirum hoc ſuo ingreſſu ac ſui ipſius oblatione, in ſempiternum homines expiavit, ut dicitur cap. 10. ℣ſ. 14. (*f*) Æternam ergo redemtionem invenit Chriſtus, quatenus omnium hominum in ſe credentium, qui & olim vixerunt, & nunc vivunt, & ad mundi uſque finem victuri ſunt, omnia peccata non præterita tantum, ſed & futura penitus expiavit, ſic ut iſta expiatio ad quævis & tempora & peccata pertineat, dummodo quiſpiam ad Chriſtum quoque vere pertineat. Legalis expiatio quotannis peracta, nec in futurum ſpectabat, nec quævis peccata tollebat; ſed ad eos tantum, qui tunc, cum fiebat, viverent, & ad peccata præterita, & quidem anni proxime præcedentis, ſolummodo expianda pertinebat. Ideo æterna non erat, ſed tantum annua.

Verbum autem ἐνεγκάμενος vel ἐνεγκάμενος (nam utroque verbo diverſa utuntur exemplaria) non notat actionem quæ ingreſſum Chriſti in ſancta anteceſſerit, quaſi prius Chriſtus redemtionem invenerit, quam in ſancta ingreſſus fuerit: ſed quod illo ipſo ingreſſu eam invenerit, id eſt pepererit. Vide quæ diximus cap. 1. ℣ſ. 3 in participio ποιησάμενος, & capite 6 verſu 13.

Verſ. 13. *Si enim ſanguis hircorum & taurorum.* Confirmat id quod dixit, Chriſtum redemtionem æternam unica ſua oblatione peperiſſe. Ut id obtineat argumento a minori ad majus ducto (*g*) probat, Chriſtum peccata conſcientiam noſtram polluentia expurgaſſe. Horum vero expurgatio efficit, ut in poſterum Deo ſerviamus, id eſt peccatis depoſitis juſtitiam omni ſtudio colamus: quod ubi fit, illic nulla amplius pro peccatis oblatione eſt opus, quemadmodum è contrario, cum peccata non deponuntur, & poſt expiationem homines iterum in ea relabuntur, (quod fit, cum expiatio nullas vires habet homines a peccatis abſtrahendi) iterum opus eſt oblatione & ſacrificio, ſi debeat eorum conſequi remiſſio. Nam ut unica oblatione expientur homines iiſdem peccatis perpetuo mancipati, nihiloque per expiationem meliores effecti, haud eſt conſentaneum. Itaque oblatio aut homines a peccatis abducendi vim habere debet, efficiendique ut

(*a*) *Præter hujus mundi creationem dari aliam.* (*b*) *Inter Chriſti & pontificis antiqui ſacrificium oppoſitio.* (*c*) Δὲ pro διὰ. (*d*) *Ingreſſus in ſancta neceſſario ad ſacrificium oblationemque requiritur.* (*e*) *Oppoſitio inter expiationem Chriſti & pontificis antiqui.* (*f*) *Æterna redemtio.* (*g*) *Argumentationis autoris vis & ratio.*

ſancte in poſterum vivant: aut hominibus ſemper ad peccata redeuntibus, ſemper & illa repetenda eſt, nec æternam redemtionem afferre poteſt. (a) Conſtat inde Chriſti oblationem nemini revera prodeſſe, cum ſit unica, niſi illi qui fide in Chriſtum ſuſcepta, ſancte in poſterum vivit, & excuſſo peccati jugo, Deo ſe totum mancipiat.

Ait igitur: *Si enim ſanguis taurorum & hircorum.* Tauros vocat, quos verſu ſuperiore vocavit vitulos, tum propter ætatis confinium in vitulis illis ſeu juvencis, quæ mactabantur, quo pacto etiam vitula pro vacca aliquando ponitur: tum per ſynecdochen quandam unius ſpeciei pro altera, aut pro bovino genere. In illo enim anniverſario pro totius populi peccatis ſacrificio, ad quod reſpicit autor, non taurus ullus proprie loquendo, ſed pro populi quidem peccatis hircus, pro pontificis autem peccatis juvenca ſeu vitula mactabatur. Atque hæc eſt cauſa, cur D. autor hæc animalia conjungat; idem ſit infra cap. 10. ℣ſ. 4.

Addit *& cinis vitulæ aſperſus* vel *aſpergens.* Hic ritus Num. 9 deſcribitur. Non eſt neceſſe ad argumentum autoris concludendum, ut hic vitulæ cinis ponatur fuiſſe typus ſanguinis Chriſti. Non enim hic ducitur argumentum a typis ad antitypum, (niſi forte per accidens) ſed ab imparibus. Quod ideo monemus ne quis hinc colligendum putet, autorem oblationem Chriſti expiatoriam cum aliis ſacrificiis conferre, præterquam cum anniverſario illo, in quo ſummus pontifex in ſancta ſanctorum intrabat. (b) Quanquam libenter fatemur cinerem iſtum fuiſſe ſanguinis Chriſti typum, eumque egregium; quatenus nimirum hic cinis quovis tempore, quemvis, qui eo conſperſus eſſet, a carnis quibuſdam maculis emundandi vim habuit, & quiddam fuit perpetuum, ex Dei ſolius decreto, non vero hominis cujuſquam arbitrio pendens, ſemper enim cinerem illum in promptu eſſe oportuit. Sic namque & ſanguis Chriſti quovis tempore quoſvis homines, dummodo eo conſperſi, id eſt a peccatorum ſordibus abluti ſint, ab eorundum reatu emundandi vim habet, perpetuumque quoddam eſt expurgandæ conſcientiæ remedium, Ipſius Dei conſilio inſtitutum.

Aſperſus. in Græco eſt ῥαντίζουσα *aſpergens.* Tribuitur cineri illi aqua diluto, aſpergendi actio, non quod cinis ipſe quempiam proprie loquendo conſperſerit; ſed per metonymiam quandam, quod eo homines aſperſi fuerint: qua ratione gladius verbi cauſa vulnerare quempiam dicitur, propterea quod gladio vulnus infligatur. (c) Itaque rectius vertitur *cinis aſpergens* quam *aſperſus.* Nec enim cinis ipſe conſpergebatur, ſed homo cinere.

(d) *Sanctificat*, id eſt mundat. Sanctus enim opponi ſolet polluto, κεκοινωμένῳ.

Κοινὸν, id eſt commune, pro polluto, & κοινῶσις, *commune fieri*, pro pollui ſumitur in ſacris literis; quia quod commune eſt & in promiſcuo uſu poſitum, pollui facile ſolet, ſanctum certe eſſe non poteſt: cum ſanctum id ſit, quod a communi uſu ſejunctum eſt ac ſegregatum.

Ad emundationem ſeu *puritatem carnis.* Docet quæ ſit iſta ſanctificatio ſeu emundatio, ſanguine hircorum & vitulorum, cineriſque aſperſione facta, nempe quod illius ſanguinis oblatione & hujus cineris aſperſione factum fuerit, ut homines ratione carnis mundi cenſerentur. Carnis illæ maculæ & labes, quibus forte contaminati fuerant, nihil illis hoc pacto explatis oberant; fas ipſis erat cum aliis verſari, templum adire, ſacris intereſſe, ad Deum accedere, hoſtias contingere, carnibus earum veſci, &c. Carnis iſta puritas erat cauſa finalis ſimul & effectus oblati ſanguinis & conſpergentis cineris.

Verſ. 14. *Quanto magis ſanguis Chriſti.* (a) Videri alicui poſſet, non debuiſſe autorem a minori ad majus, ſed potius a pari argumentum ducere, cum utrobique rationum æqualitas eſſe videatur, ita ut tam hoc, quam illud pariter ſeſe habeat ad ſuum effectum producendum; ſanguis quidem pecudum ad carnis emundationem: ſanguis vero Chriſti ad emundationem conſcientiæ. Sed notandum eſt, animalium ſanguinem ejuſque oblationem, non ita prorſus ſeſe habere ad carnem emundandam, quemadmodum ſanguis Chriſti per ſpiritum a Deo oblati ſeſe habet ad emundandam conſcientiam: quam enim vim natura rei inſpecta ſanguis animalium fuſus, & in ſacrario oblatus habet ad id, ut carnem emundet aut emundare cenſeatur? Nonne iſte carnis emundatæ effectus haud aliter, quam ſolo Dei decreto ad ſanguinis iſtius fuſionem oblationemque fuit adſtrictus? utque vim hanc habere cenſeretur, annon aliunde jam prorſus de divino decreto conſtare debuit? (f) At vero Chriſti ſanguis, poſtquam fuſionem ejus Chriſti ipſius in ſacrario illo cæleſti oblatio conſecuta eſt, ſeu Chriſti ſanguinis fuſione cum ipſius Chriſti oblatione conjuncta (quo pacto Chriſti ſanguinem hic conſiderat autor, cum eum idcirco Chriſtus fuderit, ut ſeſe pro nobis in cæleſti ſacrario tanquam pontifex ſimul & victima offerre poſſet) natura rei inſpecta vim maximam habet ad expurgandas conſcientiæ labes, ſeu purgationis iſtius veriſſima & efficaciſſima eſt cauſa. Oblatione enim Chriſti, ut & alibi jam diximus, & infra dicemus, ipſius de ſalute noſtra ſingularis atque unica in cælis cura continetur, ex qua ſane conſcientiæ noſtræ emundatio, peccatorumque pleniſſima remiſſio, tanquam ex cauſa ſua manat ac proficiſcitur. (g) Porro ut ſanguis Chriſti vim tantam habere cenſeatur, perſpecta mortis Chriſti natura, illiuſque circumſtantiis, quiſque facile ea de re admoneri poteſt. Sanguine enim ſuo doctrinæ ſuæ veritatem valide aſſeruit: ſanguine ſuo fuſo in cælum immortalis vitæ domicilium penetravit, ut quod verbis promiſerat, exemplo cunctis teſtatum faceret: ſanguine ſuo fuſo in cæleſte illud ſacrarium ingreſſus ſeipſum immaculatum Deo pro nobis obtulit: ſanguine ſuo fuſo omnem in cælis & in terra poteſtatem, omne judicium noſtræq; ſalutis arbitrium adeptus eſt. Atque ad hoc obtinendum ſanguis a Chriſto fuſus non qualiſcunque conditio fuit, quæque natura ac vi ſua propria nihil eo conferret: ſed cum tam arduum virtutis, obedientiæ, Deoque tam gratum ac ſumma cum ejus gloria conjunctum contineat opus, ex natura quoque ſua vim quandam habuit ad conciliandam Chriſto tantam poteſtatem, adeoque ad pariendam nobis conſcientiæ emundationem. Hæc qui animo perpendit, an dubitare poteſt, ſe Chriſti ſanguine ab omni ſcelerum labe expiatum iri, ſi toto pectore fidem ejus ſuſcipiat, & in poſterum ſeſe quantum vitæ ſempiternæ ſpe conniti queat, ab omni peccati labe purum intamina-

(a) *Chriſti oblatio cui proſit.* (b) *Cinis juvencæ ſanguinis Chriſti typus.* (c) *Verſio rectior.* (d) *Sanctificat pro mundat.*

(e) *Cur autor ab impari argumentum ducat non a pari?* (f) *Chriſti ſanguinis oblationiſque vis.* (g) *Mortis Chriſti vis, finis & effectus in mundando conſcientiæ.*

tumque

tumque ſervet? Hac ergo mortis Chriſti vi naturaque inſpecta jure optimo D. autor argumentum hoc ſuum, non tanquam a paribus, ſed tanquam ab imparibus, ſeu a minori ad majus ducit atque concludit.

Sanguis Chriſti. Τὸ αἷμα Χριστοῦ. (a) Emphaſis quædam in his D. autoris verbis eſſe videtur; ut tanto magis appareat, quantam vim Chriſti ſanguis in emundanda conſcientia noſtra habeat; quaſi dicat, ſanguis non hominis alicujus vulgaris, qui tamen plus valere deberet, quam pecudum, ſed ipſius Chriſti ſanguis, illius unigeniti Dei filii, a dextris Dei in cæleſtibus collocati, & ſupra omnia evecti. An hic ſanguis non multo majorem vim habebit ad emundandam conſcientiam, quam ſanguis pecudum habuit ad carnis emundationem? (b) Sanguini porro Chriſti, ut hoc nunc dicamus, D. autoris verba prævertentes, tribuitur emundatio conſcientiæ noſtræ, tum quatenus eſt ſanguis fœderis, quo novum fœdus ſancitum eſt, tum quatenus eſt ſanguis victimæ, quæ pro nobis in cæleſti illo ſacrario offertur, quem utrumque modum D. autor conjunxit; niſi quod priorem poſterius, poſteriorem vero prius, quippe ad Chriſti pontificatum pertinentem, ſicut prior ille ad mediatorium Chriſti munus refertur, explicet, quæ duo Chriſti munera merito in ſanguine ejus commemorando conjunxit: (c) Chriſti enim morte inter ſe connectuntur. Mediatorium in morte deſiit, pontificium incepit, quo vero pacto Chriſti ſanguis quatenus eſt ſanguis fœderis conſcientiam noſtram emundet, in ſequentibus videbimus. (d) Illud nunc addere libet Chriſti ſanguine non tantum hactenus novum fœdus ſancitum eſſe, quatenus ad id a Deo fuit adhibitus, non ſecus ac olim ad vetus fœdus ſanciendum adhibitus fuit vitulorum & hircorum ſanguis ℣. 19, ſed etiam quatenus mortis Chriſti natura ac conditione inſpecta, maximam ad eam rem vim ex ſeſe habeat. Quis enim de fœderis illius veritate dubitaverit, ad quod confirmandum ipſius Chriſti, qui fœdus hoc Dei nomine pepigit, quique rex noſter cæleſtis evaſit, ſanguis effuſus ſit? Jam quo pacto Chriſti ſanguis, quatenus victimæ ſanguis eſt, conſcientiam noſtram emundet, ipſum autorem hic docentem audiamus.

Addit enim, Chriſtum victimam ſimul & pontificem deſcribens, *qui per ſpiritum æternum*, (*ſanctum* habet vulgata) *ſemetipſum obtulit immaculatum Deo.* His enim verbis clare explicat, unde Chriſti ſanguis tantam vim habeat, ut conſcientias noſtras emundet. Inde nimirum, quod eo fuſo Chriſtus in cæleſti illo ſacrario per ſpiritum æternum ſemetipſum immaculatum obtulerit Deo. Liquet hinc Chriſti ſanguinem hactenus peccata noſtra expiandi vim habere quatenus ejus fuſionem conſecuta eſt ipſius Chriſti in cælis oblatio, quæ conſequi haudquaquam potuiſſet, niſi prius Chriſtus ſanguinem ſuum fudiſſet. (e) Neque vero ſolum, ut id hoc loco addamus, Chriſti ſanguis, quatenus victimæ ſanguis eſt, expiandi vim & efficaciam ſumit a Chriſti in cælis conſecuta oblatione: ſed etiam, quatenus ſanguis fœderis eſt, maximam vim a conſecuta Chriſti reſurrectione & gloria accepit. (f) Mors enim Chriſti reſurrectione ejus & gloria quaſi animatur, ac tum demum ingentes illius ſunt vires, cum hunc qui confirmandi novi fœderis cauſa mortem oppetiit, ipſum Dei filium Chriſtumque fuiſſe agnoſcimus; quod certe ſine ipſius reſurrectione eamque conſecuta gloria fieri non potuit. Tum demum enim & immenſam Dei charitatem in Chriſti pro nobis traditi morte conſpicimus, & ex Chriſti ipſius tanto erga nos amore haud dubiam ſalutis ſpem concipere poſſumus; tum demum ex morte vel ignominioſiſſima exitum ad immortalem vitam patere cernimus; tum demum fœdus iſtud, quod tam precioſo ſanguine ſancitum eſt, pro ſacratiſſimo prorſus ducimus. Mitto, quodſi Chriſtus non reſurrexiſſet ex mortuis, qui ideo mortuus eſt, quod Chriſtum, id eſt populi divini regem ſeſe ferret, omnem vim eo ipſo mors illius amiſiſſet; quin vim quidem, ſed ad abrogandam dictis ejus fidem habuiſſet; quo pertinet, quod vitam ſempiternam Dei nomine nobis promittens ſeſe nobis eam daturum noſque a mortuis reſuſcitaturum aſſeruerit: imo aperte, doctrinæ ſuæ confirmandæ cauſa, a mortuis ſe tertia die reſurrecturum eſſe dixerit; quare niſi dictis reſpondiſſet eventus, omnis illico doctrinæ Chriſti autoritas concidiſſet. (g) Sed ad Chriſti oblationem revertamur, quam D. autor non uno modo pontificis antiqui oblationi opponit, * 1 quod Chriſtus per ſpiritum eumque æternum obtulerit. Pontifex ſub lege offerebat & ingrediebatur in ſancta carne circumdatus, & infirmus: (h) At Chriſtus ſpiritu æterno, id eſt divina vi repletus fuit, quæ illi omnem mortalitatem ademit, eumque æternum nec ulli interitui obnoxium effecit. Spiritus enim iſte æternus dici videtur, non tantum quod æternum in Chriſto reſideat; ſed per metalepſin, quod eum æternum efficiat; quo ſpiritu ſi Chriſtus deſtitutus fuiſſet, in cæleſti illo adyto ſeſe offerre, illicque in perpetuum degere haudquaquam potuiſſet. Itaque his verbis, de quibus alioquin multa diſſeruntur ab interpretibus, (ut fieri neceſſe eſt loci alicujus genuino ſenſu aut non perſpecto, aut repudiato) exprimitur cauſa, ob quam factum ſit, cur Chriſtus, antehac non tantum natura mortalis & carne circumdatus, ſed etiam victimæ inſtar occiſus, in cæleſti illo ſacrario, immortalitatis domicilio, Deo tanquam pontifex offerre ſemetipſum poſſit, id nempe ſpiritus æterni beneficio, qui Chriſtum penitus conſecraverit, & omni naturæ infirmitate ademta æternum effecerit, contigiſſe. Quod ergo ſupra cap. 7. ℣. 16 dixit, Chriſtum *ſecundum virtutem* ſeu, *vim vitæ indiſſolubilis*, pontificem factum eſſe, nunc dicit, Chriſtum per ſpiritum æternum obtuliſſe, quid enim aliud eſt, rem ipſam ſi ſpectes, *vis* ſeu Δύναμις *vitæ indiſſolubilis*, quam ſpiritus iſte æternus? Non abſimili ratione Paulus, cum de Chriſto agit, quatenus definitus ſeu conſtitutus eſt Dei filius in potentia ex reſurrectione a mortuis, id eſt quatenus rex cæleſtis & æternus populi divini, poſt reſurrectionem, a Deo ſumma cum potentia eſt effectus; (i) *ſpiritus ſanctitatis*, vel *ſanctificationis*, meminit Rom. 1. 3, aitque Chriſtum *ſecundum ſpiritum ſanctificationis*, filium Dei definitum eſſe, non ſecus ac *ſecundum carnem* filius Davidis fuerit. Cum enim *carni* Chriſti, hoc eſt ei quicquid in natura ac generatione illius humani fuit, ſpiritum iſtum opponat, quid aliud intelligit, quam ſpiritus divini vim in Chriſtum, cum jam filius Dei & rex cæleſtis conſtitueretur, effuſam,

(a) *Emphaſis.* (b) *Sanguis Chriſti conſcientiam mundat.* (c) *Mediatorium Chriſti munus in morte deſiit pontificium incepit.* (d) *Chriſti ſanguine novum fœdus ſancitum.* (e) *Chriſti ſanguis vim ſuam ſumit a conſecuta ipſius in cælis oblatione.* (f) *Mors Chriſti reſurrectione animatur.*

(g) *Inter oblationem Chriſti & pontificis antiqui multiplex oppoſitio.* (*) *Prima.* (h) *Spiritus æternus.* (i) *Spiritus ſanctificationis.*

quæ

quæ eum omni mortalis naturæ conditione abolita penitus conſecravit, Deoque & natura & robore ſimillimum ac diviniſſimum, cæleſtiſque imperii plane capacem effecit. Huc referri debet & illud Petri, cum ait Chriſtum, ut in Græco textu legitur 1 Petr. 3. 18, *mortificatum quidem fuiſſe carne, vivificatum autem ſpiritu*. Ubi quemadmodum caro Chriſti, mortificationis ejus ac proinde mortis fuiſſe cauſa dicitur: ſic ſpiritus, nempe divinus in Chriſto, vivificationis ejus ſeu vitæ fons & origo ſtatuitur. (*a*) 2. Oblationem Chriſti oblationi pontificis antiqui opponit, quod Chriſtus ſeipſum obtulerit; Pontifex autem ille non ſeipſum, ſed ſanguinem animalium cæſorum: quam vero vim ſanguis iſte oblatus, & coram operculo arcæ in ſacrario illo ſparſus, re ipſa inſpecta, habere potuit ad carnis emundationem? At Chriſtus ipſe in cæleſti ſacrario pro nobis oblatus, an non gratiſſima prorſus eſt Deo victima? an ullum eſt eorum qui vere Chriſti ſunt, peccatum, quod hujus tam ſanctæ victimæ oblatione, tantique pontificis apud patrem illum cæleſtem autoritate atque cura expiari nequeat? 3 Quod immaculatum ſeu inculpatum ſeipſum obtulerit Chriſtus. Nam & victima olim quam maxime pura ac omni labe vacua eſſe debuit: quare cum ipſe pontifex fuerit victima, omni labe ac macula carere debuit. At antiquus pontifex cum in ſacrarium intraret atque offerret, nondum fuit immaculatus; quandoquidem tum adhuc non ſuorum minus, quam populi peccatorum expiationem procurarit: Chriſtus rutem cum in ipſum illud cæleſte ſacrarium ingrederetur, ſeſeque Deo offerret, jam ab omni labe purus fuit non ſolum reſpectu vitæ innocentiſſimæ, quam ſine minima peccati macula tranſegit: ſed etiam, quo multo magis reſpexiſſe autorem capite 6. ℣ſ. 26, 27, 28, diximus, habita ratione immortalis naturæ, quam omni infirmitatis labe ſolutus, in cæleſtia illa adyta ingreſſurus, æternoque illo ſpiritu afflatus & imbutus, adeptus eſt. (*b*) Porro quid oblatione Chriſti ſignificetur, jam antea monuimus. Non enim hæc proprie de Chriſto dicuntur, ſed propter Chriſti cum antiquo illo pontifice comparationem, & ad eum alluſionem. Significatur nempe Chriſti pro ſalute noſtra peccatorumque noſtrorum expiatione ſingularis & unica cura; ſed cura tanto pontifice digna, eique congrua, qui non, ut antiquus ille, propria poteſtate conferendæ ſalutis deſtitutus, ab alio eam vere impetrare neceſſe habeat: ſed qui ipſe omni in cælis & in terra imperio potitus, omneque judicium a patre ſibi traditum, adeptus, propria poteſtate ſuos omni peccatorum reatu ſolvat, omnibus pœnis eximat & vitæ ſempiternæ compotes tandem efficiat. Unde tanto magis apparet, quo pacto ex Chriſti morte & ſanguine, eamque conſecuta in cælis oblatione, conſcientiæ noſtræ purgatio haud dubie conſequatur.

Purgabit. (*c*) Futurum idem hic valet, quod præſens. In talibus enim argumentationibus a comparatione ductis libenter utimur in altera parte futuris. Si hoc eſt, multo magis erit illud. Non enim ad temporis, ſed ad rei conſequentiam tantum reſpicimus; cum ſæpe etiam de rebus præteritis ſic concludamus.

Conſcientiam noſtram. Conſcientia opponitur *carni*. Animalium ſanguis oblatus purgabat carnem: Chriſti per ſpiritum oblati ſanguis pertingit uſque ad conſcientiam noſtram, eamque expurgat.

Ab operibus mortuis. Hæ ſunt conſcientiæ ſordes & labes, opera nimirum mortua, id eſt opera mortifera. (*d*) Per metalepſin enim, quod mortem afferant, mortua dicuntur. (*e*) Ab operibus iſtis conſcientia noſtra purgatur, non tantum quod ab eorum reatu coram Deo, proinde & a pœnis liberemur: ſed etiam, quod reatus iſtius ſenſu, pœnarumque metu ſoluti, maximo conſcientiæ noſtræ onere levemur. Non fruſtra enim conſcientiam purgari dicere maluit D. autor, quam verbi cauſa animum, interiorem noſtri partem, carni oppoſitam. Nempe ut oſtenderet illud quoque malum, illam conſcientiæ carnificinam Chriſti ſanguine tolli, qua homines ſcelerum ſibi conſcii divina horrent ſupplicia. Id ſane certum eſt, veram ac ſolidam conſcientiæ tranquillitatem, in iis qui peccarunt, eo niti, quod Deus ipſos omni peccatorum reatu ſolutos velit: ſed nihilominus fieri poſſet, ut homines peccatorum reatu coram Deo ſoluti eſſent, nec tamen pura ac tranquilla conſcientia gauderent, quippe hujus rei notitia aut certa fide deſtituti. Sanguis ergo Jeſu Chriſti per ſpiritum æternum Deo oblati, non tantum peccatorum noſtrorum reatum omnem abolet, ſed etiam ejus rei certiſſimam nobis fidem facit, ut ſupra vidimus. Unde fit, ut in eorum animis, qui ſanguinis & ſacrificii Chriſti vim guſtarunt, ſumma conſcientiarum oriatur tranquillitas, meritoque dicere poſſis, eos, licet antehac multorum criminum conſcientia gravatos, amplius nil conſcire ſibi, nulla palleſcere culpa. (*f*) Et ſane hic eſt ille ſcopus quem ſibi Deus in Chriſti morte, & iis quæ eam ſunt conſecuta, propoſuit. Nec enim idcirco Chriſti ſanguine ſeſe obſtringere & novum fœdus ſancire voluit, quod periculum eſſet, ne promiſſis ſuis ſtare nollet ille qui veraciſſimus eſt, ac fidei ſervantiſſimus: ſed ne ullum nobis divinæ gratiæ & clementiæ argumentum deeſſet: atque hinc etiam eſt, cur eum a morte reſuſcitatum & immortalitate donatum in cælos evexerit, omnemque ſalutis noſtræ curam & arbitrium ei commiſerit. (*g*) Diſtingui namque debet vis & efficacia mortis Chriſti, eorumque quæ poſt eam ſunt ſecuta ab illorum ſcopo ad quem collimavit Deus: licet vis illa huic ſcopo ſubſerviat, utque is attingi poſſit, faciat. Vis mortis Chriſti & conſequentium maxima eſt; tum ad Deum, ut promiſſiones ſuas impleat, obſtringendum; tum ad earum effectum nobis reipſa exhibendum: ſcopus vero ille eſt quem diximus, nempe ut nobis tantæ Dei gratiæ tantæque ſalutis ac peccatorum remiſſionis certa & indubitata fides fieret: quo de ea plane certi noſtrum viciſſim officium faciamus, totoſque nos Deo conſecremus. Unde & D. autor hunc finem ſeu effectum purgationis conſcientiæ noſtræ, a nobis præſtandum, in ſequentibus apponens, eo ipſo docuit quod in conſcientiæ noſtræ purgatione, non tantum immunitatem a pœnis, ex reatus coram Deo ablatione ortam, ſed etiam ſecuritatem ab iis, ex ablati reatus haud dubia notitia profectam, incluſerit. (*h*) Porro quod ad immunitatem a pœnis attinet, pœna non tantum eſt mors temporaria, ſed etiam æterna, vitæ illi ſempiternæ oppoſita. Ab æternæ mortis pœna victimæ illæ ſub lege adeo neminem liberarunt, ut ne temporariæ quidem morti, ſeu capitis ſupplicio quenquam eximere

(*a*) *Oppoſitio ſecunda.* (*b*) *Chriſto oblatio tribuitur.* (*c*) *Futurum præſentis vim hoc loco habet.*

(*d*) *Metalepſis.* (*e*) *Conſcientiæ noſtræ purgatio.* (*f*) *Scopus Dei in Chriſti morte.* (*g*) *Diſtingui debet a ſcopo Dei efficacia mortis.* (*h*) *Pœna peccatorum.*

potue-

potuerint: alias quaſdam præter capitis ſupplicium leviores hujus vitæ pœnas aut incommoda tollebant. Neque enim (*a*) Deus leges ſuas omnes ſanguine ſcripſit, ſeu cuivis delicto pœnam capitis conſtituit; ſed ſingulari juſtitia & æquitate legis rigorem moderatus eſt, quaſdam leges capitis pœna ſanxit, quarum violatio nullis ſacrificiis tolli potuit, quibuſdam delictis conſtituit & mulctam & ſacrificium. (*b*) Mulctam perſolvendam homini læſo, ſacrificium ſibi, id eſt pœnam quidem ſibi debitam remiſit, ſed injuriam homini factam compenſare voluit. Sic verbi cauſa forte conſtituta fuit pœna ſeu mulcta dupli, tripli, quadrupli, ei qui damnum accepit perſolvenda; ſed præter hanc etiam ſacrificio furtum fuit expiandum, quod Deo benigniſſimo erat pro pœna. Denique alia erant omnis quidem veri criminis expertia, ut ſi quis verbi cauſa mortuum, & quidem ex officio, ſepeliendi illius cauſa, (qua in re pietas potius quædam erat) contigiſſet: quia tamen hoc & alia huic ſimilia impuritatis cujuſdam in lege fuerunt damnata, idcirco ſacrificio aliquo aut luſtrali aqua erant expurganda. In levioribus ergo peccatis, vel carnis inquinamentis expiandis omnis ſacrificiorum illorum erat uſus. At graves noxæ mortis pœna luendæ erant. Unde & David, peccatum illud ſuum nullis animalium victimis expiabile agnoſcens Pſal. 51. ℣ſ. 17, 18, 19, *ſi voluiſſes*, inquit Deum alloquens, *ſacrificium, dediſſem utique, holocauſtis non delectaberis*, intellige in talium criminum expiatione: proptereaque ad ſolam Dei miſericordiam ac clementiam confugit, & ſpiritus cordiſque contriti ſacrificio in tanti criminis emundatione Deum placare inſtituit. Cujus tamen ſacrificii vis, ſi tempeſtivum ſit, & fructibus bonorum operum inpoſterum exuberans, euangelica demum lege ſtabilita ſancitaque eſt. (*c*) Jam vero ſanguis & ſacrificium Chriſti, omnium etiam graviſſimorum criminum reatum pœnamque tollit, in iis qui ſacrificii iſtius vi guſtata ſancte inpoſterum vivunt, pœnam, inquam, non temporariæ tantum mortis a Deo infligendæ, ſed etiam æternæ, quam vi legis incurrebant omnes quicunque aliquid vere peccaſſent. (*d*) Nam, ut hoc addamus, aliter ex legis obſervatione fluebat vita temporaria, morti temporariæ; aliter vita æterna, morti æternæ oppoſita. Ad illius adeptionem ſatis erat legem aperto ſeu literali, ut vocant, ſenſu acceptam ſervaſſe, & certa delicta certis ritibus ac ſacrificiis expiaſſe; hanc vero legis vi nemo conſequi poterat, niſi qui legis præcepta myſtico ſenſu, id eſt pleniſſimo & perfectiſſimo, qualem euangelica lex evolutum proponit, accepta ſervaſſet. Nam cum vita ſempiterna non alio quam myſtico ſenſu in promiſſionibus legis contineretur, æquum erat, ut qui eam legis beneficio conſequi vellet, legis præcepta ſimiliter myſtico ſenſu ſumta ſervaret. Neque hoc ſolum, ſed & exacte ac ſine ullo peccato ſervanda erat, ita ut nullis ſacrificiis aut expiationibus opus eſſet. (*e*) Nam nec victimæ ullæ tanti erant, ut mortis æternæ reatum tollere, & ſic in vitæ illius ſempiternæ jure quenquam reponere poſſent: nec lex ullam aliam quam per operum merita, ad plenam & cum æternæ vitæ præmio conjunctam juſtificationem, aperuit viam. *Ad ſerviendum Deo viventi.* Hic eſt expiationis iſtius Chriſti ſanguine & oblatione partæ in nobis effectus. Cum enim conſcientia noſtra liquido agnoſcit, ſe quod ad Deum ipſum attinet, ab omni graviſſimorum etiam criminum reatu liberatam, nec niſi per nos ipſos ſtare, quominus effectu ipſo a bomni peccatorum reatu ſolvamur; fit ut ad Dei cultum ac ſervitium, Chriſtique fidem capeſſendam valide impellamur, quo tanto bono effectu ipſo potiamur, & ne eo ſemel potiti unquam excidamus, inpoſterum quoque a peccatis ſumma ope abſtineamus, non ignari tantum bonum vera in Deum pietate & comparari & conſervari. (*f*) Hinc vero apparet, purgationem conſcientiæ noſtræ Chriſti ſanguine partam ita hoc loco intelligendam eſſe, ut effectu ipſo a noſtro viciſſim pendeat officio; id eſt, eam effectu ipſo incipere, cum & a nobis initium fit in Deum ac Chriſtum fidei & obedientiæ; continuatione fidei ac obedientiæ, & ipſam continuari; uſque ad extremum in fide ac pietate conſtantia, tandem compleri, & in pleno ac immutabili vitæ ſempiternæ jure conſiſtere, cujus effectus ſuo tempore certo ſit ſecuturus. Niſi enim ex noſtro viciſſim penderet officio ipſe expiationis effectus & complementum, neque ex noſtri expiatione continuo fluxu manaret noſtrum officium ſeu divino ſervitio addicta voluntas: quotuſquiſque enim erit qui Deo propter expiationem peccatorum ſervire volet, ſi ſciat ſe abſque hoc, effectu ipſo expiari poſſe, omnique peccatorum reatu ſolutum vitæ illius ſempiternæ pleno jure gaudere? Quia ergo Chriſti oblatio nos a peccatis retrahit, & ut Deo viventi inpoſterum ſerviamus efficit, hinc fit, ut Chriſtus unica oblatione nos expiet, ſeu ut expiatio a Chriſti oblatione & ſacrificio proficiſcens æterna ſit, æternumve duret. Quid enim opus eſt oblationem repetere, ſi homines ſemel expiati amplius non peccent? (*g*) Nam licet interdum errore aut infirmitate aliqua veri Chriſti cultores labi poſſint; quia tamen Chriſti oblatio non ita proprie ad talia peccata leviora & ex imbecillitate profecta, quam ad gravia quæque expianda ſpectat, quemadmodum ex novi fœderis, cujus exequendi cauſa Chriſtus ſeipſum Deo obtulit, natura propria, qua ab antiquo diſtinguitur, patet: propterea infirmitatum aut lapſuum leviorum cauſa Chriſti pontificis noſtri oblatio repeti non debet. Ad iſtorum enim reatum tollendum ſufficit noſtri pontificis in illo cæleſti ſacrario perpetua manſio, & pro nobis apud patrem interpellatio, ita ut minime neceſſe ſit eorum cauſa ſanguinem denuo fundere, perque illius fuſionem in ſacrarium ingredi. Utitur autem voce λατρεύειν D. autor, quæ alias non de quovis ſervitii genere Deo præſtandi, ſed tantum de ſacro illius cultu uſurpari ſolet, (*h*) vel per ſynecdochen ſpeciei pro genere, quia tantum Dei beneficium huc inprimis nos impellit, ut eum laudibus concelebremus, ſacroque numinis ejus cultui nos penitus addicamus; & quia tum demum Deum colendi ad eumque accedendi animum ſumimus, nec ingratum ei honorem a nobis exhibitum iri ſperamus, cum puram & tranquillam habemus conſcientiam: (*i*) vel per metaphoram quandam, qua omnia bona opera Deoque placentia & illius cauſa facta, pro victimis quibuſdam & oblationibus Deo gratis cenſentur, ſic ut qui eis operam dat, Deo cultum præſtare merito dicatur.

(*a*) *Deus non omnes leges ſcripſit ſanguine.* (*b*) *Inter eas diſcrimen.* (*c*) *Sacrificium Chriſti omnium peccatorum reatum pœnamque tollit.* (*d*) *Differentia inter carnalem & ſpiritualem legis obſervationem.* (*e*) *Victimæ mortis æternæ reatum non tollebant.*

(*f*) *Purgatio Chriſti ſanguine parta, a noſtro pendet officio.* (*g*) *Occupatio.* (*h*) *Synecdoche ſpeciei.* (*i*) *Metaphora.*

Deo

Deo viventi. (a) Deum viventem vocat conſueta ſcripturæ phraſi quę tamen hic minime otioſa eſt. Non ſolum quod hac ratione Deus verus ab omnibus gentium fictitiis diis diſtinguatur, qui quia nihil erant extra idola ſua lignea & lapidea, propterea lignum & lapides ſeu lignei & lapidei dii, dii vani ac porro inanimes merito vocantur, & viventi Deo opponuntur; ſed etiam ut & cauſa cur Deus colendus eique ſerviendum ſit, & felicitas eorum qui ei ſeſe dicarunt, indicetur. Cum enim vivens ſit Deus, etiam verus eſt Deus, qui cultores ac ſervos ſuos maximis beneficiis afficere, eos vero qui ſe negligant, graviſſimis ſuppliciis mactare poſſit. Hoc fine & Paulus ad Theſſalonicenſes ſcribens: *converſi eſtis*, inquit, *ad Deum ab idolis, ut ſerviatis Deo viventi & vero* 1 Theſſ. 1. 9. Porro vivens Deus dicitur κατ' ἐξοχὴν, non ſolum quod ipſe vere vivat, ſed etiam quod omnibus aliis quæ vivunt, vitæ fons ſit, quo ſenſu alibi ſolus vivere ſeu vitam vel immortalitatem habere dicitur.

Verſ. 15. *Et ideo* vel *propter hoc.* Novo argumento id quod proxime aſſeruit confirmat autor, ſumto ex eo, quod Chriſtus ſit novi teſtamenti mediator, id eſt ex eo, quod Chriſtus novum teſtamentum pepigerit ſuoque ſanguine ſanxerit. (b) Ea enim eſt novi teſtamenti ratio, quemadmodum ſuperiori capite vidimus, ut omnium etiam graviſſimorum criminum remiſſionem contineat: & ſic purgandæ conſcientiæ vim habeat: quia vero id teſtamentum eſt, propterea morte prius ſanciendum erat, quæ hic nulla alia eſſe aut potuit, aut debuit, quam ipſius Chriſti. Unde liquet Chriſti morte ſeu ſanguine, quatenus eo novum teſtamentum ſancitum eſt, conſcientias noſtras a mortuis operibus emundari. Particula & indicat novum afferri argumentum.

Sequentes voces διὰ τοῦτο, *propter hoc*, cauſam finalem notant, licet enim & ad id quod ſuperiori verſic. eſt indicatum, referri aliqua ratione poſſint; quia tamen illud ipſum aliis, & quidem magis ad argumentum propoſitum accommodatis verbis expreſſum ſtatim ſubjicitur, idcirco magis ad ſequentia verba, *ut morte facta*, &c. referenda videntur.

Novi teſtamenti mediator eſt. Utimur nunc voce teſtamenti non fœderis, quia Græca vox διαθήκη proprie teſtamentum non fœdus ſignificat, (quamvis & ad fœdus ſignificandum a ſacris ſcriptoribus adhibeatur) (c) & autor hujus vocis ambiguitate uſus, ex eo quod in teſtamentis fieri neceſſe eſt, argumentum nectit.

Ex hoc ergo medio, quod Chriſtus ſit novi teſtamenti mediator, colligitur iſte finis, nempe, (d) *ut morte intercedente*, vel *facta in redemtionem earum prævaricationum quæ erant ſub priori teſtamento, repromiſſionem accipiant, qui vocati ſunt æternæ hæreditatis.* (e) Ultimus finis eſt adeptio æternæ hæreditatis; (f) intermedius, trangreſſionum, quæ ſub priore teſtamento redemtio. Medium autem ad utrumque finem aſſequendum, eſt mors, quæ in teſtamento neceſſario intervenire debet. Hinc videre eſt, redemtionem prævaricationum proprie ex novo teſtamento pendere & fluere: mortem autem Chriſti teſtamento vim dare roburque largiri. (g) Vox redemtionis ſumitur pro expiatione, ut verſ. 12. Expiatio enim eſt ſpecies quædam redemtionis, tum propter ipſum liberationis, qui in expiatione continetur, effectum, tum propter impenſam quandam, quæ in expiatione fieri ſolet. Unde & interpretes quidam hoc loco *expiationem* reddiderunt, quia vero redemtionis vox expiationis ſignificationem induit, propterea & conſtructionem ejus ſequitur, ſimpliciterque dicitur redemtio prævaricationum; (h) vel pro earundem expiatione, ut diximus, quo pacto & alibi ſcriptura loquitur Prov. 16. 6: *Veritate redimitur iniquitas*, & Dan. 4. 24: *Peccata tua eleemoſynis redime*, ut vulgatus habet codex: vel pro redemtione a tranſgreſſionibus. Nam & Cicero ipſe non abſimili ratione, *liberationem culpæ* dixit, pro liberatione a culpa.

Utitur autem voce παραβάσεων, id eſt *tranſgreſſionum*, qua gravia peccata notari ſolent, ut oſtendat, qualia inprimis peccata (i) in novo teſtamento remittantur, nempe gravia, quibus in veteri teſtamento nulla expiatio, ſed tantum pœna mortis fuit conſtituta:

Ideo addit: *quæ ſub priori teſtamento.* Intellige manebant, ſeu expiari non poterant, quorum nulla tum conceſſa fuit remiſſio. Videtur autem ſimul indicare voluiſſe, iſta gravia peccata ſub veteri teſtamento locum habuiſſe, (k) ſeu committi fuiſſe ſolita, cum novum teſtamentum una cum eorum reatu, & ipſa, in iis qui promiſſionibus illius ex animo credunt, penitus auferat. Hanc enim, & novi teſtamenti, ſuperius capite octavo, & Chriſti ſanguinis vim eſſe, paulo ante vidimus. Quod vero trangreſſionum tantum ſeu gravium ſcelerum expiatio commemoretur, id non propterea fit, quaſi ſub novo teſtamento non etiam expientur omnia leviora peccata: ſed vel perinde eſt ac-ſi dictum eſſet, *etiam tranſgreſſionum earum quæ* &c. (l) Solet enim interdum ſimpliciter loqui ſcriptura, non ut excludat alia, ſed ut includi doceat & illa de quibus eſſe poterat major dubitatio, quæque ſi incluſa cenſeantur, multo magis id ſtatuendum ſit de cæteris. Sic inter alia David Pſal. 25. 8 pronunciat de Deo, ut textus Hebraicus habet: *Bonus & rectus dominus, ideo docebit peccatores in via*, id eſt etiam peccatores, non tantum homines juſtos, ſeu ut ſtatim addit, *manſuetos & humiles*, de quibus idem affirmat. Sic & Paulus impium a Deo juſtificari dicit, non quod hunc ſolum, ſed quod etiam hunc juſtificet Rom. 4. (m) Vel ideo tantum gravium peccatorum meminit autor, ut oſtendat, ea inprimis ſub novo teſtamento expiari, hunc que proprium eſſe novi teſtamenti & oblationis Chriſti fructum. Sed ſi gravium peccatorum reatus ſub novo teſtamento aufertur, multo magis id in levioribus fieri cenſendum eſt. Adde quod gravia illa peccata multo magis conſcientiam turbare potuerint, quam leviora delicta, quandoquidem iſtis tamen aliqua expiatio fuerit in lege conceſſa, ex qua ſuſpicari ſaltem licebat, Deum pro ſua immenſa bonitate etiam æternæ mortis pœnam ablaturum eſſe: illis vero plane nulla.

Promiſſionem accipiant. Promiſſionem accipere æternæ hæreditatis hoc loco ſignificat, reipſa conſequi æternam hæreditatem ante promiſſam; non vero promiſſionem tantum de ea accipere. Prius ergo de-

(a) *Deus vivens.* (b) *Novi teſtamenti ratio.* (c) *Autoris ex voce διαθήκης argumentum.* (d) *Finis mortis Chriſti.* (e) *Ultimus.* (f) *Intermedius.* (g) *Redemtio pro expiatione.*

(h) *Redemtio prævaricationum.* (i) *Novi teſtamenti gratia.* (k) *Et vis.* (l) *Scripturæ loquendi modus.* (m) *Cur gravium tantum peccatorum autor meminerit.*

buerunt

buerunt expiari gravia illa peccata, quorum homines erant rei, & propter quæ morti æternæ erant obnoxii, antequam æternam hæreditatem possent consequi. Illa peccata obstabant, ne eam homines adipisci possent; quibus è medio sublatis, jam nihil impedit, quominus in possessionem illius veniant.

Quinam vero? an omnes promiscue? nequaquam, sed *vocati*, id est illi quibus æterna hæreditas per Christi euangelium est oblata, quique tantam Dei gratiam fide complexi sunt. (a) Utrumque enim istorum *vocatorum* nomine includi solet. Simpliciter vero dicit vocatos æternam hæreditatem accipere, quia quotquot vocati sunt, omnes ea potiri, modo ipsi velint sibique non desint, (b) possunt, in Deo & Christo nulla est mora.

Vers. 15. *Ubi enim est testamentum, mors necesse est intercedat testatoris.* Hic jam causam reddit, cur dixerit morte interveniente demum hunc esse consecutum remissionis peccatorum & adoptionis æternæ hæreditatis effectum: quia, ubi est testamentum, inquit, illic necesse est ut testatoris mors interveniat; cujus rei rationem sequenti versiculo subjungit.

(c) Hic posset aliquis objicere, D. autorem in verbulis tantum argutari; non vero ex re ipsa argumentum ducere, quandoquidem Christus non testamenti proprie dicti fuerit autor, sed fœderis mediator: licet ad significandum fœdus Græci scriptores voce testamenti utantur. Ambiguitas autem in voce non debet confundere rerum naturas & proprietates, ita ut quod una de re, quam vox ambigua significat, verum est, protinus ad alteram eadem voce significatam transferatur.

(d) Sed respondemus, hic de tali re sermonem esse, quæ utrique vocis significationi, propriæ & impropriæ, hoc est, & testamento & fœderi aliqua ratione sit communis. Utrobique enim ut sive testamentum, sive fœdus plane ratum sit, mortem accedere oportet, quod hoc loco potissimum demonstratur, quemadmodum ex ℣. 18 & seqq. ubi ratio autoris confirmatur, apparet. Ibi enim nihil aliud docetur, quam mortem sanguinisque fusionem ad vetus testamentum sanciendum fuisse adhibitam; non vero ipsum testatorem, aut illius testamenti mediatorem mortuum esse sanguinemve suum fudisse, aut fundere debuisse. Quare quod in his ℣. 16, & 17 verbis innuitur, non mortem tantum, sed mortem ipsius testatoris, qui hic Christus est, ad novum testamentum sanciendum intervenire oportuisse, id tantisper ponitur, ac pro concesso sumitur, donec paulo post ℣. 23 & deinceps aperte demonstretur. Istic enim docetur, pecudis sanguine rem hic confici non debuisse aut potuisse; nempe quia ipse fœderis mediator simul & pontifex fuit, cui cum in cælesti sacrario coram Deo apparendum oblatioque peragenda esset, sane is non pecudem aliquam, cujus sanguinem in sacrarium inferret, mactare, sed suum ipsius sanguinem fundere debuit, ut seipsum in cælestibus adytis offerret: quo simul fœdus novum sancire ut potuit, ita ob illius summam præstantiam, rerumque in eo comprehensarum sublimitatem debuit. Atque hactenus fœdus novum ad testamentorum naturam quam fœderum propius accedit. Quid enim pecudis alicujus sanguis efficere potuisset ad cælestium promissionum fidem? imo vero talis sanctio vehementer dedecuisset divinum hoc cælesteque fœdus, præsertim cum id alio sanguine se digno sanciri posset, isque aliam quoque ob causam jam profundendus esset? quæ ratio versiculo quoque 14 jam indicata fuit. Unde intelligitur, in his versiculi 16 verbis, quatenus ad fœdera etiam, eorumque mediatores auctoresve extenduntur, subaudiendum esse aliquid, ut eorum veritas penitus constet; sed id expressum non esse, quia id ad rem præsentem non pertineat. Ita enim verba autoris sunt accipienda ac si dictum esset: ubi testamentum est, mortem testatoris accedere necesse est, vel saltem, ut in testamentis improprie dictis, hoc est, fœderibus fieri consuevit, cædem pecudis, qua fœdus ab eo qui illud pangit, sanciatur. Antequam enim mors interveniat, testamentum, sive proprie sive improprie dictum, vim suam roburque non habet, quæ exceptio, seu mavis dicti generalis correctio, cur hic adhibita non sit, causa jam dicta est.

(e) Respondere etiam possemus ad objectionem superius propositam, argumentationem hic esse a simili, sed contractam, ut sæpe fit, non explicatam. Perinde enim verba autoris accipienda esse, ac si dictum fuisset: quemadmodum, cum testamentum fit, mortem testatoris accedere necesse est; quandoquidem illud testatoris morte animetur, vivente vero testatore nondum vivat, seu non valeat: sic etiam cum novum fœdus seu testamentum constitutum fuit, mortem illius qui id constituit, ac testatoris instar fuit, accedere, ut testamentum seu fœdus illud firmum ratumque esset, oportuit.

(f) Patet ex his clarissime, quam vim Christi sanguis in comparanda nobis remissione peccatorum habeat; eam nempe, quod per hunc & novum testamentum sancitum fuerit, & Christus seipsum Deo pro nobis in cælis obtulerit, quod posterius superiori versiculo; prius autem isto indicatur.

Mors necesse est intercedat. Θάνατον ἀνάγκη φέρεσθαι. *Mortem ferri*, id est inferri, (g) simplex pro composito: quod eadem metaphora dicitur, qua mortem interponi, aut intervenire, licet Latinis minus usitata.

(h) Porro *testatoris* nomine Christus appellatur, quatenus omnium paternorum bonorum hæres ac dominus a patre designatus, quippe filius ejus unicus, nos quoque in tantæ felicitatis consortionem admisit, & cælestis hæreditatis regnique possessionem nobis destinavit, illiusve adeundæ jus fecit: seu ut cum apostolo loquamur Rom. 15. 7, *in Dei gloriam nos suscepit.* Pertinent huc illa Christi ipsius apud Lucam discipulos alloquentis verba cap. 22. 29. *Ego dispono vobis sicut disposuit mihi pater regnum.*

Vers. 17. *Testamentum enim in mortuis confirmatum est*, vel *firmum* scilicet *est*. Rationem continent hæc verba proxime dicti, *in mortuis.* Ἐπὶ νεκροῖς, id est mortuis illis qui testamentum condiderunt. Testamenti firmitas in morte testatoris fundatur.

Alioquin nondum valet, dum vivit qui testatus est. In Græco (i) μήποτε, *nunquam*, videtur positum pro μήπω, nondum.

Vers. 18 *Unde nec primum quidem*, vel *neque primum sine sanguine dedicatum est.* Quod in genere declarat & comprobat, viamque sibi munit ut idem ad Christum & novum quod ab ipso conditum est testa-

(a) *Vocati.* (b) *Vocati omnes si velint servari possunt.* (c) *Objectio.* (d) *Responsio.* (e) *Responsio alia.* (f) *Vis Christi sanguinis.* (g) *Simplex pro composito.* (h) *Christus testator.* (i) Nunquam pro nondum.

mentum accommodet. (a) Ex his vero verbis manifeſtum eſt, ut ſupra monuimus, D. hunc autorem non tam in teſtamenti voce, quam in re ipſa argumentum ponere. Ex eo quod ſub veteri teſtamento contigit, nempe, quod & ipſum teſtamentum ſanguine fuerit ſanctum, & quod omnia fere ſanguine mundarentur, peccata ſaltem ſine ſanguinis fuſione mundari non poſſent: ex hoc inquam, per ſimilitudinem colligit, mortem ſanguiniſque fuſionem ſub novo quoque teſtamento intervenire debuiſſe, ut & ipſum teſtamentum ſanciretur, & crimina noſtra emundarentur.

Dedicatum eſt, ἐγκεκαίνισται *initiatum eſt*. (b) Verbum hoc proprie dici notant interpretes, cum res nova jam perfecta & abſoluta in uſum venire incipit; (c) hinc *encænia* dicta ſunt Joh. 10. 22, tum ipſa prima templi dedicatio, tum dedicationis illius ſtatis diebus recurrens celebratio. Ad fœdera vox hæc relata nil ſignificat aliud, quam ſanciri. Sanciuntur autem fœdera, cum ita firmantur, ut jam porro rata ſint, roburque ſuum habeant. (d) Eſt enim ſanctio paciſcentis nomine adhibita confirmatio, qua fidem ſuam ſic obſtringit, ut ei pactum reſcindere fas non ſit, ſanguis animalium talis confirmatio veteris teſtamenti fuit. Itaque merito dicit autor, illud non ſine ſanguine dedicatum fuiſſe, id eſt non ante in uſum hominum venire cœpiſſe, ac robur ſuum habuiſſe, quam animalium ſanguine fuſo ſancitum eſſet: hic fœderi, ſi ejus vim ſpectes, initium dedit, illudque dedicavit. Eodem verbo utitur autor infra capite 10. ℣. 20, cum ait: Chriſtum nobis *initiaſſe viam novam & viventem*, ſignificans per Chriſtum nobis apertam in cælos viam, publicique juris factam, qua de re ſuo loco.

Verſ. 19. *Lecto enim omni mandato* vel *præcepto legis a Moyſe univerſo populo*. Probat ſuperiorem verſiculum rei geſtæ narratione, quæ majori ex parte ex ſacro codice ſumpta eſt, nempe ex 24. cap. Exodi. λαληθείσης in Græco, *dicto*. Sed quia dicebat ex libro, ut ex citato loco patet verſu 47, non injuria Latinus habet *lecto*, ex libro enim dicere, legere eſt.

Omni præcepto. Intelligenda ſunt ea præcepta, quæ univerſum populum & quidem in perpetuum obſtringebant, quæ vere erant fœderis præcepta, licet fortaſſis non omnia præcedentibus Exodi capitibus poſtmodum conſignata ſint, ſed aliis quoque in locis & ſequentibus libris Moſis referantur. Nam quæ poſt fœderis deſcriptam ſanctionem, ſequentibus Exodi capitibus exponuntur à ſuperioribus diverſa, ea peculiares Dei continent leges, ad tabernaculi ac vaſorum aliarumque rerum, per quæ tum divinus cultus peragi debebat, confectionem, ordinemque ſpectantes: quanquam non deſunt, qui hæc quæ de ſanctione fœderis Exod. 24 narrantur, (e) per anticipationem quandam hiſtoricam dicta cenſeant, nec omnino ſine ulla probabilitatis ſpecie.

Legis, Græce κατὰ νόμον, *ſecundum legem*. Lemitatio eſt *omnis præcepti*, oſtendit enim ſe non loqui de omni in univerſum præcepto, ſed de omni præcepto in lege Moſaica tradito.

Accipiens ſanguinem vitulorum & hircorum. (f) Hircorum ſanguinem tum fuiſſe fuſum apud Moſen expreſſum non eſt. Inter holocauſta vero & hoſtias pacificas, quas Deo tum immolatas ſcribit, & hircos fuiſſe credibile eſt. Nam quod ſolos vitulos nominet, id digniori generi dare poterat. Niſi quis dicere malit, univerſum prius populum a Moſe fuiſſe expiatum, eoque ab autore reſpici, cui id aliunde notum eſſe potuerit. Expiandis enim univerſi populi peccatis, hircorum ſanguis fundi ſolebat.

(g) *Cum aqua & lana coccinea & hyſſopo*. Neque hoc apud Moſen dicto loco legitur. Sed autor rerum Judaicarum peritus ideo fortaſſis aquæ meminit, quod ſciret ſanguini, qui ſpargi deberet, aquam fuiſſe admixtam, quæ etiam ad alias purificationes adhiberi ſolita eſt. Sanguis enim, niſi aqua ſit dilutus, facile coagulatur & concreſcit ad ſpargendumque ineptus redditur. Ex hyſſopo autem, addita lana coccina, fiebat aſpergillum: qua de re, quemadmodum & de aqua miſta cum ſanguine, vide Exod. 12. 22. Levit. 14. 4, 5, 6, 7. Num. 19. 6.

Ipſum quoque librum & omnem populum aſperſit. (h) De libro conſperſo ſimiliter apud Moſen non legitur: autori tamen divino hac quoque de re non minus quam de aliis aliunde conſtitit. Omnem autem populum conſperſiſſe dicitur, quia qui ex proxime aſtantibus conſperſi fuerant, univerſi populi perſonam hac in parte geſſere, ita ut totus populus conſperſus fuiſſe cenſeretur.

Verſ. 20. *Dicens, hic ſanguis teſtamenti*, vel *fœderis*. In Hebræo pro τοῦτο, eſt *ecce*, ſenſu eodem. Dicitur autem hircorum & vitulorum ſanguis, fœderis ſanguis, quod per eum fœdus illud antiquum ſancitum, ſtabilitumque ſit.

Quod mandavit ad vos Deus. In Hebræo eſt, *quod pepigit vobiſcum Deus ſuper cunctis ſermonibus iſtis*. Nondum pepigerat hoc fœdus, ſed tum primum pangebat, (i) ideoque præteritum per enallagen temporis ponitur pro præſenti: quia vero non Deus ipſe per ſe, ſed Moyſes Dei juſſu ac nomine fœdus iſtud cum populo pangebat, propterea D. autor, rem ipſam exprimens, pro verbo *pepigit*, utitur voce *mandavit*, quaſi dixerit Moſes, hic eſt ſanguis fœderis, quod ut vobiſcum Dei nomine percuterem, mihi mandavit Deus.

Verſ. 21. *Etiam tabernaculum & omnia vaſa miniſterii ſanguine ſimiliter aſperſit*. Oſtendit, non ſolum fœdus ipſum antiquum ſanguine fuiſſe ſancitum; ſed etiam, ſub illo fœdere varias emundationes per ſanguinem fuiſſe factas; inprimis autem peccatorum ℣. 22, ut hinc colligat etiam ſub novo fœdere ad emundationem conſcientiæ merito debuiſſe intervenire ſanguinis fuſionem, ejuſque tanto præſtantioris, quanto etiam præſtantior eſt per eum facta emundatio. Porro ita D. autor, tabernaculi vaſorumque ſanguine factam emundationem, cum fœderis ipſius ſanctione conjungit, ut nullam temporis inter ea diverſitatem indicet. Et ſi quidem eodem tempore tabernaculum ac vaſa miniſterii conſecrata fuerint, quo fœdus fuit ſancitum, haud dubie hiſtoria ſanciti fœderis per anticipationem Exod. 24 traditur; quandoquidem poſt eam demum de conficiendo tabernaculo vaſiſque miniſterii, & cultu divino ordinando præcepta traduntur, earumque rerum confectio ac porro conſecratio deſcribitur. Sed ex D. autoris verbis colligi non poteſt, hæc tempore fuiſſe conjuncta, cum ſimpliciter tantum præcedentibus de fœderis per ſanguinem facta

(a) *Autor non tam in teſtamenti voce quam in re ipſa argumentum ponit.* (b) *Initiare.* (c) *Encænia.* (d) *Sanctio fœderis.* (e) *Anticipatio hiſtorica.* (f) *Hircorum ſanguis.* (g) *Aqua, lana, hyſſopus.* (h) *Liber conſperſus.* (i) *Præteritum pro præſenti.*

ſanctio-

ſanctione, ſubjungat quod etiam tabernaculum & omnia vaſa miniſterii Moſes ſanguine conſperſerit, quod ſane non minus de diverſo, quam de eodem tempore accipi poteſt. Licet autem aperte non dicat Moſes tabernaculum & omnia vaſa, poſtquam nimirum confecta fuerunt, ſanguine fuiſſe conſperſa, ſed tantum oleo ſacro inuncta: quia tamen altare non tantum oleo inunctum, ſed etiam ſanguine tinctum & conſecratum legitur Levit. 8. 10, 11, 15. XIX. 30, hinc colligi poteſt etiam in tabernaculo ipſo aliiſque vaſis omnibus conſecrandis ſanguinis aſperſionem cum unctione fuiſſe conjunctam, quod etiam a Joſepho diſertis verbis proditum eſt lib. 3. Antiq. cap. 9, ubi ritum conſecrationis iſtius deſcribens ait: (a) *Deinde ſanguine victimarum ornatum Aaronis & filiorum ejus aſperſit, purificans eos fontanis aquis atque unguento &c. tabernaculum item & ejus vaſa unguento ſicut jam dixi confecto & ſanguine taurorum & arietum, alternis diebus ſecundum genus ſuum mactatorum.* (b) Conſtare autem vel ex hoc loco poteſt, multa olim inter Judæos, præſertim ad ritus illos externos ſpectantia, compertæ veritatis fuiſſe, quæ tamen in ipſis libris Moſis ſcripta non eſſent, ut minime ſit mirum divinum hunc autorem etiam ſuperius ℣ſ. 4, & 19, ut illic notavimus, aſſeruiſſe quædam in libris Moſis non prodita.

Verſ. 22. *Et omnia pene in ſanguine ſecundum legem mundantur.* Quaſi dicat: non tantum tabernaculum & vaſa miniſterii; ſed omnia fere ſecundum legem ſanguine purificantur. (c) Dicit autem *pene*, quia nonnulla ſine ſanguine, ſola aquæ ablutione mundabantur Levit. 16. 26, & XXII. 6. Num. 31. 24. Ea etiam invenimus ſine ſanguine mundari, quæ ignem ferre poſſent: qua de re vide Num. 31. 21, 22, 23.

Secundum legem. Id eſt ex legis præſcripto, ſeu, ſi legem ſpectes.

Et ſine ſanguinis effuſione non fit remiſſio. (d) Quaſi dicat, hoc certum eſt, peccata ſine ſanguinis fuſione ſub lege non remitti; vel, etſi tandem aliqua ſine ſanguine purgentur, peccata ſine eo purgari nequeunt. Unde merito colligitur, debuiſſe quoque ſanguinis fuſionem intervenire ad emundandas noſtras conſcientias, ſeu ad expianda peccata conſcientiam polluentia. (e) Id vero quod aſſerit autor certum eſt, nec ullam habet exceptionem, niſi ob ſummam eorum qui expiandi erant paupertatem, adeo ut ne turtures quidem aut pullos duos pro peccato offerre poſſent: qua de re vide Levit. 5. 12; alias non tantum pro peccatis univerſi populi, ſed etiam privatim pro peccato cujuſque victimæ offerendæ ſanguiſque fundendus erat. Vide Levit. 4, & 5, & 6.

Verſ. 23. *Neceſſe eſt ergo exemplaria quidem cæleſtium,* ſeu *eorum quæ in cælis his mundari.* Adhuc docuit autor, ad emundationem tabernaculi & peccatorum requiri ſanguinem. Nunc poſſet quiſpiam dicere: Etiamſi ſanguis requiſitus fuerit ad emundationem perficiendam, non fuiſſe tamen opus ipſius Chriſti ſanguinem fundi, ſed non ſecus ac ſub lege animalium ſanguinem adhiberi potuiſſe.

(f) Huic tacitæ objectioni occurrit his verbis autor, & docet, cæleſtia ſancta, longe melioribus ſeu præſtantioribus victimis quam victimæ animalium erant, emundanda fuiſſe. Terrenis ſanctis emundandis animalium victimas ſuffeciſſe: ſed ad cæleſtium quæ omnium præſtantiſſima ſunt emundationem, præſtantiſſima etiam opus fuiſſe victima. Nulla autem Chriſto præſtantior eſſe potuit. Adde quod ad ſacrarium purgandum opus ſit victimam vel aliquid ſaltem ex victima in illud inferri. At nec animalia ipſa, nec ſanguis eorum aut etiam corpora in cæleſte illud ſacrarium inferri vel debent vel poſſunt. Sed Chriſtus ipſe ejuſque corpus immortale effectum eo illatum eſt. Quare non brutorum, ſed Chriſti ſanguis hic fundi debuit. (g) Porro ſancta ſub lege non ſolum tum emundata ſunt, cum primum extructa & dedicata fuerunt; ſed etiam quotannis in anniverſario illo ſacrificio emundari ſunt ſolita. Peccatis enim & immunditiis populi pollui cenſebantur, qua de re ita ſcriptum eſt Levit. 16. 15: *Inferet ſanguinem intra velum ſummus,* nempe pontifex, *ut aſpergat è regione oraculi, & expiet ſanctuarium ab immunditiis filiorum Iſrael, & a prævaricationibus eorum cunctiſque peccatis. Secundum hunc ritum faciet tabernaculo teſtimonii, quod fixum eſt inter eos, in medio ſordium habitationis eorum.* Vocat autor ſancta illa terrena, exemplaria eorum quæ in cælis, ob cauſam cap. 8. ℣ſ. 5 indicatam.

Ea quæ in cælis ſcilicet *ſunt*, pro *cæleſtibus* ponuntur, ut & autor ipſe loco citato, & ſtatim hoc ipſo verſiculo loquitur: & Latinus interpres convertit. Cælum enim ipſum, nempe inaſpectabile, quod tabernaculum iſtud eſt ℣ſ. 24, excludi non debet.

Ipſa autem cæleſtia melioribus hoſtiis, quam iſtis. Cæleſtia, ſcilicet ſancta, quemadmodum & ſequens indicat verſiculus. (h) Sed quæri poteſt, quo pacto cæleſtia illa ſancta emundari dicantur, cum nunquam fuerint polluta? Reſpondemus, hoc comparationis, ut ſolet, cauſa de cæleſti ſacrario dici. (i) Comparationum enim ea eſt natura ut multas pariant catachreſes. Nam ſi autoris ſcopum ſpectes, id ſolum intelligi ſufficit, victimam in cæleſti ſacrario offerendam præſtantiorem eſſe debuiſſe iis quæ in terreno olim ſacrario offerri ſunt ſolitæ. Hoc enim & ipſa cæleſtis ſacrarii ratio, & oblationis cælo dignus effectus prorſus exigit. Quod ſi quis tamen propiorem quærat ſimilitudinem, dici poteſt, ſanctuarium illud cæleſte victima & oblatione Chriſti emundatum aſſeri, primo quatenus per eam ita conſecratum fuit, ut nobis ad illud acceſſus pateat, noſtriſque uſibus in poſterum, ut ita dicam, dicatum ſit. Non ſecus atque tabernaculum illud antiquum, multæque res aliæ, non ante in humanos patebant uſus, quam conſecratæ eſſent; & illæ quidem propter ſuam, ut cenſebantur, immunditiem: hoc vero propter noſtram, quæ prius auferri debuit, quam nobis cæleſtis domicilii jus uſuſque concedi, adeo ut hoc ſenſu, inverſa quadam, nec tamen inuſitata dicendi ratione, cælum emundari dixerit autor, pro noſtri perfecta, ut cæli jure gaudere poſſemus, emundatione. Deinde quatenus hominum peccatorum acceſſu, qui per euangelicam doctrinam ad capeſſendam regni cælorum poſſeſſionem vocantur, pollui videtur; quod Chriſtus ipſe aliis verbis expreſſit Matth. XI. verſ. 12, cum *regnum cælorum vim pati, & a violentis rapi dixit*: non ſecus atque tabernaculum illud antiquum peccatis & immunditiis populi (in cujus medio ſitum erat) pollui cenſebatur. Quemad-

(a) *Joſephi teſtimonium.* (b) *Multa compertæ veritatis in libris Moſis non ſcripta.* (c) *Quædam ſola aqua mundari ſolita.* (d) *Sed non peccata.* (e) *Niſi ſumma obſtante paupertate.* (f) *Occupatio.*

(g) *Sancta quotannis emundari ſolita.* (h) *Cæleſtium ſanctorum emundatio.* (i) *Comparationum natura.*

modum ergo pontifex olim tabernaculum illud antiquum, peccatis populi contaminatum, victimarum oblationibus expiabat, eique ſuum veluti honorem reddebat: Sic & Chriſtus ſuum cælo, ut ita dicam, honorem aſſeruit, dum illic Deo oblatus ne homines peccatorum rei, depoſitis tamen prius per fidem & pœnitentiam peccatis, cælo plane indigni eſſent, effecit.

Melioribus hoſtiis, ſeu *victimis*. (*a*) Numero plurali utitur pro ſingulari, propter comparationis inſtitutæ protaſin, quæ multas includit victimas, ita ut hic quoque comparatio pepererit catachreſin. Per meliores enim iſtas victimas unica Chriſti oblati victima ſignificatur. Oblati dicimus, quia illud demum victima ex uſu ſcripturæ dicitur, quod offertur. Porro Chriſtus, poſtquam mactatus eſſet, ipſe fuit oblatus; eſtque in eo diſcrimen inter victimas antiquas, præſertim expiatorias, & inter victimam Chriſtum, quod mactatione peracta, non animal ipſum Deo oblatum fuerit; ſed tantum illius ſanguis, & eæ partes quæ igni comburebantur in altari: Chriſtus vero ipſe, qui mactatus fuit, non ſanguis illius, Deo ſit oblatus; idque non tum, cum adhuc in morte verſaretur, ſed in vitam eamque ſempiternam revocatus. Quanquam, ut jam ſæpe diximus, in hac Chriſti oblati victima ſimul includitur mors illius cruenta, ſeu effuſio ſanguinis. Licet enim non ſanguinem ſuum Chriſtus Deo obtulerit, ſed ſeipſum: tamen ſine ſanguinis fuſione offerre ſeipſum non potuit, neque debuit. Ex eo vero quod diximus fit, (*b*) ut autor divinus Chriſtum cum victimis legalibus conferens, perpetuo fugiat dicere Chriſti ſanguinem fuiſſe oblatum; & nihilominus, ut ſimilitudini ſerviat, perpetuo ſanguinis Chriſti fuſionem inſinuet, quæ niſi anteceſſiſſet, haudquaquam tam plena, tamque concinna inter Chriſtum & victimas antiquas comparatio inſtitui potuiſſet. Ex his ergo manifeſtum eſt, in illa ſancta cæleſtia ad eorum dedicationem emundationemque peragendam, victimam pretioſiſſimam, proinde non ſanguinem hircorum & vitulorum, imo ne ſanguinem quidem ullum, ſed ipſum Dei filium, idque omnibus mortalis naturæ exuviis depoſitis, quo nulla pretioſior & ſanctior victima cogitari potuit, debuiſſe inferri.

Verſ. 24. *Non enim in manufacta ſancta Ieſus introivit exemplaria verorum, ſed in ipſum cælum.* Rationem reddit cur dixerit, cæleſtia ſcilicet ſancta præſtantioribus victimis emundanda fuiſſe, nempe quia Chriſtus pontifex noſter non in alia quam cæleſtia ſancta ingreſſus eſt. Unde conſequitur eum cum victima longe præſtantiori quam pontifex antiquus, cæleſtibuſque ſanctis digna, ingredi debuiſſe. Rem vero illuſtrat ex oppoſitis autor. *Non in manufacta ſancta*, inquit, *exemplaria verorum, ſed in ipſum cælum. Exemplaria verorum.* Græcus textus habet, ἀντίτυπα. (*c*) Antitypa ſunt imagines ex prototypis expreſſæ; quæ hoc loco idem valent quod ὑποδείγματα, *exemplaria*, verſiculo ſuperiori, ut in ſenſu nihil mutarit vetus interpres. Dicuntur vero ſancta illa *antitypa*, non quaſi ſint ἀντὶ τύπου, ex adverſo typi ſeu imaginis, quemadmodum res ipſa ſuæ imagini opponitur, quo ſenſu alias antitypa uſurpari a Theologis ſolent: ſed quaſi τύποι ἀντὶ τῶν πρωτοτύπων, typi ſeu imagines ex adverſo ipſius rei poſitæ; & perinde eſt acſi typi ſimpliciter fuiſſent appellata, quæ hujus vocis apud Græcos uſitata ſignificatio eſt. Hoc pacto & ἀντίλυτρον, pro λύτρῳ dicitur 1 Tim. 2. ver. 6. Cæleſtia autem ſancta vocantur *vera*, non quod, ut ſupra quoque monuimus, terrena illa fuerint falſa; ſed quod fuerint inſtar umbræ & imaginis reſpectu cæleſtium: ſeu quod illa qualitas quæ in ſanctis eſſe debet, vere & perfecte in cæleſtibus ſanctis reperiatur: quamvis illa terrena ſancta, primo & proprie hoc nomine vocentur, cæleſtia autem metaphorice: quo pacto & Chriſtus dicitur *lux vera*, *panis verus*, *vitis vera*. Qualitas vero hæc eſt, ut & ſacratiſſima ſint, atque ab omni profano uſu penitus ſejuncta, & Deo domicilium præbeant. Utrumque autem cæleſtibus ſanctis vere & perfecte; terrenis autem umbratili tantum & imperfecta ratione convenit. *Sed in ipſum cælum.* In illud nempe, quod ſupra iſtos aſpectabiles cælorum orbes ſitum eſt. In ipſum autem cælum ingreſſum eſſe dicit Chriſtum, non in cæli ſimulacrum ſeu antitypum, *ipſum cælum*, ἀντὶ τοῦ ἀντιτύπου opponens cæli antitypo ſeu ὑποδείγματι.

Ut appareat nunc vultui Dei pro nobis. (*d*) Finem exprimit, Chriſti in ipſum cælum ingreſſus. In quo exprimendo alludit ad antiquum pontificem, ideoque ut ſimilitudini ſerviret, minus, ſi verborum proprietatem conſuetamque ſignificationem ſpectes, de Chriſto dicit quam res eſt. Nam pontifex quidem in ſancta ingreſſus apparere coram Deo dicebatur, quod ita populi ſalutem procuraret, ut non ipſe eam conferret, ſed ab alio, nempe Deo, conferendam impetraret. At Chriſti pontificis noſtri apparitio coram Deo & oblatio, ita accipienda eſt, ut minime excludatur eum in dextra throni majeſtatis in cæleſtibus conſediſſe, id eſt ipſummet, tradita ſibi a patre ſuprema in omnia poteſtate, populum ſuum ſervare, eumque & peccatorum reatu ſolvere, & pœnis quibuſvis eximere, & tandem in ſempiternæ felicitatis poſſeſſione collocaturum eſſe. (*e*) Tanto vero concinnior & convenientior eſt in verbis iſtis ab antiquo pontifice ad Chriſtum tranſlatis metaphora, quod hac ratione ita Chriſtus ſalutem noſtram procurare & perficere dicatur, ut ſimul, quantum hac in parte inter Deum & Chriſtum interſit, manifeſte pateat; quodque Chriſtus hactenus pro aliis apparenti & interpellanti ſit ſimilis, quatenus ſalutis noſtræ cupidus, ejuſque maximam curam gerens, ſervandi nos tamen poteſtatem ex ſeipſo non habet, ſed eam omnem a Deo accepit, adeo ut hujus rei habita ratione, Chriſtus quidem ut ſervemur ſolicite curare; Deus vero ipſe ſalutem nobis pro ſua miſericordia conferre dicendus ſit. Miſericordiam dicimus, ut omne proprium meritum & ſatisfactionem excludamus. (*f*) Ubi enim alteri plane ſatisfactum eſt, illic oblatione, apparitione & interpellatione res non indiget. Porro in pontifice legali apparitio diſtincta erat ab oblatione, licet utraque eſſet conjuncta & ſimul fieret, nempe quia alius erat pontifex, alia victima; & apparebat quidem pontifex, offerebatur autem victima ſeu ſanguis victimæ. At (*g*) noſtri pontificis & oblatio & apparitio, quemadmodum & interpellatio, nempe ſi apparitio & interpellatio, non pro nudo Chriſti ad patrem adventu, ſed ut hic fieri debet, cum ſalutis noſtræ cura con-

(*a*) *Catachreſis.* (*b*) *Autor fugit dicere Chriſti ſanguinem eſſe oblatum.* (*c*) *Antitypa quid.*

(*d*) *Finis ingreſſus Chriſti in cælum.* (*e*) *Concinnitas metaphoræ* (*f*) *Deus ex miſericordia ſua nos ſervat, non ex ullius merito.* (*g*) *Apparitio & oblatio, & interpellatio Chriſti pontificis idem reipſa ſunt.*

juncto

juncto accipiatur, reipſa idem ſunt; quia nimirum idem eſt & pontifex & victima. Dum enim apparet Chriſtus, ſeipſum offert: & dum ſeipſum offert, apparet: dum autem & offert & apparet, interpellat.

Particula *nunc* opponitur temporibus præteritis, inprimis veteris teſtamenti, quibus tantus apud Deum pontifex & advocatus populi divini nullus erat. (*a*) O duram temporum illorum ſortem! contra vero nos beatos, qui pontificem & *advocatum habemus apud Patrem Ieſum Chriſtum juſtum: & ipſe eſt propitiatio pro peccatis noſtris, nec pro noſtris tantum, ſed etiam pro totius mundi* 1 Joh. 2. 2, 3.

Verſ. 25. *Neque ut ſæpe offerat ſemetipſum.* Particula *neque* oſtendit, duo hic *D.* autorem de Chriſto pontifice noſtro docere: unum, quod non in manufacta ſancta, ſed in ipſum cælum fuerit ingreſſus, hoc ſuperiori verſic. docuit: alterum, quod non ita fuerit ingreſſus, ut ſæpe oblationem ſui ipſius repetere neceſſe habeat contra quam olim pontificibus legalibus uſu veniebat, (*b*) qui ſæpe alieni ſanguinis oblationem repetere cogebantur. Hoc iſto verſiculo docet. Ideo autem id facere videtur autor, ut hinc quoque appareat, quanto præſtantior ſit victima Chriſti victimis legalibus; quippe quas ſæpius offerri non aliam ob cauſam quam propter earum imperfectionem neceſſe fuerit. Unde & cap. ſequenti colligit, eas Deo non placuiſſe, & aliquando abrogari debuiſſe, adeoque per Chriſti ſacrificium abrogatas eſſe. Porro tunc ſæpius ſeipſum offerre diceretur Chriſtus, ſi cœptam ſemel coram Deo apparitionem & oblationem abrumpens, & è ſacrario egreſſus denuo in illud repetendæ oblationis cauſa intraret. Nam oblationis ſemel cœptę duratio ſeu continuatio oblationem nequaquam multiplicat. Alioquin enim, cum Chriſtus perpetuo appareat ac interpellet pro nobis, proindeque & offerat, non poſſet autor aſſerere, Chriſtum ſemel tantum ſeipſum obtuliſſe, & unica oblatione in æternum conſummaſſe ſanctificatos. Nam requiritur quidem duplex ingreſſus in ſancta ad duplicem oblationem peragendam, quando res duę ſunt quę offerantur, & duplex præceſſit, ſi eæ res ſint vivę, mactatio: ſed ubi res una eſt quę offertur, non poteſt oblatio repeti, quin ſimul repetatur ingreſſus, & ante ingreſſum mactatio. (*c*) Mactatio enim in ipſis ſanctis fieri non debet, nec in cæleſtibus poteſt, ſed extra ſancta. Ait ergo autor non ſic ingreſſum eſſe Chriſtum in ſancta oblationis peragendę cauſa, ut ei ſæpius oblatio repetenda ſit.

Quemadmodum pontifex intrat in ſancta, per ſingulos annos in ſanguine alieno. Hoc antiquorum pontificum proprium erat, oblationem ſæpe repetere. Porro in hac inter Chriſtum & pontificem antiquum antitheſi, quod ſcilicet Chriſtus *non ſæpe*, pontifex *quotannis*, Chriſtus *ſemetipſum offerat*; pontifex *in ſanguine alieno in ſancta intret*, quivis videt, oblationem Chriſti, (*d*) & ingreſſum pontificis in ſancta, ſibi invicem reſpondere. Unde manifeſtum eſt, oblationem Chriſti expiatoriam, non minus quam pontificis antiqui olim, interveniente demum in ſancta ingreſſu, peractam eſſe.

Intrat. Præſenti tempore non idcirco videtur uti, quod reſpiciat ad rem tum adhuc in populo Judaico fieri ſolitam; ſed potiùs conſueto loquendi more, ut lectoris animum in rem veluti præſentem deducat, quo pacto & ſupra locutus eſt ℣ſ. 13, 22. Apud Marcum talis loquendi ratio ſępe occurrit.

Porro *in ſanguine* pontificem intrare dixit, eodem ſenſu quo ſupra *per ſanguinem* verſ. 12, quod ad pontificem antiquum relatum ſignificat eum cum ſanguine in ſancta intraſſe. Quo pacto etiam Johannes ſcripſit, Johan. 5. 6, Chriſtum *in aqua & ſanguine*, id eſt cum aqua & ſanguine veniſſe. Fugit vero D. autor dicere, pontificem illum *cum ſanguine* in ſancta ingredi ſolitum, licet hæc propria foret locutio; ne comparationis inter Chriſtum & pontificem antiquum hac in parte concinnitas periret. Qua de re vide quid dixerimus ſupra verſ. 12.

Verſ. 26. *Alioquin oportebat eum frequenter pati ab origine mundi.* Probat Chriſtum non debere ſæpe ſeipſum offerre. Nam alioquin & ſæpe eum pati oportebat; cum oblatio rei vivę fieri nequeat ſine cæde & perpeſſione; & ab ipſa mundi origine id fieri debebat. Cur vero a mundi origine ſeu conſtitutione? Hujus rei altera ex duabus iſtis afferri poſſe videtur cauſa. Una, quod oblatio Chriſti idcirco repetenda foret, ut tanto majorem vim in expiandis hominum peccatis haberet: At ſi ex numero ac frequentatione ſui vim ſumit Chriſti oblatio, ab ipſo mundi exordio incipienda erat, quanto enim maturius cœpta foret, tanto & oblationum Chriſti numerus, & earum vis major emergeret. Altera, quod ſi Chriſto ſæpius oblatio repetenda eſſet, ad ſimilitudinem hac in parte cum antiquo pontifice reſpici deberet, propter quam nimirum alicui videretur conſentaneum eſſe, ut Chriſtus quoque ſeipſum ſæpe offerret. At ſi ad eam reſpiciendum eſt, & ex ea oblationum Chriſti ratio numeruſque ſupputandus, debuiſſet Chriſtus ab ipſo mundi initio oblationum quoque ſuarum initium facere. Hac enim demum ratione analogia quædam & juſta proportio inter oblationum Chriſti, & pontificum ſub lege numerum conſtitui poſſet. (*e*) Cum enim populus fuerit ſub lege mille quingentos circiter annos, facile videre eſt, quam ſæpe obtulerint legales pontifices, nempe millies & aliquoties centies, ac decies. Ut ergo tantæ oblationum legalium multitudini, juſto aliquo numero reſponderent Chriſti oblationes, an non ab ipſo mundi exordio, initium earum faciendum erat? Licet enim non tam ſæpe offerre debuerit, quam pontifex antiquus, analogia id requirente: ſæpe tamen debuit, & ita ſæpe, ut juſta proportio inter utriuſque oblationis repetitionem & frequentationem inſtitui poſſet. At hæc non inſtitueretur, ſi aliquoties tantum Chriſtus offerret, imo forte ne ſi centies quidem. Oporteret enim minori oblationum numero reſpondentibus ſpatiis, id eſt non parvis & exiguis, ſed magnis, iiſque ut olim ſub lege ſtatis ac æqualibus, puta ſingulis hominum ætatibus aut ſeculis, oblationem repetere. Hoc vero ſi fieret, annon ab ipſo mundi initio, non vero nunc demum, mundo ad finem vergente, incipiendum fuiſſet? Cum enim hæc ſit ultima mundi ætas, in qua Chriſtus apparuit, haud eſt veriſimile, eam longius quam priores duraturam: ad tot autem oblationes convenientibus, ut diximus, ſpatiis peragendas, vix ac ne vix quidem ab initio mundi incepiſſe, ſatis eſſet. Retundit igitur

(*a*) *Temporum novi fœderis ſors miſera, novi fœderis beata.* (*b*) *Oblatio Chriſti unica.* (*c*) *Mactatio fit extra ſancta.* (*d*) *Oblatio Chriſti & pontificis in ſancta ingreſſus ſibi invicem reſpondent.*

(*e*) *Populus ſub lege fuit mille quingentos circiter annos.*

D. autor argumentum ad concludendam Chriſti oblationum multitudinem ac frequentationem ex multitudine oblationum antiquorum pontificum ductum; & oſtendit, ſi hæc ſimilitudo eſſet attendenda, neceſſe fuiſſe, ut Chriſtus non ſolum ſæpe pateretur, quod ipſum per ſe abſurdum & inconveniens eſt: (homines enim una tantum mors manet ante judicium, non ſæpe repetita, ut verſu ſequenti dicitur) ſed etiam ut ſuas perpeſſiones & oblationes ab ipſo mundo condito inchoaret.

Verba *a conſtitutione mundi*, non neceſſario accipi debent de ipſo mundi primo initio & exordio; ſed tantum opponuntur conſummationi mundi, ſeu ſeculorum, ut ex ſequentibus apparet. Conſummatio autem iſta non extremum plane terminum mundi; imo ne breve quidem aliquod tempus, intra qnod mundus finiri debeat: ſed tantum mundi ſenectam ſeu ultimam ætatem ſignificat. Quocirca etiam mundi conſtitutio hoc loco ita extendenda eſt, ut mundi primam ætatem & incunabula ſignificet. Sic Chriſtus dixit, *requiſitum, iri ſanguinem omnium prophetarum, qui a conſtitutione mundi effuſus eſt* Luc. xi. 50, licet complurium annorum intervallo poſt mundi creationem effuſus primum fuerit.

Nunc autem ſemel in conſummatione ſeculorum ad deſtructionem peccati per hoſtiam ſuam apparuit. Superius conſequens hic removet autor per poſitionem contrarii. Quaſi dicat: atqui ab initio mundi perpeſſiones & oblationes ſuas non incepit Chriſtus, ſed nunc demum in conſummatione mundi, & quidem ſemel tantum, per hoſtiam ſuam apparuit.

(a) *Nunc autem* poſitum eſt pro *atqui*, ut alibi non raro, quod & ſupra notavimus cap. 2. 8, & VIII. 6. *Semel* ſcilicet *apparuit*.

Verbum *apparuit* hoc loco, vel ita accipiendum eſt, ut ſignificet (b) apparitionem Chriſti apud Deum in cæleſti ſacrario, de qua ſupra verſ. 24 locutus eſt autor: vel ut deſignet Chriſti in hunc mundum ad munus ſuum obeundum adventum. Priori ſententiæ duo potiſſimum obſtare videntur: Primum, quod hæc verba rectius opponantur proxime præcedentibus, quam iis quæ ſuperiori verſiculo dicta fuerant; quod tamen poſterius prior verbi *apparuit* interpretatio poſtularet. Oblationi enim ſæpius repetendæ opponeretur apparitio in cælis ſemel facta. Atqui ea proxime præcedentibus opponi; tum id indicare videtur, quod verba, *in conſummatione ſeculorum*, manifeſte opponantur illis, *a conſtitutione mundi*, quæ in proxime præcedentibus habentur: tum quod argumentandi ratio, qua autor utitur, id poſtulare videatur. Utitur enim, ut res ipſa docet, (c) ſyllogiſmo hypothetico; cujus propoſitio eſt in proxime præcedentibus verbis, Aſſumtio in his, de quibus nunc agimus. Argumentatur quippe autor a remotione conſequentis, quod eſt Chriſtum ſæpe pati debuiſſe ab origine mundi, ad remotionem antecedentis, nempe Chriſtum debere ſeipſum ſæpe offerre. Removet autem iſtud conſequens per poſitionem contrarii, ut diximus; nempe quod ſemel tantum in ſeculorum conſummatione apparuerit ad peccatum per victimam ſuam deſtruendum. Quocirca loqui videtur de apparitione, quæ Chriſti & perpeſſionem & oblationem anteceſſerit; nempe de apparitione qua primum exortus eſt Chriſtus & mundo patefactus: id eſt cum primum munus ſuum in terris obire, atque hac ratione orbi innoteſcere cœpit: recteque iſta apparitio ſemel facta opponitur ſæpius repetitæ perpeſſioni. Quoties enim Chriſto patiendum fuiſſet, toties in mundum venire & apparere debuiſſet. Alterum, (d) quod priori ſententiæ obſtat, eſt quod verbum φανερῶσις, quo hic utitur autor, nuſpiam vel de pontificis vel de Chriſti apparitione apud Deum, expiationis impetrandæ cauſa, uſurpatum legamus: ſed quoties abſolute de aliquo effertur, ut hic fit, nihil aliud quam patefactionem illius inter homines deſignet.

(e) Dicit autem Chriſtum *in conſummatione ſeculorum* apparuiſſe; ne quis putet ſatis, adhuc ſupereſſe temporis, ut Chriſtus ſuas oblationes repetat, & oblationum legalium numerum juſta proportione æquet, etiamſi ab initio mundi conditi pati & ſeipſum offerre non cœperit. Quia enim in conſummatione mundi demum paſſus eſt, & ſeipſum obtulit; hinc apparet, non fore in poſterum ſpatium perpeſſionum & oblationum toties multiplicandarum. (f) Tempus autem quo Chriſtus venit, conſummatio ſeculorum propterea dicitur, quod ſit ultima mundi ætas & veluti ſenecta, quodque adventus Chriſti, qui cum mundi fine & conſummatione conjunctus erit, ſemper inſtare ponatur; quod ſane fieri non poſſet, ſi oblatio Chriſti convenienti numero & cum antiquis oblationibus juſta proportione reperenda eſſet. At Chriſti adventus expectatione perpetuo nos ſuſpenſos eſſe voluit divinus ſpiritus. Nam quod is, & ſic una cum illo mundi finis, adhuc differatur, totque jam ſecula poſt Chriſtum exortum & in cæleſti ſolio collocatum effluxerint: hoc quodammodo ex accidenti eſt, propter Dei, ut Petrus ait 2 Pet. 3. 9, longanimitatem, qui nolit aliquos perire, ſed omnes ad pœnitentiam venire cupiat.

Ad deſtructionem peccati per hoſtiam ſuam. (g) Cauſam finalem Chriſti adventus & apparitionis indicat, quæ eſt *peccati ἀθέτησις* quæ fit, cum peccato omnis vis & poteſtas adimitur. Quod dupliciter factum eſt; tum quatenus nullam vim habet ad homines condemnandos: tum quatenus vim non habet ad eoſdem ſub jugo ſuo retinendos. Utrumque enim ut fieret, Chriſtus apparuit: tum ut homines a peccatorum reatu ac pœnis tum ut eoſdem ab ipſis peccatis liberaret.

Quo pacto vero Chriſtus adveniens hanc peccato poteſtatem ademerit, illudque exauctorarit, explicatur his verbis: *per hoſtiam* ſeu *victimam ſuam.* Nam non minus recte conjungi poſſunt cum antecedentibus, quam cum ſequente verbo *apparuit*: quemadmodum obſervarunt & alii. Chriſtus enim vere per victimam ſuam peccatum exauctoravit, illique omnem vim & damnandi & dominandi ademit. Quod licet a nobis ſupra non una loco oſtenſum ſit: juvat tamen rem tantam ſubinde repetere, (h) ut eam ſi fieri poſſit hominum animis penitus infigamus. Nam quod ad reatum pœnaſque peccatorum attinet, an ulla peccata eſſe poſſunt, (dummodo nos officium faciamus) quæ tam grata Deo & accepta victima in cæleſti illo ſacrario oblata, tantuſque pontifex expiare non poſſit? an vero periculum eſt, ne ſegnius noſtram cauſam agat is qui ipſe pro peccatis noſtris victimam ſeſe dedidit? quique omnia quæ nobis evenire poſſunt dura tri-

(a) Nunc autem *pro* atqui. (b) *Apparitio Chriſti.* (c) *Syllogiſmus hypotheticus.*

(d) *Verbi* φανερῶσις *conſueta ſignificatio.* (e) *Occupatio.* (f) *Conſummatio ſeculorum.* (g) *Cauſa finalis Chriſti apparitionis.* (h) *Peccati* ἀθέτησις.

ſtiaque

ſtiaque expertus, tam pronum ad miſereſcendum animum induit? an nec dum tam ſanctæ oblationi, tamque ſolicitæ pontificis noſtri curę optatus reſpondebit effectus? at penes ipſum pontificem ſalutis noſtræ arbitrium eſt, in illius eſt manu ſolvere peccatis quem velit, & cui velit vitam ſempiternam ac quicquid uſpiam bonorum eſt conferre: at cum Patre benigniſſimo res eſt, qui ipſe ſalutis noſtræ deſiderio flagrat, ipſe ſacratiſſimo fœdere peccatorum omnium remiſſionem pactus eſt, ipſe victimam tam ſanctam pro peccatis noſtris ſubdidit, ipſe eam ſibi offerri voluit, utque offerri poſſet effecit, ipſe tantum pontificem conſtituit, univerſamque ſalutis noſtræ procurationem ei commiſit. Jam vero quod ad pecccati jugum excutiendum attinet, fierine poteſt, ut, cum tantas tamque certas ſempiternæ ſalutis & pleniſſimæ peccatorum remiſſionis cauſas documentaque cernamus, Chriſti fidem toto pectore non amplectamur, eique nos non addicamus? an porro hac ratione, divina gratia & miſericordia, a peccatorum reatu, effectu ipſo purgati ac juſtificati, totis viribus non connitemur, ut in poſterum peccatis relictis, juſtitiæque dediti, hanc tantam Dei gratiam ſartam tectam ad extremum uſque conſervemus, quo tandem aliquando pleniſſimo illius fructu gaudere, id eſt a morte erepti, vita ſempiterna potiri poſſimus? Tanto vero magis proclive nobis eſt peccati jugum excutere, quod cæleſtis ille noſter pontifex ſpiritu ſuo nos perpetuo fulcire velit, ſancteque vivere volentibus ac contendentibus vires affatim ſuppeditet. Hoc ergo pacto Chriſtus peccatum *per victimam ſuam* abolevit, & ne nobis vel nocere vel dominari poſſit, effecit. (a) Victima vero Chriſti, eſt ipſe Chriſtus mactatus, ſed iterum in vitam revocatus & immortalis effectus, ut in cæleſte illud tabernaculum intrare, & in eo ſeipſum offerre, ac pro nobis in ſempiternum apparere & interpellare poſſet. Vox enim θυσία deducitur quidem a verbo θύω, quod eſt mactare: non ſolet tamen in ſcriptura S. abſtracte, ut loquuntur, accipi, pro mactatione: ſed concrete, pro re mactata, ſeu aliqua illius parte, quæ Deo offeratur. Quod ſi quis verba iſta, *per victimam ſuam*, ſenſu quidem eodem manente, conjungere velit cum ſequente verbo, *apparuit*; tum particula *per*, ſumenda erit pro *cum*, & eo modo id accipiendum, quo apud Johannem dicitur, Chriſtus veniſſe *per aquam & ſanguinem*, ut & alibi jam notavimus, hoc eſt cum aqua & ſanguine; non quidem quod in ipſo adventus ſui initio ſanguinem fuderit; ſed quod ita venerit, ut ſanguinem funderet, licet non protinus. Sic etiam dicetur Chriſtus *cum hoſtia ſua apparuiſſe*, non quod cum primum apparuit hoſtia factus ſit; ſed quod ita apparuerit, ut ſuo tempore hoſtia fieret. Verum ea verbi *apparendi* ſignificatione quæ nobis magis probatur retenta, verba iſta, *per hoſtiam ſuam*, cum antecedentibus, *ad deſtructionem peccati*, rectius conjunguntur. Cum igitur Chriſtus in conſummatione demum ſeculorum ſemel apparuerit, ut per victimam ſuam peccatum aboleret, hinc apparet, eum ſæpe oblationem ſuam, more veteris pontificis, nequaquam repetere debuiſſe. Alioquin enim illi mature res hæc incipienda, non ad mundi extrema uſque tempora differenda fuerat.

Verſ. 37. *Et, quemadmodum ſtatutum eſt hominibus ſemel mori.* Novum affert argumentum pro unica Chriſti oblatione confirmanda, a comparatis ductum.

(a) *Victima Chriſti.*

Particula *&*, eandem hoc loco vim habet quam ſupra, verſiculi 15 initio. Græcæ voces (b) καθ' ὅσον, *in quantum*, recte hoc loco ab interprete redditæ ſunt, *quemadmodum.*

Statutum eſt; ἀπόκειται. Recte viri quidam eruditi hunc locum reddiderunt: *manet homines mors una*, vel *ſemel ſubeunda.* Neque enim videtur D. autor decretum aliquod divinum hoc verbo per ſe ſignificare voluiſſe; licet id interea non excludat. (c) Verbum enim hoc ita late patere poteſt, ut tum id quod aliquem ipſa naturæ lege manet; tum id quod Dei decreto cuipiam eſt deſtinatum, ſignificare poſſit. In prima ſane horum verborum particula, quæ de morte loquitur, potius quid naturæ vi curſuque fiat, quam quid vi decreti divini eveniat, ſpectari videtur. Nam præterquam quod mors hic intelligatur omnibus, etiam piis, communis, ac temporaria, utpote ea quam ſequatur ultimum judicium; quæ naturali potius conditioni noſtræ debetur, quam vi divini decreti nobis imminet: intelligendum etiam eſt, D. autorem hic non tam loqui de eo, quod hominibus ſimpliciter morienduſ ſit, quam quod ſemel tantum, non bis aut ſæpius, ut hinc Chriſtum quoque ſemel tantum mori, ac proinde & ſemel tantum offerre debuiſſe concludat. Hoc autem, quod ſemel tantum moriantur homines, plane ex natura ipſa, non vero ex peculiari aliquo Dei decreto pendet, cum iterato vel ſæpius mori, nonniſi peculiari Dei decreto quiſquam poſſit. Itaque his verbis nil aliud ſignificatur, quam quod homines maneat mors una ſemel, ut a quodam alicubi dictum eſt.

Poſt hoc autem judicium. Hoc jam a divino decreto pendet. Itaque verbum ἀπόκειται, ut diximus, in genere ſumendum eſt, ut rem tantum certo eventuram ſignificet; ſive illa ex natura ipſa fluat, quale eſt ſemel mori; ſive ex decreto divino proficiſcatur, quale eſt futurum judicium. (d) Judicium autem iſtud non tam in ſententiæ de omnibus hominibus, & vivis & mortuis, pronunciatione, quam in ſententiæ jam latę executione conſiſtit. Nec enim humanum, ſed divinum eſt hoc judicium. Ad quod peragendum nullis opus eſt teſtibus, nullis documentis, nullis accuſatoribus aut patronis, nulla veritatis operoſa indagatione. Supremo illi judici Chriſto ſtatim patent omnia, jamque illi conſtitutum eſt, quis damnandus, quis juſtificandus ſit, antequam quenquam reipſa damnet aut juſtificet, hoc eſt vel perdat vel ſervet. (e) Quemadmodum ergo homines una tantum mors manet, poſt eam vero futurum eſt judicium, in quo omnes iterum comparebunt judicandi, hoc eſt vel præmiis afficiendi, vel pœnis, prout cujuſque facta fuerunt 2 Cor. 5. 19; Sic etiam Chriſtus ſemel tantum mortem perpeſſus eſt, ut ſemel etiam oblationem perageret: iterum autem in judicio apparebit, ſeſeque conſpiciendum præbebit iis qui ipſum expectant ad ſalutem.

Verſ. 28. *Sic & Chriſtus ſemel oblatus eſt.* Morti oblatio reſpondet, non quod in ipſa morte poſita ſit oblatio; id enim falſum eſſe jam antea docuimus: ſed quod ſine morte oblatio rei vivæ perfici nequeat. Semel ergo oblatus eſt Chriſtus, quia etiam ſemel mori debuit, & unicam mortem non potuit niſi unica conſequi oblatio.

(b) καθ' ὅσον *pro* quemadmodum. (c) *De verbo* ἀπόκειται. (d) *Judicium ultimum qua in re conſiſtat.* (e) *In judicio omnes comparebunt.*

Ad multorum exhaurienda, vel *auferenda peccata.* (*a*) Finem oblationis Chriſti notat. (*b*) Verbum ἀνενεγκεῖν licet proprie ſignificet aliquid ex inferiore loco in ſuperiorem tollere; hoc loco, per metonymiam quandam, ablationem ſimpliciter ſignificat. Quæ enim ſurſum tolluntur, ea etiam de loco priore auferuntur: & quæ ab aliquo auferuntur ſeu aſportantur, ea ſublevari prius & attolli ſolent. In eo vero, quod peccata auferri dicantur, metaphora eſt. Porro verbum hoc eam quam diximus, hoc eſt auferendi & amovendi ſimpliciter ſignificationem habere, exemplis, quæ apud Græcos veteris teſtamenti interpretes extant, planum facere poſſumus. Vide Joſue 24. 32. 2 Sam. 21, 13. Eſdræ 1. 11. adde Pſal. 102. 25. ubi eſt ἀναγαγεῖν eadem ſignificatione. Hoc autem loco id neceſſarium eſt, cum oblationis Chriſti finis hic eſſe indicetur: oblatio autem Chriſti, ut docuimus, in cælo peracta ſit. Unde ſequitur hoc verbo minime ſignificari, Chriſtum peccatorum noſtrorum pœnam in ſe recepiſſe. Id enim in cælo locum non habet. Adde quod conſentaneum ſit, his verbis idem ſignificari quod ſuperioribus, *ad deſtructionem peccati*: cum ſibi invicem reſpondeant, & utriſque hoſtiæ ac oblationis Chriſti finis indicetur. At ut Chriſtus peccatum deſtrueret, nulla pœnæ perſolutione opus fuit, ut ex his quæ ſupra diximus perſpicuum eſt.

Dicit autem, *ad multorum* tollenda peccata: *multorum*, non ſimpliciter omnium. Partim quod hoc beneficium, effectu ipſo, non indiſtincte ad omnes, ſed tantum ad credentes in Chriſtum, eique obtemperantes ex Dei conſilio pertineat: partim quod non omnes in Chriſtum credere eique obtemperare velint; unde porro nec omnes peccati onere effectu ipſo leventur. Quod tamen reſpectu divini conſilii nonniſi ex eventu eſt; ſiquidem (*c*) omnes quibuſcunque Deus gratiam ſuam offert, quoſque vocat, credere & obedire & poſſent & deberent. Idem de ablatione peccatorum, qua fiat ne homines peccatis amplius ſint dediti, dicimus. Si enim eventum ſeu effectum ipſum ſpectes, multorum tantum, non omnium peccata oblatione ſua amovit Chriſtus, effecitque ut ſancte viverent. Nam quod ad vim & efficaciam oblationis Chriſti attinet, omnium hominum Chriſtus & peccata ipſa & peccatorum pœnas ac reatum fuſtuliſſe cenſendus eſt.

Secundo ſine peccato apparebit. Secundo, ſeu *iterum* apparebit ac videbitur, nempe in judicio. Verba *ſine peccato*, duobus modis poſſunt accipi. Primo ut ſignificent, ſine hoſtia & victima pro peccato; quæ ex frequenti ſcripturæ uſu *peccatum* appellatur: quo pacto apparitio iſta ſine peccato, commode poteſt opponi priori illi cum peccato, id eſt cum victima pro peccato verſ. 26; & propter hanc oppoſitionem non abs re videretur, verba illa, *per victimam ſuam*, cum verbo *apparuit* conjungere; niſi malis hanc poſteriorem verſic. hujus partem priori parti oppoſitam ſtatuere: ut ita oblationi Chriſti, quæ ejus cruenta morte & poſt eam in cælum ingreſſu peracta eſt, opponatur ejus egreſſus, atque ad nos reditus. Illo enim Chriſtus ex hominum oculis ſublatus, videri deſiit: hoc iterum ſeſe ſpectandum exhibebit, quod ſi fiat, verba *ſine peccato*, opponentur illis, *ad multorum tollenda peccata.* Particulæ autem *ſemel* opponetur vox *ſecundo*, quæ etiam idem hoc loco ſignificare poteſt quod *poſtea*; ut reſpondeat illis verſus ſuperioris verbis, *poſt hoc*, μετὰ τοῦτο. Ita & apud Judam *ſemel* & *ſecundo* inter ſe opponuntur verſ. 5. Deinde verba (*d*) *ſine peccato* ita poſſunt accipi, ut iis indicetur, tum cum ſecundo Chriſtus apparebit, nullum amplius fore in populo divino peccatorum reatum, quemadmodum erat cum primo apparuit, quem idcirco per victimam ſuam tollere debuit. (*e*) Alludit enim hic dubio procul autor ad reditum pontificis antiqui ex ſanctis ſanctorum, qui in ſancta quidem intrabat, ad auferendum peccatorum reatum; ſed ex illis ſine peccatorum reatu, id eſt illo jam ſublato, redibat. Sic & Chriſtus cælum quidem ingreſſus eſt, ut illic ſeipſum Deo offerens, & coram vultu ejus apparens, populum ſuum a peccatorum reatu expurget: ſed è cælo egredietur, peccatorum reatu jam penitus depulſo atque ſublato, & apparebit ut effectum ablati iſtius reatus ſuis præſtet, hoc eſt, non ut verbis tantum fauſta illis voveat ac precetur, quemadmodum antiquus pontifex; ſed ut reipſa illos ex morte vindicatos æterna ſalute donet.

Ideo dicit: *Apparebit* ſeu *videbitur expectantibus ipſum ad ſalutem.* Voces *ad ſalutem*, cohærere poſſunt & cum verbo *apparebit*, & cum participio *expectantibus*, videturque ea ſic de induſtria collocaſſe autor ut ad utrumque referri poſſent. Nam & Chriſtus ad ſalutem populo ſuo dandam apparebit: & populus, Chriſti è cælis adventum ad ſalutem ab ipſo accipiendam expectat. (*f*) Quemadmodum enim Chriſtus pontifici in ſancta ingreſſo; ſic populus illius, populo Iſraëlitico extra tabernaculum expectanti, tacite comparatur. Expectabat autem & olim populus pontificem, ſuo modo, ad ſalutem, nempe eo fine ut per eum peccatorum ſuorum, quæ tum expiari poterant, veniam conſequeretur, fauſtaque ſibi Dei nomine precantem audiret. Sic & populus Chriſtianus extra illud cæleſte tabernaculum Chriſtum pontificem ſuum ad ſalutem in terris operitur, ut illo adveniente & ex cæleſti ſacrario egreſſo, ſalutem per ipſum ſempiternam adipiſcatur. (*g*) Deſcribit autem eleganter Chriſtianum populum his verbis autor. Hæc namque expectatio fidem in Chriſtum complectitur, niſi enim in Chriſtum crederent, nunquam illum ut cæleſtem pontificem è cælis reducem expectarent; & aut generat vitæ ſanctitatem, aut ex ea gignitur. Mutuas enim ſibi operas iſta præſtant. (*h*) Expectatio ſalutis ſub conditione obedientiæ, generat pietatem; & pietas progenita ſimilem viciſſim matri ſuæ parit filiam, id eſt ſalutis expectationem certiſſimam & ardentiſſimam. Huc pertinent & illa Pauli verba ad Theſſalonicenſes quibus Chriſtianum populum & univerſum ejus officium deſcribit 1 Theſſ. 1. 9, 10. *Converſi eſtis*, inquit, *ab idolis ad Deum, ut ſerviatis Deo vivo & vero, & expectetis filium ejus ex cælis, quem ſuſcitavit ex mortuis Ieſum, ſervantem nos ab ira ventura.* Non abſimili ratione 2 Tim. 4. 8, eorum nomine *qui Chriſti adventum diligunt*, omnes in Chriſtum credentes deſignat.

(*a*) *Finis oblationis Chriſti.* (*b*) *Verbum ἀνενεγκεῖν.* (*c*) *Omnes quibus Deus gratiam ſuam offert credere & obedire poſſent.*

(*d*) *Sine peccato, id eſt peccato populi ſui jam ſublato & deſtructo.* (*e*) *Alluſio.* (*f*) *Populi Chriſti cum populo Iſraëlitico comparatio.* (*g*) *Deſcriptio Chriſtiani populi.* (*h*) *Expectatio ſalutis.*

CAP. X.

ARGUMENTUM.

Capitis iſtius duæ ſunt partes. (a) In priore pergit D. autor in ſacrificio Chriſti & inprimis ineo explicando quod Chriſtus ſemel tantum ſeipſum obtulerit ad vſ. 22. Qua tractatione abſoluta & brevi quadam ἀναπεφαλαίωσει eorum, quæ de Chriſti ſacerdotio ſacrificioque dixerat, inſtituta, (b) tranſit ad monendos & cohortandos Hebræos, ut in Chriſti religione ad extremum uſque conſtantes maneant, quæ altera hujus capitis pars eſt.

(a) *Capitis partes.* (b) *A verſu 22. ad cap. finem.*

ỽſ. 1. *UMbram enim habens lex.* (c) Dixerat ſuperius autor, pontificem antiquum quotannis in ſanguine alieno ingredi in ſancta, contra quam Chriſtus fecerit, qui ſemel tantum ſeipſum obtulerit. Nunc hujus rei rationem affert: quę eſt, quod lex nunquam poſſit earundem quotannis victimarum perpetua oblatione accedentes perficere. Unde opus ſit, ut iſtæ oblationes quotannis repetantur. Hujus autem rurſus rei cauſam hanc obiter inſerit, quod Lex umbram tantum habuerit futurorum bonorum, non ipſam imaginem rerum. Itaque particula cauſalis *enim*, non ad id quod proxime dictum fuerat; ſed ad principalem, quamvis remotiorem theſin referri hoc loco debet, quæ eſt, quod pontifex legalis ſingulis annis, Chriſtus autem ſemel tantum obtulerit.

(d) *Futurorum bonorum, non ipſam imaginem rerum.* Bona iſta futura dupliciter poſſunt accipi; latius & ſtrictius. Latius ita, ut tum ipſa felicitas nobis in novo fœdere promiſſa, tum omnia illius adipiſcendę adminicula, ſub eodem fœdere nobis ſuppeditata, & umbris legalibus delineata complectantur: qualia ſunt, ipſe Chriſtus pontifex, ejus ſanguis, oblatio, ſacrarium, & quæ ſunt his ſimilia, ea enim reſpectu legis futura dici poſſunt. Strictius ita, ut ipſa tantum promiſſa felicitas intelligatur. Neutra quidem ſententia a loco abhorret: ſed poſteriori verba illa capite ſuperiore verſ. 11 favent, quibus Chriſtus dicitur pontifex futurorum bonorum, adeoque pontifex ipſe illiuſque pontificatus a futuris bonis manifeſte diſtinguitur, &, ſi recte attendas, etiam ſacrarium ipſius & victima. Cum autem illo tantum loco, præter hunc quem præ manibus habemus, *futurorum bonorum* aperta mentio fiat, & utrobique eadem res tractetur, conſentaneum eſt, hoc quoque loco futura bona ſtrictius ſumi, ita ut ipſam tantum felicitatem in novo fœdere promiſſam, nempe a pœnis omnibus peccatorum quorumvis liberationem perpetuam, & vitam ſempiternam comprehendant.

Quo accedit, quod hoc ſenſu admiſſo facilius poſſimus interpretari verba, quæ ſequuntur, de *ipſa rerum imagine*, quæ legi quidem ademta, euangelio non obſcure tribui videntur. Euangelium autem earum rerum, quæ felicitatis ſempiternæ non tam partes ſunt quam media & adjuncta, non imaginem nobis exhibet, ſed ipſa corpora; promiſſorum autem iſtorum, quæ diximus, imaginem potius, quam ipſum corpus nobis in hoc ſeculo proponit, licet liberatio a peccatorum pœnis aliquo modo in hoc etiam ſeculo incipiat. Eatenus autem eorum imaginem ipſam nobis exhibet, quatenus ea nobis apertiſſime deſcribit ac promittit, ita ut ea oculis quodammodo ipſis cernere videamur. Lex autem eorum bonorum umbras tantum habuit, ex quibus, quales res ipſæ eſſent, vix obſcura conjectura, & non niſi admodum imperfecte colligi potuit. Umbris ergo illis bonorum, in lege contentis, proportione reſpoudebant & ſacrificia quorum interventu bona illa obtinebantur, ſimiliterque pontifex, ſacrarium, & ejus generis cætera. At nunc, poſtquam clara & illuſtris cæleſtium bonorum propoſita eſt imago, eaque nobis apertiſſimis verbis ſunt promiſſa, alia requiruntur ſacrificia, quibus nimirum aperta vis animiſque noſtris apparens bona illa nobis præſtandi inſit, quæque adeo certiſſimam eorum ſpem animis noſtris ingenerent, & ad rationem vitæ tantis bonis dignam nos adducant. Hæc ſi nolis admittere, vel dicendum erit, εἰκόνα ſumi pro μορφῇ ſeu χάρακτῆρι; quaſi dicat legem non habuiſſe res ſub ſua forma apparentes: vel legi quidem adimi εἰκόνα, ſeu *imaginem rerum*; (ideo quod res illæ & umbræ legales non per omnia reſpondeant rebus ſub euangelio exhibitis) euangelio autem non tribui. Sed utrumque durum eſt: prius propter nomen εἰκὼν, & loquendi rationem; poſterius propter pronomen αὐτὴν, *ipſam*, & tacitam inter legem & euangelium oppoſitionem.

Per ſingulos annos iiſdem ipſis hoſtiis. Verba *per ſingulos annos*, κατ' ἐνιαυτὸν, videntur cohærere, non cum verbo *offerunt*; ſed potius cum proximis vocibus, *iiſdem victimis*. Illo enim modo major eſſet & durior verborum tranſpoſitio: hoc autem, facilis & uſitata, imo vix ulla, perinde enim ferme eſt, ſive dicas, *quotannis iiſdem victimis*, ſive, *iiſdem quotannis victimis*. Itaque his verbis innuit, & eaſdem ſub lege victimas offerri, verum non ſingulis diebus aut menſibus; ſed ſingulis annis: & ſingulis annis offerri victimas, verum non alias atque alias genere, ſed eaſdem. Priori verbo, ſpatium oblationis; poſterioribus, genus victimarum definit.

Quas offerunt. Intellige illi qui offerunt, hoc eſt ſacerdotes, quibus ea res in lege commiſſa fuit. (e) Perinde eſt ac ſi paſſive dictum fuiſſet; *quæ offeruntur*. Et ſolet aliquando loquendi modus in activo paſſivam habere ſignificationem.

Indeſinenter, vel potius, *in perpetuum*, εἰς τὸ διηνεκὲς. Plus his vocibus ſignificatur quam illis, *per ſingulos annos*. Significatur enim longus & non interruptus annorum ordo & ſeries, quibus ſacrificium illud ſtato tempore recurrebat.

Nunquam poteſt accedentes perfectos facere, ſeu *perficere*. Quaſi dicat licet tot annorum tractu ſacerdotes ſub lege offerant, nunquam tamen lex oblationibus iſtis poteſt accedentes perficere.

(f) *Accedentes* illi vocantur, qui ad tabernaculum cultus Deo exhibendi cauſa accedebant. Ideo qui hic προσερχόμενοι, *accedentes* dicuntur, verſu ſequenti λατρεύοντας, *cultores*, ſeu *colentes* appellantur. In illo enim acceſſu, cultus divinus, quem populus acce-

(c) *Nexus.* (d) *Futura bona.* (e) *Activum pro paſſivo.* (f) *Accedentes.*

dens

dens ad tabernaculum peragebat, includitur. Nec acceſſus erat ſine cultu, id eſt ſacrificio, nec cultus ſine acceſſu.

(*a*) *Perficere*, id eſt perfecte expiare, ita nimirum ut ſemel expiati, quemadmodum verſu ſequenti ipſe autor loquitur, nullam ultra peccatorum conſcientiam haberent.

Verſ. 2. *Alioquin ceſſaſſent offerri, ideo quod nullam haberent ultra conſcientiam peccatorum, cultores ſemel mundati.* Ex hoc ipſo, quod ſingulis annis, non interrupta ac perpetua ſerie repeterentur iſtæ oblationes, demonſtrat, illas perficiendi vim, quam diximus, non habuiſſe. Quid enim ſacrificiis eſt opus, cum nullam amplius peccatorum conſcientiam habeas ſemel purgatus? (*b*) Conſcientiam peccatorum habere duo ſignificat, quorum alterum alterius eſt conſequens; tum peccatorum ſibi eſſe conſcium, tum eorum pœnæ reum ſeſe agnoſcere. Hoc ergo docet autor, ſacrificia illa vim eam non habuiſſe, ut poſſent efficere, tum ne homines peccatorum ſibi eſſent conſcii, quod fit cum a peccatis abſtinent; tum ne illorum reatu ac pœnæ divinæ metu ullo eſſent perculſi. (*c*) Ideo ſingulis annis, & quidem continuo ſeculorum tractu repetebantur, ut conſcientiæ quotannis redeuntem morbum quotannis etiam ſanarent. Sanitate plene recuperata ac confirmata non repetitur medicamentum; ſed morbo ſubinde redeunte, ſubinde etiam medicamenti uſus reſumitur. Aut igitur iſtud ſacrificium ſemel factum debebat omnium futurorum annorum & ſeculorum peccata expiare, etiamſi homines ab ipſis peccatis non abduxiſſet: aut, ſi hoc abſurdum eſt, merito ſane, cum homines a peccatis ipſis abducere non poſſet, ſubinde repeti debuit, ut ſubinde etiam conſcientiam peccatis læſam ſanaret. Abſurdum autem profecto fuiſſet, unius hirci ſanguine tot hominum & ſæculorum peccata expiare.

Verſ. 3. *Sed in ipſis commemoratio peccatorum per ſingulos annos fit.* Contrarium docet, nempe populum ſemper peccatorum conſcientia denuo poſt illas victimas laboraſſe: quia nimirum ſingulis annis pontifex peccata populi commemorabat & confitebatur.

In ipſis ſcilicet victimis, hoc eſt, tum cum illæ offerrentur. Vide ceremoniam hirci illius ἀποπομπαίου, tempore iſtius ſolemnis ſacrificii peragi ſolitam Levit. 16. 21, ad quam hic reſpicit author.

Verſ. 4. *Impoſſibile enim eſt ſanguine taurorum & hircorum auferri peccata.* Rationem reddit ejus quod ab initio aſſeruerat, nempe victimas illas non poſſe unquam accedentes perficere, ex ipſa victimarum iſtarum natura petitam: quia ſcilicet impoſſibile ſit, ut ſanguis taurorum & hircorum peccata tollat, hoc eſt, efficiat ut homines inpoſterum a peccatis abſtineant, & ſic nullam amplius peccatorum habeant conſcientiam, nec ullas eorum pœnas metuant. Quam enim quæſo vim ad hoc præſtandum ſanguis animalium habere poteſt? At ſanguis Chriſti hanc vim habet, eamque omnes facile, cum volunt, agnoſcunt. Qua de re ſupra non uno in loco jam egimus. Non id dicit D. autor, animalium illorum ſanguinem nullam prorſus vim habuiſſe ad peccatorum, (eorum intellige, pro quibus ex Dei lege offerri debebat,) reatum ulla ex parte & reſpectu certi alicujus temporis tollendum. Hoc enim falſum eſt. Et ſi peccata nulla ratione expiabat, quorſum ſingulis annis offerebatur? quid? Autor ipſe verſ. 2 illos pro quibus offerebatur, emendatos fuiſſe aſſerit. Itaque hoc dicit, quemadmodum explicatum a nobis eſt, taurorum & hircorum ſanguinem eam vim nequaquam habere, & ut habeat impoſſibile eſſe, ut homines a peccatis avocet., & ne inpoſterum peccent efficiat, ſicque eos omnis ſimul inpoſterum pœnæ metu reatuque ſolvat.

Verſ. 5. *Ideo ingrediens in mundum, dicit: hoſtiam & oblationem noluiſti, corpus autem aptaſti mihi.*

Verſ. 6. *Holocautomata & pro peccato non tibi placuerunt.* Ex ea quam oſtendit oblationum ac victimarum legalium ἀδυναμία ſeu imbecillitate, colligit autor, aut potius ob illam factum eſſe aſſerit, cur Deus illas repudiaverit, & earum loco oblationem Chriſti unicam elegerit. Probat autem hoc Pſalmi XL. teſtimonio, in quo David, & ſub Davidis imagine ipſe Chriſtus hac de re inducitur loquens. Quæritur autem hoc loco, quid per hunc (*d*) Chriſti in mundum ingreſſum ſit intelligendum? Vehementer illos falli, qui hunc ingreſſum de nativitate Chriſti interpretantur, res ipſa indicat: apparet enim hæc verba a Chriſto intelligi dicta fuiſſe tum, cum ſeſe pararet & accingeret ad ſacrificium ſuum & oblationem legalium illarum loco peragendam. *Ecce venio*, inquit, *ut faciam Deus voluntatem tuam.* Ita ergo ingreſſus hic Chriſti in mundum intelligendus eſt, ut cum divinæ voluntatis executione conjunctus ſit. At de Chriſti nativitate id dici nequit. Neque enim ſtatim cum naſceretur Chriſtus, divinam hanc quam autor deſignat voluntatem perfecit, imo ne ullam quidem tum facere potuit. Quo pacto enim, cum naſceretur aut infans adhuc eſſet, voluntatem Dei facere, quid? hæc ipſa verba quo pacto potuit diceret? de Chriſto enim homine hic agi manifeſtum eſt, quod ideo monemus, ne quis hic ad naturarum diſtinctionem confugiendum putet. (*e*) Adde, quod nuſpiam hæc phraſis, venire, aut ingredi in mundum, nativitatem ſignificet, Nam qui in eam ſententiam adducunt locum illum ex Johan. 1. 9, ii non animadvertunt verba Græca ἐρχόμενον εἰς τὸν κόσμον, ſi conſtructionem Grammaticam ſpectes, non minus poſſe ad nomen φῶς, quod *lucem* ſignificat, quam ad ἄνθρωπον, id eſt *hominem* referri; ſi vero ſcripturæ phraſin, huc potius referendum eſſe: ita ut participium ἐρχόμενον, non reddatur *venientem*, nempe hominem, ut eſt in vulgata editione; ſed *veniens*, id eſt lux; ſenſuſque ſit, Chriſtum, qui lux illa vera eſt, terris, ſolis inſtar, exorientem & in mundum ingredientem, omnem hominem luce ſua colluſtrare; non quidem ſtatim in ipſo primo exortu, ſed temporis progreſſu, quo pacto & ſol ab una orbis parte ad aliam lucem ſuam circumfert, tenebraſque propellit. Confer cum hoc loco Joh. 9. 5 & XII. 46.

Reſtant duæ ſententiæ quæ inter ſeſe de veritatis, ut ita dicam, principatu certant. (*f*) Altera eſt, ut iſte ingreſſus Chriſti in mundum accipiatur de ejus in mundum hunc ſeu ad humanum genus, (*g*) cum primum inter homines munere ſuo fungi cœpit, adventu: (*h*) altera vero, ut de ingreſſu Chriſti in mundum illum futurum intelligatur.

(*a*) *Perficere.* (*b*) *Conſcientiam peccatorum habere.* (*c*) *Sacrificia cur repeti ſolita?*

(*d*) *Chriſti in mundum ingreſſus.* (*e*) Venire *aut* ingredi in mundum. (*f*) *Duæ ſententiæ hujus loci.* (*g*) *Prior* (*h*) *Poſterior.*

Tria

Tria potiſſimum ſuadere videntur, ut non hunc mundum, ſed futurum illum, cujus ſupra cap. 1. 5, 6 mentionem fecit autor, quique Rom. 4. 13 ſimplici *mundi* nomine deſignatur, intelligamus.

(a) 1. Quod non ante victimas illas & ſacrificia legalia abrogaverit Deus, quam Chriſtus in illum futurum orbem eſſet ingreſſus. At de eorum abrogatione hic loquitur autor.

2. Quòd dicat Chriſtus: *corpus autem aptaſti*, vel *perfeciſti mihi*. Hoc vero quid pertineret ad Chriſti in hunc mundum ingreſſum; id eſt ut diximus, ad muneris ſibi olim a Patre demandati inchoandam functionem? an enim tum, cum primum per euangelii prædicationem terris patefieri debuit, novum corpus, & aliud quod antehac habuit, a Deo accepit? quid item hoc faceret, (ſi mortale illud Chriſti corpus eſſet intelligendum) ad legalium oblationum abrogationem? certe aut nihil, aut nonniſi per longas quaſdam ambages. Sed ſi ingreſſum Chriſti in futurum illum orbem intelligamus, multum hæc verba ad rem faciunt. Niſi enim Deus Chriſto corpus novum & incorruptibile dediſſet; in illud immortalitatis domicilium ingredi, ibique ſeipſum Deo offerre, & coram illo apparere, imo in ſolio ipſius conſidere haudquaquam potuiſſet. Itaque cum Deus ſacrificia illa terrena per cæleſte Chriſti ſacrificium tolli & abrogari vellet, propterea illi corpus cæleſti ſacrario conveniens aptavit. Reſpexiſſe vero autorem, dum locum hunc citat, etiam ad hæc illius verba, id videtur indicare, quod paulo poſt verſ. 10 oblationis *corporis Chriſti* meminerit: quo loquendi modo cum adhuc nuſpiam ſit uſus, videri poteſt veluti digitum intendere voluiſſe ad hæc loci iſtius verba, quibus Chriſto corpus a Deo aptatum eſſe dicitur.

Tertiam rationem exponemus inferius, cum inquiremus, undenam D. autor collegerit, Chriſtum hæc verba tunc pronunciaſſe, cum in mundum ingrederetur. Verum videamus an non ex altera quoque parte rationes aliquæ ſuppetant, ſuadeantque hæc verba de ingreſſu Chriſti in hunc mundum accipi debere? nempe, ut putemus Chriſtum, cum in hunc mundum veniret, id eſt munus illud legationemque ſibi a Patre demandatam aggrederetur, hæc verba ad Patrem dixiſſe, vel cenſeri dixiſſe. (Non enim eſt neceſſe, ut hæc proprie loquendo, ſeu verbis ipſis a Chriſto dicta fuiſſe putemus; ſufficit quod ad ea, quæ verbis iſtis continentur, rebus ipſis & opere complenda, alacrem ſeſe promptumque Deo Chriſtus præbuerit.)

(b) Suadent hanc ſententiam inprimis duo. Unum eſt, quod hic de tali re agi videatur, in qua Chriſtus ſingulari quadam & eximia ratione Deo ſeſe obedientem præbuerit, ejuſque voluntatem executus fuerit. Unde conſequitur, hic non tantum ipſam oblationem Chriſti in cælis factam, quæ, quod ad ingreſſum in cælum attinet, magis proprie ipſius Dei opus fuit, quam Chriſti; ſed etiam ejus obedientiam & mortem cruentam, quę oblationis neceſſarium fuit antecedens, intelligendam eſſe. Alterum, quod ſignificatio illa mundi, cum pro futuro mundo accipitur, rara ſit & minus uſitata. Non eſt autem ab uſitatis vocum ſignificationibus facile diſcedendum.

Nam rationes illæ, quas ante attulimus, non videntur nos cogere, ut inuſitatam ſignificationem amplectamur. (c) Quod enim ad primam rationem attinet; licet Deus nondum Chriſto in terris commorante ſacrificia legalia ſuſtulerit: quid tamen impedit, quominus illis adhuc durantibus dicere potuerit Chriſtus, Deum illa nolle, nec iis delectari? nempe, quia tempus inſtaret, quo plane a Deo abdicanda & antiquanda eſſent, idque per ipſius Chriſti ſacrificium. Nonne hanc ob cauſam merito dicere potuit Chriſtus: quandoquidem tibi, ô Deus, victimæ & oblationes legales non placent, & illarum loco aliud ſacrificium per me vis inſtituere: ecce ego adſum, ut voluntatem tuam faciam? Itaque aliud eſt ſacrificia nolle, iis non delectari, ea non probare; aliud jam plane antiquare. Illud eſt cauſa poſterioris hoc effectus demum prioris.

(d) Ad alteram rationem, quæ maxime urgere, &, ſi alia in Hebræo quam quæ nunc extat, Græcæque ſimilis horum verborum lectio, ut paulo poſt dicemus, admittatur, propemodum vincere videtur, dici poteſt; non eſſe neceſſe ut credamus autorem ad hæc verba, *corpus autem aptaſti mihi*, præſertim quod ad proprium eorum ſenſum attinet, reſpexiſſe; ſed illa ideo citaſſe quod cum aliis ad ipſius inſtitutum pertinentibus connexa eſſent, quod ipſe in ſequentibus verſic. 8, 9 indicaſſe videtur; quippe, his verbis præteritis, ea tantum ex hoc teſtimonio a ſe addicto excerpit, quæ ad ſcopum ipſius ſpectabant; qui eſt legalia ſacrificia eſſe abrogata, & in locum illorum Chriſti ſacrificium inductum. Nam quod verſu 10 de oblatione corporis Chriſti loquatur, non eſt omnino neceſſe, ut eum ad hæc verba reſpexiſſe dicamus, cum corpus Jeſu Chriſti, Hebraica phraſi, pro ipſo Jeſu Chriſto, qui ſeipſum obtulit, poni potuerit. Ideo autem ad hæc verba, vel ſaltem ad proprium illorum ſenſum potuit non reſpexiſſe, (e) quod in Hebræo alia pro iis legantur: verum quia ille Græcam interpretationem ſequitur, idcirco hæc verba ita adduxit, prout in Græca verſione habentur, ne videretur apud homines interpretationi Græcę adſuetos textum ipſum mutare; quod ab eo obſervari, & alibi jam vidimus. Hebraicus textus habet: *aures autem perfodiſti mihi*, in quibus verbis manifeſta eſt alluſio ad morem illum Exod. 21. 6 a Deo traditum, quo quiſpiam perpetuæ ſervituti addicebatur. (f) Servus enim, qui anno ſeptimo liber eſſe nolebat, adducebatur ab hero ad januam domus, ad eamque per auriculam ſubula affigebatur, ut hæc res indicio eſſet illum domui iſti perpetuo affixum eſſe debere, & quidem aurium ratione habita, hoc eſt ad auſcultandum & obediendum, (auribus enim audimus ſeu auſcultamus, audire autem Hebraica phraſi obedire ſignificat) in domo illa ſemper teneri obſtrictum. Significat ergo David his verbis, ſe pro ſummis illis Dei beneficiis quæ ſuperius commemoraverat, non animalium victimas Deo oblaturum, quibus minus delectetur; ſed ſeſe illius ſervitiis & obſequiis in perpetuum dicaturum eſſe, quod etiam ſequentibus Pſalmi verbis pulcherrime congruit: cum nihil aliud in illis, quam hoc ipſum dicatur, qui textus ac ſenſus etiam Chriſto in mundum illum ingreſſo accommodari poteſt, quandoquidem & Dominus Jeſus illi cæleſti ſacrario perpetuo a Deo velut affixus eſt, ut ſit ſanctorum illorum, quemadmodum ſupra ipſe autor locutus eſt, miniſter, & divinam voluntatem illic degens exequatur, ac Dei

(a) *Hujus argumenta.*
(b) *Prioris argumenta.*
(c) *Reſpondetur ad 1. argumentum prioris ſententiæ.* (d) *Ad ſecundum.* (e) *In Hebræo alia lectio.* (f) *Mos Hebræorum.*

cultum noſtramque pariter ſalutem procuret. Hic merito quiſpiam miretur & quærat, unde Græca verſio *corpus aptaſti* vel *perfeciſti mihi*, ab Hebraico textu adeo & verbis & ſenſu diſcrepans orta fuerit? (a) Nam quicquid alii exiſtiment, nullo pacto videtur cum Hebraica, quæ nunc extat & quam expoſuimus, lectione conciliari poſſe. Cur enim pro *auribus*, *corpus* fuerit repoſitum, pro *perfodere*, *perficere* vel *aptare*? præſertim cum tam aperta in verbis Hebraicis, tamque concinna & elegans ad morem illum, quo quiſpiam perpetuæ ſervituti addicebatur, eſſet alluſio? Dicunt, verbum Hebræum, *carah*, quod *fodere* vel *perforare* ſignificat, ſignificare etiam *fingere* vel *formare*. Verum iſta hujus verbi ſignificatio, ſi modo uſpiam occurrit, inuſitata certe eſt. Cur vero inuſitatam potius, quam uſitatam iſtius verbi ſignificationem interpretes ſequi maluerunt? cur tam apertam & elegantem alluſionem non viderunt? cur vero pro *auribus*, *corpus* poſuerunt? præſertim cum aptior adhuc & apertior videatur ſenſus, ſi legamus aures aptaſti vel concinnaſti mihi, quam corpus? Poterat enim aures ſibi a Deo aptatas fuiſſe idcirco dicere, quod a Deo ad auſcultandum præceptis illius habilis & promptus eſſet effectus. Quodſi vero David, non tantum aures, ſed totum corpus a Deo ſibi aptatum, id eſt ad obediendum habile effectum, & omnibus membris inſtructum fuiſſe dicere volebat, ſic ut corpus ſuum Deo offerre pro animalium victimis poſſet, cur pro corpore minimam corporis partem, id eſt aures, poſuit? quæ eſſet iſta ſynecdoche, ut corpus totum ſignifices, aures dicere? Denique unde interpretibus iſtis de Davidis hac mente conſtare potuit, præſertim cum alius apertiſſimus & pulcherrimus eſſet ſenſus? Videtur igitur dicendum eſſe, aut aliam etiam olim fuiſſe lectionem Hebraicam, quam iſta eſt quę nunc extat, præſertim ſi aliqua ſit vicinitas nominum, quibus *aures* & *corpus* in Hebræo ſignificantur: aut verſionem Græcam hoc loco, quemadmodum & aliis in multis fuiſſe mutatam. Prius nobis magis probatur, præſertim quia, utut non neceſſarium, admodum tamen veriſimile eſt, autorem, cum paulo poſt oblationem corporis Chriſti commemorat, quod alibi nuſpiam facit, ad hæc verba reſpexiſſe. Vix autem credibile eſt id eum facturum fuiſſe, ſi a veritate Hebræa penitus recederent. Etſi vero iis, qui Hebraicę linguę peritiores ſunt, cogitandum libenter relinquimus, quam ſuſpicentur fuiſſe Hebraicam lectionem, quæ huic, quæ nunc extat, vicina, Græcos interpretes ad hanc verſionem induxerit: non debemus tamen in alios hunc laborem ita rejicere, quin ipſi quoque aliquid ea in re conemur & conjecturam noſtram aliorum judicio ſubjiciamus. Quod igitur ad verbum κατηρτίσω attinet, de illo minus laborandum videtur, cum verbum Hebræum *carah*, poſſit etiam *cædere* vel *excidere* ſignificare, & per metaphoram, formare, aptare, ſuis membris ac partibus integrum efficere: ſimilitudine a ſtatuariis aut ſculptoribus ducta, qui cædendo, ſculpendo, atque ut ita dicam, fodiendo ſtatuas efformant, atque effingunt, quod Græce recte dixeris κατηρτίσω. Quod ſi huic verbo adjunctum fuerit nomen quod corpus denotet, ſignificatione illa vix quicquam erit concinnius. Quare de voce σώματος ſeu *corporis* potiſſimum cogitandum eſt. In Hebræo nunc legitur *oznaim*, *aures*: huic voci reperienda eſt aliqua ſimilis, ſeu quod ad literarum figuras attinet vicina, (nam (b) ſimilitudo punctorum vocalium, quæ antiquitus vix unquam ſcribebantur, ut hodieque in Rabbinorum fit libris, non eſt hic requirenda) quæ corpus ſignificet. Talis autem videtur eſſe vox *geviah*, quę ſæpiſſime in ſacris occurrit. Tolle enim ex dictione *oznaim* primam literam, *aleph*, quę excidere haud difficulter potuit, reliquę literę non ſunt abſimiles illis, quę vocem *geviah*, corporis ſignificationem habentem, conſtituunt, quod facile agnoſcent, qui literis Hebraicis utramque vocem pingere voluerint. Sed peritiores ea de re amplius cogitent. Neque vero quicquam repugnat utramque lectionem fuiſſe ſpiritus ſancti menti conſentaneam & olim receptam. Quod ſi autem Hebraicus textus hanc quam diximus lectionem, aliamve ſimilem aliquam habuit, ſane eleganter hæc verba de incorruptibili illo Chriſti, quod a Deo adeptus eſt, corpore accipientur. Verbum (c) καταρτίζω non ſignificat *adaptare* aut alteri cuidam rei adjungere, ut illi volunt, qui his verbis ſignificari dicunt corporis Chriſti in utero matris ad divinam ipſius naturam adaptationem, cum eave conjunctionem: ſed ſignificat alicui rei omnia membra & omnes artus dare, eoſque inter ſe apte connectere, & ſic rem aliquam abſolvere ſeu perficere. Pronomen μοι, *mihi*, notat finem *cui*. Nunc quæri poteſt, cur D. autor affirmet, Chriſtum tum, cum in mundum ingrederetur, hæc verba dixiſſe? Si quæ ex reliquis Pſalmi verbis, præter ea quę citat autor, petenda eſſet iſtius rei cauſa, ea videretur afferenda, quod in illo commemoraret David, ſe a Deo ex graviſſima calamitate liberatum eſſe. *Aſcendere*, inquit, ut Arię Montani verſio habet, *fecit me è ciſterna ſonitus, è luto cœni, & ſtatuit ſuper petram pedes meos, parans greſſus meos: & dedit in ore meo canticum novum. Videbunt multi & ſperabunt in Domino* &c. Quę liberatio ad Chriſtum myſtico ſenſu relata, quid aliud ſignificare poteſt, quam ipſius è morte liberationem, & ad æternam illam vitam tranſlationem? Vere enim illum Deus aſcendere fecit è ciſterna ſonitus, è luto cœni, cum eum è ſepulchro & faucibus inferni ereptum, ac vita ſempiterna donatum in cæleſte ſunm domicilium induxit. Et hæc eſt tertia illa ratio, quam nos hoc loco allaturos diximus pro illorum ſententia, qui futurum illum mundum hic intelligendum eſſe ſtatuunt. Quod ſi ergo hæc Pſalmi verba quę citat autor, poſt ſuam ex morte liberationem Chriſtus ceciniſſe cenſendus eſt, merito potuit autor aſſerere Chriſtum hæc, cum in mundum, nempe futurum illum ingrederetur, dixiſſe. (d) Nam quominus hæc verba de ingreſſu Chriſti in hunc mundum, qui per reſurrectionem a mortuis contigerit, accipienda putemus, illud inprimis obſtat, quod cum de hoc mundo ſermo eſt, venire in mundum, notum fieri mundo ſignificare ſoleat. At Chriſtus poſt reſurrectionem ſuam mundo non innotuit; ſed paucis tantum fuit conſpectus: ideoque etiam, cum jam prope inſtaret tempus mortis ejus, & poſt hanc abitus ad Patrem, ſe non amplius eſſe in mundo ipſe aſſeruit Joh. 17. 11, 12, 13. Itaque prius illud fortaſſis dicendum eſſet, niſi hoc obſtaret, quod, ſi temporis quoq; ratio in his verbis ad Chriſtum accommodandis ſit habenda, ex ſequentibus Pſalmi verbis concludi queat, Chriſtum hæc non poſt ſuam

(a) *De verſione Græca.*

(b) *Puncta vocalia olim ſcribi non ſolita.* (c) Καταρτίζω. (d) Venire in mundum, *cum de hoc mundo ſermo eſt, notum fieri mundo ſignificat.*

libera-

liberationem à mortuis, ſed ante illam dixiſſe. Sic enim poſt hæc verba, quæ produxit autor, pergit Chriſtus: *Annunciavi juſtitiam in cœtu multo, ecce labia mea non prohibebo, tu Domine ſciviſti: Juſtitiam tuam non operui, veritatem tuam & ſalutem tuam dixi. Tu Domine ne occludas miſericordias tuas a me. Quoniam circumdederunt ſuper me mala uſque ad non numerum* &c. *Complace Domine ad eruendum me, Domine ad auxilium mei feſtina. Pudore afficiantur quærentes animam meam ad abſumendum eam* &c. & paulo poſt: *Et ego afflictus & egenus, Dominus cogitabit mihi auxilium meum, & liberator meus tu, Deus mi, ne tardaveris.* Ex quibus verbis patere videtur, Chriſtum totum iſtum Pſalmum myſtice ante ſuam mortem ceciniſſe, niſi dicere velimus, in iis, quatenus ad Chriſtum referenda ſunt, rei tantum ipſius, non vero temporis habitam fuiſſe rationem. At hoc non minus de prioribus quoque dicere licebit, ita ut ex iis concludere non potuerit autor, Chriſtum tunc, cum a morte jàm liberatus eſſet, inque mundum illum futurum ingrederetur, hæc verba protuliſſe. Quam ergo tandem cauſam eſſe dicemus, propter quam D. autor affirmat, Chriſtum hæc verba tunc, cum in mundum ingrederetur, dixiſſe?

Videtur ergo hoc D. autor ſumſiſſe ex his ipſis, quæ ſtatim adducit, Chriſti verbis: *Ecce venio, ut faciam, ô Deus, voluntatem tuam.* Quorſum enim veniebat Chriſtus, niſi in mundum, ſive hunc, ſive futurum illum intelligas? Quod ſi ergo mundum hunc intelligamus, dicendum erit, Chriſtum tunc, cum in hunc mundum veniret, ſeu ut capite ſuperiore ℣ſ. 26 locutus eſt, cum primum apparuit, iſta ad Deum Patrem dixiſſe; quia victimæ & ſacrificia legalia tibi non placent, propterea ecce ego adſum, ut voluntatem tuam faciam, id eſt, tale tibi ſacrificium offeram, quod plane eſt ſecundum placitum ac velle tuum. Quod ſi futurum intelligere placet mundum, ſtatuendum erit, Chriſtum cum illo ingrederetur, dixiſſe: quandoquidem victimæ legales tibi non probantur, ô Deus, ecce ego venio, ut voluntatem tuam faciam, id eſt meipſum tibi offeram, & ſic peccata populi tui penitus expiem Eſa. 53. 10, 11. Hæc enim eſt voluntas Dei, quæ in Chriſti manu proſperanda erat, ut omnes, qui in Chriſtum credunt, ab omni peccatorum reatu & pœna liberati, ſempiternæ vitæ participes evadant Joh. 6. 39, 40. Notanda porro eſt ſenſus horum verborum literalis & myſtici diverſitas. (*a*) Senſu enim literali ſignificat his verbis David, ſe gratum erga Deum fore, ob beneficium & liberationem, quam ab eo vel flagitet vel jam conſecutus ſit. Animum autem gratum tantique beneficii memorem teſtari ſe velle, non oblatione pecudum & victimarum; ſed ſervitiis & diligenti obſequio. Myſtico autem ſenſu non ad grati animi teſtificationem aliquam reſpicit Chriſtus, cum hæc verba proferre ſtatuitur: ſed tantum oſtendit, ſe velle aliud ſacrificium Deo offerre, quod illi plane gratum ſit, quandoquidem legalibus ſacrificiis non delectetur. Unde aliud diſcrimen conſequitur, nempe quod David, literali ſenſu, non dicat ſacrificia illa legalia Deo prorſus diſplicere, Deumque omnino animalium victimas ſibi offerri nolle; falſum enim id ratione temporis illius fuiſſet; ſed perinde eſt, ac ſi diceret; victimis & ſacrificiis non adeo delectaris, minus illa probas ô Deus Pſal. 50: mavis enim obedientiam quam ſacrificium Oſeæ 6.6. Ideo & ego meipſum tibi potius offeram, tuæque voluntati in perpetuum mancipabo. Hinc & Samuel aliquando ad Saulem: 1 Reg. 15. 21, 22: *quaſi vero tam Jovæ placeant hoſtiæ & ſacrificia, quam ei dicto audientem eſſe. Obedientia, ut tu ſcias, melior eſt ſacrificio, & obtemperatio adipe arietino. Non parere peccatum eſt magicum, & contumacem eſſe in eadem culpa ponitur, ac ſimulacra colere.* At myſtico ſenſu Chriſtus dicit iſta ſacrificia Deo omnino non placere amplius, Deum illa abrogata & antiquata velle. (*b*) Cujus myſtici ſenſus indicium hoc quoque eſt, quod non tantum commemorentur victimæ euchariſticæ, quæ ſolæ ad Davidis inſtitutum pertinebant, ſed etiam victimæ expiatoriæ, ſeu pro peccato, quarum, ſi ſcopum Davidis ſpectes, nulla hic videtur fieri debuiſſe mentio. De grati namque animi teſtificatione agebat David; non vero de peccatorum expiatione. Sed quia ſpiritus ſanctus myſticum & altiorem in his verbis recondere voluit ſenſum, nempe ſacrificiorum legalium abrogationem, propterea omne genus oblationum hic enumerat.

(*c*) Per *hoſtiam* ſeu *victimam & oblationem*, videntur intelligi victimæ & oblationes euchariſticæ illæ, quarum pars Deo, ut ſanguis & adeps, pars ſacerdoti, pars illi ipſi, qui victimam dederat, ceſſit.

Per (*d*) *holocauſta* autem intelliguntur victimæ, quæ integræ cedebant Deo, & totæ comburebantur.

Per illas quæ *pro peccatô*, ſcilicet offerebantur, intelliguntur omnes victimæ expiatoriæ.

(*e*) *Pro peccato.* In Hebræo eſt ſimpliciter, *peccatum.* Sic enim victimæ pro peccato, ut & ſupra monuimus, ea lingua appellari ſolent. Græci vero interpretes vertunt περὶ ἁμαρτίας, *pro peccato*, intellige victimas quæ offeruntur pro peccato.

Verſ. 7. *Tunc dixi, ecce venio.* Ipſum hoc veniendi verbum ſenſum myſticum indicat. Quorſum enim veniebat David, cum hæc verba ſenſu literali diceret? Itaque ſenſu literali tantum ſignificat, *ecce præſto ſum*, vel *paratus ſum*, accinxi me ad obſequendum tuæ voluntati. Senſu vero myſtico & proprio deſignat Chriſti in mundum adventum & apparitionem, ut divinam voluntatem exequeretur.

In capite libri ſcriptum eſt de me. His verbis cauſam indicat David, cur præſto ſit ad faciendam voluntatem Dei, vel, ſi videatur, modum ac rationem Deo obtemperandi: quaſi dicat, prout in capite libri de me ſcriptum eſt; vel etiam, ſic namque de me ſcriptum eſt, nempe me debere facere voluntatem tuam. Itaque in iſtis verbis ſubaudienda eſt particula ſimilitudinis, *ſicut*, *quemadmodum*; aut particula cauſalis, *nam*, *enim*, cujuſmodi voculæ ſæpe reticeri ſolent. Iterum autem nobis occurrit diverſitas inter Græcam verſionem & Hebraicum textum. In Hebræo eſt, *in volumine libri*: quod planum & apertum habet ſenſum. Per *librum* enim (*f*) κατ' ἐξοχὴν liber legis intelligitur. Volumen autem appellatur, quia olim lex in membranis, ſibi invicem glutino junctis, continua ſerie deſcribi fuit ſolita, quę in cylindri formam convolvebantur & evolvebantur. (*g*) Hinc de libris volumina dicta. Non obſcurus quidam pontificiorum interpres, (*h*) Græcam lectionem Hebraicæ hoc loco præferens, ſcribit: *inanem eſſe repetitionem, ſi quis dicat, in volumine libri; perinde*

(*a*) *Senſus literalis & myſtici diverſitas.*

(*b*) *Myſtici ſenſus indicium.* (*c*) *Hoſtiæ & oblationes.* (*d*) *Holocauſta.* (*e*) *Peccatum, pro victima pro peccato.* (*f*) *Liber* κατ' ἐξοχὴν *pro libro legis.* (*g*) *Volumina.* (*h*) *Ribera.*

enim esse, at in libro libri. Quasi vero librorum tantum sint volumina, & non etiam multarum rerum aliarum. Et ideo hic, post nomen *voluminis*, additur genitivus differentiæ vel speciei, libri. Similis plane phrasis occurrit Jer. 36. 2, ubi ipsa Latina versio habet, *volumen libri*; quem locum idem ille interpres annotavit. Sed cur Græcus ἐν κεφαλίδι, *in capitulo*, vel *capite* vertit? Respondetur a viris quibusdam doctis, Græcum interpretem secutum esse significationem vocis *gulgoleth*, quæ ab eadem radice deducatur, a qua descendit nomen *megillath*, quo hic David utitur. Sed fortasse nec illud absurde dici potest, cum *megillath* non tantum librum integrum multis membranis constantem significet, sed quamvis membranarum, quæ convolvi queat, & caput tantum aliquod libri contineat; arbitratum esse Græcum interpretem, nihil se a sententia verborum discessurum, si pro integro volumine, partem tantum voluminis, id est caput certum reponeret; præsertim, cum hoc modo minor, aut potius nulla videretur in verbis redundantia, quæ aliqua tamen videri queat, si volumen dicatur, idque totum aliquem librum significare ponatur. Quare perinde hæc verba erunt accipienda, ac si dixisset: *in capitulo quodam libri*, nempe legis, *scriptum est de me*: qua ratione non tantum omnis redundantiæ species tollitur, sed etiam locus specialior, in quo ea res, de qua hic agitur, descripta sit, indicatur. (a) Jam quæramus, quodnam caput intelligendum sit? Hoc aliud esse non potest, quam illud, in quo agatur de hac ipsa re, ad quam faciendam David venire se dixit, hoc est de eo, ut David voluntatem Dei faciat. Diximus enim in istis verbis causam indicari, cur David sese ad faciendam voluntatem Dei adesse dicat; vel modum ac rationem voluntatis divinæ exequendæ notari. At vero ubi dicitur, Davidem debere facere Dei voluntatem? Istic nempe, ut alii quoque notarunt, ubi regibus populi divini id præcipitur. David enim peculiari quadam ratione primus ab ipsomet Deo institutus fuit populi ipsius rex, inque ejus posteris regale solium perpetuo mansurum erat. Ideoque de se illic scriptum dicit, non quod de illo nominatim & tanquam de Davide scriptum esset: sed quod de illo scriptum esset, tanquam de rege. Et hic quoque spiritus sanctus (b) mystici sensus vestigium quoddam videtur reliquisse. Nam proprie dici potuit a Christo, quod isthic de se nominatim scriptum esset. In illum enim ubique spiritus sanctus oculos potissimum intendit. Hinc patet, errare eos, qui per caput libri, initium Geneseos intelligunt; quod, ut ipsis videtur, illic de Christo scriptum sit, ipsum creasse cælum & terram. At num etiam de Davide illic quidquam scriptum est? Itemq; de Christo, quod debeat voluntatem Dei facere? (c) Porro caput istud libri legis, in quo de regibus agitur, ut Dei voluntatem faciant, extat in Deuteronomio, estq; decimumseptimum. In quo, inter alia ad futurum populi divini regem pertinentia, hoc quoque a v. 18 traditur: *Ut postquam sederit in solio regni sui, describat sibi Deuteronomium legis hujus in volumine, accipiens exemplar a sacerdotibus Leviticæ tribus, & habeat id secum, legatque illud omnibus diebus vitæ suæ; ut discat timere Dominum Deum suum, & custodire verba & ceremonias ejus, quæ in lege præcepta sunt. Nec elevetur cor ejus in superbiam super fratres suos, neque declinet in partem dextram vel sinistram.*

(d) At quæret aliquis, qua ratione hoc ad Christum pertinebit? num & illum legem, eamque Mosaicam, sibi exscribere, perpetuo legere, ab illa nunquam recedere debere dicemus?

(e) Facilis est responsio. Nempe, in sensu verborum mystico non singulas voces esse spectandas; sed caput summamque rei, & id quod de typo proprie dicitur, ita ad antitypum esse accommodandum, prout rei ipsius fert natura. Summa rei hoc loco est, regem debere voluntati divinæ obsequentem esse, illi nimirum quam Deus vigere & observari ab illo velit. Quamdiu lex Mosaica viguit, tamdiu etiam a regibus observari debuit. Lege vero abrogata, nemo amplius, nedum populi divini rex, ei servandæ adstrictus est. Quocirca hoc præceptum ita de Christo accipiendum est, prout ipsius rei natura, Christique majestas ac divinitas requirit. Multa de umbra dicuntur, quæ ipsius corporis perfectio respuit. Animadvertendum autem præterea est, nihil prohibere, quominus horum Psalmi verborum sententia latius extendatur: cum, & in Hebræo textu, ad cujus mentem magis potuit respicere D. autor quam ad Græcam interpretationem, simpliciter dicatur, *in volumine libri*, id est *legis*; & licet, secundum Græcam interpretationem, istud libri legis caput, quod diximus, nominatim intelligas, hoc ipsum tamen caput ad reliquam legem universam respiciat, seu ad omnia legis dicta & præcepta a populi divini rege exequenda regem remittat. Quare seusu mystico intelligi possunt illa omnia, quæ ad divinam voluntatem a Christo perficiendam spectant, atque in lege mystice continentur; sed nominatim illa, quæ ad ipsius sacrificium expiatorium de quo hic sermo est, pertinent. Unde aliquo modo in ambiguo adhuc relinquitur, utrum Christus hæc verba pronunciarit, cum in hunc mundum ingrederetur; an cum in futurum. Nam si hanc Dei voluntatem nihil aliud intelligamus, quam oblationem Christi stricte & proprie sumptam, sic ut ab ea mortem sejungamus, tum statui potest, Christum hæc, cum in illum futurum orbem ingrederetur, dixisse. Sed si oblationem Christi latius extendamus, & mortem, illius necessarium antecedens, includamus, quemadmodum quidem hoc loco faciendum esse videtur, ut & supra monuimus, ne proprium & præclarissimum ipsius Christi opus, ad oblationem illius sacrificiumque Deo gratissimum pertinens, sejungamus, cum ille se venire dicat, ad faciendam Dei voluntatem, ut Christi quoque ipsius aliquas hic fuisse partes intelligamus: tunc res ipsa indicat, hæc verba Christo in hunc mundum ingredienti tribuenda esse.

(f) Nec obstat, quod, tum secundum Græcam interpretationem, tum secundum Hebræorum etiam verborum literalem sensum, ad eum respiciatur locum, in quo regis describitur officium. Unde Christus hæc tanquam rex jam effectus pronunciasse videtur, quemadmodum & David. Nam præterquam quod verba Psalmi Hebræa latius pateant, ut diximus, & proinde, sensu præsertim mystico, latius extendi jure queant; illud quoque accedit, quod Christus, licet nondum reipsa rex esset, quia tamen certo futurus, & ad regnum immutabili decreto divino de-

(a) *Caput libri.* (b) *Mystici sensus vestigium.* (c) *In capitulo (quodam) libri, puta Deut. 17, ubi de regis populi Dei officio agitur.*

(d) *Quæstio.* (e) *Responsio.* (f) *Occupatio.*

stinatus

ſtinatus erat, merito præceptum, quo rex populi divini Dei voluntatem cuſtodire jubetur, jam tum ad ſe referre potuerit.

Verſ. 8. *Superius dicens* &c. Ex Chriſti verbis porro elicit autor oblationes & victimas legales ſublatas eſſe, & illorum loco Chriſti oblationem ac ſacrificium inſtitutum. Hoc autem patere oſtendit ex ipſa verborum Chriſti ratione, & aperta, quæ in illis ſit, rerum oppoſitione. *Superius dicens*, id eſt, poſtquam primo loco dixiſſet, nempe Chriſtus. (a) Λέγων videtur poſitum eſſe pro participio præteriti temporis εἰπών.

Quid vero dixit? *Quia hoſtias & oblationes & holocautomata, & pro peccato noluiſti, nec placita ſunt tibi, (quæ ſecundum legem offeruntur.)* Verba hæc, *quæ ſecundum legem offeruntur*, in parentheſi legi debent, qua oſtendit autor, legales oblationes & victimas tolli; quandoquidem iſtæ victimæ & oblationes, quas hic Chriſtus Deum nolle, nec illis delectari dicit, ac proinde tollendas eſſe oſtendit, aliæ non ſunt quam legales ſeu a lege inſtitutæ.

Verſ. 9. *Tunc dixit*, id eſt prioribus illis verbis iſta ſubjecit, intellige Chriſtus: *Ecce venio, ut faciam Deus voluntatem tuam. Dixit*, legendum eſt, ut habent Græci codices, non ut vulgata editio, *dixi*. Nec enim Chriſtus ſeipſum, ſed autor Chriſtum, ut prius illud, ita & hoc poſterius dicere affirmat.

Aufert primum, ut ſequens ſtatuat. Quaſi dicat: quid hoc aliud eſt, quam quod prius illud tollat, ut poſterius ejus loco conſtituat? Prius autem illud ſunt victimæ legales, quas tollit Chriſtus; poſterius eſt voluntas Dei, quam conſtituit.

Verſ. 10. *In qua voluntate ſanctificati ſumus.* Oſtendit quid ex hac Dei voluntate a Chriſto perfecta, legaliumque oblationum loco inducta ac conſtituta, conſecuti ſimus. Poterat enim cogitari, quid hoc ad nos peccatorumve noſtrorum expiationem pertineat, quod Chriſtus oblationum legalium loco Dei voluntatem ſeſe facturum dicat, eamve perfecerit? Oſtendit nempe autor, (b) Dei hanc voluntatem, ejuſve executionem, in ſacrificio & oblatione Chriſti pro nobis facta conſiſtere; unde etiam tacite cum ſacrificiis & oblationibus confertur, iiſque ſimul tanquam longe præſtantior ac Deo acceptior opponitur. Itaque ait, *nos in ea ſanctificatos eſſe*, nos inquam, ut ſtatim addit, *qui per oblationem corporis Chriſti*, ſanctificati, ſcilicet, ſumus, quibus verbis ſimul quæ ſit Dei iſta voluntas docuit, nempe quod ſit oblatio corporis Chriſti ſemel facta, vel ſaltem quod ſit cum hac oblatione omnino conjuncta. Quo pacto enim aliter in hac voluntate ſanctificati ſeu expiati eſſe diceremur, nos, qui per oblationem corporis Chriſti ſanctificati ſumus? Videtur vero hactenus etiam voluntas iſta Dei opponi victimis legalibus, quatenus in hac demum homines vere ſanctificantur. Dum enim voluntati divinæ, victimis legalibus oppoſitæ, ſanctificatio tribuitur; illis tacite adimitur, quaſi dicat, in qua voluntate vere ſanctificati ſumus, non vero in victimis illis & oblationibus antiquis.

In qua, id eſt per quam. *Voluntate.* Voluntas hic ponitur non pro ipſo volendi actu; (c) ſed pro ea re, quam Deus velit, quam approbet, & qua delectetur. Opponitur enim oblationibus, quas non vult, nec probat. Itaque ſignificat ſacrificium & oblationem Chriſti, ut & ſequentia docent. *Sanctificati ſumus*, id eſt expiati, emundati, vide cap. ſup. verſ. 13. *Qui per oblationem.* Vel articulus ἡ in his verbis expungendus eſt, ut faciunt nonnulla exemplaria, verbaque hæc per appoſitionem legenda; vel, quod certius eſt, verbum *ſanctificati*, ἁγιασμένοι repetendum. *Semel*, id eſt ſemel factam. Itaque oblatio non victimarum legalium ſæpe facta, & quotannis repetita, ideoque inefficax & imperfecta; ſed corporis Jeſu Chriſti ſemel facta, eſt illa oblatio, quæ Deo vehementer placet, ejuſque voluntati plane conformis eſt, & vere ſanctificat.

Verſ. 11. *Et omnis quidem ſacerdos præſto eſt quotidie miniſtrans, & eaſdem ſæpe offerens hoſtias.* Adhuc oblationem Chriſti per ſe cum legalibus contulit, ejus inprimis rei ratione, quod legales ſæpe, id eſt quotannis pro univerſo populo fuerint peractæ; hæc autem tantum ſemel: hinc ipſos inter ſe pontifices confert, antiquum nempe cum Chriſto: quod ille quidem quotannis, hic vero ſemel tantum miniſtrarit atque obtulerit. Ubi enim multæ ſunt oblationes, & quotannis repetuntur, illic neceſſe eſt & pontificem quotannis miniſtare atque offerre: ubi vero una eſt victima & oblatio, illic etiam ſemel tantum miniſtrat & offert pontifex.

(d) *Et* videtur poni pro *itaque* vel, *igitur*, non infrequenti Hebraiſmo. Hoc enim adhuc egit, ut oſtenderet, Chriſtum in illa ſancta cæleſtia ingreſſum eſſe, non ut ſæpe antiquorum pontificum more, ſed ut ſemel tantum offerret, quemadmodum ex capite præcedente verſ. 25 apparet. Illuc enim tanquam ad ſcopum cuncta collimant.

Præſto eſt. Græci codices habent ἕστηκε *ſtetit*, id eſt ſtare ſolitus fuit, in tabernaculo nimirum ante propitiatorium, tanquam thronum Dei. (e) Quanquam ἕστηκε, *ſtetit*, ut ſæpe alias pro præſenti, ἵστησι, *ſtat*, videtur poſitum. Nam, ut & ſuperius alicubi diximus, tempore præſenti non illibenter utimur, etiam de rebus præteritis loquentes, ut eas, quaſi gerantur, ſub aſpectum ponamus. Itaque res ipſa tantum hic ſpectanda erit, non habita ratione temporis, quo in ea deſcribenda autor utitur.

Quotidie. Græci codices habent καθ' ἡμέραν, (f) *ſecundum diem*, nempe ſtatum ac definitum; non ſingulis diebus. Iiſdem enim verbis uſus eſt cap. 7. 27, de anniverſario illo ac ſolenni, quod ſtatis tantum diebus recurrebat, ſacrificio aperte loquens, ad quod eum hic quoque reſpicere ex verſ. 3 inprimis patet: quandoquidem in eo ſolo ſolennis peccatorum commemoratio fiebat. Obſervavit id (g) non nemo interpretum qui & hoc, & ſuperiore capitis 7, loco, verba Græca convertit, *certo die*: & in ſcholiis ſuis notat ibidem *ſic omnino videri vertendum, non autem, quotidie. Intelligitur enim*, inquit, ad ℣. 27 cap. 7 *certus dies anni, nempe dies feſti expiationis. Nam certum eſt ſacrificium, de quo hic loquitur Apoſtolus, non fuiſſe quotidie oblatum, ſed tantum die illo feſto. Et infra de hoc ipſo ſacrificio loquens apoſtolus ait, eaſdem hoſtias oblatas eſſe* κατ' ἐνιαυτὸν *quotannis, nempe in die illo expiationis, infra cap.* 10. 1. Hæc ille.

Quæ nunquam poſſunt auferre peccata. Cauſa indicatur, cur iſtas victimas ſæpe offerre neceſſe habuerit

(a) Λέγων, *pro* εἰπών. (b) *Dei voluntas.* (c) *Pro ipſa re quam Deus velit.*

(d) Et *pro* itaque. Ἕστηκε *pro præſenti* ἵσταται. (f) Secundum diem, *id eſt ſtato die.* (g) *Piſcator.*

pontifex, quia scilicet non potuerint unquam peccata auferre: id est ita homines peccatorum nexu solvere, ut nullam amplius, per eas mundati, peccatorum haberent conscientiam, quod quid sit versu 2 & 4 explicuimus.

Vers. 12. *Hic autem unam pro peccatis offerens hostiam*, seu, *una pro peccatis oblata victima, in sempiternum sedet in dextra Dei.* Pontifici legali opponit Christum, quod is semel tantum pro peccatis obtulerit, & quidem ita ut non amplius oblationem repeturus sit. Oblata enim ista unica victima in sempiternum sedet in dextra Dei. Quia enim & in dextra Dei consedit, & in perpetuum, id est non interpolanda seculorum serie ad mundi finem usque sessurus est: hinc apparet, illum iterum non esse oblaturum. Tantam enim majestatem qui deceret, vel potius, qui in illam cadere posset, denuo offerre, hoc est denuo per mortem in cælum ingredi? Quare cum εἰς διηνεκὲς, *in perpetuum* ista Christi majestas durare debeat, qui unquam offerre poterit? εἰς διηνεκὲς enim aliquid durare dicitur, quod continuo temporum aut seculorum tractu durat non interruptum.

Vers. 13. *De cætero expectans, donec ponantur inimici ejus scabellum pedum ejus.* Hic ostendit, quid tandem (a) Christi sessionem ad dexteram Dei consecuturum sit; ne quis putet post eam aliquando oblationem posse consequi. Consecuturum id nempe est, ut tandum omnes inimici ejus scabellum pedum ejus ponantur. At omnibus inimicis & hostibus Christi, in quibus numeranda est & mors, pedibus ejus subjectis, id est penitus edomitis, imo abolitis, quis restabit oblationi repetendæ locus? Subjectionem autem istam consecuturam ex eo colligi vult autor, quod dixerit ad Christum Deus, *sede a dextris meis, donec ponam inimicos tuos scabellum pedum tuorum.* Itaque Christus a dextris Dei collocatus hoc expectat. (b) Expectare id dicit Christum, accommodate ad Psalmi verba, in quibus ipse Deus subjectionem hostium Christi, sub pedes ejus sibi vindicat. Verum quia scimus Christum ipsum, minime ea in re aut fuisse, aut jam esse, aut in posterum fore otiosum, nec Deo aliter subjectionem istam tribui, quam quatenus per ipsum Christum id facit, seu ipsi Christo, ut id facere possit ac porro faciat, vires imperiumque dedit: propterea in *expectationis* voce tropus est agnoscendus, & hactenus tantum significatio ejus admittenda, quatenus Christum Dei munere ac beneficio regnare hostesque sibi subjicere arguit: ita ut hoc respectu, non Christus, sed Deus hostes ei subjicere; ipse vero, ut id fiat, expectare tantum dicendus sit. Adde quod temporis ratione, quo tandem hostes omnes Christo penitus subjiciendi sunt, hactenus a Patre suo pendere Christus dici possit, quatenus in patris propria potestate rerum tempora momentaque posita sunt, ut ipse Christus testatur Act. 1. 7.

Vers. 14. (c) *Una enim oblatione.* Causam reddit, cur semel tantum obtulerit Christus: quia unica oblatione omnia confecit. Quemadmodum è contrario pontifices legales ideo sæpe offerebant, quod nunquam omnia oblationibus suis conficere possent.

Consummavit, id est penitus expiavit. Vide cap. 7. 11, & supra ℣. 1.

(a) *Christi sessionem ad dextram Dei, quid secuturum sit.*
(b) *Cur Christus hostium subjectionem expectare dicatur?*
(c) *Christus una oblatione omnia confecit.*

In sempiternum, id est ratione futurorum temporum & seculorum omnium: non ut sub lege, tantum ratione anni unius præteriti.

Sanctificatos, vel *eos qui sanctificantur*, id est expiantur, vel etiam qui unquam expiandi sunt, ita ut participium ἁγιαζομένους, præsentis temporis, positum sit pro participio futuri temporis, ἁγιασθησομένους. Duplici namque sensu (d) Christus in sempiternum homines consummasse seu expiasse dicitur: tum quatenus omnem, quem expiat, non ratione certi temporis tantum, sed in sempiternum expiat: tum quatenus ejus oblatio omnes omnium temporum ac seculorum homines ad mundi finem usque expiandi vim habet, ita ut eam, nec propter eosdem, nec propter alios atque alios homines repetere sit opus.

Vers. 15. *Contestatur autem nos*, vel *testatur vero nobis.* Testimonio etiam scripturæ comprobat, Christi unicam tantum debuisse esse oblationem.

Et spiritus sanctus, quasi dicat: non tantum ratio versic. superiore exposita, sed & spiritus sanctus idem testatur. (e) Spiritum Sanctum testari dicit, cum scriptura testatur, quia ut Petrus ait 2 Pet. 1. ℣. ult. spiritu sancto impulsi locuti sunt sancti Dei homines.

Vers. 16. *Postquam enim dixit*, (nempe spiritus sanctus) *Hoc autem* (est) *testimonium quod testabor ad illos, dicit Dominus, dando leges meas in mentem eorum, & in cordibus eorum superscribam eas.* De his spiritus sancti verbis egimus cap. 8. 10.

Vers. 17. *Et peccatorum & iniquitatum eorum jam non recordabor amplius.* Ante hæc verba subaudiendum est aliquid; nempe *tunc dixit*, ut ℣. 9 ipse autor loquitur: Nam vers. 16 a quo hæc adhuc pendent, scripserat autor: *postquam enim dixisset*, nempe spiritus sanctus. Quare nunc subaudiendum est, tunc dixit, intellige idem ille spiritus sanctus: *Et peccatorum & iniquitatum eorum, jam non recordabor amplius.*

Vers. 18. *Ubi autem horum remissio.* Ex his spiritus sancti verbis, quibus peccatorum & iniquitatum remissio promittitur populo, nunc infert autor, unicam tantum oblationem Christi esse debuisse. Ex eo nempe, quod spiritus sanctus testetur, Deum sub novo fœdere, adeoque per Christum & ejus oblationem, quæ ad novum fœdus pertinet, peccata & iniquitates, seu gravissima delicta, in perpetuum velle remittere. Jam vero vero ubi est remissio talium delictorum, ex fœdere, eoque perpetuo & ad omnes homines spectante manans, ibi non datur altera pro peccatis victima; ac proinde unica tantum victima sufficit. Non dari autem amplius victimam pro peccato, ubi talium pecatorum remissio ex fœdere conceditur, inde patet, quod alioquin perseverantibus in peccatis fœdere destinata esset peccatorum venia: quod plane inconveniens Deoque indignum est. Nam si pœnitentiam agant homines, id est animum & mores in melius mutent, partim quidem a peccatis summa cura abstinent; partim vero vi fœderis novi ac porro unicæ oblationis Christi paratam habent remissionem omnium peccatorum, quæ veram resipiscentiam vel antecesserunt, vel ei ita interveniunt, ut eam non tollant, irritamve faciant. Olim sub lege, cum tantum ignorantiarum & infirmitatum remissio concessa esset, non mirum erat, quod manentibus seu redeuntibus semper iisdem, pro quibus oblatum esset peccatis, sub-

(d) *Christi expiatio duplici sensu sempiterna.* (e) *Spiritus sanctus.*

inde

inde & oblationes repeterentur, earumque loco alia tandem longe melior ac perfectior, nempe Christi oblatio fuerit introducta: sed nunc cum gravissima peccata per Christi oblationem sub novo fœdere expientur, quis alteri adhuc alicui oblationi relictus est locus? Aut enim quispiam tanto obstrictus beneficio sancte in posterum vivit, aut non vivit. Si vivit, nulla amplius opus est victima: si non vivit, nulla debet adhiberi pro expiando illo victima.

Vers. 19. *Habentes itaque fratres.* (a) Hic in summam quandam colligit autor ea quæ adhuc de Christi sacerdotio sacrificioque dixerat, ex quibus deinde sequentem admonitionem infert. (b) *Fiduciam* παῤῥησίαν audaciam quandam, vel etiam spem, hoc loco, certam ex concessa nobis in sancta ingrediendi libertate ac facultate manantem significat. Itaque hac voce & libertas seu facultas, quam habemus in sancta ingrediendi, & præterea animi nostri fiducia, ex eo profecta, quod certo sciamus, nos hanc libertatem ac facultatem habere, designatur, quæ res opponitur ei, quod sub lege nemini licuerit sancta ingredi, præterquam semel in anno summo pontifici, mortis pœna id audenti constituta. Unde & metu, ne quisquam id tentaret, omnes sunt prohibiti.

In introitu sanctorum, potius *introitum sanctorum*. Ita enim est in Græco, εἰς τὴν εἴσοδον. (c) *In* positum est pro *ad*, ut sæpe, id est *ad ingressum* in sancta, cælestia nempe illa & vera, ut superius autor ipse locutus est.

In sanguine Jesu. (d) *In* pro *per*. Per sanguinem autem Jesu hanc & libertatem accepimus, & fiduciam hausimus, quia & novum fœdus, in quo nobis copia fit, seu jus conceditur in sancta ingrediendi, sanguine Jesu sancitum est; & Jesus ipse per sanguinem suum in hæc sancta ingressus est. Per ingressum autem Jesu ducis & capitis nostri in hæc sancta, & libertatem habemus, & fiduciam animumque in ea ingrediendi sumimus. Quo enim dux noster nobis a Deo datus caputque nostrum pervenit, eodem & nobis jus ac facultas penetrandi concessa est: cum non solum idem itineris istius exitus, qui duci capitique nostro, nobis promissus sit: sed etiam idcirco dux noster in cælum perductus fuerit, omnemque illic potestatem obtinuerit, ut tum ex illius exemplo, tum ex tanta, quam a Deo adeptus est, potestate, nos certissimam fidem ac spem cælestium bonorum capere, iisque aliquando reipsa potiri possemus.

Vers. 20. *Quam initiavit nobis viam.* His verbis videtur declarare velle, unde nobis hæc libertas & fiducia sit in sancta cælestia ingrediendi, nempe ex eo, quod nobis ad illa via aperta & initiata per Christum sit. (e) Initiasse autem hanc viam nobis dicitur Christus, non tantum quatenus primus per mortem, eamque diram & ignominiosam, in sancta penetravit; sed etiam quatenus nobis ejusdem viæ jus, ut sic dicam, fecit, ita ut nobis quoque liceat hac via ingredi, & Christi vestigia legendo ad immortalitatem contendere. (f) Ἐγκαινισμὸς enim (unde ἐγκαινίζω, quo verbo hic utitur autor) est initium utendi. Antequam Christus suo ingressu sancta cælestia aperiret, & viam ad ea ducentem dedicaret, nulli, præsertim post mortem, fas erat in sancta illa ingredi. Sed nunc, via ista dedicata & consecrata, quisque illi insistere, & per eam ad cælum contendere, tuto potest.

Novam seu *recentem.* (g) Πρόσφατον, id est nuperam, non ita pridem apertam & dedicatam. *Nondum enim aperta erat sanctorum via, adhuc prior habet nasuta habente statum*, ut supra ipse autor locutus est cap. 9. 8. quanquam præterea ita Christi vestigiis est signata, ut nulla temporis longinquitate obliterari aut obsolescere queat; præsertim cum Christum ducem tot piorum millia in eodem itinere & olim secuta fuerint, & in posterum secutura sint, quorum vestigiis hæc via subinde innovatur.

Et viventem. (h) Nempe quia ad vitam ducit. Sic *panis vitæ* & *panis vivus* dicitur, quod vivificet. Videtur tacite respicere ad ingressum in sancta sub lege, qui hominibus mortem non vitam attulisset, si quis in illa præter solum summum pontificem, cui id semel tantum stato anni tempore certisque ceremoniis adhibitis permissum erat, ausus fuisset ingredi. Itaque viam in sancta cælestia ducentem, viæ & ingressui in sancta antiqua opponit, quod hæc mortem, illa vero vitam hominibus afferat. Adde quod ingressus iste & via ad sancta cælestia ducens sit plerumque per mortem, eamque non raro diram ac truculentam, & sic videatur potius ducere ad interitum. Quare oportune hanc viam vivam appellavit, ut ostenderet, illius longe alium esse terminum, quam prima specie videatur.

Per velamen. Alludit ad velamen, quod sanctis terrenis obtendebatur: (i) cui velamini respondere ait Christi carnem, cum subjicit: *id est carnem suam.* Quemadmodum enim pontifex antiquus ingredi in sancta non poterat, nisi velamine amoto; sic neque Christus ingredi in sancta cælestia ante potuit, quam carne sua scissa, ut ita dicam, & rupta. Ideo ille amoto velamine, hic vero per velamen ingressus est. Cujus rei etiam signum quoddam apertum exstitit in Christi morte, per quam caro illius dissoluta fuit. Christo enim spiritum emittente, subito velamen illud tabernaculi ruptum est. Quid enim aliud hæc velaminis scissura portendit, quam sancta illa non amplius ex Dei consilio clausa, sed jam vulgata, ac publici quodammodo usus facta esse; ita ut in illa & introspicere & ingredi cuivis liceat? At vero hac re quid aliud significabatur, quam Christi carne per mortem crucis rupta atque soluta, & ipsi Christo & omnibus ipsi fidentibus reseratum patefactumque esse in sancta cælestia aditum; ita ut non solum ipsi Christo licuerit, sed & illis qui Christi sunt liceat in ea ingredi, & antequam reipsa ingrediantur, animo & spe intro spicere. Dum mortale Christi corpus integrum mansit; & ipse Christus in cælestia adyta ingressu, & nos omnes ingressu simul & prospectu in ea prohibebamur: sed postea quam hoc carnis Christi velum per mortem dissolutum est, tunc & ipse Christus in cælum penetravit, & nobis eodem penetrandi, atque antequam eo reipsa penetremus, animo saltem cælestem illam felicitatem tantisper contuendi & haud dubia spe præcipiendi, jus copiamque fecit. Christi namque mortem consecutus in cælum ingressus, cernere nos certoque sperare facit cælestium bonorum hæreditatem, quæ, Christo nondum rebus humanis per mortem gloriosamque resurrectionem exempto, velut objecto velo, contegebatur.

(a) *Summa eorum quæ adhuc de Christi sacerdotio sacrificioque dicta sunt.* (b) Παῤῥησίαν. (c) In *pro* ad. (d) In *pro* per. (e) *Christus viam in sancta initiavit.* (f) Ἐγκαινισμὸς. (g) *Cur hæc via dicatur recens.* (h) *Cur viva?* (i) *Caro Christi velamini respondet.*

Vers. 21. *Et sacerdotem magnum.* (a) Magnus vocatur, non tantum respectu credentium, qui sunt minores quidam, cum Christo comparati, sacerdotes, non secus ac olim sub lege inter sacerdotes, unus erat magnus cæterorumque princeps: sed etiam respectu illorum, qui sub lege erant magni, qui cum Christo, ut vidimus, collati, non solum parvi, sed etiam illius exules quædam umbræ tantum sunt. *Super domum Dei.* (b) Potest per hanc Dei domum, tum cælestis illa domus, in qua pontifex noster sacra facit, tabernaculo legali respondens; tum ecclesia, seu populus divinus intelligi, qui est domus Dei spiritualis. Christus enim & in cælesti, & huic spirituali domui præpositus est.

Vers. 22. *Accedamus.* (c) Altera capitis pars incipit; id est, admonitio ex superioribus deducta. (d) Accedere, ut vidimus vs. 1, dicebantur illi, qui pontifice sacra faciente, & ipsi sacris intenti, ad tabernaculum, & sic ad Deum ipsum accedebant. Monet ergo & nos D. autor, ut, cum pontificem vere magnum in cælesti illo sacrario habeamus, qui illic sacra & oblationes pro nobis peragit, & ipsi cultui divino intenti ad hoc cæleste sacrarium animo ac spiritu accedamus. Quod nihil aliud est, quam ut divino cultui vacemus, & pontifice Christo freti ad Deum accedere non dubitemus.

Cum vero corde. Ostendit, quales esse debeant illi, qui spiritualem hunc Dei cultum peragere, eique vacare volunt. Debent habere verum cor. (e) Cor verum opponitur ficto, id est fallaci ac simulato, quod externam tantum pietatis speciem fingit, & sic fallere conatur. *In plenitudine fidei.* (f) Plenitudo fidei opponitur fidei vacillanti ac dubiæ: quantum enim dubitationis in fide admixtum est, tantum ad ejus plenitudinem perfectionemque deest. Plenam ergo fidem habemus cum de Christianæ religionis ac disciplinæ veritate nihil omnino dubitamus.

Conspersi corda a conscientia mala. (g) Alludit ad morem lege sancitum, quo illi, qui aliquid impuri contigissent, antequam cœtum populi divini, & locum sanctum ad peragendum Dei cultum ingrederentur, lustrali aqua conspergendi erant, aliter si fecissent morituri. Carnis illam emundationem ad animum & spiritum transfert autor, seu spiritualem, qua animus a conscientiæ labe, corpus a peccatorum sordibus purgatur, intelligit emundationem. (h) Videtur vero conspersum, id est emundatum cor a conscientia mala, dupliciter accipi posse, vel ut significet eam emundationem, qua plenam peccatorum veniam per Christi sanguinem sacrificiumque adepti, mala conscientia ac pœnæ divinæ formidine soluti sumus: quo pacto supra dixit, conscientiam nostram Christi sanguine ab operibus mortuis emundari: vel qua animus noster ab internis & occultis peccatis purgatur. Malæ enim conscientiæ nomine, per metonymiam effecti, hoc loco, speciatim occulta & latentia animi vitia designari videntur, quippe corporis, quod & ipsum statim ablutum esse debere docet autor, sordibus opposita. Quid enim aliud corporis istæ sordes significare possunt, quam externa & quæ corpore ipso peragantur peccata? non quidem quasi hæc quoque conscientiam non lædant, sed quod aperta crimina aliorum etiam oculis ac censuris sint exposita; apertæ autem & internæ animi labes, quamvis neminem habeant conscium, conscientiam tamen fatigent & exerceant. Itaque priore verborum istorum sensu Dei summum, quod per Christi sanguinem ac sacrificium adepti sumus, beneficium, posteriore vero nostrum, ad quod tanto Dei beneficio Christi que sanguine excitamur & obstringimur, officium, aut certa illius pars designatur.

Et ablui corpus. (i) Jam diximus corporis istam ablutionem ad peccatorum sordes, quibus corpus nostrum coram Deo inquinatur, referendam esse. Itaque si priorum verborum posteriorem amplectamur sensum, idem nos hoc & superiore commate monet autor, quod Paulus monuit 2 Cor. 7. 1, cum ait: *Has ergo habentes promissiones charissimi, mundemus nos ab omni inquinamento carnis & spiritus, perficientes sanctificationem in timore Dei.* Tanto vero aptius & convenientius corpus quoque abluendum esse docet autor, quod & olim sub lege, ad Dei cultum peragendum atque ad tabernaculum accessuri, corpus perluere debuerunt: nisi quod illic carnales, hic vero spirituales peccatorum, ut diximus, labes intelligendæ sint.

(k) *Aqua munda.* Nihil est necesse, ut in hac allegoria isti aquæ quidquam nominatim respondere putemus; cum D. autor ita loqui videatur, quod ad morem sub lege usitatum, corpus aqua pura perluendi, alluserit. Comparationes enim, ut aliquoties jam monuimus, multas pariunt catachreses. Si quis tamen pleniorem quærat similitudinem, Christi spiritus & doctrina, seu spiritualis illa aqua, qua suos perfundit Christus, ipsius etiam sanguine non excluso, intelligenda erit. Hac enim aqua demum peccatorum sordes eluuntur. Nam qui baptismi aquam intelligunt, frustra sunt. (l) Baptismus enim aquæ, externum tantum signum & adumbratio quædam est hujus, quam hic intelligit autor, ablutionis: quo nec corda nostra conspergi, nec vitiorum sordes revera elui possunt. Itaque spiritualis ille, qui nos vere servat baptismus, hic intelligendus est: ille inquam, qui Petro autore, non carnis est depositio sordium, seu externa corporis ablutio: sed conscientiæ bonæ in Deum interrogatio 1 Pet. 3. 21: quæ sane non ulla elementari aqua, sed cælesti illa ac spirituali, quam diximus, conficitur.

Vers. 23. *Teneamus.* Hortatur etiam illos ad constantiam in professione religionis Christianæ: quippe cum non sufficiat & animo & cæteris operibus Deo servire, nisi etiam oris accedat confessio.

(m) *Confessionem spei.* Spei voce totam simul Christianam religionem complexus videtur autor. Christiana enim religio in spe præcipue eaque præstantissima, nempe in spe immortalis vitæ & sempiternæ felicitatis consistit, omnesque ejus partes & capita ad hanc spem in animis hominum ingenerandam pietatemque tanta spe dignam iis instillandam tendunt ac diriguntur. Unde & Petrus eodem spei nomine omnia simul Christianæ professionis capita complexus esse videtur 1 Epist. cap. 3. 15. *Indeclinabilem* vel *immotam*, id est talem, ut nullis ab ea machinis nos dimoveri patiamur, in eave nutemus.

Fidelis enim est, qui repromisit. Causam inserit, propter quam tanta constantia spem Christianę religionis confiteri debeamus, nempe, quod hæc spes, tum promis-

(a) *Christus sacerdos magnus.* (b) *Christus domui, id est Ecclesiæ cælesti & terrestri præpositus est.* (c) *Altera pars capitis.* (d) *Accedere.* (e) *Cor verum.* (f) *Plenitudo fidei.* (g) *Allusio.* (h) *Conspersum cor a conscientia mala.* (i) *Corporis ablutio.* (k) *Aqua munda.* (l) *An baptismus?* (m) *Confessio spei.*

promissione, tum ejus qui fidelis est, nempe Dei promissione nitatur. (a) Fidelis autem dicitur Deus, quod fidem servet, id est, ea, quæ se facturum recepit, seu quæ suarum sunt partium semper præstet, nec suos unqua m ope & auxilio gratiaque sua destituat. Itaque de Dei fide nihil dubitandum est, dummodo & nos fidem servemus, id est, ea quæ nostri sunt muneris, summa cura ac diligentia obeamus.

Vers. 24. *Et consideremus invicem*, vel *alii alios*. Intelligi hoc potest, tum ut alii aliorum vitæ statum & conditionem, tum ut mores & actiones diligenter spectemus, quod quo fine facere debeamus, statim explicat, cum addit:

In provocationem charitatis. Εἰς παροξυσμὸν. Paroxysmus dicitur, cum vis rei alicujus intenditur. Itaque (b) paroxysmus charitatis est, cum charitas exacuitur & intenditur. Intenditur vero charitas ex mutua illa inspectione, vel in nobis ipsis, vel in aliis. In nobis ipsis, cum aliorum vel exemplis egregiis incitamur; vel statu ac conditione movemur & permovemur, ut eos ardentiori amore ac benevolentia complectamur: si prosperæ sunt res eorum, ut illis non modo non invideamus, sed etiam pro virili felicitatem illorum tueri atque augere conemur; si afflictæ, ut eos juvemus, &, quibus possumus, beneficiis afficiamus. In aliis vero charitas intenditur, cum eo fine vitam ac mores aliorum inspicimus, ut eos, sicubi in officio cessent aut in charitate deficiant, moneamus & adhortationibus nostris ad intendendam charitatem bonorumque operum studjum excitemus. Itaque ista charitatis provocatio seu paroxysmus vel passive potest accipi, cum scilicet in nobis charitas intenditur, vel active, cum a nobis in aliis.

(c) *Et bonorum operum*. Paroxysmus bonorum operum in eo cernitur, cum ardenti animo ac studio bona opera consectamur, seu, ut Paulus monet, bonorum operum Zelotæ sumus Tit. 2. 14. Bona opera adjungit charitati, ut eam minime sterilem esse debere doceat, sed fœcundam, fructuumque feracem: quanquam etiam latius sumi, & ad omnia pietatis opera extendi possunt: ut ita speciei præcipuæ subjiciatur genus.

Vers. 25. (d) *Non deserentes collectionem nostram*. Nempe ad sanctorum conjunctionem, & unitatem spiritus retinendam ac conservandam: quod fit, cum Christiani ad Dei cultum peragendum, ad verbum illius audiendum, ad preces unanimiter ad Deum fundendas, ad morum a Christo & apostolis præscriptam censuram exercendam, ad mortis Christi memoriam sacra & ab ipsomet instituta panis fractione celebrandam, ad opem afflictis & egenis, quoties est opus, communiter ferendam, remque ecclesiæ ac pietatis junctis viribus ac consiliis promovendam convenire solent.

Sicut consuetudinis est quibusdam. Apparet tum temporis fuisse tales, qui non quidem Christianam religionem deseruerant, deseruerant tamen fidelium congregationem; ut tanto magis latere & pericula ac persecutiones evitare facilius possent. Hinc apparet peccare eos graviter, qui sese a fidelium consortio & sanctis istis congregationibus subducunt.

Sed consolantes vel potius *admonentes*, nimirum, alii alios. Admonitionem mutuam opponit neglectui congregationis. (e) Unde manifestum est, congregationes eo fine quoque instituendas esse, ut alii alios admonendamus, tantoque commodius, quippe in unum collecti, locum, admonere possimus.

Et tanto magis, quanto videritis, vel *videtis appropinquantem diem*. Particula *magis* ἐπὶ τοσοῦτον repetenda est in posteriori parte: quasi dicat, quanto magis appropinquantem diem videtis, tanto magis alii alios admonete. Appropinquantem diem dixit, pro appropinquare diem, (f) participium pro infinitivo, ut sæpe.

Per *diem* intelligitur, ut etiam articulus additus indicat, certus quidam & illis bene cognitus dies, hoc est tempus judicii & pœnæ contumacibus irrogandæ. (g) Quod judicium cum duplex fuerit, duplex etiam dies seu tempus intelligi potest. Potest enim intelligi tum tempus supplicii de gente Judaica sumendi, seu excidii Hierosolymitani: tum dies ille toti mundo novissimus, eique interitum allaturus. Priorem illum diem appropinquare & instare videre facile poterant, tum ex signis a Christo prædictis Matth. 24. Marc. 13. Luc. 21; tum ex prophetarum, qui tum temporis in ecclesia vivebant, vaticiniis. (h) Posteriorem etiam diem appropinquare & instare quisque videt, etsi non respectu mundi totius & seculi præsentis; tamen quisque respectu sui. Quemadmodum enim cuique nostrum semper instat & imminet mors, seu vitæ terminus: sic etiam per idipsum cuique instat & imminet ultimus ille dies: non solum quod post mortem nulla futura sit, ratione salutis vel damnationis nostræ, mutatio: sed etiam quod totum illud tempus, inter ultimum vitæ nostræ momentum, & extremi judicii diem intercurrens, respectu mortuorum, nullum sit. Mortuis namque nobis, & sic omni sensu temporis destitutis, momentum ultimum vitæ abeuntis, & momentum primum redeuntis, (redibit autem in ultimo judicio) unum idemque revicturis videbitur. Qui profundo somno sopiti sunt longum sæpe somni tractum non sentiunt. Omni autem somno profundior somnus est mors. (i) Et hæc est causa, cur sacræ literæ ita nonnunquam loquantur, atque si vel ad Christi adventum victuri omnino essemus, vel statim a morte ad dominum, & sic ad cælestia gaudia migraremus. Intermedii enim temporis, a vitæ nostræ fine, ad Christi adventum futuramque piorum felicitatem nullam habent rationem. Vide 2 Cor. 5. 8. Ephes. 4. 30. Phil. 1. 6, 23. 1 Tim. 6. 14. Jac. 5. 7, 8.

Vers. 26. (k) *Voluntarie enim peccantibus nobis*. Causam subjicit, ob quam alii alios diligenter exhortari debeant, quia nimirum alias facile evenire queat, ut voluntarie post acceptam veritatis notitiam peccent, quæ res quam sit misera, quantamque infelicitatem contineat, hic docet. *Peccare* hoc loco dupliciter accipi potest; vel late, vel stricte: Late ut extendatur ad varia peccata, quæ committuntur adversus Christi præcepta: Stricte, ut κατ' ἐξοχὴν significet peccatum gravissimum, nempe ἀποστασίαν, hoc est defectionem a Christiana religione, seu mavis, incredulitatem sive infidelitatem in genere;

Cui si addas differentiæ loco, id quod subjicit autor, *post acceptam veritatis notitiam*, apostasia definietur. (l) Est enim apostasia incredulitas, quæ fidem sequitur,

(a) *Deus fidelis.* (b) *Paroxysmus charitatis.* (c) *Bonorum operum.* (d) *Congregationes piorum.*

(e) *Finis congregationum.* (f) *Participium pro infinitivo.* (g) *Dies judicii.* (h) *Diem ultimum quisque sui respectu instare videt.* (i) *Sacrarum literarum loquendi ratio ejusque causa.* (k) *Voluntarie peccantes.* (l) *Apostasia.*

seu fidei desertio ac veritatis cognitæ susceptæque abjectio. Sic Christus Joh. 16. 9 *peccati* nomine τὸ ἀπιστεῖν intellexisse videtur incredulitatem.

Posteriori sententiæ, ut de ea prius agamus, favet *primo*, quod autor D. vs. 28 probaturus, eos homines haudquaquam pœnam effugituros, qui eo modo, quo hic dicitur, peccant, argumentum videatur ducere ab iis qui legem penitus repudiant, aut ad falsos Deos desciscunt, de quibus agitur Deut. 17. 2, & deinceps, quibus nemo melius respondet, quam qui a Christo ejusque sanctissima religione deficiunt.

Secundo, quod in apostatas demum videatur quadrare id quod filium Dei conculcent, & sanguinem fœderis communem & profanum ducant; non vero in eos, qui, cum religioni Christianæ constanter adhæreant, simplici alicui peccato seu vitio sunt obnoxii.

Tertio, quod locus hic similimus esse videatur illi, qui extat capite 6. vs. 4, & deinceps; illic vero de apostatis proprie sermonem esse diximus.

Sed priori sententiæ favet 1 vox *peccandi*, quæ generalem habet significationem, idque fortassis ubique. Non sunt autem verba restringenda præter loquendi usum, nulla cogente ratione. Vox enim *peccati* in loco Joh. 16. 9 generalem per se significationem habet, licet postea per speciem explicetur, seu quale peccatum intelligi debeat, declaretur. 2 Occasio & scopus verborum autoris. Monuerat namque, ut fideles invicem sese adhortarentur; nunc docet, quid futurum sit, vel fieri facile possit, si hoc facere negligant, id nempe, ut voluntarie post acceptam veritatis notitiam peccent, & sic sese pœnæ gravissimæ involvant. At cum adhortatio late pateat, & omnibus peccati generibus opponi soleat ac debeat: cur non & peccatum istud, quod ex adhortationis neglectu oriri facile posse docet autor, late similiter extendendum est? Ut vero etiam ad rationes pro altera sententia allatas respondeamus; ad primam dici potest, Argumentum autoris ductum videri ab iis omnibus, qui elata manu adversus legem peccarunt: de quibus extat locus Num. 15. 30, 31. *Anima quæ peccaverit elata manu, sive ex indigenis, sive ex peregrinis, dominum affecit probro: excidendo exscinditor anima ejus è medio populi sui. Quia verbum domini sprevit, & mandatum ejus fecit irritum, exscindendo exscinditor anima illa.* Illud enim ἀθετεῖν τὸν λόγον autoris nostri, plane idem est, quod apud Mosen, *spernere verbum domini, & mandatum illius irritum facere*: quemadmodum & *voluntarie peccare*, est *elata manu peccare*; illud item, *absque misericordia moritur*, continetur in illis Mosis verbis, *exscindendo exscinditor*; quid enim hoc est alius, quam ne ei parcas, aut ejus miserearis? Ad secundam rationem dicimus; eum etiam filium Dei conculcare, & fœderis sanguinem communem ducere, qui audet fœdus a Christo promulgatum ac sanguine ipsius sancitum violare, quantumque in se est, irritum facere, dum ea peccata committit, quibus in hoc fœdere mortis & damnationis pœna est constituta. Ad tertiam; non esse ita similem hunc locum illi alteri cap. 6 quin dissimilitudo appareat in eo, de quo hic agitur. Ibi scopus autoris & verborum occasio, ipsumque *prolabendi* verbum cum antecedentibus collatum ostendunt, de apostasia proprie sermonem esse; hic scopum & occasionem verborum aliud postulare vidimus. Quare concludendum videtur, priorem potius verbi peccandi acceptionem, quæ posteriorem in se complectitur, amplectendam esse: quanquam inter peccata illa primum locum tenet apostasia, ad eamque inprimis videtur respici.

Vox ἑκουσίως, id est *voluntarie*, omnino, ut diximus, videtur significare id quod sacræ literæ veteris fœderis dicunt, *elata manu* vel *brachio*, atque adeo per contemptum divinæ majestatis, qua lex communita est, seu per animi contumaciam ac superbiam: opponiturque peccatis, sive per errorem & ignorantiam, sive per imbecillitatem quandam humanam admissis. Quare ea peccata designat, quæ a sciente prudente ac dedita opera committuntur, ac proinde malitiam animi omnino arguunt. (a) Tales sub novo fœdere censendi sunt omnes vitiosi habitus, seu omnis peccandi consuetudo, inque malo perseverantia; omnia item gravia atque enormia scelera a sciente ac prudente commissa. Infirmitas enim humana, in Christianis præsertim, prætexi talibus non potest.

Addit autem D. autor: (b) *post acceptam veritatis notitiam*; ut indicet, aliam esse rationem peccatorum voluntariorum, ante veritatis notitiam admissorum; aliam eorum, quæ hanc sequuntur: & illorum quidem expiandorum causa sacrificium Christi esse constitutum; his vero expiandis nullam aliam expectandam esse victimam, ut mox videbimus. Nec mirum, longe enim graviora censeri debent ea, quæ veritate cognita committuntur crimina, quam quæ in veritatis ignorantia commissa fuerunt; & longe major in illis, quam in his cernitur hominum improbitas, si cætera alioquin sint paria. Itaque æquitati ac sapientiæ divinæ magis consentaneum est, illis dare veniam quam his, seu illorum expiandorum modum proponere, horum non item.

Jam non relinquitur pro peccatis hostia. His verbis miser & calamitosus status exprimitur eorum, qui post acceptam veritatis notitiam, eo modo quo diximus, peccant: nempe quod cum Christi victima & oblatio illis non prosit, nulla amplius restet, qua peccata ipsorum expiari possint. Christi vero victima & oblatio illis non prodest, quia in peccata pristina relapsi sunt, fideque ac pœnitentia dignos non ferunt fructus. Hac enim demum conditione Christi victima & oblatio iis, quibus vita, post acceptam veritatis notitiam susceptamque primum in Christum fidem, suppetit, salutem affert. Alia namque est ratio illorum peccatorum, quæ ante veritatis agnitionem perpetrata sunt: alia istorum, quæ post hanc voluntarie committuntur. Illa sola in Christum fide ejusque professione, & sancte inposterum vivendi proposito ac veluti stipulatione elui possunt: hæc vero non aliter eluuntur, quam si effectu ipso penitus abdicentur, eorumque loco Christianæ virtutes omnes, ac spiritus fideique fructus inducantur. Hoc nimirum illud est, quod apostolus quoque scriptum reliquit Galat. 5: *Si spiritu ducimini, non estis sub lege. Manifesta sunt autem opera carnis, quæ sunt, fornicatio, immunditia, luxuria, idolorum servitus, veneficia, inimicitiæ, contentiones, æmulationes, iræ, rixæ, dissensiones, sectæ, invidiæ, homicidia, ebrietates, comessationes, & his similia, quæ prædico vobis, sicut prædixi, quod qui talia agunt, regnum Dei non consequentur. Fructus autem spiritus est charitas, gaudium, pax, patientia, benignitas, bonitas, longanimitas, mansuetudo, fides, modestia, continentia, castitas: adversus hujusmodi non est lex. Qui autem sunt Christi, carnem crucifixerunt cum vitiis & concupiscentiis. Si vivimus, spiritu,*

(a) *Voluntaria peccata sub novo fœdere.* (b) *Peccatorum discrimen.*

spiritu

ſpiritu & ambulemus. Quid enim apertius eſt, quam his verbis doceri, omnes qui poſt ſuſceptam in Chriſtum fidem opera carnis patrant, nec ſpiritu divino reguntur, regni Dei hæreditatem capeſſere, & damnationem effugere haudquaquam poſſe: ideoque ſi ad ſalutem aſpirare velint, vitia quamprimum deponere, & virtutibus variis effectu ipſo exornatos eſſe debere. Neque enim id hoc loco docere videtur autor, quod voluntarie poſt acceptam veritatis notitiam peccantibus nulla omnino ratione ſpes veniæ ſalutiſque ſuperſit: ſed quod non ſuperſit, quamdiu vitia opere ipſo non exuunt, nec mores novos Chriſtianis dignos induunt. Hoc ni faciant, Chriſti victimam & oblationem illis prodeſſe negat. Jam vero præter unicam illam Chriſti victimam & oblationem non ſupereſt ulla alia.

Autorem enim in his verbis de alia aliqua præter illam Chriſti unicam victimam loqui, ipſa verba indicant, cum ait: *non adhuc*, οὐκέτι, & deinde ἀπολείπεται, *relinquitur*: quaſi dicat, præter illam unicam Chriſti victimam & oblationem, quæ adhuc fuſe explicata eſt, non reſtat illis ulla alia. Unde porro nec converſionis ſpes omnis voluntarie peccantibus his verbis præcidi videtur, ſed tantum quamdiu peccata hæc ſanctis in poſterum moribus, veraque & Chriſto digna pietate non eluunt, ſpes veniæ & ſalutis. Quanquam veriſſimum eſt, quædam peccata adeo eſſe gravia, è quorum numero eſt apoſtaſia, & quæ cum illa affinitatem quandam habent, de quibus cap. 6 egimus, ut natura & conditione novi fœderis inſpecta, non immerito dici queat, iis converſionis ſpem haud ſupereſſe; quatenus nimirum ſine peculiari Dei miſericordia, in fœdere non comprehenſa, talium peccatorum jugum ſolvi excutique non poteſt.

Pro peccatis, περὶ ἁμαρτιῶν, id eſt peccatorum expiandorum cauſa, quemadmodum apparet ex ſequenti verſic. ubi victimæ huic pro peccatis, opponitur *terribilis expectatio judicii & fervoris ignis.* Quocirca quemadmodum his verbis pœna; ita prioribus illis venia & impunitas ſignificatur.

Verſ. 27. *Terribilis autem quædam expectatio judicii*, ſcilicet *illis relinquitur. Autem* pro *ſed*, (a) δὲ pro ἀλλά. (b) Judicium per metonymiam, ut alibi ſæpe, ſumitur pro pœna. Judicio enim pœna decernitur.

Expectatio non eſt neceſſe ut proprie accipiatur, cum ſæpe nihil minus homines peccatis dediti, quam pœnam & damnationem commeritam, ſi animum illorum & cogitationem ſpectes, expectent. Itaque expectare dicuntur judicium per metaphoram, quia illos judicium certo maneat: aut per metonymiam; quia illud expectare merito deberent.

Terribilis, vocatur hæc expectatio, quod ſit rerum terribilium, horrendi nimirum judicii ſeu ſupplicii, quod in ſequentibus deſcribitur, cum addit:

Et ignis æmulatio, vel potius *fervor*, πυρὸς ζῆλος ſcilicet *relinquitur*, *quæ* æmulatio *conſumptura*, vel *qui* fervor *conſumpturus eſt adverſarios.* Exprimitur his verbis terribilis iſta pœna & judicium, quod maneat voluntarie peccantes poſt agnitam veritatem: nempe quod ab igne fervido corripi conſumique debeant. (c) Non dubium eſt, quin his verbis ſignificetur judicium illud ultimum ſeu pœna quæ in ultimo judicio malis omnibus irrogari debeat: ſcimus enim illos ferviſſimo quodam igne torquendos, & in æternum perdendos eſſe: quanquam nec alias Dei pœnas, quæ futuræ illius maximę graviſſimęque ultionis prodromi quidam in hoc ſeculo eſſe ſolent, excludimus. (d) Ignis enim ſupplicium pro graviſſimo habetur; ideoque ad graviſſima ſupplicia ſignificanda per metaphoram, aut per ſynecdochen adhiberi ſolet. In propheticis ſane ſermonibus, cum de gravibus Dei ſuppliciis ſermo eſt, ignis non raro commemoratur. Vide inter alia Deut. 32. 22. Job. 15. 34, & xx. 26. Pſalm. xi. 6, & xxi. 10, & lxxvii. 21. & xcvii. 3. & cxl. 11. Eſai. 10. ꝟſ. 16, 17. & xxvi. 11 & alibi. (e) Adde quod ira divina ignis quidam dicitur eſſe in ſacris literis. Unde inter alia infra cap. 12 Deus propter iram, qua in impios ſæpe exardeſcit, ignis conſumens appellatur. Hoc quoque in loco per ignis iſtum fervorem, qui devoraturus ſit Dei adverſarios, ira *Dei* recte intelligi poteſt.

Adverſarios. Τοὺς ὑπεναντίους, hoc eſt, *Dei* hoſtes ac rebelles. (f) Quales ſunt illi, qui vel Chriſti religionem plane rejiciunt, vel ſuſceptam abjiciunt, vel ea ſuſcepta ac retenta, præceptis illius ſeſe non ſubjiciunt.

Verſ. 28. *Irritam quis faciens legem Moſis.* (g) Argumento a comparatis ducto id quod aſſeruit confirmat. Ἀθετῶν, irritam facere vel rejicere legem Moſis, ut ſupra vidimus, ille dicebatur, quiſquis elato brachio præceptum aliquod divinum, in lege comprehenſum, violaverat: cui rei etiam pœna capitis, ut ſtatim addit autor, conſtituta fuit, inprimis autem hoc in illum quadrabat, qui primum decalogi præceptum ſprevit, & ad cultum Deorum alienorum defecit. (h) Hoc enim præceptum fundamentum eſt cæterorum; ita ut qui illud molitur, eo ipſo totam legem evertere, ab eaque deficere videatur. Hinc autem colligitur inter iſtos voluntarie peccantes, (quod etiam ex eorum deſcriptione verſiculo ſequenti addita patet) vel primum & præcipuum tenere locum eos, qui a Chriſto deficiunt. (i) Qui enim Chriſtum Dei filium deſerunt, deſerunt ipſum Deum, & plane contra fundamentalem Chriſtianæ religionis legem peccant.

Sine ulla miſeratione, duobus vel tribus teſtibus moritur, id eſt mori ſeu occidi debet. Non enim quid fiat, ſed quid lege Moſaica fieri debeat, hic commemoratur. Vide Deut. 17. 2, 3, 4, 5, 6. Num. 15. 30, 31.

Verſ. 29. *Quanto magis putatis deteriora mereri ſupplicia*, vel *quanto, putatis, pejori dignus cenſebitur pœna.* Apodoſis eſt ſuperioris verſic. qui hujus comparationis protaſin continet. Eſt autem comparatio, ut verba ipſa manifeſte oſtendunt, a minori ad majus. Multo enim gravius eſt filium Dei, quam Moſen; euangelium, quam legem contemnere & rejicere. Quare ſi Moſis legiſque violatoribus nulla conceſſa erat venia, nullus relictus miſericordiæ locus, multo minus id ſperandum erit ipſius Dei filii contemptoribus, longeque gravior pertimeſcenda pœna. Unde in Dei miſericordia ſpem ponere non debet, quiſquis in tanto ſcelere, iſtoque vitæ ſtatu deprehenſus fuerit.

Qui filium Dei conculcaverit. (k) Conculcant Dei filium primum pervicaces euangelii hoſtes, deinde apoſtatæ, hoc eſt ii qui ſanctiſſimam ejus religionem ſive animo ſimul & profeſſione, ſive profeſſione tantum deſerunt: tum ii, qui profeſſione quidem filio

(a) Δὲ pro ἀλλά. (b) Judicium pro pœna. (c) Impiorum pœna ignis æterni ſupplicium.

(d) Ignis ſupplicium. (e) Ira Dei. (f) Dei hoſtes. (g) Argumentum a comparatis. (h) Primum decalogi præceptum. (i) Apoſtatæ. (k) Conculcare Dei filium.

Dei

Dei adhærent, cæterum vita ac moribus ſanctiſſimas ejus leges proterunt & proculcant. Eſt vero in *conculcandi* verbo, quo utitur autor, magna emphaſis, ſignificatur enim maximus filii Dei, omni honore digniſſimi, contemptus; ut quanto ſcelere ſeſe iſti homines obſtringant, tanto magis appareat.

Et ſanguinem teſtamenti vel *fœderis.* Exaggerat iſtorum peccatum, quale eſt inprimis apoſtatarum.

Pollutum duxerit. Κοινὸν, id eſt profanum, vulgarem. Unde ſancto opponitur, qualis eſt filii Dei ſanguis, qui vere ſanctus eſt. (*a*) Hoc vero facere neceſſe habent, qui vel fœdus ipſum Chriſti ſanguine ſacratum deſerunt & ab eo deficiunt; vel etiam tanti non æſtimant, ut illius cauſa peccata abjiciant, & ſancte in poſterum vivant.

In quo ſanctificatus fuit. Quaſi dicat, qui ſanguis adeo profanus non eſt, adeoque ſanctus eſt, ut per eum quiſque ſanctificetur, & illi ipſi ſanctificati aliquando fuerint, qui eum ſumma cum impietate poſt profanum ducunt. (*b*) Sanctificari autem in Chriſti ſanguine, id eſt per Chriſti ſanguinem, dicimur, quatenus per eum peccatorum omnium expiationem, Chriſti fide ſuſcepta, adipiſcimur. Qui enim Chriſti fidem ſuſcipiunt, ſicque fœderi novo inſeruntur, ii peccatorum ſuorum anteactorum veniam vi fœderis ſanguiniſque Chriſti, quo fœdus novum ſancitum eſt, conſequuntur. Impunitatem namque, in qua remiſſio peccatorum proprie conſiſtit, ita adipiſcuntur, ut non tantum jus ad illam vi fœderis habeant; verum etiam ea, quamdiu in fide eaque viva & per charitatem efficaci perſiſtunt, effectu ipſo perfruantur; quatenus ſcilicet Deus nec illos reipſa punit; niſi forte ad ipſorum correctionem tantum caſtiget, eorumque ſaluti hac in parte conſulat: nec punire ac perdere in animo habet, quin potius ſalutem ſempiternam iis deſtinat, omniaque ſaluti eorum noxia, dummodo ipſi ſibi non deſint, longiſſime arcet. Totum hoc ex fœdere novo & ſanguine Chriſti, quo id confirmatum eſt, pendet. Hunc tam ſanctum ſanguinem, quo ſanctificantur omnes, & peccata omnia purgantur, ille profanum & pollutum ducit, qui vel Chriſtum pro ſeductore habet, vel verbis id aſſerere audet; vel ſaltem Chriſti ſanguiniſque illius cauſa ſancte non vivit; quod crimen in iis longe graviſſimum eſt, qui Chriſtum jam agnoverant ejuſque ſanguine conſecrati & a peccatis ſuis purgati fuerant. Notandum vero eſt eos, qui Chriſti ſanguine aliquando vere ſanctificati fuerant, propria culpa profanos fieri poſſe, ſanctificationeque illa ſua penitus excidere. (*c*) Ideoque nemo Chriſtianorum vitiis deditus in Chriſti ſanguine ſpem ponere debet, quamdiu vitam moreſque non mutat. Veriſſimum quippe illud eſt quod Johannes ſcriptum reliquit: *Si in luce ambulamus, ſicut & ipſe eſt in luce, ſocietatem habemus ad invicem, & ſanguis Jeſu Chriſti filii ejus emundat nos ab omni peccato.* Hinc enim apparet, nos ſanguine Chriſti hac demum conditione in poſterum quoque mundari ac ſanctificari, ſi porro in luce ambulemus, ſicut Deus eſt in luce, id eſt Deo ſanctitate & juſtitia ſimiles ſimus, eaque in re conſtantes ad extremum permaneamus. Poteſt vero & ſanctificandi verbo hoc loco ea Chriſtianorum a cæteris ſegregatio deſignari, qua per divinæ veritatis notitiam, a profano hominum vulgo ſeparati, divinis uſibus conſecrantur. Sanguine enim Chriſti, quo novum fœdus ſancitum eſt, homines ad Chriſti religionem capeſſendam, & pro vera ſuſcipiendam permoventur.

Et ſpiritui gratiæ contumeliam fecerit. Per *ſpiritum* intelligitur ſpiritus ille ſanctus in credentes effuſus: (*d*) qui gratiæ ſpiritus vocatur, quod ex ſingulari Dei gratia & beneficentia detur. Hunc vero contumelia affecit, quiſquis vel religionem Chriſtianam abjicit; vel tanti non æſtimat, ut ſancte, & ex illius præſcripto vivat. Nam nec hic tantam illi fidem adhibet, quantam deberet, & perinde propemodum eſt, ac ſi eam falſam eſſe cenſeret.

Verſ. 30. *Scimus enim qui dixit: Mihi vindicta, ego retribuam.* Confirmat id quod dixerat, de gravitate pœnæ iſtorum, qui talia fecerint. Refert huc verba Dei Deut. 32. 35, in quibus ipſe Deus retributionem, vindictam, judicium ſibi vindicat, ſeu ſeſe illud exercere velle teſtatur: licet illic Deus agat de populo ſuo ab oppreſſoribus vindicando, illorumque pœna; autor autem ea ad ipſius populi divini in Deum & Chriſtum rebellis pœnam ab ipſo Deo infligendam accommodet. (*e*) Senſus ergo eſt; graviſſimum ſupplicium & pœna manet rebelles & contumaces in Dei filium. Novimus enim omnes, quantus & quam potens quamque terribilis ſit ille, qui ſibi ipſi vindictam ultionemque reſervavit. In verbis enim iſtis, *mihi vindicta, ego retribuam*, hoc loco, non tam ſpectatur id, cuinam pœnæ exigendæ jus competat, quemadmodum fit Rom. 12. 19, quam quis, id eſt quantus quamque potens ſit is qui ejus exactionem ſibi depoſcat, conſiderandum proponitur: ut hinc, quam gravis quamque certa ſit improborum pœna, appareat.

Dicit dominus. Hic exprimitur iſte, qui ipſe ſibi pœnæ exactionem depoſcit; qui eſt dominus, ille nimirum Jehova, ſummus unicuſque Deus, cæli ac terræ creator.

Et iterum. Eodem in loco ſcilicet dicitur.

Judicabit dominus populum ſuum. In voce *dominus* eſt emphaſis & vis argumenti. Si enim dominus ipſe, id eſt ſummus ille Deus populum ſuum judicabit, quis non videt, quam grave ſit futurum id judicium?

Judicabit, id eſt puniet, condemnabit. Apud Moſen, ut diximus, ſignificatur hoc verbo populi Dei ab injuria & oppreſſione vindicatio. (*f*) Sed autor frequentiorem illius in ſcripturis uſum ſignificationemque ſecutus, ad pœnam populi Dei a fide & obedientia deficientis ſignificandam, hæc verba accommodavit. Non minus enim verum eſt, ipſum dominum eſſe, qui populum ſuum rebellem & immorigerum plectat, quam qui cauſam ejus, ſi injuſte opprimatur, judicandam ſuſcipiat, eumque ab injuriis vindicet.

Voces etiam *populum ſuum*, gravitatem iſtius pœnæ arguunt. Convenit enim, ut populus Dei, ſi rebellis ſit & contumax, multo gravius puniatur, quam cæteri homines. (*g*) Populus autem Dei vocantur etiam illi, qui immorigeri ſunt, & contumaces, quia divinæ veritatis notitiam acceperunt, & hactenus Deo peculiari ratione obſtricti ſunt: adde quod appellationes ſæpe maneant, re, ſeu mavis, cauſa appellationis vera jam ſublata.

Verſ. 31. *Horrendum eſt incidere in manus Dei vi-*

(*a*) *Sanguinem fœderis pollutum ducere.* (*b*) *Sanctificati.* (*c*) *Vitiis diditi in Chriſti ſanguine ſpem ponere non debent.*

(*d*) *Spiritus ſanctus cur ſpiritus gratiæ?* (*e*) *Senſus verborum.* (*f*) *Autor ſenſu a Moſe diverſo verbis illius utitur.* (*g*) *Populus Dei vocantur etiam qui immorigeri ſunt.*

ventis.

ventis. Hæc eſt veluti major propoſitio argumenti iſtius, quo oſtendit autor, terribilem admodum ac valde gravem fore pœnam illorum, de quibus agitur. Ita enim argumentatur: In manus Dei viventis incidere terribile eſt. (*a*) Atqui iſti homines incident in manus Dei viventis: ſiquidem Deus ipſe, ut jam vidimus, eos judicaturus eſt. Quocirca terribile eos ſupplicium manet. Primo loco concluſio fuit poſita: deinde aſſumtionis ſententia: nunc, ut diximus, ſententia majoris: quæ apertæ veritatis eſt. Quis enim non agnoſcit, quam ſit terribile in manus viventis Dei incidere? Deus enim vivens longe gravius punire poteſt, quam homines. (*b*) Cur Deus vivens vocetur, cap. 9. ℣ſ. 14 expoſuimus. Notandum autem eſt, hic agi de ſupplicio ſeu pœna, qua Deus ira infenſus, hominem plane it perditum; non vero de caſtigatione divina. Nam alioqui ſatius eſt ab ipſo Deo caſtigari, quam hominum impiorum arbitrio permitti, quemadmodum teſtatur ipſe David 2 Sam. ult. ℣ſ. 14.

Verſ. 32. *Rememoramini autem priſtinos dies in quibus illuminati.* (*c*) Novo argumento Hebræos ad conſtantiam & perſeverantiam in Chriſtiana religione hortatur, ſumto a priſtina eorum, quam ab initio ſuſceptæ religionis oſtenderant, conſtantia & virtute. Verbum ἀναμιμνήσκεσθε poteſt hic vel imperativi, vel etiam indicativi vim habere; *memineritis*, vel *meminiſtis. Magnum certamen ſuſtinuiſtis paſſionum.* Afflictiones enim pro Chriſto fortiter ſuſtinere, & perferre, nec illis cedere, magnum certamen eſt.

Verſ. 33. *Et in altero quidem.* Afflictiones eorumque certamen deſcribit, τοῦτο μὲν, *hoc quidem*, id eſt partim quidem.

Opprobriis & tribulationibus. Opprobria ſeu contumeliæ ſunt, quibus fama & exiſtimatio: tribulationes, quibus corpus vel etiam fortunæ vexantur.

(*d*) *Speculum facti*, θεατριζόμενοι. Non eſt neceſſe, ut hoc verbum proprie ſumamus; quaſi illi in theatrum producti, & omnibus inſpectantibus, publico magiſtratus decreto contumeliis notati, aut pœna aliqua affecti fuiſſent, quod alias Chriſtianis non ſemel accidit; vide Act. 12. ℣ſ. 40, ſed ſumi poteſt per metaphoram, de iis in genere contumeliis & afflictionibus, de quibus publice omnibus conſtet, ſeu quæ ſint in ore omnium: ut cum, verbi cauſa, aliquis ab adverſariis per plateas raptatur, cæditur, cum ædes illius, palam in eas impetu facto, vaſtantur ac diripiuntur &c.

In altero autem ſocii, ſeu *participes taliter converſantium effecti.* Hoc fit cum eorum, qui affliguntur atque vexantur, curam ſuſcipimus, cum illos recipimus, adjuvamus, fovemus, cauſam noſtram cum illis conjungimus, eorumque fratres ac ſocios nos eſſe profitemur.

Τῶν οὕτως ἀναστρεφομένων. (*e*) Ἀναστροφὴ converſationem ſignificat ſeu vitæ rationem. Itaque illi hic ſignificantur, qui duram hanc vitæ rationem ſecuti, ſeu in tali ſtatu verſati, id eſt contumeliis & afflictionibus jactati & agitati ſunt. (*f*) Quanquam & ipſum verbum ἀναστρέφεσθαι jactationem agitationemque ſignificare poteſt.

Verſ. 34. *Nam & vinculis meis compaſſi eſtis: & rapinam bonorum veſtrorum cum gaudio ſuſcepiſtis.* Declarat utrumque illorum, quæ poſteriori verſiculo expreſſerat, iiſque tribuerat; & poſterius quidem primo loco; prius vero ſecundo. (*g*) Συμπάθεια enim iſta, (quæ non tantum ipſum nudum animi ex aliorum malis provenientem dolorem hoc loco ſignificat, ſed una cum illo effecta ejus includit) ad κοινωνίαν ſeu communionem eorum qui affliguntur pertinet: direptio vero bonorum & facultatum, ad contumelias & afflictiones, quas ipſi ſuſtinuerint, refertur.

Cognoſcentes vos habere meliorem ſubſtantiam in cælis & manentem. Cauſam exprimit, propter quam illi tanta conſtantia & cum gaudio bona ſua diripi paſſi fuerint: nempe quod ex Chriſti religione edocti ſcirent, & pro comperto haberent, multo meliores ſibi æternaſque opes ac poſſeſſiones in cælis reſervatas eſſe: quibus ſane hæc terrena, atque caduca, dum Chriſti cauſa impenduntur, optime permutantur. In Græco eſt, ἔχειν ἐν ἑαυτοῖς, habere in vobis ipſis. Melior videtur eſſe lectio, quæ conjunctionem *in* omittit. Sequitur enim ſtatim, ubi has opes & facultates habeant, nempe *in cælis.* Itaque *habere vobis ipſis*, nihil aliud eſt, quam habere vos, ut Latinus reddidit interpres, qui tamen verba Græca, *in cælis*, non legit. Habere autem ſubſtantiam in cælis dicuntur, quatenus illis deſtinata ac parata illic eſt. Quod ſi ἐν ἑαυτοῖς *in vobis ipſis*, ſcripſit autor, intelligendum id erit de fide ac ſpe Chriſtianorum, qua cæleſtia bona jam poſſidere, & veluti in ſe ipſis habere videntur: quo ſenſu & apoſtolus dixit, Nos ſpe ſervatos eſſe. Ἑαυτοῖς enim tertiæ perſonæ poſitum eſt, pro ὑμῖν ἀυτοῖς ſecundæ perſonæ. Sic ſupra ἑαυτῶν pro ὑμῶν αὐτῶν, ℣ſ. 25 & alibi ſæpe.

Verſ. 35. *Nolite itaque amittere*, vel *abjicere confidentiam veſtram quæ magnam habet remunerationem.* Infert ex dictis adhortationem, ne tantam fortitudinis & conſtantiæ laudem conſecuti, malis & calamitatibus victi cedant, & a recto cœptoque pietatis curſu deflectant. (*h*) Παῤῥησία, quam confidentiæ voce expreſſit Latinus interpres, ſignificat hoc loco, vel fortitudinem & conſtantiam animi in profitenda Chriſtiana religione imperterritam; vel etiam fiduciam in Deum, qua ſubnixi, & cæleſtium bonorum plane certi, nullius mali patientiam detrectamus. Nam cum huic fiduciæ magnam mercedis retributionem deputet autor, ſane ea non inanis & ociosa, ſed efficax & laboribus operibuſque exercita intelligenda erit.

Verſ. 36. *Patientia enim vobis neceſſaria eſt.* Novo argumento adhortationem ſuam fulcit, docetque, cur eos tantopere ad patientiam exhortetur: nempe, quia illis patientia ſit opus, quod duplici ſenſu accipi poteſt, vel cum exprobratione quadam, ac ſi patientiæ defectu laborare cœperint: vel etiam ſine exprobratione. (*i*) Illud enim χρείαν τινὸς ἔχειν, ſeu opus eſſe cuipiam re aliqua; interdum rei neceſſitatem ſimpliciter ad quidpiam conſequendum indicat, ſive rem illam habeas, ſive minus; interdum neceſſitatem cum rei ipſius defectu conjunctam.

Ut voluntatem Dei facientes, ſeu *voluntate Dei facta, reportetis promiſſionem.* (*k*) Finem uſumque tolerantiæ exprimit, ut ſic oſtendat, quorſum illa ſit opus. Uſus autem duplex eſt, alter propior, alter remotior, qui noſtri reſpectu eſt ultimus. Propior eſt, divinam voluntatem facere; quam nemo ſine patientia perficere poteſt:

(*a*) *Autoris argumentum.* (*b*) *Deus puniens.* (*c*) *Novum autoris argumentum.* (*d*) Θεατρίζεσθαι. (*e*) Ἀναστροφὴ. (*f*) Ἀναστρέφεσθαι.

(*g*) Συμπάθεια, *hoc loco.* (*h*) Παῤῥησία. (*i*) Χρείαν ἔχειν τινός. (*k*) *Uſus patientiæ.*

potest: cum & patientia ipsa non postrema sit pars divinæ voluntatis, & cæteræ pietatis partes sine illa penitus absolvi non possint. Alter, qui ex priore isto consequitur, & sine illo locum habere nequit, est reportare promissionem, (a) seu rem promissam, per metonymiam. Illi enim demum promissum divinum referunt, qui divinam voluntatem prius perfecerint. Quocirca sine patientia, inque malis tolerandis constantia, impossibile est, sicut Dei voluntatem perficere, ita promissionem æternæ felicitatis adipisci atque referre.

Vers. 37. *Adhuc enim modicum*, vel *parvum*. Alio argumento eos per quandam occupationem ad patientiam & tolerantiam malorum excitat. Dicere enim aliquis poterat: sed durum est, tam diu malis exerceri, ac promissum illud, quod ais, tanto temporis intervallo expectare. Respondet D. autor, breve esse tempus patientiæ nostræ destinatum, (c) brevique nos promissum patientiæ præmium reportaturos; ne quis ob promissæ felicitatis moram, animum despondeat, & calamitatibus urgentibus cedat.

Adhuc modicum vel *parvum*, nempe tempus restat, intra quod venturus est ille, qui venit, cum quo simul veniet illa promissio, quam accepturi sunt, qui Dei voluntatem fecerint. Non longe abest promissio ista divina; ideoque illius mora & expectatione delassari minime debemus.

Aliquantulumque. In Græco, (d) ὅσον, ὅσον *quantum quantum*, id est quantumcunque tandem temporis restet ad adventum domini, nil nisi parvum est & exiguum. Quantulum enim temporis adhuc vitæ cuique nostrum remanet! vitæ autem nostræ finis cum adventu Christi conjungendus est, ut ỳ. 25 diximus. Hinc Paulus 2 Cor. 4. 17, momentaneam levitatem afflictionum nostrarum esse dixit, comparatam præsertim cum æternitate gloriæ illius subsecuturæ. Unde & Petrus 1 Pet. 1. 6. & v. 10, tentationum afflictionumque, quas Christi causa sustinemus, vim elevans, ait, *nos modicum nunc, idque si oporteat, contristatos in variis tentationibus, in tempore illo novissimo exultare, modicumque passos, in æternam illam gloriam Dei vocatos esse.* Istis autem verbis, *quantum quantum*, tacite *D.* autor innuit, moram quandam intervenire posse: quemadmodum & ipsius prophetæ, ad quæ hic respexit, verba indicant. Ait enim propheta Abac. 2. 3: *Si moram fecerit, expecta eum, quoniam veniens veniet, & non tardabit.* Mora ergo aliqua intervenire potest; sed brevis & exigua, ideoque sine tædio toleranda. *Qui venturus est*, vel *qui venit*, *veniet*, id est breve tempus restat, intra quod, qui venit, veniet, seu ut statim explicans addit: *& non tardabit.* Ὁ ἐρχόμενος, *qui venit*, est is qui venire debet, quique tam certo veniet, ac si jam in itu esset, seu adventaret. (e) Itaque priori voce officium, posteriori effectus per antanaclasin quandam exprimitur.

Vers. 38. *Justus autem ex fide vivet.* Pergit in allegandis ejusdem prophetæ ulterioribus verbis, in quibus novum argumentum pro constantia in fide, ex qua malorum tolerantia pendet, continetur. Ex istis enim verbis apparet, quantum fructum afferat invicta, nec ullis malis labefactata fides; & quantum ex adverso malum maneat animum calamitatibus fractum, & in fide labantem. (f) Fidei fructus est vita, vita nimirum illa sempiterna. Justus enim ex fide vivet, id est propterea vivet, quod Deo plane confidat, & bonitate ejus, potentia, sapientia promissionibusque fretus, animum nunquam despondeat, quicquid tandem difficultatum & impedimentorum in exequendis *Dei* præceptis sibi objiciatur; nulla malorum mole frangatur; nulla promissæ felicitatis mora & expectatione lassetur; ideoque etiam in justitia ad extremum perseveret. Fides enim hoc loco ita consideratur, quatenus patientiam, constantiam, pietatem, justitiam comitem habet, inque virtutum operibus exercetur. Nam nec cuivis ex fide promittitur vita, sed justo demum; & fidei isti opponitur in sequentibus ὑποστολή, subtractio.

Additur enim, *quod si subtraxerit se, non placebit animæ meæ.* (g) Quid vero est Deo sese subtrahere aliud, quam de divinis promissionibus desperantem cessare in officio, & ex illo pietatis, patientiæ, justitiæ arduo certamine, veluti ex acie & statione excedere? (h) quod autem fidei potius quam justitiæ, aliisve virtutibus, vitæ sempiternæ præmium assignetur, non ea est causa, quasi fides sine cæterarum virtutum auxilio, tantum nobis bonum conficiat; sed quod primas ac præcipuas hac in re partes habeat, quatenus scilicet & omnia virtutum opera ex se parit, & illa Deo gratiora efficit, defectumque justitiæ ita supplet, ut fidei causa Deus in iis, qui totos sese justitiæ dediderunt, nec anteactę vitę crimina, nec humanæ fragilitatis intercurrentes lapsus punire velit.

Non placebit animæ meæ. Hoc enim pacto Græci Hebræa verterunt, de anima *Dei* ipsius; non vero illius, qui se subducit, de qua Hebræa accipi possunt. Habent enim; *non recta est anima ejus in eo.* Si ergo cum Hebræo textu de anima ejus, qui se subducit prophetæ verba accipienda sint, sensus est, istius hominis animam non esse rectam, id est sinceram & virtutis amantem; quippe quæ virtutis laborumque pertæsa de divinis promissionibus dubitandi ansam arripuit. Quia vero anima hæc recta non est, sed perversa, propterea etiam Deo non placet. Particula δὲ, *autem*, in versiculi istius initio, ὁ δὲ δίκαιος, *justus autem*, ex prophetę ipsius textu tracta est; apud quem ista verba non, ut hic fit, sequentibus, quæ de subtractione agunt, præponuntur, sed postponuntur. Unde cum justus inque fide constans ei qui se subducit, illiusque conditio hujus conditione opponatur, merito adversativa particula in posteriori oppositionis membro apud prophetam apponitur, quæ in hoc ab autore nostro inverso verborum ordine attendi non debet.

Vers. 39. *Nos autem non sumus subtractionis in perditionem, sed fidei in acquisitionem animæ.* (i) Exposita conditione hominis justi, & in fide constantis; itemque hominis in fide ac pietate vacillantis, seu sese subducentis; (k) ostendit, non hanc, sed illam Christianorum hominum conditionem esse, seu illorum statum postulare, ut in fide constantes sint, animasque suas hac ratione acquirant: non vero ut in fide labantes, pietatis ac patientię certamini sese subducant, & ita sibi ipsis exitium perditionemque accersant. Neque enim D. autor de eo loquitur, quid reipsa fiat; sed quid fieri debeat, seu Christianę vocationi conditionique conveniat. Eadem aliqua ratione sententia continetur in illis

(a) *Promissio pro re promissa.* (b) *Occupatio.* (c) *Breve tempus patientiæ nostræ destinatum.* (d) Ὅσον, ὅσον. (e) *Antanaclasis.* (f) *Fidei fructus vita.*

(g) *Subtrahere se se.* (h) *Cur fidei potius æternæ vitæ præmium assignetur.* (i) *Perditio & acquisitio animæ inter se opponuntur.* (k) *Christianorum conditio statusque quid postulet?*

aposto-

apoſtoli verbis, cum Chriſtianorum ſortem deſcribens, ait: *quod* Deus nos *non poſuerit in iram, ſed in acquiſitionem ſalutis* 1 Theſſ. 5. 9.

In perditionem. (a) Oſtendit quis ſit ſubtractionis exitus, nempe perditio: (b) quemadmodum fidei exitus eſt, *acquiſitio animæ*, perditioni oppoſita. Anima hoc loco ſignificat vel vitam ſimpliciter; vel ſpiritum, qui eſt præcipua pars noſtri, quo nobis conſervato aut reddito, vita incolumis manet. (c) Acquirimus autem vitam vel ſpiritum noſtrum, cum ab interitu & exitio vindicati vitam, quæ nobis eripi nunquam poſſit, adipiſcimur.

(a) *Subtractionis exitus perditio animæ.* (b) *Exitus fidei.* (c) *Acquirere animam.*

CAP. XI.

ARGUMENTUM.

Sumpta ex proxime dictis occaſione diſſerendi de fide, D. autor in hoc capite ad naturam illius explicandam digreditur, multaque fidei colligit & adducit exempla; quo tot exemplis incitati Hebræi, ad illorum imitationem ſeſe accingant; diviniſque promiſſionibus ad extremum uſque ſubnixi, nullum pietatis ac patientiæ certamen detrectent.

Verſ. 1 Eſt autem fides ſperandarum ſubſtantia rerum, vel *eorum, quæ ſperantur ſubſtantia, argumentum non apparentium*, vel *eorum quæ non videntur.* (d) His verbis naturam fidei explicat, ejuſque duplicem definitionem tradit: unam ſtrictiorem, latiorem alteram; ſtrictiorem primo loco, latiorem ſecundo proponit. (e) Strictior eſt a præcipuo fidei ſalvificæ objecto petita; (f) quod eſt τὰ ἐλπιζόμενα, *res quæ ſperantur*, ſeu ut Latinus habet interpres, *ſperandæ*: (g) ſolent enim apud Græcos participia paſſiva non raro ea ſignificatione poni, qua Latinis futura. Res vero ſperandæ vel quæ ſperantur, ſunt futura bona, præſertim quorum promiſſio a Deo ſit facta. Circa iſta potiſſimum fides ſalvifica verſatur, eorumque eſt hypoſtaſis ſeu ſubſtantia quædam. (h) Hypoſtaſis autem illorum dicitur, per metonymiam quandam metaphoricam. Metonymia in eo eſt, quod fides non ſit ipſa hypoſtaſis rerum ſperandarum; ſed quod illis ὑπόστασιν quandam largiatur. Metaphora autem in eo eſt, quod non veram aliquam ὑπόστασιν illis largiatur; (nam cum res ſperandæ nondum ſint, veram etiam proprieque dictam hypoſtaſin habere non poſſunt) ſed tantum aliquid illi ſimile: quatenus nimirum fides de rebus ſperandis ita hominem certum reddit, ac ſi jam reipſa exiſterent, & oculis ipſis ac ſenſibus ſubjectæ eſſent. (i) Latior definitio petitur ab objecto latiori ſeu generaliori; quod eſt non apparentia, ſeu res, quæ non videntur: ad quæ referri poſſunt non tantum ſperanda, quæ ſunt futura bona; ſed etiam quævis futura, licet mala; imo & præterita & præſentia ea, quæ credere facit ad fidem, qua ſperanda credimus: futura mala; ut diluvium futurum credidit Noachus infra verſu 7: præterita; ut cum credimus, mundum eſſe factum Dei verbo ſeu juſſu ℣ſ. 3: præſentia; ut cum credimus Deum eſſe, ℣ſ. 6. (k) Fides autem dicitur illorum eſſe elenchus ſeu argumentum per metonymiam cauſæ efficientis, id eſt perſuaſio firma, qualis eſt, quæ certis nec dubiis concluditur argumentis. Elenchus argumentum eſt, quo quiſpiam convincitur. Sic ſpiritus ſanctus mundum ἐλέγχει, id eſt arguere dicitur, Johan. 16. ℣ſ. 8; Chriſtus etiam quærit, *quis ex vobis arguet me de peccato?* Joh. 8. 46, id eſt quis me veſtrum peccati convincet, & reum peraget? Nam multi quidem ei graviſſima crimina objiciebant: ſed nullus erat, qui eum criminis ullius convincere poſſet.

(d) *Duplex fidei definitio.* (e) *Strictior.* (f) *Fidei objectum præcipuum.* (g) *Participia paſſiva.* (h) *Fidei hypoſtaſis.* (i) *Latior fidei definitio.*

Verſ. 2. *In hac enim teſtimonium conſecuti ſunt ſenes.* Confirmat ſuperiorem fidei deſcriptionem: quia nimirum in fide ſic deſcripta ſenes illi teſtimonium acceperint. *In hac*, id eſt per hanc.

(l) *In* poſitum pro *per*. Vide ℣ſ. 4, & 39, hoc ipſo capite.

Teſtimonium conſecuti ſunt. Ἐμαρτυρήθησαν, id eſt præclarum & laudabile teſtimonium acceperunt. Sic enim ſolet etiam ſimplex iſta vox accipi Actor. 6. 3. & x. 22. & xvi. 2. & xxii. 12. Acceperunt autem teſtimonium hoc a ſacra ſcriptura, ſeu a Deo referente ſcriptura, quæ memoriæ prodidit, quam benigne Deus propter iſtam fidem cum illis egerit, quantoque favore illos proſecutus fuerit, quo pacto etiam illorum pietatem laudaverit.

Senes vel *ſeniores*, id eſt veteres illi ſeu priſci, quorum ſcriptura meminit, qui olim, imo ab ipſo mundi initio vixerunt.

Verſ. 3. *Fide intelligimus aptata* vel *perfecta eſſe ſecula.* Incipit exemplis illuſtrare deſcriptionem illam fidei; & poſteriorem quidem deſcriptionem, quæ rerum non apparentium neque viſarum meminit, hoc exemplo illuſtrat, quod omnibus, qui unquam fidem in Deum habuerunt, aut habebunt commune eſt, eſtque credere, ſecula verbo Dei eſſe condita: priorem vero exemplis reliquis.

Fide intelligimus, νοοῦμεν, id eſt ſentimus, pro comperto habemus. Ut vero ſic ſentiamus fides facit, quæ nobis pro argumento ſenſuque eſt. Licet enim argumentis etiam validis evinci poſſit, mundum eſſe conditum: tamen nec omnibus argumenta iſta, eorumque explicatio eſt obvia; nec talia ſunt, ut non poſſit ſeſe homo aliquis præfractus iis opponere: & præterea non tantum perſuaſum habemus, mundum eſſe conditum; ſed etiam ita conditum, quemadmodum a Moſe deſcriptum eſt, id eſt ſolo Dei verbo ac juſſu, & non ex apparentibus facta eſſe iſta quæ videntur, ut ſtatim addit D. autor, quod non facile argumentis ex rerum natura petitis eviceris.

(k) *Elenchus.* (l) In *pro* per. (m) *Secula pro mundo.* (n) *Tranſpoſitio.* (o) *Græca verſio.*

(m) *Secula*, id eſt mundum, adjunctum pro ſubjecto.

Verbo Dei, id eſt ſolo illo Dei nutu ac juſſu; *fiat hoc, & factum eſt.* Vide Gen. 1. & Pſal. 33. 6, 9.

Ut ex inviſibilibus, vel, *ut non ex apparentibus*, εἰς τὸ μὴ ἐκ φαινομένων. (n) Particula *non* videtur eſſe tranſpoſita. Nam perinde eſt, ac ſi dixiſſet; *ex non apparentibus*: eodem enim utrumque recidit. Videtur vero D. autor reſpexiſſe, ut ſolet, (o) ad Græcam veteris teſtamenti tranſlationem; in qua initio Geneſ. dicitur terra fuiſſe ἀόρατος, pro eo, quod Hebræi habent, *deſerta* & *inanis*. D. autem autor rectius μὴ φαινόμενα dixit, quam ἀόρατος illa, ex quibus

mundi creatio cœpit: cum ἀόρατον id proprie ſit, quod natura ſua viſu percipi non poteſt: at μὴ φαινόμενα illud recte dicitur, quod, etſi natura ſua eſt ὁρατὸν, ſeu viſibile, reipſa tamen non apparet, utpote quod denſiſſimis tenebris latet abditum. Quanquam hoc loco etiam amplius aliquid vox ea ſignificare videtur; id nempe, quod Hebræa illa verba, pro quibus Græci interpretes vocem ἀόρατος poſuerunt, denotant. (a) Quare τὰ μὴ φαινόμενα, dicuntur illa rerum elementa initio mundi confuſa: partim quod chaos illud externa pulchritudine & forma caruerit, partibus ejus tam eleganti ordine, ut per creationem factum eſt, nondum digeſtis ac diſpoſitis: partim quod cuncta maximis tenebris obſita fuerint. Idcirco etiam Deus mundi opificium aggrediens, primo omnium lucem intulit, & hac illata, cunctas deinceps pulcherrimo ordine creationis partes peregit. Satis aperte D. autor oſtendit, quod etiam ex hiſtoria creationis mundi a Moſe deſcripta apparet, Deum, cum hunc mundum conderet, ſeu creationem initio Geneſeos deſcriptam ordiretur, non plane ex nihilo eam tum perfeciſſe; ſed ex rudi illa & tenebris obſita mole, qua terra, aquæ nebulæ, ſpiritus, & aër erant confuſæ. Quam ſententiam etiam olim in populo divino receptam fuiſſe ex autore libri ſapientiæ liquere poteſt Sap. xi. 18: *Non erat*, inquit Deum alloquens, *impotens manus tua, & quæ creavit mundum ex informi materia*: in Græco enim eſt ἀμόρφου ὕλης. Latinus interpres habet, *ex materia inviſa*. De hujus vero materiæ creatione nulla in ſacris literis mentio. Ita operæ pretium ſpiritui divino viſum non eſt, ut quidquam hac de re memoraret.

(b) *Viſibilia fierent*. In Græco eſt βλεπόμενα. Significantur ea omnia, quæ oculis in hoc mundo cernimus: qualis eſt hic pulcherrimus rerum ordo ac ſitus, quo ea, quæ antea fuerant confuſa, ſuis locis, certiſque ſpatiis, ad uſum hominum cunctorumque animantium digeſta ſunt, itemque omnes cæteræ creaturæ, animatæ & inanimatæ, in cælo, in aëre, in aquis, in terra a Deo productæ. Iſtis enim D. autoris verbis non tantum ſignificatur illa mutatio, qua res non apparentes fiunt apparentes, luce nimirum colluſtratæ; (quam mutationem primo omnium illata luce Deus perfecit) ſed qua ex non apparentibus, tanquam ex materia plane informi ac rudi, ex qua nihil unquam exortum fuiſſet, niſi omnipotens Dei virtus acceſſiſſet, facta ſunt iſta omnia, quæ oculis nunc pulcherrima cernimus.

Verſ. 4. *Fide plurimam* vel *majorem hoſtiam Abel, quam Cain obtulit Deo*. Nunc ſpecialia exempla incipit commemorare eorum, qui fide præditi fuerunt, quidque per fidem & ipſi fecerint, & a Deo conſecuti fuerint exponit, ut tot tamque illuſtribus exemplis Hebræos ad imitationem accendat. (c) Primus omnium occurrit Abel, utpote initio orbis conditi vicinus. (d) Primos parentes non commemorat; vel quod nihil adeo memorabile de iis, quod huc pertineat, in libris, ut vocantur, Canonicis veteris teſtamenti legatur; vel quod eos propter peccatum, quo ſe poſteroſque ſuos morti reddiderunt obnoxios, memorandos non cenſuerit; præſertim cum in iis, quos diximus, indubitatæ autoritatis libris non legamus, primis parentibus peccati hujus veniam a Deo datam fuiſſe: licet alioqui autor libri ſapientiæ capitis decimi initio aſſerat, *eum qui primus formatus eſt a Deo pater orbis terrarum*, id eſt Adamum, *non tantum cum ſolus eſſet creatus ſapientia fuiſſe cuſtoditum, ſed etiam a delicto ſuo eductum*, id eſt ab ejus pœna ac reatu liberatum. Abelem ergo ipſorum filium, & inter eos, quorum pietas in Deum, & viciſſim Dei erga illos amor in ſcriptura celebratur, primum primo loco collocat, & quid per fidem conſecutus fuerit, oſtendit.

Ait igitur, *quod fide majorem victimam, quam Cain obtulerit Deo*. πλείονα, eſt in Græco, *uberiorem*, alii etiam vertunt, *majoris pretii*: exiſtimantes id ab autore notari, quod Cain ut ingratus & diffidens, duntaxat quippiam ex frugibus; Abel vero, fidem ſuam animumque teſtatus, res majoris pretii, nempe ovium primitias, & quidem pinguiſſimas, obtulerit: ſed ſimplicior certiorque ſenſus eſt, ut victimam non tam ſuapte natura, quam Dei ipſius eam accipientis æſtimatione, (d) majorem uberioremve, id eſt Deo gratiorem ab Abele oblatam dici intelligamus, nempe propter offerentis juſtitiam ac pietatem, ex qua Deus oblationes æſtimare ſolet. Pietatis vero iſtius, proinde & gratioris Deo victimæ non alia fuit cauſa, quam quod Abel fide præditus eſſet, id eſt perſuaſum haberet, & Deum eſſe, & præmia retribuere iis, qui ipſum quærunt ſeu juſtitia ac pietate favorem ejus ambiunt. Porro cujus victimam Deus in pretio habet, hic ut & ipſe apud eum in pretio ſit, neceſſe eſt; qua ex re vera cujuſque felicitas manat. Quod vero Cain de frugibus terræ, Abel vero de primogenitis pecudum obtulerit, ea erat cauſa, quod ille quidem agricola, hic vero paſtor fuerit; unde uterque de opibus, quibus abundabat, munus Deo attulit. Nam quod etiam ad Caini munus vox θυσίας, quæ proprie pecudem ſacrificii cauſa mactatam ſignificat, tacite referatur; (e) hoc comparationi tribuendum eſt, cujus concinnitas ſæpe variis catachreſibus locum facit.

Per quam teſtimonium conſecutus eſt eſſe juſtus. Satius eſt verba, *per quam*, referre ad *fidem*, quam ad *hoſtiam*. Nam ſequentia quoque, *& per illam defunctus adhuc loquitur*, ſimiliter ad fidem Abelis referri debent, ejuſque peculiarem fructum exprimunt. (f) At ubi teſtimonium hoc accepit? ibi, cum Deus ad illum illiuſque victimam reſpexit, ad Caini vero non reſpexit; quemadmodum legimus Gen. 4. 4, 5, ſeu, ut autor ſeipſum declarare volens ſubjicit, *teſtimonium perhibente muneribus ejus Deo*. Eo enim ipſo teſtatus eſt de muneribus ejus Deus, id eſt illa ſibi grata eſſe oſtendit, quod ad ea reſpexerit. Veriſimile eſt hoc factum fuiſſe igne cælitus miſſo, qui Abelis victimam oblationemque conſumeret. Dum vero alicujus munera benigno vultu ſuſcipit Deus, eo ipſo teſtatur, ſeſe hunc habere pro juſto: cum Deo nullius niſi juſti oblationes gratæ ſint. Adde, quod Deus cum Caino colloquens, eique cauſam reddens, cur ad ejus oblationem non reſpexerit, ſatis aperte oſtendit, & Cainum non bene facere, & Abelem bene facere; quod eſt juſtum eſſe. Vide eodem capite 4. Gen. ℣ſ. 7.

Et per illam defunctus adhuc loquitur. Alius fidei Abelis fructus. Hæc enim effecit, ut Deus ſanguinis ejus innocenter effuſi, ultor eſſe vellet, fratricidamque perſecutus a facie ſua expelleret. Clamare dicitur ſanguis Abelis ad Deum per metaphoram ſeu

(a) *Vera apparentia.* (b) *Viſibilia.* (c) *Abelis fides.* (d) *Primi parentes.* (d) *Abelis uberior victima.* (e) *Comparatio.* (f) *Teſtimonium juſtitiæ Abelis.*

proſo-

prosopopœiam, quod Deum vehementer ad vindicandam hominis sibi chariſſimi necem incitaret, non ſecus ac ſi clamore vindictam expoſceret Gen. 4. 10, 11, 12. 13. Sic in Apocalypſi animæ eorum, qui mactati fuerunt propter verbum Dei, clamare dicuntur voce magna: *Uſquequo domine ſanctus & verus non judicas & vindicas ſanguinem noſtrum de iis, qui habitant in terra?* Apoc. 6. ℣. 10.

Verſ. 5. *Fide Henoch tranſlatus eſt, ne videret mortem, & non inveniebatur, quia tranſtulit illum Deus.* Enochi exemplum ſecundo loco adducit, docetque, quid is per fidem fuerit conſecutus. *Tranſlatus eſt.* Quorſum fuerit tranſlatus ſcriptura non exprimit verum ex eo, quod addit divinus autor, *ne videret mortem*, apparet, eum fuiſſe tranſlatum in talem locum, in quo homines mortem non vident: id eſt a morte immunes ſunt; qui alius eſſe non videtur, aut ſaltem a nobis ignoratur, quam cæleſte illud immortalitatis domicilium, in quo Deus & Chriſtus, & ſancti angeli habitant.

Porro cum ſcriptura expreſſe non dicat, Enochum rem tantam per fidem conſecutum, probat id D. autor, cum addit: *ante tranſlationem enim ejus teſtimonium habuit, placuiſſe Deo.* (a) Argumentum eſt tale: Tranſlatus eſt Henoch, quia Deo placuit: (quod & res ipſa docet, & ſcriptura etiam teſtatur, illum ante tranſlationem Deo placuiſſe) At ſine fide placere Deo nullo modo potuit. Ergo per fidem tranſlatus eſt. Conſequentiam hujus argumenti defendemus infra.

Teſtimonium habuit vel *accepit*, μεμαρτύρηται, a ſcriptura ſacra nimirum, vel illo, cujus ductu ſcriptura ſacra confecta eſt, ſpiritu ſancto. Iſta autem teſtimonii ſive datio, ſive acceptio, non eſt conjungenda cum antecedentibus verbis, *ante tranſlationem*, quaſi ante tranſlationem teſtificatio iſta fuerit facta: ſed tantum eo referenda, quod Enochus ante ſuam tranſlationem Deo placuerit. Porro, quod Enochus Deo placuiſſe dicatur, dupliciter accipi poteſt; vel quod Enochus Deo placere ex animo ſtuduerit, vel etiam quod ipſo effectu (hoc enim prioris eſt conſequens) Deo placuerit. (b) Teſtimonium autem hujus rei eſt, cum dicitur Enoch *ambulaſſe cum Deo* Gen. 5. 22, 24. Nam qui cum Deo ambulat, is certe ut Deo placeat ſtudet, atque adeo re ipſa illi placet. Sic cap. 6. 9 de Noacho dicitur, *quod fuerit vir juſtus, perfectus in generationibus ſuis, quodque cum Deo ambulaverit.* (c) Ambulatio enim iſta cum Deo, quam ſequenti verſiculo D. autor per acceſſum ad Deum exprimit, conjunctionem quandam hominis cum Deo ſignificat, qua fiat ut Deum perpetuo veluti præſentem revereatur, nuſpiam, ut ſic dicam, ab ejus latere diſcedat, ſemper illi animo & cogitatione affixus, hoc eſt divinis ejus legibus addictus ſit, Deum habeat in omnibus actionibus ſuis & in omni vita pro duce atque comite. Qui vero talis eſt, quo pacto Deo placere non ſtudebit ex animo, imo quo pacto illi reipſa non placebit? (d) Adde quod Græca verſio quam ab autore hoc obſervari monuimus, Hebraica verba, *ambulavit cum Deo*, de Enocho uſurpata, expreſſe verbis ἐυηρέστησε τῷ Θεῷ *placuit Deo*, extulerit. Jam quod attinet ad alteram argumenti ſuperioris propoſitionem, quæ quamvis minori poſtpoſita majoris, ut vocant, locum obtinet, ſeu potius, ſi integer ſyllogiſmus ex his D. autoris verbis formandus eſſet, illius argumentum probationemque continet, hanc ſequenti verſiculo exprimit & confirmat D. autor. Exprimit cum ait:

Verſ. 6. *Sine fide autem impoſſibile eſt placere Deo.* Probat vero cum ſubjicit: *Credere enim oportet accedentem ad Deum, quia eſt, & inquirentibus ſe remunerator ſit.* (e) Per definitionem & explicationem quandam fidei, ſeu mavis per certam fidei ſpeciem id, quod aſſeruerat probat autor. Ea vero eſt credere, & Deum eſſe, & præmia retribuere iis qui ipſum quærunt. *An* non enim neceſſe prorſus eſt, ut is, qui ad Deum accedit, hoc eſt illum colit, veneratur, ejus præceptis exequendis perpetuo incumbit, (f) eique placere ex animo conatur, ac porro placet, utrumque iſtorum credat, & firmiter ſibi perſuadeat? Si enim Deum eſſe non credet, quomodo illum colet? ſi credet quidem Deum eſſe, ſed interim an ſuis cultoribus benefaciat dubitabit, quo pacto ſeſe ejus cultui ac ſervitio mancipabit? (g) Porro credere Deum eſſe, eſt credere, revera extare eum, qui ſummum in omnia habeat imperium, quique a nullo alio dependeat, ſed omnia potius ab ipſo. Hoc enim ſimplex *Dei* appellatio, & hic & alibi ſignificare ſolet. Qui autem tale numen credit, ille ſimul æternum illud eſſe & unicum ut credat neceſſe eſt. Si enim æternum & unicum non eſſet, nec ſummum eſſet. (h) Quærere autem vel inquirere Deum nihil aliud eſt, quam illius gratiam & favorem ambire, quemadmodum monet Eſaias capite 55. 6: *Quærite dominum dum invenitur: invocate eum, dum propinquus eſt. Derelinquat impius viam ſuam, & vir iniquus cogitationes ſuas, & revertatur ad dominum, & miſerebitur ejus.* (i) Ubi ſimul rationem docet quærendi Dei, nempe quod ſit invocare Deum, relinquere impietatem & injuſtitiam, ad Deum converti, ejuſque legibus & præceptis ſeſe addicere. (k) Hinc autem apparet, quæ ſit natura fidei illius, quæ nos Deo commendat, de qua in hoc capite D. autor diſſerit; quamque hæc fides longe abſit ab eorum fide, qui eam in meriti Chriſti apprehenſione & applicatione collocant. Patet etiam non omni in Deum fide ſeu non cujuſvis temporis reſpectu fidem in Chriſtum contineri: quandoquidem in deſcriptione fidei priſcorum hominum nulla fidei in Chriſtum fiat mentio. (l) Ex ratione autem fidei in Deum facile eſt colligere, quibus rebus contineatur & fides in Chriſtum, nempe ut credamus Chriſtum eſſe, & præmia retribuere iis, qui ipſum quærunt, ſeu ſi mavis cum hoc ipſo autore de Chriſto loqui, illum eſſe omnibus obtemperantibus ſibi æternæ ſalutis cauſam cap. 5. 9. Ex hac enim fide, vera in Chriſtum fiducia naſcitur, ſecumque natura ſua trahit vitæ ſanctitatem & innocentiam. Unde fit, ut Deo Chriſtoque placeamus, & ſic tandem ipſius gratia juſtificati hæreditatem vitæ ſempiternæ cernamus. Notari & hoc poteſt, quod etiam ex ſequentibus exemplis plurimis liquet, (m) Fidem, ſi proprie & ſtricte ſumatur, ab obedientia & acceſſu ad Deum illiuſve inquiſitione differre; quandoquidem ante in homine exiſtere debeat, quam is reipſa ad Deum accedat illumque

(a) *Argumentum autoris de fide Enochi.* (b) *Teſtimonium ſcripturæ, Enochum Deo placuiſſe.* (c) *Ambulare cum Deo.* (d) *Græca verſionis teſtimonium.*

(e) *Fidei deſcriptio.* (f) *Accedere ad Deum.* (g) *Credere Deum eſſe quid?* (h) *Quærere Deum.* (i) *Ratio quærendi Dei.* (k) *Natura fidei.* (l) *Fidei in Chriſtum deſcriptio.* (m) *Fides proprie loquendo ab obedientia diſtinguitur.*

inquirat: licet fides per metonymiam quandam ſynecdochicam ſæpe tam late ſumatur, ut una ſecum effecta ſua, id eſt omnia pietatis & juſtitiæ opera comprehendat. (a) Neque vero, ut hoc quoque moneamus, in hac D. autoris argumentatione revera plus eſt in concluſione, quam fuit in præmiſſis, ſicut prima fronte videri cuipiam poſſit. Ex præmiſſis enim ab autore explicatis nihil aliud videtur ſequi, quam Enochum ſine fide non eſſe tranſlatum; non vero eum fide, ſeu per, vel propter fidem tranſlatum eſſe, quod plus eſt, quodque D. autor concludit. Verum cum ſine fide nequeamus placere Deo, tanquam verâ ejus rei, quod Deo placeamus, cauſâ, Enoch vero propterea quod Deo placuerit tranſlatus ſit: merito hinc concluditur, fidem ipſius quoque tranſlationis Enochi fuiſſe cauſam, & ſic eum fide, ſeu per, vel propter fidem fuiſſe tranſlatum. Quod enim eſt cauſa cauſæ, eſt etiam cauſa cauſati. (b) Ex hac vero D. autoris argumentatione, Enochum fidei cæuſa tranſlatum eſſe, concludentis, liquido apparet, bona opera eorumque ardens ſtudium, quo Enochus, ut Deo placeret, conſecutus eſt, non tantum eſſe ſalutis æternæ cauſam; ſed etiam fide, certo reſpectu, propiorem. Quam enim ob cauſam Enoch tranſlatus eſt? nonne quod Deo placuerit? hoc porro quo pacto adeptus eſt? juſtitia, ut arbitror, ſeu cum Deo ambulatione. Ut vero cum Deo ambularet, eique toto pectore placere contenderet, quid fecit? fides. Hac ergo demum catena, atque hoc per intermedia nexu, fidei conjungitur Enochi tranſlatio. (c) Eſt quidem fides etiam proxima ejus rei quod Deo placeamus, & porro ab eo ſalutem conſequamur cauſa: quid enim ſummo illi rerum domino magis placere, quidve eum magis permovere poſſit, quam ſi videat hominem, a quo viſus eſt nunquam, ſuæ fidei, ſuæ bonitati, juſtitiæ, potentiæ ſapientiæque firmiter, & ſine ulla animi fluctuatione innitentem? ſed habet & aliam vim fides, qua veluti ex intervallo ſalutem nobis producit, priore non minorem; quatenus nempe bonorum operum & juſtitiæ eſt effectrix, utque ad Deum accedamus, illum ſumma cura quæramus, ejus favorem ac gratiam omnibus & votis & factis ambiamus, cauſa.

Verſ. 7. *Fide Noë, reſponſo recepto*, ſeu, *oraculo monitus*, χρηματισθεὶς. (d) Tertium exemplum eſt fides Noë, quod crediderit divino oraculo, de rebus, quarum ne minimum quidem in rerum natura indicium tum apparuerit: quæ fides quid in illo effecerit, & quid emolumenti ei attulerit exponit.

Vox *fide*, non refertur ad hæc, quæ proxime ſequuntur verba; *oraculo monitus de iis, quæ adhuc non videbantur*; ſed iis, per commata incluſis, cohæret cum ſequente participio εὐλαβηθεὶς, *metuens*, ſeu *reveritus* & reliquis, quæ adduntur verbis, *aptavit arcam in ſalutem domus ſuæ*.

Oraculo monitus. Oraculum hoc extat Gen. 6. a ℣. 13, uſque ad finem capitis. *De iis quæ adhuc non*, vel *nondum videbantur*, id eſt de diluvio futuro, quod non tantum non videbatur, ſed etiam nullum ipſius tum extabat, præter oraculum Dei, indicium.

Reveritus aptavit arcam. (e) Hæc erant fidei Noachicæ effecta, primo quod reveritus fuerit, hoc orbi immittendum a Deo ſupplicium; ex hoc deinde metu ac porro & fide factum eſt, ut arcam a Deo monitus aptaret, quo ſupplicium hoc effugeret, & ſe ſuamque domum ab interitu ſervaret.

Ideo addit autor, eum id feciſſe *in ſalutem domus ſuæ.* (f) Hanc fidem & nos imitari debemus, ut ſcilicet divinis oraculis, quibus tum de futura illa piorum felicitate, tum de futuro impiorum ſupplicio, mundique totius miſerabili clade monemur, firmiter credamus, deque arca, id eſt mediis, quibus ſupplicia divina effugiamus & in æternum ſervemur, mature nobis proſpiciamus. Arca vero, qua ex totius orbis interitu in immortalitatis domicilium evaſuri ſumus, eſt bonæ conſcientiæ interrogatio in Deum, ut Petrus docet 1 epiſt. cap. 3. ℣. 21.

Per quam damnavit mundum. Dubium eſt an ad fidem, an vero ad arcam pronomen *quam* referri debeat. Res ipſa priori ſententiæ magis favere videtur, quam poſteriori; verba contra poſteriori magis, quam priori; partim quod nomen arcæ ſit propinquius, partim quod ſtatim ſequatur: *& juſtitiæ, quæ per fidem eſt, hæres eſt inſtitutus.* Si enim vocula *quam* ad *fidem* referatur, hic erit ſenſus: Noachum per fidem factum eſſe hæredem ejus juſtitiæ, quæ eſt per fidem, quod non ſatis apte dici videtur. Quid enim? num cogitare quis poterat, Noachum per fidem aliam quam quæ per fidem eſt ſeu hominibus contingit juſtitiam fuiſſe adeptum? Neque vero res ipſa huic ſententiæ quidquam officit. Etſi enim per fidem ſuam Noachus damnavit mundum: damnavit tamen etiam per arcam, quatenus ea apertum fuit fidei documentum. Niſi enim diluvium credidiſſet futurum, nunquam arcam apparaſſet, nunquam operam inanem ſumere, ſeque omnibus deridendum propinare voluiſſet. (g) Damnaſſe autem dicitur mundum, quatenus ejus contumaciam ſua fide ſuoque facto coarguit, eique omnem tanti peccati, quod Deo credere noluerit, excuſationem ademit; metaphora ducta ab accuſatoribus, qui hactenus reum damnant, quatenus eum criminis convincunt, & hoc pacto, ut damnetur, efficiunt: (h) quocirca cum metaphora etiam metonymia hic concurrit. Nam alias damnare proprie eſt judicis. Hoc ſenſu etiam Chriſtus Matth. 12. 41, 42 dixit: *Viri Niniviteæ ſurgent in judicio cum generatione iſta, & condemnabunt eam: regina Auſtri ſurget in judicio cum generatione iſta, & condemnabit eam.* Ex Ninivitarum enim facto, qui ad prædicationem Jonæ reſipuerant, & reginæ auſtri, quæ ad Solomonis ſapientiam audiendam è longinquo advenerat, gentis illius Judaicæ contumacia convincitur, quæ Chriſtum præſentem, Jona & Solomone multis partibus majorem ſapientioremque contempſerit. Unde fit, ut meritiſſimo prorſus puniantur. Similiter ergo & Noë ſua fide fideique documento mundi illius pervicaciam convicit, utque a Deo jure optimo damnaretur, effecit. Quemadmodum autem fide & ejus effectu, nempe arca, mundo damnationem; ſic ſibi ipſi juſtitiam comparavit.

Additur enim: *& juſtitiæ, quæ per fidem*, ſeu *ſecundum fidem eſt, hæres eſt inſtitutus*, ſeu *factus.* (i) Juſtitia, per metonymiam cauſæ, ponitur hoc loco; ut & alibi, apud Paulum præſertim, non raro pro juſtitiæ præmio; quod eſt abſolutio & liberatio a peccatorum pœna, quæ temporis illius reſpectu erat miſerabilis ille in aquis diluvii interitus.

(a) *Argumentum autoris defenditur.* (b) *Bona opera non tantum ſunt ſalutis cauſa, ſed etiam certo reſpectu fidei propinquior cauſa.* (c) *Fides alio reſpectu etiam proxima ſalutis cauſa.* (d) *Fides Noë.* (e) *Ejus effecta.* (f) *Imitatio.* (g) *Noë mundum damnavit.* (h) *Metaphora cum metonymia.* (i) *Juſtitia pro juſtitiæ præmio.*

(a) *Juſtitia ſecundum fidem*, eſt ea juſtitia, quæ fide, ex Dei gratia, obtinetur. Opponitur juſtitiæ operum, ſeu ei quæ operum merito debetur. Innuit ergo D. autor, Noachum, quamvis ei meritum operum deeſſet, (b) nihilominus propter fidem illam ſuam, ejuſque effecta, miſericordia Dei, qui fidem vivam & efficacem tanto præmio remunerari decrevit, fuiſſe ſervatum. Hæredem autem juſtitiæ fieri nihil aliud eſt, quam juſtitia, id eſt ſalute potiri ac perfrui.

(c) Verſ. 8. *Fide vocatus Abraham obedivit in locum exire, quem acceperurus erat in hæreditatem, & exiit, neſciens quo iret.* Quartum exemplum eſt Abrahami, Patris omnium credentium, cui etiam plurimum immoratur D. autor ejuſque fidei plura recenſet documenta. Abrahamo autem in quibuſdam adjungit Iſaacum & Iacobum, nempe in illis, quæ ipſis fuere communia. Commemorat autem fidei iſtius & effecta varia & emolumenta, & invictum robur ac conſtantiam, ut illam imitari, & quemadmodum filiis Abrahami convenit, ſimilitudine quam maxima exprimere ſtudeamus. (d) Primus fidei effectus fuit, quod Deo abire ex patria jubenti in locum, quem ipſe monſtraturus eſſet, ſine hæſitatione paruerit, exiveritque neſciens quo tenderet. Fidei ratio in eo conſiſtit quod crediderit bene ſibi fore, ſi Deo præcipienti pareret; licet alias multa eſſent, quæ eum ab incœpto revocarent. Durum enim eſt, nulla præſertim externa neceſſitate cogente, deſerere patriam, domum, agros, poſſeſſiones, cognatos, amicos, propinquos, & alienis in terris peregrinum agere, incertiſque ſedibus hinc inde vagari. Temerarium videtur accingere ſe itineri, cum nondum ſcias, quæ loca, quę terræ tibi ſint petendæ. Sed hanc cogitationem vel plane non admiſit, vel vicit & expulit fides Abrahami, credentis, non poſſe male cedere homini Deo obtemperanti, quicquid tandem illud ſit, quod præcipiat, utcunque tandem videatur inceptu temerarium & noxium. Notandum vero eſt, Abrahamum non temere, nec inconſulto quodam motu, patria deſerta, vagam illam amplexum fuiſſe vitam; ſed *vocatum*, id eſt juſſum ac monitum, nempe a Deo: hujus demum voce & imperio excitus patriam penateſque relinquendos ſibi putavit, documento & nobis futurus, ut Deo quidem jubente ac requirente, nullum onus, nullos labores ac moleſtias, non patriæ, non amicorum, non fortunarum diſpendia detrectemus: cæterum ſi juſta abſit cauſa, ne temerario quodam ac ſtulto impetu, ſive bonis divino munere nobis conceſſis noſmetipſos privemus, ſive aliis quibuſdam malis & calamitatibus haud proficua pietate involvamus. Nam & fidei experimentum certius eſt, dignitaſque major, ſi, quæ alioquin facturi aut adituri minimè eramus, Deo ac pietatis officio exigente, demum facimus atque ſubimus. Porro de hoc Abrahami facto vide Gen. 12.

Verſ. 9. *Fide demoratus eſt.* (e) Alter fidei Abrahami effectus, ipſi cum Iſaaco filio & Jacobo nepote communis, qui ſimul, quam conſtantes in ea fuerint, docet.

In terra repromiſſionis tanquam in aliena. Græca habent παῳκήσεν εἰς τὴν γῆν. Particula εἰς cum accuſativo more Græcorum conſtructa, requirere videtur, ut παῳκήσεν ſignificet *commigravit*. Sed res ipſa exigere videtur, ut (f) παῳκήσεν ſignificet tanquam advena & peregrinus habitavit. Hinc & πάροικοι idem ſunt, quod παρεπίδημοι, advenæ & peregrini 1 Pet. 2. 11, & indigenis, qui in eo de quo agitur loco nati ſunt, ejuſve jure hæreditario gaudent, opponuntur. Sic apud Paulum Epheſ. 2. 19 ξένοι καὶ πάροικοι, ἀλλὰ συμπολῖται καὶ οἰκεῖοι oppoſitos invenies. Rem autem ipſam id requirere inde conſtat, quod verbum παῳκήσεν conſtruatur cum participio κατοικήσας, ut patet ex ſequentibus. Additur enim, ὡς σκηναῖς κατοικήσας, quibus verbis modus ac ratio exprimitur, quo pacto Abrahamus παῳκήσεν εἰς τὴν γῆν, quod ſane de migratione in terram promiſſionis intelligi non poteſt. Neque enim habitando in tabernaculis in terra illa, migravit in eam, ſed in tabernaculis illic habitando, tanquam advena & peregrinus eam incoluit. Adde, quod de migratione Abrahami jam ſuperius egerit D. autor. Itaque particula εἰς hoc loco poſita eſt pro ἐν, ut & alibi in ſacris literis non raro uſu venit, propter Hebraicum *be*, quod & εἰς & ἐν ſignificat, non ſecus ac Latinum *in*, ſive cum quarto ſive cum ſexto caſu conſtructum: cum apud Hebræos nulla ſit in nominibus terminationis ſeu caſuum differentia, indeque fiat ut linguæ huic aſſueti non ſemper in talibus particulis, alia loquentes lingua, caſuum diſcrimen attendant. Vide inter alia, Marc. 2. 1. & 13. 3, 16. & 14, 9. Actor. 8. 23. XVIII. 21. ſed ſimillimum huic noſtro exemplum eſt Act. 7. 4: Εἰς ἣν (ſcilicet γῆν) ὑμεῖς νῦν κατοικεῖτε, *in quam*, hoc eſt *in qua* (terra) *vos nunc habitatis*. Παῳκήσεν ergo Abrahamus, non vero ſimpliciter ἐπῴκησεν in terra promiſſionis, id eſt in terra ſibi ac ſemini ſuo à Deo promiſſa ac deſtinata.

Ideoque addit autor uberioris declarationis cauſa: *tanquam in aliena*, ὡς ἀλλοτρίαν, id eſt, ita in terra ſibi a Deo promiſſa habitavit, tanquam ſi illa non ipſius & ſeminis ejus propria eſſet: (necdum enim ipſi Deus hæreditatem in terra illa dederat, ne veſtigium quidem pedis, ut Stephanus Act. 7. 5 loquitur) ſed quo pacto peregrini & advenæ aliena in terra degere ſolent, nempe ut ſtatim declaratur: *in caſulis*, vel potius, *tabernaculis habitando*. Non urbem ſibi exſtruxit eamque incoluit; ſed eo pacto in terra illa ſibi promiſſa commoratus eſt, quo ſolent illi qui incertis vagantur ſedibus, tabernaculis tantum & tentoriis contecti, quę facile poſſis ex uno loco in alium tranſportare. Quæ in terra aliqua degendi ratio oſtendit, te nullam adhuc fixam ac ſtabilem illius habere poſſeſſionem. (h) Hinc autem arguitur Abrahami fides, inque fide conſtantia, quod ille, ut Deo pareret, vitam hanc vagam tanto tempore egerit: & quamvis in terra illa ſibi promiſſa non urbes fundaret, aut poſſideret; ſed, ut vagus incola, nunc huc nunc illuc tentoria ſua transferret, & indigenæ jure deſtitutus, precario tantum illic viveret: nihilominus tamen certo ſperarit, ſe in poſteritate ſua, terram hanc labentibus ſeculis poſſeſſurum eſſe.

Cum Iſaaco & Jacobo cohæredibus repromiſſionis ejuſdem. Iſaacus & Jacobus Abrahamo non ideo addunturi, quod Abrahamus cum eorum utroque toto illo tempore in tabernaculis habitarit: Iſaacus enim complures poſt annos natus, diu cum Abrahamo in tabernaculis illis non vixit: Jacobus vero, Abrahamo jam

(a) *Juſtitia ex fide.* (b) *Nec operum merito, ſed fide ſervatus.* (c) *Fidei Abrahami effecta.* (d) *Primus effectus.* (e) *Alter effectus.* (f) Παῳκήσεν. (g) Εἰς pro ἐν. (h) *Argumentum Abrahamicæ fidei inque ea conſtantiæ.*

è vivis ſublato, terram illam incoluit, ſed ideo conjunguntur, quod nec ipſi in terrę illius poſſeſſionem hereditatemque venerint; nec ſecus, quàm Abrahamus, tanquam hoſpites & peregrini eam incoluerint. (a) Vnde & ipſorum fides inque fide conſtantia elucet: quandoquidem ea res nihil ipſos movit, ut de promiſſionis divinæ, cujus effectus tam diu differretur, fide ac veritate quicquam dubitarent.

Verſ. 10. *Expectabat enim fundamenta habentem civitatem.* Rationem reddit D. autor, cur Abrahamus, licet terræ illius promiſſionem haberet, nihilominus tamen in poſſeſſionem illius à Deo miſſus non fuerit; ſed eam tanquam peregrinus & alienigena, in tabernaculis vitam agens, incoluerit. Ideò id factum eſſe docet Autor, quod expectaret fundamenta habentem civitatem. Dubitare aliquis poſſet, an hæc verba de Abrahami intentione & conſilio; an vero de eventu tantum accipienda ſint? Sane, ut negare nolumus, (b) Abrahamum vitam aliquam ac felicitatem poſt mortem a Deo ſperaſſe, quippe qui Dei & ſummam erga ſuos cultores bonitatem, & ſummam potentiam, qua etiam mortuos excitare, & ſic poſt mortem ſuis cultoribus benefacere poſſit, cognitam haberet; & hujus etiam terrenæ felicitatis, vergente jam præſertim ætate, vanitatem facile perſpicere, &, quod omnibus hominibus innatum eſſe videtur, ſuperſtitis poſt funera vitæ deſiderium habere poſſet: ſi quis tamen hiſtoriam ſacram conſulat, & diligenter legat ac relegat, nihil ea de re ſcriptum, aut ullo indicio ſignificatum reperiet. At vero divinus hic ſcriptor, ex ſacris literis eorumque autoritate & fide exempla repetens, non alia de viris iſtis dixiſſe & aſſeruiſſe videtur, quam quæ ſacræ ſcripturæ teſtimonio niti poſſent. Quod vero Abrahamus, Iſaacus, Jacobus, non tantum vitam aliquam & felicitatem poſt mortem, ſed etiam illam fundamenta habentem civitatem, hoc eſt, cælum ipſum, cæleſtemque vitam ac felicitatem nullis unquam ſeculis finiendam ſperarit, & hac ſpe cunctas peregrinationis ſuæ moleſtias, vitæque illius errabundæ faſtidia tolerarit, ſcriptura non prodidit. Quin potius, quas ſpes aliquando habuerit Abrahamus, inde apparet, quod cum Deus ipſum liberis adhuc carentem per viſionem allocutus eſſet, dixiſſetque: *Noli timere Abraham, ego protector tuus ſum, & merces tua magna nimis*: ille reſponderit Deo: *Domine Deus, quid dabis mihi? ego vadam abſque liberis, & filius procurator domus meæ iſte Damaſcus Eliezer*: *mihi autem non dediſti ſemen, & ecce vernaculus meus, hæres meus erit* Gen. 15. Nonne hinc apparet, votorum Abrahami ſummam in eo fuiſſe, ut, cum jam bonis omnibus ac divitiis Dei benignitate affluëret, filium & hæredem ex ſe relinqueret? num ſi tum temporis cælum ipſum & ſempiternam illam felicitatem firma aliqua ſpe præcepiſſet, Deo ſibi mercedem valde magnam promittenti, *quid mihi dabis, Domine Deus*, reſpondiſſet? quibus verbis ſignificat, ſe bonorum omnium accepiſſe ſatis, & fruſtra ſibi plura promitti, ſiquidem prolem non habeat cui bona ſua relicturus eſſet. Unde apparet, Abrahamum mercedem illam magnam nimis, quam ipſi Deus promittebat, ultra hujus vitæ opes felicitatemque non extendiſſe. Itaque veriſimilius eſt, Divinum hunc Autorem his verbis non tam cauſam reddere voluiſſe, cur Abrahamus inſtabilis illius vitæ ac peregrinationis tædia tanta conſtantia pertulerit; quam, ut diximus, cur Deus ipſi Abrahamo terram illam hæreditario proprioque jure poſſidendam non dederit; non urbes illi incolendas, non ſedes ſtabiles conceſſerit, ſed voluerit, ut in tentoriis, non ipſe tantum, ſed cum filio, nepote, pronepotibus denique ſuis vitam iſtic ageret; nempe quia, ut infra verſ. 16 autor ipſe loquitur, paravit illi Deus civitatem omni illa terra & urbibus in ea extructis infinitis partibus majorem ac meliorem. (c) Atque hanc ſpiritualem felicitatem & hæreditatem divinæ illæ promiſſiones Abrahamo & ſemini illius datæ myſtico ſenſu continent. Nam & ſemen Abrahami, eodem ſenſu, ſpirituale illud omnium credentium fidemque Abrahami imitantium ſemen ſignificat. Quod utrumque nos docuit apoſtolus in epiſt. ad Rom. cap. 4. 11, 12. 13; & ad Gal. 3. 7 & ſeqq. & 4. 22 & ſeqq. (d) Expectabat ergo Abrahamus civitatem illam fundamenta habentem, magis ratione eventus & conſilii divini, quam ratione animi & conſilii ſui. Nam & illo ſenſu ſæpe cuipiam expectationem rei alicujus tribuimus. Sic ipſe D. autor cap. 10. 27 dixit, voluntarie peccantibus relictam eſſe terribilem quandam expectationem judicii: cum tamen, ſi ad eorum conſilium animique intentionem rem referas, ſæpe nihil minus, quam peccatorum pœnas expectent. Hactenus igitur Abrahamus civitatem iſtam expectaſſe dicitur, quatenus illum civitas hæc ex Dei decreto manebat, illique deſtinata erat; & quatenus talis fuit vitæ illius ratio, tam conſtans in Deum fides, nullis laboribus, nullis moleſtiis fracta ac labefactata, qualis eorum eſt, qui hanc fundamenta habentem civitatem divina promiſſione freti, pro laborum ſuorum præmio vere expectant: quorum prius illud per metonymiam quandam effectus pro cauſa; hoc vero poſterius, per metaphoram dicitur. Civitatem opponit tabernaculis D. autor.

Eſt profecto tanti per aliquod tempus in tabernaculis degere, ut poſtmodum civitatem incolas. Et quam civitatem? *fundamenta habentem.* (e) Non tantum hac deſcriptione urbs iſta tabernaculis opponitur, quæ fundamentis carent; ſed etiam aliis omnibus civitatibus ac urbibus: quæ licet fundamenta habeant; hujus tamen reſpectu non habent. Significatur enim iſtius civitatis firmitas ac ſtabilitas, quam nulla vis, nulla temporum vetuſtas, nullæ rerum viciſſitudines poſſint concutere ac labefactare, quę denique ne cælo quidem hoc aſpectabili terraque ruentibus quaſſabitur ac commovebitur, qua de re vide cap. 12. 26, 27, 28.

Cujus artifex & conditor Deus. Et firmiſſimam, & pulcherrimam, & omni felicitatis genere cumulatiſſimam hanc urbem eſſe neceſſe eſt, quę tantum opificem ac conditorem habuit. Deum opponit hominibus urbes terrenas omnes condentibus. Itaque urbem illam divinam ac cæleſtem eſſe indicat, adeoque firmam & communitam, ut hominum manu dirui nequeat. Quę urbes ab hominibus exſtruuntur, eæ ab iiſdem rurſus everti poſſunt, & ſæpe ſolent. At quam ipſe Deus condidit, ab omni diſcrimine tuta ſecuraque eſt.

(a) *Iſaaci & Jacobi fides.* (b) *An Abrahamus ſpem vitæ æternæ poſt mortem habuerit?*

(c) *Myſticus promiſſionum ſenſus.* (d) *Senſus loci.* (e) *Urbis fundamenta habens.*

Verſ. 11.

Vers. 11. *Fide & ipsa Sara sterilis, virtutem in conceptione seminis accepit, etiam præter tempus ætatis.* (a) Dubitari potest, an hic de fide Saræ loquatur D. autor; an vero, ut cœpit, & porro facturus est, de fide Abrahami ipsius. Illud suadere videntur, primo ipsa verba D. autoris, cum dicit: *& ipsa Sara.* Perinde enim esse videtur, ac si dixisset, non tantum Abrahamus, sed & Sara ipsa fide, id nempe quod sequitur, consecuta est: ita ut Saram cum Abrahamo ratione fidei conjungat. Secundo quod verba, *fidelem credidit*, vel *duxit*, in altera versiculi istius parte, videantur referenda esse ad proximum antecedens, quod est Sara. Posterius autem suadet, primo id, quod D. autor de fide Abrahami ipsius loqui cœperit, & in sequentibus loqui pergat. Secundo, quod historia sacra fidem Saræ non commemoret tum, cum illi Isaacus promitteretur: quin potius, aliquid fidei isti contrarium extare in scriptura videatur: qua de re vide Gen. 18. 10, 12, 13, 14. Unde & Paulus eadem de re differens, robur fidei ipsius Abrahami tantum commemorat Rom. 4. 19, & deinceps. Tertio, quod in sequente commate, in quo effectus seu fructus fidei istius quam hic describit commemoratur, non Saræ, sed solius Abrahami fiat mentio, in illis nempe, quæ sequuntur, verbis: *propter quod & ab uno orti sunt, & hoc emortuo, tanquam sidera cæli in multitudinem* &c. (b) Dubium est, quid potius amplectendum sit, cum utrinque rationes allatæ non difficulter solvi possint. Ad primam enim pro priore sensu dicere possumus: Idcirco sic D. autorem loqui, *Fide & ipsa Sara*, ut ostendat, fide Abrahami non tantum factum esse, ut ipse, licet jam senex & effœtus, gignere posset; sed etiam ut Sara ipsa, & natura semper sterilis, & tum jam annis quoque insuper senioque confecta, posset concipere, & præter omnem naturæ cursum parere. Ad secundam rationem responderi potest, non esse necesse, ut verba, *fidelem credidit*, vel *duxit*, ad proxime antecedens referantur; sed ad id, de quo principaliter agatur, licet remotius, referri posse: quod vel sequenti versiculo videmus factum, in quo ad Abrahamum manifeste respicitur. Nec ad posterioris sententiæ argumenta difficilis est responsio. Ad primum dici potest; autorem quemadmodum paulo ante Abrahamo Isaacum & Iacobum, in re cum Abrahamo communi, conjunxerit: sic eidem Abrahamo in re similiter communi potuisse adjungere uxorem illius Saram. Nam quod postea commemoret speciale Abrahami factum de oblato Isaaco, in eo rerum ac temporis ordinem observare *D.* autor voluit. Prius enim de Isaaci nativitate, & quæ circa eam apparuit fide, quam de oblatione fideque circa eam conspecta, agi oportuit. (c) Ad secundum: Etsi ex risu Saræ, ejusque causa, quæ ibidem exprimitur, & responsione *D*ei, qua Saram ridentem reprehendit, appareat, ei promissionem de filio intra anni spatium pariendo; prima fronte ridiculam, nec satis credibilem visam, præsertim cum nondum tunc agnovisse videatur, quisnam esset is qui promitteret: (si enim historiæ contextum respicias, apparet, ne Abrahamum quidem ad illum usque de Sara sermonem animadvertisse, angelos *D*ei esse, quibuscum loqueretur) non tamen sequitur, eam postea, cum sese recollegisset, divinamque loquentis autoritatem animadvertisset, & dubitationis causam vidisset ab eodem refutatam, dubitare atque ulla ex parte hæsitare perrexisse: imo contrarium & per se verisimile est, & ex eo colligitur, quod reprehensione angelica audita, perterrita fuerit, & præ timore negaverit se risisse. Unde enim hic timor & trepidatio, nisi quod animadvertit, sibi non cum homine, sed cum *D*eo rem esse, cujus dicta promissaque quamvis omnem naturæ vim cursumque superent, risu excipere, iisve fidem derogare sit nefas? Videmus sane ipsum etiam (d) Abrahamum eandem ob causam, cum primum ei Deus ex Sara polliceretur filium, risisse cap. 17. 17. non quod de promittentis fide aut potentia quidquam dubitarit, cum Paulus contrarium, dicto ad Romanos loco, aperte testetur; sed quod res ipsa per se considerata, præsertim subito atque inopinato audita, ei aliquo modo absurda & ridicula, nec valde credibilis videretur. At cum cogitationem referret ad promittentem Deum, eumque id serio promittere videret, de summa ipsius potentia fideque certus, ne tantillum quidem dubitavit. (e) Et Maria virgo, cum primum ab angelo audisset, concepturam sese, & parituram filium, regessit: *quomodo fiet istud? quoniam virum non cognosco.* Ex quibus sane verbis apparet, scrupulum ei primum & dubitationem quandam, auditis angeli verbis, in animo fuisse obortam, quam cum responsione sua sustulisset angelus, penitus dictis illius acquievit Luc. 1. 34 & seq. 38. Unde & ab Elisabetha prædicatur beata, *quod crediderit*, ibid. ℣. 45. Ad tertium: Idcirco sequenti versiculo de Abrahamo agi, quod in hoc versiculo non de sola tantum Sara agatur; sed una cum Sara conjungatur Abrahamus, in illis nempe verbis: *Fide & ipsa Sara.* Particula enim *&* ostendit, de alio etiam aliquo, nempe de Abrahamo superius nominato, præter Saram, agi. (f) Verisimilius tamen nobis videtur, ad Abrahami ipsius fidem, non minus quam cætera, hæc quoque autoris verba referri, eamque ex eo celebrari, quod non tantum in ipso jam senectute effœto, sed etiam in Sara ejus conjuge tam admirabilem effectum pepererit: quanquam ita verba sua de industria temperasse videtur D. autor, ut & Saram cum Abrahamo in fidei istius societatem gloriamque admitteret.

In conceptione seminis, Græce, εἰς καταβολὴν σπέρματος, *in dejectionem seminis.* Videtur respondere Hebraico *hiznach*, quod significat *seminificare*, referturque etiam ad mulierem Levit. 12. 2.

Quoniam fidelem credidit, vel *duxit esse eum, qui repromiserat.* Hinc apparet, non tantum Deo placere, cum ei quispiam ob creditas promissiones obtemperat; sed etiam hoc ipsum, quod promissionibus illius firmiter credat, illumque fidelem esse, id est in promissionibus veracem constantemque sibi certo persuadeat.

Vers. 12. *Propter quod & ab uno orti sunt, & hoc emortuo, tanquam sidera cæli in multitudine, & sicut arena quæ est ad oram maris innumerabilis.* Quasi dicat, non tantum propter fidem illam Abrahami factum est, ut Sara conciperet & pareret filium; sed etiam ut per filium hunc ex Abrahamo, uno homine, & quidem jam effœto ac emortuo, innumerabiles nascerentur posteri. Respicit *D.* autor in hoc versiculo ad divinam promissionem, qua Abrahamo progeniem promisit sideribus & arenæ maris numero multitudinique respondentem Gen. 15. 2 & cap. 22. 17. Exprimit autor

(a) *An de fide Saræ hic loquatur autor.* (b) *Rationes utrinque allatæ.* (c) *De Saræ risu.* (d) *De Abrahami risu.* (e) *Mariæ virginis exemplum.* (f) *Verisimilius videtur de Abrahami fide agi.*

ipſum promiſſionis divinæ effectum, quem oculis ipſis cernere liceat, ut hoc quoque experimento conſtet, quanta divinis promiſſionibus fides firmitaſque inſit.

Verſ. 13. *Secundum fidem defuncti ſunt omnes iſti, non acceptis repromiſſionibus.* (a) Conſtantiam fidei illorum declarat, quod *ſecundum fidem*, hoc eſt, fidem retinentes, è vita exceſſerint, quamvis promiſſionum effectu non fuerint potiti. Promiſſiones enim iſtæ non ſolum poſt illorum obitum, ſed etiam poſt aliquot demum ſecula erant implendæ. Promiſſiones, per metonymiam adjuncti, ponuntur pro rebus promiſſis. Similiter & nobis opera danda eſt, ut in fide ad extremum uſque halitum conſtantes ſimus, nec illa tantum a Deo certo ſperemus, quæ nobis adhuc viventibus deſtinata ſunt, ſed ea etiam, quæ poſt mortem demum noſtram, idque multis fortaſſe ſeculis nobis obvenire debeant.

(b) *Sed a longe eas adſpicientes.* Non videbant promiſſionum divinarum effectum opere ipſo compleri, aut tanquam propinquum imminere; ſed veluti è longinquo illum proſpiciebant. Proſpiciebant illum animo, tanquam adhuc longo temporum intervallo ab illis ſemotum, & in futura demum poſteritate implendum. Quod Abrahamo contigit, qui in ſomniis viſione quadam monitus fuit, quatuor adhuc reſtare ſecula, duramque prius poſteritati ipſius ſubeundam eſſe ſervitutem, antequam terræ illius promiſſæ hæreditatem adiret Geneſ. 15. 12, 13, 14. Abrahamus autem proculdubio id docuit Iſaacum, Iſaacus Jacobum.

Καὶ πεισθέντες, quaſi dicas, *& perſuaſi.* Latinus interpres verbum hoc non legit, nec Complutenſis editio, teſtaturque Beza, ſeſe id in nullis Græcis manuſcriptis inveniſſe; apte tamen inſertum videtur, ſignificatur enim patriarchas illos, quamvis promiſſionum divinarum effectum in tam longum tempus differri viderent, tamen de earum fide ne tantillum quidem dubitaſſe.

(c) *Et ſalutantes,* ἀσπασάμενοι. Verbum proprie a complectendo deductum, ideoque & ſalutationem ſignificat: quod ſalutationes cum amplexu fieri ſolerent. Itaque ſenſus eſſe poteſt, quod patres illi divinas promiſſiones animo amplexi & oſculati fuerint, eaſque ſibi haud dubia fide veluti jam præſentes ſtiterint, non aliter quam amici amicos peregre advenientes ſalutare & complecti ſolent. Nihil aliud ſignificatur hoc verbo, quam illos de promiſſionum divinarum adventu nihil dubitaſſe, eaſque veluti jam præſentes animo fuiſſe complexos.

Et confitentes, quod peregrini & hoſpites ſunt ſuper terram. Hoc pertinet ad probandum, illos promiſſiones, ſeu promiſſam terræ hæreditatem non accepiſſe dum viverent: alias enim haudquaquam peregrinos & hoſpites in terra ſeſe confeſſi fuiſſent. (d) Quod vero peregrinos & hoſpites ſeu advenas ſeſe confeſſi fuerint, patet tum ex verbis Abrahamii ipſius Gen. 23. ℣. 4, qui ſepulchrum, in quo uxorem ſuam mortuam conderet, a filiis Heth in terra illa Chananæa petens, ita eos alloquitur: *Advena ſum & peregrinus apud vos, date mihi jus ſepulchri vobiſcum, ut ſepeliam mortuum meum.* Itemque ex verbis Jacobi ad Pharaonem Gen. 47. 9, a quo interrogatus, *quot eſſent dies annorum vitæ ejus,* reſpondit regi: *Dies peregrinationis meæ centum triginta annorum ſunt, pauci & mali, & non pervenerunt uſque ad dies patrum meorum, quibus peregrinati ſunt.* Quibus verbis & ſe peregrinatum fuiſſe toto vitæ tempore aſſerit, & majores etiam ſuos, nempe Abrahamum & Iſaacum.

Super terram, vel *in terra.* Non eſt hoc reſtringendum ad ſolam illam terram Chananæam, ipſis eorumque poſteris a Deo promiſſam; ſed perinde eſt, ac ſi dixiſſent, ſe nullam in terris patriam, nullum proprii juris ac poſſeſſionis locum habere.

Verſ. 14. *Qui enim hoc dicunt, ſignificant ſe patriam inquirere.* Si particula γὰρ *enim*, vim ſuam hoc loco retinere cenſenda eſt, conſequentiam oſtendit autor, quomodo ex hac eorum confeſſione appareat, illos promiſſiones durante vita ſua non fuiſſe adeptos. Ratio autem eſt hæc, quod qui talia dicunt, oſtendant ſe patriam quærere: Si autem patriam quærebant, patriam non habebant. Patria vero illis promiſſa fuit, ſeu terra quam proprio ac hæreditario, non precario, ut advenæ & peregrini, jure poſſiderent. (e) Sed veriſimile eſt γὰρ hoc loco poſitum eſſe pro δὲ, *enim* pro *vero*: ita ut intelligamus, autorem aliquid præter ea quæ adhuc de patriarchis illis docuerat, ex iſta ipſorum confeſſione elicere ac concludere velle, aditumque ſibi ſtruere ad id quod in ſeqq. docet, eos cæleſtem patriam expetere ſeu expetiiſſe. Sic γὰρ ponitur pro δὲ Rom. 8. 6. (f) Quæſiviſſe autem patriam dicuntur, quatenus patriam deſiderarunt & appetierunt, ut patet ex ℣. 16. Nam qui vagam in terris vitam agunt, nec ullum habent ſtabile domicilium, fortunæque ſuæ ſenſu tanguntur, fieri non poteſt, quin in iſto jactationis faſtidio atque tædio appetant patriam, id eſt proprium aliquod ſolum, in quo firmas quietaſque ſedes poſſint ponere. Adde quod ſuis illis peregrinationibus divino imperio ſuſceptis id egerint, ut tandem in patria, terraque ſibi a Deo deſtinata conſiderent. Poſtquam evicit D. autor, illos patriam quæſiviſſe & appetiiſſe; etiam ulterius progrediens oſtendit, quam patriam, quas ſedes illi quæſiverint & appetiverint. Et primum quidem demonſtrat, ipſos nihil cogitaſſe de patria illa, ex qua primum Abrahamus juſſu Dei emigraverat.

Verſ. 15. *Et ſiquidem illius meminiſſent de qua exierunt,* id eſt ſi ad illam, ex qua juſſu Dei exiverant, reſpexiſſent animo, cogitationemque retuliſſent, cum talia dicerent; vel, ſi illam deſideraſſent votiſque expetiiſſent: quæ enim cupimus, & quorum abſentia vel amiſſione dolemus, eorum ſemper meminiſſe ſolemus. Exiverat ex patria proprie loquendo ſolus Abrahamus cum uxore: Iſaacus autem & Jacobus ejus poſteri, in ipſo, ut ita dicam, cenſentur exiiſſe, præſertim cum illuc, Abrahami inſtitutum conſiliumque ſecuti, redire nollent.

Habebant utique tempus revertendi. Quia ergo in patriam illam reverſi non ſunt, licet aliquot annorum centuriis vagantes pluſquam ſatis temporis ad conſilium hoc perficiendum haberent, hinc ſane apparet, nihil illos de reditu in eam quam reliquerant patriam cogitaſſe.

Verſ. 16. *Nunc autem meliorem appetunt.* Jam infert D. autor, meliorem ipſos priori illa patriam appetiiſſe, & animi votis ac conſiliis quæſiviſſe. Nvvl δὲ

(a) *Conſtantia patriarcharum.* (b) *Promiſſiones divinas a longe aſpiciebant.* (c) *Salutabant.* (d) *Peregrinos & hoſpites ſeſe confeſſi ſunt.*

(e) Enim *pro* vero, *ſive* γὰρ *pro* δὲ. (f) *Patriarchæ patriam quæſiverunt.*

nunc

(a) *nunc autem*, idem esse solet, quod *atqui*, ut annotavimus alibi, capite 9. 26; sed hoc loco habet simul vim concludendi, quasi dicatur: Cum ergo patriam quærentes ac desiderantes priorem illam non appetierint, nec requisierint, relinquitur omnino, eos meliorem illa quæsivisse & appetiisse. Nam si melior non fuisset, sed vel æque tantum bona, vel etiam deterior, nulla causa erat, cur priore illa spreta aliam tanto labore tantaque cura inquirerent. Usus est tamen D. autor hoc loco particula adversativa, propter oppositionem inter hæc & antecedentia verba.

Appetunt. (b) Præsens pro præterito, ut in argumentationibus fieri solet, imo sæpe & in narrationibus, cum non de tempore, sed de re ipsa agitur, & cum res, quamvis præterita, veluti oculis subjicitur.

Hoc est, cælestem. Exprimit D. autor, ex suo sensu, divini quippe gnarus consilii, quæ sit ista melior patria, quam illi expetiverint. Non enim est necesse, ut putemus, (c) Patriarchas illos animi sui proposito & intentione patriam cælestem spectasse; quemadmodum supra vers. 10 demonstratum est; sed sufficit, quod hic futurus sit expectationis illorum & desiderii, ex Dei decreto, qui etiam mystico & occulto sensu hanc patriam illis promisit, eventus: quodque istud hactenus non præter illorum desiderium & vota sit eventurum, quatenus meliorem illa, quam reliquerant, patriam expetiverunt: Melior enim hac, quæ illos ex Dei destinatione manet, iisque aliquando obveniet, nempe cælesti, nulla esse potest. Unde etiam, si cui quidpiam eveniat desideriis ipsius consentaneum, quamvis multo quam speraverat, aut cogitarat majus, id tamen eum quæsivisse aut cupivisse dicere solemus: præsertim si vitæ quoque & consiliorum ratio ita fuerit comparata, ut hic exitus merito sequi debuerit: quod sane in Patribus istis contigit. Ipsa enim illa eorum peregrinatio, ipsum hoc, quod nullam in terris propriam ac fixam sedem habuerint, licet Deo rerum omnium Domino charissimi essent, quam pulchre cum hoc exitu consentit, ut in terris exules ac peregrini, in cælis, tanquam in patria, divina benignitate tandem conquiescant! Cur enim alias Deus sedem in terris stabilem, & domicilium certum illis non dedisset? Ideo & verba illa, quibus se advenas & peregrinos in terra esse confessi sunt, non sine numine prolata fuerunt, nempe ut illis significaretur, eos non in terris, sed in cælis scriptos esse cives, patriamque illic habere. Quia ergo cælestis patria futura est, Dei consilio, melior illa patria, quam patriarchæ concupiverunt & desiderarunt, propterea hanc ipsam desideraſse merito dicuntur. Cæterum si eorum intentionem consiliumque spectes, patria quam appetierunt, erat terræ illius Cananææ possessio posteritati eorum destinata. Erat vero tanti exiguas in patria sedes relinquere, ut posteritatem tuam in regni totius possessionem colloces, inque perpetuo ac peculiari Numinis favore reponas.

Ideo non confunditur Deus, vocari Deus eorum, vel potius, *Ideo non pudet eorum Deum.* Ita enim Græcus textus habet; διὸ οὐκ ἐπαισχύνεται αὐτοὺς ὁ θεός. Qua vero ex parte Deum non pudeat eorum, statim declaratur, cum addit autor, *Deus vocari eorum.* (d) Hactenus Deum illorum non pudet, quatenus & ipse se Deum illorum, postquam morte extincti sunt, vocat, & ab aliis vocari patitur, imo vult. Magnum sane hoc est, summum illum Deum, cæli ac terræ creatorem, Abrahami, Isaaci, Jacobi Deum nominari velle, nec pudere eum istius cognominis. Quid enim est Abrahamus, Isaacus, Iacobus? homines, jamdudum extincti; dum vero viverent, exules & vagi incertisque sedibus in terris tota vita jactati. Ab istorum nominibus unicus ille rerum omnium arbiter & Dominus cognomen sibi sumere non dedignatus est. Deum autem esse alicujus, cum præsertim id ipse Deus de se enunciat, significat esse alicujus summum patronum, ac protectorem, qui clientem cultoremque suum tueri maximisque beneficiis afficere velit; cum vero homo de Deo id effert, sæpe significat esse alicujus Dominum supremum, quem ipse colat, & cujus imperiis parere ex animo velit. Porro hæc Divini autoris ex superioribus illatio, argumento est, eum de eventu desiderii ac voti Patrum illorum locutum esse, non vero de animi eorum in cælesti patria quærenda & appetenda intentione & consilio. Non enim ex scriptura apparet. Deum idcirco non pudere ipsorum, quod illi animi consiliique sui proposito cælestem patriam quæsiverint & expetierint: sed quod eos in vitam revocare & in patriæ illius possessione collocare Deus decreverit, quemadmodum & ipse D. autor seipsum quodammodo explicare istiusque rei, quam hic ex dictis infert, consequentiam clarius ostendere volens, subjicit:

Paravit enim illis civitatem. Non enim hic novam rationem ejus rei, cur Deum Patrem illorum non pudeat, affert; sed priorem illam clarius & apertius proponit. Nec enim in usitatum est, id quod jam concluseris, & ex dictis tanquam certum ratumque intuleris, argumento ac ratione, quasi nondum probatum, ita ex abrupto fulcire, ut nullam notam relinquas, te novam & a prioribus diversam rationem afferre. Quia ergo Deus cælestem illam patriam & regnum suum Abrahamo, Isaaco & Jacobo destinavit, propterea se Deum illorum summumque patronum jure ac merito appellat. Didicit hoc proculdubio D. iste autor ex illis Christi verbis, quibus resurrectionem mortuorum inde probat, quod Deus Abrahami, Isaaci Jacobi, qui jam dudum mortui sunt, Deum se vocet Luc. 20. 35, 36. Hinc enim colligit Dominus Jesus, cum Deus non possit esse Deus mortuorum, nempe si nunquam vitæ restitui debeant, (quo pacto enim illis benefacere unquam posset?) necesse omnino esse, ut, cum sese mortuorum quorundam Deum appellet, quod patribus illis contigit, mortui revocentur aliquando in vitam, quo Deus, ipsorum Deus reipsa esse, id est beneficiis eos muneribusque afficere ac cumulare possit. Atqui (ut eodem in loco paulo ante Christus dixerat) *illi qui digni habebuntur seculo illo, & resurrectione ex mortuis, non ultra mori poterunt, cum æquales angelis futuri sint, & filii Dei, quia resurrectionis sint filii*: quod quæso, quid aliud est, quam cælestis illius patriæ & urbis hæredem civemque fieri? Videmus ergo cælestem patriam ac civitatem Abrahamo, Isaaco, Jacobo paratam destinatamque esse, quare quid dubitamus, eandem & nobis omnibusque Dei servis ac cultoribus reservari? quod ut ex variis obscurisque indiciis & consequentiis eruamus, minime est necesse: cum ejus rei non solum apertissimas clarissimasque promissiones adepti simus, quod patribus illis non contigit, sed etiam

(a) Nunc autem, *pro* atqui. (b) *Præsens pro præterito.* (c) *Patriarchæ cælestem patriam appetierunt.* (d) *Deum non pudet illorum.*

etiam caput nostrum Christum, patriæ illius urbisque possessione gaudere sciamus. Id solum restat, ut Patrum illorum, & multo magis Christi ducis nostri exemplum secuti, Deo ad extremum obsequentes simus, operamque demus, ut nos, spes nostras etiam ultra mortem extendentes, vita prius, quam in Deum fides pietasque deficiat. Ex Christi autem argumento & ipsis D. Autoris Christum sequentis verbis apparet, Abrahamum, Isaacum & Jacobum nondum reipsa in cælesti illa patria & civitate vivere seu felicitate illius perfrui. Nam Christus quidem futuram demum resurrectionem illorum ex hac Dei appellatione probat; qui si antequam resurgerent, & vita & felicitate aliqua eaque cælesti perfruerentur, nulla vis argumento illius inesset. Deus enim illorum Deus etiam citra resurrectionem post mortem ipsorum esset, id est, suam in eos beneficentiam clementiamque exerceret. D. Autor vero cum dicit, Deum non pudere eorum, nec cognominis ex ipsorum nominibus accepti, satis ostendit, Patres illos adhuc in vili quodam humilique, si Dei de iis consilium decretumque excipias, versari statu, adeo ut merito dedignari eos Deus possit, ne sese Deum illorum appellet: qui status alius non est, quam hominum omni vita sensuque carentium, & hactenus vilissimi etiam status ac conditionis hominibus nondum vita functis inferiorem. Similiter cum dicit Autor, Deum illis parasse civitatem, indicat, nondum illos reipsa hac civitate potiri, eamque incolere, sed civitatem quidem jam paratam esse, cæterum id adhuc restare, ut futuri, quibus ea parata est, cives & incolæ in ejus possessionem mittantur. Hoc sensu & Christus suos se olim, ut regni sibi a constitutione mundi parati possessionem adeant, invitaturum asseruit Matth. 25. 34.

Vers. 17. *Fide obtulit Abraham Isaac.* (a) Aliud Abrahamicæ fidei specimen, quod omnium illustrissimum est, commemorat D. Autor, nempe oblationem Isaaci, cujus rei circumstantias strictim attingit, quippe in re satis nota, & in sacris literis descripta, memoriæque prodita.

Obtulit. Non quidem ipso effectu, sed, quod apud Deum perinde est, immutabili animi proposito, quantumque in se erat conatu & hac in re progressu, ita ut, nisi Deus ipse eum revocasset, effectus ipse haud dubie consecutus fuisset. Obtulit, non tantum mactavit. Mactatio debuit præcedere; oblatio, nempe per ignem & holocaustum, ita enim Deus præceperat, debuit consequi.

Cum tentaretur. Non enim sua sponte humano, & quidem filij sanguine, Deo ab omni crudelitate alienissimo, litare in animum induxisset, nisi id facere jussus a Deo fuisset. Facere autem jussus fuit, non ut reipsa id perficeret; sed ut perficere volens, & quantum in se erat Deo imperanti obsequens, fidei suæ certissimum experimentum daret.

(b) *Et unigenitum offerebat.* Quantum, quantæque fidei factum hoc est! non tantum filium Pater, sed unigenitum Filium, offerebat: & qui Pater? ille, ut statim addit Autor, qui promissiones susceperat, qui ex eodem ore & promissiones de semine ac posteritate sua per Isaacum propaganda hauserat, iisque penitus credebat, & interficiendi illius, antequam ullum ex ipso nepotem cernere posset, mandatum acceperat. Vere igitur hic quoque *in spem contra spem*, ut Apostoli de alia ipsius fide loquentis utamur verbis, credidisse dicendus est, qui res, ut paulo post explicabimus, mutuo sese collidentes, id est vitam ejusdem hominis ac mortem, simul conciliari posse non dubitavit, quia Deus erat, qui loquebatur. Adde hic alias circumstantias in historia expressas; quale est triduj illud cum filio ad locum a Deo assignatum iter. Quibus tum curis miseri patris animum, ad certam filii charissimi cædem tendentis, eumque calamitatis suæ ignarum, tanquam victimam devotumque caput, secum trahentis, exercitum fuisse credimus! quid vero illi animi fuisse putamus, cum jam montem illum funestum conscensurus, ligna filio, quibus paterna manu jugulati rogus succenderetur, imponeret? quid, cum filius, nullam præter se victimam conspicatus, animique dubius, ubinam ea esset ex Patre blande quæreret? quid, cum eum nihil tale ab optimo patre expectantem ipse suis manibus comprehensum vinciret ac devoveret, ferrum stringeret, inque ejus jugulum jam jam intentus ac imminens gravem illam & amore paterno trementem manum vibraret? Cui nostrum hæc legenti ac perpendenti animus non colliquescit? & tamen hæc omnia vicit invicta illa fides Abrahamica.

(c) *Unigenitus*, autem, vel, ut in Hebræo est, *unicus filius* Abrahami vocatur, non quod solus esset Abrahamo filius, (erat enim & Ismael) sed quod ex Sara vera Abrahami conjuge solus esset natus, quodque unice diligeretur, utpote qui in extrema senectute singulari Dei munere & admiranda potentia parentibus obtigisset, quodque solus paternorum bonorum & promissionum divinarum futurus esset hæres, & in illo solo semen Abrahamo esset vocandum, id est, soli Isacidæ veri Abrahami posteri essent censendi atque appellandi.

In quo susceperat repromissiones. Græci codices habent, *qui promissiones susceperat.* ὁ τὰς ἐπαγγελίας ἀναδεξάμενος nempe Abraham. Latinus, ut apparet, legit ᾧ, id est Isaaco, τὰς ἐπαγγελίας ἀνεδέξατο. Sed sive ad Abrahamum, quod rectius, sive ad Isaacum, articulum referendum putes, sensus idem est, notaturque facti istius insignis circumstantia, ut tanto magis, quanta Abrahami fides fuerit, appareat. Magna est illa fides, quæ in factis arduis, qualis fuit unici filii oblatio, cernitur, suique experimentum ostendit: at quanto major est, si in tali opere ac facto non nutet neque solvatur, quod illam natura sua penitus evertat! Tale fuit hoc Abrahami factum. Abrahamus enim promissiones a Deo acceperat, quarum una fuit de numerosa posteritate ex ipso nascitura; altera de terra Cananæa, in qua tum peregrinus erat, huic posteritati in possessionem tradenda. Has promissiones acceperat Abrahamus, iisque ex animo crediderat, quorum utrumque participio illo ἀναδεξάμενος significatur: his promissionibus credens, omnibus Dei jussis ac imperiis obsequentem sese præbebat, ne tantorum bonorum spe excideret. Iam quid jubetur a Deo facere? Isaacum, in cujus posteritate promissiones istæ impleri debebant, jubetur nullo dum ex eo suscepto nepote offerre, hoc est, mactatum comburere: poteratne, si hoc faceret, natura rerum inspecta, ulla promissionum illarum spes superesse? Ne vero quis putet Abrahamum potuisse cogitare, in Ismaele extincto Isaaco promissiones istas exitum habituras esse, ideo addit Autor:

(a) *Aliud Abrahamicæ fidei specimen omnium illustrissimum.* (b) *Ingens Abrahami fides.* (c) *Isaacus Abrahami unigenitus.*

Vers. 18.

Verſ. 18. *Ad quem dictum eſt, quia in Iſaac vocabitur tibi ſemen.* Non potuit hoc cogitare Abrahamus. Jam enim illi dictum erat, nempe a Deo, *in Iſaac vocabitur tibi ſemen* Geneſ. 21. 12, hoc eſt Iſacidæ, ſeu illi qui ex Iſaaco naſcentur, ſemen ac poſteritas tua cenſebuntur; nempe ſemen illud, cui ego benedictionem meam & terræ iſtius poſſeſſionem deſtinavi: ideoque illi ſoli Abrahamidarum nomine gaudebunt. Quem ergo tandem in tam perplexa cogitatione fidei exitum invenit Abrahamus? De divinis promiſſionibus earumque eventu dubitare nefas putavit, proindeque Deo Iſaacum offerre ſibi jubenti paruit; verum cum hæc res, naturæ curſu omnem ejus ſpem interverteret, novam adhuc valdeque arduam priori fidei ſuperſtruxit fidem, nempe:

Verſ. 19. *Arbitrans* vel *reputans, quia & a mortuis ſuſcitare potens eſt Deus.* Hac tantum patebat exitus, ut crederet, Deum etiam a mortuis poſſe reſuſcitare. Hoc ipſum credidit, licet nullum iſtius rei exemplum haberet. Maluit tamen ad ſummum culmen fidei aſcendere, quam relabi; maluit arduam fidem ardua cumulare fide, quam de promiſſionibus Dei vel tantillum dubitare, ejuſque juſſui refragari. *Arbitrans*, λογιζόμενος in Græco, id eſt *poſtquam ſecum reputaſſet*, vel etiam, *poſtquam ſubducta ratione ſtatuiſſet & concluſiſſet*, quidnam?

Quod & a mortuis ſuſcitare potens ſit Deus. Id concluſit, poſſe Deum non ſolum alia omnia facere, quæ nimirum factu viderentur faciliora: ſed & a mortuis reſuſcitare, quod ſit unum ex difficillimis, & cujus ratio nulla iniri ac deprehendi ab homine poſſit, ita ut facile arbitrari queat, rem eſſe plane impoſſibilem.

Potens eſt Deus. De ſola potentia concludit, quia de volumtate dubium non erat, cum promiſſiones haberet. Sola de divina potentia dubitatio reſtare poterat, quam per fidem tollit.

Vnde, nempe ex mortuis eum & in parabola accepit. Conjunctio &, cohæret cum verbo *accepit*, vel *recepit*: ſenſuſque eſt, (a) Abrahamum non tantum credidiſſe, Deum Iſaacum ex mortuis reſuſcitaturum eſſe; ſed etiam aliquo modo eum ex mortuis recepiſſe.

In parabola, vel *ſimilitudine.* Ἐν παραβολῇ, non vero *in parabolam*, ut Latinus habet interpres. *In parabola*, opponitur rei proprietati. Non enim proprie Iſaacum ex mortuis recepit, ſed in ſimilitudine: Abrahamus Iſaacum ſuum jam pro mortuo habuit, ideoque cum is incolumis manſiſſet, & præter omnem ſpem ab ictu, quem jam in jugulum ejus pater intentaverat, vindicatus eſſet, Abrahamo perinde propemodum fuit, imo & Iſaaco, ac ſi mortuus revixiſſet. Unde etiam dicere ſolemus, eos qui ex periculo aliquo maximo ſervati ſunt, veluti renatos, aut ab inferis revocatos eſſe. Sic Paulus, cum ex ingenti periculo, in quo de vita jam plane deſperaverat, liberatus a Deo eſſet, dicit; *Deum qui ex mortuis reſuſcitet, ſeſe ex tanta morte eruiſſe, & adhuc eruere, ac porro eruturum eſſe* 2 Cor. 1. ℣. 9, 10.

Verſ. 20. (b) *Fide de futuris benedixit Iſaac Iacob & Eſau.* Nunc peculiarem Iſaaci fidem, ejuſque ſpecimen commemorat D. autor: nempe, *quod Jacobo & Eſavo de futuris benedixerit*, id eſt fauſta illis precatus fuerit, ſecuturis demum ſeculis eventura. (c) Non enim hæc benedictio vulgaris fuit, & qualis parentum communiter eſſe ſolet, qui cum liberis fauſta precantur, animi tantum ſui vota ac deſideria exprimunt; cæterum an res ex eorum voto plane ceſſura ſit, non omnino ſunt certi: (quanquam & hujuſmodi benedictio ex fide quadam proficiſcitur) ſed Iſaacus ita filiis ſuis benedixit, ita ea quæ illis precatus eſt bona, a Deo vovit, ut perinde quodammodo eſſet, ac ſi ea futura eſſe ſimpliciter prædiceret, de eorum eventu nihil dubitans, certoque ſibi perſuadens, Deum non aliter eſſe facturum, quam ſicut ille voviſſet ac precatus eſſet. Unde etiam, quamvis in filiorum perſona erraſſe ſe animadvertiſſet, dixit tamen, *eum, cui benedixiſſet, fore benedictum*: neque id revocari amplius poſſe ſignificavit Gen. 27. 33, 37, 40. Jacobum autem prius nominat D. autor, quam Eſauum, licet natu majorem, quia Jacobus priorem & potiorem benedictionem, quamvis aſtu, obtinuerat, Deo rem hanc ita moderante. Antequam enim nati eſſent, jam ſua in conferendis cui velit beneficiis libertate uſus, ſtatuerat Jacobum Eſauo, minorem majori præferre. Itaque non permiſit Deus, ut Iſaacus Eſauo potiorem benedictionem conferret, ne vel Dei decretum, vel Iſaaci benedictio concideret; præſertim cum jam Eſaus jus primogeniti ſponte ſua vendidiſſet, eo, ut ſcriptura loquitur, ſpreto atque contempto Geneſ. 25. 30, 31, 32, 33. Dicimus, ſponte ſua, quia ut id faceret fato, id eſt Dei decreto, minime agebatur. Retinere enim jus honoremque primogeniti Eſaus potuit, & tamen, ut Deus decreverat, in ſua poſteritate Jacobo ejuſque poſteris ſervire, ac minor eſſe.

Verſ. 21. *Fide Jacob moriens ſingulos filiorum Joſeph benedixit.* (d) Nunc & Jacobi peculiarem commemorat fidem, quæ ſeſe in danda filiis Joſephi benedictione exeruit. Morientem vero Jacobum id feciſſe memorat, ut hinc, quam ad extremum uſque ſpiritum in fide perſtiterit, quamque Dei promiſſionibus, quibus poſteritati ejus ſuam benedictionem terræque Canaan poſſeſſionem addixerat, conſtanter crediderit, appareat. Nota autem eſt hiſtoria ex cap. 48 Geneſ. (e) Mirum vero eſt, cur ſolos filios Joſephi commemoret autor, cum omnibus ſuis filiis eadem illa fide peculiares dediſſet benedictiones Jacobus Geneſ. 49? an quia peculiaris in eo fides cernatur, quod crediderit Ephraimum, quamvis juniorem, Manaſſi natu majori prælatum iri; ideoque tranſverſis manibus, ſecus quam ſperaverat, filioſque ſuos collocaverat Joſephus, Ephraimo ſiniſtræ manui obverſo, dextram, Manaſſi vero dextræ aſtanti ſiniſtram impoſuerit? an quod crediderit hoſce Joſephi filios pro ſuis filiis numeratum iri, atque in duodecim patriarcharum cenſum, ut nomen tribubus darent, adoptandos eſſe?

Et adoravit. (f) Aliud fidei Jacobi documentum commemorat autor, nempe quod Deum adoraverit, poſtquam videlicet, ut Gen. 47. 31 legitur, Joſephum juramento obſtrinxiſſet, ut corpus ſuum poſt obitum in terram Canaan deferret. Hac enim adoratione docuit, ſe Deo, qui terram illam poſteris ſuis promiſiſſet, ſuoque tempore ſubjecturus eſſet, plane confidere.

Super faſtigium, ſeu *extremum virgæ ſuæ.* Ἐπὶ τὸ ἄκρον τῆς ῥάβδου αὐτοῦ. (g) Latinus interpres perperam: *& adoravit faſtigium virgæ ejus*, quaſi Jacobus adoraverit ſceptrum Joſephi filii ſui, id eſt ipſum Joſephum propter ſublimem illam poteſtatem, qua in Ægypto fungebatur: quæ interpretatio, nec verbis Græcis, omiſſa

(a) *Abrahamus Iſaacum quaſi ex mortuis recepit.* (b) *Iſaaci fides propria.* (c) *Iſaaci benedictio.*

(d) *Jacobi fides propria.* (e) *Cur ſolos filios Joſephi commemoret autor?* (f) *Aliud fidei Jacobi documentum.* (g) *Interpretatio vulgata.*

particula ἐπὶ, nec autoris scopo congruit; quid enim hoc ad fidem Jacobi declarandam facit? quid? ne res quidem ipsa satis probabilis videtur.

(a) Ἄκρον, est extrema rei pars; quanquam si extremorum alterum sit summum, alterum imum, summum potius quam imum hac voce significari solet, quæ significatio & hic locum habet, ut partim res ipsa, partim vox Hebræa Gen. cap. 47. ℣. 31, ex quo hoc petitum est indicat. In Hebræo enim pro *extremo* seu ἄκρον, est *caput* per metaphoram, quia caput est extrema, eaque summa pars hominis. (b) Sed pro *virga* nunc legitur in Hebræo, *lectus*, quod ideo accidit, quia vox *mutah*, quæ ibi extat, aliis notata punctis, quæ vocalium loco Hebræis sunt, *virgam* significat. *Matteh* enim virgam, *mittah* lectum notat. Græci interpretes, quos noster autor sequitur, legerunt *virgam*, non lectum, secus quam in Hebræo textu nunc legitur. Utraque lectio commodum habet sensum. Si Græcorum interpretum autoritati locum demus, sensus erit, Jacobum, cum prę senectute propriis viribus sese sustinere non posset, summitati virgæ, id est baculi seu scipionis, qui senum adminiculum esse solet, innixum, Deum adorasse, corpusque suum coram eo inclinasse. Si vero Hebraicum textum, qualis nunc est, sequamur, sensus erit, Jacobum, cum è lecto sese attollere non posset, in caput, id est extremam lectuli partem faciem suam pronum inclinasse, Deumque sic veneratum esse.

Vers. 22. (c) *Fide Ioseph moriens de profectione filiorum Israel memoravit, & de ossibus suis mandavit.* Nunc & Josephi propriam commemorat fidem, quod moriens exitum Israelitarum ex Ægypto ad terram Chanaan possidendam annunciaverit, utque testaretur sese hujus rei plane certum esse, de ossibus suis præceptum dederit: nempe ut illa secum in terram illam promissam ex Ægypto migraturi asportarent. De ossibus autem suis, non de corpore videtur idcirco præcepisse, quod vel spiritu prophetico impulsus, vel etiam oraculo illo quod Abrahamo proavo ejus datum fuerat, monitus sciret, non ita cito post obitum suum Israëlitas ad capessendam hæreditatem a Deo sibi promissam ex Ægypto profecturos esse, tantumque temporis intercessurum, ut nihil ex suo corpore præter ossa futurum sit reliquum. Quæ res etiam valde commendat Josephi fidem, quod quamvis divinarum promissionum effectum in longum tempus differri videret, non tamen eas vel contempserit, vel de earum veritate quidquam dubitarit.

Vers. 23. (d) *Fide Moses natus occultatus est mensibus tribus a parentibus suis, eo quod vidissent elegantem infantem.* Mosis exemplum adducturus autor, incipit a commemoranda parentum ipsius fide, quæ in eo apparuit, quod Mosen recens natum occultarint. Hinc enim apparet illos Deo confisos fuisse, puerum ipsius auxilio fore incolumem. (e) Ad hanc vero fidem eos impulit, quod viderent puerulum elegantem, id est talem, cujus in vultu eximia quædam minimeque vulgaris indoles appareret, quique ipso aspectu magnum quiddam præsagire ac polliceri videretur. Actor. 7. ℣. 20, dicitur fuisse ἀστεῖος τῷ Θεῷ *elegans Deo*, quod quidam interpretes reddiderunt, *per Deum*, id est divinitus elegans, seu quem Deus ipse singulariter elegantem venustumque effecisset. Cum ergo parentes ipsius id viderent, censuerunt non frustra Deum voluisse, ut infans tam liberali insignique vultu nasceretur; ideoque non dubitarunt eum singulari Dei cura, dummodo & ipsi quantum possent providerent, conservatum iri. Nec fidei defuit eventus.

Et non timuerunt regis edictum. (f) Edixerat Rex Ægyptiis, ut masculos Israëlitarum in lucem editos necarent, postquam obstetrices eadem imperata, Deum reveritæ, exequi noluissent. Hoc regis edictum. Mosis parentes non timuerunt, quia scilicet veriti non sunt, Deo ejusque providentiæ confisi, ne puer a se occultatus regis hoc edicto protractus inquisitusque necaretur.

Vers. 24. *Fide Moses grandis factus.* (g) De Mosis ipsius fide agere incipit, ejusque effecta commemorat: quorum primum est, quod grandis factus negaverit se esse filium filiæ Pharaonis, quod Mosis factum in sequentibus magis illustrat & amplificat autor. (h) *Grandis*, seu *magnus factus*, μέγας γενόμενος. Potest hoc & de Mosis dignitate, quam in Ægypto, a Pharaonis filia enutritus pro filio, consecutus fuerat, intelligi. *Eruditus enim fuit*, ut in Actis cap. 7. 22, 23 legimus, *in omni sapientia Ægyptiorum, eratque potens in verbis & in operibus.* Sed videtur potius hæc magnitudo ad staturam & consequenter ad ætatem Mosis virilem, quam ad dignitatem referenda: tum quod Mosi puero, Moses adultus hic opponi videatur; tum quod scriptura, idem Mosis factum referens, dicat eum, *postquam crevisset*, venisse ad fratres suos Israëlitas Exod. 2. ℣. 10, 11, seu ut Stephanus refert, *cum impleretur ei quadraginta annorum tempus, ascendisse super cor ejus, ut visitaret fratres suos filios Israel.* (i) Arduum sane fuit hoc Mosis factum; non solum tantam dignitatem, tantas opes, tantas voluptates contemnere, easque abdicare, sed etiam in tantam calamitatem, quantam tum populus Dei in Ægypto perpetiebatur, ultro sese conjicere. Ideo factum hoc tam insigne Mosis magis illustrare & in illius descriptione immorari volens D. autor, subjicit:

Vers. 25. *Magis eligens affligi cum populo Dei, quam temporalis peccati habere jucunditatem*, vel potius, *quam temporariam habere peccati fruitionem.* Divitias illas ac dignitates, quas cum peccato, id est cum abnegatione populi divini, atque adeo ipsius Dei possideret, (aliter enim possidere non poterat) putavit esse (k) temporarium quendam peccati usum; idque vel ideo, quia videbat, quam hæ res sua natura sint fluxæ & caducæ; vel quia cogitabat, Deum, peccati vindicem, non passurum, ut diu divitiis istis & dignitate cum tanto scelere frui possit, brevique divinam ultionem affore, qua omni dignitate exutus, tristes tanti criminis pœnas luere cogatur.

Vers. 26. *Majores divitias æstimans thesauris Ægyptiorum opprobrium*, vel, *probrum Christi.* Pergit in hujus facti illustratione & amplificatione D. autor. (l) Porro cum verbis *probri Christi* designetur calamitas illa, in quam sese Moses conjecit, quamque thesauris Ægyptiis prætulit, necesse est his verbis tropum aliquem subesse. Nam probrum Christi illud proprie est, quod Christus ipse perpetitur. Per tropum autem, nempe metaphoram, significare potest probrum simile illi, quod Christus ejusve populus, qui & ipse Christi nomine aliquando includitur, perpetiatur: vel pro-

(a) Ἄκρον. (b) *Lectio Hebraica a Græca interpretatione diversa.* (c) *Fides Josephi propria.* (d) *Parentum Mosis fides.* (e) *Mosis puri forma.*

(f) *Regis edictum.* (g) *Mosis fides.* (h) *Moses grandis.* (i) *Mosis factum arduum.* (k) *Temporarius peccati usus.* (l) *Probrum Christi.*

brum,

brum, quod perpetitur is, qui Christi ejusve populi typum gerit. Tale autem fuit opprobrium illud populi Israëlitici in Ægypto, hoc est summa illa afflictio & oppressio, maximo cum dedecore & ignominia conjuncta. Hujus calamitatis particeps fieri Moses maluit, Israëlitam sese profitendo quam thesauros Ægypti possidere. Nam quod quidam existimant, Mosen ipsius Christi causa in Ægypto passum hoc loco dici, nimis ineptum est, quasi vero Pharao quidquam vel de Christo cogitarit, vel Mosen idcirco persecutus fuerit, quod Christianum, & non potius quod Israëlitam sese profiteretur. Animadvertendum autem est, metaphoram hic spectari posse vel in utraque voce, nempe *probri Christi*, simul juncta; vel in sola *Christi* voce, ita ut Christus pro Christi typo & imagine hoc loco sumatur. Christus autem, cujus hoc loco typus & imago significetur, vel ipse Christus erit; (a) vel Christi populus, qui nonnunquam ut diximus Christi nomine denotatur aut includitur, ut 1 Cor. 12. 12: *Sic & Christus.* Gal. 3. 16, *Semen autem est Christus* &c. quibus in locis Christi nomine Christianum populum cum Christo capite suo conjunctum significari certum est. Utriusque vero, & Christi ipsius, & populi Christiani typum gessit populus ille Israëliticus. Unde etiam ad Christum refertur sensu mystico, quod de populo Israelitico sensu literali dictum fuerat: *Ex Ægypto vocavi filium meum* Osæ. XI. 1. Matth. 2. 15. Ob hunc ergo typum, quem populus Israeliticus gessit, & Christi ipsius, & Christianorum, Christus a D. autore nominari merito potuit. Sed, ut diximus, potest esse metaphora in utraque voce, *probri Christi*, simul juncta, nempe ut *opprobrium Christi* vocetur illud Israelitarum in Ægypto opprobrium, ideo quod similiter imaginem & typum gesserit opprobrii, tum Christi ipsius, tum Christianorum propter Christum. Sic vero loqui maluit autor, ut accommodate ad Christianorum afflictiones loqueretur, qui vere propter spem maximi præmii a Deo consequendi ferre debent Christi opprobrium; qua phrasi ipse cap. 13. ℣. 13 de Christianis utitur. Similitudines enim & allusiones multas & elegantes, ut sæpe jam monuimus, catachreses inducunt.

Aspiciebat enim in remunerationem. Aspicere vel respicere in remunerationem, hoc est certo sperare, non secus ac si oculis cerneres præmii a Dei retributionem, est illa fides, qua ardua quæque Dei causa & facimus & subimus.

Vers. 27. *Fide liquit Ægyptum, non veritus animositatem*, vel, *iram regis.* (b) Alium fidei Mosis effectum commemorat. Potest autem hoc intelligi, primum de fuga illa Mosis ex Ægypto, postquam Israelitam sese non verbis tantum, sed & cæde Ægyptii injuriam cuidam ex Israelitarum numero inferentis, confessus esset Exod. 2. 15; qua in fuga eatenus potissimum Mosis fides apparuit, quatenus fugam arripiens, speravit se divina ope evasurum, iramque tanti & tam potentis regis, quibus, ut vere a quodam dictum est, longæ sunt manus, sibi profugo periculumque vitanti nocituram haud esse. Hactenus enim tantummodo intelligendum est id quod dicitur, iram regis non timuisse. Nam cæteroquin dicto loco Exod. 2. 14, scriptum est, quod Moses sibi metuerit; (c) & quia metuit, idcirco fugit.

(a) *Christi voce, populus Christianus nonnunquam includitur.* (b) *Alius fidei Mosis effectus.* (c) *Iram regis non timuit, quo sensu.*

Hoc ergo factum Mosis si intelligamus, sequentibus, quæ autor subjicit, verbis, *invisibilem enim tanquam videns sustinuit*, uberius id declarat & ex fide perfectum esse docet, eamque simul explicat. Ait enim Mosen *sustinuisse*, id est grave illud exilium & ultro suscepisse & constanter toleravisse, neque curasse, ut regem sibi reconciliaret potius, quam in exilio, omni pristina dignitate spoliatus, nusquam satis tutus securusque viveret. Id vero, *invisibilem tanquam videns*, fecit, id est Deo invisibili ita fidens, ac si eum oculis coram cerneret. (d) Sed potest etiam hic versiculus ad illud Mosis factum referri, cum ex fuga & exilio in Ægyptum divino jussu reversus, patratis illic tot stupendis miraculis, regeque tot cladibus edomito, & populum jam serio dimittente, una cum Israelitis, quorum dux erat, ex Ægypto excederet quod *fide* fecit, quatenus veritus non est, ne rex ira, ut evenit, incensus, collectis omnibus copiis, se & populum persecutus vi ac ferro grassaretur, & quos in servitute retinere non posset, bello cædibusque deleret. Id vero commodius fiet, si hoc ad profectionis ex Ægypto consilium ac præparationem referamus. Sequitur enim statim apud autorem de peractione paschæ, quæ ipsum Israelitarum ex Ægypto exitum antecessit. Verisimile autem est, temporis rationem ab autore fuisse servatam. *Sustinuit*, ἐκαρτέρησε, id est non succubuit adversis ac tristibus, sive hæc ad Mosis fugam & exilium, sive ad profectionem Israëlitarum ipsius ductu ex Ægypto cum tanti regis offensione conjunctam referas. (e) Καρτερεῖν enim in rebus asperis ac molestis perseverantiam constantiamque proprie significat. Hoc autem ita animo comparatus fecit, ac si Deum illum videri nescium oculis ipsis cerneret, id est ut diximus, ei plane confisus fuit, nec quidquam de ipsius ope & auxilio, lætoque rerum suarum exitu dubitavit. Verbum ἐκαρτέρησε, sustinuit, perseveravit, absolute positum est, nec pendet ab accusativo *invisibilem*, ideoque transpositio quædam est in his verbis, quæ, si sensum spectes, ita sunt ordinanda: (f) sustinuit enim seu perstitit in rebus dubiis ac tristibus, nempe Moses, tanquam videns invisibilem.

Vers. 28. *Fide celebravit pascha & sanguinis effusionem.* (g) Aliud fidei Mosaicæ documentum, nempe paschæ peractio & celebratio: hoc enim quo alio fine & consilio fecit, quam quod certus esset, divina promissione fretus, futurum ut hac ratione Israëlitarum primogenita ab interitu exitioque vindicata conservarentur? In Græco est πρόχυσις τοῦ αἵματος, *affusio sanguinis*, non *effusio*, significatur nempe illa sanguinis ad postes & superliminare ædium, in quibus phase comedebatur, tingendo aspergendoque facta affusio Exod. 12. 7, 13, 23.

Ne qui vastabat primogenita tangeret eos. Ὁ ὀλοθρεύων, id est, *perdens* seu *interimens primogenita*: nempe angelus ille Dei, qui jussu divino primogenita Ægyptiorum in omnibus ædibus una nocte occidit, Israëlitarum domibus, quarum postibus & superliminari affusus aspersusque sanguis erat, præteritis. Etsi enim Exod. 12 aliquoties dicitur, *dominum transiturum terram Ægypti & percussurum primogenita*: tamen ℣. 23 distinguitur manifeste Deus a percussore isto: ut appareat Deum quidem ipsum, sed angeli ministerio hanc cladem Ægyptiis intulisse.

(d) *Alter verborum sensus.* (e) Καρτερεῖν. (f) *Transpositio verborum.* (g) *Aliud fidei Mosaicæ documentum.*

Vers. 29. *Fide transierunt mare rubrum tanquam per aridam terram : quod experti Ægyptii devorati sunt.*

Vers. 30. *Fide muri Iericho corruerunt circuitu dierum septem*, vel *circumdati ad dies septem.* Nota est harum rerum historia, quarum illa Exod. 14 hæc Josu. 6; descripta legitur.

Vers. 31. (a) *Fide Rahab meretrix.* Sunt qui putent, Rahabam non fuisse meretricem, sed tantum hospitam publicam; quæ quia non raro meretrices esse solerent, aut quia meretrices etiam solerent publico hospitio adventantes excipere, propterea apud Hebræos, ad hospitas significandas, meretricum appellationem fuisse traductam. (b) Verum exemplis hæc vocis Hebraicæ *hazzonah* significatio approbanda esset. Nec frustra scriptura, quoties Rahabæ, cui divinus favor & clementia contigerit, exemplum adducit, epitheti *hazzonah*, *meretricis*, non obliviscitur. Videtur enim hoc ideo facere, ut ostendat, quanta sit vis veræ & efficacis fidei; tanta nempe, ut illi etiam, qui alioqui id minime mereantur, justificationem & impunitatem per eam consequantur. Jam vero si *hazzonah* hospitam tantum publicam significaret, cum de Rahaba effertur, & non scortum proprieque dictam meretricem, periret hæc singularis in Rahaba fidei commendatio, ad quam tamen & Jacobus cap. 2. 25, & hic autor respexisse videtur.

Non perüt cum incredulis. Τοῖς ἀπειθήσασι. Incolæ Jerichuntini ita vocantur, quod credere nollent, Deum Israëlitis & oppidum ipsorum, & universam Palæstinam traditurum esse; vel, quod contumaces seu immorigeri essent. Nam & hoc significat vox illa ἀπειθήσασι. Contumaces autem erant, quia sese statim populo Israëlitico, cui Deum tot stupendis patratis operibus adesse audiverant, adeoque ipsi Deo subjicere noluerunt. Si enim hoc una cum Rahaba fecissent, una cum illa excidium exitiumque suum evitare potuissent. (c) Lex enim divina, quæ eos populos internecioni devoverat, ex legis alterius collatione ita erat intelligenda, ut locum haberet, nisi si qui sponte sua statim facerent imperata, & idolorum falsorumque Deorum cultum abjicerent. Quod & Rahabæ exemplum, & Solomonis, qui Chananæorum reliquias sub imperium & tributum accepit, docet 1 Reg. 9. ℣. 20, 21.

Excipiens exploratores cum pace, id est pacifice, ab omni adversus eos injuria abstinens, eamque quantum in se erat, ab illis avertens. (d) Non otiosa nec inanis fuit hæc Rahabæ fides, sed insigni experimento opereque testata. Nam cum capitis sui periculo exploratores Israëlitarum non solum suscepit, sed etiam texit, & ex maximis difficultatibus expedivit: quod factum illi ad justificationem profuisse, & res ipsa, & D. Jacobus aperte testatur Jacob. 2. 25.

Vers. 32. *Et quid adhuc dicam?* Quasi dicat, quid singulis exemplis eorum, quorum fides testata fuit, referendis immoror? *deficiet enim me tempus enarrantem de Gedeon, Barac, Samson, Iephte, David, Samuel, & prophetis.* (e) Davidem Samueli tempore posteriorem priori præposuit, non tantum propter majorem illius dignitatem; sed quod Samuel propius accederet ad prophetas, David autem ad illos heroas, Gedeonem, Baracum, Samsonem, Jephte, prius nominatos; quodque veluti medius inter heroas & prophetas esset. Utrumque enim erat.

Vers. 33. *Qui per fidem devicerunt regna.* Refertur hoc inprimis ad Davidem, qui aliquot regna devicit. Per fidem autem hoc factum est, quia ideo factum est, quod crediderit Deo victoriam sibi ex hostibus promittenti, quodque hac promissione fretus eos fuerit aggressus. Qua de re videantur Psalmi non pauci ab ipso Davide compositi, inter alios Psal. 2. 18, 20, & 21.

Operati sunt justitiam. (f) Talis fuit idem David, & Samuel, & prophetæ. Hinc similiter apparet, fidem stricte proprieque sumtam ab operatione justitiæ differre, tanquam causam ab effectu.

Adepti sunt repromissiones. Videtur hoc de eo potius intelligendum esse, quod per fidem novas & excellentes promissiones adepti fuerint; qualis erat illa Davidi facta, de regno in ipsius familia sempiternum mansuro, deque Christo ex ipso nascituro; quam quod promissionum divinarum effectum obtinuerint. Si enim effectus iste accipiatur de vita immortali, falsum id est, ut ℣. 39 docetur: si de hujus vitæ bonis, ista vix alia videntur esse, quam victoriæ & triumphi, quos ex hostibus reportarunt. Atqui hæc sequenti versic. peculiariter referuntur. Nisi dicamus, promissiones istas, seu bona quæ adepti fuerint, in sequentibus recenseri, statimque subjici; & sic postquam dictum esset, eos per fidem justitiam fuisse operatos, recte addi, eos etiam promissiones fuisse adeptos, nempe eas, quæ statim adduntur, usque ad illa verba ℣. 35.

Alii autem distenti sunt, & quæ sequuntur. Ubi post enumeratas varias calamitates, quas Dei cultores fide in Deum freti constanter sustinuerint, tandem additur, quod promissionem non acceperint; ut videatur dicere voluisse autor; alios quidem per fidem promissionum divinarum effectum adeptos fuisse, nempe superiores illos, quibus tanta Dei a se enumerata beneficia in hac vita contigerint; alios vero postremo recensitos, quamvis non minore in Deum fide præditi essent, effectu tamen divinæ promissionis haud frui, quippe vita propter justitiam & fidem in Deum exutos ac spoliatos. *Obturaverunt ora leonum*, ut Daniel Dan. 6.

Vers. 34. *Extinxerunt impetum*, vel potius *vim ignis.* Ut illi tres juvenes Babylone, qui prophetis aliqua ratione videntur annumerandi.

Effugerunt aciem gladii. Quales fuerunt ex prophetis multi, quibus reges & populi sunt insidiati: ut Elias, Eliseus, Jeremias, Michæas &c. *Convaluerunt ex infirmitate.* Ut Ezechias 4 Reg. 20. Es. 38. *Fortes facti sunt in bello*, ἰσχυροὶ ἐγένοντο ἐν πολέμῳ, *facti sunt robusti*, ut Samson, David, si non solum ad bellicam animi fortitudinem, sed etiam ad vires corporis robur hoc bellicum referas. De Samsone vide Judic. 14 & seqq. capp. De Davide Psal. 18. 35, 37 & deinceps. Non injuria fortassis huc retuleris fortes illos seu heroas Davidicos, de quibus habes 2 Sam. 23, & 1 Paral. 11.

Vers. 35. *Acceperunt mulieres ex resurrectione mortuos suos.* Nempe ob prophetarum Eliæ & Eliséi fidem. Vide 3 Reg. 17. 19 & deinceps. 4 Reg. 4. 21 & deinceps, in quo posteriori miraculo etiam mulieris ipsius seu matris fides accessit.

Alii autem. Pronomen *alii* ostendit, D. autorem velle de alterius generis hominibus fide præstantibus lo-

(a) *Fides Rahabæ.* (b) *Hebraica vox* hazzonah. (c) *Lex divina de Palæstinorum excidio.* (d) *Fides Rahabæ non otiosa.* (e) *David cur Samueli præpositus.*

(f) *Fides proprie sumpta ab operatione justitiæ differt.*

qui;

qui; nempe quorum fides non victoriis & bellicis facinoribus, quæ minus ad Christianos pertinent, nec simplici justitiæ operatione spectata, aut insigni aliquo Dei munere testata fuerit, qualis erat superiorum: sed quæ in gravissimis malis & persecutionibus Dei & justitiæ causa perferendis, quod magis Christianum est, experimentum sui fecerit. (a) Ita unius fidei varia sunt effecta.

Distenti sunt. Ἐτυμπανίσθησαν. Tale supplicium significatur hoc verbo, cum quispiam tympani instar vivus distenditur, distentusque, ut tympana solent, verberibus pulsatur, & loris conciditur, quod supplicii genus hodieque apud quasdam gentes in usu est. (b) Id vero Eleazaro illi venerando seni contigit, tempore Antiochi persecutoris 2 Mac. 6. Ad ea namque tempora respicit hic proculdubio D. autor. Quanquam nonnulla etiam eorum, quæ postea subjiciuntur, contigerunt tempore Eliæ sub Achabo & Jezabele. Vide 3 Reg. 18. ℣. 4, 13. XIX. 10.

Non suscipientes redemtionem, id est liberationem a tam duro supplicio, ea conditione ipsis oblatam, ut a lege divina desciscerent. Vide de eodem Eleazaro dicto cap. vers. 29, 30, ad quæ verba hic respici videtur.

Ut meliorem invenirent resurrectionem. Ostendit, qua spe, quave fide tam dura pertulerint. Ea nimirum, quod crederent longe meliorem se a Deo resurrectionem consecuturos esse. (c) Unde vero hanc fidem hauserant? non ex ulla aperta ejus rei in lege divina extante promissione, sed sola Dei bonitate, justitia, potentiaque freti. Nam cum Deum esse, præmiaque iis qui ipsum quærerent retribuere firmiter crederent; & tamen, nisi a lege divina summo cum scelere deficere vellent, maximas calamitates, exilia, carceres, cruciatus, mortem denique truculentam adeundam sibi esse viderent, in eam spem devenerunt, alia virtutis ac pietatis præmia Dei cultoribus post vitæ exitum omnino reposita esse: neque fieri posse, ut Deus optimus ac justissimus virtutem ac pietatem omnium maximam, quæ vitæ ipsius, qua nobis nihil est charius, impendio constet, nullo præmio remuneratam dimittat. Ita ergo Deus, etiam sub veteri fœdere paulatim populum suum, ad spem alterius vitæ talibus rudimentis exercuit: quanquam minime dubium est, etiam divino spiritu duris illis tristibusque persecutionum temporibus servos Dei afflatos, hanc spem animo tanto magis hausisse atque gustasse. Jam si illi futuræ resurrectionis spe, cujus nec promissionem ullam apertam habebant, nec qualis quamque beata futura esset satis scire poterant, tam dura legis divinæ causa sunt perpessi; quanto magis convenit, ut nos, qui & apertissima resurrectionis promissione gaudemus, & qualis ea futura sit, quantamque felicitatem nobis allatura, recte novimus, Christi ac justitiæ causa nullos terrores, nulla exilia, nullos cruciatus, nulla supplicia formidemus. Tacite vero, ut in comparationibus fieri solet, liberationem illam a supplicio, (d) resurrectionem simul per catachresin quandam vocat, dum ei veram illam resurrectionem, tanquam multo meliorem opponit. Illam ergo umbratilem & fluxam resurrectionem contempserunt, quo resurrectionem veram, & cum sempiterna vita ac felicitate conjunctam consequerentur.

(a) *Unius fidei varia effecta.* (b) *Eleazarus distentus.* (c) *Unde antiqui illi spem resurrectionis hauserint?* (d) *Catachresis.*

Vers. 36. *Alii vero ludibria & verbera*, seu *flagella experti.* Ut mater illa cum septem filiis 2 Macc. 7. 1, 7, 10, 41.

Insuper & vincula & carceres. Magnum horum furente Antiocho numerum fuisse necesse est, qui, quod a lege Dei desciscere nollent, in vincula & carcerem conjecti fuerint, unde postmodum ad varia supplicia, quæ statim enumerantur, multi ex iis protracti sunt.

Vers. 37. *Lapidati sunt, secti sunt, tentati sunt, in occisione gladii mortui sunt.* Varia supplicia recenset, quæ olim cultores Dei subierint, Deo freti atque confisi; ut Christi discipulos ad similia constanter perferenda illorum exemplo exstimulet.

(e) *Tentati sunt.* Ἐπειράσθησαν. Sunt qui suspicentur legendum esse ἐπυρώθησαν, aut, quod faciliori mutatione depravari potuit, ἐπυρσώθησαν *ustulati sunt*, quo verbo ajunt Homerum alicubi usum: Et sane si verbum hoc inusitatum non esset, ne dubitandum quidem de hac lectione videretur. Nam & levi mutatione ρ, pro ι scribi potuit, & sententia ipsa loco valde convenit. Recensentur enim hic diversa mortis genera & instrumenta, lapides, serræ, vel secures, gladii, inter quæ & ignis recte collocaretur. Vide 2 Macc. 6. 11. Tentatio autem non satis recte videtur inter ea poni. *Tentari* enim generale est, & omnibus, qui persecutionem justitiæ causa patiuntur, commune; adde quod in tentatione constantia etiam eorum, qui tentati fuisse dicuntur, intelligi hoc loco deberet. (f) Notat Erasmus, quædam exemplaria hoc verbum non legere, uti nec Syrus legit interpres. Citat & non paucos, qui illud non legerint; ipseque irreptitium esse putat, potuisse ab aliquo scribi pro ἐπρίσθησαν, *secti sunt*, & postea ab aliis, qui verbum ἐπρίσθησαν recte legi animadverterunt, una cum eo retineri. Si tamen ἐπειράσθησαν, *tentati sunt*, omnino legendum sit, videtur hoc de peculiari quadam tentatione intelligendum esse, qua scilicet vinci, cuique cedere valde sit proclive: ut cum quis, verbi causa, tantum ad simulationem quandam & ambigua dicta, proposita salute, & magnis insuper additis præmiis, sollicitatur, eo consilio, ut quamvis vere a proposito non recedat, saltem recessisse videatur; quo pacto tentatum fuisse Eleazarum legimus. Talem tentationem superare, nec illi aures animumque præbere, crudelissimaque morte extingui malle, quam vel minima simulatione, confessionis & constantiæ decus corrumpere, magnum sane & memorabile facinus est.

Circuierunt in melotis, vel *ovillis*, *in caprinis pellibus.* Neque enim alio corporis cultu uti poterant, ut statim additur, *egentes*, *angustiati*, *afflicti*, & paulo post, *in solitudinibus errantes*, *in montibus & speluncis & in cavernis terræ*, quod Macchabæorum tempore in gravissima illa Antiochi persecutione accidit.

Vers. 38. *Quibus mundus non erat dignus*, *in solitudinibus errantes*, *in montibus & speluncis*, *& in cavernis terræ.* Interjecit priora hujus versiculi verba D. autor ad ostendendam rei indignitatem, & injuriæ, quam Dei cultoribus impii inferebant, gravitatem: quasi dicat D. autor, ii homines in solitudinibus & desertis, in montibus, in ferarum lustris ac cubilibus, in terræ cavernis, pecudum aut ferarum ritu errare ac latitare sunt coacti; illi inter homines, in

(e) *De verbo* ἐπειράσθησαν, *& lectione hujus loci.* (f) *Erasmi testimonium.*

vicis, in urbibus locum habere non potuerunt, qui propter ſuam pietatem & fidem in Deum tantæ dignitatis tantæque præſtantiæ fuerunt, ut mundi totius incolæ iis indigni eſſent. (a) Notare hoc & Chriſti diſcipuli debent, quoties digni ab indignis, boni a malis, innocentes ab improbis ac impuris vexantur, pelluntur, affliguntur, occiduntur. Fieri etiam poteſt, ut D. autor indicare voluerit, mundum eo ipſo quod homines tam ſanctos perſequeretur & pelleret, pœnam quodammodo de ſeipſo exegiſſe: quandoquidem eos a ſe abegerit, quorum uſu & conſuetudine ipſe indignus eſſet.

Verſ. 39. *Et hi omnes teſtimonio fidei probati, non acceperunt repromiſſionem.* Vox *omnes* videtur ad iſtos proxime commemoratos, nempe qui divinæ legis cauſa tantas calamitates ſuſtinuerunt, ex mente D. autoris, potiſſimum referenda. Superiores enim illi ſaltem aliquas promiſſiones divinas ac fidei ſuæ præmia adepti fuerant: at hi divinæ legis cauſa vexati occiſique nulla. Ut taceam, non omnium illorum, qui priore loco commemorati ſunt, talem fuiſſe fidem, ut ea per ſe ſalvifica fuerit, ſeu talis, quæ illis ſempiternam vitam, quam hic, τῆς ἐπαγγελίας, *promiſſionis illius* nomine intelligit autor, ſit omnino paritura, niſi quid aliud acceſſerit; ea præſertim fides quæ ad bella tantum pertinuit; aut certam aliquam rem, ut ſanitatem, aut filiorum reſuſcitationem ſibi habuit propoſitam, quamque adeo perpetuam fuiſſe, & veram juſtitiam ac pietatem in iis qui ea præditi fuerunt peperiſſe nihil cogit ſtatuere. Vide nonnulla ℣ſ. 33, 34, 35 ab autore commemorata.

Teſtimonio fidei probati. Μαρτυρηθέντες διὰ τῆς πίστεως. *Teſtimonium adepti per fidem*, id eſt laudem & commendationem aſſecuti. Vide ℣ſ. 2. *Per fidem*: partim quia fides cauſa fuit, ut tam præclara facta ac facinora patrarent, quæ maximam laudem & commendationem merentur; partim quia ipſa tam inſignis in Deum fides, per ſe, teſtimonii iſtius & commendationis fuit cauſa, & materia.

Promiſſionem, τὴν ἐπαγγελίαν. Articulus oſtendit, excellentem quandam promiſſionem deſignari: illam nempe, quæ Chriſtianorum eſt propria, qua nulla eſt major ac præſtantior, promiſſionem inquam vitæ illius vere beatæ ac ſempiternæ: quæ licet illis non fuerit aperte promiſſa, ſed tantum nobis; æque tamen illis dabitur atque nobis. (b) Sumitur autem vox promiſſionis hic quoque per metonymiam adjuncti, pro re promiſſa.

Verſ. 40. *Deo pro*, vel *de nobis melius aliquid providente.* Cauſam addit, cur iſti promiſſionem illam nondum fuerint adepti. (c) Cogitare enim poterant Hebræi; non ſatis recte cum illis hac in parte agi, quod præmium fidei laborumque ſuorum nondum acceperint. Occurrit ergo talibus cogitationibus autor, & docet hoc idcirco factum eſſe, quod Deus melius quiddam de nobis providerit.

(d) Quæri autem poteſt, quo pacto nobis ſit melius, quod illi ſine nobis perfici, ſeu promiſſionem illam obtinere non debeant? Num ſi illi ſempiternam illam felicitatem anticipaſſent, quidquam nobis de felicitatis noſtræ ſumma decederet? aut num idcirco nobis aliquid ad felicitatis cumulum accedet, quod illi noſtram ſalutem expectare cogantur?

Reſponderi poteſt duplici ratione, proque duplici reſponſione duplex etiam emergit verborum iſtorum ſenſus. (e) Prior reſponſio eſt, Deum hac in parte dignitati noſtræ voluiſſe conſulere, felicitatemque noſtram illuſtriorem reddere. Licet enim, rem ipſam per ſe ſi ſpectes, nihil vel noſtræ felicitati deceſſiſſet, ſi illi ſine nobis, hoc eſt, ante nos vitam æternam adepti fuiſſent; vel nunc accedat, quod non ſine nobis, ſed una nobiſcum eam ſint adepturi: reſpective tamen & comparate multo nos illis inferiores fuiſſemus, ſi illi, nobis non expectatis, jam olim ad cæleſtia gaudia perveniſſent. Nunc vero, cum illi nos expectare cogantur, nec ante nos promiſſionem illam adipiſci debeant: (f) apparet, quanta ſit Chriſtianorum dignitas, eorumque felicitas multo illuſtrior redditur, cum nulli ſint, qui majori & uberiori felicitate eam quodammodo obſcurare poſſint. Et ſane decuit, ut Deus ita provideret, ne ii, qui ſecundum Moſaicæ tantum legis inſtituta, ipſi paruerunt, eos, qui ſecundum perfectam Chriſti legem ac diſciplinam vitam moreſque ſuos componunt; ii, quibus promiſſio immortalis vitæ data non fuit, eos, quibus aperto fœdere deſtinata eſt, tanto felicitatis intervallo antecederent; quin potius cum ipſius felicitatis præmio Chriſtianis hominibus, divina benignitate æquandi eſſent, eo illis inferiores fierent, ut ipſos in adeptione promiſſionum divinarum expectare cogerentur, utque tanquam ſecundarii hoſpites, nec aperte ad epulas invitati, primariis & vere invitatis veluti accederent, non vero tanto tempore ante eos cæleſtibus illis gaudiis fruerentur. Itaque illud κρεῖττον, ſeu *melius*, dupliciter accipi poteſt, vel ut ſtatus noſter cum illorum ſtatu collatus melior dicatur: vel ut ſtatus noſter cum noſtro conferatur, meliorque nunc eſſe ſtatuatur, quam futurus erat, ſi illi promiſſionem divinam multo ante nos adepti fuiſſent. Verum quia id nec futuram felicitatem noſtram per ſe auget, nec ſimiliter futuram illorum felicitatem minuit: idcirco D. autor dixiſſe videtur κρεῖττόν τι, *melius quiddam*, ut oſtenderet, ſe tale melius intelligere, quod aliqua tantum ratione & certo quodam reſpectu ſit melius. Vocula enim τι ſeu *aliquid*, vel *quiddam*, ſæpe ſolet in talibus loquendi modis minuere ſignificationem, & de proprietate vocis, cui adjicitur, nonnihil detrahere.

(g) Altera reſponſio eſt, eaque fortaſſis & menti & verbis autoris magis accommodata; Idcirco nempe ita D. autorem loqui, quod innuat mundi finem adfore, cum piis Deoque fidentibus hominibus ſempiternæ vitæ præmium perſolvetur: quocirca ſi veteres illi Dei cultores illud jam olim fuiſſent adepti, nobis nondum exortis excidendum illo fuiſſet. Itaque ne nos excluderemur diſtulit Deus, ut mundi finem, ſic cultorum ſuorum felicitatem, atque hoc pacto melius quiddam de nobis providit, quam alias factum fuiſſet, ſi, qui nos anteceſſerunt, nobis non expectatis, imo ne natis quidem, ad ſempiternam felicitatem ſoli perveniſſent.

Nam quominus priori illi ſenſui penitus acquieſcamus, facit primo, quod illo admiſſo non ſatis appareat, quo pacto vere & reipſa meliorem noſtram conditionem per id effecerit Deus, quod illi, qui nos antegreſſi ſunt, jam olim vitæ æternæ præmium adepti non fuerint, ſed noſtram quoque ſalutem expectare cogan-

(a) *Chriſtianis notandum.* (b) *Promiſſio pro re promiſſa.* (c) *Occupatio.* (d) *Quæſtio.* (e) *Reſponſio 1.* (f) *Chriſtianorum dignitas.* (g) *Reſponſio 2.*

tur:

tur: ſive noſter ſtatus cum illorum ſtatu, ſive cum noſtro alioquin futuro conferatur. Illorum certe ſtatu noſter hoc pacto melior non redditur; ſed tantum omnium æquatur. Noſter etiam ſtatus quo pacto per hoc vere melior efficitur, quam futurus erat Deo aliter decernente? quid enim, obſecro, nobis a Deo deſtinatum erat? nonne vitæ ſempiternæ præmium a mundi exitu ſeculique præſentis conſummatione nobis conferendum? atqui hoc nobis manet integrum & illibatum, ut nec reipſa minuatur, ſi illi ponantur jam pridem ſervati; nec augeatur ſi ponantur non ſervati. Illis quidem quod nondum beata illa vita ac promiſſione divina fruantur multum decedit; ſed nobis quidnam vere per id accedit? Melior, inquis, futura fuerat illorum conditio, noſtra vero deterior: quæ quia nunc deterior non eſt, ſed par illorum conditioni, idcirco nunc melior, quam alioqui futura fuerat, eſſe dicitur. Atqui hæ verborum verius ſunt argutiæ, quam momenta rerum. Nonne, ſi hoc animo intendebat Autor, poterat, imo debebat multo loqui clarius, nempe Deum idcirco illis æternæ vitæ præmium nondum dediſſe, ne nobis eſſent longe ſuperiores; tantoque magis, quod non protinus ſequatur, noſtrum ſtatum idcirco vere meliorem effectum eſſe, quia non ſit illorum ſtatu factus deterior. Hoc enim tum demum verum eſſet, ſi illis nihil detractum foret: ſed poſtquam illis omnis illa felicitatis portio detracta eſt, qua nos antecellere poterant: ſane non noſtra felicitas vere auctior hoc pacto eſt reddita, ſed illorum tantum imminuta. Exemplo res fiet clarior. Sint duo, quorum uni ob navatam aliqua in re operam, potuerit Rex pro ſua liberalitate ducentos conferre aureos: alteri vero ob ſimilem aliquam, non amplius quam centum deſtinet, reque ipſa conferat. (Neminem turbabit, arbitror, quod in hoc exemplo majus vel minus præmium, in majore vel minore aureorum ponatur numero: vitæ vero cæleſtis majus vel minus bonum, in diuturniore vel breviore illius uſu conſiſtat: ſiquidem hic ſimpliciter tantum ſpectatur majus vel minus præmium; & vitæ cæleſtis diuturnior ſeu plurium ſeculorum vel temporum uſus, etiam per ſe, non ineleganter majori aureorum numero conferri poteſt: nec denique difficile fuerit, exemplum ab iis ſumere, quorum alteri a pluribus annis rex æqualium alioqui bonorum poſſeſſionem conferre potuerit; alteri a paucioribus conferre decreverit: ſed res eodem recidit.) Iam ergo quæro, ſive prior ille ducentos accipiat aureos, num hic poſterior revera minus, quam illi deſtinatum fuerat, accepit? ſive priori centum detrahantur ex præmio aurei, ut par utriusque ſit merces, num alterius hoc pacto vere melior reddita eſt conditio? Non puto, niſi centum aureos ſe ipſis & meliores & deteriores eſſe quiſpiam dixerit. Si priori illi ducenti, ut poterant, darentur aurei, & alter illi æquaretur, tum demum revera melior foret iſtius alterius conditio, quam futura erat, ſi centum tantum aureos a rege accepiſſet. Simili ergo ratione & noſtra conditio tum demum vere futura erat melior, ſi tantum a Deo acciperemus, quantum illi, qui nos antegreſſi ſunt, accipere poterant: non vero ſi illis tantum detrahatur ex præmio, quantum nobis non contigit aut contingere non debuit, vel non potuit. Adde, quod ſi Deus illis, qui nos antegreſſi ſunt, ab ipſo vitæ exitu immortalis vitæ præmium dediſſet, nulla cauſa erat cur & noſtrum cujusque felicitatem ad mundi uſque finem differret: At ſi hoc factum fuiſſet, profecto melius multo de nobis providiſſet Deus, quam providit dilata illorum ad mundi finem uſque ſalute, quo & noſtram differret. Deinde prior ille ſenſus requirit, ut particula χωρὶς in verbis autoris idem valeat quod *ante*, id eſt non a conſummatione ſimpliciter, ſed tantum ab eodem conſummationis tempore nos excludat. Atqui ſi hoc volebat autor, tam proclive illi dicere erat *ante* quam *ſine*: dicere autem illud potius debebat, cum poſterioris particulæ ea vis eſſe ſoleat, ut id, cui adjicitur, ſimpliciter ſeparet & excludat. Quis non videt, ſi propriam & nativam verborum autoris ſignificationem attendamus, perinde eſſe atque ſi dixiſſet, *ne nobis excluſis conſummarentur*? Accedit, quod ut ut particula χωρὶς minuendi interdum ſignificationem habeat, res tamen ipſa hoc loco requirere videatur, ut non leve quoddam & in mero potius reſpectu, quam in re ipſa poſitum bonum; ſed ſingulare quoddam rebusque noſtris apprime neceſſarium, (quæ etiam iſtius particulæ conſueta vis eſt) ſignificet. Tale enim oportebat eſſe illud, quod in cauſa erat, ne tam ſancti, tamque Deo chari homines, a tot jam ſeculis defuncti, ad hoc uſque tempus promiſſione divina potirentur, laborumque ſuorum præmium ferrent. Et ſane quid in hoc argumento cum de cauſis agimus propter quas Deus tot ſeculis differat promiſſionis ſuæ effectum, gravius majoriſque momenti afferri aut debuit, aut etiam potuit, quam quod hoc pacto nobis interea præclare conſultum fuerit, carituris alioquin ſempiterna illa felicitate ſi jam olim tempus illud piorum conſummationi deſtinatum adveniſſet? (a) Viderat hunc ſenſum, ut poſtea obſervavi, non nemo interpretum, recteque explicuerat: ſi *promiſſionis* vocem ad æternæ vitæ præmium, ut debebat, non vero ad Chriſtum olim terris exhibitum, ſeu primum illius adventum, præter autoris mentem & ſcopum retuliſſet. Nec eſt quod objiciat quispiam, illos qui nondum nati ſint eſſe non entia; non entium autem nullas eſſe, ut dicitur, affectiones, ideoque nihil vel melius vel deterius iis fieri, de iisve conſtitui aut provideri poſſe: aut, ſi omnes naſcendi cogitentur, progreſſum fore in infinitum, neque unquam tempus futurum, quo priorum tandem felicitas perducatur ad exitum. Reſpondemus enim, non entia eſſe duplicia, vel quæ actu tantum non ſint, quamvis eſſe potuerint aut poſſint: vel quæ ne quidem eſſe poſſint. De his nihil vere dici vel affirmari poteſt. At de illis multa recte dici poſſunt & ſolent, eorumque vel melior vel deterior ſtatus commemorari; unde & entia poteſtate dici merentur a Philoſophis. Sic Chriſtus de proditore ſuo dixit Matth.26.24, *bonum erat ei ſi natus non fuiſſet homo ille*; nempe quia naſci poterat. Sic non raro beatos eſſe dicimus, qui in triſtia aliqua tempora nati non fuerunt: quo etiam aliqua ratione referri debent illa Chriſti verba Luc.23.29: *Ecce venient dies in quibus dicent: Beatæ ſteriles, & ventres qui non genuerunt, & ubera quæ non lactaverunt.* Non abſimili ratione eos, qui morte calamitates aliquas præverterint, id eſt eſſe deſierint, felices eo nomine dicimus, nempe quia poterant vitam eouſque producere: ſic Poëta beatos eſſe dixit, *queis Trojæ ſub mœnibus altis, Contigit oppetere*; nimirum quia in maximos cum cæteris, qui ſupervixerant, labores & ærumnas reſervati non eſſent. Huc pertinet & illud Philoſophi cujuſdam, qui optimum homini dixit eſſe non naſci, proximum vero, confeſtim, poſtquam natus ſit, mori. Con-

(a) *Piſcator.*

ra etiam ſæpe infelices eſſe dicimus eos, qui antequam res in proſperum aliquem ac beatum ſtatum mutarentur extincti ſunt, nec feliciora tempora vivendo attigerunt. In horum ergo non entium numerum referendi ſunt, qui quamvis nati non fuerint, naſci tamen potuerint. Unde jure meritoque ſicut illos qui mundi exitu intercepti nunquam naſcentur, ideoque nec ad cæleſtem illam ac ſempiternam felicitatem aſpirare poterunt, infelices eo nomine dicere poſſumus: ita multo magis nos qui jam nati ſimus, felices ac beatos ferre, quod ad noſtra uſque tempora divino conſilio ac bonitate piorum illa conſummatio dilata ſit, quo & nobis ad eam relictus eſſet aditus. Et ut rem in pauca conferam, breviterque reſpondeam: In Dei illo decreto quo de nobis nondum natis melius quiddam providiſſe dicitur, quam futurum erat, ſi pios jam olim conſummaſſet; ſpectandi ſumus neque tanquam jam nati, neque tanquam infinitis ſeculis naſcendi: ſed tanquam ii, qui non multis admodum ſeculis mundi fine adhuc dilato, potuimus, adeoque, decreto jam facto, debuimus naſci, felices hoc decreto; aliter vero ſi res cecidiſſet, infelices profecto futuri.

De nobis. Nempe Chriſtianis. Non enim hoc ad ſolos Hebræos, quibus hæc epiſtola ſcripta fuit, reſtringendum eſt: ſed ad omnes ejuſdem generis homines, nempe Chriſtianos, referendum. Unde aliqua ratione apparet, ſuperiora exempla eorum qui dura illa paſſi fuiſſe memorantur, ad tempora veteris fœderis, non ad novi, ut quibuſdam viſum eſt, pertinere, ſeu Judæorum, non Chriſtianorum eſſe.

Providente. προβλεψαμένου. Decretum divinum ſignificatur. Non enim res iſta, de qua agitur, aliunde pendet, quam ex decreto & ordinatione divina: quaſi dicat, procurante Deo. Proſpicere enim ac providere, procurare eſt.

Ut non ſine nobis conſummarentur. Exponitur hoc Dei conſilium ac decretum in rem noſtram, ſeu ad noſtram dignitatem & felicitatem illuſtrandam factum. Ex hoc vero ſcripturæ loco, ut & multis ex aliis apparet, (a) errare eos qui juſtos vita functos ante beatam illam reſurrectionem & mundi finem cæleſtibus gaudiis reipſa perfrui ſtatuunt, quod licet ad ſolam animam referant, qui ſic ſentiunt; tamen ſi anima ſine corpore voluptates vere percipere iiſque perfrui poſſet, atque adeo perfrueretur, quanto quæſo felicitatis intervallo nos ſuperarent ii, quorum animæ a tot jam ſeculis cæleſtibus gaudiis fruerentur? quid, ne corpore quidem foret ullo pacto ad augendam felicitatem illam opus, ſi anima a corpore ſeparata ullo felicitatis æternæ ſenſu affici poſſet. Corpus enim ipſum per ſe non ſentit, ſed tantum inſtrumentum quoddam ſentiendi eſt: homo eſt qui ſentit, id eſt ex anima & corpore compoſitum. Jam vero ſi anima ipſa per ſe cæleſtes voluptates ſentiendi facultate pollet, quid homine, quid corporis cum anima conjunctione ad earum ſenſum ac perceptionem foret opus? Nam ne exquiſitius quidem corpore induta ſentire eas voluptates poſſet, quam nunc ſentiret eo exuta; imo corpus ei potius impedimento ad eam rem foret, quam adjumento. Liquidius enim ac purius anima abſque illo ſentiret, quam cum illo. Itaque hac ſententia, ſi recte rem putemus, futura illa piorum reſurrectio, in qua nobis omneis ſpes opeſque ſitæ ſunt, quaque ſublata, nulla ſpes mortuis in Chriſto ſupereſt, teſte apoſtolo, evertitur 2 Cor. 15. 32. Noluit quippe Deus, ut mortuorum quiſquam, præter Chriſtum ducem caputque noſtrum, ante ultimum illum diem ad cæleſtis vitæ præmia gaudiaque adſpiraret, eaque alius ante alium præriperet; ſed ut omnes pariter in Chriſti adventu mundique fine novam illam ac beatam vitam feliciaque illa ſecula inchoarent: quo & gloria illius tanto redderetur illuſtrior, tot ſimul hominibus ab ipſo immortalitate donatis, & in cæleſtis regni poſſeſſionem inductis; & ne quiſquam ideo quod poſterior tempore, quamvis virtute haudquaquam inferior exſtitiſſet, poſterior quoque in capiendo pietatis præmio eſſet. Nec enim mortuis, quamvis a multis ſeculis, imo ab ipſo mundi initio obdormiverint, alios poſt ſe ad mundi uſque finem victuros expectare moleſtum erit, cum toto poſt obitum tempore omni ſenſu careant, ideoque nec mora ulla, nec tædio laſſentur; cumque in vitam revocati fuerint, vix ſeſe vita momento temporis caruiſſe ſenſuri ſint. Nam pro eo, quod mortem experti fuerint, eoque deterior ipſorum conditio videatur, quam illorum, qui vivi immutabuntur & immortales evadent, id viciſſim præmii ferent, quod antequam viventes immutentur, mortui prius incorruptibiles reſurrecturi ſint 1 Theſſ. 4. 16; atque ita ſibi invicem & vivi mortuis, & mortui vivis expectationem expectatione penſabunt.

Conſummarentur. (b) Quo ſenſu conſummationis vocem hoc loco uſurpet D. autor, qua varie in hac epiſtola pro rei ſubjectæ & materiæ varietate utitur, ſuperiora verba oſtendunt, cum dixit: *non acceperunt repromiſſionem*, pro illis enim nunc aſſerit, eos nondum eſſe conſummatos. Itaque *conſummari* hoc loco & *promiſſionem accipere*, hoc eſt vita immortali ac beata potiri, ſunt eadem. Hoc ſenſu eandem vocem videtur etiam de Chriſto accepiſſe cap. 5. ℣. 9: opponit enim Chriſtum τελειωθέντα, *conſummatum factum*, Chriſto perpeſſionibus obnoxio atque ſubjecto. Merito autem *conſummari*, ſeu *perfici* dicuntur, qui promiſſionem illam, id eſt vitam & felicitatem ſempiternam adipiſcuntur: tum quod antequam eam conſequantur, ſive vivi, ſive mortui, multis modis ſint imperfecti; tum quod eam conſecuti, abſolutæ beatitudinis quæ vere perfectio eſt, menſuram ſint impleturi..

(a) *De juſtis vita functis.*

(b) *Conſummari*

CAP. XII.

ARGUMENTUM.

Hujus Capitis duæ ſunt partes. (a) In quarum priori pergit D. autor in adhortandis Hebræis, ut conſtantes ſint in fide, & imprimis ne propter afflictiones, quas patiebantur, animum deſpondeant, admiſtis etiam aliis Chriſtianæ pietatis præceptis. In (b) altera parte, occaſione ſuperiorum, collatione nova inter legem & euangelium inſtituta, argumento cuidam, quo legis dignitas maxime probari videtur, quoque moveri poterant Hebræi, ut legem euangelio præferrent, aliud opponit multo firmius, cuneumque

(a) *Prior capitis pars a verſu ad verſ.* 18. (b) *Poſterior a verſ.* 18. *ad verſ.* 29.

cuneo

cuneo, ut dicitur, expellit. (c) *Argumentum vero hoc, quo legis maxima præstantia potissimum videtur confirmari, nititur illo terribili & illustri modo, quo a Deo de monte Sina lata & promulgata fuit, cum in euangelij prædicatione nihil tale apparuisse videatur. Itaque ostendit D. autor, instituta hac in parte euangelij cum lege collatione, quantum etiam hic euangelium legem revera superet, adeo ut quidquid terribilis ille legis promulgatæ modus majestatis ac dignitatis in se habuerit, omnis tamen hæc gloria cum promulgatione euangelij, & earum rerum, ad quas aditum nobis patefecit, vel majestate vel præstantia, &, quam nobis afferunt, felicitate collata penitus evanescat. Hinc* (d) *iterum adhortationem infert, ne unquam ab euangelio deficiant, multoque constantius nunc illi, quam olim legi Mosaicæ adhæreścant, nedum ut euangelio legem anteferre unquam cogitent; secus si faciant, gravissimas pœnas imminere illis, exemplo eorum, qui legem olim euangelio tot partibus inferiorem contempserant, evincit.*

(c) *Argumentum pro legis præstantia.* (d) *A vers. 25 ad finem capitis.*

Vers. 1. *Ideoque & nos.* Adhhortationem primo loco ponit, quam ex superioribus exemplis infert, & novis deinde argumentis firmat. *Et nos* quasi dicat, ne cedamus illis, quorum exempla commemoravi: etiam nos idem faciamus, quod fecerunt illi.

Tantam habentes impositam, vel *circumpositam nobis nubem testium.* Addit hoc D. Autor, quod id magnam vim ad nos in fidei cursu & certamine excitandos habeat. (e) Utitur autem in hac sua adhortatione eleganti allegoria, a cursus certamine, quod tum erat in usu, similitudine ducta. Introducit nos veluti in theatrum quoddam amplissimum, in quod magna spectatorum turba confluxerit, quæ omnibus locis ac subselliis repletis, veluti nubes quædam densa in medio certantibus circumfusa videatur. In tantæ multitudinis totque spectatorum veluti oculis certantes nos facit. Quemadmodum autem olim certantibus, tanta spectatorum multitudo addebat animos, & ingens erat ad summam vincendi contentionem stimulus: sic & nobis tot testes, qui & ipsi olim in eodem certamine desudarunt, alacritatem addere debent, ut summis viribus cœptum stadium decurramus. (f) Testes autem eos vocat, non tantum per prosopopœiam quandam alludens ad certaminum spectatores, ut dictum est, qui sunt testes quidam virtutis eorum, qui certant: sed etiam, idque multo magis, propterea, quod de Deo ejusque justitia ac bonitate testentur, & omnes uno veluti dicant ore, esse Deum, & esse remuneratorem eorum, qui ipsum quærunt; apud eum, tanquam supremum agonothetam, brabeum esse strenue certantibus repositum; veracem illum esse in suis promissionibus; etiam post mortem posse reddere felices eos, qui ipsius causa vitam prodegissent. Testium enim nomine illi inprimis hoc loco sunt intelligendi, qui suo sanguine de Dei fide ac bonitate testantur. Unde & μάρτυρες martyres, id est testes hic appellantur.

(e) *Allegoria D. Autoris.* (f) *Martyres mortui testes vocantur.*

(g) *Nubem testium*, id est, maximam testium multitudinem, quæ nubis alicujus speciem referre videatur. Unde & Deus ipse multitudinem peccatorum nostrorum nubi nebulæque comparans: *Delevi*, inquit, *ut nubem iniquitates tuas, & quasi nebulam peccata tua* Esa. 44. 22.

Deponentes omne pondus. Non recedit a proposita similitudine. Qui enim in stadio decurrere volunt cursuque certare, quam maxime debent omni vacare onere. Per *pondus* autem, vel *onus* in spirituali hoc fidei cursu & certamine, intelligi debet amor hujus vitæ, rerumque ad eam spectantium cura, qua veluti onere quodam animi nostri gravantur, & ad terram deprimuntur.

Et circumstans nos peccatum. Τὸν εὐπερίστατον ἁμαρτίαν *peccatum, quod facile nulloque negotio sese nobis circumfundit.* Alludere videtur ad fluentes & laxas vestes, quæ nisi deponantur, magno currentibus sunt impedimento, facile namque sese pedibus implicant.

(h) *Peccatum*, omnes actus externos vitiosos, quemadmodum *onus*, priore loco nominatum, internum potius animi vitium significare videtur. Actus autem vitiosi facile sese currentibus nobis, nisi omnem peccandi amorem deponamus, insinuant, nosque in cœpto cursu vehementer retardare possunt. Quoties enim peccamus, toties in hoc pietatis cursu veluti prolabimur.

Per patientiam curramus propositum nobis certamen. Certamen hoc, est ipse cursus quo certatur. Est enim in Græco ἀγὼν, quo omnis generis certamen significatur: sive cursu fiat, sive lucta, sive cæstu, sive alia aliqua ratione: hic autem de cursu agitur. Itaque curramus certamen, nihil aliud est, quam cursu certemus.

(i) Per *cursum* autem istum *certamenque fidei* inprimis certamen intelligendum videtur, quod in eo consistit, ne unquam de spe divinarum promissionum nobis per Christum datarum dejiciamur; inprimis vero tum, cum arduum aliquid Christi causa nobis sit vel faciendum vel patiendum. Ad hoc maxime certamen Paulus Timotheum suum exhortatur, cum inquit 1. Tim. VI. 12: *Certa bonum certamen fidei.* Id ipsum significare videtur D. autor, cum nos in sequentibus ad hoc certamen excitare, inque eo confirmare volens, monet, ut in *fidei ducem* oculos conjiciamus. Hoc enim ideo debemus facere, ne in fide vacillemus, seu ne animis deficientes solvamur ac fatigemur vers. 3; id vero fidei opponitur. Certamen istud *propositum nobis* esse dicitur, nempe a Deo & Christo, quippe qui non alia conditione, nisi ut stadium hoc decurramus, æternæ vitæ brabeum nobis destinarit.

(k) *Per patientiam* vero jubemur certamen hoc currere seu peragere, vel quia sine patientia impossibile est fidem Deo servare: vel potius, quia fidei ista contentio ac veluti cursus nulla in re magis sese exerit cerniturque, quam in constanti rerum adversarum tolerantia, adeo ut is qui mala omnia Dei Christique causa invicto animo sustinet, eo ipso fidei certamen certare merito sit dicendus. Fides enim patiendo ac perfe-

(g) *Nubes testium.* (h) *Peccatum circumstans.* (i) *Certamen fidei.* (k) *Per patientiam currere.*

rendo cuncta certat cum afflictionibus, nec sese ab iis vinci prosternique sinit.

Vers. 2. *Aspicientes in auctorem* vel *ducem fidei.* Ostendit unde potissimum in hoc tam arduo fidei ac patientiæ certamine animum ac vires sumere debeamus, quidve nos ad strenue currendum, atque ad omnia justitiæ causa patienter perferenda incitare debeat; exemplum nempe ducis fidei nostræ, in quem oculos mentis conjicere ac defigere debemus, considerantes tum quid ille fecerit, quidve perpessus fuerit, quanta contentione certarit; tum quantum præmium peracto certamine adeptus fuerit. Ducem autem illum vocat non *fidei*, seu πίστως simpliciter, sed τῆς πίστως, addito articulo, certam quandam & eximiam, illam nempe, quæ ab ipso nomen accepit, hoc est, Christianam fidem designans, cujus dux & autor fuit Christus; (a) non solum quod eam primus docuerit, sed etiam quod primus eam præstiterit, seu primus in illius stadio decurrerit.

Et consummatorem Iesum. (b) Consummator istius fidei ideo dicitur, quod quemadmodum eam primus incepit, sic eidem finem impositurus, eamque ad exitum perducturus sit. Consummari enim res merito dicitur, cum finem suum adipiscitur. Pariter ergo & fides nostra consummabitur, cum ad scopum suum perveniet, hoc est, cum per eam salutem animarum, quę teste Petro 1 Pet. 1. 7 fidei nostræ finis est, adipiscemur, quod per Jesum continget. Non absimili ratione cap. 3. 1 vocavit D. autor Jesum, *confessionis nostræ apostolum & pontificem.* Appellatio enim apostoli licet magis respiciat eo, quod Christus primus docuerit fidem, quam quod eam primus opere ipso præstiterit: Contra vero appellatio *fidei ducis*, qua hic utitur, posterius magis, quam prius notet: nihilominus utraque appellatio utrumque tacite saltem involvit. Pontifex autem noster ideo inprimis est Christus, quod illius munus sit peccatorum nostrorum expiationem æternamque salutem procurare, qua in re fidei nostræ, ut diximus, consummatio finisque versatur. Valde autem rei præsenti accommodata est ista Christi appellatio, magnamque habet ad animos nostros firmandos vim, & nos adversus omnes afflictiones obfirmandos. Quomodo enim deseremus istam fidem, quę tantum habuit ducem, quæque eundem, quem ducem habuit, habet & consummatorem?

Qui pro proposito sibi gaudio. (c) Particula ἀντὶ *pro*, (a vetere interprete neglecta) posita est pro ἕνεκα *propter*, ut alibi etiam. Confer inter se Eph. 5. 31 & Matth. 19. 5. Christus enim, ut gaudium sibi propositum obtineret, crucem sustinuit, & hanc pro illo veluti dependit. (d) Unde apparet, cæleste illud gaudium, non alio pretio quam cruce, si sit opus, comparari. Propositum autem gaudium hoc Christo fuisse dicit, alludens ad brabea, quæ cursu aut alia aliqua re certantibus proponi solerent.

Gaudium, cælestem illam supremamque felicitatem, quam Christus obtinuit, denotat, eo quod cum ineffabili ac perenni gaudio conjuncta sit. Est profecto tanti, ut cælestibus illis, nec unquam desituris gaudiis ac voluptatibus potiaris, exigui temporis molestias & cruciatus perferre. Opponitur enim gaudium cruci.

Sustinuit crucem. (e) Duo habuit crux valde acerba: maximum dolorem, & summum dedecus, seu ignominiam. Ignominia autem excelsis animis acerbior esse solet, quam corporis vexatio.

Idcirco addit autor, *confusione*, vel *ignominia contempta.* Ignominiosum quippe erat Dei filio, summę sibi dignitatis consciò, post tot edita stupendæ virtutis opera, post tantam de se spem & expectationem concitam, a lictoribus raptari, ad supplicium duci, patibulo affigi, in altum tolli, omnium ora vultusque sustinere, acerrimis linguarum spiculis ac telis pro scopo edito esse. Hanc tantam ignominiam, tantumque contemptum, contempsit Christus, ut pro ignominia momentanea sempiternum maximumque decus ac gloriam, pro exigui temporis doloribus, nunquam finienda in cælis gaudia consequeretur.

Atque in dextra sedis Dei sedit. Hoc addit D. autor ut ostendat, Christum spe sua frustratum non fuisse, sed ingens (f) fidei ac patientiæ suæ præmium tulisse: ut intelligamus, nos quoque si eum secuti fuerimus, similem cum ipso fidei patientiæque exitum habituros. Quanta vero dignitas & gloria sessione Christi ad dextram throni Dei significetur cap. 1. 3 explicavimus. Ex hoc autem & altero cap. 8. 1 loco apparet, cum Christus alibi dicitur consedisse *ad dextram Dei*, (g) *dextræ* nomine non intelligi, robur aut fortitudinem Dei, ut fit alibi, sed hac phrasi, similitudine ab hominibus ducta, locum pone dextram Dei, eo qui sit pone sinistram honorificentiorem, significari. Nam alias non recte diceretur, dextra throni Dei. Neque enim thronus manum habet, aut habere censetur: sed intelligitur dextra pars aut latus throni. Unde & sæpe eodem sensu dicitur Christus, in plurali, a dextris Dei vel potentiæ consedisse. Nam cum Dei virtus aut ipsa quoque dextra manus per similitudinem Deo tributa intelligitur, non dextræ in plurali numero, sed dextra Domini, in singulari, nominari solet: at cum dexter aut sinister locus significatur, dici solet a dextris, aut a sinistris, licet id respectu unius tantum personæ pronuncietur. Vide Matth. 20. 21, 22, 23, & 25. 33, 34, 41.

Vers. 3. *Recogitate enim eum, qui talem sustinuit a peccatoribus adversum semetipsum contradictionem, ut non fatigemini animis vestris deficientes.* Exprimit finem usumque exempli Christi diligenter considerati, qui est, animo haudquaquam in adversis & afflictionibus solvi, inque cœpto fidei ac patientiæ cursu minime fatigari & deficere.

Vers. 4. *Nondum usque ad sanguinem restitistis adversus peccatum repugnantes.* Novo argumento eos hortatur ad animum in afflictionibus quas perferebant infractum. Videtur enim illis voluisse pudorem quendam incutere, quod, cum mala quibus premerentur non essent adeo gravia, nec dum ad sanguinem deventum foret, nihilominus jam animo viribusque concidere rent, contra expressam monitionem divinam. (h) Alludit autem hic quoque ad certamina, sed quæ pugna non cursu fiebant: Peccatum enim dejicere nos vult de fidei & pietatis in Deum constanria: in afflictionibus autem, quæ Christi causa nobis perpetiendæ veniunt, peccatum, cum quo certandum, abnegatio est. In hac ergo pugna quoties afflictiones stant intra fortunas, aut dignitatem existimationemque nostram, res nondum ad sanguinem devenit; sed cum corporibus cruciatus & tormenta, & mortes intentantur,

(a) *Christus fidei nostræ dux.* (b) *Et consummator* (c) ἀντὶ *pro* ἕνεκα. (d) *Crucis pretium.* (e) Crux *duo habuit acerba.* (f) *Fidei ac patientiæ Christi præmium.* (g) *Dextra throni Dei.* (h) *Allusio.*

tum

rum demum res maxime ſerio agitur, & pugna in fervore eſt. Hebræi iſti nondum, ut apparet, propter Chriſtum de vita periclitabantur, ſed res intra contumelias, opprobria, bonorum direptionem, ut ex cap. x. 33,34 apparet, ſteterat. Oſtendit ergo D. Autor, quam turpe ſit, in prima adhuc velitatione & pugnæ veluti præludio quodam terga vertere. Dum autem peccatum pro adverſario, cum quo illis res ſit, inducit, eo ipſo efficaci quodam argumento illos ad fortitudinem excitat, ne in certamine cum hoſte tam fœdo, tamque pernicioſo ſuccumbant.

Verſ. 5. *Et obliti eſtis conſolationis*, vel *admonitionis*. (*a*) *Et*, poſitum videtur pro *& tamen*, ita ut adverſativæ particulæ vim habeat, quaſi dicat, licet nondum ſanguis & vita vobis ſit Chriſti cauſa profundenda, jam tamen animo vobis excidit illa divina admonitio, qua jubemur caſtigationem Dei promto animo ſuſcipere, patienterque perferre.

Obliti eſtis admonitionis, id eſt, officii veſtri, quod in admonitione hac continetur. Non enim id revera reprehendit autor, quod verba, vel etiam ſententia admonitionis iſtius nominatim memoria illis exciderit, ſed quod facere neglexerint, quæ illa præcipiat. Diximus alibi, eum dici meminiſſe alicujus vel hominis vel rei, qui illius curam habet; qui vero non habet, etiamſi illius alioquin meminerit, obliviſci. Hoc in præceptis, adhortationibus, conſiliis inprimis locum habet, quæ non ideo dantur, ut memoriæ tantum infixa hæreant; ſed memoriæ ſunt infigenda, ut opere ipſo præſtentur: & cum tanta eſt præcipientis aut monentis autoritas, ut veriſimile non ſit, eum, qui modo præcepti aut moniti meminerit, non obtemperaturum, merito eos præceptorum monitorumve obliviſci dicimus, qui, licet ea vel maxime memoria teneant, iis non obſequuntur.

Quæ vobis tanquam filiis loquitur. Admonitionem hanc commendat autor ex eo, quod ſit valde blanda ac paterna, utpote quæ filios vocet eos ad quos dirigitur. Tali vero admonitioni quis, niſi durus & contumax, locum non daret? (*b*) Admonitio autem loqui dicitur per metonymiam, quod per eam is qui admonet loquatur, aut potius, quod ſit ipſa admonentis locutio. Is autem qui admonet, eſt aperte quidem Salomon, occulte autem ipſe Deus, cujus inſtinctu Salomon hæc protulit Prov. 3. 11,12. Itaque ipſe Deus nos in hac admonitione filios appellat. Unde ſequitur prompto animo eſſe ſuſcipiendam, & ſummo cum ſtudio obſervandam.

Fili mi noli negligere, vel *contemnere diſciplinam*, vel *caſtigationem Domini*. Cum Deum ipſum loquentem facimus, non Salomonem, (*c*) nomen *Domini*, poſitum cenſeri debet, pro pronomine, nempe *meam*, Hebræorum more, Contemnere autem, vel, ut in Hebræo eſt, abjicere diſciplinam ſeu caſtigationem Domini, nihil eſt aliud, quam eam patienti animo ferre nolle, adverſus illam tanquam contra ſtimulum recalcitrare. Caſtigationem autem Domini vocat D. autor afflictiones, quas Chriſti cauſa experiebantur Hebræi iſti; quia ſolet Deus afflictionibus iſtiuſmodi ſæpe uti, (*d*) non tantum ad probandos homines, ſed etiam ad probos reddendos, & tanquam paterna quadam pœna emendandos. Idque Hebræis iſtis tum accidiſſe ſtatuendum eſt.

(*a*) Et *pro* & tamen (*b*) *Admonitio loquitur*. (*c*) *Nomen loco pronominis*. (*d*) *Caſtigatio divina*.

Neque fatigeris ſeu *ſolvaris*, nempe animo, *dum ab eo argueris*. Alter caſtigationis divinæ abuſus, animo ſcilicet ob eam frangi & concidere. Alii enim cum a Deo caſtigantur, turbido ſunt & impatienti animo; alii puſillo vel nullo. Unde ſit, ut malis victi cedant, fiduciaque & ſpe in Deum relicta, a recto honeſtoque propoſito deflectant.

Verſ. 6. *Quem enim diligit Deus, caſtigat*. Ratio in ipſa admonitione expreſſa, cur ei morigeri eſſe debeamus; quia nimirum caſtigatio eſt effectus & argumentum divini erga nos amoris. Quod autem ab amore Dei proficiſcitur, hoc non debet aut abjici aut contemni, ſed in ſummo pretio haberi; nec animos noſtros a fide & ſpe in Deum dejicere, ſed ad eam potius erigere & excitare. Notandum autem eſt, caſtigationem, id eſt, pœnam quæ emendationis cauſa divinitus infligatur, divini amoris indicium effectumque eſſe; non vero quamvis pœnam, quæ ſæpe in perniciem hominis dirigitur. Hæc enim eſt effectus iræ & indignationis divinæ, quam deprecatur David Pſal. 6. 2. (*e*) Deinde dictum hoc cum limitatione quadam accipiendum eſt. Non enim quemvis Deus, quem amat, caſtigat: (ſi nimirum caſtigationem non ſimpliciter pro afflictione, ſed pro pœna accipiamus) ſed tum demum, ſi caſtigari, ut fere ſemper accidit, mereatur. Apparet autem ex ſcopo & intentione noſtri autoris, perinde hæc verba accipienda eſſe, ac ſi dictum eſſet: *quem enim diligit Dominus, hunc demum caſtigat*; quæ ſententia aptius exprimitur in Hebræo textu, ſi ſequentia verba, ut mox videbimus, inſpicias. Alias enim non poſſet inde colligi, caſtigationem ſemper eſſe amoris divini effectum & indicium. Nam ſalva veritate eorum verborum, quæ in textu ponuntur, poſſet quiſpiam opinari, eos quidem, quos Deus diligat, caſtigari; ſed non viciſſim, quos caſtiget, diligi, ita ut ambiguum ſit, utrum ab amore, an vero ab odio caſtigatio proficiſcatur. Neque enim mutuo ſeſe evertunt iſta: *quem diligit Dominus, eum caſtigat*, &, *quem non diligit, eum itidem caſtigat*: cum utrumque caſtigare poſſit; niſi particulam *demum*, in poſteriori parte prioris enunciati, ut diximus, ſubaudias: quod in hujusmodi enunciationibus non raro ſolere fieri vidimus ſupra cap. 7. verſ. 7. Pertinet autem ad eandem quæ hic exprimitur ſententiam, inſignis ille 2 Macc. 6. verſ. 12 & ſeqq. locus, quem, quia valde elegans eſt, non pigebit exſcribere: *Obſecro*, inquit libri iſtius autor, *eos qui hunc librum lecturi ſunt, ne abhorreſcant propter adverſos caſus, ſed reputent ea quæ acciderunt, non ad interitum, ſed ad correptionem eſſe generis noſtri. Etenim multo tempore non ſinere peccatoribus ex ſententia agere, ſed ſtatim ultiones adhibere, magni beneficii eſt indicium. Non enim ſicut in aliis nationibus Dominus patienter expectat, ut eas cum judicii dies advenerit in plenitudine peccatorum puniat: ita & in nobis ſtatuit, ut peccatis noſtris in finem devolutis, ita demum in nos vindicet. Propter quod nunquam quidem a nobis miſericordiam ſuam amovet; corripiens vero, in adverſis populum ſuum non derelinquit.*

Pergit D. autor: *flagellat vero omnem filium quem recipit*. Ejusdem ſententiæ repetitio. In Hebræo eſt: *in eo*, nempe quem caſtigat, *tanquam pater in filio complacet ſibi*: quod nihil aliud eſt, quam prior ſententia inverſa, perinde ac ſi dixiſſet Salomon, *quem Deus diligit caſtigat, & quem caſtigat diligit*; ut ita caſtigatio

(*e*) *Dicti Salomonis limitatio*.

ſit

ſit certus minimeque dubius amoris divini effectus & index.

Quem recipit id eſt quem pro filio ſuo habet & agnoſcit. Non enim omnes, qui ſe dicunt Dei filios, pro filiis agnoſcit Deus.

Verſ. 7. *Si diſciplinam* vel *caſtigationem ſuffertis.* (*a*) Ita enim Græci codices habent, εἰ παιδείαν ὑπομένετε, ipſaque orationis ſeries hanc lectionem requirit, non vero, ut Latinus legit interpres, *In diſciplina perſeverate.* Novo argumento, ex ſuperiori admonitione divina aliquo modo petito, utitur D. autor, ut eos ad ferendas patienti animo afflictiones excitet.

Quia *ſi caſtigationem*, inquit, *ſuſtinetis*, ὑπομένετε, id eſt ſi caſtigamini, ſi non eſtis abſque caſtigatione, ut ex ſequentibus apparet, *tanquam filiis vobis offert ſe Deus.* Hoc habetis inde commodi, quod ſeſe vobis ut filiis offerat Deus, id eſt patrem ſeſe vobis præſtet & exhibeat, paterno more vobiſcum agat, ſeu quod Deum habeatis pro patre: quandoquidem ipſe Deus in verbis paulo ante citatis dixit, quod ſibi in eo, quem caſtiget, tanquam pater in filio complaceat.

Unde & ſubjicit autor: *quis enim filius, quem non corripit*, vel, *caſtigat pater?* Paternum hoc plane eſt caſtigare filium, cum meretur. Nam alioqui pater, niſi multæ ac magnæ injuriæ devicerunt patientiam, niſi plus eſt quod timet, quam quod damnat, non accedit ad decretorium ſtylum.

Verſ. 8. (*b*) *Quod ſi extra diſciplinam*, vel *abſque caſtigatione eſtis.* Opponuntur iſta, παιδείαν ὑπομένετε, *caſtigationem ſuſtinere* ver. 7, & *eſſe* χωρὶς παιδείας, *abſque caſtigatione*, hoc verſiculo. Unde apparet verbo ὑπομένετε in ſuperiore verſiculo non ſignificari patientiæ virtutem, quæ ad officium pertinet piorum, ſed tantum doloris perpeſſionem ac ſenſum, quod ad ſtatum ac conditionem illorum ſpectat. Oſtendit ex altera parte, a contrario rem illuſtrans, quanto cum incommodo illud ſit conjunctum, ſi quis nullis a Deo vexetur malis, nec caſtigationis fiat particeps. (*c*) Incommodum hoc eſt, quod qui tales ſunt, non pro filiis, ſed pro nothis ſeu adulterinis ac ſuppoſititiis a Deo cenſeantur: quo incommodo nullum majus eſſe poteſt. Alterutrum ergo eligendum eſt, ut aut filii, nempe Dei, ſimus, & a Deo pro talibus cenſeamur, ſimulque caſtigationem ſubeamus; aut ſi caſtigari nolumus, pro ſpuriis a Deo ducamur.

Interſerit D. autor: *cujus*, ſcilicet caſtigationis, *participes facti ſunt omnes*, nempe ut oſtendat filium Dei eſſe, & ab illo caſtigari, quoties nimirum opus eſt, ita inter ſe connexa copulataque eſſe, ut omnes Dei filii hanc legem ſubire neceſſe habuerint, omnes paternam illam manum ſenſerint. Omnes, generatim loquendo, quia pauci, aut potius unus tantum fuit, qui caſtigari non fuerit meritus, nec ut caſtigaretur ulla ratione opus habuit. Et hic ipſe tamen duris rebus fuit exercitus, non ut caſtigationis proprie ſic dictæ, id eſt pœnæ particeps fieret, quem enim locum habere poſſet in innocentiſſimo pœna? ſed ut nobis livoribus vulneribuſque ſuis veram ſalutem afferret. Unde & *caſtigatio pacis noſtræ*, ſeu, quæ nobis veram pacem ac felicitatem attulerit, *ſuper eum fuiſſe* dicitur Eſa. 53. 5, quo loco (*d*) *caſtigationis* vox per metaphoram, ſeu ſynecdochen ſpeciei, pro afflictione ſumi debet.

Ergo adulterini, non filii eſtis. Non vere ex Deo nati, non ii quos Deus pro filiis ſeu liberis ſuis habet & agnoſcit, ſed adulterini ac ſuppoſititii. Illi enim ſunt *nothi*, qua voce autor utitur, ſeu adulterini filii, qui pro filiis quidem alicujus ſeſe gerunt, revera tamen ex illo geniti non ſunt: hi a patribus quidem carnalibus non ſemper agnoſcuntur: at ſpiritualis ille pater decipi non poteſt: novit omnes, qui ex ipſo geniti non ſunt, nec eos pro ſuis agnoſcit: unde fit, ut nec formandis eorum moribus ac ingeniis curam caſtigationemque paternam impendere dignetur.

Verſ. 9. *Deinde patres quidem carnis noſtræ eruditores*, vel *caſtigatores habuimus.* Alio argumento, quod tamen ſuperiori cognatum eſt atque affine, docet, debere nos divinas caſtigationes ſufferre, idque ita, ut per eas ad frugem adduci nos patiamur. Qui enim hoc faciunt, illi demum eo, quo par eſt, animo caſtigationem ſuſcipiunt & ſuſtinent. Eſt autem (*e*) argumentum a comparatis, nempe a minori ad majus ductum, ut quivis facile animadvertit.

Carnis noſtræ patres, dicuntur patres noſtri carnales, (*f*) qui nos ſecundum carnem, ac proinde vitam hanc carnalem genuerunt. Opponuntur, ut mox additur, *patri ſpirituum.* Unde rectius voces *carnis noſtræ*, cum proxima voce *patres*, quam cum remotiore *caſtigatores*, cohærere cenſentur, ſecus quam quibuſdam interpretibus eſt viſum.

Et reverebamur eos. In Græco eſt ſimpliciter ἐντρεπόμεθα, *reveriti*, vel *pudore affecti ſumus*, non addito pronomine, quod ad *patres* referatur. Itaque ſenſus eſſe poteſt, nos patrum noſtrorum caſtigationibus ſæpe in pudorem fuiſſe verſos, ita ut nos & pœnæ & delicti ſimul puduerit. Habent enim caſtigationes non tantum dolorem, ſed etiam ignominiam quandam ſibi adjunctam. Quod ſi ad patres id referamus, ſenſus erit, nos illorum caſtigationibus ita fuiſſe imbutos, ut eos revereremur, ut pudore metuque ipſorum ducti adverſum eos delinquere non auderemus. Si ergo hoc patres noſtri, illi qui nobis carnalis vitæ tantum autores exſtiterunt, ſua caſtigatione in nobis efficere potuerunt: quanto magis convenit, ut caſtigatio patris ſpirituum hunc in nobis effectum producat?

Ideo ſubjicit autor: *non multo magis ſubjiciemur patri ſpirituum?* Subjici hoc loco eſt promto ac patienti animo caſtigationem a Deo profectam ſuſcipere ac ſuſtinere, illique morigerum ac obſequentem in iis, ad quæ caſtigatione nos exercet, ſeſe præbere.

Subjiciemur etiam poni potuit, pro ſubjici debemus. (*g*) Solent enim ejuſmodi futura vim imperandi non raro habere.

Patri ſpirituum. Patrem ſpirituum, id eſt Deum, opponit patribus carnis, ut doceat quanto magis conveniat huic, quam illis ſubjici, quippe cum ſpiritus carne longe ſit potior ac præſtantior. Non autem ideo ſic vocatur Deus & patribus carnis noſtræ opponitur (*h*) ac ſi ſpiritum quidem, quo vivimus atque intelligimus, ab ipſo Deo hauſerimus, carnem autem a parentibus noſtris tantum acceperimus, cum non minus hujus quam illius Deus ſit autor & creator: ſed *ſpiritus* voce per metonymiam ſubjecti intelligitur id omne, quod

(*a*) *Græca hujus loci lectio.* (*b*) *Oppoſitio in verbis autoris.* (*c*) *Non caſtigari a Deo, quantum afferat incommodum.* (*d*) *Caſtigatio pro afflictione.*

(*e*) *Argumentum a minori ad majus.* (*f*) *Patres carnis.* (*g*) *Futura vim imperandi ſæpe habent.* (*h*) *Pater ſpirituum.*

ad ſpiri-

ad ſpiritum noſtrum pertinet, quodque nos ſpirituales facit: hæc enim nulli alii quam cæleſti noſtro patri debemus. Pater ergo ſpirituum appellatur, quod nos ſecundum ſpiritum, idque unus omnes genuerit.

Et vivemus. Fructum hujus ſubjectionis vel finem oſtendit, ut tanto magis nos ad eam excitet. Is vero eſt vita ſempiterna, quam conſequi, hoc demum vere vivere eſt. Unde & *(a) ζωὴ* ſimplici vitæ nonnunquam ſæpe deſignatur.

Verſ. 10. *Et illi quidem*, vel, *Nam illi quidem in tempore paucorum dierum*, vel *ad paucos dies, ſecundum voluntatem ſuam*, vel *prout ipſis videbatur, erudiebant*, vel *caſtigabant nos.* Quia dixerat nos victuros, ſi patri ſpirituum ſubjiciamur, tacite innuens, hunc fructum ex obſequio patribus carnalibus præſtito non ſequi; propterea nunc docet, quantum diſcrimen ſit inter illum finem ſcopumque, quem patres noſtri carnales, quatenus a Deo ſpirituali noſtro patre diſtinguuntur, nec illi penitus hac in parte miniſtrant, in caſtigandis liberis habent propoſitum, & inter illum ad quem collimat pater ſpirituum. Unde ſimul conſequitur, hujus caſtigationes longe magis promptiuſque admittendas ac perferendas eſſe, quam illorum: quandoquidem multo, quam illæ, majoris boni a nobis conſequendi cauſa ſunt inſtitutæ.

Ad paucos dies. Πρὸς ὀλίγας ἡμέρας, id eſt ad bonum quod paucis diebus nobis ſit uſuri, *(b)* nempe ut vitam brevi temporis ſpatio concluſam tanto commodius honeſtiuſque tranſigere poſſimus. Non enim his verbis id ſignificare videtur D. autor, quod caſtigatio patrum non diu duret, ſed cum puerili ætate & adoleſcentia tranſeat. Quid enim hoc ad rem faceret? Num idcirco magis ſubjici Deo debemus, quia caſtigatio illius longo tempore, ſeu tota vita duret? Adde, quod D. autor caſtigationis divinæ ſeu afflictionum brevitatem potius, quam diuturnitatem nobis inculcet, ut cap. 10. 37 vidimus.

Addit, *prout ipſis videbatur.* Quaſi dicat, non ſemper in caſtigatione noſtrum commodum ſpectarunt, ſæpe ſuis moribus, ſuis affectibus indulſerunt; vel etiamſi commodum noſtrum aliqua ratione ſpectarint, non tamen ſemper recto uſi ſunt judicio. Fecerunt enim prout illis facere viſum fuit, at non ſemper recte rem perviderunt, ſæpe affectu, ſæpe imprudentia impediti in caſtigatione aberrarunt.

Hic autem ad id quod utile eſt. *(c)* Ἐπὶ δὲ τὸ συμφέρον. Quaſi dicat, Deus vero talis eſt pater, qui, cum caſtigat filios, ſemper ad eorum commodum & utilitatem oculos dirigit, nec ab ea unquam aberrat: quæ quanta ſit, ſtatim additur.

In recipiendo ſanctificationem ejus, vel, *ut participes fiamus ſanctitatis ejus.* *(d)* Qua in re continetur etiam ſanctitatis iſtius fructus, per metonymiam ſynedochicam, qui eſt vita ac felicitas illa ſempiterna.

Verſ. 11. *Omnis autem diſciplina in præſenti quidem.* *(e)* Occupatio eſt: quia poterat aliquis dicere, caſtigationem eſſe natura ſua inſuavem & acerbam, ideoque difficile eſſe, eam æquo animo perferre. Fatetur D. autor, eam πρὸς μὲν τὸ παρὸν, id eſt, reſpectu habito ad præſens illud tempus, quo ea duret, non videri eſſe tam bonam, quam revera eſt.

Videtur non eſſe gaudii, vel, *non videtur gaudii eſſe.* Id eſt non videtur ad gaudium tendere, ſeu non appareret tum temporis animum & acerbitatem illam caſtigationis ita eſſe comparatam, ut in maximum gaudium & jucunditatem deſinat. *Sed mœroris.* Videtur nihil aliud, quam in cruciatum & triſtitiam afferre. Dolorem enim affert caſtigatio, alias ne caſtigatio quidem futura. Ideo enim caſtigantur, ut dolor pœnæ, peccandi redundat ad utilitatem.

Poſtea autem fructum pacatiſſimum exercitatis per eam reddit juſtitiæ. *(f)* Fructus juſtitiæ ſignificat fructum qui eſt juſtitia, per genitivum ſpeciei ſeu differentiæ. Juſtitiæ autem vox & juſte agendi habitum hoc loco ſignificat, & per *(g)* metonymiam, illius effectum ſeu præmium, quod eſt juſtificatio, & vita æterna, quemadmodum etiam verſiculo ſuperiore ſanctitatis nomine & ſancti mores, & quæ eos ſequitur ſuprema felicitas ſignificata videntur.

Vocatur autem hic fructus *pacatus*, *tranquillus* ſeu *pacificus*, ratione quidem juſtitiæ proprie ſumtæ, quod pacem, id eſt tranquillitatem nobis pariat: ratione juſtificationis vero, ſeu vitæ æternæ, quod ea in vera pace, hoc eſt, ſumma felicitate conſiſtat, eamque nobis certiſſima aſſerat. Non abſimili ratione *beatam ſpem* dixit Paulus Tit. 2. 13. *(h)* ſpes itaque ſumitur metonymice pro re quæ ſperatur, vita nimirum ſempiterna; quæ beata dicitur, quod ipſa beatitudo ſit, eoſque quibus contingit, beatos efficiat.

Quibus vero hic tantus contingit fructus? *exercitatis per eam*, τοῖς δι' αὐτῆς γεγυμνασμένοις. Caſtigatio eſt exercitium ad pietatem & juſtitiam. Exercitati ergo per caſtigationem dicuntur vel ſimpliciter, qui caſtigationibus agitati illive ſubjecti fuerunt, ita tamen, ut tacite ponatur, eos hoc pacto exercitatos, in virtutum ac pietatis ſtudio tantum, quantum opus eſt, profeciſſe, vel qui caſtigationibus male agere dedicerunt, & quorum animus ea ratione ad omnem recte agendi conſuetudinem eſt imbutus, ita ut effectus quodque exercitationis illius ſimul ſignificetur.

Verſ. 12. *Propter quod remiſſas manus.* Poſtquam docuit quantum commodum ſecum ferant divinæ caſtigationes; hinc adhortationem infert D. autor, ne animum illarum cauſa deſpondeant, quin potius erigant, ſummaque alacritate in cœpto Chriſtianæ pietatis opere curſuque pergant.

Remiſſas manus dicit, quia in opere Chriſtianæ fidei ac pietatis manus remiſerant, variis afflictionibus velut defatigati. Vult ergo D. autor, ne afflictionibus cedant, ſed animo connixi ſtrenue pietatis inceptum opus urgeant, quandoquidem videant, afflictiones ſibi ex divina charitate ſummo ſuo bono ac commodo immitti.

Et ſoluta genua erigite. *(i)* Similitudinem ſumit D. autor ab homine curſu & laboribus defeſſo, cum ſoluto nervorum robore & manus remiſſæ pendent, & genua labant, omniaque membra veluti luxata videntur.

Erigite, ἀνορθώσατε, *ſurrigite*; genua veluti attollite & recta facite; quod fit, cum extentis nervis firmiter cruribus innituntur. Nihil hoc aliud eſt, quam alacritatem reſumite, alacri & vegeto animo redite

(a) *Vita κατ' ἐξοχήν.* (b) *Scopus caſtigationis.* (c) *Caſtigationis divinæ & ratio & ſcopus.* (d) *Metonymia ſynecdochica.* (e) *Occupatio.* (f) *Genitivus ſpeciei ſeu differentiæ.* (g) *Metonymia.* (h) *Spes pro re ſperata.* (i) *Similitudo autoris.*

ad cœptum fidei pietatisque opus peragendum & cursum perficiendum.

Vers. 13. *Et gressus rectos facite pedibus vestris, orbitas vestras.* (a) Orbitas dixit pro semitis: orbita enim proprie est via, quæ rotarum teritur vestigiis; semita verò, quæ pedum. De semitis autem D. autorem loqui manifestum est, (b) Addis enim, *pedibus vestris*. Semitas vocant nostræ consuetæ actiones, quæ, ut semitæ solent, subinde a nobis frequentantur. Rectæ autem sunt semitæ nostræ, cum normæ divinæ respondent, & ad eam emendantur. (c) Videtur D. autor his verbis peculiariter admonere, ut Hebræi candide & aperte in professione Christianæ veritatis agant, non diverticula aliqua simulationis & dissimulationis quærant. Hoc enim, qui candide & aperte agunt, recta incedere dicimus, quod Paulus Petrum reprehendens ἀσθενῶν vocat Gal. 2. 14. Contra vero illi, qui minus candide rem agunt, obliqua via & veluti per anfractus incedere videntur.

Ut non claudicant quis, vel ne quis claudum (est) *error.* (d) Claudicat, quisquis & in profitenda veritate, & in vita ac moribus non sic, ut convenit, agit. Significat D. autor, esse inter eos, ad quos scribat, aliquos, qui in via pietatis Christianæ claudicent, & nunc in hanc, nunc in illam partem inclinent; qui Christianam quidem religionem non deserant penitus, in Judaicam tamen valde propendeant, aut, ut pericula persecutionesque evitent, propendere sese ostendant. Quo pacto dixit olim Elias Israëlitico populo, cultum Baalis in gratiam Achabi cum cultu veri Dei aliqua ratione conjungenti, & neutri sat firmiter adhærenti: *quousque claudicatis in duas partes?*

Exrai, ἐκτραπῇ. (e) Dupliciter verbum Græcum accipi potest, vel de luxatione aut detorsione membri ad incessum necessarii, quod plane suo loco detortum, ne claudicare quidem nos sinit, sed omnem ambulandi usum nobis adimit; vel de aberratione a via; quod interpretibus magis placuit. Prius magis convenit cum claudicationis ac sanationis, cujus statim meminit autor, metaphora; posterius autem magis cum præcedentibus verbis, quibus jubemur rectas facere orbitas pedibus nostris, idque in eum finem, ne is qui in pietatis tramite claudicat ἐκτραπῇ, id est a recta via tandem plane recedat. Sic ut ἐκτρέπεσθαι, & πορεύεσθαι ὀρθὰς τρίβους, sint quodam modo opposita. Cum enim is, qui in recta via, (ut sane ea est de qua hic agitur) rectas facit semitas, seu recta pergit, a via recta non aberret, sane qui aberrat, recta non incedit. Facile autem fit, ut ille, qui in tramite claudicat, eum tandem penitus deserat, & in devia vitiorum recedat. Non est autem necesse, ut sanatio, cujus in proxime sequentibus fit mentio, opponatur τῇ ἐκτροπῇ proprie & directe, sed tantum ut τὸ μὴ ἐκτραπῆναι sit aliquid minus, quam sanari.

Aperte enim autor imparia inter se comparat, ut indicat vocula *magis* vel *potius*, dum ait: *magis autem sanetur*, vel *sed sanetur potius*: simplicem autem ipsorum oppositionem institui nihil statuere cogit. Sufficit quod inter *claudum esse* & *sanari* oppositio sit. *Sed sanetur potius*, nempe claudum. Quasi dicat, ut non tantum quod claudum est a via pietatis non deflectat, & si ab ea deflexit, in illam redeat; sed etiam in via pietatis claudicare desinat, quod fiet, cum & resta incederis, & genua labantia erigetis, & animum alacritate Deo Christoque serviendi replebitis. Ex alacritatis enim istius defectu claudicatio spiritualis oritur.

Vers. 14. *Pacem sequimini* vel *sectamini cum omnibus.* (f) Absoluta adhortatione, ad retinendam in fide constantiam, adjungit etiam alia quædam pietatis Christianæ præcepta: quorum primum est, ut pacem sectemur cum omnibus. Quod præceptum Christianis, omnium odiis expositis, inprimis observatu necessarium est, non solum ad consequendam salutem, sed etiam ad evitandas varias calamitates, ut Petrus nos docet, 1 epist. 3. 13.

Et sanctimoniam, καὶ τὸν ἁγιασμὸν, (g) *sanctificationem.* Quidam solam castitatem hac voce significari isto loco putant, quod & a Paulo factum esse videmus 1 Thess. 4. 3. 1 Tim. 2. 15. & autor ipse paulo post v. 16 expresse scortationem prohibet. Sed nulla est justa causa, cur sententiam, quæ generalem sensum commodissime habere potest, restringamus, & solam hac voce castitatem designari credamus, cum non minus ad Christianam sanctificationem & a profano hominum vulgo segregationem cæteræ etiam Christianæ virtutes pertineant. Vide Ephes. 2. 26, ubi verbum ἁγιάζειν, (unde ἁγιασμὸς, quæ vox hoc loco extat,) ad universæ pietatis rationem significandam extenditur. Vox cognata ἁγιωσύνη in hac significatione usitatior est.

Sine qua nemo videbit Dominum. (h) Quia voci Domini articulus in Græco est additus, propterea ex novi fœderis usu Dominus noster Jesus Christus intelligendus est, quem qui videbit, videbit etiam ipsum Deum. Videre autem Dominum aut ipsum Deum, futuram nostram felicitatem & immortalitatem continet, cum videre ipsum non possimus, antequam illi natura similes, hoc est immortales efficiamur. Est enim hæc visio intelligenda de visione clara, & de tali, qua (ut D. Joannes loquitur 1 Joh. 3. 2.) *Deum* vel *Dominum Jesum sicuti est videbimus*, deque visione constanti & in perpetuum duratura, de tali denique, quæ ex conjunctione & conversatione cum Domino proficiscatur. Quocirca qui cupit Dei & Domini Jesu Christi sempiterno conspectu frui, is operam det, ut sit sanctificatus, hoc est non tantum professione, sed etiam vita ac moribus a profano hominum vulgo sejunctus ac segregatus. Hoc si cuipiam deest, frustra sibi miser tantæ felicitatis spe blanditur.

Vers. 15. *Contemplantes* vel *inspicientes* ἐπισκοποῦντες. Alia pars officii nostri exponitur, nempe, ut non tantum nostræ ipsorum vitæ rationem diligentem habeamus, (i) sed etam alii aliorum inspectores & episcopi quidam simus, ut sic mutuam & communem pro salute communi gerentes curam, tanto facilius & certius eam consequi possimus.

Ne quis desit gratiæ Dei. Μή τις ὑστερῶν ἀπὸ τῆς χάριτος τοῦ θεοῦ. Hoc nimirum ne contingat providere operamque dare debemus. (k) Per gratiam istam intelligitur gratia euangelica, quæ hominibus per Christum contigit, qua nulla major mortalibus obvenire potuit. ὑστερῶν significat eum, qui retro sub-

(a) Orbitæ pro semitis. (b) Semitæ. (c) Apertæ veritatis professio. (d) Claudicare. (e) Duplex sensus.

(f) Alia Christianæ pietatis præcepta. (g) Sanctificatio. (h) Sine sanctimonia nemo dominum videbit. (i) Alii aliorum episcopi esse debemus. (k) Gratia Dei.

sistit,

ſiſtit, ſeu remanet, vel retrocedit, quemadmodum cap. 4. 1 vidimus. Illi vero ſunt tales, qui Chriſti ſacratiſſimam religionem deſerunt, ejuſque ſigna amplius ſequi nolunt.

Ne qua radix amaritudinis ſurſum germinans impediat. Alludit D. autor ad verba Moſis Deut. 29. 18, in quibus ſimiliter de apoſtatis agitur.

(a) *Radix* autem *amaritudinis*, id eſt amara, vocantur apoſtatæ, quia & ipſi amari, id eſt Deo ac piis inſuaves ſunt, & fructus etiam ſui ſimiles, id eſt amaros acerboſque proferunt. Surſum autem germinat vel creſcit iſta radix, cum quis apoſtaſiam animo conceptam, quamque in ſinu ſuo tantum fovit, tandem ad alios proferre audet; vel cum ea ſubinde creſcit ac robur ſumit. Solet enim fere paulatim pullulare ac vires acquirere, quemadmodum & fides ei contraria. Quæ enim primum infirma eſt aut exigua, poſtea augetur ac corroboratur. *Impedit autem* vel *obturbat apoſtaſia*, ἐνοχλεῖ, cum aliorum fidei & morum incremento obſtat, quemadmodum plantæ plantis, arbores arboribus, vel ſpinæ frugibus obſtare ſolent, ſi prope ſint conſitæ. Quanquam verbum (b) ἐνοχλεῖ, proprie ſignificat quietem alicujus turbare, eique obſtare, quod non minus apoſtatæ faciunt, quietem enim eccleſiæ turbant.

Et per illam inquinentur multi. Inquinatio, vel, pollutio hoc loco videtur pro infectione eſſe poſita. Nam ſæpe etiam pollutione res inficitur. Sic veſtis a carne polluta apud Judam, veſtem a carne infectam ſignificare videtur Judæ ℣ſ. 23 metaphora ducta a corporibus & per ea veſtibus peſtilentia infectis. Referri huc poteſt & illud, quod apud Iacobum legitur de lingua cap. 3. 6, quæ dicitur maculare totum corpus. Maculare enim videtur poſitum pro inficere. Nam hoc ſenſu metaphora eſt elegantior. Unde & paulo poſt ℣ſ. 8 dicitur lingua *plena eſſe veneno mortifero.* Idem ergo & hoc loco, ſi ſenſum ſpectes, accidere potuit. Radicibus enim res non pollui, ſed infici ſolent: plantæ quoque interdum plantas, radicum mutuo contactu, imo & umbra, quam in alias ſpargunt, inficiunt: ſed fieri poteſt, ut autor a metaphora radicum diſcedens, ad homines de quibus agitur reſpexerit, qui alia metaphora pollui dicuntur, quoties errore aut peccato inficiuntur.

Verſ. 16. *Ne quis fornicator aut profanus, ut Eſau.* Dubium eſt, an utrumque & ſcortatoris & profani nomen ad Eſau referri debeat. De ſcortatione (c) Eſau, nihil in ſacris literis legitur, niſi huc referre velimus id quod Cananæas mulieres matrimonio ſibi junxerit, contra morem & diſciplinam ſanctorum illorum hominum, qui filios ſuos vero Dei cultu imbutos, fœminis veri Dei notitia plane deſtitutis, miſceri nolebant. Itaque poterant hæc matrimonia cenſeri impura & inceſta. Videmus ſane Deum hac quoque re inprimis irritatum, & ad diluvium orbi inducendum impulſum fuiſſe Gen. 6. 2, & deinceps. Adde quod de uxoribus Eſau nominatim legamus, eas offendiſſe animum Iſaaci & Rebeccæ, adeo ut & Rebecca dixerit Iſaaco Gen. 27. 47: *tædet me vitæ propter filias Heth, (uxores nempe Eſau) ſi acceperit Iacobus uxorem de ſtirpe hujus terræ, nolo vivere*: & Iſaac Iacobo ad ſe vocato ita præceperit cap. 28: *noli conjugem accipere de gente Canaan, ſed vade & proficiſcere in Meſopotamiam Syriæ, ad domum Bathuel patris matris tuæ, & accipe tibi inde uxorem de filiabus Laban avunculi tui.* Vide etiam ℣ſ. 6, 7, 8. Etiamſi vero ob aſperitatem morum, inſolentiam, aliaque vitia potuerint adeo moleſtæ eſſe Iſaaco & Rebeccæ; veriſimile tamen eſt, ideo quoque id factum eſſe, quod ab impiis majoribus, profanaque ſtirpe ortæ, a religione ac cultu Dei prorſus alienæ, impiis autem religionibus penitus eſſent addictæ. Apparet quidem, etiam Bathuelis familiam ac Labanem ipſum, cujus poſtmodum filias matrimonio ſibi copulavit Iacobus, idololatriæ falſorumque Deorum cultui una cum ſuis fuiſſe deditum, idque jam a majoribus ſuis, ut apparet ex Joſuę cap. 24. 7, & Gen. 31. 19, 30, 32, & ſequentibus: veruntamen ſatis quoque conſtat, in ea familia nondum plane extinctam fuiſſe ipſius etiam veri Dei notitiam & cultum, quemadmodum & tempore Achabi inter Iſraëlitas evenit. Vide Gen. 24. 50, 51. xxix. 37, & ſequentibus. xxx, 6, & ſequent. & ℣ſ. 17 & deinceps ℣ſ. 27, 30. cap. 31. 16, 24, 49, 50. At Chananæi veri Dei penitus ignari experteſque erant. Quantum autem inter eos interſit, qui veri Dei cultu plane repudiato, falſos tantum Deos idolaque colunt; & qui veri Dei cultum cum falſorum Deorum cultu idololatriaque conjungunt, facile apparet, ex 4 Reg. 17. 25. & deinceps, uſque ad finem cap. Quare etiamſi ne Labanis quidem filiæ vacarint falſorum Deorum cultu, ut ex loco ſupra citato Gen. 31. 19, 32, & deinceps apparet, cui adjunge alium cap. 35. 2, & deinceps; nihilominus tamen, cum veri quoque Dei notitia imbutę eſſent, minus erant profanæ, neque tam impia ſtirpe prognatæ, proinde cum aliæ meliores & veræ tantum religioni addictæ fœminæ nullæ eſſent, conveniebat ut ſanctorum virorum filii ex illis uxores ducerent, Chananæas vero plane profanas & impias vitarent. (d) Has ergo nuptias tanquam profanas, impuras & veluti inceſtas in Eſau notare potuit D. autor; quæ etiam aprime Chriſtianis cavendæ ſunt, tantoque magis, quanto hi Patriacharum filiis ſunt ſanctiores. Proprie tamen videtur autor reſpexiſſe ad ſcortationem, quæ inter gentes adeo abierat in morem, ut vix vitii aut turpitudinis alicujus nomine infamis eſſet: quod vel ex ipſis ſacris literis apparet. Vide Act. 15. 20, 29. Rom. 1. 29. 1 Cor. 6. 13. Hanc longiſſime vult abeſſe a Chriſtianis. (e) In ſcortatione autem includi debet adulterium, quemadmodum etiam fit alibi, & omne impurarum voluptatum genus.

Aut profanus. (f) Profanus proprie ille eſt, cui nihil eſt ſacrum, qui res ſacras contemnit, & a vulgaribus non diſcernit. Hoc quomodo proprie Eſauo competat, ſimiliter non apparet. Primogeniti enim jura, quæ ille contempſit, adeoque vili pretio vendidit, non erant aliquid vere ſacrum, quanquam erant quiddam eximium minimeque contemnendum. Vel ergo non tam Eſaus profanus dicitur, quam tantum pro imagine quadam profani hominis proponitur, quatenus aliquid fecit, cui profanitas recte conferri queat; vel ſi & ipſe profanus appellatur, ſimilitudine cum profano homine id meruit, præſertim cum ejus factum profani cujuſdam animi indicium fuiſſe videatur.

(a) *Apoſtatæ, radix amara.* (b) ἐνοχλεῖν. (c) *Eſaui matrimonium illicitum.* (d) *Connubia profana.* (e) *Scortatio.* (f) *Profanus.*

Qui propter unam eſcam vendidit primitiva ſua. πρωτοτοκια, ut Græcus habet textus, id eſt primogeniti quaſi jura & privilegia. (a) Primogeniti enim & Deo aliquomodo peculiariter ſacri ſemper fuiſſe videntur & parentum primi ac præcipui hæredes erant, naturalique quodam jure prærogativam & principatum inter fratres habebant. Unde ſub lege primogenitus, (b) *os duorum*, id eſt duas portiones, ſeu tantum, quantum alii duo fratres ex hæreditate parentum capiebat Deut. 21.17. Hinc legimus a Ruben primogenito Jacobi decus regium ad Judam fuiſſe devolutum, præterito etiam Simeone & Levi natu majoribus, quod iſti omnes ſcelere quodam ſeſe polluiſſent: ille quidem quod cubiculum ſeu thorum patris ſui contaminare eſſet auſus; hi vero quod cædibus in Sichemitas eſſent graſſati & indignos ſeſe tanta dignitate reddidiſſent. Si ergo turpis & profanus fuit Eſau, quod primogeniti jus & dignitatem juſculo commutaverit, quam vere turpes vereque profani ac ſcelerati ſunt illi, qui pro Dei filiis in Chriſto Jeſu lecti & adoptati, cæleſtis hæreditatis jura, quæ ſumma Dei miſericordia conſecuti fuerant, adeo vili pendunt, ut ea ſcortationibus, comeſſationibus, aliiſque illicitis voluptatibus & peccatis contra æſtiment.

Verſ. 17. *Scitote*, vel *ſcitis enim, quod & poſtea cupiens hæreditare benedictionem, reprobatus eſt.* Ut doceat autor, quanta calamitas profanis hominibus Eſaui ſimilibus immineat, proinde quantopere profanitas iſta cavenda ſit, oſtendit quantum incommodum Eſauo ea res attulerit: Illud nempe, quod volens poſtmodum benedictionem primogenitis ante alios naturali jure debitam, & a patre Iſaaco ſibi deſtinatam conſequi, rejectus fuerit, quippe qui jus primogeniti Iacobo jam vendidiſſet, benedictionemque illam Iacobus, Deo rem hanc ita moderante, jam tuliſſet: eadem ergo calamitas manet illos omnes, qui ſeſe jure ſempiternæ illius benedictionis, quod a Deo pro filiis ſuſcepti, ſumma ipſius benignitate conſecuti fuerant, libidinibus & impuris voluptatibus aliiſque peccatis abdicant.

Non enim invenit pœnitentiæ locum, quanquam cum lachrymis inquiſiviſſet eam. (c) Hoc ideo D. autor addit, ne quis profanorum iſtorum hominum putet, ſe tandem lacrymis & ejulatu ſuo poſſe Deum flectere, ne ſe benedictione illa ſua, id eſt, cæleſti felicitate privet. Idem enim illis accidet, quod Eſau, qui pœnitentię locum non invenit, licet cum lachrymis magnoque cum fletu & ejulatu, ut ſcriptura teſtatur, eam quæſierit. Ex hoc vero loco ſatis apparet, diſtincta hæc fuiſſe, quod & alibi monuimus, primogeniti jure gaudere, & benedictionem præcipuam ſeu primogenitis alioqui debitam conſequi: potuiſſeque Eſaum etiam primogeniti jure non vendito, nihilominus, Deo ita volente ac providente, potiori benedictione, quippe Iacobo jam deſtinata, excidere. Nam ſi Eſaus vendita jam & amiſſa primogeniti dignitate, potiorem tamen benedictionem a patre conſequi voluit, precibuſque contendit: cur non potuerit & Iacobus non quæſito primogeniti jure ad eam aſpirare? an eam huic potius quam illi addicere, conferreque Deo liberum non fuit? quamvis ergo etiam non abdicato primogeniti jure, Eſaus Iacobo in adeunda benedictione poſtponendus eſſet: tamen poſteaquam tanto contemptu primogeniti jus a ſe removit, dignus omnino fuit, qui illius fructu quoque privaretur, ut ita non ſolum divino decreto ac placito, ſed etiam propria culpa meritoque potiore illa benedictione excideret. Pronomen *eam* quamvis ad benedictionem referri poſſit, videtur tamen potius ad pœnitentiam referendum eſſe, pœnitentiam, inquam, non Eſaui, ut mox dicemus, ſed Iſaaci. Idem enim quæſiviſſe cenſendus eſt, quod non invenit. Manifeſte enim hæc inter ſe opponit autor. At pœnitentiam non invenit, ergo pœnitentiam quæſivit. Nam pœnitentiæ locum non invenire, videtur hic idem eſſe, quod pœnitentiam non invenire, ut oppoſitionis ratio tanto rectius conſtet, ſi non aliud quæſitum, aliud vero non inventum dicatur. Quorum enim locus inveniri non poteſt, illa ut exſiſtant effici non poteſt. Jam vero cum Eſaus non ſuam quæſierit pœnitentiam, utpote quem facti pœnituerit, quique lachrymis & ejulatu dolorem ſuum teſtatus fuerit, relinquitur, ut per iſtam pœnitentiam, quam, vel cujus locum quæſivit, intelligamus pœnitentiam Iſaaci, quem Eſaus ſuo fletu & quæſtubus flectere voluit, ut benedictionem Iacobo datam revocaret, & in ſe tranſcriberet. Verum fruſtra fuit, nihil profuerunt illi lachrymæ jam ſeræ. (d) Hoc ipſum cogitandum relinquit D. autor profanis omnibus; nihil fletus, nihil lachrymas illis poſt amiſſum æternæ ſalutis adeundæ jus profuturas, ſi nimirum vel ſeræ fuerint, quales eæ ſunt, quæ tum demum funduntur, cum tempus emendandæ vitæ præteriit, & judicii ac ſupplicii tempus jam advenit; vel non ſatis fuerint ſeriæ, & in novam vivendi rationem veramque ſanctitatem, qua jus illud amiſſum iterum recuperetur, efficaces. Jam enim ante a D. autore conſtitutum fuit, neminem ſine ſanctimonia Dominum viſurum verſ. 14. Solis ergo lachrymis ac fletu res tanta nequit confici. Verum hic ad priorem rationem revera reſpicitur. (e) Facile hinc liquet, quid de illa morientium pœnitentia, & animi contritione, ut vocant, ſentiendum ſit, qui dum viverent ac valerent peccatis indulſerunt, ſeu, ut ſupra dixit D. autor, voluntarie poſt acceptam veritatis notitiam peccaverunt. Jam enim veræ fructuumque bonorum feracis pœnitentiæ tempus iis præterlapſum eſt, & ad judicis tribunal vocantur, ac veluti ſiſtuntur. Quanquam enim ſatius eſt tum quoque fletu & lachrymis Dei miſericordiam ambire, quam omni plane ſpe abjecta de ea conſequenda nihil laborare: tamen vi novi fœderis, ſi mors conſequatur, nec ullum ad veterem hominem cum operibus ejus exuendum, novumque induendum tempus concedatur amplius, ſalvari nequeunt. (f) Ideo extraordinaria quadam Dei gratia illis opus eſt, quam paucis admodum, iiſque non talibus, qui, Eſauo ſimiles, profani fuerint, obventuram eſſe, credere conſentaneum eſt.

Verſ. 18. *Non enim acceſſiſtis.* (g) Altera pars capitis incipit, in qua novo utitur argumento ad perſuadendum, ne a divina gratia ſeu religione Chriſtiana deficiant, neve ita profani ſint, ut libidinibus, ſcortationibus, aliiſque impuris & illicitis voluptatibus atque peccatis indulgere malint, quam tantarum rerum jure, quod per fidem in Chriſtum adepti eſſent, gaudere. (h) Oſtendit enim quantarum rerum, Chriſti

(a) *Primogenitorum jura.* (b) Os duorum. (c) *Occupatio.* (d) *Profanis lachrymæ & fletus non proſunt.* (e) *Morientium pœnitentia.* (f) *Extraordinaria Dei gratia.* (g) *Altera pars capitis.* (h) *Augumentum autoris.*

religione

religione ſuſcepta, participes facti fuerint; quod facit inſtituta earum rerum, quæ olim majoribus ipſorum in legis promulgatione contigerant, comparatione. Ubi ſimul tacite elevatur ſplendidus ille ac terrificus, quo lex promulgata fuit, modus, qui non parum Hebræorum animos movere poterat, ne legem ſibi deferendam putarent. Oſtenſo vero, quantarum rerum communionem adierint per euangelium, infert inde, debere illos ſummo ſtudio euangelicæ voci parere & obſequi; fore alioquin, ut eos graviſſima & certiſſima ſupplicia, nullis lachrymis ac fletibus amolienda, maneant. Primo igitur commemorat ea quæ in lege promulganda contigerint olim Iſraëlitis, & deinde illis opponit ea, quæ per euangelii promulgationem contigerint Chriſtianis.

Non acceſſiſtis, inquit, *ad tractabilem montem.* Non acceſſiſtis, nempe tum, cum Chriſto initiaremini, & in illius jura tranſiretis, quemadmodum acceſſerunt olim majores noſtri, cum legis diſciplina obſtringerentur. Iſta autem, ad quæ tum Iſraëlitæ acceſſerunt, partim vilia, partim terribilia tantum fuiſſe indicat. Vilis fuit mons ille Sina: quem ideo ψηλαφώμενον, non tantum *contrectabilem* ſeu *tangibilem*, ſed etiam antea ſæpe tactum & contrectatum fuiſſe ait, quippe non minus quam cæteri montes, vulgaribus hominum ac ferarum uſibus expoſitum. (a) Eſt enim participium temporis præteriti, quæ, quamvis ex Hebræorum more participialium nominum loco poni ſoleant: nihil tamen prohibet, quominus hic propriam ſignificationem participium hoc retineat. Acceſſerant, autem ad hunc montem Iſraëlitæ, quia divino juſſu ad radices iſtius montis convocati fuerant, ut illic Deum de monte legem ferentem audirent.

Terribilia vero fuerunt reliqua, quæ commemorat, *ardentem ignem*, vel etiam *ardentem igne*, ſcilicet montem. Utroque enim modo verba (b) Græca ψηλαφωμένῳ ὄρει, καὶ κεκαυμένῳ πυρὶ, verti poſſunt; & dicitur alioquin in hiſtoria ſacra mons ille uſque in cælum igne arſiſſe.

Et turbinem, & caliginem, & procellam. Quomodo turbo, γνόφος in Græco, differat a procella, quam ultimo loco commemorat autor, locus, ad quem reſpexit, docere nos poteſt. Is autem, quemadmodum ex Græca verſione, quam divinum hunc virum ſemper in hac epiſtola ſecutum obſervavimus, manifeſtum eſt, extat Deut. 5. 22, ubi pro eo quod in Hebræo eſt *nubes*, Græce legitur γνόφος. (c) Quare per γνόφον, nubes illa denſa, in qua Deus deſcendiſſe dicitur, intelligi videtur: per procellam autem non tam ventus aliquis, quam fulgura & tonitrua, quæ non ſecus ac procellæ cum impetu irruunt, quæque procellam ſæpe conjunctam habent. Loco enim dicto, ubi in Hebræo fit mentio fulgurum ac tonitruum, in Græco eſt, procella. Omnia erant ad metum & terrorem incutiendum comparata. Per denſam nubem & tenebras, quas nubes iſta induxerat, horrendum incendium ignis prolucebat, fulgura micabant, nec tonitrua tantum, ſed & terrificus quidam tubarum ſonitus aures implebat: & ne quid ad terrorem deeſſet, totus ille mons imis commotus ſedibus tremebat.

(a) *Participia pro nominibus participialibus.* (b) *Græcorum verborum duplex ſententia.* (c) *Deus deſcendiſſe dicitur in nube denſa Deut. 5. 22.*

Verſ. 19. *Et tubæ ſonitum, & vocem verborum.* Nempe eam Dei vocem, qua verba legis ex montis cacumine medioque ex igne edebat. Poſtquam enim univerſa multitudo tubæ ac buccinæ ſono ad concionem veluti excita ſteterat, tum Deus voce non minus terribili proculdubio, quam erat tubarum ille ſonus, quid ab illis fieri vellet, edicebat. Quam autem iſta vox terribilis fuerit, id oſtendit, quod Iſraëlitæ deprecati fuerint, ne ſibi Deus plura loqueretur.

Hoc enim eſt, quod additur, *quam qui audiverant, excuſaverunt ſe, ne eis fieret verbum* vel *ſermo.* Παρῃτήσαντο μὴ προστεθῆναι αὐτοῖς λόγον. Vide Exod. 20. 18. 19. Deut. 5. verſu 25, 26.

Verſ. 20. *Non enim portabant* vel *ferebant, quod dicebatur.* Si hæc verba cum proxime ſequentibus, *& ſi*, aut, *ſi vel beſtia tetigerit montem lapidabitur*, cohærent, ita ut in iis exponi dicamus id, quod dicebatur, vel ſi mavis, edicebatur, hoc nempe, ut ſi vel beſtia montem tetigiſſet, lapidibus aut telis e longinquo obrueretur, (d) merito dubitari poterit, quomodo hoc cum hiſtoria ſacra conveniat, ex qua nihil tale apparere videtur, quaſi populus idcirco deprecatus fuerit ulteriorem ad ſe Dei ſermonem, quod præceptum iſtud de non tangendo monte reveritus fuerit, & illud tanquam nimis grave & periculoſum ferre non potuerit; ſed idcirco potius, quod ab igne illo, ex quo Deus loquebatur, ſibi vehementer metuerit, quodque exiſtimarit, non poſſe Deum diu cum homine loqui, quin tandem homo, divinæ voci & terrificæ majeſtati ferendæ impar, conficeretur. Ita enim allocuti leguntur Moſen Deut. 5. 24, & ſeqq. *Ecce oſtendit nobis Dominus Deus noſter majeſtatem & magnitudinem ſuam: vocem ejus audivimus de medio ignis, & probavimus hodie quod loquente Deo cum homine, vixerit homo. Et nunc cur moriemur? quoniam devorabit nos ignis maximus. Si enim audierimus ultra vocem Domini Dei noſtri moriemur: quid eſt omnis caro ut audiat vocem Dei viventis, qui de medio ignis loquitur, ſicut nos audivimus, & poſſit vivere? Tu potius accede.* (e) Verumtamen quia ex his ipſis verbis manifeſtum eſt, illos, ne ab igne, ex quo Deus loquebatur, conſumerentur, ſibi metuiſſe: vix alia de cauſa id fieri potuiſſe videtur, quam quod vererentur, ne facile aliquid in Deum delinquerent, eumque irritarent, unde fieret, ut illos incendium illud involveret. Nam cur alioqui terribilem quidem, ſed innoxium ignem, & qui Moſi nihil noceret, tantopere formidarent? Jam vero qua alia re tum citius & facilius Deum offendere poterant, quam ſi poſitos ſibi limites quiſpiam illorum tranſgreſſus fuiſſet, montemque attigiſſet? inprimis cum verendum etiam eſſet, ne unius aut paucorum peccatum ac temeritatem, multi, ei affines aliqua ratione facti, luerent. Id enim alias quoque in talibus adverſus Dei majeſtatem commiſſis criminibus contigit, præſertim ſi, ne quiſquam id impune facere auderet, omnibus, ut hic contigit, imperatum eſſet. Itaque credibile eſt Iſraëlitas hoc edictum de non tangendo monte, nec tranſeundis limitibus, deque illis qui forte tranſiiſſent, non contingendis, ſed è longinquo telis ac lapidibus obruendis, maxime reveritos, deprecatos fuiſſe, ne extra caſtra ad concionem cogeren-

(d) *Dubitatio.* (e) *Solutio.*

tur, & in illo peccandi & Deum offendendi veluti diſcrimine conſtituerentur. Caſtris enim concluſi tutiores a peccando erant: &, etiamſi tandem temerarius aliquis è caſtris progreſſus, auſus fuiſſet præſcriptos tranſire fines, id tamen ſui tantum capitis periculo, non populi, ejus rei ignari, feciſſet. At extra, in tanta montis vicinia, conſtitutis, quam facile fieri poterat, ut vel beſtia aliqua, vel homo, ſive turba preſſus, ut ſæpe fieri videmus, ſive temerario aliquo impetu ac videndi Dei curioſa cupiditate abreptus, intra metas ſeſe minime contineret? quem, terminos egreſſum, non licebat ſequi, manuque prehenſum retrahere, ſed a reliqua multitudine, intra metam ſeſe continente, lapidibus obrui, aut telis è longinquo configi oportebat. Jam vero perſæpe alieno in periculo, eorum præſertim qui nobis ſunt charitate conjuncti, noſtri periculi obliviſcimur, ideoque facili negotio fieri poterat, ut amicus amicum, pater filium, filius patrem, propinquus propinquum retrahere volens communi ſeſe involveret clade. Quid ergo mirum, ſi Iſraëlitæ dicantur hoc edictum non tangendi montis, nec limitum tranſgrediendorum, ferre haud potuiſſe, & propterea deprecatos eſſe, ne ſibi, (quippe ad concionem, ut par erat, evocatis, & coram audientibus, & ſic ſub ictu verſantibus) Deus plura loqueretur? (a) Hoc ſi cui non ſatisfaciat, dicere poſſumus, verba iſta, *non ferebant enim id quod dicebatur*, vel *mandabatur*, non eſſe cum ſequentibus conjungenda, ſed in parentheſi legenda, ad declarandum id quod proxime dictum fuerat.

Sequentia autem verba: *Si vel beſtia.* &c. tanquam per ſe poſita, ad exaggerandum magis ſpectaculi illius terrorem pertinebunt; quemadmodum & id quod ſequenti 21 commate adjicitur. (b) Duplici autem ſenſu, ſi hoc ſequamur, dicta fuiſſe videntur hæc verba ab autore divino. (c) Unus eſt hiſtoricus, qui tantum verbis ipſis conveniat, alter typicus, qui & rebus, ſeu cujus id quod aliquando contigiſſe narratur, ſignum quoddam & veluti umbra fuit. Ille eſt, quod Iſraëlitæ non potuerint ferre vocem illam divinam, qua præcepta dabat; quo ſenſu, Τὸ λεγόμενον, *quod edicebatur*, per metonymiam ſubjecti pro adjuncto, poſitum erit, pro voce illa qua leges divinæ edicebantur. Sed hic ſenſus, licet hiſtoriæ prorſus conveniat, verbis tamen nonniſi improprie convenit. (d) Alter vero ſenſus, non quid revera factum fuerit ab Iſraëlitico populo, ſed quid ab illo per id quod factum eſt, repræſentatum & adumbratum fuerit, docet. Petit populus, ne ſibi plura loquatur ac præcipiat Deus. Cur vero? quia non ferebant, inquit autor, quod edicebatur, vel præcipiebatur: id eſt, quia nimium grave humeriſque ſuis impar eſſet præceptorum onus. Hoc quidem illi nec dicunt, imo nec ſentiunt, ſed tamen facto illo ſuo ac recuſatione adumbrant & ſignificant. Quemadmodum enim vox illa, qua præcepta edicebantur, gravis ac terrifica indicium quoddam fuit gravitatis præceptorum legis, ſic quod populus loquentem ſibi præcipientemque Deum ferre non poſſet, tacita quædam adumbratio fuit, non laturum populum præceptorum legis onus. (e) Solent interdum ſacræ ſcripturæ novi fœderis, cum de re, quæ olim ſub lege contigit, & typum quendam ac ſignificationem in futurum habuit, loquuntur, ita de illa loqui, ac ſi jam tum temporis id quod typice tantum ſignificabatur factum fuerit. Cujus rei illuſtre exemplum habemus apud Paulum 2 Cor. 3. 13, ubi dicitur Moſes *velum faciei ſuæ impoſuiſſe ideo, ne filii Iſrael conſpicerent in finem ejus qui deſtruitur*: cum tamen, ſi hiſtoriam ſpectemus, iſtud alia ex cauſa factum fuerit, nempe quòd Iſraëlitæ radiantem Moſis faciem præ ſplendore ferre non potuerint: ſed quia hæc obvelatio faciei Moſaicæ typus quidam & adumbratio fuit ejus rei, quam commemorat Paulus, propterea id ipſum factum fuiſſe dicitur. (f) Simili loquendi ratione ſolent interdum typis antityporum nomina attribui. Sic ſupra cap. 11. 26 vidimus opprobrium illud populi Iſraëlitici in Ægypto, vocatum fuiſſe opprobrium Chriſti. Et ne longius abeamus, in hoc ipſo capite, paulo poſt verſ. 25, hæc ipſa recuſatio populi, qua renuit Deum ſibi plura loqui, pro eo, quod itidem alio quodam typo ſignificavit, ſumitur, nempe pro inobedientia & contumacia adverſus Deum. Manifeſtum enim eſt, D. autorem cum dicto 25 verſiculo ait, *illos non effugiſſe*, (ſcilicet pœnam & ultionem divinam) *quod ſuper terram loquentem recuſarint*, Τὸν ἐπὶ τῆς γῆς χρηματίζοντα: manifeſtum, inquam, eſt, eum ad παραιτησιν, ſeu recuſationem iſtam, cujus hoc loco meminit, reſpicere. At vero recuſatio iſta, quæ in cauſa fuit, ut Iſraëlitæ divinis conficerentur ſuppliciis, & quam nos etiam omni ratione vitare debemus, ut a D. autore eodem illo ℣. 25 monemur, non id eſt, quod populus recuſarit ipſum Deum ſine interprete ſibi loqui: (iſtud enim Deo plane placuiſſe legimus Deut. 5. 28, 29, 30.) ſed illud, quod recuſatione adumbravit, & ſecuturum tacite præmonuit, nempe futurum, ut divinam vocem nollet audire, hoc eſt ei parere. Similiter ergo hoc loco Iſraëlitæ illi recuſaſſe dicuntur, plura ſibi a Deo præcepta dari, & ulteriorem ſermonem apponi, quod plura ferre non poſſent: imo ne illa quidem, quæ jam divina voce imperata ſibi audierant: non quidem quod hæc fuerit ipſorum mens & ſententia, ſed quod hæc fuerit facti eorum ſignificatio, quemadmodum ipſe docuit eventus. *Lapidabitur, aut jaculo configetur.* Hoc poſterius in vetere Latina verſione non extat, nec apud Syrum; manifeſte tamen cum hiſtoria conſentit Exod. 19. 13. Ideo vero hoc imperatum erat, quia non licebat neque beſtiam neque hominem, ut diximus, revocare aut reducere, ſi limites præfixos egreſſus eſſet; ſed è longinquo lapidum aut jaculorum ictu proſterni conficique debuit. Καὶ θηρίον. *Si vel beſtia.* Quaſi dicat, nedum homo, in quem culpa & peccatum proprie cadit.

Verſ. 21. *Et*, (*ita terribile erat, quod videbatur*) *Moſes dixit*: *Exterritus ſum & tremebundus.* Verba, (g) *Ita terribile erat, quod videbatur*, potius in parentheſi legi debent, quam poſt illa; & ante nomen Moſis particula *ut* ſubaudienda. Spectaculi illius terrores exaggerat autor, quaſi dicat, adeo terribile, adeo horrendum erat ſpectaculum illud viſumque quod apparebat, ut non promiſcua ſolum multitudo maximo terrore percita deprecata fuerit, ne ultra in concione illa aſtare cogeretur: ſed & Moſes ipſe, ille Dei ſequeſter & internuncius, dixerit:

Exterritus ſum & tremebundus. Moſen hoc dixiſſe, in

(a) *Alter horum verborum ſenſus.* (b) *Iſque duplex.* (c) *Hiſtoricus.* (d) *Typicus.* (e) *Literarum ſacrarum conſuetudo.*

(f) Typis antityporum nomina tribui ſolent. (g) *Verborum conſtructio hoc loco.*

ſacra

ſacra hiſtoria nuſpiam legimus: ſed proculdubio id quoque tanquam aliunde notum a D. autore aſſertum eſt. Vide cap. 9. 19.

Verſ. 22. *Sed acceſſiſtis.* Sequitur nunc altera pars comparationis ab auctore inſtitutæ, qua oſtendit, quanto res iſtæ, quarum per euangelium facti ſunt participes, illis præſtent, quæ Iſraelitis olim in promulgatione legis contigerant. (*a*) Acceſſus iſte, de ſpirituali acceſſu & aditu, utpote ad res & perſonas ſpirituales, intelligendus eſt, & carnali illi Iſraëlitarum terrenum ad montem acceſſui opponitur. Diverſimode autem acceſſus iſte intelligi debet, ſecundum diverſas res & perſonas, quæ hic commemorantur. In genere conſiſtit in quadam conjunctione, quam cum rebus iſtis & perſonis, tanquam ad nos aliqua ratione jam porro pertinentibus, habemus; licet hæc conjunctio pro rerum ac perſonarum iſtarum diverſitate ſit diverſa.

Ad Sion montem. Sionem montem opponit monti Sina, ad quem cum lex promulgaretur acceſſerant Iſraëlitæ. Sion autem mons etiam proprie ſumtus, erat Sina monte longe cultior, nec in deſerto, ſed in terra promiſſa ſitus. (*b*) Non dubium autem eſt, quin per Sionem montem hoc loco intelligi debeat id cujus mons iſte umbra quædam & figura erat. Quemadmodum enim figuratum interdum pro figura uſurpari paulo ante vidimus: ſic longe ſæpius figura pro figurato ſumitur. Licet autem interdum per Sionem ac ſanctum montem adumbretur ipſa eccleſia: quia tamen civitas Dei viventis Jeruſalem, quam ſecundo loco commemorat D. autor, commodius ad eccleſiam ſignificandam referri videtur, propterea per Sionem montem ipſum cælum, vel ſaltem ſpiritualis quidam mons, cujus vertex & cacumen ſit cælum, beatitatis ſempiternæ domicilium, intelligi debet. Nam frequentius etiam cælum; quam eccleſiam Sione monte ſignificatum legimus. Quemadmodum enim in uno Sionis colle, qui Morea vocabatur, fuit templum Dei extructum, in quo Deus habitare dicebatur; fuit etiam in altero colle regia Davidis ſita, qui Chriſti, populi divini regis, umbra fuit: ſic in cælo eſt & templum ipſius ſummi Dei, eſt & palatium regis noſtri cæleſtis Chriſti. Ideo autem dicimus ſpiritualem quendam montem, cujus cacumen ſit cælum, hoc loco poſſe ſignificari, quod per Jeruſalem cæleſtem, ut poſtea explicabimus; videatur etiam intelligi poſſe eccleſia, qualis nunc in terris exiſtit. Jam vero plenior erit allegoria, ſi per Sionem montem intelligamus non tantum cælum ipſum; ſed montem quendam ſpiritualem animo concipiamus, qui ad terram uſque radicibus ſuis pertingat, pro cacumine autem ipſum cælum habeat, (*c*) ut quemadmodum olim Hieroſolyma ad radices, imo etiam in lateribus montis Sion ſita fuit; ſic etiam eccleſia, qualis nunc in terris eſt, jam veluti ad radices, & in latere montis cujuſdam cælum pro cacumine habentis conſtructa eſſe dicatur, hoc eſt magnam cum cælo vicinitatem & contiguitatem habeat, & jam aliquouſque in cælum ſeſe erexerit; quemadmodum qui radices & latera alicujus montis incolunt, maxime vicini & contigui ſunt monti, nec facultatem tantum conſcendendi illius habent, ſed etiam aliquouſque jam occupatis lateribus vertici illius admoti ſunt. (*d*) Ad cælum ergo ipſum, vel ad hunc ſpiritualem montem ſeu ſtatum, cujus cacumen eſt cælum, acceſſimus, quatenus cælo vicini facti ſumus, ejuſque conſcendendi jus & facultatem habemus, imo ejus incolæ jam aliquo modo merito dici poſſumus. Ex eccleſia enim in ipſum cæli verticem proximus eſt & patens aditus. Hinc autem apparet, non ſolum montem iſtum, ad quem nos Chriſtiani per euangelii prædicationem illique adhibitam fidem acceſſimus, infinitis partibus, & ſine ulla comparatione eſſe monte illo Sina præſtantiorem; ſed etiam acceſſum noſtrum, acceſſui illi Iſraëlitarum, qui monti quidem adſtabant, cæterum nullam ejus conſcendendi, ac ne tangendi quidem facultatem habebant, niſi confeſtim lapidibus obrui aut configi telis vellent, longe præſtare.

Et ad civitatem Dei viventis. Quænam vero ſit iſta civitas ſtatim declarat, *Ieruſalem cæleſtem.* (*e*) Epitheton, *cæleſtis* manifeſte oſtendit, agi hic de Hieroſolyma, cujus terrena illa, reipublicæ Iſraeliticæ caput, umbra quædam & typus fuerit. Unde etiam apparet, iſtam, quam hic D. autor intelligit, longe majori jure, & civitatem Dei viventis, & Hieroſolymam, hoc eſt *pacis* (quo nomine apud Hebræos felicitas ſignificari ſolet) *viſionem* appellari. Duplici autem ſenſu & ſignificatione, hæc Hieroſolyma cæleſtis, civitas Dei viventis, intelligi poteſt. Primum ita ut ſignificet locum quendam auguſtum, habitationi piorum deſtinatum, atque adeo ab ipſa eccleſia plane diverſum, hoc eſt urbem illam fundamenta habentem, cujus opifex eſt Deus, & quam paravit Abrahamo, Iſaaco, Jacobo, illorumque ſpirituali poſteritati, qua de re ſuperiori capite egimus. Hæc autem domicilia atque palatia a piis aliquando incolenda, in cælo ſunt, ut ſic dicam, exſtructa, non ſecus ac urbs Hieroſolymitana Sionis montis ſpatia occupaverat. Hanc urbem ſignificat ſequenti capite ℣ſ. 14 cum ait: *Non habemus hic manentem civitatem, ſed illam futuram inquirimus.* Et hæc quidem ſignificatio videtur hujus loci maxime eſſe propria. Sed deinde ſumi poteſt hæc civitas, ſeu Hieroſolyma cæleſtis, pro ipſius eccleſiæ ſtructura, quæ non ex ædificiis aliquibus, ſed ex ſingulis hominibus invicem certo quodam ordine ac ratione junctis ac compoſitis conſtat. Ea autem duplex eſt quodammodo. (*f*) Alia enim eccleſiæ eſt ſtructura in terris adhuc exiſtentis, licet ipſa eccleſia ſit cæleſtis; alia olim futura eſt in cælis. Utraque eccleſiæ ſtructura per Hieroſolymam cæleſtem intelligitur in apocalypſi D. Johannis capite 21. ℣ſ. 2 & deinceps, & ℣ſ. 9, 10. Eccleſiam enim ejuſve ſtructuram eo nomine intelligi inde patet, quod & ſponſa agni dicitur, & duodecim fundamenta muri ejus dicuntur eſſe ſignata duodecim nominibus apoſtolorum agni. Eam autem conſiderari tum qualis in terris exiſtit, tum qualis in cælis eſt futura, multa, quæ ibi leguntur, indicant. Illud quidem, quod de cælo dicitur deſcendiſſe, quodque in eam reges ac gentes dicuntur gloriam decuſque ſuum illaturæ, & in luce illius ambulaturæ: hoc vero, quod iis tantum qui vicerint, quique ſcripti fuerint in libro vitæ agni, ingreſſus in eam urbem ejuſque poſſeſſio promittatur, tantuſque illius ſplendor & magnificentia, qualis illic deſcripta eſt, ad futurum eccleſiæ ſtatum ac felicitatem exprimendam, quam ad præſentem multo ſit accommodatior. Quod vero nihilominus ab hac eccleſiæ ſtructura, licet ex ipſis hominibus, tum certis qualitatibus imbutis, tum certa quadam ratione inter ſe junctis conſtet.

(*a*) *Acceſſus Chriſtianorum ſpirituales.* (*b*) *Figura pro figurato.* (*c*) *Sion pro ſtatu ſpirituali & cæleſti.* (*d*) *Acceſſus Chriſtianorum ad cælum.*

(*e*) *Hieroſolyma cæleſtis.* (*f*) *Eccleſia Apoc. 21 conſideratur tum qualis in terris exiſtit, tum qualis olim in cælis exiſtet.*

conſtet, homines ipſi tanquam incolæ quidam ſe jungantur, iſtud fit ratione ſingulorum hominum, aut per ſe conſideratorum. Sic Paulus dixit Timotheum verſari in domo Dei, quæ eſt eccleſia, & Petrus, cum dixiſſet, nos debere ædificari in domum ſpiritualem, ſtatim ſubjicit, nos debere eſſe ſacerdotium ſanctum, id eſt ſanctum quoddam ſacerdotum veluti collegium: atqui ſacerdotes in domo Dei verſari, & cultui divino vacare debent, atque adeo a domo Dei differunt. Iidem, nempe diverſa ratione conſiderati, ſunt & domus, & ſacerdotes, imo & victimæ aliquo modo. Quocunque autem tandem modo Hieroſolymam iſtam ſumſeris, civitas eſt Dei viventis, eaque cæleſtis. Id quidem de cæleſti illa urbe ab ipſo Deo conſtructa, quam aliquando incolemus, & de eccleſia, qualis olim in cælis erit, manifeſtum eſt: ſed & de eccleſia, qualis nunc in terris exſiſtit, id verum eſt. (a) Nam civitas eſt ſeu urbs, quia ex ſingulis hominibus, eximiis qualitatibus imbutis, & inſigni quodam ordine conjunctis, exſtructa eſt; poteſtque civitatis nomine, etiam ipſa hominum conſociatio intelligi.

Eſt *Dei viventis*, non modo quia ipſe Deus vivens eam ſic conſtruxit, ſed etiam, idque multo magis ideo, quia in illa peculiari & longe diviniori ratione quam olim in Hieroſolymitana urbe, habitat. Non enim tantum per angelos eam incolit Deus, ſed etiam per ſpiritum ſuum ſanctum, qui maximum eſt inter Deum & eccleſiam vinculum. Denique quia Dei eſt plane propria eique penitus conſecrata, nec quiſquam in ea habitandi jus habet, niſi ad Deum pertineat, eumque veneretur ac colat. Eſt *cæleſtis*, quia eccleſia & originem ſuam ex cælo habet, (unde etiam in Apocalypſi Hieroſolyma illa nova dicitur ex cælo deſcendiſſe) & formam quandam cæleſtem non terreſtrem habet. Originem autem ex cælo habet, quia quicquid ad illam conſtituendam requiritur, non aliunde, quam ex cælo ab ipſo Deo profectum eſt. Forma cæleſtis eſt, quia & doctrina eſt cæleſtis, & vitæ ſanctitas eſt cæleſtis, & charitas illa, qua civitatis iſtius compages maxime continentur, eſt cæleſtis. Ordo denique ac ſitus partium, quo alii alios ſive ratione munerum eccleſiaſticorum, ſive ratione donorum divinorum conſequuntur & antecedunt, cæleſtis eſt, & non terrenus. (b) Vivens autem Deus vocatur, tum quatenus falſis, tum quatenus veris etiam diis opponitur. Illis quidem ſimpliciter quod vivat, cum falſi dii extra hominum opinionem nihil ſint præter ligna, lapides ſeu ſtatuas, adeoque res inanimatæ ac vitæ expertes: his vero quod ex ſeipſo vivat, & omnibus autor ſit vitæ, ita ut vivens καθ' ἐξοχὴν dicatur, qua de re & alibi jam diximus.

Et multorum millium angelorum frequentiam, ſeu *myriadas angelorum*. Alludit ad illam angelorum multitudinem, quæ in monte Sina angelo illi, Dei nomen ac perſonam ſuſtinenti, affuit; quemadmodum apparet ex Pſalmo 68. 18. (c) Myrias ſignificat dena millia, myriades in plurali, indefinite prolatæ, ſignificare poſſunt innumerabilem multitudinem, ſeu univerſum & infinitum illum angelorum exercitum. (d) Ad eos acceſſerunt Chriſtiani, quatenus certa quadam amicitia & in unam cum illis familiam coaluerunt, quatenus angeli illorum conſervi facti ſunt, communem cum illis Deum ac dominum adorant, illique ſerviunt, adeo ut angeli non amplius ſeſe ut ſuperiores erga homines, præſertim Chriſtianos, gerant, nec ab iis conſpecti, nedum inconſpicui, cultum & adorationem ſibi exhiberi ſinant: quatenus item angeli illis ſemper adeſſe ſolent, utpote qui in miniſterium eorum cauſa emittantur: quatenus denique ad eandem immortalitatem, qua angeli gaudent, jus habent, eamque certo conſecuturi & angelis pares futuri ſunt Epheſ. 1. 10. Col. 1. 20. Apoc. 19. 10. XXII. 9. Hebr. 1. ỳſ. ultimo.

(a) *Eccleſia civitas.* (b) *Deus vivens.* (c) *Myriades angelorum.* (d) *Acceſſus Chriſtianorum ad angelos.*

Verſ. 23. *Ad univerſalem conventum, & eccleſiam primitivorum* vel *primogenitorum*. Πανηγύρει καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων. (e) Ita enim habent omnes Græci codices: quamvis vulgata & Eraſmus, & Syrus interpres, pro μυριάσι, in ſuperiore membro, legerint μυριάδων, ideoque nomen πανηγύρει cum illo conjunxerint: unde, nomine hoc ad ſuperiora relato, verſiculum iſtum in Græco inchoandum putent.

Καὶ ἐκκλησίᾳ πρωτοτόκων &c. (f) *Primogeniti* iſti, intellige Dei, cujus enim aliasprimogeniti dicerentur? Non dubium eſſe videtur, quinChriſtianos homines, non vero eos qui ante Chriſtum vixerunt, ſignificent. Nec enim ſolent homines illius temporis ratione, niſi forte de magiſtratibus ſermo ſit, aut de iis, qui peculiari aliquo beneficio a Deo affecti fuerant, (g) ſimpliciter & abſolute Dei filii, numero plurali, nedum primogeniti filii Dei vocari. Sed hæc appellatio Chriſtianorum hominum aliquo modo eſt propria, qui ſoli filiali illo ſpiritu ſunt prædíti, in quo tam audacter & confidenter clamamus Abba pater. Adde quod, ut paulo poſt videbimus, piorum ille cœtus, qui ante Chriſti tempora fidemque vixit, alio, nempe *juſtorum conſummatorum* nomine ſignificatus fuerit. Jam vero ſi primogeniti Chriſtianos deſignant, nec tamen, ut ipſa primogenitorum vox, & diſtinctio etiam inter ipſos, & qui ad eos acceſſiſſe dicuntur, indicat, omnes ſignificare poſſunt: quos alios melius hoc nomine intelligemus, quam illos, qui primi in quoquo loco Chriſtianam religionem ſuſceperunt, & aliis qui eos poſtea ſunt ſecuti, præiverunt; qui etiam *primitiæ* loci illius in quo vixerunt, interdum appellari ſolent Rom. 16. 5. 1 Cor. 16. 15. 1 Theſ. 1. 7, 8: inter quos apoſtoli & prophetæ novi fœderis ordinem ducunt, utpote qui Judææ ipſius fuerunt primitiæ, & omnium Dei filiorum, ſeu credentium in Chriſtum primogeniti quidam, præſertim apoſtoli. Quominus vero de his ſolis loqui D. autorem putemus, facit vox πανηγύρεως, (huc enim eam communem Græcorum fidem ſecuti referendam cenſemus) quæ univerſalem quendam conventum & ingentem populi cœtum ac concurſum ſignificat, qui è ſolis apoſtolis & prophetis novi fœderis conſtare non poteſt. Quare latius ea vox extendenda videtur: quod ſi fiat, nil eſt probabilius, quam primogenitorum nomine primitias, ut diximus, fidelium in quoque loco intelligi. Iſtorum enim merito inter Chriſtianos maxima fuit dignitas, qui etiam fere potiores ſpiritus ſancti partes, ſeu, ut cum apoſtolo loquamur, primitias hauſerunt, & ante reliiquos divinis donis nobilitati fuerunt.

(h) Quæri autem poteſt, quorſum D. autor in his primogenitis alludat, ſi modo aliquo alludit.

Videtur ergo, ſi hic alluſio aliqua eſt, aut ad primogenitos ſub lege, in quorum locum Levitæ lecti

(e) *Lectionis diverſitas* (f) *Primogeniti.* (g) *Filiorum Dei appellatio Chriſtianis aliquo modo propria.* (h) *Quæſtio.* (i) *Reſponſio.*

ſunt,

sunt, ut sacris ministrarent Exod. 13.21. Num. 3. 40, 41. VIII.16; aut ad universum illum Israëlitarum cœtum & conventum, qui in radicibus montis Sina ad concionem confluxerat, respicere. Priori sententiæ favet primo, vox primogenitorum. Rectius enim primogeniti primogenitis opponuntur. Deinde, quod Hebræi isti, ad quos D. autor scribit, Christi doctrina ab ipsis apostolis imbuti, primo illi Israelitarum cœtui, qui ad montem Sina igne flagrantem accesserat, legisque disciplinam primus hauserat, respondere, cum eoque conferendi esse videantur. Id vero si fiat, primogeniti isti universam primorum Christianorum multitudinem, seu primam in commune ecclesiam significare vix poterunt: cum alii esse debeant, qui accesserunt, alii ad quos accessum est: nisi dicamus Hebræos istos considerari tanquam partem aliquam primitivi Christianorum cœtus, parti similiter Israëlitici illius cœtus, qui primus legem ab ipso Deo traditam suscepit, respondentem. Nam & paulo ante, si per Hierosolymam cælestem ecclesia significetur, Hebræi isti non aliter ad eam accessisse dici possunt, quam sicut pars ad totum. Tertio quod per primogenitos istos eximii quidam & præstantes in ecclesia homines significari videantur, quippe qui medio inter Deum & angelos loco collocentur, hi vero rectius primogenitis in eorumque locum lectis Levitis ac sacerdotibus respondent; quales sunt apostoli, prophetæ, euangelistæ, & alii in primitiva ecclesia excellentes & eminentes viri, qui non solum tempore, sed etiam donis divinissimis sequentes omnes antecelluerunt. Et sane verisimile est, peculiarem eorum mentionem D. autorem facere voluisse; quod si statuatur, aliis quam his verbis designati non fuerunt. Alteri sententiæ favet vox πανήγεως, quæ universalem conventum significat; similiter vox *ecclesiæ*. Nam & cœtum illum universum Israelitarum, qui ad Sina montem audiendæ legis ergo convenerat, ecclesiam vocari legimus Act. 7. 38. Priore vero sententia admissa, vox primogenitorum restringenda esse videretur ad eos solos, qui non tantum tempore primi in audiendo & suscipiendo euangelio fuerunt, sed etiam inter primos tempore, primi dignitate donorumque divinorum præstantia censentur. Sed sive primogeniti isti, universam ecclesiam, quæ prima Christo nomen dedit, & vel ex Christi ipsius, vel ex apostolorum ejus ore cælestem veritatem haurire meruit; sive in prima ecclesia præstantissimos & divinissimos quosque viros significant; quorum illi primæ Israelitarum ecclesiæ; hi vero Levitis & sacerdotibus in primogenitorum, (qui vel peculiariter in illo Israelitarum conventu commemorantur, Exod. 19. 22, 24.) locum lectis respondent; (a) apparet inde, quanta sit eorum, qui Christi religionem suscepерunt, dignitas, quippe qui in unum veluti corpus, in unam ecclesiam cum illa primogenitorum ecclesia coaluerint, quique, ut D. Petrus loquitur 2 Pet. 1. 1, æque pretiosam cum illis fidem sortiti sint, & ejusdem una cum illis felicitatis ac salutis jure gaudeant. (b) Primogenitorum autem ecclesiam & panegyrin dicit; quia licet hi primogeniti omnes nuspiam in terris in unum locum unquam confluxerint, (c) quemadmodum nec universalis ecclesia; hoc enim in cælo demum futurum est: tamen propter spiritualem, quæ inter ipsos est, conjunctionem, dignitatisque & conditionis similitudinem, tanquam una quædam concio, seu cœtus cujusdam instar considerantur.

Qui conscripti sunt in cælis. (d) Alludere videtur ad censum, sive primogenitorum, sive Israelitarum omnium. Utrorumque enim Deus censum agere præcepit Mosi. Sed hi in terris fuerunt conscripti; illi in cælis, nempe a Deo. Istis igitur verbis eorum dignitas ac felicitas notatur. Dicuntur autem ἀπογεγραμμένοι, non simpliciter scripti, sed recensiti. Ἀπογραφὴ enim censum significat. Illorum vero census agi solet, qui cives sunt, seu reipublicæ membra. Quocirca his verbis significatur, illos cæli cives esse, cælestisque reipublicæ jus habere, Deum illorum semper esse memorem, cum ipsorum nomina veluti in libro descripta habeat, ideoque fieri non posse, quin eos suo tempore in cælestis regni possessionem collocet: unde qui ad eos accedunt, seu iis aggregantur, non secus ac illi pro cæli civibus, seu cælestis illius reipublicæ membris censentur.

Et judicem omnium Deum. (e) Καὶ κριτῇ Θεῷ πάντων. Trajectio est vocis *Dei*. Rectius enim vox *Dei* loco subjecti, *judex* autem *omnium* loco prædicati, quam contra, intelligitur.

(f) Dicet hic aliquis, Israelitas etiam olim ad Deum accessisse, ideoque hic nihil, quod Christianis peculiariter competat, dici.

(g) Respondeo 1 illos, cum ad montem Sinai accederent, non vere ad ipsum Deum, sed tantum ad angelum, Dei personam & nomen sustinentem, accessisse.

2 (h) Illos non accessisse ea ratione, qua Christiani ad Deum accedunt, qui, ut D. Johannes ait 1 Joh. 1. 3, in communionem & societatem cum ipso Deo veniunt, talem nimirum, ut nunc pro filiis Dei censeantur, olim autem hæredes illius futuri sint: in cujus rei fidem spiritus sancti arrhabonem acceperunt Rom. 8. 16, 17. Gal. 4. 6, 7. Ephes. 1. 14.

3 Israelitæ non accesserunt ad Deum tanquam ad illum quem scirent esse judicem omnium; vel si mavis, qui tunc sese gereret pro judice omnium, omnium, inquam, hominum cujuscunque gentis ac nationis, eorumque tam mortuorum quam viventium. (i) Porro judicis appellatio & latius & strictius hic sumi potest. Latius pro peculiari rectore & domino: strictius pro eo, qui pœnas ac præmia cuique pro meritis decernit & persolvit. Olim Deus solius populi Israelitici peculiarem habuit curam, eumque rexit: nunc ex æquo omnium hominum, cujuscunque sint gentis, dummodo Christiani sint, paternam curam gerit, quin etiam, ut Christiani fiant, curat. Præmia item ac pœnas omnibus hominibus non solum in hac vita, sed etiam post vitæ exitum constituit; quod primis illis Israelitarum notum non erat, præsertim quod attinet ad præmia adeo ingentia post hanc vitam piis & justis, sine ullo gentis ac nationis discrimine, conferenda.

Et spiritus justorum perfectorum vel *consummatorum*. Ideo nunc istorum meminisse videtur, ut tacite ostendat, quanta sit felicitas ad judicem omnium, non solum vivorum, sed etiam mortuorum accedere. Per *justos* enim istos intelligit homines justitia insignes jam vita functos, quorum non exiguum numerum superiori capite de fide in Deum agens recensuit. (k) Ad justorum ergo spiritus Christianos accessisse dicit, quia

(a) *Christianorum dignitas.* (b) *Primogenitorum panegyris.* (c) *Ecclesia universalis hactenus in unum locum nuspiam confluxit.* (d) *Allusio autoris.* (e) *Trajectio.* (f) *Objectio.* (g) *Responsio.* (h) *Christianorum ad Deum accessus.* (i) *Judicis appellatio.* (k) *Justorum spiritus.*

nihil eorum jam reliquum erat præter ſpiritus, quos Deus in ſuam fidem ac tutelam, utpote omnium judex, accepit. Dicuntur autem juſti vita functi, jam conſummati facti, non quod jam ſuprema illa felicitate gaudeant, & promiſſione divina re ipſa potiantur: (nam alioquin non ad ſpiritus ipſorum tantum, ſed ad illos ipſos potius Chriſtiani acceſſiſſent: & ſuperiori capite negavit eos promiſſionem jam accepiſſe, conſummatoſque factos eſſe) ſed quod is eorum ſit ſtatus, ea conditio, ut eos immutabili ratione conſummatio ſeu ſempiterna felicitas maneat, adeo ut, quod ad certam ejus adeptionem attinet, perinde ſit, ac ſi illius reipſa jam participes eſſent. (a) Hoc ſenſu, eodem de ſeipſo verbo uſus eſt Paulus Phil. 3. 12, cum ait: *non quod jam acceperim, aut jam perfectus*, vel *conſummatus ſim*, id eſt non quod jam in eo ſim ſtatu, ut beata illa reſurrectione (de hac enim ſuperiori verſu locutus eſt) excidere nullo pacto poſſim. Nam alioqui, quod tum nondum reipſa æternam vitam adeptus eſſet, nemo poterat ignorare, ineptumque fuiſſet id aſſerere. Indicat ergo D. autor, juſtos iſtos, quamvis nondum ſempiterna ſalute fruantur, utpote quorum nunc nil niſi ſpiritus ſuperſint, haud dubie tamen illa ex immutabili prorſus Dei decreto fruituros eſſe. Hinc vero conſtat, quid ſit Deum eſſe judicem omnium, quantaque in eo felicitas contineatur, ſi quis tum ad judicem iſtum, tum ad ſpiritus juſtorum accedat, & in eorum ſocietatem admittatur. Inde enim fiet, ut ne vita quidem functus ſempiternæ felicitatis præmio poſſit excidere.

Verſ. 24. *Et teſtamenti novi mediatorem Jeſum.* Iſraelitæ acceſſerunt olim ad antiqui fœderis mediatorem Moſen; Chriſtiani autem ad novi fœderis mediatorem Jeſum. Quantum autem Jeſus Moſi, novum fœdus veteri præſtet, ſupra expoſitum eſt: illud quidem capite 3. ℣ſ. 3, 5, 6. hoc vero cap. 8. ℣ſ. 6. (b) Mediatoris appellatio fere propria eſt ſcripturæ ſacræ, & fortaſſe nuſpiam apud profanos ſcriptores, quemadmodum ab aliis notatum eſt, uſurpata. Reperitur extra ſacras literas apud Philonem, cujus, utpote Judæi, loquendi ratio cum ſacris ſcriptoribus cognationem habet. Quid autem hæc vox de Chriſto uſurpata ſignificet, ipſius Moſis, cui primum tributa eſt, exemplum docere poteſt. (c) Licet enim natura ſua omnem illum, qui diverſis partibus medius intervenit, ſignificare poſſit: tamen & Moſis exemplum, & fœderis nomen additum oſtendit, ea non alium, quam fecialem ſignificari, ſeu illum, qui inter Deum & homines medius interveniat ad fœdus pangendum, quo mutua ſtabilique pace & amicitia ſibi invicem jungantur. Hoc autem ut fiat, non protinus eſt neceſſe partis ſive unius ſive utriuſque animum placare & flectere, cum fieri poſſit, ut vel utraque pars, quod in veteri fœdere feriendo uſu venit, vel una, quod ſub novo accidit, nempe Deus, ad pacem & amicitiam ultro inclinet, imo eam unice quærat, offerat atque procuret.

Et ſanguinis aſperſionem, vel potius *ſanguinem aſperſionis.* Eſt enim in Græco καὶ αἵματι ῥαντισμοῦ. Sanguis aſperſionis, eſt ſanguis quo fiat aſperſio. (d) Alludit enim D. autor ad ſanguinem illum fœderis antiqui, quo Moſes, recitatis omnibus legis præceptis, & ipſum legis librum, & populum univerſum conſperſit, de quo dixit: *Hic eſt ſanguis fœderis, quod pepigit vobiſcum Deus*, ut vidimus cap. 9. ℣ſ. 19, 20. Nos Chriſtiani ſimiliter ſanguine aſperſi ſumus, eoque pretioſiſſimo, nempe Chriſti ipſius. Aſpergimur autem Chriſti ſanguine, cum vim cruentæ ipſius mortis, quam fœderis novi ſanciendi cauſa ſubiit, animo complectimur ac percipimus, ita ut nobis certa fides fiat promiſſionum in fœdere comprehenſarum: unde eveniat, ut fœderi inſerti eique veluti adſcripti, jus ad promiſſa nobis bona adipiſcenda conſequamur.

Melius vel *meliora loquentem, quam Abel.* (e) Commendat hunc ſanguinem quo Chriſtiani aſperſi ſunt, ejuſque vim & effectum commemorat, ut tanto magis gaudeant, ſe eo aſperſos eſſe, ac porro etiam operam dent ne ſanguinis iſtius guttas, ut ita dicam, ex animis ſuis eluant, hoc eſt ne unquam a novo fœdere deficiant, & Chriſti ſanguinis vim ſentire deſinant, tantoque bono, quod ejus fuſione conſecuti fuerant, nempe ſempiternæ felicitatis jure, ſeipſos privent. Tribuitur ſanguini Chriſti locutio per metaphoram ſeu proſopopœiam, quæ ſpecies quædam eſt metaphoræ, quemadmodum & ſanguini Abelis. Loquitur autem uterque ſanguis, vel ut de ſanguine Abelis ſcriptura dicit, clamat ad Deum: ſed Abelis quidem poſcit vindictam & ultionem de fratricida; Chriſti autem ſanguis poſcit veniam & remiſſionem etiam ipſis parricidis. Parricidæ enim merito appellantur, qui Chriſtum occiderunt. Et his non minus, quam aliis omnibus peccatoribus, ſi convertantur, ſcelerum veniam a Deo Chriſti ſanguis flagitat. Flagitat autem quatenus Deum ad concedendam omnibus pœnitentibus peccatorum remiſſionem, quæcunque tandem ipſorum crimina fuerint, obſtringit. Obſtringit vero quatenus ab ipſo Deo in confirmationem & ſanctionem novi fœderis, quod tanta promiſſione inſigne eſt, fuit adhibitus.

Verſ. 25. *Videte, ne recuſetis loquentem.* Subjicit jam ſuperioribus adhortationem, eamque novis munit rationibus. Dum vero dicit: *Videte, ne recuſetis loquentem*, (f) alludit, ut ſupra diximus, ad factum illud Iſraelitarum, cum nimio terrore majeſtatis divinæ perculſi poſtularunt, ne ſibi Deus plura loqueretur: quod ipſorum factum pro omine quodam & indicio fuit, eos poſtmodum divinæ voci aures & animum obſequentem nequaquam præbituros. (g) Monet ergo Chriſtianos, ne poſtquam jam divinam vocem in euangelio auribus & animo hauſerint, iterum ab ea aures & animum avertant: quod fit tum apoſtaſia, tum inobedientia.

Videte. Id eſt diligenter cavete, qui enim ſibi diligenter cavent, oculos in omnes partes circumferunt, ut imminens periculum evitent.

Si enim illi non effugerunt. (h) Argumento à comparatis ſeu a minori ad majus ducto oſtendit, eos, ſi ſecus faxint, graviſſimas pœnas evaſuros non eſſe. *Non effugerunt.* Nempe pœnam, ſeu manus Dei ultrices & vindices, qua de re egit cap. 3, & 4, ubi vidimus Iſraelitas propter ἀπιστίαν & inobedientiam prohibitos fuiſſe aditu terræ illius promiſſæ, in qua requieſcere poſt graviſſimam Ægyptiacam ſervitutem debebant, & in deſerto variis cladibus confectos occidiſſe.

Recuſantes eum, qui ſuper terram loquebatur:

(a) *Explicatio loci Phil. 3. 12.* (b) *Mediatoris appellatio ſcripturæ fere propria.* (c) *Mediator fœderis quis.* (d) *Alluſio autoris.* (e) *Sanguinis Chriſti vis & effectus.* (f) *Alluſio autoris* (g) *Adhortatio autoris.* (h) *Argumentum a minori ad majus.*

multo

multo magis nos qui de cælis loquentem nobis avertimus, vel potius *adverſamur*. Hunc qui in terra locutus eſt, ſeu oracula dedit, opponit D. autor illi qui ex cælis dedit oracula, ſeu locutus eſt. Jam vero dubium non eſt, quin per iſtum, qui ex cælis dedit oracula, intelligat ipſum Deum.

Statim enim addit ℣. 26: *Cujus vox movit terram tunc, nunc autem repromittit, dicens: Adhuc ſemel, & ego movebo non ſolum terram, ſed & cælum*, ubi de Deo ipſo eſſe ſermonem manifeſtum eſt. Quem ergo dicemus intelligi per iſtum, qui in terra oracula dediſſe dicitur? Intelligi poteſt, tum ipſe Deus, tum ſolus ille angelus, qui Dei ipſius & nomen & perſonam geſſit in monte Sina. (*a*) Si de ipſo Deo id intelligamus, non erit hic oppoſitio inter diverſas perſonas, ſed tantum inter diverſum locum, ex quo Deus legem, & ex quo euangelium promulgavit; nempe quod illa in terra, hoc eſt in Sina monte; hoc vero è cælis a Deo fuerit promulgatum.

(*b*) Dices, Deum non minus tunc legem è cælo promulgaſſe, quam poſtea euangelium; quippe qui ex cælo non deſcenderit, ſed quemadmodum ad euangelium prædicandum, è cælo miſit Chriſtum: ita ad tradendam legem miſerit è cælo nomine ſuo angelum.

(*c*) Reſpondeo, diverſam eſſe Chriſti a Deo miſſi, & angeli illius rationem. Chriſtus enim a Deo miſſus ſemper ſe ab ipſo diverſum geſſit, (quod etiam res ipſa docebat, filius namque hominis erat) illiuſque ſe legatum dixit, doctrinam ſuam non eſſe ſuam, ſed ejus qui ſe miſerit, ſe nihil a ſeipſo loqui, ſed quod accepiſſet & audiviſſet a patre, clariſſime teſtatus eſt Joh. 7. 16, 17. VIII. 26, 28, 41. XII. 49, 50: angelus autem ille ita de cælo deſcendit, ut ipſius Dei perſonam & nomen gereret, ideoque ſemper, tanquam ſi ipſe Deus ſit, loquitur. Et hæc etiam cauſa fuit, cur Chriſtus tantam majeſtatem ac ſplendorem viſibilem circa ſe non habuerit, qualem habuit ille angelus. Chriſtus enim eam habuit majeſtatem & gloriam, quæ *D*ei legatum, eumque hominem, & quidem mortalem, decuit: angelus autem ille, quæ ipſum Deum, ſi è cælo deſcenderet, deceret, illique conveniret. Merito ergo Deus ipſe in angelo illo deſcendiſſe, & non ſecus ac ſi in terra tum locutus ipſe eſſet, conſiderandus eſt. Contra vero quia Chriſtum ad euangelium prædicandum tanquam legatum ſuum & a ſe ipſo diſtinctum è cælo miſit, non ut olim Moſen ex terra, id eſt è monte Sina; propterea nunc jure optimo ex cælis oracula dare, & placita ſua nobis annunciare dicitur. Majus autem eſt ex ipſo cælo, quam ex terra aut è monte aliquo terreno oracula dare, cum cælum quovis monte longe ſit ſublimius ac præſtantius. Itaque licet iſte modus, quo Deus in annunciando & revelando euangelio eſt uſus, non fuerit, ſi externam ſpeciem & ſplendorem ſpectes, ita illuſtris, ſicut ille, quo lex promulgata fuit; revera tamen longe divinior & perfectior fuit, perfectiſſimamque euangelicæ veritatis diſciplinam omni ex parte decuit. Quid enim aliud ſibi voluit id quod Deus in terram ſeſe demiſiſſe ad legem promulgandam viſus eſt, quam legis oracula terrena eſſe, non cæleſtia? Qui enim ex humili loco loquuntur, humilia dicere videntur, & qui ex terra, terrena, ut legimus apud Johannem cap. 3. ℣. 31. Contra vero, id quod Deus in cælis manens, & nequaquam ſeſe, ſive in ſua propria, ſive in aliena perſona in terram demittens, per Chriſtum è cælo miſſum, tanquam interpretem & ſequeſtrem ſuum nobis locutus eſt; cujus alius rei indicium eſt, quam cæleſtia illum eſſe locutum, Chriſtumque Moſe longe majorem eſſe? Nam ut eodem in loco apud Johannem ſcriptum eſt: *qui de ſurſum venit ſuper omnes eſt, itemque qui de cælo venit ſuper omnes eſt*. Hoc ergo ſenſu angelus ille ipſius Dei nomine cenſendus eſt: Chriſtus vero non cum angelo illo, Dei perſonam & nomen ſuſtinente, ſed cum Moſe conferri debet, in eoque inter Chriſtum & Moſen diſcrimen conſtituendum, quod Deus Moſi in terra locutus fuerit; Chriſto autem in cælo; illum ex monte ad populum Iſraeliticum; hunc è cælo ad nos miſerit.

Hoc ſi cui diſpliceat, quod tamen & veriſſimum, & ſcripturæ, & loco congruentiſſimum eſſe credimus, dicere poſſumus, (quę (*d*) altera eſt ad quæſtionem propoſitam reſponſio, atque alter horum verborum ſenſus) per eum qui ſuper terram locutus eſt, intelligendum eſſe angelum illum, qui Dei nomine legem in monte Sina tulit: per eum vero, qui è cælis, nempe *loquitur*, vel *oracula edit*, intelligendum eſſe ipſum *D*eum ſummum. Qui enim in terra per ſeipſum dat oracula, eo ipſo oſtendit, ſe *D*eum ſummum non eſſe. Majeſtas enim ſummi *D*ei non patitur, ut ipſemet rex illeregum, & dominus dominantium ex luce illa inacceſſa ſuoque ſublimi throno ſeſe in terram demittat. At vero qui ex ipſo cælo ſeſe audiendum tanquam Deus præbet, hic pro ipſo *D*eo longe meliori jure cenſeri poteſt. Quando vero, inquies, *D*eus ipſe è cælis euangelium promulgavit? Reſpondeo hoc factum eſſe tum, cum Chriſtum filium ſuum dilectum ac proinde & legatum ſuum eſſe, voce cælitus miſſa, teſtatus eſt, utque eum audiamus nobis præcepit. An non enim ipſe *D*eus nobis è cælo loqui cenſendus eſt, cum eam audimus diſciplinam, quam ipſe *D*eus cælitus edita voce auctoravit? Nam licet vocem hanc ſapiente *D*ei conſilio promiſcua multitudo auribus ſuis non hauſerit: ab iis tamen excepta & evulgata fuit, quorum irrefragabile teſtimonium eſt. Atqui in promulgatione legis nihil tale accidit. Unde patet, etiam hoc ſenſu D. autoris argumento vim non deeſſe. Majus enim crimen eſt, avertere ſeſe a Deo, qui è cælo loquitur, quam ab angelo quamvis Dei nomen ſuſtinente, qui loquitur in terra. (*e*) Hinc vero recte colligitur, Chriſtum non eſſe ipſum ſummum Deum. Nam alioquin Deus nunc multo magis in terra fuiſſet locutus, quam olim legem promulgando; ſi non tantum ad homines in terram deſcendiſſet, ſed etiam homo factus fuiſſet.

Ἀποστρεφόμενοι, *averſantes*, quod antea dixera παραιτούμενοι. Avertit ſe a Deo, & illi veluti tergum obvertit, qui divinæ ipſius voci vel credere renuit, vel parere.

Verſ. 26. *Cujus vox movit terram tunc.* Ex his verbis videtur poſſe colligi *D.* autorem per illum, quem dixit in terra oracula ediciſſe, ipſum *D*eum intelligere. Manifeſte enim hic ipſi *D*eo commotionem terræ, id eſt montis Sina, quæ in promulgatione legis accidit, tribuit. Verum nihil prohibet, quò minus & *D*eo & angelo, perſonam Dei in lege promulganda ſuſtinenti, actio hæc tribuatur; ſimiliter & locutio illa ſeu oraculorum redditio paulo ante commemorata. Nam angelus quidem proprie & immediate, tum montem terramque commovit, tum locutus eſt: Deus autem

(*a*) *Prior loci ſententia.* (*b*) *Objectio.* (*c*) *Reſponſio.* (*d*) *Altera loci ſententia.* (*e*) *Poriſma.*

mediate

mediate per ipsum illum angelum. (a) Est autem in his verbis occupatio quædam, & simul maxima ratio propter quam Christiani debent divinæ voci per Christum promulgatæ obtemperare. Poterat enim aliquis dicere, legem fuisse magno cum terrore promulgatam, adeo ut voce Dei terra tum concuteretur: unde facile colligi queat, quam horrenda & terribilis pœna legis desertores maneat. Huic terrori alium longe majorem opponit autor D. & ostendit, sub euangelio res multò terribiliores futuras, nempe non terram tantum, sed etiam cælum ipsum commotum iri. Ex quo perspicere quivis potest, nullum fore locum effugiendi supplicia divina illis, qui adversus euangelicam vocem fuerint contumaces. Quorsum enim fugient, si cæli ipsi, qui undique terram ambiunt, concutientur, imo si cadent & corruent? quemadmodum sequenti commate docemur.

Cujus vox. Per vocem intelligenda esse videntur tonitrua, quorum fragore mons concussus & tremefactus fuerit. (b) Nam & alibi non semel tonitru vox Dei nominatur Psal. 18. 14. xxviii. 8.

Terram commovit tunc, id est terræ partem, montem nimirum Sina, & terram contiguam, per synecdochen. Unde apparet, alium aliquando fore terrorem temporibus euangelicis destinatum, cum scilicet non unus aliquis mons, & exigua terræ portio, sed universa terra imis concussa & labefactata sedibus quassabitur.

Nunc autem repromittit dicens. Voce *nunc*, non exprimit tempus promissionis datæ: sed rei ista promissione significatæ, nempe tempus, quo cælum & terra commovebitur. *Nunc*, id est temporibus euangelii, quemadmodum commotio montis Sina ad legis tempora spectat. Itaque perinde est ac si dixisset autor: Nunc vero, euangelii scilicet temporibus, commovebit non solum terram, sed etiam cælum, sicut promisit apud prophetam Hagg. 2. 7, dicens: *Adhuc semel ego movebo non solum terram, sed & cælum.* (c) Verum maluit D. autor brevius loqui, & rem ipsam statim Dei ipsius verbis exprimere, quod non semel occurrit apud Paulum.

Adhuc semel. In Hebræo est. *Adhuc unum pusillum*, id est adhuc restat exiguum & parvum tempus, nempe ut impleatur id quod istic a Deo promittitur de commovendo cælo & terra. In Græca vero translatione, quam in iis quæ adhuc citavit testimoniis scripturæ secutus est autor, legitur; *Adhuc semel.* Fieri potest, Græcos interpretes non legisse in Hebræo *mead*, *pusillum*, sed tantum *achath*, *unum*, id est *semel*. Cæterum mirum non est, quod hic quoque D. autor Græcam interpretationem sequi maluerit; quandoquidem mystico horum prophetæ verborum sensui magis est accommodata. (d) Nam literali quidem sensu verba hæc vaticinium continent, fore, ut aliquando Deus cælum & terram commoveat, variis nempe nationibus gentibusque excitis, qui Hierosolymam ad templum confluant, & omnium gentium desiderium, id est quod apud gentes omnes desiderabile est ac pretiosum, aurum nempe & argentum, ad ornandum Dei templum secum afferant, quemadmodum in sequentibus explicatur. Sed quia verba hæc de cælo & terra commovenda, augustiora sunt, quam ut sensum hunc tam angustum tantum contineant, propterea statuendum est, illis alium magis, imo plane proprium subesse sensum, nempe fore, ut Deus cælum & terram vere concutiat: cui sensui Græca, ut diximus, translatio convenientior est. Non enim, nisi modo quodam, parvum & pusillum tempus dici potest, quod ab hoc vaticinio ad mundi finem extenditur.

(e) Si quærat aliquis, quo pacto dicere potuerit Deus, se adhuc semel cælum commoturum, cum illud nunquam antea commoverit?

(f) Respondemus, id dici propter terræ mentionem, quam antea Deus nempe in legis promulgatione concussit.

Non solum terram, sed & cælum. Hebraicus textus simpliciter habet, cælum & terram. Sed D. autor sic loqui maluit, ut tanto melius & evidentius commotionem eam, quæ temporibus euangelii eventura est, illi commotioni, quæ in promulgatione legis accidit, opponeret, quod nunc non terra tantum, ut tum accidit, sed cælum etiam ipsum commovendum sit.

Vers. 27. *Quod autem adhuc semel dicit.* Ex vocibus, *adhuc semel*, colligit D. autor qualis ista commotio cæli & terræ sit futura. *declarat*, his nempe vocibus, *mobilium*, seu *eorum quæ concutiuntur translationem.* (g) Per translationem abolitio, seu cæli & terræ ablatio significatur, vel per metonymiam, vel per metaphoram. Quæ enim penitus tolluntur & abolentur, illa etiam de loco suo amoventur, non secus ac illa, quæ transferuntur. Vide cap. 7. ℣. 12.

Τῶν σαλευομένων, eorum quæ concutiuntur. (h) Præsens ponitur pro futuro, Hebræorum atque inprimis prophetarum more, id est *concutiendorum.* At quomodo illud, *adhuc semel*, declarat cælum & terram ita commotum iri, ut simul etiam commotione hac aboleantur? Declarat id ea ratione, quod si cælum & terra post istam commotionem remanerent, vix videretur fieri posse, ut non iterum aliquando commovenda essent, imo necessarium id prorsus foret, si, ut ex aliis prophetarum verbis constat, cælum & terra aliquando aboleri debeant; saltem enim tum, cum abolerentur commoveri ea oporteret, & sic non semel adhuc, sed bis commovenda essent. Patet ergo verbis *adhuc semel* indicari talem cæli & terræ commotionem, quæ cum eorum translatione, id est abolitione sit conjuncta. (i) Hinc autem etiam perspicuum est, epistolam hanc Græce scriptam esse, quandoquidem ista collectio D. autoris, Græcæ versioni tantum innititur; in Hebræo vero textu, nisi, ut diximus, vox *mead*, *pusillum*, expungatur, quæ hoc tempore in omnibus exemplaribus legitur, & ad literalem sensum videtur necessaria, locum non habeat.

Tanquam factorum. Causam inserit, quę cæli & terræ abolitionem suadeat, & ostendat, eam merito suo tempore eventuram esse; quasi dicat, *utpote factorum.* Necesse autem est strictius sumere hoc loco vocem *factorum.* Nam & cælum illud non concutiendum factum est, & futura nostra glorioſa illa & cælestia corpora erunt facta. Itaque *facta*, ποιήματα, hoc loco significant res illas, quæ sunt ex crassiore quadam & corporea aliqua materia factę, quales sunt res omnes hujus creationis, ut supra cap. 9. ℣. 11, loquitur D. autor: vel etiam, quę sunt factæ ex tali materia, quę aliunde præter naturalem inclinationem formam recipit, unde

(a) *Occupatio.* (b) *Tonitru, vox Dei nominatur.* (c) *Autor breviter loquitur.* (d) *Literalis sensus.* (e) *Objectio.* (f) *Responsio.* (g) *Translatio pro abolitione hoc loco.* (h) *Præsens pro futuro.* (i) *Argumentum epistolam hanc Græce scriptam.*

fit, ut

fit, ut materia formam illam ſuſcipiens vim quandam patiatur, proindeque ad illius amiſſionem ſponte inclinet: qualia ſunt omnia arte facta, a quibus hic videtur tacite ſimilitudo duci. Sic chao illi a Moſe deſcripto, inducta eſt diuina potentia univerſi iſtius forma & pulchritudo.

Vt maneant ea quæ ſunt immobilia, vel *quæ non concutiuntur*, id eſt quæ non ſunt concutienda. *Vt maneant*, id eſt ut illa ſola maneant. Nunc enim ſunt, non tantum illa quæ non concutientur, ſed etiam illa quæ concutientur. Notatur autem his verbis non finis proprie dictus concutiendorum, ſed eventus. Ideo autem hoc annexuit D. autor, ut oſtendat, cælo & terra pereuntibus, ſuperfuturum tamen locum, qui pios ſuſcipiat, quod etiam a Petro factum fuiſſe videmus 2 epiſt. 3. 13. His autem verbis ſternit viam D. autor novæ rationi, qua Hebræos ad fidem & in Chriſtiana religione conſtantiam excitat & hortatur, cum ſubjungit:

Verſ. 28. *Itaque regnum immobile*, vel *quod concuti nequit ſuſcipientes*. Regnum hoc loco vocatur & locus ipſe, & beatus ſtatus ſeu felicitas eam incolentium, *quod concuti nequit*. Ἀσάλευτον, non quidem reſpectu divinæ potentiæ, qua cælum illud novum & terra illa nova, ut Petrus loquitur 2 Pet. 3. 13, concuſſi poſſent; ſed quod nec natura ſua ulla ex parte ad concuſſionem propendeant, nec Deus illa concutere unquam velit: quod vero tale eſt, ἀσάλευτον merito dici poteſt, quo pacto etiam angeli ſunt ἀθάνατοι, immortales, & pii omnes aliquando erunt.

Suſcipientes παραλαμβάνοντες, id eſt animo complectentes, & promiſſionibus ea de re factis, (quæ Chriſtiana religione continentur) firmam fidem adhibentes, & ſic illud vobis a Deo oblatum manu veluti apprehendentes.

Habeamus gratiam. (a) Ἔχωμεν χάριν. Ἔχωμεν poſitum videtur pro κρατῶμεν, vel κρατῶμεν, *teneamus*, vel *retineamus*: niſi quis hic per *gratiam*, gratum animum intelligere velit: quæ tamen ſignificatio non ita quadrat loco, (b) præſertim cum in ſacris literis habere gratiam, non gratum animum gerere, ſed gratias agere ſignificare videamus 1 Tim. 1. 12. 2 Tim. 1. ℣. 3, quæ ſignificatio non congruit cum ſequentibus; *per quam*, nempe *gratiam*, *ſerviamus Deo*. (c) Gratia ergo potius ſignificat hoc loco, ut & alibi, vel doctrinam Chriſti divina gratia plenam, ut cum D. Johannes ait Johan. 1. 17, *Gratiam factam eſſe per Chriſtum*, opponens gratiam legi; & D. Petrus 1 epiſt. 5. 12 ſcribit, ſe teſtari hanc eſſe veram gratiam Dei, in qua ſtetiſſent, id eſt doctrinam iſtam, quam de divina gratia amplexi eſſent, veram eſſe: vel ſignificat ipſum Dei favorem, quo homines complexus eſt ſub novo fœdere, promittens illis vitam ſempiternam, & regnum ſuum cæleſte; qui favor divinus vocatur a Paulo Dei gratia ſalutari omnibus hominibus Tit. 2. 11: quam ſequenti cap. ℣. 4 nominat χρηστότητα & φιλανθρωπίαν Dei.

Per quam ſerviamus, id eſt, ex ejus præſcripto, ſi per gratiam intelligatur Chriſti doctrina: vel illius impulſu, ſi ipſe Dei favor ea voce ſignificetur.

(d) *Serviamus*, λατρεύωμεν. Diximus cap. 9. ℣. 13,

(a) Ἔχωμεν pro κρατῶμεν. (b) *Habere gratiam.* (c) *Gratia.* (d) Λατρεύειν.

verbum hoc in ſacris literis ſignificare ſolere ſervitium quod in cultu divino peragendo, inque victimis offerendis aliiſque ſimilibus officiis conſiſtit: ſed extendi etiam ad alia omnia pietatis opera, quod pia opera omnia ſub novo fœdere cenſeantur, pro ſpiritualibus victimis.

Placentes Deo. Εὐαρέστως, quaſi dicat, placenter ſerviamus, non qualitunque ratione, ſed ita ut Deo placeamus. Quare nec legalis ille cultus nunc attendendus eſt, qui ne lege quidem ſtante Deo admodum placuit, ſed ſpiritualis & euangelicus: nec iſte mutilus & mancus eſſe debet aut perfunctorius, ſed integer, ſed ardens, maximeque ſerius.

Cum metu & reverentia, vel *cum pudore & metu*. Μετὰ αἰδοῦς καὶ εὐλαβείας. Modum & rationem oſtendit peragendi iſtius Deo placentis cultus, ſi nimirum cum pudore & metu Deo ſerviamus. Pudor eſt affectus, quo alicui diſplicere, illiuſque de nobis exiſtimationem imminuere veremur; unde fit, ut ad minima quoque, quæ aliquid indecori contineant, ſeſe porrigat, etiam ad illa, quæ pœnam non merentur. Ea enim vel vitare, vel, ſi vitari non poſſunt, ſed jam fiant factave ſint, tegere, ne aliis appareant, jubet, ne eo ipſo nobis aliquid apud eos exiſtimationis decedat. Sed quia pudor, quamvis tenerior quidam affectus ſit, fere tamen non ita vehementer movet & impellit: ideo D. autor adjungit pudori metum, qui affectus potentior eſt, & cum ad perſonam aliquam reſpicit, proprie eſt illius, qui jus pœnæ in nos habet. Metus enim eſt affectus, quo pœnam aliaque impendentia mala horremus.

Verſ. 29. *Etenim Deus noſter ignis conſumens eſt.* (e) Adjungit cauſam, cur Deum metuere debeamus, quia eſt ignis conſumens. Ita vocatur Deus propter iram, qua & exardeſcere peccatis irritatus ſolet, & quoties ira exardeſcit, non ſecus ac ignis vehementiſſimus improbos homines conſumit. Inde vero videtur Moſes Deut. 4. 24, ex quo hæc verba ſumſit autor noſter, occaſionem ſumſiſſe, Deum hoc pacto appellandi, quod & in Sina montem maximo cum ignis incendio deſcenderit, & ignis ab eo egreſſus extinxerit quoſdam, qui in cultu ipſius non ea, qua par erat, erga ipſum reverentia ſeſe geſſerant Levit. 10. 1, & deinceps. Conſer cum capitis præced. ℣. 23, 24. Num. 16. 35, 39. Ita factum eſt duobus illis Aaronis filiis ſacerdotibus, qui alio quam ſacro & cælitus delapſo igne auſi fuerant adolere, & incenſum offerre domino: ita factum eſt ducentis illis ac quinquaginta viris, qui cum ſacerdotes non eſſent, ad offerendum domino & ſuffitum faciendum accedere non dubitarunt. Hinc etiam in Pſalmis Davidis Deus igne circumdatus aliquando introducitur, ut Pſal. 97. 3, 4, 5; & in illa Danielis viſione capite 7. 8, 9, 10, 11 apparet longævus, cujus ſolium erant igneæ flammæ, rotæ autem flagrans ignis, & ab eo manans proficiſcebatur igneus fluvius. (f) Non eſt vero putandum Deum perpetuis irarum flammis æſtuare. Nam Deus potius eſt charitas, ut D. Johannes teſtatur. Itaque Deus ſemper eſt ignis amoris & charitatis erga homines, inprimis Chriſtianos, niſi quoties hominum peccata amoris hunc ignem in ipſo extinguunt, & alterum illum iræ & indignationis ignem accendunt.

(e) *Deus ignis conſumens.* (f) *Deus eſt ignis amoris.*

CAP. XIII.

ARGVMENTVM.

(a) Duæ ſunt iſtius capitis partes. (b) In priori varia continentur Chriſtianæ pietatis præcepta: (c) in altera continetur hujus epiſtolæ epilogus.

(a) *Partitio capitis.* (b) *A verſ.* 1 *ad* 20. (c) *A verſ.* 20 *ad cap. finem.*

Verſ. 1 *Charitas fraternitatis maneat.* Ἡ φιλαδελφία, id eſt charitas erga fratres; (c) fratres nimirum κατ' ἐξοχὴν dictos, qui nobiſcum ex cæleſti patre per ſemen illud incorruptibile, quod eſt euangelicus ſermo, progeniti ſunt. (d) Conſiſtit autem charitas iſta tum in ipſo amoris affectu, tum in variis illius effectis.

Maneat, id eſt duret, nunquam inter vos ceſſet & deſinat. Tacite illis hanc virtutem tribuit. Nam & ſupra 6. 10 dixerat, *eos miniſtraſſe ſanctis & adhuc miniſtrare.* Propterea ergo non ſimpliciter monuiſſe videtur, ut inter eos fraterna charitas ſit, ſed ut maneat, id eſt porro ſit.

Verſ. 2. *Hoſpitalitatem nolite obliviſci.* Secundum præceptum de hoſpitalitate. (e) Hoſpitalitas in eo conſiſtit, ut advenas & hoſpites in ædes noſtras recipiamus, illiſque omnem humanitatem exhibeamus. Quemadmodum autem erga omnes advenas hoſpitalitas eſt exercenda, ſic in primis erga Chriſtianos, præſertim ſi religionis cauſa ſint extorres. Ad hoſpitalitatem referri poteſt humanitas erga pauperes, qua eos in ædes noſtras invitare, & convivas adhibere ſolemus.

Nolite obliviſci, vel *ne obliviſcamini*, id eſt ne eam negligite. Quorum enim obliviſcimur, ea etiam negligimus, ſeu ut & alibi diximus, non curamus. Hujus contrarium videbimus in ſequenti præcepto.

Per hanc enim. Commendat hoſpitalitatem, quod per eam factum fuerit, ut quidam ignari angelos hoſpitio exceperint. Reſpicit ad hiſtoriam Abrahami, & Lothi, quorum uterque cum eſſet mire hoſpitalis, & advenis in ædes ſuas recipiendis ac deducendis intentus, incidit, rei ignarus, in angelos a Deo miſſos, humana ſpecie obverſantes, eoſque in ædes ſuas deduxit.

Ignorarunt quidam, λαθόντες τινες, *angelis hoſpitio receptis.* Hoſpitalitate Abrahami & Lothi factum eſt, ut exciperent angelos, ignari angelos eſſe, tum cum illos exciperent. Si enim illis conſtitiſſet angelos eſſe, ſane haud mirum fuiſſet, ſi eos in ædes ſuas vel tabernaculum invitaſſent, potuiſſetque id ab illis fieri, etiamſi cæteroqui hoſpitales non eſſent. Quis enim adeo inhoſpitalis eſt, qui, ſi putet efficere ſe poſſe, ut angeli ad ſe diverſtant, invitare illos cunctetur? Quanquam ne hoſpitalitas quidem hæc eſſet ulla. Sciret enim is qui invitat, nullis eos humanitatis officiis, nullo hoſpitio revera indigere. (f) Ex his autem D. autoris verbis perſpicuum eſt, quam fruſtra fiunt, qui tres illos viros ab Abrahamo viſos & invitatos perſonas S. Trinitatis fuiſſe putant, & ex eo, quod tres viderit, unum autem adoraverit, colligunt, quod eos unum eſſe Deum crediderit. Non vident iſti, quam fallaci tantis in rebus conjectura nitantur. Nam & D. autor angelos illos fuiſſe aperte ſignificat, non tres divinitatis perſonas; quæ ſi fuiſſent, longe profecto majore laudis præconio hoſpitalitatem commendare potuiſſet, & virtutis iſtius beneficio, pro angelis, ipſas divinitatis perſonas hoſpitio exceptas fuiſſe dicere. Et quærere ex illis libet, quid cenſeant, conſtiteritne Abrahamo, tum cum tres vidit & unum adoravit ad ſeque invitavit, rem ſibi cum perſonis S. Trinitatis eſſe, an ſecus? Si prius dicant, iterum ex iis quæremus, cur cum illis tanquam cum hominibus Abrahamus agit? cur cibos parari & apponi curat, cæteraque quæ hominibus ſolent, humanitatis officia illis exhibet? an adeo rerum ignarus erat, ut neſciret Deum talibus haud indigere? cur vero dicit autor eum inſcium hoſpitio excepiſſe angelos? quid enim hoc aliud eſt, quam eum homines illos eſſe credidiſſe? an qui ne cum angelis quidem rem ſibi eſſe tum putavit, cum ipſis divinitatis perſonis ſeſe agere credidit? ſi vero, quod res eſt, fateantur, docetque autor, Abrahamum non alios quam homines ſeſe conſpicere & invitare cenſuiſſe, qua ratione, quæſo, ex eo quod tres videns unum adoraverit, colligunt quod eos unum Deum tribus diſtinctum perſonis eſſe crediderit? an ergo id credidit, quod ne ſuſpicatus quidem eſt? Cur ergo, inquies, unum adoravit, cum tres videret? Ideo proculdubio, quod unus ex illis ita ſe gereret, ut reliquis major ac dignior videretur, interque eos emineret. Et ſane unus tantum illorum, Jehova appellatur, & a reliquis duobus aperte diſtinguitur. Conf. Gen. 18. 17 & deinceps, & verſum ultimum cum vſ. 1 ſequentis capitis. Ut hoc ipſum argumento ſit, ex hoc uno communis eſſentiæ inter illos unitatem colligi non poſſe. Nam ſi unus ille pro perſona divina ſe geſſit, cur ſolus & ab Abrahamo adoratur, & a ſcriptura Jehova appellatur? an reliquæ perſonæ eodem & honore & nomine dignæ non erant? Si vero pro divina communique eſſentia, ubi erit tertia divinitatis perſona? ergone eſſentiam adoravit Abrahamus, perſonas vero divinas neglexit? an unus pro eſſentia & pro perſona ſimul ſe geſſit? at cur non & cæteri, ſi omnibus æque communis eſt divina eſſentia. (g) Euſebius lib. 1, contendit unum illum fuiſſe Dei filium, propterea quod poſtea agnitus ab Abrahamo dominus ac Deus vocetur. Nam ipſum Deum ſummum hunc fuiſſe non vult, in quem ſcilicet talis mutatio, & alienæ ſpeciei ſuſceptio, inque ea obverſatio non cadat: (h) (Neque enim, ut hoc obiter inſeramus, putandum eſt, patrum illorum, qui ante vel circa Niceni concilii tempora vixerunt, totiuſque illius in commune eccleſiæ eam fuiſſe de Deo ſententiam, ut crederent filium eſſe illum unum ſummum Deum, qui pater eſt: longe illis alia mens fuit, qui ſi nunc prodirent, publico orbis concilio non minus damnarentur, quam tum alios ipſi condemnarunt:) ex altera vero parte videns illi nomen domini ac Dei tribui, exiſtimavit, hunc ullum alium eſſe non poſſe, quam Dei filium; patri quippe, ut illi viſum eſt, conſubſtantialem, proinde & paterni divinique nominis conſortem. Fœcundus eſt error, & cum ſemel a veritatis tramite declinaveris, nullus errandi finis eſt. Atqui vel ex hoc ipſo D. autoris loco cognoſcere potuit, angelum hunc revera fuiſſe. Cur ergo, inquies, Jehovæ nomine ipſius Dei proprio appellatur? Ideo nempe, quod pro ipſo Deo & Jehova, ipſius juſſu ac voluntate, ſeſe gereret Exod. 3 & 19. Actor. 7. Heb. 2. 2. Gal. 3. Talis, ut ſupra cap. 12. 25 vidimus, fuit & angelus ille,

(c) *Chriſtiani, fratres.* (d) *Charitas.* (e) *Hoſpitalitas.* (f) *Tres viri ab Abrahamo viſi.*

(g) *Euſebii ſententia.* (h) *Antiquorum patrum de filio Dei ſententia.*

qui Mo-

qui Mosi in rubo, & qui deinde in Sina monte tanta cum majestate apparuit; quos angelos fuisse ex scriptura apparet, quamvis pro ipso Deo & Jehova sese gesserint: quibus propterea nomen ipsius Dei tributum fuisse mirum non est. Angelos autem pro ipso Jehova, illo jubente ac imperante sese gerere illiusque nomen usurpare, quid absurdi est? imo qui fieri aliter potest? an vero id jubere & velle Deus non potest, quo tanto, major ipsis apud homines, ad quos mittuntur, concilietur autoritas, tantoque certius hominibus constet, rem sibi in illis vel per illos cum ipso Deo esse?

Vers. 3. *Mementote vinctorum.* Meminisse alicujus, hoc loco, est illius habere curam. (a) Quorum enim curam habemus, eorum obliviscí non solemus. *Vinctorum*, nempe Christi & euangelii causa. *Tanquam simul vincti.* Ostendit, quam sollicite eorum meminisse debeamus, ita nempe, ut nos in eodem cum illis statu & conditione versari putemus, proinde, sumpta eorum persona, quidquid nobis a fratribus sociisque nostris fieri vellemus, id ipsum illis præstemus.

Et laborantium. Τῶν κακουχουμένων. Generale nomen est, & ad omnia afflictiouum genera extendi potest, inprimis autem ægrotos.

Tanquam & ipsi in corpore morantes. Ὡς καὶ αὐτοὶ ὄντες ἐν σώματι. Id est, quemadmodum convenit illis, qui & ipsi corpore infirmo, morbis ac doloribus obnoxio, sunt circumdati. Homines enim cum simus, humani nihil a nobis alienum esse cogitare, ideoque aliorum in malis ac miseriis affici miseratione, & opem illis, quantum possumus, ferre debemus.

Vers. 4. *Honorabile connubium in omnibus & torus immaculatus.* Quintum præceptum ad vitandas libidines impuraque vitia spectans. (b) Oratio D. autoris est elliptica, potestque in illa subaudiri vel *est*, vel *sit*. Videtur tamen potius subaudiendum esse *sit*, ut quemadmodum alia dicta, ita & hoc per modum præcepti sit elatum: quod & sequenti versu, ubi eadem est ellipsis, fieri debet. (c) Si subaudiatur *est*, sensus erit: conjugium esse in omnibus seu inter omnis generis atque ordinis homines, rem honestam, & hoc solum cubile esse impollutum, ita ut possit quisque salva pietate & honestate in matrimonio vivere; contra quam in scortatione & adulterio contingit. Si subaudias *sit*, præcipietur, ut matrimonium honestum sit in omnibus, sive rebus sive personis. Si voces *in omnibus*, ad res referas, sensus erit, ut matrimonium omni ex parte honeste colatur, hoc est ut torus ille, quemadmodum statim additur, sit impollutus, nulla vaga libidine aut impuritate inquinatus. Si ad personas, sensus erit, ut conjugium inter omnes seu apud omnes in honore ac pretio habeatur, ita ut nemo spreto ac contempto matrimonio alia cubilia sectari audeat, sive devinctus sit matrimonii legibus, sive solutus: quasi dicat, omnes conjugii rationem habeant, remque sacram ac minime polluendam cogitent; secus qui faciat, & illicitum torum sectetur, aut matrimonialem lectum polluat, ei gravissimam pœnam interminatur D. autor.

Fornicatores enim, (in Græco pro *enim*, est *autem*) *& adulteros judicabit Deus.* Matrimonio honesto & toro impolluto opponit scortationem & adulterium, tanquam torum pollutum atque impurum. (d) De cælibatu hic nihil præcipit, quia etsi castus cælibatus purior ac sanctior est conjugio, nemini tamen omnino præcipitur, ejusve servandi necessitas in sacris literis imponitur, sed iis tantum, qui se continere possunt, suadetur a Christo Matth. 19. 11, 12, sed apertius a Paulo 1 Cor. 7. 8, 26 & deinceps usque ad finem capitis. Media igitur hic via incedendum est. Et sicut matrimonium in censum scortationum & impuritatum detrudendum non est, quod olim fecisse quosdam legimus, qui matrimonium nil aliud, quam licitam quandam scortationem esse dixerunt: sic vicissim casto cælibatui æquari non debet, quippe qui majorem puritatem continet, quam matrimonium. Verum ut diximus, a nemine exigendus est, ne, dum summam puritatem affectamus, in flagitia & impuritatem aut ipsi incidamus, aut alios, qui vel ad cælibatus laudem, vel ad alia bona ac munera, cælibatus necessitate septa, aspirant, præcipitemus. Quicquid honestum est & impollutum, quale matrimonium esse testatur autor, id cuivis, præsertim si gravis sit causa, qualis hic est, ne scilicet ad scortationes & adulteria aliasque impuritates occasio detur, concedi omnino debet. Et qui matrimonio arcent eos etiam qui uruntur, ut loquitur apostolus, perinde faciunt, atque si quis, quamvis morbum prohibere non possit, nihilominus remedio uti prohibeat, quid aliud hinc sequetur, quam deterior ægrotatio? Matrimonium enim ustionis libidinisque est remedium; quod dum illis, qui uruntur, negatur, fit, ut tandem multo pejus ægrotent, & impuris illicitisque voluptatibus indulgeant. Adde, quod multum de cælibatus dignitate decedat, si voluntarius esse desinat, & lege aliquo in statu fiat, non libera voluntate. Sed ut ad verba D. autoris redeamus, scortatio est inter eos, qui a vinculo matrimonii ex utraque parte sunt liberi. Adulterium committitur ab iis, quorum vel uterque, vel saltem alteruter conjugii lege adstrictus est. Olim sub veteri fœdere, cum maritis liceret pluribus uxoribus copulari, adulterium non erat, cum fœmina matrimonio soluta miscerí; sed tantum scortatio. (f) At sub novo fœdere, postquam illa maritorum licentia lege Christi circumscripta est, & intra unius tantum uxoris consuetudinem stare jussa, tam committitur adulterium ex parte viri, quam ex parte uxoris: quod facile apparet ex verbis Christi Matth. 19. 9, quibus dicitur eum, qui una uxore extra scortationis causam repudiata duxerit aliam, adulterium committere, quod sane non fit, ob ipsum matrimonii vinculum, (id enim per se ad tollendam potius turpitudinem pertineret, quam ad augendam) sed simpliciter, quod uxorem habens, cum altera consuescere ausus fuerit, siquidem prior, ipso jure, non desierit esse illius uxor.

Judicabit Deus, id est, puniet, quare qui pœnam vult effugere, abstineat. (g) Ipsum Deum impuris hominibus judicem constituit, ut cogitent, se quamvis talia scelera occulte patrent, sæpeque hominum oculos & judicia effugiant, ultrices Dei manus evasuros non esse, frustraque caute, si caste non vivant, agere. Deus enim impuritatem severissime persequitur, in iis præsertim, quos Christi notitia imbutos, a profanis & impuris hominibus sejunxit, sibique sacratos esse voluit.

Vers. 5. *Sint mores sine avaritia.* Ἀφιλάργυρος ὁ τρόπος. *Amore pecuniæ vacuus mos.* (h) Solent ista vitia impuritatis & avaritiæ alibi etiam conjungi, ut

(a) *Vinctorum meminisse.* (b) *Autoris oratio elliptica.* (c) *Conjugium.* (d) *De cælibatu.* (e) *Adulterii ratio sub novo fœdere.* (f) *Deus ipse impurorum hominum judex.* (g) *Impuritas & avaritia conjungi solent.*

Epheſ. 5. 3, 5. Coloſſ. 3. 5. 1 Theſſ. 4. 5, 6, etiam apud prophetas, utpote vitia & graviſſima & pervulgata, & Chriſtianis quam maxime fugienda. Τρόπος vel ſignificat *morem*: quanquam non dicatur uſitate τρόπος in ſingulari pro *more*, ſed τρόποι in plurali; & frequentius voce ἦθη, mores ſeu conſuetæ cujuſque actiones ſignificantur: vel τρόπος ſignificat modum & rationem parandi victus ac facultatum. Utrumque convenit, & eodem recidit. Nam & mores noſtri, & modus ac ratio parandi victus opumque, omni avaritia & amore pecuniæ vacare debet. (a) Eſt autem avaritia diteſcendi cupiditas ac ſtudium, Paulo teſte 1 Tim. 6. 9, 10. Quod enim ℣ſ. 9 diteſcendi voluntatem ſeu cupiditatem dixerat, ſeq. ℣ſ. 10 φιλαργυρίαν ſeu avaritiam vocat.

Avaritiæ opponit D. autor rebus præſentibus contentum eſſe, cum ſubjicit: *contenti præſentibus*. Idem & Paulus dicto loco facit, ἀνπλεονεξίαν, diteſcendi voluntati & avaritiæ opponens. Ille autem præſentibus eſt contentus, qui iis quas habet, quamvis exiguis, facultatibus, ita acquieſcit, ut querulus non ſit, utque de futuro non ſit ſolicitus, nec anxius, etiamſi videat ſibi de victu & amictu nondum in futurum proſpectum eſſe, quippe qui Deo plane confidat, ab eoque in rebus dubiis opem & auxilium conſtanter ſperet. Cum tali vero animo non pugnat plura, ſi pauper ſis, appetere & quærere, dummodo moderate appetas & quæras, & ſive plura acquiras, ſive non acras, ſemper æquabili ſis animo, cumque Tobia filium alloquente dicas: *Noli timere, pauperem quidem vitam gerimus, ſed multa bona habebimus, ſi timuerimus Deum, & receſſerimus ab omni peccato, & fecerimus bene* Tob. 4. ℣ſ. 21. Hoc vero non fiet, ſi Deo diffiſus, anxia & irrequieta ſolicitudine rei quærendæ incumbas totumque te tradas; ſi cultum divinum, ſi ſalutis ſeriam diligentemque curam, ſi in pauperes & egenos facultatibus tuis reſpondentem beneficentiam, juſtitiam, aliaque pietatis munera & officia, negligas. Atque hoc eſt quod Paulus dicit ἀνπλεονεξίαν definiens: *habentes victum & indumentum, his contenti erimus*. Plura pius nec recuſat, nec nimium requirit. Vide Phil. 4. 11, 12. Itaque iſti virtuti recte convenit cum labore, induſtria, parſimonia, quibus etiam, ſi ita res ferat, ex egeſtate emergere poſſimus, adhibito tantum modo convenientique menſura.

Cauſam deinde adjungit D. autor, cur præſenti, quamvis exigua, ſorte debeamus eſſe contenti, cur nequaquam queruli, anxii & de futuro ſoliciti. *Ipſe enim dixit, non te deſeram, neque derelinquam*. Maxima ſane cauſa. Cur enim ſoliciti ſimus, cum tantum patronum ac protectorem habeamus?

Ipſe dixit. In pronomine *ipſe*, eſt emphaſis quædam, ſimilis illi, αὐτὸς ἔφα. Ipſe qui ſummus eſt Deus, & rerum omnium autor & conſervator. Unde appareret, quam firmum quamque certum ſit illius in adverſis præſidium.

Non te deſeram, neque te derelinquam. In ſecundo membro eſt fortis admodum in Græco textu negatio, οὐδ' οὐ μήποτ ἐγκαταλίπω. Triplicem hic habemus negationem, ut tanto magis conſtet, nunquam futurum, ut nos Deus derelinquat. Verba ſunt Dei, quibus Joſuam Iſraëlitarum ducem olim affatus eſt cap. 1. ℣ſ. 5, 6, 7, 8, 9. quæ ſibi quiſque Chriſtianorum majore quam olim Joſua, vinculo Deo conjunctus, merito applicare poteſt: præſertim cum etiam Joſuæ promiſſum his verbis auxilium & opitulatio ad populi Iſraëlitici ſalutem atque commodum unice referretur.

Verſ. 6. *Ita ut confidenter dicamus*. Ὥστε θαῤῥοῦντας ἡμᾶς λέγειν, per infinitivum. Ideoque verti poteſt, & *dicamus*, & *dicere poſſimus*, vel etiam *debeamus*. (b) Exprimit effectum, quem in nobis parere debeat, vel etiam pariat Dei ipſius de nobis ope & auxilio haud unquam deſtituendis promiſſio: qui quidem effectus eſt anxietati, & de futuro ſolicitudini oppoſitus. (c) Hic autem duplex eſt, propior & remotior. Ille eſt animi certa fiducia & perſuaſio de divino auxilio; hic eſt oris confeſſio, & veluti gloriatio, *D*eum nobis ſemper præſidio futurum;

quam ſtatim exprimit verbis ex Pſalmo 117. 6 depromptis: *dominus mihi adjutor, non timebo quid faciat mihi homo*. Talia verba adducit D. autor, quibus non ſolum oſtenditur, Deum nobis in egeſtate, ſed etiam in periculis adfuturum. Sæpe enim magis pericula quam inopiam & egeſtatem metuimus, opeſque congerimus, non ſolum ut adverſus paupertatem, ſed etiam ut adverſus homines & pericula tuti ſimus. (d) In Deo igitur nobis ſitæ ſint opes, qui efficiet, ne vel egeſtate vel periculis opprimamur: niſi forſan ipſe velit noſtram fidem fame, ſiti, nuditate, rerum omnium inopia, periculis, carcere, cruciatu, morte denique atroci explorari & exerceri. Sed tum ne divitiæ quidem ullæ nobis profuerint: imo multum obeſſe poſſint, facileque efficere, ut earum amore capti, Chriſtum promto animo per aſpera & confragoſa ducentem ſequi nolimus. Paupertas Chriſtianos expeditos facit, divitiæ onerant.

Homo. Opponit hominem domino, ut vel ex hac oppoſitione appareat, quam firmum ſit in domino adverſus homines præſidium; & quam merito metuere non debeat homines, qui Deum protectorem habet. Quantus enim eſt dominus! quid vero eſt homuncio?

Verſ. 7. *Mementote præpoſitorum*, vel *ductorum veſtrorum*. (e) Septimum præceptum, quo Hebræi ad imitandos ſuos in Chriſtiana religione duces excitantur. (f) Duces iſti ſunt qui illis & doctrina, & vita Chriſtiana præiverunt, ſeu ut ipſe autor eos deſcribit:

Qui vobis locuti ſunt verbum Dei. Euangelicum nimirum: quales fuerunt, & qui primi illis euangelium annunciarunt; inter quos fuerunt proculdubio etiam apoſtoli quidam, & qui primis proxime ſucceſſerunt. Horum meminiſſe illos vult.

(g) Sed qua ratione? *quorum*, inquit, *intuentes exitum converſationis, imitamini fidem*. Proponite vobis ante oculos & eorum converſationem, id eſt vitam & mores cum doctrina, quam tradiderunt, conjunctos, & quem exitum eorum illa converſatio fuerit ſortita: quam non ſolum ad extremum uſque & in diſciplina, quam tradebant, & in vitæ ſanctitate, qua præluceabant, conſtantes fuerint; ſed plerique etiam acerba morte ſanctiſſimæ ſuæ religionis veritatem obſignarint. Hoc igitur expendentes imitamini ipſorum fidem, hoc eſt, & eidem diſciplinæ adhærete, cui adhæſerunt illi; & tam firmiter tamque conſtanter, ut illi; nempe ut eam profeſſi, non ſolum illius efficacia a a vitiis omnibus purgati, ſancte coram Deo vivatis: ſed

(a) *Avaritia quid?*

(b) *Effectus promiſsionis divinæ.* (c) *Duplex.* (d) *In Deo noſtræ opes eſſe debent.* (e) *Septimum hujus capitis præceptum.* (f) *Chriſtianæ religionis duces.* (g) *Qua ratione memoria eorum colenda.*

etiam

etiam illius cauſa mori non recuſetis. En modum ac rationem, qua ſanctorum vita functorum memoriam recolere debeamus; non ſepulchra, non templa maximis ſumptibus illis erigenda: non ſtatuæ & imagines illis ſacrandæ, non preces ad eos fundendæ; ſed eorum & ſanctiſſima inſtituta, & inſtitutis convenientiſſimi mores animo perpetuo volutandi, diligenti accurataque imitatione a nobis exprimendi ſunt. Nam illa quidem vel ſupervacua ſunt & ſuperſtitioſa, vel illicita prorſus & impia; hoc vero & pium & ſalutare.

Verſ. 8. (a) *Jeſus Chriſtus heri & hodie ipſe*, vel potius, *idem*; ἀνὴρ. Quia dixerat memores illos eſſe debere ſuorum ducum, eorumque fidem imitari, qua re id includi diximus, ut eandem, quam ab iis audierant, doctrinam perpetuo recolant & retineant, ab eaque ne latum quidem unguem diſcedant: propterea nunc oſtendit, Chriſti diſciplinam immutabilem eſſe, nihil illi ullo temporum aut ſeculorum tractu vel addi, vel detrahi, vel in illa mutari poſſe.

(b) *Jeſus Chriſtus*, nempe & ratione ſui muneris, & ratione ſuæ doctrinæ conſideratus, vel ſi mavis, ipſa doctrina Chriſti per metonymiam cauſæ efficientis, ut alibi non ſemel.

Heri & hodie idem, id eſt præterito & præſenti tempore, idem eſt & ſibi conſtans, nihilque immutatus. Quemadmodum enim vocula *hodie*, tempus præſens ſignificatur; (c) ita voce *heri*, tempus præteritum, idque non longe præteritum, ſeu tempus, quod non ita pridem elapſum fuerit, quale tum fuit primum illud euangelii terris exhibiti tempus. De hac phraſi vide Gen. 31. 5. Exod. 5. 14. 1 Sam. 19. 7. Nihil immutatum eſt, inquit, in Chriſti doctrina; qualis nuper fuit, cum primum orbi tradita & promulgata eſt, talis etiam nunc eſt, & talis porro futura eſt in ſecula. Longiſſimus licet ſeculorum tractus nullam illi ad mundi finem uſque mutationem afferet, non quod defuturi eſſent homines, qui Chriſti & apoſtolorum ejus doctrinam corrumpere & mutare conarentur, aut etiam reipſa mutarent & corrumperent; (tales enim non defuturos, vel ex hujus ipſius autoris ſequentibus verbis colligitur, cum monet, ne a puritate Chriſti doctrinæ abduci ſeſe variis & novis dogmatis patiantur) ſed quod ipſa Chriſti doctrina in ſe conſiderata, & quatenus divinam veritatem continet, nulli mutationi aut innovationi ſit obnoxia. (d) Uude apparet, quid ſentiendum ſit de illis dogmatibus, quæ poſt prima eccleſiæ Chriſtianæ tempora demum ſunt exorta, & nec ab apoſtolis ipſis unquam tradita, nec a prima illa eccleſia unquam ſuſcepta: Illud nempe, quod apoſtolus ipſe ſcriptum reliquit: *Licet nos, aut angelus de cælo euangelizet vobis, præterquam quod euangelizavimus vobis, anathema ſit: ſicut prædiximus & nunc iterum dico, ſi quis vobis euangelizaverit præter id quod accepiſtis, anathema ſit* Gal. 1. verſ. 8, 9.

Verſ. 9. *Doctrinis variis & peregrinis nolite abduci*, vel *ne circumferimini*. Octavum præceptum, quanquam in ſuperiore etiam aliqua ratione comprehenſum. (f) Hoc autem eſt, ne ſibi perſuaderi patiantur varias doctrinas & novas, quæ nec ipſis antea ab eorum in Chriſtiana religione ductoribus traditæ fuerint; nec cum traditæ veritatis norma congruant.

Doctrinis variis. (g) Doctrinæ variæ hoc loco ſunt, quæ inter ſe variant, & ſibi invicem opponuntur, quaſi dicat, nolite de rebus ad religionem pertinentibus (de his enim ſolis loquitur) nunc hanc, nunc illam ſententiam ſuſcipere. Hoc enim illorum eſt, qui nondum recte in veritatis cognitione exercitati, vel nondum ſatis in ea confirmati ſunt.

(h) Addit, *& peregrinis*, ut hac ratione iſtas doctrinas dignoſcere poſſint. Peregrinæ doctrinæ ſunt doctrinæ novæ, a primis veritats Chriſtianæ præconibus non traditæ, nec iis, quæ traditæ ab illis ſunt, conſentaneæ, quas apoſtolicas non eſſe, ipſe earum, ut ſic loquar, vultus habituſque, quemadmodum peregrinis accidere videmus, prodit. *Ne circumferimini.* (i) metaphora a navigiis, ut videtur, ſumta, quæ variis ventis & ſæpe contrariis agitantur: quam ſimilitudinem ſecutus etiam eſt Paulus Epheſ. 4. 14. Circumferimur autem doctrina aliqua ceu vento, cum ei animi noſtri quaſi vela damus, id eſt, eam ſequimur & amplectimur.

Optimum vel *bonum eſt enim gratia ſtabiliri cor, non eſcis.* Subjungit rationem ſpecialem theſi generali. (k) Ex quo apparet, autorem in hac generali theſi præcipue reſpexiſſe ad ſpeciales quaſdam doctrinas, quibus homines iſti animum gerebant valde obnoxium, quæ in Hebræis aliæ eſſe vix poterant, quam ex lege Moſaica petitæ. Periculum enim non erat, ne iſti a Chriſtianæ diſciplinæ puritate ad alia ulla, quam ad legis inſtituta, deficerent. Inprimis autem movere eos poterant ſacrificia & victimæ ſub lege offerri ſolitæ, ſi non ea de cauſa, quod per illas crederent ſe expiationem conſequi poſſe, quippe jam edocti Chriſti ſanguine omnia credentium peccata ſufficienter expiata eſſe: at ſaltem eo fine, ut earum epulis, & cum cæteris Judæis convictu, ſacrorumque & conſequenter totius reipublicæ communione frui poſſent, quæ res inprimis locum habere potuit in ſacrificiis & victimis pacificis, quippe quæ non pro peccato, ſed vel ex voto, vel voluntaria aliqua pietate offerebantur, & quæ per Chriſti ſacrificium, quod expiatorium fuit, non excluſæ eſſe videri poterant. Nam ex iſtis quoque, niſi forte eſſent holocauſta, pars cedebat in honorem Deo, ut ſanguis & adeps, pars in uſum ſacerdotis, pars vero in uſum eorum qui victimam dederant, qua deinde in atrio templi alii alios invitantes, & una epulantes, & ſeſe coram domino exhilarantes veſcebantur Deut. 16. 11, 14. Sacer ergo convictus iſte, communionis cum reliquo populo argumentum, poterat animis eorum blandiri, & efficere, ut victimas & ſacrificia legalia, ſi non omnia, ſaltem pacifica deſiderarent, & moleſte ferrent, ſeſe ab illis, ſimulque & reipublicæ ſocietate, tanquam indignos, arceri, doctrinæ Chriſti cauſa, præſertim puræ illius, & a legis ritibus defæcatæ: tum quod a ſacris & republica arceri carni moleſtum ſit, utroque autem frui, carni ſuave; tum quod ſacris coram Deo veſci dapibus pietatis aliquam ſpeciem habeat, & prodeſſe aliquid apud Deum videri poſſit. Huic ergo, in quem illis incidere pronum erat, errori, duplici ratione occurrit D. autor; ſimulque oſtendit, quales victimas & quæ ſacrificia, ſive expiatoria, ſive pacifica, Deo offerre debeamus, nempe ſpiritualia, in quibus eſui nullus eſt locus.

Nam quo minus, ut pleriſq; placet, ſtatuamus, D. autorem hic agere de non obſervando ciborum diſcrimine,

(a) *Nexus.* (b) *Jeſus Chriſtus metonymice pro doctrina.* (c) *Heri & hodie.* (d) *Dogmata poſt apoſtolos exorta, quo loco habenda.* (f) 8 *Præceptum.* (g) *Doctrinæ variæ.* (h) *Doctrinæ peregrinæ.* (i) *Metaphora.* (k) *Quæ præcipue reſpexerit autor?*

tam anxie & solicite in lege institutò, illa obstant.

1 Quod D. autor avocare eos a ciborum quorundam usu videatur, non vero eum ipsis indulgere; seu non de licentia edendi, sed de abstinentia loqui: cibisque gratiam opponit, quatenus bonum est non cibis, sed gratia cor stabiliri, seu refici. At cor non reficitur cibis non comestis, sed comestis. Ciborum ergo usui, non abstinentiæ, opponitur hic gratia.

2. Quod sequens ratio vs. 10 & 11 proposita, aperte agat de victimarum esu, qui Christianis non conveniat; nec ista ratio ullo pacto ad sublatum ciborum discrimen aptari potest.

3 Quod ex his, quæ hoc loco dicit D. autor vs. 15 inferat, ut indicat particula *igitur*, debere nos per Christum spirituales victimas offerre. Ex quo colligitur, his verbis victimarum illum in lege olim traditum cultum esumque reprehensum esse. Nam illud ex hoc recte & immediate infertur; ex sublato vero ciborum discrimine non infertur.

Sed jam argumentum D. autoris expendamus. Prima ratio continetur in his, quæ jam posuimus, verbis, per occupationem. Poterant enim illi qui sacrificia & sacras illas epulas appetebant, dicere: (a) Bonum esse cibis stabilire cor, id est, reficere, Hebræorum phrasi, qui refectionem cordis, stabilitionem vocant. Vide Gen. 18. 5, ubi Abrahamus tres illos viros de quibus supra egimus invitat, ut pane cor suum stabiliant, id est sese reficiant. Videtur respexisse autor ad verba Mosis Deut. 12. 17, 18, qui de rerum consecratarum esu scribens: *& lætaberis*, inquit, *& reficieris coram Domino*. Huic objectioni ita occurrit D. autor, ut illi majus quiddam & præstantius opponat, nempe: *Bonum esse gratiâ cor stabiliri non escis*, quasi dicat, non illud bonum est, sed hoc vere bonum est, quemadmodum statim demonstrat.

Per *gratiam*, nempe Dei, (b) intelligit gratiam κατ' ἐξοχὴν, hoc est gratiam in euangelio revelatam & hominibus oblatam; quæ in eo consistit; quod Deus omnium etiam gravissimorum criminum reatum & pœnam nobis condonare velit; quod per solum Christi sacrificium & oblationem peccata nostra perfectissime expiata fuerint; quod jugum illud legis ceremonialis, in quo etiam sacrificiorum carnalium ritus continentur, cervicibus hominum demptum sit; quod non ex operum merito, sed ex fide justificandi simus, quod hoc pacto justificati vitæ sempiternæ hæreditatem adire suo tempore debeamus. Hoc est hoc, quo non corpora nostra, sed corda, id est animi nostri mirum in modum refici ac recreari possunt; & qui tantæ gratiæ suavitatem animo gustarit ac perceperit, non amplius victimarum cibos epulasque requiret. Apte autem & accommodate usus est D. autor de gratia loquens phrasi stabiliendi cordis. Cor enim, id est animus noster, qui cordis appellatione significari solet, vere non cibis, qui ad eum haud pertingunt, sed gratia demum reficitur ac stabilitur, & alacris vegetusque ad munia pietatis Christianæ obeunda efficitur.

Quæ non profuerunt ambulantibus in eis. Græca habent, ἐν οἷς οὐκ ὠφελήθησαν οἱ περιπατήσαντες. *In quibus non adjuti sunt, qui ambulaverunt.* Hic rationem reddit, cur aliquo modo negarit, cibis stabiliri cor bonum esse, quia, qui in illis ambulaverint, nullam utilitatem ex iis consecuti sint. Verba enim ἐν οἷς *in quibus*, videntur potius referenda esse ad remotius οὐκ ὠφελήθησαν, *non adjuti sunt*, aut nullam utilitatem perceperunt, ut recte sensum vetus interpres expresserit. Nam alias participium περιπατήσαντες absolute esset positum, quod fieri in metaphorica ejus significatione, qualis hoc loco est, non solet. (c) Ambulare in cibis, cum hic, ut ostendimus, significent cibos victimarum, seu rerum consecratarum, nihil aliud est quam carnalibus illis sacrificiis operam dare, & rebus oblatis seu consecratis vesci solere, atque in eo partem divini cultus ponere. Per illos, qui in cibis istis ambulasse dicuntur, intelliguntur Judæi, antequam Christi doctrina essent collustrati.

Non adjuti sunt. Id est nullum verum commodum inde perceperunt. Nam quemadmodum Christus dixit de manna: *Patres vestri manducaverunt manna in deserto & mortui sunt*: sic de cibis istis victimarum rerumque Deo oblatarum merito dici potest: patres vestri ederunt cibos istos, & tamen mortui sunt. At qui gratia divina per euangelium revelata hominibusque exhibita, animum suum reficit ac implet, hic in æternum vivet. Itaque verba οὐκ ὠφελήθησαν, non simpliciter omne prorsus commodum & emolumentum excludunt; (nam profuit tamen aliquid illius temporis respectu in cibis istis ambulare, saltem ad corporis vires ad breve tempus reparandas) sed emolumentum verum, ad spiritum non ad solam carnem pertinens, durabile & æternum, non fugitivum ac momentaneum: (d) quo sensu etiam Christus de sua carne, carnali nimirum ratione comesta, quemadmodum discipuli ejus intelligebant, dixit: *spiritus est qui vivificat, caro non prodest quicquam* Johan. 6. 63, id est nihil facit ad vitam, nempe & spiritualem & sempiternam hominibus pariendam. Spiritus est qui homines vivificat; qui quidem, ut ex carnis Christi pro mundi vita mactati spirituali esu, & sanguinis spirituali potu, ita ex gratiæ istius divinæ, quæ Christi morte & sanguine confirmata fuit, suavissimo gustu, in animos nostros dimanat, & sic nos vivificat. Patet vero ex his D. autoris verbis, nihil ad Christianam religionem pertinere cibo aliquo vero, proinde & Christi carne & sanguine proprie vesci. Nam si Christi corpus proprie comederetur, in eoque pars religionis aliqua esset, nonne cibis illis victimarum, carnis & sanguinis Christi cibum potumque, D. autor opposuisset? Num habere nos altare, ex quo edere non liceat ne sacerdotibus quidem ipsis dixisset, si sacerdotibus quotidie oblatum in altari Christi corpus edere & sanguinem bibere fas, imo secus facere nefas esset? num solam nobis victimam laudis & bonorum operum, pro omnium animalium seu rerum, quæ in cibum verti possunt, victimis & oblationibus reliquisset? Adhuc docuit D. autor, nullam aut perexiguam causam esse, cur Christiani sacrificia illa legis & cibos victimarum requirant, & in illis aliquam divini cultus partem collocent, aut etiam ægre ferant, si a convictu illo simulque a totius reipublicæ communione, Christianæ professionis causa, arceantur: nunc porro ostendit, etiam non convenire Christianis, victimarum cibis, ut olim sub lege fiebat, vesci & indulgere. Ait ergo:

Vers. 10. *Habemus altare de quo edere non habent potestatem qui tabernaculo deserviunt.* (e) Hæc verba

(a) *Cor stabilire Hebraica phrasi.* (b) *Euangelica gratia, κατ' ἐξοχὴν gratia dicitur.*

(c) *Ambulare in cibis.* (d) *Caro Christi carnali ratione comesta nihil prodest.* (e) *Autoris verba impropria & metaphorica.*

ut qui-

ut quivis videt, metaphorica sunt & impropria, ex Mosaicæ disciplinæ institutis depromta, quæ sæpe non nisi per catachresin Christianæ disciplinæ accommodantur: cujus rei non pauca supersunt in Christi cum Leviticis sacerdotibus inprimis comparatione exempla habuimus. (a) Comparationis enim causa fit sæpe, ut talibus de re aliqua utamur verbis, quibus extra respectum ad comparationem nunquam uteremur. Idem hoc loco accidit. In Christiana enim religione nullum, proprie loquendo, est altare, nullum tabernaculum, cui serviamus, nullæ sunt quæ edi possint victimæ; nec spectato victimarum esu, aut ab illis abstinentia, ullum est inter Christianos tale discrimen, ac si alii sacerdotes & tabernaculi ministri essent, alii vero non essent. Itaque in talibus locutionibus non singula per se verba expendenda sunt, quid verbi causa altare, quid tabernaculum per se significet, & cui respondeat, sed phrasium integrarum sententia inquirenda. (b) Quocirca hæc verba nihil aliud sibi volunt, quam Christianos non aliud habere sacrificium, quam ex quo vescendi facultatem nullam habeant. Per istos enim qui tabernaculo serviunt, qui quidem sub lege soli sacerdotes & Levitæ fuerunt, omnes in universum Christiani significantur. Christiani ergo perinde sese habere dicuntur, atque si sub lege tale fuisset altare, ex quo, id est ex victimis illi impositis, & sic Deo oblatis, nemini, ne sacerdotibus quidem ipsis, aliisque Dei ac domus divinæ ministris, nedum reliquo populo, edere fuerit licitum. Si enim tale fuisset sub lege altare, quivis videt, victimarum & rerum Deo oblatarum esum nullum habiturum fuisse sub lege locum. At istud accidit in Christiana religione. Quocirca victimarum esus a Christianis hominibus exulare debet. Quomodo vero probat D. autor, ita se rem in Christiana religione habere, atque si in ea esset altare ejusmodi, ex cujus victimis nulli edere sit concessum. Hoc ita facit, cum subjicit:

Vers. 11. *Quorum enim animalium infertur sanguis pro peccato in sancta per pontificem, horum corpora crematur extra castra.* (c) Concise admodum & stricte, ut sæpe solet, proponit D. autor hoc argumentum, illudque non tam explicat, quam indicat. Apparet autem manifeste, D. autorem pro concesso sumere, Christianis non esse aliud sacrificium, quam quod cum ingressu pontificis in sancta conjunctum est, seu eorum tantum animalium, quorum sanguis per pontificem in sacra infertur, corpora autem extra castra exuruntur. Nisi enim id pro concesso sumeret D. autor, non posset ex eo, quod in istis sacrificiis non licuerit carne victimarum vesci, simpliciter concludere, victimis nobis vesci non licere, seu habere nos Christianos altare, ex quo vesci non licet. Hoc vero merito pro concesso sumere potuit, quia sacrificio isto, in quo pontifex noster in sancta est ingressus, sub novo fœdere cuncta peracta sunt, sive expiationem peccatorum spectes, sive divini favoris & gratiæ plenissimam conciliationem, ita ut nullis amplius eam ad rem animalium rerumque corporearum victimis sit opus. Nec vero est, quod quis dicat, in Christiana religione dari alia quoque sacrificia & victimas, quæ offerre debeant Christiani, ideoque sacrificio illo alia sacrificia & victimas non excludi. Sacrificium enim illud D. autor non opponit victimis quæ incorporeæ sunt prorsus & spirituales, & ex quibus nulli cibi confici possunt, quales sunt victimæ a Christianis offerendæ, nempe cor contritum & humiliatum, ut David loquitur, victimæ laudis, fructus labiorum confitentium nomini Domini, beneficentia, ut autor ipse infra habet, & reliqua pietatis opera: sed illud opponit sacrificiis, quibus res aliquæ corporeæ, & ad escam aptæ immolantur, sic ut istis omnibus nullum amplius locum relinquat. (d) Concidit ergo una & sacrificium missæ, quo res corporea, quæ comedi possit, quotidie offerri dicitur.

(e) Sed quærat aliquis, quomodo verum sit in Christiana religione sacrificio illi, quo animalium mactatorum sanguis per pontificem inferebatur in sancta pro peccato, corpora vero exurebantur extra castra, locum esse?

(f) Nempe, quatenus istius sacrificii, tanquam typi & umbræ, antitypus & solidum corpus, quod est Christi pontificis nostri sacrificium, in ea locum habet; quod sacrificium, ut reliquas omnes carnales victimas, ita etiam earum esum adventu suo abolevit. Cujus rei apertum & notabile indicium fuit, quod in illius typo & umbra esui nullus esset locus, sed animalium occisorum integra corpora ignis absumeret, idque etiam extra castra, ipsa. Non est autem necesse, ut ad illud solum sacrificium anniversarium, quo pontifex summus ingrediebatur in sancta sanctorum, hic respici dicamus; cum respici potuerit ad illa omnia sacrificia, quæ tam pro ipso pontifice, quam pro universo populo fiebant. Nam animalium in illis cæsorum sanguis pro peccato, inferebatur a pontifice in sancta, licet non in illa intima, tamen in prima, quæ proprio nomine sancta vocabantur, capite 9. 2. (g) (quod in aliis privatorum sacrificiis non fiebat, in quibus cæsorum animalium sanguis, postquam eo pontifex aræ holocausti, in ostio vel introitu tabernaculi positæ, cornua imbuisset, totus ad fundum ejusdem aræ fundebatur, Levit. 4. 25.) & corpora istorum animalium non minus exurebantur extra castra, quam in sacrificio illo solenni & anniversario fiebat, ut eodem Levit. 4, 5, 7, 11, 12, 16, 18 videre est.

Vers. 12. *Propter quod & Iesus, ut sanctificaret per suum sanguinem populum, extra portam passus est.* (h) Quia dixerat, in istis sacrificiis quæ Christi sacrificii typum umbramque gerebant, corpora extra castra flammis fuisse exusta; ob hoc etiam factum fuisse asserit, (quo scilicet tanto major inter figuram & figuratum, inter typum & antitypum, inter umbram & corpus, similitudo & conformitas appareret, quæ vel primo intuitu unum ad alterum referri argueret) ut etiam Jesus, quem animantia illa, pro salute totius populi cæsa, adumbrabant, extra portam passus fuerit. Urbs enim Hierosolyma in qua populus occupata Palæstina consedit, castris, in quibus per desertum palabundus degebat, respondet, & in locum eorum successit; ideoque hoc respectu perinde erat extra portam seu urbis muros aliquem duci, cum populus in urbe habitaret, quam extra castra, cum pro urbe castra haberet.

Et Jesus. Particula & hoc loco comparandi vim habet: quasi dicat, non tantum animalium corpora extra castra cremata sunt; sed etiam Jesus ipse extra

(a) *Causa.* (b) *Verborum autoris sententia.* (c) *Autor cincise loquitur.* (d) *Sacrificium missæ.* (e) *Quæstio.* (f) *Responsio.* (g) *Inter sacrificia publica & privata discrimen.* (h) *Nexus.*

portam passus est. *Passus est.* Nempe crucis mortem. (*) Genus positum pro specie. Mors vero Jesu non solum animalium mactationi, quæ intra castra & urbem templique ambitum fiebat, sed etiam crematione corporum, quæ extra castra urbemque peragebatur, respondet: Illi quidem, quatenus sanguis Christi fusus; huic vero, quatenus ipse Christus extinctus fuit. Et quę in umbra & typo veluti dispersa erant, hæc in ipso corpore & antitypo in unum collecta sunt; sic ut una mors in Christo & sanguinis fusioni, & corporum crematione respondeat.

Ut sanctificaret populum. His verbis tacite Christus comparatur, cum summo sacerdote, cujus proprium erat, non hunc & illum privatim, sed universum populum sanctificare, id est expiare: & Christi sanguis confertur sanguini animalium illorum, qui pro universo populo effundebatur. (a) Per sanguinem autem suum sanctificavit penitusque expiavit populum Jesus, quatenus mortis suæ cruentæ interventu in cælestia illa adyta penetravit, & coram vultu Dei pro nobis in perpetuum apparet, & interpellat, id est sua cura nos peccatorum reatu pœnaque solvit. Eandem sententiam aliis verbis extulit Paulus cum ait Gal. 3. 13: *Christum redemisse nos ab execratione, dum pro nobis factus est execratio.* Sanctum enim vel sanctificatum, execrato opponitur. Observavimus jam ante, (b) D. autorem, licet occasionem habeat, invitante Christi cum pontifice legali comparatione ac similitudine, de Christi in cæleste illud tabernaculum illato sanguine dicendi, istud tamen de industria defugere, & iis tantum uti verbis, ex quibus appareat, Christi quidem sanguine expiata fuisse peccata, verum non quatenus in cæleste tabernaculum illatus ac Deo oblatus sit, sed tantum quatenus fusus fuit, & Christo aditum in cælum ad seipsum illic Deo offerendum aperuit. Idem etiam hoc loco a D. autore factum est, qui superiori commate, expressa mentione facta illati pro peccato sanguinis animalium in sancta a summo pontifice, cum ad Christi sanguinem ventum est, nihil aliud de illo dicit, quam quod per eum, id est eo fuso, sanctificatus sit populus. *Per proprium sanguinem.* Non ut pontifex per alienum. Quia vero per proprium sanguinem sanctificare debuit populum, idcirco etiam ipsemet extra portam pati, & infami supplicio occidi debuit.

Vers. 13. *Exeamus igitur ad eum extra castra.* Postquam docuit D. autor, non debere Hebræos Christianam religionem amplexos, victimarum illas epulas, (c) quasi in iis pars aliqua divini cultus sita esset, requirere; nunc porro ex infami illo supplicio, quo Christus extra portam affectus fuit, infert, non debere eos quicquam curare, etiamsi Christi causa non tantum templis, victimis, sacris epulis, ac conviviis, sed etiam urbe, foro, civili societate a reliquis Judæis arceantur; etiamsi tanquam impii & execrandi homines publicis probris proscindantur, & a reip. Judaicæ corpore abscindantur, aut tandem etiam eodem, quo Christus ipsorum dux & caput, aut simili supplicio è medio tollantur. (d) Hoc vero ideo facit, quod odium Judæorum in Christianos, non staret intra sacrorum & victimarum templique prohibitionem, sed etiam eo procederet, ut a communi reipublicę & civili societate publica cum infamia arcerent eos qui religioni Christianę essent addicti.

Igitur. Τοίνυν. Quasi dicat, quandoquidem Dominus Jesus, summus noster pontifex & rex divinus extra portam ductus, & sic a reliquo hominum corpore separatus, & infami supplicio affectus fuit.

Propterea *exeamus ad eum extra castra.* Id est sponte & ultro, æquo & promto animo, exilia, opprobria, infamiam, mortem & quicquid malorum est una cum illo subeamus. Ipse versatur extra castra, extra urbem, extra portam: nonne ultro ibimus ad ipsum, ut una cum illo potius simus, quam cum impia Judæorum turba? Feliciores sumus extra castra cum Christo, quam in castris sine Christo. Ubi Christus, illic & vera felicitas est. Cur castra nominet autor, causam supra vs. 12 indicavimus.

Improperium vel *opprobrium ejus portantes.* (e) Portare opprobrium Christi est, nihil eorum recusare, quæ Christo contigerunt, Christi causa. Opprobrii voce includuntur omnia mala quæ cuipiam infliguntur, quippe quæ semper cum opprobrio & infamia sint conjuncta. Opprobrium Christi est opprobrium Christi opprobrio simile, similique de causa seu pro Christo susceptum. Martyrem enim non supplicium facit, sed causa.

Vers. 14. *Non enim habemus hic manentem civitatem.* Novam annectit rationem, cur extra castra exire debeamus, id est patienter ferre, nos civitate pelli & ejici: quia scilicet hic, nempe in terris, manentem civitatem non habemus, id est (f) civitatem quæ durabilis sit, cui neque nos, nec illa nobis possit eripi. Omnes quas in terris incolimus urbes, tantum ad tempus incolimus. Cur igitur Christi causa civitatem amittere recusemus, quam alioqui omnino idque brevi amissuri sumus? vel etiam docet autor, Christianos, qua Christiani sint, nullius civitatis in terris stabili propriaque possessione gaudere, semper illis hoc nomine exilia, expulsiones, aliaque id generis mala impendere. (g) Hoc ideo jure monere potuit autor, ut Christianos, quis eorum sit in terris status, quæ conditio, doceret, præsertim Hebræos, qui poterant cogitare, se ex Abrahami stirpe oriundos pleno Hierosolymitanæ urbis non minus quam cæteros suæ gentis jure gaudere, proinde ægerrime ferre, quod hæreditate sua excluderentur. Itaque ostendit, aliam Christianos habere hæreditatem, alterius cujusdam multo præstantioris civitatis jure gaudere.

Sed futuram inquirimus. (h) Hæc est illa civitas manens, cujus possessione nullis unquam seculis exturbabimur: hujus civitatis jure gaudemus. Quam diu autem in terris vivimus, similes sumus peregrinantibus, & in patriam tendentibus. Futuram autem civitatem hanc vocat, quia nobis futura est. Nam Deo, Christo, angelis jam præsens est. Verbum *inquirimus*, licet effectum ipsum significet, tamen non tam de effectu ipso, quam de efficacia Christianæ religionis officioque nostro accipi debet. Inquirimus nempe, si vim & ductum Christianæ religionis sequimur. Ea est Christianorum conditio, (i) illud officium, ut futuram civitatem inquirant, id est omni ad eam cura cogitationeque conversa id agant, ut in illam perveniant.

Vers. 15. *Per ipsum ergo offeramus hostiam laudis.* (k) Novum subjungit præceptum, sed ex superioribus

(*) *Genus pro specie.* (a) *Christus populum sua morte sanctificavit.* (b) *D. autoris consuetudo.* (c) *Admonitio autoris.* (d) *Odium Judæorum in Christianos.* (e) *Christi opprobrium portare.* (f) *Civitas manens.* (g) *Christianorum in terris conditio.* (h) *Christianorum civitas.* (i) *Christianorum officium.* (k) *Novum præceptum.*

fluens

fluens & dependens, quemadmodum particula illativa *ergo* oſtendit. Fluit autem non ex proxime dictis, ſed tum ex principali theſi, tum ex eo quod in ejus argumento dictum eſt. Principalis theſis eſt, doctrinam Jeſu Chriſti immutabilem eſſe, qualis ab initio fuerit, talem & ſeculis fore omnibus. In argumento vero illius, Chriſtus cum ſummo pontifice collatus ſuo ſanguine populum ſanctificare dicitur. Hinc vero, quod Chriſti doctrina ſemper ſit eadem & uniformis, nec ulli mutationi obnoxia, quodque Chriſtus ſummus ſit noſter pontifex, qui univerſum ſuo ſanguine ſanctificavit populum, merito infertur, ut per ipſum victimas offeramus Deo. Nam & populus olim univerſus & quiſquis è populo per ſacerdotem victimas offerebat Deo: univerſus quidem populus, nonniſi per ſummum; quiſque autem ex populo etiam per inferioris ordinis ſacerdotes, qui omnes una cum ſummo pontifice, quatenus per eos victimę ab aliis offerendæ erant, uni Chriſto reſpondent. Solus Chriſtus hactenus eſt inſtar omnium. Nam quamvis & in Chriſtiana religione præter ſummum pontificem Chriſtum ſint & alii ſacerdotes, nempe Chriſtiani omnes, tamen Chriſto collati pro vulgo haberi debent. (*a*) Per Chriſtum autem victimas offerre, eſt tales offerre victimas quæ ab ipſo veluti Chriſto conſecrantur ac præparantur, Deoque gratæ & acceptæ redduntur, quod fit, cum eas tanquam Chriſti diſcipuli atque cultores, fide in ipſo & per ipſum in Deo collocata, ex ipſius præſcripto atque præcepto offerimus, quod enim hac ratione offertur, id veluti per ipſius Chriſti manum offertur.

Quia vero victimæ illæ carnales abrogatæ ſunt, propterea (*b*) *hoſtiam laudis*, ut addit autor, offerre debemus, quæ in locum omnium illarum victimarum, quæ ab unoquoque peculiariter offerebantur, ſucceſſit. (*c*) Hoſtia vel victima laudis, per genitivum ſpeciei, eſt ipſa laus ſeu laudatio & celebratio divini nominis, vel etiam gratiarum actio. Licet autem preces noſtræ quas ad Deum fundimus, vix aliquando, ſaltem præcipuæ ac principaliter victimæ nominentur, ſed potius cum incenſis & ſuffitu comparentur, quippe quæ ardenti animo fundi debeant: nihil tamen prohibet, quo minus eas in his victimis laudis includamus, quandoquidem & cum divini nominis laudibus atque gratiarum actione conjunctæ eſſe ſoleant; & hoc ipſum, quod Dei auxilium in rebus omnibus implores, non poſtremam divini nominis laudem ac celebrationem contineat. *Semper*, indeſinenter, aſſidue, ita ut nulla vitæ noſtræ pars hac oblatione vacet. Iſtę enim victimę ita ſunt comparatæ, ut aſſidue offerri poſſint. *Deo*. Idem eſt Deus, cui per Chriſtum ſpirituales iſtę victimę aſſidue offerri debent, & qui ſub veteri fœdere colebatur: modus tantum & ratio ipſum colendi mutata eſt.

Ideſt, *fructum labiorum*. Adhuc magis laudis iſtam victimam declarat; nempe quod ſit fructus non agri aut pecoris, ut ſub lege, ſed labiorum; fructus qui in labiis noſtris naſcatur tanquam frondibus, quarum radices ſint intimi cordis receſſus: ut in fructibus arborum fieri videmus, qui in frondibus quidem naſcuntur & pendent, cæterum ex imis arborum radicibus originem ducunt. Quis ſit autem iſte (*d*) labiorum fructus, ſtatim deſcriptione labiorum oſtendit, cum addit: *Confitentium nomini ejus*. (*e*) Confiteri Deo Hebraica phraſi ut notum eſt, Deum laudare, celebrare, Deoque gratias agere ſignificat.

Verſ. 16. (*f*) *Beneficentiæ autem*. Beneficentiam erga egenos victimis iſtis ſpiritualibus annumerat, ut (*g*) alludat ad morem ſub lege obſervatum. In victimarum enim pacificarum, quas vocant, oblationibus, quibus potiſſimum ſpirituales noſtræ victimę reſpondent, ſolebant, ad earum epulas pauperes & inprimis Levitæ, qui in templo miniſtrabant, invitari, & hoc pacto beneficentia erga tenuiores exerceri. Hanc in Chriſti religione ceſſare non vult D. autor, quamvis pecudum aliarumque rerum oblationes illæ ceſſaverint.

Et communionis, ſeu *communicationis*, cum ſcilicet noſtras proprias facultates cum aliis, quoties opus eſt, communicamus.

Ne obliviſcamini. Etiamſi victimarum carnalium oblationes ceſſarint, & occaſio quædam beneficentiæ vobis præciſa eſſe videatur: tamen vos ita veſtras ſpirituales victimas offerte, ut perpetuo ſitis memores beneficentiæ, cujus occaſiones idoneæ nunquam deſunt.

Talibus enim hoſtiis delectatur Deus. Ratio ſuperioris præcepti. Referri autem hoc debet tum ad victimam laudis, tum ad victimam beneficentiæ. Nam etiam ſub lege utraque hæc victima Deo ſemper magis placuit quam boum pecudumque ſacrificia. *Nunquid manducabo carnes taurorum*, inquit Deus, Pſal. 50. 13, 14, 15, *aut ſanguinem hircorum potabo? Immola Deo ſacrificium laudis, & redde altiſſimo vota tua*. Alibi vero: *Miſericordiam*, inquit, *volo, non ſacrificium*. Mavult Deus res ſibi olim oblatas, homini, qui illis indigeat, impendi, quam ſibi, qui non indiget; & ideo illarum jure ceſſit, ut illud totum in homines egenos transſcriberet.

Verſ. 17. *Obedite præpoſitis*, vel *ducibus veſtris*. (*h*) Ultimum præceptum, quod quidem generale ſit. (*i*) Per *duces*, ἡγουμένους, intelliguntur eccleſiæ rectores, ſeniores, epiſcopi: qui duces vocantur, quia eccleſiam regunt ac gubernant, quod fit tum doctrina, monitis & conſiliis, tum eccleſiaſticis cenſuris, tum denique vitæ exemplo.

Et ſubjacete eis, καὶ ὑπείκετε. *Cedite*, *obſecundate*. Quamvis id non raro moleſtum ſit, quod ab illis exigitur. Hoc vero præceptum non ad alia referri debet, quam quæ divinis legibus ab eccleſiarum rectoribus imperantur conformia.

Ipſi enim pervigilant, vel *excubant pro animabus veſtris*. (*k*) Cauſam hujus præcepti ſubjungit ab ipſorum officio ductam; quod eſt pro animabus eorum qui ipſis commiſſi ſunt, diligentem curam gerere. Qui enim in excubiis ſunt, eorum pro quibus excubant, diligentem curam gerunt, ne periculum aliquod illos opprimat. Et alii quidem cuſtodes pro corporibus excubant, ſed iſti pro animabus, ne cujuſquam anima pereat, ſeu ne quiſquam animarum illa vera ſempiternaque ſalute excidat. Unde apparet, quantopere ducibus iſtis obſequendum ſit, quorum omnis cura ad animas noſtras referatur, quorumque monita & præcepta non alio quam proprio animarum noſtrarum periculo & exitio ſpernere poſſimus.

(*a*) *Per Chriſtum victimas offerre*. (*b*) *Hoſtia laudis*. (*c*) *Genitivus ſpeciei*. (*d*) *Labiorum fructus*. (*e*) *Confiteri Deo*.

(*f*) *Præceptum beneficentiæ*. (*g*) *Alluſio*. (*h*) *Ultimum generale præceptum*. (*i*) *Duces eccleſiarum*. (*k*) *Cauſa præcepti*.

Quasi, vel *tanquam rationem reddituri*. Ostendit, cur illi pro animabus eorum quorum duces a Deo sunt constituti exeubare, summamque eorum curam gerere debeant: quia nimirum rationem sint reddituri; nempe Deo & Christo, qui eorum curæ oviculas suas commisit, ita ut si quæpiam eorum culpa aut negligentia perierit, id illis gravi pœna luendum sit. Huc pertinent illa Dei apud Ezechielem verba Ezech. 33. 7, 8, 9. *Et tu fili hominis speculatorem dedi te domui Israel: audiens ergo ex ore meo sermonem, annunciabis eis ex me: si me dicente ad impium: Impie, morte morieris, non fueris locutus, ut se custodiat impius a via sua, ipse impius in iniquitate sua morietur, sanguinem autem ejus de manu tua requiram. Si autem annunciante te ad impium non fuerit conversus a via sua, ipse in iniquitate sua morietur: porro tu animam tuam liberasti.* Hoc ergo tantum tamque periculosum ipsis ductoribus nostris, quod gerunt officium, omnino meretur & postulat, ut illis dicto audientes simus, nec ægre feramus, si, ut non solum nostræ, sed suæ etiam saluti consulant, animo nostro obsequi blandiriqúe nolint.

Urget adhuc autor: *ut cum gaudio hoc faciant, & non gementes*, vel *suspirantes*. Quasi dicat, sane meretur hoc officium vobis adeo salutare, ipsis adeo periculosum, ut gaudio, non dolori illis officio suo fungentibus sitis. Gaudio illis sumus, quoties nos morigeros & obsequentes præceptis monitisque ipsorum præbemus, dolori vero, quoties refractarios & contumaces. *Suspirantes*. Mœrentes & tristitia affecti. Suspiria enim tristis animi effecta sunt & indicia. Huc pertinent illa Pauli 2 Cor. 2. 3 verba: *Hoc ipsum vobis scripsi, ne veniens dolorem habeam, a quibus oportebat me gaudere*. Et cap. 12. vers. ult. *Metuo, ne iterum venientem me humiliet Deus meus apud vos, & lugeam multos eorum, qui peccarunt, & pœnitentiam non egerunt*. Pergit autor: *Hoc enim non expedit vobis*. (a) Per μείωσιν quandam istud dicitur. Non enim tantum inutile hoc est auditoribus, sed etiam valdè noxium. Nam Deus vindicaturus est graviter in eos vel ob hoc ipsum, quod tam male de suis ducibus mereantur, iisque pro tam pia tamque solicita salutis suæ cura dolorem & ægritudinem reponant.

Vers. 18. *Orate pro nobis*. (b) Præceptum vel monitum speciale. Loquitur autem de se in numero plurali, (c) quemadmodum apparet ex sequenti commate, in quo exprimens quid orare debeant, de re loquitur ad se solum pertinente.

Confidimus enim quia bonam conscientiam habemus. Causam istius moniti subjungit, nempe quod indignus non sit, cui hoc officium præstetur. (d) Modeste autem admodum & prudenter de seipso loquitur, ut invidiam omnem declinet. Nam primum non simpliciter dicit, habemus bonam conscientiam; sed confidimus nos bonam conscientiam habere: ita credimus, ita de nobis persuasum habemus, quod nonnisi improprie dici potuit, cum bona conscientia, si proprie loquamur, in persuasione quadam sita sit. Itaque bona conscientia sumitur hoc loco, pro bonæ conscientiæ causa, id est pro vita omni crimine vacua: quasi dicat, credo me ita agere, ita vivere, ut factis meis conscientia merito possit acquiescere. Deinde in numero plurali loqui maluit, & per communicationem quandam sese veluti turbæ immiscere.

In omnibus bene volentes conversari. Causam addit cur confidat se habere bonam conscientiam, nempe quia velit in omnibus bene honesteque versari. Non dicit se honeste versari in omnibus, sed se velle, quod multo modestius est. Cæterum voluntas ista non de solo animi proposito & consilio accipienda est, sed de studio, conatu, labore, seu de voluntate perpetuo durante & efficaci. Sic & Paulus Actor. 24. 16: *In hoc*, inquit, *laboro ipse, ut conscientiam sine offensione habeam coram Deo & hominibus semper*. (e) Atque hoc est καλῶς, qua voce utitur hic autor, bene seu honeste, in omnibus nempe rebus actionibusque versari; cum scilicet ita te geris, ut nullam justam reprehensionem, neque coram Deo, neque coram hominibus incurras. Coram Deo, ut omni labe, qua Christianorum vita vacare debet, reipsa careas; coram hominibus, ut talis etiam appareas, nec justam aliquam occasionem illis male de te sentiendi & suspicandi præbeas: utque illa etiam vites, quæ quamvis lege divina definita non sint, hominum tamen opinione sunt turpia.

Vers. 19. *Amplius autem precor vos hoc facere*, id est ut hoc faciatis, nempe ut pro me oretis. Adverbium *amplius*, vel *abundantius* περισσοτέρως, referri potest ad proximum verbum *precor*, quasi dicat, tanto vero magis vos obsecro, ut pro me oretis, quo citius meo reditu conspectuque frui possitis: referri etiam potest ad remotiora verba, *hoc facere*, quasi dicat, rogo autem ut abundantius adhuc pro me oretis. Cur vero?

Quo celerius restituar vobis. Finem & effectum precum, si abundantius eas ad Deum pro se fuderint, ostendit; nempe futurum, ut tanto celerius illis restituatur, id est ad illos redeat. Videtur enim a vinculis jam liber fuisse, ut ex versu 23 colligitur.

Vers. 20. *Deus autem pacis*. (f) Hic incipit epistolæ istius epilogus, qui primo continet votum doxologia conclusum: deinde quædam monita seu mavis petita, quæ iterum voto alio, simulque totam epistolam finivit. In voto primum nominatur & describitur is, a quo ea quæ vovet autor, præstari debeant: deinde exprimuntur ea quæ vovet.

Ait igitur, *Deus autem pacis*. (g) Particula δὲ, tacitam quandam oppositionem continet, quasi dicat: Ego quidem hucusque vobis varia proposui monita & præcepta: sed Deus pacis efficiat, ut illa servetis. (h) Describit autem eorum quæ optat bonorum autorem ac largitorem, primum cum eum nominat *Deum pacis*. Descriptiones Dei in votis positæ, solent esse accommodatæ ad ipsa vota. Hoc loco, quia D. autor Hebræis id vóvet, quod eos vere felices efficere queat, nempe ut omni ex parte Deo placeant, (i) idcirco *pacis* nomine felicitas potius, consueta Hebræis phrasi, quam concordia, aut id quod alias pacis nomen significat, intelligenda videtur: atque hoc sensu etiam frequentius hic titulus Deo tributus accipitur, illo rarius. (k) Pacis autem, hoc est felicitatis Deus vocatur, non tantum, quod solus homines felices efficere possit, sed etiam quod efficere velit ac porro efficiat, omniaque quibus vera felicitas ab hominibus comparari possit

(a) Μείωσις. (b) *Monitum speciale*. (c) *Numerus pluralis pro singulari*. (d) *D. autoris modestia & prudentia*.

(e) *Honesta conversatio*. (f) *Epistolæ epilogus*. (g) *Particula* δὲ. (h) *Dei descriptio*. (i) *Pax*. (k) Deus pacis,

media

media & adjumenta illis affatim ſuppeditet. Ideò autem hoc pacto Deum iſto loco deſcripſit, ut oſtenderet, omnem ab ipſo felicitatem provenire, ab ipſoque omnia quæ ad ipſius adeptionem pertineant, petenda eſſe, & impetrari, (quippe ad largiendam felicitatem prono) non difficulter poſſe.

Qui eduxit ex mortuis paſtorem magnum ovium, in ſanguine teſtamenti æterni, Dominum noſtrum Ieſum. (a) Aliam adjungit deſcriptionem; ex qua apparet, quàm certo Deus omnes ſibi fidentes & obtemperantes felices atque beatos efficere velit. Commemorat enim opus ejus ingens & admirandum, quod piis omnibus certiſſimam ſalutis & felicitatis ſempiternæ ſpem præbet; & ſic pacis illum Deum eſſe manifeſtè evincit. Hoc vero eſt, *quod eduxerit ex mortuis magnum illum ovium paſtorem, idque in ſanguine teſtamenti* vel *fœderis æterni, Dominum noſtrum Jeſum.* Ubi ſimul etiam ipſum Dominum Jeſum deſcribit, ut hinc appareat, quanto bono Deus homines per hanc Domini Jeſu ex mortuis eductionem beaverit. Si vulgarem aliquem hominem Deus è morte vindicatum ſempiternæ vitæ aſſeruiſſet, tamen pro felicitatis autore cenſendus erat: nunc, cùm non vulgarem hominem, ſed ovium paſtorem, nec vulgarem paſtorem, ſed magnum illum paſtorem, nec quovis modo paſtorem, ſed in ſanguine fœderis æterni paſtorem reduxit ex mortuis, quanto magis pro felicitatis autore ac largitore cenſendus eſt!

(b) Verba iſta D. autoris valde ſunt auguſta & pathetica. *Qui reduxit ex mortuis*, id eſt mortuum in vitam revocavit. Reducendi verbum accommodatum eſt ad ſignificandum, Deum ipſius Chriſti, paſtoris noſtri, cujus eſt oves ſuas ducere ac reducere, paſtorem fuiſſe, illumque ex teterrima mortis ſpecu, & ſic una cum ipſo omnes illius oviculas eduxiſſe. Reductio enim ab inferis paſtoris noſtri, noſtra eſt reductio. In paſtore noſtro primum Deus tantæ ſuæ potentiæ ac bonitatis ſpecimen nobis pignuſque dedit. Quis vero ſit iſte Deus, qui Dominum Jeſum reduxit ex mortuis, & res ipſa, & ſacræ literæ clariſſimè docent, nempe quod ſit pater Domini noſtri Jeſu Chriſti. (c) In deſcriptione Domini Jeſu ſingula fere verba ſunt emphatica.

Primum illum vocat *paſtorem ovium*: quod non ſolum ratione temporis illius quo in terris vixit, intelligendum eſt; ſed multo magis ratione temporis conſecuti, ex quo in ipſo Dei ſolio conſedit. Ex hoc enim tempore omnium perfectiſſima ratione ovium paſtor evaſit. (d) Paſtor autem ovium Chriſtus eſt, non hactenus tantum, quod verbi ſpirituſque divini ſalutare pabulum illis ſubminiſtret, ſed quod iis omni ex parte proſpiciat, eas ad ſe congreget, regat, defendat, earumque ſalutem ſempiternam procuret. Paſtoris enim eſt non tantum pabulum præbere ovibus, ſed etiam illas tueri, regere, illiſque, quantum opus eſt, in omnibus proſpicere. Unde & Petrus 1 Pet. 2. 25 ad vocem paſtoris, qua Dominum Jeſum nuncupavit, adjecit appellationem epiſcopi, quæ curatorem ſignificat, præſertim Hebræorum conſuetudine. Quæ enim diligenter curamus, ea ſubinde inſpicimus & invisimus. unde vox epiſcopi ducta eſt. Si quis cognoſcere laborat boni paſtoris proprietates, Chriſti illam parabolam de bono paſtore Joh. 10. 11 & ſeqq. inſpiciat, quam deinde ſibi ipſi Chriſtus applicuit. Articulus voci *paſtoris*, in Græco textu præfixus, indicat, non vulgarem aliquem, ſed inſignem quendam & eximium paſtorem intelligendum eſſe; cujus etiam tum deſcriptio, tum promiſſio extat apud Ezech. cap. 34.

Sed apertius id docet ad vocem paſtoris additum nomen *magni*, τὸν μέγαν, *illum magnum*. Hac enim appellatione aperte oſtendit autor, qualem paſtorem intelligat; nempe, magnum illum, cum quo cæteri paſtores collati ſint valde parvi: quo ſenſu etiam Petrus 1 Pet. 5. 4 Chriſtum *paſtorum principem* appellavit. (e) Vere autem magnus paſtor eſt Chriſtus, qui Deo ſapientia, robore, imperio & poteſtate æqualis, atque a dextris Dei in cæleſtibus collocatus, eodem plane modo oves ſuas paſcit, quo ipſe Deus: qui omnes reliquos ovium paſtores & facit, & ſibi ſubjectos habet: qui ex omnibus gentibus ac nationibus oves ſuas in unum eccleſiæ ſuæ ovile colligit: qui, quamvis innumerabilem ovium multitudinem habeat, ita tamen unicuique proſpicit, ut nulla ipſum fugiat, nulla curæ illius ſit expers, nulla ipſi perire poſſit: qui denique oves ſuas ita paſcit, ut eas ex ipſius mortis & inferni faucibus ereptas, in cæleſtis regni poſſeſſione collocaturus ſit.

Adhuc addit: *In ſanguine teſtamenti* vel *fœderis æterni*: quæ verba cum nomine *paſtoris*, non cum verbo *reduxit*, aut ſi Græcum textum reſpicias, cum participio ἀναγαγὼν conſtructa ſunt. *Paſtor* autem *in ſanguine*, eſt paſtor cum ſanguine. (f) *In* pro *cum*, ut ſupra etiam aliquoties notavimus. Paſtor porro cum ſanguine eſt talis paſtor, qui fudit ſanguinem. Sic apud Joannem dicitur Chriſtus veniſſe *non in aqua tantum, ſed in aqua & ſanguine* 1 Joh. 5. 6, id eſt non tantum purus & omni peccati labe vacuus fuiſſe, quæ puritas nomine aquæ ſignificatur, ſed etiam cruentam mortem ſubiiſſe, ſeu ſanguinem ſuum fudiſſe. Iam ante innuerat autor, paſtorem iſtum mortem oppetiiſſe, cum dixit, eum ex mortuis reductum fuiſſe: nunc porro non genus tantum mortis, quod ſcilicet violenta cruentaque fuerit, ſed etiam cauſam eamque maximo cum noſtro bono conjunctam indicat, nempe ut æternum fœdus ſanciret & obſignaret. Ideoque addit: *fœderis æterni*. (g) Sanguis enim fœderis, eſt ſanguis qui ad ſanciendum ac dedicandum fœdus funditur. Fœdus novum intelligit autor, quod Chriſti ſanguine ſancitum eſt. Ex quo intelligitur, quam certi eſſe de fœderis iſtius promiſſionibus poſſimus, ſi conditiones illius, quæ æquiſſimę ſunt, præſtemus. (h) Æternum hoc fœdus cum vocat, tacite antiquo illi & Moſaico opponit, quod ad mundi uſque & ſeculi hujus finem durare non debuit, ideoque vere æternum non fuit. Æternitate vero fœderis ſimul & perfectio illius indicatur. Si enim perfectum non eſſet, nec æternum eſſet; quemadmodum nec prius æternum fuit, quia perfectum non fuit. *Reprobatio enim præcedentis mandati*, ut ſuperius dixit autor cap. 7. 18, *fit propter illius infirmitatem & inutilitatem*: quod autem de uno mandato ſeu præcepto dicitur, illud etiam ad totum fœdus merito referri poteſt. Porro & fœderis iſta æternitas noſtræ conſolationis ſpeique firmandæ cauſa commemoratur. Æternum enim dum dicitur, non ſolum effectum ſuum omnino habiturum; ſed etiam

(a) *Alia Dei deſcriptio.* (b) *Autoris verba auguſta.* (c) *Deſcriptio D. Jeſu emphatica.* (d) *Cur paſtor Chriſtus dicatur?*

(e) *Chriſtus vere magnus paſtor.* (f) In *pro* cum. (g) *Sanguis fœderis.* (h) *Æternum fœdus.*

etiam ad mundi finem uſque permanſurum oſtenditur.

Dominum noſtrum Ieſum. Iſtis verbis docet, quis magni illius paſtoris nomine intelligendus ſit, nempe alius nemo quàm Dominus noſter Jeſus, id eſt Dominus noſter qui eſt Jeſus, ut appellatio Domini noſtri ſubjecti locum habeat, & nomen Jeſu, ad declarandum, quis ſit iſte Dominus noſter, adjectum ſit. Hac ipſâ appellatione Domini noſtri docet autor, quantus ovium paſtor ſit Jeſus, quippe qui ſit Dominus noſter, a Deo patre nimirum, qui eum reduxit ex mortuis, effectus; Dominus ille unicus per quem omnia & nos per illum, nobis una cum Deo patre colendus. Porro nihil aliud hac tam auguſta Domini Jeſu deſcriptione ſignificat D. autor, quam quod ſummi pontificis appellatio illi in hac epiſtola toties tributa complectitur. Ex qua quantum ſpei quantumque conſolationis capere poſſimus, hic repetere nihil eſt neceſſe.

Verſ. 21. *Aptet* vel *perficiat vos in omni opere bono.* Jam exprimit votum, quod ad illorum officium per ſe totum refertur. Ad felicitatem enim illam ſempiternam conſequendam nihil aliud requiritur quam ut officio noſtro rite defungamur. Perficere in omni opere bono eſt efficere, ut nullum opus bonum, nulla virtus nobis deſit. Particula *in* vel redundat Hebraica conſuetudine, vel in omni opere bono idem hoc loco ſignificat, quod ratione omnis operis boni.

Ut faciatis ejus voluntatem. Εἰς ϑ ποιῆσαι (*a*) Particula εἰς non ſignificat hic cauſam finalem, cum in omni bono opere perfici, & facere voluntatem Dei reipſâ idem ſit, ac propterea unum alterius finis vel medium vere eſſe non poſſit; ſed idem valet quod *ita ut.* Qui namque omni opere bono ſeu virtute præditus eſt, ille demum vere divinam voluntatem exequitur.

Faciens in vobis, quod placeat coram ſe. Exprimit rationem, qua Deus debeat illos perficere in omni opere bono, nempe, faciendo in illis id quod ſibi placeat. Id quod Deo placet, ſunt omnia opera bona. (*b*) Facit autem illa Deus in nobis, dum nos ad ea excitat & impellit, noſque ne cogitantes quidem ea de re gratia ſua prævenit, dum nobis vires ſufficientes & auxilia ſubminiſtrat, occaſiones ſuggerit, dum denique ea in nobis fovet, ac perficit: non vero quod ea faciat ſine nobis, id eſt nobis vel inſciis, vel invitis, vel otioſis; ſed nobis volentibus, conantibus, laborantibus. Nam alioquin opus non erat, ut tot eos admonitionibus, tot pietatis præceptis & incitamentis impelleret D. autor: quibus merito votum adjunxit, ut oſtenderet conjungendum eſſe divinum auxilium cum noſtris laboribus, viciſſimque cum auxilio divino noſtros labores.

Per Jeſum Chriſtum. Dubium eſt an hæc verba conjungi debeant cum participio *faciens*; an cum proxime præcedentibus, *quod placeat coram ſe*, nempe ut indicet, quidnam ſit quod Deo placeat, id nempe, quod per Jeſum Chriſtum fit per eumque præceptum eſt. Sic D. Petrus 1 epiſt. 2. 5, cum dixiſſet, nos debere offerre ſpirituales victimas, Deo acceptas, ſubjecit *per Ieſum Chriſtum*; oſtendens, quænam ſint iſtæ victimæ, nempe non aliæ ullæ, quam quæ in Chriſti Jeſu religione ſunt præceptæ. Verba enim iſta apud Petrum cum proxime præcedentibus potius videntur connectenda, quam cum remotioribus, *ad offerendum*; quanquam & hoc fieri poteſt. Pergit autor.

Cui gloria in ſecula ſeculorum. Pronomen *cui*, ita eſt ab autore poſitum, ut & ad Deum, & ad Jeſum Chriſtum proxime nominatum referri poſſit. Videtur vero de induſtria ita locutus fuiſſe D. autor, & Chriſti mentionem ad extremum reſervaſſe, ut hac δοξολογία utrumque & Deum ſcilicet & Chriſtum celebrare poſſet. (*c*) Chriſto enim non minus quam Deo ipſi gloriam in ſecula ſeculorum tribuendam eſſe, qui vere Chriſtianus eſt ignorare non poteſt. Qua de re vide quæ extant Apoc. 5. 12, 13. Unde & Petrus ſecundam ſuam epiſtolam δοξολογίᾳ ad Chriſtum aperte directa concluſit. Joannes vero Apoc. 1. 5, 6 de Jeſu Chriſto loquens, eumque deprædicans, *Dei & Patris* mentionem ita ingerit, ut pronomen *Ipſi*, quo doxologiam inchoavit, ad Deum patrem pariter & ad Dominum Jeſum, cui benedicere parabat, referri poſſit. Hinc autem patet, Domino Jeſu una cum Deo patre divinum cultum honoremque deberi.

(*d*) *Amen.* Hebraica vox ut notum eſt, quæ ſignificat *vere* vel *certe*, ſemperque approbandi vim habet, idque vel in aſſertionibus, vel votis ac precibus divinique nominis celebrationibus, vel denique in promiſſionibus rerum valde deſiderabilium ab alio aliquo profectis. In aſſertionibus præponi ſolet, in reliquis duobus poſtponi. Prioris multa apud Matthæum, Marcum, Johannem in Domini Jeſu ſermonibus occurrunt exempla. Lucas vero eoſdem aut ſimiles Domini Jeſu ſermones referens, pro geminata aut etiam unica voce *Amen*, reponere ſolet Græcam vocem ἀληθῶς, quæ Hebraicæ iſti aut Syriacæ exacte reſpondet. Alterius tot fere ſunt exempla in ſacris literis, quot in fine epiſtolarum vota, aut celebrationes divini nominis. Ultimi exemplum eſt in fine Apocalypſeos ℣. 20, ubi ſimul etiam vocula *Amen*, adjectâ affirmandi particulâ, ναὶ *etiam*, explicata eſt, quamvis alia exemplaria pro ναὶ facili mutatione legant, ναὶ.

Verſ. 22. *Rogo autem vos fratres.* Adjicit adhuc ſpecialia quædam, jam veluti extra corpus epiſtolæ poſita. Παρακαλῶ hoc loco verti debet *rogo*, vel *obſecro* potius, quam *adhortor* aut *moneo.*

Sequitur enim: *ut ſufferatis verbum* vel potius *ſermonem adhortationis* vel *admonitionis.* Sermo admonitionis, eſt ſermo quo aliquis admonet, vel admonetur, (*g*) per genitivum ſpeciei aut differentiæ. In admonitione autem præſertim hac quam intelligit autor, includitur etiam reprehenſio. Talem namque ſermonem hic deſignat, qui ingratus quodammodo ſit & inſuavis, quales ſolent eſſe reprehenſiones: quanquam etiam admoneri ſæpe inſuave eſt. Admonitiones enim eorum qui nondum officium faciunt, tacitę reprehenſiones ſunt. Ideo rogat D. autor, ut ſufferant ſermonem iſtum, id eſt ut illum æquo animo ſuſcipiant, non indignentur, non ægre ferant, ſe fuiſſe monitos & reprehenſos.

Addit cauſam: *Etenim*, vel *nam & perpaucis* vel *brevibus ſcripſi vobis.* Particulæ καὶ γὰρ non videntur hoc loco ſignificare *etenim*, ſed potius *nam &*, ita ut hic non iſta ſola afferatur cauſa, ſed & iſta; cauſis aliis quas ipſi per ſe animadvertere facile poterant, omiſſis. Verbi cauſa, quod hæc ſalutaria illis eſſent, quod optimo erga eos animo ac voluntate, quodque

(*a*) Εἰς *pro* ita ut *hoc loco.* (*b*) *Deus bonorum operum autor.* (*c*) Δοξολογία *Chriſto non minus quam Deo tribuenda.* (*d*) *Amen.* (*e*) *Genitivus ſpeciei.*

modeſtę

modeſte non acerbe & contumelioſe dicta, & ſi quæ ſunt ſimilia, quaſi dicat: Ideo tanto magis ferre debetis admonitionem meam, quod non modo alia omnia, quæ leniendæ monitioni ac reprehenſioni ſerviunt, quæque monentem decent, adhibuerim diligenter; ſed etiam, ut quam minimum vos offenderem, quanta potui brevitate ad vos ſcripſerim, nec in argumento tam inſuavi diu multumque moratus fuerim. Quod ſi dicamus per hunc adhortationis ſermonem non epiſtolæ iſtius eam tantum partem, quæ in admonitione & reprehenſione verſatur, ſed totam hanc epiſtolam ſignificari, in qua non tantum ſunt admonitiones & reprehenſiones, ſed etiam ſummæ conſolationes, quas ſimiliter παρακλήσεως nomen deſignat, & ab interprete vulgato *ſolatii* voce redditum eſt; ferre hunc ſermonem, nihil aliud erit, quam promto illum animo ſuſcipere, ſic ut in eo legendo & audiendo nullo tædio, nullo faſtidio afficiaris. Cui rei aptiſſima eſt iſta ratio, quod brevibus D. autor ſcripſerit. Nam brevibus res maximas & utiliſſimas complecti, ut magnæ artis eſt, ita non minorem ſcripto conciliat gratiam. Brevem autem hanc epiſtolam vocat, quod pro argumenti majeſtate rerumque multitudine ac varietate valde brevis ſit. Videmus *D.* autorem nullis repetitionibus amplificationibuſq; Rhetorum more indulgere; ſed ſingulari quodam compendio ſummos tantum rerum apices percurrere, multoque plura cogitanda relinquere quam exprimere. *Scripſi*, (*a*) ἐπέστειλα, id eſt miſſis literis. Id enim eſt Græcis, ἐπιστέλλειν, unde epiſtola dicta.

Verſ. 23. *Cognoſcite fratrem noſtrum Timotheum dimiſſum, cum quo, ſi celerius venerit, videbo vos.*

Verſ. 24. *Salutate omnes præpoſitos veſtros & omnes ſanctos.* Sanctorum appellatio omnibus in commune Chriſtianis hic tribuitur: quaſi dicat, non tantum præpoſitos ſeu ductores, id eſt ſeniores & epiſcopos veſtros ſalutari cupio, ſed & reliquos fratres omnes, eccleſiamque totam. (*b*) Meminerint Chriſtiani omnes, ſe ſanctos Deoque ſacratos eſſe: proinde id agant, ut, monitore apoſtolo 1 Pet. 1. 14, 15, 16, *quaſi filii obedientiæ, non configurati prioribus ignorantiæ ſuæ deſideriis, ſed ſecundum eum qui vocavit ipſos ſanctum, & ipſi in omni converſatione ſancti ſint. quoniam ſcriptum eſt: ſancti eritis, quia ego ſanctus ſum.*

Salutant vos de Italia fratres. Οἱ ἀπὸ τῆς Ἰταλίας Id eſt Itali. Sic enim Græci loqui amant. Unde apparet, verum eſſe id, quod ex aliqua traditione huic epiſtolæ ſubjectum eſt, eam fuiſſe ſcriptam ex Italia. Si enim aliunde ſcripſit D. autor, cur a ſolis Italis ſalutationem apponit? Sed illud falſum eſt, quod ibidem adjicitur, eam per Timotheum fuiſſe ſcriptam. Quid enim ineptius foret, quam de eo, per quem epiſtolam mittas, ſcribere; *ſcitote quod ſit dimiſſus*, idque in epiſtolæ fine, ut hic factum videmus verſ. 23. Deinde in eodem verſu promittit illis demum Timothei adventum, idque ea adhuc conditione, ſi celeriter venerit, nempe ex eo loco, in quo captivitate detentus fuerat; non vero ſi rediret ab illis, ut quidam hanc ſubſcriptionem aliqua ratione defendere volentes dicunt. (*c*) Debuit nempe extare indicium, quantum traditiones humanæ etiam ſcriptæ, nedum non ſcriptæ, ab ipſo divino verbo ſcripto differant, imo quam cum illo ſæpe pugnent. Subſcriptionis autem iſtius falſitas etiam de inſcriptionis veritate, quæ Pauli nomen præfert, utpote aliunde ſimiliter epiſtolæ illi præfixæ, non injuria dubitari poſſe docet.

(*d*) Claudit tandem finitque epiſtolam hanc autor alio quodam voto. *Gratia ſit cum omnibus vobis. Amen.* Non exprimit cujus gratiam ac favorem, unde omnis felicitas oritur, illis optet, quippe rem Chriſtianis notiſſimam; Dei nimirum, patris noſtri, & Jeſu Chriſti, Domini noſtri. *Nobis enim unus eſt Deus pater, ex quo omnia & nos in illum; & unus* Dominus *Jeſus Chriſtus, per quem omnia & nos per ipſum* 1 Cor. 8. 6. Eadem gratia Dei patris noſtri, & Jeſu Chriſti Domini noſtri, ſit cum omnibus veritatis & pietatis amantibus.

(*a*) Ἐπέστειλαν. (*b*) *Chriſtiani omnes dicuntur ſancti.* (*c*) *Traditiones fallaces.* (*d*) *Epiſtola clauditur voto.*

JOANNIS CRELLII FRANCI

PARAPHRASIS

Epiſtolæ

Ad

HEBRÆOS.

HEBRÆOS.

PARAPHRASIS EPISTOLÆ AD HEBRÆOS.

CAP. I.

Vers. 1. DEus ille ſummus majores noſtros priſcis illis temporibus per prophetas ſeu vates, voluntatis ſuæ interpretes, allocutus eſt, & ſua illis decreta aperuit, idque non ſemel, ſed ſæpenumero, diverſiſque temporibus, nec una eademque ratione; quandoquidem ipſis prophetis, per quos majoribus noſtris voluntatem ſuam promulgavit, non eodem modo ea, quæ per illos promulgari vellet, revelavit, cum nunc per angelos perſonam ſuam ſuſtinentes, nunc alia quadam ratione prophetis ſeſe oſtendentes, nunc per viſa; nunc per ſomnia, nunc voce aliqua, vel cælitus miſſa, vel alia ratione animis illorum inſinuata, eos alloqueretur. Idem ille Deus his temporibus (quæ pro extremis jure haberi debent: tum quod nullum aliud ſucceſſurum ſit ſeculum pleniori voluntatis divinæ promulgatione ornandum, & ab hoc diſtinctum, tum quod finis hujus mundi ſemper cenſendus ſit nobis imminere) his, inquam, temporibus tandem nos, eorum quibus olim per prophetas voluntatem ſuam annunciari curavit poſteros, alloquutus eſt non per prophetam quempiam tantum, ſed per eum qui unus cum cæteris comparatus, filius ipſius & eſt, & haberi meretur, cum & ab ipſo primum genitus & inſtar filii dilectus atque ipſi Deo ſimilis, ſanctitate, ſapientia, potentia, ac denique immortalitate effectus fuerit.

Verſ. 2. Quem etiam Deus, prout filio conveniebat, hæredem conſtituit rerum omnium, quæ ipſius ſolius imperio antea parebant, ita ut nil præter ſeipſum exceperit, quod poteſtati ejus non ſubjiceret; per quem denique, ut hac quoque in parte Deo ſimilis fieret, mundum, ſeu totum genus humanum reformavit, & in alium ſtatum, quantum in ſe fuit, traduxit, ut mundus nunc per Chriſtum denuo factus cenſeri debeat. [*vel*, ſecula illa futura, ſeu immortalis vita nobis parta eſt, & non tantum per eum revelata, atque oblata, verum etiam illa omnia nobis ſunt data ac donata, quæ ad eam obtinendam pertinent.]

Verſ. 3. Cujus præſtantiam, ab eo præſertim tempore, ex quo munus ſuum aggredi & Dei nomine, ſeu mavis, Deus per ipſum nos alloqui cœpit, ut rectius intelligatis, ita habendum eſt, eum non modo nunc cum in cælis glorioſus exiſtit, ſed etiam tum, cum adhuc in terris verſaretur, fuiſſe inſtar jubaris cujuſdam, quod Deus, qui eſt ſolis inſtar lucidiſſimi ac ſplendidiſſimi, de ſua gloria ac ſplendore emiſit, & oculis noſtris ſpectandum exhibuit: ſiquidem glorioſa Dei majeſtas in ipſo quodammodo refulſit atque emicuit, ipſeque nobis Deum ipſum aliqua ratione repræſentavit, & in ſe ſpectandum ac cognoſcendum propoſuit, non ſecus ac character a prototypo rei cuipiam impreſſus, aut imago ipſum prototypum ſeu rem effiguratam oculis ſubjicit: ſiquidem non eatenus tantum Dei perſonam ſuſtinuit Chriſtus, quatenus nos ipſius nomine eſt allocutus, & recondita ipſius myſteria nobis enunciavit, nil eorum reticens, quæ ad ſupremam felicitatem a Deo nobis deſtinatam, ab æterno tamen reconditam, pertinent; ſed etiam tanta fuit præditus a Deo potentia, cum ſumma auctoritate ac poteſtate conjuncta, ut quicquid modo vellet, quicquid juberet, juſſu illo ſuo efficaci ac potenti promoveret atque efficeret, ſiquidem & verbo tantum, cui ſumma divinaque adjuncta fuit virtus, ejecit dæmonia, ſanavit morbos, viſum reſtituit cæcis, auditum ſurdis, ſermonem mutis, inceſſum claudis, indomitum mare compeſcuit, turbidis ventis ſilentium ac quietem imperavit: nihil, inquam, fuit, quod ipſius nutui non pareret, ut, ſi eum intuereris, Deum videreris intueri omnibus imperantem, ac potenti ſuo mandato omnia agitantem ac commoventem. Cum vero tantus jam eſſet, ut pontifex peccatis noſtris expiandis, & eorum reatui ac pœnæ tollendæ a Deo deſtinatus eſſet, non pecudem aliquam mactatam, ejuſve ſanguinem Deo obtulit, cum ea ratione, ut ſuo loco audiemus, peccata noſtra expiari non poſſent; ſed ſeipſum mactandum ultro dedit, & per ſanguinis fuſionem ſibi aditum in cælos aperuit, atque eo hac via ingreſſus, ſeipſum Deo obtulit, ac veluti præſentavit; & ſic id fecit, unde pleniſſima peccatorum noſtrorum expiatio, ſeu noſtra ab iis eorumque pœnis liberatio conſequitur, adeo ut mors ipſius, quæ ignominiæ cauſa illi alias objicitur, in honorem ipſius potius ceſſerit, & apud recte ſentientes cedere debeat. Hac porro via è terris in cælos profectus, non modo dignitatem ac gloriam, quam ante habuit, non amiſit; ſed majorem

adhuc longe consequutus est: quandoquidem non protinus, ut olim pontifices, è cælo, sacrario suo, egressus est, aut sibi coram Deo tantum constitit; sed in ipso Dei solio ac throno, majestatis ac magnificentiæ plenissimo, consedit, imperiique illius particeps evasit, & quidem ita, ut non in inferiori aliquo principatus ordine collocaretur, & veluti ad sinistram consideret, sed ad dextram, primum atque omnium honorificentissimum post Deum obtinens locum, idque, quemadmodum jam apparuit, in cælo supremo, non, ut olim David illius umbra, in terris.

Vers. 4. Hoc autem ipso non modo hominibus quibuscunque, quorum autoritate se tuentur illi, qui legi Mosaicæ adhuc sunt addicti, verum etiam ipsis angelis, per quos lex eadem lata est, quorumque autoritatem Judæi vel maxime nobis opponunt, evasit præstantior, ac dignitate tanto eminentior, quanto eo nomen, quod Christus Dei beneficio est adeptus, nomen, inquam, illud, quod conditionis quoque ipsius index est, quoque ita insignitur, ut eo, tanquam honoris titulo, ab omnibus reliquis discernatur rebus, augustius est, quam angelorum, seu nunciorum legatorumque nomen, quod apertam ministerii significationem habet.

Vers. 5. Etenim ejus, de quo loquimur, nomen, quod illi evasit proprium, est, quod filius appelletur Dei: siquidem ita eum Deus, ut in Psalmis scriptum legimus, allocutus est cum eum regem maximum, sibique imperio simillimum, omniumque aliorum charissimum constitueret: Tu, nec quisquam alius, es filius ille meus, imperio mihi simillimus, mihique charissimus: Hodie enim (qui dies tibi felicissimus memoria nunquam excidere debet, certissimus meæ erga te benevolentiæ testis) ego te mihi adeo effeci similem, ut ex morte ereptum non tantum immortalitate, verum etiam summa potestate donaverim. Cujus rei imago quidem in Davide nobis fuit exhibita, quem cum Deus ex variis periculis, & ipsius propemodum mortis faucibus ereptum, regem constitueret, & imperii sui quod in terris habebat, præstantissimi participem faceret, atque inter omnes terræ principes sibi proximum simillimumque constitueret, ac singulari favore perpetuo complectendum sibi deligeret, simili modo allocutus censeri debet, prout ipse de se testatur. Sed, ut jam innuimus, ea ratio, qua David Dei filius est appellatus umbra tantum fuit ejus, qua Christus Dei filius est ab ipso & appellatus & constitutus. Et ille quidem respectu cæterorum tantum hominum ac principum, inter quos primas apud Deum obtinuit, ita appellatus fuit: hic vero non hominum tantum ratione habita, sed ipsorum etiam angelorum respectu Flii Dei nomen, tanquam proprium obtinuit. Cui enim angelorum hoc unquam obtigisse legimus, quod Deus eum ita fuerit allocutus, & præ cæteris omnibus hoc summi honoris titulo ornaverit atque insigniverit? Nuspiam certe id scriptum legimus. Rem autem tantam tantique momenti nobis, qui colere sane omnino debemus eum, & pro Domino agnoscere, quem Deus hujusmodi ratione filium suum constituisset, a Deo non esse revelatam, & nuspiam in sacris literis, ex quibus rerum divinarum cognitio petitur, scriptam esse haudquaquam consentaneum est. Christo autem hoc Filii Dei nomen, quo, si ab ipso Deo altissimo discedas, nullum est majus, attributum esse, non tantum eo, quem nunc attulimus, loco legimus, verum etiam alio, in quo sensu quidem literali atque historico sermo est de Salomone ejusque posteritate, quæ cum ipso computanda est; sed sensu mystico, qui longe est illo sublimior, & magis ex spiritus divini mente, de Christo, qui Salomoni, tanquam corpus umbræ suæ, respondet. Ita enim in libris, quibus regum historiæ exponuntur, scriptum legimus, Deum inter alia, quæ Davidi promitteret, singularem erga ipsius posteritatem (cujus caput ac princeps futurus esset, sensu quidem literali, ut diximus Salomon, mystico autem & spirituali Christus) favorem ac benevolentiam sese præstiturum esse his verbis declarasse: Ego illi, nempe filio tuo, quem post te regem constituam, patris loco ero, & ille vicissim mihi loco filii, tanto nimirum eum complectar amore, quanto pater filium complecti solet.

Vers. 6. Sed deinde illud quoque magno argumento est, quanto major ac præstantior angelis Christus ab eo tempore evaserit, ex quo in cælum introductus atque ad dextram Dei collocatus est, quod ab eo tempore jussi sunt omnes angeli ipsum adorare, [*vel*: Porro autem, cum secundo in cælum Deus introduceret filium suum primogenitum (nam primum illum in cælum eo tempore assumserat, cum eum edocere vellet ea, quæ mundo esset promulgaturus, & sic ad munus suum præpararet) dixit: Et adorent eum &c.] & divinum ei honorem ac cultum exhibere, quemadmodum ex alio sacræ scripturæ testimonio intelligitur.

Etenim cum Deus Christum filium suum primogenitum (hoc est, ut tempore, ita etiam dignitate ac præstantia inter alios Dei filios, nempe ipsius fideles, primum) in cælum introduxit, quod nostræ habitationi in futurum est destinatum, ac terræ huic quam nunc incolimus aliqua ratione respondet, ita pronunciavit: Adorent hunc & venerabundi colant omnes, quotquot sunt angeli mei, nullo excepto. [*vel*: Etenim eo in loco, ubi refert scriptura, quomodo Deus Christum filium suum primogenitum in orbem illum futurum, nempe cælum introduxerit, ita pronunciat. Et adorent illum omnes angeli Dei. Quæ verba, licet in psalmo, ex quo depromta sunt, de eo tempore fuerint prolata, quo terra Judaica (ut Græca testatur inscriptio) Davidi fuit restituta, vel subjecta, quo tempore omnes angeli Deum, qui tantam potentiam in Davide in regium solium evehendo ostenderat merito adorare ac colere debuerunt: mystico tamen sensu ad illud tempus pertinent, quo Christus Davidis antitypus, in terram, (ut ita loquamur) futuram, hoc est in ipsum cælum fuit introductus, idque illius potestati subjectum fuit: quo tempore merito debuerunt omnes cæli incolæ novum hunc illius orbis dominum agnoscere, venerari, & omni cultus atque obsequii genere demereri, & per ipsum hoc pacto Deo, in quem hic honor omnis redundat, debitum cultum præstare.

Vers. 7. Sed alia præterea sunt testimonia scripturæ ex quibus apparet, quanto sublimior quantoque augustior Christus præ angelis evaserit. Nam de his quidem ita pronunciat scriptura, quod Deus angelos seu legatos suos fecerit spirituum aut ventorum similes, & ministros suos, similes flammæ ignis, nempe ratione habita, & subtilitatis, & velocitatis, quibus qualitatibus fit, ut & velocissime discurrant, ac Dei jussa peragant, & nil non illis sit pervium. Quæ verba licet de ventis, deque fulguribus ac tonitribus fuerint pronunciata, quibus Deus tanquam legatis ac ministris ad voluntatem suam exequen-

exequendam, hominesque puniendos utatur? tamen cum & verba ipsa id ferant, & antiqua atque apud omnes hactenus recepta Græca interpretatio ita postulet, non immerito, quemadmodum & apud omnes fieri solet, ad cælestes istos spiritus, de quibus loquimur, accommodantur. Unde facile apparet, quid de istorum spirituum conditione ac statu sit sentiendum. Duobus enim nominibus, quæ servilem quandam ipsorum conditionem esse docent, describuntur, nempe legatorum, seu nunciorum; & ministrorum.

Vers. 8. At longe alia Christi conditio in iisdem sacris literis eodemque Psalmorum libro nobis describitur: conditio, inquam, haudquaquam servilis, sed regia ac divina, nec ad breve tempus, sed in æternum duratura. Ita enim de Christo, Dei filio, loquitur in Psalmis propheta, eum ipsum, quodammodo, spiritu divino incitatus, alloquens: Thronus tuus regiaque potestas, qua polles ô Deus (ita enim merito, ob tam sublime in omne imperium, appellandus est) non ut aliorum regum ad breve tempus duratura est, sed in omnem ævorum perennitatem.

Vers. 9. Cui laudi accedit & illa, quod ab omni iniquitate longissime abes. Cæteri reges inique fere atque injuste imperant, & quanto plus illis licet, tanto plus illis libet: at tu singulari æquitate regnum tuum administras. Nam ut olim, antequam ad regni solium evehereris, justitiam impense amasti, ac studiose coluisti, contra vero ab omni iniquitate longissime abfuisti, & eam summo odio fuisti prosecutus; ita etiam nunc, postquam imperii habenas es consecutus, justitiam toto pectore amas, eamque in omnibus factis observas, & ab omni iniquitatis atque injustitiæ genere vehementer abhorres: quæ eadem etiam facit, cur te, ô regum maxime, qui divino imperio cuncta moderaris, Deus ille summus, qui tibi impensissime favet, teque summo amore & complexus est, & complectitur, in regem unxerit, & plus in te donorum effuderit, quam in ullum alium ex cæteris tuis fratribus ac tibi conjunctissimis, adeo ut perinde tecum egerit atque hospes cum hospite ac conviva omnium acceptissimo, quem præ cæteris convivis atque amicis, ut singularem suum erga ipsum affectum testetur, perfundat oleo ac unguento pretioso, ad ipsum exhilarandum, & voluptate eximia perfundendum. Pertinuerunt quidem hæc verba olim ad Salomonem, cujus epithalamion quoddam continet Psalmus, ex quo hæc depromta sunt; sed sensu longe humiliori, qui umbram tantum continet ejus veritatis, quam de Christo explicuimus: quemadmodum etiam ipse quoque Salomon Christi, Dei filii, ut supra quoque vidimus, umbra quædam fuit. Nam Salomonem quidem Psalmi autor Deum vocat, ob sublime, quod in Dei populum habuit, imperium: at Christus non modo in certum quendam populum, sed in omnes, nec in homines tantum, sed in angelos universos divinum habet imperium, & Deus quidam est deorum tum cælestium, tum terrestrium. Salomonis regnum æternum futurum erat, quia in posteritate sua regnaturus erat, quam diu status iste populi Judaici ac respublica terrena futura esset; quanquam & id sub certa quadam conditione, qua non præstita tandem posteri ejus regno excidére. At Christi regnum per multa jam secula durat, & duraturum est porro, quamdiu rerum durabit universitas. Justitiam ita coluit Salomon, ut peccato tamen locus esset, & tota aliquando desinere posset: at Christi justitia nec ullo malefacto interrumpi, nec abrumpi potest. Unxit Deus Salomonem per prophetam oleo terreno, exigua admodum voluptate ipsum deliniente: at Deus ipse oleo illo cælesti, nempe maxima ac uberrima spiritus sancti copia Christum perfudit, eo inprimis tempore, cum eum regem perfecte constituit, ex quo æterna immensaque in Christum redundat voluptas. Salomon ea in parte fratribus suis secundum carnem ac cæteris sodalibus prælatus fuit; Christus autem reliquis omnibus fratribus suis secundum spiritum ex ipso Deo genitis.

Vers. 10. Cui scripturæ testimonio, quod regni Christi & sublimitatem & perennitatem nobis ante oculos egregie ponit, & quantopere angelos, qui nihil aliud quam ministri ac servi sunt, dignitate superet, ostendit, adjungi potest alius Psalmi locus, in quo de præcipuo quodam regni Christi effectu, ipsiusque perennitate atque immutabilitate vaticinium quoddam continetur: qui locus licet primo ac præcipue de Deo loquatur, cum ad ipsum revera dirigantur verba, nihilominus tamen eatenus, quatenus in futurum verba illa respiciunt, & vaticinium aliquod continent ad Messiæ tempora spectans, ad Christum quoque referenda sunt, Deo in operibus quidem omnium maximis perficiendis subordinatum, in constanti autem & invariabili duratione similem. Ita vero Deum alloquitur David: Tu Domine rerum omnium initio terram, tanquam universi hujus opificii fundamentum, posuisti, dum aquas secedere, & siccum apparere jussisti, nec fluctibus amplius agitari voluisti. Tu idem cælos hos, quos spectamus, virtute ac potentia tua effecisti.

Vers. 11. Licet autem adeo sint firmi, ut in æternum duraturi videantur, nihilominus tamen ut facti sunt, ita etiam interibunt aliquando. Tu autem, qui eos creasti, illis intereuntibus, permanebis: omnes, inquam, cælorum orbes, quos videmus, tandem aliquando interibunt, non secus ac vestis vetustate tandem consumitur.

Vers. 12. Nam tu cælos hos, qui instar vestis alicujus super hunc terrarum orbem sunt expansi, convolves, ac ita mutabis, ut eorum non amplius extet vestigium. At tu nihilominus idem ipse eris, nec ullus erit vitæ tuæ terminus. Jam vero quæcunque in hoc scripturæ loco de Deo dicuntur, futurum tempus spectantia, ad ipsum quoque Messiam seu Christum pertinent. Per hunc enim Deus cælos hos visibiles, atque adeo universum hunc orbem aliquando delebit, ipse autem in æternum invariabilis permanebit. Quarum rerum priore, cujus causa potissimum hoc testimonium adduximus, Christus longe antecellit angelis, qui rem tantam nec præstabunt, nec præstare poterunt.

Vers. 13. Sed ut tandem summum fastigium attingamus, excellentiæ Christi præ angelis, & ultimum omnium excellentissimum regni illius effectum, qui finem ei est impositurus, testimonio scripturæ comprobemus, exponenda nobis sunt illa Psalmi verba, quibus Deus Messiam, filium suum, alloquitur, eique primum a se imperii ac dignitatis gradum concedit, dum ita inquit: Sede a dextra solii mei parte, ac primum a me dignitatis locum, ac summum imperii fastigium obtine, & quidem eo usque, donec ea virtute ac potentia, quam tibi concedo, omnes, quos habes, hostes, qui tuam gloriam tuosque subditos oppugnant, penitus tibi subjeceris, ac funditus deleveris, ita ut tuis,

multo autem minus tibi, in æternum amplius nec noceant, nec nocere queant. Licet enim hæc verba sensu literali ad Davidem pertineant, cui Deus in imperio, quod in terris habet atque exercet, primum inter omnes orbis reges ac principes locum concessit, eoque tam diu illum potiri voluit, donec omnes, qui eum undiquaque oppugnabant, hostes edomaret ac subigeret, & sic tranquillum imperium successori traderet: tamen sensu tanto sublimiore ad Christum pertinent, quanto sublimius est cælum terra. David enim in terris tantum ut diximus, primum post Deum imperii gradum consecutus est, cum populi divini, sed terreni tamen, rex fuit constitutus: at Christus in cælis est adeptus imperium, quo omnia, quæcunque uspiam sunt, complectitur, ac nominatim populum Christianum, in terris quidem degentem, sed cælestem, non terrestrem rempublicam habentem. Et illo quidem sensu populus tantum Israëliticus, cui hic Psalmus decantandus a Davide fuit propositus, de rege hoc suo cecinit, eumque Dominum suum agnovit. At sensu prophetico ac mystico ipse David, qui hujus Psalmi autor est, de Christo hæc pronunciavit, eumque Dominum suum spiritus sancti instinctu previdit. Jam vero cuinam angelorum unquam tale quippiam est dictum? num illorum quispiam jussus est tanquam rex quispiam in cælis considere, & quidem ad ipsam Dei dextram, ac tam diu, donec omnes ejus inimici penitus ipsi subjiciantur? Nihil sane tale uspiam in sacris literis legitur, nec status & conditio angelorum admittit.

Vers. 14. Etenim an non omnes illi, nullo penitus excepto, cujus cæteroqui sit dignitatis atque ordinis, sunt spiritus ejusmodi, quorum officium, ut supra jam ostendimus, est Deo, & nunc ipsi etiam Christo ministrare, &, quemadmodum ipsam angelorum seu ministrorum nomen significat, subinde mitti, ad varia ministeria sibi a Deo & Christo demandata; & potissimum quidem in eorum utilitatem, qui sempiternam salutem ac felicitatem hæreditario veluti jure sunt obtenturi ac possessuri? nempe eorum, qui Christo fidem habent, quorum & corpora protegere solent, & ab iis tum dæmonum vim, tum alia pericula ac detrimenta avertere, & animos quoque illorum custodire, & salutaria, Deo ac Christo ita jubente, consilia iis suggerere, eosque ad pietatem omnemque malorum tolerantiam corroborare &c.

CAPUT II.

Vers. 1. cùm ergo tanta sit Christi, primi euangelicæ doctrinæ præconis supra angelos per quos lex olim fuit promulgata, dignitas atque excellentia, facile animadvertere unusquisque potest, longe majori nos uti debere diligentia in retinendis ac conservandis iis, quæ ex Christo, vel, quod perinde est, ex ipsius apostolis audivimus, ne forte ea ex animo nostro effluant, & a nobis deserantur, quam qua aliquando uti debuimus in lege Mosaica addiscenda observandaque. Alioquin gravissimas pœnas nos daturos, facile unusquisque animadvertit.

Vers. 2. Nam si lex, licet per angelos tantum fuerit promulgata, nihilominus tamen apud Deum rata fuit, adeo ut nulla extiterit ejus legis transgressio, & adversus eam contumacia atque inobedientia, de qua quidem aliquid in sacris literis legatur, quæ dignam mercedem non retulerit, ac supplicio, quod commeruit, vindicata non fuerit:

Vers. 3. Quo pacto nos effugiemus pœnam, si euangelicam doctrinam repudiaverimus, quæ non terrenam quandam, ut lex, felicitatem, sed sempiternam salutem nobis offert, quæque non ab angelis, quos ministros esse docuimus, sed a Christo, & illorum & nostro cælesti Domino primum fuit annunciata, & postmodum ab iis, qui eam ex ipsius Domini ore audiverant, apud nos non repetita tantum, sed etiam apertissimis documentis confirmata. Etenim non tantum illi ipsi voce testati sunt de doctrina ex Domini ore hausta, licet iis merito, tum ob sanctimoniam vitę, ac morum gravitatem; tum ob summam in iis asserendis constantiam, qua mortem etiam eorum causa subire non detrectabant, fides adhibita esset:

Vers. 4. Sed una quoque ipse *Deus*, cujus autoritas omni exceptione major est, de veritate eorum, quæ ii docebant, attestatus est, non minus quam olim in lege ferenda, imo etiam magis. Nam & varia per istos euangelii præcones miracula operaque stupenda edidit, singulari & admiranda ipsius potentia perfecta, sed etiam spiritum sanctum iis, qui doctrinam illam receperunt, passim distribuit, variaque credentibus dona pro suo arbitrio dilargitus est. Pro arbitrio, inquam, suo; quandoquidem non omnibus eadem dona, aut eadem mensura dedit, sed variis varia, diversaque mensura ac copia prout ipsi ad ecclesię utilitatem dare visum est: qua donorum ubertate in ecclesiam Christi effusa mirum in modum euangelicam doctrinam confirmavit. Unde cuivis liquido patet, sine summo scelere atque impietate, doctrinam hanc, quæ, & tantum bonum affert, & a tanto Domino primum fuit annunciata, & tam insigniter confirmata est, repudiari ac floccipendi minime posse, adeoque acerbissima supplicia iis esse metuenda, qui facere id fuerint ausi.

Vers. 5. Neque vero mirari quisquam debet, quod angelis, spiritibus nempe cælestibus atque immortalibus, Christum, euangelicæ doctrinæ inter homines autorem, tantopere præferam, cum is homo sit, & aliquando angelis fuerit naturæ conditione inferior, utpote mortalis ac variis afflictionibus obnoxius ac subjectus. Etenim homini majus quippiam ac divinius destinatum esse ac promissum a Deo legimus, quam angelis. Nuspiam enim legimus Deum angelis subjecisse orbem illum, seu terram aliquando nobis incolendam, cujus superius etiam alicubi mentionem fecimus, quamq; cælum, in quo Deus ac Christus habitat, esse docuimus. Habitant quidem etiam ibidem angeli: verum non domini istius loci, & eorum, quæ ibi sunt, a Deo sunt constituti; sed, quemadmodum servi in ædibus suorum dominorum habitant, ita hi in cælo, Domini sui domicilio.

℣. 6. At de homine id, quod angelis datum non esse diximus, scriptum legimus. Testatur enim aliquis è divinis autoribus, nempe, ut vobis omnibus notum est, David, & quidem in Psalmis (quemadmodum, verbis ipsis auditis, unusquisque vestrum animadvertet) dum ita Deum alloquitur: Quid, quæso, est homo, num dignus est, ut de eo cogites, ejusque memineris? num dignus est ut eum cures, eum favore tuo complectaris, eique bene facias? Haudquaquam. Et tamen tu id facis.

Vers. 7. Nam etsi eum ad breve temporis spatium volueris esse minorem angelis (mysticum eorum verborum sensum hic eruimus) quatenus eum natura mortalem, omnibusque calamitatibus & afflictionibus obnoxium fecisti: Sed postmodum eum summa gloria, honore ac dignitate, veluti corona capiti ipsius imposita,

ornare

ornare constituisti, quandoquidem eum dominum constituere decreviſti omnium rerum a te creatarum.

Verſ. 8. Omnia, inquam, imperio ejus ſubjeciſti. Dum vero dicitur, Deum omnia illi ſubjeciſſe, nil plane excipitur, quod illi Deus non ſubjecerit, intellige, ut diximus, rerum creatarum, quæ natura ſua alicui ſubjici poſſint; quo in numero Deus non eſt. Unde facile apparet, id non de homine terreno, de quo verba ea literali ſenſu loquuntur, intelligendum eſſe, ſed de quopiam alio. Nam per tam multa ſecula nondum videmus homini terreno omnia iſta, quæ diximus, eſſe ſubjecta.

Verſ. 9. At, brevi id futurum eſſe, verba illa myſtico ſenſu ſignificant, quandoquidem dicitur, eum hominem, de quo ſermo eſt, ad breve tantum tempus minorem fore angelis; poſtmodum autem, nempe poſt breve illud tempus exactum, tanta a Deo ornatum iri gloria, & honore, ut omnia prorſus, quæ uſpiam ſunt, ei ſubjiciantur, eo tantum excepto, qui illi omnia ſubjecit. At in Chriſto hoc totum impletum eſſe videmus. Is enim cum ad breve tempus minor eſſet factus angelis, utpote natura mortalis, & afflictionibus obnoxius, ut mortem violentam re ipſa pateretur, poſtmodum ſumma illa gloria, de qua paulo ante diximus, fuit a Deo ornatus. Quod vero dixi ideo minorem factum fuiſſe Chriſtum angelis, qui immortales ſunt, ut mortem pateretur, id non fruſtra dixi. In eo enim vera ac præcipua continetur ratio, ob quam Deus hominem mortalem, non vero angelum ad tam ſublime imperium evehere, eique futurum etiam orbem ſubjicere voluerit. Ideo enim id factum eſt, ut is, qui ad tantam gloriam evehendus erat, ita ſuadente ſumma Dei erga homines benignitate, mortem prius experiretur, ſummo omnium hominum bono ac commodo.

Verſ. 10. Neque enim eſt quod quis putet temere eveniſſe, ut Chriſtus mortem perpeteretur: ſed ſtatuendum eſt, id factum eſſe ſingulari voluntate Dei, utpote ad cujus gloriam omnia illa tendunt, quæcunque ad ſalutis noſtræ rationem ullo pacto ſpectant, & cujus conſilio, ope ac virtute omnia iſta peraguntur. Vehementer nempe eum decebat, & tum benignitati, tum ſapientiæ ipſius conveniebat, ut cum non paucos ſed multos, atque adeo innumeros filios, eos nimirum, qui per fidem ex ipſo naſcuntur, eique ſanctitate evadunt ſimiles, ad ſempiternam gloriam deducere conſtituiſſet, eiſque dare decreviſſet ducem, [vel: ut, cum in eo eſſet, ut non paucos, ad æternam gloriam deduceret, eiſque dediſſet ducem], qui & in ſalutis via exemplo illis ſuo præiret, & toti ſalutis ipſorum rationi perficiendæ præeſſet, eum non alia ratione ad immortalitatem ſupremamque gloriam perduceret, quam afflictionibus ipſaque morte interveniente.

Verſ. 11. Etenim ſumma eſt inter hunc ſalutis æternæ ducem, & illos Dei filios, quibus ad gloriam ſempiternam deducendis præfectus eſt, conjunctio, & arctiſſimum neceſſitudinis vinculum. Is enim pontifex eſt, qui alios expiare debet, & peccatorum pœnas ab illis auferre; illi vero ii, qui per ipſum ſunt expiandi, & a peccatorum reatu, ac pœna abſolvendi. Jam vero ut pontifex Aaronicus, ex eodem patre, nempe Iſraële, ſeu mavis Abrahamo deſcendit, una cum illis, quos expiare debet: ita etiam hic pontifex noſter ex eodem patre, nempe Deo, deſcendit una cum illis, quos expiare debet. Terrenus nempe pontifex cum populo terreno, ex eodem terreſtri ac carnali patre oriundus fuit: hic vero pontifex cæleſtis ac ſpiritualis, una cum populo cæleſti ac ſpirituali, ex eodem patre cæleſti ac ſpirituali, nempe Deo, proficiſcitur. Et hæc eſt cauſa, cur eos, licet nunc admodum viles, & omnis generis contumeliis, calamitatibus, ac morti denique ignominioſiſſimæ expoſitos, ipſe in tanto gloriæ faſtigio collocatus, non dedignetur fratres ſuos appellare; nihil illum abſterret eorum vilitas, quominus in ſummo dignitatis gradu poſitus ſuæ cum illis conjunctionis ac neceſſitatis meminerit.

Verſ. 12. Id quod ſacræ literæ ſatis aperte teſtantur. Etenim in pſalmis Davidis Deum ita alloquens introducitur: Annunciabo, ô Deus, nomen tuum fratribus meis, & ſummis laudibus te eveham in ipſorum cœtu ac celebri conventu. Quæ verba, licet primo ſenſu ad Davidem, Chriſti typum, pertineant, qui in magnis anguſtiis conſtitutus pollicetur Deo, ſi ſe ex iſtis malis ac periculis eripuerit, ſe ipſius nomen celebraturum, ac inſigniter prædicaturum aliis ejuſdem nationis hominibus (quos fratres ideo vocat, quod eundem ſtirpis ſeu generis autorem haberent) & in ſolenni ipſorum conventu laudes ſe Deo decantaturum; myſtico tamen ſenſu ad Chriſtum Davidis antitypum referenda ſunt, eoque potiſſimum tempore fuerunt completa, cum Chriſtus ex morte a Deo liberatus, Dei nomen apud diſcipulos ſuos, quos eum etiam fratres illo ipſo tempore expreſſe appellaſſe, & communem ſe cum iis patrem habere profeſſum eſſe legimus. Celebravit etiam tum facto, nempe ſe redivivum diſcipulis exhibendo; tum verbis, divinam erga ſe benignitatem ac potentiam, qua in ſe reſuſcitando uſus eſſet, prædicando. Quod quidem fecit non tantum inter paucos quoſdam diſcipulos ſuos, ſed etiam in maximo illo quingentorum fratrum conventu, quibus ſe redivivum oſtendit.

Verſ. 13. Sed eſt adhuc alius ſcripturæ locus in quo Chriſtus arctiſſimam, quæ inter ſe & cæteros fideles, diſcipulos nempe ſuos, ſit, communionem profitetur, qui quidem extat apud Eſaiam, qui ita inter alia loquitur: Ego ſpem meam ac fiduciam in Deo collocabo. Cujuſmodi verba etiam in ſuperiori pſalmo leguntur, ex quo prius teſtimonium citavimus; quibus poſtea ſtatim ſubjungit propheta, eandem ſententiam aliis verbis repetens: Ecce ego & reliqui filioli, quos mihi Deus dedit: quaſi diceret: cum me ipſum nomino, complector ſimul etiam cæteros Dei filios, quos mihi tanquam diſcipulos dedit, ac curæ meæ commiſit Deus. Quæ verba licet Eſaias de ſeipſo literali ſenſu enunciaverit, tanquam is qui Chriſti typum gereret, myſtico tamen ſenſu ad Chriſtum ipſum ſpectant, qui ea ratione profeſſus eſt, ſe etiam diſcipulos ſuos pro filiis Dei agnoſcere, eoſque tam arcte ſecum junctos eſſe, ut ipſo nominato illi quoque ſubintelligi poſſint; præſertim cum ejus poteſtati ac curæ ſint a Deo commiſſi:

[Vel: ſed eſt adhuc alius ſcripturæ locus in quo non quidem expreſſis verbis profitetur ſe homines eos, qui per ipſum in Deum credunt, pro fratribus ſuis agnoſcere, id tamen de ſe profitetur, unde id non obſcure concludi poteſt. Ait enim de ſe: Ego ſpem ac fiduciam meam in Deum collocabo. At quid eſt, quod homines Dei filios ſub novo fœdere conſtituat, præter fidem in Deo collocatam? Quare cum illud de ſe Chriſtus fuerit profeſſus, non obſcure etiam indicavit, ſe illos pro fratribus agnoſcere: quandoquidem idem,

quod eos Dei filios constituat, in se quoque reperiatur. Id quod adhuc clarius indicavit verbis proxime sequentibus, cum ita Deum alloquitur: Ecce ego & cæteri filii, nempe Dei, quos ipse meæ curæ commisit, seu, qui ut mei discipuli evaderent, & mihi se regendos præberent, divina ope per me effectum est.

Vers. 14. Cum ergo tam arcta inter Christum & reliquos Dei filios conjunctio sit, atque esse ex Dei decreto debuerit, consequens fuit, ut cum filioli isti carnem haberent & sanguinem, adeoque natura sua variis afflictionibus, & morti ipsi denique essent obnoxii, ipse similiter talis esset, seu carnem & sanguinem haberet, eaque quæ diximus, natura sua pati posset, ut ita non nisi morte interveniente ejus vim atque imperium aboleret, cujus robur ac potentia ad mortem hominibus adserendam comparata est; qui quidem nullus est alius, quam diabolus, qui homines antea sub sua potestate tenuit, eosque morti æternæ mancipavit, quam potentiam ut annihilaret Christus, mortem tam diram sustinuit, eaque ratione & novum fœdus, quo satanæ potentia mirum in modum infringitur, confirmavit; & divinam ipse consecutus est potentiam, qua satanam coërcere, & penitus tandem abolere potest.

Vers. 15. Hoc autem totum eo spectavit, ut eos omnes, qui antea per universum vitæ tempus ob metum mortis sibi imminentis, cujus evitandæ rationem nullam videbant, instar servorum & mancipiorum erant, nec respirare sub tam dura satanæ ac mortis servitute poterant, in veram animorum libertatem vindicaret, & Dei filios, qui spem immortalis vitæ haberent, efficeret. Quod quidem factum est, cum viderunt Christum natura sibi similem, postquam mortem truculentam adiit, non tantum ea ratione ad vitam sempiternam transiisse, sed etiam satanæ regni abolendi potestatem ac imperium summum accepisse. Unde animadverterunt, se quoque, si ducem hunc a Deo sibi datum sequantur, ipsius & exemplo & auxilio mortem evasuros & sempiternam vitam adepturos.

Vers. 16. Nempe hominibus mortalibus per Christum consultum voluit Deus; non spiritibus immortalibus. Neque enim uspiam in scriptura legitur, eum angelis (quorum magna pars ob suam in Deum contumaciam gratia ipsius suaque felicitate excidit) servandis, & veluti manu porrecta erigendis destinatum esse, quod si ita esset, non fuisset necesse, eum cruciatibus corporis, ac morti denique subjici, cui & spiritus illi natura haudquaquam sunt obnoxii: sed passim in scriptura legimus, eum Abrahamicæ progeniei servatorem esse debere, eamque, si fidem progenitoris sui sequatur, & sic spirituali ratione ipsius evadat progenies, primo, tum deinde cæteros homines, per eum ad sempiternam felicitatem esse deducendos.

Vers. 17. Hi vero cum homines sunt natura mortales, & ipsius etiam religionis causa variis afflictionibus obnoxii, ideo consentaneum omnino fuit, ut ipse illis, utpote fratribus suis, prout ostendimus, ex eodem Deo genitis, omnibus hujusmodi rebus similis redderetur, ac non tantum natura illis esset obnoxius, sed etiam eas reipsa experiretur, ut ita iis exercitus ac vexatus, misericors evaderet, eorumque malorum sensu tangeretur, quæ ipsius fratribus ferenda incumbunt, atque adeo instar pontificis cujusdam, peccatorum nostrorum expiationi ac saluti nostræ ad exitum perducendæ præfectus, fideliter isto suo munere apud Deum fungeretur, & peccata populi curæ suæ commissi expiaret, hoc est summo studio in id incumberet, ut peccatorum suorum pœnas populus ille effugiat. Cujus rei imago quædam in pontifice olim Aaronico extitit. Is enim (ut infra copiosius explicabimus) quia ipsemet per imfirmitatem lapsibus atque delictis erat obnoxius, eo adigebatur, ut non aspernaretur per fragilitatem lapsos; sed potius suæ imbecillitatis sibi conscius, eorum delictis ignosceret, &, ut opem illis afferret, fideliter causam ipsorum, ut ita dicam, apud Deum ageret, & universi populi divini peccata per fragilitatem admissa expiaret, ea nimirum peragendo coram Deo in sacrario, quibus peractis peccatorum condonatio ex fœdere, quod Deus cum populo instituerat, sequebatur. Jam vero & Christus, dum in cælis apud Deum existens, salutem universi sui populi curat, &, ne peccatorum det pœnas, efficit, pontificis quodammodo munere apud Deum fungitur; quaudoquidem per sanguinis fusionem in cælum, tanquam sacrarium quoddam, ingressus, coram Deo ibi apparuit, atque adhuc apparet, & salutem nostram curans, ac remissionem peccatorum ad exitum perducere volens, eam quodammodo a Deo nobis impetrare videtur: quandoquidem Deus est, cujus autoritate ac virtute salus nostra, in qua remissio peccatorum continetur, perficitur.

Vers. 18. Quemadmodum ergo olim pontificem propria infirmitas, & inde nata delicta, pronum reddebant ad succurrendum populo, qui peccaverat, atque ita ad omnia illa fideliter ac solicite peragenda, quæ ad remissionem a Deo illi impetrandam requirebantur: ita Christum etiam infirmitas, quanquam alterius generis, & afflictiones, mors denique ipsa, quam perpessus est, admonet atque impellit, ut sui populi misereri, & munere sibi commisso fideliter fungi velit, peccataque ipsius expiare, hoc est, illi in mediis malis mediaque morte constituto opem ferre. Nemo enim non videt, eum, quia ipsemet hujusmodi malis fuerat exercitus, & tam gravia perpessus, tanto proniorem esse ad opem illis ferendam, qui eadem experiuntur, & quorum fides ac constantia per varios cruciatus ac calamitates hinc solicitatur, inde exploratur: ut ita nec succumbant malis, religionemque ac pietatem deserant; nec, si vitam etiam justitiæ causa profuderint, eam prorsus perdant, sed in manibus Christi repositam, cum summa gloria aliquando recipiant. Qua in re perfecta peccatorum nostrorum expiatio continetur.

CAPUT III.

Vers. 1. Quare cum hæc ita se habeant, quæ de summa Christi præstantia hactenus disseruimus, vos fratres charissimi, qui per veritatis cælestis agnitionem a profano hominum vulgo estis segregati, ac Deo consecrati, & quibus una nobiscum cælestis hæreditas a Deo est ultro etiam nil tale cogitantibus oblata, animum omnino debetis advertere, ad considerationem tantæ dignitatis & sublimitatis Jesu Christi; qui ad religionem hanc sanctissimam, quam, ut debetis, profitemini, & per quam cælestis illa felici-

felicitas vobis est oblata, primum annunciandam aliquando fuit a *Deo* missus, & legationis munus ipsius nomine in terris obivit, nunc vero in cælis degens ejusdem religionis summus est a *Deo* constitutus præses ac pontifex, qui omnia ea administret, atque ad exitum perducat, quæcunque ad religionem illam pertinent.

Vers. 2. Hujus enim rei consideratio efficiet, ne quenquam perstringat dignitas Mosis, aut Aaronis: quorum ille legatus fuit ad legem ferendam a *Deo* missus; hic sacerdos summus, seu sacrorum præses a *Deo* constitutus, nec quenquam a Christi doctrina ad legem abducat. Nam si quis dicat, Mosen (ut de hoc primum dicamus) ab ipso *Deo* hanc consecutum esse præ cæteris ipsius servis laudem, quod universam ipsius, ut ita dicam, domum ac familiam, summa fide, summo studio ac diligentia curarit, & nullam muneris sui, ad divini populi utilitatem pertinentis, partem prætermiserit, eamque ob causam cæteris omnibus gratia ac favore apud *Deum*, itemque dignitate ac honore prælatus fuerit, & ad angelica colloquia, veluti amicus quidam, fuerit admissus: ei primum respondemus, hac quoque in parte Christum nil Mosi prorsus concedere; ne nunc dicamus multum antecellere. Etenim Christus quoque fidelissimam tum olim præstitit, tum adhuc præstat operam ei, qui ipsum aliquando legatum, postmodum vero pontificem constituit, siquidem & diligentissime in terris legationis munere functus est, nec quicquam eorum celavit, quæ Deus illi ad homines mandata dederat, & extrema, ut eorem fidem certam faceret, adire non dubitavit: nunc vero etiam in cælis degens sacerdotis partes summo studio, ut paulo ante docuimus, implet, ac domum Dei universam curat ac gubernat.

Vers. 3. Sed deinde illud inprimis respondemus, Christum dignitate longe Mosi fuisse a Deo prælatum, ac longe majori honore politum, quæ causa potissimum fuit, cur paulo ante vos ad diligentem dignitatis Christi considerationem hortaremur, ex qua consecuturum esset, ut, Christo relicto, ad Mosen redire nunquam cogitaretis. Tanto enim majorem dignioremque Christum Mose Deus pro suo arbitrio ac voluntate effecit, quanto sublimior atque honoratior est Deus ipse populo suo, qui domus est instar, quam Deus sibi construxit.

Vers. 4. Etenim quævis domus ab aliquo construitur. Jam vero qui omnia ea sua ipsius virtute construxit atque effecit, ad illud rerum genus, de quo agimus, pertinentia, nullus est alius præter Deum: ac proinde etiam populum ipsius, qui ut domus appellatur, ita etiam instar ædificii ac domicilii cujusdam, ex variis partibus constituti considerari potest, nemo alius sua ipsius virtute atque authoritate constituit præter Deum. Veruntamen cum *Deus* per Christum domum illam construxerit, & familiam sibi ex humano genere collegerit, isque hæres ac dominus illius evaserit; apparet, Christum cum Deo conjungendum, & ei certa ratione æquandum esse.

Vers. 5. Contra autem Moses cum domo ac familia *Dei*, cujus ille pars fuit præcipua, conjungendus, & illi quodammodo æquandus est. Quodammodo, inquam; quia cum familiæ divinæ esset princeps, singulos ex populo dignitate superabat, imo plurimis æquari jure poterat. Sed tamen cum minister esset, ac veluti dispensator reliquæ familiæ constitutus, ideo aliquanto minor erat familia seu domo. Similiter de *Deo* ac Christo judicandum est. Nam quia, ut diximus, Christus quoque domum *Dei* construxit, & ejus est dominus, ideo *Deo* eatenus æqualis est: sed quia eam *Dei* virtute construxit, & ab eo dominium illius familiæ accepit, in ejusque gloriam gubernat, eatenus *Deo* minor est. Recte igitur a nobis instituta est comparatio, rectequie assertum, tanto majorem atque excellentiorem evasisse Christum Mose, quanto *Deus* dignior est domo ac familia sua. Quod ut tanto rectius intelligatur, habendum est, Mosen quidem fidelissimum fuisse aliquando in universa *Dei* domo ac familia, sed tanquam servum ac ministrum ipsius domus causa constitutum: cujus hæc erat functio, ut ea quæ *Deus* populo patefieri aut mandari volebat, a *Deo* accepta ad populum deferret atque annunciaret.

Vers. 6. At Christus ita *Deo* fidelis est, ut filius, ac proinde hæres paternorum bonorum, ac familiæ dominus, quique proinde supra domum, non, ut de Mose dictum est, in domo, tanquam familiæ pars, constitutus dici debet.

Vers. 7. Hæc vero *Dei* ac Christi familia nos Christiani sumus, atque adeo quoque porro erimus, si modo, quemadmodum cœpimus, aperte ac libere, quicquid tandem mundus nos terreat, audeamus profiteri religionem a Christo nobis traditam, & de spe salutis sempiternæ, quam ea nobis facit, usque ad ipsum vitæ finem constanter gloriari. Alioquin enim *Dei* familia esse desinemus, neque amplius Christus, qui domum Dei curat, sua nos cura ac patrocinio dignabitur.

Vers. 8. Quod ne fiat, monendi mihi estis Davidis verbis, quæ spiritus sancti instinctu atque impulsu aliquando protulit ita inquiens: Hodie, cum Dei vocem ac doctrinam vobis annunciari audietis, ne sitis ita animo contumaci, ut ei parere nolitis, quemadmodum olim majores vestri fecerunt tunc, cum me exacerbarunt atque ad iram provocaverunt, tunc nimirum, cum per summam incredulitatem, & malignam atque impiam in re manifestissima dubitationem in deserto me tentarunt, & cum apertissima haberent documenta, me illis adesse præsentem, eosque potentia mea tueri, eorumque curam gerere, ea tamen de re non semel ibidem dubitarunt, ac si explorare adhuc vellent, utrum illis præsens ope mea adessem.

Vers. 9 Sic, inquam, me tentaverunt vestri majores, & potentiam ac providentiam, qua illis præsens adessem, exploraverunt, licet tot tantaque opera mea ante illorum oculos, atque adeo in ipsorum medio ediderim, & sic ipsi aperte deprehenderint, me illis adesse, eos fovere, ac in terram promissam introducere velle.

Vers. 10. Quæ res effecit, ut isti hominum generi per quadraginta annos infensus essem, eosque vindicta mea persequerer, cum ita apud me cogitavi: Hi homines plane sunt amentes ac vecordes, quos ut ut jura legesque meas docere, atque ad eas servandas adducere multum laborem, ipsi tamen eas agnoscere ac servare nolunt: [vel: aliud perpetuo agunt ac cogitant quam ego eos agere volo, & licet apertissime cernere queant, quæ mea sint de illis consilia, quorsum spectem & contendam, illi tamen id agnoscere nolunt.]

Vers. 11. Quare cum viderem frustra me laborare, eosque adeo esse mihi rebelles & adversum me contumaces, illis iratus ita apud me firmiter decrevi, ac juramento asserui, non esse eos ingressuros in requietem

meam, seu locum requieti illorum a me post illorum labores ac molestias paratum. Quæ verba primo quidem sensu ad eos pertinent, qui die festo ac solenni ad *Deum* in templum confluere solerent, ubi lex divina populo prælegi consueverat; qui hic monentur, ut isti *Dei* voci, nempe legi obtemperent, nec animos suos majorum exemplo adversus eam obfirment: sed sensu mystico pertinent ad festum hoc tempus, quo Messias mundo apparuit, atque ad eos, qui festivitatis hujus participes vocem Dei per Christum loquentis audiunt, qui monentur, ne tempus hoc gratiæ negligant, neque euangelio, quæ præstantissima ac suavissima vox Dei est, per summam animi contumaciam atque impietatem resistant, instar Israelitarum in deserto divinis jussibus ac mandatis obtemperare nolentium, ne in similem incidant pœnam, & excludantur a divina illa requiete, ad quam a *Deo* sunt vocati.

Vers. 12. Quapropter vos fratres charissimi, in quos tam felicia tempora inciderunt, quique Deum Christi ore loquentem audivistis, diligenter cavete, ac prospicite, ne forte in quopiam vestrum animus reperiatur improbus atque impius, qui divinæ voci fidem adhibere nolit, eamque ob causam Christo relicto, quem *Deus* nobis ducem dedit, qui nos in terram requieti nostræ destinatam deducere debeat, ab ipsomet *Deo* desciscat, quemadmodum olim Israelitæ, qui terram Cananæam sibi toties a Deo promissam obtinere se posse desperarunt, relicto Mose, quem *Deus* ipse illis ducem dederat, qui eos in terram illam introduceret.

Vers. 13. Hoc ergo idem ne cuiquam vestrum contingat, assidue alii alios monete, quam diu tempus hoc gratiæ durat, quod spiritus sanctus in verbis Psalmi a nobis adductis voce *hodie* mystice expressit. Monere autem debetis, ut omnes sibi caveant quam diligentissime a peccato, ne quis forte ejus blanditiis deceptus, animum suum adversus euangelicam vocem obfirmet. Fallax enim peccatum est, & tenebras judicio offundit, atque animum adversus mandata Dei, quæ omnis generis pietatem complectuntur, indurat, nec patitur, ut cælestibus Dei promissis fidem adhibeas; quæ & per se animum hominis ab omnibus terrenis cupiditatibus abducunt, & cum obtineri sine sactimonia nequeant, fidem non inveniunt in iis animis, quos peccati amor insedit, adeo ut necesse sit eum a peccato quam diligentissime dehortari, quem per incredulitatem a *Deo* deficere, eique rebellem fieri nolis.

Vers. 14. Neque vero est quod dicatis, satis hactenus factum esse vestro officio, vos religionem Christi amplexos eo ipso statim participes factos esse eorum bonorum, quæ Christus attulit. Etenim non simpliciter eorum bonorum facti sumus participes, aut eorum perfruendorum jus consecuti sumus, sed ea demum conditione, si in ea fide, quam ab initio Christi doctrinæ adhibuimus, usque ad finem firmiter persistamus. Cujus fidei ea debet esse ratio, ut rem ipsam, quam amplectitur, quodammodo præsentem conspiciat, atque oculis subjiciat.

Vers. 15. Hæc vero conditio quam ad id requiri diximus, ut bonorum, quæ Christi religio nobis affert, penitus fiamus participes, satis expressa est in illis, quæ citavimus, psalmi verbis, dum dicitur: [Vel: quæ quidem exhortatio, de qua paulo ante diximus, in verbis psalmi a nobis allegatis continetur quæ proinde alii aliis inculcare debetis, ita ut dicatis] hodie cum *Deum* ipsum, nempe per Christum vos alloquentem audietis, ne animos vestros adversus ejus vocem obfirmetis, quemadmodum olim contigit in ista exacerbatione, qua majores vestri Deum irritaverunt.

Vers. 16. Hæc enim verba fidei constantiam postulare ab iis, qui *Deum* irritare, & promissæ quietis spe excidere nolint, ex eo facile constabit, si consideraverimus, quinam illi fuerint, quorum exemplum hic nobis cavendum esse dicitur, seu quinam ex Israelitis fuerint, qui *Deum* exacerbaverint, quave ratione iram ipsius tantam incurrerint, de qua in psalmo legimus. Neque enim omnes prorsus, qui dictis Mosis fidem primum adhibentes eo duce ex Ægypto sunt egressi, eum irritaverunt; sed quidam tantum eorum, qui vocem *Dei* audiverant, quanquam illi fuerunt longe maxima pars populi.

Vers. 17. Quinam vero illi fuerint, aut quibusnam per quadraginta annos fuit infensus, quosque vindicta sua fuit prosecutus? nonne eos, qui adversus ipsum contumaciter peccaverunt? Hi enim variis confecti Dei suppliciis, aut ipsa illius peregrinationis mora in deserto hinc inde prostrati sunt, eorumque corpora ibi conciderunt.

Vers. 18. Quinam, inquam, illi sunt, de quibus Deus ipse juramento affirmavit, eos non ingressuros in requietem suam, seu terram requieti ipsorum post tot itineris labores ac molestias destinatam? Nonne ii, qui Deo diffisi fuerunt, & terram illam se invadere ac subjicere sibi posse desperaverant? hi sane ipsi. Quare videmus, eos non potuisse terram illam ingredi propterea, quod Deo fidem adhibere desierint.

CAPUT IV.

Vers. 1. UNde facile unusquisque animadvertere potest, nobis similiter cavendum esse, ne forte quispiam ex vobis promissioni qua nobis Deus pollicetur, nos in requietem ipsius, de qua postea sumus acturi, ingressuros, fidem, quam adhibuerat, adhibere desinat: unde fiat, ut quemadmodum Israelitæ olim, postquam diffidere divinæ promissioni, de obtinenda terra Cananæa, quieti suæ stabili destinata, cœperunt reverti in Ægyptum cogitarunt, ita ipse quoque ita se gerat, ut videatur Christo, qui in requietem nos introducere debet, deserto, ad pristinam religionem ac statum redire velle, vel saltem aliis in ea via, quæ ad requietem sempiternam ducit, progredientibus, a tergo subsistere ac remanere, nec cum illis pari passu parique alacritate progredi.

Vers. 2. Neque enim est quod quis forte dicat, nihil istud exemplum ad nos pertinere, cum promissio ista de ingressu in requietem Dei ad Israelitas tantum olim spectarit, non ad nos Christianos. Etenim nobis quoque promissio de requiete divina obtinenda est annunciata, quemadmodum

modum olim Iſraëlitis. Sed quemadmodum tum temporis nihil profuit promiſſio illa divina Iſraëlitis, qui eam auribus perceperant, quia ei fidem firmam non adhibuerant, per quam ſermo, ſeu promiſſio illa divina penitus in illos deſcenderet, atque ita cum illis ut ita dicam, commiſceretur & contemperaretur, ut ſejungi ac deſeri ab illis perdiffidentiam non poſſet: ita nec nobis proderit ſermo euangelii, ac promiſſio de requiete divina in illo contenta, ſi auribus tantum eam percipiamus, interea tamen in ſuccum ac ſanguinem non convertamus, ac firma ſtabilique fide non apprehendamus.

Verſ. 3. Etenim quemadmodum olim Iſraëlitis non alia conditione fuit patefactus aditus ad requietem a Deo illis deſtinatam, niſi fidem promiſſioni illi adhiberent firmam: ita nec nobis alia conditione patet aditus ad requietem illam divinam ac cæleſtem, niſi promiſſioni iſti firmiter credamus. Quod ſatis expreſſit Deus, cum dixit, ſe iratum juraſſe, non ingreſſuros eſſe homines iſtos in requietem ſuam. Quinam vero illi fuerint, de quibus ita juravit Deus, jam antea vidimus, eos nempe, qui Deo promittenti non credederant, aut credere deſierant. Unde facile apparet ad nos quoque id eſſe transferendum, ſtatuendumque, Deum firmiter apud ſe decreviſſe non intromittere in requietem ſuam eos, qui ipſi diffiſi fuerint, ſed eos tantum, qui firmiter crediderint. Quando autem Deus (ut ſcrupulum hunc vobis eximamus, qui vos fortaſſe urget) de requiete ſua loquitur, etiamſi literali, ut ſupra expoſuimus, ſenſu intelligat terram Cananæam, terrenæ nec ſatis firmæ requieti Iſraëlitici populi paratam: tamen myſtico ſenſu longe diviniorem intelligit, talem nempe, quæ ipſius requieti ſit ſimilis. Quare emphaſis eſt ſingularis in voce *meam*, cum Deus dicit, non ingredientur in requiem meam. Requietem enim intelligit, qua ipſemet requievit ab operibus, quæ initio mundi hujus fecit.

Verſ. 4. Nam ſi univerſum ſacrarum literarum codicem evolvamus, & quæramus, quid de requiete divina in eo contineatur, nihil aliud reperiemus, unde conſtare queat qualis ea requies ſit, quam id quod de ſeptima die, quam Deus præ cæteris a populo celebrari voluit, ſpiritus ſanctus pronunciavit: nempe quod Deus requieverit die ſeptima ab omnibus operibus ſuis, quæ ad mundi hujus opificium pertinent. Nam ſex diebus Deus totum hunc mundum, & omnia, quæ in illo videmus, produxit, ſeptima die ab omnibus his operibus ſuis ceſſavit. Hoc eſt ergo, quod apud Moſen in Geneſi de requiete Dei reperimus.

Verſ. 5. In hoc autem Pſalmi loco, de quo agimus, iterum fit mentio requietis Dei cum ait Deus: Non ingredientur in requietem meam. Unde jam facile conſtare poteſt, cum nullibi fiat mentio alius alicujus requietis divinæ præter eam, quam in verbis Geneſeos deſcriptam videmus, qua nimirum Deus requievit ab omnibus operibus ſuis, etiam in hoc pſalmo de hac requiete, hoc eſt de requiete ei ſimili ſermonem eſſe.

Verſ. 6. Cum vero apud Deum conſtitutum ſit, idque ex promiſſione jam olim facta conſequatur, ut aliqui tamen homines requiete iſta potiantur; ii vero quibus primum fuit ea ſaltem myſtice oblata, non ſint ea potiti propter incredulitatem, atque animi contumaciam:

Verſ. 7. Ideo factum eſt, ut Deus per Davidem aliud conſtitueret tempus, quo iterum patefieret, aditus atque ingreſſus in requietem iſtam: quod tempus expreſſit voce hodie, quæ continetur iis verbis, quæ aliquot ſeculis poſt eductum ex Ægypto populum, & comminationem Dei, de iis in requietem ſuam non intromittendis, fuere prolata, dum nimirum ita loquitur, quemadmodum antea diximus: hodie cum vocem Dei loquentis audietis, ne animos veſtros adverſus eum obfirmetis, eamque propter animi contumaciam repudietis.

Verſ. 8. Unde facile patet, quid reſponderi debeat, ſi quis hic objicere velit, jam olim Deum promiſſionem ſuam de aliquibus in requietem ſuam introducendis impleviſſe, dum per Joſuam poſteros eorum, quos propter ipſorum incredulitatem introducere noluit, in terram Cananæorum deduxit, eamque illis poſſidendam dedit. Neque enim vera ea ac perfecta fuit requies, quæ a Deo potiſſimum, quanquam myſtice, fuit intellecta. Nam ſi ad veram illam perfectamque quietem populum perduxiſſet Joſua, certe Deus non conſtituiſſet poſtmodum aliud aliquod tempus, quo homines in requiem ſuam introducere velit, quaſi id antea factum non fuiſſet. At ejuſmodi tempus in iis, quæ jam non ſemel examinavimus pſalmi verbis a Deo conſtituitur. Ea enim indicant, hoc ipſo tempore, quo Meſſias in mundo apparuit, conditionem populi Iſraëlitici ſimilem fore ei, quæ olim fuit majorum ejus populi in deſerto, vocem audituros Dei ſimilem ei, quam majores ipſorum olim audierant. Unde monentur, ne ſimiles majoribus iſtis ſuis evadant, eandemque cum illis pœnam incurrant: quam pœnam vidimus hanc fuiſſe, quod juraverit Deus, non ingreſſuros eos in requiem ſuam.

Verſ. 9. Quare nondum data eſt populo divino vera illa requies, ſed adhuc ei in futurum adipiſcenda reſtat: quo quidem tempore verum aget ſabbathum, cujus figuram tantum geſſit noſter populus, cum ſabbathum ſuum celebravit, & inſtar Dei, qui ſeptimo die ab operibus ſuis ceſſavit, ſeptimo quoque die a laboribus ſervilibus requievit.

Verſ. 10. Etenim quicunque adeptus fuerit veram Dei requietem, is non tantum a ſervilibus operibus, a quibus nos Judæi requieſcere ſolebamus, nec ſeptimo quoque tantum die, ſed ab omnibus operibus atque actionibus, quæ laborioſæ atque moleſtæ ſunt, æternum requieſcet: quemadmodum aliquando Deus non ab aliquibus, ſed ab omnibus operibus, quæ tanquam opifex quidam formavit, nec tantum uno die, ſed in ſequentia quoque ſecula requievit: cujuſmodi requies in hoc ſeculum non cadit, & noſtro populo nondum contigiſſe ſatis eſt manifeſtum.

Verſ. 11. Quapropter cum nobis quies iſta ſit a Deo propoſita, ſummo id agamus ſtudio, ut ea poſſimus potiri: ne forte, ſi inſtar majorum noſtrorum Deo fuerimus diffiſi, eive per animi contumaciam rebelles extiterimus, eodem etiam modo in exitium ruamus præcipites, quemadmodum olim illi in deſerto propter animi contumaciam atque incredulitatem, ut hactenus vidimus, perierunt. Neque enim quiſpiam impunitatem ſibi polliceri debet, cum Deus pœnam incredulis ac contumacibus decreverit, ac juramento addito comminatus fuerit. At vero ut omnia cætera Dei decreta, ita etiam hoc, de quo loquimur, quodque in pſalmi verbis vidimus, non intermoritur, aut quia diu differtur, irritum apud Deum fit: ſed, ut ita dicam, vivit ac viget, hoc eſt ratum ac firmum apud

Deum

Deum est, nec vis illi deest, ut ad effectum perducatur, sed efficax, ob illam Dei potentiam, quam Deus ad decreta sua exequenda omnino adhibet. Præterea acriter admodum ferit hoc Dei decretum, & quidem longe acrius, quam gladius utrinque acutus, quo homines hostes suos, aut magistratus sontes ferire solet. Etenim non tantum ea ferit, quæ aliquo modo sunt in propatulo, sed etiam ea punit, & eo supplicia divina mittit, quo gladius aut prorsus pertingere non potest, quandoquidem pertingit ad eum locum quem abditissimum esse oportet, [*vel*: Quomodo enim quisquam pœnam effugiet, qui per animi contumaciam aut incredulitatem repudiaverit euangelicum, hoc est Dei ipsius sermonem, qui non est quippiam mortuum atque inefficax, sed spirare videtur, atque efficaciam singularem habet, ita ut longe magis animos hominum feriat, quam gladius ferreus, & quidem anceps, corpora: rimatur enim internos animi sensus, &, ut ita dicam, ad ipsas compages imasque medullas penetrat.] [*vel*: Adeo animos hominum intimosque sensus commovet, & cogitationes animi judicat, dum conscientias convincit, ut ita, quemadmodum ipse docet, de illis judicent, hominum etiam occulta peccata ita ferit itaque tangit, ut propemodum videatur omnia nosse & omnia oculis suis cernere veluti nuda atque patentia. Sed inprimis sermo euangelicus id præstat, de quo hactenus locuti sumus ex Psalmo, non esse animum adversus Dei vocem obfirmandum] ubi, ut ita dicam, spiritus seu mens nostra ab anima, seu facultatibus animæ inferioribus distinguitur, ac veluti dirimitur. [*vel*: Spiritus hic qui corpus nostrum hoc primo animat, ab ipsa anima seu facultate, quæ a spiritu illo fluit, ipsaque vita nostra est, distinguitur.] Pertingit etiam in ipsas membrorum compages, in imas denique ossium medullas. Nihil, inquam, est in homine adeo reconditum, quo supplicia a Deo decreta pervenire nequeant, quodque gladius iste divini decreti non feriat. Neque vero est quod quis putet, se celare peccatum ita posse, ut decreti hujus divini aciem effugiat. Etenim ipsas etiam animi cogitationes Deus suorum decretorum exequutor dijudicat, aut is quem eorum exequutorem constituit, ita ut ipsum ejus decretum ea videatur dijudicare, & sententiam de iis ferre.

Vers. 13. Nemo est hominum, qui aciem oculorum ejus effugiat, atque ab eo conspici nequeat: sed omnia illi nuda sunt ac retecta, omnia veluti resupinata atque expansa oculis illius patent, illius, inquam, decreti divini, de quo hactenus nobis fuit sermo, seu mavis ejus, qui decretum istud exequitur: ut recte antea monuerim, cavendum esse nobis, ne in eam pœnam incurramus, in quam majores nostri, vi istius decreti divini, inciderunt.

Vers. 14. Ad id autem, ut constanter divinæ voci pareamus, & ab ea haudquaquam desciscamus, cum plurimum pertineat consideratio præstantissimi illius muneris, quod Christus nunc sustinet, & misericordiæ, qua erga nos in muneris istius functione utitur, quam utramque rem superius explanare cœpimus, atque inde ad hanc exhortationem digressi sumus: ideoque ea nunc nobis repetenda est, & porro fusius declaranda, atque aditus ad explicandum Christi præ legali sacerdote præstantiam nobis muniendus. Quare cum, ut supra diximus, habeamus pontificem non vulgarem, sed longe maximum ac præstantissimum, qui non ut legalis sacerdos in adyta terrena per velum, quo ea teguntur, pertransiit, sed per cælos in ipsum Dei habitaculum penetravit, & ibi coram Deo sacerdotio suo fungitur, salutemque nostram solicite curat, nempe Jesum, summi Dei filium, charitate ac dignitate ipsi conjunctissimum; constanter sane retinere debemus religionem illam, cujus ipse est præses, eamque aperte profiteri.

Vers. 15. Nam si quem ab ea re deterreant afflictiones, quæ eo nomine sint perferendæ, ideoque vereatur, ne forte iis succumbat, aut ne Christus, quem tam sublimem tamque glorioſum esse audit, ipsius miserias ac calamitates despiciat, & ipsum auxilio suo indignum judicet, ei cogitandum est, nos non ejusmodi habere pontificem & salutis nostræ curatorem, quem non afficiant calamitates nostræ, quæ infirmos nos & arguunt, & reddunt, animosque nostros vehementer dejiciunt; sed talem, qui ita sit comparatus, ut cum ipsi patimur una nobiscum quodammodo doleat, ac miseriarum nostrarum sensu facillime tangatur, propterea, quod ipsemet omnis generis calamitates & afflictiones, quales eæ esse solent, quibus fides ac pietas nostra solicitari & explorari consuevit, perinde ac nos expertus, idque nullo suo merito, cum nullum peccatum admiserit, secus quam homines increduli censent, qui eum ob scelus aliquod dira passum esse dictitant: quo ipso exemplum quoque nobis reliquit, ex quo discimus, eam esse conditionem nostram, ut immerentes ab impiis affligamur.

Vers. 16. Cum ergo pontificem habeamus hujusmodi affectu præditum, quod antea subindicare voluimus, cum diximus, pontificem illum esse Jesum, hominem nimirum naturæ conditione, ut supra ostendimus, nobis similem variisque malis, ac morti denique obnoxium, magna animi fiducia ad ipsum in throno una cum Deo considentem, omniaque in cælo atque in terra gubernantem accedamus: cum sciamus, eum, ut potentissimum, ita simul benignissimum esse; eumque supplices veneremur, ut nostri misereatur, ac benignitate sua ac favore ita complectatur, ut cum nobis maxime opus est, auxilium ferat, nosque in ipsis afflictionibus mediaque morte confirmet, atque ab interitu sempiterno omnibusque Dei suppliciis vindicet.

CAPUT V.

Vers. 1. TAlem vero esse affectum Jesu Christi, qualem diximus, nosque ab eo impetraturos auxilium & liberationem a divinis suppliciis, patet ex ratione sacerdotii, quod sustinet; cujus naturam aliqua ratione addiscere poterimus ex ratione sacerdotii terreni, ac nominatim Levitici. Nam omnis pontifex non ex alio quam ex hominum genere deligitur, propterea quod non nisi in hominum utilitatem proficiscitur administratio rerum, quæ ad Deum ejusque cultum spectant, & apud ipsum quodammodo peragendæ sunt, nempe ut ei offerat, & varia sacrificia, quæ sponte sua illi homines consecrant, & præcipue victimas peccatis expiandis destinatas.

Vers. 2. Quam ob causam etiam talis esse debet, ut propensus sit ad animi moderationem, lenitatem ac misericor-

miſericordiam erga eos, qui per ignorantiam ac errorem peccant, ne illos aſpernetur, & indignos judicet, quorum cauſam apud Deum ſuſcipiat, quoſque ſacrificiis expiare velit: qui affectus inde oritur, quod ipſe quoque, cum homo ſit, per infirmitatem ſimiliter atque alii labi ac peccare ſoleat, ita ut ſuæ infirmitatis ſibi conſcius non poſſit dedignari alios, qui ſimiliter lapſi fuerint.

Verſ. 3. Atque hæc infirmitas in cauſa eſt, cur, lege ita jubente, in ſacrificio anniverſario (ſiquidem de Leviticis pontificibus hic potiſſimum loquimur) non modo pro populo univerſo, ſed etiam pro ſeipſo, ſacrificium expiatorium debeat offerre, ut ita & ſibi & populo remiſſionem peccatorum a Deo impetret.

Verſ. 4. Etſi vero ut diximus, ex hominibus ſacerdos ſumatur, qui cæteris natura ac conditione par ſit: non tamen cuipiam licet ſeipſum in hoc munus ingerere, & ſuo arbitrio ſummi ſacerdotii honorem ſibi vendicare: ſed opus eſt, ut Deus ipſe quempiam ad hoc munus vocet ac deligat, quemadmodum in Aarone vidimus, quem nominatim Deus tam honorifico munere dignatus eſt, & porro filios ejus in ipſius familia principes, qui cæteroqui ſacerdotii eſſent capaces.

Verſ. 5. Hæc autem omnia, quæ hactenus de terrenis, ac nominatim de Leviticis pontificibus diximus, vel ſaltem eis ſimilia atque analoga in Jeſu Chriſto, quem pontificem eſſe diximus, reperiuntur. Nam, ut ab ultimo incipiamus, nec Chriſtus hunc ſibi honorem ac gloriam ſumſit, aut ſumere potuit, ut fieret pontifex; ſed Deus ad tantum honorem eum evexit: quod quidem teſtatus eſt illis verbis, quibus ita Chriſtum in Pſalmis alloquens introducitur. Filius, inquit, meus es tu, mihi nempe charitate ac dignitate conjunctiſſimus, ac potentia ſimilimus. Hoc ipſo die, quem ob tantum in te collatum beneficium tibi memorabilem eſſe decet, te genui, & ex mortis faucibus ereptum ad immortalem vitam & regni ſocietatem extuli. Quibus ipſis verbis Deus ei univerſam ſalutis noſtræ curam permiſit, & ſummum ſacrorum præſidem, atque adeo pontificem conſtituit: quandoquidem regnum atque imperium Chriſto a patre, ſalutis noſtræ ſempiternæ ad exitum perducendæ gratia, datum eſt, ad ſpem ac fiduciam noſtram tanto magis confirmandam.

Verſ. 6. Id quod longe clarius in alio quodam pſalmo his verbis exprimit, cum ita Chriſtum alloquitur: Tu es ſacerdos, non ad breve aliqnod tempus conſtitutus, ſed æternum munere hoc functurus, quamdiu nimirum expiatione peccatorum opus erit, ad inſtar Melchiſedeci.

Verſ. 6. Quod vero attinet ad illud, quod medio loco poſuimus, nempe quod pontifex quoque pro ſe victimam offerre debeat, utpote ſuæ ſibi infirmitatis conſcius, qua fiat, ut aliorum vicem dolere ſciat; ei etiam aliquid reperimus in Chriſto analogum. Etenim carnis quoque infirmitate atque imbecillitate naturali, non ſecus atque nos, fuit circumdatus, eoque tempore, cum in mediis verſaretur periculis ac cruciatibus, quibus caro ejus affligebatur, pro ſe ipſo victimam quandam ſpiritualem Deo obtulit, ut a malis, quibus propter infirmitatem ſuam premebatur, quæque peccatis pontificum ex infirmitate ortis aliqua ratione reſpondent, liberaretur. Nam preces, & ſupplicationes, magno cum clamore, atque adeo cum lachrymis obtulit Deo, utpote ei, qui ipſum poſſet ex morte eripere, quæ ipſius oculis tum obverſabatur, & a qua ut liberaretur orabat, atque inprimis tum, cum ſpiritum ſuum in manus patris ſui commendaret, nempe ut eum tueretur, ac ſibi tempore conſtituto redderet, & ſic a mortuis ſeſe excitaret. Hæc, inquam, Chriſti fuit, quam pro ſe ipſo fecit oblatio, qua ſeipſum expiavit, atque ab infirmitate naturali, & malis inde conſequutis, ipſaque adeo morte liberationem ſibi impetravit. Neque enim fruſtra ad Deum preces illas ſudit: ſiquidem eæ a Deo fuerant admiſſæ, & ſic ipſe liberatus fuit ab eo, quod metuebat, quodque naturaliter horrebat ac refugiebat, nempe a morte.

Verſ. 8. Ex quibus etiam intelligitur, eum, licet Dei eſſet filius, ipſi nimirum chariſſimus ac conjunctiſſimus, conſilio tamen ac voluntate ipſius Dei factum eſſe, ut dum ipſi uſque ad extremum parere ſatagit, tanta tamque gravia pateretur, ut ex iis diſceret, ipſoque experimento cognoſceret, quanti laboris quantæque difficultatis res ſit, Deo uſque ad extremum vitæ ſpiritum obtemperare:

Verſ. 9. Ut porro pontificatu potitus nobis laborantibus, & cum tot difficultatibus luctantibus tanto promptius ſuccurreret opemque ferret. Hinc etiam tandem conſequutum eſt id, quod primo loco de pontifice Levitico poſuimus, hic vero ultimo loco de Chriſto explicandum reſervavimus; quod, poſtquam immortalis ac glorioſus evaſit, tum demum ratione omnium perfectiſſima ſervator evaſit eorum, qui mandatis ipſius obtemperant, & ex ipſius præſcripto vitam ſuam componunt, quibus omnibus vitam ſempiternam largiendi, eoſque ab omnibus malis tuendi ac liberandi, quæ ſalutem illis eripere poſſunt, poteſtatem atque authoritatem pleniſſimam eſt conſequutus.

Verſ. 10. Quandoquidem, ut paulo ante vidimus, compellatus eſt a Deo a renunciatus ſacerdos, qui Melchiſedeco eſt ſimilis. Compellatus eſt, in quam, pontifex a Deo, non tam verbis, quam reipſa, dum poteſtatem ac munus hoc ſalutem noſtram curandi, ac univerſam ejus rationem gubernandi ipſi commiſit.

Verſ. 11. De quo Chriſti munere & ejus cum ſacerdotio Melchiſedeciano comparatione multa nobis dicenda ſunt [*vel*, quæ dicam, habeo] & quidem ejuſmodi, quæ aliquanto ſunt explicatu difficiliora; non mei quidem ratione habita, cui ea ſatis ſunt perſpecta, & dictu facilia; ſed veſtri, qui ea non facile, ut ut ea ſat plene & copioſe explicentur, capietis, propterea quod ad audiendum ac diſcendum ſegniores fueritis facti, ac de ſtudio cognitionis rerum divinarum multum remiſeritis.

Verſ. 12. Cui rei argumento eſt illa veſtra ruditas, & affectata quædam rerum ad Chriſtianam religionem pertinentium ignorantia. Etenim cum, ſi æſtimes temporis diuturnitatem, a quo Chriſtianam religionem primum diſcere cœpiſtis, eamque fuiſtis amplexi, jam tantum proficere debueratis, ut etiam aliorum magiſtri eſſe poſſetis, adeo tamen parum profeciſtis, ut propemodum opus ſit vos iterum docere prima oraculorum divinorum ſeu doctrinæ Chriſti elementa, eaſque doctrinas vobis proponere, quæ iis explicandæ ſunt, qui religionem Chriſtianam primum addiſcunt, atque, ut ita dicam, tales evaſiſtis, quibus lacte ſit opus, quique proinde cibum ſolidiorem, cui reſpondent doctrinæ ſublimiores ac paulo difficiliores;

ad Christianam religionem spectantes, capere nequeunt.

Vers. 13. Quod propterea addo, quia quemadmodum is, qui lacte adhuc omnino nutriendus est, solidi cibi non est capax, utpote infans: ita etiam omnis, qui adhuc in primis doctrinæ Christi rudimentis exercendus est, cum nullam adhuc partem doctrinæ perfectioris attigerit, ejus nondum satis est capax, quandoquidem in religione Christiana adhuc infans est.

Vers. 14. Atqui adultorum demum usui servit cibus solidior, utpote qui longa consuetudine sensus & facultates suas ita exercuerunt, ut inter cibos utiles & inutiles, aut etiam noxios, suaves & insuaves recte queant discernere. Eodem modo etiam illis proponendæ sunt solidiores ac profundiores sententiæ seu mysteria in religione Christiana comprehensa, qui in Christi doctrina veluti adoleverunt, ac progressus non pœnitendos fecerunt, itaque mentem suam exercuerunt, ut inter verum atque falsum, inter sententias doctrinæ Christi consentaneas, aut ab ea alienas facile distinguere queant.

CAPUT VI.

Vers. 1. Quare cum ut paulo ante indicavimus, tam multa nobis superfint dicenda de Christi sacrificio, omittam nunc prima illa doctrinæ Christi elementa, & ad perfectiorem rerum divinarum seu sublimiorum religionis Christianæ mysteriorum tractationem progrediar, ita ut non jaciam denuo fundamentum cognitionis rerum divinarum, proponendo nimirum doctrinam de resipiscentia, [*vel*: Quare, cum tam diu in religionis Christianæ tirociniis hæseritis, multaque adhuc vobis discenda restent, jam tandem aliquando tirocinia ista deponite, & ad altiora una mecum, qui vobis hac in parte docendo præibo, progredimini, ita ut non iterum jaciatis fundamentum cognitionis rerum divinarum occupati doctrina de resipiscentia] seu illa animi mutatione, qua fit, ut omnia opera, quæ mortem æternam hominibus afferre possent, seu peccata omnia abdicemus; contra autem justitiæ studio nos totos tradamus; itemque de fiducia, quæ in Deo sit collocanda, quænam nimirum illa sit, quam necessaria, aut quibus omnino rebus constet ac paretur.

Vers. 2. Hujusmodi enim est doctrina, quæ iis proponitur, ab iisve exigitur, qui ad baptismatis ritum, quo solennis fit religionis Christi professio, & ad impositionem manuum, qua adhibita spiritus sancti donum fidelibus a Deo impetrari solet admittuntur, aut præparantur; tum de resurrectione ex mortuis, & sempiterna, quam ea interveniente pii consequentur, felicitate, & denique de sempiterno impiorum supplicio.

[*Vel*: Quibus adde doctrinam de baptismorum ritu, quid nimirum vel Johannis olim baptismus designarit, vel baptismus ille, quo Christo adhuc initiamur, quid item sibi velit impositio manuum inter nos usitata] [*Vel*: Adde doctrinam de remissione peccatorum, quæ baptismi ritu adumbratur, quandoquidem ea est quædam ablutio animi, quemadmodum baptismus ille per se corporis: tum de dono spiritus sancti quod interveniente impositione manuum apostolicarum dari solet.]

Vers. 3. Quod tamen non ita velim accipi, quasi plane ista doctrinæ Christi rudimenta vobis tradere nunquam velim, sed ea quoque alias tradam, si modo Deus id & mihi & vobis concesserit, nosque adeo fundamenta Christianæ religionis denuo ponere permiserit.

[*Vel*: Id autem, quod me facturum dixi, præstabo, si Deus permiserit, opemque nobis tulerit. Causa vero cur dixi, me nolle denuo tradere tirocinia seu prima elementa Christianę religionis, hæc est, quia si eo apud vos revera deventum est, ut ab iis discesseritis, eorumque penitus obliti necesse habueritis ea denuo edoceri, frustra laborarem; quandoquidem fieri non potest ut si quis jam semel &c.

Ideo autem dico, si Deus permiserit, quia alioqui fieri non potest, ut si quis jam semel fuerit divinæ veritatis cognitione collustratus, & animo perceperit, ac veluti gustaverit suavitatem summamque præstantiam beneficii, quod ea ratione ipsi atque aliis contigit, quodque non terrenum est, sed prorsus cæleste ac divinum, quod nimirum ei Deus remissionem peccatorum obtulerit, & aditum ad sempiternam felicitatem aperuerit: sique præterea, quemadmodum vobis contigit ex afflatu divino donum aliquod peculiare, ut in religione Christiana confirmetur, fuerit adeptus;

Vers. 5. Gustaverit etiam suavitatem ac præstantiam eximiam verbi divini universæque doctrinæ euangelicæ, quæ meram sapientiam spirat, nihilque humile, nihil terrenum, sed sublimia ac cælestia continet omnia: si denique animo perceperit gustum immortalis vitæ, nobis in euangelio promissæ, & expenderit eximias illius vitæ qualitates, &, ut ita dicam, dotes:

Vers. 6. Fieri, inquam, non potest, justo Dei supplicio obstante, ut ejusmodi homo, si in pristinum statum relabatur, atque a Christiana religione desciscat, ad frugem a quopiam revocetur, itaque immutetur, ut resipiscat, & sic ad felicissimum illum statum redeat. Digna enim est hæc illius impietas, ut hujusmodi supplicio vindicetur: quandoquidem homo ejusmodi, qui a veritate divina, ita ut diximus agnita, desicit, Jesum Christum, ejus veritatis primum inter homines autorem, qui illius confirmandæ causa mortem crucis adiit, quantum in se est, denuo crucifigit: cum facto hoc suo Christum tanquam seductorem hoc supplicio affectum judicare se testetur, & sic ipsum ignominia publica afficiat.

Vers. 7. Quare nemo mirari debet, eum hominem, qui huc impietatis fuerit progressus, non modo a Deo non juvari, ut in religionis ac pietatis studio progrediatur; verum etiam, ne progredi possit, impediri. Similia in rebus terrenis cernere licet. Etenim cum ager aliquis sæpius imbre cæleſti irrigatur, & herbas profert, aut fruges, eorum usibus accommodatas in quorum emolumentum [vel quorum opera & labore] colitur, porro quoque diligenter coli solet, unde fit, ut vel adhuc fertilior reddatur, ac saltem porro etiam uberes proferat fructus, accedente divina, qua omnia foventur, ac in usus humanos procurantur, ope ac virtute.

Contra vero si ager ejusmodi loco bonarum frugum progeneret spinas ac steriles herbas, vitæ humanæ usibus haudquaquam accomodatas, indignus judicatur, in quo excolendo laboretur, ac sæpe fit, ut agricola fructu laborum suorum frustratus, ac spe sua deceptus, eum execretur, & ne quicquam in posterum

boni

boni fructus ferat, indignatione quadam commotus, optet, ac tandem ea quæ in illo mala nata fuerant, exurat. Quid igitur mirum, si Deus similiter cum hominibus agat? Consentaneum sane est, si quem hominem Deus cælesti veritatis cognitione donarit, & largo spiritus sui imbre irrigarit, eaque ratione ad fructum bonorum operum proferendum præpararit atque excoluerit, siquidem eum fructum proferat, & ea, quæ Deo grata sunt, & ejus gloriæ accommodata, eum largiore donorum suorum copia eundem perfundere, atque, ut uberiores adhuc fructus proferat, subinde excolere; contra vero, si quis ejus fructus loco, quem Deus expectat, mala proferat opera, ita ut vel a veritate cælesti desciscat, vel ei utcunque adhærescens vitam agat a religionis præscriptione abhorrentem, indignum porro suis beneficiis suaque cura, &, ut ita dicam, cultura judicare, quin & abominari & execrari, atque ad ignis sempiterni supplicium reservare.

Vers. 9. Quæ tamen non ita dicta velim, quasi omnino sentiam, in hoc tam infelici statu vos versari, & in istiusmodi hominum, de quibus hactenus locutus sum, numero omnino contineri: sed ita potius mihi de vobis, charissimi fratres, persuadeo, meliori adhuc loco vos esse, & sempiternæ saluti propiores, nec in tantum Dei odium adhuc incurrisse, ut nolit vos ad frugem redire, & in religionis ac pietatis studio progredi, ac tandem salutis sempiternæ compotes fieri, etiamsi hactenus ita fuerim locutus, ac si ad illorum hominum censum omnino pertineretis: nempe quod indicare volui, vos illis admodum vicinos, aut, si severe vobiscum agere vellet Deus, illis esse annumerandos.

Vers. 10. Causa vero, cur nihilominus mitius Deum vobiscum acturum arbitror, hæc est, quod etiamsi vestra illa segnitie ac negligentia commeriti fueritis tale quale superius descripsi supplicium: sunt tamen in vobis egregia opera, quæ, ut mitius vobiscum agatur, & de severitate illa divina aliquantum remittatur, suadent. Etenim præter alia egregia, quæ edidistis, facta, inprimis memorabiles sunt labores ex charitate profecti, quam exercuistis non carnali aliqua ratione inducti, qua homines impelli solent, ut varia officia alii aliis exhibeant; sed propter ipsum Deum, cui addicti fuerunt illi, quos ea charitate fuistis prosecuti, ac quorum usibus ac necessitatibus variis serviistis, ita ut erga ipsummet Deum eam charitatem videamini exercuisse. Ita autem a vobis factum est, cum hominibus Christianis, qui a profano hominum vulgo per Christianam professionem sunt segregati, omnis generis officia exhibuistis, idque propter id ipsum, quod Christiani essent. Neque vero antea tantum hanc tam egregiam virtutem coluistis aut exercuistis, sed adhuc eam exercetis, cum ad hoc usque tempus similia officia Christianis hominibus præstare soleatis. Atqui non est adeo durus, & ut ita dicam, iniquus Deus, ut nullam nec præteritorum hujusmodi operum, nec præsentium rationem habere velit, & cum cæteroqui tam liberaliter charitatum atque inde manantia opera compensare soleat, & compensaturum sese etiam esse promiserit, adeo severe nunc vobiscum agat, ut ne resipiscentiæ quidem locum vobis relinquat, nec patiatur, ut de gravitate supplicii, quod negligentia vestra meretur, aliquid imminuat vestra charitas.

Vers. 11. Veruntamen etiamsi ostenderim hactenus, vestram salutem non pessimo loco esse constitutam, & aliquid adhuc spei vobis esse relictum, nolim tamen quenquam in ea conquiescere, sed potius id unice cupio & hortor, ut unusquisque vestrum, eadem, qua ab initio usus est, in rebus ad salutem pertinentibus diligentia ac fervore, porro quoque (usque ad finem vitæ) utatur: ut ita non qualemcunque de sua salute spem habeat, sed certam omnino ac plenariam, nec ad tempus tantum quemadmodum vobis contigit, sed usque ad extremum vitæ terminum.

Vers. 12. Quare vos admoneo, ne, quemadmodum hactenus fecistis de vestro in religione studio ob persecutiones fortasse vobis incumbentes remittatis; sed contra potius eorum sequamini exemplum, qui firmam promissis divinis fidem adhibuerunt, & diu ac constanter expectarunt, donec illa reipsa præstarentur, hacque ipsa ratione tandem consecuti sunt ea, quæ Deus ipsis fuerat pollicitus, ut ita vos quoque eadem fide, eademque patientia ac constantia usi, divinorum promissorum reddamini compotes.

Vers. 13. Inter eos autem, quorum exemplum vobis sequendum propono, ordinem ducit Abrahamus, vester & secundum carnem, &, si ejus fidem ac constantiam æmulamini, etiam secundum spiritum pater. Huic Deus promissiones certas dedit, easque juramento confirmavit, juramento, inquam, tali, in quo cum major extaret nemo, quem jurando appellaret vindicem, non alienam auctoritatem interposuit, sed suam ipsius.

Vers. 14. Verba promissionis juramento confirmatæ hæc fuerunt: Ego te [non habear pro Deo veraci [aut vivo] si te, Abrahame, progeniemque tuam insigni bonorum copia non ditavero, & mirum in modum eandem non multiplicavero] Abrahame tuamque progeniem uberrima omnium bonorum copia ditabo, itaque facturus sum certissime, & eandem tuam posteritatem mirum in modum augebo & multiplicabo, teque adeo ipsum in posteritate.

Vers. 15. Huic promissioni ita stabilitæ ac confirmatæ adeo firmiter adeoque constanter credidit Abraham, ut etiamsi Deus diu admodum ejus impletionem differret, nihilominus tamen ipse patientissime ejus fidem expectaret, nec quicquam propter istam moram de ea ambigere inciperet: qua quidem constantia ac patientia usque ad finem vitæ usus, post mortem potitus est rem, & nunc omnes videmus, Deum abunde promissionis suæ fidem exsolvisse.

Vers. 16. Ideo vero paulo ante dixi Deum, cum nullus extaret major, quem jurando vindicem appellare posset, suam ipsius, non alienam auctoritatem in juramento suo interposuisse, ne quis propterea id vel juramentum esse negaret, vel invalidum arbitraretur. Neque enim ad juramentum omne prorsus requiritur, ut quis per alium majorem juret, eumque, si fallat, vindicem appellet: sed hominibus solenne est majoris auctoritatem interponere, eumque vindicem appellare, cum illi majorem habeant, per quem jurent; Deus, ut diximus, non habeat. Quare haudquaquam minorem vim habere apud nos debet Dei, quam hominum juramentum, quod tamen tanti fieri solet,

ut si controversia sit de re aliqua, cujus veritas argumentis aliis certo deprehendi nequeat, juramentum ei finem tandem imponat, ita ut ea sententia rata firmaque habeatur, quæ juramenti religione fuerit stabilita.

Vers. 17. Quæ causa fuit, cur Deus, cum evidentius demonstrare vellet iis, ad quos promissio benedictionis cælestis ac spiritualis, seu justificationis ac salutis æternæ, pertinet, quique eam sunt aliquando accepturi, adeo firmum ea de re decretum esse a se factum, ut nulla ratione mutari queat, non contentus fuerit simplici promissione, sed juramenti fidem interposuerit.

Vers. 18. Quod quidem eum in finem fecit, ut fides nostra ac spes salutis sempiternæ duabus rebus, quæ mutari amplius nequeunt, tanquam firmissimis argumentis, niteretur, nempe & promissione divina (quæ ideo, quod jus ei largitur, cui proponitur, revocari salva fide ac justitia nequit) & juramento (quod idem multo magis præstat) quibus duabus in rebus, ut nec in cæteris, mentiri aut fallere Deum prorsus est impossibile. Hoc vero totum eo iterum pertinet, ut non qualecunque gaudium ac solatium haberemus, sed firmum ac solidum, qui inter tot hujus vitæ pericula, veluti in turbulento quodam mari jactati non aliud habemus perfugium, quam ut apprehendamus ac firmiter teneamus spem salutis sempiternæ, nobis a Deo factam, seu mavis, divinam de salute sempiterna promissionem nobis propositam, eique adjunctas confirmationes, ad spem animis nostris concipiendam adhibitas.

Vers. 19. Hæc enim sacra illa est anchora, qua animus noster variis periculis variisque malis in hoc mundo exagitatus tuto ac firmiter nititur, multoque adeo tutius ac firmius, quam navis a fluctibus vexata: præsertim cum alte admodum sit fundo suo infixa; non illi quidem, qui infra est, sed qui supra. Etenim spes nostra in ipsum pertingit cælum, & illud Dei habitaculum, quod respondet terreno illi sacrario, quod velo tectum hominum oculis clausum erat, & in quod pontifex tantum summus statо tempore ingredi solebat.

Vers. 20 Spem autem nostram etiam eo usque porrigi, & a nobis jure expectari cælestem illam beatitatem beatasque sedes, manifeste inde patet, quod in eas sedes jam ingressus sit Jesus Christus, unus ex hominum genere; non ut solus tantum eas incoleret, & iis gaudiis potiretur, quæ istius loci sunt propria; sed ut tanquam præcursor quidam aliis quoque hominibus, vestigia ipsius sequentibus, aditum ad ea patere ostenderet. Quin etiam, tanquam summus salutis nostræ præses ac curator nos ad cælestem illam felicitatem præpararet, quandoquidem summus evasit pontifex, non, ut sacerdotes Aaronici, ad breve aliquod tempus; sed, ad instar Melchisedeci, in perpetuum, tam diu nempe functurus sacerdotio, quam diu expiatione peccatorum erit opus.

CAPUT VII.

Vers. 1. Quia vero & hic & superius *Davidem* secutus auctorem, asserui, Christum constitutum esse a *Deo* pontificem universæque religionis ac salutis nostræ præsidem ac curatorem ad instar Melchisedeci, ideo ejus rei ratio nobis hic est explicanda; præsertim cum id multum valeat, tum ad sacerdotii Christi naturam, tum ad ejusdem præ Aaronicis pontificibus excellentiam recte percipiendam. Ratio ejus rei haud difficulter intelligi potest ex iis, quæ de Melchisedeco in sacris literis veteris fœderis scripta leguntur. Ita vero legimus de eo scriptum, Melchisedecum hunc fuisse regem Salem, sed simul etiam sacerdotem Dei summi, qui obviam venerit Abrahamo redeunti a cæde regum quatuor, qui una cum aliis Sodomorum incolis Lothum quoque abduxerant, eidemque fausta ac felicia fuerit a Deo precatus:

Vers. 2. Cui etiam vicissim decimam partem omnium manubiarum impertitus fuerit Abraham. Hæc, inquam potissimum sunt, quæ de eo in Genesi leguntur: in quibus nonnulla nobis adhuc sunt enucleanda. Nam primum nominum nobis spectanda est interpretatio. Nam primum quidem ipsum nomen Melchisedec Hebraicum regem justitiæ seu justum significat. Deinde cum rex Salem fuisse dicitur, significatur, eum fuisse regem pacis, seu pacificum. Quanquam enim vox Salem urbem illam, in qua regium imperium tenuerit, literali sensu significat; mysterium tamen quoddam in appellatione latet. Salem enim Hebræis pacem significat, ut ita intelligamus, eum fuisse regem pacificum, aut talem, qui populo suo pacem attulerit. Quæ quidem utriusque nominis interpretetio in Christum, Melchisedeci antitypum, egregie, atque adeo perfectissima ratione quadrat, qua de re nunc non est dicendi locus. Satis id nobis nunc innuisse, properantibus ad ea, quæ sacerdotii magis sunt propria.

Vers. 3. Etenim secundo loco in ista de Melchisedeco narratione, quæ in Genesi habetur, observandum est, ejus nec patrem, nec matrem, nec genus ac familiam, è qua ortum duxerit, commemorari; secus quam in pontificibus Aaronicis fieri solet, quorum pontificatus quia certæ familiæ est alligatus ideo eorum parentes ac genus diligenter notari, atque ad Aaronem deduci solet. Qua in parte Melchisedecus Christo similis est, cui sacerdotium non parentum aut majorum dignitas, vel familiæ privilegium attulit, quique nulli alii ea in re succesſit, sed primus & solus eam dignitatem est consecutus. Præterea nulla fit etiam mentio in ista narratione temporis, quo munere sacerdotali fungi cœperit, aut vita functus fuerit: id quod alias diligenter notari solet in illis, qui ut aliis in eodem munere succedunt, ita ipsi quoque muneris successores post mortem habent; quales sunt sacerdotes Aaronici, Christo, ut & paulo ante innuimus, & infra clarius videbimus, multum ea in re dissimiles. Verum enimvero non tantum mors Melchisedeci, & sic pontificatus ipsius finis in sacris literis reticetur, verum etiam æternum ei sacerdotium non obscure tribuitur, in illo psalmi loco, in quo Christus, Dei altissimi filius, dicitur esse sacerdos in æternum constitutus, ad similitudinem Melchisedeci. Nam etsi eo in loco de ipso Melchisedeco expressis verbis non dicitur, eum æterno functum fuisse sacerdotio, eatenus tamen id de eo tacite dictum intelligitur, quatenus inter Christum Dei filium, & inter ipsum comparatio eo loco instituitur, & de Christo aperte ibi dicitur quod sit sacerdos in æternum, similiter ut olim Melchisedecus. Inde enim facile est videre, ipsum quoque Melchisedecum

fuisse

fuiſſe ſacerdotem æternum, quandoquidem eatenus Chriſtus Melchiſedeco ratione ſacerdotii ſimilis eſſe perhibetur. Quanquam ea æternitas umbra tantum fuit ejus æternitatis, quæ in ſacerdotio Chriſti conſpicitur. Melchiſedecus enim æterno functus eſt pontificatu, quia non modo longo admodum tempore ei præfuit muneri; ſed etiam tam diu id munus ſuſtinuit, quam diu ipſe hic honor duravit, ita ut nec cuiquam in eo ſucceſſerit, nec ipſi quiſquam. Sed quia tamen totum illud temporis ſpatium humanę terrenæque vitæ ſpatium fuit, longe abeſt ab æternitate ſacerdotii Chriſti, cujus vita immortalis ac cæleſtis eſt, quique propterea tam diu fungetur ſacerdotio, quam diu expiatione peccatorum eſt opus, hoc eſt, quam diu hæc rerum durabit univerſitas.

Verſ. 4. Ex his autem, quæ de Melchiſedeco è ſacra ſcriptura ſummatim recenſuimus, facile perſpicere poteſtis, quanta fuerit ejus viri præſtantia, quanta præ Aaronicis etiam ſacerdotibus excellentia, ac proinde, quanto major Chriſti, cujus ille umbra tantum fuit. Nam conſiderate primum, quantum quamque præſtantem eum neceſſe ſit fuiſſe, cui non exiguam aliquam ſpoliorum particulam, ſed eorum decimas perſolverit, non aliquis è vulgo hominum, non aliquis ex Abrahami poſteris, ſed ipſe Abrahamus, gentis noſtræ univerſæ caput ac princeps, quo ipſo ſe Melchiſedeco inferiorem profeſſus eſt: quandoquidem decimæ tributi cujuſdam inſtar perſolvuntur Deo, Dei autem nomine præcipit ſacerdos, qualem Melchiſedecum fuiſſe jam vidimus, eamque ob cauſam Abrahamum ei decimas obtuliſſe ex hiſtoria ſacra intelligimus.

Verſ. 5. Eandem ſane ob cauſam magna eſt etiam Leviticorum ſacerdotum dignitas, (Leviticæ enim tribui primum ſacerdotium fuit deſtinatum, ac lege alligatum) quandoquidem lex eſt a Deo lata, qua iis permittitur, imo etiam mandatur, ut decimas fructuum ac proventuum omnium a reliquo populo exigant, prout lege Moſaica conſtitutum eſt, in qua definiuntur ea, de quibus decimæ ſint ſolvendę. Magna inquam, eſt iſtorum ſacerdotum dignitas, quod decimas accipiendi jus habent a ſuæ gentis ac familiæ hominibus, licet ex eodem Abrahamo, viro ſummo, Deoque chariſſimo, una ſecum oriundi ſunt, quos tanta generis dignitas, & cum ſacerdotibus Leviticis conjunctio ab hoc onere videbatur liberare debuiſſe.

Verſ. 6. At vero longe major eſt Melchiſedeci dignitas, qui genus ex Abrahamo non ducit, nec eoſdem cum Leviticis ſacerdotibus majores habet. Is enim non ab aliquibus tantum Abrahami poſteris decimas accepit, ſed ab ipſomet Abrahamo, Iſraëliticæ gentis, ut antea diximus, auctore ac principe. Et hoc quidem primum eſt dignitatis Melchiſedecianæ præ Leviticis ſacerdotibus argumentum. Alterum eſt, quod eidem Abrahamo, pro muneris ſacratiſſimi, quod ſuſtinebat, auctoritate fauſta precatus fuerit, & ipſius quodammodo Dei nomine benedixerit: licet Abrahamo ejuſque poſteritati ab ipſo Deo jam eſſet promiſſa felicitas, nec quiſquam præter eum extaret, cui inſignite Deus quippiam promiſiſſet.

Verſ. 7. Jam vero plane in confeſſo eſt, atque extra omnem controverſiam poſitum, non minores ac viliores ſolere fauſta divinitus precari majoribus ac præſtantioribus; ſed contra potius eos, qui dignitate muneris aliis antiſtent, hac dignitate minoribus ac inferioribus: quandoquidem de eo benedictionis genere hic nobis ſermo eſt, quod quemadmodum jam innuimus, divinitus profectum cenſeri debet, vel ſaltem apud Deum omnino ratum ac firmum eſſe, propter muneris, quod is ſuſtinet, qui fauſta alteri precatur, rationem; unde conſequitur, eum, qui hoc pacto alteri fauſta precatur, vel legatum eſſe Dei, ejuſque perſonam ea in re ſuſtinere; vel ſaltem conſiderari tanquam hominem Deo ſacratum, eique ſingulari ratione conjunctum: qua utraque ratione ſuperat eum, qui ſauſti ominis vocem ab eo accipit. Unde jam facile quivis cernit, Melchiſedecum ipſo Abrahamo fuiſſe majorem ac præſtantiorem, ac proinde omnibus Leviticis ſacerdotibus, qui quicquid habent dignitatis id Abrahamo acceptum referre debent, propter quem eos Deus dilexit, ac dignos qui ſibi miniſtrarent judicavit.

Verſ. 8. Tertium excellentiæ Melchiſedeci præ Aaronicis ſacerdotibus argumentum eſt, quod licet hi decimas quoque accipere ſoleant, quemadmodum olim ille, nihilominus tamen non iidem perpetuo accipiant, quandoquidem ii moriuntur, & ad alios munus ſuum tranſmittunt. At vero de Melchiſedeci, qui ab Abrahamo accepit decimas, morte nihil, ut antea diximus, legitur, ſed id potius teſtatur ſcriptura, quod vitam perennaverit, æternoque ſacerdotio functus fuerit, ita ut non diutius munus ipſum, quam vita ipſius duraverit.

Verſ. 9. Denique, ut adhuc melius excutiamus argumentum præſtantiæ Melchiſedecianæ, quod primo loco propoſuimus, & ex decimarum acceptione duximus, cum Abrahamus decimas perſolvit Melchiſedeco, dici quodammodo poteſt, ipſum etiam Levi, pronepotem Abrahami, cum univerſa ſua familia, quæ decimas a reliquis Iſraelitis, divina lege jubente, ſolet capere, decimas eidem Melchiſedeco perſolviſſe.

Verſ. 10. Nam cum Abrahamo obviam fieret Melchiſedecus, & ab eo decimas acceperat, Levi nondum erat natus, & ab Abrahamo progenitore ſeparatus, ſed in ipſius lumbis, virilis ſeminis ſede, adhuc quodammodo latebat, ita ut cum ipſo Abrahamo computari deberet. Quare perinde cenſeri debet, ac ſi Abrahamus tum pro ſe, tum pro ſua poſteritate, atque adeo etiam pro Levitica familia, cujus univerſa dignitas ex ipſo pendebat, decimas, tanquam tributum quoddam, Melchiſedeco, ac per ipſum Deo perſolviſſet, ac proinde tum ſe, tum univerſam ſuam familiam Melchiſedeco inferiorem profeſſus fuiſſet.

Verſ. 11. Ex his jam facile perſpicitur, non potuiſſe homines ope ſacerdotii Levitici veram ac plenam peccatorum expiationem, per quam pietatis defectus veluti expletur & ſarcitur, conſequi. Alias enim quid fuiſſet opus alium adhuc pontificem exoriri, qui Melchiſedeco ratione ſacerdotii eſſet ſimilis, & non potius ex ordine ſacerdotum Aaronicorum ſeu Leviticorum; præſertim cum ſacerdotium hoc Leviticum lege Moſaica jam eſſet ſtabilitum, & populo Iſraelitico præceptum, ut non aliis, quam iſtis ſacerdotibus, in rebus ad cultum divinum pertinentibus uterentur?

Vers. 12. Etenim quum sacerdotium ad alios transfertur ab iis, quibus lege fuerat alligatum, necesse est simul ipsam quoque legem mutari, aut penitus aboleri: id quod temere fieri non solet. Quare vel hæc sola causa obstare potuisset, ne Aaronicis sacerdotibus subrogaretur is, qui Melchisedeco pontificatus ratione similis esset, ne legis, qua sacerdotium Leviticæ tribui, & nominatim Aaronicæ familiæ fuit adstrictum, mutandæ, atque abrogandæ esset necessitas, quæ sane nunc est.

Vers. 13. Nam is, de quo in psalmo dicitur, eum esse sacerdotem ad similitudinem Melchisedeci, non ad Leviticam tribum pertinet; sed ad aliam, de qua nemo sacerdotio functus est, aut fungi salva divina lege potuit.

Vers. 14. Apud omnes enim manifeste constat, dominum nostrum Jesum, de quo illa Psalmi verba loquuntur, ex tribu Judæ familiaque Davidica natum esse; cujus tribus nullam facit mentionem Moses, cum de sacerdotio loquitur, nec ullo pacto indicat, ex ea pontifices legi posse; sed potius non semel diserte negat, cuiquam licere sacerdotio fungi præter Aaronem ejusque posteros.

Vers. 15. Quanquam vero hæc satis esse possent ad ostendendum, legis Mosaicæ in Christo pontifice constituendo nullam fuisse habitam rationem, sed eam a Deo fuisse hac in parte neglectam: nihilominus tamen adhuc apertius illud idem probari potest ex eo, quod Deo ita volente exortus fuerit sacerdos, non Aaroni, sed Melchisedeco similis.

Vers. 16. Qui nimirum non factus est sacerdos ad normam & præscriptum mandati apud Mosen de sacerdotio extantis, quod carnem respiciebat, non tantum in eo, quod in sacerdote constituendo certam familiam requirebat, verum etiam in eo, quod imbecillitatis atque mortalitatis humanæ, quam carnis natura secum trahit, rationem habens, non unum aliquem æternum sacerdotem constituit, sed successores ex eadem familia designat. At talis non est sacerdos ille, qui Melchisedeco est similis, sed ejusmodi, qualem efficere potest, atque adeo efficit vita, quam adeptus est, immortalis, ac nunquam finienda, ita ut in æternum fungatur sacerdotio, nec ullum requirat successorem, atque adeo nullus sit amplius usus legis istius, quæ ex familia Aaronica sacerdotes legere jubebat.

Vers. 17. Talem autem omnino esse debere illum sacerdotem, qui Melchisedeco sacerdotii ratione sit similis, quem quidem Christum esse non semel diximus, manifesto patet ex illis, quæ superius jam citavimus, verbis, in quibus testatur divinus spiritus, ita Christum in scriptura alloquens: Tu es sacerdos in æternum, ad instar Melchisedeci.

Vers. 18. Patet ergo id, quod superius diximus, Christi sacerdotio introducto, legem simul Mosaicam, qua sacerdotium Aaronicum fuerat introductum, abrogatam esse. Quod ne quis factum miretur, ejus rei ratio nobis est explicanda. Est vero eadem cum illa, ob quam ipsum quoque sacerdotium sublatum fuisse supra indicavimus, nempe legis imbecillitas. Etenim non aliam ob causam lex quæpiam, solet a prudentibus abrogari, atque adeo multo magis a Deo, quam quia inefficax sit ad id præstandum, quod per eam quærebatur, aut cæteroqui sit inutilis.

Vers. 19. At vero talis lex fuit Mosaica, utpote quæ neminem, propter carnis nimirum nostræ imbecillitatem, atque affectum vehementiorem potuit ad perfectionem perducere, & eum a peccatis vere expiare, utpote promissione futuræ vitæ cum plena remissione peccatorum destituta. At vero id præstat novum fœdus cum sacerdotio Christi conjunctum, utpote per quod supra legem promissio longe melioris boni nobis est allata, ac spes vitæ sempiternæ, cum plena remissione peccatorum conjunctæ, nobis inserta. Hæc autem facit, ut magno studio favorem Dei quæramus, & qui antea moribus ab ipso alieni fueramus, ad ipsum quam proxime accedamus, eoque pacto plenam peccatorum expiationem adipiscamur.

Vers. 20. Ex dictis satis intelligitur, & sacerdotium Christi longè esse præstantius Levitico, seu Aaronico, & novum fœdus, cui sacerdotium Christi annexum est, utpote cujus interventu ea, quæ in fœdere continentur, ad effectum perducuntur, præstantius esse veteri, seu lege. Idem ex eo quoque patet, quod sacerdotes Levitici, nullo Dei juramento intervenient sacerdotes sunt constituti, cum nuspiam legatur, Deum juraſſe, eos sacerdotes fore, sed simpliciter tantum lex ea de re fuerit lata.

Vers. 21. At vero Christus constitutus est sacerdos interveniente vel accedente Dei ipsius juramento, quemadmodum testatur is, qui eum ita in scriptura alloquitur: Juravit dominus, nec juramenti eum unquam pœnitebit, idque roboratum cupiet. Juravit, inquam, te fore sacerdotem in æternum similiter atque Melchisedek. Jam vero facile cuivis apparet, præstantiorem eum sacerdotem esse, seu præstantiorem esse ejus pontificatum, quem Deus juramento addito constituit, & pontificem declarat, quam ii, quorum sacerdotium jurejurando confirmare dignatus non est: quandoquidem id juramento confirmat Deus, quod vult plane esse immutabile atque irrevocabile. Quod vero absque juramento alicui concedit, id revocare suo jure potest & in arbitrio suo vult esse positum, utrum id mutet, an secus. Quod autem Deus vult esse immutabile & irrevocabile, id procul dubio præstantius est eo, quod ipsemet mutabile vult esse. Liquet ergo, sacerdotium Christi præstantius esse sacerdotio Aaronico.

Vers. 22. Unde simul etiam perspicitur, fœdus novum, quod Christus Dei nomine nobiscum pepigit, & cujus promissa nobis sanguine suo confirmavit, eaque rata fore spopondit, imo seipsum præstiturum esse recepit, & nunc tanquam pontifex noster exequitur, præstantius esse veteri, & tanto præstantius, quanto præstantius illud esse ostendimus, cui juramentum annexum est, eo, cui annexum non est. Etiamsi enim in juramento, quod paulo ante vidimus, nulla fiat fœderis mentio, sed tantum sacerdotii, vis tamen juramenti etiam ad fœdus novum extenditur, quandoquidem sacerdotium Christi firmum esse non potest, quin simul firmum sit fœdus novum, ad cujus exequutionem sacerdotium illud totum dirigitur.

Vers. 23. Sed est adhuc aliud, quo Christus sacerdotes Aaronicos superet: quod hi quidem fuerint numero plures, ordine sibi succedentes, quandoquidem mors prohibebat, quo minus unus aliquis perpetuus sacerdos permaneret.

Vers. 24. At vero ille, nempe Christus, ejusmodi habet

habet ſacerdotium, quod ab ipſo in alterum tranſire non poteſt, nec ullum patitur ſucceſſorem, quandoquidem ipſe in æternum manſurus victuruſque eſt.

Verſ. 25. Unde fit, ut in perpetuum, a ſuppliciis divinis atque ab interitu vindicare poſſit eos, qui ſacris ipſius uſi per eum, tanquam pontificem ſuum, Dei favorem quærunt, hoc eſt qui ex Chriſti præſcripto Deum colunt, & ipſius autoritate ac cura, quam de ipſorum ſalute gerat, confiſi, peccatorum remiſſionem, ac ſalutem ſempiternam ab eo impetrare ſtudent: quandoquidem is perpetuo vivit, & quidem ita, ut non ſibi tantum vivat, ſed curam pro nobis noſtraque ſalute ſolicitam gerat, idque agat unice, ut nos a ſuppliciis divinis liberemur, nos patrocinio ſuo tuendo, ſimilis quodammodo pontifici, qui ſacrificium Dei in ſacrario offerens, pro populo intercedebat, & cauſam illius apud Deum agens, a peccatis expiare, atque a ſuppliciis divinis liberare ſtudebat. Sic inquam, Chriſtus apud Deum perpetuo in cælis exiſtens, coram ipſo quodammodo apparet, ac ſeipſum offerens, Dei ſupplicia, quæ commeriti fueramus, a nobis avertit.

Verſ. 26. Et ita quidem fieri omnino decuit. Etenim quemadmodum in pontifice, ſi muneris ipſius dignitatem ac ſanctitatem reſpicias, requiri videtur, ut quandoquidem ad Deum accedere propius debet, & per eum demum alii, ipſemet ſanctis ſit moribus, & ob eam ſanctitatem venerabilis, ab omni malitia & improbitate immunis, ac talis præterea, qui ipſe non polluatur, cum cæteroqui alios eo tempore expiare nequeat, quique præterea cum hominibus profanis non habeat commercium, & in templo, quod cæli figura quædam eſt, omne tempus conſumat: ita noſtrum pontificem, cui ſalutis noſtræ ſempiternæ cura committenda eſſet, ejuſmodi plane eſſe decuit, non mornm tantum ratione, ſed etiam naturæ ac conditionis. Decuit quippe, ut eſſet ob naturæ ipſius divinam quandam excellentiam eo munere fungens venerabilis, nempe immortalis, nullis etiam malis, nullis afflictionibus obnoxius, non obnoxius ulli rei, quæ felicitatem ac majeſtatem ipſius polluere atque imminuere ulla ratione queat, quique ab hominibus mortalibus ac iis rebus ſingulis, quæ peccatorum pœnæ eſſe ſolent, longiſſime diſtaret, nec quicquam haberet cum iis commune; ſed in cælo, eoque ſupremo, habitaret, adeoque ſupra aſpectabiles hos cælos aſcenderet.

Verſ. 27. Talis ergo cum ſit Chriſtus, ab eo tempore, quo pontifex reipſa ac perfecte evaſit, neceſſe eſt, ut in eo quoque multum ſit diſſimilis Leviticis pontificibus, quod non ſit ei neceſſe, ut certo quodam die quotannis pro ſe primum, deinde pro populo ſacrificium offerat, ut ita prius peccata ſua expiet, hoc eſt ab iis rebus liberetur, quæ peccatorum ſolent eſſe pœnæ, quæque peccatoribus jure merito imponuntur, poſtea populi quoque univerſi peccata expiet, eundemque ab eorum peccatorum pœna liberet, quemadmodum neceſſe erat facere ſummos ſacerdotes Leviticos, qui in ſacrificio illo anniverſario ſeu feſto expiationis ſolenni, omnia univerſi populi peccata, quæ quidem vi legis poterant expiari, expiaturi, prius pro ſe victimam mactabant, ejus ſanguinem in ſacra illaturi, & peccata ſua ita expiaturi; tum demum victimam mactabant pro peccatis totius populi, & eum una cum altero iſto ſanguine in ſancta illatum Deo offerebant, cum prius pro ſe expiationes feciſſent. Hi ergo licet ſacerdotes eſſent conſtituti, nihilominus tamen pro ſe ſæpe offerebant, & ſtato quodam die quotannis. At vero Chriſtus ſemel tantum, nempe initio ſui pontificatus, tum pro ſuis, licet improprie dictis peccatis, nempe afflictionibus ac morte, quæ peccatorum ſolent eſſe pœnæ, ut ab iis penitus liberaretur, Deo obtulit, ac ſimul pro univerſo ſuo populo. Tunc nempe id fecit, cum ſemetipſum Deo obtulit, hoc eſt per mactationem ſui ipſius ſanguiniſque ſui effuſionem ingreſſus in ſancta, Deo ſe præſentavit, cum ſummo deſiderio ſalutem noſtram perficiendi, noſque ab omnibus peccatorum pœnis liberandi. Quandoquidem tunc, cum jam iſtam oblationem ſuam quodammodo inchoavit, ſeipſum tradens Deo, & lacrymas preceſque ad eum offerens, ut a morte eriperetur, quemadmodum ſupra diximus; quas preces cum conſtanti uſque ad extremum ſpiritum obedientia ac conſtantia ſua ratas apud Deum feciſſet, cælum ingreſſus, jam in perpetuum tum ipſemet immunitatem a morte omnibuſque afflictionibus eſt adeptus, tum nobis immunitatem ab omnibus peccatorum pœnis peperit. Unde videmus, nihil eſſe neceſſe, ut Chriſtus inſtar Leviticorum ſacerdotum ſæpe pro ſeipſo offerat.

Verſ. 28. Cujus diſcriminis ea eſt ratio, quod ſecundum legem Moſis ejuſmodi homines conſtituantur pontifices, ſeu ſummi ſacerdotes, qui infirmitate adhuc ſunt circumdati, ob quam, etiamſi tam ſancto fungerentur munere, cum ſemel ſint expiati, nihilominus tamen ſæpe labuntur, eaque faciunt, quæ expiari iterum ſit neceſſe. At Deus in eo ſermone, quem ſupra non ſemel citavimus, qui juramento ab ipſo fuit confirmatus, qui demum poſt legem latam promulgatus fuit, pontifices conſtituit non vulgares aliquos homines, quales a lege conſtitutos fuiſſe diximus, ſed filium ſuum ſibi chariſſimum omniumque conjunctiſſimum; Nec eum qui adhuc aliqua infirmitate ſit præditus, ulliſve malis, a quibus expiari debeat, obnoxius; ſed eum, qui jam ſemel ita eſt expiatus, atque ab omni naturæ labe atque defectu omnibuſque malis ita liberatus, ut jam in æternum ab iis ſit immunis, ejuſque expiationis vis perpetuo duret, nec ut repetatur ulla ratione permittit.

CAPUT VIII.

Verſ. 1. MUlta quidem hucuſque diximus, quæ Chriſti præ ſacerdotibus Leviticis præſtantiam oſtendunt: ſed eorum omnium, quæ vel diximus, vel adhuc dicere poſſumus, caput eſt, ac dignitatis illius, qua hic pontifex noſter pollet, faſtigium, quod ejuſmodi nos habeamus ſacerdotem ſummum, qui non ut Aaronici pontifices ante thronum tantum Dei comparuerit, ibique ad tempus aliquod conſtiterit, ſed qui ad dextram throni divini, ſumma majeſtate conſpicui, divini nimirum imperii factus particeps, conſederit, quemadmodum ab initio fere noſtræ epiſtolæ diximus: & quidem non in terris, ſed in ipſis cælis; ut intelligas, eum non inter reges ac principes terrenos primum obtinuiſſe locum, & Deo evaſiſſe inter eos proximum; ſed etiam inter eos, qui in cælis degunt, & ibi principatum aliquem ac poteſtatem habent.

Vers. 2. Unde consequitur, functionem ejus sacerdotalem, qua Dei veluti ministerium ejusque voluntatem exequitur, non occupari in sacrario vel tabernaculo aliquo umbratili; sed in vero ac perfecto, quod Deus ille summus expandit atque erexit, non vero homines a quibus terrenum sacrarium, in quo Levitici sacerdotes Deo ministrabant, fuit confectum erectumque, ac proinde longe vilius fuisse necesse est eo, quod Deus ipse sibi constituit, nec constitui a quoquam alio potuit.

Vers. 3. Quia vero diximus Christum Deo quodammodo ministrare, licet tanta apud eum autoritate ac potestate polleat, & ministrare quidem in cælesti sacrario, atque ibi officio sacerdotali fungi; utrumque nobis probandum est. Et primum quidem ex eo patet, quod quilibet pontifex eum ipsum in finem constituatur, ut Deo offerat dona & victimas, adeo ut qui id non faciat, ne sacerdos quidem reipsa sit. Quare si Christus in cælis existens sacerdos est, ut sane esse hactenus docuimus, necesse est, ut ipse quoque Deo aliquid offerat ac proinde etiam aliquid habeat, quod offerat. Offerre autem Deo, quid aliud est, quam Deo ministrare, & in cultu ejus occupari? Quanquam id de eo, qui proprie sacerdos est, proprie etiam intelligendum est; in eo vero qui propter similitudinem aut figuram sacerdos est, ea ratione, quæ ipsi consentanea est. Sacerdotium enim & functio sacerdotii, seu oblatio donorum & victimarum inter se sunt consentanea, & ejusdem generis.

Vers. 4. Quo pacto autem Christus sese offerat, atque adeo Deo ministret, in cælis nunc degens, jam supra non semel explicuimus: quare nunc alterum illud, quod ostendendum sumsimus, comprobandum est, nempe in cælis hæc a Christo fieri, non in terris. Etenim si in terris Christus versaretur, ibique Deo servire vellet, ne sacerdos quidem jure atque ex instituto Dei esse posset. Jam enim est in terris a Deo constitutus certus sacerdotum ordo, qui ex legis Mosaicæ præscripto dona ac victimas Deo offerunt, & quorum ministerium divinusque cultus occupatur circa tabernaculum illud.

Vers. 5. Quod est exemplar quoddam, vel potius umbra ac rudis quædam delineatio tabernaculi cælestis, in quo Christus pontifex noster degit. Significavit id Deus eo oraculo, quod Mosi reddidit, qui ex ipsius mandato tabernaculum una cum universo ejus apparatui conficiendum esset curaturus. Ita enim eum alloquitur Deus, seu Dei nomine angelus: Da operam, ut omnia ista, nempe tabernaculum, & quæcunque ad ejus ornatum apparatumque spectant, fieri cures secundum illud exemplar seu formam, quæ tibi in monte, nempe Sinai, ostensa est. Ex quibus verbis apparet, tabernaculum a Mose constructum expressisse, quantum ejus fieri potuit, ideam illam in monte Mosi ostensam ab angelo Dei personam sustinente, quę procul dubio & longe exquisitior fuit, quam id, quod ad ejus similitudinem ex terrena crassaque materia fuit confectum. Et quia non in loco humili, sed in editissimo monte, seu in aëre, qui cælum appellatur, exhibita fuit, cælestis non injuria appellari potest. Quo ipso significatum fuit, terrenum illud habitaculum a Mose constructum esse imaginem tantum quandam tabernaculi cujusdam cælestis. In eo ergo tabernaculo, quod umbra cælestis illius est, sacerdotum Leviticorum munus occupatur. Quod ipsum satis indicat humilitatem, ut ita dicam, ac vilitatem quandam istius muneris.

Vers. 6. At vero Christus longe præstantius atque excellentius adeptus est sacerdotium, & tanto quidem præstantius Levitico, seu veteri illo sacerdotio, quanto etiam præstantius est fœdus illud, quod Christus, tanquam Dei atque hominum sequester, sive divinæ voluntatis interpres atque internuncius nobiscum pepigit; quam antiquum illud fœdus, quo Leviticum sacerdotium fuit institutum, quandoquidem, ut jam supra innuimus, dignitas sacerdotii ex fœderis dignitate pendet, propterea quod per sacerdotium homines consequantur id, quicquid in fœdere de expiatione peccatorum promissum est.

Vers. 7. Jam vero longe præstantius esse novum fœdus, quod per Christum sancitum est, veteri, ex eo liquet, quod longe præstantiores habeat promissiones, quam vetus, unde etiam firmiori fundamento præcepta seu leges, quas hominibus imponit, superstruit. Etenim antiquum illud fœdus defectu aliquo non caruisse, idque promissionum inprimis habita ratione, quibus præcepta quoque seu conditiones fœderis solent esse accommodata & consentanea; Novum autem eo defectu carere, & sic veteri præstantius esse, ex eo satis intelligitur, quod, si vetus illud nullo defectu laborasset, atque adeo reprehendi nullo modo potuisset, non id egisset Deus, ut, eo abrogato, alterum succederet. Cur enim id tolleret, in quo nihil jure posset desiderari? aut illud cur substitueret, quod eodem aut simili defectu laboraret?

Vers. 8. Jam vero apertissimum est ex sacris literis, Deum id egisse, ut novum fœdus succederet veteri, idque ita prædixisse, ut in veteri se aliquid desiderare, idque ratione defectus habita, quodammoho reprehendere ostenderet. Etenim ita per prophetam Judæos, antiquum fœdus non obscure ob defectum quendam atque imperfectionem reprehendens, alloqui jussit: Ecce (res enim attentione digna est) tempus aliquando veniet, inquit summus ille Deus, quando cum genere Israëlitico, seu decem illis tribubus, quæ Israëlitici populi, cujus pars sunt maxima, nomen sustinent, itemque cum duabus illis tribubus, quæ Judæ nomine appellantur, propterea quod earum princeps sit tribus Judæ, ad quam regia familia pertinet, hoc est cum omnibus Iacobi posteris fœdus percutiam novum.

Vers. 9. Neque enim fœdus illud erit simile illi, quod cum majoribus ipsorum percussi eo tempore cum veluti manu ipsorum apprehensa eos eduxissem ex Ægypto, propterea quod fœdus illud, ob defectum expressæ vitæ immortalis, & perfectæ remissionis peccatorum promissionis invalidum fuit ad illos in officio continendos, atque adeo ipsi in fœdere illo non perstiterunt, nec conditiones ejus servaverunt. Unde factum est, ut ego quoque eos curare, ac illis benefacere noluerim, sed potius illos projecerim atque punierim, ait Deus optimus maximus.

Vers. 10. Sed hujusmodi erit fœdus illud, quod post hæc tempora cum universo Israëlitico populo pangam, inquit Deus. [*vel:* Novum, inquam, erit fœdus illud, & dissimile veteri: quia fœdus istud, quod pangam hujusmodi erit] ut non in tabulis lapideis tantum, ut olim, sed in ipsis hominum istorum mentibus ac pectoribus leges meas scribam atque insculpam, causam nempe illis sufficientissimam præbendo, ut earum memores perpetuo sint, easque exequantur. Unde consequetur, ut ego eos divino meo favore complectar ac patro-

ac patrocinio tuear, beneficiisque me dignis afficiam, ac illi vicissim me, tanquam summum benefactorem, colant ac revereantur.

Vers. 11. Ita ut non necesse sit, ut quispiam suum civem ejusdemve generis hominem moneat ac doceat, ut me Deum suum agnoscat & colat, meæque voluntati obtemperet, quandoquidem omnes sponte sua id facturi sunt, quicunque ex illo erunt populo, summi, infimi, omnisque adeo conditionis homines.

Vers. 12. Hoc vero ideo fiet, quandoquidem ex summa misericordia ac bonitate non tantum levia ipsorum delicta ac lapsus, sed gravissima etiam delicta ipsis condonabo, & omnia iniquitatum genera illis ita remittam, ut eos in æternum pro illis punire nolim, idque ipsi fœderi, quod cum illis percutiam includam. Hæc nempe tanta mea benignitas tantaque gratiæ amplitudo promissionibus fœderis inclusa, illos adiget, seu adigendi vim plenissimam habebit, ut ita se erga me gerant, quemadmodum antea expositum est. Quia tantam illis vim facient amplissima hæc mea promissa, quantam libertas mea admittere potest: ita ut non nisi magna hominum malitia fieri queat, si meis præceptis non obtemperent, secus quam sub veteri fœdere factum est, ubi promissa hand paulo erant minora, neque ad homines in officio retinendos adeo efficacia.

Vers. 13. Ex his autem Dei verbis manifestissime apparet, Deum vetus illud fœdus antiquare seu abrogare constituisse. Nam dum ait, se novum fœdus percussurum, eo ipso id fœdus, quod jam tum extabat, antiquaturum se ostendit, atque adeo jam antiquavit. Jam vero id, quod antiquatur, & veluti senescit, vimque suam paulatim amittit, prope est, ut penitus aboleatur ac dispareat, ut facile appareat, etiamsi cultus ille legalis sub veteri fœdere præscriptus adhuc aliqua ratione vigere videatur, omnia tamen ista brevi abolitum iri.

CAPUT IX.

Vers. 1. QUapropter ut ad ea redeamus, quæ superius explicare cœpimus, & comparationem inter duo fœdera, ratione habita eorum, quæ ad sacerdotium pertinent, institutam persequamur, intelligendum est, non ita nos novum fœdus supra vetus extollere, ut nihil interea huic relinquamus, quod attinet ad sacerdotium. Etenim etiam prius illud fœdus, nempe antiquum seu Mosaicum, continuit in se certa quædam Dei præcepta atque instituta, quibus divini cultus, sacerdotum opera perficiendi, ratio explicabatur, eique adjunctum fuit sacrarium, in quo cultus ille peragi debebat, quanquam terrenum, non cæleste, prout etiam cultus ipse terrenus erat, eo loco peragendus.

Vers. 2. Etenim ut de sacrario prius dicamus, duo fuerunt constituta tabernacula, quanquam inter se continua, cultui divino destinata. Erat enim unum eorum prius seu anterius, in quo repositum erat candelabrum aureum, in quo positæ lucernæ semper ardebant, & mensam, in qua panes sacri per septimanas singulas proponebantur. Et hoc quidem tabernaculum simplici sanctorum nomine appellari solet.

Vers. 3. Sed post alterum velum (nam prius etiam tabernaculum velo tegebatur) erat aliud adhuc tabernaculum: quod quia priori erat sanctius, ut postea melius intelligetur, ideo sanctum sanctorum, hoc est sacrarium sanctissimum appellabatur.

Vers. 4. Habuit autem illud tabernaculum juxta se aram thymiamatis, seu suffumigatorium, quæ ejus velo fuit admota, ita ut licet revera esset in priori tabernaculo, tamen magis ad posterius pertinere videretur. Suffitus enim ideo in ea fiebat, ut odor in interius tabernaculum spargeretur. In se autem continuit eam arcam, quæ propterea, quod tabulas fœderis in se contineret, & quoddam etiam fœderis inter Deum & populum percussi erat symbolum, arca fœderis appellabatur; quæ quidem undique tecta erat auro, habebatque exterius appositam sibi urnam auream, in qua continebatur manna, seu cibi illius, qui cælitus populo Israëlitico fuit datus in deserto, reliquiæ, quæ memoriæ causa ibi asservari a Deo fuerunt jussæ; & una virga Aaronis, quæ noctu progerminaverat, & amygdalas protulerat, qua re testatus est Deus, se soli Aaroni ejusque familiæ sacerdotium assignasse, nec cuipiam præterea; in cujus rei monumentum virga illa eodem loco reposita atque asservata fuit. Intra se autem, uti jam dictum est, arca illa continuit tabulas fœderis hoc est tabulas illas lapideas, in quibus Deus decalogum, seu decem illas leges præscripsit, quæ fuerunt præcipuæ conditiones fœderis, inter ipsum & populum pacti, quas leges fundamentales fœderis non injuria appellaveris.

Vers. 5. Sed supra arcam istam constitutæ fuerunt imagines quædam, quæ Cherubim appellantur, facie nempe humana, & alis instructæ, quæ quidem erant admodum splendidæ, & alis suis obumbrabant operculum arcæ, quod propitiatorium appellatur propterea, quod Deus ibi Mosen alloqui, eique responsa dare, & sic populo, ad quem ea pertinebant, propitium se exhibere solebat. De quibus rebus omnibus sigillatim dicendi tempus nunc non est, quem nimirum in finem fuerint constitutæ, aut quid adumbraverint. Instituto nostro satis est, breviter illas percensuisse, & quales illæ fuerint indicasse, ut ita intelligatur, omnia ista terrena ac mundana fuisse, cæleste ac spirituale nihil.

Vers. 6. Porro autem, ut jam ad divini cultus rationem in isto sacrario peragi solitam transeamus, cum ista omnia ita essent præparata ac constituta, in prius quidem seu anterius tabernaculum, quod sancta simpliciter appellatur, quotidie ingredi solebant, hodieque solent sacerdotes, ad cultum divinum ex Dei præscripto ibi peragendum, sacerdotes, inquam, etiam vulgares, non tantum summus.

Vers. 7. At in posterius tabernaculum, nempe sanctissimum, semel tantum quotannis ingredi solebat soletque non vulgaris aliquis sacerdos, sed solus sacerdos summus, idque non sine sanguine victimarum, quem partim ad suos, familiamque suam, partim ad universi Israëlitici populi lapsus, qui vi antiqui fœderis remitti poterant, sed sacrificiis forte aliis expurgati non fuerant, expiandos offerebat, eum in sacrario certis ceremoniis ac ritibus spargendo.

Vers. 8. Porro autem, ut appareat, quam longe abfuerint tempora illa quibus ista viguerunt, à felicitate horum temporum, quibus novum fœdus est constitutum, primo animadvertendum est, Deum, qui

spiritu suo Mosen servum suum aliquando imbuit, & menti ejus illa, quæ hactenus exposuimus, ut ea confici curaret, inscripsit, cujus vi etiam atque impulsu Moses ea literis consignavit, eo quod non nisi summo pontifici semel in anno liceret in sacrarium illud sanctissimum ingredi, atque adeo non nisi illi via hæc ad illud pateret, significare voluisse, viam atque aditum ad verum sacrarium, hoc est cælum ipsum, in quo Deus revera habitat, nondum fuisse publice patefactum, & hominibus promulgatum tum, cum adhuc prius tabernaculum ex ipsius voluntate consistere, & pro sacro haberi, in eoque solo cultus divinus peragi debuit, hoc est, quamdiu fœdus antiquum, quod cultum divinum ei alligarat, viguit. Quod si enim nemini tum temporis patebat in sancta illa terrena aditus, præterquam summo sacerdoti, quid de vero illo sacrario, cujus umbra tantum illud erat, statuendum est? Unde jam apparet, magnam fuisse istorum temporum infelicitatem præ his nostris, quibus via ad verum Dei sacrarium, hoc est ad cælum omnibus hominibus patet, & quod nondum ingrediantur non ideo fit, quod non liceat, aut via a Deo non sit publicata, ac veluti promulgata, sed quod id per naturæ nostræ conditiones nondum fieri queat, secus quam olim fiebat, ubi hominibus, qui in terrenum tabernaculum ingredi alias quidem poterant, sed ingredi, & viam illam tentare per Dei mandatum non licebat. Diximus autem tamdiu eam temporum infelicitatem durasse, quamdiu ipsum sacrarium, quod rem hanc aliquando adumbrabat, & aliqua ratione significabat, durare & existere ex Dei voluntate debuit, durare ac consistere debuisse, & hoc tempore, si divinam voluntatem spectes, sanctitatem suam, quam olim obtinuit, amisisse.

Vers. 9. Fuit enim illud tantum umbra & imago quædam sacrarii veri, in quod pontifex noster est ingressus, quæ ei tantum tempori ex Dei instituto inservire debebat, & usum in cultu numini divino præstando habere, quo ejusmodi sacrificia ac victimæ ex Dei præscripto offerebantur; quæ ut ipsæmet terrenæ ac carnales erant, non spirituales ac cæleſtes, ita non spiritualem pariebant effectum sed tantum carnalem, hoc est non poterant conscientiam illius, qui ea Deo, vel per se, vel per manum sacerdotis, offerebat, & Deum hoc pacto colebat, a reatu peccati ac supplicii divini metu expurgare, ac penitus liberare; cum non ideo essent instituta, & a Deo imposita populo, ut offerrentur eorum peccatorum expiandorum causa, quæ vere naturaque sua peccata sunt, & conscientiam hominis vere polluunt.

Vers. 10. Sed tantum istiusmodi lapsuum expiandorum gratia, qui tum, verbi gratia, admittebantur, cum quis cibo illicito, & in lege prohibito per imprudentiam aliquam fuisset usus, aut potu, qui vel ob vas, vel ob aliam aliquam rem, quæ incidisset, impuram & ipse impurus fuisset redditus: item si quis forte neglexisset absque contemptu tamen legis divinæ ablutionem aliquam corporis post impuritatem aliquam contractam, cujusmodi multa a Deo per Mosen imperantur: & denique, ut uno verbo complectar omnia, si quis aliquid ex præceptis ac institutis carnalibus fuisset transgressus, hujusmodi, inquam, delicta sacrificiis legalibus expiabantur, & si quod aliud erat delictum, quod vere peccatum dici poterat, id eatenus tantum expiabatur, quatenus carnem hominis censebatur polluere, & vel ad consortium cum hominibus cæteris ejusdem populi, vel ad res locumque sacrum contingendum eum reddebat inhabilem. Conscientiæ autem inflictum vulnus minime sanabant sacrificia illa, aut labem illi aspersam delebant: quam ob causam etiam non perpetuo durare illa debuerunt, sed ad illud usque tempus, ut observarentur, a Deo fuit mandatum populo, donec tempus adveniret in quo omnia ad meliorem & perfectiorem statum perducerentur.

Vers. 11. Exposuimus huc usque satis, quid antiquum fœdus, quod ad sacerdotium attinet, habuerit, quaque in parte defecerit: tempus nunc est, ut videamus, quid novum habeat præ veteri, & quidem ejusdem sacerdotii habita ratione, seu, quod eodem recidit, quo pacto Christus veteres illos sacerdotes, superet, tum sacrarii, tum ipsius expiationis, quæ per eum perficitur, ratione. Is ergo, postquam sacerdos summus evasit, & sacerdos quidem ejusmodi, qui non id ageret, quemadmodum pontifex legalis, ut bonis terrenis populus carnalis, a peccatis expiatus, ex divino promisso potiri posset; sed qui id curaret, ut ipsius populus cæleſtibus ac sempiternis bonis, obtenta plenissima peccatorum remissione, ditaretur: quæ bona & respectu temporum legis, & respectu hujus seculi præsentis, futura appellari merentur, eorumque plena possessio adhuc a nobis expectatur: hic itaque tantus ac talis pontifex, postquam exortus est, non per ejusmodi tabernaculum seu sanctuarium, quod hominum manu esset factum, hoc est quod ex ejusmodi materia constaret, quæ pertineret ad numerum creaturarum oculis nostris subjectarum, quæ & crassæ sunt, & corruptioni obnoxiæ, ex quibus omnia constant hominum opera, quale quidem fuit sacrarium pontificis legalis; sed per longe præstantius, amplius ac patentius, præstantiorisque naturæ & perfectius tabernaculum seu sacrarium, nempe ipsum cælum amplissimum atque augustissimum, quod immortalitatis sedes est:

Vers. 12. Neque etiam ut pontifex legalis, interveniente fusione sanguinis hircorum & vitulorum seu juvencorum, sed interveniente sui ipsius sanguinis fusione, ingressus est in locum omnium sanctissimum atque augustissimum, in quo Dei ipsius thronus est collocatus, & intimo illi sacrario, seu adytis, in quibus arca erat reposita, respondet; & ingressus quidem est, non ut pontifex legalis, sæpius, sed semel tantum, utpote qui unico illo ingressu & coram vultu Dei apparitione expiationem peccatorum pepererit, non ad certum tantum tempus certosve homines pertinentem, sed æternam, quæ ad omnia usque ad mundi finem secula, omnesque omnino homines, qui ad Christum pertinent, omniaque illorum peccata vim suam porrigat, eorumque remissionem ipsis pariat, ita ut repetitione istius ingressus atque adeo oblationis expiatoriæ, non sit opus.

Vers. 13. Cujus rei ratio hæc est, quod sacrificium illud Christi ipsas hominum animas ac conscientias, a peccatis, quæ mortem sempiternam commerebantur, expiet, eosque ad Deum summo in posterum studio colendum, peccataque, quæ expiationem denuo possent desiderare, summo studio cavendum permoveat. Etenim si sanguis boum vel juvencorum & hircorum Deo oblatus, itemque cinis juvencæ aqua permixtus homines aliqua labe ac macula contaminatos, si eo conspergerentur, ab ea labe vindicaret, ita ut quoad carnem puri

nem puri conſerentur, & ſacra jam illis contingere, quæ quidem a vulgo contrectari poterant, & cum reliquo populo miſceri liceret, licet interim nec ſanguis, nec cinis ille ullam per ſe vim haberet ad puritatem illam carnis efficiendam, ſed tantummodo ex ipſius Dei inſtituto.

Verſ. 14. Quanto magis ſanguis ſeu mors cruenta Chriſti, qui ea interveniente vim virtutemque ejuſmodi conſecutus, qua vitam ſuam perennet, utpote æternum in ipſo remanentem, ſe ipſum, ut victimam decebat ab omni labe atque imperfectione immunem, hoc eſt immortalem obtulit, & cælos ingreſſus ei, ut ita dicam, præſentavit; animas ac conſcientias noſtras repurgabit a reatu eorum peccatorum, quæ mortem ſempiternam nobis afferre poſſent, quæque ſub lege expiari non poterant, atque adeo a ſupplicii divini, quod nos commeritos ſciebamus, metu vindicabit, & hoc pacto excitabit ad colendum omnibuſque obſequiis demerendum Deum verum, qui, ſecus quam idola ac fictitii Dii, revera vivit, vitamque omnibus aliis rebus diſtribuit atque impertit. Etenim mors Chriſti violenta, qua interveniente is immortalem vitam adeptus eſt, & tanquam pontifex ſalutis noſtræ curam apud Deum in cælis ſuſcepit, non tantum ex Dei decreto, verum etiam, rei ipſius natura inſpecta, vim, quam nos manifeſto cernimus, habet, ad peccata illa mortifera expianda, & ſic conſcientiam noſtram a reatu & pœnæ metu vindicandam, quandoquidem ea morte, quam conſecuta eſt Chriſti jam immortalis facti in cælo oblatio, non modo promiſſionem divinam de remiſſione operum mortiferorum, in novo fœdere, ut ſupra vidimus, comprehenſam, confirmat & ſancit, & ſic, ut ea rata ſit, efficit, verum etiam quatenus in cauſa eſt, ut Chriſtus immortalem vitam adeptus, ſeipſum Deo offerret, & ſic cauſam noſtram apud ipſum ſuſciperet, eatenus etiam efficit, ut remiſſio peccatorum actu ipſo in nos proficiſcatur, idque nos clare cernimus ac ſentimus. Unde, ut diximus, conſcientiam noſtram, quæ id agnoſcit, metu divini ſupplicii ſeu æternæ mortis liberat, cum fructum tantæ benignitatis ſe aſſequi non poſſe cernat, niſi in poſterum *Deo* ſerviat, eumque ſummo ſtudio colat, & ad id faciendum ſeſe accingat; nec quicquam amplius, quod mortem homini afferre ſalva novi fœderis vi queat, committat. Quare recte a nobis aſſertum eſt, multo magis mortem Chriſti cruentam conſcientias noſtras expurgare a mortiferis operibus, quam olim ſanguis victimarum, & cinis juvencæ expurgavit carnis labes ac maculas: ac porro, quia ea conſcientiæ purgatio efficit, ut in poſterum Deo ſerviamus, nec mortifera opera amplius committamus, nihil amplius opus eſſe, ut Chriſti ſacrificium repetatur, cum peccata, quæ in populo ſuo expiet, poſtquam ſemel expiata fuerint, non amplius reperiantur. Nam quod lapſus quidam nihilominus in iis reperiantur, id efficere non debet, ut Chriſtus denuo ſanguinem fundat, ſeque iterum Deo offerat, ad errata iſta expiandum: cum proprius oblationis Chriſti finis non is ſit, ut lapſus ejuſmodi expiet, quod legalia quoque ſacrificia aliquo modo præſtabant, ſed ut opera mortem, & quidem æternam, afferentia, a quibus Chriſtiani homines in poſterum abſtinent, aut ſi non abſtinent, revera ſacrificio Chriſti non expiantur, tollat, & ab eorum pœnis homines vindicet.

Verſ. 15. Quod ut rectius intelligatur, animadvertendum eſt, Chriſtum propter hoc ipſum conſtitutum eſſe mediatorem, ſeu *Dei* internuncium, per quem teſtamentum novum (quo nomine fœdera etiam hoc loco complectimur) nobiſcum pangendum & ſanciendum, ut mortem cruentam fœderis illius confirmandi cauſa ſuſtineret, in eum finem, ut vi illius fœderis, atque adeo etiam mortis ad eam confirmandam adhibitæ, expiarentur ea peccata, non quæ ſub priori etiam fœdere poterant expiari; ſed eæ tranſgreſſiones ac ſcelera, quæ vi iſtius fœderis tolli non poterant. Eatenus enim fœdus, cujus Chriſtus mediator eſt, novum cenſeri debet, quale non fuiſſet, ſi ii tantum lapſus, qui ſub veteri etiam fœdere aliqua ratione expiari poterant, illius vi expurgarentur ac remitterentur. Ea autem re ideo erat opus, in eumque finem hoc totum Dei beneficium ſpectavit ac ſpectat, ut ii, quibus ſempiterna felicitas eſt oblata, quam hæreditario quaſi jure aliquando ſumus adepturi, poſſint tantum bonum reipſa adipiſci. Adipiſci autem nequaquam poterant, gravium ſcelerum ac peccatorum, quæ vi antiqui fœderis remitti non poterant, expiatione nondum propoſita. Illa enim morti, & quidem æternæ, omnes reddunt obnoxios. Quis vero ejuſmodi peccatis ſe non obſtrinxerat? Quare ne fruſtra ſempiterna felicitas hominibus offerretur, quod quidem apertiſſime factum eſt in novo fœdere, neceſſe fuit ſimul etiam proponi expiationem peccatorum, mortem hominibus afferentium. Et hunc in finem debuit teſtamenti ſeu fœderis illius mediator mortem perferre. Quam ob cauſam paulo ſuperius morti cruentæ Chriſti (hunc enim illum mediatorem eſſe diximus) purgationem conſcientiæ a mortiferis operibus adſcripſimus.

Verſ. 16. Etenim ubi teſtamentum conſtituitur, neceſſe eſt ut ſi illud ad effectum perduci debeat, mors interveniat ipſius teſtatoris.

Verſ. 17. Nam alioqui quamdiu adhuc vivit teſtator ipſe, nondum penitus eſt ratum, neque ad effectum perduci poteſt, quandoquidem omnis illius effectus poſt mortem teſtatoris demum differtur, & mutari adhuc a teſtatore vivente poteſt. Quod autem in teſtamentis proprie dictis accidit, id etiam transferendum eſt ad fœdera, quæ teſtamenta etiam a Græcis ſeu literarum interpretibus appellantur: in quibus neceſſe eſt, ut is qui teſtamentum alterius nomine ſancit, & veluti teſtatoris perſonam ſuſtinet, vel alienum fundat ſanguinem, nempe animalis alicujus, quod ex ejus parte, cujus juſſu teſtamentum ſeu fœdus conſtituit, ad id ſanciendum ac id confirmandum adhibet, fundat; vel ſi præſtantius ac ſublimius ſit fœdus, quam ut tam vili ſanguine ſanciri ac confirmari debeat, ſuum ut ſanguinem fundat, neceſſe eſt, ut ita hac in parte inſtar ſit teſtatoris. Quod poſterius in novo fœdere ſanciendo fieri debuiſſe paulo inferius videbimus, ubi Chriſtus, qui Dei nomine teſtamentum iſtud fecit, & ſic teſtatoris quodammodo perſonam ſuſtinuit, non brutorum, ſed ſuo ipſius ſanguine id ſancire neceſſe habuit.

Verſ. 18. Interim ut id, quod de teſtamentis diximus, clarius appareat, nempe ea rata non eſſe, niſi mors teſtatoris, quo nomine hic etiam mediatores fœderum includimus, accedat, vel ſaltem alicujus animalis, quod ſuo veluti nomine ac loco ad id confirmandum adhibeat: animadvertendum eſt, eam ob cauſam factum eſſe, ut non modo teſtamentum ſeu fœdus novum ſine ſanguine non fuerit ſancitum, ſed

ne prius

ne prius quidem illud, seu antiquum, quod per Mosen cum Israëlitico populo est percussum.

Vers. 19. Etenim quemadmodum ex parte in sacris literis legimus, ex parte autem traditione accepimus, postquam Moses universa præcepta, quæ lege continentur, quæ quidem primum a Deo acceperat, universo populo exposuisset, ac promulgasset, accepto sanguine vitulorum & hircorum, quos mactandos curaverat, eoque aqua permixto ac veluti diluto, ut spargi commodius posset, itemque lana cocco tincta, & hyssopo, quarum rerum alias in adspersionibus sacris usus est, iisque in sanguinem illum aqua permixtum intinctis, tum librum ipsum in quo ea præcepta descripta erant, & universum populum eo conspersit, his additis verbis:

Vers. 20. Hic est ille sanguis, quo significatur, ratum jam esse, ac porro etiam fore fœdus illud, quod Deus vobiscum pangere jussit.

Vers. 21. Neque vero tantum in fœdere isto sanciendo sanguinem adhibuit Moses, verum etiam in consecrandis iis rebus, quæ ad cultum divinum sub veteri fœdere pertinebant, quandoquidem & tabernaculum ipsum, seu sanctuarium utrumque, & omnia vasa, quæ ad ministerium in sanctuario peragendum pertinebant, itidem sanguine conspersit, ac sic a profanis rebus penitus secreta divino cultui penitus consecravit.

Vers. 22. Et denique non modo in fœdere primum sanciendo, & rebus ad cultum divinum pertinentibus secundum fœderis rationem primum constituendis, sanguinem adhiberi fuit necesse; verum etiam in plerisque purgationibus & expiationibus peccatorum omnibus, testamento seu fœdere isto ita jubente. Etenim omnia propemodum, homines nimirum, & res aliæ, præsertim sacræ, si qua labes illis censeretur esse adspersa, sanguine solebant ex legis præscripto repurgari, & ab ea labe ita vindicari, ut pro pollutis non amplius haberentur; ac præterea nemini ullius peccati, ex fœderis illius vi, contingebat remissio absque sanguinis effusione, seu victimæ alicujus cæde, quæ ad expiandum peccatum adhibenda erat, pro qua in certo tantum peccati genere ob ejus, qui deliquerat, inopiam, aliquid aliud substituebatur: sed cæteroqui legis intentio erat, ut non nisi cæde alicujus animalis peccatum expiaretur.

Vers. 23. Dices, ex his, quæ dicta sunt, id tantum effici ad novum etiam testamentum confirmandum & ad effectum perducendum, sanguinis fusionem debuisse intervenire, non vero Christum ejus testamenti seu fœderis mediatorem mori debuisse. Cur enim, inquies, non sufficiat animalis vel unius, vel plurium sanguinem, ut sub veteri testamento factum esse vidimus, fundi, & eo expiationem peragi? Respondemus igitur, sanguinem brutorum hic nequaquam suffecisse, ut olim sub lege. Etenim cum sub lege, seu veteri testamento omnia, quæ expurgabantur, essent terrena, ac umbræ tantum figuræque rerum cælestium, nihil mirum fuit, cum ea sanguine, ut vidimus, expurgare esset necesse, res plane terrenæ ad eam rem adhiberentur, & pecudibus cæsis cum ipsum tabernaculum, seu sacrarium, quod veri figuram quandam fuisse diximus, tum omnia ad illud pertinentia, sive res, sive homines, consecrarentur, & a labe forte aspersa emundarentur. At vero sub novo fœdere ea, quæ quodammodo expurganda sunt, cælestia sunt, ad quæ emundanda meliori victima opus est, qualis nulla potest excogitari præter Christum alia, quandoquidem victimæ sanguinem fundi, ipsumque in cælum postea ferri, tanquam in sacrarium, in quo Deus habitat, necesse erat. Talis sane non ex pecudum numero esse poterat, sed ex hominum; nec hominum quisquam præter Christum, qui & mediator novi fœderis erat, & ex sua parte aliquid adhibere debebat, cujus cæde fœdus confirmaret, quique præterea & inculpatus prorsus erat, quemadmodum victimam esse oportebat, & pontifex a Deo constitutus, qui proinde sacrarium ingredi debebat, ut nihil convenientius esset, quam sanguinem suum fundere, & sui ipsius oblatione cælestia expurgare. Dico autem cælestia expurgari, quatenus homines, qui ad cæleste sacrarium pertinent, & ejus aliquando ingrediendi potestatem habent, a peccatis omnibus expiantur; quod cum fit, ipsum quoque tabernaculum, quod eorum quasi contactu pollutum censetur, repurgatur atque expurgatur. Quemadmodum etiam olim tabernaculum illud terrestre, quia in medio immunditiarum filiorum Israël habitabat, ut scriptura loquitur, & ab iis quodammodo polluebatur, aut pollui censebatur, ideo pontifex in anniversario sacrificio sanguinem ibi spargens, eumque Deo offerens, illud dicebatur expurgare ab immunditiis filiorum Israël. Jam autem quia hominibus peccatoribus spes facta est cælestis illius vitæ, & potestas iis, si in Christum crediderint, facta est tabernaculum cæleste ingrediendi, illud ad nos quodammodo descendit, vel nos ad illud elevati atque admissi sumus, atque adeo illud nostro veluti contactu, quandoquidem omnes impuri eramus, inquinatum, Christi sacrificio factum est, ut emundaretur, & pro polluto non amplius censeretur: quandoquidem victima Christi eo illata nos a peccatorum sordibus fuimus repurgati, adeoque effectum, ut & nos pro justis ac mundis haberemur, reatu & pœna peccatorum a nobis sublata, & nos a peccatorum servitute ad pietatem ac sanctimoniam traduceremur, quo fit, ut etiamsi nos Christiani conjunctionem, ut ita loquar, quandam cum cælo habeamus, idque spe certa quodammodo attingamus, & aliquando reipsa simus ingressuri, nihilominus tamen nulla amplius labes cælo a nobis censeatur aspergi, nec indignum est, nos in illud aliquando admitti. Ex quibus jam facile apparet, ad hanc rem efficiendam, hoc est ad cælum ipsum, ac populum ad cælos pertinentem expurgandum, non suffeciisse victimas illas legales, tantaque re indignas fuisse; sed longe præstantiorem requisitam fuisse victimam, quæ nimirum esset ipse Christus.

Vers. 24. Christus enim, quemadmodum supra diximus, non ingressus est in sacrarium hominum manibus factum, quale fuit sanctuarium sub veteri fœdere constitutum, quodque esset figura quædam tantum veri & perfecti sanctuarii; sed quemadmodum ipse verus & perfectus fuit pontifex, qui tanquam corpus umbris illis legalibus respondit, ita etiam in verum ac perfectum sanctuarium, hoc est, in ipsum supremum cælum ingressus est, ut toto hoc tempore, quo novum fœdus vim suam habet, coram ipsius Dei facie, ut ita loquar, compareat, summo nostro bono, seu eum in finem, ut nostra peccata expiet, quemadmodum olim pontifex in sanctuarium ingrediens coram vultu Dei, eo in loco aliqua ratione habitantis,

comparere

comparere dicebatur, in populi bonum atque utilitatem, nempe ut peccata illius expiaret, seu id faceret, quo præstito, ex divina benignitate populus a reatu ac pœna peccatorum absolvebatur. Christus autem quia in supremum cælum ingressus est, ubi non impropria quadam ratione, sed vere ac proprie Deus residet, coram ipso primum comparuit, ac porro apud Deum remanens, perpetuo remissionem peccatorum nostrorum ac salutem populi sui procurat. Ideo, licet a dextris Dei considere, propter supremum imperium, quod a Deo adeptus est, dicatur; tamen cum pontifice veteri comparatus dici potest coram *Deo* aut ejus facie comparere, propterea quod perinde est, ac si Deus ipse, victima sibi a Christo oblata, ipsemet peccata nobis remitteret, & virtute sua pœnas a nobis tolleret, cum Christus eas virtute sibi a Deo concessa tollit; ipse autem interea, dum adeo solicite in salutis nostræ curam incumbit, apud Deum pro nobis intercedere, & advocatus noster, aut patronus apud ipsum esse videtur.

Vers. 25. Quemadmodum autem Christus in eo pontifici legali dissimilis fuit, quod non in manufactum sacrarium fuerit ingressus, sed in ipsum cælum, ita etiam in eo dissimilis illi est, quod non ita est ingressus, ut inde egressus sæpius ingrediatur, seque adeo ipsum offerat, quemadmodum olim pontifex non semel, sed quotannis ingrediebatur in sacrarium cum sanguine non suo; atque adeo non seipsum, sed sanguinem victimarum cæsarum oblaturus, secus quam de Christo diximus.

Vers. 26. Nam si velis Christum in eo quoque similem esse debere pontifici Aaronico, ut sæpius seipsum offerat, ut sic justa sit ἀναλογία & proportio inter Christi oblationem, & oblationes pontificum veterum, quibus omnibus unus respondet Christus, etiam ratione numeri seu multitudinis oblationum, sequetur, eum etiam sæpius mortem perpeti, & sanguinem suum fundere debuisse, quandoquidem oblatio expiatoria sine victimæ cæde & sanguinis effusione fieri non potest. Quod etsi per se absurdum sit, de Christo statuere, eo tamen insuper absurditas rei augetur, quod inde sequatur consentaneum fuisse, ut Christus a primis mundi temporibus pati, atque adeo ab eo tempore usque ad novi fœderis constitutionem sæpius moreretur, & oblationem sui ipsius repeteret. Neque enim conveniebat oblationem Christi post eos demum existere, quorum causa vere ac proprie est comparata, hi autem sunt omnes ii, quicunque ad novum fœdus pertinent; sed eos debebat antecedere, ut nimirum ex ea spem certam remissionis peccatorum consecuti ad serviendum Deo viventi, quemadmodum supra diximus permoverentur. Sed non tantum eosdem antecedere debuisset, verum etiam quam sæpissime ante illud tempus repeti debuisset, atque adeo a primis mundi seculis ejus fieri initium: quia consentaneum fuisset, quo sæpius fuisset repetita, tanto majorem vim. habituram fuisse ad hominum peccata expanda, si statuatur, sæpius eam repeti debuisse, ut peccata hominum penitus expurgare posset. [*vel*: sequetur Christum sæpius etiam pati, ac sanguinem suum fundere debere, cum sine sanguinis effusione oblatio nequaquam peragi queat. Id quod, quam sit absurdum, satis cuivis apparet. Sed præter illud hoc quoque accedit, quod si justa deberet esse hac in re inter oblationem Christi & pontificum istorum proportio, non his ultimis demum temporibus Christus initium patiendi, ac porro etiam semetipsum offerendi facere debuisset, sed jam olim, atque adeo a primo mundi seculo; alioqui haudquaquam numerum istarum oblationum expleviſſet, qui numero istarum oblationum legalium solennium exacte responderet.] Atqui aliter factum esse videmus. Nam Christus non a primis statim mundi temporibus extitit, & pontificatus munere functus se ipsum occidi permisit, ac porro Deo obtulit; sed jam mundo ad finem inclinante exortus est, atque ita in mundo comparuit, ut per victimam suam, quam postmodum Deo obtulit, peccati vim tolleret, [*vel*: ad vim peccati, hoc est ejus reatum simul ad dominium extinguendum, cum victima sua, quam postea Deo obtulit, comparuit, & officio suo fungi cœpit:] [vel, cum victima illa sua coram Deo in cælesti sacrario, quemadmodum ante diximus, apparuit.] & tum reatum ipsius exstingueret, tum dominium illud, quo antea homines premebat, abrogaret, & ex ipsius servitute eos vindicaret.

Vers. 27. Unde jam facile apparet, Christum ante hujus mundi finem ac judicium illud extremum è sacrario suo non egressurum, ut denuo patiatur, ac seipsum Deo offerat, sed quemadmodum ea est hominum conditio, ut necesse sit, eos semel mori, post mortem autem nihil amplius est, quod hominibus exspectandum sit, præter ultimum illud judicium, ubi homines coram tribunali Christi consistent, & digna factis suis præmia aut supplicia referent, atque adeo ii qui a Christo expiantur, effectum illius expiationis perfecte sentient:

Vers. 28. Ita etiam Christus semel tantum mortem perpessus est, eaque interveniente in cæleste sacrarium ingressus Deo sese obtulit, ut multorum hominum, nempe omnium eorum, qui in ipsum credunt, peccata expurgaret, atque ab iis auferret; postea vero cum illud judicii tempus adveniet, è sacrario illo egredietur, expurgato jam penitus peccato, nec ullum amplius pro eo sacrificium oblaturus, sed iis, qui ipsum solicite expectant, & ab eo misericordiam ac peccatorum suorum remissionem sperant, ita comparebit, ut iis salutem sempiternam reipsa largiatur: qua in parte legalis quoque pontifex Christum aliqua ratione adumbravit. Is enim in sacrarium ingressus, omnibus iis, quæ ad expiationem peccatorum pertinebant, peractis, ad populum, qui ante tabernaculum expectabat rei sacræ intentus, sine victima, quam amplius offerret comparebat, eique secundum Dei præscriptum benedicens, quendam expiationis illius effectum illis impertiebatur, vel potius a Deo exoptabat: id quod Christus non optando, sed salutem reipsa præstando, ut regem ac divinum plane pontificem decet, perficiet.

CAPUT X.

Vers. 1. HÆc ut rectius intelligantur, & ratio illius discriminis, quod inter Christum & legalem pontificem hucusque constituimus, nempe quod hic sæpius, ille semel tantum seipsum obtulerit, appareat, paulo altius res est repetenda. Animadvertendum igitur est, legem Mosaicam bona nobis olim demum perfecte obventura,

nempe perpetuam a pœnis omnium peccatorum etiam gravissimorum liberationem, & vitæ sempiternæ donationem, non aperte hominibus, veluti in imagine quadam spectanda proposuisse, quemadmodum in euangelio contingit, ubi clarissima extat eorum bonorum promissio; sed obscura quadam atque umbratili ratione delineasse. Hinc enim factum est, ut ea, licet quotannis ejusdem generis victimæ Deo offerrentur, & quidem per totum illum seculorum tractum, quo res duravit durareque debuit, non tamen unquam potuerit eos, qui ad Deum tum accedebant, & sacrorum istorum participes erant, aut fieri cupiebant, vere ac perfecte a peccatis emundare, ita ut reatus præteritorum peccatorum tolleretur, & in futurum ipsa peccata ab hominibus amoverentur: quod cum fit, tum demum homines, perfecte expiati dici debent, siquidem prioris vitæ macula ita Dei beneficio regitur, ac si homines nihil unquam peccassent; in posterum autem ne locum quidem in iis amplius peccatum habet. Hoc si lex perficere potuisset, non umbram tantum bonorum sub novo fœdere hominibus præstandorum habuisset, sed rem ipsam, veramque ejus formam ante oculos posuisset.

Vers. 2. Id autem, quod diximus, legem præstare non potuisse, ex illo insuper apparet, quod alioqui sacrificia illa debuissent cessare, nec amplius Deo offerri, quandoquidem homines jam semel expiati nullius amplius peccati sibi fuissent conscii, propter quod vi sacrificii præcedentis essent ab iis delictis, pro quibus id fuerat oblatum, penitus liberati atque ab iis avocati.

Vers. 3. Atqui contra videmus accidere, & quidem ex ipsius legis mandato. Nam quotannis, ut diximus, sacra ista repetuntur, eodemque tempore solennis fit a pontifice peccatorum a populo superiori anno commissorum commemoratio, dum ea super hirco in desertum mittendo confitetur, & veluti capiti ipsius imposita, una cum ipso in desertum ablegat.

Vers. 4. Et quid mirum? quum fieri nequaquam possit, ut sanguis boum & hircorum, qui in anniversario sacrificio offerebatur, sanguis quidem bovis vel juvencæ pro peccatis pontificis, & domus ipsius, hirci vero pro peccatis populi, a peccando homines abducat, & sic efficiat, ut in posterum ab ipsis cessaret. Quæ enim in eo sanguine, licet Deo oblato, vis esse queat, ad rem tantam efficiendam?

Vers. 5. Atque hæc est causa, cur Deus ista sacrificia sub novo fœdere tolli, & aliud longe perfectius, quod vim haberet homines a peccatis abducendi, per Christum offerri voluerit, quod proinde repeti non debeat, cum semel oblatum homines a peccatis ita repurget, ut ea non committant amplius, quæ denuo sint sacrificio aliquo expurganda. Id enim est quod in Psalmis legimus, ubi Christus in futurum illum mundum seu cælum ingrediens, ita loquens in Davidis persona introducitur. [*vel*: munere suo inter homines primum fungi incipiens, ita in persona Davidis loquens introducatur.] Victimam & oblationem de pecudibus aliisve rebus, quæ tibi secundum legis institutа offerri solent, non cupis amplius, sed mihi corpus, quod tibi offeram, parasti, & ad oblationem in cælesti hoc sacrario peragendam aptum reddidisti, [*vel*: sed me totum ad tibi serviendum comparasti, & ministerio tuo in perpetuum addixisti:] dum id incorruptibili ac cælesti habitationi fecisti accommodatum, ita ut illo circumdatus perpetuo apud te habitare, tuamque voluntatem exequi possim.

Vers. 6. Holocausta, inquam, quibus alias non parum vulgo delectari crederis; easque oblationes, quæ ad delicta expianda adhiberi solent, offerri non amplius tu vis.

Vers. 7. Hoc ergo postquam intellexi, ita constitui mecum, atque adeo jam pronuncio; Ecce, ô Deus, jam adsum, ut quemadmodum in volumine legis sacratissimo de me prædictum est, faciam, ô Deus, id quod tibi vere placet, atque adeo longe præstantius, quam legalia erant tibi sacrificium offeram, id est meipsum tibi offeram, ut omnia illa peragam, quæcunque tu de salute humani generis constituisti, hoc tibi omnium sacrificiorum in lege præscriptorum erit loco. [*vel:* id est usque ad crucis mortem tibi obtemperabo, & sanguine meo pro hominum salute profuso, cælum ingrediar, atque ibi omnia, quæ ad humani generis salutem pertinent, curabo ac perficiam.]

Vers. 8. Qua in re David, qui hæc verba literali sensu de se enunciavit, Christi typum gessit. Is enim ab exilio revocatus atque in regnum suum ingressus, cum apud se perpenderet, qualenam sacrificium Deo pro tanto beneficio in se collato offerret, [*vel*: Is enim cum de eo cogitaret, quale sacrificium Deo, pro beneficio, quod a Deo impetrare volebat, offerret,] animadvertit, sacrificia illa carnalia, quæ alias Deo offerrentur, viliora esse; quam ut offerri a se debeant, ideoque dixit, se, quia deprehenderit, victimas & oblationes illas legales Deo non admodum placere, sed Deum obtemperationem mandatorum exigere, velleque illum suis servitiis perpetuo esse mancipatum; perinde ut servus ille soleat, qui anno septimo egredi è servitute heri sui nolens, applicetur ad ostium & postes heri sui, ut auris ejus subula perforetur, itaque in posterum heri sui ædibus ac servitio addictus censeatur, ut amplius egredi è servitute nequeat. Hoc, inquam animadvertens David, constituit ita secum, itaque *D*eum allocutus est: Ecce adsum, ut quemadmodum in volumine legis de me aliisque regibus præscriptum est, voluntatem tuam exequar, & id quod tu præcepisti summa cum animi alacritate ac studio præstem, & hoc tibi sacrificii loco offero. Huic *D*avidis ab exilio reditui atque in terram Israëliticam regressui respondet Christi in cælum ingressus, atque ad regnum cæleste, quo pontificatus illius continetur, aditus. Quare ut olim David, missis sacrificiis vulgaribus a lege præscriptis, se ipsum potius offerre voluit, seu voluntatem ipsius exequi: ita & Christus penitus jam repudiatis illis sacrificiis se corpusque suum Deo obtulit, seque ad voluntatem Dei exequendam penitus comparavit. [*vel*: Sed perfectiori ratione hoc in Christum quadrat, qui postquam in mundo comparuit, & munere suo fungi cœpit, Deus jam penitus sacrificia illa legalia tollere constituit, & alterius plane generis victimam sibi a Christo offerri voluit: ita ut quod David dicit, sacrificia legalia *D*eo non placere, sensu quidem literali tantum significet, ea non admodum Deo placere, & beneficio, quod a Deo flagitatur, indigna esse: sed mystico sensu, qui ad Christum respicit, id sibi velint, Deum jam non amplius velle sibi sacrificia illa offerri, eaque plane abrogare in posterum decrevisse.]

Vers. 9. Ubi animadvertendum est, Christum, cum prius dixisset Deum victimas & oblationes ac holo-

ac holocausta & sacrificia pro peccatis non postulare, neque iis delectari (hæc vero sunt illa sacrificia, quæ secundum legis præscriptum Deo offeruntur) tunc subjecisse: Ecce adsum, ut faciam, ô Deus, id quod tu vis, quodque tibi placet. Sustulit nimirum priora ista, hoc est sacrificia legalia, ut posterius, nempe executionem divinæ voluntatis a se præstandam stabiliret, atque in ejus locum substitueret.

Vers. 10. Jam vero id, quod Deus voluisse ac requisivisse in verbis illis dicitur, nihil est aliud, quam oblatio corporis Jesu Christi semel tantum facta, hoc est, ejus fusione sanguinis interveniente, in cælum ingressus ac coram Deo apparitio, salutis nostræ sempiternæ causa facta, adeo ut nos, qui per hanc Christi oblationem sumus expiati, & a peccatis repurgati, per illud ipsum, quod Deus in verbis Psalmi dicitur requisivisse ac postulasse, expiati dicendi simus. [*vel*: Ejus vero divinæ voluntatis vi de qua in istis Psalmi verbis sermo est, nos a peccatis sumus expiati: purgatique, quotquot per unicam illam oblationem corporis Jesu Christi, seu ipsius in cælum ingressum, & coram Deo apparitionem, morte interveniente semel factam, expiati sumus: cum divina illa voluntas nihil sit aliud, quam divinum de peccatis nostris per Christum expiandis, & æterna nobis per eundem salute donanda decretum.]

Vers. 11. Quare, ut ea, quæ hucusque diximus, breviter repetamus, & amplius etiam confirmemus, omnis quidem pontifex seu sacerdos summus ordinis Aaronici certo quodam die quotannis coram Deo adstare solet, eique ministrare, ita ut ejusdem generis victimas sæpe ei offerat, utpote ejusmodi, quæ nunquam possunt homines a peccando avocare, & sic a delictis eos penitus liberare.

Vers. 12. At non ita Christus. Hic enim cum unam tantum ad peccata nostra expianda Deo obtulisset victimam, semelque esset, per sanguinis sui fusionem in cæleste sacrarium ingressus, & se Deo ad curandam salutem nostram stitisset, non jam amplius tanquam minister coram Deo adstare perrexit, aut denuo ex illo sacrario egressus ad sacrificandum denuo se accinxit, sed in dextra solii divini, ut ita dicam, parte consedit, seu divini imperii ita factus est particeps, ut primum dignitatis auctoritatisque post Deum obtineret locum, idque non ad breve aliquod tempus, sed in perpetuum, donec nimirum hic rerum status duraverit, & donec illi fuerint, qui a peccatis sunt expiandi, & quibus istiusmodi spei ac fidei fulcro, quale est Christus in solio Dei collocatus, est opus.

Vers. 13. Neque vero post illud tempus id acturus est, ut ad nos reversus denuo sacrificet; sed illud tantum expectat tempus, quo omnes ipsius hostes, quorum ultimus est mors, quæ ipsius fideles adhuc aliqua ratione detinet, penitus ipsi subjiciantur, & pedibus ipsius proculcentur, ipseque glorioſissimum de hostibus jam prorsus debellatis triumphum reportet; id quod cum victima ab illo denuo offerenda, quæ mortem ipsius necessario requireret, nihil habet conjunctum.

Vers. 14. Unica nempe oblatione Christus plene ac perfecte expiavit, non modo eos, qui tum vixerunt, cum primum fuit per mortem in cælum ingressus, sed etiam quotquot in perpetuum extituri sunt, qui expiatione indigebunt, seu tantam habet vim unica illa Christi oblatio, ut sufficiat omnibus illis expiandis & a peccato penitus repurgandis, qui unquam ea re indigebunt. [*vel*: Ita expiavit eos, quicunque sub novo fœdere expiationis fiunt participes, ut jam in æternum alia expiatione non indigeant, nec certi tantum temporis ratione a peccatis purgati censeri debent, sed in tempus omne.]

Vers. 15. Quanquam autem id, quod diximus, satis hucusque videtur confirmatum, confirmatur tamen insuper testimonio prophetæ, qui spiritus sancti impulsu seu divino afflatu incitatus novi fœderis vim nobis explicat.

Vers. 16. Nam postquam dixisset; Tale pangam cum ipsis pactum, nempe Israëlitis universis post hæc tempora, quibus lex debet durare, inquit Deus ille summus, ut leges meas non ut olim in tabulis lapideis censendus sim inscribere, sed in ipsis eorum cordibus ac mentibus, ita ut illarum perpetuo sint memores, easque diligentissime observent.

Vers. 17. Postquam, inquam, hæc dixisset, subjungit, & quidem loco rationis, qua prius illud dictum nitatur; & peccatorum ipsorum, & iniquitatum gravissimorumque scelerum non amplius recordabor, eosque propterea nulla pœna sum affecturus.

Vers. 18. Jam vero ubi ejusmodi peccatorum tam gravium tamque enormium omnibus proposita est remissio, nulla restat amplius oblatio, qua peccata porro expientur, quum, ut ea ipsa prophetæ verba docent, tantum Dei beneficium certa firmaque fide apprehensum, omnino efficiat, ut homines in posterum a peccatis desistant, cum probe sciant, se tanti boni re atque effectu ipso participes non fore, nisi ab illis in posterum abstinuerint. Cum vero homines porro a peccatis abstinent, postquam jam semel sunt oblatione Christi expiati, & certissima remissionis peccatorum spe imbuti, nihil est opus alia victima expiatoria.

Vers. 19. Quapropter ut jam tandem tractationi de Christi pontificatu ejusque sacrificio finem faciamus, brevem eorum omnium summam colligemus, & quid in tota hac tractatione potissimum sit spectandum, indicabimus. Vidimus ergo, charissimi in Domino fratres, nobis datam esse libertatem in sanctuarium cæleste ingrediendi, quum sub lege ne in terrestre quidem ingredi cuiquam præter summum sacerdotem fas esset. Itaque, cum mortis pœna esset constituta illi, qui id auderet, nemo id audebat facere. Sed nos intrepido animo, nulloque mortis metu id facere possumus, quandoquidem eam nobis libertatem, eamque fiduciam largitur mors cruenta Jesu Christi, quam insecutus est ipsius in cælum ingressus ac suprema felicitas.

Vers. 20. Hac enim ratione nobis initiavit, ac primum munivit iter, quod ad cæleste illud sacrarium nos ducit, iter, inquam, ejusmodi, quod sub lege non extitit, sed recens vestigiis Christi tritum ac nobis ostensum est: quodque licet ad interitum videatur ducere, revera tamen ad vitam ducit, contra quam sub lege futurum erat. Quemadmodum autem olim pontifex legalis in sacrarium non nisi per velamen ei obtensum, quod aliquo modo amovendum erat, ingrediebatur: ita Christus etiam per velum quoddam, quod ingressum in sacrarium cæleste prohibebat, & nobis etiam non modo ingrediendi, sed etiam introspiciendi facultatem adimebat, introivit: quod velamen nihil aliud fuit quam caro

ipsius, quæ, utpote natura corruptibilis, prohibebat, quo minus Christus sedem incorruptibilitatis ita ingrederetur, ut ibi perpetuo apud Deum maneret, & quam diu Christus ea fuit circumdatus, tam diu nobis non patebat, quæ nos maneret felicitas. Sed postquam ea, morte & ascensione Christi in cælum interveniente, amota atque sublata est, & Christus ipse in cælum ingressus fuit, & nobis in cæleste illud sacrarium veluti oculis lustrandi, & eadem, qua Christus eo pervenit, via intrandi data est libertas. Hoc ergo est primum, quod ex iis, quæ diximus, consequitur.

Vers. 21. Deinde & illud vidimus, nobis etiam datum esse pontificem, & quidem longe maximum, qui tanto sublimior est pontifice legali, qui cæteroqui magnus audiebat, quanto cælum terra est sublimius, & quanto divina humanis. Hic, ut olim pontifex templo præerat, quod Dei domus appellabatur, & omnibus iis, quæ ad domum illam quoquo modo pertinebant, utpote summus sacrorum præses a Deo constitutus; ita ipse quoque cælo supremo, quod Dei domus ac sedes est, & quæ cælo aliquo modo respondet, ecclesiæ populoque divino summa cum potestate præest, & omnia, quæ ad religionem ac cultum divinum quoquomodo pertinent, curat & gubernat. Sed quorsum, dicetis, hæc omnia?

Vers. 22. Huc nempe ea spectant, ut cum hæc ita sint constituta, & tum via nobis ad cæleste sacrarium munita, tum summus pontifex & sacrorum præses constitutus, nos, qui populi divini nomine gaudere volumus, ad sacra, quorum pontifex iste præses est, ipsumque adeo Deum accedamus, & cultui ipsius, sub hoc pontifice, unice vacemus, idque non animo ficto, ac simulato, sed sincero; neq; etiam animo hæsitanti, & de veritate ejus religionis, quam amplexi sumus, dubitanti, sed de ea penitus certo ac persuaso. Quemadmodum vero olim ad locum sacrum adire, & sic ad ipsum quodammodo Deum, qui ibi præsens adesse censebatur, appropinquare, reique sacræ interesse non licebat, nisi quis labes ac maculas carnales, quas forte contraxerat, vel aspersione cineris juvencæ, aqua misti, vel ablutione corporis, quę aqua pura perficiebatur, etiam purgatus; ita etiam nunc, si velimus ad cæleste hoc sacrarium ipsumque Deum accedere, & rebus sacris sub Christo pontifice rite perfungi, omnes labes, quas pristina vita nobis aspersit, eluere debemus, & primum animum penitus expurgare ab eorum peccatorum ac scelerum consiliis ac cupiditatibus, quæ conscientiam nostram inquinant, & ut divina supplicia metuere cogamur, efficiunt: quę purgatio animi olim fuit adumbrata ea emundatione, quæ aspersione aquę, cui cinis juvencæ esset immistus, perficiebatur.

Vers. 23. Deinde ab omnibus factis malis, quæ corpore peraguntur, in posterum abstineamus: id quod ablutione corporis, & immersione in aquam puram olim fuit adumbratum. Hac porro sanctitate instructi, constanter profiteamur Christianam religionem, & quam illa nobis affert, spem salutis sempiternę, nec in ea vacillemus, de veritate felicitatis nobis promissę dubitantes: quandoquidem Deus, qui tantum nobis bonum promisit, fidelissimus est, & ut in cæteris dictis, ita etiam in suis promissis præstandis constantissimus.

Vers. 24. Præterea alii etiam aliorum vitam ac mores contemplemur, non ut aliis virtutis laudem invideamus, aut ad eos carpendos illisve aliquid detrahendum incitemur, sed potius ut tanto ardentius nos mutuo amemus, & recte facta, quæ alii in aliis animadvertimus tanto studiosius sectemur. [*vel*: Neque vero sui tantum quisque rationem habere debet, suique unius saluti prospicere, verum etiam saluti alienæ quantum in se est, consulere. Quare alii aliorum vitam ac mores inspicere debemus, non quidem eum in finem, ut habeamus quod carpamus, & quod in aliis fugillemus, sed eum in finem, ut ad charitatem inprimis, qua Christiana pietas maxime continetur, alii alios excitemus ac porro etiam ad cæterorum bonorum operum a Christo nobis præscriptorum studium inflammemus.]

Vers. 25. Hoc autem quia fieri commode non potest, nisi inter vos crebro conveniatis, & sacros cœtus agitetis, ideo nullo modo a cæteris Christianis vos sejungere, & ab eorum conventibus sacris, aut consuetudine abstinere debetis, quemadmodum nonnulli facere solent, qui periculorum forte ob veritatem cælestem imminentium effugiendorum causa, utut non penitus Christianam religionem deserant, paulatim tamen a fidelium communione se subducunt, atque a sacris conventibus abstinent, ut ita se nihil cum Christi ecclesia commune habere testentur. Tantum vero abest, ut nos quicquam tale committere debeamus, ut alios potius, tum ad reliqua Christianæ pietatis officia, tum vero inprimis ad constantiam in divina veritate adhortemur, ac subinde exstimulemus, & tanto quidem magis, tantoque studiosius, quanto propius animadvertitis instare diem illum judicio destinatum; tum illum, quo supplicium sumetur de gente nostra, quę Christi doctrinam amplecti, & ex ejus præscripto vitam componere nolunt, quo in numero ne nos quoque reperiamur, & sic cum cæteris miserrime pereamus, sedulo nobis cavendum est; tum vero etiam illum diem, qui ultimo totius mundi judicio est destinatus. Quandoquidem quanto quisque nostrum ad mortem accedit propius tanto propior est diei ultimi judicii, quod uniuscujusque mortem proxime consequitur.

Vers. 26. Etenim si postquam veritatis euangelicę notitiam consecuti sumus, sponte ac consulto peccare, atque elato, quod dicitur, brachio fœdus divinum nobiscum pactum violare ausi fuerimus; id quod faciunt inprimis illi, qui religionem Christianam deserunt, non est quod speremus, tantum scelus nos impune laturos. Neque enim præter Christi sacrificium, quo illi tantum expiantur, atque a peccatorum pœnis liberantur, qui novo fœderi constanter adhærentes conditiones in eo sibi latas pro viribus exequuntur, nec dedita opera Deum unquam offendunt, ulla alia restat victima, qua ejusmodi scelus expurgari, ejusque remissio a Deo obtineri possit.

Vers. 27. Quare ejus remissio nulla expectari potest; sed contra potius atrocissimum metuendum est supplicium, ignis nempe ille ferventissimus, qui omnes Dei ac Christi hostes, quales sunt omnes novi fœderis desertores, ac violatores, æternum est perditurus.

Vers. 28. Intelligi id facile potest ex eo, quod sub veteri fœdere factum legimus. Nam si quis contempta lege per Mosen lata, ac sciens plane volensque eam violasset, atque inprimis si ad Deos alienos deflexisset, primum legis mandatum, ac cæterorum præceptorum veluti fundamentum insuper habens, is si duorum aut trium testimonio fuisset sceleris convictus,

morte

morte jubebatur plecti, idque ita, ut nullus esset misericordiæ locus, nec liceret vel magistratui, aut populo condonare, vel aliis pœnæ eum subducere.

Vers. 29. Quod si Mosaicæ legis contemptores ac violatores tam graviter tamque severe fuerunt puniti, quid de eo censebimus, qui novum fœdus sciens prudens violarit? an non is longe atrociori supplicio damnabitur atque afficietur? Quandoquidem non Mosen, sed ipsum Dei filium, novi fœderis autorem, cujus summa est secundum Deum in cælis ac terris potestas ea ratione summo dedecore afficit, ac pedibus quodammodo conculcat: simul etiam sanguinem ejus sacratissimum, quo fœdus illud fuit confirmatum, profanum atque adeo impurum æstimat, siquidem illud ipsum fœdus temerare ac polluere audet: cum tamen ejus sanguinis interventu a peccatis antea repurgatus fuerit, & cum fœderi illi adscriberetur, jus quoddam remissionis peccatorum obtinendæ fuerit adeptus. Denique insigni contumelia afficit spiritum illum sanctum, quem singulari Dei benignitate consecutus fuerat, ideo quod Christianam religionem, & fœdus novum fuisset amplexus: siquidem is, qui religionem Christianam vel penitus abjicit, vel parvi pendit, is spiritum illum sanctum mendacii arguit, & pro re profana habet, qui de veritate Christiana fuerit testatus.

Vers. 30. Quis ergo ejusmodi hominem non putet acerbissima pœna aliquando esse mactandum? Atque hoc tanto magis statuendum esse apparebit, si consideraveris quis quantusque sit ille, quamque in dictis suis sit constans, qui aliquando pronunciavit: Meum est vindicare, ego hostes meos ulciscar. [*vel*: Non vulgarem aliquem hominem, sed ipsum Mosen, prophetarum principem, cujus verba haudquaquam sunt irrita, dixisse; Meum est, inquit Deus vindicare, ego hostes meos ulciscar.] Adde & illa, quæ non minus quam priora apud Mosen extant: Deus ulciscetur populum suum, & de illis sumet inprimis supplicium, qui ad ipsum propius pertinuerint, & notitia voluntatis ipsius fuerint imbuti.

Vers. 31. Atqui horrendum est in ipsius Dei, qui longe dissimilis est ethnicorum inanimis idolis, cum æternum vivat, manus incidere, ita ut non ab homine aliquo cruciari, sed a Deo ipso te puniri sentias. Graviora necesse est esse tela, quæ a divina (ut ita dicam) manu veniunt, cum præsertim interitum hominis quærant.

Vers. 32. Satis hæc, quæ diximus, non solum monere vos debent, ut Christianæ religioni ac pietati insistere velitis; verum & pristinæ vestræ constantiæ memoria, non parum ad eandem constantiæ laudem persequendam hortari vos debet. Revocate enim vobis in memoriam superiora tempora, quibus cum essetis cælestis veritatis luce collustrati, ingens variarum afflictionum certamen ejus causa sustinuistis, & fortiter ingruentibus illis malis obstitistis, non passi vos a veritatis professione depellere.

Vers. 33. Etenim partim quidem variis contumeliis fuistis affecti, ac multis modis exagitati, spectaculi cujusdam instar fuistis veluti publice traducti, atque in theatro ad spectandum exhibiti: partim vero illorum facti fuistis socii, illos consilio atque opera adjuvistis, nec metu malorum deseruistis, qui eo, quo modo dixi, modo fuerunt exagitati, atque in iisdem malis ac calamitatibus veritatis causa versati, ita ut veluti oneris partem quandam in vos reciperetis.

Vers. 34. Nam quod ad hoc posterius attinet, ego ipse documento esse possum, cujus vicem vehementer doluistis, cum vincula veritatis causa paterer, ita ut veluti afflictionis quandam partem in vos reciperetis: quod vero ad prius attinet, non modo impatienti animo non tulistis, cum ab hostibus veritatis causa res facultatesque vestræ diriperentur, sed etiam gavisi estis, id vobis Christi causa contingere, nempe quia probe noveratis, bonis his fluxis perditis, repositas vobis esse opes longe meliores, easque æternas, idque in ipsis cælis: facilem ergo illarum esse jacturam, qua has redimere possetis.

Vers. 35. Hanc animi constantiam atque in veritate confitenda fiduciam, cum tam præclaris documentis probaveritis, haudquaquam convenit, ut eam nunc abjiciatis ac deseratis, præsertim cum tanta sit ei merces apud Deum proposita.

Vers. 36. Ideo autem vos tantopere ad eam rem hortor, quia nulla re magis, quam patientia ac constantia vobis opus esse video, qua fulti totum id, quod Deus vobis per Christum præcepit, exequi ad extremum usque possitis, & sic præmium vobis a Deo promissum aliquando reipsa consequi: cum nemo consequatur, nisi qui Dei voluntatem constanter fuerit executus.

Vers. 37. Neque vero est, quod felicitatis vobis propositæ mora, malorum autem vobis incumbentium diuturnitas terreat, aut frangat. Nam ut prophetæ Habacuci utar verbis, quantumcunque illud est, quod usque ad Domini nostri Jesu Christi, qui mercedem pietatis vobis allaturus est, adventum restat, breve id totum reputandum est: non diu differet adventum suum.

Vers. 38. Quod si quæ videtur esse mora, fidei constantiâ ferenda superandaque est, & cogitandum, eum, qui justitiam ac sanctimoniam vitæ sectatur, non nisi fidei suæ vi, quæ constantem in ipso pietatem efficiat, vitam salutemque sempiternam consecuturum: cum contra qui rei promissæ mora ac tarditate fractus fidem ac pietatem deserit, & se calamitatibus subducit, quæ forte præmii sperati causa ferenda sunt, is nequaquam Deo probatur, nec ullum ipsi prioris fidei, quam deseruerat, sperandum est præmium.

Vers. 39. Quare nostrum haudquaquam est, ut calamitatibus pietatis causa ingruentibus nos subducamus, & earum vi a fide depulsi tandem pereamus; sed potius, ut fidem constanter retinentes, animæ salutem aliquando a Deo consequamur.

CAPUT XI.

Vers. 1. QUia vero fidem vobis tantopere commendamus, & ad ejus constantiam vos hortamur, operæ pretium est videre, & quidnam illa sit, & ut plurimorum piorum exemplo tum naturam ejus ac vim declaremus, tum vos ad eandem sectandam incitemus. Quod ergo ad fidei naturam attinet, ea nihil est aliud, quam ejusmodi de rebus, quas a Deo nobis datum iri speremus, persuasio, ut licet eæ nondum reipsa existant, nobis tamen jam reipsa existere videantur. Deinde

etiam adeo firma de rebus illis perſuaſio, quæ nobis divinitus patefactæ ſunt, atque ad religionem cultumque divinum pertinent, ut, licet oculis non cernantur, ita tamen de iis certi ſimus, ac ſi firmiſſimam eorum habeamus demonſtrationem.

Verſ. 2. Hujuſmodi enim fuit fides priſcorum Dei cultorum, quos ſacræ literæ tantopere laudant ac celebrant. [*vel*: Hujuſmodi enim fide priſci Dei cultores tantam in ſacris literis laudem obtinuerunt.]

Verſ. 3. Atque ut exemplo quodam, quod omnibus fidem habentibus commune eſt & fuit ſemper, deſcriptionem noſtram illuſtremus, fide intelligimus, ac nobis penitus perſuademus, ſolo Dei juſſu ac mandato mundum hunc totum, & quicquid in eo continetur, aliquando fuiſſe conſtructum, ita quidem, ut cum antea omnia jacerent informia, & perpetuis tenebris obruta, inde poſtea eæ res, quas nunc oculis cernimus, pulcherrimis formis ornatas, & certo ordine digeſtas, extiterint.

Verſ. 4. Sed ut priſcorum exemplis fidei naturam illuſtremus, miſſis primis parentibus, quorum peccatum apertius ſacræ literæ reprehendunt, quam fidem aut pietatem commendant, inter priſcos illos Deoque chariſſimos homines primus occurrit Abel, cujus fide effectum eſt, quæ in ipſo juſtitiæ ac bonorum operum cauſa fuit, ut cum Cain frater ipſius hoſtiam ſimul offerret Deo, ipſius tamen victima Deo longe eſſet gratior, quam Caini donum, quandoquidem ob fidem ſuam obtinuit juſtitiæ laudem, cum Deus ſigno aliquo teſtatus ſit, igne, ut conſentaneum eſt, hoſtiam ipſius ſuccendens, atque conſumens, etiam ſibi longe magis placere, quod etiam verbis ad Cainum, ob dona ſua ſpreta triſtiorem, habitis ſatis oſtendit, dum indicavit, facta ipſius in cauſa fuiſſe, cur ea non ſubriperentur. Eadem fide bonorum operum feraci factum eſt, ut idem Abel poſt mortem loqui in ſacris literis ſcribatur, quandoquidem Deus ait, ejus ſanguinem a Caino fuſum, ad ſe clamare, indicans, ſe ad hominis pii ac ſancti cædem vindicandam perinde incitari, ac ſi ſanguis ille ad ipſum clamaret; quod indicio eſt, eum fuiſſe Deo ob pietatem gratiſſimum.

Verſ. 5. Secundo loco occurrit nobis Enochus, cujus fide oſtenſum eſt, ut ex his terris, tanquam corruptionis ſede, alio transferretur, ne mortem experiretur, & licet poſtea quæreretur, nuſpiam tamen comparuit, nempe quia eum Deus in beatiores ſedes, atque a corruptionis labe immunes tranſtulerat. Sed dices: ubinam de ipſius fide quicquam prodidit ſcriptura, aut undenam ea colligitur? quod idem de Abele quoque poſſet quæri. Reſpondemus inde fidem ipſius concludi poſſe, quod ſcriptura teſtatur, eum, antequam ex hac terrena ſede in aliam transferretur, Deo placuiſſe. Id enim ſignificat ſcriptura, cum ait: eum cum Deo ambulaſſe, Deoque, ut ita dicam, conjunctiſſime vixiſſe, & ei veluti familiarem fuiſſe: hanc cauſam eſſe indicans, cur tanta eum Deus proſequeretur gratia, ut eum alio transferret, atque ita a mortis neceſſitate liberaret.

Verſ. 6. Jam vero fieri haudquaquam poteſt, ut quis ſine fide Deo placeat. Etenim ſi quis velit Deo placere, eumque colendo favorem ejus ambire, & cum eo Enochi inſtar conjuncte vivere, neceſſe eſt, ut credat, & firmiter animo perſuadeat, primo quidem, Deum, ſeu ſummum omnium moderatorem reipſa exiſtere; deinde eundem liberaliter remunerare eos, qui favorem ipſius quærunt, & recte factis ambiunt. Quomodo enim Deo placere ſtuderet, qui vel Deum non exiſtimaret exiſtere, vel nullum ejus rei fructum ab eo ſperaret?

Verſ. 7. Tertio loco commemorandus nobis venit Noë, cujus fides in cauſa fuit, ut cum divinitus eſſet admonitus, de rebus, quarum nulla adhuc cernebantur veſtigia, nempe de diluvio toti hominum generi imminenti, tantum periculum haudquaquam contemneret; ſed illud metuens, Deo admonente appararet arcam, ſeu navigium, ut ſe cum familia ſua, nempe uxore, filiis, eorumque conjugibus illi exitio eriperet, nec una cum aliis diluvio inundatus periret. Qua ſane fide, &, quam ea impellente conſtruxit, arca oſtendit, jure periiſſe totum humanum genus, quod fidem comminationi divinæ adhibere, ac porro reſipiſcere noluit. Ipſe autem juſtitiæ præmium obtinuit; non quidem ipſorum operum vi ac merito, ſed potius fidei vi, qua effectum eſt ut licet haberet Deus, quod vel in ipſo, vel in familia ejus vindicaret, nihilominus tamen eum illuvione iſta perdere nollet, ſed per eum reſtituere genus humanum, & in æternum propagare vellet.

Verſ. 8. Quarto loco nobis occurrit Abrahamus, princeps generis noſtri, qui nobis maxime inſignia dedit fidei documenta. Is cum a Deo è patria evocaretur, atque egredi juberetur, in locum quem ipſi eſſet indicaturus, etiamſi quinam eſſet ille locus neſciret, non potuit tantum amor patriæ, parentum, conſanguineorum & amicorum, non deterruit ipſum vel ignorantia vel longinquitas regionis, ad quam pergere juberetur, ſed egreſſus eſt è patria in eam ipſam terram, quam poſtea perpetuo jure atque hæreditate eſſet in ſua progenie obtenturus. Quanquam id ipſe tum, ut diximus, ignorabat, neſciens, cum primum itineri ſe accingeret, quonam ipſum Deus ire juberet.

Verſ. 9. Eadem fide ductus habitavit in eadem regione, ipſi poſtmodum a Deo promiſſa, non tanquam in ſua, ſed tanquam in aliena; quandoquidem nullam ibi domum, nullum conſtruxit oppidum, in quo rerum ſuarum ſedem fixam conſtitueret, quemadmodum quidem regionis dominum aut hæredem facere conſentaneum erat; ſed tantum in tabernaculis, quæ alio atque alio loco ſæpius figebantur, habitavit, nec ipſe tantum, verum etiam poſtea filius ipſius Iſaac, & Jacobus nepos, ad quem utrumque jus hæreditatis illius ſeu poſſeſſionis terræ Palæſtinæ a Deo promiſſæ pertinebat. Nihil hoc Abrahami fidem labefactavit, quod Deus nullam ſibi in ea terra ſtabilem pararet ſedem, aut urbem, quam incoleret, licet promiſiſſet ipſi terræ illius poſſeſſiones.

Verſ. 10. Nempe quia alia illum ex Dei conſilio ac decreto manebat civitas, quæ non eſt inſtar tentorii alicujus loco mobilis; ſed firmiſſima habet fundamenta, hoc eſt in æternum duratura eſt, quam non homines manibus ſuis conſtruxerunt, ſed ſummus ille Deus: hoc eſt cæleſtis illa ſedes, in quam Deus & Abrahamum, & cæteros fideles omnes aliquando transferet: ut ita nulla ratione deceptus fuerit Abrahamus, qui

uſque

uſque ad vitæ finem ex Dei promiſſo aliquam ſedem expectavit.

Verſ. 11. Ejuſdem inprimis fide effectum eſt, ut non tantum ipſe vires ad generandum jam ſenex, ac quodammodo effœtus, Dei ope conſequeretur; verum etiam ipſa Sara, quæ ſemper ſterilis fuerat, vim a Deo conciperet prolem concipiendi, & inſuper præter ætatis rationem, cum nonaginta jam eſſet annorum, filium pareret, Iſaacum. Ideo enim id contigit, quia Abrahamus, cui etiam ſocia acceſſit Sara, credidit fidelem eſſe, ac in verbis ſuis reipſa exequendis veracem Deum, qui filium ipſi ex Sara promiſerat.

Verſ. 12. Atque hinc evenit, ut ex uno Abrahamo, & quidem, ut jam diximus, effœto, tam copioſa poſtmodum propagaretur poſteritas, ut numero æquaret aſtrorum cæleſtium multitudinem, & numerum arenæ ad litus maris jacentis, quæ ſane eſt innumerabilis.

Verſ. 13. Sed ut ad illam Abrahami fidem redeamus, quæ illi fuit cum Iſaaco & Jacobo communis, quamque antea paucis perſtrinximus, omnes iſti patriarchæ fidem illam, qua locum aliquem fixum a Deo ſibi promiſſum certo ſperarunt, uſque ad ipſam mortem retinuerunt, etſi rem ipſam ſibi promiſſam non eſſent adepti, ſed veluti è longinquo venientem viderent, utpote longo demum poſt tempore præſtandam: Unde [vel interim tamen] cum de rei illius certitudine perſuaſi eſſent, eum veluti advenientem animo ſuo ſunt complexi, atque exoſculati, profeſſi interea [ſimul etiam profeſſi] ſe hoſpites eſſe, & non indigenas, verum peregrinos atque incolas, in terra ſedem firmam non habentes, ſiquidem & Abrahamus ita filiis Heth in terra ſibi a Deo promiſſa dixit, peregrinus & advena ſum apud vos; & Jacobus Pharaonem alloquens, ſuam & patrum ſuorum vitam peregrinationem appellavit.

Verſ. 14. Quæ verba indicio ſunt eos ad patriam ſeu ſedem aliquam ſtabilem ſibique propriam, non ſine deſiderio contendiſſe, atque aſpiraſſe, nec ſine moleſtia aliqua ea caruiſſe. Qui enim peregrinari ſe dicit, indicat, ſe ea in parte deteriori eſſe conditione illis, qui fixum jam habent locum, ſeque adhuc ejuſmodi ſedem quærere: ſiquidem omnes cordati ſtabilem ſuarum rerum ſedem quærere ſolent.

Verſ. 15. Jam vero ſatis apparet, patriarchas illos non contendiſſe ad patriam illam, ex qua aliquando Abrahamus cæterorum princeps ac parens fuerat egreſſus, neque ad hanc patriam reſpexiſſe, cum ſe peregrinos eſſe dixerunt. Nam ſi hanc requiſiviſſent, ſatis illis fuiſſet temporis in eam redeundi.

Verſ. 16. Quod cum nequaquam fecerint, apparet, illos longe meliorem deſideraſſe: quæ quidem, ſi Dei potiſſimum conſilium reſpicias, eſt ſedes illa cæleſtis, de qua ſuperius diximus, quam illis myſtice atque occulte promiſit Deus ſub terræ Cananææ nomine, quam & ipſis & ipſorum poſteris ſe daturum promiſerat. Hanc dum ſeſe in progenie ſua obtenturos ſperant, atque a majorum ſuorum ſede abeſſe ac peregrinari ſuſtinent, ad cæleſtem illam patriam ex Dei mente contendunt. Atque hinc eſt, quod Deus ipſorum etiam mortuorum non puduerit, ſed eorum ſeſe Deum appellare dignatus fuerit: ſiquidem ſæpe legimus Deum ſeſe appellaſſe Deum Abrahami, Iſaaci & Jacobi, cum illi jam pridem eſſent mortui, idque nomen ſibi proprium quodammodo eſſe voluiſſe. Id autem propterea dixit, quod ipſis paraſſet civitatem, in quam eos aliquando eſſet collocaturus. Cum enim Deus ſeſe ipſorum Deum eſſe poſt mortem dixit, ſignificavit, ſe ipſorum ſingularem eſſe benefactorem. Benefactor autem ipſorum non eſſet, ſi in morte perpetuo eſſent manſuri, & non potius aliquando in beatam ſedem, ad quam viventes aliquo modo adſpiraverant, eſſent ab eo introducendi.

Verſ. 17. Sed miſſa jam ea fide, quæ Abrahamo fuit cum filio & nepote communis, eam, quæ ipſi propria fuit, perſequamur, & documentum illius maxime inſigne maximeque admirandum cæteris attexamus. Fide enim impulſus Abraham, cum a Deo tentaretur, & ut fides atque in Deum pietas appareret, juberetur filium ſuum Iſaacum Deo immolare atque offerre, paruit, & quantum in ſe fuit obtulit filium ſibi chariſſimum, atque unicum hæredem, in quo ſolo omnis veræ poſteritatis ſpes conſiſtebat, cum promiſſionem accepiſſet a Deo, de copioſa progenie, deque terra Cananæa, eæque promiſſiones poſtea ad ſolum Iſaacum ejuſque poſteritatem eſſent reſtrictæ, ita ut eo ſublato nulla illarum promiſſionum ſpes reſtaret, quandoquidem dictum fuerat Abrahamo a Deo:

Verſ. 18. Iſaacus & illius progenies ſola pro vera tua poſteritate cenſebuntur, his ſolis convenient ea, quæ tibi poſteriſque tuis promiſi. Hic niſi validiſſima fuiſſet Abrahami fides, quomodo vel Deo paruiſſet, filium cæteroqui chariſſimum occidere jubenti; vel de promiſſionum ipſius veritate non dubitaſſet, vel potius penitus deſperaſſet?

Verſ. 19. Sed mira in eo vis fidei eluxit. Exitum enim reperit tantæ, quæ occurrebat, difficultatis. Ita nempe apud ſe cogitavit, Deum non alia tantum difficilia præſtare, ſed homines etiam a mortuis revocare poſſe: & porro, etiamſi ei filium immolet, Deum nihilominus in eo promiſſionum ſuarum fidem exſoluturum, quia eum a mortuis ſit reſuſcitaturus. Quare cum ea ſpe fultus eum poſtea immolare eſſet aggreſſus, & quantum in ipſo erat, jam propemodum occidiſſet, poſtea, cum abſtinere a cæde ipſius juberetur, eum veluti ex mortuis reſuſcitatum recepit. Et hæc quidem de fide Abrahami.

Verſ. 20. Quod ad Iſaacum & Jacobum attinet, illius quidem fides in eo apparuit, cum jam morti vicinus Jacobo & Eſavo fauſta precaretur, & res multo demum tempore poſt extituras non voveret magis, quam prædiceret. Unde apparet, illum pleniſſime fuiſſe perſuaſum de earum rerum certitudine, quæ ab unius Dei potentia, bonitate ac veritate pendebant.

Verſ. 21. Hujus vero, nempe Jacobi, fides ſimiliter tum apparuit, cum morti proximus, præter benedictionem cæteris ſuis filiis omnibus impertitam, nominatim duobus Joſephi filiis Ephraimo & Manaſſæ, quos ex nepotibus in filios adoptavit, fauſta precaretur, & minorem natu majori ita præferret, ut, monente licet Joſepho, conſtanter oſtenderet, Ephraimum Manaſſæ dignitate atque opibus a Deo antepoſitum iri. Simul etiam illud indicium fuit fidei ad extremum uſque durantis, quod iſta jam precatus, Deum corporis inclinatione veneratus fuerit, tanquam vota iſta impleturum, & cum corpore eſſet debiliori, baculo fuit innixus.

Verſ. 22. Eadem fide etiam Joſephus Jacobi filius morti proximus, de egreſſu ſuorum gentilium, ſeu populi Iſraëlitici locutus eſt, & certo ſe id futurum credere aſſeruit, atque ea de cauſa præcepit, ut illi, qui

aderant, posteris suis hæc mandata per manus traderent, ut qui essent ex Ægypto in terram Cananæam transituri, eamque occupaturi ipsius secum ossa eo asportarent. Nisi enim futurum id firmiter credidisset, cur ita præcepisset?

Vers. 23. Post hunc fidei documentum dederunt parentes Mosis, cum per integrum trimestre filium hunc suum occultarunt, persuasi, Deum effecturum, ne vel puer, vel ipsi una cum eo perirent, quandoquidem viderunt puerum illum adeo esse elegantem, ut non sine divino numine, nec nisi ad rem aliquam insignem natus esse videretur. Itaque hac fide sua, quam in Deum collocarunt, fulti non curarunt edictum regis Ægyptii, pueros statim tollere, & in aquas projicere jubentis, satis se Dei auxilio munitos adversus ejus iram arbitrati.

Vers. 24. Sed illustriora adhuc fidei documenta dedit ipse Moses. Nam primum cum jam grandior esset factus, & virilem pridem ingressus ætatem, noluit amplius haberi pro filio filiæ ipsius Pharaonis, Ægyptiorum regis, quæ ipsum adoptaverat, [*vel*: cum eximios consecutus esset honores, & ad dignitatem singularem evectus] & pro suo eduxerat: seque Israelitam esse professus est.

Vers. 25. Etsi enim Israelitæ tum temporis crudelissima servitute premerentur ab Ægyptiis, ipse autem jure adoptionis, qua in regis familiam fuerat adscitus, potuisset ingentes consequi opes, atque iis abundare rebus omnibus, quibus tanti regis nepotem affluere consentaneum est, si, una cum gente sua, verum Israelitarum Deum ejurare voluisset: fides tamen ejus effecit, ut id facere nollet, & mallet affligi una cum suis gentilibus, quos veri Dei populum esse sciebat; quam istis, quas diximus, rebus potiendo, fugitivum ac mox periturum peccati hujus impietatisque suæ fructum percipere.

Vers. 26. Putavit enim, tam insignem contumeliam, qua Israelitæ afficiebantur, & oppressionem cum summa ignominia conjunctam, quæ imaginem quandam exhibebat ignominiæ illius, qua populus Christi nunc afficitur, pro majoribus divitiis esse habendam, quam sint omnes totius Ægypti thesauri. Mercedem enim, quam a Deo esset reportaturus, hujus suæ in ipsum fidei, pietatis ac magnanimitatis, sibi proponebat, non dubius, ea se minime frustratum iri; hanc autem omnibus illis, quas Dei causa reliquisset, rebus longe fore præstantiorem.

Vers. 27. Deinde eadem fide nixus, Ægypto deserta, ad Midianitas se contulit, certus, se Dei patrocinio tutum fore a regis Ægyptii, quem cæde cujusdam Ægyptii mirum in modum offenderat, ira, etiamsi sciret, regibus longas esse manus. Duravit illi in hoc fugæ consilio, atque in ipso exilio animus, nec se frangi metu aut calamitatis sensu passus est, Deo confisus; quem, etsi invisibilis esset, nec unquam a Mose fuisset conspectus, ita tamen is respexit, ac si oculis suis præsentem intueretur.

Vers. 28. Eadem Mosis fides & ipsum & reliquos Israelitas impulit, ut, agno hædove mactato, pascha, seu transitus domini festum celebrarent, & sanguinem mactatæ pecudis postibus ac superliminaribus ædium suarum aspergerent, ne angelus ille, qui per totam Ægyptum ea nocte esset peremturus & hominum & pecorum primogenita, ipsos attingeret, eorumve primogenita læderet. Nisi enim credidissent, angelum, prout Deus prædixerat, peremturum primogenita, sibi autem, si sanguine notassent ædes suas, non nocitturum, cur inutilem ac prope ridiculam insumerent operam?

Vers. 29. Eadem fide effectum est, ut iidem Israelitæ, duce Mose, cujus fides in eo maxime eluxit, per mare Erythræum transirent, tanquam per terram siccam, stantibus interea utrinque aquis, instar murorum: quod idem cum facere conarentur Ægyptii, statim fuerunt suffocati. Quid enim tantum animi dedit Israelitis, ut fundum ingrederentur maris, nec metuerent aquarum hinc atque illinc suspensarum moles mox, ni admirabili Dei potentia retinerentur, in suam perniciem coituras, & se penitus obruituras.

Vers. 30. Eadem fide etiam effectum est, ut muri Hierichuntis, quæ prima Israelitis Palæstinam ingressis urbs occurrit, conciderent, postquam Dei jussu per septem dies acies Israelitica totam circuivisset, septies quidem ultimo die, singulis autem prioribus semel. Quid enim, nisi credidissent, Deum hoc pacto urbem hanc in ipsorum potestatem esse redacturam, inanem hunc laborem suscepissent, & hostibus se ridendos propinassent? Quid enim circumitio ista ad urbis expugnationem? sed quia credebant, Deum hoc pacto urbem sibi subjecturum ideo ei ita præcipienti paruerunt.

Vers. 31. Atque hujus urbis & excidii quo jacuit obruta, commemoratio, ducit nos etiam ad considerationem fidei Rachabæ, licet non modo ethnica esset, verum etiam inter suos aliquo modo infamis, ut quæ turpem corpore quæstum faceret. Fide enim illius effectum est, ut cum cæteris civibus, qui eadem quæ ipsa de Deo Israelitarum credere, & vindictam ipsius a se avertere noluerunt, non deleretur, sed una cum tota sua familia servaretur incolumis, propterea quod exploratores ab Israelitis missos amice excepisset, eos occultasset, & tum opera, tum consilio, ut salvi ad suos pervenire possent, juvisset, certo credens, Deum quemadmodum alios quosdam reges Israelitis subjecisset, aliaque in Ægypto admiranda opera ipsorum causa edidisset, ita etiam urbem Hierichuntem, & reliquas ejus regiones iisdem traditurum. Quare ab ipso quodammodo gratiam inire voluit, speculatoribus, ab ejus populo emissis, tum amice tractatis.

Vers. 32. Sed quid istis fidei exemplis recensendis amplius immoror, cum ea tot sint, ut tempus illis enumerandis mihi non sit suffecturum. Quam multa enim mihi dicenda essent, primum de heroibus illis, qui in sacris literis commemorantur: de Gedeone, inquam, de Baraco, de Samsone, de Jephtha, atque inprimis de Davide, partim etiam de Samuele & reliquis prophetis, ad quorum censum etiam David heroibus annumeratus pertinet.

Vers. 33. Illorum enim aliqui fidei suæ vi, impetrata divina ope, subegerunt regna, ac suæ ditioni adjecerunt, ut David, qui & Palæstinos, & Edomitas, & Moabitas, & Ammonitas, ac Syros denique sibi subjecit, & præter Palæstinos, quos delevit, sibi cæteros vectigales fecit. Iidem etiam una cum Samuele aliisque prophetis, fidei vi virtutem ac pietatem coluerunt: nonnulli ex illis, atque inprimis etiam idem ille David, nova obtinuit Dei promissa, ut de regni stabili hæreditate, quam ad posteros esset transmissurus. Alii etiam effecerunt, ut ora leonum ita compescerentur, ut fame licet irritati lædere fidelium corpora non possent, ut de Daniele propheta legimus.

Vers. 34. Alii effecerunt, ut vis adimeretur igni, ne san-

ne ſanctorum corporibus, & ne veſtibus quidem nocere poſſet: quales tres illi juvenes, a Nabuchodonoſore in fornacem ardentiſſimam conjecti: quod idolum ab ipſo erectum adorare Deo ſummo confiſi nollent. Alii effugerunt mortem cruentam, ut & David, & Daniel, aliique. Alii a morbis plane lethiferis liberati valetudinem recuperarunt fidei ſuæ virtute; ut inprimis Ezechias, qui ægrotans, morte ſibi per prophetam denunciata, cum ad divinam opem ſupplex confugiſſet, prorogationem vitæ ad decem & quinque uſque annos impetravit. Alii inſigni quodam atque inuſitato robore cum hoſtibus pugnantes fuerunt induti: quo in numero inprimis fuit Samſon, adde ipſum Davidem, & non paucos ipſius heroas. Alii quidam caſtra integra hoſtium, & exercitus integros hoſtium in fugam verterunt: qualis fuit inprimis Gedeon, & cæteri heroës ſuperius a nobis commemorati.

Verſ. 35. Sed præter hos, ſive heroas, ſive prophetas, de quibus hucuſque diximus, extant & alia fidei exempla, & effecta illius admirabilia, in ſacris commemorata. Nam & de fœminis quibuſdam legimus, eas fide ſua interveniente impetraſſe, ut ipſarum filii a mortuis reſuſcitarentur: quod quidem factum eſt partim per Eliam, partim per Eliſæum. Atque illa inprimis, quæ Eliſæum poſt mortem filii ſui adiit, fidem ſuam oſtendit. Niſi enim credidiſſet, poſſe Deum per ipſum in vitam revocare filium ſuum, nunquam ab eo filium ſuum petiiſſet, &, ut ad ſe venire vellet, rogaſſet. Sed & alii præterea fuerunt Aſmonæorum, ſeu Maccabæorum præſertim tempore, qui fidem ſuam alia, quam hi omnes, præſertim nominatim a nobis commemorati, ratione probaverunt, non beneficia aliqua & admiranda auxilia a Deo impetrando, ſed potius acerbiſſima quæque divinæ legis cauſa patiendo, ea, ut quivis facile intelligit, ſpe, quod crederent, Deum hanc conſtantiam largiſſime remuneraturum. Fuerunt enim nonnulli, qui diſtenti, tympani inſtar, ad mortem uſque cæſi fuerunt, & cum illis proponeretur immunitatis a morte tam dira ſpes, ſi modo adverſus divinas leges aliquid auderent committere, hanc a morte liberationem reſpuerunt, ut longe meliorem, nempe ipſam ex mortuis reſurrectionem aliquando conſequerentur; quemadmodum de optimo illo ſene Eleazaro in Maccabæorum libris legimus.

Verſ. 36. Alii rurſus variis contumeliis fuerunt affecti, & flagris crudeliter cæſi, quemadmodum nominatim de ſeptem fratribus legimus, qui una cum matre ſua his malis fuerant exerciti, ut compellerentur ad eſum earnium porcinarum, Antiocho jubente. Alii etiam inſuper in vincula & carceres fuerunt conjecti: quod & tunc proculdubio contigit, & aliquando etiam prophetis, ut Michæę, ut Jeremiæ.

Verſ. 37. Alii etiam lapidibus fuerunt obruti, quemadmodum de Jeremia traditur: alii medii ſunt ſecti, ut de Eſaia narratur: alii uſtulati ſunt atque igne cruciati, quemadmodum illis paulo ante commemoratis accidiſſe legimus. Alii crudeliter fuerunt occiſi, quemadmodum de multis, qui ſeſe occultaverant, & die ſabbathi pugnare auſi non fuerant, itidem in Macchabæorum libris legimus. Alii, qui mortem vel fugiebant, vel effugerant, vagabundi hinc inde miſeri errarunt, crudis ac minime ſubactis ovium aut caprarum pellibus tecti, cum aliis veſtimentis deſtituerentur; ſimul etiam omnium rerum egeſtatem ac penuriam ſunt perpeſſi, omni ex parte afflicti ac male habiti tractatique;

Verſ. 38. Nam cum non illi eſſent indigni, qui inter homines habitarent, ſed homines potius cæteri illorum indigni eſſent conſortio, utpote hominum piorum, & legis divinæ ſtudioſorum, expulſi tamen ab iis coactique ſunt in locis deſertis oberrare, ſeque in ſecretis montibus, in luſtris ferarum ac terræ ſpeluncis occultare, miſeramque vitam utcunque tutari.

Verſ. 39. Et hi quidem omnes, qui tantam fidei laudem obtinuerunt, (quid enim niſi fides tantorum malorum invictam patientiam, in illis excitavit?) non retulerunt tamen reipſa id, quod nobis a Deo eſt promiſſum, & illis etiam, tacito licet conſilio, ab eodem deſtinatum, intellige reſurrectionem atque beatam immortalitatem.

Verſ. 40. Non quidem quod Deus præmium illorum virtuti negarit aut indignos judicarit, quos cito remuneraretur, ſed quod noſtræ, hoc eſt, Chriſtianorum hominum dignitati atque eminentiæ hac in parte conſulere voluerit. Etenim ſi illi jam eſſent immortales effecti, certe dignitate ac felicitate non parum nos anteirent. At nunc Deus, quia non vult, ut illi abſque nobis immortalitatem adipiſcerentur; ſed potius ut nos noſtramque felicitatem expectarent; eo ipſo nos quodammodo iſtis prætulit. Non enim nos ipſorum, ſed illos noſtræ felicitati accedere voluit, utpote cum nobis eam aperte promiſerit, illis non item.

CAPUT XII.

Verſ. 1. SEd quorſum, dices, iſta omnia? horſum nempe, ut nos quoque Chriſtiani, quibus idem fidei ac religionis ſtadium decurrendum eſt, eorum exemplo confirmemur, & ad ſimilem fidei conſtantiam excitemur. Nam ut in ludorum ac ſpectaculorum celebritate evenit, ut magna certaturis undique circumſiſtat ſpectantium turba, quæ inſtar nubis cujuſdam iis hinc inde impendet, & iis haud exiguam addit ad certandum alacritatem: ita nos quoque animo concipere debemus, nos circumdari undique tanta eorum multitudine, qui de Dei optimi maximi potentia, veracitate, & in benefactis remunerandis liberalitate, variis, ut vidimus, modis ſunt teſtati, quorum conſpectus nos ad hunc fidei curſum mirum in modum incitare debet. Quare id reſtat, ut quemadmodum illi, qui curſu certare inſtituunt, omne id deponunt, quod vel gravare eos poſſet, vel alia quadam ratione in curſu remorari, ut laxitas veſtium corpus cingentium, & ſeſe facile implicantium; ita nos quoque quicquid eſt vel oneri, vel laxitati illi veſtium ſimile, penitus abjiciamus, & ſic ad curſum inſtitutum nos expediamus. Tales autem ſunt partim cupiditates rerum terrenarum, quæ animos noſtros ad hunc curſum accinctos mirum in modum aggravare ſolent, & nos in eo curſu remorari, ac penitus tandem defatigare. Talia etiam ſunt peccata varia, quæ per occaſiones undique nos circumſtantes, & facile animis noſtris ſeſe implicantes irretitos tenere ſolent, & a cœpto curriculo deducere. Ita ad hoc iter expediti, patientia ac malorum omnium tolerantia, quam in ſuperiorum ſeculorum hominibus piis commendari paulo ante vidimus, inſtructi, ſtadium illud ad decurrendum nobis a Deo propoſitum emetiamur, & fidem ac religionem uſque ad extremum vitæ calcem retineamus.

Vers. 2. In eo autem cursu inprimis spectare debemus Jesum Christum ejus fidei, quam sequimur, ducem, qui eam hominibus primum tradidit; & suo ipsius exemplo monstravit; nec ducem tantum, verum etiam perfectorem, utpote qui non modo ipse ad fidei illius finem pervenit; verum etiam nobis omnibus fructum aliquando impertiet, cum ad sempiternam illam felicitatem nos perducet, cujus rei munus ipsi a Deo est demandatum. Ideo autem nobis in hoc fidei stadio currentibus eum dico nobis esse præcipue spectandum, quia ipse egregie nobis præivit, & ad calcem feliciſſime decurrit, ita ut & ipsam, per quam nobis currendum est, viam, & cursus illius rationem, ac denique lætissimum vitæ illius exitum clarissime cernamus. Is enim cum ipsi a Deo esset summa proposita felicitas, æternumque in cælis gaudium, ejus assequendi causa dirissimum mortis genus sustinuit, acuta cruce suffixus, & tantam, quæ in eo supplicio fuit, ignominiam, quæ generosioribus alioqui pectoribus gravissima est, ac minime omnium ferenda, contempsit, nec propter eam a tam præclaro nobisque omnibus tam salutari facinore absterreri passus est. Habemus ergo in ipso insigne fidei ac constantiæ exemplum. Sed videmus etiam non minus insigne tantæ virtutis eximiæ præmium, ac lætissimum tam asperæ viæ exitum: quandoquidem in eam sublimitatem propterea est evectus, ut primum post Deum ipsum imperii ac majestatis gradum adipisceretur, veluti in dextra throni illius parte ab eo collocatus; ita ut crucem cum Dei solio, summum dedecus atque ignominiam, cum summa gloria atque honore commutarit.

Vers. 3. Nolim rem tantam perfunctorie, & fugiente veluti oculo a vobis spectari; sed in ejus consideratione diutius hærere. Reputate enim apud vosmetipsos, quantus is fuerit, qui tantam hominum impiorum ac sceleratorum in se sustinuit odiorum acerbitatem, ac tantam hostilitatem, quamque indignus tam diro tamque infami supplicio fuerit. Hoc enim si diligenter perpenderitis, non adeo vobis mirum atque insolens videbitur, vos, qui longe illo estis inferiores, longe adhuc minora pati; nec, ut quodammodo facere cœpistis, malis illis, quæ veritatis causa patimini, lassati animos desponderitis.

Vers. 4. Etenim in hoc cum peccato certamine, quod suscepistis (nihil enim aliud Christiana religio est, quam cum peccatis pugna, & bellum cum impietate perpetuum) nondum eo progressi estis, ut mortem, quemadmodum Christus fecerat, perpeteremini. Extra sanguinem adhuc pugna stetit.

Vers. 5. Et tamen ita vos geritis, malis impendentibus cedentes, ut videamini obliti esse ejus exhortationis, quæ apud Salomonem extat, quamque si ad vos referre velitis, Deum propemodum ipsum videbitis in ea vos tanquam filios alloqui, & unicuique vestrum ita per Salomonem dicere: Fili mi, ne averseris afflictiones, quibus te Deus castigat, atque ad frugem revocare nititur, neque propter eas animum desponde, tanquam hæc odii erga te divini essent indicia, aut ad tuam spectarent perniciem. Falleris, si ita existimas.

Vers. 6. Etenim eum demum castigat Deus, quem diligit, & cujus salutem quærit, nec ullus est illius filius, quem favore suo prosequatur, quem non interdum, cum id meretur, atque ita usus exigit, instar patris filium virga aut flagello excipientis, calamitatibus exerceat.

Vers. 7. Quare vos, cum a Deo castigamini, & peccatorum vestrorum causa affligimini (nam & veritatis simul causa hujusmodi calamitates vobis immittuntur, & emendationis gratia) cogitare debetis, Deum tunc paterno vobiscum more agere, & docere, se vos pro filiis suis agnoscere. Neque enim est, quod cogitetis, certius vos agnituros, Deum vos pro filiis habere, si vos affligi minime vellet; sed contrarium potius deberetis concludere. Quem enim potestis mihi ostendere filium, quem pater interdum, cum meretur, ut quidem mereri solent omnes, non cædat, & plagis emendet? ut recte dixerim, vox ex afflictionibus hujusmodi, peccatorum causa immissis, quibus ad frugem revocamini, colligere debere, Deum vos pro filiis agnoscere.

Vers. 8. At si non castigaremini a Deo, quomodo omnes, cum merentur, castigari solent Dei filii, concludendum vobis esset, vos pro veris filiis non agnosci, sed pro adulterinis ac suppositiis haberi, seu Deum vos pro suis non agnoscere.

Vers. 9. Accedit, quod nos omnes aliquando a parentibus nostris, a quibus vitam hanc terrenam accepimus, castigati fuimus, & verberibus illis admoniti iis paruimus, ac offendere eos metuimus: cur ergo non multo magis illi patri, a quo spiritualem vitam accepimus, ita nos submittamus, ita ut & afflictiones illas, quas merito patimur, æquo animo feramus, & mores nostros emendemus, præsertim cum eum inde simus reportaturi fructum, ut æternum vivamus.

Vers. 10. Etenim patres quidem nostri, qui ad vitam hanc temporariam nos genuerunt, ita nos castigarunt, ut brevis sane temporis fructum inde reportaremus. Hujus namque vitę fructum illi sibi proposuerunt; si quid forte spectarunt ultra mortem duraturum, id potius Deo imputandum est. Quanquam in eo ipsi, quod illi sibi in nobis castigandis proposuerunt, non adeo recte se gesserunt. Castigarunt enim nos prout ipsis fuit visum, nunc errore lapsi, nunc affectum, atque iram magis, quam certum judicium secuti, ita ut nonnunquam immerito, nonnunquam ultra meritum nos cæderent, vel non eo potissimum impellerent atque erudirent plagis, quo deducendi maxime eramus. Sed spiritualis noster pater, Deus, utilitatem nostram veram ac æternum duraturam spectat in nobis castigandis. Id enim quærit, ut sanctitate ipsi fiamus similes, cujus fructum esse novimus immortalitatis cum ipso communionem.

Vers. 11. Haud ignoro quidem, acerbam esse afflictionem, qua emendamur; sed non est quod propterea ipsam abominemini, & veluti vobis pernicioſam horreatis. Est enim nonnisi in præsens acerba, tum, cum infligitur, sensum doloris, & eum nonnunquam acrem habet, nec videtur gaudium ac felicitatem aliquam afferre, sed tantum luctum: verum postquam illa præterierit, fructum atque utilitatem affert valde lætam, & cum summa animi tranquillitate conjunctam, iis, qui hujusmodi malis sunt exerciti. Justitiam enim illis parit, hoc est, & ad ipsam pietatem, & ad pietatis fructum, qui in sempiterna felicitate consistit, eos deducit.

Vers. 12. Quapropter non debetis istis calamitatibus, quibus nunc premimini, frangi, & paulatim lassati de studio in religionem Christianam remittere, deque fide penitus deserenda cogitare; sed potius, cum videatis, eas ad

eas ad utilitatem veſtram ſalutemque ſpectare, animum reſumere, & veluti reſumtis viribus opus cœptum urgere, ac in curſu pietatis progredi. Remiſiſtis quodammodo manus, & genua labore ſoluta ac feſſa labaſcere videntur; de recta via, deque aperta & ſincera religionis Chriſtianæ profeſſione videmini aliquantum diſceſſiſſe, & jam claudicare dum ad Judaiſmum, perſecutionis fugiendæ cauſa, inclinatis.

Verſ. 13. Expedite iterum lacertos veſtros, genua erigite, & ad curſum vos componite, recta orbita, rectoque talo incedite, nil diſſimulata fide veſtra, quam in Chriſto collocaſtis. Ne committatis, ut iſtiuſmodi diſſimulatione ii, qui jam claudicare cœperunt, penitus a recto religionis ac fidei tramite exerrent, ac Chriſtum penitus deſerant; ſed potius ut ad ſanam mentem revocati Chriſtum ſincera fide amplectantur.

Verſ. 14. Neque vero id ago, ut velim vos alios ſponte irritare, & aliqua contumacia pacem ac tranquillitatem violare: imo potius vos hortor ut pro viribus, non modo inter voſmetipſos, ſed etiam cum reliquis omnibus hominibus, utut a religione Chriſtiana alienis, pacem colatis, & fugientem etiam conſectemini. Neque enim tum demum colenda eſt, cum ea nobis ulto offertur ab aliis; ſed etiam, cum variis injuriis laceſſimur, ad rixas, ad contentiones, ad odiorum acerbitates, ad pugnas provocamur. Quemadmodum autem pacem vos ſtrenue ſectari volo: ita etiam cæteras omnes ſanctitatis partes ſtrenue obire, ac vitam agere ſanctam atque inculpatam. Sine hac enim nemo eam aſſequetur felicitatem, quæ nobis eſt in euangelio promiſſa, ut dominum Jeſum aliquando glorioſum conſpiciat, ac porro immortalitate induatur, ſine qua ejus conſpectum ferre nemo poterit. Non igitur vos ad fidei tantum profeſſionem voco, ſed etiam ad vitam profeſſioni tam ſanctæ conſentaneam, ſine qua illa nihil vobis prodeſſet.

Verſ. 15. Neque vero quiſquam de ſeipſo tantum, ſeu de ſalute ſua debet eſſe ſolicitus, verum etiam de aliis. Quare diligenter debetis obſervare, & magno ſtudio in id inquirere, nequis forte a religione Chriſtiana, quæ ingentem Dei benignitatem ſpirat, eamque nobis affert, deſciſcat; & ſic per ſummam impietatem tanta Dei benignitate, quæ in remiſſione peccatorum omnium, & in ſupremæ felicitatis poſſeſſione conſiſtit, ſemetipſum abdicet. Ideo autem tam diligenter id a vobis velim animadverti; quia ea in re non tantum iſtius hominis, ſed multorum aliorum ſalus agitur. Eſt enim hujuſmodi homo inſtar radicis cujuſdam amaræ, quæ, ut Moſes aliquando de apoſtatis locutus eſt, fel atque abſynthium, proferat, quæ cum ſuccreſcit, aliarum plantarum aut ſtirpium incrementum prohibet, aut alios etiam ſuo contactu inficit. Nam iſtiuſmodi homo, cum conceptam animo impietatem profert, multorum in populo Dei fidem impedire ac convellere poteſt, & ejuſdem ſceleris contagione eos inficere, & partim exemplo, partim verbis, atque variis artibus eos ad defectionem ſolicitare.

Verſ. 16. Hoc ergo primum vobis eſt ſpectandum: ſimul etiam illud, quod tantæ impietatis cauſa facile eſſe poteſt, ne quis ſit inter vos, qui impuris libidinibus ſit deditus, aut alioqui profanus, quem religionis aut ſacrorum cura non tangat, ſed ſacra profanaque eodem loco habeat, omniaque vilipendat. Cujus imaginem quandam videmus in Eſavo, qui adeo floccipendit jus primogenituræ, quo Jacobum fratrem ſuperabat, ut id pro uno, eoque ſat vili cibo, Jacobo fratri venderet: quo ipſo ſe non modo ea dignitate privavit, qua cæteri omnes gaudere ſolebant primogeniti, & hæreditatis a patre relictæ tertia parte, verum etiam ſucceſſione quadam in jus benedictionis divinæ, quæ ad Abrahami, atque Iſaaci poſteros ſpectabat, vi promiſſionis divinæ iſtis patriarchis factæ.

Verſ. 17. Terrere autem vos tam temerarii ac profani hominis debet exemplum. Noſtis enim ex ſacris literis, quod poſtmodum, cum vellet obtinere patris ſui atque adeo ipſius Dei benedictionem, qua ſibi fauſta omnia, & major præ fratre dignitas, atque in ſera etiam poſteritate felicitas deſtinaretur, repulſam eſt paſſus, prærepta jam a Jacobo Iſaaci benedictione, non ſine Dei numine, Eſaum profanum ita ulciſci volentis. Neque tum illi quicquam profuit, quod cum lacrymis ac fletu poſtularet, ut Iſaacus benedictionem Jacobo datam revocaret, & ſibi eadem imprecaretur. Non enim potuit iſta ratione efficere, ut Iſaacus, quanquam ſe arte quadam circumventum viderat, dicta ſua revocaret, nil dubitans, ea apud Deum rata firmaque fore, ita ut a Jacobo ad fratrem transferri non poſſet. Unde facile poteſt intelligi, ſimilem pœnam manere eos, qui jus adoptionis divinæ, & cæleſtis hæreditatis adeundæ facultatem, quam nobis religio Chriſtiana dedit, contempſerint, & cum impuris corporis voluptatibus aliiſve rebus permutare non dubitarint. Cum enim tempus adveniet adeundæ hæreditatis illius, nihil illis proderit dolor, nihil lacrymæ aut fletus, ut in tantæ felicitatis partem admittantur, ſed repudiabuntur a Deo, tanquam ne minima etiam gratia digni, qui maximam contempſiſſent.

Verſ. 18. Cogitandum enim vobis eſt, ad quantam dignitatem quantamque felicitatem vos Chriſtiana religio evexerit, ut eam æſtimare prout digna eſt, & quam diligentiſſime tueri diſcatis. Longe enim major eſt, quam fuit illa qua ii ſe potiſſimum jactant, qui legem Moſaicam unice ſequuntur. Quanquam ea ad majores ipſorum proprie pertinuit, qui, cum lex ferretur, ad montem Sinai acceſſerunt. Illi enim acceſſerunt tantum ad montem terrenum, qui manibus contrectari poſſet, qui quidem tum temporis totus igne quodam apparente ardebat, intus tamen caliginoſa quadam nube tegebatur, in qua angelus Dei perſonam ſuſtinens majeſtatem ſuam occultabat, erumpente ſimul procella, & vehementiſſimo quodam vento.

Verſ. 19. Sonabat interea terribili quodam clangore buccina: nec minus ad terrorem incutiendum comparata erat vox angeli, de monte præcipua quædam legis capita pronunciantis; quam cum audiiſſent Iſraëlitæ, renuerunt amplius audire, ſed rogarunt Moſen, ut ipſe potius accederet, & verba Dei, ſeu angeli, Dei nomine loquentis, accepta ad ſe referret.

Verſ. 20. Metuebant enim vim divini illius mandati, quo prohibebatur, ne quiſquam hominum montem illum auderet ulla ratione contingere, &, ſi forte aliqua ex pecudibus eum attigiſſet, non retraheretur, ſed lapidibus è longinquo obrueretur, aut jaculo configeretur, quod ſimiliter in hominem terminos a Moſe poſitos tranſgredientem erat conſtitutum. Verebantur autem ipſi, ne ſi totus populus ad montem auditurus Dei verba adſtaret, ne ſi forte quis temeritate ac curioſitate abreptus auderet ſepta tranſire, & forte plures vel exemplum ſecuti, vel eum vivum retrahere, & morti eximere volentes univerſum pupulum, vel ſaltem

magnam

magnam illius partem calamitate involveret, & ignis ille, quo mons flagrabat, longius progressus illos absumeret.

Vers. 21. Omnia ergo erant ad terrorem composita, ita quidem, ut ipse Moses, quanquam cæteroqui sciret, sibi nihil esse a Deo metuendum, nihilominus tamen terribili rei facie perculsus diceret: totus ego timeo ac cohorresco. Ad hujusmodi spectaculum accesserunt olim illi, quibus lex fuit lata.

Vers. 22. Alia vestra fuit conditio, cum euangelium vobis fuit promulgatum. Non ad montem hujusmodi, ad tam terribilem rerum faciem accessistis, sed potius ad montem Sionem, ad montem, inquam, spiritualem ac cælestem, non vero terrenum ac manibus hominum palpabilem; non ad montem in deserto aliquo loco instar Sinai situm, sed in ipsa terra a Deo nobis promissa, omniumque beatissima, in quo monte regis nostri cælestis arx est; ad hunc montem ita accessistis, ut ad illius culmen aditus vobis sit datus, liceatque Christianæ religionis vi aliquando ad fastigium ejus conscendere. Simul etiam accessistis ad urbem illam, in qua Deus vivus, vitamque omnibus impertiens habitat, hoc est, ad Hierosolymam, non terrenam illam, sed cælestem: ejus cives quodammodo facti estis, & inter ejus incolas adscripti, ita ut aliquando reipsa ibi habitare vobis liceat. Junctæ enim sunt Hierosolyma & Sion cælestis, ut in terrena, quæ cælestis imaginem gerit, apparet, ut qui ad montem illum accedunt, simul etiam huic appropinquent. Præterea accessistis ad infinita angelorum millia, & cum iis veluti amicitiam ac societatem euangelicam contraxistis; nunc quidem cum illis Deo spirituali ac cælesti ratione servituri, & eorum favorem experturi, aliquando autem eandem cum illis felicitatem adepturi. Fuerunt quidem & olim in monte Sinai multa angelorum millia; sed nec omnia, nec ita, ut Israëlitæ cum illis jungerentur, & quodammodo commiscerentur, quod nunc Christianis evenit, nunc enim non amplius sese erga Christianos gerunt ut dii quidam, sed ut conservi ejusdem domini.

Vers. 23. Accessistis etiam ad primos illos Christianos, qui maxime respondent illi totius Israëlitici populi ad montem Sinai conventui. Olim ad montem Sinai nemo accedebat præter illos, qui primi audierant: nunc omnes Christiani accedunt, & sic accensentur ecclesiæ Christianorum primum a Deo veluti genitorum; quorum ea est dignitas, ut in cælis illi sint recensiti, eorumque nomina tanquam cælestium civium descripta; quemadmodum olim tum totius populi, tum nominatim omnium primogenitorum, in quorum locum Levitica tribus fuit Deo consecrata, census fuit actus per Mosen in terris, ut ita agnosceretur, quinam ad terrenam Israelitici populi reinpublicam pertinerent; nunc recensentur illi, qui ad cælestem. Adde quod accessistis ad ipsum Deum, & cum eo quoque fœdus atque amicitiam iniistis, ad Deum, inquam, illum, qui non, ut olim, unius nominatim gentis judicem sese gerit; sed omnium plane hominum, nec vivorum tantum, sed & mortuorum. Omnibus enim peræque is præmia ac pœnas pro bene ac male factis destinat. Ejus amicitia ac fœdere, quod cum eo iniistis, tuti, a pœnis securi æterna præmia sperare potestis. Accessistis etiam aliqua ratione ad sanctos illos viros, qui jam olim Deo paruerunt, quorum spiritus in Dei sunt manibus, & ab eo in certam futuræ vitæ beatæque immortalitatis spem asservantur, ita ut dicere possis, istos homines jam propemodum immortalitatem adeptos. Eadem enim vos sors manet, si eorum exemplum in vita quoque sequamini.

Vers. 24. Accessistis denique ad Jesum Christum, fœderis novi mediatorem, seu Dei atque hominum in eo pangendo internuncium; non ad Mosen, qui sub monte Sinai antiquum illud fœdus cum populo sanxit, plenum comminationibus, aperta immortalis vitæ spe carens, destitutum promissione remissionis peccatorum, præsertim graviorum, ut supra suo loco vidimus. Itaque Israelitæ quidem ad illum accesserunt & porro sanguine vitulorum atque hircorum, quo fœdus illud sanciebatur, fuerunt conspersi, atque ita fœderi adscripti: sed vos qui ad Christum novi fœderis mediatorem accessistis, conspersi quodammodo fuistis pretioso illius sanguine, quo fœdus illud fuit confirmatum ac sancitum, ejus vi ad fœdus illud recipiendum fuistis attracti, atque ita illi adscripti. Sanguis ille veteris fœderis non magnam Dei indulgentiam iis pollicebatur, qui peccassent; imo potius eos ad pœnam obstringebat, ut non admodum dissimilis esset Abelis sanguini, qui vindictam a Deo efflagitabat, ita enim fœderis, quod eo sanguine sanciebatur, natura ferebat. Sed longe alia sanguinis Christi, seu mortis ipsius cruentæ est ratio, is longe meliora loquitur præ sanguine Abelis. Cum enim fusus sit ipsius Dei voluntate ac jussu ad confirmandum novum fœdus, & remissionem peccatorum in eo cuivis Christiano credenti propositam, Deum ad eam credentibus præstandam obstringit, ita ut ad ipsum clamare quodammodo censendus sit, ut nobis peccata clementer condonet, & salute sempiterna, quam nobis in fœdere pactus est, nos donet.

Vers. 25. Quapropter cum ad tantam sitis admissi dignitatem ac felicitatem, tum, cum euangelium vobis annunciatum recepistis, cavete, ne hanc Dei vocem in euangelio vobis loquentis adversemini, & eam porro audire recusetis: sive eo pacto, ut doctrinam ejus penitus repudietis; sive ea ratione, ut ei obtemperare nolitis: Nam si Israelitæ aliquando pœnam haudquaquam effugerunt, cum ejus vocem repudiarunt, aut obtemperare ei noluerunt, qui in terris oracula edebat, ac Dei nomine legem promulgabat, videlicet Angeli, qui Dei personam sustinebat: quanto magis nos pœnam, & quidem gravissimam daturi sumus, si ipsius Dei, de cælo nobis loquentis vocem audire, eive obtemperare noluerimus. Qui olim in ipsa terra populum allocutus est, eo ipso indicavit, se terrena atque humilia loqui: at nunc Deus in ipso cælo residens per Christum nos allocutus est, & cælestia se nos docere indicat. Etsi enim cum lex ferretur, non ipse Deus de cælo descendisset, sed angelus ejus nomine populum alloqueretur; nihilominus tamen ea erat rerum species, eaque orationis forma, ut ipse Deus descendisse, & homines suo ipsius ore alloqui videretur, contra quam nunc fit.

Vers. 26. Illud quoque præter id, quod diximus, majorem ejus, qui nunc per euangelium nos alloquitur, reverentiam excitare in nobis debet, quam illius, qui legem olim promulgavit, in animis Israelitarum, quod is qui nos nunc alloquitur, aliquando per angelum, personam suam sustinentem, terram tantum commoverit, vel potius certam tantum terræ partem, nempe montem Sinai, & terram radicibus ejus adhærentem;

rentem: quod quidem fecit ad terrorem populo incutiendum, ac venerationem loquenti conciliandam. Sed majora se novi fœderis tempore præstiturum pollicitus est. Pronunciat enim apud Aggæum, ut apud Græcum legimus interpretem; se adhuc semel non tantum concussurum terram, verum etiam ipsum cælum, quod hucusque stetit immobile.

Vers. 27. Illa vero verba, cum dicit, adhuc semel istud se facturum, indicant, res illas, quæ tunc sint concutiendæ, nempe cælum terramque tunc iri sublatum. Nam si post istam concussionem adhuc manerent, quid causæ esset, cur Deus diceret, se semel adhuc illa concussurum? Cur enim non sæpius? præsertim cum satis constet, cælum & terram aliquando iri abolitum; quo sane tempore concutientur. Cum alias sensu primo de commotione quadam omnium gentium loquatur propheta, cum iis commotis cælum & terra quodammodo concuti ac commoveri videatur, ac rerum universitas mutari. Sed, ut diximus, aliquis adhuc perfectior sensus verbis subest, præsertim cum proprietas eorum longe aliud postulet. Neque vero mirum alicui videri debet, cælum & terram, quæ tam firma sunt, ut commoveri non posse videantur, aliquando debere everti: siquidem ea etiam aliquando fuerunt a Deo ex rudi materia facta, itaque formata, ut formam hanc suam amittere denuo possint. His autem rebus sublatis quid restat aliud, quam res eæ, quæ non concutientur, nec concuti poterunt, cælum nempe supremum, in quo Deus habitat, & felicissimus iste status, qui ibi sedem fixit, ad quem nos per euangelium sumus vocati.

Vers. 28. Quapropter nos, cum cæleste hoc regnum, seu felicitas in cælo perennis quæ labefactari aut perire nullo modo potest, ut nec locus in quo habitat per euangelium nobis sit oblatum, idque nos per fidem semel simus amplexi, arcte tantam hanc Dei gratiam tenere debemus, eaque impulsi Deo ita servire, [*vel* per euangelium nobis oblatum complectamur, & doctrinam illam, quæ tantam Dei gratiam in se complectitur, firmiter teneamus, atque ad illius præscriptum serviamus Deo &c.] quemadmodum ipsi probatur, hoc est, quemadmodum ipse nobis in euangelio præscripsit. Neque enim utcunque Deus colendus est, sed eo, qui ipsi probatur, modo. Hoc autem facile consequemur, si ad ipsius cultum adferamus pudorem ac metum ipsius numinis. Pudorem quidem, ut oculos ipsius revereamur, & caveamus, ne quid turpiter, ne quid indecore in ipsius conspectu faciamus.

Vers. 29. Metum autem, ut pœnam quoque exhorrescamus, si secus, quam dignum est, nos coram ipso gesserimus, memores ejus, quod apud Mosen legimus, Deum illum, quem colere debemus, quique nobis adeo propitium sese exhibuit, tum, cum offenditur, ac sceleribus nostris irascitur, ignis instar esse, qui omnia consumit ac perdit: quemadmodum etiam in igne apparuit in monte Sinai, & igne absumsit Aaronis filios, qui contra ipsius mandatum vulgarem ignem in ipsius conspectum inferre ausi fuerant.

CAPUT XIII.

Vers. 1. HIs ita generatim de officio vestro dictis, reliquum est, ut specialia quædam pietatis præcepta addamus. Primum ergo moneo, ut quemadmodum hactenus alii alios fraterna charitate fuistis prosecuti, ita etiam in posterum eodem affectu vos mutuo prosequamini. Talis enim inter Christianos homines benevolentia, talis amor esse debet, qualis inter fratres germanos, quos ipsa natura inter se conciliat.

Vers. 2. Deinde hospitalitatem negligere haudquaquam debetis, in homines præsertim Christianos peregre advenientes; sed maxime in exules, & Christi causa extorres. Debet autem vobis ea virtus tanto esse commendatior, quod ejus beneficio olim viri quidam pii angelos hospitio exceperunt, quanquam ignari, quos exciperent. Ita enim de Abrahamo & Lotho in sacris legimus; qui cum hospitales essent in omnes, eadem humanitate ducti angelos humana specie apparentes tanquam viatores, ad se invitarunt, omniaque benevolentię officia, quanquam non indigentibus exhibuerunt. Hoc etsi nunc forte nemini contingat, quantumvis hospitali, nihilominus tamen potest una cum hospitibus excipere quodammodo angelos advenientes, imo ipsum Christum, qui sibi imputat quicquid minimis Christianorum exhibitum est.

Vers. 3. Præterea meminisse debetis, eorum, qui Christi causa vincti sunt, deque iis ita esse soliciti, ac si una cum iis vincti essetis. Quæ ergo officia vobis tum præstari cuperetis, ea vos exhibete aliis. Sed non tantum vinctorum curam debetis suscipere, deque iis anxie laborare; verum etiam de aliis, qui alia quacunque ratione affliguntur, & morbis verbi gratia attinentur; memores, vos quoque in corpore esse hujusmodi malis, doloribus ac cruciatibus obnoxios; vobis quoque contingere posse, quod cuiquam aliorum potest. Quare vestrę vobis sortis ac conditionis conscii aliorum calamitates contemnere minime debetis.

Vers. 4. Addendum est & illud ut matrimonium omni ex parte honeste colatur, nec torus ille conjugalis ulla turpi libidine polluatur; quod si quis contra fecerit, is Deum metuat vindicem. Is enim puniet, tum scortatores tum inprimis adulteros. [*Vel*: quod matrimonium solum omnium ordinum ac conditionum hominibus licitum est, & solus hic torus turpitudine caret. Ad hunc ergo solum confugere possunt ii, qui sese continere nequeunt, & hac sola ratione cupiditatum flammas licet extinguere. Scortatio autem omnis, omnisque libido, quę extra legitimi matrimonii fines sunt, & maxime adulterium vindicem sentiet Deum. Quare totum id genus voluptatum quam maxime vitare omnes debetis.]

Vers. 5. Illud quoque prætereundum minime est, ut illud vitæ genus, quod sequimini, ab avaritia plane sit immune, [*vel*: ut mores vestri ab avaritia immunes sint atque alieni] ne pecuniæ amore ducti ditescere cupiatis, & opibus corradendis unice vacetis; vel quas habetis ita servetis, ut in usus vel gloriæ divinæ, vel pauperum, cum opus est, non expromatis. Facile autem ab avaritia illibatos vos præstabitis, si quæcunque vobis sors obtigerit, eam æquo feratis animo, & patienter egestatem quoque ferre noritis. Quod si cogitatis, necessaria esse venturæ ætati, ac senectuti maxime, subsidia, varios esse in vita casus, quibus occurrendum sit majoribus quæsitis opibus, ne postea egestate atque inopia conficiaris; cogitandum vicissim est vicissim est, Deum nos haudquaquam deserturum, & longe majori, quam opes utut maximæ, præsidio nobis futurum: quandoquidem is ita aliquando, ut in Jonæ suæ libro legimus, solatus est Israeliticum populum terram Cananæam occupaturum. Haudquaquam, inquit, te deseram, neque te unquam ope mea destituam.

In ejus autem populi locum nos successimus: ille umbra quædam fuit & imago nostri. Quare ad nos quoque hæc Dei promissio pertinet, quatenus necessaria vitæ alimenta populo divino pollicetur:

Vers. 9. Ita ut magna cum animi fiducia omnique metu ex animo ejecto, dicere cum Psalte unusquisque nostrum, quam diu Deo paret, possit: Deus ille summus meus est adjutor, ille me ope sua fovet: quare nil est quod metuam homines eorumve injurias, aut quicquid nobis calamitatum potest in vita accidere, adversus quas divitiarum subsidia alii solent comparare.

Vers. 7. Magnum autem vobis ad pietatis fideique constantiam adjumentum adferet exemplum vestrum in religione ducum, pastorum aut magistrorum. Quare subinde eorum memineritis, qui vobis aliquando præfuerunt, pastorum, qui sermonem divinum, seu doctrinam Christi vobis prædicarunt. Inprimis autem debetis considerare, & oculis animi præponere finem, quo vitam pietatemque clauserunt, ut ita perspecta eorum in fide profitenda constantia, quam per varias calamitates usque ad mortem fuerunt professi, multi etiam sanguine obsignarunt suo, eandem fidem sequamini, & in ea, quam illi adeo constanter asseruerunt, doctrina firmiter persistatis.

Vers. 8. Neque est quod putetis, non esse vobis illorum vestigiis penitus insistendum, alia nunc Christianæ religionis dogmata vigere, vel in posterum valitura, quam antehac doctores vestri docuerint, secutique fuerint. Etenim ut ipse Jesus Christus, ita & ipsius sanctissima religio eadem est hodie, quæ fuit non ita dudum, cum primum revelaretur, eadem etiam futura est in æternum, seu quamdiu hic mundus duraverit; nullam illa mutationem patietur, nihil illi addetur, vel de ea detrahetur, tantum abest, ut ea penitus sublata, alia in ejus locum religio subire debeat.

Vers. 9. Quapropter ne patiamini vos abduci ad dogmata nunc hæc, nunc illa, atque adeo inter se discrepantia, quæ nimirum diversis temporibus alia atque alia dogmata aut præcepta valeant: neque persuadere vobis patiamini, ejusmodi sententias, quæ a norma atque analogia doctrinæ huc usque vobis traditæ, atque inter vos satis confirmatæ, sint alienæ; quales sunt illæ, quæ legales vobis ceremonias commendant, & paulatim vos a Christi doctrina ad legem adducunt. Neque enim est quod angamini desiderio victimarum, a quarum comestione arcemini a vestris gentilibus, eo quod Christi doctrinæ adhærescatis, & ceremonias legales minoris faciatis. Contenti esse debetis tanta tamque opulenta Dei benignitate, quam vobis euangelium affert, hac animum reficere vere est utile ac salutare. Cibis istiusmodi, licet alioqui Deo per oblationem consecratis, vesci parum prodest, non magis quam aliorum ciborum usus. Quid enim profuerunt carnes victimarum comestæ Judæis, qui per tot secula illis sunt usi? num plus inde retulerunt commodi, quam ex aliis vulgaribus cibis? nequaquam. Atque hæc est causa, cur Deus nobis Christianis nullam talem voluerit esse victimam, qua revera vesceremur, quamque ad corporis usum adhibere possemus.

Vers. 10. Est quidem & nobis victima corporalis, quæ victimis illis legalibus magis respondet, nempe victima corporis Christi, de qua supra sat fuse actum est: verum ea ita est comparata, ut, si legalia instituta spectes, ea vesci, etiamsi maxime posset, non liceat. Etiamsi nos respondeamus sacerdotibus legalibus, qui in tabernaculo fœderis Deo serviebant, &, quæ ad cultum ejus pertinebant, curabant; quibus cæteroqui licebat de multis vesci victimis, de quibus populo vesci haudquaquam fas erat. De spontaneis victimis, nisi totæ igne absumerentur, non sacerdotes modo vescebantur, sed & illi, qui præbuerunt. De iis, quę pro singulorum peccatis offerebantur, partem capiebat solus sacerdos.

Vers. 11. At si cujus victimæ expiatoriæ sanguis inferretur in sacrarium interius, quod per sacerdotem semel in anno fiebat, festo illo expiationis solenni, ne sacerdoti quidem ulli fas erat de victima illa quicquam delibare. Earum enim corpora tota ex legis instituto comburebantur extra castra, & nunc quidem extra ambitum urbis Hierosolymitanæ, atque adeo etiam templi, qui ambitus respondet ambitui castrorum, in quibus olim degebat populus in deserto degens, cum lex illis ferretur.

Vers. 12. Jam vero hujus generis victimis plane respondet Christi victima, quæ sola cum legalibus insigniorem habet convenientiam. Etenim Christus, tanquam summus sacerdos, sanguinis sui fusione interveniente in verum Dei sacrarium, nempe cælum, ingressus est, ut quemadmodum aliquando pontifex, sanguine in sacrarium illato, universum populum, omniaque ejus delicta per annum illum admissa expiabat, quæ modo expiari per legem poterant; ita ipse universum suum populum ab omnibus peccatis in perpetuum expiaret. Quare ex legis instituto corpore ipsius vesci, etiamsi possemus, fas tamen non esset; & Christus etiam, ut tanto aptius victima ipsius responderet victimis istis legalibus, quarum sanguis in sacrarium inferebatur per summum pontificem, ipse quoque extra portam urbis Hierosolymitanæ, ejusque ambitum, crucis mortem perpessus est. Qua in parte mors ipsius similis fuit combustioni victimarum illarum, quæ extra castra, & nunc extra urbis mœnia peragi debent.

Vers. 13. In quo ipso præterea nobis exemplo fuit, ut grave non putemus, si ipsius causa ab eodem Judaico populo ex urbe ac republica eadem, non sine contumelia pellamur, & a sacris; quæ intra illam exercentur, ignominiæ causa arceamur. Cur enim non libenter ad ipsum, tanquam ducem ac pontificem nostrum, egrediamur extra castra, seu urbis istius ac reipublicæ Judaicæ ambitum, & ejusmodi contumeliam, quam ipse ab eadem gente perpessus est, toleremus? Ejectus est ille urbe, & infami extra eam supplicio affectus est: cur nos ejus discipuli ac servi similia pati abnuamus?

Vers. 14. Quod si dicatis acerbum esse carere patria urbe, quam Deus nostræ genti voluerit esse perpetuam, ac stabilem reipublicæ nostræ sedem; cogitandum est, nobis Christianis nullam perpetuam ac fixam esse in terris sedem, nullam ejusmodi urbem, quam Deus nobis perpetuo destinarit, ut eam perpetuo incolamus; sed eam esse nostræ religionis conditionem, ut urbem nostram, nempe cælestem, de qua superius, quæramus, & ad hanc unice adspiremus. Illic nostra est respublica, illic æterna nobis a Deo constituta sedes.

Vers. 15. Quare nihil est, quod vos a religione Christiana abducere debeat; sed potius, cum videatis, ejus religionem perpetuo mansuram invariabilem, hunc esse sacerdotem summum, per quem omnes in perpetuum a peccatis universis expiari possimus ac debeamus: ad

mus: ad ipsius præscriptum Deum perpetuo colite, & quemadmodum Judæi per suos sacerdotes aç pontifices corporalia dona ac victimas solent offerre Deo, ut honorem ipsius nomini habeant; ita vos quoque veluti per hunc pontificem vestrum debetis victimas, sed spirituales, offerre Deo, idque absque intermissione: per ipsum quidem ita, ut ei fidem habentes, ex ipsius, ut dixi, præscripto Deum colatis. Victimæ autem vestræ spirituales inprimis debent constare laudibus divini nominis, & fructu, non ex terra, non ex pecoribus nascente; sed ex ore vestro, quod animi vestri erga Deum affectum ac pietatem expromat, eique gratias pro immensis ipsius beneficiis in vos collatis agat. Hujusmodi sacrificia perpetua esse possunt & debent.

Vers. 16. Sed præterea sunt & alia sacrificia spiritualia, quę negligere haudquaquam debetis, sed summa potius diligentia colere, ac quoties opus est, quoties facultates vestræ ferunt, Deo offerre. Sunt autem inprimis opera beneficentiæ ac benignitatis in alios, qua de facultatibus vestris libenter impertiamini egentibus. Hujusmodi sacrificiis vehementer delectatur Deus, & longe quidem magis, quam iis, quibus a nostris gentilibus vulgo colitur.

Vers. 17. Sed ne singula pietatis præcepta nunc recenseam, quæ hic explicare nimis foret prolixum, istud vos moneo, ut episcopis ac pastoribus vestris morigeros vos præbeatis, & eorum monitis a fidei analogia non abhorrentibus, pareatis. Nam illi vestræ salutis curam pro officii sui ratione gerunt, proque ea, tanquam animarum vestrarum pastores, dies noctesque excubant; quia norunt, Deum ab illis officii rationem exacturum, & se, si forte quispiam ipsorum negligentia perierit, hujus culpæ pœnas daturos. Cum ergo tam periculosam, tam arduam sustineant provinciam, par est, ut obsequendi studio ac promtitudine efficiatis, ut illi cum gaudio eo munere perfungantur; non vero contumacia vestra offensi ac contristati cogantur ingemiscere, dolentes, operam laboremque frustra se in vobis monendis corrigendisque insumere: id quod vobis non modo non prodesset, sed vehementer etiam obesset; nec dubium est, quin pœnas essetis daturi hujus vestræ contumaciæ, & tam ingrati in pastores vestros eorumque labores animi.

Vers. 18. Ad me quod attinet, id vos oro, ut vestras apud Deum preces pro me interponatis, &, ut mihi propitius adsit, oretis. Quod si qui forte sunt, qui meum apud vos nomen traduxerunt, & indignum esse persuadere conati sunt, cui admodum faveatis; confido tamen, me, cum id semper habeam propositum, ut recte atque honeste me geram, non injuria me recta animi conscientia solari, & ea fretum vestras etiam preces flagitare.

Vers. 19. Tanto autem magis vos rogo, atque hortor, ut pro me oretis, ut tanto citius ad vos redire queam, & inter vos, ut antea, vivere.

Vers. 20. Utut autem hucusque non pauca dixerim, quæ ad pietatis studium in vobis excitandum, salutemque vestram promovendam pertinere queant: quia tamen illa omnia, nisi divinum accedat auxilium in irritum cadere necesse est: ideo *D*eum ipsum, omnis felicitatis fontem atque auctorem, qui dominum nostrum Jesum Christum maximum illum omnium fidelium curatorem, salutisque nostræ administratorem, qui cruentam mortem sustinuit, eaque novum, atque ad finem mundi valiturum fœdus sancivit, è mortuis revocavit, & ea ratione sanctissimam suam religionem validissime confirmavit, nostræque felicitatis negotium mirum in modum promovit:

Vers. 21. Illum, inquam, rogo, ut vos omni bonorum operum genere compleat, & quicquid adhuc vestræ pietati deest perficiat, ita ut ejus voluntatem penitus exsequamini. Is vos adjuvet, ut quæ ipsi grata sunt atque accepta, a vobis fiant, idque per Jesum Christum, quem eum in finem ad tantam dignitatem extulit, ut quicquid ad salutem nostram spectat suo nomine ad exitum perducat. Cui quidem una cum ipso gloria est reddenda, in universa secula: ita fiat! itaque opto.

Vers. 22. Rogo autem vos, fratres charissimi, ut æquo animo feratis atque admittatis epistolam hanc meam, qua vos officii vestri commonefacio; nec offendamini, quod vos interdum castigo, & mores vestros reprehendo, præsertim cum, si argumenti gravitatem atque ubertatem spectes, sat breviter de eo ad vos scripserim, ut vel ipsa brevitate reprehensionis asperitatem lenirem.

Vers. 23. Nolui autem vos celare id, quod vobis gaudium proculdubio est allaturum, insignem illum fratrem nostrum Timotheum è vinculis esse dimissum, meque cum eo, si aliquanto celerius ad me venerit, ad vos venturum, alioquin eum antevertam.

Vers. 24. Salutate meis verbis plurimum tum omnes vestros pastores doctoresque, tum omnes cæteros fideles, ac per religionem Christianam Deo consecratos. Vos etiam salutant fratres nostri Itali, inter quos nunc versor. Deus ac dominus noster Jesus Christus vobis favore atque auxilio adsit, ejus curæ vos penitus commendo.

JOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS

In Prioris

EPISTOLÆ

PETRI

PARTEM.

PARTEM

PETRI

EPISTOLAM

IN PHOTIS

COMMENTARIUS

IOANNIS CRELLII FRANCI

COMMENTARIUS
In primam
PETRI
APOSTOLI
EPISTOLAM.

ARGUMENTUM EPISTOLÆ.

EPistola hæc parænetica est. Adhortatur enim in illa apostolus eos ad quos scribit, in universum quidem ad pietatem; cumprimis vero ad constantiam in veritatis ac nominis domini Iesu professione, quemadmodum ipse significat, tum ab initio cap. 1. vers. 13, ubi, *perfecte*, inquit, *sperate in eam, quæ offertur vobis, gratiam in revelatione Jesu Christi*, *tum* sub finem cap. v. 12, ubi, *scripsi*, inquit, *obsecrans & contestans, hanc esse veram Dei gratiam, in qua statis.* Hujus autem adhortationis suæ fundamentum apostolus ab initio collocat; summam nempe felicitatem, ad quam beneficio religionis Christianæ pervenerant: itaque operam darent; ne a veritate illa deficientes, ista etiam felicitate excciderent. Sunt ergo principalis tractationis duæ partes: prior de felicitate Christianorum; posterior de eorundem officio: illa finem, hæc media ad finem ducentia complectitur. Unde non incommode Ethicæ Christianæ nomine quibusdam venit hæc epistola. Illa fidem, hæc vitam; illa scientiam, hæc conscientiam; illa theoriam seu cognitionem, hæc praxin seu actionem concernere dici potest. Utrique autem parti & præmissum quoddam veluti exordium, & subjuncta conclusio est. Et caput quidem hoc primum I Exordio, II initio tractationis principalis constat, quæ de felicitate est, & ejus quidem priorem partem a vers. 3 usque ad 13 absolvit; posteriorem vero, quæ est adhortatio ad officium nostrum incipit. Exordii nomine appellamus tum descriptionem auctoris, eorumque ad quos scripta est hæc epistola; tum salutationem. Descriptio auctoris, quam nos subscriptionem, ex more hodie recepto appellamus, & nomen, & officium ejus continet.

CAPUT I.

Vers. 1. NOmen est *Petrus*. Id a domino Jesu ipsi impositum Marc. 3. 16, Joh. 1. 43; antea enim vocabatur Simon, vel Simeon. Eam porro ob causam hoc illi nomen datum, quod petra & fundamentum futurus esset Christi ecclesiæ. Etsi enim id ipsi commune erat cum apostolis reliquis, cumque novi fœderis vatibus: isti enim omnes primi hujus spiritualis ædificii lapides pro fundamento, cui reliqui superstruerentur Christiani, a Christo ipso sunt positi: non obstat id tamen, quominus præ reliquis Petro huic aliquid tribuatur. Extant enim indicia satis multa prærogativæ non exiguæ. Eaque sine dubio ex peculiaribus quibusdam ejus donis, & fervore eximio orta fuit: unde tantam sibi auctoritatem in apostolico hoc collegio comparavit, ut reliquis in oratione ac precibus haud dubie præiverit, cæterique illum veneratione quadam prosecuti fuerint. Ea vero in re non cum Paulo conferendus est. Is enim ad duodecim illos apostolos non pertinuit. Cæterum uti ecclesia novi fœderis catholica est, nimirum ad quam tam ethnici, quam Judæi perveniendi jus & potestatem habent: ita ædificium hoc ecclesiæ Christi è duobus veluti parietibus in unum angulum coeuntibus exstructum est. Alter ex Judæis, alter ex ethnicis constat. Singulis sua fundamenta sunt. Angularis lapis, seu principale fundamentum ipse Jesus Christus est, in quo concurrunt reliqua. Parietis ex ethnicis constructi fundamentum Paulus est, & si qui plures ex prophetis Christianis inter ethnicos euangelium primum annunciarunt: illius vero parietis, qui ex Judæis constat,

fundamentum duodecim sunt apostoli, ex istis autem præcipuus & Christo proximus lapis Petrus est. Unde non immerito ad Petrum ipsum refertur, quod Christus ipsi dicit: *Tu es Petrus, & super hanc petram ædificabo ecclesiam meam* &c. Vere enim super Petrum apostolum, veluti super petram & fundamentum, uti dictum, ædificata est Christi ecclesia. Cum vero nec soli Petro superædificata sit, nec universa, sed quæ ex Judæis tantum collecta est, frustra utique sunt pontificii, quod Petrum unum universæ ecclesiæ fundamentum dicunt; pejus quod Christi vicarium asserunt. Ipse enim Christus suum tuetur locum in hoc fundamento, neque quisquam ejus vices sustinet; pessime quod Petro successorem, quem illi Romanum fingunt pontificem substituunt. Quis enim de fundamenti successore sanus unquam cogitavit? Annon ista semetipsa evertunt, primum esse, quod fundamenti requirit ratio; & successorem esse? Certe successor primus non est: & qui non est primus, fundamentum non est. Hæc de nomine.

Officium auctor suum exprimit his verbis: *apostolus Jesu Christi*: auctoritatem scilicet suis hisce literis concilians, tum ab ipso suo munere, tum ab ejusdem auctore suoque domino. Apostolicum enim munus idem quod legati erat. Hunc autem immediate, ut loquuntur, ab ipso principe, seu legatum mittendi jus habente constitui, peculiariter mitti ac dependere oportet, iisque instructum esse documentis, quibus fidem sibi facere possit, ita ut ob id ipsum, quia legatus est, huic non secus, ac domino ipsi, qui eum misit, credendum sit. Talem autem fuisse Petrum, manifestum est. Ab ipso enim Christo immediate edoctus ac missus, ab eodemque virtute spiritus miraculorumque potentia ita instructus, ut merito fides ipsi ab omnibus habeatur. Sed iterum frustra hic sunt pontificii, qui successorem Petri pontificem Romanum in apostolico seu legationis munere constituunt. Neque enim legato in munere quisquam succedit, sed decedente priore sequens ab ipso legante immediate denuo mitti, parique, uti prior, modo instrui debet. Istud vero de pontifice Romano haud dixerint. Dominum autem muneris sui Petrus vocat *Jesum Christum*. Nimirum ille princeps est legatos suos emittens, ut omnibus divini fœderis tum gratiam tum conditiones patefaciant. Vide Eph. 4. 10, 11, 12.

Fuit auctoris, sequitur eorum descriptio, ad quos exaratæ hæ sunt literæ. Illa vero a duplici eorum statu desumta est: altero secundum carnem; secundum spiritum altero. Incipit autem a posteriori; sed non absolvit. Inserit enim istud prius de statu secundum carnem; & post, quod ante cœperat, pertexit.

Ut ergo spiritualem eorum statum exprimat, *electis* se scribere ait.

Hujus autem vocis vim mox fusius explicabimus. Sed ne quis ad quosvis electos ipsum scribere existimet, a statu secundum carnem eos determinat. *Advenis*, inquit, *dispersionis Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ, Bithyniæ. Advenas* vocat, quod extra solum avitum, seu terram Canaan, quam Judæis (his enim Petrus scribit) olim Deus in peculium dederat, in peregrinis regionibus versarentur. Atque ut quos intelligat advenas indicet, a certa eos dispersione denominat. Enimvero *sciendum* (verba sunt Josephi Scaligeri) *Judæis unam religionis* κὴ θρησκίας *metropolim fuisse Hierosolyma. Tres autem* πολιτείας *metropoles fuisse, Hierosolyma, Babylonem, Alexandriam. Duæ erant* Διασπορᾶς, *Asiana, ad quam scribit Petrus, Europæa, cujus mentio Ioh. 7. vers. 35. Ita uno nomine vocabantur Judæi inquilini inter paganos & gentes: quod nomen invenitur in Thalmud ita scriptum. Sed Judæi Græce & Latine ignari, quid id verbi sit, nesciunt. Asiana* Διασπορᾶς *caput erat Babylon, iique Judæi utebantur, utunturque adhuc in Synagogis paraphrasi Chaldaica Onkelos. Ad eos scribit Petrus ex ipsa metropoli Babylone.* Διασπορᾶς *Europæa metropolis erat Alexandria. Ii Judæi habebant templum quasi quantum Hierosolymitani, & Græca paraphrasi* LXX *Interpetum utebantur: ob id dicti* Ἑλληνισταὶ *Act. 6. 1. xi. 20, quod parum ab omnibus interpretibus animadversum. Nam* Ἑλληνίζειν *non est habitare in Græcia, ut doctissimo omnium visum est; sed Græca lingua uti. Tertium genus* πολιτείας *erant Judæi attributi metropoli Hierosolymitanæ, ut eodem cap. 6* Ἑβραίων *distinguuntur ab iis qui* Ἑλληνισταί. *Ii paraphrasi Hierosolymitana, quæ hodie extat, utebantur.* Quamvis etiam abstracte, ut loquuntur, vocem dispersionis accipere posses, ut juncta voci *advenis*, per Hebraismum satis usitatum, *sit advenis dispersionis, pro advenis dispersis*. Non est autem existimandum, dispersionem illam esse, quæ Christianæ religionis causa facta est. Act. 8. 1. xi. 19. Illa enim paucorum fuit, & in loca viciniora, quam quæ hic commemorantur. Tenendum ergo, ab eo usque tempore, quo primum decem tribus in captivitatem abductæ, dispersos varias inter gentes Judæos habitasse. Neque enim omnes, sed duæ tantum tribus ultimo abductæ, & ne hæ quidem integræ redierunt. Sed & alio tempore, vel ob bella aliave pericula, vel ob commercia negotiaque similia in oras peregrinas abire maluerunt. Unde Paulus in peregrinatione sua ubique inter gentes Judæos reperit, eorumque synagogas ingreditur. Dispersio autem hæc, uti ex Scaligero annotavimus, Asiana fuit: quod & loca hic commemorata indicant, Ponti, Galatiæ, Cappadociæ, Asiæ, Bithyniæ. In Asia enim illa sita sunt omnia: non tantum in Asia illa, quæ olim erat tertia, hodie quarta pars mundi est; sed & in minore illa Asia, quæ Anatolia hodie, quasi plagam orientalem diceres, appellatur, & totam illam Chersonesum, quæ inter Euxinum & Cilicium Pamphiliumque pelagus protensa est, complectitur. Voce autem Asiæ, quæ hic peculiariter commemoratur, paulo strictius accepta, intelliguntur Ephesii, quemadmodum etiam Act. 20. 4, 16, 18, & alibi sæpe. Ista secundum carnem fuit descriptio eorum, quibus hæc destinata erat epistola: videamus eam, quæ spiritualem eorum conditionem spectat. Hic autem repetenda nobis ex superioribus illis relicta vox *Electis*. Per eam Petrus laxiore significatu eos intelligit, qui & vocati in sacris literis appellari solent: nimirum quibus Deus non tantum gratiam suam obtulit; sed qui etiam ipsi eam receperunt, verboque annunciato assensum præbuerunt: licet fieri possit, ut inter eos non pauci sint, qui vitam suam ex verbi istius præscripto nondum exacte componant. Alii vocant *electos ad gratiam*; a quibus distinguunt *electos ad gloriam*. Sed primum membra non sunt opposita. Omnes enim ad gloriam & vocantur & eliguntur, quicunque vocantur eligunturque. Quod enim quidam existimant, quosdam nominatim ab omni æternitate ad gloriam electos & destinatos; reliquos qui vocantur, & hactenus è cæterorum vulgo, qui in tenebris relinquuntur, eliguntur, non ad gloriam, sed tantum ad gratiam vocari eligique,

gique, id ut nimis dilutum hic refutari non meretur. Hoc tantum addam, quod neutris Petrum scribere necesse fuerit. Non illis; quia, ut illorum fert sententia, deficere nequeunt. Neque his, quia adhortationi locum relinquere non possunt. Praeterea licet eligantur ex aliorum turba vocenturque, quibus gratia offertur; nunquam tamen sacrae literae eos vel vocatos vel electos appellant, qui oblatam gratiam non receperunt. Nimirum vocationis effectum respicitur, indeque vocati electique nominantur, idque non ad gratiam ejusmodi, cui opponatur gloria; sed potius ex gratia ad salutem, adeoque ad gloriam. Strictior autem est illa vocis *electorum* significatio, qua eos denotat, qui verbo non tantum assentiuntur; sed & vitam suam eidem ex animo conformant. Non autem hos solos Petrus hic intelligit; sed, uti quivis facile videt, omnibus Christianis, seu qui Christi nomen profitebantur in ista dispersione, scribit.

Vers. 2. Quo vero electionis hanc gratiam plenius explicet apostolus, ideo causas ejus commemorat, efficientem, formam seu modum & denique finem. Materia enim homines ipsi electi sunt. Efficientem electionis causam hisce verbis complectitur: *secundum praecognitionem Dei patris.* Vox *secundum* pro *ex*, ut alibi saepe, etiam vs. 3, ita & hic sumitur.

Praecognitio autem est decretum seu approbatio jam ante facta, quasi diceres *praeapprobatio.* Uti enim alia sensuum intellectusque vocabula pro voluntatis appetitusque vocibus, ita etiam cognitionem pro approbatione frequenter in sacris literis usurpari notum est. Unde illa: *Non novi vos: Dominus novit suos; solum vos novi* &c. quae de approbatione intelligenda esse quivis videt. Nam alioqui Deus omnes non minus impios quam pios novit. Non absimili modo soli nostrae cognitioni divinae voluntatis, aut Dei Christive adscribitur, quod per eam vitam aeternam consequamur. Cognitio enim efficax intelligitur, qua quae cognoscimus etiam approbamus, ac porro ad effectum deducimus. Quando autem hic praecognitionis fit mentio, non intelligenda est ejusmodi ante facta approbatio, qua Deus certos nominatim homines sive absolute, sine respectu ad praevisam eorum vel fidem vel obedientiam habito, ab omni aeternitate vitae aeternae destinavit, eamque destinationem approbavit. Ejusmodi enim commentum ut liberam hominis voluntatem, ita omnem cultum divinum rectumque de Deo sensum tollit. Sed illud *D*ei decretum spectandum est, quo ideam ille quasi quandam earum qualitatum, quae in istis hominibus, quos olim eligere ad salutem vellet, reperiri deberent, animo suo jam ante mundi constitutionem concepit & approbavit, ratamque habuit. Decretum enim illud Dei, quod ante jacta mundi fundamenta de hominum salute factum est, tribus veluti partibus constat, quae diversis singulae exprimuntur in scriptura vocabulis. Primo *praedestinatio* notat constitutionem finis, quod velit Deus immortalitate donare mortales. Deinde *praecognitio* significat constitutionem qualitatis eorum, qui finis illius participes fieri deberent, verbi gratia, ut crederent atque obedirent. Tandem *propositum* designat constitutionem mediorum, quibus & finis, & requisitae qualitates hominibus innotescerent, & pararentur: nimirum voluntatis divinae revelatio seu vocatio, confirmatio, & similia, quae dum in tempore fiunt ex isto proposito jam olim facto pendent. Universum autem illud decretum in genere tum quidem factum est, & universalis veluti divinae collectionis constituta propositio: Quicunque crediderit verboque revelando paruerit, salvabitur. Quo vero tempore hominum quisquam vivit creditque, succedit electio, quae quasi subsumtio est uniuscujusque nominatim sub universali illa jam olim constituta propositione: verbi gratia Petrus, Paulus credit & paret. Unde necessario tandem etiam de quovis nominatim complexio sequitur, de quocunque nimirum & quamdiu subsumtio vera fuerit. Ut autem quisque studeat, quo vera fiat, propterea per verbum vocatur, & laxiori vocis significatu eligitur. Atque hinc apparet, quid velit apostolus, *dum electos ex praecognitione Dei patris appellat.* Nimirum gratiam ipsis in electione factam innuit: quod qui eos elegit, non exactam, & omnibus numeris absolutam in illis eligendis sanctitatem requisiverit; sed contentus fuerit fide in Jesum Christum, utut multis antea sese peccatis polluerint, idque se facturum jam ante mundum conditum decreverit. Hinc etiam illa, quae Act. 11.23. Rom. VIII. 29. X. 2. 1 Pet. 1. 20 dicuntur, intelligi possunt.

Auctorem autem hujus gratiae apostolus vocat *Deum patrem*; quae per appositionem dicta sunt, pro Dei, qui est Pater, Pater, inquam, & Christi, & per istum etiam noster. Quanquam credibilius est, hoc potius quam illud Petrum respicere. Gratiam enim nobis a Deo factam indicare voluit.

Modus sequitur electionis, qui veluti formam continet: *per sanctificationem spiritus.* *In* enim saepissime *per* notare nimis notum est. *Sanctificatio* autem est segregatio a promiscuo profanoque vulgo, cui antea junctus eras, & consecratio quaedam ad divinum populum & cultum.

Dicitur vero *spiritus sanctificatio*, non tantum quod secundum spiritum seu animum nostrum nos reformemur; quomodo opponeretur sanctificationibus legalibus, quae secundum carnem fiebant; sed etiam, & vel potissimum, quod spiritus sanctus, virtus illa Dei, istam sanctificationem operetur. Hoc enim illud prius includit. Spiritus enim ille Dei spiritum etiam nostrum sanctificat.

Tandem succedit finis istius electionis nostrae duplex, vitae nempe pietas, & peccatorum remissio. Vitae pietatem his verbis indicat, *ad obedientiam*, nimirum *D*eo Christoque & verbo ejus praestandam.

Peccatorum remissio per metonymiam causae significatur: *& aspersionem sanguinis Jesu Christi.* Per aspersionem enim hanc fructus mortis & fusionis sanguinis Jesu Christi intelligitur. Et est quidem fructus ille duplex, nimirum liberatio a peccatorum actu seu consuetudine, ne peccemus in posterum; & peccatorum remissio, seu a poena peccatorum absolutio. Sed quia fructus prior continetur in praecedentibus, *ad obedientiam*, ideo credibile est ad hunc posteriorem tantum pertinere sanguinis illius aspersionem. Aspersionis autem voce potius, quam fusionis usus est, ut ad aspersionem sanguinis pecudum, sub veteri foedere ex praescripto Dei factam, se respexisse innuat. *Quum enim*, ut ait divinus auctor Hebr. 9. 19. XX. 21, ex Exod. 24. 8. Lev. 8. 15, 19. XVI. 14 *recitatum esset totum mandatum secundum legem a Mose toti populo, sumto sanguine vitulorum & hircorum cum aqua & lana coccina, & hyssopo, simul & ipsum librum, & totum popu-*

lum aſperſit, dicens: hic eſt ſanguis fœderis, quod mandavit vobis Deus. Inſuper autem & tabernaculum, & omnia vaſa ſacri miniſterii ſanguine ſimiliter aſperſit. Et hoc quidem totum in confirmationem & obſignationem fœderis: non tantum ut populus obſtringeretur ad ei per præcepta impoſitas conditiones, ſed & ut Deus eum de promiſſis ſuis certum redderet.

Propterea enim non tantum populus aſpergebatur, ſed & liber juſſu Dei ſcriptus, & uti Moſes Exod. 24. 6 ait, altare, cui nimirum liber impoſitus fuit. Id vero totum typus fuit ſanguinis Chriſti, non quidem ſpargendi (neque enim quiſquam eo proprie aſpergitur) ſed effundendi, idque in confirmationem fœderis novi, quo remiſſio peccatorum continetur. Hinc Heb. 12. 24 dicitur, nos perveniſſe ad ſanguinem aſperſionis, meliora loquentem quam Abel. Præterea Heb. 9. 13, 14 confertur ſanguis Chriſti cum ſanguine taurorum & hircorum, & cinere juvencæ aſpergente inquinatos, eoſque ſanctificante ad carnis puritatem: ſi ſcilicet aliquo ſeſe modo polluiſſent, ut inde mundi cenſerentur ex Levit. 16. 14. Num. 19. 2. Quod ſi eo Petrum reſpexiſſe velis, dicendum eſt, eum mortem Chriſti, & ſanguinis ejus fuſionem ut conditionem conſideraſſe, ſine qua *D*eus peccata nobis remittere noluerit, nimirum ut nos Chriſto magis obſtrictos redderet: quemadmodum nec Abimelecho, niſi Abrahami, ne Hiobi amicis, niſi Hiobi intervenientibus precibus remiſſionis peccatorum gratiam, utut ante oblatam, facere voluit. Poſteaquam ergo Chriſtus, ſanguine fuſo, conditionem præſtitit, de remiſſione etiam peccatorum certi eſſe poſſumus: modo nos quę nobis ſunt injuncta etiam expleamus. Reſtat quidem & alia ratio, qua ex fuſo Chriſti ſanguine remiſſio peccatorum noſtrorum fluit; nimirum, quod hoc modo ad tantam ille poteſtatem pervenerit, ut nobis ipſe peccata remittere poſſit: ſed eo Petrum hoc loco reſpexiſſe non apparet. Atque hæc etiam deſcriptio eſt eorum, ad quos epiſtola hæc ſcripta eſt.

Sequitur tandem ſalutatio: *Gratia vobis & pax multiplicetur. Gratia* eſt favor, nempe Dei & Chriſti, quorum nimirum illi gratiam maxime expetebant. Hujus autem gratiæ effectum & fructus eſt *pax*, qua, Hebræorum more, denotatur felicitas omnis generis. Eam precatur illis non parce, *ſed ut multiplicetur*; id eſt ut ſubinde augeatur, & magis magiſque indies ab illis percipiatur.

Verſ. 3. Adhuc veluti exordium fuit: ſequitur principalis tractatio. Eam autem bimembrem antea fecimus. Initio enim de felicitate Chriſtianorum explicat; & poſt ad media, quibus illam adipiſci felicitatem poſſint, adhortatur. Felicitatem ergo primum in genere exponit: & deinde eam amplificat. Illud ℣ſ. 3, 4, 5; ubi felicitatem indicat, quæ hac in vita hominibus contingit, conſiſtitque in ejuſmodi animi morumque mutatione ac reformatione, ut ſempiternæ felicitatis in cælo participes fieri poſſint. Ejuſmodi felicis conditionis I cauſam principalem exprimit, II formam ſeu modum, III cauſam mediam, IV finem, ac denique V ſubjectum. I cauſam principalem apoſtolus tum efficientem, tum impulſivam indicat. Et efficientem quidem ſeu auctorem, ingentis beneficii magnitudine veluti abreptus, cum gratiarum actione nominat. *Benedictus*, inquiens, *Deus & pater Domini noſtri Ieſu Chriſti.* Poſſet quidem videri Petrus id ſibi propoſitum habere, ut Deum laudet, & poſtea ejus rei rationem reddat, ex felicitate illa, ad quam Chriſtianos deducit, deſumtam: ſed ſi quis tamen accuratius ſcopum principalem ſcriptionis apoſtolicæ in hac epiſtola intueatur, facile eo inclinaverit, ut ſtatuat, Petrum, uti diximus, felicitatis, quam deſcripturus erat, cauſam indicare velle. Quia vero felicitas illa ingens eſt, non poterat ſe continere, quin δοξολογία quadam, grati erga felicitatis illius auctorem animi ſignificationem ederet, quemadmodum a Paulo etiam Eph. 1. 3, & ferme 2 Cor. 1. 3 fieri videmus.

Dicit autem *benedictus*, pro *benedicendus*, ſeu celebrandus, & laudibus evehendus. Deus enim benedicit nobis benefaciendo; nos autem Deo, ejus nomen, virtutes ſeu attributa, indeque manantia facta & beneficia cum gratiarum actione celebrando. Deum porro non quemvis appellat, ſed ſummum, qui eſt pater Domini noſtri Jeſu Chriſti. Nota enim abunde eſt vocula *&* in ſacris literis uſitata admodum ſignificatio, quæ explicandi ac determinandi vim habet, ut intelligatur, quiſnam ſit ille, vel quæ, quodve, cujus ante facta fuit mentio.

Notum ſimiliter eſt, quare Deum vocet *Patrem Domini noſtri Ieſu Chriſti.* Ejus enim virtute ſeu ſpiritu in utero virginis primum genitus eſt; deinde ſanctificatus in mundumque miſſus; porro a mortuis reſuſcitatus; & tandem in cæleſtibus æternus pontifex ac rex populi Dei conſtitutus eſt. Luc. 1. 35. Joh. x. 36. Rom. 1. 4. Act. 13. 33. Hebr. 5. 5. Quæ ultima cauſa omnium maxima eaque præcipua eſt, ob quam Chriſtus Dei filius, Deuſque ipſius pater appellatur. Unde ſæpiſſime in ſcripturis *filius Dei & Chriſtus* idem denotant: quo indicatur, neceſſe non eſſe vocis *filii Dei* ſignificatum ab æterna quadam ex ſubſtantia patris generatione, de qua nihil in ſacris literis, arceſſere. Hac enim ratione aliquid majus ei adſcriberetur, quam quod Chriſti voce continetur. Ea enim generationem talem, nequaquam ſignificat. At nihil illi majus tribuitur, ne illis quidem in locis, ubi maximam ejus commemorari præſtantiam omnino oportuit, quam quod ſummus pontifex atque rex populi divini ſit; quod voce *Chriſti* denotatur. Itaque nec *Filii Dei* nomen, quod cum illo permutatur, excellentius aliquid ſignificabit. Quod Jeſum Chriſtum appellat *Dominum noſtrum*, ejus rei cauſa tum 1 Cor. 8. 6, tum iſtis omnibus in locis redditur, in quibus Chriſtus a Deo dominus factus, & ſuper omnia conſtitutus omniaque ipſi ſubjecta eſſe dicitur.

Porro ne quis ſuis aliquid adſcribat meritis, ac ſi illa Deum ad tantum beneficium ei conferendum commoviſſent, ideo addit Petrus cauſam ejus rei impulſivam: *ſecundum multam ejus* (Dei iſtius) *miſericordiam. Secundum* pro *ex* poni ſuperius ℣ſ. 2 annotavimus, & *multum* pro *magno*, vox nempe quantitatis diſcretæ pro continua creberrime uſurpatur; *miſericordia* denique affectus eſt quidem peculiariter erga miſeros benevolus: uſurpatur autem frequenter etiam pro gratia ſeu favore benigno erga quoſvis egentes. Et hæc cauſa eſt, quod merito Petrus Deum celebret; id quod locum non ita haberet, ſi humanis aliquid meritis, & non in ſolidum divinæ gratiæ beneficium iſtud adſcribendum eſſet.

Adhuc cauſa principalis fuit beneficii. II forma ejus ſequitur, his verbis: *regenuit in ſpem vivam.* Similitudine ſcilicet rem explicat ex generatione deſumta.

Quem-

Quemadmodum enim qui generantur, cum nihil fuerint, aliquid esse incipiunt: ita qui reformantur, quorumque mores emendantur, cum boni non fuerint, fiunt. Exuto enim veteri homine novum induunt, mortui mundo & peccato cum Christo resurgunt, porroque non sibi, sed Deo Christoque vivunt. Quemadmodum vero cujusvis generationis auctor non est is, qui generatur; sed qui generat, parens: ita & illi, qui regenuit homines, Deo, regenerationis hoc debetur beneficium. Hoc tamen interest, quod regeneratio hæc non sine voluntate nostra fiat. Virtuti enim locus relinqui debebat. Is vero nullus est, ubi liberæ voluntati non est. Itaque fecit Deus ea omnia, quæcunque & extra nos requiruntur, & ad ipsam etiam voluntatem flectendam & commovendam, modo ne pertinaciter resistamus, sufficere possunt. Et hoc modo nos quantum in ipso fuit regenuit. Quod si vero quidam ex iis, quibus vel verbum Dei oblatum, vel ejus agnoscendi occasio facta est, regeniti non sunt, non Dei, qui regenerare voluit, sed ipsorum, qui sequi noluerunt, culpa est. Cumprimis vero similitudine hac excellentia beneficii significatur. Quemadmodum enim qui generantur filii sunt genitorum: ita regenerati Dei genitoris sunt filii. Quod si vero filii, utique etiam hæredes, hæredes nempe Dei, & cohæredes Christi, adeoque qui indubium jus habent ad omnia, quæ Deus Christusque possidet. Quo quid majus excogitari potest? Atque ob hanc causam additur, *in spem vivam*. Sive enim proprie *spei* vox sumitur, sive improprie, ad beneficii tamen magnitudinem explicandam pertinebit. Si proprie accipiatur, spes intelligenda est non illa modica & infirmior, quæ mater pietatis est, & ex nostra parte in nobis requiritur, si velimus regenerari Ea enim hoc axioma ponit: si pius fuero, salvus ero: & tum, uti Johannes ait, qui spem hanc habet se ipsum purificat: sed firmior illa spes significatur, quæ pietatis est filia, adeoque regenerationem nostram sequitur. Ita enim ea colligit: quia pius fui, salvus ero. Et hæc spes *viva* per metonymiam effecti seu metalepsin dicitur, pro *vivifica*. Exhilarat enim & vividum exultantemque reddit animum, idque ob excellentiam finis istius beneficii, nempe regenerationis. Finis autem ille vita æterna est. Et hæc quidem intelligitur, si vox *spei* improprie per metonymiam adjuncti sumatur, pro re speranda, aut quæ merito speratur. Quemadmodum dicitur *spes beata*, pro *beatitudine*, quæ merito speratur Tit. 2. 13. Sic etiam hic *spes viva* est vita illa, quam merito speramus, æterna nempe & felicitate plenissima. Talis enim demum vera vita est. Hinc merito iterum Petrus Deum ob tantum beneficium celebrare poterat. Sed de fine mox plura videbimus.

Interserit enim hic apostolus III causam mediam, qua usus sit Deus ad nos regenerandos; & quidem non simpliciter, sed ad præstantem hunc finem, nempe in spem vivam. Omnino enim videtur non frustra hæc ultima verba de fine quidem accepta præcedenti voci regenerationis adjecisse. Mediam autem illam causam his verbis comprehendit: *per resurrectionem Iesu Christi ex mortuis*. Resurrectio enim Christi, sive proprie & per se sola sumatur, sive etiam per metonymiam quandam synecdochicam una cum exaltatione eam sequente, potissimum est medium, quo Deus homines regenerat. Nam primum in genere, & sola, & una etiam cum sequente exaltatione confirmatio est omnium eorum, quæ doctrina Christi continentur. Earum autem rerum certitudo non parum animos hominum ad mores emendandos commovere potest. Deinde resurrectio sola certos reddit eos omnes qui regenerantur, adeoque vestigiis Christi insistunt, fore, ut & ipsi ex mortuis aliquando resurgant. Quia enim similes Christo fuerant in obedientia, etiam similes erunt in gloria; observata tamen differentia graduum. Quemadmodum enim Christus & prius & perfectius Deo obediens fuit: ita merito etiam & tempore & perfectione in gloria nos antecedit. Interea vero, quod ad rei genus attinet, resurrectio regeneratorum ex Christi resurrectione certissime sequitur: alioqui nulla plane inter illos & ipsum foret proportio. Denique cum Christus per resurrectionem sequentemque exaltationem eam potestatem adeptus sit, ut suos ex morte resuscitare vitaque sempiterna donare possit, nihil restat, quod dubitationi ulli locum facere queat. Nihil autem valentius animos commovere potest, quam certa & indubitata spes præmii: itaque non mirum, si hinc ad regenerationem homines excitantur. Vix autem hic commemorari meretur, quod quidam ex eo, quod Christi resurrectionis ex mortuis mentio fiat, colligant, Christum semetipsum resuscitasse, adeoque Deum illum summum esse. Præterquam enim quod illud non tantum nuspiam expresse scriptum sit, (id quod in talibus, quæ præter communem rerum cursum accidunt, fieri necesse est) sed etiam contrarium frequentissime in sacris literis legatur, ubi Deus ille pater Christum resuscitasse dicitur: etiam consequentia pessime constituta est. Sequeretur enim, quia & nostræ resurrectionis ex mortuis non semel fit mentio, etiam nos propria virtute resurrecturos. Quod sine dubio absurdum est. Sed deinde etiamsi istud verissimum esset, quod tamen est falsissimum, non possunt illi, salva sua de anima hominis a corpore per mortem separata sententia, inde colligere, Christum illum summum Deum esse. Nam si, ut illi existimant, anima etiam separata a corpore intelligit, videt, audit, in universumque sentit ac vivit; quid obstat, quo minus ipsa tantæ virtutis capax esse queat, ut corpus suum resuscitare queat? Sed hæc nunc mittimus.

Vers. 4. Videamus porro qua ratione apostolus noster finem istius felicitatis, id est, regenerationis, explicet. Facit id tum eleganti similitudine tum ex adjunctis descriptione. Similitudo desumpta est ab hæreditate. Inquit enim: *in hæreditatem*. Atque huc etiam in voce regenerationis eum spectasse ibidem indicavimus. Significatur autem & rei magnitudo simul ac certitudo. Quæ enim major hæreditas esse potest, quam quæ a Deo ipso Christoque possidetur, nobisque conferetur? Quod etiam jus minus dubitationi obnoxium, quam quod filiis hæredibus legitimis est ad bona paterna? Sed hæc ipsa adjuncta finis istius, nempe & magnitudo & certitudo, peculiariter ab apostolo explicantur.

Magnitudo quidem & præstantia istis verbis: *in hæreditatem incorruptibilem, & impollutam, & immarcescibilem*. Voce *incorruptibilis* in genere ejusmodi perpetua duratio indicatur, qua non tantum non desinet unquam illa hæreditas, sed ne desinere quidem potest, quo ipso omnibus aliis rebus hujus mundi præfertur. Inde specialius modos quosdam, & quodammodo causas ejusmodi perpetuæ durationis exprimit.

Voce enim *incontaminatam* removet omnia illa, quæ exterius accedere, remque aliquam polluere & contaminare possunt, utut res cæteroqui non corrumpatur,

& pollutio etiam iſta tolli rurſus queat; hactenus tamen dum pollutum eſt, aut pollui ſaltem poteſt, jucunditas illa vel reipſa tollitur, vel metu ſaltem minuitur. At cæleſtem illam hæreditatem nihil unquam contaminare, nobiſque injucundam reddere poteſt.

Immarceſcibilis denique voce removet ea omnia, quæ intrinſecus rei alicujus naturam corrumpere, viresque ejus minuere ſolent, ſive ingenerata ſit illa corruptionis origo, ſive extrinſecus accedat: quemadmodum in gramine & floribus videmus, quæ vel ſua imbecillitate tandem flacceſcunt, vel calore ſolis aduſta, aut tempeſtate concuſſa, aut falce denique reſecta, naturali ad corruptionem potentiæ locum faciunt. At vita æterna, cæleſtis illa hæreditas, ſua natura talis eſt, ut perpetuo in flore ac vigore ſit manſura, neque quicquam metuendum, quod ipſam corruptioni obnoxiam reddat. Intelligendum autem eſt, Dei abſolutam potentiam hic excipi. Quemadmodum enim ille tantæ felicitatis auctor eſt, ita, ſi vellet, etiam eam deſtruere rurſus poſſet. At nolle ſe, verbo ſuo teſtatus eſt. Itaque hactenus incorruptibilis illa merito dici poteſt, quippe nec ab extrinſecus advenientibus pollui, nec ſua etiam imbecillitate flacceſcere unquam poteſt.

Sequitur, ut, quomodo certitudinem iſtius hæreditatis apoſtolus doceat, videndum ſit. Id vero facit iſtis verbis: *ſervatam* in cælis. *Servatam*, dicit, pro *ſervandam*, qui modus loquendi ſacris literis eſt familiaris, & in hoc ipſo verbo exemplum eſt 2 Pet. 2. 4. Docet ergo non perituram, quia ſervetur, & quidem in cælis a Deo ipſo, quo etiam nos aliquando transferendi ſumus.

V. Tandem, ut tranſitum ad ſubjectum deſcribendum faciat, addit, *in vos*, id eſt, pro vobis, qui ſcilicet regeniti eſtis. Videtur enim hæc lectio melior eſſe illa, quæ habet, *in nos*. Utut enim communicatio iſta alios etiam includit: tamen illa ſpecialis applicatio, *pro vobis*, neſcio quid majoris roboris ac virtutis habet: & in ſequentibus etiam apoſtolus ſecunda perſona utitur.

Verſ. 5. Sed ne quis varia objiciat impedimenta, quæ ipſum a curſu pietatis, adeoque a felicitate illa dejicere poſſint, adeo ut verendum ſit, ne pereat, antequam felicitatem illam conſequatur: ideoque porro ait: *qui potentia Dei cuſtodimini per fidem*. Iſta ſcilicet ſubjecti deſcriptione ſolatium illis afferens ex Dei ipſius cuſtodia; quam tamen neque abſolutam eſſe docet, ſed ad fidem noſtram reſtrictam. Nimirum Deus ab omnibus illis, quæcunque nos æterna felicitate illa privare vellent, & poſſent, ſive præſentia ſint, ſive futura, ſive principatus, ſive dominationes, ſive mors, ſive ſatanas, ſive quocunque alio nomine veniat, nos ſervat, & cuſtodia firmiſſima cingit, ac veluti circumvallat Rom. 8. 38; idque potentia ſua, ne quis, utrum id facere omnipotens poſſit, dubitare queat. Tantum hoc requiritur, ut nos ipſi in fide ſimus, fide ſcilicet per charitatem operante. Illa enim demum viva, id eſt ad juſtificationem obtinendam efficax & valida eſt. Itaque omnia ſunt certa, quæ extra nos ipſos ſunt ad felicitatem illam nobis conferendam pertinentia, neque ullus in iſtis dubitationis locus eſt. Quæ enim impedimenta eſſe poſſent, Deus ipſe facile removere poteſt, & removebit. Quod vero ad nos ipſos attinet, hic dubitationi aliquando locus eſſe poteſt: non quidem de eo, utrum poſſimus nos credere eaque omnia præſtare, quæ ex parte noſtra requiruntur: hoc enim, niſi juſtitiæ divinæ vim inferre velimus, certum omnino eſſe debet; ſed de eo, utrum nos etiam vel modo ſatis perfecte credamus, vel etiam utrum in poſterum ſatis conſtanter crediturí ſimus. Ejuſmodi autem dubitationi locus omnino relinqui debebat: niſi Deum valde inſipientem blaſphemè quiſquam dixerit; quippe qui ita homines ad ſummam felicitatem perducat, ut eam, etiamſi maxime vellent perdere, tamen non poſſent, adeoque invitis illis obtrudat. Sed & quanta inde ſecuritas oriatur, facile quivis videt. Contra ſi omnia ſunt certa, præterquam quæ in mea ipſius voluntate ſunt poſita, ſecurus quidem de cæteris eſſe poſſum, quod ingens conſolationum momentum habet: at, de me ipſo ut ſim ſolicitus, neceſſe eſt, ne mihi ipſi deſim. Itaque ſtudium & preces ad *D*eum fuſæ requiruntur. His enim rebus etiam huic dubitationi, quæ a nobis ipſis oriri poteſt, mederi poſſumus. Atque hæc etiam ſubjecti iſtius felicitatis deſcriptio eſt.

Huic autem denuo ſubjungit apoſtolus: *In ſalutem paratam patefieri ultimo tempore*. Quibus verbis finis indicatur, ſive ipſius felicitatis, quæ Chriſtianis obtigit, nempe regenerationis, ſive ejus, quod per fidem ſerventur. Poteſt enim hæc particula & ad ſuperiora, & ad proxime præcedentia referri. Si ad ſuperiora, tum quemadmodum & illa verſu præcedente, *ad hæreditatem* &c. cum iſtis, *in ſpem vivam*, per appoſitionem cohærent, ac ſi dictum eſſet, *in ſpem vivam*, ſeu, quod idem eſt, *ad hæreditatem* &c. *ad ſalutem*, inquam, &c. Si vero ad proxime præcedentia referas, tum, uti diximus, ejus rei, quod regeniti virtute Dei conſerventur per fidem finis, nempe ſalus indicatur. Eſt autem ſalus, qua quis è malo, quod jam ipſum premebat, aut ſaltem ei imminebat, eripitur ac liberatur. Et quia iſtud malum æternus erat interitus, ſalus illa æterna vita erit. Hanc porro ſalutem ita deſcribit, ut *paratam* eam dicat. Ne quis ullo modo dubitet, iterum certitudinem ejus oſtendit. Jam enim non tantum promiſſa, & ſatis confirmata, ſed etiam Chriſto exhibita, & tanquam depoſitum noſtrum nobis aliquando exhibendum commiſſa, id eſt poteſtas ei nos ſalvandi pleniſſima data eſt. Nec enim ſalus illa noſtra res corporea eſt, quæ alicui in manus tradi, & ut depoſitum aſſervari proprie poteſt; ſed ejuſmodi accidens eſt, quod nobis ipſis ineſſe debet. Additur autem, paratam eſſe, ut pateſiat: vel, quod ſit quidem, nimirum uti diximus, in poteſtate Chriſti; ſed nondum appareat, apparitura tamen ſuo tempore; quemadmodum Paulus ait, Coloſſ. 3. 3, 4: *vita veſtra eſt abſcondita cum Chriſto in Deo: quando Chriſtus manifeſtabitur, vita noſtra, tum & vos cum ipſo manifeſtabimini in gloria:* vel, quod licet nondum ſit, certo tamen, & manifeſte quidem extitura ſit illa ſalus. Eam enim etiam vim non raro vox *patefactionis* in ſacris literis habet: uti de antichriſto ait Paulus 2 Theſſ. 2. 3, eum *appariturum*, non quod jam eſſet, ſed occulte, ut tantum in lucem proditurus ſit; ſed quod manifeſte ſit extiturus. Tandem, ne quiſquam ob moram dubitare incipiat, addit, revelandam eſſe *ultimo tempore*, cum finis erit hujus mundi, & rerum ad eam pertinentium. Et id quidem tum Dei, tum noſtri cauſa. Dei longe

major

major est gloria, si non singulos separatim, sed omnibus in universum simul hanc felicitatem sempiternam conferat. Nostro autem id bono fit, quod qui olim Deo obsecuti fuerunt, non ante nos præmium illud consequantur; imo quod nos, tanquam honoratiores hospites expectare cogantur, vide Heb. xi. 39, 40. Christo hæc præeminentia contigit, quod prius etiam perfecte obedivit. Reliquis omnibus ultimum illud tempus expectandum est; adeo quidem, ut ne ad exigui temporis spatium alii alios prævenire debeant, ut 1 Thess. 4. 15 docetur. Mortui enim prius resuscitabuntur, adeoque ante alios felicis istius mutationis initium sentient. Præ aliis enim etiam mortem perpessi sunt. Deinde vivi immutabuntur, & tandem simul Domino obviam sapientur. Neque est, quod quisquam de mora queratur. Qui enim ultimis demum temporibus vixerint, illi gaudebunt, quod eos adhuc felicitas illa maneat, nec quisquam illis eam præripuerit. At qui mortui fuerint, eo ipso, quod mortui, non vivunt, adeoque nec sentiunt, quantum interea temporis præterlabatur. Quemadmodum nemo nostrum sentit tractum illum temporis, quod elapsum est antequam nasceremur; quia non fuimus: ita nec illud quisquam sentiet, quod futurum nobis non viventibus; quia non erimus, adeoque nec vivemus: viventium autem tantum sensus est. Itaque punctum illud temporis, quod ultimum morientes, & istud quod resuscitati primum sentiunt, indivulso nexu apud eos cohærent. Quicquid enim interim temporis elapsum fuit, ab illis animadversum non est. Neque est quod quisquam animam objiciat, quod illa sentire tempus possit. Neque enim unius partis, sed totius compositi est sentire ac vivere: nec anima quicquam sine instrumentis corporeis vel agere vel percipere potest. Alioqui quî Christus resurrectionem mortuorum probare ex eo potuisset, quod Deus non mortuorum Deus sit, sit autem Abrahami, Isaaci & Jacobi? Hoc enim secundum animam fieri posset, etiamsi non sequeretur resurrectio: nec, quod apostolus ait, miserrimi essemus omnium creaturarum, si nulla esset resurrectio; secundum animam scilicet summe felices, adeoque brutis & damnatis longe longeque feliciores.

Vers. 6. Adhuc in genere fuit felicitatis descriptio: sequitur ejus quædam illustratio & commendatio ab effectu: quod gaudium in hominibus pariat. *In quo*, inquit, *exultatis* &c. Ambiguum est illud *in quo*. Potest enim referri & ad rem ipsam præcedentem, & ad tempus ultimum proxime commemoratum. Si ad rem superiorem sit referendum, iterum vel ad felicitatem hujus seculi, seu regenerationem pertinet; vel ad illius felicitatis finem, ipsam sempiternam salutem. Si illuc referatur, recte dicitur in præsenti, *exultatis*: si vero huc respiciat, per enallagen temporis præsens per futurum *exultabitis* cum vulgata vertendum erit. Id quod etiam fieri oportet, si illud *in quo* ad *tempus ultimum* pertinere dicas. Porro objectionem apostolus occupat & removet a cruce & calamitatibus desumtam. Ita autem eam proponit, ut simul vim ejus non parum imminuat, & postea utilitatem crucis subjiciat; ut significet, non obstare calamitates illas, quo minus felicitas ante descripta commemoratum gaudium pariat.

Inquit ergo: *modicum nunc, si necesse est, tristati in variis tentationibus*. Objectionis vis in eo est: Tristati sumus in variis tentationibus: ergo exultare non valde possumus.

Tristati dicit: quia tristitia exultationi opponitur. Quemadmodum vero supra per exultationem significabatur gaudium, metonymiâ effecti: ita & hic per tristitiam dolor, qui causa tristitiæ est, intelligi potest.

Tentationes autem appellat pericula, calamitates & afflictiones: partim quod Deus illorum fidem per eas probaret; partim, & fortasse potius, quod Diabolus ad mala istis mediis solicitaret.

Varias denique tentationes dicit, quod non unius generis crux omnes exerceat: alii aliis vexabantur modis, vide Heb. xi. 36, 37, 38.

Vim autem hujus objectionis apostolus ita imminuit, dum *modicum* inquit, *nunc*, *si necesse est*. Modicum opponit tentationum gravitati: & quidem collatione facta, vel cum aliis, qui graviora passi sint, vel cum felicitate a Deo ipsis facta, cumprimis cælesti, Rom. 8. 18. Nunc, ait, vel ad jam præsentium calamitatum exiguum temporis momentum, brevi transiturum respiciens; vel laxiori significatu totum hujus vitæ curriculum complectens, ut ei opponatur seculum futurum, calamitatum omnium expers, & cum quo præsens hoc seculum quoad durationem conferri nullo modo possit.

Præterea addit, *si necesse est*: quod ipsum etiam ad objectionis vim minuendam non parum momenti habet. Significat enim, non temere, sine consilio Dei, aut sine necessitate illis immitti eas calamitates: sæpe necessitatem id ipsum requirere, ne vel nos ipsi pace & quiete abusi voluptatibus nos corrumpendos dedamus, adeoque in æternum pereamus; vel alii sub calamitatibus pressi nostra felicitate corporali offendantur, animumque despondeant. Ita autem loquitur, ut simul indicet, non semper urgere ejusmodi necessitatem; & Deum etiam tum temporis calamitates non facile nobis immittere.

Vers. 7. Non contentus ea responsione apostolus, qua vim objectionis propositæ, uti diximus, imminuit; præterea utilitatem ejusmodi tentationum adjungit, his verbis: *Ut probatio fidei vestræ multo pretiosior auro, quod perit, per ignem vero probatum, inveniatur in laudem, honorem & gloriam, in revelatione Iesu Christi*. Itaque tantum abest, ut calamitates vestræ gaudium evertant vestrum, ut potius in gaudii & exultationis materiam vobis cedant.

Probatio fidei vel est calamitas fidem probans, per metonymiam effecti, ut Jac. 1. 3; vel potius per Hebraismum est fides probata: ubi simul tamen ad tentationes respicitur, quippe per quas fides probatur, non secus ac aurum per ignem. Itaque ut aurum licet corruptibile sit, & tale, quod conteri & inutile reddi potest, tamen absque metu, ne corrumpatur, igni subjicitur, ut probetur: ita mirum non est fidem vestram probationi tentationum subjici, quin potius ut aurum in ignem conjectum, non corrumpitur, utut res sit quæ perire possit; sed longe purius ac præstantius redditur: ita fides vestra tentationibus subjecta non perit, sed multo pretiosior redditur, & pretiosior quidem auro. Aurum enim perit, non autem fides probata. Potest enim pretiosum corruptibili opponi, ut denotet incorruptibile, quod eo ipso, quia perpetuum est, corruptibili est pretiosius. Sic ℣. 19 pretiosus sanguis Christi corruptibili auro & argento opponitur; eo, quod vis ejus perpetuo duret. Poterat ille fructus crucis sufficere: sed addit tamen apostolus:

ut inve-

ut inveniatur, seu cedat, ac vertatur, ut Rom. 7. 10, *in laudem*, *& honore & gloriam* : non Dei intelligit, sed fidelium. Voluit enim commendare fidei probatæ fructum, tristitiæ ex tentationibus ortæ oppositum. Magis autem nos afficit quod nobis ipsis utile sit, quam quod aliis tantum. *Laus* autem alias commemoratio & celebratio est egregie factorum ; & verbis proprie peragitur : fidelibus autem reipsa continget. Dum enim factorum præmium ipsis exhibebitur, res ipsa de bonis eorum factis testabitur.

Honor in gestibus potissimum consistit, & aliquid amplius est quam laus. Possum enim laudare quem non honoro. Est enim existimatio, seu indicium existimationis de alicujus excellentia : Neq; semper a minore majori exhibetur, sed & æqualis æqualem, & superior inferiorem honorare potest ; si scilicet familiarius cum ipso versetur, ipsumve ex inferiori statu extollat : uti in Josepho & Mardochæo per reges honoratis videre est, ita & fidelium honor in eo consistet, quod Deus Christusque eos in regnum suum admittet, omniumque bonorum participes reddet, adeo, ut, si opus esset, ipse etiam Dominus Jesus eis ministrare velit.

Gloria denique est splendor quidam dignitatis. Illa adeptionem futuræ istius hæreditatis sponte sequetur. Hic est ergo eximius ille tentationis fructus, ob quem in ipsis etiam doloribus exultandi causam habemus.

Ne vero quisquam dubitet de rei certitudine, quia nondum ille fructus apparet, ideo addit : *in revelatione Jesu Christi*. Nimirum nondum tempus est, his rebus a Deo constitutum : tum demum, quando Dominus Jesus revelabitur, ista nobis reddentur. Revelatio autem ista fiet in adventu ejus gloriosо ad judicium. Tum enim qui nunc ab hominibus non conspicitur, glorioſus apparebit, & omnibus manifestabitur.

Vers. 8. His probatæ fidei fructibus explicatis, ostendit porro apostolus, eos, ad quos scribit, ita probatos esse. Id enim ipsorum virtus, quæ omnia removerat & perruperat obstacula, abunde docebat. *Quem*, *inquit*, *nempe Jesum Christum*, *licet non videritis*, *amatis*, *in quem nunc non intuentes*, *credentes autem*, *exultatis gaudio ineffabili & glorioso*. Majoris est virtutis diligere quem non videas, quam eum, qui versatur ob oculos, uti 1 Joh. 4. 20 indicatur. In hoc enim quia amandi causæ crebrius & propius conspiciuntur, fortius movent. Quia ergo illi fideles Dominum Jesum nunquam viderant, poterant remissiores in amore erga ipsum esse. Sed tamen illi amarunt : ut appareat, probatam ipsorum fidem valde pretiosam esse. Similiter & absenti fidere majoris virtutis est, quam præsenti Joh. 20. 29. Inde ergo non parum horum etiam fides celebratur.

Dicit autem non sine causa Petrus de fide in præsenti, *non intuentes* ; cum antea de dilectione in præterito dixisset ; non videritis. Nimirum fides præsentiam ejus, cui fidendum sit, perpetuo videtur requirere : cum ad dilectionem sufficiat vel semel vidisse, & diligendi causas percepisse in eo, qui sit diligendus.

Tanta ergo dilectione & fide cum præditi essent, merito addit apostolus : *exultatis gaudio ineffabili & glorioso*. Si in præsenti sumendum sit verbum *exultatis*, tum glorioſum idem erit quod glorificandum : uti vers. 4 servatum pro servandum.

Sed fortassis satius est ut ℣. 6 factum, pro futuro sumere *exultabitis* : ut respiciatur ad gaudium illud, quod in cælo nobis olim obveniet.

Vers. 9. Sed & causam istius gaudii adjungit : *Reportantes fidei vestræ salutem animarum*. Si *exultatis* retinendum est vers. 8, tum hoc *reportantes* positum erit pro *reportaturi* : si vero futurum *exultabitis* sumatur, tum præteritum, quod in Græco est, *postquam reportaveritis*, propriam vim suam retinet.

Finem dicit *fidei nostræ*, quod eo fides nostra perpetuo tendat, & tum demum, quando istum finem consecuta fuerit, sit acquietura.

Ille vero finis est *salus animarum*. De *salute* ℣. 5 dictum. *Animarum* salus dicitur, non quod animæ sine corporibus sentire gaudium, aut finem istum adipisci possint : hoc enim ante eodem ℣. 5 refutavimus ; sed quod ad animum seu spiritum nostrum potissimum spectet. Opponitur enim saluti carnali, aut hujus vitæ. Illic caro & sanguis, quibus hic circumdati sumus, non erunt ; erunt vero animæ seu spiritus nostri spiritualibus induti corporibus, quibus spirituale hoc gaudium percipere poterunt. Alia nunc sequitur felicitatis illius commendatio ex aliorum desiderio desumta. Et primum quidem apostolus prophetarum commemorat desiderium.

Vers. 10. *De qua*, inquit, *salute inquisiverunt & scrutati sunt prophetæ*, *qui de ea in nos gratia vaticinati sunt*. Salutem illam hic considerat apostolus, quatenus nobis in hac vita revelata est. Prophetis quidem nonnihil ea de re constitit. Vaticinati enim sunt, fore, ut aliquando ingens hominibus a Deo salus offeratur. Gratia enim hic pro effecto gratiæ, ut ℣. 13 & alibi sæpe pro ipsa salute ponitur. Sed totum negotium ipsis patefactum non fuit. Hinc desiderium, & porro inquisitio.

Quam ut ardentem fuisse apostolus doceret, repetito significantiore vocabulo exprimit, *scrutati sunt*, id est maxima diligentia quæsiverunt, & nihil intactum reliquerunt, quo aliquid investigare possent.

Vers. 11. Addit autem apostolus, quid maxime quæsiverint : *scrutantes in quod & quale tempus manifestaret*, *qui in illis*, *spiritus Christi*, *ante testificans in Christum passiones*, *& post eas glorias*. Sensus verborum satis manifestus est : sed constructio, ob ellipses & trajectiones quasdam, est obscurior. Ita autem compleri & transponi commode posse videntur : *scrutantes in quod & quale tempus omnino casuras passiones*, *& post eas*, *glorias manifestaret*, *qui in illis fuit spiritus Christi*, *ante testificans venturas in Christum* : vel, *scrutantes in quod & quale tempus spiritus Christi*, *qui in illis fuit*, *ante testificans venturas in Christum passiones*, *& post eas glorias omnino casuras manifestaret*. *In quod tempus*, inquit, denotans certum temporis articulum, utrum post lustrum, decennium, seculum, aut plura secula.

In quale ; ut si articulus temporis inveniri non posset, saltem quale tum tempus futurum esset, scirent : quo ex signis quibusdam adesse jam istud gratiæ tempus cognoscere possent. Sic dies ultimi judicii ignoratur quidem, in quod tempus, seu in quem temporis articulum incidet ; scitur tamen, in quale tempus venturus sit. Id enim ex signis a nobis cognosci potest.

Spiritus autem *Christi* dicitur qui in prophetis fuit,

fuit, & de Chriſto vaticinatus fuit, non quod Chriſtus ipſum dederit: nondum enim is natus erat: ſed quod Chriſtum, aut ea, quæ ad Chriſtum venturum pertinebant, prædixerit, quod Chriſtum totus ſpirarit, quod Chriſto totus miniſtrarit: quemadmodum 1 Joh. 4. 3 ſpiritus Antichriſti eodem ſenſu dicitur, non quod eum antichriſtus dederit, (erat enim is adhuc futurus) ſed quod antichriſto venturo miniſtrárit, eumque totus ſpirarit. Itaque nullam omnino vim habet, quod hinc Chriſtum antequam ex Maria naſceretur, jam extitiſſe colligere volunt. Eadem enim opera etiam antichriſtum antequam veniret fuiſſe; divinamque præter humanam habere naturam colligi poſſet.

Porro hunc ſpiritum deſcribit ab effectu ad Chriſtum ſpectante: *ante teſtificans in Chriſtum* [*venturas*] *paſſiones, & poſt eas glorias.* Chriſti vox hic non perſonam Chriſti tantum denotat, ſed ſimul etiam ejus populum, caput nempe una cum membris: quemadmodum 1 Cor. 12. 12. Gal. 3. 16. Hic enim non tam de eo ſermo eſt, quid Chriſto futurum eſſet; ſed quid Chriſti fidelibus. Horum enim felicitatem deſcripſerat; horum & afflictiones ſeu tentationes, & eas conſecuturam laudem, honorem, & gloriam ante vſ. 6, 7, commemoraverat. Itaque quin de iiſdem & hic loquatur apoſtolus, dubitari nequit.

Paſſiones autem dicit, *& poſt has glorias*; ut oſtendat jam ante a prophetis etiam ſignificatum fuiſſe, tum gloriam præcedere paſſiones debere, ne quis miretur; tum ne quis dubitet, paſſiones gloriam omnino ſecuturam.

Glorias tandem in plurali dicit ad rei amplificationem; vel quod diverſæ gloriæ veluti partes ac gradus ſint. Sic infra *quantis pietatibus* 2 Pet. 3. 11, & pater miſericordiarum 2 Cor. 1. 3.

Verſ. 12. Deſiderio prophetarum huc uſque deſcripto adjungit apoſtolus eventum, quod adepti non ſint quod deſiderarunt. *Quibus*, inquit, *revelatum eſt, quod non ſibi ipſis; nobis vero miniſtraverint iſta.* Revelatum eſt ipſis aliquid, ut prædicere poſſent: cumque totum ſcire vellent, id ipſis denegatum eſt; addita ratione, quod ad ipſos, ſeu ipſorum tempora, iſta non pertinerent, ſed ad noſtra, id eſt ad conſecutura, in quæ nos incidimus; itaque nec ſibi ipſis, ſed nobis, ſeu horum ſeculorum hominibus iſta prædictione ſua miniſtrarent. Huic prophetarum facto opponit apoſtolus ſuorum temporum felicitatem.

Quæ nunc annunciantur vobis per euangeliſantes vobis in ſpiritu ſancto, miſſo de cælo. Quaſi dicat, vobis id contigit, quod illi fruſtra deſiderarunt. Senſum etiam Chriſtus exprimit Matth. 13. 16. Luc. 10. 23.

Factum vero eſt id per eos, qui *euangelium illis annunciarunt*: Quales poſt Chriſtum apoſtoli, euangeliſtæ, prophetæque novi fœderis fuerunt. Annunciarunt vero illi *in* ſeu *per ſpiritum ſanctum*, ejus ſcilicet inſtinctu & inſpiratione, aut a ſpiritu ſancto acti, uti eſt 2 Pet. 1. 21.

Verbis *miſſo de cælo* reſpicit ad viſibilem illum modum, quo apoſtolis, aliiſque tum alio tempore, tum maxime in ipſo pentecoſtes feſto datus fuit.

Et huc uſque quidem ex prophetarum deſiderio felicitatem fidelium, ad quos ſcribit, commendavit: idem nunc facit ex deſiderio ipſorum angelorum.

In quæ, inquit, *deſiderant angeli introſpicere.* Nam ad magnam felicitatem Deum perducere homines velle jam ante angelis innotuerat: at quæ & quanta futura illa felicitas eſſet, ipſos latebat antea, & poſt euangelii demum prædicationem inter homines a Domino Jeſu factam cognoverunt, uti eſt Eph. 3. 10. 1 Tim. 3. 16.

Verſ. 13. Adhuc prius fuit membrum principalis tractationis hujus epiſtolæ, de felicitate, quæ hominibus per Chriſtum contingit: ſequitur poſterius, quod adhortationem continet ad officium noſtrum, cumprimis vero ad conſtantiam in veritate recepta. Adhortatur autem primum in genere, ad ſanctitatem; deinde ad partes generi ſubjectas deſcendit. Et generalis quidem adhortatio ab initio gradus quaſi quoſdam oſtendit, ſeu media, quibus ad ſanctitatem recte præparamur; & poſtea ipſam ſanctitatem docet. Totum autem ex ſuperiori membro concluditur: quamvis ſemper novæ rationes adjunctæ ſint. Inquit ergo: *Quapropter ſuccincti lumbos mentis veſtræ, ſobrii, perfecte ſperate ſuper eam, quæ offertur vobis, gratiam in revelatione Ieſu Chriſti.* Vox *quapropter* denotat ex felicitate ante commemorata id ſequi, tanquam è cauſa effectum, ad quod porro apoſtolus adhortatur. Adhortatur autem in his verbis, uti dictum, ad media, ſeu gradus, quibus quiſquam ad ſanctitatem paratur. Sunt enim quædam virtutes per ſe Deo placentes; quædam propter alias, ad quas ipſæ ducunt. Tales & iſtæ ſunt. Eaſque in genere primum apoſtolus locutione tropica deſcribit; & poſtea ſigillatim exprimit.

In genere inquit: *ſuccincti lumbos mentis veſtræ.* Senſus eſt: eſtote parati veluti ſervi ad obſequia Domino veſtro præſtanda. Reſpicit enim ad illorum hominum mores, qui cum laxis induti ſint veſtibus, ſuccingere ſeſe, & veſtes, ne impedimento ſint, colligare ſolent, ſi quando celeriter aliquid expediendum ſit. Et credibile eſt, apoſtolum ad illa Chriſti Luc. 12. 35. & ſeqq. digitum intendere. Senſus certe idem eſt. Quemadmodum ſervos oportet paratos eſſe & expeditos expectare domini ſui adventum: ita Chriſtianos decet paratos eſſe ad excipiendum Dominum ſuum Chriſtum. In eo vero diſſimilitudo eſt, quod ſervi reliqui parati ſint, ut, quid dominus jam adveniens præcipiat, faciant; Chriſtianos autem oportet paratos eſſe, ut efficiant, quæ antequam abiret Dominus præceperat, quo adveniens omnia effectui data inveniat. Tum enim nihil nobis præcipiet amplius. Ut autem ſignificet apoſtolus, ſe non proprie de ejuſmodi corporali præparatione loqui, ideo addit:

Mentis veſtræ, indicans, animum ipſum hic potiſſimum attendi. Poſſunt enim alii ſervi corpore parati eſſe, & facere etiam quæ jubentur; ſed animus reluctatur, & inviti officium faciunt. Noſtrum autem officium, ut ex animo proficiſcatur, neceſſe eſt, animum vero etiam corpus ſequatur. Quod huc uſque in genere dixit, id nunc per modos peculiares explicat. Duos autem nominat, ſobrietatem, & ſpem.

Sobrii, inquit; ne graventur corda veſtra &c. Luc. 21. 34. Poteſt etiam reddi *vigilantes*. Et certe utrumque conjungi debet. Vide 1 Theſſ. 5. 6, 7. Significatur autem ſolicita attentio & cura, ne quid, vel, quod faciendum erat, omittas; vel, quod prohibitum erat, facias. Sobrietatem iſtam multum juvat ſpes præmii. Itaque ait apoſtolus:

Perfecte ſperate. Poteſt quidem vox ipſa *perfecte* etiam de intentione, ut loquuntur, intelligi, pro integre, ſolide & ſincere: ſed quia niſi perſeveret ad finem uſque

nihil efficiet, ſit licet vel ſolidiſſima ſpes; itaque melius eſt de conſtantia accipere, ut ſenſus ſit: ſperate, ſed uſque ad finem, ſeu conſtanter in ſpe veſtra perſeverate.

Addit autem ſpei objectum, nempe *gratiam*. Per metonymiam efficientis beneficium ex gratia proveniens intelligit, ut ℣ſ. 10, & alibi. Dicit autem, ſperate *ſuper gratiam*, vel *in gratiam*, pro ſperate gratiam; quod iſta duo nihil differant: quemadmodum & credere in aliquem, aut in aliquid, idem quod credere aliquem, aut aliquid. Apparet hinc etiam, non ſemper perſonam eſſe id, in quod, vel ſuper quod ſperare jubemur. Gratia enim perſona certe non eſt. Idem etiam de fide cenſendum. Nam & in teſtimonium credi poteſt 1 Joh. 5. 10, teſtimonium autem perſona non eſt.

Sed redeamus ad apoſtolum. Is jubet ſperare beneficium ex gratia profectum, *quod offertur vobis*. Præſens eſt pro futuro, quod offeretur, ſeu dabitur. Addit enim, quando dandum ſit: *in revelatione Jeſu Chriſti*, nimirum cum venerit judicatum vivos & mortuos, ut ℣ſ. 7, & alibi.

Verſ. 14. Animis hunc in modum ad ſanctitatem præparatis, ipſam nunc apoſtolus ſanctitatem docet, oſtendens tum vitia, quibus vacare debeant pii, tum virtutes, quibus ſtudere, additis perpetuo rationibus. Statim enim his verbis incipit: *Tanquam filii obedientiæ*: quæ verba rationem continent cum præcedentium, tum ſequentium, pro diverſa eorum acceptione. Unde & cum antecedente *ſperate* non minus quam cum ſequente fiatis verſ. 15 cohærere poſſunt. Si enim ſignificare velis idem quod quos decet obedientia, ſeu quorum eſt obedire; quemadmodum eo modo dicitur filius iræ, filius perditionis, filius gehennæ; tum rationem habent antecedentium. Dixerat enim talia, quæ ad ſervos magis, quam ad filios pertinent ℣ſ. 13. Et illis probe ergo reſpondebit, ſi dicatur, eorum proprium eſt obedire. Quod ſi vero interpreteris, filii obedientes; tum ſequentibus magis convenient, duplicemque rationem continebunt. Altera in voce *filii*, altera in *obedientium* voce eſt. Filii ſunt conditione ſeu ſtatu: ergo ipſorum officium eſt facere quæ patri grata ſunt. Sed utut non attendatur vox filii, obedientes tamen eſſe Deo ipſos oportet. Dent ergo operam, ut tales reperiantur. Quid ergo faciendum? Vitia vitent; virtutes ſectentur.

De vitiis ait: *non conformati prioribus in ignorantia veſtra cupiditatibus*. Conformari cupiditatibus dicit, pro factis ex cupiditate prodeuntibus. Nimirum arborem malam radicitus extirpari jubet. Cupiditates priores appellat, quibus acti erant ante euangelii cognitionem. Nam lex non penitus malas cupiditates tollebat. Unde & *in ignorantia* fuiſſe ſub lege dicuntur. Ad Judæos enim ſcriptam hanc eſſe epiſtolam jam ante monuimus. Quo ipſo præſtantia novi fœderis præ veteri, euangelii præ lege ſatis indicatur. Quamvis iiſdem verbis *in ignorantia veſtra* ſimul ratio contineri dici poteſt, ob quam non ſibi ſimiles eſſe debeant, aut iidem qui antea fuerunt: nimirum quia tunc in ignorantia divinæ voluntatis verſabantur, ubi non mirandum, ſi non uſquequaque ſancte vixerunt. At è contrario intelligitur, eos nunc in ignorantia non amplius eſſe, adeoque non decere eadem iterare vitia. Hæc enim vita alios mores poſtulat.

Verſ. 15. Remotis ergo vitiis, virtutes exponit: *Sed ſecundum eum, qui vocavit vos, ſanctum, & ipſi ſancti in omni converſatione fiatis.* Sanctitatem ſuadet in omni converſatione. Rationes addit: quia vocati ſunt: quia qui vocavit ſanctus eſt. Vocatio eſt oblatio cæleſtis hæreditatis, ſub conditione ſanctitatis. Ut ergo tantum bonum conſequantur, conditionem impleant. Deinde, qui vocavit, & ſalutem daturus eſt, ſanctus eſt. Huc ergo ut quiſque ſeſe accommodet, & mores ſuos ipſi probet, æquiſſimum eſt. Et inter homines id fieri videmus, ut ſervus domini, ſubditus principis, quiſque benefactoris ſeſe ad nutum componat. Itaque *ſecundum* ſimilitudinem, non æqualitatem denotat.

Verſ. 16. Poſteriorem hanc rationem confirmans inquit: *Propterea quod ſcriptum eſt: eſtote ſancti, quia ego ſanctus ſum*: quæ verba habentur Lev. xi. 44. xix. 2. xx. 7.

Verſ. 17. Succedit nova ratio, qua ſanctitatem in omni converſatione apoſtolus ſuadet. *Et*, ſeu præterea, *ſi patrem invocatis ſine acceptione perſonarum judicantem ſecundum uniuſcujuſque opus, in timore incolatus veſtri tempus converſamini.* Converſari tempus dicit, pro per tempus: quemadmodum dicimus converſari aliquot dies, menſes, annos. Reliqua rationes continent: quarum una quidem principalis eſt, quod Deus ſine acceptione perſonarum cujuſque opus judicet; ſed ita tamen apoſtolus eam proponit, ut alias ſubinde inferciat, & veluti ſtipet argumenta. Patris vox non objectum tantum invocationis materiale, ut loquuntur, ſed & formale indicat: ac ſi dixiſſet: invocatis eum qui pater eſt, oportet ergo vos filiorum more incedere. Et hæc ratio cum ſuperiore convenit. Deinde & *invocandi* vox ſanctitatem requirit. Qui enim ab alio quicquam petit, ut illi probetur, ſtudet. Maxime autem movet, quod Deus judicaturus ſit non in genere, ſed uniuſcujuſque opus, ſeu opera: ne quis exiſtimet, poſſe ſe in bonorum cœtu latere, utut ipſe bonus non ſit; & judicaturus quidem ſine acceptione perſonarum, ſeu earum rerum, quæ ad cauſæ ipſius meritum nihil faciunt: ne vel Judæi, vel quiſquam alius exiſtimet, ob carnalem generationis præſtantiam ſe aliis prælatum iri. Inde ergo monet, ut verſentur in timore, id eſt cauti & providi, ne alicubi offendant: addita nova ratione, quia ſint incolæ. Incolis autem facile peccandi occaſio offertur: & ſi peccent, facile in illis notatur. Utrumque ergo, ut caute agant, requirit.

Verſ. 18. Aliam addit apoſtolus rationem, qua probat ſanctitati ſtudendum eſſe. Ejus autem ſumma hæc eſt: quod caro pretio a vana converſatione redemti ſimus. *Vanam* autem vocat *converſationem*, quod quamquam vita illa hominibus hujus ſeculi videatur ſapiens, magnifica, & vera vita; interim tamen, quemadmodum puerorum luſus, revera ſtulta, miſera, & proinde vana ſit. Addit, a *Patribus tradita*, quod non novos tantum & peregrinos, ſed & patrios, & ipſa canitie probe venerandos mores, ſiquidem ſeculum hoc ſapiant, deponi velit. Itaque ne ſerviamus amplius cupiditatibus mundanis, cum non amplius earum ſimus mancipia. Hoc autem probationis non indigebat: ipſa eorum conſcientia teſtium abunde erat.

Itaque, inquit, *ſcientes*. Quaſi dicat, vobis ignotum non eſt, ideoque negare etiam non poteſtis. Caritatem autem pretii per comparationem minorum oſtendit: *non*

dit: *non corruptibili argento vel auro redemti eſtis, ſed pretioſo ſanguine, agni tanquam irreprehenſibilis & immaculati.* Redemtionis vox in eo ab emtionis voce differt, quod illa liberationem ex ſervitute, ſine conſideratione ejus, utrum alterius ſervus ille qui liberatur fiat, nec ne; hæc vero vindicationem in ſervitutem ſignificet, ſine conſideratione ejus, utrum antea liber, an alterius alicujus ſervus fuerit. Hic autem ponitur vana converſatio ſeu peccatum tanquam is, cujus ſervi ſeu captivi antea fuerimus, & è cujus poteſtate redemti ſimus. Atque eo ipſo ſtatim indicatur, non poſſe redemtionis vocem in hoc negotio niſi improprie & metaphorice ſumi. Neque enim peccatum perſona eſt, ut ab ea proprie redimi poſſe dicamur. Hinc etiam quicquid de pretio dicitur non niſi improprie accipiendum. Nemo enim fuit qui pretium proprie dictum recepiſſet. Pretium autem dicit non fuiſſe argentum vel aurum, quibus in rebus etiam maximis redimendis uti homines ſolent. Ratio: quia illa ſunt *corruptibilia*. Poteſt hoc ad ſubſtantiam referri, ut verſ. 7: & tum non ratione ſubſtantiæ; ſed virium opponeretur ei ſanguis Chriſti.

Unde etiam de eo non dicit, illum *corruptibilem*, ſed *pretioſum* eſſe. Quod ſi vero malis ad vim & dignitatem etiam auri & argenti hoc referre, tum corruptibilia illa erunt: partim quia vis eorum non ad omnes, nec ad omnia tempora ſeſe porrigit; partim quod non niſi corruptibilia & cum mundo peritura emi auro argentoque poſſint. Unde illa minus pretioſa ſunt.

Verſ. 19. At è contrario pretium illud, quod Deus impendit, fuit ſanguis, ſeu mors Chriſti violenta, qua ſanguis ipſius fuſus fuit. Ille ſanguis dicitur pretioſus, quod ſit incorruptibilis, non ſubſtantiæ ſuæ ratione, ſed propter vim, quam in redimendi opere habet. Ad omnes enim homines, omnium plane ſeculorum, usque ad mundi finem porrigitur: quicunque voluerint, ejus vi a peccatis abluí poſſunt: Deinde bona paravit non hujus ſeculi, quæ pereunt; ſed æterna & incorruptibilia, cæleſtem nempe gloriam. Denique hoc etiam pretium auget, quod ſanguis ſit non cujuſvis homines, ſed Chriſti. Hoc ergo ut indicet apoſtolus, eum porro deſcribit, primo ab innocentia & *ut agni irreprehenſibilis & immaculati.* Comparatur Chriſtus cum victimis Veteris foederis, maxime vero cum agno: tum quod ille per ſe cum Chriſti moribus magis quam aliæ victimæ conveniat; tum quod peculiariter ſelectus eſſe ad ſacrificium debebat. Nihil enim in corpore vitii aut maculæ eſſe oportebat. Hoc autem ad Chriſti mores accommodandum. Is irreprehenſibilis erat propter id ipſum, quia immaculatus erat. Atque ita priori verbo apoſtolus effectum, poſteriore cauſam ſignificat.

Verſ. 20. Deinde ab ea præſtantia Chriſtum deſcribit, qua apud Deum æſtimatur: *Præcogniti quidem ante conſtitutionem mundi, manifeſtati vero ultimis temporibus propter vos.* Tanti apud Deum Chriſtus eſt, ut ipſum jam ante mundi conſtitutionem præcognoverit. Atque hinc patet, non id dici de rebus quibuſvis poſſe, alioqui Chriſtus nihil in eo peculiare haberet, nec poſſet inde ulla ejus perſpici præſtantia. Præcognitus autem dicitur, pro jam ante approbatus, ut ſupra verſ. 2. Hanc ipſam præſtantiam auget, quod non ſtatim, ſed ultimis demum ſeculis patefactus ſit. Progreſſus enim ab imperfectioribus fit ad perfectiora. Quod diu expectatur majoris æſtimatur, quam quod, antequam neceſſarium eſſe conſtet, offertur. Chriſtum vero tot reges, tot prophetæ deſiderarunt: magnam ergo ejus eſſe oportet præſtantiam. Sed hoc ipſum etiam ad eorum ſpectabat felicitatem & præſtantiam præ aliis, qui ante Chriſtum vixerunt. Dicuntur enim ultima ſecula, non quod nulla ſecutura eſſent; ſed quod plura jam præceſſiſſent. Illos ergo, qui ultimis vivebant ſeculis reſervatum iſtud erat bonum. Propterea apoſtolus ait, *propter vos.* Veſtro bono id factum, quod prius non ſit exhibitus. Poteſt etiam ad homines horum ſeculorum referri quod Petrus dicit; ipſorum nempe felicitatem ex eo apparere, quod propter illos Chriſtus fuerit exhibitus, cum propter alios homines olim per tot ſecula exhibitus non fuerit. Competitura quidem hæc felicitas aliquo modo fuiſſet etiam illis hominibus, ad quos Petrus ſcribit, ſi Chriſtus Abrahami aut Davidis temporibus fuiſſet exhibitus: ſed tamem plus ex comparatione cum aliis accedit huic felicitati ponderis, quanto plura ſecula hæc gratia caruerunt. Plura autem nunc caruerunt: quia Chriſtus illo demum, non Abrahami aut Davidis tempore fuit exhibitus. Itaque ſi illorum temporibus exhibitus fuiſſet, cum pluribus longe hoc Dei beneficium fuiſſet fidelibus illis, ad quos ſcribit, commune, nec tanta eorum præ aliis prærogativa hac in parte cerneretur; nunc autem major cernitur. Simul autem & noſtra una cum illis major eſt, quatenus nimirum non cum ſeculo, in quo Petrus illa ſcripſit, comparamur, ſed cum tot aliis quæ anteceſſerant.

Dicit autem apoſtolus: *propter vos*: non quod propter alios manifeſtatus non ſit. Si enim conſilium & intentionem Dei ſpectes, propter omnes exhibitus eſt homines: ſed quod non omnes ita ſeſe gererent, ut reipſa, & quoad eventum ipſorum bono cederet.

verſ. 21. Et propterea eos, ad quos ſcribit Petrus, ita depingit, ut indicet cauſam, quæ in illis fuerit, ob quam reipſa, & quoad effectum propter ipſos Chriſtus manifeſtatus dicatur, inquit enim: *Per ipſum credentes in Deum, qui ſuſcitavit ipſum ex mortuis, & gloriam ipſi dedit, ut fides veſtra & ſpes eſſet in Deum.* Fides ergo eſt, qua fit, ut effecto ipſo fiamus Chriſti participes. Propter credentes enim manifeſtatus eſt. Hujus autem fidei & objectum & cauſam apoſtolus oſtendit. Objectum ultimum in quo fides terminatur, Deus eſt, nempe Pater Domini noſtri Jeſu Chriſti: intermedium vero objectum eſt Chriſtus. Per ipſum enim in Deum credimus uti videre eſt Joh. XII. 44. Neque enim hic Chriſtus tantum ut inſtrumentum conſideratur, cujus opera fiat, ut in Deum credamus. Hac eum ratione inter ipſum & apoſtolos, vel nullum, vel exiguum foret diſcrimen. Illo autem modo apoſtolis longe præfertur: ſed ita tamen, ut inter ipſum & Deum nempe illum ſummum non exigua relinquatur differentia. Cauſa autem fidei cum in ipſum Deum, tum peculiariter per Chriſtum in Deum ab ipſo Deo hominibus tradita eſt. Is enim ſuſcitavit Chriſtum ex mortuis, & gloriam illi dedit. Reſuſcitatio hic ab exaltatione ad gloriam diſtinguitur. Illa

enim per ſe ad immortalitatem ducit, hæc ad illam poteſtatem, ut in ſe credentes ſervare poſſit. De tali enim gloria, nimirum de ejuſmodi, qualis & reliquis piis obtinget, ſermo eſt. Superius vero ℣ſ. 3 reſurrectionis voce etiam hæc ipſa gloriæ adeptio comprehenſa fuit. Et ibidem quidem oſtendimus, quomodo inde ſequatur noſtra regeneratio. Id vero huc etiam ad fidem trahi poteſt. Breviter: oſtendit Deus, ſe poſſe nobis promiſſa dare, quia potentiam ſuam in ſuſcitando Chriſto exſeruit Eph. 1. 20 & ſeqq. oſtendit ſe velle: quia jam Chriſto illam poteſtatem dedit, adeoque in ipſius veluti manibus ſalutem noſtram depoſuit. Hinc ergo & Chriſtus ſervare nos poteſt, quia Deus ipſi eam poteſtatem dedit. Velle autem, nemo dubitare poteſt, qui, quanta noſtra cauſa ſuſcepit conſideraverit. Itaque nihil nobis obſtare poteſt, quo minus ipſi credamus.

Atque hinc inquit apoſtolus: *ut fides veſtra & ſpes eſſet in Deum.* Alias illa duo diſtinguuntur. Fides enim aſſenſum denotat; ſpes deſiderium cum expectatione, ob certas quaſdam cauſas, conjunctum. Sed poteſt hic alterum alterius eſſe explicatio: quaſi dicat iſtis rebus effecit Deus, ut merito ipſi fidem habeatis: non eo tantum modo, ut credatis verum eſſe id omne quod dixit: ſed etiam ut firmiter perſuaſi ſitis fore, ut vobis exhibeatur idipſum quod promiſit.

Verſ. 22. Adhuc in genere ad ſanctitatem adhortatus eſt apoſtolus: ſequitur nunc admonitio ad charitatem: quæ admonitio quidem ſpecialior eſt; ſed tamen cujus ambitu ſæpe omnia pietatis officia comprehenduntur. Eſt autem & ipſa exhortatio, & exhortationis ratio. Exhortatio in iſtis verbis eſt: *Animas veſtras purificantes in obedientia veritatis per ſpiritum ad fraternam charitatem non ſimulatam, ex puro corde invicem diligite intenſe.* Primum gradus eſt ad charitatem; deinde charitas ipſa deſcribitur. Gradus eſt purificatio animarum in obedientia veritatis per ſpiritum. Ambiguitas autem vocis ὑπακοὴ facit, ut duplici modo accipi tota ſententia poſſit. Alter eſt, ut ratio ſeu cauſa quædam ſit, quare charitate fraterna invicem diligere debeant: quia nimirum animas ſuas purificarint in eum finem. Strenue igitur in cœpto opere pergant, nec permittant, ut fruſtra manus veritati dederint. Et hoc modo propriam ſuam ſignificationem vox iſta retineret: *poſtquam purificaveritis* Alter vero modus eſt, ut hoc ipſum prius præcipiatur, quo peracto deinde ad ipſam charitatem progrediantur: ut ſenſus ſit: ante omnia animas veſtras purificate, & deinde, poſtquam id feceritis, invicem diligite. Fieri autem poteſt, ut apoſtolus ſtudio ita locutus ſit; quo illis, qui id nondum fecerant, præciperet; eos vero, qui jam animas purificarant, ad ipſam charitatem eo argumento impelleret. Purificatio autem illa animorum tum in abjectione cupiditatum carnalium & mundanarum, tum in ſtudio & conatu ad omnis generis virtutes & pietatis officia conſiſtit.

Fitque *in obedientia veritatis per ſpiritum ad fraternam charitatem non ſimulatam.* Efficiens & finis notatur. Efficiens eſt obedientia & ſpiritus; ſeu homo obediens veritati, & Deus Chriſtuſque ſpiritum ſuum in auxilium largiens. Requiritur ergo ſtudium cujuſque, tum ut veritatem cognoſcat, quo obedire illi queat (de veritate autem euangelica ſermo eſt) tum ut cognitæ veritati obtemperet. In obedientia enim fit purificatio. Sed ne quiſquam difficultatem objiciat, ecce, ſpiritus ſanctus in promtu eſt: ejus auxilio obedire poteris. Dabitur autem omnibus petentibus, & obedire volentibus.

Finis eſt: *ad fraternam charitatem non ſimulatam.* Fraternam charitatem dicit, tum quia fratres erant in fide, tum quia fraterno more, id eſt maxime invicem diligere debeant.

Idque magis explicat, adjecta voce, *non ſimulatam*: ne in vobis tantum conſiſtat, ſed ex animo proficiſcatur, inque opere ipſo cernatur. Ad iſtum finem propoſitum jam porro ut contendant hortatur.

Ex puro corde invicem diligite intenſe. Apparet hinc quantum a nobis requiratur. Primum fontem tangit apoſtolus, cor ipſum: ut ex eo omnis ejiciatur fraus & ſimulatio.

Deinde objectum exprimitur: *invicem*, in univerſum omnes.

Denique modus ſeu forma eſt *intenſe*: quo ſummus conatus & ſtudium noſtrum ſignificatur. Summum autem dico, non quod ſimpliciter eſſe poteſt; ſed quod in cujuſque noſtrum viribus eſt poſitum. Neque tamen forte ſemper ſummum hunc gradum, ultra quem aſcendere non poſſimus, Deus pro benignitate ſua exacte & rigide a nobis requirit, ſed ut ad eum perpetuo adſpiremus & contendamus, etiamſi forte in ſecundis aut tertiis conſiſtamus; modo ne ſponte mali quicquam admittamus, aut a ſtudio negligentia quadam noſtra remittamus. Eſt enim ut omni virtuti, ita & pietati Chriſtianæque charitati ſua latitudo: ut non ſtatim, cum in ſupremo gradu non ſis, in vitio hæreas.

Verſ. 23. Succedit ratio, qua ad tantam charitatem exhortatur apoſtolus. *Regeniti non ex ſemine corruptibili, ſed incorruptibili, per ſermonem Dei vivum & manentem in æternum.* Quomodo regeneratio illa fiat, ſupra verſ. 3 vidimus. Hic duplex ejus vis, quam habet ad charitatem in nobis excitandam, explicanda eſt. Primum, quia omnes ex eodem ſemine geniti ſumus, ideoque fratres ſumus; & proinde fraterna nos invicem complecti charitate debemus. Deinde quia regeniti ſumus, non debemus priſtino more alii odiſſe alios; ſed quemadmodum novas creaturas, ſeu filios Deo genitos decet, ea facere, quæ noſtræ huic conditioni ſunt conſentanea. Hæc vita alios mores poſtulat. Poſtulat autem & charitatem fraternam. Ergo illam ſectemur. Poſterior hæc concludendi vis generalior, at prior illa ſpecialior eſt. Oſtendit autem apoſtolus, cauſam regenerationis noſtræ per comparationem ſeminis corruptibilis & incorruptibilis: ut inde regenerationis præſtantia cognoſcatur, noſque porro ad officium eo promtius exequendum excitaremur. Ex ſemine corruptibili naſcuntur homines ſecundum carnem: ſed illam nativitatem non ſpectat Deus. Moriendum enim eſt talibus in perpetuum, neque corruptionem effugere queunt, qui non alia ratione nati ſunt. Videtur omnino Judæis oppoſitum eſſe, nobilitatem ſuam & ortum ex Abrahamo perpetuo crepantibus. Semen autem, ex quo nos nati ſumus, nempe ſecundum ſpiritum, quæ nativitas ſola a Deo ſpectatur, eſt incorruptibile; vim habet talem, qua eos qui inde naſcuntur, ab æterna corruptione ſeu morte immunes præſtare poteſt. Id vero eſt ſermo Dei, in euangelio

ſcilicet

ſcilicet revelatus. Is enim & finem nobis alium proponit, & media alia oſtendit, quam natura noſtra ex prima nativitate videre aut excogitare poterat. Hunc ergo ſermonem incorruptibilem eſſe docet, quia vivus ſit vel perpetuo vivens & virens, ut ipſe non intereat; vel mavis, vivificans, & vim ad vitam meliorem ducendi perpetuo habens. Deinde quia maneat in æternum, nempe ratione effectus: quia ea vi præditum eſt, ut ex eo geniti ad vitam æternam perducantur.

Verſ. 24. Probaturus autem apoſtolus id quod de ſermone dixerat, adducit locum ex Eſaiæ 40.6, & illum propoſito ſuo accommodat: *Propterea quod* inquit, *omnis caro velut herba, & omnis gloria hominis velut flos herbæ. Exaruit herba, & flos ejus decidit, verbum vero Domini manet in æternum.* Verbi Domini perpetuitatem commendat propheta per comparationem cum rebus humanis fluxis & corruptibilibus. At fieri potuit, ut propterea Petrus eo libentius hunc locum adduxerit, quia & ipſe cum corruptibili ſemine, ex quo homines generentur, ſermonem Dei comparaverat. Sunt autem iſtæ comparationes diſſimilium. At corruptibilitatem rerum humanarum per ſimilium comparationem Propheta deſcribit. Confert enim carnem cum herba, & gloriam hominis cum herbæ flore. Carnis autem nomine per ſynecdochen membri hominem ipſum, quod ad ſubſtantiam ejus carneam attinet, intelligit. Quemadmodum enim herba, ut propheta ipſe addit, exaruit, id eſt, dicto citius exareſcit: ita & homo ipſe, priuſquam cogitaras, exaruit, id eſt defecit ac mortuus eſt: Præteritum autem pro præſenti uſurpat, ut ipſam celeritatem ſignificet. Si vero gloriam, ſeu dignitates, honores, aliaque quæ homini mundus conciliare poteſt, ſpectes, longe illa fugaciora ſunt. Quemadmodum enim flos decidere poteſt, manente licet herba, uti etiam ante florem extiterat: ita gloria illa hominis evaneſcit ſæpe, ſuperſtite ipſo homine; utut non ſtatim cum homine nato orta fuerit. Itaque non eſt quod quiſquam carni, multo minus, quod gloriæ hujus mundi fidat. Explicata hoc modo rerum humanarum fugacitate, ei porro opponit verbi Domini perpetuitatem. Intelligit autem voce verbi Domini ipſa Dei decreta; quæ perpetuo manere dicit, quod illa nemo irrita reddere poſſit, quominus effectum conſequantur: ſive abſoluta ea fuerint, de quibus nemo dubitat; ſive conditionata. Si enim conditio præſtetur, nihil illa impedire poteſt: ſublata autem, vel non præſtita conditione, ne quidem decreta erant.

Verſ. 25. Sequitur tandem accommodatio apoſtoli: *Hoc autem eſt verbum, quod annunciatur in vos.* Quaſi dicat, id quod propheta dixit, maxime convenit huic verbo euangelii, quod vobis annunciatur. Nam hoc revera perpetuo manet: non tantum quemadmodum decreta alia; quod irritum reddere nemo poſſit; ſed & longe ſublimiori modo, qui reliquis Dei decretis, ſaltem omnibus tribui nequit, quod in perpetuo robore & vigore ſit, ut cuivis omnibus ætatibus liber ad eum pateat aditus, & fructibus ejus potiri liceat; cum alia decreta vel ad certum tantum tempus durarint; vel ſimul ac concepta, etiam facta, ſeu eventum ſortita ſint, ita ut poſtea non amplius, Deo ita volente, valeant. Deinde, quod fructus verbi hujus duret in perpetuum. Æternam enim vitam offert. Merito ergo hoc in æternum proprie manere dicitur. Ait autem apoſtolus: *in vos*, pro inter, vel apud vos: quemadmodum 1 Theſſalon. 1. 5. 11. 9.

CAPUT II.

ARGUMENTUM.

Duo in univerſum poſſunt conſtitui capitis hujus membra: alterum generale, ſpeciale alterum. Generale ea continet, quæ plures virtutes ſuo ambitu complectuntur, quæque ad omnes omnino Chriſtianos pertinent; conſtatque rurſus quatuor partibus. Prima continuatio eſt præcedentis capitis primi, ſecunda ad perfectionis ſtudium & conſtantiam, tertia ad puritatem, quarta ad obedientiam adhortatio eſt. Ita autem iſta tractantur membra, ut ſæpe etiam miſceantur, fiatque ex altero in alterum tranſitus.

Verſ. 1. CONtinuatio ergo præcedentis capitis eſt vſ. 1: *Deponentes ergo omnem malitiam, & omnem dolum, & ſimulationes, & invidias, & omnes obtrectationes.* Hortatus erat apoſtolus cap. 1. 22 & deinceps ad fraternam charitatem. Huic autem ea, quæ hic commemorat, adverſantur maxime: & propterea, ut ſincera ſit illa charitas, a contrariis vitiis dehortatur.

Jubet ergo *deponere* veluti onus, quod nos in via ſalutis impedit. Heb. 12. 1 *omnem malitiam.* Poſſet ſignificari in univerſum quicquid pietati & ſanctitati adverſum eſt. Sed quia de charitate erga fratres egerat; & reliqua etiam vitia quæ hic recenſentur, ejuſdem ſint generis: ſatius eſt paulo ſtrictiori ſignificatu accipere, ut intelligatur id quod fraternæ charitati eſt contrarium; animus nimirum malevolus, cum effectu tamen etiam aliquando conjunctus, qui vel ipſe male facere alteri conetur, vel ſi ab aliis factum ſit, propterea gaudeat, aut ſaltem non triſtetur & condoleat. Ita etiam accipitur Eph. 4. 31. Coloſſ. 3. 8. Porro, quæ ſequuntur, vitia vel ſub malitia tanquam genere ſuo comprehenduntur, vel ex ea tanquam fonte ſuo profluunt.

Dolus enim malitia ejuſmodi eſt, qua animus nocendi eſt, at tegitur, ne alteri appareat. *Hypocriſis ſeu ſimulatio eſt*, quo non quidem nocere cupit animus, attamen benevolentiam ſtudiumque gratificandi verbis offert; cum interim ejus commodum quærere aut promovere nequaquam cogitet. Sæpiſſime vero fit, ut hypocriſi dolus adjunctus ſit: unde etiam alterum vocabulum non raro vel pro altero ſumitur, vel utrumque complectitur.

Invidia eſt triſtitia ex alterius bono, quod illi obtigerit; diſtinguiturque ab æmulatione bona, quod hæc non propterea triſtetur, quod alter bonum habeat, ſed quod ipſe tale non habeat; cum nimirum res talis ſit, quæ a pluribus ſine aliorum damno haberi poſſit, ut eruditio, virtus, & ſimilia. At invidia propterea triſtatur, quod alter bonum habeat, ſive ipſe tu careas, ſive ejuſdem generis aliud habeas. Obtrectationes

ones ſunt, ſi quis adverſus alterum male loquatur ejus famæ detrahendæ cauſa: ſive verum id ſit, ſive falſum. Et de falſo quidem nemo dubitat, quin ſit malum; ſed etiamſi verum ſit quod de altero profertur, obtrectatio eſſe poteſt, nimirum ſi non ipſi, qui peccavit loquaris, ſed alteri; ſi non ut emendetur, ſed ut exprobres veluti, & tacite tecum gaudeas, ſive jam ipſi, ſive alteri loquaris; ſi non doloris tui teſtandi, ſed famæ ipſius minuendæ cauſa id facias; ſi quæ ſine jactura gloriæ divinæ, aut ſine damno alterius latere poterant, & tegi a te debebant, in lucem proferas; ſi quæ incerta ſunt, aut in bonam trahi partem poſſunt, tanquam certa diſſemines, aut in pejorem partem interpretatione tua rapias.

Verſ. 2. Sequitur nunc ſecunda pars prioris membri, exhortatio nimirum ad perfectionis & conſtantiæ ſtudium, uſque ad finem ℣ſ. 10. Primum hic medium proponit apoſtolus iſtius perfectionis; & deinde cauſas nos ad ejus ſtudium incitantes. Medium eſt ſermo Dei. Hunc ergo ut deſideremus, adductis rationibus, ſuadet. *Tanquam modo nati infantes rationale ſincerum lac deſiderate, ut in ipſo creſcatis.* Dixerat eos regenitos eſſe ex ſermone Dei, tanquam ſemine incorruptibili: id ipſum hic eis in memoriam revocat, dum eos confert cum infantibus modo natis. Quemadmodum vero non ſufficit hominem natum eſſe; ſed oportet eum etiam ali, ut creſcere in virum adultum poſſit, ita & nos creſcere oportet; & proinde alimento indigemus. Alimentum autem hoc ille ipſe ſermo Dei eſt, ex quo geniti ſumus. Nimirum & ſemen eſt unde naſcamur; & cibus, quo poſtquam nati ſumus, ſuſtentemur & incrementum capiamus. Ob hunc ergo effectum ſermonem illum Dei deſiderare perpetuo debemus, non affectu tantum ſed & re atque opere, ut ea faciamus, quæ ad conſequendum, cognoſcendum illum ſermonem, eique parendum pertinent.

Inde enim conſtabit, nos vere deſiderare: cumprimis quia alimentum illud non eſt corporale, quo caro noſtra ſuſtentetur & augeatur, ſed *rationale*, id eſt ſpirituale, quo animus ſeu ratio noſtra illuſtratur & informatur. Unde protinus conſequitur, rationi etiam noſtræ id eſſe conſentaneum. Contrariis enim nemo alitur.

Deinde alimentum illud *ſincerum* eſt, id eſt nullo veneno infectum, aut permiſtum rebus nocentibus. Tale autem maxime lac matrum eſt. Quum enim reliqui cibi facile corrumpantur, medicaminibus, lac maternum ſincerum in uberibus conſervatur. Nimirum de eo ſermo eſt, quod plerumque & natura duce fieri ſolet; non de eo, quod improbæ fœminæ, abjecto affectu materno, contra naturam facere poſſent. Idcirco etiam cum lacte illum Dei ſermonem confert.

Finem nunc adjicit, quem in hac ipſa exhortatione potiſſimum ſpectat, & cujus cauſa medium illud propoſuerat: *ut in ipſo creſcatis*, ut indies perfectiores fiatis. *In ipſo*, id eſt per ipſum, nempe ſermonem Dei.

Verſ. 3. Succedunt cauſæ, quibus impellere nos ad perfectionis ſtudium nititur: *ſiquidem guſtaſtis, quod benignus ſit Dominus.* Ratio hæc deſumta eſt a dulcedine ſeu præſtantia doctrinæ Chriſti: perſeverat enim apoſtolus in metaphora, qua lacti comparaverat ſermonem Dei per euangelium Chriſti patefactum. Quemadmodum ergo infantes propterea lac deſiderant, quia ante guſtarunt id ſuave eſſe: ita nos, poſtquam percepimus, quanta nobis bona offerat ſermo euangelii, ejus dulcedine illecti eundem perpetuo deſideremus, & in eo creſcamus. Reſpicit autem apoſtolus ſine dubio ad Pſalm. 34. 9, ubi voce Domini Deus ille ſummus, qui ſub novo fœdere pater Domini noſtri Jeſu Chriſti eſt, intelligitur. At quia ille per Chriſtum ſub novo fœdere ſermonem euangelii patefecit, ideo Chriſtus voce Domine apud apoſtolum intelligendus eſt, idque diverſimode, prout verba vel ad præcedentia, vel ad ſequentia referuntur. Si enim referas ad præcedentia, Chriſtus ratione doctrinæ, ſi ad ſequentia, ratione perſonæ intelligendus eſt.

Verſ. 4. Alia ſequitur ratio, a facto eorum, ad quos ſcribit apoſtolus, deſumta: quia ſcilicet ad Chriſtum jam acceſſerint, neque ipſum ut reliqui rejecerint. Primum argumentatur apoſtolus; & poſt argumentationem ſuam in ſequentibus illuſtrat. Argumentatio verbis ℣ſ. 4 & 5 poſitis continetur: & antecedens quidem, ſeu argumentum ipſum ℣ſ. 4 eſt; verſu vero 5 conſequens ſeu quæſtio. *Ad quem*, inquit, ℣ſ. 4 *accedentes lapidem vivum, ab hominibus quidem reprobatum, a Deo vero electum, pretioſum.* Ambigua eſt vox illa accedentes, præſertim in Græco. Poteſt enim tam præcepti vim habere, quam narrationis ejus quod jam factum ſit. Illo modo ſenſus eſſet: accedite primum ad lapidem vivum; & poſt etiam ipſi ædificamini. Hoc vero modo; poſteaquam jam acceſſiſtis ad lapidem vivum, ideoque etiam ipſi ædificamini. Quivis autem videt, ratiocinationi dictæ magis convenire hanc interpretationem atque priorem. Nam in priori argumentum ejus rei, quæ verſ. 5 proponitur, nullum eſt. Si tamen illam quiſquam retinere mallet, dicendum eſſet, illud, quod Chriſtus ſit lapis vivus & a Deo electus, argumentum eſſe & acceſſus ad ipſum, & porro etiam ædificationis noſtræ. Fieri autem poteſt, ut ſtudio ita loquutus ſit apoſtolus: quemadmodum cap. 1. 22 monuimus. Vocat autem Chriſtum lapidem, quia ad aliam tranſiturus erat metaphoram, ab ædificiis deſumtam, quæ non inchoari tantum, ſed & ſubinde altius aſſurgere debent. Optima autem ex lapidibus extruuntur ædificia. Ideoque Chriſtum ponit tanquam fundamentum, lapidem angularem, uti Eph. 2. 20, ſed quia dicturus erat aliquid, quod ad ipſorum voluntatem pertinebat, eoſque vocaturus lapides vivos, ideoque & Chriſtum vivum appellat lapidem; qui quidem a Deo deſtinatus & miſſus ſit, attamen, cum reſiſtere potuiſſet, obediens factus, & ſeipſum accommodavit ei rei, ut fundamentum ſpiritualis hujus ædificii poneretur. Hoc ergo Chriſti factum & ipſi imitari debebant: non quidem ut fundamentum fierent, ſed ut pars iſtius ædificii eſſent. Porro objectioni cuidam occurrit. Poſſet enim quiſquam dicere: Eſt ille quidem lapis vivus, ſed vult eccleſiam quandam colligere: ſed dubitari poteſt, utrum illi ſtatim ſit adhærendum. Ratio, quia ab hominibus, iiſque præcipuis, Phariſæis, ſacerdotibus, legiſperitis, principibuſque populi rejicitur. Reſpondet apoſtolus, negando conſequentiam eamque limitando, allata ratione contraria: quia ſcilicet a Deo electus, ac proinde pretioſus ſit lapis. Nequaquam enim quod ab hominibus, ut ut magni nominis, rejici-

rejicitur, nisi idem a Deo rejiciatur, merito rejicitur. Potius quod a Deo eligitur, utut ab hominibus reprobetur, pretiosum censendum, eique omnino adhærescendum est.

Vers. 5. Consequens succedit argumentationis apostolicæ: *& ipsi tanquam lapides vivi* &c. Cur vivos eos appellet lapides ex dictis intelligi haut difficulter potest: nimirum, qui seipsos componere quodammodo debebant ad hoc ædificium, præsertim a Deo per verbum vocati & veluti excitati: Et propterea dicit, *ædificamini*, quod reciprocationis vim habet: vos ipsos ædificate, vel saltem ei, qui vos ædificare vult, vos accommodate, neque resistite. Est enim Hebræa loquendi ratio in conjugatione Niphal, ut Joh. 12. 36. Act. 11. 41. XIII. 46. Rom. 10. 3. XIII. 1, 2, 5. 1 Cor. 7. 10, 11, 15. Gal. 1. 6. v. 1, 2, 3. Hebr. 12. 8. Jac. 4. 6, 7, 10. v. 6. 1 Pet. 5. 5, 6. Porro quia aliquid additurus erat apostolus, quod a generali ædificiorum similitudine recederet, & ad speciale illud templum Dei veteris fœderis propius accederet, ideoque hic statim explicat, qualis debeat esse illa domus, quam ex seipsis extruere deberent; nimirum non corporalis, nec profana; sed spiritualis, sed cultui divino consecrata. Jam ergo cultum nostrum ex similitudine cultus sub veteri fœdere explicat. Quemadmodum enim illic templum erat: ita & hic templum ex nobis ipsis extrui jussit. Quemadmodum in templo sacerdotes erant: ita, ut nos sacerdotes fiamus, monet. Quemadmodum illic sacerdotes offerebant victimas, ita & nos offerre debemus. De templo jam vidimus.

De sacerdotibus inquit: *sacerdotium sanctum*. Sacerdotium ait, pro sacerdotum collegio seu societate. Sancti autem illi sacerdotes esse debebant, ex præscripto legum ceremonialium: nos ex lege morali, segregati a profano vulgo. Omnes enim nos sacerdotes esse oportet; idque ad offerendas victimas. Hoc enim sacerdotum est proprium. Sed nostræ spirituales debent esse victimæ. Intelligitur autem tum in genere universum religionis nostræ officium Rom. 12. 1, tum in specie partim pietas, seu cultus Dei Christique, partim probitas. De cultu Dei est Hebr. 13. 15. Probitas continet officia tum charitatis erga alios homines, tum sanctitatis erga nos ipsos. De charitate est Eph. 5. 2. Phil. 4. 18. Hebr. 13. 16; de sanctitate nostra Psal. 51. 19. Ejusmodi victimæ acceptæ sunt Deo: non tantum quia ex Dei præscripto fiunt, quemadmodum victimæ veteris fœderis; sed quia sua natura honestæ & bonæ sunt. Maxime autem tum sunt acceptæ, cum offeruntur per Jesum Christum, tanquam summum sacerdotem. Et hic observandum est, apostolum nos, dum cultum nostrum cum veteris fœderis cultu confert, omnes sacerdotes dicere, adeoque è vulgi numero eximere; at quando cum Christo nos confert, populo veluti accensere. Quemadmodum enim populi victimæ per sacerdotem oblatæ Deo gratissimæ erant: ita & nostræ, si per Christum pontificem nostrum summum offerantur.

Offeruntur autem *per Christum*, quando nos ex ejus præscripto componimus, & universam vitam nostram instituimus. Tum enim ipse doctrina & legibus suis nos veluti mactat & parat, formatos ad hoc sacrificium. Quare dum ita plane nos gerimus, quemadmodum ipse Christus nos docuit, tum per ipsum victimas spirituales Deo acceptas offerimus.

(Reliqua author non absolvit morte præventus.)

EXPLI-

JOANNIS CRELLII FRANCI

EXPLICATIONES

In

Loca quædam difficiliora

NOVI TESTAMENTI

Una cum

RESPONSIONE

Ad aliquot

QUÆSTIONES.

QUÆSTIONES

in

EPISTOLAM

ad

GALATAS

a

IOANNE CRELLIO EXPLICATIONES

EXPLICATIONES

Difficiliorum quorundam

NOVI TESTAMENTI LOCORUM:

Adjectæ ſunt Reſponſiones ad objectas quæſtiones.

I. Locus.

Coloss. 2. verſ. 15.

IN hoc loco docet Paulus, ut patet ex ſuperioribus, quo pacto Deus Coloſſenſes, atque adeo gentes univerſas ex ſpirituali morte in vitam revocarit, eoſque jam populo ſuo conjunxerit. Quia in morte iſta ſpirituali diabolus & cæteri malorum ſpirituum principes ac duces detinuerant gentes antea; docet Paulus hoc ℣ſ. 15, quo pacto gentes ex poteſtate iſta ſatanæ a Deo fuerint ereptæ & vindicatæ.

Explicat autem rem totam per allegoriam quandam, alludens ad veterem triumphantium morem, qui hoſtibus exſpoliatis, & armis pro trophæo fixis, eoſdem poſtea captivos ſolebant ante ſe junctos traducere & publice in triumpho oſtentare. Ad quem morem alludit etiam David Pſal. 67, & ex eo Paulus ad Epheſ. 4. ℣ſ. 8, ubi de reſurrectione Chriſti agit, & eandem rem, quam hic aliis verbis effert, ita exprimit: Aſcendens in altum captivam duxit captivitatem, captivos ante ſe duxit, & dona dedit hominibus, ut interdum triumphantes ſolent, donaria varia ſparſit: quæ qualia ſint ℣ſ. 11 inprimis exprimit.

Ut ergo ad noſtrum locum redeamus, ait, Deum (nam ad hunc referenda eſſe hæc verba, eique exutionem principatuum &c. eſſe adſcribendam, patet ex ſuperioribus, initio facto a ℣ſ. 13) exuiſſe principatus & poteſtates, nempe malorum angelorum, & veluti ſpolia illis detraxiſſe, vires & robur, poteſtatemque eam, quam in humanum genus antea habebant, illis ademiſſe, eoſque poſtea palam veluti oſtentaſſe ac traduxiſſe, tanquam victos, triumpho de illis ducto, idque per crucem Chriſti, vel, ſi mavis, per ipſum Chriſtum. Nam utroque modo poſſunt accipi verba iſta Græca, ἐν αὐτῷ. Subaudiri enim poteſt vel nomen σταυρός, cujus ad finem ſuperioris verſiculi facta fuerat mentio, ita ut crux intelligatur: vel intelligi poteſt Chriſtus, qui eodem pronomine fuerat denotatus ℣ſ. 13. Et utrumque conſiſtere poteſt. Nam Deus tum per ipſum Chriſtum triumphum duxit de ſatana ejuſque ducibus; cum ipſe Chriſtus vere is fuerit, qui Dei nomine triumphum illum duxit; ut dicto loco Epheſ. 4 de Chriſto dicitur, quod captivam duxerit captivitatem: tum per crucem Chriſti, ſeu morte Chriſti, quam in cruce pertulit, interveniente. Unde Hebr. xi. 14 autor ille divinus ait; dominum Jeſum carnis & ſanguinis factum fuiſſe participem, ut per mortem aboleret eum, qui imperium habet mortis, ſeu mortiferum, nempe diabolum.

Verum, ut res melius intelligatur, nonnulla penſiculatius adhuc conſideranda ſunt.

Et primum quidem nonnihil dicendum de eo quid per principatus & poteſtates ſit intelligendum. Dubium non eſt quin hoc loco principes poteſtatis aëreæ ſeu malorum ſpirituum intelligantur, quod eadem nomina de illis efferantur Epheſ. 6. 12. & 1 Cor. 15. 24; ubi etiam additur vox δυνάμεως: licet ſupra hoc capite ℣ſ. 10 angeli boni, vel potius eorum principes, iiſdem nominibus deſignentur. Sed non poſſe hic principes bonorum angelorum intelligi, illud docet, quod hic ſermo ſit de iis, quos Deus per Chriſtum, tanquam hoſtes ſuos, expilarit, & victos in triumphum duxerit, & ignominiæ cauſa publice oſtentarit: id quod in bonos angelos minime cadit. Poſſunt autem per principatus & poteſtates iidem prorſus intelligi: ita ut particula & non diverſa copulet, ſed eandem rem diverſis vocabulis exprimi indicet, quod alibi ſit ſæpe.

Sed tamen nihil prohibet, quo minus diverſi ſpiritus inter cæteros eminentes hic intelligantur; & per principatus quidem, qui ſupremi ſunt in univerſo iſto exercitu veluti duces: per poteſtates autem ii, qui in alios quidem imperium quoddam habeant, ſed a ſuperioribus tamen dependens, quam ad rem ſignificandam vox ἐξουσίας, quæ licentiam quandam ſignificat, apta eſt: licet poſſit etiam ſignificare ſupremum imperium & a nullo dependens.

Deinde aliquid adhuc addendum eſt, ad explicandum verbum exuendi. Exuit Deus principatus & poteſtates illas, ut jam diximus, cum potentiam illis ademit, quam in homines antea habebant & exercebant: & prædam hanc, quam injuſte poſſidebant, nempe humanum genus, atque inprimis gentes, quæ maximam mundi partem conſtituebant, iis eripuit. Simili ratione Chriſtus Matth. 12. 29, direptioni cuidam & deprædationi comparat id quod ipſe tum faciebat, dæmones ex hominibus expellendo, & prædam inique partam iis ex manibus extorquendo. De eadem re loquitur

Christus apud Johannem, partim cap. 16. 11, partim cap. 12. 31, idque clarius; nunc judicium est hujus mundi, nunc princeps mundi hujus ejicietur foras.

Ubi nonnulli viri docti, quibus nos libenter assentimur, voce judicii vindicias intelligi volunt; quasi diceret Christus: mox mundus hic ab iniquo satanæ imperio & servitute vindicabitur, & iniquo possessori ereptus in libertatem asseretur: siquidem ille, qui imperium quoddam nunc in mundo habet, è solio suo & imperio deturbabitur, & velut è regia sua extrudetur, non secus ac rex, qui è regno ejicitur, quod qua ratione futurum sit, exprimi videtur in sequentibus, dum ait Joh. 12. 32: & ego, ubi exaltatus fuero de terra, omnes traham ad me ipsum. quod de morte Christi intelligendum esse, & morte quidem crucis, ipse Johannes in sequentibus explicat. Sensus autem esse videtur: quia ego, cum in crucem sublatus fuero, & in altum è terra erectus, eoque pacto tandem etiam in ipsum cælum subvectus, omnes homines ad me ipsum traham, & sic ex satanæ imperio vindicatos mihi subjiciam. Nempe quia dominus Jesus per mortem suam tum ipsam per se consideratam, tum ea, quæ ipsam sunt consecuta, causam dedit hominibus amplissimam, ut in se crederent, & sic satanæ jugum penitus excuterent; præsertim cum Christus ipse potentia sua eum postea reprimeret, & ne tam dura servitute amplius premere homines posset; coerceret ac præcones suos magna vi spiritus armatos ad homines è potestate satanæ ad Deum seque ipsum convertendos, & inprimis Paulum, per quem gentes sibi subjugavit, mitteret: de quo vide Act. 26. 18.

Quanquam hoc nostro loco non tam de effectu ipso, quam de vi & efficacia eorum, quæ Deus per Christum ejusque mortem ad exspoliandum satanam fecit, verbum exuendi accipiendum videtur. Verisimile autem est, aliud quiddam significari hoc loco voce exuendi, quam voce traducendi seu ostentandi palam. Atque tum temporis videtur Deus per Christum traduxisse palam satanam, postquam præcones euangelii in universum orbem dimisit, qui potentiam satanæ fractam esse publice omnibus ostenderent, & omnibus hominibus remissionem peccatorum vitamque æternam, Dei & Christi nomine offerrent. Ideo autem Paulus hoc loco potissimum, cum de gentium ad Christum conversione agit, hujus rei facit mentionem, quia potissima satanæ præda fuerunt gentes, quarum conversioni is maxime obstabat: licet in Judæos etiam, generatim loquendo, haberet antea potestatem quandam: tantam tamen non habebat, quantam in gentes: siquidem Judæi tamen Deum vivum norant, eum unum colebant ejusque populus aliqua ex parte erant. At gentes, ut Paulus loquitur 1 Cor. 10. 20, quæ sacrificabant, Dæmoniis sacrificabant, & non Deo; & cum in summa Dei veri ignorantia versarentur, dirissima satanæ tyrannide premebantur. Qua de re vide ad Ephes. 11. 2. Cumque eæ, ut superius etiam indicavimus, totum prope mundum constituerent (qua de causa mundus & gentes alternis ponuntur, & Judæis opponuntur Rom. 11. 11, 12) maximæ opes satanæ in gentibus erant collocatæ: quibus ei detractis, jam nudus & omnibus suis rebus exspoliatus atque exutus censeri poterat.

Quomodo per crucem Christi id, quod apostolus ait, factum fuerit, partim ex dictis intelligi potest; partim ex iis quæ alibi de vi mortis Christi in hominibus ad Deum convertendis diximus. 1 Pet. 4. 1.

Judæ vers. 22, 23.

Verba Judæ sunt:

Et alios quidem commiseramini dijudicantes; alios vero in timore servate, ex igne rapientes, odio habentes & eam, quæ a carne maculata est, tunicam.

In his verbis docet Judas, quo pacto ii, qui in peccatis hærent, corrigendi, & in viam revocandi sint.

Dicit autem delectum inter illos esse habendum, nec eodem modo cum omnibus agendum. Duo enim esse genera hominum in peccatis hærentium, & alios misericordia esse dignos, adeoque misericorditer, blande ac benigne tractandos, & summa cum lenitate corrigendos: ii vero sunt, qui flectæ sunt faciles, & monitis salutaribus libenter parent, atque ex mera imbecillitate ac fragilitate, vel errore ac imprudentia, ab aliis forte seducti peccant) alios vero terrore ac comminatione, judiciorum divinorum, quæ illis impendeant, denuntiatione esse ad frugem revocandos, & sic ab exitio vindicandos: quales sunt ii, qui pertinacius in peccatis hærent, & magis sunt refractarii. Sed quia ea res videtur lenissimo Christi spiritui & mansuetudini ab ipso nobis præscriptæ adversari, & violentior esse videtur ille terror, Judas rem eam præsenti excusat necessitate, & ait, eos homines velut e media flamma esse eripiendos. Quemadmodum cum quis ex ipsa flamma atque incendio eripiendus est, non lente aut digito tantum inde educendus est, sed corripiendus, & vi quadam extrahendus: ita etiam cum quis in divinorum judiciorum igne propemodum versatur, quoquo modo inde eripiendus est, qui modo illi sit salutaris: & si blandis verbis nil possit perfici, minis agendum est; minis, inquam, divinorum judiciorum, quæ hominem istum percellant, atque ut flammæ sese eripiat permoveant.

Interea tamen vult Judas cautionem magnam adhiberi ab iis, ne ipsi ulla ex parte ab hujusmodi hominibus corrumpantur & polluantur; & ait, eos, qui circa peccantes versantur, & eorum resipiscentiæ student, omnia debere accuratissime providere, unde ipsi pollui queant, atque unde possit contagio aliqua vitiorum ad illos manare. Idque exprimit eleganti quadam metaphora, ducta vel a pollutionibus legalibus; vel ab aliis quibusdam contaminationibus vestium, quæ in morbis quibusdam fœdis ac contagiosis contingere solent. Nam tum temporis non tantum ipsum corpus pollutum, sed etiam vestimenta a corpore polluta fugere & aversari solemus; aut etiam fugere solebant Judæi, qui contaminationem aliquam metuerent.

Quocirca hujusmodi paraphrasi verborum istorum sensus videtur exprimi posse:

Inter peccantes vobis delectus habendus est; & alii quidem mitius, lenius ac benignius tractandi, atque in viam re-

viam revocandi, alii vero terrore divinorum judiciorum, excommunicatione, corripiendi, & quoquo modo, veluti ex media flamma eripiendi, ita tamen, ne vos, qui eos corrigere, & ab interitu vindicare vultis, eorundem vitiorum contagione inficiamini: ſed ita vobis hac in parte caveatis, ut quicquid hac in parte eſt, unde contagionis aut contaminationis aliquis eſt metus, ſtudioſiſſime vitetis: & non tantum ipſum corpus, unde contagio primum manat, ſed ipſam quoque veſtem a corpore pollutam, & quicquid peccandi cogitationem, cupidinem aut memoriam excitare poſſit, omni mentis proviſione declinetis.

Verbis illis, ex igne rapientes, ſignificari videtur
- tum ſine dilatione, abſque mora, ſeu feſtinanter id eſſe agendum.
- tum cum vehementia etiam aliqua, & modo ſeveriori, ſi fieri aliter nequeat.

Utrumque enim peccati & præſentia & magnitudo quæ ignis nomine indigitatur, poſtulat: utrumque etiam quodammodo concurrit in rapiendo ſeu eripiendo, celeritas puta & maturatio; itemque ſeveritas, ſeu violentia aliqua.

3. *Locus.*

Jacobi IV. verſ. 5, 6.

QUia Jacobus in ſuperioribus capitis hujus verſibus duo potiſſimum vitia illis objecerat, ad quos ſcribit, nempe cupiditatem voluptatum aliarumque rerum terrenarum voluptati ſervientium, & invidiam atque æmulationem ex iſta nimia cupiditate profectam, utrumque hoc vitium in ſequentibus reprehendit, & eos, ad quos ſcribit, ab iis avocare nititur.

Reprehendit ergo primum cupiditatem iſtarum voluptatum rerumque humanarum, quæ nihil aliud eſt, quam amicitia mundi, quia ea ſit inimicitia Dei, ac proinde is, qui amicus ſit hujus mundi, Dei inimicus conſtituatur.

Hoc argumentum ſcripturæ teſtimoniis comprobare nititur. Verum quia alterum vitium nondum reprehenderat, nempe invidiam, & teſtimonium ſcripturæ, quod allaturus erat, ad ejus reprehenſionem, ſeu ad argumentum, quo illud reprehendere voluit, aliquid allaturum erat momenti; non ſtatim ſubjicit illud ſcripturæ teſtimonium, ſed prius argumentum illud ponit, quod ab invidia iſtos, ad quos ſcribit, avocare debebat. Id vero ductum eſt a natura & proprietate quadam iſtius ſpiritus divini, qui Chriſtianis illis eſſet datus. Hic enim minime invidus eſt, ſed potius dona divina ſubinde varia hominibus, qui iis ſunt digni, largitur, & gratiam divinam ubertim diffundit: id quod cum invidia maxime pugnat.

Ad hanc ac poſteriorem hujus argumenti particulam comprobandam, (nempe, quod ſpiritus ille, ſeu, quod hic perinde eſt, Deus per ſpiritum, det majorem gratiam) pertinet poſterior pars teſtimonii illius, quod ex ſcriptura paulo ante inſtituerat adducere Jacobus. Ideo id poſtmodum ſubjungit, inquiens: propterea dicit: Deus ſuperbis reſiſtit, humilibus autem dat gratiam.

Prior hujus teſtimonii pars ad prius iſtud probandum pertinet, nempe, amicum hujus mundi inimicum Dei conſtitui; ſiquidem ſuperbi amici hujus mundi, & gloriam hujus ſeculi amant. At de his in teſtimonio hoc aſſeritur, quod iis Deus reſiſtat. Quod quid aliud eſt, quam illos Dei inimicos eſſe, vel Deum ipſorum? Ex hac autem una ſpecie amicorum hujus mundi colligi vult Jacobus, quid de cæteris quoque ejus generis ſit ſtatuendum hominibus.

Altera particula hujus loci, quæ eſt, quod Deus humilibus det gratiam, pertinet ad iſtud aliquo modo comprobandum vel illuſtrandum, quod de divino ſpiritu antea dixerat, eum majorem dare gratiam. Præſertim, quia, ut diximus, perinde eſt hic dicere, ſpiritum Dei dare hanc gratiam, & Deum per iſtum ſpiritum: adeo, ut recte Jacobus id, quod de ſpiritu dixerat, per iſtud comprobet, quod de Deo dictum eſt. Cui illud quoque addendum eſt, quod paulo ante dici fortaſſe debuit; argumenti vim, quo ab invidia iſtos, ad quos ſcribit, abducit Jacobus, eo potiſſimum niti, quod deceat Chriſtianos, ejus, quem acceperint, ſpiritus naturam imitari & ductum ſequi. Quod perinde eſt, ac ſi diceres, eos debere ipſius Dei naturam imitari & ductum ſequi.

Quapropter argumenti eadem vis manet, ſive de ſpiritu, ſive de ipſo Deo loquaris, eique tribuas, quod dona ſua libenter largiatur. Maluit autem Jacobus ante ſpiritus facere mentionem, quam Dei: quia cum ſpiritus ille ſit prima cauſa efficiens divinorum & ſpiritualium munerum, de ipſo res eſt manifeſtior, quam de Deo, qui propemodum eſt cauſa efficiens remotior, & ex ſpiritus illius, qui eſt Deo maxime proprius, ipſiuſque naturæ conjunctiſſimus, natura & proprietate recte colligi poteſt, quæ ipſius Dei hac in parte natura ſit & proprietas.

Reſtat, ut paraphraſi alqua locum illuſtremus.

Vos, inquit, adulteri & adulteræ, qui ex utroque ſexu, deſerto veluti Deo, cum mundo amicitiam contrahitis, dum voluptates hujus mundi cæteraſque res terrenas tantopere amatis: an neſcitis, quod amicitia mundi hujus, & rerum, quæ in mundo ſunt, inimicitia quædam eſt apud Deum, & contra Dei adverſus hujus mundi amatores? Quapropter qui amicus hujus mundi eſſe voluerit, is Dei inimicus efficitur. An putatis, ſcripturam, quæ luculentum hujus rei teſtimonium nobis præbet, fruſtra id aſſerere? Quod antequam doceam libet quærere ex vobis, quos amor hujus mundi rerumque terrenarum cupiditas invidos fecit: num ſpiritus ille divinus, qui ſedem in vobis fixerat, & cujus naturam imitari vel ductum ſequi oportet, ad invidiam fertur, atque in eam ipſemet pronus eſt? Haudquaquam. Imo vero majorem ſubinde iis, qui digni ſunt, nempe humilibus, & ab amore hujus mundi alienis dat gratiam; ſeu, quod perinde eſt, Deus per ipſum: idque invidiæ tam repugnat, quam quod maxime. Quare ut jam rem totam confirmem, & teſtimonium illud ſcripturæ, cujus antea mentionem feceram, atque ad rem meam comprobandam adducere inſtitueram, explicem, ita loquitur ſcriptura: Deus ſuperbis reſiſtit, humilibus autem dat gratiam.

4. *Locus.*

I. Petri IV. verſ. 1, & 2.

SEnſus verborum eſt: quandoquidem Chriſtus pro nobis paſſus eſt, carne (nam carne mortificatus eſt

tus est & occisus, ut cap. 3. 18 dixerat) etiam vos eandem mentem induite, (hoc est, apud vos constituite) ut ipsi quoque patiamini in carne, seu mortem quandam ratione carnis subeatis: quod nil aliud est, quam ut appetitus vim, quæ ad peccata impellit, perimatis atque exsecetis: (Nam quicunque passus est in carne, seu mortem in carne sustinuit, sive proprie dictam, sive improprie, is desitit a peccatis, sive proprie sive improprie dictis: hoc est, liber evasit tum ab ipsis peccandi actibus, tum ab afflictionibus, quæ peccati pœnæ esse solent) ad hoc, ut non amplius ad libidinem hominum, sed potius secundum Dei voluntatem reliquum vitæ hujus terrenæ transigatis.

Primo igitur verba ista, *pati in carne*, diverso sensu ad Christum referuntur, diverso ad nos. Nam de Christo eo sensu dicuntur, quod ille in corpore suo veras afflictiones ipsamque adeo mortem sustinuerit; de nobis vero eo modo tacite efferuntur, quod nos quoad cupiditates & affectus carnales emori quodammodo debeamus, hoc est efficere, ne appetitus noster in carne habitans, & per eam sese exerens, & quæ illi grata sunt quærens, eam vim habeat, ut nos ad peccata adigat.

Deinde verba ista: quia qui passus in carne &c. videntur per parenthesin legenda esse, & non tantum rationem præcedentis admonitionis continere, sed etiam consequentis, seu connexionis inter verba præcedentia & sequentia, atque ita ostendere, quomodo hæc cohæreant, debere illos, ad quos scribit apostolus, eadem cogitatione armari, ad hoc, ut non amplius hominum cupiditatibus, sed voluntati Dei reliquum in carne tempus vivant. Ita enim hæc verba connecti postea docebitur.

Est autem oratio illa. qui passus est in carne &c. licet indefinite elata, universaliter tamen accipienda: ita ut idem sit ejus sensus, qui illius apud Paulum Rom. 5. 7: Nam qui mortuus est, justificatus est a peccato, hoc est, liberatus ab ejus veluti jure ac potentia: qui uterque locus tam ad eos, qui proprie loquendo moriuntur, atque adeo ad ipsum etiam Christum, sed sobrio sensu, quam ad eos qui improprie, hoc est, ratione carnalium cupiditatum, pertinet. Quod ut rectius intelligatur, animadvertendum est, prædicatum hujus enunciationis, nimirum justificatum esse a peccato, seu desistere a peccatis, non minus, quam subjectum, ambiguum esse, & alia ratione ad Christum, alia ad alios referri. Significat enim partim desistere a peccandi actibus, & sic a peccati servitute liberari; partim vero liberari ab afflictionibus, quæ peccati solent esse pœnæ, aut consequentia. Jam si referatur hæc oratio ad eos, qui proprie moriuntur, & quavis de causa occiduntur, ii, siquidem antea peccarunt, postea peccare plane, natura rei ita ferente, desistunt; id quod in Christo locum non habet: deinde etiam ab afflictionibus evadunt immunes; & hoc posterius Christo perfectissime competit, eoque sensu enunciatio ista ad ipsum est accommodanda. Nam postquam semel mortuus est plane immunis factus est ab omnibus afflictionibus, ita ut ne possit quidem unquam vel mortem, vel eas, quæ eam antecedere solent, afflictiones ullo pacto subire.

Quod ad eos attinet, qui improprie moriuntur, ii tamen a peccatorum actibus variisque sceleribus, quibus antea obnoxii erant, liberantur.

Quod ad sequentia verba attinet, ad hoc, ut non amplius &c. ea non esse cum proxime præcedentibus connectenda, primum id docet, quod modo dictum, quod ista verba, nam qui passus est in carne &c. orationem generalem constituunt; & ad eos etiam, qui proprie loquendo moriuntur, atque adeo ad Christum quoque, omnino videntur accommodanda. Quod si concedatur, jam non possunt cum illis cohærere verba ista, ad non amplius hominum cupiditatibus, sed voluntati Dei reliquum in carne tempus vivere. Quomodo enim illi amplius in carne vivere possunt, qui proprie sunt mortui & occisi? Quomodo item ad dominum Jesum referri possunt, qui nunquam cupiditatibus hominum vixit? Qui autem nunquam cupiditatibus hominum vixit, de eo non potest dici ne amplius cupiditatibus hominum vivat.

Deinde propterea quoque non videntur cum illis connecti verba sequentia, quia hoc modo oratio illa nihil aliud esset, quam assertio generalis, non vero admonitio quædam ad eos ipsos, ad quos apostolus scribit, pertinens. Quod posterius tamen omnino statuendum videtur propter vocabula sequentia, in quibus ratio eorum redditur, quum subjicit apostolus: Sufficiens enim vobis, præcedens tempus vitæ voluntatem gentium operatos fuisse. Nam si quis dicat, hæc verba reddere rationem istorum, quæ ℣. 1 dicta fuerant, & vos eandem cogitationem induite, primum id nequaquam verisimile est, quod integram periodum jam intercessisse oporteret. Et licet fortassis particula γὰρ possit interdum ad remotiora referri, tamen ad ea, quæ inusitata sunt, confugiendum non est nisi cogat necessitas. Deinde satis aperte indicant ipsa verba ℣. 3, ad 2 referri. Redditur enim ratio ejus, quod non amplius debeant ii, ad quos scribit apostolus, ad libidinem & voluntatem gentium vitam traducere: cujus rei ℣. 2 facta erat mentio in verbis: non amplius hominum cupiditatibus vivatis. Deinde aperta est oppositio inter reliquum vitæ tempus, & præcedens vitæ tempus; quorum illud versiculo secundo, hoc tertio commemoratur: & sic satis aperte indicatur versum tertium respicere ad secundum. Concludendum est igitur versum secundum connecti cum priori parte versus primi: & aoristum βιῶσαι, si resolvatur in subjunctivum, debere reddi, non, vivat; ut vulgo factum videmus; sed, vivatis

1 Petri IV. vers. 6.

In hoc versiculo primo difficultas est in voce mortuorum. Potest autem accipi dupliciter, vel pro vere mortuis, & pro iis, qui tum temporis, cum hæc scriberet apostolus, jam erant mortui, licet tum temporis, cum illis euangelium annunciaretur, viverent. Quomodo usurpatur eadem vox in libro Ruth. 1. 8; vel pro illis, qui improprie mortui sunt, nempe in peccatis & sceleribus.

Non posse autem ita locum hunc accipi, ut volunt pontificii, ut nimirum mortuis dicatur euangelium annunciatum, tum, cum jam revera & proprie mortui essent, ostendit id quod sequitur, ut judicentur secundum homines carne, vivant autem secundum Deum spiritu. Nam ista distinctio carnis & spiritus, in hominibus qui jam mortui sunt, locum non habet; nec illi spiritu secundum Deum vivere possunt. Hæc enim omnino spiritualem vitæ pietatem comprehendit, quæ in mortuis nulla. Ne de eo nunc quicquam

dicam,

dicam quod per ſe abſurdum ſit, iis qui vere mortui ſunt, tum cum ſunt mortui, euangelium prædicari. Mortuorum enim nullæ ſunt operationes. Deinde difficultas eſt in ſequentibus: *Ut judicentur ſecundum homines* &c. Videtur autem illorum hæc eſſe ſententia, ut ii tanquam carne mortui ſecundum judicium hominum damnentur; vivant autem ſecundum judicium Dei & voluntatem ſpiritus, ſeu ſpiritualem vitam agant. Nam primo verbum *judicentur* duo videtur comprehendere, ita ut ex conſequente etiam intelligatur antecedens. Primum ſeu antecedens eſt mors quædam, improprie nempe dicta, de qua ſuperius egit Petrus, ubi præcipit, ut nos quoque velimus carne pati ſeu mori: cum quo illud conjunctum eſt, ut non amplius cupiditatibus hominum vivant nec voluntatem gentium operentur. Opponitur enim hoc loco vox judicentur, voci vivant: ſiquidem inter ſingula verba eſt quædam oppoſitio. Secundum homines ergo opponitur illi ſecundum Deum; Vox carnis opponitur ſpiritui. Quare etiam vox judicentur, opponitur voci vivant. At niſi mors quædam hoc verbo comprehendatur, non recte opponitur vitæ. Alterum quod hoc verbo comprehenditur ſeu conſequens, eſt id, quod id verbum indicat, nempe damnatio hominum maleferiatorum, & blaſphemiæ, quibus pios inſectantur ideo quia carne ſunt mortui, & iiſdem ſceleribus, quibus antea cum ipſis vacabant, amplius indulgere, & ſic cupiditatibus hominum vivere nolunt. Congruit hoc optime cum iis, quæ ſuperius dixerat apoſtolus. Voluit enim, ut nos pateremur ſeu moreremur carne, & non amplius hominum cupiditati aut gentium voluptati indulgeremus. Addiderat etiam, Chriſtianos propter id ipſum ab impiis blaſphemari ſolere. Jam hæc duo iſtis verbis, complectitur, & monet, hunc ipſum in finem etiam mortuis euangelium annunciatum eſſe, ut mortem hanç ratione carnis ſeu appetitus ſubeant, & propterea hominum plerorumque judiciis improbis damnentur, tanquam ii, qui cum ipſis, utpote mundo mortui nil amplius commune habeant; quanquam illud per ſe, hoc vero per accidens. Unde colligi vult, nos haudquaquam debere, ab eo, ad quod nos hortatus fuerat, abſterreri ideo, quod homines improbi nos propterea damnent atque blaſphement.

Quod ad alteram particulam attinet, *vivant autem ſecundum Deum ſpiritu*, illa antea ℣ſ. 2 erat expreſſa, ubi dixerat, ut reliquum vitæ tempus Dei voluntati viveremus. Quare propemodum eadem eſt oppoſitio in hoc ℣ſ. 6, quæ fuerat antea ℣ſ. 2, præſertim ſi cum priori iſtius oppoſitionis parte conjungas id ad quod ℣ſ. 1 hortatus nos fuerat Petrus: cujus partis repetitio etiam quædam eſt ℣ſ. 3.

Illud quoque addere libet iis, quæ de verbo judicentur diximus, non tantum ideo Petrum voce judicentur potius eſſe uſum, quam voce moriantur, quia voluerit damnationem etiam hominum Chriſtianorum; quæ ab improbis fit, complecti: ſed fortaſſe etiam ideo, quia non ſatis concinne diceretur, & paulo etiam obſcurius, mortuis etiam ideo annunciatum eſſe euangelium, ut moriantur; præſertim ſi priora illa verba de ſpirituali morte aliqua intelligantur. Maluit ergo alia voce uti, in qua tamen res eadem intelligeretur.

Jam quod ad nexum horum verborum cum ſuperioribus attinet: vel redditur ratio tantum ℣ſus 5, & cauſa quodammodo indicatur, cur Deus vel Chriſtus, non modo viventes, ſed etiam mortuos paratus ſit judicare: vel ſuperiorum.

Si prius ſtatuatur, videtur vox mortuorum omnino proprie accipienda eſſe: quanquam ea, quam ſupra expoſuimus ratione. Cauſa autem hæc eſt, quia illis euangelium annunciatum fuit eum in finem, ut vitam mutent. Quapropter judicio divino, jam fiunt obnoxii; & niſi paruerint, merito a Deo & Chriſto aliquando punientur: qua de re varia ſacrarum literarum loca teſtantur.

Sin poſterius, ratio reddetur omnium, quæ ab initio hujus capitis dicta fuerant, atque adeo ad rem totam, ſeu ſcopum principalem orationis præcedentis verba hæc referentur. Quanquam peculiariter etiam ad ea, quæ ℣ſ. 4 dicta fuerant, de blaſphemia ſeu conviciis, quæ pii in impios jaciunt, propterea, quod carne ſint mortui, & ſic etiam mundo mortui.

Poſſunt autem dupliciter verba, ſi ad hunc modum ſuperioribus connectantur, ad ſcopum apoſtoli accommodari. Primum ita, ut vox mortuorum ſumatur proprie: quaſi diceret apoſtolus: non debetis mirari tanquam rem novam, velle me, ut carne mortui non vivatis cupiditati hominum, & ſic ab illis damnemini. Non enim vobis hoc præcipitur primum, ſed etiam ſuperioribus temporibus iis, qui jam ſunt mortui, euangelium eum in finem fuit annunciatum, ut ii carne morerentur, & judicarentur ſecundum homines, viverent autem &c.

Secundo hoc modo, ut vox mortuorum de improprie mortuis capiatur: quaſi dicat apoſtolus: Nam in hunc finem etiam improbis hominibus, & in graviſſimis peccatis hærentibus euangelium fuit annunciatum, non ut in priſtina impietate perſeverarent, & carne viverent, mundoque ſervirent ac placerent; ſed ut potius carne morerentur, & quia hominibus amplius gratificari nolint, ab iis damnarentur: contra vero ſpiritu ſecundum Deum ac judicium ejus viverent. Et hæc quidem poſterior connectendi ratio probabilior videtur cæteris. Prima enim minus ideo probatur, quia nimis manifeſtum eſt, Petrum ad ſuperiora potius reſpexiſſe, quam ad proxime præcedentia, quemadmodum ſuperius oſtendimus.

Altera ideo quia vix ulla videtur cauſa fuiſſe, cur Petrus opinioni iſti novitatis in his officiis præſcribendis occurreret, quaſi videlicet iſti ad quos ſcribit, ignorarint, eandem fuiſſe cauſam, cur illis prædicatum fuerit euangelium, & iſtis, qui ſuperiori ætate vixiſſent. Adde, quod ſi quis eo non moveatur, quod apoſtolus domini noſtri Jeſu Chriſti ipſi officia aliqua pietatis præſcribit, parum etiam roboris ad eum permovendum habere videatur, quod aliis quoque ante eum, præſertim ab eodem apoſtolo, vel aliis ejus ſimilibus, eadem fuerint præſcripta.

Præterea valde veriſimile eſt, apoſtolum mortuorum nomine iſtos, qui in peccatis & ſceleribus fuerant mortui, exprimere voluiſſe. Nam ad ejuſmodi homines, ut ex ſuperioribus patet, ſcribit; & hi videntur eſſe obnoxii impiorum conviciis ac contumeliis, ob mutatam vitę rationem. Nam qui nunquam in peccatis cum mundo ſocietatem coluere, non tantopere ſunt expoſiti hominum improborum conviciis, quantopere ii, qui cum aliquando eam coluiſſent ſocietatem, poſtea a mundo defecerunt: quemadmodum etiam ex ſuperioribus apoſtoli verbis ℣ſ. 3, 4 ſatis conſtat. Quę cauſa tertiam connectendi rationem prioribus reddit probabiliorem.

MATTHÆI XX. verſ. 16.

Multi ſunt vocati, pauci vero electi.

VErborum iſtorum in hoc capite 20 (nam in cap. 22 alio ſenſu ponuntur, ut paulo poſt dicemus) hæc videtur eſſe ſententia: Multi, ſunt, qui, ut ad præmium vitæ ſunt vocati, ita etiam reipſa illud conſequentur: pauci autem qui ſingularem præterea dignitatem in eadem vita conſequentur; qui reſpectu iſtorum vocatorum, quo nomine omnes beati intelliguntur, (antecedens enim pro conſequente ponitur) electi recte dicuntur: ſiquidem ex reliquorum numero veluti exemti ſingularem præ illis prærogativam adipiſcentur.

Cauſa autem cur ita videantur accipienda hæc verba, eſt, quia afferuntur ad comprobandum verba iſta: ſic erunt ultimi primi, & primi ultimi: hoc eſt, plerique eorum, qui laboris ratione erant poſtremi, æquabuntur in præmio, nempe vitæ æternæ mercede, iis, qui laboris ratione fuerunt primi, & contra primi ultimis. Diximus autem, pleroſque eorum ita æquatum iri, ſeu, quod perinde eſt, generatim omnes: quia in fine ſuperioris capitis, ad quem comprobandum parabola ſequens cap. 20, cujus hic continetur concluſio, & veluti ἐπιφώνημα, propoſitionem repetens, ſubjicitur, dominus Jeſus addiderat vocem *multorum*: Multi autem, inquit, erunt primi ultimi, & ultimi primi, indicans, non omnes prorſus in præmio, æquatum iri ſed multos. Ut autem intelligeremus, multos iſtos eſſe pleroſque, ſeu generatim omnes, qui ſervabuntur, hic indefinite eadem verba effert, cum inquit: Sic erunt ultimi primi, & primi ultimi. Ratio autem talis in iſtis verbis continetur: Ideo plerique ratione præmii aliquando æquabuntur, quia Deus conſtituit, ut multi quidem præmium vitę æternæ accipiant, pauci vero ſint, qui peculiarem præterea veluti mercedem accipiant, & cæteris ea in parte emineant. At vero niſi plerique ex primis æquentur ultimis, ſed omnes ii, vel plerique, qui in labore primi fuiſſent, in præmio etiam potiores ferrent partes: jam non pauci, ſed perquam multi forent electi, qui præ cæteris prærogativa aliqua in præmio excellerent. Ut vero res melius intelligatur, conſideranda eſt occaſio, unde in iſtum ſermonem delapſus fuerit dominus Jeſus, & verborum iſtorum ſcopus.

Dixerat ad ſuperioris capitis finem Petro quærenti, quid ſibi expectandum eſſet præmii, qui relictis omnibus ipſum eſſent ſecuti, ipſos in illa glorioſa regeneratione, cum ſedebit filius hominis in throno ſuo glorioſo, ſeſſuros quoque in duodecim thronis, & judicaturos duodecim tribus Iſraelitarum. Id quod ſingularem ipſorum præ reliquo Dei populo prærogativam continet. Verum ne quis arbitraretur, cæteros, qui præter apoſtolos idem feciſſent, & reliquiſſent res ſibi chariſſimas propter Chriſtum, præmio ſuo fruſtratum iri, his quoque promiſſionem ampliſſimę mercedis propoſuit, dum ait: & omnis, qui reliquerit domum &c. centuplum accipiet: quaſi dicat non tantum vos apoſtoli præmium hujusfacti veſtri referetis: verum etiam cęteri ampliſſimum conſequentur præmium, tum in hac tum in futura vita. Verum ne quis arbitraretur: Deum ita ſingulis largiturum præmium, ut pro diverſis pietatis & laboris gradibus etiam diverſos præmii gradus conſtituat, & ita omnes ac pleroſque in mercede faciat primos, qui in labore ſuiſſent primi, & ultimos, qui ultimi; ſubjicit Chriſtus: multi autem erunt primi ultimi, & ultimi primi; quaſi dicat: Cum omnibus iis, qui res ſibi charas propter me reliquerint, dignum ipſorum labore propono præmium, non hoc volo, quod pro ſingulorum in laboribus diſcrimine, diſcrimen quoque in præmio conſtitui debeat; ſed pleroſque omnes in præmio æquatum iri dico. Nam etſi primi in labore æquentur ultimis in præmio: nulla tamen iis fiet injuria cum nihilominus dignam labore ſuo ſint, accepturi mercedem; licet præterea iis, qui ultimi ſint in labore, aliquid, vel potius plurimum, ultra debitum detur, & ſic peculiaris gratia a Deo contingat. Licet enim Deo de ſuo ſtatuere quod vult, & modo eos, qui plurimum laboraverunt, debito præmio non defraudet, aliis ultra debitum idem largiri, quod iſtis, eoſque omnino æquare: id quod per parabolam iſtam de operariis in vineam diverſo tempore conductis & vocatis, eodem tamen præmio aſſectis, luculenter poſtmodum explicat: & rem totam tandem ita concludit, repetitis iis verbis ad quę declaranda parabolam adhibuerat: ſic inquit, hoc eſt, eo modo, quo jam dixi, a patre familias in præmio æquatos fuiſſe ultimos primis, & primos ultimis, erunt ultimi primi, & primi ultimi: hoc eſt, in diſtributione præmiorum pietatis ſimiliter plerique ii, qui ultimi fuerint ratione laboris, primi, hoc eſt, primis æquales erunt in præmio, & contra. Multi enim ſunt vocati &c. quę verba jam ſunt explicata.

Libet autem hoc quoque adjungere, quod verba iſta de æqualitate præmiorum, poſſint non tantum referri ad futuram vitam, ſed etiam ad hanc præſentem, Nam haud ſcio, an ad hanc magis, quam ad illam. Cauſa, cur ita ſuſpicari liceat, hæc eſt: quia cum dominus Jeſus dixiſſet, eum, qui reliquiſſet domos, fratres, ſorores &c. centuplum accepturum, nempe in hoc ſeculo, ut etiam apud Marc. 10. ꝟſ. 30 additur: poterat aliquis ſuſpicari, alios aliis plus accepturos in hoc ſeculo, prout etiam plura reliquiſſent, proportione nimirum inſtituta inter ea, quę quiſque reliquiſſet, & ea, quę viciſſim recipiet. Nam ſi ſinguli centuplum dicuntur recipere, non omnes autem æque multa perdant propter Chriſti nomen, alii plus, alii minus, infinito propemodum diſcrimine, conſequens eſſe videtur, ut centupla illa merces infinito etiam diſcrimine variet: verbi gratia. Reliquit unus domum unam, agrum unum, fratrem denique unum; alter decem domos, agros, fratres: jam ſi uterque debeat centuplum recipere, prior quidem ille centum recipiet domos, agros, fratres; hic vero poſterior mille: ita enim proportionis ratio poſtulat. Idem de cęteris fuerit judicandum. Quo pacto infinita erunt facienda diſcrimina in iſta mercede, quę hujus ſit ſeculi. At vero non ſatis videtur dignum divina ſapientia, ut minuta iſta ſectetur, nec Dei opulentiam decere, ut ita ſubtiliter hæc computet, & illis, qui pauca reliquerint, parcam quoque mercedem reddat: præſertim cum fieri poſſit, ut is, qui pauca reliquit, animo æquaverit eum, qui multa, aut etiam ſuperaverit: cum poſſint illi, qui pauca habet, nonnunquam æque chara eſſe, quę habet, atque illi, qui multa poſſidet, ſua. Quare Deo dignum eſſe videtur, ut ultimos æquet: & licet tandem illis aliquid vel etiam plurimum, ultra id quod proportio laboris requirit, detur: nulla tamen ibi cernitur injuſtitia,

nec

nec quicquam peccatur adverſus illos, qui plura reliquerint; modo illi centuplum referant, hoc eſt id, quod centies ſuperet id quod reliquerunt; licet non ſit ejuſdem plane generis. Hæc ergo videtur cauſa fuiſſe, cur dominus Jeſus aperte moneret, primos fore ultimos, & ultimos primos.

Quod vero ad præmium futurę vitę attinet, quia id ſimpliciter vitæ æternæ nomine fuerat complexus, nec quicquam addiderat de proportione, quam habiturum eſſet præmium ad laborem, vix ulla videtur eſſe cauſa, cur poſtea de æqualitate aliquid adderet: quia nulla etiam cauſa erat, cur quis hic de inæqualitate quicquam ſuſpicaretur. Quo accedit, quod prærogativa illa, quam apoſtolus ſuperius præ cæteris nominis ſui profeſſoribus promiſerat, & ex qua aliquis in cogitationem de inæqualitate præmiorum venire poterat, licet ad futuram etiam vitam aliquo modo extendatur, videatur tamen primo pertinuiſſe ad hanc vitam, ſeu illis vivis contigiſſe: ita ut illud, quod in futura vita illis continget, quod quidem pertineat ad id, de quo Chriſtus loquitur, illius tantum conſequens eſſe videatur. Nam ſi quis rem penitius inſpiciat, ſeſſione iſta ſuper duodecim thronos, autoritas & dignitas muneris apoſtolici potiſſimum videtur indicari, ob quam fiat, ut apoſtoli olim, veluti judices quidam, ſint ſeſſuri in judicio Chriſti: ſiquidem ex eorum legibus univerſus Dei populus ſit judicandus. Quanquam non negaverim, poſſe etiam aliam præterea dignitatem quæ in futuro ſeculo apoſtolis continget, iſtis verbis intelligi.

Libet & id addere, quanquam diligentius adhuc expendendum & examinandum, poſſe fortaſſe verba iſta, in regeneratione, quando ſedebit filius hominis in throno gloriæ ſuæ, duplicem ſenſum admittere: quemadmodum etiam in aliis Chriſti prædictionibus & veluti prophetiis contingit. Poſſunt enim referri partim ad illud tempus, cum dominus Jeſus conſedit in throno patris ſui, & regnum atque judicium omne fuit adeptus: quo tempore, delapſo è cælis in apoſtolos ſpiritu ſancto, ii vere fuerunt regenerati, & novi plane homines facti: partim ad tempus ultimi judicii, ubi & apoſtoli, & omnes pii perfecte regenerabuntur, eam vitam, quam amiſerint, recipient, & immortales Deique filii evadent; & dominus Jeſus tanquam judex peculiari quadam ratione conſidebit in glorioſo ſuo throno præmia omnibus perſoluturus. Nam & ab illo jam tempore apoſtoli veluti judices quidam ſederunt, ex quorum doctrina & legibus ſententia de hominum vita atque morte æterna, pœna ac præmio ferenda eſſet; atque adeo etiam ferebatur: ſed ultima ſententia ex eorundem legibus perfecte demum feretur in adventu Chriſti. Quapropter ſenſu hoc admiſſo, nil aliud, vi verborum inſpecta, quam ſumma apoſtolici muneris dignitas atque autoritas apoſtolis promittitur: quæ illis ſat magnum futura erat præmium, ſi vitam æternam excipias, pro illorum virtute ac pietate, quam in eo oſtenderant, quod omnibus relictis, Chriſtum eſſent ſecuti.

MATTH. XXII. verſ. 14.

INdicandum nunc etiam videtur paucis, qui ſit ſenſus eorundem verborum, *multi ſunt vocati, pauci vero electi*, apud eundem ſcriptorem cap. 22 in parabola de invitatis ad nuptias. Senſus autem eſſe videtur: multos quidem eſſe, qui invitentur ad futuræ vitæ gaudium a Deo; paucos vero ex eorum numero eſſe, qui eo gaudio ſint perfruituri: quia nimirum pauci ſint, qui Deo ad has veluti nuptias invitanti pareant, ſed plerique aut venire nolint, aut, ſi aliquo modo velint, non eam adferant pietatem, quæ iſtis gaudiis ſit digna.

Eſt ergo diſcrimen inter hunc & illum locum duplex: Nam & *vocatorum*, & *electorum* nomen aliter hic aliter ibi accipitur. Iſthic enim *vocati* ſumuntur pro iis tantum qui non ſolum ad præmium invitantur, verum etiam id reipſa accipiunt, adeoque & aſſenſum pietati, & pietatem præſtant: Hic vero *vocati* complectuntur omnes eos, qui divina ratione ad nuptias ſeu futuræ vitæ gaudia invitantur ſive ei voci aſſentiantur, ſive minus; ſive veſtem afferant nuptialem, hoc eſt, Deo pareant, ſive minus. Quanquam enim alias κλητοὶ, qua voce in his verbis utitur Chriſtus, non omnes ii ſoleant appellari, qui a Deo invitantur, ſeu ad quorum aures vox euangelii pervenit; ſed ii demum, qui aſſentiuntur, ſive poſtea euangelio pareant, ſive minus: tamen hoc loco eos quoque qui Deo invitanti non aſſentiuntur, & qui ſuperius κεκλημένοι dicuntur, vox κλητῶν complectitur. Id vero propterea factum eſt, quia proxime ante de eo hominum genere locutus fuerat, qui invitati ad nuptias comparent quidem, ſed ſine veſte nuptiali, hoc eſt, euangelium annuncianti aſſentiuntur quidem, & eccleſiæ ſeſe aggregant, ſine pietate; qui κλητοὶ proprie appellari poſſunt: id vero ſub perſona illius, qui ſine veſte nuptiali comparuerat, & propterea ejici juſſus fuerat. Chriſtus ideo κλητῶν potius voce eſt uſus, quam κεκλημένων, ne quis putaret, eum in illo epiphonemate iſtorum tantum habuiſſe rationem, qui Deo ad nuptias invitanti plane non fuerant aſſenſi; quos antea κεκλημένους appellaverat. Interim tamen, ne quis putaret, illos nomine κλητῶν plane hic non comprehendi, ſiquidem alias κλητοὶ in ſacris literis ii demum dicuntur, qui aliquouſque ſaltem parent Deo vocanti: ideo dominus Jeſus fortaſſe in ultima parabolæ parte unum tantum quempiam introduxerat, qui ex illo vocatorum numero veſtem nuptialem non attuliſſet: ut poſtmodum, cum ſubjuncturus eſſet, multos quidem vocatos, ſed paucos electos, intelligeretur hæc verba non tantum ad ultimam parabolæ particulam, ſed etiam ad priorem pertinere, adeoque nomine κλητῶν non tantum eos intelligi, qui comparuiſſent quidem ad nuptias, ſed ſine veſte nuptiali: ſed etiam eos, qui plane comparere, licet invitati, noluiſſent. Nam alias non ſatis concinne, poſteaquam dictum fuiſſet, unum aliquem tantum è nuptiarum palatio ejectum, cæteris omnibus remanentibus, ſubjiceretur; *Multi enim vocati, pauci vero electi*: uno enim demto,

paucitas in cęteris, qui alias multi ſunt, non efficitur.

Quod ſi quis tamen urgeat vim vocis, & verba iſta tantum ad id, quod ultimo loco dictum fuerat, referenda eſſe contendat: dici poteſt, per iſtum unum numeroſum hominum genus & latiſſime patens intelligendum eſſe, ita ut jure dici queat, multos eſſe vocatos, ſed paucos electos; præſertim quia ipſi quoque electi vocatorum numero comprehenduntur. Non enim vocati electis opponuntur tanquam contrarii: ſed ab illis diſtinguuntur tanquam genus a ſua ſpecie: ſeu id, quod latius patet ab eo, quod anguſtius. Omnes enim electi ſunt vocati; ſed non contra.

2 Timoth. IV. verſ. 14.

Alexander faber ærarius, multis malis me affecit: reddat illi dominus juxta facta illius.

Quandoquidem poſita hac lectione verborum Græcorum imprecatio in iiſdem continetur: conſiderandum eſt, quomodo apoſtolo, ſalvis manſuetudinis & charitatis a Chriſto præſcriptæ legibus, id facere licuerit.

Hoc autem ut intelligi poſſit,

primo conſiderandum eſt, quænam fuerint ejus hominis, cui imprecatur apoſtolus, opera, ob quæ pœnam ei quodammodo intendat:
deinde quænam fuerit illa pœna: ac
denique, quo animo ſtatuendum ſit apoſtolum ei pœnam imprecatum.

Quod ad primum attinet, ipſe apoſtolus id exprimit verſu ſequenti, cum inquit: vehementer enim reſtitit ſermonibus noſtris, hoc eſt, ſermonibus de veritate euangelica. Qua de cauſa etiam Timotheum monet, ut eundem fugiat. Indicare autem non obſcure videtur apoſtolus, eum hominem ex mera malitia veritati, quam apoſtolus prædicabat, reſtitiſſe; non vero ex imprudentia aut ignorantia aliqua hac in parte peccaſſe, adeoque ex eorum numero fuiſſe, qui ſpiritum ſanctum blaſphemant. Nam qui doctrinæ, quam a ſpiritu ſancto profectam cernit, reſiſtit, & quidem vehementer, quemadmodum hic fecit, eamque falſitatis arguere conatur, is ipſum Dei ſpiritum blaſphemat, & ſic in eorum eſt numero, quibus nulla remiſſio nec in hoc, nec in futuro ſeculo peccatorum ſuorum ſperanda eſt: quemadmodum colligi poteſt ex capite 12 Lucæ vſ. 8, 9, 10, quin etiam ex loco Hebr. 10. 29.

Veriſimile autem eſt, quemadmodum & quidam docti viri arbitrantur, hunc Alexandrum antea doctrinam euangelicam fuiſſe amplexum, ſed ab ea poſtea, magna ſaltem ex parte defeciſſe, & eandem blaſphemaſſe: & valde mihi fit probabile hunc eundem eſſe Alexandrum, de quo ſcripſerat ad eundem Timotheum 1 epiſt. 1 ad finem, ubi ſcripſerat, quoſdam repulſa bona conſcientia, circa fidem naufragium feciſſe, ex quorum numero ſit Hymænæus & Alexander; quos ipſe tradiderit ſatanæ, ut erudiantur non blaſphemare. Circumſtantiæ enim utriuſque loci id aliqua ratione indicant. Nam hunc Alexandrum in eccleſia Epheſina fuiſſe, in qua Timotheus verſabatur, ſatis videtur clarum. Ibi quidem quod ſi alibi ille vi fixiſſet, vix videretur fuiſſe opus, ut hoc exemplo uteretur ad Timotheum ſcribens, & præterea adderet, ſe illum ſatanæ tradidiſſe: hic vero quia Timotheum monet, ut ipſe quoque eum vitet. Apparet præterea, hunc Alexandrum religionis negotium agere ſe profeſſum, & ad eccleſiam aliquo ſaltem modo pertinuiſſe; vel, cum antea pertinuiſſet, poſtea fuiſſe, a cæteris excluſum, & ob blaſphemiam repulſum: ita tamen, ut virus ſuum ſpargere, & doctrinam ſalutarem oppugnare, & doctoribus veritatis negotium facceſſere non dubitaret. Jam ſi idem eſt, qui utrobique nominatur, manifeſtum eſt, Alexandrum hunc in veritatem fuiſſe blaſphemum, eamque cognitam repulſſe atque vehementer opugnaſſe: quod peccatum ſub blaſphemia ſpiritus continetur. Non ergo ob injuriam aliquam ad ſe proprie ſpectantem apoſtolus ei imprecatur: ſed ob hanc ejus blaſphemiam.

Quod attinet ad ſecundum, hoc eſt, pœnam, quam ei imprecatus apoſtolus eſt, non eſt neceſſe, ut verba ejus de æterna morte ſpeciatim accipiamus. Poteſt enim generatim ſignificari pœna factis ipſius digna, ita ut, quemadmodum ipſe male egerat, ſic quoque cum ipſo male ageretur. Id vero poterat fieri etiam in hoc ſeculo, & quidem tanto magis, ſi volumus apoſtolum ideo ipſi. pœnam fuiſſe imprecatum, ut in eo exemplum manifeſtum ſtatueretur adverſus impietatem eorum, qui veritati cognitæ aperte reluctari audent. Quod ſi tamen urgeat quis, verba hæc æternam quoque pœnam complecti, tum ſtatuendum eſt, apoſtolum probe ſciviſſe, hominem hunc plane deploratum eſſe: quemadmodum ex iis, quæ jam diximus, colligere nos quoque poſſumus; longe autem certius apoſtolus divina ſapientia præditus, cui cum ipſo res erat. Addi præterea id poteſt, poſſe in his verbis tacitam quandam ſubaudiri conditionem, nempe niſi reſipiſcat. Nam & alibi comminationes divinæ hoc modo proponi ſolent, ut conditio ſubaudienda omnino ſit, nec tamen exprimatur. Non fuit autem expreſſa ab apoſtolo ideo, quia haud veriſimile eſſet, imo impoſſibile, ut ſacræ literæ loquuntur, ut is reſipiſceret. Fuit enim in eorum numero, & quidem inter primos, de quibus eſt Hebr. 6. & 10. Itaque rei naturam & conditionem novi fœderis ſi reſpicias, non videtur ſpes iſti homini aliqua fuiſſe reſipiſcentiæ.

Quod ad tertium attinet, facile jam poteſt conſtare, quo animo apoſtolus hæc verba protulerit. Cerni etiam poteſt, nihil eum adverſus lenitatem & charitatem Chriſtianam peccaſſe. Neque enim ex aliqua vindictæ cupiditate hæc imprecatio fuit profecta: ſiquidem hujus imprecationis cauſam exprimens apoſtolus, non ſuam aliquam injuriam, quam ipſe privatim eſſet perpeſſus; ſed veritatis ipſius contumeliam, & ſic in Deum, ejuſque ſanctum ſpiritum blaſphemiam commemorat. Itaque ſtatuendum eſt, eum Zelo quodam divinæ veritatis ac gloriæ vindicandæ hæc protuliſſe: ne vel is ipſe, vel alius quiſpiam in poſterum auderet ita contumaciter veritati divinæ reſiſtere. Certe qua ratione apoſtolus tum alios, tum etiam eundem, ut nobis quidem videtur, ſatanæ tradere potuit, nempe affligendum,

& aliqua

& aliqua ratione puniendum: ita etiam videtur hoc illi imprecari potuiſſe, quod hoc loco legimus; præſertim ſi aperta fuit illius malitia. Præterea hoc quoque factum apoſtoli excuſat, quod hic homo in eorum numero fuerit, quibus nulla, neque in hoc, neque in futuro ſeculo, ex vi fœderis divini reſtat remiſſio. Quid autem mirum, ſi vir divinus, & hujus etiam divinæ voluntatis interpres, cum perfecte cognitum habeat hoc Dei decretum, & contra hominis ejus, de quo agitur, malitiam, ei hanc pœnam imprecetur, quam immutabilem prorſus eſſe cernit?

Quare ut rem concludamus, ideo videtur licuiſſe apoſtolo hoc modo Alexandro imprecari, quia non ex cupiditate vindictæ privatæ ſeu injuriæ; ſed ex zelo atque amore adverſus divinam veritatem, quam contumelia affectam cernebat, homini improbo, & aperte malo ac perverſo eam pœnam, quam Deus vi fœderis ſui illi omnino inflicturus eſſet, & cujus condonandæ ſpes nulla revera reſtaret, inflictam volebat: præſertim ſi pœnam iſtam temporariam eſſe velimus. Ipſi enim apoſtolo ea poteſtas a Deo fuerat conceſſa, ut hujuſmodi ſupplicia poſſet contumacibus imponere: quemadmodum ipſe docet, tum alibi, tum inprimis 2 Cor. 10. & XIII. Quam poteſtatem videtur exercuiſſe olim in Elyma, itidem, ut Alexander, veritati improbe reſiſtente. Quin etiam adverſus illum Corinthium, & Hymenæum, & Alexandrum, quem nos eundem eſſe cum hoc putamus: quos ſatanæ ſe tradidiſſe ait, ad eos nempe affligendos. Hac enim vi in primitiva illa eccleſia, & veritatis cæleſtis veluti incunabulis opus erat, ad autoritatem doctrinæ cæleſti conciliandam: cujus rei cauſa tum alia miracula hominibus ſalutaria fiebant; tum ſupplicia hujuſmodi infligebantur iis, qui eam vel impia vita traducere ac proſtituere auderent.

MATTHÆI XVI. verſ. 24.

Si quis vult poſt me venire, abneget ſe &c.

IN his Chriſti verbis explicatur, quæ animi eſſe debeat præparatio in eo, qui Chriſti doctrinam velit amplecti. Ea vero præparatio in eo conſiſtit, ut nil non ſis paratus veritatis cauſa perpeti. Accommodemus hoc ad ipſa verba.

Venire poſt Chriſtum nil videtur eſſe aliud quam Chriſtum ſequi in religione ac vita ducem.

Abnegare ſe hoc loco eſt ſui ipſius, ſeu corporis ſui ac vitæ hujus terrenæ nullam quodammodo rationem habere velle, & ſe ipſum veluti deſerere, & nil curare, quid ſe fiat, aut futurum ſit.

Tollere crucem ſuam aliquid amplius adhuc denotat, & perfectionem quandam ejus rei, quæ prioribus verbis fuerat expreſſa, complectitur. Tantam enim animi ad patiendum pro veritate promptitudinem & alacritatem denotat, ut quis non ſecus, atque ſi jam ad ſupplicii locum, & ſupplicii quidem amari, ducendus eſſet, animo lubenti crucem in ſe ſuſcipiat & eam in ſupplicii locum deferre paratus ſit. Nam ut aliunde, tum ex ipſa mortis Chriſti hiſtoria patet, qui ad crucis ſupplicium ducebatur, ſuam quiſque crucem eo deportare cogebatur: quemadmodum inter alios teſtatur Plutarchus in libello de iis, qui ſero a numine puniuntur.

Verba ſequentia, *& ſequatur me*, duplici modo poſſunt accipi: vel ut idem ſint cum prioribus, poſt me venire; quaſi diceret Chriſtus, atque ita ſequatur me, ſeu meus fiat diſcipulus ſeu ſectator: vel illuſtrationem quandam continent præcedentium, in quibus de abnegatione ſui ipſius, & crucis ſublatione ſermo eſt: quaſi diceret Chriſtus, atque in ea re me imitetur. Quare, ut totius loci ſenſum brevi praphraſi illuſtremus, ita videtur dicere velle Chriſtus:

Si quis vult me ſequi in religione ducem, ac meus fieri diſcipulus, ille jam ſui ac vitæ ſuæ amorem ac curam veluti deponat; imo vero non ſecus, atque ſi jam ad ſupplicium eundum eſſet, & crux tollenda eſſet, ad patiendum ſeſe comparet, atque ea ratione me ſequatur, meuſque fiat diſcipulus.

Non eſſe autem hoc loco ſermonem de abnegatione omnium cupiditatum carnis, aut de imitatione omnium in Chriſto virtutum conſpectarum; ſed tantum de patientia atque conſtantia, ſeu animi ad patiendum præparatione, primum indicat occaſio, ex qua dominus Jeſus in eum ſermonem eſt delapſus. Ea vero eſt, quod cum paſſionem ac mortem ſuam diſcipulis primum prædixiſſet dominus Jeſus, Petrus domini hac de re conſilium reprehendere auſus eſſet: quem cum ſatis acriter dominus Jeſus ob eam audaciam objurgaſſet, dixiſſetque, eum non ſapere ea, quæ ſunt Dei, ſed quæ ſunt hominum: ut intelligeretur, non tantum ipſum Chriſtum tanta mala pati debere, ſed ipſius etiam apoſtolos atque aſſeclas iiſdem malis ſubjectos, adeoque ab ipſo initio ſtatim, cum ejus doctrinam amplecti volunt, animum ſuum ad ea perferenda præparare debere, verba illa ſubjunxit. Quod euangeliſta aliquo modo innuit, dum ait: Tunc Jeſus dixit diſcipulis ſuis &c. nempe cum de ſuis afflictionibus locutus eſſet, & Petrum id reprehendere auſum objurgaſſet: Hoc ergo dicere voluit dominus Jeſus: Non mihi tantum hujuſmodi afflictio & mors tam dira eſt perferenda: ſed omnes etiam mei ſectatores ab ipſo ſtatim initio, ad eaſdem perferendas, crucemque mortis ſuſtinendam præparare ſe debent.

Deinde ratio, quam dominus Jeſus ſubjungit, id ſatis manifeſte comprobat quæ continetur iſtis verbis: Qui enim voluerit ſervare animam ſuam, perdet ipſam; qui vero &c. Quæ verba aptiſſima ſunt ad id, quod nos ſuperioribus verbis contineri diximus, probandum: nempe quemvis Chriſti diſcipulum, vitæ ſuæ amorem deponere, & ad diriſſimam & ignominioſiſſimam mortem, propter Chriſtum ſubeundam, paratum eſſe debere. At non eſt apta hæc ratio ad probandum, Chriſti diſcipulum omnes carnis cupiditates abjicere, & univerſam Chriſti ſanctimoniam imitari debere.

Denique idem probatur ex collatione hujus loci cum verbis domini Jeſu, quæ eadem de re apud Lucam cap. 14, initio facto a ℣. 26, uſque ad finem capitis leguntur. Ubi ſatis clare explicat, quid ſit illud, Abnegare ſeipſum ℣. 26: ubi eandem rem paululum amplificat; Dum non modo vult, ut is, qui ad ipſum venit, ejuſque vult eſſe diſcipulus, animam ſuam oderit, id quod proprie eſt abnegare ſeipſum, eſtque in-

ter ea, quæ ibi enumerat Christus potissimum, ita ut qui illud facere sit paratus, cætera quoque haud difficulter pro Christo ejusque doctrina sit contempturus; sed etiam alia quædam addit, quæ extra nos posita, licet alias nobis charissima, contemnere & odio quodam prosequi debeamus.

Deinde cum imitationem sui, seu, ut ipse loquitur, venire post se, cum portatione crucis conjungat, non obscure docet, eam imitationem ad perpessionem tam ignominiosæ & diræ mortis revera pertinere.

In istis autem verbis omnibus non contineri universæ pietatis perfectionem, quam ii intelligunt, qui in istis verbis Christi abnegationem omnium cupiditatum carnalium, imitationemque omnium virtutum Christi, etiam præter patientiam contineri arbitrantur, sequentia a vs. 28 ad 34, satis aperte docent. Ea enim ostendunt, Christum in superioribus locutum esse de præparatione animi ad id necessaria ut quis ejus doctrinam amplecti; &, ubi amplexus fuerit, usque ad finem vitæ constanter retinere possit: quemadmodum quivis, qui locum inspexerit, deprehendet.

MATTH. XIX. vers. 21.

Si vis perfectus esse, abi, vende facultates tuas, & da pauperibus, & habebis thesaurum in cælis.

VErba hæc, de venditione bonorum, & distributione in pauperes seu mendicos, proprie esse accipienda; non vero de animi inductione & consilio tantum, bona ista habendi atque si non haberes, & de iis in pauperes largiter conferendi, id inprimis docet, quod dominus Jesus juveni isti præcipit, ut eum in finem, ut hoc faciat, abeat, & postea ad se redeat, seque sequatur. Ita enim inquit: *Abi, vende tua bona, & da pauperibus, & habebis thesaurum magnum in cælo: & veni huc, sequere me.* Atqui ad id, ut ille animum tantum a divitiarum amore abduceret, & eum ad munificentiam in pauperes compararet, nihil erat opus, ut abiret, & postmodum rediret. Id enim optime poterat facere etiam cum domino Jesu manens, & ab eo nunquam discedens. Quo accedit, quod verba ista, & veni huc, sequere me, ex communi loquendi consuetudine, ita omnino sint accipienda, ac si dictum esset: quo confecto ad me redi, & sic me sequere. de facto ergo aliquo loquitur, quod juvenis iste antequam ad se rediret, perficere debeat. Tale autem non est ista animi præparatio, de qua alii hæc verba accipi voluct.

2. Præterea nullus ostendetur locus in sacris literis, ubi verbum vendendi in ea significatione sumatur: nec ulla est causa justa, ut postea docebitur, cur a proprietate verborum hic discedatur. Quin locus apud Lucam extat huic valde similis, cap. 12. 33, ubi ait dominus Jesus: vendite bona vestra, date eleemosynam; ac premii loco postea promittit thesaurum in cælis perennem. Ubi ii quoque, qui verba hæc apud Matthæum impropriè accipienda putant, de vera venditione & eleemosynæ datione Christum loqui censent: ut nulla sit causa, cur hoc loco Matthæi a proprietate verborum discedant: cum videamus, alios quoque, quod juveni isti fuit mandatum, præceptum fuisse. Quanquam nonnihil ratione temporis inter utrumque præceptum potest esse discriminis. Nam juveni huic mandaverat Christus, ut id statim faceret; & rem totam, antequam ad se rediret, conficeret. At verba apud Lucam nihil prohibent, quo minus id non uno tempore fiat, sed paulatim pro occasione ac necessitate.

Alibi cum dominus Jesus de animi promptitudine ad omnia propter Christum perdenda loquitur, alio verbo utitur, nempe valedicendi ac odio prosequendi. Quo eodem aut simili modo loqui debuisset Christus, si istud intellexisset, quod illi volunt; non vero voce vendendi, quæ non est apta ad significandum animum ab amore divitiarum alienum, & ad largiendum promtum: cum ii, qui vendunt bona sua, pretium nihilominus recipiant, possintque æquè amare divitias, postquam vendiderunt bona, atque antea.

3 Adhæc verba illa, da pauperibus, fortasse nemo tantum de consilio dandi, & non de facto, accipit. Nam de facto ipso loqui, satis indicat promissio, quæ subjungitur: & habebis thesaurum in cælo. Quæ promissio isti largitioni bonorum ac thesaurorum terrestrium revera convenit: quasi diceret dominus Jesus: Quia si hac ratione thesaurum in terris impendes in pauperes, ejus loco habebis in cælis thesaurum. Jam vero cum venditio bonorum hoc loco sumatur pro medio, quo ille pervenire debeat ad largitionem in pauperes, necesse est, ut hæc vera sit venditio: præsertim cum bona ista, quæ hic commemorantur, infra dicantur κτήματα; quæ, nisi fallor, proprie solent usurpari de prædiis, ædibus, aliisque rebus, quæ pecunia æstimantur. Nam ad dationem istam non sufficit, non amare bona istiusmodi; sed necesse est reipsa distrahere: ut in pecuniam redacta ea in pauperes seu mendicos tanto facilius diffundas. Quod si pecunia hic intelligeretur, inepte præciperetur ei prorsus, ut eam venderet. Neque enim pecunia vendi solet; sed res aliæ pro pecunia. Concludendum igitur, hic de vera venditione loqui dominum Jesum, per quam juvenis iste largitionem in pauperes exercere deberet.

Jam vero cum dominus Jesus simpliciter de ipsis bonis loquatur, apparet, eum non de parte aliqua exigua bonorum, sed vel de omnibus prorsus, vel de maxima parte eorum loqui. Quod etiam illud indicat, quod euangelista postea subjungit, juvenem istum, audito hoc Christi sermone, abiisse tristem; & rationem subjungit: habebat enim possessiones multas. Quibus verbis significatur, juvenem istum ideo tristatum fuisse quia ex sermone domini Jesu intellexisset, sibi adeo multa esse perdenda. Quod si dominus Jesus de aliqua tantum particula bonorum locutus fuisset, nec tanta fuisset causa, cur adeo tristaretur; nec ratio, quam euangelista subjungit, apta fuisset, ad id, de quo agitur, declarandum: imo contrarium potius inde videretur constare. Nam quo plura juvenis ille possidebat, tanto facilius illi fuisset, particulam aliquam bonorum suorum vendere, & in pauperes pecuniam inde collectam distribuere: & sic multitudo illius prædiorum aut possessionum non auxisset tristitiam, sed potius minuisset. Sed quia dominus omnia, vel saltem pleraque vendere atque elargiri jusserat, ideo tam tristis evasit. Aegrius enim multa perdimus, si modo illud perdere est, quam pauca.

Sed dicet aliquis: quæ causa fuit domino Iesu, ut rem tam difficilem, initio statim juveni isti faciendam præcipe-

præciperet, & illum quodammodo hac præcepti aſperitate a ſe deterreret: præſertim cum idem aliis eum præcepiſſe non legamus? Abſurdum autem videtur uni id præcipere, quod aliis non præcipiatur, & quidem tam difficile atque arduum, cum eadem ſit ad cælum via omnibus æque præſcripta.

Quod ergo ad cauſas attinet, illæ a Chriſto hic ſunt expreſſæ, pertinentque ad ſingulare iſtius juvenis commodum, quanquam poſterior officium etiam iſtius juvenis complectitur.

Prior eſt, quia hac ratione eſſet habiturus theſaurum in cælis: qui fructus tantus eſt, ut nil non ejus cauſa facere parati eſſe debeamus; & non modo alia nobis chariſſima, ſed etiam animam, qua nil habemus in hac vita pretioſius, profundere: tantum abeſt, ut poſſeſſiones, vita adhuc ſalva, eum in finem profundere non debeamus, quod ſolum huic juveni præcipitur.

Altera cauſa iſtis verbis tacite indicatur, cum inquit Dominus: veni huc, ſequere me. Iſta enim verba indicant, voluiſſe Dominum Jeſum, ut iſte juvenis eum in finem, ut perfectus evaderet, ſeſe aſſectaretur, & hinc inde in Judæa obambulantem & euangelium prædicantem comitaretur: ut hac ratione cæleſtem doctrinam plenius addiſceret, & ſic perfectus evaderet. Neque enim poterat doctrinam cæleſtem, per quam ad perfectionem pervenire deberet, aliunde, quam a Domino Jeſu, tum temporis haurire, præſertim plenius atque uberius. Haurire autem non poterat, niſi eum ſectaretur, atque ejus lateri velut adhæreſceret: cum Dominus Jeſus in uno loco commorari non ſoleret. Simili modo legimus Chriſtum præcepiſſe ſuis apoſtolis, ut Andreæ, Petro, Joanni, Iacobo, Matthæo, ut ſe ſequerentur; &, apoſtolos omnibus relictis, eum proprie fuiſſe ſecutos quocunque iret. Quod etiam infra de ſe ac cæteris apoſtolis commemorat Petrus hoc ipſo capite ℣. 27: Ecce nos reliquimus omnia, & ſecuti ſumus te. Quod non de imitatione Chriſti, ſed de proprie dicta aſſectatione ſeu comitatione eſſe accipiendum, nemo non videt. Ad hanc aſſectationem Chriſti, ut expeditior evaderet juvenis iſte, voluit Dominus, ut bona ſua in munificentiam conferret, ne eorum cura diſtineretur.

II. Neque vero injuria cenſendum eſt, Dominum Jeſum iſtud huic diſcipulo præcepiſſe. 1 Nam, ne illud nunc repetam, quod jam dictum eſt, de incomparabili ejus rei fructu, locus Lucæ 12. 33. itidem ſupra a nobis adductus abunde docere poteſt, nihil hic eſſe iniquitatis: cum cæteris quoque divitibus, aut poſſeſſiones habentibus idem ibi videamus præceptum quod nemo iniquum judicat.

3. Quod ſi quis illud tantum urgeat, quod nos ſupra conceſſimus, diſcrimen aliquod inter hæc duo loca ratione temporis ſtatui poſſe, & juveni huic mandatum fuiſſe, ut ſtatim id faceret totum, quod alii paulatim poſſent, ne hoc quidem iniquius cenſeri debere, aliquo modo docere poteſt apoſtolorum exemplum. Nam etiam ii ab ipſo initio a Domino Jeſu juſſi erant ſua relinquere: quod nemo iniquum aut nimis durum eſſe dixerit. Et etiamſi hic quis dicere velit, hanc deſertionem rerum ſuarum, quæ præcepta fuit apoſtolis, non uſquequaque fuiſſe parem huic venditioni bonorum & largitioni in pauperes; nihilominus tamen ex hoc exemplo patet, poſſe quibuſdam aliquid præcipi, & quidem difficile, atque ab initio cognitionis Chriſti, quod non omnibus præcipiatur, adeoque non omnibus ſit ad ſalutem neceſſarium: neque enim quod apoſtolis fuit olim ab ipſo initio præceptum, omnes olim præſtare cogebantur, ac multo minus nunc, qui poſt Chriſtum vixerunt. 4. Sed præterea ut conſtet, nil hic eſſe iniquitatis, &, ſi res penitius conſideretur, non eſſe hoc jugum iſtius juvenis plane proprium, habita ratione difficultatis, quæ in hac re apparet, illud conſiderandum eſt, quod Dominus Jeſus ab omnibus, qui ejus diſcipuli fieri volunt, requirit, ut antequam id, reipſa faciant, prius valedicant rebus omnibus ſibi chariſſimis, & eas veluti odio proſequantur, adeoque paratiſſimi ſint, ſi contigerit, ut ſtatim poſt agnitam veritatem ac veritatis cauſa ſint perdenda, & mors etiam acerbiſſima ſubeunda, id ut faciant.

Et non ſemel contingit, ut ſimul ac quis veritatem agnovit & profeſſus eſt, imo nonnunquam ante ejus profeſſionem, bonis ſuis omnibus propterea exuatur, vita denique ipſa privetur. Quod æque grave eſt, imo longe gravius, quam id, quod juveni iſti fuit præſcriptum. Et ne de morte ſubeunda nunc quicquam dicam, jucundius eſſe videtur, bona ſua ſponte in pauperes elargiri, quam, eorum direptionem perpeti aut alia ratione permittere, ut ſibi eripiantur, & in peſſimorum nonnunquam & indigniſſimorum, adeoque hoſtium manus, perveniant. Quare ſi vim & duritiem utriuſque præcepti ſpectes, eadem eſt utrobique, vel major alibi: & tamen alibi nemo de iniquitate conqueritur; cum rem æquiſſimam omnes cernant.

III. Neque vero eſt, quod quis urgeat, eandem eſſe viam, qua ad cælum omnes perveniant. Eadem enim eſt generatim; ſed non habita ratione ſingulorum factorum, quæ pro ratione circumſtantiarum infinitam habent varietatem: licet ea ad generale aliquod præceptum, quod omnes obſtringat, reduci queant. Circumſtantiæ enim rem variant. Quod ſi omnium prorſus eadem eſſet conditio, & cæteræ circumſtantiæ prorſus eædem, non tantum genera virtutum eadem eſſe deberent in omnibus, qui ad cælum contendunt; verum etiam ſingularia facta. Sed quia circumſtantiæ variant, fit, ut res aliqua ſingularis huic ſit neceſſaria, alii vero non.

Non omnes, qui juſtificari volunt; ea ratione, qua olim Abraham, fidem ſuam Deo probare debent, ut filios ſuos unicos Deo offerant, adeoque occidere conentur. At Abrahamo ob præceptum divinum id fuit neceſſarium. Aut, ut propius ad rem accedam, non omnibus neceſſarium, bona ſua, aut parentes, fratres, ſorores, propter veritatem deſerere, aut violentam mortem obire: quia non ſemper ejus rei eſt occaſio, pendetque ea res a divina voluntate; ut Petrus alicubi indicat 1 Pet. 3. 17. Omnes enim parati eſſe debent ad idem, ſi Dei ferat voluntas, faciendum. Sic etiam omnes Chriſtiani parati eſſe debent ad idem faciendum, quod juveni huic olim fuit præceptum; nec tamen neceſſario faciunt omnes: quia non omnibus ea eſt occaſio, aut ob præceptum ſingulare neceſſitas.

Suboriuntur etiam de ſuperioribus verbis Quæſtiones aliquot.

I. Cur Dominus Jeſus juvenem de via ad vitam æ-

ternam quærentem ad legem ejusque præcepta ablegarit: cum tamen eorum observatio, ut Christus ipse inferius indicat, ad vitam æternam consequendam non sufficiat?

Responderi potest: Dominum Jesum juvenem hunc paulatim ab imperfectioribus ad perfectiora deducere voluisse, & primum ea, quæ faciliora essent, & ab eo nimis dura dici non possent, præcepta proponere: qualia erant legis, quæ omnes tum Judæi procul dubio æquissima judicabant: & tum demum duriora adjicere, & prioribus, de quibus jam constabat juveni, commemorandis, ei occasionem ad perfectiora ista exquirenda, quemadmodum postea factum videmus, præbere. Nam cum Dominus Jesus juvenem hunc docere vellet, & omnino etiam deberet, si ad ejus interrogationem plane respondere, & eum erudire volebat, aliquid amplius ei, præter legis præcepta faciendum esse, si velit vitam æternam ingredi, voluit ut ipsemet ille juvenis interrogatione sua aliqua indicaret, fieri posse, imo aliquo modo esse verisimile, ut ad vitam æternam aliquid amplius requiratur, quam lex Mosaica præcepisset: & sic non ipse Dominus Jesus prior in isto colloquio hujus rei mentionem injiceret, sed data sibi aliqua ab ipso juvene occasione. Quod postmodum factum est, cum asseruit, se ista omnia observasse ab ineunte ætate, & quæreret, quid adhuc sibi deesset. Facile autem Dominus Jesus ex prima ipsius interrogatione colligere potuit, ita quæsiturum juvenem, si legis tantum præcepta illi exponerentur, tanquam servatu necessaria, si vitam ingredi vellet. Nam quia hæc præcepta jnveni isti jam antea erant nota, & nihilominus tamen quærebat, quid sibi faciendum esset, si vitam æternam vellet consequi: apparet, eum dubitasse, num legis præscripta ad eum finem essent sufficientia, & suspicatum fuisse, aliquid amplius ad vitam æternam consequendam requiri, quod a Domino Jesu discere posset. Hoc ergo ut juvenis iste apertius exprimeret, & sic ipsemet prior mentionem aliquam imperfectionis legalium præceptorum ad vitam æternam obtinendam injiceret, voluit Dominus Jesus commemoratione mandatorum Mosaicorum efficere.

Altera hujus rei causa, & fortasse potior, hæc est quod noluerit Dominus Jesus videri legem tanquam ad vitam æternam prorsus inutilem judicare, præsertim cum ipsamet lex vitam, & quidem suo modo æternam, sibi obtemperantibus promittat. Quapropter ad vitam æternam contendenti, legis observationem necessariam esse indicare debuit Dominus Jesus, nisi videri voluit, legem non tantum imperfectioniis arguere, sed etiam prorsus inutilem censere, & indicare vanitatem promissionis illius legalis.

Unde videmus, etiam alibi Dominum Jesum quærenti legis perito Luc. x, quid faciendum sibi esset ut vitam æternam hæreditate obtineret, itidem ex lege respondisse, eumque ad Mosis præcepta generalia relegasse: ad quæ omnia Christi præcepta suo modo reduci queunt. Quod itidem fecit Dominus Jesus, ne autoritatem legis, apud hominem præsertim ejus studiosissimum, videretur convellere; & ab eo prorsus dissentire, in rebus ad vitam æternam consequendam pertinentibus.

Quare, ut breviter hujus rei causam explicemus, ideo a legalibus præceptis initium fecit Christus, ut ostenderet, se iis quoque non exiguam vim ad vitam æternam consequendam tribuere, & eorum autoritatem nolle convellere: & simul, quia nihilominus judicabat, præcepta illa simpliciter sumta ad eam rem non sufficere, ex ipsomet juvene eliceret, quæ de imperfectione illa legis differendi, & peculiaria sua præcepta adjiciendi occasionem sibi præberent, quemadmodum factum videmus.

Secunda quæstio est: quid per istam perfectionem intelligat Dominus Jesus?

R: Videtur intellexisse Dominus Jesus perfectionem pietatis ad vitam æternam consequendam necessarię. Id enim requirit interrogatio juvenis istius: qui cum primo interrogasset, quid sibi faciendum esset, ut vitam æternam consequeretur, auditis legis præceptis, dixerat, se omnia ista observasse: addita nova interrogatione, quid adhuc mihi deest? quasi diceret, quid adhuc mihi deest ad illam sanctitatem, per quam in vitam ingredi debeo? Quare cum Dominus Jesus respondet; si vis perfectus esse, perfectionem opponit isti defectui pietatis, de qua juvenis quæsierat.

Neque vero assentiendum iis, qui putant, de perfectione ejusmodi pietatis sermonem hic esse, quę non ad ipsam vitam æternam consequendam, sed dignitatem tantum majorem in illa vita requiratur: quasi sine hac perfectione potuisset juvenis iste vitam æternam consequi, tantummodo per observationem præceptorum legalium supra expositorum.

Nam 1 satis apparet, juvenem hunc nondum Christi discipulum fuisse, licet præcepta ista observasset, cum adhuc ex Christo quæreret de via ad vitam æternam perveniendi: & satis apparet, Dominum Jesum in sequentibus verbis, cum jubet, ut venditis bonis ad se rediret, & se sequeretur, illum non obscure monuisse, ut suus fieret discipulus; præsertim cum apud Marcum addantur illa verba, sublata cruce tua: quę res ad id, ut aliquis Christi discipulus fiat, & sic ut salutem consequatur, omnino est necessaria, ut supra diximus in loco Matth. 16 explanando. Certum enim est, neminem salutem sub novo fœdere consecuturum, nisi Christi fiat discipulus.

Deinde verba ℣. 23, ubi Dominus Jesus occasione hujus juvenis, qui sermone ipsius de vendendis bonis audito tristis abierit, quia nimirum haberet possessiones multas, easque vendere nollet, dicit; difficulter ingressurum divitem in regnum cælorum, & facilius esse camelum per foramen acus ingredi, quam divitem in regnum Dei: ea, inquam, verba satis indicant, juvenem hunc propterea, quod isti Domini præcepto parere noluerit, in regnum cælorum non fuisse ingressurum, adeoque vitam æternam non adepturum.

Præterea quid opus erat juvenem istum admodum tristari ob istud præceptum, seu, ut illi, adversus quos disputamus, volunt, consilium: si sine ejus observatione poterat vitam æternam ingredi, cum is nihil aliud quæsierit ab ipso initio, quam ut vitam æternam adipisci posset. Habuisset ergo etiam sine ejus consilii observatione id quod appetiisset, & sic vix ulla fuisset causa tristandi. Annon enim satis magnum bonum censeri debet vitam æternam consequi? 4. Tum si ille thesaurus in cęlo, quem promittit Christus juveni, si bona sua vendita in pauperes erogasset, est non tantum vitæ æternæ, sed singularis præterea in cælo dignitatis, ut isti

volunt

volunt: quid adhuc amplius requirit Chriſtus, ut ad ſe rediens ſeſe comitaretur, & præterea, ut Marcus habet, crucem ſuam tolleret? Annon dicere potuiſſet ille juvenis, quid ea re mihi opus, ſi per obſervationem mandatorum legalium vitam æternam per venditionem bonorum atque diſtributionem in pauperes ſingularem præterea theſaurum conſequi poſſum? nihil enim deſidero amplius. Quid ergo præterea rem tam duram ac difficilem in me recipiam? Rectius ergo per theſaurum iſtum in cælis intelligimus gratiæ divinæ, ſeu apud Deum in cælis depoſitæ theſaurum ad ſalutem æternam conſequendam vehementer utilem: licet interea aliquid amplius, ut ipſemet quoque aliquando in cælis ſit, requiratur.

3. Tertio quæri poteſt. Cur Dominus Jeſus dixerit apud Marcum, Marc. 10. 21. *unum tibi deeſt*, cum tamen poſtea plura ſubjungat juveni iſti facienda; nempe venditionem bonorum ac diſtributionem; deinde reditum ad ſe & laborem ſe ſequendi, denique ſublationem crucis. Quanquam hoc prioris eſt requiſitum, ut indicat aoriſtus ἄρας quo Marcus utitur.

R. Dominum Jeſum per illud unum non ſingulare tantum aliquod aut particulare præceptum intellexiſſe, ſed complexum plurium præceptorum ad eundem ſcopum ſpectantium, quæ ab ipſo ſtatim ſubjuncta. Simili quadam ratione accipienda videtur vocula eadem Phil. 3. 14.

MATTHÆI VI. verſ. 25, 28, 31, 34.

PEr vocabulum μεριμνᾶς intelligit Dominus Jeſus ſolicitudinem, hoc eſt cogitationem cum ægritudine & anxietate animi. Ea enim eſt propria iſtius verbi vis. Ea vero cenſenda eſt talis, quæ conjuncta eſt cum diffidentia quadam de Dei erga ſe benignitate, ejuſque cura ac providentia; & quæ animum ita occupet, ut fervens Dei ſtudium & ſolicita de Dei regno, & juſtitiæ ejus cura ac ſtudium ibi locum habere non poſſit.

Nam primum quod iſtiuſmodi intelligatur cura, quæ cum fiducia erga Deum pugnat, apparet ex vſ. 26, 28, 30 & ſequentibus.

Deinde quod de ejuſmodi cura ſit ſermo, quę cum ſtudio religionis & ferventis pietatis pugnet, ex verſu 24, 33. Quod ſi quis ergo ita res ad vitam hanc tuendam neceſſarias quærat, ut Deo interim firmiter confidat, & ſimul primum regnum Dei ejuſque juſtitiam quærat, atque in ea re maximum ſtudium ponat, is nihil adverſus hoc præceptum Chriſti peccat, quo ſolicitudo de rebus ad vitam hanc neceſſariis prohibetur.

Interim tamen animadvertendum eſt, Chriſtum verſu ultimo (ubi tacite videtur concedere, licere ſaltem in præſentem diem ſolicitum eſſe) a propria iſta, quam explicuimus, ſignificatione eatenus aliquantulum deflectere, & in eodem verſu aliter atque aliter idem vocabulum uſurpare, quod alibi quoque fieri videmus. Cujus rei exemplum habemus inter alia apertiſſimum Rom. 14. 13, in voce judicandi. Nam cum dicit: ne ſitis ſoliciti in craſtinum, proprie hanc vocem accipit, eo nempe modo, quo expoſuimus.

Quando vero dicit, *Craſtina enim*, ſcilicet dies, *ſolicita erit de ſuis*, hoc eſt die craſtina ſoliciti erunt homines de iis, quæ ea ipſa die ſeu tempore erunt ipſis neceſſaria, tacite concedens, licere in tempus ſaltem præſens de rebus neceſſariis eſſe ſolicitum: quod etiam tacite ante indicaverat, cum non ſimpliciter ſolicitudinem, ſed ſolicitudinem in craſtinum prohibuerat; ibi, inquam, ſolicitudo, quatenus licita cenſetur, ſimplicem curam de rebus neceſſariis ſuſceptam videtur ſignificare, ſejunctam ab anxietate & diffidentia de Dei providentia atque erga ſe benignitate, ac talem, quę poſſit cum ardente religionis ac cæleſtis regni ſtudio conſiſtere. Nam alias ne in præſens quidem ſoliciti eſſe debemus, ſi ſolicitudo iſta cum fiducia erga Deum, aut fervido religionis ſtudio conſiſtere nequeat.

Quod ſi quis durius eſſe arbitretur, Dominum Jeſum in eodem verſu diverſa ſignificatione uſurpare eandem ſolicitudinis vocem (quanquam id durum cenſeri non debere jam exemplo oſtendimus, & aliis pluribus oſtendi poſſet) dici poteſt, Dominum Jeſum per quandam conceſſionem loqui, non vero ex ſuo omnino ſenſu; quaſi diceret, ſiquidem ſoliciti & anxii eſſe debemus de victu, ſaltem ne in craſtinum ſimus, ſed demum de rebus in præſens neceſſariis.

Hæc de voce μεριμνᾶς.

Quod ad vocem *Craſtini* attinet, quid ea ſignificare velit Dominus Jeſus, initium hujus orationis, quam de avaritia vitanda inſtituit, & uſque ad finem capitis perſequitur, docere poteſt. Vetat enim theſauros colligere in terra. Vox autem theſauri Græca repoſitionem ſignificat in craſtinum. Ubi proculdubio craſtinum nil aliud, quam futurum tempus ſignificat, non vero eum tantum diem, qui hodiernum ſequitur.

Craſtinum ergo diem pro futuro tempore poni, conſtitutum ſit. Quod hoc loco ipſa etiam ſana ratio ſatis indicat.

Verum adhuc diſtinctius agendum eſt, & quantum futurum illud tempus, quod eo nomine ſignificari volumus, determinandum. Illud igitur futurum tempus craſtini nomine ſignificari videtur, quod ita a præſenti tempore ſejunctum eſt, ut, antequam id adveniat, ſatis adhuc ſit interceſſurum temporis, ut res, quę tum futurę ſunt tibi neceſſarię, tibi compares; adeoque ut non ſit neceſſe, nunc ſtatim curam de iis aut laborem ſuſcipere. Quod ut adhuc rectius intelligatur, oppoſitum craſtini, hoc eſt hodiernus dies conſiderandus eſt. Hodiernus ergo dies totum illud tempus videtur complecti, quod nobis veluti præſens cenſeri debet, & ita cum præſenti tempore conjunctum eſt, ut de eo nunc ſtatim ſit moderata cura & labor aliquis ſuſcipiendus, quo poſſis res ad ejus ſpatii finem uſque neceſſarias habere. Eſt enim hic ſynecdoche quædam metaphorica, cum hodiernus dies pro tempore præſenti, laxius tamen ſumto; craſtinus pro futuro ſumitur, idque ratione curę, quę præſenti aut futuro videatur ſuſcipienda. Solemus enim ſingulis diebus quædam ad vitam uoſtram pertinentia, quę eo ipſo die ſunt neceſſaria, parare, veluti cibum; craſtino iterum alium: quod fit in aliis etiam minutioribus rerum ad vitam tuendam neceſſariarum particulis, quę a pleriſque non pridie, ſed eo ipſo, quo u-

ſurpantur, die, initio præſertim facto a veſpere, ſeu initio noctis præcedentis. Quemadmodum ergo eſt certum aliquod diei ſpatium, intra quod de rebus illius diei cogitare oportet, quod tempus ſi neglexeris, non habebis eo die neceſſaria: ita etiam & aliquod tempus majus, ita tamen inter ſe conjunctum, ut, ſi curam rerum neglexeris, non habiturus ſis pro toto illo tempore id quod ad vitam tuendam requiritur. Hoc vero tempus ratione rerum diverſarum neceſſariarum varium eſt, nec eodem plane intervallo aut menſura definitum. Nam rerum neceſſariarum aliæ facilius parantur, aliæ difficilius; præſertim habita ratione perſonarum: cum alii plura habeant ad aliquid comparandum adjumenta; alii pauciora: alia item ſemel parata diutius, alia minus durent. Facilius verbi gratia paratur panis, aut veſtis, quam ædes: hæ contra diutius durant, quam iſtæ. Totum ergo illud ſpatium, quod veriſimiliter requiritur ad res ejuſdem generis, cujus ſunt eæ, quas nunc habes, neceſſarias comparandas, hodierni diei nomine comprehendendum eſt. Quod ſupereſt, id craſtino tribuendum, & ſic etiam ex præcepto Domini Jeſu de illo tempore non eſt cura, præſertim anxia & ſolicita, ſuſcipienda, ſed Deo committendum, quid poſtmodum ſit futurum, labore tamen interim, quem ſacrę literę alibi requirunt, adhibito: nec curandum, quod poſſit aliquis fortaſſe intervenire caſus, qui te rebus neceſſariis privare, atque ad egeſtatem redigere poſſet. Totum enim Deo ejuſque providentię committendum eſt.

Declaremus hanc rem exemplo quodam manifeſto. Ut fruges ad victum neceſſarias habeas, minimum ad annum unum eas reſervare neceſſe eſt, interdum etiam amplius, vel propter ſterilitatem, quam prævideas futuram, vel aliam aliquam ob cauſam, quę oſtendat, non modo in unum, ſed in alterum annum fruges te aſſervare debere, verbi gratia ſi ſeptennalem quis prævidere poſſit ſterilitatem, qualis in Ægypto olim contigit, integrum ſeptennium pro hodierno die ratione frugum eſſet computandum: Nunc plerumque unus aut alter annus tantum, cum nulla ejuſmodi ſterilitas eſt, aut nulla alia cauſa, quę loco ſterilitatis hac in parte ſit, & eandem reponendarum frugum neceſſitatem nobis imponit. Quod conſequitur tempus, nempe initio facto a ſequenti vel tertio anno, id ratione frugum pro craſtino eſt habendum: quia veriſimile eſt, imo naturaliter etiam neceſſarium, ut interea novę fruges naſcantur, & ſic nos quoque ſi ager aliquis ſit, aut quod agri loco nobis eſſe poſſit, earum fiamus participes, nec ſit neceſſe, ut fruges in illud etiam tempus reſervemus. Hic tamen ſemper obſervandum eſt, non debere ita anguſtos poni terminos, & ita accurate dies ipſos, imo ſeptimanas & menſes, eſſe computandos, ut nil amplius prorſus reſtet frugum, verbi gratia in illud tempus: nec tam arcte Deus hæc adſtrinxit; cum homines, præſertim vulgares, quales ſunt Chriſtiani, non poſſint ita accurate diem metiri, nec omnia futura prævidere: ſatiuſque eſt aliquo modo abundare, quam deficere; niſi fortaſſe urgentior aliqua ſit cauſa, nempe proximi noſtri inopia, quæ jubeat, ut etiam cum noſtro aliquo incommodo aut moleſtia ipſi ſubveniamus.

Eadem autem ſententia, quæ in verbis Chriſti continetur, extare etiam videtur Hebr. 13. 5, ut modus vitæ, ſeu genus vitæ atque inſtitutum ſit *ab avaritia* ſejunctum; utque *contenti ſimus præſentibus*. Præſentia enim videntur ſumi pro iis, quæ præſenti neceſſitati, vel præſenti tempori (quod quomodo ſit accipiendum jam diximus) ſufficiunt. Id enim videtur requirere tum oppoſitio, quæ eſt inter hanc rem, & avaritiam; tum ratio, quæ ſubjicitur his verbis: ipſe enim, ſcilicet Deus, dixit, non te derelinquam &c. Quanquam alii aliter hæc verba accipiunt, ac ſi dictum eſſet: ut ſitis contenti iis, quę obveniunt, ſive copioſe, ſive etiam parce, quemadmodum Paulus ad Phil. 4 de ſe affirmat.

Verba ipſa videntur huic ſenſui magis quadrare: ſed antecedentia & conſequentia non ſatis bene cum eo conveniunt, & priori ſenſui magis favent.

Idem ſtatuendum eſt de verbis 1 Timoth. 6. 6: *Magnus quæſtus pietatis μετ' αὐτάρκειας*, ſeu animo ſua *ſorte contento, vel potius cum ſufficientia.*

Lucæ XII. verſ. 25, 26.

Difficultas eſt in hoc loco, quod non appareat, qua ratione Dominus Jeſus minimum vocet apponere ulnam ad ſtaturam ſuam. R. Videtur, apponere ulnam unam ad ſtaturam ſuam, ſi verba ipſa ſpectes, & ea proprie ſumas, revera non eſſe minimum quippiam: verum ſi ſenſum reſpicias, & conſideres, quid iſtis verbis voluerit Chriſtus intelligi, minimum quippiam iſtis verbis ſignificari deprehendes. Eſt enim popularis quidam loquendi modus, quo fit, ut ſignificare volentes minimum quippiam, non quidem id quod revera minimum eſt, exprimimus, ſed id quod in eo genere majus, vel etiam maximum eſt, & per id tamen intelligi volumus etiam minimum; propterea, quod eadem ſit & maximi & minimi ratio. Malumus enim exprimere id, quod majus eſt, quia in eo res eſt manifeſtior; &, ſi quis contrarium affirmare velit, tanto abſurdior futura ſit ipſius aſſertio. Inprimis autem ſolemus id facere per interrogationem quandam: quemadmodum etiam Chriſtus hoc loco tum apud Lucam, tum apud Matthæum fecit: qua ad abſurdum vel impoſſibile ducere volumus adverſarium.

Exemplo res fiet manifeſtior. Si videam aliquem occupari in diſcipulo aliquo ad philoſophiam vel eloquentiam admodum inepto, ut ſignificem, eum nihil profecturum, ita dicere poſſum: Putaſne hunc effecturum te Ariſtotelem? hunc tu Ciceronem fore credis? cur ergo fruſtra operam inſumis? Quaſi fruſtra inſumatur opera, ſi quis id præſtare non poſſit, ut diſcipulus Ariſtoteli aut Ciceroni par evadat. At nihilominus recte ex communi loquendi conſuetudine dixiſſe cenſendus eſſem, quia nimirum iſtis interrogationibus ſignificare voluiſſem, diſcipulum iſtum in eo diſciplinarum genere nullum operę pretium facturum, & nil aut parum admodum profecturum.

Sic etiam cum Chriſtus hoc loco dicit: quis ex vobis anxie cogitans poteſt ad ſtaturam ſuam apponere ulnam unam? hoc ſignificare voluit, ſolicitudine in hoc rerum genere ſeu in rebus ad vitam & corpus pertinentibus nil prorſus profici, & ne minimum quidem ea ratione præſtari poſſe. Quapropter recte ſubjunxit: *Si ergo id, quod minimum eſt, non poteſtis, de cæteris quid ſoliciti eſtis?*

I. ad CORINTHIOS VI. verſ. 2, 3, 4.

IN his verbis conſiderandum eſt primo, quid apoſtolus probare velit: deinde qua ratione id probare velit.

Quid probet, ipſe ſatis expreſſit in fine verſus 2, ubi rationis ſuę concluſionem ita effert; Num indigni eſtis minimis judiciis? quaſi diceret, digniſſimi eſtis, qui de rebus tam exiguis, quales ſunt eæ, quę ad hanc vitam pertinent, judicetis.

Probat autem id eo, quod de rebus longe majoribus judicaturi ſumus, & olim, cum mundus atque angeli damnabuntur, veluti judices ſeſſuri, & ſententiam damnatoriam laturi. Nam vulgarem horum verborum interpretationem ſequimur; niſi quod ea, quæ ab aliis ſejunguntur, conjungenda putamus.

Duæ enim cauſę videntur, ob quas dicitur, nos mundum aut angelos judicaturos: quos alii ita ſejungunt, ut unam tantam harum ad iſtud judicium putent ſufficere, atque ita alii hanc, alii illam tantum hoc loco commemorent.

Prior cauſa eſt, quod nos pietate noſtra ſeu noſtro exemplo damnaturi quodammodo ſimus impios, qui mundi nomine intelliguntur: quia nimirum hoc pacto illis omnem excuſationem ſuæ impietatis ſimus erepturi. Qua ratione Noë dicitur fide ſua omnes ſuæ ætatis homines damnaſſe Hebr. xi. 7; & præputium legem ex natura ſervans dicitur Judæum judicaturum, quod per literam & circumciſionem ſit tranſgreſſor legis Rom. 2. 27. Et viri *Ninivitæ* & *Regina Auſtri* dicuntur reſurrecturi in judicio cum generatione iſta Judaica, quæ ætate Chriſti vixit, & damnaturi illam: quia illi pœnitentiam egerint ad prædicationem Jonæ; cum tamen hic plus fuerit, quam Jonas: hæc vero venerit ab extremis terrę, ut audiret ſapientiam Salomonis, cum tamen hic plus eſſet, quam Salomon. Matth. 12. 41, 42. Eodem ergo modo dici poteſt, nos olim in judicio damnaturos mundum & angelos: quia cum mundus eandem ad pietatem habuerit occaſionem & vires, nec tamen eam pietatem præſtiterit, quam nos præſtitimus, omnis illi excuſatio noſtro exemplo adimetur, & apparebit, eum ſua plane culpa in Chriſtum non credidiſſe, & in impietate ſua perſeveraſſe. Angelos autem, nempe malos adhuc multo magis: quia illi longe majores vires ad obediendum Deo, ac longe majora incitamenta, impedimenta vero nulla revera habuerunt, quo minus Deo parerent: nos vero plurima, tum in nobis ipſis, ſeu corpore noſtro, variis affectibus & cupiditatibus obnoxio; tum extra nos in hoc mundo & hujus mundi hominibus, ipſiſque malis angelis, adeoque exiguas ad Deo parendum vires, reſpectu iſtorum angelorum; nihilominus tamen Deo, quem nunquam vidimus, paruimus: & uſque ad extremum vitæ ſpiritum adhæſimus, quem illi impie deſeruerunt. Quare his quoque omnem excuſandi occaſionem exemplo noſtro eripiemus. Hæc ergo prior cauſa eſt, cur dici debeat, nos olim mundum & angelos judicaturos.

Poſterior eſt dignitas noſtra ſumma, quam olim in ſupremo judicio ſumus conſecuturi, & noſtra cum Chriſto judice conjunctio, quæ faciet, ut cenſeri poſſimus una cum illo veluti judices aſſidere, & mundum angeloſque malos, quos felicitate noſtra & dignitate ſuperabimus, damnare. Verum hæc poſterior ratio, niſi prior cum illa conjungatur, ſufficere non videtur.

Quare breviter, conjunctis his duabus cauſis, ita judicium hoc explicandum putamus: nos olim cum Chriſto, judice mundi & dæmonum, dignitate conjunctos mundum & dæmones noſtro exemplo, quod ſententiæ loco ſit, damnaturos. Simili ratione, quanquam excellentiori, apoſtolis promittitur, eos olim ſeſſuros ſuper duodecim thronis, & judicaturos duodecim tribus Iſraëlis, qua de re alibi diſſeruimus. Diximus autem excellentiori ratione id de apoſtolis aſſeri, quia ex eorum legibus, quanquam a Chriſto traditis, populus divinus judicabitur: id quod cum priori cauſa, ob quam nos judices ſimus ſeſſuri, convenientiam quandam habet.

Ad poſteriorem vero illuſtrandam illud aliquo modo pertinet quod Chriſtus promittit Apocal. 2. ℣ſ. 26, 27: Qui vincit & ſervat uſque ad finem opera mea, dabo illi poteſtatem in gentes & paſcet eos virga ferrea, tanquam vaſa figulina conterentur. Quanquam hoc propterea etiam dici videtur, quia is, qui vincit, & Chriſti ſervat uſque ad finem opera, non tantum olim, cum impii peribunt, ipſe rex quidam cæleſtis evadet: verum etiam quia ipſe in cauſa quodammodo erit, cur iſti pereant, atque a Chriſto, qui vere illas paſcet & conteret, diſperdantur: nimirum quia illi hoſtes ejus, qui vicerit, fuerint.

Verum quia verba hæc ab aliis aliter explanantur, videndum eſt, quænam interpretatio vel verbis ipſis, vel loci circumſtantiis ſit magis conſentanea.

Diſcrepantia autem potiſſimum eſt in verbo judicandi & angelorum. Nam quod ad prius attinet, judicare ab iis accipitur pro præſtantiorem eſſe, vel dignitate ſuperare. Verum hanc ſententiam nec ullo exemplo facile comprobabunt: nec loco huic ea eſt conſentanea. Nam quod ad illud attinet, id quidem reperias in ſacris literis judicare pro regere ſumi; verum ut ſimpliciter id ſignificet, dignitate ſuper alium eminere, id nuſpiam crediderim reperiri. Iſta vero ſignificatio verbi judicandi, quam nos ſupra ſumus amplexi, ſatis jam a nobis eſt comprobata, & exemplis illuſtrata.

Deinde iſtud obſtat huic ſignificationi hujus loci, utut ea alibi extare dicatur, quod id verbum eodem orationis complexu & ad angelos, & ad res hujus vitę ſervientes referatur, & quidem ita, ut poſterius ad prius manifeſtam habeat relationem, & illud ex hoc deducatur. Nam ℣ſ. 3 ita loquitur: An neſcitis, quod angelos judicabimus? quidni ergo res ad hanc vitam pertinentes? Nam etiamſi fatendum ſit, paulo aliter de angelis dici, eos a nobis judicandos; aliter de rebus ad hanc vitam pertinentibus: (de illis enim metaphorice adeoque improprie, de his proprie effertur) non eſt tamen concedendum, nimis remotas eſſe a ſe mutuo ilas ſignificationes; ſed elegantem quandam inter ſe habere analogiam, quod in noſtra explicatione contingit: ſiquidem utrobique, per judicium, ſententię pronunciatio intelligitur: quanquam ibi impropria, ſeu per ſimilitudinem ita dicta; hic propria. At in altera ſignificatione illa id nequaquam deprehenditur: & ſic omnis ſermonis concinnitas atque elegantia, quam tamen ſecutus eſt apoſtolus, perit. Talis enim erit ſenſus: an neſcitis, quod angelis futuri ſimus præſtantiores, nedum negotia ad hanc vitam ſcilicet pertinentia

tinentia judicabimus? Præterea utut minus duriter dictum censeri debeat, judicare mundum, aut angelos; esse dignitate superare mundum aut angelos: tamen nimis videretur durus ille loquendi modus, quo ψſu 2 utitur apostolus, *nempe*, *in vobis judicatur mundus.* At longe concinnius est, & consuetudini sermonis apostolici convenientius, si dixeris, illis verbis significari, per nos judicatur aut damnatur mundus.

Denique, ut alia omittamus, & ad alterum, quod hoc loco in disputationem vocatur, nempe, quid per angelos hic significetur, transeamus: non videtur verisimile, apostolum per angelos hoc loco bonos angelos intelligere voluisse, id quod sententia ista requirit, quæ vocem judicandi tantum de eminentia ratione dignitatis accipit. Nam quę alias hic esset comparatio; si id tantum significare voluisset apostolus, nos dæmonibus dignitate præstituros, cum sciamus, quam infelices illi nunc sint, postquam mali evaserint? Jam vero primum eam ob causam non videtur verisimile, apostolum dixisse, nos angelos bonos judicaturos. Quod si verbo judicandi præstantia & dignitas nostra præ angelis, ut ista sententia requirit, significetur, non quævis præstantia fuerit intelligenda, sed talis, quę cum imperio & dominio aliquo in angelos sit conjuncta. Talis enim dignitatis eminentia hoc verbo significatur. At, eo modo nos angelis fore superiores, nullus scripturæ locus docet, & nimis foret audax id asserere: neque etiam ab iis, quorum sententiam jam examinamus, asseritur; ac præterea, etiamsi id verum esset, non tamen ab apostolo videretur hoc loco afferendum, ubi tanquam de re Corinthiis etiam vulgo nota, & admodum manifesta loquitur, cum inquit: An nescitis, quod angelos judicabimus? At Corinthiis vulgo notum fuisse, nos imperium aliquod habituros in angelos, haud videtur concedendum. Vix enim fieri potest, quin si res hæc Corinthiis generatim omnibus nota fuisset, & a viris divinis aperte ab ipso initio inculcata, eadem res in sacris literis sæpissime, vel saltem alicubi fuisset explicata: siquidem ea res ad omnium Christianorum consolationem & singulare gaudium pertinuisset, fuissetque tale quidpiam, quod ab omnibus percipi haud difficile potuisset.

Eadem causa est, cur, etiamsi tandem simpliciter tantummodo dignitatis eminentiam, atque ab imperio sejunctam, isto verbo significari posse volumus; non tamen facile concedendum sit, de ea hic sermonem esse. Nam nec de eo certi quidquam constat, nos aliquando angelos reipsa dignitate victuros, &, si tale quid est, id satis obscure, non tam in sacris literis scriptum est, quam ex illis colligitur, adeo ut eam rem tanquam admodum manifestam pro concesso hic sumere non potuerit apostolus. Cui illud quoque addendum est, quod ii, qui eminentiam istam dignitatis supra angelos hic intelligunt, asserere non audent, angelos olim dignitate fore nobis inferiores; sed tantum nostram conditionem olim futuram meliorem aut præstantiorem, quam nunc sit angelorum. Sed apostoli verba de eo loquuntur, quod olim reipsa sit futurum; & nimis est durum ac prorsus inusitatum, talem aliquam eminentiam verbo judicandi significari: maxime si quis consideret hoc loco ea, ad quæ idem verbum judicandi referatur, nempe ea quę ad victum pertinent.

Deinde illud quoque est cum sententia ista parum conveniens, quod hoc loco judicium angelorum cum judicio mundi, hoc est hominum impiorum, olim futuro, conjungitur; videturque plane absonum, angelos bonos cum hominibus impiis, aliquando damnandis, hac in parte aliquo modo conferri ac comparari. At istud longe & probabilius & convenientius, Diabolum & ejus angelos cum hominibus impiis ratione futuri judicii conferri, cum ea illorum futura sit conditio, ut sacræ literę manifeste docent, inter alia vide Matthæi 25 ad finem.

Sed urgent illi, angelorum simplici nomine nuspiam in sacris literis angelos malos tantum intelligi.

R. Etiamsi id nuspiam prorsus factum reperiatur: tamen quia hoc nomen spiritibus malis convenit, & nonnunquam ea voce angeli tum boni, tum mali, promiscue intelliguntur, ut Job. 4. 18, nonnunquam etiam adjuncta aliqua voce aut explicatione ita appellantur mali spiritus: nil prohibere ibi ubi circumstantiæ loci suadent, & res ipsa, quę angelis tribuitur, instar limitationis & adjectionis alicujus esse potest, angelos malos intelligere. Talia enim sunt subjecta, qualia a prædicatis esse permittuntur, ut vulgo in scholis loquuntur. Ita nemo mirari debet, voculas, quæ alibi adjiciuntur, ad spiritus malos distincte significandos hoc loco fuisse neglectas: quia res ipsa & circumstantię earum vicem supplent.

Eodem modo ad Rom. 8. 38 simplici angelorum nomine angeli mali videntur significari. Ii enim isto in loco haudquaquam erant omittendi, ubi ea recensentur, quę aliquam ad nos felicitate nostra excludendos vim habent; sed vel potissimum commemorandi, cum ii sint infensissimi salutis nostrę hostes, & id perpetuo agant, ut nos salute excludant.

Nam si quis dicat, Paulum tantum amplificandi & exaggerandi causa angelorum fecisse mentionem; non quod eos nostræ perniciei incumbere indicare voluerit, atque adeo bonos angelos intelligi hoc loco posse, quemadmodum proxime ante vitæ fecerat mentionem, licet ea nullam videatur habere vim ad nos salute privandos; id haudquaquam concedendum est. Nam etsi largiamur, Paulum quorundam hoc loco facere mentionem, quæ per seipsa ad rem non videntur pertinere, & nullam vim habeant ad salutem nobis eripiendam: (quanquam id incertum est, cum fieri possit, ut vita verbi gratia, quæ minime omnium ad rem videtur pertinere, vita, inquam, hæc terrena aliquid saluti nostræ afferat remoræ:) tamen id tum demum fieri censendum est, cum oppositum ejus, quod per se ad rem facit, antea fuit nominatum, & sic ad alterum oppositum exprimendum occasionem aliquam præbuit. At cum nulla talis est occasio, non est concedendum ullo pacto, aliquid a Paulo nominatum, quod ad rem non faciat, & frustra expressum censeri debet. Hoc autem modo angelorum hoc loco facta est mentio, nulla re præcedente, quæ eorum mentionem facere suadeat, nisi res ipsa, de qua sermo est, id exigat ac requirat: statuendumque est, recte apostolum, nominata morte, quæ maximam ex ipsius rei natura vim habere videtur ad nos salute excludendos, angelorum nempe malorum, tum principum ac potestatum,

ſtatum, quæ inter angelos iſtos eminent, & robur ad nos ſalute privandos maximam habent (niſi quis magiſtratus quoque his vocibus velit comprehendi) mentionem ſubjeciſſe, eaſque nominaſſe, tanquam ejus mortis cauſas efficientes præcipuas: cum Diabolus, eorum princeps, cui cæteri omnes ſubſerviunt, mortis, ſeu mortiferum, habere dicatur imperium, unde neceſſe fuit, ut per Chriſti mortem deſtrueretur, ſi nos morte ejuſque metu liberari debeamus, ut ex Hebr. 2 patet. Diximus autem, mortis mentione facta, angelorum ſubjectam eſſe mentionem, licet vox vitæ fuerit interjecta: quia vitæ hic exigua eſt habenda ratio, cum vix veriſimile ſit, apoſtolum eam fuiſſe nominaturum, etſi aliquam vim in hoc, de quo agitur, negotio habere poſſit, niſi mortis prius feciſſet mentionem: quam per contrarium amplificare potuit, adeo ut fere perinde cenſendum ſit, ac ſi vox vitæ abeſſet. Progreditur autem apoſtolus à genere ad ſpeciem potiſſimam, eo genere conprehenſem: quemadmodum & Petrus facit 1 epiſt. cap. 3. ℣. ult: licet ibi angelorum nomine boni etiam poſſint comprehendi. Verum ut ad locum ad Corinth. redeamus, quod alii in voce angelorum metuunt, & ipſi in ſententia vulgari reprehendunt, id ipſi in judicandi verbulo committunt; cujus nullum videtur afferri poſſe exemplum, in eam ſignificationem accepti, quam ipſi volunt: cum tamen hic aliquod ſit exemplum, & certa ratio, quæ id fieri poſſe ſuadeat, & nulla ſit cauſa, cur ab ea ſignificatione vocis judicandi, quæ aliquot exemplis comprobari poteſt, diſcedatur, & inuſitata eligatur; imo rationes ſint, quæ diverſum ſuadeant, & angelorum nomen pro malis accipiendum arguant.

Antequam ab his apoſtoli verbis diſcedamus, aliorum quorundam objectio, quam contra argumentum apoſtoli, prout a nobis explicatum eſt, afferunt, diluenda eſt. Ajunt enim non ſequi ex eo, quod nos olim mundum & angelos ſimus judicaturi, nos quoque cauſas de rebus ad hanc vitam pertinentibus diſceptare poſſe, adeoque ad judicia hæc aptos eſſe: cum fieri poſſit, ut is, qui olim mundum eſt judicaturus, jus civile ignoret, & ſic in judicando fallatur. Qui autem hujuſmodi eſt, idoneus controverſiarum judex eſſe nequit.

Reſpondeo primum, apoſtolum ex eo, quod nos olim mundum & angelos ſimus judicaturi, non concludere ſimpliciter, nos idoneos eſſe controverſiarum de rebus ad vitam pertinentibus judices, ſed tantum nos haudquaquam eſſe indignos, qui de hujuſmodi rebus judicemus. Non ergo omnia idonei judicis attributa; ſed dignitatem tantum judici convenientem ex judicio noſtro futuro colligit apoſtolus. Apparet enim eos, qui apud Corinthios ad judices infideles confugerunt, fideles ea in parte contempſiſſe, & indigniores judicaſſe, quam ut eorum ſeſe judicio ſubjicerent; quia nimirum dignitas atque autoritas quædam in judice requiratur; quam piis crediderunt deeſſe: in magiſtratu autem infideli abunde crediderunt reperiri. Huic ergo illorum opinioni occurrit apoſtolus, & ea, quam expoſuimus, ratione dignitatem ac præſtantiam Chriſtianorum aſſerit: facultatem & ſcientiam juris ad eam rem neceſſariam interim præſupponens, de qua infra demum agit ℣. 5, ubi ait: Ita non eſt inter vos ſapiens, ne unus quidem; qui poſſit dijudicare inter fratres ſuos? Præſupponit ergo illam ſententiam in ſuperioribus verbis: ubi vel ejus rationem nullam habet, quia poſtmodum de ea eſſet dicturus, vel quia non eſſet veriſimile, ut ipſemet aſſerit, ne unum quidem, adeo rerum peritum inter vos ipſos reperiri, qui id præſtare poſſet, idque tanto magis, quia in iis controverſiis, quæ inter Corinthios agitabantur, altera pars injuriam faciebat, altera patiebatur: quemadmodum ex verſu 7 & 8 apparet. At tales controverſias dijudicare Chriſtianorum eſt prope omnium, ſaltem plerorumque; cum neceſſe ſit, ut Chriſtiani ab omni genere injuriæ abſtineant, & ſic etiam quid juſtum, quidve injuſtum, ſciant. Quomodo enim alias injurias vitarent? Non eſt ergo veriſimile, Chriſtianos ejuſmodi cauſas diſceptare non poſſe, præſertim ſi cœtus aliquis ſit ex multis variiſque hominibus conſtitutus, qualis erat cœtus Corinthiorum. Quod ſi nihilominus interdum incidant controverſiæ difficiles, quas dijudicare non ſit cujuſvis, ſed ejus demum, qui ſingularem præ cæteris juris cognitionem habeat, non prohibet apoſtolus, quo minus aliquos Corinthii ex infidelibus juriſconſultos in conſilium adhibeant, & tum demum judicium ferant, modo ne coram magiſtratu infideli litigent. Illud nunc non dicam, quod non fuerit neceſſe, ut Paulus hujuſmodi caſuum, qui fortaſſe rariores ſunt, haberet rationem: cum ſatis ſit, eum generatim de judiciis ad hanc vitam pertinentibus locutum eſſe.

Præterea ad objectionem iſtam illud quoque reſponderi poteſt, ſi argumenti apoſtolici vis recte expendatur, illud quoque inde colligi poſſe, Chriſtianos homines rerum ad juſtitiam pertinentium tantam, quanta hic ſufficiebat, habere cognitionem, ita ut propterea ad judices infideles confugere neceſſe non eſſet: & etiamſi tandem Chriſtiani aliqua ratione vincerentur juris civilis cognitione ab infidelibus, eum tamen defectum, ipſius, juſtitiæ & ſanctitatis ſtudio, quo infideles longe ſuperant, explere. Nam ſi Chriſtiani olim infideles & injuſtos exemplo ſuo damnare debent, apparet, eos juſtitia & probitate, cujus in judicando non minor videtur eſſe uſus aut neceſſitas, quam peritiæ rerum civilium, infideles longe ſuperare: ac præterea, ut ſupra monuimus, eam juris notitiam habere, qua inter juſtum & injuſtum diſcrimen conſtituere queant.

Verba ℣. 4 non eodem modo ab omnibus leguntur & accipiuntur. Alii enim per interrogationem quandam legunt, & verbum καθίζετε, quod hoc loco ambiguitatem parit, pro præſenti indicativi accipiunt, & reddunt, conſtituitis. Unde hujuſmodi emergit ſenſus: Judicia ergo ad vitam hanc pertinentia cum habueritis, eos, qui in eccleſia contempti ſunt, hoc eſt, infideles, eos inquam conſtituitis? quaſi dicat, quam vero indignum eſt vos id facere. Atque in hanc ſententiam ſequentia potiſſimum verba eos videntur impuliſſe, quia ſtatim ſequitur: ad pudorem veſtrum hoc dico: quaſi dicat ego hoc dico, ut hujus facti veſtri vos pudeat. Alii ſine interrogatione verba hæc legunt, & verbum καθίζετε in imperativo ſumunt, ita ut hoc præceptum ſit apoſtolicum ex ſuperioribus deductum, quaſi dicat, quando ergo judicia habetis ad vitam hanc pertinentia contemptos in eccleſia conſtituite judices.

Discrepant tamen hi ipsi inter se, quod alii aliter accipiunt vocem ἐξουθενήμενοι seu contemptorum in ecclesia. Alii enim omnes fideles, qui in ecclesia sunt, per hoc verbum intelligunt, & eos ideo contemptos nominari arbitrantur, quia ab iis, qui lites habuerant, fuerunt antea contempti & spreti, tanquam judiciis hujusmodi indigni: siquidem non ad eorum, sed ad infidelium judicia causas suas detulerunt. Alii vero contemptos in ecclesia dici eos putant, qui sunt in ecclesia contemtibiles, & veluti in infimo loco positi: quasi diceret apostolus; cum habueritis judicia ad hanc vitam pertinentia, infimos potius & contemtibiles in ecclesia homines judices constituite quam ut ad infidelium judicium confugiatis.

Priorum sententia de voce illa, contemptorum, videtur apostoli scopo verbisque superioribus, ex quibus hæc deducuntur, valde consentanea: præsertim cum vox contemptorum proprie non de eo, quod fieri possit, quemadmodum vox contemptibilium sonat; sed de eo, quod factum sit, loquatur. Hoc unum, nisi fallor, hic desiderari a quopiam posset, quod apostolus dicat, contemptos in ecclesia, quasi hos contemptos ab aliis in ecclesia eadem distinguat. Sed hoc non est necessarium.

Possunt enim omnes, qui sunt in ecclesia, fratres hoc nomine significari: quasi dictum sit, eos, quos antea contempsistis, eos nempe, qui sunt in ecclesia, hos constituite. Deinde possunt nihilominus hi contempti in ecclesia ab aliis quibusdam, qui in ecclesia sunt, nempe ab ipsis litigantibus, seu controversias habentibus distingui.

Posteriori sententiæ illud videtur obstare, quod apostolus simpliciter loquatur, non vero comparate: absurdum autem sit absolute dicere contemptibiles in ecclesia, & omnium infimos esse in ecclesia constituendos judices. Nam primi potius, & cæterorum prudentissimi constitui judices debent; ut sequentia verba etiam indicant. Ne id nunc repetamus, quod paulo ante de voce ἐξουθενημένων diximus. Quanquam illud quoque addi potest, vix verisimile esse, apostolum hac voce ullum ex fidelibus descripturum, ut eum contemptibilem, seu, ut vox Græca sonat, pro nihilo reputandum dicat.

Quod ad illorum sententiam attinet, qui per contemptos in ecclesia intelligunt infideles, iis objici solet, quod apostolus, si de facto Corinthiorum loqui voluisset, non videretur dictutus fuisse, ἔχετε, ἔχητε, cum habueritis, sed potius ἔχητις hoc est habentes, seu quando habetis. Illud enim ad futurum potius videtur respicere, quam ad præsens, aut id quod jam præteriit. Atqui illi volunt de re præsenti aut præterita loqui apostolum.

Objici etiam fortasse potest, quod vix dici queat, in fideles in ecclesia Corinthiorum fuisse contemptos, sed contemnendos potius, contra, quam fert verbi proprietas: a qua, cum nihil cogit discedere, haud temere est discedendum.

Quod vero illi, qui hanc sententiam tuentur, sequentia verba pro se adducunt, id infirmum est: cum possint ea non ad præcedentia, sed ad sequentia referri, hoc modo: ad pudorem vestrum dico: num ne unus quidem inter vos est sapiens, qui possit inter fratrem dijudicare? quasi diceret: Pudere vos debet, qui videmini hoc facto indicare, ne unum quidem inter vos esse sapientem, qui lites hujusmodi inter fratres disceptare queat. Probabiles quidem sunt hæ conjecturæ; sed nulla earum ita videtur firma, ut non liceat quamcunque ex his sententiis amplecti: & satius sit rem in dubio relinquere, quam quippiam constanter affirmare: nisi forte quid cuipiam inciderit firmius.

Ephes. V. à vers. 11. ad 15.

IN his verbis docet apostolus, tantum abesse debere, ut Ephesii isti, omnesque Christiani participes esse debeant operum infructuosorum tenebrarum (hoc est, operum eorum, quæ ut è tenebris atque ignorantia divinæ voluntatis ortum ducunt, ita etiam tenebras quærunt, lucem vero fugiunt: quæ infructuosa dicuntur, non modo, quia nil utilitatis afferant, sed etiam quia damnum) ut potius ea debeant arguere, hoc est turpitudinem eorum ostendere, & illos, qui ea patrant, ea de re convincere.

Propositio hæc expressa est ℣. 11.

In sequentibus argumenta ejus rei continentur.

Primum ductum videtur a facilitate ejus rei, quam præcipit apostolus ℣. 12, quasi diceret, adeo facile est opera ista redarguere, eorumque turpitudinem ostendere, cum ea, quæ ab istis hominibus fiunt occulte, & veluti in tenebris, etiam nominare sit turpe.

Altera ratio, quæ ℣. 13, 14 continetur, ducta esse videtur ab effectu seu fructu, qui inde sit secuturus, nimirum quia hac ratione sit futurum, ut opera ista, turpitudinis à Christianis victa, veluti in lucem apertam proferantur, & non amplius obscura, uti antea, maneant, atque ita ii, qui illis hactenus indulserant, oculis veluti apertis, & agnita eorum turpitudine, ea porro fugiant, ademta sibi in posterum ignorantiæ excusatione.

Verum hunc fructum ita proponit, ut ostendat, non posse eum ab aliis, præter Christianos, qui luce euangelii sunt collustrati, præstari, adeoque eorum esse officium, ut ipsi opera ista tenebrarum arguant, & lucem illis de suo lumine largiantur. Et haud scio, utrum hoc posterius, an vero prius illud magis exprimere in his verbis voluerit apostolus. *Illa vero omnia*, nempe tenebrarum opera, aut quæ occulte ab infidelibus fiunt, tum demum *cum a luce*, hoc est a doctrina veritatis, seu iis, qui hac luce sunt collustrati, quales vos estis, redarguuntur, *manifesta fiunt*, hoc est eorum turpitudo omnium oculis aperte subjicitur, atque adeo eorum etiam, qui illa patrant. Cur vero, inquies, a luce illa argui necesse est, si manifesta fieri debeant? Quia omne id, quod manifestum fit, lux est, hoc est lucidum, adeo ut lux appellari queat. At vero nil lucidum est, nisi a luce collustretur, si per se fuerit tenebricosum. Unde hoc colligi vult apostolus, Christianorum tantum esse tanquam luce cælesti collustratorum, istiusmodi opera cum fructu redarguere: Hoc porro confirmat Dei ipsius dicto. (De quo an in scriptura extare censendum sit, nec ne, paulo prius) cum ait: Quapropter dixit: excitare qui dormis, & resurge a mortuis, & illucescet tibi Christus. Quibus verbis significatur; Chri-

stum

ſtum ejuſque doctrinam eſſe luminis inſtar; quod ubi non extet, ſomno & veluti morti cuidam ſpirituali ſit locus; ita ut præter Chriſtum nulla vera lux dicenda ſit extare. Quod pertinet ad illud comprobandum, quod dixerat Paulus, tum demum opera tenebrarum fieri manifeſta, ubi a luce, hoc eſt doctrina euangelii, quæ Chriſti eſt, redarguuntur: adeoque iſtorum hoc eſſe officium proprium, qui a luce ſunt colluſtrati, ut ea redarguant, cum aliunde lumen iis inferri nequeat.

Dubium autem eſt, an hæc verba cenſenda ſint ſcripturæ eſſe, an non? Si ſcripturæ verba eſſe dicas, neceſſe eſt, ut alterutrum horum ſtatuas: vel interiiſſe iſtud ſcriptum, ubi hæc extiterint; vel ſenſum potius verborum iſtorum, in veteri teſtamento non uno fortaſſe loco extantium, a Paulo recitari, quam ipſa verba. Extare autem inter alia videtur ſententia ſimilis initio cap. LX Eſaiæ. Et hoc poſterius propemodum eſt probabilius: præſertim cum vix uſpiam ita clare videantur prophetæ loqui de Chriſto.

Quod ſi nolis ea eſſe ſcripturæ verba, dicendum videtur, eſſe hanc admonitionem generalem Dei, quam per ſuos ſervos ſubinde hominibus inculcet; ſiquidem id perpetuo agit, ut homines è peccatorum & ignorantiæ ſomno evigilent, & ex animi morte reſurgant; & ſic a Chriſto, tanquam ſole lucidiſſimo toti colluſtrentur.

Itaque hoc pacto verba ℣ſ. 14 cum ſuperioribus videntur connectenda: Quapropter, hoc eſt, quia a doctrina Chriſti hominibuſque Chriſtianis, ut luce colluſtratis, argui neceſſe eſt ea, quæ in lucis veluti ſtatum debent deduci, & omnibus manifeſta fieri, dicit, nempe Deus in ſcriptura, aut quotidie per nos inculcat, *ſurge*, qui dormis, tanquam in profunda morte, & reſurge a mortuis, ſeu a morte animæ in operibus malis, & Chriſtus, tanquam vera & unica lux, tibi illuceſcet, & te colluſtrabit, id eſt plena rerum ad pietatem pertinentium cognitione te induet: quod nimirum extra Chriſtum nil niſi tenebræ ſint, & ſi quid alienæ debeat affulgere lucis, in rebus divinis & ad ſanctitatem ſpectantibus, id non niſi a Chriſto ejuſque doctrina fiat.

LUCÆ. VII. verſ. 47.

DIfficultas eſt in hoc loco, quod Chriſtus videatur charitatem mulieris iſtius peccatricis cauſam conſtituere remiſſionis peccatorum ipſius multorum: cum tamen ſimilitudo, qua uſus eſt Chriſtus, de duobus creditoribus, quorum utrique debitum fuerit a creditore condonatum, omnino requirere videatur, ut charitas illa pro effectu remiſſionis ponatur.

Omiſſis aliorum hac de re ſententiis, dicimus, charitatem hoc loco pro effectu remiſſionis poni, tum propter ſimilitudinem ſuperius explicatam, quæ a pontificiis fruſtra eluditur, tum propter ſequentia hoc ipſo ℣ſ. 47, ubi id quod de muliere dixerat, per contrarium illuſtrat, dum inquit: cui autem parum remittitur, parum diligit: Hæc enim verba charitatem exiguam ex delicti exigui remiſſione proficiſci ſignificant; non vero hanc illius effectum ponunt.

Verum animadvertendum eſt, quid hoc loco remiſſionis nomine, quæ mulieri iſti contigerit, ſit intelligendum: quod quia nec ab euangelicis, nec a pontificiis ſuit animadverſum, ideo neutri veram prorſus ſententiam attigerunt: etiamſi utrique aliquid in ſua ſententia veri habeant. Nam charitatem noſtram erga Deum aut Chriſtum ponimus & effectum, & cauſam, remiſſionis peccatorum, ſed diverſimode acceptæ. Sumitur enim interdum remiſſio peccatorum pro ejus oblatione & declaratione, quæ Dei Chriſtique nomine fit, licet effectus adhuc abſit, hoc eſt ab iis, quibus remiſſio ea offertur, reatus aut pœna nondum reipſa fuerit ablata. Interdum vero ſumitur pro plena ſeu perfecta remiſſione, hoc eſt, reatus aut pœnæ ablatione, quæ actu ipſo fiat, aut facta fuerit.

Priori modo accepta (nam poſterioris exempla paſſim occurrunt, ita ut ea adducere nil ſit neceſſe) reperitur Joh. xx. 23. 2 Cor. 5. 19. Epheſ. 4. ult. cui ſimilis eſt locus ille Coloſ. 3. 13.

Si priori modo accipiatur remiſſio, ejus effectus eſt noſtra in Deum & Chriſtum charitas; ſi poſteriori, cauſa; cum charitas illa fidei, per quam remiſſionem peccatorum ſeu juſtificationem adipiſcimur, anima ſit ac ſpiritus. Nam quod attinet prius, ideo nos, ut inquit Joannes 1 Joh. 4. 19, Deum diligimus, quia prior nos dilexit; in qua ipſius dilectione oblatio remiſſionis peccatorum vel primo continetur.

Hoc ergo modo remiſſio peccatorum in iſto Lucæ loco videtur accipienda, ut charitas iſtius mulieris pro effectu remiſſionis peccatorum a Deo per Chriſtum oblatæ ponatur, & particula ὅτι ſeu quia non rei, ſed cognitionis cauſam denotet: quaſi dicat apparet, huic mulieri multorum peccatorum remiſſionem a Deo oblatam, cum illa tantopere me, per quem ea tum aliis hominibus, tum ipſi offertur, amet: cui vero parum offertur, quia nimirum minus peccaverit, is minus diligit, hoc eſt veriſimile eſſe, eum hoc beneficio devinctum minus diligere, ſiquidem minor hic dilectionis cauſa eſt. Quod ſi tamen contingat ut magis diligat, id reſpectu hujus beneficii per accidens eſt.

Voluit autem Dominus Jeſus iſto ſermone indicare, non debere Simonem iſtum, a quo fuerat invitatus, mirari, a ſe mulierem peccatricem non repelli: ſiquidem peccatorum illius remiſſio ei a Deo per ipſum fuerit oblata: adeo ut perinde ſit, ac ſi peccatrix amplius non eſſet. Id quod ex effectu vult probari, nimirum amore iſtius mulieris in Chriſtum, & ſic per ipſum erga Deum. Quia enim ſenſerat iſta mulier, Chriſtum eum eſſe, per quem hominibus remiſſio peccatorum a Deo offerretur, ac proinde ſibi quoque per eundem remiſſionem multiplicium peccatorum ſuorum offerri: ideo eum tantopere dilexit. At qui hoc beneficio minus indiget, & quodammodo minus ſibi a Deo per Chriſtum hac in parte oblatum videt, is minorem habet diligendi cauſam.

Apocal. XX. verſ. 4, 5.

In hoc loco explicanda ſunt

PRimo, quomodo dicatur, animas eorum, qui fuerunt ſecuri percuſſi, propter teſtimonium Jeſu, & propter ſermonem Dei, & qui non adoraverunt &c. vixiſſe, id eſt revixiſſe, & regnaſſe cum Chriſto 1000 annos.

Deinde, quomodo dicatur, reliquos mortuorum non revixiſſe, donec finirentur mille anni.

Quod ad prius, dicendum videtur, ideo a Johanne affirmari, animas iſtorum revixiſſe, quia poſt eorum mortem, ob diuturnam ſub antichriſti regno veritatis divinæ oppreſſionem, tandem homines iis plane ſimiles exiſtere cœperunt, qui eandem cum illis doctrinam profiterentur, idem vitæ inſtitutum ſequerentur, excuſſo antichriſti, cui priores illi ſervire noluerant, ac propterea occiſi fuerant, jugo: quo quam diu oppreſſi fuerant homines, tam diu Chriſtiani mortui cenſeri poterant. Eſtque ea loquendi ratio vulgo etiam uſitata, ut, cum aliquem videmus cuipiam qui mortuus eſt, exiſtere admodum ſimilem, & in eadem re excellere, qua alter ille inclaruerat, dicamus, iſtum alterum velut è mortuis excitatum.

Quod ad alterum attinet, ideo videtur dici, reliquos mortuorum non revixiſſe, niſi poſt exactos mille annos, quia nimirum ex reliquis gentibus & populis, in quibus Chriſtiani olim extiterant, & poſtea eſſe deſierant, nulli eo tempore exiſtere cœperint Chriſtiani, nec lux veritatis iis in partibus fuerit accenſa tum cum iis qui ſub Antichriſto olim vixerant, vel potius mortui fuerant, lux veritatis oboriretur, & ipſi hoc pacto velut in vitam revocarentur, ex ſpirituali ignorantia divinæ voluntatis & impietatis morte. Significare ergo voluit divinus ſpiritus, reſurrectionem iſtam, quæ ante mille annos hic commemoratos exiſtere deberet, tantum ad eos pertinere, qui ſub antichriſto vixiſſent; non vero ad alios homines, ignorantiæ & impietatis morte oppreſſos: nempe quia ii qui ſub antichriſto vixerunt, Chriſti tamen religionem aliquo modo retinuere; cæteri vero eam prorſus abjecerunt. Quare Deus iſtis populis prius puritatem iſtius religionis reſtituere voluit, quam his poſteriobus: quod etiam per ipſius rei naturam facilius fieri poſſe videbatur.

CAPITIS VI.

ad Hebræos integri

PARAPHRASIS.

QUapropter cum tantum temporis in Chriſtiana religione conſumſeritis, ut doctores etiam eſſe deberetis: agite, relictis doctrinæ Chriſtianæ elementis, ad perfectionem magno incitatoque ſtudio contendamus: ita ut non iterum fundamentum religionis Chriſtianæ jaciamus, initio facto a doctrina de reſipiſcentia a mortiferis operibus, & fide in Deum; vel (quæ eſt doctrina elementaris, quæ ad baptiſma & impoſitionem manuum requiritur) a doctrina de baptiſmatibus Joannis nimirum & Chriſti, eorumque ſignificationibus, itemque de impoſitione manuum, per quam Chriſti doctrinam recipientibus ſpiritus ſanctus dari ſolet, atque adeo de ipſo illo ſpiritu, qui ea ratione dabatur; tum de reſurrectione mortuorum, & æterno judicio ac pœna. Quanquam & hoc ipſum, nimirum ut fundamentum hoc denuo jaciamus, facere quiſpiam noſtrum poterit, ſi modo Deus permiſerit. Dico autem ſi Deus permiſerit: quia alias impoſſibile eſt, eos, qui ſemel ſunt luce cæleſtis veritatis colluſtrati, & guſtum perceperunt cæleſtis illius beneficii, per euangelium a Deo hominibus oblati, ac præterea participes facti fuerint ſpiritus ſancti, per quem apertiſſime divina veritas comprobatur, quique ſuaviſſimum illud Dei verbum, quod eſt euangelium, probe perceperint, ita ut non obiter illud aſpexiſſe aut eognoviſſe, ſed guſtu ipſo exploraſſe cenſendi ſint, & denique præclariſſimas futuri ſeculi vitæque immortalis dotes: & nihilominus tamen a tam felici ſtatu ad priſtinam conditionem relabuntur, atque a veritate ſponte deficiunt; renovare ita, ut pœnitentiam agant, &, mutato animo ad religionem Chriſtianam, quam abjecerunt, revertantur: ſiquidem tam grave ſcelus iſti homines, dum a Chriſtiana religione deficiunt, committunt, ut cenſeri debeant chariſſimum illum atque unicum Dei filium, cujus doctrinam ſpernunt, denuo crucifigere ſibimetipſis, & publicæ ignominiæ exponere.

Neque vero cuipiam mirum videri debet, iſtiuſmodi homines tam graviter a Deo puniri ſolere, ut abſque illius ſingulari gratia renovari ad pœnitentiam nequeant: quia ita fieri ſolere videmus, ut, ſi terra aliqua ſæpius pluvia irrigetur, & pariat herbas iis utiles, quorum cauſa colitur, ea quoque culta benedictionem ſeu fœcunditatem a Deo accipiat, ut porro quoque fructum ferat; Contra vero ſi nil niſi ſpinas & tribulos proferat, tanquam inutilis prorſus negligatur, & execrationem colentium provocet, imo ab ipſo Deo quodammodo ſterilitate damnetur, ac tandem prorſus exuratur. Eodem nempe pacto homines illi, qui divinis beneficiis ditati, & veluti exculti fuerunt, tantum abeſt, ut fructus aliquos, dignos iſtis beneficiis ad laudem Dei proferant, ut contra Chriſtianam religionem deſerendo, Dei filium, ipſumque adeoque Deum, ſumma contumelia afficiant, jam non amplius a Deo coluntur, & beneficiis ipſius locupletantur; ſed potius a Deo reprobantur, & execrationi redduntur obnoxii, nihilque aliud reſtat, quam ut igne tandem exurantur.

Verum ego de vobis, mei chariſſimi, meliorem ſpem foveo, & veſtrum ſtatum ſaluti propiorem eſſe confido, quam ſit eorum, quorum infelicem conditionem hactenus deſcripſi: etiamſi ita fuerim locutus, & ſic commemoratione pœnarum divinarum, apoſtatas manentium, viſus fuerim indicare, vos quoque in eodem ſtatu verſari. Neque enim ita iniquus eſt Deus, ut non videatur habiturus rationem operum veſtrorum bonorum, & laborum ex charitate profectorum: quam quidem charitatem propter ipſum Deum ejuſque ſanctiſſimum nomen reipſa demonſtraſtis, dum ſerviviſtis ſanctis, & adhuc ſervitis. Veruntamen etſi hinc meliorem de vobis veſtraque ſalute

ſpem

ſpem concipere liceat; in ea tamen re nolim vos plene acquieſcere; ſed potius id unice deſidero, ut quiſque veſtrum eandem, quam antea diligentiam uſque ad finem, ad plenam ac ſolidam ſalutis ſpem parandam ac retinendam adhibeat, ne fiatis ſegnes, quo paulatim animum deſpondeatis, veluti expectando Dei promiſſa defatigati: ſed potius imitemini eos qui per fidem in Deum cum ſumma patientia, & in expectandis Dei promiſſis perſeverantia, tandem reipſa obtinuerunt Dei promiſſa. Atque ut alia omittam, unico Abrahami, qui pater eſt credentium, exemplo contentus ero. Nam poſtquam illi promiſſum de progenie ejus in immenſum multiplicanda, Deus dedit, & cum nullus extaret major, per quem juraret, per ſeipſum juravit, ſe promiſſum illud ſervaturum, idque his verbis: certe omnino benedicam tibi, & omnino, ſeu vehementer, te progeniemque tuam multiplicabo. Itaque Abraham iſti Dei promiſſo confiſus, cum patienter illud expectaſſet, tandem id reipſa eſt conſecutus: partim vivus, cum Iſaac illi eſſet natus, ex quo progenies illa naſci debebat, partim mortuus.

Quod vero dixi, Deum, cum nullum haberet ſe priorem, juraſſe per ſeipſum, diſcrimen inter homines & inter Deum hac in parte eſſe, indicare volui. Nam homines quidem per eum, qui prior eſt, jurare ſolent; at non Deus. Tanti enim apud illos eſt juramenti religio, ut controverſiis, quæ aliunde certis argumentis decidi non poſſunt, aliis aliud aſſerentibus, finem imponat juramentum: ita ut illud certum & ratum habeatur, quod eo eſt confirmatum. Qua de cauſa Deus, cum vellet iis, qui velut hæreditate promiſſum ipſius de ſalute noſtra æterna obtinere debent, apertius oſtendere decreti hujus ſui immutabilitatem, jus jurandum interpoſuit, ita ut per res duas plane immutabiles, nimirum promiſſionem & jus jurandum, quibus in rebus mentiri Deum prorſus eſt impoſſibile, firmum ac ſolidum ſolatium habeamus. Nos, inquam, qui eo confugimus; & curſum veluti corripuimus, ut apprehendamus, & veluti firmiter teneamus ſpem, nobis per divina promiſſa propoſitam: quam tenemus tanquam anchoram quandam animæ tutam ac firmam, quæ, ut anchoræ, quæ navim firmam & adverſus procellas immotam reddere debent, altiſſime debent fundo immergi, non vero in ſuperficie hærere; ita ipſa quoque altiſſime penetrat locum eum, ubi ejus eſt fundus: ſiquidem ea re nititur, quæ eſt in ipſo cælo, loco altiſſimo, & ſic ingreditur in eum locum templi cæleſtis, qui eſt intra velamen, ſeu in locum omnium ſanctiſſimum, ubi Deus ipſe habitat, reſpondentem ſancto ſanctorum templi terreſtris. Nam eo ingreſſus eſt, noſtræ ſalutis cauſa, præcurſor Jeſus, factus ſacerdos ſummus in ſempiternum, ſecundum ordinem Melchiſedek. Hic autem ſpei noſtræ velut fundus eſt, qui illam veluti in cælo defigit.

Abſoluta hujus loci paraphraſi, difficultates quædam ſunt enodandæ, quæ hic ſuboriuntur, maxime in hujus capitis initio.

Primo quidem quæri poteſt: Cur autor dicat, relinquenda eſſe elementa doctrinæ Chriſti, præſertim ad eos ſcribens, qui denuo opus haberent, ut docerentur, quænam ſint elementa initialia ſermonum divinorum, & opus haberent lacte, ad ſolidum cibum inepti, ut ſupra cap. 5. 12 de iis, ad quos ſcribit, affirmaverat divinus autor?

R. Autorem hunc eos oratione ſua complecti, qui tales eſſent, quales ii omnes eſſe ratione temporis debebant, ad quos ſcribit. Debebant autem eſſe doctores & magiſtri ratione temporis, quo doctrinam Chriſti fuerant profeſſi; & quia fortaſſe plerique eorum, ad quos ſcribebat, tales non erant, ideo non utitur in hac cohortatione perſona ſecunda, ſed prima: ut intelligeretur, non ad omnes, ad quos ſcribebat, aut pleroſque, admonitionem hanc pertinere, quamdiu quidem in hoc ſtatu verſarentur, in quo tunc erant; ſed ad illos, qui tempore bene eſſent uſi, & huic ipſi autori rerum divinarum cognitione viciniores. Ad pleroſque autem eorum, ad quos ſcribit tum demum ſpectatura erat hæc cohortatio, ſi illis Deus conceſſiſſet, ut fundamentum doctrinæ Chriſti denuo jacerent: cujus rei ſpem aliquam illis in ſequentibus facit, idque propterea, ne fruſtra videretur hanc cohortationem poſuiſſe. Dicit ergo relinquenda eſſe elementa doctrinæ Chriſti, tanquam jam bene percepta.

Deinde quæri poteſt: Cur dicat autor, non iterum fundamentum jacientes pœnitentiæ? Videtur enim id prohibere velle: cum tamen id haudquaquam prohiberi debeat, ſi quis ea re indigeat; & in ſequentibus ſpem aliquam faciat, fieri id poſſe, ſi Deus permittat; & non obſcure hos ipſos Hebræos, ad quos ſcribit, ad eam rem cohortetur.

R. Verba hæc autoris mollius eſſe accipienda, quam in ſpeciem eſſe videantur: id quod ipſe autor ſatis indicat, dum eorum correctionem & emollitionem quandam ſtatim ſubjunxit, ſatis indicans, ea per ſe conſiderata duriora eſſe. Quare dicendum eſt, ea verba non ſimpliciter prohibere, quo minus aliquis fundamentum denuo jaciat; ſed potius certam ob cauſam improbare, & tanquam alienam repudiare. Voluit enim indicare hic autor, abhorrere id ab eorum, qui veritatem euangelicam aliquando agnoviſſent, officio, & a recta illa via, quam inſiſtere, & uſque ad extremum tenere debeant: cum verum hominum Chriſtianorum officium ſit, fundamentis Chriſtianæ religionis ſemel poſitis, recta ad perfectionem contendere; non vero reflexo velut itinere, denuo ad priora redire, & ab iis ſecundo facere initium. Quare dicere poſſis, orationem hanc autoris, quæ in ſpeciem prohibet, pro non jubente, ut ita loquar, accipiendam eſſe.

Tertio quæri poteſt: Quid per doctrinam baptiſmatum, & impoſitionem manuum intelligendum ſit?

Hac de re vide Socinum, libro de baptiſmo aquæ. Quanquam alii aliter, quam facit Socinus, verba hæc accipiant, eaque in parentheſi legenda putent. Arbitrantur enim hæc verba continere deſcriptionem quandam generalem doctrinarum cæterarum, quarum vel ante vel poſt facit mentionem, quaſi diceret: Doctrina de pœnitentia

a mortuis operibus, & fide in Deum, resurrectione mortuorum & judicio æterno, esse doctrinam, quæ ad baptismata pertineat, & ad impositionem manuum; seu quæ ab illis requiratur, qui baptizari velint, & per impositionem manuum in ecclesiam recipi. Quæ sententia scopo autoris satis est consentanea. Quanquam videatur esse duriusculum, ea verba, quæ omnium descriptionem continent, in medio esse reposita: ac præterea de ritu illo impositionis manuum, qualem quidem illi statuunt, mihi non satis constat.

Quarto quæri potest: Cur ista quatuor, vel potius doctrina de illis, nempe pœnitentia a mortuis operibus, fide in Deum, resurrectione mortuorum, & judicio æterno, dicantur sermo initii Christi, cum tamen eadem videantur in lege, vel saltem ante Christum, in doctrina prophetica fuisse comprehensa?

Primo responderi potest, nil prohibere, quo minus illa etiam dicantur elementa doctrinæ Christi, quæ ante Christum fuere hominibus aliquo modo patefacta: siquidem doctrina Christi non ita est distincta a doctrina legis & prophetarum, ut nil eorum in se contineat, quæ in illa comprehenduntur; sed potius omnia illa, quæ a lege & prophetis traduntur ad pietatem veram moresque pertinentia, tanquam pietatis rudimenta in se complectitur. Quibus ea postea addit, quæ ad pietatis perfectionem pertinent. Quapropter etiamsi ista omnia ante Christum satis aperte revelata atque expressa: nihilominus tamen elementa doctrinæ Christi censeri possunt.

Deinde dici potest, ideo doctrinæ Christi elementa appellari respectu doctrinæ legalis, in ipso præsertim fœdere comprehensæ, atque a Mose descriptæ: quod ea omnia minus proprie, & ut ita dicam, per accidens ad legem pertinerent, propriissime vero & per se ad doctrinam Christi:

Unde etiam factum (id quod posteriori responsioni huic nostræ adjiciendum est) ut perfecte ista in doctrina Christi fuerint explicata, aut clarius apertiusque longe patefacta, quam vel sub lege, vel etiam in ipsorum prophetarum scriptis: imo duorum posteriorum ex iis, quæ commemorata fuerunt, vix uspiam, aut saltem ita obscure, ut nemine præeunte id animadvertere nequaquam potuissemus, facta fuerit mentio. Nam quod ad pœnitentiam a mortuis operibus attinet, ea non est legis propria, imo ab ejus natura quodammodo discrepat: præsertim si de singulorum hominum resipiscentia loquaris. Lex enim non resipiscentiam a mortuis operibus, in quibus quis hæsisset; sed plenam & perfectam mandatorum Dei observationem, in qua mortuis operibus, adeoque & huic resipiscentiæ, nullus est locus, requirit. Fœdere legali jam excidit is, cui hac resipiscentia est opus: nec ulla extat legalis promissio, quæ illis spem faciat remissionis peccatorum, aut gratiæ divinæ, qui a mortuis operibus resipiscerent: imo mortua dici videntur opera ea, quæ ex legis vi ac decreto mortis pœnam omnino afferebant. Quod si pœnitentia aliquando ad remissionem peccatorum hujusmodi valebat, id ex peculiari Dei gratia, extra fœdus contingebat, quemadmodum de Davide legimus. Diversa aliquantulum fuit totius populi ratio, qui, si a sceleribus suis ad Deum converteretur, vi promissionis divinæ in lege comprehensæ remissionem adipisci poterat, ut legimus Levitici 26, initio potissimum facto a versu 40, &c, & versu 44, 45 &c.

Nam cum Deus simpliciter promiserit, se Abrahami posteritatem curæ sibi habiturum in perpetuum: ut docet fœdus ipsius cum Abrahamo, Isaaco, Iacobo percussum, non potuit unquam, salvo suo pacto, totum populum delere, & ea poena afficere, quæ singulis in populo, si peccassent, erat perferenda, neque etiam prorsus reprobare & repudiare, sed simul atque illi Deo suo adhæsissent, eos in gratiam plene recipere, vi pacti ejusdem, tenebatur. Sed singulorum in populo non tanta habenda illi erat ratio: sed potius ii severe, pro eorum temporum ratione, erant plectendi; ne ad alios manaret contagio, & sic totius populi felicitati consuleretur.

At longe alia est doctrinæ Christi ratio, quæ opera legis, seu perfecta, non postulat; sed resipiscentiam veram semper admittit, eaque, si fidem adjungas, perpetuæ sanctitatis loco censetur: & non tantum integer aliquis populus, sed singuli etiam homines, ea interveniente, remissionem peccatorum a Deo, vi novi fœderis consequi possunt.

Plenius etiam doctrina de resipiscentia eatenus in euangelio explicata censeri debet, quatenus in ea plenius explicatur, quæ sint ista opera mortifera, quę relinquere; quænam virtutes illæ, quas amplecti, animo in melius mutato, debemus. Confirmatur id, quod diximus, satis aperte eo, quod Dominus Iesus, apostolis suis euangelium, quod per illos annunciari post ejus exaltationem deberet, explanans, ait Lucæ 24. 47, oportere in nomine ipsius prædicari pœnitentiam & remissionem peccatorum in omnes gentes &c. totum id, quod ipsius nomine prædicari deberet ad officium nostrum pertinens pœnitentiæ nomine describens. At novimus, doctrinam Christi tum ratione eorum, quæ nobis in ea præcipiuntur; tum ratione promissionis, a legis & prophetarum doctrina esse distinctam.

Quod ad fidem in Deum, ne hæc quidem ad legem revera pertinuit, sed ad euangelium proprie pertinet, si modo recte intelligamus, quid eo nomine significetur. Non enim quivis assensus, sermonibus divinis ac promissis habitus, eo nomine significatur, quod etiam sub lege omnino requirebatur: (necesse enim erat credere, Deum esse, &, eo saltem modo, qui in lege est expressus, remuneratorem esse illorum, qui eum quærunt) sed istiusmodi in Deum fiducia, & spes, in ipso defixa, rerum sub sensum non cadentium, quæ hominem vi sua ad Deo parendum impelleret, ita ut nil tam difficile esset, quod homo ea fide præditus Dei causa facere non esset paratus: licet interim fieri posset, ut nonnunquam ignorantia vel imbecillitate delinqueret. Et hæc ea est fides, quam autor hic infra describit cap. XI, quæ in nonnullis quidem, qui sub lege vixerunt, reperta fuit, non tamen vi legis. Nam promissa legis propemodum ipsis oculis erant subjecta, & palpabilia, quæ obedientibus statim exhibebantur, & prope dixerim, obedientiam præveniebant. At circa

ejusmodi

ejusmodi res fides ac spes proprie dicta, seu imperfectiori quadam significatione sumpta, non versatur. Fides enim circa res invisibiles & sensui non expositas versatur, quemadmodum & spes: ut patet partim ex initio capitis xi, partim Rom. 8. 24. Deinde etiamsi quis spem concepisset eorum promissorum firmam; non tamen tantarum erat virium, ut obedientiam divinis mandatis præstandam omnino ex se pareret. Id quod ad fiduciam hanc in Deum, de qua autor divinus loquitur, omnino pertinet. Hinc Paulus in epist. ad Galatas 3 fidem post legem demum advenisse ait; & asserit, fidem non esse ex lege, sed opera.

Jam quod ad resurrectionem mortuorum & judicium æternum attinet, illud ad legem proprie haud pertinuisse inde patet; quia lex universa historico seu literali sensu accepta, quo pacto olim toti populo cognita esse debebat, hujus vitæ spatio terminatur, nec ulla proponit promissa, nisi hujus vitæ. Quapropter resurrectio mortuorum & judicium æternum nihil ad eam pertinet, & si legem ipsam seu fœdus illud antiquum a Mose descriptum inspicias, nulla plane resurrectionis aut judicii æterni ibi fit mentio. Quin etiam quando aliqua est in aliis veteris fœderis libris resurrectionis aut futuri judicii mentio, id mystice atque obscure fit, non vero aperte; cum historicus seu literalis sensus alio potius respiciat: ut ipsa loca inspicientibus patet, & vel ex disputatione Christi cum Saducæis resurrectionem negantibus patet: ubi dominus Jesus ex eo loco resurrectionem demonstrat; ex quo nemo fortasse fuisset demonstraturus, nisi divino afflatus spiritu, vel a Christo aliisque viris divinis jam edoctus: clarius procul dubio allaturus ex lege testimonium, si quod extitisset. At vero resurrectio & futurum judicium ad euangelium proprie pertinet, cum in eo comprehensa promissa potissimum ad vitam futuram pertineant, quemadmodum & pœna gravissima peccatis constituta.

Addi autem hoc loco illud quoque potest: Cur hic autor hæc quatuor capita, quin etiam duo alia his interjecta (si modo hæc a cæteris diversa censeri debeant) inter elementa seu initia doctrinæ Christi posuerit: cum tamen magna pars mysteriorum divinorum, ne dicam omnium, circa hæc capita versetur, aut in iis comprehendatur.

℟. Duplicem esse harum rerum tum explicationem, tum cognitionem: aliam imperfectiorem, quæ tamen sufficit ad pœnitentiam reipsa agendam, & fidem in Deo collocandam; aliam pleniorem & perfectiorem, quam hic autor perfectionis nomine comprehendit. Prior ad rudimenta doctrinæ Christi referri debet; ea enim in illis, qui Christiani nominari, & in ecclesiam recipi volunt, requiritur.

Altera illa eorum est, qui doctrina Christi per aliquod tempus jam fuerint exercitati, & solidi cibi capaces redditi.

Quinto quæritur: Cur autor hic impossibile esse dicat, eos, qui post agnitam veritatem relabuntur, renovare ad pœnitentiam: cum tamen partim ℣. 3 indicet, id non prorsus esse impossibile, siquidem, ait, se id quoque facturum, si permiserit Deus; & infra ℣. 9, iis ad quos scribit, quos in eorum numero fuisse constat, quibus proprie omnibus prope fuerat, ut fundamenta religionis Christianæ denuo jacerent, atque addiscerent, ut apparet ex cap. 5. 12, spem faciat fore, ut melius cum illis agatur, quam hactenus dixisset; hoc est, fore, ut illis a Deo concedatur ea facultas, ut possint denuo religionis Christianæ fundamenta ponere?

℟. Autorem non respectu Dei, sed respectu hominum ipsorum hanc appellare impossibilem; nec simpliciter impossibilem, sed impossibilem absque singulari Dei gratia & concessione: ut è ℣. 3, & 4 inter se collatis, satis est manifestum. Itaque, quemadmodum in superiori paraphrasi indicavimus, ita verba ℣. 4 videntur explananda, & superioribus connectenda, ac si dictum esset: alias enim (hoc est, nisi Deus permiserit) impossibile est, eos, qui semel sunt illustrati, &c. renovare ad pœnitentiam. Cur autem sit impossibile causa hæc est; quia ii ejusmodi homines, qui veritatem cognitam repudiant, vi novi fœderis seu decreti divini in eo comprehensi, ad pœnam omnino obligantur, ita; ut fœderis illius vi ab ea pœna liberari nequeant, sed potius ejusdem vi pœnæ necessario subjiciantur; adeo, ut non nisi Deo decreti sui severitatem relaxante, & facultatem ad resipiscentiam, quæ alias illis præclusa est, concedente, ab ea pœna liberari queant. Sunt enim hujusmodi homines, ut supra alicubi, ni fallor, docuimus, & loco illo Luc. 12. 10 demonstravimus, in eorum numero, qui divinum spiritum blasphemant, &, ut infra hic autor cap. 10 de hujus generis hominibus loquitur, contumelia afficiunt: siquidem ejus testimonium, quod veritati euangelicæ præbet, mendacii arguunt, & non obscure diabolo totum id adscribunt. Nam non nisi a satana illa doctrina censeri debet, quæ Dei nomine falsam hominibus religionem tradit atque inculcat: adeoque spiritus quoque ille, a quo ea proficiscitur ac confirmatur, diabolicus debet æstimari: qua contumelia nulla est major. Jam vero si homines hi blasphemi sunt in divinum spiritum, eorum peccatum nec in hoc, nec in futuro seculo, vi doctrinæ Christi, remittitur. Deus tamen, qui supra fœdus est, & non sibi, sed hominibus, eam legem tulit, potest, ubi vult, hanc pœnalem legem laxare, & peccatum hoc condonare: id quod tum facit, cum hominibus hujusmodi pœnitentiæ occasionem & facultatem largitur. Hæc enim una est ratio, qua peccati hujusmodi condonatio a Deo possit obtineri, cum novi fœderis vi omnibus vere resipiscentibus peccatorum remissio concedatur. Quapropter cum Deus vult peccatum aliquod, ut blasphemiam spiritus, omnino punire, pœnitentiæ occasionem & facultatem hominibus eripit. Id si non facit, apparet, eum non omnino nec necessario velle, ut illud peccatum puniatur: qua de re videri possunt ea, quæ diximus de loco cap. 10. 26.

Sexto quæritur in ℣. 6, quinam intelligantur per eos, qui prolabuntur? Alii enim eos intelligunt, qui excusso peccati habitu, post agnitam veritatem, in eundem relabuntur, in veritate euangelica profitenda interim perseverantes: alii vero de apostasia seu Christianæ religionis desertoribus.

Nos posteriorem sententiam præferimus priori. Prioris enim nullum prorsus extat indicium, nec ullius pietatis lapsum illum antecedentis in autoris verbis fit mentio: cum tamen omnino ejus mentio aliqua esset

facienda, si ea esset autoris mens, quam sententia prior requirit. Nam si quis vocabulum pœnitentiæ, quod lapsui huic opponitur, urgeat, & illud, ubi de apostasia est sermo, locum habere non posse dicat, eum vehementur falli paulo post docebimus.

Posteriori sententiæ favent omnia. Primum occasio, unde autor in hunc sermonem devenit: quæ tum ex posteriori cap. 5 parte, tum ex initio hujus sexti satis patet. Ea est, quod Hebræi illi ad quos autor hic scribit, non modo progressus non fecissent in Christiana religione cognoscenda, sed etiam adeo rudes effecti, ut rursum iis esset opus, ut docerentur prima elementa sermonum Dei, seu doctrinæ Christi, licet velut in extremo religionis Christi margine adhuc hærerent. Quam illorum segnitiem vehementer reprehendit divinus autor: aliorum peccatorum in quibus illi hærerent, & a quibus erant avocandi, nullam facit mentionem. Quare nulla etiam erat causa, cur hic dissereret de infelici eorum conditione, qui veritatem euangelicam firmiter retinentes, a virtute tamen ad vitia provolvuntur: præsertim cum hi in eorum numero nonnunquam esse queant, qui mysteria religionis Christianæ accurate noverunt.

Deinde nullum est dubium, quin verba hæc autoris ℣. 4 & sequentibus ad eos pertineant, qui opus habeant, ut rursus jaciant fundamentum resipiscentiæ ex operibus mortuis, & fidei in Deum, & cætera quæ sequuntur. Redditur enim in ℣. 4 ratio præcedentium, nimirum ℣. 3 & id faciemus: vel, ut ii quoque interpretantur, qui priorem sententiam amplectuntur; quanquam hoc quoque faciemus, si permiserit Deus. Verbum autem illud πάλιν seu hoc, ab iisdem refertur ad jactionem istam iteratam fundamenti resipiscentiæ. Reddit ergo rationem autor ℣. 4 cur antea dixisset, etiam fundamentum resipiscentiæ sese positurum, si modo permiserit Deus: nempe quia alias, nisi Deus id permittat, fit impossibile.

Quapropter verba hæc autoris ad eos referuntur, qui opus habent, ut fundamentum denuo jaciant. At ii sunt, qui a Christiana religione defecerunt, vel penitus, vel saltem ita, ut vix in ejus parte aliqua hæreant. Nam qui erudiendus est denuo de resipiscentia ab operibus mortuis, fide in Deum, doctrina baptismatum &c. itemque de resurrectione mortuorum, & judicio æterno, is, si antea ea novit, quemadmodum sane is novit, de quo sermo est, a veritate retro est relapsus: licet Christum non penitus deseruerit, sed illum utcunque profiteatur.

Quod si quis dicat, verba illa, resipiscentia ab operibus mortuis & fide in Deum, non esse accipienda de doctrina, quæ de istiusmodi rebus tradatur; sed de reipsa; resipiscentiam autem hanc in iis etiam locum habere, qui veritatem euangelicam integram adhuc teneant, modo in peccato aliquo hæserint:

Respondeo primo præcedentia verba, quibus hæc opponuntur, satis indicare, de doctrina hic esse sermonem, & sic particulas sermonis istius initialis, ut ita loquar, seu rudimentorum Christi, quę perfectioni, seu plenę doctrinæ Christi cognitioni opponitur, simul comprehendi: ut ii quoque fatentur, qui diversum de hujus loci sensu alias statuunt. Deinde etiamsi concedatur de re ipsa hic esse sermonem, idem tamen consequetur. Nam simili ratione etiam fides in Deum de re ipsa accipietur. Qui autem fidem in Deum deseruit, eum certe gravissimam apostasiam commisisse oportuit. Quod si quis id de doctrina accipere malit, tanto apertius idem consequetur. Denique fidem huic rei faciunt plenam illa quæ consequuntur; de doctrina baptismatum, de resurrectione mortuorum, & judicio æterno. Nam qui de his demum est erudiendus, eum Christi doctrinam non retinuisse necesse est: cum hæc prima sint ejus elementa. Quare si autor hic divinus in ℣. 4 de hujusmodi hominibus est locutus, quibus opus est, ut denuo jaciant fundamentum, apparet sane, eum de iis loqui, qui a veritate retro sunt lapsi.

Neque vero argumenti hujus vim labefactat illud, quod nonnulli verba ℣. 4 non connectunt cum ℣. 3 quia nimirum ea referunt ad id quod in priori ℣. 1 parte dictum est, quasi dicat: atque id, nimirum ut ad perfectionem feramur, faciemus, si permiserit Deus: sed potius argumentum nostrum magis confirmat. Nam si hoc fiat, necesse est ℣. 4 proxime conjungere cum istis verbis, non jacientes rursus fundamentum &c. Ex quo consequitur, ℣. 4 de iis loqui, qui necesse habent denuo jacere fundamentum: qui quales sint, jam dictum est.

Tertia sententię nostræ ratio ex his ipsis verbis ℣. 4 & 5 peti potest. Nam in iis nil aliud commemorat, quam veritatis cælestis cognitionem, & beneficia divina eam consecuta, quæ quemvis in veritatis amore retinere deberent, ita ut ostendat, tanto gravius esse peccatum, quod postea exprimit. Quæ exaggerandi ratio longe accommodatior est apostasiæ, quam peccato eorum, qui veritatem alias amant, sed a pietate tamen desciscunt. Quod si de hoc posteriori peccati genere loqui voluisset autor, hoc, aut simili aliquo modo potius loquuturus fuisse videretur, qualem hoc loco cernimus. Nam quod ad exaggerationem attinet, hoc loco versu 6 dicitur, hujusmodi homines denuo crucifigere filium Dei, & ignominiæ publicæ exponere. Infra vero vers. 29 dicitur, hujusmodi hominem filium Dei conculcare, & sanguinem fœderis communem seu vulgarem ducere, eum polluere seu conculcare, per quem tamen fuerit sanctificatus. Nam quod ibi additur de contumelia spiritus gratiæ, quæ hic non videtur exprimi, ea differentia nullius hic momenti censeri debet, cum non sit necesse, ut æque fuse utrobique idem peccatum exaggeretur, modo cæteroqui peccati gravitas exprimatur eadem. Ac præterea, si superiora verba versus quarti cum sexto conferantur, tacite etiam ista contumelia spiritus exprimitur; siquidem affirmatur, hujusmodi hominem participem factum fuisse spiritus sancti: qui nimirum veritati cælesti manifestum perhibuerit testimonium, & nihilominus prolapsum. At si per lapsum hunc intelligas defectionem a veritate euangelica, satis aperte indicatur, hujusmodi hominem facto suo ipsum divinum spiritum mendacii arguere: quæ eadem est contumelia cum illa, quam infra cap. 10 intelligit autor. Et hæc fortasse est causa, cur divinus autor hoc loco contumelię spiritus expresse & clare non meminerit.

Neque est quod quis in præcedentibus etiam differentiam esse dicat, & gravius esse arbitretur, conculcare filium Dei, & sanguinem ipsius communem judicare, quam eundem filium Dei crucifigere, & publicæ ignominiæ exponere. Nam res revera eadem est, verba paululum diversa. Et quemadmodum

verba

verba cap. 10 aliqua ex parte majorem exprimere videntur rei indignitatem, & Chriſti contumeliam, ob vocem conculcandi: ita contra verba cap. 6 aliqua ex parte gravius quippiam deſignant, quam illa, ob vocem crucifigendi. Quanquam etiam vocis conculcandi vis, qua ignominia & contemptus ſummus indicatur, voce παραδειγματίζοντες, ſeu publicæ ignominiæ exponentes, tota continetur. Quod ſi tamen aliqua eſt inter hæc duo loca differentia, ea non in diverſitate generis peccati; ſed graduum tantum ejuſdem peccati conſtituenda videtur. Nam verba hujus capitis de iis etiam loquuntur, qui in aliqua adhuc religionis Chriſtianæ parte hærent, & Chriſtum utcunque adhuc profitentur, & plenæ defectioni ſunt vicini. Unde hujus generis hominibus aliqua adhuc ſpes reſipiſcentiæ hic ponitur. Tales enim erant, ut apparet, ex iis plurimi, ad quos ſcribit hic autor. Quare eorum etiam hic potiſſimum habetur ratio. At in cap. 10 potiſſimum videtur agi de plena conſummataque apoſtaſia, qua quis jam religioni Chriſtianæ aperte nuncium remiſit, eamque penitus abnegat: in quod peccatum ne incidant iſti Hebræi, autor divinus monet.

Hinc nullam ſibi ſpem autor divinus facit remiſſionis peccatorum, quam conſequi poſſint ii, qui in tam grande ſcelus inciderint. Quod ad pœnam attinet, ea revera eadem eſt, nempe ignis: ut apparet ex collatione ỳſ. 8, cap. 6, & ỳſ. 27 cap. 10. In eo tamen differentia eſt, quod ii, de quibus eſt ſermo cap. 6, dicuntur vicini maledictioni, & eorum finis dicitur eſſe incendium: de iis vero, de quibus agitur cap. 10, dicitur ſimpliciter, quod illis relinquatur ignis fervens, qui devoraturus ſit adverſarios. Quod diſcrimen aliquo modo confirmat id quod de duorum locorum ſeu de peccatorum in utroque loco deſcriptorum differentia modo diximus.

Denique interpretationi noſtræ favent etiam ea, quæ ſequuntur; ex quibus patet, autorem hunc in verbis, de quibus agimus, aliquo modo reſpexiſſe ad eos, ad quos ſcribit, tanquam pœnæ huic, & ſic etiam peccato, valde affines. Non enim fruſtra ỳſ. 9 ait: confidimus autem de vobis meliora & propiora ſaluti: etiamſi ita loquamur. Iſtis enim verbis non obſcure indicat, ſuperiora ſua verba ita comparata eſſe, ut Hebræi iſti ex illis concludere potuerint, autorem hunc in eorum hominum numero, de quibus ſuperius egerat, ipſos quoque repoſuiſſe, & ſic ipſis omnem ſalutis ſpem præcidiſſe. Id autem ex ſuperioribus colligere tam facile non potuiſſent, ſi autor hic non de iis, qui a veritatis cognitione relabuntur, ſed a virtutibus ad vitia, quæ ſalva veritatis profeſſione committuntur, locutus fuiſſet. Nam nullum tale vitium, aut a virtute ad peccata lapſum illis objecerat: ſed illud aperte inculcaverat: illos in Chriſtianæ religionis profeſſione & amore ſegniores factos, & qui ejus tyrocinia jam depoſuerant, & magiſtri eſſe poterant, eorum etiam, quæ jam didicerant, propemodum fuiſſe oblitos, ita ut elementa etiam doctrinæ Chriſti illis denuo neceſſe eſſet tradere. Hæc vero reprehenſio juncta communi pœnæ, quæ apoſtatas maneat, valde terrere poterat Hebræos iſtos, & metum hunc illis incutere, ut ſibi ſalutis ſpem jam penitus ereptam arbitrarentur: ſiquidem hæc deſertorum religionis Chriſtianæ pœna ab autore hoc eſſe affirmetur. Adde, quod porro rem ſuam perſequens divinus autor, & a ſegnitie illa, quam antea in illis reprehenderat, eos avocans, nil aliud monet, quam ut fidem & longanimitatem, ſeu conſtantem in expectandis Dei promiſſis patientiam, quam in aliis Dei cultoribus extitiſſe cernant, imitentur: quæ cohortatio non alio revera ſpectat, quam ut ii in Chriſtianæ religionis amore uſque ad finem conſtantes permaneant. Ex quo apparet, ſuperiora omnia eo pertinuiſſe, ut contrarium hujus conſtantiæ, nempe defectionem a veritate, ſcelus abominandum & deteſtabile eſſe appareret; & ſic Hebræi iſti tanto majore ſtudio eam fugerent.

Septimo quæri poteſt, cur autor hic pœnitentiæ voce utatur; ſiquidem, ut noſtra fert explicatio, de reditu ad veritatem, ſeu repetita Chriſtianæ religionis receptione loquitur; non vero de reditu ad virtutem ac pietatem, a vitiis ac ſceleribus, quæ ſalva interim Chriſtianæ religionis profeſſione, atque in veritate conſtantia committantur; quemadmodum alii volunt. Nam veritatem denuo amplecti, ad mentem tantum & intellectum videtur pertinere, ejuſque mutationem quandam deſignare: vox autem pœnitentiæ ad voluntatem potius ex uſu ſacrarum literarum referri, & ad peccata proprie reſpicere.

R. Et vocis naturam, & uſum permittere, ut ad hoc etiam negotium pœnitentiæ nomen accommodetur: imo ſi uſpiam alibi, hic proprie vocem illam habere locum. Nam quod ad vocis naturam attinet, ea mentis ac cogitationis mutationem, nempe in melius, ſignificat. Hoc autem cum veritas repudiata denuo recipitur, mentis ac cogitationis mutationem eſſe meram, ipſamet docet objectio, ad quam reſpondemus. Sed deinde, ut ad uſum potiſſimum reſpiciamus, fatemur, eam tum potiſſimum uſurpari, cum talis fit mentis mutatio, quæ voluntatem attingat eamque reformet, & conſequenter quoque actiones inde manantes. At vero nequaquam concedimus tum cum veritas repudiata recipitur, nullam eſſe voluntatis mutationem, imo ea hic eſt maxima. Nam quod homines veritatem euangelii agnitam repudiant, non intellectus eſt vitium aut error tantum: (quomodo enim alias Deus tam graviter id factum puniret, qui propter errorem mentis peccata ſolet cenſere leviora, & facilius condonare, ut ſacræ literæ aperte docent; cum tamen apoſtaſiam ſeu veritatis rejectionem, gravius quam cætera omnia peccata puniat) ſed voluntatis eſt perverſitas quædam atque improbitas; quanquam nunc major, nunc minor, prout imbecillitas nunc magis nunc minus ibi locum habet. Atque hinc factum, ut apoſtaſia peccatum per excellentiam appelletur, & hoc nomine ſimpliciter elato ita ſignificetur, ac ſi præter hoc, aut quod illi par cenſeri debet, nimirum ſi quis veritatem agnitam recipere & amplecti nolit, eique contumaciter reluctetur, eamve blaſphemet, nullum aliud extaret peccatum. Exemplum hujus rei habemus infra cap. 10. ỳſ. 26, ubi per verbum peccandi apoſtaſiam a doctrina veritatis agnita ſignificari, tum loci circumſtantiæ, tum doctiſſimorum quorumque interpretum conſenſus docet. Cum quo loco aliquo modo conferendus eſt ille Chriſti Joh. 16. 9, ubi Chriſtus peccatum ſimpliciter elatum ita explicat; quod non credunt, ſcilicet homines plerique in me. Licet enim dominus Jeſus videatur de iis potiſſimum loqui, qui in eum credere nolunt; non vero de iis, qui in eum credere deſinunt: tamen eadem eſt utrorumque ratio, vel potius poſteriorum deterior. Poſſuntque duæ modo commemorati illius peccati conſtitui ſpecies: altera nempe eorum, qui nunquam credunt; altera eorum, qui credere de-

dere desinunt. Quod si ergo apostasia peccatum est, ut sane est maximum ac gravissimum : quomodo is non dicetur rectissime & usitatissime μεθανοεῖν, qui è peccato isto discedit, & animum ac voluntatem in melius mutat ac flectit, veritatem denuo amplectendo atque amando? Indicant id nomina alia, quibus peccatum hoc designatur : nimirum contumelia aut blasphemia spiritus. An nimirum is resipiscere non est dicendus, qui hoc peccatum abjicit, & sic ad meliorem frugem redit?

Sed ne exemplo videamur destitui, pertinet huc locus 2 Timoth. 2. 25, ubi docet Paulus, debere servum Dei cum mansuetudine erudire eos, qui resistunt, nempe veritati; additque illa verba subjuncta: annon tandem Deus det illis pœnitentiam ad agnitionem veritatis. Nam & materia subjecta, & verba illa subjuncta, ad agnitionem veritatis, satis docent, hic sermonem esse de tali animi mutatione, ut is, qui veritati restiterit, illam postmodum amplectatur. Terminum nimirum, ut loquuntur in scholis, ad quem exprimit Paulus illis verbis: *ad agnitionem veritatis*. Terminus a quo est, resistere veritati. Quod si apostolus voluisset loqui de resipiscentia, quæ est mutatio a vitiis ad virtutes, non dixisset, ad agnitionem veritatis, quę illius potius antecedens est, & causa, at non terminus, ut ita loquar, & veluti effectum : præsertim cum hic sermo sit, non de agnitione perfectiori veritatis, quæ post receptionem veritatis euangelicæ piis contingit; sed de agnitione & receptione ipsius euangelii, seu doctrinæ ad salutem omnino necessariæ : ut sequentia satis aperte indicant.

Quod si quis penitius adhuc consideret locum & occasionem, unde in hunc sermonem incidit apostolus, quę est expressa ℣. 23, & conferat ea verba cum versibus 16, 17, 18, apparebit, apostolum istos potissimum intelligere per eos, qui veritati resistunt, qui hæresin aliquam introducunt; seu doctrinam salutis evertunt & oppugnant, deserta veritate, quam antea fuerant amplexi, saltem ex parte, etiamsi alias quodammodo eam profiteantur : quales erant Hymenæus & Philetus, de quibus agit.

Octavo quæri potest : Quomodo ea, quæ versu 4 & 5 exponuntur ad felicitatem ejus hominis, qui a veritate postmodum defecerit, pertinentia, inter se distinguantur : præsertim ista : illustratum esse vel illuminatum, gustasse donum cæleste, gustasse verbum Dei & virtutes futuri seculi? Nam quod in horum medio est positum, nempe participatio spiritus sancti, facilius est a cæteris distinguere, cum illud nostro judicio de spiritu confirmationis visibili, qui tum temporis promiscue in ecclesia dabatur, sit accipiendum. qua de re vide supra cap. 2. 4. Nam cum hic spiritus, ut supra monuimus, & autor hic cap. 2 asserit, veritatis euangelicæ apertum præberet testimonium, debebat quemvis, qui ejus esset particeps, ad constantiam in veritate ista adigere, atque ab apostasia revocare.

Quod igitur ad reliquorum quatuor distinctionem attinet, duo priora a posterioribus eo potissimum videntur distare, quod priora illa generalem, & propemodum confusam veritatis euangelicæ & beatitudinis divinę in ea comprehensę cognitionem videntur significare; posteriora distinctiorem & pleniorem : quanquam iterum inter duo priora similis fere distinctio. Nam vox illuminationis simpliciter significat cognitionem veritatis euangelicæ : sed gustus doni illius cælestis videtur exprimere aliquanto pleniorem notitiam divini beneficii in euangelio comprehensi. Estque hæc res illâ paulo specialior. Illuminationis enim vox nondum significat cæleste aliquod in ea doctrina, qua quis sit illustratus contineri donum; & vox gustandi notitiam exquisitiorem, cum aliqua voluptate conjunctam, rei istius significat. Non satis autem constat, quid per illud donum cæleste significetur. Id verisimile esse videtur, tale quippiam hoc nomine intelligi, quod beneficia divina in eo comprehensa vel omnia, vel saltem potissima complectatur. Quare vel remissio peccatorum, cum vita æterna conjuncta, vel vocatio illa cælestis ad vitam æternam, cujus supra cap. 3 fecit mentionem autor, hac voce significatur.

Quod ad duo posteriora attinet, ita inter se distinguuntur, ut alterum latius pateat, alterum angustius, & tale, quod inter reliqua singulari ratione emineat, omniumque sit maximum & præstantissimum. Nam per bonum Dei verbum possunt intelligi varia Christianæ religionis mysteria, valde homini cordato suavia, licet fortasse non omnium abditissima. Virtutes autem futuri seculi videntur significare proprietates excellentes futuræ nostræ felicitates seu vitæ æternæ, quę eam insigniter commendant : ad quas referri etiam debent qualitates corporum nostrorum, de quibus Paulus 1 Cor. 15, quas non omnibus Christianis ab initio cognitas fuisse, aut gustu, ut loquitur hic autor, perceptas, idem ille locus satis docet.

Nono quæri potest : Cur autor dicat, ideo se meliorem spem de Hebræorum istorum, ad quos scribit, salute fovere, etsi ita loquatur : quia Deus non sit injustus, ut obliviscatur operis eorum &c. quasi nimirum injustus foret Deus, nisi illos pœna, apostatis superius constituta, eximat. Unde consequi videtur, eos vi fœderis divini ad pœnitentiam revocari potuisse; vel saltem vi fœderis illis non fuisse præclusum ad resipiscentiam & remissionem peccatorum aditum. Neque enim fœdus divinum id homini denegat, quod justitia Dei postulat : nisi quis dicere velit, ipsum Dei fœdus cum ejus justitia pugnare.

Hic primo responderi potest, non dicere hunc autorem, injustum fore Deum, si illis, de quibus agitur, aditum ad pœnitentiam intercludat; & ita cum illis non agat, quemadmodum de apostatis docuit autor superius : sed injustum fore Deum, si obliviscatur operis eorum & charitatis, hoc est, ejus rationem non habeat, seu id non remuneretur.

Hinc autem porro verisimiliter concludit divinus autor, & spem sibi facit, fore, ut mitius cum illis, quam cum apostatis agatur, adeoque propiorem illi habeant ad salutem aditum. Verisimiliter, inquam, concludit hic divinus autor : quia licet Deus aliis modis potuerit remunerare istam Hebræorum charitatem, & opera inde profecta; quam eo, ut iis aditum ad fundamentum religionis Christianæ denuo jaciendum atque resipiscendum concederet : tamen versimile erat, Deum hoc præmio potius illorum virtutem compensaturum, quam alio : tum quia hic egregia erat occasio hanc virtutem remunerandi; tum quia hac neglecta alia qualiscunque remuneratio propemodum pro nihilo esset. Quid enim prodest, si

Deus

Deus aliquibus bonis temporariis ac terrenis (nam præter remunerationem illam, de qua loquitur autor, quæ ad ſalutem æternam ſpectat, nulla alia reſtitiſſet, niſi terrena ac temporaria) me cumulet ob aliqua recte facta aut virtutes, & interea aditum ad ſalutem omnemque ejus ſpem præcidat? evanuiſſet ergo propemodum iſta virtutis Hebræorum remuneratio, ſi aditus ad reſipiſcentiam illis fuiſſet interclusus. Quare veriſimiliter, ut diximus, autor divinus ex eo, quod Deus injuſtus foret, niſi Hebræorum iſtorum recte facta remuneraretur, concludit, melius de illis ſperandum; non prorſus neceſſario. Idque ad hujuſmodi ſpem ſeu perſuaſionem, qualem hic divinus autor voce πεπείσμεθα, ſeu perſuaſi ſumus, intelligit, ſufficit; intelligendumque eſt, juſtitiæ divinæ effectum propemodum neceſſarium primo conſtitui remunerationem benefactorum ab Hebræis iſtis profectorum; conſequenter, ſed non eadem neceſſitate, certam hanc remunerationis ſpeciem, quæ conſiſtit in aditu ad reſipiſcentiam concedendo.

Deinde conceſſo eo, quod autor divinus non tantum Deum injuſtum futurum aſſerat, ſi obliviſcatur operis ipſorum; ſed etiam ſi eos ita tractet, quemadmodum de apoſtatis ſuperius ſcriptum eſt, iiſque pœnitentiæ locum non concedat: dicendum eſt, iſtos Hebræos vi novi fœderis ſecundum æquitatem accepti, atque ita plane proprie ac vere, ad pœnam apoſtatis perferendam non fuiſſe obligatos; licet alias ſi ſtricte & rigide novum fœdus, ſeu lex aliqua pœnalis in ea comprehenſa urgeretur, illi pœnę ſubjici poſſent, aut etiam deberent. Animadvertendum enim eſt, duplici ratione dici poſſe, aliquem vi fœderis ad pœnam obligari; vel proprie, vel improprie. *Proprie*, ſi lex aliqua in eo fœdere comprehenſa pœnam ei peccato, quod quis admiſerit, conſtituat, nec quicquam ſit in eo fœdere, aut ulla alia reperiatur legitima cauſa, quæ pœnalis iſtius legis vim infringat, & eum, de quo agitur, ſeu delictum ipſius excipiendum & pœna eximendum eſſe doceat. Et hoc vere eſt vi fœderis pœnę ſubjici: quæ totius fœderis ratio eum pœnæ reddit obnoxium, nec quicquam in eo continetur, ſive aperte ſive tacite, quod pœnæ iſti revera obſtet. *Improprie* autem ac minus vere poteſt dici, aliquem vi fœderis pœnæ fieri obnoxium, ſi lex aliqua pœnalis in fœdere extet, quæ, ſi ſola ſumatur, non habita ratione aliorum, quæ in eodem fœdere extant, & ejus vim nonnunquam mollire queunt; aut verba tantum ipſa ſtricte & rigide urgeantur, non habita ratione circumſtantiarum, quæ hominem aut peccatum, de quo agitur, excipiendum eſſe ſuadeant, eum pœnę obſtringat. Sed hoc poſterius æquitas non permittit; adeoque iniquus foret is, qui id faceret. Eſt enim æquitas juſtitia, quę jus ſuum, quod lex aliqua ſtricte & rigide ſumta ſibi largitur, non perſequitur, quando aliæ cauſæ vel circumſtantię diverſum ſuadent, & de rigore aliquid remittendum docent. Et etiamſi tandem cauſæ iſtę aut circumſtantię non plane neceſſario cogant de jure ſtricto remittere, ita ut illi, adverſus quem illud jus eſt, nulla vera fiat injuria, ſi ſtrictum jus perſequamur: tamen ſi probabiliter ſaltem id ſuadeant, & adverſę parti veluti jus quoddam tribuant, æquitas in mitiorem potius partem inclinat, quam in duriorem & ſibi magis faventem.

Habet enim aliquid æquitas de benignitate, cujus proprium eſt, non id dare, quod alteri debetur, ſed quod illi non debetur jure; adeoque non jus alienum illi reliquit aut tribuit, cujus eſt, ſed de ſuo remittit: ita ut æquitas dici poſſit juſtitia ad benignitatem inclinans, & cum ea quodammodo participans. Unde etiam Ariſtoteles τὸν ἐπιεικῆ, ſeu hominem æquum, dicit eſſe συγγνωμονικὸν, ſeu ad ignoſcendum facilem ac promptum: id quod benignitatis eſſe videtur. Differt tamen eo, quod benignitas proprie nullam alieni juris in dando aut benefaciendo rationem habeat, vel ſaltem id ſequatur, quod vim quodammodo alieni juris habeat: licet ejus juris cauſis pondus aliquod ex ſua benignitate & facilitate addat. Hinc facile patet, quid iniquitas ſit ei oppoſita. Eſt enim injuſtitia jus ſtrictum, quod tamen non ſemper jus eſt, ſed ſæpe ſumma injuria, perſequens, & legem pro ſe verbotenus facientem ita urgens, ut nullam patiatur exceptionem, aut rigoris emollitionem.

Transferamus hoc ad rem noſtram. Extat lex in novo fœdere, de remiſſione peccatorum apoſtatis, nec in hoc, nec in futuro ſeculo concedenda. Ex qua lege illud conſequitur, quemadmodum ſupra docuimus, ut pœnitentię locus & facultas illis non concedatur: ſi quidem ea conceſſa, remiſſio peccatorum vi novi fœderis conſequenter iis concederetur. Jam Hebræi iſti, de quibus egimus, jure cenſeri ac dici poterant apoſtatæ, ſiquidem cum Chriſtianam religionem antea fuiſſent amplexi, & ejus fundamenta poſuiſſent, in eum ſtatum eſſent delapſi, ut fundamenta ejus religionis denuo ponere neceſſe haberent. At qui tali loco eſt, is Chriſtianam religionem reipſa, utut verbis eam aliquo modo profiteatur, deſeruit, & ſic apoſtata dici poteſt, & pœnę defectioni huic conſtitutæ, vi legis commemoratæ, ſubjicitur. Verum interea in iiſdem Hebræis aliæ quædam virtutes & egregia facta & antea extiterant, & eo ipſo tempore, cum in eo ſtatu verſabantur, extabant, quæ digna mercede & remuneratione aliqua eſſe videbantur; nempe opera charitatis, ſanctis ſeu Chriſtianis ipſius Dei cauſa, non ſine magno labore, præſtita; quibus magna merces in ipſo novo fœdere proponitur, & inprimis hoc, quod a judiciis divinis hominem ſint liberatura, & ipſi morti ereptura. Dicitur enim charitas opertura multitudinem peccatorum. Quin etiam de certo quodam opere charitatis aſſeritur, quod animam ſervaturum ſit è morte, & operturum multitudinem peccatorum: aſſeritur, miſericordiam gloriari adverſus judicium: nos tranſiiſſe a morte ad vitam, quia diligamus fratres: regni cæleſtis hæreditas operibus beneficentiæ adſcribitur: & alia his ſimilia non pauca hinc inde in Dei verbo, tam veteris, quam novi teſtamenti extant. Quare etiamſi Hebræi iſti, vi prioris legis per ſe conſideratę & rigide ſumtæ, poſſint ſubjici pœnæ apoſtatis conſtitutæ: tamen vi aliarum legum ac promiſſionum ob virtutes ac benefacta ſua iſtius legis obligatione eximendi videbantur, & iniquum eſſet, eam legem nimis ſtricte & rigide adverſus illos urgere. Et etiamſi tandem aliquid illorum charitati aut benefactis defuiſſet, ad jus ejuſmodi illis acquirendum, quo ab obligatione legis pœnalis liberarentur: tamen æquitas ac benignitas divina id illis obeſſe non patiebatur; ſed quod illorum meritis, ut ita dicam, deerat, ipſa explebat. Quocirca hoc loco injuſtitiam pro iniquitate, quæ τῇ ἐπιεικείᾳ opponitur, ſumendam arbitramur. Quod ſi quis tamen malit ſimpliciter ſumere pro injuſtitia, id quoque ſuſtineri poteſt. Injuſtum enim id futurum fuiſſet, de quo autor loquitur;

oquitur; quia cum promissis divinis, adeoque cum Dei fide, quę justitię suum cuique tribuentis pars est non postrema, pugnasset, non remunerari charitatem & laborem, benefactaque ex ea in sanctos profecta: siquidem promissione jus acquiritur alteri, quod sine injuria eripi illi non potest.

Hoc loco occasio est disserendi de eo,

An locus aliquis secundæ pœnitentiæ, vi novi fœderis, concedatur?

Hic primum distinguendum est inter apostasiam & reliqua peccata: & rursum apostasia ipsa, quemadmodum & alia peccata inter se discriminanda.

Quod ad apostasiam attinet, vel plena ac consummata est, ac prorsus voluntaria, de qua cap. 10 agit hic autor: vel nondum consummata, aut aliqua saltem ex parte voluntaria. Dico autem apostasiam consummatam, cum quis aperte Christianæ religioni nuncium remittit, & eam damnat. Voluntariam dico, ubi nec error aliquis aut judicii imbecillitas, adeoque deceptio aliqua mentis; nec vis tanta, quæ mentem de sua sede deturbare posset, locum habet. Nam alias potest quis interdum sophismatis & fraudibus aliquibus, quanquam non sine culpa & negligentia, a Christiana religione avocari: præsertim si eam non satis bene habuerit cognitam, nec ejus fundamenta plene perdidicerit. Fieri etiam potest, ut aliquis nonnunquam repentino terrore perculsus, aut cruciatuum aliquorum vehementia quodammodo adactus religionem Christi abneget, ejusque rei tandem eum postea, ubi se a terrore aut doloris vehementia collegerit, pœnitèat. Quod si fuit factum, hoc non simpliciter ἑκούσιον, qua voce divinus autor infra utitur: sed veluti medium inter sponte & invite factum censeri debet; quanquam ad sponte factum propius accedit: qua de re Aristoteles 2. Ethicorum videri potest. Quod si dolor ille non consequatur & facti mutatio, tum, cum se recolligendi spatium est factum, hoc plane ἑκούσιον censeri debet. Quod si quis ergo in hujusmodi apostasiam consummatam ac voluntariam inciderit, ei nullus vi novi fœderis pœnitentię relinquitur locus: siquidem is, qui fœdus prorsus deseruit, nullo etiam beneficio fœderis frui potest. Unde autor divinus infra cap. 10 ait: nullam relinqui sponte peccantibus seu a religione Christiana deficientibus pro peccato hostiam: indicare volens, vi novi fœderis ejusmodi peccatum expiari non posse. Nam quemadmodum sub veteri fœdere omnia peccata, quæ ejus vi condonari poterant, sacrificio aliquo expiabantur; quæ vero nullo sacrificio expiari poterant, illa ne remitti quidem vi fœderis poterant: ita etiam sub novo fœdere, quæcunque peccata ejus vi expiari possunt, vi sacrificii Christi, cum quo nostra etiam aliquo modo concurrunt, expiantur; quæ eo non expiantur, iis nulla est proposita in novo fœdere remissio, adeoque nec pœnitentię locus. Qua de causa etiam divinus autor, ubi nullam speculam relinquit iis, qui in hoc peccatum inciderint, sed pœnam gravissimam eos manere simpliciter asserit: id exemplo legis, ubi apostatę sine misericordia puniebantur, a minori ad majus argumentans ostendit. Quod si tamen contingat, (quod an unquam fiat valde dubium est) ut iis pœnitentiæ detur locus, id necesse est ex singulari aliqua benignitate Dei fieri: quanquam & Dei benignitas rebus quibusdam, quæ vel in apostata, vel in aliis extant, quodammodo movetur. Fieri enim potest, ut is contra virtutibus aliquibus insignibus fuerit præditus, & ne nunc quidem eas plane deseruerit. Fieri etiam potest, ut alii pro ejus salute Deum anxie & solicite rogent.

Quod ad apostasiam nondum consummatam, & aliquo modo involuntariam attinet, illi quoque pœnitentiæ locus, vi novi fœderis, si per se consideretur, & alia aliqua legis rigorem non mitigent, negatur. Nam si is, qui hujus criminis reus est, aliis virtutibus hoc peccatum non compenset, ut ita dicam, & sic ejus gravitatem minuat, nulla est causa, quin pœnam lege divina constitutam subeat: ne tum quidem, si æquitas in judicando adhibeatur; nedum si rigide Deus suum jus persequi velit: quod interdum sine vera injuria facere posset. Itaque hoc loco non sola vis fœderis, sed etiam benignitas quædam singularis eos pœna eximit, quibus pœnitentiæ datur locus. Quanquam proculdubio necesse sit, ut is, cui beneficium hoc contigerit, cito resipuerit, & fortasse etiam præcibus aliorum fuerit adjutus. Atque huc sacrificii Christi vis extenditur; cujus tanta est potestas, ut vivificet quem vult, modo ei novum fœdus aliquo modo serviat, & æquitas succurrere queat.

Quod ad alia peccata, præter apostasiam, attinet, ea in duplici sunt differentia: Alia enim sunt ad mortem, hoc est, certam mortem seu exitium secum trahunt, alia non ad mortem.

Ad mortem sunt habitus peccatorum consummati, quibus non est adjunctus resipiscendi animus.

Non ad mortem hi peccatorum habitus sunt, quibus est resipiscendi animus & desiderium quoddam cum dolore conjunctum.

Qui prioris generis peccatum committit, illi nullus ex novo fœdere conceditur resipiscentiæ locus, non secus atque apostasiæ. Unde Johannes non jubet, ut pro eo quispiam oret, 1 Joh. 5. 16, licet id non prohibeat: indicans, nullam ex doctrina euangelica spem nobis fieri posse, fore, ut preces nostrę pro ejusmodi homine exaudiantur, & vita ei a Deo concedatur. Nam is, qui in peccato aliquo ita hæret, ut ab eo nolit discedere, licet id novi fœderis conditionibus seu præceptis in eo comprehensis norit adversa fronte repugnare, is fœdus illud spreviśse & sic eo penitus excidisse censendus est. Quanquam haud scio, an peccatum ad mortem apud Johannem pro apostasia sit accipiendum, de quo ad Hebræos 10, vel saltem ita late extendendum, ut eam quoque comprehendat.

Quod si quis in peccato hæreat non ad mortem, ex loco Johannis, ad quem hactenus respicimus, satis constat, ei pœnitentię locum ex novo fœdere relictum esse, aliorum præsertim precibus intervenientibus.

Neque vero obstat, quod 2 Pet. 2. ℣. 20 asseritur, posteriorem conditionem eorum, qui post agnitionem Christi, excusso peccatorum jugo, iterum iis mancipantur, esse priori deteriorem: quod non videtur dici posse, si illis vi novi fœderis æque atque antea aditus ad pœnitentiam & remissionem peccatorum patet. Nam præterquam quod hi, de quibus loquimur, non penitus sunt mancipati suis peccatis, quę eo usque saltem oderunt, ut ea velint excutere, eo deterior est eorum conditio, quod non videantur ipsimet Dei auxilium ad resipiscentiam & excutiendum peccati jugum necessarium impetrare posse, sed necesse sit, aliorum pio-

rum piorum hominum precibus eos adjuvari. Deinde quod minus videatur iis concedi tempus ad reſipiſcendum : ſed niſi cito reſipiſcant, brevi illis aditus ad gratiam divinam intercludatur ; ut colligi poteſt ex Apoc. XI. 16, 21. Quanquam, ut hoc quoque addam, non ſatis apertum eſt, an Johannes de iis loquatur, qui poſt excuſſum peccatorum jugum denuo eorundem habitus contraxerint ; quod nos hactenus pro conceſſo ſumſimus. Quod ſi de iis loquatur, qui peccata omnia antea non depoſuerint, locus Petri huc nihil facit, ſtatuendumque eſt, iſtiuſmodi hominibus vi novi fœderis remiſſionem peccatorum concedi, maxime ſi preces aliorum eos adjuvent, & ipſi etiam cæteroqui a pietate non ſint alieni, ſed quaſdam ſaltem inſignes virtutes colant, atque inprimis charitatem, cui magnam hic vim eſſe ſupra docuimus, ac præterea non nimis diu reſipiſcentiam differant, & Deum peccatis ſuis irritare pergant.

MARCI IX. verſ. 49, 50.

HÆc verba duobus modis cum ſuperioribus connecti poſſunt, *vel* enim referuntur ad ea, quę ſunt remotiora, hoc eſt ad ea, quæ de eruendo oculo, de abſcindendis pedibus ac manibus, ſi nos offendant, ſupra dicta ſunt ; *vel* ad proxime præcedentia, ubi dicitur, ignem, quo cruciandi ſunt ii, qui præceptum hoc domini neglexerint, non extingui.

Priori modo ſi ſuperioribus annectantur, ſcopus horum verborum erit, docere, iis, qui Deo placere velint, omnino neceſſarium eſſe, ut præceptum Chriſti de eruendo oculo obſervent ; ita ut ſenſus ſit : omnem, qui Deo velit placere, igne quodam, qui vehementer urat, debere condiri ; ac veluti ſaliri, ut ita, quicquid ibi impium eſt, expurgetur : & omnem victimam, hoc eſt, quemvis, qui ſeipſum Deo conſecrare eique placere velit, debere ſale, quod ipſum quoque valde mordet, condiri ; ut ita putredo ac corruptio omnis ab eo avertatur ; quemadmodum ſub lege quoque omnis victima, quæ grata eſſe Deo debebat, ſale erat conſpergenda. Per *ignem* autem illum intelligi poteſt doctrina euangelii aſpera, & in carnem noſtram dura, quæ non ſine dolore aliquo vitia noſtra expurgat, & nos a corruptione liberos immuneſque reddit. Quanquam in ſequentibus Chriſtus eadem voce *ſalis*, qua in præcedentibus uſus fuit in abſtracto, in concreto utitur ; & eum intelligit hominem, qui ſale ſit aſperſus, ſeu doctrina euangelii ſit imbutus, Chriſtique diſcipulus : quemadmodum ex collatione hujus loci cum verbis Matth. 5. ℣. 13. Luc. 14, verſibus duobus ultimis apparet : tandem iterum in abſtracto ſumit in verbis ultimis hujus capitis, cum dicit : habete in vobis ſal. Qualis ſignificationis diverſitas etiam alibi reperitur, & inter alia in voce lucis Epheſ. 5. 8, & peccati 2 Cor. 5. 21 ; quamvis ibi vox peccati diverſa ſignificatione uſurpetur. Videtur autem propterea dominus Jeſus doctrinam ſuam igni & ſali hac in parte comparaſſe, ut oſtenderet, doctrinam ſuam ea hominibus præcipere, quæ carni noſtræ admodum eſſent moleſta, eamque urunt, & mordent ; quia præceptum illud, quod ſuperius tradiderat, de oculo erŭendo, manu & pede abſcindendo, carni noſtræ eſt moleſtiſſimum : ſiquidem eo præcepto adeo jubemur rerum jucundarum ac carni noſtræ allubeſcentium conſpectu, aut tactu, aut auditu abſtinere, ut iis ipſis membris propemodum noſmetipſos privare dici queamus. Quare ut dominus Jeſus nobis perſuaderet, id, licet acerbiſſimum ſit, tamen eſſe neceſſarium, ait, necesse esse, quemvis, qui Deo probari velit, & tanquam victimam ipſi ſe conſecrare, igni & ſale condiri, & nullam carnis moleſtiam ac dolorem defugere.

Si poſteriori modo hæc verba ſuperioribus connectas, tum per ignem ignis ille intelligetur, quo cruciabuntur tranſgreſſores mandati domini Jeſu ſuperius traditi : & per vocem illam πᾶς, ſeu *omnis* intelligentur omnes illi, qui vel iſtud mandatum, vel aliquod ſimile fuerint tranſgreſſi. Quam interpretationem reddit veriſimilem tum vicinitas ſeu propinquitas verborum ; tum vox ignis utrobique poſita. Duplici tamen modo nihilominus verba hæc accipi poterunt. Primum ita, ut vult Maldonatus : quaſi dicat, quod dixi ignem non extingui, adeoque ſignificare pœnam eorum, qui mandatum iſtud meum tranſgrediuntur ; fore ignem, id ideo aſſerui, quia omnis victima legalis ſale condiri debet. Solent autem qui a Deo morte puniuntur, victimæ vocari, quod tanquam victimæ, quæ ſacrificantur, reſiſtere non poſſunt, quando a Deo ad ipſius gloriam & declarationem potentiæ, aut etiam juſtitię quodammodo trucidantur. Quam in ſententiam citat Maldonatus loca Eſai. 34. ℣. 6. Jerem. 12. 3, & XLVI. 10. & LVII. 40. Ezech. 21. 10, & XXXIX. 17. Quia enim Chriſtus in verbis ſuperioribus, vermis eorum non morietur, & ignis non extinguetur, reſpicit ad Eſaiæ 66. 24, in quo de occiſione bellica agitur : ii vero, qui in bello a Deo occiduntur, ejus vocantur victimæ : perſiſtit in metaphora admodum prophetis uſitata, & de damnatis tanquam de victimis locutus eſt. Ac quia victima omnis ſub lege ſalienda erat, dixit etiam, damnandos ſaliendos eſſe : veruntamen eorum ſalem non eſſe futurum iſtum, quo alias ſaliri victimas lex præcipiebat ; ſed pro ſale futurum illis ignem inextinguibilem, cujus cruciatibus torqueri debent. Verba vero ſequentia *& omnis victima ſalietur*, quæ ex Levitico citata, ita connectit Maldonatus præcedentibus, ut conjunctionem *&* ex Hebræo idiomate non tam copulativam hoc loco, quam comparativam eſſe velit : quaſi diceret Chriſtus : ſicut omnis victima, quemadmodum lege præſcribitur, ſale ſalietur : ita omnis damnatus ſalietur igne. Cujus locutionis exempla Prov. 25, 3, 24, 25, apud ipſum videre licet. De ſequentibus, Bonum eſt ſal &c. ſuſpicatur, ea a Chriſto non hoc, ſed alio loco fuiſſe prolata ; a Marco autem, ut alia multa, alieno loco poſita, ea tamen occaſione, quia ſalis mentio in ſuperioribus fuerit facta : quemadmodum ſolemus in ſubitis colloquiis unius occaſione verbi in alios labi ſermones.

Deinde poſſunt ita accipi hæc verba, ut vox πυρὶ non ſit caſus inſtrumenti, ſed finem quodammodo denotet, adeoque vertenda ſit igni dativo caſu ; non igne. Nam non ſemel dativus finem, ut loquuntur, cui denotat. Idque tum Hebraici, tum Græci ſermonis conſuetudo permittit, cum & Hebræi præfixum *lamed*, quod dativi ſolet eſſe nota, ponunt pro ad, ut hoc loco *l'eſch* igni, pro ad ignem ; & Græci, unde appellatio illa eſt nata ἐ πλως ϕ. Exempla hujus in ſacris literis habes Mich. 5. 2, ubi vide

Vatablum Esai. 9. 6. Luc. 12. 21, ubi opponuntur ditescere sibi, & ditescere in Deum, 1 Cor. 14. 28. imo & ỳs. 2 & 3, & 2 Cor. 11. 15. Hoc ergo dicere censendus erit Christus; omnem eum, qui instar victimæ mactatus igni consumi debet, & ad divini nominis gloriam ob sua scelera puniri, sale condiendum, & hoc modo ad ignem illum præparandum esse, quemadmodum omnis in universum victima, ut olim sub lege sale proprie dicto, ita nunc sub euangelio sale doctrinæ Christi, quæ res Deo gratas efficere, & a corruptione conservare debet, condienda est. Probamus nimirum Maldonati conjecturam de allusione, quæ in primis hujus loci verbis ad victimas fiat, atque inprimis ad holocausta. Sed considerandum est, *duplicis generis esse victimas. Aliæ* enim igne judiciorum divinorum ad nominis ejusdem laudem consumendæ sunt; *aliæ* per vitæ pietatem nominis divini gloriæ consecrantur. Utriusque generis victimæ parantur & veluti consecrantur per cælestis veritatis salem: quemadmodum olim nulla victima sine sale Deo erat grata. Nam ut aliquis merito cum singulari justitiæ divinæ laude puniri queat, cognitio divinæ voluntatis, ejus præsertim, quæ in euangelio continetur, efficit: ut ex multis sacrarum literarum locis patet.

Rursus ut aliquis per veram vitæ pietatem Dei consecretur gloriæ; & victima grata efficiatur, itidem doctrina Christi, quæ perfectam pietatem sub spe immortalitatis præscribit, præstat. Utrumque hunc salis effectum in sequentibus verbis non obscure Christus explicat, dum ait: Bonus est *sal*, hoc est, vehementer utilis est doctrina mea: vel, doctrina mea imbutum esse admodum est fructuosum: *sed si sal saporem suum amiserit*, hoc est, si is, qui doctrina mea imbutus est, vel eam abjiciat, vel ei convenienter non vivat, adeoque plane sit insipidus, qua re iterum condietur? hoc est, qua ratione poterit in pristinum statum restitui? Quibus verbis graviſſima istiusmodi hominum pœna describitur; quemadmodum ex Matthæi & Lucæ verbis supra citatis apertius constat. Unde tandem admonitionem subjungit Christus, *ut habeant sal*, seu doctrinam suam sartam tectam usque ad finem retineant, ejusque vim exprimant, atque inprimis pacem inter se mutuo colant; non vero ut supra eos fecisse legimus, inter se de primatu certent; aut aliis Christi professoribus levi de causa negotium facessant; ut apparet ex ỳs. 34, & ỳs. 38, 39.

Planior esset sensus verborum istorum primorum si admittenda esset *conjectura Josephi Scaligeri*, qui arbitratur, verba Græca ab aliquo, vel per incuriam vel quia non satis ea intellexerit, mutata esse. Nam pro πᾶς γὰρ πυρὶ, legendum esse πᾶσα πυρία, vel saltem πᾶσα γὰρ πυρία, hoc est, omnis enim incensio, seu omne sacrificium igne consumendum. Facile enim fieri potuit, ut α ultimum in voce πυρία, propter α initiale sequentis dictionis ab aliquo fuerit ablatum, qui illud per incuriam putarit additum, ob sequentis dictionis initium, quæ priori aliquo modo fuisset confusa: præsertim cum olim non ita accurate spiritus, qui initiis vocis a vocalibus incipientis nunc adduntur, & eas a prioribus aperte distinguunt, apponerentur. Mutata autem voce πυρία, etiam in prima voce πᾶσα mutatio aliqua fuit facienda, & vel α prorsus abjiciendum, vel adjectis duabus literulis in particulam aliquam, nempe γὰρ convertendum: unde hæc, quam codices vulgo habent, nata est lectio.

Ingeniosa quidem conjectura; sed cui sine codicum autoritate non facile est fidendum. Quanquum id illam valde reddit probabilem, etiam sine codicum auctoritate, quod sensus loci hoc pacto longe foret planior, dicereque possit aliquis, cum in aliis complurib̃us locis lectionum deprehendamus varietatem, eamque tanto majorem, quanto plures reperiuntur codices, & nonnunquam ea lectio sit probabilior, quæ in paucioribus, aut uno tantum extet: non mirum esse, si quis hoc in loco idem factum suspicetur: licet ob codicum defectum testimonio destituamur; cuus loco nobis ratio esse debeat. Quod si aliquid huic conjecturæ tribuendum est, nostra de dativo πυρὶ sententia fiet probabilior, cum ex ea lectione idem sensus eliciatur, licet res non sit ita plana atque aperta, dicique possit, non sine Dei providentia factum esse, ut, licet lectio vera fuerit mutata, non tamen ita mutari potuerit, quin nihilominus verus sensus, verbis aliquantulum depravatis accommodari possit, & sic, facem præferentibus loci circumstantiis, ex iisdem elici. Atque hinc etiam ratio aliqua peti potest, cur vocem πυρὶ non pro instrumenti, sed dativo casu accipiamus; cum tamen postea vocem ἁλισθήσεται, eodem verbo ἁλισθήσεται, cum quo etiam πυρὶ in præcedentibus conjuncta fuerat, præpositam pro casu instrumenti accipiamus, & in simili, quod ad Græcam locutionem attinet, phrasi, dissimilitudinem tamen significationis agnoscamus.

Neque enim id mirum censeri debet, si lectio loci fuit mutata, & genuina verba non integre retenta. Quanquam illud quoque duritiem istam excusare debet, quod nisi hæc admittatur, alia sit admittenda: hæc nimirum, quod aliquis igne debeat saliri, quod certe omnes durissimum esse animadvertunt.

2 Corinth. V. usque ad vers. 10.

PARAPHRASIS,

cum scrupulorum quorundam solutione.

IDeo autem dixi, animum nos non despondere, etsi corpus hoc nostrum corrumpatur, & momentaneam levitatem afflictionis nostræ parere nobis excellentissimæ gloriæ æternæ pondus: quia certo novimus, si terrestre hoc nostrum corpus, in quo, veluti domo quadam, habitamus, quodque cujuspiam tabernaculi instar est, cum sit invalidum & mox dissolvendum, destruatur, nos habituros ædificium ab ipso Deo, nempe domum, non quæ manu hominum sit constructa, quæ æterna esse non potest; sed æternam, & ipsis in cælis, ubi nullus est corruptioni locus, duraturam: Tantum enim abest, ut in hoc terreno corpore solida possimus potiri felicitate, ut in eo semper suspiremus ad statum meliorem, id unice desiderantes, ut corpore nostro, quod ex ipsis cælis habituri sumus, tanquam habitaculo quodam superinduamur. (Dico autem, ut superinduamur, si modo in adventu domini vivi ac corpore induti, non vero mor-

vero mortui & corpore hoc exuti deprehendamur: alias enim corpore cæleſti tantum induemur, non ſuperinduemur.) Nam nos quoad in fragili hoc tabernaculo habitamus, dum calamitatibus & afflictionibus premimur, ſuſpiramus: non quod velimus corpus hoc per mortem exuere, ſed potius cupimus glorioſo illo corpore ſuperindui, ita ut mortale hoc corpus abſorbeatur ab immortali, ſeu corpore incorruptibili huic ſuperveniente, & illud undiquaque circumplectente. Neque vero vana hæc ſpes noſtra eſſe poteſt, cum Deus is ſit, qui hunc ipſum in finem nos reformarit, & veluti condiderit, tantæque felicitati deſtinarit; ac præterea, ne quidquam de ea re dubitemus, ſpiritum ſuum, tanquam arrham quandam, dederit. Quapropter ſpe atque fiducia ſemper ſumus pleni, & cum ſciamus, nos, quam diu habitamus in corpore procul habitare atque abeſſe a domino Ieſu, cum quo conjungi debemus: (nam hactenus, quam diu in corpore ſumus, fide tantum felicitatem noſtram apprehendimus; non vero reipſa cernimus, aut oculis uſurpamus:) fiducia, inquam, & ſpe pleni ſumus, & magis nobis probatur, ut migremus è corpore, & ſic habitatum eamus ad dominum: eaque de cauſa id ſtudioſe agimus, ut, ſive in corpore habitemus, ſive ex eo migremus, ipſi placeamus.

Quæritur hoc loco, quid intelligat apoſtolus per vocem ſuperinduendi?

Nos in paraphraſi ſatis oſtendimus, id nil aliud eſſe, quam eum, qui corpore adhuc ſit indutus, immortali corpore ſuperveniente, veluti veſte quadam undique circumplectente, contegi: quo fit, ut corpus illud mortale, quod ab immortali veluti ambitur, ac contegitur, abſorbeatur, & in nihilum redigatur, & ſic immortale tantum remaneat: ſiquidem certum eſt, unum eundemque hominem duplici corpore præditum eſſe non poſſe. Hoc ut pateat, *primum* animadvertendum eſt, ſuperinductionem hanc referri ad corpus noſtrum, quod ex cælo ſimus habituri, ſeu cæleſti illo corpore, tanquam habitaculo, homines certos ſuperindutum iri. Ita enim loquitur Paulus ℣ſ. 2, *habitaculo noſtro, quod ex cælo eſt, ſuperindui deſiderantes.* Habitaculum autem illud eſſe corpus noſtrum, quod ex cælo habituri ſumus, ex oppoſito ℣ſ. 1 ſatis conſtat. Quanquam res ipſa per ſe ſatis eſt manifeſta. Nec poteſt, ut nonnulli arbitrantur, vel potius, quia alias ſententiam ſuam de corporibus noſtris futuris defendere non poſſunt, dicere coguntur, ipſa tantum immortalitas abſtracte ſumpta eo nomine intelligi. Dico abſtracte ſumpta, quia ſi pro corpore immortali ſumatur, hoc ipſum eſt, quod quærimus.

Deinde quod plus ſit *ſuperindui, quam indui*, patet ex collatione ℣ſ. 2, & 3. Aperte enim dicit apoſtolus, tum nos ſuperindutum iri, ſi modo induti, non vero nudi reperiamur. *Indutum* vero eſſe, *& non nudum*, nil aliud ſignificare, quam corpore, nempe mortali, eſſe indutum, tum totius loci circumſtantiæ docent: tum vox ipſa ſuperinductionis, quam ad habitaculum ſeu corpus noſtrum cæleſte referri ante monuimus. Quare induendi quoque verbum ad habitaculum ſeu corpus aliquod, quo circumdati ſumus, referre conſentaneum eſt. Nullum autem reſtat aliud, præter mortale.

Denique oſtendit vox oppoſita *exuendi*, qua in ſequentibus verbis Paulus utitur: eam nihil aliud ſignificare, quam corpus hoc mortale deponere, ſeu mori, omnes, ni fallor, animadverterunt. Nec ſane aliam ſignificationem locus admittit.

Quanquam vero ex his ſatis jam conſtat, ſuperinductionem iſtam non ita eſſe accipiendam, ut corpus illud, quo jam induti ſumus, & quod, tanquam veſte, cæleſti illo habitaculo ſeu corpore circumdari ſeu ſuperindui debet, ſub iſto altero permaneat, ita ut duplici velut veſte homo ſeu hominis ſpiritus indutus cenſeri debeat; ſiquidem duo diverſa corpora, & quidem adeo inter ſe diſſimilia, uni eidemque homini convenire nequeunt: tamen id præterea ex eo confirmatur, quod Paulus ſuperindutionis iſtius modum & rationem explicans ait: *ut mortale abſorbeatur a vita:* mortale autem nihil aliud, niſi corpus eſt. Indicat ergo Paulus, ſuperindutionem iſtam corporis ita fore, ut corpus immortale circumplectens, hoc mortale, velut ignis cujuſdam inſtar, ſtatim abſorbeat ac conſumat; & id tantum in nobis reſtet, quod aptum natum eſt, ut in æternum vivat, & cæleſti tabernaculo induatur.

Ex quo apparet, metaphoram hanc, quæ eſt in voce ſuperinduendi, non in eo conſiſtere, quod homo is, qui dicitur ſuperindutus, duplici veſte circumdatus ſemper maneat: ſed quod tum, cum primum immortali veſte indueretur, alia jam extaret veſtis, quam immortalis illa circumplecteretur: quemadmodum etiam fieri poſſet, ut ſi ignea aliqua veſtis, & contactu alias ſtatim veſtes conſumens, alicujus veſtibus ſuperinjiceretur, recte quidem dici poſſet, eum ſuperindutum fuiſſe, licet interior veſtis contactu igneæ ſuperinjectæ ſtatim fuiſſet conſumpta, & ignea tantum porro remanſiſſet.

Ex verſu 6 & 8 oritur queſtio. Cur Paulus aſſerat, *nos, dum verſamur in corpore, peregre abeſſe a domino*: contra ℣ſ. 8 ita loquatur, ac ſi tum, cum corpore emigramus ſtatim habitatum eamus ad dominum. Nam alias nulla erat cauſa, cur apoſtolus diceret, ſibi magis probari ex corpore migrare, & habitatum ire ad dominum, ſubaudi, quam perpetuo in hoc corpore manere. Nam ſi ii, qui moriuntur, non habitant cum domino ante ultimum diem, nulla eſt cauſa, cur è corpore propterea malit migrare, ut ad dominum habitatum eat; quam in corpore perpetuo manere: ſiquidem mortuus ea in re ſe vivum non antevertat. Ac præterea beatior is videbitur, qui vivit, ac domino, cum quo unus eſt ſpiritus, & quem perpetuo colit, cujuſque præſentiam viciſſim perpetuo ſentit, propior, quam mortuus, qui nihil horum præſtat. Præterea ipſemet Paulus ſupra verſu 2 & 4 optaſſe videtur, ut vivus potius immortali corpore indueretur, quam mortuus; atque adeo, ut uſque ad adventum domini vivus permaneat.

Quod ad prius attinet, reſponderi poteſt, duplici de cauſa eos, qui in domino moriuntur, propiores domino cenſendos eſſe, quam ſint illi, qui in domino vivunt. *Primo* quia illorum ſalus jam in portu eſt; horum adhuc in fluctuoſo mari. Nam qui adhuc vivunt, ii omnes, generatim loquendo, a pietate ac fide deficere, & ſic excidere ſalute æterna poſſunt; qui in domino mortui ſunt, nequaquam. *Altera* cauſa eſt, ad quam apoſtolus fortaſſe

potiſſimum reſpexit, quod cum iis, qui in domino moriuntur, perinde agatur, atque ſi ſtatim ad dominum Jeſum in cælos migrarent. Nam tempus illud, quod inter mortem eorum & vitam futuram intercedit, eorum reſpectu pro nihilo eſt, ejuſque ratio ab apoſtolo hic habetur nulla. Nam quia tempus illud intermedium a mortuis nullo modo ſentitur, perinde iis, cum reſurgent, videbitur, atque ſi nunc primum obdormiviſſent. In iis autem, quæ ad felicitatem noſtram aut miſeriam ei vere contrariam pertinent, non tam ejus habenda eſt ratio, quod revera ſit; ſed quod a nobis ſentitur: cum tota felicitatis & contrariæ miſeriæ ratio in ſenſu noſtro ſit poſita, ita ut quod non ſentitur, propemodum non eſſe cenſendum ſit. A mortuis autem non ſentiri tempus intermedium inter mortem & vitam, adeo eſt manifeſtum, ut, ſi quis contrarium affirmet, ei dicendum ſit, mortuos vivere: quod ſeipſum evertit.

Documentum hujus rei præbet imago mortis, ſomnus; qui quo eſt altior ac profundior, & ſenſus magis devincit, quo minus mutationes ullas advertant, tanto brevior videtur dormientibus. Nam tempus tum ſentitur, cum motus aut mutatio aliqua ſentitur. Ubi mutationis alicujus ſenſus nullus eſt, ibi nec durationis. Unde Ariſtoteles hac de re diſſerens, ait: Quemadmodum in dormientibus nullus eſt mutationis ſenſus aut cognitio, ultimum vigiliæ ſomnum antecedentis momentum, cum primo momento vigiliæ ſomnum conſequentis, ita ab illis, qui dormierunt, conjungi, ut unum illud faciant, & eximant tempus interjectum, quia id ſenſu non perceperint. Sicut igitur, inquit, ſi non aliud eſſet momentum, ſed unum & idem, non eſſet tempus, ita etiam quando non animadvertitur eſſe diverſum, non videtur eſſe tempus, quod eſt interjectum quarto Phyſicorum cap. 2. ex vet. diſtinct. ſecundum Pacium 16. textu 27. Quod igitur in ſomno cernimus, in quo tamen phantaſię noſtrę ſentimus mutationem & imaginum mentis motum, quin etiam corporis ſenſus non prorſus ſtupet, & aliquæ reſtant ſenſionis reliquiæ, id multo magis ad mortem, ubi nulla plane relinquitur ſenſio, tranferendum eſt; ita ut dicere poſſimus, ſomnum brevius reddere tempus, mortem nullum.

Concludendum ergo eſt, perinde agi cum iis, qui in domino moriuntur, ac ſi ſtatim ad dominum migrarent, & ultimum vitæ mortalis punctum idem eſſet cum initio vitæ immortalis. Secus agitur cum iis, qui in carne mortali verſantur, qui, ut revera a domino abſunt, & loci intervallo diſtinguuntur, ita ſe abeſſe reipſa ſentiunt, & miſeriam ſuam, afflictionibus præſertim, ut hic Paulus loquitur, onerati, agnoſcunt, & ad meliorem ſtatum ſemper ſuſpirant.

Quod vero ii, qui adhuc vivunt, alia quadam ratione domino propiores eſſe videntur, quam ſunt mortui, quia nimirum ſpiritu conjungantur, id ad hunc locum, ubi de corporali conjunctione ſermo eſt, nihil facit. Deinde non ſunt comparandi vivi cum mortuis, quatenus hi mortui ſunt, & a domino reipſa abſunt; cum jam docuerimus, hujus temporis nullam hic rationem habendam eſſe: ſed ita conſiderandos, ac ſi ſtatim ad dominum migrarent. Hoc autem modo ſi conſiderentur mortui, nemo non videt, eorum cum domino conjunctionem longe majorem & propiorem eſſe ea conjunctione, quæ eſt inter dominum, & eos, qui ipſi adhuc vivunt.

Hæc, quæ de his apoſtoli verbis nunc diximus, tranſferenda etiam ſunt ad locum Philip. 1. 23: *Cupio migrare, & eſſe cum Chriſto.* Nam ibi quoque ita loquitur Paulus, ac ſi ſimulac moreretur, futurus eſſet apud dominum.

Quod alteram objectionis partem attinet, dicendum eſt, non ita eſſe accipienda verba Pauli, ac ſi ſimpliciter ac quovis modo maluerit ſuperindui, quam exui; ſed eo tacite poſito, ſi dominus Jeſus non ita multo prius ſed intra illud ſpatium, ad quod vitam hanc naturaliter producere poſſet, venturus eſſet. Nam alias poſito eo, quod Dominus Jeſus poſt multa demum ſecula eſſet venturus, id quod Paulus, futurum procul dubio prævidit, maluit is exuere hoc corpus, quam ad illud uſque tempus in fragili hoc domicilio graviſſimis calamitatibus onerato perdurare, & vitam in perpetuis ſuſpiriis exigere. Vel, ſi mavis, ita reſponderi poteſt: Paulum per ſe maluiſſe ſuperindui, quam exuto hoc corpore aliquando tandem indui; ſed per accidens, (hoc eſt, ob diuturnitatem temporis, & afflictionum gravitatem, quas neceſſe foret ſuſtinere, ſi ad illud uſque tempus vivere deberet, quo poſſet ſuperindui, hoc eſt, uſque ad adventum domini Jeſu) hoc illi prætuliſſe, & corpus hoc deponere maluiſſe, quam ſuperindutionem iſtam expectare.

Tertia naſcitur quæſtio de verbis ℣. 9, *ſive incolentes, ſive peregre agentes* &c. an ea ſint accipienda reſpectu *corporis*, an reſpectu *domini*. Nam in ſuperioribus utroque modo fuerunt uſurpata.

℟. Ea proculdubio reſpectu corporis eſſe accipienda: non modo quia ordo verborum, qui niſi aliqua ſuadeat ratio, non eſt temere negligendus; ſed etiam quia ſermonis apoſtolici elegantia & concinnitas id requirit. Alias quod ad rem ipſam attinet, ſententia loci eadem eſt, ſive hoc, ſive illo modo ſumas. Nam quod ad ordinem attinet, prius ponitur vox *incolentes*, quam *peregre agentes*. At ſi priori voce intelligere velis habitationem apud dominum, poſteriori abſentiam a domino, ordinem naturalem rerum verbis iſtis ſignificatarum pervertes. Hoc enim illo neceſſario ordine prius eſt. Quod ad concinnitatem ipſius orationis attinet, non ſatis elegans eſſe videtur, Apoſtolum dicere, ſe ambire, ut jam cum domino habitans ipſi placeret, quod tum diceretur, ſi hæ voces ad dominum eſſent referendæ. Nam non eſt hoc anxie quærendum, ut jam apud dominum ipſi habitantes placeamus; cum hoc illius ſit antecedens ac conditio, adeoque iſto nominato, hoc jam ultro præſupponatur.

At ſi hæc verba ad corpus referas, & ordo erit planus, & omnis verborum inconcinnitas aberit. Perinde enim erit, ac ſi diceres: Nos id ſolicite agimus, ut, ſive vivi, ſive mortui, in adventu domini reperiamur, ipſi placeamus, atque ita præmio nobis deſtinato donemur. Poteſt & hæc addi ratio, quod in his verbis continetur πρόσκομμα ſeu confectarium concluſionis argumenti Paulini, quod in ſuperioribus verbis exſtruxerat. Quæſtio enim erat, an ſatius ſit manere in corpore, quam migrare? concludit (apoſtolus) Paulus, ſa-

lus, ſatius eſſe migrare, quam in eo manere. Medius terminus eſt, quia is, qui manet in corpore, peregre abſit a domino; & contra qui migret ex eo, habitatum eat ad dominum: quod poſterius concluſioni argumenti ſui ℣ſ. 8 adjecit Paulus.

Neque enim quæſtio erat apoſtolo, an ſatius ſit habitare apud dominum, quam peregre ab eo abeſſe. Quis enim hoc neſcit? Quapropter cum concluſio hæc ſit, ſi plene explicetur, ſatius eſt migrare è corpore, quam in eo manere: apparet in conſectario hujus concluſionis, in quo verba è concluſione tranſſumuntur & repetuntur, vocem manendi ſeu incolendi, & migrandi ad corpus, non ad dominum debere referri.

JOHANNIS V. verſ. 21.

EX his verbis domini Jeſu colligi poteſt, eum, quod attinet ad vivificationem mortuorum, non ita eſſe adſtrictum legibus, ut nil hac in parte ejus arbitrio liberæque voluntati ſit relictum. Alias enim non poſſet dici, eum vivificare quem vult. Quæ verba omnino poſtulant; ut domino Jeſu libertas aliqua fuerit permiſſa, in eligendiis iis, qui ab ipſo ſint vivificandi, liceatque illi quoſdam ad eam rem eligere, quoſdam repudiare. Idem poſtulat & regia Chriſti poteſtas. Rex enim non eſt, qui ita legibus eſt adſtrictus, ut nil, niſi quod iis ſit definitum, ipſi liceat agere.

Is enim tantum ſervus eſt ac miniſter eorum, qui leges illi fixerunt, & quorum utilitati eæ ſunt comparatæ. Idem requirit ſeſſio ipſius ad Dei dexteram, quæ aliqua ex parte ſupremam, & a ſuperiori poteſtate non definitam ac limitatam poteſtatem complectitur. Adde, quod, ſi dominus Jeſus ita eſt adſtrictus legibus divinis, ut voluntas ejus per omnia ſit legibus adſtricta, & ſic eatenus nequaquam libera: nil miſericordia ejus, &, ut ita loquar, συμπάθεια prodeſt: quam tamen illi Deus conſulto voluit ingenerari, deque ea nobis conſtare, ut tanto firmiorem de auxilio, quod ab eodem requirimus, ſpem conciperemus. Atqui ejus affectus erga nos nulla erit vis, nec ulla major ex eo ad nos manabit conſolatio, quod domini Jeſu, qui non modo natura nobiſcum conjunctus eſt, ſed etiam animam ſuam pro nobis poſuit, & nos fratres ſuos appellare non erubeſcit, curæ ſimus commendati, & ſalus noſtra univerſa in ipſius manu ſit poſita: quam ſi Deus ipſemet ſua perſona hæc omnia adminiſtraret. Hoc enim pacto non magis moveri poſſet domini Jeſu voluntas, ad nos juvandos, quam ipſæ leges, quibus eſt adſtricta: niſi quod domini Jeſu voluntas id exequeretur, quod leges omnino juſſiſſent; &, cum leges illæ a Dei erga nos voluntate & affectu fuerint profectæ, tantus eſſe domini Ieſu affectus, quod ad vim & affectum attinet, quantum in ipſo Deo concipere poſſumus.

Verum conſiderandum eſt, quouſque hæc libertas ſeu abſoluta Chriſti poteſtas extendatur; & quatenus rurſum legibus ſit adſtricta. Atque ut ab hoc poſteriori initium faciamus, ſiquidem dominus Ieſus ſuprema poteſtate a patre ideo donatus eſt, ut ipſius de ſalute noſtra voluntatem ad exitum perducat; Dei voluntas eſt, ut ii tantum, qui per Chriſtum in ſe credant, ſerventur, cæteri damnentur: conſequitur, eatenus domini Ieſu poteſtatem limitatam eſſe, quatenus neminem, niſi in ſe ac in ipſum Deum credentem ſervare poteſt, cæteros vero damnare. Breviter fœderis novi legibus, quæ non a Chriſti, ſed Dei voluntate ſunt profectæ, (Deus enim doctrinam illam, in qua tota novi fœderis ratio continetur, domino Jeſu promulgandam primo tradidit: unde is eam non ſuam, ſed patris ſui, a quo ſit miſſus, doctrinam eſſe dixit) poteſtas domini Jeſu eſt definita. Fœdus enim novum credentibus in Chriſtum ſalutem promittit; cæteris exitium minatur. Jam quia fides in Chriſtum in ejuſmodi novi fœderis doctrina eſt deſcripta, & leges certæ a Deo ſunt fixæ, illis omnibus obſervandæ, qui fidem iſtam ſalutarem habere velint: illas quoque mutare, aut ab iis in judicando diſcedere domino Jeſu non licet. Veruntamen ut id, quod priori loco propoſuimus, etiam exequamur, quia generalis novi fœderis lex de credentibus ſervandis & incredulis damnandis, vel ſecundum rigorem accipi poteſt, vel etiam ſecundum quandam æquitatem; quæ iterum latitudinem quandam habet, prout a jure ſtricto, vel longius, vel minus longe recedit, & benignitatem juſtitiæ nunc magis, nunc minus miſcet, ſeveritatemque temperat; hic primum libertatem arbitrii & poteſtatis domini Jeſu locum habere cenſendum eſt: ita ut, qui, ſi ſtricte novi fœderis leges ſumantur damnari poſſet, quia nimirum aliquid fidei ipſius defuiſſet, æquitate & benignitate domini Jeſu ſervari queat. Itaque quouſque æquitas in accipiendis novi fœderis legibus & decretis locum habet, eouſque poteſtas ipſius extenditur. Habet autem æquitas locum ibi, ubi fides eſt, hoc eſt ſpes immortalitatis firma, per Chriſtum in Deum collocata, ejuſmodi pietatem ex ſe pariens, ut quis præcepta domini Jeſu, quæ cognita habet, pro viribus exequatur. At fieri poteſt, ut quis non omnia præcepta domini Jeſu habeat cognita, & ſic non omnia exequatur, executurus ſi cognita haberet.

Quanquam autem iſta ignoratio legum univerſalium non prorſus hominem excuſat, nec omni culpa vacat; interdum tamen aliqua ſaltem excuſatione ac venia digna eſt, nempe ſi quis exiguam habeat ad aliquod præceptum cognoſcendum occaſionem, aut per ſeipſum inquirendi facultatem; ſi quis eo loco vivat, ubi contrarium vel ab omnibus, vel a maxima parte doceatur; iſque doctrinam aliquam falſam, quæ iſti cognitioni obſtat, cum materno lacte tacite imbiberit; ſi rationes in ſpeciem plauſibiles, quas ſolvere ipſius non ſit, obſtent, præſertim ſi appareat, tale aliquid, quod præcepto illo Chriſti prohibetur, a Deo ſub lege vel aperte permiſſum, vel etiam præceptum fuiſſe, ita ut divina autoritas homini ad præcepti illius cognitionem aliquo modo obſtet; contra vero verba, quibus dominus Jeſus præceptum illud complexus eſt, videantur aliquam aliam explicationem admittere: quale eſt verbi gratia præceptum de vindicta, ne per magiſtratum quidem repetenda, & ſi quid eſt ſimile. Hujuſmodi ergo præcepti ignoratio & neglectus fidem ejuſmodi hominis reddit imperfectam, & ſi rigida

cum eo ageretur, etiam vi novi fœderis posset eum a salute æterna excludere. Sed æquitas benignitasque domini Jesu ei succurrere potest; præsertim si ejusmodi homo aliis virtutibus insigniter excellat, atque imprimis charitate, de cujus vi superius alicubi disseruimus.

Idem fortasse statui de eo potest, qui affectum aliquem ante peccatum, quod hominibus alias solet esse familiare, nec ita turpe, ut ipsa hominis ratio prorsus ab eo abhorreat, non ita devicerit, ut habitum istius virtutis, quæ in illo affectu domando cernitur, aut peccato illi opponitur, comparasse dici queat: in eo tamen affectu aut vitio domando laboraverit, sed vel ob naturæ pravitatem quandam, & ad vitium istud proclivitatem; vel ob inveteratam consuetudinem, quæ nonnunquam ipsa natura est robustior, vel ob alia externa impedimenta validaque ad peccandum incitamenta illud prorsus expugnare nequierit. Huic quoque si alias virtutibus egregiis sit ornatus, si velit, dominus Jesus misericordiam ostendere potest: si aliorum precibus adjuvetur.

Aliorum graviorum vitiorum alia est ratio, & prout peccati alicujus turpitudo vel ob ipsius rationis naturalis judicium, vel ob apertum domini Jesu mandatum est manifestior, tanto minus hominem excusat. Hoc tantum addimus, fieri nonnunquam posse, ut peccatum aliquod, natura ipsius inspecta, sit altero gravius: facilius tamen condonari possit, quia plura, quo minus illud pro peccato agnoscatur, obstant. Quod fit inprimis, cum peccatum aliquod ab iis, qui res divinas tractant, & sapientiæ cælestis nomine maximam autoritatem obtinent; pro particula aliqua cultus divini habetur. Quanquam hac de re haud temere quidquam statuendum est. Necesse foret insignem alias hujusmodi hominis esse probitatem, & in Deum Christumque amorem, cui tale peccatum condonari a domino Jesu deberet: præsertim cum dixerimus, licere domino Jesu non tantum aliqua ex parte eligere vivificandos; sed etiam repudiare. Hæc ergo prima esse videtur & maxima libertatis domini Jesu in salutis nostrę negotio pars; eaque videtur regię potestati convenientissima. Regum enim proprium est aliquid de stricto jure, etiamsi illud non pro summa injuria, ut vulgo docent, imo ne pro injuria quidem habendum sit, remittere, & benignitate quadam legum vim temperare.

Altera & priori admodum vicina istius libertatis seu ἐξουσίας pars in spirituali vivificatione cerni videtur. Ea vero nihil aliud est, quam quod homines ignorantię & peccatorum tenebris oppressos lucę veritatis cælestis pro voluntate sua collustrat, & ex hac animæ morte velut in vitam revocat. Qua in re late patet domini Jesu potestas. Licet enim ei quibus vult, quando, & per quos vult, quo denique libet modo, veritatis cognoscendæ occasionem ac facultatem præbere, & ad quæ vult regimina, provincias, urbes, homines, euangelium suum mittere aut transferre. Et licet homines probi animi, qui ejus oves jam dici possint, ut ex capite 10 Johannis constat, ejus curæ hac in parte potissimum sunt commissi: tamen licet domino Jesu ad eos quoque euangelium suum mittere, qui apti sunt, ut tales fiant, nondum autem reipsa sunt. Deinde inter eos ipsos, qui probi sunt animi, licet illi discrimen aliquod facere, ut aliis prius, aliis posterius aliis majorem, aliis minorem euangelii cognoscendi præbeat occasionem. Et hac quidem in parte tanta esse videtur domini Jesu libertas, ut non semper iis, qui probiores sunt censendi, utpote qui externam & morum quandam integritatem, quæ quidem in homines euangelii ignaros cadit, cum animi sinceritate conjungunt, aut prius, aut majorem largiatur euangelii cognoscendi occasionem: sed interdum iis, qui animi quidem probitate aliqua sunt præditi, sed moribus & factis externis admodum sunt corrupti: cum possit interdum non minor, imo & major ex horum conversione Deo Christoque nasci gloria, quam ex illorum. Et hæc libertatis imperii Christi pars cum superiori in Johannis illo loco conjungi potest: præsertim cum paulo inferius etiam de spirituali vivificatione mortuorum, quam is voce sua effecturus erat, sit sermo.

Sunt præter hæc alia etiam, in quibus potestas Christi ἐνεργείας & legibus superioris potestatis non adstricta cernitur, idque potissimum in gubernatione ecclesiæ jam constitutæ. Nam etsi ejus gubernatio hac generali lege sit adstricta, ut ea ad ecclesiæ, modo ne sit contumax, salutem tota dirigatur, si contumax fiat atque esse pergat, ea gravissime puniatur, ac tandem rejiciatur: tamen quia hæc lex admodum est generalis, multa specialia ac singularia sub ea comprehensa ipsius arbitrio libero sunt permissa.

Primum ergo videndum est, quæ libertas sit domini Jesu in ecclesia officium suum faciente; in quam quidem nil nisi beneficia sua confert, etsi nonnunquam secus videatur gubernanda.

Deinde quænam in ecclesia ab officio recedente.

Quod ad prius attinet, siquidem diximus dominum Jesum eam gubernare ecclesiam, quæ officium faciat, benefaciendo, tum in beneficiis vel in eam universam, vel in certas aliquas personas, quæ in ea existunt, libertas illa versabitur. Poterit ergo dominus Jesus pro suo arbitrio ecclesiam aliquam nunc majori, nunc minori spiritualium, quin etiam temporalium beneficiorum copia donare: quanquam temporalia parcius in ecclesiam conferre solet, & non nisi pro necessitate pietatis aut veritatis promotioni aliquo modo serviente.

Potest etiam pro arbitrio suo necessaria sua in ecclesia distribuere, & vel hos vel illos homines ad publica in ecclesia munera excitare, eosque donis suis ad eam rem necessariis instruere; quin etiam actiones illas, sive omnibus communes, sive aliquibus peculiares, ad cultum divinum seu religionis promotionem aliquo modo pertinentes, quarum infinitus est numerus, pro voluntate sua dirigere.

Præterea quod ad mala seu afflictiones attinet, eas præsertim, quæ ad explorandam Christianorum hominum fidem in Deum, patientiam, pietatem pertinent, quales inprimis eæ sunt, quibus ob veritatis professionem ac pietatis studium sunt obnoxii, eas nunc Christus a piis, pro arbitrio suo, eo, quo placet, modo ac ratione avertit; nunc remittit, nunc mitigat, nunc intendit, prout nominis sui gloriæ & suorum saluti conducit: & simul etiam vires ad eas sustinendas subministrat; idque non uno modo, nec eadem mensura; aliis externa ad patientiam ac constantiam sufficiunt me-

ciunt media, ut admonitiones, exempla, & ſi quæ ſunt alia, quæ aliquid hic poſſunt; aliis interius divini ſpiritus robur indendum eſt. Unde videmus, interdum eos, qui alias fuere imbecilliores, majori cum alacritate & gaudio tormenta ſuſtinere, quam eos, qui alias fortiori fuerunt animo, & ad patiendum proniores.

Quod ad poſterius attinet, hoc eſt, ad modum illum gubernandi eccleſiam officium ſuum non facientem, qui quidem ejus ſit proprius (nam alias hujuſmodi etiam eccleſiæ quædam ſunt cum priori ſeu officium faciente communia, cum non ſtatim, ubi officium eccleſiæ vel ceſſat, vel langueſcit, beneficentia etiam Chriſti deſinat) ut is rectius intelligatur, eccleſia iterum diſtinguenda eſt in eam, quæ non ſit plane contumax, ſed ſanabilis; & in eam, quæ contumax, & ita inſanabilis jam ſit, vel evadat.

In priori gubernanda duplici potiſſimum ratione cernere licet libertatem poteſtatis Domini Jeſu.

Nam primum tempus certum pro arbitrio definire poteſt, intra quod, niſi reſipiſcat, ab eo puniatur.

Deinde in ratione & modo, quo eam eccleſiam ad reſipiſcentiam reducere conatur, pro voluntate ſua agit.

Nam nunc lenioribus, nunc aſperioribus uti poteſt ad eam rem perficiendam mediis. Lenioribus, ſi verbi gratia vel beneficiis aliquibus eos ſibi devinciat: vel pios homines & zelo divinæ gloriæ fervidos excitet, qui eccleſiam illam emendent. Aſperioribus, ſi vel terrorem pœnarum, vel ipſas pœnas illis immittat atque infligat, in quibus ipſius caſtigationibus, tum quod ad afflictionem genera attinet, tum quod ad modum & perſonas, quas illæ proxime attingunt, magna & prope infinita eſt varietas, in qua libera Domini Jeſu voluntas verſatur.

Quod ad eccleſiam contumacem, & tempus emendationi ſuę præſtitutum negligentem attinet, eam a Domino Jeſu certum quidem eſt puniri; ſed id variis modis fieri poteſt. Qua itidem in re ejus libertas cernitur.

Nam vel cæcitate ſpirituali homines hujuſmodi puniri poſſunt; vel pietatis exercendæ occaſio & facultas eripi; aut aliis graviſſimis Dei ſuppliciis in hoc ſeculo ſubjici queunt. Quod idem de iis quoque dictum volumus, quibus cum lux veritatis affulſiſſet, eam tamen recipere noluerunt. Nam ibi quoque varietas judiciorum divinorum locum habet, & ſua quoque libertas voluntatis ac poteſtatis Domini Jeſu. Id enim in univerſum notandum eſt: quandocunque leges a Deo fixæ, quibus poteſtas Domini Jeſu circumſcribitur, in circumſtantiis quibuſcunque varietatem admittant, ita ut legibus illis ſalvis aliquid vel fieri vel omitti queat, & ad finem, ad quem gubernatio Chriſti ex Dei voluntate tendere debet, pluribus poſſit perveniri mediis, ibi ſemper libertati voluntatis Domini Jeſu ejuſque arbitrio electionem eſſe permiſſam.

Illud tamen addimus, quod non tantum generalibus legibus poteſtas Domini Jeſu a Deo ſit circumſcripta, ſed etiam ſpecialibus quibuſdam ipſius decretis, quæ Chriſto mutare non licet: qualia ſunt ea, quæ in apocalypſi ſunt deſcripta, aut fortaſſe etiam in propheticis ſcriptis olim deſignata. Quanquam plerumque ſunt ejuſmodi, ut in iis rurſus magna rerum ſit varietas. Et licet aliquatenus rerum circumſtantiæ ſint definitæ, ut tempus, præſertim laxius ſumtum, regiones, urbes, & ſi quæ ſunt ſimilia: tamen alia ratione, quæ ab ipſo Deo non ſit definita, poteſtas libera Domini Jeſu apparere poſſit.

Ad ſingularia etiam hæc a Deo decreta, vel decernenda, jure referimus ultimi judicii diem, quem pater in ſua poteſtate poſuit.

Locuti autem hactenus ſumus de libertate Domini Jeſu in ipſos tantum homines, & ea quæ in hominibus cernuntur; intelligi autem facile poteſt, etiam in gubernatione rerum inviſibilium, ut angelorum, dæmonum, eam locum habere.

Ad Hebræos II verſ. 14.

Quæritur hoc loco, Quo ſenſu de Diabolo dicatur, eum habere imperium ſeu robur mortis?

Duplici autem modo id videtur explicari poſſe.

PRimum ita, ut vox mortis non ſubjectum iſtius imperii; ſed effectus aut finis ſtatuatur: quaſi dicat qui habet imperium mortiferum & hominibus exitiale. Qua ſententia admiſſa imperium hoc loco intelligendum videbitur, quod diabolus habet in homines hujus mundi: ob quod Deus & princeps hujus mundi dicitur. Quemadmodum enim Dei imperium in homines ſibi ſubjectos eſt ſalutare, & vitam eis affert: ita contra diaboli imperium in homines ipſi parentes tantum ad eorum exitium & interitum eſt paratum. Eſt enim diabolus homicida ab initio. Unde ſatis patet, eum univerſam poteſtatem in homines ad eorum cædem & perniciem ac mortem conferre.

Poteſt autem mortis nomine non tantum intelligi mors æterna, (quanquam ea proculdubio potiſſimum hoc loco deſignatur) ſed etiam quævis alia mors, quæ peccati ſolet eſſe pœna, & eorum interitum ſecum trahere poteſt, & ad eorum felicitatem intervertendam videtur ſpectare. Hac ratione ea vox mortis intelligi videtur in libro ſapientiæ 2. 24, cum dicitur, diaboli fraude mortem in mundum eſſe ingreſſam.

Duplici autem ratione ſatanas mortem hanc inferre poteſt: Primum, dum omnem ſuam poteſtatem eo confert, ut homines ad peccata impellat, & ſub eorum dominio retineat. Unde poſtea ex decreto divino mors æterna, aut alias infelix & interitum ſecum tractura conſequitur.

Deinde, dum iſtius decreti divini aliqua ex parte executor eſt. Nam licet ille mortem æternam per ſe non videatur inferre poſſe: tamen vel per ſe, vel per homines ſibi addictos mortem per ſe quidem temporalem, & aliqua ratione violentam aut præmaturam; ſed tamen talem, quam naturaliter æternus interitus neceſſario conſequatur, niſi Dei potentia ejus vim cohibeat, & hominem ab æterna morte vindicet, Deo permittente, hominibus poteſt afferre.

Deinde ita poſſunt verba iſta divini autoris accipi, ut mors ſtatuatur illius imperii vel roboris ſubjectum, circa quod occupetur; ut ſenſus ſit: Diabolum in ipſam mortem habere quoddam imperium, vel ſaltem robur

& vires eam hominibus inferendi. Quod quatenus verum ſit, modo explicuimus. Nam nec quamvis mortem per ſe inferre poteſt hominibus diabolus, nec niſi a Deo permittatur. Fuit autem poteſtas hæc ſatanæ ante Chriſti mortem, &, quod conſequutum eſt, imperium valde magnum & latiſſime patens. Unde plerique homines ejus imperio oppreſſi per totam vitam timore mortis, per quam & æterna & violenta per ſe ad interitum ſpectans, intelligi poteſt, obnoxii erant ſervituti: qua ſervitute & metu, per Chriſti mortem & conſecutam exaltationem fuerunt liberati, deſtructo diabolo, qui mortiferum hoc haberet atque exerceret imperium, hoc eſt, ejus imperio facto: qua de re loquitur etiam Chriſtus Joh. 12. 31, dum ait: Nunc judicium eſſe hujus mundi, principem hujus mundi ejectum iri foras. Quia nimirum inſtante jam morte, &, quæ eam conſequi deberet, exaltatione, mox futurum eſſet, ut mundus hic veluti ab injuſto ſatanæ imperio ac tyrannide vindicaretur, ipſeque hujus mundi princeps ex regno ſuo ejiceretur.

Ad Hebr. III. verſ. 3, 4.

OStendere in his verbis vult divinus autor, Chriſtum longe majore dignum eſſe habitum honore, quam Moſes, tali argumento, vel potius aſſertione, quæ diſtantiam & eminentiam Chriſti præ Moſe ratione honoris & dignitatis explicat: ex qua tale argumentum poteſt exſtrui, quod in ea tacite continetur.

Quanto majorem gloriam habet is, qui conſtruxit domum, quam domus ipſa; tanto majorem habet gloriam Chriſtus præ Moſe.

At is, qui domum conſtruxit, longe majorem habet gloriam, quam domus ipſa.

Ergo etiam Chriſtus præ Moſe.

Probatio majoris ab autore non exprimitur in his verbis: ſed nos eam mox ſubjiciemus.

Minor eo probatur, quod is, qui omnia, atque adeo etiam hanc domum, de qua ſermo eſt, nempe populum divinum, conſtruxit, ſit Deus. At nemo neſcit, infinitis partibus majorem eſſe Dei honorem, quam populi divini ab ipſo conſtituti.

Jam quod ad majorem attinet, ejus hoc eſt fundamentum: quia eadem eſt ratio quoad honorem & dignitatem Chriſti ad architectum illum, hoc eſt Deum, quæ Moſis ad Deum: quare eadem quoque eſt ratio quoad dignitatem Dei ad domum, quæ Chriſti ad Moſen. Antecedens hujus majoris poſtea oſtendetur. Eſſentiæ ratio ut intelligatur, conſideranda eſt breviter analogiæ ſeu proportionis geometricæ, qualem hoc loco conſtituit autor, natura.

Analogia eſt rationum ſimilitudo.

Rationem autem voco duorum terminorum ſeu rerum inter ſe reſpectum.

Terminorum autem illorum alter, qui priori loco ſumitur antecedens; alter, qui poſteriori, conſequens.

Quando ergo reſpectus inter duos terminos, qui unam rationem conſtituunt, eſt ſimilis reſpectui aliorum duorum terminorum; tum analogia eſſe dicitur: & ſi habeatur ratio in iſta collatione terminorum ejus, quod alter terminus alterum ſuperet, & ſic modus quo alter alterum ſuperet in utraque ratione ſit idem, tum proportio hæc geometrica dicitur. Exemplo res fiet manifeſtior.

Sint termini quatuor, 8. 4. 6. 3. Singuli horum numerorum termini dicuntur. Duo priores unam rationem conſtituunt, duo poſteriores alteram. Eſto autem hic rationum ſimilitudo, quæ proportio dicitur. Nam ſimilis eſt utrobique terminorum inter ſe reſpectus: & quemadmodum ſe habent 8 ad 4, ita & 6 ad 3, quia prior utrobique numerus poſteriorem bis in ſe continet, & ſic duplo ſuperat. Unde patet hanc eſſe proportionem geometricam. Jam proportio hæc ita propoſita directa dicitur, ex qua alia poteſt exſtrui indirecta; quæ Græcis ἐναλλὰξ dicitur; & ex hac vice verſa: ἐναλλὰξ enim eſt ſeu commutata, quando antecedentem terminum prioris rationis cum antecedente poſterioris conjungo, itemque conſequentem illius cum conſequente hujus. Et ſi tum proportio recte procedat, & maneat nihilominus rationum ſimilitudo, apparet priorem etiam proportionem ſeu directam, ex qua hæc nata eſt, recte fuiſſe inſtitutam: ut hoc loco: Quemadmodum ſe habet 8 ad 6, ita 4 ad 3. Nam quemadmodum octonarius numerus ſenarium quarta ſui parte ſuperat, ita etiam quaternarius ternarium. Apparet ergo, priorem proportionem, quæ primo loco fuit inſtituta, fuiſſe bonam.

Transferamus hoc ad rem noſtram. Termini proportionis ab autore inſtitutæ ſunt quatuor: architectus, domus, Chriſtus, Moſes. Analogia directa eſt: quemadmodum architectus dignitate ſuperat domum; ita Chriſtus Moſen. Ἐναλλὰξ ſeu commutata, ex qua priorem illam recte inſtitutam fuiſſe probatur, ea eſt, quam ſupra poſuimus: Quemadmodum ſe habet Chriſtus ad architectum ſeu Deum, & contra: ita Moſes ad domum. Id quod nunc probandum eſt.

Probatur autem ea ratione, quia Chriſtus architecto illi dignitate propemodum par eſt. Nam cum illo in domo illa exſtruenda ita fuit conjunctus, ut prope idem cum illo hac in parte cenſendus eſſet: ſiquidem ejus nomine & loco eam conſtruxit. Unde etiam factum, ut ratione autoritatis, quæ ex illo opere conſequitur, ei propemodum par ſit, & fere eandem in domum illam poteſtatem habeat. Differentia in illo eſt, quod architectus ille, per excellentiam ita dictus, prima fuerit ejus rei cauſa, propriaque virtute eam rem perfecerit: unde in autoritate etiam conſecuta eſt ſimilis differentia. Architectus enim ille tanquam paterfamilias & ſupremus abſolutuſque Dominus iſtius domus in ea imperat: Chriſtus tanquam filius poteſtatis patriæ hæres, ab eo dependens eique ſubordinatus. Simili ratione Moſes domui Dei dignitate fuit proximus, ac propemodum par: cum eſſet pars præſtantiſſima ac nobiliſſima illius domus, tantam in ea autoritatem obtinens, ut propemodum imperare in ea dici poſſit. Unde etiam dicitur in ſacris literis eum inſtar regis fuiſſe. Talia autem populi alicujus membra, licet dignitate aliqua a toto populo

conjunctim

conjunctim ſuperentur; ei tamen non multum cedunt. Ceſſit autem Moſes domui dignitate eatenus potiſſimum, quatenus ſervus Dei fuit, in populi iſtius utilitatem in primis conſtitutus, ut mandata *Dei* ad populum illum deferret: licet interim autoritate ſingulis emineret, eaque a Deo non tantum propter alios eſſet donatus, ſed etiam propter ſeipſum, ut virtutis ſuæ ac fidei in Deum, de qua Hebr. xi, præmium referret.

Quare cum videamus proportionem hanc poſteriorem, quæ commutata eſt, recte procedere, concludendum eſt, illam quoque, quæ in autoris divini verbis continetur, recte fuiſſe ab eo inſtitutam:

Iſtud, ut vis argumentationis, quæ in verbis autoris tacite comprehenditur, adhuc magis appareat, addere libet: non recte autorem Chriſtum cum Deo dignitatis ratione æquiparaturum fuiſſe, ſi Chriſtus in architectura domus Dei tantum inſtrumenti ac manuarii opificis inſtar fuiſſet: quod nil, niſi quatenus opificis manus eum direxiſſet, aut quæ architectus ſigillatim mandaſſet, hac in parte egiſſet: ſed neceſſe eſſe, ut Dominus Jeſus ſtructuræ iſti cum plena autoritate ac poteſtate præfuerit; ita ut alter propemodum architectus cenſeri poſſet, ob ſubordinationem; non cum ſupremo architecto idem. Quod ſimiliter ad autoritatem, quam Dominus Jeſus in domo jam conſtituta habet, transferendum eſt: qua de re in loco Joh. 5 jam diximus. At Moſes in ſingulis actionibus ex præſcripto divino pendebat; nec propriam aliquam in divinum populum autoritatem poteſtatemque habebat. Unde merito ſervus tantum, cum Chriſto comparatus, eſſe dicitur. Servi enim eſt in ſingulis actionibus a ſuperioris juſſu ac præſcripto pendere.

Ex hac autem hujus loci interpretatione patet, nil eſſe neceſſe, ut Chriſtus hoc loco Moſis architectus eſſe cenſeatur. Neque enim autor hic vel Chriſtum architectum vocat; vel Moſen domum ab aliquo conſtruſtructam, nedum ut eam a Chriſto conſtructam dicat.

Etiamſi autem tacite hic indicatur, Chriſtum quoque opificem eſſe domus, nempe divinæ; & Moſen partem quandam domus divinæ fuiſſe: non tamen neceſſe eſt, ut Chriſtus architectus fuiſſe cenſeatur illius ipſius domus, cujus pars Moſis fuit; ſeu, quod eodem recidit, jam eo tempore, quo Moſes vixit, vel quod Moſen anteceſſit, domum Dei conſtruxiſſe. Satis enim eſt, Chriſtum domum ei ſimilem, cujus pars fuit Moſes, imo longe nobiliorem, conſtruxiſſe. Eadem enim argumenti ab autore propoſiti, ad Chriſti præ Moſe dignitatem oſtendendam, vis erit, vel etiam major. Neque cuiquam mirum videri debet, tam diverſos populos Dei, vel, ut ad autoris verba loquamur accommodatius, Dei domos confundi ab autore divino, ac eodem nomine, non ſecus ac ſi eædem fuiſſent, comprehendi. Solent enim autores divini id facere in rebus ſimilibus, quarum altera alterius typus fuerit, & altera in alterius locum ita ſucceſſerit, ut prior non tam deſiiſſe, quam in meliorem ſtatum traducta eſſe videatur: quemadmodum hoc loco ubi de populo Dei ſermo eſt, accidit. Sic Iſraëlis, hoc eſt, populi Iſraëlitici, qui idem quoque divinus eſt, & circumciſionis ſeu circumciſorum nomine, & populus ille carnalis ab Iſraële propagatus & corpore circumciſus ſolet appellari, & Iſraël ſpiritualis, interne circumciſus.

Quanquam illud quoque dici poteſt, non eſſe omnino neceſſe, ut tacite ſaltem in verbis autoris divini ſubaudiatur, Chriſtum etiam fuiſſe domus architectum. Satis enim eſt ad vim ac robur argumentationis, in verbis divini autoris comprehenſæ, Chriſtum architecto, quacunque tandem de cauſa, æqualem eſſe & parem: ſubordinatam tamen cum eo poteſtatem & autoritatem obtinere. Obtinere autem inde apparet, quod in ſequentibus addit autor eum filium, nimirum illius Architecti, eſſe, & ſic hæreditario quodam jure paternarum iſtarum ædium Dominum. Sic etſi pater alicujus ſine filio, imo antequam filius etiam ſibi naſceretur, domum aliquam ſibi conſtruxerit, ac pararit: nihilominus tamen filius hæreditario jure Dominus iſtius domus poſtea evadit.

Reliquum eſt, ut paraphraſi brevi verba hæc illuſtremus.

Ita igitur dicere videtur divinus autor:

Ideo vero vos moneo, ut diligenter conſideretis legatum & ſummum ſacerdotem confeſſionis veſtræ Jeſum Chriſtum; ſeu dignitatem æſtimetis ejus, qui aliquando ad religionem hanc, quam profitemini, promulgandam miſſus eſt a Deo; & qui nunc apud Deum in cælis degens iis quæ ad religionem hanc ſpectant adminiſtrandis, eſt præpoſitus, quia hic tanto majore dignitate & gloria præ Moſe donatus eſt, quanto major eſt dignitas atque honor ejus, qui domum conſtruxit, quam ipſius domus. Nam omnis domus ab architecto conſtruitur, atque adeo etiam hæc, quam nos hoc loco intelligimus, quæ nil aliud, quam populus divinus eſt. At vero is, qui hæc omnia, quæ ad Dei cultum ullo modo pertinent, conſtruxit, ipſe Deus eſt: de quo nemo neſcit, quanto majorem is præ ſuo populo habeat dignitatem ac gloriam. Quare ſi pari ratione Chriſtus ſuperat Moſen, qua Deus ſuum populum: nemo non cernit, quanto major ſit Chriſti præ Moſe dignitas.

SEQUUNTUR QUÆSTIONES ALIQUOT AB EODEM ENODATÆ.

QUÆRI POTEST,

Cur Deus religionem Chriſtianam non curarit certa methodo totam explicari, & veluti in artem quandam redactam literarum monumentis conſignari?

ID enim videtur eo facere potuiſſe, ut & certius doctrina illa ab omnibus cognoſci, & facilius addiſci, & denique incorruptius conſervari poſſet, quam nunc per tot libellos membratim quodammodo ſparſa

do ſparſa ac late diffuſa, nec tam facile, nec ſine erroris periculo videatur erui atque addiſci poſſe; & longe proclivius ſit aliquid ei alienum aſſuere, aut ex ea quippiam omittere, quod vel additum, vel detractum integritatem illius vitiare queat.

Reſpondemus, cauſam hujus rei non unam afferri poſſe.

Prima eſt, quod Deus videatur ingenio ac conſuetudini tum eorum, per quæ Chriſti religionem, tum voce, tum ſcriptis, propagari curavit, tum vero quibus illam primo tradi juſſit, indulgere voluiſſe. Etenim Judæi, è quorum numero fuerunt omnes apoſtoli, omneſque ſcriptores ſacri, & quibus etiam primo Chriſtus fuit annunciatus, libris methodice ſcriptis nedum ſcribendis, non aſſueverant. Omnia, quæ apud ipſos vel olim tradebantur, præſertim ad religionem & mores pertinentia, vel etiam hodie vulgo traduntur, non eam methodum atque ordinem, quem logici obſervandum docent, ſequuntur; ſed aut meris conſtant ſententiis, aut ſententiis ſimul & hiſtoriis, quibus ſententiæ ſunt intertextæ: atque adeo ipſam legem Moſaicam, cui ſeſe accommodare ſcriptores, novi fœderis par fuit, eo modo traditam videmus. Quanquam idem in aliis quoque veteris teſtamenti libris videre quivis facile poteſt. Nam & tum temporis, cum lex ſcriberetur, rudis erat populus Hebræus, & ſubtilioris illius philoſophiæ, ejuſque partis, quæ ad diſſerendi accurationem ac ſubtilitatem pertinet, ignarus. Et licet etiam inter orientales illas gentes, quas Græci barbaras appellare ſunt ſoliti, philoſophia poſterioribus ſeculis culta fuiſſe videatur; ea tamen illarum gentium ſapientia in ſententiis tantum ipſis videtur conſtitiſſe; nec certis legibus digeſta, ſed confuſa; uti in ſententiis Siracidis aut ipſius Salomonis cernere eſt. Noluit autem Deus eam facultatem miraculoſe indere apoſtolis aliiſque euangelii præconibus, ut qui de methodo ne audiviſſent quidem unquam, ii poſtea accuratiſſima (talem enim neceſſe fuiſſet eſſe eam, quæ divinitus proficiſceretur) & philoſophicam etiam ἀκριβειαν excedente methodo illud comprehenderent aliiſq; proponerent: quin potius ſimpliciſſimo dicendi diſſerendique genere uti eos voluit, ut eorum omnis docendi ratio a philoſophiæ inventis longe videretur abeſſe. Cujus rei cauſam colligere licet ex illis, quæ Paulus 1 Cor. 1 & 2 diſſerit.

Altera cauſa eſt, quæ priorem quodammodo fulcit, quod licet eruditi facilius ea & animo comprehendant, atque intelligant, & memoria retineant, quæ certa methodi lege traduntur: vulgi tamen hominumque rudiorum alia eſt ratio. Etenim cum methodi lex requirat, ut a generalibus ad ſpecialia deſcendatur; deinde ut rerum ſpecies, rerumque integrarum partes accurate conſtituantur, membra membris directe opponantur, eorumque nullum omittatur: fieri non poteſt, quin a populari captu longius ſæpe diſcedatur.

Nam populus genera a ſpeciebus abſtrahere, aut etiam ab aliis abſtracta percipere non facile poteſt; & in iis aliiſque, quos modo commemoravimus, modis conſtituendis neceſſe eſt a populari loquendi ratione ſæpius recedere, & vocabula etiam nonnunquam nova fingere, aut uſitatis inuſitatam ſignificationem tribuere. Experientia ſane ipſa teſtatur, vulgum aliis potius ſermonibus aut libris, quam accurata methodo conſcriptis erudiri, & quo ipſi ſermonis genere utuntur, dum mentis ſuæ ſenſa explicant, eodem ab aliis explicata facilius percipere. Et hiſtorica quidem rerum commemoratio etiam populum maxime capit, ab eoque capitur. Jam vero cum Deus pro ſingulari ſua ſapientia talem Chriſti religionem eſſe voluerit, ut a rudibus ac plebejis potius perciperetur, quam ab iis, qui eſſent humana ſapientia, ac ingenio cæteris ſuperiores, juſtum fuit, ea illam ratione & ſermone proponi, & ſcriptis, quæ vivæ vocis inſtar ſunt, comprehendi, quæ populo potius hominibuſque rudibus, quam ſapientibus ac philoſophiæ ſtudio deditis eſſet accommodata. Quapropter recte prima ac præcipua pars hiſtorica narratione continetur: cui deinde acceſſerunt epiſtolæ, quæ etiam genere quodam dicendi familiari ac vulgo uſitato, methodoque minus accurata conſtant.

Tertia cauſa eſt, quod multa eorum, quæ ad Chriſtianam religionem conſtituendam pertinent, contineantur hiſtoria Jeſu Chriſti: Etenim mors, reſurrectio, aſcenſio in cælum, & exaltatio Jeſu Chriſti ad Chriſtianæ religionis capita vel inprimis pertinent. Quia vero illa fidem non facile invenirent, & minus etiam utilitatis eorum cognitio afferret, niſi earum rerum circumſtantiæ referrentur; ideo fuſiori narratione ea fuerunt perſequenda iis in libris, in quibus Chriſtiana religio traderetur.

Adde quod alia quoque, quæ in hiſtoria Jeſu Chriſti continentur, utut ſingula ſcitu non ſunt neceſſaria, ita tamen ſunt comparata, ut generatim ſcitu ad fidem in Chriſtum nobis inſerendam ſint neceſſaria. Generatim autem vel ſciri non ſatis potuiſſent, vel fidem non inveniſſent, hodieve invenirent, niſi multis ſpecialibus exemplis fuiſſent demonſtrata: qualia ſunt miracula Jeſu Chriſti: Nam quis eſt, qui de religione Chriſti audiat, eam divinitus fuiſſe traditam, eſſeque ab omnium gentium hominibus recipiendam, qui non ſimul ſcire deſideret, quibus argumentis, quibuſque miraculis fuerit ea confirmata? præſertim ſi idem audiat, Moſaicam religionem multis iiſque inſignibus miraculis fuiſſe ſtabilitam: qua tamen longe divinior ſit Chriſti religio, & longe incredibiliora, atque a captu noſtro longius diſſita polliceatur. Quod ſi huic tantum in genere dicas multa magnaque Chriſtum ejuſque apoſtolos patraſſe miracula, niſi ſimul ſpecialia quædam exempla ſuis circumſtantiis definita addideris, nihil illi dicere videberis, nec fidem apud ipſum reperies, longe facilius reperturus, ſi ſpecialia exempla addideris, quibus ſententia generalis de confirmatione doctrinæ Chriſti, quæ per miracula fuerit facta, nitatur.

Quare cum ea, quæ ad hiſtoriam Chriſti, quatenus ea a ſermonibus ipſius diſcreta eſt, aliqua ratione non minus cognitu ſint neceſſaria, quam ea, quæ ſermonibus aut doctrina ipſius continentur, & vel ad religionem Chriſti conſtituendam, vel ad ejus fidem nobis inſerendam ſpectant: non modo nihil prohibuit, ſed etiam utile fuit, ea continua quadam narratione nobis exponi, & alia aliis, prout temporum aut circumſtantiarum ratio tulit, vel interjici, vel ſejungi: ut ita ſermones Chriſti propter facta illis adjuncta facilius animis noſtris illaberentur, & fidem apud nos tanto citius invenirent; quin etiam ut ſermonibus doctrinam aliquam continentibus ex ipſis circumſtantiis aliquid accederet lucis, ſi cognoſceretur, quando, quibus, aut adverſus quos, qua occaſione hæc illaque eſſent dicta;

dicta; & viciſſim etiam, ut vis factorum quorundam Jeſu Chriſti eorumque omnium, quæ in ipſo contigerunt, doctrinæ ipſius confirmandæ cauſa, intellige mortis, reſurrectionis & exaltationis tanto manifeſtius appareret, ſi conſtaret, quid docuiſſet, aut quo pacto; quaque porro occaſione hæc illave Chriſto contigiſſent. Quod ſi ſynopſis aliqua doctrinæ Chriſti fuiſſet divinitus propoſita, nihilominus hiſtorica hujuſmodi narratio fuiſſet deſiderata, quæ ex ſynopſi illa confici nequaquam potuiſſet. At hiſtorica illa narratione propoſita, ſynopſin illi, qui rebus ad ſalutem neceſſariis contenti ſunt, non requirunt, ſi præſertim ea, quam in tanta re adhibere par eſt, utantur diligentia: cæteri, qui exactiorem talium rerum cognitionem deſiderant, ſuntque artium logicarum non imperiti, conficere ſibi ſynopſin ſecundum methodi leges poſſunt; quemadmodum quidem factum eſſe videmus,

Quod ſi quis dicat, potuiſſe nihilominus Deum nobis hunc laborem minuere, ſynopſi ſimul & hiſtoria nobis per ſervos ſuos propoſita, & literarum monumentis ad poſteritatem conſecrata, eaque ratione anſam illum præcidere potuiſſe multis erroribus, qui defectu hujuſmodi ſynopſeos in Chriſti religionem irrepere potuerint, atque adeo irrepſerint:

Reſpondemus, non fuiſſe neceſſe, ut Deus omnia illa faceret, quæ ad laborem nobis hac in parte minuendum pertinerent, atque omnes difficultates, quæ nobis ad cognitionem veritatis euangelicæ obſtarent, aut ab ea nos denuo repellere poſſent, amoliretur. Quin potius ſapientiæ ipſius conſentaneum fuit, ut hujuſmodi difficultates relinqueret, probitatis ac ſtudii noſtri exercendi explorandique cauſa; præſertim cum vitæ æternæ præmium tantum ſit, ut ſi vel nomen ejus quiſpiam audierit, & aliquam ipſius ſpeculam ſibi affulgere deprehenderit, par ſit nulli labori parcere, ut & certiorem ipſius cognitionem ac ſpem conſequi, & rationem tantum bonum adipiſcendi invenire queat, & ſi id facere detrectet dignus ſit, qui ſuæ cæcitati relinquatur, & æternæ vitæ iter nec inveniat, nec ingrediatur; maxime cum Deus ſimpliciſſima eſſe voluerit religionis Chriſtianæ capita ad ſalutem prorſus neceſſaria, & rudium etiam hominum ingenio perceptu haud difficilia, & denique talia, quæ proborum hominum animis valde allubeſcant; cumque aliis erroribus, qui pietatem non evertant, veniam dare ſit paratus, ac poſtremo auxilium iis ferre velit, qui ſaluti ſuæ ex animo ſtudeant, & ex erroribus eluctari per ſe non facile queant. Jure ſane dici poteſt: ſi homines etiam rudes tantum ſtudiis ſacris darent temporis, quantum rebus non modo inutilibus, ſed & noxiis, quantum, inquam, compotationibus & intempeſtivis conviviis, & ſerio de ſalute ſua cogitarent, atque ad divinam præterea opem ſupplices confugerent, ut ejus beneficio veritatem ad ſalutem cognitu neceſſariam invenirent. Sed quia infiniti homines ſunt, in quibus tantum virtutis ac probitatis non eſt, quia ſalutis ſuæ adeo ſunt incurioſi, ut rerum etiam viliſſimarum ſtudium ei anteponant; conſentaneum fuit divinæ ſapientiæ ea ratione Chriſtianam religionem curare poponendam, ut ejus cognitio obſcurari, & hominibus negligentibus aut improbis eripi juſto ipſius judicio tanto facilius poſſit, nec niſi ſingulari iterum ſtudio, aut ſingulari ipſius beneficio recuperari ab hominum genere ſemel amiſſa poſſit. Id quod pro quarta ratione haberi poteſt, ob quam Chriſtianæ religionis ſynopſis aut ſyſtema quoddam methodice ſcriptum non ſit nobis a divinis viris relictum.

Quarta quæſtio.

Cur Dominus, Jeſus Matth. 16. 20, laudata Petri confeſſione, interdixit id de ſe dici, quod ſit Chriſtus? annon ipſemet id ajebat? annon ideo miracula quoque faciebat, ut id de eo crederetur. Item, an Judæi Joan. 10. 24 juſte objiciunt Domino, quod in hacce materia animos ipſorum ſuſpendit? Videtur una ex parte, nam prohibuit id dici: ex altera vero parte non videtur: Nam dicit, dixi vobis, & non creditis &c.

R. Non unam credo fuiſſe cauſam, cur Chriſtus prohibuerit, ne apoſtoli ipſo adhuc in terris agente, cuiquam dicerent, ipſum eſſe Chriſtum; ſed duæ præcipuæ eſſe videntur: altera, quod nondum maturuiſſent tempora, ut ea res eſſet omnibus præſertim clare atque aperte publicanda. Altera, quod nec apoſtoli ita maturuiſſent, ut per eos res tanta tum temporis publicanda videretur. Nam quod ad priorem cauſam attinet; nec omnino neceſſarium tum temporis erat credere, Jeſum eſſe Chriſtum, modo ejus doctrina tanquam divinitus profecta crederetur; & is erat, hinc quidem Chriſti ſtatus ac conditio ſecundum carnem, illinc vero ea Judæorum ingenia, & præconceptæ de promiſſo Meſſia opiniones, ut rei tantæ fidem adhibere non facile poſſent, vel, ſi adhibuiſſent, in ea poſtmodum perſiſtere: adeo ut vel fruſtra fuiſſet ea res promulgata, vel etiam plus poſtmodum allatura nocumenti, quam emolumenti. Etenim qualem Meſſiam expectarint Judæi, ſatis ſuperque notum eſt. Quam longe autem ab hac eorum de Meſſia ſententia abfuerit Chriſti ſecundum carnem conditio, & poſtea adhuc magis abeſſe debuerit, cum nimirum mors illi truculentiſſima atque ignominioſiſſima fuit ſubeunda, itidem ſatis eſt notum. Quare etiamſi Chriſti ſecundum carnem vilitas atque infirmitas Judæos pleroſque non abſterruiſſet, quominus eum Chriſtum eſſe crederent: tamen eos poſtea mors tam truculenta tamque ignominioſa ab ea fide deduxiſſet; cum videamus, in ipſis apoſtolis, qui proximi fuerant factorum admirandorum ac gloriæ Chriſti ſpectatores, ejuſque auditores intimi ac prope perpetui, fidem hanc morte Chriſti vehementer labefactatam fuiſſe, ac propemodum extinctam. Certe niſi Chriſtus ſeipſum poſt reſurrectionem iis redivivum exhibuiſſet, fides illa in iis penitus concidiſſet, & deterior eorum fuiſſet conditio, quam ſi eam nunquam habuiſſent. Verum hæc illis præ cæteris gratia contigit, ut Chriſtum reſuſcitatum viderent, quia teſtes reſurrectionis ipſius eſſe debebant. Cæteris generatim omnibus idem beneficium præſtari, ſapientiſſimo Dei conſilio conſentaneum non erat. Quare non erat etiam utile, aperte illis prædicari, ut crederent, Jeſum eſſe Chriſtum.

Quod vero ad poſteriorem cauſam attinet; cum apoſtoli iiſdem eſſent cum cæteris Judæis imbuti de Meſſia opinionibus, fieri vix potuiſſet, ut ſine errore aliquo ea de re loquerentur; præſertim cum fieri non poſſet, quin

quin ab illis, qui ex ipsorum ore hæc audiissent, de ratione ac tempore regni ipsius interrogarentur. Veram autem hac de re sententiam eos nec post resurrectionem quidem Christi, ante acceptum spiritum sanctum tenuisse satis constat; nec tanti eos mysterii satis capaces tum fuisse apparet. Inde autem præter illud incommodum, quod fidem sibi in posterum, idem sed alio modo prædicantibus, & seipsos quodammodo resellentibus, detraxissent; istud quoque potuisset nasci malum, quod speciosissima fuisset data adversariis Christi eum calumniandi occasio, & accusationis, qua postea sunt usi, materia, nempe quod se regem fecisset, quod ad rebellionem concitasset per emissarios suos populum. Vix enim fieri potuisset, quin, si discipuli eum Christum esse prædicassent ac populo persuasissent, & mundanum regem fore, quemadmodum arbitrabantur, significassent, populus ad seditionem adversus Cæsarem alioqui pronus, Christum statim vellet regem creare, & hac ratione jugum Romanorum excutere; quod alias etiam eum jam meditatum legimus Joh. 6. 15, etiamsi hujusmodi occasio ei data non fuerit.

Addi his causis possunt aliæ duæ. Prior est, quod modestiæ Christi esset, id quod ad gloriam ipsius pertineret, cum cognitu hominibus nondum esset necessarium, aliqua ratione premere, & occultum velle, donec & rei ipsius tam manifesta extarent argumenta, & eo res perducta esset, ut nemo amplius, nisi obstinatus id negare, nemo sine certa pernicie ignorare posset. Posterior est, quod hac ratione Deus ac Christus videatur voluisse experimentum quoddam fidei, & simplicitatis ac rectitudinis animi & judicii Judæorum capere, dum noluit adeo aperte ac clare rem hanc passim prædicari. Exploravit enim, utrum Judæi ultro ex tam stupendis Christi factis, ex tanta ipsius sapientia, ex admirabili doctrinæ præstantia, ac suavitate essent id agnituri ac crediturí, quod agnoscere haud difficulter poterant ac debebant, etiamsi id tam clare illis non esset annunciatum. Quotquot enim simplici quodam animo rectoque judicio fuerunt prædíti, & quo Deus vellet, eo se facile duci flectique paterentur, illis facile ex factis ac dictis Christi patuit, eum esse Messiam illum, idque illis in probitatis ac virtutis laudem cessit; præsertim cum ab ea cogitatione, ob infirmitatem Christi ac vilitatem secundum carnem abduci se non paterentur. Et hoc sane in Petro, ac porro etiam in cæteris apostolis, commendare videtur Christus Matth. 16. 17. Cæteri autem, qui id non agnoverunt, vel rerum divinarum se incuriosos ac negligentes, vel iniquos æstimatores, & adversus Deum ac divina pervicaces se esse ea ratione probarunt.

Veruntamen, licet discipulos suos nollet Christus rem eam promulgare, non modo nil prohibuit, verum etiam necessarium fuit, ipsummet ea de re publice quidem aliquanto obscurius, & verbis paulo generalibus, & sic quodammodo ambiguis (qualia fuerunt, cum se Dei filium toties fuit professus) privatim autem nonnunquam apertius loqui ac docere; & denique ea de re interrogatum, id minime diffiteri. Necesse enim erat, id quod caput & fundamentum quoddam futurum erat doctrinæ apostolicæ, ita partim publice ab ipso Christo proponi, ut postmodum, cum res in apertum esset producta, ab unoquoque facile intelligi posset, Christum id ipsum & agnovisse, & non semel dixisse; partim ipsis apostolis, nonnunquam & aliis, idem aperte dici, ut tanto audacius id ipsum docere ac testari possent; ac denique interrogatum, minime diffiteri; præsertim tum, cum confessionem bonam edere, & doctrinæ suæ testimonium publicum præbere, eamque sanguine suo obsignare debebat, ne postea in dubium revocaretur id, quod apostoli tantopere urgerent, tanquam euangelicæ doctrinæ caput, si id a Christo ipso, primo ac præcipuo ejus doctrinæ magistro ac præcone, auditum non fuisset, & occasio magna præberetur errori illi, quem nihilominus inter eos exortum fuisse videmus, qui cæteroqui Christi nomen ac doctrinam profitebantur, ut crederent, eum quidem virum fuisse divinum, sed non ipsum Christum, seu Messiam olim a Deo promissum; ad quos convincendos, & cæteros Christianos adversus eum errorem muniendos, euangelium suum Joannes scripsit. Atque hic jam cessat vis illarum causarum, quas antea diximus prohibuisse, quominus apostoli aperte prædicarent ac spargerent, Jesum esse illum Christum. Nam quod ad primam causam attinet; etsi nec necessarium tum erat, id omnino credere; nec homines erant ad eam rem firmiter credendam satis apti: necessarium tamen erat, ejus fidei, quę postmodum ab hominibus exigenda erat, fundamenta ab ipso Christo sterni; & id quod omnes postea credere deberent, ab ipso Christo, aliquando quidem obscurius, aliquando etiam clarius dici, ob causam antea explicatam. Quod ad secundam causam attinet; Christus ipse sine errore de tota hac re loqui poterat, & ita sermonem de ea suum temperare, ut & modestię suę, quantum res permittebat, consuleret, & experimento fidei Judæorum, ac simplicitatis animi, locum relinqueret. Quod ad tertiam attinet; adversum modestię non est, cum necessitas exigit, id dicere, quod ad laudem tuam pertineat, præsertim si necessitas illa ad alienam utilitatem, & maxime, si ad maximam referatur; itaque sermonem temperes, ut non nisi qua necesse est, id quod tibi glorioſum est, commemores. Denique experimento fidei ac simplicitatis animi Judæorum relictus est locus, dum nec statim, nec ita aperte præsertim publice, se Christum esse professus est, sed publice, nec id ab initio statim prædicationis suæ, aliquanto obscurius; privatim autem clarius, sed paucis, & quidem iis, qui eum pro divino viro jam habere inceperant, aut etiam id, quod res erat, nempe eum esse Christum, animadverterant.

Ex quo jam apparet, quid respondendum sit ad hujus quæstionis appendicem, nempe jurene an injuria objecerint Judæi Christo Joh. 10, quod suspenderet ipsorum animas &c. Habuerunt quidem aliquam occasionem id Christo objiciendi; sed nullam tamen justam causam de eo hac in parte conquerendi, aut cum eo expostulandi. Quam occasionem habuerint, ut id dicerent, jam satis est ostensum. Conquerendi causam non habuerunt; quia quantum sat erat, illis ea de re dixerat, ita ut si animum paululum attendere vellent, & voluntariam animi cæcitatem, ac pervicaciam deponere, facile possent agnoscere, eum esse Christum.

Quinta quæstio.

Illa verba, Dominus est & sabbati filius hominis, an de seipso tantum protulit Christus, & quo sensu: an & de aliis hominibus, sed jam diverso sensu? De aliis non loquebatur Dominus Jesus sic in genere, quod hic fit filius hominis. Attamen euangelistes inquit: Non homo propter sabbatum &c. Quocirca videtur etiam respectu aliorum loquutus ea verba Christus.

R. Vel utraque significatio *filii hominis* hic conjungenda est, propter rationes utrimque allatas; vel prior tantum retinenda. Etenim ex eo, *quod sabbatum* propter hominem non homo propter sabbatum sit conditus, colligere non injuria potuit Christus, se etiam sabbati esse Dominum, hoc est, jus ac potestatem habere, sabbati observationem pro arbitrio quodammodo suo moderandi, &, ut vulgo loquuntur, de eo dispensandi. Quandoquidem ipsi cura salutis humanæ fuerat a Deo commissa: ac proinde facultas data, rebus illis, quæ ipsorum hominum causa essent institutæ, eorumque utilitati servirent, pro arbitrio quodammodo utendi. Quod si ergo vel ipsi, vel iis, qui ei in curanda hominum salute operam suam præstabant, eique subserviebant, opus esset, ut quippiam facerent, quod sabbato cæteroqui non licebat; ipsis licere censendum erat, præsertim in ipsa hominum salute ita occupatis, ut propter id ipsum compellerentur quædam facere, quæ alias facere non liceret. Non habebant autem, ut apparet, discipuli sat otii, ut cibos sibi in sabbatum pararent, quia id hominum ad Christum confluxus non permittebat. Hanc interpretationem magis probo, tum propter rationem priori quæstionis parti annexam, quod Christus vocem filii hominis de se solo usurpare ubique soleat; tum propterea, quod cæterorum duorum euangelistarum, præter Marcum, verba ita comparata sint, ut nulla sit suspicio, nomine *filii hominis* quemvis hominem, vel genus hominum generatim intelligi: sed ut quivis, qui modo sciat, quomodo ea voce alibi utatur Christus, Christum ipsum intelligi existimet.

Sexta quæstio.

Signum Jonæ prophetæ an bene Maldonatus explicet, cohærentiamque verborum sequentium: Sicuti enim Jonas fuit in ventre ceti &c.

R. Nec totum id, quod hac de re Maldonatus scribit probo, nec nihil. Videtur enim nimis longe a simplicitate verborum recedere, dum vocem *signi* non pro argumento ad persuadendam illis, cum quibus Christo res fuit, fidem in ipsum, sed ad illos tantum damnandos idoneo accipit. Nam verba sequentia in quæstione adducta, omnino videntur explicare, & quodnam signum ipsius Jonæ olim fuerit, & quodnam ei sit extiturum simile, quod Christus ipsis dandum esse asserit. At id Maldonati sententia respuit. Adde, quod apud Lucam ita legitur cap. xi. 30: *Quemadmodum enim Jonas fuit signum Ninivitis: ita erit & filius hominis generationi isti.* Nam Jonas certe non fuit Ninivitis signum ad illos damnandos, sed potius ad fidem ipsius prædicationi habendam, agendamque pœnitentiam. Sed præterea non parum me movet, ut signum illud Judæis dandum in resurrectione Christi constitutum esse existimem, quod apud Joannem cap. xi. 18, 19, Christus Judæis signum requirentibus, resurrectionem suam futuram, quanquam allegorice descriptam commemoravit. Cur ergo hic negaret, se daturum illis signum, signum, inquam, ad fidem illis faciendam aptum, cum alibi promisisset? Cur item, cum signum istud in resurrectione sua illic constituisset, hic, ubi de signo Judæis dando verba faciens, resurrectionis suę facit mentionem, non putemus, eum signum illud resurrectionem suam esse velle; præsertim cum ipse verborum nexus id omnino prę se ferat? Quod vero Maldonatus ait, eos, qui ita interpretentur *rationem reddere non posse, cur Ionæ potius signum, cum tam multa sint, quam aliud nominaverit: potuisse eum Eliæ signum promittere, qui igneo in cælum curru sublatus est, nec enim minus adscensu suo in cælum, quam resurrectione suam divinitatem probare potuisse*: hoc primum ipsius quoque interpretationi potest objici. Nam si signum tantum seu argumentum intelligebat, ad Judæos damnandos aptum; cur non signum regina Sabę, seu Salomonis commemorat? cum mox dicat, eam etiam reginam in judicio surrecturam, & damnaturam generationem istam. Cur non poterat etiam dicere, Sodomę ac Gomorrę signum illis datum iri, vel Tyri ac Sidonis? Nam & illarum urbium supplicium atque exemplum, utpote minus contumacium, ad eorum damnationem poterat sufficere, ut apparet ex Matth. xi. 21, & deinceps. Quod si dicere velit Maldonatus, Christum, signo Jonę commemorato, alia, quę eandem vim haberent, non excluisse, sed potius inclusisse: ut alia quædam hic taceam, idem & nos dicere possumus, interpretatione nostra retenta. Et sane quod ad Elię exemplum attinet, cum resurrectione in sacris literis commemorata, etiam ejus consequentia sæpe includi soleant, non est absurdum, in resurrectione Christi, quę his verbis indicatur, consequenter intelligi etiam ea quę illam sunt consequuta, licet ea per se aliis olim exemplis fuerint quodammodo expressa, quam signo Jonæ. Sed deinde hæc causa, quam Maldonatus indicavit, vel potius nimirum pressit, afferri potest, cur Jonę potius signum, quam vel Elię, vel cujuspiam alterius signum commemorarit Christus, nempe quia tale signum esset, quod simul ad illos in judicio convincendos, & ob incredulitatem damnandos esset idoneum: quia nimirum, cum Jonę signum fidem olim apud Ninivitas invenerit, effeceritque, ut ad pœnitentiam prædicatione ipsius flecterentur, Judæi se flecti simili exemplo aut signo passi non fuerint. Taceo, quod alias quoque libentius resurrectionem Christi commemorent sacrę literę ad fidem doctrinę ipsius faciendam, quam ascensionem in cælos; partim quia hæc prima erat, quę ob mortem antegressam, omniumque oculis subjectam in dubium vocabatur, & quę si admitteretur, facile etiam erat cætera persuadere, quę fuerunt consecuta: partim quia evidentioribus videbatur signis deprehendi ab adversariis Christi potuisse. Resurrectio autem

Christi nullo illustriori exemplo, quam Jonę, in sacris literis veteris fœderis videtur expressa.

Septima quæstio.

Quę sit differentia parabolę secundę a septima Matth. 13, hoc est, quomodo illa dextrè & succinctè possit proponi?

℟. Sentio cum Maldonato & aliis, eandem esse utriusque parabolę sententiam ac scopum. Secunda tantum aliquanto plenior est: quia causam exprimit eam, quę faciat, ut mali quoque sint in ecclesia, seu inter eos, qui nomen Christi profitentur, quę in septima tacetur. Quod si quis etiam illa, quę ỳs. 29 leguntur, pro parte parabolę habere velit, attingetur ratio, ob quam Deus malos in ecclesia sua tolerare velit. Explicationem etiam ipsam parabolę secundę, quam septimę, pleniorem esse quivis videt. De ordine, quo parabola septima collocata est, vide Maldonatum.

Octava quæstio.

An & quatenus fatendum sit, nos in iis, quæ crédimus, errare posse: & quomodo eum, qui in rebus ad salutem necessariis errat, adducere possumus, ut credat fieri posse ut erret, si nos prorsus negemus fieri posse ut erremus, non tantum in articulo de non colendis imaginibus, sed etiam de trinitate, & aliis, quæ non sunt præcise ad salutem necessaria? Et annon perpetuo in religione fluctuandum nobis sit, si semper cogitabimus fieri posse ut erremus?

℟. Fatendum nobis esse, nos in iis, quæ credimus, errare posse, inter nos satis constat. Ipsa enim humani ingenii imbecillitas, & exempla tot præstantium virorum, qui in rebus divinis graviter errarunt, admonere ejus rei nos debent: præsertim quia ejusmodi spiritu nos non esse divinitus præditos scimus, qui nos errare plane non patiatur. Quatenus autem id nobis fatendum sit; id non unum habet sensum. I. *vel* enim quæritur de proprio illius potentię errandi fonte; quem quidem generatim esse diximus ingenii nostri imbecillitatem, eo simul addito, quod ejusmodi spiritu divinitus præditi non simus, qui nos errare non patiatur. Qua de re licet hic non videatur quæri; ideo tamen moneo, ut captio vitetur, quę hic necti ab aliquo posset. Etenim dicere quis posset, cum nonnulla ex iis, quę credimus, omnino sint necessaria, utpote quorum contraria contradictionem involvant; fieri non posse, ut in iis erremus. Cum enim res, quam credo, aliter se habere non potest, qui fieri potest, ut in ea credenda errem? Verum hæc errandi impossibilitas tota consistit in ratione ac natura objecti, circa quod fides nostra versatur. At illa, de qua nos loquimur, errandi potentia consistit partim in ratione ac natura subjecti, cui fides nostra inhæret, vel illa cognitio, cui fides adhæret; partim in ratione adminiculorum, quę ad cognitionem illam ac fidem acquirendam habemus. Itaque nihil aliud volumus, quam ingenium nostrum ita comparatum esse, ut qualecunque cæteroqui sit objectum, circa quod fides nostra versatur, circa illud errare possit; & ex nostra parte nihil esse, quod errorem necessario excludat: non vero, ex parte objecti nihil esse, quod prohibeat, quo minus erremus quamdiu in hac fide persistimus. II *vel* quæritur de objecto, seu de sententiis, in quibus, aut circa quas errare possimus: utrum nimirum in omnibus, quę credimus; an in quibusdam tantum, nempe in iis, quę ad salutem non sunt necessaria? Atque huc credo verba quæstionis revera pertinere. Mea igitur sententia fatendum id est de omnibus generatim fidei capitibus, etiam ad salutem necessariis; atque adeo de omnibus rebus, quæ sensui subjectæ non sunt, nec ita exploratæ, ut de iis nemo sanus dubitare queat, quale est, bis duo esse quatuor. Nam in quibus rebus errare homines sani possunt, in iis nos quoque errare posse fatendum est; quanquam in aliis magis, in aliis minus, prout alia sunt clariora atque evidentiora, alia minus clara atque evidentia; & prout plura vel pauciora habuimus, ad ea recte cognoscendâ, adminicula, quantoque majori minorive studio in iis sumus usi. Itaque fieri potest, ut in quibusdam, utpote vel per se, vel per accidens, ob impedimentum quoddam nobis objectum, obscurioribus, facilius errare possimus: in aliis minus facile: imo in quibusdam adeo difficulter, ut vix fieri possit, ut erremus; unde populariori quodam loquendi modo dicere possimus, fieri non posse, ut in iis erremus, licet si subtilius ac magis philosophice loqui velimus, fatendum sit, nos errare in iis posse; quia contradictionem non implicat, nos in iis errare, habita nimirum ratione ingenii nostri, & adjumentorum, quibus ad cognitionem ac fidem illam instructi sumus. Quanquam interim non negaverim, posse nonnunquam fieri, ut & res sit adeo per se evidens, & eo quispiam sit ingenio præditus, ut ea fuerit adeptus ad rem penitus cognoscendam adjumenta, itaque sit ab impedimentis, quæ eum in errorem abripere possent, liber, ac denique ea, qua par est in re considerandâ, usus fuerit diligentia, ut non injuria dici queat, eum in ea re errare non posse. Nam sicut in cognitione sensuum accidit, ut positis certis quibusdam requisitis, impossibile sit sensum errare; ita ut dici queat, contradictionem implicari, si dicatur, conditionibus illis positis errorem nihilominus in sensu esse; quia natura ipsius facultatis sensitivæ hoc pacto evertatur: ita etiam in ingenio, quæ facultas est res cognoscendi, statui posse videtur. Sed quia raro hæc omnia ita concurrunt, ut ea tuto affirmare liceat; ideo generatim loquendo fatendum est, in omnibus errare nos posse. Quia vero ea, quæ ad salutem sunt omnino necessaria, & per se obscura non sunt, & sat evidenter in sacris literis proposita, quemadmodum & multa alia, licet ad salutem non omnino necessaria; ideo, posita præsertim sacrarum literarum auctoritate, statuendum est, non esse quidem prorsus impossibile, nos in iis errare, sed ita tamen difficile (si modo in sacris literis diligenter simus versati, & summo studio, præjudicio, quoad fieri potuit sepposito, veritatem inquisiverimus) ut vix ac ne vix quidem errare in iis possimus: itaque eousque saltem de fiducia cognitionis nostrę remittimus, ut parati simus rationes, quæ in contrarium afferuntur, audire atque expendere, & si præter spem atque opinionem nostram eveniat, ut nos errasse deprehendamus, errorem velimus abjicere.

Atque

Atque ex his jam intelligitur etiam, quid respondendum sit ad eandem quæstionem, si alio, qui adhuc subest, sensu accipiatur, nempe de modo istius possibilitatis errandi; utrum facile an difficulter errare possimus. Quibus ita explicatis, animadverti haud difficulter potest, quid respondendum sit ad illam objectionem, quod nobis in religione semper fluctuandum sit, si semper cogitemus, fieri posse ut erremus. Etenim non protinus fluctuat, qui cogitat, fieri posse, hoc est, non esse impossibile, præsertim penitus, ut in re aliqua erret. Demitur quidem hac cogitatione aliquid de summa certitudine & firmitate assensus nostri; sed non protinus certitudo simpliciter tollitur, & fluctuatio seu dubitatio ponitur. Dubitatio enim est suspensio quædam assensus, ob rationum utrinque pugnantium paritatem quandam, seu tantam vim rationum alterius partis, ut eas, quæ in contrarium apparent, non parum labefactare videantur. At si alterius partis rationes longe superare videntur argumenta partis oppositæ, ita ut hæc præ illis vix videantur æstimanda, vel saltem ego ea non æstimem, animumque in alteram sententiam, rationes illas secutus, inclinem, & ab altera abducam; cessat fluctuatio seu dubitatio. Hoc autem fit apud nos in omnibus, quę ad salutem sunt creditu omnino necessaria, aliisque rebus multis. Nam vel nullas videmus in contrarium rationes, vel adeo exiguas, ut parvi videantur præ nostris æstimandę, nec prohibeant, quo minus in alteram partem animi nostri assensum flectamus, & constanter sequamur id quod ex sacris literis aliisve argumentis adhibito judicio concluſimus. Nam in quibusdam id vel solum, vel maxime in alteram partem pugnat, quod imbecillitatem ingenii humani, ac porro etiam nostri, non exiguam videamus, quodque tot hominum millia videamus a nobis dissentire. Sed ea ratio nullius est ponderis, respectu aliarum rationum admodum validarum atque evidentium, quas pro sententiis nostris afferre possumus. Itaque utut tandem aliquid de perfectione summa certitudinis illa ratio cogitatioque demat; non prohibet tamen, quo minus in sententia illa firmiter, persistam, in quam me rationes longe validiores adigunt. Sunt, ut aliarum rerum, ita & certitudinis ac firmitatis, quę in assensu cernitur, gradus quidam, & est aliud alio certius, aliud denique certissimum; nec protinus, si summum gradum removeris, removere licebit & cæteros. Quam multa occurrunt in vita humana, quę sine ulla dubitatione credimus, vel historicorum, vel parentum, vel aliorum hominum, sæpe non adeo gravium, testimonio ac fide nixi, quę apodicticis ac cogentibus plane rationibus haud niti optime novimus, unde etiam summa certitudo, qualis in iis locum habet, quæ ipsi oculis nostris videmus, aut cogentibus rationibus edocti credimus, abest. Et in rebus quidem ad religionem pertinentibus ea sufficit certitudo, ut animus, *licet nonnunquam rationibus in contrarium pugnantibus quodammodo* solicitetur, in unam tamen partem sese flectat, & ita sententiam illam, quam videt sacris literis consentaneam, sequatur, ut vita & factis constanter exprimat, nec ulla difficultate inde se dimoveri patiatur. Hoc autem totum fieri potest, etiamsi quis ad eum modum, quem supra explicuimus, credat, se errare posse, ac porro etiam, si quid contra suam sententiam dici audiat, id expendere non detrectet, paratus, si quid melius deprehenderit, id amplecti.

Quæstio nona.

An credibile sit satanam cælum fuisse ingressum, cum interrogaretur de Jobo; & an ex historia Jobi possit concludi, veneficio posse quempiam bonum & pium valetudine & etiam vita privari?

R. De priori quæstionis parte possem id dicere, quod alicubi Maldonatus usurpavit, credibile id esse, sed non esse probabile. Nolim enim dicere, id plane fieri non potuisse, ob decretum nimirum Dei irrevocabile, & odium in ipsum tantum, ut ne ad breve quidem tempus eum cælum ingredi pati queat. Sed verisimile tamen non est, ei ita licere, cum velit, cælum ingredi, & angelis se miscere, ut verba illa præ se ferunt. Non possum adhuc probare eorum sententiam, qui id totum allegorice interpretantur, quod de adventu angelorum, ut adstarent coram domino, deque ipsius etiam satanæ adventu, & colloquio, quod cum ipso Deus habuerit, in historia illa narratur; & potius, quam hoc dicerem, ac tam longe a verbis recederem, mallem concedere, satanam etiam cælum ingressum, & in angelorum cœtum veluti irrepsisse, quanquam nec illos, nec Deum latere, aut fallere potuit. Nollem etiam in re tam dubia novæ sententiæ autor esse. Sed quid si statuamus, conventum illum angelorum non factum esse in ipso cælo supremo, quæ vera est Dei & felicitatis sedes: sed in sublimi tamen, atque adeo in loco, qui habitaculo divino esset propinquus. Eo venisse angelos, nova mandata a domino accepturos, & dominum illinc velut è propinquo spectandum se illis exhibuisse, & cum satana etiam, inter alia, collocutum. Sed nihil hic assero; mallemque aliorum sententiam audire, quam meam proponere.

Ad posteriorem quæstionem quod attinet, credo colligi ex illa historia non injuria posse, veneficio posse virum etiam pium, si id Deus permiserit, valetudine, aut vita etiam privari. Sed id, si vir ille pius precibus diligenter invigilet, vix unquam fieri aut futurum existimo, præsertim quod ad privationem vitæ attinet.

INDEX LOCORUM
EXPLICATORUM.

Prior numerus paginam, alter columnam denotat.

		Cap.	verſ.	fol.
	Matthei	VI.	25, 28, 31, 34.	297. 1
		XVI.	24.	293. 1
		XIX.	21.	241. 1
		XX.	16.	290. 1
		XXII.	14.	294. 2
	Marci	IX.	49, 50.	313. 1
	Lucæ	VII.	47.	303. 1
		XII.	25, 26.	298. 2
	Johannis	V.	21.	317. 1
I.	Corinth.	VI.	2, 3, 4.	299. 1
II.	Corinth.	V.	uſque ad verſ. 10.	314. 2
	Levitici	XVI.	40 & ſeqq.	306. 2
	Sapientiæ	II.	24.	219. 2
	Matthæi	XII.	29.	285. 2
			41, 42.	299. 1
	Marci	X.	21.	292. 1
	Lucæ	X.	25 deinceps.	296. 1
		XII.	33.	294. 1
		XIV.	26 & ſeq.	292. 1
		XXIV.	47.	306. 2
	Johannis	X.		318. 1
		XII.	31.	286. 1
			32.	ibid. 1
		XVI.	9.	309. 2
			11.	286. 1
		XX.	23.	303. 2
ad	Romanos	VI.	7.	288. 1
		VIII.	38.	300. 2
II.	Cor.	IV.	19.	303. 2
ad	Epheſios	V.	11, 15.	302. 2
ad	Coloſſen.	II.	15.	285. 1
II.	Timoth.	IV.	14.	292. 1
ad	Hebræos	II.	14.	319. 1
		III.	3, 4.	320. 1
		VI.	totum	304. 1
I.	Petri.	IV.	1, 2.	287. 2
			6.	288. 2
	Jacobi	IV.	5, 6.	287. 1
	Judæ	verſ.	22, 23.	286. 2
	Apocal.	XX.	4, 5.	304. 1
ad	Epheſ.	IV.	8.	285. 1
			ult.	303. 2
		V.	8.	313. 1
ad	Philip.	I.	23.	316. 2
		III.	14.	297. 1
ad	Coloſſen.	III.	13.	303. 2
I.	Timoth.	VI.	6.	298. 2
II.	Timoth.	II.	25.	310. 1
ad	Hebræos	X.	26.	309. 2
			29.	308. 2
		XIII.	5.	298. 1
I.	Petri	III.	ult.	301. 1
II.	Petri	II.	20.	312. 2
I.	Johannis	V.	16.	312. 2
	Apocaly.	II.	26.	299. 2

Præter hæc occurrunt & in explicatione iſtorum locorum ſequentia.

FINIS.

Errata, variantes lectiones, & addenda, in alio nitidiore exemplari, poſt operis impreſſionem nobis tradito, repertæ. Ubi prior numerus paginam, litęræ a. b. primam aut ſecundam paginæ columnam, poſterior numerus paginæ lineam denotant.

QUo ut, quod ut 4 b 23. Uria, Uſia 6 a 5. 2 Par. 3. 1 Par. 3. ib. 15. Davidicæ? Davidicæ, 8 b. 50. hæc, hic 9 a 5. inſi, ipſi ib. b 27. duceret, ducere ib. 45. Luc. 1. 47. Luc. 1. 37. 14. a 33. verſ 27. verſ. 22. 17 a 47. innoluerit, innotuerit 20 a, 4 a fine. conſiuni, conſilium 21 b 63. *Ubi eſt*, verſ. 2. *Ubi eſt* ib 18. amplectentur, amplectamur 23 a 7. ſatus, fatis 24 a 15. Pſal. 68. 6. Pſal. 78. 70. 27 b 26. Math. 3. 4. Malach 3. 4. ib. 62. Joh. 1 8. 25. Joſ. 18. 25. 30 a 54. omnes omnino iſta cohærere ſententia, omnino ita cohærere ſententiam 75 b 51. cap. 7. 4. cap. 2. 4. 76 a 11. πατερές, πατερίας 84 b. 24. Deut. 31. Deut. 32. 88. b 8. Proverb. v iij. 35. 17. 18. Proverb. viij. 35. xvij. 20. 116 b 62. author. ſic a viris quibuſdam doctis explicatur illud authoris 117. b 22. Pſal. 106. 20. Pſal. cvj. 30. 118 b 47. ſuſcitatum, ſuſcitaturum 121 a 33. autem non, autem patientiam non 132 a 44. homines, hominis 134 a 51. Interpellationis, Interpellationis enim ibid. b. 28. poſt juſtificatum iri, comma deleatur, & addantur hæc. Hoc autem ſi verum ſit, conſequitur omnes Judæos, fidei in Chriſtum expertes, juſtificatum non iri. 149 a 21. eos, Judæos ib. b 48. Matth. 16. Math. x. 150 a 62. conſervata, conformata 151 b 3. cap. x. cap. 1. 10. 155 b 28. concidet, concidet *in juſtitia*, ratione juſtitiæ, id eſt, juſtitiam conſummabit & concidet, ita &c. 156 a 25. *omnis. Et omnis* 157 a 39. efferavitur, efferantur 159 a 61. rem, rem & illam 160 b 63. bonorum, donorum 165 b 19. divina, divina propter te 167 a 64. verſ. 22. verſ. 21. 168 a 14. eorum, Judæorum ib. a 33. LX, LIX; 21 169 b 54. ad, aut 178 b 3. 13. 18. 180 a 2. faciat, fáciat. Contra qui immorigerum ſe præbet, metu caret 181 a 26. nudum, nude 182 b 50. exorta, ſuo exortu ib. b 15. ipſius, fuit ib. b 58. præmio, doctrina ib. b 65. clari, chari 184 a 16. incedere, incedere. Hic zelus invidiam neceſſario conjunctam habet ib. a 19. in ſequentis, in hoc capite & ſequentis ib. a 41. diſſenſionum, ciborum, diſſenſionem 185 a 3. diſciplinæ, diſciplinæ. Chriſtianæ ib. a 43. qui, vel ib. b 3. Deo, Deo, nempe pro quovis quo veſcitur cibo: dum enim gratias Deo agit 186 b 61. &, eo 190 a 43. aliis, illis 192 b 8. offendat, offendat. Itaque mavule re aliqua, licet alioquin ſuavi, abſtinere, quam Deum forte offendere 193 b 29. 1 Cor. 6. 1 Cor. x. 23. 194 a 60. conſentamen, conſentanea 196 a 2. verſ. 6. verſ. 16. 196 b 45. verſ. 8. verſ. 8, & 13. ib. a 46. cap. 2. cap. I. 17, 21. 198 a 35. magis, minus 204 a 21. imagine, imagine [vel: Veram Dei notitiam cum mendacio commutarunt ib. b 24. ſuis, ſuis [Vel: in ipſa ſua natura] ib. b 41. parent, patrent 205 a 1. poſſint, poſſint] ib. b 50. peccaverint, peccaverint] ib. b 62. pepigit; pepigit;] 206 a 17. pertinere.] pertinere. ib. a 21. quod omnes vero, contra vero omnes 207 a 23. dicere: dicere.] ib. b 16. reperitur, requirirur ib. b 50. hominum, hominum] 208 a 55. juſtitiia, juſtificatio ib. a 58. ſuam, ſuam de ſalute ac juſtificatione noſtra ib. b 19. præcipit: præcipit] ib. b 54. ſubipſe, ſubiiſſe 212 b 51. verbum *fuiſſet* deleatur 213 a 10. viribus hominum, vel virium hominibus 214 b 9. quod, quod cum fuiſſetis aliquando peccati mancipia, poſtea audita Euangelii doctrina, ita illi 215 b 38. præſcribitur, præſcribitur] ib. b 56. non tantum, non tantum non 217 a 15. eſſe, eſſe in ſe 223. b 32 tribuo, tribuo.] ibid. b 36. exeruit. exeruit: non ſecus atque calor in calce viva latens frigida aqua irritatur, vimque ſuam exerit, quæ antea non apparebat. ib. b 40. ſpirant, ſpirant eaque deſiderant & agunt 219 b 13. ſic dicta, ſic dictis 220 b 61. vocati, ita, vocati] & ita 222 a 2. rerum, rerum contrariarum 227 a 21. Chriſti, Domini 230 a 37. poſt jucundum deleatur punctum ib. b 51. Fore, fore ib. b 60. ſed, ſed primo non univerſum, verum, ut ſupra docui, ex parte tantum, cum non exiguus reſtet credentium Judęorum numerus. Deinde non in perpetuum hanc indurationem durare debere, ſed 235 a 38. pertinebunt, pertinebunt.] 238 b 23. melius.] melius, calumnietur.] 242 b 35. Docet, Decet 243 b 25. verſ. 2. verſ. 4. 250 b 28. triſtiſſimo, triſtiſſimo 253 b 28. 24. 22. 253 b 56 in Spiritu, Spiritu 257 b 5. Sapientiam &c. conjungantur cum præcedentibus 259 a 1. ij. iij. 263 b 61. profluceat, producet 265 b 53. efficit, reſpicit 267 a 42. ſeptemdecim, ſeptem ib. b 10 *infidelibus. infidelibus*, quod etiam hactenus reprehendit. 275 a 51. initur, uritur 279 b 50. 24, 34 294 a 53. xv. xxv ib. b 42. accipitur, proprie, accipitur proprie; 295 a 39. 11. 9. x, 9. 312 a 35. 2 Theſſal. 1 Theſſal. 334 a 54. & 22, & 21. 335 b 61. epiſt, epiſt. 11. ib. b 28. 18, 13, 336 b 19, 31. 38. 341 b 57. verſ. 8. verſ. 8. ib. b 58. cap. 13. cap. xij. 343 a 8. a, ac 346. b 21. nequeat; nequeat; ut quædam vitam recipere ut penitus animam nequeant, niſi &c. ib. b 28. 12. 14. 357 a 64. 20. 22. 258 b 28. 14. 15. ib. b 48. 2 Cor. 1 Cor. 379. a 29. Epheſ. 1. 3, 4, 6. Epheſ. 1, 3. iv. 6. 380 a 10. alia, alia Joh. xij. 40. ib a 39. 1 Tim. 2. 14, 1 Tim. 1. 13. 384 b 47, cap 1. 4. cap. 1. 5. ib. b 47. cap. xi, 1. verſ. 31, 32. 390. b 1. Heb. 12. Heb. 2. 395 b 35. partim 47. partim vii, 4. 397 b 13. 1 Joh. 6. 6, 18 1 Joh. v. 6, 7, 8. 400 a 43. Phil. 2. 18, Phil. ij, 9. 405 b 9. cap. iv, cap. iij. 411 a 16. verſ. 16. verſ. 26. ib. a 33. 19. 12. 415 a 18 eorum, eorum curam teſtatur, ut ipſorum quoque amorem in ſe accendat, 418 b ult. cap. v. cap. iv. 421. b 5. 12. 12. Deuter. xxxiij. 2. ib. b 1. cap. v. cap. iv. 423. b 48. ut ea, & ea 426 b 6. connectantur illa eum præcedentibus 428 a 1, cap. vi. cap. v. 433. b 64. Rom. 2. Rom. xij 440 a 16. 1 ad verſ. 11. a verſ. 11. ad finem 442 a 56. 2 Theſſ. 1 Theſſ. 443 a 51. pſeudodidali ſervabant, pſeudodidaſcali 447 b 6. Cap. V. Cap. VI. 449 a 8. docuimus, docuimus Euangelicam veritatem primi 451 b 5. ad, ad præcipuos 452 a 43. apoſtolos, quaſi, Apoſtolos, qui ante me munus hoc obiiſſent, tanquam Euangelicæ religionis, aut eorum quæ &c. ib. 55. quam &, quam & ante &, ib. a 65. habentur mali: habentur, nati 454 a 34. tranſire, tranſiretis 455. b 34. juſtificandis, per fidem juſtificandis 456 a 4. factam, factam [Nam Moſes Geneſeos autor, veluti proſpiciens fore, ut Deus aliquando Gentes extraneas, non ſecus atque Abrahamo jam olim factam refert.] ib. a 7. habuit, habuit [vel: Is demum, qui ob fidem quam Deo habet, juſtus ab eo pronunciatur, vitam ſalutemque conſequetur] ib. a 55. verum, verum ſpirituale, hoc eſt, juſtificati &c. ib. b 59. ſi aliquid, ei aliquid quod 457 a 14. ſerture, ſervire ib. 31. diverſarum gentium, diverſorum generum ib. 40. ipſius, ipſius obſervatione ac ib. b 7. omnia, omnino 458 a 11. comvos dipetens, competens ib. b 23. interverſitas, inter vos diſparitas ib b 30. vitæ, vitæ, hic quidem ſanctæ, aliquando &c. ib. 45. corripiat, corripiat.] 465 a 11. cenſeri, cenſeri hodie ib. a 59. poſſet, poſſet [Vel: Ut diu eos feras qui ſunt moleſti, & ad quos vel vindicandos, vel relinquendos atque abjiciendos ira te ſolicitare poſſet] 467 a 53. Cap. IV. Cap. VI. 469. ut verſ. 20. locis ut verſ 20. 473 b 28. Chriſtiani, Chriſtiani. felicitatem animi ſeu ſpiritualem. ib. a 43. ſubintelligi, ſubintelligi *locis* ib. 24. cælum, & intelligunt cælum ib. 25. verſ. 5, 12. verſ. 12. ib. a 60. Nam gloria, Nam gloria ſæpe ſplendorem aut majeſtatem ſignificat: aut Pater gloria afficiendus &c. 476 a 38. 28. 18. ib. b 45. verſ. 5. verſ. 3. 477 b 51. Videtur, *Et* videtur 480 a 41. 14. 24. 480 b 39. xi & 20. xvij, verſ. 21 & d. 481 a 51. Epheſiorum maxime, Epheſiorum, maxime 482 b 29. Chriſti. Chriſti. Hæc eſt una pars rei quam precatur Apoſtolus. Hoc enim eſt primum omnium quæ ad ſalutem ſpectant, firmiter fidem adjungere doctrinæ Chriſti 483 a 2. Rom. 1. Rom. v. ib. a 37. Et ſi generationi, Et ſi generatio generationi ib. b 25. Sup. ij. 3. Sup. iij. Sapien. vij. 484 b 38. id eſt, id eſt, ſtaturæ plenæ Chriſti, qualis &c. 485 a 32. qui ſecundum, *qui ſecundum*; & ab his verbis inchoet paragraphus 486 a 40. habendi prohibet 487 a 7. id eſt, id eſt, vel tam vobis exoſa ſit, ut ne &c. 487 a 8. inobedientiæ inobedientes ib. a 32. hoc loco, horum ib. b 2. cur ea a luce redarguantur, cur quæ a luce redarguuntur, manifeſtantur, alioquin non futura manifeſta, niſi a luce redarguantur; quia omne &c. ib. b 39. cap. VI. cap. IX. ib b. 53. næniæ, varia 488 a 36, ut, ubi 488 a 41. 7, 17. 489 a 8. matres, matres, per Synecdochen, ut Hebr. xj. 23. vel etiam quia patres magis hac monitione egeant, quam matres, quæ blandiores &c. 489 b 44. queant. queant. In juriſdictione autem parentum manent etiam ea ætate, qua irritari queant. Quanquam &c. 490 a 15. quæ, quas 491 a 1.. *primo* deleatur ibid. b 31. ſecunco, id eſt, ib, b 32. implere, implere debet ib. b 63. pateſaciendo, Verſ 9. Patefaciendo, & hinc inchoet paragraphus 493 a 41. omnium. omnes 493 b 7. complectimini, complectimi [Vel: in omnes doctrinam Chriſti amplexos exerceris] 493 b 39. pater, pater & autor primus 494 a 1. quibuſvis Angelis, [Vel Principibus aliiſque] ib a 22. degentis, degentis atque imperium exercentis ib. a 47. ſumus, opus, ſumus ib. b 27. idque, Præſtitit autem id 495 a 6. decrevit] decrevit vel cœpit] ib b 27. 2 Tim. 2. 1 Theſſ. ij. 5. 504 a 22. contemptionem, contentionem 505 b 49. 1 Cor. 5. 2 Cor. ij. 16. 506 b 44. ſi, ſe 510 a 31. Rom. 103. Rom. x. 3. ib. b 31. Epheſ. 5, 3. Eſaiæ Liij, 3 ib b 54. Sic in cap. Sic Jerem. cap. xi. 15. Pſal. Lij. 1. 512 b 44. poſtulatoribus, poſtulationibus 514 b 33. cap. 2. cap. 1. 516 b 34. erubeſcam, erubeſcam, aut a doctrina ipſius, cujus cauſa ita ignominioſe tractor, defendenda me ſubducam, ſed intrepide &c. 518 a 47. adventum; [vel: quantum reſtat temporis uſque ad mortem (quantulum autem id eſt) tantum uſque ad Domini adventum 522 a 45. Salutate, [Vel: Salutate 523 b 12. ſeparati, ſeparati] ibid. b 14. publicanus, publicanus: & iterum: *Phariſæus ſtans ita orabat*, cum tamen in 525 b 15. ſi, ſeu 526 a 5. efficitis, effectis ib. a 62. αὐτῷ, ἰῷ 527 a 30. Epheſ. 5. Epheſ. 1. 528 b 16. idfit, adſit ibid. b. 46. verſ 28. verſ. 20. 529 a 23. referuntur. connectantur cum ſequentibus ibid. b 18. Sic ſimiliter, Sin ibid. b 19. Johan. 14. 16. Johan. 1. 14, 16. ib. b 59. patefacta, Pace facta 530 a 19. cap. xj, 12, 13. Epheſ. ij. 7, 6. ibid. a 53. cap. 16, 1. cap. xvj, 15. ibid. b 57. ὁ λαπκίχρυσος, ὁ λαπκιχρυμένος 531 b 2. id eſt gloriæ, id eſt glorioſæ 531 b 12. quaſi dicat, *In vobis*, quaſi dicat ib. b 24. ηρσιον, ηρσιω ib. b 40. cap. xi, 1. cap. iv. 12. ib. b 43. ratione, ſeu perſona, ratione 533 a 18. 1 Cor. 2 Cor. 533 a 41. verſ 12, 18. verſ. 12, 13. 535 a 12. & id ad, & ad id ib. b. 24. ad Trajanum. dele punctum 537 a 3. Sciatia Sciatis 537 b 45. cap. 4, 5, cap. iv. 8, 541 b 43. cap. 5. 10. cap. verſ. 10. 552 a 16. Cap. II. Cap. I. 553. b 50. Gal. 5, 1. Gal. 1. 1. 554 a 11. rationem, catenam 555 a 5. Cap. I. Cap. II. 559 b 42. 2, 6. 6. 559 a 53. cap. 19, verſ. 19. cap xix verſ 7. 560 a 20. xxiv, 1. Lxxiv. 1. 560 a 45. Cap. I. Cap. II. 561. b 42 defectu, defectu ib. a 14. inſideatis, inſideretis 562 a 26. Cap. I. Cap. III. 563. b ult. ac, ad ib: a 11. verſ. 9. verſ. 7. 565. a 49. Geneſ. 17. Geneſ. xxvij. 566 b 52. Act. 14. Actor. xv. ib. b 63. 12, 17. xij. 14. 567 b 53. Rom. 10, 3. Rom. x. 7, 570 b 40. Jud. 2, 1. 9. Jud. ij: 1. vj. 8, 9. 571 a 16 1 Sam. 17. 8. 1 Sam. xxvij: 8: ib. a 17 quia, quia non vulgaris illa tuba erit, ſed divina, ib, b 29 2 Epheſ. 3 2 Epiſt iij, 573 a 1 verſ. 2 verſ 3, ib. a 10 adferet, adferet. Effectum nempe &c. ib. a 24 interitum. Pro. interitum pro. ib, a 25. acquirendam acquirendam, tum conſervandam 574 a 15 1 Pet: 1: 20. 1 Pet: 1: 9. 575. a 13 dormiamus, dormiamus, ſive vigilemus, ita vitam ib. b 43. expendentes, expendentes, & cum futuræ felicitatis magnitudine contendentes, facere &c. 576 b 43. ibi, ſibi 577 b 4. verſ. 5. verſ. 3. 578 a 33 quam illis, Summa autem voti, ſeu rei quam illis 579 a 1. ac eu, ſeu ibidem b 59 & 7, 26. & vij, 8, 10, 28. 584 a 25 inſer-, certam ib. b 6. tam hoc ſermo eſt, ſermo eſt b 8. geratis, geratis vocatione veſtra, hoc eſt, ita vivatis quemadmodum convenit vocationi veſtræ, &c. ib. b 31 verſ. 2. verſ. 3. 585 a 23 Act. 21. 26, Act. xxv, 21, 25, 588 a 43 verſ. 2. verſ. 8 589 b 59 1. 26. 1, 16. 590 a 37 Rom. 8. 1. Rom. ij. 8. 592 a 55. 23. 13. 596 b 11 16. 26. 597 a 49 2 Cor. 1 Cor. 598 a 21 cum eo. cum eo. Vult ergo eis priusſermonem ſuum ſeu Præceptum in hac &c. 600 b 58 cap. 13, 7, 10. cap. xiij, 2, 10. 602 b 10. σμιτεθεὶς, σμιτεθεὶς 605 a 46 1 Cor. 1. 9, 11. 1 Cor. v. 9, 11. ib. b 61 1 Cor. 12. 1 Corinth. 12. 607 a 46 28. 608 a 26 2 Joh. 1 Joh. 610 b 21 3. vij. 621 a 2.

In ſecundo Tomo.

INtegrante vita, integritate vitæ 3 b 50. 16, 28. 4 a 53 precatione, precationi 10 b 34. inferius verſ. 14 inferius V. vers. 14. 12 b 9 Joh. xij. 12. Joh. xij, 17. 23 a 16. verſ. 22. cap. V. verſ. 22. 25 a 37 χειροθεσία, χειρώτης 26 b 3 (veniat vel accipiatur) deleantur omnia 29 a 44 Eraſtus, Eraſmus 30 b 27. verſ. 17. verſ. 12. 32 a 13. 3, 13 iij. 17. 38 a 21. 1 Cor. 4. 17, 2 Cor. iv. 17. ib. a 43. ſe, illæ 38 a ult. 2 Tim 2. 2 Tim. 1. 1. 42 a 6. Rom. xvj, 15. Rom. xvj. 25, 26. ib. a 55 1 Pet iij. 3. 1 Pet. iij. 2. 46 b 47 Gal. 5, 15. Gal. v. 5. 49 a 36 1 Tim 2. 1 Tim. vj. 15. 50 b 45 cap. 3, 2, 2 cap. iij. 24. 52 b 30 Heb. 8, 10. Heb. vj. 10. 56 b 44. & 147. 15, 17. & cx Lviij 4, 7. 73 a 56. 16, 13. ib b 17 Joh. 5. Joh. iij. 83 a 38 Apoc. xvij, 2. 6, 16, Apoc. xxij, 6, 16, 87 a 18. Matt. xij. 10. Matth. xviij. 10. 87 a 35 verſ. 5. verſ. 9. 91 b 5. & ix, 9 & ix, 10. 95 b 29 Pſal. xxij. 45. Pſal. xx. 23. 96 a 20. Sapientiæ 2, 15. Sapien. ij. 1, 5. 97 b 61. & xviij. & viij. 105 b 12. verſ. 24. verſ. 14 106 b 1. impingamus. impingamus. Nempe, 107 b 21. Apoc. 1. 6. 11. Apoc. 1. 16. ij. 12. 111 a 47 Pſalmo 4, 5, 7. Pſalmo xLv. 7. 114 b 8. Matt. v. 23. Mat. v. 23. xxiij, 18. 115 a 51. Lucæ 23. Lucæ xxij. 118 a 49. verſ. 23. verſ. 2, 3. 130 a 57 tu es &c. conjunge cum præcedentibus 132 a 20. Eſdræ ix, 10. Eſdræ ix, 1. ib. b 23 ita ut, ita ut Sacerdotio, 133 b 1. verſ. 9. verſ. 19. 135 a 37 verſ. 16. verſ. 6. 144 a 33 Rom. 7. 13. Rom. vij. 23. 147 b 53 nec. ſed nec 149 a 50 16, 20. 34. 16, 20, 24, 150 b 37 cap. 6. cap. vij. 156 a 34 verſ. 15. verſ. 16. 159 a 16. in genere, in genere de teſtamentis dixerat, exemplo ptioris teſtamenti declarat 159 b 60 verſ. 47. verſ 4, 7. 160 a 38 15. xix. 30. 15, 19, 30. 161 a 3 2 Cor. 5, 19 2 Cor. v. 10. 165 b 51 cap. 1. 5, 6. cap. 1. 2, 6. 169 a 2 21, 25 179 b 10. verſ. 40. verſ. 4. 181 a 41. Gen. 15, 2. Geneſ. xiij. 16. xv. 5. 189 b 63 2 Cor. 1 Cor. 200 b 1. Epheſ. 2. 26 Epheſ. v. 26. 206 b 26. cap. 24. 7. cap. xxiv, 2 207 b 15 xxix, 37. xxix, 31. ib b 19 Exodi 13, 31. Exodi xiij. 2, 11. 213 a 1 xxviij. xxix, 216 a 21 verſ. 6. verſ. 7. 241 a 52 debuit, debuit, eo ipſo ſignificantes, non perpetuo illud ex Dei voluntate durare 250 a 31. x. 2. xj, 2. 271 b 21 15, 19. 15, 18, 23. ibid. b 62 ſapientur, rapientur 275 a 15 vobis, verbis 280 b 10 Pſal. 67. Pſal. Lxviij. 285 a 17. Heb. xj, 14, Heb. ij, 14. ib, b 2 5, 7. vj. 7. 288 a 36 verbis, verbis, *judicare ſecundum homines carne*, complectitur 289 a 34 Apoc. xj. Apoc. ij. 313 a 5. & Lvij. 40, & Lx. 40. ib. b 30. ut, futurum ut 323 a 54. Joh. Cap. xj. Joh. Cap. ij 325 b 10.

INDEX
RERUM & VERBORUM,
Phraſiumque S. Scripturæ memorabilium.

In quo numerus Latinus I. & II. primum ſecundumque Tomum, vulgaris vero additus, aut ſequens, Tomi indicati paginam, & a. b. primam aut ſecundam paginæ columnam, denotat.

NOTA.

Aſteriſcus alicubi adjectus, numeros paginarum bis poſitos indicat.

A*quondam, à diebus ſeculi*, quid ſignificat. I. 27. *b.*
Aaronis peccatum quale fuerit, ob quod in deſerto mori coactus ſit? I. 301. *a, b.* Aaron Mariam ſororem cur abortivum quid dixerit? 316. *b.* non ultro ſeſe in pontificium munus ingeſſiſſe, ſed à Deo vocatus, electuſque cum ſucceſſoribus ſuis eſſe dicitur. II. 116. *b.*
Abba, pater, quomodo ſpiritus clamare dicitur. I. 414. *a, b.* 138. *a.* & quid vox Abba denotet? 414. *b.*
Abel majorem hoſtiam quàm Cain, fide obtuliſſe dicitur. II. 184. *a.* & quomodo? 184. *b.* obtulit de primogenitis pecudum, paſtor exiſtens. ibid. per fidem teſtimonium conſecutus dicitur, eſſe juſtus, & quomodo teſtimonium illud conſecutus ſit? ibid. per fidem defunctus adhuc loqui aſſeritur, & quomodo ejus ſanguis clamare dicitur ad Deum? ibid. & 195. *a.*
Abeſſe peregre à Domino, quid ſit? II. 315. *b.* 316. *b.*
Abluere corpus aquâ mundâ monemur, & quomodo? II. 176. *b.*
Abnegare ſe, quid ſit? II. 293. *a, b.*
Abnegare impietatem & mundana deſideria, nos docet gratia Dei ſalutifera. II. 48. *b.*
Abolitum eſſe à Chriſto, quid ſit? I. 427. *a.*
Abortivum quomodo ſe Paulus dicat? I. 316. *a, b.*
Abrahamus an ex operibus juſtificatus ſit? I. 116. *b.* 117. *a.* 401. *b.* 402. *a.* dicitur ab Apoſtolo communis ſibi cum cæteris Judæis Pater ſecundum carnem. 117. *a.* & præterea omnium credentium, ſive Judæorum ſive Ethnicorum pater (ſecundum Spiritum, ſeu ſpiritualis.) ibid. (119. *b.*) gloriationem apud Deum non habet reſpectu operum, ibid. & 117. *b.* credidiſſe enim dicitur Deo, & fides hæc ei imputata eſt ad juſtitiam 117. *b.* 118. *a.* 401. *b.* 402. *a.* idque in perputio adhuc exiſtenti. 119. *a.* ſignumque accepit circumciſionis, ſigillum juſtitiæ fidei, receptæ in præputio. 119. *a. b.* quomodo pater omnium credentium, & circumciſionis dicatur 119. *b.* quomodo dicatur hæres mundi. ibid. & 120. *a.* præter & ſuper ſpem quomodo crediderit? 121. *a.* centenarius dedit gloriam Deo. 121. *b.* duos filios quare & quomodo habuiſſe dicatur, manu ex ancilla, & unum ex liberâ? 419. *b.* 420. *a.* quomodo diem Chriſti viderit? 532. *b.* quomodo in patientia promiſſionem Dei adeptus eſſe dicatur? II. 129. *a.* Melchiſedecho decimas ex omnibus dediſſe, quomodo dicatur? 131. *b.* 133. *b.* 134. *a. b.* Patriarcharum præcipuus fuit. 134. *a.* fide vocatus obediviſſe dicitur in locum exire, quem accepturus erat in hæreditatem, & exiiſſe, neſciens quo iret. 187. *a.* fide demoratus eſſe dicitur in terra repromiſſionis tanquam in alienâ, in tabernaculis habitando cum Iſaaco & Jacobo, cohæredibus repromiſſionis ejuſdem. ibid. & 187. *b.* expectaſſe dicitur fundamenta habentem civitatem, cujus artifex & conditor Deus eſſet. 188. *a. b.* & quomodo eam expectaſſe dicatur. ib. quas ſpes habuerit. ibid. riſiſſe quomodo dicatur? 189. *b.* quomodo promiſſiones non acceperit, ſed à longe eas aſpexerit, & amplexus ſit, confeſſus cum ſuis, quod peregrinus & hoſpes eſſet ſuper terram. 190. *a. b.* quomodo patriam quæſiviſſe dicatur, & qualem? 190. *b.* 191. *a.* fide Iſaacum obtuliſſe dicitur, cum tentaretur, eumque unigenitum, in quo promiſſiones ſuſceperat, arbitrans, quia & à mortuis ſuſcitare potens ſit Deus: unde cum ex mortuis in parabola etiam receperit. 192. *a. b.* 193. *a.* & quantum hoc Abrahamicæ fidei ſpecimen fuerit? 192. *a. b.*
Abrahami filius cur Chriſtus nominatim & ſeorſim dicatur à à Matthæo? I 3. *b.* in Abrahamo primùm fuit juſtificatio inchoata, cum Deo promittenti crederet, ſed perfecta fuit, cum in omnibus paruiſſet. 402. *a.* filii dicuntur qui ex fide ſunt. 402. *b.* & quomodo? ibid. in Abrahamo quomodo benedicendæ dicantur omnes gentes? 402. *b.* 403. *a.* ei, revertenti à cæde regum, Melchiſedech obviâſſe dicitur. II 131. *a. b.* & benedixiſſe. ibid. tres viri ab Abrahamo viſi & excepti, perſonæ S. Trinitatis non fuêre, ſed angeli. 218. *a. b.* & cur unus tantem eorum ab ipſo adoratus fuerit. 218. *b.* nam forte, quod filius Dei fuerit? prout aliqui cenſent. ibid. ſervus, quomodo oraverit Deum? I. 18. *b.*
Abſcindi turbatores Galatarum quomodo optat Paulus? I. 432. *a. b.*
Abſentes, aliis non tam commodò loquuntur quam præſentes, I. 419. *a.*
Abſtinentiam quinam urſerint? II. 20. *b.*
Abſurda, ex negata reſurrectione mortuorum profluentia. I. 320. *a. b.* item quatuor alia, ex negatâ reſurrectione Chriſti provenientia. 321. *a. b.* 322. *a.*
Abundare jubemur in opere Domini. I. 371.
Abutendi vocabulo Paulus fuit abuſus. I. 297. *a.*
Abyſſus profunda dicuntur judicia Dei. I. 172. *b.* in abyſſum deſcendere, quid? 159. *a.*
Accedentem ad Deum, quid credere oportet? II. 195. *b.*
Accedentes, pro cultoribus II. 167. *b.* 168. *a.* Chriſtiani dicuntur ad Chriſtum, lapidem vivum. 282. *b.*
Accedere per Chriſtum ad Deum, quid? II. 142. *b.* monemur, cum vero corde in plenitudine fidei, conſperſi corda à conſcientiâ malâ, & abluti corpus aqua munda tenere confeſſionem ſpei immotam. 176. *a. b.* acceſſiſſe dicuntur Hebræi, non ad contrectabilem montem, &c. 209. *a. b.* 40. *a. b.* ſed ad Sion montem, &c. 211. *a, b.* 212. *a. b.* 213. *a. b.* 214. *a. b.*
Accidentalis eventus rei malæ, nonnunquam in excuſationibus tanquam cauſa rei iſtius malæ adducitur. II. 58. *a.*
Accepiſſe doctrinam ſuam quomodo Paulus dicat? I. 313. *a.* præmium, quomodo neget? 511. *a.*
Accipere pro domum ducere ad ſecum habitandum. I. 16. *a.* verbum, pro edoceri & amplecti. 558. *b.*
Per accommodationem ſæpe verba Scripturæ citantur. Vide Scriptura.
Sub Achabo quæ acciderint tempore Eliæ? II. 197. *a.*
Achaja contermina eſt Macedoniæ, poteſtque ſumi pro tota Græcia I. 552. *b.*
Achazo Regi Judæ promittitur ſignum. I. 17. *a. b.*
Achazias dicitur Joachaz. 2 Par. 21, 17. cum 22, 1. & Ochozias. Vide Ochozias.
Ἀγών, qualis ſermo? I. 161. *b.*
Acquiſitionis redemptio, quid? I. 475. *b.*
Achor, apil. II. 18. *a.*
Acta Apoſtolorum ad Euangelicam Hiſtoriam pertinent. I. 1. *b.*
Actus pro facultate. I. 287. *a.* unicus actus peccati, quando a regno Dei excludat? 439. *b.*
Aculeus mortis quid? I 269. *a.*
Ad pro, *de* I. 162. *b.* II. 80. *a. b.* pro *ſecundum*. I. 392. *a.*
Adam quid Hebræis? I. 357. *b.*
Adamus quomodo poſteritatem ſuam in eandem ſecum ruinam & mortem precipitaverit? I. 124. *a. b.* quo pacto typus ſit futuri Adami, ſeu Chriſti? 125. *a.* in Adamo quomodo omnes mori dicantur? 325. *b.* 327. *a-b.* & qua ratione mors æterna ab Adamo in poſteros ejus dimanarit? 326 *a. b.* primus, & ultimus, quis dicatur? 357. *a. b.* primus factus eſſe dicitur in animam viventem. 353. *a*, 357. *a. b.* ultimus vero in Spiritum vivificantem. 357. *b.* & cur Chriſtus Adamus ultimus dicatur. ibid. ideo primus a Deo for-

Index rerum & verborus Phraſiumque.

formatus eſſe dicitur, ut oſtenderetur, eum dignitate etiam priorem Eva fuiſſe. II. 12. *a.* quomodo dicatur, non eſſe ſeductus, ſed mulier ſeducta, cauſa transgreſſionis fuiſſe? ibid. ejus poſteri an in ipſo peccaverunt, mortiſque ſupplicium vere commeriti ſint. 136. *a.* dicitur a delicto ſuo eductus, id eſt, ab ejus pœna ac reatu liberatus. 184. *b.*

Adhærere Domino abſque diſtractione, quid? I. 288. *a.*

Adhortari nos mutuo debemus quotidie donec hodie cognominatur. II. 106. *a.* adhortatus eſt Paulus unumquemque Theſſalonicenſium, ſicut Pater filios ſuos. I. 557. *a.*

In Adiaphoris quando non gratificandum ſit aliis? I. 389. *b.*

Adire cum fiducia jubemur ad & thronum gratiæ. II. 114. *a. b.*

Adjuratio Pauli, ut Epiſtola ſua omnibus fratribus legatur. I. 580. *b.*

Admirabilis quomodo in adventu ſuo Dominus fore in omnibus credentibus dicatur? I. 584. *a.*

Admonere vide. monere. & adhortari alii alios monemur. II. 177. *a. b* I. 576. *b.* vide etiam, excommunicatus, alios quomodo præfecti dicantur? I. 576. *a. b.*

Admonitio una atque altera, qualis intelligatur? II. 53. *b.* admonitionis obliviſci, quid? 203. *a.* ac quomodo ea loqui dicatur. ibid. admonitionis ſermonem ſufferri regat Autor ad Hebræos, & quam ob cauſam? 228. *b.* 229. *a.*

Adoleſcentia Timothei quomodo a nemine contemni debere dicatur? II. 24. *a. b.*

Adonai, quid denotet? 188. *b.*

Adonibezek, rex Chananæorum ſeptuaginta Regibus amputaverat manuum & pedium ſummitates. I. 53. *b.*

Adoptio eſt Iſraëlitarum. I. 146. *a.* in filios finis redemptionis ſeu liberationis a lege per Chriſtum. 414. *a.*

Adoptionem quomodo adhuc expectare dicamur. I. 139. *b.*

Adorare Chriſtum juſſi ſunt Angeli, vide Angeli, & II. 80. *a.* adorari nec Angeli nec homines ſub N. T. debent, & quare? 87. *b.* quomodo tamen Reges & Principes hodieque adorari debeant? ibid.

Adoratio quid proprie ſignificet? I. 24. *b.* Religioſa quæ ſit & metaphorica? ibid. in quo conſiſtat? 507. *a.* qualis Regibus & principibus hodieque deferri debeat? II. 87. *b.*

Adoratus eſt Chriſtus. I. 506. *b.*

Advenæ diſperſionis dicuntur Judæi, ad quos Petrus ſcribit, & cur? II. 170. *a. b.*

Adventus Domini cur prope fuiſſe dictus ſit? I. 514. *a. b.* II. 37. *a.* 164. *b.* 177. *b.* cur morte uniuſcujuſque ponatur? 37. *a.* 177. *b.* vide, mors, & dies, & I. 565. *a.* ejus tempus cur a Paulo non exprimatur? 572. *b.* & cur Deus nos illud ignorare voluerit? 573. *a.* quomodo deſcribetur a Paulo? 583. *a. b.* cur dicatur illuſtris? 590. *a.*

Adverſarius quis dicatur? II. 30. *a.* Chriſti, dicitur Anti-Chriſtus, & quare? I. 588. *a.*

Adverſarii, pro Dei hoſtibus ac rebellibus. II. 179. *b.*

Adulatione ſe in prædicando uſum fuiſſe Paulus negat. I. 556. *a.*

Adulter quis ſit? II. 219. *b.*

Adulteras quas Jacobus vocet? II. 287. *b.*

Adulteros Deus judicaturus eſſe dicitur. II. 219. *a. b.* quos Jacobus dicat? 287. *b.*

Adulterini filii, vide filii, & ſpurii.

Adulterium quomodo vinculum matrimonii ſolvat? I. 288. *b.* opus carnis dicitur. 436. *b.* deſcribitur, latiuſque patere dicitur ſub N. fœdere quam ſub Veteri? ibid. quid ſit ſub novo fœdere? II. 219. *b.*

Advocatus, vide, paracletus. Ita Chriſtus dicitur eſſe apud Patrem advocatus. I. 143. *a.*

Ædificari quomodo proximus poſſit? I. 194. *a.* 308. *b.* Chriſtiani, veut civis lapides jubentur, ut fiant domus ſpiritualis, &c. vide, lapidis vivi.

Ædificatio quid? I. 192. *a.* latius videtur extendi quam pax, & ſtudioſe ſectanda. ibid. corporis Chriſti, quid? 485. *a.*

Ædificium Dei dicuntur Corinthii. I. 260. *b.* totum in Chriſto dicitur creſcere in templum ſanctum in Domino, in quo & Epheſii coædificentur in habitaculum Dei. 480. *b.*

Ægyptus. Ex Ægypto vocavi filium meum, myſtico ſenſu ad Chriſtum accommodatur. I. 28. *b.*

Æmulatio ſeu zelus, quid? I. 184. *a.* 438. *a.* ad æmulationem Dominum provocare, quid? 308. *b.* bona, quid? II. 281. *b.*

Æmulationes inter opera carnis cenſentur. I. 438. *a.*

Αἰών, quid? I. 201. *a.*

Æqualis Deo Chriſtus an & quomodo dicatur? I. 506. *a. b.*

Æquitas quid? I. 514. *a.* II. 50. *b.* 311. *a. b.* quouſque ſe extendat in poteſtate Chriſti? 317. *b.*

Aëris princeps quis? I. 477. *b.* in aëra rapiendi dicuntur vivi cum reſurgentibus, in occurſum Domini. 572. *a.*

Æternitas regni Chriſti quomodo accipienda? I. 332. *a.* idem ſacerdotii ejus? ibid. & II. 133. *a. b.* cujus reſpectu æternitas Melchizedeciani ſacerdotii umbratilis tantum fuit. 135. *b.* fœderis, quomodo dicatur? 227. *b.*

Æternum quomodo ſumatur? II. 58. *a.* 133. *a. b.*

Αἰτιάω quid? I. 103. *a.*

Ævum vide ſeculum.

Affectus cum carne, in iis qui Chriſti ſunt, crucifixi eſſe debent. I. 441. *a. b.* & quomodo? ibid. quid jubeant contra peccantes? 443. *b.* nondum domiti plene, quatenus a ſalute excludant? II. 318. *a.*

Afflictis relaxationem dari, quomodo juſtum apud Deum dicatur? I. 583. *a.*

Afflictio quid? I. 90. *b.* patientiam operatur. 123. *a.* afflictionem conjuges in carne habituri dicuntur, & quare? 286. *a.* in multa afflictione Theſſalonicenſes excepiſſe dicuntur ſermonem. 552. *a. b.*

Afflictiones, vide crux, & perſecutio, dicuntur gloria Epheſiorum. I. 482. *b.* item donum Dei, & gratia. 479. *a.* 502. *a. b.* ob eas nemo commoveri debet, cum in hoc poſiti ſint Chriſtiani, & prædictum quoque ſit ab Apoſtolis 562. *b.* 563. *a.* ad eas ſubeundas conſtituti dicimur, videnturque iram divinam & ſupplicium aliquod arguere. 611. *b.*

Affligentes, vide perſecutores.

Africanus ſcriptor vetuſtiſſimus oſtendit rationem Matthæum & Lucam conciliandi. I. 9. *a.* 10. *a.*

Agar Abrahami ancilla, quomodo dicatur eſſe fœdus? I. 421. *a.* dicitur mons Sina in Arabia. ibid.

Agareni ſunt Iſmaëlitæ, qui ſe poſtea Saracenos appellarunt. I. 421. *a.*

Ἀγαπαλόγησον quis dicatur? II. 132. *a. b.*

Agere nihil, dicuntur Theſſalonicenſes aliqui, & quomodo? I. 604. *a.*

Ἀγαπάω vocis latior ſignificatio, quæ? I. 566. *a.*

Agnitio veritatis quid? II. 42. *a.*

Agni inculpati & immaculati Chriſti ſanguine quomodo redempti dicamur? II. 279. *a.*

Agnus paſchalis Judæorum & Chriſtianorum, quis? I. 271. *b.*

Ala pro pinna Templi. I. 52. *a.*

Alaphim quid? I. 27. *a.*

Ἀλάζονες quinam dicantur? I. 85. *a.*

Alea hominum, quid denotet? I. 485. *a.*

Alexander Satanæ traditus a Paulo, quomodo, & quis fuerit? II. 7. *b.* 8. *a.* 292. *a. b.*

Alexander faber ærarius, an idem ſit cum eo, qui 1 Tim. 1. commemoratur? & quantum negotii exhibuerint Apoſtolo ſermones ejus? II. 7. *b.* 8. *a.* 292. *a. b.* quanta ejus fuerit malitia & perverſitas? 292. *a. b.* dicitur Spiritum S. blaſphemaſſe. ibid. quomodo ei Paulus imprecatus ſit? ibid. & 293. *a.*

Alexander Magnus per cornu inter orulos hirci apud Danielem denatari dicitur. I. 587. *b.*

Alexandria, diſperſionis Europeæ Judæorum Metropolis dicitur. II. 270. *b.*

Aliena tractare prohibentur Theſſalonicenſes. I. 569. *a.* quid illud ſit? ibid. Vide *ambulare.*

Alimenta & tegumenta habentes, iis contenti eſſe jubemur. II. 35. *a.*

Aliquid eſſe, quid denotet? I. 260. *b.* Vide eſſe & 444. *a.*

Allegoricum quid ſit? I. 300. *b.* 420. *a.*

Allii cupiditas in Iſraëlitis quam noxia fuerit? I. 301. *a.*

Alluphim quid Hebræis? I. 27. *a.*

Almah quam virginem denotet? I. 18. *b.* 19. *a.*

Alta ſapere quid? I. 178. *a.*

Altari aſſidentes cum altari participant. I. 295. *b.* 296. *a.* ejus communionem quomodo habere dicuntur, qui victimas edunt? 307. *a.* altari attendere ſeu aſtare, quid? II. 138. *a.* altare quomodo habere dicamur, de quo edere poteſtatem non habeant, qui Tabernaculo deſerviunt. 222. *b.* 223. *a.*

Altare thymiamatis aureum erat. II. 149. *b.*

Altaria fuere varia, & quænam Elias everſa eſſe quæratur? I. 136. *a.*

Altercatio, vide contentio.

Amare, vide diligere. In re bona ſemper & conſtanter debemus etiam abſentes. I. 418. *b.*

Amaritudinis radix quid? II. 207. *a.*

Amarulentia quid? I. 104. *b.* I. 486. *b.*

Amazias Rex Judæ, cur omiſſus ſit in genealogia Chriſti? I. 6. *a.*

Ambiebant Galatas pſeudodidaſcali, ſed ita, ut Paulum excludere vellent. I. 418. *a.*

Ambitio Judæis a Deo non aperte interdicta fuit. I. 383. *a.*

Ambulare quomodo ſumatur? I. 134. *b.* 435. *a.* 442. *a.* 477. *b.* ſecundum carnem, aut ſecundum Spiritum quid? 134. *b.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

134. *b.* 135. *a.* decore ut in die, quid? 183. *b.* ſecundum hominem, quid? 259. *b.* ſicut quemque vocavit Dominus. 284. *a.* in peccatis, ſecundum ſeculum mundi hujus, quid? 477. *b.* in operibus bonis, quid? 479. *b* 486. *b.* in Chriſto, quid? 532. *b.* ſapienter, erga extraneos. 537. *b.* cum Deo, quid ſit? II. 185. *a.* in cibis, quid? 222. *a. b.* digne Deo, quid? I. 558. *a.* inordinate, quid fit? 592. *b.* 593. *a. b.*

Amen, quam vim habet? I. 83. *a.* & quomodo uſurpetur? II. 228. *b.*

Amens, vide Stultus, inſipiens.

Amicus mundi, inimicus Dei conſtitui dicitur. II. 287. *a. b.*

Amicitia mundi, quid? II. 287. *a.* mundi, inimicitia eſſe dicitur apud Deum. 287. *b.*

Amor fraternus, vide, Philadelphia, & fraterna Charitas. de eo Theſſalonicenſes non opus habere dicuntur, ut Paulus eis ſcriberet, & cur? I. 568. *a. b.* rogantur tamen abundare magis. 568. *b.*

Amori Dei derogatur, ſi Deus nobis etiamſi reſipiſcentibus, peccata condonare noluiſſe dicatur, niſi Chriſtus pro nobis moreretur. I. 611. *b.* 612. *a.* & quomodo ei non derogetur. 612. *a.*

Ἀνακεφαλαίωσις quid? I. 475. *a.* 528. *b.*

Analogia fidei, quid? I. 175. *b.* analogia quid? II. 320. *a. b.*

Ἀναπαύεσθαι, ubi? I. 98. *a. b.* 261. *b.* 390. *a.* II. 2. *a.*

Ἀναφορά, & **ἀναφέρειν**, quid? II. 181. *a.*

Ἀνάθεμα quid? I. 145. *b.* 382. *a.*

Anathema quomodo Paulus profratribus eſſe optaverit? I. 145. *b.* quinam ſe faciant? 382. *a.* & qui non? ibid. alicujus, tanquam anathematis, vitatio, ultimæ ex eccleſia excluſionis ſeu excommunicationis loco eſſe poſſe dicitur. 602. *a.*

Ἀναβολή etiam pluraliter uſurpatur. I. 21. *a.*

Anchora animæ dicitur ſpes, & quare? II. 130. *a.*

Ancilla Abrahami jubetur cum filio ejici, & quid eo ſignificetur? I. 425. *a.* ejus filii Chriſtiani non ſunt. ibid. & 425. *b.*

Andreas Apoſtolus, quando in Chriſtum credere cæperit? I. 57. *b.* jubetur Chriſtum ſequi. 58. *a.* ſalutatur ab Apoſtolo. I. 246. *a.*

Ἀντιγχεῖν quid ſignificat? II. 166. *a.*

Angelus cur Joſephum alloquens, eundem filium Davidis expreſſe, & cum emphaſi, appellet? I. 11. *b.* angeli vox articulo carens, qualem angelum indicet? 15. *b.* quis dicatur exterminator fuiſſe? 304. *a.* tanquam angelum Dei Galatæ Paulum recepiſſe dicuntur. 417. *b.* Moſi in rubo apparens, & legem in monte Sinai ferens, ſecunda divinitatis perſona filiuique Dei, eſſe non potuit, & quare? II. 89. *a.* Angelus nomine Dei in terra loquens quomodo a Chriſto, nomine Dei loquente, differat? 215. *a. b.*

Angeli quomodo Chriſto miniſtraverint? I. 55. *a.* dicuntur Dii. 333. *a.* inter eos multi ſunt gradus imperii ac dignitatis. ibid. eorum principes dicuntur Archangeli. 334. *b.* per angelos lex ordinata dicitur. 409. *a.* quomodo novæ creaturæ facti ſint? 528. *b.* quomodo hominibus reconciliati fuerint? 530. *a.* Angelorum religio quæ dicatur? 534. *a.* a quibus Johannes pacem & miſericordiam optet? II. 31. *b.* juſſi ſunt Chriſtum adorare. 78. *b.* 80. *a.* ſunt ſpiritus adminiſtratorii, in miniſterium miſſi propter eos, qui hæreditatem accipient ſalutis. 86. *a. b.* 87. *b.* 88. *b.* cogitationes bonas hominibus poſſunt injicere. 86. *b* & quomodo? 87. *a.* certi, an ſingulis hominibus aſſignati ſint? ibid. an invocandi? ibid. aut an adorandi ſint? 87. *a. b.* certi, ſingulis eccaſus præfeſti eſſe videntur, qui eas curant. 88. *a.* quomodo conditi a Chriſto dicantur? ibid. ſolent nomen & perſonam Dei ſuſtinere. 89. *a.* angelorum myriades quænam ſint ad quas Hebræi acceſſiſſe dicuntur? 212. *a. b.* quomodo in Euangelizata deſiderent aut deſiderarint introſpicere? 277. *a. b.* virtutis ſeu potentiæ, quid? I. 583. *b.*

Angelis ſuis, præcipiet de te, quomodo intelligendum? I. 52. *a. b.* Angelis præſtantiorem effectum eſſe Chriſtum, quomodo probetur? II. 76. *b.* 77. *a. b.* &c. Angelos ſuos quomodo Deus dicatur facere ſpiritus, & miniſtros ſuos flammam ignis? 80. *b.* eis Chriſtus novos principatus, thronos, & poteſtates. 88. *a.* per angelos lex eſt lata, non per ipſum Deum, in montem Sinai deſcendentem. 88. *b.* eos an aliquando re ipſa dignitate victuri ſimus? 300. *a.*

Angelos malos Chriſtiani indicaturi dicuntur, & quomodo? I. 274. *b.* II. 299. *a. b.* 300. *a. b.* 301. *a.*

Angelica lingua quid Paulo dicatur, explicatu difficile eſt. I. 355. *b.* 356. *a.*

Angularis lapis dicitur Chriſtus. I. 480. *b.*

Anguſtia quid? & quomodo ab afflictione differat? I. 90. *b.* 144. *a.*

Aniles fabulæ quæ dicantur. II. 23. *a.*

Anima, pro vita. I. 31. *a.* 509. *a.* pro homine. 90. *b.* 179. *b.* hominiſque anima. ibid. vivens pro animali vivente. 353. *a.* 357. *a.* quid in nobis ſit? II. 111. *b.* ſeparata a corpore, nil quicquam felicitatis æternæ ſentit aut percipit, & quare? 100. *a. b.* vide etiam mortui, & 275. *a.* quomodo inculpate ſervetur in adventu Chriſti? I. 579. *a. b.*

Animam alicujus quærere, quid? I. 31. *a.* acquirere, quomodo dicamur? II. 182. *b.* 183. *a.* ſuam quomodo Paulus Theſſalonicenſibus tradere voluiſſe dicatur? I. 557. *a.*

Animarum ſalus quæ & quomodo dicatur? II. 276. *b.* animas ſuas purificare, quid ſit? 280. *a.* idque in obedientia veritatis per ſpiritum? ibid. & 280. *b.* animæ eorum, qui fuerant ut ſecuri percuſſi propter teſtimonium Jeſu, quomodo revixiſſe dicantur, & cum Chriſto 1000 annos regnaſſe? 304. *a.* quomodo item dicatur, reliquos mortuorum non revixiſſe, donec finirentur mille anni? ibid.

Animalia. Quorum animalium ſanguis pro peccato infertur per pontificem in ſancta, horum corpora cremari dicuntur extra caſtra: & quo fine hæc dicantur? II. 223. *a. b.*

Animale corpus quid? I. 353. *a. b.*

Animalis Homo quis? I. 257. *b.* non capit quæ ſunt ſpiritus Dei. 258. *a.* ſunt enim ei ſtultitia neque poteſt cognoſcere, quia ſpiritualiter dijudicantur. ibid.

Animo tenere, vide, in corde habere.

Anna Phanuelis filia, prophetiſſa & vidua fuit. II. 28. *a.*

Anniverſarium ſacrificium. II. 168. *a.* vide ſacrificium, & 173. *b.*

Annuntiaturus dicitur Chriſtus nomen Dei fratribus ſuis. II. 96. *a.*

Annuntiatio, vide prædicatio.

Annos quomodo Galatæ obſervaverint? I. 416. *b.*

Ἀνοχή quid? I. 87. *b.*

Ἄνομος, ſeu exlex, dicitur Anti-Chriſtus, & quare? I. 590. *a.*

Antanaclaſis ubi? I. 105. *b.* 106. *b.* 189. *a* 405. *b.* 416. *a.* 419. *b.*

Ante omnia, quomodo ſumatur ab Apoſtolo? II. 8. *a.*

Antecedens ſequitur caſum ſui relativi. I 306. *b.* pro relativo. II. 5. *b.* I. 565. *a.* 592. *a.* pro conſequente. II. 45. *a.*

Ἀνθρωποκτόνος quid? I. 87. *b.* 590. *a.*

Ἀνθρωποκτονία, quid? I. 51. *a.*

Anti-Chriſtus, ejus ſpiritus jam tempore Apoſtolorum, in mundo extitiſſe dicitur. I. 587. *b.* ejus itidem præcurſores jam adfuiſſe dicuntur. ibid. dicitur homo peccati, & filius ille perditionis. ibid. non denotat unum aliquem ſingularemque hominem, ſed plures, ſibi in eodem regimine ſucceſſuros. ibid. adverſari dicitur, & efferri ſupra omnem, qui dicitur Deus, aut numen, ita, ut in Templo Dei tanquam Deus ſedeat, oſtendens ſeipſum, quod ſit Deus. 588. *a. b.* quomodo ſeſe ſupra Deum altiſſimum in terris efferre jure dici queat? ibid. ejus tempus quomodo a Deo definitum dicitur? 589. *a.* ejus prodromi & præcurſores quinam fuerint? 589. *b.* ei Imperatores Ethnici obſtitiſſe dicuntur, quominus emergere potuerit. ibid. eum Dominus abolituros dicitur ſpiritus oris ſui, illuſtrique adventu ſuo. 590. *a.* duraturus itaque dicitur ad Chriſti adventum, & quomodo? ibid. ejus porro adventus fore dicitur ſecundum operationem Satanæ, in omni virtute, & ſignis, & prodigiis mendacii, & in omni deceptione injuſtitiæ, in iis, qui pereunt, eo quod charitatem veritatis non receperint, ut ſalvi fierent. 590. *b.* 587. * *a. b.*

Anti-Chriſti multi jam eſſe cæperunt tempore Apoſtoli Johannis. I. 587. *b.*

Anticipatio. I. 61. *b.*

Ἀντιλαμβάνεσθαι quid ſignificet? I. 140. *a.* II. 33. *b.* 98. *a.*

Ἀντίλυτρον pro **λύτρον**. II. 10. *a.* 162. *b.*

Antiochus Epiphanes. I. 37. *a.* Macchabæos eſt perſecutus. 141. *a.* II. 197. *a. b.* typus fuit Anti-Chriſti. I. 587. *b.* 588. *a.*

Ἀντιλαμβάνειν, quid? II. 26. *b.*

Antiptoſis quid, & ubi? I. 477. *b.*

Antiqui, vide, Patres Judæorum.

Antiqui Patres inter Chriſtianos, quid de filio Dei ſenſerint? II. 218. *b.*

Antiſtites, vide præpoſiti.

Antitypa quid ſint? II. 162. *a.* & cur ſancta ita dicantur. ibid.

Antitypus, vide typus, & II. 162. *a.*

Antrum, vide caverna terræ.

Anuum regulæ, quænam? II. 46. *a. b.*

Ἀπαύγασμα quid? II. 72. *b.*

Ἀπιστία quid? I. 90. *a.*

Apelles ſalutatur ab Apoſtolo. I. 246. *a.*

Aperire os, ſeu apertio oris, quid apud Hebræos denotet? I. 61. *b.* 62. *a.*

Ἀπλότης quid? I. 176. *a.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Ἀνὶ pro ἐν. II. 119. *a.*
Apocalypſis Johannis an ad Hiſtoricos N. Teſtamenti libros pertineat? I. 1. *a.* eſt etiam propheticus liber. ibid. & hinc tertium librorum N. T. genus conſtituere poteſt. ibid.
Ἀπαρχαὶ quid? I. 138. *b.*
Apochas Pauli. I. 516. *a.*
Ἀποκάλυψις, quid? II. 213. *b.*
Apollo Judæus laudatur a Luca ob zelum. I. 177. *a.* dicitur miniſter Dei aut Chriſti, a Paulo. 259. *b.* 260. *a.* rigaſſeque. 260. *a.* ei de viatico proſpici debebat. II. 53. *b.*
Apologia Pauli apud ſuos judices, quæ? I. 293. *b.*
Apologus, vide fabulæ.
Apopompæus hircus. II. 168. *a.*
Apoſtaſia vide defectio. per ſpiritum prædicitur futura poſterioribus temporibus, ita ut quidam de fide diſciſcant, attendentes ſpiritibus deceptoribus, ac doctrinis dæmoniorum, &c. II. 19. *b.* 20. *a. b.* &c. quid ſit? 177. *b.* 178. *a.* 309. *a.* & an ſpem veniæ habeat? vide apoſtatæ, & 312. *a. b.* eſt vel plena ac voluntaria, vel nondum conſummata. 312. *a. b.* ventura quæ ſit? & numea Machometes quoque reſpiciatur? I. 587. *b.* ejus caput eſt Anti-Chriſtus. ibid. & 587. *b.*
Apoſtatæ quomodo ab hæreticis differant? I. 439. *a.* eorum converſionis impoſſibilitas qualis? ſcilicet, ad pœnitentiam. II. 123. *b.* 124. *a. b.* 179. *a.* dicuntur radix amaritudinis. 297. *a.* vide, prolabentes. annon nihilo ominus converſionis & gratia divinæ ſpem habere poſſint? 310. *b.* 311. *a. b.*
Apoſtolatus, ſeu munus Apoſtolorum quale? I. 67. *a.*
Apoſtolum eum cur ſe vocet Paulus? II. 1. *a.* apoſtolus & pontifex confeſſionis noſtræ cur Chriſtus dicatur? 100. *b.*
Apoſtoli an ſcripſerint titulum N. Teſtamenti? I. 1. *a.* eorum officium & auctoritas infallibilis. 67. *a.* unde fundamentum eccleſiæ poſt Chriſtum dicuntur. ibid. & 480. *b.* an miſſi fuerint ad baptizandum aqua? 250. *a. b.* eorum ſermo qualis fuerit? 257. *a.* quomodo Corinthiorum eſſe dicantur? 263. *b.* cur in Synodo Jeroſolymitana ſcortationem cumquibuſdam natura adiaphoris prohibuerint? 272. *a.* quomodo ſeſſuri in thronis & duodecim tribus Iſraël judicaturi dicantur? 274. *a.* in conjugio vixiſſe, & uxores ſecum circumduxiſſe creduntur. 294. *a.* quando poſt Chriſti reſurrectionem in Galilæam ad Chriſtum videndum compellandumque iverint? 315. *b.* eis omnibus quando viſus ſit Chriſtus? 316. *a. b.* quinam dicantur? 316. *b.* falſi teſtes fuiſſent, niſi Chriſtus reſurrexiſſet. 329. *a. b.* 321. *a.* Hieroſolymis in perſecutione latitaſſe dicuntur. 386. *a.* eorum exemplum an in omnibus ſequi liceat? 432. *a. b.* dicuntur ſancti, a Paulo. 481. *a.* eorum munus quale fuerit? 484. *b.* in eis non ſemper eadem vis fuit ſpiritus domini. 504. *a.* ſignis & portentis, variiſque Spiritus Sancti diſtributionibus prædicationem ſuam confirmarunt. II. 90. *b.* 91. *a.* eos qui ſpernit aut rejicit, non homines rejicit, ſed Deum, dantem Spiritum S. in ipſis. I. 568. *a.*
A non apparentibus facta eſſe dicuntur viſibilia. II. 183. *b.* 184. *a.*
Apparuiſſe angelis, quomodo Deus dicatur? II. 18. *b.* gratia Dei ſalutifera omnibus hominibus quomodo dicatur. 48. *a. b.* Conf. 51. *b.* quomodo Chriſtus, in conſummatione ſeculorum. 164. *a. b.* 165. *a.* ſecundo Chriſtus apparaturus dicitur ſine peccato. 166. *a. b.*
Apparitio Chriſti reſuſcitati primum Petro inter viros contigiſſe dicitur. I. 314. *b.* hinc diſcipulis Emanutem euntibus. ibid. & cur de fœminis, Paulus taceat? ibid. tum illis duodecim aut undecim. ibid. & 315. *a.* hinc pluſquam quingentis fratribus, & ubinam id factum ſit.? 315. *a. b.* tum Jacobo. 316. *a.* poſtea Apoſtolus omnibus. ibid. & 361. *b.* eundem & Paulo, & quando? 316. *b.* gloriæ, quid? II. 49. *a.* Chriſti coram Deo in cælo, non eſt conditio remiſſionis peccatorum, vide, oblatio Chriſti. Chriſti coram Deo in cælo, quomodo ſumatur? 162. *b.* & quomodo differat ab apparitione pontificis legalis? ibid. idem vero eſſe dicatur cum ejuſdem Chriſti oblatione & interpellatione? ibid. & 163. *a.*
Apphia quæ fuerit? II. 55. *b.*
Appetitus quid denotet? I. 435. *b.* 441. *a.* eum qui Chriſti ſunt, crucifixiſſe dicuntur, & quomodo? 441. *a.*
Apprehendiſſe ſe metam quomodo neget Paulus? I. 531. *a. b.* contra, quomodo ſe a Chriſto apprehenſum dicat? 511. *b.* 512. *a.* apprehendere vitam æternam jubetur Timotheus. II. 36. *a. b.* jubentur quoque divites. 39. *a. b.* apprehendiſſe quomodo Chriſtus dicatur ſemen Abrahæ, & non Angelos. 98. *a.*
Appropinquatio noſtri ad Deum, quæ, & qualis ſit. II. 140. *b.*
In aqua baptizare, pro aqua baptizare. I. 42. *a.*
Aqua ex Petra percuſſa fluens, quomodo ſpiritualis potus dicatur? I. 300 *b.* aquam bibere Paulus Timotheo diſſuadet. II. 32. *a.* teſtis Euangelicæ veritatis, quid denotet? 141. *b.* an, & quando ſanguini admixta fuerit? 160. *b.* munda, qua corpus ablui jubetur, quid denotet? 167. *b.*
Aquila, Priſcillæ maritus, una cum ipſa ſalutatur, & laudatur. I. 245. *b.*
Ara, vide altare.
In Arabiam quomodo Paulus Damaſco abiviſſe & Damaſco etiam, poſt multos ibidem exactos dies Hilioſolymum veniſſe dicatur? II. 386. *a. b.*
Arans ſub ſpe arare debet. I. 295. *a.*
Arbitium quibus permittendum ſit, deiis, quæ ad vitæ uſum pertinent. I. 274. *b.*
Arca Noë, in ſalutem domus ſuæ ab ipſo aptata dicitur. II. 186. *a. b.*
Arca fœderis, quæ, & ubi? II. 149. *b.* 150. *a.*
Arcanum, vide myſterium.
Ἀρχαὶ, quid ſignificant? I. 477. *a.* II. 50. *a.*
Archangeli vox eſt ſonus tubæ. I. 365. *b.* 571. *b.*
Archangeli dicuntur eſſe ſeptem. I. 334. *b.*
Archipiſcopus fuit Timotheus. II. 1.
Ἀρχιερεῖς alias unus, alias plures fuiſſe dicuntur, & quid tum denotetur? I. 25. *a.*
Archippus fuit Colloſſenſium antiſtes. II. 55. *b.* diciturque commilito Pauli. ibid.
Architectum ſapientem ſe vocat Paulus. I. 261. *a.*
Ardor ſeu zelus animi, quid ſit? I. 177. *a.* mandatur & laudatur. ibid.
Arenæ maris numero multitudinique reſpondentem progeniem Deus Abrahamo promiſit. II. 189. *b.*
Argentum. eo non redempti dicimur. II. 279. *a.*
Argilla, vide lutum.
Argumentum vide elenchus. a minori ad majus. I. 295. *b.* hypotheticum. 319. *a.* ad hominem quale? 340. *b.* ab autoritate propria petitum. 342. *a. b.*
Argumenta ex negato ſcripturæ teſtimonio aliquando etiam duci poſſunt. II. 77. *b.*
Arguere quid ſit? vide, elenchus. debemus opera tenebrarum, & quomodo? I. 487. *b.* II. 302. *b.* quomodo item Chriſtianorum tantum eſſe dicatur? 302. *b.* 303. *a.* peccantes Presbyteri coram omnibus argui debent. 31. *a.* vide etiam, coram.
Arias Montanus citatur. I. 103. *a.* 482. *b.* II. 19. *a.*
Ariani refutantur. II. 84. *a.*
Arioli qui? I. 437. *b.*
Ariſtarchus dicitur adjutor Pauli. II. 59. *a.*
Ariſtobulus. Qui ex ejus familia credebant, ſalutantur ab Apoſtolo. I. 246. *a.*
Ariſtoteles argumentis utitur adhominem. I. 340. *b.* virtutes non recte definivit. 532. *b.* citatur. II. 316. *a.*
Arma lucis quid? I. 183. *b.*
Armatura ſpiritualis indui jubetur, vide panoplia.
Arrhabo felicitatis aut hæreditatis dicitur Spiritus & cur? I. 191. *b.* 276. *b.* 475.
Artemam mittere volebat Paulus. II. 53. *b.* & cur? ibid.
Articulus ἀναφορικὸς, quid? I. 19. *b.* 49. *b.* 361. *a.* διορισ⊙. I. 61. *b.* διαχριτικὸς. I. 61. *b.* 92. *a.* ἀπολογικὸς. I. 78. *a.* 92. *a.* προληπτικὸς, quid? I. 92. *a.* redundat. I. 119. *b.* 201. *b.* pro relativo qui. I. 147. *a.* præfixus, an individui certi nota ſit? I. 587. *b.*
Arvum Dei dicuntur Corinthii. I. 260. *b.*
Ἀσάλευτον, quid? II. 217. *a.*
Aſcendere in cælum, quid? I. 159. *a. b.*
Aſcendere in altum, quid? I. 496. *a.*
Ἀσέλγεια continet luxuriam & laſciviam. I. 485. *b.*
Aſia ſtrictius accepta, pro Epheſo. II. 270. *b.*
Aſiana Judaorum diſperſio quæ fuerit? II. 270. *b.*
Ἀσωλία quid? I. 488. *a.*
Aſperſio libri & populi quomodo facta dicatur? II. 160. *b.* item tabernaculi & vaſorum? ibid. & 271. *b.* 272. *a.* ſanguinis Chriſti, quid denotet? 271. *b.* 272. *a.*
Aſpides quid denotent? I. 104. *b.*
Ἀσπονδοι qui? I. 85. *b.*
Aſſenſum præſtare Euangelio, non ſufficit. II. 9. *a.*
Aſſimilatus filio Dei, ubi dicatur Melchizedech, & quomodo? II. 133. *a.*
Aſſumere Angelos, pro, dici aſſumere. I. 117. *b.* Vide etiam ſuſcipere.
Ἀστεγοι qui? I. 85. *b.*
Ex Aſtrorum curſu aut poſitu quid colligi poſſit? I. 23. *a.* 24. *a.*
Aſtrologia quid ex aſtris aut cometis colligere ſoleat aut poſſit. I. 24. *a.*
Aſyndeton, ubi? 567. *a.*
Ἀσύνθετοι qui? I. 85. *b.*
Athei fuiſſe dicuntur Epheſii ante Chriſtum cognitum. I. 479. *b.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Athenæ. Athenis cur Paulus ſolus remanere voluerit? *I.* 562. *a.*
Ἀγιπᾶν quid? II. 178. *a.* 179. *b.*
Athleta, vide pugil.
Athletæ cur continentes ſint? *I.* 298. *b.*
Atrium tabernaculi, vide tabernaculum.
Attendere ſibi ipſi jubebatur Timotheus. II. 25. *a.*
Attingere prohibebantur Coloſſenſes à Pſeudodidaſcalis. I. 534. *b.*
Avaritia quid? I. 84. *b.* ne nominari quidem debet inter Chriſtianos. 487. *a.* dicitur radix omnium malorum. II. 35. *b.* quomodo appeti dicatur? ibid. & impuritas, conjungi ſoleat. 219. *b.* 220. *a.* quid ſit? 220 *a.* eà mores noſtri vacare debent. ibid. eam quomodo Chriſtus prohibeat? 297. *b* 298. *a. b.* ejus prætextu Paulus ſe uſum eſſe negat. I. 556. *a.* teſtemque Deum advocat. ibid.
Avarus eſſe prohibetur Epiſcopus. II. 15. *a.* ejus indoles deſcribitur. 36. *a.*
Avari qui ſint? I. 272. *a. b.* cur idololatræ dicantur? 437. *b.* II. 38. *a.*
Auctiores fieri debent Chriſtiani in charitate, vide augmentum, & creſcere.
Auctores librorum SS. vide, Scriptores ſacri.
Audire nemo poteſt, niſi ſit, qui prædicet. I. 161. *b.* audiviſſe omnes dicuntur. *ibid.* & 162. *a.*
Auditores ſuis doctoribus de omnibus bonis communicent. I. 445. *a. b.* 446. *a.*
Auditus pro fama. I. 59. *b.* ex auditu fides eſſe dicitur. 161. *b.*
Avertere impietates à Jacob, quid? I. 169. *b.*
Augeſcere quomodo poſſint Chriſtiani in ſpiritualibus? I. 490. *b.* 491. *a.*
Augmentum cognitionis optatur Philippenſibus. I. 503. *a.* item Coloſſenſibus. 526. *b.* vide profectus.
Aula Cæſaris, vide prætorium.
Quæ auris non audivit, neque oculus vidit, Deus præparaſſe dicitur diligentibus ſe. I. 255. *b.*
Auris perfodiſti mihi, quid ſit? II. 169. *b.* multumque differt à verſione Græcâ: corpus aptaſti vel perfeciſti mihi. 170. *a.* vide etiam corpus.
Aurum quomodo dicatur ſuper fundamentum Pauli ſuperædificari? I. 261. *b.* per ignem probari dicitur. II. 275. *b.* eo non redempti dicimur. 279. *a.*
Quid non auſit Paulus dicere? I. 197. *b.* 198. *a.*
Non auſcultantes ſermoni Pauli per Epiſtolam, notari & vitari jubentur. I. 605. *a. b.*
Auſteritas, vide amarulentia.
Αὐθέκεια, vide, contentus ſua ſorte animus. docetur. II. 34. *b.* 35. *a b.* 220. *a.* 298. *a. b.*
Autem pro *igitur*. I 20. *b.* 136. *a.* pro *atqui*. 136. *a.*
Autor quæſtionum & Reſponſionum ad Orthodoxos, citatur. I. 9. *a.* 12. *b.* alicujus libri vel ſcripti, ex quibus indiciis cognoſcatur, aut eſſe meritò negetur? II. 67. vide, Scriptor.
Αὐτὸς ἔφα, de Deo dicitur. II. 220. *a.*
Azarias Rex, vide Uſias.
Azymi eſſe debebant Corinthii. I. 272. *a.* & cur? 271. *b.* Judæi quando fuerint azymi? ibid.
Azymorum feſtivitas cum non ſtatione agni paſchalis conjuncta erat. I. 272. *a.*

B.

BAal quid ſignificet? I. 163. *b.* hoc nomine uxores viros ſuos appellabant. ibid.
Baali ſeu Dominus meus, Deus non amplius vult nominari, & cur? I. 163. *b.*
Babylon Aſianæ Judæorum diſperſionis caput fuiſſe dicitur, & ex ea Petrus Epiſtolam ſuam ſcripſit. II. 270. *b.*
Babylonica captivitas, vide, tranſmigratio.
Baculus, vide virga.
Balaam quam ſtellam oritum intellexerit? I. 23. *a. b.*
Baptiſmus ante Johannem à Deo nemini commiſſus fuerat. I. 34. *a.* fiebat immerſione, in flumine. 37. *b.* ſepulturæ Chriſti imaginem continet. 127. *a.* 533. *a.* pro initiatione & addictione in alicujus nomen, cujus rei baptiſmus aquæ ſignum quoddam erat. 250. *b.* pro mortuis. 341. *b.* aquæ per aquam mundam non intelligitur, ſed ſpiritualis baptiſmus. II. 176. *b.*
Baptiſmus Johannis erat pœnitentiæ baptiſmus. I. 40. *a.* 42. *b.* fiebatque in aqua tantum. 42. *a.* ejus forma quæ? 46. *a. b.* baptiſmi Johannis & Chriſtianorum differentia. II. 122. *b.* 123. *a.*
Baptiſmi varii apud Judæos ante Johannem fuerant & quales? I. 34. *a.* II. 122. *b.*
Baptiſta cur dicatur Johannes? I. 34. *a.*
Baptizare in Spiritu S. quid? I. 43. *b.* in alicujus nomen baptizari, quid? 150. *a.* baptizare Apoſtolici muneris non fuiſſe dicitur. ibid. & 250. *b.* baptizari pro mortuis quid? 340. *a. b.* 341. *a. b.* 342. *a.*
Baptizati in Chriſtum in mortem ejus ſunt baptiſati. I. 127. *a.* Chriſtumque induiſſe dicuntur. 411. *b.* omnes Iſraëlitæ in Moſen Baptizati dicuntur in nube & in mari. 300. *a.* & quomodo? ibid.
Baraci fides celebratur. II. 196. *a. b.*
Barbari pro nationibus minus cultis. I. 73. *b.*
Barnabas ſimulatione Petri ſimul abductus eſſe dicitur. I. 392. *a.*
Bathſaba cur in genealogia Chriſti commemoretur. I. 4. *b.*
Beatus quis Matth. 5 vocatur? I. 62. *a.* non ſemper hæc vox de æterna felicitate ſumitur. 193. *b.* atque ita beatus dicitur, qui ſion judicat ſeipſum in eo, quod probat. ibid. dicitur Deus, & quare? II. 4. *a.* 37. *b.*
Beati dicuntur pauperes Spiritu, non tamen ita ut cæteris ad ſalutem conſequendam virtutibus opus non ſit? I. 63. *b.* & quorum peccata Deus remittit. 119 *a.*
Beatitudo quomodo Matth. 5 ſumatur? I. 62. *a.* ſæpe uni tantum rei adſcribitur, & cur? 160. *b.* Vide beatus. pro beatitudinis prædicatione. 417. *b.*
Beatior eſt ſi ſic manſerit. I. 193. *b.*
Βιβαιῶσαι quid? I. 195. *b.*
Bellica fortitudo an inter virtutes cenſenda apud Chriſtianos? I. 532. *b.*
Bellica facinora minus ad Chriſtianos pertinere dicuntur. II. 197. *a.*
Bellum vide militia. Belli tempore leges ſilent, imo verius, pietas & honeſtas. II. 8. *b.*
Bella paci colendæ opponuntur. I. 178. *b.* ea Chriſtus odiſſe, & maxime ab iiſdem abhorrere, dicitur. II. 132. *a.*
Bellar minus refutatur. I. 341. *b.*
Benedicens benedicam, quid ſit? II. 128. *b.*
Benedixiſſe panes & piſces quomodo Chriſtus legatur? I. 306. *a.* benedicendæ in Abrahamo dicuntur omnes gentes, & quomodo? 403. *a.* benedicare quid? & quomodo de Deo ſumatur? qui dicitur nos benedixiſſe in omni benedictione ſpirituali in ſupercæleſtibus in Chriſto. 473. *b.* benedixit Melchiſedech Abrahamo, ceu melior minori: & an hoc perpetuum ſit, ut major ſemper minori benedicat? II. 134. *b.* 135. *a.*
Benedictio cui tribuenda ſit? I. 147. *a.* Euangelii. quid? 199. *a.* ſpiritualis in cæleſtibus, quid? ibid. ejus plenitudo, quid ſit? ibid. calicis quid ſit, & quomodo fiat. 306. *a.* conſiſtit in gratiarum actione. ibid.
Benedictus in ſecula quomodo dicatur Deus? I. 83. *a.* Conf. II. 272. *b.*
Benefaciendum omnibus, ſed maxime domeſticis fidei, cum tempus habemus. I. 406. *b.* in benefaciendo jubentur non ſegneſcere Theſſalonicenſes, & quare? 604. *b* 605. *a.*
Beneficentiæ oblivioſci prohibemur. II 225. *b.*
Benefici eſſe jubemur erga omnes, &c. vide benefaciendum.
Beneplacitum quomodo ſumatur? I. 157. *b.* 474. *b.* bonitatis, quid? 584. *b.* 585. *a.*
Benjaminitica Tribus rejectione potiſſimum digna extitit. I. 163 *a.* cum tribu Juda conjungitur. II. 143. *a.*
Benignitas pro clementia, lenitate, & munificentia. I. 87. *b.* 536. *a.* II. 51. *b.*
Beſtia Romanum imperium denotat. Apoc. 13. 3. I. 54. *b.* montem tangens, lapidari jubetur. II. 209. *b.* 210. *a.*
Beſtiarius an fuerit Paulus Epheſi? I. 344. *a.*
Beth præfixum quomodo Græci efferant? I. 557. *a.*
Bethlehem quænam fuerit, ubi Chriſtus natus eſſe dicitur, & cur Bethlehemi naſci debuerit? I. 20. *b.* dicitur terra Judæ, & Ephrata, & quare 26. *a.* an parva eſſe affirmetur à Propheta, à Matthæo vero negetur? ibid. & 26. *b.* 27. *a.*
Bethſaba, vide Bathſaba.
Beza citatur. I. 3. *b.* 6. *b.* 7. *b.* 24. *a.* 29. *a.* 34. *b.* 430. *a.* 199. *b.* 285. *b.* 344. *a.* 409. *b.* 415. *b.* 431. *b.* 432. *a.* 478. *a.* 483. *a.* 502. *a.* 506. *b.* 551. *a. b.* 567. *a.* II. 8. *b.* 14. *a.* 20. *b.* 92. & 102. *a.* 112. *a.* 151. *b.* 190. *a.*
corrigitur. I. 40. *b.* 501. *a. b.* II. 19. *a.* 20. *a.* I 556. *b.*
Bibere, vide edere. Bibere poculum Domini, vide poculum.
Biblia, vide Scriptura Sacra.
Biennium in infanticidio Herodis, unde inchoandum ſit? I. 29. *a.*
Bigamia in primitiva eccleſia uſitata fuiſſe dicitur. II. 13. *a. b.*
Bileam, vide Balaam.
Bilingues eſſe vetantur Diaconi. II. 16. *a.*
Blaſphemare, quomodo ſumatur, & unde dicatur? I. 102. *b.* blaſphemari bonum noſtrum non debet. 190. *b.* ut non blaſphemarent, caſtigati dicuntur Hymenæus & Alexander. II. 8. *a.* Blaſphamari nomen Dei & doctrina non debet. 32. *b.* 33. *a.* 46. *b.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Blaſphemia affectum quomodo ſe dicat Paulus? I. 267. *b.* quid ſit? 486. *b.* exlogomachiis naſci dicitur. II. 34. *a.*
Blaſphemum ſe fuiſſe Paulus fatetur. II. 5. *a.*
Bona vendere, vide, vendere.
Bonæ quomodo eſſe jubeantur juvenculæ? II. 46. *b.*
Bonitate quomodo Paulus plenos dicat Romanos? I. 197. *a.* bonitas inter fructus ſpiritus memeratur. 440. *a.* 487. *a. b.*
Bonum quomodo dicatur mulierem non attingere. I. 279. *a.* facientes defatigari prohibentur, & quare? 446. *a. b.* quomodo proditori Chriſti fuiſſe dicatur, ſi natus non fuiſſet? II. 199. *b.* ſectari jubemur, in nos mutuo & in omnes. I. 577. *b.*
Bonus pro utili. I. 486. *b.*
Booz, quando vixerit, & genitus ſit? I. 5 *a.* Rutham duxit. 9. *b.*
Bovi trituranti os non eſt obligandum. I. 294. *b.* II. 30. *b.*
Boves an curæ ſint Deo? I. 294. *b.*
Brabéum, vide præmium, & I. 298. *a.* 512. *a.* Chriſto quoque propoſitum fuiſſe innuitur. II. 202. *a.*
Βραβευειν, quid? I. 534. *a.*
Breve quid, quid ſignificat? II. 92. *a. b.*

C.

CAdavera Iſraëlitarum, proſtrata eſſe dicuntur in deſerto. II. 107. *a.*
Cadere, cecidiſſe dicuntur membra Iſraëlitarum in deſerto. II. 107. *a.*
Cades deſertum. II. 104. *a.*
Cædes, vide homicidium.
Cæleſtes tales dicuntur futuri, qualis eſt cæleſtis. I. 361. *a. b.* genua dicuntur flectere animo. 506. *b.*
Cæleſtia corpora quæ dicantur. I. 348. *a. b.* 354. *a.* cæleſtia pro locis ſuperioribus aëris 491. *a.* quomodo hoſtiis emundari dicantur? II. 161. *b.* 162. *a.*
Cælebs curat ea quæ ſunt Domini. I. 287. *a.*
Cælibatus an & quomodo à Paulo probetur? I. 179. *a. b.* &c. 286. *a.* ſanctitate derogat matrimonio. 287. *b.* (II. 219. *b.*) & quomodo ſuadeatur à Paulo? ibid. neceſſitatem ejus imponere exitioſum eſt. ibid. eum quinam urſerint. II. 20. *b.* 219. *b.*
Cælibibus quid ſuadeat Paulus? I. 281. *a. b.*
Cælum bis Chriſtus eſt ingreſſus. II. 79. *a.* & terram Deus ſe adhuc ſemel moturum eſſe ait. 216. *a. b.*
Cæli quomodo Chriſto baptizato aperti eſſe dicantur. I. 47. *a.* & quare? 48. *a.* omnia in cœlis & interris quomodo in Chriſto condita eſſe dicantur? 528. *a. b.* reconciliataque? 530. *a.* cælorum creatio, in principio à Deo ſuſcepta, quomodo ad Chriſtum accommodetur? II. 82. *a. b.* &c. quomodo opera manuum Dei dicantur? 85. *a.* perituri ſunt, & non tantum immutandi. ibid. & 85. *b.* quinam dicantur à Chriſto penetrati? 113. *a.*
Cæparum cupiditas in Iſraëlitis quam noxia fuerit? I. 302. *a. b.*
Ex Cæſaris familia quidam amplexi fuiſſe videntur religionem Chriſtianam. I. 516. *b.* vide etiam prætorium.
Cain de frugibus terræ obtuliſſe, & agricola fuiſſe dicitur. II. 184. *b.*
Cajaphas an & quomodo prophetaverit? II. 70 *b.*
Cajus, hoſpes Pauli. I. 246. *b.*
Calamitas, vide afflictio.
Calcati quomodo pedes eſſe debeant in militia ſpirituali? vide pedes.
Caleb dicitur Deum non exacerbaſſe, ſed conſtans in fide fuiſſe. II. 106 *b.*
Caligo, ad quam Hebræi non acceſſiſſe dicuntur, quid? II. 209. *a.*
Calix benedictionis, qui benedicitur, quomodo communio ſanguinis Chriſti dicatur? I. 305. *b.* 306. *a. b.* & quid inde colligat Apoſtolus? ibid.
Callimachus Poëta. II. 44. *b.*
Calvinus citatur. I. 505. *b.*
Calumnia ſi non aſſenſum, certe ſuſpicionem in animis aliorum relinquere ſolet. II. 16. *a.*
Calumniator quare dicatur Diabolus? II. 15. *b.*
Calumnioſæ eſſe prohibentur uxores Diaconorum. II. 17. *a.* item anus. 46. *a.*
Canaan terra, vide, palæſtina, & Chanaan.
Candidè agendo odium conciliatur. Vide veritas.
Candor quid ſit? II. 3. *a.* vide ſinceritas.
Canere tuba, pro facere, ut quis ea canat. I. 365. *b.* 366. *a.* canendum in corde Domino. 537. *a.* vide, in corde.
Canes dicuntur falſi doctores. I. 509. *a.* & quare? ibid.
Cantiones Spirituales, quales ſint? I. 488. *a.* 536. *b.* 537. *a.* vide Pſalmi.
Capernaum urbs ubi ſita? I. 56. *a. b.*
Cappadociæ advenis diſperſionis ſcribit Petrus II. 270. *a. b.*
Captivam ducere captivitatem, quid? I. 484. *b.*
Captivitas pro captivis. I. 484. *b.*
Caput ſuper omnia Eccleſiæ, Chriſtus à Deo datus eſſe dicitur. I. 477. *a.* 529. *a.* 533. *a.* ita Vir uxoris ſuæ eſſe debet, prout Chriſtus Eccleſiæ eſt caput, & ſalvator corporis. 488. *a. b.* non tenere, qui dicatur? 534. *a.* libri, quid? II. 172. *a.* & an initium Geneſeos eo innuatur? ibid. pro extremo rei alicujus. 194. *a.*
Carah, quid ſignificet? I. 170. *a.*
Carbones ignis quid? I. 170. *a. b.*
Carceres experti quinam dicantur? II. 197. *b.*
Carmina à Chriſtianis componebantur, & publice recitabantur. I. 536. *b.* 537. *a.* vide Pſalmi.
Carnales homines quinam ſint? I. 259. *a. b.* ritus, legis fuiſſe dicuntur. II. 151. *b.*
Carnale mandatum quid dicatur? II. 139. *a.*
Caro pro homine. I. 106. *b.* 417. *a.* caro peccati quid? 135. *b.* non omnis eadem eſſe dicitur, ſed alia hominum, alia jumentorum, &c. 348. *a.* caro & ſanguis quomodo dicatur, regnum Dei hæreditare non poſſe? 362. *a. b.* ſumiturque pro hominibus, carne & ſanguine conſtantibus, & opponitur eſſentiis ſeu ſubſtantiis incorruptibilibus. 362. *b.* 385. *b.* 491. *a.* non vero ſumitur pro corruptibilitate. 363. *a. b.* 364. *a.* pro carnali religione. 400. *b.* 401. *a.* 427. *b.* 447. *a.* nunquam opponitur divinæ alicui naturæ in eodem ſubjecto, ſed ſemper ſpiritui. 424. *b.* 425. *a.* opponitur ſpiritui. 427. *b.* 428. *a.* concupiſcere dicitur adverſus ſpiritum. 435. *b.* & quomodo? ibid. domari enim poteſt, ne ſemper concupiſcat. ibid. pro appetitu. 435. *b.* 441. *a.* caro mea, quomodo Laban de Jacobo, nepote ſuo ex ſorore, dixerit? 489. *a.* pro homine mortali & fragili. II. 18. *b.* carni & ſanguini quomodo pueri communicaſſe, & Chriſtus ſimiliter eorundem particeps factus eſſe dicatur? 96. *b.* 97. *a.* velut herba eſſe dicitur. 281. *a.*
Carnis cogitatio mors eſſe dicitur. I. 136. *a.* filii, non ſunt filii Dei. 148. *a.* cura non facienda in cupiditates. 184. *a.* carne perfici quid? 400. *b.* 401. *a.* carnis duplex licentia aut petulantia. 433. *a. b.* cupiditas, quomodo non perficiatur? 435. *a. b.* opera, manifeſta eſſe dicuntur. 436. *a.* plura ſunt præter enumerata ab Apoſtolo, & quæ? 439. *a.* & hæc facientes quomodo regnum Dei non hæreditaturi dicantur. 439. *b.* vide etiam, fructus ſpiritus. Carnem crucifigere quid ſit? 441. *a.* ex carne Chriſti quomodo Chriſtiani eſſe dicantur? 488. *b.* 489. *a.* quomodo Eva ex carne Adami ſuerit? ibid. in carne eſſe, idem eſt quod, ſecundum carnem eſſe. I. 136. *a. b.*
à Carnibus abſtinere, quando bonum ſit? I. 192. *b.* 292. *b.* & Apoſtolus volebat, ne fratrem ſcandalizaret. 292. *b.* 293. *a.* ab iis non abſtinent, qui piſcibus veſcuntur, & cur? 348. *a.* earum abſtinentiam quinam urſerint? II. 20. *b.*
Caſtæ eſſe jubentur juvenculæ. II. 46. *b.*
Caſtellio citatur. I. 102. *b.*
Caſtigat Deus, eum, quem diligit, omnem etiam filium, quem recipit. II. 203. *b.* & quomodo id intelligendum ſit? ibid. & 204. *a.* caſtigatus an Chriſtus dici poſſit? 204. *a.*
Caſtigatio liberorum, moderata eſſe debet. II. 14. *b.* pro afflictionibus, & quare? 283. *a.* quomodo contemni vel abjici dicatur? ibid. ſi ſuſtineatur, tanquam filiis Deus ſe offerre dicitur. 204. *a. b.*
Caſtus eſſe jubetur Timotheus. II. 32. *a.* 31. *b.*
Caſtitatem ſervavit Paulus. I. 281. *a.*
Extra Caſtra cremari dicuntur animalium corpora & quorum? II. 223. *a. b.* extra caſtra ad Chriſtum exire jubemur, opprobrium ejus portantes, cum non habeamus hic manentem civitatem, ſed futuram inquiramus. 224. *a. b.*
Caſus Judæorum, quid ſignificet? I. 165. *a.* 167. *b.* 168. *a.*
Catachreſis, ubi? II. 116. *b.* 161. *b.* 162. *a.* 176. *b.* 184. *b.* 195 *a.* 197. *a.* 223. *a.*
Cataphryges quid docuerint? II. 20. *b.*
Catecheſis quid? I. 445. *a.*
κατήχουμενος vox, quid ſignificet? I. 588. *b.* 589. *b.*
Catechumenus quis? I. 445. *a.*
Catechumeni certo anni tempore baptizabantur. I. 34. *b.* quinam dicantur? 445. *a.*
Cathari quid docuerint? II. 20. *b.*
Catholici, vide Pontificii.
Cavere Alexandrum, fabrum ærarium, Paulus Timotheo ſuadebat. II. 292. *b.*
In Cavernis terræ erraſſe dicuntur, quibus mundus non fuit dignus. II. 197. *b.*
Cauſa ſine qua non ſalutis dicitur eſſe obſervatio præceptorum Dei.

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Dei. I. 283 *b.* cauſæ, eſt etiam cauſa cauſati. II. 186. *a.* impulſiva mortis Chriſti, reſpectu Dei Patris, duplex eſſe dicitur. I. 611. *a.*

Cauterio notata conſcientia, quæ? II. 20. *a.*

In Celeuſmate Dominus e cælo deſcenſurus dicitur. I. 365. *b.* 571. *b.*

Cenchreæ, portus Corinthiorum. I. 199. *b.*

Cenchreenſis Eccleſiæ miniſtra fuit Phœbe. I. 199. *b.* 245. *b.*

Cenſura, vide diſciplina.

Cenſus Magiſtratui pendendus. I. 180. *b.* 181. *a.* primogenitorum in cælis, qualis? II. 213. *b.*

Centuplum accepturus quomodo dicatur, relinquens domum, &c. propter Chriſtum? II. 290. *a.*

Cephas, vide Petrus.

Ceremoniæ, vide ritus. Pietati officere ſolent. I. 392. *b.* 401. *a.* veritati adverſantur. 434. *a.*

Ceremonialis lex veritate adveniente evanuit. I. 434. *a.*

Certamen quantum Paulus ſuſtinerit pro Coloſſenſibus & iis, qui faciem ejus non viderunt. I. 531. *b.* vide etiam, certare. nobis propoſitum, currere jubemur per patientiam. II. 201. *b.*

Certamina in Græcia. I. 298. *b.*

Certantes ſe in omnibus continent, continereque debent. I. 298. *b.*

Certare vult Paulus Romanos ſecum apud Deum precibus, & quo fine? I. 199. *a. b.* certare etiam volebat Philippenſes per fidem Euangelii. 505. *a.* certare quoque vult Timotheum bonum certamen fidei. II. 36. *a.*

Certitudo, exactiorque cognitio quærenda cur ſit? I. 532. *a.* certitudinis etiam ſunt gradus. II. 327. *a. b.*

Certus ſeu confirmatus ſit quivis in ſua ſententia, quomodo intelligendum? I. 186. *b.* certus quomodo quis juſtificationis ſuæ apud Deum eſſe poſſit? 265. *b.* pro indubitatus. II. 12. *b.*

Chaldæi quinam dicantur? I. 21. *a.*

Chanaan, vide, Canaan.

Cum Chananæis mulieribus conjugium improbatum fuit. II. 207. *a.*

Chananæi veri Dei penitus ignari experteſque fuiſſe dicuntur. II. 207. *b.*

Chananæorum reliquias Salomon ſub imperium & tributum accepit. II. 196. *a.*

Character quid? & quare Chriſtus Dei character dicatur. II. 73. *a.*

Chariſmata, vide dona.

Charitas Dei quomodo dicatur effuſa in cordibus noſtris? I. 123. *a. b.*

Charitas ſine ſimulatione eſſe debet. I. 176. *b.* Vide etiam diligere. Charitas ſub Euangelio quid complectatur? 181. *a. b.* proximo malum non operatur. 182. *a.* ædificat. 289. *a. b.* non excludenda eſſe dicitur a comparanda Chriſtianis juſtificatione. 429. *a. b.* 430. *a.* ſpecificaque fidei differentia ſtatuitur. 429. *b.* & mater bonorum operum appellatur, prout fides charitatis. ibid. & 430. *a.* fructus Spiritus dicitur. 439. *b.* & quid ſit? 440. *a.* Chriſti, quæ ſit? & quomodo ſupereminens dicatur? 483. *a.* Chriſtiana, in omnes ſanctos tendere debet. 525. *b.* in ſpiritu, quæ? 526. *a.* corda compingit ac unit. 532. *a.* 536. *b.* laborioſa Theſſalonicenſium. 550. *b.* dicitur finis mandatorum divinorum. II. 2. *b.* quæ ſcilicet eſt ex puro corde, & conſcientia bona, & fide non ficta. 3. *a.* quomodo ex mutua inſpectione intendi poſſit in nobis & aliis? 177. *a.* erga fratres, vide, Φιλαδελφία, & fraterna charitas, dicitur opertura multitudinem peccatorum, magnamque alias promiſſionem habet. 311. *b.* Theſſalonicenſium quanta fuerit? I. 582. *a.* Dei & Chriſti ſingularis, ex morte Chriſti eluceſcit. 621. *a. b.*

Charitatis expertes qui? I. 85. *b.*

Cherubim gloriæ, quid? & ubi fuerint? II. 150. *a.*

Chiliarchi quomodo Hebræis dicantur? I. 27. *a.*

Chirographum rituum, expunctum ſeu deltuum dicitur. I. 533. *b.* crucique affixum. ibid. Pauli, Philemoni datum, quodnam? II. 58. *b.*

Chonias eſt Jechonias.

Choreæ ad comeſſationes pertinent. I. 183. *b.*

Χειραλογία quid? I. 200. *a.*

Χειροτης quid? I. 87. *b.* 104. *a.* 168. *a.*

Chriſtus pro doctrina & religione Chriſti. I. 252. *a.* 254. *a.* 428. *b.* 449. *a.* 482. *b.* 532. *b.* (II. 221. *a.*) pro Chriſti figura & imagine 300. *b.* pro Moſe. 303. *b.* pro eccleſia Chriſto conjuncta. 407. *a. b.* proque populo Chriſtiano. II. 195. *a.* 277. *a.*

Chriſtus quomodo filius Davidis dicatur in Euangelica Hiſtorica? I. 3. *b.* cur nominatim Davidis & Abrahami filius a Matthæo appelletur? ibid. quid Gal. 3, 16. ſignificet? 4. *a.* & quomodo ibidem Abrahamo promiſſus dicatur? ibid. cur prius a Matthæo dictus ſit filius Davidis, quam Abrahami? ibid. an ideo dicatur Davidis filius quia Maria mater ejus genus ſuum ad Davidem retulerit? 10. *b.* 11. *a. b.* 12. *a.* vera ejus rei ratio adducitur, ſcilicet, quod Chriſtus genitus fuerit ex uxore Joſephi, qui genus ſuum a Davide duxit. 12. *a. b.* (Conf. II. 138. *b.*) & an id ſatis conſentaneum ſit nonnullis Scripturæ locis, de ortu Meſſiæ ex Davidis utero ſeu viſceribus, aut ventre, teſtantibus? 12. *b.* 13. *a.* Chriſtus quomodo dicatur ſeſſurus in ſolio Davidis? 13. *a.* Dei filius a primo ſtatim ortu extitit. 13. *b.* quomodo è ſemine Davidis natus vel factus dicatur? ibid. quam recte filius Joſephi dicatur? 14. *a.* (Conf. II. 138. *b.*) qua ratione ſervator dicatur ab Angelo, populumque ſuum ſervaturus? 16. *b.* dicitur pater futuri ſeculi. 19. *b.* an fratres germanos habuerit? 20. *a.* quomodo dicatur *Natus rex* Judæorum? 22. *a.* quomodo languores noſtros tulerit? 32. *a.* & quot modis corruptionem non viderit? ibid. re & nomine Nazaræus fore dicitur. ibid. Cur baptiſmum Johannis ſuſceperit? ceu qui in remiſſionem peccatorum dabatur, quo tamen Chriſtus, peccati omnis expers, non indigebat? 45. *b.* 46. *a.* exemplum reliquit omnibus, obtemperandi Legatis Dei 45. *b.* nam & eo tempore ſanctitati ejus baptiſmus minime obſtitit. 46. *a. b.* quid profeſſus ſit baptiſmum ſuſcipiens? 46. *b.* cur celeriter ex aqua aſcenderit? ibid & 47. *a.* quando & qua occaſione primos nactus ſit Diſcipulos? 47. *b.* videt cælos apertos, 47. *a.* & Spiritum Dei deſcendentem. 48. *a.* cur Dei filius dicatur? 49. *a* & dilectus ille? ibid. ſubducitur a ſpiritu in deſertum. 49. *b.* cur tentationi traditus ſit a Deo? 50. *a.* quomodo jejunaverit? ibid. & quamdiu? ibid. an per dies 40. fuerit tentatus? ibid. quomodo Diabolo reſpondeat? 51. *a.* 52. *b.* 54. *b* cur poſt traditionem Johannis Baptiſtæ, in Galilæam ſeceſerit? 55. *a.* (56. *a.*) & an id ſtatim poſt tentationem ſuam factum ſit? ibid. & 55. *b.* quomodo dicatur reverſus in potentia ſpiritus? 55. *b.* cur reliquerit Nazaretham, & Capernaumi habitare voluerit? 56. *a. b.* quomodo tum Davidis tum Dei filius dicatur? 68. *a* quomodo factus ex ſemine Davidis. 68. *b.* filiuſque Joſeph. ſit? ibid. Vide etiam ſupra 13. *b.* 14. *a.* verus homo eſt? etiamſi non ex virili ſemine genitus ſit. 68. *b.* & cur Chriſtum ita naſci decuerit? ibid. dicitur conſtitutus Dei filius. 69. *a.* adeoque non genitus eſt, ex Deo ante omnia ſecula. ibid. reſpectu Spiritus ſactificationis, eſt filius Dei, & quidem potentiſſimus. 69. *b.* idque per reſurrectionem ex mortuis. 70. *a.* quomodo ante reſurrectionem fuerit filius Dei & Dominus, Chriſtuſque? ibid. quomodo poſt eam? ibid. & 70. *b* Euangelii fuit objectum. 71. *a.* eſt ſecunda & media cauſa. 71. *b.* 72. *a.* 291. *a* etiamſi creatura ſit, rectiſſime tamen cultu religioſo afficitur. 83. *a.* quomodo nobis pacem cum Deo procuraverit & procuret? 122. *b.* 125. *a.* reſuſcitatus non amplius moritur. 128. *a. b.* mulierem vetat aſpici ad concupiſcendum eam. 132. *a.* quomodo eximatur è creaturæ numero? 139. *a.* ſecundum carnem, aut ſecundum ſpiritum quomodo dicatur natus? 146. *b.* quomodo dicatur, ſuper omnia Deus benedictus? 147. *a.* eodem modo omnium Deus dicitur, quo a Petro omnium Dominus. ibid. quomodo dicatur lapis offendiculi? 157. *a.* legis eſt finis. 158. *a.* ſumitur pro religione Chriſtiana, a Chriſto præſcripta. ibid. vide ſupra. eſt Dominus omnium, & dives in omnes ipſum invocantes. 160. *b.* ante reſurrectionem ſuam non habuit dominium abſolutum in vivos & mortuos, quale nunc habet. 187. *b.* poſt reſurrectionem, vitam adhuc habuit, morti ſua natura obnoxiam. ibid. pro iis etiam mortuus eſt, qui perire poſſunt, pereuntque. 190. *b.* 292. *b.* ſuſcepiſſe nos dicitur in gloriam Dei. 195. *a.* & quomodo? 195. *b.* miniſter ſcilicet exiſtens circumciſionis pro Dei veritate, ut ſtabiliret promiſſiones patrum, & ut gentes pro miſericordia Deum glorificarent. ibid. & 196. *a.* crucifixus Judæis eſt ſcandalum, Græcis ſtultitia. 252. *a.* at vocatis ſive Judæis ſive Græcus, Dei potentia, Deique ſapientia. ibid. factus nobis eſſe dicitur ſapientia, juſtitia, ſanctificatio, redemptio. 253. *a. b.* anherbis & arboribus det incremantum, ut Deus quidem dare dicitur? 260. *a.* quomodo Dei eſſe dicatur? 264. *a.* non eſt ſummus ille Deus, & quare? ibid. & 291. *a.* quare agnus paſchalis dicatur? 271. *b.* pro nobis eſt immolatus. ibid. quomodo ſe panem de cælo deſcendentem appellet? 300. *a. b.* quomodo Petra fuiſſe dicatur? 300. *b.* 301. *a.* ſecundum quas ſcripturas mortuus ſit pro peccatis? 313. *a. b.* quomodo tertia die dicatur reſuſcitatus ſecundum ſcripturas? 314. *a.* neque etiam vel citius vel tardius reſuſcitatus ſit? ibid. quomodo pro peccatis noſtris ſit mortuus? 321. *b.* quomodo primitiæ reſurgentium dicatur. 323. *b.* 324. *a.* quomodo dicatur ab Angelo, Luc. 1, 33. regnaturus in æternum, & regni ejus finem non fore? 332. *a.* & ubi traditurus eſt regnum

gnum Deo & Patri, Deus esse plane desinet? 332. b. 333. a. hierarchiæ cælestis princeps futurus est. 333. a. b. aboliturus dicitur omnem principatum, potestatem, & virtutem. 333. b. 334. a. b. 335. a. & quomodo? 335. b. post resurrectionem nondum glorioso corpore fuit indutus. 352. b. 358. a. cur Adamus ultimus dicatur? 357. b. & quando Adamus factus sit? ibid. idque in spiritum vivificantem? 358. a. quomodo Dominus, ex cælo dicatur. 360. a. b. quomodo homini opponatur? 378. a. b. 383. b. quomodo factus sub lege dicatur, & quare? 413. b. 414. a. quomodo iis, qui circumciduntur, nihil prodesse dicatur? 426. a. b. opponitur Mosi seu legi. 428. b. caput super omnia ecclesiæ datus a Deo dicitur. 477. a. 533. a. omniaque in omnibus implere. ibid. dicitur pax nostra, & fecisse utraque unum, intergerinum parietem solvens, inimicitias in corpore suo, legem mandatorum in decretis abolens; item, reconciliasse utrosque Deo in uno corpore per crucem, veniensque pacem annuntiasse. 479. b. 480. a. quomodo dicatur habitare in cordibus nostris per fidem in charitate? 482. b. 483. a. quocunque modo prædicaretur, de eo gaudebat Paulus. 504. a. omnia sibi subjicere posse dicitur. 513. a. quare angelis subinde opponatur in epistolis Apostolicis? 527. b. quomodo primogenitus omnis creaturæ dicatur? 527. b. 528. a. an in creatione nova aliquid egerit. 528. a. b. quomodo ante omnes vel omnia fuisse dicatur. 529. a. dicitur vita nostra. 535. b. & omnia in omnibus. 536. a. testatus dicitur coram Pontio Pilato pulchram confessionem. II. 37. a. bis fuit introductus in cælestem orbem. 79. a. ita dicitur Deus, ut & ipse Deum habeat. 82. a. Mose longe est præstantior. 101. a. b. 310. a. b. 321. a. b. in cælis manens, quomodo peccata nostra expiet? 112. a. non semet ipsum clarificavit, ut pontifex fieret, sed qui locutus est ad eum, Filius meus es tu, ego hodie genui te. 116. b. 117. a. Deus summus non est. 117. a. obtulisse dicitur preces & supplicationes ei, qui poterat ipsum servare ex morte. 118. a. at panem & vinum nunquam Deo obtulisse legitur. 131. b. annon ratione materni generis ad tribum Levi referatur? 138. b. non secundum legem mandati carnalis factus est sacerdos, sed secundum vim vitæ insolubilis. 139. a. b. tanto præstantius ministerium sortitus esse dicitur, quanto & melioris testamenti seu fœderis mediator est, quod in melioribus promissionibus sanctum sit. 145. b. 246. a. quomodo ex eo, quod Deus Abrahami, Isaaci, & Jacobi, qui jam dudum mortui erant, Deum se vocat, resurrectionem mortuorum probet? 191. b. 192. a. invocatur a Paulo. I. 564. b. 565. a. quomodo nos corroboret? 565. b de cælo descensurus dicitur, in hortationis clamore, in voce Archangeli, & in tuba Dei. 571. a. b. cur interdixerit, id de se dici, quod Christus esset? II. 323. b. 324. a. b. ratione mortis suæ, in S. literis considerari revera dicitur, ut Deo subordinatus, non vero, ut is, qui nostro veluti nomine quippiam Deo præstat sine quo is nolit quippiam nobis concedere. I. 612. a. b. quomodo mortuus dicatur, ut nos certam spem sive remissionis peccatorum, sua vitæ æternæ conciperemus 613. a. b.

Christi genealogia in primis propter Judæos scripta est ab Euangelistis. I. 2. b. generatio qualis fuerit? 14. a. conceptio quomodo a Matthæo describatur? ibid. de illa quomodo res & effecta fidem tum Josephi tum Mariæ sermonibus conciliare potuerint? 15. b. frutres, fuerunt ejus consobrini. 20. a. vitam imitari satius est, quam Johannis Baptistæ, illius tantum prodromi. 33. b. 34. a. concio Matth. 5. an eadem sit cum illa quæ Luc. 6. habetur? 60. a. Vide. Concio. ejus dicuntur esse Corinthii. 264. a. in Christo quomodo omnes vivificandi dicantur? 327. a. b. ejus qui sunt resurgent in adventu ejus. 328. a. 329. b. & quinam Christi esse dicantur? 329. a. b. invocatio, & cura rerum ad ecclesiam pertinentium, quomodo probetur? 379. a. b. 564. b. ejus qui sunt, Abrahami semen, & secundum promissionem hæredes esse dicuntur. 412. a. in Christo Jesu neque circumcisio aliquid valere dicitur, neque præputium, sed fides per charitatem efficax. 428. b. 429. a. 449. a. Christi qui sunt, quomodo carnem crucifixisse dicantur, cum omnibus affectibus & cupiditatibus? 440. b. 441. a. b. sublimitas & & exaltatio quanta? 477. a. passionibus, quomodo adhuc aliquid defuerit implendum a Paulo? 440. b. 531. a. in Christo habere dicimur aditum. 480. a. item, libertatem & accessum per fidem. 482. b. in Christo quomodo omnia esse dicantur? 529. a. Christi & Dei discrimen. II. 71. a. b. oblatio, quid? vide oblatio. participes effecti esse dicimur siquidem initium substantiæ ejus usque ad finem firmum retineamus. 106. b. munus sacerdotale seu pontificium non tam re, quam ratione tantum quadam, a regio ejus munere distinguitur. 112. a. b. probrum, quid? & quomodo majores divitias illud Moses æstimaverit Ægyptiorum thesauris? 194. b. 195. a. caro, carnali ratione comesta, nihil prodesse quomodo dicatur? 222. b. potestas absoluta, quam nunc habet, quousque extenditut, & quarenus rursum legibus sit adstricta? 317. a. b. 318. a. b. 319. a. b. de Christi erga nos amore atque affectu singulari, nobis aliquo modo certius constare debuisse dicitur, quam de ipsius Dei. I. 613. b. mors, quomodo novum fœdus confirmasse dicatur? 614. a. b.

Christiani vide fideles. cur dilecti Dei, & vocati sancti dicantur? I. 71. a. b. eorum a Judæis in cultu differentia. 71. b. quo pacto per Christum salventur? 125. a. ad similitudinem Christi peccato mori, deoque vivere debent. 128. b. quomodo revelationem filiorum Dei expectare dicantur? 138. b. 139. a. ex gentibus & Judæis, quod a Deo in gratiam recepti essent, undo constare cuivis potuerit? 185. b. opponuntur iis, qui carnalibus qualitatibus ornati sunt. 253. a. quomodo mundum judicaturi dicantur? 274. a. item angelos? 274. b. sui juris non sunt, cum pretio sint empti. 278. b. omnibus hominibus miseriores forent, si Christus non resurrexisset. 322. a. b. cur non omnes statim post mortem resuscitentur? 328. a. b. 329. a. Christianorum omnium mater quæ dicatur? I. 423. a. b. ancillæ filii non sunt sed liberæ. 425. a. b. omnes cruci a Deo subjecti sunt. 431. b. 432. a. quomodo augmentum in spiritualibus acquirere possint? 490. b. 491. a. ad omne opus bonum parati esse jubentur. II. 50. b. eorum dignitas quanta? 189. b. 213. a. eorum civitas, & officium, quale? 224. b. falsi, esse dicuntur, qui non tam veritatis amore compulsi, quam ecclesiæ Imperatoribus ac viris magnis conspicuæ felicitate tracti, sese tandem in eam contulere. I. 588. * a.

Christiani ex Judæis, qui Hierosolymis & alibi degebant, non omnes Paulo favebant, & plerique Zelotæ legis erant. I. 199. b. 381. b. quorum infirmitati Paulus cum reliquis Apostolis indulsisse, eosque minime damnasse dicitur. ibid. in Synodo Hierosolymitana non omnes intellexerunt se quoque ceremoniis legalibus non amplius obstringi. 391. b. 392. a.

Christiana Religio nititur resurrectione Christi, tanquam fundamento. Vide, resurrectio Christi, & I. 320. a.

Christianismi tessera quæ? I. 326. b.

Cibus nos non commendat Deo, quomodo intelligendum? I. 291. b. 292. a. cibum eundem spiritualem omnes Israëlitæ comedisse dicuntur. 300. a. b. & quid hic cibus præfiguraverit? ibid. nullus rejiciendus, qui percipitur cum gratiarum actione, & sanctificari dicitur per verbum Dei, & per orationem. II. 22. b.

Cibo fratrem perdere prohibemur. I. 190. a. 292. a. b.

Cibi in usum fidelium ac piorum conditi dicuntur. II. 22. a. I. 192. b. olim tamen non æque omnes permissi fuere, sed successive. ibid. possunt hodieque impuri evadere, & quomodo? ibid. abstinentiam a cibis, quinam urserint. II. 20. b. eos Deus creasse dicitur ad acceptionem cum gratiarum actione fidelibus, & iis, qui cognoscunt veritatem. 22. a. b. in cibis & potibus aliisque externis, constitisse dicitur cultus legalis. 151. b.

Cinædus, vide, molles.

Cincinni mulierum. II. 11. a.

Cinis vitulæ aspersus sanctificare dicitur ad carnis puritatem. II. 154. a. & quomodo? ibid.

Cingulum militare Christianorum, veritas esse dicitur. I. 491. b.

Circuitu dierum septem, muri Jericho corruisse dicuntur. II. 196. a.

Circumcisio quatenus Judæis profit? I. 95. a. b. pro omnibus ceremoniis. 95. b. 431. a. b. in manifesto quæ? 96 b. circumcisio cordis in spiritu, quæ? 97. a. circumcisio pro circumcisis. 115. b. 195. b. nihil esse dicitur. 284. b. 428. b. circumcisionem urgentes Judæi, cur præ gentibus veniam mereantur? 426. b. Est Judaismi tessera, qua quis legi obstringitur. 426. b. opponitur spiritui. 428. a. in Christo non valere dicitur. 428. b. 449. a. eam si prædicasset Paulus, persecutionem non esset passus, & quare? 431. a. b. circumcisionem enim & pseudodidascali Galatarum ipsis obtrudebant, ne persecutionem paterentur. 447. a. b. quæ vera, aut Christianorum sit? 509. a. 533. a.

Circumcisio cordis. I. 533. a.

Si Circumcidamini Christus vobis nil proderit, quomodo & de quibus, intelligendum sit? I. 426 a. b. 427. a. b. quicunque circumciditor, debitur esse dicitur, totam legem facere. 426. b. & quare? ibid. quæ sententia tamen iterum emollitur. 427. a.

Circumcisus ne attrahat præputium I. 284. b.

Circumveniri frater non debet in contractibus. I. 567. a. b.

Cito a sententia ipsis proposita moveri, quomodo prohibeantur Thessalonicenses? I. 586. a.

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Cives cæleſtes ſunt Chriſtiani. II. 213. *b.*
Civitatem quomodo Deus Patriarchis paraſſe dicatur? II. 191. *b.* 192. *a.* ad civitatem Dei viventis Hebræi acceſſiſſe dicuntur, & quæ illa ſit? 211. *b.* 212. *a.* civitatem manentem hic non habere, ſed futuram inquirere dicimur, & quomodo? 224. *b.*
Clamantis voce in deſerto quis intelligatur? I. 36. *a.*
Clamare Abba, quomodo ſpiritus dicatur? I. 414. *a. b.* 138. *a.* clamare quomodo ſanguis Abelis, & animæ eorum, qui mactati fuerunt dicantur? II. 184. *b.* 185. *a.*
Clamor, vide vociferatio.
Claudicans in pietate quis dicatur? II. 206. *b.*
Clemens Romanus, quis? I. 514. *a.*
Clinicorum baptiſmum accepit fere conſtantinus M. I. 341. *b.*
Clypeus vide, ſcutum.
Coactum beneficium Paulus non vult a Philemone. II. 57. *b.*
Cæna Domini, vide, euchariſticus ritus.
Cœtus, vide congregatio.
Cogere quinam dicantur? I. 393. *a.* 447. *a.* animum hominis vi externa, ſtultum eſt. 433. *a.*
Cogitationes hominum vanas eſſe novit Deus. I. 263. *b.*
Cognatus alterius quomodo quis dicatur? I. 11. *a.*
Cognitio Dei talis eſſe debebat, ut dubitationi, adeoque fidei etiam, eſſet locus. I. 79. *a.* ſumitur pro occaſione Deum cognoſcendi. 78. *b.* 81. *a.* cognitio pro dono prophetiæ. 248. *b.* pro notitia rerum divinarum. 503. &c. vide notitia & 526. *b.* practica, quæ? ibid. certa eſſe debet. 532. *a.*
Cognitus a Deo, pro approbatus. I. 289. *b.* pro amatus & electus. 416. *a.*
Cognobile Dei manifeſtum eſt in hominibus. I. 78. *b.*
Cognoſcere aliquam, quid denotet? I. 15. *b.* cognoſcere peccatum, quid? 132. *a.* *cognoſcere* ſeu intelligere pro approbare. 258. *a.* Deum dicitur & ratione perſonæ & ratione voluntatis. 415. *b.* 416. *a.* & quomodo *cognoſcendi* verbum uſurpetur? 416. *a.* 510. *b.* II. 45. *a.* 271. *a.*
Cohæredes, vide conſortes. Chriſti, qui? I. 138. *a.*
Cohen quid Hebræis? I. 124. *b.* II. 131. *a.* ita dicitur Melchiſedech, & Chriſtus. ibid.
Collecta aliquoties fuit eleemoſyna a Paulo. Vide eleemoſyna.
Colligare voluit Deus omnia quæ in cælis & quæ in terra, in Chriſto. I. 475. *a.*
Colloquia mala bonos mores corrumpere, ex Menandro ait Paulus. I. 345. *a.*
Coloſſenſes legem magni faciebant, quod per angelos olim data eſſet. I. 527. *b.*
Columna veritatis quomodo dicatur eccleſia? II. 17. *b.*
Columnæ quinam dicantur? I. 387. *b.* 391. *a.*
Combuſtio terræ reprobæ & maledictioni vicinæ, finis eſſe dicitur. II. 125 *b.* 126. *a.*
Comedere ſe mutuo, quid? I. 434. *b.*
Comeſſationes quid? I. 183. *b.* inter opera carnis numerantur. 439. *a.*
Comitas inter fructus ſpiritus numeratur. I. 440. *a.*
Commendabat Paulus Timotheum Philippenſibus. I. 508. *a. b.*
Commiſceri cum ſcortatoribus mundi hujus, avaris item, raptoribus idololatris, &c. quomodo prohibeat Paulus? I. 272. *a. b.* 273. *a.* 593. *b.*
Commune pro immundo. I. 189. *b.* nihil eſt tale per ſe ipſum. ibid. & 190. *a.* II. 154. *a.*
Communicantes eſſe debemus uſibus ſeu indigentiis ſanctorum. I. 177. *a.* ad communicandum divites proni eſſe jubentur, & quomodo? II. 38. *b.*
Communicare debet, qui docetur ſermonem, in omnibus bonis, & quomodo? I. 445. *a.* peccatis alienis, quid? II. 31. *b.*
Communicatio figura. I. 103. *a.* Vide, κοινωνία. 381. *a.* II. 51. *a.* 121. *a.*
Communio omnium rerum ſequitur ex omnimoda æqualitate amoris erga proximum. I. 181. *b.* filii Dei, quid? 249. *b.* ſanguinis & corporis Chriſti, dicitur calix benedictus & panis fractus, & quomodo? 306. *b.* 307. *a.* non tamen conſiſtit in propria ſanguinis & corporis Chriſti ſumptione. 306. *b.* myſterii, abſconditi a ſeculis in Deo, quæ? 481. *b.* 482. *a.* ſuper communione Philippenſium in euangelio, Paulus gratias agit. 501. *b.* ad eorum quæ ipſis ſuppetunt divites egenos admittere jubentur. II. 38. *b* fidei, quomodo ſumatur. 56. *b.* communionis obliviſci prohibemur. 225. *b.* cum talibus hoſtiis Deus delectetur. ibid.
Compellere, vide cogere.
Comparatio, vide ſimilitudo, multas parit catachreſes, II. 161. *b.* 176. *b.* 195. *a.* 223. *a.*
Compati debemus Chriſto, ut & conglorificemur. I. 138. *b.* Chriſtus dicitur poſſe infirmitatibus noſtris, & quomodo? II. 113. *b.* vide ſympathia.
In quo complacui, quid ſignificet? I. 49. *b.* complacuit in ipſo, ut tota plenitudo in eo habitaret, quomodo intelligitur? 529. *b.* 530. *a.*
Concaptivi Pauli quinam dicantur? I. 199. *b.*
Conceptionis Chriſti modus. I. 14. *a.*
Concio Chriſti Matth. 5. an diverſa ab illa ſit quæ Luc. 6. habetur? & cur multum referat id ſcire? I. 60. *a. b.* 61. *a. b.*
Concionatori quæ explicatio magis videatur convenire, quam intentioni Apoſtolicæ? I. 576. *a.*
Conciſio vocatur circumciſio carnalis. I. 509. *a.*
Concives ſanctorum, qui? I. 480. *b.*
Concludit etiam Paulus ſeu concluſionem format. I. 114. *b.* quomodo Deus omnes in contumaciam, ſcriptura vero omnia ſub peccatum concluſiſſe dicatur? I. 171. *b.* 410. *a. b.*
Concordia jubetur. I. 512. *a. b.*
Concubinæ prohibentur. I. 280. *a.*
Conculcare filium Dei, quid ſit? II. 179. *b.* 180. *a.*
Concupiſcentia in lege prohibetur. I. 132. *a.* vide, cupiditas.
Quæ concupiverint Iſraëlitæ, ita ut proſtrati propterea fuerint? I. 302. *a. b.*
Concutienda, vide, mobilia.
Condita omnia a Deo per Chriſtum, vide creare.
Conditi dicimur in Chriſto Jeſu ad bona opera. I. 479. *a. b.* 480. *a.* conf. 536. *a.*
Conditio hominibus ſalvandis a Deo poſita eſt fides. I. 111. *a.* 253. *b.* item mors & ſanguinis Chriſti, vide ſanguis Chriſti, & mors, item, vis propria. quorum hominum conditio poſterior priore deterior eſſe dicatur, & quomodo? II. 212. *b.* 213. *a.*
Condonare alii aliis debemus. I. 536. *b.*
Confeſſio Chriſti fit in ſalutem. I. 160. *a.* canfeſſus dicitur Timotheus pulchram confeſſionem coram multis teſtibus. II. 36. *b.* & Chriſtus coram Pontio Pilato. 37. *a.* pro religione, quam profitemur. 100. *b.* quæ & ſpei dicitur. II. 176. *b.*
Confeſſio peccatorum qualis a Chriſtianis exigatur? I. 38. *a. b.* peccatum.
Confidebat in Galatas Paulus, & quomodo? I. 430. *b.* confidere in carne, quid? 509. *b.*
Configurari ſeculo prohibemur. I. 173. *b.* 174. *a.* prioribus in ignorantia cupiditatibus, quomodo Judæo Chriſtiani prohibeantur? II. 278. *a.*
Confiteri Dominum Jeſum, quid? I. 160. *a.* Deo, quid? 188. *b.* 196. *a.* II. 225. *a. b.*
Conformia reddenda dicuntur corpora noſtra glorioſo Chriſti corpori. I. 513. *a.*
Confunduntur ſæpe aliqua a ſcriptoribus ſacris & profanis. Vide ſcriptores.
Congregatio noſtra non deſerenda dicitur, ſicut conſuetudinis ſit quibuſdam, ſed admonere nos jubemur. II. 177. *a.* noſtra ad Chriſtum quæ? I. 586. *a.*
Conjugum congreſſus, conjugium cælibatu inferius reddit. I. 279. *b.* conjuges conjugii uſum ſibi ne denegent. 280. *a.* ſeſe ſeparare non debent. 286. *b.* afflictionem in carne habituri dicuntur. 286. *a.*
Conjux Pauli. I. 281. *a.* 513. *b.* fidelis, an ſe ſeparare debeat ab infideli? 282. *a. b.* 283. *a. b.*
Conjugium quomodo probetur? I. 279. *b.* dicitur remedium ſcortationum. ibid. ejus finis, nimirum ſobolis propagatio, cur ab Apoſtolo non commemoretur? ibid. neque ob ſcortationes vitandas omnino neceſſarium redditur. 279. *b.* 280. *a.* neque illicitum eſt Chriſtianis, etiamſi ſcortationis periculum abſit. 280. *a.* cum infideli eſt aliqua ratione impurum & illicitum. 282. *a. b.* an extra caſum adulterii ſolvi poſſit? 283. *a. b.* & an de eodem matrimonio Chriſtus loquatur, de quo Paulus agat? ibid. quinam prohibuerint? II. 20. *b.* Eſavi, cum Cananæis mulieribus, improbatum fuit. 207. *a. b.* honorabile dicitur. 219. *a.* caſto tamen cælibatui æquari non debet. 219. *b.*
Connexiones monſtrantur in trajectionis exemplis, quæ vide.
Conſcientia quid ſit, & quomodo teſtetur? I. 92. *b.* contra conſcientiam propriam faciens, contra voluntatem Dei peccare dicitur. 193. *b.* 292. *a.* & ſecundum eam agens, etenus non peccare putatur, etiamſi ſimul contra legem peccat. 193. *b.* 194. *a.* idoli, quid? 291. *b.* infirma, quomodo polluatur idolothyta edendo? ibid. propter conſcientiam alterius nihil inquirere debemus. quicquid id ſit, quod in macello vendatur. 309. *a.* conf. 190 *b.* nos confirmare dicitur. 491. *b.* bona, quæ dicatur? II. 3. *a.* bona expulſa nonnulli naufragium fidei feciſſe dicuntur. 7. *b.* pura Diaconorum quomodo animadverti poſſit? II. 16. *b.* cauterio notata,

quæ dicatur? 20. a. polluta, quæ? 45. a. conscientiæ graves labes sacrificia sub lege expiare & eluere non potuere. 151. b. conscientia a mortuis peccatis quomodo purgetur? 156. b. conscientiam peccatorum habere, quid sit? 168. a. mala, quid sit? & quomodo cor ab ea emundetur? 176. a. b. bonam conscientiam quomodo autor ad Hebræos se habere confidere dicat? 226. a. b.
Consectum se nullius esse dicit Paulus, nec tamen in eo justificatum, & quare? I. 265. a. b.
Consensus mutuus conjugum ad abstinentiam ab usu matrimonii, (ut vacent jejunio & precationi) ad tempus cum alias non tantum liberum, sed etiam valde honestum & utile sit, mutuam sibi castitatem indicere. I. 280. a. b.
Consepulti dicimur Christo, vide baptismus. I. 533. a.
Consequens pro antecedente. I. 72. a. 119. b. 502. b. 533. a. (II. 45. b.) sine antecedente positum. 365. b.
Consilium pauli, conjugi fideli datum, quale? I. 282. a. b. an Christianos constringat? 282. b. an tantum fuerit, juveni de perfectione datum? II. 296. b. 297. a.
Consiliarius Deo nemo fuit. I. 172. b.
Consolari alii alios jubemur spe vitæ æternæ. I. 572. a. 576. a. conf. 576. b.
Consolatio Pauli qualis fuerit apud Thessalonicenses? I. 558. a.
Consortium malum, vide, colloquia, & subducere.
Consortes Christi quomodo maneamus? II. 106. b. afflictorum Hebræi facti fuisse dicuntur. 181. a. b. & quomodo? ibid.
Constantia in bono opere suadetur. II. 103. a. 106. b. 127. b.
Constantinus M. Imp. clinicorum fere baptismum accepit. I. 341. b. ejus temporis Christiani notantur. 588. * a.
Constituti dicimur ad afflictiones. Vide afflictiones, non constituti dicimur ad iram, sed ad acquisitionem salutis per Christum, qui mortuus sit pro nobis, ut sive vigilemus sive dormiamus, simul cum illo vivamus. I. 575. a. b.
Consumi ab invicem, quid? I. 435. a.
Consummatio, quid? II. 95. b. in seculorum consummatione Christus apparuisse dicitur, & cur? 164. a. b. Christus quomodo una oblatione sanctificatos in perpetuum consummasse dicatur?
Consummatus Christus, factus esse dicitur omnibus sibi obtemperantibus causa salutis æternæ. II. 119. a. 174. b. consummari pios V. T. sine nobis Deus noluit. 200. a. & quomodo? ibid. & 200. b.
Consummati quomodo dicantur justi mortui? 214. a.
Consummator fidei, Jesus esse dicitur, & quare? II. 202. a.
Contactus impuri ad lascivias spectant, & prohibentur. I. 183. b.
Contaminatus, vide pollutus.
Contemnere, vide spernere. Dominos fideles quomodo servi prohibeantur? II. 33. a. contemni quomodo nec Timotheus, nec Titus debuerit? 24. a. b. 49. b.
Contemptibiles, vide vilissimi.
Contentio prohibetur. I. 505. b. II. 53. a. Israëlitarum cum Mose. 104. a.
Contentiones quid? I. 183. b. 184. a. carnis opus dicantur. 437. b. & quomodo a disputationibus differant? ibid. & 438. a.
Contentiosus quis? I. 90. a. episcopus esse non debet. II. 15. a.
Contestari pro attestari. I. 138. a.
Contentus sua sorte animus, quis? II. 34. b. vide αὐτάρκεια & 220. a. 298. a. b.
Contenti præsentibus esse jubemur. II. 220. a. & quare? ibid. & 220. [illegible]. 298. a. b.
Continens esse jubetur episcopus. II. 43. b.
Continentia præcipi non debet, & cur? I. 281. a. pro temperantia sumpta est fructus spiritus, dividiturque in sobrietatem & castitatem. 440. b.
Ob continentiam periculum non est, ne humanum genus propagari desinat. I. 279. b. ejusque periculi tum Paulus tum Bernardus, rationem non habuit. 281. a.
In contractibus non circumveniendus frater. I. 567. a. b.
Contradicentes coarguere necessarium requisitum est episcopi. II. 43. b. 44. a. servi esse non debent. 47. b.
Contradictionem quæ implicant impossibilia sunt. II. 326. a. b. contradictionem Christus adversus se a peccatoribus sustinuisse dicitur. 202. b.
Contrarius quomodo quis alicui dicatur? I. 588. a.
Ex contrario homines facile in contrarium prolabuntur. 428. b. 429. a.
Contrariorum contraria consequentia. II. 125. a.
Contristare fratrem quomodo prohibeamur? I. 190. a. 440. a.
Contristari non debebant Thessalonicenses de iis, qui obdormiverant, ut & reliqui, spem non habentes, & quare? I. 570. a. cur videantur contristati fuisse? ibid.
Contumaces qui dicantur? II. 51. a.
Contumelia, vide convitium. Contumelioſi quinam dicantur? I. 85. a. II. 5. a.
Antequam convenirent, quid apud Matthæum? I. 14. a.
Conventus, vide congregatio, universalis primogenitorum, ad quem Hebræi accessisse dicuntur? II. 212. a.
Conversatio nostra in cælis esse dicitur. I. 512. b. 513. a. à vana conversatione, a patribus tradita, Judæo Christiani caro pretio redempti dicuntur, & quomodo? II. 278. b.
Conversari se velle in omnibus bene quomodo autor ad Hebræos dicat? II. 226. b. jubemur, in timore, tempus incolatus nostri. 278. b. & quare? ibid. conversari cum quibus prohibeamur? I. 592. a. b. 593. a. b.
Conversio quid sit? I. 553. b. Thessalonicensium, qualis fuerit? ibid.
Convertere, pro, se convertere. I. 358. b.
Convincere contradicentes, requisitum est episcopi necessarium. II. 43. b. 44 a. convictio quousque procedat? 44. a.
Convitiator quis dicatur? I. 273. a.
Convitium in nobis fieri potest, quod in Christo justa est animadversio. I. 39. b. conf. 346. b. 399. b.
Convivæ antiquitus oleo inungebantur. II. 81. b. 82. a.
Convivia idololatrica frequentare concupiscens factus Christi discipulus, exemplo concupiscentium Israëlitarum terreatur. I. 302. b. ea & apostolus Petrus commemorat. ibid.
Cooperarii Dei dicuntur apostoli & ministri ecclesiæ. I. 260. b. 514. a.
Cor nostrum si nos non damnat, fiduciam habemus erga Deum. I. 265. b. pro animo. 414. b. in corde canere domino, quid? 488. a. cor & cor, Hebræis quid? 490. a. in corde habere, quid sit? 502. a. consperſum a conscientia mala, quomodo sumatur? II. 176. a.
Corde creditur ad justitiam. I. 160. a.
Cordium consilia Deus manifestaturus esse dicitur. I. 265. b. corda nostra obdurare non debemus. II. 103. b. 104. a. 106. a.
Coram Deo, pro Deo. II. 76. b.
Coram eo cui credidit, quomodo intelligendum? I. 120. b. 121. b.
Coram omnibus cur reprehensus sit Petrus? I. 392. b. 393. a.
Core, Datan & Abiron, conspirasse dicuntur contra Mosen & Aaronem, periisseque. I. 304. a.
Corinthii quomodo in omni cognitione ditati dicuntur, cum carnales & infantes in Christo fuerint. I. 248. b. 258. b. 259. a. dicuntur abluti a pristinis peccatis, & sanctificati justificatique in nomine domini Jesu, & spiritu Dei. 276. a. de quibus Paulo scripserint? 279. a. inter ipsos voces hæc: edamus & bibamus, cras enim morimur: impune auditæ fuere. 345. a.
Corinthiorum ecclesiam Paulus suum opus in Domino esse dixit. I. 192. a. doctores notari dicuntur. 259. a.
Corinthius incestuosus, vide, incestuosus.
Corinthi quæ fuerint certamina? I. 298. b. quotannis mille virgines scortationi expositæ dicuntur. 303. a.
Cornelium centurionem Petrus coram se procumbentem non tulit. II. 87. b.
Cornu inter oculos hirci, apud Danielem, dicitur rex primus Græcorum. I. 587. b.
Corona corruptibilis athletarum qualis fuerit? I. 298. b. incorruptibilis Christianorum quæ sit? ibid. justitiæ, quid? 428. b. Pauli, dicuntur Philippenses. 513. b. gloriationis, dicuntur Thessalonicenses. 561. b. & quomodo? ibid.
Corporalis exercitatio, vide exercitatio.
Corporaliter quomodo plenitudo Deitatis in Christo habitare dicatur? I. 533. a.
Corpus peccati quid? I. 127. b. 128. a. Christi quid? 131. a. mortis quid? 134. a. mortuum propter peccatum, quomodo intelligatur? 137. a. 329. a. b. 442. a. nostrum terrenum a salute sempiterna excludit Paulus, eamque soli spiritui vendicat. 271. a. conf. 277. a. non est scortationi destinatum, sed domino. 277. a. nostrum, est templum spiritus sancti, qui in nobis, quique a Deo est, unde nec nostri sumus juris. 278. a. b. corpore nostro quomodo Deum glorificare jubeamur? 279. a. corpus contundebat, & in servitutem redigebat Paulus. 299. a. Christi, accipitur etiam de corpore Christi mystico seu ecclesia. 307. a. unum, multi sumus, & quare? ibid. an idem numero cum eo, quod mortuum est, resurrecturum sit? 350. a. b. 352. a. 357. b. ejus qualis identitas sufficiat tum ad præmium in piis, tum ad pœnam in impiis? 351. b. animale & spirituale, quid? 353. a. b. & quomodo alterum ab altero differat?

354. a. b. 355. a. b. 356. a. b. cur ſpirituale non prius extiterit animali? 359. b. corporis cæleſtis natura, quæ? 361. a. totum, coagmentatum & compactum per omnem contactum ſuppeditationis, augmentum facere dicitur in menſura uniuſcujuſque membri. 485. b. humilitatis quid? 513. a. peccatorum carnis, quid? 533. a. compactum per commiſſuras & connexus augeſcere dicitur augmento Dei, & quomodo, & quale? 534. a. b. corpus aptaſti mihi, quomodo intelligatur? II. 169. a. b. & cur author ad Hebræos affirmet, Chriſtum tum, cum in mundum ingrederetur, hæc verba dixiſſe? 170. b. 171. a. b. 172. a. b. quomodo inculpate ſervetur in adventu Chriſti? I. 579. a. b.

Corpora noſtra mortalia quomodo Deus vivificaturus dicatur? I. 137. a. b. 277. b. membra ſunt Chriſti. 277. b. eadem numero reſurrectura eſſe ſtatuentes, probationem reſurrectionis mortuorum, a Paulo inſtitutam, convellunt. 319. a. b. corpora varie inter ſe differunt, & in varias ſpecies ſecta ſunt 348. a alia ſunt cæleſtia, alia terreſtria. ibid. eorumque gloria alia & alia. 348. b. corpora reſurrectura taliter differrent a mortuis prius corporibus, qualiter corpora præſtantia a minus præſtantibus. 349. a. quomodo Chriſtus conformia redditurus ſit corpori ſuo glorioſo? 352. a. b. cæleſtia quæ ſint? 354. a. naturalia varie moventur. ibid. & quomodo ſpiritualia moveantur? 354. b. ſpiritualia hæc quem ſenſum habitura ſint, vide, ſpirituale corpus.

Correctionis tempus, quodnam dicatur? II. 152. a.

Correptio, vide, arguere.

Corrigere alios quinam, & quomodo debeant? I. 443. a. reliqua, quomodo debuerit Titus? II. 42. b.

Corroborari quomodo moneantur Epheſii? I. 490. b. 491. a.

Corruiſſe dicuntur muri Jericho circuitu dierum ſeptem. II. 196. a.

Corrumpere bonos mores dicuntur colloquia prava. Vide colloquia.

Corruptibile quomodo dicatur ſuſcitandum incorruptibile? I. 350. b. & incorruptibilitatem induere oporteat? 367. a.

Corruptionis vox diverſimode ab apoſtolis ſumitur. I. 32. a. 349. b. 350. a. de ipſa rei eſſentia dicitur, non de accidentibus tantum rei. ibid. quomodo dicatur incorruptibilitatem hæreditare non poſſe? 362. b. 363. a. b. 364. a.

Corruptores eccleſiæ quinam ſint? I. 263. a.

Crapula, vide comeſſationes.

Craſtinus dies, quis? & quomodo de eo ſolliciti eſſe prohibeamur? II. 297. b. 298. a.

Creaſſe dicitur Deus omnia per Chriſtum, & quomodo? I. 482. a. 528 a. b. creare, quid? 528. a.

Creatio, quid reſpectu creaturæ novæ ſignificet? I. 449. b. non fit ſine concurſu ipſius creaturæ novæ. ibid. nova, quid? 527. b. vide, homo novus. ad creationem veterem quomodo Johannes alludat? II. 71. b. cæli & terræ, ab autore ad Hebræos ad Chriſtum non refertur, & cur? 83. a. b. 84. a. b. alia adhuc in cælo eſſe dicitur. 153. a.

Creatura an & qualis cultu religioſo affici poſſit? I. 83. a. pro nova, ſeu hominibus Chriſtianis. 138. b. quomodo dicatur congemiſcere? 139. a. & dolores parturientis perferre? 139. b. nova. quid nova. ſignificet & in quo conſiſtat? 449. b. 479. a. 527. a. quomodo Chriſtus dicatur? 527. b. pro rationali creatura eaque homine. 530. b. omnis, bona eſſe dicitur. II. 22. b.

Credens in Chriſtum non feſtinabit, aut, non confundetur. I. 157. a.

Credentes benedicuntur cum fideli Abrahamo, quid? I 403. b. ingrediuntur in requiem. II. 108. a. non credentes, puniendi dicuntur, & quomodo? I. 583. b. 584. a.

Credere Deo, & in Deo vel in Deum, quomodo differant? I. 118. a in corde credere, quod Deus Chriſtum reſuſcitaverit ſalutem affert. 160. a. credidiſſe dicuntur Iſraëlitæ in Jehova, & in Moſe, ſervo ejus. 300. a. facilitas ad credendum, quomodo ab apoſtolo in Romanis laudetur? II. 44. a. credimus aliqua, etiamſi & argumentis perſuaderi poſſint. 183. b. Deum eſſe, quid ſit? 185. b. aliquem, aut aliquid, idem quod credere in aliquem, aut in aliquid. 278. a in teſtimonium dicimur, etiamſi perſona non ſit. ibid. credere dicimur per Chriſtum in Deum, qui ſuſcitaverit ipſum ex mortuis, & gloriam ipſi dederit, ut fides noſtra & ſpes eſſet in Deum. 279. b. 280. a. an aliqua credenda ſint certiſſima, ita ut in iis errare nequeamus? 326. a. b.

Crellius, autor, in ipſa reviſione & emendatione capitis 15. ad Corinthios, mortuus eſt. I. 310. in præfat.

Cremari corpora animalium dicuntur extra caſtra, & quorum? II. 223. a. b.

Creſcere in cognitione Dei Coloſſenſes, optat Paulus. I. 526. b.

In Creta inſula cur Paulus Titum reliquerit? II. 42. b.

Cretenſium perverſitas. II. 43. b. 44. a. b. quomodo ab Epimenide deſcribantur, ejuſque teſtimonium Paulus approbet? 44. b. eos Paulus ſevere increpari jubet, monerique, ut ſani ſint in fide, fabuliſque Judaicis & mandatis hominum, veritatem averſantium, non attendant. ibid.

Criſpus Archiſynagogus, a Paulo eſt baptizatus. I. 250. a.

Crucifigere rurſum filium Dei, quid? II. 124. b.

Crucifixio carnis quæ ſit? I. 441. a. b.

Crucifixum Chriſtum prædicare, quid ſit? I. 222. a. crucifixum ſe cum Chriſto eſſe, quomodo Paulus dicat? 397. a.

Crux vide afflictiones & perſecutio. Chriſti, quomodo evacuetur ſermonis elegantia? I. 250. b. 251. a. ſtultitia eſt pereuntibus, at potentia Dei iis, qui ſalvantur. ibid. crucis ſcandalum quid? 431. b. & quomodo omnes Chriſtiani crucī ſubjecti ſint a Deo? ibid. & 432. a. Chriſti, quæ dicatur, ob quam turbatores Galatarum perſecutionem ſubire noluere? 447. b. & in qua Paulus gloriatus eſt? 448. a. b. crucem defugere, Chriſtianum, Chriſtianorumque doctorum minime eſt. ibid. crucem Chriſtu ſuſtinuiſſe dicitur pro propoſito ſibi gaudio: unde gaudium illud non alio pretio quam cruce comparari, ſi opus ſit, apparet. II. 202. a. crucem ſuam tollere, & Chriſtum ſequi, quid ſit? 293. a.

Cubilia quid? I. 183. b.

Cubitus, vide ulna.

Cucumerum cupiditas in Iſraëlitis quam noxia fuerit? I. 302 a. b.

Culpa, vide reatus.

Cultores qui dicantur? II. 151. a. 167. b.

Cultus religioſus quid? I. 83. a. 437. a. eſt Iſraëlitarum. 146. b. divinus quis ſit? 437. a. duliæ & latriæ, non differunt. ibid?

Cum aliquo eſſe, quid denotet? I. 19. b.

Cupiditas dupliciter ſumitur & in lege prohibetur. I. 132. a. quomodo non cognoſceretur, niſi lex dixiſſet non concupiſces. ibid. & 132. b. Iſraëlitarum qualis fuerit? vide concupiſcere. Cupiditatis buſta quæ dicantur? 302. a. carnis quomodo non perficiatur? 435. a. b. cupiditatis affectus, quid? 567. a.

Cupiditates, vide, concupiſcentia. corporis, quid? I. 128 b. cum carne crucifixæ eſſe debent in iis, qui Chriſti ſunt, & quomodo? 441. a. b. carnis, quid? 478. a. homines in interitum & perditionem mergere dicuntur. II. 35. a. b. malas, lex non penitus tollebat. 278. a.

Cura, vide ſolicitudo.

Cupio, pro amo. I. 502. b. cupiebat Paulus diſſolvi & eſſe cum Chriſto. 504. b.

Curare pro ſanare. I. 56. b. ea, quæ ſunt Domini, aut hujus mundi, quid? 287. a. b.

Curioſitas viduarum juniorum taxatur. II. 29. b. item, Theſſalonicenſium. I. 569. a. 604. a.

Currentis quomodo non eſſe dicatur? I 151. a. b

Currere in ſtadio quomodo omnes debeant? I. 298. a. b. 199. a. 430. a. currere monemur propoſitum nobis certamen, per patientiam. II. 201. b. ut ſermo Domini currat, Paulus Theſſalonicenſes vult orare. I. 590. * a.

Curſus qualis nobis commendetur? II. 201. b.

Cuſtodiri dicimur potentia Dei per fidem, in ſalutem paratam patefieri ultimo tempore, & quomodo? II. 274. a. b. 275. a.

a malo, quid ſit? I. 591. a. b.

D.

Dæmon, vide diabolus, & ſatan.

Dæmones, vide angeli mali.

Dæmon iis immolari dicuntur, quæ gentes immolant I. 307. b. eorum participes fieri non debebant Corinthii 308. a. dæmoniorum doctrinæ, quæ dicantur? II. 20. a.

Dæmoniacus, vide obſeſſi.

Damaſcus urbs & ſedes regis Syriæ. I. 17. b. Damaſco Paulus in Arabiam abiit, & rediens Damaſcum, inde Hieroſolymam venit. 386. a. b.

Damnare quomodo uſurpetur? I. 96. a. 391. b. damnare peccatum in carne, quid? 135. b. pro reprehendere. 391. b. damnaſſe mundum dicitur Noë, & quomodo? II. 186. b.

Damnatio nulla, quæ dicatur? I. 134. b. damnatio quid? 193. b. viduarum juniorum, nubere volentium, quæ? II. 29. a.

Damnatus ſeu condemnatus, pro reprehenſibili. I. 391. b.

Damnum potius accipiendum, quam forum ſectandum. I.

275. a. b. quomodo legalia dueat Paulus? 509. b.
Daniel Propheta, quomodo de Chriſto vaticinatus ſit? I. 68. a. fide obturaſſe ora leonum dicitur. II. 196. b.
Dare, vide, dedi. quomodo Deus dicatur, & ſoleat quæ optamus aut alteri precamur? I. 476. a. b. rogatur Deus Epheſiis, ſpiritum ſapientiæ ac revelationis. ibid.
David pro aliquo ex poſteris Davidis. I. 26. b.
David Rex, cur ſolus appelletur rex in ſerie majorum Chriſti? I. 5. b. ex ejus ventris fructu aut lumbis quomodo Chriſtus ſuſcitatus eſſe dicatur? 12. b. 13. a. quomodo de Chriſto vaticinatus ſit? 68. a. quomodo aſtra Dei gloriam denunciare dicat? 162. a. quomodo a Dei dextris ſediſſe dicatur? II 67. a. bis in regnum ſuum introductus eſt. 79. a. Chriſti typus. 76. a. 78. a. 96. a. ejus fides celebratur, & cur Samueli præponatur? 196. a. b.
Davidis filius cur Chriſtus nominatim & ſeorſim dicatur a Matthæo? I. 3. b. Davidis filium appellari, majoris dignitatis eſt, quam filium Abrahami vocari, quia Davidis filius κατ' ἐξοχήν, Meſſiam denotat, Davidi promiſſum. ibid.
Δὲ particula quomodo accipienda? I. 16. a. pro γὰρ. 20. b. 133. b. 424. a. pro οὖν. 318. b. 3 9. a. 346. a. pro δὴ vel δῆτα. 388. b. 419. a. pro inquam. 107. b. pro ἀλλὰ. 180. a. 291. b. II. 113. b.
Nemini quicquam debere, quid? I. 181 a.
Debitores Judæorum dicuntur gentes, & cur? I. 199. a.
Decalogus, vide, præcepta legis.
Decapolis regio eſt Galilææ. I. 59. b.
Deceptio injuſtitiæ, quid dicatur? I. 587. * a.
Deceptores ſpiritus, qui dicantur? II. 20. a.
Decimas ſacerdotes levitici ſumere a populo jubebantur. II. 134. a. & quomodo ipſi levitæ decimas decimarum ſacerdotibus dare juſſi ſint? ibid. multo vero majus eſt, Melchiſedecum, qui ex levitis non eſt, ab ipſo Abrahamo decimas accepiſſe. 134. b.
Decipere, vide, ſeducere. Decipere ſeipſum, quid dicatur? I. 444. a.
Decorum quomodo ſumatur? I. 288. a.
Decreto conditionato Paulus ad munus ſuum ſegregatus eſſe dicitur. I. 384. b. 525. a. decretum Dei, ante jacta mundi fundamenta de hominum ſalute factum, quibus partibus conſtet? II. 271. a. & quomodo factum in genere ſit? 271. b.
Decuiſſe Deum quid dicatur? II. 94. a. b.
Dedecoroſe ſeminari quid? I. 352. a.
Dediſſe ſeipſum pio peccatis noſtris quomodo Chriſtus dicatur? I. 379. b. conf. II. 9. b. 49. a.
Dedicatio pro ſanctione. II. 160. a.
Dedoluiſſe quomodo gentes dicantur? I. 485. b.
Defatigari prohibemur bonum faciendo. I. 446. a.
Defectio a fide, prædicitur a Paulo. II. 19. a. 20. a. b. &c. II. 587. a. vide, apoſtaſia.
Defectum quem in Corinthiis notet Paulus? I. 275. a.
Defenſio Pauli apud ſuos judices, quæ fuerit? vide apologia. euangelii, per Philippenſes, quæ? I. 502. b.
Deficere quid? I. 446. b. deficere a vera fide Chriſtianus poteſt? II. 103. a.
Defraudare fratrem prohibemur. Vide πλεονεκτεῖν.
Defuncti, vide, mortui.
Delectari malefactis ſumme impium. I. 86. a.
Delectus cibi & potus, vide cibus.
Delictum, vide peccatum.
Delinquere, vide peccare.
Demas dicitur euangeliſta fuiſſe. I. 484. b. & adjutor Pauli. II. 59. a.
Demetrius argentarius ſeditionem contra Paulum epheſi excitavit. I. 343. b. 344. a.
Demonſtratio ſpiritus & virtutis, quid? I. 254. b.
Depoſitum cuſtodire jubetur Timotheus, & quale? II. 39. b.
Deprecationes quid? II. 8. b.
Deſcendere in abyſſum, quid? I. 159. a. Deus per Chriſtum dicitur. 255. b. deſcenſurus dicitur Chriſtus olim de cælo, & quomodo? 571. a. b. 583. a. b.
Deſciſcere a fide, quid? vide, defectio. a Deo vivo, vide diſcedere, & prolabentes.
Deſerere congregationem noſtram prohibemur. II. 177. a. vide etiam dereliquere.
Deſerta quænam dicatur? I. 423. b.
Deſertum quotuplex in Scripturis, & quodnam deſertum Judææ fuerit? I. 34. a. in deſerto membra Iſraëlitarum cecidiſſe dicuntur. II. 107. a.
Deſponſatæ puellæ aut fœminæ protinus uxores erant & dicebantur. I. 14. a.
Detractor quis dicatur? I. 85. a.
Dei nomen, imperii ac poteſtatis eſt. I. 80. a. 290. a. b. Deum eſſe credere, naturæ humanæ non omnino inſitum eſt. ibid. Dei oſores qui ſint? 85. a. Deum alicujus eſſe, quid ſignificet? 115. b. de Deo dicta, accommodantur ad Chriſtum. 160. b. 188. a. II. 78. b. 82. a. b. &c. Deo quis demum placeat? 191. b. Dei vox, ſubjective poſita, Deum Patrem, non Chriſtum ſignificat. II. 18. b. Deum cognoſcere aut noſſe, quid ſit? 45. a. eum quidem aliqui confitebantur noſſe, at operibus negabant, cum eſſent abominati, & rebelles, & ad omne opus bonum reprobi. 45. a. b.
Deus quomodo dicatur cum aliquo vel aliquibus, eſſe? I. 19. b. quando dicatur venire ad populum. 36. b. vim non facit hominum animis, ſed dubitationi locum relinquit. 47. b. cur Pater noſter vocatur? 71. b. per opera cognoſcitur. 79. b. 80. a. cur toleret malos. 87. b. 88. a. ſe in Chriſto non iratum ſed gratioſiſſimum exhibuit. 111. a. non Judæorum tantum, ſed & gentium Deus eſt. 114. b. 115. a. unuſque adeo Deus eſt, utroſque eodem modo juſtificans. 115. b. quomodo ſe Deum Abrahami, Iſaaci, & Jacobi vocet? ibid. (II. 191. b.) quam gratioſum ſe in altero Adamo ſeu Chriſto exhibuerit? 126. a. ſuo filio miſſo in ſimilitudine carnis peccati, condemnavit peccatum in carne. 135. b. filio proprio non peperciſſe dicitur. 142. b. liberrime in ſuis decretis agit. 145. b. 150. b. nec propterea injuſtus eſt. 150. b. 151. a. quomodo homines indurare dicatur? 151. b. 152. a. quomodo omnes in inobedientiam concluſiſſe dicatur? 171. b. dicitur Deus patientiæ & conſolationis. 195. a. Deuſque ſpei. 196. b. item æternus, ſoluſque ſapiens. 201. b. dicitur Dominum reſuſcitaſſe. 277. b. nullus eſt alius niſi unus. 290. a. quomodo unus eſſe Deus dicatur, cum plures, iique veri, ſint? ibid. unus, eſt Pater, ex quo omnia, & nos in illum. 290. b. quomodo omnia in omnibus futurus eſſe dicatur? 340. a. cuique ſeminato ſemini dat corpus prout vult. 347. b. Chriſtum ex mortuis excitaſſe dicitur. 378. b. & Pater, quomodo connectatur. 350. a. quomodo unus eſſe dicatur in objectione? 409. b. quomodo non irrideri dicatur? 445. b. a nemine vel placatus & mitigatus fuit, vel motus, ut nos ſervaret. 474. a. dicitur Deus Domini noſtri Jeſu Chriſti, & quam inſolens hæc ſummi Dei ſit deſcriptio? 476. a. dicitur etiam Pater gloriæ. ibid. quomodo rogetur, ut aliquid det? 476. a. b. dicitur dives in miſericordia. 478. b. quomodo in nobis operetur velle? 507. b. quomodo in carne manifeſtatus dicatur? II. 18. a. b. item juſtificatus in ſpiritu, & angelis apparuiſſe, gentibus prædicatus, in mundo creditus, inque gloria demum receptus? 18. b. 19. a. dicitur Rex Regum, & Dominus dominantium, imo ſolus potens, ſolus habens immortalitatem, lucemque habitans inacceſſibilem; quem viderit nullus hominum, nec videre poſſit. 37. b. prophetis variis modis locutus eſt. 70. a. ipſe non proprie in montem Sinai deſcendit. 88. b. 89. a. quomodo Patriarchis civitatem paraſſe dicatur. 191. b. ſeſeque Deum illorum vocet? ibid. & 192. a. quomodo de nobis melius aliquid providiſſe dicatur, quam de iis, qui promiſſionem non accepere? 198. a. b. 199. a. b. 200. a. b. pacis, quomodo Deus dicatur? 226. b. 227. a. (518. b.) eduxiſſe dicitur ex mortuis paſtorem manum ovium, in ſanguine Teſtamenti æterni Dominum noſtrum Jeſum. 227. a. b. 228. a. cur dicatur vivus & verus. I. 553. b. cur ſeſe morte Chriſti nobis obligare voluerit, ac porro ad Chriſtum morti tradendum impulſus ſit? 613. a.
Deus Pater, vide Deus.
Dii multi quomodo eſſe dicantur in cælo & in terra? I. 290. a. dicuntur Angeli. 333. a. minorum gentium apud Ethnicos quinam dicti fuerint? 437. a.
Deuteronomii liber ea nonnunquam inculcat, quæ jam ſuperius dicta fuerant. I. 61. b.
Ad Dexteram throni majeſtatis Chriſtus conſediſſe dicitur. II. 74. b. 75. a. 144. a. b. 202, b. & quomodo? 75. a. b. 76. a. & an de Davide quoque dictum ſit, quod a dextris Dei ſederit? 76. a. b. vide etiam, ſedere. Dextræ nomine quid intelligatur? 202. b.
Dextræ ſocietatis, Paulo ab aliis Apoſtolis datæ quem in finem? I. 390. b.
Διὰ pro cum. I. 96. a. II. 18. a. pro propter. 113. a.
Διὰ βουλῆν, quid ſignificet? II. 15. b.
Diabolus quomodo Chriſtum tentaverit? & quando? I. 50. a. b. 52. a. an eum tentaturus fuiſſet, ſi ſciviſſet, eum eſſe ſummum Deum, Deique filium, ab æterno genitum? 50 b. quo pacto Chriſtum in civitatem ſanctam aſſumpſerit? 51. b. ei Deus in Chriſtum non tantum permiſit, quantum in Jobum. 52. a. utitur Scriptura in tentando Chriſto. ibid. an aliquid fallaciter ex ea omiſerit? 52. b. cur Chriſtum in monte[m]

montem altum duxerit? 53. *a.* & quomodo ei omnia regna mundi oſtendiſſe dicatur? ibid. & 53. *b.* & utrum in momento temporis? 53. *b.* 54. *a.* utrum vere omnia oſtenderit, an per ſpecies tantum aliquas phantaſiæ & imaginationi Chriſti interius impreſſas? 54. *a.* quare dixerit, ſibi regna mundi a Deo eſſe permiſſa? 54. *b.* ad tempus Chriſtum dimittit. 55. *a.* quomodo jam abolitus dicatur? 337. *a. b.* Confer 533. *b.* ejus criminatio ſeu condemnatio, quid? II. 15. *b.* 16. *a.* in probrum & laqueum Diaboli incidere, quid? 16. *a.* cogitationes malas hominibus poteſt injicere. 86. *b.* & quomodo? 87. *a.* ejus abolitio, quid? 97. *a.* imperium mortis quomodo habuerit? ibid. & 319. *b.* 320. *a.*

Diaconus quid? vide Προστάτης.

Diaconi qui dicantur? II. 16. *a.* eligendi, quales eſſe debeant? ibid. & 17. *a.*

Diaconia, quale munus? I. 175. *b.* ejus ſpecies. 176. *a.* quomodo ſumatur? II. 4. *b.*

Diaconiſſæ, quæ? II. 27. *b.*

Διάκρισις quid? I. 184. *b.*

Διαλογισμοὶ quid? I. 184. *b.*

Διαφέροντα quid? I. 93. *b.* 503. *a.*

Διαθήκη quid ſignificet? I. 406. *a.* 420. *b.* II. 147. *a.*

Διαλύωμεν quid? I. 85. *b.*

Dicere pro cogitare. I. 40. *b.* majorem nonnunquam vim habet, quam jubere. 50. *b.* pro explico ac declaro. 412. *b.*

Διδαχὴν, quid? II. 14. *b.*

Dies pro tempore. I. 88. *b.* & judicio. ibid. & 92. *b.* quomodo appropinquaſſe dicatur? 183. *a.* diem præ die judicare, quid? 186. *a.* aut ſapere? 186. *b.* quis ſit, qui uniuſcujuſque opus manifeſtaturus dicitur? 261. *b.* 262. *a.* Domini, quis peculiariter dicatur? 271. *a.* diei civilis initium Judæi a noctis initio ducunt. 314. *a.* Dominicus quomodo a Chriſtianis electus ſit? 316. *b.* Jeſu Chriſti, pro morte hominum. 502. *a.* vide, adventus Domini. dies ingrediendi in requiem, ad Meſſiæ tempora pertinet. II. 109. *a. b.* ſecundum diem, quid? & an idem ſit, quod quotidie. 173. *b.* pro die judicii & pœnæ. 177. *b.* qui appinpinquare ſeu inſtare dicitur, & quomodo? ibid. excidii Hieroſolymitani, unde colligi potuerit inſtare? ibid. ultimi judicii, quomodo per mortem cuivis inſtet? ibid. Domini, ſicut fur in nocte, venturus eſſe dicitur. I. 572. *b.* 573. *a.* non vero Chriſtianos ita comprehenſurus dicitur, & quare? 573. *b.* Chriſti, pro adventu Domini, quem nonnulli inſtare dicebant. 586. *b.*

Dies (plur.) pro tempore. I. 20. *b.* 32. *b.* 386. *b.* II. 70. *b.* Herodis quid denotent? ibid. ſeculi, tempora ſignificant antiqua. 27. *b.* pro tempore longo, inde a nativitate Chriſti uſque ad adventum Johannis Baptiſtæ. 32. *b.* quomodo obſervaverint Galatæ? & quomodo obſervari poſſint? 446. *b.* quomodo & qui mali eſſe dicantur? 488. *a.* 491. *a.* carnis Chriſti, qui dicantur? II. 118. *a.* dierum initium quomodo Melchiſedec habuiſſe negetur? 132. *b.*

Diffamare, vide obſtrectare.

Differentia, pro diſcrepantibus. I. 93. *b.* explorabantur a Judæis. ibid.

Dignari vocatione Chriſtianos, quomodo Deus dicatur? I. 584. *b.*

Digni regno Dei quomodo ob afflictiones dicantur Theſſalonicenſes? I. 582. *b.*

Super omnes dignitates Chriſtus evectus eſſe dicitur. I. 477. *a.*

Dijudicationes intempeſtivæ quæ? I. 184. *b.*

Dii, vide Deus.

Dilectus, pro, unigenitus. I. 49. *a. b.* pro Chriſto. 474. *a.*

Dilectio proximi quouſque ſe extendat ſub novo fœdere? I. 81. *b.* 182. *a.* Vide diligere, & charitas.

Dilecti Dei cur Chriſtiani vocentur? I. 71. *a.*

Diligentia. non ſegnes eſſe jubemur. I. 176. *b.*

Diligens Deum, cognitus eſt ab ipſo. I. 289. *b.* diligitque proximum ſuum. ibid.

Diligentibus Deum omnia cooperantur in bonum. I. 141. *a.*

Diligere nos invicem debemus. I. 181. *a.* & ita legem implere. ibid. an & quomodo proximum diligere debeamus ut nos ipſos? 181. *b.* 182. *a.* 434. *a. b.* invicem jubemur ex puro corde intenſe. II. 280. *b.*

Dimittere quomodo Joſephus Mariam voluerit? I. 15. *a.* dimitti cupiebat Paulus, & cum Chriſto eſſe. 504. *b.*

Διόν quid proprie? I. 105. *b.*

Direptionem bonorum ſuorum Hebræi cum gaudio ſuſcepiſſe dicuntur. II. 181. *a. b.* & quare? 181. *b.*

Dirigere rogatur Chriſtus viam Pauli ad Theſſalonicenſes. I. 564. *b* quomodo Chriſtus corda fidelium dirigat. 592. *a.*

Diſcedere a Deo vivo, quid? II. 106. *a.*

Diſceptatio, quid? II. 10. *b.*

Diſcernere vide differentia. aliquem, quid? I. 266. *b.* cogitationes & intentiones cordis dicitur ſermo Dei. II. 111. *b.*

Diſceſſio a fide, vide, defectio.

Diſciplina, vide caſtigatio.

Diſciplina Eccleſiaſtica, vide excommunicatio. ab eo lenitas nimia abeſſe debet. I. 592. *a.* ei quæ peccata aut delicta ſubjaceant? 593. *a. b.* quomodo erga quoſvis fratre peccantes, etiamſi unius nobiſcum familiæ aut cognationis exercenda ſit? 594. *a. b.* 599. *a. b.* 600. *a. b.* 601. *a. b.* 602. *a. b.* exerceri poteſt & debet etiam ſine, interveniente judicio Apoſtolico. 605. *b.* quandiu erga aliquem durare, & exerceri debeat? 606. *a.* & quis ejus ſit finis aut ſcopus? ibid.

Diſciplina liberorum, vide caſtigatio, & liberi.

Diſcipulis Chriſti duodecim Chriſtus apparuiſſe dicitur. I. 314. *b.* & an multos Chriſtus habuerit diſcipulos? 315. *a. b.*

Diſcordia & diſſenſio prohibetur. I. 177. *b.*

Diſcrepantia explorare, vide differentia.

Diſcretio boni & mali perfectis tribuitur. II. 120. *b.*

Diſcrimen perſonarum, nationum, & ſtatuum, nullum eſſe dicitur in Chriſto. I. 411. *b.* 536. *a.*

Diſpenſatio gratiæ Dei, Paulo data, quæ? I. 481. *a.* 531. *a.*

Diſpenſatorem myſteriorum Dei ſe vocat Paulus. I. 264. *b.* in eo quid requiratur? ibid. & 265. *a.* dijudicari ab hominibus non debet. ibid. diſpenſatorem Dei, Paulus Presbyterum vocat. II. 43. *a.*

Diſperſio Judæorum quæ dicatur? II. 270 *b.*

Diſputatio authoris de ſatisfatione citatur. I. 110 *b.* 111. *b.*

Diſputationes intempeſtive quæ? I. 184. *b.* quid ſint? 437. *b.*

Diſſecti dicuntur nonnulli. II. 197. *b.*

Diſſenſio. vide diſcordia, & diſſidia.

Diſſidia prohibentur. I. 249. *b.* Vide etiam ſchiſmata. Corinthiorum, quæ? 259. *b.*

Diſſidiorum authores obſervandi. & ab eis declinandum. I. 199. *b.* 200. *a.*

Diſſolvi quomodo deſideraverit Paulus, & eſſe cum Chriſto. I. 504. *b.*

Diſtenti quinam dicantur? II. 197. *a.*

Diſtributio pecuniarum in ſimplicitate fiat. I. 176. *a.*

Diteſcere qui volant incidere dicuntur in tentationem & laqueum, & cupiditates multas, amentes & damnoſas, quæ mergant homines in interitum & perditionem. II. 35. *a. b.* diteſcere jubentur divites in bonis operibus. 38. *b.*

Dives. Diviti juveni ſemper fere ſimiles eſſe dicuntur divites, & quomodo? II. 38. *b.*

Divinitas quid ſit? I. 80. *b.*

Divites quinam apud Lucam intelligantur & quare miſeri prædicentur? I. 62. *a. b.* moroſi eſſe dicuntur præ pauperioribus. 516. *a.* in hoc ſeculo, opponuntur pauperibus hujus mundi, divitibus in fide, & quid iis præcipi mandetur? II. 38. *a.* non altum ſapere debent, neque ſperare in divitiarum incertitudine, ſed in Deo illo vivente, præbente nobis abunde omnia ad fruendum, bene item agere, diteſcere in bonis operibus, faciles eſſe ad impertiendum, & pronos ad communicandum theſaurizantes ſibi fundamentum bonum, ut apprehendant vitam æternam. 38. *a. b.* 39. *a. b.*

Divitiæ pro immenſa copia. I. 87. *b.* gloriæ, quid? 154. *b.* 476. *b.* 531. *b.* mundi dicitur caſus Judæorum. 165. *b.* Chriſti, imperveſtigabiles, quæ? 481. *b.* divitias majores Moſes æſtimaſſe dicitur theſauris Ægyptiorum probrum Chriſti. II. 149. *b.* 195. *a.* onerant Chriſtianos. 220. *b.*

Divortium, vide. Repudii libellus.

Docentes ſedere ſolent, licet Chriſtus & ſtans nonnunquam docuerit. I. 61. *b.*

Docendi munus cum uſurpatione quadam authoritatis & præeminentiæ conjunctum eſſe dicitur, & quomodo? II. 11. *b.* ad docendum aptus quomodo eſſe debeat Epiſcopus? II 14 *b.* docere jubentur anus juniores ſeu juvenculas, & quid? 46. *b.*

Docti omnes a Deo fore dicuntur. II. 148. *a.* & quomodo? I. 568. *b.* tales fuiſſe dicuntur Theſſalonicenſes. ibid.

Doctores ſeipſos docere debent & præſtare quæ alios docent. I. 94. *a. b.* II. 47. *a.* falſi, Galatas non bene ambiebant. 418. *a. b.* legemque ipſimet non ſervabant, & unde id pateat? 447. *b.* 448. *a.* in eccleſiis quinam fuerint? 484. *b.* 485. *a.* 501. *a.* Doctorum legis vaniloquentia, quæ? II. 3. *b.* doctores eſſe debuiſſent Hebræi propter tempus, & adhuc indigebant alimentis doctrinæ. 120. *a.*

Doctrinam ab Apoſtolica diverſam tradentes, obſervandi, & ſi diſſidiorum ſint authores, ab ipſis etiam declinandum. I. 200. *a.* doctrina Chriſtianorum, vide Chriſtiana religio. doctrinæ quovis vento circumferri, quid? 485. *a.* humana quanti faciendâ? 534. *b.* 535. *a.* diverſam docens, turget nihil ſciens, &c. II. 33. *b.* 34. *a.* doctrina ſecundum pietatem quæ dicatur? 33. *b.* ſana, quæ? 45. *b.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Doctrinæ Dæmoniorum, quæ? II. 24. a. doctrinis variis & peregrinis circumferri non debemns. 221. a. b.
Dogmata poſt Apoſtolos exorta, quo loco habenda? II. 224. a.
Δοκεῖν, quomodo uſurpetur in S. literis? I. 40. b.
Dolus, vide, fraus, & II. 281. b.
Domeſtici fidei qui? & quomodo iis potiſſimum præque aliis ſuccurrendum ſit? I. 446. b. Dei, qui? 408. b.
Domicilium, vide domus.
Dominationes quid? I. 477. a. in Chriſto quomodo conditæ dicantur? 528. b. 529. a.
Dominatus, vide principatus.
Dominium abſolutum in vivos & mortuos, quando Chriſtus adeptus ſit? I. 187. b. Chriſti non eſt independens. 507. a.
Dominii vox quid denotet? I. 290. a. b. 291. a. articulo carens, pro Jehova vel Adonai ponitur apud Matthæum. 15. b. Dominus gloriæ dicitur Chriſtus. 255. b. Domino adhærens unus cum eo ſpiritus eſſe dicitur. 278. a. Conf. 288. a. Dominus cum articulo in Græco, Chriſtum deſignat more Paulino. 284. a. 607. b. ſed aliquando articulus etiam deeſt. 285. a. prout quando ſummus Deus denotatur. ibid. Dominus unus Chriſtianorum eſſe dicitur. 290. b. iſque Jeſus Chriſtus. ibid. & 291. a. per quem omnia, & nos per illum. ibid. quomodo prope eſſe dicatur? 514. a. b. Dominus dominantium dicitur Deus. II. 37. b. cum Domino ſemper fore dicimur & quomodo? I. 572. a. Dominus cum omnibus Theſſalonicenſibus eſſe optatur. 607. b.
In Domino, ſine articulo poſitum, quem & quid denotet. I. 371. b. 430. b. 489. a. 508. b. 591. a.
Domini multi eſſe dicuntur. I. 290. a. ſecundum carnem, qui, & quare ita dicantur? 490. a. eorum officium erga ſervos. 490. b. 537. b.
Domus Dei dicitur eccleſia. II. 17. a. b. 176. a. domum propriam regere quomodo debeat Epiſcopus. 15. a. liberi item & nepotes quomodo id diſcere debeant? 26. b. domi manentes eſſe debent juvenculæ, & quare? 46. b. pro domicilio & familia 101. a. ſuper domo ſua Chriſtus tanquam filius eſt. 102. a. quæ domus credentes eſſe dicuntur. 102. b. ita tamen, ut fiduciam & gloriationem ſpei uſque ad finem firmam retineant. ibid. ſpiritualis fieri jubentur Chriſtiani. 283. a.
Domus Iſraël, & domus Judæ, quinam dicantur? II. 147. a. b.
Donum quale Apoſtolus Romanis impertiri voluerit. I. 73. a. quiſque proprium habet ex Deo, alius ſic alius ita. 281. a. Spiritus ſancti credentibus incircumciſis datum fide hominem juſtificari indicat. 400. b. 430. a. Dei dicitur eſſe fides, & paſſiones pro Chriſto. 479. a. 505. a. gratiæ Dei, Paulo datum, quid? 481. b. Timotheus negligere non debebat, quod datum ipſi erat per prophetiam, cum impoſitione manuum miniſterii. II. 25. a. cæleſte guſtaſſe, quid? 124. a. 310. b.
Dona Dei impœnitibilia dicuntur. I. 170. b. membrorum Eccleſiæ ſunt varia. 175. a. b. amitti & contra etiam augeri poterant, ubi ſuſcitabantur & excolebantur. 175. b. Spiritus Sancti, non omnibus fidelibus in primitiva Eccleſia contigerunt. 322. b. neque ſenſum cruciatuum ademerunt, quem Apoſtoli aut alii Chriſtiani, religionis cauſa toleraverunt. ibid. & 323. a. quomodo Chriſtus dediſſe dicatur? 484. b. pro oblationibus, & ſacrificiis pacificis. II. 115. a. b.
Donari dicitur fides, & quando? I. 505. a.
Donec, quam vim habeat? I. 19. b. 20. a. 335. b.
Dormiens excitari monetur, vide, excitari.
Dormire pro, recens mortuum eſſe. I. 325. a. vide etiam, ob dormire. dormire ſicut reliqui prohibemur, ſobriique eſſe jubemur, cum qui dormiunt, noctu dormiant, &c. 573. b. 574. a.
Dorſum incurvare, ſignum triſtitiæ. I 165. a.
Δοξολογία Paulina. I. 473. b. 37. b. 38. a. Conf. 228. b. 272. b.
Druſius citatur. I. 38. b.
Dubitabat Paulus in Galatis, & quomodo? I. 419. a.
Dubitante conſcientia edens damnatur. I. 193. b. & quomodo? ibid.
Dubitationi hominum locum relinquit Deus. I. 47. b. 79. a. 328. b. dubitatio quid ſit? & quando ceſſet. II. 372. a.
Dubius, in religione qui eſt, conſolatione & confirmatione certitudineque indiget. I. 532. a. in dubio aliqua relinquuntur, hocque ſatius eſſe dicitur. II. 302. b. vide, non liquere.
Ducere pro ferre. I. 51. b.
Duces ſeu ductores, vide, præfecti, & Dux.
Δυλεύειν, pro λατρεύειν. I. 553. b.
Duliæ cultus quis? I. 437. a. 553. b.
Duo ſunt in carnem unam. I. 278. a.
Durities cordis quid? I. 88. a.
Dux paſcens quid Matthæo? I. 27. b. fidei, dicitur Chriſtus, & quare? II. 202. a.
Duces Matthæus pro Chiliadibus ſeu millibus ſumpſit. I. 27. a.
Δύναμις quid ſit? I. 335. a. b. 477. a.

E.

EBrietas quid? I. 439. a. ejus fœditas. 574. a.
Ebrietates, quid? I. 183. b. opus carnis dicuntur. 439. a.
Ebrii noctu inebriantur. I. 574. a.
Ebrioſus quis? I. 273. a.
Ecce, quid denotet? I. 15. a. 18. b. 364. b. 426. a.
Eccleſia dicitur Dei ædificium. Deique templum. I. 192. a. item corpus Chriſti, & plenitudo omnium omnibus implentis. 477. a. ſanctificata a Chriſto dicitur, & abluta lavacro aquæ in verbo, ut ſiſteret eam ſibi glorioſam, non habentem maculam. 488. b. eam nutrit ac fovet Dominus. ibid. dicitur domus Dei. II. 17. a. b. item columna & firmamentum veritatis. 17. b. & quomodo? ibid. & 18. a. deficere poteſt, ſalva veritate & in Scriptura ſuperſtite. 17. b. veritati pondus & authoritatem minime dat, neque ante inquiſitionem veritatis neceſſario cognoſcitur. ibid. & 18. a. alia eſt, quæ in terris exiſtit, alia quæ olim in cælis futura eſt. 211. b. & utraque eſt civitas Dei viventis, eaque cæleſtis, & quomodo? 212. a.
Eccleſia in domo alicujus, quæ dicatur. II. 55. b. 56. a I 245. b.
Ab Eccleſia particulari quando & quibus ſeſe ſejungere liceat. I. 438. a. b.
Eccleſiæ miniſtris de omnibus bonis communicandum. I. 445. a. b. 446. a. eis obediendum. 507. b. II. 225. b. vide, præfecti, & Presbyteri. quales in primitiva eccleſia ad munus hoc evecti fuiſſe videantur? II. 13. b. 14. a. 15. a.
Eccleſiaſtica poteſtas, vide, excommunicatio.
Edens non edentem ne vilipendat, quid? I. 185. a.
Edere omnia quid? 185. a. Domino, eidemque non edere, quid? 186. b. 187. a. edere dubitante conſcientia, dammat. 193. b, cum ſcortatoribus, evaris, idololatris, &c. quomodo Paulus vetet? 273. a. ita debemus, ne offendiculo ſimus infirmis. 292. a. omne, quod in macello venditur, jubentur, nihil inquirentes vel diſcriminantes propter conſcientiam. 309. a. cum infidelibus licet, ſi nos vocent, & quomodo iterum non inquirere debeamus eo tempore, propter conſcientiam? 309. b. Conf. 190. b. edamus, bibamus, cras enim morimur, unde deſumptum ſit, & quomodo intelligatur? 344. b. cum quibus fratribus non liceat? 593. b. 599. b. 600. a.
Educatio liberorum, quid complectatur? II. 28. a. b.
Effectus pro cauſa. I. 70. b. 73. a.
Effundere. effudiſſe dicitur Deus Spiritum Sanctum copioſe in homines per Jeſum Chriſtum, ut juſtificati illius gratia hæredes efficerentur ſecundum ſpem vitæ æternæ. II. 52. a. b.
Egeſtas de circumeuntibus in melotis, & quibus mundus indignus fuiſſe dicitur; commemoratur. II. 197. b.
Ego Pauli, ego Chriſti, quomodo intelligatur? I. 250. a. 259. b. ego & prieri, quos mihi dedit Deus, quid? II. 96. b.
Egreſſiones ſeu egreſſus dominatoris, quid apud Michæam denotent? I. 27. b. 28. a.
Ejectio ancillæ, qualis intelligenda? I. 425. a.
Εἰς pro ἐν, I. 31. a. 81. b. II. 187. b. I. 557. a.
Εἰς τὸν, quid denotare ſoleat? I. 196. b.
El, quid? I. 19. b.
Eleazarus ſenex, carnem ſuillam manducare recuſans, diſtentus eſſe dicitur. II. 197. a. quomodo tentatus eſſe dicatur? 197. b.
Electi qui? I. 142. b. nec accuſari nec damnari queunt. ibid. & 143. a. pro vocatis. II. 270. b. dicunturque electi ad gratiam, a quibus male diſtinguuntur electi ad gloriam. ibid. ſtrictior electorum ſignificatio quæ? 271. a. quomodo pauci dicantur, multi vero vocati? 290. a. b. 291. b. 292. a.
Electio pro electis. I. 164. a. infirmior, cum vocatione idem eſt, & quid tamen habeat peculiare? 551. a.
Eleemoſyna quoties & quomodo a Paulo fuerit collecta? I. 198. b.
Elementa mundi vocat Paulus legem, & quare? I. 423. a. b. Conf. 532. b. quomodo ad infirma elementa reverſi, eiſque ſervire velle dicantur Galatæ? 416. a. exordii ſeu principii ſermonum Dei, quid? II. 120. a. 306. a.
Elenchus quid? & cur fides dicatur elenchus rerum, quæ non videntur? II. 183. a. b.
Elias Propheta aliquandiu in deſerto verſatus eſt. I. 33. b. Zona pellicea

pellicea fuit ſuccinctus. 37. *b.* miraculoſe jejunat. 50. *a.* interpellavit Deum contra Iſraëlem. 163. *a.* aciem gladii fide effugiſſe dicitur. II. 196. *b.*
In Elia, pro, in Hiſtoria ejus, ſeu parte Scripturæ, de Elia agente. I. 163. *a.*
Eligere. Elegiſſe nos quomodo Deus dicatur in Chriſto, ante jacta mundi fundamenta, ut eſſemus ſancti coram ipſo? I. 474. *a.*
Elilim, quid? II. 50. *a.*
Eliſabetha fuit cognata Mariæ, & ex Aaronis Familia genus duxit. I. 11. *a.* quomodo legem ſervaſſe dicatur? 413. *b.*
Eliſæus Propheta per Spiritum Dei nonnulla reſcivit. I. 45. *b.* fide aciem gladii effugiſſe dicitur. II. 196. *b.*
Ellipſis figuræ exempla. I. 3. *b.* 29. *a.* 115. *a.* II. 12. *a.* 20. *b.*
Elohim ſeu Dii, pro angelis. II. 80. *a.*
Eloquens, vide ſermonis excellentia.
Eloquia Dei concredita dicuntur Judæis, & quæ? I. 98. *b.*
Elymas Magus, veritati reſtitiſſe, & a Paulo ſupplicio affectus eſſe dicitur. II. 293. *a.*
Ementes ſint tanquam non poſſidentes. I. 286. *b.*
Emmanuelis terra dicitur Judæa. I. 17. *b.* & quomodo. 18. *a. b.* nomen Chriſti proprium cenſeri debet. ibid. a quo Chriſtus ita dicatur vocandus? 19. *a.* & quid denotet? 19. *b.*
Emmaus vicus, vide apparitio.
Empti dicimur pretio. I. 278. *b.* 405. *a.*
Emundare, vide purgare, aut mundare.
Ἐν δυάμει, quomodo intelligendum? I. 69. *a. b.*
Ἐν pro διὰ. I. 81. *b.*
Enallage figura. I. 15. *b.* 30. *b.* 31. *a.* 181. *b.*
Ἐναλλὰξ, quid? II. 320. *b.*
Encænia, unde dicta ſint? II. 160. *a.* & quid ſint? ibid.
Ἐνκαινισμὸς, quid? II. 175. *a.*
Ἐνκαινίζειν, quid? II. 160. *a.*
Encratitæ quid docuerint? II. 20. *b.*
Ἐνέργεια, quid? II. 476. *b.* 477. *a.*
Energumeni, vide Dæmoniaci.
Enoch, vide Henoch.
Ἐνοχλεῖν, quid? II. 207. *a.*
Epanalepſis. I. 92. *a.* 264. *a.* 270. *a.* 479. *b.*
Epaphras, alias Epaphroditus, laudatur a Paulo ob zelum. I. 177. *a.* commendatur ab eodem, & quare? 508. *b.* videturque Philippenſibus charus fuiſſe. ibid. ægrotaſſe dicitur, & convaluiſſe. ibid. & 509. *a.* dicitur conſervus Pauli, & Colloſſenſes docuiſſe. 526. *a.* de eo porro vide 538. *b.* II. 58. dicitur concaptivus Pauli. 58. *b.*
Epheſi quomodo Paulus cum beſtiis pugnaverit, vide pugna.
Epheſii ſtatus ſui priſtini in gentiliſmo admonentur. I. 479. b.
Epheſinæ Eccleſiæ ſenioribus quid prædixerit Apoſtolus? I. 589. *b.*
Ephraim filius Joſephi, vivax fuit. I. 5. *b.* pro decem tribubus. II. 147. *a.*
Ephrata dicta fuit Bethlehem. I. 26. *a.*
Ἐπὶ præpoſitio quid ſignificet? I. 7. *a.* 433. *a.* 479. *a.* 567. *b.* 511. *b.* II. 37. *a.* 137. *a.* 144. *a.*
Ἐπιείκεια, quid? II. 14. *b.* 50. *b.* vide, æquitas.
Ἐπιλαμβάνεσθαι quid? II. 98. *a. b.*
Epimenides cur proprius Cretenſium propheta a Paulo dicitur? II. 144. *b.*
Epiſcopatum deſiderans, quomodo bonum opus cupere dicatur? II. 13. *a.*
Epiſcopi requiſita enumerantur. II. 13. *a. b.* 14. *a. b.* &c. voce, proprietas quædam muneris tacite, inſinuatur. 13. *a.* an Apoſtolus velit, omnino uxoratum eſſe debere? 14. *a.*
Epiſcopi, vide eccleſiæ miniſtri. quinam dicantur? I. 501. *a.* eorum a presbyteris & paſtoribus diſtinctio, poſterioris eſt ævi, nec ex uſu S. Scripturæ, cui ſeniores & Epiſcopi iidem eſſe videntur. II. 13. *a.* 42. *b.* 43. *a.* duplicis generis fuere. 30. *b.* eorum privilegium quale? ibid. & 13. *a.* aliorum eſſe monemur. 206. *b.*
Epiſtolam ſuam priorem ad Theſſalonicenſes, Paulus omnibus fratribus legi, cum obteſtatione poſtulat. I. 580. *b.* ſuppoſitiam ſibi jam tum tributam fuiſſe Paulus innuit. 586. *b.* per epiſtolam an inobedientes notari voluerit Paulus? 605. *a. b.*
Epiſtolæ Apoſtolorum conſtituunt alterum genus ſcriptorium N. Teſtamenti. I. 1. *a.* epiſtolas ſuas cur Paulus propria manu ſubſcribere conſueverit? & cur Galatis aut Theſſalonicenſibus propria manu ſcripſerit? 447. *a.* 607. *b.* 608. *a.*
Epiſtola ad Romanos non ex oblata aliqua occaſione videtur ſcripta, nec magis ad Romanos quam ad alios Chriſtianos. I. 65. *a.* contin etque ſummam quandam doctrinæ Euangelicæ, legali oppoſitæ. ibid. ejus partes tres. 66. *a.*
Epiſtolæ I. ad Corinthios argumentum & partes. I. 247. in qua & alterius cujuſdam ad eoſdem Corinthios ſcriptæ epiſtolæ meminiſſe putatur. 272. *b.* caput 15 citatur. 619. *a.* & quouſque ab autore recognitum non ſit? 339. *a.* ſcripta eſſe dicitur Epheſi. 344. *b.*
Epiſtola ad Galatas citatur. 67. *a. b.* 83. *a.* 106. *a.* (II. 146. *a.*) ejus commentarii quis fuerit autor? 375. 376. ejuſdem argumentum & diviſio. 377. quando, & ubi ſcripta ſit? 378. *b.* 391. *a.*
Epiſtola ad Epheſios. I. 473. &c. citatur. 527. *a.*
Epiſtolæ ad Philippenſes argumentum. I. 501.
Epiſtola ad Coloſſenſes, eſt compendium quoddam epiſtolæ ad Epheſios, magnaque inter utramque oſtenditur convenientia. I. 528. *b.*
Epiſtolæ I. ad Theſſalonicenſes, argumentum, occaſio, ſcopus, res, & partes. I. 549.
Epiſtolæ II. ad Theſſalonicenſes, argumentum. I. 581.
Epiſtolæ I. Timotheum, argumentum, ſcopus, & partes. II. 1. *a.*
Epiſtolæ II. ad Timotheum, commentarius citatur. II. 59. *a.*
Epiſtolæ ad Titum, argumentum. II. 41. ea titulo tenus ad Titum, re autem vera ad totam eccleſiam directa eſſe dicitur. 41. *a. b.*
Epiſtolæ ad Philemonem, argumentum. II. 55.
Epiſtola ad Hebræos veluti ex Pauli officina prodiiſſe videtur. I. 66. *a.* conf. II. 68. ejus argumentum & ſcopus. 66. ejus autorem Paulum non eſſe dicitur, & quare? 67. 68. 69. 70. 90. *b.* (I. 608. *b.*) latina conſuetudine olim non recepta fuiſſe dicitur. 67. 68. Hebraice an Græce ſcripta ſit? 68. 69. 81. *a.* 132. *a.* 216. *b.* a ſpiritu S. dictata eſſe creditur, ob rerum & ſententiarum majeſtatem. 70. cæli & terræ creationem ad Chriſtum non refert, & quare? 83. *a. b.* ſcripta eſt templo adhuc ſtante. 149. *b.* 163. *a. b.* idque ex Italia, ſed non per Timotheum. 229. *b.*
Epiſtola I. Petri, citatur ab autore. I. 157. *a.* ejus argumentum. II. 269. ſcripta eſt ad Judæos. 270. *a. b.* 278. *a.*
Eraſmus citatur. I. 360. *b.* 432. *a.* 504. *b.* II. 19. *a.* 197. *b.* refutatur. II. 30. *b.*
Eraſtus, quæſtor urbis Corinthiacæ fuiſſe dicitur, Romanoſque ſalutat. I. 246. *b.*
Eremitæ notantur & cum Johanne Baptiſta ſeſe comparare nequeunt. I. 33. *b.*
Errant etiam magni viri. I. 341. *a.* ne errent Corinthii, monet jubetque Paulus. 345. *a.* ne errarent, cur Paulus Galatas monuerit? 445. *b.* errare an poſſimus in iis quæ credimus, etiam in neceſſariis ad ſalutem? adeoque in omnibus rebus, quæ ſenſui ſubjectæ non ſunt? & an id fatendum ſit? & an non hac ratione in religione perpetuo fluctuare dicendi ſimus? II. 326. *a. b.* 327. *a. b.*
Errantes quinam dicantur. II. 51. *a.* 115. *b.* 197. *b.*
Erroris mercedem in ſemetipſis recipere, quid? I. 83. *b.* error quando non excuſet? I. 426. *b.* 427. *a.* quid dicatur? II. 115. *b.* 116. *a.*
Errores quando excuſent? vide ignorantia.
Erudire nos quomodo gratia Dei ſalutifera dicatur? II. 48. *b.*
Eſaias, vide, Iſaias.
Eſavus, etiamſi major natu, rejectus tamen præ Jacobo, natu minore. I. 149. *a. b.* Edom appellabatur. 150. *a.* quomodo odio habitus dicatur? ibid. ejus exemplum an ad ſcopum apoſtoli quadret. 150. *a. b.* Eſaus cur poſt Jacobum nominetur? II. 193. *b.* jus primogeniti ſponſe ſua, an Dei decreto, vendiderit? ibid. vendidiſſe id dicitur propter unam eſcam, & hinc profanus dicitur. 207. *b.* 208. *a.* imo reprobatus, nec locum pœnitentiæ inveniſſe, etiamſi cum lacrymis eam quæſiverit. 208. *a. b.* potuiſſe dicitur etiam primogeniti jure non vendito, nihilominus debita volenter, potiori benedictione, Jacobo deſtinata, excidere. 193. *b.* 208. *a.*
Eſavi mentio cur non fiat in genealogia Chriſti apud Matthæum? I. 4. *b.* Eſavo quomodo Iſaac benedixiſſe dicatur? II. 193. *a. b.* ejus matrimonium illicitum. 207. *a. b.* & an ſcortatio dicatur? ibid.
Eſca, vide cibus.
Eſcæ ventri, & venter eſcis, quomodo intelligendum? I. 277. *a.* eſcis cor ſtabilire non bonum eſſe innuitur. II. 221. *b.* 222. *a. b.* 223. *a.*
Eſdras dictus fuit ſcriba. I. 25. *b.*
Eſſe ex fide, ex operibus legis, &c. quid? I. 90. *a.* 403. *b.* 114. *a.* in carne, quid? 131. *a. b.* Domini, quid? 187. *a. b.* omnia, quid? 340. *a.* in aliquid, quid denotet? 357. *a. b.* ex cælo, quid? 361. *b.* in Chriſto, quid? 387. *a.* eſſe aliquid, vide aliquid, & 389. *b.* pro ſignificare. 420. *b.* in Deum, quid ſit? II. 148. *a.* apud dominum, quid ſit? 315. *b.* 316. *a.* idem ſcilicet, quod, eſſe cum Chriſto. 316. *b.* cum aliquo, quomodo Chriſtus dicatur? I. 607. *b.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Eſurientes quinam tum apud Lucam, tum apud Matthæum intelligantur? I. 62. *b.*
Eſuire, vide fames.
Et pro ſed. I. 19. *b.* 73. *a.* 76. *a.*
pro, ſic etiam, I. 362. *a.*
exegeticum. I. 70. *b.* Vide, &, pro, id eſt.
pro nam. I. 81. *b*
pro, id eſt, I. 128. *b.* 331. *b.* 380. *a.*
pro particula illativa. I. 361. *b.* 362. *a.* II. 4. *b.* 173. *b.*
Ethnicus, vide gentilis, ſit tibi tanquam ethnicus & publicanus, quomodo intelligendum? I. 601. *a. b.* 602. *a.* 600. *a.*
Ethnici an & unde ſpem conceperint aliquam futuræ vitæ? I. 89. *b.* an ejus quoque compotes ſint futuri 89. *b.* 91. *b.* Vide etiam, gentes. multos Deos minorum gentium habuere. 437. *a.*
Eva cum Adamo pro uno homine computantur. I. 124. *a.* quomodo ex carne Adami eſſe dicatur? 488. *b.* 489. *a.* quomodo ſeducta, cauſa tranſgreſſionis fuiſſe dicatur? II. 12. *a.*
Evacuare, vide, exinanire.
Evangelica lex, vide, lex.
Evangeliſtæ quinam dicantur? I. 1. *b.* (484. *b.* II. 42. *b.*) & quomodo differant? ibid. nunquam & nuſquam dixerunt, Mariam virginem ex Davidica familia prognatam eſſe. 11. *a.* 12. *a.* multa dixere, quæ vulgo nota erant. 12. *a.* quare & hoc de Maria virgine, ſi notum fuiſſet, ſine dubio commemoraſſent, cum in eo non parum ſitum fuerit. ibid. cur ea non commemorent, quæ Chriſtus a pueris aduſque baptiſmi ſui tempus egerit? 32. *b.* 33. *a.* &, quæ a tentatione Chriſti uſque ad conjectionem Johannis incarcerem acta ſint a Chriſto, cur tres primi evangeliſtæ omiſerint? 55 *b.*
Evangelii vox quid ſignificet? I. 2. *a.* 562. *b.*
Evangelium ſecundum Matthæum, quid innuat? I. 2. *a.* hic titulus non eſt ipſius Evangeliſtæ. Evangelium regni quid ſit? 59. *b.* pro prædicatione Evangelii. 67. *b.* 562. *b.* cur Dei dicatur. ibid. promulgatum eſt ex promiſſo Dei per prophetas edito, adeoque Judæis ante Chriſtum traditum non eſt. ibid. quomodo per prophetas promiſſum ſit? 68. *a.* ejus objectum eſt filius Dei ibid. cur filius Dei dicatur? 72. *a.* imo Pauli? 72. *b.* cur potentia Dei dicatur? 74. *b.* & in ſalutem omni credenti. ibid. quomodo a lege differat. ibid. quomodo etiam mox probet Paulus, euangelium eſſe potentiam Dei in ſalutem omni credenti? 75. *a.* euangelium annuntiantes ex euangelio vivere debent. 296. *a.* pro parte euangelii præcipua. 311. *a.* Galatarum, cur aliud, & non aliud dicatur? 380. *b.* Chriſti, quomodo turbatores Galatarum pervertere voluiſſe dicantur? 381. *a.* præter euangelium quæ ſint? 381. *b.* è cælo quomodo promulgatum eſſe dicatur? 423. *a. b.* euangelii & legis differentia duplex. 427. *b.* euangelio pacis quomodo pedes præparati eſſe jubeantur? 491. *b.* 492. *a.* gloriæ, beati Dei, quid? II. 4. *a.* ſuum, cur vocat Paulus? 4. *b.*
Euangelia quænam dicantur. I. 1. *b.*
Euangelizandi neceſſitate obſtrictus tenebatur Paulus. I. 296. *a. b.*
Euchariſtia, vide, euchariſticus ritus.
Euchariſtica ſacrificia quibus ceſſerint? II. 171. *b.*
Euchariſticus ritus Chriſtianorum, quis? I. 306. *a. b.*
Εὐδοκία quid? I. 157. *b.*
Evellere, pro evulſionem prædicare. I. 117. *b.* 164. *b.*
Evigilare Paulus jubet Corinthios, & quare? I. 345. *a. b.*
Εὐλογία, quid? I. 200. *a.*
Evodia quæ fuerit? 513. *b.* 514. *a.*
Ex præpoſitio quid denotet? I. 14. *b.*
Ex ipſo quid denotet? I. 172. *q.*
Exacerbatio, pro contentione Iſraëlitarum cum Moſe & Deo. II. 104. *a.*
Exaltatio Chriſti, quanta? I. 477. *a.*
Excæca, pro, excæcationem denuntia. I. 117. *b.* 164. *b.*
Excommunicari aliquis poteſt, etiam ſine interveniente judicio apoſtolico. I. 605. *b.*
Excommunicatio quomodo & quando inſtituenda? I. 273. *a.* II. 287. *a.* vide, ſubducere, & diſciplina eccleſiaſtica, &,
Excommunicatus, an præter excommunicationem, aliud adhuc reperiatur animadverſionis eccleſiaſticæ genus? 600. *a.*
Excommunicatus quomodo tractandus a domeſticis, totaque eccleſia? I. 594. *a. q.* 599. *a. b.* 600. *a. b.* 601. *a. b.* 602. *a. b.* 606. *a. b.*
Execrabilis omnis, qui pendet in ligno, quomodo intelligatur? I. 405. *b.*
Execratio, vitæ in lege oppoſita, quid ſignificet? I. 393. *b.*
Exhortatio doctrinæ, quomodo ſumatur? II. 24. *b.* 25. *a.*
Exlex Deo noluit eſſe Paulus, ſed ſublex. I. 297. *b.* dicitur antichriſtus, & quare? I. 590. a.
Expectare revelationem Chriſti, quid? I. 249. *a.* quomodo Chriſtus expectare dicatur, donec ponantur inimici ejus ſcabellum pedum ejus? 174. *a.*
Expiatio quid? I. 110. *b.* II. 158. *b.* perfecta per Leviticum ſacerdotium cur non contigerit? 136. *b.* & quam imperfecta ſub lege fuerit? ibid. & 140. *a.* 146. *a. b.* 150. *b.* 151. *a.*
Ἐξουσία quid? I. 477. *a.* II. 50. *a.*
Exuti quomodo dicantur principatus? I. 533. *b.* II. 285. *b.* 286. *a.*

F.

FAbulæ quæ intelligantur ab apoſtolo? II. 2. *a.* dicuntur profanæ & aniles, rejiciendæque. 23. *a.* Judaicæ quæ? 44. *b.* 45. *a.*
Facta quomodo omnia per Chriſtum dicantur? II. 72. *q.* 71. *b.* quæ dicantur abolenda. 216. *b.*
Factus pro genitus. I. 68. *b.* 413. *b.* quomodo Chriſtus dicatur juſtitia & redemptio? item juſtificatio? 253. *a. b.* factus ſub lege quomodo dicatur? 413. *b.*
Fæmininum pro neutro. I. 420. *b.*
Familia in cælis & in terra, quæ? I. 482. *b.*
Fidelis ſeu credens, cur ſe ab uxore infideli ſeparare poſſit? 282. *b.* fidelem ſe quomodo dicat apoſtolus? 285. *b.* ſermo quid? II. 53. *a.* fidelis pontifex quomodo Chriſtus dicatur? 99. *b.*
Fideles, vide Chriſtiani, in Chriſto Jeſu, qui dicantur? 473. *a.* eorum præſtantia præ aliis in eo elucet, quod illis ſolis jus eſſe in omnes cibos dicatur. II. 22. *a.* quodque Deus potiſſimum eorum ſervator eſſe prædicetur. 24. *a.*
Fides pro donis credentium. I. 174. *b.* pro aſſenſu in doctrina. 184. *a.* 492. *a.* pro firma & certa perſuaſione, eaque vera ſeu ſcientia, quæ ob ſcandalum futurum premenda dicitur. 193. *a.* eſtque totalis vel partialis. 193. *b.* Jeſu Chriſti, & Dei quid? 396. *a.* filii Dei, quid? 398. *a.* pro fidelitate ſumta, inter fructus ſpiritus numeratur. 440. *a. b.* pro fiducia, ex aſſenſu cognitioni Dei præſtito, promanante. II. 3. *a.*
Ex fide, & per fidem, idem eſt. 116. *a.*
Fides ſalvifica, pro doctrina de fide. I. 70. *b.* 116. *a.* 387. *a.* 410. *b.* fidei fama pro ipſa fide. 72. *a.* quomodo operibus oponatur, & quid ſit? 75. *q.* non requirit exactam divinorum mandatorum obſervationem, ut lex. ibid. per fidem homines juſtificari, non vero per opera quomodo Paulus probet? 77. *a.* 107. *b.* 395. *a.* 396. *a. b.* fides Jeſu Chriſti, quid ſit? 108. *a.* 395. *b.* fide omnes homines juſtificati fuere quotquot unquam juſtificati ſunt, ſed non omnes fide in Chriſtum. ibid. fides in Deum & Chriſtum quid in ſe complectatur. ibid. 394. *b.* quomodo operibus opponatur? 108. *b.* 394. *b.* 395. *a.* 428. *a.* per fidem quomodo lex ſtabiliatur? 116. *a.* fidei objectum & cauſa. 122. *a.* fides in corde, quomodo juſtificet? 160. *a.* fidei, qua creditur, Chriſtum reſuſcitatum eſſe ex mortuis, quomodo ſalus adſcribatur? 311. *b.* & quomodo fiduciam illam, qua ſervamur, pariat? ibid. & 312. *a. b.* quomodo opus Dei dicatur? 370. *b.* complectitur etiam pietatem vitæ, & quare? 394. *b.* 428. *a.* 429. *a. b.* veniſſe quomodo dicatur poſt legem? 410. *b.* 411. *a.* vera deſcribitur. 429. *b.* donum Dei quomodo eſſe dicatur? 479. *a.* fidei ſcutum quid? 492. *a.* fidem priorem quomodo juniores viduæ laſcivientes, nubereque volentes, irritam feciſſe dicantur? II. 29. *a.* quid? ſecundum ſtrictiorem & latiorem definitionem? 183. *a.* in Chriſtum, quæ ſit? ibid. ſtricte & proprie ſumpta, ab obedientia diſtinguitur eumque antecedit. ibid. quomodo ſalutis ſit cauſa? 186. *a.* eſt per Chriſtum in Deum, ceu objectum ultimum, in quo fides terminatur. 279. *b.* in Deum, non ad legem, ſed ad euangelium proprie pertinet, & cur? 306. *b.* 307. *a.* non omnium eſſe dicitur, & quomodo? I. 590. * *b.* 591. *a.*
Fieri in aliquid, quomodo uſurpetur? I. 357. *a. b.* nonnulla ſimpliciter dicuntur, quæ tantum perfectius fiunt. II. 119. *b.*
Filius alicujus etiam is cenſebatur, qui poſt ipſius mortem ex uxore ipſius, alteri viro juncta, primus naſcebatur I. 12. *b.* Vide, frater, &, pater legalis, & II. 138. *a.* dilectionis, quid? I. 527. *a.* quis filius hominis dicatur ſabbati Dominus? 325. *a.*

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Filii nomen quomodo apud Matthæum ſumatur. I. 3. *b.* inter diverſa nomina ab Hebræis collocatum in genealogiis, ad propius referri ſolet? 4. *b.*

Filius Dei quis in ſcripturis dicatur? I. 28. *b.* quomodo ſubjiciendus dicatur ei, qui ſubjecit ipſi omnia? 339. *a. b.* prophetis opponitur, & quare? II. 70. *b.* ideoque etiam κατ' ἐξοχὴν filius Dei vocatur, cum prophetæ munus obiret? licet poſtea longe excellentiori adhuc ratione Dei filius evaſerit. ibid. quomodo adhuc in terris filius Dei fuerit? 71. *a.* Filius meus es tu, ego hodie genui te, quomodo intelligatur? ibid. & 117. *a, b.* Chriſtus ſubinde perfectiori ratione factus eſſe, quibus exemplis dicatur, doceaturque 119. *b.* Dei conculcare, quid ſit? 109. *b.* 180. *a.* quid de eo Patres antiqui inter Chriſtianos ſenſerint? 218. *b.* filius Dei & Chriſtus idem denotant, & quid inde ſequatur? 272. *b.* filium eſſe rei alicujus, quid phraſi Hebræa dicatur? I. 573. *b.*

Filii hominum aut *arietum*, pro ipſis hominibus aut arietibus. I. 39. *b.* ſic filii incredulitatis, in obedientiæ, iræ, regni, teſtamenti, &c. dicuntur. 477. *b.* 487. *a.* 573. *b.*

In finem, quid denotet? I. 560. *a.*

Finis quid ſit, ubi de traditione regni Chriſti agitur? 330, *b.* 331. *a.*

Fines ſæculorum in Chriſtianos quomodo deveniſſe dicantur? I. 304. *b.*

Firmus fide, quis? I. 184. *a.* 185. *a.*

Fluctuatio in fide aut religione, an ex negatione ſummæ certitudinis ſequatur? II. 326. *a. b.* 327. *a.*

Flumina, ex ventre credentium profluentia, quid? I. 136. *b.*

Fœdus novum, ubi Chriſtus pepigit vetus abrogavit, & quouſque? I. 414. *a.* II. 148. *b.* fœdus & ſacerdotium ſibi dignitate reſpondent. II. 146. *a.* ibid. novum, cur præſtantius ſit vetere? ibid. & 146. *b.* 147. *a.* & quibus verbis a Deo promittatur? 147. *a. b.* fœderis antiqui impotentia. 147. *b.* in fœdere quomodo mors teſtatoris neceſſario intervenire dicatur? 159. *a. b.* fœderis æterni ſanguis, quomodo dicatur? 227. *b.*

Fœdera 479. *b.* duo quid ſignificent? 420. *b.* & quomodo generare dicantur? 421. *a.* quomodo ſanciantur? II. 160. *a.*

Fœnum quam doctrinam denotat? I. 261. *b.*

Forma ſervi, quid? I. 506. *a.* Dei, quid? ibid.

Formari Chriſtus denuo in Galatis debebat. I. 419. *a.*

Forum ſectari, Chriſtiani prohibentur. Vide, lites.

Frater an is quoque, qui ſe ad eccleſiam noſtram non aggregat? 592. *b.*

Fratres Domini qui? I. 294. *a.* fratres cur ſecum junxerit Paulus in epiſtola ad Galatas? 378 *b.* & quos? ibid.

Fraus quid? I. 84. *b.* vide dolus.

Fructus ventris ſive *uteri tui*, pro filio vel filiis tuis. I. 13. *a.* pro hominum converſione & confirmatione in fide. 73. *b.*

Ipiritus, qui ſint, & quare ita dicantur? 439. *b.* 440. *a.* ſpiritus non niſi omnes ſimul juncti, hominem regni cæleſtis faciunt participem, cum opera carnis, etiam ſigillatim, hominem a regno cælorum excludant. 440. *b.* quinam ſint? 439. *b.* 440. *a. b.* 487. *a.*

Fugere pro effugere. I. 40. *a.*

Fulgura ac *tonitrua*, pro procella. I. 209. *a.*

Fundamentum alienum, ſuper quod Paulus ædificare noluit, quodnam? I. 198. *b.* quod qui habet, ab eccleſiæ ſocietate jure arceri nequit. 261. *b.*

Futurum pro præſenti. I. 104. *b.* II. 156. *a.* ſæpe imperandi vim habet. 204. *b.*

Futura contingentia an Deus prævideat? I. 149. *a.*

G.

Galatas cur Paulus fratres quidem, ſed nuſquam ſanctos vocaverit? 450. *b.*

Γάρ, quomodo uſurpetur? I. 259. *b.*

Gaudium in Spiritu S. quomodo ſumatur? I. 191. *a. b.* 552. *b.* poteſt conſiſtere cum rebus carni adverſis. 191. *b.* ſæpeque rebus ſecundis opprimitur. ibid. optatur Romanis. 196. *b.* quale inter fructus ſpiritus numeratur? 440. *a.* pro gaudio ſibi propoſito, Chriſtus crucem ſuſtinuiſſe dicitur, ignominia contempta, atque in dextra ſatis Dei ſediſſe. II. 202. *a. b.*

Genealogiæ quæ intelligantur? II. 2. *a. b.* cur infinitæ dicantur? 2. *b.* conf. 53. *a.*

Generationes pro gradibus genealogiæ, ſeu ſerie majorum Chriſti? I. 13. *b.*

Gentiliter quomodo Petrus vixiſſe dicatur? I. 392. *b.*

Genniſſe Chriſtum quomodo Deus dicatur? II. *b.* 78. *a.* vide etiam in fra in gignere.

Genus alicujus non ſolet ex matre cenſeri, ſed ex patre. I. 10. *b.*

Gignere ſeu genuiſſe aliquem, is dici poteſt, qui ejus non pater, ſed avus, imo & abavus fuit. I. 5 *b.*

Γνώριζ pro manifeſte apparere. I. 99. *b.* 105. *b.*

Gladius, Spiritus. quid? 492. anceps, progreſſus ex ore Domini, & gentes perentiens, quis ſit? I. 590. *a.*

Gloria pro ſplendore. I. 54. *a. b.* 81. *b.* Conf. 89. *b.* 90. *a.* 348. *b.* pro præſtantia & decore. 348. *b.* 352. *a.* gloriam Deo dare, quid? I. 121. *b.* Iſraëlitarum quæ? 146. *a.*

Gloria Dei, quomodo ſumatur? I. 109. *a.* in gloriam Dei quomodo nos Chriſtus ſuſceperit? 195. *a.* gloriæ Dei apparitio, quid? II. 49. *a.*

Gloriari in Deo, quid? I. 43. *b.* in afflictionibus. 122. *b.* 123. *a.* in hominibus, quid? 263. *b.* in carne aliorum, &, in cruce Chriſti, quid? 448. *a. b.*

Gloriatio ſumitur pro gloriandi materia, 117. *b.* 197. *b.* 444. *b.* gloriationem quando quis in ſeipſum ſolum habere dicatur? 444. *b.* & non in alterum? 445. *a.* gloriatio ſpei, quid? II. 102. *b.*

Glorificatio Dei quid denotet? I. 31. *a.* vide etiam δοξολογία.

Glorificatus an eodem modo ſit Deus a Chriſto, & Chriſtus a Deo. I. 332. *a.*

Glorioſa, corpora, qualia futura? I. 352. *b.* eorum potentia quæ? 353. *a.*

Gradus ſummus virtutum, an a nobis requiratur? II. 280. *b.*

Græcus pro omni gentili homine, & quatenus Judæo opponitur I. 74. *b.* 160. *b.* 388. *b.*

Græci pro cultioribus Gentibus. I. 73. *b.* pro Ethnicis ſeu gentibus. 103. *a.*

Græcorum Monarchia, tanquam unus aliquis, conſiderari dicitur. I. 587. *b.*

Gratia divina, pro gratiæ effectu, & hoc pacto non ſemel Apoſtolus appellat munus ſuum. I. 70. *b.* 174. *a.* 260. *b.* 481. *b.* ſignificat favorem. 71. *b.* 379. *a.* 473. *a.* cur etiam Chriſti dicatur? 175. *b.* opponitur operibus meritoriis. 163. *b.* eam Paulus a Deo & Chriſto, non vero a Spiritu. præcatur, & quare? 379. *a.* eam quomodo Paulus irritam non faciat? 398. *b.* 399. *a.* ea quomodo, gentiles, ſi circumcidantur, & juſtificationem in lege querant, excidiſſe dicantur? 427. *b.* pro doctrina Chriſti, gratia divina plena. 217, *a.* gratia cor ſtabiliri debet, non eſcis, & quomodo? 221. *b.* 222. *a.*

H.

Habitare quomodo dicatur Chriſtus in cordibus noſtris per fidem in Charitate? I. 482. *b.* 483. *a.*

Hæreſis quid? I. 438. *b.*

Hæreſes opus carnis dicuntur. I. 438. *b.* quomodo a ſectis differant? ibid.

Hæreticus homo quomodo vitari præcipiatur? I. 432. *a.* 438. *b.* II. 53. *a. b.* ſumitur pro Hæreſiarcha. 53. *a. b.*

Hæretici an devovendi aut gladio puniendi? I. 432. *a. b.* 433. *a.* eis martyrum gloriam concedere indignum eſt. 433. *a.* quinam ab eccleſia ſegregandi ſint? 438. *b.* 439. *a.* ab apoſtatis diſtinguuntur proprie dictis, & quomodo? 439. *a.*

Hebdomadæ Danielis an ab ipſo & aliis recte intellectæ fuerint, quod proprie intelligi non deberent? I. 23. *b.* 24. *a.*

Helleniſtę qui? I. 509. *b.* II. 270. *b.*

Hendiaduo figura. I. 57. *b.* 94. *a.* 162. *b.* 478. *a.* 570. *b.* 550. *b.* II. 16. *a.* 49. *a.*

Henoch fide cum Deo dicitur, & quid hoc ſit? ibid.

Heri & hodie idem, quomodo Chriſtus dicatur? II. 221. *a.*

Herodes quare turbatus fuerit, audiens, Judęis natum eſſe regem? 25. *a.* cur magos clam vocaverit? 28. *a.* cruentum ſuum conſilium non mox executus eſt, ſed ad tempus opportunius diſtulit. 28. *b.* quando infantes occiderit? 29. *a. b.* cur Joannem in carcerem conjecerit? 55. *b.*

Hodie quid ſignificet? II. 78. *a.* 103. *b.* 106. *a. b.* 109. *a. b.*

Hodiernus dies, quid ſit? II. 297. *b.* 298. *a.*

Homo in tres partes diſtinguitur, in ſpiritum ſcilicet, & corpus. I. 519. *a.* pro vulgari & mortali homine. 378. *a.* pro aliquo, ſeu quopiam. 442. *b*

Honor quid? I. 50. *a.* 181. 352. *a.* (II. 276. *a.*) 566. *b.* quonam alios præoccupare jubeamur? 176. *b.* quali honore viduæ honorari jubeantur? II. 26. *a.* duplici honore quomodo digni dicantur presbyteri? 30. *b.* quonam ſervi Dominos ſuos

dignos arbitrari debeant? 32. *b*. 33. *a*. quomodo a laude differat? 276. *a*.
Humiliari, pro pauperem eſſe, aut, penuriam pati. I. 515. *b*.
Humilibus ſimul abduci, quid? I. 178. *a*.
Humilitas pro paupertate. I. 251. *b*. 536. *a*. per eam quomodo alii alios eminentiores ſeſe eſſe cogitare debeant? 505. *b*. in externis, quæ ſit? 534. *a*.
Hypallage, ubi? I. 327. *a*. 584. *a*.
Hyperbaton, ubi? II. 2. *a*.
Hyperbole figura. I. 52. *b*. 53. *a*. 120. *a*. 342. *b*.
Ὑπερφονῆς quid? I. 174. *b*.
Hypoſtaſis Dei, pro ipſo Deo. II. 73. *a*. quid? 106. *b*. rerum ſperandarum, quomodo fides dicatur? 183. *a*.

I.

JAcobus frater Chriſti, quis ſit?
Idem pro ſimili. I. 87. *a*. conf. 445. *b*.
Idololatræ qui ſint? I. 272. *b*. 437. *a*.
Idololatria quid? I. 302. *b*.
Ἱερεγῶ quid? I. 197. *a*. *b*.
Jeruſalem cur dicatur civitas ſancta? 52. *a*.
Jeſus nomen, quod Hebraice eſt Jehoſchua, quid ſignificet? I. 16. *b*.
Jeſus pro Joſua, Moſis ſucceſſore. I. 16. *b*. II. 110. *a*.
Jeſus, pro religione ab ipſo tradita. I. 570. *b*.
Jeſus Chriſtus non fuit è Joſepho conceptus. I. 14. *a*. heri & hodie idem eſſe dicitur, & quomodo? 321. *a*.
Ignis quo baptizandi dicuntur homines, quid denotet? I. 43. *b*. in igne cujuſque opus revelandum probandumque eſſe dicitur, & quomodo? 262. *a*. tanquam per ignem ſervari quid? 262. *b*. pro graviſſimis ſuppliciis, & ira Dei? II. 179. *b*. ex igne rapere, quid? 287. *a*. flammæ, quis? I. 383. *b*. igne quomodo omnis homo ſaliendus dicatur? II. 313. *a*. *b*. 314. *a*. *b*.
Ignis infernalis dicitur ignis flammæ. I. 583. *b*.
Ἰλάσκεσθαι quomodo ſumatur? II. 99. *a*. 150. *a*.
Ἱλαστήριον, quid? I. 110. *b*.
Imagines derogant majeſtati Dei, viamque ad idololatriam ſternuat, & hinc Deus eas prohibet. I. 82. *a*. cur Deus ſeipſum Danieli & Joanni ſpectandum ſub hominis imagine exhibuerit? ibid. vide porro de imaginum cultu. 437. *b*.
Imago filii Dei, quid? I. 141. *b*. Dei, cur Chriſtus dicatur? 527. *a*. *b*.
Immerſio baptizandi in aquam, quid denotat? I. 411. *b*.
Immortalitas quomodo ſumatur? I. 367. *a*.
Immortalis dicitur Deus. II. 6. *b*. & ſolus habens immortalitatem. 37. *b*.
Imperfectum pro præſenti. I. 104. *b*. pro optativo. 145. *b*.
Impingua, pro impinguanda denuntia. I. 117. *b*. 164. *b*.
Impleri quomodo ſcriptura V. T. nonnunquam dicatur in N. T. I. 21. *b*. 30. *a*. 31. *a*. 36. *b*.
Impoſſibile legis, quid? I. 135. *b*. aliquid, varie dici poteſt. 616. *a*.
Impoſſibilitas converſionis apoſtatarum, qualis? II. 123. *b*. 124. *a*. *b*. 307. *a*. *b*.
Imprecari an hæreticis liceat, exemplo Pauli? I. 432. *a*. *b*.
Imputari ad juſtitiam, quid? I. 118. *a*. *b*. 119. *a*. 402. *a*. *b*. cur a Paulo dicatur binis quaſi vicibus Abrahamo fidem ad juſtitiam imputatam eſſe? 121. *b*.
Imputatio aliqua juſtitiæ & ſanctitatis Chriſti, an ſit? I. 253. *a*. conf. 125. *a*. 126. *a*.
In redundat. I. 43. *b*. 72. *b*. 160. *a*. 443. *a*. 473. *b*. 488. *a*. 494. *b*. 570. *b*.
In pro circa. II. 150. *a*. pro inter. I. 70. *b*. pro ex. I. 72. *b*. 76. *a*. pro cum. I. 78. *a*. 81. *b*. 199. *a*. 350. *a*. 380. *b*. 403. *a*. 474. *b*. II. 119. *a*. 163. *b*. I. 555. *b*. 571. *b*. pro per. I. 101. *b*. 327. *a*. II. 70. *b*. 129. *a*. 175. *a*. 183. *b*. pro de. I. 343. *b*. 505. *a*. pro ad. II. 175. *a*.
In eo, pro, in eo quod 193. *a*.
In me, pro, mihi. I 385. *a* propter me. 387. *a*.
Incarnatio Chriſti fruſtra colligitur. II. 96. *b*. 97. *a*.
Incorruptibilitas continet gloriam & honorem, ponique ſolet pro vita æterna. I. 89. *b*. quomodo alias ſumatur? 367. *a*.
Incredulitas Judæorum fidem Dei non abolet. I. 99. *a*. *b*. quomodo gentibus ante Chriſtum cognitum tribuatur. 477. *b*. 478. *a*. Paulum non omnino excuſabilem reddidit. II. 5. *a*. Iſraëlitis impedimento fuit, quominus in terram promiſſam ingrederentur. 107. *a*. 109. *a*. *b*. cavenda itaque eſt Chriſtianis 110. *b*. cum & pœna exitii æterni eam manere dicatur. vide, non credentes.
Increpare, vide, objurgare.
Inculpate ſervari debet Spiritus noſter, anima & corpus, in adventu Chriſti. I. 579. *a*. & quomodo id fiat? ibid.
Inculpatum quomodo, ſe Chriſtus Deo obtuliſſe dicatur? II. 156. *a*.
Inculpati quomodo dicantur Diaconi. II. 16. *b*. item Presbyteri? 43. *a*. & Paulus cum ſociis ſuis, I. 557. *b*.
Incurvari, quid? 165. *a*.
Indefinita oratio univerſali quando æquipollere ſoleat? I. 404. *a*.
Indiſinenter, pro, quam frequentiſſime. I. 72. *b*. 577. *b*. 578. *a*.
Indigere extranei ope, indecorum eſſe dicitur. I. 569. *b*.
Induere arma lucis quid? I. 187. *b*. incorruptibilitatem & immortalitatem, quid? 367. *a*. induiſſe Chriſtum quomodo baptizati in eum dicantur? 411. *b*.
Indulgentia Dei in temporibus ante Chriſtum. I. 112. *b*. 113. *a*.
Indumentum, vide induere.
Indurare quomodo Deus dicatur? I. 152. *a*. *b*. 154. *a*.
Induratio Judæorum. Vide, occalluiſſe. quandiu durare debuerit? I. 164. *b*. debeatque adhuc? 168. *b*. quomodo contingat? 171. *b*.
Indutum eſſe, & non nudum, quid ſignificet? II. 315. *a*.
Inebriari homines dicuntur noctu. I. 574. *a*.
Ineſſe quomodo negetur Judæus aut Græcus &c. I. 411. *b*.
Inexcuſabiles quomodo dicantur homines? I. 80. *b*. 81. *a*. 86. *b*.
Infans eſt, qui lacis eſt particeps. II. 120. *b*.
Infantes qui dicantur? I. 94. *a*. 485. *a*. in Chriſto, qui? 259. *a*. (II. 120. *b*.) infantum baptiſmus, vide pædobaptiſmus. quare Iſraëlitæ fuiſſe dicantur uſque ad captivitatem Babylonicam. 412. *b*. 413. *a*. tanquam modo nati infantes, rationale ſincerum lac deſiderare jubemur, ut in ipſo creſcamus. II. 282. *a*.
Infenſus, vide iratus.
Inferiora terræ, quid? I. 484. *b*.
Inferni victoria, quæ? I. 368. *b*. 369. *a*. portæ. 369. *a*. terra oblivionis cur vocetur? ibid.
Infidelibus nihil purum eſſe dicitur. I. 282. *b*. II. 45. *a*. vide, pollutis.
Infidelitas, vide, incredulitas.
Infinitivus pro futuro. I. 121. *b*. quam vim alias habeat? 177. *b*.
Infirmi fide, qui? I. 184. *b*. 185. *a*. 292. *a*. 297. *b*. ſuſcipi quomodo jubeantur. ibid. qua de remoneantur? 189. *a*. non ſcandalizandi ſunt. 292. *a*. *b*. eis quomodo Paulus tanquam infirmus factus ſit? 297. *b*. quomodo tolerari debeant. 577. *a*.
Infirma mundi Deus elegiſſe dicitur. I. 252. *b*.
Infirmari qui dicantur, oppoſite ad ſcandalizatos? I. 193. *a*.
Infirmitas Dei potentior eſt hominibus. I. 252. *b*. hominis, in quibus rebus conſiſtat? 352. *b*. 353. *a*. per infirmitatem carnis quomodo Paulus Euangelizaſſe dicatur. 417. *a*. infirmitate circumdatus quomodo Chriſtus fuerit? II. 116. *a*. & quomodo pro ea obtuliſſe dicatur? 116. *b*. 118. *a*.
Infirmitates fidei & juſtificationi non obſtant I. 75. *b*. 92. *a*. 122. *a*. *b*. 129. *a*. 395. *a*. 428. *a*. eis opitulari dicitur ſpiritus. 140. *a*. pro afflictionibus. 254. *b*. II. 113. *b*. aliorum ferre jubemur. I. 443. *b*. innuuntur remittendæ. II. 124. *a*. *b*. vide etiam, præoccupari, & 157. *b*.
Inflari contra alterum quid? I. 266. *b*.
Inflati quinam dicantur? I. 268. *b*. 296. *b*. 534. *a*. II. 15. *b*. 34. *a*.
Ingenii quanta vis in Chriſto fuerit? I. 615. *b*.
Ingerere ſe, vide, Curioſitas, & I. 534. *a*.
Ingredi in requiem Dei, quid? II. 110. *a*. in eam ſtudere debemus. 110. *b*.
Ingreſſus Chriſti in cælum, non eſt vera conditio remiſſionis peccatorum. vide oblatio Chriſti. Chriſti in mundum, quid denotet? II. 168. *b*. 169. *a*. *b*. Pauli ad Theſſalonicenſes quis, fuerit? vide, introitus.
Inimicitia in Deum, dicitur ſenſus carnis. I. 136. *a*.
Inimicitiæ opus carnis dicuntur. I. 437. *b*. eas Chriſtus aboleviſſe in corpore ſuo dicitur. 479. *b*. 180. *a*.
Inimicus etiam cibandus potanduſque. I. 179. *a*. ultimus Chriſti, dicitur mors. 336. *b*. 337. *a*. Paulus Galatis quomodo factus dicatur? 418. *a*.
Inimici ponendi ſub pedes Chriſti, quinam ſint? I. 336. *a*. Vide hoſtes (& II. 86. *a*.) crucis Chriſti, quinam dicantur? 512. *b*.
Initiare, quid? II. 160. *a*. 175. *a*.
Initium euangelii Jeſu Chriſti apud Marcum elliptice dicitur, & qualis ſit titulus. I. 3. *b*.
Initium æternitati quam maxime repugnat. 27. *b*. initium dierum Melchiſedec habuiſſe negatur, & quomodo? II. 132. *b*.

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Ab initio, minime denotat æternitatem. I. 27. *b.* conf. 588. * *b.*

Injuria potius toleranda, quam forum ſectandum I. 275. *a. b.* niſi forte illa gravior ſit. 275. *b.* eam faciens reſervet eandem. 537. *b.*

Injuſtus quomodo Deus fore dicatur, ſi obliviſceretur operis Chriſtianorum, olim præſtiti? II. 126. *b.* 310. *b.* 311. *a. b.* 312. *a.*

Injuſti cur dicantur judices, Chriſtianæ religionis expertes. I. 273. *b.* opponunturque ſanctis. ibid. regnum Dei non hæreditaturi dicuntur. 275. *b.*

Injuſtitiæ vox quomodo ſumatur? I. 78. *b.* 84. *a.* 90. *a.* II. 126. *b.* 311. *b.*

Innuptis quid ſuadeat Paulus? I. 281. *a. b.* Vide cælebs, cælibatus, & virgo.

Inobedientes qui? I. 90. *a.* notari, & vitari jubentur. 605. *a. b.*

In inobedientiam quomodo Deus homines concludat? I. 171. *b.*

Inordinate ſe non ambulaſſe Paulus ait. I. 602. *b.*

Inordinati, qui dicantur? I. 576. *b.* 592. *a. b.* 593. *a.*

Inquirere, vide. probare.

Inſertio Judæorum quid? I. 168. *a.*

Inſipientes quinam dicantur? I. 85. *a. b.* vide ſtultus. & 488. *a.* II. 51. *a.*

Inſpectores alii aliorum, & epiſcopi quidam, eſſe monemur. II. 206. *b.*

Inſtituenti ſe, inſtitutus largiri debet de omnibus bonis. I. 445. *a.* 469. *b.*

Intellectus omnis hominum ex ſenſibus primum proficiſcitur? I. 80. *a.*

Intelligentia quid? I. 526. *b.*

Intelligere vide cognoſcere.

Non intelligere dicuntur doctores legis quæ loquuntur, & de quibus aſſeverant. II. 3. *b.*

Intentus ſibi ipſi & doctrinæ eſſe, jubetur Timotheus. II. 25. *a. b.*

Intercedere ſeu interpellare pro nobis dicitur ſpiritus. I. 140. *b.* 141. *a.* item Chriſtus. 143. *b.* II. 142. *b.* 143. *a.*

Interitus repentinus ſecuris ſuperventurus dicitur. I. 573. *a.*

Interpellatio quid? I. 140. *b.* 143. *b.* Vide, intercedere, & II. 74. *a.*

Interpellationes quid? II. 8. *b.*

Interpretatio S. Scripturæ, vide Scriptura Sacra.

Interpretes Hebræi notantur. I. 164. *a.*

Interpretes Græci aliter nonnunquam verba reddiderunt, atque in Hebræo habetur. I. 263. *b.*

Interruptionem Euangelii quomodo Paulus intelligat? I. 295. *b.*

Introductus quomodo iterum dicatur Chriſtus ceu primogenitus in orbem terræ? II. 78. *b.* 79. *a. b.*

Introitus Pauli ad Theſſalonicenſes, vanus non fuiſſe dicitur. I. 554. *b.*

Invenire pro conſequi. I. 116. *b.* II. 114. *b.*

Inventa eſt gravida ex Spiritu Sancto quid apud Matthæum? I. 14. *b.*

Inventoris malorum qui? I. 85. *a.*

Invidere alii aliis prohibemur. I. 442. *a.* II. 287. *a.*

Invidia quid? I. 84. *b.* inter opera carnis numeratur. I. 439 *a.* propter invidiam aliquos Romæ prædicaſſe Paulus ait. 503. *b.* 504. *a.* ex logomachiis naſci dicitur. II. 34 *a.* quomodo ab æmulatione bona diſtinguatur? 281. *b.*

Inviſibilia Dei quæ dicantur? I. 79. *a.*

Inviſibilis Dei imago dicitur Chriſtus. I. 527. *a. b.* quare dicitur Deus? II. 6. *b.* 37. *b.*

Invitus quid Paulo? I. 196. *b.*

Invocare Chriſtum, vide invocatio.

Invocatio pro cultu divino. I. 248. *a.* Chriſti quomodo a nonnullis convellitur, & contra eoſdem evincatur? 379. *a. b.* 564. *b.* 565. *a.*

Joachaz dicitur Achazias II. Paral. 22. 1.

Joachas ex alio nomine eſt Johannan dictus eſt. I. 6. *b.*

Joakim Rex Jechoniæ Pater in vulgatis exemplaribus omniſſus eſt in genealogia Chriſti apud Matthæum. I. 6. *b.* collocandus tamen omnino eſt. ibid.

Joannes Baptiſta quando venerit? I. 32. *b.* & unde? 33. *a.* & quo? ibid. cur a pueris in deſerto ad uſque prædicationis ſuæ tempus vixerit vivereque debuerit? ibid. & 33. *b.* non id præcepit quod legis diſciplinam admodum ſuperaret. 35. *a.* neque vitam æternam aperte promiſit. ibid. & 35. *b.* indumento uſus eſt è pilis cameli, ſeu camelorum, & quale illud fuerit? 37. *a. b.* quali cibo uſus ſit? 37. *b.* miratur Phariſæos ad ſuum baptiſmum venire. 39. *b.* quod Judæorum ſupplicium per exciſionem intellexerit? ibid. quomodo putaverit, ſe opus habere, ut a Chriſto baptizaretur? 44. *b.* 45. *a.* an cognoverit Chriſtum, antequam videret Spiritum Sanctum ſuper ipſum deſcendentem? 45. *a.* quomodo Chriſtum ad ſe venientem cognoverit? ibid.

Joas Filius Ochoziæ, omiſſus eſt in genealogia Chriſti, & cur? I. 6. *a.*

Joſephus Mariæ ſponſus, quomodo ſimul & Jacob & Eli filius dici poſſit? I. 9. *a.* 10. *a.* ejus majores duplici ratione ad Davidem referuntur? ibid. cur dicatur a Matthæo vir Mariæ, ex qua natus ſit Jeſus? 10. *b.* cur filius Davidis ab Angelo appelletur? ibid.

Ipſe, pronomen, quomodo uſurpetur? I. 37. *a.*

Ira pro pœna & ſupplicio. I. 39. *b.* 77. *b.* 101. *a.* 478. *a.* 554. *a.* quid ſit? 88. *a.* immoderata quid? 438. *a.* quatenus prohibeatur? 535. *b.* II. 10. *b.*

Iræ locum dare, quomodo intelligatur? I. 178. *b.* 179. *a.*

Iraſci permittit Apoſtolus, & quomodo? I. 486. *a. b.*

Ironia Pauli. I. 266. *b.*

In Iſaaco nominabitur tibi ſemen, quomodo intelligatur. I. 47. *b.* II. 193. *a.*

Iſaiæ locus de puero ex Virgine naſcituro quo pacto ad Jeſu Chriſti nativitatem referri queat? I. 17. *a. b.* 18. *b.*

Iſraël pro populo Iſraëlitico. I. 27. *b.* 50. *a.*

Iterum, pro, viciſſim. I. 52. *b.*

Judæus pro Iſraëlita. I. 93. *a. b.* Judæus in manifeſto aut occulto quis? 96 *b.*

Judæi quomodo a Deo fuerint indurati. 154. *a. b.* an omnes ſint a Deo rejecti? 162. *b.* 163. *a.* & in perpetuum, ſeu, ut caderent? 165 *a. b.*

Judæ tribui nihil de ſacerdotio Moſes locutus eſſe dicitur. II. 138 *a.* & quomodo Chriſtus ex tribu Juda ortus eſſe dicatur? 138. *b.*

Judicare quid? I. 168. *a.* 583. *a.* vide κρίνειν. pro damnare & pœna dignum cenſere. 86. *b.* & quando ſeu quibus id non conveniat. ibid. & 87. *a.* ſancti quomodo mundum judicaturi dicantur? 274. *a.* & Angelos? 274. *b.* de neceſſariis ad ſalutem, deque hæreticis, paucorum hominum eſt. 432. *b.*

Judicari quomodo Deus dicatur? I. 100. *b.* ſecundum homines judicari, quid ſit? II. 289. *a.*

Judicium quomodo Chriſtus nunc quoque exerceat? I. 44. *a.* pro pœna divina. 180. *a.* 430. *b.* II. 179. *a.*

Judicii vis quanta in Chriſto fuerit? vide ingenium.

Judicium extremum in eo omnes homines comparebunt judicandi. 165. *b.* & mali igne fervidiſſimo in æternum torquendi perdendique. 179. *a. b.*

Judicia publica cujus ſint cenſenda? I. 96. *b.* ſub injuſtis a fidelibus haberi vetat Apoſtolus. 273. *b.* 274. *a. b.* 275. *a.* Vide judices. imo ſub Chriſtianis judicibus in foro haberi, indecorum quoque eſſe cenſetur. 275. *a.*

Jurare Deo quid? I. 188. *b.* in eo ſub N. Teſtamento divinus cultus non amplius conſiſtit, ſed in eo potius, ne facile juremus, idque tantum in nomine Dei aut Chriſti. 188. *b.* 189. *a.* jurare licet in rebus magni momenti. 387. *a.*

Juſtus quomodo dicatur Joſephus. I. 14. *b.* quis in S. Literis dicatur? 76. *a. b.* 91. *b.* an nemo prorſus ſit? 104. *a.* 404. *a.* ex fide victurus dicitur. 404. *a.* & quomodo? ibid. & 404. *b.* II. 182. *a. b.*

Juſti conſummati, ad quorum ſpiritus Hebræi acceſſiſſe dicuntur, quinam ſint? & quinam eorum ſpiritus eſſe dicatur. II. 213. *b.* 214. *a.*

Juſtificare pro liberare. I. 128. *a.* pro, ut juſtum tractare. 158. *b.* 393. *b.*

Juſtificationis aſſequendæ modum Apoſtolus in Epiſtola ad Romanos explicat. 65. *a.* ejus quot ſint modi? 77. *a.* 393. *b.* de juſtificatione abſque legis operibus teſtimonia 107. *b.* juſtificatio quando incipiat? 108. *a. b.* 114. *b.* fit gratis 109 *b.* 479. *a.* vide ſervamur. per redemptionem Chriſti. 110. *a.* quid ſua natura ſit? 158. *b.* inchoata antecedit & ſequitur ſanctificationem. 253. *b.* quomodo tum in lege tum in Euangelio ſumatur? 394. *a. b.* 428. *b.* legalis Pauli temporarium tantum fructum habere dicitur. 510. *b.* inperfectior, ſeu inchoata, quæ dicatur? II. 52. *b.* perfectior ſeu plenior, quæ? ibid.

Juſtificationes legis quid? I. 95. *b.* II. 149. *b.* dicuntur juſtificationes carnis. 151. *b.*

Juſtitia Dei pro juſtificatione. I. 75. *a.* 107. *a.* 112. *a.* 126. *b.* 158. *a.* 428. *a.* 510. *b.* pro ſalute & fide Dei. 75. *b.* 111. *b.* 112. *a.* proque ejus benignitate. 111. *b.* quomodo porro ſumatur? 428. *a.*

Juſtitiam omnem quomodo Chriſtus impleri debere dicat? I. 45. *b.* ſed non ante Chriſtum? 107. *a.* etiamſi eam quoque nonnunquam in hominibus juſtificandis uſus fuerit

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Deus. ibid. propria quid? 158. *a.* ex lege, qualis ſit? 158. *b.* (520. *a. b.*) ex fide quæ ſit? ibid. & quid dicat? ibid. & 159. *a. b.* Juſtitiæ corona quid? 428. *b.* Juſtitia quid? 487. *b.* Juſtitiæ thorax, quid? 491. *b.* Juſtitia dupliciter ſumitur. II. 126. *b.* pro juſtitiæ præmio. 186. *b.* Juſtitiæ ex fide hæres quomodo Noë factus dicatur? ibid. & 187. *a.* Juſtitiæ fructus, quid? 205. *b.*

K.

Καὶ pro viciſſim etiam. I. 199. *a.*
Καιρὸς quomodo a πανηρία diſtinguatur? I. 84. *b.* Conf. 486. *b.* quid ſit? 536. *a.*
Κακοήθεια, quid? I. 84. *b.* 85. *a.*
Καρπεῖν, quid? II. 195. *b.*
Καρτερία quid habeat? I. 177. *a.*
κατὰ, ſecundum quid ſignificet? I. 88. *a.* pro ἀλλὰ, ſeu per. 89. *a.*
Καταβραβεύειν, quid? I. 534. *a.*
Κατάκρισις quid? I. 430. *b.*
Κατὰ πίστιν, quid ſit? II. 170. *a. b.*
Κατηχούμενος quid? I. 93. *b.*
Κεφάλαιον, quid? II. 144. *a.*
Κλητοὶ qui dicantur? & quomodo differant κεκλημένοις? I. 71. *a.* II. 291. *b.*
Κοινωνία figura. I. 308. *b.*
Κρίμα pro κατάκριμα. I. 430. *b.* quid? II. 15. *b.*
Κρίνεσθαι quomodo uſurpetur? I. 100. *b.* 101. *a.*
Κρίνειν, pro κατακρίνειν. I. 185. *a.* pro æſtimare. 186. *a.*

L.

Laborare quomodo ſumatur? II. 24. *a.* cur Paulus laboravit? 23. *b.* 24. *a.*
Lac rationale quid? I. 173. *b.* (II. 282. *a.*)
Lamed & Beth Hebræi nonnunquam permutant. I. 557. *a.*
Lamed præfixum, pro ad. II. 313. *b.*
Laſcivia quid? I. 183. *b.* opus carnis dicitur. 437. *a.*
Laſcivire adverſus Chriſtum, quid? vide luxuriari.
Latitudo quid Paulo? I. 483. *a.*
Λατρεία, quid? I. 72. *a.* 173. *b.* 437. *a.* II. 157. *b.*
Lavacrum aquæ, dicitur eſſe verbum ſeu doctrina Chriſti. I. 276. *a.* regenarationis & renovationis Spiritus Sancti, quid? II. 52. *a.*
Λειτουργὸς quid? I. 180. *b.* 181. *a.* 197. *a.* II. 144. *b.*
Levitas quid? I. 354. *b.*
Lex generalius etiam ſumitur, ut fidem includat. I. 11. *b.* fidei, eadem eſt cum lege libertatis. ibid.
Lex peccati, mentis in membris, exiſtens, ſeu carnis, quid? & quomodo diſtinguatur? 134. *a.* pro diſciplina & pro libris Moſis. 419 *b.*
Lex Moyſis an perfecte ſervari poſſit? 91. *b.* 92. *a.* 120. *a.* 413. *b.* ſumitur etiam pro toto N. Teſtamento. ibid. Conf. 106. *b.* quomodo per fidem ſtabiliatur, & abrogetur quoque? 116. *a.* iram quomodo operetur? 126. *a.* opponitur gratiæ. 129. *a.* 427 *b.* quomodo effecerit, ut homines peccati jugum excutere non potuerint? ibid. ei nonnulla addita ſunt a Chriſto. 130. *b.* quomodo alicui dominari dicatur? 131. *a.* & quomodo mortui ſimus? ibid. 131. *b.* ejus ſenſus duplex, literalis, & myſticus. 393. *b.* & myſticus quidem in epiſtola ad Romanos & Galatas a Paulo revera ſpectatur. 493. *a.* per legem legi mori, quid ſit? 397. *a.* quatenus & Chriſtianos obliget? ibid. & 405. *a.* 414. *a.* per legem quare nemo juſtificatur coram Deo? 404. *a.* non eſſe ex fide, quomodo dicatur? 404. *a. b.* tranſgreſſionum gratia quomodo appoſita eſſe dicatur? 408. *b.* 409. *a.* quomodo vivificare non poſſe dicatur? 410. *a.* pædagogus fuiſſe dicitur in Chriſtum, & quomodo? 420. *b.* 411. *a.* ſecundum ſenſum literalem ſervari ab omnibus potuit. 413. *b.* legis & Euangelii differentia duplex. 427. *b.* lex omnis quomodo in uno hoc ſermone: Diliges proximum tum ſicut teipſum: impleri dicatur? 433. *b.* 434. *a.*
Lex ſpiritus vitæ, quid? I. 135. *a.* juſtitiæ, quid? 156. *b.*
Liber quid Hebræis ſignificet? I. 3. *b.*
Liber generationis Adami, quid ſignificet? I. 3. *b.*
Libertas quando urgeri poſſit? 193. *a.* & quouſque? 276. *b.* noſtra quomodo uti debeamur? 292. *a.* libertate ſua quomodo non uſus ſit Apoſtolus? 293. *b.* 294. *a.* 297. *a.* libertatis quæ ſit ratio, & quomodo ea uſus ſit Paulus in Timotheo circumcidendo? 389. *a.*
Liberum arbitrium relinquitur homini, etiamſi Deus operetur. I. 507. *b.* 592. *a.*
Lingua angelica, quid Paulo dicatur, difficile dictu eſt. 355. *b.* conf. 507. *a.*
Litera quid ſignificet? I. 96. *a.*
Literæ Hebræorum inter ſe cognatæ, commutari ſolent. I. 31. *b.*
Locuſtæ in cibis fuere orientalibus, atque ipſis etiam Judæis. I. 37. *b.*
Λογίζεσθαι pro imputare. I. 402. *a.*
Logomachiæ, quid? II. 34. *a.* & quæ mala ex iis naſcantur? ibid.
Λόγος pro re. I. 156. *a.*
Longanimitas quid? I. 87. 484. *a.* 536. *a. b.*
Longe eſſe, quid? I. 479. *b.*
Loquens de cælo dicitur Deus. I. 423. *a. b.* II. 214. *b.* 215. *a.* quem loquentem averſari aut recuſare prohibemur, moniti exemplo Iſraelitarum, in terra loquentem recuſandum. 214. *b.* 215. *a.* & quis, in terra loquens fuerit? ibid. & 215. *b.*
Loquutus quomodo ſit Paulus donata a Deo? I. 257. *a.* vide, apoſtolorum ſermo, & lingua.
Lotio pedum, vide pedes.
Lunatici qui? I. 59. *b.*
Lux. quomodo lucem inacceſſam quomodo Deus inhabitare dicatur? II. 37. *b.*
Luxuriari adverſus Chriſtum, quid? II. 28 *b.* 29. *a.*

M.

Macula quomodo dedeceat eccleſiam? I. 488. *b.*
Maculare pro inficere. II. 207. *a.*
Magi Chriſtum adorantes, quinam fuerint? I. 21, *a.* aſtrologiæ ſtudioſi, nec tamen Reges fuere. ibid. an tres fuerint. ibid. unde venerint? ibid. quando venerint? 21, *b.* (29. *a.*) cur Hieroſolymam venerint? ibid. & 22. *a.* qua adoratione puerum Jeſum honoraverint? 24. *b.* 25. *a.* & cur è tam longinqua terra eum adoraturi venerint? 25. *a.* an & quomodo per angelum in ſomnio moniti fuerint? ibid. quomodo Herodem deluſiſſe dici queant? 29. *a.*
Magiſtratus, vide, Reges. quando inexcuſabilis? I. 86. *b.* 87. *a.* ſcilicet cum ea damnat, quæ ipſemet committit. ibid. ei Chriſtianus homo ſubjectus eſſe debet, & quouſque? 179. *b.* ſæpe perperam damnat aut laudat. 180. *a.* in hæreticos gladium ſtringere non debet. 432. *a.* 433. *a.* ei difficilis in cælum aditus eſſe dicitur. 432. *b.* ei Chriſtiani ſeſe ſubjicere jubentur & obtemperare. II. 50. *a. b.* & quouſque? 53. *b.*
Major ſerviet minori, de Eſavi & Jacobi poſteris dictum eſt. I 160 *a.*
Maledictio vide execratio quid ſit? 104. *b.* ſub maledictione eſſe. quid? 403. *b.* ab ea quomodo nos Chriſtus redemiſſe dicatur? 404. *b.* quomodo Chriſtus maledictio pro nobis factus ſit? 405. *a. b.* maledictioni vicina terra quæ dicatur? II. 125. *b.*
Maledictiones legis, vide maledictio.
Mali homines quinam dicantur? I. 590. * *b.* eorum conſortium vitandum, & quomodo? vide ſubducere.
Malum quid ſit a quo abhorrere jubemur? I. 176. *b.* nemini pro malo reddendum, 178. *a.* 577. *a. b.* & quouſque? 577. *a.* ab omni mali ſpecie quomodo abſtinere jubeamur? 578. *b.*
Mandata legis pro moralibus præceptis. I. 95. *b.*
Manens, pro durabilis. II. 224. *b.*
Manichæi quid docuerint? II. 20. *b.*
Manſuetudo quid? I. 440. *b.* (484. *a.* 536. *a.* II. 50. *b.*) numeratur inter fructus ſpiritus, & complectitur longanimitatem. ibid.
Manus pro miniſterio. I. 409. *a.*
Manus pl. Manus puras levare, quid? II. 19. *b.* manuum impoſitio, qualis vitus fuerit, & an adhuc obſervandus ſit? 25. *a.* 31. *b.* 123. *a.* 305. *b.* 306. *a.* remiſſæ, quæ dicantur? 205. *b.*
Mare Hebræis etiam lacus dicitur. I. 56. *b.*
Mares, vide, maſculi.
Maria virgo, mater Chriſti, an fuerit ex Davidica familia? I. 10. *b.* 11. *a. b.* quando Joſepho deſponſata fuerit? 14. *a.* quare Joſephi uxor dicatur? 16. a. virgo peperit. 19. *b.* 20. *a.* Chriſtus ejus dicitur filius drimogenitus, & quomodo? 20. *a.* an poſt Chriſtum alios liberos habuerit? ibid. non mox angelo credidit, ſe parituram, niſi poſtquam plenius ab eodem informata fuerat? II. 189. *b.*

Maſcu

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Maſculinum pro neutro. I. 92. *a.*

Mediator, Dei & hominum, quomodo Chriſtus homo dicatur? II. 9. *b.* fœderis, quis dicatur? 146. Novi Teſtamenti, cur Chriſtus dicatur? 158. *a.* 214. *a.* mediatoris vox ſcripturæ S. propria fere eſt. 214. *a.* & quis ita dicatur? ibid. mediatoris munus, in quo conſiſtat? I. 612. *b.*

Μείων, ubi? I. 99. *b.* 186. *a.* 487. *b.*

Mendacium prohibetur. I. 486. *a.* & quale? ibid. 536. *a.* mendacii ſigna & prodigia, quæ? I. 590. *b.* 587. * *a.*

Mendax quomodo omnis homo a Davide dicatur? I. 99. *b* 100. *a.*

Menſura fidei, quid? I. 174. *b.* ſtaturæ plenitudinis Chriſti, quæ? 485. *a.* donationis Chriſti, quæ? II. 91. *a.*

In mentem reprobam quomodo Deus homines tradidiſſe dicatur? I. 84. *a.*

Mentiri prohibemur & quomodo? I. 536. a. Vide mendacium.

Meretrix dicitur Rahab? II. 196. *a.* an pro hoſpita publica ſumatur? ibid.

Μεσμοὶ, quid? II. 297. *a.*

Meſſias qualis Rex fore prædictus ſit, & quam felicitatem adferre debuerit? I. 35. *b.*

Metalepſis ubi? II. 155. *b.* 156. *b.* 273. *a.*

Μεταιτεῖν quid proprie? & quomodo a μεταμέλεσθαι differat? I. 34. *a. b.* conf. 88. *a.*

Μεταμέλεσθαι quid Græcis? I. 34. *a. b.*

Metaphora. I. 92. *b.* 421. *a.* 484. *a.* 511. *a.* 514. *a.* II. 16. *a.* 166. *a.* 183 *a.*

Μετεκηνία quid ſignificat? I. 7. *b.*

Metonymia. I. 19. *b.* 196. *a.* 300. *b.* 306. *a.* 307. *a.* 427. *b.* 428. *a.* 443. *a.* 444. *b.* 4, 8. *b.* 484. *b.* 487. *a.* 509. *b.* II. 4. *b.* 118. *b.* 183. *a.*

Μετριοπάθεια in Chriſto qualis? II. 116. *a.*

Μετριοπαθεῖν quid? II. 115. *b.*

Mille anni Apocalyptici qui? I. 168. *b.* 169. *a.*

Mimeſis. I. 101. *b.* 102. *a.* 155. *b.*

Minori major ſervire dicitur. Vide major.

Miracula Judæis cum infantes adhuc eſſent aderant frequentia, poſtea vero vero ceſſarunt. I. 413. *a.* Paulus doctrinæ ſuæ paſſim adjunxit. 551. *b.* vide etiam ſigna. ad perſuadendum aliquid in religione efficaciſſima eſſe dicuntur. 590. *b.* 587. * *a* iis non veritas euangelica, ſed fraus antichriſtiana indiget. 587. * *a.* mendacii, non pios decipient, ſed tantum pereuntes. 587. * *b.* an ſuffeciſſent ad promiſſionem de remiſſione peccatorum comprobandam, etiamſi mors Chriſti non acceſſiſſet? 620. *a. b.* 621. *a.*

Modeſtia, quid? I. 484. *a.* ea mulieres ornari jubentur. II. 11. *a.* pro frugalitate. 12. *b.* pro æquitate & moderatione ſummi juris. 50 *b.*

Molles qui? I. 276. *a.* 535. *b.*

Mons contrectabilis, & ardens igne, ad quem Hebræi non acceſſiſſe dicuntur, quis? II. 209. *a.*

Mordere quid? I. 434. *b.*

Mori peccato quid? I. 127. *a.* Domino quid? *a. b.* quomodo ſe quotidie mori dicat Paulus? 342. *b.* legi, quid ſit? 397. *a.*

Μόρφωσις quid? I. 94. *a.*

Mors pro mortis cauſa. 133. *a.* pro ſervitute peccati. 134. *a.* 156. *a.* prima & ſecunda, quæ? 169. *a.* quomodo Corinthiorum eſſe dicatur? 264. *a.* quomodo mors per hominem eſſe dicatur, & quid per mortem hic intelligatur? 325. *a. b.* 326. *a.* 327. *a.* quomodo mors æterna ab Adamo in poſteros ejus dimanarit? 326. *a. b.* quomodo in victoriam abſorpta eſſe dicatur? 368. *a.* pro morte violenta. 368. *b.* Chriſti, quomodo nobis remiſſionem peccatorum pariat. I. 612. *a.* 613. *b.* & quomodo conditio remiſſionis peccatorum a Deo impetrandæ dici poſſit, & non poſſit, aut debeat? 612. *a. b.* 613. *b.* Chriſti, præparatio quædam fuiſſe dicitur Pontificis noſtri, adeoque & victimæ, ceu quæ eadem eſt cum ipſo. 613. *b.* & qua ratione novum fœdus & remiſſionem peccatorum in eo comprehenſam promiſſionem nobis confirmaſſe dicatur, 614. *a. b.* &c. vide, morte an veritas doctrinæ confirmari queat? & 617. *b.* 618. *a. b.* &c. 621. *a.*

Mortis Chriſti fines & effectus. I. 3. *a.* 313. *b.* 321. *b.* 397. *b.* 611. *a.* cauſa impulſiva ſunt peccata. 122. *a.* ea quomodo credentes ſalventur? 125. *a.* 129. *a.* eam cur apoſtolus docere & inculcare debuerit? 313. *b.* mortis peſtem quomodo ſe vocat Deus. 368. *b.* 369. *a.* aculeus quis? idid. & 369. *b.* per mortem ſuam quomodo Chriſtus imperium aut robur mortis aboleverit? II. 97. *a. b.* mortis metus quis, & quantus fuerit? 27. *b.* mortis Chriſti vis ex natura propria ad conciliandam nobis emundationem conſcientiæ, quæ? 154. *b.* 155. *a.* 146. *b.* 157. *a.*

Mortale quomodo dicatur abſorbendum a vita? I. 367. *a.*

Mortificare membra terreſtria, quid? I. 535. *b.*

Mortui quomodo *non eſſe* dicantur? I. 30. *b.* a Chriſto reſuſcitati, denuo ſunt mortui, & quid hinc colligatur de Chriſto? 187. *b.* pro mortuis offerendi & orandi ritus vetuſtus. 341. *a. b.* quomodo & quibus corporibus reſurrecturi ſint? 346. *a. b.* dicuntur reſuſcitandi incorruptibiles, & quomodo? 366. *a.* delictis & peccatis, quomodo Epheſii fuiſſe dicantur? 477. *a. b.* an genua nunc flectant, aut Deum laudent? 507. *a.* cum Chriſto, quinam dicantur? 534. *b.* 535. *a.* mortuis quomodo euangelizatum eſſe dicatur? II. 288. *b.* 289. *b* quomodo aliqui non revixiſſe dicantur, donec finirentur mille anni? 304. *a.* in Domino, cur propiores Domino cenſcantur, quam illi, qui in Domino vivunt? 315. *b.* 316. *a.* in Chriſto, primum reſurrecturi dicuntur. I. 571. *b.*

Mulierem non attingere quomodo bonum dicatur? I. 279. *a. b.* per mulierem a ſe circumducendam, an Paulus uxorem intelligat? 293. *b.* ex muliere cur & quomodo factus dicatur filius Dei a Deo miſſus? & quid per mulierem hic intelligitur? 413. *b.* in ſilentio diſcere jubetur, & quomodo? II. 11. *b.* & cum ſubjectione. ibid. ei docere quomodo non permittat Paulus, neque autoritatem uſurpare in virum, ſed eſſe in ſilentio, & cur? ibid. & 12. *a.* quomodo ſeducta, tranſgreſſionis cauſa fuiſſe dicatur? 12. *a.* ſalvanda tamen dicitur per filiorum generationem, ſi manſerint in fide & dilectione, & ſanctificatione cum modeſtia. ibid. & 12. *b.* peccatrix in domo Simonis, an charitate ſua cauſata ſit remiſſionem peccatorum? 303. *a. b.*

Mulieres an nubere potuerint extra patriam familiam? II. *a.* & quare id prohibitum fuerit? ibid. & 11. *b.* quid in congreſſibus publicis obſervare debeant? II. 10 *b.* 11. *a. b.* earum habitus qualis eſſe debeat? 11. *a. b.* Diaconorum, quales eſſe debeant? & cur mulieres Epiſcoporum reticeantur? 16. *b.* ſenes, vide anus. juniores, vide juvenculæ. mortuos ſuo ex reſurrectione fide accepiſſe dicuntur. 196. *b.*

Multus pro magnus. I. 552. *b.*

Mundare pro mundum declarare. I. 117. *b.*

Mundus totus, pro non egigua mundi parte. I. 72. *a.* pro exigna mundi parte. 120. *a.* pro hominibus mundanis. 256. *b.* quomodo Corinthiorum eſſe dicatur? 264. *a.* quomodo a ſanctis judicandus eſſe dicatur? 274. *a.* (II. 2 9 *a. b.*) mundo utentes, ſint tanquam non abutentes. 286. *b.* cum ſpecies hujus mundi tranſeat. 387. *a.* quando conflagraturus ſit? 337. *b.* quomodo Paulo per crucem Chriſti crucifixus eſſe dicatur, & Paulus mundo? 448. *b.* 449. *a.* quomodo per Chriſtum factus dicatur? II. 71. *b.* 72. *a.* & quando? 72. *b.* pro mundo futuro. 169. *a.* in mundum quomodo Chriſtus venire, aut ingreſſus eſſe, dicatur? 168. *b* 169. *a. b.* & in quem mundum ingreſſus fuerit, cum hæc verba diceret: hoſtiam & oblationem noluiſti, corpus autem aptaſti mihi. & ecce venio, ut faciam, o Deus, voluntatem tuam? 168. *b.* 169. *a. b.* 171. *a.* 172. *b.* quomodo ex non apparentibus, aut ex informi materia, factus eſſe dicatur? 183. *b.* 184. *a.*

Murmurationis nomine quid intelligatur apud Paulum? I. 304. *a.* 507. *b.* 508. *a.*

Myriades angelorum, ad quas Hebræi acceſſiſſe dicuntur, quænam ſint? II. 212. *a. b.*

Myſtico ſenſu nemo prorſus eſt juſtus. I. 104. *a.* myſtico ſenſui loca aliqua propria conveniunt & literali improprie. 368. *a b.* ex eo non poſſe nos firmiter argumentari dicitur, addita tamen limitatione. 420. *b.* amplitudini verborum magis convenire ſolet. II. 92. *b.* in ſenſu myſtico non ſingulæ voces ſpectandæ eſſe dicuntur. 172. *b.*

N.

Natum pro conceptum, & aliquo uſque jam perfectum I. 16. *a.*

Natura Dei pro revera & reipſa tales, non opinione tantum. I 415. *b.* conf. 478. *a.*

Nazaranum Chriſtum dictum iri, quomodo in prophetis aut ſcripturis contineatur? I. 31. *a.* Nazaræus ſignificat ſeparatum, ab Nazoræus, Nazarenum. 31. *b.* & utrumque Matthæus ad Chriſtum accommodare videtur. 32. *a. b.*

Nazaræi quinam & quare in ſcripturis dicantur? I. 31. *a.*

Negotium pro contractu. I. 467. *a.*

Nemo pro plerique non. I. 104. *a.*

Nepotum nomen apud Latinos pro filiis ſumitur.

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Neque pro, id eſt non. I. 128. *b.*
Neſcire pro nolle obſervare. I. 105. *a.*
Neutro genere Hebræi carent, I. 118. *a.*
Neutrum plurale pro adverbio. 198. *b.*
pro ſubſtantivo. I. 252. *a. b.* 509. *b.* II. 139. *b.*
pro fœminino. II. 28. *a.*
pro maſculino. II. 140. *a.*
Nihil exiſtens, pro nihil eximium exiſtens. I. 444. *a.*
Niſi quomodo uſurpetur? I. 396. *a.*
Nobiſcum Deus, quale nomen? I. 19. *b.*
Nomen pro dignitate & imperio. I. 477. *a.* 506. *b.* pro titulo & appellatione. II. 77. *a.* pro pronomine. 203. *a.*
Per Nomen, quid? 249. *b.* omne nomen quod nominatur quid? 477. *a.* nomum Chriſto datum, quid? 506. *b.* II. 77. *a.* quale Chriſtus hæreditaverit? 77. *a.*
Nomina divinitus impoſita, ſolent omen rerum futurarum continere. I. 16. *b.* 19. *b.* ordinem aut tempus ſignificantia ſæpe adverbiorum vim habent. 337. *a.*
In nomine Jeſu, iſt eſt, propter nomen Jeſu. I. 506. *b.*
In nomen Chriſti Baptizare, quid? vide, Baptizare.
In nomine Chriſti agere, quid? I 537. *a.* 592. *a.*
Nominativus pro vocativo. I. 15. *b.* II. 82. *a.*
Noſſe ſeu *cognoſcere* ſumitur etiam pro occaſionem ad cognoſcendum habere. I. 85. *b.* vide cognoſcere.
Novitas vitæ quid? I. 127. *b.* ſpiritus, quid? 131. *b.*
Novum Chriſti præceptum, quodnam? I. 443. *b.* 444. *a.*
Nubere an licuerit extra patriam Familiam. I. 11. *a.* & an tantum propinquiſſimo ejuſdem familiæ nubere conceſſum fuerit? 11. *b.* melius eſt quam uri. 279. *b.* 281. *b.* in Domino, quid? 288. *b.* qui prohibuerint? II. 20. *b.* vidua junior jubetur, & cur. 29. *b.* 30. *a.* vide nuptiæ.
Numen, quid? I. 588. *a.*
Numerus pluralis, vide, pluralis. Numeri mutatio ubi? I. 443. *a.* II. 12. *a.*
Nunc, quomodo ſumatur? I. 382. *b.* II. 145. *b.*
Nuptias ſecundas an Paulus damnet? II. 28. *a.* 29. *a.* & quando tamen eas vituperet? 29. *a.* 30. *a.*

O.

OBdormiviſſe etiam impii dicuntur, ſed fere tantum in V. Teſtamento. I. 324. *b.* 325. *a.* 570. *a.* fore ut non omnes obdormiſcant, ſed ut omnes mutentur, dicitur. 364. *b.* 365. *a.* quinam obdormiviſſe dicantur? 570. *a. b.*
Obedire in Domino, quid ſignificet? I. 489. *a.* veritati, per ſpiritum, quid. II. 288. *a. b.*
Obedientia Chriſti in credentibus juſtificandis tantum poteſt & ex Dei benignitate præſtat, quantum Adami inobedientia in poſteris ejus, morti ſubjiciendis. I. 125. *a.* 126. *a.* qualem Euangelium requirat? 395. *a.* eam quomodo Chriſtus didiciſſe dicatur per paſſiones? II. 118. *b.* 119. *a.*
Objurgandi quomodo ſint liberi a parentibus? II. 14. *b.* acriter peccantes non perinde nobis licet ac Chriſto & Joan. 1:39. *b.*
Oblatio. oblationem Chriſtus ſe Deo dediſſe dicitur, & quomodo? 486. *b.* 487. *a.* Chriſti quid ſit? 33. *b.* 74. *a.* & quomodo differat ab oblatione legali? 74. *a. b.* 112. *a. b.* Chriſti in cælo coram Deo, non fuit vera aliqua conditio, ſub qua nobis decreta fuerit a Deo peccatorum remiſſio. 112. *b.* 156. *a.* oblatio perfecta expiatoria mors Chriſti non fuit. 117. *a. b.* vide ſacerdotium Chriſti. Chriſti, pro ſeipſo, quæ fuerit? 118. *a. b.* pro nobis, quæ fuerit? 118. *b.* Chriſti expiatoria pro peccatis noſtriis, non interris peragitur, ſed in cælis. 131. *b.* 153. *b.* (I. 612. *b.*) Chriſti, pro ſuis & populi peccatis, quomodo facta dicatur? 143. *b.* Chriſti in cælis, quid ſit? 154. *b.* 156. *a.* ſæpæ fieri cur non debuerit? vide, offerre. oblationis Chriſti finis. 166. *a.* una oblatione Chriſtus ſanctificatos in ſempiternum conſummaſe dicitur? 174. *a. b.*
Obliviſci præteritorum operum, quomodo Deus dicatur? II. 126. *b.* 127. *a.*
Obnoxium fieri Deo quid? I. 105. *b.*
Obnoxii ſervituti, qui? II. 97. *b.*
Obſtans, ſeu obſtaculum, quid? I. 588. *b.* 589. *a.* & quis ſit? 589. *b.*
Obtrectare, quid ſit? II. 282. *a.*
Oculi pro mente ipſa. I. 164. *b.*
Odiſſe quomodo Deus dicatur Eſavum ejuſque poſteros, & quomodo anti-typum eorum, nimirum Judæos incredulos? I. 150. *a. b.*
Offendiculum quid? & quomodo a ſcandalo differat? I. 139. *b.*
Olea pro populo Iſraëlitico. I. 167. *a.*
Oleaſter pro ſurculo. I. 167. *a.*
Oleum exultationis ſeu lætitiæ, quid? II. 81. *b.* 82. *a.*
Olim quid ſignificat? II. 70. *b.*
Ὁλοθρεύων, quis dicatur? II. 195. *b.*
Omnis collective. I. 77. *b.* 78. *a.* pro perfecto. 484. *a.* II. 50. *b.*
Omnes pro pleriſque. I. 104. *a.* 291. *a.* 334. *a.*
Per opera legis neminem juſtificari quomodo probet Paulus? I. 77. *a.* 106. *a.* & quænam aut qualia opera intelligat? ibid. 163. *b.* quid per opera intelligatur, per quæ Dei inviſibilia cognoſci dicuntur? 79. *a.*
Opes inflare dicuntur. II. 38. *a.*
Opitulationes quale munus in eccleſia? I. 176. *a.*
Ordo verborum retrogradus & inverſus, ubi? II. 56. *a. b.* 79. *a.* vide etiam trajectio. ſecundum ordinem Melchizedech, Chriſtus dicitur pontifex factus. vide, Melchizedech, & 130. *a. b.* & quid ordo Melchizedech denotet? 137. *a. b.*
Oriens eſt triplex. I. 21. *a.*
Ὀφείλειν nunquam ſignificat declarare ſeu manifeſtare. I. 69. *a.*
Oſculum ſanctum quid dicatur? I. 199. *b.* 580. *a. b.*
Ὅτι, διότι. I. 72. *a.* redundans. 102. *a.* pro γάρ. 156. *a.*

P.

PÆdagogus quomodo lex fuiſſe dicatur? I. 410. *b.* 411. *a.* & quomodo non amplius ſub, hoc Pædagogæo ſimus? 411. *a.*
Pædobaptiſmus ſimile quid habet baptiſmo pro mortuis. I. 341. *b.*
Παιδίσκαι, quid? II. 212. *b.*
Panis pro omni cibo. I. 51. *a.* 603. *a.* ita ut etiam amictus includatur. 603. *a.* 604. *b.* fractus, quomodo communio corporis Chriſti dicatur? 306. *b.* pro fractione panis, ejuſque comeſtione ſumitur. ibid. unus, quid indicet? 307. *a.* conſecratus a vulgari cibo differt. 307. *b.* eſt corpus Chriſti, quomodo intelligatur? 421. *a.*
Panoplia induenda, quid? I. 491. *a.*
Παραγγελία quid? I. 173. *a.*
Παραδειγματίσας, quid apud Matthæum? I. 15. *a.* quid apud autorem ad Hebræos? ibid.
Parentheſes quomodo Apoſtolus inſtituere ſoleat? I. 70. *b.* 91. *b.* 120. *b.* 249. *a.* eis rationes, pendente adhuc ſententia, inſeri ſolent. II. 137. *a.*
Παρέσις quid? I. 112. *b.*
Παρηγορία quid? II. 187. *b.*
Paronomaſiæ exempla. I. 84. *b.* II. 3. *b.* I. 604. *a.*
Parrheſia, quid? II. 102. *b.* 114. *a.* 175. *a.* 181. *b.*
Παρθένος recte poſitum pro Hebræo Almah. I. 18. *b.* & ſignificat virginem. 19. *a.*
Participium pro indicativo. I. 30. *b.* 133. *a.* præſens, pro præterito ſumptum. II. 22. *b.* pro infinitivo. 29. *b.* 177. *b.*
Participia paſſiva præterita aut præſentia, pro futuris. I. 391. *b.*
Paſcere pro regere. I. 27. *b.*
Paſſivum verbum pro reciproco. I. 380. *a.* 403. *a.* 426. *a.* 506. *b.* 510. *a.*
Pater legalis quis dicatur? I. 9. *b.* quis naturalis. 10. *a.*
Patres carnis noſtræ, pro carnalibus, opponunturque patri ſpirituum. 204. *b.* antiqui inter Chriſtianos, quid de filio Dei ſenſerint? 218. *b.*
Pathici, qui? I. 535. *b.*
Pati in carne, diverſo ſenſu ad Chriſtum refertur, diverſo ad nos. II. 288. *a.*
Pauperes ſpiritu, quinam dicantur? I. 62. *a. b.* & an apud Lucam pauperes proprie dicti intelligantur? ibid. & 63. *a.*
Paupertas animi duplex eſt. I. 62. *b.* 63. *a.* ſumitur enim etiam pro humilitate. 63. *a.* non tamen ſola paupertas ad ſalutem ſufficit. 63. *b.*
Pax quid Hebraico more ſignificet? I. 71. *b.* 91. *a.* 379. *a.* 450. *a.* 473. *a.* (II. 132. *a.* 226. *b.*) II. 607. *a.* ad pacem nos Deus vocaſſe dicitur. 283. *b.* inter fructus ſpiritus numeratur, & quid ſit? 440. *a.* noſtra, Chriſtus eſſe dicitur. 479. *b.* Dei quomodo ſuperare dicatur omnem mentem, & corda cuſtodire? 514. *b.*
Peccatores quomodo Chriſtus, in mundum veniens, ſervaſſe dicatur? II. 5. *b.* 6. *a.* eorum primum quomodo ſe dicat Paulus? 6. *a.*
Peccatum pro calamitatibus & malis quæ peccatum cauſari ſolet. I. 128. *b.* pro cauſa peccati. 131. *b.* pro hoſtia ſeu victima pro peccato. II. 166. *a.* 171. *b.*
Sub peccato eſſe, quid? I. 103. *a.*
Peccata vide, carnis opera. quænam confeſſi fuerint baptizati a Joanne? I. 37. *b.* 38. *a.* & an Joannes eorum confeſſionem ab iis

Index rerum & verborum Phraſiumque.

ab iis exegerit? 38. *a.* hominum, non per ſe, ſed per accidens tantum, ad juſtitiæ divinæ commendationem faciunt. 102. *a.* poſt fidem commiſſa, an itidem remittantur a Deo, prout ea quæ fidem præceſſere? 113. *a.* (II. 124. *a. b.* vide etiam, præoccupari, & 312. *b.* 313. *a.*) quomodo adhuc eſſemus in peccatis noſtris, niſi Chriſtus reſurrexiſſet? 321. *a. b.* peccatis alienis quinam communicent? II. 31. *b.* quænam judicium præcedere aut ſubſequi dicantur? 32. *a. b.* quædam ad apoſtaſiam per analogiam aliquam reduci poſſunt, quæ idem ſupplicium merentur. 124. *b.* 125. *b.* pro perpeſſionibus in Chriſto. 143. *b.* quæ in Veteri T. remiſſa fuerint, & quæ in Novo remittantur? 157. *a. b.* 158. *a. b.* auferre multorum, quomodo Chriſtus dicatur? 166. *a.*

Per pro cum. I. 96. *a.* 127. *b.* 417. *a.* II. 152. *a.* I. 570. *b.*

Per ipſum, quid denotet? I. 172. *b.* 525. *a.* II. 94. *b.* I. 604. *b.*

Per aliter de Deo, aliter de Chriſto uſurpatur. I. 378. *b.*

Per annos, aut *dies*, quid? I. 387. *b.* 388. *a.*

Perfectio quomodo ſumatur? I. 511. *b.* pro perfecta peccatorum expiatione, & quatenus opponitur imperfectæ ſub Levitico ſacerdotio. II. 136. *b.* 140. *a.*

Perfectus quomodo juvenis dives fieri voluiſſe dicatur? II. 295. *a.* 296. *b.*

Perfecti quinam dicantur? I. 254. *b.* 255. *a.* 511. *b.* 512. *a.*

Perfluere quid? II. 88. *b.*

Περισσὸν pro præſtantia. I. 97. *b.*

Περισσεύειν pro excellere. I. 101. *b.*

Non tantum permitit Deus aliquando efficaciam Diabolicæ impoſturæ, ſed certo quodam modo etiam ita fieri vult, utque fiat curat; & quomodo? I. 587.* *b.* 588.* *a.*

Perſecutio vide crux, & afflictiones quid? I. 144. *a.* 267. *b.*

Perſona quid Hebræis? I. 390. *a.* perſonæ mutatio, ubi? II. 103. *a.*

Perſonæ 3 in Deo, vide, Pluralitas perſonarum.

Petrus Græce, non Hebraice ſcripſit. II. 69.

Pharao quomodo dicatur a Deo excitatus & induratus? I. 151. *b.* 152. *a.*

Φιλανθρωπία, quid? II. 51. *b.*

Philautia quid? I. 444. *a.*

Pinna templi quid ſignificet? I. 52. *a.*

Placandi vox Deum placatum non arguit. II. 99. *b.*

Plenitudo gentium quid? I. 168. *b.* 529. *b.* temporis quid? 413. *b.* Deitatis, qui in Chriſto corporaliter habitans, quid? 533. *a.* quomodo eccleſia dicatur? 477. *a.* plenitudinem omnem in Chriſto habitare, quid? 529 *b.* 530. *a.* 533. *a.* fidei, quid? II. 176. *a.*

Pleonaſmus, ubi? I. 416. *a.* II. 120. *a.*

Pleonexia impuritati conjungitur. I. 567. *a.*

Πλεονεξίαι, quid? I. 567. *a.*

Πληροφορία quid? I. 532. *a.* qualis in Paulo fuerit? 552. *a.* commendatur Hebræis. II. 127. *b.*

Pluralis pro ſingulari. I. 30. *b.* 31. *a.* 45. *b.* 70. *b.* 103. *a.* 266. *b.* 381. *a.* 418. *b.* II. 85. *a.* I. 562. *a.*

Pluralitas perſonarum in Deo, non ex eo mox colligi debet aut poteſt, ſi ſcriptura alicubi de Deo in numero plurali loquatur. I. 30. *b.* 31. *a.*

Pœnæ peccatorum quæ conſtitutæ fuerint a Deo in V. Teſtamento? II. 156. *b.* 157. *a.* & quales ſacrificiis expiatæ fuerint? 157. *a.* quales etiam per ſanguinem & ſacrificium Chriſti expientur? ibid.

Pœnitentia vera & plena quid? I. 88. *a.* II. 122. *b.* 309. *b.* 310. *a.*

Pœnitentia Dei quomodo intelligenda? II. 141. *a.*

Pœnitere quid? I. 34. *a.* II. 141. *a.*

Πολίπυργα quid? I. 512. *b.* 513. *a.*

Pollutere, pro inficere. II. 207. *a.*

Polygamia prohibetur. I. 280. *a.* in primitiva eccleſia uſitata fuiſſe dicitur. II. 13. *a. b.*

Polypragmoſyne prohibetur. I. 569. *a. b.* 604. *a. b.*

Πονηρία quomodo a κακία diſtinguatur? I. 84. *b.*

Πονηρὸν quid? I. 176. *b.*

Poſſe quomodo intelligatur? I. 305. *a.* 308. *a.* quomodo omnia potuerit Paulus per Chriſtum? 515. *b.*

Præcognitio Dei, quid ſit? II. 271. *a.*

Præoccupari in delicto aliquo, quid ſit? I. 442. *b.*

Præputium quomodo ſumatur. I. 95. *b.*

Præſcientia Dei, vide futura, & prædictiones. Item. 409. *a.* &, præcognitus.

Præſens pro futuro. I. 25. *b.* 274. *a.* 337. *a.* 346. *a.* II. 216. *b.* I. 554. *a.*
pro præterito. I. 30. *b.* II. 173. *b.* 191. *a.*
pro imperfecto. I. 52. *a.*
pro quovis tempore. II. 128. *a.*

Præteritum pro futuro. I. 181. *b.* 338. *a. b.* pro præſenti. I. 101. *b.* 103. *b.* 142. *a.* 266. *b.* II. 160. *b.* 173. *b.*

Prævidere quomodo dicatur ſcriptura? I. 403. *a. b.*

Precari pro deprecari. I. 267. *b.*

Precatio, vide oratio.

Preces, vide oratio. Quid ſint, & quomodo a deprecationibus, & interpellationibus diſtinguantur? II. 8. *b.*

Presbyteri vide præfecti. Iidem ſunt cum epiſcopis ex uſu ſcripturæ. Vide epiſcopi.

Presbyterium quid? II. 25. *a.*

Pretioſus pro incorruptibili. II. 275. *b.* 279. *a.*

Primus quomodo ſumatur? I. 489. *b.* II. 6. *a.*

Primogenitus quis in ſcripturis, & quomodo Chriſtus primogenitus Mariæ dicatur? I. 20. *a.* 28. *b.* quomodo primogenitus in multis fratribus? 141. *b.* & primus aut primogenitus ex mortuis? 323. *b.* 529. *b.* primogenitus item omnis creaturæ? 527 *b.* 528. *a.* II. 79. *a. b.*

Primum interdum non numerantis ſed incipientis eſt. I. 71. *b.* 98. *b.* ubi numerantis ſit? 75. *a.* 90. *b.* 91. *a.*

Princeps mundi quomodo judicandus & ejiciendus dicatur a Chriſto? I. 337. *b.* poteſtatis æeris, quid? & quis ita dicatur? 477. *b.* ſalutis quomodo per afflictiones conſummatus dicatur? II. 95. *a. b.* pacis, cur Chriſtus dicatur? 132. *a.*

Principes ſeculi hujus quomodo deſtruendi dicantur? I. 265. *a.* non cognoviſſe dicuntur ſapientiam Dei. 255. *b.* angelorum, quinam dicantur? 334. *a. b.* in unaquaque familia ſoliti fuere ſacra facere. II. 131. *a.*

Principatus quinam dicantur? I. 144. *b.* 334. *a. b.* 481. *a.* 491. *a.* pro principibus. 334. *a.* quinam abolendi a Chriſto dicantur? ibid. & 334. *b.* 335. *a.* & quomodo? 335. *b.* quomodo in Chriſto conditi dicantur? 528. *b.* 529. *a.* malorum angelorum quomodo a poteſtatibus differant? & quomodo a Deo exuti dicantur? 285. *b.*

Principium creaturæ Dei, quomodo Chriſtus dicatur? I. 528. *a.* pro primogenito ex mortuis. 529. *a. b.*

Præ pro propter. I. 313. *a.* 388. *b.* (II. 202. *b.*) pro nobis quomodo. Chriſtus mortuus eſſe dicatur? 398. *b.* 618. *a. b.* 621. *b.* & maledictio factus? 405. *b.*

Pronomen tertiæ perſonæ, pro pronomine ſecundæ perſonæ. I. 40. *b.*

Prope eſſe, quid? I. 479. *b.*

Propheta, quis dicatur? I. 175. *b.* an a tempore Machabæorum ullus propheta extiterit in populo Judaico? II. 70. *b.*

Prophetia, quale donum? I. 175. *a. b.* ſumitur late & ſtricte. ibid. ejus ſpecies. 175. *b.*

προσκύνησις quid proprie ſignificet? I. 24. *b.*

Proſopopœiæ exemplа. I. 396. *b.* 397. *a.* 403. *a.* II. 201. *a.*

πρωτοκτισία, quid ſignificet? I. 527. *b.*

πρόσκλησις quid ſit? I. 199. *b.*

Proverbia quomodo accipienda? I. 100. *a.*

Proximus quis in V. & N. Teſtamento, & quomodo diligendus? I. 181. *b.* 182. *a.* 434. *a. b.*

Pſalmi nonnunquam a propheticis libris diſtinguuntur, aliquando vero eis annumerantur. I. 107. *b.* quales cantiones fuerint? 488. *a.* componebantur a Chriſtianis publiceque recitabantur. 536. *b.* 537. *a.*

Pugna Paulina cum beſtiis, quænam fuiſſe intelligatur? I. 343. *b.* 344. *a. b.* Chriſtianorum, quæ? vide luctæ. Chriſtiani a pugna alieni eſſe jubentur. II. 50. *b.*

Purgamentum mundi quid? I. 267. *b.*

Purgationem peccatorum noſtrorum quomodo Chriſtus per ſeipſum feciſſe, dicatur? II. 73. *b.* 74. *a. b.* & quid ad eam a noſtra quoque parte requiratur? 157. *b.*

Purgare conſcientiam a mortuis operibus, quid ſit? II. 156. *a. b.*

Purificaſſe ſibi ipſi populum peculiarem, quomodo Chriſtus dicatur? II. 49. *b.* purificare animas ſuas, quid ſit? 280. *a.*

Puſillanimes quinam dicantur? I. 576. *b.*

Pythagoras quid de carnium eſu ſenſerit? II. 20. *b.*

Q.

QUatuordecim anni Pauli, unde computandi ſint? I. 387. *b.* 388. *a.*

Qui, ſæpe omittitur apud Hebræos. I. 530. *b.* 531. *a.*

Quid, & *quod*, ſæpe modum denotat rei. I. 116. *b.*

Quid mihi? quomodo intelligatur? I. 277. *a.*

Quidam, pro pleriſque. I. 99. *a. b.* II. 19. *b.*

Quis pro quantus? I. 417. *b.*

Quid, redundat. I. 102. *a.*
Quotidie, quid denotet? II. 143. *b.*

R.

Radix Jeſſe, pro ſurculo, ex radice pullulante.. I. 196. *a.* amaritudinis, ſurſum germinans, & per quam multi inquinentur, quid ſit? & quomodo impedire aut obturbare dicatur? II. 207. *a.*
Rami pro Judæis. I. 166. *b.* 167. *a.*
Rationalis cultus quid? I. 173. *b.* dicitur ſpiritualis. ibid.
Redemptio per Chriſtum qualis & quomodo facta ſit? I. 110. *a.* 253. *a.* quid voce redemptionis denotetur. 110. *b.* 404. *b.* 405. *a.* 414. *a.* 474. *b.* II. 158. *b.* ejus tota ratio. 111. *b.* corporis noſtri quæ? 139. *b.* quomodo ab emptione differat? 279. *a.* 405. *a.* II. 279. *a.* redemptionem æternam quomodo Chriſtus invenisſe dicatur. II. 153. *b.*
Redimere tempus quid? I. 405. *a.* 488. *a.* 537. *b.* quomodo Chriſtus eos, qui ſub lege redemiſſe dicatur? & cur? 414. *a.* quomodo Chriſtus nos redemerit ab omni iniquitate, & mundaverit ſibi ipſi populum peculiarem, zelatorem bonorum operum? II. 49. *b.*
Redundantia vocabula. I. 391. *a.* 475. *a.*
Regeneratio quid? & unde oriatur? II. 52. *a.* 291. *a.* quomodo per verbum Dei fiat? ibid. & 273. *a.*
Regeniti ſeu regenerati quomodo dicantur homines? II. 272. *b.* 273. *a.*
Regni Chriſti finis, idem eſt cum traditione regni ac ſubjectione ſui ipſius Deo ac Patri. I. 330. *a.* & quid hic finis, quid regni, quidque tradendi verbo ſignificetur? 330. *b.* 331. *a. b.* 332. *a. b.* Vide etiam regnare.
Regnum cælorum quale a Joanne Baptiſta intelligatur? I. 35. *a. b.* per metaphoram & ſimilitudinem ita dicitur. 35. *b.* recte opponitur paupertati. 63. *a.*
Relativum imitatur caſum ſui antecedentis. I. 474. *b.* non ſemper refertur ad ſubjectum proximum, ſed etiam ad remotius. 590. *b.*
Ne reprobus fieret Paulus, corpus ſuum contundebat. I. 299. *a.* ſumitur etiam pro, inutilis. II. 45. *b.* reproba terra quæ dicatur? 225. *b.*
Reſipiſcentia pro animi tantum mutatione in melius? I. 40. *a.* pro vitæ quoque mutatione in melius. 42. *b.* 88. *a.* quomodo Deus homines ad eam ducat? 88. *a.*
Reſipiſcere quid Latinis? I. 34. *a.*
Reſurrectio glorioſa ad homines Veteris Teſtamenti non eodem jure pertinet, quo ad Chriſtianos. I. 319. *b.* ejus veritas quomodo optime defendatur? 451. *b.* ejus ſpem unde antiqui in V. T. hauſerint? II. 197. *a.* pro liberatione a ſupplicio. ibid.
Reſurrectio Chriſti magnam vim ad fidem accendendam habet. I. 131. *a.* 620. *a. b.* 621. *a.* majus robur habet quam mors ejus. 143. *a. b.* diſtinguitur a reviviſcentia ejus. 187. *b.* ea comprobata, ſtatim univerſæ religionis ipſius veritas comprobatur. 312. *a.* credita, ſervare homines quomodo dicatur? ibid. in S. literis fuit prædictæ. 314. *a.* ejus teſtimonia. 314. *b.* 315. *a.* 316. *a. b.* ex morte triduana, non convellit probationem reſurrectionis aliorum ex morte diuturniori. 319. *b.* 320. *a.* ex ea quomodo probet Paulus, reſurrectionem mortuorum omnino eſſe futuram? 423. *a. b.* & nominatim fidelium? 324. *a. b.* ejus vis duplex. 510. *b.* ea mors Chriſti animari dicitur. II. 155. *a. b.* potiſſimum eſt medium, quo Deus homines regenerat. 273. *a. b.* non docet, Chriſtum ſemetipſum reſuſcitaſſe. 273. *b.* ſigno Jonæ in V. Teſtamenti exprimitur. 325. *a. b.* 326. *a.* quomodo ex ea remiſſio peccatorum ſeu liberatio a pœna peccati, peti poſſit? & an quippiam obſcurius aut incertius ſit, quam remiſſio peccatorum noſtrorum? I. 619. *a. b.*
Reſuſcitati quomodo dicamur in Chriſto? I. 479. *a.* 533. *a.*
Reſuſcitatio corporum noſtrorum quomodo futura? I. 277. *b.*
Revelatio pro exhibitione. I. 75. *b.* pro promulgatione. ibid. conf. 77. *b* 88. *b.*
Regium Chriſti munus per pontificium ſeu ſacerdotale, melius inſinuatur. II. 113. *a.*
Rixæ quid? I. 84. *b.* vide contentiones.
Robur virium Domini, quid? I. 490. *b.* gloriæ Dei, quid? 526. *b.* Dei, quomodo in δοξολογία, uſurpetur? II. 38. *a.*
Romanus Papa, vide etiam Papa. Succeſſor Petri eſſe nequit cum fundamentum alicujus rei ſucceſſorem non habeat, neque habere poſſit. II. 270. *a.* neque etiam apoſtolus ſeu legatus, qualis Petrus fuit, ſucceſſorem in legatione ſua habere queat. ibid. nota antichriſtiana innuitur. I. 588. *b.*
Ruth cur in genealogia Chriſti commemoretur? I. 4. *b.* ejus hiſtoria citatur, 9. *b.*

S.

Sabbati requies, quæ dicatur? II. 108. *b.* Dominus, quis filius hominis dicatur? 325. *a.*
Sabata quomodo obſervaverint Galatæ? I. 416. *b.* pro Sabbato. 533. *q.*
Sabbatiſmus populi Dei, quis? vide, requies. relinqui adhuc dicitur ei, & qualis? II. 110. *a.*
Sacerdos quomodo Chriſtus appelletur? II. 112. *b.* vide, etiam pontifex & cohen. in æternum ſecundum ordinem Melchiſedech, quomodo Chriſtus dicatur? 117. *b.* ſacerdotis Melchiſedeciani ſupra Leviticos præſtantia. 137. *b.* Chriſtus, quid in cælis nunc præſtet? 142. *a.* magnus dicitur Chriſtus, & quomodo? 176. *a.*
Sacerdotes Chriſtiani omnes eſſe debent at cum Chriſto collati, è vulgi numero non eximuntur, ſed populo veluti accenſentur. II. 283. *b.*
Sacerdotale munus Chriſti in quo conſiſtat? II. 112. *a. q.* non tam re, quam ratione tantum quadam a regio ejus munere diſtinguitur. ibid. & 117. *a.* imo idem eſt reipſa cum illo. 112. *b.* unde fit, ut alii ſcriptores ſacri, ſacerdotii Chriſti nullam expreſſam faciant mentionem. ibid.
Sacerdotium Leviticum, perfectionem non habuiſſe dicitur, eo quod alio adhuc ſacerdote opus fuerit ſecundum ordinem Melchiſedech. II. 136. *a. b.* ejus tranſlatio, quid ſit? 130. *b.* eſtque cauſa tranſlationis legis. ibid.
Sacerdotium Chriſti quomodo æternum dicatur. I. 332. *a.* præcipue in cælis peragi dicitur. II. 100. *a.* 117. *a. b.* ab Aaronico diverſi eſt generis. 138. *b* 139. *a.* 142. *a. b.* Leviticо quanto præſtantius ſit, propterea quod ſempiternum dicatur? ibid. vide etiam pontifex Chriſtus.
Sacrificium Chriſti, vide oblatio. quæ peccata tollat, & quomodo? II. 157. *a.* quomodo differat a ſacrificio legali? 162. *a.* laudis, per Chriſtum offerre, quid ſit? 225. *a.* eo Deus delectari dicitur. 225. *b.*
Sadducæi unde dicti ſint? 38. quid crediderint? ibid. cur ad baptiſmum Joannis venerint? 39. *a.* & num multi eorum fuerint? ibid.
Sæculum malum quid ſit, ex quo, ut nos Chriſtus eriperet, mortuus eſſe dicitur? I. 379. *b.* Vide ſeculum.
Sæculorum fines in Chriſtianos deveniſſe quomodo dicantur? I. 304. *b.* conf. II. 279. *b.*
Sale omnis oblatio ſeu victima ſalienda dicitur, & quomodo? II. 313. *a. b.* 314. *a.* ſalem quomodo Diſcipuli habere jubeantur? ibid.
Salvare ſeu ſervare, quomodo Chriſtus dicatur? II. 142. *b*
Sanationes quorundam morborum Diabolus efficere poſſe dicitur. I. 587. * *a.*
Sanctificare quid? I. 384. *b.* pro mundare. 154. *a.* ſanctificari in Chriſti ſanguine quomodo dicamur? 180. *a.* quomodo ſanctificemur? I. 579. *a.*
Sanctificatio quomodo ſumatur? I. 130. *a.* 566. *a. b.* ſanctificatio conjugis infidelis per conjugem fidelem, quæ & quouſque extendenda? 282. *b.* pro caſtitate. II. 12. *b.* ſpiritus, quid dicatur? 271. *b.*
Sanctimonia ſeu ſanctificatio, quæ ſectanda proponitur, & ſine qua nemo Deum viſurus eſſe dicitur, qnid ſit? II 206. *b.*
Sanctitas Chriſti an hominibus imputetur? Vide, imputatio.
Sancti cur Chriſtiani dicantur? I. 71. *a. b.* 273. *b.* 473. *a.* 501. *a.* (I. 229. *a. b.*) mundum judicaturi dicuntur, & quomodo? 274. *a.* item angelos. 274. *b.* ſanctorum κατηχήσεις, quid, 485. *a.* in Chriſto, qui, 526. *b.*
Sanguis & ſuffocatum, cum idolothytis, an ſcandali tantum vitandi cauſa a Synodo Hieroſolymitana, ſint prohibita? I. 390. *a.* & quomodo a Paulo quoque interdicta ſint? ibid. & 390. *b.* per ſanguinem Chriſti quomodo redemptionem habeamus, remiſſionem peccatorum? 474. *b.* per ſanguinem crucis Chriſti pace facta quomodo Deus omnia in cælis & in terra per eum in ſeipſum reconciliaſſe dicatur? 530. *a.* teſtis veritatis Euangelicæ, quis ſit? II. 141. *b.* 142. *a.* & quam efficaciter? ibid. per ſanguinem proprium, cur & quomodo Chriſtus ſemel in ſancta introiviſſe dicatur, æterna redemptione inventa? 153. *a. b.* taurorum & hircorum, ſanctificare dicitur ad carnis emendationem tanto vero magis

gis ſanguis Chriſti, per ſpiritum æternum ſemetipſum immaculatum Deo offerentis, purgavit conſcientiam noſtram ab operibus mortuis ad colendum Deum vivum. 154. a. b. 155. a. b. 156 a. b. 157. a. b. 158. a. & quomodo ſanguis Chriſti conſcientias emundet? 154. b. qualiſque conditio fuerit, & quam vim ex natura ſua habeat ad comciliandam, nobis conſcientiæ emundationem? ibid. & 155. a. 156. b. 272. a. Chriſti, quæ peccata tollat? 157. a. fœderis vel Teſtamenti, quomodo ſanguis hircorum & vitulorum dicatur? 160. b. ſine ſanguinis effuſione remiſſio fieri negatur. 161. a. Teſtamenti, per quam ſanctificati ſumus quomodo pollutus ſeu profanus ducatur? 180. a. & qua ratione per ſanguinem Chriſti ſanctificetur ſeu emundemur? ibid. 224. a. nondum uſque ad ſanguinem reſtitiſſe dicuntur, Hebræi, adverſus peccatum repugnantes. 202. b. 203. a. aſperſionis, ad quem Hebræi acceſſiſſe dicantur, meliora loquentem quam Abel, quid? & quomodo ſanguine Chriſti aſpergamur? 214. a. b. 272. a. quomodo ſanguis Chriſti & Abel loqui introducantur? 214. b. ſanguis animalium, in quæ ſancta illatus fuerit? & an omnium? 223. b.

Sanguine olim fœdera ſanciebantur. I. 111. b. II. 160. a. & multa, ad eorum emundationem, aſpergebantur. 160. b. 161. a. taurorum & hircorum peccata auferri, impoſſibile eſſe dicitur. 168. a. b. in ſanguine Jeſu fiduciam habere dicimur ad ingreſſionem in ſancta. 157. a. pretioſo agni inculpati, Chriſti, quomodo redempti dicimur? 279. a.

Sapere. ea, quæ carnis ſunt, & ſapere diem, quid? I. 186. b. 136. a. ſapere Domino, quid? 186. b.

Satan, vide Diabolus. conterendus dicitur a Deo ſub pedes noſtros. I. 200. b. Satanæ aliquem tradere in perditionem carnis, quid? 270. a. b. quomodo Jobus, Paulus, & Hymeneus cum Alexandro, traditi ſint? ibid. (Conf. II. 8. a. 292. a. b. 293. a.) ejus tentatio in conjugibus, præcavetur a Paulo, & quomodo? 286. b. quomodo Paulum impediviſſe dicatur? 561. a. an cælum fuerit ingreſſus, cum interrogaretur de Jobo? II. 327. b. talia ac tanta patrare nequit, quanta olim per Chriſtum & Apoſtolos, alioſque veros Prophetas fuerunt edita. I. 587. * a. Satanæ traditio an hodieque eccleſia conceſſa ſit? 602. a. b. Satanæ inſtrumentum aut mancipium Chriſtus minime fuit. 615. b. 616. a. neque doctrinam ſuam ab ipſo habuit. ibid.

Scandalum quid? & quomodo ab offendiculo differat? I. 189. b. tratri non ponendum eſt. ibid. quotuplex ſit? ibid. quando curandum non ſit? 103. a. quomodo fuerit Chriſtus Judæis? 157. a. 252. a. majus, magis ſemper vitandum eſt quam minus. 392. b. quomodo evitari a Petro potuiſſet? ibid. crucis, quid? 431. b.

Schiſmata quando licita fiant? ibid. & quibus? ibid. & 438. b.

Scientia quomodo inflare dicatur? I. 289. a. b. ea quomodo frater infirmus perire aſſeratur? 292. a. b. & quomodo eadem in fratres, imo in Chriſtum peccetur? 292. b. quid? 532. a.

Scire pro ſententiam profiteri. 254. a.

Scortatio quomodo ſumatur? I. 84. b. 436. b. erat inter Corinthios, & quam gravis? 269. a. b. Conf. 303. a. vitium inter gentes familiare fuit, ita, ut etiam a quibuſdam inter adiaphora numeraretur. 272. a. Conf. 303. a. & II. 207. b. fugienda dicitur. 278. a. & quam grave peccatum ſit, oſtenditur ibid. ob eam quilibet Corinthiorum uxorem habere debebat. 279. b. prohibitur, propoſito Iſraëlitarum punitorum exemplo. 303. a. inter opera carnis numeratur. 436. b. quid ſit? II. 219. b. vide fornicatio,

Scriptura S. Veteris Ti. ſæpe tantum quoad ſenſum, non autem quoad verba, in N. Teſtamento citatur. I. 25 a. 335. b. 368. a. idque fere, prout in Græca V. T. verſione tum legebatur. 26. a. 368. b. 404. a. (II. 80. a. 81. a. 169. b.) ſæpe etiam ad alias res vel perſonas in N. Teſtamento, accommodatur, cum literali ſenſu de longe aliis rebus vel perſonis egerit. 30. a. Conf. 56. b. 162. a. 368. a. b. 420. b. II. 82. b. 83. a. 172. a. 172. a. 180. b. 210. a. b. dicitur dicere, quod Deus ipſe dixit. I. 151. b. videtur olim in partes fuiſſe digeſta. 163. a. quomodo prævidiſſe dicatur? 403. a. b. quare dicatur dixiſſe, quod Sara dixerat? 425. a. quomodo innuatur aliqua dixiſſe, quæ nuſquam extant? 487. b. II. 303. a.

Scrutari pro cognoſcere. I. 256. a.

Seculum, quale cui configurari prohibemur? I. 174. a. mundi hujus, quid. 477. b. ſeculi futuri Pater, quomodo Chriſtus dicatur? II. 71. b.

Secula futura documentum gratiæ divinæ in Chriſto habituræ dicuntur. I. 479. a. quomodo Deus per Chriſtum feciſſe dicatur? II. 71. b. pro mundo. 133. b. quomodo ex non apparentibus facta eſſe dicantur? 183. b. 184. a.

Secundum, κατὰ, quid ſignificet? I. 88. a. 89. a. 175. a (II. 104, 272. b.) pro per. 89. a. pro cum. 254. a.

Secundum carnem quid limitet, & cui opponatur? I. 68. b. 69. a. Secundum Spiritum Sanctificationis, quid innuat? 69. b. Conf. 117. a. 146. a. b. 307. a. 420. a. 424. b. Secundum hominem quid? 101. a. 249. b. 343. b. 406. a. Secundum carnem aut ſpiritum ambulare, quid? 134. b. 135. a. Secundum carnem aut ſpiritum eſſe, quid? 136. a.

Semen pro prole. I. 13. b? pro familia ſeu poſteritate. 68. a.

Semen Abrahamo promiſſum, quid denotet? I. 3. b. 4. a. 406. b. 407. a. & quomodo Chriſtus ex ſemine Davidis factus ſeu natus eſſe dicatur? 13. b. ſemini cuique Deus dat corpus prout voluit. 347. b. idque proprium. ibid. quomodo Chriſtus dicatur eſſe ſemen Abrahamo promiſſum? 407. a. b. Abrahami, quinam ſint? 412. a. II. 98. a. b.

Seminificare, refertur etiam ad mulierem. II. 189. b.

Ex ſenſibus intelligentia noſtra primum proficiſcitur. I. 80. a.

Senſuum teſtimonium certiſſimum, & quare? II. 326. b.

Senſus verborum promiſſionis divinæ in V. T. nonnunquam eſt duplex, literalis & myſticus. I. 13. a. 17. b. 103. b. 420. a. b. & quomodo myſticos de Chriſto explicari debeat? 13. b. conjunctus & disjunctus. 19. a. verborum de Chriſto loquentium, nonnunquam de eo duplex eſt. 32. a.

Sententiæ ſuæ quivis certus eſſe cur debeat? I. 186. b.

Sentimus proprie ſpiritu, non corpore. I. 351. b. Sentire idem debemus. 512. a.

Septem millia virorum quomodo relicta dicantur? I. 163. b. perdi a Deo cum aliis potuiſſent. ibid.

Sepulcrum, vide infernus.

Sermo, vide, lingua. pro dono linguarum. I. 248. b. ſermonis ſapientia, qua Paulus ſed uſum eſſe negat, quid? 150. b. pro re, ſermone expoſita. 368. a. vitæ, quid? 508. a. veritatis quid? 526. a. Chriſti, inhabitare in nobis debet, & quomodo? 536. b. per Angelos dictus, quis. 88. b. pro promiſſione. 108. a. Dei, vivus, & efficax, & penetrantior omnia gladio ancipiti, quis dicatur? 110. b. 111. a. b. Juſtitiæ, quis dicatur? 120. b. principii, quis? 122. a. Dei, vivus, & in æternum manens, quomodo dicatur? 280. b. 281. a. hominum, quis? 558. b.

Servator pro ſalute, ſeu ſalutis cauſa. I. 16. b. quod nomen quomodo Chriſto reipſa competat, Angelus apud Matthæum prolixe oſtendit. ibid. Conf. 513. a. Deus Pater quoque vocatur. II. 1. a. b. 42. b. 48. a. 51. b. & omnium quidem hominem at maxime fidelium. 24. a. Chriſtus dicitur. 52. a.

Servaturus populum ſuum, quomodo Chriſtus ab Angelo dicatur? II. 16. b. quomodo dicatur Timotheus ſe & audientes? II. 25. b.

Servi hominum fieri prohibemur. I. 285. a. b.

Servire Deo, quid? I. 72. a. Servire legi Dei mente & legi peccati carne, quid? 134. a.

Servituti quomodo frater aut ſoror in conjugis infidelis ſeparatione ſubjectus non eſſe dicatur? I. 283. a b. ſervitus eſt eſt quiddam ſua natura malum. 248. b.

Si pro etſi. I. 99. a. non ſemper dubitationem indicat. 511. a. 564. a.

Sic pro itaque. I. 74. a.

Sicut quomodo uſurpetur? I. 249. a. 248. b. 259. b. 280. b. 287. a.

Silentium mulieribus quomodo imperetur? II. 11. b. 12. a.

Similitudo imaginis, pro ſimili imagine. I. 81. b. vel pro ſimilitudine, qui ſit imago. ibid. & 82. a. ſimilitudo carnis peccati, quid? 135. b. ſimilitudinis particulæ ſæpe omittuntur. 307. a. (II. 80. b.) ſimilitudo Paulina etiam probandi vim habere dicitur. 346. b. Pontificis legalis cum Chriſto, in quibus conſiſtat, & quouſque ſe extendat? vide, pontifex Chriſtus, & 153. a. 161. b. 163. b.

Similis hominibus, quomodo Chriſtus factus eſſe dicatur? I. 506. b. quomodo fratribus per omnia fieri debuerit? II. 99. a. 114. a.

Simplicitas quid? I. 176. a. 490. a.

Singularis pro plurali. I. 162. b. II. 2. b.

Sion, pro Eccleſia, & cælo. ibid.

Sit, pro, apparet, aut cognoſcatur. I. 99. b.

Sobrietas quid? I. 174. b.

Solicitudinem quam Chriſtus prohibeat? 297. a.

Solicitos quomodo nulla de re Paulus Philippenſes eſſe jubeat? I. 514. b. quomodo Chriſtus ſuos de craſtino eſſe nolit? II. 297. b.

Solœcophanes, ubi? I. 582. b.

Somnium Joſephi Propheticum. I. 15. b. adeoque notabile, & certitudinem adferens. ibid.

Somnus pro ſomno vitiorum, ex quo exitari jubemur. I. 182. b.

Index rerum & verborum Phraſiumque.

Σωφρονεῖν quid? I. 174. b.
Σωφροσύνη quid? I. 174. b.
Sorites Pauli. I. 141. b.
Soror quæ dicatur? I. 293. b.
Sors ſanctorum, quæ? I. 527. a.
Sosthenes quis? & cur eum ſibi adjunget Paulus ubi ad Corinthios ſcribit? I. 288. a.
Inter ſpeciale & generale quædam eſt antitheſis. I. 16. a.
Species hujus mundi quomodo tranſire dicatur? I. 287. a. ab omni ſpecie mali, quomodo abſtinere jubeamur? 578. b.
Spes pro promiſſo, & re ſperata. I. 121. a. b. 139. b. 428. a. 484. a. 526. a. II. 49. a. pro ſpe vitæ æternæ. 196. b.
Spiritu pauperes, pro humilibus ſpiritu. I. 63. a. non autem pro manſuetis. ibid.
Spirituale corpus quid? I. 353. a. b. 354. a. quomodo differat a ſpiritu noſtro? 354. a, b. ejus motus, ſenſus, figura, claritas, magnitudo, & communicatio cogitationum. 354. a. b. 355. a, b. 356. a.
Spiritualis homo, qui animali opponitur, quis ſit? I. 258. a. 257. b. pro ſpiritualem & myſticam ſignificationem habente? 300. a. b.
Spiritus pro voluntate nunquam ſumitur. I. 62. b. pro animo & mente. 72. b. Vide in ſpiritu. Opponitur literæ; latius tamen patet quam Euangelium? 97. a. dicitur Euangelium & cur? 191. b. pro homine, ſpiritu divino prædito. 256. a. pro ſubſtantia ſpirituali, proque corpore ſubtiliſſimo. 358. a. pro ſpirituali cultu. 427. b.
Spiritus oppoſitus literæ, quid ſit? I. 131. b. 135. a. 136. b. ſervilis ſeu ſervitutis, quid? 137. b. Euangelicus, quis & unde? 137. b. 138. a. 140. b. 435. a. 441. b. adoptionis, quid? 138. a. quomodo conteſtari dicatur ſpiritui noſtro, quod ſimus filii Dei? ibid. quomodo opitulari dicatur infirmitatibus noſtris? 140. a. quomodo pro nobis interpellet ſuſpiriis inenarrabilibus? 140. b. & quis ſit? ibid. hominis facit, ut homo ante & poſt reſurrectionem idem cenſeri poſſit. ibid. & 315. a. II. 19. a. hominis, quid? 111. b.
Spiritum ſuper Chriſtum deſcendentem, an populus quoque viderit? I. 47. a. b.
Spiritus Sanctus quomodo tanquam columba in Chriſtum deſcenderit? I. 48. b. cur ab Apoſtolo non ſimul cum Deo & Chriſto invocetur? 71. b. quomodo diffuſus ſit in cordibus noſtris, 123. a. b. dicitur arrhabo felicitatis. 191. b. 276. b. 475. b. ejus effecta in Chriſtianis. 276. b. datur a Deo. 278. b. & hinc Deus ipſe non eſt. ibid. neque perſona. ibid. ab eo Apoſtolus nihil precatur, uti quidem a Deo & Chriſto, ſed ejus tantum communionem fidelibus optat alicubi. 379. b. ejus donum Euangelium maxime confirmat. 400. a. & credentibus incircumciſis datum, teſtatur Deum omnes eos juſtificare, qui fidem habuerint, crediderintque. 402. b. 430. a. non contriſtandus eſſe dicitur, quo obſignati ſumus. 486. b.
Spiritus Dei, pro homine, ſpiritu divino prædito. ibid.
Spiritus ſeptem, a quibus Johannes pacem & miſericordiam optat, quinam ſint? II. 31. b.
Spiritus animales in corpore quid præſtent? I. 354. b. 355. a.
Splendor corporis Chriſti in transfiguratione, futurum ſplendorem corporum noſtrum quodammodo præfigurat. I. 352. a. gloriæ Dei, quomodo Chriſtus dicatur? II. 72. b. 73. a.
Sponſor fœderis cur Chriſtus appelletur? II. 141. a. b. & quomodo pro fœderis divini veritate, nobis nomine Dei ſponderit? ibid. & 142. a. in ſponſoris voce ſacerdotium etiam Chriſti intelligi dicitur, ita ut per Chriſtum ceu ſacerdotem in cælis, id præſtet, pro quo Chriſtus hominibus ſponderit 142. a.
Stare aut cadere proprio Domino, quid ſit? I. 186. a. ſtare qui ſe exiſtimat, videat ne cadat. 304. b. ſtare in libertate, quid? 425. b. pro fortiter conſiſtere. 491. a. & vincere. ibid. & 491. b. Conf. 589. * a.
Status vide diſcrimen. Pro ratione ſtatus ac conditionis, dicitur intelligendum eſſe Apoſtoli præceptum de vitandis pretioſis radicantibuſque veſtibus. II. 11. a. b.
Stella a Magis viſa, quæ aut qualis fuerit? I. 22. a. b. ubi primum apparuerit poſitaque fuerit? 22. b. quomodo Magi ex ea collegerint Regem Judæis eſſe natum? 23. a. quando apparuerit? 29. b.
Stigmata quid? & cur ea Paulus in corpore ſuo ſe portare dicat? I. 450. b.
Stipendium cur Paulus ab eccleſiis nonnullis accipere noluerit? I. 295. b. 296. a.
Stipula quæ doctrinam denotet? I. 261. b.
Subjectus Magiſtratui debet eſſe Chriſtianus, & quouſque? I. 179. b.
Subſtantia, quid? II. 106. b.
Subſtantivum pro adjectivo. I. 251. b. 199. a. 258. a.
Subterranei qui? I. 506. b. quomodo genua flectere dicantur a Paulo? ibid. & 507. a.
Suffocatum quomodo interdictum ſit, & a quibus. vide ſanguis.
Superbi quinam ſint? I. 85. a.
Superindui quid ſit? I. 367. a. b. II. 315. a. b.
Suppoſititiæ epiſtolæ Pauli, jam eo tempore confictæ fuere. I 607. b. vide etiam epiſtolæ.
Suſcipere quomodo uſurpetur? I. 184. b. 185. a.
Synecdoche figura. I. 41. a. 54. b. 72. a. 173. a. 342. b. 413. b.
Σύνεσις quid? I. 532. a.
Syntheſis figura. I. 92. a. 95. b. 534. a. II. 47. b. I. 553. a.
Σύζυγος quis? vide Socius.

T.

TAbernaculum verum, quodnam? & quomodo Chriſtus ejus miniſter dicatur? II. 144. b. quomodo Dominus id fixiſſe aſſeratur, non homo? ibid. primum, & ſecundum, quid dicatur? 149. b. & quinam illa ingreſſi ſint, & quoties? 150. a. b. quodnam Chriſtus tranſiviſſe dicatur, in ipſum ſacratiſſimum Dei penetrale ingreſſurus? 152. b. cur dicatur etiam, non manufactum, aut hujus creationis? ibid. & 153. a.
Tauri, pro vitulis, aut bovino genere. II. 154. a.
Tempus, pro tempore commodo. I. 182. b. 446. b. 488. a.
Tempori ſervire quid? I. 177. a.
Tenebræ pro ſpiritualibus tenebris, ignorantiam rerum divinarum parientibus. I. 183. a. pro tenebricoſis. 487. a. Epheſii enim tenebræ fuiſſe dicuntur. ibid. & 487. b.
Tentatio pro afflictione. 417. b. in tentationem incidere, quid? II. 35. a.
Tentationes, vide etiam afflictiones. pro afflictionibus enim non raro ſumuntur. II. 113. b. 275. b.
Teſtacea vaſa, pro corporibus infirmis. I. 417. a.
Teſtes pro prophetis. 102. a.
Teſtimonium Dei, pro Euangelio. 254. a. II. 102. a.
Θεοδίδακτοι, qui? I. 568. b.
Theſaurus iræ. I. 88. a. b. quid proprie dicatur? II. 297. b.
Theſauri, pro ciſtis aut vaſis theſauros continentibus. I. 28. a. theſauros colligere in terris quomodo Chriſtus prohibeat? 297. b.
Throni in Chriſto quomodo conditi dicantur? I. 528. b. 529. a. ſuper duodecim thronis quomodo ſeſſuri dicantur Apoſtoli, judicantes duodecim tribus Iſraël? II. 291. a.
Τὶ particula interdum minuendi vim habet. II. 198. b. 199. b.
Timere pro dubitare & vereri. I. 16. a. pro colere. 54. b.
Τραχηλίζειν, quid? II. 112. a.
Tradere, pro conjicere in carcerem. I. 55. b. Tradiſſe homines in impuritatem aut mentem repobam, quomodo Deus dicatur? 82. b. 83. b. 84. a. Tradere aliquem Satanæ in perditionem carnis, quid? 270. a. b. Tradere regnum Deo & Patri quomodo Chriſtus dicatur? 331. b. 332. a.
Traditus pro peccatis noſtris quomodo Chriſtus dicitur? I. 379. b. vide mortuus.
Traditio, pro doctrina propoſita & explicata. I. 592. b.
Traditiones Pontificii inepte ſtabiliunt. I. 285. b. Apoſtolorum, ſcribi etiam potuere, atque ita ad manus noſtras pervenire. 313. a. earum neceſſitas convellitur. 381. b. 382. a. Patriæ quæ dicantur? 384. a. b. humanæ fallaces. II. 229. b. traditionibus per manus acceptis, non multum tribui poteſt, & quare? I. 586. b. traditiones tenere jubentur Theſſalonicenſes, ſive per ſermonem, ſive per epiſtolam, explicatas. 589. * a. & an hinc traditionum non ſcriptarum neceſſitas confirmari queat? ibid.
Trajectio verborum, ſenſum reddit obſcuriorem. I. 75. b. ejus exempla. 284. a. 312. a. 330. a. b. 343. a. 357. b. II. 56. a. 93. b.
Tranſire pro perire. II. 85. a.
Tranſitiva verba ſæpe fiunt reciproca. I. 358. b.
Tranſlatio pro abolitione. 216. b.
Tribulatio, vide, afflictio.
Tribuitur nonnullis haut raro id quod de ipſis præſumitur, eorumque officium aut profeſſio alioquin poſtulat. I. 411. a. b. 441. b. Conf. 427. a. 535. b. II. 224. b. etiam nonnunquam individuis & perſonis, quod eidem generi ſeu populo competit. I. 559. b. 571. a.
Triumphati quomodo dicantur principatus malorum angelorum per crucem Chriſti, exutique? I. 533. b. II. 285. a.

Tro-

Tropus ubi? I. 300. *b.*
Tuba quid ſignificet? I. 365. *a.* pro ſono ſimili tubarum ſono. ibid. & 571. *b.* ultima quæ ſit, & quis ea cantaturus dicatur? ibid. tubæ ſonitus. 209. *b.*
Tunc particula, non præciſe illud temporis punctum ſignificat, de quo ſermo eſt. I. 28. *b.* 44. *b.*
Tunica etiam polluta in corpore vitari jubetur. II. 287. *a.*
Turbator Galatarum, judicium portaturus dicitur, & quomodo? I. 430. *b.*
Turbatores Galatarum quomodo Paulus optet abſcindi? I. 432. *a. b.*
Turbo quomodo a procella differat? II. 209. *a.*
Turpitudo quid? I. 487. *a.*
Tychicum cur mittere voluerit Paulus? II. 53. *b.*
De typis nonnulla dicuntur, quæ antitypo melius conveniunt. I. 424. *b.* II. 135. *b.*
Οὐ μὴ, quomodo ſumatur? I. 435. *b. a.*

V.

Vanitas pro afflictionibus, morteque ipſa. 139. *a.*
Vectigal quid? I. 181. *a.*
Velamen ſeu velum, dicitur cælum, & quare? II. 130. *a.* item caro Chriſti. 157. *b.* & quomodo hujus diſſolutio, rupturæ velaminis templi reſpondeat? idid.
Velle quid indicet? I. 416. *a.* 419. *b.* 534. *a.* quomodo Deus in nobis operari dicatur? 507. *b.*
Telum, vide velamen. Velum faciei faciei ſuæ Moſes impoſuiſſe alia ex cauſa in N. T. dicitur, quam in Veteri. II. 210. *b.*
Vendere poſſeſſiones ſuas & pauperibus largiri jubebatur adoleſcens dives. II. 38. *b.* & quomodo? 294. *a. b.* & cur? 295. *a. b.* aliis etiam, quod adoleſcenti huic præceptum eſt, & cum quo tamen diſcrimine? ibid. & 295. *a.*
Veneficium opus carnis dicitur. I. 427. *b.* veneficio an pius homo a Diabolo enecari poſſit? II. 327. *b.*
Venire quomodo Chriſtus poſt Joannem dicatur? I. 42. *b.* quomodo Deus & Chriſtus dicatur? 196. *b.* 480. *a.* venientem filium hominis in regno ſuo, quando viderint diſcipuli? 352. *a.* in mundum, quid? II. 5. *b.* 168. *b.*
Veniam, pro, rem promiſſam effectum dabo ac præſtabo. I. 148. *b.*
Verbo Dei quomodo cibi ſanctificari dicantur? II. 22. *b.*
Verbum Domini quod factum eſt ad Joël Oſeam &c. elliptice dicitur. I. 3. *b.* verbo Domini quomodo cæli firmati dicantur? II. 84. *a.* pro decreto Dei, quod perpetuo, ſeu in æternum manere dicitur, & quomodo. 281. *a.*
Verbum ore prolatum pro rei indicatæ teſtimonio. I. 25. *b.* pro re, 51. *a.* pro mandato. 161. *b.* (II. 83. *a.* 84. *a.*) fidei, quid? 159. *b.* ſanum, quid? II. 47. *b.* virtutis, aut potentiæ, quid? II. 73. *a. b.*
Veritas pro notitia rerum, ad religionem ſpectantium. 90. *a.* 491. *b.* eam dicendo, Paulus inimicus Galatarum fiebat, & pro ſinceritate. 487. *b.* 491. *b.*
Secundum veritatem, pro, vere. I. 87. *a.*
Verum, quomodo ſumatur? II. 162. *b.*
Verus quomodo Deus dicatur? I. 553. *b.*
Vicarius Chriſti, Petrus non eſt. II. 270. *a.*
Victus & amictus quid comprehendat? II. 35. *a.*
Videns Chriſtum quomodo videat Patrem? I. 527. *a. b.* II. 18. *b.*
Videte, pro, diligenter curate. I. 577. *a.*
Videri dicere dupliciter intelligi poteſt. I. 40. *b.* qui videntur eſſe aliquid, quinam dicantur? 388. *b.* 389. *b.* 444. *a.*
Vindicta omnis prohibetur. I. 178. *b.* 179. *a.* cum Dei ſit. 179. *a.* qui dixiſſe dicitur; mihi vindicta ego retribuam. II. 180. *b.* præcepti de vindicta ne per magiſtratum quidem repetenda, ignoratio, & neglectus in Chriſtiano homine, vi novi fœderis a ſalute æterna excludit. 327. *b.* 318. *a.*
Virtutes pro virtute præditis. I. 334. *a.* & quænam a Chriſto abolendæ dicantur? ibid. & 334. *b.* 335. *a. b.* & quomodo? 335. *b.* pro miraculis, ex potentia ſeu virtute divina profectis. 401. *b.* II. 91. *a.* futuri ſeculi guſtatæ, quid? 124. *a.* virtutum ſummus gradus an ſemper a nobis requiratur? 280. *b.*
Viſcera quid dicantur? I. 502. *b.* 505. *b.* II. 51. *b.*
Vita, pro vita æterna. II. 250. *a.*
Vitula pro vacca. II. 154. *a.*
Vivere Deo, quid? I. 128. *b.* 397. *b.* in præceptis legis, quid? 158. *b.* 404. *b.* ſibi ipſi, aut Domino, quid? 187. *a. b.* quomodo Paulus non amplius vivere dicat, ſed Chriſtum in ſe? 397. *b.* 398. *a.* in carne & ſecundum carnem, diverſa ſunt. 398. *a.* in fide filii Dei, quid? ibid. in vitiis, quid? 535. *b.* quomodo ſe Paulus dicat, ſi Theſſalonicenſes ſtent in Domino. 503. *b.* 564. *a.* ſimul cum Chriſto, quomodo dicamur? 575. *b.* 576. *a.*
Vivo ego, formula jurantis. I. 188. *a.* II. 128. *b.*
Vivus quomodo dicatur Deus? II. 17. *b.* 24. *a.* 38. *a. b.* 106. *a.* 158. *a.* 181. *a.* 212. *a.* item ſermo Dei? vide, ſermo Dei.
Viri Chriſtiani in adventu Domini non prævenient mortuos. I. 571. *a.*
Vivificare quid? I. 358. *a. b.* quomodo ſpiritus dicatur, lex autem non poſſit? 410. *a.* vivificati Chriſto, quomodo dicamur? 478. *b.*
Unigenitus pro chariſſimus ſeu unice dilectus I. 49. *b.* II. 192. *b.*
Unius viri uxor, quomodo vidua alleganda eſſe debeat? II. 28. *a.*
Unius uxoris vir, quomodo Epiſcopus cum Diacono eſſe debeat? Vide uxor.
Vocabulum idem aliter atque aliter ſumitur in una eademque periodo. I 92. *b.* 112. *a.* 95. *b.* 405. *b.* II. 295. *a. b.*
Vocans dicitur Deus. I. 430. *a.*
Vocari etiam pro eſſe ponitur. I. 32. *b.*
Vocatum cur ſe dicat Paulus? I. 67. *a.* 248. *a.* cur Timotheum, in vitam æternam? II. 36. *b.*
Volumen libri, quid? II. 171. *b.* 172. *a.*
Voluntas Dei bona, beneplacens & perfecta, quę? I. 174. *a.* per voluntatem Dei, Paulus ſe Romam venturum eſſe addit, & cur? 199. *b.* conf. 268. *b.* cur ſe per voluntatem Dei apoſtolum vocat? 473. *a.* 525. *a.* pro rebus volitis. 478. *a.* in voluntate Chriſti quomodo ſanctificati dicamur, per oblationem corporis ejus. II. 173. *a. b.*
Vox pro vocabulo, vide vocabulum. una, duas nonnunquam ſignificationes ſimul habet. I. 337. *a.* II. 32. *a.* 35. *b.*
Voces plures ſibi vicinas, non ſine gravi cauſa viri divini ponere ſolent. II. 8. *b.*
Uri quid? ejuſque remedium. I. 281. *b.*
Ὥστε, ita, pro itaque. I. 74. *a.*
Vulgata verſio, ubi manifeſte falſa ſit? I. 364. *b.*
Uxores quomodo ſe viris ſuis ſubjicere debeant in omni. I. 488. *b.* 537. *a.* Diaconorum, quales eſſe debeant? vide, mulieres. juniores, vide juvenculæ.
Uxoratus curare dicitur ea quæ ſunt hujus mundi. I. 287. *a.*
Uxorati quomodo fiant fierique debeant iis ſimiles, qui uxore carent? I. 286. *b.*

Y.

Ὑπὲρ pro ἀντὶ. I. 313. *a.* pro περὶ. 586. *a.*
Ὑπὸς ἴωδες, quid denotet. I. 342. *a.*
Ὑπομονὴ, quid? I. 591. *b.*
Ὑστερήματα, quid? II. 107. *b.* conf. 206. *b.* 207. *a.*

Z.

Zara cur in genealogia Chriſti commemoretur? I. 4. *b.*

INDEX ALTER

Locorum S. ſcripturæ qui in hoc opere explicantur illuſtrantur vel curſim attinguntur.

Ubi numerus latinus I & II primum vel ſecundum tomum, literæ a. b. paginæ columnam primam aut ſecundam denotant.

GENESIS.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
I.	1.	II.	183. b.	184. a.
	3.	II.	b.	
	6.	II.	85. a.	183. b.
	7.	II.	a.	
	8.	II.	a.	
	9.	II.	183. b.	
	11.	II.	b.	
	14.	II.	b.	
	20.	II.	b.	
	24.	I.	357. a.	II. 183. b.
	25.	I.	a.	
II.	2.	II.	108. b.	
	7.	I.	353. a.	357. a. 360. a.
	15.	I.	200. b.	
	17.	I.	124. b.	
III.	15.	I.	b.	
	19.	I.	360. a.	
IV.	3.	I.	413. a.	
	4.	I.	a.	II. 183. b.
	5.	I.	a.	II. 184. b.
	7.	II.	184. b.	
	10.	II.	185. a.	
	11.	ibid.		
	12.	ibid.		
	13.	ibid.		
	14.	II.	78. a.	
V.	1.	I.	3. b.	
	3.	I.	326. a.	
	4 & d.	I.	386. b.	
	22.	II.	185. a.	
	24.	I.	30. b.	II. 185. a.
VI.	2 & d.	II.	207. a.	
	3.	I.	386. b.	
	9.	II.	185. a.	
	13 & d.	II.	186. a.	I. 128. a. 533. a.
XII.	1 & d.	I.	118. b.	II. 134 b. 187. a.
	2 & d.	I.	402. a.	406. b. II. 134. b.
	3.	I.	403. a.	II. 134. b.
	10 & d.	I.	408. a.	
XIII.	15 & d.	I.	406. b.	
	16.	I.	402. a.	II. 189. b.
XIV.	18 & d.		118. b.	
	18.	II.	131. a.	
	19.	ibid.		
XV.	1.	II.	188. a.	
	2.	ibid.		
	3.	ibid.		
	5 & d.	I.	408. b.	II. 189. b.
	6.	I.	118. a.	394. b. 402. a.
	12.	II.	190. a.	
	13.	ibid.		
	14.	ibid.		
	16.	I.	560. a.	
	18.	I.	407. b.	
XVI.	12.	I.	149. a.	
XVII.	7 & d.	I.	406. b.	
	17.	II.	189. b.	
XVIII.	2 & d.	II.	218. a.	
	5.	II.	222. a.	
	10.	II.	189. a.	
	12.	ibid.		
	13.	ibid.		
	14.	ibid.		
	17 & d.	II.	218. b.	
	18.	I.	403. a. & d.	406. b.
	33.	II.	218. b.	
XIX.	1.	II.	218. a. b.	

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
XX.	2.	II.	80. b.	
XXI.	1.	I.	148. b.	
	9.	I.	425. a.	
	10.	ibid.		
	12.	ibid.		
	21.	I.	421. a.	
XXII.	12.	I.	142. b.	
	16.	I.	ibib. I. 402. a. & d. I. 407. b. II. 128. b.	
	17.	II.	189. b.	
	18.	I.	403. a. & d. I. 406. b.	
XXIII.	4.	II.	156. a.	
XXIV.	5. & d.	ibid.		
	43.	I.	18. b.	
	50.	II.	ibid.	
	51.	ibid.		
XXV.	30.	II.	193. b.	
	31.	ibid.		
	32.	ibid.		
	33.	II.	193. b.	
XXVI.	4.	I.	403. a.	
	12.	I.	116. b.	
XXVII.	3.	I.	566. b.	
	27.	II.	125. a.	
	28.	ibid.		
	33.	II.	193. b.	
	37.	ibid.		
	40.	ibid.		
	46.	II.	207. a.	
XXVIII.	1.	II.	207. a.	
	2.	ibid.		
	6.	ibid.		
	7.	ibid.		
	8.	ibid.		
	14.	I.	403. a.	
XXIX.	14.	I.	489. a.	
	31 & d.	II.	207. b.	
	32.	ibid.		
	34.	ibid.		
XXX.	3.	I.	149. a.	
	5 & d.	II.	207. b.	
	6 & d.	I.	149. a.	
	17 & d.	II.	207. b.	
	28.	ibid.		
	30.	ibid.		
XXXI.	5.	II.	221. a.	
	16.	II.	207. b.	
	19.	ibid.		
	24.	ibid.		
	30.	ibid.		
	32 & d.	ibid.		
	49.	ibid.		
	50.	ibid.		
XXXII.	28.	I.	480. a.	
XXXV.	2 & d.	II.	207. b.	
	18.	II.	69.	
XXXVIII.	8.	I.	9. b.	II. 138. b.
	9.	I.	9 b.	
XLIV.	11.	II.	4. b.	
XLVII.	9.	II.	190. a.	
	31.	II.	193. b.	194. a.
XLVIII.	13 & d.	II.	193. b.	194. a.
	20.	I.	403. a.	
XLIX.	1 & d.	I.	170. a.	II. 193. b.
	5.	I.	566. b.	
	28.	I.	170. b.	

INDEX ALTER.

EXODUS.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
I.	17	I.	258. b.	
	18	ibid.		
	22	I.	358. b.	
II.	8	I.	19. a.	
	10	II.	194. b.	
	11	ibid.		
	14	II.	195. a.	
	15	ibid.		
III.	2	II.	218. b.	
	6	I.	115. b. & d.	II. 218. b.
	12	I.	47. a.	
IV.	22	I.	28. b.	146 a
	23	I.	146. a.	
V.	14	II.	221. a.	
VII.	13	I.	151. b.	
	22	I.	ibid.	
VIII.	19	I.	151. b.	
	32	ibid.		
IX.	34	I.	151. b.	
XII.	7	II.	195. b.	
	11	II.	69.	
	12	II.	195. b.	
	13	ibid.		
	22	II.	160. b.	
	23	I.	304. a.	II. 195. b.
	29	II.	195. b.	
	40	I.	408. a.	
XIII.	2	II.	213. a.	
	11 & d.	ibid.		
	21	I.	299. b.	
	22	ibid.		
XIV.	20 & d.	II.	196. a.	
	22	I.	300. a.	
	28	I.	335. b.	
	31	I.	300. a.	
XV.	4	I.	335. b.	
	13	I.	405. a.	
	14	ibid.		
XVI.	15	I.	300. a.	II. 69.
	16	I.	300. a.	
XVII.	2	I.	301. b & d.	II. 104. a.
	6	I.	300. b.	
	7	II.	104. b.	
XVIII.	25	I.	27. a.	
XIX.	3 & d.	II.	218. b.	
	13	II.	210. b.	
	16	I.	571. b.	
	18 & d.	I.	421. b.	
	19		365. a.	
	22	II.	213. a.	
	24	ibid.		
XX.	3 & d.	I.	394. a.	
	11	II.	108. b.	
	18	II.	209. b.	
	19	ibid.		
XXI.	6	II.	169. b.	
XXIV.	3 & d.	II.	160. a. b.	
	4	ibid.		
	6	II.	272. a.	
	7	II.	160. a.	
	8	II.	271. b.	
XXVIII.	17	I.	198. a.	
XXX.	6	II.	147. b.	
	7	ibid.		
XXXII.	6	I.	301. b.	
	10	I.	170. b.	
	32	I.	146. a.	514. a.
	34	I.	514. a.	
XXXIX.	10.	I.	198. a.	

LEVITICUS.

I.	4	II.	115. b.	
IV.	1 & d.	II.	115. a.	161. a.
	5	II.	223. b.	
	7	ibid.		
	11	ibid.		
	12	ibid.		
	16	ibid.		
	18	ibid.		
	25	ibid.		
V.	1 & d.	II.	161. a.	
	11	ibid.		
	12	ibid.		
VI.	1 & d.	II.	161. a.	
VIII.	10	II.	ibid.	
	11	ibid.		
	15	ibid.	II. 271. b.	
	18	II.	ibid.	
	23	ibid.		
	29	II.	161. a.	
	30	ibid.		
	36	I.	409. a.	
IX.	23	II.	217. b.	
	24	ibid.		
X.	1 & d.	II.	217. b.	
XI.	44	II.	278. b.	
XII.	2	II.	189. b.	
	7	I.	117. b.	
	8	ibid.		
XIII.	1 & d.	I.	117. b.	
XIV.	1 & d.	I.	117. b.	
	4	II.	160. b.	
	5	ibid		
	6	ibid.		
	7	ibid.		
	14	ibid.		
XVI.	6	II.	116. b.	
	11	ibid.		
	12	II.	153. a.	
	14	II.	2, 1. b.	272. a.
	15	II.	153. a.	161. b.
	16	II.	150. b.	ibid.
	17 & d.	II.	116. b.	
	18	II.	153. a.	
	20	II.	150. b.	
	21	II.	168. a.	
	24	II.	150. b.	
	26	II.	161. a.	
	34	II.	150. b.	
XVII.	3	II.	73. b.	
	4	ibid.		
	5	ibid.		
	6	ibid.		
	9	ibid.		
XVIII.	5	I.	91. b.	394. a. 404. b.
	6 & d.	I.	436. b.	
XIX.	1	II.	278. b.	
	2	ibid.		
	15	I.	91. b.	
	16	I.	434. a.	
	17	ibid.	II. 148. a.	
	18	I.	394. a. 434. a.	II. 148. a.
	20	I.	436. b.	
	31	I.	437. b.	
XX.	6	I.	ibid.	
	7	II.	2, 8. b.	
	10	I.	436. b.	
	27	I.	437. b.	
XXI.	13 & d.	II.	132. b.	
XXII.	6	II.	161. a.	
	7	II.	ibid.	
XXIII.	10 & d.		324. a.	
XXV.	4	I.	416. b.	
	10	ibid.		
XXVI.	3 & d.	I.	393. b.	
	14 & d.	ibid.		
	40 & d.	II.	146. b.	306. b.
	44 & d.	II.	306. b.	
XXVII.	10	I.	81. b.	

NUMERI.

III.	5 & d.	II.	134. a.	
	40	II.	213. a.	
	41	ibid.		
IV.	28	I.	409. a.	
	29	ibid.		

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
	33	ibid.		
	34	ibid.		
	37	ibid.		
	38	ibid.		
VI.	26	II.	135. a.	
VIII.	16 & d.	II.	213. a.	
IX.	18	I.	299. b.	
X.	12	I.	421. b.	
XI.	4 & d.	I.	302. a.	
	11	I.	ibid.	
	12	ibid.		
	34	ibid.		
XII.	6	I.	15. b. & d. II.	70. a. 100. b.
	7	II.	100. b. 101. a.	
	11	I.	317. b.	
	12	ibid.		
XIV.	6 & d.	I.	301. b.	
	11	II.	104. b.	
	21	II.	105. b.	
	22	ibid.		
	27	II.	104. b.	
	28	II.	105. b.	
	29	II.	107. a.	
	33	II.	105. a.	107. a.
	34	ibid.		
XV.	27	ad	finem. II. 89. b.	
	28	I.	413. II. 178. a.	
	29	ibid.		
	30	ibid.	II. 179. b.	
	31	ibid.		
XVI.	1 & d.	I.	304. a.	
	35	II.	217. b.	
	39	ibid.		
	1 & d.	II.	134. a.	
	21	ibid.		
	24	ibid.		
	28	ibid.		
XIX.	2	II.	272. a.	
	6	II.	160. b.	
XX.	2	II.	105. a.	
	3	II.	104. a.	105. a.
	4	II.	104. a.	
	5	II.	ibid.	
	10	I.	300. b.	
	12	I.	301. b.	
	15	II.	104. a.	
XXI.	5 & d.	I.	303. a.	
	6	I.	304. a.	
	16	I.	300. b.	
XXIV.	17	I.	23. a. b.	
XXV.	1 & d.	I.	303. a.	
	12	I.	118. b.	
	13	ibid.		
XXXI.	14	I.	335. b.	
	21	II.	161. a.	
	22	ibid.		
	23	ibid.		
	24	ibid.		
XXXII.	19	I.	57. b.	

DEUTERONOMIUM

I.	37	I.	301. a.	
IV.	6	I.	58. b.	
	8	ibid.		
	10	I.	421. b.	
	11	ibid.		
	15 & d.	I.	82. a.	
	24	II.	217. b.	
V.	2	I.	421. b.	
	5	I.	409. b.	
	6 & d.	I.	394. a.	
	22	II.	209. a.	
	24	ibid.		
	25	ibid.		
	26	ibid.		
	28	II.	210. b.	
	29	ibid.		
	30	ibid.		

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
VI.	2	I.	393. b.	
	3	ibid.		
	5	I.	71. b.	394. a.
	13	I.	54. b.	
	16	II.	104. b.	
VII.	8	I.	405. a.	
	12 & d.	I.	393. b.	
VIII.	3	I.	15. a.	
	15	I.	300. b.	
IX.	26	I.	405. a.	
X.	17	I.	91. a.	290. a.
	20	I.	54. b.	
XI.	4	I.	335. b.	
XII.	17	I.	302. b.	II. 222. a.
	18	ibid.		
XIII.	5	I.	405. a.	
XV.	15	I.	450. b.	
	16	ibid.		
XVI.	10	I.	302. b.	
	11	I.	ibid.	II. 221. b.
	14	II.	221. b.	
XVII.	2 & d.	II.	178. a.	179. b.
	3	II.	179. b.	
	4	ibid.		
	5	ibid.		
	18 & d.	II.	172. a.	
XVIII.	10	I.	437. b.	
	11	ibid.		
	14	I	437. b.	
	15	I.	68. a	559. b. 587, b.
XX.	19	I.	584. a.	
XXI.	8	I.	405. a.	
	17	II.	208. a.	
	23	I.	405. b.	
XXII.	24	I.	16. a.	
	28	I.	436. b.	
	29	ibid.		
XXV.	4	I.	294. b.	
	5	I.	9. b.	
	6	II.	138 b.	
XXVII.	26	I.	369. b.	
	27	ibid.	I. 394. a.	403. b. 404. a.
XXVIII.	1 & d.	I.	393. b.	
	4	I.	13. a.	
	11	ibid.		
	13	I.	357. b.	
	15 & d.	I.	393. b.	
	18	I.	13. a.	
	44	I.	357. b.	
	53	I.	13. a.	
XXIX.	1	I.	421. b.	
	2	II.	105. a.	
	3	ibid.		
	4	ibid.		
	18	II.	207. a.	
XXXII.	7	I.	27. b.	
	21	I.	162. b.	
	22	I.	484 b.	II. 179. b.
	34	I.	88. b.	
	35	I.	179. a	II. 180. b.
	43	I.	196. a.	
XXXIII.	2	I.	421. b.	
XXXIV.	10	II.	70. a.	

JOSUA.

I.	5	II.	220. a.	
	6	ibid.		
	7	ibid.		
	8	ibid.		
	9	ibid.		
V.	13	II.	150. a.	
	14	II.	87. b.	
	15	ibid.		
VI.	3 & d.	II.	196. a.	
VII.	19	I.	121. b.	
X.	24	I.	336. a.	II. 86. a.
XIV.	2	I.	409. a.	
XVIII.	25	I.	30. a.	
XIX.	15	I.	20. b.	
XXII.	9	I.	409. a.	
XXIV.	2	II.	207. b.	
	32	II.	166. a.	

INDEX LOCORUM

JUDICUM.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
II.	1	I.	571. a.	
VI.	8	I.	ibid.	
	9	ibid.		
VIII.	19	I.	358. b.	
	20	ibid.		
XI.	32	I.	165. a.	
	35	ibid.		
XIII.	20	II.	87. b.	
XIV.	6 &d.	II.	196. b.	
XV.	1 & d.	II.	ibid.	
XVI.	1 & d.	II.	ibid.	
	7	I.	378. a. 506. b.	
	11	I.	378. a.	
	17	ibid.		
XVIII.	2	I.	335. b.	
	11	I.	566. b.	
XIX.	13	I.	30. a.	
	18	I.	20. b.	
XX.	46	I.	337. b.	
XXI.	10	I.	335. b.	

RUTH.

I.	8	II.	288. b.	
	11	I.	9. b.	
IV.	10	I.	ibid.	
	11	I.	403. a.	

1. SAMUELIS.

IV.	21	I.	146. a.	
	22	ibid.		
VIII.	11 & d.	II.	75. a.	
IX.	17	I.	45. a.	
	20 & d.	ibid.		
XII.	6	II.	101. a.	
	7	I.	111. b.	
XIV.	45	II.	105. b.	
XV.	21	II.	171. b.	
	22	ibid.		
	23	ibid.		
XVI.	6	I.	22. a.	
	12	I.	45. a.	
XVIII.	17	I.	335. b.	
XIX.	7	II.	221. a.	
XXI.	5	I.	566. b.	
XXV.	22	II.	105. b.	
XXVII.	8	I.	571. a.	
	9	I.	358. b.	
	11	ibid.		
XXVIII.	17	I.	409. a.	
XXXI.	12	I.	335. b.	

2. SAMUELIS.

II.	26	I.	368. b.	
VI.	23	I.	20. a.	
VII.	12	I.	12. b.	
	14	I.	357. II. 78. a.	
	23	I.	405. a.	
VIII.	14	I.	150. a.	
	18	II.	131. a.	
XII.	10	I.	124. b.	
	13	ibid.		
XXI.	13	II.	166. a.	
XXIII.	8 & d.	II.	196. b.	
XXIV.	14	II.	181. a.	

1. REGUM. aliis 3. REGUM.

II.	19	II.	75. b.	
V.	3	I.	336. b. II. 86. a.	
IX.	20	II.	196. a.	
	21	ibid.		
XII.	9	I.	31. a.	
	10	I.	324. b.	
XIV.	20	I.	ibid.	
XVI.	6	I.	409. a.	
	7	I.	324. b.	
	28	I.	196. b.	
XVII.	19 & d.	II.	197. a.	
XVIII.	4	II.	206. a.	
	13	ibid.		
	21	II.	163. a. II. 197. a.	
XIX.	10	I.	358. b.	
XX.	31	I.	31. a.	
XXII.	3	I.	324. b.	
	40	I.		

2. REGUM. aliis 4. REGUM.

I.	8	I.	37. b.	
IV.	21 & d.	II.	196. b.	
	27	II.	87. b.	
VII.	4	II.	358. b.	
VIII.	1	I.	121. a.	
XVII.	25 & d.	ad finē	II. 167. b.	
XX.	5 & d.	II.	196. b.	

1. PARALIPOMENON. seu CHRONICORUM.

III.	19 & d.	I.	8. b.	
XI.	11 & d.	II.	196. b.	
XXIV.	24	I.	25. a.	
XXVIII.	8	II.	81. a.	
XXIX.	12	I.	584. a.	

2. PARALIPOMENON. seu CHRONICORUM.

X.	9	I.	31 a.	
XXIII.	7	I.	566. b.	
XXIX.	25	I.	409. a.	
XXXVI.	14	I.	25. a.	

1. ESDRÆ.

I.	11	II.	166. a.	
VII.	10	I.	25. b.	
	11	ibid.		
	12	ibid.		
IX.	1 & d.	I.	282. b. II. 132. b.	
X.	1 & d.	I.	282. b.	

2. ESDRÆ qui & NEHEMIÆ dicitur.

I.	10	I.	405. a.	

TOBIÆ.

IV.	22	II.	220. a.	

JUDITH.

VIII.	1	II.	138. b.	

ESTHER.

I.	12	I.	409. a.	
	15	ibid.		

JOB.

I.	6	II.	77. a.	
	9	II.	15. b.	
	10	ibid.		
	11	ibid.		
	21	II.	35. a.	

SCRIPTURÆ.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
II.	1	II.	151. b.	
	4	ibid.	I	
	5	ibid.	I	
III.	1	I.	62. a.	
	2	ibid.	I	
IV.	18	II.	300. b.	
V.	13	I.	263. b.	
XII.	7	I.	162. a.	
	8	ibid.	I	
	9	ibid.	II	
XIV.	10	I.	30. b.	
XV.	34	II.	179. b.	
XX.	26	II.	ibid.	
XXIX.	2	II.	104. a.	
XXXVI.	6	I.	358. b.	
	7	I.	368. b.	
XLII.	7	II.	80. b.	

PSALMI.

I.	1	I.	101. b.	
	6	I.	416. a.	
II.	1	I.	558. b.	
	7	I.	70. a. 314. a. 336. a. II. 77. a. 117. a. b. 196. b.	
	8	I.	336. a. II. 196. b.	
	9	II.	196. b.	
	10 &c.	ibid.		
V.	57	II.	111. b. 312. a.	
	10	I.	104. b.	
VI.	2 & d.	II.	203. b.	
	5	I.	396. a.	
VII.	14	I.	566. b.	
VIII.	5	I.	391. a. II. 92. a.	
	6	I.	333. a. 336. a.	
	7 & d.	I.	336. a. 338. a. b.	
	8	I.	338. a. b.	
X.	7	I.	104. b.	
XI.	1	II.	80. b.	
	7	II.	179. b.	
XII.	1	I.	100. a.	
	2	ibid.		
XIII.	1	I.	560. a.	
XIV.	1	I.	103. b.	
	3	ibid.		
	4	I.	548. b.	
XVI.	10	I.	314. a.	
XVII.	3	I.	584. a.	
XVIII.	2	I.	395. b.	
	3	ibid.		
	14	II.	216. a.	
	15	ibid.		
	32	II.	196. b.	
	35 & d.	ibid.		
	50	I.	196. a.	
XIX.	2	I.	79. a. b.	
	3	ibid.		
	4	ibid.		
	5	I.	162. a.	
XX.	4 & d.	II.	196. b.	
	5 & d.	ibid.		
XXI.	7 & d.	II.	196 b.	
	10	II.	179. b.	
XXII.	8	I.	534. a.	
	14	I.	558. b.	
	22	II.	118. b.	
	23	II.	96. a.	
	28	I.	564. a.	
XXIII.	5	II.	82. a.	
XXIV.	1	I.	309. b.	
XXV.	7	I.	391. a.	
	8	II.	158. b.	
	9	ibid.		
XXIX.	8	II.	216. a.	
XXXI.	23	I.	59. b. 100. a.	
XXXII.	8	I.	341. b.	
XXXIII.	6	II.	73. a. 84. a. 85. a. 183. b.	
	9	II.	84. a. 183. b. 590. a.	
	12	I.	115. b.	
	18	I.	63. a.	

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
XXXIV.	8	II.	282. b.	
	9	ibid.		
XXXVI.	1	I.	165. a.	
	7	I.	172. b.	
	11	I.	111. b.	
XXXVIII.	7	I.	165. a.	
XXXIX.	14	I.	30. b.	
XL.	9	II.	168. b.	
	10	ibid.		
	11	ibid.		
XLII.	5	I.	31. a.	
XLIV.	23	I.	144. a.	
XLV.	22	I.	560. a.	
	8	II.	81. a.	114. b.
	11	II.	75. b.	
XLVII.	3	II.	86. a.	
	4	ibid.		
L.	1	I.	190. a.	
	9 & d.	II.	171. a.	
	13	II.	225. b.	
	14	ibid.		
	15	ibid.		
LI.	6	I.	99. b. 100. a. 207. a.	
	17	II.	115. b. 157. a.	
	18	II.	157. a. II. 283. b.	
	19	ibid.		
LIII.	4	I.	103. b.	
LXII.	9	I.	207. a.	
	10	ibid.		
LXVIII.	18	I.	365. a. 558. b. II. 213. a.	
	19	II.	285. a.	
LXIX.	10	I.	194. b.	
	13	I.	357. b.	
	14	ibid.		
	20	I.	194. b.	
	23	I.	164. b.	
LXXI.	22	I.	358. b.	
LXXIII.	9	I.	185. a.	
	18	I.	357. b.	
	19	ibid.		
LXXIV.	1	I.	560. a.	
LXXVIII.	25	II.	179. b.	
	70	I.	27. b.	
LXXXII.	6	I.	378. a. II. 77. b. I. 69. a.	
	7	I.	378. a. I. 506. b.	
LXXXIX.	27	II.	76. b.	
	28	ibid.		
	30	II.	81. a.	
	35	II.	104. b.	
	37	II.	81. a.	
	38	ibid.		
XCIV.	11	I.	268. b.	
	22	I.	357. b.	
XCV.	1 & d.	II.	103. b.	
	8	ibid.		
	12	II.	108. a.	
Inscriptio	Psalmi	II.	78. b.	
	3	II.	179. b.	217. b.
XCVII.	4	II.	217. b.	
	5	ibid.		
	7	I.	333. a.	
	8	ibid.	II. 82. b.	
XCVIII.	2	I.	75. a. b.	
C.	3	II.	72. a.	
CII.	25	II.	166. a.	
	26	II.	83. a.	
CV.	16	I.	121. a.	
	18	II.	111. a.	
	19	ibid.		
	38	I.	300. a.	
	39	ibid.		
CVI.	4	I.	391. a.	
	14	I.	302. a.	
	15	ibid.		
	20	I.	82. b.	
	30	I.	118. b.	
	31	ibid.		
CVII.	10	II.	111. a.	
CX.	1	I.	335. b. 336. b. II. 75. a.	
	2	I.	335. b. 336. a. b. 338. a.	
CXII.	5	II.	117. a. b. 131. a. 135. a.	
	9	I.	111. b.	

INDEX LOCORUM.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
CXVI.	11	I.	99. b.	207. a.
CXVII.	1	I.	196. a.	
	2	ibid.		
CXVIII.	6	II.	220. b.	
	26	I.	42. b.	
CXXXI.	2	II.	105. b.	
	3	ibid.		
	4	ibid.		
CXXXII.	11	I.	12. b.	13. a.
CLX.	4	I.	104. b.	
	11	II.	179. b.	
CXLIII.	2	I.	106. a.	396. a.
CXLVII.	15	II.	73. a.	111. a.
	18	ibid.		
	19	I.	98. b.	
	20	ibid.		
CXLVIII.	8	II.	73. a.	

PROVERBIA.

III.	7	I.	168. b.	I. 178. a.
	11	II.	203. a.	
	12	ibid.		
VIII.	17	I.	116. b.	
	35	ibid.		
IX.	17	I.	132. b.	
XIII.	24	I.	150. a.	
XVI.	6	II.	158. b.	
	7	ibid.		
XVII.	20	I.	116. b.	
XXV.	3	II.	313. b.	
	23	I.	362. a.	
	24	II.	313. b.	
	25	I.	362. a.	II. 313. b.
	26	II.	313. b.	
	27	ibid.		
XXVI.	9	I.	362. a.	
XXVII.	15	I.	ibid.	
XXIX.	23	I.	63. a.	
XXX.	19	I.	19. a.	

SAPIENTIA.

II.	1	II.	97. b.	
	5	ibid.		
	19	II.	113. b.	
	24	II.	319. b.	
VII.	22 & d.	I.	484. b.	
X.	1	II.	184. a. b.	
	2	ibid.		
XI.	18	II.	184. a.	
XIII.	1	I.	79. b.	

JESU SIRACH ECCLESIASTICUS.

IV.	12	II.	98. a.	
X.	15	II.	560. a.	
XXXVI.	19	II.	135. a.	

ESAIAS.

I.	9	I.	155. b.	
	26	I.	19. a.	
V.	1 & d.	I.	153. a.	
VI.	10	I.	117. b.	164. a.
VII.	11	I.	164. a.	
	11 & d.	I.	17. b.	
	14 & d.	ibid.		
VIII.	3	I.	17. b.	
	4	ibid.		
	8 & d.	ibid.		
	14	I.	157. a.	
	17	I.	397. b.	II. 96. a.
	18	II.	96. a.	
IX.	1	I.	56. b.	
	2	ibid.		
	6	I.	19. b. 620. b.	II. 71. b. 132. a. 314. a.
	7	II.	132. a.	
X.	17	II.	179. b.	
	22	I.	155. b.	
XI.	1	I.	196. a.	
	2	I.	48. b.	
	4	I.	590. a.	
	10	I.	196. a.	
XIII.	5	I.	566. b.	
XXII.	13	I.	344. b.	
XXV.	8	I.	368. a.	
XXVI.	11	II.	179. b.	
XXVII.	9	I.	169. b.	
XXVIII.	16	I.	157. a.	160. b.
XXIX.	10	I.	164. a.	
	14	I.	251. a.	
XXXIII.	18	I.	ibid.	
XXXIV.	6	II.	313. b.	
XXXVIII.	5 & d.	II.	196. b.	
XL.	6	II.	281. a.	
	7	ibid.		
	8	II.	111. a.	
	13	I.	172. b.	258. b.
	18 & d.	I.	82. a.	
	25	ibid.		
XLII.	1	I.	48. b.	49. b.
XLIII.	20	I.	300. b.	
XLIV.	3	I.	406. a.	
	22	II.	201. b.	
XLV.	23	I.	188. a.	
XLIX.	6	II.	82. b.	
LI.	16	II.	72. b.	
LII.	7	I.	161. a.	
LIII.	1	I.	161. b.	400. a.
	3	I.	313. a.	380. b.
	4 & d.	I.	32. a.	313. a.
	5 & d.	I.	313. a.	II. 204. a.
	8 & d.	I.	313. a.	
	9	ibid.		
	10 & d.	I.	314. a. 405. b.	II. 171. a.
	11 & d.	I.	313. a. 405. b. 171. a.	620. b. II.
	12	I.	405. b.	620. b.
LIV.	1	I.	423. b.	I. 461. a.
	5	I.	423. b.	
	6	ibid.		
	7 & d.	ibid.		
LV.	6	II.	185. b.	
	7	ibid.		
	10	II.	111. a.	
	11	ibid.		
LVI.	1	I.	75. a.	
LVII.	15	I.	63. a.	
	16	I.	584. a.	
LIX.	7	I.	104. b.	
	8	ibid.		
	20	I.	169. a.	
	21	I.	169. b.	
LX.	4	I.	423. b.	
	9	ibid.		
	10	ibid.		
	14	I.	19. a.	
	15	I.	423. b.	
LXII.	4	I.	19. a.	
LXIII.	19	I.	27. b.	
LXIV.	4	I.	255. b.	
LXV.	1	I.	162. b.	
LXVI.	2	I.	63. a.	
	24	II.	313. b.	

JEREMIAS.

I.	5	I.	384. b.	416. a.
	10	I.	117. b.	164. b. II. 78. a.
II.	11	I.	82. b.	
III.	5	I.	368. b.	
IX.	22	I.	253. b.	
	23	ibid.		
XII.	3	II.	313. b.	
XIII.	23	II.	123. b.	
XVIII.	1 & d.	I.	153. b.	
	6	ibid.		
XXII.	30	I.	7. b.	

SCRIPTURÆ.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
XXIII.	6	I.	19. b.	
XXIX.	10	II.	124. a.	
	22	I.	403. a.	
XXXI.	1 & d.	I.	170. a.	
	9	I.	28. b.	
	15	I.	30. a.	
	31	II.	147. a.	
	34	I.	169. b.	379. b.
	35	I.	170. b.	
	36	I.	ibid.	
	37	ibid.		
XXXIII.	14	II.	124. a.	
	15	ibid.		
	16	I.	19. b.	
XXXVI.	2	II.	172. a.	
XLIV.	6	II.	104. a.	
XLVI.	10	II.	313. b.	
LI.	40	II.	ibid.	

THRENI.

V.	5	I.	30. b.	
	6	ibid.		

EZECHIEL.

III.	17	II.	14. a.	
V.	11	II.	128. b.	
XVI.	51	I.	143. a.	
XVIII.	24	I.	401. a.	II. 126. b.
	26	I.	401. a.	
XXI.	10	II.	313. b.	
XXXIII.	2	II.	14. a.	
	7	II.	ibid.	226. a.
	8	II.	ibid.	
	9	ibid.		
	12	I.	401. a.	
	13	ibid.		
	18	ibid.		
XXXIV.	23	I.	26. b.	II. 227. b.
XXXVI.	20	I.	95. a.	
XXXVII.	11	I.	620. a.	
	22	I.	26. b.	
	24	ibid.		
XXXIX.	17	II.	313. b.	
XLIV.	10 & d.	II.	73. b.	
XLVIII.	35	I.	19. b.	

DANIEL.

II.	18	I.	584. a.	
III.	27	II.	196. b.	
IV.	24	II.	158. b.	
V.	21	I.	54. b.	
VI.	23	II.	196. b.	
VII.	8	I.	584 a.	
	9	II.	217. b.	
	10	I.	584. a.	II. 227. b.
	11	II.	217. b.	
	17	I.	587. b.	
	23	ibid.		
	24	ibid.		
	26	ibid.		
	28	I.	584. a.	
VIII.	11	I.	588. a.	
	21	I.	587. b.	
	25	I.	588. a.	
IX.	10	I.	409. a.	
	15	II.	104. a.	
	24	I.	23. b.	
	25	ibid.		
	26	I.	313. a.	
X.	13	II.	87. b.	
XI.	36	I.	588. a.	
XII.	1	II.	87. b.	
	3	I.	262. b.	
	5	II.	0. 1	

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Co
	HOSEA			
I.	10	I.	155. b.	
II.	3	II.	104. a.	
	16	I.	163. b.	
	17	ibid.		
	23	I.	155. b.	
III.	4	I.	26. b.	
VI.	6	II.	171. b.	
VII.	5	I.	558. b.	
XI.	1	I.	28. b.	146. a. II. 195. a.
XIII.	5	I.	416. a.	
	14	I.	368. a, b.	

JOEL.

II.	14	I.	284. a.	
	28	I.	15. b.	406. a.
	32	I.	160. b.	

AMOS

IX.	11	I.	27. b.	

MICHÆAS.

V.	2	II.	313. b	I. 25. b. 26. a.
VI.	1 & d.	I.	153 a.	
VII.	15	II.	104. a.	

HABACUC.

II.	3	II.	182. a.	
	4	I.	404. a.	76. a. b.
III.	13	I.	303. b.	

AGGÆUS.

I.	1	I.	16. b.	
	11	I.	121. b.	
II.	7	II.	216. a.	

ZACHARIAS.

IX.	9	I.	63. a.	

MALACHIAS.

III.	1	I.	36. b.	
	4	I.	27. b.	150. a.

1. MACCHABÆORUM.

I.	16.	I.	284. b.	

2. MACCHABÆORUM.

V.	10	II.	197. b.	
	11	ibid.		
	12	II.	203. b.	
	13	ibid.		
	14	ibid.		
	15	ibid.		
	19	II.	197. a.	
	30	ibid		
VII.	1	II.	197. b.	
	7	ibid.		
	10	ibid.		
	41	ibid.		
XII.	43	I.	341. a. b.	
	44	ibid.		
	45	ibid.		
	46	ibid.		

MATTHÆUS.

I.	3	II.	138. b.	

INDEX LOCORUM

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	5	ibid.		
	6	ibid.		
II.	1	I.	386.	b.
	15	II.	195.	a.
III.	1	I.	386.	b.
	9	I.	91.	a.
	11.	I.	317.	b.
IV.	3	I.	563.	a.
	7	II.	104.	b.
	16	I.	94.	a.
V.	3 & d.	I.	446.	a.
	5	I.	275.	b.
	10	I.	448.	b.
	11	ibid.		
	12	ibid.		
	13	II.	313.	a.
	18	I.	435.	b.
	20	I.	101. b.	435. b.
	22	I.	399.	b.
	23	II.	115.	a.
	26	I.	439.	b.
	28	I.	132.	a.
	32	I.	84. b.	282. a. 436. b.
	37	II.	86.	b.
	40	I.	100. b.	275. b.
	43	I.	434.	a.
	44	ibid.		
	45	I.	366. b.	II. 22. b.
	48	I.	481.	a.
VI.	2	I.	366.	a.
	10	I.	362.	a.
	13	I.	563. a.	II. 35. a.
	14	I.	446.	a.
	17	II.	82.	a.
	24	II.	297.	a.
	25	ibid.		
	26	ibid.		
	28	ibid.		
	29	I.	54	b.
	30 & d.	II.	297.	a.
	31	ibid.		
	34	ibid.		
VII.	1	I.	86. b.	II. 15. b.
	2	II.	15.	b.
	5	I.	443.	a.
	9	I.	86.	b.
	12	I.	182. a.	434 b. 443. a.
	16	II.	141.	b.
	17	ibid.		
	19	I.	42.	a.
	22	I.	401.	b.
	23	II.	271.	a.
VIII.	2	I.	24. b.	506. b.
	8	I.	317. b.	II. 73. b.
	12	I.	573.	b.
	13	I.	73.	b.
	22	I.	405. b.	II. 27. b.
	27	I.	417.	b.
IX.	13	II.	225.	b.
	15	I.	573.	b.
	16	I.	177.	a.
	17	ibid.		
	24	I.	325.	a.
	34	I.	334.	b.
X.	1	I.	153. b	255. b.
	2	I.	71.	b.
	10	I.	296. a.	II. 30 b.
	21	I.	368.	b.
	22	I.	383. a.	I. 401. a.
	23	I.	198. a.	435. b.
	37	I.	150.	a.
	39	I.	405.	b.
	42	I.	435.	b.
XI.	11	II.	132. b.	161. b.
	20	I.	401.	b.
	21	ibib.	& d. II.	325 b.
	27	I.	54. a.	331. b.
	29	I.	63.	a.
XII.	4	I.	396. a.	II. 149. b.
	8	II.	325.	a.
	24	I.	334.	b.
	29	II.	285.	b.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	32	I.	384.	b.
	35	I.	587.	b.
	37	I.	72.	a.
	39	I.	313. b.	& d. I. 320. b.
	40	I.	313. b.	314. a.
	41	I.	143. a.	II. 186. b. 299. a.
	42	ibid.	& I. 22. a	96. a.
	44	I.	385.	b.
	46	I.	20.	a.
XIII.	10	I.	152.	a.
	11	ibid.		
	13	ibid.		
	14	ibid.		
	15	I.	358.	b.
	16	II.	277.	a.
	21	I.	189.	b.
	23	I.	395.	a.
	24	II.	326.	a.
	28	I.	442.	b.
	35	I.	79.	a.
	38	II.	86.	a.
	39 & d.	I.	328.	a.
	42	I.	583.	b.
	43	I.	90. a.	353. b.
	45	I.	442.	b.
	47	II.	326.	a.
	49	I.	90.	b.
	50	ibid.		
	54	I.	401.	b.
	55	I.	386.	b.
	58	I.	401.	b.
XIV.	2	I.	401.	b.
	19	I.	306.	a.
XV.	2 & d.	I.	384.	b.
	4 & d.	I.	85. a.	368. b. 489 b. II. 26. a.
	5	I.	14. b.	306. b. II. 26. a.
	6	II.	26.	a.
	7	I.	30. a.	II. 32. b.
	8	ibid.		
	9	II.	28.	b.
	10	I.	189.	b.
	11	ibid.		
	16	I.	399.	b.
	18	I.	189.	b.
	20	ibid.		
	36	I.	306.	a.
XVI.	1	I.	251.	b.
	4	II.	225.	a.
	17	I.	362. b.	385. b. II. 324. a.
	18	I.	389 b.	II. 270. a.
	20	II.	323.	b.
	23	I.	54. b.	II. 20. a.
	24	II.	293. a.	296. b.
	27	I.	89.	a.
	28	I.	352. a.	435. b.
XVIII.	10	I.	528. b.	II. 87. a.
	15	I.	297. b.	601. a.
	17	I.	273. a.	600. a. 601. a 602. a.
	23	I.	442.	b.
XIX.	5	I.	436. b.	II. 202. a.
	6	I.	436.	b.
	8	I.	282.	a.
	9	ibid.	I. 436. b.	II. 219. b.
	11	II.	219.	b.
	12	ibid.		
	17	I.	290.	a.
	19	I.	587.	b.
	21	II.	294.	a.
	27	II.	295.	a.
	28	I.	274. a.	333. a. & d. II. 290. a. 291. a.
XX.	12	I.	506.	a.
	16	II.	290.	a.
	18	I.	25. a.	368. b.
	21	II.	102.	b.
	23	I.	333. a.	II. 202. b.
	26	I.	333.	a.
	28	I.	405.	a.
XXI.	15	I.	25.	a.
	23	I.	25. a.	II. 56. b.
	32	I.	588.	b.
	33	I.	34.	b.

SCRIPTURÆ.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
	42	I.	306. b.	
	43	I.	170. a.	
	45	I.	25. a.	
XXII.	2	I.	442. b.	
	14	II.	291. b.	
	24	I.	9. b.	351. a.
	27	I.	337. a.	
	37	I.	72. b.	
	44	I.	336. b.	
XXIII.	3	I.	94. b.	
	4	ibid.		
	6	I.	534. a.	
	8	I.	268. a.	
	9	ibid.		
	10	ibid.		
	15	I.	93. b.	
	18	II.	115. a.	
	19	I.	197. b.	
	21	I.	79. a.	
	23	I.	448. a.	
	32	I.	560. a.	
	34	I.	559. b.	
	39	I.	42. b.	
XXIV.	2 & d.	II.	177. b.	
	15	I.	475. a.	
	18	I.	358. b.	
	22	I.	106. b.	
	29	I.	81. b.	
	30	I.	583. b.	
	31	I.	366. b.	571. b. 583. b.
	32	II.	119. a.	
	37 & d.	I.	573. a.	
	43	I.	572. b.	
XXV.	15 & d.	I.	395. a.	
	24	I.	446. a.	
	26	ibid.		
	31	I.	365. a.	
	33	II.	202. b.	
	34	I.	89. a. & d. 429. a.	II. 192. a. 202. b.
	40	II.	127. a.	
	41	I.	90. b. 334. b. 335. b.	II. 202. b. 300. b.
	46	I.	335. b.	
XXVI.	3	I.	25. a.	
	6	I.	588. b.	
	14	I.	25. a.	
	24	II.	199. b.	
	42	I.	416. a.	
	47	I.	25. a.	
	50	I.	479. a.	511. b.
	59	I.	25. a.	
	63 & d.	I.	320. b.	
	64	II	75. a.	
	66	I.	368. b.	
XXVII.	3	I.	34. a.	II. 23. a.
	43	I.	534. a.	
	44	I.	274. b.	
	46	II.	118. b.	
	50	ibid.		
	52	I.	323. b.	
	55	I.	293. b.	
XXVIII.	7	I.	315. a.	
	10	ibid.		
	16	ibid.		
	19	I.	92. a.	250. a.

MARCUS.

I.	1	I.	3. b.	
	10	I.	46. b.	
	12	I.	49. b.	
	14	I.	55. b.	
	16	I.	81. b.	
	40	I.	24. b.	506. b.
II.	1	I.	388. a.	588. b. II. 187. b.
III.	16	II.	169. a.	
	26	I.	362. a.	
IV.	23	I.	116. b.	
	50	I.	31. a.	45 b.

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
VI.	7	I.	153. b.	295. b.
	41	I.	306. a.	
	52	II.	105. b.	
VII.	4	I.	34. a.	
	18	I.	85. a.	
	21	I.	439. a.	
	22	ibid.		
VIII.	6	I.	360. a.	
	7	ibid.		
	12	II.	105. b.	
	17	ibid.	& I. 85. a.	
	18	ibid.		
	19 & d.	II.	105. b.	
	21	I.	85. a.	
IX.	5	I.	362. a.	II. 4. b.
	34	II.	314. a.	
	38	ibid.		
	39	ibid.		
	49	II.	313.	
	50	ibid.		
X.	21	II.	297. a.	
	26	I.	362. a.	II. 4. b.
	31	II.	290. b.	
	38	I.	341. b.	
XI.	21	II.	125. b.	
	22	I.	396. a.	
XII.	27	I.	115. a.	
	22	I.	337 a.	
	30	I.	362. a.	II. 4. b.
	37	I.	362. a.	II. 4. b.
	38	I.	78. a.	534. a.
XIII.	2 & d.	II.	177. b.	
	3	II.	187. b.	
	4 & d.	II.	177. b.	
	16	II.	187. b.	
	34	I.	370. b.	
XIV.	9	II.	187. b.	
	33	II.	118. a.	
	34	ibid.		
	35	ibid.		
	36	ibid.	& I. 414. b.	
XV.	40	I.	386. b.	
XVI.	15	I.	530. b.	

LUCAS.

I.	6	I.	95. b.	413. b.
	21	I.	16. a.	
	27	I.	14. a.	
	30	II.	114. b.	
	53	I.	332. a.	
	34 & d.	II.	189. b.	
	35	I.	4. 6. a.	II. 272.
	36	I.	11. a.	
	38	II.	189. b.	
	45	I.	62. a.	193. b. II. 189. b.
	48	I.	62. a.	193. b. 251. b.
	69	I.	351 a.	
II.	4	I.	11. a.	
	9	I.	548. b.	
	11	I.	22. a.	
	20	I.	358. b.	
	36	II.	28. a.	
	37	ibid.		
III.	2	II.	37. a.	
	3	I.	33. a.	35. a.
	6	I.	492. a.	
	7	I.	38. b.	
	22	I	48. a.	
	23	I.	12. a.	
	24	I.	5. a.	
IV.	13	I.	55. a.	
	23	I.	56. a.	443. a.
	32	I.	380. b.	
V.	12	I.	42. b.	506. b.
VI.	17 & d.	I.	59. b.	60 a.
	21	I.	63. b.	
	22	I.	383. a.	
	26	ibid.		
	35	I.	87. b.	486. b. 536. a. II. 51. b.

INDEX LOCORUM.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	37	I.	86. b.	
VII.	30	I.	25. b.	39. a.
	46	II.	82. a.	
	47	II.	303. a.	
VIII.	2	I.	293. b.	
	13	I.	189. b.	
	18	I.	116. b.	
	25	I.	417. b.	
IX.	16	I.	306. a.	
	23	I.	431. b.	
	38	I.	59. b.	
	47	II.	98. a.	
	62	II.	120. b.	
X.	1	I.	267. a.	316. a.
	3	I.	81. b.	
	7	II.	30. b.	
	16	I.	67. a. b.	
	23	II.	277. a.	
	26	II.	296. a.	
	27	I.	72. b. II. 296. a.	
	28	II.	296. a.	
	29 & d.	I.	181. b. 434. a.	
	31	I.	335. a.	
	32	ibid.		
XI.	13	I.	381. b.	
	27	I.	62. a.	193. b.
	28	I.	153. b.	
	30	II.	325. b.	
	45	I.	25. b.	
	46	ibid.		
	50	II.	164. a.	
	52	I.	25. b.	
XII.	8	II.	292. a.	
	9	ibid.		
	10	ibid.	II. 307. b.	
	21	II.	314. a.	
	25	II.	298. b.	
	26	ibid.		
	33	II.	294. a.	295. a.
	35 & d.	II.	277. b.	
	36	I.	504. b.	
	39	I.	572. b.	
	43	I.	90. b.	91. a.
	48	ibid.	& I. 395. a.	
	50	I.	341. b.	
XIII.	6 & d.	II.	125. b.	
XIV.	3	I.	25. b.	
	4	II.	98. a.	
	23	I.	393. a.	
	26	I.	150. a. & d. II. 493. b.	
	27	I.	431. b.	
	28 & d.	II.	294. a.	
	34	II.	313. a.	
	35	ibid.		
XVI.	11	II.	120. b.	
	18	I.	436. b.	
XVII.	3	I.	34. b.	
	4	ibid.		
	15	I.	358. b.	
XVIII.	1	I.	578. a.	
	5	I.	560. a.	
XIX.	15	I.	395. a.	
	19 & d.	I.	333. a.	
XX.	32	I.	337. a.	
	35	II.	191. b.	
	36	ibid.		
	37	ibid.		
	38	ibid.	& I. 115. a.	
XXI.	6	II.	177. b.	
	7 & d.	ibid.		
	25	I.	90. b.	
	28	I.	405. a.	
	32	I.	435. b.	
	34	I.	574. II. 277. b.	
	36	I.	582. b.	
XXII.	22	I.	69. a.	
	29	II.	159. b.	
	30	I.	274. a.	
	41	II.	118. a.	
	42	ibid.		
	43	ibid.		
	44	ibid.		
	53	I.	527. a.	
XXIII.	29	II.	199. b.	
	42	I.	391. a.	
	46	I.	347. a. II. 118. b.	
XXIV.	11	I.	314. b.	
	25	I.	399. b.	
	27	I.	31. b.	
	34	I.	314. b.	
	39	I.	353. b.	
	44	I.	419. b.	31. b.
	47	II.	306. b.	
	49	I.	410. b.	475. b.
	50	I.	316. b.	
	51	ibid.		

JOANNES.

I.	1	I.	332. b. & d. II. 71. b.	
	3	II.	71. b. 72. b.	
	4 & d.	I.	35. a. 182. b. II. 71. b.	
	8	II.	71. b.	
	9	II.	168. b.	
	10	II.	71. b.	
	12	I.	415. a.	
	14	I.	529. b. II. 73. a.	
	16	I.	529. b.	
	17	I.	434. a. II. 217. a.	
	18	I.	527. b.	
	19	I.	335. a.	
	23	I.	36. a.	
	28	I.	57. b. II. 150. a.	
	33	I.	45. a.	
	35	I.	47. b.	
	41	I.	337. a.	
	42	I.	269. a.	
II.	11	II.	119. b.	
	18	I.	320. b. II. 325. b.	
	19	ibid.		
III.	21	I.	81. b.	
	2	I.	94. a.	
	8	I.	348. a.	
	11	I.	31. a.	104. a.
	13	I.	81. b.	
	16	I.	379. b. 405. a. 434. b.	
	22	I.	59. b.	
	31	II.	215. a. b.	
	32	I.	104. a.	
	33	I.	99. b.	
IV.	1 & d.	I.	56. a.	
	2	I.	250. a.	
	14	I.	36. b.	136. b.
	21	II.	10. b.	
	22	I.	116. b.	
	23	II.	10. b.	
	24	I.	427. b. II. 4. b.	
	25	I.	427. b.	
	34	I.	370. b.	371. a.
	35	I.	405. b.	
	54	I.	20. b.	
V.	4	I.	81. b.	337. a.
	17 & d.	I.	506. b.	
	19	I.	396. a.	
	20	I.	105. b.	
	22	II.	75. b.	76. a.
	25	I.	121. a.	
	27	I.	93. a.	
	28	I.	131. a.	
	36	II.	150. b.	
	39	I.	397. b.	
	46	I.	ibid.	
VI.	11	I.	306. a.	
	15	II.	324. a.	
	27	I.	475. b.	
	29	I.	370. b. 371. a. II. 2, b. 37. a.	
	32	I.	300. a. 559. b.	
	37	II.	96. b.	
	39	ibid.	II. 171. a.	
	40	II.	ibid.	
	44	II.	96. b.	
	45	I.	31. b. 527. b. 568. b. II. 96. b.	

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
	46	I.	527. b.	
	49	II.	222. b.	
	63	I.	94. a. II. 222. b.	
VII.	1	I.	50. a.	
	8	ibid.		
	16	II.	215. a.	
	17	ibid.		
	22	I.	14. b.	
	28	I.	81. a. b.	
	35	II.	270. b.	
	38	I.	136. b.	
VIII.	7	I.	337. a.	
	26	II.	215. a.	
	28	ibid.		
	33 & d.	I	91. a.	
	35	I.	425. II. 91. b.	
	40	II.	215. a.	
	42	I.	14. b.	
	44	II.	86. a.	
	46	II.	141. b. 183. b.	
	56	I.	532. b.	
IX.	5	II.	168. b.	
	17	I.	588. b.	
	24	I.	121. b.	
X.	11 & d.	II.	227. b.	
	22	II.	160. a.	
	24	II.	323. b.	
	34 & d.	I.	290. a. 334. b.	
	35	I.	290. a.	
	36	II.	71. a. 272. b.	
XI.	10	I.	385. a.	
	11	I.	327. a.	
	12	ibid.		
	13	II.	4. b.	
	39	I.	314. a.	
	51	II.	97. b.	
XII.	17	II.	23. a.	
	19	I.	315. b.	
	25	I.	150. a.	
	26	I.	324. a. 572. a.	
	27	II.	118. a.	
	28	I.	90. a.	
	31	I.	337. b. II. 86. b. 97. a. 286. a. 320. a.	
	32	I.	337. II. 79. a. b. 286. a.	
	33	I.	337. b.	
	34	I.	313. b.	
	36	II.	283. a.	
	38	I.	400. a.	
	40	I.	380. a.	
	42	I.	255. b.	
	43	ibid.		
	44	I.	190. a., b. II. 106. a. 279 b.	
	46	II.	168. b.	
	49	II.	215. a.	
	50	ibid.		
XIII.	2	II.	86. b.	
	8	II.	58. a.	
	13	I.	70. a.	
	34	I.	434. b. 444. a.	
	35	I.	195. b. 444. a.	
XIV.	2	I.	572. a. II. 130. a.	
	3	ibid.		
	9	I.	527. a. II. 18. b. 73. a.	
	10	I.	527. b. II. 73. a.	
	19	I.	563. b.	
	26	I.	67. a.	
	29	I.	334. b.	
	30	ibid.		
XV.	4	I.	396. a.	
	8	II.	119. b.	
	12	I.	434. a. 444. a.	
	13	I.	434. a.	
	16	I.	73. b.	
	22 & d.	I.	81. a.	
	25	I.	399. a.	
XVI.	8	II.	183. b.	
	9	II.	178. a. 309. b.	
	11	I.	334. b. 337. b. II. 86. b. 286. a.	
	12	I	364. b.	
	13	I.	67. a.	
	21	I.	139. b.	
	22	ibid.		

Cap.	verſ.	tom.	pag.	Col.
XVII.	2	I.	332. a.	
	3	ibid.	I. 420. b.	
	4	I.	576. b.	
	11	I.	412. a. 481. a II. 170. b.	
	12	II.	170. b. I. 587. b.	
	13	II.	170. b.	
	14	I.	481. a.	
	18	ibid.		
	21	I.	195. b. 412. a. 481. a.	
	22	ibid.		
	23	I.	481. a.	
	24	I.	572. a.	
XVIII.	3	I.	290. a.	
XIX.	25	I.	336. b.	
XX.	4	I.	337. a.	
	8	ibid.		
	17	II.	69. a.	
	28	II.	303. b.	
	24	I.	314. b.	
	26	I.	315. b.	
	29	II.	17. a. 276. a.	
XXI.	2	I.	316. a.	
	7	ibid.		

ACTA APOSTOLORUM.

I.	4	I.	410. b.	475. b.
	5	I.	43. b.	
	7	II.	174. a.	
	9	I.	366. b.	
	22	I.	67. a.	316. b.
II.	2 & d.	I.	551. b.	
	15	I.	574. a.	
	16	I.	406. a.	
	17	I.	15. b.	406. a.
	23	I.	69. a. II. 271. b.	
	24 & d.	I.	314. a.	
	27	I.	32. a.	314. a.
	29	I.	146. b.	
	30	I.	12. b. 13. a.	351. a.
	33	I.	406. a.	
	34	I.	336. b.	
	35	ibid.		
	36	I.	70. a. b.	
	40	I.	379. b.	380. a.
	41	I.	380. a. II. 283. a.	
III.	21	II.	152. a.	
	22	I.	68. a.	559. b.
	25	I.	75. a.	424. a.
	26	I.	75. a.	
IV.	8	I.	551. b.	
	12	I.	385. a.	
	32	I.	412. a. 484 a. 532. a.	
	33	I.	316. b.	67. a.
V.	3	II.	86. b.	
	6 & d.	I.	551. b.	
	23	I.	380. b.	
	31	I.	70. a. 332. a. II. 78. a. II. 119. b. I. 621.	
	36	I.	444. a.	
VI.	1	I.	509. b. II. 270. b.	
VII.	3	II.	183. b.	
	4	II.	187. b.	
	5	II.	ibid.	
	19	I.	358. b. II. 12. b.	
	20	II.	194. a.	
	22	II.	194. b.	
	23	ibid.		
	25	I.	409. a.	
	30 & d.	II.	89. a.	218. b.
	35	I.	405. a.	
	37	I.	68. a.	
	38	I.	409. a. II. 88. b. 213. a. 218. b.	
	44	I.	385. a.	
	45	I.	16. b.	
	51	I.	371. a.	
	53	I.	402. a	571. a.
	56	I.	47. a.	
	59	I.	347. a.	

INDEX LOCORUM

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
VIII.	1	I.	386. a.	II. 270. b.
	3	I.	384. a.	317. b.
	10	I.	74. b.	
	17	II.	123. a.	
	18	ibid.		
	23	II.	187. b.	
	37	I.	320. a.	
IX.	1 & d.	I.	317. b.	384. a.
	3 & d.	I.	293. a.	
	17	I.	316. b.	
	19	I.	386. a.	
	20	I.	385. b.	
	23	I.	386. a.	
	26	ibid.		
	27	I.	316. b.	
	30	I.	387. a.	
	31	I.	191. a.	
X.	22	II.	183. b.	
	28	I.	391. b.	
	34	I.	91. a.	
	36	I.	147. a.	156. a.
	38	I.	48. b.	70. a.
	42	I.	44. a.	69. a. 93. a.
	43	I.	67. b.	107. b.
	47	I.	480. a.	
XI.	3	I.	391. b.	392. b.
	15	I.	480. a.	
	16	I.	42. a.	
	17	I.	185. b.	392. b. 480. a.
	19	II.	270. b.	
	20	ibid.		
	25	I.	387. a.	
	29	I.	198. b.	
	30	ibid.	I. 387. b.	
XII.	4	II.	181. a.	
	25	I.	387. b.	
XIII.	2	I.	267. a.	370. b. 384. b. II. 25. a. I. 67. b.
	3	I.	267. a.	II. 25. a.
	4	I.	267. a.	
	8	II.	293. a.	
	9	ibid.	I. 67. a.	
	10	II.	293. a.	
	11	ibid.		
	30	I.	351. a.	
	32	II.	77. b.	
	33	I.	70. a. 314. a.	II. 77. b. 117. b. 272. b.
	34	I.	32. b.	
	35	ibid.		
	38	I.	394. b.	
	39	ibid.		
	40	I.	31. b.	
	45	I.	560. a.	
	46	I.	75. a.	380. a. II. 283. a.
	47	II.	82. b.	
	50	I.	560. a.	
XIV.	2	I.	90. a.	
	4 & d.	I.	560. a.	
	13	I.	94. a.	
	14	I.	316. a.	
	16	I.	112. b.	171. b.
	17	I.	94. a.	
	19	I.	560. a.	
	22	II.	95. a.	
	26	I.	370. b.	
XV.	1 & d.	I.	426. a.	
	2 & d.	I.	388. a.	
	3 & d.	I.	ibid.	
	7 & d.	I.	392. b.	
	8	I.	185. b.	480. a.
	10	I.	392. a.	410. a. II. 104. b.
	13	I.	316. a.	388. b. & d. 392. b.
	15	I.	31. b.	
	17	I.	92. a.	
	20	I.	390. a.	566. b. 207. b.
	29	ibid.		
	38	I.	370. b.	
XVI.	2	II.	183. b.	
	3	I.	389. a.	
	9 & d.	I.	505. a.	
	10	I.	551. a.	

Cap.	vers.	tom.	pag	Col.
	12 & d.	I.	555. a.	
	15	I.	393. a.	
XVII.	3	I.	313. b.	
	4	I.	560. a.	
	5	I.	90. a. & d.	552. b. 560. a.
	27	I.	80. b.	
	28	ibid.		
	29	I.	82. a.	
	30	I.	112. b.	171. b. II. 18. b.
	31	I.	571. b.	69. a. 93. a. II. 18. b. 76. a.
XVIII.	3	I.	603. a.	
	5	I.	562. a.	
	12	I.	563. b.	
	17	I.	248. a.	
	21	II.	187. b.	
	23	I.	417. b.	
	25	I.	177. a.	
XIX.	4	I.	166. a.	
	6	II.	123. a.	
	8	I.	344. a.	
	9	I.	90. a.	344. a. 560. a.
	29 & d.	I.	344. a.	II. 59. a.
XX.	4	II.	59. a.	270. b.
	16	II.	270. b.	
	17	II.	13. a.	42. b. 43. a.
	18	II.	270. b.	
	25	II.	68.	
	28	II.	13. a.	14. a. 42. b. 43. a.
	29	I.	589. b.	
	30	ibid.		
	32	I.	78. a.	476. b.
	34	I.	394. a.	
XXI.	20	I.	391. a.	
	21	ibid.	I. 431. a.	
	22	I.	392. a.	
	23	ibid.	I. 384. a.	
	24	I.	392. a.	
	25	ibid.		
	28	I.	431. a.	
	39	I.	387. a.	
XXII.	3	I.	157. b.	387. a.
	4	I.	384. a.	317. b.
	6 & d.	I.	293. a.	
	12	II.	183. b.	
	14	I.	316. b.	
	19	I.	317. b.	
	20	ibid.		
	21	I.	385. a.	560. a.
	22	I.	560. a.	
XXIII.	1	I.	512. b.	
	8	I.	38. b.	
	11	I.	588. b.	
XXIV.	16	I.	358. b.	382. b. II. 226. b.
	17	I.	198. b.	
XXV.	21	I.	588. a.	
	25	ibid.		
XXVI.	9 & d.	I.	384. a.	
	10	I.	81. b. & d.	I. 317. b.
	11	II.	5. a.	
	13 & d.	I.	293. a.	
	17	I.	71. a.	
	18	I.	476. b.	II. 97. a. 286. a.
	20	I.	30. b.	71. b. II. 147. b.
	23	I.	313. b.	
XXVII.	2	II.	59. a.	
	3	ibid.		
XXVIII.	10	I.	176. b.	
	25	I.	177. a.	

Ad ROMANOS.

I.	2	II.	42. a.	
	3	I.	424. b.	II. 153. b.
	4	ibid.	II. 272. b.	
	5	I.	31. a.	390. b.
	8	I.	550. a.	
	9	I.	502. b.	562. b.

SCRIPTURÆ.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	11	I.	199. a.	
	12	ibid.		
	16	I.	388. b.	
	18	I.	39. b.	554. a.
	21	I.	263. b.	
	22	I.	251. b.	
	23	ibid.		
	24	I.	278. b.	566. b.
	26	I.	278. b. & d. 436. b.	566. b.
	29 & d.	I.	439. a. 567. a.	II. 207. b.
II.	4	II.	51. b.	
	5	I.	39. b.	
	8	ibid.	I. 554. a.	592. a.
	9	I.	388. b.	554. a.
	10	I.	388. b. II. 276. a.	
	12	I.	131. b.	
	13	ibid.		
	14	ibid.		
	15	ibid.		
	16	I.	72. b. II. 76. a.	
	17	I.	343. b. & d. ad finem. II. 45. a.	
	21	I.	405. b.	
	23	I.	343. b.	
	25	I.	349. a.	509. a.
	26	I.	390. b.	
	27	I.	127. b. 390. b. 417. a. II. 12. a.	I. 570. b. II. 299. a.
III.	4	I.	105. a. II. 18. b.	
	5	I.	39. b.	
	8	I.	149. b.	
	9	I.	410. a.	
	19	I.	419. b.	
	20	ibid.		
	21	I.	397. a.	419. b.
	24	II.	52. b.	
	26	I.	196. b.	
	27	I.	395. b.	
	28	I.	138. b.	
	29	II.	9. b.	
	30	I.	349. a. 390. b. II. 9. b.	
IV.	2	I.	395. b.	
	3	I.	394. b. 402. b. 408. b.	
	4	I.	402. b. 408. b. 431. b.	
	5	I.	402. b. 408. b. II. 158. b.	
	6	I.	394. b. 395. b. 402. b.	
	7	I.	394. b.	
	8	I.	402. b.	
	9	I.	349. a. 390. b. 402. b. 509. a.	
	10	I.	402. b.	
	11	I.	81. b. 90. b. 127. b. 402. b. 417. a. 570. b. II. 12. a. 188. b.	
	12	I.	349. a. 509. a. II. 188. b.	
	13	I.	111. a. & d. 406. b. II. 169. a. 188. b.	
	14	I.	408. a.	
	15	I.	39. b. 369. b. II. 89. b. 90. a.	
	16	II.	129. a.	
	17	ibid.		
	18	I.	405. b. II. 35. b.	
	19 & d.	II.	189. a.	
	22	I.	402. b.	
	23	ibid.		
	24	ibid.	I. 477. a.	
V.	25	I.	379. b.	
	2 & d.	I.	90. a. 109. a. 448. b. II. 102. b.	
	3	I.	448. b.	582. a.
	4	I.	448. b.	
	5	ibid.		
	6	I.	621. a.	
	8	II.	42. a.	
	9	I.	39. b.	
	10	I.	111. a.	621. a.
	11	I.	50. b. 93. b. 153. a. 448. b.	582. a.
	12 & d.	I.	325. b. 326. a. 390. a.	
	13	I.	90. b.	361. b
	14 & d.	I.	525. b.	590. a.
	15	I.	527. b. 483. a. II.	52. b.
	17	I.	327. b.	
	18	I.	325. b.	

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	19	I.	362. a.	
	20	I.	369. b.	409. a.
	21	I.	409. a.	
VI.	1 & d.	I.	394. b. 396. b.	
	2 & d.	I.	411. b.	441. b.
	3 & d.	I.	342. a. II. 323. a.	
	4	II.	123. a.	
	5	I.	411. b.	
	6 ad 12	I.	397. b.	441. b.
	7	II.	288. a.	
	10	I.	334. a.	
	11	I.	441. a.	
	13	I.	137. a.	
	17	II.	44. a.	
	18	I.	107. b.	
	19	I.	75. b.	
VII.	1 & d.	I.	396. b.	
	2	I.	427. a.	
	4	I.	397. b.	427. a.
	5	I.	135. a. 136. a. 410. a.	
	6	I.	96. a. 135. a.	
	7	I.	181. b.	394. a.
	8 & d.	I.	397. a.	410. a.
	10	I.	135. a. 394. a. II. 276. a.	
	13	I.	30. b. 135. a. II. 29. b.	
	14	I.	336. a.	
	16	I.	138. a.	140. a.
	17	II.	145. b.	
	21	I.	144. b.	
	23	ibid.	II. 147. b.	
	24	I.	182. a.	
	25	I.	114. b.	397. a.
VIII.	1 & d.	I.	394. b.	435. a.
	2	I.	114. b.	397. a.
	3	I.	410. a.	
	4	I.	394. a.	428. a.
	5	I.	505. b.	
	6	I.	403. b. 408. a. II. 190. b.	
	8 & d.	I.	129. b. 133. b.	424. a.
	9 & d.	I.	129. b. 441. a. b.	
	10	I.	329. a. I. 441. a.	442. a.
	11	I.	276. b.	277. b.
	12	I.	415. b.	
	15	I.	414. a. b. 421. a. II. 97. b.	213. b.
	16	I.	414. a. II. 213. b.	
	17	I.	90. a. 323. a. 331. b. II. 213. b.	415. a.
	18	I.	77. b. 323. a. II.	275. b.
	22 & d.	I.	322. b.	323. a.
	23	I.	405. a. 474. a.	
	42	I.	428. a. II. 42. a. 181. b.	307. a.
	26 & d.	I.	323. a.	414. b.
	27	I.	414. b.	
	28 & d.	I.	155. a.	
	29	I.	416. a. II. 271. b.	
	30	I.	380. a. II. 52. b.	
	32	I.	379. b. 405. a.	570. b.
	35	I.	90. b. 483. a.	
	38	II.	274. a.	300. b.
	39	I.	483. a.	
IX.	5	I.	98. b.	378. b.
	6 & d.	I.	61. a.	
	7	I.	117. a. 415. a.	424. a.
	8	ibid.		
	9	I.	415. a.	424. b.
	10	I.	415. a.	
	11	I.	385. a.	
	12	I.	380. a.	385. a.
	14	I.	142. a.	
	22	I.	164. b.	
	23	I.	87. b.	
	28	I.	30. b. II. 147. b.	
	30	I.	142. a.	
	31	I.	164. a.	
X.	1	I.	154. a.	
	3	II.	25. a. 280. a.	510. b. II. 283. a.
	5	II.	394. a. II. 146. a.	
	6	II.	30. a.	
	7	II.	142. a.	570. b.
	9	I.	311. b. 312. a.	507. a.
	10	I.	371. b.	
	13	ibid.		

INDEX LOCORUM.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	15	I.	492. a.	
	16	I.	400. a.	
	18	I.	30. a.	153. b.
	21	I.	90. a.	II. 80. b.
XI.	2	I.	416. a.	II. 271. b.
	4	II.	103. b.	
	6	I.	395. b.	
	7	I.	349. a.	
	8	I.	131. b.	
	11	I.	304. b.	II. 286. a.
	12	II.	286. a.	
	13	I.	71. a.	
	14	I.	154. a.	
	17	I.	16. b.	99. b.
	20	I.	304. b.	
	22	II.	51. b.	
	25	I.	178. a.	529. b.
	28	II.	4. a.	
	29	I.	99. a.	
	30	I.	173. b.	477. b.
	31	I.	173. a.	
	32	ibid.	I. 410. a.	
	33	I.	87. b.	
	34	I.	258. b.	
	36	I.	14. b.	II. 94. b.
XII.	1	I.	483. b.	II. 283. b.
	2	I.	137. a.	444. b. II 52. a.
	3	I.	70. b.	175. b. 259. b.
	4 & d.	I.	277. b.	484. a.
	8	I.	380. b.	
	12	I.	440. a.	577. b.
	13	II.	56. b.	
	15	I.	63. b.	440. a.
	17	I.	597. a.	
	19	II.	180. b.	
	21	I.	577. b.	
XIII.	1	I.	334. a.	380. a. II. 50. a, 283. a.
	2	I.	380. a.	II. 283. a.
	3	II.	50. b.	283. a.
	4	II.	50. b.	
	5	I.	39. b.	380. a. 554. a. II. 50. b.
	8	I.	92. a.	
	9	I.	434. a.	
	10	I.	92. a.	
	11	I.	266. b.	487. b.
	12 & d.	I.	487. b.	
	13 & d.	ibid.		
	14	I.	411. b.	
XIV.	1 & d.	I.	381. b.	
	3	I.	184. b.	
	4	I.	167. b.	168. a. 304. b.
	11	I.	506. b.	507. a.
	13	I.	405. b.	II. 297. a.
	14	I.	192. a.	371. b.
	15	I.	192. a.	398. b. 433. b. 440. a.
	17	I.	277. a.	435. b.
	20	I.	96. a.	127. b. 417. a. 570. b. II. 12. a.
	21	I.	189. a.	577. a.
	23	I.	291. b.	
XV.	1	I.	443. b.	577. a.
	2	I.	382. b.	597. a.
	3	I.	382. b.	
	5	I.	177. b.	
	7	I.	84. b.	II. 159. b.
	8	I.	98. b.	196. b. 197. a. 509. a.
	9	I.	75. a.	
	13	I.	101. b.	197. a.
	15	I.	70. b.	71. a. 174. b. 343. a. 531. a.
	16	I.	71. a.	196. b. 343. a. 508. a.
	17	I.	117. b.	343. a.
	19	I.	67. b.	531. a. 551. b. 562. b.
	20	I.	569. a.	
	22	I.	73. a.	
	23	ibid.	II. 68.	
	24	II.	68.	
	25 & d.	I.	391. a.	
	26	II.	56. b.	
	27	I.	167. b.	295. a. 380. b. 391. a.
	30	I.	580. a.	
XVI.	2	I.	371. b.	

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	4	II.	155. b.	
	5	II.	212. b.	
	8	I.	371. b.	
	11	ibid.		
	12	ibid.		
	13	ibid.		
	17	I.	509. a.	
	18	II.	44. a.	
	19	ibid.	II. 58. b.	
	22	I.	447. a.	608. a.
	25	I.	72. b.	II. 18. a. 42. a.
	26	II.	42. a.	
	27	I.	290. b.	

1. ad CORINTHIOS.

I.	1	I.	501. a.	
	2	I.	478. b.	607. a.
	4	I.	370. a.	550. a.
	5	I.	320. a.	
	6	I.	254. a.	II. 102. a.
	7	I.	262. b.	
	9	I.	580. a.	440. a.
	12	I.	263. b.	314. b.
	13	I.	122. a.	398. b.
	17	I.	380. b. & d.	II. 322. a.
	18	I.	74. b.	391, & d. II. 322. a.
	20	I.	263. b.	
	21	I.	81. b.	529. b.
	22	I.	559. b.	
	23	ibid.		
	24	I.	74. b.	250. b. 559. b.
	25	I.	258. a.	
	28	I.	389. b.	
	30	I.	73. a.	405. a. II. 52. b.
	31	I.	371. b.	
II.	1	I.	249. a.	250. b. II. 102. a.
	2	I.	252. a.	380. a.
	3	I.	380. b.	
	4	I.	250. b.	551. b. & d. II. 322. a.
	5	I.	551. b.	
	6	I.	259. a.	
	14	ibid.		
	16	I.	449.	
III.	1	I.	254. b.	255. a. 258. a. 364. b.
	2	I.	431. b.	
	5	I.	263. b.	
	6	I.	314. b.	
	7	I.	389. b.	444. a.
	8	I.	412. a.	
	9	I.	192. a.	II. 125. a.
	10	I.	70. b.	198. b.
	11	I.	198. b.	
	16	I.	192. a.	278. b. 480. b. 588. b.
	18	I.	266. a.	
	19	I.	30. b.	II. 147. b.
	21	I.	266. a.	
	22	I.	250. a.	
IV.	1	II.	43. a.	
	3	I.	88. b.	
	5	I.	90. a.	93. a, 188. a, 261. b.
	11	I.	144. a.	
	15	II.	57. a.	
	16	I.	552. a.	
	18	I.	266. a.	
	19	ibid.		
	20	I.	551. b.	
V.	2	I.	432. a.	
	3	I.	602. b.	
	4	ibid.		
	5	ibid.		
	6	I.	430. b.	606. a.
	7	I.	606. a.	
	8	I.	90. a.	
	9	I.	597. b.	598. a. 605. b.
	10	I.	597. b.	598. a.
	11	I.	596. b.	597. b. 602. a. 605. b. II. 145. b.
	12	I.	432. a.	596. b.
	13	ibid.		
VI.	2	I.	96. a.	II. 299. a.

SCRIPTURÆ.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	3	ibid.	
	4	II.	299. a.
	8	I.	567. b.
	9	I.	567. a.
	10	ibid.	
	13	I.	191. a. 352. b. 513. a. II. 207. b.
	14	I.	620. a.
	15	I.	566. b.
	16	ibid.	
	17	I.	489. a.
	18	I.	566. b.
	19	I.	588. b.
	20	I.	285. b. 405. a.
VII.	2	I.	137. a. 436. b.
	4	I.	436. b.
	7	I.	287. a. 513. b. 531. b.
	10		380. a. II. 283. a.
	11	ibid.	
	14	I.	272. b. 323. b. II. 145. b.
	15	I.	380. a. II. 283. a.
	17	I.	259. b. 396. a.
	19	I.	95. b. 429. a. 449. b.
	21 & d.	I.	412. a.
	22	I.	371. b. 433. b.
	25	I.	19. a.
	26	I.	288. b. & d. II. 219. b.
	34	I.	19. a.
	36	ibid.	
	37	ibid.	
	39	I.	371. b.
	40	I.	193. b.
VIII.	1	I.	168. b. 291. a. 390. a. & d. 433. b.
	2	I.	40. b. 416. a.
	3	I.	416. a.
	4	I.	307. b. 415. b.
	6	I.	14. b. 172. b. 360. b. 379. a. II. 219. b. 272. b.
	7	I.	184. a. 190. a. 390. a.
	8	I.	191. a.
	9	I.	190. a. 577. a.
	10	I.	184. a. 190. a. 440. a.
	11	I.	184. a. 190. a. 398. b. 435. a.
	12	I.	190. a. 440. a.
	13	I.	289. b. II. 59. a.
IX.	1	I.	192. a. 371. b.
	2	I.	371. b.
	4 & d.	I.	603. a.
	5	I.	280. b.
	9	II.	30. b.
	10	I.	312. a.
	11	I.	445. a.
	12	I.	603. b.
	14	I.	67 b. 562. b.
	17	I.	98. a.
	18 & d.	I.	603. b.
	19	I.	433. b.
	21	I.	105. b.
	24	II.	36. a.
X.	1	I.	569. b.
	6	I.	303. b.
	8	I.	117. a.
	11	I.	167. b.
	12	ibid.	
	13	I.	440. a.
	19	I.	389. b. 444. a.
	20 & d.	I.	390. a. II. 286. a.
	22	I.	303. a.
	23	I.	194. a. & d. 390. b.
	25	I.	190. a.
	26	ibid.	
	27	ibid.	I. 309. a.
	28	I.	190. b.
	29	I.	190. a. b. 309. a.
	30	I.	190. b.
	31	ibid.	I. 390. b.
	32	I.	190. b. 390. b. 559. b. 597. a.
	33	I.	382. b.
XI.	1	I.	552. a.
	2	I.	312. b. 313. a.
	3	I.	264. a. 412. a.
	4	I.	175. b.
	5	I.	87. a.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	7	I.	412. a.
	11	I.	371. b.
	16	I.	40. b.
	23	I.	312. b. 313. a. 558. b.
	28	I.	444. b.
	29 & d.	I.	430. b.
	30	I.	325. a.
	32	I.	430. b.
	34	I.	446. b.
XII.	1 & d.		262. b. 299. b. 320. a. 569. b.
	3	I.	160. a. & d. 552. a.
	5	I.	379. a.
	6	ibid.	
	8	I.	89. a. II. 19. a.
	10	I.	401. b.
	11	II.	91. a.
	12	I.	407. a. & d. 484. a. II. 195. a. II. 277. a.
	23	I.	352. a.
	28	I.	67. a. 175. a. 176. a. 401. b.
	29	I.	401. b.
	31	I.	175. b.
XIII.	1 & d.	I.	434. b.
	2	I.	444. a.
	6	I.	90. a.
	8	I.	318. a.
	12	I.	382. a.
	13	I.	ibid. 429. a. 574. b.
XIV.	1 & d.	I.	175. b. 320. a.
	2	II.	314. a.
	3	ibid.	
	6	I.	529. a.
	11	I.	385. a.
	12	I.	101. b.
	14	I.	140. b.
	15	ibid.	
	19	ibid.	
	20	I.	94. a. 200. b. 255. a. 512. a. II. 120. b.
	21	I.	419. b.
	26	I.	597. a.
	28	II.	314. a.
	29	I.	175. b.
	32	ibid.	
	33	I.	578. b.
	34	I.	431. b. II. 11. b.
	35	II.	11. b.
	39	I.	175. b.
XV.	1	I.	318. a.
	2	I.	322. a.
	3	I.	370. a.
	4 & d.	II.	7. a.
	12	I.	321. a. 350. a. & d. 564. a.
	13	I.	346. a.
	14	I.	321. a. 323. a. 328. b. 350. a.
	17	I.	143. a. 323. a. 328. b. 378. a. II. 98. a.
	18	I.	323. a. II. 98. a.
	19	I.	312. a.
	20	I.	272. b. & d. 318. b. 619. a.
	22	I.	357. b.
	23	I.	529. a. b.
	24	II.	50. a. 86. a. 285. b.
	25	II.	75. a. 86. a.
	26	I.	369. a. II. 86. a.
	27	I.	147. a. II. 91. b. 92. b.
	28	I.	360. b.
	30 & d.	I.	323. a. 324. a.
	32	I.	323. a. II. 200. b.
	35 & d.	II.	310. b.
	36	I.	85. b.
	42	I.	380. b. & d. I. 318. 513. a.
	43	I.	90. a. 380. b. 513. a.
	44 & d.	I.	513. a.
	47	I.	357. b.
	51	I.	513. a.
	52	I.	323. b. 513. a. 559. b. 571. b.
	58	I.	89. a.
XVI.	1 & d.	I.	391. a.
	10	I.	370. b. 371. a. 576. b.
	15	II.	212. b.
	23	I.	608. b.

INDEX LOCORUM

Cap.	vers.	tom.	pag. Col.
	2. ad CORINTHIOS.		
I.	1	I.	248. a. 501. a. 607. a.
	3	I.	370. a. II. 272. b. 277. a.
	5	I.	447. b.
	6	I.	398. b.
	7	I.	582. a.
	8	I.	299. b. 342. b. 569. b. 582. a.
	9	I.	342. b. II. 193. a.
	10	ibid.	I. 580. a.
	11	I.	580. a.
	12	I.	187. b. 342. b.
	17	I.	105. b.
	21	I.	320. a.
	24	I.	167. b. 304. b.
II.	3	II.	226 a.
	15	I.	391. b.
III.	6	I.	96. a 135. a. 410. a. II. 90. a.
	7	I.	348. b. II. 17. a. 90. a.
	11	I.	127. b. 417. a. 570. b. II. 12. a.
	12	I.	552. b.
	13	II.	210. b.
	16	I.	560. b.
	18	I.	75. b.
IV.	3	I.	527. b.
	4	I.	264. b. 334. b. 527. b. II. 86. b.
	7	I.	73. a. 417. a.
	8	I.	90. b. 144. a. 305. b.
	9	I.	305. b.
	10	I.	342. b. 447. b.
	11	ibid.	
	12	I.	342. b.
	14	I.	620. a.
	17	I.	251. b. 475. a. II. 38. a. 182. a.
V.	1	I.	251 b. 475. a. II. 38. a. 182. a.
	2 & d.	I.	323. a. 361. a. 367. a.
	3	I.	367. a. 401. b.
	4	I.	139. b. 367. a. 572. a.
	5	I.	323. a.
	7	I.	139. b.
	8	I.	107. b. II. 177. b.
	9	I.	529. b.
	10	I.	89. a. 392. a. 445. b. II. 37. b. 165. b.
	11	I.	382. b. II. 37. b.
	14	I.	398. a. 483. a.
	15	I.	379. b. 397. b. 398. a.
	16	I.	400. b.
	17	I.	449. b.
	18 & d.	I.	77. b.
	19	II.	303. b.
	21	I.	405. b 618 b. II. 313. a.
VI.	4	I.	286. a. & d. 318. a. 563 b.
	14	I.	363. b. & d. 596. b.
	15	I.	363. b.
VII.	1	II.	176. b.
	4	I.	552. b.
	9	I.	34. b. 98. a. II. 122. b.
	10	I.	63. b. II. 122. b.
	17	I.	490. a.
VIII.	1 & d.	I.	391. a.
	2	I.	176. a.
	5	I.	75. a.
	18	I.	67. b.
	20	I.	178. b.
	21	ibid.	I. 382. b. 597. a.
	22	I.	552. b.
IX.	1 & d.	I.	391. a.
	6	I.	446. a.
	9	I.	111. b. 446. a.
	10	ibid.	
	11	I.	176. a.
	14	I.	502. b.
X.	3	II.	17. a.
	6	I.	269. a. & d. 602. b. II. 293. a.
	8	I.	269. a. 270. b.
XI.	2	I.	418. b.
	7	I.	603. b.
	12 & d.	ibid.	
	15	II.	314. a.
	16	ibid.	
	23	I.	199. b. & d. 450. b. 318. a.
	24	I.	344. a.
	25	ibid.	
	26	I.	144. a. 344. a.
	27	I.	144. a. 563. b.
	30	I.	448. b.
XII.	2	I.	317. a.
	4	I.	316. b.
	5	I.	343. a. 448. b.
	7	I.	270. b.
	9	I.	73. a. & d. I. 343. a. 448. b.
	10	I.	417. a. 563. b.
	11	I.	393. a. 444. a.
	13	I.	603. b.
	14	ibid.	
	20	I.	438. a.
	21	I.	303. a. II. 226. a.
XIII.	1	I.	269. a.
	2	ibid.	I. 602. b. & d. II. 293. a.
	3	I.	269. a.
	4	I.	69. b.
	10	I.	269. a. 270. b. 602. b.
	11	I.	96. a.
	13	I.	379. a. 608. b.

Cap.	vers.	tom.	pag. Col.
	Ad GALATAS.		
I.	1	I.	385. b. 554. a. II. 56. b. 144. a.
	2	I.	388. a. 391. a.
	3	I.	17. b.
	6	I.	78. a. 426. a. 586. a. II 283. a.
	8	I.	31. a. 70. b. 418. b. II. 221. a.
	9	ibid.	
	11	I.	378. b. 385. b.
	12	I.	89. a. 313. a. 385. b. 387. a.
	14	I.	157. b.
	15	I.	67. b. 380. b. II. 1. b. 42. b.
	16	I.	67. b. 71. a. 82. b. 362. b. 388. a. 398. a. 405. b. 414. b.
	17	I.	198. a.
	19	I.	294. a.
	21	I.	198. a.
	23	I.	70. b. 400. a. 410. b.
	24	I.	585. a.
II.	3	I.	411. b.
	4	I.	419. a.
	5	I.	426. b. 430. a.
	6	I.	385. b.
	7	I.	71. a. 385. a. 509. a.
	8	I.	385. a.
	9	I.	70. b. 198. b. 294. a. 316. a. 387. a. 509. a.
	10	I.	198. b. 378. b.
	12	I.	316. a. 384. a.
	14	I.	430. a. II. 206. a.
	15	I.	96. a.
	16	I.	74. b. 75. b. 78. b. 92. a. 381. a. 398. a. 404. a. 410. b. 428. a. b.
	19	I.	131. a.
	20	I.	398. b. 405. b. 414. b. 441. b. 512. b.
	21	I.	379. b. 408. a. 512. b.
III.	1	I.	430. a. 512. b. 85. a. 90. a.
	2	I.	387. a. 401. b. 70. b.
	3	I.	447. a. 85. a.
	4	I.	425. a.
	5	I.	387. a. 70. b.
	6	I.	403. b.
	7	I.	90. a. & d. II. 188. b.
	8	I.	414. b. II. 129. a.
	9	II.	129. a.
	10	I.	90. a. 76. b. 369. b. & d. 394. a. 313. b.
	11	I.	76. a.
	12	I.	394. a. II. 146. a.
	13	I.	414. a. II. 49. b. 224. a.
	14	I.	385. a. 402. a. 403. a.
	15	I.	420. b.
	16 & d.	I.	4. a. 415. a. II. 129. a. 195. a. 277. a.
	17	I.	532. b.
	19	II.	9. b. 88. b. 146. a. 218. b.

SCRIPTURÆ.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	20	II.	9. b.
	21	I.	406. b.
	22	I.	103. a.
	23	I.	387. a. 400. a.
	24	I.	158. a.
	25	I.	387. a.
	26	I.	92. a. 315. a. 441. b.
	27	I.	407. b. 441. b.
	28	ibid.	
	29	I.	402. b. 407. a. 441. a. II. 98. b.
IV.	1 & d.	ad vſ.	8. I. 407. a.
	4	II.	42.
	5 & d.	I.	405. a.
	6	II.	213. b.
	7	I.	421. a. 443. a. II. 213. b.
	8	I.	426. a. 478. a. 553. b.
	9	I.	419. b. 426. a.
	14	I.	434. b.
	17	I.	70. b.
	19	I.	94. a.
	20	I.	145. b.
	21	I.	105. b.
	22	I.	422. b. & d. II. 188. b.
	23	I.	300. b. 424. a.
	24	I.	100. a. 300. b.
	28	I.	117. a. & d. 407. a.
	29	I.	117. a.
	30	I.	422. b.
	31	ibid.	
V.	1	I.	380. a. II. 283. a.
	2	I.	380. a. 416. b. II. 283. a.
	3	ibid.	I. 431.
	4	I.	416. b.
	5	I.	90. b 394 b. II. 49. a.
	6	I.	78. b. 95. b 284. b. 394. b. 439. a. b. 449. b. 574. b
	7	I.	90. a.
	8	I.	380. a. b. 433. a.
	11	I.	95. b. 447. b.
	13	I.	297. a. 439. b. 511. b. 567. b.
	14	I.	92. a. 429. a. 430. a.
	15	I.	418. a. 437. b.
	16 & d.	I.	398. a. 441. a. 442. a.
	18	I.	440. a. 447. b II. 178. b.
	19	II.	178. b.
	20	I.	72. a. 83. a. 442. a. II. 178. b.
	21	I.	85. b. 178. b.
	22	I.	78. b. 87. b. 191. a. 429. a. 585. a. II. 64. b. 178. b.
	23	II.	178. b.
	24	I.	329. b. II. 178. b.
	25	I.	535. b II. 178. b.
	26	I.	418. a. 438. a. 505. b.
VI.	1	I.	563. a. II. 12. a. 35. a.
	3	I.	389. b.
	4	I.	11. b. 89 b.
	6	I.	93 b.
	7	I.	116. b. 442. b.
	11	I.	608. a.
	12	I.	393. a. 400. b. 418. a. 431 a. 512. b.
	13	I.	92. a. 343. b. 400. b. 418. a.
	14	I.	343. a. b. 512. b.
	15	I.	95. b.
	18	I.	608. b.

ad EPHESIOS.

I.	3	I.	199. a. 370. a. 380. a. II. 4. b 272. b.
	4	I.	380. a.
	5	I.	88. a. 477. a.
	7	I.	88. a. 110. a. 447. a. 528. b.
	8	I.	528. b.
	9	I.	88. a. 477. a. 527. a. 528. b.
	10	I.	480. b. 528. b. II. 72. a. 212. b.
	11	I.	88. a. 477. a. & d. 528. b.
	12	I.	75. a. 474. a.
	13	I.	406. a.
	14	I.	276. b. 405. a. 474. a. II. 213. b.
	15	II.	56. a.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	16	I.	550. a.
	19	I.	528. b. 620. b.
	20	I.	473. b. 620. b. II. 76. b. & d. 280.
	21	I.	333. a. 334. a. b. 477. b. 528. b.
	22	I.	332. a. 336. a. 528. b. II. 91. b.
	23	I.	332. a. 529. b.
II.	1	I.	221. a. 201. a.
	2	I.	491. a. 573. b. II. 86. b. 286. a.
	3	I.	415. b. 447. b.
	4	I.	474. a. 552. b.
	5	I.	35. b. 201. a. 510. b. 530. a.
	6	I.	473. 476. b. 510. b. 530. a.
	9	II.	67.
	10	II.	72. a.
	11	I.	349. a.
	12	I.	58. b. II. 86. b.
	17	I.	169. b. 362. a. II. 4. b.
	18	I.	482. b.
	19	II.	187. b.
	20	I.	67. a. 389. b. 481. a. II. 282. b.
	22	I.	278. b.
III.	1	I.	398. b. 531. a.
	2	I.	70. b. 531. a.
	5	I.	484. b. 531. b.
	7	I.	70. b.
	8	ibid.	
	9	I.	417. b. 528. b.
	10	I.	333. a. 334. a. II. 18. b. 113. a. 277. b.
	13	I.	398. b.
	16	I.	526. b.
	18	I.	417. b.
	21	I.	201. b.
IV.	1	I.	529. b.
	5	I.	379. a.
	6	I.	379. a. 380. a.
	7 & d.	II.	91. a.
	8	I.	337. b. II. 285. a.
	10	I.	332. a. 621. a. II. 270. a.
	11	I.	175. a. II. 270. a. 285. a.
	12	I.	67. a. II. 270. a.
	13	II.	120. b.
	14	I.	259. a. II. 120. b. 221. b.
	15	I.	526. b.
	19	I.	84. a.
	21	I.	570. b.
	22 & d.	I.	449. b.
	23	II.	52. a.
	24	I.	449. b. II. 52. a.
	25	I.	434. a.
	29	II.	47. b. 56. b.
	30	I.	405. a 475. b. II. 36. a. 177. b.
	31	I.	438. a. II. 281. b.
	32	II.	303 b.
V.	1	I.	552. a.
	2	I.	173. b. 379 b. 405. b. II. 283. b.
	3	II.	220. a.
	4	II.	47. b.
	5	I	437. b 485. b. 567. a. II. 220. a.
	8	I	573. b. II. 313 a.
	9	I.	573. b. 585. a.
	10	I.	444. b.
	11	II.	125. b & d. II. 303. a.
	14	II.	303. a.
	16	I.	450. a. I. 537. b.
	18	I.	492. b.
	20	I.	578. a.
	21	I.	507. b.
	25	I.	141. b. & d. 379. b.
	26	I.	276. a. II. 52. a. 206. b.
	27	I.	37. a. 276. a.
	31	II.	202. a.
VI.	1	I.	85. a.
	2	ibid.	
	5	I.	507. b.
	6	I.	72. b.
	8	I.	412 a. 445. b.
	9	I.	91 b.
	10 & d.	I.	526. b.
	11	I.	485. a.

INDEX LOCORUM.

Cap.	vers.	tom.	pag. Col.
	12	I.	334. a. b. 359. a. 362. b. 385. b. II. 285. b.
	13	II.	19. a.
	14	I.	574. b.
	16	I.	574. b. II. 19. a.
	18	I.	587. b.
	19	I.	580. a.
	24	I.	608. b.

ad PHILIPPENSES.

I.	1	II.	43. a.
	3 & d.	I.	550. a.
	6	II.	177. b.
	9	I.	371. a.
	10	I.	93. b.
	13	I.	516. b.
	19	I.	580. a.
	22	I.	362. II. 4. b. 107. a.
	23	I.	323. a. 319. a. II. 177, b. 316. b.
	27	I.	329. b. 512. b.
	29	I.	448. b. 502. b.
	30	I.	515. a.
II.	3	I.	442. a.
	6	I.	198. b. II. 73. a.
	7	II.	144. a.
	8	II.	83. b.
	9 & d.	I.	405. b. 620. b. II. 93. b.
	10	I.	188. b.
	12	I.	304. a.
	14	ibid.	
III.	1	I.	440. a.
	3	I.	197. b. 343. a. b. 349. a. 400. b. 427. b. 428. a. 448. b.
	4	I.	197. b. 400. b.
	5	I.	349. a.
	6	I.	413. b.
	10	I.	448. b.
	12	I.	479. a. II. 214. a.
	13	II.	257. a.
	14	I.	299. a II. 297. a.
	17	I.	552. a.
	18	I.	200. a. 448. a. 509 a. II. 141. b.
	19	ibid.	
	20	I.	423. a. 572. a. 583. b.
	21	I.	336. b. 352. a. 527. a. 583. b. II. 86. a.
IV.	3	I.	281. a.
	4	I.	196. b. 440. a. 577. b.
	5	II.	14. b.
	8	I.	383. a. 597. a.
	9	I.	383. a.
	11	II.	220. a. 298. b.
	12	ibid.	
	13	II.	198. b.
	14	I.	177. a. II. 56. b.
	15	ibid.	I. 67. b.

ad COLOSSENSES.

I.	3	II.	56. a.
	4	ibid.	
	5	I.	574. b.
	6	I.	72. a. 81. b.
	7	II.	58. b.
	9	I.	476. b. 507. b 558. b.
	10	I.	329. b. 507. b.
	11	I.	527. a.
	12	I.	536. b. 552. b.
	13	II.	97. a.
	14	I.	110. a. 528. b.
	15	I.	528. b. II. 73. a.
	16	I.	333. a. 334. a. b. 528. b. II. 71. b. 72. a.
	18	I.	323. b 528. b.
	19	I	528. b.
	20	ibid.	I. 529. a. II. 212. b.
	23	I.	72. a.
	24	I.	398. b.
	27	I.	73. a. 429. b.
II.	1	I.	550. a.
	2	I.	503. a.
	5	I.	514. b.
	7	I.	536. b.
	9	I.	529. b.
	10	I.	333. a. 334. a. II. 285.
	12	I.	477. a. 534. b. 535. a. II. 123. a.
	13	I.	121. a. 535. a.
	14	I.	480. a.
	15	I.	334. a. 337. b. II. 97. a. 285. a.
	17	I.	533. a.
III.	3	I.	73. a. II. 274. b.
	4	ibid.	
	5	I.	437. b. 535. a. 567. a. II. 220. a.
	8	I.	438. a. 449. b. II. 52. a. 281. b.
	9 & d.	I.	449. b. II. 52. a.
	10	I.	486. a.
	11	I.	411. b. 412. a.
	13	II.	303. b.
	15	I.	480. a.
	18	I.	489. a.
	22	I.	72. b.
	23	ibid.	
	25	I.	81. b. 91. b. 412. a. 445. b.
IV.	2	I.	536. b.
	5	I.	405. a.
	6	II.	47. b. II. 56. b.
	10	II.	59. a.
	13	I.	177. a.
	14	II.	59. a.
	18	I.	447. a. 607. b. 608. b.

1. ad THESSALONICENSES.

I.	1	I.	501. a. 559. a.
	2	II.	56. a.
	3	I.	380. a. 558. b. 563. b. 566. a. 574. b. 585. a. II. 56. a. 127. a.
	5	I.	557. a. 562. b. & d. II. 19. a. 281. b.
	6	I.	191. b. 559. a.
	7	II.	212. b.
	8	I.	72. a. II. 212. b.
	9	II.	158. a.
	10	I.	39. b. 78. a. 487. a.
II.	2	I.	552. a.
	3	I.	567. b.
	4	I.	98. b.
	5	I.	504. a.
	9	I.	603. a. II. 281. b.
	10	I.	552. a.
	12	I.	90. a. 109. a. 329. b. 380. a. 430. a.
	13	I.	490. b.
	14	I.	425. a.
	15	ibid.	
	18	I.	73. a.
	19	ibid.	
III.	5	I.	50. b. 443. a. II. 35. a.
	9	I.	565. a.
	11		380. a.
	13		596. a
IV.	1	I.	371. a.
	2	I.	604. b.
	3	I.	578. a. II. 206. b.
	4	I.	228. a. II. 12. b.
	5	I.	574. a. II. 220. a.
	6	II.	220. a.
	7	I.	81. b. 433. a. 511. b. 561. a.
	8	I.	399. a.
	9	I.	550. b. 561. a. 563. b.
	10	I.	550. b. 563. b.
	11	I.	640. a. b.
	12	ibid.	
	13	I.	299. b 324. b. 574. a.
	14	I.	324. b. 329. b. 575. b. 586. a. 620. a.
	15	I.	324.. I. 364. b. 366. b. 275. a.
	16	I.	334 a. I. 365. b 366. b. 200. b. 583. b.
	17		366. b. 559. b.
V.	2	I.	586. b.
	6	II.	277. b.
	7	I.	183. a. 277. b.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	8	I.	183. a. 429. a. II. 277. b.
	9	II.	183. a.
	13	II.	32. b.
	16	I.	440. a.
	24	I.	380. a. 440. a.

2. ad THESSALONICENSES.

I.	3	II.	56. a.
	4	I.	343. b. 505. a. 586. a.
	5 & d.	I.	448. b. 505. a.
	6	I.	505. a. 560. a.
	7	I.	505. a. 565. a.
	8	I.	262. a.
	9	I.	81. b. II. 49. a.
	10	II.	102. a.
	11	I.	69. b.
II.	2	I.	447. a. 607. b.
	3	I.	77. b. II. 274. b.
	8	I.	77. b. II. 111. a.
	13	I.	551. a.
	14	I.	380. a.
	15	I.	596. a.
	16	I.	196. b.
III.	1	I.	580. a.
	2	ibid.	
	8	I.	294. a.
	9	ibid.	
	10	I.	569. a.
	11	ibid.	
	12	I.	566. a. 569. a.
	17	I.	447. a.

1. ad TIMOTHEUM.

I.	1	I.	73. a. 550. b. II. 9. a. 42. b.
	3	II.	7. a.
	4	II.	34. a. 53. a.
	5	I.	261. b. II. 24. b.
	7	II.	44 a.
	9 & d.	I.	439. a. II. 166. b.
	10 & d.	ibid.	I. 84. b.
	11	I.	98. b.
	12	II.	217. a.
	13	I.	384. a. b. & d. II. 183. a.
	15	I.	113. a. II. 12. b. 23. b. 53. a.
	16	I.	113. a.
	17	I.	290. a. II. 37. b.
	18	II.	55. b.
	19	II.	292. a.
	20	I.	270. b. 602. b. II. 292. a.
II.	2	I.	180. b.
	3	II.	1. b.
	4	I.	115. b. II. 42. a.
	6	I.	173. b. 405. a. 483. a. II. 42. a. 162. b.
	7	II.	71. a. II. 42. a.
	9	II.	12. a. b.
	11	II.	12. a.
	12 & d.	I.	412. a.
	13	I.	337 a.
	15	I.	127. b. II. 30. a. 206 b.
III.	1	I.	576. b.
	2	II.	11. a. 17. a. 43. a b.
	3	II.	16. b. 43 b.
	4	I.	8. b. II. 17. a. 43. a.
	11	II.	46. a.
	14	II.	1. 57. a.
	15	II.	212. a.
	16	I.	417. a. II. 277. b.
IV.	1	II.	141. b.
	2	ibid.	
	3	I.	192. a. b. 282. b. 306. a. II. 12. a. 45. a.
	4	I.	306. a.
	5	I.	192. b. 306. a.
	10	II.	1. b. 27. a.
	12	II.	32. a. 46. b. 47. a. 49. b.
	14	II.	7. a.
V.	2	II.	46. b.
	3	I.	489. b. & d. II. 30. b.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	4	ibid.	I. 85. a.
	8	I.	85 a. 489. a.
	10	I.	199. b. II. 12. b.
	11	I.	266. b.
	13	II	46. b.
	14	II.	12. b.
	17	I.	445. a. 489. b. II. 26. a. 43. a.
	18	I.	296. a. 445. a.
	19	I.	393. a.
	20	ibid.	I. 606. a.
	22	II.	26. a.
VI.	1	II.	47. b.
	4	II.	15. a. 53. a.
	5	II.	18. a.
	6	II.	18. a. 298. b.
	9	II.	220. a.
	10	ibid.	
	12	II.	39. a. 201. b.
	14	II.	177. b.
	15	I.	250. II 50. b.
	16	I.	290. a. II. 6. b. 158. a.
	17	II.	36. a.
	19	ibid.	
	22	I.	608. b. II. 41.

2. ad TIMOTHEUM.

I.	1	II.	42. a.
	3	II.	56. a. 217. a.
	6	I.	175. b. 552. b. II. 123. a.
	8	II.	55. a. 102. a.
	13	I.	94. a. II. 39. b.
	14	II.	39. b.
	15	II.	7. b. 8. a.
II.	8	I.	72. b. 93. a. 620. a. II. 4. a.
	10	I.	398. b.
	11	I.	264. a. II. 53 a.
	12	I.	331. b.
	13	I.	99. b.
	16	II.	53. a. 310. a.
	17	II.	310. a.
	18	ibid.	
	19	I.	361. a. II. 4. b. 271. a.
	20	I.	154. a.
	21	ibid.	
	23	II.	15. a. 53. a. 310. a.
	24	II.	15. a.
	25	II.	310. a.
III.	2 & d.	I.	439. a.
	5	I.	94. a. 362. a. II. 4. b.
	16	II.	24. b. 43. b.
	17	II.	35. b.
IV.	1	I.	331. a. II. 76. a.
	6	I.	504. b.
	8	I.	428. b. 526. a. II. 166. b.
	10	II.	59. a.
	11	II.	19. a. 59 a.
	14	II.	7. b. 8. a 292. a.
	22	I.	608. b. II. 41.

ad TITUM.

I.	3	I.	98. b.
	4	II.	2. a.
	5	II.	13. a. 41
	6	II.	15. a. 47. a.
	7	II.	13.
	15	I	192 a. 264. a. 282. b. II. 22. a.
II.	3	II.	12. b.
	10	II.	50. b.
	11 & d.	I.	379. b. II. 217. a.
	12	II.	43. b.
	13	I.	428. a. b. II. 205. b. 273. a.
	14	I.	379 b. II. 177. a.
III.	1 & d.	I.	182. b. 334. a. b.
	4	I.	87. b. II. 1. b. 217. a.
	5	I.	88. a. 474. b II. 56. b.
	6	I.	276. a.
	7	I.	569. a.
	9	I.	8. b. II. 15. a.
	10	I.	432. a. 438. b.
	15	I.	608. b. II. 41.

INDEX LOCORUM

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	ad PHILEMONEM.			
I.	8	I.	552. b.	
	25	I.	608. b.	
	ad HEBRÆOS.			
I.	2 & d.	I.	533. a. II. 169.	
	3	I.	335. b. 527. b. 533 a. II. 86. a. 99. b 128. b. 144. a. 153 b. 202. b.	
	4	I.	506. b 533. a. II. 82. b. 117. b.	
	5	I.	357. b. II. 81. a. 82. b. 117. a. b. 148. a.	
	6	I.	25. b. 533. a. 357. b. 401. b. II. 82 b. 148. a. 169. a.	
	7	I.	162. b II. 69. 82. b. 112 a.	
	8	I.	161. b. II. 80. b. 82. b.	
	9	II.	82. b.	
	10	II.	78. b. 80. b.	
	13	I.	335 b. II. 77 b.	
	14	I.	528. b. II. 80. b. 212. b.	
II.	2	I.	195. b. 409. a. II. 218. b.	
	3	I.	557. a II. 67.	
	4	I.	400. a. 552. a. II. 310. a.	
	5	II.	79. b.	
	7	I.	333. a.	
	8	I.	336. a 338. b 339. a. II. 164. a.	
	11	I.	391. b.	
	12	I.	116. a 395. b.	
	13	I.	395 b.	
	14 & d.	I.	339. b. 362. II. 114. a. 285. b. 301. a 319. b.	
	16	I.	25. b 117. b. II. 77 b.	
	17	I.	440. a. II. 105. a. 114. a.	
	18	II.	112. b. 113. b.	
III.	1	I.	580. b. II 11. b. 202. a.	
	2	I.	440. a. II. 72. a.	
	3	II.	214. a. 320. a.	
	4	II.	320. a.	
	5	I.	440. a II. 214. a.	
	6	I.	343. a. 401. a. 448. b. II. 214. a.	
	7 & d.	II.	214 b.	
	12	II.	107. b.	
	13	II.	124. a.	
	14	I.	411. a.	
	16	I.	99. b. 303 b. II. 19. b.	
	17	II.	110. b.	
	19	II.	4. b.	
IV.	1	I.	105. a. II. 128. a. 207. a. & d. II. 214. b.	
	3	II.	105. b.	
	7	II.	91. b.	
	8	I.	16. b.	
	11 & d.	II.	214. b.	
	15	II.	99. a. b.	
	16	II.	112. b.	
V.	1	II.	99. a. 113. a.	
	2	II.	143. b.	
	3	ibid.		
	4	II.	113. a.	
	5	I.	70. a, II. 112. b. 272. b.	
	7	II.	143. b.	
	9	I.	70. a. 511. b. II. 78. a 95. b. 114. b. 185. b. 200. b.	
	11	I.	31. a. II. 122. b. 128. a.	
	12	II.	307. b.	
	13	I.	94. a. 255. a. 259. a.	
	14	I.	78 a. 255. a. 503. a.	
VI.	totus caput		II 304 b.	
	1	I.	31. a. 259. a.	
	2	ibid.		
	3	I.	31. a.	
	4 & d.	II.	178. a. 179 a. 292. b.	
	6	I.	15. a.	
	9	I.	31. a. II 122. a.	
	10	II.	56. b. II. 122. a 218. a.	
	12	I.	410. b.	
	13	I.	402 a. & d. 407. b. II 74. b. 141. a. 153. b.	
	14	I.	402. a.	
	15	I.	410 b.	
	17	I.	402. a.	

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	18	II.	35. b.	
	19	ibid.		
VII.	2	II.	69.	
	3	ibid.		
	6	I.	92. a.	
	7	II.	140. a II. 203. b.	
	11	I.	511. b. II. 95. b. 151. a. 174. a.	
	12	II.	216. b.	
	15	II.	117. b.	
	16	II.	155. b.	
	18	I.	147. a. II. 227. b.	
	19	I.	511 b. II. 95. b. 151. b.	
	24	I.	332. a.	
	25	II.	112. b.	
	26	II.	113. a. 156. a.	
	27	I.	621. a. II. 131. b. 156 a 173. b.	
	28	I.	511. b. II. 95. 151. b. 156. a	
VIII.	1	II.	75. a. 113. a. 202. b.	
	4	II.	131. b.	
	5	II.	149. a. 161. b.	
	6	II.	140. a. 142. a. 164. a. 214. b.	
	9	II.	98. a.	
	10	II.	78. a.	
	11	I.	435. b.	
	12	I.	399 b 435. b. II. 140. a. 174. b.	
	13	II.	85. b.	
IX.	1	I.	55. b.	
	2	II.	223. b.	
	4	II.	161. a.	
	7	I.	587. b.	
	8	II.	175. b.	
	10	I.	34. a. 95. b. II. 95. b.	
	11	II.	144. b. 267. a. 276. b.	
	12	II.	74. b. 216. b. 128. b.	
	13	II.	173. b. 217. a. 272. a.	
	14	I.	379. b. II. 145. a. 181. a. 272. a.	
	15	I.	410. b. & d. II. 69.	
	17	II.	89. a.	
	19	II.	161. a 211. a. 214. b. 271. b.	
	20	II.	214. b. 271 b.	
	21	II.	271. b.	
	24	I.	553. a. II. 74. a. 144. b.	
	25	I.	587. b.	
	26	II.	191. a.	
X.	1	II.	95. b. 140. a. 174 a.	
	4	II	135. b. 154. a.	
	11	II.	143. b.	
	12	II.	75. a.	
	13	I.	180. a. 336. b.	
	14	I.	391. b. 131. b. II. 136. b. 140. a.	
	18	I.	180. a.	
	20	II.	160. a.	
	26 & d.	II.	292. b. 307. b. 309. b. 312. b	
	27	II.	126. a. 188. b. 309. a.	
	28	I.	399. a. 413. b.	
	29	II.	125. a. 292. a.	
	30	I.	179. a.	
	31	II.	160. a.	
	32	II.	127. a.	
	33	I.	502. a. II. 127. a. 203. a.	
	34	II.	203. a.	
	35	II.	102. b.	
	36	I.	410. b.	
	37	II.	205. a.	
	38	I.	73 a.	
XI.	1	II.	106. b. 307. a.	
	2 & d.	I.	395. b.	
	4	ibid.		
	6	I.	395. a. b.	
	7	I.	96. a. 143. a. II. 299. a.	
	8	I.	118. b.	
	9	I.	118. b. II. 74. b.	
	10	I.	422. b II. 144 b.	
	13	I.	410. b. II 129. a.	
	16	I.	89. b. 115. a. 422. b. II. 96. 129. a.	
	17	I.	92. a.	
	23	I.	489. b.	
	26	I.	448. b. II. 210. b.	
	27	I.	37. a.	
	32	II.	56. b.	
	33	ibid.		
	34	II.	56. b.	

SCRIPTURÆ.

Cap.	verſ.	tom.	pag. Col.
	35 & d.	I.	413. a.
	36	II.	275. b.
	37	I.	38. a. II. 275. b.
	38	ibid.	
	39	I.	329. a. 410. b. II. 275. a.
	40	I.	329 a. 511. b. II. 95. b. 275. a.
XII.	1	II.	281. b.
	2	II.	95. a.
	5	II.	103. b.
	9	I.	390. a. II. 283.
	14	I.	567. b.
	19	I.	365. a. 571. b.
	23	I.	511. b.
	24	I.	613. a.
	25	I.	423. b. II. 210 b. 218. b.
	26	II.	85 a. 188. b.
	27	II.	188. b.
	28	ibid.	
	29	II.	179. b.
XIII.	3	I.	391. a.
	4	I.	566. b.
	5	II.	298. a.
	11	I.	587. b.
	13	II.	195. a.
	14	II.	211. b.
	15	II.	142. b. 150. b. 283. b.
	16	II.	56 b. 150. b. 383. b.
	17		487. b.
	18	I.	31. a.
	19	ibid.	
	20	I.	570. b.
	25	I.	608. b.

JACOBI.

I.	2	I.	417. b. 448. b. II. 113. b.
	3	I.	417. b. 448. b. II. 275. b.
	12	II.	113. b.
	17	I.	476. a.
	18	I.	531. a.
	22 & d.	I.	92. a.
	25	I.	114. b.
	26	I.	444. a.
II.	6	I.	274. b.
	7	I.	597 a.
	12	I.	114. b.
	13	I.	73. a. II. 39. b.
	14	I.	394. b. 429. a.
	17 & d.	I.	429. a.
	18	I.	394. b.
	20 & d.	I.	ibid.
	21 & d.	I.	114. b. 402. a.
	22	I.	394. b. 402. a.
	23	ibid.	
	25	II.	196. a.
	26	I.	394. b.
III.	1	I.	262. b.
	6	II.	207. a.
	8	I.	104. b. II. 207. a.
	14	I.	438. a.
	17	II.	38 b.
IV.	2	I.	73. a.
	5	II.	287. a.
	6	I.	380. a II. 283. a. 287. a.
	7	I.	380. a. II. 283. a.
	8	ibid.	
	10	ibid.	
	11	I.	86. b.
	15	I.	199. b.
	17	I.	90. b.
V.	6	I.	300. a. II. 283 a.
	7	II.	128. a. II. 1, 7. b.
	8	ibid.	
	10	II.	128. a.
	16	I.	38. a.

1. PETRI.

I.	2	I.	88. a.
	3	I.	175. a. 330. a. 380. a. 474. b 510. b. 620. b. II. 4. b. 49. a. 271. a. 280. a.
	5	I.	88. a.
	6 & d.	I.	448. b. II. 181. a.
	7	I.	90. a. II. 202. b.
	9	I.	575. a.
	10	I.	67. b.
	13	II.	269.
	13	II.	269. b.
	15	ibid.	
	16	I.	481. a. II. 229. b.
	17	I.	91. b. 444. b.
	18	I.	405. a.
	19	II.	275. b.
	20	I.	141. b. II. 271. b.
	21	I.	141. b. 332. b. 620. a. b.
	22	II.	281. b. 282. b.
	23	II	111. a.
	25	I.	557. a. II. 90. b. 111. a.
II.	2	I.	173. b.
	5	II.	212. a. 228. a.
	6	I.	157. a.
	9	II.	49. b.
	10	I.	155. b.
	11	II.	48. b. 187. b.
	12	II.	48. b.
	13	I.	179. b.
	16	I.	433. b.
	23	I.	178. b. 379. b.
	24	I.	201 b. 379. b. 475. a.
	25	II.	227. a.
III.	2	II.	46. b.
	3	II.	11. b.
	13	I.	180 a. II. 206. b.
	14	I.	180. a.
	15	II.	176. b.
	18	I.	69. b. II. 156. a. 288. a.
	20	II.	80 b.
	21	II.	176. b. 186. b.
	22	I.	334. a. 335. a. II. 79 b. 301. a.
IV.	1	I.	183. b. & d. 441. b. II. 137. a. 286. b. 287. b.
	2	II.	137. a. 287. b.
	3	I.	94. b. 302. b II. 51. a.
	4	I.	302. b.
	5	I.	507. b.
	6	I.	507. b. II. 288. b.
	7	I.	574. a.
	8	I.	429. a.
	10	I.	175. a. 266. b.
	13	I.	448. b.
	14	ibid.	
	19	I.	347 a.
V.	1	II.	13. a. 14. a.
	2	ibid.	
	3	II.	47. a.
	4	II.	227. b.
	5	I.	380. II. 283. a.
	6	ibid.	
	10	I	90. a. 109. a. 430. a. II. 182. a.
	11	II.	38. a.
	12	II.	217. a. 269.

2. PETRI.

I.	1	I.	111. b. II. 42. b. 213. a.
	2	I.	379. a.
	10	II.	41. a. 89. a.
	17	I.	47. b.
	18	ibid.	
	20	I.	257. a.
	21	ibid.	73 a. 103. b. 174. b. 277. a.
II.	1	I.	405 a.
	3	I.	587. b.
	4	I.	335. b. 391. b. II. 274 a.
	6	II.	74. b.
	20 & d.	I.	401. a. II. 124. b. 312. b.
III.	1	II.	68.
	2	I.	380. a. II. 67.
	4	I.	558 b II. 80. b.
	7	II.	85. b.
	9	I.	88 a. II. 164. b.
	10	I.	573. a. II. 85. a. b.
	11	II.	85 a. 277. a.
	12	I.	271. a.

INDEX LOCORUM.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	13	I.	428. a. II. 217. a.	
	15	II.	[illegible]	
	18	II.	228. b.	

1. JOANNIS.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
I.	3	I.	249. b.	I. 213. b.
	6	I.	249 b.	I. 379. b.
	7	ibid.	II. 180. a.	
	9	I.	111. b.	440. a.
II.	1	II.	124. a.	163. a.
	2	I.	143. b.	II. 150, b, 163. a.
	3	I.	45. a.	
	14	I.	616. a.	
	17	I.	28. a.	
	18	I.	587. b.	589. b.
	22	ibid.		
III.	2	I.	139. a.	II. 206. b.
	3	II.	140. b.	273. a.
	6	II.	45. a.	86. b.
	7	I.	76. a.	
	10	II.	86. b.	
	14	I.	429 a.	
	15	I.	106. b.	
	16	I.	398. b.	
	17	II.	38. a.	
	19	I.	90. a.	429. a.
	21	I.	265. b.	429. a.
	22	ibid.	I. 574. b.	
	23	I.	ibid.	
	24	I.	278. b.	480. b. 574. b.
IV.	2	I.	587. b.	II. 277. a.
	8	II.	217. b.	
	13	I.	191. b.	276. b. 278. b.
	18	I.	133. b.	180. a. 424. a.
	20	II.	276. a.	
	21	I.	289. b.	
V.	2	I.	289.	I. 434. a.
	5	I.	616. a.	II. 12. a.
	6	I.	96. a. 400. a. 417. a. 614 a.	II. 12. a. 163. b 165. a. 227. b.
	7	I.	400. a.	614. a.
	8		357. b. 400. a. 412 a.	II. 141. b.
	10	II.	278. a.	
	11	I.	614.	
	16	II.	312. b.	
	19	I.	379. b.	

2. JOANNIS.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	7	I.	587. b.	589. b. 590. b.
	8	I.	401. a.	

3. JOANNIS.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	3	I.	90. a.	
	4	ibid.		

JUDÆ.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	4	I.	587. b.	
	5	II.	166. b.	
	6	I.	335. b.	
	13	I.	512. b.	
	14	I.	565. a.	
	21	I.	168. a.	585. b.
	22	II.	286. b.	
	23	II.	207. a.	286. b.
	25	II.	1. b.	II. 38. a.

APOCALYPSIS.

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
I.	1	II.	87. a.	
	2	II.	102. a.	
	3	I.	4. b.	
	4	ibid.		
	5	I.	323. b.	II. 228. b.
	6	II.	228. b.	

Cap.	vers.	tom.	pag.	Col.
	9	II.	102. a.	
	16	I.	590. a.	II. 111. a.
	17	I.	620. a.	II. 97. b.
	18	ibid.		
II.	7	II.	103. b.	
	8	I.	620. b.	
	10	I.	401. a.	440. a.
	12	II.	111. a.	
	13	I.	201. b.	
	16	I.	590. a.	II. 313. a.
	17	II.	103. b.	
	21	II.	313. a.	
	23	I.	89. a.	
	26	ibid.	I. 274. a. 401. a.	II. 299. b.
	27	I.	274 a.	II. 299. b.
	29	II.	103. b.	
III.	3	I.	573. a.	
	12	I.	422. b.	
	13	II.	103. b.	
	17	I.	269. b.	
	21	I.	331. b.	
	22	II.	103. b.	
V.	1	II.	76. a.	
	6	ibid.		
	7	ibid.		
	9	I.	405. a.	
	12	II.	228. b.	
	13	I.	147. a.	II. 38. a. 76. a. 228. b.
VI.	8	I.	368. b.	
	9	II.	102. a.	
	10	II.	185. a.	
	16	II.	76. a.	
VII.	3 & d.	I.	475 b.	
	10	II.	76. a.	
	12	I.	335. a.	
	15	II.	76. a.	
	17	ibid.		
IX.	4	I.	396. a.	
	20	I.	105. b.	
XI.	3	II.	102. a.	
	7	ibid.		
	80	I.	300. b.	
XII.	7	I.	334. b.	
	9	II.	86. b.	
	11	II.	102. a.	
	17	ibid.		
XIII.	3	I.	54. b.	
	8	II.	4. b.	
XIV.	3	I.	405. a.	
	5	ibid.		
	13	II.	110. b.	
XVI.	6	II.	4. b.	
	15	I.	573. a.	
XVII.	10 & d.	I.	587. b.	
XVIII.	7	I.	437. b.	
	8	I.	368. b.	
	14	I.	435. b.	
	21 & d.	ibid.		
XIX.	10	I.	437.	II. 102. a. 212. b.
	15	I.	590. a.	111. a.
	21	II.	111. a.	
XX.	1 & d.	I.	168. b.	
	4	II.	102. a.	304. a.
	5	I.	168. b.	II. 304. a.
	12	I.	89. a.	514. a.
XXI.	2	I.	422. b & d.	II. 211. b.
	3	I.	422. b.	
	9	II.	211 b.	
	10 & d.	I.	422. b.	II. 211. b.
	14	I.	67. a.	196. a.
	27	I.	396. a.	
XXII.	6	II.	87. a.	
	8	I	437. a.	
	9	ibid.	II. 212. b.	
	12	I.	89. a	444. b.
	16	I.	196. a. b.	II. 87. a.
	20	II.	228. b.	
	21	I.	608. b.	

FINIS.